H: 4 TL 17
MARX KÁROLY
GAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Melléklet

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

014

1981.

XXXVI. új évfolyam

Lapkiadó Vállalat
Budapest

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata

ЙОГТУДОМАНИ КЭЗЛЭНЬ

Журнал Комиссии о государстве и праве Венгерской Академии Наук

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Zeitschrift des Ausschusses für Staats- und Rechtswissenschaften der Ungarischen Akademie für Wissenschaften

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Revue de la Comission des Sciences Juridiques et Politiques de l'Académie Hongroise des Sciences

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Periodical of the Legal and Administrative Sciences Committee of the Hungarian Academy of Sciences

Főszerkesztő: Halász József
Szerkesztő: Vörös Imre
Szerkesztőség címe: Budapest, I. Országház u. 30. Tel.: 160-160/247
Felelős kiadó: a Lapkiadó Vállalat igazgatója

TARTALOMMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny XXXVI. 1981. új évfolyamához[1]

ÁLLAM- ÉS JOGELMÉLET

Tanulmányok

Fűrész Klára: A jogalkalmazói jogképződés (a bíró alkotta jog) alkotmányos kérdései a szocialista jogrendszer kiépítésének időszakában 929
Hlavathy Attila: A jogalkalmazás ügyközpontúságának veszélyeiről 383
Kampis György: A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái 308
Kulcsár Kálmán: A társadalom és a jogalkotás ... 234
Markója Imre: A jogalkotás új középtávú terve és a jogtudományi kutatások 229
Peschka Vilmos: Értékek és kategóriák a jogalkotásban 239
Péteri Zoltán: Gondolatok az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről 1
Popescu, Sofia—*Antoniu,* George: A törvényalkotási folyamat fejlesztésének jelemzői Románia Szocialista Köztársaságban 263
Sajó András: Megjegyzések a jogtudományról [Jogalkalmazás és jogalkotás] 8
Rácz Attila: A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon 315
Samu Mihály: A jogpolitika és a jogalkotás 733
Tamás András: A jogi norma dogmatikájának néhány előkérdése 157
Tihomirov, Ju. A.: A törvény elméletének problémái a szocialista társadalomban 257
Vogel, Hans-Jochen: Egyenlőség és törvény. Jog — politika — információ 248
Zawadzki, Sylwester: A jogképződési folyamat mint komplex jelenség 252

Szemlecikkek

Bárdos Péter—*Bárdos* Péterné: A logika és a jog néhány összefüggése 875
Lehoczky Marietta: Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete. Bp. Akadémiai Kiadó, 1979. 237 p. [Könyvism.] 426
Sajó András: Objektive Gesetze, Recht, Handeln. Studien zu einer Wirkungstheorie des sozialistischen Rechts. Hrsg. Karl A. Mollnau Berlin, Staatsverlag der DDR. 1979. 378 p. [Könyvism.] 886
Szigeti Péter: Peschka Vilmos: Jog és filozófia. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 531 p. [Könyvism.] 145
Takács Albert: Peschka Vilmos: Az etika vonzásában. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 196 p. [Könyvism.] 216
Takács Albert: Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 344 p. [Könyvism.] 717
Visegrády Antal: Wróblewsky, Jerzy: Meaning and truth in judicial decision. Helsinki, Ed. Juridica, 1979. 197 p. [Könyvism.] 803

ÁLLAMJOG. ALKOTMÁNYJOG[2]

Tanulmányok

Dezső Márta: Jelölés és visszahívás a szocialista országok választási rendszerében 832
Gazsó Ferenc: A társadalmi egyenlőség és az ifjúság 596
Kukorelli István: Parlamenti interpellációk Magyarországon, 1949—1980 477
Kulcsár Péter: Az Emberi Jogok Egyezségokmányai jogrendszerünkben 390
Turgonyi Júlia: Az egyenlő jog fejlődésének anomáliái 590

Szemlecikkek

Ádám Antal: [Az állampolgár alapjogai a szocialista társadalomban. Német nyelvű tanulmánygyűjtemény.] Berlin, Staatsverlag der DDR, 1980. 309 p. [Könyvism.] 714
Halustyik Anna—*Magyar* Bálint: A portugál fasizmus érdekstruktúrája és az alkotmány 51
Pokol Béla: A polgári parlamentek működése ... 527
Popovics Béla: Chovanec, Jaroslav: A csehszlovák szocialista államszövetség Bratislava, Nakl. Pravda, 1979. 277 p. [Könyvism.] 806

ÁLLAMIGAZGATÁSI JOG[3]

Tanulmányok

Holló András: „Contra legem" méltányosság vagy méltányos törvényesség 919
Kilényi Géza: Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés tükrében 653
Madarász Tibor: Az államigazgatási jogi szabályozás komplex, tartalmi-funkcionális elemzéséről 817
Szamel Katalin: A minisztériumok helye és szerepe a tudományirányítási rendszerben 486
Zoltán Ödön: A természetvédelem és a vadászat viszonya jogi aspektusból 848

Szemlecikkek

Ádám Antal: Emlékkönyv Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára. Szeged, Szegedi ny., 1980. 414 p. /Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta juridica et politica. Tomus 27. Fasc. 1—20./ [Könyvism.] 536
Gátos György: Környezetvédelem a jog eszközeivel 138
Faludi Gábor: Verwaltungsrecht. Lehrbuch. Berlin, Staatsverlag der DDR. 1979. [Könyvism.] ... 809
Takács Albert: A közigazgatás személyi állománya. Tanulmányok az összetétel, az anyagi és erkölcsi megbecsülés köréből. Szerk. Fonyó Gyula. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 480 p. [Könyvism.] 544
Trócsányi László: Hencz Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848—1948. Szeged, JATE Soksz. 1981. /Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József nominatae 3./ 320 p. 721
Zawadzki, Sylvester—*Swiatkiewicz,* Jerzy: A közigazgatás bírósági ellenőrzésének módszerei és formái a Lengyel Népköztársaságban 780

PÉNZÜGYI JOG

Tanulmány

Ferenczy Endre: A közpénzek felhasználásának ellenőrzése 190

[1] Az évfolyam az 1975. oldallal zárul.

[2] Ld. még Állam- és jogtörténet.

[3] Ld. még A népgazdaság jogi kérdései, Állam- és jogtörténet.

Szemlecikkek

Deák Dániel: Szocialista pénzügyi jogtudományi gondolkodásunk forrásairól 208
Laluska Pál: A szocialista pénzügyi jog tárgya ... 712
Réczei László: Meznerics Iván: International payments with special regard to monetary system. Alpen an den Rijn, Sijthoff and Nordhoff — Bp. Akadémiai Kiadó, 1979. 269 p. [Könyvism.] ... 68

POLGÁRI JOG[4]

Tanulmányok

Bándi Gyula: Az iparjogvédelem lehetőségei a környezetvédelemben 1033
Janjič, Miodrag: Az új jugoszláv szerzői jogi törvény 1049
Jobbágyi Gábor: Euthanázia — egy élő probléma polgári jogi szempontból 949
Katona Géza: A megváltozott körülmények hatása a szerződés teljesítésére 161
Novotni Zoltán: A mezőgazdasági növénybiztosítási szerződés jogi természete 685
Perovič, Slobodan: A jugoszláv kötelmi jog kodifikációjának általános jellegzetességeiről 771
Sándor Tamás: Az adás-vétel néhány dogmatikai kérdése a német BGB-ben 104
Sándor Tamás: Elhatárolási viták a szerződéses és deliktuális felelősség határterületein az NSZK-ban 842
Szalma József: Az egyenértékűségi elv fogalmának és jogi következményeinek jellegzetességei a JSZSZK kötelmi viszonyokról szóló törvényének alapján 864
Takáts Péter: Az általános szerződési feltételekre vonatkozó jogi szabályozás hatályáról 97
Takáts Péter: Általános szerződési feltételek — kollíziós jogi problémák 762

Szemlecikkek

Kecskés László: Sólyom László: Környezetvédelem és polgári jog. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 198 p. [Könyvism.] 218
Lindner Gyula: Néhány észrevétel a kiadók és nyomdák kapcsolataihoz 1052
Gyertyánfy Péter: A kábeltelevízió az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban 424
Gyertyánfy Péter: Az üres magnetofonkazetták utáni jogdíj az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban 1059
Pálos György: A hangkép-berendezések használata és a szerzői jog 788
Pálos György: Urheberrecht. Lehrbuch. Berlin. Staatsverlag der DDR. 1980. [Könyvism.] 1064
Sümeghy Pálné: Chavanne, A.—Burst, J. J.: Droit de la propriété industrielle. 2. éd. Paris, Éd. Dalloz, 1980. [Könyvism.] 1065
Szentpéteri Ádám: Védjegylajstromozási kérdések a bírósági gyakorlatban 1055
Zlinszky János: Marton Géza, a civilista 47

A NÉPGAZDASÁG JOGI KÉRDÉSEI[5]

Tanulmányok

Aradi Béla—*Gáspárdy* László: Gondolatok a gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak jogi problémáiról 15
Ficzere Lajos: Gazdaságirányítás és közigazgatás 445
Harmathy Attila: Szerződés — közigazgatás — gazdaságirányítás. Hozzász. *Meznerics* Iván—*Kálmán* György—*Csanádi* György 453
Kálmán György: A gazdaságirányítás s annak körében létrejövő jogviszonyok néhány kérdéséről 87
Kálmán György: A gazdasági élet normarendszere 268
Madarász Tibor: A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei 274
Mohi Csaba: A korlátozó üzleti gyakorlatok joga 178
Sajó András: A gazdaság jogi szabályozásának egy lehetőségéről 297
Schagrin Tamás: A szocialista vállalkozás formái — új üzemeltetési formák a kereskedelemben 740

Szemlecikkek

Hanák András: A könnyűlovasság támadása [Vitaülés Sárközy Tamás: Koncepció a felelősség érvényesítésének a realitásokhoz közelítéséről a népgazdaságban c. tanulmányával kapcsolatban. Ism.] 895
Lenkovics Barnabás: Kornai János: A hiány. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 660 p. [Beszélgetés a szerzővel művéről] 440
Zaleszszkij, V.: Milyen a termelési egyesülés (kombinát) struktúrája a Szovjetunióban? 959

CSALÁDJOG

Tanulmányok

Bacsó Jenő: Az örökbefogadás 609
Cseh-Szombathy László: A mai magyar család típusai és ezek működése 561
Csiky Ottó: Családjogunk fejlődésének újabb tendenciái 553
Ficzeréné Sirko Alexandra: A család stabilitása és a jog 567
Hartai László: Szerződés a házassági vagyonjogban 584
Katonáné Soltész Márta: A házassági jog fejlődésének új szakasza a fejlett tőkés országokban és ennek tanulságai 623
Somfainé Filó Erika: A szülői felügyeleti jogot érintő állami gondoskodás 616
Weiss Emília: Vétkesség, feldúltság és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a ma magyar házasság bontójogában. 1—2. ... ... 571, 901

Szemlecikkek

Ficzeréné Sirko Alexandra: Jersova, N. M.: Voproszü szemji v grazsdanszkom prave. Moszkva, Izdat. „Juridicseszkaja Literatura", 1977. 172 p. [Könyvism.] 151
Rév Erika: A francia családjogi gyakorlatról ... 143
Rév Erika: Az első magyar házassági törvény és a vétkesség 635
Rex-Kiss Béla: A vércsoport vizsgálatok alkalmazásáról származás-megállapítási perekben 645
Sebes Ágnes: A francia gyermekvédelmi rendszer sajátosságai 214

FÖLDJOG

Tanulmányok

Tanka Endre: A mezőgazdasági föld termelőeszköz-jellegének főbb fejlődési tendenciái népgazdaságunkban 746

Szemlecikk

Kiss István: Földtulajdon vagy földtulajdonjog? 533

[4] Ld. még: A népgazdaság jogi kérdései. Nemzetközi magánjog.

[5] Ld. még Polgári jog.

SZÖVETKEZETI JOG

Tanulmányok

Bak József: Néhány gondolat a szövetkezetek jogi szabályozásának felülvizsgálatához 668
Buncsák Jenő: A termelőszövetkezeti belső ellenőrzésről 114
Prugberger Tamás: A szövetkezetek osztályozásának néhány újabb jogi problémája a gazdasági folyamatok tükrében 200

Szemlecikk

Bak József: Prugberger Tamás: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979. 437 p. [Könyvism.] 148

MUNKAJOG

Tanulmányok

Abonyi Géza: Öregek és rokkantak társadalombiztosítási helyzete 601
Kiss György: A munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fogalmának néhány elméleti problémája 510

Szemlecikkek

Ádám Lóránt—*Pethő* Róbert: Román László „Munkajog" című kari részjegyzetének [2. utány. Bp. Tankönyvkiadó, Soksz. 1981. 203 p.] vitája a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 812
Trócsányi László: A fiatalkorúak munkajogi helyzete az európai szocialista országok jogában ... 638
Trócsányi László: Rybárik, K.: [Vállalati találmány — szolgálati találmány.] Bratislava, Nakl. Obzor, 1979. 180 p. [Könyvism.] 1062

BÜNTETŐJOG. BŰNÜGYI TUDOMÁNYOK

Tanulmányok

Antilla, Inkeri: A bűnözés megelőzése és a büntető igazságszolgáltatás rendszere 37
Horváth Tibor: A büntetéskiszabás jogi és kriminálpolitikai problémái Magyarországon 22
Kertész Imre: A bűnözés társadalmi háttere 81
Király Tibor: A büntetőjog és a garanciák 357
Monori Bulcs: Az euthanasia mint a jelen élő problémája 696
Panev, Bajcso: A látens bűnözés lényege és tényezői 518
Raskó Gabriella: Amit a cigánykriminalitás megértéséhez tudnunk kell 755
Vigh József—*Tauber* István: A gondatlan bűncselekményért kiszabott szabadságvesztés büntetés hatékonysága 502

Szemlecikkek

Bakóczi Antal: Gönczöl Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 346 p. [Könyvism.] 722
Fehér Lenke: Gazdasági bűnözés, gazdasági bűncselekmények [Wiener Imre előadásának és az előadás vitájának ism. Bp. 1980. május 27.] ... 73
Györgyi Kálmán: Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődése c. doktori értekezés vitája [Ism.] 436
Horváth Tibor: Finn—magyar büntetőjogi konferencia Helsinkiben [1980. szept. 21—28.] 79
Lévay Miklós: Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1980. 231 p. [Könyvism.] 877
Nagy Ferenc: Empirische Kriminologie. Hrsg. von der Forschungsgruppe Kriminologie. Freiburg, 1980. [Könyvism.] 968
Nagy Ferenc: Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata. Bp. Akadémiai Kiadó, 1981. 250 p. [Könyvism.] 799
Szabó András: Déri Pál: Korszerű nyomozás, integrált bűnüldözés. Bp. BM Tanulm. Főnökség, 1976. 303 p. [Könyvism.] 59
Vermes Miklós: Az Egyesült Nemzetek Szervezetének a bűnözés megelőzésével és a bűntettesek kezelésével foglalkozó VI. Kongresszusa [Caracas, Venezuela, 1980. aug. 25.—szept. 5.] 42

TÖRVÉNYKEZÉSI SZERVEZET

Szemlecikkek

Sik Ferenc: Névai László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből. Bp. Tankönyvkiadó, 1979. 223 p. [Könyvism.] 964
Ujlaki László: Névai László: Ügyészségi tanulmányok. Bp. Tankönyvkiadó, 1979. 220 p. [Könyvism.] 222

POLGÁRI ELJÁRÁSJOG

Tanulmányok

Aradi Béla: Az állam javára marasztalás szankciója 468

Szemlecikkek

Hartai László: Eredmények és problémák a magyar polgári eljárásjogban. Polgári eljárásjogi füzetek. 10. köt. Budapest, 1980. [Könyvism.] 61
Révai Tibor: Nemzetközi magánjogi és polgári eljárásjogi kérdések a csehszlovák jogirodalomban [Könyvismertetések] 64
Révai Tibor: Novák István: Határozat- és iratminták. Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979. 428 p. [Könyvism.] 432
Sik Ferenc: Névai László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből. Bp. Tankönyvkiadó, 1979. 223 p. [Könyvism.] 964

BÜNTETŐ ELJÁRÁSJOG

Tanulmány

Tremmel Flórián: A magánvád létjogosultságáról és jelentőségéről 936

NEMZETKÖZI JOG

Tanulmányok

Nagy Károly: A jóvátétel problémája a nemzetközi jogban 676
Ustor Endre: Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bíróságáról 405

Szemlecikkek

Bragyova András: A nemzetközi jogi normák „transzformálása" az államon belüli jog szférájába [Vitaülés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében, 1981. ápr. 9.] 141
Konrád Edit: A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlése XXXV. ülésszakán 419
Szilágyi István: The future of International Court of Justice. Ed. by Leo Gross. Dobbs—Ferry N. Y. Oceana, 1976. 862 p. [Könyvism.] 70

A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGA NEMZETKÖZI MAGÁNJOG[6]

Tanulmányok

Bauer Miklós—*Rónainé Sábicz* Irma: Még egyszer a KGST-n belüli szakosítási szerződésekről ... 373
Bobrovszky Jenő: Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolatok jogi szabályozása 1015
Bogsch Árpád: A Szellemi Tulajdon Világszervezete 973
Boytha György: A nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények komplex összefüggései 994
Ficsor Mihály: Az új amerikai szerzői jogi törvény és a Berni Unió 413
Ficsor Mihály: A tudományos-technikai forradalom és a szerzői jog válsága 983
Kecskés László: Az állami immunitás burzsoá jogi felfogásának változásáról 399
László András: Személyek jogállása a magyar nemzetközi magánjogban a dualizmus idején ... 29
Lontai Endre: Aktuális tendenciák a nemzetközi iparjogvédelem területén 1007
Veljaminov, Georgij Mihajlovics: A szocialista gazdasági integráció jogának fogalma 128
Vida Sándor: A szellemi alkotások és a nemzetközi magánjogi kódex 1040
Vörös Imre: A védjegyjogi oltalom néhány kérdése a tisztességtelen verseny jogának metamorfózisa tükrében 1024
Zlinszky János: A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon 941

Szemlecikkek

Faludi Gábor: [Az Európai Szabadalmi Egyezmény gyakorlata.] München, 1979. [Könyvism.] 1068
Kesely, Vojtech: A KGST-tagállamok nemzetközi gazdasági szervezetei alapításáról és tevékenységük szabályozásáról szóló szerződések 707
Révai Tibor: Nemzetközi magánjogi és polgári eljárásjogi kérdések a csehszlovák jogirodalomban. [Könyvismertetések] 64
Szalóky László: Közgazdász konferencia a nemzetközi gazdasági együttműködésről [Bp. 1980. nov. 10—12.] 223
Szathmáry Géza: A hallgatás technikája a szellemi termékek külkereskedelmében 212
Vékás Lajos: Nicolaysen, Gert: Europäisches Gemeinschaftsrecht. /Kohlhammer Studienbuch/ Verl. Kohlhammer, 1979. 216 p. [Könyvism.] ... 726
Vida Sándor: Winkel, N. Frank: Formalschutz dreidimensionaler Marken. Köln—Berlin — etc. C. Heymanns Verlag, 1979. 311 p. /Max Planck-Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht. Bd. 49./ [Könyvism.] 891

ÁLLAM- ÉS JOGTÖRTÉNET. RÓMAI JOG[7]

Tanulmányok

Kállay István: A nemesi tulajdon kötöttségei ... 702
Kállai István, B.: Adalékok a jogtörténeti kutatómunka úgynevezett külső koordinációjához ... 125
Rácz Lajos: Széchenyi István államtudományi gondolkodásáról 171
Rácz Lajos: Főhatalom a XVI—XVII. századi Erdélyben 857
Trócsányi Zsolt: I. Rákóczi György erdélyi állama 495
Vargyai Gyula: A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a második világháború időszakában 365

[6] Ld. még Nemzetközi jog.
[7] Ide soroltuk az intézménytörténeti anyagot is.

Szemlecikkek

Degré Alajos: A Société Jean Bodin kongresszusa az emberi jogok összehasonlító történetéről. (Athén—Delfi, 1981. máj. 4—9.) 727
Hajdu Lajos: Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata, 1540—1690. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 439 p. [Könyvism.] 725
Horváth Pál: Manalova, Marija G.: [A tirnovói alkotmányjog elfogadása.] Szofija, Izdat. BAN. 1980. 187 p. [Könyvism.] 893
Ijjas József: Tanulmányok Csongrád megye történetéből. XIX. század. Szerk. Farkas József. [Közzéteszi a] Csongrád Megyei Levéltár. Szeged, 1978 965
Ruszoly József: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Közreadja Csizmadia Andor. Bp. Gondolat Kiadó, 1979. 585 p. [Könyvism.] 542
Varga Csaba: Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. Gondolat Kiadó, 1981. 903 p. [Könyvism.] 880

JOGTUDOMÁNY. TUDOMÁNYOS ÉLET. VEGYES TÁRGYÚ CIKKEK

Tanulmány

Karcsay Sándor: Jog és nyelv 325

Szemlecikkek

Benkő Samu: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Főszerk. Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1776 p. [Könyvism.] 350
Bianchi, Leonard: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Főszerk. Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1776 p. [Könyvism.] 350
Csizmadia Andor: Leonard Bianchi (1923—1981) [Nekrológ] 874
F[öldvári] J[ózsef]: Losonczy István (1908—1980) [Nekrológ] 207
Gergely Ernő: Ladányi Ármin (1881—1973) 798
Horvát Árpád: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Főszerk. Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1776 p. [Könyvism.] 347
Király Ernő: Jogi kultúra és kulturált jog 338
L[amm] V[anda]: Haraszti György (1912—1980) [Nekrológ] 207
Stipta István: Acta iuvenum. Sectio juridica et politica. Szeged, Series nova, Tomus 2. Szerk. Kemenes Béla—Ruszoly József. Szeged, JATE Soksz. 1978. 316 p. [Könyvism.] 435
Schmidt Péter: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Főszerk. Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1776 p. [Könyvism.] 345
Szalóky László: Elhunyt Lunc professzor [A. L. Lunc (1892—1980) Nekrológ] 419
Szladits, Charles: Állam- és jogtudományi enciklopédia. 1—2. köt. Főszerk. Szabó Imre. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 1776 p. [Könyvism.] 1070
Szücs István: Martonyi János (1910—1981) [Nekrológ] 706
Trócsányi László: Gondolatok a jogi dokumentáció jelenéről és jövőjéről 341

Mellékletek

Dokumentációs Szemle. Összeáll. a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének dokumentációs osztálya. Szerk. Sprém István. 132/134. sz. 1980. évi 7—12. sz. 98. p. Melléklet az 1981. évi 4. sz.-hoz. 135/136. 1981. évi 1—6. sz. 93 p. Melléklet az 1981. évi 10. sz.-hoz.
Tartalommutató a Jogtudományi Közlöny 1981. évi XXXVI. évfolyamához. Bp. Egyetemi ny. 1981. 6 p. [Melléklet az 1981. évi 2. sz.-hoz.]

NÉVMUTATÓ

a Jogtudományi Közlöny 1981. évi XXXVI. évfolyamához. A mutató az évfolyam lapszámaira utal

Abonyi Géza 601
Ádám Antal 536, 714
Ádám Lóránt 812
Antilla, Inkeri 37
Antoniu, George 263
Aradi Béla 15, 468
Bacsó Jenő 609
Bak József 148, 668
Bakóczi Antal 722
Bándi Gyula 1033
Bárdos Péter 875
Bárdos Péterné 875
Bauer Miklós 373
Benkő Samu 350
Bianchi, Leonard 350
Bobrovszky Jenő 1015
Bogsch Árpád 973
Boytha György 994
Bragyova András 141
Buncsák Jenő 114
Csánádi György 466
Cseh-Szombathy László 561
Csiky Ottó 553
Csizmadia Andor 874
Degré Alajos 727
Deák Dániel 208
Dezső Márta 832
Faludi Gábor 809, 1068
Fehér Lenke 73
Ferenczy Endre 190
Ficzere Lajos 445
Ficzeréné Sirko Alexandra 151, 567
Ficsor Mihály 413, 983
Földvári József 207
Fürész Klára 929
Gáspárdy László 15
Gátos György 138
Gazsó Ferenc 596
Gergely Ernő 798
Gyertyánfy Péter 424, 1059
Györgyi Kálmán 436
Hajdu Lajos 725
Halustyik Anna 51
Hanák András 352, 895
Harmathy Attila 453
Hartai László 61, 584
Hlavathy Attila 383
Holló András 919
Horváth Árpád 347
Horváth Pál 893
Horváth Tibor 22, 79
Ijjas József 965
Janjič, Miodrag 1049
Jobbágyi Gábor 949
Kállay István 702
Kállai István, B. 125
Kálmán György ... 87, 268, 466
Kampis György 308
Karcsay Sándor 325
Katona Géza 161
Katonáné Soltész Márta ... 623
Kecskés László 218, 399
Kertész Imre 81
Kesely, Vojtech 707
Kilényi Géza 653
Király Ernő 338
Király Tibor 357
Kiss György 510
Kiss István 533
Konrád Edit 419
Kukorelli István 477
Kulcsár Kálmán 234
Kulcsár Péter 390
Lamm Vanda 207
Laluska Pál 712
László András 29
Lehoczky Marietta 426
Lenkovics Barnabás 440
Lévay Miklós 877
Lindner Gyula 1052
Lontai Endre 1007
Madarász Tibor 274, 817
Magyar Bálint 51
Markója Imre 229
Meznerics Iván 462
Mohi Csaba 178
Monori Bulcs 696
Nagy Ferenc 799, 968
Nagy Károly 676
Novotni Zoltán 685
Pálos György 788 1064
Panev, Bajcso 518
Perovič, Slobodan 771
Peschka Vilmos 239
Péteri Zoltán 1
Pethő Róbert 812
Pokol Béla 527
Popescu, Sofia 263
Popovics Béla 806
Prugberger Tamás 200
Rácz Attila 315
Rácz Lajos 171, 857
Raskó Gabriella 755
Réczei László 68
Rév Erika 143, 635
Révai Tibor 64, 432
Rex-Kiss Béla 645
Rónainé Sábicz Irma 373
Ruszoly József 542
Sajó András 8, 297, 886
Samu Mihály 733
Sándor Tamás 104, 842
Schagrin Tamás 740
Schmidt Péter 345
Sebes Ágnes 214
Sik Ferenc 964
Somfainé Filó Erika 616
Stipta István 435
Sümeghy Pálné 1065
Swiatkiewicz, Jerzy 780
Szabó András 59
Szalma József 864
Szalóky László 223, 419
Szamel Katalin 486
Szathmáry Géza 212
Szentpéteri Ádám 1055
Szigeti Péter 145
Szilágyi István 70
Szladits, Charles 1070
Szücs István 706
Takács Albert 216, 544, 717
Takáts Péter 97, 762
Tamás András 157
Tanka Endre 746
Tauber István 502
Tihomirov, Ju. A. 257
Tremmel Flórián 936
Trócsányi László 341, 638, 721, 1062
Trócsányi Zsolt 495
Turgonyi Júlia 590
Ujlaki László 222
Ustor Endre 405
Varga Csaba 880
Vargyai Gyula 365
Vékás Lajos 726
Veljaminov, G. M. 128
Vermes Miklós 42
Vida Sándor 891, 1040
Vigh József 502
Visegrády Antal 803
Vogel, Hans-Jochen 248
Vörös Imre 1024
Weiss Emília 571, 901
Zaleszszkij, V. 959
Zawadzki, Sylwester ... 252, 780
Zlinszky János 47, 941
Zoltán Ödön 848

Egyetemi Nyomda — 82.7783 Budapest, 1982. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Fq 5003

XXXVI. új évfolyam 1987 1. szám Budapest, 1981. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

PÉTERI ZOLTÁN
Gondolatok az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről 1

SAJÓ ANDRÁS
Megjegyzések a jogtudományról 8

ARADI BÉLA—GÁSPÁRDY LÁSZLÓ
Gondolatok a gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak jogi problémáiról 15

HORVÁTH TIBOR
A büntetéskiszabás jogi és kriminálpolitikai problémái Magyarországon 22

LÁSZLÓ ANDRÁS
Személyek jogállása a magyar nemzetközi magánjogban a dualizmus idején 29

ANTILLA, INKERI
A bűnözés megelőzése és a büntető igazságszolgáltatás rendszere 37

Szemle

VERMES MIKLÓS
Az Egyesült Nemzetek Szervezetének a bűnözés megelőzésével és a bűntettesek kezelésével foglalkozó VI. Kongresszusa 42

ZLINSZKY JÁNOS
Marton Géza, a civilista 47

HALUSTYIK ANNA—MAGYAR BÁLINT
A portugál fasizmus érdekstruktúrája és az alkotmány 51

Jogirodalom—Jogélet

SZABÓ ANDRÁS
Vannak „nehéz emberek" a rendőrségen is ... 59

HARTAI LÁSZLÓ
Eredmények és problémák a magyar polgári eljárásjogban 61

RÉVAI TIBOR
Nemzetközi magánjogi és polgári eljárásjogi kérdések a csehszlovák jogirodalomban 64

Ivan Meznerics: International Payments with Special Regard to Monetary Systems (RÉCZEI LÁSZLÓ) 68

SZILÁGYI ISTVÁN
A nemzetközi bíróság jövője 70

FEHÉR LENKE
Gazdasági bűnözés, gazdasági bűncselekmények 73

HORVÁTH TIBOR
Finn—magyar büntetőjogi konferencia Helsinkiben 78

СОДЕРЖАНИЕ: *Золтан Петери:* Некоторые мысли о граничных вопросах теории государства и права и политологии. — *Андраш Шайо:* Замечания о науке права. — *Бела Аради—Ласло Гашпарди:* Некоторые соображения о правовых проблемах отношений хозяйственных организаций. — *Тибор Хорват:* Правовые и криминально-политические проблемы назначения наказания в Венгрии. — *Андраш Ласло:* Правовой статус физических лиц в венгерском международном частном праве во время дуализма. — *Антилла Инкери:* Предупреждение преступности и система уголовного правосудия. — *Обзор: Миклош Вермеш:* VI. Конгресс ООН о предупреждении преступности и обхождении с лицами, совершившими преступление. — *Янош Злински:* Цивилист, Геза Мартон. — *Анна Халуштик—Балинт Мадьяр:* Структура интересов португальского фашизма и конституция. — *Юридическая литература — юридическая жизнь: Андраш Сабо:* Имеются „веские люди" и в полиции. — *Ласло Хартаи:* Результаты и проблемы в венгерском гражданском процессуальном праве. — *Тибор Реваи:* Вопросы международного частного права и гражданского процесса в чехословацкой юридической литературе. — Иван Мезнерич: International Payments with special Regard to Monetary Systems. *(Ласло Рецеи).* — *Иштван Силади:* Будущее международного суда. — *Ленке Фехер:* Хозяйственная преступность, хозяйственные преступления. — *Тибор Хорват:* Финно-венгерское совещание по вопросам уголовного права в г. Хельсинки.

INHALT: *Zoltán Péteri:* Gedanken über Grenzfragen der Staats- und Rechtstheorie, sowie der Politologie. — *András Sajó:* Bemerkungen über die Rechtswissenschaft. — *Béla Aradi—László Gáspárdy:* Gedanken über die Rechtsprobleme der Beziehungen der Wirtschaftsorganisationen. — *Tibor Horváth:* Rechtliche und kriminalpolitische Probleme der Strafzumessung in Ungarn. — *András László:* Die Rechtsstellung der Personen im ungarischen Internationalen Privatrecht im Zeitalter des Dualismus. — *Inkeri Antilla:* Die Vorbeugung der Kriminalität und das System der Strafgerichtsbarkeit. — *Rundschau: Miklós Vermes:* Kongress VI. Der Vereinigten Nationen über die Vorbeugung der Kriminalität, sowie die Behandlung der Verbrecher. — *János Zlinszky:* Géza Marton, der Zivilist. — *Anna Halustyik—Bálint Magyar:* Die Interessenstruktur der portugiesischen Faschismus und die Verfassung. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: András Szabó:* Es gibt „schwierige Leute" auch bei der Polizei. — *László Hartai:* Ergebnisse und Probleme im ungarischen Zivilprozessrecht. — *Tibor Révai:* International privatrechtliche und zivilprozessrechtliche Fragen in der tschechoslowakischen Rechtsliteratur. — Iván Meznerics: International Pyments with special Regard to Monetary Systems *(László Réczei).* — *István Szilágyi:* Die Zukunft des Internationalen Gerichtshofes. — *Lenke Fehér:* Wirtschaftliche Kriminalität, wirtschaftliche Verbrechen. — *Tibor Horváth:* Finnisch—ungarische Strafrechtskonferenz in Helsinki.

SOMMAIRE: *Zoltán Péteri:* Remarques sur les problèmes à la Prontiére de la science politique et de la théorie du droit. — *András Sajó:* Remarques sur la science juridique. — *Béla Aradi—László Gáspárdy:* Remarques sur les rapports juridiques des entreprises socialistes. — *Tibor Horváth:* Problèmes juridiques et de la politique criminelle de l'établissement de la peine. — *András László:* Le statut juridique des personnes dans le droit international privé au cours de „dualisme" (1867—1918). — *Inkeri Antilla:* La prévention de la criminalité et le système de juridiction criminelle. — *Revue: Miklós Vermes:* Le Vlème Congrès de l'ONU sur «La prévention de la criminalité et le traitement des criminels». — *János Zlinszky:* Le feu professeur Géza Marton en tant que civiliste. — *Anna Halustyik—Bálint Magyar:* La structure des intérêts du fascisme portugais et la constitution. — *Bibliographie—Compte-rendu: András Szabó:* Il y a des «hommes difficiles» à la police aussi. — *László Hartai:* Résultats et problèmes dans le droit de la procédure civile hongroise. — *Tibor Révai:* Problèmes de droit international privé et de la procédure civile dans la littérature thschèqoslovacque. — Iván Meznerics: International payments with special Regard to Monetary Systems *(László Réczei).* — *István Szilágyi:* Le future de la Cour Internationale de Justice. — *Lenke Fehér:* Criminalité économique et crimes économiques. — *Tibor Horváth:* Conférence de droit pénal finno-hongrois à Helsinki

CONTENTS: *Zoltán Péteri:* Thoughts on some problems at the borderland of political science and jurisprudence. — *András Sajó:* Some remarques of the legal science. — *Béla Aradi—László Gáspárdy:* Essay on the legal problems of the relations among economic organisations. — *Tibor Horváth:* Legal and criminal policy problems of sentencing in Hungary. — *András László:* Personal legal status in the Hungarian private international law of the Dualist period. — *Inkeri Antilla:* The prevention of criminality and the system of criminal jurisdiction. — *Review: Miklós Vermes:* VIth Congress of the United Nations on the "Prevention of crime and treatement of the criminals". — *János Zlinszky:* The late professor Géza Marton, as civilist. — *Anna Halustyik—Bálint Magyar:* The structure of interests in the Portugal fascism and the Constitution. — *Book Rewiew—Legal Life: András Szabó:* There are some "hard chaps" in the police too. — *László Hartai:* Results and problems in Hungarian law of civil procedure. — *Tibor Révai:* Private international law and civil procedure problems in Tcheckhoslovakian legal literature. — Iván Meznerics: International Payments with Special Regard to Monetary Systems *(László Réczei).* — *István Szilágyi:* The future of the World Court. — *Lenke Fehér:* Economic criminality, economic crimes. — *Tibor Horváth:* Finno-Hungarian Seminary on Criminal Law in Helsinki.

E lapszám (XXXVI., új évfolyam, 1. szám) szerzői: *Péteri Zoltán,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője. — *Sajó András,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. — *Aradi Béla,* a Fővárosi Főügyészség ügyésze. — *Gáspárdy László,* a Fővárosi Főügyészség osztályvezető ügyésze. — *Horváth Tibor* c. egyetemi tanár, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet főosztályvezetője. — *László András,* az Országos Tervhivatal munkatársa. — *Antilla, Inkeri* egyetemi tanár (Helsinki). — *Vermes Miklós,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője. — *Zlinszky János* ügyvéd (Dunaújváros). — *Halustyik Anna,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. — *Magyar Bálint,* az MTA Világgazdaság Kutató Intézet tudományos segédmunkatársa. — *Szabó András,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője. — *Hartai László,* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke. — *Révai Tibor* ny. egyetemi tanár. — *Réczei László* egyetemi tanár. — *Szilágyi István,* a Szerzői Jogvédő Hivatal csoportvezetője. — *Fehér Lenke,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa.

XXXVI. új évfolyam 1. szám Budapest, 1981. január hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Gondolatok az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről

1. A szocialista társadalom fejlődése napjainkban mindinkább előtérbe állítja a társadalomirányítás kérdéseinek tudományos vizsgálatát, jellegének, tartalmának és formáinak kutatását, s ezen belül főleg annak a szerepnek behatóbb tanulmányozását, amelyet a szocialista átalakulás legfontosabb eszköze, a szocialista állam tölt be a társadalmi jelentőségű döntések előkészítésében, meghozatalában és végrehajtásában. E törekvések megélénkülése a társadalomtudományok rendszerének, az egyes társadalomtudományi diszciplínák egymáshoz való viszonyának ismételt átgondolását is maga után vonta, sőt — új vizsgálódási súlypontok és módszerek kiemelése útján — elvezetett e rendszer módosításának, továbbfejlesztésének igényéhez is. A társadalom politikai mechanizmusával és annak működésével összefüggő kérdéseknek egy átfogó tudományos diszciplína keretében történő egységbefoglalására irányuló „társadalmi kihívás" — más szocialista országokhoz hasonlóan — nálunk is megérlelte a marxista-leninista politikai-tudomány vagy politológia szükségességének felvetését, s végül is elvezetett e tudományág életrehívásához, illetve az önállósulást biztosító szervezeti keretek fokozatos kiépítéséhez.[1]

A tudományok — s ezen belül a társadalomtudományok — rendszerének objektív meghatározottságából következik, hogy a szükségszerűen szubjektív elemektől terhes emberi akarat-elhatározás önmagában még nem volna elegendő egy-egy új diszciplína létének objektív érvényességű megalapozásához; a probléma — az elmúlt évek folyamán a szocialista országok társadalomtudományi irodalmában ismételten megfogalmazva[2] — éppen abban áll, hogy menynyiben tekinthető objektíve megalapozottnak, a társadalmi valóságban gyökerezőnek az az igény, amely az előzőekben csupán jelzett társadalmi kihívásnak a tudomány oldaláról esedékes megválaszolását egy új diszciplína bevezetésével is kifejezésre juttatott rendszer- és módszerbeli megújulástól várja. Ez a kérdés az állam- és jogtudományt, s ezen belül elsősorban az állam- és jogelméletet is érinti; nemcsak azért, mert a társadalom politikai mechanizmusával kapcsolatos kérdések vizsgálatára a társadalomtudományok „hagyományos" rendszerében főként ez a diszciplina volt hivatott,[3] hanem azért is, mert a marxista politológia létjogosultsága éppen a hasonlóképpen átfogó igénnyel fellépő, elméleti-általánosító megközelítésre törekvő társadalomtudományi diszciplinák oldaláról kérdőjelezhető meg.[4]

Az az új monográfia,[5] amelynek megjelenése olvasóját is a problémák ismételt átgondolására és saját közvetkeztetéseinek levonására ösztönzi, a szocialista állam- és jogelmélet korábban kialakult rendszerével szembesíti az új kérdésfeltevéseket, a rendszertani vitákhoz mégis csak indirekt módon kapcsolódik: nem a társadalomtudományok marxista-leninista rendszerének tagolási elveiből kiindulva, e rendszer logikai egységének szemszögéből közelíti meg és feszegeti a politológia önállóságának kérdését, hanem az elméleti tisztázódáshoz a társadalmi kihívás oldaláról, a szocialista társadalom fejlődése által életre hívott valóságos struktúrák és folyamatok elemzése útján kíván hozzájárulni. Mint a mű alcíme is jelzi, az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről van itt szó,

[1] Ld. az MTA Elnökségének 20/1978. sz. határozatát. Akadémiai Közlöny, XVII. 1978. 7. sz. 97. old.

[2] Ld. pl. *Topornin*, B. N.: Politicseszkaja szisztema szocializma. Moszkva, 1972.; *Trasnea*, Ovidiu: Stiinta politica. Bucuresti, 1970.; *Fedoszeev*, A. A.: Politika kak objekt szociologicseszkogo iszszledovanija. Leningrad, 1974.; *Kiss* Artúr: Politikai elmélet — politikai gyakorlat. Budapest, 1979.

[3] Ld. *Samu* Mihály: A marxista politológia helye a társadalomtudományok rendszerében. Állam és Igazgatás, XXVII. 1977. 317. old.

[4] Ld. *Péteri* Zoltán: Burzsoá politikatudomány és a marxista—leninista államelmélet. Állam- és Jogtudomány, VII. 1964. 59—87. old.

[5] *Antalffy György*: Állam, politikai rendszer, társadalom. Az állam- és jogelmélet és a politológia határkérdéseiről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1979. (A továbbiakban: Antalffy.)

olyan összetett jellegű, különböző aspektusokkal bíró problémákról, amelyeknek felvetése és megoldása egyrészt szervesen kapcsolódik szocialista építésünk mindennapjaihoz, másrészt új, komplex megközelítési módszerek alkalmazására készteti a társadalomtudományok művelőit. Válaszút — legalább is az állam- és jogtudomány s ezen belül főként az állam- és jogelmélet művelői számára — éppen ott kínálkozik, hogy ez, a társadalmi szükségletekből, a konkrét társadalmi problémákból kiinduló, új összefüggéseket feltáró szemléletmód szükségszerűen vezet-e a korábban kialakult rendszertani keretek áttöréséhez, vagy pedig az említett „határkérdések" beilleszthetők a „hagyományos" állam- és jogtudományi diszciplínák, elsősorban az állam- és jogelmélet kutatási körébe.

A politikai élet jelenségeinek differenciált tanulmányozására irányuló igény megjelenése annak a folyamatnak a velejárója, logikus következménye, amelyet Marx a polgári társadalom és a politikai állam különválásának a polgárság uralomrajutásával párhuzamosan végbemenő folyamataként jellemez, vagyis amikor az állam relatíve magától az uralkodó osztálytól is elkülönül, kialakul szervezetileg önálló apparátusa. Ekkor válnak ki az államtudományok a filozófiai és politikai vizsgálódások átfogó keretéből, s veszi kezdetét magának az állam kérdéseit fókuszba állító tudományterületnek további differenciálódása is. Hosszabb időt, csaknem egy évszázadot vett igénybe annak a felismerésnek a megérlelődése, hogy a társadalom irányításának, a társadalmi mozgás befolyásolásának az állam csupán egyik, habár legfontosabb eszköze; az állam szerepének, lehetőségeinek és korlátainak helyes értékelése a társadalomban egyidejűleg érvényesülő, eltérő, sőt ellentétes érdekek számbavételét, annak a „közvetítő mechanizmus"-nak a vizsgálatát is szükségessé teszi, amely mintegy összeköti a társadalmat és az államot, amennyiben — végső soron az adott termelési viszonyok függvényeként, de maguktól a konkrét politikai viszonyoktól is befolyásoltan — teret biztosít az uralkodó, valamint a nem-uralkodó osztályokhoz kapcsolódó érdekek kifejeződésére is. Ennek a sajátos mechanizmusnak, a politikai rendszernek tudományos igényű kutatása a politikai gondolkodás XX. századbeli fejlődésének legmarkánsabb ismertetőjegye: ettől kezdve nem csupán az államszervezet képezte a kutatások tárgyát, hanem mindazok a viszonyok, kapcsolatok, összefüggések is, amelyek részei voltak az érdekkifejezés funkcióját betöltő mechanizmusnak.

Ezek az összefüggések több aspektusból, így a politikai rendszer belső szerkezete oldaláról, de annak a társadalmi viszonyok összességéhez fűződő kapcsolatai oldaláról is tudományos vizsgálódások tárgyát képezhetik; az így értelmezett „belső", illetve „külső" aspektusok szabják meg az állam helyének és szerepének vizsgálatát a politikai rendszer keretében Antalffy professzor új könyvében is. A könyv gazdag tematikája és gondolatébresztő volta egyaránt eleve kilátástalan vállalkozássá tenné mindazoknak a kérdéseknek akárcsak felsorolásszerű érintését, amelyek a politikai rendszer és az állam összefüggéseinek átfogó társadalomtudományi megközelítéséből adódnak. A következőkben éppen ezért csak arra szorítkozhatunk, hogy egyetlen, meghatározónak tűnő aspektusból, a politológia, illetve az állam- és jogelmélet „határkérdéseit" előtérbe állítva kíséreljük meg Antalffy professzor mondanivalójához kapcsolódva, e határkérdések további, teljes kidolgozásához néhány gondolattal hozzájárulni.

2. A politológiára jellemző komplex megközelítésnek s ezzel voltaképpen az új tudományág bevezetésének szükségessége már a politikai, s ezen belül az állami jelenségek történetiségéből is levezethető, amennyiben ez a történeti vizsgálódás mindkét dimenziójában, tehát mind a genetikai elemzés síkján, mind a funkcionális megközelítés eredményeként olyan problémákat is felvet, amelyeknek megválaszolása túlmutat az állam- és jogtudományok hagyományos kutatási területén. Az állam történetiségének hangsúlyozása természetesen mindenkor a legfontosabb kiindulópontja volt és maradt a szocialista államelméletnek, indokoltnak tűnik azonban az a törekvés, hogy ebből az elvi-elméleti alapállásból tudományrendszertani és metodológiai következtetések levonására is sor kerüljön. Mindkét említett összefüggés-rendszeren belül ugyanis bő lehetőség nyílik az átfogó igényű szemléletmód érvényesítésére, a korábbi, szorosan vett állam- és jogtudományi, illetve állam- és jogelméleti megközelítés meghaladására.

Ami a szocialista állam *genezisével* kapcsolatos kérdéseket illeti, éppen a népi demokratikus út, a proletárdiktatúrába való fokozatos átmenet állította előtérbe — egyszersmind utalta az államelméleti vizsgálódások megoldandó feladatai közé — a szocialista forradalom történeti megvalósulásának azt a lehetőségét, amikor az állam tőkés jellegének megszüntetése nem egycsapásra, hanem az osztályjelleg fokozatos átalakulásával megy végbe. Itt ugyanis az alkotmányos módszerek, tehát bizonyos állami-jogi formák továbbélése és alkalmazása a politikai rendszer és az államhatalom viszonyának formai állandóságát tételezi fel, amelynek keretében fokozatosan megy végbe az államhatalomnak a szövetséges baloldali erők által kezdeményezett, forradalmi tartalommal való megtöltése. Ebben az átmeneti időszakban tehát az államhatalom történetileg többé-kevésbé hosszabb ideig az eltérő vagy akár ellentétes s előbb csak fasizmus-, utóbb monopólium-ellenességükben közös társadalmi erők kifejezője, ami legalábbis kétségessé teszi a szocialista államelmélet államtípus-kategóriájának merev alkalmazását, s esetleg egy új fogalom, a „meta-államtípus" bevezetését is indokolhatja.[6] Ugyanígy alkalmatlannak

[6] *Antalffy* 45. old.

mutatkozik a hagyományos tipológia az olyan, a komplex társadalomtudományi kutatások előterében álló „típus" megragadására, mint az ún. ázsiai termelési módnak megfelelő állam és jog.

Kétségtelen, hogy e kérdés megoldása csak egy olyan, átfogó megközelítés segítségével remélhető, amely akár a hagyományos állami-jogi kategóriákat teszi — új értelmezésük segítségével — alkalmassá az új, vagy eddig kevésbé kutatott társadalmi-történeti jelenségek tanulmányozására és magyarázására, akár új tudományos kategóriák bevezetésével igyekszik eleget tenni a társadalomtudományt a valóság oldaláról ért kihívásnak. Más kérdés — s erre még a továbbiakban kitérünk —, hogy mindez mennyiben jelent szükségszerű túllépést a társadalomtudományok szocialista rendszerének hagyományos keretein.

A szocialista államiság további történeti útjával kapcsolatban is felmerülhet az új megközelítési mód igénye; ekkor ui. — bár eleinte a szocialista társadalom intézményrendszerének kiépítésével kapcsolatos követelmények kerülnek előtérbe, ami nyivánvalóan kedvező lehetőségeket nyit az állami-jogi formák alkalmazása számára (hiszen a szocialista állam minden korábbi társadalmi formáció államát meghaladó mértékben terjeszti ki tevékenységi területét) —, utóbb azonban a politikai rendszer megszilárdulása lehetővé teszi a társadalom tagjainak közvetlenebb, tömeges bevonását a hatalom gyakorlásába, ami az állam és társadalmi környezete közötti kapcsolat intenzívebbé válását, a „hagyományos" állami intézmények és hatáskörök határvonalainak elmosódását eredményezi. E folyamatban, ahol a politikai rendszer végső fokon feloldódik társadalmi környezetében, az állam elhalásának marxista-leninista koncepciója is a kommunista társadalmi önigazgatás építésére vonatkozó szélesebb koncepció szerves részévé válik. E folyamat végső állomása — amint arra már a marxizmus megalapítói rámutattak — az államnélküli kommunista társadalom lesz, a szocialista államiság története tehát tulajdonképpen magának az államnak elhalási folyamatát jelenti. Az, hogy egy adott államtípus megszűnése egybeesik a minden osztálytársadalomra jellemző intézmény — az állam — megszűnésével, arra mutat, hogy itt, ebben a folyamatban egyszerre jelenik meg egy specifikus és egy általános társadalmi törvényszerűség.[7]

A szocialista *államfejlődés periodizálása,* az egyes fejlődési szakaszok elhatárolása és jellemzése ilymódon ismét csak olyan komplex megközelítés eredménye lehet, amely — az állami funkciók, formák és mechanizmusok viszonylagos stabilitásán túl — más, átfogóbb kategóriák (pl. gazdasági alap, érdek, cél, ideológia stb.) vizsgálatát is magában foglalja. Egy ilyen megközelítés mellett a szocialista államiság fogalmában nem annyira a statikus (tehát egy adott állapotot tükröző), hanem a dinamikus (tehát az állandóan változó folyamatra utaló) elemek dominálnak, s maga az államiság is mint az egész társadalom átformálását célzó folyamat *egyik* aspektusa jelentkezik.

Nyilvánvaló, hogy ennek az új, komplexitásra törekvő szemléletmódnak az *állam mibenlétének, illetve fogalmának* értelmezésében is tükröződnie kell, sőt éppen itt; az államelmélet központi kategóriájával kapcsolatban merül fel elsősorban és kerül mérlegre az új megközelítés létjogosultsága. Mit jelent, miben nyilvánul meg a szocialista államnak az a sajátos „társadalmisága", amely egyfelől szükségessé teszi a korábban uralkodott állam- és jogtudományi szemlélet meghaladását, másfelől pedig igazolhatja egy átfogóbb, „politológiai" megközelítés — s ezzel egy új diszciplína — létjogosultságát?

Antalffy az állam lényegét kifejező fogalmi ismérvek közül közösnek, tehát minden államfogalomra jellemzőnek az állam működésének és struktúrájának alapkérdéseit tekinti; e „dinamikus"-nak, illetve „statikus"-nak nevezhető elemek közül — a szocialista államra konkretizáltan — „kiemelkednek a szocialista állam funkcióival, szuverenitásával, szervezeti viszonyaival, rendszerezésével kapcsolatos problémák."[8]

Ha ezt a megfogalmazást úgy értelmezzük, hogy a szerző az állam lényegét, tehát „általánosított közös vonásait, tulajdonságait" tükröző ismérvek sorában egyeseknek különösen nagy jelentőséget tulajdonít, úgy ezt — a minden értékítéletben szükségszerűen bennerejlő szubjektivitást megengedve — el is lehetne fogadni, noha úgy tűnik, hogy ebben a kiemelésben nem egészen „egynemű" tényezők kerültek egymás mellé. Így aligha lehet vitás, hogy ha a felsorolt ismérvek közül a szuverenitást, illetve a „szervezeti viszonyok" néven egységbe foglalt összetevőket valóban a lényeget tükröző fogalmi ismérveknek kell is tekintenünk, az állami funkciók fogalma ehhez képest már másodlagos, leszármaztatott sajátosságokra, az állami tevékenység főirányaira utal, az államok rendszerezésének kérdése pedig — a politikai gondolkodás történetének tanúsága szerint — nagyonis esetleges, az állam lényegét egyáltalán nem, vagy csak igen távolról érintő ismérvek alapján is megválaszolható.

Lényegesen könnyebb a magyarázat, ha a kiemelés indokoltságát abban keressük, hogy a kiemelt ismérveken keresztül különösen jól illusztrálható az új, komplex megközelítés jelentősége a felmerülő problémák megválaszolásánál.

Az *állami funkciók* kérdéskörében például ez könnyen bizonyítható az állam előtt álló feladatok komplex jellegű felvetésének és megoldásának szükségességét illetően. A szovjet jog-

[7] Uo. 59. old.

[8] Uo. 74. old.

irodalom újabb eredményei nyomán a társadalmi célok gondolatát állítva előtérbe, Antalffy a „legfontosabb kategóriaképző ismérv"-et abban látja, hogy „a társadalmi viszonyok alakításának mely területére irányul az adott tevékenységet meghatározó államcél, illetve hol érvényesül az állami szervek konkrét tevékenysége."[9] E témakörben is érvényesítve a „belső", illetve „külső" szféra megkülönböztetését, az állami tevékenység főirányai egyrészt egy szűkebb, az államszervezeten belüli, illetve kívüli körben, másrészt — e szinten felülemelkedve — egy adott társadalom keretein belül, illetve azon kívül is vizsgálhatók, ami lehetővé teszi a differenciálást az állam céljainak egyrészt a saját, befelé irányuló tevékenysége útján, másrészt a nemzetközi szférában, az államok közötti kapcsolatok körében, a kooperáció, illetve a konfrontáció viszonyait előfeltételező érvényesítése között. Ami a „belső" szférát illeti, az a körülmény, hogy az államnak a társadalmi folyamatok irányítása terén napjainkban megnövekedett lehetőségei vannak, egyre inkább megnöveli a szervezettségi tényező szerepét és jelentőségét a modern társadalom életében, időszerű elméleti és gyakorlati feladattá válik a legfontosabb tudományos, kulturális, műszaki és egyéb problémák megoldását célzó komplex programok kidolgozása, megnő az állami irányítás alanyai és tárgyai közötti kölcsönös függőség, új elemekkel gazdagodnak az állami irányítás hagyományos módszerei. Mindez természetesen a komplexitás irányában hat: az összetett társadalmi folyamatok sokoldalú megismerése nélkülözhetetlen előfeltétele azok befolyásolásának, illetve az irányítás hatékonyságának.

Az átfogó megközelítés indokoltsága azonban a „külső" funkciók körében, egy látszólag hagyományosan „jogászi" kérdés, a szuverenitás tárgyalásánál is kimutatható: minthogy a szuverenitás fogalmában kifejeződő állami főhatalom a társadalom felett érvényesül, s mivel bármilyen hatalom realizálása csak ellentétes erők, illetve törekvések megléte esetén válik szükségessé, ebből következik, hogy a szuverenitásprobléma gyökerét voltaképpen ezeknek a különböző irányokban ható erővonalaknak, ellentétes, vagy legalábbis eltérő társadalmi érdekeknek az elismerése, illetve az ezek kölcsönhatásából fakadó társadalmi folyamatok befolyásolásának igénye képezi. Érdekes pl. ezzel kapcsolatban arra az egyoldalú súlypont-eltolódásra rámutatni, amelynek eredményeként — a nemzeti függetlenségi mozgalmak fellendülésével párhuzamosan — a szuverenitás fogalma mindinkább az önrendelkezési joggal azonosult, szinte elveszítve alapvető vonását, tehát az adott államnak saját társadalmához fűződő kapcsolatát, a „belső" hatalmi viszonyokat kifejező jellegét, illetve az arra történő utalást.[10] A szuverenitásnak ez a belső oldala, illetve az állami főhatalom jellegének az egyetemes népi állam viszonyai között történő megváltozása nyilván olyan kérdés — bár ennek az összefüggésnek részletesebb kidolgozására a szocialista állam- és jogtudomány még nem vállalkozott —, amelynek megválaszolása a szorosan vett állami-jogi megközelítésen túl átfogóbb társadalmi összefüggések számbavételét is igényli.

Az *államszervezet* kérdésköre egyértelműen az államtudomány — s ezen belül az államelmélet — „hagyományos" kutatási területéhez tartozik, sőt a korábbi szocialista államtudományi megközelítés legjellemzőbb vonását éppen az állam szervezet-voltának középpontba állításában lelhetjük fel. E megközelítési mód meghaladása elvileg kétféleképpen is elképzelhető: egyrészt a „hagyományos" problematika megőrzése mellett új kérdésfeltevések és új vizsgálati módszerek érvényesítésével, másrészt magának a kutatás körének kibővítése útján, vagyis az állam lényegének nem csupán hatalmi szervezetként való értelmezésével.

Antalffy professzor — noha az újabb publikációk többsége a „politológiai" szemlélet érvényrejuttatását inkább az utóbbi alternatíva által nyitott, sokatígérő lehetőségek kihasználásával kísérli meg[11] —, a kérdéskör vizsgálata során az előbbi alternatívát választja, s nagy érdeméül tudható be, hogy a szocialista államelmélet korábbi, nem egyszer kissé elcsépeltnek ható tételeit új, az előbbiekben jelzett átfogó szemlélet jegyében, politológiai, illetve politikai szociológiai elemekkel igyekszik felfrissíteni. Így a szocialista államhatalom egységére vonatkozó, alapvető és sokat elemzett kérdésnek tárgyalása során az állami szerveknek a döntéshez való viszonyában jelöli meg azt a legfontosabb ismérvet, amely e szervek csoportosításának és hierarchiájának alapját képezheti. Abból kiindulva, hogy bár a szocialista államon belül is mód van az elsődleges döntést hozó, valamint a döntést végrehajtó szervek megkülönböztetésére, mégis e két elemnek minden állami szervnél — ha különböző szempontból és különböző mértékben is — fellelhető összefonódása a további tagolást, a vertikális megközelítést is szükségessé teszi, Antalffy egy-egy állami szervnek az államszervezeten belüli hierarchikus pozíciójában, „elvont értékrend"-jében fedezi fel az államhatalom gyakorlásából való részesedés nagyságát. Az „értékrend" „elvontság"-ára való utalás nyomban megvilágítást nyer azzal a fontos tétellel, hogy „a hierarchikus pozíció lehet *de facto és de iure egybeeső, de szét is válhatnak*", egyrészt a jogi szabályozottság nélküli hatalmi realitás esetére, másrészt a de iure hatalmi szerv valóságos döntéshozó szerepének meggyengülésére, esetleg megszűnésére. Kár, hogy a szerző e jelentős

[9] Uo. 78. old.
[10] Uo. 94. old.

[11] Ld. pl. *Koszicün*, A. P.: Szocializm i goszudarsztvo. Moszkva, 1976.; *Schüssler, Gerhard—Weichelt*, Wolfgang: Arbeiterklasse, Partei, Staatsmacht. Berlin, 1976.; *Bajtin*, M. I.: Szuscsnoszty i osznovnüe funkcii szocialiszticseszkogo goszudarsztva. Szaratov, 1979.

megállapítások további, részletesebb kibontására nem vállalkozott, s megelégedett annak jelzésével, hogy „a szocialista állam hatalmának gyakorlása folyamán a jogilag tételezett és a tényleges oldal tendenciaszerűen egybeesik."[12] Aligha vitatható, hogy ezeknek a tendenciáknak közelebbi, sokoldalú vizsgálata olyan komplex feladat, amelynek megoldása nemcsak az állam- és jogtudomány, hanem más társadalomtudományok művelőinek közreműködését is igényli, de felveti az átfogó politológiai megközelítés alkalmazásának indokoltságát is.

Ugyancsak bővebb kifejtést, részletesebb elemzést érdemel az a fontos gondolat, amely az államhatalmi és az államigazgatási szervezet elvi alapon történő megkülönböztetését hangsúlyozva, a meghatározott elvek alapján felépült államigazgatási szervezet *diszfunkcionális működésének* lehetőségére is utal.[13] Az igazgatási szervezet viszonylagos önállóságának különböző megnyilvánulásai ugyanis a szocialista társadalom viszonyai között is elvezethetnek sajátos szervezeti érdekek megformálódásához, központi szinten *önálló kormányzati hatalom* kialakulásához, ugyanakkor azonban — s ez az elidegenedési tendenciák veszélyére utal — az uralkodó osztálytól való elkülönülés, az igazgatási szervezet népi jellegének meggyengüléséhez is.

Az állam lényegéhez, illetve fogalmához tartozó, a „belső"-nek nevezett állami szféra részeként kiemelt témakörök egyik legvitatottabbja az államforma kérdése, s úgy tűnik, itt a legnehezebb eltávolodni a „hagyományos" felfogástól. Ismeretes, hogy e témakörben a szocialista államelmélet álláspontja korántsem egységes, sőt az új, komplex megközelítési mód érvényesítése az egész államforma-problémának mint az államok osztályozásával vagy rendszerezésével kapcsolatos ősrégi kérdésnek teljesen új alapokra helyezését is maga után vonhatja. S ha talán korai volna is megkongatni a vészharangot a hagyományos államforma-tan felett az osztályozást szélesebb alapokra helyező, a politikai rendszerek összehasonlítását és rendszerezését igénylő „politológiai" szemlélet jegyében, az valószínűnek látszik, hogy még a korábbi, szorosan vett államelméleti megközelítés sem mentesülhet az olyan osztályozási ismérvek alkalmazásától, amelyek a hatalomgyakorlás, illetve a hatalomban való részesedés szélesebb, nem csupán állami-jogi formákban megnyilvánuló aspektusaira utalnak. Úgy véljük, helyes az a kezdeményezés, amely az államforma strukturális mozzanatai mellett a struktúra működésének alapelveire és módszereire s különösen a demokratizmus állami és össz-társadalmi síkon történő kibontakozásának jelentőségére hívja fel a figyelmet,[14] az eddigi kutatások azonban inkább csak a szocialista államforma-tan területén eddig elért eredmények összegezésére s egyes új törekvések jelzésére szorítkoztak.

3. Az általunk választott tárgyalásmód — vagyis a jelzett „határkérdések"-nek az állam- és jogelmélet oldaláról történő megközelítése — ott jut el e kérdéscsoport tudományrendszertani helyének gyökeréig, ahol az elemzés — a szocialista állam- és jogelmélet „hagyományos" tematikáján túllépve — a „külső"-nek nevezett összefüggések, tehát az állam és a társadalom viszonyának vizsgálata során a szocialista társadalom politikai rendszerének fogalomkörébe lép. Ez a keret nyilvánvalóan tágabb a szocialista állam- és jogtudományok „államcentrikus" szemléleténél: így kaphatnak helyet a „határkérdések" sorában a pártok és más társadalmi szervezetek felépítésével, funkcióival és társadalmi szerepével kapcsolatos problémák is, de a politikai rendszer fogalmának a vizsgálódások középpontjába állítása olyan szemléletváltozásra is utal, amelynek eredményeként nem annyira az állam- és jogtudományok hagyományos, „statikus"-ként jellemezhető, elsősorban a szervezetoldalt hangsúlyozó megközelítésmódja, mint inkább a „dinamikus" oldalt, vagyis a szervezetek *működését* kiemelő szociológiai-politológiai szemlélet kerül előtérbe. Egy ilyen megközelítés során nemcsak a szocialista állam- és jogelmélet tematikai gazdagodása jelentkezik szembeötlően — pl. a politikai rendszer, vagy a döntéshozatali folyamat kérdéseinek átfogó tárgyalása formájában —, hanem sok új elemet tartalmazó megvilágítást kaphatnak az olyan „hagyományos" témakörök is, mint a politikai pártok és a társadalmi szervezetek problematikája.

Ismeretes, hogy a politikai rendszer fogalmát a szocialista államelmélet eddig főként csak az államforma-tan oldaláról tárgyalta, s az e téren elért legfontosabb eredmény annak felismerése volt, hogy a politikai rendszer mint az államformához képest tágabb fogalom, aligha sorolható be ez utóbbinak összetevői közé. Antalffy professzor új könyvében túllép ezen a „hagyományos" tárgyalásmódon, sőt kifejezetten is leszögezi, hogy a politikai rendszer fogalmának elsősorban a szociológiában, mégpedig a *politikai szociológiában* kell kidolgozásra kerülnie.[15] Ha e megállapításnak némileg ellene mond is, csak elismeréssel nyugtázható, hogy Antalffy maga sem zárkózik el a feladat vállalása elől, hanem a korabeli polgári tudomány e téren elért jelentősebb eredményeit is felidézve, tartalmas kísérletet tesz a szocialista irodalomban eddig megfogalmazott tételek kritikai összegezésére, s ezen az alapon a politikai rendszer marxista-leninista fogalmának kidolgozására. Fejtegetéseinek végkövetkeztetése abban foglalható össze, hogy a politikai rendszer — amely a társadalom összes politikai intézményét átfogja — csak a strukturális és a funkcionális szempontok együttes érvényesítésével vizsgálható eredmé-

[12] *Antalffy* 103. old.
[13] Uo. 109. old.
[14] Uo. 121. old.
[15] Uo. 137. old.

nyesen, s „ezzel minden olyan tényezőt a politikai rendszerhez rendelünk, amelyek tevékenységük kifejtése során közvetlenül vagy közvetve *hatással vannak a politikai döntésekre*".[16] Ez a meghatározás tovább tágítja a politikai rendszer fogalmát: nyilvánvaló ugyanis, hogy egy ilyen megközelítés keretében nem csupán az állami struktúra, sőt nem is csak a társadalom szorosan vett politikai szervezetei, normái és politikai ideológiája kaphatnak helyet, hanem az olyan szervezetek is, amelyek „jellegüknél fogva nem tekinthetők ugyan elsődlegesen politikaiaknak, viszont *a politikai döntésekre való befolyásuk kétségkívül politikai jelleget ad tevékenységüknek* (kiemelés tőlem), sőt ide sorolhatók a társadalom nem-intézményesült, ún. informális csoportjai is, amelyeknek gyakran döntő szerepük van a politkai döntések meghozatalánál.[17]

Az idézett megállapítások egyértelműen arra mutatnak, hogy a társadalmi struktúra és dinamizmus itt említett összetevőit a döntési folyamatban való részvételük foglalja egységbe: a politikai döntés az a közös elem, amely a politikai rendszernek mint a „határterület" központi kategóriájának körébe tartozó jelenségek differentia specifica-ját alkotja. E felfogásból egyrészt logikusan következik az, hogy a pártok és a társadalmi szervezetek elsősorban *társadalmi funkcióik* szempontjából érdemelnek figyelmet, másrészt ugyancsak logikusan merül fel a döntési rendszerrel összefüggő problematika önálló, kiemelt formában történő — s ennyiben a szocialista állam- és jogelmélet korábbi hagyományaival szakító — tárgyalásának szükségessége is. Antalffy e kérdéskörből csupán néhány összefüggés felvillantására vállalkozott: a döntési rendszer általános sajátosságainak felvázolása után a döntés és az információ összefüggéseire, valamint a részvétel és az ellenőrzés kapcsolatára utal a szocialista társadalom viszonyai között, majd abból kiindulva, hogy e társadalom politikai rendszere különböző szintű, kiterjedésű és intenzitású érdekeket hivatott integrálni, ebben a közös, kompromisszumos, általános érdekben jelöli meg a politikai rendszerben végbemenő döntési folyamatok kiindulópontját.[18] Ha azt a megkülönböztetést, amely szerint „a szocialista politikai szervezetek, jellegüket tekintve, általánosságukban foglalkoznak az egyes döntések tartalmával, addig az államszervezet feladata az, hogy jogilag szabályozott hatalma felhasználásával konkrét magatartási szabályok formájában fogalmazza meg tagjai és szervezetei számára a döntésekben meghatározott elvárásokat",[19] nem tartjuk is elég világosnak és egyértelműnek, az kétségtelen, hogy Antalffy helyesen látja valamennyi döntési folyamat lényegét a döntési variánsok kidolgozásában és az ezek közötti választásban. Ehhez természetesen a döntési tárgyul szolgáló társadalmi viszonyokhoz igazodó, különböző jellegű és szintű információkra, az állami vezetés szintjén pedig *a döntés valódi és társadalmi és érdekténye zőit számbavevő*, tudományosan megalapozott információkra van szükség; éppen ez a felismerés az egyik legfőbb mozgatóereje a politika kérdéseivel való tudományos igényű foglalkozást, az önálló politika-tudomány létrehozását célzó törekvéseknek a szocialista országokban.

Ez a folyamat tudvalevőleg Magyarországon is eljutott a politológia önállósításához, ami az állam- és jogtudományok művelőit is szembenézésre készteti az új diszciplína létrejöttével kapcsolatban „határkérdés"-sé vált problémákkal.

Nyilvánvaló természetesen, hogy a tudományrendszertani oldal, a társadalomtudományok korábban kiépült rendszerének felülvizsgálása s ennek eredményeképpen esetleges új diszciplínák létrehozása csupán másodlagos jellegű kísérőjelensége a szocialista társadalomtudományok ama központi feladatának, hogy a társadalmi valóság elmélyült vizsgálata alapján keressenek és adjanak választ a fejlődés által felvetett vagy előtérbe állított régi és új problémákra. E problémák összetett jellege szükségszerűen vezet a komplex tudományos megközelítés igényéhez; egyrészt arról van itt szó, hogy a tudománynak a fejlődés komplex jellegének tudatosítására, a társadalmi jelenségek kölcsönös összefüggéseinek és egymásra hatásának feltárására és értékelésére kell törekednie (ami — a lukácsgyörgyi kifejezéssel élve — csak a társadalomnak a maga egészében, egységes komplexusként való felfogásával valósulhat meg), másrészt az egyes társadalomtudományi diszciplínáknak a maguk eredményeit a más tudományágak eredményeinek számbavételével, azoknak egységes tudományos világképbe való integrálásával kell megfogalmazniok. Ez a követelmény nem jelenti és nem jelentheti az egyes tudományágak önállóságának, „belső öntörvényűség"-ének feladását: a helyesen értelmezett komplex megközelítésnek éppen az az előfeltétele, hogy egy-egy tudományterület vagy tudományos diszciplína művelői előbb a maguk területén, a maguk eszközeivel jussanak el bizonyos következtetések megfogalmazásáig, s csak ezután kerülhet sor arra, hogy azokat más szaktudományok eredményeivel szembesítve, a szintézist létrehozzák.[20]

A kérdés most már az — s éppen erre utal a „határkérdések" ismételt említése —, hogy tulajdonképpen meddig terjed az állam- és jogtudományok, s közelebbről: az állam- és jogelmélet területe és eszköztára, hol húzható meg releváns módon a tudományos vizsgálódásoknak az a határvonala, amelynek elérése, de legalábbis

[16] Uo. 150. old.
[17] Uo. 152. old.
[18] Uo. 288. old.
[19] Uo. 290. old.

[20] Ld. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, 1980. 9—10. old.

megközelítése joggal igényelhető e tudományterület művelőitől.

Köztudott, hogy a szocialista állam- és jogtudományok — s ezen belül az állam- és jogelmélet művelői — Magyarországon már korábban is zászlajukra írták a tematikai és módszerbeli megújulás, illetve gazdagodás követelményét. Szakítva a polgári jogpozitivista szemlélet hagyományaival, általánosan hangoztatott igénnyé vált az állami és jogi jelenségek „társadalmi" jellegének feltárása, a kutatásoknak a társadalmi hatások és kölcsönhatások területére történő kiterjesztése, s ezzel az állam- és jogtudománynak igazi társadalomtudománnyá formálása. Mint a célkitűzéseket megfogalmazó korabeli dokumentum hangsúlyozza, „az állam- és jogtudományi kutatások ennek megfelelően mindenekelőtt az állami-jogi valóság megismerésére kell, hogy törekedjenek; ez a törekvés azonban át kell, hogy csapjon a szorosan vett állami-jogi jelenségek, elsősorban a joggyakorlat megismerésén és el kell jutnia az államilag-jogilag releváns társadalmi gyakorlat vizsgálatának szükségességére vonatkozó felismerésig".[21] Míg korábban „az állam- és jogtudományok művelői többé-kevésbé leszűkítették vizsgálódásaikat egyrészről a marxizmus-leninizmus által az államra és a proletárdiktatúra államára vonatkozó tételek kifejtésére, sok esetben ismétlésére és igaz voltuknak történeti-társadalmi példákkal való bizonyítására, az állami jelenségeknek a jogi jelenségeken keresztül való megvilágítására, az állami intézményeknek jogintézményekként való megjelenésére és működésére",[22] addig most az állami és jogi jelenségek fogalmát tágan értelmezve, az állam- és jogtudományok eljutottak mindazon társadalmi jelenségek bizonyos mélységű elemzésének vállalásáig is, amelyek az állami és jogi szabályozás tárgyát képezik. Minthogy e jelenségek lényegét és mozgásformáit más tudományok is tanulmányozzák, a társadalmi gyakorlat fokozott bevonása a tudományos kutatások körébe olyan komplex szemléleti módot követel az állam- és jogtudományok művelőitől, amelynek keretében más társadalomtudományok eredményeinek ismerete és felhasználása is helyet kap.

Napjainkban — úgy tűnik — a társadalom oldaláról jelentkező „kihívás" a társadalomtudományok mindegyikével szemben még átfogóbb igények megfogalmazását teszi lehetővé, egyszersmind indokolttá, s ez — bizonyos új súlypontok kialakulásával párhuzamosan — az állam- és jogtudományok feladatainak új értelmezését, illetve megfogalmazását is napirendre tűzi. Ha ugyanis a társadalomtudományi kutatások fókuszába az állami és jogi jelenségekhez képest átfogóbb jelenségcsoport, a Politikum szférájába tartozó hatalmi viszonyok, illetve a politikai hatalom gyakorlásának kérdései kerülnek, legott nyilvánvalóvá válik, hogy az a korábbi megoldás, amely a politikai mozgásformák vizsgálatát elsősorban az állam- és jogtudományok, a legáltalánosabb törvényszerűségek síkján pedig a történelmi materializmus, és a tudományos szocializmus feladatkörébe utalta, „nem oldja meg a politikai mozgás általános és különös törvényszerűségeinek feltárását, mivel a politikai mozgás nem azonosítható az állammal, a politikai szféra, a politikai rendszer szélesebb és átfogóbb, mint az állam".[23] Az itt mutatkozó ellentmondás kiküszöbölésének legkézenfekvőbb módja természetesen az, hogy — a társadalomtudományok rendszerét összhangba hozva a mind erősebben jelentkező igényekkel — megteremtjük az előzőekben jelzett átfogó problematika — a *politikai hatalom* — tudományos igényű vizsgálatának önálló diszciplináris kereteit. Egy ilyen diszciplína — amely tárgyát a politikai hatalom és a politikai rendszer kutatásában, a politikai mozgás struktúrájának és dinamikájának vizsgálatában, a politikai viszonyok egészének és a politika különböző ágazatainak elemzésében találja meg — ilymódon jelentős integráló funkciót is elláthat: egy magasabb szinten, a társadalmi élet legfontosabb területeit átfogó Politikum szférájában teremthet egyfajta szintézist a társadalomtudományok különböző ágazatai között.[24]

Társadalomtudományi rendszerünknek azzal az elvi kiindulópontjával, amely a társadalmi mozgásformák egy-egy csoportjához kapcsolja a megfelelő tudományos diszciplína önállóságát, nincs azonban ellentétben az a megoldás sem, amely e mozgásformákat a társadalomtudományok rendszerezése szempontjából kevésbé átfogóan értelmezi, így a kívánatos szintézis elérését a korábban kialakult rendszer keretei között is megvalósíthatónak ítéli. Ha ugyanis a Politikum megkülönböztető ismérvének kutatásánál abból indulunk ki, hogy a társadalom politikai rendszerének „túlsúlyos eleme" éppen az állam, amennyiben minden, politikai keretekbe rendeződött társadalomban az állam rendelkezik a politikai hatalom gyakorlás „privilegizált lehetőség"-ével,[25] akkor nem tekinthető megalapozatlannak az a felfogás sem, amely a Politikum szféráját továbbra is elsősorban az állami jelenségek oldaláról tartja megközelíthetőnek.

Az a körülmény, hogy Antalffy professzor a könyve alcímében jelzett „határkérdések"-et az állam- és jogtudományok, s pontosabban: az állam- és jogelmélet oldaláról kiindulva vizsgálja, önmagában természetesen még nem jelent állásfoglalást az előzőekben felvázolt alternatívák egyike vagy másika mellett. Abból azonban,

[21] „A magyar állam- és jogtudományok és a társadalmi gyakorlat. Az Állam- és Jogtudományi Intézet referátuma az 1963. dec. 22-én tartott tudományos konferencián. Állam- és Jogtudomány, VII. 1964. 4. old.

[22] Uo. 5. old.

[23] A politikatudományról. Az MTA IX. Osztálya és a TMB elnöke által kiküldött bizottság jelentése. (Sokszorosított anyag) 2. old.

[24] Uo. 3—4., ill. 7. old.

[25] Ld. *Kulcsár* Kálmán: A politika és a politikai rendszer. In: Társadalom, politika, jog. Budapest, 1974. 26. old.

hogy e „határterület"-re a szocialista állam- és jogelmélet tematikai és módszerbeli gazdagítására irányuló igények ismételt hangsúlyozásával és jól megválasztott példákon történő illusztrálásával jut el, egyértelműen az új iránti fogékonyságára, a tudományága továbbfejlesztését célzó őszinte törekvésre következtethetünk. A szerzőnek az általa vizsgált kérdések szinte mindegyikénél sikerült bizonyítania a hagyományos „jogászi" megközelítés elégtelenségét és túlhaladottságát; számos olyan összefüggésre hívta fel a figyelmet, amelynek vizsgálata csak a komplex kutatások eszközeivel ígérkezik eredményesnek.

Ha a könyv olvasásakor — éppen a „határkérdések" tekintetében — mégis némi hiányérzésünk marad, az a szerző által választott vizsgálódási terület határainak megvonásával kapcsolatos. Akár magunkévá tesszük ugyanis az új szocialista politika-tudomány vagy politológia elnevezéssel fémjelzett törekvéseket, akár — a tárgy- és módszerbeli gazdagodás igényét elfogadva — megmaradunk a „hagyományos" tudományrendszertani keretek között, szembe kell néznünk azzal az alapvető kérdéssel, amely az új kutatási területek meghódításával szükségszerűen együttjár, hogy tudniillik hol vonható meg e kutatások határa, mi a Politikum-nak az a sajátos megkülönböztető ismérve, amely a körébe tartozó jelenségeket akár a politológiai, akár az állam- és jogelméleti vizsgálódások számára relevánssá teszi. Úgy tűnik, e kérdésre Antalffynak sem sikerült egyértelmű választ találnia; mentségére — ha ugyan ezért egyáltalán mentegetőzésre szorul — mindenesetre napjaink szinte teljes politikai-tudományi irodalmát, illetve annak a tudományterület tárgyát és határait érintő vitáit és véleménykülönbségeit fel lehetne idézni.[26] Aligha juthatunk tehát más végkövetkeztetésre, mint hogy a Politikum fogalma, sajátszerűsége, helyének, szerepének és társadalmi funkcióinak meghatározása további vizsgálódásokat igényel. Az, hogy e kérdéseket — elméleti igénnyel — az új monográfia felvetette, önmagában is elismerésre méltó vállalkozás; hogy érdeklődést is tudott kelteni irántuk, az — a Politikum mindenkori vonzóerején kívül — a mű értékét is bizonyítja.

Péteri Zoltán

[26] Ld. La science politique contemporaine. UNESCO, 1952.; A Design for Political Science: Scope, Objectives and Methods. Edited by James C. Charlesworth. Philadelphia, 1966.

Megjegyzések a jogtudományról

Igyekeznünk kell segíteni a dogmatikusoknak, hogy tisztázzák önmaguk előtt tételeiket.

Marx

A jogtudomány tudományjellege tekintetében nem lehet egyszerű igennel vagy nemmel felelni, éspedig a tudomány többértelműsége, illetve a jogtudomány többszintűsége miatt.

A tudomány, mint tevékenység és mint ismeret közti megkülönböztetést alkalmazva, a következő ellentmondásra bukkanunk:

A jogtudományi ismeretszerzés jellemzője, hogy a jogtudósok elvileg tudományként művelik tárgyukat. Az ismeretszerzés objektivitását és tisztán tárgyra irányultságát azonban a jogtudomány nyíltsága (a jogtudományi közönség [a jogászság] és a politikai hatalom érdekei) deformálja.

A fenti ellentmondás miatt a jogtudományinak nevezett ismereteket is sajátos heterogenitás jellemzi minden korban és szükségszerűen. Ha megvizsgáljuk a jogtudománynak nevezett ismereteket, kiderül, hogy ezek a valóságról meglehetősen pontatlan, megbízhatatlan képet kínálnak. De önmagában ez nem érv a tudományosság ellen. Bármely történelmi pillanatban meghaladják a jogtudományba tartozó ismeretek a hétköznapi tudatot, noha a természettudományos értelemben vett tudományeszmény teljesítésére ez még nem ad reményt. A valóságban azonban az ismeretrendszerek nem tisztán tudományosak vagy mindennapiak. *Lukács* a vallási dogmák pontosan meghatározott objektív összefüggését tovább ésszerűsítő és rendszerező teológiát említi azon objektivációk példájaként, amelyek formálisan, egyes jellemvonásaikat tekintve részint a társadalmi szervezetekkel, részint a tudománnyal tartják a rokonságot. Ismeretes, hogy a jogtudományt a középkorban igen szoros szálak kötötték a teológiához, és a jogtudomány dogmatikus részét még századunkban is a teológiával rokonították.

A tudomány folyamat, ismeretrendszere változik. A két eszmei végpont, a tudomány és a mindennapi gondolkodás közé kifeszített mérőszalaggal hiábavaló méricskélni, s majd leminősíteni a jogtudományt. Más, ma élvonalbelinek számító tudományok fejlődéstörténetében is kimutathatók olyan szakaszok, amikor messze estek koruk tudományeszményétől. A jogtudománnyal kapcsolatban inkább az az elgondolkodtató, hogy immár hosszú ideje mind távolabb és távolabb került saját kora tudományeszményétől, sőt saját elméleti lehetőségeitől is. Ha a megismerés mélységét, objektivitását, verifikálását, illetve falszifikálását illetően megítélésünk szerint nem is képes az egzakt tudományokkal versenyezni, teljesíthetné a tudományos elméleti formai követelményeit (belső ellentmondásmentesség, struktúráltság, az ideologikus-metafizikus spekuláció kikapcsolása stb.); ám ez a tendencia nem érvényesül, sőt az

ezzel kapcsolatos törekvések hatásukban meddőnek bizonyultak.

A tudományt nem a vizsgálati tárgyra vonatkozó ismeret kimerítő jellege különbözteti meg más tudatformáktól. Kétségtelen, hogy elfogadott tételei túlnyomó többségének az adott gyakorlatban igazolódnia kell, de a tudományfejlődés későbbi szintjéről visszatekintve az ismeretek mindig szegényesnek tűnnek.

Ha relatív, változó ismeretszint-kritériumtól eltekintünk, megítélési kritériumunk a tudomány szerkezete lesz. A tudományt az jellemzi, hogy paradigmái, hipotézisei vagy fogalmai új megoldásokat tesznek lehetővé, s az ismereteket bővítik, vagyis a tudomány, ha nem is ellentmondások nélkül, szerkezetileg ismeretbővítő. Nem bizonyított, hogy a jogtudományban választott paradigmák, hipotézisek, fogalmak általában ismeretbővítő jellegűek volnának. A gyakori paradigma-váltás épp azzal függ össze, hogy a paradigma még annál a jelenségkörnél sem alkalmazható, amelyre vonatkozóan kidolgozták. A jogi jelenségek minden lényeges tartalmi változása nélkül, gyakran pusztán a joganyag esetleges változtatásainak hatására kerül sor a jogtudományi fogalmak átalakítására.

Bizonyos fejlődés megfigyelhető a jogtudomány módszerességét, módszer tudatosítását illetően, ez azonban magát a jogtudományi rendszert kevéssé tudta átalakítani. Kevesebb a jogtudományban a bizonyíthatóan téves állítás, ami látszólag a jogtudomány fejlődésének jele lehetne. Ám az, hogy kevesebb a fikció vagy az olyasfajta tévedés, amit más tudományok fejlődése zár ki (pl. nincsen téves etimológizálás, amit oly előszeretettel használtak a glosszátorok), nem jelent igazi előrelépést. A metafizika tovább él, legföljebb kevésbé veszik komolyan, mint ezt az akaratkoncepció mai használata bizonyítja. Új metafizikák is keletkeznek, elterjednek más tudományokból kiöregedett, kikopott fogalmak és felfogások, amelyeket széles körben és eredeti tartalmukhoz képest inadekvátan alkalmaznak (érdek). Az eseti előrelépések inkább a jogtudomány racionalizálódását mintsem tudományosítását szolgálják. Az utolsó évszázad egy alapvető javítást mégis felmutat; ez a jog *társadalmiságának* felismerésében áll. Csakhogy jórészt ez sem a jogtudomány érdeme — mely hosszú ideig tudomást sem vett erről —, hanem más társadalomtudományoké. E felismerés szerves integrálódása a jogtudományba a jövőben sem valószínű.

Ugyanakkor a jogtudomány tudományosságát vallók napjainkban épp arra alapozzák e vélekedésüket, hogy a jogtudomány társadalomtudomány. (Egy kisebbség hermeneutikai, esetleg szematikai jellegű tudománynak tekinti.) A társadalomtudományokat sajátszerű tudománynak szokás minősíteni a természettudománnyal összevetve, főleg pontossági, tudománynyelvi — formalizáltsági, továbbá verifikációs-predikciós tulajdonságai alapján. E tényezők alapján mondják, hogy a társadalomtudományok fejlődésük kezdeti szakaszában vannak. A „kezdeti szakasz" azt mutatja, hogy a tudományfejlődés idejét nem lehet „abszolut időben" mérni, az a mindenkori társadalmi fejlettség függvénye. Míg az uralkodó társadalmi érdekek egy adott gazdasági fejlettség mellett igényelték a természettudományos megismerést, ezzel egyidőben ellenálltak a társadalomtudományosnak. „Nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy egy társadalom mekkora ismeretanyagot és ebből kifolyólag milyen mélyreható kérdésfeltevéseket bocsát a tudomány és a filozófia rendelkezésére, hanem azt is, hogy milyen mértékben bírja ideológiailag elviselni azokat az általánosításokat és igazságokat, amelyeket a mindenkori anyagból tudományosan le lehet vonni."[1] Márpedig a jogtudomány társadalmilag elviselhetetlenné válhat, ha föltárja és leleplezi a társadalmi viszonyok valóságát. Nemcsak, mert az igazságok sértenék az uralkodó ideológiát, hanem mert ezekkel az ismeretekkel nem lehet működtetni az igazságszolgáltatást és ellentmond a jogi eszközökkel érvényesített társadalomirányításnak.

A fentiek alapján nyilván nem tűnik túlzásnak, ha a jogtudomány fejlődőképességét legalábbis ellentmondásosnak minősítjük. Felvethető, hogy ez az ellentmondás épp abból származik, hogy a pretudományos elképzelések még elborítják a szorosan tudományos, megbízható ismereteket. Ha ez a helyzet, s ha a jogtudomány tovább tud lépni a társadalomtudománynyá válásban, úgy mégis bizakodóan ítélhetjük meg jövőjét. A tudományosság favoritja leginkább a jogszociológia lenne, vagy ennek mintájára és szellemében művelt ágazati elméletek; ámbár elgondolkodtató, vajon nem több-e a fejlődés játékánál, hogy a jogtudomány a jogszociológiát kommunikációs rendszeren kívül rekeszti és jószerivel a cégérfrázisok gyűjtőládájává teszi. A pillanatnyi helyzetben a jogtudomány normatív elemeinek sokszor csak külsődleges, és az elméleti színvonalat a maga kritikájával csak esetenként javító kiegészítésére kerül sor a társadalmi szemlélet jegyében. Ez sem annyira a belső fejlődés következménye, mint inkább engedmény a korszellemek, a jogtudományon kívüli fejleményeknek. Önmagában természetesen ez nem hiba, hiszen a tudományok összrendszere is úgy fejlődik, hogy mindenkor van egy-egy kiugró terület, mely módszertani példaképként hat a többiekre. Vitathatatlan, hogy a társadalmiság — megítélésünk szerint sajnos elkerülhetetlenül izolált — figyelembevétele esetén a jogtudomány megszabadulhat az önkényes fogalmi konstruálgatásoktól. Ezek az értékes, üdvözlendő, és továbberősítendő elemek azonban nem eredményeznek újfajta jogtudományt, ezek csupán a jogtudomány (és közönsége) alkalmazkodási erőfeszí-

[1] *Lukács* Gy.: Az esztétikum sajátossága. Budapest, 1975. I. 148.

téseinek eszközei, amellyel beilleszkedni igyekeznek egy új, megváltozott társadalmi szellemi környezetbe.

Fejtegetésünkből sajátos ellentmondás adódik. Egyfelől kétségbe vontuk, hogy a jogtudomány valóban tudomány az általa szolgáltatott, illetve szolgáltatható ismereteket tekintve, másrészt viszont feltételeztük, hogy a jog tudományosan megismerhető, sőt azt állítjuk, hogy körvonalazódik a joggal kapcsolatos objektív ismeretek rendszere egy olyan hipotézis által szervezetten, ami biztosítja az ismeret-kiteljesedés irányába eső mozgást. A jogot a társadalmi totalitásba helyező társadalomtudományi megközelítésre gondolunk, anélkül, hogy állást mernénk foglalni abban a kérdésben, milyen mértékben helyezheti egy ilyen típusú elméletalkotás középpontjába a jogot.[2]

Miért beszélünk e jogtudományról pusztán mint lehetőségről? Hiszen szűkebb szakmánkban lépten-nyomon találkozhatunk olyan hivatkozásokkal, melyeknek hitelt adva a társadalmi szemlélet megszilárdulásáról kellene itt hírt adnunk. Ám „akárhányszor is kapcsoljuk össze a ‚jog', a ‚politika', a ‚gazdasági élet' stb. szavakat", az érdemi átvételre nem kerül sor „azoknál a ‚tudósoknál', akik a különböző szavak ilyesféle ragozásával és összekapcsolásával foglalkoznak".[3] (Bármily meglepő, az idézet a szocialista normativizmus legjellegzetesebb képviselőjétől származik.) Az összekapcsolódás hiábavalósága abból adódik, hogy a jogtudomány éppen mint valóság-leszűkítés teljesítheti társadalmi funkcióját. A jog társadalmi feladatát, az életbeli viszályok elméleti és gyakorlati feloldását, és tágabban az életviszonyok szabályozását és az óhajtott szabályosság szellemében való átalakítását alapvetően nem tudományos alapon végzik, mégha jelentős mértékben dezantropomorfizál is, ami az egyes izolált részmozzanatok szabályozásához szükséges instrumentalizálásból adódik. Érvényes ez mind a jogalkotási, mind a jogalkalmazási célú jogtudományra, amelyek egyébként nemcsak gyakorlatilag, hanem a jogalkotás és jogalkalmazás összefüggése miatt elvileg sem válnak el élesen. Gyakorlatilag változó, hogy egy jogiszprudenciális elmélet menynyiben tartalmaz de lege lata, illetve de lege ferenda tételeket. Egyebek között ez a kívánt, illetve szükséges jogváltozás méretétől és az egész jogrendszer dinamikájától függ. A német pandektisztika a BGB szempontjából jogalkotási elméletként működött. Ugyanakkor a természetjog virágkorában, illetve a XIX. század vége óta általában különválik a „törvényhozás tudománya", *Pikler* szerint pl. csak ez felel meg a tudomány szigorú követelményeinek. Napjainkban is gyakori a jogtudománynak jogalkotási tudományként legitimálása; ilyenkor a jogiszprudenciális elméleteket és tevékenységet kizárják a jogtudományból. Az álláspont alapja, hogy itt mód van a normáktól megszabadulni, és a jogalkotásra tekintettel társadalomtudományi megismerésre kerülhet sor. Legújabban a Szovjetunióban a törvényhozás tudományos megalapozása kapcsán vetődött föl egy önálló törvényhozási tudomány gondolata.

Jogalkalmazási jogtudomány

A jogalkalmazás tudományos rendszerének belső korlátja abban rejlik, hogy a felmerülő társadalmi problémákat éppen azért kell jogilag megoldani, mert társadalmilag nem kívánatos — és a tudományok objektív fejlettségét tekintve, valószínűleg nem is lehetne — ezeket tudományosan rendezni. Tudományos megoldás itt a tudományos ismeretek módszeres és következetes alkalmazása lenne, vagyis a vitás helyzeteknek a helyzet társadalmi törvényszerűségeinek felhasználásával történő rendezése. Ez meglehetősen metafizikusan hangzik, és nem véletlenül, mivel a jogilag rendezendő problémák jellegzetesen hétköznapiak. Elvileg ez nem lenne akadály, a tudományos kezelés esetén legföljebb az élet dezantropomorfizálódna. Kétségtelen, hogy a természettudománynak érvényesülnek ilyen hatásai a mindennapi életben. Elgondolható egy olyan rendszer, melyben például egy viszály megoldásánál a döntésnek a felek lelkére gyakorolt, előre kiszámítható hatásait optimalizálják, a felelősséget a tettes pszichéjének alakítására vonatkozó tudományos szempontok szabnák meg, vagy valamilyen szociológiai vagy közgazdaságtudományi elmélet kerülne alkalmazásra, például a jogvitát a társadalmi törvényeket közvetlenül érvényesítő módon döntenék el. Ha például a statisztikailag érvényesülő szabály szerint a 28 éves korban kötött házasságok 18%-a bomlik föl, akkor egy adott válóperben aszerint mondanák ki a bontást, hogy az adott eset belefér-e a társadalmi törvény szerinti „keretbe". E rendszer még tovább finomítható normatív megfontolásokkal, például kimondható, hogy a társadalmi anómia valamilyen deviancia adott százalékos előfordulása fölött kezdődik, vagy egy gazdasági jogvitát úgy kell megoldani, hogy a döntéssel létrejövő gazdasági helyzet piaci egyensúlyra vezessen, vagy megfeleljen valamilyen társadalmi input-output mátrixban egy tetszőleges értéknek vagy egyensúlynak. A példák tetszés szerint szaporíthatók, sőt a jogtörténetből is kiegészíthetők. A válást például a bíróság és a jogtudomány egy időben azért akadályozta, mivel sok válás a normatív szemlélet szerint társadalmi dezorganizációra vezetne. Azok a szabályozási kísérletek, melyek ilyen tudomá-

[2] A történelmi materializmus és az általános jogelmélet — mint a jog állítólagos társadalom-elmélete — viszonyát a mai szocialista állam- és jogelméleti tankönyvek *első* fejezetében szokás úgy megoldani, hogy a jogelméletet sajátos, jogi „irányultságú" szemlélete különbözteti meg a történelmi materializmustól. Ehhez azután egy egészen más megfontolást tükröző szempont társul, nevezetesen az állam- és jogelmélet vizsgálati tárgyáé. Az állam- és jogelmélet így lesz az állam és a jog sajátos törvényszerűségeinek gazdája.

[3] *Visinszkij*, A. J.: A szovjet állam- és jogtudomány kérdései. Budapest, 1950. 31.

nyos megfontolásokat igyekeztek — részben (s hogy csak részben, az korántsem véletlen) jogtudományi közvetítéssel — a jogba vinni, mutatják, hogy a jog tudományosulása, dezantropomorfizálása hogyan bomlasztja föl a jogi struktúrát. Ezek a törekvések azonban, amennyire ez ma megítélhető, nem válnak általánossá, éspedig nemcsak a tudomány elégtelensége miatt, hanem, és mindenekelőtt a társadalom szerkezetéből, a hatalmi érdekekből következően. (Más kérdés, hogy ezek a hatalmi megfontolások is látszólag tudományos formákat igényelnek, és bizonyos eszköz összefüggésekre tekintettel vannak.) A jog és a jognak megfelelő társadalmi viszonyrendezés alapvetően megmarad meghatározott hatalmi és érdekstruktúrák érvényesülésének, ami „tudományos" rendezés esetén elképzelhetetlen. Az adott jogi megoldások viszont megfelelő ideológiaként (például a jog mint igazságosság), és a jogtudomány szolgáltatta ideológiával kiegészülve az érdekek szerinti rendezést biztosítják. Egy ilyen gyakorlati rendszert ideológiaként kiszolgáló és működtető, részben abba beépülő elmélet végső fokon nem tudományosulhat. Mint *Marx* kimutatta, a helyzet csak akkor változik meg gyökeresen, „ha majd a gyakorlati mindennapi élet viszonyai az ember számára nap-nap után való egymásra és a természetre átlátszóan ésszerű vonatkozásokat jelenítenek meg. A társadalmi életfolyamatnak, vagyis az anyagi termelési folyamatnak az alapja csak akkor veti le misztikus ködfátylát, amikor az majd mint szabadon társult emberek terméke, ezek tudatos, tervszerű ellenőrzése alatt áll. Ehhez azonban a társadalom egy bizonyos anyagi alapja szükséges . . ."[4]

A jogalkalmazással kapcsolatos tudományos tevékenységek az osztályérdekeknek megfelelően működő jog szolgálatában állnak, ami azonban nem jelenti azt, hogy az így létrejött elméletek szintjükben és tartalmukban ne szakadnának el ettől számottevő mértékben. A jogtudomány ugyan értelemszerűen (funkcionális okokból és benső hiányosságai folytán) nem teheti tudományossá a jogot, de jelentős mértékben racionalizálhat. A racionalitás azonban meglehetősen korhoz és létszférákhoz kötött, így a jogtudomány saját struktúrájába épített, illetve a jogtudomány által közvetített racionalitás társadalmilag változó értelmű, és csak korlátozottan képvisel sajátos jogi racionalitást. Ez utóbbihoz a legközelebb a 19. századi német jogtudomány került, amely sajátosan jogi jelentésű (érvényességű) fogalmakkal dolgozott, amelyek lehetővé tették a fogalmakkal való számolást, és ez — legalábbis művelői szemében — tudományos jelleget adott e tevékenységnek. Utóbb azonban ezek a korlátozott eljárások nemcsak egy tudomány működtetéséhez, de a jog kiszolgálásához is elégtelennek bizonyultak; a dogmatika szilárdnak képzelt falán számos olyan rés nyílt, amelyen korszerűbb társadalmi és gazdasági racionalitás szivároghatott be. Ez a folyamat a jogalkalmazó helyzetében beállott változással szorosan összefüggött. A jogalkotó megnövekedett szabadsága a kontinensen csak részben támaszkodott törvényi felhatalmazásra, e felhatalmazások nagy része is csak utólag szentesítette a gyakorlatot. A jogtudomány feladata elvileg az újfajta racionalitás közvetítése lett volna. Valóban fokozódott az érdeklődés a lélek vagy az érdekek tudományos elemzése, s ennek jogi, jogtudományi hasznosítása iránt, míg végül aztán ezek nyíltan figyelembe vehető kategóriává váltak. Csakhogy ezek a „nyitások" nem fokozták sem a jogtudomány, sem a jog tudományosságát, mert fogalmi adaptáció helyett inkább formális átvételre és tartalmi hamisításra került sor. Az elméletek, amelyeket a jogtudomány ezekkel kapcsolatban részben a jogalkalmazást megelőzve, részben annak eredményeit átvéve kidolgozott, többnyire és jobbára valamilyen új hatalmi, gazdasági vagy politikai érdeket elégítettek ki. Amikor például a magyar Gazdasági Döntőbizottság a tervszerűséget igyekezett szolgálni a maga módján ítélkezési gyakorlatában, az ezzel kapcsolatos juriszprudencia nem a tervszerű gazdasági fejlődés lehetőségeit elemezte tudományosan, hanem csak az eseti döntéseket legitimálta korszerű, vagy inkább időszerű frazeológiával.

A partikulárisan érvényesített tudományosság nem fokozza a jogtudomány tudományosságát. Az érdekekre hivatkozás az esetek nagy részében nem a társadalom szempontjainak tudományos elemzésére vezetett, hanem a domináns hatalmi érdek (vagy az érdeknek vélt akarat) nyílt érvényesítésére, illetve egy sor homályos értékmegfontolás, szervezeti szempont stb. stiláris kifejezésére. Nem véletlen, hogy az NSZK jogtudományában legalább olyan elterjedt az értékelő, mint az érdekjuriszprudencia. Amint *Kulcsár* kimutatta, a jogász kezén a szociológia elértéktelenedett. (A szociológia helyére tetszőleges tudomány helyettesíthető.)

Nem következik azonban, hogy a társadalomban ne léteznének olyan érdekek, amelyek bizonyos esetekben nem igényelnék a lehetőség szerint tudományos objektivitást a döntésben. Bizonyos felfogások szerint a bíró képes és alkalmas arra, hogy döntése társadalmi következményeivel tudományosan megalapozottan vessen számot. Ismételten utalnunk kell arra, hogy egy ilyen számvetés megengedése a hatalom érdekeitől függ. A bíró, mint tudományos döntéshozó társadalmi elterjedésének útjába számos ellenérdek és intézményi beidegzettség áll, többek közt a megfelelő szakemberek hiánya. A mai jogászképzés és a képzési anyag részbeni anyagául szolgáló jogtudomány aligha képes ezt a „társadalmi következmény figyelembevételi készséget" szolgáltatni. Jellemző, hogy a jogszociológia, mely ha nem is a konkrét tudományos szemléletet, de legalább a jogalkalmazói (jogfejlesztő) tevékenység valamelyest önkritikáját tudná

[4] *Marx*, K.: A tőke. Budapest, 1961. I. 83.

nyújtani, csak a 60-as évek végén vonult be az egyetemekre, ahol máig is szegény rokonnak számít, és nem képes az ágazati jogtudományokra, s még kevésbé a gyakorlatra hatni.

Egyáltalán, a társadalmi következményekkel számoló jogalkalmazó lenne a jogtudományban ma annyira várt fényhozó gyermek (a társadalomtudományiság gyermeke)? A szabadjogi iskola képviselői már a századfordulón kimutatták, hogy a jogalkalmazó számol döntése következményeivel, azzal, hogy ez milyen hatással jár a felekre; sőt úgy vélték, a bíró az ily módon áttekintett következményekhez keresi meg utólag a jogi indoklást. Napjainkban azonban *társadalmi* makrokövetkezményekről van szó, amit pl. a Német Szövetségi Köztársaság bíróságai szívesen említenek is, ám az indoklások többnyire nem felelnek meg a következetes elemzés minimális követelményeinek sem. Magyarországon a pszeudo-következmény mérlegelést a bíróságok jórészt a jogpolitikai irányelvekre hagyják.

A fentiek alapján nem vagyok egészen bizonyos abban, hogy e „gyermek" életképes vagy legalábbis „fényhozó" volna. Elvégre a jog egész struktúrája a döntési helyzet egyszerűsítését, a döntési teher könnyítését, a döntésért való felelősség elhárítását célozza. A következmény-mérlegelés viszont nehezen tehető alkalmazott tudománnyá, még alkalmazott racionalitássá (praxeológiává) se nagyon. *Pikler* szkeptikus megjegyzése figyelmeztet; a juriszprudencia nem foglalkozik okokkal és következményekkel, sőt a bíró „vakon" alkalmaz, az ok ismerete csak zavarná, és jogbizonytalanságot eredményezhet.[5]

Akár fokozódik a jogalkalmazó társadalmi következményre figyelése, akár nem, a mai jogtudományra komoly feladatok várnak, de nem a következmények, hanem a döntéshez szükséges leegyszerűsítés szolgálatában. Ez elkerülhetetlen, különben a mind bonyolultabb társadalomhoz fokozott belső bonyolultsággal alkalmazkodó jog kezelhetetlenné válik. E feladatot a jogtudomány csak saját struktúrájának ésszerűsítésével teljesítheti, vagyis oly módon, ha a „vak" döntéshozó tevékenységét fokozott mértékben gyakorlatilag ésszerűsíti, illetve a jogalkalmazói értelem befolyásolására hivatott intézményes rend számára ilyen modelleket kínál. Hasonló ésszerűsítést eddig is szolgáltatott a jogtudomány: a dogmatikával. A jogtudomány feladata e vonatkozásban a dogmatika ésszerűsítése lehet a fokozott „tudományosság" jegyében. *Krawietz* szerint a jogi dogmatika megújulásához csak a normát okozó és magyarázó érdekek jogi problémaként való elismerése vezethet.[6]

Ehhez viszont a dogmatikát kezelő külön elméletre van szükség. A dogmatika e metaelmélete tulajdonképpen legalább a századforduló óta jelentkező követelmény, mely sok szempontból teljesült az idők folyamán. Ma e metaelmélet explicitté tétele folyik; ennek sikere esetén a dogmatika egyfajta korszerű szociotechnikává alakulhatna. Minthogy azonban a szükséges elméleti munka az ágazati jogtudományok teljesítőképességét meghaladja, s részben „külső" szemléletet kíván, érthető, ha a várakozások szerint a feladatot csak a jogtani jellegű jogelmélet oldhatja meg.

Amennyiben a következmény-szemlélet erősödik, erre nézve is végre kell hajtani a dogmatikában a kezelhetőséghez szükséges egyszerűsítést. A jogelméletet ez közvetlenül érintené; hiszen társadalomtudományosabbá lenne maga is, ha a dogmatikának kellene kijelölnie, hogy a társadalmi érdek figyelembevétele a döntés következményeinek meghatározásában az érintettek milyen tényleges körét jelenti, és az érintettek érdeke hogyan fejezhető ki racionálisan, esetleg mennyiségi formában. Ebben az esetben ugyanis a jogelmélet által nyújtandó metodológiai ésszerűsítésnek ki kellene terjednie az érdek stb. racionalizálására is. Ebből azonban nem következik, hogy e ponton más tudományok megállapításait alkalmazza, és egyáltalán, hogy a következmény dogmatizálását maga végezze el. Mindez csak a dogmatika jogi szempontú leegyszerűsítéseinek módszertani, ésszerűsítő célú megalapozása.

Álláspontunk szerint a tudományos elméletképzés formai követelményeinek fokozott érvényesülése várható — a fentiekre tekintettel — a jogi elméletekben. Ezt a tendenciát fokozza, hogy a jogalkotási jogtudományban, mint látni fogjuk, hasonló szükségletek jelentkeznek. A jogtudománynak a lehetőségek határáig szociotechnikává fejlesztése tudományelméleti szempontból is kívánatos, mert a juriszprudencia, mint *techné* részben éppen tudományos ambícióinak esve áldozatul, elmarad lehetőségeitől, és a vele szemben jelentkező társadalmi igényektől. Természetesen a szociotechnikai racionalizálás a jog vonatkozásában is tágabb a tudománynál.

Amennyiben ez az ésszerűsödés az eljárási lépések indoklására vonatkozik — amit a dogmatika megújításával és a dogmatikai szempontok társadalmi, illetve a társadalmi szempontok dogmatikai ellenőrzésével kapcsolatos jelenkori törekvések elképzelhetővé tesznek —, úgy a megújulás az igazgatás tényleges politika-érvényesítési gyakorlatával találkozhat. A hatóságok ugyanis — a központi instrumentális elgondolásokkal ellentétben — nem tudnak döntéseikben a felsőbb szerv kiindulópontjaiig visszamenni, vagyis nem képesek alkalmazni a központi racionalitás által kívánatosnak minősített „gyökérmódszert", hanem az adott helyzeten apránként, kis lépésekben változtatnak. Ilyen körülmények közt a döntés a fennálló és annak csekély eltérésű változatai közti választás eredménye, és a hatóságok nem vállalkoznak a célok és értékek és az ezeket szolgáló eszközök kombiná-

[5] *Pikler* Gy.: Bevezetés a jogbölcseletbe. Budapest, 1892. 2.

[6] *Krawietz*, W.: Juristische Methodik und ihre rechtstheoretischen Implikationen. *Jahrbuch für Rechtstheorie und Rechtssoziologie*. 1972. 33.

cióinak, teljes számszerűsítésének összetevésére, amit a központi instrumentális racionalizmus sugall. E módszer természetesen erősen korlátozza az invenciót, akadályozza az innovációt. A dogmatika ilyen típusú javítása megfelel „az egymást követő korlátozott összehasonlítások" formalizálása és ellenőrizhetővé tétele követelményének[7] (bár például *Luhmann* szerint a következményre figyelő dogmatika nem lehetséges).

Ha egyszer a jog, mint szabadság-biztosíték a dezantropomorfizálás vagy legalábbis ennek a maga érvényességi körén túlmenő elidegenítő hatása ellen véd, ellentmondásnak látszik a jogra ható jogtudományt, mint dezantropomorfizálási törekvést helyeselni. Itt azonban a jog és a jogtudomány két különböző társadalmi problémájáról van szó. A szociotechnikához szükséges dezantropomorfizálás ugyanis egyszerűen csak a jog kezelhetőségét biztosítja. Önmaga racionalizálásával a jogtudomány a jog kezelhetőségét javítja, ami viszont a társadalmilag oly fontos kiszámíthatóságot segíti elő.

Nem szabad megfeledkezni ugyanakkor arról sem, hogy a jogtudomány a tudományelmélet racionalitási követelményeinek elvileg több módon felelhet meg, és nagyon reális a veszély, hogy a jogászok számára kezelhetőséget kínáló szociotechnika a jelenleginél is messzeb viszi a jogot a mindennapi embertől. Vagyis, mint ez az instrumentális értelem műveinél oly gyakori, csak az elidegenedés fokozódik. Instrumentális az értelem, ha az objektum-szubjektum egyeztetése hamis; az értelem itt olyan célelérési eszköz, ahol a cél értéke nem ad megítélési eszközt.[8] E veszélyt nem szabad eltúlozni, mivel — „szerencsére" — a modern jogalkalmazók egyre növekvő hányada nem jogász, nem rendelkezik a jog kezelésének szakmai fogásai felett, és az ő figyelmen kívül nem hagyható igényeik a mindennapi tudat számára hozzáférhetetlen jogtechnikai racionalitás ellen hatnak. A legvalószínűbb, hogy a jogrendszer teljesen szét fog szakadni: létrejön egy arisztokratikus hagyományos, a hétköznapi tudattól eltérő logikájú „jogászi rész" és mellette egy instrumentális, amorf szerkezetű joganyag, mely utóbbi módszertanilag a mindennapi analitikus gondolkodáshoz igazodik, és egyéb szaktudományos, illetve technikai (például orvosi pszichiátriai, mérnöki) ismereteket is tartalmaz. Minden bizonnyal társadalmi szempontból a jogászi rész hatása lesz a csekélyebb.

A jogalkotás tudománya

A jogalkotásra vonatkozó jogtudományi tevékenységre bizonyos kiegészítésekkel elmondhatjuk, amit a jogalkalmazás tudományával kapcsolatosan kifejtettünk, hiszen a jogalkotás a társadalmi funkció szempontjából (a végső társadalmi szolgáltatásban) nem különbözik, s lényegében a jogalkalmazás a jogalkotás által előírt szabályokat alkalmazza. Nem meglepő hát, ha ezeket a szabályokat tudományosan közömbösnek minősítjük. És ahogy a jogalkalmazásnak követnie kell a részben már jogilag rögzült érdekeket, úgy a törvényhozás is alá van vetve a társadalmi érdekek játékának. Mivel azonban a törvényhozás esetében az a hiedelem keletkezett, hogy itt „nyílt a pálya", hogy a tevékenység csak az ésszerűség szabályainak van alávetve, általánossá vált a tudományosság elvárása ezen a területen.[9]

A jogtudósok szabályozási javaslatai és azok indoklásai valójában mindenkor az érvényes jogtudományi érvrendszert használják: a természetjogászok a természetből, majd az észből vezették le a jogi megoldást; a 19. századi jogász jogtörténeti források pszeudo-elemzéséhez folyamodott, míg a modern szabályozás tudományos előkészítése a társadalmi viszonyokra összpontosított. Mivel azonban a jogszabályokat politikai folyamatban hozzák, az érvényrendszerben feltűnnek a politikai és erkölcsi hivatkozások, a tényleges jogalkotók vitáiban pedig kifejezetten ezek — és nem pedig a tudományos legimitációk — uralkodnak.

Ha csak a jelenkori törvényhozási tudománynál maradunk, felvetődik, hogy a társadalmi problémák és megoldásuk tudományos elemzése mennyiben *jog*tudományi probléma. A kérdésre adandó válasz a jogtudomány esetében alapvetően a fennálló normatív szempontjaihoz igazodik: a a jogtudományi elemzést és megoldást döntően befolyásolja, hogy a problémát a jelenleg adott szabályozás meghatározta fogalmi és szemléleti rendszerben vizsgálja. Hogy egy probléma magával hozza saját szemléleti korlátait, az olyan sajátosság, amivel számolni kell — és amivel a szaktársadalomtudományi elemzés rendszerint nem foglalkozik. Ennek következtében a probléma megoldása alapjában a fennálló reprodukciója lesz. A jogalkotás során a jogtudomány abban látja fő feladatát, hogy meghatározza, melyek azok a fogalmi- és normastruktúrák, amelyekbe a megoldásnak illeszkednie kell, vagyis ezen keresztül meghatározzák a megoldásnak szánt jogszabályt a már adott jogforrási, jogi-nyelvi, joglogikai jellegzetességek.

Az elmondottakkal szöges ellentétben azt is mondhatjuk, hogy egyáltalán nem létezik jogalkotási jogtudomány, amennyiben ezzel kapcsolatos általános elméletek pillanatnyilag nincsenek, leszámítva a jogtudomány általános jogalkotási elméleteit, amelyek azonban arról szólnak mindössze, ki hozza a törvényt, ami tudományos

[7] *Lindblom*, Ch. E.: The science of „muddling-through". *Perspectives on Public Bureaucracy.* (ed. F. Kramer). Cambridge, Mass., 1973. 125.

[8] *Adorno*, Th. W.: Vernunft und Selbsterhaltung. Frankfurt/M., 1970. 12.

[9] E felfogás legalább Montesquieu óta kísért, de talán Pikler volt az első, aki tudományos jogpolitikát kívánt (egzakt társadalomtudomány értelemben). A szocialista jogirodalomban is elterjedt a jogalkotás tudományos megalapozásának igénye.

szempontból eléggé leszűkített megközelítés, a jogalkotó számára meg ráadásul érdektelen is, mivel ő nagyon jól tudja, hogy *most ő* az, aki a jogszabályt hozza. A jogi objektiváció, illetve egyes részrendszerei vonatkozásában persze ma is vannak elszórt tételek, továbbfejlesztésre alkalmas elméletrészek; ezeket azonban a jogtudomány nemigen tudja hasznosítani. Ámde egy *jogalkotást szolgáló* tudományos elmélet elvileg kidolgozható. E megjegyzést szigorúan hipotézisként kell felfogni, mert aligha véletlen, hogy a törvényalkotás tudományos elméletei jórészt abban állnak, hogy legitimálják azt az egyébként empirikusan aligha igazolható tételt, hogy a jogszabályok létrejöttük folytán népakaratot vagy más érdeket képviselnek.

A jogalkotó hatalmak mai instrumentális szempontjai, amelyek a törvényhozás tudományosságát annyira hangsúlyozzák, hogy e tudományosságot szinte már tényleg hisszük, valójában nem biztosítják automatikusan, hogy a jogtudományi elméletek tudományossá váljanak. E tudományosulásnak éppen a jogalkotási érdek szab határt. Kétségtelen, e vonatkozásban a jogtudomány legtudományosabb része alakulhatna ki, ha az újraszabályozáshoz szükséges tisztánlátás igényét tartanák szem előtt; bár ez is szociotechnikusi irányultságú lenne. Az idetartozó elméletek taxonomikus módon meghatározhatnák a jogi objektiváció strukturális-formális mozgási sajátságait, és az így kidolgozott eszköztárat használhatná a jogalkotás a *más* tudományok által javasolt tartalmi megoldások bevezetésére. E vonzó megoldás azonban alighanem irreális; valószínűtlen, hogy a forma és tartalom ilyen szabászati összeférc elése eredményes lenne. A tiszta formatanok — Kelsen példájából ítélve — nem bizonyulnak kielégítőnek. Ez a jogtudomány sem léphetné át saját árnyékát; indukciós alapja csak az adott jogi formákban lelhető meg, és ez kizárja a tartalom változásai igényelte minőségi fejlődést. Egy olyan típusú tétel, mint pl. a státustól a kontraktusig haladásé — feltételezve ehelyütt ennek elfogadhatóságát — csak akkor lesz alkalmazható (operacionalizálható), ha a totalitásba helyeznék, mivel ekkor derülne ki, hogy az adott kor és probléma ténylegesen hol helyezkedik el, s mi ennek a hivatkozott tétel értelmében a legmegfelelőbb szabályozási módja. E totalitás-szemlélet azonban szétfeszíti a jogalkotási jogtudomány kereteit, mivel a totalitás-szemlélet a fennálló jogrenddel szemben, ha nem is feltétlenül társadalmilag, de a jogtudomány közönsége szempontjából minden bizonnyal tiszteletlenebb, mint az ideológiailag elviselhető.

Kétségtelen, hogy a jog társadalmi totalitásból indító megközelítése, mely a jogi-szellemi képződményeket, így magát a jogtudományt is kritikailag vizsgálja, létezik. E kritikai jellegű társadalmi totalitás-szemlélet megkülönböztetendő az új baloldali kritikai jogtudományi elképzelésektől, melyek elsősorban 1968 szellemi gyermekei. A tudat szerepének felfogásában alapvető a két iskola különbsége, bizonyos textuális közösség, pl. Marxnak Lukács *Történelem és Osztálytudat* c. műve szellemében való olvasata ellenére. Az ilyen tudat felé fordulás szükségszerű, ha nincsenek a láthatáron a változás társadalmi erői, vagy ha ezekkel nem kíván a gondolkodó közösséget vállalni. A nyugatnémet pozitivizmus vitában nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalomtudományt vagy szociotechnikaként kezelik, s ekkor legjobb esetben is a társadalom egy részére és rövid ideig érvényes ún. *middle-range* típusú elmélet nyerhető, vagy kritikai társadalomtudományt művelnek, a kritikai reflexió viszont az ezt megvalósító elmélet logikai-magyarázó erejét csökkenti.[10]

A kritikai szemlélet gyakorol bizonyos — nem éppen ellentmondás nélküli — hatást a jogtudományra, de nem azonosítható azzal. Jellegzetesen ilyen ellentmondó hatás a jogtudomány társadalomtudományiságát valló felfogás, amelynek jegyében a jogtudományt időről időre pszeudo-szociológiai hullámok öntik el. A hatás valójában lefegyverző. Ha a jogi normákhoz kötődő jogtudomány gyakorol hirdetetten kritikai funkciót, ez minden esetleges értékvédő funkciója ellenére alapvetően ellenőrizhető marad a status quo hívei szempontjai szerint. Kétségtelen, hogy a jogtudományon kívül maradó kritikai megközelítés is csak a represszív tolerancia játékszabályainak keretei közt létezik, vagyis „eleve" feltételezett hatásának korlátozottsága. Egy olyan társadalmi rendszerben azonban, melyben törekvés van arra, hogy a társadalom tagjai a hivatkozott Marx-idézet szerint a mindennapok uraivá váljanak, s ahol e törekvés lehetősége az anyagi viszonyokban adott, ott e tudomány, s benne a jogra vonatkozó tudományos megközelítés szerepe növekedni fog. S fordítva, egy ilyen tudomány léte, fejlődése és társadalmi *befolyása* a társadalom megítélésének biztos mércéjeként szolgál.

Sajó András

[10] *Habermas*, J.: Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialen. Frankfurt/M., 1973. 305—308. old.

Gondolatok a gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak jogi problémáiról

A gazdasági fejlődés dinamizmusa következtében a szabályozókra vonatkozó nézetek gyorsan devalválódnak. E tanulmány megjelenése idejére talán számos elgondolásunk meghaladottá válik. Úgy véljük, mégsem haszontalan a közrebocsátása, mert épp a módosítások előkészítésnek folyamatában született. A konkrét legiszlatórius észrevételek mögött ezért a *folyamatok* érzékeltetésére törekedtünk: a gazdasági és jogi feltételek olyan pontjainak összekapcsolására, amelyekre a szabályozás látószöge — talán később is — beállítható.

A vállalat gazdasági döntéseit két feltételrendszer determinálja: az egyik a gazdálkodás *materiális feltételeiből áll* (rendelkezésre álló anyagok, kapacitás, munkaerő mennyisége és minősége, kereslet volumene és összetétele stb.), a másik a gazdálkodás *igazgatási-jogi feltételrendszere,* amely a termelés-szolgáltatás lehetséges kereteit állami eszközökkel szabja meg. Ezek között szerepel a gazdasági tevékenység megszervezésének, a személyi és dologi feltételek biztosításának és az eredmény realizálásának rendje (termékforgalom, nyilvántartás, jövedelemszámítás, árképzés, értékesítés stb.); valamint a gazdálkodó szervezetek norma-adekvát működését biztosító felelősségi szabályok, illetve az irányító — felügyeleti — ellenőrző szervek rendszere.

A gazdaságirányítási mechanizmus adott típusának az igazgatási—jogi feltételek adott struktúrája felel meg. A jogi szabályozás módszerének és rendszerének hatékony érvényesüléséhez le kell vonni az ebből eredő gazdasági és jogi konzekvenciákat. A jelenlegi irányítási modellnél kiindulópontként el kell fogadnunk, hogy az elsősorban operatív igazgatási elemek helyébe döntően olyan jogi szabályozók léptek, amelyek a gazdálkodó egységek tevékenységét normatív módon, általános szinten ragadják meg. Ilyen relációban a gazdasági tevékenység két oldala vizsgálható. *A kifelé irányuló döntések* (gazdálkodó alanyok egymás közötti kapcsolatai) területén az igazgatási—jogi feltételek a jogi szabályozás felé tolódtak el, és elsősorban a polgári jogi (szerződéses) kapcsolatok gazdaságszervező funkciója lépett előtérbe. A jogalanyok körét és egymás közötti kapcsolataik rendjét egyértelműen *a jogi szabályozás* határozza meg. A gazdasági tevékenység *belső oldalát,* a személyi, tárgyi, szervezési feltételek biztosításától a nyilvántartáson keresztül a tevékenység tartalmi meghatározásáig és a realizálható nyereség kiszámításáig a jelenlegi gazdaságirányítási rendszerben is *rendkívül eltérő szintű és jellegű szabályok rendezik.*

A gazdasági szabályozók jogi megjelenítése következtében nem lehet elszakítani a gazdasági és jogi kérdéseket, hanem a szabályozás természetének új elemeire kell koncentrálni. Egyrészt az említett külső relációban kell a jog piacszervező hatását, az együttműködési szemléletre való befolyásoló képességét erősíteni, másrészt a belső viszonyokban is úgy kell a szabályozókat formálni, hogy azok normatív jellege orientáljon, befolyásoljon a népgazdasági szempontok elfogadására; ennek során az igazgatási és a technikai-gazdasági relációkat rendező jogszabályok sajátosságait kell megismerni és fejlesztésükre törekedni.[1]

Az 1979. november 1. napján közzétett hatályos szabályozókkal együtt kialakultak a vállalati gazdálkodás jogi feltételei, s e rendszer főbb alapelvei is tisztázódtak. Mindez nem jelent végleges, lezárt folyamatot, a fejlesztésnek azonban figyelembe kell vennie mind a jog belső összefüggéseit, mind a gazdálkodás konkrét tényeit: a társadalmi viszonyokat és azok jogba való „átírásának" követelményeit.[2] Munkánkban e kettős szempont érvényesítésére törekszünk, jelesül a vállalati gazdálkodás néhány konkrét tényét dolgozzuk fel, és összefüggéseket keresünk a jogrendszer bizonyos pontjaival. Vizsgálódásunk így analitikusan kíván hozzájárulni a gazdaság jogi szabályozásának szintéziséhez.

Az igazgatási—jogi feltételrendszer, mint említettük, maga is többrétegű. Eltérő módon és intenzitással kapcsolódik a materiális feltételekhez: mind a gazdálkodás folyamatára való reagálás, mind a visszahatás szempontjából. A külső viszonyok rugalmasabb, szerződési szabályozása gyorsabban érzékelteti a keletkező diszfunkciókat, de *kevésbé képes az elhárításukra,* az egyedi jogviszony keretei miatt. Ez a *reagálás is csak utólagos:* a teljesítésre kötelezés, a szerződés érvénytelensége, a szerződési feltételek megtámadása a konkrét jogviszonyokban eredményezheti az egyensúly helyreállítását, de a piaci egyensúly átfogó biztosítása a termelés megszervezésének feltételeitől függ. Az itt keletkező feszültségek kisugároznak a szerződéses viszonyokra is: sajátos körforgás jön létre, amelyben a megoldásokat egymással összefüggésben, egymásra vonatkoztatva kell megtalálni. Gazdasági és pénzügyi szabályozók befolyásolják a költségszámítást, kalkulációt, bérgazdálkodást; ezek kihatnak a szerződés fontos tartalmi elemére: az árra, amiben végső soron az eredmény realizálódik és így a nyereségen keresztül visszahat a további döntésekre.

A folyamat kibontakozását számos döntési zavar befolyásolhatja. Ügyészi vizsgálatok kö-

[1] Ld. *Kálmán* György: A népgazdaság központi irányításának jogi eszközei. In: Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó. Budapest, 1967. 97. s köv old.; *Sárközi* Tamás: A gazdasági jogi alapkérdések — nem gazdasági jogi alapon. Állam- és Jogtudomány, XVI/3. sz. 459. s köv. old.

[2] *Eörsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszer tagozódás. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1977. 93. old.

vetkeztetése pl., hogy a jogvitás ügyek mögött gyakran húzódik meg a szerződéskötések elmulasztása, jogilag meg nem alapozott szerződéskötés, jogi szakértelem nélkül blankettszerződések készítése; a teljesítés során minőségrontás, joggal való visszaélés (monopolhelyzet), jogellenes haszonszerzés.[3] E problémák mögött kimutathatók azok az *objektív* gazdasági — egyensúlyi és strukturális — zavarok, amelyek elhárítását bizonyos pontokon a jog is elősegítheti; másutt a tényleges ellentmondásokat a rájuk vonatkozó jogi szabályozás nem oldja fel, sőt esetenként fokozza. Az objektív ellentmondások is egymásra ható rendszert alkotnak: a keresleti-kínálati viszonyok megbomlása éppúgy összefügg a vállalati struktúra hibáival, mint az árszabályozás eseti rugalmatlanságával, a preferenciák telepítésének aránytalanságaival. A közgazdasági elemzések mutatták ki: a szerződésben kikötött árak utólagos közös módosítása mögött jelentős részben a szállító (termelő) gazdasági erőfölénye, a megrendelő kiszolgáltatottsága húzódik meg. Az árrendszer ugyanakkor lehetőséget teremthet a nyereségszerzésre közvetlenül áremeléssel — ami árformáktól függően jelentkezik. Így egyenlőtlen feltételek alakulnak ki a gazdaságban.[4] Úgy tűnik, a gazdálkodás egyik neuralgikus góca a gazdasági erőfölény, aminek kettős forrása: a kereslet túlsúlya piaci oldalról és a korszerűtlen vállalati struktúra termelési oldalról. Bár jelenlegi szabályozó rendszerünk nem egy alkotó elemében visszanyúlik az 1972-ben kidolgozott elvekre, a jogalkotásnak változatlanul választ kell keresnie a vállalati gazdálkodás már akkor meglevő sajátosságaira. Létező ellentmondás még mindig az áremelés akkor is, ha az adott árunál a ráfordítások csökkentek. Hasonlóan mutatkozott az a máig sem leküzdött tünet, hogy a kereslet-kínálat egyensúlyának hiánya, vagy a szervezeti monopolhelyzet következtében pl. 1972-re a limitált árak nagyobb része gyakorlatilag maximált árrá vált — és meg is állapodott a maximumon.[5]

A közgazdasági általánosítás levonta azt a következtetést, hogy ha a gazdaságban aránytalanságok, piaci feszültségek vannak, akkor a vállalatok egy része a népgazdaság érdekeinek rovására is kihasználhatja a piaci viszonyok alakulását. Mint említettük, a feszültségeket a szabályozók diszfunkciói erősíthetik. Ugyanez az elemzés három követelményt állít az árszabályozás elé: a termelési költségek, a piaci viszonyok és a gazdaságpolitikai preferenciák érvényesítését.[6] Nos, a preferenciák telepítési pontjaiból is ellentmondások adódhatnak. A relatív árstabilitás követelménye mellett a tényleges árnövekedés szabályozási módja árhatósági kontrollt jelent. Az árhatósági kontroll jogi alapjainak körét [a 41/1979. (XI. 1.) MT sz. rendelet keretein belül] erőteljesebben kellene definiálni. A bejelentéshez kötött árváltoztatás során, ha kizárólag a hazai termelői árszínvonal védelme a tudomásul vétel szempontja, költségesebb importot fog eredményezni, mint amilyen hatása a belföldi árváltoztatásnak lenne. A példák a villamostól a háztartási aprócikkekig terjednek. A szelektív gazdaságirányítás korlátai ezek: a piaci mechanizmus racionális elosztási funkciójának teljesítése érdekében el kell kerülni a szelekció válogatás nélküli alkalmazását. A viszonylagos árstabilitás a gazdaságpolitikai felülvizsgálatának információs rendszerévé vált: az ármozgások gazdasági tendenciát tükröznek. Emögött azonban a *szűk keresztmetszet* problémája is meghúzódhat, amelynek felszámolása nélkül az intézkedés csak átmenetileg hatékony.[7] Úgy véljük, hogy ez a jogi szabályozásra is érvényes megállapítás.

A készletgazdálkodási — termékforgalmazási csatornák szabályozási rendszerében is megtalálhatók az ellentmondások. A tünetektől a kórfolyamat felé haladva legalábbis elgondolkodtató, ha a szállítási pozíció birtokosa az anyag, félgyártmány, negyedévenkénti szállítása mellett ± összesen három hónapi — tehát további negyed évi (!) elő-, illetve utószállítási jogot köt ki, a kötbérigény kizárásával Rosszabb esetben a blanketta olyan záradékot is tartalmaz, hogy a feltétel elfogadása nélkül a szállító nem köt szerződést. A polgári jogi viszonyokra gyakorolt hatást itt nem érintve, gazdasági-pénzügyi hatásában komoly termelési fennakadást okozhat az ilyen kikötés. A szállítónál kétségkívül felmerülhetnek gyártási folyamatból eredő gondok, amelyek miatt az előszállítás biztonsági érdekévé válik. Másik oldalon azonban ott vannak a különböző méretű felhasználók, s nem mindegy, hogy az előszállítás miatt fél évi, vagy két évi készlet érkezik be egyszerre a felhasználó telephelyére. A raktározási gondok, az avulás veszélye mellett a szabályozók *„készletellenes"* beállítottsága nyomasztóvá fokozza a kis megrendelők problémáit. Mi más lenne — gondolnánk — az ideális megoldás, minthogy az arra hivatott nagykereskedelmi és TEK-vállalatok tartsanak olyan készleteket, amelyekhez megfelelő raktározási kapacitásuk van, és amelyből megfelelő ütemezéssel elégíthetők ki a kisebb vállalatok is. E vállalatok azonban a szabályozó rendszer következtében maguk nem tarthatnak megfelelő készleteket, sőt igénybevételük (ami együttjár az árrés felszámításával) gyakran ügynöki tevékenységben merül ki: továbbítják a megrendelést a gyártóhoz. Még kisebb a manőverezési lehetősége a külkereskedelmi vállalat

[3] *Szijártó* Károly: Néhány időszerű jogpolitikai kérdésről. Magyar Jog, 1976. 5. szám, 372. s köv. old.

[4] *Nyul* Emil: Árpolitikánk az ötödik ötéves terv időszakában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1977. 43., ill. 34. old.

[5] *Timár* Mátyás: Gazdaságpolitika Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 123. old.

[6] *Szikszay* Béla: Az irányítás gazdasági eszközei. In: Népgazdasági tervezés és irányítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 394—404. old.

[7] *Csikós-Nagy* Béla: Szocialista árelmélet, árpolitika. Kossuth, Budapest, 1974. 107., ill. 167. old.

belföldi partnerének — az egyoldalú előnyök adottak, de vajon adottak-e a megfelelő pénzügyi-jogi szabályozók az ellensúlyozásukra? A gazdasági élet tényei azt mutatják, hogy ahol megvannak a gazdasági erőfölény lehetőségei, ott a puszta belátás nem mindig elégséges az érdekösszhang biztosításához. Jól példázza ezt a kis felhasználók kezdeményezése a TEK-vállalattal közös raktározási-készletezési rendszer kialakítására, anyagi bázisának megteremtésére. Az elhatározásból societas leonina lett volna: a felhasználóknak kellett volna állniuk a költségek túlnyomó hányadát. Az ügylet meghiúsult: s maradt a felhasználóknál a kis raktári kapacitás, a nagy készlet, amely az eredményt a pénzügyi szabályozók következtében nagymértékben rontja, s akadályozza a hitelezést.

A strukturális zavarok egyik csomópontja a meglevő vállalati típusokból, azok profiljából, méretéből adódó ellentmondás. Az optimális vállalati méretek, funkciók, kategóriák kidolgozása gazdaságszervezési feladat: a jog szerepe a megfelelő vállalati jogállás új típusainak kimunkálása. A javasolt struktúra (nagyvállalat — vállalkozási típusú állami vállalat — csökkentett önállóságú vállalat) és jogi kifejezése önmagában nem elégséges az erőfölény megszüntetésére: a rendszer kidolgozói szerint is fokozott partner- és fogyasztóvédelmi intézményeket kell beiktatni.[8]

A vállalatok külső kapcsolataiban van még egy olyan terület, amelyen az ellentmondások a gazdálkodási folyamat szabályozórendszerével is összefüggésbe hozhatók. A fizetések teljesítése, más oldalról a fizetésképtelenség belső okai szintén az elégtelen kooperációból, a teljesítés elmulasztásának továbbgyűrűzéséből, vagy éppen erőfölényből adódnak. A fejlesztési alaphiány relatív: máról holnapra bukdácsolhat a vállalat anélkül, hogy szanálásra sor kerülne; hogy kimerülnének termelési forrásai. Másfelől a követelések érvényesítésétől elrettentheti kisebb partnereit, amelyek a következő ciklusban megrendelő nélkül maradnának. A fizetési hajlandóság csökkenése az egyik oldalon a másik részről hitelezéshez vezet, s az ott felvett bankhitel voltaképpen a megrendelő számára nyújt haladékot. Az erőfölény másik oldalát tapasztaljuk: a fizetésképtelenség mögött a megrendelő hatalmi pozíciója található, aki esetleg szállítóként tetemes előszállítást köt ki, s a fizetési követelést azonnal behajtja.

A vállalati gazdálkodás során keletkező ellentmondások általunk vizsgált csoportja így a következő módon rendszerezhető: *a)* tényleges piaci egyensúlyhiány (nagy mértékű keresleti piac); *b)* erőfölény kihasználása; *c)* a szelektív szabályozók zavarai; *d)* az ár- és termékforgalmazási szabályozók rugalmatlansága.

A felsorolt tényezők önmagukban is több összetevőből állnak, s egyik a másiknak oka vagy következménye is lehet, az adott gazdasági szituációtól függően. A továbbiakban olyan pénzügyi, polgári és polgári eljárásjogi intézményekkel foglalkozunk, amelyek befolyásolják e viszonyokat, és amelyeken belül további, specifikus gazdálkodási problémákra is fény derülhet.

A piaci egyensúlyhiány eseti jogviszonyokban történő felszámolásának eszköze és — céljában — generális prevenciót hordozó szabályozója a tisztességtelen haszonról és a gazdasági bírságról szóló jogszabály. A keresleti piacról és a közgazdasági szerzők által sokrétűen elemzett szűk keresztmetszetről szóló fejtegetések tükrében meglepőnek tűnik az 1028/1979. (XI. 1.) Mt. h. 5. pontjának szabálya. A keresleti-kínálati viszonyok kihasználásával elért haszon jogszerűségének elve gyakorlatilag főszabállyá válik, és a továbbiakban felsorolt esetekben, *kivételesen* tilos. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy a piaci egyensúlyi zavarok fő forrása a strukturális megoszlás diszharmóniája, akkor illúzórikus kivételesnek tekinteni a gazdasági erőfölény kihasználásával elért olyan nyereséget, amely a piaci egyensúlyhiányon alapul. Mi másként lehetne a keresleti piac lehetőségeiből hasznot elérni ott, ahol az is tipikusan a gazdasági erőfölény miatt keletkezik? Más kérdés, hogy a nagyvállalatokkal szemben ez a rendelkezés gyakorlatilag sem realizálható, mert partnereikkel szemben — éppen erőfölényük miatt — el tudják érni a kalkulált haszon realizálását. Ehhez képest az a kivételes, amikor a keresletkínálat kihasználásával a jó piacpolitika eredményez többlethasznot: a vállalat rugalmas termékszerkezet-váltásával, a termelékenység növelésében rejlő lehetőségek kiaknázásával.

Hasonló lapszust látunk a gazdasági bírságról szóló 20/1979. (V. 26.) MT sz. rendelet 2. § d/2 pontjában. Ez akkor fűz az igényérvényesítés elmulasztásához szankciót, ha azt a vállalat *ismételten indokolatlanul* követi el. Minthogy főszabályként nincs igényérvényesítési kötelezettség — sőt a vázolt struktúrában még ellenható tényezők is érvényesülnek, a generális fenyegetettséget az „indokolatlanság" kritériuma még bizonytalanabbá teszi. Ahol a termelés folyamatosságát kell biztosítani, minden vállalat elő tud adni *indokot* az igényérvényesítés elmulasztásához. Így az adott szabály gyakorlatilag alkalmazhatatlanná válik. Megfontolandó olyan megfogalmazás, amely a gazdasági bírságot jelentős összegű igény érvényesítésének ismételt elmaradásához kötné.

A termelésszervezési és piaci viszonyok összefüggő jelensége a szerződéses pénzteljesítés elmulasztása — a már említett fizetésképtelenség. Sokszor nem a veszteséges gazdálkodás áll mögötte, hanem — más tényezőkkel együtt és kölcsönhatásban — a megrendelői monopolhelyzet, erőfölény. A fizetés megtagadása, a perlési kényszer következtében a kisebb szállító partnerek maguk is fizetésképtelenné válnak, csakhogy ez az ő méreteik mellett már egész gazdálkodásukat veszélyezteti. A perléstől visszatart a

[8] *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth, Budapest, 1979. 139. s köv. old.

másik fél esetleges retorziója, de pénzügyi szempontból az is, hogy a követelés most már jogcímében megerősödik, de a sorbanállási pozíciót nem szünteti meg. A 404/1976. MNB tájékoztató módosításával a tiszta inkasszós rendszer épp úgy javíthatná a teljesítési fegyelmet, mint a felszámolási szisztéma továbbfejlesztése. A tartós *fizetési* fedezethiánynak ugyanis nincs megfelelő kockázata. A Vt. 40. §-a csak veszteséges gazdálkodás esetére ír elő felszámolást, a póthitelekkel gyakran ez is elhárítható. A szanálási feltételek között mindenképpen szerepelnie kell a tartós fizetési fedezethiánynak is. Ugyanakkor az 1975-ben bevezetett komplex értékelésen alapuló jutalom, illetve juttatáselvonás szempontjai is finomíthatók lennének számos olyan területen, amelyek fokozottan igénylik a gazdálkodási felelősséget. A 14/1979. (XI. 1.) MüM rendelet 2. sz. melléklete a belső termelésszervezési oldalra koncentrál; nem tükrözi kellően a gazdálkodás és a piac *kölcsönhatását*. Az egyedi jogviszonyokon túl itt lenne mód arra, hogy a jogszabályba a külső viszonyokra is kiható általános ösztönzőt építsenek: a szerződéses fegyelem, azon belül a teljesítés és igényérvényesítés követelménye nem érezhető ki az értékelés szempontjaiból. A pénzügyi jogi szabályozás területén így az az általánosító következtetésünk, hogy a kulcsfontosságú kérdésekben: az energia-, létszám- és bérgazdálkodás körében erőteljes ösztönzők érvényesülnek. A kifejezetten szerződéses kapcsolatokra vonatkozó jogi szabályozáson túl azonban olyan piac-szervező ösztönzőkre is szükség van, amelyek már a termelés-szervezés feltételrendszerén át hatnak a külső kapcsolatok ellentmondásainak feloldása irányában.

A gazdálkodó szervezetek kapcsolatainak jogi kérdéseire vonatkozó gondolataink a polgári jog, közelebbről a *kötelmi jog* területét is érintik. Az itt megoldandónak látszó jogi feladatok egy része a *hatályos* kötelmi jogi szabályozás — a gazdasági szerződések — területére esik. Ebben a körben mindössze két, de igen lényegesnek minősülő *jogszabályalkalmazási* kérdést tárgyalunk. A megoldandónak látszó szerződési jogi kérdések súlypontja azonban a *jogalkatási feladatok* területére esik. Ezen a területen egy jogalkotás-törvényességi, ha úgy tetszik *államjogi kérdésre* hívjuk fel a figyelmet, s kísérletet teszünk néhány olyan jogalkotási probléma megoldására, melynek eredményeként nézetünk szerint a hatályos megoldásoknak a jelenlegi gazdasági helyzetben jobbnak tűnő szabályokat nyerünk.

Problémaként vetődött fel a vállalati jogi gyakorlatban az a kérdés, hogy a Ptk. 318. § (2) bekezdésének szabálya alá eső kötelező *igényérvényesítés* eseteiben jelentősége van-e annak, hogy költségvetési juttatásnak mi volt a pénzügyi jogi jogcíme. Van ugyanis olyan nézet, amely szerint a visszatérítendő költségvetési juttatás kívülreked a kötelező igényérvényesítés körén, mert az állam a támogatásban részesített gazdálkodó szervezet perlésétől függetlenül viszszaigényelheti a támogatást, a Ptk. 318. § (2) bekezdése tehát csak a vissza nem térítendő juttatás esetére vonatkozik. Ezt a szűkítő felfogást a magunk részéről nem osztjuk, hiszen azt a szóban forgó rendelkezés nyelvtani-logikai olvasata nem támasztja alá, jogpolitikailag pedig ellenjavallt eredményre vezet. Míg ugyanis egyfelől jogos aggodalommal fogadjuk az extenzív gazdaságfejlesztési periódusra jellemző jogintézmények iránt itt-ott felbukkanó nosztalgiát, másfelől ugyanakkor határozottan fel kell lépnünk minden, a szerződési fegyelmet és az igényérvényesítési aktivitást nem szolgáló jogmagyarázat, felfogás ellen.

Az említett vélemény felmerülte minden esetre jelzés lehet arra, hogy a Pénzügyminisztérium a 36/1979. (XI. 1.) MT sz. rendelet 5. §-ának értelmezése körében, illetőleg a Legfelsőbb Bíróság a Ptk. 318. § (2) bekezdésének értelmezése körében adjon eligazítást a kötelező igényérvényesítés szabályának interpretációja útján.

A gazdasági pereskedés szakértői az utóbbi évek legjelentősebb jogértelmezési problémájának tartják azt a kérdést, amely a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma Tanácsvezetői Értekezlete által 2/1977. számon hozott állásfoglalásnak volt a tárgya. Az állásfoglalás hatályon kívül helyezésével új helyzet állt elő. A probléma most már az, hogy a keletkezett „irányítási vákuumot" hogyan kell kitölteni. Az említett és ma már hatálytalan állásfoglalás arról rendelkezett, hogy késedelmes teljesítés esetén a bíróság által megállapított *póthatáridő megszegése esetén* nem végrehajtási eljárásnak, hanem új per indításának van helye. Az állásfoglalás hatályon kívül helyezésére nem kétségesen a végrehajtási jog újrakodifikálása adott okot, melynek a meghatározott cselekmény végrehajtására vonatkozó módosított szabályai az adóst súlyosabban érintik, a végrehajtást kérőnek pedig ezáltal fokozott előnyt nyújtanak. (1979. évi 18. sz. tvr. 103. §.) Abból, hogy a döntvény meghaladottá vált, az nyilvánvalóan következik, hogy a végrehajtható és marasztaló tartalmú bírósági határozatban megállapított póthatáridő elmulasztása esetén a végrehajtási eljárás általános szabályai szerint a végrehajtási lap kiállítható. A valódi kérdés azonban az, hogy új pernek vagylagosan van-e helye, illetőleg ismételt póthatáridő megállapítása iránt új per indításának nincs helye. Ez a kérdés csak feltételében, külső megjelenésében perjogi: alapvetően anyagi jogi kérdésről van szó, mert a póthatáridő megállapításával — a határidőre korlátozottan — a bíróság jogalakító ítélettel nyúl bele, módosítja a felek jogviszonyát. Nézetünk szerint új per a póthatáridő ismételt megállapítása iránt nem indítható, mert ezt az ítélet/egyezség anyagi jogereje kizárja. A kérdés megoldásának kulcsát természetesen a jogazonosság tárgyában elfoglalt álláspont adja kézbe; mi ezt a kérdést igenlően döntöttük el. Úgy véljük ugyanis, hogy sem a probléma nyelvtani megközelítése (a Ptk. sem ki nem zárja, sem meg nem engedi kifeje-

zetten az új pert), sem a jogazonosság fogalmának „tologatása" egy, a konkréttól az általánosságig felnyúló logikai létra fokain: igazán megnyugtató eredményt nem hoznak. A mérleg nyelvének szerepét az a jogpolitikai megfontolás játsza felfogásunkban, amely a szerződési fegyelem erősítését és a gazdálkodó szervezetektől a magasabb elvárhatósági mértékek számonkérését tűzte korábban is, most is napirendre. Ezeknek a megfontolásoknak pedig — számunkra így tűnik — a vázolt álláspont felel meg.

A jelenlegi szabályozás viszonylag liberálisan kezeli a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseinek *írásbeliségét*. Figyelemre méltó, hogy a Ptk. 685. § a) pontjával értelmezett „jogszabályok" közül a *törvény* maga csak a legritkább esetben köti e szerződések érvényességét alakszerűséghez. Így a Ptk. 418. § (2) bekezdése a mezőgazdasági termékértékesítési szerződéseket, az 537. § (1) bekezdések főszabályként a biztosítási szerződéseket a megállapodás írásba foglalásától teszi érvényessé, az 568. § (3) bekezdése pedig a gazdasági társasági szerződés kötelező írásba foglalásáról rendelkezik. A *törvényerejű rendeletek* közül az 1978. évi 4. sz. tvr. 4. § (3) bekezdése minősített okirati kellékeket ír elő a gazdasági társulásokra. A Minisztertanács határozati formában egyáltalán nem, egyes *rendeleteivel* írásbeliséget hozott létre a gazdasági szerződések néhány típusára nézve. Így a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 95. § (1) bekezdése a kutatási (fejlesztési) szerződések esetén, a 105. § utaló szabálya folytán a kutatási (fejlesztési) eredmények gyakorlati megvalósítására irányuló szerződések esetén, a 110. § utaló szabálya az építési kivitelezési szerződések esetén teszi függővé a szerződések érvényességét az írásba foglalástól. A 113. § (2) bekezdésében adott felhatalmazás azonban, amely egyebek között éppen a fentebb felsorolt szerződéstípusok eseteiben avatja diszpozitívákká a minisztertanácsi rendelet előírásait, illetőleg — a típusbeli hovatartozástól függetlenül — a kiskereskedelmi tevékenységet folytató gazdálkodó szervezet szerződéskötéseinek esetében minősíti előírásait diszpozitívaknak, gyakorlatilag félretehetőkké teszi a vázolt körben az írásbafoglalás kötelezettségének szabályait.

A 30/1979. (IX. 27.) MT sz. rendelet 2. §-a a kutatási-fejlesztési-termelési egyesülésekre, illetve társaságokra terjeszti ki a már említett 1978. évi 4. sz. tvr.-ben előírt formakényszert, a módosított 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet 3. §-a pedig a külkereskedelmi tevékenységet folytató vállalatok belföldi szerződéseinek érvényességét köti az írásbeli alakhoz. A fenti áttekintés alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jelenlegi jogi szabályozás *általában nem igényli a gazdasági szerződések érvényességéhez a szerződés írásba foglalását.*

Vessünk ezzel szemben pillantást a „belső vállalati jog" szférájának azokra a szabályaira, amelyek a gazdasági szerződések alakulásának *dokumentálását* a konkrét gazdálkodó szervezetek számára előírják. Ezek az előírások *nem a szerződés megkötésére,* hanem lebonyolítására, illetőleg a lebonyolódás körüli zavarokra írják elő az írásbeliséget *általánosan kötelező erővel.* Így a 29/1978. (XI. 14.) PM sz. rendelet 2. §-a a bizonylati elv alapján állva a gazdasági események, műveletek rögzítésére a legszélesebb körben írja elő a bizonylatolást, a 85 700/1950. (I. 7.) Vh. PM sz. rendelet 1. § (1) bekezdése pedig ezen felül a gazdálkodó szervezet vagyonjogi vitáinak, a 25/1973. (VII. 31.) PM sz. rendelet a másik fél nem teljesített kötelezettségeinek, ideértve a pénztartozások késedelmes fizetéséből adódó követelések nyilvántartását is. Kézenfekvő az a következtetés, hogy a szerződési jog kötetlenséget engedő főszabályával a „belső vállalati jog" okirati parancsának főszabálya néz farkasszemet. A tapasztalatok azt igazolják, hogy ezt a jogszabályilag kiegyensúlyozatlan állapotot a gazdálkodó szervezetek valaminő „önérdeke" nem ellensúlyozza ki, a szerződési gyakorlat formátlansága pedig lerontja a pénzügyminiszteri rendelkezések teljesülésének esélyét s így közvetve lefékezi a szerződésszegési igények érvényesítését is.

Az összhang megteremtésére elvileg két megoldás kínálkozik: vagy a szerződéskötést kell főszabályként írásbeli alakhoz, „bizonylathoz" kötni, vagy elvetendők a belső bizonylatolásra vonatkozó szabályok. Álláspontunk szerint az első megoldás választása a kívánatos. Ez a megoldás sem kivitelezhetetlen, mert a gazdálkodó szervezetek ma már úgyszólván mindenütt rendelkeznek jogtanácsossal, az üzletkötők képzettsége (és kiképezhetősége), valamint a technikai feltételek a szerződés írásbeli megkötését akkor is lehetővé teszik, ha a szerződést nem a jogtanácsos köti meg. Megvalósítandónak azért tartjuk elgondolásunkat, mert a gazdasági szerződések teljesítéséhez, a teljesítés körüli zavarok kiküszöböléséhez fűződő népgazdasági érdekek világos, egyértelmű és hozzáférhető, reprodukálható dokumentációt igényelnek.

Mindamellett az írásbeliség ajánlott főszabályához *magyarázó,* illetve *korlátozó* megjegyzéseket szükséges fűznünk. Írásbeliségen általában a szerződés lényeges tartalmának egyszerű okiratba foglalását értjük. Írásbeliségnek minősülne — inter absentes — nem csak az ajánlat azonos tartalmú visszaigazolása, hanem az azonos tartalmú telexüzenetek váltása, jelenlevők között pedig esetleg a távbeszélőn kinyilvánított konszenzus egybevágóan rögzített feljegyzése is. Nem terjedne ki azonban az írásbeliség az alábbi esetekre: ha az ellenértéket készpénzzel fizetik meg [a 34/1967. (XII. 24.) PM sz. rendelet 7. §-a szerint a Magyar Nemzeti Bank körlevele szerinti körben]; ha a teljesítés a megegyezéskor nyomban esedékes; valamint raktári beszerzés esetén [7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 22. §-a].

Ha az eddigieknél még következetesebben

kívánjuk érvényesíteni a gazdaságirányítási reformnak azt az alapvető elvét, amely a szerződő felek közül elsősorban a szükségletet hordozó megrendelőt, vagyis a népgazdaságilag viszonylag „értékesebb" partnert kívánja preferálni, akkor ennek az elvnek az erőteljesebb megvalósítása érdekében a jogalkotásra háruló feladatokat tárhatunk fel. Ismert egyébként, hogy a keresletnek a kínálat terhére számos területen érvényesülő túlsúlya is indokolttá teheti, hogy olyan jogi eszközök után nézzünk, amelyek révén a megrendelők ezt a hátrányhelyzetet valamilyen módon kiegyensúlyozhatják. *A szerződésszegésekre vonatkozó szabályozás körében* több olyan előírást is találunk, amelyekre nem az a jellemző, hogy a megrendelő jogalkotói preferenciáját tükrözik, hanem egyenesen diszpreferenciát jelentenek. Három ilyen esetre mutatunk rá.

a) A *késedelemben* megnyilvánuló szerződésszegés pénzbeli kihatásai jelenlegi jogunkban nem mindig egyenlő mértékben terhelik meg a dolog (áru, illetve teljesítmény) szolgáltatásával tartozó kötelezettet és a pénzbeli ellenszolgáltatás alanyát. Elvileg sem helyes, hogy ugyanannak a típusú szerződésszegésnek a *kötbérkulcsa* alacsonyabb értéken rögzüljön mint a *késedelmi kamat* mértéke. Ilyen diszharmóniát találunk a kötbérmaximumok esetében, továbbá az építési szerződésnél az átadási késedelem kötbérénél a késedelem első hatvan napjában. [A 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendelet 20. § (2) bekezdése, a 32. § (2) bekezdése, a 42. § (2) bekezdése, illetve az 59. § (3) bekezdése eseteiben.]

b) Nem tapad ugyan fogalmilag a szállító (vállalkozó) késedelméhez, de gyakorlatilag ezt az esetet modellezi a Ptk. 300. § (3) bekezdése. Eszerint a késedelmes fél haladéktalanul póthatáridőt köteles vállalni. A nyilatkozati kötelezettség formális megszegése esetén, illetőleg akkor, ha a nyilatkozat tartalma jogosulti önérdeket sért, a *jogosult perelhet* a póthatáridő bírósági megállapításáért. Ez a szabály sem nélkülözi természetesen a racionális megalapozást. Végtére is a kötelezett ismerheti a saját teljesítőképességét a legjobban; az pedig egészen általános, hogy egy per felperese az lesz, akinek érdekeit a másik fél sérti vagy veszélyezteti. Az adott esetben azonban az a fajta racionalitás némileg formálisnak tűnik. A teljesítőképességre vonatkozó önismeret ugyanis távolról sem szavatolja a teljesítési készséget is és így a jogosult megfelelő érdekvédelmét, a gazdasági pereskedés háttértényezőinek valamelyest ismeretében pedig állíthatjuk, hogy a bírói utat igen gyakran a gazdaságilag rendszerint erősebb szállító (vállalkozó) erőfölénye mint sorompó rekesztheti el. Csupán utalunk arra a felfogásunkra, hogy a gazdasági szerződések jogának kialakításában általában lehet vezérlő eszme, hogy a megrendelőnek adott alakítójogok révén a másik felet szorítsa perre: az ésszerű határokon belül kialakítandó esetekben vívódjék ő: a szállító, (a vállalkozó) a perbeszállás mellett és ellene ható tényezőkkel. Ennek a felfogásnak az a konstrukció felel meg, amely a szolgáltatással késlekedő fél ellenfelét — a jogosultat — ruházza fel a póthatáridő megállapításának a jogával. Végtére is a kötelezettségszegő fél nem ő volt, s az érdekeiben sértett gazdálkodó szervezet legalább annyira ismerheti a saját szükségletét, mint a teljesítőképességét a másik fél. Elgondolásunk szerint tehát a Ptk. említett szabálya akként szólhatna, hogy kötelezetti késedelem esetén a póthatáridőt a jogosult állapítja meg, ha pedig ez haladéktalanul nem történik meg, illetőleg a megállapított határidő a kötelezett szempontjából elfogadhatatlan, a pert a kötelezett indíthatja meg.

c) Sok vonatkozásban a megrendelő helyzetéhez hasonlítható a külkereskedelmi vállalattal mint bizományossal megbízóként szerződő gazdálkodó szervezet helyzete. Bár a *külkereskedelmi szerződések* körében is széles mezőben érvényesülő szerződési típusszabadság folytán a felek elvileg választhatnának más szerződéstípust is, a gyakorlatban a bizományi forma uralkodik. Ez minden jel szerint nem a megbízók egyoldalú érdekében történik így, sőt a külkereskedelmi vállalat érdekvédelmét a megbízóénál jobban építette ki a jog. A módosított 32/1967. (IX. 23.) Korm. sz. rendelet szerkezeti felépítése a társasági szerződés szabályainak előnyösebb rangsorbeli helyével alighanem a jogalkotói szándékot is kifejezi. A bíróság ítéletével létrehozott kötelmi jogi viszony azonban csupán bizományi szerződés lehet [14. § (3) bekezdés]. Helyesebbnek tartanánk, ha a megbízó kérelmére [14. § (3) bekezdés *a)* pont] a bíróság társasági szerződést hozna létre, vagy legalábbis választhatna a két szerződéstípus között. Ez a perjogi lehetőség a szerződéskötési gyakorlatot is minden valószínűség szerint a felek egyenlő érdekeltségét jobban kifejező társasági forma gyakoribb igénybevételére ösztönözné, mert konszenzus hiányában az azonos eredmény bírói úton lenne elérhető.

Végezetül a polgári jogi megjegyzések körében adunk hangot annak a nézetnek, amely nem a szerzőktől származik, de fontossága miatt és mert azzal egyetértenek, a szakmai nyilvánosság elé bocsátják. E nézet helyteleníti azt a gyakorlatot, amely szerint a termékforgalmazásról szóló jogszabály államtitkári rendelkezésként jelenik meg, holott a Ptk. 685. § a) pontjával értelmezett jogszabály-fogalomnak a Ptk. 198. § (2) bekezdésének alapján kibocsátható normák közül — legalacsonyabb szinten — a *minisztertanácsi határozat* felelne meg.

A gazdasági egyensúly esetenkénti megbomlása arra vezet, hogy az erősebb pozícióban levő felek visszatartják partnereiket a perléstől. Nemcsak a fizetési késedelemből eredő perek materiális eredménytelensége adja ezt a képet; színezi azt a perlés miatti hátrány, s emiatt a megrendelő perléstől való tartózkodása. A per szempontjából „input" oldalon a materiális fel-

tételek *visszatartanak a perléstől;* „output" oldalon viszont a *kötelezettet* a per megindítása *nem ösztönzi kellően* a teljesítésre. A folyamat eljárásjogi eszközökkel is befolyásolható; azok megválasztása természetesen függ az anyagi jogi szabályozás konkrét módjától. A fenti szerkezeteknek megfelelően a perjogi motívumok két fő típusát különböztetjük meg: az egyik a *perlésre ösztönző,* a másik a per alapján a *teljesítésre ösztönző* jogintézmények csoportja.

Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a gazdasági per célja a polgári perek általános céljával egyezően az igazságnak megfelelő döntés; az igazságszolgáltatás hatékonyságát növelő perjogi intézmények „rájátszanak" a felek magatartását befolyásoló elemek működésére. Így pl. az anyagi jogban célba vett szerződéses írásbeliségnek perbeli konzekvenciája is lenne, mert a perek gyorsabb, alaposabb befejezését szolgálhatja. Így az írásbeliség általánosításával a Pp. 376. §-a is megfelelően kiegészítendő. Ahol ugyanis kötelező a szerződések írásba foglalása, ott az előzetes bizonyítás során a feleknek csatolniuk kell a szerződést, példánk szerint akár a telexváltás szövegét.

Az igazságszolgáltatás hatékonyságának a gazdálkodó szervezetek magatartását befolyásoló ereje a pénzügyi *anyagi joggal* kapcsolatban is jelentkezik; a vázolt *gazdasági szituáció és szabályozás* sajátos *perjogi* helyzetet teremt, amelynek feloldására mindkét szférában lehetőség kínálkozik. Az árakkal kapcsolatos jogviták bizonyítják a premisszákat. A szerződések lényeges tartalmi eleme a szerződési akaraton túl pénzügyi jogi szabályozóktól is függ; a perbeli állásfoglaláshoz rendszerint mégis bonyolult bizonyítás vezet. Ennek során a bíróság árkérdésben csaknem minden perben árszakértőt rendel ki, ami a Pp. 177. § (1) bekezdésével elvileg ellentétes gyakorlatot teremt. Az árszakértő lényegében *speciális jogi szakértő,* ilyennek közreműködését pedig a hatályos jog explicite csak a szerzői jogi perekben engedi meg. E probléma oka az, hogy árrendszerünk — költségelemeiben még a szabad árak körében is — jogilag szabályozott. A hatósági árakat pedig jogtudatunk még szorosabban köti a jogi normákhoz, mert azok legkülönbözőbb megjelenési formáit írják elő a jogforrási alakban megjelenő, normatív módon megfogalmazott árszabályok; mellékleteikben azután rendkívül heterogén, áru- és munkanemekre lebontott alkalmazási előírásokkal. *Visky* Károly pl. a hatósági árakat vizsgálva a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiumának GK 19. sz. állásfoglalása és a Ptk. 226. § (2) bekezdése összhangját vizsgálja. Ennek során arra az álláspontra jut, hogy nemcsak azok a hatósági árak, amelyeket az árjogszabályok ilyenként jelölnek meg, hanem „minden olyan ár, amelynek alkalmazását jogszabály, vagy árhatósági rendelkezés kötelezően ír elő". Ide sorolja az árhatósági leiratban meghatározott hatósági árat is, a kötelező normatívákhoz rendelt árakat, valamint az irányárakhoz rendelt maximális eltérést tartalmazó százalékokat.[9] A közgazdasági definíciók is hasonlóan tágan értelmezik a hatósági árak körét. Materiális oldalról nemcsak az a hatósági ár, ahol az ár végösszegét meghatározzák, hanem az is, ahol az ár kiszámításának módját, vagyis az ár *egyes elemeit* (anyagnorma, fajlagos bérköltség stb.) adják meg kötelező erővel.[10] Ezeknek az elemeknek az összegezési módja külön szakmai ismereteket igényel; a jogi norma előírásainak van egy alkalmazási „know-how"-ja, amely meghaladja a jogi szakismeret kereteit. Ebből adódik a Pp. 177. § (1) bekezdésével kapcsolatban jelzett konfliktus: árkérdésben nehéz eldönteni, hol húzódik a *jogi szakismeret* határa, különös tekintettel a Pp. 206. §-ára, hiszen a bíróság a szakvéleményt is felülmérlegelheti. Fokozza a konfliktust, hogy a *Visky* által vázolt vonások nemcsak a hatósági árakra jellemzőek, hanem a szabad árakra is. Az ugyanis igaz ebben a körben, hogy az árat végösszegében a felek megállapodása határozza meg, de ez számos területen csak a haszonkulcsokra érvényes. Az árszabályozók többnyire itt is definiálják a költségelemeket: az anyagnál irányárak, a munkabérnél normaidő és a hozzá rendelt díjtétel, a járulékos költségeknél az üzemi általános költség („rezsi"), a munkásellátás, fuvardíj meghatározása jelenti a megkötöttséget. Az irányár és a költségelemek egységárai alkalmazása tehát gyakran *nem* a részszolgáltatás (részegység, termékcsoport) *végső árának* hatósági meghatározása, csak a ráfordítások kötelező kalkulációs módja — s még itt is szerepe van a hatóságilag meghatározhatott elemeknek (pl. külső szerelésnél a dolgozók szállásköltsége). Következésképp az *elemeiben vagy egészében jogilag meghatározott ár* összességében jogászi normativitással meghatározhatatlan, és így szükségessé válik a szakértő bevonása. Ebből az okból szükségesnek mutatkozik — ha nem is a jogalkotás, de az elvi iránymutatás szintjén — a Pp. 177. §-ának olyan értelmezése, amely szerint az árvita nem tekinthető tisztán jogkérdésnek, és így — a hatósági árak körében is — indokolt a szakértő bevonása. A gyakorlat nyitott kapuinak döngetése itt azt szolgálja, hogy a jogelvi kerítések is leomoljanak. A fennálló eljárásjogi helyzet legalizálása mellett az alapkonfliktust mégis az árjogi szabályozás nagyobb áttekinthetősége oldaná meg. Másrészt a sok ezer termék és munkanem konkrét árelemeinek jegyzékeit — formálisan is — ki kellene rekeszteni a jogszabályi körből; a hatósági intézkedések törvényességének elégséges jogalapja az áralkalmazás rendszerének és módszerének, elveinek és hatáskörének normatív rögzítése. Ezzel legalább itt megoldódna az az alkotmányos konfliktus, ami a kormányrendeletek belső leirattal történő vég-

[9] *Visky* Károly: Korábbi jogelvek továbbélése a gazdálkodó szervezetek szerződései körében. Magyar Jog, 1979. évf. 10. sz. 909. old.

[10] *Csikós-Nagy* Béla: i. m. 156. old.

rehajtása miatt keletkezik.[11] Ily módon *az anyagi és eljárásjogi összefüggések* szorosan kapcsolódnak a gazdasági jogi szabályozásának alapkérdéseihez.

A perlésre való ösztönzés eljárásjogi eszközei nemcsak a perindítás, de a per *folytatása* körében is alkalmazhatók. A kötelező igényérvényesítés körében az eljárásjog szabályait e jogintézmény erősítésére célszerű kiépíteni. A felperes ugyanis de lege lata kijátszhatja a kötelezettségét pl. a keresettől való, teljesen autonóm elállási jogának gyakorlásával. Figyelemre méltónak látszik annak megfontolása, hogy a kötelező igényérvényesítésre alapozott keresetétől a felperes csak bírói jóváhagyással állhasson el.

Mind a perindítás, mind a teljesítésre köteles fél magatartásának befolyásolására alkalmas perjogi intézmény az *eljárási illeték*. Gazdasági perekben ez teljesen bírói kézbe kerül, így a bíróságnak fokozott lehetősége van az igazságszolgáltatás nevelő funkciójának érvényesítésére. Nem értünk egyet azzal az állásponttal, hogy az *illeték* ilyen preferáló-szankcionáló célt azért ne szolgáljon, mert rendeltetése az állami szervek működési költségeinek viselése.[12] Az anyagi jogi tények (pl. szerződések) körében is számos példát találunk az illeték ösztönző alkalmazására. A házassági bontóperek illetékének felemelése annak idején kifejezetten ilyen célzattal történt. Egyértelműen a perlésre való ösztönzést szolgálja az 5/1980. (VII. 10.) IM sz. rendelet, amely a 16/1976. (XII. 31.) IM sz. r. 23. §-ában foglalt illetékkedvezményt annak a gazdasági pernek a felperesére is kiterjeszteni, amely szerződésszegésből eredő kötbér-, illetve kártérítési követelés iránt folyik. A kötelezetti pervitel és teljesítés ösztönző befolyásolása körében így értelemszerűen vetődik fel a Pp. 5. §-ának alkalmazása. Abban már egyetértünk a jegyzetben hivatkozott szerzőkkel, hogy a gazdasági pereknél egységesíteni kell a pénzbírság és a külön illeték kategóriáját, de fenntartjuk álláspontunkat az illetékjogi megoldás preferálásáról.[13] Ebben a körben az a véleményünk, hogy az egyéni ösztönzés helyett célravezetőbb a kollektíva *eredményében* jelentkező illetékkövetkezmény. A gazdasági perben *általánossá lehetne* tenni, hogy a pervesztes felperes kedvezőbb illetéket fizessen, mint a pervesztes alperes.

Eljárásjogi szempontból még egy kérdéssel kívánunk foglalkozni. Végképp indokolatlannak tűnik a Pp. 365. §. (3) bekezdésének a *bírósági meghagyás* kizártságára vonatkozó szabálya, pedig a megengedettség döntően a teljesítésre kötelezett fél ösztönzését szolgálná, és az eljárási fegyelmet is erősíthetné. Bár a Pp. 136. §. (2) bekezdésében foglalt konjunktív feltételek közül — a Pp. 380. § (3) bekezdése miatt — a tárgyalásmulasztás nem alkalmazható, de a gazdasági peres szabályozással összhangban állna, ha a bírósági meghagyást a törvény az írásbeli védekezés megszabott időpontig való elmulasztásához kötné.

Összegezésül visszatérünk a kiindulópontunkhoz: e tanulmány céljához. Úgy véljük, sikerült kifejezésre juttatnunk néhány gazdasági ténnyel, és a belőlük eredő konkrét jogi konfliktushelyzetekkel kapcsolatos álláspontunkat. Ezzel kívánunk hozzájárulni a folyamatosan változó, fejlődő gazdasági viszonyok állami-jogi befolyásolásának munkájához.

Aradi Béla—Gáspárdy László

[11] Ld. ebben a körben *Boytha* Györgyné: A vállalati árpolitika befolyásolásának jogi eszközei c. tanulmányában felhozott problémákat. In: Vállalatirányítás és a vállalatok jogi helyzete. I. Szerk. Sárközy Tamás, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974. 128. old.

[12] *Hajnal* János—*Visky* Károly: Pénzbírság és illetékbírság a gazdasági perek tükrében. Magyar Jog, 1976. 4. sz. 325. old.

[13] *Hajnal—Visky:* i. m. 326. old.

A büntetéskiszabás jogi és kriminálpolitikai problémái Magyarországon*

I.

Közhelynek tűnik, mégis elöljáróban hangsúlyozni kell, hogy a büntető eljárás csúcspontja a büntetés kiszabása, a bűncselekményt elkövető személy igazságos megbüntetése. Csúcspontja ez a büntető eljárásnak mind az elítélt, mind pedig a társadalom szempontjából, hiszen a modern igazságszolgáltatást jellemző kriminálpolitikai célkitűzések megvalósulása vagy kudarca végső soron a bíróságok büntetéskiszabási tevékenységétől függ.

Nem véletlen tehát, hogy a büntetéskiszabás elméleti és gyakorlati problematikája manapság különösen a tudományos és társadalmi érdeklődés előterében áll világszerte. Igaz, hogy ezt az érdeklődést az egyes országokban különböző jellegű társadalmi körülmények és nem utolsósorban a bűnözés elleni küzdelemmel kapcsolatos tényezők különbözőképpen motiválják. Az elmúlt években, különösen egyes nyugati, a bűnözés méreteivel, rendkívüli jelenségeivel szinte reménytelen küzdelmet folytató országokban — gondolok itt elsősorban az Észak-Amerikai Egye-

* Részletek a második finn—magyar büntetőjogi szemináriumon — Helsinki, 1980. szeptember 22—25. — megvitatott referátum anyagából.

sült Államokra és Nagy-Britanniára — a büntéskiszabást illetően drámai kijelentések és radikális javaslatok hangzanak el nemcsak a közvélemény részéről, hanem tudományos körökben is. Neves büntetőjogászok és kriminológusok követelik a büntetéskiszabás radikális reformját, követelik és javasolják a büntető eljárás két szakaszra osztását és ennek kapcsán lényegében a büntetéskiszabás feladatának a bíróság kezéből különálló szaktestületek, úgymint pszichiáterből, orvosból, szociológusból képezett „panel"-ek, „board"-ok kezébe való átadását, a szabadságvesztést illetően pedig a határozatlan ítéletek bevezetését, a börtönügyi hatóságok jogkörének kiterjesztését stb. Nemzetközi tudományos szervezetek kongresszusain sokan beszélnek a büntetéskiszabás, illetve az igazságszolgáltatás válságáról, szem elől tévesztve, hogy emögött tulajdonképpen az adott büntetőpolitika társadalmi okok következtében meghúzódó válsága vagy egyenesen kudarca húzódik meg.

Nem vitatom, korunk rohamosan változó viszonyai között elkerülhetetlen a tradicionális jogintézmények felülvizsgálata és átértékelése, különösen az olyan társadalmakban, ahol a növekvő bűnözés és a kor nyomasztó ellentmondásai azt az érzetet keltik széles társadalmi rétegekben, hogy az olyan tradicionális megoldás, mint a bíróságok büntetéskiszabási jogköre és alkalmazott technikája alkalmatlan a társadalom védelmi igényeinek a kielégítésére. Megítélésem szerint azonban nem tekinthetjük az ilyen radikális törekvéseket a jogfejlődés fő tendenciájának, csak legfeljebb a létező tendenciák egyikének. A másik és legalábbis Európában jelentkező fő tendenciát abban látom, hogy a büntetéskiszabás hagyományos kereteit, jogintézményeit őrző jogrendszerek olyképpen kívánnak választ adni a bűnözés kihívására, hogy a büntetéskiszabás hagyományos jogi eszközeit, az adott társadalom viszonyait és értékrendszerét tükröző korszerű, átgondolt kriminálpolitika szolgálatába állítják. E jogrendszerek jelentős kulturális értékekkel rendelkeznek éppen annak folytán, hogy képesek alkalmazkodni korunk felgyorsult fejlődéséhez, képesek e felgyorsult fejlődésből fakadó problémák megoldásához hozzájárulni anélkül, hogy megfeledkeznének a büntetőjog humánus missziójáról: az állampolgári jogok védelméről. Azt hiszem, hogy mind a magyar, mind pedig a finn büntetőjogrendszer minden túlzás nélkül ide sorolható...

A büntetéskiszabásról beszélve, elsősorban arra a folyamatra gondolunk, amelyet a törvénykönyv a büntetéskiszabásról adott rendelkezésekben szabályoz. Ebben az értelemben a büntetési rendszerről, illetve a büntetéskiszabás jogi mechanizmusáról van szó. Amikor pedig a közvélemény értékeli a bíróságok büntetéskiszabási tevékenységét, akkor természetesen ezek a jogi kérdések háttérbe szorulnak, az értékelés az eredményt illeti, azt, hogy a bíróságok milyen bűncselekmény miatt milyen bűnelkövetőkre milyen büntetéseket szabnak ki, és hogy az így kiszabott büntetőjogi szankciók mennyiben felelnek meg a bűnözéssel kapcsolatban kialakult társadalmi felfogásnak, mennyiben elégítik ki a társadalom érzelmi és racionális igényeit. Röviden fogalmazva, ebben a megközelítésben a büntetéskiszabás szociológiai, illetve kriminálpolitikai aspektusai kerülnek előtérbe. A következőkben arra szorítkozom, hogy e két kérdéskör állását bemutassam a Mágyar Népköztársaságban...

II.

Elöljáróban hangsúlyozni szeretném, hogy a büntető törvénykönyvben írt büntetéskiszabási rendelkezések — esetünkben az 1978. évi IV. törvény általános részének IV. fejezetében foglaltak — nem vizsgálhatók önmagukban, hanem csak szoros összefüggésben egyfelől a törvény szankciórendszerével, másfelől pedig a törvény különös részében meghatározott szankciók jellegével és kereteivel...

A büntetéskiszabás jogi mechanizmusa törvényi szabályozását illetően alapvető kérdés, hogy milyen szabadságot biztosít a törvényhozó a bíróságok számára a büntetéskiszabás területén. Itt lényegében arról van szó, hogy a büntetés nemének és mértékének meghatározása tekintetében milyen feladatmegosztás érvényesül a törvény és a bíróságok között. Ismeretes, hogy az európai jogfejlődésben e szempontra tekintettel különböző büntetéskiszabási rendszerek alakultak ki, amelyek a hangsúlyt hol a törvényhozó tevékenységére, azaz az alkalmazandó büntetések és mértékük pontos törvényi meghatározására, hol pedig a semmitől nem korlátozott bírói tevékenységre helyezték. A klasszikus büntetőjogi felfogás tanainak érvényre jutásával, amely lényegében egybeesik Európában a nagy francia forradalmat követő jogfejlődéssel, az az álláspont alakult ki, mely szerint a büntetési nemeket és azok alkalmazásának a feltételeit a törvényhozó állapítja meg a büntető törvényekben, a konkrét büntetés mértékének a meghatározása terén azonban a feladat megoszlik a törvényhozó és a bíróság között. S miután az 1791. évi francia büntető törvénykönyv büntetéskiszabási rendszere — melyet az irodalom abszolút határozott büntetési rendszer néven tart nyilván — gyakorlatilag kudarcot vallott, Európában többé-kevésbé a relatíve határozott büntetési rendszer honosodott meg.

Lényegében ez a magyar büntetőjog alapállása az 1843. évi törvényjavaslattól kezdve. E rendszert az jellemzi, hogy a törvényhozó a büntető törvénykönyvben meghatározza az adott bűncselekmények miatt alkalmazandó büntetés nemét, mértékét, illetve mértékének alsó és felső határát. E két határ között, az ún. büntetési keretek között a kiszabandó büntetés mértékéről a bíróság szabadon dönt, meggyőződése és mérlegelése alapján. A bíróság értékelő tevékenységét a törvényhozó irányíthatja ugyan elvileg a büntetés kiszabásánál figyelembe veendő szempontok vagy a büntetéskiszabási elvek meg-

határozásával, ez azonban a rendszer lényegén, azaz relatíve határozott jellegén semmit sem változtat. Megjegyzendő, ez a rendszer nem ellentétes az alternatív szankciók alkalmazásával sem. Elvileg nagyon jól kiegészíti azt, gyakorlatilag pedig még nagyobb mérlegelési lehetőséget biztosít a bíróságok büntetéskiszabási tevékenységének . . .

A relatíve határozott büntetéskiszabási rendszer lényege tehát a büntetéskiszabás feladatainak a megoszlása a törvényhozó és az ítélkező bíróság között. Ennek az elvi tételnek a szem előtt tartása mellett sem könnyű azonban a büntető törvénykönyvben a helyes arányok kialakítása a büntetési keretek kötelező határai és a bíróság szabad mérlegelési területe között. Kétségtelen, hogy a kérdés eldöntése jelentős mértékben függ a társadalom értékrendjétől, a politikai hatalom gyakorlásának módjától, a bíróságok rendszerének struktúrájától, a jogi tradícióktól stb. A bíróság mérlegelési szabadságát jelentős mértékben befolyásolhatják jogi megfontolások is. Így például minél általánosabb szintű és jellegű a bűncselekménnyé nyilvánított cselekmény, azaz diszpozíciója minél átfogóbb és nyitottabb, annál szélesebb körűnek kell lennie a büntetési kereteknek. Nyomatékos jogpolitikai szempont az, hogy a nagyobb törvényi kötöttségek egységesebb ítélkezési gyakorlat kialakulását eredményezhetik, mint a bírói mérlegelés kereteinek széles körű tágítása . . .

A büntetéskiszabás feladatának megoszlásával kapcsolatban elkerülhetetlen a büntetéskiszabási tevékenység természetének a tisztázása. A büntetés kiszabására vonatkozó szabályok sajátos helyet foglalnak el a büntető törvénykönyvben. Éppen ezért nem véletlen, hogy a büntetéskiszabási tevékenység természetéről a vélemények az elméletben rendkívül eltérőek. A klasszikus büntetőjogi felfogás alapján alakult ki az a nézet, amely a büntetés kiszabásában ugyanolyan logikai műveletet látott, mint pl. a bűncselekmény minősítésében. Ez a nézet figyelmen kívül hagyta, hogy a büntetéskiszabás során a bíróságnak olyan körülményeket kell figyelembe vennie, amelyeket törvény vagy egyáltalán nem, vagy csupán nagy általánosságban szabályoz. Egyébként is a kötött jogalkalmazás logikai művelete, az úgynevezett szillogisztikus következtetés megfelelhet a már említett abszolút határozott büntetések rendszerének, de lényegénél fogva összeegyeztethetetlen a relatíve határozott büntetési rendszerrel. Az előző nézet ellenhatásaként a jogtudományban a század elején az a nézet alakult ki, amelyet a későbbiekben több európai büntető törvénykönyv is a magáévá tett, hogy a büntetéskiszabás a bíró szabad, a törvény által nem korlátozott értékelő tevékenysége. A törvény általános tételeinek alkalmazása a konkrét esetre, az absztrakt norma és az állandóan változó valóság ellentmondásának a feloldása a szabad bírói értékelés területe. Véleményem szerint e nézet veszélye az, hogy az ilyen értelemben felfogott büntetéskiszabás könnyen elszakadhat a törvényben megnyilvánuló általános törvényhozói értékeléstől és azt a bíró egyéni értékelésével helyettesíti, és bár adott esetben megfelelhet a méltányosság és az egyéniesítés követelményének, végső soron jogbizonytalanságot eredményez.

A magyar jogirodalomban uralkodó felfogás szerint a büntetési tételek, a büntetési keretek a törvényhozó általános értékelését fejezik ki az adott bűncselekmény fogalmi körébe eső magatartások társadalmi veszélyességéről. A büntetéskiszabás lényege éppen az, hogy a bíróság a törvényhozó általános értékelését az adott bűncselekmény konkrét körülményeire alkalmazza, azaz az absztrakt tételt individualizálja. Ebből a szempontból nézve a büntetés kiszabása jogalkalmazás, mégha annak során nagyobb jelentőséghez is jut a bíróság értékelése és mérlegelése, mint a cselekmény jogi minősítésénél. A bíróság tehát a büntetéskiszabás során nem szakadhat el a törvényhozó általános értékelésétől, a törvényhozónak a bűnözés elleni küzdelemben a büntetési célokról kialakított felfogását hivatott megvalósítani az adott ügyben kiszabott büntetés útján. Ehhez képest a büntetéskiszabás elvei egyben az állampolgári jogok védelmének és a törvényességnek a biztosítékai is, másrészt a büntetés konkrét nemének és mértékének meghatározása igényli a bíróság önálló mérlegelését, amely nélkül a büntetési célok elérése végett történő egyéniesítés elképzelhetetlen.

III.

Az egyes bűncselekményekre vonatkozó szankciók azonban csak egyik támpontját képezik a büntetéskiszabásnak. A kriminálpolitikai célkitűzésekre és nem utolsósorban a büntetés egyéniesítésére tekintettel ugyanis maga a törvény a büntetéskiszabás kereteit tágíthatja. A magyar büntetőjog a büntetési keretek felső határának átlépését kivételesen lehetővé teszi halmazati és összbüntetés esetén, valamint a visszaesők bizonyos kategóriái tekintetében. Az alsó határ átlépése pedig általában lehetséges és a bírói gyakorlatban ténylegesen széles körben alkalmazott a büntetés enyhítésére vonatkozó szabályok segítségével.

Kétségtelen, hogy a törvényhozó egyik legnehezebb feladata olyan büntetési keretek meghatározása, amelyek egyrészt biztosítják az ítélkezési gyakorlat több-kevesebb egyöntetűségét, másrészt pedig az egyes esetek differenciált értékelését, a büntetések egyéniesítését. A törvényhozónak azzal is számolnia kell, hogy az életben előfordulnak olyan szokatlan, atipikus esetek is, amelyeknek igazságos értékelését nem teszik lehetővé a tipikus esetekre alkotott büntetési keretek. Az ellentmondás feloldását szolgálják a büntető törvénykönyvben a büntetés enyhítésére kereteket adó szabályok. A büntető törvénykönyvekben a törvényi szabályozástól függően egy vagy két fokozatú enyhítési lehető-

ségekkel találkozunk, bizonyos körben pedig a törvény felhatalmazhatja a bírót a büntetés korlátlan enyhítésére is. Érdemes megemlíteni, hogy az 1843. évi javaslat lényegében a korlátlan enyhítés álláspontjára helyezkedett. Az újabb magyar törvényi rendelkezések azonban — gondolok itt az 1950., az 1961. és az 1978. évi törvényekre — a korlátozott enyhítést teszik meg fő szabálynak és csak kivételesen engednek utat a büntetés korlátlan enyhítésének...

IV.

A büntetéskiszabási rendszer természetének és kereteinek tisztázása után jutunk el az alapkérdéshez: vajon mi a magyar büntető törvénykönyv álláspontja arról, hogy a büntetést miképpen, milyen szempontokra tekintettel kell kiszabni? Mi legyen a büntetés mércéje: a bűncselekmény vagy az elkövető?

A Btk. 83. §-ában foglalt törvényi rendelkezés központi gondolata: a büntetést a törvény által meghatározott büntetési célok szem előtt tartásával kell kiszabni. Szükséges tehát röviden kitérni a büntetés céljainak a problémájára. Elöljáróban meg kell jegyeznem, hogy mint világszerte, úgy Magyarországon is a kodifikáció során a büntetés céljainak a problémája állt a viták egyik középpontjában. Nem tagadható, hogy különösen a gyakorlati jogászok körében a büntetési célokról különböző elképzelések élnek, amelyek között felbukkannak a megtorlási, elrettentési elméletek maradványai is. Az elmélet viszont egységesebb képet mutat.

Közismert, hogy a szocialista büntetési elméletek a büntetés tartalmának és céljának meghatározása során a marxista társadalomszemléletből, a bűnözésnek társadalmi jelenségeként való felfogásából és a bűnözés megelőzésére alapozott büntetőpolitikai elképzelésekből indulnak ki. Általában elutasítják az abszolút büntetési elméleteket és a megtorlásnak büntetési célként történő felfogását. Az elmélet ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a büntetés lényegéhez hozzátartozik az állami kényszer alkalmazása folytán okozott személyes hátrány. Ezt a gondolatot a büntető törvénykönyv is értékesíti, amikor a büntetés céljainak meghatározásáról rendelkező paragrafusában a fogalmi tisztázás érdekében kimondja, hogy a büntetés a bűncselekmény elkövetése miatt a törvényben meghatározott joghátrány. Az újabb magyar jogirodalom pedig amikor elutasítja a megtorlás célkitűzését, hangsúlyozza, hogy a büntetés „megtorlás" abban az értelemben, hogy egy megelőzőleg elkövetett bűncselekmény miatt kerül alkalmazásra, illetve, hogy a tettes által bűncselekményével a társadalomnak okozott hátrányt az állam hátránnyal viszonozza. A bűncselekménynek büntetéssel való viszonzása tehát magában foglalja a büntetés igazságosságának követelményét. Az igazságos megtorlás elve kifejezi a társadalomnak azt az igényét, hogy bűntett büntetlenül ne maradjon, hogy minden bűncselekmény elkövetője nyerje el büntetését.

Végső soron a magyar büntetési elméletek a büntetés szükségességének, igazságosságának és célszerűségének elvéből indulnak ki. A jogalkotó a büntetéssel nem az igazság örök eszméjét kívánja megvalósítani, hanem reális társadalmi célkitűzéseket tart szem előtt. A legáltalánosabban szólva, a büntetés célja annak megelőzése, hogy a bűnelkövető és a társadalom tagjai bűncselekményeket kövessenek el. A társadalom védelmének elve a büntetés szükségességét indokolja, míg a megelőzés gondolatából következik, hogy a büntetés legyen célszerű, legyen alkalmas a jövőbeni bűnözés megelőzésére.

A magyar szakirodalomban az egyes nézetek különböznek egymástól abban a kérdésben, hogy a megelőzés melyik módjára helyezik a hangsúlyt. Mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban vannak hívei az általános megelőzés gondolatának. Különösen súlya van ennek a megfontolásnak a súlyosan társadalomra veszélyes, személy elleni bűncselekmények elkövetőivel, illetve a jogrenddel konokul szembehelyezkedő, visszaeső bűnözőkkel szemben. Nem kevésbé erős a másik tendencia, amely a különös megelőzés célkitűzését helyezi előtérbe és annak különböző módozatait hangsúlyozza. Az sem kétséges, hogy az 1978. évi büntetőtörvénykönyv büntetési rendszere a különös megelőzés elérésére hivatott jogi eszközök továbbfejlesztése útján lépett a legnagyobbat előre. Az idézett törvényi rendelkezés szövegezése egyébként nem hagy kétséget afelől, hogy mind az általános megelőzés (generális prevenció), mind pedig a különös megelőzés (speciális prevenció) a tulajdonképpeni cél, a társadalom védelmének biztosítása végett alkalmazott eszközök vagy módszerek...

A társadalom védelmének célja az egyes bűncselekményi kategóriáktól, illetve az egyes elkövetői kategóriáktól függően, adott esetben a különös megelőzés, más esetben az általános megelőzés szempontját helyezi előtérbe. Így például a visszaeső bűnözőkkel szemben jelentős mértékben érvényesül az a speciálprevenciós megfontolás, hogy a társadalomból hosszabb időre való kirekesztésük reszocializációjuk feltétele. Ezzel szemben a gondatlan bűncselekmények elkövetőinél, ahol a megjavítás, átnevelés igénye többnyire fel sem merül, inkább az általános megelőzés szempontja indokolja a büntetés alkalmazását...

Igaz az, hogy a büntetést a büntetés céljának figyelembevételével azaz jövőbeni szempontokra tekintettel kell kiszabni. Másfelől igaz az is, hogy büntetésre azért kerül sor, mert az elkövető bűncselekményt követett el, azaz a büntetésnek van egy múltra tekintő szempontja is. És minthogy büntetés kiszabásának egyedüli alapja csakis az lehet, hogy a múltban bűncselekmény történt, és hogy a büntetésnek igazodnia kell a bűncselekmény társadalomra veszélyességéhez, ez végső soron azt jelenti, hogy

a büntetés arányosításánál a bűncselekmény jellegéből, súlyából, azaz a törvény szóhasználatát követve, a bűncselekmény társadalomra veszélyességéből kell kiindulni. A bűncselekmény társadalomra veszélyessége ugyanis, mint törvényi kategória, nem jelent mást, mint az adott konkrét bűncselekménnyel előidézett jogtárgysértés vagy veszélyeztetés társadalmi hatásait. Fokozatosan sérthető jogtárgyaknál ez elég pontosan mérhető az okozott kár vagy sérelem nagyságával, más esetekben az elkövetés módjával, következményeivel, általában szólva: a bűncselekmény tárgyi, objektív jellegű körülményeivel. A bűncselekmény társadalomra veszélyességének meghatározó szerepe a büntetés kiszabása során elméletileg azt jelenti, hogy végső soron büntetőjogunkban a tett-büntetőjogi szemlélet érvényesül. Ha volt is az ötvenes években vita a jogirodalomban arról, hogy a társadalomra veszélyesség, mint törvényi kategória bevezetése, a tettes-büntetőjogi szemlélet előretörését jelenti-e, a későbbiekben a nézetek letisztultak és az új büntető törvénykönyv előkészítése során is határozott megfogalmazást nyert a tett-büntetőjogi szemlélet. Ez megmutatkozik a Btk. számos rendelkezésében és megerősítést nyert a Legfelsőbb Bíróság számos, újabban megjelent elvi döntésével is.

Az idézett büntetéskiszabási elvekkel kapcsolatban utalni kell még egy kategóriára, nevezetesen az elkövető társadalomra veszélyességének a fogalmára. Ez a kategória lényegében különböző megfogalmazásokkal 1950-ben vonult be a magyar büntetőjogba és értelmezése azóta is vitatott. Az első időszakban ezt sokan a tettes-büntetőjogi szemlélet szerint magyarázták és az elkövető életvezetésének, erkölcsi arculatának, sőt meghatározott társadalmi osztályhoz való tartozásának tulajdonítottak jelentőséget. Egy másik felfogás ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a személyi társadalomra veszélyesség mindig csupán reflexe az elkövetett bűncselekmény tárgyi társadalomra veszélyességének, attól függetlenül nem létezhet. Volt, és ma is létezik, olyan felfogás is, amely a személyi társadalomra veszélyességet prognosztikus ítéletként fogta fel, azaz, hogy adott személynél nagyobb valószínűséggel számíthatunk bűncselekmények elkövetésére, mint az emberek átlagánál. Megállapítható, hogy bizonyos ingadozás után a bírói gyakorlat úgy értelmezi az elkövető társadalomra veszélyességének a fogalmát, mint az elkövető egyéniségét, személyiségi vonásait jellemző körülmények összességét a bűncselekmény elkövetésének idején. Ehhez képest a kategória másodlagos a bűncselekmény tárgyi súlyához, társadalomra veszélyességéhez képest. Szerepe viszont annál jelentősebb a büntetés egyéniesítése szempontjából, különösen olyan elkövetői kategóriákban, ahol annak a törvény is nagyobb jelentőséget tulajdonít (visszaesők, fiatalkorúak) ...

A büntetéskiszabási körülmények elemzése kapcsán kell szólani az enyhítő és a súlyosító körülményekről, mint önálló jogi kategóriáról. A nemzetközi irodalomban állandó vita van arról, hogy szükség van-e az enyhítő és súlyosító körülmények törvényi felsorolására, vagy sem. Ha igen, kötelező érvényű legyen-e, vagy csak útmutató jelleggel történjék meg. E kérdésekben a vélemények erősen megoszlanak és az európai országok törvényhozása is eltérően szabályozza azt. A magyar büntetőjogban csupán az 1843. évi törvényjavaslat helyezkedett arra az álláspontra, hogy a törvény határozza meg az enyhítő és súlyosító körülmények körét és értékelési irányát. A későbbiekben a magyar büntetőjog fejlődése az ellenkező álláspontot foglalta el. Ma már az irodalomban általános az a felfogás, hogy a törvényben az enyhítő és súlyosító körülmények kimerítő felsorolása nem lehetséges, példaszerű felsorolásuk pedig szükségtelen. Az életviszonyok változása folytán egyes ténykörülmények keletkeznek mások megszűnnek; jelentőségük egyébként is relatív, miután ugyanazon ténykörülmény különböző ügyekben enyhítőként is, és súlyosítóként is számba jöhet. Az új büntető törvénykönyv előkészítése során is ez az álláspont érvényesült az enyhítő és súlyosító körülmények tekintetében.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az enyhítő és súlyosító körülmények kategóriájának ne lenne rendkívül nagy jelentősége a bírói gyakorlatban. Ellenkezőleg, mind az eseti döntésekben, mind pedig az elvi jellegű bírói határozatokban bíróságaink rendkívül nagy teret és figyelmet szentelnek a büntetéskiszabási körülmények értékelésének. A közelmúltban pedig a Legfelsőbb Bíróság önálló, elvi jelentőségű irányelvet bocsátott ki, amelyben, vizsgálva és csoportosítva az ún. alanyi és tárgyi jellegű enyhítő és súlyosító körülményeket, általános iránymutatást ad a bíróságoknak az egyes körülmények értékelésével kapcsolatosan ...

V.

Külön kell tárgyalni a büntetőjogi szankciók másik típusát illetően a büntetőjogi intézkedések kiszabására vonatkozó elveket. Már csak azért is, mert szemben a már idézett 83. § rendelkezésével, a büntető törvénykönyv az intézkedések vonatkozásában nem ad egységes iránymutatást. Ennek oka kettős. Egyrészt az, hogy az intézkedések nem tekinthetők olyan homogén kategóriának, mint a büntetések. Vannak olyan intézkedések, amelyek a büntetőjogi felelősség megállapítása nélkül alkalmazhatók (a kényszergyógykezelés és az elkobzás) és vannak olyanok, amelyek a büntetőjogi felelősség megállapítása esetén a büntetés mellett (az alkoholisták kényszergyógyítása) vagy büntetés helyett (megrovás, próbára bocsátás) alkalmazhatók. A másik pedig az, hogy az intézkedések közvetlenül társadalomvédelmi célokat szolgálnak és kisebb fokú összefüggést mutatnak a tettarányosság elvével, mint a büntetések. Ennek a helyzetnek sajátos kodifikációs-technikai vetü-

lete az, hogy valamely egységes elv vagy szabály kimondása helyett a büntető törvénykönyv az egyes intézkedések alkalmazásának feltételeit szabályozza, az adott intézkedés jellegének, specifikus vonásainak megfelelően. E feltételek viszont sok esetben tartalmazzák az intézkedések kiszabásának szempontjait is...

A vonatkozó törvényi rendelkezések áttekintése alapján megállapítható, hogy az intézkedések kiszabásánál speciális meggondolások irányítják a bíróságot. Az intézkedések egyik részénél, ilyen például az elmebetegek kényszergyógyításának elrendelése vagy az alkoholisták kényszerelvonó-kezelése, a társadalom védelmének célszerűségi szempontjai a döntőek, függetlenül a tettarányosság elvétől. Más intézkedések esetében, mint például a próbára bocsátás, alkalmazásuk célját a speciálprevenciós megfontolások határozzák meg. Hasonló a helyzet a mellékbüntetések kiszabásánál is, azzal a különbséggel, hogy ott még erősebben dominálnak a társadalomvédelmi, célszerűségi megfontolások...

VI.

Az a büntetőpolitikai irányvonal, amelyet a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlatukban követnek, a legpregnánsabban a törvényben a büntetés céljairól adott rendelkezésben kerül meghatározásra. Ezzel kapcsolatban kell megemlíteni a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1973-ban hozott határozatát a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről, amely a kriminálpolitikai tapasztalatokat összegezve és a büntető törvénykönyvnek a büntetés céljairól adott meghatározásával összhangban munkálja ki a kriminálpolitika részletesebb célkitűzéseit. (A magyar büntetőpolitika kérdéseit részletesen tárgyalta az első finn—magyar büntetőjogi konferencia 1979-ben Budapesten, ezért e kérdésekre ezúttal nem térünk ki.)...

Mindebből kitűnik, hogy a büntetéskiszabás során a büntetési célokban összegezett kriminálpolitika megvalósítása értelmében a bíróságok alapvető feladata a büntetés egyéniesítése, a jogilag sokszor azonos súlyú bűncselekmények differenciálása részben a védett jogtárgy, részben az elkövető személyiségére, eddigi életvezetésére tekintettel. Mint ahogy láttuk az előzőkben, az egyéniesítés érdekében a bíróságok széles körű jogi eszközökkel rendelkeznek. Erre szolgál elsősorban a büntetés enyhítésének jogköre, de ezt szolgálja a büntetés végrehajtásának differenciált foganatosítása is. Itt kell megjegyeznem, hogy a Btk. értelmében a törvényi kategorizálás alapján a bíróság dönt arról, hogy a kiszabott végrehajtandó szabadságvesztést, a bűncselekmény jellegére és az elítélt személyiségi vonásaira figyelemmel, a három büntetésvégrehajtási fokozat közül melyikben kell végrehajtani. A büntetésvégrehajtási szervek további feladata pedig az adott büntetésvégrehajtási fokozaton belül az egyéniesített büntetésvégrehajtási módszerek és eszközök alkalmazása.

Mindezek után merül fel az a kérdés, hogy a magyar bíróságok a fentiekben vázolt kriminálpolitikai célok érdekében hogyan alkalmazzák a büntetéskiszabás jogi eszközeit. Arra a kérdésre, hogy milyen bűncselekmények miatt, milyen elkövetőkkel szemben milyen büntetések kerülnek kiszabásra, végső soron a bűnügyi statisztika adataiból kapunk választ. Indokolt tehát áttekinteni egy hosszabb időszak, az 1969—1978. közötti tíz év büntetéskiszabási adatait. A következő tábla adatai azt mutatják be, hogy az adott időszakban hogyan, milyen arányban oszlottak meg a közvádas bűncselekmények miatt kiszabott főbüntetések.

Év	Elítéltek száma összesen közvádas bűncselekmények miatt	A kiszabott büntetések nemei								
		Halálbüntetés	Szabadságvesztés	%	Ebből felfüggesztve	%	Javító-nevelő munka	%	Pénzbüntetés	%
1969	53 240	4	29 796	56,0	12 167	40,8	6873	12,9	16 567	31,1
1970	46 036	6	27 187	59,1	8 864	32,6	5551	12,1	13 292	28,9
1971	57 521	3	32 786	57,0	13 131	40,1	7809	13,6	16 923	29,4
1972	64 181	6	33 990	53,0	14 978	44,1	7422	11,6	22 763	35,5
1973	65 303	3	28 676	43,9	12 646	44,1	4700	7,2	31 924	48,9
1974	64 909	4	27 213	41,9	11 995	44,1	3624	5,6	34 068	52,5
1975	59 233	3	25 358	42,8	10 766	42,5	3653	6,2	30 219	51,0
1976	65 938	1	29 217	44,3	12 499	42,8	4062	6,2	32 658	49,5
1977	66 240	1	28 811	43,5	12 632	43,8	4031	6,1	33 347	50,3
1978	66 675	1	27 047	40,6	12 230	45,2	4034	6,1	35 593	53,4

Az 1969—1978 közötti tíz év büntetéskiszabási adatai plasztikusan mutatják a büntetőpolitikai szemlélet változását. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy bíróságaink szakítottak a korábbi évtizedeket jellemző börtöncentrikus szemlélettel. A határvonalat 1973 jelenti; mint láttuk, ebben az évben jelent meg a Népköztársaság Elnöki Tanácsának határozata a differenciáltabb büntetéskiszabásról. 1969—1972 között még az elítélteknek több mint 50%-át szabadságvesztés-büntetésre ítélték. Ez a szám 1973-ban süllyedt először az 50% alá. Ettől kezdve további csökkenés tapasztalható és a következő években a kiszabott szabadságvesztések száma az összes ítéletek 40%-a körül ingadozik. Ez az adat azonban nem mutatja hűen a

valóságot, mert a statisztika a büntetőjogi nómenklatúrát követve, a szabadságvesztés rovatában együttesen mutatja ki mind a végrehajtandó szabadságvesztések számát, mind pedig azoknak a szabadságvesztéseknek a számát, amelyeknek végrehajtását feltételesen felfüggesztették. Ha ebből levonjuk a feltételesen felfüggesztett szabadságvesztéseket, akkor kapjuk meg tisztán a végrehajtandó szabadságvesztések adatait. Ilyen módon az állapítható meg, hogy míg az időszak elején; 1969—1972 között, a végrehajtandó szabadságvesztésre ítéltek az összes elítéltek kb. 35%-át tették ki, addig a második időszakban ez 25% körül ingadozott. Ennek megfelelően alkalmaztak bíróságaink nem szabadságvesztés jellegű szankciókat, éspedig javító-nevelő munka büntetést és pénzbüntetést. Különösen figyelemre méltó a pénzbüntetés kiszabásának növekvő tendenciája, amely 1969-ben az összes elítélteknek 31,1%-a, míg az időszak végére már több mint 50%-a. Figyelemmel az új büntető törvénykönyvben a nem szabadságvesztés jellegű szankciók körének növekedésére, ez a tendencia a jövőben feltehetőleg tovább erősödik. Hozzá kell azonban tenni, hogy az új büntető törvénykönyv hatályba lépése után a bíróságok rendkívül nagy tartózkodással kezelték az újonnan bevezetett nem szabadságvesztés jellegű szankciókat. Ugyancsak rendkívül ritkán alkalmazták azokat a mellékbüntetéseket, amelyek főbüntetés nélkül is kiszabhatók. Nyilvánvalóan bizonyos időre van szükség ahhoz, hogy a bíróságok büntetéskiszabási gyakorlata határozottabban kövesse az új büntető törvénykönyvben megnyilvánuló büntetőpolitikai irányvonalat. Azt azonban megállapíthatjuk, hogy az alapvető fordulaton a büntetéskiszabás területén túl vagyunk: a gyakorlatban ma már a nem szabadságvesztés jellegű büntetések és intézkedések dominálnak. Ezek végső soron az összes ítéleteknek kb. 75%-át alkotják.

A következő tábla adatai azt mutatják be, hogy ugyanebben az időszakban a kiszabott szabadságvesztés büntetések hogyan, milyen arányban oszlottak meg tartamuk szerint. A százalékban közölt adatok mindig az összelítéltek számához való viszonyulást fejezik ki.

Év	Elítéltek összesen	Szabadságvesztésre ítéltek száma a büntetés tartama szerint										
		30 naptól 6 hónapig	%	6—12 hónapig	%	1—2 évig	%	2—5 évig	%	5 éven felül	%	életfogytiglan
1969	29 796	17 217	57,8	7798	26,2	2913	9,8	1621	5,4	247	0,8	—
1970	27 187	14 122	51,9	7336	27,0	3555	13,1	1917	7,1	257	0,9	—
1971	32 786	17 673	53,9	8949	27,3	3721	11,3	2198	6,7	245	0,7	—
1972	33 990	18 399	54,1	9319	27,4	3814	11,2	2205	6,5	253	0,7	—
1973	28 676	14 274	49,8	8562	29,9	3597	12,5	2009	7,0	231	0,8	3
1974	27 213	13 338	49,0	8475	31,1	3432	12,6	1748	6,4	214	0,8	6
1975	25 358	12 467	49,2	7775	30,7	3109	12,3	1783	7,0	219	0,9	5
1976	29 217	14 018	48,0	9141	31,3	3601	12,3	2180	7,5	269	0,9	8
1977	28 811	13 699	47,5	8970	31,1	3800	13,2	2070	7,2	262	0,9	10
1978	27 047	12 980	48,0	8786	32,5	3307	12,2	1740	6,4	220	0,8	14

Előre kell bocsátani, hogy a tábla adataiban benne vannak a feltételesen felfüggesztett szabadságvesztések adatai is, és ez ismét torzítja az összképet. Figyelemmel a törvényi rendelkezésekre, a feltételesen felfüggesztett szabadságvesztések száma zömében az egy év alatti ítéletek rovatában jut kifejezésre. Ezt szem előtt tartva kirajzolódik előttünk a magyar büntetéskiszabás gyakorlatának az a fő tendenciája, hogy a kiszabott szabadságvesztések zöme, kb. 80—85%-a egy év alatti, rövid tartamú büntetés. Csak a szabadságvesztés-büntetések 15—20%-a hosszabb tartamú. A hosszabb tartamú szabadságvesztések közül a 2—5 évig tartó büntetések aránya az összes szabadságvesztés kb. 5—7%-a körül ingadozik, az 5 éven felüli büntetések pedig az összes szabadságvesztés-büntetések 1%-át sem éri el. Az életfogytiglani szabadságvesztések száma pedig abban a mértékben emelkedik, ahogyan csökken az előző tábla adataiban szereplő kiszabott halálbüntetések száma. Meg kell jegyezni, hogy ez a kép a jövőben valószínűleg változni fog. Amilyen mértékben alkalmazzák majd a bíróságok a nem szabadságvesztés jellegű szankciókat — gondolok itt elsősorban a próbára bocsátásra és a pénzbüntetésre —, úgy fog csökkenni az egy év alatti tartamban kiszabott szabadságvesztések aránya.

Végül nézzük meg, hogy a magyar bíróságok milyen bűncselekmények miatt szabnak ki zömében szabadságvesztést. Mint láttuk, 1978-ban a szabadságvesztésre ítéltek száma összesen 27 047. Ebből az alábbi bűncselekmény-kategóriákban került sor szabadságvesztés kiszabására:

közbiztonság és közrend elleni bűncselekmények miatt:	6292	25,2%
személy elleni bűncselekmények miatt:	3874	15,5%
család, ifjúság, nemi erkölcs elleni bűncselekmények miatt:	2735	11,0%
társadalmi tulajdon elleni bűncselekmények miatt:	5387	21,6%
személyek javai elleni bűncselekmények miatt:	6648	26,7%

Az adatok világosan mutatják, hogy a sza-

badságvesztésre ítéltek jelentős részét, 48,3%-át a vagyon elleni bűncselekmények miatt elítéltek teszik ki. Jelentős emellett — 25% — a közbiztonság és a közrend elleni bűncselekmények, zömében közlekedés elleni bűncselekmények és garázdaság miatt, továbbá a személy elleni bűncselekmények miatt elítéltek száma, 15%, és a család, ifjúság és nemi erkölcs elleni bűncselekmények miatt elítéltek száma, 11%. Ezek az adatok egyben jól mutatják a magyarországi bűnözés keresztmetszetét is.

Horváth Tibor

Személyek jogállása a magyar nemzetközi magánjogban a dualizmus idején

A nemzetközi magánjog a XIX. század utolsó évtizedeiben rohamosan fejlődött nemcsak az elméletben, hanem a gyakorlatban is. Ez a fejlődés a nemzetközi forgalom és a jogélet felélénkülésével áll szoros kapcsolatban. A magyar jogirodalom a múlt század második felében azonban a nemzetközi magánjog tekintetében még vajmi keveset nyújt.

Magyarországon a nemzetközi magánjog fejlődése — hasonlóan a burzsoá magánjogéhoz — csak a XIX. század folyamán indult meg, a fejlődés e késői megindulásának mindenekelőtt az a magyarázata, hogy hazánkban a kapitalista fejlődés általában megkésett és a nemzetközi jellegű áruforgalom is csak a XIX. században kezdett nagyobb mértékben kifejlődni. A fejlődést azonban csak lassította hazánknak az osztrák—magyar monarchiában elfoglalt sajátos helyzete, amely gazdasági szempontból azt jelentette, hogy Ausztriával függő állapotban voltunk.

A magyar nemzetközi magánjog tételes fejlődése résztörvények alakjában indult meg. Ezek a résztörvények — rendszerint más, nagyobb jelentőségű kérdéseket szabályozó magánjogi törvényalkotások egyes szabályaiként — már nemzetközi magánjogi kérdéseket rendeztek. Ilyen nemzetközi magánjogi szabályok találhatók az első világháborút megelőző magyar törvények között, mint pl.: a kereskedelmi törvényben, a váltó- és csekktörvényben, a házassági törvényben, a gyámtörvényben, a végrendeletek alaki érvényességére vonatkozó törvényben, valamint a szerzői jogi és szabadalmi törvényben.

A XIX. század végétől megindult Magyarországon is az a folyamat, amely egyes nemzetközi magánjogi kérdéseknek multilaterális egyezmények útján való szabályozására irányult. Így Magyarország csatlakozott az 1902—1905. évi hágai gyámsági és gondnoksági egyezményekhez, a szerzői jog védelmére alakult Bern-i Unióhoz, valamint az ipari tulajdon védelmére alakult Párizs-i Unióhoz.

A tételes törvényhozás azonban a magyar nemzetközi magánjog fejlődése szempontjából mindig másodrendű szerepet játszott. A magyar nemzetközi magánjog szabályait — szórványosan — a bírósági gyakorlat alakította ki. Ez a bírósági gyakorlat főleg az első világháborút megelőző években számos ellentmondást tartalmazott, mindenesetre jelezte azonban azt az utat, amelyen át a nemzetközi magánjog fejlődése nálunk is megindult.

Személyek jogállása a nemzetközi magánjogban. A nemzetközi magánjogi jogviszonyok jellemző sajátossága, hogy az egyik fél külföldi állampolgár, állam vagy jogi személy. Ezért igen fontos kérdés a külföldiek jogállása belföldön, mely problémakör hosszú történeti fejlődésen ment keresztül. Ebben a dolgozatban a magyarországi fejlődés dualizmuskori részével foglalkozunk. E történeti kor magyar vizsgálata során azonban feltétlenül és elkerülhetetlenül összehasonlítást kell tennünk egyes esetekben a külföldi jogfejlődéssel is.

Honosság. Az államok túlnyomó része a nemzetközi magánjog szempontjából az egyén személyes jogát honosság alapján állapítja meg. Az országok nagy része az idegen jog alkalmazását a felmerülő kérdések többségében, ahhoz a feltételhez köti, hogy a jogviszony alanya az idegen államnak, melynek joga alkalmazandó — alattvalója legyen, viszont más államok, kiváltképpen az angol—amerikai jog, a személy lakóhelye alapján állapítják meg az alkalmazandó jogot.[1] Az a szabályozás, hogy valamely ország joga az alattvalókra kerüljön alkalmazásra, elsősorban Európában került elfogadásra.

Az, hogy valamely személy mely állam kötelékébe tartozik, illetve, hogy mely állam területén lakik, a nemzetközi magánjog egyik legfontosabb előkérdése.

A nemzetközi magánjogtudomány, a honosság jelentőségénél fogva, igyekszik a honosság megszerzésének és elvesztésének feltételeit egységes elvekre fektetni, azért, hogy a személy honossága kétségkívül megállapítható legyen.

A honosságnak a tudomány által megállapított elvei három pontban foglalhatók össze: *a)* mindenki kell, hogy valamely állam honosa legyen; *b)* senki sem legyen egyidejűleg több állam honosa; *c)* mindenkinek joga van más állam kötelékébe átlépni.

[1] *lex patriae,* jelenti annak az államnak jogát, melynek kötelékébe a személy, mint állampolgár tartozik, pl. Olaszország, Belgium, Franciaország, Cári-Oroszország, Spanyolország, Svédország, Ausztria, Magyarország stb. *lex domicilii,* jelenti annak az államnak a jogát, amely azon területen érvényes, ahol a személyes lakóhelye van. Pl.: Nagy-Britannia, Norvégia, Dánia, Egyesült Államok stb.

Ezek az elvek a magyar tételes törvénykönyvekbe nem mentek teljesen át, egyrészt a hontalanság, másrészt a többes honosság gyakran gördít nehézségeket a nemzetközi magánjogi kérdések eldöntése elé.

A személy valamely állam honosságát vagy akaratától függetlenül (ipso iure), vagy akarata folytán nyerheti és veszthetí el. Ennek alapján a honosság megszerzési, illetve elvesztési módjai a következők:

Megszerezhető az állampolgárság:

A törvény alapján ipso iure

családjogi kötelék következtében

a) leszármazás útján, amennyiben ez megállapítható;
1. törvényes házasságból való leszármazás;
2. házasságon kívül születés;
3. a természetes atya részéről való elismerés, illetve törvényesítés alapján.

b) házasság folytán,

c) örökbefogadás útján.

Területi kötelék alapján: a) születés vagy b) találás alapján, c) letelepedés következtében.

A személy akarata folytán:

kifejezett akaratnyilvánítás folytán: honosítás útján; hallgatólag — a honosság elleni tiltakozási joggal való nem élés folytán.

Elveszthető az állampolgárság:

A törvény alapján ipso iure

a) családi kötelék alapján: leszármazás (elismerés, törvényesítés); házasság;
b) a területi kötelék megszűnése következtében, távollét folytán;
c) tiltott magatartás esetén: idegen állam szolgálatába lépés (hűtlenség); tilalmazott cselekmény (engedetlenség) folytán.

A személy akarata folytán: a) kifejezett akaratnyilvánítással: elbocsátás útján; b) hallgatólag: más állam kötelékébe lépéssel.

Az 1879: 50 tc. 2. §.[2] szerint a magyar állampolgárság csak a következő módokon szerezhető meg: 1. leszármazás; 2. törvényesítés; 3. házasság; 4. honosítás.

A fent említett tc. 20. §-a szerint megszűnik a magyar állampolgárság: 1. elbocsátás; 2. hatósági határozat; 3. távolléttel; 4. törvényesítés és; 5. házasság által.

A következőkben a honosság megszerzése, elvesztése, a honossági összeütközések megoldásának elveit, az általános elveket, valamint a magyar jog és a külföldi jogok összehasonlítását fogjuk tárgyalni.

A honosság megszerzése

A honosság megszerzése születés vagy jogcselekmény útján történik. Ennek alapján a honosság megszerzésének két módja van, a születés tényével eredeti módon, míg jogcselekménnyel szerzett módon.

Eredeti honosság (nationalité d'origine). Minden személy a születés tényével megszerzi valamely állam honosságát. A honosság eredeti módon történő megszerzése esetén kétféle elv vált uralkodóvá: *a)* leszármazási elv, *b)* területi elv, az előbbit ius sanguinis-nek nevezzük, amely elv szerint egy személy tekintet nélkül a születés helyére, megszerzi az állampolgárságot az, akinek a szülője az illető állam honosa a születés pillanatában; az utóbbit ius soli-nak nevezzük, amely elv szerint, még ha a szülő külföldi honos is, megszerzi az állampolgárságot az, aki az állam területén születik.

A magyar jog a ius sanguinis elve alapján áll. A törvény értelmében megszerzik a magyar állampolgárságot a magyar állampolgár törvényes gyermekei és magyar állampolgárnő törvénytelen gyermekei mindkét esetben akkor is, ha a születés helye külföldön van.[3] Ezt az általános elvet egészíti ki a törvény 4. §-a, mely az ius sanguinis elv hatására ipso iure megszervezettnek mondja ki a magyar honosságot azon esetben, ha egy magyar állampolgár külföldi nőtől házasságon kívül született gyermekét törvényesíti.

A ius soli elvének a magyar jog csak vélelem alapján ad helyet, hiszen a törvény értelmében mindaddig, amíg idegen honosságuk be nem bizonyosul, magyar honosoknak tekintendők azok, akik a magyar korona területén születtek.[4]

Az eredeti honosság megszerzése tekintetében a külföldi államok négy csoportba oszthatók: némely állam a magyar joghoz hasonlóan, a tiszta ius sanguinis alapján áll, mások a tiszta ius soli elvét fogadják el, vannak olyan államok, melyek bár a ius sanguinis elvéből indulnak el, teret engednek a ius soli elvének[5], és végül vannak olyan államok, melyek a ius soli elvét alapul fogadják el és ezt a ius sanguinis elvével kombinálják.

A talált gyermekre tulajdonképpen mind a leszármazási, mind a területi elv alkalmazhatatlan. Adott esetben két valószínű feltevéssel találjuk magunkat szemben, hogy ti. az elhagyott gyermek valószínűleg a találás helyén született, és valószínű az állam kötelékében álló szülőktől származik, a tárgyalt időszakban jóformán minden állam elismeri, akár kifejezetten törvény ez, akár hallgatólag joggyakorlat útján, hogy a talált gyermekre a ius soli elve állapítja meg a honosságot — ez a vélelem az ellenkező bizonyításáig áll fenn.

Szerzett honosság. Az eredeti honosságtól

[2] Bár nem a tárgyalt időszakhoz tartozik, de érdemes megemlíteni, hogy az 1879: L. tc. 2. §-át az 1920: XXXVI. tc. 3. § 1. p. kiegészíti, a nem született magyar állampolgár nem kaphat földbirtokot.

[3] 1879: L. tc. 3. §.

[4] 1879: L. tc. 19. §. Megjegyezzük, hogy a bírói gyakorlat hasonló vélelmet alkalmaz, külföldön született személyekre is, akiket azon állam honosának vélelme, amelynek területén születtek (Dt. 4. V. 89). Érdekességképp megemlíjük a Dt. 2. XXV. 21. esetet Liszt Ferenc magyar honosságának védelme belföldi születéshelye folytán, szerzői jogának védelmére.

[5] E vegyes rendszer híve pl.: Martitz.

megkülönböztetendő az a honosság, melyet valaki nem születésénél fogva szerez, hanem születése után bekövetkezett valamely tény alapján. Honosság megváltozása nemcsak egyéni elhatározás, hanem jogi kényszer folytán is előállhat; ez az utóbbi eset áll fenn, ha annexió folytán más állam honosaivá váltak.

Az egyéni elhatározás folytán beálló honosságváltozásnak kétféle hatása lehet. Kihat a honosságváltozás minden esetben magára arra a személyre, aki saját „tényével" új honosságot szerez; kihathat azonban családjogi kapcsolat folytán, a személy hozzátartozóira, feleségére és gyermekeire is.

A legtöbb jog értelmében a honosságot leszármazás címén kívül meg lehet szerezni *a)* törvényesítés, *b)* házasság, *c)* honosítás által.

a) Törvényesítés. A leszármazási elv alapján álló államokban a honosság közvetítője elsősorban az apa. Ennek az elvnek szükségszerű folytatása, hogy az apa honossága kiterjedjen gyermekeire is, akik, bár házasságon kívül születtek, a természetes apa akarata folytán születésük után a házasságban született gyermekkel egyenlő törvényi állapotba kerülnek. Legtöbb a ius sanguinis elvét követő állam törvénye tényleg tartalmaz az iránti intézkedést, hogy a törvénytelen gyermek, törvényesítése esetén, elnyeri apja, s elveszti addigi, anyja után bírt belföldi honosságát.[6] A honosság ez úton való megszerzése, bár nem a születés pillanatában, hanem később, egy nem természeti, de jogi tény folytán áll be. Érdekes és az irodalomban vitát kiváltó nemzetközi magánjogi kérdés az, hogy a törvényesítés ex nunc, vagy pedig ex tunc idézi-e elő a honosságot. Véleményünk szerint aggályos lenne a törvényesítésnek ex tunc hatályt tulajdonítani nemcsak a magyar törvényhozás szempontjából, amelynek szövegezéséből világosan ex nunc hatályra lehet következtetni, hanem általános elvi szempontból is. A törvényesítés a természetes gyermek bármely életkorában beállhat. Tegyük fel, hogy egy felnőtt, addigi hazája szerint már cselekvőképes személyt törvényesít apja; az ennek következtében beálló honosságnak visszaható erőt tulajdonítani, konkrét esetben a legjogosabb érdekek sérelmét jelentené.

A ius sanguinis elvén álló magyar és vele azonos törvényhozások ennek az elvnek a deklarálásában és alkalmazási köre szélesítésében nem mutatnak fel olyan eredményeket, mint pl. a francia és az olasz jogok. A Code Civil értelmében[7] francia honosnak külföldi nőtől született törvénytelen gyermeke francia honosnak tekintendő, ha apja őt, kiskorúsága alatt, az anyával egyidejűleg vagy még előbb gyermekének ismerte el. A természetes apa általi utólagos elismerésnek ilyen hatálya nincs. Az olasz jogban fenn említett korlátozás sincs. Az olasz ptk. ugyanis minden megkülönböztetés nélkül kimondja, hogy az olasz apától származó gyermek olasz állampolgár.[8] Ugyanez a törvény az olasz anyától származó gyermeket csak akkor minősíti olasz honosnak, ha az apa ismeretlen.[9]

A törvényesítés mellett egy mesterséges, tisztán jogi tény — az örökbefogadás is létesíthet hasonló jogi hatású köteléket. E hatás jobbára a magánjog keretén belül marad, amennyiben a honossági törvények csaknem kivétel nélkül azon az álláspontón vannak, hogy az örökbefogadás, mint magát a leszármazást nem igazoló tény, önmagában honosságváltozást nem idéz elő, s az örökbefogadó honossága ipso iure nem száll át az örökbefogadottra. A magyar törvény az állampolgár által örökbefogadott külföldi részére kedvezményes honosítást biztosítanak és a honosítás kellékeiből némelyiket elengedik.[10]

b) Házasság. A honosság megszerzését ipso iure idézi elő az államok többségének törvényei házasságkötés esetén. Ezen a címen a külföldi nő szerzi meg, férjhezmenetele által, férjének honosságát, illetve veszti el addigi eredeti állampolgárságát. Ezt a fejtegetést tartalmazza a magyar törvény is, amikor azt mondja: Házasság által megszerzi a magyar állampolgárságot azon külföldi nő, aki magyar állampolgárhoz megy férjhez.[11]

c) Honosítás. A honosítás, a honosság mesterséges megszerzési módja, a személy kifejezetten erre irányuló jogi tényе alapján következik be. Így az 1879: L. tc. 6. §-a szerint honosítás által megszerzi a magyar állampolgárságot az a külföldi, aki a törvényben megnevezett hatóságok egyikétől honosítási okiratot, vagy e törvény 17. §-a értelmében az uralkodótól honosítási oklevelet nyer, s a magyar állampolgársági esküt vagy fogadalmat leteszi. A magyar állampolgárságnak honosítás által történő megszerzéséről, honosítási okiratot azonban csak az a külföldi nyerhet, aki *1.* rendelkezési képességgel bír, vagy ennek hiányát törvényes képviselőjének beleegyezése pótolja; *2.* valamely belföldi község kötelékébe fel van véve, illetőleg felvételét a község által kilátásba helyezték; *3.* belföldön 5 év óta megszakítás nélkül lakik; *4.* kifogástalan magaviseletű; *5.* bír annyi vagyonnal, vagy olyan keresetforrással, amelyből lakása helyének körülményeihez képest magát és családját el-

[6] 1879.: L. tc. 4. §. A törvényesítés által az állampolgárságot megszerzik a magyar állampolgárnak külföldi nőtől született törvénytelen gyermekei. A törvényesítés, akár utólagos házassággal, akár királyi engedéllyel történik, az 1904.: 36. tc. 14. §-a folytán anyakönyvileg feljegyzendő, s e tény szolgál a honosság megszerzésének igazolásául. A belügyminiszter 1906. 132., 30. számú határozatával kimondta, hogy idegen honosságú anya törvénytelen gyermeke azáltal, hogy anya magyar honossal lép házasságra, a magyar állampolgárságot és a községi illetőséget nem szerzi meg, csupán ha igazolják, hogy a házasságot a természetes apával kötötték, s ez a gyermek születési anyakönyvében, ha hazánkban született, feljegyezték.

[7] Code Civil 8. § 1.

[8] Olasz Ptk. 4. §.

[9] Uo. 7. §.

[10] 1879.: L. tc. 8. §. utolsó bekezdése.

[11] 1879.: L. tc. 5. §.

tartja; 6. az adózók lajstromába 5 év óta be van jegyezve.[12]

A minisztérium javaslatot tehet az uralkodónak a külföldiek honosításáról, akik a magyar korona országai irányában érdemeket szereztek és vagy külföldön laknak, vagy kijelentik, hogy itt letelepedni szándékoznak, bár a 8. § 2., 3. és 6. pontjaiban felsorolt kellékekkel nem rendelkeznek.[13]

Az az idegen, akit egy magyar állampolgár örökbefogadott, öt évi előzetes itt-tartózkodást, adófizetést és keresetforrást kimutatni nem tartozik.[14]

Honosítás hatálya a család tagjaira. Meg kell vizsgálni azt a kérdést a honosítással kapcsolatban, hogy a tudomány és jogszabály szerint a bírónak milyen véleményt kell kialakítani, ha mesterségesen szerzett honosság más személyekre kihat. Ezek a személyek a nő és a kiskorú gyermekek lehetnek. A törvények a honosság megszerzésének és elvesztésének ipso iure hatást tulajdonítanak az említett személyekre, míg mások egyáltalán nem, vagy csak meghatározott feltételek mellett.

Ennek a kérdéskörnek a fejtegetését a magyar jog szabályai alapján próbáljuk megoldani — most eltekintünk a külföldi jogokkal történő összehasonlítás lehetőségétől.

A magyar törvény a honosítás útján szerzett honosságot kiterjeszti a honosított férfi feleségére és atyai hatalom alatt álló gyermekeire is,[15] továbbá a törvény előírja azt is, hogy a honosítási okiratban a nő és a gyermekek nevei is említendők.[16] Felmerült a probléma, hogy a magyar állampolgárság megszerzése honosítás címén, a honosított férfi feleségére és kiskorú gyermekeire a törvény 7. §-a alapján hat-e ki, vagy pedig csak a 12. §-ban foglalt feltétel mellett.

Első pillanatra úgy látszik, hogy a 7. § abszolút rendelkezést tartalmaz és a 12. §, amely a honosítási okiratba felvenni rendeli a nő és a gyermekek nevét, csak adminisztratív utasítást ír elő. A törvény ilyen értelmezését fenntartással fogadhatjuk el, eltérő álláspontunkat a hivatkozott jogszabály más rendelkezéseiből levonható analógiára alapítjuk. Fejtegetésünket egy példával szeretnénk magyarázni és bizonyítani. Például: a nő nem követi férjét, vagy az ellen tiltakozik, hogy férje egyoldalú ténye folytán az ezáltal megszerzendő magyar honosság rá is kiterjedjen, s nevét a honosítási okiratba foglalják. Az ilyen és az ehhez hasonló gyakorlati problémák inkább azt javasolják, hogy a honosítási okiratnak a 12. §-ban előírt kellékét konstitutív jellegűnek értelmezzük, és ebben az esetben, ha a nőt és a kiskorú gyermekeket a honosítási okiratban nem tüntetik fel, és a férjjel vagy apával nem költöznek ide, eredeti honosságuk alapján ítéljük meg őket. Ezt támasztja alá a már idézett törvény 26. és 32. §-a, a magyar honosság elvesztése ugyanis elbocsátás esetén a nőre és apai hatalom alatt álló gyermekekre csak akkor terjed ki, ha ezek az apával, illetőleg a férjjel együtt kiköltöznek; az állampolgárságnak 10 évi távollét folytán való elvesztése pedig a távollevő férfinak csupán vele élő feleségére és kiskorú gyermekeire nézve vonja maga után a magyar honosságuk elvesztését.

A bíróságnak mindenekelőtt azt kell figyelembe vennie, hogy a külföldi nő, vagy gyermek neve szerepel-e a honosítási okiratban; ha igen, akkor magyar honosoknak tekintendők, akár követték hazánkba, akár külföldön maradtak, mivel a törvény idevágó szabályai kogens jellegűek. Ha a nő és a gyermekek neve a honosítási okiratban nem szerepel, akkor a bíró köteles vizsgálni, hogy a nő és a gyermekek követték-e az új honost hazánkba, illetve vele együtt élnek-e, ha igen, úgy a 7. § rendelkezése és a 26. és 32. §-ok analógiája alapján a nő és a gyermekek, illetve közülük azok, akik vele együtt hazánkba költöztek, szintén magyar honosoknak tekintendők; ha azonban a férjet, illetve apát ide nem követték és tőle külön élnek, őket a 7. § rendelkezése ellenére, ugyancsak a 26. és 32. §-ok analógiájára támaszkodva, nem magyar, hanem eredeti hazájuk honosainak kell tekintenünk.

A honosság elvesztése

Az 1879: L. tc. 20. §-a szerint megszűnik a magyar állampolgárság: 1. elbocsátás, 2. hatósági határozat, 3. távolléttel, 4. törvényesítés és 5. házasság által.

Az elbocsátás nem tagadható meg, ha az illető katonai, véd- vagy szolgálatkötelezettség alatt nem áll, s azonkívül rendelkezési képességgel bír, vagy kérelméhez törvényes képviselője hozzájárul, továbbá ha állami és községi adóval hátralékban nincs és büntető vizsgálat alatt nem áll, vagy oly büntető ítélet ellene nem hozatott, mely még végrehajtva nincs.[17]

Az 1879: L. tc. 26. §-a értelmében a magyar állampolgárságból való elbocsátás kiterjed az elbocsátott férfira, és amennyiben a katonai véd- vagy szolgálatkötelezettség akadályul nem szolgál, atyai hatalom alatt levő kiskorú gyermekeire.

Az a házassági kötelékben álló nő, aki 1879: L. tc. 24. §-ban előírt feltételeket igazolja, a magyar állampolgársági kötelékből elbocsátható.

Ausztriával szemben fennálló viszonosság folytán a katonai véd- vagy szolgálatkötelezettség az elbocsátás megtagadására nem szolgálhat okként.

A magyar állampolgár, ha az 1879: L. tc. 31. §-ában meghatározott kormányhatósági kö-

[12] 1879.: L. tc. 8. § első bekezdés.
[13] 1879.: L. tc. 17. § első bekezdés.
[14] 1879.: L. tc. 8. § utolsó bekezdés.
[15] 1879.: L. tc. 7. §.
[16] 1879.: L. tc. 12. §.
[17] 1879.: L. tc. 24. §.

zegek megbízása nélkül 10 évig megszakítás nélkül távol van és állampolgárságát nem tartja fenn, vagy annak fenntartása iránt meghatározott módon nem intézkedik, állampolgárságát elveszti, és ezt elvesztik az 1879: L. tc. 32. §-a szerint a vele együtt élő felesége, és az atyai hatalom alatt álló kiskorú gyermekei. Szintén elveszti azt bizonyos körülmények fenn nem forgása esetén a külföldi honosságú természetes atya gyermeke, ki apja hazájának törvényei értelmében honosítva van,[18] valamint elveszti az 1879: L. tc. 34. §-a szerint a magyar állampolgárságot az a nő, aki nem magyar állampolgárhoz megy férjhez.

A francia 1889. évi törvény az állampolgárságról, megszüntette az állampolgárság elvesztését távollét miatt — távollét miatt csupán az a francia veszti el állampolgárságát, aki idegen kormánynál közhivatalt vállalt el és azt a francia kormánytól kapott felhívás ellenére bizonyos határidő alatt nem hagyja el.[19]

Hasonló rendelkezést tartalmaz az 1879: L. tc. 30. §-a is, amely szerint a belügyminiszter vagy a bán a magyar állampolgárság elvesztését kimondhatják azokra a magyar állampolgárokra nézve, akik engedélyük nélkül más állam szolgálatába állottak és felszólításukra a meghatározott idő alatt e szolgálatból nem lépnek ki.

Visszahonosítás

A visszahonosítás a honosítás szabályai szerint történik ugyan, azonban azok, akik a magyar állampolgárságot elvesztették, ennek visszaszerzése tekintetében bizonyos könnyítésben részesülnek (1879: L. tc. 38—44. §-ai).

Hogy az állam ilyen könnyítéseket a tőle megvált honosának adjon, jogos és kívánatos, mert rendszerint az illetőt számos kötelék és érzelmi szál fűzi eredeti hazájához és méltányosnak látszik, hogy az állam ne olyan szigorú feltételekhez kösse az állampolgárság elnyerhetését volt honosára, mint a külföldire nézve.

Így az 1879: L. tc. 39. §-a szerint attól, aki elbocsátás vagy távollét miatt vesztette el állampolgárságát, s más állampolgárságot nem szerzett, nem kívánható, hogy megszakítás nélkül öt év óta belföldön lakott legyen, vagy, hogy öt év óta az adózók lajstromába legyen bevezetve. A magyar állampolgárok közé visszavezethető még akkor is, ha a magyar korona országai területére vissza nem tért. A 40. § szerint pedig, ha az illető visszatér, s valamely belföldi közösség kötelékébe felvették, vagy a felvételt részére kilátásba helyezték, egyszerű folyamodásra a magyar állampolgárok közé visszaveendő.

A törvény 41. §-a az eredetileg magyar állampolgárságú nőt, aki férjének elbocsátása, távolléte vagy külföldivel kötött házassága folytán vesztette el magyar állampolgárságát, ha házasságát a bíróság felbontotta, vagy megözvegyült — egyszerű folyamodásra a magyar állampolgárok közé visszaveendőnek mondja, ha a magyar korona területén valamely község kötelékébe felvették, vagy a felvételt kilátásba helyezték.

Ezt az intézkedést egészíti ki az 1886: XXII. tc. 7. §-ban foglalt rendelkezés, mely szerint az a nő, aki külföldivel kötött házasságának megsemmisítése folytán magyar állampolgárságát az 1879: L. tc. 37. §-a szerint visszanyerte, annak a községnek a kötelékébe lép vissza, melyhez férjhezmenetele előtt tartozott. Az ilyen nőnek a visszahonosítást még kérni sem kell, mert törvényi rendelkezéseinkből kitűnik, hogy olyannak tekintendő, mint aki magyar állampolgárságát el sem vesztette.

A törvény szintén kedvezményes visszahonosítást biztosít annak a kiskorúnak,[20] aki törvényes apja elbocsátása vagy távolléte alapján vesztette el magyar állampolgárságát. Az ilyen magyar származású személy ugyanis akár apja halála után, akár új hazája törvényei szerint elért nagykorúságával, ha a magyar korona országai területén valamely község kötelékébe felvették, illetőleg a felvételt kilátásba helyezték, folyamodása folytán, melyhez ha kiskorú gyámja hozzájárulása szükséges, a magyar állampolgárok közé visszavehető.

Honossági összeütközések

A különböző államok a honosság feltételeit eltérő elvek szerint állapítják meg. Előfordul olyan eset, hogy valakit egyik állam sem ismer el honosának, vagy ugyanezt a személyt több állam is honosának minősíti. Az előbbi esetet hontalanságnak, az utóbbit többes honosságnak nevezzük. Egy nemzetközi magánjogi kérdés elbírálásánál a bíró hontalanság ellenére is kénytelen valamely állam jogát alkalmazni, valamint ha valaki több állam honosa, rá is csak egy ország jogát fogja a bíró alkalmazni.

Honosság. A hontalanság lényegében negatív honosságot jelent, amikor a személy egyetlen állam állampolgárságát sem szerezte meg. A hontalanságnak két esete van: a) eredeti hontalanság; b) szerzett hontalanság.

a) Eredeti hontalanság. Eredeti hontalanság akkor jön létre, ha valaki már születésénél fogva hontalan. Hontalanság létrejöhet a leszármazási és a területi elvek összeütközése folytán. Például: egy angol nőnek a kontinensen házasságon kívül született gyermeke — születése pillanatától hontalan, hiszen az angol törvény a külföldön tartózkodó alattvalóinak csupán törvényes gyermekeit minősíti honosainak, a kontinentális törvények általában az ius soli elvét nem teszik magukévá, így a területükön való születésnek nem tulajdonítanak honosító hatályt.

A magyar jog bár fő szabályként a ius sanguinis elvét fogadja el, de ez általános elv mel-

[18] 1879.: L. tc. 33. §.

[19] *Surville:* Droit international privé. Paris, 1890. 101. old.

[20] 1879.: L. tc. 42. §.

lett némi teret enged a ius soli elvének, így adott esetben a magyar bíró az ország területén született hontalan esetében a törvényi vélelem alapján — az ellenkező bizonyításáig — magyar honosnak tekinti, és vele szemben a magyar törvényt fogja személyes jogként alkalmazni.

Abban az esetben, ha valamely ország az így születésénél fogva hontalan számára nem biztosítja a ius soli elv alapján a honosságot, mint a magyar jog tette, akkor két megoldás kínálkozik. Az egyik véleményünk szerint nem járható megoldás, hogy a fent említett példa alapján a bíró az angol jog ellenére az angol jogot alkalmazza. A másik, helyesnek tűnő megoldás az, hogy a lex patriae helyett a lex domicilii kapcsoló elv alapján oldja meg a bíró a kérdést.[21]

Más országok törvényei alapján a törvényesítésre, vagy elismerésre vonatkozó eltérő rendelkezések folytán úgy látszik, mintha hontalanság állna elő. Például: ha a természetes apa, aki magyar honos, francia nőtől külföldön született törvénytelen gyermekét születésekor magáénak elismeri, a gyermek a törvények szó szerinti értelmezése mellett nem lesz sem francia, sem magyar honos, mivel a francia törvény értelmében az elismerés a természetes apa honosságát állapítja meg.[22] Míg a magyar törvény az egyszerű elismeréshez nem fűz honosító hatályt, tehát a magyar bíró adott esetben a gyermeket nem fogja magyar honosnak minősíteni. Véleményünk szerint az így felmerülő kérdést a prioritás elve alapján kell megoldani. A házasságon kívül született gyermek születése pillanatában anyja honosságával bír; ha a törvény úgy rendelkezik, hogy a gyermek törvényesítés vagy elismerés folytán nem anyja, hanem apja honosságát szerzi meg, valószínűleg nem azt célozta, hogy a gyermek saját hibáján kívül hontalanná váljon, hanem azért intézkedik így, mert abból indul ki, hogy természetes apja honosságát, a törvényesítés vagy honosítás alapján ipso iure elnyeri, s ha ez nem történik, anyja utáni honosságát kell fennállónak tekinteni.

Néhány szóval szeretnénk itt megemlíteni a védencjog kérdését is. Az állampolgársággal hasonló viszony fejlődött ki Törökországban bizonyos személyekkel szemben, akik az ottani osztrák—magyar nagykövetség vagy konzulátusok védelme alatt állnak, anélkül, hogy az illetők magyar vagy osztrák állampolgárok lennének.

Ilyen védelemben mint védencek a következők részesülnek:

1. Azok a személyek, akiknek a fennállott német birodalomból Törökországba bevándorolt dédősei magukat a konstantinápolyi császári internuntius védelme alá helyezték, továbbá ezek utódai, valamint más nem iszlám hitű egyének, akiknek hovatartozása és állampolgársága nem volt megállapítható és e védelmet kérték. Az ilyen védencek, miután a konzuli községbe felvétettek, az ott levő osztrák és magyar állampolgárokkal, akik szintén tagjai a konzuli községnek, a községi viszonylatot illetően egyenlőknek tekintendők, bár magyar vagy osztrák állampolgárokként nem vehetők számításba.[23] A védencek, ha a magyar állampolgárságot meg akarják szerezni, ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk, mint más külföldire.

2. Oltalomban és védelemben részesítendő külföldi konzulaink által annak az államnak alattvalója is, amely állammal e tekintetben szerződési viszonyban vagyunk. Például ilyen határozatot tartalmaz a német birodalommal 1891. december 6-án kötött kereskedelmi és vámszerződés.[24]

3. Védelemben részesülnek továbbá az osztrák—magyar nagykövetségnél vagy konzulátusoknál szolgálatban álló török alattvalók, szolgálatuk tartalma alatt, és

4. az Osztrák—Magyar Monarchia védelme alatt álló, s a török birodalom területén levő katolikus templomok procurátorai, amíg ezt az állásukat betöltik.

E védelem, mely a magyar, továbbá az osztrák állampolgárokra, valamint a védencekre egyaránt kiterjed, azokból a jogokból áll, hogy konzulaink az érintetteket: személyüket, családjaikat, vagyonukat és megengedett üzletüknek háborítatlan űzését megvédhetik, hogy Törökország bármely helyén letelepülhetnek, s szabadon költözködhetnek, és hogy vallásukat szabadon gyakorolhatják.[25–26]

b) Szerzett hontalanság. Előállhat a honosság hiánya annak következtében is, hogy valaki eredeti honosságát elvesztette anélkül, hogy újabb honosságot szerzett volna. A bírónak konkrét esetben a hontalanná vált személy személyes jogát mégis meg kell állapítania — hontalansága ellenére kénytelen lesz őt a nemzetközi magánjog szempontjából valamely államhoz tartozónak tekinteni, hogy rá annak törvényét alkalmazza. Az ilyen problémák megoldására két elvi lehetőség kínálkozik: *a)* a hontalant volt honossága szerint bírálni el abból kiindulva, hogy ameddig valaki új honosságot nem szerzett, volt hazájával szorosabb kapcsolatban kell lennie, mint bármely más állammal; *b)* annak az államnak a törvényét alkalmazva, ahol a hontalannak állandó lakóhelye van, abból kiindulva, hogy a régi honossági kapcsolat jogilag teljesen megszűnt, így a lex patriae helyett a lex domicilii kapcsoló elvet kell alkalmazni. A magunk

[21] Az általunk vázolt elvet hirdette Zitelmann a „Kann nichts darauf ankommen, ob. etwa nach dem Recht des urteilenden Staats die Staatsangehörigkeit in diesem oder jenem Staate begründet wäre: es genügt das dieser Staats selbst die Staatsangehörigkeit verneint. (1. 176.).

[22] Code Civil. 8. §.

[23] 1891.: XXXI. tc. „a conzuli bíráskodás szabályáról". 11. §.

[24] 1891. évi kereskedelmi és vámszerződést 1892.: III. tc. emelte törvényerőre. Az itt citált részt a 21. cikk foglalja magába.

[25] [26] 1857. évi december 2-án kelt osztrák miniszteri rendelet (R. G. B. 909. 1.) 16. §. Vesque i. m. 47—48. lap.

részéről ezzel az utóbb vázolt megoldási móddal értünk egyet.

A magyar bíró helyzetét, ha magyar állampolgár volt az, aki honosságát elvesztette és hontalanná vált, ismét megkönnyíti a honossági törvény 19. §-a, mely szerint amíg idegen honosságuk be nem bizonyítódik, magyar állampolgároknak tekintendők, akik a magyar korona országai területén születtek. A törvényhozó valószínűleg nem gondolt arra, hogy ez idézett szakasz alapján a 30. és 31. §-okban meghatározott kényszerhontalanítások esetében illúziókká válnak, sőt az elbocsátás és az ezzel kapcsolatos kivándorlás sem idézi elő de facto az állampolgárság teljes de iure elvesztését. A 19. § határozott rendelkezése folytán azonban egyértelmű, hogy akik hazánk területén születtek, s magyar honosságukat bármely oknál fogva elvesztették, ha más állam kötelékébe nem lépnek, nemcsak magán, de közjogi vonatkozásban is átmenetileg még mindig magyar állampolgároknak tekintendők. Ebből következik, hogy nemzetközi magánjog kérdéseiben hazai jogunk lesz a lex patriae alapján az alkalmazandó. Az elmondottak alapján a magyar bíró kizárólag a hontalanná vált személlyel kapcsolatban: *1.* ha a hontalan leszármazásánál fogva, vagy bármely más ok miatt, előbb magyar állampolgár volt, de nem Magyarországon született; *2.* ha idegen állam honosa volt és honosságát úgy vesztette el, hogy újabb honosságot szerzett volna.

E kétféle eset megoldása kétféleképpen lehetséges a bíró számára. A hontalanná vált magyar állampolgárt a tételes rendelkezések alapján, melyből alkalmas analógia vonható le, a honossági törvény említett 19. §-a analógiájára még akkor is, ha nem született az ország területén, nemzetközi magánjogi kérdésekben a magyar törvény szerint bírálandó el. Azokra a hontalanokra nézve azonban, akik sohasem bírtak magyar honossággal és nem a magyar állam területén születtek, a bíróknak a lex domicilii alapján kellett a kérdést megoldania.

Kettős honosság

A kettős honosság pozitív honossági összeütközést jelent. Két fajtája van: *a)* eredeti kettős honosság; *b)* szerzett kettős honosság.

a) Eredeti kettős honosság. Kettős honosság elsősorban az eredeti honosságra vonatkozó eltérő rendelkezések folytán állhat elő. A területi és leszármazási elvek összeütközése miatt például: magyar szülőnek Angliában született gyermeke mind a magyar, mind az angol állampolgárságot megszerzi; továbbá egy magyar férfi és Franciaországban született felesége közti házasságból francia területen született gyermek szintén kettős állampolgár lesz.

Amikor a leszármazási elv és a területi elv alapján kettős eredeti állampolgárság áll elő, a lex patriae elvét követő bírónak az egyik, vagy másik honosság alapján kell megállapítania az egyén személyes jogát. Ha kettős eredeti honossággal bíró személy egyik honossága magyar, a bíró, amennyiben rendelkezést tartalmaz, hazájának törvénye értelmében ítélkezik, s csak ha ez hallgat, fordul a nemzetközi magánjog általános elveihez. Tehát a személyt tekintet nélkül arra, hogy őt egy más állam is magáénak tekinti, magyar állampolgárnak fogja minősíteni.

A kérdés azonban jóval bonyolultabb, ha olyan kettős állampolgársággal bíró személy jo$_T$gáról van szó, aki mindkét honossága szerint idegen állampolgár. Ilyen esetben a magyar bíró mindkét külföldi jogot egyaránt köteles respektálni, egyiket sem helyezheti a másik fölé, nem alkalmazhatja az egyik ország jogát a másik hátrányára, és nem hivatott az esetleges összeütközések elbírálására sem. Mégis valamilyen módon meg kell oldania a felmerülő és a bíróság elé kerülő problémát. A kérdés megoldása véleményünk szerint úgy történik, hogy a bíró a két állam joga közül annak az államnak a jogát fogja alkalmazni, amelynek területén a személy állandó lakhelye van.

b) Szerzett kettős honosság. Még gyakrabban állhat elő kettős honosság az állampolgárság megszerzését és elvesztését szabályozó törvények eltérő intézkedései miatt. Előfordulhat, hogy valaki anélkül, hogy eredeti hazájának honosságát elvesztené, más államban honosítja magát, — ez előállhat családjogi kapcsolat esetén is.

Házasság esetén az európai államok törvényhozása eléggé egyöntetű, honossági összeütközés európai származású házasfeleknél ritkán fordulhat elő, annál inkább, ha európai és amerikai személyek kötnek házasságot. Például: Észak-Amerikába vándorolt magyar honoshoz feleségül ment amerikai nő, magyar honos a magyar, amerikai honos az amerikai jog szerint. A magyar bíró az ilyen nőt a magyar jog[27] alapján magyar honosnak tekinti, hiszen saját törvényét elsősorban alkalmazni köteles.

Felvetődik a kérdés, mi a helyzet akkor, ha két honossággal bíró személy egyik ország területén sem lakik, hanem egy harmadik állam területén él. Ebben az esetben az összeütközés szinte megoldatlan. Mégis valószínűnek látszik, hogy a bíró az eset gondos mérlegelése során talál olyan tényt, mely egyik vagy másik államhoz való szilárd kapcsolatra enged következtetni. Tehát kettős honosság esetén, elfogadhatóbb támpont hiányában a ius sanguinis alapján keletkező honosság valószínűleg erősebb kötelék ismérvét foglalja magában, mint a ius soli alapján nyert honosság, mely esetleg csak véletlen körülményen alapul.[28]

Lakóhely joga

Természetes személyek. A lakóhely fogalma nemcsak a lex domicilii, hanem a lex patriae el-

[27] Ez alatt az 1879.: L. tc. megfelelő szabálya értendő.

[28] Az itt vázolt véleményen van például a francia 1889. június 26-i honossági törvény, melyet a Code Civil 17. is alátámaszt.

vét követő állam bírája számára is nagyjelentőséggel bír. Hiszen a honosság vizsgálata során láttuk, sokszor a lakóhely joga elv segítségével állapítja meg az egyén személyes jogát. A nemzetközi magánjogban a lex domicilii elvnek a következő esetekben jut jelentős szerep: *a)* kizárólagos alapja a személyes jog megállapításának azon államokban (pl. Anglia), melynek joga nem az állampolgári köteléket ismeri el az idegen jog alkalmazásának előfeltételéül; *b)* a honossági elv alapján ítélő bíró is a lakóhely alapján állapítja meg az alkalmazandó jogot, ha a honossági elv alkalmazásának előfeltétele hiányzik, — ha a személy hontalan; *c)* kisegítő elvül szolgál akkor, ha kettős állampolgársággal bíró személyes joga állapítható meg, amikor személyes jognak az a hazai jog lesz tekintendő, melynek érvényesülési területén a személy lakik, vagy legutoljára lakott; *d)* interlokális[29] magánjogban gyakran a lakóhely állapítja meg a belső jogterülethez való tartozást.

Lakóhely alatt azt a helyet értjük, ahol a személy állandó tartózkodásra van berendezkedve. Ez a hely normális körülmények esetén a személy családi életének központja, más szóval a személy otthona, melyből a visszatérés szándéka nélkül nem távozik el. Általában azt mondhatjuk, hogy szokásos életvitel mellett a személynek csak egy lakóhelye képzelhető el. Az átlagostól elütő életviszonyok mellett azonban nincs kizárva a lehetősége, hogy egy személy állandó tartózkodásra több helyen is berendezkedjék. Ilyen esetben többes lakóhely problémájával állunk szemben.

Azok az államok, amelyek a lakóhely jogát tekintik az egyén személyes jogának, a bizonytalanság megelőzése céljából, a lakóhely megszerzése és elvesztésének feltételeit, a honosság feltételeihez hasonlóan, igyekeznek gondosan megállapítani. Így az angol-amerikai jog állandó letelepedés hiányában, vagy több helyen történő tényleges letelepedettség esetén állapít meg egy, és csakis egy lakóhelyet.[30]

A honosság elve alapján álló államok, köztük hazánk is, a lakóhelynek olyan fontos jogi következményeket, mint az angol-amerikai jog, nem tulajdonít, így a kettős lakóhely, mind a lakóhelynélküliség lehetőségeit elismerik, a legutolsó lakóhelyhez, vagy a tényleges tartózkodási helyhez fűzi a megfelelő jogkövetkezményeket.

A lakóhely fogalmának ismérveit minden jog önállóan állapítja meg; tehát az a kérdés, hogy valamely személy bír-e egyáltalán, s ha igen hol bír lakóhellyel, a belső magánjog rendelkezése az irányadó. A nemzetközi magánjog ebben a kérdésben önálló rendelkezéseket nem tartalmaz, akár csak a honosság kérdésében. Amikor tehát a nemzetközi magánjog akár fő elvként, akár a lex patriae mellett kisegítő elvként a lakóhelyjogára utal, a lakóhely fogalmának az illető állam joga szerinti értelemben kell fennforognia, hogy az elképzelt nemzetközi magánjogi hatást elérje.

A lakóhely fogalmának alapvetően két része van. Az egyik a személynek határozott jelekből észlelhető szándéka, hogy a rendkívüli körülményeket nem számítva ott kíván tartózkodni; a másik a személy valóságos ténye, amellyel ezt az óhaját kifejezésre juttatja, a letelepedés. Sem a lakási szándék, sem a tényleges tartózkodás önmagában a lakóhely fogalmát nem állapítja meg.

A magánjog a lakóhelynek kétféle csoportját különbözteti meg: *1.* önkéntes lakóhely, ami a személyt saját tényével választott lakóhelyét jelenti, melyet bármikor szabadon megváltoztathat; *2.* törvényes lakóhely, azt a helyet jelenti, ahol a személy lakóhelyét valamely törvényi ok folytán vélelmezünk.

A domicilium fogalmától meg kell különböztetnünk a tartózkodási hely (residentia) fogalmát. A residentia azt a helyet jelenti, ahol a személy tényleg időzik, anélkül, hogy ott tartós életvitelre rendezkedjen be. A lakóhely fogalmának fent említett két eleme, a tartózkodási és állandó tartózkodási szándék közül ez utóbbi a residentia elvéből hiányzik.

Különösen bonyolult feladat áll a bíró előtt a lakóhely problémáival kapcsolatban. Ha kettős lakóhely vagy lakóhelynélküliség olyan személy esetén áll fenn, aki egyidejűleg két állam honosa, vagy hontalan, a bíró rendelkezésére állnak a következő irányelvek, melyek segítségével az itt említett problémák megoldhatók:

a) Abban az esetben, ha a kettős honossággal rendelkező személy mindkét hazájában lakóhellyel rendelkezik, harmadik állam bírájának a legalkalmasabb megoldásnak a prioritási elv látszik. Ennek alapján a régebbi lakóhely jogát az újabb elé helyezi.

b) Ha a kettős honossággal rendelkező személy egyik hazájában sem lakik, hanem lakóhelye egy harmadik állam területén van, akkor két hazájának valamelyikében bírt legutolsó lakhelye alapján állapítandó meg, a lex patriae elvvel összhangban — személyes joga.

c) Ha egy hontalan személynek két államban is van lakóhelye — amennyiben ez a lakóhely az ítélőbíró államának területén van — ugyanazon elv analógiája folytán, mely a kettős

[29] Interlokális (belközi) magánjog. A nemzetközi magánjog megállapítja, hogy valamely jogkérdés idegen környezetben, mely állam joga szerint ítélendő meg. Hasonló probléma azonban felmerülhet egy állam területén belül, ugyanazon állam alattvalóinak egymásközti érintkezésében is, abban az esetben, ha egy állam magánérdekű jogviszonyok tekintetében nem alkot egységes területet, hanem több jogterületre oszlik, amikor szintén merülhet fel kétség, hogy jogviszony mely jog uralma alá tartozik.

[30] Az angol—amerikai jog e célból a lakóhelynek két fajtáját különbözteti meg: *a)* eredeti, *b)* szerzett lakóhelyet. Eredeti lakóhelye a személynek az, amelyet születése pillanatával szerez meg és addig el nem veszít, amíg saját cselekményével más lakóhelyet nem szerez magának. Ha valaki szerzett lakóhelyét elveszti és tényleg lakóhely nélkülivé válik, eredeti lakóhelye feléled, amíg ismét állandóan le nem telepedik. L. Story. Commentaries on the conflict of laws. 1883.

honosság hasonló eseténél merül fel, ez utóbbi állam joga lesz az irányadó. Minden más esetben azonban az *a)* alatt említett prioritási elv állapítja meg a személyes jogot.

d) Ha a hontalannak sehol sincs törvényszerű lakóhelye, akkor kétféle megoldás létezik: vagy a legutolsó kiderítendő lakóhelye alapján lesz személyes joga megállapítandó, vagy pedig a lakóhely fogalmához legközelebb eső fogalom, a személy szállása vehető igénybe, személyes jogának megállapításánál. Ez utóbbi álláspont véleményünk szerint az elfogadhatóbb.[31]

Jogi személyek

Mivel a jogi személyek állampolgárságáról nem beszélhetünk, e helyett a működésük helyén levő jog, mint székhelyük joga szolgál személyes joguk gyanánt.

Az első világháború idején merült fel a nemzetközi gyakorlatban és tudományos irodalomban is a jogi személy honosságának kérdése. E folyamat történelmi előzménye az, hogy az első világháború alatt az egymással hadiállapotban álló országok bizonyos hátrányos, megkülönböztető rendszabályokat vezettek be az ellenséges országok állampolgárainak vagyonára nézve. Ezeket a rendszabályokat természetesen nemcsak az ellenséges államok polgárai, tehát fizikai személyekre, hanem a jogi személyekre is ki akarták terjeszteni. A jogi személy honossága tehát úgy merült fel, mint az ellenséges jogi személy honosságának kérdése, olyan állami intézkedések alkalmazása során, amelyek látványos megkülönböztetést jelentettek a hadiállapot következtében. Az eljárás rendszerint az volt, hogy a jogi személy, mint jogi forma mögött igyekezett megkeresni azokat a fizikai személyeket, akiknek a kérdéses jogi személy ügyeiben döntő szavuk volt, akiknek személyes nézetei voltak a döntők a kérdéses jogi személy tevékenységének meghatározásában. Ilyen meggondolás alapján kezdtek különbséget tenni a jogi személy mögött álló „jogi értelemben vett" tulajdonosok és a „valóságos tulajdonosok" között. Az előbbiek csak „jogi értelemben" rendelkeztek a jogi személy ügyeiben, az utóbbiak voltak azok, akiknek a valóságban döntő szavuk volt. Ilyen körülmények között és ilyen megkülönböztetés alapján jött létre az ún. kontroll-elmélet.

A kontroll-elmélet az a felfogás, amely szerint a belföldi székhelyű személyt is külföldinek kell minősíteni abban az esetben, ha külföldi állampolgárok ellenőrzése, valóságos befolyása, irányítása alatt áll. Ilyen értelemben került bele a kontroll-elmélet a mindkét világháborút befejező békeszerződésekbe, köztük a Magyarországgal kötött trianoni, illetőleg a párizsi békeszerződésekbe is.

László András

[31] Német Ptk. életbeléptető tv. 29. §.

A bűnözés megelőzése és a büntető igazságszolgáltatás rendszere*

A világ szervezett társadalmai közül egyetlen egyről sem tudunk, ahol ne létezne bűnözés. A bűnözés bizonyos értelemben létrehozza a büntető igazságszolgáltatás rendszerét, mely magában foglalja a rendőrséget, az ügyészséget, a bíróságokat és a büntetésvégrehajtási szerveket. E rendszeren belül született döntéseket gyakran nevezik kriminálpolitikának. A kriminálpolitika azonban nem az egyetlen, és nem is a legfontosabb olyan tényező, amely hatást gyakorol a bűnözés nagyságára és típusára. Ma már tudjuk, hogy pl. a család, az iskola, a foglalkoztatás, a társadalmi tervezés és az alkoholizmus elleni politika sokkal fontosabbak, mint a bírósági ítéletek száma vagy szigora. Másrészt viszont nem lehetünk meg kriminálpolitika nélkül. Minden társadalomban előfordul — most és a jövőben is — olyan magatartásforma, amely a többség véleménye szerint olyan káros vagy olyan zavaró, hogy tolerálása megengedhetetlen. A bűnözés nem szűnik meg, csak formái változnak. Az eltűnő bűncselekménytípusokra vonatkozó szabályozást felváltja az új. Túlzás lenne azt képzelni, hogy a büntető igazságszolgáltatás bárhol is a kriminalitás megszüntetésére szolgál. El kell fogadnunk azt a premisszát, hogy bűnözés mindig lesz, és nekünk meg kell tanulnunk együtt élni ezzel a jelenséggel.

Természetesen felmerül az a kérdés, hogy a káros cselekmények megelőzhetők-e másként, mint a büntető igazságszolgáltatás eszközeivel. A válasz elvileg talán igenlő is lehet, valójában azonban nemleges. Persze, mindig lehetőség van arra, hogy új neveket adjunk a kellemetlen dolgoknak. A bűnözés vagy a bűncselekmény helyett beszélhetünk antiszociális vagy deviáns magatartásról, vagy éppen pszichológiai rendellenességekről; a büntetés helyett pedig adminisztratív vagy javító intézkedésekről, vagy kényszergyógykezelésről. Ám az elnevezés megváltoztatása mit sem módosít a lényegen. Sőt, még az sem biztos, hogy a rendszer ily módon való megreformálása humánusabb vagy igazságosabb eredményt szül. Nem értek egyet azokkal, akik a büntető igazságszolgáltatás rendsze-

* A nemzetközileg elismert finn kriminológus, volt igazságügyminiszter előadása az ENSZ VI., a bűnözés megelőzése és a bűnelkövetőkkel való bánásmód tárgyában tartott kongresszusán. Caracas, 1980. szeptember.

rét — mint fokozatosan kialakult kulturális örökségünket — azonosítják valamivel, ami a múlthoz tartozik, és amelyet gyorsan valami modernebbel kell helyettesíteni. Azok, akik így érvelnek, alábecsülik e rendszer jelentőségét. Ez nem jelenti azt, hogy a büntető igazságszolgáltatás rendszere ne fejlődne állandóan. Ez különösképpen igaz a törvényhozásra, amelynek központi szerepe van ebben a rendszerben.

Minden társadalomnak állandóan meg kell újítania kriminálpolitikáját. Még ha az emberi társadalom alapvető értékei — az igazságosság, a törvény előtti egyenlőség és a humanizmus — századról századra ugyanazok maradnak is, a társadalmi helyzet, amelyben a jogot alkalmazzák, folyton változik. Különböző korokra különbözőek a nézetek arról, hogy mi tekinthető károsnak vagy veszélyesnek. Az a szemlélet, hogy melyik büntetés szigorú és melyik enyhe, szintén időről időre változik. Továbbmenve: új társadalmi helyzetek keletkeznek, melyek büntetőjogi szabályozást kívánnak, hogy ellensúlyozzuk őket, más szabályokat viszont hatályon kívül lehet helyezni. Már egyszer javasoltam, most is megismétlem: öt évenként felül kellene vizsgálni a büntető igazságszolgáltatás rendszerét, és hatályon kívül helyezni a szükségtelen jogszabályokat. Ily módon megőrizhetnénk mind az anyagi, mind pedig — képletesen szólva — ideológiai erőforrásainkat. Az igazságszolgáltatás megszervezése minden országban hagyományosan az állam feladata. Ezért e rendszer működtetése részét képezi az állami adminisztráció általános tervezésének. Minél fejlettebb a társadalom, annál nagyobb hangsúlyt kap a szituációk és szükségletek előrelátása, a jövő megtervezése. A büntetőpolitika területén a törvények módosítása a tervezés hagyományosan legfontosabb formája.

Ha visszatekintünk a múltba, azt látjuk, hogy a büntetőpolitikában kevés, vagy legalábbis nem túl nagy szerepe volt a tervezésnek. Még ma is a különböző reformintézkedések, a bűncselekmények katalógusának bővítése, vagy a büntetések szigorítása gyakran meggondolatlan improvizáció eredményei. Kétségkívül mindnyájan emlékszünk olyan esetekre, amikor a közvélemény — egy-egy egyéni esetet dramatizálva — átfogó jogi reformokat is kikényszerített, és ezek a reformok nem mindig voltak megfelelően átgondolva! A folyamatos, ésszerű tervezés legalábbis ellensúlyt jelent a csak érzelmi alapokon létrejövő elsietett intézkedésekkel szemben. Már csak ezért is szükség van rá.

Minden tervezéshez felismerés, egyetértés, közös célok szükségesek. Melyek ezek a célok a büntető igazságszolgáltatási rendszer tervezésénél? Első látásra a bűnözés megelőzése tűnik az egyetlen általánosan elfogadott célnak, különösen, ha azt kifinomodottabban úgy fejezzük ki, hogy a cél: a bűnözés okozta költségek és veszteségek csökkentése. Közelebbi vizsgálódás után azonban kitűnik, hogy a dolog nem ennyire egyszerű. Először is, a tervezést akadályozza az információ hiánya. Az lassanként kiderült, hogy a büntetőpolitika tervezésének alapja nem lehet csupán a felderített bűncselekményekre vonatkozó statisztika. Az ilyen adatokat ki kell egészíteni olyan információkkal, amelyek a bűncselekmények társadalmi hatására és jelentőségére vonatkoznak. Mint azt sok más ország példája mutatja, a statisztikai jelentésekben, a felderített bűncselekményeket az általuk okozott károkra vonatkozó adatokkal együtt kell értelmezni. A másik lehetőség az, hogy a lakosság körében speciális felméréseket végzünk annak érdekében, hogy az áldozatok valóságos körét kimutassuk. Ezáltal a rejtett kriminalitás nagy része figyelembe vehető a tervezés során. Természetesen minden olyan erőfeszítést támogatni kell, amely a viktimológia nemzetközi standardizált eszközeit kialakítani törekszik, így pl. azt a vonalat, amelyet az OECD társadalmi indikátor programja javasolt. A másik nehézség — amely talán még nagyobb, mint az információk hiánya — az, hogy különböző emberek és különböző csoportok nem egyformán mérlegelik a bűnözéssel okozott költségeket és veszteségeket. A vélemények nemcsak az ún. erkölcsi bűncselekmények esetében különböznek, noha az eltérések ténylegesen itt a legnyilvánvalóbbak. Ma pl. gyakran vonnak párhuzamot a személyek közötti erőszakos bűncselekmények, és a környezetet károsító bűncselekmények között, azt vitatva, hogy melyik okozza ténylegesen a legnagyobb kárt. Vitás lehet az is, hogy meddig vehető figyelembe a megelőzés tervezésénél az individuumok bizonytalansági érzése — még ha az áldozattá válásnak tényleges kockázata csekély is, de a félelem maga reális.

Nem könnyű teljes egyetértésre találó mértékeket találni a költségek és a veszteségek felbecsülésére. Ám tételezzük fel, hogy eljuthatunk valamilyen kompromisszumos megoldásig abban a kérdésben, hogy melyek azok a költségek, károk és veszteségek, amelyek mindenekfölött állnak. Elegendő ez? Sajnos nem. A költségeket és veszteségeket igazságosan fel kell osztani a különböző érdekelt csoportok között. Ezek magukban foglalják az elkövetőt, a tényleges és potenciális áldozatot és a társadalmat, mint egészet. Ez a kép első látásra igen szélsőségesen elméleti, de a gyakorlatban ilyen felosztás történik minden kriminálpolitikai döntés meghozatalánál. A felosztás elve a következőképpen alkalmazható a tervezésnél. Tűzzük ki pl. azt a feladatot, hogy jelentős mértékben csökkenteni kell az autólopások számát! Többféle lehetőség áll nyitva előttünk. Először is, növelhetjük az autólopásért kiszabott ítéletek szigorát, és ez növeli a potenciális elkövető fenyegetettségét és hátrányát. Másodszor, a rendőrség anyagi eszközeinek a növelésével növelhetjük a leleplezés kockázatát; ezzel áthárithatjuk a költségek egy részét az összes adófizető állampolgárra. De törvényt hozhatunk arról is, hogy az autótulajdonosok pénzbüntetés terhe mellett kötelesek bezárni az autó ajtaját, ha azt az utcán hagyják.

Vagy ha ez túl drasztikusnak tűnik, pontosan ugyanezt az eredményt érjük el azzal, ha kimondjuk, hogy a biztosítási megállapodásnak tartalmaznia kell egy rendelkezést arról, hogy az ellopott autó tulajdonosa csak akkor kaphatja meg a kárértéket a biztosítótól, ha az autó ajtaja be volt zárva. Ezáltal a költségek egy részét a potenciális áldozatra hárítjuk. Melyik alternatíva lenne a legmegfelelőbb? Kétségtelen, hogy különböző csoportok különböző válaszokat adnának. A legtöbb nézeteltérés a kriminálpolitika terén a költségek és a hátrányok megosztásával kapcsolatos. A helyzetet csak nehezíti, hogy a megoldások egy része azért vonzó, mert látszólag nem jár kiadással. Az egyik ilyen például az ítélkezés szigorának növelése lehet. Azonban, mint tudjuk, ennek az alternatívának az olcsósága csak illúzió, és nem is a legkedvezőbb a többi csoport szempontjából.

A kriminálpolitika tervezésével kapcsolatban még más nehézségek is vannak. A döntést a kriminálpolitikában egy sor szektor hajtja végre, és az nagyon is lehetséges, hogy a különböző szektorok érdekei konfliktusban vannak. Az pl. természetes, hogy az anyagi erőforrások növelésének követelményét minden szektor a maga szempontjából sajátosan fogja fel. Tegyük fel, hogy a döntést hozók egy országban arra a következtetésre jutnak, hogy a fennálló börtönviszonyok mellett az előzetes letartóztatottak számára nincs megfelelő hely, a börtönök túlzsúfoltak. Abban mindenki egyetért, hogy javítani kell a helyzeten. Mit lehet tenni? A legegyszerűbb megoldás természetesen az lenne, hogy több létesítményt építünk. Mielőtt azonban ezt a költséges döntést választanánk, figyelembe kell venni a többi megoldási lehetőséget is. Felgyorsítható-e az ítélkezési folyamat? Csökkenthető-e az előzetes fogvatartás időtartama a jogszabály vagy a joggyakorlat megváltoztatásával? Ha a kérdéses ország jogrendszere lehetővé teszi az ítélet ellen a fellebbezést úgy, hogy továbbra is előzetes letartóztatásban tartja az elítéltet, felmerül, hogy ésszerű-e korlátozni a fellebbezési jogot? Lehet-e a fellebbezések számát csökkenteni úgy, hogy a nem jogerősen elítélt személyt tájékoztatják arról, hogy bizonyos esetekben van-e értelme a fellebbezésnek? Ha figyelembe vesszük a különböző alternatívákat, úgy találjuk, hogy egyesek nem alkalmazhatók a gyakorlatban, mások pedig ellentétesek az alapvető jogelvekkel. Lehet, hogy az illetékes hatóságok e megfontolás után mégiscsak visszatérnek ahhoz a megoldáshoz, hogy több férőhelyet kell létesíteni. Ám végső soron mégis figyelembe vették a tervezésnél a különböző lehetőségeket.

Az alternatív megoldások néha egészen meglepő módon születnek meg. Hallottunk pl. arról, hogy Hollandiában néhány évvel ezelőtt a börtönszemélyzet a szakszervezetek támogatásával megtagadta, hogy a megengedett kapacitáson felül akár egyetlen elítéltet is befogadjon a börtönbe. Az elítélteket, akik börtönbüntetésük végrehajtására vártak, egyszerűen várakozási listára tették, és mind a mai napig a börtön falain kívül maradtak. A sor egyre hosszabb és hosszabb lett, míg végül is megkegyelmeztek a kisebb bűncselekményért elítélteknek, s a holland börtönpopuláció lett a legalacsonyabb Európában! Ez az eset példaként szolgál arra a szociológiai igazságra, hogy: ha nincsenek üres ágyak a börtönben, kénytelenek vagyunk alternatív megoldásokat találni. Okszerűen feltételezhetjük, ennek az ellenkezője is igaz: ha üres börtönök állnak rendelkezésünkre, azokat meg fogjuk tölteni. Éppen ezért az igazságszolgáltatási rendszer tervezésének integrált tervezési rendszeren kell alapulnia, amely feltételezi az új alternatív modellek kiválasztásának készségét. Ez rendkívül fontos, minthogy az államigazgatás nehézkes bürokráciája szinte mindig előnyben részesíti a más típusú megoldásokat: a régi, meglevő modellek alkalmazását, és a növekvő anyagi forrásoknak aszerint való elosztását, hogy az egyes szektorok mennyit költenek.

A büntető igazságszolgáltatás tervezése komplikált és nehéz feladat. Gyakran az a helyzet, hogy a tévedések csak utólag derülnek ki. Ennek ellenére nem értek egyet azokkal, akik az egész büntetőpolitikát „komoly hibák sorozatának" tekintik, ez a következtetés ugyanis nem alapul reális elvárásokon. De az természetesen igen fontos, hogy a tervezés során ne ismételjük folyton ugyanazokat a hibákat. Nem tanulhatnánk-e mindannyian egymás hibájából? Már máskor és másutt is elmondtam, hogy jobb lenne pl. az ehhez hasonló kongresszusokon az országaink vívmányaival való dicsekvést elkerülni, és helyette az általunk elkövetett hibákat bevallani. Ez az őszinteség segíthetne abban, hogy senki ne törekedjék rögtön utánozni minden éppen akkor divatos eszmét. A bírálatnak kellene hangot adni, és nem belenyugodni abba, hogy ha egy új reformeszme divatba jön, senkinek sincs mersze, vagy nem is törődik azzal, hogy óvatosságra intsen. Pedig alapos okunk van az óvatosságra. Gondolok pl. arra a veszélyre, amely a magatartások egyre nagyobb részének bűncselekménnyé nyilvánításában rejlik. Egyszerű, rutinfeladat növelni a kriminalizáció mértékét, jóllehet ez a „büntetőjog inflációjának" az útja. Veszélyes ez az út, mert a kriminalizáció növelésével az igazságszolgáltatás értelme elhomályosul. Ebben a szituációban a kontroll-rendszer nem képes jól funkcionálni, mert szórványos és igazságtalan működésre kényszerül. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy azért olyan nagymérvű a kriminalizáció, mert korlátozottak a társadalmi, erkölcsi rosszallást kifejezésre juttató eszközök. Ezeket a forrásokat pedig takarékosan kell felhasználnunk. Ugyanezt az elvet kell alkalmazni az ítéletek szigorának növelésénél is. Az ilyen lépés remélt hatása általában csak rövid ideig tart, és a ráfordított költségek és a hátrányok könnyen meghaladhatják a hasznot, amely pedig a növelés célja volt.

A szankciórendszer tervezése terén is súlyos döntési hibák jöhetnek létre. A következőkben

erre az aspektusra koncentrálva két kulcskérdést emelnék ki: az egyik a börtön problémája, a másik pedig az utóbbi néhány év irányvonala, amely az „elterelés" néven ismert.

Börtönök kétségkívül a világ minden országában léteznek. Vitatkozhatunk arról, vajon történelmi szükségszerűség vagy történelmi tévedés volt-e megengedni, hogy a szankciórendszerben a börtön tegyen szert központi szerepre. Mindenesetre az igaz, hogy legalábbis rövid távon a börtön része marad igazságszolgáltatási rendszerünknek. Annak érdekében, hogy fenntartsuk az alapvető társadalmi szabályokat, szükségünk van büntetésre, vagy legalábbis a morálisan elfogadhatatlan viselkedés elítélésére. Az elkövető börtönbüntetésre ítélésével a társadalom dramatizáltan fejezi ki erkölcsi rosszallását. Kétségtelen, hogy a börtönnek általános megelőző hatása van. A börtönök azoknak a meglehetősen kevés számú elítélteknek az elzárására szolgáló hely, akiket veszélyességük miatt egy bizonyos ideig őrizetben kell tartani. Fő funkciója tehát a visszatartás.

Feltehetjük azonban azt a kérdést: nem volna-e humánusabb a börtönöket kezelő intézményekkel felváltani. A börtönt felváltó kezelés eszméje valóban izgalmas kutatások tárgya volt évtizedekig, és jelenleg is kísérletek folynak a gyakorlati megvalósításáról. A fejlődés különböző mértékű volt az egyes országokban. Skandináviában pl. ez a „kezelés filozófiája" a 40-es, 50-es években érte el tetőfokát. Volt olyan időszak, amikor a pönológusok abban hittek, hogy az átlagos elítélt tudományosan tervezett módon rehabilitálható. Ez a szemlélet azt kívánta, hogy a bíróságok a szakértők segítségével diagnózist készítsenek arról, hogy milyen típusú és tartamú kezelés szükséges az egyedi esetekben. Az ilyen individuálisan meghatározott ítéletek alapján azután az elítéltet hosszabb vagy rövidebb időre valamilyen intézménybe zárták, és az orttartózkodás ideje általában elég hosszú volt. Azáltal, hogy a börtönöket kezelő intézményekként tüntetik fel, a helyzet sokkal kedvezőbbnek tűnik. Azok ugyanis, akik másokat ilyen intézménybe küldenek, nem szenvednek többet a lelkiismeretfurdalástól, mivel azt mondhatják, hogy mindez az elítélt érdekében történik. Mindössze az szükséges, hogy mindig több és több anyagi forrás álljon rendelkezésre, mind több legyen a személyzet, hogy megvizsgálják és értékeljék az elítélteket, és felvázolják jövőbeli magatartásuk prognózisát.

Az ellenőrzött empirikus kutatások alapján a kutatók fokozatosan bebizonyították, hogy semmi nem támasztja alá azt az alapvető hipotézist, mely szerint a bűnelkövetőket általában azonosítani lehet a betegekkel, és hogy intézményes „kezelésükre" van szükség. Most már tudjuk, hogy az átlagos bűnelkövetőnek semmi haszna nem származik abból, ha börtönbe zárják, függetlenül attól, hogy a börtönrendszernek milyen terápiai ambíciói vannak. Világosan bizonyítást nyert, hogy a börtönnek, szórványosan előforduló egyedi esetektől eltekintve, nincs és nem is lehet rehabilitációs hatása. Annak természetesen nincs jelentősége, minek nevezzük ezeket az intézményeket; a „pszichopaták intézetei" vagy a „reform iskolák" éppen olyan sikertelenek, mint a hagyományos börtön. Itt az ideje, hogy őszintén bevalljuk, amikor a bűnelkövetőket börtönbe zárjuk, ez általában azért történik, mert a társadalomnak szüksége van a börtönbüntetésre és az elítéltekre, mert ez erősíti és rögzíti bizonyos magatartási normák tartalmát.

Jól tudom, hogy az általam most elmondottak félreértésre adhatnak alapot. Először is, amikor én az általános visszatartásról beszélek, nem a szigorú büntetésekre gondolok. A visszatartás mechanizmusa egy sor tényezőt foglal magában; a büntetés szigora csak az egyik elem. Egy másik fontos tényező a büntetés szubjektív bizonyossága. Ha a potenciális elkövető úgy véli, hogy nagy a leleplezés kockázata, akkor még az enyhe büntetés is elegendő. A félreértés kockázata a börtönrezsim vonatkozásában is adott. Az a felfogás, hogy a börtönök elsődlegesen az általános visszatartás intézményei, gyakran tévesen összekapcsolódik a börtönben uralkodó szigorú fegyelem elvével, és az orvosi, valamint más kezelés szegényes lehetőségeivel. Ezért hangsúlyozni kell, hogy noha továbbra is alkalmaznunk kell a börtönöket, ez nem jelenti azt, hogy azokban nélkülöznünk kellene és lehetne a gondozást és a kezelést. Ennek éppen az ellenkezője az igaz. Mivel az elkövetők figyelmeztető példák, könnyíteni kell a terhen, amely a vállukon nyugszik. A börtönbüntetés átlagos hosszát csökkenteni kell, és az elkövetőknek pszichológiai és pszichiátriai segítséget kell nyújtani, amikor csak akarják. Gondoskodni kell róluk, amikor szabadulnak, néhányukat pedig járadékban kell részesíteni, ha a nagyon hosszú büntetés a társadalmi beilleszkedést lehetetlenné tette. Feladatunknak tartjuk a börtönbüntetés negatív hatásainak, a „prisonization" hatásainak a csökkentését. Minél hosszabb a börtönben töltött idő, annál fontosabb, hogy normalizáljuk a börtönviszonyokat. Jelenleg vannak olyan büntetésvégrehajtási intézetek, ahol az elítéltek maguk határozhatják meg, hogy a tanulást, a munkát vagy a pszichoterápiát választják. Ez a gondolat érdekes, és további tanulmányozást igényel.

Nem szabad elfelednünk, hogy az elítéltek az uralkodó rendszer „bűnbakjai". Először is, ők szenvednek mindazokért, akiket nem lepleznek le, és nem ítélnek el. Másodszor, őket küldik börtönbe a társadalom mindazon tagjai helyett, akik jobb neveltetésük és társadalmi körülményeik miatt nem válnak bűnelkövetőkké. Ám a börtönviszonyok javítását csak azok érdekében tesszük, akik már börtönben vannak. Soha nem szabad azt mondani, hogy valakit a „saját érdekében" zárunk börtönbe, pl. azért, hogy a téli szállásáról és ellátásáról gondoskodjunk. A bebörtönzöttek kezeléséről és ellátásáról csak azért

gondoskodunk, mert végül is a börtönben vannak. Nincs azonban szükség olyan kezelésre, mely a hatóságoknak jogot biztosítana az ítélet meghosszabbítására vagy arra, hogy az elkövetőt olyan speciális intézménybe utalják, ahol a tartózkodás tartamát az szabja meg: „kigyógyult-e már a kriminalitásból". Még a visszaesés sem ad automatikusan okot arra, hogy a határozott tartamú szabadságvesztést határozatlan ideig tartó elzárással helyettesítsük, vagy, hogy olyan pszichopatának kiáltsuk ki az elkövetőt, akit „speciális intézetbe" kellene utalni.

A „kezelés" eszméjénél terminológiailag is sokkal újabb, és napjainkban sokat vitatott fogalom: az *elterelés*. A következőkben megpróbálom ennek a gondolatnak a tartalmát megvilágítani.

A kifejezés arra utal, hogy az elterelés olyan eszköz, amely valamilyen módon az ügy normális menetét a büntető igazságszolgáltatás rendszerében megváltoztatja. A gyanúsított elfogása, letartóztatása, bíróság elé állítása és megbüntetése helyett más megközelítést képvisel. Hogyan merült fel ez a gondolat? Az biztos, hogy nem ok nélkül és nem véletlenül jött létre. Pontosan ugyanazon az ideán alapul, amely létrehozta azt a jószándékú törekvést, hogy a börtönöket azzal tesszük humánusabbá, ha kezelést szolgáló intézményekké változtatjuk őket. Az elterelést emellett az az elégedetlenség is inspirálta, amely az igazságszolgáltatási rendszer ügyeinek jelenlegi állásával szemben megnyilvánul. Először is ez a rendszer túl merev és lassú. Az elterelés támogatói azt tartják, hogy a jelenlegi rendszert a maitól gyökeresen különböző társadalom számára hozták létre; olyan társadalom számára alkották, ahol az időt nem órákban és napokban, hanem hónapokban és években mérték. Hangsúlyozzák, hogy a bűnözés típusa is megváltozott a mai társadalomban: a tegnap ritkán előforduló bűncselekményei helyébe a ma tömeges bűnözése lépett. Utalnak a hosszú tartalmú előzetes letartóztatás és börtön árnyoldalaira, mivel az indusztrializált társadalmakban ez gyakran vezet a munka elvesztéséhez, nehézségeket okoz a tanulmányok folytatásában, vagy abban, hogy lakást találjanak.

Mindez kétségkívül igaz. De vajon az elterelés-e a helyzet javításának a legjobb útja? A kérdés megválaszolását nehezíti, hogy az elterelésnek különböző típusai vannak. Az *egyszerű elterelés*, amely a büntető intézkedésekről való lemondást jelenti,[1] számos országban elterjedt, különböző terjedelemben és eltérő elnevezéssel. Általában az a helyzet, hogy a kisebb ügyekben nem indítanak eljárást, vagy, hogy a fiatalkorút nem ítélik büntetésre. Az ilyen típusú elterelés határait az általános értelemben vett igazságszolgáltatás határozza meg. Ha a hatóságok tevékenysége olyan jól ellenőrzött, hogy a törvény előtti egyenlőség elve nem forog veszélyben, akkor nincs nagy probléma az ilyen fajta elterelés alkalmazásával.

Az elterelés másik típusa ettől lényegesen különbözik. Ez a forma *közvetítést* tartalmaz, az ügy átadását más hatóságoknak, általában valamilyen szakértő testületnek, gyakran a társadalmi kontroll más területének, pl. a szociális központoknak vagy az egészségügynek. A szankció típusa és súlyossága az elterelés után dől el, de nem a bíróság, hanem más hatóság határozza meg azt. A közvetítéses elterelés, amelyet pl. a fiatalkorú elkövetőkkel vagy a pszichopata elkövetőkkel szemben alkalmaznak, nyilvánvalóan arra irányul, hogy a kezelés ideológiájának megfelelő individualizált szankciót alkalmazzanak. Ha tehát ezt az elterelési formát bírálom, bírálatom a kezelés ideológiája ellen irányul, amely azon a hamis elképzelésen alapul, hogy a bűnelkövető, még a büntetőjogilag felelős is, ténylegesen beteg ember, akit kezelésben kell részesíteni, gyógyítani kell. Az ilyen típusú elterelést igen nehéz értékelni, mivel a szankció súlyát — nevezzék azt akár büntetésnek, akár valami másnak — olyan bizonytalan feltevésekre alapozzák, melyek valóságértéke nem bizonyított. Így még a súlyos szankciót is nyugodt lelkiismerettel alkalmazzák, mert látszólag megfelelőnek és enyhének tűnik. Ez az egész rendszer fokozott szigorához vezet. A valóságban a szankció, még ha megnyugtatóan hangzó nevet is kap, kényszerintézkedés marad, amely a bűnelkövető érzékelése szerint pont olyan, mint a büntetés. Ugyanakkor az általános megelőző hatás is csökkenni fog, mivel mindnyájan túlságosan könnyen vesszük a dolgot, és úgy érezzük, hogy az elkövetőt végül is nem büntették meg.

Nézetem szerint az elterelésnek ez a fajtája csak bizonyos szigorú határok között védhető, pl. a fiatalkorú kábítószer-élvezők tekintetében. A program soha nem tartalmazhat a rendes büntetésnél szigorúbb szankciót. Tehát az ilyen típusú elterelés a gyakorlatban csak a végrehajtható szabadságvesztés alternatívájaként alkalmazható, amikor az elkövető maga is hajlandó lenne „felcserélni" a rendes büntetést más intézkedésre.

Fejtegetéseim nagy részét a büntető igazságszolgáltatás tervezése bizonyos irányvonalaihoz fűzött kritikai észrevételeknek szenteltem, abból a célból, hogy az elkövetett hibákat őszintén feltárjuk. Előadásomat azonban néhány olyan pozitív javaslattal szeretném befejezni, amelyet úgy érzem, hogy megtehetünk, és meg is kell tennünk a rendszer továbbfejlesztése érdekében. Tekintsük át e néhány javaslatot!

Radikálisan egyszerűsíteni kell a bírósági eljárást, ez elsődleges fontosságú lenne az észszerűsítés szempontjából. Pl. a sommás eljárás és az egyszerűsített pénzbüntetés elfogadásával elkerülhetnénk a rendes eljárás egyes hátrá-

[1] Megjegyzendő, a magyar büntetőjogi irodalomban és a gyakorlatban ezeket az eseteket nem tekintik elterelésnek, hanem csak azokat az esetcsoportokat, amelyeket a szerző „közvetítéses elterelésnek" (diversion with intervention) nevez. (A fordító.)

nyait. Ez különösen azért lenne fontos, mert felgyorsítaná a bírósági eljárást az egész vonalon.

Csökkenteni kellene az előzetes letartóztatások és az őrizetbevételek számát. Nemzetközi szinten ez a cél viszonylag egyhangú helyeslésre talált. Az egyik alternatíva lehetne az ún. tárgyalást megelőző felügyelet, amikor a gyanusítottat nem kellene őrizetben tartani. Ez ugyanis nem jelentene mást, mint rendszeres jelentkezést a rendőrségen.

1980 egyetlen és legfontosabb dilemmája azonban az: *hogyan csökkentsük a börtönbüntetések számát.* Lehetséges alternatívaként figyelembe vehetjük mind a hagyományos szankciókat, mind a próbára bocsátás vagy a feltételes elítélés, mind pedig a nem intézményes szankciókat, pl. az ún. büntető felügyeletet. Természetesen fel kell hívnunk a figyelmet a hagyományos pénzbüntetésre, amely megfelel az igazságosság követelményeinek, amikor az a finn napi-pénzbüntetés rendszerével összhangban mind a cselekmény súlyához, mind pedig az elkövető anyagi helyzetéhez igazodni képes. Amikor a börtönbüntetés szükséges, elsődlegesen a *rövid tartamút* kell alkalmaznunk; ez a rendszer már hatályban van, pl. a skandináv országokban, ahol az ilyen ítéletek túlnyomó többsége csak néhány hetes vagy hónapos szabadságvesztésre szól.

További javaslat *az elkövető és az áldozat szembesítése* kibékítésük és az eredeti állapot helyreállítása érdekében. Ésszerűnek tűnik a javaslat kipróbálása. Hátránya a korlátozott alkalmazhatóság: az az egyszerű tény, hogy sok bűncselekménynek nincs egyéni áldozata. Ez a helyzet pl. az adócsalásnál, sokszor az ittas vezetésnél vagy a pénzügyi bűncselekményeknél.

Az előbbiekben megkíséreltem kimutatni, hogy mint a büntetőpolitika kialakítóinak és döntést hozóknak, kötelességünk, hogy folytonosan jobb megoldásokat keressünk a büntető igazságszolgáltatás rendszerének továbbfejlesztése érdekében. El kell kerülnünk a látszólagos reformokat és a társadalom erőforrásainak olyan reformokra történő koncentrálását, amelyek bár megfelelőnek tűnnek, a valóságban a bürokrácia növelésén túl semmit sem adnak.

Mindehhez jelentős információra és nemzetközi együttműködésre van szükség, hogy egyrészt kimutassuk az egyes országok rendszereinek gyenge pontjait, másrészt pedig az új ideák hasznosságát. Sőt, mivel a kész rendszerek átvétele egyik kultúrából a másikba ritkán jár sikerrel, más országok rendszereinek a jobb megértése növeli tudásunk megalapozottságát, amelynek alapján saját döntéseinket meghozhatjuk. Megragadjuk ezt az alkalmat, hogy kifejezzük gratulációnkat az ENSZ-nek, amelynek sok más nemzetközi kötelessége mellett van egy bűncselekmények megelőzésével foglalkozó osztálya (Crime Prevention Branch), és az egyike azoknak a szerveknek, amelyek a legmegfelelőbben gyűjtik és terjesztik a büntetőpolitikával kapcsolatos információkat. E szervezet támogatása, különösen pedig erőforrásainak biztosítása közös feladata mindannyiunknak, akik a büntetőpolitika területén dolgozunk.

Anttila, Inkeri

SZEMLE

Az Egyesült Nemzetek Szervezetének a bűnözés megelőzésével és a büntettesek kezelésével foglalkozó VI. Kongresszusa*

A társadalmi jelenségek nemzetközi méretű kiteljesedésének egyik következménye, hogy a bűnözés is meghaladta a nemzeti határokat és jelentősége így nemcsak az országhatárokon belül, hanem nemzetközi viszonylatokban is megnövekedett. Mindezek alapján szükségszerűen merült fel annak az igénye, hogy a bűnözés elleni küzdelem nemzetközi szinten is megindduljon.

A bűnüldözést elősegítő különböző nemzetközi egyezmények mellett jelentős eszköze a bűnözés elleni nemzeti kereteket meghaladó harcnak, a bűnözés megjelenési formáinak, módszereinek, dinamikájának és struktúrájának, okainak és feltételeinek, valamint a büntetőjogi és nem büntetőjogi intézmények, illetve azok működésének összehasonlító elemzése, amely alapja lehet a bűnözés megelőzését vagy visszatartását szolgáló nemzetközi tapasztalatcserének. Kétségtelen, hogy a bűnözés elleni nemzetközi méretű küzdelem a nemzeti adatok alapján bontakoztatható ki, de a nemzetközi tapasztalatok alapján hatékonyabbá, illetve eredményesebbé tehetők a bűnözés elleni küzdelem hazai eszközei. A nemzeti és a nemzetközi szint tehát kölcsönhatásos viszonylatban van, egyik a másikat kiegészíti, segíti, fejleszti módszereiben és eszközeiben és így a bűnözés elleni eredményes fellépés számára mindkét vonatkozásban való tudományos és gyakorlati tevékenység elengedhetetlenül fontos követelmény. A bűnözés nemzetközi összehasonlító elemzése és az ennek alapján kialakítandó tapasztalatcsere, valamint az ellene való nemzetközi méretekben történő fellépés napjainkban elismerten társadalmi szükségszerűséget elégít ki.

Az előbbiekben vázolt felismerésnek a következménye, hogy az utóbbi évtizedekben az Egyesült Nemzetek Szervezetének a tevékenységében egyre fokozódó mértékben és fontossággal szerepel a bűnözés elleni nemzetközi fellépés szervezése, valamint a tagállamoknak a bűnözés megelőzésére, illetve visszaszorítására irányuló törekvéseinek a támogatása. Az ENSZ-nek ez a tevékenysége adat-

* Caracas (Venezuela), 1980. aug. 25.—szept. 5.

gyűjtésben, munkabizottságok és regionális kutatóintézetek működtetésében, minimális standard szabályzatok és egyéb szakértői anyagok kidolgozásában, statisztikai anyagok és elemző tanulmányok publikálásában stb. fejeződik ki. Ezen túlmenően igen nagy jelentőségűek az előzetes regionális konferenciák alapján ötévenként megrendezésre kerülő kongresszusok, amelyek lényegében felölelik a bűnözés egész problematikáját, a nemzetközi tapasztalatcsere legmagasabb szintű fórumaivá váltak és irányt mutatnak a tagországok számára a bűnözés elleni küzdelem általános és legfontosabb kérdéseiben.

Ez évben augusztus 25. és szeptember 5. között Caracasban (Venezuela) került sor az ENSZ VI. Kongresszusára, melyen 103 tagország kormánydelegációval képviseltette magát, ezen felül megfigyelőként különböző kormányközi, valamint nemzetközi társadalmi és tudományos szervezetek, továbbá személyes meghívottak vettek részt a kongresszusi munkában. A Kongresszus egyúttal a bűnözés elleni küzdelem gyakorlati és elméleti művelőinek világméretű találkozója is volt. Hazánkat Gödöny József, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet igazgatójának a vezetésével négytagú kormánydelegáció képviselte. E sorok írója a Kongresszus titkárságának a felkérése alapján annak munkájában szakértő-konzultánsként működött közre.

A Kongresszus két bizottságban és egy albizottságban tárgyalta meg a bűnözés aktuális kérdéseit, melyeket a következő hat témacsoportban foglaltak össze:

1. A bűnözés tendenciái és a bűnmegelőzés stratégiája;

2. Az igazságügyi beavatkozás a fiatalkorúak körében: a bűncselekmény elkövetése előtt és után;

3. Bűnözés és hatalommal való visszaélés: bűncselekmények és bűnelkövetők a törvény felett;

4. A szabadságelvonás nélküli büntetések és azok hatása a bebörtönzött elítéltekre;

5. Az ENSZ normák és irányelvek szerepe a büntető igazságszolgáltatás körében: a szabályalkotástól az alkalmazásig és a halálbüntetés kérdése;

6. A bűnmegelőzés új perspektívái, a büntető igazságszolgáltatás fejlődése: a nemzetközi együttműködés szerepe.

A témák megtárgyalására az ENSZ Titkárság szakértői munkabizottságok bevonásával készített munkaokmányai, az ENSZ kutatóintézeteinek a beszámolói, valamint a regionális előkészítő konferenciák anyagai szolgáltak alapul.

ad *1.* *„A bűnözés tendenciái és a bűnmegelőzés stratégiája”* c. téma lényegében valamennyi eddigi ENSZ-kongresszus alapvető tárgyalási anyaga volt és mint állandóan aktuális kérdés, a jelenlegi kongresszuson is elsőrendű fontosságú tárgysorozati pontként szerepelt.

A hozzászólások alapján megállapítható volt, hogy a téma megjelölése teljes egyetértésre talált, amennyiben a bűnözés tendenciái és a bűnmegelőzés stratégiája szoros összefüggést tükröző fogalmak, az előbbinek az ismerete adja meg az alapot a bűnözés megelőzésére irányuló stratégia kidolgozásához.

A bűnözés alakulását, megjelenési formáit, dinamikáját és struktúráját illetően lényegesen gazdagabb anyag került bemutatásra az előző kongresszus adataihoz képest, mert kiterjedt az adatgyűjtés a világ különböző régióira. Mindamellett jogosan merültek fel olyan nézetek, illetve kívánságok, hogy az összehasonlíthatóság érdekében a statisztikai rendszerek egységesítésére irányuló törekvéseken felül abban az értelemben is meg kell haladni a hagyományos statisztikai feldolgozásokat, hogy a bűnözési adatoknak a társadalmi-gazdasági alapmutatókkal és egyéb társadalmi jellemzőkkel való összefüggései is megvilágíthatók legyenek.

Az egyes régiókban, illetve országokban természetesen a bűnözés különböző méreteivel és megjelenési formáival találkozunk, ami az eltérő társadalmi-gazdasági, kulturális és történeti viszonyoknak a következménye. Mégis megtalálhatók bizonyos azonos vagy hasonló folyamatok, melyek a bűnözés elleni harc területén a nemzetközi együttműködés alapjául szolgálhatnak.

Az V. Kongresszus óta eltelt időszakban a bűnözés tendenciáit illetően az élet, a személy és vagyon elleni bűncselekmények változatlanul domináns szerepe mellett hasonló, sőt fokozott veszélyességgel és károkozással jelentkeznek az ún. „gazdasági” vagy „fehérgalléros” bűnözési formák, amelyek általában szervezetten, sok esetben nemzetközi méretekben valósulnak meg. Ez utóbbi kategóriákban a különös veszélyességet fokozza az a körülmény, hogy jelentős mértékben rejtve, illetve büntetőjogi következmények nélkül maradnak.

Különböző ténymegállapítások kerültek napvilágra a bűnözés mértékét illetően. A többségében emelkedő tendencia mellett egyes országokban stagnáló, valamint csökkenő mértékű bűnözés tapasztalható. A csökkenő tendencia magyarázatául általában a társadalmi igazságosság tényét hozták fel, amely a társadalmi-gazdasági viszonyok kedvező alakulásán alapul és nagymértékben előmozdítója az erkölcsi és kulturális körülmények megjavulásának, következésképpen a bűnözési okok, illetve a bűnözés csökkenésének. Sok helyütt ez szervezett formában is megnyilvánul, amennyiben a bűnmegelőzés stratégiáját beillesztik az általános társadalmi-gazdasági tervezés folyamatába.

Ezek a tapasztalatok cáfolatként jelentkeznek azzal a felfogással szemben, hogy szükségszerű összefüggés van a társadalmi fejlődés és a bűnözés növekedése között. A körültekintő tervezés hiányára, a fejlesztési tevékenységek során a kulturális értékek, valamint a szociális szempontok elhanyagolására mutatnak rá, mint olyan tényezőkre, amelyek kriminogén hatást válthatnak ki a társadalmi fejlődés menetében. Általában fennálló követelmény, hogy a társadalmi-gazdasági fejlesztésre irányuló tervezés egyeztetve legyen a társadalomvédelem stratégiájával.

Rendkívül nagy hangsúlyt kapott a kriminológiai, illetve ezen belül az etiológiai kutatások fontossága. Az okok és feltételek megállapítása alapvető követelménye a bűnmegelőzés stratégiája kidolgozásának. A nemzeti alapokon folyó kutatások az összehasonlító elemzések alapján emelhetők nemzetközi szintre és válhatnak alapjául a bűnözés elleni nemzetközi méretű fellépésnek.

Rámutattak arra is, hogy a bűnözés okozta károk nemcsak az áldozatok, illetve a társadalom vé-

delme szempontjából jelentősek, hanem ezenfelül rombolólag hatnak az élet minőségére és olyan erőforrásoktól fosztják meg a társadalmat, amelyek a társadalmi fejlesztési programok céljait szolgálnák.

A bűnözés méreteivel kapcsolatban felvetődött a „rejtett számok" kérdése. A bűnözésnek eme ismeretlen volumenére irányuló kutatások vonatkozásában felhívták a figyelmet a viktimológiai megközelítések, valamint az anonim vallomások módszereinek alkalmazásában rejlő lehetőségekre.

Minden oldalról aláhúzták a statisztikai módszerek fejlesztésének az igényét, a kvantitatív feldolgozások kiterjesztését, illetve elmélyítését, mert ezek szolgálnak alapul a strukturális és minőségi elemzésekhez. Az ordinátorok alkalmazása lehetővé teszi az emberi értelem számára át nem fogható mennyiségű tényező, illetve összefüggés felvételét és feldolgozását. Minél egységesebb statisztikai rendszert tudunk kidolgozni, annál jobban tudjuk ezeket hasznosítani a nemzetközi összehasonlításban.

A bűnmegelőzés stratégiája kérdéskörében az a megállapítás került hangoztatásra és elfogadásra, hogy ez nem szorítkozhat a bűnüldöző és igazságügyi szervek hatáskörére, bár itt is a bűnözés megelőzése érdekében új módszerek bevezetésére történtek próbálkozások, és a továbbiakban is újabb erőfeszítésekre van szükség. A bűnmegelőző tevékenységnek meg kell haladnia az állami kereteket és ki kell terjednie a társadalom életének minden szektorára. Ez azt jelenti, hogy a bűnmegelőzés érdekében mozgósítani kell a legkülönbözőbb társadalmi szervezeteket, intézményeket, a társadalom tagjainak önkéntes tevékenységét, hogy ezek egyfelől alapul szolgáljanak, másfelől kiegészítsék az állami szervek és azok funkcionáriusainak ez irányú tevékenységét. Az általános tervezési eljárásban biztosítani kell a bűnmegelőzés szempontjait, stratégiáját és ennek során meg kell állapítani a fontossági sorrendet, az erőforrások helyes felhasználását és megfelelő koncentrálását.

A bűnüldöző és igazságügyi szervek elsődlegesen eredményes működésükkel gyakorolnak megelőző hatást, mert egyfelől hatékony tevékenységük következtében a társadalom bizonyos elemeit visszatartják a bűnözéstől, másfelől biztosítják a maguk számára a társadalom bizalmát és ezen keresztül a közreműködését a bűnözés elleni harcban. Nyilvánvaló, hogy az eredményes működés feltétele az egyes szervek tagjainak a helyes toborzása és a megfelelő kiképzése, illetve képzettsége. A társadalom és a bűnüldöző szervek kölcsönhatásos viszonylatban vannak, amennyiben a társadalom segítsége fokozza a bűnüldöző és megelőző tevékenység eredményességét és az illetékes szervek hatékony működése mozgósítja a társadalom tagjait a közreműködésre. Ez az alapja a bűnüldözés segítésére irányuló számos önkéntes szervezet kialakulásának.

Számosan foglalkoztak az ENSZ szerepével a bűnözés megelőzésére irányuló nemzetközi erőfeszítések vonatkozásában. Tanulmányok készítése, elemzések elvégzése és publikálása, konferenciák rendezése, nemzetközi összehasonlító tevékenység alapjainak megteremtése, központi statisztikai adatgyűjtés, adatbank létesítése, a tervezés és a bűnüldöző intézmények megfelelő szervezése körében technikai segítségnyújtás, információ- és tapasztalatcsere feltételeinek kialakítása, a kriminológiai kutatásokról publikációk és bibliográfiák rendelkezésre bocsátása stb. mind olyan tevékenység, amely messzemenő segítséget jelent a tagországok számára a bűnözés elleni küzdelmükben.

A magyar delegáció vezetője hozzászólásában ismertette a hazai kriminalitás tendenciáit, 15 év adatai alapján összehasonlító elemzést adott a bűnözés törvényszerűségeiről és bemutatta a hazai bűnmegelőzés rendszerét. Felvázolta végül a bűnmegelőzés nemzetközi méretekben történő gyakorlatának a lehetőségeit.

A határozatok az említett kérdéskörökben történt állásfoglalásokat tartalmazzák és ezek körében érdemes megemlíteni a szocialista országok és néhány fejlődő ország közösen előterjesztett határozati javaslatát, mely felhívja a tagországokat, hogy küszöböljenek ki minden olyan feltételt, amely sérti az emberi méltóságot és bűnözést idézhet elő, így különösen a munkanélküliséget, a szegénységet, az analfabétizmust, a faji és nemzeti megkülönböztetést és a társadalmi egyenlőtlenség különböző formáit. A továbbiakban a javaslat a társadalmi és gazdasági szempontból elmaradottabb csoportok támogatását, a lakosság minél szélesebb rétegeinek a bűnmegelőzésbe való bevonását, valamint a bűnözés minél teljesebb megismerésére irányuló ellenőrzési és statisztikai rendszer javítását jelöli meg követelményként. Végül az ENSZ feladatait abban vázolja fel, hogy széles körű információs rendszer kiépítésével működjön közre a bűnözés megelőzésére irányuló nemzetközi erőfeszítések támogatására. Ez a határozati javaslat is maradéktalanul elfogadást nyert. Ugyancsak határozat született a statisztikai rendszer megfelelő kiépítése érdekében, hogy megfelelő nemzetközi összehasonlító elemzések eredeményesebben elvégezhetők legyenek.

ad 2. *„Az igazságszolgáltatás a fiatalkorúak körében: a bűncselekmény elkövetése előtt és után"* c. téma körében különös hangsúlyt kapott a veszélyeztetett fiatalkorúak kérdésköre, ezzel összefüggésben a fiatalkorúak bűnözésének a megelőzése, valamint a fiatalkorúakkal kapcsolatos különleges eljárási szabályozások.

Korunk fiatalságával kapcsolatos általános problémák mellett ismertetésre került a világ különböző országaiban a veszélyeztetett fiatalkorúak, valamint a fiatalkori bűnözés helyzete és az azzal kapcsolatos intézkedések. Az előbbi kérdéskörben megismerkedhettünk egyfelől az igazságügyi, másfelől az államigazgatási keretekben tevékenykedő megelőzési intézményekkel. A szorosan vett ifjúságvédelmi intézmények mellett megvilágításra kerültek elsősorban a családvédelmi és egyéb társadalmi intézmények. Számosan rámutattak arra, hogy a családi helyzet alapvető meghatározója a szocializációs folyamat minőségének, ezért különös fontossággal bírnak a téma szempontjából a családi körülményeket segítő, támogató intézmények és intézkedések. Nem kevésbé jelentős a fiatalkori veszélyeztetettség, valamint bűnözés szempontjából az iskolai nevelő tevékenység, amely

ugyancsak lényeges szakasza a fiatalkorúak társadalmi adaptációjának. Általában kiemelték a vita során az ifjúságvédelmi tevékenység társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai vonatkozásait és többen rámutattak arra, hogy az ipari fejlődéssel együttjáró urbanizáció során különös figyelmet kell fordítani az ifjúság problémáira, hogy a megfelelő kulturális és szociális intézmények kialakításával rendelkezésre álljanak a társadalmi beilleszkedés szükséges intézményi feltételei.

A magyar küldöttség részéről Katona Géza r. ezredes ismertette azokat a megelőzési intézkedéseket és intézményeket (nevelési, intézeti, gyámhatósági stb.), amelyek a veszélyeztetett fiatalkorúak vonatkozásában hazánkban alkalmazásra kerülnek a bűnözéstől való visszatartás érdekében.

A határozati javaslatok kiemelték, hogy a társadalmi tervezés körében különös figyelmet kell fordítani az ifjúság problémáira, hogy megfelelően biztosítva legyen az ifjúság társadalmi és családi nevelése, továbbá az iskolai nevelést és oktatást ki kell terjeszteni a társadalmi normák, erkölcsök, szabályok, állampolgári ismeretek elsajátítására. Újólag aláhúzták a határozati javaslatok azt a követelményt, hogy a büntető eljárás során a fiatalkorúakkal szemben különleges kezelést kell biztosítani és csak súlyos bűncselekmény elkövetése esetén indokolt szabadságkorlátozást alkalmazni. Végül rámutattak a kriminológiai kutatások fontosságára mind a fiatalkori bűnözés okainak és feltételeinek jobb megismerése, mind a fiatalkorúakkal szemben alkalmazott eszközök és módszerek hatékonyságának a fejlesztése érdekében.

ad *3. A „Bűnözés és hatalommal való visszaélés: bűncselekmények és bűnelkövetők a törvény felett"* c. témamegjelölés azt a társadalom számára veszélyes jelenséget kívánta kifejezni, amit a hivatali és gazdasági hatalommal való visszaélés jelent, különösen az a része, amely büntetlen marad.

A gazdasági hatalommal való visszaélés elkövetői körében elsősorban a transznacionális vállalatok és nemzetközi kartellek, trösztök jönnek figyelembe, amelyek visszaéléseiket hitel- és devizamanipulációkkal, adócsalással, vámszabályok kijátszásával, a fogyasztók megkárosításával és általában a társadalom érdekeit szolgáló gazdálkodási szabályok megsértésével követik el. Ugyancsak jelentős ebben a vonatkozásban olyan monopolhelyzetek kialakítása, amelyek a közép- és kisvállalatokat, valamint a fogyasztókat, de sok esetben egész országokat a monopóliumok kénye-kedvére kiszolgáltatott helyzetbe hoz. Különösen a fejlődő országok emeltek élesen szót ezek ellen a jelenségek ellen.

A szűkebb értelemben vett hivatali hatalommal való visszaélés vonatkozásában a vita a kínvallatás, a rendőri hatalommal való visszaélés, valamint a kormányszervek által az állampolgárok magánéletét érintő információk gyűjtése útján elkövetett cselekményeket érintette.

A magyar küldöttség nevében Katona Géza r. ezredes ismertette azokat a hazai jogszabályi rendelkezéseket, valamint gyakorlati intézkedéseket, amelyek a szóban forgó bűncselekmények megakadályozását hivatottak biztosítani.

A határozati javaslat, amely elfogadást nyert, kimondta a törvényen kívüli kivégzések megakadályozását, a kínzás és embertelen bánásmód megszüntetését, valamint a hatalommal való visszaélés megelőzésének a követelményét. Az afrikai országok kezdeményezésére és a szocialista országok támogatása alapján elfogadták azt a határozati javaslatot is, amely elítélte a multinacionális vállalatok manipulációit.

ad *4. „A szabadságelvonás nélküli büntetések és azok hatása a bebörtönzött elítéltekre"* c. téma körében sokoldalúan megtárgyalták azt a büntetőpolitikai irányzatot, amely arra irányul, hogy a jogszolgáltatásban lehetőleg csökkenjen a szabadságelvonással járó büntetések alkalmazása és nagyobb mértékben kerüljön sor a szabadságelvonás nélküli jogkövetkezmények megállapítására. A vita során számosan rámutattak arra, hogy mind a hosszú, mind a rövid tartamú szabadságvesztés körülményei között a hatékonyság, vagyis a társadalomba való visszavezetés elérése jelentős akadályokba ütközik. Általában ellentmondásos jelleggel kell megküzdeni, amikor az elszigetelés mesterséges körülményei között akarjuk megvalósítani a szabad élet viszonyai között tanúsítandó, a társadalmi követelményeknek megfelelő magatartásra nevelést. A hosszú tartamú szabadságvesztés speciális veszélye a társadalmi kapcsolatok felbomlása, a személyiség szétesése, míg a rövid tartamú szabadságelvonás esetén nincs elegendő idő az intenzív nevelőtevékenységre, a társadalmi beilleszkedéshez szükséges iskolai vagy szakmai képzettség elsajátítására stb. Mindkét esetben fennáll a börtönfertőzés veszélye és egyéb nemkívánatos következmények lehetősége. A szabadságelvonás nélküli szankciók mellett felhozható viszont, hogy a szabad társadalom normális körülményei között történik a nevelő és oktató, valamint egyéb, a reszocializálás céljait szolgáló tevékenység. Ily módon az előbbiekben vázolt veszélyek elkerülhetők és emellett szól az is, hogy lényegesen kevesebb anyagi megterheléssel jár a társadalom számára a szabadságelvonás nélküli büntetések alkalmazása.

A szabadságelvonás nélküli büntetések kiterjedtebb alkalmazásának következményeképpen csökken a büntető intézetek túlzsúfoltsága, ami számos delegáció beszámolójában szerepelt, mint a szabadságvesztés-büntetés hatástalanságának egyik oka. A csökkent börtönlétszám viszont lehetőséget teremt az intenzívebb és individualizáltabb kezelésre, ennyiben tehát javítja a bebörtönzött elítéltek reszocializálásának várható eredményeit.

Lényegében általános egyetértésre talált az a nézet, hogy a szabadságvesztés-büntetés alkalmazására csak végső esetben kerüljön sor és gyarapítani kell a szabadságelvonás nélküli büntetések különböző formáit és módozatait és minél szélesebb körben kell azokat alkalmazni.

A beszámolókból kitűnt, hogy a mi jogszolgáltatásunk körében ismert szabadságelvonás nélküli szankciók kerülnek alkalmazásra másutt is, azzal a többlettel, hogy sok helyen vannak az ún. félszabad intézmények, melyeknek egyik formája a szabad munkahelyen való nappali tevékenység mellett na-

ponta este történő intézetbe való bevonulás, vagyis éjszakai ott-tartózkodás, másik formája a hétvégi bevonulás kötelezettsége, esetleg közmunka végzésével összekapcsolva. Számosan utaltak a pártfogó felügyelet különböző formáira, amelyek jelentős mértékben képesek fokozni a szabadságelvonás nélküli büntetések hatékonyságát egyfelől felügyeleti, másfelől segítő, támogató tevékenységükkel.

A magyar delegáció részéről Gárday Gyula igazságügyminisztériumi főosztályvezető ismertette a magyar jogszabályi rendelkezéseket, valamint a bírói és a büntetésvégrehajtási gyakorlatot, amely mindenben megfelel a korszerű büntetőpolitikai nézeteknek és irányzatoknak.

A határozatokban az előbbiekben ismertetett elvek kerültek elfogadásra azzal a kiegészítéssel, hogy felhívták a figyelmet a nők különleges jogaira, amennyiben velük szemben szabadságvesztés alkalmazására csak kivételesen kerüljön sor és ez esetben biztosítva legyenek a női mivoltuknak megfelelő feltételek.

ad *5. „Az ENSZ normák és irányelvek szerepe a büntető igazságszolgáltatás körében: a szabályalkotástól az alkalmazásig és a halálbüntetés kérdése"* c. téma körében megvitatásra került a különböző tárgykörökben az ENSZ szervei által kidolgozott és közzétett határozatok, irányelvek, deklarációk stb. gyakorlati érvényesülésének a kérdése. Az emberi jogok egyetemes deklarációja, a kényszervallatások, kínzások tárgykörében kidolgozott határozattervezet, a büntetésvégrehajtási standard minimum, valamint a büntető igazságszolgáltatás és a bűnmegelőzés tárgyában létrejött határozatok vonatkozásában megállapítást nyert, hogy ezek messzemenően befolyásolták egyfelől a törvényhozási tevékenységet, másfelől a joggyakorlatot. Felvetődött annak az igénye, hogy az ENSZ a tagországok felé intenzívebb információgyűjtési tevékenységet végezzen, miáltal teljesebb képet lehetne nyerni az említett határozatok befolyásáról, hatásáról és fokozni lehetne az erőfeszítéseket a különböző határozatok eredményesebb végrehajtása érdekében.

A halálbüntetés kérdésében nagyarányú vita bontakozott ki, melynek során és az ENSZ által beterjesztett jelentés kapcsán felsorakoztatták egyfelől a halálbüntetés mellett és másfelől ellene az eddig ismert érveket, de lényeges határozat nem született, mert az eltörlésre, illetve bizonyos ideig történő nem alkalmazásra irányuló határozati javaslatot az előterjesztők visszavonták. Lényegében kihangsúlyozták a halálbüntetés kivételes jellegét és azt, hogy biztosítani kell az átváltoztatás, a felfüggesztés és a kegyelmezés lehetőségét, amelyek általában megtalálhatók a civilizált országok törvényi rendelkezéseiben.

ad *6. „A bűnmegelőzés új perspektívái, a büntető igazságszolgáltatás és a fejlődés: a nemzetközi együttműködés szerepe"* c. témát egy munkabizottság tárgyalta, amely a bűnözés új formáit, a bűnözés és a fejlődés összefüggéseit taglalta és ennek kapcsán a társadalmi tervezés és megelőzés összekapcsolásának a fontosságát világította meg, valamint a nemzetközi információcsere és a tudományos kutatások szükségességét hangsúlyozta ki. Ebben a körben megvitatták az ENSZ kutatóintézeteinek a szerepét, valamint az ENSZ technikai segítségnyújtásának a fontosságát húzták alá és kifejezték az erre irányuló fokozottabb igényeket. A határozatok az említett követelményeket fejezték ki.

A Kongresszus az ún. „Caracasi Deklaráció" elfogadásával zárult. A Deklaráció általánosságban megfogalmazza a Kongresszus különböző határozataiban foglalt követelményeket, így:

— a büntető igazságszolgáltatás és a bűnmegelőzés stratégiájának a sikere az egész világon elsősorban a társadalmi feltételek és az életviszonyok megjavulásától függ, ezért a bűnözés elleni harc nem szorítkozhat a büntetőjogi eszközökre;

— a bűnmegelőzés és büntető igazságszolgáltatás kérdését a gazdasági fejlődéssel, a politikai rendszerrel, a társadalmi és kulturális értékekkel és a társadalmi fejlődéssel, valamint egy új nemzetközi gazdasági renddel összefüggésben kell vizsgálni;

— fontos és elsődleges kérdésnek kell tekinteni, hogy a bűnmegelőzés és a bűnelkövetők kezelésének a programjait minden ország társadalmi, kulturális, politikai és gazdasági helyzete alapján, a szabadság légkörében és az emberi jogok tisztelete mellett kell kialakítani és a büntetőpolitika, illetve a bűnmegelőzés tervezését összhangba kell hozni a társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális fejlődés stratégiájával;

— a tudományos kutatást elő kell mozdítani, hogy minden ország és régió bűnözési helyzetét illetően megfelelő ismeretekkel rendelkezzen;

— a büntető igazságszolgáltatási szervezet tagjai feladataik betöltéséhez megfelelő képesítéssel rendelkezzenek és minden személyi vagy csoportérdektől függetlenül végezzék tevékenységüket;

— büntetőpolitika és az igazságszolgáltatási szervezet a törvény előtti egyenlőség elvén alapuljon, biztosítsa a védelem jogát, a gyors és igazságos jogszolgáltatást, garantálja mindenki számára a biztonságot és a szabadságjogok védelmét;

— állandóan keresni kell az új megoldásokat és eredményesebb technikai eszközöket és módszereket kell kidolgozni a bűnmegelőzés és a bűnözők kezelése terén;

— a családnak, az iskolának és a munkának életfontosságú szerepe van a társadalompolitika és a pozitív magatartások kialakítása útján a bűnözés megelőzésében, ezeket a tényezőket alapul kell venni a nemzeti tervezésben és a büntetőpolitika, valamint a bűnmegelőzési programok megállapításában;

— az Egyesült Nemzetek Szervezetének fontos szerepe van a nemzetközi együttműködés kialakításában és a büntetőpolitika területén normák és irányelvek kidolgozásában, ezért fontos, hogy az Egyesült Nemzetek Közgyűlése és a Gazdasági és Szociális Tanács megfelelő intézkedéseket hozzon az Egyesült Nemzetek megfelelő szervei által a bűnmegelőzés és a bűnözők kezelése tárgyában végzendő tevékenységének fokozása érdekében; különösen fontos ez regionális szinten, ahol a speciális viszonyoknak megfelelően kutatóintézetek létesítésével, valamint kiképzési és technikai segítség nyújtásával biztosítható az Egyesült

Nemzetek VI. Kongresszusa által hozott határozatok hatályosulása, továbbá a bűnmegelőzés tárgyában a nemzetközi együttműködés új távlatai nyithatók meg; az említett célok érdekében együtt kell működnie az Egyesült Nemzetek minden szervének azzal az ENSZ Bizottsággal, amely a bűnmegelőzés és a bűnözés elleni harc céljából alakult, hogy érvényre juttassák a helyes közgyűlési határozatokat;

— végül felhívja a Közgyűlést, hogy a jelen Deklarációnak a szellemében a lehető leggyorsabban megfelelő határozatokat hozzon.

Vermes Miklós

Marton Géza, a civilista*

Marton Géza munkássága a kártérítési jog területén

Negyedóra keretében akár csak felvázolni is azt, mit jelent Marton Géza a kártérítési jog elméletének fejlődése szempontjából, nem csak a magyar, hanem az európai polgári jognak, nem lehet. Marton Gézára emlékezni anélkül, hogy élete legnagyobb küzdelmét ecsetelnők, ugyancsak nem lehet. Scilla és Charibdis közt indul hát a tanítvány, amikor rövid szavakban emléket kíván állítani a csonka műnek, melyre a mester egy alkotó életet áldozott.

Mikor került először szembe Marton Géza a kártérítési jog elvi alapjainak megoldatlanságával, nem lehet pontosan megállapítani. Ő minden részproblémában keresse az egészet; soha sem volt elszigetelten római jogász, kizárólag civilista sem: sőt kizárólag jogász sem. Kártérítési jogi elméleti rendszere lassan állott össze; ennek folyamatát szeretném áttekinteni.

Úgy hiszem, a „Furtum mint delictum privatum" tanulmányozása során figyelt fel először olyan mozzanatokra, melyek később kártérítési munkásságának sarokpillérei lettek. Maga a delictum privatum fogalom, s annak a pandektajogi iskola és a modern tradíció általi félreértelmezése az egyik ilyen pont. A condictio furtiva jogosultságainak köre, a vendéglős és a hajós felelőssége lopásért, alkalmazottaiért, de véletlenekért is, a vélelmezett vétkesség, a másik.

A magándeliktumért való természetszerűen vétkességi felelősség pandektajogi továbbfejlesztése körében találkozott azzal a felelősséggel, melyről állították, hogy szintén vétkességért áll fenn, de amelyről azonnal megállapította lényeget látó szemmel, hogy ez már más elvi alapokon nyugszik, mint a deliktuális. Tovább szőtte ezt a szálat, amint a furtumról írott könyvének kézi példányába bejegyzett feljegyzései bizonyítják. Vizsgálódásainak eredménye 1924-ben a „Felelősség custodiáért" c. dolgozata. A téma római jogi, az interpolációkutatás nemzetközi eredményeire támaszkodik, de a záró akkordban a civilista szólal meg, aki a jogot keresi a római jogon keresztül: abban a korszakban, amikor a magánjogi törvénykönyv javaslatának végleges formáját kereste a magyar jogásztársadalom, ő ehhez tesz indítványt az őrizetbe vett dolgokért való objektív felelősség, egy egészen az erőhatalomig terjedő felelősség törvénybeiktatásához.

Ezzel a rövid javaslattal indult meg küzdelme, amelyet egy életen át folytatott a polgári jogi felelősség vétkességi alapelve helyett más alapelv elfogadtatásáért.

Kutatni kezdte, milyen más alapok lennének figyelembe vehetők a polgári jogi felelősség egységes felépítéséhez. Verschuldensprinzip — Verursachungsprinzip tanulmánya 1926-ban egyrészt kimutatja, hogy a vétkességi elv túl szűk a polgári jogi felelősség teljes megalapozására mind bizonytalansága, mind terjedelme, mind bizonyítási nehézsége miatt; másrészt a helyette javasolt okozatossági elvet utasítja vissza, mint amely a felelősség megalapozására túl tág. Szépen tűnik ki ebben a munkájában szintetikus szemlélete. A vétkesség nem lehet másmás értelmű a jog különböző ágazataiban és az erkölcstanban, hanem egységes fogalom; az okozatosság ugyancsak az, filozófiában, fizikában, jogban egyaránt. Minden elméleti megerőszakolás, a fogalmak eltorzított használata tudománytalan és megbosszulja magát. Itt vet számot és számol le a hazai judikatúra által elfogadott és gyakorlati hasznosságú veszélyességi alapelvvel, kimutatva, hogy az abban fellelhető vétkességi motívum indokolatlan és helytelen; kockázati elvről van szó, ez viszont nem akarati, hanem gazdasági szempont.

Ebben a munkájában tűnnek fel az elvetett alapelvek helyett először az általa javasoltak: az interesse gondolata Merkeltől, a gazdasági tűrőképesség Ungertől, és a polgári jogban indokolatlan megtorlási (quia peccatum est) szempont helyett a polgári jog számára is szükséges megelőzési, nevelő cél (ne peccetur).

Ebben a tanulmányban ismét ad egy egységes elvi alapokon nyugvó javaslatot a kártérítési jog kodifikálására 5. §-ban. Az elhatároló elem még ebben is a vis maior, az ingyenes szolgáltató enyhébb felelőssége culpa in concreto mértékével, a saját közrehatás bírói mérlegeléssel veendő számításba, és lehetőséget kíván adni a bírónak mind a felelősség megállapítására, mind annak mérséklésére, a felek gazdasági teherbíró képessége és a méltányosság alapján.

Ekkor hivatkozik Marton először az Orosz Szovjet Szocialista Polgári Törvénykönyvre, amelyet röviddel előbb ismert meg francia fordításban, mint arra a jogalkotásra, amelyik a magyar javaslatok mellett az objektív felelősség megfogalmazásában leghaladóbb. Itt beszél először saját rendszeréről.

Valóban valamivel szigorúbb az, ismeri el, a felelősség fokát tekintve, a legtöbb érvényben levőnél, de csak akkor, ha a kártérítésre kötelezett oldalát nézzük; a károsult oldalnak viszont nagyobb biztonságot nyújt, és az életben mindnyájan lehetünk mind károsultak, mind károkozók. A társadalmi nevelést, a szorgalmas,

* 100 éve, 1880-ban született Marton Géza, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a Debreceni Egyetem, majd az ELTE Jogi karán a római jog tanára. Az évforduló alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Bizottsága emlékülést tartott 1980. szeptember 25-én. Az emlékülést *Berényi* Sándor egyetemi tanár, az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara Tudományos Bizottságának Elnöke nyitotta meg, utána *Brósz* Róbert tanszékvezető egyetemi tanár „Marton Géza, az ember és oktató", *Visky* Károly c. egyetemi tanár „Marton Géza, a római jogász", *Zlinszky* János ügyvéd „Marton Géza, a civilista", *Asztalos* László egyetemi tanár „Marton Géza tanainak hatása a magyar jogtudományra" és *Márky* Tamás, a Sao Paulo-i egyetem tanára „Marton Géza a tanár hatása külföldön" címmel tartottak előadást. Az emlékülés összefogó témája „Tanítványok Marton Gézáról" volt. Lapunk Marton Géza emlékének *Zlinszky* János „Marton Géza, a civilista — Marton Géza munkássága a kártérítési jog területén" c. írás közlésével adózik.

igyekvő kisebbség érdekét az ő rendszere szolgálná jobban!

A következő évek a polgári jogi felelősség kérdésének vizsgálatával telnek, elsősorban a német, majd a francia irodalomban. 1931-ben teszi közzé „A szubjektív és objektív felelősségi elv küzdelme a francia judikatúrában" című dolgozatában utóbbival kapcsolatos tapasztalatait. Közben nem téveszti szem elől a klasszikus római jog kutatására irányuló erőfeszítéseket: elsősorban Kunkel újabb munkáit veszi számba a „Bonus paterfamilias" címen megjelent dolgozatban, s ismét a magyar törvényhozás munkálataihoz adja hozzá saját eredményeit az ugyanezen évben megjelent „Veszélyes üzem" tanulmányában. Ebben elsősorban az interesse elv érvényesülését tárja a magyar közönség elé, és a hazai judikatúra fényében világítja meg a veszélyességi elv téves és nem kielégítő voltát, egy újabb törvényszöveg kísérletét bocsátva a nyilvánosság elé, az Mtj korrekciójához.

A veszélyes üzemek közül nagy gyakorlati érzékkel emeli ki és teszi ismételten vizsgálódása tárgyává „Az automobil baleseti felelősség" kérdését először 1932-ben, majd 1934-ben „Az automabilos felelőssége" c. dolgozatában, mert meglátja azt, hogy önmagában a technika fejlődése, az élet gyorsulása hozzák létre a fokozott kárveszélyhelyzeteket, amelyeket nem lehet eleve erkölcsileg elmarasztalni, mégis meg kell azokat oldani társadalmi szinten. Meglátja, hogy a gépesítés fejlődése miatt az egyes ember vétkességét messze meghaladó károk keletkeznek, hogy ezek nem is arányosak az okozó vétkességével, „hogy az utcán járás, kocsizás, biciklizés épp oly üzem, vállalat, mint az autózás és épp oly veszélyekkel járhat nemcsak másokra, hanem magára a cselekvőre is, mint a kimondottan veszélyes üzem". Meglátja, már ekkor, hogy a legjobb polgári jogi elv sem lesz képes arra, hogy a technika fejlődéséből eredő, károkat határok közé szorítsa, hanem a jövő megoldása azok társadalmasítása a kötelező biztosítás útján. A társadalom neveléséért felelős jogász öntudata cseng a ki abból a sajnálkozó megjegyzésből, mely e meglátását kíséri: „az általános kárbiztosítás a prevenció elvével ellentétes, lankasztja ennek hatékonyságát". Ennek azonban majdnem tökéletes orvosságát látja a Biztosító visszkeresetei jogában, ha az valóban érvényesíttetik.

Érdekes színfolt, egyetemi oktatóhoz méltó az a „Kísérlet", melyet ugyanezen évben „a laikus jogérzet kipuhatolására a tárgyi felelősség kérdéseiben", német mintára, saját elsőéves hallgatói körében folytat és publikál. Az itt nyert benyomásokat később összefogó nagy francia nyelvű könyvében is hasznosítja, mert úgy érzi, hogy a tárgyi felelősség érvényesülését az elméleti jogászok pandektista előképzettségű terheltsége akadályozza, holott azt az élet parancsoló erővel követeli.

„Az objektív felelősség elve a Magánjogi Törvénykönyv javaslatában" c. jogászegyleti értekezésében Marton részletesen és büszkén elemzi a MTJ 1737. §-ban meghatározott vétlen méltányossági felelősség általános érvényű megfogalmazását. Ismét hangsúlyozza, hogy van Európában még egy törvénykönyv, amely ennél messzebb ment elvileg a vétlen felelősség érvényesítésében, de az időbeli elsőbbséget is magáénak vallhatja az orosz szovjetköztársaság magánjogi törvénykönyve, melynek ezúttal teljes vonatkozó szövegét a magyar jogászközönség elé tárja (1933-at írtunk!).

Marton e tanulmányában részletesen elemzi az Mtj hibáit is, a hatféle felelősségi fokozatot, melyet az 1739. § legszigorúbb abszolút felelősségétől az 1738. § (3) legenyhébb vétkes felelősségéig az egyes esetekben elvi alap nélkül véletlenszerűen megállapított határokkal felmutat, az egyetlen jogosult disztinkció helyett, „amely viszont nincs benne a törvényben: a különböztetés kisember és nagyüzem közt". A kisüzem felelősségének elhatárolására javasolja, először e tanulmányában, az üzemen kívüli elháríthatatlan külső okot, amit a képviselőházi bizottság ugyan beleértett a vis maiorba, de Marton ismét tiltakozik a „világszerte bevett fogalom házi használatra történő átformálása ellen".

Erélyesen támadja Marton az 1738. § (2) felelősségkimentő fordulatát, mely szerint mentesül az épülettulajdonos, ha „minden meg volt téve" a kár elhárítására. A mi Ptknkban is megfogalmazást nyert elvárhatóságként ez az elgondolás, vele szemben Marton a cause étrangère előnyösebb voltát fejtegeti, megállapítva, hogy a kettő úgyis azonos lesz a helyes judikatúra előtt, mert ha keletkezett kár, és a felelősnek bizonyítania kell, hogy ő mindent megtett, úgyis csak a külső ok felfedésével fog tudni szabadulni, akkor pedig jobb ezt rögtön kimondani. Érdekesen elemzi a Javaslat osztálytartalmát, a képviselőház meghátrálását a gyárüzemek felelősségének teljes általánosítása elől.

Összeveti Marton az Mtj szerződéses felelősségi rendszerét a szerződésen kívülivel és kifejti, hogy a kettőnek azonos rendszerűnek kell lennie. Az objektív szerződéses felelősség elvének védelme során először pendíti itt meg az eredményért való felelősség helyességét, a Leistungserfolgo, a szerződéses magatartásért való felelősséggel szemben. Rámutat a szerinte meghatározó alapelvek, a prevenció és a gazdasági és egyéni érdek alakító hatására, és ismét síkra száll a bírói mérlegelésnek engedendő nagyobb tér mellett: a legjobb törvény is „vak, látóvá a bíró szeme teszi".

Végül oly jellemző érveléssel száll szembe az ellene felhozott szigorúbbság érvével: „A választás ez: követeljem-e mint adós a lazaságot a kötelemteljesítésben, melyet a régi elv lehetővé tesz, a magam részére? — amikor számolnom kell vele, hogy saját adósom is élni fog ugyanezzel a lehetőséggel; — vagy vállaljam-e magamra a szubjektív mentséget nem ismerő tárgyi felelősséget? amikor ugyanerre tarthatok számot mint hitelező saját adósommal szemben is. Ama bizonyos Herakles nevű görög ifjú hasonló választás előtt állván, a zordabb, nehezebben járható utat választotta, melyet akkor a régiek mégis úgy neveztek s még nekünk is úgy tanították, hogy ez az Areté, az erény útja. Furcsa volna, ha modern morálprédikátorok éppen az erkölcs nevében kovácsolnának érvet a másik választás mellett. Annál inkább furcsa volna ez, mert a társadalmi szemléletben semmi kétség sem maradhat fenn, hogy a társadalomnak

mégiscsak abból a rendszerből van nagyobb haszna, mely eredményesebben szolgál a károk megelőzésére és a megelőzhetetlen károk helyes elosztására." Itt kifejtett gondolatának védelmére tért vissza, Nizsalovszky Endrével vitatkozva, „Objektív felelősség és jogbiztonság" c. 1933-ban megjelent cikkében.

Ugyanezen évben az Angyal emlékkönyvben „Büntetés és kártérítés" c. tanulmányában szintézisbe hozta a büntetőjogi és magánjogi megelőzés és nevelés céljait és eszközeit és kifejtette a különbséget: a büntetőjogi prevenció a cselekvő személy, a magánjogi a gazdasági életben résztvevő vagyontömeg jogellenes vagy kárt eredményező ténykedésével kapcsolatban érvényesül.

Ugyancsak a magánjogi felelősségnek a büntetőjogihoz való viszonyával, a lex Aquilia deliktuális szemléletének a vétkességi alapelvben való visszacsengésével küszködik 1936-ban megjelent „Magánjogi és büntetőjogi szankciók" c., valamint a Szladits emlékkönyvben publikált „Obligatio ex delicto" c. tanulmányaival is. Párhuzamba állítja Marton a két jogágazatban a nevelés céljának elsőbbségét, ezt a büntetőjogban a reparációs jelleg egészíti ki: míg azonban a retorzió indokát veszti ha a preventív nevelő hatás lehetősége elesik, a reparáció mint önálló jogpolitikai cél is érvényesül másodlagosan.

Érdekes és azóta is pusztába kiáltó fejtegetést találunk a polgári jogi prevenció eszközei közt a perköltségről. Marton ennek bátor alkalmazására hívja fel a bíróságokat, mert éppen ezáltal véli sok esetben megvalósíthatónak a polgári jog nevelő funkcióját. Újra meg újra felötlik ez a gondolat ma is jogpolitikai irányelvekben, elmarad megvalósítása újra meg újra.

1935-ben önálló tanulmánnyá érett a szerződéses objektív felelősség vizsgálata, „Obligations de résultat et obligations de moyens" címen, melynek összefoglalását a magyar gyakorlati jogászok számára az Országos Ügyvédszövetség debreceni vándorgyűlésén „Eredmény-kötelem" címmel tartott előadásában adta. Rámutatott, hogy a szerződő féltől sohasem a magatartást várja a vele szerződő, hanem mindig a számára fontos eredményt; ha ez bekövetkezik, akár az adós közrehatása nélkül is, a hitelező elégedett, ha nem, a legnagyobb szorgosságra való hivatkozás sem vigasztalja; általában nincs is módjában ellenőrizni azt.

Végül vizsgálódásai tárgyává tette egy külön tanulmányban Marton a tárgyi felelősség klasszikus és modern határait. „Vis maior és elháríthatatlan külső ok" c. dolgozatában jutott el odáig, hogy a vis maior helyett generálisan határként ajánlja a cause étrangère fogalmát, mint amin túl a prevenció értelmét veszti, tehát a felelősségre vonás is. Ezen túl felelősséget csak a társadalmi méltányosság, vagy külön törvény által meghatározott esetekben (légi közlekedés) a biztosítás szempontjai indokolhatnak csupán.

Ezzel részleteiben összeállt az a rendszer, melynek, mint mondta, minden követ találta és csak az összeállítás volt saját érdeme, s melyet egy nagy tanulmányban „Les fondements de la rèsponsabilité civile" címmel terjesztett a két háború közti utolsó békeévben a francia közönség elé.

A római, a német és francia jogfejlődés részletes elemzése után e műben Marton rendszeres vizsgálat alá vette a vétkességi felelősséget, annak az erkölccsel való összhangja, a vétkesség szubjektív és objektív szemlélete, az előre nem látható eredmény, és a teljességében nem ismerhető jogszabállyal szemben: akarati állásfoglalás fikciója szempontjából. Megvizsgálja ugyancsak „erkölcsössége" szempontjából a tárgyi felelősséget is, majd kihatásukat a gazdasági életre.

Utána vizsgálat tárgyává tette a tárgyi felelősség elméletét, körvonalazta annak felelősségalapító és alakító elveit, a prevenció, az aktív interesse, a társadalmi igazságosság, a károk megtérítése, a kockázatviselés szempontjait. Részletezte, hogy ezek az elvek ez ideig sem egységes szemlélettel, sem egymással való kölcsönhatásukban nem kerültek vizsgálat alá. Végül vizsgálat alá vonta a magyar és a szovjet jogalkotást, mert ezek gyakorlatában valósult meg legszélesebb körben a polgári jogi tárgyi felelősség.

Mindezek után Marton felépítette a saját rendszerét. A kötelezettségből indult ki. Nincs felelősség azért, amire nem vagyunk kötelesek. A következő lépcső a kötelezettség megsértése: nincs felelősség jogsértés nélkül. A kártérítés mint szankció elemzése következik. Marton itt külön kitér arra, hogy elképzelhető kártérítés jogos magatartásból is (kisajátítás), mert ő ezt a reparációs mechanizmus miatt ide vonja, kihagyva más hasonló, kevésbé jelentős tényállásokat (szomszédjogi aktusok), amelyeket mi ma kártalanítás címen külön szemlélünk és kiemelünk a kártérítés köréből.

A következőkben összehasonlítja az erkölcsi és a jogi felelősség alapjait, az egyéni és a társadalmi felelősség elvi alapjait. Így jut el a társadalmi nevelés, megelőzés, mint a polgári jogi felelősség és minden jogi szankcionálás legfontosabb mozgató rugójához. E megelőzés határát a vis maior helyett a cause étrangerèben vonja meg. A megelőzés mellett két segédelvként fejti ki kártérítés vonalán az egyéni érdek és a társadalmi érdek kettős szempontjait. Végül a kárkiegyenlítés és kárelosztás társadalmi célját sorolja még ide.

A felelősségi elvek játékát vizsgálva kifejti a bírói mérlegelés elengedhetetlenül fontos szerepét a kártérítési jogban. Megvizsgálja az elvek érvényesülését a szerződéses és a szerződésen kívüli felelősség körében, és záró értékelést ad a teljes rendszerről, hozzávetve tapasztalatait a laikus jogérzettel kapcsolatban.

„Habent sua fata libelli, habent sua fata el ideae", mondta Marton gyakran. Ha ez a könyv nem a második világháború küszöbén jelenik meg, talán jóval nagyobb visszhangot vált ki és kihat a polgári jogi felelősség alakulására az európai kontinensen. Visszhangja így is megvolt, a szerző egy csapással a kártérítési jog nagy tekintélyévé emelkedett.

Szladits Károly érdeme, hogy a készülő hat kötetes Magyar Magánjogban Martonnak adta a kártérítési rész megírását, teljesen szabad kezet engedve neki saját rendszere kifejtésére, s ez így közkincsévé válhatott a magyar jogásztársadalomnak, annak ellenére, hogy a Systéme magyar kézirata 1944-ben

félbeszakadt, s a kézirat megjelentetését csak az utóbbi években vette a Magyar Tudományos Akadémia tervbe.

Az 1939-ben megjelent III. kötet a kötelmi jog általános részében az alapfogalmak, így a kár, az okozatosság, a többek okozása, a sértett közrehatása, a kártérítés terjedelme, módozatai és a nemvagyoni kár kérdéseit tárgyalta. Az 1942-ben megjelent különös rész az egész elméleti alapvetést és dogmatörténeti fejlődést tartalmazta, kiegészítve a legújabb német javaslat ismertetésével, melyet egyébként közben Marton külön tanulmányban is tárgyalt 1941-ben, majd saját rendszere részletes kifejtését és a magyar tételesjog és bírói gyakorlat összehasonlító alapon történő kritikus tárgyalását. Marton Géza rendszere így mind kül-, mind belföldön elérhetővé vált.

Közben kitört a második világháború, és inter arma silent musae. 1939-ben, az utolsó békenyáron még ismertette Marton a kártérítés és a vétkesség szükséges kapcsolatáról alkotott nézeteit a l'Association H. Capitant első kongresszusán; 1942-ben „Individuális és szociális szemlélet a kártérítési jogban" c. tanulmányában interesse szemléletének általános társadalmi szempontjait fejtette ki, és ugyanez évben tartotta akadémiai székfoglalóját „A római magánjogi felelősségi tan válságáról", de a probléma, a polgári életben keletkezett kár viselésének kérdése, elméleti játékká zsugorodott egy olyan világban, ahol a károkozás célzatossága soha el nem képzelt méreteket öltve bontakozott ki. A nagy világválság alatt Marton hitt a jobb és józanabb világ megszületésében, a szociális szemléletű társadalom eljövetelében és csendben dolgozott magyar monográfiájának kéziratán, egészen 1944 Balatonfüreden eltöltött nyarának végéig.

Aztán eljött 1945 és megkezdődött a szocialista magyar jog építése, alakítása. A hatvanöt éves tudós rommálőtt lakásba, feldúlt tanszékére visszatérve, addig megszokott független nyugalmát nélkülözve, töretlen energiával látott neki eszméi ellenőrzésének a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok között. A római jogi kártérítési felelősségről írott három tanulmányán kívül elsősorban ez foglalkoztatta a következő tizenkét évben.

Lelkesen kezdte el tanulmányozni a szovjet elméleti szerzőket, az általa oly sokszor ismertetett objektív megfogalmazású jogra épült gyakorlatot, és azok jobb megértése érdekében oroszul is tanulni kezdett. E vizsgálódásai eredménye volt tanulmánya „Három könyv a szovjet kártérítési felelősségről", amely élete utolsó évében jelent meg; de kimerítően felhasználta szovjet-jogi ismereteit utolsó, posztumusz munkájában is.

Nem zavarta meg őt, hogy a szovjet szerzők az 1930-as évektől visszatértek a vétkességi gyakorlathoz. Ő tárgyilagosan felülvizsgálta rendszerét és úgy találta, hogy az a szocialista viszonyok között épp úgy, sőt jobban megállja helyét. Ebben alátámasztotta az új magyar judikatúra néhány eredménye, melyeket lelkesen üdvözölt és kommentált (Tárgyi felelősség átvett dolgok őrizetéért" 1948; „Kártérítés jogunk legújabb fejleményei" 1954).

Úgy látta, hogy elérkezett a magyar polgári törvénykönyv megalkotásának ideje, viszont csaknem kész monográfiája lezárásához be akarta várni az új társadalmi rendben bekövetkező jogfejlődés eredményeit. Ezért azt félretette (hogy többé elő se vegye) s már 1945—46 telén megalkotta a „Tervezet"-et „egy polgári jogi törvénykönyv kártérítési fejezetéhez", amely utóbb alapjául szolgált a Ptk előmunkálatai során sokszorosítva kiadott tervezetéhez. Ebben a széles alapokra fektetett 24 §-ból álló tervezetben, amelyet általános elméleti és tételes indoklással látott el, és függelékben hozzá igazított az Mtj egyes szakaszaihoz, még egyszer gyakorlati összefoglalását adta a „Marton rendszernek", melyet aztán szovjet jogi tanulmányaival is kiegészítve németül is publikálni szándékozott „Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung" c. dolgozatában.

Harcosan állott ki igaza mellett, amelyben hitt. „Nem elég az igazságot felismerni", írta. „Síkra is kel szállni mellette, remélve, hogy az életben a haladás és az anyagi valóság nyomása meg fogja törni a milliók agyában megrögződött eszmei nézeteket, meg fogja teremteni a számára szükséges jogi formák érvényesülési lehetőségét".

Eszmei igazságáért való harca jegyében tartotta nagy előadását 1953. június 3-án a kari tanácsülés előtt „A polgári jogi felelősség elméleti kérdései" címmel, amely csak kéziratban maradt fenn. Ebben az újabb magyar és a szovjet jogfejlődést, de a szocialista országok fejlődését is vizsgálva mutatta ki, hogy rendszere a nagyüzemi termelés és az áruviszonyok, valamint a szerződési rendszer fennmaradása esetén a szocialista társadalomban is érvényes. Világhy Miklós azon észrevételét, amelyben az objektivizmust, az osztályérdekek szem előtt tartásának hiányát, a rendszer időtlen érvényességű beállítását vetette a szerző szemére, Marton azzal utasította vissza, hogy nem kell osztályszempontokat bele vinni a jogi mechanizmus működésének gépezetébe ott, ahol az nem osztályérdekeket fejez ki.

Hitt abban, hogy meggyőződéséről meg tudja győzni tanítványait. „Jól tudom, írta 1946-ban, hogy rendszerem igen távol van nemcsak az elismeréstől, de a puszta megismeréstől is. Tudom, hogy bármilyen kitűnően megalkotott tudományos rendszernek is nagy erőfeszítésekre van szüksége ahhoz, hogy a régi gondolatvilágban felnőtt nemzedéket a maga eszméinek megnyerje. De ha Thirring Lajosnak sikerült a tárgyi felelősséget egyetlen huszáros rohammal bevinni a magyar jogi közvélemény rokonszenvébe, akkor talán nekem is sikerül ezen már befogadott tárgyi szabályok alá a megfelelő helyes, tudományos elvi megalapozást és a helyes szövegbeli formulázást megadni. Talán, mondtam, mert hisz az eszmékre is áll: habent sua fata! Ha a rám kedvezőtlen alternatíva volna is a sorstól előírva, a fáradozásaim sikerét nem adatnék is meglátnom: a próféták és prédikátorok hitével hiszem, hogy azok nem voltak hiába. A fejlődésnek erre kell haladnia!"

A próféta 23 éve távozott körünkből és nem adatott meg neki, hogy fáradozásai sikerét meglássa. A rendszer, amelyben hitt, ma is érvényesül lényegében a magyar gyakorlatban és ma sem va-

lósult meg törvényben és elméletben. Kérdéses, hogy meg fog-e valósulni, s hogy meg kell-e valósulnia. A társadalom technicizálódása olyan méreteket öltött, hogy ma már bármely kitűnő polgári kárelosztási rendszer sem tudja a társadalom egyedeit a kártól megóvni, csak a kárbiztosítás teljes átfogó rendszere, a kár szocializálása. Ezzel, amint Marton is helyesen látta, amint legutóbb Sólyom László kitűnő munkájában megfogalmazta, ugyanakkor a kárviselés preventív hatása ellen dolgozunk, a Marton szerint másodlagos reparációs szempont teljes érvényesülése kedvéért. Marad természetesen a visszkereset a felelős károkozó ellen, a másodlagos kárelosztásban ismét felmerül a nevelés, megelőzés gondolata, s keresendő ennek helyes elvi alapja, de nem azonos már a jelentősége.

A társadalom egyszerű tagját ugyanis addig érdekli a kártérítés, míg az ő kára térül. Megállhat-e itt a jogásztársadalom is? Nyilván nem. A polgári jogban rejlő nevelőerőt a jogalkotó és jogalkalmazó nem dobhatja el, „mint hitvány eszközt, mely felesleges lett". A kérdés, hogy milyen elv alapján marasztaljuk a károkozót, milyen elv alapján mentesítjük, ma is fontos jogpolitikai kérdés.

Ha elérjük a károk teljes mértékű társadalmasítását, ha a kárfelelősség tényleg csak másodlagos lesz, felvetődhet a gondolat, nem elegendő-e a magatartás alapján ítélnünk az eredmény helyett, nem vihetjük-e bele a polgári jogba a büntetőjoghoz hasonlóan az ártatlanság vélelmét.

Úgy érzem, még ma is, még a társadalmi kárelosztás teljes megvalósulása esetén is van rációja a polgári jogban Marton elvi alapjai megtartásának. Ha a bíró megkapja a mérlegelési jogkört a katasztrófát okozó felelősség mérséklésére, úgy az objektív alapon való másodlagos felelősség a polgári jogban hatásosabb, mert amint Marton tanította, a biztosabban érvényesülő szankció nevelő hatása erősebb. Ennek pedig a polgári jog területén, ahol a hátrány nem erkölcsi, csak anyagi, megvan a maga értelme. Marton Géza tanítása érdemes arra, hogy ma is merítsünk abból.

Zlinszky János

A portugál fasizmus érdekstruktúrája és az alkotmány

I.

Európa két leginkább ismert fasiszta rendszere a német és az olasz. „A két rendszer — eredetének megfelelően — más-más ökonómiai funkciót töltött be."[1] A német fasizmus a gazdaság extenzív-intenzív periódusváltásának terméke, még akkor is, ha a fasizmus létrejöttére magyarázatot „nem a német tőkés fejlődés specifikumaiban vagy nem elsősorban abban, hanem a német politikai szituációban kell keresni."[2] Ezzel szemben az „olasz fasizmusra éppen az a feladat hárult, hogy biztosítsa az extenzív növekedés, azaz a tőkeakkumuláció feltételeit, amire az olasz burzsoá demokrácia teljesen képtelennek bizonyult."[3]

Első durva megközelítésben a portugál fazismust az olasz típusba sorolhatjuk, bár annak központi gazdasági funkcióját — a gazdaság extenzív fejlődése feltételeinek megteremtését és biztosítását — csak fokozatosan és az olaszénál jóval lassabban juttatta érvényre, bontakoztatta ki. Ugyanakkor maga is rendelkezik az előbb említett két fasiszta típusú uralmi rendszer általános közös jellemzőivel, melyeket a következőképpen foglalhatunk össze:

1. a burzsoázia kiengedi kezéből a közvetlen politikai hatalom gyakorlását, s azt egy — a polgári társadalom reprodukciójából kiszorult — réteg kezébe adja;

2. ennek következtében „a végrehajtó hatalom teljesen önálló, független, a politika egészét meghatározó szerepre tesz szert";[4]

3. e végrehajtó hatalom ugyanakkor egy tömegmozgalom bázisán fejlődik ki;

4. e tömegmozgalom és a burzsoázia szövetségének alapját a partikuláris érdekek puszta formális összegződéseként létrejött nemzeti érdek képezi (tudniillik pl. Portugáliában a burzsoázia egy meghatározott része, valamint a kisparcellás parasztság érdekeinek védelmét csak mint a „nemzeti" érdekek védelmét tudták megvalósítani);

5. „nem a kapitalista rendszert fenyegető forradalmi válság időszakában" kerül hatalomra, „hanem annak lezárása után, olyan pillanatban, amikor a válságot forradalmi úton már nem lehetett megoldani".[5]

II.

Röviden mit jelentett ez a válság a portugál társadalom egészét tekintve?

1910-től 1926-ig, azaz a polgári köztársaság megteremtésétől annak bukásáig tartó időszak az ország — egy évszázadon belül — másodszori, ezúttal is sikertelen találkozása a világpiaccal. E sikertelenség legáltalánosabb okaként a nemzeti piac kialakulásának, illetve a portugál iparnak, mint nemzeti, azaz önmagában megálló iparnak a fejletlenségét, részben hiányát kell megjelölnünk.

Az agrárszektor legkényesebb területét az északi parcellás parasztság jelentette, mely tradicionálisan a portói bor termelésére és angliai exportjára specializálódott. Az angol fogyasztási piac átstrukturálódása, valamint a francia és spanyol borok versenye következtében csökkenő borárak érzékenyen érintették az e versenyben lemaradó portugál borterme lőket. E szituációra a portugál kisparaszt nem reagálhatott termelési szerkezetének pl. a tej- és hústermelést középpontba állító átalakításával, mivel Portugáliában nem létezett olyan tehetősebb munkásréteg, mely — ha e termékeket egyáltalán fogyasztotta, azokat a piacról szerezte volna be. Az önellátás felé történő irányváltást pedig az gátolta, hogy az ilyen típusú gazdálkodáshoz szükséges nagyobb mennyiségű földterületet latifundiumok monopolizálták. E zsákutca a parcellás parasztság válságának ezernyi jelét termelte ki, kezdve az eladósodástól a birtokaprózódáson át a népességrobbanásig és az egyre növekvő kivándorlásig.

A polgári liberális köztársaság meglehetősen labilis 16 éve alatt — melynek során 40 kormány váltotta egymást — a portugál társadalom különböző rétegei közt olyan sajá-

[1] *Vajda* Mihály: A fasiszta diktatúra funkciója, Magyar Filozófiai Szemle, 1970. 3—4. sz.
[2] *Vajda*, i. m.
[3] *Vajda*, i. m.
[4] *Vajda*, i. m.
[5] *Vajda*, i. m.

tos patthelyzet alakult ki, hogy saját bázisán semelyik osztály vagy réteg sem volt képes a válságra egy egész társadalmat átfogó „választ" adni: sem a nemzeti burzsoázia a világpiacra orientálttal szemben; sem a regionálisan meglehetősen megosztott munkásság a burzsoáziával szemben; sem a kisparasztság a latifundistákkal szemben; sem a latifundisták az előbbiekkel szemben. E rétegek önálló politikai akciókként is megfogalmazódó kísérleteinek kudarca során a társadalom újabb és újabb, korábban politikailag passzív rétegei mobilizálódnak, míg csak el nem jutunk az addig politikailag megmozdíthatatlannak tűnő alaphoz: színre lép a kisparaszt, kiben a társadalom összes osztályának ellentmondása felgyülemlett, s e színrelépéssel kezdődik a portugál fasizmus története.

III.

A válságra az egész társadalmat átfogó „válaszként" Portugáliában végülis a korporatív fasiszta államszervezet születik meg, mely a benne érdekelt rétegek törekvéseit kifejező ideológia-töredékeket a fasiszta mozgalom ideológiájában olvasztja egybe. E mozgalom és ennek ideológiája, bár korlátolt és jobboldali—módon, de képes volt akkor a válság egészének lereagálására. Meg tudta ragadni ennek két nagy problémakörét, melyek a kisárutermelő parasztságot és a nemzeti tőkét érintették. Ezt a következő idézettel szemléltetnénk: az állam 1926 előtt „Nem törődött, de nem is volt megfelelő anyagi ereje helyreállítani a szárazföldi és tengeri közlekedési hálózatot, támogatni a földművelés, ipar, kereskedelem fejlődését, megoldani a villamosság problémáját... Miért csodálkoztunk azon, hogy a nemzeti termelés nehézkes és drága volt, amit a külföldi konkurrenciája lehengerelt?... Elkerülhetetlen volt, hogy nagy tömegek hagyják el Portugáliát, ami lecsökkentette népünk szaporodási arányszámát... a spekulációs és kalandorszellem elnyomta a becsületes üzleti szellemet, uzsora ült a tőke törvényes és megérdemelt kamatjának helyébe, ..."[6]

Bár ez ideológia úgy — ahogy zárt rendszerbe foglalja össze az általa képviselt vagy mozgósítani kívánt osztályok problémáit, a valóságban ez osztályok érdekszövetsége zárt és hatékony gazdasági, illetve politikai rendszerré csak nehézkesen állt össze. Az 1926-tól 1933-ig terjedő időszak lényege éppen a nemzeti érdekeltségű tőke politikai útkeresése, valamint a kisparaszti bázisú tömegmozgalom egyidejű mozgásuk útján történő egymásra találásukban áll. A sorozatos politikai patthelyzet az, mely a kisparasztot a válság megoldásának kiindulójává teszi.

„A parcellás parasztok óriási tömeget alkotnak, amelynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül, hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól ahelyett, hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket. ... Képtelenek ... arra, hogy osztályérdekeiket saját nevükben akár egy parlament által, akár egy konvent által érvényre juttassák. Nem tudják önmagukat képviselni, képviseletre szorulnak. Képviselőjüknek egyúttal urukként, felettük álló tekintélyként kell megjelennie, korlátlan kormányzati hatalomként, amely más osztályokkal szemben oltalmazza őket és felülről esőt meg napfényt küld nekik. A parcellás paraszt politikai befolyása tehát végső fokon abban jut kifejezésre, hogy a végrehajtó hatalom alárendeli magának a társadalmat."[7]

1926. május 28-án került sor Gomes da Costa tábornok katonai lázadására, amely, mint „katonai szabadító" mozgalom nem véletlenül indult Bragából — a kisárutermelő parasztság legjellemzőbb területéről —, s nem véletlenül deklarálja pártérdekeken való felülállását. Pár hónapos hatalmi huzavona után — melynek során megfosztják tisztségétől a köztársasági elnököt, feloszlatják a parlamentet, a választott községi tanácsokat kijelölt adminisztratív bizottságokkal helyettesítik és a sajtót cenzúra alá vetik — a legfelső hatalmat Carmona tábornok szerzi meg, aki egy júliusi katonai államcsíny során a kormány elnöke lesz, 1928-ban pedig köztársasági elnökké választatja magát. A vezető személyek kezdeti labilitása mutatja azt is, hogy a „tömegmozgalom" címszó alatt jelzett folyamat esetében egy rendkívül összetett jelenségről van szó: egyrészt a katonai felkelések sokaságában (pl. 1925. április, július, 1926. február) nehezen különíthetőek el a monarchista indításuak azoktól, amelyek már csírájukban a nemzeti tőke és a kisparasztság szövetségének kifejezői; másrészt tartalmilag ugyan nyilvánvaló, ám szervezetileg tisztázatlan e katonai alakulatok kapcsolata az északi parcellás parasztok Seara Nova (Új Szántó) elnevezésű, olykor militarista formát öltő mozgalmával. Bár e mozgalom elnevezése (Új Szántó) is jelzi e „parasztmozgalom" képviselte feszültség levezetésének ösztönös irányát, nyilvánvaló, hogy ez irány a latifundisták érdekének megsértése nélkül nem lett volna keresztülvihető. Ezért a kisparcellák konszolidálásának egy sajátosan összetett módja kezd 1926-tól kibontakozni.

Amennyire azt az északi terep (hegyvidéki) körülményei megengedik, (főleg erdőirtással) új földeket vesznek művelés alá, növelik az öntözött területet, valamint ezzel párhuzamosan kisajátítják a műveletlen földek jórészét. Az uzsoratőke nyomása alól pedig alacsony — a korábbi 11% helyett 3,75%-os — kamatú hitelekkel szabadítják fel a kisparasztságot. Mi az azonban, ami az eddig leírtaktól eltérően valóban újszerű a kisparcella konszolidálásának módjában? Ennek lényege a következőkben áll: ha a kisparcella igényeit extenzív terjeszkedéssel nem lehet kielégíteni, akkor módot kell adni arra, hogy azonos földterület mellett nagyobb értékű mezőgazdasági terméket állíthasson elő. Ez pedig oly módon érhető el, hogy a polgári demokrácia ideje alatt kényszerönellátásra termelő kisbirtokokat „mentesítik" az extenzív művelést igénylő — de önellátásukban nélkülözhetetlen — növények (pl. gabonafélék) termesztése alól, akik így kisparcellájukat jóval nagyobb hasznot hozó mezőgazdasági termékek előállítására, valamint az állattartáshoz nélkülözhetetlen kukorica termelésére állíthatják át. Viszont e folyamat az állam részéről igényli, hogy egyre nagyobb támogatást nyújtsanak a déli, búzatermelő latifundiumok részére, me-

[6] Salazar álameszméje — sajtó alá rendezte Szedlár Ferenc, Sárvár, 1941.

[7] *Marx*, K.: Louis Bonaperte brumaire tizennyolcadikája, MEM 8. 186—187. old.

lyeknek ily módon már nem pusztán a nemzeti iparhoz, hanem a kisparaszti parcella szükségleteihez kötődő igényeket is ki kell tudnia elégíteni. Így ahelyett, hogy a kisparcella és a latifundium érdekei kibékíthetetlen és feloldhatatlan ellentétben ütköznének egymással, olyan gazdasági struktúra jön létre, melyben e szinten még egymás előfeltételeivé is válnak.

Míg a kisparaszt megsegítése közvetett csatornákon keresztül folyik, addig a nagybirtok direkt gazdasági protekcionizmust élvez, melynek szerve pl. a már korporatívan megszervezett Gabonatermelő Szövetség. E közvetlen támogatás eredményét mutatja, hogy a latifundiális déli megyékben a búza vetésterülete 1927—32 között 30—70%-kal nőtt. Ez extenzív növekedést egyrészt elősegíti, másrészt a megnövekedett terméseredmények stabilizálását szolgálja a Nemzeti Hitelbank (Caixa Nacional de Credito) által nyújtott ún. „búzakampányhitel".

A búzaimport fokozatos megszűnése alapfeltétele a többé-kevésbé zárt, nemzeti iparosítást kívánó és azt előfeltételező portugál gazdaságnak. Ha a portugál munkásság hazai gabonával történő ellátását a nemzeti orientációjú burzsoázia érdekének is tartjuk, legalább annak kell tekintenünk azt is, hogy az iparához szükséges termelési eszközökben, s főként alapvető nyersanyagokban se szoríthassák meg külföldi vetélytársai. Ami a latifundium képviselőinél régebben feudális mezben, ekkor pedig új nemzeti köntösben, mint szűkkörű protekcionizmus jelentkezett, az a nemzeti piacra orientálódó ipar képviselőinél szükségszerűen átfogóbb rendszerré kellett hogy kiépüljön. E magasabb fokú zártsági követelmények a „Nacionalismo Economico" jelszavával kerültek be a portugál köztudatba. Csakhogy ahhoz, hogy egy ilyen jellegű gazdasági nacionalizmus követelményeinek eleget lehessen tenni, a a portugál társadalom szerkezetében mélyreható változásokat kellett eszközölni. E változásokat valóban „eszközölni" kellett: mert csak az állam aktív közreműködésével voltak elvégezhetők a szerkezetváltozásnak azon feladatai, amelyeket a szabadversenyes kapitalizmus „automatikus" mechanizmusai, valamint annak politikai felépítménye, a liberális demokrácia állama a maga „éjjeliőr" szerepével képtelen lett volna keresztülvinni.

A zárt gazdaság ugyanakkor Portugália esetében csak mint a gyarmatokkal együttesen zárt gazdaság képzelhető el, melyben a tengerentúli területek nemcsak az anyaország egyik legfőbb nyersanyagforrásaként, hanem szűk belső piacának extenzív meghosszabbításaként is döntő súlyra tesznek szert. Ennek szellemében az *1930-as Gyarmati Akta* (Acto Colonial) fel is számolta a helyi adminisztrációnak a köztársaság idejére oly jellemző decentralizáltságát. A gyarmatokkal való zárulás szükségessé teszi a szállítások jórészének államosítását, valamint erőteljes kereskedelmi flotta építésének megkezdését. (Kereskedelmi flotta hiányában Portugália a gyarmati kereskedelemből származó hasznának jelentős részét volt kénytelen átengedni Angliának, a „szállítónak".) A hajóépítés a Portugálián belül már amúgyis jelentős ipari központként szereplő Lisszabonban és Setubalban összpontosult, mely utóbbinak szinte kizárólagosan nehézipari jellege az elkövetkező időkben csak tovább erősödött.

Ami az ipari tőke koncentrációját és üzemi viszonyait illeti, az 1931-ben megszületett *„versenyellenes törvény"* (Lei do Condicionamento Industrial) lehetővé tette a jórészt a fogyasztási cikkeket gyártó középüzemek létének védelmét, működésük feltételeinek biztosítását anélkül, hogy a termelési eszközöket gyártó szektorban, a gyarmati kereskedelemben, valamint a bankügyletben összpontosult monopóliumok érdekét ez különösebben sértette volna. A monopóliumok és az állam viszonya tükrözi azt a kettősséget, ami az állam gazdaságpolitikájában megnyilvánul. A nemzeti piacra orientált tőke érdekében kénytelen külső szabályozó eszközökkel belenyúlni a gazdaság „normális" menetébe, de azt mindig csak a magántulajdon talajáról teheti meg, a magántulajdon szentségének megkérdőjelezése nélkül. Ezáltal alakul ki az a helyzet, melyben a monopóliumok feltételezik az államot, hiszen kezdetben nemcsak tőkeerejük következtében, hanem az állam támogatásával kerülnek valóban monopol helyzetbe a portugál gazdaságban. Az állam ugyanis a gazdasági élet egy-egy jól körülhatárolható szeletét biztosítja számukra. E viszony másik oldalaként az állam léte és gazdasági funkcióinak ellátása megköveteli a monopóliumok létét. Talán e kölcsönös előfeltételezettség az, mely nem engedi meg nagyméretű, önálló —, mind a konkrét ipari tevékenységtől, mind az államtól független — banktőke képződését. A meglevőek vagy meghatározott iparágakkal kerülnek szoros kapcsolatba, vagy pedig a meglevő ipari monopóliumok hozzák létre a maguk, csak hozzájuk tartozó bankját.

A tőke mozgása egyben a munkaerő mozgása is. Ha erről, mint egyedek mozgásáról akarunk képet alkotni, jobb híján a demográfiai adatokhoz kell fordulnunk. A természetes szaporodás rátája emelkedésének megtorpanása — mely egyben az északi parcellás parasztgazdaság konszolidálódásának egyik kifejezője — együtt jár a kivándorlási ráta tartós mélypontra zuhanásával is. A kivándorlás zuhanásszerű csökkenése két tényező egyidejű, együttes hatásának eredménye: a kisparcella konszolidálása és a gyarmatok betelepülését preferáló állami irányítás csökkentik a „birodalmon" kívülire irányuló emigrációs „nyomást"; valamint 1929-től, a világválság hatására életbe lépő brazíliai korlátozások nyomán pedig az ottani „szívás" gyengül. Annál jelentősebbé válik azonban az országon belüli vándorlás, amelynek jellemzői: egyrészt a két ipari központ (az északi Porto és Lisszabon—Setubal) nagymértékű növekedése; másrészt a déli megyéknek az északiakat enyhén „tehermentesítő" hatása; harmadrészt pedig a lisszaboni „adminisztrációs fej" felduzzadása.

Míg a kisparaszti munkaerőt a tőke közvetett módon befolyásolja, s az magát a családi szervezeten, mint gazdálkodási egységen keresztül szervezi meg ezáltal válva önmaga és családja hajcsárává — ami a salazari ideológiában így jelenik meg: „a vidámság, a belső hajlam és az életkedv olyan erőforrást képviselnek, mely növeli a termelt munka mennyiségét és minőségét. A termelés erkölcsi tényezőinek legbiztosabb forrása a csa-

lád. ... nem szabad sem kierőszakolni, sem valami úton is támogatni a nő ... vagy a gyermekek házon kívüli munkáját: nincs jó háztartás, ahol ne kellene sokat dolgozni"[8] —, addig a munkásság esetében a hajcsár kényelmetlen feladata a tőkére hárul. E külső kényszert csak az északi kétlaki, családja révén parcellával rendelkező munkásság körében tudja részben belsővé, a gazdaságból fakadó automatizmussá változtatni. S a nemzeti piacra orientált burzsoázia, minthogy nem rendelkezik politikai uralmának fenntartásához önmagában elegendő gazdasági — az egész portugál társadalmat átfogó — hatalommal, „rákényszerül" a munkásság különálló érdekszervezeteinek teljes felszámolására, mely lépésnél, mint pusztán katonai akciónál nem maradhat meg, mert célja: elégtelen gazdasági hatalmának kiegészítésére nemcsak az államapparátusnak közvetetten, hanem a munkásságnak is, mégpedig közvetlenül saját érdekei alá történő „megszervezése". A *Nemzeti Munka Statutuma* (Estatuto do Trabalho Nacional) 1933-ban feloszlatja a CGT-t, és helyébe létrehozza a korporációkat („sárga szakszervezetek"). A munkásság gazdasági szervezeteinek felszámolásával párhuzamosan folyik politikai szervezeteinek betiltása is. Még 1926-ban a PCP-t, 1933-ban pedig a Szocialista Párttal együtt az összes többi polgári pártot — a szabadversenyes tőke politikai szervezeteit — is megszüntetik, s helyükbe egyedüliként a Nemzeti Egység Pártját (União Nacionál) állítják.

A kör *1926-tól* 1933-ig bezárult. Amit a kisparaszti mozgalom elkezdett, zárult az őt a gazdaság minden ágán keresztül nyomorgató szabadversenyes tőke politikai szervezeteinek felszámolásával. Eközben átrendeződött az egész gazdaság belső szerkezete, új, egymást feltételező érdekviszonyok épültek ki; hiszen az önmagát politikailag szervezni képtelen kisparaszt — mivel számára az őt tönkretevő ellenfél, a szabadversenyes tőke, közvetlenül elérhetetlen — az érdekeknek csak egy olyan kombinációjában számíthatott „megváltásra", mely őt tömegbázisként feltételezte. Ez új érdekrendszer kiépülését, azaz a fasizmus első időszakát próbáltuk az eddigiekben vázlatosan körvonalazni, mely fasizmus *1933-tól*, az új alkotmány létrehozásától kezdve már kész rendszerként működik. Az 1933-tól a II. világháborúig terjedő időszak tekinthető a nemzeti iparosítás infrastrukturális megalapozásának mind szűken vett technikai értelemben, mind tágabban a munka és a tőke új szerkezeti formáinak „beérése" terén. Ez időszakban — melyet joggal tekinthetünk a passzív stabilizálás időszakának is — a portugál ipar stagnálását ez ipar belső átstrukturálódása kíséri.

IV.

Miután a portugál fasizmus a maga egészében előttünk áll, a következőkben vizsgáljuk meg, mint *uralmi rendszert* az 1933-as alkotmány tükrében.[9] Az alkotmány a salazari *„Új Állam"* (Estado Novo)-nak a portugál gazdaságban betöltött kiemelt szerepe miatt érdemel, mint forrás, különleges figyelmet. Az állam nem „éjjeliőr" többé: gazdasági funkciók sorát szívja magába. Ha a nemzeti piacra orientált tőkének, mint a burzsoázia egy rétegének érdekei közvetlenül az egyes tőkések érdekeinek ütközésén keresztül nem valósíthatók meg, akkor az állam a társadalom osztályai „fölé nőve" a gazdasági funkciók „politizálásának" — azaz a magánszférából a politikai szférába való áthelyezése — útján a társadalmi reprodukció elengedhetetlen alkotórészévé növi ki magát.

Egy hagyományos polgári alkotmány formális kereteit ez igényeknek megfelelően módosították, elemeinek logikai sorrendjét felcserélték, valamint új részeket iktattak be. A feladat valóban kényes: egy alapvetően nem jogi eszközökkel szabályozott társadalom belső viszonyaink jogi formába öntése. Az, hogy ezt végrehajtani csak egy átfogó ideológiai alapon, tudatosan, s nem pusztán esetleges változtatásokkal lehet, jelzi a következő idézet is: „Mit veszünk észre az alkotmányban? Semmit azokhoz képest, amelyek másutt is megvannak. Választással választják az államfőt, a köztársaság elnöke nevezi ki a kormányt (mely független a két ház szótöbbséges szavazatától), és a független bírói hatóságokat. E mögött a külső látszat mögött van az alkotmányos szellem, amely az állam szerveinek és intézményeinek egy különleges, a többitől eltérő külsőt kölcsönöz. Parlament, demokrácia, liberalizmus ellenesek vagyunk. Korporatív államot akarunk alkotni. ... Erős állam nem létezik végrehajtó hatalom nélkül. E hatalom gyengülése általánosan jellemzi az individualista vagy szocialista liberalizmustól, a pártszellemtől és a parlamentarizmus túlkapásaitól és rendetlenségeitől uralt politikai rendszereket."[10]

Bevezetésként csak utalni szeretnénk az alkotmány egyik legfőbb jellegzetességére, a törvényhozó hatalomnak a végrehajtó hatalom általi alárendelésére, mely a legkülönbözőbb szinteken és formákban fogalmazódik újra a társadalmi-politikai viszonyok újabb és újabb vonatkozásaiban. Az alkotmány a társadalom egyedeit tisztán „homo politicus"-ként való számbavétele helyett azokat mint kezelendő tárgyakat, az állam politikájának tárgyait rögzíti. Így az alkotmány élesen két részre válik: az elsőben, az „Alapjogok" címszava alatt körvonalazzák a társadalmi lét azon szféráit, melyeket a politika passzív tárgyának tekintenek, valamint

[8] *Salazar*, i. m.

[9] Az 1933-as portugál alkotmány szerkezeti váza: I. Rész: Alapjogok. I. szakasz: A portugál nemzet. II. szakasz: Az állampolgárok. III. szakasz. A család. IV. szakasz: Korporatív szervezetek. V. szakasz: A család, a korporatív szervezetek és autonóm testületek mint politikai egységek. VI. szakasz: A közvélemény. VII. szakasz: A közigazgatási rend. VIII. szakasz: A gazdasági és társadalmi rend. IX. szakasz: Oktatás, nevelés és nemzeti kultúra. X. szakasz: Az állam viszonya a katolikus egyházhoz és a kultikus rendszerekhez. XI. szakasz: Az Állam köz- és magánbirtokai. XII. szakasz: Nemzetvédelem. XIII. szakasz: Közösségi érdekű vállalkozások igazgatása. XIV. szakasz: Állami pénzügyek. II. Rész: Az Állam politikai szervezete. I. szakasz: Szuverenitás. II. szakasz: Az Államfő. 1. fejezet: A Köztársasági Elnök választása és kiváltságai. 2. fejezet: A Köztársasági Elnök jogköre. 3. fejezet: Az Államtanács. III. szakasz: A Nemzetgyűlés. 1. fejezet: A Nemzetgyűlés megalakulása. 2. fejezet: A Nemzetgyűlés tagjai. 3. fejezet: A Nemzetgyűlés jogköre. 4. fejezet: A Nemzetgyűlés tevékenysége, a törvények és határozatok meghozatala. 5. fejezet: A Korporatív Kamara. IV. szakasz: A Kormány. V. szakasz: A Bíróságok. VI. szakasz: A politikai és közigazgatási megosztottság és a helyi autonóm testületek. VII. szakasz: A Portugál Gyarmatbirodalom. *Portugália Gyarmati Aktája* (1930) (az alkotmány függeléke). I. Rész: Általános jogok. II. Rész: A bennszülöttek. III. Rész: Politikai és közigazgatási rendszer. IV. Rész: Gazdasági és pénzügyi jogok.

[10] *Salazar*, i. m.

azon szervezeteket és működésük módjait, melyekben e politikát végre is hajtják. A második rész pedig a politikát realizáló intézményi keretek, és a bennük működő egyedek tevékenységének szabályozását adja. E két szféra egy rendszerré való összekapcsolását biztosítja az alkotmányban csak homályosan körülírt, de ennek ellenére döntő szerepet játszó korporációk szervezete, és ennek tisztán politikai vetülete — az alkotmányban meg sem említett — União Nacionál (Nemzeti Egység Pártja).

Az „Alapjogok" formális kiindulópontja az állampolgár, aki látszólag rendelkezik a hagyományos polgári liberális állam polgárainak szabadságjogaival. De e szabályok korrekt és tételes felsorolását — 8. §. (1)—(20) — azoknak tényleges felfüggesztése követi. „... az alkotmány mindegyik paragrafusa magában foglalja a saját antitézisét, ... tudniillik az általános frázisban a szabadságot, a széljegyzetben pedig a szabadság megszüntetését."[11] Ugyanis e jogok csak akkor gyakorolhatók, ha nem „romboljáka a társadalom érdekeit", valamint a „moralitás elveit", nem „torzítják el a közvéleményt társadalmi erőként ható funkciójában", és nem sértik meg az „állampolgárok morális integritását" (alkotmány 8. §). Ilyen körülmények között nem kétséges a 8. § (4): „A bármilyen formában szabad véleménynyilvánítás" jogának valódi tartalma. Miután láttuk, hogyan válik az állampolgár a politikai rendszer fiktív alapelemévé — állampolgári jogainak formai megőrzése, tartalmi megszüntetése révén —, keressük meg, hogy e rendszerben ki lépett helyébe, s milyen jogok gyakorlásával ruházták fel.

„Az alap, mint sejt, a felbonthatatlan család, ami a polgári és az egyházi közösség magja, ahonnét a nemzet kiindul. A család tehát az első az állam politikai-szervezeti elemei közt. A családnak kell gyakorolnia a családfő személyén keresztül a választójogot az adminisztrációs és egyházközségi szervezetben, minthogy csak a család a természetes kifejezője a közérdekkel összeköttetésben álló gazdálkodásnak. Itt találjuk meg az alapját a polgár politikai jogainak."[12] Nézzük meg, hogy a család, mint itt bevezetett általános kategória mögött miként tudjuk megtalálni a konkrét, a fasiszta rendszer alapjául valóban szolgáló családot. A család létrehozásának alapját — hogy az alkotmányt kövessük — a „házasság és törvényes sarjadék" [alkotmány 13. § (1)] képezi. A „törvényes sarjadék" első pillantásra jelentéktelennek tűnő kitétele azonban meghatározott szociológiai tartalommal bír. Míg a déli Beja megyében — a latifundiumok, s így az agrárproletariátus hagyományos területén — közel minden hatodik gyerek „törvényen kívüli", addig Bragában, a kisparaszti árutermelés legtipikusabb megyéjében csak minden harminchetedik. S hogy a törvény alkotói is tisztában voltak azzal, hogy melyik család az, amelyiket képviselik, idézzünk most újra ne az alkotmányból: „A család két intézményt von maga után: a magántulajdont és az örökösödést. ... Az örökség a tulajdonban való folytonosság visszfénye. Abban nincs haszna a társadalomnak, hogy csak élvezeti és fogyasztási javak öröklődnek a családban és nem termelő javak."[13] Mindebből nyilvánvalóvá válik, hogy a család általánosságába a kisparaszti árutermelő családot öltöztették be! Ezeknek a kisparaszti árutermelő családoknak alsó szintű politikai összefogása csak a feudális egyházközségnek az új funkciókhoz adaptált változatán keresztül történhet. „A családok kizárólagos joga az egyházközségi táblák megválasztása. Ezt a jogot a családfő gyakorolja." (alkotmány 19. §) (Az egyház politikai átváltozása, melynek során a nagybirtok egyházából a kisparcella egyházává alakult — ezt illusztrálja, hogy míg az egyházon kívüli esküvők aránya Bejában 23,4%, addig Bragában csak 1,1% —, érthetővé teszi máig is ható, rendkívüli befolyását az északi területeken. Ennek tudati formája nem oka — mint ahogy sokan értelmezik —, hanem okozata e befolyásnak.) Az egyházközségek részt vesznek a helyhatósági kamara megválasztásában a családfőkkel együtt, akik ezúttal közvetlenül is „állampolgári—választópolgári" minőségükben részesei e folyamatnak (lásd 1. tábla).

Ezzel el is érkeztek közvetlen politikai tevékenységük határához; ugyanis egy „tisztes polgári" államban a korántsem korlátlan kormányzati hatalom a maga legitimitását a nemzetbe helyezi, amelynek állampolgárai a politikai szervezetek megszakítatlan hierarchiáján keresztül — elvileg — a legfelső szintig is elérnek. Ám a „homo politicus"-szá vedlett kisparaszti családfő faluja határában kénytelen megállni; s mivel az őt képviselő hatalmat — „urát és oltalmazóját" — direkt módon (önálló politikai érdekszervezetek híján) nemhogy irányítani, de még befolyásolni sem képes, a végrehajtó hatalom feletti kisparaszti kontroll szükségképpen csak mint e hatalom morális önkontrollja, mint önmaga morális legitimitációja fogalmazódhat meg, s e morális önkontroll jelentette korlátokban fogalmazzák meg az Állam kötelességeit, melyek a következők: „Elősegíteni a nemzet egységét és jog szerinti rendet teremteni a jogok és garanciák meghatározása és betartatása által, mely jogok a morálból, az egységből és a törvényből fakadnak ..." (alkotmány 6. §) Majd másutt: „A család védelmének tárgyában az Államra és a helyi testületekre tartozik: Bátorítani különálló otthonok alakítását ... és a családi háztartás intézményét. ... Minden óvintézkedést megtenni a morál korrupciója elkerülése érdekében." (alkotmány 14. §) A kisparaszt a maga érdekét nem tudja felmutatni, ezért azt a morálban testesíti meg!

Ez érdekszövetség kisparaszti összetevője alkotmányi tükröződéseinek vizsgálata után már e szinten rá kell térnünk egy másik komponens, a nemzeti tőke jogi nyelvre történt lefordításának elemzésére. „... a gazdasági újjáéledés legkevésbé lehet a köz ügye nálunk: kell hogy a testületi csoportokba tömörült egyének ezt a feladatot minden tekintetben saját maguk kötelességévé tegyék. A korporáció képviseli gazdasági, társadalmi és politikai téren a vezéreszmét. A portugál köztársaság korporatív állam. ... (de) ha ... nem akarjuk, hogy maga az állam szervezze és igazgassa a nemzet gazdaságát, átformálva azt ily módon állami gazda-

[11] *Marx*, i. m.

[12] *Salazar*, i. m.

[13] *Salazar*, i. m.

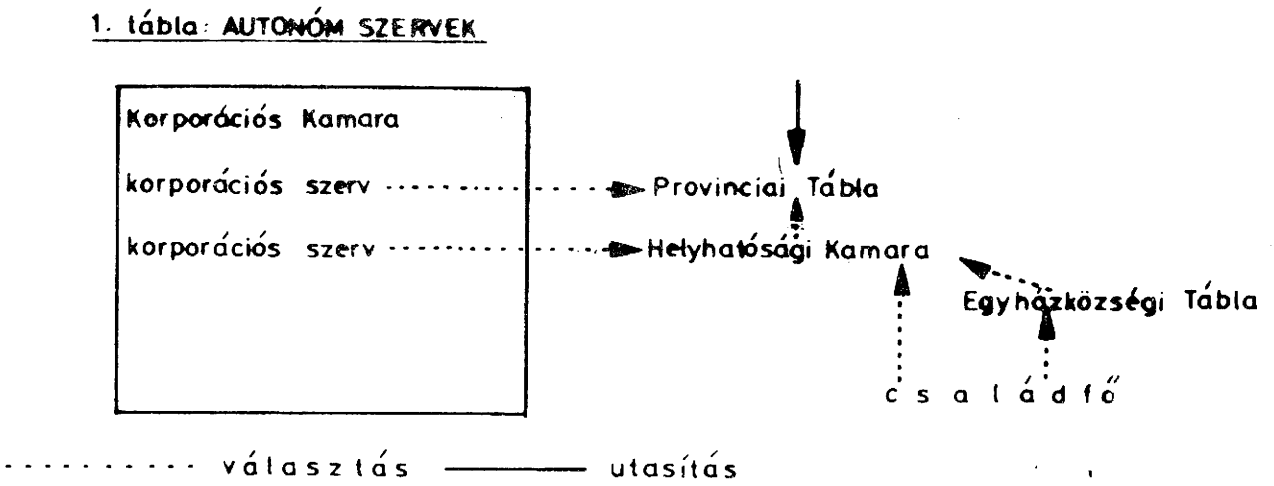

sággá, csak egy megoldás lehetséges: a korporatív szervezet, aminek hála az állam az összes termelő erőkből hasznot húz magának, ugyanakkor pedig fenntartja teljességében a magántulajdont, az egyéni kezdeményezés jogát, a szükséges konkurrenciát, és mindezt tekintélyével arra használja fel, hogy az esetleges visszaéléseket elnyomja."[14]

Az állam kötelességévé teszik a korporációk megszervezését, melyek a fennkölt „tudományos, irodalmi vagy művészi ... segélyezési, támogatási vagy jótékonysági" célokon túl tartalmazzák az „érdekek egyesítésének" prózai igényét is: „A nemzet minden alkotórészének képviselve kell lenni a korporációs szervezetekben..." (alkotmány 16—17. § és 20. §). Az ellentmondás, mely a korporációk valóságos társadalmi súlya és az alkotmánybeli hiányos szabályozásuk közt feszül — látszólagos. Ugyanis megfelel e különös jogi szabályozás „követelményeinek". A korporációk, melyek a maguk szerteágazó, hierarchikus szervezetével hálóként fonják be a társadalom gazdasági (a Nemzeti Egység Pártjával pedig politikai) szféráit, adják a fasiszta hatalom döntő bázisát a gazdaságban. A korporatív alkotmány csak annyiban „korporatív", amennyiben a társadalom összes más — e rendszerben alárendelt hatalmi, vagy alávetett — tényezőinek viszonyát rögzíti a korporációhoz. A korporáció diktál, ellenőriz, „tanácsot ad" — ő állítja, s nem neki állítják a korlátokat. A kisparasztság érdekei alárendeltként illeszkednek a nemzeti tőke érdekrendszerébe, szerepük másodlagossá degradálódik. E szerepben viszont feltétlenül megtartandók, hiszen az állampolgár kisparaszti családfővé válása a jog szintjén pregnáns kifejezője a tőke azon igényének, hogy a munkást „politikai paraszttá" változtassa: „Van amikor lehetetlenségbe ütközik annak keresztülvitele, hogy a munkásnak termelőeszközei legyenek, hogy kis parcellákra osztott földet adjanak neki megművelésre. De igen hasznos, hogy az emberrel szorosan összenőtt magántulajdon ösztöne kidomborodhassék az otthon anyagi birtoklásában. Család, mely védelmét saját hajlékában keresi, természetszerűleg gazdaságosabb, szilárdabb és megállapodottabb. Ez az oka annak, hogy a nagy falanszterek, és a nagy kaszárnyaszerű munkásházak a bennük levő éttermekkel nem érdekelnek bennünket. ... független természetünk, szerény ízlésünk jobban szereti a kis független házat, amelyet egyedül csak a család használ és amely egyedül a család tulajdona."[15]

A korporációk ismertetésével teljessé váló érdekszövetség fenntartásának feladata mint az állam „kötelessége" fogalmazódik meg: 1. általánosként mint a „nemzet egységének és a rend megteremtésének" feladata; 2. ezt követően a nemzeti tőke szükségleteinek megfelelően az egyes tőkés korlátozása a tőkésnek mint osztálynak az érdekében: „Koordinálni, ösztönözni és irányítani minden társadalmi aktivitást, elősegíteni az érdekek megfelelő harmóniáját" oly módon, hogy a magánérdeket „törvényesen alárendeljék az általánosnak"; 3. s a parcellás paraszt-ról sem megfeledkezve: „Törekedni a társadalom kevésbé favorizált osztályai helyzetének megjavítására és megelőzni, hogy életszínvonaluk a megfelelő emberi minimum alá essen". (alkotmány, 6. §)

A fasiszta állam — szerepéből következően — nem maradhat meg a feladatok ilyen elvont megfogalmazásánál, azokat — konkretizálásukkal — az államszervezet tevékenységét valóban átható erővé kell alakítania. E konkretizálást végzik el a „Gazdasági és Társadalmi Rend" című fejezetben (erre vonatkozó idézeteink az alkotmány VII. fejezetéből valók). A salazari „nemzeti újjászervezés" művének elsődleges követelménye: a külföldi és kereskedelmi tőke ellenőrzése. („Az állam szabályozza a más országokkal való kereskedelmi együttműködést" — alkotmány.) Még precízebben fejeződik az ki az alkotmány függelékét képező Gyarmati Okmányban, melyben a külföldi tőkét rendkívül szoros ellenőrzés alá vonva meghatározzák a nekik nyújtandó koncessziók, valamint adózásuk feltételeit, letelepedésük helyét és módját. Tevékenységüket teljes egészében a portugál állam érdekeinek rendelik alá, fenntartva az államosítás mindenkori jogát. A külföldi tőke korlátozása egyben indirekten mint az állam önmagát korlátozó rendelkezése is megjelenik az alkotmánynak az „Állami Pénzügyekkel" foglalkozó fejezetében: ugyanis az állam 1 évnél hosszabb lejáratú „kölcsönhöz nem folyamodhat". (E szabály jelentőségét Portu-

[14] *Salazar*, i. m.

[15] *Salazar*, i. m.

gália gazdasági önállósága szempontjából csak akkor lehet igazán felmérni, ha figyelembe vesszük, hogy korábban Anglia a portugál állam legfőbb hitelezője volt.)

A külföldi és kereskedelmi tőke ellenőrzését követi a túlburjánzott pénz- és közvetítő tőke korlátozása is. „Védelmezni (kell) a nemzeti gazdasági rendszert a parazita természetű mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi vállalkozásoktól" (alkotmány). „Minden bizonnyal senki sem téveszti össze a plutokráciát a nagykereskedelemmel, vagy a nagyiparral. A központosítást, ami e két utóbbit életre keltette, vagy az általános, vagy pedig egy meghatározott termelés különleges feltételei okozzák. ... A plutokrata nem nagyiparos, nem bankár, hanem korcsszülött, aki közvetítő a gazdaság és a pénzvilág között; ő a kapitalizmus lápvirága. A termelés nem érdekli, csak a pénzügyi művelettel törődik".[16]

Az összes tőkének a nemzeti tőke érdekeit képviselő korporációkba történő tömörülése megkívánta, hogy „Megelőzzék az azt alkotó részek közti korlátlan verseny bármilyen tendenciáját is" (alkotmány). A gazdasági ellenőrzés feladatává válik mind a korporáción belül, mind azok közt a „tőke és munka" közti „megfelelő egyensúly" megteremtése; s a „gazdasági együttműködés" rendszerén belül „a tulajdon, tőke és munka (egyaránt) társadalmi kötelességet teljesít" (alkotmány). „Egymás közti gazdasági kapcsolataikban működését sem a tőke, sem a munka nem függesztheti fel azzal a céllal, hogy külön érdekeinek érvényt szerezzen" (alkotmány). Vagyis mind a tőke, mind a munka sztrájkjoga felfüggesztetett: a munkásságnak mint osztálynak korlátozását a tőkésnek mint egyes (partikuláris) tőkésnek a korlátozásával egészítették ki! A munka és tőke közti „szerződés" nem képezheti külön megállapodás tárgyát, s „csak az Állam által elismert korporációk köthetnek kollektív munkaszerződést" (alkotmány). Ez nem jelenti azonban azt, hogy a „magángazdasági aktivitás bátorítása" ne lenne szintén az állam egyik feladata. Ugyanakkor ez — szem előtt tartva a kisparcella konszolidálásának problémáját — nem történhet a „kis házi gazdaságok" kárára, melyeket szintén támogatni kell. S jellemző, hogy még egy ilyen részleteket is szabályozó fejezet végéről sem maradhat el a „moralitás védelmének" „állami joga és kötelessége" (alkotmány).

Ezzel el is értünk az alkotmány első nagy része vizsgálatának befejezéséhez, melynek legfőbb jellemzője a termelési viszonyokat, és e viszonyok alanyait a politika tárgyaként, irányítandó objektumként való számbavétele. Térjünk át most a legfelső szintű állami szervek — a felépítmény „felépítményének" — tárgyalására. A felső régiókban, ahol a politikát gyakorolják, figyelhetők meg a dolgozatban eddig jórészt gazdasági terminusokban jellemzett érdekegyensúly tisztán politikai-szervezeti vetületei.

*

A legfőbb hatalmi szervek tárgyalásának sorrendje — Államfő (az Államtanáccsal együtt), a Nemzetgyűlés (kiegészítve a Korporatív Kamarával), a Kormány és a Bíróságok — már leplezetlenül jelzi a törvényhozó hatalomnak a végrehajtó által történő alárendelését. A kérdés: a végrehajtó hatalom egyes alkotórészei saját működésük területén (Államfő, Kormányfő, Kormány) a törvényhozó hatalmat milyen, egymástól eltérő vonatkozásban rendelték maguk alá?

[16] *Salazar*, i. m.

2/a. tábla: A SZEMÉLYI FÜGGŐSÉGEK RENDSZERE

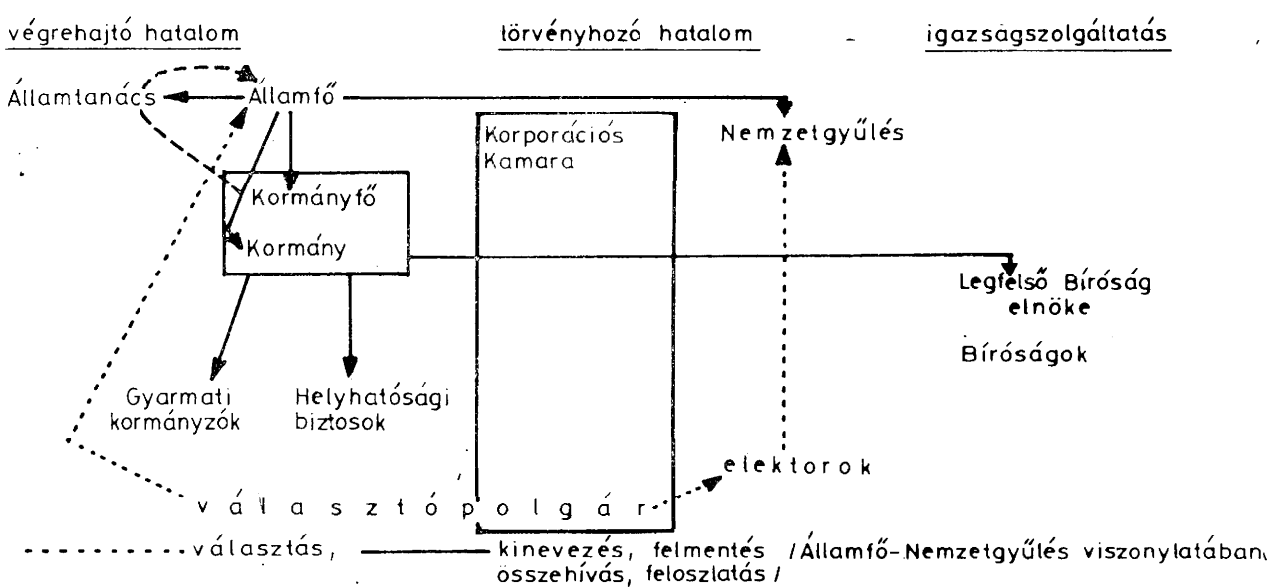

Ha egy pillantást vetünk a 2/a. táblára, mely a felső hatalmi szerveken belül a *személyi függőségek rendszerét* ábrázolja, a következő észrevételeket tehetjük:

1. Az *Államfő* különleges jogokkal áll a hierarchia csúcsán: tetszés szerint nevezi ki és menti fel a kormányfőt és a kormányfővel együtt — a kormány tagjait; valamint „amikor a nemzet legfelsőbb érdekei úgy kívánják" (alkotmány) rendkívüli ülésre hívhatja össze, illetve feloszlathatja a Nemzetgyűlést; és végül kinevezi a 10 tagú Államtanács 5 — pusztán személyhez és nem pozícióhoz kötött — tagját egész életük tartamára. (Ami az *Államtanács*ot illeti, megjegyzendő, hogy az egész életre és „személyi kiválóságoknak" szóló kinevezések feudális jellege sejtetni engedi, hogy e tanácsadói funkcióit tekintve inkább reprezentatív szervben a volt feudális uralkodó osztálynak, a latifundistáknak torzult formájú politikai érdekképviseletével állunk szemben.)

2. Feltűnő, hogy a korporációknak a termelési viszonyok tengelyét alkotó szervezete a felső szinten semmilyen ponton sem érintkezik a személyi függőségek hálózatával.

E rendszert — az ily módon előttünk álló, az operatív hatalmától megfosztott személyi függőségek rendszerét — egy *bonapartista stílusú* (kisparaszt—államfő tengelyű) *érdekszövetség* jogi leképződésének tekinthetjük.

A 2/b. tábla a személyi függőségek rendszeréről „leválasztott" *operatív függések rendszerét* ábrázolja. Az operatív jellegű kapcsolatok ilyen jellegű elszakadása a személyi függések hálójától, valamint átrendeződése azt a minőségi ugrást fejezi ki, amely a bonapartista típusú érdekszövetséget a (portugál) *fasiszta típusú érdekszövetség* alárendelt mozzanatává teszi! Mint kiindulópont, mint tömegmozgalom — elengedhetetlen, mint hatalom — másodszereplő.

1. Vizsgáljuk meg tehát a valódi hatalmi viszonyokat: A látványos hatalmi góc a kormány és a kormányfő (melynek tisztét 1932—1968 között Salazar töltötte be) nem tartozik felelősséggel a Nemzetgyűlésnek, közvetlen tevékenységében még az Államfőnek sem. A kormány biztosai útján irányítja a helyhatósági adminisztrációt. Saját rendeletalkotási joga van — azaz nemcsak végrehajtási szabályokat bocsáthat ki; s végül önálló törvényjavaslatot is terjeszthet a Nemzetgyűlés elé.

2. A *Kormány* „mindenhatóságát" — a tanácsadó szerepében — csak a Korporatív Kamara korlátozza. Az alkotmány ugyanis felruházza a Kormányt azzal a kényszerjellegű lehetőséggel, hogy határozattervezeteit a döntést megelőzően a Korporatív Kamarának nyújtsa be. Ami a kormány esetében még csak lehetőség, az a Nemzetgyűlésnek már kötelessége: a korporáció egyet nem értése esetén saját határozattervezeteit a Korporatív Kamara alternatív javaslatával párhuzamosan kell vitára bocsátania a Nemzetgyűlésben.

3. Míg a hagyományos polgári politikai szervezetnek (pl. kormány, nemzetgyűlés) nemcsak egymáshoz való viszonyuk, hanem belső működésük is alkotmányosan szabályozott, addig a *Korporatív Kamarának* csak külső kapcsolataira vonatkoznak alkotmányos szabályok. (S hogy ez nem a véletlen műve, jelzi az is, hogy az alkotmányban előforduló egyetlen, a Korporatív Kamara működésére vonatkozó paragrafus az, amelyik elrendeli üléseinek zártságát — szemben a Nemzetgyűlés nyilvános üléseivel.) Bár a Korporatív Kamara — és maga az egész korporációs rendszer — a hatalomnak nem közvetlen jogi formákba öntött birtokosa, mégis az alkotmányban a valódi hatalmi bázist reprezentáló sötét folt. Neki van egyedül „joga" arra, hogy jogilag ne legyen szabályozva!

4. Ahogy — a korábbiakat feleleventve — az állampolgár „fiktív állampolgárrá" válik, úgy lesz az állampolgár képviselője is „fiktív képviselővé". „A vélemény- és szavazatnyilvánítás tekintetében fennálló sérthetetlenség nem mentesíti a Nemzetgyűlés tagjait a polgári és büntető felelősség alól rágalmazás és ócsárlás, a közerkölcsökkel szembeni gyalázat és viszszaélés, illetve a bűnözésre történő nyilvános ösztönzés esetén" (alkotmány). (E felsorolás még egy halvány polgári ellenzék létét sem teszi lehetővé.)

A Nemzetgyűlés évente csak 3 hónapra ül össze, mely napirendjének visszatérő jelleggel egyetlen elmaradhatatlan pontja a költségvetés vitája. Az a tény, hogy a 2 lépcsőben (elektorok útján) választott 120 tagú — a harmincas években kizárólag a Nemzeti Egység Pártjához tartozó — Nemzetgyűlés törvényjavaslatait az Államfő gyakorlatilag nem vétózhatja meg, e

2/b. tábla: AZ OPERATIV FÜGGŐSÉGEK RENDSZERE

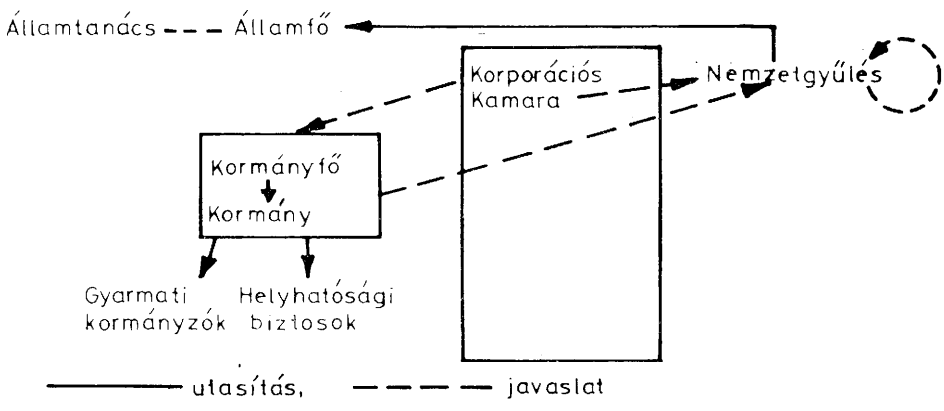

rendszerben nem a Nemzetgyűlés erejét, hanem a végrehajtó hatalmon belül az Államfőtől a Kormányfő javára történt erőeltolódást jelzi.

Míg egy bonapartista érdekszövetségben az államfő rendelkezne a fegyveres erőkkel, addig ilyen jellegű jogosítványnak az alkotmányban nyomát sem találjuk, sőt mi több, magáról a hadseregről az alkotmány nem is rendelkezik. Hogy a fegyveres erők felett — akár a reguláris hadseregről, akár a fasiszta-militarista mozgalomnak a 30-as évek közepén regularizált, egyesített alakulatairól legyen szó — ki diszponált, közvetetten jelzi a Portugál Légió üdvözlése is:

„Légionárius — ki éljen?
Portugal, Portugal, Portugal!
Légionárius — ki parancsol?
Salazar, Salazar, Salazar!"

Halustyik Anna—Magyar Bálint

JOGIRODALOM JOGÉLET

Vannak „nehéz emberek" a rendőrségen is

(avagy: *Déri Pál: Korszerű nyomozás — integrált bűnüldözés* c. könyvéről)

Minden könyvnek megvan a maga sorsa — tartja a latin közmondás. Így vagyunk *Déri Pál* könyvével is. A Belügyi Szemle és más szaklapok még a megjelenés évében vagy röviddel ezután ismertető bírálatokat jelentettek meg róla. Szokatlannak tűnhet tehát, hogy most újra visszatérünk ehhez a könyvhöz. Ami szokatlan, az nem biztos, hogy indokolatlan! Ez a könyv megéri, megérdemli, tartalma és mondanivalója pedig indokolttá teszi, hogy újra elővegyük, újra elolvassuk és szóljunk róla. Magam is így vagyok vele: csak nyertem azzal, hogy újra elolvastam. De kezdjük az elején.

Jó néhány évvel ezelőtt meghívót kaptam a B. M. Tudományszervezési Osztályától, hogy vegyek részt „A nyomozás, elsősorban a helyszínes bűncselekmények felderítésének korszerűsítése, az integrált bűnüldözési rendszer kialakítása" c. kandidátusi disszertáció ún. munkahelyi vitáján. A disszertáció kéziratának gondos tanulmányozása után még csak sejtettem, hogy valami teljesen új kezdeményezéssel és gondolati rendszerrel állunk szemben. Nem haboztam leírni a véleményemben, hogy a bűnügyi tudományok keretében a szó tulajdonképpeni értelmében vett *rendőri tudományok* alapjainak megvetéséről van szó. Amit akkor sejtettem, ma már határozott bizonyosságként állíthatom: a sikerrel megvédett tudományos disszertáció koncepciója nemcsak kiállta az idő próbáját, hanem az idő múlása és a gyakorlat beteljesíti azt. Azt mondhatnám, hogy *Déri* Pál szerencsésen megfogalmazta a kor parancsát és követelményeit és a gyakorlat több-kevesebb tudatossággal vagy ösztönösen azokat a felismeréseket teljesíti be, amiket ő fogalmazott meg elsőként. A gyakorlat naponta „találja fel" az ő kész találmányát. *Déri* Pál szerencsés és rendhagyó „nehéz ember". Felismeréseinek helyességét a gyakorlat igazolja, találmányát alkalmazza, szerzőjéről viszont elfeledkezik. Ez nehéz sors, de egyúttal irigylésre méltó is: a lényeg, a gondolat győzedelmeskedik és nem a szerzője. Ő tehát nem tragikus sorsú „nehéz ember", hanem szerencsés drámai hős. Amit akart, amit mondott és felismert, az megvalósul, csak éppen róla feledkeznek meg. Ez pedig azért lehet így, mert felismerései „benne vannak a levegőben", vagyis a kor szükségleteinek megfelelő követelményeket fogalmazott meg. Persze az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy a magyar rendőrség a maga egészében fogékony a korszerű iránt. Ilyen fogékonyság híján hiábavaló lenne az újító gondolat. Nagyon jól emlékszem még: amikor a kriminológia még nem volt „bevett" tudomány és harcolnia kellett létjogosultságáért, a bűnügyi munkások körében talált a legkedvezőbb visszhangra. Sőt: még ma is az a helyzet, hogy BM Rendőrtiszti Főiskolán oktatják a kriminológiát a jelentőségének megfelelő súllyal és óraszámban.

Déri rendőrtudományi koncepciójának alapja és kiindulópontja kifejezetten egy *kriminológiai felismerés*. Nevezetesen az, hogy a bűnözés megszünt hagyományos értelmében vett „helyi bűnözés" lenni és jellegzetessége elsősorban nem technikai finomodásában, technikai csalafintaságaiban keresendő, hanem társadalmunk felgyorsult mobilitásához képest nagyobb mozgékonyságában, az ún. mozgó bűnözés (nem egyszerűen utazó bűnözés) egyre általánosabbá válásában. A bűnügyi technika legmodernebb eszközeinek alkalmazása sem hozza meg a felderítés eredményességét, ha a nyomozásszervezés és a rendőri erők felállása ezt nem veszi figyelembe! Ez a felismerés szinte Kolumbusz tojása! Egy példával tehetném szemléletessé a felismerés kézenfekvő egyszerűségében rejlő okosságát. A majom kezébe hiába adjuk oda a kőbalta helyett a finom fogorvosi fúrót, azt nem tudja használni, mert az eszközhasználatot a kéz ujjainak új „felállása", a hüvelykujjnak a többivel szemben való elhelyezkedése teszi lehetővé. Arról nem is beszélek, hogy az így „felálló" kéz használatához a központi idegrendszer (az agy) közbeiktatott helyes parancsai és információt érzékelő, azt feldolgozó döntései is szükségesek. Hogyan is jutott el *Déri* a maga kézenfekvő és ma már evidensnek tűnő felismeréseihez?

Déri nyomozóként kezdte pályafutását és megmaradt nyomozónak a jogtudományok kandidátusaként is. Gondjai tudományos munkásságában is megmaradtak nyomozói ihletésűnek. Ez a gyakorlati elkötelezettség, a nyomozói szenvedély motiválja tudományos nyomozói tevékenységét. Ő ugyanis nem a zseniális mesterdetektív, akit kielégít egy ügy felderítése és annak bravúrjai. Ő *okos* nyomozó, akit nem az *egyes* ügyek mesterfogásai izgatnak, hanem a nyomozás szervezeti tevékenységrendje, mint *megismerési* folyamat. Tapasztalatai vezetik el annak felismeréséhez, hogy a nyomozás több a bűnügyi technikai eszközöket alkalmazó emberi tevékenységnél: egy rendszer része, sikere és hatékonysága ehhez képest az emberi-technikai tényezőkön túl a *szervezeti* feltételektől is függ. Nem divatból fordul tehát a kibernetikához, informatikához és rendszerelmélethez, hanem nagyon is gyakorlati megfontolásokból.

Nézzük csak meg, hogyan is jut el kriminalisztikai gondoktól rendszerelméleti következtetésekhez? A helyszíni szemle a legrégibb és immár klasszikusnak számító kriminalisztikai eljárás. *Déri* gyakorlati és elméleti tevékenységének is ez a klasszikus eljárás állott a középpontjában. Azt tapasztalta és azt olvasta azonban, hogy ennek hatékonysága és eredményessége az utóbbbi évtizedekben jelentősen csökkent. A legkézenfekvőbb magyarázat erre az volt, hogy alacsony színvonalon alkalmazzák a rendőri szervek. *Déri*nek éppen ez vált gyanússá: nem lehet minden bűnüldöző szerv gyakorlata hagyományos nyomozástaktikai módszer tekintetében rossz! Másról van itt szó: arról, hogy azok a *feltételek* változtak meg, amelyek mellet a hagyományos eljárások *még hatékonyak voltak.* Más volt a bűnözés és a valamikor „helyi bűnözés" jellegének megfelelően a rendőri erők felállása is, hiszen a helyszín szinte „megnevezte a tettest", ezért az „egy bűntett — egy nyomozó" szervezési elv még sikerre vezetett.

Ez így leírva nagyon egyszerűen hangzik, de ennek utána kellett menni. *Déri*nek *kriminológussá* kellett először is válnia, hogy a bűnözés jellegében beállott változásokat kimutassa. Igazolt megállapítása szerint a „helyi bűnözést" a társadalom nagy arányú mobilitása miatt és a robbanásszerűen növekvő belső és külső idegenforgalom miatt a „mobil" bűnözés kezdi felváltani. 1973-as adatai szerint a bűntetteseknek csaknem egyharmada nem helyi bűnöző. Ezenkívül a mozgó bűnözés kialakulását bizonyítja az is, hogy míg valamikor a bűnözés szóródása a települések nagyságrendjével állt kapcsolatban, napjainkban egyre inkább az idegenforgalom irányaiban szóródik. Tekintettel arra, hogy a statisztikai adatok a felderített és elfogott elkövetők adatait tartalmazzák, a nem helyi elkövetők felderítési eredményessége pedig nyilván kisebb, ezért a mozgó bűnözés arányai ennél minden valószínűség szerint jóval nagyobbak. *Nyerges* Lajos vizsgálatai egyébként *Déri* feltételezését messzemenően igazolták.

A bűnözés jellegében beállott változások jelentősen kihatottak a nyomozások eredményességére, hiszen az államigazgatási határokat átlépő bűnözők az elszigetelten működő és államigazgatási határokhoz kötött felderítő szervek információgyűjtési módszereit, eljárásait, bevett és bevált cselekményeit hatástalanították. A *régi felállásban,* tehát a régi bűnözéshez igazított *bűnüldözési szervezetben és nyomozás-szervezésben* kereshető az oka annak, hogy a bevett és bevált nyomozási cselekmények hatékonysága csökkent. A nagyobb felkészültség, nagyobb jártasság, jobb kiképzés, gazdagabb eszköztárú technika a szervezeti-szervezési rendszer szűk keresztmetszete miatt nem olyan hatékony és eredményes, mint lehetne. Nem a bűnügyi munka színvonalának alacsony szintjével állunk tehát szemben, hanem az önmagában, elszigetelten magas színvonalú nyomozási tevékenység rendszerbe szervezésének, integrálásának fogyatékosságaival. A rendszerelmélet és a kibernetika-informatika eredményeihez *Déri* nem divatból fordul tehát, hanem szükségből és kényszerűségből. Kriminológussá kellett válnia, hogy a bűnözés megváltozott jellegét kimutassa és rendszerelemzőnek kellett lennie, hogy a hagyományos nyomozási cselekmények hatékonyságnövelésének szervezeti-szervezési feltételeit kimunkálja. Ez a tudományos *sokoldalúság Déri* nagy érdeme. Vonzódásait az új tudományos eszközökhöz nem öncélú szellemi érdeklődése magyarázza, hanem nagyon is „botcsinálta" vonzalmak ezek: szükség és kényszerűség van mögöttük. A szükség viszont jó tanítómester, könnyebben megértjük bárminek a *gyakorlati* hasznát.

Mit is állít lényegében a monográfia? Azt, hogy bár lehetséges és szükséges az egyes nyomozási cselekményeket a tudomány és a technika legújabb eredményeinek felhasználásával végrehajtani, ezek hatékonysága a régi szervezeti keretek korlátai között lényegesen nem változik. A hatékonyságnövelés kulcsa a bűnözés jellegváltozásához igazodó új szervezeti keretek megteremtésében van: a mozgó bűnözés következtében előidézett körülményekhez alkalmazkodó felállásban, az egész ország rendőrségét *integráló* bűnüldözési *rendszer* megteremtésében, vagyis az ennek megfelelő szervezeti felépítés és új nyomozásszervezésben. Ezt a következtetést alapozta meg *Déri* eredetinek mondható bizonyítási eljárása, amikor is az *információelmélet* törvényszerűségeinek tükrében vizsgálta mai nyomozásszervezési rendszerünket. „Kiderült, hogy az egyes nyomozási cselekmények hatékonyságát tárgyilagosan nem is lehet megítélni, mert az információveszteség nemcsak azok felvételénél, hanem *továbbításuknál,* tárolásuknál, rendezésüknél, felhasználásuknál is bekövetkezhet. Ez a helyszíni szemle vonatkozásában azt jelenti, hogy a legjobban végrehajtottak sem vezetnek eredményre, ha a belőlük származó információk térben és időben elvesznek, vagy az időmúlás következtében elavulnak, elértéktelenednek. Mindez megerősítette bennem a probléma rendszerelméleti megközelítésének szükségességét." A nyomozó-*kriminalista Déri* a helyszíni szemlével kezd foglalkozni. A helyszíni szemlék bűnözési előzményeit a *kriminológus Déri* elemzi és a helyszíni szemléből szükségképpen jut el az integrált bűnüldözés koncepciójához az *informatikus Déri* közbejöttével.

Az integrált bűnüldözés rendszerében gondolkozó szerző termékeny, gyakorlati informatikusnak is bizonyul. Érdemes gyakorlati javaslatai előtt megnézni ezek elméleti indítását. „A bűnüldözés *nyílt rendszert* képez, munkamódszere az információk gyűjtése, rendezése, illetve értékelése... Azt mondhatnám, hogy *a kibernetika egyenesen a bűnüldözés számára született.*" Ennek ellenére a kibernetika rendőri felhasználása és lehetőségeinek teljes kimerítése még késik. A kibernetika adta lehetőségek teljes kihasználása érdekében, gyakorlati-bűnüldözési alkalmazása és egy integrált rendszerben való működtetése érdekében Déri a következő problémákat oldja meg: a) a nem tartós emléknyomok összegyűjtése, összeillesztése és *új információs* forrásként való hasznosítása; b) az arcképek, tárgyfotók, nyomok, különösen az ujjnyomok helyszínről való képátviteli technikával való *továbbítása;* c) a mozaikportrék televíziós technika segítségével történő összeállítása; d) a körözött tárgyak és személyké-

pek helyszínen történő sokszorosítása; e) a különböző *központi* adatbankok és szabványok, gyűjtemények *helyszínen történő* felhasználása.

Déri alapvető és eredeti problémája, a helyszíni szemle, ilyen rendszerszemlélettel és információelmélettel új módon fogalmazódik meg: felvázolja az új *szituációmodellek* alaptípusait. Az információk értéke gyorsan változik, az elkövetők kritikus óráit és napjait a bűnüldözésnek gyorsan kell megragadnia, az időért folytatott harcban ki kell használni a technikai vívmányokat és fel kell használni a komputertechnikát. Ezért részletesen kidolgozza a tettesi tevékenység szignifikáns tulajdonságainak feltárását, a modus operandi helyett a *tettesi személyiségkép* modelljét, hogy a személyi és tárgyi információk könnyebben legyenek összekapcsolhatók. Ez rendkívül fontos tudományos és gyakorlati teljesítmény: a helyszíni szemle egész lefolyását és a központi adatbankok egész nyilvántartási rendszerét képes jelentősen megváltoztatni.

Déri Pál kidolgozta egy integrált bűnüldözési rendszer alapelemeit, a rendszerhez igazodó nyomozásszervezés alapformáit, az információgyűjtés és -rögzítés új változatait és az információrögzítés és -áramoltatás alapsémáját, fontos alapelemeit. Nem elégedett azonban meg ezzel, hanem javaslatot dolgozott ki arra nézve is, hogy hogyan lehet ezt ésszerűen, gazdaságosan és hatékonyan megvalósítani: lefektette egy integrált bűnüldözési rendszer és korszerű nyomozásszervezés megvalósításának egész stratégiáját. Hogy mi valósult meg ebből, nem tudom. Az azonban bizonyos, hogy a rendőri tudományok továbbfejlesztésének, összehangolásának egész stratégiáját is alkalmasak megreformálni javaslatai. Úgy gondolom, hogy a már létező tudományszervezési osztály — legalábbis a bűnüldözési munka tekintetében — erre a javaslatra alapozhatná a maga fejlesztő és koordináló tevékenységét.

A jövő számára kidolgozott rendszer és megvalósítási terv természetesen nem indulhat ki csak a jelen adottságaiból, hanem foglalkoznia kell a jövőben kialakuló új feltételeikkel is. Ezért a kriminalista, informatikus és rendszerszervező *Déri* még *prognózisra* is vállalkozik. Nagy alapossággal veszi számba ennek kapcsán a prognóziskészítés elvi alapjait és lehetséges módszereit. Annyi bizonyos, hogy itt is a gyakorlati gondokat megoldó és hatékonyan működni akaró, gyakorlatnak elkötelezett elméleti ember ihleti mondanivalóját. Nem esik a számok, a számítástechnika és komputer bűvöletébe. Tapasztalatból tudom, hogy mennyire csábító ez a módszer és ez az út. *Déri* okosan veszi számításba a fejlődés alapirányait és csak ezekhez képest hasznosítja a matematikai-statisztika eredményeit. Magam is részt vettem prognóziskészítésben és be kell vallanom, hogy sajnálom: nem értékesítettem kellően megfontolásra feltétlenül érdemes gondolatait.

Összegezve mondanivalómat: a bűnügyi tudományok berkeiben kevés olyan okos, gyakorlati gondokat megoldani akaró, gyakorlatilag elkötelezett és éppen ebbéli elkötelezettsége miatt sokoldalú elméleti elemzést nyújtó mű született, mint *Déri* Pál munkája. A magas fokú hivatástudat és sokoldalú elméleti elemzés érdemessé tenné arra a könyvet, hogy tankönyvként vagy legalábbis kötelező olvasmányként ott legyen minden szerv asztalán. Termékeny gondolatisága nem elvont, hanem nagyon is gyakorlati: olvasása gyakorlati hasznot hajthat. Ez a legtöbb, amit elmondhatunk róla. Minden hivatását szerető kriminalistának újból figyelmébe ajánlom ezt a könyvet. Még azoknak is, akik már olvasták: az idő nem koptatja, hanem beérleli, igazolja mondanivalóját.

Szabó András

Eredmények és problémák a magyar polgári eljárásjogban*

Névai László professzor vezetésével az egyetemi tanulmányi év minden hónapjában, az ELTE Eötvös Klub protokoll termében, összeül a magyar polgári eljárásjog művelőinek — elméleti és gyakorlati szakembereiből álló — kollektívája, és megvitatja az eljárási jog egy-egy időszerű kérdését. E kitűnő kollektíva évek óta végzi tervszerű munkáját, mellyel a magyar polgári eljárásjog fejlődéséhez jelentősen hozzájárul. Feladatának tekinti az eljárásjogi jogszabályok elméleti előkészítését, a már kiadott jogszabályok hatályosulásának elősegítését, a jogszabályok alkalmazása közben szerzett tapasztalatok összegezését, és azoknak a jogalkotó részére történő rendelkezésre bocsátását az új jogi megoldások kidolgozásához. Része a munkájának az elérhető külföldi jogelméleti eredmények értékelése és elemzése is. A munkaközösség az ELTE Állam és Jogtudományi Karának Polgári Eljárásjogi tanszéke mellett működik. Munkájának szervezője és tevékeny résztvevője Névai László professzor, és tanszékének oktatói. Tagjai pedig a hivatásos jogelméleti szakemberek mellett, a jogelmélettel „profi" szinten foglalkozó gyakorlati szakemberek — bírák, ügyészek, ügyvédek, jogtanácsosok, államigazgatásban dolgozó jogászok. Ez az összetétel biztosítja, hogy a munkaközösség az eljárásjog művelésének olyan szellemi alkotó műhelye legyen, melyben nem elvont elméletieskedésekkel töltik az időt, hanem a gyakorlat által felvetett kérdésekre keresnek és adnak magas elméleti szintű választ. Nem utolsósorban a tanszék és a munkaközösség e tevékenységének köszönhető, hogy hazai polgári eljárásjogunkat elméletileg a leginkább kiművelt jogterületek között tarthatjuk számon.

Ha e megállapítás helytállósága tekintetében bárkinek a legcsekélyebb kétsége támadna, az ne sajnálja a fáradtságot és vegye elő a Polgári Eljárásjogi tanszék gondozásában megjelent Polgári Eljárásjogi Füzeteket, melynek X. kötete ez év tavaszán jelent meg. A füzetek tartalomjegyzéke, mely talmazza a munkaközösségben elhangzott előadások felsorolását, meggyőzhet mindenkit, hogy nagyonis céltudatos, átgondolt elméleti munka folyik a munkaközösségben.

A X. Füzet (a továbbiakban Füzet), a korább megjelent füzetekhez hasonlóan, az eljárásjogi tanszék tudományos munkatársainak és vezetőinek, valamint a gyakor-

* Polgári eljárásjogi füzetek. X. köt. Budapest, 1980.

lati szakemberek egy-egy előadásának anyagát tartalmazza. A szerzők között a tanszék két professzora mellett öt bírót, akik közül hárman a Legfelsőbb Bíróság bírái, két ügyvédet, egyikük a Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, egy ügyészt, az IM főmunkatársát és főelőadóját, egy jogtanácsost találhatunk. Ez az összetétel ékes bizonyítéka annak, hogy ha egy tekintélyes jogtudós megnyitja tudományágát a gyakorlati szakemberek előtt, bevonja őket a tanszék munkájába, megsokszorozhatja azt a szellemi kapacitást, mellyel jogterületének művelését intenzívebbé teheti. A gyakorlati munkát végző jogászok egy része ugyanis képes magas elméleti szinten feldolgozni és általánosítani a maga tapasztalatait és hozzájárulni a jogág fejlődéséhez, a gyakorlat és az elmélet közötti kapcsolat élővé tételéhez. Aligha véletlen, hogy éppen az eljárásjog területén és a népgazdaság jogi kérdéseivel foglalkozó polgári jog területén alakult ki az elméleti és gyakorlati jogászok összefogása. A Névai professzor vezette eljárásjogi munkaközösség és az Eörsi Gyula akadémikus által létrehozott, a népgazdaság jogi kérdéseivel foglalkozó munkaközösség kitűnően funkcionáló intézményeivé váltak jogéletünknek és forrásaivá jogtudományi eredményeinknek.

A X. Füzet megjelenése az eljárásjogi munkaközösség elmúlt évi munkájának rövid ismertetésére ad lehetőséget. Az ismertetés — a recenzió adta szűk keretek között — nem vállalkozhat a Füzetben közölt tizenhárom tanulmány egyenkénti értékelésére. Egy-egy gondolat kiragadásával inkább az érdeklődést kívánja felkelteni, és a kedvet ahhoz, hogy a Füzetet az elméleti és a gyakorlati jogász kézbevegye. Nem csalódik aki ezt megteszi, nem egy olyan gondolatot talál a Füzetben, melyet hasznosíthat a maga elméleti és gyakorlati munkaterületén.

A Füzet tartalmazza Névai professzor tanulmányát „A gondolatok a perhátrány felelősségről" címmel. A tanulmányából idézett részletek az alaphangját képezik a Füzetben közölt többi tanulmánynak is:

„Sajnos még mindig nem vesztette el teljesen időszerűségét az a megállapítás, mellyel a bírósági polgári eljárás reformelőtti magyarországi helyzetét jellemeztem: Indokolt a követelmények fokozásáról és a felek részéről elvárható magatartás magasabb mértékéről beszélni *a perbeli jogok gyakorlása és kötelezettségek teljesítése* oldaláról is."

A szocialista szervezetek és az állampolgárok részéről a pervitel során sokszor tapasztalhatók lazaságok: kezdve egyenesen a szükséges és indokolt polgári per megindításának elmulasztásával vagy az állami, ill. társadalmi szervezet igényének késedelmes peres érvényesítésével (egyebek között például a károkozásért felelős személyekkel szembeni követelések behajtása terén gyakran megmutatkozó vonakodással stb.), folytatva a pervitel során mutatkozó felperesi jogérvényesítési vagy alperesi védekezési hanyagságokkal (tessék-lássék indítványok a bizonyítás terén, a rosszhiszeműség határát súroló, sőt nem egyszer át is lépő védekezés a megalapozott követeléssel szemben stb.), egészen a végrehajtás terén olykor megmutatkozó felelőtlenségig. Röviden szólván: a fokozottabb követelmények e vonatkozásban a peres felek fokozottabb aktivitásának a megkövetelésével egyértelműek.

...„A polgári pernek jogviszonyként, többirányú kölcsönös jogok és kötelezettségek komplex együtteseként való felfogásából következik az a követelmény is, amelyet a felek közreműködési kötelezettsége elnevezéssel illetünk. Ez a követelmény egyik eleme a szocialista értelemben felfogott peranyagszolgáltatási (tárgyalási) elvnek. A felek (a felperes és az alperes), valamint képviselőik — perbeli pozíciójuktól függetlenül — kötelesek együttműködni a bírósággal, egymással és a per résztvevőivel a polgári per céljának megvalósításában, az igazság kiderítésén és a törvényességen alapuló reális jogvédelem biztosításában. E közreműködési kötelezettség megfelelő jogszabályi körülbástyázása — véleményem szerint — egyik kulcskérdése a szocialista polgári eljárásjog továbbfejlesztésének, hatékonysága növelésének."

...„A felek közreműködési kötelezettségén és a jóhiszemű pervitel elvén nyugvó polgári eljárásjogi felelősség elméleti alapjainak és szankciórendszerének átfogó természetű kidolgozása olyan feladat, amelynek megoldása előmozdítja a polgári eljárásjog tökéletesítését a fejlett szocialista társadalom építésének viszonyai között."

A Névai professzor által felvetett kérdést más oldalról megközelítve ugyan, de egyazon tendenciát követve veti fel Zsembery István „Konfliktusok a bíró munkájában" c. tanulmányában azokat a kérdéseket, amelyek a jogalkalmazó bíró munkája során vetődnek fel. A témát korántsem meríti ki, de amit mond, az több évtizedes bírói munka tapasztalatainak esszenciája, amely mindenkinek tanulságul szolgálhat: ...„A jogalkotó elvont tényállást tart szem előtt. Ha nem így jár el kazuisztikába vész el, s a jogszabály már nem tudja betölteni irányító, útbaigazító feladatát. (Erre elijesztő példa volt a korábbi lakásrendelet — 35/1956. [IX. 30.] MT, 15/1957. [III. 7.] Korm.)

A valóságos életben azonban nincsenek elvont tényállások. Az élet minden jelensége számtalan szállal szövődik bele az életbe, minden tényállásnak számtalan eleme mutat túl a törvényi tényállás keretein.

Máskor meg hiányzik a törvényi tényállásnak egyik-másik eleme.

A törvényi tényállást tehát hol szűknek találjuk, hol túl tágnak."

Novák István „A bírói mérlegelés útvesztői" c. tanulmányában elmélyülten, kiemelkedően igényes módon, a bíró szemszögéből vizsgálódva, elismerést érdemlő őszinteséggel, a kívülállók számára a bírói munkáról sok mindent megmagyarázó módon veti fel a peres eljárásbeli döntés gyötrelmeit, az igazságot kereső, de a jogszabályi keretek között megmaradni kényszerülő, és döntésre kényszerített polgári bíró dilemmáit. Tanulmánya bevezető gondolataiban elmondott tapasztalataiból idézve érzékelhető az általa tárgyalt kérdés problematikája:

„A bírói úttévesztésekkel, mint realitásokkal szembe kell nézni. Nem az igazságszolgáltatás botlásaiban vájkáló szándékkal, sokkal inkább a kátyúk és koccanók jövőbeni elkerülését szolgálva. Ezért kutatjuk az okokat, amelyek a bírói mérlegelés útvesztőit kialakít-

ják, s kikeresve azokat az általános jellemzőket, amelyek itt és ott azonos hatásokkal mutatják az úttévesztés nagyjában egyező motívumait. Mert ez utóbbiak általánosak és tipikusak, hiszen forrásukat lényegében egyazon tényezők táplálják. Viszont, ha a keletkezés okaira fény derül, ha a források ismertté válnak, a tényfeltárás eredményeire figyelve aligha lesz nehéz a forrásokat a jövőben eldugaszolni, az úttévesztések számát — ha nem is megszüntetni, de — minimálisra csökkenteni."

A Füzeteknek két ügyvéd szerzője ugyancsak az igazság érvényesülésének kérdését tárgyalja az ügyvédi megközelítés szempontjából. A Budapesti Ügyvédi Kamara elnöke, Horváth Jenő „A jóhiszemű eljárás elve és a jogi képviselő magatartása a polgári perben", Szitás Benedek ügyvéd pedig „A rosszhiszemű pervitelért való felelősség néhány kérdése" címmel kapcsolódott a témához. A két tanulmányt, a témát tárgyaló módszerét jellemzi a Horváth Jenő tanulmányából most idézendő két részlet:

„A bemutatott példák tudatos válogatásával remélem sikerült érzékeltetnem azon álláspontomat, hogy a perben eljáró jogi képviselő magatartásának mércéje magasabb kell legyen, mint a perben résztvevő feleké.

A jogi képviselőt a »hogyan« eldöntésénél nemcsak az eljárásjogi törvény rendelkezései kötelezik, hanem többek között az Etikai Kódex 3. és 4. pontjának alábbi rendelkezései is:

»Az ügyvédet hivatása gyakorlásában a jogszabályok, ügyvédi és ügyvédi felügyeleti szervek rendelkezései, valamint a szocialista erkölcs szabályai kötik, és saját lelkiismerete, hivatástudata irányítja. Az ügyvéd a jogszabályok keretei között minden jogi eszközt vegyen igénybe, hogy ügyfele törvényes érdekei érvényesüljenek.

Az ügyvéd nem működhet közre abban, hogy a törvény rendelkezéseit kijátsszák, vagy megkerüljék, és a joggal bármilyen módon visszaéljenek.«

...„Azzal, hogy a képviselői magatartást vizsgálva a gyakorlat leghivatottabb és leglényegesebb problémáját helyeztem reflektorom fókuszába, csupán azt kívántam igazolni, hogy ez a lehetőség nem engedményeket, hanem fokozottabb lelkiismeretességet és kötelezettséget ró a képviselőre. Azért, hogy egy problémáról nem beszélünk, az még létezik, és létezése a gyakorlati jogalkalmazást befolyásolja."

...„A jogi képviselő részéről minden eljárási cselekmény megengedett, beleértve egyes esetekben a taktikát is, mely a konkrét ügy elbírálásánál az igazság érvényesülését segíti, vagy kifejezetten biztosítja. Nem engedhető meg viszont egyetlen olyan perbeli magatartás sem, mely ha formailag nem is sérti a Pp. 5. §-ában foglalt elvet, de célja és tényleges tartalma az igazság felderítésének meghiúsítására, vagy a jogszerű döntés meghozatalának késleltetésére irányul."

Pertechnikai kérdéseket tárgyal Aradi Béla ügyvéd „A pertársasági szabályok érvényesülésének néhány problémája"; Bajory Pál legfelsőbb bírósági bíró „A fellebbezési határidő a polgári eljárásban"; Halmai László jogtanácsos „Eljárásjogi kérdések a munkaügyi bíróság gyakorlatában"; Törő Károly legfelsőbb bírósági bíró „A szabadalom keletkezésével és megszűnésével kapcsolatos bírósági eljárás sajátosságai"; Vida Lajos ny. legfelsőbb bírósági tanácselnök „Eljárási kérdések az ingatlannyilvántartásban"; Kiss Éva az IM főmunkatársa „Az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelésének aktuális kérdései"; Pallósi Gizella az IM főelőadója „A hagyatéki eljárás új vonásai" c. tanulmánya. A tanulmányoknak már a címe is jelzi a polgári eljárásjog körébe tartozó kérdések széles skáláját, de maguk a tanulmányok azt is feltárják, hogy az eljárásjognak szinte minden területén akadnak megoldásra váró feladatok. Nem a tanulmányszerzők fantáziájából eredő elméletieskedő kérdéseket tárgyalnak a szerzők, hanem a perek, és a perenkívüli ügyek gyorsabb, hatékonyabb, a jogkereső közönséget szolgáló, a bírósági gyakorlatot egységesebbé tevő problémákat tárnak fel és oldanak meg igen magasra tartott minőségi mérce mellett.

Végül külön kell szólni Révai Tibor professzornak a tanulmányáról, melyet „Szovjet—Magyar Polgári Eljárásjogi Kollokvium Leningrádban" cím alatt közöl a Füzet. Ez a tanulmány fontos részletképet ad a munkaközösség által végzett munka nemzetközi hátteréről. Igazolja, hogy nem szűk, partikuláris szempontok határozzák meg a munkaközösség elméleti tevékenységét, hanem annak megvannak a nemzetközi vonatkozásai is, a magyar polgári eljárásjog fejlődése a huszadik századi nagy jogfejlődéssel együtt tart. Míg a korábbi Füzetekben több baráti ország, és kapitalista ország polgári eljárásjogi jogfejlődéséről szóló tanulmány jelent meg, a most ismertetett Füzetben a szerző arról ad képet, hogy a magyar polgári eljárásjog milyen kapcsolatot tart fenn a szovjet jogtudósokkal, a szovjet polgári jog művelőivel. Ezúttal is legcélszerűbb a szerzőt szóhoz juttatni, tanulmányából idézni:

„Az egyetemközi együttműködés során közvetlen kapcsolat létesült az ELTE és a Leningrádi Zsdanov Egyetem polgári eljárásjogi tanszékei között is. Kezdetben, az ötvenes-hatvanas években ez a kapcsolat oktatók és hallgatók kölcsönös látogatásában jutott kifejezésre. Az oktatók előadásokat tartottak a meglátogatott tanszék oktatói és hallgatói számára. A hallgatók részt vettek a meglátogatott tanszék oktatóinak előadásain, együttes tudományos diákköri üléseket tartottak. Mind az oktatók, mind a hallgatók megismerkedtek a meglátogatott város nevezetességeivel, múzeumaival stb., valamint kulturális életével. E látogatások során természetesen szívélyes baráti kapcsolatok alakultak ki. Mind az oktatók, mind a hallgatók látóköre bővült az oktatás, a tudományos munka, a kulturális élet területein.

A kedvező eredmények nyomán a hetvenes években jelentős előrelépés történt a közvetlen kapcsolatban. Megszűnt az érintkezés véletlenszerűsége. Az egyetemek között, így az ELTE és a Zsdanov Egyetem között alaposan előkészített szerződés jött létre, amely ötöt évre tanszékenként előirányozta a megoldandó feladatokat. A véletlenszerűség helyébe a tervszerűség lépett, s logikus, hogy ez a tanszékek közötti kapcsolatot rendszeressé, eredményessé tette.

Ez a tervszerűség vált az ELTE polgári eljárásjogi tanszéke és a Zsdanov Egyetem polgári eljárásjogi tanszéke közötti kapcsolat meghatározó vonásává. Ennek alapján látogatott a Zsdanov Egyetem polgári ejlárásjogi tanszékének professzora, D. Csecsot Budapestre és beható eszmecserét folytatott a budapesti eljárásjogi tanszék oktatóival a tervben megszabott feladatok végrehajtása érdekében. Így jött létre Leningrádban 1979. szeptemberében a Szovjet—Magyar Polgári Eljárásjogi Kollokvium."

...„A két egyetem 1978—80. évi tudományos és kulturális együttműködési egyezményének 1978—80. évi munkaterve a két polgári eljárásjogi tanszék együttműködési témájául „A polgári eljárásjog fejlődésének időszerű kérdései és egyetemi oktatásának tökéletesítése" c. tárgykört jelölte meg. Ennek keretében s ennek alapján a két tanszék által a fentiek szerint előkészített munkaprogram volt a Kollokvium tárgya a fenti tervpont részbeni végrehajtásaként. Magának a Kollokviumnak a témája »A polgári perbeli tárgyalás előkészítése és lefolytatása« c. problematika volt."

...„A magyar tanszék oktatóinak referátumai gondos felkészülés, az oktatói kollektíva által is támogatott, elmélyült kutatómunka eredményei; a referátumok jelentős mértékben gazdagították a Kollokvium anyagát. A magyar szakemberek orosz nyelven elhangzott előadásait a Kollokviumon igen kedvező visszhang és magasfokú elismerés kísérte. Erről tanúskodtak — egyebek között — az előadások utáni kérdések és hozzászólások. A magyar résztvevők előadásai iránt megnyilvánult fokozott érdeklődést és fejtegetéseik, állásfoglalásaik megértését előmozdította az, hogy a hallgatóknak rendelkezésére álltak a magyar referátumok orosz nyelvű tézisei, amelyeket több hónappal a Kollokvium előtt elküldtek Leningrádba."

...„1981-ben Magyar—Szovjet Kollokviumra kerül sor Budapesten.

Az együttműködési terv előirányozza beszámolók közzétételét a kollokviumokról magyar és szovjet folyóiratokban, továbbá egy »A polgári eljárásbeli tárgyalás előkészítésének és megtartásának problémái a szovjet és a magyar jogban« c. monográfia kiadását orosz nyelven Leningrádban, Névai és Csecsot professzorok szerkesztésében.

Sor kerül ezenkívül magyar és szovjet szerzők tanulmányainak közzétételére magyar, illetőleg szovjet folyóiratokban.

Az együttműködési terv előírja oktatók kölcsönös látogatását a szakirodalom és a bírói gyakorlat tanulmányozása céljából, valamint a felsőbb évfolyamok hallgatóinak kölcsönös kiküldetését, főleg a szakdolgozatok témájához anyaggyűjtés céljából.

A tervben az oktatási módszertani együttműködésről is szó van, valamint kölcsönös előadások tartásáról a polgári eljárási jog időszerű kérdéseiről.

Mint látható, sokirányú tevékenységet irányoz elő a jövőre a két tanszék együttműködési terve, amelynek megvalósulásától további hasznos eredményeket lehet várni a magyar—szovjet felsőoktatási együttműködés terén."

Befejezésül újra szeretném hangsúlyozni, hogy e recenzió keretében, csak egyes gondolatok kiragadására kerülhetett sor. A tanulmányok gondolati gazdagsága ennél sokkal nagyobb. A Füzet az 1980-ban megjelent polgári eljárásjogi kiadványok egyik legérdekesebbike.

Hartai László

Nemzetközi magánjogi és polgári eljárásjogi kérdések a csehszlovák jogirodalomban

I.

A csehszlovák jogirodalom két kiemelkedő alkotásával ismerkedtünk meg az utóbbi években. Az egyik *Vilém Másilko és Vilém Steiner* könyve „A nemzetközi magánjog a gyakorlatban" címmel,[1] a másik *Vilém Steiner* műve „A polgári eljárásjog az elméletben és a gyakorlatban" címmel.[2]

Másilko rendkívül termékeny alkotó, számos tanulmánya jelent meg, főleg a nemzetközi magánjog témaköréből. Ezek közül említünk meg néhányat: „Tartásdíj az államközi gyakorlatban",[3] „Nemzetközi választottbírósági eljárás és a rendes bíróságok funkciója",[4] „Elévülés a nemzetközi kapcsolatokban".[5] Ezek valóban csak példálózóan kiragadott alkotások Másilko munkáiból, amelyek gazdag elméleti vénájáról és a gyakorlat tökéletes ismeretéről tanúskodnak.

Vilém Steiner egyetemi docens neve nem ismeretlen a magyar olvasó előtt, a néhai *Štajgr* professzorral közösen írt művét beható recenzió ismertette a hazai olvasók számára.[6] Steiner a prágai Jogtudományi Intézet dolgozója, emellett a Károly Egyetem polgári eljárásjogi tanszékének az oktatója.

A nemzetközi magánjog gyakorlatának ismertetése különösen időszerű a magyar elméleti és gyakorlati jogászok számára, hiszen nemrég lépett életbe nálunk a nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. sz. tvr, amelynek eddigi alkalmazása kevés tapasztalatot nyújthatott számunkra, a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény viszont több mint évtizedes múltra tekinthet vissza, így gyakorlati alkalmazása során tekintélyes mennyiségű tapasztalat halmozódott fel.

II.

A nemzetközi magánjoggal foglalkozó mű *három részből* áll. Az I. rész *a kollíziós rendelkezésekkel és a külföldiekre vonatkozó joggal* foglalkozik két fejezetben. Az I. fejezet (9—67. o.) a *kollíziós jog általános részét* tárgyalja, ezen belül foglalkozik a nemzetközi magánjog és eljárási jog fogalmával, a külföldi elemmel, a kollíziós norma kérdéseivel, az állampolgárság és a lakóhely jelentőségével, a visszautalással és a továbbutalással, a külföldi jog tartalmának megállapításával és alkalmazásával, a kollíziós normák értelmezésével és funkciójával, a törvény kijátszásával és a viszonossággal.

A II. fejezet (68—73. o.) *a kül-*

[1] Prága, 1975, 337 old.
[2] Prága, 1975, 492 old.

[3] Socialistická zákonnost, 1974. 8. sz. 449. old.
[4] Socialistická zákonnost, 1975. 5. sz. 249. old.
[5] Socialistická zákonnost, 1975. 8. sz. 451. old.
[6] *Révai* Tibor: Csehszlovák nemzetközi polgári eljárási jog. Jogtudományi Közlöny, 1968. 7—8. sz. 404—410. old.

földiekre vonatkozó csehszlovák jogot tárgyalja, ezen belül a külföldiekre vonatkozó jog jellegét és nemzetközi alapját, majd a mondottakból levont következtetéseket.

A II. rész *a kollíziós jog különös része*. Itt 8 fejezettel ismerkedhetünk meg, amelyek közül a mű III. fejezete (74—99. o.) a kötelmi és a dologi joggal foglalkozik, nevezetesen a kötelmi jogok nemzeti szabályozásával, a csehszlovák kódexek hatályának megoszlásával, a nemzetközi kereskedelmi ügyekkel, a vagyoni ügyekben érvényesülő joghatásokkal, az illetékességgel mint a kötelmi ügyekben érvényesülő joghatóság feltételével, az alávetéssel, egyes szerződési viszonyok kollíziós szabályozásával, a nemzetközi kötelmi záradékokkal és a dologi jogok kollíziós kérdéseivel.

A IV. fejezet (100—108. o.) a *munkajogot* elemzi. Ennek keretében foglalkozik a joghatóság szerződési és törvényi szabályozásával, a kollíziós szabályokkal, a jogforrásokkal és az itt előforduló szerződések jegyzékével.

Az V. fejezetet a szerzők a *családjognak* szentelik (109—186. o.). Itt a házasság megkötésének és megszűnésének, az örökbefogadásnak, a gondnokságnak, a szülők és a gyermekek viszonyának, a tartásdíj nemzetközi gyakorlatának elméleti és gyakorlati kérdéseivel találkozunk. A fejezet végén a szerzők következtetéseiket fejtik ki.

A VI. fejezet tárgya az *öröklési jog* (187—216. o.). Az általános jellegű megjegyzések után a szerzők a joghatóságot, a törvényes és végrendeleti öröklést, a külföldi elemet tartalmazó hagyaték realizálását, ezt a gyakorlatban rendkívül fontos kérdést és a gazdátlan hagyaték kérdéseit mutatják be.

Ezt követőleg a mű *néhány közvetlen szabállyal* foglalkozik, s a VII. fejezet (217—244. o.) *a nemzetközi szállítással és a gépkocsi külföldi üzemeltetésével okozott kár megtérítésével* foglalkozik. Az általános megjegyzések után a nemzetközi jog elveivel, a kártérítéssel és a gépkocsival okozott kárért való szavatossági biztosítás elveinek szabályozásával ismerkedhetünk meg.

A VIII. fejezet (245—258. o.) *az ipari és szerzői jogok nemzetközi szabályozásának* a kérdéseit tárgyalja. Ennek keretében fejti ki a fogalmat, a nem vagyoni javak védelmét, az irodalmi művek szerzői védelmének és más nem anyagi javak szerzői védelmének keletkezése közötti különbséget, a nemzetközi szerződési szabályozást, a szocialista államok együttműködését, végül a felmerülhető jogviták problémáival foglalkozik.

A mű ezután tér át *a polgári jogi viszonyoktól eltérő, de külföldi elemet tartalmazó viszonyok* taglalására. Itt a mű IX. fejezete (259—264. o.) *a nemzetközi államigazgatási viszonyokkal* foglalkozik. Meghatározza ezek fogalmát s bemutatja a külföldi elemet tartalmazó államigazgatási viszonyok főbb fajtáit, a külföldi államigazgatási normák hatályát, majd a fejezet tárgyára vonatkozó, Csehszlovákiában ratifikált nemzetközi államigazgatási szerződéseket.

E rész utolsó, a mű X. fejezete *a külföldi elemet tartalmazó egészségügyi viszonyokkal* foglalkozik (285—270. o.). Itt a szabályozás tárgyával, a nemzetközi eljárási rendelkezésekkel és a Csehszlovákiában ratifikált sokoldalú nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos kérdésekkel ismerkedünk meg.

A mű III. része *a nemzetközi polgári eljárási joggal* foglalkozik. Ezzel a résszel a rendelkezésünkre álló szűk keretekben kissé részletesebben szeretnénk foglalkozni.

III.

A III. rész 4 fejezetben tárgyalja a címében jelzett anyagot. A mű XI. fejezete (271—282. o.) *az alapvető fogalmakat* határozza meg, nevezetesen a polgári eljárásjog területén a nemzetközi jelleg kritériumát, s ezután sorolja fel a jogforrásokat, vagyis főleg Csehszlovákiának a nemzetközi szerződéseit. Nem találjuk meg ezek között a Hágában 1954. március 1-én kelt nemzetközi egyezményt, amelyet hazánk az 1966. évi 8. sz. tvr-rel ratifikált, s feltételezzük, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság is kihirdette ezt az egyezményt. A tartásdíj behajtásáról szóló New York-i 1956. június 20-i és a gyermektartási kötelezettség tárgyában hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló, Hágában 1958. április 15-én aláírt egyezmény tagjai között nem sorolja fel a Magyar Népköztársaságot, amely az említett egyezményeket az 1957. évi 53. sz., illetőleg az 1965. évi 7. sz. tvr-rel ratifikálta.

A XII. fejezet (283—299. o.) *a külföldi elemet tartalmazó eljárás kiemelkedő kérdéseivel* foglalkozik. Első helyen szerepelnek *a különösen fontos eljárási feltételek a külföld viszonylatában*. Itt elsősorban a *joghatóságot* tárgyalja a könyv. Nem szabad csodálkoznunk azon, hogy a könyv (valamint a csehszlovák nemzetközi magánjogi törvény eljárási része) eltér a hazai nemzetközi magánjogi tvr-ünk rendszerétől, ami talán a legjobban kitűnik abból, hogy a könyv a most ismertetett XII. fejezetben tárgyalja a joghatóságot, amelynek rendelkezéseit a mi kódexünk külön IX. fejezete tartalmazza. Néhány konkrét jogesettel foglalkozik a mű, s nem tér ki a joghatóságnak a mi kódexünk szerinti, egyébként vitatható (kizárt joghatóság!) fajaira. Nem találunk a könyvben említést a joghatóság kikötéséről. A továbbiakban a *felek* kérdéseivel foglalkozik a mű, kiemelve, hogy eltérő a különböző országokban a jogképesség kezdetének a meghatározása (pl. Csehszlovákiában a születéstől, illetőleg fogamzástól, másutt a gyermek életképességétől számítódik ez — Franciaországban, Spanyolországban pedig a jogképesség feltétele, hogy a gyermek éljen bizonyos ideig). A perképesség és a fél fogalmának szerződési szabályozása után a szerzők a *perfüggőséggel* foglalkoznak. A könyv tartalmánál modernebb a hazai szabályozás, amely nemcsak a bíróság, hanem a más hatóság előtt indult eljárás esetében is kizárja az újabb eljárás indításának lehetőségét. A *jogerővel* foglalkozik ugyan a mű, de nem tárgyalja *a párhuzamos joghatóság* eseteit, s ezekkel kapcsolatban a külföldi bíróság ítéletének elismerését, illetőleg ennek kizártságát (vö. a hazai jogszabály 70—73. §-ait).

A hazai kódexben nem találunk rendelkezéseket az *alapelvekre* vonatkozólag, a könyv viszont foglalkozik ezekkel, nevezetesen az anyagi igazság, a nyilvánosság, a szóbeliség és írásbeliség, a felek egyenjogúsága elvével, a rendelkezési és tárgyalási elvvel, a bizonyítékok szabad

mérlegelésének elvével, valamint a lex fori elvével. Nem egynél kétségbe vonható az alapelvi jelleg (pl. a szabad mérlegelés tekintetében). E fejezet foglalkozik végül az állampolgárság, a kézbesítés, az előzetes bizonyítás kérdéseivel, valamint az ideiglenes intézkedésekkel.

A XIII. fejezet tárgya a mi kódexünkben is részletesen szabályozott *nemzetközi jogsegély* (300—311. o.). Itt a fogalom meghatározását, a jogforrásokat, a külföldi kapcsolatok formáit, a nemzetközi jogsegély fajtáit, a szerződési és a szerződésen kívüli szabályozás közötti különbséget, végül a vonatkozó nemzetközi szerződések felsorolását látjuk.

Itt ugyancsak ki kell emelnünk a hazai rendelkezések (67—69. §) fejlettebb tartalmát. Példaképpen utalunk a megkeresés esetén alkalmazandó jogra, valamint a külföldi eljárás céljára a közjegyző előtt tehető esküre vagy fogadalomra vonatkozó szabályra.

A XIV. fejezet (212—333. o.) *a külföldi határozatok* elismerésével és végrehajtásával foglalkozik. E fejezet az általános megjegyzések után meghatározza a külföldi határozat fogalmát és ismerteti a törvényes (szerződésen kívüli), valamint a szerződéses szabályozást. A fejezet a tárgyban Csehszlovákia részvételével létrejött sokoldalú egyezményeket sorolja fel s vázolja a külföldi határozat végrehajtásával kapcsolatos eljárást.

A mű az irodalmi *források* jegyzékével és a használhatóságát lényegesen megkönnyítő tárgymutatóval fejeződik be.

A szerzők e munkájukat szerényen segédkönyvnek tüntetik fel, mi pedig úgy véljük, hogy a könyv — legalább is helyenként — eléri a monográfia színvonalát. A mű hézagpótló a szocialista jogirodalomban és a szerzőket mindenképpen a legnagyobb elismerés és dicséret illeti.

IV.

Mint ismeretes, a csehszlovák polgári eljárásjogot a bírósági végrehajtással együtt szabályozó 99/1963. Sb. sz. törvény meglehetősen rövid törvény, mindössze 376 §-ból áll, amelyből a polgári eljárási jogról 250 §, a végrehajtási jogról 104 § rendelkezik. Bár a csehszlovák *Pp* eredeti szövegét a 36/1967. Sb., a 158/1969. Sb. és a 49/1973. Sb. sz. törvény módosította és kiegészítette, a rövid szabályozás mind az elmélet, mind a gyakorlat számára sok olyan kérdést vetett fel, amelyet a törvény magyarázatával lehetett és kellett megoldani. *Vilém Steiner* említett könyve épp ezért jelentős, az egyes perjogi intézményekkel kapcsolatban kifejezésre jutott nézeteket és a felvetett, de eddig meg nem oldott kérdésekben saját állásfoglalását fejti ki; ily módon a csehszlovák polgári eljárásjogról — a végrehajtási jogot is beleértve — mind az elmélet, mind a gyakorlat szempontjából teljes képet ad.

A mű két részből áll, az I. rész a bíróságok előtti eljárást, a szó szoros értelmében vett bírósági polgári eljárást, míg a II. rész a végrehajtási eljárást tárgyalja.

Az I. rész fejezetei közül az I. fejezet *„A polgári eljárásjog és elméleti koncepciója"* címmel (11—87. o.) a bírósági polgári eljárás, majd a polgári eljárásjog fogalmát, forrásait és elveit, az ügyész, a tanács és a társadalmi szervezet polgári eljárásbeli részvételét és a polgári eljárás tárgyát vizsgálja. A szerző a polgári eljárás fogalmával kapcsolatban kiemeli az igazságszolgáltatási szervek jogvédelmi funkcióját, emellett hangsúlyozza az eljárásnak a jövőbeni jogsértések megelőzésére irányuló preventív funkcióját is.

Röviden vázolja a csehszlovák polgári eljárásjog fejlődését, a Csehszlovák Köztársaság létrejötte után az első világháborút követően a polgári eljárásjog területén — más jogágakhoz hasonlóan — bekövetkezett kettősséget, a történelmi országrészekben az osztrák jog, Szlovákiában és Kárpátalján a régi magyar jog alkalmazását. A felszabadulást követően ismerteti azokat a viszonyokat, amelyek az 1950. évi *Pp* kiadásához, majd a szocialista viszonyok fejlődése eredményeképpen az 1963. évi. 99. Sb. sz. törvénybe foglalt, jelenleg hatályos *Pp*-hez, illetőleg annak novelláihoz vezettek.

E fejezetben mutatja be a mű a bírósági, közjegyzői, ügyészségi és ügyvédi szervezet fejlődését a felszabadulástól napjainkig. Az 1948. évi alkotmány rögzítette az igazságszolgáltatásbeli néprészvétel elvét, amely már 1948-ban megvalósult Csehszlovákiában. Az utóbbi években történt módosítás folytán népi ülnökök a polgári eljárásban most csak munkajogi perekben s egyes családjogi ügyekben vesznek részt.

A jogforrások körében rámutat mindazokra a jogszabályokra, amelyek eljárásjogi vonatkozású rendelkezéseket tartalmaznak. Itt érinti a szerző a polgári eljárást érintő nemzetközi szerződéseket, s utal arra, hogy a bíróság a polgári eljárásban olykor nemzetközi szokást alkalmaz, így a külföldi állam mentessége tekintetében. Az igazságügyi szervek és a Legfelsőbb Bíróság elvi állásfoglalásai nem kötik a bíróságokat. A jogforrások körében a szerző a jogtudományi alkotásoknak a jogértelmezésnél érvényesülő szerepet tulajdonít. Ugyancsak a jogértelmezés szempontjából említi meg a szerző, hogy a szocialista együttélési szabályok is segítséget nyújthatnak a bíróságoknak egyes ügyek elbírálásánál.

A csehszlovák perjogi szabályozás nem tesz különbséget a peres és nemperes eljárás között, hanem egyes eljárásokra (pl. a kiskorúakról való gondoskodással, örökbefogadással, gondnokság alá helyezéssel kapcsolatos eljárások) különleges rendelkezéseket állapít meg. A I. fejezet nemcsak a *Pp*, hanem a csehszlovák *Csjt* rendelkezései alapján felsorolja a most említett különleges eljárások körébe tartozó ügyeket.

Ami egyébként a *Pp* rendszerét illeti, a I. rész az általános rendelkezéseket tartalmazza, a II. rész a bíróság tevékenységét szabályozza az eljárás megindítása előtt, a III. rész az első fokú eljárásról, a IV. rész a perorvoslati eljárásról, az V. rész a végrehajtási eljárásról rendelkezik, s a VI. rész záró rendelkezéseket tartalmaz. A szerző a rendszerrel részletesen foglalkozik, s kiemeli — egyebek között —, hogy a más szervek határozatainak a felülvizsgálata, amely a perorvoslati részben szerepel, jellegénél fogva első fokú polgári eljárás. Rámutat továbbá arra, hogy a perorvoslati eljárásban, továbbá a végrehajtási eljárásban alkalmazni kell a *Pp* előző fejezeteit, amennyiben a rájuk vonatko-

zó fejezetekben nincsenek eltérő rendelkezések.

A polgári eljárás alapelvei között az ún. működési alapelvek szerepelnek, meghagyva nyilván a szervezeti alapelveket a Csehszlovákiában kétséget kizáróan külön jogágnak elismert törvénykezési szervezeti jog számára. Az eljárási alapelvek között találunk olyanokat, amelyeket a nálunk általánosnak elismert jogtudományi felfogás nem tekint eljárási alapelveknek, így az anyagi igazság elvét (38. old.), a bizonyítékok szabad mérlegelésének elvét (40. old), az eljárás gazdaságosságának, a formalizmustól mentes eljárásnak az elvét, a szocialista törvényesség elvét (42. old.), viszont nem találjuk meg a jóhiszemű eljárás elvét, amire a mi processzualistáink sokszor hivatkoznak.

A II. fejezet (66—97. o.) *az eljárás megindítását megelőző bírósági tevékenységet* elemzi, s ennek általános jellemzése során a szerző kiemeli, hogy e tevékenység keretében is eljárási cselekményekről van szó azokkal a következményekkel, amelyek a polgári eljárás tulajdonképpeni megindításával kapcsolatosak, pl. köteles megvizsgálni, adva vannak-e az eljárás feltételei (eljárásjogi hatás); az ilyen cselekmények esetén az elévülés nyugszik (anyagi jogi hatás) stb.

Az eljárást megelőző bírósági cselekményeket a szerző három csoportra osztja. Külön tárgyalja a per megelőzését szolgáló cselekményeket, ezek körében kiemelve a felekkel való beszélgetéseket, továbbá a jelzést. Az eljárást megelőző cselekmények második csoportját az előzetes eljárások alkotják, éspedig az egyezségkötés megkísérlése iránti eljárás, továbbá az apaság megállapítása iránti eljárás a szülők egyező nyilatkozata alapján. Végül e fejezetben az eljárás megindítását megelőző bírósági cselekmények harmadik csoportjaként az ideiglenes intézkedéseket és az előzetes bizonyítást találjuk. Ezek szabályozása — néhány eltéréssel — megegyezik a mi szabályozásunkkal. Az eltérések között kiemelést érdemel az a rendelkezés, amely szerint az ideiglenes intézkedés esetén az azt elrendelő bíróság, az ellenfél kérelmére, kártérítést állapíthat meg végzéssel a kérelmező terhére; kártérítésre nem kerülhet sor, ha az ideiglenes intézkedéssel biztosított igényt a bíróság alaposnak találta vagy annak az ellenfél eleget tett. Az előzetes bizonyítás — a perindítás előtt sem — nem tartozik a közjegyző hatáskörébe.

A mű legterjedelmesebb (97—266. old.) fejezete az első fokú eljárást bemutató *III. fejezet*, amely elsősorban az eljárási előfeltételekkel foglalkozik, amelyekkel a hazai szabályozásban részben a keresetlevél idézés kibocsátása nélkül történő elutasításánál, részben más eljárási intézményeknél találkozunk. A perelőfeltételek körében az eljárás lefolytatása akadályaként foglalkozik a szerző a bírák kizárásával és a bíróság szabálytalan megalakításával.

Az eljárás megindulásának napja az a nap, amikor a keresetlevél a bírósághoz érkezik, vagy amikor a bíróság meghozza végzését a hivatalból megindítható eljárás folyamatba tételéről.

A szerző a továbbiakban az eljárás megindításának anyagi és eljárásjogi hatásaival, a keresetlevél kellékeivel, annak hiányaival, fajaival foglalkozik. Ezt követi a joghatóság, a hatáskör, az illetékesség, az ezekkel kapcsolatos összeütközések és a bíróság által történő vizsgálat beható tárgyalása. Az illetékességgel kapcsolatban a hazai szabályozástól eltérő egyik rendelkezés szerint, a bíróság a kiskorúról való gondoskodás vagy a kiskorú tartása iránti ügyekben célszerűségből, kérelemre saját illetékességét más bíróságra ruházhatja át (*Pp* 252. § [4] bekezdése). A mi szabályozásunk által hagyatéki ügyekben megengedett közjegyzői illetékességi átengedés intézménye a csehszlovák szabályozásban ismeretlen, viszont a csehszlovák közjegyzői rendtartás megengedi célszerűségi okokból az illetékes közjegyző helyett más közjegyző kijelölését.

Külön pont foglalkozik a megkereséssel (122—125. old). A megkeresett bíróságnál mindig bíró jár el, aki kötve van a megkeresés tartalmához. A megkeresett bíróság határozata elleni perorvoslatról a megkeresett bíróság felettes bírósága dönt.

A recenzió megszabott terjedelme nem teszi lehetővé, hogy a tartalmas fejezet mélyebb elemzésébe bocsátkozzunk. Kiemelendőnek tartjuk, hogy a szerző helyenként iratmintákat is közöl, ami emeli a mű használhatóságát.

A IV. fejezet *a határozatokra* vonatkozó rendelkezéseket elemzi. Itt foglalkozik a szerző az ítélettel, annak fajaival, az ítélet közlésével, tartalmával, indoklásával, az ítélet jogerejével, egyes hibáinak orvoslásával. Meg kell említenünk, hogy a csehszlovák polgári eljárásjog nem ismeri a hazai jog szerinti egyszerű indokolást. Egyébként mind az ítélettel, a végzéssel és a közjegyző határozatával kapcsolatos rendelkezések nagyrészt azonosak a hazaiakkal.

Az V. fejezet *a perorvoslatokkal* foglalkozik, éspedig a fellebbezéssel mint rendes perorvoslattal és a perújítással mint rendkívüli perorvoslattal. E fejezet taglalja a törvényességi óvásra vonatkozó joganyagot. Csehszlovákiában is a vegyes fellebbezési rendszer érvényesül, akárcsak nálunk. A perújítással kapcsolatban azonban ki kell emelnünk a lényeges eltérést hazai jogunktól: csak az alapeljárásban nem szerepelt olyan novum lehet perújítási ok, amelyet a kérelmező önhibáján kívül nem érvényesíthetett. Ugyanez vonatkozik az új bizonyítékra, mint perújítási indokra. Perújítási ok — a hazai jogtól eltérően — az a tény, hogy a félnek nem volt módja nyilatkozni. Perújítási ok az olyan eljárásjogi fogyatékosság, amelyet a bíróságnak az eljárás minden szakaszában hivatalból kellett figyelembe vennie, végül perújítási ok — a hazai joggal azonos szabályozással — a megfelelő bűncselekmény. A fizetési meghagyásnál a perújítási kérelem nem alapítható új tényekre és bizonyítékokra, s ezt a szerző azzal indokolja, hogy a bíróság a fizetési meghagyást tények megállapítása nélkül bocsátja ki. A szubjektív perújítási határidő 3 hónap, az objektív — 3 év. Személyállapoti perekben olyan esetekben, amikor nálunk elvi jellegű törvényességi óvásnak van helye, a csehszlovák *Pp* a törvényességi óvást kizárja. Kizárt a törvényességi óvás a köztársasági vagy a szövetségi legfelsőbb bíróság törvényességi határozata ellen; a szerző szerint azért, mert különben az adott legfelsőbb bíróság nem tel-

jesíthetné elvi irányító tevékenységét.

A VI., viszonylag rövid fejezet (389—418. o.) a *perköltségről* szól. E fejezet érdekessége, hogy felveti és megválaszolja a polgári eljárásjogi felelősség kérdését.

A könyv II. része (419—488. o.) két fejezetben *a végrehajtási eljárással* kapcsolatos. E fejezet ismertetését fölöslegesnek tartjuk, mert mögötte marad a bírósági végrehajtás hazai modern kódexének.

Ezt a könyvet is gazdag irodalomjegyzék és a használhatóságot ugyancsak megkönnyítő tárgymutató fejezi be.

*

Mindkét könyv nemcsak a csehszlovák jogirodalom kiemelkedő alkotása, hanem a magyar jogászság érdeklődésére is számot tarthat, ezért vetjük fel a magyarra fordítás gondolatát.

Révai Tibor

Ivan Meznerics: International Payments with Special*

Regard to Monetary Systems

A nemzetközi gazdasági kapcsolatok zavartalan fejlődésének az előmozdítása ma minden kormány és párt programja és úgyszólván minden nemzetközi szervezet törekvése. A fejlődést akadályozó tényezők azonban őserdőként merednek e törekvés elé, s az erdőn túl remélt célt csak ez erdő valamennyi fájának a kivágásával lehet elérni. Sok céltudatos erőfeszítésnek vagyunk e téren tanúi, de legalább ugyanannyi erőt pazarolunk utópiákra, korunkban még megvalósíthatatlan álmok kergetésére.

Józan, reális és céltudatos törekvést inspiráló munka került a kezembe Meznerics Iván könyvével, amely a nemzetközi fizetések kérdéseivel foglalkozik. A nemzetközi fizetések volumene mutatja e kérdés elsőrendű fontosságát: egymagában annyi, mint minden szembenálló szolgáltatás együttvéve. A nemzetközi gazdasági életet nehezíti a közös szabályozás hiánya: minden állam szuverénül alkotja meg a maga „kereskedelmi" jogát, nem tudva, hogy ezáltal fokozza a jogbizonytalanságot a világ kereskedelmében. A fizetések joga szerencsére nincs ilyen pontos nemzeti szintű szabályokkal körülvéve, s ez a nemzetközi fizetések túlnyomó többségét lebonyolító bankoknak lehetőséget adott és ad arra, hogy közös tranzakcióikat — legalább részben — közös és egységes szokások szerint végezzék s e szokásokat a bíróságok is alkalmazzák. E szokások azonban mégsem egységesek. Két különböző pénzügyi rendszer (a Nemzetközi Pénzügyi Alap és a szocialista bankrendszer) eltérő elvi alapokon jött létre és funkcionál. S bár e két rendszer közti együttműködés fejlődik, az egységes rendszer kiépítése még távol van. E gondolatok kifejezésre jutnak abból az Előszóból, amivel a Magyar Kereskedelmi Kamara elnöke, Kallós Ödön Meznerics Iván könyvét útjára bocsátotta.

Meznerics Iván könyve a nemzetközi kereskedelmi fizetésekről szól; ezek tömege felülmúlja az egyéb címen keletkezett hasonló tranzakciók tömegét: a „kereskedelmi" kifejezés nemcsak az áruk árát, hanem a teljesítés valamennyi költségét (fuvar, biztosítás, közvetítői díjak stb.) magában foglalja. A turizmusból, külföldi képviseletek költségeiből, tartásdíjakból stb. eredő átutalások kívülesnek e könyvön, ezt rendszerint kliringegyezmények szabályozzák az érdekelt államok között. A tőkemozgás is kívülesik a szerző tárgyán, helyesen téve különbséget a folyó átutalások és a tőke transzferálása (vagy repatriálása) között. A „fizetés" fogalmát is előre meghatározza: nem készpénzfizetésről szól, hanem a bankműveletekről, amelyek szerepe egyre nő.

Az ilyen bankműveletek jogi háttere hiányos, állapítja meg Meznerics Iván. Nincs külön bank-törvényhozás. Ami tételes jogot e műveletek során felhasználunk, az a polgári jognak olyan általános szabályaiból áll, amelyet a bankügyletekre is lehet alkalmazni. A „nagy" kodifikációk idején a bank szerepe nem volt jelentős, ezért a nemzeti szabályozás hiányos, de a kielégítő rendezéssel a legújabb törvényhozások is adósak. Még inkább áll ez a nemzetközi pénzügyi tranzakciókra. Kezdeti eredménynek lehet tekinteni néhány fizetési mód — váltó, csekk — nemzetközi szabályozását, de más nagyon fontos és elterjedt fizetési módok szabályozása késik. Az UNCITRAL munkájának eredményeként születő egységes vételi jog elfogadása e hiányt még inkább éreztetni fogja. A lassú törvényhozást igyekeznek pótolni a mozgékonyabb bankkörök, amelyek a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara útján dolgozzák ki a különböző szabályokat (Rules) az egyes fizetési módokra nézve.

A „Rules" jogi jellegére nézve a szerző nem foglal el világos álláspontot. Először „valódi szokásjognak" nevezi (27. old.), de az okmányos meghitelezés szabályainak összefoglalásánál a „kodifikáció" szót idézőjedbe teszi (39. o.), s utána kiemeli ezek diszpozitív jellegét (41. o.), ami csak *jognak* lehet a jelzője. Az a kereskedelmi szokás, ami csak a felek megegyezésével nyer alkalmazást, szerződésüknek s nem a jogviszonyukra vonatkozó jognak a része. Nem diszpozitív és nem kógens: szerződés.

A Rules úgyszólván egyetemes alkalmazása jelentős eredmény, de nem hiszem, hogy ezzel a szokásjog rangját elérte, bár elismerem, hogy ez a nézetem az irodalomban vitatott. Az érdekelt bankok *vállalták*, hogy tranzakcióikat e szabályok szerint bonyolítják le, de Angliában akkor lett alkalmazható, amikor az utolsó verziót vállalta, a szocialista országok bankjaira is akkor, amikor ezek hasonlóan jártak el.

A könyv hat fejezetben (húsz cím alatt) tárgyalja a nemzetközi fizetések szabályait. Az első fejezetben a tárgykört és a (hiányos) jogi szabályozás aspektusait tárgyalja. A második fejezet foglalkozik a nemzetközi fizetések leginkább szokásos módszereivel, az okmányos meghitelezés különböző formáival, a hitellevéllel, s ennek variációival, a beszedési megbízással, bankgaranciával, a kliringgel s más szokásos fizetési módokkal.

A harmadik fejezet tárgyalja az ún. devizatörvényhozás fejlődését s azt az utat, amit a devizatörvények tettek, amíg külföldi elismerésük és alkalmazásuk behatolt az igazságszolgáltatásba.

Ellent kell állni a csábításnak, hogy e két fejezet tartalmát akárcsak vázlatosan is ismertessem. A

* Sijthoff and Nordhoff-Akadémiai Kiadó, 1979. 269 old.

szerző rendkívüli alapossággal tárgyalja a Rules idevonatkozó rendelkezéseit, pontosan kifejti az egyes esetek úgyszólván árnyalati különbségeit, az okmányok esetében mutatkozó bonyodalmakat, a szerződő felek és a közéjük ékelődő bank vagy bankok jogait és kötelezettségeit. Kifejti a fuvarozási módok okozta eltéréseket, a jogosultság átruházásának eseteit, az ügylet absztrakt jellegéből folyó következményeket.

Különlegesen hasznos része nemcsak e két fejezetnek, de a későbbi anyagnak is a definíciók pontossága és az összehasonlító módszer. Mindkettő nemcsak a szerző páratlan jogi felkészültségét mutatja, de azt is, hogy elméleti és jogi ismerete évtizedes bankgyakorlattal párosul. Az olvasónak az az érzése, hogy a szerzőt témájában semmiféle váratlan bonyodalommal nem lehet zavarba hozni.

Aprólékos gondosságáról csak példálózni lehet. Rámutat például, hogy a szerződés ilyen záradéka „fizetés akkreditív útján" nem pontos kikötés, nem kötelez akkreditív nyitásra, nincs szankciója, nem sorolja fel az okmányokat stb. Számos hasonló példa és magyarázat teszi a munkát a bankszakma nélkülözhetetlen forrásmunkájává, ugyanakkor érdekes olvasmánnyá is.

A beszedési megbízás a tételes jog megbízási vagy képviseleti szabályai alá tartozik. Ezeket egészítik ki a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara által kidolgozott Egységes Szabályok. (Teljes címük: A kereskedelmi okmányok beszedésére vonatkozó egységes szabályok.) E szabályok alkalmazásából vonja le a szerző azt a következtetést, hogy jellegük ma már „mercantile law", vagyis részévé váltak a nemzetközi kereskedelem jogának. Ezt az e részben világosan kifejtett álláspontot — mint fentebb írtam — vitathatónak tartom. Az Egységes Szabályokat kiegészíti a bankok egymásközti kapcsolatait szabályozó Általános Üzleti Feltételek (General Terms of Business), amely lehetővé teszi, hogy a beszedés (inkasszó) során egyik bank a másik közreműködését igénybe vegye.

A fizetési módok tárgyalásánál tapasztalt alaposság és részletesség itt is megnyilvánul. A beszedés különböző fajai, az alapul szolgáló okmányok jellege (áru- vagy pénzpapír), a fizető-eszközök jellege (helyi valuta vagy külföldi), a részfizetés esete, a bank kötelessége nem fizetés esetén stb. mind megvilágítást nyer a fejezetben. Nemcsak az egyes eltérésekből folyó eltérő eljárási módok leírására szorítkozik a szerző, hanem a fizetésből vagy elmulasztásából eredő joghatásokra és szankciókra is kiterjed figyelme. A megbízás ugyan független az alapügylettől, a szerző mégis foglalkozik azokkal az esetekkel is, amelyekben a megbízottnak az áruval kapcsolatosan is vannak kötelezettségei.

A bankgaranciáról szóló rész az utóbbi évtizedekben kifejlesztett sui generis intézmény fogalmát fejti ki. A bankgarancia nem fizetési mód, hanem a biztosíték egyik absztrakt, az alapügylettől függetlenné vált fajtája, amely a járulékos természetű kezességből fejlődött ki. A kezesség a kereskedelmi életben — különösen, ha bank adja — egyetemleges és készfizető kötelezettséget jelent, de megőrzi járulékos természetét. A bankgarancia s különösen annak „első felszólításra" fizetendő változata, önálló és feltétlen kötelezettséget jelent a bank terhére. Egyes jogrendszerek, amelyek az ultra vires elve alapján állnak, nem is ismerik el érvényesnek. A pontos definíciót szerző itt is kifejti, megkülönböztetve a bankgaranciát elsősorban a kártalanítási szerződéstől (contract of indemnity), és a kezességtől (suretyship).

Úgy hiszem a bankgarancia elhatárolása a contract of indemnitytől világosabb s egyszerűbb lett volna, ha a fő megkülönböztető jegyet szerző ott vonja meg, hogy a bankgarancia a hitelezőnek adott biztosíték, a contract of indemnity biztosíték annak, aki adóssá vagy károsulttá válhat. Utóbbi egyébként sokak véleménye szerint a biztosítási szerződés fogalomkörébe tartozik.

A Nemzetközi Kereskedelmi Kamara sikertelenül kísérelte meg azt, hogy a bankgarancia egységes szabályait kidolgozza.

A Külföldi átutalások és kliringfizetések című fejezet ad alkalmat a szerzőnek arra, hogy a KGST fizetések módját ismertesse s a tőkés országokban bevezetett hasonló fizetési módokkal összehasonlítsa. Az erre vonatkozó jogszabályok és kétoldalú egyezmények tárgyalásánál a polgári jogi, államigazgatási jogi (közjogi) jellegű szabályok alkalmazásával felmerülő problémákat is tárgyalja. A bírói gyakorlatból vonja le azt a következtetést, hogy a kliring-egyezmény ellenére a kliringen kívül teljesített fizetésnek kötelem szüntető hatása van — az egyezmény nem érinti a polgári jogviszonyt.

E fejezet az átutalásnak s a fizetésnek valamennyi előforduló módját felsmlíti, de csak röviden szól azokról, amelyeknek csupán az áruforgalmon kívül van jelentőségük. (Utazócsekk, hitelkártya, hitellevél stb.)

A devizajogi törvényhozásról szóló harmadik fejezet ad újabb alkalmat a szerzőnek arra, hogy a tőkés és szocialista törvényhozások közötti összehasonlítást tegyen.

Tőkés viszonyok között átmenetinek tekintett szükséghelyzet kényszeríti ki a valutaforgalom korlátozását és állami ellenőrzését, a szocialista tervgazdálkodásban a külkereskedelmi monopólium logikus kiegészítője a külföldi fizető eszközökkel való tervszerű gazdálkodás, tehát nem átmeneti szabályozásról van szó.

A kétféle alapból folyó szabályozás mégis sok hasonlóságot mutat. Kogens jellegű közjogi (igazgatási jogi) szabályok együtt jelennek meg polgári jogi szabályokkal és büntető jogi szankciókkal. A polgári jogviszonyokat a törvény módosíthatja — esetleg létrehozza —, tehát hatásuk a felek kapcsolatára is kiterjed. Mindez magyarázza az ellenállást az ilyen jellegű törvényhozás külföldi elismerésével szemben, amit azonban az újabb bírói gyakorlat áttört, nemcsak azért mert kétoldalú egyezmények sora erre utat nyitott, hanem azért is, mert a világnak úgyszólván minden országában találunk ma már ilyen szabályozást.

A IV. fejezetben ismerteti a szerző a szocialista (KGST) országok egymás közötti fizetési rendszerét, amely egységes szabályozás eredménye. A többoldalú elszámolási rendszert az e célból alapított közös bank bonyolítja le transzferábilis (aranyalapú) rubel elszámolás útján.

Az V. fejezet ismerteti azt a munkát, amit a nemzetközi fize-

tések terén az ENSZ nemzetközi kereskedelmi jogi bizottsága (UNCITRAL) végez. Mivel a genfi egyezmények által elfogadott (kontinentális típusú) váltó és csekk a common law országok számára nem volt elfogadható, a bizottság helyettük új — nemzetközi fizetésre alkalmas — értékpapírjogot dolgozott ki. Ha ez egyezmény formájában életbe lép, úgy a kétféle jogrendszer — belső joguk érintetlenül hagyása mellett — alkalmazhatja az új értékpapírt a kölcsönös fizetések céljára.

Az UNCITRAL-nak ez a munkája, amelyben a szerző tevékenyen vesz részt, eredményesnek mutatkozik és lehetőség van arra, hogy az egymáshoz nem közelíthető váltó és csekkjogok helyett újfajta forgatható értékpapír fogja könnyíteni a nemzetközi fizetéseket. A módszer azonban új s egyben olyan precedens, amely nem könnyíti meg az UNCITRAL munkáját. Hatása éppen abban mutatkozik, hogy ha a bizottság megállapítja, hogy valamely kérdésben a tagországok belső szabályozása nagyon eltérő, egyes delegációk nyomban javasolják a téma elejtését. Holott éppen az a bizottság feladata, hogy az egymástól nagyon eltérő szabályok egységesítésére vagy közelítésére dolgozzon ki javaslatokat.

Az utolsó fejezetben foglalkozik a szerző a nemzetközi fizetések és pénzrendszerek kapcsolatával. Ez ma egyike a legégetőbb kérdéseknek, mert a tőkés világban a nemzetközi pénzügyi együttműködés krízise fékező hatást gyakorol a nemzetközi kereskedelemre. A két gazdasági és társadalmi rendszer egymásközti fizetései sincsenek egységes rendszerbe foglalva, s a jelenlegi helyzetben egyik sem fogadná el a másik rendszer bevált fizetési módozatait. A lehetséges megoldás új, közös rendszer kidolgozása volna, de ez — szerző szerint is — a távoli jövő lehetősége.

E fejezetben tárgyalja szerző a Nemzetközi Pénzalap (IMF) létrejöttének célját, alapelveit, virágzását és hanyatlását. Az a cél, hogy a világ egységes pénzügyi rendszerét megteremtse, már a kezdet-kezdetén meghiúsult: a Szovjetunió visszavonulásával regionális (bár sok országra kiterjedő) intézménnyé vált. Az értékpapírok, aranyalap, dolláralap, konvertibilitás, szabad pénzforgalom, stabilitás stb. olyan alapelvek, amelyek a szemünk láttára halványultak el és váltak alkalmazhatatlanná s lépett helyükre az SDR (Special Drawing Right = speciális lehívási jog), ami engem inkább emlékeztet az 1946. évi inflációs idők „adópengőjére", mint valóságos pénzalapra. Nem is fizetőeszköz ez — világítja meg a szerző —, nincs pénzfunkciója, de általa pénzhez lehet jutni.

Az egyéb regionális pénzügyi együttműködési rendszerek rövid ismertetése után az egyetemes pénzügyi rendszer perspektívájával fejezi be szerző munkáját. A Bretton Woods-i egyezmény krízisből levont főtanulsága az, hogy egyetlen állam pénze sem lehet egymagában központi pénzalap, s erre az SDR is alkalmatlan. Ebből a szempontból a szocialista országok rendszere előnyösebb, működése zavartalan s nyitott rendszer, amelyben nem KGST ország is részt vehet. A fokozatos — ma még lassú — előrehaladással reméli szerző az egységes rendszer megvalósítását.

A munka egyes részeinek ismertetése során már tettem néhány észrevételt, amelyekből — a kritikai megjegyzések ellenére is — úgy vélem kitűnik pozitív véleményem Meznerics Iván munkájáról. Itt még néhány megjegyzést tartok hasznosnak.

A szerző imponáló irodalmi apparátussal dolgozik. Érdeklődése nem korlátozódik az elmúlt években megjelent tanulmányokra, hanem évtizedekkel ezelőtti munkákat is figyelembe vesz (Nussbaum). Az összehasonlító módszer, amelyel minden jogintézmény ismertetésénél találkozunk, nála nemcsak a tárgy pontosabb kifejtésének eszköze. Szembeállítja a két rendszer pénzforgalmának és valutájának gazdasági hátterét, a stabilitást és a bizonytalanságot okozó tényezőket s ezzel indirekt úton a tőkés gazdasági rendszer bírálatát is adja. Mégsem az ideológiát helyezi előtérbe, hanem hű marad témájához: pénzről, fizetési módról, gazdaságról ír. Évtizedes gyakorlat és nagy elméleti ismeret szól hozzánk e műből.

Jó, hogy ez a mű angolul jelent meg: a bankszakmában és a nemzetközi gazdasági életben tízezrek profitálhatnak belőle a világ sok országában. Nem lehetne ezt magyarul is kiadni, hogy hasonló állásban levő magyar dolgozók is megszerezzék vagy kiegészítsék a szakmájukba vágó ismereteiket? A könyvet jogász készítette, de nem csupán jogi, hanem a „bankszakmába" vágó ismereteket is lehet belőle szerezni. A magyar kiadás nemcsak jogászoknak, a bankok e téren dolgozó tisztviselőinek volna hasznára, de kitűnő eszköze volna a külkereskedelmi oktatásnak és a jogi továbbképzésnek is.

Réczei László

A nemzetközi bíróság jövője*

(Szerk.: Leo Gross)

Ma már szinte közhelynek számít a nemzetközi jogi szakirodalomban, hogy a Nemzetközi Bíróság nem váltotta be az alapításakor hozzáfűzött reményeket.[1] Az alapítók jelentős szerepet szántak az *ENSZ legfőbb szervének* a nemzetközi kapcsolatokban.[2] Wilfred Jenks szerint — aki a címben jelzett témakörben az elsők között írt monográfiát — a második világháború óta a nemzetközi jog valamennyi területén jelentős haladást értünk el, kivéve a bírósági szektort.[3] Az Amerikai Nemzetközi Jogi Társaság 1971-ben ennek tudatában hozott létre egy kutató csoportot azzal a céllal, hogy interdiszciplináris eszközökkel tanulmányozza a Bíróság *atrofiájának* okát, diagnosztizálja a betegségeket, és ha lehetséges orvoslást javasoljon. A kutatásban a nemzetközi jog magas szintű elméleti és gyakorlati művelői vettek részt. A kutatómunka eredményeképpen létrejött tizennyolc tanulmány négy fejezetet alkot, amelyek címei a következők: — A Nemzetközi Bíróság szerepe a

* The Future of the International Court of Justice, ed. by Leo Gross. Oceana Publ., 1976. 1—862. old.

[1] L. *Gross:* The International Court of Justice: Consideration of Requirements for Enhancing Its Role in the International Legal Order — AJIL, April 1971. Vol. 65. No. 2. 253. old.

[2] Report of the Rapporteur of the San Francisco Conference 13 U.N.C.I.O. Doc. 913., 381. old.

[3] C. W. *Jenks:* The Prospects of International Adjudication (1964) 1. old.

nemzetközi viták békés elintézésében — A Nemzetközi Bíróság helye az ENSZ rendszerében — Nemzeti politika és a nemzetközi jogszolgáltatás — Konklúziók. A rendelkezésünkre álló keretek között csak arra tudunk vállalkozni, hogy a legérdekesebbnek vélt tanulmányok lényegét ismertessük.

R. P. Anand indiai professzor azzal vezeti be tanulmányát,[4] hogy a Nemzetközi Bíróságnak az utóbbi években mind komolyabb *„bizalmi válsággal"* kell szembenéznie, holott működése egyetemes igényen alapszik. A válság ténye nemcsak politikai és jogi okfejtésekkel igazolható, hanem a Bíróság előtt szereplő ügyek statisztikai adatai is erre utalnak. A Nemzetközi Bíróság „lehetséges klientúrája" sokkal nagyobb mint amit elődje, az Állandó Nemzetközi Bíróság mondhatott magáénak. Míg az utóbbinak 1934-ben 68 tagállama volt, amelyből 42 kötelezőnek ismerte el a Bíróság joghatóságát, addig 1972-ben ugyanez a számadat 135:46; százalékosan 61, illetve 33%.[5] De még ez a számadat is félrevezető, mert a legtöbb állam a *kötelező* joghatóságot (A Nemzetközi Bíróság Alapszabályai 36. cikk 2. pont) elfogadó nyilatkozathoz széleskörű fenntartásokat fűz (36. cikk 3. pont). A gyakorlat azt mutatja, hogy számos esetben, amikor tényleges vita keletkezik, végülis az érdekelt államokon múlik, hogy adott ügyben elfogadják vagy vitatják a Bíróság joghatóságát. Weissberg amerikai professzor több olyan esetet ír le, amikor az egyik állam elutasította a másik állam kihívását a Bíróság elé. Például Spanyolország az Egyesült Királyságét Gibraltár ügyében vagy Kanada az USA-ét a Jeges-tenger szennyezése kérdésében stb.[6]

Hasonló tartózkodás tapasztalható az ENSZ Közgyűlése, a Biztonsági Tanács, az ENSZ más felhatalmazott szervei és szakosított intézményei részéről is a Bíróság tanácsadó véleményezési tevékenységét illetően. Míg a Népszövetség Tanácsa 27 *tanácsadó véleményt* kért az Állandó Nemzetközi Bíróságtól, addig az ENSZ Közgyűlése tizenegyszer, a Biztonsági Tanács egyszer és az UNESCO illetve az IMCO egy-egy alkalommal élt ezzel a jogával.[7]

Felmerül a kérdés, hogy mi lehet az oka ennek a bizalmatlanságnak, amelynek megválaszolására szinte valamennyi tanulmány kísérletet tesz és az okok igen széles skáláját tárják fel. Egyetérthetünk Anand véleményével, miszerint az alapvető okot a világ társadalmának politikai és ideológiai megosztottságában kell keresnünk. A mai nemzetközi közösségnek csak kevés kapcsolata van az ún. „hágai rendszer" hagyományaival. A szocialista államok és a harmadik világ nagy számban keletkező új államai egészen más jogi kultúrát és politikai attitűdöt hozott magával. A keleti államok — az iszlám, hindu, buddhista stb. népek — a viták elintézésében előnyben részesítik a tárgyalásos rendezést, intuitív filozófiájuk és vallásuk miatt nagy ellenérzéssel viseltetnek a pereskedéssel szemben.[8] De mindez csak a kérdés leegyszerűsítése, ennél sokkal összetettebb problémáról van szó.

Az egyik vitatéma a Bíróság által alkalmazott jog — azaz a *nemzetközi jog*. Ázsia és Afrika új államai — bizonyos fokig a szocialista államok is — úgy érzik, hogy a nemzetközi jog jelenlegi rendszere nem alkalmas a Bíróság elé tartozó ügyek igazságos eldöntésére. Arra hivatkoznak, hogy a hagyományos nemzetközi jog a nyugati civilizáció terméke. Erről a problémáról Northrop írt könyvet, amelyben hangsúlyozza, hogy csakis az olyan nemzetközi jog lehet hatásos, amely ideológiai és kulturális pluralizmuson alapul és megfelelően szintetizál. Kifejti továbbá, hogy az államok sohasem fogadnak el szívesen olyan harmadik fél által hozott pozitív nemzetközi jogon alapuló döntést, amely sérti saját hatályos belső jogi normáikat.[9] Northropnak ez az állítása elméletileg támadható és megcáfolható, mégis a nemzetközi kapcsolatok gyakorlati tapasztalatai inkább őt igazolják. Anand szerint a nemzetközi jog alkalmazhatóságának kérdésében a fejlődő országoknak sincs még kialakult koncepciójuk, alternatívát nem nyújtanak. Megítélésünk szerint nem teljesen helytálló a fejlődő országoknak az a felfogása, hogy a mai nemzetközi jog imperialista termék, hiszen anyagának döntő része a második világháború után alakult ki vagy új tartalommal töltődött meg. Álljon itt ennek bizonyítására egy adat: az elmúlt 35 év alatt 16 000 nemzetközi szerződést kötöttek, amelyből nyílván jelentős számot képviselnek az olyan megállapodások, amelyek eltérő társadalmi berendezkedésű államok között jöttek létre és a nemzetközi jog fontos forrását képezik.[10] Az „új" államok részéről számos vád érte a Bíróságot, hogy túl konzervatív, statikus, a status quo védelmezője, ugyanakkor a „régi" államok a jog egyik lényegének tekintik a stabilitást. Az államok elismerik a Bíróságnak a nemzetközi jog fejlesztése terén elért eredményeit, amely viszont feltételezi a nemzetközi jog egy-egy kérdésének új fajta értelmezését. Ezáltal a Bíróság egy nehezen megoldható dilemmába kerül — amint arra Jenks rámutat —, nevezetesen ha a bíróság nem alkalmazza rugalmasan a nemzetközi jogot, akkor egy olyan joganyaggal kell dogoznia, amely nem adekvát a kor követelményeivel, ellenkező esetben viszont joggal vádolható bizonyos fokú jogbizonytalansággal, amely a bizalmatlanságtól a zűrzavaron keresztül egészen a káoszig vezethet.[11] Ezen a helyzeten csak egyféleképpen lehet segíteni — írja Gerald Fitzmaurice — „kodifikáció, több kodifikáció és még annál is több".[12] A Bíróság

[4] R. P. *Anand:* The Role of International Adjudication. 1—21. old.

[5] 1980-ban ez az adat 155:45, azaz 29% — The International Court of Justice, ICJ The Hague 1979 Second Ed. 37. old.

[6] G. *Weissberg:* The Role of the International Court of Justice in the UN System, the First Quater Century p. 176. Megjegyezzük, hogy Kanada elismeri a Bíróság kötelező joghatóságát, Spanyolország viszont nem.

[7] A szerző fenti adatát ki kell egészítenünk a Bíróság 1973-ban hozott tanácsadói véleményével, amely az Adminisztratív Bíróság Ítéleteinek Felülvizsgálatára Hivatott ENSZ Bizottság kérelmére hozott — lásd 5. lábj. 107. old.

[8] Q *Wright:* The Influence of the New Nations of Asia and Africa upon International Law — 7 Foreign Affairs Reports, New Delhi, March 1956 38. old.

[9] F. J. C. *Northrop:* Philosophical Antropology and Practical Politics (1969) 160—181. old.

[10] Manfred Lachs által közölt adat — Hágai Nemzetközi Jogi Akadémia — General Course 1980.

[11] C. W. *Jenks:* Hersch Lauterpacht — The Scholar as Prophet 38 British Year Book of International Law, 1969. 31. old.

[12] G. *Fitzmaurice:* Enlargement of the Contentious Jurisdiction of the Court. 461. old.

volt bírája természetesen tudatában van annak, hogy ez az álláspont túl ideális és igen lassú folyamatot képvisel. Leo Gross ezt a kérdést úgy összegzi, hogy a Bíróság döntő szerepe mind a szokáson, mind a nemzetközi szerződéseken alapuló *nemzetközi jog értelmezésének és alkalmazásának egységesítésében rejlik*, ami által a nemzetközi jog kodifikációjához és közvetlenül a béke fenntartásához is hozzájárulhat.[13]

Érdekes problémakört tárgyal Dan Ciobanu a Bíróság és az ENSZ politikai szervei közötti hatásköri konkurrencia elemzésével.[14] A nemzetközi jogban ez a kérdés nem olyan egyértelmű, mint azt a belső jogban tapasztalhatjuk. Az államok a Bíróság Statutumának 36. cikk 2. pontja alapján ún. alávetési nyilatkozatot tehetnek, ugyanakkor az ENSZ Alapokmányának 35. cikk 1. pontja szerint bármely tagállam a Biztonsági Tanács vagy a Közgyűlés elé vihet minden olyan ügyet, amely a nemzetek között súrlódást okozhat, vagy viszályt vonhat maga után, amely a nemzetközi béke és biztonság fenntartását veszélyezteti. Nem fér kétség ahhoz, hogy a Biztonsági Tanács és a Közgyűlés *politikai szervek*, amelyekben az államok saját politikájukat igyekeznek érvényre juttatni képviselőik útján, akik a külügyi adminisztrációjuktól kapott írásbeli utasítások alapján tevékenykednek. A Nemzetközi Bíróság Statutumának 2. cikke szerint viszont a Bíróság *független bírák testülete*. Ilyenformán az államok szabad belátásán múlik, hogy az adott ügyet politikai vagy jogi síkra terelik-e. A gyakorlat azt mutatja, hogy a külpolitika irányítói az előbbi utat részesítik előnyben. Mégis kérdésként merül fel, hogy hatásköri összeütközés elképzelhető-e ebben a relációban. A szerző ezt a problémát a *hatásköri összeütközés*, az *electa una via non datur recursus ad alteram* elmélete (vö.: ENSZ Alapokmány 33. cikk 1. ponttal) és a *res judicata* összefüggésében vizsgálja. Ezzel kapcsolatosan az a végső megállapítása, hogy a hatásköri összeütközés és az electa una via egymással konkurráló *pergátló kifogások*, tehát egyidejűleg alkalmazhatók. Bővebben kifejtve arról van szó, hogy például érdemi eljárás megakadályozása érdekében a Bíróság előtt egyrészt arra lehet hivatkozni, hogy az adott ügy nem jogi, hanem politikai kérdés és emiatt legfeljebb az ENSZ valamelyik politikai szerve elé vihető, másrészt az Alapokmány 33. cikk 1. pontja szerint az érdekelt felek maguk választják meg, hogy vitájukat milyen békés eszközzel rendezik. Ugyanakkor a hatásköri összeütközés és a res judicata sohasem konkurrálhat egymással, tehát a kettő, mint pergátló kifogás kizárja egymást. Más szavakkal; egy ügyben az érdekelt fél vagy arra hivatkozik, hogy a szóban forgó kérdés más szervre tartozik vagy a felek, a vita tárgya és a döntésre hivatott szerv azonossága miatt res judicatara hivatkozhatnak. Ez a jogi probléma például élesen felvetődött a Bíróságnak abban a sok vitára okot adó határozatában, amelyet Namibia ügyében hozott.

A. W. Rovine a Bíróság „munkanélküliségének" okát alapvetően az *államok magatartásában* látja.[15] Szerinte az államok félnek a bírósági eljárástól, mert ott egyértelműen vesztesnek mondhatják ki őket, amely bel- és külpolitikailag jelentős presztízsveszteséggel járhat, s inkább politikai-diplomáciai úton elérhető apróbb kompromisszumok megszerzésére törekszenek. Szokásos magyarázata a bírói út elkerülésének — még a per megnyerésének kilátása esetén is — a jelentős költségek és a hosszú eljárási idő okozta problémák. Véleménye szerint is a nemzetközi jog nagyarányú fejlődése szükséges ahhoz, hogy kedvező fordulatot érjünk el ebben a kérdésben. Alapos tanulmányok készültek a Bíróság működésének vizsgálata keretében annak összetételéről és más eljárási kérdésekről is.[16] Ismeretes, hogy a tizenöt bíróból öt azonos nemzetiségű a Biztonsági Tanács állandó tagjaival, azon felül pedig regionális elosztás érvényesül, amelyre vonatkozóan szintén született néhány javaslat. Felmerült a bírák létszáma emelésének kérdése, ugyanakkor vizsgálták a kevesebb bíróval egyszerűbben lefolytatható szűkebb körű tanácsok eljárásainak előnyeit, sor került az ad hoc bírói funkció kritikai elemzésére és megkérdőjelezték az elnök ítéletének perdöntő szerepét szavazategyenlőség esetén. Fitzmaurice[17] és Szasz[18] számos javaslattal élnek a Bíróság érdemi, illetve tanácsadó véleményezési ügyei számának növelésével kapcsolatosan írt tanulmányaikban, amelyek legtöbbjét Leo Gross a „Konklúziók" c. végtanulmányába épített be.[19]

Az ajánlások két nagy csoportot képeznek, amelyekből csupán a másodikba foglaltak kívánják meg a Bíróság Statutumának módosítását. A számbelileg döntő súlyt képviselő első csoportban témakörök szerint további bontások találhatók. A konklúziók közül néhány lényeges és esetleg érdeklődésre számottartó megállapítást szeretnénk közölni. A Bíróság szerepe tekintetében Gross megállapítja, hogy figyelembe véve az ENSZ Alapokmányának 2.(3), 33., 36. és 92. cikkeit, a Bíróság előtti eljárás a szuverenitás gyakorlását és nem feladását jelenti, nem tekinthető a másik féllel szemben barátságtalan cselekedetnek, biztosítja az államok jogegyenlőségét, valamint különösen kívánatos és alkalmas a két- és többoldalú nemzetközi szerződések alkalmazásával és értelmezésével kapcsolatos viták rendezésére.[20] A szerzők szorgalmazzák, hogy az államok vegyék igénybe a Bíróság szűkebb körű tanácsait, amelyek különleges szakértelmet kívánó ügyekben lehetnek illetékesek. Érdekes és elgondolkoztató javaslat, hogy a Bíróságnak jogorvoslati funkciót is szánnának olyan fellebbezések tekintetében, amelyet más nemzetközi bíráskodási eljárásban hozott ítéletek ellen terjesztenének elő. Bizonyos fokig erre máris lehetőséget teremt a Bíróság Működési

[13] *Gross:* i. m. 27. old. (a tanulmánykötetben)

[14] D. *Ciobanu* Litispendence Between the International Court of Justice and the Political Organs of the UN 209. old.

[15] A. W. *Rovine:* The National Interest and the World Court 312—318. old.

[16] E. *Hambro:* Will the Revised Rules of the Court Lead to Greater Willingness of the Part of Prospective Clients? 356. old. S. *Rosenne:* The Composition of the Court. 377. old.

[17] *Fitzmaurice:* i. m.: 461. old.

[18] P. C. *Szasz:* Enhancing the Advisory Competence of the World Court. 485. old.

[19] *Gross:* Conclusions 727. old.

[20] Hasonló megállapítást tesz az ENSZ Közgyűlésének 3232(XXIX) számú. 1974. 12-i határozata 6. pontjában; Review of the Role of the International Court of Justice.

Szabályainak 72. cikke, amelyet 1972-ben módosítottak.

A Bíróság joghatóságával kapcsolatosan szintén elgondolkoztató javaslatok láttak napvilágot. Indítványozzák, hogy az *ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága* tanulmányozza a Bíróság kötelező joghatóságával kapcsolatos problémákat, mivel éppen azok az államok, amelyek a Statutum 36. cikk 2. pontja szerint alávetési nyilatkozatot tettek, olyan széleskörű fenntartásokat fűztek ahhoz, hogy azokkal e rendelkezés eredeti célját hiúsították meg. Célszerű volna e tárgyban egy modellrendelkezés kidolgozása. A kutató csoport hangsúlyozza továbbá, hogy az államokat emlékeztetni kell arra, hogy a Bíróság kötelező joghatóságát két állam, vagy államok csoportja is elfogadhatja egymásközti vitáiban, különösen két- vagy többoldalú nemzetközi szerződések alkalmazása és értelmezése kérdésében. A szerzők javasolják, hogy az ENSZ Alapokmányának 36. cikk 3. pontját sokkal gyakrabban kellene alkalmazni, amit úgy képzelnek el, hogy az adott konfliktusban érdekelt államok előzetesen kötelezettséget vállalnának arra, hogy a Biztonsági Tanács ajánlását elfogadják, ami a szóban forgó cikk rendelkezése értelmében a jogi természetű vitáknak a Bíróság elé való terjesztését jelenti.

A Bíróság tanácsadó véleményezési tevékenységének érdekében a szerzők javasolják, hogy a nemzetközi szervezetek szélesebb köre fordulhasson ilyen kérésekkel az ENSZ legfőbb bírói szervéhez, de biztosítanák ezt a jogot a nemzetközi békéltető bizottságok, valamint a sokoldalú nemzetközi szerződésekkel alapított bíróságok számára is. Az ENSZ Alapokmányának 22. cikke alapján javasolják egy olyan bizottság — mint a Közgyűlés kisegítő szerve — létrehozását, amely az előbbiekben említett jogosultak nevében kérné a Bíróság tanácsadói véleményét. Egyben ezt a bizottságot arra is feljogosítanák, hogy az egyes államok legfelsőbb bíróságainak a nemzetközi joggal kapcsolatos kérdéseit továbbítsa a Bírósághoz tanácsadó vélemény beszerzése céljából.

A Bíróság végrehajtása érdekében, összhangban az ENSZ Alapokmányának 94. cikkével, javasolják a szerzők, hogy a Bíróság Alapszabályzatában részes államok belső jogukban hozzanak jogszabályokat, amelyek biztosítják a Bíróság döntéseinek végrehajtását.

A kutató csoport három olyan javaslatot tesz, amely a Bíróság Alapszabályzatának *módosítását* tenné szükségessé. Az első a Statutum 55. cikk 2. pontjának eltörlését javasolja, mivel „elégtelennek bizonyultak azok a döntések, amelyeket a Bíróság szavazategyenlőség esetén az Elnök szavazatával ért el".[21] A szerzők azt indítványozzák, hogy szavazategyenlőség esetén érdemi ügyben a kérelmet utasítsák el, tanácsadói eljárásban pedig nyilvánítsák magukat döntésképtelenné. Véleményünk szerint ezek a javaslatok elfogadhatók. Sokkal kisebb esélye van azonban annak a módosítási indítványnak, amely a Statutum 34. 1. pontját veszi célba. („A Bíróság előtt *csak állam* léphet fel félként.") A kutatócsoport tagjainak egyéni véleményére és az 1970-ben szétküldött ENSZ kérdőívre, a 38 államtól érkezett válaszokra alapozva, a szerzők a Bíróság érdemi ügyei számának fokozása érdekében azt javasolják, hogy a nemzetközi szervezetek, de még természetes és jogi személyek is fordulhassanak a Bírósághoz. Megjegyezzük, hogy az ENSZ kérdőívre adott válaszokban a Szovjetunió és Franciaország is erősen ellenezték a nemzetközi szervezeteknek, valamint egyéneknek a Bíróság előtti perlési lehetőségét.[22] Egy ilyen javaslat semmi esetre sem vezetne eredményre. A harmadik módosító javaslat a Statutum 38. cikkére irányul, amely azokat a forrásokat határozza meg, amelyekhez a Bíróság eljárásában folyamodhat. Konkrét javaslatot nem tesznek a szerzők, csupán utalnak az említett kérdőívre érkezett válaszokra, amelyekben az egyes kormányok értékelték a jelenkori nemzetközi jog helyzetét.[23] Mindenesetre a kutató csoport annak a véleményének adott hangot, hogy a 38. cikket abból a szempontból kell felülvizsgálni, hogy a Közgyűlés jogalkotó jellegét határozatai megfelelő helyének megtalálásával erősítsék. Egy ilyen javaslat keresztülvitele mindenképpen nagy ellenállásba ütköznék, hiszen általánosan elismert elv, hogy az ENSZ közgyűlési határozatoknak nincs jogilag kötelező ereje.

Leo Gross a kutató csoport ajánlásait 26 pontban foglalta összse, de a tanulmánykötetben ennél jóval több javaslat, ötlet található. A szerzők számos *vitára hívják fel* a különböző nemzetek kutatóit, valamint témákat javasolnak tanulmányozásra. Sem a magyar, de tudomásunk szerint a szocialista nemzetközi jogi szakirodalom sem foglalkozik kellő mértékben az ENSZ Nemzetközi Bíróságának a nemzetközi kapcsolatokban betöltött elégtelen szerepével. Az elméletnek ez a felfogása nyilván abból a gyakorlati tényből ered, hogy a szocialista országok nem veszik igénybe a Bíróság jogszolgáltatását. Véleményünk szerint a nemzetközi jog fejlődése érdekében nem szabad lemondani e rendkívül sokirányú problémakör tanulmányozásáról és keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek elvezethetnek az ENSZ-nek a nemzetközi bíráskodással kapcsolatosan kitűzött céljai megvalósításához.

Szilágyi István

[21] Az ENSZ Közgyűlés Jogi Bizottsága rapporteurjének jelentése — Doc. A/8328, Dec. 11., 1970. 14. old. par. 32.

[22] A Szovjetunió válaszdokumentuma: Doc. A/C. 6/SR 1281 (1971) 9. old.

[23] Doc. A/8328 old. 14—15; Doc. A/8382 old. 22—27; Doc. A/8747 old. 3—18; Report of the Sixth Committee. Doc. A/8568 Dec. 10. 1971. 13—15. old.

Gazdasági bűnözés, gazdasági bűncselekmények

Vitaülés

„A szocialista vállalat" kutatási főirány keretében folyó munkák közül 1980. május 27-én a jogi irány vitaülést tartott Wiener A. Imre: Gazdasági bűnözés, gazdasági bűncselekmények című összehasonlító tanulmányáról, amelyre meghívta a kérdéssel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakembereket, jogászokat és közgazdászokat. A számos résztvevő között képviseltette magát a budapesti és vidéki egyetemek jogi kara, az OKKrI, az MTA ÁJI, a Legfelső Bíróság, a Legfőbb Ügyészség, az Igazságügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium.

A vitaülés anyagát a résztvevők már jóval korábban kézhez kapták, ezért annak bővebb ismertetésére az ülésen nem került sor. Itt azonban röviden vázoljuk a mintegy száz oldalas referátum lényegét, összefoglaló következtetéseit, híven követve a szerző gondolatmenetét és a tanulmány szerkezeti tagoltságát. A tanulmány az alcímeknek megfelelően tíz témakört ölel fel.

1. A gazdasági bűnözés terjedelme. A bűnügyi tudományokban a gazdasági bűnözés kriminológiai, a gazdasági bűncselekmény pedig büntetőjogi fogalom. A gazdasági bűnözés fogalma szükségszerűen tágabb, mint a gazdasági bűncselekményeké, mert a kriminológia a saját szempontjainak megfelelően a gazdasági bűncselekmények mellett más (bizonyos vagyon elleni és korrupciós) bűncselekményeket is vizsgál a bűnözés elemzésekor. A gazdasági bűncselekmények jogi tárgya a széles értelemben felfogott állami gazdaságirányítás, az állam beavatkozása a gazdasági életbe.

2. A gazdasági bűnözés jellemzői. A gazdasági bűnözés legfontosabbb vonása, hogy szoros összefüggésben áll a tulajdonviszonyokkal és a tulajdonviszonyokon alapuló gazdaságpolitikával, -szervezéssel és -irányítással. A gazdálkodási folyamat szervezésének hibái közül a legjellemzőbb objektív bűnözési okok a következők: a gazdasági igényeket legális úton nem elégítik ki; a gazdaságirányítási szabályozás nem megfelelő; a gazdálkodás technikai feltételei hiányosak. A szubjektív okok: a közösség, a gazdasági egység igényeinek, érdekeinek jogellenes kielégítése; jogszabályellenes tevékenység; a szakértelem hiánya. A gazdasági bűnözés legfontosabb szubjektív jellemzője a jogtalan haszonszerzésre törekvés, amely egyéni és csoportérdeket egyaránt szolgálhat. Gazdasági bűnözésünkben a legjellemzőbbek a társadalmi tulajdont károsító intellektuális bűncselekmények, a gazdasági bűncselekmények és a gazdasági korrupció.

3. A gazdasági bűnözés felderítése és megelőzése. A gazdasági bűnözés megelőzésére elsősorban nem a bűnüldözés, hanem a gazdaságszervezés és -irányítás képes. De nemcsak a megelőzésben, hanem a felderítésben is a helyesen szervezett gazdaságirányítás és ellenőrzés működhet a leghatékonyabban, minthogy belülről, és megfelelő szakértelemmel tekintheti át a gazdálkodási folyamatot.

4. A gazdasági életben alkalmazott szankciók. A gazdasági élet általános követelményeinek az olyan felelősségi rendszer felel meg, amelyben a gazdálkodó szervezettel szemben érzékeny anyagi szankciót szabnak ki, és ez a nyereség-érdekeltségen keresztül az egész kollektívát érinti. Ez ugyanis arra vezet, hogy a kollektíva szorgalmazni fogja a személyi — mindenekelőtt munkajogi — felelősség alkalmazását. A büntetőjogi szankcióra csak akkor kerül sor, ha a többi szankció már nem mutatkozik elegendőnek. A büntetőjogi szankció egyébként sem szakadhat el a munkajogitól, mert a bűncselekményként értékelhető magatartás egyben munkaköri kötelességszegést is jelent.

5. Büntetőpolitika és gazdaságpolitika. A gazdasági bűnözéssel kapcsolatos büntetőpolitika nem szakítható el az állam gazdaságpolitikájától. A tulajdonviszonyok védelme mellett a büntetőjog feladata a gazdaságirányítási utasításokban foglalt kötelességek kikényszerítése, ahol többnyire a keretszabályozás módszere érvényesül, azaz gazdaságigazgatási szabályok határozzák meg a bűncselekménynek minősülő magatartást, az önálló vagyonkezelés mértékét és a kötelező utasítások hatályát. A gazdasági bűnözésnek részét képezik olyan bűncselekmények is, amelyekkel kapcsolatban a büntetőjog a bűntetőpolitikai követelményeket a gazdaságpolitikától függetlenül, annak csak jelzésül szolgálva érvényesíti.

6. Vagyonkezelési kötelezettség — gazdaságirányítási utasítás. A társadalmi tulajdonnal úgy kell gazdálkodni, hogy az megfeleljen mind a gazdaságirányítás által előírt, mind pedig a vagyon önálló kezeléséből, az önálló gazdálkodásból folyó helyes, ésszerű gazdálkodás követelményének. A büntetőjogi felelősség szempontjából e kötelességeket egymástól élesen el kell határolni. A vagyonkezelési kötelezettségek közé tartozik a vagyonvédelem, a vagyonnal való gazdálkodás (termékelőállítás, szolgáltatás stb.), a káderkiválasztás és ellenőrzés. Mindezek a büntetőjogban a vagyonkezelési kötelezettség fogalmában jutnak kifejezésre. E kötelezettségek megszegésének eredménye a gazdálkodó egységnél jelentkező vagyoni kár. A gazdaságirányítási utasításból folyó kötelességeket a gazdaságirányítási szabályok írják elő, s a kötelességszegés következménye népgazdasági érdeksérelem.

7. A harmadik személy cselekményéhez kapcsolódó büntetőjogi felelősség. A büntetőjogi felelősség individuális felelősség, azaz az ember csak a saját tettéért felelős. A gazdasági tevékenység ugyanakkor nemcsak emberek elszigetelt cselekménysorozatából áll, hanem több ember cselekménye szorosan kapcsolódhat egymáshoz. A járulékos felelősségen (melynek legfontosabb formái a felbújtás, a bűnsegély és a bűnpártolás) kívüleső cselekményeket a büntetőjog rendszerint valamilyen, az adott személyt terhelő kötelesség megszegésének minősíti és ezen a kötelességszegésen alapul a büntetőjogi felelősségre vonás. Ilyen kötelességszegés pl. az ellenőrzés elmulasztása. A más személyek által előkészített vezetői döntéssel kapcsolatos felelősséget a szakmai gyakorlatban kialakult elvárások szerint ítéli meg a büntetőjog is. A kollektív döntésért való felelősség problémája azonban még nem tisztázott kellőképpen.

8. Kockázatvállalás és büntetőjogi felelősség. A kockázatvállalásnak a büntetőjog által megragadható eleme az olyan veszélyhelyzet, amelyben a várt társadalmilag hasznos eredmény kárba fordul. E tevékenység elbírálásához tehát a cél hasznosságát és az eléréséhez kiválasztott módot kell értékelni, s ez elsősorban az adott tevékenységre vonatkozó, rendszerint szakmai ismeretek alapján dönthető el. Ha a kockázatvállalás szakmailag optimális, akkor az kötelességszerű, és nem kötelességszegő, tehát a büntetőjogi felelősség már ezen a szinten kizárt. Ha a cselekmény szakmailag nem optimális, tehát kötelességszegő károkozás, akkor sem feltétlen a büntetőjogi felelősség, mert a bűncselekmény objektív elemein kívül a szubjektíveket is vizsgálni kell. A szakmailag nem

helyes kockázatvállalás szubjektív hibát rejt magában, tehát a kockázatvállaló a célt nem helyesen értékeli, vagy a cél elérésére az általa választott mód nem optimális, mert túl magas a ráfordítás. A bűnösség vizsgálata során lehet tisztázni azt, hogy a szubjektív hiba visszavezethető-e menthető tévedésre, vagy felróható hanyagságra.

9. Gazdaságirányítási utasítás — büntetőjogi keretszabályozás. A gazdaságirányítási utasításokban foglalt kötelességek büntetőjogi kikényszerítésére a büntetőjog általában a keretszabályozás módszerét alkalmazza, amelynek az a lényege, hogy a kötelességeket nem maga a büntetőjogszabály, hanem a gazdaságirányítási szabály állapítja meg. A büntetőjog a kötelességszegést akkor rendeli büntetni, ha ahhoz valamilyen népgazdasági érdeksérelem is kapcsolódott. Problémát jelent, hogy nincs intézményesen biztosítva azoknak a gazdaságirányítási szabályoknak az összegyűjtése, rendszerezése, amelyek kitöltik a büntetőjogi kereteket. Ez a büntetőjogi garanciák szempontjából hátrányos, és kriminogén tényező, emellett pedig sem a gazdaságirányítás, sem a gazdálkodó nincs tisztában azzal, hogy milyen kötelességszegés képezhet bűncselekményt. Ezért a szerző javasolja **ezeknek a gazdaságirányítási utasításoknak** az összegyűjtését.

10. Gazdasági bűncselekmények a hatályos büntetőjogban. Az állami gazdaságirányítás hatékonyságának védelmére a gazdasági bűncselekmények jellegétől függően veszi igénybe a büntetőjogi eszközöket. Így a pénz- és bélyeghamisítás ellen elsősorban a büntetőjog nyújtotta szankciókkal lép fel. A gazdálkodás rendjét sértő és a pénzügyi bűncselekményeknél a csekélyebb súlyú magatartások esetében szabálysértési és egyéb jogi szankciót, a jelentősebb társadalmi hátrányt okozó cselekményeknél viszont már büntetőjogi felelősségre vonást alkalmaz. A gazdálkodási kötelezettségeket sértő bűncselekményeknél a büntetőjog abból indul ki, hogy ezen a területen elsősorban gazdasági eszközök és más jogi felelősségi formák is hatékonyak, így itt a büntetőjog csak végső eszköz, a büntetőjogi büntetés mindig valamilyen népgazdasági érdeksérelemhez kapcsolódik.

Szinte csak tézisszerűen ebben sommázhatók az előadás főbb megállapításai. A továbbiakban az opponensi vélemények ismertetésére térünk ki. A tanulmány opponensei voltak: Kádár Krisztina, az Igazságügyi Minisztérium főelőadója, Békés Imre, az ELTE Jogi Karának docense, és Sólyom László, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének főmunkatársa.

Opponensi véleményében Kádár Krisztina mindenekelőtt méltatta a tanulmány időszerűségét, problémafelvető jellegét. Ez az összefoglaló tanulmány nagyon megkönnyítette volna a kodifikációs munkát az új Btk. előkészítése során, amelynek az egyik legnehezebb, legtöbb vitát kiváltó szakasza a gazdálkodási tevékenységért való büntetőjogi felelősség kialakítása volt. Az összefoglaló tanulmány és az alapjául szolgáló résztanulmányok megállapításai azonban meggyőzően bizonyítják, hogy a gazdasági bűncselekmények szabályozása területén a jelenlegi feltételek között optimális megoldás született.

Az összefoglaló tanulmány általános értékeléseként Kádár Krisztina elmondotta, hogy annak alapkoncepciójával és főbb megállapításaival egyetért, alkalmasnak tartja céljának betöltésére, nevezetesen arra, hogy a felelősségi rendszerben elhelyezze a gazdasági bűncselekményekért való felelősséget. Különösen kiválónak értékelte a vagyonkezelési kötelezettséggel és a gazdaságirányítási utasításokkal kapcsolatos szerzői fejtegetéseket.

Az opponens ugyanakkor hiányolta a történeti megközelítést, amelynek segítségével plasztikusabban bontakoztak volna ki a gazdasági bűnözés, a gazdasági bűncselekményekért való felelősség és a gazdaságirányítási rendszer közötti összefüggések. Emellett bővebb kifejtést érdemelt volna a gazdasági bűnözés fogalmi köre, valamint a büntetőjogi és szabálysértési felelősség viszonya. Alapvető problémaként jelentkezik ugyanis, hogy a szabálysértési felelősség mennyiben alkalmas a jelenlegi kodifikációban a büntetőjogból kikerült magatartások szankcionálására. Ezután az opponens az alábbi két részletkérdéssel kapcsolatban fejtette ki véleményét.

I. A gazdasági bűnözés felderítésének és megelőzésének problémái

A gazdasági bűncselekményeknél mind a kötelességszegésnek, mind pedig a népgazdasági érdeksérelemnek a megállapításához gazdaságpolitikai szakértelem, az adott terület változó gazdaságpolitikai koncepciójának az ismerete szükséges. Ezen a területen tehát meg kell oldani, hogy a gazdaságirányító és ellenőrző szervek jelezzék a jogsértést, s emellett megfelelő szakmai segítséget nyújtsanak az igazságügyi szerveknek. Az előbbivel kapcsolatban a gazdasági bírság kiszabásának tapasztalatairól számolt be az opponens. A gazdasági bírság a gazdálkodó szervekkel szembeni felelősség sajátos eszköze, ám az alapjául szolgáló magatartás egyben bűncselekményt is megvalósít, ezért az alkalmazásával összefüggő következtetések szempontjából sem lényegtelenek. A következtetések két irányban is negatívak: egyrészt rendkívül kevés és csökkenő tendenciát mutat a bírság kiszabására tett indítványok száma (különösen a felügyeletet gyakorló és ágazati minisztériumok részéről), másrészt a bírság kiszabását követően a személyes felelősség érvényesítésére csupán elvétve kerül sor.

A szakértelemmel kapcsolatos szerzői fejtegetésekkel teljes mértékben egyetértett az opponens. Az itt felmerülő kérdések megoldásának jelentős állomása volt a szakértői jogszabály módosítása, amely kötelezővé tette a gazdálkodási kötelezettséget sértő bűncselekmények esetén a szakértő igénybevételét, és kijelölte azokat a szerveket is, amelyekhez a felmerülő szakkérdésekben fordulni kell. Az opponens véleménye szerint a továbblépés két irányban képzelhető el. Egyrészt intézményesen is meg kellene teremteni a kapcsolatot a könyvszakértői intézetek és a kijelölt állami szervek között, mivel az utóbbiak nem rendelkeznek olyan közgazdasági könyvszakértői apparátussal, amely az okirati bizonyíték-kutatáshoz nélkülözhetetlen szakértői ismeretekkel rendelkezik. Másrészt viszont felmerül az a kérdés, hogy a kijelölt állami szervek valóban képesek-e megalapozottan, a magatartás minden kö-

vetkezményét objektíven, tehát saját szempontjaiktól elvonatkoztatva értékelni. Nem kellene-e intézményesen biztosítani a szakértői megítélésénél az érdekek összeütköztetését pl. olyan szakértői felülvizsgálatot ellátó testület létesítésével, mint amilyen már működik az orvos-, a műszaki vagy a könyvszakértők esetében.

II. A büntetőjogilag felelős személy

A büntetőjog csak individuális felelősséget tűr meg, tehát a bűnösség szabályai alapján mindenki csak a saját cselekményéért vonható felelősségre. A személyes felelősség a döntéshez kapcsolódik, így lényeges kérdés annak tisztázása, hogy a döntés és végrehajtás kinek a hatáskörébe tartozik, tehát személy szerint kit terhel a felelősség a hibás döntésért, vagy a döntés, illetve a végrehajtás elmulasztásáért. A problémák megoldása, tehát a döntési hatáskörök és a végrehajtásért felelősök egyértelmű meghatározása, a testületi döntésért való felelősség tisztázása, a döntést előkészítők és döntést hozók felelősségének az elhatárolása, az irányító és vállalati szervek viszonyának, valamint a vállalat belső szervezeti és működési rendjének megfelelő, nyomon követhető kialakítása stb. nem a büntetőjog feladata. Ám amíg ezek a kérdések nem dönthetőek el egyértelműen, addig a büntetőjog egyes rendelkezései vagy nem élnek, vagy pedig esetleges és önkényes lesz a felelősségre vonás.

Végezetül az opponens elmondotta, hogy Wiener A. Imre tanulmányát alapmunkának tartja, amelynek továbbfejlesztésére és a benne rejlő következtetések határozott levonására van szükség ahhoz, hogy továbblépjünk a gazdasági bűnözés kriminológiai vizsgálatában, a gazdaságpolitika és a büntetőpolitika összefüggéseinek az elemzésében, valamint a keretszabályozásból adódó gondok megoldásában.

Opponensi véleményében Békés Imre is elismerően nyilatkozott az összefoglaló tanulmányról, amelynek érdekessége és újszerűsége abban rejlik, hogy nem a büntetőjogi dogmatika eszközeivel vizsgálja a hatályos joganyagot, és nem a tételes jogi megoldásokban keresi a gazdálkodás büntetőjogi védelmének végső logikáját. Kiindulópontja, hogy a jogi szabályozás nem alakít, hanem inkább csak tükröz célkitűzéseket, jelen témakörben gazdaságpolitikai célokat fejez ki.

A tanulmány kitűnő képet ad a gazdasági bűnözés jellegéről, számarányairól, és az ellene folytatott büntetőjogi küzdelem módszereiről és eszközeiről. Komoly teret szentel a harmadik személyért való felelősség, a kockázatvállalás és a keretdiszpozíciók jogi tulajdonságai elemzésének. Az opponens a tanulmány erényei között említi még a gazdasági bűnözés és a gazdasági bűncselekmények elhatárolását, a gazdasági és egyéb bűncselekmények közötti kapcsolat kimunkálását, különösképpen pedig a tulajdon elleni és a szoros értelemben vett gazdasági bűncselekmények elhatárolását, az egyéni, csoport és az össztársadalmi érdek szemléletes bemutatását, valamint az érdekkollíziók jogdogmatikai, illetőleg jogalkalmazásbeli letükröződését. A tanulmány a szocialista vállalat témájához szervesen kapcsolódik és annak büntetőjogi aspektusait kitűnően szemlélteti.

Az opponens ezután részletes képet adott a felszabadulás utáni jogfejlődésről, annak valószínűsítésére, hogy a gazdasági bűncselekmények mai joganyaga részben a korábbi jogi szabályozás valamilyen önmozgásának, továbbélésének a következménye, mégpedig bizonyos körben más gazdasági és társadalmi viszonyok között, mint amilyenben a jelenlegi szabályozás előzményei kialakultak. Kimutatta, hogy a felszabadulás utáni magyar büntetőjognak a gazdasági bűncselekményekre vonatkozó szabályai többé-kevésbé azonosak maradtak. Ennek ellenére a büntetőjog ma nem fordul olyan magatartások ellen, amelyeket az ötvenes évek elején üldöztek, mivel a büntetőjogi szabályokat, illetve azok alkalmazását a mindenkori büntető-, illetve gazdaságpolitika irányítja. Ha azt mondjuk, hogy továbbra is elegendő a régi kereteket meghagyni, akkor a gazdasági bűncselekmények nem a közgazdász szemléletét fogják tükrözni, akinek pedig e körben a törvényhozást befolyásolni kellene, hanem a büntetőjogi tényállások maradandóságát fogják bizonyítani. Igény van arra, hogy a büntetőjog a gazdasági bűncselekmények területén a közgazdasági szemlélet és a kor igényei szerint fejlődjék. A kodifikációnak a közgazdász útmutatása alapján kellene eldöntenie, hogy szükséges-e az energia-, illetve a munkaerő-pazarlás ellen bármilyen jogi eszközzel fellépni, hogy a büntetőjognak fel kell-e figyelnie az egyes vállalatok gazdaságtalanná válására, azokra a vállalati döntésekre, amelyek a gazdaságtalan termelést eredményezték, a protekcionizmusra, a találmányokkal és szabadalmakkal való visszaélésre, szabályoznia kell-e az ipari kémkedést stb. Ezek a területek büntetőjogunkban jelenleg még nem szankcionáltak.

Második témaként az opponens a kockázatvállalásra tért ki, amelynek körében — ellentétben a referenssel — nézete szerint szándékos magatartások is előfordulhatnak. A szakirodalom szerint rizikó-helyzetnek azt a szituációt nevezzük, amikor fennáll a lehetősége valamely bűncselekmény törvényi tényállásában jellemzett eredmény bekövetkezésének is, ezzel szemben azonban valamely társadalmilag előnyös cél elérésének szintén megvan a reális esélye. A kockázatvállalás tehát tudatos, az eredmény előidézésével tehát számol az elkövető. Az eredménylehetőség előre látása és az azzal való számolás eshetőleges szándék, szögezi le Békés Imre. A kockázatot vállaló valamilyen társadalmilag hasznos cél érdekében kockáztat, és minél értékesebb a cél, annál nagyobb sérelmet lehet potenciálisan vállalni. Ebben a felfogásban a kockázatvállalás nem a bűnösséget érinti, hanem a cselekmény társadalomra veszélyességét zárja ki.

Végül pedig azzal az alapkérdéssel foglalkozott az opponens, hogy lehet-e a gazdálkodást kriminalizálni. Az összefoglaló tanulmányban meggyőző érvekkel nyert bizonyítást, hogy a büntetőjog eszközeivel a szorosan vett gazdasági teendők csak ritka kivételként befolyásolhatók, vannak azonban olyan magatartások, amelyek büntetőjogi üldözése elengedhetetlen. Az opponens szerint nyitva áll azonban az a kérdés, hogy büntetőjogi oltalom alá kell-e helyezni az állami közvetlen beavatkozást a gazdálkodásba, és milyen körben kell üldözni a felelőtlen döntések

(energiapazarlás, munkaerő-pazarlás stb.) meghozatalát.

Az összefoglaló tanulmány harmadik opponense, Sólyom László általános jogi szempontból, a „felelősség a gazdaságban" című téma egészének a szemszögéből opponálta Wiener A. Imre munkáját. A végeredmény, mondotta, hogy tudniillik a büntetőjog csak végső eszköz, ultima ratio a gazdaságban, és nemcsak súlyos szankciói miatt, de technikai okokból is óvatosan kezelendő, nem meglepő a szakmai közvélemény számára. A végeredményhez vezető, és egyszersmind azon túlmutató összefüggések közül azonban a leglényegesebbek azok az ellentmondások, melyek a büntetőjog statikus volta és a gazdasági élet, különösen a gazdaságpolitika dinamikája között feszülnek. Ennek az ellentmondásnak a különböző megjelenési formái szerint az opponens négy fő kérdéscsoporttal foglalkozott.

1. A gazdasági büntetőjog „klaszszikus" és modern" rétege. Wiener A. Imre kifejezetten megkülönbözteti a tulajdonviszonyokat védő büntetőjogi intézményeket azoktól, amelyek a gazdaságirányítás által meghatározott kötelezettségek kikényszerítésére szolgálnak. Szükségesnek tartja az önálló vagyonkezelésből folyó kötelezettségek elhatárolását a gazdaságirányításnak való engedelmességtől, mert míg előbbi körben a vállalat vagyoni védelme és gyarapítása az elsődlegesen védendő érdek, a másodikban az össztársadalmi, a népgazdasági érdek érvényesítésén van a hangsúly, adott esetben a vállalati, csoportérdekkel szemben is. Az első esetben az eredmény a vállalat vagyoni kára, a másodikban pedig népgazdasági érdeksérelem. Az első csoportban helye van kockázatvállalásnak, és a vállalat magatartása csak mérlegelés alapján értékelhető, a másodikban a mérlegelés kizárt, konkrét kötelezettségek végrehajtásáról van szó. Úgy tűnik, hogy a büntetőjog a vagyonvédelmi kört elvileg inkább uralja, mint a gazdaságirányításit, ahol szerepe a végrehajtásra, a lesújtásra korlátozódik. A különbség lényege a gazdaságba való állami beavatkozás kétféle módszerében rejlik. Az első a vagyonvédelmi terület, a viszonylag önálló gazdálkodás világa, amelybe az állam nem direkt eszközökkel avatkozik bele, és ezért a hagyományoknak megfelelően megillethetné a klasszikus jelző, míg a második a közvetlen beavatkozás területe. A gazdasági büntetőjog jellegét meghatározza az állam gazdasági szerepe — ez az összefoglaló tanulmány első tanulsága — és ez a történelmi különbség ma is, a mi jogrendszerünkön belül is világosan tovább él. A két réteg elkülönülése a büntetőbíróság kétféle szerepét jelenti, az autonómstruktúrájú viszonyok területén mozgástere nagy, a direkt irányítás viszont önállótlanná teszi.

2. A bíróság és az igazgatás viszonya. A gazdasági büntetőjognak kulcskérdése a bíróság és az igazgatás viszonya. A korábbi világos és egyértelmű érdekvédelem helyébe egymással ellentétes és önmagában jogos érdekek mérlegelése lép, és a büntetőjog még az autonómnak feltételezett területeken is az igazgatás alá rendelődik annak következtében, hogy a mérlegelést, tehát egy cselekmény bűntettnek minősítését szakértői mezben megint csak az igazgatás látja el a bíróság helyett.

A büntetőjog szükségképpen keretjogszabályokkal dolgozik, és csupán visszautal a tartalmát adó igazgatási szabályokra. Ez a szabályozási mód áttöri azt az alapelvet, hogy a Minisztertanácsnál alacsonyabb rangú igazgatási szerv nem mondhatja ki, hogy egy adott jogszabályba foglalt magatartás bűncselekmény-e. A Btk. megoldásába beleértelmezhető felhatalmazásukkal e szervek úgy élnek, hogy nem tudnak arról, miszerint ők most büntetőjogi tényállásokat alkotnak. Ennek következtében az igazgatási szabályok ellentmondóak, és végsősoron szakértői feladat annak tisztázása, hogy egy cselekmény egyáltalán bűncselekmény-e. Az opponens szerint Wiener A. Imre javaslata a keretjogszabályokat kitöltő igazgatási rendelkezések összegyűjtésére rendkívüli mértékben csökkentené a szóba jöhető tényállások számát, ám technikailag megoldhatatlan.

A tulajdonképpeni problémát az egyes gazdasági bűncselekmények tényállásaiban szereplő igen általános tényállási elemek (népgazdasági érdeksérelem, gazdasági indokoltság stb.) értelmezése jelenti. E mérlegelést igénylő kérdések szakértői kérdésként való kezelése, és az a tény, hogy a szakmailag illetékes igazgatási hatóság a természetadta kompetens szakértő, megint csak az érintett ágazat igazgatását teszi az ügy urává. Az opponens szerint a bíróságnak szüksége lenne saját, független szakértői segítségére. Nem lát garanciát arra, hogy az egyes igazgatási főhatóságok a maguk területén mindig tisztában lennének azzal, hogy mi a népgazdasági érdek, vagy a gazdaságilag indokolt.

3. A gazdaság büntetőjogi értékrendje. A büntetőjog akkor érzi magát elemében, ha élet, testi épség sérelméről van szó, mert ilyenkor a bűncselekmény megállapítása nem problematikus. A gazdasági bűnözésben azonban a voltaképpeni tárgyak: a gazdálkodás vagy a gazdaságirányítás rendje. A tanulmány többször is felveti, hogy a rossz gazdaságirányítás maga is kriminogén tényező, és hogy csak azt a magatartást kellene büntetőjogilag üldözni, amelyet a szakmai erkölcs elítél. Felmerül azonban az a kérdés, hogy vajon a minisztérium világosítja-e fel a bíróságot a szakmai erkölcsről, vagy pedig a törvényrontó szokás alapján dönthető-e el.

4. Személyes és kollektív felelősség, a különböző felelősségi alakzatok viszonya. A tanulmány megállapítja, hogy az utóbbi húsz évben fokozottan megfigyelhető a büntetőjogi felelősségnek az államigazgatási felelősség javára történő térvesztése. Változik a felelősség alanya is, a természetes személy helyébe a jogi személy kerül, a különböző bírságokat nem az igazgató, hanem a vállalat fizeti, a konkrét felelősségből átlagosított kárelosztás lesz.

A tanulmány opponálását követő vitában először *Vermes Miklós* szólalt fel, aki az OKKrI által e körben lefolytatott kutatás eredményei közül ismertetett néhány fontosabb adatot. Egyebek között elmondotta, hogy a tulajdonképpeni gazdasági bűnözés az összbűnözés 4%-át alkotja, ez évente mindössze pár száz bűncselekményt jelent. Az ügyek több mint felénél 1 év, 25%-ánál 2—3 év telt el az elkövetés és a felderítés között. Az eljárás az ügyek 40%-ában 1,5 évig, 20%-ában 2—3 évig tartott. A kiszabott büntetés az esetek 80%-ában szabad-

ságvesztés volt. Ennek tartama az elítéltek felénél 1 év, illetve ennél kevesebb, 1/4-énél 1 és 2 év közötti, 16%-ánál 2 és 5 év, 8%-ánál pedig 5 és 9 év közötti volt. A szabadságvesztések jelentős hányadának a végrehajtását felfüggesztették (így pl. az 1 év alatti szabadságvesztések 65%-ának).

Ezután *Hoffszang József* kért szót, és kifejtette, hogy a dekriminalizációs tendenciával ugyan egyetért, de a büntetőjognak a gazdálkodás területéről való visszavonulását rendezetlennek tartja. A tényállásszerű cselekmények száma ugyanis nem kevés, de latencia és az officialitás hiánya tapasztalható. Ki fogja eldönteni, hogy induljon-e büntető eljárás? Szerinte kizárólag a véletlen. Szólt arról a problémáról is, hogy a vállalatok egymásnak hyújtanak hitelt és ezzel megkímélik a fejlesztési alapjukat. Ez az elnézett hitelnyújtás vezethetett oda, hogy eltúloztuk a beruházásokat. Kiemelte azt is, hogy a felvetődő kérdéseket interdiszciplinárisan kell megoldani, de nem kell túlzottan függeni a közgazdászoktól.

Bócz Endre a gyakorlati tapasztalatok alapján közelítette meg a problémát. Valóban úgy néz ki, hogy a büntetőjog visszavonul, és rendezetlenül, mert kiderült, nem tud behatolni erre a területre. Igen hosszú idő telik el a cselekmény megvalósulása és aközött, hogy felismerik gazdasági bűncselekmény jellegét. Általában ez alatt az idő alatt szokott a cselekmény büntethetősége elévülni. Büntető törvénykönyvünknek a gazdasági bűncselekményekre vonatkozó szabályozása jelenleg optimális, igen kevés eljárás indul. Bócz Endre a dolgozat fő erényének tartja, hogy kimutatta, mennyire gyengék a büntetőjogi eszközök ezen a területen.

Diczig István azt emelte ki, hogy az összefoglaló tanulmány helyesen különbözteti meg a gazdasági bűnözés szűkebb és tágabb értelmét. A büntetőjognak a gazdasági bűnözés bizonyos területeiről való visszavonulását a jelenlegi helyzet nem indokolja. Az igaz, hogy valóban nehéz megtalálni a felelőst, és azt is, aki eldönthetné, ki a felelős. Az ilyen ügyek felderítése, nyomozása éppen ezért nagyon nehéz.

A keretszabályokkal kapcsolatban helyesnek tartaná a keretszabályt kitöltő szabályok rendszerbe foglalását, mivel az alsó fokú jogszabályok pontatlanok, ellentmondásosak, számosak.

Szalay László felszólalásában a történetiséget, a gyökerek felderítését hiányolta Wiener A. Imre dolgozatából. A jelenlegi helyzetben a vállalati döntés mechanizmusa megváltozott, már nincs quasi statáriális szerepe a döntést hozónak, mert manipulálják, döntése kompromisszumokat takar és bonyolultabb eljárás eredménye. Korunk sajátos ellentmondása: a kockázat, a kreativitás támogatása egyfelől, és a személyes felelősség fokozásának irányvonala másfelől. Hosszú távon nem a személyi döntés, hanem a szervezeti magatartás dominál, tehát szervezet-orientált szankcióra lenne szükség, továbbá arra, hogy ez lebontódjon személyes magatartásra.

Kuhnyár László pozitívan értékelte a keretszabályt kitöltő jogszabályok rendszerbe foglalásának igényét. Hangsúlyozta, hogy a gazdasági fejlődés fokozódásával egyre nehezebbé válik a büntetőjogi felelősség megítélése. Véleménye szerint jobban kellene élni az előzetes felelősségi rendszerekkel (pl. munkajogi felelősség, gazdasági bírság stb.).

Bauer Tamás közgazdász szerint az 1968-as gazdasági reform után a büntetőjogi védelem szerepét nagyjából egy állami beavatkozásos kapitalista társadalom modelljének megfelelően kell elképzelni. A korábbiaktól eltérően ugyanis, amikor a központ pontosan tudta, hogy mi a helyes, jelenleg csak nagy vonalakban dönt, és a konkrét lépést az egyes gazdasági egységekre bízza. Az egyes konkrét lépéseknél pedig a népgazdasági érdek felismerése majdnem lehetetlen, ezen a szinten szinte még nem is létezik. A gazdaság normális működése feltételének tartja, hogy a gazdaság bizonyos területeiről a büntetőjog visszavonuljon.

Stauber József hozzászólásában azt emelte ki, hogy nem szabad lemondani a népgazdaság büntetőjogi védelméről. A fő problémát az eljárás megindításánál, a tényállásszerű magatartás felismerésénél látja. Büntetőjogi szempontból előnyösebb lenne, ha a gazdasági szabályozórendszert személyre-orientáltabbá tennék.

Kálmán György a büntetőjog tragédiájának tartja, hogy a közvélemény a jogi felelősséget azonosítja a büntetőjogival. A büntetőjog alapvető rendeltetése a visszaélések elleni küzdelem, a gazdaságpolitika védelme azonban már nem büntetőjogi feladat. A tényállásokban a „népgazdasági érdeksérelem" szerepeltetése a garancia arra, hogy büntetőjogi felelősségre csak igen szűk körben kerüljön sor. A keretet kitöltő jogszabályokkal kapcsolatban helyesnek tartaná, ha három-öt évenként közzétennék azoknak a jogszabályoknak a jegyzékét, amelyekhez büntetőjogi konzekvencia fűződhet. Ezáltal ritkábban kellene a szakértői bizonyítás eszközéhez fordulni.

Ezután ismét *Hoffszang József* szólalt fel a készletgazdálkodáshoz kapcsolódó tiltott hitelezés ellen, amely sokszor eltakarja, hogy életképes-e a vállalat. Végül pedig Kádár Krisztina fejtette ki véleményét arról, hogy bár a keretszabályt kitöltő normák összegyűjtése nagy elvi jelentőséggel bírna, gyakorlatilag megoldhatatlan feladatot képez. Az opponensi véleményekre adott válaszában Weiner A. Imre többek között elmondotta, hogy a keretszabályokkal kapcsolatban tarthatatlan állapot, hogy ne lehessen tudni, mi a bűncselekmény. A népgazdasági érdeksérelmet ugyanis az elkövető nem látja előre, mert nincs abban a helyzetben. Nem a jogszabály szintjén kell tehát visszavonulni a büntetőjognak a gazdálkodás területéről, hanem a keretet kitöltő normák alapján.

A vitaülésen elhangzott véleményeket ezután Sárközy Tamás foglalta össze, kiemelve a referátum mellett és ellen szóló érveket, rámutatva azokra a problémákra, amelyek még megoldásra várnak a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatban, s amelyek megoldásához mind Wiener A. Imre előadása, mind pedig a vitaülésen résztvevők felszólalása alkotó módon hozzájárult.

Fehér Lenke

Finn-magyar büntetőjogi konferencia Helsinkiben

Az elmúlt évek során a magyar büntetőjogászok és kriminológusok jó kapcsolatot alakítottak ki a finn

büntetőjogtudomány és kriminológia nemzetközileg is elismert képviselőivel. Finn kezdeményezésre került be a két ország közötti akadémiai egyezménybe az a pont, amely lehetővé teszi az együttműködést a jogtudományok, közelebbről a büntetőjogtudományok területén. Ilyen előzmények után került sor Budapesten, az Állam- és Jogtudományi Intézet rendezésében 1979 májusában az első finn—magyar büntetőjogi konferenciára, amelyet 1980. szeptember 21—28. között követett a második konferencia Helsinkiben.

A rendezvény I. *Anttila,* volt igazságügyminiszter, nemzetközileg elismert kriminológus kezdeményezésére jött létre, bázisa a Finn Tudományos Akadémia megbízásából a Helsinki-i Egyetem Büntetőjogi Tanszéke volt.

A konferencián az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete részéről *Horváth* Tibor, c. egyetemi tanár, főosztályvezető, *Szabó* András és *Vermes* Miklós osztályvezetők és *Wiener* A. Imre tudományos főmunkatárs vettek részt. Finn részről a konferencián részt vettek: I. *Anttila,* R. *Lahti,* P. *Koskinen,* P. *Träskman,* a Helsinki-i Egyetem tanárai, H. *Palmén,* a Helsinki-i Egyetem asszisztense, E. *Backman,* a Turku-i Egyetem tanára, valamint az Igazságügyminisztérium képviseletében T. *Lappi-Seppälä* és L. *Lehtimaja* minisztériumi tanácsosok, továbbá fiatal egyetemi oktatók.

A konferencia három napirendi pontot tárgyalt: úgymint: *1.* a büntetéskiszabás elméleti és gyakorlati problémái, *2.* a közlekedési bűncselekmények, *3.* gazdasági bűnözés — gazdasági bűncselekmények. A megbeszélések angol, német és francia nyelven folytak.

Mindhárom témakörben, mindkét oldalról előzetesen referátumok készültek, magyar részről kb. 120 oldal terjedelemben. A konferencián az előzetesen elkészített anyagok alapján az egyes témakörökben rövid bevezető előadásokra, majd azok alapján, kölcsönös tájékoztatásra, a részletkérdések tisztázására és beható vitára került sor. Az elhangzott előadások és a vita mindkét fél számára hasznos információkat nyújtott a magyar, illetve a finn jogfejlődés jelenlegi irányvonaláról és különböző jogi megoldásokról. Megjegyzendő, a finn büntetőjog jelenleg átalakulóban van, folynak az új büntető törvénykönyv előkészítő munkálatai, ezért számukra különösen értékes tapasztalatokat jelentenek a magyar jogi megoldások, illetve a tudományos kutatások eredményei. Általában megállapítható, hogy a két ország társadalmi-politikai és jogrendszerének eltérő vonásai ellenére mindkét fél számára egyaránt hasznos az összehasonlítás a büntetőjog, illetve a büntetőpolitika területén, arról nem is beszélve, hogy a jogi szabályozás alapját képező társadalmi problémák lényegében azonos módon vetődnek fel mindkét országban. A magyar delegáció számára különösen jelentős volt, hogy az eredeti forrásokból ismerhette meg a napjainkban nemcsak Finnországban, hanem egész Skandináviában egyre erősödő humanista neoklasszicista irányzat törekvéseit a büntetőpolitika és a büntetőjog területén.

A konferenciát dús szakmai program egészítette ki. *Horváth* Tibor a magyar pönológiai gondolkodás és a magyar börtönügy fejlődéséről a Helsinki-i Egyetemen, *Szabó András* az összehasonlító kriminológiai kutatások módszertani kérdéseiről a Turku-i Egyetemen tartott előadást. A szakmai program keretében a magyar küldöttség két büntetésvégrehajtási intézményt — egy nyitott és egy zárt intézet típust — látogatott meg, valamint a Turku-i Egyetemen eszmecserét folytatott a büntetőjogi egyetemi oktatás kérdéseiről, illetve a tanszék által végzett kutatásokról.

A konferencia folyamán a magyar küldöttséget fogadta prof. *Palmén,* a Helsinki-i Egyetem kancellárja, *dr. Kallio,* a Finn Tudományos Akadémia adminisztratív igazgatója, prof. *Ikola,* a Turku-i Egyetem rektora. Mindhármukkal tartalmas beszélgetésre került sor a tudományos együttműködés további lehetőségeiről. Különösen a Finn Tudományos Akadémia adminisztratív igazgatója hangsúlyozta a további együttműködés szükségességét és az együttműködés újabb formáinak ápolását. A magyar küldöttség meglátogatta a Finn—Magyar Baráti Társaság központját, ahol a küldöttséget prof. *Kaukonen,* a Társaság alelnöke fogadta és ismertette előttük a Társaság működését.

A konferencia valamennyi résztvevőjét koktélpartin látta vendégül a Magyar Nagykövetség, amelynek képviselői egyébként is jelentős érdeklődést tanúsítottak a konferencia munkája és a magyar—finn jogtudományi együttműködés iránt.

A konferencia lefolyása azt mutatta, hogy a finn—magyar büntetőjogi tudományos kapcsolatok jelentős visszhangra találtak Finnországban, és a finn tudományos élet képviselői lehetségesnek és kívánatosnak tartják a kapcsolatok továbbfejlesztését. A magyar küldöttség javaslatai nyomán az illetékes finn tudományos szervek megfontolás tárgyává teszik a két fél között a büntetőjog és általában a büntetőpolitika területén a publikációcsere előmozdítását, az egyéni tanulmányutak szorgalmazását és egy konkrét, eshetőleg közös kutatási programot is magában foglaló akadémiai együttműködési megállapodás létrehozását. Mindkét fél kívánatosnak tartja a kétoldalú konferenciák, szimpóziumok stb. rendszeres megrendezését; a magyar küldöttség javaslatára elfogadták, hogy erre általában két évenként kerüljön sor. A további együttműködés körvonalait tisztázó beszélgetések folyamán kialakult, hogy a büntetőjog és a kriminológia területén közös kutatásra érdemes területként jöhet számításba egyrészt a két büntetőjogrendszer és kriminálpolitika összehasonlító vizsgálata, másrészt pedig a nagyvárosi bűnözés vagy a fiatalkori bűnözés alakulásának összehasonlító vizsgálata.

A finn—magyar büntetőjogtudományi kapcsolatok eddigi alakulása, a lezajlott két tudományos konferencia eredményei és társadalmi visszhangja egyaránt azt mutatják, hogy támaszkodva a két nép közötti hagyományos baráti és rokoni érzésekre, létrejöttek a feltételei a szorosabb tudományos együttműködésnek nemcsak a nyelvtudományok és a néprajz, hanem a jogtudományok területén is.

Horváth Tibor

Бела Аради—Ласло Гашпарди

Некоторые соображения о правовых проблемах отношений хозяйственных организаций

Статья подходит к источникам хозяйственных напряжений с точки зрения возможностей оказать на них правовое воздействие. Основная мысль статьи заключается в том, что в этом круге могут быть применены в первую очередь внеправовые средства, однако отсутствие рыночного равновесия, диспропорция организационной структуры иногда смогут поляризировать хозяйственные позиции до возникновения противоречий интересов. Здесь играет определенную роль в достаточной мере эластичное правовое урегулирование. Авторы в дальнейшем отмечают некоторые области финансового, гражданского и процессуального права, где предоставляется возможность развязания противоречий. Предложенные решения служат урановешиванию хозяйственного превосходства сил; среди них фигурирует оценка деятельности хозяйственных руководителей с точки зрения договорных связей; сочетание начисления неустойки с процентами за просрочку; предпочтение договора товарищества договору комиссии, или повышенное применение средств гербового права в спорных отношениях.

Тибор Хорват

Правовые и криминально-политические проблемы назначения наказания в Венгрии

Статья содержит выдержки из материала доклада, обсужденного на втором финно-венгерском семинаре — г. Хельсинки, 22—25 сентября 1980 года. В введении обозриваются некоторые теоретические вопросы, связанные с назначением наказания, как например рамки наказания, пределы дискрециональных правомочий суда, проблемы логического и правового характера деятельности по назначению наказания и т. д. Затем подробно анализируются нормы о назначении наказания, закрепленные в действующем законе, далее правовые положения о смягчении наказания. Статья наконец подробно занимается криминально-политическими установками, проявляющимися в деятельности судов по назначению наказания; обозревает и анализирует данные о назначении наказаний в течение десять лет (1969—1978).

Андраш Ласло

Правовой статус физических лиц в венгерском международном частном праве во время дуализма

Статья занимается одним из наиболее важных вводных вопросов международного частного права — проблемами личного права физических лиц. В рамках этого представляет круг проблем о пробретении и о потере гражданства, в также двойного гражданства и апатрида (без гражданства), рассматривая воздействие указанных положений на семью, при учете супруги, детей, родившихся в браке, а также родившихся вне брака. В круге рассмотренных вопросов статья проводит сравнение с нормами права некоторых иностранных государств. Кроме этого затрагивает далее вопрос о положении юридических лиц.

Béla Aradi—László Gáspárly:

Gedanken über die Rechtsprobleme der Beziehungen der Wirtschaftsorganisationen

Die Studie nähert sich zu den Spannungsquellen in der Wirtschaft aus jenem Gesichtspunkte, welche rechtliche Möglichkeiten für ihre Beeinflussung bestehen. Ihre Grundgedanke ist, dass es in erster Reihe ausserrechtliche Mittel angewandt werden können, doch können die Disproportionen der Organisationsstruktur, sowie die Unausgeglichenheit am Markt die wirtschaftlichen Positionen manchmal bis zu Interessengegensätze polarisieren. Darin liegt die Rolle der entsprechend flexiblen rechtlichen Regelung. Die Autoren bestimmen danach einige solche finanzielle, zivil- und zivilprozessrechtliche Gebiete, auf denen die Möglichkeit zur Lösung der Gegensätze besteht. Die vorgeschlagenen Lösungen dienen der Ausgleichung der wirtschaftlichen Überlegenheit, wie z. B.: die Wertung der Leiter des Wirtschaftslebens aus dem Gesichtspunkte der Vertragsverhältnisse; Schaffung des Einklangs zwischen Vertragsstrafe und Verzugszinsen; die Präferenz des Gesellschaftsvertrages gegenüber der Komission.

Tibor Horváth:

Rechtliche und kriminalpolitische Probleme der Strafzumessung in Ungarn

Die Studie stellt einige Teile aus den Materialien des Referats dar, welches für das zweite finnisch-ungarische Strafrechtsseminar (Helsinki 22—25. 9. 1980) abgefasst worden ist. Einleitend überblickt die Studie einige, mit der Straftzumessung zusammenhängende theoretische Probleme, wie z. B. Grenzen der diskretionellen Kompetenz der Gerichte, einige Probleme logischen und rechtlichen Charakters der Straftzumessungstätigkeit usw. Danach analysiert sie ausführlich die im geltenden Recht festgesetzten Strafzumessungsregel, sowie die die Strafmilderung betreffenden Rechtsregel. Die Studie beschäftigt sich zum Schluss mit jenen kriminalpolitischen Zielen, die in der Strafzumessungstätigkeit der Gerichte erscheinen.

András László:

Die Rechtsstellung der Personen im ungarischen Internationalen Privatrecht im Zeitalter des Dualismus

Die Studie beschäftigt sich mit einer der wichtigsten Vorfragen des IPR im Zeitalter des Dualismus: mit den Problemen des lex personae der Personen. Es stellt das Problemenkreis der Erwerbung und das Verloren der Staatsangehörigkeit, sowie das der mehrfachingen Staatsangehörigkeit und der Staatenlosigkeit dar, während untersucht deren Wirkung auf die Gattin, auf die — aus der Ehe stammenden — Kinder, sowie auf die ausserehelich geborenen Kinder. Der Artikel vergleicht auch die einzelnen ausländischen Rechte.

Béla Aradi—László Gáspárdy:

Remarques sur les rapports juridiques des entreprises socialistes

L'étude examine les sources des tensions économiques de point de vue de la possibilité de la régulation juridique. L'idée fondementale de l'étude est que les tensions économiques doivent être résolues par les moyens extra-juridiques, mais dans quelques situations, par example de déséquilibre du marché ou des irrégularités de structure de l'organisation, les positions des parties peuvent prendre la forme du conflit des intérêts où la régulation juridique peut jouer un rôle important à condition de sa souplesse.

Ensuite les auteurs offrent des analyses détaillées des quelques domaines juriques où ils estiment que la possibilité de la solution des tensions existe, notemment dans le domaine du droit financier, du droit civil et de la procédure civile. Les solutions proposées pourraient contrarier le pouvoir économique excéssif des certaines entreprises, comme par example l'évaluation du travail des cadres des entreprises de point de vue des rapports contractuels de l'entreprise, l'harmonisation des taux d'intérêts moratoires et des taux de pénalités contractuelles, préférence donnée au contrat de société contre le contrat de comission dans certains domaines et les possibilités de l'utilisation plus efficace des taxes fiscales dans la procédure civile.

Tibor Horváth:

Problèmes juridiques et de la politique criminelle de l'établissement de la peine

L'étude est une partie d'un rapport préparé pour le deuxième séminaire finno-hongrois de droit pénal (Helsinki, 22—25 septembre, 1980). D'abord l'étude examine

quelques problèmes théoriques de l'établissement de la peine, comme par example, les cadres légales de la peine, les limites de la discrétion judicaire, la nature logique et juridique de l'établissement de la peine. Ensuite elle analyse d'une manière détaillée les règles du Code pénal hongrois en vigeur sur l'établissement de la peine et de la mitigation de la peine. Pour finir, l'étude examine les buts de la politique criminelle dans l'établissement de la peine; elle donne aussi un aperçu de la pratique des années 1969—1978 sous cet aspect.

András László:

Le statut personel dans le droit international privé au cours de „dualisme" (1867—1918)

L'étude examine un problème fondemental du droit international privé, notemment le statut des personnes; elle analyse, dans ce cadre, les règles de la naturalisation et de la déchéance de cette qualité, et leurs effets sur la femme mariée, sur la famille, sur les enfants illégitimes et légitimes. L'étude fait aussi des comparaisons avec la législation d'autres pays. L'étude examine le statut juridique des personnes morales.

Béla Aradi—László Gáspárdy:

Essay on the legal problems of the relations among economic organizations

The paper analyses economic tensions under the aspect of their possible legal influencing. Non-legal means are suitable for this purpose above all, but market disequilibrium and disproportions in organizational structure might increase the polarization of economic interests. Here we have a place for flexible legal regulation. The authors propose some areas of intervention in the financial and civil law branches. The proposed regulatory measures aim at the counterbalancing of economic overpower; the include the evaluation of the economic manager's activity in the realization of the contracts, penalty, the preference to partnership over commission and the more extended application of taxes and fees payable in law-suits.

Tibor Horváth:

Legal and criminal policy problems of sentencing in Hungary

The paper contains details of a referatum delivered at the Second Finno-Hungarian Seminary on Criminal Law, Helsinki 22—25 September, 1980. Some theoretical questions of imposing punishment are reviewed first, as the upper and lower limits of the punishment, discretionary powers of the court, the logical and legal nature of the punishment-imposing activity, etc. A detailed analysis of the rules in force on imposing punishment and attenuation follows. In the concluding part the author deals with the criminal policy aims reflected in the sentencing activity of the courts based on a statistical review of the sentencing practice of the 1969—1978 period.

András László:

Personal legal status in the Hungarian private international law of the Dualist period

Personal legal status is one of the most important preliminary questions in private international law. The author reviews naturalization and denaturalization their effects on family with special regard to the wife, legitimate and illegitimate children. In this frame a comparison with the legal regulation of other countries is made. The paper contains an excursus into the legal status of legal entities.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285, Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 80.6193 Budapest, 1980. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA : 20,— Ft

Fcy 5003

XXXVI. új évfolyam 2. szám Budapest, 1981. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

KERTÉSZ IMRE
A bűnözés társadalmi háttere 81

KÁLMÁN GYÖRGY
A gazdaságirányítás s annak körében létrejövő jogviszonyok néhány kérdéséről 87

TAKÁTS PÉTER
Az általános szerződési feltételekre vonatkozó jogi szabályozás hatályáról 97

SÁNDOR TAMÁS
Az adás-vétel néhány dogmatikai kérdése a német BGB-ben 104

BUNCSÁK JENŐ
A termelőszövetkezeti belső ellenőrzésről ... 114

KÁLLAI ISTVÁN
Adalékok a jogtörténeti kutatómunka úgynevezett külső koordinációjához 125

VELJAMINOV, GEORGIJ MIHAJLOVICS
A szocialista gazdasági integráció jogának fogalma 128

Szemle

GÁTOS GYÖRGY
Környezetvédelem a jog eszközeivel 138

BRAGYOVA ANDRÁS
A nemzetközi jogi normák „transzformálása" az államon belüli jog szférájába 141

RÉV ERIKA
A francia családjogi gyakorlatról 143

Jogirodalom—Jogélet

Peschka Vilmos: Jog és filozófia (SZIGETI PÉTER) 145

Prugberger Tamás: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben (BAK JÓZSEF) 148

N. M. Jersova: A polgári jog és a családjog normáinak viszonyáról (FICZERÉNÉ SIRKO ALEXANDRA) 151

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Кертес:* Общественный фон преступности. — *Дердь Калман:* О руководстве хозяйством и о некоторых вопросах правоотношений в этом круге. — *Петер Такач:* О действии законодательства об общих условиях поставки. — *Тамаш Шандор:* Некоторые догматические вопросы в германском Гражданском Кодексе. — *Йене Бунчак:* О внутреннем контроле в производственной кооперации. — *Иштван Каллаи:* О так называемой внешней координации исследовательской работы в области истории права. — *Вельяминов Георгий Михайлович:* Понятие права социалистической экономической интеграции. — ОБЗОР: — *Дердь Гатош:* Охрана окружающей среды средствами права. — *Андраш Брадьова:* „Трасформация" норм международного права в сфере внутригосударственного права. — *Эрика Рев:* О французской практике в области семейного права. *Юридическая литература — юридическая жизнь:* — Вилмош Пешка: Право и философия (Петер Сигети). — Тамаш Пругбергер: Членские соглашения в кооперативных организациях *(Йожеф Бак).* — Ершова Н. М.: Об отношении норм гражданского права и семейного права *(Александра Фицерене Ширко).*

INHALT: *Imre Kertész:* Der gesellschaftliche Hintergrund der Kriminalitä. – *György Kálmán:* Einige Fragen der mit der Wirtschaftslenkung zusammenhängenden Rechtsverhältnisse. – *Péter Takáts:* Über die Geltung der rechtlichen Regelung der allgemeinen Gecshäftsbedingungen. – *Tamás Sándor:* Einige Fragen der Dogmatik des Kaufrechts im deutschen Bürgerlichen Gesetzbuch. – *Jenő Buncsák:* Die innere Kontrolle in den Produktionsgenossenschaften. – *István Kállai:* Beiträge zur sog. äussere Koordination der rechtshistorischen Forschungen. – *Georgi Mihailowitsch Weljaminow:* Ber Begriff des „Rechts der sozialistischen Wirtschaftsintegration". – *Rundschau: György Gátos:* Rechtliche Mittel des Umweltschutzes. – *András Bragyova:* Die „Transformation" von völkerrechtlichen Normen in die innerstaatliche Rechtsordnung. – *Erika Rév:* Über die französische familienrechtliche Praxis. – *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Vilmos Peschka: Recht und Pholosophie *(Péter Szigeti).* – Tamás Prugberger: Vereinbarungen mit den Mitglieder in den Produktionsgenossenschaften *(József Bak).* – N. M. Jerschowa: Über das Verhältnis zwischen den zivilürechtlichen und familienrechtlichen Normen *(Alexandra Schirko Ficzere).*

SOMMAIRE: *Imre Kertész:* Les conditions sociales de la criminalité. – *György Kálmán:* Quelques problèmes juridiques de la direction de l'économie nationale. – *Péter Takáts:* Le champ d'application de la régulation juridique des Conditions générales du contrat. – *Tamás Sándor:* Quelques problèmes dogmatiques de la vente en droit allemand. – *Jenő Buncsák:* Le contrôle interne des coopératives. – *István Kállai:* De la coordination dite „extérieure" des recherches dans le domaine de l'historie du droit et des institutions. – *Gheorghi Mihaïlovitch Veliaminov:* La notion du droit de l'intégration socialiste. – *Revüe: György Gátos:* La protection de l'environment par le droit. – *András Bragyova:* La „transformation" des normes du droit international dans le droit interne. – *Erika Rév:* La jurisprudence française en matière du la famille. – *Biblidgraphie—Compte-rendu:* Vilmos Peschka: Droit et philosophie *(Péter Szigeti).* – Tamás Prugberger: Accords entre le membre et la coopérative *(József Bak).* – N. M. Yershova: Du rapport entre les règles du droit de la famille et celles du droit civil *(Alexandra Shirko-Ficzere).*

CONTENTS: *Imre Kertész:* The social background of criminality. – *György Kálmán:* Some questions of economic management and the related legal relations. – *Péter Takáts:* On the legal force of the regulation concerning general conditions of delivery. – *Tamás Sándor:* Some problems of dogmatics in German law on sale of goods. – *Jenő Buncsák:* On the inner superision in cooperatives. – *István Kállai:* Contributions to the so-called outer coordination of legal history research. – *G. M. Veliaminov:* The notion of the law of socialist economic integration. – *Review: György Gátos:* Environment protection by legal means. – *András Bragyova:* The "transformation" of international legal norms into the sphere of domestic law. – *Erika Rév:*.On the French family law jurisprudence. – *Legal life—legal literature:* Vilmos Peschka: Law and Philosophy *(Péter Szigeti).* – Tamás Prugberger: Agreement by members in the cooperative *(József Bak).* – N. M. Yershova: On the relation between private law and family law norms (Alexandra Shirko, Mrs. Ficzere).

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 2. szám) szerzői: *Kertész Imre* a BM ORFK Bűnügyi Technikai Intézet vezetője. – *Kálmán György* az Országos Tervhivatal főosztályvezetője, c. egyetemi tanár. – *Takáts Péter* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. – *Sándor Tamás* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. – *Buncsák Jenő* a Mezőgazdasági Termelőszövetkezet osztályvezető jogtanácsosa. – *B. Kállai István* egyetemi adjunktus. – *Veljaminov, G. M.* a jogtudományok kandidátusa (Moszkva). – *Gátos György* megyei bírósági elnökhelyettes (Pécs). – *Szigeti Péter* egyetemi tanársegéd. – *Bak József* a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadója. – *Ficzeréné Sirko Alexandra* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. – *Bragyova András* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. – *Rév Erika* kandidátus.

XXXVI. új évfolyam 2. szám Budapest, 1981. február hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A bűnözés társadalmi háttere*

A termelőerők fejlődése és az új szükségletek

A személyiség és társadalom kapcsolata több síkban valósul meg. Egyrészt az ember az egész megelőző történelmi fejlődés terméke, másrészt a személyiség állapotát, mint okozatot a közvetlenül rája hatott, az életében szerepet játszott társadalmi hatások formálták. Az így kialakult aktuális személyiségre fejtik ki hatásukat a bűncselekményt megelőzően az aktuális objektív viszonyok.[1] A személyiségre ható külső hatások így olyan belső feltételeken keresztül valósulnak meg, amelyek maguk is a megelőző külső hatások eredményeként alakultak ki és ezért „a személyiségre gyakorolt minden külső hatásnak az eredményét a személyiség fejlődéstörténete, belső törvényszerűségei determinálják"[2] az elkövető „végterméke egy komplex társadalmi folyamatnak"[3]. Sőt még ennél is tovább kell menni, nemcsak a szubjektumra hat a külső világ, hanem a szubjektum is hat a környezetére, de ezzel nemcsak a világot, hanem önmagát is megváltoztatja.[4]

Az objektív társadalmi feltételek a bűntett vonatkozásában nemcsak a jelenben és a múltban, az elkövetés időpontjában vagy azt közvetlen megelőzően és „a személyiség fejlődéstörténete folyamán a személyi tulajdonságok kialakulásában töltenek be meghatározó szerepet."[5] A bűnözés kialakulása szempontjából sokszor jelentős a jövő is, vagyis az egyén perspektívája a társadalomban. A kérdésnek természetesen nemcsak objektív valósága, hanem annak szubjektív vetülete is van, s mindkettőnek köze lehet a bűnözéshez. Míg például a többszörös visszaeső fél életét börtönben, másik felét csavargásban eltöltött személy valóságban is kilátástalan helyzete miatt nem tud felhagyni eddigi életmódjával, addig a fiatalkorúak egy részének bűnözésében inkább a nem kielégítő perspektíva szubjektív érzetének van jelentősége.

A bűncselekmény az elkövető múltjával, jelenével és jövőjével is kapcsolatban van, a bűnözés így „statisztikailag meg nem számlálható mennyiségű csatornán kötődik más társadalmi jelenségekhez".[6]

A társadalmi jelenségek alakítják az elkövető tudatát, amely csak részben tükrözi helyesen a társadalmi valóságot. Sokszor torz nézetei, jogtudata, erkölcse játszanak szerepet cselekedete motívumainak kialakulásában. A hamis társadalmi tudat azonban nem egyedi jelenség — ha az lenne, akkor nem lenne a bűnözés társadalmi tömegjelenség. De honnan táplálkoznak ezek a nézetek?

A legegyszerűbb válasz az, hogy a szocialista világnézettől, erkölcstől idegen nézetek egyrészt ránk maradtak a múltból, másrészt pedig újra és újra feleleveníti őket a kapitalista környezet. Ez kétségtelenül megfelel a valóságnak, de magyarázatnak nem elegendő. Mégha tudjuk is, hogy a felépítmény bizonyos részei túlélik bázisukat, akkor is fel kell tételeznünk,

* A társadalmi beilleszkedési zavarok komplex vizsgálata című tárcaközi kutatási főirány Előkészítő Bizottságának megbízásából készített tanulmány részlete.

[1] *Vigh* József—*Földvári* József: Kriminológiai alapismeretek. Budapest, 1979. 122. old.

[2] *Rubinstein*, Sz. L.: Gondolkodáslélektani vizsgálatok. Budapest, 1960. 9. old.

[3] *Sack*, F.: Neue Perspektiven in der Kriminalsoziologie. In: *Sack*, F.—*König*, R.: Kriminalsoziologie. Frankfurt a.M., 1968. 433. old.

[4] *Leont'ev*, A. N.: Dejtel'noszt'. Szoznanie. Licsnoszt'. Moszkva, 1975. 181. old.

[5] *Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. Budapest, 1971. 131. old.

[6] *Borsi* Zoltán—*Halász* Kálmán: A bűnözés megismerésének statisztikai módszerei. Budapest, 1972. 299. old.

hogy egyes rétegek tudata — viszonylag tömeges méretű bűnözés elkövetésében is megnyilvánuló — lemaradásának okát nemcsak a múltban, hanem a jelenben, konkrét társadalmi-gazdasági viszonyainkban is kell keresnünk.

Épülő szocialista társadalmunk „minden vonatkozásban, gazdaságilag, erkölcsileg, szellemileg még magán viseli annak a régi társadalomnak az anyajegyeit, melynek méhéből származik".[7]

A múlt rendszertől örökölt, rendkívül elmaradt gazdasági viszonyaink fejlesztésében olyan eredményeink vannak, amelyek csak szocialista társadalmi viszonyok között voltak elérhetők. Azonban termelésünk elért színvonala még mindig nem teszi lehetővé minden jogos szükséglet kielégítését, egy sor égető szociális probléma (egyes rétegek viszonylag alacsony anyagi és kulturális színvonala, szűkös lakáshelyzet stb.) megoldását, gátolja a termelt javak mindenben igazságos elosztását. Ezek nemcsak a kapitalista tudati maradványok felszámolását akadályozzák és a burzsoá ideológia behatolását segítik, de lehetővé teszik a szocializmus valóságos viszonyait torzan tükröző, helytelen nézetek kialakulását is.

A termelés és az egyén közötti kapcsolat legfontosabb láncszeme a szükséglet. „A mai marxista filozófiai és pszichológiai irodalomban — írja erről Diligenszkij — egy olyan koncepciót dolgoznak ki, amelyben a szükségleteket a termelés és az egyén, valamint az emberek magatartása közötti összekötő kapocsnak, az emberi tevékenység elsődleges okának és ugyanakkor eredményének, az ember és környezete közötti viszony kifejezésének tekintik."[8] A termelés fejlődése az általa előidézett társadalmi változásokon keresztül új szükségleteket szül, de történelmileg adott szintje korlátozza is azok kielégítését.

A szocialista ipar és mezőgazdaság megteremtése nagyarányú társadalmi mozgással járt együtt. A magyar ipar bruttó termelése 1950 és 1977 között nyolcszorosára nőtt, míg a mezőgazdaságé ugyanebben az időszakban megkétszereződött. Ez alatt az iparban és az építőiparban foglalkoztatott aktív keresők száma több mint kétszeresére nőtt (236%), míg a mező- és erdőgazdaságban foglalkoztatottak száma több mint felével csökkent (48%). Ennek megfelelően a Budapesten és a városokban lakó népesség száma több mint kétszeresére duzzadt (227%), természetesen a községekben lakók számának egyidejű csökkenése mellett.

Az ilyen nagyarányú társadalmi mobilitás a lakosság életszínvonala, anyagi és kulturális ellátottsága rendszeres növelésének a szocializmus természetéből adódó állandó szükséglete mellett különösen nagy igényeket támasztott a településstruktúra átalakítása, a szakemberképzés és az életmód fejlesztése iránt.

Az életszínvonal, az anyagi és kulturális ellátottság terén az antagonisztikus társadalmakban magától értetődik, hogy elsősorban „a származás és a vagyon" szabja meg „a társadalom tagjának társadalmi rangját és pozícióját valamint többek közt a különböző társadalmi intézményekbe (pl. iskolákba) történő bejutását és a társadalmilag magas értékű objektumok (bevétel, vagyon stb.) feletti rendelkezés lehetőségét".[9] Ennek következtében „a társadalmi helyzet és a törvényes lehetőségek hiánya" gyakorolja a legnagyobb nyomást a deviáció irányába a társadalmilag alacsony rétegeknél.[10] Már Engels rámutatott, hogy a tulajdon elleni bűncselekmények megszűnéséhez nemcsak az kell, hogy „mindenki megkapja azt, amire természetes és szellemi törekvéseinek kielégítéséhez szüksége van", hanem az is, hogy eltűnjenek „a szociális fokozatok és különbségek".[11]

A szocialista társadalomban nem léteznek az osztályokat, rétegeket elválasztó antagonisztikus ellentétek, az állampolgár számára már nem természetes a szükségletek egyenlőtlen kielégítése és ezért „folyamatban van a szükségletek kiegyenlítődése, amely nemcsak a városi és falusi lakosságra, hanem a különböző anyagi helyzetű társadalmi csoportokra is jellemző. Ily módon olyan helyzet áll elő, amelyben a magas és gyorsan növekvő szükségletek egyformán (vagy majdnem egyformán) jellemzik a lakosság jobban vagy kevésbé jól ellátott csoportjainak képviselőit."[12] Ez ellentmondást szül a szükséglet és kielégítésének lehetősége között és az „előtörténetükben" már erre hajlamosított személyiségeket — jogellenes cselekedetekre ösztönzi. Ilyen ellentétek a szocialista társadalomban ott keletkeznek, ahol nem tudjuk megfelelően befolyásolni a szükségletek alakulását, illetőleg objektív vagy szubjektív körülmények miatt nem tudjuk biztosítani azok kielégítését.

A bűnözés okainak kutatásánál nemcsak „a reális társadalmi szükséglet fontos, hanem annak szociálpszichológiai felfogása is, mivel ez utóbbi a feltétele az emberek társadalmi jelentőségű magatartásának".[13] A meglevő társadalmi egyenlőtlenségek mellett ebben rejlik annak a jelenségnek a magyarázata, amivel nap mint nap találkozunk: a nyomorszülte bűnözés megszűntével nem tűnt el, sőt még csak nem is ezzel arányban

[7] *Marx*, K.—*Engels*, F.: Művei. Budapest, 1969. 19. köt. 18. old.

[8] *Diligenszkij*, G. G.: Problemü teorii cselovecseszkih potrebnosztej. Voproszü filoszofii. 1976. 9. sz. 30. old.

[9] *Springer*, Werner: Kriminalitätstheorien und ihr Realitätsgehalt. Stuttgart, 1973. 6. old.

[10] *Merton*, R. K.: Social Teory and Social Structur. New York, London, 1968. 195. old.

[11] *Marx*, K.—*Engels*, F.: Művei. Budapest, 1958. 2. köt. 509. old.

[12] *Babaev*, M. M.—*Sljapocsnikov*, A. Sz.: Ekonomicseszkie faktorü v mehanizme presztupnogo povedenija. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1979. 2. sz. 65. old.

[13] *Jakovlev*, A. M.: Presztupnoszt' kak szocial'no-pravovoe javlenie. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1978. 1. sz. 80. old.

csökkent az anyagi haszonszerzési célzattal elkövetett bűncselekmények száma. Szabó András a fiatalkorúak bűnözésének tanulmányozása során vonta le azt a következtetést, hogy „bár a szükségszülte bűnözés megszűnt, a jóléti-kereseti viszonyok javulása maga után vonja a szükségletszint növekedését és ehhez a megemelkedett szintű szükségletszinthez képest a tulajdon elleni bűnözés nem tűnik motiválatlan magatartásnak".[14]

A szükséglet szubjektív tükröződése az igény. Az egyént az adott időpontban törvényesen kielégíthető szükséglete és igénye közötti ellentmondás — személyiségétől és az aktuális körülményektől függően — vagy az igényeinek törvényes kielégítésére lehetőséget adó több és jobb társadalmilag hasznos tevékenységre, vagy a törvénytelen útra csábítja. A szocialista társadalom egyaránt az előbbi megoldást segíti elő mind a munkára neveléssel, mind pedig a munka erkölcsi és anyagi elismerésének, a társadalom jól dolgozó tagjai presztízsének megteremtésével.

A kapitalista környezet bűnözést elősegítő hatását talán itt érhetjük legszemléletesebben tetten. A fegyverkezési hajsza, a nyersanyagárak mesterséges feltornázása, a kereskedelmi diszkrimináció stb. nehezítik a szocialista országokban az életszínvonal emelkedését és ezáltal mind az anyagi, mind a szellemi szükségletek kielégítését. A dologtalan, élvhajhász, bűnöző életmód, sekélyes anyagias szemlélet a „fogyasztói társadalom" különböző csatornákon hozzánk is eljutó propagandája viszont olyan igényeket támaszt egyes állampolgárokban, amelyeket vagy anyagi helyzetünk miatt nem tudunk, vagy erkölcsi, eszmei meggondolások alapján nem is kívánunk kielégíteni.

Az emberi szükségletek között különösen fontos helyet foglal el az alkkotó, teremtő, társadalmilag hasznos tevékenység igénye. A szocialista társadalomban a szükségletté vált munka nemcsak létfenntartást, hanem társadalmi megbecsülést, presztízst is kell biztosítson.

A termelőerők fejlődése rendkívül megnövelte a magas szakképzettségű dolgozók iránti igényt. A keletkezett szükségletek kielégítése harmonikus fejlődést biztosít. De ha pl. nem tudnánk elég megfelelő szakképzettségű dolgozót beállítani a termelésbe, akkor nemcsak a gazdasági fejlődés üteme lassulna le, hanem jóval szélesebb szakképzetlen réteg alakulna ki, mint amelynek a munkájára a gazdaságnak szüksége van (ez pl. az amerikai bűnözés egyik alapproblémája). A „túlképzés" ugyanilyen veszéllyel járhat, a szakmai képzettségüknél alacsonyabb munkakörben dolgozók elégedetlenségéhez vezet. De nemcsak a szükségletek, hanem az igények aránytalanságával is lehet baj. Az egyetemi-főiskolai oktatás iránti ma tapasztalható túlzott igény — a hallgatók jobb kiválasztása lehetőségének biztosítása útján — lehet ugyan társadalmilag hasznos (ha a felvételek elbírálása jól történik), de sok szubjektíven perspektívátlanná vált fiatalt termel (pl. a hazatérés megtagadása és tiltott határátlépés egyes eseteiben találkozunk a motívumok között kifejezetten a továbbtanulás igényével).

A munkanélküliség kriminogén hatása csak a kapitalista társadalomban érvényesül, de a munkaerő-szükséglet és a kielégítésére szolgáló munkaerő képzettségi szerkezete közötti aránytalanságok a szocialista társadalmi viszonyok között is kriminogén hatásúak.

Akadályozza a gazdasági felemelkedést és egyben kriminogén tényező minden olyan körülmény, amely közvetlenül vagy közvetve gátolja, hogy az állampolgárok jogos szükségleteik kielégítésének módjául ne a javak társadalmilag hasznos munkával történő megszerzését válasszák — ilyen körülmény lehet pl. az elosztás vagy az elismerés szocialista elveinktől való eltérése is.

Itt egyrészt azt kell aláhúzni, hogy a gazdasági lehetőségek teremtik meg „az objektív feltételeket és egyben azokat a határokat, amelyek közt az egyéb (ideológiai, szociális-kulturális) tényezők hatást gyakorolnak a személyiségre",[15] másrészt pedig, hogy a munka szükségletének a színvonala az egész személyiség szükségleti rendszerének alapja, e körül csoportosulnak a többi szükségletek, meghatározója azok arányos, pozitív fejlődésének és ellenkezőleg, fejletlensége esetén „az egyéb szükségletek »duzzadnak fel«, mivel ezek kompenzálják a keletkező pszichológiai űrt"[16]. Ilyenkor a munka örömét az anyagi javak megszerzésének öröme, a munka elismerését a karrier vagy a valódi társadalmi presztízs helyébe lépő jelképek („státusz-szimbólumok") hajhászása pótolja.

A szükséglet és kielégítése ciklikus folyamat, melyben „maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet".[17] Marx és Engels a német ideológiában az új szükségletek megteremtését az egész emberi fejlődés alapjának, „az első tettnek" nevezték. A szükséglet kielégítése — mint maga a szó is kifejezésre juttatja — kielégülést okoz. Kivételt jelentenek ez alól a kompenzációs céllal keletkező státusz-szükségletek, amelyeknek hajszolása sosem hozza meg a várt örömet. „Egy ház lehet nagy vagy kicsi, amíg a környező házak szintén kicsik, kielégít minden társadalmi igényt, mely egy lakással szemben támasztható. De ha a kis ház mellett palota emelkedik, a kis ház kunyhóvá zsugorodik. A kis ház most azt bizonyítja, hogy birtokosa semmiféle, vagy csak igen cse-

[14] *Szabó* András: Társadalmi, gazdasági fejlődés és a fiatal korosztályok bűnözése. Társadalom és Jog. 3. köt. Budapest, 1972. 73. old.

[15] *Babaev*, M. M.—*Sljapocsnikov*, A. Sz.: i. m. 64. old.

[16] *Diligenszkij*, G. G.: Problemü teorii cselovecseszkih potrebnosztej. Voproszü filoszofii. 1977. 2. sz. 122. old.

[17] *Marx*, K.—*Engels*, F.: Művei. Budapest, 1960. 3. köt. 29. old.

kély igényeket támaszthat, és akármilyen magasra nő is a háza a civilizáció folyamán, ha a szomszédos palota ugyanolyan vagy még nagyobb mértékben nő, a viszonylag kis ház lakója mind kényelmetlenebbül, kielégítetlenebbül, nyomottabban érzi magát négy fala közt."[18] A nyomottság, kielégítetlenség, kényelmetlenség határozatlan érzése jellemzi a „fogyasztói társadalom" viszonylagos jólétben élő polgárait, ezt a bizonytalan közérzetet tükrözik az őszinte nyugati művészi alkotások, filmek és sajtótermékek, de nem ismeretlen a „hongkongi parókát", a szomszédokénál minden áron nagyobb házat, nagyobb nyaralót, nagyobb autót hajhászó, nem a társadalmi hasznosság, hanem a státusz-szimbólumok elérését célul tűzők előtt hazánkban sem. Az ilyen szükségletek gyakran állnak a sikkasztás, devizabűncselekmények, üzérkedés, csempészés, korrupció hátterében. A valóságos vagy fiktív anyagi szükségletek kielégítetlensége egyaránt „átnőhet a morálisan ingatag személyiség és a társadalom konfliktusába".[19]

Rendszerint a munka támasztja a kiképzési és továbbképzési, közművelődési igényeket is. A magasabb szakképzettséget igénylő munkakörökben dolgozók magasabb szintű iskolai végzettséggel rendelkeznek és — nem kivétel nélkül, de statisztikailag — művelődési igényeik is nagyobbak. A „mélyebb szellemi szükségletek hiányát primitív, szituatív igények és kváziszükségletek pótolják".[20] Ezt a megállapítást egyértelműen igazolják a bűnügyi statisztika adatai is: a szakképzetlen segédmunkási és alkalmi mezőgazdasági munkásréteg kimagaslóan magas részvétele különösen a személyek és a személyek javai elleni bűncselekményekben. Az igényszint alakulásával függ össze a szabad idő hasznos eltöltésének problémája is. A munkaerő újratermelését vagy minőségének emelését, új információk szerzését szolgáló (sport, pihenés, művelődés, tanulás stb.), vagy termelő (külön munka, barkácsolás, kertészkedés) időtöltés kifejezetten antikriminogén hatású. A „primitív, szituatív igények" (pl. alkoholizálás) viszont a bűncselekmények feltételei.

Az iparosodás szülte egyéni szükségletek közül a legnehezebben kielégíthetőek a lakásigények és a településstruktúra összhangba hozása a termelés területi alakulásával. A városokban dolgozók közül a legképzetlenebb rétegek nem jutnak lakáshoz, kialakulnak a nehezen ellenőrizhető város környéki agglomerátumok, az ingázók és a távolból hetenként utazók életmódja. A művelődést, továbbtanulást megnehezítő körülmények konzerválják a képzetlenséget, a családtól távolélés elősegíti a szabad idő haszontalan, sőt káros eltöltését, a városi lehetőségek kedvező feltételeket teremtenek a kialakuló konfliktusok bűnözésben való levezetéséhez. Ez különösen érződik a személyek javai elleni bűnözés alakulásán, amely „bűncselekményi oldalon (tehát *elkövetés helyét* figyelembe véve) a fejlett életmódmutatókkal rendelkező területeken magas értékű korrelációs értékeket mutat. Ezzel szemben viszont az *elkövetői* oldal éppen a *fejletlen* életmódú területekkel korrelál magas értékkel".[21]

A kriminológiai munkák egy része az iparosodással együtt járó urbanizációnak közvetlen bűnözést növelő hatást tulajdonít. A városok kétségtelenül jobb feltételeket kínálnak a bűnözésnek, mint a községek, azonban okaivá csak akkor válnak, ha növelik a lakosság különböző rétegei közötti különbözőségeket és ellentmondásokat. Ebben nem az urbanizáció hibás, hanem az „a társadalmi rendszer, amely a városokat saját képmására teremtette",[22] amely egymás mellé telepített slumokat és villanegyedeket. Ezt igazolhatja a magyarországi új, szocialista iparvárosok viszonylag alacsony kriminalitási statisztikája is. A régi nagyvárosainkba beáramló tömegek megfelelő lakással való ellátása még messze nem fejeződött be, pedig ez városiasodásuk előfeltétele. A bűnözést ilyen értelemben nem az urbanizáció, hanem az urbanizálatlanság, az öröklötten rossz urbánus feltételek és az újonnan fellépő kielégítetlen igények okozzák. Marx és Engels szavaival: „Ha az embert a körülmények alakítják, akkor a körülményeket emberiekké kell alakítani."[23] Egyes rétegek életkörülményeinek igazán „emberiekké" tevéséhez még hallatlanul nagy erőfeszítésekre van szükségünk a szocializmus építésének mind gazdasági, mind közművelődési területén.

A szükségletek kielégítését szolgáló intézmények rendszere

Minden társadalom osztályjellegének megfelelő politikai, gazdasági és kulturális intézményeket hoz létre a *szükségletek szabályozására és kielégítésére.* A mellettük létrejövő szociális csoportoknak, közösségeknek (család, baráti kör, lakó- és munkahelyi kollektíva, egyesület, szövetség stb.) is *speciális szükségletreguláló és kielégítő szerepük van.* Ott keletkezik társadalmi konfliktus, ahol az intézmények és közösségek e funkcióikat objektív vagy szubjektív okokból nem tudják ellátni.

A szocialista társadalom politikai, gazdasági és kulturális intézményei, közösségei feladataikat minőségileg más körülmények között tudják

[18] *Marx,* K.—*Engels,* F.: Művei. Budapest, 1962. 6. köt. 400. old.

[19] *Babaev,* M. M.—*Sljapocsnikov,* A. Sz.: i. m. 66. old.

[20] *Luneev,* V. V.: Motivacija presztupnogo povedenija. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1978. 11. sz. 107. old.

[21] BM Tudományszervezési Osztály: Előrejelzés a magyarországi visszaeső bűnözés 1979—1986 közötti időszakban lehetséges alakulására. Budapest, 1979. 33. old.

[22] *Glass,* Ruth: Society, Problems and Methods of Study. London, 1962. 493. old.

[23] *Marx,* K.—*Engels,* F.: Művei. Budapest, 1958. 2. köt. 129. old.

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX.

ellátni, mint az ilyen intézmények és közösségek az antagonisztikus osztályellentétekre épülő, tehát kibékíthetetlen konfliktusokat természetüknél fogva magukban hordozó osztálytársadalmakban. A termelőerők állami és társadalmi tulajdonba vétele egyrészt a kizsákmányoló és kiszákmányolt alapvető ellentmondásának felszámolását jelenti, másrészt megteremti a lehetőségét a gazdasági fejlődés tervszerű, központi irányításának, a termelt javak szocialista elvek szerinti elosztásának, a művelődési igények nem üzleti, hanem kultúrpolitikai meggondolások alapján történő kielégítésének. A marxista világnézet felkészíti az intézményeket és közösségeket tudományos alapokon nyugvó, a társadalmi haladást szolgáló politikai, gazdasági, kulturális döntések hozatalára.

Mindezt azért fontos aláhúzni, mert ha a bűnözést közvetlenül a termelőerők fejlődésével hozzuk összefüggésbe, és nem vesszük figyelembe a közbülső láncszemeket (szükségletek és az azok kielégítésére szolgáló intézmények, közösségek működése), akkor érthetetlenné válik az a nagy különbség, amely hasonló gazdasági fejlettségű, de különböző társadalmi berendezkedésű államok bűnözésének mennyisége és minősége között van és az, hogy miért tud a szocialista állam olyan „gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális és egyéb intézkedéseket" tenni, amelyek „a bűnözés csökkenése irányában hatnak",[24] míg a kapitalista államok hatalmas anyagi ráfordításokkal sem képesek visszafogni a bűnözés egyre ijesztőbb áradatát. „A jogrend állapotára nem a termelt anyagi javak mennyisége hat, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a jellege, amely az adott társadalmi rendet jellemzi."[25]

A szocialista társadalom intézményei egyrészt szabályozzák a szükségleteket, másrészt megteremtik a lehetőséget azok kielégítésére. Bármelyik funkció ellátásának — akár objektív, akár szubjektív okból bekövetkező — hiányosságai lehetnek kriminogén tényezők.

A szükségletek szabályozása egyaránt jelentheti közülük egyesek megfelelő eszközökkel történő visszaszorítását (pl. pazarlás) vagy mások felkeltését, fenntartását, szélesítését (pl. kulturális igények). Ennek során egyrészt összhangot kell teremteni a társadalmi, csoport és egyéni szükségletek, másrészt azok kielégítési lehetőségei között. Ez természetesen nemcsak az anyagi, hanem a szellemi és tevékenységi szükségletekre, az ember fizikai és társadalmi létével összefüggő valamennyi szükségletre is vonatkozik. Ellentétek keletkezéséhez vezet a harmónia megbomlása bármely szférában.

A Magyar Népköztársaság Alkotmányának 3. §-a kimondja, hogy „A munkásosztály marxista—leninista pártja a társadalom vezető ereje".

Rendszerünkben központi, vezető helyet töltenek be a politikai intézmények. Döntéseik határozzák meg a gazdaságpolitika és kultúrpolitika legfontosabb kérdéseit, tehát a gazdasági és kulturális intézmények munkájának főbb irányait.

Jelenlegi fejlettségi szintünkön távolról sem elégíthetők ki még a jogosnak elismert szükségletek sem. Az arányok és sorrendek meghatározásától függ az emiatt keletkező konfliktusok száma és élessége.

A gazdasági intézmények — objektív vagy szubjektív okokra egyaránt visszavezethető — diszfunkciójának legközvetlenebb a bűnözéssel a kapcsolata. Közismert például, hogy egyes árucikkek kínálatának hiánya korrupciót, vesztegetést, vásárlók megkárosítását, üzérkedést, csempészést okoz, vagy hogy a munka- és tűzvédelmi beruházások elmulasztása balesetekhez, robbanásokhoz, tüzekhez vezet stb.

Már említettük, hogy a kulturális szervek nevelő funkcióinak hiányosságai milyen kapcsolatban vannak a személyek és a személyek javai elleni bűnözéssel.

Intézményrendszerünkben sajátos szükségleteket elégítenek ki a nyomozó hatóságok, az igazságszolgáltatás és a büntetésvégrehajtás. Ezek működésének — szintén objektív és szubjektív okokra visszavezethető — hiányosságai a latens, valamint az ismertté vált, de felderítetlen bűncselekményekben, az eljárás és büntetésvégrehajtás során át nem nevelt elkövetők számában jelennek meg.

Az intézményrendszer működésének hiányai következtében fellépő bűnözés — Jakovlev szerint — általában „strukturált (racionális) jellegű. Jellemzi a bűnöző tevékenység tervezhetősége, rendszeressége, a választott elkövetési eszközök célszerűsége, a szervezettség elemei. A strukturált bűnözés ilyen vonásai abból a funkciójából következnek, hogy az törvénytelen úton olyan objektív szükségletet elégít ki, amelyet a normális társadalmi intézmények megfelelő mértékben nem látnak el".[26] Ezt a struktúráltságot különösen jól szemléltetik az üzérkedéssel vagy csempészéssel foglalkozó csoportok, amelyek a kül- és belkereskedelmi szervezet által akár szubjektív, akár objektív okokból nem megfelelően kielégített igényeket hasznosítják saját céljaikra.

A társadalmi közösségek szerepe

A társadalmi csoportok, közösségek megszabják tagjaik viselkedési szabályait, fejlesztik az összetartozás közösségi érzéseit, biztosítják társadalmi presztízsüket, elismerésüket. A szocialista társadalom talaján álló közösségek e

[24] *Gödöny* József: A bűnözés néhány kérdéséről. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. X. Budapest, 1973. 41. old.

[25] *Kirin*, V. A.—*Kudrjavcev*, V. N.: Bor'ba sz presztupnoszt'ju i szocial'noe razvitie. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1976. 6. sz. 111. old.

[26] *Jakovlev*, A. M.: i. m. 80. old.

funkcióikat törvényeinkkel és a szocialista erkölccsel összhangban látják el. E közösségek diszfunkciója esetén az egyén olyan közösségbe kerül, amelynek norma- és presztízsrendszere, tagjainak mutatott és tőlük elvárt viselkedési modelljei nem felelnek meg a szocialista erkölcs követelményeinek, sőt esetleg törvényeinknek sem.

A személyiség viselkedési normarendszere különösen akkor válik labilissá, ha az egyén különböző, egymásnak ellentmondó erkölcsi értékeket és magatartási formákat sugalló közösségeknek egyidejűleg tagja. Ez a tény különösen gyakran indítja el a bűnözés útján az olyan fiatalkorút, aki az iskolában és a családban ellentmondó elveket hall, vagy a nevelésében részt vevő felnőttek gyakorlati életvitele és hangoztatott elvei közt lát ellentétet.

A lakosságnak a gazdasági fejlődés következtében történő városba áramlása kriminogén hatását a legtöbb szerző a családi és lakóhelyi közösségek, kapcsolatok lazulásában és az új lakóhelyi közösségekbe való beilleszkedés nehézségeiben látja. Ennek kapcsán már idézett művében A. M. Jakovlev azt a megállapítást teszi, hogy a szociális közösségek felbomlása kapcsán keletkező bűnözés „általában indulati (érzelmi) jellegű. Ismérvei a bűnelkövetés alkalmi jellege, váratlansága és gyakran a kézenfekvő indítékok hiánya. Az indulati bűnözés ilyen vonásai kapcsolatban vannak funkciójával, vagyis azzal, hogy a személyiség szétesésével kapcsolatos affektív érzelmeket levezesse."[27]

A következtetés ugyan helyesnek látszik, de statisztikai adatainkkal nincs összhangban. A BM Tudományszervezési Osztály munkaközössége által végzett felmérés ugyanis azt állapította meg, hogy „a *személy elleni* bűncselekmények kategóriája következetesen negatívan korrelál a fejlettségi mutatókkal, különösen pedig az *életmódot általában* jellemző adatainkkal. Az is figyelmet érdemel, hogy az iparosodottság fokával és az ipari foglalkoztatottak magas arányával következetesen negatívan korrelál, de a mezőgazdasági népesség és községi népesség mutatóival következetesen pozitív kapcsolatban áll. A személy elleni bűntettek tehát — vonhatjuk le a következtetést — ott vannak többségben, ahol a szocialista életmód fejlettségi szintjeinek mutatói alacsony értékűek, és ez elsősorban a mezőgazdasági régiók területe."[28]

Eszerint tehát — a várttal ellentétben — az indulati cselekmények száma ott nagyobb, ahol nem bomlott fel a családi és lakóhelyi közösség, érvényesül a községi életforma ellenőrző hatása. A kérdés további vizsgálatot érdemel. Lehet, hogy a városba kerülők életforma-változása mégsem hajlamosít a személyek elleni bűncselekmények elkövetésére, de az is lehet, hogy e személyek a hétvégi italfogyasztás vagy más körülmények hatására többségükben otthon, a községben kerülnek indulati bűncselekmény elkövetéséhez vezető helyzetbe.

A bűnözés újratermelésének helye a bűnöző közösség. Közismert a bűnözők családjában felnövő fiatalok nagyfokú veszélyeztetettsége, s a visszaeső bűnözők jobb útra térésének is akadálya, hogy a büntetésvégrehajtási intézményből szabadulva a régi bűnöző környezetbe kerülnek, más közösséggel nem tudnak megfelelő kapcsolatot kialakítani.

A bűnözés kialakulása mechanizmusának fentebb leírt sémája olyan gnoszeológiai modell, amely a rendkívül bonyolult társadalmi folyamat egyes oldalait kiemeli. „A modelltől nem várhatjuk, hogy az eredeti jelenséget teljes gazdagságában tükrözze."[29] A valóságban a bűnözésben sosem egyetlen ok jelenik meg. A termelőerők fejlődése nem egyetlen, hanem sokféle szükségletet szül. Ezek kielégítése nem egy intézmény vagy közösség egyetlen aktusától, hanem azok sokszor hosszú évek során kifejtett tevékenységétől függ. Az objektív konfliktushelyzet kialakulása és szubjektív átélése nem mindig esik időben egybe, s végül a személyiség reagálása az aktuális helyzetre — amelyet önmagában is rengeteg összetevő jellemez — szintén nem egyértelmű kapcsolatban realizálódik, hanem az adott személyiség társadalmi kapcsolatainak összességétől, az őt érő vagy a múltban ért társadalmi hatásoktól, az ezek nyomán kialakult erkölcsi nézeteitől, világképétől, konfliktustűrő képességétől függően alakul ki. Ennek megfelelően a bűncselekményben és az elkövető személyisége negatív vonásaiban nemcsak az aktuálisan meglevő negatív társadalmi jelenségek, hanem esetleg a jelenben már nem is létező régebbiek hatása is megjelenik.

A sok áttételes kapcsolat miatt az egyes intézkedések hatása nem azonnali. A kriminogén és antikriminogén tényezők képesek egymás kiegyensúlyozására. A nevelés, átnevelés később hozza meg a gyümölcsét, de az egyén is — különösen a nem visszaeső bűnöző, aki számára konfliktusainak törvényellenes úton való megoldása nem vált megszokottá — először más módon próbálkozik szükségleteit kielégíteni, csak azután követ el bűncselekményt. Mindez a bűnözés dinamikájának önállóságot,[30] tehetetlenséget kölcsönöz. Klocskov szerint: „A szocialista gazdaságban, kultúrában és egyéb szférákban bekövetkező progresszív változások pozitív hatást a bűnözés dinamikájára és struktúrájára nem közvetlenül, hanem általában csak többékevésbé hosszú idő elteltével fejtenek ki: azután mikor már visszatükröződtek a társadalmi tudatban, gyengítették vagy semlegesítették a kriminogén társadalmi jelenségek hatását, pozitívan hatottak az emberi személyiség alakulására. Ugyanakkor a bűnözés hosszú ideig őrzi a már

[27] *Jakovlev*, A. M.: i. m. 83. old.
[28] BM Tudományszervezési Osztály: i. m. 33. old.
[29] *Szűcs* Ervin: A hasonlóságelmélet alapjai. Budapest, 1967. 68. old.
[30] *Karpec*, I. I.: Szovremennüe problemü ugolovnogo prava i kriminologii. Moszkva, 1976. 143. old.

nemlétező kriminogén jelenségek hatását is. A bűnözés viszonylagos önállóságát az azt tápláló maradványelemeknek a társadalmi tudatban való túlélésével lehet megmagyarázni."[31] Ez a körülmény még bonyolultabbá teszi a bűnözés társadalmi hátterének feltárását, megkönnyíti, hogy a felszíni jelenségek eltakarják a mélyben munkáló okokat. Az igények kielégítetlenségéből eredő konfliktusok keletkezésének tanulmányozása magyarázatot adhat a bűnözés alakulásának törvényszerűségeire és segítséget nyújthat a hatékony bűnmegelőző intézkedések előkészítéséhez.

Kertész Imre

[31] *Klocskov*, I. V.: Aktual'nüe voproszü szovetszkoj kriminologii. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1977. 5. sz. 43. old.

A gazdaságirányítás s annak körében létrejövő jogviszonyok néhány kérdéséről

I.

A gazdaságirányítás a szocialista államok igazgatásának egyik legjelentősebb tevékenysége. A jogi irodalomban sokszor felteszik a kérdést, hogy a szocialista állam a gazdaságirányítás folyamatában „gazdálkodó" államként, vagy „igazgató" államként vesz-e részt,[1] más szavakkal a gazdaság irányítása gazdasági, vagy pedig igazgatási-szervezési funkció-e.

Az irodalomban ismeretesek olyan nézetek, amelyek a népgazdaság állami irányításának „gazdasági" jellegét állítják előtérbe, bizonyos értelemben tagadják annak igazgatási jellegét, vagy legalábbis ez utóbbit másodlagosnak, elhanyagolhatónak tekintik. Így pl. egyes vélemények szerint a szocialista állam a gazdaságirányítás funkcióit gyakorolva a „termelési viszonyok rendszerének, a gazdasági alapnak részévé" válik.[2] Mások lényegében ezzel egybeeső álláspontot képviselnek, amikor az állami irányító szerveket két nagy csoportra, nevezetesen az alap körébe tartozó gazdasági irányító szervekre, valamint a felépítmény körébe tartozó, politikai-hatalmi funkciókat gyakorló irányító szervekre osztják fel.[3] Továbbá ismeretes olyan felfogás is, mely szerint az állam gazdaságirányító tevékenysége, pontosabban annak egy konkrét területe, a vállalatirányítás a szocializmusban „a társadalmi termelés szükségszerű eleme". Ennek folytán a vállalatirányítás során keletkező viszonyok természetükre nézve nem is különböznek az árutermelés szférájában keletkező viszonyoktól.[4] S végül van olyan nézet, mely szerint az állam funkcióinak realizálása során „nemcsak politikai hatalmat gyakorol, hanem maga is gazdálkodik".[5]

E felfogások megegyeznek abban, hogy az állam gazdaságirányító funkciója természetére nézve gazdasági jellegű tevékenység, különbözik az állami tevékenység más szféráitól és bizonyos értelemben a gazdaság eleme.

Ficzere Lajos abból indul ki, hogy nemcsak a termelési tevékenység, hanem az igazgatási tevékenység is társadalmi viszonyokat tételez fel, azok közbeiktatásával realizálódik. Az igazgatási tevékenység is embereknek emberekre gyakorolt hatása, tehát van benne tudati elem. A különbség a két tevékenység céljában van. A termelő tevékenység használati érték létrehozására irányul, az igazgatás közvetlenül sohasem hozhat létre használati értéket. Az igazgatás — meghatározott szinten, nevezetesen a termelés közvetlen összehangolása szintjén —, mint e folyamat megvalósulásának szükségszerű feltétele, a széles értelemben felfogott termelő tevékenység eleme. Ez a szint a gazdálkodó szervezetek, a vállalatok tevékenységének szintje. A népgazdaság szintjén ez nem így van, az állam gazdaságirányító tevékenysége távolról sem szűkíthető le az állam tulajdonosi minőségéből adódó funkciók gyakorlására, bár ez utóbbi sajátos formában itt is jelen van. A tulajdonos funkciója nemcsak a gazdálkodás, hanem az igazgatás is. Az állami gazdaságirányításban ütköznek ugyan az igazgatási és a gazdasági szempontok, ez az ütközés azonban az állami tulajdonjog megvalósításában bizonyos fokig feloldódik, mert e jogok gyakorlása megoszlik az állami gazdaságirányító szervek és a vállalatok, mint a tulajdonos állam gazdasági vállalkozásai között.[6]

Ficzere Lajos nézete szerint a népgazdaság állami irányítása jellegére nézve nem gazdasági, még kevésbé gazdálkodó tevékenység, hanem igazgatási-szervezési jellegű tevékenység.

Arra a kérdésre, hogy a gazdaságirányításban az állam „gazdálkodó" vagy „igazgatást végző" állam képében van-e jelen, vagy úgy lehet felelni, hogy mind a kettőben, de úgy is, hogy a kérdés nincsen jól feltéve.

[1] *Ficzere* Lajos: A népgazdaság állami irányításának természetéről. Jogtudományi Közlöny, 1979. évi 12. sz.

[2] *Cserkovec*, V. N.: A termelés irányításának jellegéről a szocializmusban. Közgazdaságtudomány, Moszkva, 1959. 4. sz.

[3] *Godunov*, L. A. A.

[4] *Abalkin*, L. I.: Politikai gazdaságtan és gazdaságpolitika. Moszkva, 1970. 36. old.

[5] *Laptyev*, V. V.: Gazdasági Jog. Szerk. Moszkva, 1967. 7. old.

[6] *Ficzere* Lajos: A népgazdaság állami irányításának természetéről. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz.

II.

Az állami gazdaságirányítást kétféle értelemben is fel lehet fogni: az egyik metszetben gazdasági irányításon a gazdasági folyamatok kézbentartását, tudatos irányítását értjük, ezt tekinthetjük úgy is, mint a gazdaság egészének irányítását, tehát makroszintű irányítást, a népgazdaság irányítását (a) metszet). A gazdaságirányítás másik metszete a gazdálkodás funkcióját végző gazdálkodó szervezetek tevékenységének legszélesebb értelemben vett irányítása, beleértve az ebben alkalmazott hierarchikus módszereket, de beleértve mindenekelőtt a közvetett szabályozókkal történő irányítást, e szervezetek tevékenységének befolyásolását, az ezekre történő ráhatást (b) metszet). A kettő egymással természetesen szoros kölcsönhatásban van, hiszen a gazdaság makrofolyamatai a gazdálkodó szervezetek sok százezer egyedi gazdálkodási aktusain keresztül valósulnak meg.

A gazdaság makro- és mikroszférájának elválasztása viszonylagos jellegű. A kérdést meszszíről, az elvek síkjáról tekintve teljesen világos, hogy a gazdaságirányítás a népgazdaság egészét, vagy annak egy, vagy több jelentősebb szektorát fogja át, a mikroszféra viszont a vállalati gazdálkodást a maga termelő és forgalmi folyamataival — jogi nézőpontból —, ügyleteinek ezreivel. Ha azonban a kérdést kissé közelebbről vizsgáljuk meg, eltekintünk e nagyfokú általánosítástól, számos olyan problémakörrel találkozunk, amelyeket nem lehet egyértelműen a makro-, illetve a mikroszférába besorolni. A teljesség igénye nélkül néhányat:

1. A magyar gazdaság — különösen az ipar szerkezete — tele van teljes ágazatokat átfogó vállalatokkal. E vállalatok fejlesztése, nagy jelentőségű nemzetközi kapcsolatai, a fejlesztési kérdések és a nemzetközi kapcsolatok összefüggése kétségkívül vállalati ügy is és így a mikroszférába tartozik. A vállalat egész ágazatot átfogó jellege, a fejlesztés népgazdasági súlya, az államközi síkon is szerveződő nemzetközi kapcsolatok e kérdéskört egyben a makroszférába is sorolják. Nem lehet tehát a vállalati gazdálkodásba történő beavatkozásnak minősíteni, ha a gazdaságirányítás is foglalkozik ezekkel a kérdésekkel.

2. A nagyberuházások kérdése — a mai gazdaságirányítási szabályozás szerint — a makroszférába tartozik, hiszen a beruházási döntési rendszer szerint nagyberuházást a kormányzati gazdaságirányítás szintjén határoznak el. Ez kétségkívül helyes: a nagyberuházások az egész népgazdaság teherbíró képességét nagymértékben igénybe veszik. Gazdaságpolitikai megfontolás és a rendelkezésre álló népgazdasági szintű erőforrások nagyságának a kérdése, hogy egyszerre hány nagyberuházás lehet folyamatban az erőforrások szétforgácsolásának veszélye nélkül. A nagyberuházások megkezdéséről a népgazdasági tervezés kapcsán döntenek. Ugyanakkor a nagyberuházás közelről érinti a vállalati gazdálkodást. A nagyberuházások tervezésének és kivitelezésének tovagyűrűző láncolata a mikrogazdaságban is jelentős mozgást idéz elő, nem lehet tehát a konkrét nagyberuházást a mikroszférából kiszakítani.

3. Számos olyan gazdasági problémakör van, ami egyértelműen a gazdálkodás szféráját, tehát a mikroszférát érinti, mindaddig, amíg a gazdaság nagyobb zökkenők nélkül funkcionál. A példa kedvéért: ide tartozik a lakosság alapvető közszükségleti cikkekkel történő ellátása, amely a termelő és a forgalmazó szféra szerződéses kapcsolatainak láncolatában bonyolódik. Amint azonban az ellátás bármelyik területén tartósan, vagy földrajzilag szélesebb körben funkciózavarok lépnek fel, ez a probléma a politika közegének közvetítésével azonnal makrogazdasági kérdéssé válik.

4. Gazdaságirányítási döntés történik arról, hogy bizonyos vállalati akciókat hitellel, vagy valamilyen preferenciális elbírálással támogassanak. E vállalati akciók a mikroszférába tartoznak, mégis megvalósításuk lehetősége gazdaságirányítási döntéstől függ.

5. A gazdálkodás szférájának rutinszerűen bonyolódó megszokott ügyletei a mikroszférába tartoznak. Ha azonban megjelenik egy új, a gazdaságban széles körben még nem alkalmazott ügylettípus, ezzel a gazdaságirányítás szintjén is foglalkoznak. Megint egy példa: ma a licencforgalom — akár eladás, akár vétel formájában — egyértelműen a mikroszférába tartozik és ezzel a vállalatok foglalkoznak. Amikor a licenciák vétele és eladása megkezdődött és kivételszámba ment egy-egy ilyen ügylet (ötvenes évek második fele) nemcsak azért foglalkozott ezzel a gazdaságirányítás, mert a direkt módszerekkel operált, de ez a kérdés újszerűségénél fogva népgazdasági jelentőségűvé is vált.

A makro- és mikroszféra szétválasztása — az egyes megoldandó problémák szempontjából — mindig viszonylagos, és nem lehet olyan gazdaságirányítási rendszert kialakítani, amelyben teljesen kikapcsolható a gazdaságirányítás beavatkozása — a szabályozó rendszeren kívül — a mikroszféra gazdasági folyamataiba. Ez természetesen nem jelenti annak elismerését, hogy irányítani lehet a gazdaságot olyan gazdaságirányítási eszköztárral, ami a mikroszféra tekintetében — általában és a dolgok szabályszerű lefutását tekintve — nem az áru- és pénzviszonyok közvetítését használja fel elsődlegesen.

A szocialista országok gazdasági reformjai különböző fokban és mértékben eltérő eszközökkel azon a felismerésen alapulnak, hogy a gazdaságirányításnak a maga eszköztárával mindenekelőtt a makrogazdasági folyamatokra (tehát az a) metszetre) kell hatnia, de e folyamatok kedvező alakulását nem lehet olyan módszerrel elérni, hogy az egyes gazdálkodó szervezeteknek alapvetően nem közgazdasági, hanem igazgatási módszerekkel adnak ki olyan feladatokat, amelyek a mikroszférában való végrehajtása — integrálódva — előidézi a makroszféra kívánatos

változásait (a tervlebontás kiadja a népgazdasági tervet). Ugyanakkor kétségtelen az is, hogy a makrofolyamatok összegeződései a mikroszférában lejátszódó gazdasági eseményeknek, a gazdaságirányítás tehát nem mehet el közömbösen a mikroszférát alkotó gazdálkodó szervezetek helyzete, tevékenysége mellett.

Figyelmet kell fordítani a mikroszférát alkotó gazdálkodó szervezetek helyzetére azért is, mert a népgazdaság kedvező irányú folyamatai nem valósulhatnak meg, ha e gazdálkodó szervezeteknél tömegesen ezzel ellentétes irányú folyamatok bontakoznak ki. A gazdasági élet olyan sok millió ismeretlenes egyenletrendszerhez hasonlítható, amelyet a legfejlettebb számítástechnikai módszerekkel sem lehet megoldani, a népgazdaságban tehát önszabályozó regulátorok nélkül, túlnyomóan adminisztratív eszközökkel az irányítás nem valósítható meg.

Vizsgáljuk meg a vezetés és irányítás néhány eszköze tekintetében, hogy gazdálkodási vagy igazgatási tevékenységről van-e szó. A vállalati tervezés része a termelési folyamat közvetlen irányításának akár igazgatási tevékenységnek minősítjük, akár nem, szorosan hozzátapad és részévé válik a vállalat gazdálkodási tevékenységének. A népgazdasági tervezés az államigazgatás tevékenysége, államigazgatási szervek végzik, eredményeként a normaalkotás valamely szintjén állami norma (a mi jogrendszerünkben törvény, vagy minisztertanácsi határozat) jön létre.

A vállalatnál realizált és a gazdasági szabályozás eredményeként a vállalatnál visszamaradó nyereségnek különböző alapokba helyezése, az egyes alapok megosztása a vállalat különböző termelőegységei között része a termelés közvetlen irányításának. A társadalmi tiszta jövedelem centralizálása és a költségvetésen keresztül történő újraelosztása az állami élet különböző szférái — közöttük a gazdaság szférája között, s e szférákon belül — pénzügyi-igazgatási tevékenység stb.

Azt lehet tehát mondani, hogy az állam a népgazdaság erőforrásaival gazdálkodik, de az erőforrásokat kezelő vállalatokat igazgatja. A tételt úgy is meg lehet fogalmazni, hogy az állam abból a célból igazgatja a népgazdaságot és a gazdálkodó szervezeteket, hogy a népgazdaság erőforrásaival optimálisan gazdálkodjék. Az állam tehát — lényegében véve igazgatási módszerekkel és eszközökkel — a népgazdaság egészét tekintve gazdálkodási típusú tevékenységet végez.

A mikroszférára való ráhatás igazgatási típusú eszközeinek alkalmazkodnia kell a gazdaság sajátosságaihoz. Ez azt jelenti, hogy a mikroszféra folyamatai mindenekelőtt a gazdálkodó szervezetek döntésein alapulnak, e döntéseket azonban a gazdaságirányítás közvetett eszközökkel (az érdekeltség jórészt automatizmusokon keresztül ható eszközével) sokirányúan motiválja, kivételesen tisztán igazgatási típusú, az alá- és fölérendeltségen alapuló eszközeivel determinálja is.

Az állam feladata, hogy a népgazdaság egészének működtetése tekintetében gazdálkodjék, a gazdaságirányítás alapvető célja a makrogazdasági folyamatok optimális lefolyásának biztosítása. Az állami gazdaságirányítás arra törekszik, hogy a népgazdasági erőforrásokat maximális hatékonysággal használja fel, ezeket az erőforrásokkal gyarapítsa. E célnak a szolgálatába állítja a gazdaságirányítás egész eszköztárát, a népgazdasági tervezést, a gazdasági szabályozást, a gazdaság intézményi rendszerének, szervezeteinek kialakítását — tehát annak a vállalati szférának a kialakítását és a hatékonyság szempontjából optimális szervezeti tagolását is —, amely a közvetlen termelő-gazdálkodó funkciókat végzi.

III.

Ha a gazdaságirányítás célját és jellegét az így felvázolt módon fogjuk fel, ebből sok minden következik. Néhány lényeges következtetés:

1. A vállalati önállóságra, e vállalati önállóság jogi biztosítékaira azért van szükség, mert a gazdaságpolitikát megtestesítő tervek végrehajtása a szabályozott piac működése, automatizmusai nélkül nem valósítható meg, a gazdaság alapvetően adminisztratív eszközökkel nem irányítható. A mikrofolyamatok a terv alapján szabályozhatók, de nem képzelhető el azoknak szervezéstechnikai eszközökkel történő megvalósítása. Mindebből az is következik, hogy a vállalati önállóság a gazdaságirányítás célszerű eszköze. A vállalati önállóság célszerűségi kérdés, azért van rá szükség, mert a vállalatok egy központból szervezéstechnikai eszközökkel nem irányíthatók.

2. A fentiek fényében talán érthetőbbé is válik az a nemegyszer tapasztalható paradox jelenség, hogy a gazdaságirányítás és a politika különféle szintjein elismerik és igenlik a vállalati önállóságot, a törvényi előfeltételekhez kötött beavatkozást, ha az irányítási rendszer funkcionálásának egészéről, a gazdaságirányításról általában van szó. De ugyanezek a szervek vagy személyek a fellépést és a beavatkozást sürgetik, amikor úgy találják, hogy egy vagy több gazdálkodó szervezet magatartása a helyes gazdaságpolitikai célokat „vállalati érdekből" keresztezi. (Pl. a vállalatok ellátási nehézségekkel fenyegető időben növelik a készleteiket, mert semmi nem zavarja jobban tervszerű működésüket, mint az anyaghiány. Ez viszont népgazdasági méretekben a devizaáldozatok árán beszerzett készletek túlzott felhalmozódásához vezet, ami a népgazdasági méretekben egyértelműen káros.)

A gazdaságirányítás egyik legnehezebb feladata annak biztosítása, hogy egyes elemei egy irányba húzzanak, működésük összességében a tervek által megtestesített gazdaságpolitika megvalósítására vezessen. Ebben nemcsak az össz-

népgazdasági és a mi gazdaságirányítási rendszerünkben hivatalosan is elismert vállalati érdekek ellentmondásai játszanak szerepet, hanem az is, hogy a gazdaságirányítás egyes kategóriáinak, sőt egyes szerveinek is megvannak a sajátságos hivatali érdekei is.

A gazdaságirányításnak az előbbiekben ismertetett tagozódása nem tudatos. Bármennyire is hangoztatja az elmélet, hogy a magyar gazdaságirányítási rendszer a makro- és mikrofolyamatok szétválasztásán alapul; a makrofolyamatok irányítása államigazgatási eszközökkel történik, míg a mikrofolyamatok a gazdasági szabályozás által motivált vállalati döntések körébe tartoznak, a gazdaságirányítást az elméletben, de különösen a gyakorlatban jórészt a gazdálkodó szervezetek irányításával azonosítják. Persze ez azzal is összefügg, hogy nehéz megvonni a határvonalat a makro- és mikrofolyamatok irányítása között, hiszen a makrofolyamatok tekintetében való döntés számos, a mikrofolyamatokra vonatkozó intézkedést involvál. Mutatja ezt az a jelenség is, amelyet az elmélet a gazdálkodó szervezetek eszközei feletti rendelkezési jognak (akár polgári jogi értelemben vett tulajdonnak, akár operatív igazgatási, vagy operatív gazdálkodási jognak nevezzük ezt) elrelativizálódásának nevez.[7]

IV.

A gazdaságirányítás legalapvetőbb problémája a népgazdasági érdekek közvetítése a vállalatok és más gazdálkodó szervezetek felé abból a célból, hogy azok tevékenysége összességében olyan gazdasági folyamatokat eredményezzen, amelyek megfelelnek a gazdaságpolitikát megtestesítő népgazdasági terv irányának, az abban előirányzott gazdasági céloknak. E közvetítés elsődleges eszköze a népgazdasági tervben foglalt közvetlen döntések és az a gazdasági szabályozó rendszer, amelyek alapvető karakterisztikumait, fő vonásait szintén a népgazdasági tervezés keretében állapítják meg, és amelyeket a középtávú terv tételesen is visszatükröz (ez utóbbin azt értem, hogy a középtávú népgazdasági tervről szóló törvények második része a gazdasági szabályozás fő irányait tartalmazza).

A szabályozó rendszer egyfelől csak társadalmi átlagban, kivételeket is ismerő módon képes, másfelől pedig a szabályozó rendszer korántsem öncélú stabilitásának sérelme nélkül csak szakaszosan tudja követni a világpiaci helyzetet, a népgazdaság állapotát, ezért a népgazdasági érdekek közvetítése érdekében a gazdaságirányításnak kiegészítő eszközökre is szüksége van. Kétségtelen, hogy e kiegészítő eszközök sorába tartozik a gazdálkodó szervezetek tevékenységébe való operatív beavatkozás is. Ez azonban még e kisegítő eszközök sorában sem lehet a fő eszköz, ha nem akarjuk elveinkkel ellentétesen a döntési jogkört felfelé olyan szintre emelni, ahol az alapul szolgáló tényezők már nem vehetők jól számba.

A népgazdaság érdekében történő beavatkozás legnagyobb problémája, hogy nem lehet egyértelműen megállapítani — a kormányzati gazdaságirányítás körén kívül —, melyik szerv a népgazdasági érdeknek a hordozója. Szubjektíve minden szerv az általa képviselt érdeket érzi népgazdasági érdeknek és majd minden érdek hordoz is valamint a népgazdasági érdekből. A népgazdasági érdeknek is többféle oldala van (rövid távú, hosszú távú stb.) és csak teljes körű áttekintés alapján szintetizálható — rendszerint utólag — az adott időszakban fennálló fő követelményeknek megfelelő népgazdasági érdek a gazdaságpolitika alapvető irányvonala alapján. Ezért a gazdasági ráhatás folyamatossága és a szabályozó rendszer továbbfejlesztése, kiigazítása, szakaszossága közötti ellentmondás feloldásának nem lehet a fő eszköze a vállalatok életébe történő operatív beavatkozás. Ezt a célt alapvetően a gazdaságirányítás által kiadott irányelvek, direktívák szolgálhatják. Lényegük: egy-egy konkrét ügyben nem determinálják a vállalati magatartást, nem viszik a döntést magasabb szintre, de arra törekszenek (és egyben képesek is rá), hogy úgy motiválják a vállalati döntéseket, hogy azok együttesen, tömegükben, összhatásukban a népgazdasági érdek irányába mutassanak anélkül, hogy egy-egy konkrét ügyben megszabnák a vállalati magatartást. Példa lehet erre a tőkés import kezelése. Az ezzel történő takarékoskodás hosszabb távon is alapvető fontosságú népgazdasági érdek. Helytelen lenne, ha a behozatal (a külkereskedelmi engedélyezés rendszerén kívül) valamiféle felügyeleti jóváhagyásra szorulna, az államigazgatásnak ezzel kapcsolatban „megrendelés lepecsételési" funkciót adnánk, hiszen egy-egy konkrét ügyet tekintve csak a vállalatnál lehet eldönteni a szükségesség mértékét, a helyettesítés lehetőségét stb. Ezért a vállalati magatartással kapcsolatos követelményeket célszerűbb direktívába, mint konkrét utasításba, vagy egyedi államigazgatási jóváhagyási aktusba foglalni.

V.

A gazdaságirányítás előbbiekben ismertetett két metszetének jelentősége van a gazdaságirányítás egyes fajai közötti munkamegosztás tekintetében is. A gazdasági folyamatok irányítása elsődlegesen a kormányzati gazdaságirányítás feladata, amelyet az mindenekelőtt a funkcionális gazdaságirányításra támaszkodva végez.

Bizonyos szakmai tevékenységek irányítása — a népgazdaság egészén belül — mindenekelőtt az ágazati irányítás feladata, ágazatközi jelleggel pedig az (pl.: a műszaki fejlesztés irányítása) egyes funkcionális szervek feladata is lehet.

[7] *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás. 289. old.

A gazdálkodó szervezetek irányítása kormányzati és funkcionális feladat annyiban, hogy elsődlegesen a gazdasági szabályozás eszközeivel történik, ezek kialakítása pedig a kormányzati és a funkcionális gazdaságirányítás feladata. A gazdasági szabályozás körén kívül azonban ez a feladat elsődlegesen a vállalatfelügyelet intézményére hárul. Ez nem zárja ki azt, hogy egyes ún. közvetlen döntéseket (pl.: nagyberuházásokra vonatkozó döntés) a kormányzati gazdaságirányítás szervei hozzanak meg, ezek pedig szervezetirányítási jellegűek is lehetnek annyiban, hogy a gazdálkodó szervezetek e döntéseket végrehajtani kötelesek. A gazdaságirányítás sokrétű tevékenysége — ha nem is könnyen — az államigazgatás két alapvető tevékenységfajtája, a hatósági és az irányító (hierarchikus) tevékenységkategóriáiba is besorolható.

Az államigazgatás két alapvető tevékenységfajtáját: a hatósági és az irányító tevékenységet az államigazgatási jogi irodalom általában úgy különíti el, hogy az irányító és az irányított között levő államigazgatási jogviszony állandó és folyamatos, a hatóság és ügyfél közötti viszony pedig általában eseti és időleges. Az állandó és folyamatos kapcsolatnál fogva az irányító államigazgatási szerv az irányított szervezet működését átfogóan befolyásolja, a hatósági tevékenység viszont ennek csak meghatározott viszonyait érinti.

A hatósági tevékenység anyagi jogi szabályozásának alapelve a pozitív módszer, tehát az, hogy az államigazgatási hatóság csak azt teheti, amire a jogszabály tételesen felhatalmazza. Az irányító szerv hatáskörének szabályozása többféleképpen is történhet, egyfelől bizonyos jogok és kötelességek előírásával, másfelől jogaik korlátozásával, ezenkívül pedig indirekt módszerrel, az irányított hatáskörének rögzítésével. A jogkör pozitív módszerrel történő rendezése általában a hatósági, a negatív pedig az irányító tevékenységre jellemző.

A szocialista építés kezdeti szakaszában az állami gazdaságirányítás és a gazdálkodó szervezetek között (főként ez utóbbiaknak az új gazdálkodási módszerekben való járatlansága, vezetésének önállótlansága következtében) olyan viszony kialakítására volt szükség, amelyben a gazdaságirányítás szinte a konkrét ügyekig nemcsak motiválja, hanem sokszor determinálja is a gazdálkodó szervezetek magatartását. Ez a hierarchikus irányítási módszer általános bevezetését, és az ezt az irányítást végző szervek hatáskörének szinte a teljhatalomig fokozódó megerősítését tette szükségessé a gazdaságirányításban. Madarász Tibor ezt azzal magyarázza, hogy az igazgatás hagyományos formája a hatósági igazgatás önmagában nem lett volna alkalmas a szocialista szervezetek számára a központi állami akarat közvetítésére.

Ebben a tekintetben az ötvenes évek második felében megkezdődött változás, a tervlebontás fokozatos, s növekvő ütemű visszaszorulása (egyelőre a lebontott mutatók számának csökkenésével) a hatvanas évek végére a gazdasági reformmal minőségi változássá érett. A mechanizmusreform a gazdaságirányítás és a gazdálkodó szervezetek közötti viszony tartalmának változásával módosította az igazgatási jogi megoldást is. A mechanizmusreform erősen korlátozta a mi terminológiánkban vállalatfelügyeletnek nevezett hierarchikus irányítás hatáskörét. Madarász Tibor erről azt mondja, hogy a hierarchikus irányító szerv hatásköre korlátozásának van egy elméleti határa, amelynek túllépése már megszünteti az igazgatás hierarchikus irányítás jellegét. Ha az irányító szerv elveszíti az igazgatott szervezet szervi ügyeibe a beleszólás jogát, nincs lehetősége arra, hogy meghatározóan befolyásolja a szervezet szakmai tevékenységét, úgy megszűnik hierarchikus irányítás lenni, és olyan felügyeletté válik, amely már a hatósági igazgatás egyik alfaja.[8]

VI.

A gazdaságirányítást nehéz belekényszeríteni az igazgatási fogalomrendszer Prokrusztesz ágyába. Az igazgatási tevékenységnek olyan sajátos, gazdag és változatos eszköztárral rendelkező ágáról van szó, amelynek sajátosságai kitörnek a hatósági és a hierarchikus irányítás kettős fogalomköréből. Ha a kormányzati, a funkcionális és az ágazati irányítást hatósági tevékenységnek minősítem, ezzel nem mutattam rá a lényegére. Igaz, hogy azok a szervek, amelyek e tevékenységeket végzik hatóságok, így irányító tevékenységük is hatósági tevékenység, de ezzel egy kategóriába soroltam munkájukat — hogy gazdasági példánál maradjak — a beruházáshoz az építési engedélyt kiadó tanácsi szakigazgatási szerv munkájával, pedig jellegében más feladatkörről van szó. Ennek lényege nem hatósági mivoltában van. Mi ennek az oka? A szocialista elmélet az államigazgatás keretébe tartozó gazdaságirányításnak nem dolgozta ki sajátos dogmatikáját. A direkt gazdaságirányítás átvette, és a maga kedvére adaptálta az Otto Mayer-féle közigazgatási dogmatika számos elemét. Így tagadta az államigazgatási szervezeten belül a jogviszonyok létezését, az alanyi jogokat. Nem alkalmazta a komplexitás elvét a gazdaság irányításában (az igazgatási viszonyokban nem használt fel jogágazatilag idegen intézményeket, például a szerződéseket). A túlcentralizált gazdaságirányítás a tervlebontás, az ebből eredő stabilizált alá- és fölérendeltségi viszonyok lehetővé tették még a rendészeti igazgatásban kialakított dogmatika és fogalomrendszer felhasználását egy alapvetően más tartalmú és más célú gazdaságirányítási tevékenységben. Ez vezetett oda, hogy a gazdaság irányításában ténylegesen túlsúlyban levő államigazgatási elemek szocialista alapokon

[8] *Madarász* Tibor: A hatósági tevékenység és a hierarchikus irányítás a szocialista szervezetek igazgatásában. Állam és Igazgatás, 1978. 7. sz. 577—590. old.

történő tudományos feldolgozása késett, a gazdaságirányítás intézményrendszerének tudományos feldolgozásában és kodifikációs kiépítésében is a polgári jog járt az élen.

A tételes jogszabályi anyagban az államigazgatási elemek nem épülnek ki, szinte egyedül a szerződési jog volt kodifikálva a gazdasági élet joganyagából a hierarchia magas szintjén. Ennek zömmel az az oka, hogy a tervutasítások, az adminisztratív kötöttség rendszere, az alá- és fölérendeltségi viszonyok folytán jogi szabályozás nélkül is képesek a gyakorlatban funkcionálni, a szerződések, „az autonóm struktúra" mellérendeltségi viszonyainak funkcionálásához a jogi szabályozás elengedhetlen. Amikor pedig 1956 után a Szovjetunióban ismét megjelenik Tagyejovszján és Pavlov, valamint Laptyev munkáiban a gazdasági jogi elmélet, az államigazgatási jogtudomány hallgatólagosan általában levonul a gazdaság területéről, átadja helyét a gazdasági jognak, ami az NDK-ban egyenesen az államigazgatási jog megszüntetésére is vezetett.

A gazdaságirányítás azonban az államigazgatás sajátos tulajdonságokkal rendelkező kategóriája, amelynek bizonyos elemei túlnyúlnak az államigazgatás keretein. (Az igazgatás alapvető feladatainak meghatározása Szamel véleménye szerint már nem igazgatási feladat. Az igazgatás feladata, az igazgatás által végzett tervezés — írja Szamel[9] — nem a szervezet alapvető feladatainak megjelölésében áll, hanem ezeknek a szervezeten belüli szétosztásában, és így a szó szoros értelmében nem tervezési, hanem munkamegosztási, azaz szervezési karakterű tevékenység.) A gazdaságirányítás pedig magában foglalja a népgazdasági tervek megállapítását, ami az alapvető feladatmeghatározást jelenti. Ezt a tevékenységet a középtávú terv — és esetleg a hosszú távú terv — vonatkozásában nem igazgatási szervek, hanem az államhatalom képviseleti szervei végzik. Ennyiben tehát a gazdaságirányítás nemcsak az igazgatási szervek tevékenységét fogja át, hanem az államhatalmi szerveknek a gazdaságra vonatkozó kormányzati tevékenysége is része, sőt meghatározó része a gazdaságirányításnak.

Melyek azok a különös sajátosságok, amelyek az igazgatási tevékenységen belül is specifikus elkülönítő jegyei a gazdaságirányításnak, egyéb igazgatási tevékenységekhez képest?

1. A gazdaságirányítás olyan folyamatokat irányít, amelyek objektív törvények hatása alatt állnak. Ezek a folyamatok tehát nem irányíthatók az igazgatás által szuverén módon, a feladat az objektív törvényszerűségek megismerése, és olyan ráhatás ezekre a folyamatokra, amelyek az objektív törvények kedvező hatásainak érvényesülését elősegítik, kedvezőtlen hatásait pedig minél nagyobb mértékben csökkentik, kivédik.

2. A gazdaságirányítás az eredményesség egy speciális fajtáját, a hatékony és a jövedelmező gazdálkodás megszervezését tűzi ki célul. (Ez nem egészen a lex minimi érvényesítése, mert az azt is magában foglalja, hogy ugyanazt az eredményt kevesebb ráfordítással érjük el.) A gazdaságirányításban viszont minden lehetséges erőforrást mozgósítani kell a maximális eredmény érdekében, a létrehozott eredményt pedig ugyanennek a célnak a jegyében kell elosztani, illetőleg átcsoportosítani.

3. A gazdaságirányítás az államigazgatás egyetlen olyan ága, amely nemcsak szükséglet-kielégítésre irányuló tevékenységet irányít, hanem olyat, amely egyben vállalkozói típusú tevékenység is, tehát haszonszerzésre és anyagi erőforrások felhalmozására irányul.

4. A gazdaságirányítás nem kapja kívülről készen a szükséglet-kielégítés terén maga elé kitűzendő célokat, hanem ezeket maga alakítja ki. Az így megállapított szükségletkielégítési célok között elosztja a rendelkezésre álló erőforrásokat és eszközöket. (Különös óvatossággal kell eljárni a jövőben létrejövő, keletkező eszközök elosztása tekintetében, mert ez azzal az eredménnyel is járhat, hogy felhasználnak, elköltenek olyan, még meg nem levő erőforrásokat, amelyek — a valóságnak a prognosztizálttól eltérő alakulása miatt — létre sem jönnek (túlköltés veszélye).

5. Bár a magyar gazdaságirányítási rendszer a makroszféra, tehát az össznépgazdasági folyamatok és a mikroszféra, tehát a vállalati gazdálkodás szétválasztásán alapszik, minden gazdaságirányítási rendszerben kisebb vagy nagyobb fokban óhatatlanul keveredik a makro- és mikroszféra, tehát a gazdaságirányítás — amelyet a gazdálkodás külső igazgatásának is tekinthetünk — bizonyos körben gazdálkodási tevékenységet is végez. Egyetlen példa: a nagyberuházások tekintetében a gazdaságirányítás dönti el az alkalmazandó technológiát, a technológiai berendezések beszerzésének forrását. Ugyanezeket a kérdéseket nem nagyberuházásnál maga a vállalat dönti el, tehát ez gazdálkodási kérdés. A döntés gazdálkodási jellegét nem szünteti meg, hogy azt az állami gazdaságirányításhoz, az adott példában a kormányzati gazdaságirányításhoz telepítjük. Bármilyen is tehát a gazdaságirányítás konkrét rendszere, bármennyire is igyekszik a gazdaságirányítás minden gazdálkodási típusú döntést vállalati hatáskörbe utalni (és e döntésekre csak a gazdasági szabályozás intézményrendszerén keresztül motiválóan ráhatni), egyfelől bizonyos gazdálkodási típusú döntések óhatatlanul felkerülnek az irányítás szintjére, másfelől pedig a gazdálkodás lucrativitásra történő szemlélete át kell, hogy hassa a gazdaságirányítást is. (Néha sajnos az ellenkezője történik, a gazdálkodást hatja át igazgatási szellem, de ez egyértelműen hiba, diszfunkció.)

Vannak a gazdaságirányításnak sajátosabban jogi jelentőségű karakterisztikumai is, mégpedig:

[9] *Szamel* Lajos: Az államigazgatás vezetésének jogi alapproblémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 77. old.

6. A gazdaságirányítás nem eljáráscentrikus, sőt a szorosan vett gazdaságirányító tevékenységben (nem szólva most arról a hatósági igazgatásról, amelyet az államigazgatás a gazdálkodó szervezetekkel szemben ugyanolyan módszerrel gyakorol, mint az állampolgárokkal szemben) nem is kerül sor határozattal végződő, formaszerű államigazgatási eljárásra. Bár az igazgatás egyéb területeinek sem sajátossága, hogy csak formaszerű, jogilag szabályozott eljárásban tevékenykedik, és formaszerű határozattal dönt, mégis minőségi különbség van a között, hogy az igazgatás egyéb területein a formaszerű eljárás nem általános, nem szükségszerű, ezen a területen pedig úgyszólván egyáltalában nem fordul elő.

7. A gazdaságirányítás nemcsak államigazgatási normákkal operál, ellenkezőleg, benne messze nagyobb súlyt foglalnak el a polgári jogi, a pénzügyi jogi, a munkajogi normák, mint maguk a szorosan vett államigazgatási szabályok. Ez sem csak a gazdaságirányítás tulajdonsága, mert az igazgatás más ágai is operálnak az államigazgatási jogon kívüli normákkal (pénzügyi igazgatás). A gazdaságirányítás tekintetében azonban az államigazgatási jogon kívüli jogágak adják a gazdaságirányítás jogi eszköztárának messze túlnyomó részét.

VII.

Állami gazdaságirányítás a termelőerők jelenlegi fejlettségi viszonyai mellett — természetesen más-más tartalommal és hatáskörrel — minden gazdaságban van. Több mint fél évszázada a fejlett tőkés országok gazdaságát is az államnak a gazdasági viszonyokba való növekvő beavatkozása jellemzi. Ez nemcsak „válságjogi" jellegű, nemcsak a háborús gazdálkodás és következményeik felszámolása érdekében van így, hanem azért is, mert a termelőerők társadalmi méretűvé váltak. A termelőerők fejlettségének a termelési viszonyokkal fennálló ellentmondása súlyosan nehezedik a társadalomra. Ezeknek az ellentmondásoknak a csökkentésére a termelési viszonyok viszonylag változatlan tartalommal történő fenntartása érdekében, az állam beavatkozik a gazdasági folyamatok alakításába. A gazdasági jognak tőkés viszonyok között történő kialakulása ezt a folyamatot jelzi.

A szocialista fejlődés útjára lépett országok állami gazdaságirányítása más elvi alapokon áll. Ez a gazdaságirányítás a termelőeszközök túlnyomó többségének társadalmi tulajdonára épül. A termelőeszköz társadalmi tulajdona megszüntette az alapvető ellentmondást a termelőeszközök és a termelési viszonyok között, bár a fejlődés során a szélesebb értelemben felfogott termelési viszonyok (gazdaságirányítási rendszerek) állandó továbbfejlesztésére is szükség van. A termelőerők társadalmi tulajdonán alapuló szocialista gazdaságban nem a viszonylagos stabilitás fenntartása, az ellentmondások túlságos kiéleződésének elkerülése végett történik állami beavatkozás, hanem a szocialista társadalomban a társadalmi méretű szükségletek kielégítésének megszervezése, a gazdaság irányítása állami feladat. Ezzel a feladattal a szocialista országok kormányzati és államigazgatási szerveinek egyaránt foglalkozni kell. A gazdaság állami irányításának tudatos elismerése nem jelenti azt, hogy a történelmileg kialakult szocialista társadalmakban e feladatok megvalósítása közgazdaságilag és jogilag azonos eszközrendszerrel történik. Ez az eszközrendszer eltér az adott ország gazdaságának objektív helyzete (tehát adottságai, fejlődési szakaszok [extenzív, intenzív], a termelőerők jellege [iparosodottsági foka]) szerint, de még közel azonos objektív adottságú gazdaságokban sem valósul meg azonos vagy teljesen hasonló gazdaságirányítási rendszer. Ez arra mutat, hogy ebben a tekintetben a kialakult tradícióknak, azok meggyökeresedettségének, és ezen belül más, szubjektív tényezőknek is szerepe lehet.

A direkt és indirekt tervgazdálkodás között nincs éles cenzúra, a direkt még nem vált teljesen túlélté, az indirekt még nem szerzett teljes létjogosultságot. Tendenciaszerűen növekednek a direkt hátrányai, illetve az indirekt előnyei. Az indirekt tervgazdálkodás ideáltipikus jegyei és a tényleges gyakorlat között tehát szükségszerűen elég jelentős eltérés van. Ezt az eltérést növelik az indirekt tervgazdálkodást választó országok nemzeti adottságai: gazdaságföldrajzi körülmények miatt pl. a Szovjetunióban aligha lehetséges teljesen úgy irányítani a gazdaságot, mint Magyarországon, jelentős szerepet játszanak az egyes országok ideológiai tradíciói is stb. Mindehhez természetesen „véletlenszerű" szubjektív eltérések is járulnak, mivel nem kitaposott úton járunk, eléggé sok az ötletszerűség, így a rövid életű gazdaságirányítási megoldás is a szocialista országokban.

Erős tendencia mutatkozik az ágazati irányítás és a territoriális behatásaik kombinálására. Valamennyi országban a magyar tanácsoknak megfelelő helyi népképviseleti szerveknek jelentős beleszólásuk van részben az egyesülések, illetve kombinátok vállalatirányító tevékenységébe, részben a vállalatoknak igen széles körben jogilag is kötelező a helyi népképviseleti szervekkel való együttműködés. Ezen a téren a legkülönbözőbb jogi megoldások találhatók, általában azonban a helyi népképviseleti szervek ez irányú hatásköre és a territoriális behatás a vállalatokra erősebb és szervezettebb, mint Magyarországon.

VIII.

„A jogviszony a jogszabályokban meghatározott társadalmi viszonyoknak a jogszabályok realizálódása — e viszonyok alanyainak a hatályos jogszabályokban meghatározott, és az állam által biztosított konkrét jogosultságok (alanyi jogok) és jogi kötelezettségek hordozóivá vála-

sa — folytán létrejövő jogi kifejeződése."[10] Ez a jogviszony fogalmának olyan általános meghatározása, amely a társadalmi fejlődés különböző történeti szakaszaiban jelentkező minden jogviszonyra érvényes. Egyes elemei: a jogviszony a társadalmi viszonyok jogi kifejeződése; ez a jogszabályok realizálódása következtében jön létre; e realizálódás során a társadalmi viszonyok alanyai konkrét jogosultságok és jogi kötelezettségek hordozóivá válnak.

Halmai Gábor szerint a jogviszony fogalmi eleme a kölcsönösség is, tehát abban nem lehet az egyik fél csak jogosult, és a másik fél csak kötelezett, hanem kölcsönösen jogoknak és kötelezettségeknek kell fennállniuk, ami még nem jelenti a felek azonos jogállását. A kölcsönösség az egyes jogágakban eltérő mértékű.[11]

Az általános jogviszonyelmélet megállapította, hogy a jogszabályok nem mindig realizálódnak egyedi jogviszonyokban, hanem meghatározott körben realizálódásukra éppen az a jellemző, hogy érvényesülésükhöz nincs szükség egyedi jogviszonyok létrehozására. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne állna fenn ilyenkor is egy bizonyos társadalmi viszony és ennek ne felelne meg egy általánosabb jellegű jogviszony is. Amikor például az állampolgárok a büntetőjogi szabályoknak megfelelő magatartást tanúsítanak, ezt egy olyan általános társadalmi, illetőleg jogviszony keretében teszik, amely őket a társadalomhoz, az államhoz fűzi. Ezeket a viszonyokat, amelyekben a jogszabályok úgy realizálódnak, hogy érvényesülésükhöz nincsen szükség egyedi jogviszony létrehozására, Szabó Imre általános-egyedi jogviszonynak nevezi.

A jogviszonyokat általában két nagy csoportba sorolják aszerint, hogy anyagi vagy ideológiai, társadalmi viszonyokat fejeznek ki. Halmai Gábor Eörsire támaszkodva a jogviszony fajták és a nekik megfelelő jogágazatok csoportosításához alapvető ismérvként a jogviszony alanyai egymáshoz való viszonyának jellegét, a jogviszony tartalmát választja. Ennek alapján össztársadalmi, relatíve autonóm és kollektíva viszonyok között különböztet, amelyeknek a megfelelője a népgazdaságban a vertikális, a horizontális és az intern jogágak és jogviszony fajták.

IX.

Az államigazgatási jogviszonyok az államigazgatási szervek végrehajtó-intézkedő tevékenysége során keletkeznek.

Az állam funkcióinak gyakorlati megvalósítására irányuló összes folyamatoknak állandó irányítását, szervezését, a társadalmi élet valamennyi (politikai, gazdasági, kulturális) területén a végrehajtó-intézkedő tevékenységet az alkotmány által erre kijelölt szervek, az államigazgatási szervek gyakorolják. A végrehajtó-intézkedő tevékenység egyenlő a szervezéssel, amely két elemből áll: végrehajtásból, amely jelenti az államhatalmi aktusoknak és az ezeken alapuló más jogi aktusok végrehajtásának a megszervezését, a jog alkalmazását a konkrét esetekre; rendelkező tevékenységből, amely a végrehajtás megszervezése érdekében törvényeken alapuló jogszabályok és aktusok kibocsátását jelenti.[12]

Az államigazgatási szervek végrehajtó-intézkedő tevékenysége során jogviszonyok keletkeznek az államigazgatás szervei, a társadalmi szervezetek és az állampolgárok között. A jogviszonyban szereplő jogalanyok jogi helyzete, a jogviszony tartalma, szerkezete különböző lehet attól függően, hogy az államigazgatási szerv a fenti jogalanyok közül melyikkel szerepel a jogviszonyban. Államigazgatási szerv részvétele nélkül azonban nem jöhet létre államigazgatási jogviszony.

Az államigazgatási jogviszony keletkezik: államigazgatási szerv és az állampolgárok között, államigazgatási szerv és állami vállalatok között, államigazgatási szerv és intézet (kórház, egyetem, tudományos intézet stb.), államigazgatási szerv és társadalmi szerv, és két államigazgatási szerv között. (Az államigazgatási szervet helyettesítheti igazgatási funkcióval felruházott más szerv is.)

Az államigazgatási jogviszonyban a fölé- és alárendeltség mértéke is különbözhet. A teljes alárendeltség esetében az állami szervet teljes mértékű diszkrécionális jog illeti meg, döntéseiben kötelezettségei nincsenek, következésképpen az irányított szervezetnek sincsenek jogai. Halmai Gábor véleménye szerint ilyen esetben a kölcsönösség hiányában nem lehet jogviszonyról beszélni. A vertikális kapcsolatok azonban nem kizárólagosan alárendeltségiek, jórészt nem nélkülözik a kölcsönösség elemét és így jogviszonyok alapjául szolgálhatnak.

Az államigazgatási jogviszony jellemzői tehát összefoglalóan a következők:

1. E jogviszonyok zömmel az államigazgatási szervek végrehajtó-intézkedő tevékenysége során keletkeznek.

2. Egyik alanya államigazgatási szerv, illetve a hatóságigazgatásában kivételesen — jogszabályi rendelkezés alapján — más állami, vagy társadalmi szerv is lehet. A másik oldalon bármilyen szervezet és természetes személy is szerepelhet.

3. A jogviszony keletkezésénél nincsen jelentősége a felek akaratmegegyezésének, az államigazgatási szervnek lehetősége van más szerveket vagy személyeket a maga aktusával arra kényszeríteni, hogy vele jogviszonyba lépjenek.

[10] *Peschka* Vilmos: A jogviszonyelmélet alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. 131. old.

[11] A gazdaságirányító szervek és az állami vállalatok jogi kapcsolata. Egyetemi Szemle, 1979. 1. sz.

[12] *Berényi* Sándor: Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1953.

4. Az államigazgatási jogviszony sajátossága az is, hogy a jogalanyok alanyi jogosultságuk érvényesítésére általában nemcsak jogosultak, hanem kötelezettek is.
5. Egyes vélemények szerint az államigazgatási szerv többletjogai közé tartozik a közvetlen kikényszerítésnek, a jogviták eldöntésének a joga is.

X.

Sárközy[13] megállapítása szerint a gazdaságirányítás és a vállalatok közötti kapcsolatokban létrejöhetnek valóságos jogviszonyok. Egy vállalatirányítási jogviszonyelmélet kiépítése döntő feladat. Létrehozása és gyakorlati érvényesítése biztosítaná, hogy egyfelől a gazdaságirányítás és az állami vállalatok között jogilag szabályozott kapcsolatrendszer érvényesüljön, másodszor, hogy ez a kapcsolatrendszer jogilag ne teljesen egyoldalúan legyen felépítve (amelyben a gazdaságirányító szerveket csak jogok, a vállalatokat pedig csak kötelezettségek illetik meg), hanem differenciált tartalommal bírjon: a vállalatirányítási jogok és a vállalati kötelezettségek mellett (amelyek természetszerűen irányítási viszonyról lévén szó továbbra is dominálnak) legyenek felsőbb jogszabályi rendelkezések folytán a vállalatirányító szerveknek is kötelezettségei a vállalatokkal szemben (pl. a vállalati jogok, a kormányzati szinten népgazdasági érdekből biztosított vállalati önállóság, az operatív beavatkozások feltételeinek tiszteletben tartása), illetve vállalati jogok a vállalatirányító szervekkel szemben.

Sárközy Tamás[14] szerint a gazdaságirányítási jogviszony alapvetően államjogi jogviszony, keretjogviszony van a gazdaságirányítási szervrendszer és a vállalati rendszer, más szóval a makro- és mikroszféra között. Ezen általános alkotmányjogi keretjogviszony alapján keletkeznek azonban a vállalatirányító szervek és a vállalatok közötti konkrét irányítási jogviszonyok. Ezekre a jogviszonyokra kihat általános jelleggel egyfelől a) az adott vállalatirányító szervre, illetve az adott vállalatra vonatkozó alapvető alkotmányjogi jogviszony, tehát az adott vállalattípusra nézve megállapított alkotmányjogi önállósági szint, az e vállalattípusra törvénynél fogva megállapított kizárólagos vállalati jogok terjedelme, az e vállalattípussal kapcsolatban az adott vállalatirányító szerv részére biztosított beavatkozási lehetőségek; b) másfelől az adott vállalattípusra, illetve vállalatra megállapított kötelezettségek teljesítése, a vállalatnak biztosított jogok rendeltetésszerű gyakorlása (tehát a joggal való visszaélés tilalma), a vállalat felelőssége a gazdaságirányítással szemben jogellenes és felróható magatartásáért. Továbbá kihatnak az adott konkrét irányító szerv—vállalat kapcsolatra vonatkozó, tehát pl. az operatív beavatkozással, utasítással, ellenőrzéssel, vállalatmegszüntetéssel kapcsolatos jogszabályi rendelkezések, amelyek alapján az adott szervek közti kapcsolatok lebonyolódnak. Ezekből a konkrét jogviszonyokból kiindulva, ezek sajátosságait absztrahálva alakítható ki egy vállalatirányítási jogviszonyelmélet.

A gazdaságirányításban általában vertikális jogviszonyok vannak. A vertikális viszonyokat több jogág szabályozza. Pl.: a kormányzati szervek által történő gazdaságirányítást az államjog és az államigazgatási jog, a funkcionális, ágazati és hierarchikus vállalatirányítást az államigazgatási jog, a vállalati jövedelemszabályozást a pénzügyi jog. E vertikális jogviszonyok tehát külső komplexitásban levő jogterületet alkotnak. E jogviszonyok jellemzője, hogy az egyik pozícióban mindig állami szervet találunk, a másikban pedig egy tőle többé-kevésbé függő helyzetben levő gazdálkodó szervezetet. A jogalanyok általában vertikális kapcsolatban vannak egymással (kivétel ez alól az államigazgatási szerződés alapján létrejövő jogviszony). A függőség tartalma változó, a teljes alá- és fölérendeltségtől a viszonylagos önállóságig változhat, attól függően, hogy az állami szerv a gazdálkodó szervezet tevékenységébe hogyan szólhat bele.

A gazdaságirányítási jogviszonyban alá- és fölérendeltségi viszonyok és mellérendeltségi viszonyok érvényesülnek. Alá- és fölérendeltségi viszony van a gazdaságirányítás egésze és a gazdálkodó szervezetek között (még ha csak törvényességi felügyeletről van is szó), mellérendeltség van a gazdaságirányító szervek egymás közötti viszonyában.

A gazdaságirányításban az alá- és fölérendeltségi viszonyok sem csak azt jelentik, hogy az irányítónak csak jogai, az irányítottnak csak kötelességei vannak. Kölcsönös jogokról és kötelezettségekről van szó. Ennek alapvető oka az, hogy a mi gazdaságirányítási rendszerünkben a vállalati jogok meghatározása az ún. negatív módszerrel történik. Ez azt jelenti, hogy a vállalatot gazdálkodó tevékenységében megilletik mindazok a jogosítványok, amelyeket jogszabály kifejezett rendelkezése nem von el tőle és nem utal a gazdaságirányítás hatáskörébe (Vtv. 22. §).

A gazdaságirányító szervek jogai:

a) a gazdasági viszonyok alakítása a gondjaira bízott eszközökkel,
b) más gazdaságirányító szervek közreműködésének igénylése feladatai ellátásához, mégpedig úgy, hogy:
   b/a az elvégezze mindazokat a feladatokat, amelyekre a másik szerv jogszabályilag megállapított feladatainak elvégzése érdekében a reá vonatkozó hatásköri szabályok szerint köteles,
   b/b ne sértse meg a másik gazdaságirányító szerv hatáskörét, ne végezzen el olyan

[13] *Sárközy* Tamás: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1979. 16—17. old.
[14] *Sárközy* Tamás: A központi gazdaságirányítás és az állami vállalatok jogi kapcsolatrendszere. Budapest, 1977. 296. old.

feladatot is, ami a másik gazdaságirányító szerv feladatkörébe tartozik,

c) a jogszabályok keretei között és az azok engedte mértékben beavatkozni a gazdálkodó szervezetek életébe.

A gazdaságirányító szervek kötelességei:

a) elvégezni mindazokat a feladatokat, amelyekre a hatásköri szabályok szerint köteles, vagy a kormányzati gazdaságirányítás egyébként határozatilag reá bízott,

b) közreműködni a többi gazdaságirányító szerv feladatainak megoldásában anélkül, hogy annak kompetenciájába beavatkoznék,

c) tiszteletben tartani a vállalati önállóságot, s a vállalatok életébe csak a jogszabályok által meghatározott esetekben és a jogszabályok engedte módszerekkel beavatkozni.

XI.

A gazdaságirányítási jogviszony strukturált jogviszony, amely egymás felett és egymás mellett elhelyezkedően több elemet is foglal magában, mégpedig

a) a gazdaságirányítást nem az államigazgatás egyetlen szerve, hanem több egymás mellett és hierarchikusan egymás felett elhelyezkedő szerve együttesen, komplex módon gyakorolja. Ezért a gazdaságirányítási jogviszony legátfogóbb eleme: a gazdaságirányítás egésze (kormányzati, funkcionális, ágazati, vállalatfelügyeleti, tanácsi) és a gazdálkodó szervezet közötti viszony. E viszony tartalma: a vállalat gazdálkodjék a gazdaságirányítás szervei által kiadott és a gazdálkodó szervezetre nézve kötelező normák és előírások szerint, viszont joga van a népgazdasági követelményekhez alkalmazkodó önálló gazdálkodásra.

Minthogy a vállalatok túlnyomó többsége túlnyomó részben alkalmazkodik a gazdálkodás gazdaságirányítás által megszabott követelményeihez, e jogviszony túlnyomórészt külön konkrét jogviszonyok létrejötte nélkül, a jogelmélet (Szabó Imre) terminológiájával általános-egyedi jogviszonynak nevezett keretben realizálódik.

b) A másik elem, amikor a gazdálkodó szervezet az állami gazdaságirányítás egyik szervével kerül jogviszonyba, mégpedig:

b/a rendkívül ritka esetben ugyan, de előfordul, hogy a kormányzati gazdaságirányítási és a gazdálkodó szervezet közvetlenül jogviszonyba kerülnek. Amikor a kormányzati gazdaságirányítás szintjén nagy beruházást határoznak el, ezt a gazdálkodó szervezet köteles megvalósítani, visszatérítendő állami eszközökből. Ez esetben kölcsönös jogokat és kötelezettségeket tartalmazó jogviszony jön létre. Más esetben a kormányzati gazdaságirányítás szintjén döntenek a nagyberuházásnak nem minősülő vállalati fejlesztési programokról — bizonyos feltételek mellett — állami támogatást is kilátásba helyezve. Ebben az esetben is konkrét gazdaságirányítási jogviszony jön létre kölcsönös jogokkal és kötelezettségekkel a kormányzati gazdaságirányítás és a vállalat között;

b/b létrejöhet az előbbinél jóval sűrűbben jogviszony a funkcionális gazdaságirányító szervek és a gazdálkodó szervezetek között. Az Országos Tervhivatal számos nagyvállalatot von be előzetes fejlesztési elgondolások kidolgoztatásával a népgazdasági tervezés munkájába. Még nagyobb azoknak a vállalatoknak a száma, amelyek a népgazdasági terv nemzetközi koordinációjában közvetlenül részt vesznek. Ebben az esetben a kölcsönös jogokat és kötelezettségeket tartalmazó jogviszony funkcionális szerv és gazdálkodó szervezet között jön létre;

b/c még nagyobb azoknak az eseteknek a száma, amikor az ágazati irányítást gyakorló minisztérium, vagy országos hatáskörű szerv kerül az ágazatba tartozó tevékenységet folytató gazdálkodó szervezettel konkrét jogviszonyba — akár a műszaki fejlesztési tevékenység ágazati alapokból történő támogatása, akár ágazati fejlesztési koncepciók kidolgoztatása, akár az ágazati ellenőrzés lefolytatása során;

b/d legszínesebb és legváltozatosabb, emellett jogszabályilag is legrendezettebb a vállalatfelügyelet és a gazdálkodó szervezet közötti viszony. Ez a jogviszony az egész gazdaságirányítással szembeni jogviszonynak rendkívül jelentős részét teszi ki. E jogviszony igen nagy részben jogszabályokban és a tipikus jogszabályokhoz közel álló (nemcsak feladatmeghatározó, vagy hatásköröket rendező) jogszabályokban rendezve is van. Ez a jogviszony is realizálódhat általános-egyedi jogviszonyokban, de realizálódhat számos, konkrét munkajogi, államigazgatási jogviszonyban is;

b/e a regionális gazdaságirányítás és a gazdálkodó szervezet közötti jogviszonyt is rendezi mind a vállalati törvény, mind a tanácstörvény és megszabja a kölcsönös tájékoztatási kötelezettséget a helyi szükségletek kielégítésében való kölcsönös közreműködés jogait és kötelezettségeit.

c) A gazdaságirányítási jogviszonyok harmadik eleme a gazdaságirányító szervek egymás közötti jogviszonyai. A gazdaságirányító szervek között azért jönnek létre jogviszonyok, mert egyik nem valósíthatja meg feladatát a másik nélkül, annak teljesítéséhez szüksége van a másik gazdaságirányító szerv közreműködésére. Ezért joga van arra, hogy ezt az együttműködést, közreműködést megkövetelje. A hatásköri szabályok több gazdaságirányító szervnek együttesen adhatnak bizonyos jogokat, és állapíthatnak meg bizonyos kötelezettségeket. A gazdaságirányítás egyes szervei között széles körű koordináció épül ki, nagy a koordinációs felület.

Ádám Antal[15] véleménye szerint bizonyos terjedelmű és tartalmú koordinációt valamennyi állami szervnek kell végeznie, még akkor is, ha az adott állami szerv felépítésére, feladatkörére és működésére vonatkozó jogszabályok kifejezetten ezt nem írják elő. Az állami összehangoló tevékenység nem minősül az alapvető (államhatalmi, kormányzati, államigazgatási stb.) tevékenységi típusoktól elkülönített, önálló állami tevékenységi formának. Természetszerű viszont, hogy egy-egy állami szerv típusbeli jellege az állami szervek rendszerében elfoglalt helyzete döntően befolyásolja az általa végzendő koordináció jellegét, kiterjedtségét, valamint az összehangoláshoz igénybe vehető eszközöket is.

A koordináció az adott gazdaságirányítási kérdésben elsődleges felelősséget viselő, és így kezdeményező gazdaságirányító szerv kötelezettsége, amelynek az a tartalma, hogy a gazdaságirányítási intézkedésbe (tervelőkészítés, szabályozás) az érdekelt többi gazdaságirányító szerveket az erre vonatkozó szabályok szerint megfelelően bevonja. A vállalatok felügyeletét ellátó, és az ágazati minisztériumok részéről sűrű panasz volt az elmúlt években a gazdasági szabályozók kidolgozását végző funkcionális szervek felé, hogy nem vonták be őket kielégítő mértékben a gazdasági szabályozás kérdéseibe. A gazdaságirányítást végző államigazgatási szerveknek is vannak tehát jogviszonyokban realizálódó kölcsönös jogai és kötelezettségei, azok vagy a hatásköri szabályokból vezethetők le, vagy pedig a gazdaságirányítás egyes funkcionális vagy ágazati kérdéseit rendező jogszabályokból.

Ez a jogviszony is részletezhető lenne aszerint, hogy a kormányzati gazdaságirányítás és a funkcionális vagy az ágazati irányítás, illetőleg a vállalatfelügyelet, vagy ez utóbbiak egymás közötti jogviszonyáról van szó.

[15] *Ádám* Antal: A tanácsi szervek összehangoló tevékenysége. Budapest, 1974. Készült a Közigazgatás fejlesztése c. országos szintű kutatási főirány keretében. 10. old.

XII.

Minden jogviszony a kölcsönös jogok érvényesítése tekintetében sajátos jogi garanciákat követel meg. E garanciális rendszer a gazdaságirányítási jogviszonyok tekintetében még kevéssé épült ki. Két alapvető vonása azonban felismerhető.

1. A gazdaságirányítási jogviszonyok garanciális rendszere mindenekelőtt az államigazgatási panaszjog keretei között alakul ki.

2. Szerepe van a garanciák kiépítésében a bírói hatáskörnek is. Ez azonban mind ez ideig egyoldalúan alakult ki.

E bírói garancia mindenekelőtt a vállalati önállóság intézményével — az általános társadalmi érdek terhére — történő visszaéléssel szemben véd.

Összefoglalva: a gazdaságirányítási jogviszony sajátos jogviszony. Sajátosságai:

a) e jogviszonyok az objektív gazdasági törvények hatása alatt álló gazdasági folyamatok irányítása során jönnek létre, tartalmuk kialakítására az objektív gazdasági folyamatok alakulása is nagy hatással van,

b) a gazdaságirányítási jogviszonyban az alá- és fölérendeltségi és a mellérendeltségi viszonyok sajátos együtthatásban érvényesülnek,

c) a gazdaságirányítási jogviszonyok egymás felett és egymás mellett elhelyezkedve több elemet is foglalnak magukban, minthogy a gazdaságirányítást, szemben a hagyományos államigazgatási irányítással, nem egy, hanem a vállalati működés más-más vetülete vonatkozásában több irányító szerv látja el,

d) az irányított vállalat jogállásának szabályozására lényegesen nagyobb mértékű önállóság jellemző, mint az alárendelt államigazgatási szerveknél és intézeteknél.

E strukturált jogviszonyok összességében realizálódik az a társadalmi-gazdasági mozgás, amely a gazdaság működését, a folyamatok zökkenőmentes lebonyolódását hivatott biztosítani.

Kálmán György

Az általános szerződési feltételekre vonatkozó jogi szabályozás hatályáról

I.

Néhány bevezető megjegyzés

1. Nehezen lehetne vitatni, hogy jogirodalmunknak az általános szerződési feltételek jogi dogmatikai kérdéseinek kidolgozását tekintve *jelentős adósságai vannak.* Ez különösen azért szembetűnő, mert a szerződésminták alkalmazása a jogviszonyok megalapításában széleskörűen előforduló, mindennapos jelenség: mértékadó becslések szerint a gazdálkodó szervezetek szerződési kapcsolatainak mintegy 60—70%-a standard feltételek felhasználásával bonyolódik le,[1] a szolgáltató szektor nem egy ágazatában pedig szinte kizárólag általános feltételek útján történik a szerződéskötés. Jól szemlélteti ugyanakkor elméletünk meglehetősen tartózkodó álláspontját a témával kapcsolatban, hogy — bár a jogi közvélemény körében a blankettaszerződések problematikája az elmúlt évtizedben rend-

[1] Vö. *Sárközy Tamás:* Népgazdaság és az újabb jogalkotások. I. rész, JK. 1979. 1. 11. old.

szeresen a „felszínen volt" — *a Ptk-reform előkészítése során nem bontakozott ki e tárgyban a várt mértékű jogirodalmi vita,*[2] *s az 1977. évi IV. törvény új rendelkezéseit méltató cikkek sem vállalkoztak a kérdéskör átfogó elemzésére.*[3]

Valószínűleg nem kis részben az említett jogirodalmi „érdektelenségnek" tulajdoníthatók a szerződésminták és a szabványszerződések állami ellenőrzésével összefüggésben a kodifikáció során felmerült *koncepcionális bizonytalanságok* (csak emlékeztetnénk arra, hogy a Ptk módosításáról szóló törvény 1977. tavaszán társadalmi vitára bocsátott tervezete egészen más konstrukciót tartalmazott, mint az 1977. szeptemberében az Országgyűlés elé került törvényjavaslat), illetve, hogy a Ptk 209. §-ának hatályos szövege sem tűnik a probléma teljes értékű, minden tekintetben kiforrott és összefüggéseiben is átgondolt megoldásának.[4]

Mint ismeretes, a felhívott törvényhely az általános szerződési feltételek, illetve az ezek alapján létrejött szabványszerződések *bírói felülvizsgálatát* teszi lehetővé. A 209. § (1) bekezdése alapján az egyoldalúan kialakított, s a jogi személy részére indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító általános szerződési feltételeket az 1978. évi 2. tvr. 5. § (1) bekezdésében felsorolt állami és társadalmi szervek (a legfőbb ügyész, a KNEB, a SZOT stb.) *közérdekű keresettel* megtámadhatják, amelynek eredménye a vitatott kikötés érvénytelenségének mindenkire kiterjedő hatállyal történő megállapítása. Ehhez képest a 209. § (3) bekezdése akként rendelkezik, hogy a jogi személy egyoldalú általános szerződési feltételei alapján létrejött, s ennek részére indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító szerződést a *sérelmet szenvedett fél megtámadhatja,* s a kereset sikere esetén a bíróság az eredeti állapotot helyreállítja, vagy a jogviszonyt — az indokolatlan egyoldalú előny kiküszöbölésével — érvényessé nyilvánítja.

Figyelemre méltó mindenesetre, hogy az említett megtámadási ok adta széles körű lehetőségek ellenére a vártnál jóval kevesebb a 209. §-ra alapított per,[5] holott a gazdálkodó szervezetek által használt általános feltételek tartalma sem változott számottevően az új szabályozás hatására 1978. március 1. után.[6] Bár önmagában ez a negatív körülmény is módot adhatna következtetések levonására, úgy véljük, kialakult bírói gyakorlat hiányában meglehetősen korai és alighanem kevés eredménnyel kecsegtető lenne abban állást foglalni, hogy a módosított Ptk szabályai megfelelnek-e céljuknak, illetőleg szükséges-e módosításuk, vagy kiegészítésük. Tanulmányunkban ezért csak olyan kérdések tárgyalására kívánunk szorítkozni, amelyeket a törvény és a hozzá fűzött miniszteri indokolás kevésbé pontos szövegezése vetett fel. Cikkünk ehhez képest *értelmezési kísérlet,* melynek helyességét az általános szerződési feltételekkel kapcsolatos jövőbeni gyakorlat lesz hivatva eldönteni.

2. Polgári Törvénykönyvünknek közismert az a szerkesztési koncepciója, amely a fogalommeghatározó szabályok megalkotását lehetőség szerint kerülni törekszik. Ez a felfogás természetesen helyeselhető az olyan jogintézmények vonatkozásában, amelyek tartalma és jelentése az elmélet és a gyakorlat számára egyaránt elfogadott. Problematikus lehet azonban e kodifikációs módszer a szabályozás szempontjából új, kidolgozott dogmatikai keretekkel még nem rendelkező jogintézményeknél: a legális definíció hiánya zavarólag hat nemcsak az elhatárolási kérdések eldöntésében, de az adott jogtétel tárgyi hatályának pontos megállapításában is. Az említett jogalkalmazási nehézségek az általános szerződési feltételek körében is felmerülnek. Ezért is látszik szükségesnek, hogy — mielőtt témánk érdemi tárgyalására térnénk — kísérletet tegyünk az általános szerződési feltételek fogalmának „de lege lata", a módosított Ptk 209. § szempontjából való meghatározására.

Véleményünk szerint általános szerződési feltételnek kell tekintenünk minden olyan, *jogi személy által a szerződéskötéskor használt, nem címzett, egyoldalúan kialakított tartalmú dokumentumot, amelynek az a rendeltetése, hogy az*

[2] Csak érintette a szabályozás mikéntjét *Benedek* Károly: Jogalkotási feladatok a polgári jog területén. JK. 1972. 8. 347. old. A téma átfogó feldolgozását ld. *Harmathy* Attila: A vállalatok egyoldalúan kialakított szerződési feltételei (Kézirat, MTA ÁJI. 1976.) c. kodifikációs tanulmányában. Nem foglalkozott ugyanakkor az általános szerződési feltételekkel *Csanádi* György: Észrevételek a Polgári Törvénykönyv módosításának tervezetéhez (MJ. 1977. 8. és 9. sz.) c. munkája.

[3] Az új rendelkezések puszta ismertetésén túlmenően is érinti témánkat *Szilbereky* Jenő: Megjegyzések a Polgári Törvénykönyv módosításához. MJ. 1977. 11. 966—980. old., *Petrik Ferenc:* A törvényszerkesztő dilemmái. III. rész, MJ. 1978. 3. 221—237. old., *Baranyai* János: A polgári törvénykönyv módosításáról. JK. 1978. 9. 517—525. old., valamint *Sárközy:* Népgazdaság, i. m. JK. 1979. 1. 9—20. old.

[4] Ld. különösen *Sárközy* Tamás bíráló megjegyzéseit (Népgazdaság, i. m.).

[5] A téma gyakorlati vonatkozásaihoz vö. *Pálfalvi* József: Az állami vállalatok szerződési szabadsága. JK. 1980. 2. sz. és *Szittyai* Antal: Jogalkalmazási viták a kohó- és gépiparban. MJ. 1980. 10. és 11. sz.

[6] Számos vállalat ajánlati feltételeiben pl. még ma is a korábbi, már nem hatályos jogszabályokra találni utalást. Elgondolkoztató ugyanakkor, hogy az NSZK-ban az általános üzleti feltételek szabályozásáról szóló 1976. évi törvény hatálybalépése után (1977. április 1.) a nagyvállalatok többsége rövid időn belül új ajánlati feltételekkel jelent meg a piacon, az ettől vonakodó kis- és középvállalatokat viszont a fogyasztóvédelmi szervezetek erőteljes fellépése kényszerítette ugyanerre. Így pl. a stuttgarti fogyasztóvédelmi központ 40 vállalatot figyelmeztetett, mert jogellenes feltételeket alkalmaztak: közülük 30 nyomban ki is fejtette készségét a kifogásolt nyomtatványok alkalmazásának megszüntetésére, a többi 10 ellen viszont — sikeres — bírósági eljárást kellett lefolytatni. Vö: *Hägele,* Joachim: Allgemeine Geschäftsbedingungen nach neuem Recht. 2. Aufl. Stuttgart-Bad Wörishofen, 1978. 88. old.

azt alkalmazó szervezet előre meg nem határozott számú jövőbeni szerződésének részévé váljék. Ebből a szempontból nincs jogi relevanciája a feltételek megjelenési formájának, írásmódjának, illetve terjedelmének.

A fenti definícióból is látható, hogy az általános szerződési feltételek legjellemzőbb vonása tartalmuk *egyoldalú* meghatározottsága. Ez a körülmény nézetünk szerint minden olyan esetben megvalósul, amikor a jogviszony tartalma nem az érdekelt felek tényleges alkujának, előzetes tárgyalásainak eredménye. A szerződő felek kölcsönös tárgyalásaival egyenértékűnek tekinthetjük azonban azt az esetet, amikor a standardizált feltételek megszerkesztését olyan szervek vagy bizottságok végzik el, amelyekben *valamenyi potenciális jövőbeni szerződő partner megfelelően képviselve van.*

Véleményünk szerint továbbá — a jogszabályi alakban kiadott szerződésmintáktól eltekintve, hiszen azok értelemszerűen nem általános szerződési feltételek — a jogi szabályozás szempontjából az is *közömbös, hogy az egyoldalúan kialakított tartalmú dokumentumot ki készítette.* A Ptk 209. § alapján tehát olyan standard feltételekkel szemben is helye van a szankciók alkalmazásának, amelyek megalkotója nem az azokat használó jogi személy, hanem annak felügyeleti, vagy érdekképviseleti szerve, illetve — tröszti vállalat esetében — a tröszt. A megtámadási kereset alperese viszont természetesen ebben az esetben is az a jogi személy lesz, amely a vitássá tett általános szerződési feltételeket *alkalmazza.*[7]

Megjegyezzük, hogy az általunk helyesnek tartott definíció elviekben nem zárná ki azon nyilatkozatok általános szerződési feltétellé minősítését — s ezáltal a 209. § alkalmazását — sem, amelyeket nem a szerződés megkötése, hanem pl. annak módosítása céljából küldenek meg a szerződő félnek. *E kiterjesztő értelmezésnek azonban a törvény kifejezett rendelkezése „de lege lata" útját állja.*

A teljesség kedvéért térünk ki csak arra, hogy a módosított Ptk 209. §-ának *szóhasználata elméleti szempontból nem kifogástalan.* Az „általános szerződési (üzleti) feltételek" ugyanis — mint erre a jogirodalomban már többször rámutattak[8] — a szerződésblanketták mellett csak egyik csoportját alkotják a *szabványosított szerződési feltételek* általános kategóriájának, így e kevéssé szabatos terminológia nem szerencsés.

[7] Ellentétes felfogás látszik kicsengni *Eörsi* Gyula: Kötelmi jog Általános Rész (Budapest, 1979.) c. egyetemi jegyzetéből. Ennek 108. oldalán ugyanis az olvasható, hogy a 209. § alapján indított perek alperesi pozíciójában az a jogi személy van, „amely az általános szerződési feltételt *készítette.*"

[8] Vö. *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Budapest, 1977. 95. old., *Takáts* Péter: Standardizált szerződések: megítélésük és állami ellenőrzésük a burzsoá jogban. Kézirat, MTA ÁJI. 1977. 9—14. old., *Sárándi* Imre: A gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolatait érintő főbb változások iránya. MJSZ. IX. Országos Munkaértekezlete. Budapest, 1979. 69. old.

II.

Általános érvényű, vagy fogyasztóvédelmi szabályozás?

3. Szabványosított szerződési feltételek alkalmazása a tömeges szerződési kapcsolatokban szükségszerű. A jogi szabályozásnak ezért reagálnia kell arra a *hatásra,* amelyet a szerződésminták kiterjedt használata a kontraktuális viszonyokban kivált. Ez mindenekelőtt abban áll, hogy a szerződő partnerek szerződési szabadsága jórészt a *szerződés megkötése, vagy meg nem kötése közötti választásra korlátozódik,* a jogviszony tartalmának tényleges befolyásolására csak kevés lehetőségük van. Ez a tény már önmagában megteremti annak elvont lehetőségét, hogy a leendő szerződés túlnyomóan az általános szerződési feltételeket, illetőleg szerződésblankettákat elkészítő, többnyire kedvezőbb piaci helyzetben levő fél érdekeit tükrözze. *Az egyoldalú érdekérvényesítés veszélye különösen a fogyasztói ügyletekben realizálódik:* a termelők és forgalmazók jelentős gazdasági és szakismereti fölénye gyakran vezet a diszpozitív szabályok indokolatlan félretételére, szerződő partnereikre nézve hátrányos kikötésnek a jogviszonyba való felvételére.[9] A standard szerződési feltételekkel való visszaélés lehetősége a „kereskedelmi" szférában ennél jóval csekélyebb: a szerződő felek erőviszonyának viszonylagos kiegyenlítettebbsége folytán általában van mód az alkura, a partnerek érdekeinek érvényrejuttatására. Ennek következménye azután az, hogy számos külföldi országban a szerződésminták szabályozását pusztán *fogyasztóvédelmi kérdésként kezelik, s a szabványszerződésekre vonatkozó különös szabályok hatálya nem terjed ki a gazdasági szféra jogi kapcsolataira.*[10]

4. Nézetünk szerint szocialista viszonyok

[9] A témához ld. *Harmathy* Attila: Változások a szerződések burzsoá elméletében, ÁJ. 1974. 4. 581. és köv. old. *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Budapest, 1975. 235. és köv. old., *Vékás:* i. m. 95—99. old., *Sárándi:* i. m. 76. old.

[10] A szabványosított szerződési feltételekre vonatkozó speciális jogi szabályozás kifejezetten fogyasztóvédelmi jelleggel jött létre Izraelben, Svédországban, Dániában és Angliában, sőt, az NSZK 1976. évi — egységes felfogást követő — általános üzleti feltételi törvényének 24. §-a is honorálja a kereskedelmi, illetve a fogyasztói szféra eltérő körülményeit. Hasonló eredményre vezet végül is a francia és az angolszász jogterületen uralkodó álláspont, az „adhéziós szerződés -koncepció" is, amely a szabványszerződések területén csak a felek jelentős piaci helyzetbeni különbsége esetén lát indokot a bírósági beavatkozás lehetővé tételére. Vö. *Hippel,* Eike: Der Schutz des Verbrauchers vor unlauteren Allgemeinen Geschäftsbedingungen in den EEG-Staaten, 41 RabelsZ (1977) 237. sköv. old., *Deutch,* Sinai: Unfair Contracts. The Doctrine of Unconscionability. Lexington-Toronto, 1977. 125—134. old., *Berlioz,* Georges: Le contrat d'adhésion. Paris, 1973. 41. és 43. pont, 27—28. old., illetve *Vékás* Lajos: Fogyasztóvédelem Svédországban. JK. 1978. 11. 707—713. old. és *Takáts* Péter: Törvény az NSZK-ban az általános üzleti feltételekről. JK. 1978. 12. 787—790. old.

között is indokolt lehet különbséget tenni a szabványosított szerződési feltételek alkalmazási területeit tekintve a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogviszonyai és a gazdálkodó szervezeteknek a magánszemélyekkel, fogyasztókkal megkötött szerződései között, mivel a szerződésminták — mint láttuk: alapvetően egységes — problematikájának elemei e két körben *eltérő súllyal jelentkeznek.*

A gazdálkodó szervezetek szférájában a szerződések tárgyértéke nem ritkán milliós nagyságrendű, a kooperáció népgazdasági jelentősége kiemelkedő, viszont az egyes vállalatok szerződéskötései kevésbé tömegesek, létrejöttük általában nem igényel rögtönös megfontolást, szakértő apparátusa folytán pedig mindkét partner képes a piaci viszonyok megfelelő áttekintésére, s — elviekben — érdekei megfelelő védelmére: nagyjából hasonló piaci helyzetű gazdálkodó szervezetek között még az egyébként standard feltételeken is lehetséges alku. Szabályozást igényel ugyanakkor az általános szerződési feltételek alkalmazásával összefüggő számos *technikai kérdés* (pl. az ajánlat-elfogadás mechanizmusa, a szállító széles körben ismert tartalmú feltételei utólagos megküldésének hatása a jogviszonyra stb.), gazdasági jellegű intézkedések szükségesek a kereslettúlsúly és a gazdaságszerkezeti torzulások nem kívánatos következményeinek *kiegyensúlyozására, általában a gazdasági erőfölény kialakulásának megelőzésére.* Az ide vonható rendelkezések kialakítása során figyelembe kell venni azt is, hogy azoknak elsősorban a *jogviszony zavartalan lebonyolódását indokolt célba venniük,* nem pedig a rendellenes kapcsolat felszámolását: népgazdaságunk jelen körülményei között, amikor a többcsatornás áruforgalom rendszere még nem bontakozott ki széles körben, a fedezeti ügylet lehetőségei meglehetősen szűkösek.

Az előbbiekhez képest a *fogyasztói szféra* kapcsolatait a kis tárgyértékű ügyletek tömegessége jellemzi, a magánszemélyekkel szembenálló, nem ritkán *monopolisztikus* pozíciójú nagyvállalatok *szakismereti (jogi technikai) fölénye ugyanakkor szembetűnő.* Megítélésünk szerint az egyoldalú kikötések alkalmazásának veszélye ebben a körben jelentősebb mértékű, s a fogyasztók szervezetlensége, heterogenitása a megfelelő érdekvédelem esélyeit is csökkenti. Az e körben alkalmazott általános szerződési feltételek kívánatos jogi szabályozásának ennek megfelelően *részletesebbnek* kell lennie, pontosan körül kell határolnia a vállalat *tájékoztatási kötelezettségeit,* a szankciók megállapításánál pedig kevésbé kell tekintettel lennie az üzleti szempontokra: ennek megfelelően nagyobb mértékben lehet élni az *érvénytelenség* eszközével, s indokolt lehet a szerződésminták *absztrakt jellegű, az egyedi jogvitától független ellenőrzésének kiépítése is.* Itt jegyezzük meg, hogy a fogyasztóvédelmi jellegű szabályozásnak célszerű arra is figyelemmel lennie, hogy szerződésblankettákat nemcsak a szolgáltató szektorban működő gazdálkodó szervezetek alkalmazhatnak, hanem esetenként *magánszemélyek (kisiparosok, kiskereskedők stb.) is.*

Az elmondottakból következik, hogy az általános szerződési feltételekre vonatkozó speciális jogi rendelkezések megalkotásakor a törvényhozónak elsőként abban kellett állást foglalnia, hogy a sajátos szabályozást csak a *fogyasztói ügyletek* körére nézve célszerű-e kialakítani, avagy *általános jelleggel,* a szükséghez képest ezen belül véve figyelembe a két szféra eltérő viszonyait.

5. A módosított Ptk. 209. §-ának megoldása az *egységes szabályozás alternatíváját választotta.* Kevésbé egyértelmű azonban a koncepció megvalósításának sikere, jogirodalmunk is szóvá tette ezzel kapcsolatban a konstrukció *differenciálatlanságát, „defenzív", fogyasztóvédelmi jellegét.*[11] A módosított Ptk miniszteri indokolása nem is említi pl. a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződési kapcsolataiban alkalmazott szerződésminták problémáit, részletesen elemzi ellenben a jelentős gazdasági és szakismereti fölényben, esetleg monopolhelyzetben levő vállalatoknak a fogyasztókkal való tömeges forgalmában használt egyoldalú kikötéseket, kiemelve, hogy „az ilyen eljárással szemben a szolgáltatásra rászoruló állampolgárok és jogi személyek védelmét biztosítani kell."

Hasonlóképpen a fogyasztóvédelmi szempontok hangsúlyozására mutat a 209. § jogi konstrukciója, mivel mind az (1) és (2) bekezdésében említett, a szerződésmintákat illető közérdekű, *korrektív bírói felülvizsgálat,* mind pedig az egyes szabványszerződésekre vonatkozó, a (3) bekezdésben meghatározott *megtámadási jog* tipikusan defenzív eszközök, amelyek az általános szerződési feltételek tartalmának kialakítását csak *közvetve befolyásolják.* Alkalmazásuk feltétele az, hogy a szerződési feltételeket, illetőleg a szerződést az arra feljogosított jogalanyok a bíróság előtt vitássá tegyék, s csak a keresetnek helytadó ítéletnek lehet a vállalatok piaci magatartását ténylegesen befolyásoló *visszahatása.*

Ez a kodifikációs megoldás a fogyasztói ügyleteket szem előtt tartva elvileg kielégítő lehet, viszont — figyelemmel a *4.* pontban mondottakra is — nem mindenben tükrözi a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseinek szabályozási igényeit. Mint arra már utaltunk, elsősorban *a szerződések általános feltételek útján való megkötése,* illetőleg a törvényben megállapított kritériumoknak meg nem felelő szabványszerződéseknek a jogviszony fenntartását célzó *korrekciója* szorult volna részle-

[11] Vö: *Sárközy:* Népgazdaság, i. m. 13. old. Figyelemreméltó az is, hogy *Sólyom* László a 209. § (1) bekezdésén alapuló „közrendi" megtámadási jogot az általa javaslatba hozott környezetvédelmi populáris akció *„fogyasztóvédelmi* testvérének" nevezi. Ld. Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban. JK. 1978. 11. 677. old.

tes, a vállalati magatartást közvetlenül befolyásoló szabályozásra, mint az a szállítási és vállalkozási szerződések tartalmát illetően a módosított Ptk-ban, illetve a 7/1978. (II. 1.) MT sz. rendeletben meg is történt. A rendezés vázolt hézagai folytán a bíróságok alighanem igen gyakran választják majd a gazdálkodó szervezetek egymás közötti pereiben a 209. § (3) bekezdése folytán érvénytelen szerződésnek a 237. § (2) bekezdés második mondata alapján való érvényessé nyilvánítását. A miniszteri indokolás szövege mellett tehát a 209. § konstrukciója is azt sugallja, hogy a törvényhozó — az egységes szabályozás keretein belül — elsősorban a gazdálkodó szervezetek és a magánszemélyek egymás közötti standard szerződési kapcsolataira volt tekintettel. (Más kérdés ugyanakkor, hogy a hatályos szabályozás még a fogyasztóvédelem oldaláról nézve sem látszik teljesnek: mint arra másutt rámutathattunk,[11/a] a szerződéskötés általános szabályai nem mindenben alkalmazhatók a szabványszerződések területén, s a megtámadási jog gyakorlati sikerességével kapcsolatban is aggályokat kelt II. Ptké. 5. § (1) bekezdésében említett szervek nem kifejezetten fogyasztóvédelmi profilja, illetve az a megállapítás, amely szerint a magánszemélyek esetében a perküszöb a kb. 1000 Ft-os tárgyértékre tehető, hiszen a fogyasztói ügyletek többségének anyagi kihatása ennél kevesebbnek tűnik.[12]

A megoldás magánfogyasztó-centrikussága a jogirodalomban nem egészen alaptalan kételyt támasztott a 209. § hatályának terjedelmét illetően. Olyan álláspont is felmerült, hogy „a jogalkotó ennek a jogintézménynek a bevezetésével a gyengébb fél védelméről akart gondoskodni. A tulajdoni formák egyenlősége és a különböző tulajdoni formák körébe tartozó gazdálkodó szervezetek gazdasági kapcsolataikban való egyenlősége *kizárttá teszi, hogy az általános szerződési feltételek jogi személyek egymás közötti gazdasági szerződéseire vonatkozzanak.*"[13]

Úgy véljük, az idézett elméleti felfogással semmiképpen sem lehet egyetérteni, annak ellenére, hogy az végső fokon jól tükrözi a 209. § által adott szabályozás *koncepcionális problémáit.* Az említett értelmezés egyrészt *ellentétben áll a törvény szövegével,* mivel abból a mondott korlátozás nem olvasható ki: a 209. § csak az általános szerződési feltételek *alkalmazóját* nevesíti (jogi személy), a lehetséges partnerek körét pedig nem határozza meg. Ebből természetszerűleg következik, hogy az általános szerződési feltételek címzettje *bárki* lehet, így gazdálkodó szervezet, egyéb jogi személy is. Ellenkezne másrészt a hivatkozott álláspont elfogadása a *gazdasági forgalom realitásaival.* Egyáltalán nem elképzelhetetlen ugyanis, sőt nagyon is gyakori, hogy a gazdálkodó szervezetek egymás közötti szerződéseinek feltételei ilyen módon kerüljenek megállapításra; az idézett felfogás maga is kénytelen elismerni, hogy a nagyvállalatok szerződésblankettái, illetőleg a fogyasztói szférában használatos általános szerződési feltételek között *nincs lényegi különbség.*[14]

6. Az általános szerződési feltételekre vonatkozó hatályos hazai szabályozás tehát *egységes jellegű: a 209. § hatálya egyaránt kiterjed a jogi személyek egymás közötti, illetve a magánszemélyekkel létrejövő szerződési kapcsolataira.* A törvényhozó a jogintézményt mindössze egy vonatkozásban látszik korlátozni: rendelkezései — nehezen érthetően — *nem terjednek ki a magánszemélyek által használt szerződésmintákra.* Ez a megszorítás természetszerűleg indokolható ugyan azzal, hogy az esetek döntő többségében a blanketták alkalmazója jogi személy, de aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a gyakorlatnak a jövőben számottevő problémát okozhatnak a magánkisiparosok, nyelvtanárok stb. általános feltételei.[15]

A 209. § hatálya alá nem tartozó — magánszemély által használt — általános szerződési feltételek is tartalmazhatnak indokolatlan egyoldalú előnyt. Kérdéses lehet ilyenkor, hogy *milyen szabályok szerint kell a bíróságnak a perbevitt jogviszonyt megítélnie?*

Véleményünk szerint a módosított Ptk 209. §-a *analógia alapján még szubszidiárius megoldásként sem hívható fel.* Az ellenkező álláspont ugyanis nyilvánvalóan ellentétben állana a törvény kifejezett rendelkezésével és nem kívánatos jogbizonytalansághoz vezethetne, még akkor is, ha figyelemmel vagyunk arra, hogy az ilyen peres ügyek meglehetősen ritkák, s egyáltalán nem tipikusak. A bíróságnak a jogvitát elsősorban a Ptk *kogens szabályai* — végső fokon az *alapelvek* — alapján kell megkísérelnie eldönteni,[16] ha pedig erre nem lenne mód, a méltánytalan kikötést a szerződésnek *az általános szerződési feltételeket alkalmazó fél terhére való értelmezésével* is ki lehet a jogviszonyból küszöbölni. Ennek feltétele viszont az, hogy a vitatott klauzula legalábbis kétséges értelmű legyen.[17] Az említett módszerek a Ptk

[11/a] Vö. *Takáts* Péter: Fogyasztói szabványszerződések létrejötte és az együttműködési kötelezettség. JK. 1980. 4. sz.

[12] Vö: *Gáspárdy* László: Konfliktushelyzetek a polgári jogi viszonyokban. GJ. 1979. 1—2. 299. old.

[13] *Szászkó* Judit: A jogszabály és a gyakorlat szembesítése a mezőgazdasági termékértékesítési szerződés néhány kérdésében. MJSZ Értekezések, Budapest, 1979. 104. old.

[14] Vö. *Szászkó:* i. m. 103. old. Megjegyzendő, hogy a 209. § eddigi gyakorlatában csaknem kizárólag vállalatok közötti jogviták fordultak elő.

[15] Az ítélkezési gyakorlatból csak egy esetre utalunk, amely egy nyelvtanár „általános szerződési feltételeivel" volt kapcsolatos: Pécsi jb. 11.P 23.015/1978. sz. és Pécsi mb. Pf. 2. 20.113/1979. sz.

[16] Az 1977. évi Ptk módosítást megelőző bírói gyakorlatból ld. pl. BH. 6728/1970. sz., 7263/1972. sz., 70/1973. sz., 113/1974. sz., 215/1974. sz., 234/1975. sz. Az együttműködési kötelezettséget hívta fel: BH. 6184/1967. és 6566/1970. sz.

[17] Ld. pl. BH. 3063/1962. sz., 4481/1965. sz., 4834/1966. sz., 5532/1967. sz., 5716/1968. sz., 5962/1969. sz., 6912/1971. sz., 7168 és 7266/1972. sz.

reformját megelőző bírói gyakorlatban is felfedezhetők, s tendenciájuk az új szabályozás hatálya alatt minden bizonnyal éreztetni fogja hatását.[18]

III.

Az üzletszabályzatok „immunitása"?

7. Mint azt a fentiekben láttuk, a Ptk 209. § hatályát a jogalkotó csak egy vonatkozásban korlátozta *kifejezetten:* a szabályozás nem terjed ki a *magánszemélyek* általános szerződési feltételeire. Az említett törvényszakasz alkalmazási területeit illetően ugyanakkor a Ptk módosításáról és egységes szövegéről szóló 1977. évi IV. tv. miniszteri indokolása egy további megszorítást is tartalmaz. Eszerint: *„nem állapítható meg az indokolatlan egyoldalú előny olyan általános szerződési feltételek esetében, mely megfelel a központi állami szerv által kellő formában jóváhagyott szabályzatnak (pl. pénzintézeti szabályzat, állami biztosító szabályzata).*" Az indoklás idézett mondata a 209. § hatályát — bár indirekt módszerrel — jelentős mértékben korlátozza, éspedig a példákból kitűnőleg a szerződésminták alkalmazásának „par excellence" területein: a kölcsön- és a biztosítási szerződések jogában.

Úgy véljük, az üzletszabályzatok és az azoknak megfelelő általános szerződési feltételek „immunitása" deklarálásának, ezzel együtt pedig a 209. § tárgyi hatálya korlátozásának formailag *nem a legmegfelelőbb módját választotta a jogalkotó:* egy ilyen jelentős tételt nem a jogforrási erővel nem rendelkező miniszteri indokolásban, hanem legalábbis az 1978. évi 2. tvrben kellet volna kimondani. Az Indokolás idézett mondata azonban láthatólag nemcsak alaki szempontból kifogásolható: az irodalomban már több *bíráló vélemény is elhangzott e megszorítás létjogosultságát illetően.*[19]

8. Véleményünk szerint — bár erről a miniszteri indokolás hivatkozott, sajnálatosan szűkszavú, homályos szövege hallgat — a pénzintézetek, illetve az Állami Biztosító szabályzatainak és az azoknak megfelelő általános szerződési feltételeknek a 209. §-ban meghatározott bírói felülvizsgálat alól való mentessége *nem jogi dogmatikai megfontolásokra vezethető vissza.* Az említett dokumentumok ugyanis — szemben pl. a fuvarozási, a postai, illetve a közszolgáltatási szerződések részletes feltételeit megállapító, minisztertanácsi, illetőleg miniszteri rendeletek mellékleteiként kiadott, tartalmilag is jogszabályi jellegű szabályzatokkal[20] — *nem jogforrások,* a kötelező erejük is csak a szerződő fél tényleges, vagy legalábbis vélelmezett *konszenzusán* alapul.[21] Közzétételük ehhez képest vállalati belső utasítás, illetve — a Magyar Nemzeti Bank Üzletszabályzata esetében — MNB tájékoztató formájában történt meg.[22]

A Magyar Nemzeti Bank, az Országos Takarékpénztár és az Állami Biztosító szabályzatait *a pénzügyminiszter hagyja jóvá.*[23] Erre azért van szükség, hogy a monopolhelyzetben levő, a lakosság széles tömegeivel szerződési kapcsolatban álló pénzintézetek szempontjait a társadalmi érdekkel összhangba hozzák, s a kiemelt pozícióból adódó egyoldalú érdekérvényesítési lehetőségekkel szemben *a szerződő feleket megvédjék:* nem célja a pénzügyminiszteri jóváhagyásnak, hogy az üzletszabályzatot — burkolt formában — jogforrási rangra emelje, illetve normatív erővel ruházza fel.[24]

Ebből következik, hogy a 209. § hatályának szűkítése *jogpolitikai megfontolások eredménye.* A törvényhozó egyfelől nyilvánvalóan nem tartotta volna kívánatosnak, hogy adott esetben két, vagy több országos főhatóság — a szerződésminta jóváhagyását eszközlő, illetve az azt a 209. § (1) bekezdése alapján megtámadó miniszter — némi ágazati elfogultsággal is tetézett vitájának fóruma a bíróság legyen. Valószínű másfelől, hogy a jogalkotó hivatkozott álláspontja az általános szerződési feltételek ellenőrzésében bekövetkezhető *párhuzamosságok kiküszöbölését is célozta.* Jól látható ugyanis, hogy az üzletszabályzatok előzetes miniszteri jóváhagyása *ugyanazt a célt — a szerződő fél védelmét — elvileg hatékonyabban szolgálja,* mint a Ptk 209. §-ában szabályozott bírói kontroll, mivel általános és preventív jellegű, míg a bírói felülvizsgálat mindig utólagos és eseti. (Más kérdés, hogy a tapasztalatok szerint a szabály-

[18] A bírói gyakorlat részletes áttekintését ld. *Harmathy:* Feltételek, i. m. 23—30. old.

[19] Vö: *Sólyom:* i. m. 681. old. 56. jz., *Sárközy:* Népgazdaság, i. m. 20. old. és *Sárándi:* i. m. 77. old.

[20] Ld. pl. 3/1960. (V. 13.) KPM sz. rend. a Vasúti Árufuvarozás Szabályzatának közzétételéről, 26/1960. (V. 21.) Korm. sz. rend. a Gépjárműfuvarozási Szabályzatról, 1/1957. (IV. 20.) KPM. sz. rend. a Hajózási Árufuvarozási Szabályzat közzétételéről, 22/1965. (XI. 14.) Korm. sz. rend. a Légifuvarozás Szabályzatának kihirdetéséről, 10/1971. (XII. 16.) KPM sz. rend. a Hajózási Személy- és Poggyászfuvarozási Szabályzat kiadásáról, 5/1958. (IX. 24.) KPM sz. rend. az Előfizetői Távgépíró Szabályzat kiadásáról, 1/1966. (V. 15.) KPM sz. rend. a Postaszabályzat kiadásáról, 6/1968. (VI. 4.) KPM sz. rend. a Távírószabályzat kiadásáról, 5/1969. (VII. 12.) KPM sz. rend. a Távbeszélőszabályzat kiadásáról, 7/1973. (XII. 27.) KPM sz. rend. a Rádió- és Televíziószabályzat kiadásáról, 11/1976. (XI. 11.) KPM sz. rend. melléklete, „A hírlapterjesztés szerződési feltételei", 4/1971. (VI. 5.) NIM sz. rend. a Villamosenergia Közszolgáltatási Szabályzatról, 1/1977. (IV. 6.) NIM sz. rend. a Gázenergia Közszolgáltatási Szabályzat közzétételéről.

[21] Vö. pl. *Nagy* Miklós: A biztosítási szabályzatokról. BSZ. 1973. 11—12. 435. old. *Meznerics* Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Budapest, 1977. 445. old., *Takáts* Péter: A biztosítási szabályzatok és feltételek sajátosságai a polgári jogban. BSz., 1980. 1. sz. 16—17. old. Ellenkező felfogást látszik képviselni *Sárándi:* i. m. 69. old.

[22] 405/1976. MNB sz. tájékoztató a Magyar Nemzeti Bank Üzletszabályzatáról (PK. 1976. 14. sz.).

[23] 1967. évi 36. tvr. 8. § (2) bek., 29/1972. (X. 10.) PM sz. rend. 6. §, 1960. évi 11. tvr. 68. § (1) bek.

[24] Vö. *Nagy:* i. m. 438. old.

zatok pénzügyminiszteri jóváhagyása meglehetősen formális jellegű, emiatt a szerződő felek védelme szempontjából nem funkcionál kellőképpen.[25])

A módosított Ptk 209. §-ához fűzött miniszteri indokolás a szerződésmintáknak a bírói felülvizsgálattal szembeni „immunitását" a központi állami szerv által *kellő formában* eszközölt jóváhagyásához köti, anélkül azonban, hogy ezt az alaki feltételt közelebbről meghatározná. Nézetünk szerint az említett követelményt csak akkor lehet megvalósultnak tekinteni, ha a jóváhagyás — az üzletszabályzat *tartalmából is kitűnően — az azt alkalmazó gazdálkodó szervezet tevékenységi köre szerint illetékes minisztertől, vagy országos hatáskörű államigazgatási szerv vezetőjétől származik és a szabályzatot hivatalos tárcaközlönyben teljes egészében közzéteszik.* Ennek alapján tehát a bírói kontroll tekintetében „védettnek" minősíthetjük pl. a Villamosenergia Közszolgáltatási Szabályzat mellékletében közzétett szerződésmintákat is.

Az említett értelmezés — bár olyan elemeket is tartalmaz, amelyekre a 209. §-hoz fűzött miniszteri indokolás kifejezetten nem utal — feltétlenül összhangban látszik lenni a törvényhozó felfogásával. Aligha szolgálná ugyanis a jogbiztonságot, ha bármely vállalat „szabályzat" elnevezésű szerződési feltétele már azon az alapon mentesülhetne a bírói felülvizsgálat alól, hogy azt — a vállalat favorizálásában esetleg érdekelt — valamely főhatóság egy tisztviselője jóváhagyólag ellenjegyezte, vagy pecsétjével ellátta. Úgy véljük, a kontrollal szembeni „immunitás" csak a valóban komoly szakmai előkészítés után magas szintű jóváhagyásban részesített s megfelelően kihirdetett üzletszabályzatokra, valamint ezekkel megegyező tartalmú általános szerződési feltételekre vonatkozhat.

9. Az előzőekben már volt szó arról, hogy a központi állami szerv által kellő formában jóváhagyott üzletszabályzatoknak megfelelő általános szerződési feltételek kivonása a 209. § hatálya alól csak *jogpolitikai megfontolásokkal magyarázható.* Mint láttuk, ezek a szerződésminták sem különböznek jogi természetükre nézve az egyéb általános szerződési feltételektől: előzetes államigazgatási ellenőrzésüket azonban a törvényhozó a szerződő fél védelme szempontjából láthatólag *önmagában is elegendőnek tartotta.*

Úgy véljük mindenesetre, hogy a bírói felülvizsgálat szűkítésének indokai egyben az említett *„immunitás" terjedelmét is behatárolják.* A vázolt speciális megfontolások csak a *jogintézmény általános céljának, a szerződő fél védelméhez fűződő érdeknek alávetve érvényesülhetnek.* A jogalkotó maga is kifejti a 209. §-hoz fűzött miniszteri indokolás egy más helyén: „a szolgáltatásokra rászoruló állampolgárok és jogi személyek védelmét biztosítani kell." Ebből viszont önként következik, hogy a 209. § hatályának korlátozását eredményező tételt legalábbis szűken kell értelmeznünk. Véleményünk szerint ezért nem lehet érdektelen közelebbről is megvizsgálni azt, hogy az üzletszabályzatoknak megfelelő általános szerződési feltételek vázolt mentessége valóban minden — a 209. §-on alapuló — bírósági beavatkozási lehetőségre vonatkozik-e.

A módosított Polgári Törvénykönyv 209. §-a — mint láttuk — *két önálló jogintézményt tartalmaz:* az (1) bekezdés az általános szerződési feltételek absztrakt jellegű, közérdekű „korrektiv" kontrolljáról rendelkezik, a (3) bekezdés ugyanakkor az általános szerződési feltételek alapján létrejött egyes szabványszerződések indokolatlan egyoldalú előnyt biztosító kikötéseinek megtámadását teszi lehetővé. Az, hogy a Ptk-novella idézett miniszteri indokolása csak a „központi állami szerv által kellő formában jóváhagyott szabályzatnak" megfelelő *általános szerződési feltételekről* szól, véleményünk szerint — az említett szűk értelmezésben — arra látszik utalni, hogy a jogalkotó a Magyar Nemzeti Bank, az OTP, illetve az Állami Biztosító üzletszabályzataival egyező tartalmú szerződésmintákkal kapcsolatban *csak a 209. § (1) bekezdésében szabályozott általános jellegű, közérdekű keresetre foganatosítható korrektív bírói felülvizsgálatot kívánta kizárni,* de a szerződő felet (és a Pp 2/A §-ra tekintettel az ügyészt) a már létrejött szabványszerződések egyedi megtámadásától már nem kívánta megfosztani. Felvethető tehát, hogy *a 209. § (3) bekezdése alapján valamennyi, általános szerződési feltételek alkalmazásával létrejött szerződés kivétel nélkül megtámadható.*

Úgy véljük, a jogalkotó szándékának ilyen értelmezését más megfontolások is alátámasztják. Többször utaltunk már arra, hogy az üzletszabályzatoknak megfelelő általános feltételek csak azon az alapon mentesülhetnek a 209. § hatálya alól, hogy tartalmuk preventív jellegű, magas szintű felülvizsgálatát a törvényhozó a szerződő felek érdekének megfelelőbbnek minősítette, s annak a kontroll más formáival való esetleges konfliktusát nem tartotta kívánatosnak. A preventív államigazgatási kontroll azonban — természeténél fogva — *csak az ugyancsak absztrakt jellegű, korrektív bírói kontrolllal konkurrálhat,* az egyes szabványszerződések eseti megtámadásával azonban nem, mivel a bírói felülvizsgálat kritériumai itt — az azonos szóhangzat, az „indokolatlan egyoldalú előny" ellenére — eltérőek. Nem kétséges ugyanis, hogy az egyes állami és társadalmi szervek által gyakorolható közérdekű megtámadási kereset csak akkor vezethet eredményre, ha az általános szerződési feltételek tartalma *általában, a tipikus szerződő partnerek széles körét szem előtt tartva biztosít a jogi személynek indokolatlan egyoldalú előnyt.* Ehhez képest a szerződő fél az általános szerződési feltételek alapján létrejött szerződést már akkor is sikerrel megtámadhatja, ha annak valamely — más körülmények kö-

[25] Vö. pl. A biztosítási szabályzatok jogászszövetségi vitája, BSZ. 1974. 3. 100—102. old.

zött esetleg „ártatlan" — kikötése *a konkrét esetben eredményezi azt.*[26]

10. Ha viszont a Ptk 209. § (3) bekezdése alapján elvileg valamennyi, jogi személy általános szerződési feltételei szerint létrejött szerződés megtámadható tekintet nélkül arra, hogy a vitatott kikötést esetleg a központi állami szerv által jóváhagyott üzletszabályzat is tartalmazta, röviden azt is meg kell vizsgálnunk, hogy a szerződésminta előzetes államigazgatási jóváhagyása bírói gyakorlatunkban *nem akadálya-e az érvénytelenség kimondásának.*

Azt, hogy egy államigazgatási jogi szempontból megengedett magatartás a polgári jog nézőpontjából jogellenesnek is minősülhet, a *konkrét hatósági engedéllyel* végzett tevékenységeket illetően bírói gyakorlatunk már régen elismerte, pl. a Balatonra való kilátás elzárásával összefüggésben indult perekben.[27] Nem volt azonban ilyen egyértelmű az általános jellegű állami jóváhagyás bírói felülmérlegelésének kérdése. Egy korábbi, közzétett döntés ugyanis e tekintetben bizonyos fokú immunitást látszik sugallni, a bíróság *a rendeleti formában jóváhagyott Általános Feltételeknek a Ptk-ba ütköző, vitatott kikötését annak méltánytalansága ellenére is alkalmazta, viszont információink szerint szignalizációra került sor.*[28]

Úgy véljük, a hivatkozott eseti döntést több szempontból sem tekinthetjük ma már feltétlenül irányadónak. Felvethető mindenekelőtt, hogy rendelettel jóváhagyott szerződési feltételekről volt szó, amelyek *jogi természete* a nem jogforrási alakban kibocsátott szerződésmintákétól *eltér,* de gyengíti a bírósági állásfoglalás érvényét az is, hogy 1963-ban, a jelenlegitől számottevően *különböző gazdaságirányítási rendszer* körülményei között született. A magunk részéről ezért inkább ahhoz az elméleti felfogáshoz csatlakozunk, amelynek értelmében a központi államigazgatási szervtől származó jóváhagyás csak *megdönthető vélelmet* alapít arra nézve, hogy a blanketta nem tartalmaz indokolatlan egyoldalú előnyt, tehát a jóváhagyás az ilyen általános szerződési feltételek szerint megkötött szerződés megtámadását *nem akadályozza.*[29] Ugyanilyen álláspont érvényesül egyébként — a tőkésországok gyakorlatán túl — több külföldi szocialista országban is.[30]

IV.

Befejezés helyett

11. Mint arra korábban utaltunk, cikkünket problémafelvetésnek szánjuk. A 209. §-al kapcsolatos, napjainkban kibontakozó bírói gyakorlat lesz hivatva elméleti fejtegetéseink helyességét — vagy akár helytelenségét — igazolni: az azonban már most bizonyosnak látszik, hogy az általános szerződési feltételek hatályos jogi szabályozása nem minden tekintetben mentes az elméleti kifogásoktól, s nem egy homályos, többféleképpen is értelmezhető tételt tartalmaz. A kétségek eloszlatása, a vitás pontokat illető egyértelmű állásfoglalás tehát mindenképpen aktuális feladat.

Takáts Péter

[26] Vö: *Sárközy:* Népgazdaság, i.m. 20. old.

[27] Helyeslőleg *Eörsi* Gyula: A polgári jogi kártérítési felelősség kézikönyve. Budapest, 1966. Vö. még *Sólyom* László: Környezetvédelem és polgári jog. Bp. 1980. 34—41. old.

[28] Budapesti Fővárosi Bíróság 56. Pf. 31670/1963. sz. BH 3767/1963. sz. Vö. *Harmathy:* Feltételek, i. m. 29. old.

[29] Vö: *Sárközy:* Népgazdaság, i. m. 20. old.

[30] Kifejezetten is lehetővé teszi az állami szervek által jóváhagyott általános feltételek bírói felülmérlegelését az 1978. évi *jugoszláv* kötelmi törvény 143. § (1) bekezdése, de ilyen értelmű *lengyel* bírói gyakorlatról is tudunk. Vö. *Letowska,* Ewa—*Soltysinkski,* Stanislaw—*Trojanek,* Jacek—*Zulawska,* Czeslawa: Die Problematik der Verbraucherschutzes in der Volksrepublik Polen. Zeitschrift für Verbraucherpolitik, 1978. 1. 59. old.

Az adás-vétel néhány dogmatikai kérdése a német BGB-ben

1. Bevezető áttekintés. Az adás-vétel német szabályainak áttekintését és a magyar szabályozással történő összevetését több szempont is indokolja.[1] A német jog maradandóan befolyásolta a magyar magánjog kialakulását és fejlődését. Maradandó hatásról kell beszélnünk, mert nemcsak az első világháború előtti két magyar polgári törvénykönyv tervezete és az 1928-as magánjogi törvényjavaslat mutat erős német vonásokat (különösen az első kettő), hanem jelenleg hatályos polgári törvénykönyvünk dogmatikáján, fogalomalkotásán és probléma megközelítésén is kimutathatók német vonások. Ugyanakkor a magyar vállalatok nem ritkán kötnek ki külkereskedelmi szerződéseikben német jogot. Ez a „népszerűség" elsősorban abból adó-

[1] Az adás-vétellel kapcsolatos német joganyag alább következő, rövid összefoglalása — kísérlet képpen — eredetileg tanulmányi célokra készült, ami a cikk szerkezetét, tartalmát és terjedelmét egyaránt meghatározta. Ez eredményezte azt is, hogy néhány helyen az adás-vétel csak ürügyül szolgál általánosabb jelentőségű kérdések kifejtésére, illetve, hogy bizonyos részletproblémákkal a cikk nem foglalkozik. Úgy gondolom azonban, hogy az anyag itt történő közzététele, még ha többek számára ismert kérdésekről lesz is szó, nem haszontalan.

dik, hogy — összefüggésben a fent elmondottakkal — a magyar jogász számára a német jog viszonylag jól áttekinthető és könnyen érthető.

A *német polgári törvénykönyv* (BGB), amely az NSZK-ban ma is hatályban van, több évtizedes előkészítő munka és igen heves viták után 1896-ban emelkedett törvényerőre és négy évvel később, 1900-ban lépett hatályba. A BGB létrejöttét megelőzte a *kereskedelmi törvény* (HGB) megalkotása, amelyet a magyar törvényhozás néhány fejezetétől eltekintve szinte szórul szóra lefordítva iktatott törvénybe, 1875-ben. A BGB és az ennek megalkotásával egyidőben átdolgozott HGB az általános és a különös viszonyában van egymással, a kereskedelmi élet jogviszonyairól, így pl. a kereskedelmi társaságokról, a kereskedelmi ügyletekről és ezen belül az ún. kereskedelmi vételről is a HGB rendelkezik, de csak speciális részletszabályok erejéig, az általános rendelkezéseket a BGB tartalmazza, ami azt jelenti, hogy kereskedelmi vétel esetén olyan kérdésekben, amelyekről a HGB nem szól, a BGB szabályait kell alkalmazni.

A BGB hatálybalépésének időpontját a korabeli német jogtudományban sokan jelképesnek tekintve a kódexet mintegy a huszadik század nagy törvénykönyveként ünnepelték. Valójában a BGB sokkal inkább egy lezáruló korszak, a XIX. század gyermeke volt, világosan tükrözve mindazt az ellentmondást és visszásságot, amely a századforduló német társadalmát jellemezte. Nem feladatunk itt a törvény értékelése, ennek egyébként óriási, részben nálunk is hozzáférhető irodalma van.[2] Mindenesetre tény, hogy a polgári jogászok számára a BGB afféle „Prügelknabe", amin — okkal, ok nélkül — el szokás verni a port. Az alábbiak megértése céljából mégis szükséges egyetlen megjegyzés. Jóllehet messze nem ez a törvény legnagyobb problémája, de utalni kell arra, hogy a törvény szerkesztőinek többnyire joggal róják fel a szöveg rendkívüli *elvontságát, bonyolultságát,* ami a kódexet nem jogászok számára jóformán érthetetlenné teszi. Stendhalról tudjuk, hogy naponta elolvasott egy-két szakaszt a code civile-ből, mert élvezte a törvény világos, szabatos és célratörően egyszerű megfogalmazását, nem valószínű viszont, hogy az irodalomtörténetnek egy német íróról a BGB-vel kapcsolatban valaha is alkalma lesz egy ilyen adalék feljegyzésére. A bonyolultságot csak fokozza a törvény különböző helyeire történő számtalan oda- és visszautalás, az egyes részeket gyakran sok száz paragrafus választja el egymástól.[3]

Az elmúlt nyolcvan év alatt a BGB-vel szemben rengeteg kifogás hangzott el és kétségtelen tény, hogy a törvénynek helyenként szinte érthetetlen hézagai vannak, amelyeket a jogtudomány és a bírói gyakorlat ott, ahol ezt az élet megkövetelte, kipótolta. Erre egyébként többek között a sokak által felrótt *generálklauzulák* adtak lehetőséget, amelyek tartalmát a bírói gyakorlat mintegy két évtized alatt meglehetősen nagy pontossággal meghatározta. Mindezt azért indokolt kiemelni, mert ha valaki a német joggal dolgozik, elengedhetetlen számára, hogy a törvény szövegén túl ne ismerkedjék meg az adott kérdésre vonatkozó *bírói gyakorlattal* és bizonyos esetekben a jelentősebb *tudományos véleményekkel.* Tagadhatatlan, hogy minden jog alapos ismerete feltételezi a bírói gyakorlat és az elméleti nézetek valamelyes ismeretét, de valószínű, hogy egyetlen jogrendszerben sincs olyan megközelítően egyenlő súlya az említett három elemnek, mint éppen a német jogban.

2. A BGB szerkezetéről. Ahhoz, hogy az adás-vétellel kapcsolatos szabályok és problémák érthetőek legyenek, röviden át kell tekintetnünk a törvény felépítését. A BGB öt könyvből áll, sorrendben: Általános rész, Kötelmi jog, Dologi jog, Családjog és Öröklési jog. Az Általános részben találhatók többek között a jogügyletek szabályai, ezen belül külön az akaratnyilatkozatokra (116—144. §§), a szerződések létrejöttére (145—157. §§) és a képviseletre (164—181. §§) vonatkozó rendelkezések.

A BGB második könyve, a *kötelmi rész,* ahogy azt az egyik neves német szakmunka finoman megfogalmazza, csak kevéssé áttekinthető, felépítése pedig nem mondható éppen szerencsésnek.[4] Lényegében két részre oszlik, egy általános és egy különös részre, de mint látni fogjuk, a különös rész olyan kérdéseket is tartalmaz, amelyeket más jogokban többnyire a kötelmi általános rész tárgyal.

A kötelmi rész *első fejezete,* amely a kötelmi viszonyok tartalma címet viseli, két részből áll: a szolgáltatási kötelezettség (241—292. §§) és a jogosult késedelme (293—304. §§). A szolgáltatási kötelezettség cím alatt a legkülönfélébb — általános — rendelkezések találhatók, így pl.: a kötelmi viszony tartalma, pénzszolgáltatás, kamat, a kártérítés általános szabályai (249—255. §§), részszolgáltatás, a teljesítés helye, ideje, visszatartási jog, lehetetlenülés (275. §), vétkességért való felelősség (276—278. §§) és a kötelezett késedelme (284—290. §§).

A *második fejezet* egy szűkebb kört, a szerződések általános szabályait fogja át. Ezen belül: a szerződések tartalma (305—319. §§), a visszterhes szerződések (320—327. §§), harmadik sze-

[2] A német nyelvű irodalomból ld. pl.: *Wieacker:* Privatrechtsgeschichte der Neuzeit. 1952., *Boehmer:* Einführung in das bürgerliche Recht. 1954., *Gmür:* Das schweizerische Zivilgesetzbuch verglichen mit dem Deutschen BGB. 1965. A magyar jogirodalom az elmúlt húsz évben érthető okokból viszonylag keveset foglalkozott a BGB-vel, de átfogó, összehasonlító jogi művekben található elemzés. Így ld. különösen: *Eörsi* Gy.: Összehasonlító polgári jog. 1975. 148—157. és 502—509. old.; a szerződéses rendszerről: *Vékás* L.: A szerződési rendszer fejlődésének csomópontjai. 1977. 83—92. old.; a deliktuális felelősségről: *Sólyom* L.: A polgári jogi felelősség hanyatlása. 1977. 93—96. old.

[3] Az itt elmondottakat illusztrálja alább a 2. pont.

[4] *Larenz:* Schuldrecht. 11. Aufl., 1976. Bd. I. S. 30.

mély javára szóló szerződés (328—335. §§), kötbér (336—345. §§) és elállás (346—361. §§). Ami a szerződések tartalmát illeti, itt szabályozza a BGB többek között a szolgáltatás lehetetlenségének jogkövetkezményeit és a tilos szerződésekért való felelősséget. A visszterhes szerződések általános szabályai között a törvényalkotó visszatér néhány, már korábban is érintett kérdésre, amelyeket itt szerződéses szemszögből rendez, így pl.: a lehetetlenülést (323—325. §§) és a késedelmet (326—327. §§).

A *harmadik fejezet* a kötelmi viszony megszűnését tárgyalja, itt szabályozva többek között a teljesítés néhány általános kérdését is. A *negyedik fejezet* a követelés átruházását, az *ötödik* a tartozásátvállalást, a *hatodik* pedig a több alanyú kötelmeket szabályozza. A *kötelmi különös rész* (433—853. §§) előbb felsorolja az egyes nevesített szerződéseket, majd ezt követően néhány olyan kötelmet, amelyek nem szerződés, hanem a törvény rendelkezése következtében létesülnek,[5] pl. tartozáselismerés (780—782. §§), jogalap nélküli gazdagodás (812—822. §§), az egyes deliktumok (823—853. §§).

Ennek a kissé hosszúra nyúlt felsorolásnak, amely még az adás-vétel vonatkozásában sem mondható teljesnek, hiszen a dologi jogi rész számos, a tulajdonjog átszállásával kapcsolatos rendelkezést tartalmaz, az volt a célja, hogy képet adjunk a BGB bonyolult szerkezetéről, és illusztráljuk, milyen nehézségeket okozhat pusztán a törvény szerkezete, ha valaki egy szerződés, adott esetben az adás-vétel szabályait kívánja áttekinteni. A BGB felépítése az általánostól halad a különös felé, de a tulajdonképpeni általános fejezetek is helyenként különös résszé válnak más általános szabályokhoz képest, és ez roppant módon megnehezíti a törvény használatát.[6]

3. Az adás-vétel fogalma. Az adás-vétel fogalmát a német és a magyar jog lényegében megegyezően határozza meg. Ezek szerint az eladó köteles a szerződés tárgyát képező dolog átadására és a tulajdonjog átruházására, a vevő pedig a dolog átvételére és a vételár kifizetésére [BGB 433. §, Ptk 365. § (1) bek.]. Ami az adás-vétel *tárgyát* illeti, itt viszont van egy különbség, míg a Ptk szerint adás-vétel tárgya kizárólag forgalomképes dolog lehet, és jogok csak engedményezhetők, a BGB ismeri a jogok és az ún. nem testi vagyontárgyak adás-vételét is.[7] A német jog szerint tehát eladható egy üzletben való részesedés, sőt, adás-vétel tárgya lehet orvosi, illetve ügyvédi praxis is.[8]

Külön szabályok érvényesülnek a *kereskedelmi vétellel* kapcsolatban. Bár a HGB ennek fogalmát nem határozza meg, az egyes rendelkezésekből (HGB 373—382. §§) levezethető, hogy kereskedelmi vételnek minősül dolgok és értékpapírok (tehát jogok nem!) olyan adás-vétele, ahol legalább az egyik fél ún. *kereskedői minőségben* jár el, és számára az ügylet foglalkozásához tartozik.[8/a]

4. A szerződés létrejötte. (BGB 145. és köv. §§). Az ajánlat és ennek elfogadására, azaz a szerződés létrejöttére vonatkozó rendelkezések német és magyar szabályozása között lényegében nincs eltérés. Ugyanez a helyzet a szerződésre vonatkozó *alakiságokkal* kapcsolatban is. Az alapvető szabály a BGB szerint a *formaszabadság* elve, a szerződés a törvény ilyen értelmű rendelkezése vagy a felek megállapodásának hiányában szóban is köthető. Írásbeli formát ír elő a BGB többek között az ingatlan adás-vételénél (BGB 313. §).

5. Az eladó kötelezettségei. Adás-vételi szerződés alapján az eladónak *át kell adnia a dolgot* a vevőnek és egyben *át kell ruháznia a dolog tulajdonjogát* is.

A tulajdonátruházás megoldása a különböző jogrendszerekben különféleképpen történik. Az egyik lehetséges mód, amikor a tulajdonátszállást magához a szerződés megkötéséhez kapcsolják. Így van ez a *francia*, a *skandináv* és — ingóknál, a felek eltérő rendelkezése hiányában — az *angol* jogban. Ezekben a jogokban, függetlenül attól, hogy a dolog tényleges átadása, illetve a vételár kifizetése mikor történik, a tulajdonjog a szerződés megkötésével száll át az eladóról a vevőre. Másképpen rendelkezik a *magyar* (Ptk 117. §) és az *osztrák* jog (ABGB 425—426. §§), amelyek szerint a tulajdont a vevő a dolog átadásával (ingatlan esetében az ingatlannyilvántartásba történő bejegyzéssel) szerzi meg.

A *német* jog — *Savigny* nyomán — egy harmadik utat választva élesen elkülöníti egymástól a kötelmi szerződést és a tulajdonátruházást. A tétel úgy szól, hogy bár a tulajdonátruházás, mint az eladó egyik főkötelezettsége az adás-vételi szerződés alapján történik, ennek megvalósítása azonban egy külön megállapodás, egy ún. *dologi, absztrakt szerződés* keretében megy végbe. A BGB 929. §-a kimondja, hogy egy ingó dolog tulajdonának átruházásához a dolog átadására *és* arra van szükség, hogy a két fél megállapodjon a tulajdon átszállásában. A törvény az átadás mellett kifejezetten említi a külön megállapodást („Einigsein"), amely azonban nem az adás-vételi szerződés része, hanem attól független, ezért *„absztrakt"*, és amelynek kizárólagos tartalma a tulajdonátszállás, ezért *„dologi"*.

A tulajdonátszállás variánsai közötti különbségeknek a gyakorlatban elsődlegesen abban a kérdésben van jelentősége, hogy a *kötelmi*

[5] *Larenz:* i. m. S. 30.

[6] Ld. erről a svájci ZGB megalkotójának, *Hubernek* éles kritikáját. Idézi: *Larenz,* i. m. S. 31.

[7] Az eltérés nem túl jelentős, hiszen a magyar Ptk. szerint az engedményezésre, eltérő rendelkezések hiányában, az adás-vétel (illetve az ajándékozás) szabályait kell alkalmazni. [Ptk. 330. § (2) bek.].

[8] BGHZ *43,* 46.

[8/a] *Schlegelberger:* Handelsgesetzbuch. (Kommentar) 4. Aufl., 1965. Bd. III. S. 2021.

szerződés esetleges *érvénytelensége* hogyan hat ki a tulajdonátruházásra. Ebből a szempontból a francia, az osztrák és a magyar jog egyaránt azt az álláspontot foglalja el, hogy érvénytelen szerződés alapján nem lehet tulajdont szerezni. A német jogban a fő szabály ezzel szemben fordított, azaz egy kötelmi szerződés érvénytelensége önmagában nem vonja maga után a dologi megállapodás érvénytelenségét.[9]

Az éles elméleti különbségek ugyanakkor a gyakorlatban elmosódóban vannak. Egyrészt bizonyos esetkörökben a német bíróságok következetesen áttörték az absztrakt, dologi megállapodás merev elkülönítettségének elvét. Így pl. a szerződésnek szándékos megtévesztés címén történő megtámadásakor, különösen hitelben történő vásárlás esetén, az állandó bírói gyakorlat szerint a kötelmi ügylet érvénytelenségének dologi hatálya is van.[10] Másrészt, mint arra már *Rabel* is rámutatott,[11] a szerződéskötési gyakorlatban tapasztalhatók olyan törekvések, hogy a felek kötelmi szerződésük érvényességét a BGB 158. §-a alapján, a dologi megállapodás érvényességétől, mint felfüggesztő feltételtől tegyék függővé. Ugyanakkor a mindennapi élet készpénz ügyleteiben, ahol a kötelmi és a dologi megállapodás időben egybeesik, a bírói gyakorlat a felek hallgatólagos megegyezéseként vélelmezi, hogy a tulajdonátruházás érvényessége a kötelmi ügylet érvényességétől függ,[12] azaz ha az adás-vételi szerződés rendben lebonyolódik, vélelmezni kell az érvényes tulajdonátruházás megtörténtét is, feltéve természetesen, hogy az eladó részéről nem hangzik el tulajdonfenntartó nyilatkozat.

Azoknál a szerződéseknél, ahol a szerződés megkötése és teljesítése időben elválik egymástól, a kérdés kissé bonyolultabb. A gyakorlatban az átadás és az átruházásról szóló megállapodás összeolvad, azaz az átadás jelenti egyben a dologi megállapodás megtörtént, más szóval kifelé, harmadik személyek felé az átadás jelképezi a tulajdonos személyében bekövetkező változást. Míg a *francia jog* lényegében a *vevő védelmét* szolgálja, mert védi őt az eladó hitelezőivel szemben, például végrehajtás esetén, hiszen a szerződés megkötésével a vevő tulajdonossá válik, addig a *BGB — Esser* szavaival élve[13] — e tekintetben *eladó párti*, hiszen a vevő csak a kötelmi szerződés jogosultja, de dologi jogot még nem szerzett, ezért nem akadályozhatja meg a dologra vezetett végrehajtást, és nincs abban a helyzetben sem, hogy az eladó ellen nyitott csőd esetén a dolgot a csődvagyonból magához vonja.

A *német* megoldás ugyanakkor lehetőséget biztosít az eladónak arra, hogy a szerződéskötés és a dolog átadása közötti időszakban ugyanezt a dolgot harmadik személynek eladhassa. Ezzel megsérti ugyan az eredeti vevővel szemben fennálló, az adás-vételi szerződésből származó kötelezettségeit és a vevő vele szemben kártérítést érvényesíthet,[14] de arra már nem lesz joga, hogy az időközben tulajdonossá vált harmadik személytől a dolgot visszakövetelje.[15] Megjegyzendő egyébként, hogy a fent vázolt, éles elméleti különbségek ellenére ezen a ponton nincs lényeges eltérés a francia és a német jog között. A *Code civil* ti. kifejezetten úgy rendelkezik (Art. 1141.), hogy amennyiben harmadik személy jóhiszeműen szerzi meg a dolog tulajdonát és annak birtokába is jut, tehát az átadás vele szemben megtörténik, ő lesz a tényleges és szabályszerű tulajdonos, azaz itt a birtoklás ténye lesz a döntő.

Másik oldalon viszont, a vevő csődje esetén, az átadásig az eladó védve van, még akkor is, ha a csődvagyonba a vevőnek az eladóval szembeni teljesítési igénye beszámításra kerül, mert ilyenkor az eladó a teljes árra tarthat igényt. A *francia* jogban viszont ugyanebben a helyzetben a már tulajdonos vevővel szemben az eladó kénytelen a csődvagyonnak vételárkövetelésére eső hányadával megelégedni.[16]

6. Jogszavatosság. (BGB 434. és köv. §§). Az eladónak nemcsak az a kötelessége, hogy a dolog tulajdonjogát átruházza, hanem az is, hogy a vevőnek minden *korlátozástól* és *tehertől mentes tulajdont* biztosítson. A német[17] és a magyar jognak egyaránt az az álláspontja, hogy a tulajdonjog megszerzése, illetve korlátozásoktól mentes megszerzése az adás-vételi szerződés főkötelezettségei közé tartozik, azaz e nélkül nincs teljesítés. Ezt fejezi ki a BGB azzal, hogy adásvételnél a jogszavatosságról szólva visszautal a *nemteljesítés* általános szabályaira.

A jogszavatossági esetek első csoportja az, ahol még nem kizárt a — jogilag hibátlan — teljesítés. Az általános szabályokra történő utalás alapján ilyen esetekben az eladó *késedelembe* esik és a vevő élhet az őt a BGB 326. §-a alapján megillető jogokkal. Ennek megfelelően határidő tűzésével felszólíthatja az eladót a korlátozás megszüntetésére és követelheti a BGB 286. §-a értelmében a késedelem okozta kárai megtérítését. Ugyanakkor az eladó vételár követelésével szemben a szerződés nemteljesítésére hivatkozással a vevőnek visszatartási joga van (320. §). A határidő eredménytelen eltelte után megszűnik a teljesítési igény, és a vevő választhat aközött, hogy a szerződéstől *elál*l, vagy nem-

[9] Ez állandó bírói gyakorlat, a legtöbbet idézett döntést még a Reichsgericht hozta. RG *104*, 103.

[10] *Palandt:* Bürgerliches Gesetzbuch (Kommentar). 33. Aufl., 1974. S. 887.

[11] *Rabel:* Das Recht des Warenkaufs. 1957. Bd. I. S. 28.

[12] *Palandt*, i. m. S. 887.

[13] *Esser:* Schuldrecht. 3. Aufl., 1969. Bd. II. S. 5.

[14] A BGB 325. § alapján, amely a kötelezettnek felróható lehetetlenülésről rendelkezik.

[15] A vevőnek harmadik személlyel szemben igénye csak deliktuális alapon és csak akkor van, ha a harmadik személy szándékosan, a vevőt megkárosítandó vette rá az eladót a szerződésszegésre. (BGB 826. §).

[16] *Esser*, i. m.: Bd. II. S. 5.

[17] *Esser*, i. m.: Bd. II. S. 17.

teljesítésért *kártérítést* követel.[18] Abban az esetben azonban, ha a vevőnél a késedelem miatt *érdekmúlás* következik be, a határidőtűzés elhagyható és a vevő egyéb jogaival közvetlenül élhet. Megjegyzendő azonban, hogy ingó dolgok adás-vételénél, amennyiben a dolgot az eladó a vevőnek már átadta, a vevő csak akkor jogosult jogszavatosság alapján nemteljesítésért kártérítést követelni, ha a dolgot az eladónak, vagy annak a harmadik személynek, akinek joga az ő tulajdonszerzését akadályozza, visszaszolgáltatta (BGB 440. § II.).

A jogszavatossági esetek egy másik csoportja, amikor a tulajdonjogot terhelő korlátozás feloldása, azaz a szerződés teljesítése *lehetetlen*. Ezen a körön belül különböztetnünk kell a szerződés megkötése után bekövetkező *lehetetlenülés* és a szerződés megkötésének időpontjában fennálló, ún. eredeti *lehetetlenség* között. Ami a lehetetlenülést illeti, amennyiben egyik fél sem felelős, a szerződés megszűnik, a felek minden, egymással szembeni kötelezettségük alól mentesülnek és a már kapott szolgáltatások is visszajárnak (BGB 323. §). Ha azonban az eladó felelőssége fennáll, akkor a vevő jogosult az elállásra, vagy — ingóknál a fenti korlátozással — nemteljesítésért kártérítést követelhet (BGB 325. §).

Bonyolultabb a helyzet a lehetetlenséggel, amelyről a BGB 306. §-a rendelkezik, kimondva, hogy egy lehetetlen szolgáltatásra irányuló szerződés semmis. Az irodalom[19] és a bírói gyakorlat[20] egybehangzó álláspontja szerint azonban ez a szabály csak az objektív lehetetlenségre vonatkozik, de a törvény sem itt, sem másutt nem szabályozza a szubjektív lehetetlenséget.[21] Ez utóbbinak az adás-vételnél leggyakrabban előforduló esete, amikor az eladó egy harmadik személy tulajdonát képező dolgot kíván a vevőnek eladásra. A német bírói gyakorlat az elmélettel karöltve arra az álláspontra jutott, hogy szubjektív lehetetlenség esetén *nem vizsgálja az eladó vétkességét*, tekintettel arra, hogy aki szerződéskötésre vállalkozik, annak a kötelezettségvállalás pillanatában fokozott mértékben kell saját teljesítési képességeivel tisztában lennie. Az irodalomban ismertek olyan álláspontok, amelyek magában a szerződéskötésben egyfajta jótállást, pontosabban szólva a saját teljesítési lehetőségért jótállást látnak, és ezért az eladót gyakorlatilag kimenthetetlen felelősséggel terhelik.[22] Az uralkodó vélemény azonban inkább afelé hajlik, hogy a konkrét eset konkrét körülményeit vizsgálva döntse el, található-e a szerződésben olyan elem, amely alapján az eladó a szerződés teljesíthetőségének a vétkességen messze túlmenő kockázatát magára vállalta.[23]

Az eladó az összes felsorolt esetben mentesül a felelősség alól, ha a vevő a szerződés megkötésekor az adott *hiányosságot ismerte*, kivéve néhány, a BGB-ben felsorolt esetet. Így pl. egy jelzálogjoggal terhelt ingatlan eladója nem hivatkozhat arra, hogy a vevő tudott a tulajdonjog korlátozásáról (BGB 439. §). Megállapodhatnak a felek a szerződésben az eladót terhelő jogszavatosság *korlátozásáról* vagy *kizárásáról* is. Semmis azonban az ilyen szerződéses kikötés, ha az eladó tudott a jogi hibáról és azt csalárdul elhallgatta (BGB 443. §).

7. *A szerződésszegésről általában.* Ha valaki összeírná, hogy az elmúlt nyolcvan év alatt a BGB-nek mely részéről írtak és vitatkoztak a legtöbbet, a szerződésszegés szabályai alighanem — sportnyelven szólva — dobogós helyezést érnének el. Az ok, és egyben a BGB egyik igen jellemző vonása, hogy kötelmi általános részében *nem rendelkezik a szerződésszegés általános szabályairól*, és a kötelemszegés nevesített esetei közül csak a *nemteljesítést* és a *késedelmet* szabályozza, a *hibás teljesítést nem.*

Cikkünk tárgya nem a német polgári jog története, de egy mondattal mégis utalni kell e sajátos jogalkotói megoldás okára. A BGB kidolgozása idején e kérdésekben *Mommsen* álláspontja volt az uralkodó, amely szerint — nagyon leegyszerűsítve — a hibás teljesítés, amennyiben helyrehozható, akkor késedelemnek, ha nem, akkor lehetetlenülésnek minősül, azaz a hibás teljesítés a szerződés időleges, vagy végleges nemteljesítését eredményezi. Mint látni fogjuk, a törvény és a bírói gyakorlat egyaránt kompromisszumra kényszerült ebben a kérdésben, a törvény azáltal, hogy az egyes szerződésekre vonatkozó rendelkezések között mégis csak megtalálható a hibás teljesítés szabályozása, a bírói gyakorlat pedig azáltal, hogy igen rugalmasan és gyorsan átvette, majd következetesen alkalmazta *Staubnak* már két évvel a BGB hatálybalépése után közreadott elméletét a *pozitív szerződésszegések* tanáról, amely a törvény hézagát volt hivatva kitölteni. Mindenesetre a hibás teljesítéssel kapcsolatos kérdések a német elméletben egy, a mai napig tartó, példátlanul heves vitát váltottak ki.

Az előző pontban, a jogszavatosság kapcsán

[18] Az elállás és a kártérítés viszonyáról ld. alább a 7. pontot.

[19] *Larenz*, i. m.: Bd. II. S. 30. *Esser*, i. m.: Bd. II. S. 18.

[20] A bírói gyakorlatot ld. részletesen: *Palandt*, i. m.: S. 327.

[21] Az objektív — szubjektív lehetetlenség megfelel a magyar terminológiában használatos abszolut — relatív lehetetlenségnek.

[22] E nézet alapjául a BGB javaslatának indokolása szolgál, amely szerint egy kötelmi viszony jogügylettel történő létesítése esetén „in dem Versprechen die Übernahme einer Garantie für die Leistungsfähigkeit zu finden sei." Motive zum Entwurf eines Bürgerlichen Gesetzbuches, II. 45. Továbbá: *Blomeyer:* Allgemeines Schuldrecht. 3. Aufl., 1964. § 28 I. 2., *Enneccerus — Lehmann:* Recht der Schuldverhältnisse, 15. Aufl. 1958. S. 133—134.

[23] *Oertmann* szerint a kötelezett felel „für die Zulänglichkeit des eigenen Geschäftskreises, nicht aber für Umstände die darin nicht ihren Urgrund haben". in: Anfängliche Leistungsvermögen, Archiv für civilistische Praxis, 140 (1937) S. 148. Lényegében ugyanígy, árnyalatnyi eltérésekkel: *Esser:* i. m. Bd. I. S. 205—207., Bd. II. S. 18—19., *Larenz*, i. m.: Bd. I. S. 89—92, Bd. II. S. 30—31.

már szó került a késedelem és a nemteljesítés jogkövetkezményeiről. A hibás teljesítésről az alábbiakban külön, részletesen lesz szó. Ezt megelőzően azonban foglalkoznunk kell két, a szerződésszegés problémaköréhez tartozó, de sajátos szabályozásánál fogva külön magyarázatot igénylő kérdéssel.

a) A *késedelmi* szabályok körében egy ponton jelentős eltérés van a polgári és a kereskedelmi jog között. A HGB 376. §-a az ún. *fix határidős ügyletekről* szólva kimondja, hogy ha valamelyik fél a szerződésben meghatározott időpontban nem teljesít, a jogosult a szerződéstől *elállhat*, vagy, amennyiben a kötelezett *késedelemben* is van, teljesítés helyett nemteljesítésért kártérítést követelhet. Teljesítésre a jogosultnak csak akkor lehet továbbra is igénye, ha a szerződésben meghatározott időpont eltelte után azonnal bejelenti, hogy ragaszkodik a teljesítéshez.

A HGB szabálya mindenekelőtt ott tér el a BGB-nek a fix határidős ügyletekről rendelkező 361. §-ától, hogy míg az utóbbi szerint az elállási jog csak „kétség esetén" feltételezendő, addig a HGB alapján a jogosultat mindenkor megilleti. Másrészt a BGB szerint az elállást, a HGB szerint a teljesítési igényt kell haladéktalanul bejelenteni.

Mindkét törvény megoldása megegyezik azonban abban, hogy a fix határidős ügyleteknél az elállás *vétkességtől függetlenül*, a teljesítés elmaradásának puszta ténye alapján mehet végbe. A késedelem és annak jogkövetkezményei azonban — az általános szabályoknak megfelelően — kizárólag a kötelezett *vétkessége* esetén állnak be.

b) A nemteljesítés jogkövetkezményeit elemezve láttuk, hogy a jogosult ilyen esetben *kártérítést követelhet vagy elállhat a szerződéstől.*[24] Eltérően a magyar jogtól, a BGB szövegezése az elállás és a kártérítés együttes alkalmazását *kizárja.*[24/a] Ez azt jelenti, hogy a jogosult vagy eláll a szerződéstől, ebben az esetben visszakapja saját szolgáltatását és szabadul a szerződéses viszonyból, vagy kártérítést követel, de ekkor a maga részéről teljesítenie kell, hogy hozzájuthasson ahhoz a kártérítéshez, amely szerződést szegő partnere teljesítésének helyére lép. Azt, hogy a jogosult mikor melyiket választja, a konkrét körülmények döntik el, nyilvánvaló pl., hogyha a meghiúsult szerződés számára jelentős gazdasági haszonnal kecsegtetett, kártérítést fog érvényesíteni, hogy az elmaradt hasznot is megkaphassa. Mindazonáltal a BGB-nek ez a megoldása — mint azt az irodalomban többen felvetették[25] — a jogosult számára, aki végülis szenvedő alanya a szerződésszegésnek, nem mindig igazságos. Tekintettel a törvény egyértelmű szövegére, a bírói gyakorlat és az elmélet a megoldást egyaránt a kártérítés kiszámításának alapjánál és módszerénél kereste és — legalább is azokban az esetekben, amikor a jogosult még nem teljesített — úgy tűnik, meg is találta.

A kártérítés fent említett és a törvény szövegéből egyenesen következő módja, az ún. *„csereelmélet"* („Austauschtheorie"), mert ilyenkor a jogosult eredeti teljesítése és a kártérítés mintegy kicserélődik. Szurrogációs elméletnek is nevezik, mert a kötelezett teljesítésének helyére, szurrogátumként, annak pénzben kifejezett értéke lép. Ezzel szemben az ún. *„különbözeti elmélet"* (Differenztheorie") szerint amit a bírói gyakorlat fejlesztett ki, a csereviszonyt felváltja a jogosult egyoldalú pénzkövetelése, ami nem más, mint a jogosult ún. teljesítési érdeke („Erfüllungsinteresse") és a nemteljesítés miatt elmaradt ellenszolgáltatás közötti értékkülönbözet. A teljesítési érdek nemcsak az áru tényleges értékét foglalja magában, hanem mindazt a hátrányt, amit a jogosult azáltal szenvedett el, hogy a szerződés teljesítése a kötelezett részéről meghiúsult, így tehát az elmaradt hasznot, továbbá azokat a költségeit, amelyek azáltal keletkeztek, hogy bízott a szerződés létrejöttében.[26] Ilyen esetben a jogosult lényegében szabadul a szerződéses viszonyban őt terhelő szolgáltatási kötelezettség alól (azaz mintha elállna a szerződéstől, bár ezt nem jelenti be), és egyben kártérítést is érvényesít (de nem kell teljesítenie).

A két megoldás helyett, mintegy kompromisszumként, a bíróságok túlnyomórészt már

[24] A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy a jogosult, a BGB 325. § (1) bek. alapján az elállás, illetve a kártérítés *helyett* választhatja az egyik félnek sem felróható lehetetlenülésnek a BGB 323. §-ában szabályozott jogkövetkezményeit. Ezek szerint helyezkedhet olyan álláspontra, hogy ellenszolgáltatási kötelezettsége — elállási nyilatkozat nélkül — megszűnt, vagy követelheti, saját szolgáltatási kötelezettségének fenntartása fejében, a szolgáltatás lehetetlenné válása miatt a másik félnek kifizetett kártérítést, feltéve, hogy ennek összege nem haladja meg az eredeti szolgáltatás értékét.

[24/a] Hangsúlyozandó, hogy ez a nemteljesítésért való kártérítésre, azaz arra az esetre vonatkozik, amikor a fél teljesítési érdekét érvényesíti. Ezzel szemben mindenképpen lehetőség van az elállás bejelentéséig felmerült késedelem okozta károknak és más, pl. pozitív szerződésszegésből eredő károknak (ld. alább, 9. pont) az elállással *egyidejű érvényesítésére.* Nincs mód itt annak kifejtésére, hogy az elállás intézményét a német jog mennyire *másképpen* fogja fel, mint a magyar. A további különbségek a kiindulásbeli eltérésekből adódnak. Csak utani tudunk most arra, hogy a német elmélet szerint az elállás egyrészt minden szolgáltatási kötelezettséget megszüntet, másrészt egy olyan helyzet visszaállítását célozza, amely akkor állott volna fenn, ha a szerződés meg sem köttetett volna. Mármost ez nem egyszerűen a szerződés *ex tunc* hatályú megszüntetését jelenti, mert a szolgáltatási kötelezettségek *ex nunc* szűnnek meg, hanem azt, hogy a szerződés — az elállás következtében — egy „visszaszolgáltatási kötelmi viszonnyá" (Rückgewährschuldverhältnis) alakul át.

[25] A különböző álláspontokat összefoglalja *Larenz*, i. m. Bd. I. S. 275—276.

[26] Itt valójában a teljesítési érdeken túlmenő károk megtérítéséről van szó, mert pl. az utolsónak említett költségek az ún. bizalmi érdek (Vertrauensinteresse) körébe tartoznak, de ebben az esetben a teljesítési érdekkel kerülnek egy elbírálás alá. Ld. erről: *Esser*, i. m. Bd. I. S. 362—363.

hosszabb ideje az ún. *„gyengített különbözeti elméletet"* („abgeschwächte Differenztheorie") alkalmazzák.[27] Ennek az a lényege, hogy a jogosult, amennyiben a kártérítés mellett dönt, *választhat,* a maga részéről teljesít (pl. mert raktárát ki akarja üríteni), vagy az értékkülönbözetet követeli. A választási jog azonban csak akkor illeti meg, *ha még nem teljesített.*[28] Mint *Leser* megjegyzi, az uralkodó nézet szerint nem lehet vitás, hogy amennyiben a jogosult már teljesített, az eljárás az eredeti csereelmélet alapján történik.[29]

8. Az eladó felelőssége hibás teljesítéséért. A BGB általános szabályok hiányában a *hibás teljesítés jogkövetkezményeit* az adás-vételnél — *szavatosság* — címszó alatt szabályozza. Ez másszóval azt jelenti, hogy határkérdések, illetve joghézag esetén a törvény nem nyújt megoldást, mert nincs olyan általános rendelkezés, amelyhez vissza lehetne nyúlni. Különösen áll ez a mellékkötelezettségek megszegésére, illetve általában a hibás teljesítés okozta károk megtérítésére. Nehézséget okoz továbbá, hogy a BGB — szemben a magyar Ptk. 277. §-ának szabályával — sehol sem mondja ki, hogy a szerződéseket hibátlanul kell teljesíteni, és részben ezzel összefüggésben a vevő számára nem is enged kijavítási igényt.

A BGB az adás-vétel szabályozása során megkülönbözteti egymástól az *egyedileg* és a *fajlagosan* meghatározott szolgáltatást, és a jogkövetkezmények is bizonyos fokig eltérőek.

a) Hibás teljesítés egyedileg meghatározott szolgáltatás esetén. Az *eladó* a BGB 459. § (1) bekezdése értelmében *felelős* azért, hogy a dolognak a veszélyátszállás pillanatában (ez ingóknál többnyire az átadás) nincs olyan hibája, amely értékét vagy a szokásos, illetve a szerződésben meghatározott célra történő használhatóságát jelentősen csökkenti. A törvény ugyanakkor a jelentéktelen hibáért való felelősséget kifejezetten kizárja. Felel továbbá az eladó a (2) bekezdés alapján az általa szavatolt tulajdonságok meglétéért is. Ebben az esetben nem kívánja meg a törvény, hogy a hiba jelentős értékcsökkenést eredményezzen.

A *szavatosság* a német jogban is független az *eladó vétkességétől,* a felelősség megállapítása szempontjából a hiba ténye irányadó. Az eladó akkor mentesülhet hibás teljesítésének jogkövetkezményei alól, ha a vevő a hibát a szerződés megkötésekor ismerte. Ez a szabály azonos a jogszavatosságnál említett rendelkezéssel, de a BGB itt továbbmegy, mert hozzáfűzi, hogy amennyiben a vevő a hibát saját durva gondatlansága miatt nem ismerte, az eladó csak akkor felel, ha a hibát csalárd módon elhallgatta (BGB 460. §).

A jogszavatossággal megegyezően az eladónak itt is törvényes lehetősége van arra, hogy a szavatosságot a szerződésben *kizárja* vagy *korlátozza.* Semmis azonban az ilyen kikötés, ha az eladó a hibát csalárd módon elhallgatta (BGB 476. §).

A szavatosság kizárása, illetve korlátozása különösen súlyosan érvényesült az *általános üzleti feltételekben,* ezért is született korábban számos bírói döntés, amely ezen a ponton hangsúlyozottan igyekezett védeni az általános feltételeket használókkal szembeni felek érdekeit. Lényegében a bírói gyakorlatban kikristályosodott elveket öntötte törvényi formába az általános üzleti feltételekről szóló 1976. évi törvény.[30] A szavatosság kizárásával kapcsolatban a törvény kimondja,[31] hogy gyárilag újonnan előállított dolgok esetén a szavatosság kizárása (ideértve a BGB által nem szabályozott kijavítást, illetve a nem szavatossági jognak tartott kicserélést is) érvénytelen.[32] Ugyanígy érvénytelen a szavatosság olyan korlátozása, amely a vevő számára kizárólag kijavítást vagy kicserélést enged, hacsak az általános feltételek nem írják elő kifejezetten, hogy a kijavítás vagy a kicserélés meghiúsulása esetén a vevő élhet törvényes szavatossági jogaival.[33]

A BGB általános szabályaitól jelentősen eltér a *HGB* a kereskedelmi vétel kapcsán, amikor úgy rendelkezik, hogy amennyiben a szerződés mindkét fél számára kereskedelmi ügylet, a vevő elveszti szavatossági igényeit, ha az árut az átvétel után nem vizsgálja meg azonnal (feltéve, hogy ez a rendes üzleti gyakorlat szerint lehetséges) és ha a hibáról az eladót haladéktalanul nem értesíti (HGB 377. §). A nyílt hiba — rejtett hiba megkülönböztetést csak a kereskedelmi jogban alkalmazzák, a HGB az idézett szakaszban kimondja, hogy azonnal nem észlelhető (értsd: rejtett) hiba esetén a vevő értesítési kötelezettsége csak a hiba felfedezésével keletkezik. Ennek időbeli határa, tekintettel arra, hogy a BGB a HGB háttérjoga, a BGB általános (hat hónapos) szavatossági határideje (ld. alább). Nem hivatkozhat viszont az eladó erre a ren-

[27] Ez nemcsak a Bundesgerichtshof mai álláspontja, mert a Reichsgericht már a kilencszázas évek elején egymás után hozta ilyen értelmű döntéseit. *Leser:* Der Rücktritt vom Vertrag. (1975) S. 124—128.

[28] *Esser* szerint a választási jog a teljesítés *után* is meg kell hogy illesse a jogosultat. i. m. Bd. I. S. 364.

[29] *Leser,* i. m. S. 128.

[30] Gesetz zur Regelung der Allgemeinen Geschäftsbedingungen (AGB-Gesetz) vom 9. Dec. 1976. — Bundesgesetzblatt, Teil I. 1976, Nr. 142.

[31] AGB-Gesetz, 11. § 10. A törvénynek a szavatosságra vonatkozó e rendelkezése egyébként nem vonatkozik olyan általános feltételekre, amelyeket rendes üzleti tevékenysége körében eljáró kereskedővel *szemben* alkalmaznak. AGB-Gesetz, 24. § 1.

[32] A korábbi bírói gyakorlat az érvénytelenség feltételeként azt is megkívánta, hogy az általános feltételek szavatosságot kizáró rendelkezése a vevőre aránytalanul hátrányos legyen. Ettől a törvény — a vevőt fokozottan védendő — eltekintett.

[33] Ezt a szabályt alkalmazza ma a bírói gyakorlat az általános feltételek nélkül kötött szerződésekre is, feltéve, hogy gyárilag új árukról van szó. A törvényes szavatossági jogokra az ilyen szerződésben nem kell hivatkozni, mert a kijavítás meghiúsulása esetén automatikusan felélednek, és alkalmazásra kerülnek.

delkezésre, ha a hibát csalárd módon elhallgatta.

Hangsúlyozandó, hogy a HGB idézett szabálya még analóg módon sem alkalmazható a nem kereskedők közötti ügyletekre. A korábbi bírói gyakorlat lehetővé tette, hogy általános üzleti feltételek átvegyék a HGB szabályát, feltéve, hogy a rendelkezés a vevő számára egyértelműen és érthető módon került megfogalmazásra. Az AGB-Gesetz idézett szakasza viszont úgy rendelkezik, hogy a rejtett hibák kifogásolására, a törvényes szavatossági határidőknél rövidebb határidő tűzése érvénytelen.

Egyedileg meghatározott dolog hibás teljesítése esetén a vevő — a BGB alapján — szavatossági igényét érvényesítve választhat az *elállás* vagy a *vételárcsökkentés* között (BGB 462. §). *Kijavításra* az eladó, mint korábban már említettük, csak akkor köteles, ha ezt a szerződésben kifejezetten vállalta.

A vevő dönthet azonban úgy is, hogy elállás vagy árcsökkentés *helyett kártérítést* követel. A törvény itt a „kártérítés nemteljesítéséért" kifejezést használja, tekintettel a hibás teljesítésről szóló általános szabályok hiányára, azaz visszautal a kötelmi általános résznek a nemteljesítésre vonatkozó szakaszaira. A BGB szabály (463. §) szerint kártérítést hibás teljesítésért adás-vételi szerződésben a vevő akkor követelhet, ha a dolognak valamely, az eladó által szavatolt tulajdonsága hiányzik, vagy ha az eladó a hibát csalárd módon elhallgatta. Ehhez a két esethez a bírói gyakorlat hozzátette azt az esetet is, amikor az eladó csalárd módon olyan látszatot kelt, hogy a dolog rendelkezik valamilyen értéket kedvező módon befolyásoló előnyös tulajdonsággal. A felsorolt három eset közül az első esetben a *kártérítés vétkességtől függetlenül,* a hiba ténye alapján jár. *Itt a kártérítés nem felelősségi szankció, hanem a másik két szavatossági joggal,* az elállással és az árcsökkentéssel *egyenrangú igény.* Ez elvileg áll a másik két esetre is, de miután itt az eladó csalárdsága (azaz súlyos vétkessége) a kártérítési igény érvényesítésének fogalmi előfeltétele, a kártérítés, mint szavatossági igény, vétkességi alapra csúszik át.

Ami a *szavatossági határidőket* illeti, a törvény nyilvánvaló forgalombiztonsági érdekekből viszonylag rövid határidőt szabott. A szavatossági igények — ideértve a kártérítést is — ingóknál a leszállítástól számított *hat hónap,* ingatlanoknál az átadástól számított egy év elteltével évülnek el (BGB 477. §). Szemben a kereskedelmi vétel korábban említett szabályával a rejtett hibát a BGB nem ismeri, így szavatossági igénnyel a hat hónapos határidőn belül bármikor és korlátozás nélkül lehet élni. Arra egyébként van lehetőség, hogy a felek a szerződésben hosszabb elévülési időben állapodjanak meg.

Abban az esetben, ha az eladó a dolog hibáját csalárd módon elhallgatta, vagy — bírói gyakorlat értelmében — ha aliud szolgáltatásra került sor, a rövid, hat hónapos határidő helyett a BGB általános, *harmincéves* elévülési határideje érvényesül.

b) Hibás teljesítés fajlagosan meghatározott szolgáltatás esetén. A német elmélet egységesnek mondható álláspontja szerint — és ez világosan tükröződik a törvény szövegében — lényeges különbség van az egyedi és a fajlagos szolgáltatás hibás teljesítésekor úgy a jogalap, mint a jogkövetkezmények tekintetében. A szerződés tárgyának *fajlagosan* történő meghatározottsága azt jelenti, hogy egy bizonyos mennyiségű dolognak fajtája *általános minőségével* kell rendelkeznie (BGB 243. §). Az eladó pedig ezen túlmenően arra köteles, hogy ebből az átlagos minőségből olyat szállítson, amely a szavatosság már idézett általános szabálya, a 459. § értelmében hibátlan. Szemben az egyedileg meghatározott szolgáltatással itt a vevő jogosult hibás teljesítés esetén hibátlan teljesítést, azaz *kicserélést* követelni. A kijavítást azonban a törvény itt sem ismeri. Hangsúlyozni kell, hogy a *kicserélés nem szavatossági igény,* hanem a szerződésből következő, az eladó kötelezettségének teljesítésére vonatkozó követelés, amely a hibás teljesítés megtörténte után éppen azért áll fenn, mert az eladó a szerződésnek nem megfelelő, azaz hibás dolgok szállításával, szolgáltatási kötelezettségének nem tett eleget. A vevőnek a (hibátlan) teljesítésre vonatkozó igénye vagy akkor szűnik meg, amikor az eladó a kicserélést eredményesen elvégzi, vagy akkor, amikor a vevő vele szemben szavatossági igényt érvényesít (eláll, árcsökkentést, illetve kártérítést követel) (BGB 480. §).[34] A szavatossági igényekre a korábban ismertetett szabályok az irányadók, azzal a kiegészítéssel, hogy a hat hónapos elévülési határidő a kicserélésre is vonatkozik.

9. A pozitív szerződésszegés elmélete. Az elmondottakból jól látható, hogy a szerződésszegés közös, és a hibás teljesítés általános szabályainak *hiánya* a BGB-ben jelentős *joghézagot* eredményezett. Hibás teljesítéssel összefüggő károkért — itt csak az adás-vételt vesszük figyelembe — kizárólag a fent ismertetett, rendkívül szűk körben lehet kártérítést érvényesíteni. A kártérítésnek, mint szavatossági jognak a többi szavatossági igénynél is kisebb a területe, nem beszélve az eseteknek arról a nagy százalékáról, ahol — minden szavatossági szabálytól függetlenül — az eladó vétkesen, hibás teljesítéssel okoz kárt. Ebből a szempontból közömbös, hogy a kár önmagában, a termék hibás voltában jelentkezik (pl. elmaradt ha-

[34] A gyakorlatban ez a megkülönböztetés elmosódik, a kicserélés mintegy szavatossági igényként jelentkezik. Erre maga a törvény is alapot ad azzal, hogy amennyiben a kicserélés nem szavatossági igény, akkor az eladónak végül is késedelembe kellene esnie. A BGB előkészítése során volt is ilyen elképzelés, de a törvényszöveg végső megfogalmazásakor egy ilyen szabály kimaradt, és így ez kizárt. *Esser:* i. m. Bd. II. S. 48.

szon), vagy az ún. „Mangelfolgeschäden"-ről, azaz olyan károkról van szó, amelyeket a hibás termék a vevő testi épségében, egészségében, illetve egyéb vagyontárgyaiban okozott. Hiába írja elő a BGB a kártérítést, ha ehhez pl. arra van szükség, hogy az eladó áruja valamely hibáját csalárd módon elhallgassa, a gyakoribb eset, hogy az eladó legfeljebb csak gondatlanul járt el, ami a BGB 276. §-a alapján felelősségét ugyan megalapozza,[35] de a csalárdság nem áll meg.[36]

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen joghézag fejlett gazdasági viszonyok és egyébként normálisan funkcionáló polgári törvénykönyv mellett nem maradhatott sokáig kitöltetlen. Nem véletlen, hogy az első lépést gyakorló jogász tette meg. *Staubé* az érdem, aki alig két évvel a BGB hatálybalépése után, ügyvédi praxisából hozott esetekre támaszkodva dolgozta ki a pozitív szerződésszegés elméletét,[37] amivel sikerült az elmúlt nyolcvan év — talán leghevesebb — polgári jogi vitáját kirobbantania Németországban. A vita, néhány részletkérdést illetően, ma sem mondható teljesen lezártnak, de kétségtelen, hogy az ítélkezési gyakorlat az alapgondolatot, azt, ti., hogy a BGB-ben az említett területen joghézag van, és ezt mindenképpen a vétkességi felelősség általános elveinek figyelembevételével ki kell tölteni, nagyon gyorsan magáévá tette. A Reichsgericht a BGB fent idézett 276. §-ára támaszkodva mondta ki, hogy amennyiben a kötelezettnek általában felelnie kell szándékos, illetve gondatlan magatartásáért, akkor ez azt is jelenti, hogy ha valaki — szándékosan vagy gondatlanul — szerződést szeg és ezzel kárt okoz, úgy e károkért felelnie kell, függetlenül attól, hogy a szerződésszegésnek a törvényben nevesített két esetéről van-e szó, vagy sem.[38]

Hangsúlyozandó, hogy ez az elmélet ma már nemcsak a szűken vett hibás teljesítés okozta károk megtérítésére szolgál, hanem az évtizedek során mintegy a *vétkes szerződésszegés általános felelősségi szabályává* alakult, mégpedig olyan értelemben, hogy mindazokban az esetekben, amikor a szerződésszegésnek két, a BGB-ben nevesített esete, a lehetetlenülés és a késedelem nem alkalmazható, az ítélkezési gyakorlat ehhez nyúl segítségért.[39] Az elméletben számtalan csoportosítás található, mindenki aki ezzel a kérdéssel foglalkozott, kötelességének érezte, hogy újabb és újabb osztályozással álljon elő, a lényeg azonban az, hogy a főkötelezettség hibás teljesítésén kívül általában ezen az alapon térítik meg az ún. *mellékkötelezettségek* megsértéséből eredő károkat is.

Az eladót számos mellékkötelezettség terheli, amelyek a szerződés lebonyolításának elengedhetetlen részét képezik. Így többek között a BGB 444. §-a alapján köteles a vevőnek az eladott dolog jogviszonyairól részletes felvilágosítást adni. Az általános szabályok alapján köteles a dolgot az átadásig megőrizni és úgy becsomagolni, hogy azt a károsodástól megóvja. Köteles továbbá vevőjét a dolog használatának veszélyeiről megfelelő formában felvilágosítania. Ezzel összefüggésben az eladó felel a hiányosan vagy tévesen megfogalmazott használati utasításért. *Larenz* említi a Bundesgerichtshofnak, az ötvenes évek végén hozott, elvi jelentőségű ítéletét, mely szerint az eladó különösen akkor köteles részletes és szakszerű tájékoztatásra, ha a laikus vevő vásárlás céljából azért fordul éppen az adott eladóhoz, mert ennek szaktudása iránt különleges bizalommal van.[40]

10. A termelői felelősség problémája. A termelői felelősség a legtöbb fejlett ipari ország polgári jogának egyik legtöbb gondot okozó problémájává vált az elmúlt évtizedek során. Németországban, tekintettel a hibás teljesítés átfogó szabályozásának hiányára, különösen sok nehézséget okozott. A probléma lényege, hogy a mai termelési viszonyok mellett az áru csak az *előállítók és kereskedők egész láncán* keresztül jut el a felhasználóhoz. Ha mármost az áru valamely rejtett hibája következtében a vevő vagy harmadik személy károsodik, kérdés, hogy *ki és milyen alapon köteles a kár viselésére.*

A tipikus termelői felelősségi eseteket áttekintve[41] látható, hogy a BGB *szavatossági szabályai* (459. és köv. §§), teljességgel *alkalmatlanok,* mert a kártérítés előfeltételei, mint arról a fentiekben részletesen szó volt, az alkalmazási kört rendkívül leszűkítik. Általában itt sem beszélhetünk csalárd elhallgatásról vagy szavatolt tulajdonság hiányáról. Első pillanatban a *pozitív szerződésszegés* elmélete az, amely a megoldást kínálni látszik, különösen, ha arra gondolunk, hogy a termelői felelősségből eredő jelentős károk a már korábban szintén említett „Mangelfolgeschäden" körébe tartoznak. (felrobban az anyaghibás kávéfőző vagy kuktafazék és tönk-

[35] A BGB 276. §-a kimondja, hogy a kötelezettnek a szándékosságért és a gondatlanságért egyaránt felelnie kell.

[36] A klasszikus és sokat idézett példa: az eladott almák férgesek voltak, és a vevőnek, aki foglalkozására nézve gyümölcskereskedő, többi egészséges áruja megromlott. Ilyen esetben a BGB alapján a vevő szavatossági igényt kizárólag a hibás áruért érvényesíthet, de nincs mód további kárainak megtérítésére.

[37] *Staub:* Die positive Vertragsverletzungen (új kiadás: 1969).

[38] A bírói gyakorlat összefoglalását adja *Palandt* i. m. S. 293—296, az egész vita történetét és összefoglalását *Köpcke:* Typen der positiven Vertragsverletzungen. (1965)

[39] *Esser* szerint gyakran indokolatlanul és elhamarkodottan. A pozitív szerződésszegésre történő hivatkozás ti. csak akkor lehetséges, ha a BGB kötelmi különös részében sincs az adott tényállásra alkalmazható speciális szabály. *Esser/E. Schmidt:* Schuldrecht, Allg. Teil, Teilband 2. (1977) S. 108.

[40] *Larenz,* i. m.: Bd. II. S. 25—26.

[41] Így pl.: a használati utasítás hiánya és az ebből eredő helytelen használat következtében beálló kár, vagy egy gépkocsihoz felhasznált anyag rejtett, a gyári próbákon nem észlelhető hibája, ami azonban később, esetleg pár ezer kilométer megtétele után súlyos balesethez vezet stb.

reteszi a vadonatúj konyhát). Csakhogy ez sem segít, egyrészt mert szerződésszegési szabályról van szó, másrészt mert vétkességet feltételez. A probléma ti. az, hogy többnyire a károsulttal szerződő fél (ha egyáltalán a károsult a szerződő fél, és nem egy harmadik személy), azaz az eladó egyszerűen nem vétkes, és ezzel kimentheti magát a felelősség alól. A kiskereskedelemtől nem várható el, de nem is feladata és nincs is rá technikai lehetősége, hogy — az előbbi példáknál maradva — a gyári ellenőrzés által nem észlelt anyaghibás autókat vagy kávéfőzőket kiszűrje. Ugyanez a probléma a gyárilag előállított és csomagolt gyógyszerekkel is.

A károsult fél számára többnyire tehát csak a szerződésen kívüli károkozás szabályai nyújthatnak segítséget. A BGB azonban — szemben a magyar Ptk 339. §-ának általános felelősségi szabályával — a deliktuális károkozásra sem tartalmaz egy általános szabályt, hanem taxációval élve felsorolja a felelősség egyes eseteit. Itt nincs mód részletes elemzésre, csak utalhatunk arra, hogy a BGB 823. és köv. §§-ainak megfogalmazása márcsak a taxációból következve is, hézagos. Emellett a törvény itt is vétkességet követel meg a felelősség megállapításához, amelynek keretében a munkáltató (a tulajdonos, vagy vezető alkalmazott stb.) felelőssége csak akkor áll meg, ha maga is vétkes volt, azaz megszegte ellenőrzési, irányítási kötelezettségeit (BGB 831. §). Ugyanakkor gyakoriak az olyan esetek, amikor a szó legtágabb értelmében sem lehet emberi vétkességről beszélni, az esetenként igen nagy összegű károkat szerencsétlen körülmények véletlen egybeesése okozza.

Lényegében ez a probléma gyökere, a *vétkességi felelősség nem alkalmas az ipari fejlődés által újabban kitermelt speciális károkozások jóvátételére.* A megoldás a magyar jogból is hiányzik, de a Ptk legalább rendelkezik egy nagyon általánosan megfogalmazott felelősségi szabállyal. A BGB ezzel szemben a károsult helyzetét különösen nehézzé tette azáltal, hogy a deliktuális károkozás esetén, eltérően a szerződésszegéstől, a *vétkesség bizonyítását is a károsult feladatává tette.* Magánszemély számára pedig annak bizonyítása, hogy egy gyár a fenti esetekben vétkesen járt el, feltehetően lehetetlen.

A megoldás útját pillanatnyilag — bár az elmélet helyenként ezt vitatja — a Bundesgerichtshof a *deliktuális* útban látja.[42] Egy híressé vált termelői felelősségi ügy kapcsán („Hühnerpestfall") mondotta ki 1968-ban a bíróság, hogy amennyiben egy ipari termék rendeltetésszerű használata hibás előállítása következtében személyi sérülést vagy dologi kárt okoz, az előállítónak kell bizonyítania, hogy a hiba tekintetében vétkesség nem terheli.[43] A bizonyítási teher megfordításával lehetővé vált a vétkesség olyan tág értelmezése, hogy az előállító felelőssége megálljon.

A hatvanas évtized kezdetétől mind erőteljesebben jelentkező *fogyasztóvédelmi* törekvések keretében törvények születtek bizonyos, különösen nagy veszélyforrást jelentő árucikkek (pl.: gyógyszer, élelmiszer stb.) forgalomba hozatalával kapcsolatos kérdések rendezésére. Ezek a jogszabályok a BGB 823. § II. bek.-hez kapcsolódnak, amely deliktuális tényállásként szabályozza azt az esetet, amikor megsértik más személyek védelmét szolgáló jogszabályokat (az ún. oltalmi érdek sérelme). Ha tehát valaki egészségre káros élelmiszert hoz forgalomba, és ezzel az élelmiszertörvény rendelkezéseibe ütközik, az utóbbi szankciótól függetlenül — vétkességi alapon — a BGB szabályai szerint is kártérítésre köteles lesz. Végül megemlítendő, hogy bizonyos körben (pl. gyógyszerek) a termelők és a fogyasztók érdekeit egyaránt védendő, kötelező *felelősségbiztosítás* érvényesül.

11. A vevő kötelezettségei. A vevő fő kötelezettsége a *vételár kifizetése* (BGB 433. §). A szabályozásnak ezen a téren nincs a magyar jogtól lényegesen eltérő vonása. Az árban a felek szabadon állapodhatnak meg, a római jog merev értékszabálya („laesio enormis"), amelyet például az osztrák jog is átvett (ABGB 934. §, 935. §), a német jogban ismeretlen. Amit a BGB általában tilt, az a „jó erkölcsökbe ütköző" megállapodás, és az uzsora (BGB 138. §), ez érvényes minden szerződésre, így az adás-vételre is.

Ha a felek az árban nem állapodtak meg pontosan, a BGB 453. §-a alapján a teljesítési helyen, a teljesítés időpontjában érvényesülő piaci árat kell alkalmazni, feltéve, hogy a felek ebben megállapodtak. A bírói gyakorlat hallgatólagos megállapodást is elfogad. Amennyiben a teljesítési helyen piaci ár nem állapítható meg, akkor annak a gazdasági területegységnek a piaci árát kell figyelembe venni, amelyhez a teljesítési hely tartozik. Szintén az ítélkezési gyakorlatban kialakult szabály, hogy a piaci árral kapcsolatos megállapodás tényét annak kell bizonyítania, aki azt érvényesíteni kívánja. Mindez természetesen nem vonatkozik a kiskereskedelemre, ahol kétség esetén a bolti ár irányadó.

Jóllehet a BGB az adás-vétel fogalmi meghatározásánál a vevő kötelezettségei között említi az *átvételt,* az elmélet és a bírói gyakorlat ezt mégsem tekinti főkötelezettségnek,[44] azaz az átvétel nem az eladó szolgáltatásának ellenértéke, hanem egy, az eladó számára biztosított járulékos jog, amelynek kikényszerítésére a BGB lehetőséget ad. A vevő *átvételi késedelme* esetén az eladó a késedelem általános szabályai szerint követelhet kártérítést (BGB 286. §), de a bírói gyakorlat azt már nem teszi lehetővé, hogy az eladó a BGB 326. §-a alapján az átvételre pót-határidőt tűzzön, majd ennek eredménytelen el-

[42] A különböző, szerződéses és deliktuális megoldások összefoglalását ld.: *Palandt,* i. m. S. 817—821. old.

[43] BGHZ *51,* 91.

[44] *Larenz,* i. m., Bd. II. S. 78., *Palandt,* i. m., S. 435. old.

telte után a szerződéstől elálljon. Az eladó e §-ra csak akkor hivatkozhat, ha a konkrét esetben felismerhető, hogy neki az időben történő átvételhez különleges érdeke fűződik. Ez lehet az eset pl. gyorsan romló áruk esetében. Ilyenkor az átvétel is a vevő főkötelezettségévé válik, ennek minden jogi következményével.

A HGB a BGB-nél részletesebben és szigorúbban rendelkezik ebben a kérdésben. A 373. § alapján az eladó a vevő átvételi késedelme esetén az árut a vevő költségére és veszélyére közraktárba helyezheti. Jogosult továbbá — a vevő előzetes értesítését követően — nyilvános árverésre bocsátani, vagy más módon értékesíteni, de gyorsan romló áruk esetében az előzetes értesítés mellőzhető.

12. A vevő fizetési késedelme. A BGB 320. §-a értelmében a visszterhes szerződések lépésről lépésre teljesítendők, azaz az egyik fél szolgáltatásához szorosan kapcsolódnia kell a megfelelő ellenszolgáltatásnak ahhoz, hogy a fél további szolgáltatást teljesítsen. Az adás-vételnél ez azt kellene hogy jelentse, hogy az eladó csak annyit köteles teljesíteni, amennyit a vevő kifizet. Eltekintve most a mindennapi élet készpénzügyleteitől, a gyakorlatban egy adás-vételi szerződés inkább úgy bonyolódik, hogy az eladó a maga részéről egészen teljesít és a vevő a vételárat a mellékelt számla alapján utólag fizeti részletekben, vagy egy összegben, az eladó teljesítése után azonnal vagy meghatározott idő elteltével. A helyzet azonban mindenképpen az, hogy ilyen esetekben a tulajdonjog átszállása és a vételár kiegyenlítése időben elválik egymástól. ami az eladó számára esetenként hátrányos, bizonytalan helyzetet eredményezhet.

Az eladó számára az alapvető védelmi eszköz a *tulajdonjog fenntartás* intézménye, amelyről a BGB 455. §-a úgy rendelkezik, hogy ha ingók adásvételekor az eladó ilyen értelmű nyilatkozatot tesz, azt kétség esetén úgy kell értelmezni, hogy a tulajdonjog átruházása azzal a felfüggesztő feltétellel történik, hogy a vevő fizetési késedelme esetén az eladó a szerződéstől *elállhat.*

Ettől az esettől eltekintve, az eladó jogai a vevő fizetési késedelme esetén viszonylag korlátozottak. Ha a vevő nem fizet, az eladó őt a BGB 284. §-a alapján felszólítással késedelembe ejtheti, de ha a szerződésben a fizetés időpontja naptár szerint volt meghatározva, felszólításra nincsen szükség, a késedelem jogkövetkezményei automatikusan beállnak.[45] Ezt követően a vételár mellett követelheti a késedelemből származó kárait (BGB 286. §), minimum évi 4%-os késedelmi kamatot (BGB 288. §), ami egyéb kárai érvényesítését nem zárja ki. Az eladó a 326. § szerinti jogait is érvényesítheti (elállás vagy kártérítés nemteljesítéséért),[46] ennek azonban a BGB 454. §-a korlátot állít, úgy rendelkezvén, hogy amennyiben az eladó már teljesített és a fizetésre a vevőnek halasztást adott, nem állhat el a szerződéstől. Lényeges, hogy a halasztás nemcsak utólag adható, hanem ennek számít minden szerződéses megállapodás is, amely a vevő fizetési kötelezettségének időpontját az eladó teljesítése utáni időpontra teszi, azaz pl. eleve ilyennek számítanak a hitelben történő vásárlások. E szabály alkalmazásának előfeltétele, hogy a felek a halasztásról kifejezetten megállapodjanak, ellenkező esetben az eladó elállhat.[47] Tekintettel arra, hogy a vevő fizetési késedelme mögött gyakorta pénzügyi nehézségek húzódnak meg, és a kártérítés is pénzkövetelést jelent, az eladó számára bizonytalan helyzetű vevővel szemben a tulajdonjog fenntartása nyújthat megfelelő védelmet.

Sándor Tamás

[45] Állandó bírói gyakorlat szerint a naptár szerint történő meghatározottságnak egy olyan szerződéses kikötés, hogy pl. „a vételár a szállítástól számított két héten belül fizetendő", nem tesz eleget.

[46] A 326. §-ról ld. a 6. és 7. pontot.

[47] *Larenz,* i. m., Bd. II. S. 87., *Palandt,* i. m., S. 448. old.

A termelőszövetkezeti belső ellenőrzésről

Ellenőrzés

Az ellenőrzés olyan tevékenység, amely során ténymegállapításokhoz jutunk és ezeket összevetjük a jogszabályokkal, belső szabályzatokkal, vezetői döntésekkel, tervekkel, fejlesztési koncepciókkal, s így kedvező, vagy kedvezőtlen következtetéseket vonhatunk le. Elemző és értékelő tevékenység arról az oldalról, hogy az ellenőrzés alanyai a feladatokat milyen szinten valósították meg, az előírásokat hogyan tartották be. Az ellenőrzés megállapításokat tesz arra, hogy a hibák, hiányosságok minek a következményei, megjelöli a mulasztást és indokolt esetben felelősségre vonást, vagy más eljárást is kezdeményez.

A szocialista ellenőrzés alapvető jellemzője a segítő jelleg. Ezt a jelen időszakban és a jövőben is még mindig tovább kell erősíteni, mert nemcsak feltárni kell a hibákat, hanem el kell jutni a hiányosságok megszüntetéséhez, sőt az ismétlésük megakadályozásához. Ebben az értelemben az ellenőrzésnek *megelőző,* preventív szerepe is van. Ez döntő jelentőségű, mert determinálja az ellenőrzött jövőbeni magatartását, tevékenységét abba az irányba, hogy jobban

megfelelő színvonalon végezze munkáját. Végeredményben az ellenőrzésnél a „cél a megelőzés és a segítségnyújtás".[1]

Az ellenőrzés folyamat, mert nem ad hoc jelleggel, hanem rendszeresen kell végezni és azért is mivel a hibák megszüntetését, az intézkedések végrehajtását is vizsgálja — utóvizsgálattal, vagyis végigmegy az egyes fázisokon a hiányosságok következetes megelőzése érdekében. Az ellenőrzést a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is ezek jellemzik. Alapvetően megkülönböztetünk a szövetkezetekben külső és belső ellenőrzést. Az előbbit általában hatóságok, az utóbbit viszont a termelőszövetkezet saját szervei végzik. Külső ellenőrzést végezhetnek elsősorban: pénzügyi hatóság (PM Bevételi Főigazgatóság), árhatóság, szakfelügyelőségek (közegészségügyi és járványügyi, állategészségügyi, kereskedelmi felügyelőség), ügyészség, állami törvényességi felügyeleti szerv, munkaügyi hatóság, társadalombiztosítási szerv, statisztikai hivatal, népi ellenőrzés, területi szövetség revizori irodája és így tovább. A felsorolás nem teljes, de abból kitűnik, hogy az ellenőrzés több irányú és részben fedi is egymást. Ennek, vagyis a párhuzamos ellenőrzések kiküszöbölésére az 50/1977. (XII. 21.) MT sz. rendelet útmutatást ad. A rendelet 9—12. §-ai értelmében az állami szerveknek törekedni kell az „indokolatlan párhuzamosságok kiküszöbölésére" és az együttműködésnek nemcsak az ellenőrzési tervek kidolgozására, hanem az ellenőrzések „előkészítésére és lefolytatására" is ki kell terjedni. Továbbá „ha az ellenőrzött szervnél a vizsgált tárgykörben és a vizsgált időszakra vonatkozóan más szerv már folytatott ellenőrzést, annak anyagát a vizsgálat céljainak megfelelően fel kell használni". Ezen a területen a gyakorlat nehézségekkel küszködik, mivel az átfedések jelenleg még nem szűntek meg, s az együttműködés színvonala sem fogadható el. Az ellenőrző szerv másik anyagát nem igen fogadja el, más oldalú vizsgálatot végez. Az ellenőrzési cél azonos és annak érvényesülnie kellene, de ennek érdekében még alkotó munkára van szükség.

A termelőszövetkezetek belső ellenőrzése az egész szövetkezet működésére és gazdálkodására kiterjed. Megkülönböztethetjük: az önkormányzati (tulajdonosi) ellenőrzést és így a testületek ellenőrzését, a vezetői ellenőrzést, belső ellenőri ellenőrzést. Lényegében ennek megfelelően a szövetkezeti ellenőrzés három szervtípusa kerül elemzésre.

Az önkormányzati ellenőrzés szervei és működésük

Kettős értelmű a szövetkezeti önkormányzati ellenőrzés, mégpedig egyrészről a tagság, a testületek ellenőrzési tevékenységét jelenti, másrészről pedig a testületek munkájának, működésének az ellenőrzését. Itt elsősorban az előbbit kell az önkormányzati ellenőrzés alatt érteni. Ez az ellenőrzés a termelőszövetkezeti sajátosságokból fakad, ami azzal indokolható, hogy amíg az állami vállalatoknál, állami gazdaságoknál a tulajdonosi ellenőrzést az állam, az alapító szerv gyakorolja, addig a szövetkezetekben maga a tagság. Ugyanis a termelőszövetkezeti tulajdon része a társadalmi tulajdonnak, de csoporttulajdon és így a tagok a tulajdonosai a vagyonnak. A tulajdonos pedig gyakorolja a tulajdonosi ellenőrzést. Ez egyben azt is jelenti, hogy minden tagnak — elvileg minden tulajdonosnak — joga van ellenőrizni. A termelőszövetkezeti törvény ezt így kifejezetten nem mondja ki, de a szövetkezetek kettős jellegéből — mivel a szövetkezet gazdálkodó és társadalmi szerv is —, valamint az előbbiekből fakad. Az 1977. évi 9. sz. tvr.-el módosított 1967. évi III. tv. (továbbiakban együtt: tsz-törvény — Tv.) ezen túlmenően nemcsak az ellenőrző bizottság jogait viszonylag szélesen szabályozza, hanem a 20. § a) pontjában a tagoknak biztosítja a „felvilágosítás-kérési" jogot. A tagot ez a jog a közgyűlésen illeti meg a vezetőséggel, más szervekkel és a vezetőkkel szemben. A vezető, szövetkezeti szerv képviselője köteles a felvilágosítást megadni, amennyiben ez nem lehetséges, úgy gondoskodni kell, hogy záros határidőn belül a tag választ és a tagság tájékoztatást megkapja. Ez a tagi ellenőrzés sajátos formája. A 7/1977. (III. 12.) Mt. sz. rendelet (az R.) a 25. § 3. bek. hasonló „tájékoztatás-kérési" jogot biztosít a munkahelyi közösségek tanácskozásain. Meggyőződésem, hogy ezt a küldöttgyűlésen a küldötteknek, a vezetőségi ülésen a vezetőségi tagoknak biztosítani kellene. A gyakorlatban az „egyebek" napirend keretében a tag beszámoltatja a vezetőket, „számonkéri" a dolgokat: pl. az X táblán miért kellett a kukoricát újravetni, vagy az ültetvény telepítése nem a terv szerint folyik, mi az oka stb. Ilyen és hasonló felvilágosítás kérés számos esetben előfordul és ezekre a választ minden képpen meg kell adni, szükség esetén pedig indokolást is elő kell terjeszteni. Természetes, hogy ezek a későbbiek során hatással vannak a vezető munkájára, munkaintenzitására, s a jövőben törekszik az esetleges hibákat megelőzni. Ha úgy tetszik a hibákért a nagy nyilvánosság előtt kell felelni, s így ez ösztönöz a jobb munkára. Ez a tag közvetlen tulajdonosi ellenőrzését jelenti, s az előbbiekben megjelölt preventív szerepben van a jelentősége. Némiképp ez a szövetkezeti „interpellációs jognak" is tekinthető és bővítése, fejlesztése a termelőszövetkezeten belüli tagi ellenőrzés növelése érdekében is indokolt és célszerű.

Az önkormányzati ellenőrzés ennél szélesebb és azt a különböző szövetkezeti testületek gyakorolják. Ebben az értelemben beszélhetünk szövetkezeti testületi ellenőrzésről.

[1] *Lóczy* László: A belső ellenőrzés szervezett tevékenység. MÉM és TOT közös tájékoztató „Tanuljunk egymástól!" 1978. 5. füzet, 11. old.

A *közgyűlés* a termelőszövetkezet legfőbb testületi szerve és hatáskörébe a legalapvetőbb kérdések tartoznak. A tagok összességéből áll, így ma már a nagy létszám következtében mozgósítani nehéz, s általában évente csak egyszer ülésezik. Ellenőrzési feladatokat az ismertetett tagi ellenőrzés során lát el, továbbá akkor, amikor a vezetőséget és a közgyűlési bizottságokat beszámoltatja. Működéséből fakad, hogy a folyamatos és tényleges ellenőrzést az ellenőrző bizottság útján látja el.

A *küldöttgyűlés* a közvetett demokrácia fóruma, amely a munkahelyi közösségek tanácskozásai által delegált küldöttekből áll. Hasonlóan a közgyűléshez ellenőrzési feladatokat különösen a beszámoltatással lát el. Itt a tagi ellenőrzés keretében biztosítani kellene a felvilágosítás kérési jogot.

A beszámoltatás, mint az ellenőrzés egyik ága, módszere, amelyet a testületi szervek leggyakrabban alkalmaznak szervezeti kereteik következtében is. Természetesen ez nem jelenti a beszámoltatás lebecsülését, mert ez sajátos és értékes ellenőrzési forma. Általában a beszámoló tükrözi a működés jellegét, vagy az adott terület termelésének színvonalát, eredményességét, valamint a szabályos és megfelelő eljárást. A kirívó és alapvető hibák, hiányosságok kiütköznek a beszámoltatás során, ha nem is mindig, de legtöbbször igen. Ennek következtében lehetőség van a megfelelő intézkedésekre és a hiányosságok megszüntetésére, mivel azokról az illetékes szerv tudomást szerzett. Viszont az valóban fennáll egyes esetekben, hogy a beszámoló szép és kerek, s megfelelő képet mutat, azonban a valóság más. Ez abból következik, hogy a beszámoltatás nem szoros értelemben vett ellenőrzés, csak az egyik formája. Ennek ellenére szerepe van az ellenőrzési célok megvalósításánál és így jelentőségét is feltétlenül el kell ismerni.

A *vezetőség* általános hatáskörű irányító szerv. A Tv. 24. §-a alapján a „jogszabályok és az alapszabály keretei között a közgyűlés, küldöttgyűlés határozatainak megfelelően — teljes felelősséggel — önállóan szervezi és irányítja a termelőszövetkezet működését és gazdálkodását". Az ágazatok, szervezeti egységek vezetőinek, vezetőségi bizottságainak a beszámoltatásával végez ellenőrzést. A vezetőség a beszámoltatást már néhány esetben párosítja helyszíni szemlével, ellenőrzéssel. Szövetkezetünk vezetősége a növényvédelmi munkákról szóló beszámoló megtárgyalása után a helyszínen vizsgálta a mérgek, vegyszerek raktározási rendjét, vagy az állattenyésztési ágazat beszámoltatásával nem elégedett meg és a területen is eljárt. Ezek ma még bátortalan és kivételes esetek, de a jövőben számukat és terjedelmüket is bővíteni lenne célszerű, mert a gyakorlatban hatékonynak minősülnek. A vezetőség még jól mozgatható viszonylag kisebb létszámú testület és ha az előbbiekben kiemelt beszámoltatás előnyeit párosítjuk a helyszíni szemlével, úgy az az ellenőrzési cél megvalósítását jelentősen előmozdíthatja. Feltétlenül szükség volna szinte minden esetben a helyszíni vizsgálatokra, amit az esetek egy részénél úgy is lehetne realizálni, hogy kiküldött három vezetőségi tag járna el. A jövő útja ez, mert az ellenőrzés eredményességét növeli. A vezetőségi ellenőrzés értékes helyet foglal el a testületi ellenőrzéseknél és nagymértékben szolgálja a termelőszövetkezet törvényes működését és eredményes gazdálkodását.

A *munkahelyi közösségek tanácskozásai* külön ellenőrzési jogkörrel nem rendelkeznek, de a R. 25. § 3. bek. a tájékoztatás kérési jogot biztosítja, ami a gyakorlatban a tagi ellenőrzés eszköze lehet. Ezt a tanácskozásokon minden esetben hirdetni kellene és a dolgozók tudomására hozni. Ez az ellenőrzés hatékony eszköze lehet, mert ott ismerik a körülményeket a legjobban mind a célok, mind a megvalósítás vonatkozásában. Az ellenőrzési szerepüket növelni lehetne azzal, hogy a munkahelyi vezetők, működésükről félévenként tájékoztatásra kötelezettek lennének.

Az *ellenőrző bizottság* a szövetkezeti belső ellenőrzés legfontosabb szerve. A bizottság a közgyűlésnek alárendelten működik és tagjait titkosan a tagság soraiból választja meg. A tsz. törvény 25. §-a értelmében „A termelőszövetkezet működését és gazdálkodását... maga a tagság ellenőrzi..." Ezt alapvetően és döntő mértékben a tagság kiválasztottjai, az ellenőrző bizottság valósítja meg. Ez egyben testületi ellenőrzés is, amely a gyakorlatban a leghatékonyabban funkcionál a szövetkezetekben. Átfogja a termelőszövetkezet egész működését a termeléstől, gazdálkodástól a könyvelésen és a szabályzatok vizsgálatán keresztül egészen a vezetői utasítások végrehajtásának értékeléséig. A Tv. 26. §-a alapján a „folyamatos belső ellenőrzést" látja el az ellenőrző bizottság és a 27. § szerint a „feladata a közös vagyon kezelésének, gazdálkodásnak, a tagokkal való elszámolásnak, a közgyűlés, a küldöttgyűlés határozatai végrehajtásának, a vitás ügyek intézésének, valamint a jogszabályok és az alapszabály megtartásának ellenőrzése... Az ellenőrző bizottság, mint testület a „termelőszövetkezet vezetőségétől, elnöktől és minden más vezetőjétől független" (Tv. 26. §) pártatlan szerv és felelősséggel az egész tagságnak, a közgyűlésnek tartozik. A bizottság a R, 30. § 1. bek. alapján legalább öt tagból áll. A tényleges létszámot az Alapszabályban a szövetkezet méreteitől függően a közgyűlés állapítja meg. Az ellenőrző bizottsági tagok feladatukat társadalmi megbizatásban látják el, bár egyes termelőszövetkezetekben az elnökét függetlenítették. A bizottság elnöke és tagjai is a Tv. 28. § 1. bek. alapján tisztségviselők, így védelmük biztosítva van, mert a 74. § 3. bek. és a 91. § 2. bek. értelmében a fegyelmi és a kártérítési jogkört a küldöttgyűlés gyakorolja. Az ellenőrző bizottság személyi összetétele, de különösen az elnökének a felkészültsége nagymértékben meghatározza ennek a testületi ellenőr-

zésnek a hatékonyságát, színvonalát. Az utóbbi időben itt előrehaladást értünk el, amit jelentősen segített az, hogy sor került az ellenőrzési tanfolyami képzések, továbbképzések szervezésére. Hangsúlyozza ezt a rendelet 30. § 2. bek.-ben, amikor kimondja, hogy a vezetőség köteles a bizottság tagjainak a rendszeres továbbképzését biztosítani. Az ellenőrző bizottság elnöke, amennyiben legalább alapfokú szakmai képzettséggel rendelkezik és a megbizatását munkája elismeréseként megtiszteltetésnek veszi, úgy megfelelően tudja szervezni, irányítani a bizottság munkáját, tevékenységét, és koordinálja az egész belső ellenőrzést. A bizottság működését előmozdítja, hogy a működéséhez anyagi és egyéb feltételeket a vezetőség biztosítja (R. 30. § 2. bek.); bármely dolgozó közreműködését igénybe veheti (R. 30. § 3. bek.); a vezetőségi üléseken a bizottság elnöke részt vesz (R. 31. § 1. bek.); félévenként a vezetőség tájékoztatást ad a gazdálkodás helyzetéről (R. 31. §); külső szakember közreműködését is igényelheti (R. 33. §); könyveket, iratokat megvizsgálhat, felvilágosítást kérhet (R. 34. §) stb.

Ezek és az ellenőrzés során gyakorolható jogok lehetőséget biztosítanak arra, hogy a bizottság munkáját eredményesen végezze. A bizottság tagjainak pozíciója sajátos, egyrészt fizikai, vagy más munkát végző dolgozók, másrészt tisztségviselők, s ebben a vonatkozásban szövetkezeti „vezetők". Az előbbi után kapják munkadíjukat, s az utóbbiért rendszerint külön díjazás nem jár — kivéve az átlagrészesedés az ellenőrzés miatt munkából való távolmaradás idejére —, sőt ezen tevékenységük miatt legtöbbször még kritika éri a tagokat. Így érthetőbb, hogy védelmüket, mint tisztségviselőknek kellett biztosítani. Ebből a sajátosságból az is következik, hogy az ellenőrző bizottsági tag — mivel részt vesz a mindennapi munkában — észlel bizonyos cselekményeket (lát és tapasztal), kisebb szövetkezetekben a legtöbb körülményről és eseményről tudomása van. Megfelelő ismeretekkel rendelkezik, amit az ellenőrzésnél is célszerű felhasználni — természetesen tárgyilagosan. Ezek — ha az objektív valóság talaján maradnak — pozitív irányba viszik előre a bizottsági ellenőrzést. A bizottság jogköre széles, a szövetkezet egész tevékenységére, gazdálkodására, működésére kiterjed. Végül is az ellenőrzési hatásköre általános, és mivel a feltételek biztosítottak, az eredményes munka nem maradhat el. Erről az oldalról emeli ki szerepét Turóczi József: „A szövetkezet ellenőrző bizottsága azonban helyzeténél és jogszabályban biztosított jogainál fogva átfogóbb ellenőrzést tud végezni és kell is végeznie, mint bármely külső szerv által végzett és csak részterületeket érintő ellenőrzés."[2] Az ellenőrző bizottság a R. 51. § 1. bek. értelmében ügyrendet köteles készíteni, amelyben működésének, eljárásának szabályait határozza meg. Ebben részletezni kell a feladatköre szerinti működés általános és konkrét szabályait, továbbá az ellenőrzések, vizsgálatok éves keretét, ülések számát, bizottsági tagok eljárási kötelezettségét és feladatait. Ez általános érvényű és rögzíti az eljárási előírásokat is: a bizottság összehívásának, határozatképességének, ülések lefolytatásának rendjét, vita és hozzászólások szabályait, határozathozatal, jegyzőkönyv készítésének és határozatok végrehajtásának rendelkezéseit. Külön rendezi az ellenőrzésnél alkalmazható módszereket, vizsgálatok lefolytatásának rendjét és megállapítja az általános vizsgálatok főbb elveit, szabályait. Kimondja az éves munkaterv készítésének kötelezettségét és ehhez útmutatást ad, valamint az értesítési, tájékoztatási kötelezettséget is beszabályozza, mely szerint ellenőrzésekről a vezetőséget tájékoztatni kell. A közgyűlés felé a beszámoltatási kötelezettséget is előírja. Megállapítja a bizottság elnökének külön feladatait, a munka megszervezésére és irányítására, továbbá a törvényes működés biztosítására. Az ügyrendnek mintegy végrehajtása az éves munkaterv, amelyet a bizottság az R. 30. § (3) bek.-e alapján köteles kidolgozni, s melyben a tárgyévi feladatait határozza meg. Ez kijelöli a várható időpont megjelölésével az ellenőrzési területeket, továbbá a célvizsgálatok és utóvizsgálatok rendjét, az általános vizsgálat irányát és kereteit. A munkaterv tartalmazza az egyes feladatok végrehajtásáért felelős tagok megjelölését és a beszámolási kötelességüket.

A gyakorlatban az ellenőrző bizottság háromtagú tanácsban végzi az ellenőrzéseket, s csak kivételesen bizonyos feladatoknál jár el Ellenőrző Bizottsági tag. Kisebb jelentőségű célvizsgálatokat rendszerint az ellenőrző bizottság elnöke végzi, és annak eredményét a bizottság értékeli. A vezetőség tájékoztatására általában az értékelés után kerül sor, ami alól csak azok az esetek jelentenek kivételt, amikor gyors beavatkozásra, intézkedésre van szükség.

Az ellenőrző bizottság feladatkörében elsősorban — vizsgálja a szövetkezeti testületek törvényes működését, feladataik ellátását (közgyűlésnél, küldöttgyűlésnél, vezetőségnél, munkahelyi közösségek tanácskozásainál, bizottságoknál); — tanulmányozza a szövetkezeti alapszabály, belső szabályzatok kidolgozását, jóváhagyását, hatályosulását és gyakorlati végrehajtását; — értékeli a szerződéseket és teljesítésüket; — vizsgálja a közérdekű panaszok, bejelentések, kérelmek intézését és az egész belső igazgatást egészen az ügyiratok intézéséig; — elemzi az alaptevékenységen belül és kívül a gazdálkodás eredményeit, a termelés bővítését, álló és forgó kapacitások kihasználását, hatékonyságot ágazatonként és szövetkezeti szinten, beruházásokat; — értékeli és elemzi a termelési, továbbá a pénzügyi tervek kidolgozását és gyakorlati végrehajtását; — vizsgálja a tagok és más dolgozók részesedésének alakulását, valamint a szociális, kulturális igények és szolgálta-

[2] *Turóczi József*: A gazdálkodás egészének ellenőrzésére törekszünk. Uo. 1978. 5. füzet, 3. old.

tások szintjét; — átvizsgálja az anyag, energia, munkaerő optimális és takarékos felhasználását, költségtényezők alakulását; — elemzően vizsgálja a vezetői feladatok ellátását, tervcélokat; — ellenőrzi a pénzügyi, számviteli, könyvelési nyilvántartásokat, könyveket, s más okmányokat és a bizonylati rendet, zárszámadás és mérlegek anyagát, árképzést és árvetést, vagyonvédelmet és munkavédelmet, jogszabályok és belső szabályzatok végrehajtását stb.

A megjelölt feladatok aprólékos és felelősségteljes munkát igényelnek, hiszen mindegyik számtalan részfeladatból áll. Egyet kiemelve a nyereség vizsgálatát a termelésben, ami rendkívül bonyolult és szerteágazó feladat, mert az elemzésekben el kell jutni egészen addig, hogy az ágazatnál könyvelésben jelentkező költségek ténylegesen az adott területhez tartoznak, vagy jellegüknél fogva is eleve más ágazatot terhelik. Továbbá pozitív, illetőleg negatív irányba mely tényezők befolyásolják az eredményt. Megfelelő-e a nyereségkulcs, tisztességtelen jövedelmet tartalmaz vagy sem, és így tovább.

A felsorolt feladatokból az ellenőrző bizottság termelőszövetkezetünkben és máshol is egyre nagyobb kört lát el. Ugyanígy megfigyelhető az is — ha a jelen időszakhoz közeledünk —, hogy a bizottságok munkája egyre aktívabb, színvonalasabb. A belső ellenőrzés gerincét a testületi ellenőrzések közül az ellenőrző bizottsági ellenőrzés adja, s itt még inkább irányadó az, hogy a cél a segítségnyújtás a hiányosságok, a szabálytalanságok megelőzése érdekében. Jelentősége megnyilvánul abban is, hogy egyben a tagsági ellenőrzés kifejeződését és megvalósulását is jelenti. Ezt nyomon követhetjük egy gyakorlati általános vizsgálatnál is, melyet az ellenőrző bizottság 1979-ben a belső ellenőr és más szakemberek közreműködésével tartott meg. Az illetékes területek vezetői az előzetes értesítést megkapták az általános vizsgálatról, melynek tárgyát képezte a bizonylati rend általános helyzete magtárban és a raktárakban, valamint az anyagkészletezés és tárolás rendje ezeken a területeken; fafeldolgozó telep termelésének és gazdálkodásának helyzete; vagyonvédelmi rendelkezések betartásának ellenőrzése három ágazatban.

Az ellenőrzés során a bizottság három tagja járt el a szakemberekkel. Az általános vizsgálat szabályosan folyt le és a hiányosságokat a helyszínen jelezte az ellenőrző bizottság. A több napon át tartó ellenőrzésről részletes jegyzőkönyv készült, amely a megállapításokon túlmenően a hiányosságok megszüntetésére intézkedéseket javasolt a vezetőség elé kerülő tájékoztatóban és a jegyzőkönyvben is. A jegyzőkönyvet az illetékes vezetők is megkapták a hibák megszüntetése érdekében. A bizottság a ténymegállapítások után a hiányosságokat is felsorolta az intézkedési javaslattal.

— *a)* Műszaki raktárban több anyag készlete nem egyezett meg a kartonon levő készlettel, így vagy a leltározás, vagy pedig az anyag kiadása és felhasználása során nem jártak el szabályosan, s ezért a készlet meghaladja a nyilvántartottat. Javasolta a többlet bevételezését, s a készlet pontos megállapítására tételes leltárt és az anyagok kiadása esetén a bizonylatok előzetes utalványozását, a felhasználás rendszeres vizsgálata mellett. — *b)* A másik műszaki raktárban a nyilvántartás nem volt naprakész, továbbá új és használt készülékeket nem elkülönítetten tárolták, s nem külön tartották nyilván bár értékben is jelentős volt az eltérés. A bizottság indítványozta intézkedésként a nyilvántartás folyamatos vezetését, a készülékek elkülönített nyilvántartását és raktározását. — *c)* A zöldség- és gyümölcsüzlet raktárában a tárolás rendje nem volt elfogadható, s az előtérben az áruk ára nem volt feltüntetve. Előterjesztést tett a bizottság a tárolás megfelelő rendjének kialakítására és az ártájékoztatás pontos vezetésére, valamint kifüggesztésére. — *d)* A fafeldolgozó telepen a bizottság jelentős nyersanyag és késztermék készletet talált, s a nyilvántartásokban kisebb-nagyobb hibákat. Megállapította továbbá, hogy a raktárból átvett eszközöket (villanymotorokat) bizonylatok nem követik és nyilvántartást nem vezetnek erről. Javasolta az ellenőrző bizottság a készletek csökkentését, különösen a késztermék értékesítésével és a kapacitások megfelelő kihasználásával és a bizonylati szabályzat szerinti nyilvántartások vezetését. — *e)* A vagyonvédelemnél is hiányosságokat állapított meg a bizottság, mert az egyik helyen az éjjeli őr ideiglenesen munkahelyéről eltávozott, máshol a dolgozók az ellenőrzés hiányát kifogásolták és előadták, hogy a tagok a munkaidő végén nem mindig „üres kézzel" távoznak. Kezdeményezte az ellenőrző bizottság a megfelelő intézkedéseket és indokolt esetben a felelősségre vonást is.

Az ellenőrző bizottság jelentéssel tájékoztatta a vezetőséget arról, hogy a bizonylati és vagyonvédelmi rendelkezések megtartását ellenőrizte és értékelte. A hiányosságokat területenként részletezte és az előbbiek szerint javaslatot tett az intézkedésekre, továbbá kezdeményezte az egyes vezetők utasítását a szövetkezeti szabályzatok betartására és betartatására, különösen a vagyonvédelem vonatkozásában. Felhívásában kiemelte a bizottság, hogy a módosított 1971. évi III. tv. 60. § c) pontja alapján a vezető és a dolgozó tagnak is alapvető kötelezettsége a termelőszövetkezeti tulajdont, vagyont gondosan kezelni, védeni és gyarapítani. A tájékoztatásban a vezetőség hatékony intézkedését kérte az előbbiek végrehajtására. A bizottság utalt arra, hogy a hiányosságok megszüntetését utóvizsgálaton fogja ellenőrizni. A vezetőség a tájékoztatást elfogadta és a bizottság javaslatai alapján intézkedési tervet állapított meg a hiányosságok megszüntetésére. A határozat feladatokat határozott meg a hibák felszámolására a végrehajtási időpont és felelős dolgozó megjelölésével. Továbbá a vezetőség utasította a vezetőket a szabályzat rendelkezéseinek a végrehajtására és előírta a vagyonvédelem következetes megvalósítását.

Lényegében az ellenőrző bizottság általános vizsgálata nem terjedt ki a termelőszövetkezet egész működésére, de jelentős területeket érintett. Az ellenőrzés felhívta a figyelmet a hiányosságokra és kritikai értékelést adott a vagyonvédelemről. Megállapításait az érintettek tudomásul vették, a vezetőség pedig elrendelte a szükséges intézkedéseket. Várhatóan ezek a

hibák a jövőben nem fognak ismétlődni, s ezzel megvalósításra kerülhet a megelőzés, mint az ellenőrzési cél. A vizsgálat egyben segítséget is adott a feltárt hiányosságokkal és útmutatásával a megfelelő szabályos eljáráshoz.

Az előbbiekből kitűnik, hogy az ellenőrző bizottsági ellenőrzés a legfontosabb testületi ellenőrzés és a szövetkezetekben az önkontrollt biztosítja. Jelenleg a szövetkezeten belül a tagi ellenőrzést és a „hivatali" ellenőrzést is egyesíti magába az ellenőrző bizottsági ellenőrzés. Az ellenőrző bizottság ellenőrzése szinte nélkülözhetetlen a szövetkezetekben, és a törvényes működést, szabályos eljárást, eredményes gazdálkodást mozdítja elő.

Megállapítható, hogy az önkormányzati ellenőrzéseknek a célja a hiányosságok megelőzése, segítségnyújtás a megfelelő eljáráshoz. Ezen a területen tovább kell fejleszteni a szövetkezeti interpellációs jogot, mert ez ellenőrzési jogot jelent, s a termelőszövetkezeten belüli társadalmi ellenőrzésnek tekinthető. Biztosítani kellene a küldöttközgyűlésen, vezetőségi ülésen és megfelelő védelmi garanciákat kellene állítani a felvilágosítást kérőknek is. A nyilvános beszámoltatás, „bírálat" rendszerint megfelelő eredménnyel jár. A vezetőségnél, mint általános irányító szervnél kötelező jelleggel kellene bevezetni a helyszíni vizsgálatot legalább bizonyos körben. Ennek a megállapításai sok előnyt jelentenek az egész szövetkezetnek. Az ellenőrző bizottság általános hatáskörrel rendelkezik, amelynek a megfelelő ellátását csak megfelelő személyi összetételű bizottság tudja ellátni. Így a bizottság megválasztásának mindig tekintettel kell lenni. Az önkormányzati ellenőrzés a szövetkezetekben segíti és előmozdítja a törvényes működést. S ennek a színvonalát esetleges továbbfejlesztéssel növelni lehetne.

A vezetői ellenőrzés

Az önkormányzati ellenőrzés mellett a belső ellenőrzés második nagy ága a vezetői ellenőrzés. Megjegyzem, hogy ezalatt itt a tisztségviselők ellenőrzését is érteni kell. A vezetői ellenőrzés a vezetői szinteknek megfelelően alakul. A felső szinten az ellenőrzés átfogóbb, általánosabb és rendszerint jelentősebb területekre összpontosul. Az alsóbb szinteken pedig az ellenőrzés szinte mindig konkrét, mert általában a munkafolyamatokra és azok részelemeire is kiterjedt. A tsz-törvény végrehajtási rendelete az R. 32. § 1. bek.-e értelmében a szövetkezetek ellenőrzési bizottságainak ellenőrzései mellett a tisztségviselőknek és vezetőknek is joga és kötelezettsége, hogy munkaterületükön a szükséges ellenőrzést elvégezzék. Külön is ki kell emelni, hogy kötelessége, feladata is az ellenőrzés, nemcsak joga. A belső ellenőrzésről szóló 51/1977. (XII. 21.) MT sz. rendelet 5. §-ban kimondja, hogy „A vezetői ellenőrzés — mint a szövetkezet vállalati tevékenységének, valamint szakmai vezetésnek szerves része — magában foglalja: *a)* a szövetkezet munkaszervezetén belül a vezetők által végzett ellenőrzést, *b)* a belső ellenőrök tevékenységét, továbbá *c)* a gazdasági-műszaki folyamatokba épített ellenőrzést." Ez a széles értelemben felfogott vezetői ellenőrzést jelenti. A jelen esetben a vezetői ellenőrzés alatt a vezetők által végzett ellenőrzést kell érteni. Az ellenőri ellenőrzést, mint a belső ellenőrzés önálló ágát, területét elemezzük. A folyamatokba épített ellenőrzés pedig több helyen is beépül a különböző ellenőrzési formákba. A továbbiakban szűkebb értelemben vett vezetői ellenőrzést vizsgáljuk. A vezetői ellenőrzés jellegét is szemlélteti Lóczy László, amikor megállapítja, hogy „A vezetői ellenőrzés érvényesülésének gyakorlati módszere a következő: az alsóbb szintű vezetők rendszeres beszámoltatása; az adatszolgáltatás folyamatos értékelése; a közvetlen helyszíni ellenőrzés."[3]

A vezetői ellenőrzés bemutatása és értékelése során ezeket figyelembe kell venni. Alapvetően megkülönböztethetünk a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben: elnöki, termelésvezetői, pénzgazdálkodás-vezetői, igazgatási és jogi vezetői, ágazati, valamint egyéb vezetői ellenőrzést. Mindezekben egyaránt helye van az előbb megjelölt beszámoltatásnak, információk folyamatos értékelő elemzésének és a helyszíni ellenőrzésnek. Különösen ki kell emelni, hogy néhol a helyszíni ellenőrzést háttérbe szorítják és az előbbi kettőt értékelik csak. Ezt káros tendenciának kell tekinteni. Véleményem szerint minden körülmények között ez három módszert jelent és megfelelő hatás akkor érhető el, ha valamennyit alkalmazzuk. Sőt a gyakorlati oldalról a helyszíni ellenőrzést kell kiemelni, mivel a tényleges állapot felmérést biztosítja, s ezzel együtt a hibák pontos feltárását, ami megfelelő intézkedéseket von maga után. A három módszert a megjelölt vezetői ellenőrzéseknél együtt lehet és kell is alkalmazni, s a primátust a helyszíni ellenőrzés kapja.

Az *elnök* a Tv. 29. § (1) bek. értelmében „A termelőszövetkezet vezetője és törvényes képviselője . . ., aki a termelőszövetkezet gazdálkodását és ügyvitelét a jogszabályoknak és az alapszabálynak, valamint a közgyűlés, küldöttgyűlés és a vezetőség határozatainak megfelelően, személyes felelősséggel irányítja." A tsz-elnök köteles gondoskodni a belső szabályzatok szerint a szövetkezet méreteihez és egyéb viszonyaihoz igazodó belső ellenőrzési szervezet kialakításáról. Az elnök hasonlóan a többi vezetőhöz saját maga is köteles ellenőrzést végezni. Az ellenőrzés közvetlen tapasztalatokon, helyszíni vizsgálatokon, észleléseken és a vezetők beszámoltatásán, valamint kimutatások, jelentések, adatszolgáltatások értékelésén alapszik. Itt tipikusan és a legtöbb esetben ellenőrzési módszer-

[3] *Lóczy* László: A belső ellenőrzés szervezett tevékenység. Uo. 1978. 5. füzet, 9. old.

ként a beszámoltatás és a helyszíni ellenőrzés, szemle kerül alkalmazásra. A tervfeladatok végrehajtását is számon lehet kérni adatszolgáltatással. Az ellenőrzési folyamatra jellemző, hogy jelentés, jegyzőkönyv nem készül, hanem a feltárt problémák, hiányok, hibák alapján az illetékes vezető az elnöktől a felhívást megkapja, s amit általában gyors és megfelelő intézkedések követnek. Természetesen súlyosabb esetekben jelentés készül, amiről a vezetőség tájékoztatást kap, s így indokolt esetben a felelősségrevonás sem marad el. Sajátossága ennek az ellenőrzésnek, hogy sokszor a beszolgáltatott információn, beszámoló jelentésen, adatközlésen alapszik és érvényesül, mert ezek elemzésével kedvező, vagy kedvezőtlen megállapításokhoz lehet jutni. Ez az értékelő elemzés tipikusan ellenőrzés, még akkor is, ha írásbeli jelentés nem készült. Az ellenőrzés alapján hathatós intézkedésre van lehetőség, hiszen az elnök — de a többi vezető is — széles rendelkezési jogkört gyakorol. Ha a közvetlen vezető nem megfelelően intézkedett, úgy a felettes vezető — akár az elnök is — közvetlenül beavatkozhat. Az ellenőrzés végső célja itt is a segítségnyújtás a hiányosságok, szabálytalanságok megelőzése, de ez egy konkrét céllal is kiegészül, mégpedig azzal, hogy az elnök, illetve a vezető tudomást szerezzen a termelés, gazdálkodás helyzetéről, a tervek, feladatok teljesítéséről és eredményes működéséről. Végeredményben tapasztalatot, meggyőződést szerezni kell ezekről, s így megfelelő intézkedések foganatosíthatók. Mindezek bizonyos vonatkozásban nemcsak az elnöki ellenőrzést, hanem más vezetői ellenőrzést is jellemzik, legalábbis az ágazatvezetői ellenőrzésig. A szövetkezet elnöke konkrétan ellenőrzi: az alapszabály végrehajtását, igazgatási szervezet működését; közgyűlési, küldöttgyűlési és vezetőségi határozatok végrehajtását; szövetkezeti vezetők, és belső ellenőr munkáját; tervek, fejlesztési és beruházási programok teljesítését; termelés, gazdálkodás eredményességét; vagyonvédelem, anyag- és energiatakarékosság megvalósítását; pénzgazdálkodást, hitelfelhasználást, tagok jövedelemszínvonalát; a dolgozók alapvető jogainak érvényesülését és sorolhatnánk tovább.

Természetesen az általános irányítási jogkör mellett ez igen széles ellenőrzési feladatkör is, mivel a termelőszövetkezet minden területére kiterjed és egyszerűen az általános helyzet megállapításához is összetett munkára van szükség. A gyakorlatban mindezt közvetlenül saját maga nem képes ellátni, így a munkának egy része átruházható az elnökhelyettesre. A konkrét elnöki ellenőrzés leszűkül, de annál inkább hatékonyabb. Az elnök hiányosságok feltárása esetén azok megszüntetésére intézkedéseket rendel el általában minden írásbeli rögzítés nélkül. Ez az eljárás az ellenőrzést gyorssá, rugalmassá, és egyben hatékonyabbá is teszi. Rendszerint az így feltárt és megszüntetett hiányosságok a jövőben nem fordulnak elő, s ez nagyon értékes a megelőzés szempontjából. Tudott, hogy ellenkező esetben a felelősség megállapítása lesz a következmény.

A *termelés első számú irányítója* az ellenőrzést feladatkörének megfelelően látja el. Az egész termelés területén — adatszolgáltatás, információ, jelentés, beszámoltatás, felmérés, helyszíni vizsgálat, tapasztalat alapján — folyamatosan ellenőrzi a jóváhagyott tervek, célkitűzések végrehajtását; a termelés anyagi, műszaki, személyi előfeltételeit; álló és forgó kapacitások optimális és hatékony kihasználását; a termelést, értékesítést, felhasználást, beszerzést, anyag- és energiagazdálkodást, költségfelhasználást, gazdaságosságot, eredményességet, fejlesztések és beruházások megvalósítását; termények, takarmányok és egyéb hozamok alakulását, termelvények, termékek értékesítését, szerződések teljesítését; jelentősebb feladatok ellátását és a munkafolyamatokat; teljesítmények és különböző anyagok elszámolását, dolgozók munkakörülményeit és munkadíjuk alakulását, technológiák betartását; vagyontárgyak gondos kezelését, felhasználását és gyarapítását; jogszabályok, szabályzatok, szabványok, hatósági rendelkezések betartását és így tovább.

A vezető közvetlenül részt vesz a termelésben és a megjelölt feladatok szerint ellenőrzési munkája is ebből fakad. A legtöbbször részesedése is az eredményes gazdálkodástól függ, így ellenőrzése is konkrétabb, mint az elnöknél. Visel általános jegyeket is, mert a vezető ellenőrzésével a termelés egészét átfogja, de minden részletet már nem képes ellenőrizni. Rugalmas és hatékony is ez az ellenőrzés, mert itt is a hiányosságok feltárását gyors intézkedések követik. Előnye ennek az ellenőrzésnek, hogy olyan vezető végzi, aki megfelelő szakmai ismeretekkel rendelkezik, s az egyes részleteket is értékelni tudja a különböző érdekek összehangolásával. Ezekből következik, hogy súlyos hibákat megelőző szerepe óriási, ami párosul a segítségnyújtással, különösen a szakmai vonatkozásban. A termelés vezetője az ellenőrzési feladatok ellátásával mindig a gazdálkodás, a termelés helyzetét vizsgálja, arról tapasztalatokat, kritikai elemzéseket, értékeléseket szerez. Ennek alapján megfelelő intézkedésekre kerül sor. Külön is ki kell emelni, hogy amikor az MSZMP XI. kongresszusa határozatában kimondta, hogy „Minden szinten hatékonyabbá kell tenni a tervek végrehajtásának és a gazdasági fegyelem megtartásának ellenőrzését."[4] Akkor ez a szövetkezetekre is vonatkozott. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben ezt a termelést gazdájának, a termelés első számú irányítójának kell megvalósítania. Jelenleg a termelőszövetkezetekben is a termelési előfeltételek, minőségi követelmények erőteljesen megszigorodtak, ami a termelés ellenőrzését is ebbe az irányba terelte. A hatékonyság és a gazdálkodási fegyelem javí-

[4] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 170. old.

tásával, az ellenőrzési munka színvonalának emelésével ezeket a célokat szolgáljuk és valósítjuk meg.

A *pénzgazdálkodás első számú irányítója* elsősorban adatszolgáltatás, másodszor pedig a beosztottak beszámoltatása útján vizsgálja és ellenőrzi a megállapított pénzügyi terv végrehajtását, költségcsökkentések teljesítését, készletek megfelelő alakulását; pénz- és hitelgazdálkodást, beruházások, fejlesztések pénzügyi feltételeit, bérgazdálkodást és a jövedelemszínvonalat; a gazdálkodás eredményességét és a nyereségszint alakulását; árképzést és az árvetéskészítést; bizonylatok, nyilvántartások és más okmányok szabályszerűségét; követelések, tartozások behajtását és teljesítését; számviteli, pénzügyi, adóügyi, bizonylati és vagyonkezelési rendelkezések betartását.

Ezeknek az ellátásánál a vezető egyben közreműködni is köteles, mert feladatkörébe tartozik. A pénzgazdálkodás vezetőjének ellenőrzése alapján már gyakran készül írásban is a jelentés, tájékoztatás, mert esetleg a hibák a termelésben vannak pl. felesleges készletnövelés esetén, s így az intézkedést a termelés vezetője adja ki. Ezen a területen rendelkezési joga a pénzgazdálkodás vezetőjének nincsen. Jelentőséggel bír ez az ellenőrzés is, mert a szövetkezet pénzügyi vonatkozásait vizsgálja, elemzi és értékeli, s ezek kihatással vannak az eredményes gazdálkodásra is. Biztosítani lehet a tervszerű, szabályos pénzgazdálkodást, ami a termelőszövetkezet egész működését, gazdálkodását érinti. A közvetlen cél — s amiben az értéke is megtalálható — az, hogy az ellenőrzés biztosítja a megfelelő pénzgazdálkodást.

Az *igazgatási és jogi vezető* ellenőrzése a termelőszövetkezet törvényes és szabályszerű működését hivatott elősegíteni. Munkaköre szerint folyamatosan vizsgálja és ellenőrzi a jogszabályok, az alapszabály, belső szabályzatok és más rendelkezések hatályosulását, betartását; testületi szervek: közgyűlés, küldöttgyűlés, vezetőség, munkahelyi közösségek tanácskozásai, bizottságok törvényes működését és határozatainak végrehajtását; megállapodások és szerződések jogszabályszerűségét; igazgatási, ügyviteli és adminisztrációs tevékenységet; munkaügyi intézkedések, eljárások szabályszerűségét; szövetkezeti vagyonvédelem, tudajdonvédelem törvényességét; közérdekű panaszok, kérelmek intézését; s felügyel a termelőszövetkezet egész törvényes működésére. Továbbá köteles közreműködni ezeknek az ellátásában is.

Az ellenőrzés során feltárt hiányosságok megszüntetésére rendszerint közvetlen intézkedést nem adhat ki, hanem általában elnöki rendelkezés kötelezi az illetékes dolgozót a hibák és hiányosságok felszámolására. Természetesen erre a tevékenységre is szükség van, mert a termelés elsődlegessége mellett, a termelőszövetkezetekben a jogszabályszerű eljárást, a dolgozók jogainak az érvényesülését, a demokratikus önkormányzat megvalósítását is biztosítani kell. Ez az ellenőrzési munka segíti elő a szövetkezet törvényes működését, és egyben biztosítéka annak megvalósításában. Hatékonyan szolgálja a szabálytalanságok és más hiányosságok megelőzését is.

Az *ágazati ellenőrzés* keretében a vezető feladatkörének megfelelően folyamatosan értékeli, vizsgálja és ellenőrzi a résztervek, szerződések teljesítését, az ágazat eredményességét; a termelési feltételek biztosítását, eszközök kihasználását, az anyag-, energiafelhasználást, költségkímélést és költségviselést; a termelési munkafolyamatokat és a termelés hatékonyságát; az esedékes feladatok ellátását, beosztott vezetők munkáját, a dolgozók teljesítményeit és elszámolását, valamint a vagyonvédelem, munkavédelem megvalósulását és a munkafegyelmet stb.

Ez a vezetői ellenőrzés még annyira sem különül el a vezető egyéb tevékenységétől, mint az előbbi esetekben. Leggyakrabban ez ténylegesen konkrét elemző munka és az irányítástól szinte elválaszthatatlan. Az irányítás és ellenőrzés közvetlen és hatékony összekapcsolása biztosítja az eredményes termelést. Mivel az ellenőrzés nem különül el írásbeli jelentés nem is készül, csak súlyosabb esetekben, egyébként pedig a hiányosságok megszüntetésére közvetlen intézkedés alapján kerül sor. A vezetői ellenőrzések közül ez kapcsolódik közvetlenül a termelő munkához, a munkafolyamatokhoz. Ebben a vonatkozásban munkafolyamatok ellenőrzését is jelenti.

A *munkafolyamatok ellenőrzése* a feladata azoknak, akik nem szakadnak el a termeléstől és közvetlenül részt vesznek abban. Az ágazatvezetőknek beosztott brigádvezetők, csoport- és csapatvezetők a gazdasági-műszaki folyamatokat ellenőrzik. Ez is része a tág értelemben vett vezetői ellenőrzésnek, az 51/1977. (XII. 21.) MT sz. rendelet 5. § (1) bek. alapján is. Nem jelenti ez azonban azt, hogy ezzel a folyamatokba épített ellenőrzés kimerült. A gazdasági-műszaki folyamatokban az ellenőrzést termékelőállításnál a meós végzi pl. faipari termékeknél, mezőgazdasági terményeknél viszont a csapatvezető, illetőleg az áruátvevő, mint minőségellenőr. Ezek egyben a megtermelt termék, termény minőségi osztályba történő sorolását is végzik. Más vonatkozásban ilyen az anyag felhasználásának engedélyezése, utalványozása, a beépítés vizsgálata. Ezt rendszerint az illetékes vezető végzi. Tágabb értelemben a munkafolyamatokba tartozó ellenőrzés nemcsak az anyag, az eszközök rendeltetésszerű felhasználásának a vizsgálata, hanem a vagyonvédelem és a munkavédelem. A vagyonvédelemnél elsődleges a rendészet vezetőjének a tevékenysége, de végsősoron a mezőőröknek, éjjeli őröknek, telepőröknek a munkája is ide tartozik. A munkavédelem, mint munkásvédelem a biztonsági megbízott feladata. A mezőőr pl. ellenőrzi, hogy a termelőszövetkezet területére illetéktelen személyek ne lépjenek be és különösen onnan vagyontárgyakat ne

vigyenek el, s el ne idegenítsenek. Így a szövetkezet tulajdonát, vagyonát óvja és védi. A biztonsági megbízott őrködik, hogy a balesetelhárítási óvórendszabályokat a vezetők, a dolgozók betartsák, munkavédelmi felszereléseket, berendezéseket pedig használják. Ez a tevékenység is része a belső ellenőrzésnek[5] és egyben nem is nélkülözhető. Nagyobb termelőszövetkezetekben már külön rendészeti csoportok, illetőleg osztályok működnek. A folyamatokba épített ellenőrzés előmozdítja a hatékony minőségi munkát, de különösen a szövetkezeti tulajdon védelmét.

A vezetői ellenőrzés bemutatása után megállapítható, hogy az sajátos jegyeket hordoz és visel, mégpedig azért, mert a vezető feladatkörében nemcsak ellenőrzési jogkörrel, hanem szervezési, irányítási, utasítási, intézkedési jogkörrel is rendelkezik, legalábbis az esetek többségében. Így az ellenőrzési cselekmények gyakran nem választhatók el más cselekményektől, mivel egy eljárás keretében és nem külön-külön kerülnek foganatosításra. Pl. az állattenyésztés vezetője megállapítja, hogy az állatok etetésénél nem az előírt és kiadott takarmányt használják, hanem mást: úgy nem kezd először jelentést írni, hanem nyomban számonkéri a brigádvezetőt és intézkedést rendel el. Előfordul, hogy súlyos esetekben, vagy ismételt bekövetkezéskor a rendelkezést írásba foglalás is követ és a jelentést a termelés első számú irányítója is megkapja. Indokolt esetben még felelősségre vonásra is sor kerül. Más eset amikor pl. az igazgatási és jogi osztályvezető megállapítja, hogy a zöldségtermesztési ágazatvezető a termékértékesítési szerződéseket egymás után köti, pedig még a képviseleti könyvben sem szerepel, és a szerződések érvényességéhez cégszerű aláírásra van szükség: a szabálytalanságot jelzi és a vezetőt felhívja a szabályos eljárásra. Megállapításra kerül a hatáskör túllépése és erről a jelentésben a tsz-elnök tudomást szerez és kiadja az utasítást a hiányosságok megszüntetésére és a törvényes rendelkezések betartására. Károkozás vagy egyébként indokolt esetben felelősség megállapítása és megfelelő eljárás kezdeményezése sem marad el. Végeredményben ez a tipikus jellegű ellenőrzés, melynek a célja ugyancsak a megelőzés és a segítségnyújtás a szabályos működéshez, eljáráshoz, valamint az eredményes gazdálkodáshoz. Ezeket hasonlóan értékeli Gyurkovics László, amikor azt írja, hogy „A vezetői ellenőrzést az irányítói tevékenység szerves részének tekintjük. A vezetői ellenőrzés nem csupán az első számú vezető tevékenységét jelenti, hanem az egész vezetőség, műszaki vezető és a funkcionális szervek vezetőinek munkaköri leírásában, valamint a szervezeti és működési szabályzatban rögzített ellenőrzési munkáját. A vezetőség, a vezetői ellenőrzés egész rendszerét összefogja és figyelemmel kíséri annak rendeltetésszerű működését."[6] Itt a vezetőség ellenőrzési tevékenysége is úgy szerepel, mint a vezető ellenőrzés, amit csak abban az értelemben lehet elfogadni, hogy a vezetőség általános hatáskörű szerv vezető, irányító testület. Egyébként a vezetőség ellenőrzése testületi ellenőrzés, de ezek ellenére a vezetői ellenőrzést sajátosan jellemezte és jelentőségét kiemelte.

A szövetkezeti belső ellenőrzésben a vezetői ellenőrzés szerepe kiemelkedő és döntő jelentőségű. A megállapítások eredményeit a gyakorlatban lehet hasznosítani. A valóságban néha erről megfeledkeznek és mint az ellenőrzési jogot tüntetik fel. A vezetőknek mindenkor kötelessége, feladata is az ellenőrzés, mert ez jelenti a konrollt a termelés és eredményes gazdálkodás vonatkozásában is. A munkaköri leírásban is feladatként elő kell írni, s a vezetői szervezetben felsőbb szinten levő vezetők az alsóbb vezetők ellenőrzési tevékenységét is kötelesek ellenőrizni. Az ellenőrzés jelenti a mozgató erőt mind a gazdálkodásban, mind a törvényes működésben. Az ellenőrzési cél érvényesül, mert rendszerint ez a tevékenység a megelőzést, a hiányosságok megszüntetését mozdítja elő, és nem áll meg a hibák feltárásánál, hanem segítséget nyújt azok megelőzéséhez.

A belső ellenőri ellenőrzés

A belső ellenőri ellenőrzés a termelőszövetkezet belső ellenőrzésének harmadik olyan szerve, amely közvetlenül ellenőrzési tevéknységet folytat. Kisebb szövetkezetekben függetlenített ellenőr, nagyobb gazdaságokban viszont ellenőrzési csoport, vagy osztály működik. Az R. 32. § (2) bek.-e alapján alkalmazásuk kötelező, s ez a szövetkezet érdekében is szükséges. Az 51/1977. (XII. 21.) MT sz. rendelet 26. §-a értelmében minden szövetkezetben 1978. december 31-ig a belső ellenőri ellenőrzést ki kellett alakítani. Feladatkörébe a termelőszövetkezet egész működésének, gazdálkodásának a folyamatos ellenőrzése tartozik. Lényegében mindenre kiterjedő ellenőrzés, s így általános ellenőrzési jogkört gyakorol a belső ellenőr (s ez alatt ellenőrzési csoportot, illetőleg osztályt is érteni kell).

Már itt állást kell foglalni abban a vitában, amely a belső ellenőrök körül kialakult. Egy téves nézet szerint a belső ellenőr (csoport stb.) „Fizetett ellenség?";[7] de hasonló az a nézet is, amely szerint a belső ellenőr a tsz-elnök ellenőre. Az ellenőr a termelőszövetkezet, illetőleg más esetekben a gazdálkodó szervezet dolgozója, így annak munkadíját és egyéb terheit a gazdaság köteles viselni, de nem is ellenség, nem is „kellemetlenkedő" ember, mert munkájával tö-

[5] *Horváth* László: A belső ellenőrzési szervezet felépítését a közös tevékenység méretei és struktúrája határozza meg. Uo. 1978. 5. füzet, 35. old.

[6] *Gyurkovics* László: A törvényes működés fontos feltétele. Uo. 1978. 5. füzet, 29. old.

[7] *Vészi* István: Saját gyakorlatból. Népi ellenőrzés, 1979. 8. sz. 13. old.

rekszik segítséget nyújtani és egyben megelőzni a szabálytalanságokat, a hiányosságokat. A megjelölt nézet teljesen téves és nem látja azt az előnyt, amivel a belső ellenőri ellenőrzés jár, nem képes észlelni azt sem, hogy ez az ellenőrzés a törvényes és eredményes működés feltétele és biztosítéka is. Hasonlóan nem fogadható el az sem, hogy az ellenőr a tsz-elnök ellenőre. Egyrészt a belső ellenőr nem hivatott az elnöki ellenőrzések pótlására, hanem megállapított hatáskörrel rendelkezik. Másrészt a belső ellenőr független más szakemberektől és hogy pártatlansága biztosított legyen ezért az 51/1977. (XII. 21.) MT sz. r. 6. §-a szerint a szövetkezet elnökének van alárendelve. Tehát a belső ellenőr a termelőszövetkezet dolgozója és nem ellensége, s a szövetkezet ellenőre, nem pedig az elnöké.

A megjelölt 6. § biztosítja, hogy kisebb szövetkezetekben az ellenőr más munkát is végezhet, de ez nem lehet az ellenőrzési tevékenységgel összeférhetetlen. A gyakorlatban ez már igen ritka, mert először is az ellenőrzési munka a revizor teljes munkaidejét leköti, ha a feladatkörét megfelelően látja el, másodszor pedig nehéz olyan feladatot meghatározni, mely az ellenőrzéssel nem volna összeférhetetlen. A szövetkezetek egyesülése és fejlődése következtében hatalmas vállalatszerű gazdaságok jöttek létre, s így ez is feloldotta az előbbi helyzetet. A belső ellenőr (csoport stb.) szervezeti rendszerben elfoglalt helyét, feladatkörét a termelőszövetkezetekben a szervezeti és működési szabályzat rendezi, amelyet a vezetőség állapít meg. A belső ellenőr a tsz-elnöknek alárendelten látja el feladatkörét; csoport vagy osztály esetén a csoportvezető, illetőleg az osztályvezető van alárendelve az elnöknek. Szövetkezetünk szabályzata rögzíti a belső ellenőr jogait és kötelezettségeit, ellenőrzési jogok címmel. A szabályzat előírja a munkaterv kidolgozását, az ellenőrzésnél az illetékes vezetők értesítését, bejelentkezését, dolgozók közreműködési kötelezettségét, megállapításoknak, hibáknak, hiányosságoknak jegyzőkönyvbe (jelentésbe) foglalását, az ellenőrzött tájékoztatását, az intézkedési javaslatok kidolgozását, az elnöknek történő rendszeres beszámoltatást, a vezetőség félévenkénti tájékoztatását és így tovább. Az ellenőrzési módszerek szinte minden fajtája alkalmazásra kerül. A belső ellenőri tevékenység során szinte minden esetben a segítségnyújtás az elsődleges a szabálytalanságok megszüntetése és különösen a megelőzése érdekében. Ezzel alapvetően az ellenőrzés célja valósul meg. A cél megvalósíttatását a szabályzat külön előírja és az ellenőrrel való együttműködési, valamint felvilágosítás adási kötelezettséget. Egyes termelőszövetkezetekben a belső ellenőr is közreműködik az ellenőrző bizottsági ellenőrzéseknél. A megfelelő együttműködés előmozdíthatja a belső ellenőrzés hatékonyságát, de a párhuzamos ellenőrzések elkerülését is. A belső ellenőr feladatkörébe tartozik a szövetkezet működési területén a jogszabályok, alapszabály és belső szabályzatok, valamint testületi határozatok végrehajtásának; a termelőszövetkezeti testületek törvényes működésének, szerződések teljesítésének; tervek készítésének, jóváhagyásának és végrehajtásának; mérlegek, zárszámadás szabályosságának, számviteli és pénzügyi előírások megtartásának, bizonylatok, nyilvántartások és könyvek szabályos vezetésének; vagyonkezelés és vagyonvédelem megvalósításának, az anyag- és energiatakarékossági előírások megtartásának, szolgáltatások teljesítésének ellenőrzése; továbbá ágazatonként, részlegenként a tervcélok teljesítésének, költségmegtakarításoknak, nyereségnek, árképzési és árvetési előírások megtartásának, szabványok betartásának; pénz, anyag és egyéb készletek alakulásának, hitelek felhasználásának, fejlesztések és beruházások végrehajtásának; munkateljesítmények és elszámolások alakulásának; munkavédelmi, tűzvédelmi és más hatósági rendelkezések betartásának vizsgálata; valamint a gazdasági folyamatok, célok, népgazdasági érdekek, központi elvárások megvalósulásának, az egyes termékek és terméynek költségviselésének, eredményes termelésnek; állóés forgóeszközök kihasználásának, erő és munkagépek, egyéb eszközök igénybevételének, munkaerő optimális és hatékony foglalkoztatásának, s a termelés más feltételeinek; az értékesítés, beszerzés, készletezés, raktározás, felhasználás helyzetének, s a megfelelő működéssel és termeléssel összefüggő más körülményeknek az elemzése és értékelése.

Egyetlen feladatot kiemelve bemutathatjuk, hogy rendkívül komplex és bonyolult munkára van szükség az ellenőrzési eredmény eléréséhez. Így pl. a számviteli és bizonylati területen vizsgálni kell a bizonylatok meglétét, a bizonylati szabályzat és számlakeret szövetkezeti kidolgozását, karbantartását, jóváhagyását, s ezeknek jogszabályokkal és más belső szabályzatokkal való összhangját, helyi körülményekhez való idomulását és így tovább. Ez még mindig általános jellegű munka, s csak ezt követheti a konkrét vizsgálat, az elemzés és a kritikai értékelés.

Ehhez Jenőfy János[8] deduktív módszert javasol a témavizsgálatoknál, egyébként pedig gazdálkodási területeken az induktív módszert. Ezek figyelembevételével a bizonylatokat tételesen, vagy szúrópróbaszerűen lehet vizsgálni. Már ezek is érzékeltetik a feladatok összetett voltát, az ellenőrzés szerteágazó jellegét.

Mindezek alapján látható, hogy a felsorolt ellenőrzési feladatok az ellenőrzésnek egyes *részterületei,* amelyeknek a további lebontására az éves munkatervben kerül sor, de még mindig csak általános szinten. A munkaterv az éves munkaprogramot tartalmazza és meghatározza az ellenőrzések témakörét, várható időpontját.

[8] *Jenőfy* János: A számviteli rend és a bizonylati fegyelem vizsgálata rendszerelméletben. (I.) Népi ellenőrzés, 1979. 6. sz. 11. old.

A tsz-elnök hagyja jóvá a munkatervet és külön vizsgálatok tartását is előírhatja. Ezek közül a leggyakoribb az ún. rácsapó célvizsgálat pl. raktárkészletek ellenőrzésénél, vagy kereskedelmi egységek leltározásánál.

Külön ki kell még emelni, hogy az első részben ismertetett ellenőrzési módszereken túlmenően más gyakorlati módszerekre, szakmai ismeretekre, „fogásokra" is szükség van. Ez utóbbiakat rendszerint csak akkor kell alkalmazni, amikor a hibákat *szándékosan* követik el vagyoni előnyből, vagy más érdekből. Ilyen és hasonló esetekre ad részletes útbaigazítást Maraige Vazul a bérvizsgálatoknál: „kifinomult visszaélésre utal, ahol nemcsak a végösszeget, hanem — a feltűnés elkerülése érdekében — a tettes kellő mértékben a részösszegekben is elkövetett összeadási hibákat, nehogy már egy felületesebb ellenőrzésnek is feltűnjék a számszerűség", így a „legegyszerűbb vizsgálati módszerek sem hanyagolhatók el . . .".[9] Ezek és ilyen körülmények indokolttá teszik az aprólékos munkát az ellenőrzési cél érvényre juttatása érdekében. A belső ellenőrzésről általában jegyzőkönyv készül — kisebb vizsgálatoknál írásbeli jelentés —. Az ellenőrzéssel feltárt hiányosságok megszüntetésére az ellenőr intézkedési javaslatot készít és terjeszt a tsz-elnökhöz. Szükség esetén utóvizsgálat kitűzése és tartása is indokolt. Az utóvizsgálat rendkívül fontos, mert ennek során állapítja meg az ellenőr, hogy az intézkedési javaslatot a tsz-elnök utasításának megfelelően végrehajtották vagy sem, a hiányosságok felszámolásra kerültek-e. A várható utóvizsgálat méginkább ösztönzi az ellenőrzöttet, hogy a hibákat megszüntesse. Az utóvizsgálat szükség esetén meg is ismételhető, ami folyamatos figyelemmel kísérést jelent. Természetesen ez nagymértékben előmozdítja a szabálytalanságok megszüntetését és a megfelelő munkát. Végsősoron ez az ellenőrzési cél megvalósítását szolgálja.

Összegezve a belső ellenőrzés hatékonysága ma már nagyon fontos, mert ez a gazdasági eredményeket mozdítja elő és egyben a törvényes működés alapvető jelentőségű biztosítéka is. Ez az ellenőrzési szervezet a vezetés támaszpontja is, mivel a vezetői ellenőrzés csak egy meghatározott területre összpontosul pl. egy ágazatra. Ezzel szemben a belső ellenőri ellenőrzés a szövetkezet egész működésére és gazdálkodására terjed ki. Ennek következtében komplex és átfogó képet tud adni a szövetkezet termeléséről, gazdálkodásáról, működéséről, tevékenységéről, dolgozók és vezetők munkájáról, kötelezettségek teljesítéséről. Így a belső ellenőri tevékenység közvetlenül is támogatja a vezetést, emeli az irányítás színvonalát. Lényegében hatékonyabbá teszi a szervezési és vezetési tevékenységet. Az egész belső ellenőrzés szerepét hasonlóan értékeli Lóczy László, amikor megállapítja, hogy „A jól működő és szervezett gazdasági belső ellenőrzés olyan kiegészítő tevékenység, mely átfogja az egész gazdálkodást és amelyet a gazdaságvezetés ma már nem nélkülözhet."[10]

A belső ellenőrzés első pillére az önkormányzati ellenőrzés, ahol bizonyos továbblépésre szükség van a felvilágosítás kérési jognak a küldöttgyűlésen és vezetőség előtt történő biztosításával, a kérdezők védelmének biztosításával. Az ellenőrző bizottság választásánál pedig megfelelő hangsúlyt kell adni az alkalmassági követelményeknek is, mivel ez a tagi ellenőrzés döntő láncszeme, így a színvonalas működést biztosítani kell. Optimális működése az egész belső ellenőrzést erősíti és „Nem lehet csak a függetlenített szakapparátus feladatának tekinteni az ellenőrzés feladatát."[11] Továbbá ki kell a gyakorlatban alakítani a vezetőség testületi ellenőrzését helyszíni vizsgálatokkal, akár úgy, hogy ellenőrzési programot állapít meg.

A második pillér a vezetői ellenőrzés, amely önmagában is igen szerteágazó. Biztosítani kell — szükség esetén pedig ki kell kényszeríteni — az ellenőrzési kötelezettség teljesítését. Itt az irányításnak és az ellenőrzésnek egybe kell kapcsolódnia. „Elsősorban minden vezetőnek élnie kell azzal, hogy a végrehajtás folyamatát figyelemmel kísérje, döntéseinek hatékonyságáról meggyőződjön, a gazdálkodási folyamat akadályairól időben szerezzen tudomást."[12]

A harmadik pillér a belső ellenőri ellenőrzés, ahol problémát az okoz, ha az elnök nem kéri számon, nem kíséri figyelemmel ezt a tevékenységet. Megfelelő beszámoltatás és együttműködés esetén ez az ellenőrzés szilárd támasza lehet az önkormányzatnak és törvényességnek, továbbá szerves alkotórésze a vezetésnek.

A belső ellenőrzés nem öncélú, hanem jelentős funkciókat betöltő tevékenység, amely előmozdítja a termelőszövetkezet működésének, gazdálkodásának törvényességét; népgazdasági érdekkel összhangban álló eredményes gazdálkodást; közös vagyonának a védelmét és folyamatos gyarapítását — 51/1977. (XII. 21.) MT sz. r. 2. §.

Megfelelő körülmények között a belső ellenőrzés képes a szövetkezetben a szabálytalanságok, hiányosságok megszüntetését elősegíteni és egyben megelőzni a törvénysértéseket is, de legalábbis ebbe az irányba érvényesülő erőként hatni. A hatékony belső ellenőrzés működése a szövetkezet érdeke, mert élvezi annak előnyeit.

A belső ellenőrzés szerves része az irányításnak, segítséget nyújt a feladatok megvalósításához, egyben ösztönző és kényszerítő tényező a szabálytalanságok megelőzésénél és a törvényesség biztosításánál.

Buncsák Jenő

[9] *Maraige* Vazul: Bércsalások vizsgálati tapasztalatai és a vizsgálatok módszerei. Népi ellenőrzés, 1979. 8. sz. 11. old.

[10] *Lóczy* László: A belső ellenőrzés szervezett tevékenység. Uo. 1978. 5. füzet, 12. old.

[11—12] *Budai* György: Az ellenőrzési rendszer továbbfejlesztésének főbb kérdései. Vezetéstudomány, 1979/3. 42—46. old.

Adalékok a jogtörténeti kutatómunka úgynevezett külső koordinációjához

A magyar jogtörténetírás utóbbi negyedszázados fejlődése többek közt azzal is magára vonta a figyelmet, hogy sikeresen leküzdötte azt a befelé forduló elzárkózást, amely a polgári kor jogi historizmusát jellemezte. Ebben az előrelépésben elvitathatatlanul vezető szerepe volt az újjáéledő egyetemes (általános) jogtörténetnek, ill. azoknak a kutatóinknak, akik jobbára a magyar jogi felsőoktatás területén tevékenykedve hivatásszerűen foglalkoznak az adott tudományág eredményeinek gazdagításával. Nem véletlen tehát, hogy az egyetemes jogtörténet hazai eredményei nagy gyakorisággal tűntek fel az utóbbi évtizedek nemzetközi tudományos fórumain.[1] Ezt a tényt főként az utóbbi évek folyamán az tette jelentőssé, hogy a magyar jogtörténetírás kezdeményező szerepet vállalt magára az egyetemes jogtörténet korszerűsítése területén is. Közelebbi megvilágításba helyezve arról van szó, hogy az adott tudományág deszkriptív jellegű alapozó anyagát kutatóink a módszeres összehasonlító jogtörténet tárgyává tették és ezzel új utakra terelték a modern jogtörténeti kutatómunka fejlődését.[2] Alapvetően új koncepció megalkotására került sor tehát az egyetemes jogtörténet művelésében, amely nyilvánvalóan a komparatív jellegű jogtörténeti kutatómunka kiterjesztését tűzte célul. Ez a törekvés azonban nem öncélú, hanem a nemzetállamok keretei közt fejlődő jogrendszerek jobb megértésének az előtérbe állítása. Ezt a célt szolgálja mindenekelőtt az a módszertani alaptétel, hogy a modern jogtörténetírás a szomszédos, kortárs társadalmak társadalmi tapasztalatainak kölcsönhatásait tárja fel és a szélesebb nemzetközi összefüggések rendszerébe helyezze el a nemzeti jogfejlődés tudományos eredményeit is. Az újabb kutatási eredmények ugyanis arra utalnak, hogy az egyes népek jogfejlődése a helyi (nemzeti) specifikumok ellenére szinte minden esetben egy szélesebb jogfejlődési régió (ill. alrégió) szerves alkotóeleme. Ime ezért állítja előtérbe a modern jogtörténetírás a regionális összehasonlítást, amely ugyanazon társadalmi formáció keretei közt gyakran több modellként kifejlett jogrendszer felismerését teszi lehetővé.[3] Közelebbi célkitűzésünk tehát, hogy elsősorban a közép- és kelet-európai térség jogfejlődésének a koronként változó regionális összetevőit feltárjuk és a modellként jelentkező jogrendszerek köré csoportosítva adjunk tudományos magyarázatot a nemzeti sajátosságok mibenlétére is.

A modern komparatív jogtörténet ígéretes lehetőségeinek kiterjesztéséről van szó tehát, amikor az egyetemes (általános) jogtörténet alapvető célkitűzéseinek újrafogalmazására teszünk kísérletet. Így a vázlatosan felidézett komparatív módszertan tételein nyugszik az általános jogtörténet célmeghatározását tárgyazó koncepciónk is, amely a Sektion Rechtswissenschaft der Humboldt Universität égisze alatt (Berlin) szervezett nemzetközi jogtörténeti konferencia egyik referátumaként[4] vált nemzetközileg ismertté. Témánk és a hozzá kapcsolódó polémia ezúttal jelentős visszhangra talált éppen az ún. jogfejlődési modellek előtérbe állítása következtében. A nemzetközi tudományos életben jó előzményként szolgált ehhez, hogy a hazai összehasonlító jogtörténeti koncepció módszertani alaptételeit a jeles szlovák jogtörténész, Leonard Bianchi már egy korábbi tanulmányában[5] vita tárgyává tette. Arra törekedtünk, hogy ez az értékes állásfoglalás a magyar jogtörténetírás aktív képviselői számára is elérhetővé váljon,[6] a maga teljességében láttatva a mi alapkoncepciónkhoz tapadó polemikus nézeteket is. Valójában ez a törekvésünk a kutatómunka ún. külső koordinációját szolgálta és szélesebb értelemben is utat nyitott egy olyan természetű együttműködésnek, amely az elérhető kutatási eredmények összehangolását szorgalmazta. Ezt az elvárást egyébként éppen a csehszlovák jogtörténetírás egyik jeles képviselője tette érthe-

[1] Ld. *Nagyné, Szegvári K.:* A jogtörténettudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (Jogtörténeti Értekezések, 7. sz. Bp. 1975.) c. helyzetelemző mű alapján. Vö. *Bónis Gy.:* Fünfundzwanzig Jahre ungarische Rechtsgeschichts-Schreibung (1945—1969.) Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanische Abteilung. Band 1970., 1971.

[2] Ld. ilyen értelemben *Horváth* P.: Tudománytörténeti és módszertani kérdések a jogtörténet köréből (Bp. 1974. 502. old.) c. műve alapján. Vö. *Uő:* Vergleichende Rechtsgeschichte, Wissenschaftsgeschichte und Methodik (Bp. 1979. 363. old.) c. művével, ill. az összehasonlító jogtörténet újabbkori (ld. *Uő.:* Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979. 468. old.) kézikönyvének eredményeivel.

[3] Ilyen értelemben utaljunk a *Horváth* P.—*Kállai* I.: A jogfejlődési modellek feltárást célzó újabb törekvéseink az összehasonlító jogtörténeti kutatásokban. Ld. Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemes Jogtörténeti Tanszékének kiadványa. Bp. 1978. 7—44. old.

[4] Ld. Internationale Rechtshistorische Konferenz, 30. okt.—3. nov. 1978. Arbeitskreis I. (Die Stellung der Staats- und Rechtsgeschichte im Studienplan; der allgemeine Inhalt der Lehre in den verschiedene Gebieten der Rechtsgeschichtsausbildung)-hoz kapcsolódva került közreadásra a Zur Zielbestimmung der Allgemeinen Staats- und Rechtsgeschichte címmel.

[5] **Ld. Koncepčne problémy výučby** všeobecných dejín štatu a prava. Pravny Obzor. Ročník 59 (1976) 8. sz. 713—721. old.

[6] Ld. a tanulmány magyar nyelvű kiadását „Az egyetemes állam- és jogtörténet tanításának koncepciós problémái" címmel. Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok (1878), 115—134. old.

tővé számunkra,[7] mondván, hogy a kölcsönösségnek az eddigieknél is hatékonyabb módon kellene érvényesülni a várhatóan közös tudományos eredmények kibontakozását szolgálva.

A modern (komparatív jellegű) általános (egyetemes) jogtörténet alapvető célkitűzéseitől valóban nem szakítható el a jogtörténeti kutatómunka koordinálása. Communis opiniová érett ez a felismerés általában a marxista jellegű jogi historizmus területén. A felettébb munkaigényes gyakorlati megvalósítás szükségessége azonban főként akkor tárult elénk, amikor a kutatások az eddig feltáratlan újkori és legújabb kori jogfejlődés felé fordultak. Így a felszínre került, megoldatlan problémák számbavételét is előmozdította a modern jogtörténetírás kapcsolódó nemzetközi eredményeinek a feltárása,[8] amit később logikus módon követett az ún. külső koordináció forrásainak a módszeres rendszerbe foglalása.[9]

A hazai jogtörténettudomány előtérbe került feladataiból[10] fakadt, hogy a modern összehasonlító kutatások alapját képező koordináció hazánkban elsődlegesen a burzsoá jogrend, ill. a legújabb kori (szocialista jellegű) jogfejlődés vizsgálatához tapadt. Meg kell azonban vallani, hogy a marxista jogi historizmus ma már ennél jóval szélesebb értelemben igényli a jogtörténettudomány eredményeinek koordinálását. Szükségtelen volna az eredőkre visszautalni, miután ismeretes, hogy a szocialista jogtudományok fejlődésével paralel nagy gyakorisággal tűntek fel azok a koordinációs tanácskozások, amelyek egyikéről már a magyar történettudományt reprezentáló periodikánk (Századok) felidézett tanulmánya is számot adott.[11] 1974-ben zajlott ez a tanácskozás (Moszkva) tudományos intézetek, ill. egyetemi kutatóhelyek nagy számban történő részvételével és a szovjet népek jogfejlődésének történelmi tapasztalatait kifejező kutatási eredmények koordinált felhasználását ösztönözve tanulságos példát adott számunkra.[12] Hasonló célokat követve a 60-as években is lezajlott egy szovjet jogtörténész tanácskozás, amelynek a tapasztalatai nyomán kiterjedt módszertani vizsgálódások is napvilágra kerültek a Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo hasábjain.[13] Főként ez utóbbi munkálatok tapadtak a jogtörténettudomány alapvető feladatainak, ill. a módszeresen definiálható célkitűzéseknek a lerögzítéséhez. A szovjet jogtörténetírásban nagy reputációnak örvendő egyetemes[14] állam- és jogtörténet aktív művelőinek[15] hasonló célú tanácskozására azonban csak a legutóbbi időkben került sor.[16]

1979. május 17—18-án (Moszkva) a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete[17] és a Politikai Tanítások Tudományos Tanácsa együttesen szervezte meg „Az egyetemes jogtörténet módszertani problémái" tárgyában kitűzött tanácskozást. Látható tehát, hogy ez a rangos tudományos tanácskozás már a célmeghatározást tárgyazó hazai állásfoglalásaink közreadása után zajlott le. Éppen ezért nem érdektelen nyilván utalni arra, hogy a szocialista országok jogtörténészeinek berlini konferenciáján közreadott koncepciónkat a későbbi moszkvai tanácskozások tapasztalatai mennyiben támasztották alá.

A Szovjetunió akadémiai intézeteinek, az egyetemi, ill. főiskolai kutatóhelyeknek a széles körű bevonásával rendezett tanácskozás valóban az ún. „Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava" címen ismert tudományág szerepére behatároltan jelentkezett. Nem véletlen mégis, hogy ez a fórum egyben helyet adott a jogi historizmus elméleti jelentőségű problémáinak,[18] ill. az adott tudományág fejlődését tárgyaló historiográfiai vizsgálódásoknak is.[19] Hasonlóan

---

[7] Ld. ugyancsak a Právny Obzor. 1970. évi 5. számában (451—467. old.) megjelent tanulmányában. Vö. J. *Karpat:* A jelenkori magyar jogtörténetírásról. Összehasonlító Jogtörténeti Tanulmányok. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemes Jogtörténeti Tanszék kiadványa. Bp. 1979. 257. old.

[8] Ld. *Horváth* P.: A magyar jogi historizmus tudományági helyzetelemzéséhez. Gazdaság- és Jogtudomány, X. évf. (1976.) 3—4. sz. 399—400. old.

[9] Ld. *Uő.:* A koordinált összehasonlító jogtörténeti kutatómunka alapvető forrásai. Századok, 111. évf. (1977) 5. sz. 946—986. old.

[10] Ami főként a polgári kor viszonylagos feltáratlanságából, ill. a legújabb kor jogfejlődésének (jelesül a szocialista állami jog történetének) a feltárásából adódik.

[11] Ld. A koordinált jogtörténeti kutatómunka ih. (1977) 950—951. old.

[12] Ld. *Miszjulja,* I. J.—*Szlavin,* M. M.: Koordinacionnoie szovescsanie isztorikov jurisztov. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1975. 4. sz. 153—155. old.

[13] V. M. Kuricin, Sz. L. Ronin, Ju. P. Titov, O. J. Csisztjakov, G. B. Galperin, ill. A. J. Korolev cikkeire utalva, ld. *Horváth* P.: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979.

[14] Itt látjuk a valóban egyetemességre törekvő „Vszeobscsaja isztorija goszudarsztva i prava" megjelöléssel azt az általános jogtörténetet, amely hazánkban is alapul szolgált az adott tudományágazat újjáélesztésére. Ld. *Z. M. Csernilovszkij:* Állam- és jogtörténet. (Ford. Mesko G. Bp. 1951.) c. magyar nyelvre átültetett kézikönyve alapján.

[15] Az idesorolható aktív jogtörténészek nagy számára, ill. a gyakran többkötetes kézikönyv-irodalomra vonatkozóan ld. *Horváth* P.: Az egyetemes állam- és jogtörténet tananyagának korszerűsítésével kapcsolatban felmerülő problémák. Acta Facultis Univ. Sc. Budapestinensis. Tomus IV. (1963.) Fasciculus 1. 19—20. old.

[16] Ld. Metodologicseszkie problemü vszeobscsej isztorii goszudarsztva i prava. (N. N. Efremova, V. V. Kizjakovszkij). Szovetszkoe Goszudarsztvo i Pravo, 1979. évf. 10. sz. 139—141. old.

[17] IGPAN SZSZSZR Állam- és Jogtörténeti Szekciója.

[18] Ld. *Halfina,* R. O.: Znacsenie isztoriko-pravovüh isszledovanij dlja teorii prava c. elhangzott referátuma alapján, amely azokra a konkrét jogfejlődési folyamatokra irányította a figyelmet, amelyekben gyökerezett egy-egy kor jogi gondolkodása.

[19] Így tárgyalták a jogtörténetírás fejlődését (ld. P. Sz. Gracianszkij, I. A. Emeljanova), A komparatív jogtörténetírás oroszországi fejlődését (E. A. Szkripilev) stb.

kiemelt jelentőségre tett szert az adott tudományág módszertani megalapozása[20] és főként a komparatív jogtörténeti kutatómunka eredményeiben rejlő lehetőségek széles körű keresése. O. A. Zsidkov referátuma (Nekotorüe problemü isztorija goszudarsztva i prava) pl. a módszertani lehetőségek egész arzenáljának a feltárásával vonta magára a figyelmet, A. A. Szkripilev pedig a komparatív kutatómunka haladó hagyományainak historiográfiájára[21] irányította a figyelmet. Z. M. Csernilovszkij viszont, mint az egyetemes jogtörténet legismertebb reprezentánsainak egyike koronként vette számba azokat a módszertani lehetőségeket,[22] amelyek a kiterjedt ismeretanyag korszerűbb rendszerezésének alapjaivá lehetnek. Egybehangzóan felszínre tört ezekben az állásfoglalásokban, hogy az azonos társadalmi formációk keretei közt a jogrendszerek kölcsönhatásainak a feltárása szükséges. A felidézett tanácskozás tehát a hazai célmeghatározó tanulmányunkhoz hasonló módon az összehasonlító módszerek kiterjedtebb felhasználásának szükségességéhez jutott el. El nem hanyagolható jelentősége van ebben a szemléletben annak, hogy a szovjet jogtörténészek is fontos célkitűzésnek tekintik a jogfejlődés nemzeti sajátosságainak a feltárását.[23] A modern összehasonlító jogtörténeti kutatómunka ama tanításainak adott tehát elsőbbséget a tanácskozás, amelyeket főként az utóbbi évtizedek módszertani jogirodalma alapján[24] ismerhettünk meg. Az idézett hazai célmeghatározó koncepciónk csakúgy, mint a napvilágra került módszertani (összehasonlító) kutatásaink sokrétűen támaszkodtak ezekre az eredményekre, az 1979 tavaszán lezajlott tanácskozás anyagának várható közrebocsátása iránt mégis nagy várakozással viseltetünk. A koronként a feltárt jogtörténeti tényanyag reprezentatív összehasonlítása, a kölcsönhatások fokozottabb láttatása, ill. a jogfejlődés történelmi törvényszerűségeinek a bemutatása stb. nyilván közel állnak a hazai célkitűzéseinkhez. Újszerű követelmények megfogalmazását jelentik viszont azok az állásfoglalások, amelyek koronként a jogfejlődés recepciós, ill. migrációs folyamatainak a feltárását is[25] előtérbe állították. Kibontakozó komparatív jogtörténetírásunk nem zárkózott el ettől az elvárástól,[26] sőt azt is joggal mondhatnánk, hogy Magyarországon éppen az antik római jog egyes elemeinek a középkori továbbélését feltáró konkrét kutatások is a módszertani (összehasonlító) vizsgálódások által nyertek újabb ösztönzést.[27] Az alapjaiban komparatív jellegű általános (egyetemes) jogtörténeti célkitűzéseink azonban a recepció, ill. a kölcsönhatás vizsgálatát nem szűkítik le a római jog továbbélésére. Célkitűzésünk ugyanis, hogy a recepció és az oktroj különböző megjelenési formáit csakúgy, mint a kölcsönhatás, ill. az ún. diffúzió (pl. kulturális diffúzió) szerepét is feltárjuk főként a közép- és kelet-európai burzsoá jogrendszerek fejlődésében.[28] Sőt ma már a budapesti egyetem elméleti és jogtörténeti intézetének[29] a kutatási tervfeladatai közt a szocialista jogrendszerek fejlődéstörténetének[30] az összehasonlító vizsgá-

[20] Ld. ilyen értelemben pl. az institucionális, az ún. ágazati összehasonlító módszerek, a retrospektív eljárások stb. felhasználását tárgyaló (Sz. V. Ivanov, Ju. D. Dubrinov, L. M. Majmeszkulov, V. G. Grafszkij, V. Sz. Nerszesszjanc stb.) állásfoglalásokat.

[21] Jelesül a nagy orosz komparatista M. M. Kovalevszkij, P. G. Vinogradov, N. P. Zagoszkin és másokra utalva ld. Isztoriko-szavritel'nüj metod v pravovedenii Rosszii vtoroj polovinü XIX-nacsala XX vv. c. referátuma alapján.

[22] Ld. Metodologicseszkie problemü isztorija goszudarsztva i prava c. referátuma alapján.

[23] Amit adott esetben a szemléltető forrásanyagok közreadásának kiszélesítése útján is (B. A. Sztarodubszkij) elérni kívánnak. Ld. egy újabb kísérleti megoldásként a Szbornik dokumentov po vszeobscsej isztorii goszudarsztva i prava. (Szoszt. K. E. Livancev, Leningrad, 1977.) c. forráskiadást.

[24] Ld. *Tille*, A. A.—*Svekov*, G. V.: Szravnitel'nüj metod v juridicseszkih diszciplinah (Moszkva, 1973.), *Tille*, A. A.: Szocialisztics eszkoe szravnitel'noe pravovedenie (Moszkva, 1975.), *Gaperin*, G. B.—*Korolev*, A. I.: Metodologicseszkie i teoreticseszkie voproszü nauki isztorii goszudarsztva i prava SZSZSZR. (Moszkva 1974.), *Feldman*, D. I.—*Kurdjukov*, G. I.—*Lazarev*, V. V.: Teoretiscseszkie problemü metodologii isszledovanija goszudarsztva i prava. (Moszkva, 1975.) c. művek nyomán.

[25] A. I. Koszarev az árutermelő római jog középkori, ill. az egyes burzsoá jogrendszerek által történt recipiálásáról, Z. M. Csernilovszkij pedig szélesebb értelemben az azonos jogtípuson belüli migrációról beszélt. Ld. Metodologicseszkie problemü vszeobcsej isztorii goszudarsztva i prava ih. (1979) 139—140. old.

[26] Ld. a Voproszü primenenja szravnitel'nogo metoda v isszledovanijah isztorii goszudarsztva i prava című kötetünk (Material naucsnoj konferencii, usztroennoj po rabocsemu planu szotrudnicsesztva mezsdu Leningradszkim Universzitetom im. A. A. Zsdanova i Budapestszkim Universzitetom im. Etvesa Loranda. 11—13. dekabrja, 1975. g.) anyaga alapján. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem kiadványa, Bp. 1975. 431. old.

[27] Ld. az idézett „Voproszü primenenija szravnitel'nogo metoda" című kötetünk két romanista alkotójának (G. Hamza, I. Kállai) tanulmánya alapján. ih (1975) 197—273., 275—352. old. Ebben is ösztönzést jelent számunkra a szovjet jogtudomány állásfoglalása, amely a római jog komparatív kutatását ösztönzi. Ld. *Tille*, A. A.—*Svekov*, G. V.: Szravnitel'nüj metod (1973) 107—110. old.

[28] Ld. ennek konkrét megvalósulásaként az idézett „Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe" (Bp. 1979.) c. mű alapján, amely a közép- és kelet-európai (ill. délkelet-európai) népek burzsoá jogrendjének összehasonlító vizsgálatát a Nagy Októberi Szocialista Forradalom küszöbéig kísérte nyomon.

[29] A magyar jogi felsőoktatás integrált szervezeti egységeinek kialakításával született (ld. a 2004/1974. [II. 20.] Minisztertanácsi határozat végrehajtásaként) az ún. Elméleti és Jogtörténeti Intézet, amely az állam- és jogelmélet, a szociológia, a magyar jogtörténet, az egyetemes jogtörténet és a római jog tudományágazatait foglalja magában. Az 1979-ben születő új struktúra az Intézet részeként megtartotta az önálló tanszékeket, így az egyetemes jogtörténet tanszékét is.

[30] Behatároltan a Szovjetunióban egyesült népek, ill. az európai szocialista államok jogrendjének a historikus vizsgálatára.

lata is megindult.[31] Az idevágó első eredményeink[32] pedig konkrét bizonyítékát is adták a célmeghatározásban vázolt törekvések realitásának. Nem kétséges azonban, hogy a modern marxista jogi gondolkodás az általános (egyetemes) jogtörténet komparatív alapon történő megújítása útján juthat csak el a fentiek által csupán szignálható eredmények további gazdagításához.

B. Kállai István

[31] A munkálatok elméleti megalapozásaként ld. *Horváth* P.: Die vergleichende Untersuchung der Rechtsentwicklung im Vordergrund der Rechtsgeschichte. Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungariae 12 (1—2.), 187—213. old. (1970.) *Uő:* Rolle der vergleichenden Untersuchung der Rechtsentwicklung in der Geschichte des sozialistischen Rechts. Ld. uo. 18. (3—4.), 407—422. old. (1976), amelynek a rövidített változatát a Vznik a vývoj socialistického prava (Čast, Univerzita Karlova, Praha 1976 str. 31—40.) is publikussá tette.

[32] Ld. *Horváth* P.: A szovjet állam és jog kialakulása. A Magyar Tudományos Akadémia Gazdaság- és Jogtudományok Osztály Közleményei, XI. (1977.) 3—4. sz. 319—358. old., *Uő.:* A népi tanácsrendszer és a szocialista jog térhódításának lehetőségei az 1918—1919. évi forradalmak idején. ld. uo. XIII (1979) 1—2. sz. 39—93. old.

A szocialista gazdasági integráció jogának fogalma

Az államok szocialista közösségének kialakulása, a gyarmati rendszer széthullása és sok fejlődő ország keletkezése, a világban végbemenő tudományos-műszaki forradalom és — következményeként — a nemzetközi kapcsolatok sokrétű kiszélesedése és bonyolultabbá válása, ide számítva a gazdasági kapcsolatokat is, mindezek a körülmények maguk után vonták a mai nemzetközi jog gyors fejlődését és átalakulását, az összetételének szembeötlő és mélyreható változásait. A nemzetközi jognak a tudomány által hagyományosan elismert ágazatai mellett (diplomáciai és konzuli jog, a szerződések joga, a nemzetközi tengeri jog, a nemzetközi légi jog) szemünk előtt jelennek meg mind újabb és újabb ágazatok fogalmai, az olyan ágazatoké, mint a nemzetközi űrjog, a nemzetközi szervezetek joga, az emberi jogok nemzetközi védelme, a nemzetközi gazdasági jog stb.

A gazdasági és tudományos-technikai együttműködés szakadatlan mélyülése, a KGST tagállamai közötti szocialista gazdasági integráció sikerei, a KGST nemzetközi piacának a kialakulása és ennek megfelelően a szocialista integráció közös jogi szabályainak a kialakulása oda vezetett, hogy vitathatatlan objektív valósággá vált a KGST-országok gazdasági integrációs együttműködése jogviszonyainak sajátos területét szabályozó nemzetközi jogi normák széles körű egybekapcsolódásának a kialakulása. Ezt az egybekapcsolódást különböző módon nevezhetjük el: jogrend, jogi rezsim, komplexum, rendszer stb. De a legmegfelelőbbnek látszik (figyelembe véve a tartalmának későbbi megvilágítását) a szocialista gazdasági integráció joga kifejezés. E jog helyének a meghatározása a nemzetközi jog általános tudományos rendszerén belül, sajátosságának elméleti érzékelése és tanulmányozása olyan időszerű tudományos feladat, amelyet az integrációs együttműködés jogi feltételeinek pontos meghatározása és kidolgozása tesz szükségessé, az a mindennapi gyakorlati igény, hogy mindezt kellően biztosítani kell.

A szocialista gazdasági integráció joga (vagy röviden: „a szocialista integráció joga") úgy határozható meg, mint *azoknak a jogi normáknak az összegezése, amelyek az államok, valamint a nemzetközi szervezetek közötti gazdasági együttműködés jogviszonyait szabályozzák a szocialista gazdasági integráció folyamán.*[1] A szocialista gazdasági integráció jogát, minthogy meghatározott történelmi feltételek produktumáról van szó, nem lehet teljesen kész állapotban „felülről" kiadott intézkedéssel megalkotni. E jog csírái megjelennek a szocialista államok arra irányuló első intézkedéseivel, hogy a közöttük fennálló sajátos gazdasági viszonyokat jogilag szabályozzák. Ezért helytelen lenne a szocialista gazdasági integráció jogának vagy magának az integrációnak a keletkezését valamilyen pontos dátumhoz kötni. Fontos történelmi határidő e jog kialakulása szempontjából, miként az integráció fejlődése szempontjából is, a Komplex Program, amelynek a jelentősége különösen abban áll, hogy egyrészről tükrözi a KGST szocialista tagállamai közötti gazdasági együttműködés jogi szabályozása terén elért eredményeket, és másrészről kitűzi e szabályozás további integrációs fejlődésének kereteit és távlatait.

A szocialista integráció jogát alkotó normák szerteágazó összességének külön szabályozási *tárgya* van, amelyet pontosabban úgy határozhatunk meg, mint a gazdasági együttműködés jogviszonyait az integráció keretében. Ebben a meghatározásban mindenekelőtt pontosan tisztázni kell, hogy mit foglal magában a gazdasági együttműködési viszonyok fogalma a szocialista gazdasági együttműködés keretében. A Komplex Program a következő meghatározást tartalmazza: „A gazdasági és tudományos-technikai együttműködés elmélyítése és tökéletesítése, valamint a KGST tagállamok közötti szocialista gazdasági integráció kibontakoztatása a KGST tagállamok kommunista és munkáspártjai és

[1] A szocialista gazdasági integráció fogalmáról ld. különösen: *Sevcov*, V. Sz.: Nemzeti szuverenitás. Elméleti és metodológiai problémák. Moszkva, 1978, 194—218. old.; *Sirjajev*, Ju. Sz.: A szocialista integráció és a nemzetközi munkamegosztás. Felelős szerk. Bogomolov, O. T., Moszkva, 1978. 68—74. old.

kormányai által tudatosan és tervszerűen szabályozott olyan folyamat, amely a nemzetközi szocialista munkamegosztásra, gazdaságaik közelítésére és a nemzeti gazdaságok korszerű, nagyhatékonyságú struktúrájának a kialakítására, a gazdasági feljettségi színvonaluk fokozatos közelítésére és kiegyenlítésére, a gazdaság, a tudomány és technika alapvető ágazataiban mélyreható és tartós kapcsolatok kialakítására, az említett országok nemzetközi piacának a kiszélesítésére és megszilárdítására, az áru-pénzviszonyok tökéletesítésére irányul" (I. fejezet 2. pont).

Ebből a meghatározásból következik, hogy először is, a KGST tagállamok közötti gazdasági és tudományos-technikai együttműködés elmélyítése és tökéletesítése és a szocialista gazdasági integrációjuk kibontakoztatása olyan egységes, megbonthatatlan folyamat, amely a hagyományos gazdasági együttműködés formájában kezdődik és az elmélyüléséhez és tökéletesedéséhez képest szocialista gazdasági integrációvá fejlődött ki. Ugyanakkor ez a folyamat tovább fejlődik mind mélységében (az együttműködési formák tökéletesedése, bonyolultabbá válása és sokasodása útján), mind pedig szélességében, új országok bevonásával.

Másodszor, ezt a folyamatot a KGST tagállamok kommunista és munkáspártjai és kormányai tudatosan és tervszerűen szabályozzák, azaz a szocialista gazdasági integráció szervezett integráció, amelyet az integrációban részt vevő országok nemzetközi intézkedéseinek a komplexuma biztosít. A szervezett jelleg, a tervszerűség sajátosak a szocialista országok között megvalósuló integráció számára, amelyekben a gazdaság állami tervezése és szabályozása gazdasági törvény —, a szocialista integráció és a kapitalista integráció közötti mélyreható különbség legfontosabb eleme. Az említett Komplex Programnak 1971-ben történt elfogadása világosan tanúskodik a KGST tagállamoknak arról az elvi céljáról, hogy szervezett, előre tervezett módon fejlesztik egymás között az integrációt. A szocialista integráció szervezett jellegével szoros kapcsolatban áll a szabályozása terén alkalmazott jogi módszerek növekvő jelentősége, mint amelyek különösen hatékony, leginkább meghatározott, sok esetben kötelező szervező módszerek. A gazdasági és tudományos-technikai együttműködés jogi alapjainak a tökéletesítését a Komplex Program a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztésére szolgáló egyik eszköznek tekinti (I. fejezet 6. pont).

Harmadszor, az integráció felöleli a nemzetközi szocialista munkamegosztás, a KGST tagállamok gazdasági közelítésének és a nemzeti gazdaságok korszerű, nagyhatékonyságú struktúrája kialakításának, a gazdasági fejlettségi színvonaluk fokozatos közelítésének és kiegyenlítésének, a gazdaság, a tudomány és technika alapvető ágazataiban mélyreható és tartós kapcsolatok kialakításának, az adott államok nemzetközi piaca kibővítésének és megszilárdításának, az áru-pénz viszonyok tökéletesítésének egész folyamatát. Mindez azt jelenti, hogy az integrációs folyamat felöleli a gazdasági együttműködés és a tagállamok közötti kölcsönös segítség valamennyi területét és formáját, ide számítva a tervező tevékenység területén megvalósított együttműködést, a termelési együttműködést, többek között a termelési szakosítást és kooperálást, a nemzetközi szocialista kereskedelmet, a tudományos-technikai együttműködést, a közlekedést és hírközlést, a valuta és egyéb pénzügyi kapcsolatokat, valamint a hitelezési viszonyokat stb.

A szó tágabb értelemében vett gazdasági integrációs együttműködéshez kell sorolni a legkülönfélébb közös szociális-gazdasági problémák megoldása terén megvalósított államközi együttműködést is (a lakosság foglalkoztatásának a kérdései, az életszínvonal és egészségvédelem javítása, a környezetvédelem, a kulturális csere, a turista forgalom stb.). Itt meg kell jegyezni, hogy arra tekintettel, hogy az említett viszonyok jogi szabályozásáról van szó, így tehát e szabályozás alatt a megfelelő jogalanyok, a jogok és kötelezettségek viselői között konkrét jogviszonyok keletkezésének, módosulásának, fenntartásának és megszüntetésének jogi-normatív szabályozását kell érteni. Ebben nyilvánul meg a jogi szabályozás eltérő volta minden más szabályozástól (erkölcsi normák, technikai normák stb. által végrehajtott szabályozástól). Amint erre *Kecsekjan, Sz. F.* rámutatott, „ha nem lehet jogviszony jogi norma nélkül ... úgy másrészről a jogi norma sem valósulhat meg jogviszonyon kívül, az értelmét nem lehet feltárni jogviszony nélkül."[2]

Végül teljes határozottsággal ki kell hangsúlyozni, hogy a szocialista integráció jogának tárgyát az államok és a nemzetközi szervezetek, azaz a nemzetközi jog alanyainak a jogviszonyai alkotják. A szocialista integráció menetében az egyes államoknak az integrációban részt vevő hazai jogalanyai között is keletkeznek különféle jogviszonyok. Ezek a jogviszonyok azonban nem tartoznak a szocialista integráció nemzetközi jogi normáinak szabályozási körébe. Az ilyen helyzet nem tekinthető szokatlannak vagy újnak. Így, a diplomáciai és konzuli jog a nemzetközi jog elismert ága. Ugyanakkor a nemzeti jogrendszerekben párhuzamosan vannak olyan belső törvények, amelyek meghatározzák az adott állam szervei és polgárai és más államok szervei és polgárai közötti diplomáciai és konzuli kapcsolatok rendjét, de az ilyen törvények a hazai és külföldi jogalanyok közötti belső viszonyok, és nem nemzetközi viszonyok szabályozására vonatkoznak. Egy másik példa: a nemzetközi tengeri jog mellett az egyes államokban hatályban vannak a hazai tengeri törvények (a Szovjetunió kereskedelmi tengerhajózási törvénykönyve stb.).

[2] Állam- és jogelmélet. Moszkva, 1962. 461. old.

A szocialista integráció jogának normái nem tartoznak a nemzetközi magánjog szabályai közé sem, amely jog vonatkozásában a szovjet tudományban túlsúlyban van az a koncepció, amely ezt a jogot lényegében „a polgári jog ágazatának" ismeri el, azaz a nemzeti jog körében tartozónak tekinti. E jogágazat tárgyát a nemzetközi jelleggel bíró polgári jogi viszonyok alkotják bár, de olyan viszonyok, amelyek nem „nőnek át" nemzetközi jogi viszonyokká.[3] Ezzel kapcsolatban módszertanilag megalapozottnak látszik megkülönböztetni a polgári jogi viszonyok és a nemzetközi jogi viszonyok szabályozását, a nemzetközi magánjogi szabályozási módszereket (nemzeti törvényhozás vagy hazai törvényekké *transzformált* nemzetközi szerződések) és a nemzetközi jogi szabályozási módszereket (az államok akaratának összeegyeztetése) például a nemzetközi *közjogként* felfogott nemzetközi tengeri jog, a nemzetközi kereskedelmi jog stb. keretében. A szocialista integráció jogát szintén a nemzetközi közjoghoz tartozónak tekintik, és az az integráció megvalósítása során nem egyesíthető az államon belüli jogviszonyok hazai szabályozásával, nem tekintve kivételnek a nemzetközi jellegű jogviszonyokat sem. A szocialista integráció joga ugyanakkor nem helyezkedhet el mintegy az államok belső joga és a nemzetközi jog között vagy még kevésbé felettük.[4] A szocialista integráció jogának lényege az államok összeegyeztetett akarata, a szabályozásának tárgyát pedig meghatározott államközi viszonyok alkotják. Ezért ezt a jogot csak a nemzetközi közjog alkotó részének lehet tekinteni, a nemzetközi közjog lokális részének. Annak biztosítéka, hogy a szocialista integráció jogának nem lehet semmilyen „államok feletti jellege", különösen abban van, hogy e jog keretein belül kialakult az az elv, hogy az egyes együttműködési rendszabályokban csak az azokban érdekelt államok vesznek részt. Egy másik ilyen biztosíték az a körülmény, hogy a KGST államok által létrehozott nemzetközi gazdasági szervezetek határozatainak nincs „közvetlen" hatálya (azok előzetes recepciója vagy transzfomációja nélkül) az e szervezetek tagállamainak belső jogrendszereiben.

Mivel a szocialista integráció jogát az általános nemzetközi jog ténylegesen különálló, elkülönített, lokális részeként kell felfogni, logikailag teljesen megalapozott az a kérdés, hogy a nemzetközi jognak ezt a részét a nemzetközi jog ágának lehet-e tekinteni. Mindazonáltal bonyolítja ezt a kérdést mindenekelőtt az a körülmény, hogy sem magában a nemzetközi jogban, sem annak tudományában mind ez ideig sajnos nem alakult ki a jogágazat egyértelmű és általánosan elfogadott fogalma és nincsenek e tekintetben pontos kritériumok. A szovjet nemzetközi jogi irodalomban ezt a problémát részletesebben Feldman, D. I. vizsgálja,[5] aki megállapítja, hogy az egyáltalán nincs kidolgozva sem a külföldi,[6] sem a szovjet tudományban.

A vélemények sokrétűsége a szovjet tudományban nagyon széles körű. Galenszkaja, L. N. úgy véli például, hogy nem lehet beszélni a nemzetközi jog különálló ágazatainak a létezéséről, tekintettel arra, hogy a különböző szabályozási tárgyak esetében egységes jogi szabályozási mód érvényesül.[7] Malinyin, Sz. A. annak a véleményének ad hangot, hogy a nemzetközi jog önálló ágának az elkülönüléséhez a szabályozási tárgy „minőségi különállásának olyan fokára" van szükség, amely saját „külön jogi szabályozási módszert" igényelne. Ennek megfelelően azon a véleményen van, hogy például a szerződéses jogot vagy az űrjogot a nemzetközi közjog alágazatainak kell tekinteni, és nem különálló ágazatainak. Ami a nemzetközi tengeri jogot, nemzetközi kereskedelmi jogot, nemzetközi légi jogot, nemzetközi atomjogot, a nemzetközi szervezetek jogát illeti, ezek — mivel Malinyin, Sz. A. véleménye szerint magukban foglalják mind a nemzetközi közjog, mind pedig a nemzetközi magánjog jogi szabályozási módszereit és különböző jogágazatok normáit egyesítik magukban — a normák olyan egybefoglalásai, amelyek a rendszer fogalmának kereteit meghaladó „komplex" jogágazatokat alkotnak és a jog tudományos rendszerezésének a területére mennek át.[8]

Koloszov, Ju. M. azt írja, hogy a nemzetközi jog sajátosságai folytán elegendő a külön szabályozási tárgy léte ahhoz, hogy a normák megfelelő csoportját külön jogággá különítsük el, és ugyanakkor megjegyzi, hogy ahhoz, hogy kialakuljon a nemzetközi jog önálló ága, szükséges, hogy ez az ágazat szabályozza az adott területen az államok közötti politikai, gazdasági, kulturális, katonai és egyéb viszonyok egész komplexumát, továbbá, hogy ezek a viszonyok más területek viszonyaihoz képest meghatározott sajátosságokkal bírjanak. Az ilyen jogágazat kialakulása csak akkor lehetséges, ha az államok megállapodnak egy olyan széles körű egyetemleges nemzetközi jogi dokumentum megszövegezésében, amely magában foglalja az

[3] Ld. *Lunc*, L. A.: Nemzetközi magánjog. Moszkva, 1949. 13. old.; uő.: A nemzetközi magánjog tankönyve. Általános rész. Moszkva, 1973. 11—18. old.; *Peretyerszkij*, I Sz. és *Krilov*, Sz. B.: Nemzetközi magánjog. Moszkva, 1959. 7. old.; *Boguszlavszkij*, M. M.: Nemzetközi magánjog. Moszkva, 1974. 10—12. old.

[4] Ld. *Talalajev*, A. N.: A szocialista gazdasági integráció nemzetközi jogi aspektusai. Pravovegyenije c. folyóirat. 1972. 1. sz. 11. old.

[5] Ld. *Feldman*, D. I.: A nemzetközi jog rendszeréről. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1977. 91—114. old.

[6] *Levin*, D. B.: A nemzetközi jog elméletének időszerű problémái. Moszkva, 1974. 79—90. old.

[7] *Galenszkaja*, L. N.: A nemzetközi büntetőjog fogalmáról. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1969. 255—256. old.

[8] *Malinyin*, Sz. A.: A nemzetközi szervezetek jogalkotó tevékenységéről. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1971. 175—176. old.

adott területen érvényes nemzetközi jogi alapelveket.[9]

Uszenko, Je. T. azon a véleményen van, hogy a nemzetközi jog minden adott ágazatának alapját olyan speciális alapelvek alkotják, amelyek az egész normarendszerének alapjában nyugszanak, és „csak az ilyen alap megléte esetén lehet arról beszélni, hogy a normák meghatározott összessége nemzetközi jogi ágazatot alkot. Így például a diplomáciai immunitás elve nyugszik a diplomáciai jog alapjában... stb. Ezért a nemzetközi jog ágazatai egységesek a mai nemzetközi jog egész rendszere számára és azok a kísérletek, hogy a nemzetközi jog valamely ágazatát csak a nemzetközi viszonyok meghatározott típusának a keretei között konstruálják meg, elméleti szempontból megalapozatlanok."[10]

Sibajeva, Je. A. a jogi szabályozás tárgyán és módszerén kívül hangsúlyozza, hogy a nemzetközi jog önálló ágazatának az elkülönüléséhez nagyon fontos a normatív anyag tartalma, annak új tulajdonságai és a jogi normák specifikus volta.[11]

Feldman, D. I. véleménye szerint a nemzetközi jog ágazatának az olyan harmonikusan összeegyeztetett jogi normák összességét lehetne tekinteni, amelyek a meghatározott fajtájú nemzetközi viszonyokat többé-kevésbé autonóm módon szabályozzák. A normák ilyen összességét a jogi szabályozás megfelelő tárgya jellemzi, továbbá minőségi sajátossága, és a létezését a nemzetközi érintkezés érdekei teszik szükségessé. Amikor rámutat a szovjet nemzetközi jogi irodalomban megnyilvánuló arra a véleményre, hogy e jog rendszere objektív jellegű, Feldman, D. I. ugyanakkor rávilágít nem csak a jogrendszert keletkeztető objektív tényezőkre, hanem a szubjektív tényezők lényeges szerepére is, a tudomány e téren betöltött szerepére.[12]

Általában az egyes vizsgálandó tárgyak, fogalmak rendszerének objektivitása nem mindig vitathatatlan. De vitathatatlan a rendszer léte az ismeretek természete, jellege folytán.[13] „Nem vagyunk képesek átfogni a világ egész sokféleségét, ha azt nem osztjuk előzetesen részekre — írja H. Scherfing, kommunista dán tudós, de arra a következtetésre jut, hogy — ...mindazok a rendszerek, amelyekre a megértésének és érzékelésének elősegítése céljából felosztottuk a világot, természetesen bizonyos fokban esetlegesek és önkényesek, mert maga a természet semmilyen rendszert nem ismer."[14]

Lehetséges az olyan felfogás, amely szerint nem maga a jogrendszer mint ilyen objektív, hanem vannak „olyan objektív feltételek, amelyek kiváltják a jog ilyen vagy olyan struktúrájának a szükségességét", és a jogtudománynak az a feladata, hogy feltárja ezeket a feltételeket, meghatározza a struktúra leghelyesebb felépítésének alapelveit, elkülönítse a jog egyes ágazatait és alágazatait.[15]

Láthatólag, amint a nemzeti jogrendszerben a jogrendszer rözítése terén a törvényhozót illeti meg az utolsó szó, ugyanúgy a nemzetközi jogban is a végső szó e jog kollektív alkotóit, azaz az államokat kell, hogy megillesse. A nemzetközi jog kodifikálása és az egyes intézményei progresszív fejlesztése terén (például a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi Bécsi egyezmény, a konzuli kopcsolatokról szóló 1963. évi Bécsi egyezmény, az ENSZ 1958. és 1960. évi Genfi konferenciái a tengeri jogról) bizonyos sikereket értek el az Egyesült Nemzetek Szervezete, annak Nemzetközi jogi bizottsága tevékenysége során. „A nemzetközi jog kodifikálása a mai korban azoknak a progresszív változásoknak meghatározására és rögzítésére szolgáló egyik fontos eszközzé vált, amelyek a nemzetközi jogban a béke és demokrácia eszméinek és erőinek a hatása alatt végbe mentek", írja Movcsan, A. P.[16] Nyilvánvaló, hogy a nemzetközi jog több ágazatát kialakultnak lehetne tekinteni szokásjogi úton (például a diplomáciai jogot, a szerződéses jogot, a tengeri jogot stb.), bár ebben a vonatkozásban is véleménykülönbség áll fenn (lásd fentebb). Mindenesetre világos, hogy a jelenlegi szakaszban egészben véve a nemzetközi jog normáinak nagyrésze kodifikálatlan marad és nincsen inkorporálva, az általános rendszerezése nélkülözi a kellő tekintéllyel bíró nemzetközi aprobálást, a nemzetközi jog meglevő szisztematizációi alapjában véve doktrinális jellegűek. Ez bizonyos mértékben vonatkozik még a nemzeti jogrendszerekre is.

Régen elmúlt a rabszolgatartó és feudális „igazságok" és „kódexek" ideje, amikor egy „gyűjteményben", „kódexben" (mint például a híres Codex Iustiniani-ban) a törvényhozó összefoglalta vagy igyekezett összefoglalni a hatályos jogszabályok teljes rendszerét. Ha viszont megvizsgáljuk a mai nemzeti jogrendszereket, úgy e rendszereken belül maradéktalanul teljes állami tekintélyű szisztematikát gyakorlatilag nem találunk. Különösen szemléltetően mutatkozik ez meg az úgynevezett angol—amerikai precedens típusú jogrendszerek vonatkozásában.

[9] *Koloszov*, Ju. M.: Tömeginformáció és a nemzetközi jog. Moszkva, 1974. 152—153. old,

[10] *Uszenko*, Je. T.: A demokratikus béke elve — a jelenkori nemzetközi jog legáltalánosabb alapja. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1973. 34. old.

[11] *Sibajeva*, Je. A.: A nemzetközi szervezetek joga mint a jelenkori nemzetközi jog ága. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1978. 1. sz. 107. old.

[12] *Feldman*, D. I.: I. m. 101—102., 107. old.

[13] *Javics*, L. Sz.: A tudományos-technikai forradalom, a jog és a jogtudomány. Pravovegyenije. 1973. 5. sz. 41. old.

[14] *Scherfing*, H.: Tó. Leningrad, 1978. 91. old.

[15] Marxista—leninista általános állam- és jogelmélet. Szocialiszticseszkoe pravo. Moszkva, 1973. 287—288. old.

[16] *Movcsan*, A. P.: A nemzetközi jog kodifikációja és progresszív fejlődése. Moszkva, 1972. 212. old.

Nem kisebb sajátossággal bír a japán jog szisztemetikája sem. Általában, ahogyan erre Zivsz, Sz. L. rámutat, „a gyakorlati normaalkotó tevékenység területén a mai imperialista államokban a jogágazatok intenzív felaprózódása és a jog speciális alágazatainak autonómizálása megy végbe".[17] Hatalmas kodifikációs és szisztematizációs munkát végeztek el a szovjet jogban. Megalkották a köztársasági polgári, büntető, büntetőeljárási stb. kódexeket, valamint a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok törvényhozásának Alapjait a szovjet jog fontosabb ágazataiban, és ezek hatályban vannak. De a gyakorlatban ennek ellenére sem lehet maradéktalanul irányadónak tekinteni csak ezeket a törvénykönyveket és alapokat, mivel számos olyan kiegészítő jogszabály van, amelyeket az államhatalom nem a meglevő jogágazatoknak megfelelően ad ki, hanem ezek néha több ilyen ágazatra kiterjedően szabályozzák egyszerre a viszonyokat. Így egy-egy újonnan megalkotott jogszabály magában foglalhat egy aktus keretében polgári jogi, munkajogi, államigazgatási stb. normákat. Széles körben elismerik jelenleg például a szovjet jog olyan ágazatát, mint a gazdasági jog. Mindazonáltal szisztematikájának a megalkotása egyelőre a doktrina feladata, és gazdasági kódex nincsen. Ilyen a helyzet a nemzeti jogrendszerekkel kapcsolatban.

Ami a nemzetközi jogot illeti, annak jelenleg kialakult és többé-kevésbé elismert rendszere lényegében jogtudósok munkájának eredménye, kezdve Hugó Grotius-szal egészen a nemzetközi jog mai teoretikusaiig. A nemzetközi jogban különösen szembe ötlik a formális dogmatika teljességének a hiánya. Ugyanabban a szerződésben, nemzetközi jogi egyességokmányban egymás mellett összefoglalhatják mind a jog alapvető elveit (jus cogens), mind a tengeri jogra (ahogyan ez például a kereskedelmi szerződésekben történik), a konzuli jogra, a kereskedelmi jogra vonatkozó konkrét normákat. Ha példaként megvizsgáljuk az európai biztonságról és együttműködésről Helsinkiben tartott értekezlet záróokmányát, abban a mai nemzetközi jog olyan ágazatainak egész konstellációját találjuk, amelyek szabályozását érinti a Záróokmány. Viszont a Záróokmányban foglalt normák egész összességének az elemzése, azok elosztása a nemzetközi jog egyes ágazatai között — a tudomány feldolgozási területe.

Ahogyan Feldman, D. I. rámutat, a nemzetközi jog rendszere és a nemzetközi jog tudományának rendszere ugyan olyan mértékben tér el egymástól, ahogyan nem lehet azonosítani a tárgy struktúráját és a tárgyra vonatkozó ismeretek struktúráját. Bonyolítja a kérdést az a körülmény, hogy a nemzetközi jognak ténylegesen nincsen nemzetközileg általánosan elismert hivatalos rendszere. Tulajdonképpen ez a talaja az e jog tudományos rendszereiben észlelhető jelentős eltéréseknek, az új (sőt még a nem is új) nemzetközi jogi ágazatok elismerése tekintetében fennálló véleményeltéréseknek.[18]

Úgy tűnik, hogy a nemzetközi jog valamely ágazatának elkülönítését a tudományban mindenekelőtt az határozza meg, hogy milyen gyakorlati előnyökkel jár a jogszabályok konkrét összetartozó összességének használata a jogalanyok közötti kölcsönös kapcsolatok egyik vagy másik területén, milyen mértékben érvényesül az az igény, hogy meg kell könnyíteni e konkrét normák megtalálását a jogi normák általános tömegének óceánjában. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy lemondunk a szisztematizálás tudományos megközelítéséről, a megfelelő jogágak elkülönítése objektív feltételeinek felderítésére irányuló tudományos feladatról. De mindaddig, amíg nincsen államközileg rögzítve, bármilyen szisztematika mégis csak csupán tudományos marad. Erre tekintettel a jelen tanulmányban a továbbiak során a szocialista gazdasági integrációnak azt a meghatározását, amely szerint a nemzetközi jog „ágazatáról" van szó, csak arra irányuló javaslatként kell értelmezni, hogy a nemzetközi jog tudománya keretében el kell különíteni egy ilyen ágazatot. Így tehát tudományos szisztematikáról van szó, és nem arról, hogy a nemzetközi jog rendszerébe mint ilyenbe fel kell venni egy új ágazatot, ami nyilvánvalóan általában meghaladja a tudomány közvetlen reális lehetőségeinek, és még inkább az egyes kutatók lehetőségeinek a kereteit.

A nemzetközi jog minden külön ágazatának, véleményünk szerint, tudományos síkon legalább két kötvetelménynek kell eleget tennie: a jogi szabályozás különös, nagy területével (tárgyával) kell rendelkeznie és a jogi normák eléggé szerteágazó és széles körű rendszereként kell megnyilvánulnia. E két feltételnek a szocialista gazdasági integráció joga teljes mértékben megfelel. Ez a jog — amint erre fentebb már rámutattunk — a szabályozás külön tárgyával rendelkezik. Az ilyen tárgyat azok a sokrétű, kétoldalú és többoldalú jogviszonyok alkotják, amelyek a gazdasági együttműködésük során a KGST tagállamai között megvalósuló szocialista gazdasági integráció keretében keletkeznek. Ez a gazdasági integráció a szocialista internacionalizmus alapelveinek megfelelően az állami szuverenitás, a függetlenség és nemzeti érdekek tiszteletben tartása, az országok belügyeibe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és az elvtársi segítségnyújtás alapján megy végbe. Azoknak a jogi alapelveknek és normáknak a rendszere, amelyek az integráció keretében felmerülő viszonyokat szabályozzák, az említett alapelveken kívül további normák széles körű komplexumát is magában foglalja. E normák forrásai az integrációban

[17] *Zivsz*, Sz. L.: A jog formájának a fejlődése a mai imperialista államokban. Moszkva, 1960. 22. old.

[18] *Malinyin*, Sz. A.: I. m. 175. old.; *Feldman*, D. I.: I. m. 91—107. old.

részt vevő államok között kötött nagyszámú többoldalú és kétoldalú nemzetközi szerződések, továbbá az említett államok által létrehozott nemzetközi gazdasági szervezetek határozatai, és mindenekelőtt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa által a gazdasági és tudományos-technikai együttműködés kérdéseiben hozott határozatok.

A szocialista gazdasági integráció keretében megvalósított jogi szabályozásra ezen kívül jellemzők egyes speciális módszerek és formák is: ilyenek a szocialista országok együttműködése folyamán létrejött nemzetközi szerződések sajátos fajtái és a nemzetközi szervezetek határozatainak sajátos fajtái, maguknak a szervezeteknek sajátos fajtái. Az az átfogó egyetemes nemzetközi jogi aktus, amely magában foglalja a nemzetközi jog alapelveit az integrációs együttműködés területén, a Komplex Program. A szocialista gazdasági integráció jogának specifikus alapelve az az alapelv, amely szerint az egyes együttműködési rendszabályokban az érdekelt államok csak önkéntesen vesznek részt. Ebben a megvilágításban el lehet fogadni, hogy a szocialista integráció joga megfelel azoknak a fentebb kifejtett alapvető kritériumoknak, amelyeket több szovjet tudós a nemzetközi jog ágazata tekintetében kiemel. Így különösen a szocialista integráció jogának a fogalma véleményünk szerint teljesen beleillik a nemzetközi jog ágazatának Feldman, D. I. által javasolt, fentebb idézett analitikus meghatározásába. Mindezekből kiindulva a jelen tanulmány szerzője még 1974-ben kifejtette azt a tézist, amely szerint kialakult a nemzetközi közjognak egy új ágazata — a szocialista gazdasági integráció joga.[19]

A nemzetközi jogi szabályozásnak a nemzetközi életben fennálló regionális és szociális-gazdasági rendszereit vizsgálva, Lukasuk, I. I. azt írja, hogy „a nemzetközi jogi szabályozás szocialista rendszere a céljait és az alapelveit tekintve progresszív, és egyben nemzetközi jogi szabályozás legszervezettebb rendszere... A mai feltételek között időszerűvé válik az a feladat, hogy a szocialista közösség kölcsönös kapcsolataiban el kell végezni a nemzetközi jog előretartó kodifikációját és progresszív fejlesztését, mint ami eszköz arra, hogy fokozzuk a ráhatást a nemzetközi jogi szabályozás egyetemes rendszere keretében a megfelelő folyamatokra."[20] Ebből a koncepcióból logikailag következik annak törvényszerűsége is, hogy vizsgálni kell, hogy a szocialista nemzetközi jogi szabályozási rendszer keretében a gyakorlatban és a tudományban miként alakul ki és erősödik meg a nemzetközi jog külön ágazata — a szocialista integráció joga. Lukasuk, I. I. azon a véleményen van, hogy a „szocialista gazdasági integráció nem csak a gazdasági együttműködés új fajtáit, módszereit, formáit jelenti, hanem a nemzetközi normatív szabályozás új rendszerét is, amely előtt a feladat mélységét, méreteit és bonyolultságát tekintve precedens nélküli feladatok állnak..." Amikor „a szocialista integráció joga mint tudományág előtt álló feladatok bonyolultságáról és nagy jelentőségéről" beszél, megjegyzi, hogy „jelenleg ezen a területen az elmélet egészben véve elmarad a gyakorlattól. De éppen itt különösen fontos mind magának a jognak, mind a jog tudományának előretartó fejlődése."[21]

Másrészről Buvajlik, G. Je. megkérdőjelezi a szocialista integráció jogának kialakulásáról szóló tézist és rámutat arra, hogy „ezzel a koncepcióval mindenekelőtt azért nem lehet egyetérteni, mert a szocialista gazdasági integráció jogának a kérdését nem lehet eldönteni az egész szocialista nemzetközi jog kérdésétől elszakítva. Ha elfogadjuk azt a koncepciót, amely szerint a szocialista nemzetközi jogból kivált a szocialista gazdasági integráció joga, akkor ez oda vezet — írja ez a szerző —, hogy feltétlenül el kell ismerni ,hogy fennáll a szocialista államok közötti kölcsönös kapcsolatok szabályozása jogrendszereinek sokfélesége."[22] Ennek cáfolására a következő ellenvetéseket hozhatjuk fel. Nem világos és nincs indokolva az az állítás, hogy a „szocialista gazdasági integráció jogának" a kérdését miért ne lehetne eldönteni az egész szocialista nemzetközi jog kérdésétől elszakítottan. Véleményünk szerint ez két különböző kérdés. Bár a nyugati jogi irodalomban, miként a szocialista országok irodalmában is, voltak olyan hangok, amely szerint létezik külön szocialista nemzetközi jog eltérően az általános nemzetközi jogtól,[23] a szovjet nemzetközi jogi doktrina egészben véve azt a véleményt vallja, hogy az általános nemzetközi jog egységes és azon belül nincsen sem szocialista nemzetközi jog, sem pedig kapitalista nemzetközi jog. A szocialista nemzetközi jogot — az új típusú nemzetközi jogot a jövő kérdésének tekintik.[24] De ez egyáltalán nem zárja ki azt, hogy az általános nemzetközi jog keretében elkülönítsük annak egyes ágazatait (tengeri jog, diplomáciai jog, űrjog stb.). Éppen ilyen ágazatként fogható fel a szocialista gazdasági integráció joga. Ez a jog, mi-

[19] *Veljaminov*, G. M.: A szocialista gazdasági integráció és a jog. Vnesnaja torgovlja. 1974. 1. sz. 12. old.; uő: A szocialista gazdasági integráció jogi szabályozása. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1974. 11. sz. 115—116. old.; uő: A szocialista gazdasági integráció jogának forrásai. Hozjajsztvo i pravo. 1977. 7. sz. 105—110. old.

[20] *Lukasuk*, I. I.: A nemzeközi viszonyok nemzetközi jogi szabályozása. Moszkva, 1975. 128—129. old.

[21] Uő a „Nemzetközi szerződési és intézményi mechanizmus szerepe a szocialista gazdasági integráció fejlesztésében" c. könyvben. Előadások tézisei. A Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete. Moszkva, 1978. 5—7. old.

[22] *Buvajlik*, G. Je.: A nemzetközi gazdasági viszonyok jogi szabályozása. Kijev, 1977. 251. old.

[23] K. *Grzybowski:* The Socialist Commonwealth of Nations. Yale, 1964. 253. old; „50 Jahre Sowjetunion — das internationalistische Wesen des socialistischen Staates is Aktion". Potsdam-Babelsberg, 1973. 205. old.

[24] *Tunkin*, G. I.: Lenin és a szocialista államok közötti viszonyok alapelvei. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1969. 27. old.

ként maga a szocialista gazdasági integráció sem, egyáltalán nem zárt, az nem csak a szocialista államokra nyer alkalmazást, az elvileg az integrációs intézkedésekben részt vevő bármely államra alkalmazható. A szocialista integráció joga az adott fejlődési szakaszban nem úgy van elgondolva, mint a szocialista nemzetközi jog része.

A Komplex Programnak megfelelően annak megvalósításában (így tehát a szocialista gazdasági integráció megvalósításában) teljesen vagy részben részt vehet olyan állam, amely nem tagja a KGST-nek (17. fejezet 6. pont). Sőt több, a Komplex Program előirányozza azt a lehetőséget, hogy az ilyen állam vagy annak gazdasági szervezete részt vesz a Komplex Program egyes olyan rendszabályainak a megvalósításában, amelyeket a KGST keretén kívül dolgoztak ki, az említett ország vagy annak gazdasági szervezetei, és a szóban levő rendszabályokban részt vevő országok vagy azok gazdasági szervezetei között létrejött megállapodás alapján (17. fejezet 7. pont). Az a körülmény például, hogy valamely ország, azok közül, amelyeknek a KGST-vel együttműködési megállapodásuk van (Jugoszlávia, Finnország, Irak, Mexikó), részt vesz a Komplex Program által előirányzott, és a KGST tagállamok által megvalósított integrációs intézkedések egyikében, nem változtathatja meg az adott intézkedés integrációs jellegét. Az olyan országok valamelyikének, amelyek nem tagjai a KGST-nek, az integrációs folyamatban való ilyen *részleges* részvétele e részvétel jogi szabályozását illetően egyben azt is jelenti, hogy az adott országra nézve (amely nem tagja a KGST-nek) *részben* alkalmazást nyer az integrációs jogrend, a szocialista integráció joga, ideszámítva a szocialista integrációra nézve hatályos elvek *részleges* alkalmazását is. Ebben a szocialista gazdasági integrációs folyamat formáinak demokratizmusa, életképessége és rugalmassága nyilvánul meg.

Általában az a helyzet, amikor a nemzetközi jog egész ágazatának a normáit nem alkalmazzák valamennyi államra, hanem csak az államok meghatározott körére, nem szokatlan. Példaként szolgálhat a tengeri jog, amelyet csak részben vagy esetlegesen kell a gyakorlatban alkalmazni az olyan államokra, amelyeknek nincs kijáratuk a tengerre, vagy az űrjog, amellyel a fejlődés jelenlegi szakaszán teljes terjedelemben csak a kozmoszban tevékenykedő egyes államok élhetnek. Van bizonyos különbség is. Az említett jogágazatok általános szabályai a ténykörülmények megváltozása esetén az e szabályokat elismerő államra nézve hatályosak (ha az állam tengeri flottát épít ki, ha részt vesz a kozmikus tevékenységben stb.). Mindezt azonban nem mondhatjuk el a nemzetközi szervezetek jogáról. Ahhoz, hogy igénybe lehessen venni ennek a jognak a szabályait, nem elegendő az, hogy az egyik vagy másik olyan állam helyzetében, amely nem tagja a nemzetközi szervezeteknek, valamilyen tényleges változás áll be. Szükség van a körülmények *jogi* megváltozására, nevezetesen az állam felvételére a megfelelő nemzetközi szervezetbe. Az esetek túlnyomó többségében, és a legjelentősebb szervezeteknél (KGST, ENSZ, az európai közösségek és mások) az ilyen felvétel minden esetben megkívánja meghatározott feltételek megtartását, és nem automatikus. Azokra az államokra viszont, amelyek valamely szervezetben például megfigyelői státusszal bírnak, a nemzetközi szervezetek joga a megfelelő részét illetően csak *részlegesen* terjed ki.

Rá kell mutatni arra is, hogy elvileg a szocialista integráció nem végső öncél. Lenin rámutatott arra, hogy „A szocializmus célja nemcsak az emberiség kis államokra tagoltságának és a nemzetek minden elkülönültségének megszüntetése, hanem egybeolvadásuk is."[25] Távoli perspektívában a nemzetközi integrációs folyamatnak egy egységes világgazdasághoz kell vezetnie. „A világ valamennyi országa ilyen vagy olyan módon részese a nemzetközi integráció történelmi folyamatának, mégha nem is egyformán a gazdaságuknak ebbe a folyamatba való bekapcsolódása formáját, módszerét, fokát tekintve"[26] — mutat rá Szenin, M. V. Ezzel kapcsolatban nézetünk szerint fontos, hogy azok a jogi normák, amelyek éppen a *szocialista* integráció viszonyait szabályozzák, kellő időbeni és adekvát visszatükröződést kapjanak azoknak az általános jogi normáknak a kialakulása folyamán, amelyek ennek az általános folyamatnak a jogviszonyait szabályozzák. A jogi normák ilyen alakulásának (amely meghatározott mértékben kifejezést nyer a nemzetközi gazdasági [kereskedelmi] jogban) feltétlenül párhuzamosan kell végbe mennie a nemzetközi integráció fentebb említett folyamatával, és ugyanakkor csak az ellentétek harca révén valósulhat meg azoknak az általános tételeknek a kidolgozásánál, amelyek a mai világban végbemenő különböző integrációs folyamatok számára jelenleg egymástól eltérő tételekből alakulnak ki. Ahhoz, hogy a szocialista integráció jogrendje kész legyen az ilyen unifikációs konfrontációra más nemzetközi gazdasági jogrendekkel, a fejlődés jelenlegi szakaszán a szocialista integráció joga keretében való inkorporációja hasznosnak és szükségesnek látszik.

Minthogy a szocialista integráció joga nem tekinthető a szocialista nemzetközi jog részének, nem lehet egyetérteni Buvajlik. G. Je. állításával, amely szerint „a szocialista gazdasági integráció jogára vonatkozó koncepció elfogadása oda vezet, hogy el kell ismerni a »jogrendszerek« sokféleségének a létét a szocialista államok közötti kölcsönös kapcsolatok szabályozásánál". Sőt több, mégha de lege ferenda tekintjük is a szocialista integráció jogát a szocialista nemzetközi jog részének, ez nem vezetne elvileg a szocialista

[25] *Lenin*, V. I.: Összes művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó. 247. old.

[26] *Szenin*, M. V.: Szocialista integráció. Moszkva, 1969. 18. old.

országok kölcsönös kapcsolatait szabályozó „jogrendszerek nagyobb sokféleségéhez", mint amilyen „jogrendszeri sokféleséghez" vezet az olyan jogágazatok megléte, mint a diplomáciai jog, tengeri jog, űrjog stb. az államok közötti viszonyoknak az általános nemzetközi jog keretében való szabályozásánál. Ezenkívül egymagában a „sokféleséget" (természetesen amennyiben indokolt) aligha lehet felróni valamely jogrendszernek, éppen ellenkezőleg, ez arról tanúskodhatik, hogy az jobban kidolgozott és tökéletesebb.

„A jelenkori általános nemzetközi jog, mint a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének a joga — írta Tunkin, G. I. — nem akadályozhatja a lokális nemzetközi jogi normák kialakítását, amelyek a társadalmi tartalmukat tekintve különböznek az általános nemzetközi jog normáitól."[27] Ezzel kapcsolatban úgy látszik, hogy a jövőbeli új típusú szocialista nemzetközi joghoz vezető úton nyilvánvalóan vannak olyan időszakok, amikor az általános nemzetközi jog normái mellett kialakulhatnak és létezhetnek nemcsak egyes lokális normák, hanem egyes szocialista típusú lokális intézmények és jogágazatok is. Annak indokoltságát, hogy a jelenlegi időszakban felvessük a szocialista integráció jogának elkülönítését az általános nemzetközi jog tudományos rendszere keretében, mindenekelőtt az határozza meg, hogy fennáll a külön szabályozási tárgy: ilyen tárgynak kell tekinteni a szocialista gazdasági integráció államközi viszonyait, továbbá megvan azoknak a jogi normáknak kifejlett rendszere, amelyek az integrációs viszonyokat szabályozzák, és amelyek megkívánják a külön tanulmányozásukat és osztályozásukat a gyakorlati felhasználásuk megkönnyítése végett.

A szocialista országok közötti gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési viszonyok speciális területén folyó intenzív jogalkotási folyamat megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy Kemper M. és Wiemann H. (NDK) felvesse az úgynevezett szocialista nemzetközi gazdasági jog kialakulásának a gondolatát,[28] mint olyan önálló jogágazatnak, amelynek normái nemcsak az államok közötti viszonyokat szabályozzák a gazdasági együttműködésük folyamán, hanem közvetlenül a jogi értelemben vett önálló belső termelési kollektívák közötti viszonyokat is, és ilyenképpen ez az ágazat szabályozza mind az államok közötti jogviszonyokat, mind pedig a különböző államok jogi személyei, azok gazdasági szervei közötti viszonyokat is, valamint a szocialista országok nemzetközi gazdasági szerveivel fennálló jogviszonyokat. Így tehát e koncepció szerzőinek elgondolása szerint ennek a jogágazatnak a keretében komplex szabályozás valósul meg mind a nemzetközi közjog, mind pedig a polgári (gazdasági) jog eszközeinek igénybevételével.

A nemzetközi szocialista gazdasági jog koncepciója több tudósnál pozitív visszhangra talált, és Boguszlavszkij, M. M. műveiben megtaláljuk a bővebb indokolását és továbbfejlesztését.[29] Ez a szerző a szocialista országok nemzetközi gazdasági jogát a jogtudomány önálló ágaként kiemeli a nemzetközi közjog kereteiből. Ezt az ágazatot olyan komplex jogágnak kell tekinteni, amely magában foglal nemzetközi közjogi, nemzetközi magánjogi, polgári jogi, államigazgatási jogi normákat és más jogágakhoz tartozó normákat. Boguszlavszkij, M. M. azon a véleményen van, hogy a szocialista országok gazdasági együttműködésének a megszervezése számára lényeges jelentősége van a szabályozás nemzetközi jogi formái és polgári jogi formái közötti kölcsönös kapcsolatnak és kölcsönös ráhatásnak, mivel a szocialista gazdasági integráció jogi szabályozási rendszerének megteremtésével kapcsolatos feladatokat nem lehet nemzetközi jogi módszerekkel megoldani, és megkívánják különböző jogelvek összehangolását. Több jogásznál a szocialista nemzetközi gazdasági jog koncepciója ellenvetéseket[30] váltott ki, amelyek főként abban álltak, hogy egy jogágazat keretében nem lehet összekeverni az államok közötti viszonyok és a nemzeti jogrendszerek alanyai közötti viszonyok szabályozását, nem lehet összekapcsolni a szabályozás nemzetközi jogi és polgári jogi formáit.

A szocialista gazdasági integráció joga és a nemzetközi szocialista gazdasági jog fogalma (a fentebb kifejtett felfogásban) annyiban hasonlít egymásra, hogy mind az egyikben, mind a másikban kiemelik, elkülönítik a szocialista országok gazdasági viszonyait szabályozó jogi normák komplexumát. Az elvi különbség viszont abban van, hogy a szocialista integráció jogát a nemzetközi közjog részeként kell felfogni, amely ennek megfelelően csak ennek a jognak az alanyai közötti jogviszonyokat szabályozza.

A szocialista integráció keretében a jogalkotásnak többek között az a feladata, hogy szabályozza a nemzeti jogrendszerek alanyai közötti gazdasági jogviszonyokat is (széles körben ismert példaként szolgálnak „A KGST Általános szál-

[27] *Tunkin*, G. I.: I. m. 28. old.

[28] M. *Kemper*—H. *Wiemenn*. Die Charakteristische Merkmale der Aussenhandelslieferverträge im Bereich des RGW. Staat und Recht, 1965. 2. sz. 210 old.

[29] *Boguszlavszkij*, M. M.: A nemzetközi gazdasági viszonyok jogi szabályozása. Moszkva, 1970. 10., 67—79. old.; uő: „A gazdasági jog elméleti problémái" c. könyvben, Moszkva, 1975. 406. old.

[30] *Uszenko*, Je. T.: A szocialista gazdasági integráció lényege és alapelvei. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo. 1971. 11. sz.; uő: A szocialista gazdasági integráció nemzetközi jogi problémái. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1970. 25. old.; *Talalajev*, A. N.: A szocialista gazdasági integráció nemzetközi jogi aspektusai. Pravovegyenije. 1972. 1. sz. 11. old.; *Popov*, L.: A szocialista államok közötti gazdasági és tudományos-technikai együttműködés jogi szabályozása. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi kérdéseiről tartott munkaértekezlet. Budapest, 1972. 164—165. old.; *Veljaminov*, G. M.: I. m. 16. old.; *Lunc*, L. A.: A nemzetközi magánjog tankönyve. Általános rész. Moszkva, 1973. 39. old.; *Matvejev*, G. K.: Könyvismertetés Boguszlavszkij, M. M. „A nemzetközi gazdasági viszonyok jogi szabályozása" című könyvéről. Szovjet nemzetközi jogi évkönyv. 1971. 353. old.; *Buvajlik*, G. Je.: I. m. 248—249. old.: Völkerrecht. Teil 1. Berlin, 1973. 77. old.

lítási feltételei"). Ez a szabályozás azonban nem közvetlen, hanem származékos jellegű. Így az említett „Általános feltételek", amelyeket nemzetközi jogi jogforrással: KGST ajánlással fogadtak el, beletartoznak a szocialista integráció jogába. Az e feltételeket elfogadó államok kötelezettsége mindenekelőtt abban áll, hogy hatályba léptessék őket a nemzeti jogrendszereikben. Miután az „Általános feltételeket" hatályba léptették ezekben a jogrendszerekben, azok mint a belső jog szabályai is érvényesülnek (a belső jog polgári joga, gazdasági joga stb. keretében). Az elmondottak vonatkoznak azoknak a nemzetközi szerződéseknek a hatályára is, amelyeket az egyes országok az integrációs együttműködés keretében kötnek.

Az *ubi societas ibi jus* alapelv alapján a nyugati jogászok már régen és széles körben használják „az európai gazdasági közösség joga" fogalmat.[31] Azonban az a tartalom, amelyet ebbe a fogalomba helyeznek, a lényegét tekintve teljesen különbözik a szocialista integráció jogáról alkotott felfogásunktól, bár a külső hasonlóságból és az „integrációs" terminológiából kiindulva felötlődik bizonyos analógia, mivel a „közös piac" országainak az integrációját rendszerint összehasonlítják a KGST keretében megvalósuló integrációval. A nyugat-európai jogászok, amikor az Európai Gazdasági Közösség jogát (a Közösség jogát, a „közös piac" jogát stb. vizsgálják), rendszerint abból indulnak ki, hogy — amint Ch. Ranson angol kutató írja — a Római „szerződés modellként szolgál az integráció számára, és bár ez a szerződés sohasem használja a *supranationalism* kifejezést, minden lépésnél erre gondol".[32]

A „Közösség joga" fogalmába helyezett tartalom felfogása szempontjából érdekes az NSZK Alkotmánybíróságának 1967. október 18-i ítélete, amely a következőket foglalja magában: „a Tanács és a Bizottság (Európai Közösségé — V. G.) határozatai olyan különleges „nemzetekfeletti" közhatalom megnyilvánulásai, amelyet az Európai Gazdasági Közösségről szóló szerződés hozott létre, és amely nyilvánvalóan különbözik a tagállamokétól. Az Európai Gazdasági Közösség intézményei olyan szuverén jogokat valósítanak meg, amelyeket a tagállamok átengedtek az általuk létrehozott Közösség javára. Maga a Közösség nem állam és nem föderatív állam. Ez különös jelleggel bíró, fokozatosan integrálódó Közösség, „államközi intézmény" az NSZK Alaptörvényének 24. cikk (I) bekezdése értelmében, amelyre a Német Szövetségi Köztársaság átruházott egyes szuverén jogokat. Ilyen módon új közhatalom jött létre, amely autonóm és független az egyes tagállamok államhatalmától; az általa kiadott aktusok nem szorulnak az utóbbiak ratifikálására, és azokat a tagállamok nem helyezhetik hatályon kívül. Az Európai Gazdasági Közösségről szóló szerződés mint ilyen a Közösség Alkotmánya. A Közösség intézményei által a Szerződésben részükre biztosított hatáskörük keretében kiadott jogi aktusok (a Közösség „másodlagos" joga) külön jogrendet alkotnak, amelynek a normái nem tartoznak sem a nemzetközi jogba, sem a tagállamok nemzeti jogába. A Közösség joga és a tagállamok nemzeti joga „két független jogrendet" alkotnak, amelyek különböznek egymástól". Az Európai Gazdasági Közösségről szóló szerződés által létrehozott jog „autonóm jogforráson"[33] alapul. Így tehát a „közös piac" jogát nem úgy fogják fel, mint a nemzetközi jog alkotórészét (ahogyan mi a szocialista integráció jogát értelmezzük), hanem mint sajátos nemzetek feletti jogrendszert a nyugat-európai integrációban részt vevő államok számára, mint olyan rendszert, amely a szóban levő országok nemzeti jogrendszereivel párhuzamosan van hatályban, és azoktól független. Így tehát a jelen munka elvileg eltérő módon közelíti meg a szocialista integráció jogának a felfogását, mint az a felfogás, ahogyan a nyugati doktrínában megközelítik a „közös piac" jogát.

Elhagyva itt e doktrína kritikáját azt az értelmet illetően, amelyet az „Európai Gazdasági Közösség" kifejezésnek tulajdonítanak, mivel ez a kritika meghaladja a jelen tanulmány kereteit, mégis helyénvalónak tartjuk megjegyezni, hogy általában azt az állítást, hogy a „közös piac" joga teljesen nemzetek feletti jellegű, miként azt is, hogy maga a „közös piac" is nemzetek feletti, annak a kérdésnek a síkján kell vizsgálni, amely szerint a nemzetközi szervezet tagállamainak a jogalanyisága el fog halni. Brounli Ja. a jogalanyiság elhalásának következő kritériumait javasolja: a tagság kötelező jellege; a határozatoknak szavazattöbbséggel való elfogadása; a joghatóság meghatározása maga a szervezet által; a szervezet határozatainak kötelező volta függetlenül a tagállamok hozzájárulásától.[34] Ezt a kérdést Tunkin, G. I. abban a síkban vizsgálja, hogy az általános nemzetközi szervezetek tagállamai megtartják a szuverenitásukat, miközben ő a szuverenitás elvének a megnyilvánulását abban látja, hogy a jelenkori univerzális nemzetközi szervezeteket az alapszabályok: a szuverén államok szerződései alapján hozzák létre, és az alapszabályok bármely módosítása nem lehet kötelező a tagállam számára a hozzájárulása nélkül; a nemzetközi szervezetek szer-

[31] Lásd különösen: *Campbell:* Common Market Law. London, 1972.; *Catalano:* Manuel de droit des Communautes Européennes, 2nd Edn., Paris, 1963.; *Ganshof* van der Meersch et ak.: Le droit des Communautés Européenes. Brussels, 1969.; *Ipsen:* Europäisches Gemeinschaftsrecht. 1972.; *Mathijsen,* A.: Guide to European Community Law. London, 1972.; *Megret,* Louis *Vignes* and *Waelbroeck:* Le droit de la Communauté Ecomnomique Européenne. 4 vols., Brussels, 1970., 1971., 1972. etc.

[32] *Ch. Ransom:* The European Community and Eastern Europe, London, 1973. 13. old.

[33] Idézve a következő könyvből: *K. Lipstein:* The Law of the European Economic Community. London, 1974. 24. old.

[34] *Brounli,* Ja.: Nemzetközi jog. 1. köt. Moszkva, 1977. 416. old.

vei a tagállamoknak a kormányok útmutatásai szerint eljáró képviselőiből állnak; a szervezetek határozatai, bizonyos kivételek mellett, jogilag nem kötelezők a tagokra nézve, és végül a tagállamok jogosultak kilépni a szervezetből.[35]

Az említett tételekből kiindulva el lehet fogadni, hogy bár a „Közös piac" keretében megvannak a tagállamok szuverenitását korlátozó elemek, nyilvánvalóan nincsen még kellő alap arra, hogy az Európai közösségek teljes nemzetek felettiségéről lehessen beszélni. Véleményünk szerint arra sincsen tudományos alap, hogy elvileg elszakítsák az úgynevezett „európai gazdasági közösségi jogot" a nemzetközi jogi alapjától. Úgy látszik nem véletlen az, hogy a nyugat-európai irodalomban igyekeznek megindokolni az „Európai Gazdasági Közösség jogának" speciális, önálló jellegét, és azt kiemelik a nemzetközi közjog kereteiből, hanem ez meghatározott politikai célt szolgál, éspedig azt, hogy elkerüljék az olyan általánosan elismert nemzetközi jogi alapelvek hatályát, mint az állami szuverenitás tiszteletben tartása, az egyenjogúság, a be nem avatkozás stb.

Ami a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát és a szocialista országok más nemzetközi gazdasági szervezeteit illeti, egyáltalán nem fedezhető fel a szuverenitás korlátozásának és a tagállamok jogalanyisága elhalásának semmilyen jele. Erre tekintettel az említett államok közötti kölcsönös viszonyokat, ide számítva az illetékes szervezetek keretén belüli viszonyokat is, csak a nemzetközi jog, és annak megfelelő ágazatai szabályozhatják. „A KGST országok rendszerében — állapítja meg Kormnov, Ju. F. — ma nincsen egységes adminisztratív-gazdasági szervezet és rendelkező központ, hanem létezik a végső cél és a társadalmi rendszer egysége által egyesített államok közössége, amely államok elkülönülnek egymástól a tulajdon vonatkozásában, amelyeknek nincsen egységes terve a KGST államok belső feltételeit tekintve megszokott formában."[36] Ezeknek az országoknak a gazdasági integráció keretében megvalósuló viszonyai mindenekelőtt államközi viszonyok, következésképpen ezeket jogi értelemben a nemzetközi közjog normáinak kell szabályozniok mind az általános normáknak, mind pedig a speciális, lokális normáknak. Az ilyen normák mennyisége, sajátosságai és jelentősége, az alkalmazásuk külön területe (tárgya), a rendszerszempontú kutatásuk és gyakorlati használatuk megkönnyítésének szükségessége, továbbá egyes elméleti indokok meghatározzák az ilyen normáknak külön komplexumban: a szocialista gazdasági integráció jogában való elkülönítését, amelyet a nemzetközi jog tudományos szisztematikájában új ágazatnak tekintünk.

A szocialista integráció jogának pontosabb helyét az általános nemzetközi jog rendszerében, a fejlődésének jelenlegi szakaszában, a komplex nemzetközi gazdasági vagy kereskedelmi jog külön ágazataként határozhatjuk meg.[37] Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy — amint ezt Ignatyenko G. V. megjegyzi — a mai nemzetközi jog „magában foglalja az olyan normák külön csoportját, amelyek a szocialista típusú államok akaratát fejezik ki, és azok kölcsönös viszonyait szabályozzák (a jellegüket tekintve szocialista normáknak ez a csoportja az alapját képezi a születésben levő szocialista nemzetközi jognak)".[38] Nyilvánvaló, hogy ebbe a terjedelmes „csoportba" tartozó normákat a jelenkori nemzetközi jog tudományos rendszerének különböző ágazataiba lehet sorolni. El lehet fogadni, hogy ezek közül azok, amelyek a gazdasági együttműködés szabályozására vonatkoznak, a szocialista integráció jogát alkotják. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az integrációban résztvevő országok között nincsenek hatályban a nemzetközi gazdasági (kereskedelmi) jog más általános jellegű szabályai.

Veljaminov, G. M.

[35] *Tunkin*, G. I.: A nemzetközi jog elmélete. Moszkva, 1970. 359—361. old.

[36] *Kormnov*, Ju. F.: Termelési szakosítás és kooperálás a KGST országokban (a szocialista gazdasági integráció feltételei között). Moszkva, 1972. 35. old.

[37] A nemzetközi kereskedelmi, illetve gazdasági jogról mint a nemzetközi jog ágáról a vélemények eltérnek egymástól. Lásd különösen: *Menzsinszkij*, V. I. *Sapovalov*, I. V.: A nemzetközi kereskedelmi együttműködés jogi elveinek kidolgozása az ENSZ-ben. Pravovegyenije. 1969. 3. sz. *Boguszlavszkij*, M. M.: I. m. 10., 67—72. old.; *Veljaminov*, G. M.: A nemzetközi kereskedelem jogi szabályozása. Moszkva, 1972. 155—239. old.: *Leszovszkij*, V. I.: Nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi jog. Moszkva, 1974.; *Buvajlik*, G. Je: I. m.; Nemzetközi kereskedelmi jog. Az elmélet és a gyakorlat egyes kérdései. Tanulmánygyűjtemény. Liszovszkij, V. szerkesztése. Moszkva, 1979.; J. *Jakubowski:* Prawo jednolite w miedzynarodowym obrocie gospodarczym. Problemy stosowania. Warszawa, 1972. 33., 34., 184—187., 248. old. W. *Freidmenn:* The Changing Structure of International Law. London, 1964. 170—182. old.; P. *Vellas:* Droit international économique et social. t. 1., Paris. 1965. 11., 29—34., 60—62. old.; S. D. *Metsger:* Law of International Trade. Washington, 1966.

[38] Nemzetközi jog. Moszkva. 1978. 33—34. old. Lásd továbbá: A nemzetközi jog tankönyve, I. köt. Moszkva, 1967. 99. old.

SZEMLE

Környezetvédelem a jog eszközeivel

(Egy kutatócsoport tevékenysége)

I.

Napjaink világszerte legjelentősebb feladatai közé tartozik környezetünk védelme. A szennyező, károsító faktorok egyre nagyobb számú megjelenése a védekezés hatékony módszereinek, eszközeinek kidolgozását és alkalmazását teszi szükségessé, s a különböző tudományos kutatásoknak azt a célt kell szolgálniok, hogy megállítsuk a már-már az emberiség létét fenyegető azokat a folyamatokat, amelyek pusztítanak, rombolnak, veszélyeztetnek mindent, ami élő, mindent, ami az emberi környezettel közelebbi, vagy távolabbi összefüggésbe hozható.

A bioszféra védelmét szolgáló természettudományos kutatások önmagukban is kétségtelenül jelentősek hazánkban is. Ezek gyakorlati megvalósítását azonban a társadalomtudományok terén végzett kutató munka eredményei megsokszorozhatják, hatóképességét nagy mértékben növelhetik.

Az emberi életkörülményeket egyre súlyosabban befolyásoló környezeti ártalmak előidézőit nemcsak megállítani indokolt, de visszatartani is. A társadalomtudományok — közöttük a jog is — eredményes segítséget nyújthatnak ebben, s ha a jogtudomány későn zárkózott is fel a környezetvédelem terén előrébb járó biológiához, műszaki tudományokhoz, de mondhatjuk azt is, hogy a közgazdaságtudományhoz és a szociológiához is, ma már egyre kiterjedtebb a jogi kutató munka egy-egy fázisának megszervezése, témamegjelölése, kidolgozása, illetve legalábbis ezek alapjainak lerakása.

De vajon elégséges-e ez?

Szentágothai János az 1976. szeptember 6—10. napjaiban tartott szombathelyi Nemzetközi Környezetvédelmi Konferenciáról készült „Jog a környezet védelmében" (Veszprém, 1977.) című kiadvány előszavában kiemelte, hogy az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmánya nem véletlenül szentelte egész 5. fejezetét a környezet problémáinak a modern rendszerszemlélet konzekvens alkalmazásával. Rámutatott továbbá, hogy az „együttműködés formái és módszerei" című alfejezetben a záróokmány tételesen is említi a nemzetközi jognak, az emberi környezet védelmét és javítását szolgáló egyik eszköznek progresszív fejlesztését, mint a környezetvédelem egységes rendszerének elengedhetetlen feltételét.

Az ugyanebben az összállításban olvasható „Bevezetés" a társadalmi és gazdasági összefüggések ismeretében kezdeményező feladatokra való vállalkozásra hívja fel a jogászoknak, a jogtudomány, a jogalkotás és a jogalkalmazás művelőinek a figyelmét azzal, hogy nem elégedhetnek meg „stiláris" feladatok ellátásával.

Szilbereky Jenő — ugyancsak a fentebb említett kiadványban közzétett előadásában — egyebek mellett részletesen foglalkozik a környezetvédelem jogi szabályozásának módjaival, a szabályozás jogpolitikai elveinek feltárásával, s kifejti, hogy a jogi rendezésnél látni kell, hogy a környezetvédelmi feladatok rendkívül szerteágazóak.

Nemcsak a jogi szabályozás terén vannak azonban feladataink. A jogalkalmazás terén is. Mélyreható, alapos és elemző-értékelő kutatómunka eredménye a komplex célkitűzések megvalósítását a jogalkalmazás eszközeivel is elősegítheti.

II.

A környezetvédelem jogi kérdései köréből az MTA — OM — MÉM — EüM által meghirdetett kutatási pályázat alapján a „Környezetszennyezés miatt fennálló polgári jogi felelősség és annak érvényesítése" című tárgykörben a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a már 1977-ben, *Farkas* József egyetemi tanár vezetésével, megalakult munkaközösség az Oktatási Minisztériummal 1979—80. évre kötött állami megbízási szerződés alapján tovább folytatta kutató tevékenységét, mégpedig a következő altémákban:

a) Az egészséges és esztétikus emberi környezethez való állampolgári jog. (Témafelelős: *Ádám* Antal egyetemi tanár.)

b) A környezetszennyezésért fennálló polgári jogi felelősség preventív hatása az új beruházásoknál; a kérdés jogi és gazdasági oldala. (Témafelelős: *Tamás* Lajos egyetemi docens.)

c) A már működő ipari létesítmények és a környezetszennyezésért fennálló polgári jogi felelősség; e téma jogi és gazdasági oldala. (Témafelelős: *Gátos* György a megyei bíróság elnökhelyettese.)

d) A környezeti károkkal kapcsolatos perek eljárásjogi kérdései, különösen a bizonyítás problémái a bírói gyakorlat tükrében. (Témafelelős: *Farkas* József egyetemi tanár.)

Az előzményekről szólva megemlítem, hogy egy korábban, a Nehézipari Minisztériummal kötött megbízási szerződés alapján a környezetszennyezéssel okozott károk megtérítésének részkérdéseit kidolgozva négy tanulmány készült el. Ezek: *1.* „A környezetet károsító tevékenységből eredő kártérítési kérdések, különös tekintettel a vegyipar, a bányászat és a villamosenergiaipar által a környezetben okozott károkra." *2.* „A környezeti ártalmak okozta egészségromlásért fennálló anyagi felelősség." *3.* „A környezeti károk biztosításának jogi kérdései és megoldási lehetősége, különös figyelemmel a nehézipari vállalatok környezeti károkozásaira." *4.* „A környezeti károkkal kapcsolatos eljárásjogi kérdések." (E tanulmányokért a munkaközösség a Magyar Tudományos Akadémiától kutatási jutalomban részesült.) 1978-ban — ugyancsak a Nehézipari Minisztérium megbízása alapján — két újabb tanulmány készült el: *5.* „A környezetvédelem szankciórendszere" és *6.* „A Paksson épülő Atomerőmű szemléje a környezetvédelmi jogszabályok tükrében" címmel.

A kutatócsoport munkáját az egyetem Tudományos Bizottsága is értékelte és lehetőséget adott a kutatási eredmények publikálására. 1979-ben jelent meg a Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 93. kötete „Beiträge zu den rechtlichen Fragen des Umweltschuzes" (Herausgegeben

von Prof. József Farkas) címmel, amely a kutatócsoport tagjainak hét tanulmányát közölte az államigazgatás, az államjog, a polgári és a polgári eljárásjog, a földjog, a büntetőjog és a nemzetközi jog területéről.

Az Oktatási Minisztériummal kötött két éves megbízási szerződés alapján végzett munka eddigi eredményeit érintve mindenekelőtt kiemelhető, hogy a kutatások újabb elméleti alapokkal komplex módon való megszervezése és különböző tudományos aspektusokból történő vizsgálódások bevezetése gyümölcsöző együttműködést valósított meg a csoport tagjai, valamint a felkért külső munkatársak között.

A már jelzett négy altémából az első altéma kutatása befejeződött. „A környezetvédelem alkotmányi alapjai" című tanulmány — amely majd a végtanulmány bevezetője lesz — német nyelven is megjelent. (A már említett Studia Juridica... 93. számában olvasható.)

A legnagyobb terjedelmű, illetve legszélesebb körű kutatás a harmadik és a negyedik helyen említett altémához készülő bírósági gyakorlat feldolgozása terén folyt.

A bírósági gyakorlat gyűjtése 1980-ban indult meg. A Legfelsőbb Bíróság, a Budapesti Fővárosi Bíróság, a Budapesti Kerületi Bíróságok ítélkezési gyakorlatából és több megye (Győr-Sopron, Borsod-Abaúj-Zemplén, Veszprém, Pest, Esztergom és Baranya) ítélkezési gyakorlatából gyűjtött anyagot a kutatócsoport, amelynek rendszerezése és feldolgozása a közelmúltban fejeződött be.

A harmadik altémakörhöz egy résztanulmány már szintén elkészült „A környezetszennyezésből eredő károk fedezete, különös tekintettel a már működő ipari létesítmények környezetszennyezési kárfelelősségére és annak biztosíthatóságára" címmel.

III.

A kutatómunka folyamán összegyűjtött bírósági gyakorlatanyag rendkívül gazdag tapasztalatokkal szolgált már eddig is. Úgy vélem, érdemes ezzel kissé bővebben is foglalkozni. A környezetvédelmi tárgyú peranyag kizárólag a polgári jogalkalmazás területéről adódott. A rendszerezés során egy többirányúan is hasznosítható jogeset katalógus összeállítása tűnt egyelőre a legcélravezetőbbnek. Ez alkalmas arra — többek között —, hogy módszeresen segítse a folyamatban levő környezetvédelmi kutatómunkát. De a későbbiekben felhasználható az egyetemi oktatás céljaira, az ügyvédi, jogtanácsosi, bírói jogalkalmazási munka segítésére, s nem utosó sorban különböző tudományos feldolgozásokban is.

Ami a jogesetek bírói elbírálásának tanulságaként már eddig is leszűrhető: az 1976. évi II. tv. megalkotásáig a polgári jog különböző részjogterületei adtak alapot a döntésekben megnyilvánuló rendezésre, így a birtokháborítás megszüntetésére alkalmazható jogi szabályok, egyes esetekben a szomszédjogi konfliktusok megoldásának szabályai, megint máskor a szerződésszegésekből eredő károk megtérítésére, illetve a szerződésen kívüli károkozások jogi következményeként alkalmazható kártérítési szabályok.

Nem érdektelen felvillantani a Legfelsőbb Bíróság jogalkalmazási gyakorlatából azokat a tényállásokat, amelyek a hagyományos polgári jogi szabályok alkalmazásával nyertek elbírálást.

Íme: *A Ptk. 100—104., 188., 192. §-ok alkalmazásával: 1.* Határvonalhoz közel levő fák általi árnyékolás. *2.* Gyümölcsfahajtások burjánzásával szomszédos épületben okozott kár. *3.* Kilátás akadályozása építkezéssel (Balaton). *4.* Jogtalan ablaknyitás. *5.* Birtokháborítás hanghatással (szélrózsával csengőberendezés működtetése). *6.* Építkezéssel szomszédnak okozott kár (árnyékolás). 7. Üzemanyagtöltő állomás létesítésével okozott kár. *8.* Üzemek zaja, füstje, bűzös vegyi anyagokkal telített levegő kiáramlásával okozott birtokháborítás. *9.* Szennyvízbegyűjtő elhelyezésével történt kútmérgezés. *10.* Kutya tartásával történő birtokháborítás. *11.* Sok gyermek felügyeletének vállalásával keletkezett zajártalommal történt birtokháborítás. *12.* Fényreklámok zavaró hatásával történt birtokháborítás.

A Ptk. 345., 339. §-ok alkalmazásával: 1. Vegyszerpermetezés folytán méhek elpusztulásával okozott kár. *2.* Méreggel történt pocokirtás folytán állatok (sertések) elhullásával okozott kár. *3.* Mérgező anyag gazdasági célra felhasználásával (patkánymérég, növényi permetezés) szomszéd baromfiaiban okozott kár. *4.* Vegyszeres, repülőgépes permetezéssel szomszédos növényzetben okozott kár. *5.* Légsűrítő kompresszor működtetésével okozott kár. *6.* Üzemből távozó cement- és mészpor által növényzetben okozott kár. 7. Levegőnek mérgező anyaggal szennyezésével szőlőben okozott kár (gyárkémény). *8.* Izzó salak szállításával épületben okozott tűzkár. *9.* Szénpor és pernye által egészségben okozott kár. *10.* Halak pusztulása (szennyvízlevezetés). *11.* Gépkocsi hanghatása folytán elszenvedett baleset. *12.* Mozdonyszikra által okozott kár. (Növényzetben, erdő faállományban.)

S hogyan alakult a bíróságok jogalkalmazási gyakorlata a környezetvédelmi törvény megalkotása és hatálybalépése után? Egy ideig még nagyon is szembetűnően erőteljesen kísértett a múlt. A fenti jogi rendezés megoldásokon kívül alig volt tapasztalható a környezetvédelmi törvény által jogi védelemben részesített tárgyak ilyenként történő értékelése, a kártérítési igények elbírálása során is a vétkességi felelősségi alakzat alapulvétele dominált, és még a Legfelsőbb Bíróság is csak fokozatosan, bizonyos idő eltelte után tért rá a kárfelelősség objektív alakzatának alkalmazására.

Ma már más a helyzet. Azt a jogpolitikai célkitűzést, amelyet a környezetvédelmi törvény megalkotásával törvényhozásunk meg kívánt valósítani, egyre-másra visszatükröződve láthatjuk bíróságaink határozataiban, jóllehet egyes konkrét tényállásokból levont jogi konzekvenciák alkalmazása során kizárólag a Ptk. szabályainak alapulvételével még jelenleg is találkozunk.

Rendkívül érdekes kérdésként merültek fel az anyagrendszerezés során a következők: a jogvita meddig tekinthető „steril" polgári jogi vitának, s mitől kezdve válik környezetvédelmi jogvitává? Hol húzható meg a határ? Nem olvad-e bele a korábban minden esetben

csak a polgári jogi szabályok alkalmazásával elbírált jogvita általában a környezetvédelmi törvény által védett tárgyak feltárulkozása esetén a szélesebb körű környezetvédelmi jogvitába? Nem ez utóbbira vonatkozó törvényi rendelkezésekből kiindulva kell-e ilyenkor eljárni, s szükség esetén ez után valamely szűkebb polgári jogi terület szabályát alapul venni?

A kérdőjelek kiegyenesítése természetesen a bírói gyakorlatra vár. A környezetvédelem védett tárgyainak megoszlása, csoportba foglalása azonban a helyes gyakorlat kialakításánál feltétlenül szem előtt tartandó lesz.

E megoszlás az alábbiakban tüntethető fel:

A) Az állatvilág védelme

A/a Mérgek használata következtében előálló károk.

A/b Vízszennyezéssel halakban okozott károk.

A/c Vegyszeres permetezés folytán okozott károk.

B) A növényzet védelme

B/a Erdőkben okozott károk.

B/b Vízszennyezéssel okozott károk.

B/c Mozdonyszikra által okozott károk.

B/d Beárnyékolással okozott károk.

B/e Levegőszennyezéssel okozott károk.

B/f Mérgező anyag használatával okozott károk.

B/g Vegyszeres gyomirtással okozott károk.

C) A levegő védelme

D) A vizek védelme

E) A települési környezet védelme

E/a Építkezéssel okozott károk általában.

E/b Építkezéssel, árnyékolással, kilátáselvonással a szomszédnak okozott károk.

E/c Ablaknyitással okozott károk.

E/d Építkezéssel okozott egyéb különféle károk.

E/e Levegőszennyezéssel a lakosságnak okozott károk.

E/f Zaj által okozott károk.

E/g Fény által okozott károk.

E/h Káros zajt, rezgést okozó gépek üzemben tartásával keletkezett károk.

F) A föld védelme

A védett tárgyak csoportosításával a helyes jogi megoldások még korántsem tekinthetők teljesnek, befejezettnek.

A kutatómunka további folyamatában a polgári anyagi és a polgári eljárásjogi kérdések a következő problémakörök felvázolásával jellemezhetők.

1. A polgári jog alkalmazása területéről:

a) A kártérítési jogalap kérdései.

A jogellenességnek, a kárnak, az okozati összefüggésnek a környezeti károsítások terén jelentkező elhatárolási problémái, ezen belül kidolgozásra várnak elméleti megvilágításból is kiindulva a vétkességi, illetve a tárgyi alapú felelősség alkalmazása, a kár fogalmával kapcsolatban a felmerült kár és az elmaradt haszon érvényesítésének lehetősége, az adott tényállások értékelése során ugyancsak a helyes elhatárolás stb.

(Utalok ezzel kapcsolatban a III. alatti rész bevezetőjében érintett problémákra.)

Ide tartozóan vethető fel a kárelhárítási-enyhítési kötelezettség teljesítésével összefüggésben jelentkező elvárhatósági szint értékelésével, elemzésével való foglalkozás is, s nem utolsósorban a kimentés elvi alapjainak, a károkozónak az adott helyzetben elvárható magatartásának, illetve tárgyi felelősség esetén a károsult esetleges felróható magatartásának, a fokozott veszéllyel járó tevékenység körén kívül eső elháríthatatlan oknak az elvi értékelemzése.

b) A kártérítés mértékével összefüggő kérdések.

Ezen belül: a járadékra való jogosultság esettípusainak, az értékcsökkenésnek, az elmaradt vagyoni előnynek, a kárpótlásnak, a költségeknek és a kiadásoknak a környezeti károsítások folytán felmerülő összegszerűségi összetevői, ezek értékelése, a káresemények következtében elhalt személy által eltartottak tartást pótló igényeinek mértékével, az esetleges általános kártérítés megállapításának feltételeivel való foglalkozás.

c) A kárfelelősség kizárhatósága, illetve korlátozhatósága.

Az erre irányuló szerződések semmisségének alapjai vethetők itt fel a szándékos, vagy súlyos gondatlanságból eredő károkozások esetén, ha az életben, a testi épségben, az egészségben okozott károsodásért, továbbá esetleg bűncselekmény következményeiért való felelősség jön szóba. (A szándékos, vagy súlyos gondatlanság fogalma mit jelent, ha környezetkárosító tevékenység eredményezi a fenti sérelmeket? Ez a kérdés is megválaszolásra vár.)

d) A nem vagyoni (erkölcsi) kár megtérítése.

Polgári jogunk új intézménye vajon érvényesülhet-e környezetkárosításból eredő sérelmek elhárításaként? Ha igen, a nem vagyoni kár megtérítésének jogi feltételei tágabban, vagy szűkebben értelmezhetők-e? Jogi személyeknek a gazdasági forgalomban való részvételét befolyásolhatja-e hátrányosan környezetkárosító tevékenység? Milyen összegszerűségi problémák jelentkezhetnek?

Mindmegannyi megválaszolást igénylő kérdés.

e) A szerződéses alapú rendezés lehetőségei.

A szerződések e téren való jelentőségének felmérése után a jogi lehetőségek alapjainak kidolgozása.

f) A bármely tevékenységgel, vagy mulasztással a környezet szennyeződését, ártalmát, vagy károsodását előidézőkkel szembeni, korlátozást, megszüntetést, megfelelő védekezés kialakítását elrendelő, illetőleg tiltó intézkedések érvényre juttatása. Mi a gyakorlat e tekintetben? Az ilyen intézkedések társadalmi, gazdasági kihatásai feltétlenül értékelést érdemelnek.

2. A polgári eljárásjog alkalmazásának területéről:

a) A keresetfajták közül vajon melyik „él" gyakrabban? A marasztalásra, avagy a megállapításra irányuló kereset? Lehet-e jelentősége egyáltalán az utóbbinak? Mit kíván meg az elsődleges társadalmi érdek? (Itt említhető meg, hogy vizsgálandónak látszik, hogy a veszélyeztető károsító tevékenység korlátozásának, megszüntetésének, az eltiltást kérésnek az eljárásjogi létjogosultsága a gyakorlatba hogyan ültetődött át, az előterjesztett petitumok tükrözik-e ezt az igen fontos igényt?)

b) A polgári perben résztvevő felek személyének vizsgálata szintén számottevő következtetések levonására adhat alapot. Kik indították a pereket, kik ellen? Gazdálkodó szervezet milyen perbeli pozícióban, milyen gyakorisággal vett részt? Az ügyész közérdekből

való keresetindítási joga milyen mértékben érvényesül? Magánszemélyek felperesként, vagy alperesként szerepelnek-e többször stb.? A következtetések levonása során — egyebek mellett — válasz adható arra a jogirodalomban már élesen felvetett kérdésre (*Sólyom* László: „Egy környezetvédelmi populáris akció elvi lehetősége polgári jogunkban" J. K. 11/1978. 672—682. oldal): a közérdekből való perlést indokolt-e központi állami, társadalmi szervekre hárítani, illetve mit nyújthat egy „mindenkinek lehetővé tett perlés"?

c) Értékelhető áttekintést nyújthat az is, hogyan alakul a hatásköri és illetékességi szabályok alkalmazása? A pertárgy értékére tekintettel a megyei (fővárosi) bíróságok hatáskörébe tartozóan milyen számban indultak perek; az általános illetékességi szabályok alkalmazása mellett van-e jogi tere különös illetékességi szabályok alkalmazásának, s ha igen, melyeknek?

d) A bizonyítás problematikája számos elvi kérdést vethet fel. Ezek között jelentősége van a bizonyítási kötelezettség és a bizonyítási teher gyakorlati érvényesülése megnyilvánulásainak, s feltétlenül nagy figyelmet kell fordítani a szakértői bizonyítások lefolytatásának alakulására, az ebből levonható következetetésekre. (A gyakorlat már eddig is felvetett ilyen kérdéseket: ki járjon el szakértőként, egy vagy több szakértőt alkalmazzon-e a bíróság, milyen esetekben indokolt a szakvélemények felülvéleményezését elrendelni?) Felmerülhet itt még az előzetes bizonyítások lefolytatása jelentőségének felmérése is.

e) A perbeli ítéletek és egyezségek aránya az értékelhető számszerűségeken túlmenően választ adhat arra, hogy a perindítások „hatékonysága" hogyan jut érvényre? Az ítéletek arra is: a konkrét jogvita eldöntése hogyan eredményezheti további jogsértések megakadályozását, hogyan eredményezheti további perek „elmaradását"? Ami pedig az egyezségeket illeti: perindítás előtti egyezségi kísérletre idézések (ha egyáltalán volt ilyen, hiszen ez az igen célravezető jogintézmény vajon mi okból? — egyéb jogterületen is szinte alig él a gyakorlatban) hogyan végződtek, az egyezségek jóváhagyása milyen eljárásjogi garanciák érvényre juttatásával történt stb.?

f) A perorvoslatok gyakoriságának számbavétele, a perorvoslattal élők perbeli pozíciójának feltárása, az egyes perorvoslat fajták számarányának vizsgálata az értékelemzést tovább gazdagíthatja. Fokozható ez aztán a perorvoslati eljárásban hozott határozatok, illetve egyéb eljárásbefejezések tartalmi alakulásának feltérképezésével.

g) Említés történt már az úgynevezett „perhatékonyságról". A kutató vizsgálódások ezzel összefüggésben még egy további „hatásmérés" létéről adhatnak számot, éspedig a jelzésekéről. Negatív és pozitív irányban. (Természetesen az is sokat mond, ha a jelzés elmaradt, holott kellett volna jelezni; aztán az is, nem történt-e későn, esetleg csak az ítélethozatal kapcsán, amikor korábbi jelzés eredményesebb lehetett volna.)

S a hatékonyságról szólva a vizsgálódás körébe kívánkozik: a bírósági perek, döntések a jövőbeni környezetkárosítások megakadályozására mennyiben voltak visszatartóak? Nem érvényesült-e olyan helytelen szemlélet, hogy a károsító inkább „vállalja" a további kártérítéseket (mert szerinte ez „olcsóbb"), semmint megszüntetné azt a helyzetet, amely károsításhoz vezetett.

IV.

A több éves kutatómunka még nem zárult le. A kutató csoport az eddigi tevékenységével is azonban már hozzá kívánt járulni ahhoz a tudományos együttműködéshez, amely célul tűzte ki az emberi környezet egyre fokozódó dehumanizálódásának megállítását, a még megmaradt természetes környezet épségben való megtartását.

Az eddigi munkálkodás is már sok mindenre fényt derített: a jog eszközeinek nem mindenható voltára, de ugyanakkor le sem becsülhető erejére is.

S még egy — talán kissé lírai, ám nagyon igaznak érzett — záró következtetés levonása is óhatatlanul előtolakszik: az emberi környezet védelmét a jog eszközeivel is szolgálni: felemelően magasztos dolog.

Gátos György

A nemzetközi jogi normák „transzformálása" az államon belüli jog szférájába

Vitaülés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében

A „Közigazgatás Fejlesztésének Komplex Tudományos Vizsgálata" c. főirány keretében a nemzetközi jog és a közigazgatás összefüggéseinek vizsgálatára létrehozott munkacsoportmásodik vitaülését múlt év április 9-én tartotta az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetben. A vitán részt vettek: Kovács István, az ÁJI igazgatóhelyettese, mint a Főirány Koordináló Tanácsának elnöke, továbbá Bokorné Szegő Hanna (ÁJI), Bragyova András (ÁJI), Bruhács János (PTE), Haraszti György (ELTE), Herczegh Géza (PTE), Konrád Edit (Külügyminisztérium), Lamm Vanda (ÁJI), Nagy Boldizsár (ELTE), Nagy Károly (JATE), Prandler Árpád (Külügyminisztérium), Sajó András (ÁJI), Samu Mihály (ELTE), Szénási György (Külügyminisztérium), Valki László (ELTE). A vita tárgya Bodnár László (JATE) dolgozata volt, amely a nemzetközi jog és a belső jog (a dolog természeténél fogva elsősorban a közigazgatási jog) kapcsolatának egyik elméletileg alapvető, gyakorlatilag nagyon lényeges problémáját, a nemzetközi jogi normák úgynevezett „transzformálásának" kérdését tárgyalta. A téma két szempontból is alapvető jelentőségű: egyfelől közvetlenül maga a tárgyalt kérdésdkomplexum is rendkívül izgalmas és bonyolult, másrészt a dolgozatban foglalt kérdésfeltevés a nemzetközi jogi elmélet és gyakorlat legfontosabb kérdéseinek megoldását vagy legalábis megválaszolását feltételezi. Ez azzal a lényeges következménnyel jár, hogy a fontos és megoldandó kérdések egész sorára való válaszkeresés közben a szerző megoldásai számos ellentétes nézettel kerülne szembe. E megállapítást a dolgozat vitája teljességgel igazolta; nem csupán külső formájában, de tartalmában is sok egymással ellentétes nézet összeütközésének, és erőteljes konfrontálásának adott terepet. Természetszerűleg arra nem lehetett képes, hogy alapvető problémákat egyszer s mindenkorra eldöntsön.

A dolgozat, s így a vita, egyik alapkérdése a nemzetközi jogi nor-

ma belső joggá válásának problémája volt. A szerző részben már ezt a kérdésfeltevést is elutasítja, amikor a nemzetközi jog és a belső jog egységét vallja, azaz így eleve feltételezi a nemzetközi jog és a belső jog egységét. A szerző e monista álláspontja éles vitát váltott ki. Az ülésen résztvevő jogelméleti szakértők egyrészt kifejtették, hogy a szocialista állam- és jogelmélet aligha foglal a vitatott kérdésben olyan egységesen állást, mint azt Bodnár László feltételezi, sokkal inkább szempontokat tud csak adni a nemzetközi jog tudományára váró elméleti feladatok kidolgozásához, s nem kész receptet, megoldást. Másrészt vitatott volt, hogy a dolgozatban foglalt érvek kellőképpen igazolják-e a nemzetközi jog és (belső) jog azonos minőségéről vallott felfogást. Ezen a ponton több jelenlevő is polemizált a dolgozat álláspontjával. A vitán résztvevők többsége jelenleg is a nemzetközi jog és a belső jog bizonyos kettősségét megengedő, mérsékelt dualista elmélet híve, bár eltérő megközelítésekkel. Akadtak azonban olyan nézetek is, amelyek a monista elméletet meggyőzőbbnek érezték. Volt olyan álláspont, amely a nemzetközi jogban csakúgy mint a belső jogban állami döntést látott, amely a nemzetközi jog esetében koordinált, egyeztetett, közös állami döntést jelent.

Viszonylag egységes volt a résztvevők álláspontja abban, hogy a monizmus-dualizmus ellentétét eddig minden erőfeszítés ellenére sem sikerült meghaladni. A vita azzal a tanulsággal szolgált, hogy a kérdés differenciáltabb megközelítése esetleg közelebb vihet a probléma megoldásához. Az integrációs nemzetközi jog speciális pozíciója például nyilván más megoldásokat kíván, mint a nemzetközi szokásjog „recipiálása".

A monista vagy dualista megközelítés eltérő választ kínál arra a gyakorlatilag igen fontos kérdésre, miként döntendő el a nemzetközi jogi és a belső jogi normák konfliktusa esetén a primátus, illetve a prioritás kérdése. Bodnár László tanulmánya arra az álláspontra helyezkedett, hogy a nemzetközi jogi normák primátust élveznek az államok belső jogával szemben. A vita során e tézissel többen szembeszálltak, elsősorban ami annak elméleti megalapozását illeti. A dualista elmélet szerint — melyet, mint említettük, a vita résztvevőinek többsége vall — a nemzetközi jog és a belső jog közötti kollízió eldöntése nem nemzetközi jogi kérdés. Pontosabban fogalmazva: a nemzetközi jog álláspontja egyszerűen az, hogy a belső jog szabad kezet kap arra, miként biztosítja a nemzetközi jogi szabályok megtartását „saját" államán belül. Nincs tehát olyan nemzetközi jogi szabály, amely e tekintetben bármilyen előírást tartalmazna. Az állam tehát nem köteles eleve primátust biztosítani a nemzetközi jogi normáknak, viszont természetesen köteles a nemzetközi jog szabályait megtartani. Egy dolog tehát a nemzetközi jognak, mint egésznek a primátusa (amely egyértelműen kötődik a monista elmélethez, illetve annak egyik nagy iskolájához), s más dolog a nemzetközi jogi normák prioritása a jogrendszeren belül, bár ez az utóbbi tétel is valamelyest monista színezetű. Annyiban ugyanis, hogy a nemzetközi jogot külön — igaz, belső — jogforrásnak tekinti, s mint ilyennek különleges státuszt ad (mint pl. az NSZK, Franciaország stb. alkotmánya). Mindenesetre úgy tűnik, nem sikerült eddig megnyugtató megoldást találni arra, hogyan egyeztethető össze a monista elmélet és dualista elmélet egyfelől, s a nemzetközi jog primátusa, illetve „rendes" belső jogi státusza másfelől. A vita alapján hajlamosak lehetünk olyan álláspont elfogadására (ennek különböző formákban többen is hangot adtak), hogy egy kérdés a nemzetközi jog és belső jog egységének vagy disztink mivoltának kérdése, s megint más, ettől teljesen eltérő kérdés, hogy a nemzetközi jogi normák a jogrendszerben milyen státusszal bírnak. A dualista felfogás sem zárja ki eleve, hogy a nemzetközi jogi eredetű normák akár különleges jogforrási státuszuk révén, akár más módon (pl. a „lex specialis" elve alapján) bizonyos privilegizált helyzetben legyenek egyéb jogi normákkal szemben. Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés a jus cogens problémájával kapcsolatban, hiszen ezek a szabályok egyértelműen még a nemzetközi jogon belül is különlegesen erős, imperatív érvényességűek. Tekintettel azonban arra, hogy a cogens nemzetközi jog köre meglehetősen tisztázatlan, kétséges, hogy miként ütközhet össze egyáltalán a cogens nemzetközi jog a belső joggal. Egyöntetű volt azonban a vita résztvevői körében az a nézet, hogy az EGK-ban kialakult megoldás (a közösségi jog primátusa a belső joggal szemben) bármilyen tetszetős legyen is, nem alkalmazható a nemzetközi jog egészére, vagy legalábbis nem fogadható el a jelenlegi általános helyzet adekvát leírásaként.

Közvetlenül gyakorlati problémákat is érint a nemzetközi szerződések, illetve a nemzetközi jog egészének jogforrási helye a belső jogban. Bodnár László dolgozata két alapvető megoldást különböztet meg, amelyekhez különböző elméleti alapok tartoznak. A nemzetközi jogi normák (különösen nemzetközi szerződések) kihirdetése a „transzformálási" elméletnek s következésképp a dualizmusnak felel meg. Ez közelebbről azt jelenti, hogy a nemzetközi jogi norma belső alkalmazásához külön jogalkotói aktus szükségeltetik azt követően, hogy a szerződés nemzetközi jogilag már perfekt és érvényes. A közzététel gyakorlata és elméleti megalapozása abból indul ki, hogy a nemzetközi jog és a belső jog egységes jogrendszert képez, vagyis a nemzetközi jogilag kötelező, érvényes norma minden további nélkül a jogrendszer részévé válik. A szerződés közzététele (lehetőleg eredeti nyelven is) csupán regisztrálja ezt a tényt, annak elmaradása tehát nem érinti a nemzetközi jogi normák kötelező erejét, és így belső jogi érvényességét sem. A szerző ez utóbbi — a monista elméleten nyugvó — teóriát és gyakorlatot tartja egyedül helyesnek, s ebbe az irányba kívánja befolyásolni a hazai, ettől eltérő praxist is. Ezzel az elemzéssel szemben többen említették, hogy a kihirdetés-közzététel ellentétpárja önkényes, csupán verbális megkülönböztetésen nyugszik. Világosan kell látni azonban, hogy a *„közzététel"* esetén (bármi legyen egyébként az adott jogforrás szóhasználata) a nemzeközi jogi szabály érvényességét, normatív erejét közvetlenül a nemzetközi jogból nyeri, míg a *kihirdetési* elmélet a kettő közé közvetítőként iktatja az állam jog-

alkotó szerveit, s így a nemzetközi szerződés érvényessége közvetlenül a belső jog normativitásán nyugszik. A nemzetközi jogi szabály ez esetben az államot csak „kifelé" kötelezi, „befelé" nem. Hozzátehetjük azonban, hogy a „közzétételi" elmélet úgy is felfogható, hogy az alkotmány egy általános rendelkezéssel pótolja a „kihirdetési" elméleten nyugvó gyakorlat esetében külön-külön szükségessé váló közbenső jogalkotó aktust. Természetesen a gyakorlatban átmeneti megoldások is lehetségesek és bőven elő is fordulnak. Ha eltérő premisszák alapján s különböző megközelítésben, de szükségképpen felvetődik a nemzetközi szerződések egymástól eltérő jogforrási helyzete, illetve ennek tipizálása; ennek a belső jogba való transzformálás — vagy ha úgy tetszik, beillesztés — szempontjából nagy jelentősége van. A dolgozat elsősorban az ún. államközi és kormányközi, illetve miniszteri szintű szerződések közötti különbségtétellel foglalkozott, amely a magyarországi gyakorlatban is bevett distinkció. Bár nemzetközi jogilag minden szerződés az államot egészében kötelezi, a szerző elismeri, hogy a különbségtételnek van bizonyos alapja, s nem csekély hatással van a szerződés belső jogforrási szintjére. E gyakorlat helyességét megkérdőjelezve a szerző rámutat arra, hogy helyes lenne a szerződést közvetlenül megkötő állami szervek helyett inkább a szerződés tárgyából kiindulni, s ennek megfelelően rendezni a nemzetközi szerződéseket transzformáló belső jogszabályok szintjét. E kérdés csupán a dualista (tehát transzformációs) megoldás elfogadásával válik valóban érdekessé, hiszen a monista elméleten alapuló közzétételi elmélet eleve külön státusz biztosít *minden* nemzetközi jogi szabálynak. Ezzel szemben a transzformációs teória alkalmazása esetén az adott nemzetközi jogi norma helyét a jogrendszerben külön-külön kell eldönteni. Éppen ez az a körülmény, amely gyakran vezet több-kevesebb okkal bírálható rögtönzött vagy kellőképpen át nem gondolt megoldásokhoz. Ezért a szerző sürgeti, hogy a magyar jogrendszer, ha továbbra is a dualista-transzformációs elmélet mellett marad, dolgozzon ki megfelelő elvi alapokon nyugvó s gyakorlatilag is használható, jogilag rögzített elveket, amelyek a nemzetközi szerződések belső joggá transzformálását szabályozzák, vagyis — egyebek mellett — a jogforrási szintet is eldöntik. A jelenlegi gyakorlat nem eléggé következetes, továbbá semmilyen jogszabályon sem alapul, ami viszont gyakorlati bizonytalanságokhoz vezet(het).

Több ellenvetés hangzott el a szerző ama kategorikus megállapításával szemben, hogy a szokásjogi szabályok nem transzformálhatók. Egyesek emlékeztettek arra, hogy a nemzetközi szokásjog szabályai minden további nélkül írott belső jogforrássá alakíthatók, továbbá az ún. kodifikációs szerződések (pl. a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi konvenció, vagy az ugyancsak Bécsben elfogadott diplomáciai és konzuli jogot kodifikáló egyezmények stb.) részben vagy egészben ma is szokásjogi jellegűek a nemzetközi jogban, viszont írott tételes jogszabály rendezi ugyanezeket a kérdéseket számos belső jogban. A példák szaporítása nélkül is megállapítható, hogy a nemzetközi szokás és a belső szokásjog, továbbá az írott nemzetközi jog és az írott belső jog között — legalábbis a dualista-transzformációs elmélet alapján — nincs feltétlen és szükségszerű egymáshozrendelés.

Befejezésül és összegezésül megállapítható, hogy e vitában ismét igazolódott az a Kurt Lewintől származó mondás, miszerint „nothing is more practical than a good theory", vagyis: nincs gyakorlatibb, mint a jó elmélet. A Bodnár László dolgozatában feldolgozott, elméletileg sokat vitatott, de ez ideig megoldatlan kérdéskomplexus egymással szorosan és kölcsönösen összefüggő elméleti magyarázatokat kíván. A valóság még nem látszik elég érettnek a tiszta elméletek befogadására. Jelenleg (még?) a monista és a dualista elmélet és ennek gyakorlati implikációi között tudományosan — úgy tűnik — nem lehet dönteni. Ezt igazolja, hogy a világ államainak és jogtudósainak álláspontjai erősen megoszlanak a két elmélet között, mégpedig politikai és ideológiai határoktól gyakorlatilag függetlenül. Mindez arra mutat, hogy — bár az elméleti tisztázás a tudomány elemi szükséglete — a jelenlegi történelmi szakaszban a két irányzat küzdelme és békés koegzisztenciája sokkal inkább jellemző, mint valamelyik hegemóniája, ami arra mutat, hogy a valóság egyes oldalai ezt, más oldalai azt az elméletet igazolják; vagyis korunkban sem az egyik, sem a másik nagy elméleti irányzat nem cáfolható és nem is igazolható egyértelműen. A döntés közöttük elsősorban általánosabb elméleti megfontolásokon, valamint azon múlik, hogy a nemzetközi jog milyen fejlődési útját tekintjük valószínűnek, vagy (ami ezzel nem feltétlenül esik egybe) kívánatosnak.

Bragyova András

A francia családjogi gyakorlatról

1980 áprilisában 3 hetes tanulmányutat tettem Franciaországban. Munkatervemnek megfelelően a családjogi ítélkezési gyakorlatot tanulmányoztam Párizsban és Aix-en-Provence-ban.

Franciaországban már korán megértették a család és a családjogi perek fontosságát. Kísérletképpen egyes bíróságokon családjogi csoportot (Chambre de la famille) hoztak létre. A minta Japánból származik, ahol 1947-ben alkották meg a családjogi csoportokat. Franciaországban az első kezdeményezés Bordeaux-ban volt 1963-ban, majd Lille-ben 1965-ben és Párizsban 1969-ben hívták életre a családjogi csoportot.

Az elgondolás a családjogi csoporttal kapcsolatban az, hogy minden olyan ügy, ahol a gyermek foglalja el a döntő helyet, azaz amelyben valóban a gyermek sorsa játszik szerepet, itt nyerjen elbírálást. A csoportok a már említetteken kívül több városban is működnek, és hatáskörük változó.

Családjogi csoporton belül tárgyalják:

a) polgári tárgyú perek közül

— minden házassági bontópert megelőző békítési kísérletet, akár van gyerek a házasságon belül, akár nincs; — a válásokat és a gyermekes házasságoknál a különélést (séparation de corps) és azokat az ügyeket is, ahol a különélés válóperben folytatódik; — minden olyan eljárást, ahol a gyermek elhelyezése, a gyermek láthatása, a

gyermektartás mértéke, örökbefogadás, szülői felügyeletre felhatalmazás vagy attól való megfosztás a per tárgya.

b) büntető tárgyú perek közül — a család elhanyagolását; — a gyermek képviseletének nem teljesítését (non-représentation d'enfant); — minden olyan ügyet, ahol a sértettek kiskorúak (testi sértés, erőszak, a gyermekkel való rossz bánásmód, szemérem elleni bűntett, a gyermek elrablása, elszöktetése stb.).

Azokon a bíróságokon, amelyeken nem alakult meg ilyen csoport, működik egy házassági perek tárgyalására kijelölt bíró, aki családjogra, gyermekelhelyezésre, válásra specializálódott. Minden bíróságon megbíznak egy másik bírót a 18 éven aluliak ügyeinek intézésével, akit bármikor felkereshetnek a szülők és a fiatalok is, ha a nevelésükkel vagy érdekeik védelmével bármilyen problémájuk támad. A kisebb vétséget elkövető fiatallal is ez a bíró beszél először — illetve a rendőrség hozzá vezeti elő az ilyen fiatalkorút, és ez a bíró tesz javaslatot az ügyésznek a további eljárásra.

Franciaországban a válási törvényt 1975. július 11-én módosították, és a Polgári Törvénykönyv (Code civil) első könyvének VI. fejezetét az új törvény szövegével helyettesítették. A törvény 1976. január 1-én lépett hatályba.

A törvény 229. szakasza leszögezi, hogy a bíróság a válást kimondhatja: — ha a felek válási szándéka kölcsönös megegyezésen alapul; — ha a felek megszakították a közös életet (6 évi különélés); — az egyik félnek tulajdonítható magatartás miatt (vétkességi elv).

A kölcsönös megegyezés szövege így hangzik: ha a házasfelek együttesen kérik a válást, nem kell ismertetni az elhidegülés okát. A keresettel a bíró elé kell terjeszteni a megállapodási tervet is, aki azt egyezségbe foglalja.

Abban az esetben, ha közösen kérik a házasfelek a bontást, közösen is fogadhatnak ügyvédet (tehát nem szükséges két külön ügyvéd, ami egyébként kötelező és nagy kiadástöbbletet jelent). A közös megegyezésen alapuló válást nem lehet a házasságkötés utáni 6 hónapon belül kérni.

A bíró — és ennek magam is tanúja voltam a tárgyalások hallgatásakor — a feleket külön hallgatja meg és aztán közösen tárgyal velük, majd az ügyvédeket idézi maga elé. Ha a házastársak kitartanak válási szándékuk mellett, a bíró közli velük, hogy 6 hónapi gondolkodási idő után meg kell újítani keresetüket. Ez az idő 3 hónapra leszállítható, ha a házaspárnak nincs kiskorú gyermeke. Amennyiben a keresetet nem újítják meg, az érvénytelenné válik.

A bíró kimondja az ítéletet, ha mindkét házasfél akarata világos és komoly, és ha mindketten szabadon járultak hozzá a váláshoz. Ugyanebben a határozatban jóvá kell hagyni a válás következtében felmerült minden vitás kérdésben hozott megegyezést. Vissza lehet utasítani a keresetet, illetve a bíró nem mondja ki a válást, ha a védőintézkedések nem elégségesek a gyermekek érdekében vagy a válás az egyik házastárs érdekét súlyosan sérti.

A másik formája a válási keresetnek, ha a válást a felek nem közösen kérik, hanem csupán az egyik házasfél kéri és a másik elfogadja. Ilyenkor a keresetet benyújtó fél teszi meg a törvényes lépéseket, előadva, hogy a közös élet elviselhetetlenné vált. Ha a másik házastárs elismeri a bíró előtt a előadott tényt, a bíró kimondja a válást anélkül, hogy megállapítaná a hibákban való résztvállalást, illetve, hogy melyik fél mennyiben járult hozzá a házasság megromlásához. Ha a másik házastárs nem ismeri el a keresetben előadott tényt, a bíró nem mondja ki a válást.

A válópereket a Tribunal de Grande Instance (kb. a mi járásbíróságunknak felel meg) tárgyalja. Amint már említettem, ahol családjogi csoport nem működik, külön törvényszéki bírót bíznak meg családjogi perek intézésével. Megbízatása különösen arra irányul, hogy őrködjék a kiskorú gyermekek érdekei felett. Ez a bíró dönt a gyermekek elhelyezése, a láthatás és a gyermektartásdíj megállapításában is. Ő rendelkezhet, ha az érdekelt felek minden formalitás nélküli, egyszerű keresettel fordulnak a bírósághoz, és a gyermekkel kapcsolatban hozott döntés módosítását kérik.

Az egész törvény ismertetése, az eljárás leírása túl hosszú és talán érdektelen is lenne, így csak azt a részt emelem ki, amely a válás gyermekekre kiható következményeivel foglalkozik. A 286. szakasz kimondja, hogy a válás után az apa és az anya jogai és kötelezettségei fennmaradnak. A kiskorú gyermek érdeke szerint bízzák meg az egyik vagy másik szülőt a gyermek gondozásával (őrizetével). Kivételes esetben, ha a gyermek érdeke úgy kívánja, megbízhatnak a gyermek őrizetével egy másik személyt is, akit a szülők választanak ki, és ha ez lehetetlennek bizonyulna, nincs megfelelő személy, a kiskorút nevelőintézetben is elhelyezhetik. A 287. szakasz kimondja: mielőtt a bíróság döntene a gyermek elhelyezésében — akár ideiglenes, akár végleges legyen ez a döntés —, a gyermek láthatásában, a bíró megbízást adhat egy kvalifikált személynek, hogy környezettanulmányt végezzen. Ennek a környezettanulmánynak a célja, hogy megállapítsa a család anyagi és erkölcsi helyzetét, a körülményeket, amelyek közt élnek a szülők és nevelkedik majd a gyermek, és a gyermektartásdíj mértékét, amely neveltetéséhez szükséges, és amelyet a szülők anyagi helyzete lehetségessé tesz.

A bíró rendelkezik a láthatás kérdésében, a szülői felügyelet gyakorlásának mikéntjében az egyik szülő vagy a család egyik tagja kérelmére vagy az ügyész keresete alapján. A szülői felügyelet gyakorlásában hozott döntéseket meg lehet változtatni vagy ki lehet egészíteni az érdekeltek kérelmére. A szülői felügyelettől való megfosztásra az ügyész tesz javaslatot, aki egyben a tárgyaláson is résztvesz, és szóban is megindokolja javaslatát. A gyermek láthatásával kapcsolatban büntető szankcióra is van lehetőség azokkal szemben, akik a láthatást nem engedik meg. A láthatásban hozott bírósági egyezségnek ugyanolyan ereje van mint a bírósági ítéletnek.

A Büntető Törvénykönyv (Code pénal) 356—357. szakasza úgy rendelkezik, hogy azok, akik a gyermek láthatását, látogatását az arra jogosulttól megtagadják, 1 évig terjedhető börtönbüntetésre ítélhetők és 500—6000 Fr-ig terjedő pénzbírsággal sújthatók. Ugyancsak 1 hónaptól 1 évig terjedhető börtönbüntetéssel sújtható az apa vagy az

anya, vagy bármely olyan személy, akinek jogában állt a gyermeket elvinni, ha nem viszi vissza a gyermeket arra helyre, ahol a bíróság elhelyezte. Egyforma elbírálás alá tartozik, ha a kiskorú elhelyezése bírósági határozattal — ideiglenes vagy végleges legyen az — vagy jóváhagyott bírósági egyezséggel történt.

A láthatás megtagadására nálunk csak olyan szankció létezik, hogy az illetékes tanács gyámügyi csoportja pénzbírsággal sújthatja azt a szülőt, aki megtagadja a másik, jogosult szülőtől a gyermek láthatásának lehetőségét. Ez a pénzbírság sajnos nem elég hatásos, és ezért nálunk is sokan hiányolják, hogy súlyosabb szankciót a törvény nem tesz lehetővé.

A francia törvény megadja erre a lehetőséget, de azt is meg kell mondani, hogy ilyen büntető eljárást majdnem egy hónapos tartózkodásom alatt a gyakorlatban nem láttam, kérésem ellenére sem. Igen érdekes a bírósági eljárás lefolyása. A bíró udvarias, szívélyes, szinte személyes hangú levélben hívja meg az ügyfelet a tárgyalásra.

A bírónak a döntés meghozatalában széles szakértői gárda segít, orvos, pszichológus, szociális védőnő. A gyermek elhelyezésének eldöntésében a bírót írásban benyújtott környezettanulmányok segítik, amelyek — mint az általam olvasott példányok bizonyítják — példamutatóan részletesek, minden lényeges kérdésre kiterjednek. Meg kell említenem, hogy igen ügyes ismertető lapok állnak az állampolgárok rendelkezésére. Témájuk a legkülönbözőbb: A gyermekek bírája, Az előzetes letartóztatásban lévő családja, Hogyan kell tartásdíjat igényelni, Válás és házassági tanácsadás, Ki milyen ügyben ítélkezik stb. Ezekben a lapokban közérthetően áll, hogy milyen kérdés melyik fórumhoz tartozik, milyen a bíróság felépítése, valamely kérelem elbírálásához milyen iratokat kell beszerezni és csatolni stb.

Az ismertetők a bíróság eligazítójánál vagy portásánál ingyenesen kaphatók. Ilyet Párizsban és vidéken is láttam.

Tapasztalatom szerint a francia bíróságok mind törvényeikkel, mind a kialakult gyakorlattal sokat tesznek a család fennmaradása, de különösen a fiatalkorúak helyzetének javítása érdekében.

Rév Erika

JOGIRODALOM JOGÉLET

Peschka Vilmos: Jog és filozófia*

Peschka Vilmos akadémikusnak szerteágazó problematikájú és vaskos tanulmánykötete jelent meg a közelmúltban. Három nagy gondolati egységet tartalmaz a könyv. Első része elméletkritikai tanulmányokból áll. A másodikban a jogelmélet és a jogfilozófia speciális problémáiban kialakított, önálló szerzői koncepciók kaptak helyet, míg a harmadik tematikus rész a jogelmélet és a polgári jog határkérdéseit vizsgáló tanulmányokat gyűjt egybe. A könyvet gondolati nehézsége, építkezése és stílusa alapján jogászoknak, filozófusoknak és szociológusoknak ajánljuk figyelmébe.

Az elméletkritikai fejezet — melynek bemutatására különös érdekessége miatt a fő súlyt helyezzük — hat tanulmányt közöl. Ebből kettő a XIX. századi polgári jogfilozófiai gondolkodás értékeit mutatja be. Ezek egyik szabatosan foglalja össze Thibautnak és Savignynak a magyar jogi irodalomban is jól ismert és klasszikusnak tekintett, kodifikációról szóló vitáját. A másik G. W. F. Hegel jogalkotáselméleti koncepcióját tárgyalja. A szerző kiemeli, hogy Hegelnél olyan gondolatok találhatók, amelyek a jogelmélet azóta eltelt több mint 150 éves fejlődésének tükrében is helytállóak. A jog pozitív formában való megjelenését Hegel a Sittlichkeit (erkölcsiség) kategóriáján belül tárgyalja. Ez azt jelenti, hogy a jogot olyan közvetítő kategóriaként fogja fel, amely az individualitás és a társadalmiság, s szubjektív akaratok és az objektív intézmények között teremt szintézist. Hegel szerint a „polgári társadalom" szükségletkielégítésében felmerülő zavarok vezetnek a jog kialakulásához. Ennek megfelelően a törvények tartalmának egyik meghatározóját a történetileg változó szükségletekben látja Hegel. Azt, hogy a polgári társadalom végtelenségig egyedivé váló és változatos viszonyainak tartalmi feldolgozása a jogalkotás véges rendszerében hogyan megy végbe, arra nézve — mint Peschka kimutatja — ma már nem minden pontján kielégítő, de azért igényes magyarázatot kapunk a hegeli jogfilozófia ezen részében.

Az elméletkritikai rész egy másik tanulmányában átfogó képet ad a XX. század első felének polgári jogelméleti, jogszociológiai és jogfilozófiai gondolkodásról. A társadalmi-ideológiai és tudományelméleti háttér felvázolása után az újkantianizmus vezető szerepét tárgyalja a szerző. Bemutatja a differenciálódás irányait egyrészt az újkantiánus jogi pozitivizmuson belül, másrészt pedig a jogelmélet, jogszociológia és jogfilozófia között. Megvilágítja, hogyan egészül ki ez a fenti tendencia a jogszociológián belüli irányzatok (pragmatista, realista és szabadjogi mozgalom), valamint a pszichológiai jogelmélet kifejlődésével. Az átfogó kép felrajzolása után a legfontosabb kísérleteket emeli ki. Belső összefüggésükben való tárgyalásuk után a marxista jogelmélet aspektusából, kritikailag vizsgálja a Sein és Sollen dualizmusának különféle felfogásait; továbbá a jog fogalmáról és érvényességéről, a helyes jog kérdéséről és a bírói jogról szóló felfogásokat.

Minden társadalomtudományt művelő számára különösen jelentős és fontos kérdést tárgyal Peschka Max Weber tanulmányában. Az értékproblémáról és az értékmentes társadalomtudomány, illetőleg jogszociológia weberi koncepciójáról ad elemzést.

Peschka bemutatja, hogy Weber az értéket nem definiálja, de a következő, egymástól eltérő vonatkozásokban használja e fogalmat. Teszi ezt egyrészt az értékhez kapcsolódás rickerti értelmében, ahol az empirikus tudományoknak a „világtörténés értelmetlen végtelenségéből" kell kiválasztaniuk kutatási tárgyukat. A kutatási tárgy kiválasztása pedig a kutató értékeszméjével, valamilyen értékhez kapcsolódásán keresztül történik. Ez azonban még nem jelent értékelést, nem jelenti, hogy a vizsgálati tárgy a kiválasztással értékessé vált volna, pusztán

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1980. 531 old.

az empirikus kutatás irányát határozza meg. Szemben az értékhez kapcsolódással az értékelés gyakorlati állásfoglalást jelent, amely értékítéletet tartalmaz: valamilyen társadalmi tényt etikai, esztétikai, kulturális stb. értékek alapján kívánatosnak vagy elvetendőnek, helyesnek vagy helytelennek tekintünk. „Értékelésen... azt értjük, hogy valamilyen cselekvésünk által befolyásolható jelenséget »gyakorlatilag« elvetendőnek vagy helyeslésre méltónak minősítünk." (130. oldal) Az értékelés és az értékhez kapcsolódás szigorú elválasztásának módszerbeli követelménye nélkül Weber szerint nem lehetséges az objektív igazság feltárása. Miért nem lehetséges? Azért, mert egy dolog a tudomány feladata, a tapasztalati valóság gondolati elrendezése és más dolog ezen empirikus valóságot értékelni. Amíg a tapasztalati valóság gondolati elrendezése tudományosan igazolható, objektíve érvényes, addig az értékelések legfeljebb csak megérthetők a tudomány eszközeivel, de igaz vagy hamis voltuk nem ellenőrizhető. Az empirikus valóságot lépten-nyomon különféle értékek alapján értékeljük. Az a tudomány, amely az értékelő emberi cselekvéseket vizsgálja — az értékelő tudomány —, megértőleg meg tudja magyarázni ezen értékeléseket, de az objektív igazság érvényével nem tudja eldönteni, hogy helyesek vagy helytelenek voltak. Ehhez ugyanis nincs mértéke. Az értékelések mértékét jelentő végső értékeknek nincs prioritásuk egymással szemben. Eldönthetetlenül szemben állnak egymással a szép és a jó, a jó és az igaz, az igaz és a szép. A különböző értékek közötti választás nem a tudomány, hanem az akaró, cselekvő ember dolga. Hogy az egyéni szubjektivitás mikor melyik érték, illetőleg értékrend mellett dönt, az tudományosan nem igazolható, irracionális adottság.

A jogszociológiai kutatás tehát csak akkor lehet tudományos, ha eleget tesz az értékmentesség követelményének. Ez az értékmentesség azonban két vonatkozásban sem lehet tökéletes — mutatja meg Weber nyomán Peschka Vilmos.

1. Az értékhez kapcsolódás alapján kiválasztott kutatási tárgy, társadalmi jelenség önmagában még nem jelent értékelést, de valamilyen érdekeszmével való kapcsolata teszi jelentőssé a kutató számára. S miután ez az érdekeszmével való kapcsolat nem igazolható, csak megérthető a tudomány saját eszközeivel, közvetve a tárgyválasztás mögött a kutatónak az élettel való végső, értékelő állásfoglalása húzódik meg.

2. A tudománynak minden értéket távol kell tartania magától, egyetlen kivételével, a tudományos igazság értékével, aminek elfogadása nélkül értelmetlen ez a tevékenység. „Akinek a szemében ez az igazság nem értékes... annak tudományunk eszközeivel semmit sem nyújthatunk" — mondja Weber. És amit Weber nem tesz hozzá, de pozíciójából következik, s hozzáteszik kritikusai: a társadalomtudománynak a pozitivista tényvizsgálatra korlátozása értéktartalmú annyiban, amennyiben a mindenkori status quot konzerváló értékválasztáson alapul.

Peschka Vilmos két síkon érvel az értékmentes társadalomtudomány és jogszociológia weberi koncepciójával szemben. Egyrészt kimutatja, hogy az elméletnek és a gyakorlatnak az a szembeállítása, ami Webernél megvan, nem áll meg. Ahogy Weber az értéket (Sollent) kiemeli egyedüli valóságos területéről, az ember társadalmi gyakorlatából, szembeállítva a létet — ezzel teszi a tudományos megközelítés számára hozzáférhetetlenné. Ezáltal korlátozódik a tudományos igazság a lét megismerésére, anélkül, hogy a cselekvő ember gyakorlati tevékenységében támpontul szolgálhatna az értékek választásánál. Ha viszont az értékek tudományos racionalitással bizonyíthatóak lennének, úgy megfordulna a helyzet, a tudomány a gyakorlati tevékenységet nemcsak megérthetné, hanem eredményesen orientálhatná is. Mindez azonban már kívül esik Weber látóhatárán. Másrészt Peschka kritikája meggyőzően mutatja ki, hogy ennek feltétele van. Feltétele a lét kauzális meghatározottsága és a legyen közötti kategoriális átmenet. Ha lét és legyen ontológiailag különnemű, abban az értelemben, hogy nincs semmilyen átmenet a kettő között, úgy a ténykutatás és a megértő tudomány weberi dualitása jobban megállhatna. Ezzel szemben van átmenet lét és legyen között. Lét és legyen kategoriális azonosságát és különbségét — azt, hogy a legyen tételezése a lét kauzális összefüggéseinek tudati visszatükröződésén és átformálásán keresztül történik — a munkatevékenységen bizonyítja be Peschka — Marxnak, Engelsnek, Leninnek, Lukács Györgynek a munkásságára támaszkodva.

A Weber-tanulmányhoz hasonlóan magas színvonalú, intellektuálisan is izgalmas „Hans Kelsen »tiszta jogtanának« ideológiai jellege" címet viselő dolgozat. Az ideológia elemeitől megtisztított, a normavilágon túli szemlélet radikális elvetését jelentő kelseni módszertisztaság vállalt feladatát, a jognak pozitív mozzanatokra redukálását megoldva, maga sem mentesül az értékmentesség weberi koncepciójában már feltárult gyengeségektől. Az ideológiai mozzanatok kikapcsolása Kelsennél nemcsak szándékaival megegyező — a jog társadalmiságát kikapcsoló — eredményre vezetett, hanem szándékai ellenére éppúgy visszatértek az értékmozzanatok jogelméletébe, mint ahogy annál a Webernél is, aki a jogszociológiával a jog társadalmi összefüggéseinek feltárását célozta meg. Nevezetesen, egyrészt a mindenkori fennállót közvetlenül támogató álláspontjában, ami szubjektíve értékközömbös lehet ugyan, de objektíve az értékeléstől való tartózkodása a létező jog melletti indirekt állásfoglalás. Másrészt ez az ideológiamentesség elkötelezi magát a tudományos igazságnak, miáltal maga is értéktételezővé vált. Nem véletlenül, a Sein—Sollen módszertani dualizmus — függetlenül attól, hogy pozitivista jogelméletet vagy jogszociológiát csinál-e valaki — vezet el az azonos eredményhez mindkét gondolkodó esetében.

A szerző azt is bemutatja, hogy Kelsen módszere mennyiben alkalmas a polgári jogtudomány más irányzataival szembeni ideológiakritikára, pl.: a jogállam koncepcióval; a tárgyi jogtól független alanyi jog felfogásával; a közjog-magánjog dualizmusával stb. szemben.

Külön érdekesség, hogy Kelsen

— szemben Weberrel — az ideológia fogalmát definiálja, igaz kétféleképpen. Szélesebb értelemben az ideológia jelenti „a léttények valóságának ellentétét", mindazt, ami „nem kauzálisan meghatározott valóság vagy nem ennek a valóságnak a leírása", szűkebb értelemben pedig „a tárgyinak nem objektív, szubjektív értékítéletektől befolyásolt, a megismerés tárgyát elleplező, átszellemítő vagy eltorzító ábrázolása". (151. oldal) Az ideológia tágabb fogalma Kelsennél tehát nem jelent minden tudati jelenséget, hanem csak a léttények ellentétét. Ideológia minden legyen s ennek leírása, s így lehet a jogtan tárgyánál fogva ideológiamentes, mert a jog intézményeit, kategóriáit, immanens összefüggéseit írja le, s nem értékeli ezeket.

Peschka kritikai fejtegetéseiben nemcsak azt mutatja ki, hogy a tiszta jogtanba hol csúsznak be az ideológiai mozzanatok, hanem érdekes fejtegetésekben állítja szembe egymással a marxi ideológiafogalmat a kelsenivel. Még az ideológiamentes jogtudomány problémájánál Kelsen az ideológia szűkebb értelemben vett fogalmától kíván mentesülni, addig a marxi ideológiafogalommal való összehasonlítás szempontjából a tágabb — „a léttények valóságának ellentéte" — ideológiafogalmat kell megvizsgálni. A marxi ideológiafogalom specifikuma, hogy ideológiának az minősül a szellemi jelenségek közül, melyekben az emberek objektív társadalmi konfliktusaikat tudatosítják és végigharcolják. Marxnál egyrészt nem minden legyen minősül ideológiának, szemben Kelsennel, másrészt a hamis tudat is lehet ideológia, ha társadalmi funkcióját ellátja.

Érkedes tanulmány foglalkozik a fenomenológiának a modern jogfilozófiában való jelentkezésével. A fenomenologikus jogtudomány nem a közvetlen jogi jelenségeket tekinti vizsgálata tárgyának, hanem a pozitív jogtól és az emberi megismeréstől egyaránt független, örökké érvényes jogi lényegösszefüggéseket. A jogtudománynak ontológiának kell lennie, amelynek módszere a fenomenológiai lényeglátás. Hogy a sok szerző (A. Reinach, G. Husserl, F. Kaufmann, F. Schreier, C. Cossio stb.) közül melyik tekinthető az autentikus intuícióval rendelkezőnek, aki a jog objektív lényegét a fenomenológia módszerével megragadta, az viszonylag nehezebben eldönthető kérdés. A tanulmányban A. Reinach és G. Husserl kísérleteit ismerteti és veszi bonckés alá a szerző. Itt most utóbbit mutatnánk be, a kevésbé bizonytalan, tisztázottabb koncepció jogán.

Az a priori jogi lényeg és a pozitív jog a lehetőség és a valóság meghatározott viszonyában áll egymással. Az a priori jog lehetőség, míg a pozitív jog ennek különféle konfigurációkbani megvalósulása. Az időtlen — mondhatnánk a jog ideális létét jelentő — jogi lényeg az időben megvalósuló pozitív jogban történetileg konkretizálódik. Ez a történeti konkretizáció egyrészt a jogi normákban, másrészt a jogalkalmazás normaértelmező tevékenységén keresztül megy végbe, kétirányú folyamatként. Így az a priori jog független marad a pozitív jogtól, anélkül, hogy ez megfordítva fennállna. A pozitív jog történetileg konkretizálja a jog lehetőségét, változó formákban. Ez az a priori jog, mint a pozitív jog előtt és amellett fennálló, a természetjog látszatát láttatja. Hogy ezt a fenomenológiában nem kívánt látszatot Gerhard Husserl elkerülhesse, a pozitív jogtételek normatív érvényességével szembeállított logikai érvényességét vizsgálja az a priori jognak. Ezzel, mint Peschka megmutatja, önmagát lerontó módon a jogontológiát az ismeretelmélet területére csúsztatta.

Sajátos helyet foglal el a modern jogfilozófiában a fenomenológia: annak ellenére, hogy a XX. században mintegy 50 éven át hol erőteljesebben, hol gyengébben jelen volt a jogfilozófiában, még rövid időre sem tudott uralkodó irányzattá válni. Mivel magyarázható ez a ritkán előforduló helyzet? Peschka több együttható tényezővel magyarázza. Így mindenekelőtt azzal, hogy a fenomenológiában a jogtudományt közvetlenül érintő problémák (normativitás, jogforrástan, jogviszony, érvényesség-érvényesülés stb.) a fenomológiai módszer illusztrálásaként vannak csak jelen. A par excellence jogelméleti kérdések nem a fenomenológia ügyei, hanem az irányzat módszerének alárendelt illusztráló anyagok mindössze. A fenomenologikus jogfilozófia kereteiben nemcsak a jog fogalma bizonytalan, hanem a többi — elsősorban pozitivista, természetjogi és szociológiai — irányzathoz való viszony is tisztázatlan marad. A fenomenologikus természetjog mellett megtalálhatók pszichologizáló, pozitivista és szociologizáló válfajok is. Mindez azt igazolja, hogy a fenomenologikus jogfilozófia kevéssé áll saját alapokon, s így közvetítő szerepre kényszerül a különféle irányzatok között — bizonyítja be Peschka Vilmos. Az a priori jogi lényeg keresése a pozitivizmus látszólagos meghaladásához vezet, de az ezzel egyidejűleg létrejövő, mögöttes és örök jogi lényeget nem kívánják a természetjoggal azonosítani a fenomenológia képviselői. Ha gondolatilag egy történeti és ezáltal társadalmi ontológia felé el is lehetne menni egy jogontológia kiépítésekor, a fenomenológia nem kívánta azt az utat járni. A természetjogiasság objektív látszata elől menekülve a fenomenológia visszaesik az ontológiai problémafeltevéstől, melyből indít, az ismeretelmélethez, ugyanakkor a jog társadalmiságát egy örök érvényű, statikus ontológiai kérdésfeltevés zárja ki. Így sem a természetjog, sem a történeti ontológia nem mehetett. Önálló irányzatkénti megoldásai következetlenek, és sajátos felcserélésekkel terheltek. Az ismeretelmélet felől nézve az intuitív lényeglátásról utóbb kiderül, hogy az tárgykonstituáló, az ontológia felől nézve pedig koncepciói a pozitív jogszabályok semmitmondó összefüggéseit adják.

Egyetérthetünk Peschka Vilmos megoldásával, hogy a fenomenológia határozatlan kérdésfeltevései és válaszai miatt nem válhatott erőteljesen ható irányzattá. Pusztán az egyik lehetséges átmenetet alkotta az újkantiánus és egzisztencialista jogfilozófiai irányzat között. Legerőteljesebben az egzisztencialista jogfilozófia felé vezet út a fenomenológiából. Félévszázados pályáját annak köszönheti a fenomenológia a jogfilozófiában, hogy módszerként jelent meg. Módszertani újításkísérletei hosszú ideig éltethették, mindaddig, míg ezen kísérletek kísérleti jellege nem igazolódott be a fenomenológiai kísérletezésben.

A második fejezet változatos tematikát fog át, öt tanulmányával. Az elsőben a marxista és a szocialista jogelmélet azonosságáról és különbségéről, a jogtudományban elfoglalt helyzetéről olvashatunk értékelést.

Hasznos tanulmány, mert közkeletű félreértéseket oszlat el, „A jogtudomány és a joggyakorlat"-ról szóló. Közkeletű és széles körben elterjedt félreértés az elméleti tudományoknak és a társadalmi gyakorlat viszonyának olyan felfogása, mely szerint az elméletnek a maga közvetlenségében kell a társadalmi praxist elősegíteni anélkül, hogy sajátos adaptációs szakasz közvetítené a teoretikus eredményeket a gyakorlat felé. Gyakori például ez a félreértés a joghallgatók esetében, akik sem a „felfelé" (a gyakorlati problémától az elméleti általánosításig felvezető), sem pedig „visszafelé" menő utat nem járták végig. Peschka megmutatja, hogy a társadalom mindennapi életéből kiemelkedő két külön objektiváció — a joggyakorlat és a jogtudomány — hogyan függ össze egymással és a mindennapi élettel, közvetett hatáslehetőséget teremtve a gyakorlati jogászi munka és a jogtudományi tevékenység között.

Érdekes fejtegetéseket olvashatunk a célszerűségnek a munkafolyamatban és a jogi normában meglevő szerkezetéről, továbbá a fikciónak a jogban és a jogelméletben játszott szerepéről. A típusnak és az analógiának mint sajátos jogi kategóriáknak a természetrajzáról szóló tanulmány kap még helyet e fejezetben.

A harmadik fejezet 3 tanulmányt tartalmaz. A magyar jogtudomány jogbölcseleti alapjairól szól, kritikailag mutatja be a XIX. század első évtizedeitől az 1945-ig terjedő időszak elméleti tendenciáit és legjelentősebb képviselőit. A társadalomtörténeti háttér és a jogfilozófiai pillérek felmutatása mellett a fő hangsúlyt magánjogtudományunk elméleti alapjainak taglalata kapja. Érdemi-kifejtő tárgyalást olvashat az érdeklődő Frank Ignác, Grosschmidt (Zsögöd) Béni, Dell'Adami Rezső, Szászy-Schwartz Gusztáv és Szladits Károly munkásságáról. A jogügylet értelmezés fogalmáról és módszeréről szóló tanulmány a témát kimerítő alapossággal, nagy irodalomanyagot felhasználva készült. Alapos munka foglalkozik a joghézag és a jogi analógia problémáival is. Szabó Imre és Lukács Tibor polémiájának kritikai méltatásán keresztül fejti ki saját álláspontját Peschka Vilmos. A joghézag és kitöltése tekintetében a következő tipikus fokozatokat különbözteti meg: 1. Általában vett joghézagról akkor beszélhetünk, ha az objektív jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyok megléte esetén hiányoznak hatályos, pozitív normák. 2. Az általában vett joghézagon belül különbözik egymástól a pozitív jog körén belül és kívül jelentkező joghézag. A pozitív jog körén kívül jelentkező joghézagok analogikus jogalkotással sohasem, csak jogalkotói aktussal tölthetők ki, míg a jogalkalmazói analógiával történő hézagkitöltésről kizárólag a pozitív jogon belüli hézagok esetén lehet szó. Ez a jogalkalmazói analógiának általános feltétele, melynek további — a tanulmányban részletesen kifejtett — sajátos feltételei vannak.

Másfél évtized egy tudós tevékenységének nem jelentéktelen szakaszát — kb. egyharmadát — fogja át, s így képet adhat egyéni gondolkodói fejlődéséről, esetleg annak hiányáról is. Egy ilyen tanulmánykötet összeállításakor minden szerző szuverén joga, hogy szelektáljon, elhagyja azt, amit munkásságából porosnak, az idő próbáját ki nem állónak tekint, s ezen keresztül szükségképpen nivellálhat. Mégis, a tanulmánykötet a szelektálás ellenére értékeléshez adhat alapot. Azt hiszem, ha összehasonlítjuk Peschka Vilmos 1965—68 között írott 8, és az 1973—78 között írott 5 tanulmányát, azt láthatjuk, hogy az egyre nehezebb témák választása és gondolati kifejtése szempontjából is gazdagodott alkotótevékenysége az utóbbi periódusban.

Szigeti Péter

Prugberger Tamás: Tagsági megállapodások a szövetkezetekben*

I.

A szövetkezeteknek és egészben véve a szövetkezeti mozgalomnak, következésképpen a szövetkezetelméletnek is mindig egyik alapkérdése a szövetkezet és a tagok viszonya, ennek alakulása. A szövetkezet és a tagok kapcsolatainak alapja és általános kerete ugyan adva van a tagsági viszonnyal, az ebben általánosan meghatározott jogokkal és kötelességekkel, ezek a jogok és kötelességek azonban a szövetkezetek működésében mindig konkrét helyzetekben, konkrét tartalommal, a szövetkezet és a tagok állandóan alakuló érdekviszonyaiban jelentkeznek. Ezért van nagy jelentősége a szövetkezet és a tagok közötti kapcsolatok állandó rendezésének, amelynek a szocialista szövetkezetek gyakorlatában egyre jobban kialakuló intézménye a tagsági megállapodások rendszere.

A tagsági megállapodások nagyon alkalmasak arra, hogy a tagok és a szövetkezet kapcsolatát teljesebbé és pontosabbá tegyék, kölcsönös egymásra utaltságukat és érdekeltségüket erősítsék, elősegítsék a szövetkezet rugalmas működését, a gazdasági viszonyokhoz és a társadalmi igényekhez való jobb alkalmazkodását. Ezért kialakulásuk a szocialista szövetkezetek fejlődésében nagy jelentőségű szakaszt jelez és jelent. Itt megjegyezhetjük, hogy a magyar szövetkezeti mozgalom — többek között — ennek az intézménynek, tartalmának és hatásainak tanulmányozására különösen alkalmas.

Ilyen okok miatt időszerű Prugberger Tamás könyve. Széles áttekintést ad a szövetkezet és a tagok között *a tagsági viszony keretében* létrejövő olyan *személy szerinti megállapodásokról*, amelyek *célja* az, hogy a szövetkezet általános, kollektív érdekeit és a tagok személyes érdekeltségét a a kölcsönös előnyök alapján egyeztessék, a jogokat és kötelezettségeket pontosan meghatározva és

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 437 old.

megfelelő garanciákkal megerősítve.

Ami a tagsági megállapodások *tényleges hatásait* illeti, a szerző egyik alaptétele — amit a gyakorlat is igazol — az, hogy ezek a jól egyéniesíthető, az egyes tagokig, ill. a tagok egyes azonos érdekű csoportjaiig terjedően létrejövő, *formailag* szerződéses vonásokat mutató megállapodások — ellentétben egyes korábbi, „harcos" külföldi és hazai nézetekkel — a szövetkezetek kollektivitását és demokráciáját nem atomizálják, azaz a tagsági kollektíva általános érdekei helyébe nem állítják az individualizmust, hanem éppen elősegítik a szövetkezetek valóban általános érdekeinek érvényesülését. Következésképpen a tagsági megállapodások rendszere nem hat szemben az általános társadalmi érdekekkel sem: egyfelől javíthatja a szövetkezetek belső viszonyait, másfelől ez is közvetítője lehet a szövetkezeti és az általános társadalmi (népgazdasági) érdekek folyamatos egyeztetésének.

Fontos kérdésként fejti ki a tagsági megállapodások *jogi jellegét és jogágazati helyét.* Az előbbivel kapcsolatban — helyesen — szerződéses konstrukciójukat hangsúlyozza, a jogok és kötelezettségek kölcsönössége, kétoldalúsága alapján, ezzel bizonyítva e megállapodások alapvető előnyét a tagok munkafeladatainak és más kötelezettségeinek hierarchikus módon (részletes szabályozással vagy intézkedésekkel) való előírásával szemben. Jogágazati helyük meghatározásához arra mutat rá, hogy *részletes tartalmuk szerint* munkaszerződési (munkajogias) és vagyoni (polgári jogias) kategóriákba tartoznak, ill. ilyen elemeik vannak, így szabályozásuk és értelmezésük (pl. jogvita esetén) analóg módon támaszkodik is részben a munkajog, részben a polgári jog szabályaira és elveire, *általános lényegük* azonban több, *minőségileg más,* mint egyes kategóriáik vagy elemeik egyszerű összege. A tagsági megállapodások tartalmuk komplexitása folytán egységes rendszert alkotnak; a tagsági megállapodások rendszere nem konglomerátum, hanem *szövetkezeti jogintézmény.* (84—87. o.)

Az analógia alkalmazása ugyan szükséges és természetszerű, emellett nincs szó azonban arról, mintha ezzel a tagsági megállapodások szövetkezeti jellege gyengülne, vagy éppen a szövetkezeti viszonyok ilyen integrált, nem önálló szabályozása — csak részben is — a polgári jogba és a munkajogba integrálódna, azaz teljesülnének a szövetkezeti viszonyok szabályozására irányuló, még nem is régi aspirációk. Inkább fordítva: a szövetkezeti viszonyok szabályozásának komplexitása és önállósága éppen erősödik azzal, hogy a szükséges mértékben a saját céljára felhasználja, *ennyiben* asszimilálja más jogágak egyes szabályait és elveit, természetesen nem a jogágakat a maguk egészében.

E fejezetnek (II. fejezet 4. pont) fontos tétele az is, hogy a munkamegállapodás — lényegileg ebben különbözve a munkaszerződésektől vagy a polgári jogi szerződésektől — nem addig egymástól teljesen elkülönült (sőt egymás számára esetleg teljesen ismeretlen) felek között jön létre, hanem olyan felek között, akik egy *már fennálló jogviszony,* a tagsági viszony alapján szoros, sokoldalú kapcsolatban állnak egymással; célja és eredménye nem új jogviszony létesítése, hanem a már meglevő jogviszony tartalmának *részletesebb* és *mindkét félnek érdekében álló szabályozása.* (94—95. o.) Ennek a tételnek jelentősége nem annyira a tagsági megállapodások önálló jogintézményi jellegének bizonyításában ván, hanem inkább funkciójuknak, *gyakorlati használhatóságuknak megértetésében.* Erre a tételre támaszkodva tárgyalja a szerző a munkamegállapodások általános tartalmi és formai kellékeit, valamint megkötésük módját, kitérve — többek között — az írásbeliség vagy szóbeliség kérdésére is. Mindezek a kérdések a szövetkezetek gyakorlata számára fontosak lehetnek.

II.

Az eddig ismertetett I. rész általános résznek tekinthető. A II. és III. rész a megállapodások egyes típusairól szól, azokat részletezve: a II. részben a munkamegállapodásokat, a III. részben a vagyoni tartalmúakat, ezek élén a csak mezőgazdasági szövetkezetekben lehetséges (ott azonban nagyon fontos!), a szövetkezet és a háztáji gazdálkodás kapcsolataira vonatkozókat. Ezek jelentősége — ezzel együtt politikai elismerésük is — a könyv megírása óta nálunk különösen megnövekedett.

A szerző mind az általános, mind a konkrét kérdések tárgyalásában támaszkodik a szocialista szövetkezetelmélet eredményeire, amire hazai tudományos eredményeink és politikai viszonyaink éppen jó lehetőséget adnak. Itt szükséges azonban megjegyezni, hogy egyik fontos, mert az egész intézményt érintő problémakörben elméletileg nagyon vitatható következtetésekre jut.

A munkamegállapodásoknak a termelői szövetkezetek mindkét (mezőgazdasági és ipari) ágazatában való részletes tárgyalása után felveti ugyanezeknek lehetőségét a „nem termelői" típusú szövetkezetekre vonatkoztatva is. A kérdés felvetése — ha másért nem, már a teljesség érdekében is — valóban helyes, a következtetés, a végső álláspont azonban legalábbis nem meggyőző. Eszerint ez utóbbi szövetkezetekben, amelyekben a szövetkezet keretében végzendő munka a tagsági viszonynak nem eleme (áfész, lakásszövetkezet, takarékszövetkezet), „szövetkezetpolitikai célkitűzésként indokolt ugyanis megvalósítani... azt a szövetkezeti alapelvet, hogy lehetőség szerint tagok töltsék be — *munkamegállapodást kötve* — a vezetői és a beosztotti munkaköröket egyaránt"; a tagok a szövetkezetben „az alkalmazotti szerződés háttérbe szorításával", *tagsági viszonyuk alapján* végezzenek munkát. Azaz pontosabban (ha a szerző szó szerint nem is mondja ki): a tagsági viszonynak legyen eleme a szövetkezetben végzendő munka ezekben a szövetkezetekben is, legalább is részlegesen (ill. fakultatíve), a szövetkezet által foglalkoztatott tagok esetében. (152—154. o.)

Itt két egymáshoz nem kapcsolható elv kapcsolódik össze. Egyik: a tagság primátusának elve (mindkét értelemben: *a tagok* és *a tagsági viszony* elsőbbségének elve), ennek érvényesítése, ami többek között azt jelenti, hogy a tagnak — azonos feltételek alapján — legyen elsőbbsége a szövetkezetben

levő munkakörök betöltésében. A másik: az adott szövetkezeti típus és a tagsági viszony tartalma közötti összefüggés, a tagsági viszonynak *az adott szövetkezet típusából következő,* ezért minden tagra azonosan érvényes, *egységes tartalma.*

Minthogy a „nem termelői" (azaz: fogyasztói)[1] típusú szövetkezetek működésének célja nem a termelés,[2] a tagoknak a szövetkezet működésében való érdekeltsége nem munkaerejük értékesítésében van, hanem fogyasztói szükségleteik (kedvezőbb) kielégítésében, így e szövetkezetekben a munkakör, munkalehetőség a taglétszámhoz képest nagyon kevés, a tagsági viszony *általános, egységes tartalma* a munkát nem foglalhatja magában. A szerző javaslata pedig — legalábbis tendenciájában — azt jelentené, hogy ezekben a szövetkezetekben a tagsági viszonynak volnának általános, egységes elemei és volna egy *külön* (kivételes) *eleme,* amely azonban a tagok meghatározott, de nagyon kicsi hányadára *kötelező* volna, ha másképp nem, fakultatíve.

Ennek következményeként a tagság kollektívájának lenne egy „alacsonyabb" és egy „magasabb" minőségű (?) része, de ez utóbbi tagoknak a szövetkezetben végzett munkájára ugyanúgy a munkajog szabályait kellene alkalmazni, mint jelenleg, amint a szerző javasolja, teljesen logikusan, minthogy mást nem lehetne tenni. Végül is nem változna semmi, csak „szövetkezetpolitikai célkitűzések" érvényesülnének, de üres formalitásként. Ha pedig egy intézménynek csak *általános* „politikai" tartalma van, akkor annak nincs tartalma, politikai tartalma sincs.

Ami nevezetesen az áfész-eket illeti, a tagok helyzetének, a szövetkezethez való viszonyuknak fő problémája nem az, hogy a tagsági viszony magában foglalhatja-e a szövetkezetben végzendő munkát, hanem az, hogy a tagsági viszony eddigi (a fogyasztási szövetkezetekben klasszikus) tartalma egészben véve vált formálissá; a tagoknak és a nem tag üzletfeleknek a szövetkezethez való viszonyában alig van különbség, akár a szövetkezet működéséből eredő anyagi előnyöket, akár a szövetkezet működése fölötti tényleges hatalmi pozíciót (azaz egyszerűen: a demokráciát) tekintve.[3] Mindezen problémák megoldásában a munka elemének a tagsági viszonyba való bevitele semmit sem segítene.

Legalább ennyire nem lehet egyetérteni a szövetkezetben végzendő munkának a tagsági viszonyba való beépítésével a lakásszövetkezetek esetében. Ott ez — amellett, hogy egészben véve szintén a munkajog szabályait kellene alkalmazni — még bonyolultabb következményekre vezetne. A javaslat szerint a lakásszövetkezetekben a jelenleg munkaviszony alapján dolgozók (gondnok, házfelügyelő, karbantartók stb.) munkáját a tagsági viszony alapjára kellene helyezni, így a (szolgálati) lakáshoz való joguk nem kizárólag a munkaviszonyhoz kapcsolódna, hanem egészben véve a tagsági viszonyhoz és csak ennek keretében a munkakörükhöz. Továbbmenve: Ha a dolgozó tag foglalkoztatása a saját vétkessége vagy alkalmatlansága miatt szűnne meg (elbocsátásszerűen), akkor — „speciális" munkamegállapodás alapján — tagsági viszonya is megszűnne és köteles lenne lakását a szövetkezetnek eladni. Ha foglalkoztatása a szövetkezet által előidézett okból szűnne meg, tagsági viszonya megmaradna, csak a szolgálati lakásból kellene elköltöznie a szövetkezetnek „rendelkezésére álló"(?) valamely más lakásba. (153. o.)

Csak néhány végig nem gondolt konzekvencia; 1. A dolgozó tagnak (házfelügyelő stb.) fegyelmi, ill. elbocsátási ok esetén el kell adnia lakását a szövetkezetnek; pénzt kap, de nem lesz lakása. 2. Megöregszik, munkaképtelenné válik, nyugdíjba megy; sem ő nem vétkes, sem a szövetkezet. A lakásból való kimozdításra nincs ok, a szövetkezetnek azonban szüksége van másik házfelügyelőre, következésképp a szolgálati lakásra is. A volt házfelügyelőnek át kell költöznie a szövetkezetnek „rendelkezésére álló" másik lakásba. Van-e „rendelkezésre álló" másik lakás? Ugyanez a helyzet a munkaviszonyban álló házfelügyelőkkel is és ugyanez a nagy nehézség is. 3. Egyáltalán: Ha a lakást munkaköre alapján kapja (ami házfelügyelőnél természetes), akkor miért kelljen azt — mint szövetkezeti tagnak — megvásárolnia? Mi a jelentősége a lakás saját ingatlanként való megvásárlásának, ha bizonyos helyzetekben azt — eladással vagy cserével — el kell hagynia? Végül is az a tag, aki a szövetkezetben munkát is végez tagsági viszonya alapján, azaz szorosabban kapcsolódik a szövetkezethez, rosszabb helyzetbe kerülhet, mint az átlagos jogokkal és kötelezettségekkel részt vevő tag.

E javaslatok mögött az indíték az ún. „nem termelői" típusú szövetkezetek szocialista jellegének „erősítésére" irányuló törekvés, mégpedig az a felfogás, amely szerint csak a tag által végzett munka, csak a tagsági viszony munkakötelezettségi eleme tehet „igazán" szocialistává *minden* szövetkezetet. Azaz: Igazán szocialista típusú csak a termelői szövetkezet, ehhez képest a fogyasztói szövetkezetek alacsonyabb típusúak, tehát kívánatos, hogy a fogyasztói szövetkezetekbe fokozatosan épüljenek be a termelőszövetkezeti vonások. A ki nem mondott konzekvencia az volna, hogy végül is az arra alkalmas fogyasztói szövetkezetek ala-

[1] Itt nem szükséges érinteni e szövetkezeti típus „fogyasztási" vagy „fogyasztói" megjelölése kérdésében régebben támadt nézetkülönbséget, annak ellenére sem, hogy nem „homousion-homoiusion" jellegű vitáról van szó. Ugyanígy nem érintem azt a némileg szintén vitatott kérdést, hogy a lakásszövetkezet a fogyasztói szövetkezetek típusába tartozik-e vagy egyedül, önmagában külön típust alkot (sőt egyáltalán vállalat-e vagy nem vállalat).

[2] A *termelésbe* — és így a termelői szövetkezetek típusának megjelölésébe — bele kell érteni *a javításokat* és a *szolgáltatási* munkát is. A javításoknak a termelésbe sorolása nyilvánvaló: ez a tartós fogyasztási cikkek élettartamának meghosszabbítását jelenti; ennek hiánya a gyártó ipart irreálisan terhelné és elkerülhető népgazdasági veszteségeket, pazarlást okozna (gyakorlatunkból tudjuk, hogy okoz is, az alkatrészhiánnyal együtt). A szolgáltató ágazat ugyan terméket nem állít elő, és nem javít, de *a napi életkörülményekhez nélkülözhetetlen munkát végez* (fodrászat, takarítás stb.). Ezért érthető a szövetkezetelméletben régebben ismeretes „termelő-, ill. munkaszövetkezetek" típusmegjelölés; az utóbbi szövetkezeteknek a termelői szövetkezetekkel egy típusba sorolása — külön megjelölésük nélkül is — racionális.

[3] A tagoknak a szövetkezet működéséből eredő *lényeges* anyagi előnyük, lényeges érdekeltségük nélkül a szövetkezet működése fölötti rendelkezési jognak sincs tartalma, a demokrácia tárgytalanná válik. Az áfész-tagok érdekeltségéről, annak alakulásáról, alacsony fokáról részletesen l. Agonács Gábor: A szövetkezeti tagok anyagi érdekeltségének helyzete és problémái az áfész-ekben. — Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei, 97. sz. 1974.

kuljanak át termelői szövetkezetekké (vagy velük olvadjanak össze), amelyek pedig erre nem alkalmasak, fokozatosan szűnjenek meg. Ehhez hasonló nézetek felmerültek a szövetkezeti törvény előkészítése alatt is. (A „nem termelői" típusú szövetkezetekben a tagok esetében nem érvényesül a munka szerinti elosztás; ezen a ponton kellene ezekbe „bevinni" a szocialista elemeket stb.). Úgy vélem, ideje lenne gyökeresen szakítani azzal a koncepcióval, hogy a szocialista szövetkezeti mozgalomnak a termelői szövetkezet a „teteje". Azt hiszem, nem a „teteje", hanem *a legszélesebb alapja:* a *szocialista termelési viszonyok általánossá tételéhez* ez a nélkülözhetetlen, de a szocialista szövetkezeti mozgalom betetőzése a fogyasztói típusú szövetkezet (a különböző ágazatokban), azaz a szocializmus gazdasági és társadalmi rendszerének *tökéletesítéséhez* ez is nélkülözhetetlen. Ezért nem azt kell bizonygatni, mintha a termelői típus „magasabb" típus, a fogyasztói típus „alacsonyabb" típus volna, hanem azt kell tudomásul venni, hogy *más típus* az egyik és a másik, de a szocializmus viszonyai között az utóbbiak is *szocialista szövetkezetek. A szocializmus viszonyai között működő* fogyasztói szövetkezetek szocialista jellegének bizonyítását, az ezt meghatározó tényezők felsorolását itt mellőzni kell; ezt más alkalommal már kifejtettem.

A szerző javaslatainak végigvitele a jelzett szövetkezetekben súlyos feszültségeket okozna, nagyon nehezítené funkcióik ellátását, gyengítené kohéziójukat is és az életviszonyok javítására való alkalmasságukat is. Nem valószínű, hogy ezt a szocialista jelleg erősödésének lehetne értékelni.

Csak mellékesen, ami a „nem termelői" típusmegjelölést illeti: *Általában* nem helyes az olyan rendszerezés, amelyben a rendszernek csak egyik tagját jelöljük meg *pozitív módon,* azaz jellemző sajátosságát kifejező fogalommal, más tagját pedig csak negatíve, *csak megkülönböztetve* a rendszer előbbi, teljesen ismert, fogalmilag meghatározható tagjától. Ilyen rendszerezés *átmenetileg* szükséges lehet a tudományban, tulajdonképpen a mélyebb megismerés felé tett lépésként. A tudománynak — minden tudományágnak — nélkülözhetetlen módszere a rendszerezés, a tárgya körébe tartozó jelenségek összehasonlítása, azonosságuk és különbözőségük feltárása. Ez hozzátartozik a tudomány lényegéhez, tárgyának minél mélyebb, minden oldalú megismeréséhez. Ezért a tudománytól elválaszthatatlan az a törekvés, hogy a homályos területeket feltárja, pl. a szövetkezetek rendszerezésében az „egyéb", a „nem termelői" típus megjelölést és hasonló kategóriákat csak átmenetileg fogadja el, majd megszüntesse, fogalmilag jellemezze.

A szocialista szövetkezetek rendszerezéséről ma már — legalább egy évtizede — többet tudunk annál, mint a „termelői" és „nem termelői" típusok. Az utóbbiak további (ágazati) rendszerezésében ugyan később újabb nézetkülönbségek is felmerültek, de mindemellett előrehaladottabb helyzetben vagyunk.

A tagsági megállapodások másik nagy körét, a vagyoni tartalmú megállapodásokat a könyv helyesen tárgyalja, különösen ezek alaptípusait, a célrészjegyet és a tagsági kölcsönt. Az előbbivel kapcsolatban a szerző — személyes tapasztalatai alapján — jelzi egyes mezőgazdasági szövetkezetek olyan kezdeményezését, hogy szintén bevezették a célrészjegyet. Itt érdemes lett volna felvetni azt a kérdést, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben elvileg lehetséges-e a célrészjegy, mivel nem létezik — kezdettől fogva sem — maga a *részjegy* (alap-részjegy). Pillanatnyi, végig nem gondolt és itt ki nem fejthető véleményem szerint lehetséges, hogy a részjegy megfelelően szabályozott bevezetése annak idején jót tett volna a szövetkezeti mozgalom fejlődésének (bár mellőzésének indokai is ismeretesek), ezt azonban ma már pótolni lehetetlen és célszerűtlen lenne, de ennek hiánya talán mégsem zárná ki a célrészjegy alkalmazását. Úgy vélem, hogy ennek a kérdésnek felvetése — bármelyik irányban eldöntve — a gyakorlat (pontosabban: a jogi szabályozás) számára, a tagok és a szövetkezet viszonyának alakulását nézve fontos következtetéseket hozna.

A IX. fejezet — a tárgyi teljesség igényével és ezt az igényt jól teljesítve — az egyéb, ill. vegyes jellegű tagsági megállapodásokról szól (újítási; felhalmozási jutalék megállapítások stb.), amelyek közül egyesek szintén fontos vagyoni elemeket is tartalmaznak, szerves egységben más jellegű elemekkel.

A könyv a IV. résszel zárul, amely a fő tételeket és következtetéseket foglalja össze.

III.

A téma tárgyalásának nagy erőssége — a könyv egészén végig érzékelhetően — a szövetkezetek gyakorlatának ismerete. A szerző több éven át volt gyakorló jogász, főleg jogtanácsosi munkakörben dolgozott, valamint a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom más területein végzett jogi munkát. (Annak idején az aspirantúrát is gyakorlati munkája mellett végezte, ami — mint minden hasonló esetben, egyébként *a kívánatosnál ritkábban* — külön elismerést érdemel.)

Következtetései, általánosításai a gyakorlat széles ismeretéből adódnak. Ezért a könyv különösen használható a jogi gyakorlat számára, részben a jogi szabályozás tökéletesítésére, de méginkább a jó vagy alapjában véve jó megoldások ismertetésére, kisebb és nagyobb formai és lényegesebb hibák elkerülésére. Külön hasznos lehet a szövetkezeti szövetségek szakemberei számára, a szövetkezetek demokráciájának erősítésében, a belső szabályozás segítésében fennálló feladataik ellátásában, a helyi viszonyok, lehetőségek érzékelésében, a helyi és az általánosabb érdekek megítélésében, a belső szabályozásban, a tagok és a szövetkezet közötti kapcsolatokban még mindig erős sematizmus leküzdésében.

A könyv használhatóságát jól segíti a név- és tárgymutató.

Bak József

N. M. Jersova: A polgári jog és a családjog normáinak viszonyáról

Az utóbbi évtizedekben a szocialista és tőkés országokban egyaránt a család szerepének, jelenének, jö-

vőjének kérdése úgy az elméleti, mint a gyakorlati szakemberek figyelmének középpontjában áll. E figyelmet egyebek között a házasság és család viszonyait szabályozó újabb törvények és törvénykönyvek is jelzik. A szakirodalomban egyre többen foglalkoznak a családban, mint társadalmi intézményben bekövetkezett változtatásokkal, e változások okaival és következményeivel.

A házassági-családi viszonyok formálásában, alakításában és erősítésében fontos szerepet tölt be a jog. A szocialista országok többségében az állampolgárok családi jogállásának, a családtagok közötti személyi és vagyoni viszonyok szabályozása önálló jogág, a családjog keretében történik. Mivel azonban — Nizsalovszky Endre szavaival élve[1] — nincs olyan társadalmi viszony (és ebben a vonatkozásban a családjog sem kivétel), amelynek valamennyi jogi szabálya egyetlen jogág keretei között összefoglalható lenne, továbbá, mivel a családjog a polgári jogból vált ki, fontos annak az összefüggésnek, kapcsolatnak a tisztázása, amely a családjogi normák és a házassági-családi viszonyokat érintő polgári jogi szabályok között fennáll. Ezt a célt tűzte ki maga elé Jersova N. M. a „Család kérdései a polgári jogban" című könyvében, amely 1977-ben látott napvilágot.[2]

A könyv címe azonban nem tükrözi teljesen a munka valódi tartalmát. Ugyanis — ahogyan ezt később látni fogjuk — a szerző figyelme elsősorban nem a család kérdéseinek polgári jogban való megjelenésére irányul, hanem gyakorlatilag a PTK szabályainak családi viszonyokra való alkalmazását mutatja be.

A könyv hét fejezetből áll.

„A polgári jog és a családjog normáinak viszonya" című első fejezetben röviden szó van a családjog önálló jogágazattá válásának ismérveiről, más jogágakkal, különösen a polgári joggal való érintkezési pontjairól. Ez — hangsúlyozza a szerző — szoros összefüggésben van egyes alapvető jogi fogalmak és intézmények kidolgozásának helyzetével, a tradíciókkal, a jogi kultúra színvonalával stb.

A polgári jog és a családjog viszonyát vizsgálva, a szerző véleménye szerint a polgári jogi szabályoknak családi viszonyokra történő alkalmazására két esetben kerülhet sor:

a) amikor a családtagok közötti személyi és vagyoni viszonyokra a a családjog szabályai nem vonatkoznak;

b) ha erre a családjog szabályai kifejezetten utalnak, illetve ezt lehetővé teszik (pl. a házastársak külön vagyonának tekintetében az OSZFSZK PTK-jának 80—82, 85—87. cikkei).

A PTK rendelkezéseinek egyes családi viszonyokra való alkalmazását a szerző nem a családjog viszonylagos elmaradottságának jeleként fogja fel, hanem ebben a szerző a családi viszonyok polgárjogi módszerrel való szabályozásának objektív alapját látja (9. old.). Ugyanis a szóban forgó jogágazatok szabályai szorosan kapcsolódnak egymáshoz, különösen a családtagok vagyoni, lakásbérleti, örökösödési viszonyainak rendezésénél.

A munka következő fejezetében a polgári jog és a családjog szabályainak az említett viszonyok területén való kapcsolatát és érintkezési pontjait tárgyalja.

„A polgári jogi cselekvőképesség és a családi viszonyok" című fejezetben Jersova az OSZFSZK PTK-ja II. és 14. cikkeiből kiindulva a 15 éven aluli és 15 és 18 év közötti kiskorúak cselekvőképességének kérdéseit, illetve a cselekvőképesség korlátozásának, valamint az állampolgárok cselekvőképtelenné nyilvánításának polgári jogi szabályait vizsgálja. A szerző hangsúlyozza, hogy a polgári jogi cselekvőképesség a családi viszonyokra nézve anélkül kerül alkalmazásra, hogy a családjogi törvények e kategóriára külön fogalmi és tartalmi kritériumokat határoznának meg. Ugyanakkor a polgári jogi és a családjogi viszonyok eltérő jellegéből adódik, hogy a cselekvőképesség egyes polgárjogi szabályai (különösen a cselekvőképesség korlátozását illetően) nem mindig alkalmazhatóak a családi viszonyokra.

A 15 éven aluliak cselekvőképességéről szólva a szerző kiemeli, hogy a PTK ide vonatkozó szabályai nem egyértelműek. Pl. a PTK 450. cikke szerint 15 éven aluli kiskorú nevében ügyletet és más érvényes jogi nyilatkozatot szülei, örökbefogadói, illetve gyámja tehet. Ezek a személyek felelősek a nevezett kiskorú által okozott kárért is. Ugyanakkor a PTK 14. cikke alapján 15 éven aluli kiskorú saját nevében köthet kisebb jelentőségű ügyletet, valamint saját nevére nyithat takarékbetétkönyvet és rendelkezhet is azzal. A kiskorúak cselekvőképességére vonatkozó PTK szabályok egyértelműségének hiánya folytán Jersova arra a következtetésre jut, hogy 15 éven aluli kiskorúakat nem lehet teljes cselekvőképtelennek tekinteni (20. old.). E következtetésnél a szerző nem jut tovább, bár a probléma teljesebb exponálása érdekében indokolt lett volna, hogy konkrétabban elemezze és vizsgálja a polgári jogi cselekvőképesség megnyilvánulását és érvényesülését a családi viszonyok területén.

A következő fejezetben a szerző a polgárjogi és a családjogi képviselet kérdéseit tárgyalja. E kérdés kapcsán a szovjet jogirodalomban, de a szovjet jogalkotásban is ma még számos vitatott kérdéssel találkozhatunk. Mint ismeretes, a gyámságra és gondnokságra vonatkozó szabályokat a családjogi törvénykönyvek tartalmazzák. A PTK a képviselet két fajtáját ismeri: a) a meghatalmazáson alapuló képviselet (a cselekvőképes személyek képviselete) és b) cselekvőképtelen és korlátozottan cselekvőképes személyek képviselete (gyámság és gondnokság). A szovjet jog szerint cselekvőképtelen személyek (korukra való tekintet nélkül) gyámság alá, korlátozottan cselekvőképes személyek pedig gondnokság alá tartoznak. A szovjet jogi irodalomban nem alakult ki egységes nézet a gyámság és a gondnokság jogágazati hovatartozásának vonatkozásában. Ennek kapcsán Jersova vitába száll azzal a nézettel, amely szerint a gyámság és a gondnokság csak kiskorúak felett tekinthető családjogi intézménynek és azon a véleményen van, hogy a gyámság és a gondnokság személyekre (azok korára) tekintet nélkül a családjog „teljes jogú" intézménye (46. old.). A továbbiakban a szerző a szülők, illetve a gyám és a gondnok képviseleti jogának tartalmát, illetve terjedelmét tárgyalja a vonatkozó

[1] *Nizsalovszky Endre:* A család jogi rendjének alapjai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 215., 216. old.

[2] *Jersova*, N. M.: Voproszü szemji v grazsdanszkom prave. Moszkva, 1977, Juridicseszkaja Literatura, 172. old.

polgári jogi és családjogi normák elemzése alapján.

A könyv IV. fejezete a házastársak közötti vagyoni viszonyok szabályozásával foglalkozik. A szerző utal arra, hogy a polgári jog és a családjog szabályainak érintkezése e területen egyfelől abban nyilvánul meg, hogy a házastársak közötti vagyoni viszonyoknak családjogi szabályozása a polgári jog által kimunkált tulajdonjogi fogalomnak, tartalomnak, az alapvető tulajdonosi jogositványok érvényesítési módjainak stb. figyelembevételével történik. A közös tulajdonra vonatkozó PTK szabályok pl. érvényesek a házastársak közötti vagyoni viszonyokra is, azzal, hogy a házastársi vagyonközösség keletkezését a családjog határozza meg. Ezen túlmenően ismeretes, hogy a családjog csak azon házastársak vagyoni viszonyait szabályozza, amelyek a családon belül jelentkeznek. Kifelé a házastársak ilyen viszonyait már a polgári jog szabályozza.

A szovjet családjogi kódexek — az Észt Szövetségi Köztársaság Kódexe kivételével — nem tartalmaznak a házastársak közötti ügyletkötésekre vonatkozó szabályokat. Ugyanakkor tény, hogy nem ritka az olyan eset, amikor a házastársak nemcsak vagyonmegosztási, hanem egyéb, közös tulajdonukat képező tárgyakra vonatkozó megállapodásokat, ügyleteket stb. is kötnek, amelyekre nézve a polgári jog szabályai az irányadóak (83—84. old.).

Külön kell szólni az egyik házastárs által kötött, a közös tulajdont képező vagyontárgyakra vonatkozó ügyletekről. A jog ilyen esetben általában abból indul ki, hogy az egyik házastárs a másik beleegyezésével cselekszik, s így nem kívánja meg ez utóbbiaknak az ügylethez való hozzájárulását. A gyakorlatban azonban előfordul, hogy az egyik házastárs a másik házastárs, illetve az egész család érdekeinek figyelmen kívül hagyásával önkényesen rendelkezik a közös tulajdonba tartozó vagyontárgyakkal, keresettel. Ezért a házastárs, illetve a család egésze érdekeinek megóvása céljából Jersova a családjogi kódexek olyan rendelkezésekkel való kiegészítését tartja indokoltnak, amelyek pontosan meghatároznák, hogy a közös vagyonnal való rendelkezéshez mikor szükséges a másik házastárs beleegyezése (90. old.). Jelenleg ugyanis csak néhány szövetségi köztársaság kódexe (pl. Kirgiz, Üzbég SZSZK) követeli meg a házastársi hozzájárulást bizonyos vagyontárgyak elidegenítéséhez (ház, gépkocsi). Ez utóbbi kapcsán a szerző állást foglal a vagyontárgyak körének további kiszélesítése mellett.

A fejezet további részeiben Jersova az állampolgárok (és különösen a házastársak) háztulajdonával, takarékbetét-tulajdonával kapcsolatos kérdések polgári jogi, illetve családi jogi vonatkozásait tárgyalja. Érdemes röviden kitérni a szerzőnek a takarékbetétekkel kapcsolatos nézeteire.

A takarékpénztáraknál elhelyezett pénzösszegek külön vagyonfajtát képeznek, amelyre mind a polgári jog, mind a családjog szabályai vonatkoznak. A hatályos szovjet polgári jog szerint a takarékbetétbe helyezett pénzösszeg általában a betéttulajdonos tulajdonát képezi és nem képezheti megosztás tárgyát, illetve nem vonható végrehajtás alá. Kivételt az az eset jelent, amikor a betéttulajdonos egyik házastárs. Arról van szó, hogy a másik házastársnak joga van kérni a bíróságot, hogy a házastársa nevén szereplő pénzösszeget házastársi közös tulajdonná nyilvánítsa. Ehhez viszont a bíróság nem elégedhet meg annak megállapításával, hogy a kérdéses pénzösszeget a házastársak házasságuk fennállása alatt gyűjtötték-e, hanem tisztázni kell azt is mi volt a betét forrása, ténylegesen részt vett-e mindkét házastárs a megtakarításban? A házastársak közös tulajdonát képező takarékbetétekre a családjog szabályai irányadók.

A továbbiakban a szerző a házastársak tartozásaiért való felelősséget, a házastársi-családi viszonyokból eredő követelésekkel kapcsolatos elévülési határidőket, valamint a kolhozporta keretében házastársak közötti vagyoni viszonyokat szabályozó polgárjogi, illetve családjogi rendelkezéseket elemzi.

A házastársak tartozásaiért való felelősségről szólva Jersova hangsúlyozza, hogy a házastársak személyi tartozásaiért való felelősség nem más, mint az állampolgárok vállalt kötelezettségéből eredő anyagi felelősség megnyilvánulása és ilyen módon erre nézve is a PTK szabályai irányadók (217—227 cikkei). Személyi tartozásnak olyan tartozás tekinthető, amely a házasság előtt, illetve házasság alatt keletkezett és a házastárs külön vagyonával kapcsolatos ügyletből származik. A házastárs ilyen tartozásáért külön vagyonával, valamint a közös vagyonából reá eső hányadával felel.

Más a helyzet a házastársak olyan közös tartozásával kapcsolatosan, amely a házastársak által közösen, vagy csak egyik házastárs által, de mindkettőjük érdekében kötött ügyletből származik. A hatályos családjogi kódexek többsége ezzel kapcsolatban olyan szabályt tartalmaz, amely szerint közös tartozásaiért a házastársak közös vagyonukkal felelnek.

Az elévülési időkről szólva a szerző hangsúlyozza, hogy a házassági-családi viszonyokból eredő követelésekre az elévülési idők általában nem terjednek ki, kivéve azt az esetet, amikor a családjogi kódexek ilyen elévülési időket kifejezetten meghatároznak. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a családjogban a döntő szerepe éppen a személyi jellegű viszonyoknak van, amelyekre elévülési idő nem vonatkozik.

A családi viszonyokban az elévülési idők kérdését Jersova a házastársi közös vagyon megosztásával összefüggésben vizsgálja. Ismeretes, hogy a hatályos családjogi kódexek ilyen jellegű követelésekre 3 éves elévülési időt állapítanak meg, ami egybeesik a PTK által megállapított általános elévülési idővel.

A házastársi vagyon megosztására mind a házasság fennállása alatt, mind pedig a házasság felbontása miatt sor kerülhet. Ezzel kapcsolatosan a szövetségi köztársaságok családjogi kódexeinek többsége szerint (az Örmény, Belorusz, Lett, Kazah, Litván, Kirgiz, Türkmén, Üzbég, Grúz SZSZK-okban) az elévülési idő csak az elvált házastársak közös vagyonának megosztására vonatkozik. Az OSZFSZK és a többi, nem említett szövetségi köztársaság családjogi törvénykönyve a házastársi vagyon megosztásának jogalapjairól nem tesz említést. Ebből adódóan az a kérdés merül fel, hogy a közös vagyon megosztására irányuló követelés mely pillanatban kezd elévülni. Ezekben a kérdésekben a szovjet szakirodalomban nincs egységes

álláspont. A különböző nézetek elemzése alapján Jersova arra a következtetésre jut, hogy a házastársi közös vagyon megosztása kapcsán az elévülés nem a házasság megszüntetésének időpontjától, hanem attól a naptól kezdődik, amelytől az érintett házastárs vagyoni érdekeinek megsértéséről tudomást szerzett vagy tudomást kellett volna szereznie. (111. old.)

Külön foglalkozik a szerző az érvénytelenné nyilvánított házasságból származó vagyonra vonatkozó családjogi és polgárjogi szabályok közötti kapcsolat kérdésével. Általános szabály, hogy az érvénytelen házasságban szerzett vagyon megosztására a PTK szabályai az irányadóak. Ugyanakkor a családjogi törvénykönyvek többsége (a Lett és a Tadzsik SZSZK kódexei kivételével) jóhiszemű személyek védelme érdekében olyan rendelkezést tartalmaz, mely szerint érvénytelen házasságba lépéskor jóhiszeműen eljárt házastárs a házasság érvénytelenné nyilvánítása esetén a családjogi szabályok szerint kérheti a vagyonmegosztást (113. old.). Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a házasság érvénytelenné nyilvánulása esetén a jóhiszemű házastárs a vagyonból ugyanolyan mértékben részesülhet, mint a felbontott házasság esetén.

A IV. fejezet utolsó pontja a kolhozporta tagjai vagyoni viszonyainak polgárjogi és családjogi szabályozásával foglalkozik.

A kolhozcsaládnak a városi családtól eltérő bizonyos specifikuma eredményezi, hogy a kolhozportán belül sajátos közös osztatlan vagyon keletkezik. E mellett a kolhozportán belül olyan vagyon is létezhet, amely csak a házastársak közös tulajdonát képezi és amelyre a családjog szabályai vonatkoznak. A kolhozporta-tag házastársak vagyoni viszonyait szabályozó polgári jogi és családjogi normák közötti összefüggést a szerző abban látja, hogy a Szovjetunió polgárjogi Alapjainak 25. cikke bizonyos megszorításokat tartalmaz a kolhozporta-tag házastársak közös vagyonát képező vagyontárgyak körét illetően. E szerint nem tartozhat házastársak közös vagyonába olyan tárgy, amely a kolhoz Alapszabályzata szerint csak az egész kolhozporta tulajdonában lehet (pl. ház, állatállomány, kisebb mezőgazdasági gépek, vetőmagok stb.).

A továbbiakban kolhozporta tulajdon és a házastársi tulajdon közötti összefonódásból eredő elméleti és gyakorlati problémákat vizsgálja, különös tekintettel azokra az esetekre, amikor a kolhozporta megszüntetéséről, illetve a házasság felbontásáról van szó (118—119. old.).

A munka V. fejezete a családtagok lakáshasználati jogviszonyait teszi vizsgálat tárgyává.

A PTK lakáshasználatra jogosultak körét meghatározó szabályainak elemzése alapján a szerző megállapítja, hogy a lakáshasználati jogosultság szempontjából a PTK szabályai által meghatározott családtag fogalma nem esik egybe a családjogban meghatározott családtag fogalmával. A családtagok lakáshasználati joguk keletkezésének szempontjából a jogszabályok a következő tényezőknek tulajdonítanak döntő jelentőséget: a főbérlővel való házastársi, illetve rokoni kapcsolat fennállásának; a főbérlővel való együttélés és közös háztartásvezetés tényének. Kétségtelen — írja a szerző —, hogy a házasság és a rokonság a család „kötelező" kritériuma. Nem véletlen, hogy a törvény a lakáshasználati joggal rendelkező családtagok körét elsősorban a házastársakra, szülőkre és gyermekekre korlátozza. A családról mint közösségről a lakáshasználati jog szempontjából viszont csak akkor beszélhetünk, ha tagjai együtt élnek, egymásról gondoskodnak és egy háztartást vezetnek. A lakás főbérlőjével való házastársi, illetve rokoni kapcsolat fennállása egymagában nem feltétlenül vezet a lakáshasználati jog keletkezéséhez. Ugyanis az említett körben a lakáshasználati jog keletkezésének elengedhetetlen feltétele az együttélés és közös háztartásvezetés (131—132. old.).

A VI. fejezetben a szerző a károkozásból eredő kötelezettségek és a családi viszonyok kapcsolatát vizsgálja. Ez a kapcsolat a kiskorúak és cselekvőképtelen személyek által, illetve e személyeknek okozott kárért való anyagi felelősségben tükröződik. Az okozott kárért való felelősség általános polgárjogi szabályainak elemzésénél külön is tekintettel van a kiskorúak (15 éven aluliak) és cselekvőképtelen személyek által, illetve nekik okozott kárért való felelősségre vonatkozó polgárjogi és családjogi rendelkezések közötti összefüggésre. Hangsúlyozza, hogy a kiskorúak által okozott, illetve nekik okozott kárért való felelősség a családjognak azokon a szabályain alapszik, amelyek a szülők és őket helyettesítő személyek gyermekkel kapcsolatos jogait és kötelességeit állapítják meg. A szülőknek kiskorú gyermekük által okozott kár megtérítésére vonatkozó kötelezettsége közvetlenül a gyermeknevelési kötelezettségből ered. Így, a PTK 450. cikke értelmében, a szülők felelősek a kiskorú gyermekük által okozott kárért, ha nem tudják bizonyítani, hogy a károkozásban vétlenek. Ugyanez a szabály vonatkozik a gyámra is.

A továbbiakban a szerző a szülők és gyámok vétkességének fogalmával és tartalmával foglalkozik, majd a kiskorú feletti felügyeletet gyakorló oktató-nevelő, gyógyító intézmény felelősségének ismérveit mutatja be.

A könyv utolsó, VII. fejezete (a családtagok közötti öröklési viszonyok) a törvényen, illetve végrendelkezésen alapuló öröklés, valamint takarékbetét öröklésének problémáit tárgyalja a PTK idevonatkozó szabályainak elemzése alapján. A törvényes örökléssel kapcsolatosan a szerző megállapítja, hogy a PTK rendelkezései értelmében az örökösödési viszony keletkezésének alapja az örökhagyóval a halál bekövetkezése pillanatában házastársi, illetve rokoni kapcsolat, valamint eltartottsági kapcsolat fennállása (PTK 532. cikke). A felsoroltak közül alapvető jelentősége az örökhagyó és az örökös között házassági-rokoni viszony fennállásának van.

A fejezet utolsó része a PTK 531, az öröklési jog korlátozásáról szóló cikkét vizsgálja. E cikk értelmében nem örökölhetnek többek között a szülők olyan gyermekük után, akik vonatkozásában a szülőket a szülői jogok gyakorlásától megfosztottak. Nem rendelkeznek továbbá öröklési joggal azok a szülők és felnőttkorú gyerekek sem, akik az örökhagyó eltartásának kötelezettségét tartósan önhibájukból nem teljesítették, ha ez a tény a bíróság előtt megállapítást nyert.

Ficzeréné Sirko Alexandra

Тамаш Шандор:

Теоретические вопросы купли-продажи в германском праве

Статья занимается германским урегулированием купли-продажи, однако стремится представить кроме обязательственных норм в узком смысле также и более общие аспекты. В частности, подробно рассматриваются вопросы о переводе права собственности, с учетом особого решения германского права, отличающегося от решений других правовых систем, а также освещается проблематика ответственности за дефекты вещи. Исследуются далее некоторые общие вопросы исполнения с дефектами. Коротко излагается теория о т. н. позитивном нарушении договора и очеркивается ответственность производителя. В заключение анализируются обязательства покупателя, а в этом круге в первую очередь просрочка покупателя по уплате покупной цены.

Tamás Sándor:

Einige dogmatische Fragen des Kaufes im deutschen Recht

Die Studie beschäftigt sich mit der deutschen Regelung des Kaufes, aber strebt sich ausser der Darstellung der eng genommenen Obligationsrechtsregel auch für die Skizzierung allgemeinerer Zusammenhänge. Es behandelt besonders ausführlich die Fragen des Eigentumsüberganges, mit Rücksicht auf die speziellen, von anderen Rechtssystemen abweichenden Lösungen des BGB. Es behandelt auch ausführlich die Fragen der Vertragsverletzung mit Rücksicht auf die eigenartige Lösung der Schlechterfüllung im BGB. Dazu wird die kurze Darstellung der sg. positiven Vertragsverletzung angeknüpft, sowie ein Durchblick über die Produzentenhaftung. Die Studie wird mit der Analyse der Pflichten des Käufers abgeschlosen.

Tamás Sándor:

Quelques problèmes dogmatiqua de la vente dans le droit allemend

L'étude analyse le droit de la vente dans le droit allemand non seulement sous l'aspect de droit des obligations mais sous quelques aspect plus générales. L'étude présente, d'une manière particuliere-ement détaillée les problèmes de la dévolution de la propriété dont la solution est unique dans le droit allemand et les obligations de garantie du vendeur contre l'éviction. L'étude examine aussi quelques problèmes généraux de la violation du contrat et en particulier la solution de l'éxécution fautive qui est très spécifique dans le BGB. L'analyse de la théorie de la „rupture positive du contrat" *(positive Vertragsverletzung)* et de la responsabilité du producteur suit ces développements. Pour finir, l'auteur présente les obligations de l'acheteur, en particulier l'hypothese du retasd dans le paiement.

Tamás Sándor:

Some problems of legal Dogmatics in the Sales of Goods in German Law

The paper offers an analysis of the rules of the sales of goods in German law not only in terms of contract law but rather in a broader perspective. The unique solution in German law for devolution of property rights and the obligations of the seller to guarantee against possible eviction are examined in particular detail. Some general problems of the breach of contract and in particular faulty performance which has an interesting solution in German law are carefully analysed too. In this connexion the theory of the so called „positive breach of contract" *(positive Vertragsverletzung)* is briefly examined and a survey of the products liality follows. At the end of the paper the author gives an analysis of the obligations of the products liability follows. At the consequences of the delay in payment.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6297 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

I

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Fq 5003

XXXVI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1981. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

TAMÁS ANDRÁS
A jogi norma dogmatikájának néhány előkérdése ... 157

KATONA GÉZA
A megváltozott körülmények hatása a szerződés teljesítésére ... 161

RÁCZ LAJOS
Széchenyi István államtudományi gondolkodásáról ... 171

MOHI CSABA
A korlátozó üzleti gyakorlatok joga ... 178

FERENCZY ENDRE
A közpénzek felhasználásának ellenőrzése ... 190

PRUGBERGER TAMÁS
A szövetkezetek osztályozásának néhány újabb jogi problémája a gazdasági folyamatok tükrében ... 200

Szemle

Haraszti György (L. V.) ... 207

Losonczy István (F. J.) ... 207

DEÁK DÁNIEL
Szocialista pénzügyi jogtudományi gondolkodásunk forrásairól ... 208

SZATHMÁRY GÉZA
A hallgatás technikája a szellemi termékek külkereskedelmében ... 212

SEBES ÁGNES
A francia gyermekvédelmi rendszer sajátosságai 214

Jogirodalom — Jogélet

Peschka Vilmos: Az etika vonzásában (TAKÁCS ALBERT) ... 216

Sólyom László: Környezetvédelem és polgári jog (KECSKÉS LÁSZLÓ) ... 218

ÚJLAKI LÁSZLÓ
Ügyészségi tanulmányok ... 222

SZALÓKY LÁSZLÓ
Közgazdász konferencia a nemzetközi gazdasági együttműködésről ... 223

СОДЕРЖАНИЕ: *Андраш Тамаш:* Некоторые предварительные вопросы догматики правовой нормы. — *Геза Катона:* Влияние изменившихся обстоятельств на исполнение договора. — *Лайош Рац:* Мысли Иштвана Сечени в области государствоведения. — *Чаба Мохи:* Ограничительная практика в области торговой деятельности — *Эндре Ференци:* Контроль за использованием денежных средств общества. — *Тамаш Пругбергер:* Некоторые проблемы классификации кооперативных организаций во свете экономических процессов. — *Обзор:* Дьердь Харасти *(Л. В.)*. — Иштван Лошонци *(Ф. Й.)*. — *Дашел Деак:* Об источниках нашего мышления в области науки финансового права. — *Геза Саттмари:* Техника молчания во внешней торговле продуктами интеллектуального труда. — *Агнеш Шебеш:* Особенности французской системы охраны детей. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь:* Вилмош Пешка: В тяготении этики *(Альберт Такач)*. — Ласло Шойом: Охрана окружающей среды и гражданское право *(Ласло Кечкеш)*. — *Ласло Уйлаки:* Очерки о прокуратуре. — *Ласло Салоки:* Конференция экономистов по вопросам международного хозяйственного сотрудничества.

INHALT: *András Tamás:* Einige Vorfragen der Rechtsnormdogmatik. — *Géza Katona:* Die Wirkung der veränderten Umstände auf die Erfüllung des Vertrages. — *Lajos Rácz:* Über den staatswissenschaftlichen Gedankenaufwand von István Széchenyi. — *Csaba Mohi:* Das Recht der wettbewerbsbeschränkenden geschäftlichen Praktiken. — *Endre Ferenczy:* Die Kontrolle der Verwendung der öffentlichen Gelder. — *Tamás Prugberger:* Einige neuere Probleme der Klassifizierung der Genossenschaften im Spiegel der wissenschaftlichen Prozesse. — *Rundschau:* György Haraszti *(L. V.)*. — István Losonczy *(F. J.)*. — *Dániel Deák:* Über die Quellen unserer sozialistischen Finanzrechtswissenschaft. — *Géza Szathmáry:* Die Technik des Schweigens im Aussenhandel der geistlichen Produkte. — *Ágnes Sebes:* Eigenschaften des französischen Systems des Kindschutzes. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Vilmos Peschka: In der Anziehungskraft der Ethik *(Albert Takács)*. — László Sólyom: Umweltschutz und Zivilrecht *(László Kecskés)*. — *László Újlaki:* Studien über die Staatsanwaltschaft. — *László Szalóky:* Konferenz der Ökonomen über die internationale wortschaftliche Zusammenarbeit.

SOMMAIRE: *András Tamás:* Quelques questions préliminaires de la dogmatique des normes du droit. — *Géza Katona:* L'influence du changement des circonstances sur éxécution du contrat — *Lajos Rácz:* La pensée politique de Széchényi. — *Csaba Mohi:* Restrictions à la concurrence. — *Endre Ferenczy:* Le contrôle des deniers publics — *Tamás Prugberger:* Problèmes récents de la classification juridique des coopératives face aux processus économiques — *Revue:* In memoriam György Haraszti *(L. V.)*. — In memoriam István Losonczy *(J. F.)* *Dániel Deák:* Les sources de la pensée socialiste du droit fiscal en Hongrie — *Géza Szathmáry:* La technique de silence dans le commerce extérieur de la propriété industrielle. — *Ágnes Sebes:* Les spécifités du système francais de la protection de l'enfance — *Bibliographie-Compte-rendu:* Vilmos Peschka: L'attraction de l'éthique (en hongrois) *(Albert Takács)*. — László Sólyom: La protection de l'environment et le droit civil (en hongrois) *(László Kecskés)* *László Újlaki:* Études du parquet. — *László Szalóky:* Colloque des économistes sur la coopération économique internationale

CONTENTS: *András Tamás:* Some preliminary questions of the dogmatics of the legal norm. — *Géza Katona:* The effect of the change in the circumstances on delivery. — *Lajos Rácz:* The political thought of István Széchenyi. — *Csaba Mohi:* Restrictive trade practices. — *Endre Ferenczy:* Control over the utilisation of public spending. — *Tamás Prugberger:* Some problems of classification of the cooperatives in the light of economic processes. — *Review:* György Haraszti *(V. L.)*. — István Losonczy *(J. F.)*. — *Dániel Deák:* The sources of the socilist public finance thinking in Hungary. — *Géza Szathmáry:* The technique of silence in the international trade of industril a property. — *Ágnes Sebes:* The French system of the protection of children. — *Legal life-Book review:* Vilmos Peschka: The attraction of ethics (in Hungarian) *(Albert Takács)*. — László Sólyom: Environmental protection and civil law (in Hungarian) *(László Kecskés)*. — *László Újlaki:* Studies of the attorney's departement. — *László Szalóky:* Conference of economists on international economic cooperation

---

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 3. szám) szerzői: *Tamás András* az Igazságügyi Minisztérium főmunkatársa. — *Katona Géza* jogtanácsos. — *Rácz Lajos* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa. — *Mohi Csaba* a Külkereskedelmi Minisztérium munkatársa. — *Ferenczy Endre* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. — *Prugberger Tamás* a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos főmunkatársa. — *Deák Dániel* a Pénzügyi és Számviteli Főiskola tanársegéde. — *Szathmáry Géza* vezető jogtanácsos. — *Sebes Ágnes* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa. *Takács Albert* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa. — Kecskés László egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Újlaki László* a Legfelsőbb Bíróság ny. tanácselnöke. — *Szalóky László* vezető jogtanácsos (Jászberény).

XXXVI. új évfolyam 3. szám Budapest, 1981. március hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogi norma dogmatikájának néhány előkérdése

1. A tudományos gondolkodás különböző formái között meglehetősen nagy eltérés mutatkozik a *dogmatika* kérdésében, mint ahogy ez általában lenni szokott, ha a megismerés magában sokrétű természetű tárgyra irányul. Hasonlóan sokszínű a köznapi gondolkodás is, amely éppúgy nem egyértelmű e kérdésben, mint például az etimológia, amely inkább a már meglevő képzetek egyezésére, mint a dolog önmagában való szükségszerűségére érzékeny. Bármennyire is ismerős a dogmatika szó számunkra, mégis nehéz lenne a modern filozófiai, jogi, politológiai, tudományelméleti stb. munkák alapján megállapítani, hogy az tulajdonképpen mit jelent. A dogmatika hol apriorisztikus alaptételekből álló, beszűkült és megcsontosodott, s így visszahúzó hatású, haszontalan ismeret, hol egyfajta szilárd alap, amelyre sok más mellett az elmélet támaszkodik, vagy amelyre unos-untalan visszatér.

Ám maradjunk a *jog* területén, s elsősorban a jog elméleténél, amely viszonylagosan önálló kört alkotva, nem önmagából ered, hanem a valóság jelenségeinek saját immanens fejlődését szemléli, s így nem közvetlenül kezdődő, hanem kikerekedő ismeret. Alapja és realitása mélységesen társadalmi, megjelenése pedig sajátos formákhoz kötött, ezáltal a megismerés általánosan szükségképp *társadalmi termelési és érintkezési viszonyoknak*, valamint *normatív* jelenségeknek a kölcsönös kapcsolatára irányul. Ezek végső soron szubsztanciális egészet, egységet alkotnak, máskülönben megkülönböztetésüknek, szembeállításuknak sem volna értelme.

Az ezen a totalitáson belül elhelyezkedő mozzanatoknak a tételezése azonban rendkívül sokféle lehet. A normatívnak az említett *teljes* összefüggésből való elvonatkoztatásából közvetlenül nem következik az, hogy a normatív a formai mozzanat, de magában foglalja formai vonatkozásait is. Szűkebb terjedelem a normatív *formai* elemének tételezése, amely szükségképp kiüresített a normatív totalitásához képest, korántsem biztos azonban, hogy ez haszontalan kifejtés.

Már most, ha a jogi dogmatikát a szokásos értelemben — vagyis egyszerűen bizonyos jogi formáknak tételekbe foglalásaként — fogjuk föl, épp eléggé mutatja annak megítélését az, hogy hol a jogi dogmatika elhanyagoltságáról, hol meg túltengéséről lehet hallani. A nézetek alakulását befolyásolja az is, hogy a jogdogmatikai tételek jelentős részét a burzsoá jogi gondolkodás munkálta ki, a szocialista jogi gondolkodásnak pedig egyik célkitűzése az, hogy a jog tételei ne merevedjenek dogmává. Ez utóbbi azonban kevéssé támaszthatja alá a dogmatikától való idegenkedést, minthogy a jogi dogmatika és a dogmatizmus épp eléggé eltérő dolgokat jelent. Mindemellett csak felületességgel lehet arra következtetni, hogy a szocialista jognak nincs saját dogmatikája.[1]

A jogdogmatikával kapcsolatos nézetek világszerte megmutatkozó eltérése annál is inkább feltűnő, mivel az erre vonatkozó elvi megállapítást gyakran olyan határozottan és tömören fejezik ki, mintha itt szó sem lehetne vitás kérdésekről. A jog lényegének *tisztán tartalmi* megközelítése nem egy esetben egyszerűen elsöpri a jogi formák problematikáját, ugyanakkor egyes *normativista* fölfogások addig kvalifikálják a normák formalizációit, hogy eközben szinte teljesen el is felejtik a jogot;[2] ám egyik szélsőséges esetben sem száműzik az ilyen fordulatokat: „jogdogmatikai szempontból", „jogdogmatikai értelemben". Olykor a dogmatika új elnevezés-

[1] Egyes jogdogmatikai jellegű *tételek* megjelenési helye egyebek között általában a törvények indokolása. A miniszteri indokolás többnyire szakmai-jogi információkat is közöl, nem norma-struktúrában foglalja tételbe a jogszabályi rendelkezés tartalmát. Mai jogalkotásunkban a jogdogmatikai igényű miniszteri indokolás — bár az nem tekinthető valamilyen elegancia juris sallangjának — meglehetősen ritka. Vö. *Varga* Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. Állam és Jogtudomány, 1977. 1. sz. A jogdogmatika megjelenési területe lehet a kommentátor irodalom is, amelyben ugyan mindig fönnáll annak a veszélye, hogy a dogmatika tudománya tudálékosságba megy át, s végül nem hagyható számításon kívül az egyetemi oktatás sem, amely ugyan önálló tárgyként jogdogmatikát nem tartalmaz, de sok területen épp hogy dogmatikai tételeket tanít.

[2] Vö. *Szabó* Imre: A jog és elmélete. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 22—37. old.

sel születik újjá, amelyben természetesen a dogmatika szó használata már az újdonság látszata miatt sem célszerű. Legtöbbször, ha a jogdogmatika szóba kerül, akkor valójában valamilyen jogdogmatikai értelműnek tekintett *tételről* van szó, s nem magáról *a* jogdogmatikáról. Ha mégis ez utóbbi lenne a kérdés, akkor rendszerint néhány formula szerepel, amelyet senki sem vitat, és amelyek így a jogi gondolkodás közkincsének tűnnek. Csakhogy az objektív valóság folytonos megragadását aligha helyettesítheti valamilyen üres eszmény, vagy teoretikus bölcsesség, amely az ésszerűt legjobb esetben úgy kutatja, hogy egy másik szerző ésszerűtlen megállapításait kritizálja. Ha azonban valaki alaposabban utánanéz, és ezekben a megállapításokban a jogdogmatika köréről, fogalmáról, fölépítéséről, funkciójáról szóló határozott nézetet keres, könnyen úgy találhatja, hogy azok csak értelmezésük révén nyernek értelmet, ám az értelmezések olyan jelentős eltéréseket is mutatnak, hogy a látszólagos egyetértésből jóformán semmi sem marad.

2. Ismeretes — jogászi közhelyként ismert —, hogy mind a jog, mind a jogi norma összetett, sokoldalú problematikát rejt magában; fogalmi meghatározásuk eltérő megközelítésekben lehetséges, amelyekben nem egyszer az önmagukban logikusnak tűnő fölfogások végül is egymásnak ellentéteként jelennek meg. Mindez *Kantnak* oly sokszor fontolóra vett[3] gondolatát asszociálja: „a jogászok még mindig keresik a jogról szóló fogalmuk meghatározását".[4] Ami ezt a fogalmat illeti, azt is mondhatnánk éppen — már a tudományos külső forma kedvéért[5] is —, hogy a bőség szegénységeként túlságosan is sokféle fogalmat találunk, azonban nem ritkán csakis olyan elvont értelmi meghatározást, amely inkább a fogalom megalkotójának szemléletét, reflexióját fejezi ki, mint azt ami a valóság erejével rendelkezik, vagy olyan praktikus megjelölést, amely meghatározásnak nem tekinthető.

Talán felesleges is arra célozni, hogy *Kant* számára a törvény, vagy a jog korántsem kodifikált normaként való megjelenésében, s legkevésbé külsődlegességként, tisztán formaként volt kérdés. Úgy tűnik azonban, ahogy előrehaladt a kodifikált jog kiteljesedése, úgy homályosult el a jogtudományban a jog tartalmi elemeinek a jelentősége, s meglehetősen *más* értelemben merült fel a jog fogalma is; olyan, egymástól távol került aspektusokban is, mint például a szociológia és a jogdogmatika.

A jogforrások ma általános hierarchiája és a jogalkotás mai általános mechanizmusának működése mellett egy alapvető probléma úgy összegezhető, hogy sem elméletileg, sem gyakorlatilag nincs pontos meghatározásunk arról, hogy mi tartozhat a jogba és mi nem, meddig terjedhet a jogi szabályozás, mi az, ami jogszabállyal már nem fogható át; mi a *ius* és a *non ius elhatárolása.*[6] A modern fölfogás számára a jog mindenképp tételes, *pozitív* jog, s épp *formája által* az; azonban a jogi forma középpontba állítása a jog kérdésének megítélésében oda vezet, hogy mindenki csak a maga fáját látja, és kevesen vesznek tudomást az erdőről: az egyes formák általánosítása és általánossá tétele folytán nem hogy erősödne, hanem inkább zavarossá válik, széthullik a jogi normativitás elvi egysége. Épp ezért idegenkedik a szocialista jogtudomány a formák önálló vizsgálatától, attól tartva, hogy a norma formai elemzése formalizmushoz vezet.

Mint jelenség nem annyira a jog, vagy a jogi norma az összetett, bonyolult, hanem sokkal inkább azon *társadalmi termelési és érintkezési viszonyok* — a norma társadalmi összefüggései —, amelyekből a jogi norma sajátos reflexióként *ered,* és amelyek között objektivitásként *van,* mint a tartalom *tételezése* a *maga* meghatározott általánosságában.[7]

Eszerint az összefüggésnek látszólag könnyebb oldala a jogi normának magában vett formai vizsgálata, s ez a jog *dogmatikájához* vezet, s azon belül a jog *morfológiájához.* A jognak *önmagában való szükségszerűsége* azonban nem egy magáértvaló forma egyoldalú tételezése így sem, hanem az a tartalomnak, mint szükségszerűségnek a *formájára vonatkozik.* Az említett alapvető kérdés — a *ius* és a *non-ius* elhatárolása — tehát így sem reked a problémán kívül, hanem úgy merül föl, hogy a jogszabályi formában megjelenő tartalom valóban jogi normatív tartalom-e vagy sem; a jogi formában kifejezett direktíva lényege szerint jogi vagy nem jogi jellegű-e.

Így például egy politikai direktíva önmagában nem válik joggá azáltal, hogy a bekezdések helyébe paragrafusokat írunk;[8] a *jogi forma,* mint *tartalmas* forma, és mint *lényeges* forma önmagában a tartalmat nem határozza meg, hanem jelenségként tartozik a lényeghez, de így nem esetleges vagy véletlen, hanem *szükségszerű.* Ha azonban a jogi forma — azaz a jogi jelenség *lényegéhez* tartozó forma — bizonyos esetekben nem jogias tartalmat hordoz, a tartalom és a forma egysége csakis *külsődlegességében,* de nem lényege szerint áll fenn: a *tartalom-*

[3] Vö. *Somló* Bódog: Juristische Grundlehre. Leipzig, 1927. 2. kiad. 52—55. old.

[4] I. *Kant:* Kritik der Reinen Vernunft. 2. kiad. Riga. 759. old. A jog meghatározásával kapcsolatban vö. G. W. F. *Hegel:* A jogfilozófia alapvonalai. Bp. 1971. 212. § és Megjegyzés a 3. §-hoz.

[5] „A tudományok formális, nem filozófiai módszere szerint először a definíciót keresik és követelik, legalábbis a külső tudományos forma kedvéért. A pozitív jogtudomány egyébként nem törődhet nagyon a definíciókkal, mivel célja főképp az, hogy megmondja, *mi* a jogos..." *Hegel:* i. m. 2. §. Függelék.

[6] Vö. *Samu* Mihály: Politika — jogpolitika — jog. JK. 1974. 8. sz. 404. old., *Peschka* Vilmos: A jogszabály érvényességének terjedelme és minősége. JK. 1977. 9. sz., *Peschka* Vilmos: A jogi norma érvényességének jogelméleti problémái. Állam- és Jogtudomány, 1977. 2. sz., *Varga* Csaba: „Dolog" és eldologiasodás a jogban. Állam- és Jogtudomány, 1978. 1. sz.

[7] Összefüggéseiről vö. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. 345—361. old.

[8] *Schmidt* Péter: Az állampolgári jogok társadalmunk politikai rendszerében. Társadalmi Szemle, 1974. 5. sz. 39. old., *Samu* Mihály: i. m. 405. old.

nak ez a megjelenése éppúgy *véletlenszerű,* mint a jogi formának *ez* a fölhasználási módja. A jog külső formájában rögzített ilyen tartalom a hatályos jogban s a jogalkotásban csak *véletlenként szükségszerű,* de mint ilyen konkretizálódott, *léttel bíró lehetőség.* Ebben a tartalmat képező direktíva ugyan a jog *általánosságának* formáját kapta, de épp a tartalom és a forma adekvátságának hiánya folytán a tartalom e formában végső meghatározottságát nem is nyeri el. Ez az antinómia a megjelenés *formájában* és a tartalomban áll fenn, és a norma alkalmazásában, illetve alkalmazhatóságában mutatkozik meg.

3. A hatályos jogi norma — a jogi formában létrejött tartalom — *magánvalósága* szerint már keletkezésétől eszköz, amely mint valami *külső* áll szemben a céljával. A norma hatályba lépésével a cél még nem valósul meg, hanem a cél eléréséhez egyfajta társadalmi *eszköz* jelenik meg; ez jogi *szabályként* van tételezve mint *általános érvényű,* s ez egyrészt a célnak mint tartalomnak az ismertté tétele — de legalábbis megismerhetővé tétele —, másrészt a cél megvalósításának mint tartalomnak a meghatározása azon formai keretek között, amelyek a meghatározott módozatú *érvényesülést* biztosítják. A tartalomban foglalt cél és eszköz összefüggés a közvetlenség és a közvetítés közötti új viszony, s ez a közvetítés teszi külsődlegesen mássá a célhoz képest az eszközt. A hatályos jogi normához mint eszközhöz elválaszthatatlanul tapad alkalmazása, illetőleg alkalmazhatósága, az eszközhasználat; épp az által válik valóságossá, hogy érvényesülésével *meghatározott különösségbe* lép, kizárólag a szükségleteknek egy *különös* szférájára szorítkozik. E meghatározott különösségen belüli mozgás egyszersmind az anyagi léten belül valósul meg, és így újabb *tárgyiságokat* hoz létre; a norma érvényesülésében a normatív tételezések valósulnak meg, de alapvetően, és végső soron anyagi módon.

Ebben az értelemben a hatályos jogi norma nem elvont lehetőség, hanem *érvényesülése* folytán *feltétel.* Végső meghatározottságában a norma mint sajátos társadalmi objektiváció, az anyagi létből, a társadalom termelési és érintkezési viszonyaiból vezethető le, s nem a tudatból, annak ellenére, hogy a norma alkotása, követése, alkalmazása egyaránt tudatos tevékenység, s mindez valóságosan szubjektív oldal. Ezt azonban pusztán jelezni szükséges itt, minthogy ezúttal a jogi normának csakis mint külsődlegességnek, formának — jogdogmatikai értelemben felfogott — kérdéseiről van szó.

4. A jogdogmatikai megismerés a jogi jelenségeknek forma szerinti föltárására irányul, amelyben a vizsgált minőség léte másra való vonatkozás nélkül, magánvaló-létében nyeri el meghatározását.

Ebben a terjedelemben a jogi norma egzisztáló, *általános forma,* tárgyiság, magában véve konkrét, s mint ilyen, meghatározott, és meghatározottságainak összefüggése magában megismerhető. Talán fölösleges megint csak arra utalni, hogy általában a jog lényege, társadalmi szerepe, osztályjellege, hatékonysága, társadalmi érvényesülése stb. nem ebben a terjedelemben határozható meg; a jogi-társadalmi mozgás processzusán belül a dogmatikai megközelítés csakis *egy* mozzanatot ragad meg. A társadalmi-jogi jelenségek totalitásához képest az így kialakított kép egyoldalúságban tételezett, s így a valóságnak csak *egyik vonatkozása,*[9] amely az *ebben* a terjedelemben vett jogi elemeknek — formai elemeknek — *önmagukban vett szükségszerűsége.* Ezzel többről van szó, mint egyszerűen absztrakcióról, mert a formán belül a kérdés épp az, hogy az mint *kvantitás* micsoda *valami* fogalmában.

5. A jogi norma a társadalmi fejlődés, illetőleg a gondolkodás fejlődése során kialakult *absztrakcióként* is jellemezhető. Már Szászy-Schwarz Gusztáv jogdogmatikai vizsgálata abból indult ki, hogy a jog csakúgy, mint a parancs, nem térben létező, érzékeink által tapasztalható dolog, s bár azt mondjuk, hogy a jogszabály keletkezik, fennáll, megszűnik, de *in rerum natura* ilyenkor a valóságban semmi sincs, ami fennáll, keletkezik, megszűnik; csak az emberek úgy érzik, hogy így vagy úgy kell, vagy nem kell cselekedni. Ezt az érzést *objektiválja* a nyelv, amikor a jogról, a jogszabályról mint létezőről beszél.[10] Ezt a kiindulásként ismertetett gondolatot azon részében mindenképpen indokolt módosítani, hogy itt nem annyira az érzés, hanem a *tudás* — vagy legalábbis annak reális lehetősége — lesz releváns; „a jog objektív valósága abban van, egyrészt, hogy a tudat számára van, hogy általában a tudás tárgya, másrészt, hogy a valóság hatalmával rendelkezik és *érvényes,* s így *tudjuk* is mint általános érvényűt".[11]

A jogi normának mint *absztrakciónak* a jelentősége így az, hogy a társadalmi jelenségek differenciálatlan egységéből elszakadva, egyrészt lehetővé teszi az *eligazodást* a különböző jelenségek összefüggéseiben, másrészt nemcsak az eligazodás feltételét, hanem egyszersmind az általános, közkötelező *eligazítást* is magában foglalja. A normában nem egyes, konkrét viszonyok, hanem az azokból *absztrahált formák,* és azok ismertető jegyei jönnek számításba, az egyes esetek kapcsán ezek konkretizálása, *egy* esetre való alkalmazása történik meg. A jogalkalmazásban tehát az eldöntendő esetet elsősorban nem egy korábbi hasonló esettel, hanem a hatályos jogszabállyal kell egybevetni; a jogi norma a tartalomnak az a *külsődleges* megjelenési módja, amely sajátos absztrakcióval fejezi ki a tartalom immanens összefüggéseit, ismertetőjegyeit. Mármost dogmatikai értelemben az a kérdés, hogy e külsődlegességként kifejeződő normatív absztr-

[9] Totalitássá téve ezt a dogmatika tiszta formalizmussá válik. Erről vö. *Eörsi* Gyula: Elhatárolási problémák az anyagi felelősség körében. Bp. 1962. 11—12. old.

[10] *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Parerga. A jogszabály tana. Bp. 1912. 5—6. old.

[11] *Hegel,* G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai. 210. §.

rakt tartalomnak mint formának, melyek a lényegi vonásai.

Itt nyomban két összefüggésre szükséges utalni, amelyek ebben a körben is *általánosan* érvényesek. *a)* A vizsgálat tárgyát képező formák végső soron nem csupán valamilyen önmagukban magukat reflektáló gondolati dolgok, hanem absztraktságukban is *valóságos tárgyiságoknak* egzisztenciális lényegei.[12] *b)* Mint ilyenek, elvontságukban és határozottságukban jogi normaként *érvényesek,* azaz *jogi kötelező erejük* van.

A „jogi norma" alaki gyűjtőfogalom, épp ezért általában nincs is, hanem csakis *konkrét jogi* szabályként, illetőleg *egy* bizonyos jogi normaként; formaszerűen tételezett jogszabályi szakaszként jelenik meg. A „jogi norma" tehát *általában véve* fejezi azt ki, ami minden egyes jogi szabályban sokkal konkrétabban meghatározást kapott. Minden egyes jogi normának azonban egyik lényeges ismérve, hogy *jogi kötelező erővel* rendelkezik; ez már a forma tartalmi lényegéből is folyik, függetlenül attól, hogy szankcionált vagy nem-szankcionált jogi szabályról van szó. Ez a kötelező erő nyilvánvalóan csakis az emberi tudat számára,[13] közelebbről itt a külvilágban megnyilvánuló emberi magatartás számára van.[14] A jogi jellegű kötelező erő tehát minden hatályos jogi normához hozzátartozik, mint a formának egyik meghatározott lényegi vonása, amely nélkül egy jogi szabályról sem tudjuk valójában megmondani, hogy micsoda. Dogmatikai értelemben általánosan megállapítható, hogy minden egyes jogszabály, illetőleg jogtétel, amely a hatályos jogba tartozik, kötelező erővel rendelkezik, s ez általános és egységes. Vagyis *a kötelező erőnek nincsenek fokozatai;* nincs „teljes kötelező erejű" és „kisebb kötelező erejű" jogszabály. Csakis a végrehajthatóság, a címzettek köre, a jogi szankciók nembeli súlya stb. mutat fokozati eltérést, ez azonban nem a jogi forma, hanem a jogi formába kifejezett tartalom különbözősége; az, hogy egyik társadalmi viszony jelentősebb, a másik pedig kevésbé fontos, és így további reflexió által közvetített viszonyban megítélésük is különböző. A forma azonban nem maga a megítélés, csak foglalata a megítélésnek.

6. A jogi szabály a jogi tartalom *tagolt* formai egysége, absztrahált eszköz, amely ebben az objektiválódott megjelenésében funkcionálásának szükségszerű lehetőségét foglalja magában. Terjedelmét rendszerint egyetlen társadalmi *viszonytípus* szabja meg, amely sajátos reflexióként, *megszüntetve-megőrzött* tartalomként, mint jogszabályi *tényállás* jelenik meg. Az ehhez kapcsolt, és *eszközszerűen* kifejezett céllal együtt nyeri norma formáját, és így önálló *minőség.*

Ebben a mivoltában minden *más* jogi szabálytól különbözik, egyúttal funkcionálásának közegében *általánosságában* minden más jogi szabállyal van azonos eleme, s így *úgy viszonyul* hozzájuk, mint szubsztanciához.

Itt két tárgyiság meghatározó szerepét kell kiemelni; egyrészt a meghatározott, valóságos *társadalmi viszonyt* mint típus-objektivációt,[15] másrészt annak a valóságosan meglevő, érvényesülő szabályozzottságát, mint a *funkcionálás instrumentumainak* objektivációit.[16] Általánosan ezek a tárgyiságok határozzák meg a jogi tartalom azon formai egységét, amiként a jogi szabály meghatározottságát nyeri.

Ehhez képest a jogszabályi forma általánosan *tényálláselemből,* és az ahhoz fűződő, arra vonatkozó teleologikus *eszközelemből* áll, s ez utóbbi mozzanat teszi alkalmassá a funkció betöltésére. Az így fölfogott dogmatikai szerkezet nem azonosítható azzal, hogy a jogszabály két elemből, úgymint a tényállásból és a joghatásból állna;[17] ez ugyanis sok esetben helytálló, de sok esetben éppen hogy nem igaz. A szabály eszközeleme, amely a tényállási elemhez épül, lehet ugyan joghatás, de lehet más is, amely esetleg csak többszörös közvetítéssel juttatja a jogi szabályt a joghatásig.

7. A különböző hatályos jogi szabályok nem izolált, absztrakt egyediségben, hanem egymással kapcsolatban, összefüggésben — a maguk közegében — léteznek. *Általánosan* és végső soron a jogi norma: magatartási szabály, azonban *különösen* és közvetlenül *nem* minden *egyes* jogi norma magatartási szabály. Dogmatikai értelemben vizsgált összefüggésük lényege az, hogy a nem-magatartási szabályt tartalmazó jogtétel, illetőleg jogi norma mindig magatartási szabályhoz kapcsolódik; funkcionálisan e kétféle szabály mindig egymást egészíti ki.

A magatartási (regulatív) és a nem-magatartási (definíciós, deklaratív stb.) jogi szabály között szoros összefüggés áll fönn, de alá- és fölérendeltség nélkül, vagy anélkül, hogy kötelező erejük eltérő lenne. Ezért a jogi szabály morfológiai felosztásának alapkategóriáiként a magatartási szabály *önálló* jogszabálynak, a nem-magatartási szabály pedig ahhoz képest *önállótlan,* kisegítő jogszabálynak[18] nem fogható föl. A dolog lényege *relativitásában* van; a nem-magatartási szabálynak *önmagában* nincs haszna —

[12] Más megközelítésben hasonlóan *Eörsi* Gyula: i. m. 10. old., R. *Ihering:* Der Zweck im Recht. II. köt. 100. old.

[13] A szervezetekre kötelező szabály és az egyén szerepéről vö. *Kulcsár* Kálmán: Egyéni jogkövetés — szervezeti jogkövetés. Jogtudományi Közlöny, 1975. 8. sz.

[14] Vö. *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. Bp. 1961. 51. old., *Petrik* Ferenc: A tudat legalitásáért. Magyar Jog, 1965. 9. sz., *Törő* Károly: A jogszabály előkészítéséről. Magyar Jog, 1974. 8. sz.

[15] Vö. *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. 333—342. old., *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. 184—188. old.

[16] Vö. *Peschka* Vilmos: A jogszabály értéktartalma. Állam- és Jogtudomány, 1976. 4. sz. 581—585. old.

[17] *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Parerga. 18—21. old., Új irányok a magánjogban. 183. old., *Szladits* Károly: Magyar magánjog. Bp. 1941. I. köt. 133. old.

[18] *Szladits* Károly: i. m. 135—136. old., *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Parerga. 10—12. old.

ennyiben önállótlan is —, a magatartási szabálynak pedig önmagában nincs jelentősége, illetőleg jelentése, hisz funkcionálásához még további instrumentumra — a *hozzá tartozó* nem-magatartási szabályra van szükség: ennyiben nem is önálló. A kétfajta szabály funkcionális összefüggése alapján tehát dogmatikailag abszolút önállóságra vagy önállótlanságra semmiképp sem következtethetünk. A magatartási szabály közvetlenül az emberi magatartás irányításának egyfajta eszköze — minthogy *közvetlenül* tételez magatartást —, a nem-magatartási szabály pedig csak az eszköznek az eszköze; de ebben a kapcsolatban nincs meg az önálló—önállótlan elkülönböztetettsége. Ugyanis, ha az „önállótlan" szabály csak egy „önálló" szabállyal érvényesülhet, úgy az „önálló" szabálynak az az érvényesülési módja, hogy *szükségképp* egy „önállótlan" szabállyal *együtt* érvényesül, s így az egész megkülönböztetés tételezése csak a változó *létezés* külső esetlegessége.

A jogi szabály dogmatikai értelme tehát annak *fogalma* és *egzisztenciája dialektikus egységében* áll. A jogi norma *alakjának* tartalma végső meghatározottságában csakis annak legegyszerűbb formájára való visszavezetése. Így — a forma egy általános strukturális összefüggéseként — a hatályos jogszabály jogilag általános érvényű, kötelező erejű, tételezett szabály, amely eltérő tételezési módja és funkciója szerint magatartási és nem-magatartási szabályok egymásra reflektált összességében jelenik meg.

8. Ennek megfelelően a jogi norma dogmatikája, mint a jogszabály formai mozzanatainak elemzése, csak látszólag egyszerűbb feladat, mint a tartalom vizsgálata. A *forma* itt a tartalom látszata és a tartalom tételezése, amelyben forma és tartalom egymásnak ellentmondó, és egymással dialektikus egységet képeznek; a tartalom megragadása a forma közvetítésével, a formán keresztül lehetséges. A tartalom meghatározása: formától megtisztított meghatározása, forma-meghatározás nélkül való tételezés. Az ilyen módon *objektív* alakra hozott tartalom azonban megszüntetve-felemelve *tart magán formát,* mint univerzális forma-meghatározást, mint valami *közvetettet,* mint elért *túlsót.*

A formai mozzanatok meghatározása ugyanolyan általános módszerrel történhet, mint a tartalomé; relatíve elkülönbözött totalitásukban a tartalomként meglevő a forma tendenciája önmagában. Progresszusuk egységében a forma nem kategorikus, a tartalom nem hipotetikus. Vagyis általában a külsődleges jogi forma rendkívül sokféle tartalmat rögzíthet — de csak annyiban föltétlen, mint *valamilyen* forma —, ugyanakkor a normatív tartalom is különböző formákban jelenhet meg; e formák között azonban lennie kell *egynek,* amely a tartalom belső természetének *leginkább megfelel.*

A jogi norma dogmatikája ennek megválasztásához is támpontot nyújthat az *általános* szintjén. Minthogy az általánost elemzi, következtetései is csak általános következtetések lehetnek. Csak olyan összefüggéseket ragad meg, amelyek objektíve eleve általánosként vannak, s azokat eleve általánosként is fejezi ki. Vizsgálatának tárgyköre a következők szerint is kijelölhető: *a)* a jogi norma általános formai jellegzetességei (*morfológiai* összefüggések), *b)* a jogi norma általános formai kapcsolódásai (*strukturális-funkcionális* összefüggések), *c)* jogi *kategóriák, d) kategorikus jellegű jogtételek.*

A jogdogmatika egyes *tételei* — különösen a kategóriák — mint legáltalánosabb fogalmak, üresnek tűnhetnek, a pusztán formális kategóriák sivárságát asszociálhatják, azonban itt inkább meghatározásuk nehézsége okoz problémát. Mint általános tételezések, az *általános és szükségszerű* összefüggéseket tárhatják föl, s megállapításaik akkor tekinthetők eredményesnek, ha azok a közvetlenül nem-általános alapjukra *visszavihetők.* Ehhez képest egyszer s mindenkorra kidolgozott jogi dogmatika nincs. Jogfejlődésünk minőségi változásai nyomán kialakuló dogmatikánk nem rendszerezett, a korábbi — polgári — egyfelől a szocialista jogfejlődéssel alapjait vesztette el, másfelől alapkategóriáiban is felülvizsgálatra szorul. A számunkra való új, rendszerezett jogi dogmatika először nyilvánvalóan csak egy elvileg pontosan körülhatárolható, kezdeti fokon jelenhet meg, amelyhez az alapkérdéseket szükséges tisztázni. Ha erre sor kerül, nem volt fölösleges ennek néhány előkérdését jelezni.

Tamás András

A megváltozott körülmények hatása a szerződés teljesítésére

1. A körülmények megváltozásának következményei

1.1 A szerződés megkötése és teljesítése között igen gyakran következnek be olyan események, amelyek hatással vannak a szerződés teljesítésére. Hatásukat tekintve eredményezhetik:

a) a szolgáltatás lehetetlenülését,

b) a szolgáltatás teljesítésének elnehezülését,

c) a szerződés céljának meghiúsulását.

1.2 Míg a teljesítés utólagos lehetetlenülése esetén a teljesítés vagy átmenetileg vagy végérvényesen meghiúsul, az elnehezülésnél a teljesítésnek nincs elháríthatatlan akadálya, a teljesítés azonban az adós számára hátrányosabb lesz. A kötelem elnehezülésének speciális esete az értékegyensúly megbomlása, ezt nevezhetjük relatív elnehezülésnek is, mivel itt az ellenkötelemhez viszonyítjuk a szolgáltatás elnehezülését.

A szerződés céljának meghiúsulása esetén az adós szolgáltatása nem válik nehezebbé, itt a szerződések szükségletkielégítő funkciója szenved sérelmet.

1.3 A megváltozott körülmények hatásának figyelembevétele ellentétben áll a pacta sunt servanda tételével. A pacta sunt servanda elvének ugyanis az felelne meg, ha a megváltozott körülmények, azok hatásai a kötelezettségek csökkenéséhez, a szerződés megszűnéséhez nem vezetnének. A pacta sunt servanda tétele a polgári jogtudományban a magántulajdon szentségén és az akaratszabadságon nyugszik, a magántulajdont védi azáltal, hogy az akaratszabadság elve alapján elhatározott cselekvésekhez az ezekért történő helytállást fűzi.[1] A pacta sunt servanda merevségéhez képest a megváltozott körülmények hatásának figyelembevétele már egy méltányosabb felfogás körvonalait tükrözi.

2. Általános történeti visszapillantás

2.1 A megváltozott körülmények figyelembevételének problémája nem újkeletű, már a római jog is egyes esetekben elismerte az adós mentesülését, általánossá tétele, illetve elméleti szintre emelkedése azonban csak a középkorban, a glosszátorok munkáiban kezdődhetett meg.[2] Ekkor dolgozták ki az elméletet, amely a „clausula rebus sic stantibus" tanaként vált ismertté, és amelynek lényege az volt, hogy a megváltozott körülmények különböző hatásait egységesen egy klauzulafikció hatálya alá vonta.

2.2 A megváltozott körülmények törvényi szabályozására először a Codex Maximilianeus bavaricus civilis-ben (1756) került sor, majd ezt követte 1794-ben az Allgemeine Preussische Landrecht, amelynek 377. § I. 5. pontja a pacta sunt servanda elvét mondja ki alapszabályként, kivételként azonban lehetőséget ad a felek közös céljának lehetetlenülése (378. § I. 5.), illetve a felek egyike céljának meghiúsulása esetére (380. § I. 5.) a szerződéstől történő elállásra. E kazuisztikus szabályozás azonban meglehetősen korlátozott, a megváltozott körülmények hatását a kötelem elnehezülésére nem terjeszti ki, csupán arra az esetre, ha a szolgáltatás elveszti célját, azaz mindkét vagy az egyik fél számára értelmetlenné válik. A porosz ALR-nek ezt a szabályát azonban a kereskedelmi szerződésekre nem alkalmazták.[3]

2.3 Egészen az első világháborúig a megváltozott körülmények elnehezülő hatásának problémája igazán sohasem került az érdeklődés középpontjába. Sem a gazdasági viszonyok, sem pedig a nemzetközi események hatása nem tette indokolttá ezek átfogó szabályozását. Bár az első világháború után a jogirodalom és a bírói gyakorlat gyakran nyúlt vissza a „boldog béke-időkben" hozott néhány ítéletre, és az ezekhez kapcsolódó irodalmi állásfoglalásokra, ezek az ügyek azonban mindvégig csupán érdekességekkel szolgáló egyedi esetek maradtak.

2.4 A jogi szabályozáshoz a döntő lökést az első világháború és az azt követő válságok adták. Ebben az időszakban ugyanis a gazdasági élet olyannyira megtelt a bizonytalanság elemeivel, hogy a pacta sunt servanda elvének érvényesítése egyre gyakrabban és intenzívebben keltett aggodalmakat, olyannyira, hogy lehetségessé vált feladásának institucionálása.[4]

A szabályozás módszere és eredménye jogrendszerenként eltért, és mind a mai napig eltér egymástól; ez feltételezhetően az adott jogrendszer eltérő történelmi hagyományaiból ered, hiszen például Franciaország és Németország gazdaságát egyaránt, hasonló mértékben sújtotta az első világháború, a megváltozott körülmények hatásának megítélése azonban merőben eltérő.

2.5 A szabályozás jogforrását és eredményét figyelembe véve a következő csoportok állíthatók fel:

a) A bírói gyakorlat elfogadja a megváltozott körülmények kötelem-elnehezülési hatását a szerződésre (NSZK, Svájc),

b) a megváltozott körülmények hatásának figyelembevétele törvényes rendelkezésen alapszik (Olaszország, Görögország, Csehszlovákia, Magyarország),

c) mind a törvény, mind a bírói gyakorlat lehetővé teszi a megváltozott körülmények hatásának figyelembevételét (Anglia),

d) mind a törvény, mind a bírói gyakorlat kizárja a szerződés bírói módosítását vagy felbontását, ha az alapul fekvő körülmények megváltoznak (Franciaország).

3. A megváltozott körülmények hatásának szabályozása a különböző jogrendszerekben

3.1 Német jog

3.1.1 A német jogban a megváltozott körülmények figyelembevételéhez az elméleti alapokat Windscheid „az előfeltételek tana" című műve teremtette meg. A mű egyik célja az volt, hogy a szigorú német jogdogmatikai rendszerbe beillessze a clausula rebus sic stantibus méltányosságon alapuló tanát. A hallgatólagos feltétel fikciója túlságosan határozatlan, ezt tehát szűkíteni kellett, a másik oldalon pedig a fikció magját hozzá kellett igazítani a már kidolgozott fogalmakhoz.

Windscheid elmélete szerint a fél a szerződést azzal az előfeltétellel köti meg, hogy a szándékolt joghatások csak a viszonyok bizonyos állapotában álljanak fenn. A fél azonban nem oly módon teszi a joghatást a viszonyok feltételezett állapotától függővé, hogy ezt szerződéses feltételként kiköti. Ebből következik, hogy az előfeltétel hiánya önmagában még nem teszi hatálytalanná a szerződést. A szerződő fél tulajdonképpeni akaratának azonban nem felel meg az, hogy a szerződés fennmaradjon „anyagi értelemben

[1] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 247. old.

[2] H. *Beckert*(—Merz): Berner Kommentar zum schweizerischen Privatrecht. 1962. 274. old.

[3] *Eörsi* Gyula: u. o. 248. old.

[4] *Eörsi* Gyula: u. o. 249. old.

jogos ok nélkül". Az érintett szerződéses partnernek ezért lehetőséget kell adni arra, hogy az előfeltétel hiánya esetén a másik féltől a szerződés megszüntetését követelhesse.[5]

A gyakorlatban azonban a felek számára a helyzet úgy tűnik, mintha a szerződést a „viszonyok meghatározott állapotának feltételével" kötötték volna meg, és ebből kiindulva Windscheid az előfeltételt „ki nem fejlett feltételnek" nevezi, amely a puszta motívum és az eredeti feltétel között helyezkedik el.

Windscheid előfeltétel elmélete a BGB-be soha sem került be. Az elmélet ellenzői közül például Lehnels kritikájában kifejti, hogy az előfeltételt, mint az egyoldalú motívum és a kölcsönösen megállapodott feltétel közötti intézményt a forgalom védelme miatt nem lehet elfogadni.[6]

3.1.2 A német bírói gyakorlat már az első világháború alatt felismerte, hogy a szerződéshez való hűség elvét szükségszerűen át kell, hogy törjék az első világháború okozta változások, a pacta sunt servanda elve már nem tartható fenn a maga szigorúságában, mivel az életviszonyok egészen más rendezést igényelnek. Abban az időszakban, amikor a bírói gyakorlat először szembekerült a nehézségekkel, a jogirodalom sem nyújthatott neki kellő segítséget, mivel Windscheid előfeltétel-elmélete, valamint Krückmann elmélete a szembenálló érdekek változásából eredő kifogásról[7] még nem vált a gyakorlat számára alkalmazhatóvá. A bírói gyakorlatnak ezért, „akit a törvényhozó cserbenhagyott, saját erőből kellett egy méltányos és megfelelő megoldást találni".[8]

Legegyszerűbb megoldásnak kínálkozott a lehetetlenülés fogalmának kiterjesztése az elnehezülésre, megalkotva a lehetetlenülés új esetköreit (pl. a gazdasági lehetetlenülést, relatív lehetetlenülést). Ennek alapján a kötelem elnehezülését néhány ítéletben, mint lehetetlenülést fogták fel.[9] E gyakorlat azonban nyilvánvalóan csupán „háborús szükségmegoldás" volt, mivel az elnehezülést a lehetetlenüléstől a teljesíthetőség objektív ismérve választja el a német jogban. Az elnehezülés esetén a szolgáltatás teljesíthető, legfeljebb bizonyos körülmények között az adóstól a teljesítés többé nem várható el, míg a lehetetlenülésnél nem-teljesíthetőségről (Nichtleistenkönnen) van szó.[10] Bár elképzelhető, hogy a gazdasági lehetetlenülést mint az utólagos lehetetlenülés egyik esetkörét megkülönböztessük, a gazdasági lehetetlenülés esetén azonban ugyanúgy fenn kell állnia a nem-teljesíthetőség ismérvének, mint például a jogi lehetetlenülésnél.

3.1.3 Az első világháború után a német jogtudományban több próbálkozás történt egy általános elmélet kidolgozására. Heck szerint minden kötelmi viszony magában foglal egy áldozati határt (Opfergrenze), amelyet a Treu und Glauben elve határoz meg. A hitelező, aki ezt a határt meghaladó erőfeszítést követel az adóstól, szerződésszegést valósít meg, amely az adóst elállásra jogosítja.[11] Ez a tétel az alább kifejtendő ügyleti alap tanával összeötvözve bekerült az NSZK bíróságok ítélkezési gyakorlatába. A bírói gyakorlat szerint az áldozati határ túllépése különösen akkor valósul meg, ha a teljesítéssel kapcsolatos igénybevétel az adós társadalmi egzisztenciájának megszűnéséhez vezet. Egyébként azonban mindig az egyedi eseteket kell megvizsgálni.[12] Windscheid előfeltétel elméletének továbbfejlesztésével dolgozta ki Oertmann az ügyleti alap (Geschäftsgrundlage) tanát. Windscheidhoz hasonlóan Oertmann is abból indult ki, hogy a megváltozott körülmények csak akkor mentesíthetik az adóst a teljesítés alól, ha a szerződéskötéskor meglevő elképzelések, elvárások, feltételezések nem realizálódnak,[13] Windscheiddal ellentétben azonban a tisztán egyoldalú feltételezéseket nem tartja relevánsnak.

Oertmann szerint minden jogügylet alapját képezik a résztvevők meghatározott elképzelései, amelyeket az alapul fekvő gazdasági viszonyokról és jogviszonyokról, valamint azok jövőbeni alakulásáról alkottak, és amelyek a jogviszony szempontjából lényegesek. Nem minden elképzelés szolgálhat az ügylet alapjául, csupán a felek közös elképzelései, vagy az olyan egyoldalú elképzelések, amelyeket a másik fél jelentőségében felismert, felismerhetett volna, vagy nem kifogásolt.[14]

A német kötelmi jogi fogalmakba beillesztve az ügyleti alap a feltétel és a motívum között helyezkedik el. Az ügyleti alap nem feltétel, mivel nem a felek akaratának kifejeződése, feltétellé csak akkor válhat, ha a felek a szerződés tartalmába kifejezetten beleveszik. Az ügyleti alapot a motívumtól az különbözteti meg, hogy ez sohasem maradhat csupán az egyik fél egyoldalú elképzelése, feltétlenül szükség van legalább arra, hogy ezt a másik fél felismerhesse, vagy meg legyen a lehetősége annak felismeréséhez.[15] Az ügyleti alap azonban annyiban hasonló a motívumhoz, hogy mindkettő pszichológiai fogalom, a résztvevőknek a szerződéskötésnél meglevő tudati tartalma kerül mindkettőben előtérbe.[16]

3.1.4. Oertmann és az elméletet továbbfejlesztő bírói gyakorlat szerint az ügyleti alap hiánya szerződéses hézagot idéz elő, amelynek kitöltése a bíróság feladata. Ebben az esetben az ügyben eljáró bíró a Treu und Glauben paran-

[5] *Larenz:* Geschäftsgrundlage und Vertragserfüllung. 1963. 33—35. old.
[6] *Zweigert:* Einführung in die Rechtsvergleichung. Tübingen, 1969. 224. old.
[7] *Rabel:* Das Recht des Warenkaufs. Berlin—Tübingen, 1958. I. köt. 152. old.
[8] *Zweigert:* u. o. 225. old.
[9] RGZ 57, 116, 118 f, RGJW 499,
[10] Gauch: System der Beendigung von Dauerverträgen. Zürich 118. old.
[11] *Heck:* Grundriss des Schuldrechts. 1929. 28. §.
[12] *Erman:* u. o. I. k. 393. old.
[13] *Zweigert:* u. o. 228. old.
[14] *Erman:* u. o. I. k. 394. old.
[15] *Erman:* u. o. I. k. 395. old.
[16] *Zweigert:* u. o. 230. old.

csának (BGB 242. §) kiterjesztő értelmezésével tölti ki a szerződéses hézagot. Amennyiben a bíró arra a következtetésre jut, hogy a szerződés fenntartható, úgy azt a megváltozott körülményekhez igazítja, amennyiben az áldozati határt a teljesítés elnehezülése túllépte, úgy a bíróság a szerződést ex nunc hatállyal megszüntetheti.[17]

3.1.5 A német jogirodalomban egyes szerzők az ügyleti alap tanának eredeti formában történő gyakorlati alkalmazását veszélyesnek látják, ezért a fogalmat több irányban igyekeznek szűkíteni. (Pl.: Locker szerint csak az objektíve jelentős elképzelések válhatnak ügyleti alappá,[18] Lehman szerint az egyoldalú elképzelések csak akkor lehetnek relevánsak, ha azt a másik fél a szerződéskötéskor feltételként is elfogadta volna.[19])

3.1.6 Az ügyleti alap tana a BGB-be sohasem került be, a bírói gyakorlat azonban az NSZK-ban mind a mai napig alkalmazza.

Az elméletet bírálva Rabel kifejti, hogy a kötelmek sokrétűsége ellenére az elmélet megelégszik általános elvek konstruálásával, a másik oldalon azonban az elállás eseteit pontosan meg kívánja határozni.[20]

Zweigert szerint az ügyleti alap tana, mint általános elmélet csak annyiban jelent a jogalkotásnak segítséget, amennyiben az alapjában véve irányadó mérlegelések megfogalmazását megkönnyíti.[21]

3.1.7 Az NSZK bírói gyakorlata is némileg korlátozta az ügyleti alap megdőlésének esetköreit. Nem kérhet mentesülést vagy szerződésmódosítást az a fél:

— aki a körülmények megváltozásának veszélyét viseli;
— aki az ügylet alapjának megszűnését maga idézte elő, vétkesen, vagy egyébként nem méltányolható módon;
— aki a körülmények változását előre látta, vagy látnia kellett volna;
— aki késedelemben van (mind objektív, mind pedig szubjektív késedelem esetét beleértve).[22]

3.1.8 A bírói gyakorlat nem mindig következetes annak megítélésében, mikor nem hivatkozhat a kockázatviselő fél a körülmények megváltozása miatt beálló elnehezülésre, illetve célmeghiúsulásra. Az ellentmondásos ítélkezési gyakorlatra példaként hozható fel a Bohrhämmer-ügy.[23]

A tényállás szerint a felperes mint eladó, szállítási szerződést kötött fúrókalapács szállítására. Tudomása volt arról, hogy az árut a vevő az NDK-ba szándékozik tovább eladni. A továbbbeladás lehetősége a berlini blokád miatt megszűnt, ezért az alperes megtagadta az áru átvételét. A bíróság szerint az áru továbbbeladása ügyleti alappá vált, az időközben bekövetkezett változások miatt azonban az ügyleti alap megdőlt, és lévén az áru átvétele ebben az esetben az áldozati határt meghaladó szolgáltatás, a vevő mentesíthető szerződéses kötelezettsége alól. A szerződésnek a Treu und Glauben elvéhez való alkalmazása azonban megköveteli, hogy a vevő a szerződéses ellenérték egynegyedét jóvátételként megfizetni legyen köteles.

3.1.9 A fentieket összefoglalva megállapítható, hogy az ügyleti alap tana nem más, mint egy elméletileg jól kidolgozott fikció, amely a gyakorlatban vajmi keveset hasznosítható. A felek ugyanis a körülmények jövőbeni alakulásáról nagyon gyakran csak halvány elképzelésekkel rendelkeznek, amelyek korántsem minősülnek az ügyleti alap szintjét elérő elképzeléseknek, hanem inkább úgy lehet ezeket tekinteni, hogy a felek számolnak bizonyos lehetőségekkel, amelyek vagy bekövetkeznek, vagy nem. Ezeket egyébként a felek egymással a legritkább esetben közlik. Ha a felek, vagy az egyik fél a változásokat előre látja, abban az esetben az elméletet szűkítő bírói gyakorlat nem alkalmazza az ügyleti alap megszűnésének következményeit, annak ellenére, hogy határozott elképzelése valakinek csak arról lehet, amit előre láthat. Ezek után nagyon kérdésessé válik, hogy vajon mit érthetünk a gyakorlatban a felek jövőbeni elképzelésein. A szerződéskötéskor fennálló körülmények változatlanságába vetett elképzelés a mai gazdasági viszonyok között meglehetősen illuzórikus. A gondos kereskedőknek a szerződéskötésnél minden esetben feltétlenül számítaniuk kell a körülmények változásának lehetőségével.

Az ügyleti alap fikciója azonban annak gyakorlati tarthatatlansága ellenére fontos eszközként szolgált a német jogban a pacta sunt servanda szigorú elvének áttöréséhez a méltányosság javára. Ha összehasonlítjuk az ügyleti alap talaján álló gyakorlatot a svájci joggyakorlattal, ahol a pacta sunt servanda elvét más elméleti levelezéssel törik át, rögtön szembetűnik, hogy a kereskedelmi ügyletek elbírálásánál a két joggyakorlat között jelentős különbség nincs.

3.2 Svájci jog

3.2.1 A svájci jog elméleti képviselői és a joggyakorlat kritikusan áll szemben az ügyleti alap tanával, mivel az zűrzavart és bizonytalanságot okoz, ha a felek elképzelései alapján álló jogintézményt a szerződéssel egyenrangúvá emelik, és azt önállósítják.[24] A megváltozott körülmények figyelembevételéhez vezető úton hasonló elméletek láttak a svájci jogirodalomban is napvilágot, mint a német jogirodalomban, és a svájci jogászok is hasonló eredményekhez jutottak el, mint a német jogászok, elméleti levezetésük azonban gyökeresen eltér egymástól.

3.2.2 A svájci jogban éppúgy, mint a német jogban törvényi szabályozás hiányában a jogirodalom és a bírói gyakorlat alakította ki állás-

[17] *Erman:* u. o. I. k. 397. old.
[18] *Rabel:* u. o. I. köt. 160. old.
[19] *Lehmann:* Allgemeine Teil des BGB. 1933. 342. old.
[20] *Rabel:* u. o. I. köt. 160. old.
[21] *Zweigert:* u. o. 230. old.
[22] *Erman:* u. o. I. köt. 396—397. old.
[23] MDR 1953. 282. old.
[24] H. *Becker*(—Merz): u. o. 265. old.

pontját a pacta sunt servanda elv merevségének áttöréséről.

Éppúgy, mint a német jogirodalomban, itt is fellelhetők olyan álláspontok, amelyek az elnehezülést megpróbálták más, már kidolgozott, és törvényi szabályozással rendelkező jogintézmény hatálya alá vonni valamely meglevő vagy vélt hasonlóság alapján (pl. a lehetetlenülés kiterjesztő értelmezésével, szolgáltatás—ellenszolgáltatás utólagosan bekövetkező aránytalanságának, valamint a tévedés szabályainak analógiájával).

3.2.3 Az általánosan uralkodó nézet elveti mind az önálló jogintézmény megteremtésének gondolatát a pacta sunt servanda elv áttörésének igazolására, mind pedig azt, hogy a meglevő jogintézményeket használják fel erre a célra. Ennek ellenére a svájci joggyakorlat ugyanúgy eljut a szerződéses hézag gondolatához, mint a német jogászok.

Elméleti levezetésükben abból indulnak ki, hogy a szerződéshez való hűség elve (Vertragstreue) megköveteli a szerződések teljesítését még abban az esetben is, ha a megváltozott körülmények a teljesítést megnehezítik, a körülmények változása ugyanis a szerződés kockázatviselési szférájába tartozik.

A kockázatviselő fél meghatározása azonban nem mindig egyszerű. Amennyiben a felek a szerződésben nem rendezik a megváltozott körülmények kockázatviselését, akkor a svájci jog szerint először a szerződésértelmezés útján kell megállapítani a kockázatviselő felet, mivel a felek közötti jogviszonyt elsősorban a szerződésből kell megállapítani, a kockázatviselést elsősorban a szerződésnek kell szabályoznia.

Amennyiben ilyen szabályozás nem történt, szerződéses hézaggal állunk szemben. Ebben az esetben a bírónak az a feladata, hogy a felek akaratát kutassa.[25] Ez azonban nem jelentheti a felek hipotetikus akaratának felkutatását, azaz annak vizsgálatát, hogy a felek hogyan szabályozták volna a megváltozott körülmények kockázatviselését a szerződéskötés idején, ha gondoltak volna a körülmények megváltoztatására, hanem azt kell vizsgálni, hogy hogyan lehet a kockázatot a felek között a szerződés alapján megosztani.[26] Itt a bírónak elsősorban figyelemmel kell lenni:

— a szerződésben található kapcsolópontokra (belső kapcsolópontok),
— a felek által kialakított olyan szabályozási módozatokra, ahol az analógia eszköze alkalmazható,
— az adott szerződéstípus körében kialakult üzleti szokásokra, valamint diszpozitív szabályokra.

3.2.4 A svájci OR diszpozitív szabályai között elszórtan találni szabályozást a megváltozott körülmények hatásának értékelésére. Ezekből az OR 373. cikkelyének (2) bekezdését emelem ki, amely átalánydíjas vállalkozási szerződéseknél a bírónak lehetőséget ad a díj felemelésére, ill. a szerződés megszüntetésére, ha előre nem látható körülmények hatására a mű kivitelezése rendkívüli nehézségekbe ütközik.

3.2.5 A feleknek a megváltozott körülményekért történő kockázatviselése azonban bizonyos kivételes esetekben a svájci joggyakorlat felfogása szerint korrekcióra szorul. A kockázatviselés szabályai ugyanis nem társadalmi méretű katasztrófákra (mint például hirtelen infláció, gazdasági válság, háború) vannak méretezve, a kockázatviselés szerződéses szabályozása során pedig a felek az esetek többségében inkább csak normális méretű nehézségekkel számolnak, ezeknek a nehézségeknek katasztrofális méretűvé válásával azonban nem.[27] Ennek figyelembevételével a svájci joggyakorlat kivételt enged a kockázatviselési szabályok alkalmazása alól abban az esetben, ha például a megbomlott értékegyensúly az adós társadalmi egzisztenciáját érinti.[28] (Pl. a híres Stauweicher ügyben, ahol egy 1827-ben kötött tartós kötelmi szerződést a bíróság a gazdasági viszonyok módosulása miatt 1910-ben megszüntetett.[29]) Ez a megoldás tisztán szubjektív, mivel a méltányosság elvén áll, és a teljesítőképesség szerint differenciál az adósok között.

3.2.6 A megváltozott körülmények hatásának szabályozásánál a német és a svájci jog közös vonása tehát:

— az általános törvényi szabályozás hiánya,
— általános alapelvként a pacta sunt servanda elvének fenntartása,
— bár más következtetések alapján, de mindkettő eljut a szerződéses hézag feltételezéséhez, amit a bírónak a Treu und Glauben elv alapján kell kitöltenie,
— a bíró az adóst különös méltánylást érdemlő esetekben mentesítheti szerződéses kötelezettségének teljesítése alól (a német jogban az Opfergrenze túllépése esetén, a svájci joggyakorlatban pl. az adós társadalmi egzisztenciájának veszélyeztetése, vagy az adós kényszerhelyzetének kihasználása esetén).

3.3 Olasz jog

A Codice Civile 1467. cikkében kifejezett szabályozás található a kötelem elnehezülésére. Ennek alapján a hosszúlejáratú, valamint a tartós szerződéseknél bármely fél kérheti a bíróságtól a szerződés felbontását, ha annak teljesítése rendkívüli, és előre nem látható események hatására túlzottan nehézzé (eccessivamente onerosa) válik.

A főszabály alóli kivételek a következők:

— nem kerülhet sor a szerződés felbontására, ha a bekövetkezett elnehezülés a normális szerződéses kockázat körébe tartozik;
— az ellenfél a szerződés felbontását elkerülheti azzal, hogy a szerződéses feltételek méltányos módosítását felajánlja.

[25] H. *Becker*(—Merz): u. o. 260. old.
[26] *Zweigert:* u. o. 240. old.
[27] H. *Becker*(—Merz): u. o. 285. old.
[28] *Merz:* Revision der Verträge durch den Richter; Zeitschrift für Schweizerisches Recht. 1942/61.
[29] BGE 45 II. 386. old.

3.4 Görög jog

A görög Polgári Törvénykönyv 388. §-a szerint, ha azok a körülmények, amelyekre a felek a szerződéskötésnél jóhiszeműen, és az üzleti szokásoknak megfelelően különösen figyelemmel voltak, később rendkívüli és előre nem látható ok következtében lényegesen megváltoznának, és ennek eredményeképpen az adós kötelezettsége a párhuzamos kötelezettségre tekintettel aránytalanul nehéz lenne, a bíróság az adós kérésére csökkentheti a kötelezettség mértékét, vagy megszüntetheti a szerződést. Hasonlóan az olasz megoldáshoz, a görög Polgári Törvénykönyv is csak az elnehezülést szabályozza. Figyelemre méltó benne a relatív elnehezülés megfogalmazása, azaz az elnehezülésnek az ellenkötelezettséghez történő viszonyítása.

3.5 Csehszlovák jog

A csehszlovák Nemzetközi Kereskedelmi Törvénykönyv 275. §-ában a pacta sunt servanda elve alól abban az esetben enged kivételt, amikor a szerződés megkötése után bekövetkezett lényeges körülmények megváltozásának következményeképpen a szerződésben egyértelműen kifejezett alapvető cél elérése lehetetlenné válik. Nem tekinthető releváns körülménynek a kötelezett vagyoni helyzetének megváltozása, a kötelezett országa gazdasági helyzetének megváltozása, a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok feltételeinek megváltozása.

A csehszlovák szabályozás a megváltozott körülmények hatása érvényesülésének csupán meglehetősen szűk körben ad helyt. A szabályozás egyrészt csupán csak a szerződéses feltételként meghatározott cél meghiusulására vonatkozik, az irreleváns körülmények tág meghatározása azonban még a cél meghiusulása hatásának figyelembevételét is oly mértékben korlátozza, hogy a szabályozás a gyakorlatban aligha kerül alkalmazásra.

3.6 Magyar jog

A megváltozott körülménvek törvényi szabályozása során végül szeretnék a magyar Polgári Törvénykönyv 241. §-ára hivatkozni, amely a bíróságnak az eddig ismertetett szabályozáshoz képest meglehetősen tág teret enged a bírósági szerződésmódosítás lehetőségének abban az esetben, „ha a felek tartós jogviszonyában a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés valamelyik fél lényeges jogos érdekét sérti". A szabályozás azonban a korábban ismertetett megoldások nagy részéhez képest szűk annyiban, hogy a bíróságokat csupán a szerződésmódosításra, és nem a szerződés felbontására hatalmazza fel. A magyar joggyakorlatban a megváltozott körülmények miatt a szerződés bírói módosítására nagyon ritkán kerül sor.

3.7 Anglia

3.7.1 Az angol jogban a megváltozott körülményeknek a szerződés teljesítésére gyakorolt hatása a frustration tanában nyert elméleti megfogalmazást. A frustration tanának kidolgozása hosszú folyamat eredménye volt.

A common law-ban kezdetben a pacta sunt servanda elve olyannyira áttörhetetlen volt, hogy még az adósnak fel nem róható lehetetlenülés esetén sem volt arra lehetőség, hogy az adós kártérítés fizetése nélkül mentesüljön a kötelezettség vállalása alól. Ebben az esetben a common law a legmesszebbmenő engedményként az adósnak főszabályként választási jogot biztosított a reális teljesítés és a kártérítés között.[30]

Ezen a téren nagy fordulópontot jelentett a Taylor v. Caldwell (1863) ügyben hozott döntés. A tényállás szerint egy hangversenytermet négy napra kibéreltek egy szerződésben, a hangversenyterem azonban egy véletlen esemény folytán leégett. A bíróságnak többek között azt kellett eldöntenie, vajon a bérbeadó kötve marad-e a bérleti szerződéshez ebben az esetben. A bíróság a szerződést megszűntnek tekintette, és felállította azt az alapelvet, hogy bármely fél szerződéses ígéretéhez nincs kötve többé abban az esetben, ha a szerződés teljesítését egy meghatározott testi dolog fennállása teszi csupán lehetővé, és ez a testi dolog véletlen esemény következtében megsemmisül. Tekintettel arra, hogy a fél szerződéses ígéretéhez nem marad többé kötve, kártérítés sem követelhető szerződésszegés miatt.[31] Ez a kikötés minden szerződés beleértelmezett feltételét (implied condition), más terminológiával „beleértelmezett taktikáját" képzi, amely a felek kötelmi megegyezése nélkül is a szerződés tartalmává válik.

3.7.2 A fenti ügyben hozott döntés nem elnehezülési, hanem lehetetlenülési tényállásra vonatkozott. A lehetetlenülés fogalmát a bírói gyakorlat nem vonta meg olyan határozottan, mint ahogy ez a kontinentális jogrendszerekben történt, a századforduló idején a híres koronázási ügyekben a bíróság már olyan tényállásokra is alkalmazta a Taylor v. Caldwell ítéletben rögzített alapelvet, amelynél a lehetetlenülésről szó sem lehetett.

A koronázási ügyek alapja VII. Edward koronázási ünnepségének elmaradása volt. A tervezett koronázási ünnepségekre vállalkozó szellemű lakástulajdonosok például lakásaik ablakát adták bérbe a koronázási menet megtekintésére. A koronázási ünnepségek hirtelen elhalasztása miatt a szolgáltatás ugyan nem vált lehetetlenné, a szerződések célja azonban meghiúsult. A Krell v. Henry ügyben[32] a bérbeadó a szerződéses bérleti díj megfizetését követelte, a bíróság azonban a Taylor v. Caldwell ítéletet alkalmazhatónak találta, és a bérlőt mentesítette kötelezettségvállalási ígérete alól. Az ítélet indokolásában a bíróság kifejtette, hogy a Taylor v. Caldwell ítélet azokban az esetekben is alkalmazható, „ahol a szerződés teljesítéséhez szükséges lényeges feltétel megszűnik".

3.7.3. A Taylor v. Caldwell ítéletet a bíróságok különösen az első világháború után egyre többet alkalmazták kiterjesztő értelmezéssel a kötelem elnehezülésére is. Ezen ítéletláncolatok

[30] *Eörsi* Gyula: u. o. 247. old.
[31] *Zweigert:* u. o. 235. old.
[32] *Krell* v. Henry: 1903. 2 KB 740.

hatására alakult ki a jogirodalomban a frustration tana, amely a II. világháború alatt írott jogforrásban is diszpozitív szabályként elismerést nyert (Law Reform Act. 1943).

Bár a jogirodalomban a frustration fogalmából néhány szerző kiveszi a lehetetlenülést,[33] a bíróságok ítéleteikben nem térnek ki erre a megkülönböztetésre. A frustration alkalmazást nyer olyan esetekben is, ahol jogi vagy tényleges lehetetlenülésről van szó, valamint cél meghiúsulása esetén, végül pedig azokban az esetekben, ahol a körülmények változása a teljesítést olyannyira késlelteti, vagy egyébként tartalmában olyannyira megváltoztatja, hogy a teljesítés már egészen más lesz, mint amit a felek a szerződéskötésnél szem előtt tartottak.[34]

3.7.4 A clausula rebus sic stantibus-nak a glosszátorok által kidolgozott elmélete bár némi módosítással, de nagyon hasonló értelemben vert gyökeret az angol jogban. A frustration-t beleértelmezett kikötésnek kell tekinteni, és az uralkodó nézet szerint a bírónak a kikötés tartalmát illetően a felek akaratát kell kutatnia, tehát azt, hogy vajon kötöttek volna-e a felek szerződést, ha igen, milyen tartalommal abban az esetben, ha a szerződés megkötésénél már előre látták volna az alapul fekvő körülmények változását.[35]

3.7.5 A frustration az angol joggyakorlat szerint csak kivételes esetben vezethet a szerződés megszűnéséhez. Csupán késedelem, egyéb nehézségek, vagy a remélt haszon elmaradása még nem jogosítja fel a feleket arra, hogy mentesüljenek a szerződésben vállalt kötelezettségeik alól. A mentesüléshez az is szükséges, hogy a körülmények olyannyira alapvetően megváltozzanak, hogy a felek ilyen körülmények között a szerződést meg sem kötötték volna.[36]

3.7.6 A változatlan körülményeknek hallgatólagos kikötésként történő értelmezése nem érvényesülhet feltétel nélkül minden esetben. A szerződések, törvények, illetve szokások bizonyos események bekövetkezésének veszélyét úgy tekintik, mint az egyik fél, vagy a felek kockázatviselési szférájába tartozókat, és amennyiben ezek az események a körülmények megváltozását idézik elő, a változások következményeit a kockázatviselő félnek kell viselnie. A kockázatviselési szabályok prioritása az angol jogban is érvényesül. Erre példaként hozható fel az 1962-es Tsakiroglau and Cooperation Ltd. v. Noblee Thörl G. m. b. H. ítélet, amelyből azóta leading case lett. A felperes mint eladó, szudáni földimogyoró szállítására kötött szerződést az alperessel CIF Hamburg fuvarparitással. A szállítási határidő megnyíltával egyidejűen 1956. XI. 2-től a Szuezi-csatornát az izraeli—egyiptomi háború miatt lezárták, ezért az árut a Jóreménység fokán át kellett volna Hamburgba szállítani. A többletfuvarköltség az áru értékének körülbelül 10%-át tette volna ki. Az eladó a szerződéstől a körülmények megváltozására hivatkozva elállt. A szerződésre az angol jog volt az irányadó. A szerződésben kikötött választottbíróság az eladót kártérítésre kötelezte, és az ítéletet a Lordok Háza is jóváhagyta. A bíróság abból indult ki, hogy a vevőnek CIF Incoterms fuvarköltség paritás mellett érdektelen, milyen útvonalon szállítja az árut az eladó Hamburgba, feltéve, ha ez a szállítási határidőt vagy az áru minőségét nem érinti. CIF Incoterms fuvarköltségmegosztás tehát nem felelősségi, hanem kockázati szabályozás.[37]

3.8 Francia jog

3.8.1 A francia jogban mind a törvényhozás, mind pedig a bírói gyakorlat kivételes merevséget tanúsít a megváltozott körülmények szerződést befolyásoló, vagy esetleg megszüntető hatásának elismerésében.

A tételes jogi szabályozás a pacta sunt servanda elvén áll, csak az adósnak fel nem róható lehetetlenülés esetén van arra lehetőség, hogy az adós kártérítés nélkül mentesüljön a teljesítéstől.[38]

A kötelem elnehezülésének hatását jogszabály csupán két ízben, az első és a második világháború után kivételes alkalommal tette lehetővé. (1918. I. 21-i Failliot törvény, és az 1949. évi IV. 22-i törvény.)

3.8.2 A francia polgári bíróságok gyakorlata, különösen ami a kasszációs bíróság gyakorlatát illeti, a Code Civil rendelkezésein soha nem lépett túl.

Az első világháborúig születtek ugyan elszórtan első fokon olyan döntések, amelyek a force majeure fogalmát kiterjesztően értelmezve, az előre nem látható változások bekövetkezése esetén az adóst mentesítették a teljesítés alól, amikor azonban a per a kasszációs bírósághoz került, az ítéletet kivétel nélkül a pacta sunt servanda elvére hivatkozva hatályon kívül helyezték.[39]

3.8.3 A joggyakorlat szigorának csökkentése érdekében a jogirodalom különböző próbálkozásokat tett, amelyek az előrelátás hiánya (imprévision) címszó alatt kerültek összefoglalásra.

Kísérletek történtek abban az irányban, hogy a force majeure fogalmát a puszta nehézségekre is kiterjesszék, amelyek a teljesítést akadályozzák. Utalások történtek arra is, hogy a szerződést a Code Civil 1134. § (3) bekezdése szerint jóhiszeműen kell teljesíteni, és ebből vezették le a szerződés feltételeinek módosulását a körülmények megváltozása esetén.[40]

3.8.4 Franciaországban egyedül a Conseil d'État gyakorlatában honosodott meg az imprévision tana közmunkákra, a közüzemi szolgáltatásokra kötött vállalkozási szerződésekkel kap-

[33] *Montgomery:* Stevens' elements of mercentile law. 113. old.

[34] *Zweigert:* u. o. 237. old.

[35] Bank Linc Ltd. v. Arthur Capel and Co. (1919 A. C. 455)

[36] David Contractors Ltd. v. Fareham Urban District Council. 1956.

[37] Tsakiroglou and Co Ltd. v. Noblee Thörl G. m. b. H. 1962. A.C. 93.

[38] Code Civil 1148 cikk.

[39] *Zweigert:* u. o. 232. old. hivatkozva Orleans 1854 5. 24.i Aix 1873, 12. 31-i ítéletekre.

[40] *Zweigert:* u. o. 232. old.

csolatban. A túlzottan magas áremelkedések esetén (pl. az első világháború alatt, amikor a szén ára ötszörösére emelkedett) abból kiindulva, hogy a szerződés alapja megdőlt, de a másik oldalon a szerződés fenntartásához általános érdek fűződik, a Conseil d'État gyakorlatában az áremelkedésért a felek közös kockázatát mondta ki oly módon, hogy elismerte, hogy ebben az esetben az eladó kiegyenlítési igénnyel léphet fel.[41]

3.9 Összefoglalás

3.9.1 A fenti összehasonlító jogi elemzésben vázolt jogi megoldásokban több helyen történik utalás a kockázatviselés és a megváltozott körülmények hatásának szoros kapcsolatára.

— A német joggyakorlat az ügyleti alap tanát nem látja alkalmazhatónak ott, ahol ez a kockázatviselés szabályaival ellentétes eredményre vezetne.
— A Codice Civile szintén kivételként említi meg az elnehezülés szerződésfelbontó hatása alól a normális kockázat körébe eső változásokat.
— A tengeri jogból oly sokat átvevő angol bírósági gyakorlat nem látta a frustration-t fennforogni abban az esetben, amikor a kockázatviselés szerződéses szabályozása és az ezt kiegészítő kereskedelmi szokások kockázati tényezőnek tekintik az adott esetben a körülmények megváltozásának fuvardíj emelkedését eredményező hatását.
— A svájci joggyakorlat elnehezülési elmélet konstruálása nélkül, a kockázatvállalási szabályokat tartja irányadónak, ez alól csak kivételes esetekben enged eltérést.

3.9.2 Annak érdekében, hogy a megváltozott körülmények hatása és a kockázatviselés közötti összefüggést mélyebben megvizsgálhassuk, feltétlenül szükséges a kereskedelmi szerződések körében a kockázatviselés kérdéseivel közelebbről is foglalkozni.

A kereskedelmi ügyletek kockázata abból ered, hogy minden kereskedelmi ügyletben vannak bizonytalansági elemek. Egy szállítási ügyletben például az eladónak különösen a jelenlegi gazdasági viszonyok között számolnia kell a szerződéskötés és a teljesítés között az áremelkedések kockázatával, a vevőnek pedig viselnie kell a különböző hatósági engedélyek beszerzésének, valamint az árufelhasználás jövedelmezőségének kockázatát.

A szerződéses kockázatot, amely minden ügylet alapját képezi, el kell választani a kötelmi jogi felelősségtől. A felelősség ugyanis szemben a kockázattal, nem feltétlen, „a felelősségi viszony tulajdonképpen a kockázati viszonyok bizonyos korrekciója",[42] mivel csak jogellenes és felróható magatartás esetére helyez joghátrányt kilátásba.

A felek a kockázati források egy részét a szerződés megkötéséről történő döntésüknél már előre láthatják (pl. árak normális ütemű változását), más részükkel azonban mind objektív, mind pedig szubjektív okok miatt nem számolhatnak pontosan. Objektív jellegű bizonytalanságot jelent az, hogy a gazdasági törvények sokszor véletlenszerű, zavaró mozzanatokkal együtt érvényesülnek, valamint az, hogy a gazdasági viszonyokra ható természeti eseményekben nagyon gyakran véletlenek jelentkeznek. Szubjektív jellegű bizonytalansági elemek abból adódhatnak, hogy az objektív körülményeket, illetve azok szükségszerű változását a felek nem ismerik fel, vagy nem vonják le belőlük a helyes következtetéseket.[43]

A kockázat növekedése és az időmúlás egyenes arányban állnak egymással, mivel hosszabb időtartamot tekintve a szerződésekben a bizonytalansági elem egyre nagyobb, az előreláthatóság foka pedig egyre kisebb. A jogviszonyok stabilitása és a gazdasági viszonyok változása közötti ellentmondásból keletkezik a kockázat egyik formája, a jogviszonyok folyamatosságának kockázata.[44] Ez minden hosszúlejáratú szerződés szükségszerű kockázati formája.

3.9.3 A jogviszonyok folyamatosságának kockázata különböző kockázati elemekből tevődik össze (pl. értékarány kockázata, erkölcsi avulás kockázata, továbbeladás kockázata stb.). Az egyes kockázati elemekért történő kockázatviselést a szerződés, jogszabályok, valamint a szokások állapítják meg, oly módon, hogy a szerződés feltétlen teljesítése mindenképpen biztosított legyen. Amennyiben a körülmények változásának hatására módosulnak a szerződés teljesítésének feltételei, e változások következményei a kockázatviselő felet terhelik. Kivételesen, ha a szerződés vagy jogszabály lehetőséget ad szerződésmódosításra, vagy megszüntetésre a megváltozott körülmények hatására, a fenti kockázatviselési szabályok helyébe azokat korrigáló más kockázatviselési szabályok lépnek. A megváltozott körülmények hatásának figyelembevételét lehetővé tevő jogi megoldások tehát a főszabályként érvényesülő kockázatviselési szabályokat módosító szabályok. (Pl. az olasz jogban a normális kockázatba nem tartozó elnehezülés esetén, a svájci jogban az olyan elnehezülés során, amely az adós társadalmi egzisztenciájának megszűnéséhez vezethet.)

3.9.4 Tekintettel arra, hogy a kockázatviselési szabályok egy része jogi szabályozás alatt nem áll és ezek forrását a szokások alkotják, a kockázatviselés függ a szerződés alanyaitól is.

A kereskedelmi szerződésekben a szerződéshez való hűség elve, és ezzel összefüggésben a kockázatviselési szabályok ereje sokkal inkább érvényesül, mint a magánszemélyek között kö-

[41] *David:* Frustration of the contract in French law; Comp. leg. 1946.
[42] *Bauer:* A polgári jogi kockázat a gazdálkodó szervezetek szerződéses kapcsolataiban. Vázlat 9. old.
[43] *Bauer:* u. o. 6. old.
[44] *Bauer:* u. o. 14. old.

tött szerződésekben. Így az üzleti kockázatviselési szabályok helyébe gondos kereskedők között aligha léphetnek a felek, vagy az egyik fél ki nem mondott feltételezései, vagy a változatlan körülményekbe való megegyezés fikciója. (A Bohrhämmer ügyet például, ahol a bíróság a kockázatviselés szabályain átlépve az ügyleti alap tanának alkalmazásával hozott egy kereskedelmi ügyben döntést, élénk kritika követte mind az NSZK, mind a külföldi jogirodalomban.)

Míg a Geschäftsgrundlage, vagy a frustration elmélete magánszemélyek közötti nem kereskedelmi ügyletekben megfelelő eszköznek bizonyult a pacta sunt servanda elvében megfogalmazott merev parancs áttöréséhez, addig a kereskedelmi ügyleteknél ezek az elvek már nem alkalmazhatók. *A kereskedelmi ügyletekben ugyanis, amíg a megváltozott körülmények hatása a szokásos üzleti kockázat keretei között mozog, a feleknek kötve kell maradniuk a szerződés teljesítéséhez.*

4. Klauzulák a kötelem elnehezülésére

4.1 A megváltozott körülményeknek a szerződés teljesítésére gyakorolt hatását a felek a szerződésben az elnehezülési klauzulákban szabályozzák. Az elnehezülési klauzulák kikötése és a megváltozott körülmények hatásának törvényben, illetve a bírósági gyakorlat útján történő szabályozása között összefüggés fedezhető fel. Ha a szerződés mögöttes joga a kötelem elnehezüléséhez joghatást nem fűz, az elnehezülési klauzulákat szélesebb körben alkalmazzák. Ellenkező esetben az elnehezülési klauzulákat a felek általában akkor veszik bele a szerződésbe, ha a jogi szabályozástól el akarnak térni, akár úgy, hogy a jogi szabályozással szemben nagyobb teret engednek az elnehezülés figyelembevételének, akár úgy, hogy ezt korlátozzák. Nagyon gyakori eset az is, hogy a felek, annak érdekében, hogy a bírósági utat elkerüljék, a szerződés újratárgyalásának és módosításának módszerét szerződéses szabályozás tárgyává teszik.

4.2 Az elnehezülési klauzula a felek választása szerint adhat

— általános szabályozást minden elnehezülési tényállásra,
— meghatározott korlátozások mellett általános szabályozást,
— specifikus szabályozást.

4.2.1 Az általános megfogalmazások éppen úgy veszélyesek, mint a túlzott kazuisztikus szabályozás. Az olyan általános szabályozás, mint például: „ha az alapul fekvő körülmények megváltoznak és ez lényegesen befolyásolja a felek közötti kapcsolatot, . . .”[45] az egyedi esetekre történő konkretizálás során vitássá tehető.

4.2.2 Az általános megfogalmazásokat tanácsos különböző ismérvekkel korlátozni. Ilyen korlátozások lehetnek:

— az előre nem láthatóság kikötése,
— az események megváltozása a rá hivatkozó fél érdekkörén kívüli okból következett be,
— az események jellegének szűkítése például: politikai, gazdasági, pénzügyi jellegű események.

4.2.3 Gyakran előfordul, hogy a felek az általános szabályozás, illetve annak szűkítése helyett konkrétan meghatározzák azokat a körülményeket, amelyek megváltozását relevánsnak tartják. Az egyes relevánsnak tartott körülményeket felsorolni itt lehetetlen lenne, szeretném azonban ezek közül a jogszabályok megváltozásának problémáját kiemelni, amely a hosszúlejáratú szerződésekben nagyon gyakran szabályozásra kerül.

4.2.3.1 Különösen nagyberendezések szállítására és létesítmények kivitelezésére kötött szerződésekben a felek meghatározott egészségvédelmi, tűz-, baleset-, és vagyonvédelmi jogszabályok betartásában állapodnak meg. Amennyiben a felek másképp nem rendelkeznek, ezen jogszabályok megváltozása a vevői, illetve megrendelői kockázatviselés szférájába tartozik. Ezekben a szerződésekben azonban, tekintettel a felek szolgáltatásainak fogaskerékszerű összekapcsolódására, a technikai normák változásának hatása — annak ellenére, hogy ez a megrendelői kockázatba tartozik — kihathat a másik szerződő félre is, mivel például ha a hatósági üzembehelyezési engedélyt a megváltozott normák be nem tartása miatt nem adják meg, a vállalkozó az üzemet nem tudja átadni. Ezért mindkét fél számára fontos annak szerződéses kikötése, hogy a technikai normák azok megváltozása esetén is betartásra kell, hogy kerüljenek. Mindkét fél érdekének ebben az esetben egy olyan megoldás felelne meg leginkább, hogy a vállalkozó kötelezettsége fennálljon a jogszabályok módosításából adódó változások betartására, az igazolt és indokolt többletköltségeket azonban a megrendelőnek meg kell téríteni.

4.3 Amennyiben a klauzula hipotézise megvalósul, a klauzulában előirányzott jogkövetkezmények alkalmazásra kerülnek. Ezek közül a leggyakoribb a szerződésnek a módosult körülményekhez történő adaptálása, a szerződés megszűnését a klauzulák nagyon ritkán irányozzák elő.

4.3.1 Sok klauzulában a felek nem elégszenek meg csupán azzal, hogy a szerződés módosításának lehetőségét előirányozzák (hiszen erre bármikor lehetőségük van), hanem szabályozzák a szerződésmódosítás esetén irányadó eljárást is. Ennek konkrét formái: azonnali tájékoztatási kötelezettség a felmerült nehézségekről, a szerződésmódosítási tárgyalásokon történő részvétel kötelezettsége, tárgyalási alapelvek rögzítése stb.

A tárgyalási kötelezettség a problémák megoldására még biztosítékot nem jelent, mivel ez nem eredménykötelem, tehát a tárgyalási kész-

[45] International trade law and practice 1976. márc. 61. old.

ség és a részvétel már elegendő a megegyezéstől vonakodó fél részéről, hogy kötelezettségének eleget tegyen. Ezeket egyébként belső rendezési szabályoknak is nevezik, amelyeknek az a rendeltetése, hogy szűrőként hassanak harmadik személyeknek a vitába történő bekapcsolása, valamint a szerződés esetleges felbontása előtt.[46]

4.3.2 Ha a tárgyalások után a véleményeltérés továbbra is fennmarad, a következő megoldások lehetségesek:

a) a szerződés felbontása, vagy a szerződéstől való elállás,

b) a szerződés felfüggesztése,

c) elbírálás harmadik személyek által,

d) bírósági vagy választottbírósági eljárás megindítása.[47]

4.3.3 Felmondás, elállás. Az elnehezülési klauzulákban az elállási vagy a felmondási jog megilletheti mindkét felet, nagyon kivételes esetekben egyoldalú hatalmasságként csupán az egyik felet. Az egyoldalú hatalmasság biztosítása az elnehezülési klauzula lényegével csak akkor van összhangban, ha a hipotézisben meghatározott tényállás is csak az elállásra, vagy felmondásra egyoldalúan jogosult fél oldalán következhet be.

4.3.4 Felfüggesztés. A szerződés felfüggesztésének lehetősége az elnehezülési klauzulákban mint az elállást megelőző fázis szerepel; amíg a felek a szerződésmódosításban nem tudnak megállapodni, függő jogi helyzet alakul ki, majd meghatározott idő eltelte után bármely fél jogosult a szerződés felbontására. Ez a megoldás jobban ösztönzi a feleket a szerződésmódosításban történő megállapodásra, mint a puszta tárgyalási kötelezettség előirányzása, feltéve természetesen, ha mindkét fél érdekében áll a szerződés további fenntartása.

4.3.5 Elbírálás harmadik személyek által.

4.3.5.1 Amennyiben a felek az elnehezülési klauzulában azt irányozzák elő, hogy véleménykülönbség esetén az ügyet harmadik személyekhez terjesztik, szükséges azt is szabályozni, hogy a döntést magukra nézve kötelezőnek fogadják-e el, vagy sem.

Nem egységes a jogi felfogás annak megítélésében, hogy vajon kötelező hatályú döntések esetén a vitát eldöntő harmadik személyek eljárásjogi, vagy anyagi jogi funkciót töltenek be.

— A francia jogban az elhatárolási szabályok hiányában nem határozható meg, hogy mikor jár el a harmadik személy választottbírói funkcióban (tehát mikor van bírói hatalommal felruházva), és mikor tevékenykedik anyagi jogi funkcióban. A döntést hozó harmadik személy anyagi jogi jellegű tevékenységét húzza alá az a körülmény, hogy döntése a szerződés szerves részévé válik, annak megsértése esetén a másik fél a szerződésszegésből származó igényt érvényesítheti a szerződésszegő féllel szemben.[48]

— Az NSZK jogirodalom ezt a funkciót anyagi jogi jellegűnek tekinti és a BGB 317. §-át (szolgáltatás meghatározása harmadik személy által) tartja irányadónak erre a tevékenységre.

— Az olasz jogban is fennáll az elhatárolás problémája, de itt a helyzet annyival egyszerűbb a francia joghoz képest, hogy létezik egy kötelmi jogi választottbírósági eljárás (arbitrato improprio vagy irrituale), ahol a harmadik személy a felek megbízása alapján a felekre kötelező kompromisszumot hoz létre.

4.3.5.2 A vitáknak harmadik személyek által történő eldöntése az úgynevezett gazdasági választottbíróság által is megtörténhet. Bernini szerint „a gazdasági választottbíró megbízás alapján a felekre kötelező döntést hoz, igénybevétele akkor indokolt, ha az ügyben a tárgyi jog szabályozást nem nyújt".[49]

Véleményem szerint a fenti meghatározásban szereplő elválasztó ismérv, mely szerint a kereskedelmi választottbíróságnak fő feladata a jogilag el nem dönthető kérdésekben való döntéshozatal nem szolgálhat arra, hogy az úgynevezett kereskedelmi választottbíróságokat a harmadik személyek által történő döntéshozatal önálló nevesített formájaként lehessen tekinteni.

Helytelen egyébként ilyen élesen elválasztani a jogilag eldönthető ügyeket az úgynevezett gazdasági ügyektől. Amennyiben a tárgyi jog egy ügyben nem nyújt megoldást, mind az ún. gazdasági választottbíró, mind pedig a hagyományos értelemben vett választottbíró a kereskedelmi szokások alapján fogja döntését meghozni. Ezt irányozza elő például az UNCITRAL Választottbírósági Eljárás 33. cikke, valamint a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara Békéltetési és Választottbírósági Szabályzatának 13. cikke is az úgynevezett hagyományos választottbíróságoknál.

Lényeges közös ismérvként megállapítható, hogy az úgynevezett gazdasági választottbíróság döntése, éppúgy mint a kötelmi jogi választottbíróság, valamint harmadik személyek egyéb jogalakító döntései nem végrehajthatók. Azok megszegése csupán mint szerződésszegés szankcionálható.

4.3.6 Választottbíróság. Előfordulnak olyan elnehezülési klauzulák is, ahol a felek a szerződésmódosítási tárgyalások sikertelen kimenetele esetére a választottbírósági eljárás megindítását irányozzák elő. Ennek a rendelkezésnek csak abban az esetben nincs túlszabályozó jellege, ha a

[46] *Nicklisch:* Instrumente der int. Handelsgerichtsbarkeit zur Konfliktregelung bei Langzeitverträgen. Recht d. int. Wirtschaft, 1978. okt. 635. old.

[47] International trade law and practice u. o. 74—80. old.

[48] *Nicklisch:* u. o. 637. old.

[49] *Bernini:* Techniques for resolving problems in forming and performing long-term contracts. International trade law and practice. 1976. 489. old.

tárgyalások folytatására a felek meghatározott időtartamot is előirányoznak.

4.4 *Összefoglalás*

A kötelem elnehezülésének szerződéses szabályozása a jelenlegi gazdasági viszonyok között, különös tekintettel az olajválságra és más gazdasági nehézségekre, egyre elterjedtebb lett, mivel a gazdasági viszonyokkal együttjáró bizonytalansági tényezők olyannyira fokozódtak, hogy az egyoldalú kockázatviselés már túlságosan terhes bármelyik fél számára.

A körülmények megváltozásának szerződéses klauzulája megváltoztatja a szerződésről alkotott hagyományos koncepciót. A szerződés két szakaszának hagyományos megkülönböztetése — a szerződéskötés és a teljesítés — már nem különül el élesen, a szerződést annak korábbi statikus jellege helyett dinamikusnak lehet tekinteni, amelyen a felek közös érdekeinek fejlődése tükröződik.

Katona Géza

Széchenyi István államtudományi gondolkodásáról

(A Hitel 150 éves megjelenése alkalmából)

„Csak az a' valóságos bölcs Hazafi, ki lehetőt kíván 's jól tudván, hogy az ember gyenge léte miatt se felette boldog, se határtalanul boldogtalan nem lehet, a' középúton jár."

(Széchenyi István: Hitel[1])

Széchenyi István felidézésére az szolgáltat alkalmat, hogy Hitel című művét facsimile formában kiadta a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, az eredeti kiadás 150. évfordulóján. Ez a hasonmás kötet is szép példája a mai magyar könyvkiadás azon dicséretes szándékának, amely a hazai irodalmi és történeti alkotások eredeti, betűhív formában való közzétételével szeretné közelebb hozni a többszázéve élt emberek alkotásait a mai olvasóhoz. Különösen hasznos cselekedet ez Széchenyi esetében, mivel ő egyike volt Kölcsey, Wesselényi, Deák és Eötvös mellett azoknak a reformkori szellemi nagyságoknak, akiknek írásai máig érvényes mondanivalót tartogatnak számunkra. Ám mindjárt az elején felvetődő kérdés, hogy mégis miben áll Széchenyi mondanivalójának aktualitása. Széchenyi az akkor Habsburg alávetettségben sínylődő Magyarország helyett egy gazdaságilag fejlett, erős, s független államot szeretett volna létrehozni. Politikai józanságát tanúsítja, hogy felismerte, az akkori körülmények között először a gazdasági megerősödés elérése a fontosabb, az elsődleges feladat, s csak azután lehet függetlenedési törekvésekre gondolni. Nagyon lényeges az, hogyan képzelte Széchenyi a gazdasági fejlődés kibontakoztatását. Ennek alapja az érdekeltség — mint ösztönző erő — felismerése, s az érdekeltségnek a gazdasági mozgások, pénzügyi műveletek középpontjába állítása. Hogy Magyarországon pezsgő gazdasági élet legyen először beruházások, s így értelemszerűen tőke kell. Ezt csak kölcsön formájában szerezhetjük meg, viszont a kölcsönadó bankár — leginkább külföldi — csak akkor ad kölcsön, ha megfelelően érdekelt a kölcsön ügyletben és biztosítékai vannak a kölcsön visszafizetésére. Ennek legnagyobb akadálya a nemesi birtok elidegeníthetetlensége, s ezt kell elsősorban megszüntetni. E mellett a másik legfontosabb feladat a nemesi adómentesség eltörlése, a központi pénzügyi lehetőségek megsokszorozása.

Széchenyi szerint a korabeli magyar társadalom elmaradottságáért elsősorban a nemesség felelős, amely a múlt „Mohács" siratásával, egymás végnélküli hibáztatásával, s idejétmúlt jogosítványai, az „ősi alkotmány" makacs védelmezésével a lehetséges fejlődést is inkább visszaszorította sem hogy elősegítette volna. A nemesség társadalmi felelősségének ilyen éles felvetésére addig a reformáció prédikációs irodalma óta nem volt példa Magyarországon. Ez a társadalmi közösség iránti felelősség, a széles körű önvizsgálat, valamint gazdasági téren az érdekeltségi rendszer előtérbe állítása az, ami Széchenyi Hitel-jének olvasását a ma embere számára is hasznossá teszi.

Gazdasági fejlődés

Érdemes közelebbről is szemügyre venni Széchenyi közgazdasági elképzeléseit. A gazdaság két nagy területét, a mezőgazdaságot és a kereskedelmet állítja vizsgálódásai középpontjába. Leszögezi, hogy a *mezőgazdaság* felvirágoztatásánál nem szólamokra van szükség, hanem száraz számolásra: „melly a nyereséget bizonyolja". Általános érvénnyel szögezi le a nagy tanulságot, hogy „... gazdálkodásban, kereskedésben csak *haszon*, vagy *nyereség reménye* mozdít." (76—77. o.) Széchenyi kimutatja, hogy miért áll a hazai mezőgazdaság és kereskedelem alacsony szinten. A *„mezei gazdálkodás"* nem fejlődhet szerinte hitel híján, s a feudális gaz-

[1] *Széchenyi* István: Hitel. Hasonmás kiadás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1979. XV. old. A továbbiakban a Hitelből vett idézetek mögött zárójelben arab számmal csak az oldalakat jelezzük.

dálkodás kötöttségei — „legelők, fáizás 's birtokok osztatlansága, a' czéhek, limitatio, robot 's dézma létele" — miatt. (83. o.) Mindezek a kötöttségek, de különösen a robot és a dézsma okozzák, hogy a hazai mezőgazdaság „jobbára henyélve 's időpazarolva vitetik". (100. o.) Ez a lassú gazdálkodás még mindig jobb, mondja a felvilágosult Széchenyi, „mintsem hogy a 'parasztság, melly a'haza legszámosb 's így legfőbb tekintetre méltó része, véres verítéke által eszközöltessék az itt amott szebbnek látszó művelés". (100. o.) Ha a magyar paraszt sokszor felhánytorgatott restségének igaz okát kutatjuk, akkor amögött a parasztság gazdasági érdektelenségét fedezhetjük fel. Egyértelmű, Széchenyi szerint, a kivezető út is ebből az állapotból. Amennyiben megteremtjük a parasztság érdekeltségét a mezőgazdaságban, úgy rövidesen gazdasági gyarapodást érünk el: „Fáradjon a'szántövető ember még jobban, mint most fárad, de nyugta 'jutalma is szebb legyen." (101. o.)

Kereskedelmünk elmaradottságának okait a korabeli közvélemény a következőkben látta: rossz az ország geográfiai fekvése, nincs pénzünk, más nemzetekkel nem tudjuk állni a konkurrenciát, s magasak a vámok. Mindezekről Széchenyi rendre kimutatja, hogy felszínes, nem valódi okok, s helyettük okszerűbb gazdálkodást, s racionálisabb kereskedelmet ajánl. Szerinte elsősorban a közlekedési viszonyainkon kellene javítani. A példáiban emlegetett nyugati országok gazdagsága többek között abból származik, hogy termelvényeiket nem nyersanyag, hanem félkész és feldolgozott áruk formájában s tömegesen viszik a piacra, miáltal kedvezőbb árviszonyok kialakítását remélhetik. Szembeszáll több téves eszmével, s így többek között a régi merkantilista gazdaságpolitika maradványával, amely a felhalmozott nemesfém mennyiségben keresi az ország gazdagságát. A modern szisztema, a bankjegy, a papírpénz híve. Diadalmaskodni kell azon balvéleményen — mondja Széchenyi —: „hogy Selmecz és Körmöcz alatt fekszik a'nemzet kincse". (114. o.) Végső konklúziója: *„gondolkodva gazdálkodni"*.

A *kereskedelem irányítása* kapcsán nagyon lényeges elvet szögez le, amely szerint a kereskedést nem lehet előmozdítani parancs által. E téren: „az igen sok beavatkozás rendszerint több kárt okoz, mint a'semmi beleavatkozás." Máig érvényes tételt fogalmaz meg akkor, amikor azt mondja, hogy a kereskedelem fejlesztésében a legjobb módszer ha az: „... nyereséget ád vagy legalább ígér." (130. o.)

A fent felsorolt gazdasági elvek, mint az okszerű gazdálkodás, nyereségre törekvés, gazdasági érdekeltség a ma embere számára mindennapos, közhasználatú kifejezések. Ám nem voltak ezek közhasználatúak a múlt század elején. Mégis hogy lehet az, hogy Széchenyi István ilyen természetesen használja ezeket az elveket és *közgazdasági kifejezéseket*. Ehhez segítséget maga Széchenyi ad, mivel több oldalon is hivatkozik angliai útjára, az ott szerzett tapasztalatokra, s a kor legmodernebb angol közgazdászaira: Youngra, Smithre, Ricardóra, Sayre, Malthusra, Sismondira.[2] E nevek nagy része számunkra is ismerős, hiszen a marxizmus klaszszikusai is őket tanulmányozták, s tanításaik nagy részét beépítették elméletükbe. Ha alaposan utána járnánk, kiderülne, hogy egy sereg megállapítás egybeesik Széchenyinél és a marxizmus klasszikusainál, hiszen ők is ugyanabból a forrásból merítettek. Érdekes egyezés, hogy Széchenyire is akárcsak Engelsre hosszabb angliai utazása tett olyan komoly hatást, hogy elkezdjen aktívan foglalkozni gazdaságpolitikával, s ne csak a közéletben, de irodalmi téren, könyvformájában is megfogalmazza elképzeléseit. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a korszak legfejlettebb államának tanulmányozása milyen erős nyomokat hagyott két ilyen nagy gondolkodóban. Széchenyi angliai útja után írja Hitel c. munkáját, míg Engels A munkásosztály helyzete Angliában c. tanulmányát. A legfejlettebb kapitalizmus látványa mindkettőben a társadalmi önvizsgálat gondolatát indította meg.

Viszont teljesen különböző az az indíttatás, s ennek folytán az a mód, ahogy a két gondolkodó a problémákat nézi. Széchenyi egy elmaradott, feudális államból megy az 1810—20-as évek Angliájába, s a felfelé ívelő szabadversenyes kapitalizmus a példa számára a magyar társadalom átalakításában. Tehát Széchenyi a korabeli Angliában a követendő mintát, s nem a hibákat látja. Ezzel szemben Engels a már fejlett gyáriparral rendelkező német, Rajna völgyből utazik a húsz évvel későbbi (1842) Angliába, s annak is egyik legnagyobb ipari központjába, Manchesterbe. Ebben az Angliában az árnyoldalak már inkább kézzelfoghatók. Így az ipari munkásság helyzetének visszásságait korábban is érzékelő Engels óhatatlanul a kapitalizmus hibáit kezdi vizsgálni, s azokon okulva tervezgeti a kapitalizmus utáni társadalom felépítését.

A különböző indíttatásnak megfelelően, különböző a két egyéniség reagálása is az angol kapitalizmusra. Engels a kialakuló munkásmozgalomba kapcsolódik be, Széchenyi pedig hazaérve az Akadémia megalapítására áldozza vagyona egy részét, s a magyar lótenyésztést fejlesztendő lóversenyzés rendszeresítéséért fáradozik.

Nagyon fontosak azok a megállapítások, amelyeknek megfogalmazására jut Széchenyi az angol közgazdászok tanulmányozása során. Széchenyi elsődlegesnek Magyarország gazdasági megerősödését tartja, anélkül nincs értelme társadalom átalakítással, s más politikai kérdésekkel foglalkozni. Egyértelműen kimondja ezt a nemzeti bankkal kapcsolatos fejtegetései kapcsán: „Nemzeti-Bank által százszor több jót ten-

[2] Hogy Széchenyi milyen külföldi közgazdasági tárgyú munkákat tanulmányozhatott, ezeket részletesebben vizsgálta legutóbb Széchenyi magánkönyvtárának jegyzéke alapján *Horváth* Róbert: Széchenyi „Hitel"-ének másfél évszázados jubilumára. Statisztikai Szemle, 1980. 58. évf. 8—9. szám. 890—894. old.

nénk, mint kórházak 's egyéb illyetén gondviselő intézetek felállítása által . . ." (146. o.)

Széchenyi érdeme, hogy az angol közgazdászok nyomán kezdi meghonosítani a modern közgazdaságtan kifejezéseit. Hitel című könyve úttörő ebben a tekintetben, hiszen itt emlegetik először magyar nyelven a nyereséget, az érdekeltséget, de itt fordul elő valószínűleg elsőként magyar írásműben a munkamegosztás is „munka—felosztás" formájában. (181. o.)

Nem kerüli el Széchenyi figyelmét az a tény sem, hogy a kívánatos gazdasági fejlődés végül is szükségszerűen a *társadalom megváltozásával* jár majd. Az általa elérendő célként megrajzolt társadalom még csak halvány vonalakkal jelzett e kezdeti munkájában, s ez a rajzolat egy kicsit utópisztikus ízű. Ez természetes is, hiszen az 1800-as évek eleje még bőven az utópizmus ideje az európai szellemi irányzatok történetében.[3] A jövőbeni Magyarországról mondja Széchenyi: „Ennek elérése végett pedig emeljük minden embertársunkat önméltóságára lelki kifejlése által, 's engedjük, hogy az emberiség jusaiban kiki osztozzék." (135. o.) Szinte költői formában fogalmazza meg a változások szükségszerűségét: „Semmi sem áll csendesen a' világon, még a' nap systemák is mozognak, — tehát csak Magyarország álljon 's vesztegeljen mozdulatlan?" (270. o.) Ám világosan ismeri fel, hogy a változásra magának a társadalomnak is meg kell érni. Szinte II. József intő példáját halljuk a sorok közül kicsengeni, amikor azt mondja, hogy: „némelly uralkodó legszentebb szándékából eredt czél azért nem gyökerezhetett, mert a' nép, a'sokaság elfogadására még nem volt megérve" (154. o.) a realitásból kiindulva kell megfogalmazni a pillanatnyilag elérendő elérhető célokat. Az ősiség eltörlése mellett a közös teherviselést tűzi ki, mint elérhető célt: „. . . s még inkább az ész tanácsa szerint . . . az ország terhének egy részét vállaikra venni 's így a'szántovető sorsát könnyíteni 's méltóságát felemelni". (256. o.)

Egyébként pedig a „Hogyan tovább?" kérdésére Széchenyi egy új tudománnyal válaszol. A pillanatnyi lépések meghatározásán túl a jövőt illetően „combinatiokra már tudomány kell". *A jövő tudományos kutatásának* szükségességét hangsúlyozva mondja, hogy erre már van egy tudomány, s bár még „nevetlen tudomány", de nevetlensége ellenére fejlődik, hiszen nap mint nap használjuk. (155. o.) A tudományos előrelátásnak, a prognosztikának Széchenyi buzgó pártfogója akart lenni.

Széchenyi világosan látta, hogy a társadalom tudományos alapokon való szervezéséhez a *műveltség fejlesztésére* van szükség. Az Akadémia alapítása is ezt a felismerést példázza. Már erre ösztönöz a század is mondja „mellyben nem korlátlan bátorság 's felhevült képzelet, vagy testi erő, hanem csak polgári erény 's felvilágosított emberi elme teszik a'nemzetek tartós sarkalatját." (73. o.) Majd a következőkben fogalmazza meg hitvallását az emberi elme felülmúlhatatlanságáról: „A'tudományos emberfő mennyisége a'nemzet igazi hatalma. Ezek *Statistikája* az ország legérdekesb — leginteressánsabb — része. Nem termékeny lapány, hegyek, ásványok, éghajlat 's a't. teszik a'közerőt, hanem az ész, melly azokat józanon használni tudja. Igazibb súly 's erő az emberi agyvelőnél nincs. Ennek több vagy kevesebb léte a'nemzetnek több vagy kevesebb szerencséje." (178. o.)

Felelősség társadalmi szinten

A magyar gazdasági élet és a magyar társadalom elmaradottságáért elsősorban a *magyar birtokos osztály, a nemesség a felelős,* mondja Széchenyi. Éppen ezért megvetéssel szól azokról, akik nemesi címeik, a születés és előjogok alapján kiváltságos elbánást igényelnek maguknak. Az ilyen ember előbb-utóbb kénytelen rájönni, hogy: „egy harmadik, ha megkülönbözteti is czimmel vagy dicsérettel ötet, valósággal magasabbra még se emelheti 's egyedül maga által lehet csak jelessé akármiben." (71. o.) Hasonló szellemben nyilatkozik könyve egy másik helyén is. Arra az esetre, ha az általa javasolt gazdasági változások, különösen az új hitelrendszer megvalósulna: „Azon időt, mellyet a'szülék majoratus 's efélék kinyerésére fordítnak, gyermekeik jobb nevelésével tölteni kinszerülnének, mellynek sommája lenne:= kitörülhetetlen betűkkel szíveikbe vésni, hogy csak erkölcsi szép és jó nemesíthet valóban." (290. o.)

Széchenyi az erkölcsi ostorozás mellett az *irónia* fegyverét is gyakran igénybe vette a magyar nemesség maradiságának kihangsúlyozására. Egyik helyen a hadtudományok művelésének fontosságát hangoztatva mondja: „Gyakorolni kell tehát magunkat az újabb taktika és stratégia rendszabási szerint az ország védelmére, hiszen alkotmányunk szerint született katonák vagyunk. Indisciplinált sokaság, bár mi dühös lenne is megtámadása, mai időben végre meggyőzetve széllyed el." (72. o.) Később a magyar földbirtokos gazdálkodását állítja pellengérre: „Gazdáink egy része századát előzi meg 's úgy cselekszik, mintha már 1901-ben élne; más része pedig úgy gazdálkodik, mint II. András idejében volt szokás. Egynek mezei ollyanok, mintha erővel hozták volna oda Belgiumbul, másiknak síkjai pedig olly ábrázatlanok, hogy azokon tevével vagy dromedárral összetalálkozni nem volna meglepő. 'S ezen előmenetelek vagy hátramaradások nem mindég a' körülállásoktul, de többnyire a birtokosok gondolkodás-módjától függenek." (81. o.) Ezzel a gúnyolódó, ironizáló formával Széchenyi mintegy irodalmi elődje lett későbbi nagy költőnknek Petőfi Sándornak, ahogy ezt a versei is tanúsít-

[3] *Horváth* Róbert: i. m. 892. old. Ezen utalás szerint Saint Simon biztos forrása lehetett Széchenyinek, de esetleg feltehető Locke, Hume és Montesquieu tanulmányozása is.

ják. Ha hihető Széchenyi egyik életrajzírója által feljegyzett történet, úgy Széchenyi ironizálása, s Petőfi verse 1848 márciusában szoros kapcsolatba került. A történet szerint Széchenyi a 48-as forradalom rémhíreitől (Petőfi negyvenezer paraszttal áll a Rákoson) megrettent arisztokraták közé „Dicsősé'ges nagyurak! Hát hogy vagytok?!" felkiáltással lépett be a Kaszinóba.[4] Ilyen éles kritikai stílus érthetően nagy felháborodást idézett elő a magyar nemesség körében. Egyes források szerint még arra is volt példa, hogy a Hitel egy-egy példányát elégették.[5] A magyar nemesség konzervatív, de komolyabb és intelligensebb részének véleményét viszont Desseffy József Taglalata, mint a Hitel ellen írt röpirat öntötte írásbeli formába.

Széchenyi tisztességes szándékait bizonyítja az az őszinte önbírálat, amit a Hitelben gyakorol: „S ime nyíltan azon vallást teszem: *'hogy hazánk előmenetele 's magasb felemelkedése legfőbb gátjai mi tehetősb birtokosak vagyunk.*" (231. o.) Holott éppen a földesuraknak lenne fő kötelességük a haza javát előmozdítani, a gazdasági élet fejlesztésében aktívan közreműködni. Ehhez természetesen tőke, hitel kellene, ez pedig a nemesség számára azzal a lekötelezéssel járna, hogy adósságát, meg nem fizetés esetén, hagyja birtokán végrehajtani. Ezzel szemben a korabeli nemesség egyik fontos érvelése az volt, hogy az ilyenfajta lekötelezés sértené a szabadságukat. Széchenyi szellemesen kimutatja ezen vélekedés tarthatatlanságát: „... Az önkötelezés szabadsággal jár, 's ha nem volna szabad önmagát megkötni, akkor lenne igazán vége a' szabadságnak, melly csak akkor tűnik el, mikor idegen kéz köt meg!" (218. o.).

Ám a magyar nemes esetében felesleges kötelezésről és kötelességről beszélni, érvel Széchenyi, mivel: „... őtet az Alkotó felséges jó kedveiben ollyanná teremté, ki a'világ legszebb örömire 's az élet legédesb érzéseire született! És, gaudeant bene nati!" (227. o.). A birtokosok egy része valóban így él, azt hivén:, „... hogy a' magyar föld egy része nekik *cum omni et pleno jure competál*", ezek: „egyedül az által használhatnak honunknak, a'mit megemésztenek..." (229. o.) hangzik Széchenyi gúnyos szentenciája. A magyar nemes haszontalan életmódja mellett különösen két kiváltságát veszi kifogás alá. Az egyik a *nemesi adómentesség* oly sokat vitatott privilégiuma: „A 'legszabadabb emberek adót fizetnek, egyre 's másra kinszeritve vannak, csak a'magyar Nemes nem fizet semmit 's napjait töltheti mint neki tetszik." Amellett, hogy az országnak semmi terhét nem viseli a nemesség, még *katonáskodási kötelességét* sem teljesíti, hiszen: „örökös katonákbul kirekesztőleg földművelők, tudósok, írók, ügyvédek 's efélék..." lettek és csak a jobbágyság „az adófizető nép katonáskodik igazán." (244. o.) Ha mármost végkép nem tesz semmit a nemesség, legalább a megváltozott viszonyok szabta követelményeknek, új gazdálkodási metódusnak ne álljon útjába.

A rendi alkotmányosság fenti abszurdumai végül is oda vezettek, hogy a jobbágy végtelenül és védtelenül kiszolgáltatott helyzetbe került. A Széchenyi által összeállított jobbágyi panaszlajstromot olvasva (246. o.) megdöbbenve állapíthatjuk meg, hogy korának és társadalmának alapos ismerője volt. Az általa felvetett problémák kísértetiesen hasonlítanak a korabeli jobbágyi panaszos levelek sérelmeire. Széchenyi társadalmi problémák iránti fokozott érzékenységének bizonyítéka, hogy a jobbágyi kizsákmányolás túlfeszítettségét az „utolsó órában" tette szóvá! Mint köztudott 1832—34 között zajlott le a felvidéki ún. kolera lázadás.

A Hitelt olvasva rögtön szembetűnik, hogy amilyen élesen ostorozza Széchenyi a magyar nemességet társadalmunk, gazdasági életünk elmaradottságáért, olyan mélyen hallgat a kormányzat idevágó felelősségéről. Ezt már kortársai is felrótták Széchenyinek. Valószínű, írják életrajzírói, hogy a cenzúra miatt hallgatott. Mindenesetre későbbi műveiben a Világban és a Stádiumban már a *kormányzat felelősségére* is kitért, aminek meg is lett az eredménye, mivel a cenzor megakadályozta a már félig kész Stádium kinyomtatását. Széchenyi erre cselhez folyamodott, kiutazott Lipcsébe, maga után küldette a kéziratot, s kint nyomatta ki először a könyvet. A kormányzat mellett — amit ezek szerint hallgatásával tisztelt meg a „nemes gróf", ahogy őt Jókai Naplójában titulálja — egyedül az *uralkodóról* szól Széchenyi, de mindig a legmesszebbmenő lojalitás hangján. Ilyen formában: „kegyes Fejedelmünk, Őáltala legnagyobb veszély között is mindinkább erősödött a királyszék" (228. o.), vagy: „Nem a' Király hibája, ha rossz gazdák vagyunk és szép birtokainkat elpazaroljuk." (230. o.) Néhány ehhez hasonló stílű dicséret még elhangzik a Hitelben, ami természetesen nem írható teljesen a cenzura előtti kényszerűség számlájára. A király személye iránti abszolút hódolatot Széchenyi neveltetésével magyarázhatjuk, hiszen a közismerten aulikus Széchenyi Ferenc fiai is csak udvarhű emberek lehettek. Ez rányomja később bélyegét Széchenyi egész életpályájára. Családi kapcsolatai révén olyan jó ismerősei voltak, mint Metternich Kelemen a híres kancellár, vagy József nádor, akik nem egy esetben látták el tanácsokkal, vagy próbálták meg később a reformmozgalomba való bekapcsolódás után eltántorítani, visszafogni vagy legalábbis megzabolázni az udvartól távolodó Széchenyi Istvánt. Amint Széchenyi Naplója bizonyítja, e jeles kormányférfiaknak ha eltántorítaniok nem is, de hitét néha megingatniok sikerült.

[4] Két forrás is említi az esetet: *Jókai* Mór: Emléksorok. Napló 1848—49-ből. Magvető Kiadó. Budapest, 1980. 82—83. old. valamint *Fekete* Sándor: Széchenyi István. Móra Könyvkiadó, Bp., 1968. 208. old.

[5] Említi felszólalásában Kulcsár Kálmán is az 1980. évi Széchenyi-emléknapokon. Ld.: *Halm* Tamás: Az 1980. évi Széchenyi-emléknapokról. Közgazdasági Szemle, 1980. XXVII. évf. 11. sz. 1385. old.

Neveltetése, családi környezete, s tegyük hozzá — katolikus lévén — vallása is, mind együttesen járultak hozzá, hogy a lassan politikussá formálódó Széchenyi a realitások emberévé válik, s politikai tervei és társadalomátalakító elképzelései eszközéül mindig *békés módszereket* választ. Ellentétek esetén sohasem a szemben állásra gondol, hanem az érdekek lehető közelítésére, ésszerű kompromisszum kialakítására. Ezzel szemben egy Kölcsey, vagy Wesselényi avagy Kossuth, akik vagy mert eleve a bécsi udvarral több százados oppozícióban levő vármegyei középnemesek közül jöttek, vagy mert magukkal hozták a Béccsel egykor tartósan szemben állt Erdély rezisztens politikai álláspontját, avagy mert a katolikus Béccsel és főurakkal szemben protestánsok mertek lenni, mindig egy harcosabb, adott esetben végletesen szemben álló magatartást képviseltek.

Az udvarral megyezésre mindig hajló Széchenyi maga mondja Hitelében: „. . . a'végsőségeket 's tulságokat gyűlölöm 's békítés barátja vagyok, szeretném a' számos felekezetet egyesíteni, 's inkább a'*lehető jót* akarom elérni közép úton, mint a'*képzelt jót,* mellyet tán csak más világon lelendünk fel, levegő utakon." (270. o.) Ellenez minden fizikai erőszakot, mert „. . . se bot se vessző nem hozott még egy országot is virulásra 's csak halvány s rossz illatú virágokat termeszt a'kénszerítve dolgozó kéz;" (100. o.) avagy másik helyen: „. . . csak józan törvények, 's nem bot, nem hóhér képes bírni halkan egy egész nemzetet nemesb erkölcsiségre." (207. o.) Nagyon emlékeztetnek ezek a mondatok a másik már említett reformkori nagyságunk, Kölcsey Ferenc 1834-es országgyűlési beszédére. A kolera lázadást fegyveresen leverő kormányzatot bírálva mondja Kölcsey: „Hóhérpallós, kötél, nyomorult eszközök!".

Országlásmód (=kormányforma) és törvényhozás

Széchenyi széles körű műveltségét, többek között a politikai tudományokban való olvasottságát jelzik azok a megjegyzései, amelyek az ún. jó kormányzásra, a közjóra és a törvényekre vonatkoznak. A *kormányzati formákat* tekintve Széchenyi három formát különböztet meg. A klasszikus tanítások nyomán a *monarchia,* vagy egy ember által való kormányzást, s a *demokrácia* vagy népkormányzást emlegeti, harmadikként pedig az ún. *„képviselői alkotmány"* fogalmát használja. A két első formát elveti. Az egyeduralmi „kormánymód", bár a legegyszerűbb forma, mondja Széchenyi, mégis alkalmazása ellen szól, hogy nagyon kevés igazán nagy ember volt, akire rá lehetett bízni az egyeduralmi kormányzást. Míg a demokrácia, vagy „népkormány" kapcsán úgy vélekedik, hogy „. . . nem fér jobban össze a'természettel, mintha több kocsis hajtana egy lovat, vagy egy hadnál számosabb tábornok volna mint közvitës". (86. o.) Igazán jónak és követendőnek az ún. képviselői alkotmányt látja Széchenyi, amely tulajdonképpen a fejlett nyugati burzsoá államok polgári képviseleti rendszerét jelenti.

Hogy ezen általa kívánt polgári képviseleti alapon felállított kormányzatnak vagy „országlásmódnak" mire kellene irányulnia — erről részletekbe menően nem tájékoztat bennünket. Általános szinten a *közjót,* a közösség javát emlegeti, s ennek kapcsán felállított követelménye: „Mindenkinek, idő, ész 's pénzbeli tehetsége szerint forró 's állhatatos járulása a' közjóhoz." (183. old.) A liberális álláseszmék és az utópisták hatására a *közösségi érdeket* állítja előtérbe: „Egy két személy semmi, a' község minden." Ezért a „józan országlásnak" fő célkitűzése a: „. . . nagyobb szám haszna, jóléte, 's boldogsága azon főtekintet, mellynek minden egyéb mellékes haszon, fény vagy szükség hátratétetik . . ." (215. old.) Ezen általánosságok mellett a közös teher csökkentését kívánja a szerző: „Minden országlásmódban van nagyobb kisebb teher, de teher van mindég, 's azt vinni kell akárkinek 's akárhogyan 's csak abban áll a' tudomány 's országlás mestersége: azt a' lehetőségig kisebbítni 's olly ügyességgel osztani el, hogy senkit se sértsen, senkit se nyomjon el." (123. old.)

Érdekesek Széchenyinek a *törvényhozásról* vallott nézetei. A Hitelbe, mint kifejezzett közgazdasági munkába ilyen tárgyú fejtegetések azért kerülhettek be, mert nálunk a hitel bevezetésének legfőbb akadálya, mint már emlegettük, az Aranybullába foglalt ősiségi szabály volt. Az Aranybulla és módosítása nem országgyűlési végzemény formájában született meg, hanem a középkori joggyakorlatnak megfelelően testületnek, közösségnek adott privilégium levél formájában jelentkezett. Azonban az Aranybulla megtartására a mindenkori uralkodóknak koronázásukkor esküt kellett tenniük, s az bekerült a koronázási hitlevelükbe, a leendő uralkodó és a magyar rendek választási feltételeit, pactumát tartalmazó okmányba is. Ezentúl az ősiségi szabály ott szerepel Werbőczi István Hármaskönyvének kilencedik passzusában is, a híres primae nonusban, mint egyik fő kiváltsága a magyar nemességnek. Ez eredményezheti azután, hogy ezt a bár nem országgyűlési törvény formájában megjelenő szabályt, az 1600-as évekkel megindúló magyar közjogi irodalom már alaptörvénynek, ún. sarkalatos törvénynek tekintette, így például a XVIII. század nagy közjogi írója, Cziráky Antal Mór is. Ennek folytán az *ősiséget* az Aranybullában foglalt többi nemesi kiváltsággal együtt *megváltoztathatatlan törvénynek* minősítette a magyar államelméleti irodalom és politikai felfogás.

Az ősiség megváltoztathatatlanságába vetett hit készteti Széchenyit arra, hogy a törvényhozással foglalkozzék. Abból indul ki a felvilágosodás politikai gondolkodóinak nyomán, hogy: „— a' *törvény* nem egyéb, mint a' fejedelem 's a' nép képviselői közt való *contractus.*" (191. old.) Amennyiben elfogadjuk ezt a *szerződéses*

koncepciót, úgy a szerződés fogalmából következően a meghozott szerződést meg is lehet változtatni: „Ha törvényesen lehet alkotni, úgy annak rendében törvényesen megint fel is lehet bontani... igen természetes, hogy a' törvény változtatása 's eltörlése sokszor szinte olly józan, bölcs és szükséges, mint a' legjobb új törvény hozása." (194. old.) Ebből az érvelésből következően az ún. eltörülhetetlen törvények (értsd: ősiség): „akármi bölcs és hasznos is volt hozatalakor, előbb-utóbb minden bizonnyal kárt szül, vagy a jót akadályozhatja". (192. old.) Ezért az ilyen törvényektül menekedni kell, hiszen ma már lehetetlen azoknak hasznos célját felfedezni. E törvények „a szabadságnak inkább bilincsei, mint alapjai" azt akarták elérni, hogy a régi nagy famíliák fennmaradhassanak. „Mai pénzbeli systemánk pedig éppen a' legnagyobbakat hagyja pénzállapotban vagy tökéletes tudatlanságban, és szinte rendetlenekké neveli, vagy becsület-elleni ügyességre ösztönzi, 's így a' Hitel híja azon ok, melly a' legnagyobb familiák fenntartását nem eszközli, de éppen azt, a'mitül óni akarják 'elaljasodását 's végromlását kerülhetetlenül következteti." (204. old.) Így Széchenyi józan törvényhozást javall, ahol: „A törvényhozó test mindig akkor hozhat legbölcsebb törvényeket, mikor az idő szükségei előtte legjobban tudva vannak." (191. old.)

Európaiság és hazafiság

Széchenyi nagy érdeme, hogy a magyarországi problémákat *európai szemszögből,* az európai országok együvé tartozása, s hasonló történelmi fejlődése alapján nézi. A polgári átalakulás érdekében a feudális korlátok megszüntetését azért is meri jó lélekkel ajánlani, mivel éppen a nyugat-európai példák bizonyítják annak hasznos voltát: „... a' czéhek, de kivált a limitatio megszűnése, ne kételkedjünk, hogy idehaza is áldott következéseket ne szüljön 's annál bizonyosabban, mert Hollandia, Britannia, Németország 'honunk között olly különbség se éghajlatra, se életmódra nincs, mint teszem Grönlandia 's a' Jóremény-foka közt. Mi a' keresztény vallás 's józanabb philosophia által Európában, mellynek hossza 's széle olly csekély, inkább csak egy familiabeliek vagyunk." (99. old.) Olyan tanulság ez, amelynek érvényességét ma is nehéz lenne kétségbe vonni.

Az európai szemlélet mellett Széchenyi másik szembetűnő erénye a haza iránti maradandó szeretete. A *hazaszeretet,* mint a szülőföldhöz való elszakíthatatlan érzelmi kötődés, általában a válságos időszakokban kap mindig nagyobb közéleti publicitást. Különösen megkapó példákra találni a reformációs irodalomban, illetve a XVII. századi magyar államelméleti irodalomban. A török magyarországi kiűzésével és a Rákóczi-szabadságharc vereségével, majd egy évszázadra elhalkul a hazaszeretetnek közéleti fórumon, irodalmi munkákban való jelentkezése. A Martinovics-mozgalom, a meginduló nyelvújítás és reformmozgalom ismét előtérbe állítja a haza iránti elkötelezett publikus állásfoglalást. Ebben a folyamatban Széchenyi hazaszeretetének intenzív jelentkezése azért is érdekes, mert személyében a haza iránti odaadó szeretet folytonos ellentétbe kerül a belénevelt feltétlen Habsburg-hűséggel. Ebből támadnak egyéni és közéleti konfliktusai, amelyek megsokszorozódása kíséri végül életének tragikus befejezéséhez is.

Ez a konfliktus már a Hitelben is hangot kap, ekkor még mint balvélemény: „Mintha Király és hazaszeretet ollyan volna, mint eczet és olaj, melly soha eggyé nem vegyül." (65. old.)

Talán Széchenyi az első a magyar politikai irodalomban, aki megmagyarázza a *hazaszeretet pozitív tartalmát.* Szerinte csak az cselekszik helyesen, aki idejét nem a haza dicséretére pazarolja, hanem a hibákat, problémákat keresi, s azok kijavításán, hazája előmozdításán fáradozik. Ehhez két dolgot tart szükségesnek. Az egyik: a nemzetiség (azaz a magyarság) tudatos megtartása; a másik: abbahagyni a békétlenséget, az össze nem tartást, az örökké háborúban élést. Ez utóbbi vélekedés gyökerei igen régiek a magyar közéleti, politikai gondolkodásban. Már Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király kancellárjának, Kovacsóczy Farkasnak Erdély kormányzásáról írott munkájában (De administratione Transylvaniae...) is fellelhető ez a magyarok féktelenségét, s békétlenségét bíráló vélekedés.

A *nemzetiség,* azaz a tudatos *magyarság* megtartás, vállalás kérdését Széchenyi is szükségszerűen összekapcsolja az *anyanyelv* kérdésével, miként a közéletben a nyelvújítás és anyanyelv összekapcsolódott a magyarság kérdéseivel. „Az egészséges nemzetiségnek pedig egy főkísérője a' nemzeti nyelv, mert míg az fennmarad, a' nemzet is él, bár mi sínlődve is sokszor..." (171. old.)

Széchenyi ostorozza a *kozmopolitát,* a világpolgárt, aki hazáját megvetve az ubi bene, ibi patria elvet vallva járja a világot. A korabeli magyar főurak közt, mint azt Jókai Mór regényei is bizonyítják, igen sok kozmopolita volt. Velük szemben igen éles a Széchenyi-sententia: „'S boldogabb a' Hottentot 's Kakerlák fajabeliei közt, mint a' természetlen világpolgár Londonban, Párizsban, mert ő mindenütt, még a' legnagyobb sokaság közt is mindég csak idegen!" (165. old.) A hazaszeretet pozitív tartalmáról követelménye a következő: „becsültesd meg kün a' magyar nevet." (166. old.)

A Hitel nyelvezete és szellemi, közéleti hatása

Széchenyi mondanivalóját úgy fogalmazta meg a Hitelben, hogy az mindmáig élvezetes olvasmány maradhatott számunkra. Különösen figyelemre méltó eredmény ez, mivel egyes feljegyzések tanúsága szerint Széchenyi, akárcsak a korabeli magyar arisztokrácia sok más tagja, sokkal jobban beszélt angolul, franciául és né-

metül, mint magyarul. Széchenyi élete végén maga jegyzi fel Naplójában, hogy az Akadémia alapításának idején (1825-ös országgyűlés) „... 24 szónál nem tudtam többet magyarul, azt is rosszul..."[6]

A könyv olvasmányosságát fokozza Széchenyi már említett *ironizáló* stílusa. Egy-egy jól elhelyezett *szarkasztikus* megjegyzése még ma is derültséget kelthet. A korábban már említetteken túl az olyanok, mint: „... még Istennek is nehéz lenni, midőn egy pillanatban az utazó száraz időt, a' földművelő esőt, a' borkereskedő rossz, a' kapáló bő termést, egyik hajós nyugoti, másik keleti szelet kíván 's a't". (123. old.); vagy „mert a' kevés a' semminek legközelebb szomszédja..." (130. old.); avagy: „Hasznos, sőt szükséges a' bolondház, hanem a nemzet valódi ereje közértelmességen alapul." (215. old.) Ahhoz, hogy Széchenyi ilyen eredménnyel használhatta a nyelvújításból frissen kikerült nyelvünket, s zamatos mondásaival gördülékennyé tudta tenni mondanivalóját, nagy segítséget adtak barátai is. Feljegyzései és életrajzírói szerint a Hitel szövegének magyarításában a magyar nyelv nem kisebb egyéniségei működtek közre, mint: Kisfaludy Károly, Döbrentei Gábor, Vörösmarty Mihály és Bajza József.[7]

A Hitelt olvasgatva feltűnik az olvasónak, hogy Széchenyi nem egy megfogalmazása erősen emlékeztet a múlt századi reformmozgalom egy-egy kiemelkedő egyénisége gondolatkifejezéséhez. Ez a hasonlóság vice-versa előfordul, akár úgy, hogy Széchenyi szövege hasonlít korábban, irodalmi formában megfogalmazott gondolatokhoz, akár úgy, hogy Széchenyi Hitelében előadottak bukkannak elénk későbbi, hazai irodalmi alkotásokban. Szó sincs arról, hogy itt valakit is plágiummal vádolnánk, pusztán arra szeretnénk felhívni a figyelmet, amit a megfogalmazások hasonlósága jelez. Ez pedig nem más, mint egy sajátos szellemi folyamat, amely a reformkori magyar közéletben zajlott. Erre az időszakra ugyanis kiszélesedik a társadalmi reformerek tábora; s a magyar társadalom fejlődéséért tudatosan tenni akaró és azért felelősséget is vállalók köre kibővül. Abban az arisztokrata Wesselényitől, a köznemes Kölcseytől vagy Felsőbüki Nagy Páltól, később Kossuth Lajostól kezdve a magyar irodalmi élet vezető egyéniségei, Vörösmarty, Bajza, Petőfi is bekapcsolódnak, akiket erre többek között a magyar írók, költők hagyományosan közéleti elkötelezettsége is predesztinál.

A társadalom átalakításáért, s azért tudatosan felelősséget is vállalók táborának ilyen mérvű kiszélesedése azt is jelenti, hogy a reformkor évtizedei alatt formálódó-kovácsolódó haladó politikus és értelmiségi csoportosuláshoz kötődés a fontosabb *társadalmi problémákról való együttgondolkodás* alakulásában is megnyilvánul. Ez az együttgondolkodás a legtöbb esetben *hasonlóan való gondolkodást* is jelent, s így mindenféle másolási szándék nélkül, ugyanazon kérdésről hasonló formában nyilatkoznak, fogalmaznak politikusok és irodalmárok. Ez a hasonlóan gondolkodás eredményezi például, hogy Széchenyi alábbi sorai: „... mellyeknél fogva úgy szólván a' múltért, mostért 's jövendőért bűnhődénk nagy részben..." (262. old.) teljesen Kölcsey 1823-ban írt Himnuszára emlékeztetnek. Széchenyinek a Hitellel sikerül bejutni ebbe a magyar társadalmi haladásért tudatosan felelősséget vállaló, s így együtt gondolkodó rétegbe. Sőt — Kossuth aktívabb fellépéséig — vezéralakja lesz a reformkori mozgalmaknak. Ez eredményezi, hogy a reformkori szellemi nagyságok körében elterjedt olvasmány Széchenyi Hitele, s a későbbiekben a Hitel megfogalmazásai bukkannak fel mások munkáiban. Így Kölcsey már említett 1834-es országgyűlési beszédében a „Hóhérpallos, kötél, nyomorult eszközök" forma, vagy Petőfi Sándor a XIX. század költői című versének záró soraiban: „Ha majd a jognak asztalánál mind egyaránt foglal helyet, ha majd a szellem napvilága ragyog be minden ház ablakán, akkor mondhassuk, hogy megálljunk, mert itt van már a Kánaán!" a Hitelben már megfogalmazott jövőbeli, mint jeleztük utópisztikus, társadalom képe bukkan elő.

Az irodalmi formákban történt megfogalmazásokon túl, a jelzett társadalmi problémákról való széles körű együttgondolkodásnak mindmáig csodálatra méltó eredménye az a tény is, hogy 1848. március 15-ét követően a magyar országgyűlés pár nap alatt megtudja fogalmazni, s törvényjavaslat formájába önteni a feudalizmust megszüntető, s az új polgári állami berendezkedés kiépítését biztosító jogszabályokat. Arra is van idejük, hogy egyes polgári szabadságjogokról törvényjavaslatot készítsenek. Ez nem valósulhatott volna meg a reformkorban, igaz aktív közéleti viták keretében, lezajlott együttgondolkodás — hasonlóan gondolkodás nélkül. E szellemi erjedési folyamat elindításában pedig Széchenyi Hitele volt az indulást jelző mérföldkő.

Éppen a Hitel hazai hatását mérlegelve vetődik fel a kérdés, hogy milyen *hatást* fejthetett ki Széchenyi Hitele és többi munkája *német nyelvterületen.* A kérdés felvetését az a tény indokolja, hogy Széchenyi munkáit hazai megjelenésük után a legrövidebb időn belül német nyelven is kiadatta,[8] sőt, olyan munkája is volt, ami előbb jelent meg németül, mint magyarul. Ebben nyilván nemcsak Széchenyi kitűnő német nyelvtudása játszott szerepet, hanem az a feltételezett német anyanyelvű, akár magyarországi olvasóközönség is, aki Széchenyit elsősorban ezen a nyelven volt képes olvasni, érteni. Eszmetörténet-írásunk adós még Széchenyi német nyelvterületre történt hatásának a feltérképezésével.

[6] *Fekete* Sándor: i. m. 100. old.
[7] *Fekete* Sándor: i. m. 238. old.

[8] A Hitel korabeli magyar és német kiadásainak bibliográfiai adatait lásd *Horváth* Róbert: i. m. 888. old.

Ennek kapcsán közelebbről nemcsak Széchenyi, hanem az egész magyar reformkori szellemi élet Ausztriára való közelebbi hatásának a kérdése kerülne elsősorban az érdeklődés középpontjába. Mint ahogy az ausztriabeli szellemi divatok minket sem hagytak érintetlenül, úgy nem képzelhető el a magyar reformprogramok hatástalansága Ausztriára. Hiszen nem lehet véletlen történeti jelenség, hogy az osztrák—magyar kiegyezést követően, mondhatni annak másnapján, a császár alaptörvényt bocsátott ki, amely tulajdonképpen elismeri Ausztriában is a polgári társadalmi berendezkedést, s annak államszervezeti felépítését rögzíti jogi keretek között.

*

Befejezésül Széchenyi István Hitelének tartalmi mondanivalója mellett arra a formára szeretnénk felhívni a figyelmet, ahogy az eljövendő magyarországi társadalmi változásokra készül. Ez a mód pedig nem más, mint a töretlen optimizmus. Van néhány ország, mely csodálatra méltó múltbeli alkotásokkal büszkélkedhet — mondja. Nálunk ilyen nagyság nem volt: „'S hála az egeknek, hogy nem volt! mert így még lehet! 'S örvendjünk, hogy régebben nem éltünk, 's még előttünk napjaink!" (XIV.) Ennél praktikusabb tanácsot aligha tudnánk mi is adni a mai jámbor olvasónak. Persze az optimizmus mellett Széchenyi elég kritikus hangot ütött meg, a társadalmi elmaradottság és visszásságok kapcsán. Éles hangú bírálatára álljon itt saját „maga mentsége" is: „. . . 'az oppositio ollyan mint az epe, kell a' test épségéhez egy kevés, de csak igen sok ne, 's az a kevés is ugyan egészséges legyen'." (38. old.)

Rácz Lajos

A korlátozó üzleti gyakorlatok joga

Jogtörténeti előzmények, az USA Antitrust Law

A nemzeti szintű monopóliumellenes és versenykorlátozásokat tiltó szabályoknak sorában a modern kor első komolyabb és napjainkig is meghatározó erővel bíró kategóriáját képezi az Egyesült Államokban 1890-ben elfogadott Sherman Antitrust Act. Ugyanakkor ezek a szabályozások gyakorlatilag egyidősek az emberiség történelmében az árutermelés és a piaci viszonyok bizonyos alapfejlettségi szintjének elérésével. A történeti összefüggések elemzése során minden erőltetés nélkül visszamehetünk a római jogig is, amely számos helyen tartalmaz versenyjogi rendelkezést, figyelemre méltó módon különösen azokat a gazdasági kategóriákat és piaci magatartásformákat szabályozva, melyek napjaink KÜGY-szabályozásainak is alapkategóriáit képezik. A Justinianus-i Corpus Juris „KÜGY-szabályai" különösen a következőket rendelték:

— „senki se merészeljen monopóliumot gyakorolni" (ne quis . . . monopolium andeat exercere),
— „jogellenes szerződéssel árrögzítő összeesküvésre vetemedni" (neve quis illicitis habitis conventionibus coniuret aut paciscatur, ut species diversorum corporum negotiationis non minoris, quam inter se statuerint, venumdenetur),
— „mert büntetése vagyonelkobzás és örökös száműzetés lesz" (. . . bonis propriis expoliatus perpetuitate damnetur exilii).[1]

Talán túlzás lenne belemélyedni részletesebben a jogtörténeti elemzésbe, mindazonáltal ezek az összefüggések alkalmasak arra, hogy érzékeljük vizsgálatunk tárgyát képező kategória gazdasági-politikai aktualitást képező súlyán túlmenően, annak történelmi összefüggéseiből és hagyományos kimunkáltságából adódó súlyát is. A történelmi érdekességek sorában megemlíthető még, hogy már Arisztotelész is írt „jogos érdekből fakadt és nem ilyen monopóliumokról", a középkor nagy holland humanista jogásza Hugo Grotius, aki már a modern nemzetközi jog elméleti megalapozója volt „a természetjogot és a szeretet törvényét" állította szembe a monopóliumokkal és kartellekkel.[2]

Jóllehet sokak számára erősnek tűnhet a váltás a jog- és társadalomtudományok előzőekben meghivatkozott nagyságai után napjaink egyik közíróját idézni, mégis vállalni lehet a felelősséget, ha ez az író Art Buchwald, aki oly jól ismeri az amerikai közállapotokat, mint amiként az USA antitrust szabályainak napjainkba mutató gyakorlati érvényesülésével kapcsolatos igen találó fejtegetései azt kézzelfoghatóan is mutatják. Buchwald az „And then I Told the President" c. írásában[3] a monopóliumok fokozódó gazdaságfojtogató szerepéről, valamint az azok elleni védelemre hivatott antitrust szabályok elégtelen voltáról a következőket írja:

„1978-ban vagyunk. A Mississippitől nyugatra valamennyi vállalat egy óriási társaságba, a Samson RT-be egyesült. A Mississippitől keletre fekvő cégek ugyancsak egy nagy anyavállalatba, a Delilah RT-be tömörültek. Elkerülhe-

[1] *Trinkner:* Die Kartellgesetzgebung des Corpus Juris Justiniani im Vergleich zum modernen Recht. Aussenwirtschaftsdienst des Betriebsberaters. 1973. 860—861. old. (Kiem.: *Mádl:* Az Európai Gazdasági Közösség joga. Bp. 1974. 213. old.)

[2] L. *Arisztotelész:* Politika. 11. old., *Grotius:* A háború és a béke jogáról. Bp. 1960. 235—236. old. (Kiem.: *Mádl* i. m. uo.)

[3] L. *Buchwald:* Satire of the competition law. Washington Post, 1966. jún. 2. sz. (Kiem.: *Mádl* i. m. 207. old.)

tetlen, hogy egy nap a Samson RT és a Delilah RT Igazgatótanácsának elnökei tanácskozásra üljenek össze abból a célból, hogy megbeszéljék a két vállalatóriás egysülését... Az Igazságügyminisztérium Gazdasági Versenyt Biztosító Főosztálya hónapokig vizsgálja a tervezett egyesülést. Végül az igazságügyminiszter a következőkben közli állásfoglalását: bár feltehetően lesznek bizonyos hátrányai annak, hogy az Egyesült Államokban ezután már csupán egyetlen részvénytársaság marad, mégis úgy látjuk, hogy az adott egyesülés hátrányait a köz javára szolgáló előnyök messzemenően túlszárnyalják. Ezért ebben az esetben kivételt teszünk és hozzájárulunk a Samson és Delilah részvénytársaságok egyesüléséhez."

Az alapulfekvő jogszabályokon túlmenően az antitrust jog az Egyesült Államokban nem a szó mindennapi értelmében vett szabályok együttese, amelyekhez az emberek magatartásukat igazítják, hanem inkább mondható általános, időnként egymásnak ellentmondó hittételek és gazdasági filozófia együttesének, amely akkor ölt fogható formát, amikor a bíróságok és a kormányszervek ezeket a tételeket az adott pillanat gazdasági és ideológiai körülményei és szükségletei között egyedi esetekre alkalmazzák.[4] Vagyis az USA antirust joga egyidejűleg több törvényben, valamint az e törvényekhez fűződő, közel egy évszázad során kialakult, mérhetetlenül bonyolult és tartalmában — jóllehet fokozatosan szigorodó — szerteágazó amerikai bírói gyakorlatban ölt testet. (A vonatkozó legfontosabb jogszabályok Sherman Act of 1890., Clayton Act of 1914. és a Federal Trade Commission Act of 1914.) Ezek az antitrust jogszabályok gyakorlatilag azt a joganyagot alkotják, mint amit a kontinentális jogász a tisztességtelen verseny elleni joganyagként ismer.

Közgazdasági és gazdaságpolitikai háttér

Közgazdászok, jogászok és politikusok — nemzeti és nemzetközi téren egyaránt — az elmúlt néhány év során egyre fokozottabb mértékben fordultak a nemzetközi kereskedelem és együttműködés számára egyre *erősödő korlátokat és terheket jelentő ún. nem-vámjellegű akadályok* („non-tariff barriers") felé. Az egyes nem-vámjellegű akadályok újabb és változatosabb formáinak előtérbe kerülése, azok hatásainak fokozódása napjainkban erőteljesen veszélyezteti a világkereskedelem liberalizálására irányuló (GATT stb.) törekvések során elért azokat az eredményeket, melyeket a vámakadályok és a mennyiségi korlátozások („quantitative restrictions") fokozatos lebontásával — egy meglehetősen hosszú fejlődési időszak közös nemzetközi erőfeszítések eredményeként — napjainkig elérni sikerült.

Ezek között a világkereskedelem liberalizálását hátráltató *nem-vámjellegű akadályok között központi szereppel bírnak* az — bevezetőben már említett — utóbbi fejlődési szakaszban nemzeti és nemzetközi figyelem középpontjába került ún. korlátozó üzleti gyakorlatok. A kategória előtérbe kerülésére jó példával szolgálnak az utóbbi időszakban megkötött azok a nemzetközi közjogi instrumentumok, melyek célja szabadkereskedelmi területek (vámuniók) létrehozása. E nemzetközi egyezmények feltételrendszerének vámkérdésekkel kapcsolatos részeibe egyre általánosabban megfigyelhetően olyan — az eddigiekhez képest új — speciális rendelkezéseket építenek be, melyek nyilvánvaló célja annak gyakorlati megakadályozása, hogy *a vámakadályok és mennyiségi korlátozások tényleges szerepét* és hatásait — azok felszámolását követően — *a korlátozó üzleti gyakorlatok egyes megoldási módozatai ne vehessék át.* Más szóval, hogy megakadályozzák azt az előtérbe kerülő törekvést, hogy a korlátozó üzleti gyakorlatok egyes formái mintegy a lebontott vámakadályok és mennyiségi korlátozások helyébe lépjenek, fenntartva továbbra is azoknak — illetve most már a helyükbe lépő új formáknak — károsító hatásait.

Az egyes vállalatok főszabályként saját elhatározásukra, vagyis piaci stratégiájuk megvalósításának részeként kezdeményeznek és folytatnak korlátozó üzleti gyakorlatnak minősülő tevékenységet. Ugyanakkor — éppen az új fejlődési irányzat részeként — a vállalatok kormányaik ösztönzésére is kezdhetnek és folytathatnak ilyen gyakorlatot. (Mint pl. hivatalosan sugalmazott és irányított piacmegállapodások, az export-importtevékenységet befolyásoló manipulált vállalati magatartások, speciális árkonstrukciók stb.) Mi indította el az egyes kormányok vállalatokkal kapcsolatos külpiaci stratégiájában bekövetkezett szemmel látható változást eredményező folyamatot? Általánosan megfigyelhető, hogy az egyes kormányok keresik azokat az utakat és módokat, melyekkel — nemzetközi kötelezettségvállalásaik (GATT stb.) sérelme nélkül, azokkal konform jelleggel — meghiúsíthatják vagy legalábbis csökkenthetik a GATT-nak a kereskedelmi és ún. nem kereskedelmi akadályok felszámolására vonatkozó rendelkezései eredményességét. Vagyis keresik azokat a GATT szempontból még figyelmen kívül hagyott és éppen ezért nem is szabályozott, ún. nem GATT érzékeny gazdasági módszereket, amelyek alkalmasnak mutatkoznak arra, hogy a nemzetközi fórumokon vállalt kötelezettségeikből adódó önkorlátozások nemzeti (vagy akár integrációs) szinten jelentkező negatív hatásait csökkentsék, kiküszöböljék. Közérthetőbben: *az egyes kormányok keresik, hogy mit szerezhetnek vissza nemzeti (integrációs) gazdasági érdekeik részére azon a „réven", amit az önkorlátozás nemzetközi „vámján" elvesztettek.*

Jóllehet a korlátozó üzleti gyakorlatok

[4] L. A. D. *Neale:* The Antitrust Laws of the United States of America. 1975.

egyes elkövetési formáit (módszereit) a későbbiekben igyekszünk részleteiben is kibontani, elöljáróban szóljunk valamit a KÜGY lényegéről. A korlátozó üzleti gyakorlatokat megvalósító vállalatok vagy együttesen, egymással összehangoltan — különösen szerződéses úton való egyeztetett magatartással — járnak el, de megvalósíthatják azt egyenként, külön-külön is. A vállalatok KÜGY magatartása különösen a következőkből áll: *1. árakkal való manipulálás* (árak mesterséges fenntartása, indokolatlan árnövelés vagy -csökkentés stb.), *2. a termelés manipulált korlátozásai,* valamint *3. termékekkel és készletekkel való korlátozó jellegű műveletek.*

Amióta a kormányok egyre nagyobb mértékben ismerik fel, hogy a korlátozó üzleti gyakorlatok károsító hatásai — egyidejűleg több ország érdekeit is sértve — immár általános jelleggel nemzetközi szinten jelentkeznek, azóta *a KÜGY-gyel kapcsolatban teendő egyes konkrét intézkedések számos, napjainkban is folyamatban levő nemzetközi szintű munkának képezik tárgyát* (mint pl. a technológia transzferre vonatkozó vagy a „transznacionális korporációkra" vonatkozó magatartáskódex kidolgozására irányuló ENSZ-UNCTAD munkák). Az előzőeken túlmenően a korlátozó üzleti gyakorlatok kérdése *egyre nagyobb figyelmet nyer a külkereskedelmi* (export-import) *tevékenységeket és általában a világpiaci magatartásokat szabályozó multilaterális kereskedelmi tárgyalásokon is.* Visszatérve ahhoz a gondolatkörhöz, hogy a korlátozó üzleti gyakorlatokat az egyes országok kormányai fokozott mértékben kívánják az ún. nem-vámjellegű akadályok szerepének betöltésére alkalmassá tenni, összegezésként megállapítható, hogy a *KÜGY a nem-vámjellegű akadályok sorában immár az első helyek egyikén van.* Ugyanakkor a GATT továbbra is gondoskodni kíván arról, hogy a nemzetközi kereskedelem alapvető szabályozója a vám legyen és minden más eszközt úgy kell alkalmazni, hogy azok ne semmisítsék meg vagy csökkentsék a már biztosított vámengedmények értékét, vagyis azoknak ne legyen a vámok szerepét átvevő vagy a vámokon túlmenő korlátozó (védelmi) funkciójuk. Ezek a nem-vámjellegű akadályok rendkívül sokrétűek. A most körülhatárolt korlátozó üzleti gyakorlatoktól, valamint az azoknál sokkal világosabban determinálható és kevésbé manipuláltan alkalmazható *mennyiségi importkorlátozásoktól* kezdve a kereskedelmi tevékenységre a gyakorlatban igen komoly terhet jelentő számtalan apró, első látásra lényegtelennek tűnő formalitások szerteágazó válfajáig igen sokszínű és sokrétű rendszert képeznek a különféle nem-vámjellegű akadályok. A GATT kapcsolatos felmérései pl. *mintegy 800 különféle nem-vámjellegű akadályt* nevesítettek.[5] A legfontosabb ilyen akadályok körében megemlítendők még pl. az *exportszubvenciók,* az egyes (különösen az értéknövekedési) adók, az *antidömping-eljárások* és az *adminisztratív protekcionizmus.*

A korlátozó üzleti gyakorlatokra vonatkozó nemzeti szintű szabályozások

Az utóbbi időszakban a KÜGY kérdése egyre erősebb gazdaságpolitikai töltést kapott, amely nemzetközi dimenziót nyert és ma már a korlátozó üzleti gyakorlatokat általánosan olyannak tekintik, mint ami alapjaiban befolyásolja a nemzeti és a nemzetközi kereskedelmet, valamint az egyes országok nemzeti gazdasági fejlődését. *Az 1940-es évekig Kanadát*[6] *és az Egyesült Államokat*[7] *kivéve* (ahol még az előző évszázadban kibocsátották a KÜGY-re vonatkozó nemzet szintű jogi szabályozórendszert; az USA antitrust szabályainak elemzését l. később) az egyes országokban *kevés intézkedést hoztak a korlátozó üzleti gyakorlatokkal szemben.* A kanadai és az egyesült államokbeli nemzeti KÜGY-szabályozások alapvető gazdaság- és jogfilozófiája abban áll, hogy általuk olyan belső gazdasági környezetet kívántak létrehozni, amely valamennyi vállalat számára a szabályozás lényegéből adódóan automatikusan biztosítaná az ún. „szabad és korrekt versenyfeltételeket", amely azután — a szabályalkotók intenciója szerint — ugyancsak szinte magától biztosíthatja a *gazdasági erőforrások legracionálisabb elhelyezését* és működését, a *legalacsonyabb piaci árakat* és az adott technikai fejlettségi szinten elérhető legmagasabb minőséget, a *legdinamikusabb gazdasági fejlődést* és mindezek által a társadalom egésze számára képes biztosítani a lehető legnagyobb előnyöket.

A korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos kezdeti nemzeti szabályozások *alapvetően nem piacszabályozások voltak.* Ezek nem magát a piacot szabályozták, hanem döntően arra irányultak, hogy bátorítsák, támogassák és fenntartsák a vállalatok közötti versenyfeltételeket, — vagyis azok alapvetően *versenyszabályok voltak.* Az akkori gazdasági környezetben azután a kormányok a piaci erőkre — tehát alapvetően a vállalatokra — bízták a tényleges belső, nemzeti gazdaságfejlődés menetének automatizmusát, ill. ezen automatizmus lényegi elemeinek megteremtését.

A második világháborút követően *számos európai ország* (Nagy-Britannia, Német Szövetségi Köztársaság stb.),[8] *továbbá Ausztrália,*

[5] *Nyerges* János: Vámpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1973., 227—247. old.

[6] L. Kanadában: 1889 Act prohibiting combinations in restaint of trade.

[7] L. Egyesült Államokban: 1890 Sherman Antitrust Act.

[8] L. Nagy-Britanniában: A Monopolies and Restrictive Practices (Inquiry and Control) Act of 1948, az 1968. évi Trade Description Act és az átfogó jellegű Fair Trading Act of 1973. Az NSZK-ban: Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen. 1958.

Japán[9] *és Új-Zéland*[10] *is megteremtette* a korlátozó üzleti gyakorlatok behatárolására vonatkozó *saját nemzeti szabályrendszerét.* Az ezek mögött meghúzódó jogalkotói filozófia nagyvonalakban hasonló — az előzőekben utalt — USA-beli antitrust szabályozás intenciójához és filozófiájához. Ugyanakkor ez utóbbi szabályok figyelembevételével látható az is, hogy *a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos nemzeti védelmi rendszert megteremtő szabályozás napjainkban már csupán egyik eszközét jelenti azoknak a nagyszámú kormányakcióknak, amelyekkel az egyes kormányok irányítani és támogatni kívánják országaik gazdasági és szociális fejlődését.* Más szóval, a kormányoknak a nemzeti piacokra való közvetlen beavatkozásai során a szabad versenyfeltételek biztosítása már csupán az egyik, de nem egyedüli és nem is mindig a legfontosabb tárgya és célja a beavatkozásoknak. Ezek az újabb nemzeti szabályok a korlátozó üzleti gyakorlatokat csupán kevés és szélső esetben tiltották meg vagy korlátozták közvetlenül és egyértelműen. Ugyanakkor az is szembetűnő, hogy ahol a tiltó rendelkezések rendszerét bizonyos szigorúsággal meg is teremtették, ott is számos kivételre és kimentésre adtak lehetőséget a korlátozó üzleti magatartásokat elkövető vállalatoknak. Arra, hogy a KÜGY szabályozások újabban a nemzeti gazdaság- és piacvédelmi intézkedéseknek csupán egyik kategóriáját képezik, jó példa a korlátozó üzleti gyakorlátokra vonatkozóan megteremtett dán,[11] francia,[12] norvég[13] és svéd[14] jogszabályi rendszer, melyek már szerkezetileg is szorosan egybeépülnek pl. az árellenőrzésre vonatkozó kérdések széles körével is. (Így Franciaországban pl. — jóllehet indirekt, de mégis — igen hatékony védelmi és korlátozó fegyvernek tekintik az árszabályozást az egyes korlátozó üzleti gyakorlatokkal szemben.)

Az előzőeken túlmenően az elmúlt évek során számos más ország is bevezetett KÜGY-gyel kapcsolatos nemzeti szabályozást. Így különösen *Brazília,*[15] *India,*[16] *Izrael,*[17] *Pakisztán*[18] és *Jugoszlávia*[19]. *A fejlődő országok esetében* a korlátozó üzleti gyakorlatokkal szembeni *nemzeti szabályozások célja* különösen a következőkre irányul: *a)* országaik történelmi fejlődése és függősége által determinált belső gazdasági és piaci erőket és azok viszonyait oly módon kívánják a KÜGY szabályok által is alakítani, hogy *biztosíthassák saját hazai piaci erőik olyan mértékű megerősödését, amely alkalmas arra, hogy azok ún. kiegyenlítő piaci erőt képezzenek* nemzeti piacukon működő külső erőkkel (vállalatokkal) szemben; *b)* ugyanakkor ezek a szabályozások a külföldi érdekeket szolgáló és domináns piaci erővel rendelkező vállalatoknak azokat a magatartásait is igyekeznek pontosan megfogalmazni és a szabályozás útján korlátok közé szorítani, amelyekkel e vállalatok visszatérően károkat okoznak az adott ország nemzeti gazdasági érdekeinek (a termelés meghatározott faktorainak ellenőrzése és manipulálása, túlzott vagy éppen indokolatlanul alacsony árak kialakítása, a termékek elosztásának manipulált szabályozása stb.).

A nemzeti KÜGY szabályozásokat követően az alábbiakban a Közös Piac, mint integrációs közjogi egység által az egyes fejlődő és fejlett országokkal kötött bilaterális egyezményekben megfogalmazott KÜGY (korlátozó üzleti gyakorlatok) rendelkezések egyes vonatkozásait vizsgáljuk.

A fejlett országok egyes szabadkereskedelmi övezeteivel kötött bilaterális közös piaci megállapodások KÜGY rendelkezései

A Közös Piac által a fejlett EFTA tagországokkal kötött bilaterális megállapodásoknak a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos rendelkezései valamennyi megállapodásban lényegében azonos tartalommal bírnak.[20] E KÜGY szabályozások jellemzője összegezve abban jelölhető meg, hogy a bilaterális szabályozás értelmében a vonatkozó korlátozó üzleti gyakorlatok *közjogi természetű ellenőrzés és vizsgálat tárgyát képezik.* A megoldás lényegét a következő rendelkezések adják vissza: „összeegyeztethetetlenek a megállapodás szellemével, szabályrendszerével és annak eredményes működéséhez fűződő igényekkel, amennyiben azok (nevezetesen az egyes KÜGY magatartások) a Közösség és a megállapodással érintett állam közötti kereskedelemre — az alábbiak szerint — kihatással bírnak: *a)* a vállalatok közötti minden olyan megállapodás, a társaságok és a vállalatok által hozott olyan döntések, valamint a vállalatok által kölcsönösen egyeztetett olyan magatartások, amelyek célja vagy hatása a ter-

[9] Japánban: Antimonopoly Act. 1947.

[10] Új-Zélandban: New Zealand Commerce Act of 1975.

[11] Monopolies and Restrective Practices Supervision Act of 1955. Competitive Tendering Act of 1966., Prices and Profits Act of 1974, valamint a Profits Freeze and Price Curbing Agreements Act of 1975.

[12] Loi des finances de 1973., Ordonnance du 28 Septembre, 1967.

[13] Provisional Price Control Act of 1920., Trust Act of 1926., valamint a Permanent Act of 1953. on Control of Prices, Profits and Restraints of Competition.

[14] Law on Supervision of Restrictive Business Practices of 1946.

[15] Law on Suppression of Abuses of Economic Power of 1962.

[16] The Monopolies and Restrictive Trade Practices Act of 1969.

[17] Restrictive Trade Practices Law of 1959.

[18] Monopolies and Restrictive Trade Practices (Control and Prevention) ordinance of 1970.

[19] 1974. évi törvény a tisztességtelen verseny és a monopolszerződések korlátozására.

[20] L. pl. az Ausztriával kötött megállapodás 23. cikkelyét, valamint a Svájccal, Svédországgal és Norvégiával kötött megállapodásoknak ugyancsak 23. Cikkelyeit.

melés vagy a kereskedelem területén fennálló verseny kizárása, korlátozása, illetve torzítása; *b)* a szerződő államok területén vagy azok jelentős részén valamely domináns piaci pozícióval történő — egy vagy több vállalat által, megvalósított — visszaélésszerű magatartás".

„Amennyiben a szerződő fél úgy találja, hogy valamely magatartás összeegyeztethetetlen ezekkel a rendelkezésekkel, az megfelelő lépéseket tehet, mely lépések egyes feltételeit egy külön Cikkelyben meghatározott eljárás feltételei szerint lehet kifejteni."[21]

A vonatkozó KÜGY-gyel kapcsolatos eljárás a következőkben foglalható össze: amennyiben valamely szerződő fél úgy találja, hogy egy bizonyos magatartás — az 1. alcikkelyben foglaltak szerint — összeegyeztethetetlen a megállapodásban foglaltakkal, úgy ez a fél haladéktalanul a vonatkozó Vegyesbizottság részére köteles bocsátani valamennyi olyan szükséges információt, melyek kívánatosak az adott helyzet alapos vizsgálatához.

Az eljárás menete a következők szerint alakul: *a)* bármely szerződő fél a bilaterális megállapodások által létrehozott Vegyesbizottság elé terjesztheti az ügyet, *b)* a szerződő feleknek az előzőek szerint kötelességük az alapul fekvő és a Vegyesbizottság által megjelölt minden egyéb szükséges információt a Vegyesbizottság részére biztosítani, valamint *c)* az eljárás során a Vegyesbizottság által megjelölt olyan eljárási magatartásokat kifejteni, melyek szükségesek az ügy kivizsgálására és a tényállás felderítésére, végül *d)* a Vegyesbizottság megfelelő Ajánlásokat tesz a szóban forgó korlátozó üzleti magatartásforma felszámolására.

Amennyiben valamely szerződő fél az adott KÜGY elkövetési magatartásnak a Vegyesbizottság részére való jelentéstől számított 3 hónapon belül nem számolja fel a kifogás tárgyává tett magatartást, úgy a magatartással érintett *második fél bármely általa szükségesnek tartott intézkedést gyakorlatba vehet* annak érdekében, hogy kiküszöbölje a szóban forgó magatartásból származó hátrányos következményeket. (Ilyen védelmi intézkedés lehet pl. vámkoncessziók visszavonása stb.)

Figyelembe veendő ugyanakkor az is, hogy az ilyen védelmi intézkedések sorában — a vonatkozó Cikkely rendelkezései szerint — elsősorban azokat lehet gyakorlatba venni, amelyek a legkevésbé sértik vagy akadályozzák a vonatkozó (Közös Piac és EFTA tagország közötti) bilaterális megállapodás eredményes működését. A Vegyesbizottságot egyébként haladéktalanul tájékoztatni kell az ilyen védelmi intézkedések foganatosításáról és azokkal kapcsolatban az egyes eljárási aktusokról (azok eredményéről, esetleges felfüggesztésükről stb.) időszakonként visszatérően ugyancsak tájékoztatást kell adni a Vegyesbizottságnak.

Az egyes fejlett tőkésországokkal kötött bilaterális megállapodások

A Római Szerződés KÜGY rendelkezései, valamint a Közös Piac által az egyes fejlett tőkésországokkal kötött bilaterális megállapodások KÜGY előírásai a következő vonatkozásokban bírnak azonos tartalommal.[22]

1. Mindkét kategóriarendszerben azonos, hogy nincs utalás a KÜGY szabályozással kapcsolatban az elkövetők körében megnevezett vállalatok nemzeti hovatartozására. A KÜGY szabályozások olyan oligopoliák közötti megállapodásokra irányulnak, melyek közül az egyik — vagy egyszerre többen is — valamelyik közös piaci tagállamban, a tagállamok összességében, illetve azok egy részében tevékenykedik. Ugyanakkor a Bizottság értelmezése szerint azok a vállalatok, melyek tevékenysége káros kihatással bír a szóban forgó bilaterális megállapodások tagjai közötti kereskedelemre — ugyancsak részben vagy egészben — tartozhatnak olyan országokhoz is, amelyek a közös piaci határokon kívül helyezkednek el. Következésképpen azok a nemzetközi kartellek, melyek tevékenysége által előidézett káros hatások bilaterális megállapodás tagjai közötti kereskedelemre bírnak kihatással, ugyancsak összeegyeztethetetlenek az alapul fekvő megállapodással.

2. Nem tartoznak a kizáró kategóriarendszerbe — és éppen ezért magatartásuk nem is tiltott — azok a nemzeti, regionális vagy nemzetközi kartellek azonban, melyek tevékenységének célja vagy hatása kizárólag harmadik országokban — vagyis a szóban forgó bilaterális megállapodás szerződő tagjain kívüli országokban — jelentkezik.

3. Mindkét kategóriarendszerben a verseny zavarása, annak korlátozása vagy torzítása — mint elkövetési magatartás — egyaránt állhat a vállalatok közötti szerződések és egyeztetett magatartások gyakorlatából és azok hatásából. Következésképpen akár az egyes magatartások, akár pedig azok bekövetkezett hatásának megállapítása elegendő annak statuálásához, hogy a szóban forgó vállalati magatartás összeegyeztethetetlen a Római Szerződéssel, ill. a Közös Piac által az egyes fejlődő államokkal kötött bilaterális megállapodásokkal.

4. Ugyancsak mindkét kategóriára jellemző, hogy *hiányzik az egyértelmű definíció* és a korrekt jogalkalmazáshoz szükséges elvi iránymutatás abban a vonatkozásban, hogy pontosan — és részleteiben is kibontva — milyen magatartást képeznek és általában milyen elkövetési

[21] A 21. lábjegyzetben nevezett valamennyi országgal kötött bilaterális megállapodás azonos számú [27. Cikkely (3) bek.] Cikkelyében azonos tartalmú fogalmazás.

[22] A kérdéskör részletesebb kibontását l. John S. *Lambrinidis:* The Structure, Function and Law of Free Trade Area. London, Stevens and Sons, 1965. 124. old.

formákból tevődnek össze a következő elvi súllyal bíró kategóriák: *a)* domináns piaci pozíció (dominant market position); *b)* jelentős rész (substantial part); *c)* visszaélés (abuse).

Ezeknek az alapkategóriáknak gyakorlati tartalommal való megtöltését jelentős mértékben a szubjektív végrehajtási jogalkalmazásra bízták. Az EFTA tagországokkal kötött bilaterális megállapodásokban az egyes KÜGY magatartásokkal szemben in abstracto nincs elvi tiltó rendelkezés, vagyis azok általános jelleggel megengedettek. Ezek az egyezmények csupán azt fogalmazzák meg, hogy az a korlátozó üzleti gyakorlat, amely káros kihatással bír a Közösség és az adott EFTA tagország közötti kereskedelemre, az összeegyeztethetetlen a vonatkozó egyezményben megfogalmazott érdekekkel és éppen ezért tilos. A vonatkozó bilaterális KÜGY Cikkelyek csupán az áruforgalomra vonatkoznak, következésképpen a szolgáltatási tevékenységre nem és ily módon az esetek skálája a bilaterális egyezményekből adódóan sokkal korlátozottabb. A panaszos ügyét a szerződő felek kormányai vizsgálják meg, vagyis nem hoznak létre közvetlen kapcsolatot az érintett vállalatok és valamely magasabb joghatóság között. A szóban forgó Vegyesbizottság hatáskörének erejét tekintve meglehetősen gyenge (a bilaterális megállapodások által létrehozott Vegyesbizottságok működésének hatékonysága jelentős mértékben függ az abban résztvevő kormányok együttműködési készségétől).

Az egyes szankciók kiszabásának és érvényesítésének lehetőségei ugyancsak erősen korlátozottak. Még abban az esetben is, ha valamennyi érdekelt fél hatékonyan kíván együttműködni, igen sok függ attól, hogy a Vegyesbizottság milyen tényleges jogi felhatalmazással és konkrét eljárási lehetőségekkel, eszközökkel rendelkezik. Ugyanakkor hangsúlyozottan determinálja az eredményesség konkrét lehetőségeit, hogy az egyes érintett országok kormányai ténylegesen milyen mértékben kívánnak hatékony lépéseket tenni saját vállalataik vonatkozásában és adott esetben saját vállalataikkal szemben is. Maga a hatékonyság az előzőekben vázolt szubjektív tényezőkön túlmenően egyéb, objektívnek tekinthető tényezőktől is függ, mint pl. attól, hogy az egyes nemzeti — vagy integrációs — gazdaságirányítási szabályrendszerek milyen mértékben teszik lehetővé az egyes vállalatokkal szembeni konkrét vizsgálati eljárásokat, megszigorító vagy korlátozó intézkedéseket. Hasonlóan szembetűnő hiányosság, hogy a szóban forgó bilaterális egyezményrendszerek KÜGY szabályaival nem hoztak létre olyan objektív alapokon álló, külső közjogi intézményt, amely képes lenne kormányérdekekre (integrációs érdekekre) tekintet nélkül, független vizsgálatban részesíteni az egyes eseteket és ennek megfelelően biztosítva lenne alapjaiban a kellően megalapozott, független és tárgyilagos vizsgálati vélemény. A fogyatékosságok körében végül, de nem utolsó sorban figyelmet érdemel az az elvi jelentőségű kategória, amely *a meghozott határozatok végrehajtásának eredményességével* függ össze. Nevezetesen arról van szó, hogy a Vegyesbizottság előzőek szerint anyagi jogilag is fogyatékosságokat involváló határozata a KÜGY szabályokkal ellentétes, egyes alapul fekvő vállalati magatartásokat (szerződéseket, egyeztetett manipulációkat stb.) nem teszi semmissé és általában az ilyen vegyesbizottsági határozat sem a jövőre nézve, sem pedig visszamenőlegesen nem bír érvénytelenségi kihatással.

Az összehasonlítható vizsgálatok eredményeként az állapítható meg, hogy az egyes korlátozó üzleti gyakorlatokra vonatkozó rendelkezések a Közös Piac és a fejlett országok közötti egyes bilaterális megállapodásokban részben sokkal rugalmasabbak, elnagyoltabbak és éppen ezért pontatlanabbak, — részben pedig sokkal csekélyebb kényszerítő és korlátozó erővel bírnak, mint a Római Szerződésnek KÜGY-gyel kapcsolatos rendelkezései. Van azonban egy másik különbség is, ami még lényegesebbnek tűnik. Nevezetesen a tényleges gazdasági és politikai erőegyensúly szempontjából ezek a bilaterális megállapodások figyelmet érdemelnek abból a megközelítésből is, hogy míg a megállapodások egyik oldalán a Közös Piac, mint integrációs egység áll (a mögöttes tartalmat képező 10 tagállamot tömörítő közösségként), addig a másik oldalon önmagában álló egy-egy ország szerepel. Ebből a különbségből könnyen szembetűnően számos egyenlőtlen helyzet alakulhat ki. Mindenekelőtt a Közösségnek nincs hatásköre beavatkozni az egyes országok (azok vállalatai) által elkövetett korlátozó üzleti gyakorlatok vonatkozásában, jóllehet egy olyan ország (még önmagában is), amely saját önálló, nemzeti KÜGY szabályrendszerrel rendelkezik, jogosult az ilyen beavatkozásokra és a szükséges ellenintézkedések foganatosítására. Másodszor a már hivatkozott KÜGY-gyel kapcsolatos 23. cikkely 2. alcikkelyében meghatározott az a kifejezés, mely szerint „területein vagy azok jelentős részén" (territories or a substantial part thereof), meglehetősen homályos és egyúttal félreérthető kategória is, amennyiben azt a Közösségre vonatkoztatják. Nevezetesen ebben a vonatkozásban a kifejezés utalhat akár az összes közös piaci tagállam egészének területére, mint integrációs egységre és vonatkozhat az egyes tagállamok területére, mint az integrációs egységen belüli önálló közjogi alanyok területére külön-külön is. Következésképpen, amennyiben valamely monopólium a Közös Piac országainak egyikében meglevő domináns piaci pozíciójával visszaélve, a KÜGY szabályokba ütköző módon járt el a Közös Piaccal bilaterálisan szerződő valamely másik ország (annak vállalatai) vonatkozásában, úgy kifogásként lehet arra hivatkozni, hogy az adott ügy nem tartozik a Vegyesbizottság kompetenciájába, figyelemmel arra, hogy magának a monopóliumnak csupán a Közös Piac egy valamely tagállamában, nem

pedig a Közösség egészének területén van domináns piaci pozíciója. Végezetül a legsúlyosabb probléma abból adódik, hogy az alkalmazandó szankciók vonatkozásában a szerződő felek alapvetően egyenlőtlen helyzetben vannak. Nyilvánvalóan szembetűnő, hogy egészen másként jelentkezik az egyes szankciók hatása, valamint az ilyen szankcióktól való félelem abban az esetben, ha a szankciókat egyetlen, önmagában álló ország kívánja érvényesíteni a Közös Piaccal, mint kilenc állam integrációs Közösségével szemben, mint fordítva.

A Közös Piac által az egyes fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodások

A Közös Piac által a fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodásoknak alapvetően kettős célja van: *a)* valamely gazdasági (főleg ipari) területet felölelő *szabadkereskedelmi övezet megteremtése,* vagy *b)* a közjogi természetű társulás különböző fokozataival és formáival elérendő vámunió létesítése.

Ezekben a fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodásokban a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatban megfogalmazott szabályozások lényegében három, egymástól különböző megközelítést mutatnak a KÜGY mint szabályozási tárgy alapulvételével. Nevezetesen a Közös Piac által a fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodásokban található KÜGY szabályozások első kategóriája ugyanolyan vagy hasonló korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos rendelkezéseket tartalmaz, mint amilyeneket a Közös Piac a fejlett EFTA tagországokkal kötött megállapodásai tartalmaznak (pl. a Portugáliával és Izraellel kötött megállapodások). A második kategóriába tartozó megállapodások olyan megoldást mutatnak, amelyben egy külön ún. KÜGY-keretrendelkezés található, mely keretszabályt azután egy későbbi szakaszban töltenek majd ki az illetékesek konkrét végrehajtási tartalommal és feltételekkel. Így pl. a Görögországgal kötött bilaterális közös piaci társulási megállapodás 51. cikkelye előírja, miszerint „a felek elismerik, hogy a Római Szerződés 85., 86. és 90. cikkelyeiben megfogalmazott KÜGY alapelveket alkalmazni kell az adott görög közös piaci társulás bilaterális viszonylatában is". Az 52. cikkely úgy rendelkezik, hogy a társulási megállapodás hatálybalépésétől számított két éven belül a görög—közös piaci társulás tanácsa fogja megállapítani azokat a feltételeket, anyagi és eljárási részleteket, melyekkel az 51. cikkelyben meghatározott keretrendelkezést kitöltik. Az 52. cikkely ugyanakkor — a nevezett kétéves határidőn belül — ugyancsak a Tanács hatáskörébe utalja annak megállapítását, hogy az 51. cikkelyben meghatározott elveket milyen gyakorlati megközelítésben és milyen módszerekkel vezetik át a gyakorlati élet követelményrendszerébe, valamint azt is, hogy az egyes végrehajtási követelményeket milyen szabályrendszerrel biztosítják majd. Itt lényegében a Közös Piac 17. sz., KÜGY-gyel kapcsolatos végrehajtási Rendeletében megfogalmazott jogalkotói feladatkört utalják a vonatkozó bilaterális közjogi kapcsolat egyik központi szervének, a Tanácsnak hatáskörébe. A harmadik kategóriába azok a bilaterális megállapodások tartoznak, melyekből teljes mértékben hiányzanak a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos rendelkezések.[23]

A harmadik kategóriába tartozó bilaterális megállapodások — általános jelleggel — úgynevezett utaló, *generálklauzulát tartalmaznak,* amely ugyan nem tartalmaz részletes anyagi és eljárási természetű rendelkezéseket és éppen ezért nem is ad pontos eligazítást az egyes esetekben, de amelyet ugyanakkor — az esetek által megkövetelt szűkítő vagy kiterjesztő értelemben — bármikor meglehet hivatkozni. Jó példával szolgál erre a megoldásra a Máltával vagy Ciprussal kötött egyezmény 3. cikkelyének (3) bekezdés 1. pontja, mely szerint „a szerződő felek minden szükséges — általános és különös — intézkedést meg fognak tenni annak érdekében, hogy biztosítsák a jelen megállapodásból származó kötelezettségek pontos teljesítését. Következésképpen tartózkodni fognak bármely olyan intézkedéstől, magatartástól, amely alkalmas lehet arra, hogy veszélyeztesse a megállapodás céljainak elérését."[24] Hasonlóan általános jelleggel megfogalmazott KÜGY generálklauzula szerepel az ún. Magreb államokkal kötött közös piaci bilaterális megállapodásokban is.[25]

A fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodások egyike sem ad kielégítő és jövőbe mutató megoldást a fejlődő országok tényleges problémáira és szükségleteire, tekintettel arra, hogy ezek a megállapodások nem biztosítanak kellően hatékony védelmet a közös piaci országok részéről a fejlődők ellen irányuló korlátozó üzleti gyakorlatokkal szemben. A fejlett tőkésországok — és így a közös piaci tagországok is — ugyanakkor indokolatlan és teljesíthetetlen kívánságnak tekintik a fejlődő országok azon igényét, amely olyan, materiálisan kiegyensúlyozott KÜGY rendelkezések részletes és objektív megfogalmazását követeli, amelyek természetükből adódóan formai különbségekre épülnek.

A fejlődő országok megkérdőjelezik, korrektnek tekinthető-e az a megoldás, amely formailag azonosan megfogalmazott kötelezettsé-

[23] A második kategóriára l. a Törökországgal 1963-ban kötött társulási megállapodás 16. cikkelyét, míg a harmadik kategóriára a Ciprussal, Máltával, Tunéziával, Algériával és Marokkóval kötött megállapodások szolgálnak példával.

[24] A Közös Piac által Máltával kötött társulási megállapodás hivatalos szövegét l. a GATT által kibocsátott Doc L/3512 of 24. 3. 71. sz. anyagot, míg a Ciprussal kötött megállapodást l. Official Journal No. 133 of 21. 5. 73.

[25] Az Algériával, Tunéziával és Marokkóval kötött egyezmény 35, 36. és 37. cikkelyeit l. Laws of the EEC, Vol. 19. No. L—141, 28. 5. 76.

geket ró a Közösség, mint több magasan fejlett országot tömörítő integrációs egységre és egy vele szemben egymagában álló és fejlettségében egyébként is elmaradottabb országra. Az egymással szembeállított közjogi alakzatok formai-szervezeti kategóriáinak alapvető eltérőségéből adódó különbségeken túlmenően még döntőbb ennek a formai szempontból is indokolatlanul szembeállított — integrációs közösségi alakzat versus egyetlen nemzeti szuverenitás — két kategóriának gazdasági fejlettségbeli és nagyságrendbeli eltérőségéből adódó különbség.

A kérdéssel foglalkozó szakírók a Közös Piac alapvető gazdaságfilozófiáját összefoglalóan úgy fogalmazzák meg, mely szerint a Közösség „a gazdasági verseny szabadságára épített olyan közjogi kategória, melyben a versenyszabadság biztosítását általános orvosságnak tekintik a gazdasági és piaci faktorok legracionálisabb működtetésére és elosztására".[26] Következésképpen a korlátozó üzleti gyakorlatokkal szembeni alapvető közös piaci megközelítés általános szabályként csakis negatív lehet (mely alapelvet az ismert szabályozás szerint szigorúan körülhatárolt kivételek gyengíthetik csupán). Mindazonáltal figyelembe kell venni azt is, hogy maga a Közös Piac a világ legfejlettebb államainak köréből tevődik össze, ami azt is jelenti, hogy a közös piaci KÜGY ellenes rendelkezések iparilag fejlett államok gazdaságát és ugyancsak hasonlóan fejlett vállalatainak piaci magatartását szabályozzák és korlátozzák.

A fejlődő országokban azonban a jelen fejlődési szakaszban mindenekelőtt ezt — a Közös Piac tagállamaiban már meglevő — a fejlett gazdasági és szervezeti kategóriát kell létrehozni. Más szóval a fejlődő országokban a korrekt versenyfeltételek működésének megteremtése és folyamatos biztosítása hivatott megteremteni a fejlődő országok belső gazdaságának lehető rövid időn belül történő, minél magasabb szintre való fejlesztését. A fejlődő országok kevéssé fejlett gazdasági faktorai nemegyszer a kategória lényegéből adódóan, mintegy létfeltételként igénylik az egyes korlátozó üzleti gyakorlatokat megvalósító vállalati magatartásformák igénybevételét annak érdekében, hogy az adott fejlődő ország hazai érintett vállalati termelését hatékonyabbá tegyék, csökkentsék a termelési költségeket, kellően eredményes kutatási és fejlesztési tevékenységgel modernizálják a nemzeti technológiai szintet, specializálódjanak és szakosítsanak. Ezek körében például olyan — esetenként KÜGY-nek minősülő — vállalati szerződéseket kötnek, amelyek lehetővé teszik több vállalat együttes piaci tevékenységét, úgynevezett egyeztetett piaci műveleteket, nyersanyagok közös beszerzését stb. Mindezeket a gyakorlatban igen sokrétűen jelentkező támogató és nemzetközi gazdaságvédelmi intézkedéseket még hosszú ideig kénytelenek fenntartani, amennyiben eredményesen kívánják továbbfejleszteni nemzeti termelési potenciáljukat. Más szóval mindezek a nemzeti gazdaságtámogató intézkedéseknek az alapul fekvő bilaterális egyezményekben vállalt kötelezettségek figyelembevételével történő korlátozása vagy egyéb természetű visszafogása az adott fejlődő országok gazdasági fejlődését, vagyis nemzeti létérdekeit alapjaiban is veszélyezteti.

Az előző okfejtések végkövetkeztetése abban áll, hogy a *nem azonos jogú* és *nem azonos* gazdasági súllyal, valamint fejlődési feltételekkel rendelkező partnerek részéről való, *azonos jogok igénylése* és formailag *azonos* követelmények támasztása ellentétben áll az alapvető jogi gazdasági logika szabályaival, tekintettel arra, hogy az ilyen elrendezés végkihatásában feltétlenül gazdasági egyenlőtlenséget eredményez. A Közös Piac által az egyes fejlődő országokkal kötött bilaterális megállapodásokban a korlátozó üzleti gyakorlatok kérdése láthatóan nem kapott a viszonosságot biztosító és az alapul fekvő gazdasági kategóriák lényeges eltéréseit figyelembe vevő rendezést, amelynek eredményeként az adott szabályozás végkihatásában jelentős gazdasági egyenlőtlenséghez vezet a szerződő feleket illetően. A Közös Piac által kötött ilyen bilaterális megállapodásokban megfogalmazott és gazdasági kihatásában a viszonosság materiális mellőzésével, valamint egyenlőtlenséget eredményező fejlődési lehetőségeivel jellemezhető KÜGY rendelkezések nem kielégítő szabályozási megoldása annál is inkább negatív megítélést érdemel — mind jogpolitikai, mind pedig gazdaságpolitikai szempontokra tekintettel —, mert a korlátozó üzleti gyakorlatok egyes anyagi és eljárási kérdéseinek részletes és gondos szabályozására irányuló nemzeti és nemzetközi szintű munkálatok a mai fejlettségi szinten sokkal *korrektebb* és gazdasági kihatásait illetően *megnyugtatóbb* KÜGY szabályrendszer kialakítását tennék lehetővé. Gondolunk itt különösen az UNCTAD vonatkozó munkacsoportjában folyó, következőkben ismertetendő nemzetközi szintű kodifikációs tevékenységre.

Az eddigi KÜGY szabályozások hiányosságai

Az eddigiekben kibocsátott nemzeti és integrációs szintű KÜGY szabályozások hiányosságai alapvetően két okra vezethetők vissza, mely okok egyúttal elméleti kiinduló pontját képezik a KÜGY szabályok nemzetközi szinten való kidolgozására irányuló jelenlegi (UNCTAD) munkákat elindító törekvéseknek is. Ezek a következők:

1. Az egyik fogyatékosság abban áll, hogy a KÜGY-gyel kapcsolatos ellenőrzés és korlátozás országonként (és a Közös Piacon belül is) alapvetően befelé irányuló, amely abban mutatkozik, hogy az egyes kormányok a nemzeti szintű szabályozások során az ilyen korlátozó gya-

[26] L. Michael *Rom:* Restrictive Business Practices in EEC Agreements with Less Developed Countries, Journal of World Trade Law, 1978. 1. sz. 50. old.

korlatok hatásait alapvetően és szinte kizárólag saját nemzeti gazdaságuk előnyeinek vonatkozásában vizsgálják és azok károsító hatásait ugyancsak általános szabályként szinte kizárólag saját nemzeti gazdaságuk vonatkozásában kívánják kizárni. Ugyanakkor azonban csak kevéssé vagy egyáltalán nem törődnek a saját területükön működő vállalatok által kifejtett olyan természetű korlátozó üzleti gyakorlatok következetes és intézményes szabályozásával, amelyek korlátozó és káros hatásai kifelé, más országok felé irányulnak.

2. A másik fogyatékosság abban áll, hogy — jóllehet az elmúlt évek fejlődése során kimutatható terminológiai előrehaladás történt és egyúttal hatékonyabb ellenőrzési és korlátozó rendszert sikerült országonként megteremteni[27] a nagyvállalati fúziók, valamint a nemzeti piacokat általában közvetlenül érintő egyéb vállalati magatartások vonatkozásában, mégis — *nem sikerült ténylegesen megragadni* napjaink középponti gazdaságpolitikai kérdésévé kifejlődött *nemzetközi monopóliumok* (alias transznacionális korporációk) gazdasági, szervezeti, jogi és politikai lényegét és éppen ezért nem is sikerült igazán hatékony szabályozással korlátozni és ellenőrzés alá vonni a nemzetközi monopóliumok által megvalósított egyes korlátozó üzleti magatartásformákat.

A KÜGY-szabályozások ez utóbbi, második fogyatékossága szorosan összefügg az elsővel, tekintettel arra, hogy az egyes nemzeti kormányok egymástól alapjaiban és módszereiben is jelentős eltéréseket mutató hozzáállással szabályozzák a nemzetközi monopóliumokat, illetve az azok által kifejtett egyes korlátozó üzleti magatartásformákat. Az eltérő értékítéletet és az eltérő szabályozási megközelítést láthatóan minden esetben az a körülmény determinálja, hogy az egyes kormányok által irányított országokban működő nemzetközi monopóliumok által kifejtett korlátozó üzleti gyakorlatok káros hatásai befelé avagy pedig kifelé egy másik ország irányába mutatnak.

Annak a ténynek a felismerése, hogy az egyes vállalatok — különösen a nagy nemzetközi monopóliumok — által kifejtett korlátozó üzleti gyakorlatok a működési országon túlmenően széles körben igen káros hatással bírnak az adott ország határain túl is és egyúttal annak felismerése, hogy ezek a KÜGY-ök különösen jelentős veszélyt képeznek a fejlődő országok gazdasági előrehaladása és kereskedelme számára, *végül azt eredményezte, hogy az UNCTAD Nairobiban* megtartott negyedik ülésén *önálló témaként kezelte a KÜGY kérdését és* azzal kapcsolatban *a következő határozatot fogadta el:* „Nemzeti, regionális és nemzetközi szinten kialakított és kölcsönösen megerősített, valamint ugyancsak kölcsönösen végrehajtandó intézkedéseket kell az egyes országoknak tenni annak érdekében, hogy kiküszöböljék, illetve megfelelően szabályozzák az egyes olyan korlátozó üzleti gyakorlatokat — beleértve a transznacionális korporációk által kifejtett ilyen gyakorlatokat is —, melyek káros hatással bírnak a nemzetközi kereskedelemre és azon belül is különösen a fejlődő országokkal folytatott kereskedelemre, valamint ezen országok fejlődésére."[28]

Az UNCTAD ezen határozata hivatalos és nemzetközi szintű realizálódása az egyes nemzeti kormányok azzal kapcsolatos aggodalmának, mely szerint — éppen az új korlátozó módszerek fokozott térnyerése következtében — az egyes vámakadályok és vámon kívüli akadályok csökkentésére és felszámolására való törekvés önmagában már nem elégséges a világkereskedelem megfelelően hatékony liberalizálásához.[29]

Ugyanakkor nyilvánvalóan éppen ezen és az ezekhez hasonló körülményekből adódó felismerések vezették a fejlődő országokat arra a — napjainkban már alapjaiban kikovácsolódott — platformra, melyen a fejlődő államok egységesen azt követelik és azt állítják, hogy *az adott nemzetközi világgazdasági rend* alapvetően új játékszabályokat követel. *Ebben a koncepcióban a fejlődő országok* egy új világgazdasági rend eredményes megteremtéséhez — egyik központi igényként — *azt követelik,* hogy nagyon is egyértelmű és hatékonyságukban *szigorúan következetes szabályrendszer kerüljön mielőbb kialakításra* (nemzeti és nemzetközi téren egyaránt) az *egyes vállalatok* — és különösen a nemzetközi monopóliumok — *által kifejtett korlátozó üzleti gyakorlatok valamennyi megnyilvánulási formájára.*

A nemzetközi szintű szabályozás követelményének fő alapjai

Lényegében három ok mutatható ki abban a vonatkozásban, hogy mi vezetett a korlátozó üzleti gyakorlatok most folyamatban levő nemzetközi szintű szabályozásához.

1. Mindenekelőtt az, hogy a kormányok nem hajlandók egyoldalúan visszaszorítani az olyan természetű korlátozó üzleti gyakorlatokat, melyek káros kihatásai saját nemzeti gazdaságukat nem sértik, hanem csupán kifelé irányulóak. Ugyanakkor az is látszik, hogy az egyes országok — vagy azok csoportjai — saját kezdeményezésre és saját erőből nem képesek megfelelően hatékony szabályozást létrehozni. Ebben a vonatkozásban azt is figyelembe kell venni, hogy — különösen a hagyományos kereskedőnemzetek — az egyes kormányok saját kezdeményezésre, ill. önszántukból nem hajlandók

[27] L. Peter R. *Hayden* and Jeffrey H. *Burns:* The Canadian „Foreign Investment Review Act"; The Control of the multinationals in Canada, The journal of Business Law, 1975. I—II. sz.

[28] L. UNCTAD Resolution 96 (IV), Section III, Operative para. I.

[29] L. hiv. Resolution, Objective I, Annex I, TD/B/C. 2/181.

behatárolni vagy kiküszöbölni az olyan természetű korlátozó üzleti gyakorlatokat, amelyek hatásaikban akárcsak áttételesen is egyébként támogatják saját országuk kereskedelmét. Ezt a tényt állapította meg az UNCTAD főtitkársága által 1973 márciusában összehívott ún. „első KÜGY ad hoc szakértői munkacsoport" is.[30]

A korlátozó üzleti gyakorlatokkal foglalkozó, *1973-ban létrehozott első ad hoc szakértői munkacsoport* egyik alapvető javaslata arra irányult, hogy „meg kell tiltani vagy legalábbis szigorú ellenőrzés alá kell vonni mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi export-kartelleket", amelyek jelenleg nem tartoznak az egyes országok korlátozó üzleti gyakorlatokat tiltó szabályrendszereinek hatálya alá. Az első szakértői munkacsoport megállapította, hogy „az ilyen kartellek felszámolását egységes nemzetközi intézkedésként kell megvalósítani, tekintettel arra, hogy az egyes — különösen a fejlett tőkés piacgazdálkodású — országok nyilvánvalóan vonakodnak bármely ilyen intézkedést saját maguk kezdeményezni vagy tenni, tekintettel éppen arra a körülményre, hogy az ilyen intézkedések egyidejűleg káros hatásokkal bírnának a saját kereskedelmükre is.[31]

2. A nemzetközi szintű szabályozás szükségességének oka abban áll, hogy az egyes kormányok — az előbbiekben összefoglalóan vázolt — *nehézségekkel találják magukat szemben, amikor egyéni kezdeményezéseket tesznek* a nemzetközi monopóliumok tevékenységének szabályozására. Az egyes szükséges információszerzési és magatartásszabályozási lehetőségek egy adott országban működő transznacionális egységet illetően, valamint annak egyéb más vállalatokkal való kapcsolataira vonatkozóan (pl. valamely kartell-megállapodás keretén belüli manipulált vállalati kapcsolatokra) igen gyakran nem abban az országban találhatók meg, amelyben a kifogásolt magatartást elkövető — vagy sugalmazó — egység működik. (Tekintettel pl. arra, hogy a transznacionális korporáció irányító központja valamely olyan harmadik országban van, amely nem kíván korlátozó intézkedéseket tenni stb.)

Valamely másik országban működő transznacionális korporációról való információnyújtás külön — szigorúan szabályozott — államigazgatási engedélyhez van kötve a legtöbb országban, így pl. Ausztráliában,[32] Kanada egyes területein,[33] Hollandiában,[34] Nagy-Britanniában[35]. Az információnyújtással kapcsolatos konkrét államigazgatási jellegű tiltás állott elő pl. a közelmúltban folytatott egyik olyan vizsgálat során is, amelynél az Egyesült Államokban működő nemzetközi urániumkartellt, valamint az annak alapjául szolgáló megállapodást és az egyes vállalati egyeztetett magatartásformákat kívánták vizsgálni. Az adott esetben nem csupán maga a vizsgálat alá vont amerikai központú transznacionális korporáció tagadta meg a vizsgálathoz szükséges információ nyújtását, de egyidejűleg az üggyel — vállalatai révén — érintett Ausztrália, Kanada[36] és Nagy-Britannia kormányszervei is, melyek egyaránt anyagi jogi és államigazgatási döntésbeli kifogásokat támasztva megtiltották vállalataiknak, hogy dokumentumokat juttassanak el az USA vizsgálatot folytató hatóságai részére.[37]

3. A KÜGY kérdések nemzetközi szabályozására vonatkozó igények harmadik kategóriája abból adódik, hogy az egyes korlátozó üzleti gyakorlatok *egyidejűleg jelentős mértékben befolyásolják a további*, vagyis az ún. *harmadik országok érdekeit is.* Ez a helyzet állapítható meg *különösen az egyes nemzeti és nemzetközi exportkartellek esetében*, melyeknél az egyes KÜGY elkövetési magatartások elsődlegesen a harmadik országok kereskedelmi érdekeire gyakorolnak káros hatásokat, legyenek azok akár exportőrök, akár importőrök.

Az előzőekben felsorolt mindhárom ok alapvetően érinti a kérdéssel kapcsolatban eddigiekben általában kialakított hivatalos kormánypolitikákat. Láthatóan ugyanis a kormányok eddigi hozzáállását meg kell változtatni és különösen az előző okok kellően megfontolt elemzésével a kormányoknak fel kell hagyniuk eddigi tartózkodó — nemegyszer obstrukciós — magatartásukkal és komolyan hozzá kell látni a kérdéskör nemzetközi együttműködés útján való szabályozásához. Ezen túlmenően az alapul fekvő és vázolt körülmények azt is igénylik, hogy az egyes kormányok az eddigieknél sokkal nyíltabban és őszintébben álljanak hozzá vállalataik által elkövetett egyes KÜGY magatartások feltárásához, mely területen az eddigiek során a lehető legnagyobb mértékű ellenállást tanúsították.[38]

Az UNCTAD-on belüli erőfeszítések eddigi eredményei és a jövő követelményei

Lényegében 1972 óta tesznek az egyes kormányok szervezett erőfeszítéseket annak érdekében, hogy létrehozzanak egy olyan — nemzetközi szintű — közjogi instrumentumot, amely alkalmas lenne arra, hogy valóban hatékony nemzeti és nemzetközi ellenőrzést biztosítson a

[30] L. Decision of the Governments in UNCTAD resolution 73. (III).

[31] L. UNCTAD, UN publication No, E. 74. II. D.II.

[32] Foreign Proceedings (Prohibition of Certain Evidence) Act of 1976.

[33] The Business Protection Act of 1947.

[34] L. Economic Competition Act of 1956.

[35] L. The Shipping Contracts and Commercial Documents Act of 1964.

[36] Kanadában pl. az információnyújtás megtagadásának jogi alapja az 1976-ban kibocsátott Atomic Energy Control Act volt.

[37] L. a Westinghouse Electric Corporation Uranium Contract Litigation ügy ismertetését. The Times, 1977. dec. 2. sz.

[38] Colin R. *Greenhill:* UNCTAD, Control of Restrictive Business Practices. Journal of World Trade Law, Vol. 12. Nr. 1. 67. old.

korlátozó üzleti gyakorlatokra vonatkozóan, különösen pedig azokra, amelyek a fejlődő országokra bírnak káros kihatással. Az UNCTAD 1972 április—májusában, Santiagóban megtartott harmadik ülésén a kormányok egyhangúan megszavazták azt a határozatot, melynek értelmében „meg kell vizsgálni a fejlődő országokra károsan kiható korlátozó üzleti gyakorlatok hatékony korlátozásának egyes lehetőségeit". Ezt követően az UNCTAD-ban létrehozott ún. Termelői Bizottság (Committee on Manufactures) 1975-ben elhatározta, hogy „meg kell vizsgálni annak lehetőségeit és módozatait, miként lehetne előkészíteni és kialakítani egy olyan — sokoldalúan elfogadható — szabályrendszert, amely nemzetközi közjogi szinten korlátozná a vállalatok által kifejtett egyes KÜGY gyakorlatokat megvalósító magatartásformákat". *A kezdeti munkák az UNCTAD-on belül* kifejezetten azzal az elsődleges céllal indultak el, hogy a KÜGY-öt a fejlődő országok szempontjából kívánatos főként vizsgálni. Következésképpen az UNCTAD-on belüli KÜGY munkák során a kezdeti intenciók szerint *kizárólag a fejlődő országok kereskedelmére és gazdaságára káros kihatással bíró korlátozó üzleti gyakorlatokat kívánták ellenőrzés alá vonni és behatárolni.*

Az UNCTAD-on belüli vonatkozó munkák további fejlődése szempontjából *meghatározó állomás volt a Nairobiban megtartott negyedik UNCTAD ülés,* amelyen utólag egyik központi téma volt az országok közötti kereskedelemre, valamint az egyes országok — azokon belül is különösen a fejlődő országok — gazdaságára káros kihatással bíró vállalati korlátozó üzleti gyakorlatok ellenőrzését és behatárolását biztosító egységes nemzetközi szabályrendszer megteremtésének egyes — most már — konkrét feladatai és lehetősége. *A Nairobi UNCTAD ülés* által elfogadott határozat KÜGY-gyel kapcsolatos részének a jövőbeni munkák természetének pontosítása szempontjából *kiemelkedő jelentőséggel bír az a döntés,* hogy a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos tevékenységet — és következésképpen a KÜGY-re vonatkozó egységesen kialakítandó nemzetközi ellenőrző és korlátozó szabályrendszert — immár *nem korlátozzák a fejlődő országokat károsító egyes magatartásformákra,* hanem azokat a nemzetközi kereskedelem és a világ országai gazdaságát érintő *káros hatások általános szabályozásának igényével* kívánják már kialakítani.

Más szóval, a Nairobiban megtartott *negyedik UNCTAD ülés jelentős mértékben kiterjesztette a KÜGY-gyel kapcsolatos munkálatok céljait, azok személyi és tárgyi hatályát.* Nairobiban ugyanakkor *azt is elhatározták,* hogy az ülést követő négy éves időszak során a korlátozó üzleti gyakorlatokra vonatkozó szabályozás kialakítására létrehozott — immár harmadik — ad hoc *szakértői munkacsoport kötelezettségét képezi* az eddigi KÜGY munkálatok — szervezettségében és módszereiben is — intenzívebbé tétele, valamint *a KÜGY nemzetközi szabályrendszerének részleteiben tételesen is kimunkált* megteremtése. A végső feladat abban áll, hogy a harmadik ad hoc szakértői munkacsoportnak a KÜGY-szabályok oly mértékben egyeztetett instrumentumát kell 1979-re kialakítania, amely már alkalmas az 1980 második felében összehívásra kerülő, korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatos Diplomáciai Konferencia alapanyaga szerepének betöltésére.

A Nairobiban elfogadott KÜGY határozatot követően a szóban forgó *szakértői munkacsoport napjainkig 5 munkaülést tartott. Az első munkaülésen* mind a fejlett, mind a fejlődő országok részleteiben is felvázolták arra vonatkozó javaslataikat, hogy mire — vagyis hogy milyen vállalatok által elkövetett magatartásokra és azoknak milyen módszerrel történő szabályozását megteremtve — terjedjen ki a jövőbeni nemzetközi KÜGY-szabályozás, vagyis a feladat a személyi és a tárgyi hatály egyes kérdéseinek részleteiben való meghatározása volt. A munkacsoport *második ülésén* ugyancsak ezekkel a kérdésekkel foglalkoztak, igyekezve tovább pontosítani és egységesíteni a szabályozás egyes alapkategóriáit. A munkák további folyamatában számos vonatkozásban *jelentős előrehaladás történt,* így pl. *egyetértésre jutottak a résztvevők* a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatban kialakítandó *nemzetközi szabályrendszer fő céljai és feladatai vonatkozásában,* figyelembe véve mind a nemzeti, mind a nemzetközi összefüggéseket is. Ugyancsak sikerült nagyvonalakban behatárolni azokat az egyes vállalati magatartásformákat, melyeket a kialakítandó szabályrendszer végrehajtása során ellenőrizni vagy megtiltani kívánnak.

A korlátozó üzleti gyakorlatokra vonatkozó *nemzetközi magatartáskódex* elemzésénél és értékelésénél különösen a szabályrendszer *fő céljait,* annak személyi és tárgyi hatályát, valamint azt szükséges megvizsgálni, hogy az milyen eszközöket és milyen szabályozási módszereket tartalmaz a szabályozás során.

Az UNCTAD említett szakértői munkacsoportja által elkészített legutolsó, 1978. július 21-én kelt TD/B/C. 2/AC. 6/18. számú szövegtervezet szerint *a vonatkozó UNCTAD magatartáskódex alapvető célja*[39] a nemzetközi kereskedelem nagyobb hatékonyságának (és a fejlődő országok eredményes gazdasági fejlődésének) biztosítása különösen azáltal, hogy védelmezi és *biztosítja a vállalatok közötti versenyt* és a verseny *kereskedelmi feltételeit, ellenőrzi a tőkekoncentrációt* és korlátozza, illetve *felszámolja azokat a hátrányokat,* amelyek a nemzetközi monopóliumok *(transznacionális korporációk)* vagy más vállalatok ún. korlátozó üzleti gyakorlataiból[40] *a nemzetközi kereskedelemre és általában a gazdasági fejlődésre hárulnak.*

[39] L. TD/B/C. 2/AC. 6/18. UNCTAD, Section A— Objectives.

[40] L. TD/B/C. 2/AC. 6/18. UNCTAD. Section A — Definitions.

Mindezt oly módon kívánja megvalósítani, hogy nemzetközi közjogi szinten „sokoldalúan kialakított és elfogadott, egységes elveket és magatartási szabályokat" (equitable principles and rules, multilaterally agreed, for the control of restrictive business practices) hoz létre a korlátozó üzleti gyakorlatok ellenőrzésére és ezzel egyidejűleg erősíteni és egységesíteni igyekszik az alapul fekvő gazdasági területre vonatkozó nemzeti és regionális jogalkotást és politikát.

A szabályrendszer *alanyai*[41] különösen a *nemzetközi monopóliumok* (hagyományos elnevezéssel transznacionális korporációk) és minden egyéb vállalat és vállalati egység (így pl. branch, subsidiary, affiliate), amely részt vesz a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban és az *olyan vállalati magatartásokat* kíván ellenőrzés alá vonni és szabályozni, mint a különösen *a)* a domináns piaci pozícióval való visszaélések egyes formái, *b)* a piacokhoz való szabad hozzájutás korlátozása vagy a versenyfeltételek egyéb behatárolása, ill. torzítása, *c)* más olyan ún. vállalatok közötti egyeztetett magatartások, melyek káros kihatással bírnak a nemzetközi kereskedelemre, mint az ún. kartellek következő korlátozó üzleti módszerei: *ca)* egyeztetett export-importárak, *cb)* jogellenes összejátszáson alapuló tenderek, *cc) piacfelosztási megállapodások, cd)* a potenciális importőrök részére való szállítások egyeztetett és visszaélésszerű megtagadása stb.

Az *ellenőrző és védelmi intézkedéseket* tekintve a magatartáskódex *az egyes államok nemzeti intézkedéseként*[42] különösen a következőket tervezi:

1. megfelelő *nemzeti védelmi szabályrendszerek kialakítása* a külföldi vállalatok korlátozó üzleti gyakorlatot megvalósító behatásaival szemben [mint pl. a már hivatkozott, Japánban létrehozott „Foreign Investment Law of 1950", az ausztrál „Companies (Foreign Takeovers) Act" vagy a legutóbb kibocsátott „Canadian Foreign Investment Review Act of 1974"], valamint

2. a kormányok közötti két- és sokoldalú együttműködés különböző formáinak kialakítása (mint pl. információcsere, KÜGY-gyel kapcsolatos nemzeti tapasztalatok kicserélése, vonatkozó konzultációk szervezése, a fejlettebb és nagyobb KÜGY-ellenes védekezési gyakorlattal rendelkező államok — technikai, szakmai és egyéb — segítségnyújtása stb.).

3. Nemzetközi intézkedésként[43] tervezi az egyes nemzeti és integrációs politikák korlátozó üzleti gyakorlattal kapcsolatos egységes védelmi módszerei kialakításának elősegítését; az ENSZ szakosított szervei (különösen az UNCTAD) által évente kibocsátandó publikációit a tagállamok által nemzeti vagy integrációs szinten a korlátozó üzleti gyakorlatokkal kapcsolatban kibocsátott jogszabályokra; a fejlődő államok vonatkozó jogalkotási munkáit elősegítő mintaszabályok (modellek) kidolgozását és közzétételét; konkrét technikai segítségnyújtást, eseti tanácsadást; szemináriumok szervezését, kézikönyvek kibocsátását, szakértői lista összeállítását és közzétételét azzal a céllal, hogy az egyes — különösen a fejlődő — államok a korlátozó üzleti gyakorlatok egyes konkrét felmerült eseteiben az így rendelkezésükre bocsátott szakértői listáról késedelem nélkül „lehívhassanak" megfelelő felkészültségű olyan nemzetközileg elismert (jogi, közgazdasági stb.) szakértőket, akik az adott eset megoldásában hatékony segítséget tudnak nyújtani stb.

Az UNCTAD fórumán jelenleg folyamatban levő erőfeszítések eredményeként kialakulóban levő *szabályozás előzőekben összefoglalt célját, alanyait és módszereit tekintve* úgy tűnik, hogy *egy ún. általános vállalati nemzetközi közjogi természetű magatartáskódex kerül kidolgozásra,* melynek lényege, hogy az meghatározott (tételesen definiált, korlátozó üzleti gyakorlatnak minősülő) vállalati magatartásokat szabályoz — in abstracto megközelítésben —, mely magatartásrendszeren belül is tipikusan a nagy nemzetközi monopóliumok által a nemzetközi kereskedelemben rendszeresen gyakorolt magatartásokat, a szóban forgó vállalati egységek nemzeti, gazdaságpolitikai és egyéb hovatartozására — és különös természetére — tekintet nélkül.

Összefoglalás: ami az előzőekből adódóan *a magyar és a szocialista országoknak* a vonatkozó UNCTAD nemzetközi munkálataival kapcsolatos *álláspontját illeti,* úgy tűnik helyes az a feltevés, hogy azokat támogatni szükséges, mindenekelőtt két ok következtében. Láthatóan a magatartáskódex a bennünket is negatív piaci hatásokkal károsító vállalati magatartásformákat fogja ellenőrizni és korlátok közé szorítani és ily módon *a szocialista országok külpiaci tevékenysége részére pozitív szabályozást biztosít.* Ugyanakkor a fejlődő országok vonatkozó érdekeinek és követeléseinek adott UNCTAD fórumon való támogatása — a gazdasági érdekek egybeesése által hosszabb távon is biztosítottan — lehetőséget nyújt bizonyos politikai feladatok és célok szem előtt tartására és érvényesítésére.

A végkövetkeztetések realitásának érzékeléséhez ismét fel kell idézni a bevezetőben említett azt a párhuzamot, amely a nemzetközi kereskedelmet hátráltató vámakadályok és mennyiségi korlátozások — különösen a GATT-ban vállalt kötelezettségek eredményeként történő — lebontása és az azok szerepét fokozatosan átvevő korlátozó üzleti gyakorlatok (mint az ún. nem-vámjellegű akadályok előtérbe került megoldási módozatai) között kimutatható. A kérdés lényege abban áll, hogy az elmúlt időszakban *magyar részről is komoly erőfeszítéseket tettünk*

[41] L. TD/B/C. 2/AC. 6/18. UNCTAD, Scope of Application.
[42] L. TD/B/C. 2/AC. 6/18. UNCTAD, Sections E and F.
[43] L. TD/B/C. 2/AC. 6/18. UNCTAD, Section G.

a vámakadályok lebontására és az annak során foganatosított nemzeti önkorlátozással jelentős gazdasági áldozatokat hoztunk. Tettük mindezt azért, mert *a vámakadályok lebontásával kapcsolatos nemzetközi tevékenység alapjaiban biztosította a korrektség és a* nemzetközi kereskedelemben oly meghatározó elvi súllyal bíró *viszonosság feltételeit* és követelményeit. *A KÜGY kategóriájának, mint a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban előtérbe került módszernek lényege* azonban éppen abban áll, *hogy egyoldalú előnyöket biztosít a nagy nemzetközi vállalatokkal rendelkező fejlett tőkésországok részére.* Tekintettel arra, hogy a *vám és a mennyiségi korlátozások köre* többé kevésbé *objektív* és a kölcsönös tárgyalásokon *alapjaiban verifikálható kategória,* ezért annak nemzetközi szabályozásánál (csökkentésnél és lebontásnál) és *a szabályozás gyakorlati hatásaiban* ténylegesen is *biztosítható a reciprocitás és a diszkriminációmentesség.*

Az egyes vállalatok által megvalósított korlátozó üzleti gyakorlatok — és így különösen a nagy nemzetközi monopóliumok gyakorlata — az egyes elkövetési lehetőségek vonatkozásában alapvetően a fejlett tőkésországok vállalatainak biztosítanak újabb káros hatásokkal bíró piacmanőverezési és egyéb lehetőségeket. Ez újabb dimenziókat nyit a fejlett országok részére a fejlődő és a szocialista országok számára hátrányos gazdasági eszköztár lehetőségeinek és módszereinek gazdagítására. Következésképpen a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a *korlátozó üzleti gyakorlatok rendszere* annyit jelent, hogy az egyébként is gazdasági *erőfölényben levő államok* a viszonosságot a dolog lényegéből adódóan kizáró és gazdasági egyenlőtlenséget eredményező olyan *újabb eszközt találtak,* amely a jelenlegi nemzetközi kötelezettségek (GATT stb.) rendszerének figyelembevételével *hosszabb távon alkalmas arra, hogy* — az eddigi fő terheket jelentő vámakadályok lebontását követően — a szóban forgó országok a nemzetközi fórumokon vállalt kötelezettségek (valamint általában a nemzetközi bilaterális és multilaterális szerződéses kötelezettségek általános rendszerében található alapkövetelmények, mint pl. a reciprocitás, diszkriminációmentesség stb.) *direkt megsértése nélkül,* a nemzetközi kereskedelem liberalizálására való törekvés álarcába bújva folyamatos hátrányokat és károkat okozzanak a nemzetközi kereskedelemben résztvevő többi országnak.

Mohi Csaba

A közpénzek felhasználásának ellenőrzése

1. A közpénzügyek ellenőrzésének általános problémáiról

Jóllehet az ellenőrzés csak egy a pénzügyi igazgatás sok funkciója közül, ennek ellenére úgy véljük, hogy mégis indokolt e témával külön foglalkozni, s ennek indoklásául négy tényezőt említenénk meg. *1.* A közpénzek fogalma a közigazgatáshoz kapcsolódik, mert annak fölhasználása a közigazgatás feladata. *2.* A közpénzekkel való gazdálkodás ellenőrzése szorosan összefügg a *közigazgatás fölötti ellenőrzés* formáival. *3.* A modern társadalmakban mindig politikai kérdés volt, és az is marad; hogyan sáfárkodik a közigazgatás a közpénzekkel, tekintettel arra, hogy az fényt vet egyrészt az *állam* működésének *gazdasági hatékonyságára,* másrészt az *apparátus moráljára. 4.* Mind a szocialista, mind a kapitalista országokban a *pénzügyi igazgatás centrális feladata* a közpénzek felhasználásának ellenőrzése.

Azonban mégse lehet egyenlőségjelet tenni a két társadalmi rendszer pénzügyekre vonatkozó ellenőrzési formái és struktúrái közé. A szocialista országokban a pénzügyi ellenőrzési szervezet általában a kormány alá rendelt és államigazgatási, a nyugati országokban annak egy része a végrehajtó hatalomtól elválasztott és néhány országban juriszdikciós hatáskörrel is felruházott. A szocialista országokban a közpénznek szabályszerű és célirányos fölhasználását főleg a pénzügyminisztérium ellenőrzi, a nyugati országokban a pénzügyminisztérium és a számvevőszék egyaránt. Különbség továbbá az is, hogy az államra a pénzügyi ellenőrzés terén jóval nagyobb terhek hárulnak a szocialista országokban, tekintettel arra, hogy az itt működő vállalatok túlnyomó többsége állami tulajdonban van, míg nyugaton a nacionalizált vállalatok a vállalati szektornak csak egy részét képezik. Ezek mellett nagy különbség van a két társadalmi rendszer között az ellenőrzési apparátusok pozíciójának és presztizsének szempontjából is, ami egyértelműen arra vezethető vissza, hogy a közpénzek fölhasználását végülis a tőkés államokban a közigazgatástól független szervezet végzi, míg a szocialista országokban ilyen speciális, erre szakosodott és csak a parlamentnek alárendelt apparátus nem tipikus. Ilyenek létesítésére azonban voltak és vannak törekvések, a szocialista országokban is. A nyugati államok között is vannak különbségek a pénzügyi ellenőrző szervezet jogosítványai tekintetében. Ebből következik, hogy mindkét országcsoporton belül vannak eltérések, különböző szervezeti variációk alakultak ki a közpénzügyek ellenőrzésére. Ezeket az államtípuson belüli eltéréseket a későbbiekben, a közpénzek ellenőrzésének szervezetei bemutatásakor fogjuk elemezni.

Figyelmünket ugyanis mindenekelőtt a *közpénzek fogalmának* fejlődésére kell irányí-

tanunk, ugyanis enélkül a szervezeti változások nem tűnnek indokoltnak. Maga a fogalom igen vitatott az irodalomban, de lényegében három — Adam Smith által meghatározott — kategória körül forog. Ezek: a közkiadások „the expences of the sovereign or commonwealth", a közbevételek „the source of the general or public revenue of the society" és a közadósságok „public debst".[1] Tekintettel arra, mi a közpénzek felhasználását ellenőrző szervezetet és annak jogosítványát tárgyaljuk, a három kategória közül a *közkiadásokra* fogunk koncentrálni. A *klasszikus felfogás* szerint a közkiadások csak a közösség érdekében működő intézmények fenntartására szolgálnak és tisztán adminisztratív jellegűek. Ma már viszont, így érvel a *pénzügyek modern elmélete,* a politikai és technológiai fejlődés következtében az államra egyre nagyobb terhek hárulnak, politikai okok miatt magára kell vállalnia a társadalmi, regionális és szektorális egyenlőtlenségek kompenzációját, a technológiai robbanás miatt a nemzetgazdaság egyes ágainak (légi közlekedés, számítógépipar stb.) fejlesztését is.[2] Ha ehhez még hozzátesszük, hogy újabban a politikai szervezetek is az államhoz fordulnak pénzügyi segítségért — aminek egyenes következménye, hogy a politikai közélet is kénytelen elviselni egyfajta pénzügyi ellenőrzést — látható, hogy a klasszikus felfogás tarthatatlanná vált.

De tarthatatlanná vált ez az álláspont azért is, mert amikor régen a *közigazgatás fölötti pénzügyi ellenőrzésről beszéltek,* akkor csak a hivatalok pénzügyeinek felülvizsgálatát értették ezalatt, ma már viszont a közpénzek felhasználásának ellenőrzése kiterjed a közszektorra is. Ugyanis az *állami pénzek* annyira elárasztották a gazdasági szektort, hogy a pénzügyi revízió ide is kiterjeszkedik. Ez a tény azonban nagyon *fölhígította a közpénzek fogalmát,* s elméletileg, de gyakorlatilag is problematikussá váltak az államhoz legközelebb álló közszektor pénzügyei. Különösen vitatottá vált — elsősorban Nyugaton, de a szocialista országokban is[3] — a *közvállalatok* helyzete és pénzügyi ellenőrzése. Meg is jegyzik, hogy voltaképpen a Renault kevesebb információt közöl pénzügyi helyzetéről, mint bármelyik tőzsdén bejegyzett társaság.[4] Egyáltalán a közvállalat (entreprise publique) közigazgatástól való pénzügyi elhatárolásának ismérvei kevéssé kidolgozottak,[5] s ez mind igazgatásukban, mind pedig ellenőrzésükben kifejezésre jut.[6] *Legres* és *Bruneau* szerint az egész probléma abban rejlik, hogy mennyire lehet (szabad) elszigetelni egymástól a társadalom- és gazdaságpolitikát.[7]

A közszektor (és ily módon a közpénzügyek) határainak kinyújtása a *szocialista országokban* is az általános politika és a gazdaságpolitika viszonyának kérdése. Erre a hatvanas években bevezetett gazdasági mechanizmusok merőben új módon válaszoltak, mert kezdték élesebben megkülönböztetni a költségvetési és vállalati pénzeket. Amikor aztán a *vállalati alapok* is megjelentek, véglegessé vált az állami és vállalati pénzügyek közötti cezúra, amelynek következményeit az ellenőrzési apparátus szervezésében is levonták. Magyarországon például a gazdaságirányítás 1968. évi reformja során a költségvetési szervek ellenőrzése a vállalatokétól és a szövetkezetekétől *elvált* és önálló szabályozás tárgya lett.[8] Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy az állam és a vállalatok között a pénzügyi hidak sokasága épül ki (közvetlen támogatás, igazgatási szerződés, kedvezmények stb. formájában), amelyeknél közpénzeket utalnak ki. Ez a tény aztán szükségessé teszi, hogy a közpénzek fölhasználásával kapcsolatos kérdéseket az ellenőrzés, mint általános jogi intézmény, működésével összefüggésben vizsgáljuk. Ugyanis egyáltalán nem egyértelmű, hogy az ilyen állami pénzek felhasználásának ellenőrzését hol kell végezni: a közigazgatási szférában a kiutalás előtt (a priori ellenőrzés) vagy a vállalatoknál utólag gazdasági szempontból (a posteriori cost-benefit ellenőrzés). Vagy egyáltalán az ellenőrzési apparátus hatalma kiterjeszthető-e a törvényességi ellenőrzésen túlmenően, s ha igen, milyen mértékig?

Látható, hogy a gazdasági és közigazgatási szféra pénzügyei között egyidejű integrációs és differenciálódási folyamatok zajlanak le. Ez viszont szükségessé teszi általában az ellenőrzésre, az ellenőrzés céljára, formáira vonatkozó nézetek rövid áttekintését, ugyanígy a pénzügyi ellenőrzés új területeinek tárgyalását.

2. *Az ellenőrzés tartalmáról*

Amikor az 1920-as években *Alain Touraine* felhívta a figyelmet arra, hogy az ellenőrzés alatt „anti-pouvoir"-t vagy „contre-pouvoir"-t kell érteni, illetve amikor *Lalande* Vocabulairejében a „contrôle"-t kettébontotta contre-rôle-ra (tehát ellen-szerep-re) nem jártak messze az el-

[1] *Prest,* A. R.: Public Finance. London, Weidenfeld and Nicolson, 1967. 13. old.

[2] *Duverger,* M.: Les finances publiques. Paris, P. U. F., 1950. 16. old.

[3] *Badacsonyi* György—*Kamarás* Jenő—*Kovács* Lajos: A vállalatok és költségvetési szervezetek ellenőrzése. Bp., KJK, 1979.

[4] *Muzzelec,* R.: Notions essentielles de finances publiques. Paris, Sirey, 1976. 88. old.

[5] Rapport général du groupe de travail des entreprises publiques. Paris, La Documentation francaise, 1968. 132. old.

[6] Az igazgatás és ellenőrzés gyakorlatban megnyilvánuló konfúziójának jelenségével részletesen foglalkozni fogunk.

[7] *Legres,* J.: Les entreprises publiques en France. Esprit, 1973. janvier, 73. old. és *Bruneau,* P.: Contrôle du Parlament sur la gestion des entreprises publiques. Revue du droit public et de la science politiques. 1975. 5. sz. 1201. old.

[8] *Badacsonyi* György: Költségvetési szervek ellenőrzése. Bp. Kézirat. 1980. 33. old.

lenőrzés helyes felfogásától,[9] vagy inkább annak ideálformájától, legalább is ami a pénzügyi ellenőrzést illeti. Azért tartjuk az ellenőrzés ‚ellenszerep'-ként való fölfogását inkább ideának, kívánságnak, mert az ellenőrzés nem tud a végrehajtó hatalommal konkurrálni olyan értelemben, hogy azt helyettesítse. Az ellenőrző szervek megtehetik azt *a priori* ellenőrzés esetén, hogy egy szerintük szabálytalan kifizetését megakadályozzák, esetleg magukra vehetik a felelősséget azzal, hogy engedélyezik, de magát a kiinduló döntést soha nem fogják ők hozni. Ami a ‚contre-pouvoir'-ként való fölfogást illeti, ugyanez a helyzet. Igaz ugyan, hogy a pénzügyek történetében megfigyelhető: az *a posteriori* ellenőrzést gyakorló számvevőszékek mindig is törekedtek arra, hogy ellenpólust képezzenek a közigazgatási hatalommal szemben. Ezt a törekvést többek között azért nem koronázza soha siker, mert a törvényhozó nem újabb döntési centrumot kívánt létrehozni, hanem egy segédszervet, amely információkkal látja el őt a közigazgatás munkájáról.

Ezt az értelmezést támasztja alá a *szemantikai* elemzés. Magán az ellenőrzésen értenek olyan tevékenységet, amikor a másolatot egybevetik az eredetivel, amikor valamilyen tevékenységének határt szabnak (limitation), magának a valóságnak megállapítását stb. Ezek az értelmezések azonban *nem érvényesek az angolszász jogterületre.* Az angolban a ‚control' szó inkább hatalmat és ellenőrzést jelent. Azt, amit mi a kontinensen pénzügyi ellenőrzési tevékenységen értünk konkrét, szűkebb értelemben (rovancsol, könyvvizsgál, számlaellenőrzést végez, költségvetésit is), azt az angol az *audit*-tal fejezi ki. Ebből a fejtegetésből már talán látszik is, amit mondani akarunk: sok esetben a control (kontroll) szó használatakor már nem is ellenőrzésre, hanem arra gondolnak, hogy az egyik szerv felügyeli a másikat, s innen már csak egy lépés összetéveszteni az ellenőrzést az igazgatással. Persze igazság az, hogy a jogszabályalkotók sok esetben össze is keverik a fogalmakat, s a zűrzavar csak fokozódik, amikor az elmélet nem tud éles határvonalakat húzni a különböző tevékenységek között. Maguk a szótárak is fokozzák a bizonytalanságot, azzal például, hogy a *management*-t igazgatásnak fordítják, holott az sokkal inkább irányítást, vagy az igazgatás politikáját jelenti.[10] E kitérő után talán jobban elfogadható amit a közvállalatokkal kapcsolatban fejtegettünk, hiszen ténylegesen nem mindegy, hogy az igazgatástól ellenőrzésig terjedő széles skálából melyik tartomány realizálódik két szerv között. Az állami gyakorlat látszólag nem ilyen komplikált, az ellenőrzés jól megkülönböztethető szintekre és irányokra tagozódik. Beszélnek társadalmi és parlamenti kontrollról, a közigazgatás belső, és a bíróságok külső ellenőrzéséről; működik az általános ellenőrzési szervezet, és az ügyészségi törvényességi felügyelet a szocialista országokban, és az ombudsman típusú, főként morális eszközökkel operáló apparátus szinte mindegyik nyugati országban. Végül pedig külön testként kezelik a pénzügyi ellenőrzés speciális szervezetét. A pénzügyi ellenőrzés sor végére kerülése kifejez valamit, nevezetesen azt, hogy elveszítette primér szerepét az államügyekben, ma már inkább csak *feed-back*-je a politikának. Hogy a pénzügyi ellenőrzés miért veszített presztizséből, amikor a közkiadások robbanásszerű növekedése épp az ellenkező folyamatot sugallná, arra nem könnyű válaszolni, csak többféle magyarázatot lehet adni. Először is ma már az *egyén* korántsem tud olyan közvetlen ellenőrző hatást kifejteni a helyi pénzügyekre. Másodszor a kis közösségek végeredményben teljesen *elvesztették pénzügyi autonómiájukat.* Harmadszor: ugyan a pártok kísérletet tettek arra, hogy ezt a pénzügyi-érdekvédelmi szerepet átvállalják, de ezzel nagyjában-egészben kudarcot vallottak a közigazgatással szemben. Egyrészt azért, mert fő csatározásuk színhelyének, a parlamentnek hatalma megáll a bevételek megállapításánál,[11] másrészt a közigazgatás föl is vette a kesztyűt. Egyre-másra születnek a törvényjavaslatok a pártok finanszírozásáról, és egyúttal pénzügyeik korlátok közé szorításáról, tehát ellenőrzésükről: 1975-ben Ausztriában,[12] 1979-ben Franciaországban és az USA-ban 1980-ban is.[13] Ugyanis a közigazgatás, kis túlzással a pénzügyek útvesztőit kihasználva, képes lehet arra, hogy politikai érdekeinek megfelelően a kis pártokat támogassa a nagyokkal szemben, vagy a nagyokat egymással kijátssza stb. Egyébként várható, hogy a mindenkori kormányzat pártérdekeinek megfelelően, időnként módosításokat fog javasolni a pártok finanszírozásáról szóló törvényben. Óriási manipulációs lehetőségek vannak, hiszen a pártok között éppúgy szét lehet osztani az állami támogatás összegét a parlamentben elnyert mandátumok arányában, mint az országosan összegyűjtött szavazatokéban. Bármilyen érdekes lenne további trükköket bemutatni, talán figyelemre méltóbb utalni arra, hogy az USA-ban, Franciaországban, tehát a prezidenciális rendszerű államokban a fő kérdés nem a támogatás arányának mikénti meghatározása, hanem az, hogy az állam a pártok működéséhez járuljon-e hozzá, avagy csak az elnökválasztási kampányt finanszírozza. Miután valószínűleg Gore *Vidal* Washington D. C.-jének szenátora nem téved, amikor azt mondja, hogy „a politikában nem lehet pénzt keresni, csak költeni"; Raymond *Aron* problémafölvetése a lényeget érinti: „el kell dönteni, hogy mit akarunk: intéz-

[9] *Bergeron*, G.: Fonctionnement de l'Etat. Paris, Colin, 1965. 45. old.

[10] Actes proceedings. XVIIth International Congress of Administrative Science. Bruxelles, 1980. 52. old.

[11] *Duverger*, 117. old.

[12] Bundesgesetz vom 2. Juli 1975 über die Aufgaben, Finanzierung und Wahlwerbung politischer Parteien. (Parteingesetz) Bundesgesetzblatt für die Republik Österreich. 1975. 128. 1719—1723. old.

[13] Le financement des partis. Le Monde, 1979. No. 10. 774.

ményesíteni a pénz általi kiválasztódást, avagy a képviselethez fűződő garanciákat érvényre juttatni". Akárhogy is van vagy lesz szabályozva a pártok finanszírozása, egyremegy, a lényege: finanszírozni a pártokat, és ezzel felhatalmazást nyerni a pénzügyeken keresztül a politikai tervezésbe — ez a közigazgatás igazi trójai falova, amellyel a politikai élet olyan udvaraiba is bejuthat, amelyek mindeddig zártak voltak előtte. Ilyen körülmények között nem a közigazgatás pénzügyeit ellenőrzi a parlament vagy a pártok, hanem a bürokrácia amazokat. Tehát kevés esély van arra, hogy a pénzügyi ellenőrzés visszanyerje presztízsét, azaz olyan fontos csatornává váljon, amelyen keresztül reális képet lehetne kapni az államélet belső folyamatairól. Mégis, vagy épp ezért, minden állam keresi a hatékony ellenőrzési apparátus titkát, amely megakadályozná olyan botrányok kirobbantását, mint amilyen utoljára a bécsi közkórházé volt.[14] Ideológiailag ugyan erősödik az igény az ellenőrzési szervezet hatékonyabbá tételére nyugaton és a szocialista országokban egyaránt,[15] de egységes ellenőrzési elmélet hiányában, amely alapul és iránymutatásul szolgálna, az áttörés még váratni fog magára.[16] Akárhogy is áll a helyzet az egységes elmélettel,[17] a legjobb kutatási módszernek csak az ígérkezik, ha áttekintjük azokat a szervezeti formákat és jogintézményeket, amelyek a pénzügyi ellenőrzés területén szerepet játszanak, s azután próbálunk meg bizonyos következtetéseket levonni.

3. *A közpénzek ellenőrzésének szervezetei*

Ezeket a szerveket többféle szempontból lehetne tárgyalni. 1. Figyelembe lehet azt venni, hogy e szervek közül többen az államigazgatást kívülről ellenőrzik, tehát nem tartoznak bele az államigazgatási hierarchiába, felettes szervük nem a kormány. Ezeket nevezhetnénk külső ellenőrző szerveknek (parlament, számvevőszék stb.), magát az ellenőrzést pedig *extern* ellenőrzésnek. Logikusan következik, hogy ebben az esetben a másik csoportot az államigazgatáson belül működő ellenőrzési szervek (számvivő szervek, pénzügyi felügyeletek, revizori részlegek stb.) alkotják, amelyek a pénzügyminisztériumhoz vagy a kincstárügyi minisztériumhoz tartoznak, ellenőrzésüket pedig *intern* ellenőrzésnek nevezhetnénk. Ez a felosztás azért nem szerencsés, mert a fentiek értelmében a szocialista országok pénzügyi ellenőrző szervei (revizori főosztályok, igazgatóságok) belsőnek minősülnének, holott nem igazán azok: nem ugyanúgy államigazgatási szervek, mint a pénzügyminisztériumon belüli más főosztályok vagy igazgatóságok. 2. Másik osztályozási szempontnak tekinthetnénk, hogy az ellenőrzés *a priori* avagy *a posteriori*. Így viszont a parlament, a pénzügyi felügyeletként szervezett szervek, sőt még a szocialista országok revizori részlegei is egy kalap alá kerülnének. Nyilvánvaló, hogy különböző politikai súlyú szervek nem kerülhetnek egy csoportba. 3. Tudományos az a felosztás[18] is, amely végeredményben a *jogterületeket* veszi alapul, s ennek alapján öt csoportot képez: *a)* Főellenőr az angolszász jogterületen, *b)* számvevőszék francia jogterületeken, *c)* a germánskandináv pénzügyi ellenőrzés, *d)* számvevőszék ellenőrzés a latin-amerikai országokban, *e)* ellenőrzés a szocialista országokban. *Badacsonyi* szerint „E csoportosítással szemben elegendő, ha két fő típust különböztetünk meg, a Főellenőr és a Számvevőszék intézményét, bár e kettő sem, különösen az utóbbi nem tekinthető tiszta típusnak, különböző variánsaival találkozhatunk." Ez a felosztás korrekt, de mivel a közpénzek felhasználásának összes ellenőrző szervezetei közül csak a legfelsőbbeket fogja át, így kiindulási alapként nem használható.

Mindezen tárgyalási szempontok elutasításából következik, hogy magunk részéről egy másfajta csoportosítást tartunk célszerűnek. Ebben első helyre a *parlament* kerül, mert a parlamenti ellenőrzést ért minden támadás ellenére, ennek van a legnagyobb súlya. Másodjára a szocialista országok *általános hatáskörű ellenőrzési szerve* kerül tárgyalásra, mert annak a pénzügyi ellenőrzést is magában foglaló jogosítványai is vannak. Harmadik szervezettípus a *pénzügyminisztérium ellenőrzési apparátusa*, ugyan annak politikai súlya nem közelíti meg az előzőekét, de mind a szocialista, mind a kapitalista országokban föltalálható. Negyedszerre fogjuk elemezni a *számvevőszékeket*, és általában a parlamenttől függő és a kormányzattól független ellenőrzési fórumokat, mert ezek ugyan nem általánosak, de jelentőségük és befolyásuk az államéletre nem elhanyagolható. Azt, hogy a *parlamenti ellenőrzést* helyezzük legelőre, több indokkal lehet alátámasztani, igaz támadni is. Indokolni lehet azzal, hogy a költségvetés parlamenti ellenőrzése

[14] *Muhri*, F.: Androsch bleibt — und die Probleme beiben auch. Volkstimme, 1980. 212. szám, 2. old.

[15] A pénzügyi ellenőrzéssel kapcsolatos újabb jogszabályok dátumai néhány országban: Ausztria: 1977, Csehszlovákia: 1970, Franciaország: 1976, Jugoszlávia: 1972, Magyarország: 1979, NDK: 1974.

[16] Actes proceedings, 93. old.

[17] Amelynek létrehozatala nemcsak a pénzügyi ellenőrzésre vonatkozólag, hanem az igazgatáselmélet szintjén is óhajtott (*Jorin*, E.: Théorie générale de l'Administration publique. Bruxelles, P. U. B., 1976. 1—5. old. Mások viszont egyenesen könyvet publikálnak a közigazgatás filozófiájáról; *Catherine*, R.—*Thuillier*, G.: Introduction à une philosophie de l'administration. Paris, Colin, 1969. 373. old.

[18] *Beran*, P.—*Konvicka*, Z.: Finanzkontrolle international gesehen. Versuch einer rechtsvergleichenden Darstellung. Herausgegeben und gedruckt vom Rechnungshof der Republik Österreich, Internationales Sekretariat der Obersten Rechnungskontrollbehörden. Wien, 1967. Idézi: *Badacsonyi* György: A legfelsőbb állampénzügyi ellenőrző szervekről. Pénzügyi Szemle, 1969. 7. sz. 539. old.

szorosan összefügg az alkotmánystruktúrával;[19] tehát a közpénzek felhasználásának ellenőrzése *alkotmányjogi* probléma is, amelyet azért mégis illik kiemelni. Ezt a felfogást azzal lehet támadni, amint arról már szó volt, hogy ténylegesen a parlament hatalma megáll a bevételek megállapításánál, s a kiadások irányaiba már nem tud beleszólni. Viszont a parlament kiemelését az ellenőrzési szervezetek közül mégis indokolja az, hogy a parlament az egyetlen fórum a kiadások végső megállapítására. Igaz viszont, s ellenérvként fölhozható, hogy a nyugati országokban sajátosan alakul a pénzügyek feletti parlamenti ellenőrzés. Az Európai Gazdasági Közösség léte és közvetlen beavatkozása folytán a pénzügyekbe, a bevételek és kiadások ellenőrzése mellett, a parlamenti ellenőrzésnek kialakul egy *harmadik dimenziója,*[20] a közös pénzügyek. A problémás bruxelles-i értéknövekedési adóval (TVA) kapcsolatban ugyan az angol pénzügyminiszter úgy védekezett a parlamentben, hogy ebben az esetben az angol kormány nem több, mint a Közös Piac pénzbeszedője.

A legerősebb *ellenérv* szerintünk, a parlamenti ellenőrzés súlyát hangsúlyozó álláspontokkal szemben nem is az, hogy a törvényhozó szerv nem alkalmas előirányzatok aprólékos ellenőrzésére (tehát, közgazdasági kifejezést kölcsönözve, a parlamenti kontroll *puha korláttá* vált a közpénzek felhasználását illetően), hanem az, hogy a pénzügyi politika valódi kontrollja ma már a *pártok előjogává* vált. Néhány újabb esemény azonban mégis arra utal, hogy bizonyos extrém helyzetekben a parlament *döntőbíróvá* léphet elő a pártok csatájában. Ilyen esetekben a parlament képes felülbírálni vagy visszautasítani a kormány pénzügyi terveit. Ez történt 1979-ben Franciaországban. A kormány költségvetési tervezetét az 1980-as évre a parlament nem szavazta meg. Azonban a minisztertanács az alkotmány 49. szakasza[21] alapján magára vállalta a felelősséget. Az Alkotmánytanács (Conseil constitutionnel) a hozzá intézett beadvány után, 1979. december 24-én alkotmányellenesnek minősítette a költségvetési eljárást. Döntését arra alapozta, hogy megállapította: a parlamenti vita folyamán megsértették a pénzügyekre vonatkozó jogszabály 40. §-át.[22] Ez a szokatlan eset jelzi, hogy nem szabad leírni a parlamenti kontroll szerepét. E magas szintű pénzügyi ellenőrzéssel kapcsolatban új helyzetet teremtett a népképviseleti szervek szerepének erősítésére irányuló új politikai koncepció a *szocialista országokban.* Ahelyett, hogy politikai aktualitásokat sorolnánk, inkább egy véleményünk szerint igen jellemző miniszteri expozéból idézünk, amely a folyamat lényegét kifejezi: „A törvény most úgy rendelkezik, hogy az országgyűlés az éves költségvetésről szóló törvényben bizonyos előirányzatoknak a felhasználását külön szabályozhatja, s ez azt jelenti, hogy ezektől a Minisztertanács csak az országgyűlés felhatalmazása alapján térhet el. Úgy hisszük, hogy a törvényhozói és a kormányzati felelősség megfelelő összehangolása érdekében csakugyan célszerű, ha országgyűlésünk a népgazdaság mindenkori helyzetéből kiindulva, valóban él majd ezzel a jogával, hogy segítse vele a végrehajtást."[23] A felelősség és az irányítás megosztása ilyen explicit formában teljesen új momentum. Egyébként még lehetne idézni a törvényből olyan szakaszokat, amelyek a közigazgatás pénzügyi akciói elé korlátokat állítanak, de a példák sorolása nélkül is látható a parlamentek növekvő szerepe. Végül tegyünk említést az ún. Európa Parlament első igazán komoly ténykedéséről, a Bizottság által benyújtott költségvetés elutasításáról.[24] Végeredményben mind a három esetben ugyanarról van szó: a parlamentek pénzügyi ellenőrzése, bármilyen korlátozott is, valójában még ma is a legjobb „alkalom", hogy egy politikának, illetőleg annak kinövéseinek (amely az éves költségvetési törvényben azért manifesztálódik) gátat szabjanak.

Az általános hatáskörű ellenőrzési szervezet, amely csak a szocialista országokban működik (Bulgária: Állami és Népi Ellenőrzési Bizottság; Csehszlovákia: Népi Ellenőrzési Bizottság stb.), rövid periódusoktól eltekintve, a költségvetés végrehajtásának részletes és tételes vizsgálatát nem végzi. A központi állami ellenőrzési szervek e körben csak az állami népgazdaság-fejlesztési terv és állami költségvetés *kiemelt* célkitűzéseinek ellenőrzését látják el.[25] Amint céloztunk rá, az általános ellenőrzési szervezet önálló — kormánytól független — szervvé való fölfejlesztése az állam intézményrendszeréről tartott politikai nézetek függvénye. A kísérletek, amelyek e szerveknek a pénzügyi területen való több hatáskörátadást célozták (1957. évi VII. törvény a népi ellenőrzésről) valószínűleg nemcsak politikai okokból buknak meg (1964. évi 12. számú tvr.), hanem a személyzet számának, képzettségének elégtelensége, és a pénzügyminisztérium, mint szervezet ellenállása miatt is.

A pénzügyminisztérium ellenőrzési apparátusa majd minden országban kiemelkedő szerepet játszik a közpénzek felhasználását illetően.

[19] *Friauf,* K. F.: Parliamentary control of the budget in the Federal Republic of Germany. In: The Power of the Purse. The role of European Parliaments in budgetary decisions. London, George Allen and Unwin Ltd., 1976. 66. old.

[20] *Zunker,* A.: Consequences of the federal system for parliamentary control of the budget of the Federal Republic of Germany. In: The Power of the Purse, 65. old.

[21] „A miniszterelnök a Minisztertanácsban történt megtárgyalás után a Nemzetgyűlés előtt összekapcsolhatja a *kormány felelősségét* egy törvényjavaslat feletti szavazással."

[22] Ordonnance n° 59—2 du 2 janvier 1959 portant loi organique relative aux lois de finances.

[23] *Faluvégi* Lajos: Törvény az állami pénzügyekről. Pénzügyi Szemle, 1979. 10. sz. 746. old.

[24] *Strasser,* D.: Der lange Marsch zum Budget 1980. EG Magazin, 1980. August, 10. old.

[25] *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés rendszere az európai szocialista országokban. Bp. MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. 1977. 13. old.

Ugyanakkor rá kell mutatni arra, hogy a szocialista minisztériumok hatásköre jóval szélesebb, mint a homológ nyugati minisztériumoké, egyrészt mert a számvevőszék, illetőleg az általános hatáskörű ellenőrzési szervezet kompetenciájának hiányában ők képezik a parlamenti ellenőrzés legfőbb *információs bázisát,* másrészt pedig mert az egész *vállalati szféra* komplett gazdasági-pénzügyi ellenőrzését is elvégzik. Nem arról van szó, mintha Nyugaton a közvállalatok feletti ellenőrzés nem szorosan vett államigazgatási feladat lenne; azonban ezt nem kizárólag a miniszteriális szervezet végzi, sőt határozott tendencia figyelhető meg (Ausztria, Franciaország), hogy ilyen irányú tevékenységet ne a pénzügyminisztérium, hanem a számvevőszék lássa el.[26] A szocialista országok pénzügyi ellenőrzésére inkább az a jellemző, ami talán a szervezeti rendszer variátlanságából fakad, hogy a hangsúly az a posteriori ellenőrzésre kerül, az a priori végeredményben a tervek előkészítésével lezártnak tekinthető. A nyugati országokban viszont mintha egy olyan munkamegosztás valósulna meg, hogy az előzetes a pénzügyminisztérium, az a posteriori pedig a számvevőszékek feladata. Persze az a priori ellenőrzés számos veszélyt hordoz magában. Ezek közül elsőként említhető meg, hogy a pénzügyminisztérium (*Olaszországban* konkrétan a Ministero del Tesoro-n belül működő *Ragionere centrali* — Főszámvivőség, amelybe 1923-ban inkorporálták az addig minden minisztériumban önálló ellenőrzési részlegeket) *annulálja* a többi minisztérium felelősségét.[27] Másodikként pedig azt, hogy az a priori ellenőrzés *zavarólag hat,* ha egy olyan kiadásról van, amelyeket a *parlament már megszavazott.* Ilyenkor az a priori ellenőrzés indokolatlan kellemetlenkedést jelent az igazgatási tevékenységben, csökkenti a közigazgatási apparátus kezdeményezőkészségét és a döntés gyorsaságát — húzta alá a *Forti Bizottság* jelentése. Ez a probléma azért merült fel újból Olaszországban, mert 1978. március 5-i 468. számú törvény[28] „felújította" az 1926. március 18-i 562. számú törvény rendelkezését (a számvevőségeknek biztosítaniuk kell a rájuk bízott felügyelet gyakorlásában azt, hogy az állami vagyon és költségvetés intézése „pénzügyileg a leghasznosabb módokon történjék"), s kimondja: „A kincstárügyi miniszter a kiadások intézésénél gondoskodik arról, hogy megfelelő gazdasági-pénzügyi jellegű ellenőrzéseket is biztosítson" (22. szakasz utolsó bekezdés). Ezzel a paragrafussal már benn is vagyunk a *törvényességi ellenőrzés kontra célszerűségi* vitában, amelynek föloldását *Petrolati* attól remélné, ha a miniszterelnök tanács elnöke döntene a kincstárügyi miniszter és az érdekelt főhatóságok közötti vitákban, amelyeket az illetékes számvevőség által megfogalmazott észrevételek váltanak ki. (Erre az Alkotmány 95. szakasza tényleg lehetőséget teremt, amikor is kimondja: „a miniszterelnök fönntartja a politikai és igazgatási irányvonal egységét a miniszterek tevékenységének előmozdításával és koordinálásával".)[29] Ilyen mélységű problémák nem merülnek fel sem *Ausztriában,* sem az *NSZK*-ban. Ausztriában ugyanis a pénzügyminisztériumnak semmiféle hatásköre sincs az ellenőrzéssel kapcsolatban.[30] (Ez az, amit Kreisky ún. 10 pontos csomagterve — az említett botrány kapcsán — leginkább kifogásolt.) A minisztérium nem végez semmiféle számviteli ellenőrzést, és nincs ilyen speciális szerv a pénzügyminisztériumon belül. Az NSZK-ban pedig a minisztériumi belső ellenőrzés kevésbé fejlett, mint szomszédainál. A pénzügyi felügyeleti rendszer hiánya egyenesen karakterisztikus. A föderális igazgatás ugyan rendelkezik primér ellenőrzési szervekkel, ezek azonban *csak jelentéseket* állítanak össze a számvevőszék számára.[31] Egészen más a helyzet a pénzügyminisztériumi ellenőrzéssel *Belgiumban* és *Franciaországban.* Az Inspection des Finances (Pénzügyi Felügyelőség) tagjait a pénzügyminiszter küldi ki a különböző minisztériumokba, ahol *költségvetési és pénzügyi tanácsadóként* funkcionálnak amellett a miniszter mellett, akihez akkreditálták őket. Franciaországban, ahogy *Buisson* hangsúlyozza,[32] a *célszerűségi ellenőrzést* az *a priori* ellenőrzés tudja megvalósítani. Ilyen a priori ellenőrzést végez a pénzügyminiszter által kinevezett *controleur financier* (pénzügyi ellenőr), aki a minisztert ellenőrzi; az *Inspection générale des Finances* (Pénzügyi Főfelügyelőség), amelynek általános hatásköre van a közpénzügyek területén, és a *comptable public,* aki a helyi szinten működő utalványozó (préfet és polgármester) által végzett műveletek szabályosságát vizsgálja felül. A pénzügyminisztériumi ellenőrzést végeredményben ezek a személyek, illetve testületek látják el. Ezek közül kiemelkedő szerepet játszik az Inspection générale des Finances, amelynek funkciója kettős: ellenőrzési és tanácsadási. Az *ellenőrzés* területén: hozzátartozik az egész közszektor, minden számvivő, beleértve a pénzügyminisztériumban dolgozókat (Költségvetési és Gazdasági Minisztériumok 1978-tól), és minden szerv, amely költségvetési bevételeket használ

[26] *Ausztria:* Bundesgesetz vom 18. Oktober 1977, mit dem das Rechnungshofgesetz 1948. geändert wird. BGBl für die Republik Österreich, 1977. 160., 541.; *Franciaország:* La loi des finances du 22 juin 1976.

[27] *Cassese,* S.: L'Administratione dello Stato. Milano, Giuffre, 1976. 97. old.

[28] *Perez* (La riforma del bilancio dello Stato e la legge n. 468 del 1978: Rivista Trimestrale de Diritto Publico, 1979. 1. szám, 237. old.) Hangsúlyozza, hogy a vitából, amely a törvény kibocsátását megelőzte kiderül: a kiadások ellenőrzését a kiadások összetételének és dinamikájának módosításán keresztül kívánták elérni.

[29] *Petrolati,* E.: I controlli della Ragioneria generale dello stato nelle nouve norme di contabilita. Rivista Trimestrale di Scienza della Administrazione, 1979. 1. sz. 70. old.

[30] *Melichar,* E.: Le contrôle financier en Autriche. Wien, Kézirat, 1979. 70. old.

[31] Actes proceedings, 56. old.

[32] *Buisson,* J.: Le contrôle financier en France. Paris, Kézirat, 1979. 11. old.

fel (szakszervezetek, vállalatok, egyesületek), a Francia Bank, a Posta, a Társadalombiztosítás. Egyedül a nacionalizált vállalatok felett nem gyakorol ellenőrzést — amint arról már szó volt. *Lalumière*[33] a következőképpen csoportosítja az *ellenőrzés szabályait: a)* a megállapítás szabálya, hogy felügyelő semmiféle utasítást nem adhat az ellenőrzöttnek, hanem annak felettesét tájékoztatja, aki megteszi a szükséges intézkedést; *b)* a váratlanság szabálya, hogy az alkalmazott nem tudhat előre az ellenőrzésről; *c)* a gyanússág szabálya: az ellenőrzött „vád" alá helyezése; *d)* az ellentmondás szabálya, hogy az alkalmazott válaszolhat, és igazolhatja eljárását, és végül *e)* a jelentés személyességének szabálya, tehát a kivizsgálásra kiszállt csoport vezetője személyes felelősséggel tartozik a jelentés tartalmáért. Az *USA*-ban az 1921-ben hatályba léptetett Budget and Accounting Act szövetségi szinten új pénzügyi ellenőrző szervet hozott létre, a *General Accounting Office*-t (GAO-Főszámvevőség). A hivatal a kormány szerve, de független a végrehajtó hatalom többi részlegétől. Vezetőjét az elnök nevezi ki a szenátus véleményének meghallgatása után 15 évre, azonban azzal a korláttal, hogy újra a végrehajtó hatalom feje nem nevezheti ki, viszont a Kongresszus bármikor visszahívhatja. A GAO-ban dolgozók száma eléri a 3000 főt, de emellett külső szakértőket is foglalkoztatnak, és mind az 50 államban, valamint a nagyobb városokban vannak részlegeik. Az általuk vezetett vizsgálatok „Broad scope audit" három irányúak: *a)* törvényességi szempontból végzett pénzügyi ellenőrzés; *b)* a gazdaságos, hatékony és takarékos gazdálkodásra tekintettel lefolytatott vizsgálatok, és *c)* a törvényhozás által kiutalt források (hitelek) felhasználására kiterjedő pénzügyi ellenőrzés.[34]

A *szocialista országok* pénzügyminisztériumainak ellenőrzési apparátusa egyáltalán nincs könnyű helyzetben, hiszen például a *Szovjetunió* 52 minisztériuma közül egyedül a pénzügyminisztérium funkcionális szerv. *Liszovszkij* így ismerteti[35] a minisztériumon belül működő ellenőrzési apparátus struktúráját: 1. Köztársasági és helyi költségvetések revizori osztálya; 2. minisztériumok és központi szervek pénzügyeinek ellenőrzési osztálya; 3. a pénzügyi és hitelrendszer ellenőrzési osztálya; 4. a honvédelmi kiadások ellenőrzésére létrehozott szektor; 5. szervezési és tanácsadási osztály. Ezek közül kiemelésre méltó az utolsó, hiszen az ellenőrzési „technika", a tapasztalatok átadása a dekoncentrált szerveknek elsődleges jelentőséggel bír. *Lengyelországban* a Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara[36] „trónfosztása" előtt (1976) már létrehoztak speciális felügyelőségeket, de az ellenőrzés legfőbb eszköze változatlanul a pénzügyminiszter kezében van, aki a tervvel nem egyező hitelek folyósítását megtagadhatja.[37] Hasonló joggal rendelkezik az NDK pénzügyminisztere is, aki ellenőrzési feladatai ellátásához, *gyakorlatilag* revíziós részlegek[38] és államháztartási megbízottak[39] felett is rendelkezik. Azért hangsúlyoztuk azt, hogy gyakorlailag, mert tulajdonképpen az állami pénzügyi ellenőrzés szervezete a *kormány szerve*, azonban az államigazgatás legfőbb szerve a felügyeletet a pénzügyminiszter útján gyakorolja. Így aztán a miniszter információs monopóliummal rendelkezik; a helyes gyakorlatról és a hibákról ő tájékoztatja a minisztertársait.[40]

A *magyar* szakirodalom[41] bőségesen foglalkozik a költségvetési szervek pénzügyi ellenőrzésének problémáival mind szervezeti, mind pedig történeti szempontból.. Ezért csak egy, az ellenőrzési apparátust mint személyzetet érintő, kérdést emelünk ki, amely szorosan összefügg a pénzügyminisztériumi ellenőrzés hatékonyságával. Előre kell bocsátani, hogy a pénzügyminisztérium által végzett ellenőrzés nem az egyedüli ellenőrzési formája a közpénzek felhasználásának; a minisztériumok maguk is rendelkeznek ellenőrző apparátussal. Azonban a minisztériumokat az elmúlt 22 évben különböző határozatok többszörös létszámcsökkentésre kötelezték. *Ezek a csökkentések az átlagosnál jóval nagyobb mértékben érintették* az ellenőrző apparátusokat, mint a minisztériumok egyéb részlegeit. Így aztán a pénzügyminisztériumi ellenőrzés jelentősége tovább nőtt. (A KPM több milliárdos költségvetését 3 minisztériumi belső revizornak kellett volna ellenőriznie.) Azonban a problémákat nemcsak a létszám abnormális esése okozta, hanem az is, hogy *1968 és 1979 között kötelező képesítési előírások nem voltak.* 1980-tól megszűnik ez a tarthatatlan helyzet, azaz, hogy ellenőrzésre külön szakképesítés nélkül bárki alkalmas lehet. Mindezek azonban a felgyülemlett

[33] *Lalumiere*, P.: Les finances publiques. Paris, Colin, 1970.

[34] *Marchesson*, A.: Le système fiscal des Etats-Unis d'Amérique. In: Études et Documents de droit budgetaire federal. Paris, L. G. D. J., 1974. 129. old.

[35] *Liszovszkij*, V.: Finanszovoe pravo Szojuza SZSZR. In: Finanszovoe pravo evropejszkih szocialisztiCseszkih sztran. Moszkva, Juridicseszkaja Literatura, 1976. 222. old.

[36] A Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara helyzetét érintő legújabb szabályozást később ismertetjük.

[37] *Galj*, N.: Le contrôle financier en Pologne. Warszawa, Kézirat, 1980. 14. old.

[38] Beschluss über die Aufgaben, die Arbeitweise und den Aufbau der Staatlichen Finanzrevision 12 mai 1967, GDDR II., 49., 329. old.

[39] Verordnung über die Stellung, Aufgaben, Rechte und Pflichten des Haushaltsbearbeiters 12 Juli 1974, GDDR I., 40., 373. old.

[40] *Sieber*, W.: De l'organisation juridique et de la réalisation du contrôle financier en R. D. A. Berlin, Kézirat, 1980. 3. old.

[41] *Badacsonyi* György: Költségvetési revízió — költségvetési szervek belső ellenőrzése. Bp. KJK, 1970. 210. old.; ua.: Ellenőrzési rendszerünk változásának jogi vonatkozásai. Pénzügyi Szemle, 1969. 636—646. old.; *Badacsonyi* György—*Kamarás* Jenő—*Kovács* Lajos: A vállalatok és költségvetési szervezetek ellenőrzése. Bp., KJK, 1979.; *Sütő* Dezső—*Kenyér* István: A pénzügyi törvény és az ellenőrzés. Pénzügyi Szemle, 1979. 1. sz., 792—798. old.; *Varró* Tibor: Szocialista ellenőrzés. Bp. Kossuth, 1964. stb.

problémáknak csak egy részét képezik. Problémás továbbá a végzett munka és az anyagi megbecsülés aránya. Köztudomású, hogy az ellenőrző munka sokoldalúbb felkészültséget igényel, mint az átlag ügyintézői. Ha azonban az itt dolgozók látják kevesebb munkáért máshol még több fizetést is adnak, az elvándorlást nem lehet megakadályozni.[42] Mindezen reális, konkrét problémák ellenére szerintünk a kérdés egy absztraktabb probléma körül folyik, nevezetesen, megállítják-e a szervezet és a munka presztízsének esését vagy sem? Utoljára, most már nemcsak a magyar pénzügyminisztériumi ellenőrzésre vonatkozólag, van még egy figyelemre méltó momentum, amelyet meg kell említeni. Ugyanis ezek az apparátusok készítik el egyedül annak a *jelentésnek alapját* (kivéve *Jugoszláviát*),[43] amely végül is a törvényhozó szerv elé kerül, és tartalmazza az ellenőrzések eredményeit. Ez a polgári demokráciában a számvevőszékek feladata.

A *számvevőszékek* tevékenysége, amelyek speciális ellenőrzést végeznek a közigazgatás fölött, kevéssé ismert, mint a Conseil d'Etat-é, állapítja meg *Fabre,*[44] s ez egyaránt vonatkozik évi *jelentéseire* és ítéleteire. Függetlenül attól, hogy ezek a jelentések mennyire fogják át a közigazgatás pénzügyeit[45] a jelentés önmagában *alkotmányos jogintézmény.* Természetesen nem a jelentés teszi a számvevőszékeket a közigazgatás ellenőrző szervévé, hanem *hármas funkciója:* a jogszolgáltatási, a költségvetési és az államigazgatási ellenőrzési. Ami e szerv *hatékonyságát* illeti, a vélemények eléggé megoszlanak. *Buisson*[46] három hibát vél látni, ami miatt ennek az a posteriori ellenőrzésnek eredményessége kétséges: a személyzet száma, a kilátásba helyezett szankciók és az ellenőrzési munka koordinálatlansága. *Colacito* és *Sepe* védik a Corte dei conti tevékenységét, mondván, hogy önmagában az a körülmény, hogy az ellenőrzés utólagos, nem teszi értéktelenné azt.[47] Úgy hisszük ezek a megállapítások egyaránt megállnak, de a fő kérdés változatlanul az, hogy az ellenőrzés terjedelme mennyire terjed ki az igazgatásra. Például *Belgiumban* a Cour des comptes-nak nincs hatásköre az irányítás eredményeinek és minőségének elbírálására.[48] Hasonló a helyzet az *NSZK-ban,* ahol sem a Bundesrechnungshofnak (Szövetségi Számvevőszék), sem pedig a Landesrechnungshofnak (Tartományi Számvevőszék) nincs sem végrehajtó, sem igazságszolgáltatási funkciója. Ez abból az elvből fakad, hogy mind a számvivők, mind az utalványozók *egyenesen a parlamentnek tartoznak felelősséggel.* Ennek ellenére a számvevőszék befolyással van a Szövetségi Gyűlésre, ugyanis évi jelentéseiben érveket szolgáltat annak a kormányzati politikai felülvizsgálatára nézve. Másfelől pedig ajánlásait a közigazgatási szervek is figyelembe veszik.[49] *Ausztriában* sajátos helyzetet teremt a pénzügyminisztériumi speciális ellenőrzés hiánya, a tartományoknak egyébként nincs saját pénzügyminisztériumuk, viszont a szövetségi minisztérium nem ellenőrizheti a tartományok pénzügyeit, emiatt is hangsúlyozzák a *Rechnungshof*[50] *elválasztásának elvét a többi adminisztratív szervtől.* Ebből az következik, hogy a számvevőszék hatásköre igen széles: kiterjed a szövetségre, a tartományokra és a 20 000 lakosnál nagyobb településekre, egyszóval a központi és a helyi költségvetésekre. Az Alkotmánybíróság számos ítéletével (3431/1958., 7944/1976.) számolt fel törvényi akadályokat, amelyek a számvevőszék munkáját akadályozták. Az előbbiben megsemmisítette a Rechnungshofgesetz néhány rendelkezését arra hivatkozva, hogy azok ellentétesek az alkotmánytörvénnyel, s akadályozzák a célszerűségi ellenőrzés kibontakoztatását. Az utóbbi pedig az alkotmány 126. szakasza körüli értelmezési viták végére tett pontot oly módon, hogy igenlően válaszolta meg azt a kérdést, miszerint van-e a számvevőszéknek hatásköre az igazgatási aktusok ellenőrzése terén központi és helyi (tartományi—kormányzati) szinten. Jobban körülhatároltak a Cour des comptes jogosítványai *Franciaországban.* Ez kifejezésre jut abban, hogy a számvevőszék igazságszolgáltatási szempontból gyakorolt hatásköre alanyi szempontból korlátozott: *csak a számvivőkre terjed ki.* Maga az eljárás inkvizitorius, kontradiktorius, titkos és írásbeli. Gyakorlatilag nem minden számvivőt ellenőriz a Bíróság, csak a legfontosabbakat, munkaterhe — amint már utaltunk rá — így is igen nagy. Az utalványozók (ordonnateurs) fölötti ellenőrzésének eredményeit (amely típusát tekintve nem igazságszolgáltatási, hanem államigazgatási az ún. kék füzetekben publikálja, a *Journal officiel* mellékleteként. A közvállalatok feletti ellenőrzést (ideértve többek között az olyan részvénytársaságokat is, amelyekben az állam részvénytöbbséggel rendelkezik) 1978 óta gyakorolja. Természetesen a gyakorlat fölvetette a *pénzügymi-*

[42] *Badacsonyi* György: Költségvetési szervek ellenőrzése. Bp., Kézirat, 1979. 208—210. old.

[43] Ahol a kormány a Társadalmi Könyvviteli Szolgálattal *együtt* terjeszti a költségvetésről szóló beszámolót a parlament elé. *Petrovic,* M.: Le contrôle financier en Yougoslavie. Belgrád, Kézirat, 1979. 11. old.

[44] *Fabre,* J. F.: Notification et publication des arrêts de la Cour des Comptes (II.). La Revue administrative, 1980. 195. sz. 276. old.

[45] A francia számvevőszék 1979. évi jelentést (amelyet az elnök, a Nemzetgyűlés és a Szenátus is megkap) hangsúlyozza, „hogy a rapport nem tartalmazza a Cour sokirányú tevékenységének összefoglalását. *Fabre,* F. J.: La rapport public de la Cour des comptes de 1979. La Revue administrative, 1979. 191. szám, 517. old.

[46] *Buisson,* 23. old.

[47] *Colacito,* M.—*Sepe,* O.: Le contrôle financier en Italie. Roma, Kézirat. 1979. 1. old.

[48] Le budget de l'Etat en Belgique. Bruxelles, Dossiers du CRISP, 1976. 9. szám, 16—17. old.

[49] *Sigg,* W.: Le contrôle financier en R. F. A. Konstanz, Kézirat. 2. old., Actes Proceedings, 60. old.

[50] Bundesgesetz vom 16. Juni 1948 über den Rechnungshof. BGBl für die Republik Österreich, 1948. 32.144.

nisztériumi és bírósági hatáskör elhatárolásának problémáját. A Cour des comptes a 16 mai 1957. — Sieur Cauty, receveur de la commune de Saint-Brieuc (Côtes-du Nord) ügyben[51] a francia pénzügyi jog egyik legkényesebb kérdésére igyekezett választ adni, de a megoldás változatlanul felemás. A Cour vice major esetén maga mentesíti a fizetési kötelezettség alól a számvivőt, elutasítás esetén az csak kérelemmel fordulhat a pénzügyminiszterhez, aki részben vagy egészben elengedheti a tartozást. Tehát a bíróság igazságszolgáltatási hatásköre csak részleges, nem teljes, a miniszteri intézkedés felett a Cour nem ítélkezhetik. Az 1948-ban létrehozott *Cour de discipline budgétaire et financière* (Költségvetési és pénzügyi fegyelem bírósága) előtt is megőrzik a miniszterek immunitásukat, viszont az alkalmazottak évi fizetésük kétszereséig terjedő büntetésre is ítélhetők.

A *szocialista országokban* sem ismeretlen a számvevőszék intézménye vagy legalábbis az ahhoz hasonló szerveké. Itt lényegében olyan szervről van szó, amely pénzügyi ellenőrzést végez és a parlament vagy legalábbis képviseleti szerv alárendeltségébe tartozik *(fő ismérvek)*, testületi szerv és juriszdikciós hatásköre is van *(kisegítő ismérvek)*.

Elsőként kell tárgyalni a *lengyel Najwyzsza Izba Kontroli (Legfelsőbb Ellenőrzési Kamara)* intézményét, amely igen patinás szerv, 1808-ban hozták létre. Amint arról már szó volt, 1976-ig a parlament szerve, elnökét az választotta és hívta vissza. A Kamara több feladata közül kiemelkedett a közigazgatás *utólagos* pénzügyi ellenőrzése és az állami zárszámadás véleményezése. Az 1976. évi alkotmánymódosítás két lényeges változást hozott: a 35. cikk 2. pont egyrészt kimondta, hogy a LEK felügyeletét a kormány látja el, másrészt megvonták a zárszámadás véleményezési jogát a Kamarától. Az 1980. október 8-i törvény[52] újból rendezte a Kamara helyzetét. A törvény 1. §-a (amely az Alkotmány 34. §-a helyébe lép) kimondja, hogy a „Legfelsőbb Ellenőrzési Kamarát az államigazgatási szervek, valamint az alájuk rendelt vállalatok és egyéb szervezeti egységek gazdasági, pénzügyi és igazgatási-szervező tevékenységének törvényességi, gazdaságossági, célszerűségi és racionalitási szempontokból való ellenőrzése céljából létesítettük." A jogszabály továbbá úgy rendelkezik (új 35. §), hogy a LEK a Szejm alá tartozik, ellenőrzi az állami költségvetést és a népgazdasági tervet. A régi 36. § helyébe lépő rendelkezés szerint a Szejm nevezi ki és menti fel a Kamara elnökét. Maga a szerv a kollégialitás elve alapján fejti ki tevékenységét. Egyébként még törvény kiadása várható, a részletek szükséges szabályozása miatt. Azonban enélkül is annyi talán megállapítható, hogy a LEK a Szejm segédszerve lesz és visszanyerte az 1957-es szabályozáskor uralt pozícióját.

Sokkal fiatalabb (1973), de hasonlóan nagy tekintélyű szerv a *román Curtea Superiora de Control Financiar (Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrző Bíróság)*.[53] A Bíróság *számvevőszéki jellege annyiban vitatható*, hogy egyrészt nem az RSZK Nagy Nemzetgyűlésének, hanem az Államtanácsnak szerve, másrészt pedig, hogy a priori ellenőrzést is végez (ennyiben inkább számvivőség, mint számvevőszék). Kollegiális testület, de elnöke résztvesz a kormány ülésein, s rendeleteket bocsáthat ki. Az alábbiakban röviden leírjuk a bíróság két főtevékenységét: *a)* az előzetes pénzügyi ellenőrzést; és *b)* a jogszolgáltatási funkciót.

a) A Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrző Bíróság szervei, amelyek a megelőző pénzügyi ellenőrzést gyakorolják a minisztériumoknál és más központi állami szerveknél, kötelesek — a Bíróság tanácsa végrehajtó bírójának beleegyezésével — írásban, indoklással megtagadni az okmányok láttamoztatását, ha a műveletek nem törvényesek vagy nem hatékonyak. Ebben az esetben a műveletek nem végezhetők el. A láttamoztatás megtagadása esetén a miniszter vagy a központi állami szerv vezetője a Minisztertanácshoz fordulhat, s ez határoz a művelet elvégzéséről, értesítve erről a Bíróságot. A Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrző Bíróságnak tájékoztatnia kell az Államtanácsot azokról az esetekről, amikor a műveleteket a Minisztertanács rendelkezése alapján végezték el.[54]

b) Tulajdonképpen ennek a jogszolgáltatási funkciónak az a lényege, hogy a Bíróság a törvényben meghatározott személyek köre felett ítélkezik kártérítésekről és pénzbírságok kirovásáról, amennyiben azok foganatosított intézkedéseikkel vagy kiadott rendelkezéseikkel kárt okoznak. Személyek meghatározott körére nézve szükséges az Államtanács vagy a Minisztertanács jóváhagyása. Megjegyzendő még, a bíróság vezetősége dönti el, hogy a tárgyalás mikor nyilvános.[55]

4. Lehetőségek és következtetések

Ha most a magyar pénzügyi ellenőrzési szervezetet, és csak a közpénzek felhasználását ellenőrzőre koncentrálva, *összehasonlítjuk* a többi szocialista országéval, az alábbi *különbségek* tűnnek ki. Először, a magyar közvetlenül a pénzügyminiszternek, s nem mint az NDK-ban, a minisztertanácsnak alárendelt. Másod-

[51] *Fabre*, F. J.: Les grands arrêts de la jurisprudence financière. Paris, Sirey, 1966. 46—57. old.

[52] Dziennik Ustaw, 1980. 22., 81. t.

[53] 2/1973. számú törvény a Legfelsőbb Pénzügyi Ellenőrző Bíróságról. RSZK Hivatalos Közlönye, 1973. I. rész, 44. sz.

[54] 9/1974. számú törvény a megelőző pénzügyi ellenőrzésről. RSZK Hivatalos Közlönye, 1974. 53. szám, 25. szakasz.

[55] *Voitinovici*, A.: La Cour Supérieur de contrôle financier. Revue roumaine des Sciences sociales. 1977. 2. szám, 199. old.

szor: nincs semmiféle juriszdikciós jogköre, mint például Romániában. Végül pedig ellenőrzési programját még részben sem határozza meg önállóan, szemben a lengyel Legfelsőbb Kamarával.

Elsősorban persze az a kérdés, hogy a jelenlegi szervezetrendszer megújítása szükséges-e. Nyilvánvaló, hogy az erre adott válasznak komoly *ténykutatásokra* kell alapozódnia, amelyek kitérnek a bíróságok, az ügyészségek, a KNEB, a pénzügyminisztérium, a minisztériumok stb. pénzügyi ellenőrzésben játszott szerepére.

Másodsorban viszont az a kérdés vetődik fel, hogy *absztraktan* nem lehet-e vizsgálni a problémát és hipotéziseket fölállítani. Miután erre a szakirodalomban (Badacsonyi, Török) találtunk példát, feljogosítva érezzük magunkat a variációk számbavételére. A *Badacsonyi* által ismertetett koncepció lényege, hogy olyan intézményt lehetne létrehozni, hasonlatost az angolszász Főellenőréhez, amely kis létszámú apparátussal működne, s nem államigazgatási belső, hanem államigazgatás fölötti ellenőrzést gyakorolna.[56]

Török egy olyan megoldást tart elképzelhetőnek, hogy az állami költségvetés politikai végrehajtásának ellenőrzése a Központi Népi Ellenőrzési Bizottság hatáskörébe kerüljön. E feladatáról a KNEB azután köteles lenne az országgyűlésnek beszámolni.[57]

Akár a Badacsonyi, akár a Török féle koncepciót tekintük elméletileg elfogadhatónak, az alábbi kérdéseket akkor sem lehet megkerülni.

1. Akármelyik megoldás is kerülne megvalósításra, elvi éllel le kell szögezni, hogy itt a kormányzat pénzügyi tevékenységének ellenőrzéséről van szó. Ebben az esetben viszont — föltételezve, hogy a kormány viszonylagos mozgási szabadsággal rendelkezik a gazdaságpolitikai döntések megvalósításakor — elvitathatatlan, hogy a létrehívott új szerv jogot kell kapjon a kormány által alkalmazott operatív módszerek véleményezésére. Ebből következik, másodszor, hogy az ellenőrzési szerv véleményét csatolni kellene az évi zárszámadási jelentéshez, amelyet a kormány nevében változatlanul a pénzügyminiszter terjesztene be. Harmadszor, az előző két posztulátum folyományaként ennek a szervnek mindenképpen parlamenti alárendeltséget kell biztosítani. Nagy kérdés, *negyedszerre,* hogy előzetes (a priori) ellenőrzési joggal felruházható-e ez a szerv és igazságszolgáltatási funkciót gyakoroljon-e. Az előzetes ellenőrzési és vétójog megadása bizonyos műveletek ellen nemcsak hogy felelősséget jelentene az új szerv számára, hanem bizonyos mértékig kormányzati funkciókat ruházna rá. Ennek ellenére ezt még elméletileg egy nyitott kérdésnek látjuk. Az igazságszolgáltatási funkció esetleges gyakorlása hasonlóan problematikus. Nem tisztázott rögtön az sem, hogy a személyek milyen köre fölött gyakorolhatná e jogkört és milyen szankciókat alkalmazhatna. Az viszont kétségtelen, hogy a büntetőjogi ultima ratio és a polgári jogi kártérítés között helyes volna a jövedelmi viszonyainkkal arányos pénzügyi szankciórendszert keresni, amely a törvényes felhatalmazásokon túllépő államigazgatási akcióknak gátat állítana.

Összefoglalva: az az ellentmondás, hogy a közpénzekkel gazdálkodó, azt felhasználó vagy más szektoroknak abból juttató apparátus végül is önmagát ellenőrizze, feltétlenül megszüntetésre érett. Külön kérdés az már, hogy az intézményi változást hogyan lehet összekötni a szakma presztízsének emelkedésével, s milyen változtatásokat kell ehhez vezetni az oktatásban, a képzésben és az anyagi-erkölcsi megbecsülést kifejező rendszerben. Az a véleményünk, hogy e változások keresztülvitelére egy nagy tekintélyű, az állam felső szféráiba tartozó szervezet garancia lenne.

2. Következtetések. A pénzügyekkel összefüggő kérdések nem válhatnak a „professzionisták" kizárólagos területévé. Amint arról már szó volt, a parlamentek igyekeznek gátat szabni az adminisztráció ambiciózus törekvéseinek, s a parlamenti pénzügyi ellenőrzés renaissanceára való politikai törekvés ennek egyik jele. Mégis meg kell jegyezni, hogy ez a lépés nem elég, más csatornákat is igénybe kell venni. Például kritizálható az, hogy a magyarországi állami pénzügyekről szóló törvényt nem bocsátották népi vitára, holott az szokásos az ilyen típusú törvényeknél. Véleményünk szerint az a nézet, amely szerint ez a törvény tárgyánál fogva nem tarthatott számot széles körű érdeklődésre, nem kellően megalapozott. Ugyanis a törvény fundamentális jogokat is érintett, például az állampolgárokkal kapcsolatban, s olyan fontos kérdéseket is igyekezett tisztázni, mint a kormány és a parlament viszonya, a költségvetés végrehajtásáról szóló jelentés benyújtásának módja stb. *A költségvetés végrehajtásáról szóló törvényjavaslat benyújtása a kormánynak voltaképpen nem kötelessége, hanem privilégiuma.* Véleményünk szerint az a gyakorlat, hogy a költségvetés végrehajtásának tapasztalatait végeredményben egy előzetes államigazgatási „szűrő" után maga a kormány foglalja össze — anélkül, hogy más, viszonylag „pártatlan" szerv véleményét is csatolná —, rontja az ellenőrzés visszacsatoló szerepét. *Egy kizárólagos illetékességű pénzügyi tanács létrehozatala a rendes bíróságok szervezetén belül, véget vetne a bíróságok előtt zajló eljárások formális jellegének.* Azokban az ügyekben, ahol az államigazgatás által hozott döntések bíróságok előtti megtámadására törvény által biztosított lehetőség van (államigazgatás bírói ellenőrzése), a bíróság — a pénzügyi ismeretek hiánya miatt — szakértőket idéz meg. De a pénzügyi szervezet túlzott cent-

[56] *Badacsonyi* György: A legfelsőbb állampénzügyi ellenőrző szervekről, 547. old.

[57] *Török* Lajos: Az állami ellenőrzés rendszere az európai szocialista országokban. Bp., MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, 1977. 40. old.

ralizáltsága oda vezet, hogy ezek a szakértők attól a szervtől jönnek, amelynek döntése ellen fellebbeztek. Ezt az anomáliát feloldaná, ha az ilyen speciális tanácsba olyan személyeket választanának (s ezek jöhetnének az államigazgatásból is), akiknek kora és tapasztalatai garantálnák az ügyek (országos méretekben nem több mint évi 20) szakszerű elbírálását. *Az informatika alkalmazása át fogja formálni az ellenőrzés szerepét, súlyát és eredményességének hatásfokát a közigazgatáson belül.* Közigazgatás-politikai szempontból az informatikai kihívás korunk egyik legfigyelemreméltóbb jelensége, jóllehet a társadalomtudományok igen kevés használható információt gyűjtöttek össze róla. Így aztán természetes, hogy sürgetjük az informatika hatásának elemzését a pénzügyi ellenőrzésre, különösen azt, miért születnek csak részleges eredmények. Végeredményben arra kellene választ keresni, hogy milyenek az alkalmazás esélyei, amikor jól tudjuk, hogy a számítógépesek ma még idegen testet képeznek az államigazgatáson belül, továbbá pszichológiai szempontból az ellenőrzési szervezet az adminisztráció perifériájára szorultnak érzi magát. És ekkor majd nem lehet megkerülni azt a kérdést sem: vajon az ellenőrzés és az informatika találkozása nem fog-e sokkot kiváltani az ellenőrzöttekben?

Ferenczy Endre

A szövetkezetek osztályozásának néhány újabb jogi problémája a gazdasági folyamatok tükrében

I.

A szövetkezetek tipizálását, ágazati és formák szerinti osztályozását az újabb szövetkezeti szakirodalom már több szempont szerint elvégezte. Az *üzemszervezés*inek tartott osztályozás megkülönböztet termelői és kereskedelmi típusú szövetkezetet (Erdei Ferenc), míg a *közgazdasági* jellegűnek elkönyvelt tipizálás termelői, fogyasztói és vegyes típusúakról beszél (Nyers Rezső). A tipizálás *szociológiai*nak mondott megközelítése a tagok egymás közötti és a szövetkezettel fennálló kapcsolatainak mélysége alapján fogyasztási, egyéni árutermelő és termelő típusú szövetkezetekről beszél (Gyenes Antal). Negyedikként végezetül Hegedüs Istvánnak Nagy László által „perszonálisnak" nevezett irányzatát említjük meg, aki a tagnak a szövetkezeten belül elfoglalt helyzete alapján termelői, vegyes és fogyasztói típusú szövetkezetekről beszél. Végezetül meg kell említenünk Nagy László szövetkezettipizálását, mely az eddigiektől eltérően osztályozza a fogyasztási szövetkezeteket.[1] Ezek csupán a magyar irányzatok, melyek valamennyije kapcsolódik a szövetkezeti tan nemzetközi irodalmában kimunkált valamely klasszikus irányzathoz. Erre azonban nem térünk ki, mivel témánk szempontjából nem jelentős. Jelentősnek csupán ebben a vonatkozásban megemlíteni azt tudjuk, hogy a termelői típusú szövetkezeteknek mind az iparban, mindpedig a mezőgazdaságban történt teljes kifejlődésével úgy tűnt, hogy Magyarországon és a szocialista államok többségében elvesztette létalapját a Gyenes-féle „szociológia" osztályozás az egyéni árutermelők beszerzési-értékesítési szövetkezeteinek eltűnése miatt. Úgy látszott, hogy ugyanaz a sorsa a perszonális irányzatnak is, mivel a „termelő" és „kereskedelmi" szövetkezet között átmenet képező „vegyes" típusok ugyancsak nem ismeretesek gazdasági gyakorlatunkban.

Ugyanakkor gazdasági életünk egyes legújabb megnyilvánulásai arra utalnak, hogy számos olyan kisvállalkozói forma nyomul előtérbe gazdasági életünkben, amelyekben nem, vagy nem kizárólag az egyéni árutermelői érdek az elsődleges, hanem amely széles felületeken találkozik a közérdekkel, és amelyek szövetkezeti keretek között nemzetgazdasági szempontból is jól integrálhatók. Itt elsősorban a Közgazdasági Szemlében megjelent két írásra, Hegedüs András és Márkus Márta „A kisvállalkozó és a szocializmus" c. közös tanulmányára, valamint Kotz László vitaelőadására, és a hozzá kapcsolódó vitára gondolunk. A vitából külön kiemeljük Seres Imrének az 1979 novemberében Szegeden tartott Nemzetközi Termelőszövetkezeti Jogi Konferencián vitaindító előadásként kibővítve is elhangzott gondolatait, mely szerint a nem tsz-tag kistermelők gazdaságát is a mezőgazdasági tsz-ek hivatottak a háztáji gazdaságokhoz hasonlóan integrálni.[1/a] Közgazdaságilag tehát igazolt, hogy a kisvállalkozás ma is szervesen beilleszkedik a modern gazdasági szerkezetbe, így a szocializmusába is.[2] Ez a tény, és a kisgazdaságok bekapcsolása szocialista nemzetgazdaságba — nemcsak nálunk, hanem más európai szocialista államokban is — nézetünk szerint — ismét előtérbe állítja a Gyenes- és a Hegedüs-féle szövetkezeti osztályozást. De ezen-

[1] Eme irányzatok összefoglalását lásd *Nagy* L-nál: A szövetkezeti jog alapkérdései. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977. 99—100. old.

[1/a] Hegedüs—Márkus tanulmánya megjelent a Közgazdasági Szemle, 1978. évi 9. számában, Kotz László vitaanyaga a lefolytatott vitával együtt Juhász—Prugberger összefoglalásában a Közgazdasági Szemle, 1980. évi 3. számában jelent meg, míg *Seres* Imre előadását a Jogtudományi Közlöny, 1980. évi 4. száma közli „A termelőszövetkezeti vagyoni viszonyok egyes kérdései" címmel.

[2] Vö.: Hegedüs—Márkus: Hiv. hely 1079. old.

kívül is a gazdasági élet újabb megnyilvánulásai, valamint a gazdaság irányításának legújabb elméleti kutatásai más irányban is a szövetkezetek osztályozásának eddig kialakított típusaiban, ágazataiban és formáiban bizonyos átrendezést és továbbgazdagítást igényelnek. A következőkben ezeket a kérdéseket vesszük vizsgálat alá.

II.

A szövetkezetek osztályozásának hagyományos rendszerét elsőnek a lakásszövetkezetek kezdték ki. Már 1971-ben, a Szövetkezeti Törvény (SZVT) megalkotása idején a „lakásszövetkezetek kategorizálása körül probléma merült fel", állapította meg Bak József. Idézve őt: „Egyik álláspont szerint a termelői típusú szövetkezetek közzé kellene sorolni a lakásszövetkezetek bizonyos újabb változatait... amelyekben a tagok nagymértékben járulnak hozzá saját munkájukkal." Bak József szerint viszont „helyesebbnek látszik az — a közgazdászok egy csoportja körében kialakult — álláspont, amely szerint a lakásszövetkezetek (lakásépítő, valamint lakásfenntartó szövetkezetek) a fogyasztói szövetkezetek típusába tartoznak. Az emellett felhozott érv az, hogy a lakásszövetkezet célja a tagok lakásszükségletének kielégítése, s ezért fogyasztási szövetkezet (fogyasztói szövetkezet, azaz: fogyasztók szövetkezete). Nem változtat ezen az, hogy a tagok saját munkájukkal hozzájárulnak. Ennek a munkának a terméke azonban a piacon értékesítésre nem kerül." Zárójelben jegyzi meg a szerző, hogy „a termelés technológiai fogalma nem azonos az árutermeléssel".[3] Ez a zárójelbe tett rész igen lényeges, minthogy lényegében ezen az alapon (következtetés tőlem — P. T.) nem ismeri el Sárközy Tamás a lakásszövetkezet vállalati jellegét.[4] Ellenérvként ezzel szemben éppen az általa kimunkált általános vállalati tipizálást hozzuk fel, mely szerint a vállalatok korszerű osztályozásában — amelyet mi is vallunk — a kormány alá rendelt kiemelt országos nagyvállalatokat, közvetett szabályozórendszerben irányított vállalkozói rendszerű versenyvállalatokat, valamint a mai közüzemekhez hasonlóan centralizáltan irányított ún. „non profit" vállalatokat kell megkülönböztetnünk.[5] Sárközy a termelő, a beszerző-értékesítő és a fogyasztási szövetkezeteket a tulajdonosi-szektorális tényezők figyelmen kívül hagyásával — helyesen — a versenyvállalatok kategóriájába sorolja, mely a tulajdoni-szektorális tényezők szerint tagozódna állami vállalati, szövetkezeti formára. A lakásszövetkezeti „csokorba" tartozó szövetkezetek a Bak József által is említett tényezők következtében sem tartozhatnak valóban ide. A lakásszövetkezetek perspektíváját nézve azonban — mindenekelőtt karbantartó, javító és szerelő részlegeik fokozatos kiépülése következtében — de ezek nélkül is — olyan üzemeknek foghatók fel, mint a „non profit" jelleggel működő „közszolgáltató vállalatok". A lakásszövetkezetet — mint vállalati formát — tehát ide sorolhatjuk.

Ezzel egyúttal még megalapozottabbnak látjuk Nagy László által kialakított azt az álláspontot, mely szerint a lakásszövetkezetek a termelői és a fogyasztási típus mellett egy újabb, harmadik szövetkezeti típust alkotnak. Ez az önálló szövetkezeti típus, vagyis a lakásszövetkezeti típus a Nagy László-i koncepció szerint két formára, lakásépítő szövetkezeti és lakásfenntartói különül el, amely külföldön kiegészül lakásbérlő szövetkezeti formával is. Eme alapformákhoz a szerző járulékos formaként az üdülőszövetkezeteket és a garázsszövetkezeteket fűzi.[6] Ami a szerző koncepciójának első felét illeti, azzal egyetértünk. Azzal viszont, hogy az üdülőszövetkezeteket és a garázsszövetkezeteket járulékos formának minősíti, nem. Az üdülőszövetkezetnek és a garázsszövetkezetnek is szükségszerűen van egy „építési" és egy „fenntartási" formája, miként a lakásszövetkezeteknek is. Sőt az építési forma mindig is fenntartásivá alakul végül is át. Ha pedig a szövetkezeti forma — miként erre Nagy László is utal — a fokozatosságot, vagyis a magasabb alakzatba való átalakulást juttatja kifejezésre,[7] akkor a forma csakis az „építési" és a „fenntartási" lehet, míg a lakásszövetkezeti típus „gyűjtőfogalmán" belül a lakásszövetkezet, a garázsszövetkezet, valamint az üdülőszövetkezet képezik az egyes ágazatokat. Ezt az álláspontunkat megalapozva látjuk gazdaságpolitikailag és szociálpolitikailag egyaránt, mert — bár népgazdaságilag — egyazon ágazatba, az építőiparba tartozik a kivitelezést és a fenntartást illetően a lakásszövetkezeti típus valamennyi itt megjelölt ágazata, azonban az állam szociálpolitikai tevékenysége szempontjából különösen a lakásszövetkezettel és az üdülőszövetkezettel kapcsolatos funkciók bizonyos fokig elhatárolódnak egymástól. Az első, elemi szociálpolitikai-infrastrukturális szükségletkielégítésre vonatkozik, míg a második járulékosra, amely azonban mint üdülésszervezés, a vendéglátóipari tevékenységhez közelít. Ugyanakkor azonban mégsem az, mert a szolgáltatások nem a konzumszövetkezeti tevékenységhez hasonló módon iparszerűen űzött áruviszonyként bonyolítódnak le.

III.

Ami Gyenes Antal egyéni árutermelői és Hegedüs István vegyes típusát illeti, gazdasági

[3] Bak J.: A szövetkezet belső ellenőrzésének a rendszere. Megjelent: „A szövetkezeti reform jogi kérdései" c. tanulmánykötetben. Közg. és Jogi Kiadó. Bp. 1971. 270. old.

[4] *Sárközy* T.: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth. Bp. 1979. 25. old.

[5] *Sárközy* T.: Hiv. mű. 142—157. old.

[6] Vö.: Nagy L.: Hiv. mű. 105. és 113. old.

[7] Vö.: Hiv mű. 111. old.

életünk újabb jelenségei — úgy tűnik — ismét alkalmazhatóvá teszik ezeket a fogalmakat.

A mezőgazdaságban az utóbbi években egyre jobban elterjedt az olyan egyéni kistermelői és kisegítő jövedelemre orientálódó mezőgazdaságoknak is a háztáji gazdaságokhoz hasonló integrálása, ahol a gazdálkodás folytatói nem tagjai a termelőszövetkezetnek. Seres Imre már hivatkozott előadásában igen helyesen akként érvel, hogy működési körzetében a szövetkezet éppen olyan beszerzői, értékesítői és integrátori tevékenységet köteles ellátni, mint tagjait érintve azok háztáji gazdasági vonatkozásában, beleértve egyes mezőgazdasági munkafázisok szolgáltatásszerű elvégzését is. Ki nem mondottan itt az Mgtsz a kívülállók vonatkozásában egyértelműen egyéni árutermelői viszony tartalmában jelentkező konzekvenciáit következetesen végig lehetne vinni úgy, hogy az ilyen egyéni, de Mgtsz-szel szorosan együttműködő integrált gazdaságok valamilyen csökkent tartalmi „másod" tagsági viszonnyal kapcsolódnának a szövetkezethez és a szövetkezet testületi szerveiben (küldöttgyűlés, vezetőség, ellenőrző bizottság) is arányos képviseletet kapnának. Lehetővé kellene tenni részükre, hogy a munkahelyi közösséghez hasonlóan ők is valamiféle „kistermelői" közösséget alkothassanak, és ez választaná meg küldöttjét a küldöttgyűlésbe. Ez a megoldás kissé hasonlítana a jugoszláv Zemljoradnicka Zadrugahoz, mely kettős tevékenységből, egyfelől önálló gazdák gazdaságait integráló beszerző-értékesítő és gépkiszolgálási tevékenységből, másfelől termelőszövetkezeti tevékenységből áll. Ennek megfelelően a tagsági viszony is kettős: egyéni gazdák lazább tagsági kapcsolata mellett a tagok másik része termelőszövetkezeti dolgozói tagsági viszonnyal is kötődik a szövetkezethez. A mezőgazdasági szövetkezet testületi szerveiben a tagok mindkét típusa is képviselve van.[8] Csakhogy míg a jugoszláv modellben e kettős rculaton belül a beszerzési—értékesítő—szolgáltatási típus az uralkodó, addig a mi modellünkben továbbra is a termelői típus maradna domináns és csupán járulékos és eseti lenne az Mgtsz-eknek egyéni termelői típussal történő kiegészítése ott, ahol ilyen tevékenységet az ÁFÉSZ hatékonyan végez, és ahol ilyen igény jelentkezik. Így adott esetekben mezőgazdasági szövetkezeteink vegyes típusúvá válhatnának, amelyekben azonban továbbra is túlnyomóan termelőszövetkezeti típus maradna a domináns elem. Olyannyira a termelőszövetkezeti jelleg maradna továbbra is az uralkodó jelleg, hogy ez a főtevékenység tartalmát nem érintené, jogilag viszont az alapszabályba be kellene foglalni ezt az „egyéni termelőszövetkezeti" tevékenységet a törvényességi felügyeleti szervvel történő jóváhagyatás során (SZVT 14—15. §).

Újabban az ipari szolgáltatásokkal összefüggésben is egy érdekes gazdaságszervezeti folyamat indult el. A Kisiparosok Országos Szövetsége (KIOSZ) keretében az 1970-es évek második felétől ún. „munkaszervezési irodák" létesülnek, melyek ez idő szerint polgári jogi társaság formájában kezdik szakmák szerint magukba tömöríteni a kisiparosokat az általuk igényelt nyersanyagok beszerzésére, valamint a szolgáltatásra kerülő igények és megrendelések közvetítésére.[9] E munkaszervezési irodák működését és a tagjaikkal fennálló kapcsolatát vizsgálva olyan tevékenységet látnak el, mint hajdan az iparosok beszerzési és értékesítési szövetkezetei. Ugyanakkor egyes ilyen irodák keretei között a szolgáltatóipari szövetkezetekhez hasonlóan — bár lazább szervezeti kötelékek mellett — a kisiparosok önkéntes közös munkavégzésére, kollaborálására is sor kerül. Mindez a szövetkezés, a kooperáció számos elemét viseli magán részben a Gyenes-i tiszta egyéni „árutermelői"-szövetkezeti típust, részben a Hegedüs-i „vegyes" típust tartalmilag megvalósítva, ha jogilag nem is, az ez irányban fennálló tételesjogi felhatalmazás, engedélyezés hiánya miatt.

IV.

Az egyéni gazdasági kezdeményezések társulásos kooperációs formákban bekövetkező összetalálkozására a gyakorlat az utóbbi időkben egyre több formát mutatott fel. Közülük nem egy szövetkezeti forma kialakítása irányába orientálódott. Több olyan — jelenleg polgári jogi társulásként nyilvántartott — iparengedélyhez, vagy anélkül egyszerűen csak az illetékes iparügyi hatóságnál bejelentéshez kötött szolgáltató tevékenységet főfoglalkozásként, vagy munkaidő utáni mellékfoglalkozásként folytató személyeknek az együttműködése létezik, akiknek szolgáltató jellegű tevékenységére a lakosság az eddig szokásasokon túlmenően igényt tart. Leggyakoribb közöttük a takarítás, épületkarbantartás, toronyépületek külső mosása és más hasonló újszerű tevékenység. Ezek közül néhány kifejezetten szövetkezeti formában kívánta volna tevékenységét megkezdeni, amely azonban az eddig tapasztalt merev gazdaságpolitikai szemlélet és gyakorlat következtében kivitelezhetetlen volt. Ezek a szolgáltatóipari együttműködések bizonyos hiányok pótlására alkalmasak a lakossági igények kielégítése terén, tekintettel arra, hogy az ipari szövetkezetek jelentős része különösen a nagyméretű szövetkezeti összevonások után részben meghatározott körű szolgáltatásokra specializálódtak, részben pedig nagyvállalatok bedolgozó üzemeivé váltak.

Ilyen igények kielégítésére újabban felmerült javaslatok szerint szintén számításba kell venni a szövetkezeti formát, csak erre a jelenlegi szö-

[8] Vö.: Imrik *Stanek:* Die Landwirtschaft in Ost und West. Stuttgart, 1973. Verlag Eugen Umler, S. 103.

[9] KIOSZ Központi Szolgáltatási és Fejlesztési Bizottság 1977. nov. 10-i jelentése.

vetkezeti jogi szabályozás a termelőszövetkezet megalakulását legalább 15 főhöz köti. Ennek áthidalására vetette fel Kotz László azt, hogy az alapító tagoknak csak egy része adná munkában realizálódó személyes közreműködését, míg a másik rész a pénztőkét biztosítaná. A szövetkezet fogalmának jelenlegi strikt jogszabályi meghatározása szerint erre aligha van mód, mert az SZVT 6. §-a a szövetkezet minden tagjától vagyoni közreműködés mellett személyi közreműködést is megkíván. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a Kotz-féle álláspont helytelen. Sőt azt nagyon is időszerűnek tartjuk. A jognak kellene engednie a jelenlegi merev szabályozásból, egyrészt lehetővé téve a közreműködési formák fenti osztódását, másfelől azt is, hogy egyedi engedély alapján szövetkezet a jogszabály által meghatározott legkisebb taglétszám alatt is alakulhasson.

Továbbmenve: a szocialista gazdálkodás szerveit, sőt általában a gazdaságot érintő jogi szabályozásnak a mainál rugalmasabban lehetővé kellene tennie azt, hogy kezdve a gazdálkodó szervezetek polgári jogi társaságánál — amit a jelenlegi jog szerint gazdasági szervezetek egymással nem alakíthatnak — a jogi személyiség nélküli és jogi személyiséggel rendelkező gazdasági társulásokon, munkaközösségeken, vállalkozásokon, egyesületi vállalatokon át viszonylagos típusszabadság mellett alakulhassanak meg, melyek, ha a szövetkezeti elveknek és kritériumoknak tartalmilag megfelelnek, szövetkezeti formában is működhessenek. Ezzel el is érkeztem az olyan nem termelői és nem is valamilyen más ipari tevékenységbe besorolt szolgáltatást végző *munkaközösségekhez,* amelyek többnyire magas szintű szellemi szolgáltatások nyújtására irányulnak. Ilyenek hazánkban az ügyvédi, a mérnöki és a különböző oktatási munkaközösségek. Ezekhez hasonlók Lengyelországban — bár nem a munka és a jövedelem teljes eloszlására, hanem csak a berendezések és felszerelések beszerzésére, felújítására és karbantartására — szövetkezeti formában is működnek, mint pl. a fogorvosszövetkezetek.[9/a]

A Magyarországon működő munkaközösségek belső szervezetei életét vizsgálva, igen sok bennük a szövetkezeti vonás. Így pl. az ügyvédi munkaközösségnek, de minden más munkaközösségnek is a legfőbb határozathozatali szerve a taggyűlés, mely határozatait az egy tag egy szavazat elve szerint hozza meg. Ügyintézőként a munkaközösség vezetője jár el. Igazgatóság és felügyelő bizottság a viszonylag kis létszám miatt nincs. Emiatt nincs szükség különböző kis létszámú testületi vezető szervre, a kis létszámú tagság pedig közvetlenül tudja ellenőrizni az ügyintézést és ügyvitelt. Elképzelhető viszont, hogy nagyobb taglétszámú munkaközösségek, mint pl. nagyobb méretekre növő gépjárművezetői munkaközösségeknél igazgatóság és felügyelőbizottság megválasztására is sor kerül. Ettől függetlenül azonban tartalmában még szövetkezeti jellegű lehet egy munkaközösség, sőt, ha a tagok munkavégzését és a jövedelemfelosztást nézzük, az mindig is a végzett munka arányában történik, az önhibájukon kívül kevesebb jövedelmet behozni tudó tagok pedig a munkaközösség alapjából jövedelemkiegészítésben részesülnek. Így megvalósul az önsegély és a kölcsönös támogatás szövetkezeti elve is. Az ügyvédségnek emellett területi és országos érdekvédelmi hálózata is van, a megyei kamarák és az Országos Ügyvédi Tanács formájában, amely szervezet a munkaközösségek vonatkozásában a megyei szövetkezeti szövetségekhez és az országos szövetkezeti szövetséghez hasonlóan működik. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy mind az ügyvédi kamara, mind pedig az Országos Ügyvédi Tanács olyan szakmai érdekvédelmi szervezet, amely nemcsak az ügyvédi munkaközösségek, hanem a kevés számú egyéni irodák érdekvédelmét is ellátja, akkor ez a szervezet párhuzamba állítható szervezeti jellegét tekintve a lengyel Paraszti Önsegélyszervezettel, mely a mezőgazdasági szövetkezeteken kívül az egyéni gazdaságok érdekvédelmét is ellátja.

Mindebből levonható egy olyan elvi következtetés, hogy helyes volna a jelenlegi szövetkezeti jogi szabályozásunkat, és a munkaközösségekre vonatkozó jogi szabályozást olyan irányban alakítani, amely a munkaközösségek számára megadná a lehetőséget a szövetkezeti formában való működéshez. Ez a két elv tételesjogi kimondását tenné szükségessé. Egyfelől ki kellene mondani, hogy munkaközösség szövetkezeti formában is működhet, másfelől pedig azt, hogy kis taglétszám esetén is lehetőség van erre, mely esetben el lehet tekinteni az SZVT-ben előírt testületi szövetkezeti szervek megválasztásától.

Ez egyúttal a szövetkezeti tipizálás szempontjából is felvet egy-két elvi kérdést. A már jelenleg is működő egy-két szolgáltató szövetkezeti ágazat, mint pl. a fényképész, fodrász- és kozmetikai szövetkezetek működése eltér az ipari termelőszövetkezeti típustól. Tulajdonképpen az ipari szövetkezeti típusban, amely munkaszövetkezetinek fogható fel, két altípus van. egy ipari termelői típus és egy szolgáltató típus. Nyilván ebből a szövetkezetelméleti megfontolásból az 1971. évi ipari szövetkezeti jogalkotás (1971. évi 32. tvr.) nem ipari termelőszövetkezetekről, hanem egyszerűen csak ipari szövetkezetekről beszél. Voltaképpen a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél is munkaszövetkezetekről van szó. Itt viszont a kettő teljesen fedi egymást valamennyi szocialista államban, amely társadalmi rendszerünk nagy vívmánya, mivel megszüntette a föld és munkanélküli mezőgazdasági munkásság nagy seregét, amely szövetkezetekbe vagy tartalmilag azokhoz hasonló, jogilag azonban nem szabályozott csoportosulásokba tömörülve vállalt munkát nagybirtokon, mi-

9/a *Bak* J.: Jelentés a Szövetkezeti Kutató Intézet 2 tagú delegációjának lengyelországi tanulmányútjáról. Kézirat. Bp. 1974. Szövetkezeti Kutató Intézet Könyvtára, 6. 3435.

ként ez Dél-Olaszországban ma is gyakorlat.[10] E történelmi körülményt is figyelembe véve ezért *elméletileg helyesebb munkaszövetkezeti típusról beszélni, amely két altípusra, egy termelőire és egy szolgáltatóira osztódik.* Ez a szocialista viszonyok között a már említett okoknál fogva a mezőgazdaságban már így nem jelentkezik, az iparban és a szolgáltatásban viszont igen. Ezért helyesebb itt ipari és szolgáltató (munka) szövetkezetekről beszélni, melyen belül egy újonnan születő *alacsonyabb forma a szövetkezeti formában működő kisipari és szolgáltató szocialista kisvállalat-munkaközösség lehetne.*

V.

Hasonlóan alacsonyabb szövetkezeti formákról lehet szó a belső szervezet és annak tartalmi működése alapján a Kölcsönös Segítési és Takarékossági alap (KST), valamint a Csoportos Élet- és Balesetbiztosítás (CSÉB) szervezetek esetében. Mindkét szervezet a dolgozóknak szakmai szervezetekkel (szakszervezettel), munkahelyi szervezetekkel (vállalat, hivatal stb) párhuzamosan létesített olyan önkéntes takarékossági—kölcsönnyújtási, illetve biztosítási csoportjai, ahol a csoporttagok jogilag vagy takarékbetétnek vagy biztosítási díjnak minősülő hozzájárulásai képezik az egyiknél a kölcsönt felvenni szándékozó KST-tagok részére adható kölcsön alapját, a másiknál pedig a CSÉB-tagokat ért biztosítási esemény beálltakor a CSÉB által kifizetésre kerülő biztosítási összeg alapját. A KST és a CSÉB tartalmát tekintve tehát nem olyan takarékkölcsönügylet, illetve biztosítási szerződés, amelynek egyik oldalán a kölcsönvevő, illetőleg a biztosítási díjat fizető biztosított, míg a másik oldalán az egyiknél a kölcsönt folyósító takarékpénztár, míg a másiknál a kockázatot viselő, a biztosítási esemény beálltakor pedig biztosítási összeget (kártalanítást) fizető *biztosító* áll. Mindkét szervezet lényegében olyan, kölcsönös önsegélyen alapuló társulás, amely egészben (KST), vagy részben (CSÉB) a csoport tagjai által *összegyűjtött pénzalapból* folyósít kölcsönt, illetve *fizeti* a csoporttagot érintő biztosítási esemény bekövetkezésekor a *biztosítási összeget.*

Mind a KST-, mind a CSÉB-csoport bizonyos elkülönültséggel és önállósággal rendelkezik. Ez megmutatkozik abban, hogy gazdaságirányítási rendszerünknek 1968-ban történt megváltoztatása óta mind az OTP, mind pedig az Állami Biztosító (ÁB) kevésbé gyakorol hatósági jogkört e csoportok felett, hanem inkább szakmai felügyeletet gyakorolnak felettük. A kölcsön-, illetve a biztosítási alap begyűjtését, azaz a „tagsági díjak" beszedését és kezelését, a kölcsönök nyújtását és a biztosítási díjak kifizetését, valamint a tagok felvételét és nyilvántartását a csoport intézőbizottsága ügyintézőjén keresztül önállóan az OTP, illetve az Állami Biztosító beavatkozása nélkül végzi.

A KST és a CSÉB a vidéki takarékszövetkezetekhez hasonlóan tagsági viszony kialakításával kapcsolja magához az érdekelteket. Mindkét csoportszervezeten belül intéző bizottság és számvizsgáló bizottság működik, amely megfelel a szövetkezeti igazgatóságnak és felügyelő bizottságnak. Mindkét alakzat belső szervezetét pénzügyminiszteri jogszabályok alapján belső szabályzatként szervezeti szabályzat és ügyviteli rend szabályozza. Bár jelenleg az intézőbizottság és a számvizsgáló-bizottság elnökét és tagjait az OTP, illetőleg az ÁB területi illetékes szerve jelöli ki, továbbá a csoport szervezeti szabályzatát és ügyviteli rendjét ugyancsak az OTP, illetve az ÁB állapítja meg[11], ezen a téren azonban bevezethető volna a csoport önigazgatása a tagértekezlet rendszeresítésével, amely megválasztaná tisztségviselőit és megállapítaná belső szabályzatait. Ez nem sértené egyik pénzintézetnek sem az érdekeit, ha továbbra is fennmaradna szakmai-felügyeleti jogköre. Így mind a KST, mind a CSÉB csoportok a vidéki takarékszövetkezetekhez hasonlítanának, csak egyszerűbb belső szervezeti felépítéssel, mellyel összefüggésben az OTP-t és az ÁB-t e csoportok felett hasonló szakmai felügyeleti jogkör illetné meg, mint amelyet a takarékszövetkezetek felett gyakorolnak, amelyek az ÁB megbízásából bizonyos körben biztosítási tevékenységet is ellátnak.[11/a] Miként a takarékszövetkezetek önállósága és szövetkezeti formában történő működése sem sérti az állami hitelmonopóliumot, ugyanúgy a KST és a CSÉB bizonyos fokú önállósodása, szövetkezeti jellegű kisvállalati működése sem sértené az állami hitel- és biztosítási monopóliumot.

Levonva mindennek a szövetkezetek osztályozására vonatkozó kihatásait, az itt tárgyalt szövetkezet jellegű és „pénzintézeti" tartalmú „önsegélyezési" alakulat ugyancsak alacsonyabb jellegű szövetkezeti formát képez. Kérdés már most, hogy milyen szövetkezeti típushoz és ágazathoz tartozik, illetve tartozhatna? A hagyományos szövetkezeti osztályozás szerint a fogyasztási szövetkezeti típuson belül a pénzintézeti ágazat magasabb formáját a takarékszövetkezet, és ahol van — mint pl. Lengyelországban — a hitelszövetkezet jelenti. A pénzintézeti profilú szövetkezetek esetében a fogyasztási típusba való sorsolás már nem olyan erőltetett, mint a lakásszövetkezetek esetében. Itt már helytállónak látszik Bak József álláspontja, miszerint itt lényegében fogyasztásról — saját szövegrészünk-

[10] E. Palmieri *Pedrini:* Das Produktionsgenossenschaftswesen in Italien, dargestellt am Beispiel bestimmtes Landarbeitergenossenschaften. Zeitschrift für das gesamte Genossenschaftswesen. Band 26. (1976). Heft 1. S. 67.

[11] CSÉB/20., 25, 40, 50 és 80 típusú tagsági könyvek, valamint KST ügyviteli szabályzat (OTP II. 131—15.)

[11/a] *Semjénné—Majoros:* A takarékszövetkezetek szerepe és jövője a szocialista társadalomban. Szöv. Kut. Int. Közlemények. 87. sz. Bp. 1973. 150. old.

ben tolmácsolva —, pénz, nem pedig árufogyasztásról van szó. Mégis: a Szocialista Vállalat Országos Távlati Kutatási Főirány keretében Szentiványi Iván által végzett eddigi kutatások eredményeit felhasználva, a pénzintézetek nem sorolhatók azon termék, illetve árutermelő és szolgáltató vállalatok közé, melyek jogállását, típusait és irányítási módjait Sárközy Tamás vizsgálta.[12] E koncepció szerint ugyanis a pénzintézetek — ideértve a bankot, a takarékpénztárat és a biztosítót — sajátos gazdasági, méghozzá „pénzügyi gazdasági szervezetek", amelyek elkülönülnek az „árugazdálkodó szervezetektől, vagyis a vállalatok egyéb formáitól. A pénzintézetek e gyűjtőfogalma a pénzügyi műveleti ágazatok szerint hitel, takarék és biztosítási tevékenységet végző intézetekre tagozódik.[13] Ennek figyelembevételével felvethető, hogy nem volna-e helyes eme általános osztályozást a szövetkezeti tipizálásban is keresztül vezetni. Ennek jegyében ugyanis a *pénzintézeti szövetkezetek önálló típusa* alakulhatna ki elméletileg gazdaságvitelt előmozdító „hitelszövetkezeti", fogyasztási célú pénzkölcsönzésre orientált „takarékszövetkezeti" és biztosítási ágazattal, gyakorlatilag azonban Magyarországon ez idő szerint a magasabb formát illetően csak takarékszövetkezeti ágazattal, míg az alacsonyabb formák terén a most tárgyalt kölcsönös takarék és biztosítási csoporttal.

VI.

Érdemes összevetni az SZVT preambulumában megadott szövetkezeti fogalommeghatározással a vízgazdálkodási társulatokat, melyeknek a jelenlegi jogi rendezés (1965. évi 23. sz. tvr.) két típusát, a vízi társulatot és a víz- és csatornatársulatot különbözteti meg. A vízi társulat vízrendezési, talajvédelmi, illetőleg mezőgazdasági vízhasznosítási, mégpedig öntözéses gazdálkodási és más hasonló feladatokat lát el, míg a vízmű, illetőleg a csatornamű társulat nem külterületen tevékenykedik, hanem belterületen elégíti ki a lakosság vízellátási és szennyvízelvezetési igényeit. A vízi társulat vitathatatlanul gazdasági jellegű, mivel jogi és természetes személyek mezőgazdálkodással kapcsolatos tevékenységét segíti elő. Mégis mezőgazdaságunk szektorális megosztását tekintve a tagok túlnyomó többsége Mgtsz és állami gazdaság, s csak elenyésző részben egyéni gazda. A víz- és csatornamű társulások esetében a helyzet már fordított. Itt a tagok túlnyomó többségét a helyi lakosság adja és csak kisebb részben a közületek, bár a felhasználás arányát nézve a közületek dominálnak. Jóllehet a tag a felhasználás, azaz a vízfogyasztási és szennyvízelvezetési szükséglete arányában köteles érdekeltségi hozzájárulás fizetésére, illetőleg ennek megváltásaként természetbeni munka végzésére, az általunk áttanulmányozott alapszabályok tanúsága szerint ennek ellenére az „egy tag — egy szavazat" szövetkezeti elve érvényesül.[14] A vízi társulatok esetében ez az elv már törést szenved, mivel ott a határozathozatalokra az érdekeltségi arány alapján kerül sor. Itt is azonban lehetőség volna az egy tag — egy szavazat elvének követésére, tekintettel arra, hogy a gyakorlati tapasztalatok szerint a tagok érdekeltségében és hozzájárulási arányaiban kirívó különbségek általában nem állnak fenn. Erre tulajdonképpen most is lehetőség van, mivel az ágazati szövetkezeti törvényekhez hasonlóan amúgy is keretszabályozást adó 1965. évi 23. sz. tvr. semmilyen tiltó rendelkezést nem tartalmaz. A szavazás és a határozathozatal kérdése tehát belső szabályalkotással a szövetkezeti vonások kialakítása irányában bármikor rendezhető.

Egyébként is a belső társulati viszonyok jogi szabályozásában meglehetősen nagy súlyt kap a társulati önszabályozás, amely a szövetkezeti önszabályozással rokon. Ezenkívül a szövetkezeti önkormányzathoz hasonlóan a vízgazdálkodási társulások esetében is fennállnak önkormányzati vonások. A vízgazdálkodási társulások ugyanis társulati választmányt hoznak létre, amely a társulatok tanácskozó és javaslattevő szerve. E választmányok hasonlítanak a szövetkezeti szövetségekhez. Ezenkívül a vízgazdálkodási társulatok belső szervezeti viszonyai, belső szervezeti felépítésük is nagyon hasonlít a szövetkezetekéhez. Itt is van közgyűlés, a vezetőségnek, illetőleg az igazgatóságnak megfelelő intézőbizottság, valamint ellenőrzőbizottság. A társulat élén a szövetkezetekhez hasonlóan elnök áll. Ugyanígy mindkét vízgazdálkodási társulatnál a megalakulás, a működés és a megszűnés módja is hasonlít a szövetkezetekéhez. A társulat is önkéntesen az alakuló gyűlés határozatával és a Vízgazdálkodási Társulatok Törzskönyvébe történő bejegyzéssel jön létre. Mindez mindenben egyezik a szövetkezetek megalakulási módjával, s csak itt a bejegyzés a Szövetkezeti Törzskönyvbe történik.

Az eddig elmondottak mind a vízgazdálkodási társulások szövetkezeti jellegére utalnak, amit már évekkel ezelőtt Bak József is jelzett a szövetkezeti szakirodalomban.[15] Ezt a jelleget csak az kérdőjelezheti meg, hogy a tagok között természetes személyeken kívül jogi személyek is vannak, márpedig az SZVT preambulumában levő már hivatkozott szövetkezeti fogalommeghatározás szerint a szövetkezet *állampolgárok* által létrehozott közösség. A korábbi szövetkezetelméleti irodalomban vitatott kérdés volt, hogy a szövetkezeteknek testületek (jogi személyek) is tag-

[12] *Sárközy* T.: A gazdaságirányítás és a vállalatok. Kossuth. 1979. 142. s köv. old.

[13] *Szentiványi* Iván: A pénzintézetek jogállása. Akadémiai Kiadó. Bp. 1977.

[14] Baranya megyei Vízműtársulások alapszabályainak vizsgálata. Vizsgálati időszak: 1976. jún.—aug.

[15] *Bak* J.: A szövetkezetek üzemi és társadalmi jellegének általános kérdései. Jogtud. Közl. 1966. 1. 10. sz. 536. old.

jai lehetnek-e?[16] A felszabadulás előtti magyar kereskedelmi jogi szabályozás ezért nyitva is hagyta a kérdést. Az újabban uralkodó elméleti álláspontok szerint az SZVT mai hivatkozott preambulumi meghatározásával egyezően a szövetkezeteknek csak természetes személyek lehetnek tagjai,[17] a szövetkezeti társulásoknak azonban a szövetkezeteken kívül állami gazdálkodó szervezetek is. Arról viszont nincsen elméleti állásfoglalás, hogy a szövetkezeti elvek alapján működő társulás tagja természetes személy is lehet.

Mindezzel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy az utóbbi évek gazdasági folyamataiban mindinkább előtérbe került a gazdasági szervezetek közötti kooperáció, amely egységes gazdasági társulási szemlélet kialakulását kívánta meg. Ez tételesjogilag az 1978. évi egységes társulási „kódexben" öltött testet.[18] Ezzel egyidejűleg megszűnt az állami vállalati társulások és a szövetkezeti társulások merev elkülönülése. Mindazonáltal lehetőség van az egységes társulási jogon belül is a szövetkezeti elveken nyugvó társulások alapítására és működtetésére. Ezenkívül külkereskedelmi érdekből fennáll a lehetőség arra is, hogy társulás kapitalista céllal is létrejöhessen, amely a dolgok természetéből adódóan egyéni cég is lehet. Belföldi gazdasági forgalmat lebonyolító társulások esetében annak lehetővé tétele, hogy szocialista vállalatok nem tőkés, hanem kisárutermelői magánszektorral társuljanak, úgy véljük, nem idegen társadalmi berendezkedésünktől. A magánszektor népgazdasági szempontból hasznos integrációját szerződéses, vagy beszerző-értékesítő típusú szövetkezeti kooperációval, valamint társasági szerződéssel meg is lehetne valósítani. Ez nem igényel önálló jogi személyiséget feltételező szervezetet. Ettől azonban eltérő a nem tőkeakkumulációs célzatú olyan infrastrukturális-szociális célkitűzések megvalósítása, mint amilyen a lakásépítés és -fenntartás, óvoda- és bölcsődeépítés és -fenntartás, egyes egyéni és közületi erők együttes együttműködésével vízművek, csatornák létesítése és fenntartása stb. Helytelen lenne ilyen esetekben meggátolni az önsegély elve alapján kialakuló társadalmi kiskollektív és a személyi tőke kölcsönös együttműködésének önálló jogi személyiség szervezeti keretek közötti megjelenését, csak azért, mert hatályos jogunk erre merevsége miatt lehetőséget nem ad.

Elvi következtetésünk mindebből adódóan az, hogy helyes volna a szövetkezet fogalmánál bizonyos tágítást végezni oly módon, hogy sem a „tőkeakkumulációs" jellegű, sem a „non profit" gazdálkodást végző szövetkezeti típusokban, így a lakás-, garázs- és üdülőszövetkezetekben, szociális intézményeket szövetkezeti alapon fenntartó intézményeknél, valamint a most tárgyalt vízgazdálkodási társulások esetében a szövetkezeti működésnek ne legyen akadálya a jogi személyi betársulás akkor, ha a szövetkezeteknek egyéb tartalmi és formai követelményei fennállnak.

VII.

Tanulmányunk összegező elvi következtetései a fent kifejtettek alapján a következők: *1.* A tagi tevékenységet és a működéstartalmat illetően a *fő típus* vonatkozásában megkülönböztethetünk *a)* munkaszövetkezeteket és *b)* nem munkáltató, hanem „juttató" szövetkezetet; *2.* A *munkaszövetkezeten belül a)* termelőszövetkezeti és *b)* szolgáltató *altípusról* beszélhetünk, míg a nem tagfoglalkoztató, „juttató" szövetkezeti fő típusban, *c)* forgalmazási-kereskedelmi szövetkezeti, *d) pénzintézeti* és *e)* lakásszövetkezeti, valamint *f)* más infrastrukturális és szociális létesítmény megvalósítására-fenntartására irányuló szövetkezeti *altípusokról* beszélhetünk; *3.* Az *ágazati tagolás* szempontjából *a)* mezőgazdasági termelőszövetkezetről helyes beszélni, melyhez forgalmazási-kereskedelmi „juttató" jellegű tevékenység is párosulhat a kisgazdaságok vonatkozásában; *b)* az ipari-szolgáltató szövetkezetek mindenképpen munkaszövetkezetek, de nem minden esetben termelőszövetkezetek, és a bennük folytatott tevékenység ún. „fizikai" és „szellemi" munka egyaránt lehet; *4.* A forgalmazási típusú szövetkezetek ágazatai *a)* beszerző-értékesítő és *b)* fogyasztási, amely a jelenlegi gyakorlatban főszabályként egységet alkot; *5.* A pénzintézeti szövetkezeti típus *a)* hitel, *b)* takarék és *c)* biztosítási ágazatokra oszlik; *6.* A *lakásszövetkezeti típus* két fő ágazata a lakás és az üdülő; *7.* Végezetül egyéb „non profit" típusú szövetkezeti típusban beszélhetünk *a)* vízgazdálkodási társulásról, azon belül vízi és vízműtársulásról; *b)* valamint szociális létesítményeket fenntartó jelenleg még nem elterjedt szövetkezeti létesítményekről; *8.* A szövetkezeti formák között terjedőben vannak a magánerőből létrejövő kisvállalati alacsonyabb formák; *9.* Végezetül, hogy az itt tárgyalt valamennyi szervezet esetleges szövetkezeti működése előtt ne legyen akadály bizonyos kérdésekben, különösen szövetkezet fogalmi kritériumai, a szövetkezeti taglétszámra, valamint a szövetkezet szervezetére vonatkozó előírások terén bizonyos fokig rugalmasítani kellene a hatályos szövetkezeti jogot.

Prugberger Tamás

[16] Vö. *Kuncz Ö.:* A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve. Bp. 1942. I. köt.

[17] Vö.: 1875: XXXVII. tc. IX. cím I—II. fejezetekkel.

[18] 1978. évi 4. sz. tvr.

SZEMLE

Haraszti György (1912—1980)

Ez év november 26-án nagy veszteség érte a magyar állam- és jogtudományt, életének 69. évében elhunyt Haraszti György tanszékvezető egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora, a Magyar ENSZ Társaság főtitkára, a Nemzetközi Jogi Intézet tagja, az ENSZ Világűrjogi Bizottságának tagja, a Nemzetközi Jogi Társaság Magyar Tagozatának elnöke, a Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Jogi Bizottságának elnöke. Haraszti professzor elhunytával a hazai és a szocialista nemzetközi jog tudományának egyik legnagyobb tekintélyű tudósa, nagy egyénisége távozott az élők sorából.

A nemzetközi jog iránti érdeklődése már egyetemi tanulmányai során megnyilvánult, ennek ellenére azonban közel két viharos, s az ember számára mérhetetlen szenvedésekkel és megpróbáltatásokkal teli évtizednek kellett eltelnie, míg végre 1952-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nemzetközi Jogi Tanszékére kerülve minden idejét a tudománynak és az oktatásnak szentelhette. Az egyetemi katedrán eltöltött évtizedek során jogásznemzedékek nőttek fel a keze alatt, akiket igyekezett nemcsak ismeretekre megtanítani, hanem arra is, hogy becsületes emberként éljenek és dolgozzanak.

Haraszti Györgyöt a ritka nagy lexikális ismeretekkel és fölényes nyelvtudással rendelkező tudóst, a saját magával és a másokkal szembeni igényesség jellemezte. A Nemzetközi Bíróság joggyakorlatát tárgyaló könyve, valamint a nemzetközi szerződések értelmezésével, illetve a nemzetközi szerződések megszűnésével foglalkozó monográfiái idehaza és külföldön is nagy elismerést váltottak ki. Az utóbbi években — mint az ENSZ Világűrjogi Bizottságának tagját és a Bizottság egyik albizottságának elnökét — elsősorban a világűrjoggal kapcsolatos problémák foglalkoztatták, s e kérdéskört tárgyaló több értékes tanulmánya maradt ránk.

Elmélyült tudós egyéniség volt, aki azonban ha kellett a tárgyalóasztalnál ügyes és tekintélyes diplomata is tudott lenni. Ennek köszönhette, hogy sikeresen képviselte hazánkat több fontos nemzetközi konferencián, ahol nagy szaktudása, szerény és visszafogott egyénisége, de — ha kellett — határozott fellépése mindenkor elismerést és tiszteletet váltott ki mind a szocialista országok, mind pedig a nyugati országok szakembereinek körében.

Évek folyamán Haraszti professzor hazai nemzetközi jogtudományunk vezetőszemélyévé vált, amit elsősorban nem a neki juttatott címeknek és megbízásoknak köszönhetett, hanem óriási tudásának, széles érdeklődési körének, hatalmas szakirodalmi tájékozottságának. Mi hazai nemzetközi jogászok kicsit a „Mester"-nek tekintettük, akihez mindenkor lehetett tanácsért fordulni, s aki szívesen vitázott bármelyikünkkel, magával egyenrangúnak tekintve az érvekkel előálló vitapartnert, legyen az joghallgató, vagy tekintélyes tudós kolléga. Az igaz emberek hitével és meggyőződésével bízott abban, hogy ellentmondásokkal teli korszakunkban a maga szerény eszközeivel a nemzetközi jog tudománya is hozzájárulhat egy jobb és igazságosabb világ megvalósításához.

Haraszti professzor elhunytával egy alkotó élete teljében lévő tudós távozott az élők sorából, aki a kegyetlen betegséggel való viaskodásban is szinte élete utolsó percéig oktatott és alkotott. A betegség azonban sajnos legyőzte az alkotó embert — de nem teljesen. Jogászgenerációk fogják Haraszti professzor tanításának szellemét megőrizni.

L. V.

Losonczy István (1908—1980)

Ismét szegényebb lett jogásztársadalmunk egy nevelővel, büntető jogtudományunk egy jelentős művelőjével: életének 73. évében váratlanul elhunyt Losonczy István, a Pécsi Tudományegyetem volt tanszékvezető egyetemi tanára, az állam- és jogtudományok kandidátusa.

1908-ban született Dombóvárott. Egyetemi tanulmányait a budapesti és a pécsi egyetemen végezte; ez utóbbin avatták „sub auspiciis" jogi doktorrá 1932-ben.

Fiatal kora óta tudatosan készült tudományos pályára. Első munkái az egyetemi tanulmányainak befejezése után igen rövid időn belül megjelentek és jósoltak szerzőjüknek kiemelkedő tudományos életpályát.

Magyar és külföldi folyóiratokban megjelent néhány tanulmánya után, 1937-ben az első jelentősebb monográfiája (A mulasztás I. A mulasztási bűncselekmény okozatossága) alapján a Pécsi Tudományegyetem magántanárrá képesítette. Alig néhány évvel később megjelent a másik, jogfilozófiai-jogelméleti szempontból lényeges munkája „A funkcionális fogalomalkotás lehetősége a jogtudományban" címmel. Ezt követően nevezték ki a pécsi egyetem jogbölcsészeti tanszékére egyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá, ahol 1946-ban lett egyetemi nyilvános rendes tanár. 1950-ben kapott megbízást a büntetőjogi tanszék vezetésére, és ettől kezdve foglalkozott elmélyülteben és koncentráltabban büntetőjogi kérdésekkel.

Kandidátusi értekezését 1954-ben védte meg, melynek címe: „Tanulmány a tettesség köréből" volt, amelyet némi átdolgozás után 1961-ben publikált.

A tettesség kérdéseit tárgyaló munkáját a későbbiekben továbbfejlesztette és kiegészítette a részesség vizsgálatával; ennek eredményeképpen 1966-ban megjelent „A tettesség és a részesség a büntetőjog rendszerében" című monográfiája.

E monográfiák után még számos tanulmányt tett közzé, köztük több olyat, amelyek a korlátozott beszámítási képességgel, vagy a biológia és az orvostudomány fejlődésének a büntetőjogra gyakorolt hatásával foglalkoztak. Régi vágya volt az okozatosság témájának széles körű feldolgozása; váratlan halála miatt ez már másokra vár.

Losonczy professzor előadásai és publikációi széles körű műveltségét, a filozófiai és a büntetőjogi irodalomban való jártasságát bizonyították. Valamennyiünk számára példa lehet logikus, rendszerező okfejtése, stílusának könnyed-

sége, kifejezőkészségének egyértelműsége. Hihetetlen belső fegyelemmel törekedett arra, hogy mondatai egyértelműen fejezzék ki gondolatait és ily módon is győzze meg az olvasót álláspontja helyességéről.

Jogfilozófiai munkáinak értékelését részben már korábban elvégezték az arra hivatottak; büntetőjogi tevékenységének értékelése ugyan még hátra van, de munkásságából a ma is időszerű gondolatok büntető jogtudományunk épületébe beépültek; vagy közvetlenül, irodalmi munkásságának eredményeképpen, vagy közvetve, tanítványainak munkáin keresztül.

Büntetőjogi tevékenysége döntően a dogmatikai kérdések vizsgálatára irányult ugyan; élénk figyelemmel kísérte azonban a jogalkalmazást foglalkoztató gyakorlati problémákat is. Egyik utolsó munkájában a szankciórendszer területéhez tartozó egyik intézkedés, a gyógyító nevelés gyakorlati alkalmazásának problémáit vizsgálta — mint társszerző —, és adott a gyakorlatban jól hasznosítható tanácsokat, gondolatokat.

Több mint három évtizedes egyetemi oktatói működése során egész jogászgenerációk gondolkodásmódjának alakulására volt nagy hatással az érdeklődést lekötő előadásaival. Emléke és gondolatai volt hallgatóiban és tanítványaiban élnek tovább.

F. J.

Szocialista pénzügyi jogtudományi gondolkodásunk forrásairól

Aki csak egyszer is kísérletet tett valamely pénzügyi jogi téma beható tanulmányozására, feltehetőleg elgondolkodott azon, milyen világba került. A szocialista magyar pénzügyi jog, szemügyre véve annak bármely területét, vizsgálva azt bármilyen szempontból, különös figyelmet keltő sajátosságokkal rendelkezik. És itt nem azokra kívánok utalni, amelyek a jogág meghatározó, más jogágtól elkülönítő jegyei, hanem azokra, amelyek rávilágítanak a pénzügyi jog helyenkénti egyenetlenségére, más jogághoz képest megnyilvánuló kiegyensúlyozatlanságára.

Nem érdektelen ráirányítani figyelmünket a pénzügyi jogtudományi gondolkodásmód kialakulására, mert a tudomány hatékony társadalomalakító tényezővé válásának záloga a sokféle irányból ható szellemi áramlatok, a tudományág fejlődését elősegítő és megnehezítő tendenciák ismerete. Ha a szocialista pénzügyi jogtudomány kifejlődését kívánjuk nyomon követni, teret kell szentelnünk magának a pénzügyi jogtudományi gondolkodásnak a kialakulására.[1] A jelen publikáció célja nem ez, hanem csupán néhány — nem tagadottan szubjektív — megjegyzés hozzáfűzése a témához. A századforduló táján alakul ki az a táptalaj, amelyből felnövekedhetett a későbbi pénzügyi jog. Ebben az időszakban olyan változások következtek be (az európai fejlődési típusba sorolható társadalmakban), amelyek kritikusak — többek között a hagyományos jogrendszer alakulása szempontjából is. A marxista igényű gondolkodásba is bekerült néhány olyan szellemi termék, amely ebből a korból származik és amelynek hatása alól még ma sem tudtunk teljesen megszabadulni, bár az kívánatos lenne. Anakronisztikusnak hathat, mégis kénytelen leszek e szellemi forrásvidéket vizsgálni, mert úgy vélem, vannak szemléletünkben olyan beidegződések, amelyektől célszerű lenne megszabadulni, mint a marxista elméleti rendszerbe nem illeszkedő elemektől. Sürgető feladat lenne tisztázni, hogyan tekinthetünk vissza a pénzügyi jogtudományi hagyományokra.

1. A pénzügyi jogtudomány kialakulására közvetlenül ható tényezők nagy vonalakban a következőképpen körvonalazhatók: államigazgatási jogtudomány; kameralisztika; pénzügytan.

2. Közvetve, de annál nagyobb jelentőséggel hat: „anti-polgári jogi szemlélet".

Ad 1. Jelentős nézet szerint a pénzügyi jogtudomány (mások mellett) az *államigazgatási jogtudományból* vált ki.[2] A pénzügyi jog gyakran kényszerül mankót kölcsönözni az államigazgatási jogtól, enélkül ugyanis nem egy esetben járóképtelen lenne. Ez magyarázható a pénzügyi jog kiforratlanságával, a döntő azonban az, hogy objektíve, hosszú távon szükségszerű az államigazgatási jogra támaszkodás, amely kereteket épít ki a pénzügyi jogilag szabályozott tevékenységhez, kitölti a pénzügyi jog által üresen hagyott területet. Lehetséges, hogy ez nem minden esetben a kívánatos módon megy végbe, de nem tagadható a tartós kapcsolat szükségessége. A pénzügyi jog az államigazgatási jognak haszonélvezője, abban az értelemben, hogy utóbbi teremti meg előbbi számára az érdemi tevékenység kifejtéséhez szükséges körülményeket. Ha az utóbbi által nyújtott szolgáltatások életképesek, ez még nem garantálja előbbi egészséges funkcionálását, de annak előfeltétele. A pénzügyi jogtudomány semmiképpen nem nélkülözheti az idősebb testvérére való támaszkodást, a rá való hivatkozást, a vele való vitát. Ily módon tudományágunkban az államigazgatási jogi fejtegetések kikerülhetetlennek látszanak. Ebből nem lebecsülhető veszélyek származhatnak. Esetenként jogosan lehet bírálni a pénzügyi jogot kutatót államigazgatási jogi beállítottsággal, mégis azt gondolom, tartózkodjunk a kritikától, ha tekintettel vagyunk a szerves kapcsolatra. Mégsem állíthatjuk, hogy mindig alaptalan lenne a fenti szemrehányás. A pénzügyi jogi jelenség rendszerint államigazgatási jogi köntösbe öltözik és csak akkor tárulkozik fel a pénzügyi jogi tartalom, ha a felszíni rétegeket lehántoljuk. Aki kutatásaiban a felszínen megreked, az előtt nem mutatkozik meg a pénzügyi jog igazi arcában. Ilyen esetben helye van bírálatnak, amelyet azonban nem felesleges óvatosan gyakorolni, mert a szétválasztás nem mindig egyértelmű, a sokirányú összekapcsoltság roppant bonyolult helyzetet teremt.

A nehézségek további forrása, hogy jogos elvárás komplex, a jogágakra felülről tekintő szemlélet alkalmazása.[3] A komplexitás azon-

[1] A téma nem feldolgozatlan. L. pl. *Nagy* Tibor értékes tanulmányát: A pénzügyi jog és a pénzügyi jogtudomány fejlődésének újabb irányai. Acta Univ. Bp., Tom. 5. 1963.

[2] L. pl. az egyetemi jegyzetet. *Nagy—Szentiványi—Tóth—Wesely:* Pénzügyi jog. Bp., 1975. 25. old.

[3] Tekintettel a pénzügyi jogviszonyok sokirányú kapcsolódására más jogviszonyokhoz, a kérdés tudományunkban különös hangsúlyt kap. E szemlélet alkalmazásának egyik legfőbb szorgalmazója *Meznerics* Iván. L. pl. Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban c. művét. Bp., 1977. 25—30. old.

ban csak egy magasabb fokú általánosítás eredménye lehet, a különös (jogokon belüli) meghatározottságok ugyanis ezen a szinten már szemérmesen elrejtőznek előlünk, azért, hogy az általánosításban más összefüggéskörbe ágyazódva újjáéledjenek. A különös megtalálása pedig csak akkor lehetséges, ha elvi tisztánlátás birtokában vagyunk a pénzügyi és az államigazgatási jog különbözőségét illetően. Az államigazgatási jog szekeréhez kötött pénzügyi jogtudománynak további nehézségekkel kell megküzdenie. Azt mondják, szegény embert még az ág is húzza: jelentős államigazgatási jogi témák sincsenek még ma sem a kiforrottság állapotában, annak ellenére, hogy művelői a kidolgozásban sokkal gazdagabb hagyományokra támaszkodhatnak. Vak vezet világtalant? Bár nem szükséges a helyzetet dramatizálni, a legkomolyabban szembe kell néznünk a tényekkel. Az önálló pénzügyi jogi szankció hiánya különösképpen megnehezíti az áttekintést, ha arra gondolunk, hogy az államigazgatási jogban sincs a szankcióknak egységes rendszere, nincs általános felelősségi alakzat, következetesen kiépített felelősségi rendszer.

Közismertek a *kameralisztika* előnyei, de kevéssé vetünk számot — a pénzügyi jogtudományra gyakorolt, máig ható — hátrányaival. Pozitívumai kétségtelenek: az egzaktságra törekvés, a tárgyilagosság, a tények tisztelete. Születésekor sokra hivatott, hozzájárulhatott volna egy nagyszerű komplex szemlélet kialakulásához, de ez nem következett be. Fogyatékosságokban ugyan kezdettől fogva nem szűkölködött — gondoljunk Engels lesújtó véleményére[4] —, de a XIX. században, amikor a liberálkapitalista társadalomban az állami bürokráciát kellett kiszolgálnia, még életképes volt, mert összhangban volt a társadalom elvárásaival, a weberi értelemben vett bürokratikus ügyintézéshez szolgáltatott elméleti alapot. Az ún. kamarai tudományok sokáig pozitív szerepet töltöttek be, a korszakváltáshoz, a modern társadalom igényeihez azonban már nem tudtak alkalmazkodni. Ha biztonságos elméleti alapokon építkezett volna, feltehetően túljutott volna ezen a krízisen. Ezt azonban nem tette lehetővé kazuisztikussága, a részletekbe vesző vizsgálati módszerei, elmélettelensége, szűklátókörűsége.

A három tudományterület: a költségvetési gazdálkodásra vonatkozó közgazdasági nézetek, a közigazgatástan és a jogtudomány találkozásából nagyszerű dolgok születhetnének, de a kameralisztika nem aknázza ki a lehetőséget, sőt, fel sem ismeri azt. Gnoszeológiai szempontból legjellemzőbb sajátossága a tényközpontúság. Ez az a kor — a XIX. század második fele —, amikor a liberálkapitalizmus ideálfelfogásán nyugvó hagyományos értékszemlélet válságba kerül. A kor legérzékenyebb gondolkodói egészen új utakon elindulva kívánják a feltornyosult feladatok megoldását. Az irodalomban és a művészetekben megjelenik a naturalizmus, a filozófiában a pozitivizmus, de számunkra talán a legjelentősebb esemény egy új módszertani alapokon nyugvó, átfogó társadalomtudomány, a szociológia kibontakozása. Valamennyi itt jelzett irányzatban közös vonás az értékközpontú világlátás célravezetőségében való kételkedés, az empirikus módszerek előtérbe állítása. Ebbe a szellemi áramkörbe vonható a kameralisztika, amelyet azonban véleményem szerint csupán az ösztönös tényvonzalom jellemez — *pozitivista bázison nyugszik, de elméleti belátás, prekoncepciók, tudatos megfontolás* nélkül. A sors fintora, hogy a pénzügyi jogtudományra nagy hatást gyakorló irányzat semmit nem vesz át a kibontakozó szociológia kritikus hangvételéből, annak feszültségfeltáró szerepe nem hat rá; az ekkor még nem létező, csak a második világháború után elterjedő szociotechnikusi szemlélethez hasonlítható és ezzel negatív értelemben megelőzi korát. A kameralista képtelen olyan alapállást felvenni, amely egyaránt táplálkozik a tudományos objektivitás iránti igényből és a kutató szenvedélyből. E „kincstári tudomány" alapjaiban mond ellent a marxista szellemű megismerés elveinek, mégis meglátásom szerint tudományunkban bizonyos mértékben ma is él, hat. Nem érdektelen kihangsúlyozni a kameralisztika negatívumait, mert úgy tartom, talán éppen a kívánatosnál szorosabb kötelékek miatt, nem vonjuk meg elég határozottan a különbséget a kameralisztika és a szocialista pénzügyi jogtudomány között.

A kameralisztikai szemlélettel rokon vonásokat maradványaiban felfedezhetjük napjaink pénzügyi jogtudományában is. Vannak olyanok, akik a jogszabályelemzést helyezik piedesztálra, ami önmagában még nem elvetendő, de bírálandó a pozitív joghoz való túlzott kötődésük. Megelégednek a jogszabály puszta ismertetésével, amelyet néhány személyes megjegyzés kíséretében találnak. Mások a jogon kívüli tényezőkre is összpontosítanak, de a tények rendszerezésénél gyakorlatilag nem lépnek tovább. Eltekintve a kiváló munkáktól,[5] különösen szembeszökő, hogy a történeti témák feldolgozása milyen kameralista ízű módszerekkel történik. Ilyen kutató nem kíván többet, mint az eseménytörténet puszta áttekintését, anélkül, hogy elindulna a korunk kérdéseihez vezető úton, anélkül, hogy a társadalmi eseményeket valóban *történetiségükben*, azaz marxista szemszögből megítélve *a jövőbe mutató módon* szemlélné. Találkozhatunk áljogösszehasonlítással is, ami szintén a tényekhez való egészségtelen mértékű ragaszkodásból fakad.[6] Ennek *önmagában* való művelése nem teszi lehetővé azon kapcsolódópontok feltárását, amelyek az igazán lényeges kérdésekhez közelebb vihetének bennünket. A tekintélyt parancsoló tényismeret és a bőven csörgedező irodalmi forrásokra való hivatkozás feledtetheti az olvasóval, hogy ez még csak a kutatás első, elengedhetetlen, de nem érdemi fázisa. Igazán mélyre csak akkor hatolhatunk, ha nem

[4] Ismerteti Nagy Tibor. *Nagy—Szentiványi—Tóth—Wesely*: i. m. 18. old.

[5] A történeti szemlélet jelenbe ívelő elsajátításának példája Nagy Tibor hivatkozott önálló tanulmánya, de megemlítendő az ugyanezen kötetben publikált másik dolgozata is: A pénzügyi jog alkotmányos alapjai. A tisztán jogtörténeti feldolgozás sem vezet önmagában a történeti szemlélet öncélú alkalmazásához. L. pl. Nagy Tibor munkáit a Rákóczi-korszak, az 1848—49-es szabadságharc, a Magyar Tanácsköztársaság és népi demokrácia pénzügyi intézményeiről.

[6] A nem csekély számú kivétel annak köszönhető, hogy a tudományág két kiválósága, Meznerics Iván és Nagy Tibor egyik fő kutatási területe a jogilag szabályozott nemzetközi pénzügyi kapcsolatok, de említhetünk fiatal szerzőt is, erre nézve l. Ferenczi Endre tanulmányát a Jogtudományi Közlöny 1979. évi 7. számában.

közvetlenül a megismert adatokból vonjuk le következtetéseinket, hanem a ténybázis csak *áttételesen* mutatkozik meg. Összegezve a fentieket: úgy gondolom, a pénzügyi jogtudományban helyenként fellelhető pozitivista tendenciák elsősorban a kameralista szemlélet áldásosnak nem nevezhető hatására vezethetők vissza.

A *pénzügytan* a marxista közgazdasági tudományok rendszerében nem bevett kategória, a hazai szocialista pénzügyi jogtudomány azonban használja ezt a kifejezést.[7] A pénzügyi jogi gondolkodásnak nem vitathatóan szüksége van a pénzügytanra. Nem véletlen, hogy az ELTE hivatalos kutatási és oktatási programjában a pénzügytannal és más pénzügyi tudományokkal foglalkozás kívánatosnak minősített. A pénzügytannak megvan az az előnye, hogy lehetőséget biztosít a normatív szemlélet ellensúlyozására, ami üdvösnek mondható, hiszen a jogászkutató nemegyszer szenved abban a szakmai ártalomban, hogy túlzott jelentőséget tulajdonít a normának. E számunkra kisegítő tudomány alkalmazásától komoly haszon várható, mert hozzájárulhat a normaközpontúság, a pozitivizmusra emlékeztető tendenciák leküzdéséhez. A common law világában a pénzügyi jogtudomány művelése szerény helyet foglal el, inkább az a jellemző, hogy a pénzügytan felől közelítik meg a pénzügyi jogi vizsgálatot igénylő jelenségeket. Ezért ha a pénzügytani felfogás befolyást gyakorol gondolkodásunkra, akkor nem tudjuk kivonni magunkat az angolszász pénzügyi tudományos megközelítés hatása alól sem, de ez nem is célszerű. Feltételezhetően nem lenne ártalmas — a marxista jogismereti elvek feladása nélkül — engedni a befolyásolásnak és némi esetszemléletet vinni gondolkodásunkba, ami kaput nyithat a jogérvényesülés jobb megértése felé. Elvi szilárdságon alapuló rugalmasságunk feltétele, hogy keressük az utat a tőlünk idegen, mégis megtermékenyítő szellemi forrásokhoz.

Ad 2. Elégséges lenne a polgári jogtudománynak a pénzügyi jogtudományra gyakorolt hatásával foglalkozni már akkor is, ha csak azt vesszük figyelembe, hogy milyen gyakori a két jogág keretei közé sorolható jogviszonyok összefonódása. Bár a pénzügyi jogtudomány nem civilisztikai természetű, nem idegen tőle a jelzett nézőpont, hiszen a gazdaságirányítás jogi eszközeinek vizsgálata mindkét tudományág tárgykörébe tartozik. Mégsem e kapcsolat miatt tartom indokoltnak a polgári jogi szemlélet lehetséges hatásainak vizsgálatát, sokkal lényegesebb szempontról van itt szó. A pénzügyi jog keletkezésének ugyan nem közvetlenül forrása a századforduló táján válságba jutott és bizonyos szempontból részeire esett polgári jog, ily módon a pénzügyi jogtudományi gondolkodásnak sem közvetlen előzménye, *döntő jelentségűek mégis azok a változások, amelyek kikényszerítették a hagyományos polgári jog mellett az általa szabadon hagyott társadalmi viszonyokat nem polgári jogi módszerrel szabályozó jogágak kialakulását és megengedték a pénzügyi jog kibontakozását.* Az összefoglaló elnevezéssel gazdasági jogoknak nevezhető *civilisztikai ágak mellett fejlődhetett ki a pénzügyi jog, amely ugyanazon erjedésnek köszönheti létét, mint az anti-polgári jogok* — még ha ezen kívül más tényezők is hatottak keletkezésére. A pénzügyi jogtudomány számára roppant fontosságú e korszakváltás megismerése, mert tudományos módszertana véleményem szerint *ma sem lehet adekvát a valósággal, ha nincs tekintettel az ekkor meginduló erjedésre.* Pénzügyi jogtudományi gondolkodásunk sem függetlenítheti magát azoktól a társadalmi változásoktól, valamint az erre reagáló szellemi áramlatoktól, amelyek a szabadversenyes kapitalizmus válságából a gyökereiben más monopolkapitalizmushoz, ill. a kibontakozó szocializmushoz vezettek. Ebben az összefüggésben hangsúlyozni kívánom, hogy *a liberálkapitalizmus tagadásában felfedezhetők közös vonások* a modern kapitalista, ill. a szocialista társadalmakban, ezekre viszont meglátásom szerint a kívánatosnál kisebb figyelmet fordítunk; *ez kihat a pénzügyi jogi szemlélet helyenkénti ellentmondásosságára,* nem kielégítő alkalmazkodási képességére is.

Mondanivalóm világosabb kifejtése érdekében — legalább utalásszerűen — kitérek arra, mit is értek korszakváltás, a hagyományos jogrendszer válsága alatt, mert ha a dolgokat nem történetiségükben szemléljük, nem értjük meg, milyen tényezők alakították ki a honi pénzügyi jogtudomány arculatát. A múlt század végén a legfejlettebb tőkés társadalmakban a szabadversenyes kapitalizmus alapjaiban rendült meg — annak ellenére, hogy mindez nagy tömegekben nem tudatosodott. A régit felváltó új megteremtésének perspektívája volt a monopolkapitalizmus. Európa keleti felén szintén válságossá vált a (felemás módon kibontakozó) kapitalizmus helyzete: Oroszországban a proletariátus megdöntötte a régi rendet és forradalmian új távlatokat nyitott. A klasszikus burzsoá értelemben vett individuális szabadságjogokat hiába keressük a XX. századi társadalmakban: nem érvényesülnek sem a monopolkapitalizmusban, sem a szocializmusban. A magántőkés vállalkozás radikális redukciója következtében a szocializmus számára sem perspektíva a szabadversenyes demokrácia. Ezért (csak) *a liberálkapitalizmushoz képest,* a fentiek értelmében, a mi társadalmunk is kötöttnek minősíthető. Nézetem szerint az itt felvázolt — a termelési módhoz képest ugyan másodlagos — ismertetőjegyek tekintetében vannak rokon vonások a XX. századi társadalmakban. A másodlagosság nem jelenti azt, hogy lebecsülhetnénk e húsbavágó kérdések jelentőségét. A lét és a tudat alakulásának diszszonanciája többek között abban is megmutatkozik, hogy az emberek ösztöneikben, gondolkodásukban, legmélyebb tudati rétegeikben magukban hordozzák a felvilágosodás által meghirdetett és a klasszikus német értékfilozófia által kiteljesített polgári szabadságeszményeket — akkor is, ha ezt nem akarják, vagy erről nem is tudnak —, ezek kielégítésére viszont a szocializmus sem vállalkozhat. Nehéz megemészteni a történelmi változásból adódó új körülményeket, nem könnyű megtanulni élni az új lehetőségekkel. Ebben a kérdésben éppen egy marxista nem lehet türelmetlen és számolnia kell a feszültségekkel.

[7] Pl. *Meznerics* Iván: i. m. 28. old.; *Nagy—Szentiványi—Tóth—Wesely:* i. m. 17—20. old.

A továbbiakban, eltekintve ehelyütt a marxista alapkategóriák alkalmazásával feltárható különbözőségektől, a hasonlóságokra összpontosítok. Éppen ezek azok az alapvonások, amelyek ismeretében leírható az a helyzet, amelyben megszületett a tőkés és amelynek szakmai hagyományaiból táplálkozva fejlődött ki a szocialista pénzügyi jog.

Századunk gazdasági életében kulcshelyzetet foglalnak el a monopóliumok. A szocializmusban a tervgazdálkodás igényeit kielégítő állami monopóliumok léteznek, de van okunk feltételezni, hogy monopóliumok kifejlődhetnek spontán módon is. A monopolszervezetek a gazdaságban kényszerpályákat alakítanak ki, de hatnak az egyéb társadalmi szférákra is. Tárgyunk szempontjából az a legfontosabb, hogy a gazdasági és nem gazdasági tényezők nem különíthetők el olyan tisztán és egyértelműen egymástól, mint a múlt században. A gazdasági döntések motivációja rendszerint nem tisztán gazdasági természetű. A klasszikus marxizmus korában könyebb volt a társadalomtudós dolga, mert a gazdasági jelenségek többnyire izoláltan jelentek meg s így könnyeb volt leírni a gazdaságnak a társadalomra gyakorolt hatását. Ma már a marxista alapdetermináció: termelő erők — termelési viszonyok, alap — felépítmény; feltételezésem szerint nehezebben kimutatható, ok és okozat lényegesen több áttételen keresztül kapcsolódik egymáshoz. Az alapdetermináció mint elméleti séma szélső határai közötti kapcsolatrendszerek ma jóval bonyolultabbnak tűnnek és ezek az egyáltalán nem nyilvánvaló részigazságok meglátásom szerint ma még jórészt feltáratlanok. Erre a szocialista pénzügyi jognak is figyelemmel kell lennie, erejéhez mérten hozájárulhat a tisztázáshoz.

A nagy jelentőségű társadalmi változások nem hagyták érintetlenül a jogrendszert sem. A jogágak közötti egyensúly archimédeszi pontja az ún. közjog és magánjog viszonya. Ezek harmóniája a liberalizmus válságba kerülésével véglegesen és helyrehozhatatlanul megbomlott — ez alól nem kivétel a szocialista jog sem. Immár komoly hagyományai vannak annak, hogy nemcsak a marxista, hanem a burzsoá jogelmélet tekintélyes képviselői is elutasítják a jogrendszer közjogra és magánjogra felosztását. Az összhang felbomlásával ehelyütt nem lehet foglalkozni, csak utalni szeretnék ebben az összefüggésben is azokra a gondokra, amelyekkel nemcsak a tőkés, de a szocialista jognak is szembe kell néznie. Ez azért fontos, mert hatással volt nemcsak a klasszikus polgári jog felbomlására, hanem a pénzügyi jog és így a pénzügyi jogtudomány kialakulására is. A liberálkapitalizmusban oly szilárdnak hitt jogrendszer nem élte túl a korszakváltást, mind a tőkés, mind a szocialista jogrendszer forrongásban, átalakulásban van. Megkockáztatnám a kijelentést: a jogrendszer tartópilléreinek, a jogágaknak a lába alól véglegesen kicsúszni látszik a talaj. Jogos igénynek tűnik, hogy a jogintézmények jogágba sorolásának merev kényszerét oldjuk fel. Ma még jogágakban gondolkodunk, de ez nem jelenti azt, hogy ennek perspektívája is van.[8] Ha a kérdés így vetődik fel, rögtön *más megvilágításba kerülnek* a pénzügyi jogról vallott nézeteink is, másként vetjük fel a pénzügyi jog önállóságának sokat vitatott témáját is.

*

Ha a fentieket átgondoljuk, az eddigitől eltérő módon fogalmazódnak meg a pénzügyi jog kutatói elé állítható feladatok. Tisztázni szükséges, hogy milyen hagyományokból mennyiben meríthetünk, mit jelent számunkra a jogágak összhangjának felbomlása, miként jelentkezik a pénzügyi jogi gondolkodásban a fentebb jellemzett korszakváltás. A magam részéről úgy tartom, nem csupán módszertani megújulásra van szükség, de a feldolgozandó témakör határainak a kijelölése is újragondolásra szorul. Új elemekkel kell beoltani szemléletünket. Kerüljön előtérbe az egyedi vizsgálata, a szituációelemzés, összpontosítsunk a valóságos jogviszony, a jogalanyok érdekeltségi mechanizmusának vizsgálatára! (Másként is lehet fogalmazni: úgy érzem, hogy a konkrét helyzet konkrét elemzéséből fakadó feladatoknak a pénzügyi jogtudomány képviselői a legritkább esetben tudnak csak megfelelni.) A dialektikus materializmus nyitottságot tesz lehetővé, de csak akkor, ha érzékennyé tesszük korunk problémáira. Olyan felfogás kialakítása hasznos, amelyik nem egyszerűen a magánvállalkozás elutasításából indul ki — bár továbbra is alfája és omegája a szocializmus vagy kapitalizmus kérdés —, de felfogja azokat a feszültségeket, amelyek a jogrendszer bomlásából, a törvényesség hagyományos és új formáinak ütközéséből, a individuális jogkövetés nehézségeiből adódnak.

A pénzügyi jogtudomány — legalábbis szűk értelemben — úgy értelmezi a pénzügyi jogot, mint a nemzeti jövedelem központosított elosztásának szabályozóeszközét, mint a pénzügyi rendszer működésére irányuló önálló szabályozórendszert.[9] A gazdaságirányítás közvetlen és közvetett szabályozóeszközeinek nem jelentéktelen része pénzügyi jogi köntösben jelenik meg. E megálapítások — bármennyire is helytállóak a maguk elméleti rendszerében — véleményem szerint abban a fogyatékosságban szenvednek, hogy nem világítanak rá a pénzügyi jogi jelenségek elméletileg neuralgikus pontjaira. Úgy hiszem, ezek közül a legjelentősebbek a következők.

a) Ha kiindulunk abból, hogy a pénzügyi jogviszony hatalmi-vagyoni viszony, megkülönböztethetők-e a hatalmi oldalról közelítve befelé és kifelé irányuló pénzügyi hatalmi viszonyok; ha igen, milyen kapcsolat alakul ki az államhatalom birtokosai, a hatalom sáncain belül levők között és hogyan gyakorolja az államhatalom birtokosa hatalmát a kívülállóval szemben?

[8] A szocialista jogelmélet művelői abban egységesek, hogy a szocialista jogrendszer felosztása közjogra és magánjogra nem elképzelhető. Ezen túl azonban a jogrendszer átstruktúrálódásának elméleti nyomonkövetése különböző nézeteket hoz napvilágra. Ezen a helyen csak utalni kívánok a gazdag (magyarországi) szakirodalomra, amelyből egyrészt kiemelendő az 1960/70-es évek fordulóján lefolytatott vita a gazdasági jogról, másrészt a kérdés újbóli megválaszolására tett kísérletek a közelmúltban, l. különösen *Eörsi* Gyula: Jog — gazdaság — jogrendszertagozódás. Bp., 1977., ill. *Sárközy* Tamás: A vállalati jog, mint jogágazat problémájához. Jogtudományi Közlöny, 1979. évi 12. sz.

[9] *Meznerics Iván:* i. m. 18. old., ill. 21—22. old.; *Nagy—Szentiványi—Tóth—Wesely:* i. m. 6. old., ill. 28. old.

b) A más-más jogviszonytípusok (hatalmi részviszonyok) szabályozásánál milyen szempontok kerülnek előtérbe?

c) Milyen sajátosságokkal rendelkeznek a feltételezett befelé irányuló hatalmi viszony alanyai pénzügyi jogi helyzetének körülírására szolgáló feladatnormák, ill. párjában, a kifelé irányuló hatalmi viszonyban résztvevőknek címzett, magas absztraktsági fokot mutató ún. hagyományos normák, valamint szerephez juthat-e ez utóbbi esetben a jogszabályi hierarchiába be nem illeszthető, joginak (vagy nem joginak) minősíthető absztrakt irányítási eszköz?

d) A pénzügyi hatóság, vagy más uralmi pozícióban levő szerv rendelkezik-e mérlegelési joggal; ha igen, ez mint alanyi jog, jogosultság vajon tárgyiasulhat-e?

e) Milyen a pénzügyi jogban a normatív és a konkrét aktus viszonya?

f) Vannak-e olyan szituációk, amelyekben a pénzügyi jogviszony a címzett akaratától függetlenül jön létre; ha igen, hogyan lehet a pénzügyi jogviszony ideológikus?

g) Elismerhető-e a pénzügyi jogban abszolút szerkezetű jogviszony? Ehhez kapcsolódva: hatalmi jellegű-e az abszolút szerkezetű jogviszony? Ha nem, lehet-e pénzügyi jogviszony, tekintettel arra, hogy az hatalmi-vagyoni viszony?

h) Hogyan tagozódik a pénzügyi jog? Pl. hol helyezhető el a pénzügyi ellenőrzés, létezik-e vállalati pénzügyi jog?

i) Milyen pénzügyi jogi felelősségi rendszerre van szüksége a társadalomnak? Az igényeknek hogyan felel meg a jogalkotó és a joggyakorlat? Ha feltesszük, hogy nincs kidolgozva önálló, pénzügyi jogi felelősségi rendszer, létezhet-e önálló pénzügyi eljárási viszony?

E kérdésekre adott válaszoknak valamilyen formában jelen kell lenniük a pénzügyi jogfelfogásban, ebből pedig egyenesen következik, hogy a pénzügyi jog nem redukálható csupán a gazdaságirányítási rendszer egyik eszközegyüttesének megtestesítőjére; a kutatónak is tovább kell lépnie: el kell helyezni a jogágat a különös hatalmi és speciális vagyoni viszonyok összefüggéskörében. A jelzett témák feldolgozása kardinális jelentőségük miatt csak akkor lehet sikeres, ha túlléptünk a pénzügyi jogi jelenségek vizsgálatán, interdiszciplináris szemléletre teszünk szert. A pénzügyi jogász ezt meglátásom szerint sokkal kevésbé kerülheti ki, mint a társjogágak képviselői, mert itt speciális probléma, hogy *különös élességgel* vetődnek fel azok az ellentmondások, amelynek határvonalai nemcsak a jogág, de néhol magának a jognak a tartományán kívül húzhatók meg. A pénzügyi jog nem egyszerűen a gazdaságirányítási eszközök jogi formába öntésének egyik irányítási rendszere. Nem tekinthető nyilvánvalóan feltártnak a pénzügyi jog és a gazdaságirányítás kapcsolata, ezért indokolt e kölcsönös meghatározottság érzékletessé tételéhez eleddig járatlan utakon elindulni. Amíg a fenti meghatározó jelentőségű tárgykörben nem születnek olyan pénzügyi jogtudományi állásfoglalások, amelyek az egyes vélemények vitában kibontakozó szintéziseként jönnek létre, addig nem várhatjuk igazán hatékony, átfogó, de sajátos pénzügyi jogi szemlélet jelentkezését. Ennél is fontosabb lenne azonban, hogy a társtudományok összpontosítsák figyelmüket azokra a témákra, amelyek feldolgozása a pénzügyi jogkutatók számára objektíve nem lehetséges. A szakmabelieknek viszont a részterületek kutatása helyett célszerű lenne az általános rész tanulmányozására nagyobb hangsúlyt helyezni, ill. a részkérdéseket a nagyobb körre kiterjedően kezelni. [10]/

Deák Dániel

[10] A tudomány számos mai művelője jelenleg sem idegenkedik a jelzett kívánalmaknak megfelelő munkától. Üdvözölhetünk a pénzügyi jog általános részébe vágó elméleti kérdések feldolgozására vállalkozó művet: *Nagy* Árpád: Jogforrási és eljárási problémák a magyar pénzügyi jogban. Pécs, 1977. (Kandidátusi értekezés, kézirat.) Közzétettek olyan munkát is, amely különös részi tárgykörű ugyan, de a szerző mondanivalóját tág elméleti keretek közé illesztette, ilyen pl. *Tóth* János: A lakossági adók c. kötete. (Bp., 1977.) Különösen jó példa *Szentiványi* Iván: A banktevékenység pénzügyi jogi szabályozásának alapkérdései c. műve (Bp., 1977.), amelyben a szerző bebizonyította, hogy egy speciális jogterület kérdéseinek tárgyalásakor az egész tudományágat érintő, sőt, jogelméletileg releváns jelenségek vizsgálata nemcsak lehetséges, hanem egyúttal indokolt is.

A hallgatás technikája a szellemi termékek külkereskedelmében

A Világgazdaság 1979. október 4-i száma kommentár nélkül ismerteti a Business Eastern Europe cikkét a Kelet-Európában szellemi terméket értékesítő nyugat-európai cégek know-how védelmi problémáiról. Alig egy hónappal korábban mini vita zajlott le a lapban a magyar licencia exportról. E vitában volt szó a know-how és a vele gyártott termék összekapcsolásának helyességéről, helytelenségéről, az innovációról, a kockázatvállalási készség magyar betegségeiről, a szabadalmak üdvözítő voltáról, a statisztikáról. Arról, amit a velünk kereskedő nyugati cégek — a fenti cikk szerint is — központi kérdésnek tartanak — a lehető legkevesebbet elárulni knowhowjukról — sajnos nem.

Pedig épp a vita idején tette hozzáférhetővé a Világgazdaság szeptember 18-i száma a szellemi termékexport nehéz súlyú bajnokországából származó azt a megállapítást is, hogy a sikeres szellemi termékexportőrök „nem véletlenül őrzik" kutatásaik eredményét. A tapasztalt szellemi termékkereskedők tehát alapvető fontosságúnak tekintik ipari titkaik védelmét.

Vajon mi is? Aligha. Ennek okaira és a továbblépés irányaira kíván ez a cikk vázlatosan rámutatni.

Okok

1. A titoktartás kérdését többféle irányból közelítjük meg. A műszaki kereskedelmi tapasztalatok ingyenes és általános kicserélésének elve a műszaki kutatásifejlesztési tapasztalatok visszterhes — tehát a titokban tartásból származó kizárólagos birtoklásra alapozott — kicserélésének elvével együtt különös kettős hatalmat gyakorol szellemi javaink belföldi és KGST forgalma fölött. Itt az alapkérdés így szól: mikor, melyiket? A válasz igen gyakran esetleges, amit a feltalálók és nem feltalálók hol közismert, hol kevésbé ismert birkózása motivál.

2. Alapjában véve nem gazdasági és nem kereskedelmi orientáltságú az a megközelítésünk is, amely a titokban tartás egyetlen kritériumává az államérdek érvé-

nyesülésének és az állami szervek gazdálkodási-működési *rendjének* veszélybe hozhatóságát vagy ennek hiányát teszi meg. (Mindennek megítélését kisebb mértékben jogszabályokra, nagyobb mértékben „minősítőkre"-re bíztuk.) E megközelítés gyakorlói a büntető joggal védett titkos ügykezelés eléggé izolált rendszerére esküsznek, és bizony az a tapasztalat, hogy a korlátlan titkolózás kísértésének könnyen esnek áldozatául. (Félreértés ne essék: az ipari kereskedelmi titkok tárolásának, nyilvántartásának megszervezettsége nélkül a szellemi termékek értéke pillanatok alatt elolvadna. Ezt a nyugati szellemitermék-kereskedők is tudják, és ennek következményeit eléggé hatásosan vonják le vállalatititok-biztonsági részlegeik működtetése során. Mi azonban könnyen összekeverjük a szervezett titokbantartást a szervezett titkolódzással.)

3. Nem mondható kereskedelemellenes hajlamúnak a titok iparjogvédelmi megközelítése. Mégis, ha eddigi magyar eredményeit a magyar szellemi termékkereskedelem mérlegére tesszük, alig kivehető eredményt tudunk leolvasni. A régivágású, tehát a szabadalom, védjegy, ipari minta, a különböző kereskedelmi jelzések, és a tisztességtelen verseny elleni szabályok szent ötösségére épülő iparjogvédelem hívei e jogi oltalmi eszközök alkalmazását ajánlották és ajánlják a kereskedőnek arra, hogy monopol, vagy legalábbis privilegizált helyzetbe jusson a piacon. (Lásd: Elektroimpex hozzászólása a Világgazdaság 1979. szeptember 18-i számában.)

Ezek az eszközök viszont a lajstromozáshoz szükséges nyilvánosságrahozatalt feltételezik, továbbá olyan hazai gazdasági versengést, amelyhez való viszonyunk aligha nevezhető kristályosnak. Minthogy a know-how üstököse már a mi egünkre is felkúszott, nálunk is megjelent a szabadalmak stb. létjogosultságát megkérdőjelező és a know-how-ra esküdő iparjogvédelmi szakemberek csoportja. Minthogy azonban a know-how éppen annak létét előfeltételezi, amit a szabadalmazott találmány tagad, vagyis a titkosságét, a magyar szellemi termékkereskedő azt várta volna, hogy az új iparjogvédelmi divat képviselőitől eszközöket kap a titoktartás felértékeléséhez. Sajnos, nem ez történt. A know-how meghatározásáról, fajtáinak csoportosításáról, a know-how, a licenciák és a szabadalmak egymáshoz való viszonyáról, a titok fogalmának elemeiről a legkülönbözőbb elméleti irányú álláspontokat lehetett hallani az elmúlt évtizedben. Gyakorlati javaslatot nem nagyon. A sok nyitva hagyott kérdés között egy volt, amelyen viszont még a know-how párti szakemberek sem vitatkoztak: a szellemi termékek forgalmában vállalt titoktartási kötelezettségek semmit sem érnek. A szabadalom, pontosabban, a lajstromozás pártiak tehát a nyilvánosságra hozatalért hadakoznak, a know-how pártiak ugyan a titkosság mellett kardoskodnak, anélkül azonban, hogy a titokvédelem eszköztárának kidolgozására kellő figyelmet fordítanának, vagy a meglevőket kiaknáznák.

4. Ilyen háttér előtt kell a szellemi termékekkel foglalkozó külkereskedőnek exporttal, vagy importtal foglalkoznia. Ne nagyon csodálkozzunk, hogy a magyar titokvédők és titokfelfedők e sokszínű forgataga minden elképzelhető magatartást indokolhatóvá tesz. Van olyan külkereskedő, aki mind a szellemi termék exportjakor, mind annak importjakor az események sodrására bízza magát. Ha a „belföldi export háttér" igényli, akkor vállaltat a külföldi partnerrel titoktartást. Ha a „belföldi importőr háttér" közömbös, akkor elvállal olyan titoktartást, amelyet a külföldi partner kíván. („Rugalmasság".) A „gondos" szellemi termékkereskedő export üzlet esetén a legszélsőségesebb titoktartást igyekszik elfogadtatni, import esetén viszont lehetőleg semmit sem vállal el, legfeljebb a „háttér" külön erre a célra kért áldásával. (Kellemetlenség csak akkor van, ha a külföldi partner kettős szerepet játszik piacainkon, vagy ha szellemi termékeink külföldi megszerzői tudomást szereznek nálunk értékesítő versenytársaik titoksikereiről, és nekünk szegezik a terms of trade kérdését.) Az igazán verzátus szellemi termékkereskedő igyekszik kiiktatni, vagy legalábbis minimálisra korlátozni a titoktartási kondíciók szerepét, az üzletkötés meggyorsítását remélve ettől is. Ezeknek az anarchisztikusan szerteágazó kereskedői magatartásoknak talán egyetlen közös ismérve van: a tárgyaló team erőviszonyainak határai között szabadon választhatók. Nálunk nincs a hallgatásnak a szellemi termékek természetéhez és az adott külpiachoz igazodó kereskedelmi-technikai minimuma.

A továbblépés javasolt iránya

Eszközeink és az ezzel foglalkozó szervezetek tevékenységének integrálása révén hatékonyabbá kellene tennünk ipari és kereskedelmi titkaink védelmét.

1. A belföldi és a KGST szellemi forgalmában végre világosan meg kellene húznunk azt a határvonalat, amelyen innen a tapasztalatcsere ingyenes lehet, vagyis amely területen nyugodtak lehetünk afelől, hogy a csere folyamán annyi szellemi terméket adunk, mint amennyit érte kapunk, és amelyen túl a szellemi termék csak térítésért adható, illetve kapható.

Ne az orientáljon bennünket, a szellemi termékek oltalmi (titokvédelmi) eszközeinek felhasználásakor, hogy szükséges-e fizetni a feltalálónak, és mennyit, vagy a fizetést el lehet kerülni, hanem az, hogy a szellemi termékek említett piacain értékesíthető-e a szóban forgó termék vagy sem, és hogy döntésünk (a szabadalmazás mellett, vagy ellene, de a titoktartás mellett) mennyiben fogja befolyásolni e termék tőkés piaci, illetőleg harmadik világbeli értékét. A határvonalak meghúzásával egyidejűleg érdekeltté fogunk válni abban, hogy megtanuljuk az ipari-kereskedelmi titkokról való hallgatás és a róluk való beszélgetés know-how-ját is, más szóval a titokvédelmet.

2. Le kellene vonni annak szervezeti konzekvenciáit, hogy felismertük: az ipari-kereskedelmi, illetőleg a nem ipari, nem kereskedelmi titkok védelme nem egyforma kezelést kíván. Pontosabban: ki kellene képezni és meg kellene szervezni az ipari-kereskedelmi titkok kezelésének specialistáit. A hangsúlyt az elkülönített megszervezésre helyezném, és ar-

ra, hogy az ipari-kereskedelmi titkok megőrzésekor és átadásakor a kereskedelmi vagyis egyenértékűségi szempontok az eddiginél jóval nagyobb szerepet kapjanak. A szervezeti elkülönítéssel kialakulhatna a szakértők olyan köre, akik az ipari titkok megőrzésére és felfedezésére vonatkozó ismeretek és tapasztalatok elsajátítása után a biztonságos forgalomba hozatal kérdéseiben eligazodnának.

3. A titokvédelmi szakértők tudásában és tapasztalatában különösen fontos szerepet kell, hogy játszon az iparjogvédelmi intézmények előnyeinek, hátrányainak alapos ismerete. Figyelembe véve azt, hogy szellemi termékekkel kapcsolatos export tevékenységünk színtere a vegyipar, a gyógyszeripar, a számítástechnika, a ruhaipar és a mezőgazdaság, használható választ kellene kapnunk e szakértőktől arra, hogy mikor előnyös az iparjogvédelem klasszikus eszközeihez, és mikor a titokbiztonsági eszközökhöz nyúlni. Mikor és mennyire kell küzdeni az import licenciák titoktalanításáért, mikor és milyen árért érdemes titoktartást elvállalni, mikor csökkenti és mikor fokozza a titoktartás jelentőségét az, ha a szellemi és fizikai termékek a forgalomban összekapcsolódnak. És legfőképpen: mikor, milyen tartalmú titoktartási szerződéseket kell kötni licenciáink megszerzőivel azt követően, hogy műszaki-kereskedelmi ismereteink felértékelése megtörtént, szellemi termékexportunk szemlélete, titoktartási szervezettségünk korszerűsödött.

4. Ha szellemi termék exportunkkal szembeni nemzeti követelményeken lemért és letisztult eredmények birtokába jutunk, külkereskedőink kezébe lehetne adni az egyes szellemi termékek, a fizikai termékekhez kapcsolt szellemi termékek természetéhez, a felvevő piaci sajátosságokhoz egyaránt igazodó (kardszerűen) hajlékony titokbiztonsági eszközök kereskedelemtechnikai minimumát.

Összefoglaló

Ipari titkokkal folytatott kereskedelemre biztonságos formulát adni lehetetlen. Már a titok fogalmának megvizsgálására is áttekinthetetlenül bonyolult, állítják a beavatottak. De hát akkor miért pazarolnak papírt és időt a profitra és a gyors eredményre éhes kereskedők a tárgyalások elején, hogy potenciális üzletfelükkel „titoktartási kötelezvényt" irassanak alá?

Hogyan képes egy multinacionális vegyi konszern elérni, hogy tervrajzok, dokumentációk nélküli, néhány oldalas tájékoztatásáért az érdeklődő 50 ezer $-t fizet? Mivel babonázza meg a legtöbb nyugati szellemi termékkereskedő hiszékeny üzletfeleit, annyira, hogy azok hajlandók egy licenciaügyletre két különálló szerződést kötni? Egy minimális műszaki információt tartalmazó „általános szerződést" és a gyártási dokumentációkra vonatkozó „másik" szerződést? A magyarázat talán abban rejlik, hogy ezek a cégek elsajátították az eredményeikről való biztonságos hallgatás és a biztonságos beszélés know-how-ját, tehát a titokvédelmet. Úgy tűnik, ez a know-how is dollárrá konvertálható.

Legalábbis ezt mutatja a Business Eastern Europe cikke, amelyből természetesen kimaradtak a nevek. Arról sincs szó benne, hogy az a bizonyos titoktartási kötelezvény pontosan mit tartalmazott, milyenek voltak a cikkben említett buktatók elkerülésére képesítő „általános szerződések" és mire terjedtek ki a „másik" szerződések. Hogyan kapcsolódhattak egymásba a titoktartási kötelezvény, és e két szerződés kikötései, mintegy a vétel kényszerpályájára terelve az üzletfelet?

Attól meg különösen óvakodott a Business Eastern Europe, hogy leírja a kereskedelemtechnikát, amelynek segítségével meg lehet találni az üzlethez kedvet csináló műszaki információkról és kereskedelmi titkokról beszélés, illetőleg az igazán értékes adatokról való hallgatás arányát, az ehhez szükséges szerződéses formulákról nem is beszélve. Annyit mindenesetre elért, hogy a titokvédelem kereskedelemtechnikája iránt felkeltette érdeklődésünket.

Ezt a taktikát aligha lehet kifogásolni. Nyíltan ki kell mondanunk: a biztonságos titokvédelem fogásairól nem szoktak beszélni. Nemigen foglalkozik vele a publikált szakirodalom sem. A titokvédemet keserves tapasztalatok és kudarcok árán elsajátítani szokták.

Ma, amikor sokat írunk, beszélünk és nyilatkozunk az ésszerű takarékosságról és az export Magyarországnak létfontosságú fokozásáról, időszerű, ha szellemi termék exportunk növelésének erre az igen kevés import devizát igénylő módszerére is felhívjuk a figyelmet.

Szathmáry Géza

A francia gyermekvédelmi rendszer sajátosságai

A gyermekvédelem francia típusú rendszere szemléletében, jogszabályi alapjaiban gyökeresen különbözik a miénktől. Azért érdemes e rendszer intézményeivel foglalkozni, mert olyan sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek módot adnak a magyar gyermekvédelmi és büntető igazságszolgáltatási rendszer sajátosságairól való eltűnődésre.

A francia gyermekvédelmi rendszer alapproblémája jelenleg az, hogy vajon igazságügyi vagy közigazgatási gyermekvédelem-e?[1] Ahhoz, hogy megértsük ezt a problémát, érdemes egy kis történeti visszapillantást tenni. A gyermekvédelem gyökerei a XVII. századba nyúlnak, amikor megszervezték a szegény ügy (Assistance publique) keretében az elhagyott gyermekek támogatását. Az állami beavatkozás első lehetőségét az 1806. február 3-i törvény (loi du 15 pluviôse an XIII.) teremtette meg a szegényügyi szolgálat (Service de l'Assistance publique) megszervezésével. Ez a szolgálat az elhagyott, talált és árva gyermekek gondozásával foglalkozott.

Az 1791. évi büntető törvénykönyv szólt először a bűncselekményt elkövetett gyermekekről: 16 éves kor alatt különbséget tett aszerint, hogy a fiatalkorú rendelkezett-e belátási képességgel (discernement), vagy sem. Ha nem, ja-

[1] *Girault—Montenay,* H.: La protection de l'enfance en France; système de protection judiciaire ou administrative? In: Le travail avec les familles de jeunes marginaux. Annales de Vaucresson, numéro spécial, 1979. 519—538. old.

vító intézetbe (maison de correction) utalta.

Egy 1889-ben hozott törvény lehetőséget adott a *polgári bíróságnak*, hogy megfossza a szülőket szülői jogaiktól, ha rossz bánásmóddal, részegeskedéssel vagy kicsapongó életmóddal, a gondozás vagy irányítás elmulasztásával akár a gyermek egészségét, akár biztonságát vagy erkölcsi fejlődését veszélyeztették. Ez volt a családi életbe való beavatkozás első megjelenése.

A XIX. századra és a XX. század első harmadára az volt jellemző, hogy a törvényhozó represszív eszközöket alkalmazott bizonyos magatartások esetére. A *megelőzés* eszméjét a XX. század elején két törvény kezdte érvényesíteni: 1) az 1904. évi törvény, amely anyagi segélyt biztosított a szegény szülők gyermekeinek és a 2) a bűnöző gyermekekről szóló, 1912. évi törvény, amely a *nevelő felügyelet* (liberté surveillée) létrehozásával egy olyan beavatkozási lehetőséget teremtett, amelynek alapeszméje a *nevelés* volt. Ez a törvény tette kötelezővé környezettanulmány (enquête sociale, — szélesebb értelmű, mint a mi környezettanulmányunk) készítését fiatalkorúval szemben lefolytatott büntető eljárásban, abból a megfontolásból kiindulva: ahhoz, hogy a bíróság dönteni tudjon az ellenőrzött nevelés, illetve az intézményben való elhelyezés kérdésében, informálódnia kell a fiatalkorúról és családjáról.

Így született meg és fejlődött ki a *szociális gondozó* (Assistante sociale) munkaköre. 1955-ben hozták létre a szociális gondozók szervezetét és ettől kezdve szerepelnek hivatalnokokként.

A XX. század első harmada annak a felismerésnek a kora, hogy a büntető törvények megszegése esetén kiszabott szankció elégtelen a gyermekek *védelme* szempontjából. Ez a felismerés törvényhozási aktusokban is megnyilvánult: az 1935. évi rendelet módosította az 1889. évi törvényt, létrehozva a felügyelet és a védő-óvó nevelés (assistance éducative) intézményét: „ha a gyermek egészségét, erkölcsi fejlődését vagy nevelését az apa vagy az anya veszélyezteti, a bíróság elnöke felügyeleti vagy védő-óvó intézkedést tesz". Ez az első olyan törvényhozói aktus, amelyben fel lehet fedezni a gyermek érdekében a megelőzés és védő-óvó nevelés eszméjét.

Így jutunk el a fiatalkorú bűnelkövetőkkel szembeni bánásmód jelenlegi rendszerének alapjához: az 1945. február 2-i rendelethez, amely módosításokkal (1951, 1958) azóta is a francia *igazságügyi gyermekvédelem* alapeszméjének hordozója. E rendelet hozta ugyanis létre a fellebbviteli bíróság kebelében a fiatalkorúak különleges ítélkezési fórumát, a *gyermekbírót* (juge des enfants). A gyermekbírónak nemcsak *büntetőjogi*, hanem az 1945. szeptember 1-i rendelet szerint *polgári jogi* hatásköre is van. A bíróság elnöke ráruházta azt a jogkört, hogy az 1935. évi rendelet szerinti *nevelő intézkedéseket* megtegye.

Ennek az 1945. évi rendeletnek az az alapeszméje, hogy ha az elkövető fiatalkorú, a bűncselekmény elkövetését nem követi feltétlenül büntető ítélet, ellenkezőleg, *általában* védő-óvó, nevelő vagy felügyeleti intézkedést alkalmaznak vele szemben és csak *kivételesen* büntető szankciót.

Ahhoz, hogy a gyermekbíró megismerje a fiatalkorú személyiségét, meg kell vizsgálnia anyagi és erkölcsi helyzetét, iskolához való viszonyát, életkörülményeit. A bíró orvosi és pszichológiai vizsgálatot is végeztethet, ha ez szükséges.

A rendszer jogalkotói megfogalmazásának gyakorlati következményei is voltak: a *Nevelő Intézkedések Igazgatóságának* (Direction de l'Education Surveillée) létrehozása az igazságügyminisztérium kebelében, a javító intézetek (maisons de correction) megszüntetése, az átnevelést biztosító intézmények és közhivatalok megszervezése, magánintézmények feljogosítása bűnöző fiatalok fogadására és nevelésére, a *pártfogó* (educateur) státusának kialakítása, a nevelő felügyelet (liberté surveillée) tisztviselőinek integrálása a pártfogók szervezetébe stb.

Az igazságügyi gyermekvédelem másik jogforrása a Polgári Törvénykönyv. A francia jog szerint ugyanis a gyermekbíró nemcsak az említett 1945. február 2-i rendelet és a Btk. szerint jár el, hanem a Polgári Törvénykönyv 375. szakasza szerint is. A Ptk. IX. Címe a szülői hatalomról, ennek második fejezetében a második rész a védő-óvó intézkedésekről (assistance éducative) szól. Védő-óvó intézkedést ugyanis nemcsak bűncselekményt elkövető fiatalkorúval szemben lehet alkalmazni, hanem: „Ha egy kiskorú egészsége, biztonsága vagy erkölcsi fejlődése veszélyben van, vagy ha nevelésének körülményei komolyan veszélyeztetettek, a szülők együttes vagy külön kérelmére, a gyám, a kiskorú vagy az ügyész kérésére a bíró védő-óvó intézkedést tesz."

A bíró itt azonos azzal a gyermekbíróval, aki bűncselekményt elkövetett fiatalkorúval szemben hoz védő-óvó vagy egyéb intézkedést.

Ez a francia igazságügyi gyermekvédelmi rendszer második sajátossága: azonos bíró, azonos intézkedést hoz bűncselekményt elkövetett és bűncselekményt el nem követett, de veszélyeztetett fiatalkorúval szemben. Ezek az intézkedések a következők lehetnek: a) rábízza a fiatalkorút a szülőre, gyámra, arra a személyre, aki korábban felügyelt rá, vagy egy arra érdemes személyre; b) nevelő vagy szakképzést nyújtó intézményben helyezi el; c) orvosi vagy orvosi-pedagógiai intézetben helyezi el; d) a gyermekvédelmi felügyelet (assistance à l'enfance) gondjaira bízza; e) iskolás korú, bűnöző gyermekkorúak intézetében helyezi el; f) nevelő intézetben helyezi el; g) meghagyva a fiatalkorút eredeti környezetében, rábízza egy szakképzett személyre vagy egy megfigyelő központba utalja, hogy ott tanácsokkal lássák el családi problémáinak megoldására. E személy vagy központ figyelemmel kíséri a fiatalkorút és időről időre jelentést tesz a bírónak; h) a bíró kötelezheti a fiatalkorút, hogy rendszeresen látogassa azt az egészségügyi intézményt, amelyre szüksége van, illetve, hogy iskolába járjon, avagy dolgozzon. (Itt jegyezzük meg, hogy a jelenlegi francia társadalmi viszonyok között ez utóbbi, a munkavégzésre kötelezés a legproblematikusabb intézkedés; a munkanélküliség jelenlegi körülményei között a pártfogók nem találnak állást védenceik számára.)

1945 és 1966 között a *közigazgatási gyermekvédelem* intézményei is kodifikált formát öltöttek. A szociális gondozókról szóló 1955. április 9-i törvény és az ezt követő rendelet (1959) azoknak a családoknak, egyéneknek, illetve csoportoknak a védelméről intézkedett, ame-

lyeknek fizikai, pszichikai, gazdasági vagy erkölcsi egyensúlyuk megbomlott. Az 1959. január 7-i rendelet volt az alapja a D.A.S.S. (Direction de l'Action Sanitaire et Sociale, röviden Aide Sociale) későbbi kialakulásának. Ez a szervezet azoknak a családoknak a segítésére jött létre, amelyeknek létfeltételei veszélyeztetik gyermekeik egészségét, biztonságát vagy erkölcsi fejlődését.

A megelőzést szolgáló társadalmi beavatkozás (intervention socio-éducative) a gyermek érdekében történhet közigazgatási vagy igazságügyi felhatalmazás alapján. Intézkedéseket tehetnek olyan gyermek érdekében, aki normális családi viszonyok között magatartási zavarokkal küzd és olyan gyermek érdekében is, akinél nincsenek problémák, de családi viszonyai miatt támogatásra szorul.

Az itt vázolt intézményi rendszer gyakorlati működését sok kritika éri. Elsősorban azért, mert a bűncselekményt elkövető fiatalkorúak jelentős részével szemben sem büntetőjogi, sem nevelő intézkedést nem alkalmaznak. A második kifogás a rendszer működésével szemben, hogy nincsenek tisztázva a hatáskörök a gyermekvédelem közigazgatási apparátusa és a gyermekbíró között.

E, bizonyára jogos kritikák ellenére kitűnik a gyermekvédelem — itt rendkívül vázlatosan ismertetett — rendszeréről, hogy a gyermekekkel való foglalkozás alapeszméje a nevelés, a szociális körülményeken való változtatás, a megelőzés, legyen szó akár bűnöző, akár csak veszélyeztetett gyermekekről. Ez a rendszer a pedagógiai és a társadalompolitikai eszközöket részesíti előnyben és csak végső esetben alkalmaz büntetőjogi szankciót.

Egy statisztikai adat áll rendelkezésünkre ennek alátámasztására. 1976-ban 56 959 13—18 éves fiatalkorúval szemben hozott francia gyermekbíró jogerős ítéletet. 3116 gyermeket (5%) felmentett, 36 134 fiatalkorúval szemben (63%) nevelő intézkedést alkalmazott és 17 709 fiatalkorúval szemben (31%) szabott ki büntetést. Ez az adat csak a bűncselekményt elkövetett fiatalkorúakkal szemben lefolytatott eljárásra vonatkozik. Nem szól tehát azokról a veszélyeztetett gyermekekről, akiknek érdekében akár a gyermekbíró intézkedett a Ptk. alapján, akár a társadalmi szervezetek gondozásába kerültek. Ebből az egy adatból is láthatjuk azonban, hogy a francia igazságügyi gyermekvédelmi rendszer nem annyira a represszív, mint inkább a megelőző, nevelő jellegű intézkedéseket részesíti előnyben.

Sebes Ágnes

JOGIRODALOM JOGÉLET

Peschka Vilmos: Az etika vonzásában*

A filozófiának valójában nincsen története, csak problémái vannak, amelyekre a történelem során különböző válaszokat adtak — írta Nicolai Hartmann egy helyen. „Jogfilozófiai esszéjében" Peschka Vilmos sem elmélettörténetet kívánt adni, hanem „egy átfogó, általános jogelméleti problematika feltárásához és kifejtéséhez vezető utakat keresi s ennek során a jog és az erkölcs... a jogfilozófiában klasszikus módon megfogalmazott kapcsolatából és különbözőségéből remél fogódzókat a további vizsgálódás meredélyén..." (8. old.). Arisztotelész, Kant, Fichte és Hegel jogra és erkölcsre vonatkozó nézetei közül azok kerülnek csupán nagyító alá, melyek hozzájárulást jelenthetnek a jog társadalomontológiájának kidolgozásához.

A törvénynek a jog léte szempontjából fontos sajátosságát: *általánosságát* Arisztotelész állandóan hangsúlyozta. A törvény *érvényessége általános,* mert általános érvénnyel, mindenkire nézve intézkedik. A jog lényegi sajátossága tehát, hogy a társadalom minden tagjára általánosan érvényes. A törvény tárgyi tartalmát azonban nem az általános jellemzi — miként Arisztotelész vélte, aki főleg az általános-egyes fogalmi párosban gondolkodott —, hanem a *különösség.* A törvényben megfogalmazott tényállások, magatartások a tipikusat, a különöst reprezentálják. A jogtörténet tanúsága szerint a törvény, a jog tárgyi tartalmának megfogalmazására nem az általánosság, még kevésbé az egyediség, hanem a különösség a legalkalmasabb — írja Peschka Vilmos. „A jogszabály tárgyi tartalmának különössége a tipikusban jelenik meg (20. old)." A tipikus különössége megszüntetve megőrzi a lényegi általánost és az egyedi jelenségformákat, közvetítő nézőt, mozgásteret alkot az általános és az egyes között, lehetővé teszi a törvény tárgyi tartalmában az üres általánosság és a kazuisztikus egyediség elkerülését. Az üres elvontság és a kazuisztika veszélyét Arisztotelész is felismerte, ezt azonban a különösség elhanyagolása miatt az általános oldaláról kevés eredménnyel próbálta elhárítani. Mindenesetre Arisztotelész helyesen érezte a problémát, mert a törvény döntő jegye valóban az általánosság, ez a jogban a túlsúlyos mozzanat. Az érvényesség általánossága teszi általános érvényűvé a tárgyi tartalom különösségét, és ama különösséget éppen általánossága megvalósítására használja fel. A különösség tehát a jogon belül mindig az általánosnak alárendelten működik: hol mint annak tárgya, hol pedig mint eszköze (23. old.). Leszűkítés lenne azonban az általánosság és a különösség viszonyát a jogban az érvényesség és a tartalom kapcsolatában látni csupán, ezek sajátos összefüggése ugyanis a jog *realizálódásának* folyamatában is jelen van. Elegendő itt a jogviszonyokra utalni.

A formális érvényesség általánosságának és a tárgyi tartalom különösségének dialektikája felhívja a figyelmet a jognak arra az ontológiai vonására is, hogy a jog formája és tartalma elválaszthatatlan. Értelmetlen absztrakció tehát minden olyan törekvés, amely a jog konkrét társadalmi tartalmától eltekintve formájának általánosságában valamiféle időn felül álló, örök „természeti" jogot keres. Ontológiai valóságában a jognak ilyen ...állandóan érvényes, általános törvényei (ilyen Arisztotelész „természeti törvénye" is), intézményei nem léteznek — szögezi le Peschka Vilmos (30. old).

* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 196. old.

A jog érvényessége általános. Ebből következőleg a jogi értékeket *monizmus* jellemzi — egy adott társadalomban ugyanis csak egyféle jogrendszer érvényes — szemben az erkölcsi értékek pluralizmusával. A jog értékei tehát „mindenkire nézve egyenlőek, egyenlő mértéket szolgáltatnak" — írja Peschka (55. old.). A jogi érték, a jogi igazságosság alapját — Arisztotelész terminológiája szerint — az *aritmetikai arányosság képezi*, azaz tekintet nélkül a létező személyes különbözőségekre, a jogi igazságosságot mindenkivel szemben egyenlő mértékben érvényesítik: a jogi igazságosság (aritmetikai arányosságon alapulva) általánosan érvényes. Ugyanakkor tény — és ezt Arisztotelész világosan látja —, hogy a cselekvő alanyok valóságosan nem egyenlőek. Ezért az igazságosság követelménye az is, hogy az egyenlőtlen felek ezzel az egyenlőtlenséggel arányban részesedjenek. Ez utóbbi arányt nevezi Arisztotelész *geometriai arányosságnak*. A geometriai arányosság fő területe a gazdaság, s ha az mint tárgyi tartalom a jogban jelentkezik, a geometriai arány nyomban aritmetikaiba csap át, mert az egyenlőtlen jog, amely lemond érvényessége általánosságáról, már nem-jog, hanem önkény. Arról van tehát szó, hogy a jog tartalmának geometriai arányosságon nyugvó igazságosságát a jogi forma — általános érvényessége folytán — aritmetikai arányosságon nyugvó igazságosságként jeleníti meg (65. old.). Röviden: a jogban az egyenlőtlen egyenlőként formálódik meg. Az aritmetikai arány jogbeli léte azon a sajátosságon alapul, hogy a jog az embereknek, viszonyoknak, tárgyaknak csak bizonyos tulajdonságait veszi tekintetbe, absztraháló egyszerűsítéseket végez. Ezzel természetesen a valóságos egyenlőtlenségeket nem szünteti meg, de közvetlen működésben a biztonságérzet, a kalkulálhatóság közvetítésével mégis értéket jelent. Az aritmetikai arány alkalmazása a jogban — ahogy Peschka Vilmos írja — „nem szünteti meg a feltételek alapvető egyenlőtlenségét, és így igazságtalanságát, de legalább nem tetézi újabbal" (54. old.).

A geometriai, illetve az aritmetikai arányosságon nyugvó igazságosság tiszta formában és tökéletesen nem jelenik meg. Az igazságosság ebből adódó sérelmét hivatott orvosolni a *méltányosság*. A méltányosság megbontja az aritmetikai arányon nyugvó igazságosságot (épp ezért alkalmazása a másik félre nézve szigorú jog). A jog tartalmának és formájának elválaszthatatlanságát bizonyítja a méltányosság működésének dialektikája: a jog általános érvényességének konkrét lazítása ipso facto a jog tartalmában megfogalmazott mértékben, a geometriai arányosságon nyugvó egyenlőség mértékében jelent változást.

A jogban a különösség nemcsak a tárgyi tartalom révén van jelen, hanem a *jog etikai befolyásoltsága* folytán is (etikai kategóriák léte a jogban). Erre figyelt fel Arisztotelész, midőn a jog vizsgálatánál a „közép" (MÉTOV) kategóriáját alkalmazta, mely a különösséget testesíti meg nála. Az etikum döntő, meghatározó kategóriája a különösség — írja Peschka Vilmos (81. old.). Az egyén partikularitása megszüntetve megőrződik e magasabbrendű összefüggésben, mely összefüggés azért nem az általános érvényűség szintjét jelenti, mert az erkölcs természete szerint plurális és nem objektivált. Így tehát az erkölcs valóban közép az egyedi moralitás és az elvont jog között.

A klasszikus német filozófia gondolkodói — Hegel kivételével — a jog és a morál merev elkülönítésére törekedtek, mondván, hogy a külsőre koncentráló jog és a belsőben létező morál nem tudnak egymással mit kezdeni. Hegel viszont megtalálta közöttük a közvetítőt az *erkölcsiség* kategóriájában, mely szubsztancia, azaz az objektívnak a megtelítése a szubjektivitással. Mindez nem érinti a klasszikus német filozófia ama felismerésének alapvető igazságát, hogy a jog az emberi magatartások *külsődlegességére* irányul. Ez a külsődlegesség az egyik kifejezője a jog *társadalmiságának*. A társadalmi lét ontológiailag elsődleges mozzanata az objektum tárgyiasulása és a szubjektum külsővé válása. E tárgyiasulás következtében képes az emberi gyakorlat társadalmivá válni. A jog csupán a társadalmiságot teremtő tárgyi tevékenységet és tárgyiasulási folyamatot vonja közvetlenül szabályozási körébe — írja Peschka Vilmos (98. old.). A külső és belső hegeli értelemben felfogott konkrét azonossága ellenére a jogi szabályozás tárgyának megállapításakor azt kell hangsúlyozni, hogy e szabályozás tárgya elsődlegesen és döntően a külsődleges emberi magatartás. A külső és a belső konkrét azonossága itt úgy jut jelentőséghez, hogy a jog zavartalan működése esetén a jog közvetlen működése számára a magatartások belső oldala közömbös marad. Ez a „közömbösség" persze azt eredményezi, hogy a legális korrektség végletes képmutatással kapcsolódhat össze — figyelmeztet Lukács György —, és azt is, hogy a jogszerű cselekedet belsőjét nem biztos, hogy a jogi norma képezi. A magatartás belső mozzanatai mindezek ellenére juthatnak és jutnak is jogi jelentőséghez. „A társadalmi létben a tudat ontológiai értelemben megszűnik epifenomenon lenni" — állapítja meg Peschka (114. old.). A jogi szabályozás elképzelhetetlen a társadalmi létben új tárgyiasságok létrejöttét előmozdító tudatnak a közvetítő szerepe nélkül, így vele — ha esetleg hallgatólagosan is — a jogi szabályozásnak is számolnia kell. A belső tudati oldal áttűnése a jogi szabályozásba tehát mindig megfigyelhető, mértékét viszont mindenkor a jogilag szabályozandó társadalmi viszonyok és érdekek határozzák meg. A túlsúlyos mindig a külsődleges emberi magatartás mint szabályozási tárgy, a jog etikai kategóriákkal — és ezzel szubjektív, belső elemekkel — színezése azonban a jogalkotó megítélése szerint helyesebb eredményekhez vezethet, mint a kizárólag külsődlegességre koncentrálás. Az olyan kategóriák, mint a bűnösség, szándékosság, gondatlanság, amikor megjelennek a jogban, elveszítik egyedi szubjektivitásukat, moralitásukat, és az *etika által közvetítettek* lesznek. A jog külsődlegességére és a morál közvetlen bensősége között tehát az etikum tölti be a közvetítő különösség szerepét.

A jog általános érvényessége külsődlegességével úgy függ össze, „hogy az egyedi cselekedet morális bensősége a maga közvetlenségében a jog érvényességét nem érin-

ti" — írja Peschka Vilmos (128. old.). Az erkölcsi mozzanatok azonban számos közvetítésen keresztül befolyásolják a jog érvényességét: így lehet szó az erkölcs jogérvényességet lerontó szerepéről.

A külső és a belső összefüggése jelentkezett a klasszikus német filozófia *heteronómia-autonómia* fogalompárjában is. A morál tiszta autonómiára és a jog tiszta heteronómiára korlátozása túlságosan elvont jellemzés, mert az ember társadalmisága lehetetlenné teszi, hogy „a morális öntörvényhozást ne befolyásolják külsődleges, heteronóm normák" — írja Peschka Vilmos (136. old.). Nincs tehát puszta legalitás vagy tiszta moralitás alapján történő cselekvés. A morális belső Sollen nem független a normatív objektivációk Sollen-struktúrájától. — Ebben összegezi levezetésének eredményét Peschka Vilmos (144. old.).

A belső és a külső merev szétválasztása ahhoz vezet — ez történt a klasszikus német filozófiában is —, hogy a *kényszernek* csak a külsődleges jogban van jelentősége, míg a cselekedet bensősége kényszerrel nem befolyásolható, itt ugyanis csupán az autonóm engedelmesség juthat szerephez. A jogban kényszerre akkor van szükség, ha a jog általános érvényessége (forma) és a tárgyi tartalom között az összhang megbomlik. Az engedelmességnek ez a kényszer az alapja és nem az erkölcs, még kevésbé a morál. Éppen erre alapozta a jogi pozitivizmus a jogi tartalmak közömbösségének tételét. A jog azonban részkomplexus, s emiatt a jogi kényszer nem feszíthető a végtelenségig. A jog csak kényszerre alapozva nem lehet tartósan érvényes — írja Peschka (157. old.). A morál vagy az erkölcs alapján való engedetlenség a jogot nem teszi jogtalanná, tehát érvényességét nem érinti. A morál és az erkölcs, illetve a jog konfliktusát elvontan nem lehet megítélni, a konfliktus értékelését csak „a társadalom totalitásában elfoglalt helye és funkciója" alapján lehet elvégezni (164. old.).

Az erkölcsiség szerepe, különössége alapja a *felelősségnek*, mert sem az objektív okozás, sem pusztán a szubjektív belső akarat nem elegendő a megítéléshez. A jogi felelősség a jog erkölcsi színeződésének az esete. A felelősség „közép" a külső és a belső között, mert a külső tettet csak akkor ismeri el a cselekvő sajátjának, ha belső eltökéltségében az benne volt (vagy benne kellett volna lennie). A felelősség tehát belső oldalát nézve az akarat hibájához utal, ezen pedig azért alapulhat, mert az akarat relatíve szabad.

Az etikatörténeti kalandozás végeztével íme a zsákmány:

1. A morál *egyedisége* és a jog *általánossága* közrefogja az etika *különösségét*. Az etikai különösség közvetítő szerepéből két dolog következik: az egyik, hogy a morális kategóriák (felelősség, igazságosság stb.) közvetetten, transzformáltan kerülnek a jogba; a másik, hogy a morál a jog érvényességét a jog közvetlen működését tekintve nem érinti, az etikum közvetítésével azonban befolyásolhatja a jog érvényességét.

2. A jog a *különös* tárgyi (társadalmi) tartalmat az *általánosság* formájában fejezi ki úgy, hogy az általánosság az a kategória, mely a jogot mint társadalmi objektivációt uralja, de a *formai* általánosságot a *tartalom* különössége határozza meg. „A jog társadalmi tartalma tehát meghatározza formáját, ám miután a jog kialakult, létrejött, formájának általánossága uralja tartalmának különösségét" — írja Peschka Vilmos (190. old.).

3. A jog lényegére — akár az etika, akár a jogelmélet felől — feltett kérdések csak egy teljesebb társadalmi totalitás irányába mozgva válaszolhatóak meg, mert az egésznek elsőbbsége van a részekkel, az összkomplexusnak az ezt alkotó részkomplexusokkal szemben.

Végezetül egyetlen értékelő megjegyzést szeretnék tenni. Peschka Vilmos nagy biztonsággal és a tárgyalt mestereknek kijáró illő tisztelettel vezeti végig az olvasót a jog és az erkölcs határterületein. Arisztotelész, Kant, Fichte és Hegel úgy jelenik meg előttünk, hogy aktualitásukat megerősítve látjuk. Nézeteikből leszűrve, velük konfrontálva Peschka Vilmos a jog fontos ontológiai vonásait fogalmazza meg. A szerző jogszemlélete nyomán számos jogelméleti probléma kap új megvilágítást, új megközelítési módokat és új megoldást. Peschka Vilmos könyve olyan munka, amely nemcsak addig foglalkoztatja olvasóját, amíg mondatait olvassa.

Takács Albert

Sólyom László: Környezetvédelem és polgári jog*

A környezetvédelem körül sokan bábáskodnak. A különféle szakterületeken valóságos publikáció dömping zúdul a gyanutlanokra. Az ügybuzgalmat és az elért eredményeket egybevetve elkeserítő képet kapunk. A kialakult helyzet egyik kiváló ismerője szerint már-már aggodalmassá válik a témával történő foglalkozás a divatos áramlatokban kevésbé szívesen munkálkodók számára. Mindezekre tekintettel és Sólyom László eddigi magas színvonalú tudományos munkásságát ismerve — első pillantásra — meglepetésként hat újonnan megjelent könyvének témaválasztása. A mű olvasásával azonban a meglepetés eloszlik. Szerzőnek sikerült ugyanis a környezetvédelmi irodalom színvonalas kisebbségének körét bővítenie. Nem állt be a környezetvédelem kétes hitelű bábáinak sorába. Könyvében megmaradt polgári jogásznak. Ez pedig egyáltalán nem volt könnyű a téma komplexitását és a polgári jog „deficites" környezetvédelmi funkcióját figyelembe véve. Munkáját mintha éppen az ökológiai céllal felhasznált polgári jogi intézmények alacsony hatásfoka miatti szakmai szánakozása ösztönözte volna.

A mű hangulata kettős: előbb kesernyés, mikor a realitásokat veszi számba, — később viszont, a jelenlegi merev magyar szemlélethez mérten, „jogi sci-fi"-nek tűnő újító törekvések felvázolásakor lelkes hangú. Módszere: funkcionális és polgári jogászi. Nem a környezetvédelmi jog szempontjából nézi a polgári jogot, hanem a polgári joggal megoldható környezetvédelmi feladatokat vizsgálja. Számára nem a környezetvédelmi

* *Sólyom* László: Környezetvédelem és polgári jog. *Akadémiai* Kiadó. Budapest, 198 old.

jog sokszor megírt „komplexitása" érdekes, hanem az, hogy a polgári jog lépést tartott-e a társadalmi viszonyok egyre „komplexebbé" válásával. Ezt a kérdést is kiélezi ugyanis a környezetvédelem — és ebből a szempontból az eredeti problematika a polgári jog általános fejlődési irányainak illusztrációja (8. old.).

„Környezetvédelmi jogunkban a polgári jog kezdettől fogva csak mellékszereplő." (7. old.) Önmérséklésre inti ez a tény a szakmájára és különösen annak történeti értékeire büszke polgári jogászt. A jogtudományban az ágazati jogtudományok között sajátosan, civilisztikai dominanciával alakult a történeti munkamegosztás. A komplexebb, és így több ágazat számára is nyitvaálló problémák feltárásában és megoldásában a civilisták mindig az élen jártak. Kollégáik elől számtalanszor „eldolgozták" a témákat. Így pedig több általános jogi, jogtudományi kategória is civilisztikai beállítást kapott. A jelenség a jogtudományi kultúrába több helyen is civilisztikai súlypontúságot hozott. A polgári jog főszerepekhez szokott! Voltak is olyan elméleti irányzatok a polgári jog művelésében — mint pl. a polgári jog második anyajogkénti felfogása is —, amelyek kifejezetten ellene mondtak annak, hogy a polgári jog bármely területen is csak kisegítő feladatok ellátásával elégedjék meg. Márpedig a modern problémák jogászati komplexitása miatt korunkban a polgári jognak gyakorta jut „rész szerep". Így áll ez a környezetvédelemmel kapcsolatosan is. Kérdés, hogy módszertanilag mennyire sikerült az új helyzethez alkalmazkodás. Sólyom szűkebb kutatási területén a felelősségi jogban vannak bizonyos haladó hagyományok. Éppen a felelősség az a terület, ahol a polgári jog a maga intézményeit valamennyire már eddig is harmonizáltatta más jogágak eszközeivel.

A könyv szigorú diagnózis a környezetvédelem polgári jogi eszközeiről és azok bírói gyakorlatáról. A környezetvédelem nálunk általában két polgári jogi intézményt érint. A szomszédjogokat és a kártérítést. Az utóbbi jut egyre inkább kulcspozicióba. A magyar bírói gyakorlat újabban csaknem kizárólag kártérítési ügyekből áll (12. old.). Az elmélet is a polgári jog ökológiai alkalmazási lehetőségeit általában a kárfelelősség ilyen alkalmassága szerint ítéli meg (11. old.). A szomszédjogok és a kártérítés fontossági átrétegződésében, ebben a jogpolitikailag is inspirált történeti változásban és az eredményeként kialakult jelenlegi szituációkban Szerző paradoxont mutat ki. A kártérítés, a legkisebb hatásfokú terápikus eszköz nyeli el tendenciaszerűen a szintén hagyományos, de általánosabb hatású szomszédjogi alapú abbahagyásra kötelezést. Saját hagyományos elveinek következetes keresztülvitele köti gúzsba egyre jobban a polgári jogot (144. old.). A hiba az alapszerkezetben van tehát. Ez a felismerés alapozza meg a részletező, leíró jellegű vizsgálódásokat.

A polgári jog hajdani individualista szerkezeti modelljére épülő és ahhoz mereven rögzített intézmények adaptivitásukat és így társadalmi-gazdasági aktivitásukat is elvesztették ma már. A környezetvédelemben is teljesen korszerűtlen a szomszédjogok „individualitása" és a deliktuális igények károkozó—károsultra szűkített izolált szemlélete (18. old.). Az eddigiekben használt polgári jogi intézmények hatástalansága abban is megnyilatkozik, hogy a „lanyha perlési kedv" következtében a bíróság elé csak az esetek kis része került. A félénk károsulti magatartásnak nemcsak a „labilis ítélkezés" és az ezzel összefüggő „perköltségkockázat" az oka. A tartózkodás objektíve determinált (143. old.). „Ugyanazok a tényezők, amelyek a perben bizonyítási nehézségként, illetve a szankciók preventív hatásának reménytelenségeként mutatkoznak meg, még a per előtt eleve azt teszik nehézzé, hogy a nagyszámú érintett között kétszemélyes viszonylatokat különítsünk el, hogy egyéniesítsük a károkat stb., vagyis individuális tulajdonosi, illetve vagyoni érdekeltséget mutassunk ki. (És kérdés-e, hogy egyelőre — közgondolkodás! — a potenciális felperes csak így érzi magáénak a környezetvédelem ügyét?)" (143. old.).

A polgári jog művelésében fellelhető szemléleti alapokon nyugvó „elvi önkorlátozás" is fontos okcsoportot képez a civiljogi eszközök hatástalansági jellemzőinek kialakulásában. A polgári jog — a polgári bíró is — az államigazgatást tartja kompetensnek a nagyobb horderejű döntések meghozatalánál (144. old.). A polgári jogászi hozzáállás klasszikusan rideg: elzárkózni látszik az organizatórius funkciók részleges átvállalásától is. Pedig a kor hívószavával csak időlegesen lehet dacolni. Persze az is lehet, hogy a polgári jog ökológikus hatásfoka azért is alacsony, mert a polgári jogtól nem várnak többet (7. old.).

Sólyom László, bár elsődleges szándéka nem erre irányul, a környezetvédelem igazgatási rendszeréről is kritikusan szól. Érveit, ha vázlatosan is, de meggyőzően tárja fel. Akkor pedig, mikor olvasóját már kellően felbosszantották a leírt disszonanciák, Szerző megenyhül és talán a további kritikák célidegensége miatt is nagyvonalúan kegyelmessé változik: „Átfogó adatok híján túlzás lenne egy magyarországi környezetvédelmi igazgatási deficit kimondása." (145. old.)

Az előzőekben felvázolt problémákat mintegy decentralizálja és egyéb kárfedezési megoldások példáin keresztül egyben szélesíti is azok érzékelési és megközelítési lehetőségeit a második rész. Elsőként a biztosítással foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy csakúgy mint minden más nagykockázatú tevékenységbe, a környezeti károk kockázatának az elosztásába is bevonhatók a biztosítók (56. old.). A perspektívák még bizonytalanok ugyan, de valószínűnek látszik, hogy a biztosítók az üzleti érdekeik szabta koncepciós határokon belül bőven meghaladhatják a biztosítási szerződésből rájuk háruló polgári jogi szerepet és a környezetvédelem szervezésében is fontos tényezőkké válhatnak (57. old.). A környezetvédelmi biztosítás lehetőségei országonként kölönböznek. Van, ahol törvény tilalmazza, de találkozni kötelező biztosítássá tételével is. Az összehasonlító tapasztalatok szerint a környezetszennyezés szempontjai befolyásolják az élet-

biztosítási feltételeket és a termékfelelősség-biztosítás feltételeit — de a lényeg, a főszerep a felelősségbiztosításé (59. old.). Le is zárul ezzel a lehetséges biztosítási módozatok spektruma. A környezetvédelem területén a biztosítás a felelősségbiztosításnál megállt, nem járta végig a fejlődés logikus útját az egyszerű kárbiztosításig. Sólyom László ezt a tényt kérdésként is megfogalmazza (62. old.). A fejlődés megszakadásának miértjére a „polluter pays" elvével, a prevenció környezetvédelmi specifikumával válaszol. A szennyezés költségeit a kibocsátónak kell viselnie! Ettől várható csak a kármegelőzés. A különböző áthárítási variánsok célirányos lebonyolításához is szükséges, hogy a háttérben szilárd legyen az említett elvi tétel.

A biztosítás feleinek együttműködéséről szóló fejezet adatai a szerződésszegési tan „kötelemlerázást" automatizáló modern dogmatikai divatjának, a „fundamental breach"-nek is dokumentációja lehetne. A biztosítói kockázatbehatárolással foglalkozó fejezet pedig a téma súlyának megfelelő részletezettséggel különböző „technikákat" tartalmaz, elsősorban magyar, NSZK, osztrák és francia gyakorlatból merítve.

A környezeti károk fedezésére több országban is speciális kártalanítási alapokat kapcsoltak be. Ez a kárrendezési módszer Szerző kimutatása szerint még a felelősségbiztosításnál is jobban leoldódik a polgári jogi felelősségről és magáról a polgári jogról (80—81. old.). Jól bizonyítja ezt az is, ahogy ezen alapok felhasználási gyakorlatában valószínűségi összefüggéssé degradálódik a kárfelelősség minimumfeltétele, az okozatosság (83. old.).

Az atomkárokról és azok fedezeti rendszeréről írt fejezet történeti és összehasonlító vonatkozásaiban egyaránt gazdag. Témájánál fogva helyenként még a „jogtól mentes" laikusok számára is érdekes olvasmány.

Sólyom László deliktuális jogi munkásságában mindig fontos motívum a károkozói és károsulti poziciók dinamikája iránti érzékenység. Hasznos munkamódszerével az atomkárok „abszolut felelősség" elméletét is korrigálni tudta. Az ötvenes évek végén „provokatív újdonságnak" számított az abszolut felelősség az atomkárok megtérítési alapjaként. Az atomkárok sajátosságaival indokolták azt a szigort, hogy a helytállási kötelezettség alól nem lehet mentesülni sem vétlenségre, sem vis maiorra, sem harmadik személy elháríthatatlan cselekményére hivatkozással. Sólyom László kérdésessé tette az abszulutumot a károkozói oldalon, a felelősségi szférában, értékelő elvi-módszertani axiomát. Szerinte inkább arról van szó, hogy „a károsultaknak nyújtott térítési az abszolút". Bizonyítja, hogy az atomkárok fedezeti rendszere mint egész, a károk feltétlen megtérítését célozza, de ezen belül az üzemeltetők tényleges felelőssége korántsem feltétlen (103. és köv. old.).

A harmadik rész első oldalain az előző könyvrészben decentrálissá engedett gondolati szálak ismét koncentrálódnak. Az individuális civiljogi szemlélet kritikája itt az eddigieknél is határozottabb hangvételű. Most már nemcsak a deliktuális jog merevsége miatt lázong, hanem a processzuális gondolkodás archaisztikus megrögzöttségeit is támadja. A „klasszikus magánjogi kép elsápadása" és ennek konzekvenciái a liberálkapitalista polgári jogi struktúra felbomlása óta sokat elemzett jelenségkört alkotnak — hovatovább már klasszikus téma a polgári jog tudományában. Ugyanez a folyamat a polgári eljárásjog területén ellenben mégcsak a „tudatosodás korát éli" (130. old.).

Sólyom a környezetvédelem jogi mechanizmusát javítani igyekvő elképzeléseit elsősorban egy alapvető környezetvédelmi eljárásjogi reform keretében gondolja megvalósíthatónak. Súlyponti fontosságúnak tartja a perjogi kérdéseket. Vizsgálódásai során, mindeddig a jogi problémán belül tartotta a társadalmi vonatkozásokat. Felfigyel arra, hogy a környezetvédelem társadalompolitikai alapjait furcsa módon éppen akkor nem lehet tovább is ebben a keretben tartani, amikor a legsajátosabb jogi részhez, az eljárásjogi kérdésekhez érkezik az elemzés (117. old.). Itt ebben a részben nemcsak a mechanizmus belső hibáival foglalkozik már, hanem megmutatja annak a kérdésnek a valós súlyát is, hogy: „a gépezetet egyáltalán el tudják-e indítani". (117. old.)

A polgári jog tradicionális szemlélete a jogi ideológia síkján is éles kritikát kap Sólyom Lászlótól. Demonstrálja, hogy az individualizmus még a kollektíva-viszonyokba is beleivódott. A polgári jogban a kollektíva általában csak névlegesség, de a munkajog is többnyire az egyéni munkaviszonyokra strukturált (150. old.). Van-e esély éppen a környezetvédelemben meghaladni az individualizmust? Sólyom mindenesetre felvázol egy újszerű ideológiai variánst. A környezetvédelmet szociológiailag súlyozottan csoportérdekként tételezi és így illeszti az autonom struktúrához. Csoportérdek konstrukciója roppant modern. Alkalmazhatóságának esélyeit formátlansága és funkcionalitása nagymértékben növeli. Leválasztja vagy legalábbis leválaszthatóvá teszi a csoportérdeket a kollektíva forgalomról. A módszer drasztikuma feltétlenül indokolt. A csoportérdek érvényesíthetővé tétele és tényleges érvényesülési gyakorlata nem jutott ugyanis kellő mértékben előre a kollektíva fogalmi-elméleti szekerén. Indokoltnak tűnik tehát feladni a csoportérdek és a kollektíva fogalmát szorosan összefűző, sőt azoknak csak egymásbani létezését állító elméleti hadállásokat. Sólyom László ezzel szemben a csoportérdekek szituatív sajátosságait hangsúlyozza. Feltárja, hogy a jogágazatképzés szempontjainak megfelelő kollektíva felfogás nem meríti ki a csoportérdek érvényesülési lehetőségeit a jogban. A csoportérdek érvényesülhet másként is — közvetítő funkcióban. Igaz, az állampolgári, illetőleg az autonom struktúrájú jogviszonyokban a csoportérdek nem mutatkozik meg ilyen tisztán a köz- és magánérdek „csatatereként", illetőleg összekapcsolójaként (152. old.).

Hivatkozza, hogy a társadalmi tulajdon talaján a kollektíváknak kétségtelenül reális esélyük van arra, hogy a társadalmi-gazdasági élet dinamikus összműködésében centrális helyet foglaljanak el, mégis számos olyan viszony marad, amelyekben a „kivételes típusú" közvetítést kell használni (153.

old.). „Ilyen eset az, ha csak egyetlen adott érdekkonfliktusról van szó, véletlenszerű és diffúz érintett érdekkörrel, amely a „dolgozó" minőségétől független, és ezen keresztül nem is befolyásolható. Ugyanekkor az érintettek körébe potenciálisan mindenki beletartozik. Éppen ezért a konfliktus magánszférában való megoldása nem mindig lehetséges, és ha igen, a megoldás nem valódi. Ezek az ügyek természetük szerint megkövetelik az állami beavatkozást, avagy védelmet. A két szféra közötti kapcsolat nem lehet csak egy irányú. Az ilyen összekapcsolás persze nem a közvetítés, hanem sajátos módon éppen az érdekazonosság (ideológiája) jegyében történik. A környezetkárosítással közvetlenül érintettek csoportjának érdekében a már ismertetett sajátosságok alapján kétségkívül összekapcsolódik a magán- és a közérdek, és jogosan, sőt szükségképpen élnek ők is a közérdek érvényesítésének ideológiájával. Ezért voltaképpen mindegy, hogy az, aki a védelem érdekében fellép (a véletlen folytán) személyesen is érintett-e és csak szociológiailag nem mindegy, hogy közvetítő csoportként megszerveződhetnek környezetvédelmi egyesületek és hasonlók, az érdek-összekapcsolás és a közvetítés jogi struktúrája ebben az esetben sem lesz kollektív. A közérdeket polgári perben érvényesíthetik" (153—155. old.).

Sólyom László perjogi reformgondolatainak homlokterében de lege ferenda egy környezetvédelmi tárgyú populáris akció körvonalai állnak. A szorosabb értelemben vett komparatív minták jogtípus-idegenek ugyan egyelőre a mi számunkra, hiszen Szerző az USA és az NSZK gyakorlati tapasztalataira és jogirodalmára hivatkozik leginkább. A populáris akció intézményét azonban céljait és szemléletét tekintve nem idegeníthetjük jogunktól.

Polgári eljárásunk a közérdek polgári perbeli érvényesülését elvként mondja ki. Az elv realizálására — hatályos jogunk lehetőségeit figyelembe véve — leginkább az „igazságot" érvényesítő bírói aktivitáson és az ügyészi fellépéseken keresztül kerülhet sor. Ezeken kívül a közérdek polgári perbeli pártfogolására szolgálnak és így a szándékolt környezetvédelmi populáris akció sápadt rokonintézményeinek tekinthetők talán a szerzői jog és az iparjogvédelem partikuláris kivételei, a szerződésekkel kapcsolatos választott bíráskodás és az általános szerződési feltételek Ptk. 209. §, Ptké 5. § jogalapú megtámadási lehetőségei is.

Nem téveszthetjük szem elől azt az egyre sürgetőbb és nyíltabb igényt sem — állapítja meg Sólyom —, hogy a bíróságok legyenek aktívabbak, lépjenek elő a semlegesség hátteréből, nagyobb öntudattal vegyenek részt a jog és a jogpolitika alakításában (157. old.). Jogunknak a környezetvédelmi populáris akcióval kapcsolatos befogadási affinitásáról leginkább az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának a gyakorlata árulkodik, hiszen a populáris kereset is államigazgatási aktus megváltoztatására indulna végsősoron.

Perjogunk általános tendenciáit Sólyom akként értékeli, hogy azok elvben igen kedvező esélyeket kínálnak arra, hogy a környezetvédelmi ügyekben sem a hagyományos individuális kártérítési perek jelentsék a bírói tevékenység súlypontját, hanem „a közérdek valóban a köz védelmére indított és preventív eljárásokban érvényesüljön" (161. old.). Az ilyen jellemzőket mutató populáris akció kezdeményezőinek köre független az anyagi jogosultaktól. A kereseti jognak a közérdek „bármelyik" képviselője részére való biztosítása a környezetvédelem területén az ügyész közérdekből való keresetindítási jogát sem tenné feleslegessé. (165. old.) Sólyom László koncepcionálisan azon van, hogy a közérdekű környezetvédelmi kereseti jog ne korlátozódjon a központi állami, illetve társadalmi szervek körére, hanem az minden állampolgár számára is álljon nyitva. Elvi éllel rögzíti, hogy „a populáris akciót csak olyan társadalomban szabad szervezetekre korlátozni, amelyben az érdekcsoportok megszervezése, a spontán tömörülés mindennapos gyakorlat. A mi viszonyaink között az ilyen korlátozás nem technikai javítás, hanem az intézmény popularitásának visszavétele lenne". (169. old.)

A populáris akció esetleges felvétele jogunkba további problémákat is felvethet persze. Aggályos mindenekelőtt, hogy a populáris akció valóban populáris lesz-e. Félő, hogy a közérdek érvényesítésére csak a notórius panasztevők társadalmunkban már eddig is adott, és a különböző „fórumokon" szinte arcról is jól ismert köre ragadna marsalbotot. Problematikusnak látszik az is, hogy a populáris akciókkal támadni tervezett államigazgatási határozatok sem elég populárisak. Még az ügybuzgóbb állampolgárok sem ismerik azokat. Úgy tűnik, hogy a magyar állampolgárok az adminisztratív engedélyezési rendszer zártsága miatt ökológiailag nem az engedélyező államigazgatási határozatra érzékenyek, hanem a „bűzre, szennyre".

Ennek a körülménynek pedig van egy olyan következménye is, hogy a környezetkárosítással szembeni védekezés lehetősége az állampolgárok részére nem az engedélyező államigazgatási határozat kibocsátásának időpontjától nyílik meg, hanem már jócskán folyik a környezetikár-termelés, amikor ilyen helyzetbe kerülnek. A „szociális észlelés" időpontjában vannak tehát már egyéni károsultak és így az újtípusúvá tervezett környezetvédelmi judikatúrába ismét csak beszűrődnek várhatóan az individuális elemek.

Az esetleges új rendszerben még talán a bíróságok is védelemre szorulhatnak. A több ismeretlen miatt egyelőre nem kalkulálhatjuk, hogy környezetvédelmi munkaterhük miként alakulna.

Mindenesetre bizonyosan nem ártana, ha a populáris kereseti szisztémára áttéréssel egyidejűleg némi precedens kultúra is gazdagítaná polgári eljárásunkat.

A könyv záró soraiban Sólyom civiljog-filozófiájának egyik kiteljesedőben levő alaptétele jön elő. Már „A polgári jogi felelősség hanyatlása" címet viselő, 1977-ben kiadott könyvében is és „A személyhez fűződő jogok" című, a Jogtudományi Közlöny 1979. évi 6. számában megjelent tanulmányában is a megszokottnál jóval szélesebb fesztávval szerkesztette a „gyengébbet" védő jogi eszközök politikai modelljét. Erre fűzte fel az objektív felelősség, a személyiségi jogvédelem és a versenyjog kialakulási és fejlődési trendjeit egyaránt. Jelen munkájában speciálisan a környezetszennyező és az egyes károsult viszonyában tapasztalható státusegyenlőtlenség irritálta. A környezetvédelmi popula-

ris akció intézményi kereteinek felvázolásánál megmutatkozó „státustörő" szándékai összecsengenek korábbi munkásságának „equilibrium" igényével.

Kecskés László

Ügyészségi tanulmányok*

A tanulmánykötet a szerző csaknem egy negyed évszázad alatt nemzetközi és hazai fórumokon tartott előadásainak és külföldi, valamint magyar jogi szaklapokban megjelent tanulmányainak harmonikus egésszé szövődött gyűjteménye. E gyűjtemény célját a szerző az Előszóban akként határozza meg, hogy tansegédletül szolgáljon az egyetemi hallgatók számára az ügyészség szervezetével és törvényességvédelmi tevékenysége egyes területeivel kapcsolatban több tantárgyban előadásra kerülő anyagok egységesítő áttekintéséhez. A tanulmánykötet messze meghaladja a szerző által szerényen megfogalmazott célt, mert lényegesen többet nyújt a fogalmi rendszerezésnél, „a komplex módszerű (sőt interdiszciplináris) megközelítés"-nél. Nemes értelemben vett propaganda irat, amennyiben elvi beágyazottságban ismerteti meg a nem kevesek által valódi jelentőségének megfelelően még ma sem kellően megemésztett újszerű ügyészi feladatokat, és segít egyszersmind meggyökereztetni a korábbiaktól elütő vonású, tartalmú, munkamódszerű és szervezetű intézményt (az egyik tanulmány 1955. keletű!). Hozzájárulás a szocialista törvényesség magasrendű eszmeiségében elvontnak érzett fogalma konkrét tárgyi képzetekkel, életszerű tartalommal való kitöltéséhez. Nem csekély végül a kötet jogtörténeti és jogösszehasonlító jelentősége sem.

Névai László közismert egyetemi oktatói és kutatói tevékenységének egyik fővonulata az ügyészség. Csak így érthető meg, hogy a különböző időkben tartott előadások, írott dolgozatok olyan szerves szövedékké álltak össze, mint amit e tanulmánykötet tár elénk. A szükségképpeni kisebb átfedéseket sem érezzük hibának, mert ebben a szerző tanító egyénisége nyilvánul meg: a különböző aspektusokból való megközelítés nem nélkülözheti a centrum szem előtt tartását, annak veszélye nélkül, hogy a tanítvány elveszítse a tájékozódást. Ha nem hatna abszurdnak vagy tréfásnak, azt kellene mondani, hogy Névai László azzal a szándékkal írta meg 1955-ben első tanulmányát, hogy ahhoz majdan továbbiakat fűzve az 1979. évre egy komplett tanulmánykötet kerekedjék ki.

1953 óta összesen három alapjogszabály látott napvilágot. A szerző mindhármat megvilágítja az egyes tanulmányokban, de az átvezetések zökkenők nélkül történnek, a szerző egyetlen esetben sem kényszerül arra, hogy korábbi elvi álláspontját cáfolja, vagy akár korrigálja. Ez két körülménynek köszönhető: a szovjet jogalkotás szocialista közkincsi szerepének, történelmi igazoltságának helyes felismerése és értékelése, illetve a szilárd és következetes elviség.

A már kifejtettek nyomán szinte természetesnek hat e kötet négy részre tagolása: I. Elméleti alapvetés; II. Általános felügyelet; III. Részvétel a polgári eljárásban és IV. A szovjet ügyészség.

Névai professzor vizsgálódásainak középpontjában az ügyész felügyeleti szerepe áll; valóban ez az az ágazatfeletti működés, amely — az ügyészben a múltak kísértései nyomán csak „közvádlót" látó szemlélet leküzdésével — sokoldalú megvilágítást igényel. A szerző a felügyeletet minden oldalról becserkészi és ennek eredményeképpen kapunk új és eredeti válaszokat olyan fontos kérdésekre, hogy miképp kell különböztetni az ügyészségi feladat és funkció között (az előbbi a szabály formájában statikusan meghatározott teendő, az utóbbi az ennek megvalósítására irányuló — dinamikus — tevékenység), valóban két feladata van-e az ügyésznek: törvényességi felügyelet és bűnüldözés (egységes feladatról van szó, hiszen az utóbbi benne van az előbbiben) stb.

A korhadt fa kidől, de gyökerei még sokáig szívósan élnek a föld mélyén. Az Igazságügyi Minisztériumnak alárendelt, partikulárisan tagolt, csupán vádlói szerepet betöltő ügyész képzete (nem is szólva jellegzetes osztályelnyomó funkciójáról) nehezen adja át helyét a legfőbb ügyész által vezetett és irányított bűnüldöző, vádat képviselő, törvényességi felügyeletet gyakorló, a szocialista törvényesség védelmében és így a nép hatalmának fenntartásában eminens szerepet betöltő ügyész képzetének. Az e képzetváltás érdekében folytatott küzdelem hasonlatos ahhoz a harchoz, amit a népi állam gazdasági-szervező funkciójának, az állami vállalat sajátszerű szerepének, az irányítottság és az önállóság helyes viszonyának megismeréséért és megismertetéséért kellett folytatni, Az ilyen eszmei harcokban válik lemérhetővé a helyes tudományos nézetek kialakításának és elterjesztésének nagy fontossága, mert ez adja meg a biztosítékát a jogszabályok eszmei tartalma sikeres gyakorlati megvalósításának.

A tanulmánykötet egyébként a szerző szakterületének megfelelően főleg a polgári eljárásjogi vonzatokra van figyelemmel, de a téma komplexitásánál fogva nem mellőzhette természetesen az ügyész büntető eljárásban betöltött szerepének elemzését (pl. Az ügyészség a szocialista államban c. első tanulmányban) és amikor az ügyészi felügyelet normatív alapjait kutatja, az ügyészi felügyelet egészére érvényes választ keres.

A tanulmánykötet egyes megállapításaihoz az alábbi megjegyzéseket fűzzük.

A szerző a 19. oldalon helyesen fejti ki, hogy az ügyészi részvétel egyáltalán nem „kriminalizálja" a szocialista polgári pert. Mivel a vonatkozó tanulmány megírása idején (1960-ban) még nem létezett a gazdasági bírság intézménye, célszerű volna, ha a szerző alkalomadtán felemelné szavát, hogy a gazdasági bírság kiszabásának indítványozása, az általános szerződési feltételek megtámadása, az állam javára marasztalás indítványozása sem „kriminalizáló" hatású, hiszen ilyen irányban merülhetnek fel kételyek.

Az ügyészi felügyelet normatív alapjainak kimunkálása (41. és köv. old.) igen sikerült, a gyakorlatot kiváltképp segítő összeállítás, amely meghatározza a legfőbb ügyészi utasítások helyét a normatív rendszerben. Egyébként a normatív alapok között megemlíthető lett volna a legfelsőbb bírósági irányelv és elvi döntés is, hiszen ezek az 1972. évi IV. törvény 48. §-a alapján a bíróságokra kötelezőek. Igen sommásnak tartom a bírósági gyakorlatnak a normatív alapok közül való kirekesztését indokoló zárójeles monda-

* *Névai László:* Ügyészségi tanulmányok. Tankönyvkiadó, 1979., 220 oldal.

tot az 54. oldalon. Ha igaz is, hogy a bírósági gyakorlat nem *magatartási szabályt*, hanem csupán jogmagyarázati elveket tartalmaz, a jogalanyok (tekintélyi okból?) ténylegesen alkalmazkodnak a legfelsőbb bírósági kollégiumi és tanácselnöki állásfoglalások, a Bírósági Határozatokban közzétett eseti döntések, törvényességi határozatok tételeihez. Nemegyszer fordult elő, hogy maga a legfőbb ügyész közzétett eseti döntésben megnyilvánuló bírósági gyakorlatra alapozta törvényességi óvását.

Mozgósító erejű az a részletes fejtegetés, amit a szerzőtől arra vonatkozóan olvasunk, hogy az ügyész szerepe nem merül ki abban, hogy a bekövetkezett törvénysértés esetében lép fel, hanem működésére jellemzőnek kell tekinteni a preventív eljárást és nem utolsó sorban a tiszta mulasztással és a tevőleges mulasztással, vagyis a törvény végre nem hajtásával elkövetett törvénysértésekre reagáló fellépést is (68. és köv. old.). Rögtön érzékelhető ennek jelentősége, ha magunk elé tárjuk a súlyosabb gazdasági kötelességszegések, nemkülönben főleg a gazdasági bűncselekmények egyik fő kiváltó okát: a törvényes — főleg az ellenőrzési — kötelezettségek elmulasztását.

Jól hozza mozgásba valamennyiünk politikai lelkiismeretét a figyelmeztetés arra, hogy a törvényesség a szocialista demokráciának egyik legfontosabb problémája, valóságos próbaköve (76. old.). Törvénysértés semmilyen körülmények között sem tolerálható.

Egy ilyen kitűnő munkához képest aprólékos megjegyzésnek tűnik — még ha csupán technikai könnyítés céljából is — az 1949. évi XX. és az 1972. évi I. törvény I. Alk. és II. Alk. rövidítéssel megjelölésének (86. old.) kifogásolása, mégis meg kell tennünk, mert hiszen a Magyar Népköztársaságnak csak egy Alkotmánya volt és van.

A kötet felerészét kitevő elméleti alapvetés után a terjedelem egynegyed része az általános felügyelet kérdéseire esik. „Az ügyészi általános felügyelet elvi alapjai" c. dolgozat 1955-ben az 1953. évi 13. sz. tvr. (I. Üsz) alapján készült. Igen időszerű volt ez akkor és fejtegetései ma is időtállók. Általános és hazai jogtörténeti anyagba ágyazva sikeresen formálja meg a végrehajtó hatalomtól független, a burzsoa jegyeket elvető új típusú szervezet arcélét, merőben új feladata és funkciója tükrében. Különösen értékes az a rész, amely arra ad választ, hogy meddig terjed az a perszonális és funkcionális határ, ameddig az ügyész általános felügyeleti tevékenységet fejthet ki. Ez arról a helyes felismerésről tanúskodik, hogy új jogintézmények bevezetésénél az egyik legfőbb gond nem az, hogy mit tehet az adott szerv, hanem az, hogy mit nem tehet.

A fejezet második tanulmánya, „Az ügyészi általános felügyelet rendszere" két évvel későbbi (1961.) keletű; ez már az 1959. évi 9. sz. tvr. (II. Üsz) alapján készült. Bár címében a „rendszer" szó szerepel, valójában az anyag sokkal bővebb ennél, mert kiterjed az általános felügyelet témájának csaknem valamennyi lényeges vonatkozására. Az 1972. évi V. törvény (III. Üsz) alapján ilyen kimerítő tanulmány nem készült, csupán rövidebb eszmefuttatást olvashatunk.

A „Részvétel a polgári eljárásban" címet viselő III. fejezet elsőként az imént említett rövidebb tanulmányt tartalmazza; nagyobb terjedelmű „Az ügyész szerepe a polgári eljárásban Magyarországon" c. második dolgozat, amely a IX. Nemzetközi Összehasonlító Jogi Kongresszusra készített referátum alapján készült. Ebből adódik széleskörű nemzetközi kitekintése és ebből folyó összehasonlító tendenciája. Ugyanekkor azonban „belső" szempontból is igen instruktív, mert elvi alapon világítja meg a konkrét rendelkezéseket. Kiemelendőnek tartjuk azt a részt, amelyben a szerző azt a viszonyt mutatja be, aminek az ügyész és a bíró tevékenysége között kell lennie. Jól szolgálja esetleges félreértések kiküszöbölését annak leszögezése, hogy a bírósági eljárással kapcsolatos ügyészi funkció nélkülözi a felügyeleti jelleget. Tudományos oldalról tett megfontolandó gondolatokat tartalmaz a referátum záró része, amely a polgári eljárásbeli ügyészi részvétel fejlődésének kívánatos irányait vázolja fel.

„A szovjet ügyészség"-ről szóló utolsó, IV. fejezet történetiségében mutatja be az intézményt, egészen az 1977. évi új Szovjet Alkotmányban rögzített szabályozásig. Nyilván nem marad nekünk adós a szerző, hogy ismertesse az Alkotmány alapján hozott új törvény elvi és gyakorlati vonatkozásait.

*

Mivel értékelésünket már a recenzió elején kifejezésre juttattuk, abban a biztos feltevésben, hogy ezt az értékelést a dióhéjban kifejtettek is alkalmasak alátámasztani, befejezésként az egyes dolgozatok világos tagolására, a jogtörténeti és jogösszehasonlító módszerre és a világos, magyaros stílusra kell csupán utalnunk.

Ujlaki László

Közgazdász konferencia a nemzetközi gazdasági együttműködésről

1980. november 10., 11. és 12-én háromnapos tudományos konferenciát rendezett a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete, valamint a Konjunktúra és Piackutató Intézet. A konferencia témája: „*A nemzetközi termelési szakosítás, együttműködés és a magyar gazdaság versenyképessége*" volt. A konferencia azonban messze túlment a megadott témán, és behatóan foglalkozott a nemzetközi gazdasági együttműködés számos kérdésével, és népgazdaságunk szinte valamennyi közgazdasági és néhány fontosabb jogi elméleti és gyakorlati problémáját is megvitatta, ezért a jogászok számára is érdeklődésre tarthat számot a konferencia anyagának megismerése.

I.

Az országos tudományos konferencia bevezető, vitaindító előadását Nyers Rezső, a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, valamint Fáy József, a Konjunktúra és Piackutató Intézet igazgatója tartották „*A szakosítás és a kooperáció szerepének növekedése a magyar gazdaságban és a KGST együttműködés területén*" címmel.

Az előadók hangsúlyozták, hogy a gazdaság intenzív fejlődésének időszakában a hatékonyság növelésének új formáit kell tudni feltárni és hasznosítani. Ilyen forrás a nemzetközi termelési szakosítás

és kooperáció, amelynek bővítésével gyorsabb ütemben növelhető a munka termelékenysége, csökkenthető a termelés eszközigényessége és lehetővé válik az, hogy a nemzetgazdaságok komparatív előnyöket érjenek el a nemzetközi munkamegosztásban. *Hazánk számára létfontosságú ennek a forrásnak a mind jobb hasznosítása.*

Magyarországi paradoxon, hogy miközben külkereskedelmi kapcsolataink szélesek és fejlettek, addig a nemzetközi szakosodási folyamat alig-alig fejlett hazánkban. A magyar gazdaság külső és belső egyensúly-problémáinak hosszabb távú rendezése, a növekedés tartós és kielégítő ütemének biztosítása csak úgy lehetséges, ha sikerül az egész újratermelési folyamatot olyan pályára terelni, ahol a nemzetközi hatékonyság a fő mérce, és amelyen haladva növelhető a gazdaság nemzetközi versenyképessége. Nyomós meggondolások szólnak amellett, hogy kiemelkedő szerepet juttassunk a szakosodási és kooperációs együttműködés elmélyítésének. A magyar belső piac mai és jövőbeni méretei mellett e törekvések kibontakoztatása számára csak a világgazdaságba, és ezen belül is mindenekelőtt a *KGST-integrációba való fokozott beilleszkedés szolgálhat megfelelő gazdasági háttérként.*

Milyen potenciális gazdasági előnyök realizálását lehet megalapozni a nagyobb szakosítással és a szélesebb körű kooperációval? A legáltalánosabb megfogalmazásban a *munkamegosztás elvének az újratermelési folyamat újabb területére való kiterjesztéséről van szó.* Gazdaságunkban ugyanis a szakosodás és a specializáció mértéke elmaradt attól a szinttől, amit napjaink korszerű műszaki ismereteinek hasznosítása megkövetel a termékek, a szolgáltatások és a termelési előírások nemzetközi versenyképessége érdekében. A szovjet szakértők számításai szerint a szovjet gépiparban az alkatrész- és részegységgyártás KGST-szintű szakosítása, a mai teljes vertikumú késztermékgyártó vállalatok termelési mutatóihoz képest nagyjából a következő megtakarításokat tenné lehetővé: *a)* a termelést előkészítő kutató-szerkesztő és technológiai munkák csökkentése 3—5-szörös; *b)* a beruházások holtmunka-ráfordításának csökkenése 1,5—2-szerese; *c)* az élőmunka-ráfordítás csökkenése 2,5—3-szorosa lehetne. Ezen túlmenőleg az új termékek átfutási sebessége 1,5—2,5-szerese lehetne a mostaninak.

Szerzők szerint a szakosítás és a kooperáció kiszélesítése az alábbi potenciális *előnyöket* kínálja. A vállalati profilok olyan kialakítása, amelynél a termelési tevékenység viszonylag kevesebb számú munkafolyamatot tartalmaz:

a) elősegíthetné a nagytermelékenységű — modern — gépek és termelési eljárások bevezetését, ezen keresztül a termelékenység emelését és a fajlagos költségek csökkentését;

b) egyszerűbbé, áttekinthetőbbé tehetné a termelési folyamatok szervezését és irányítását, kiszélesítve a korszerű számítógépes vezérlési és üzemirányítási módszerek alkalmazásának lehetőségeit;

c) koncentráltabbá tehetné az alkalmazott tudományos kutatások, valamint a külföldi licenc — és know-how vásárlások stratégiáját, miután az új technika adaptálását az egynemű termelési eljárásokat alkalmazó és szűkebb technológiai sávban mozgó termékprofilok köré lehetne csoportosítani;

d) hozzájárulhatna a gépi kapacitások egyenletesebb kihasználásához, a termelési állások gyakoriságának csökkenéséhez és ezzel összefüggésben az anyag- és energiafelhasználási veszteségek visszaszorításához;

e) hozzájárulhatna a műszaki és a munkafegyelem (a munkamorál) megjavításához, a termelési folyamatok szigorúbb, zárt ciklusú szervezettsége és az egyéni teljesítményekhez kapcsolódó anyagi érdekeltség markánsabb megjelenése révén;

f) elősegíthetné az elmélyültebb szakmai ismeretekkel és speciális szakmai tapasztalatokkal rendelkező szakembergárda kiszélesítését és egyértelműbbé tehetné az oktatás szakmai orientációit;

g) csökkenthetné a vállalati anyag- és féltermék raktárak — sok esetben már áttekinthetetlen szélességű — választékigényét és az ezzel összefüggő raktározási veszteségeket;

h) javíthatná a vállalattól kikerülő termékek vagy féltermékek megmunkálásának minőségét, a modern feldolgozási technológiákhoz kapcsolódó — ugyancsak korszerű — minőségellenőrző eszközök és módszerek adaptálásának a lehetősége és a kevesebb munkafolyamatból adódó hibalehetőségek könnyebb behatárolása révén;

j) a kölcsönös beszállítói kapcsolatok térhódítása révén jelentős kihatású stabilizáló elemeket vihetne be a nemzetközi értékesítések és beszerzések szférájába és fokozhatná a kölcsönös érdekű késztetést a tecnológia-transzfer vonatkozásában;

k) és végül, mint gazdaságszervezési irányzat kibontakozási lehetőségeket biztosíthatna a kis- és középüzemek számára, és ezzel hozzájárulhatna a népgazdaság különböző szektorában (pl. a mezőgazdaságban) még fellelhető munkaerő-tartalékok mozgósításához a foglalkoztatottak kisebb csoportonkénti, de egészében nagyobb intenzitású konfrontálásához a belső és külső piacok igényével, és nem utolsó sorban a piaci alkalmazkodást elősegítő termék és termelési eszköz átcsoportosítási rugalmasság növekedéséhez.

Milyen *problémák* akadályozzák, nehezítik ezeknek a pontenciális előnyöknek a kiaknázását?

Hazánkban is és a többi KGST-országban is a nagyméretű és többnyire teljes vertikalitású — késztermékgyártó vállalatok alakultak ki, vagyis a *végtermékcentrikusság* uralkodott el az egész gazdálkodásban. A sokműveletű végtermékgyártásnál pedig nem volt lehetséges minden munkafázist a legmodernebb technológiával megoldani, így a termelési részfolyamatok túlnyomó hányada messze elmarad attól a sorozatnagyságtól, amely a modern technika alkalmazása mellett kifizetődő lenne.

Az előadók a továbbiakban foglalkoztak a piaci és műszaki *információáramlás* növelésének szükségességével, a szocialista típusú vállalkozói tevékenység kibontakoztatásával. Rámutattak, hogy a KGST-országok kooperációs együttműködése az érdekelt vállalatok szintjén valósulhat meg, és ezt a felsőszintű gazdaságirányításnak a kedvező tervezéssel, szabályozással, a szervezeti rendszer he-

lyes kialakításával, vagyis a makroökonómiai feltételrendszer biztosításával kell elősegíteni. E cél eléréséhez még fokozottabban kell a KGST-országoknak törekedni a nemzeti-állami gazdaságpolitikák részbeni fokozatos összehangolására, az együttműködés rugalmasabbá tételére és a vállalatok együttműködési érdekeltségének fokozására. Ez az együttműködés számításba veszi a KGST-n kívüli országok vállalataival történő együttműködés továbbfejlesztését, a szakosítás és kooperáció szerepének a növelését a nemzetközi gazdasági együttműködésnek ebben a szférájában is.

A KGST-országok vállalatai közötti kooperációs együttműködésnek tehát elsősorban az *alkatrészekre és féltermékekre* kellene kiterjedni. Ez természetesen növelné a kölcsönös import volumenét, de minden termelőpartner a kellő versenyképességű terméket szállítaná a másiknak. Az alkatrészek és féltermékek árkialakítására is természetesen a KGST árelveket szükséges alkalmazni, nem pedig a közgazdasági szakirodalom által kifogásolt ún. „nyomott alkatrész ár" elvét.

II.

A bevezető referátum által felvetett témákhoz a továbbiakban tizenhét rövidebb előadás és számos felszólalás, nemegyszer éles vita kapcsolódott. Valamennyit ismertetni e tájékoztató keretében nem lehet, csak néhány jelentősebb témát említenénk.

Meg kell jegyezni, hogy az előadók és hozászólók nagyon kritikus szemmel mutattak rá egy-egy negatív jelenségre, amelyek akadályozták vagy jelenleg is akadályozzák a nemzetközi kooperáció széles körű kibontakozását. Deák János statisztikai adatokkal szemléltette az elmúlt 20 év export-import népgazdasági mozgását (1968—1977-ig). Megjegyezte, hogy bár a vállalatok nagyon sok közvetlen információt szereztek témakörük világpiaci megítéléséről, ez az ismeret mégis passzívvá vált, mert a vállalati gazdálkodás szervezettségét, az irányítást nem tudtuk ennek a célnak alárendelni. *A termelő és a külkereskedelmi vállalatok közötti* kapcsolat rendszere sem segítette ezt a fejlődést megfelelően. *Az együttműködés jogi keretei között nem fejlődött ki a közös kockázatvállalásra épülő gazdasági együttműködés.*

Széles vita folyt a nemzetközi kooperáció *hatékonyságának* méréséről, a cserearányok mérlegeléséről, a gazdaságosság mérésének metodikai problémáiról, a nemzetközi szabványosítás szerepéről. Nagyon érdekes előadás hangzott el a nemzetközi termelési szakosítás és kooperáció általános jellemzőiről a közgazdasági elméletben és konkrét megnyilvánulásairól a két nagy európai integrációs csoportosulásban (Somorjainé Blanár Éva). Több előadásban foglalkoztak a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés és a nemzetközi szakosítás és kooperáció kapcsolatával és kölcsönhatásával (Szelecki György, Kerékgyártó György, Teke László). A konferencia megvitatta a magyar vegyipar fejlődését a szocialista integráció keretében (Ódor Géza), majd igen behatóan foglalkozott a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink külpiaci versenyképessége növelésének feltételeivel (Éliás András), az élelmiszertermelés adaptációs és versenyképességének javításával (Laczó Ferenc), energiaimportunk és élelemiszerimportunk cserearányainak alakulásával (Balogh Sándor), valamint a magyar élelmiszergazdaság együttműködése a KGST-országokkal foglalkozó témával (Nagy János).

III.

A mintegy száz főnyi konferencia érdeklődéssel fogadta a résztvevő jogászok előadásait is.

Vörös Imre *„A nemzetközi termelési szakosítás és a kooperáció fogalma, helye a belső és nemzetközi gazdasági mechanizmusban és az ezzel kapcsolatban felmerülő jogi igények"* címen készített referátumot. Rámutatott, hogy a technikai haladás mai üteme mellett a lépést tartás egyik fő — ha nem alapvető — módja a nemzetközi munkamegosztásba való egyre fokozottabb bekapcsolódás. A munkamegosztásban való termelés az elkülönült termelők új módon történő összekapcsolását teszi szükségessé; a hagyományos külkereskedelmi csatornák és a hosszúlejáratú polgári jogi áruszállítási szerződések már nem képesek feloldani azt az ellentmondást, ami abból adódik, hogy a gazdaságilag és jogilag önálló termelők elkülönültek, a munkamegosztásba való fokozódó mértékű bekapcsolódásuk, összefonódásuk folytán viszont egymástól kölcsönösen egyre inkább függenek. A megosztott tevékenységek újraegyesítésének két útja alakult ki: *a szakosítás* a termelési profilok megosztását jelenti, az elkülönült tevékenységek cseréjére pedig a termelési folyamat lezárultát követően a forgalmi szférában kerül sor (az elkülönítetten folytatott termelés eredményét a hagyományos külkereskedelmi szállítási szerződések révén cserélik ki). A másik út: a *kooperáció* már intenzívebb kapcsolatot jelent, amely magában a termelési fázisban teszi szükségessé az elkülönítetten folyó tevékenységek újraegyesítését. A KGST-integráció mechanizmusában a tervezési együttműködés szükségszerű dominanciája mellett az áru- és pénzviszonyok még nem fejlődtek a megfelelő szintre, ezért a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezése is nem a vállalatok régiójában, hanem döntően államközi szinten történik. A polgári jogi termelés-szakosítási és kooperációs szerződések transzformálják jogi kötelezettségekké az államközi konszenzust, ám a szerződés tartalmát az államközi megállapodás szinte teljesen meghatározza. Egyébként a KGST-integráció mai gazdaságpolitikája alapvetően szakosítás-orientált, és az integráció egész közgazdasági feltételrendszere nem kedvez a kooperációnak, kezdve a vállalati közvetlen kapcsolatok hiányán, egészen a bilaterizmuson és a pénz hiányán keresztül a részegységek és alkatrészek nyomott áráig. A referátum részletesen elemezte a nemzetközi termelési kooperációs szerződés jogi jellemzőit, összefüggéseit a konkrét külkereskedelmi áruszállítási szerződésekkel. Hangsúlyozta, hogy a nemzetközi termelési kooperációs szerződés a felek egymástól való önként vállalt függését eredményezi, ezért tevékenységüket messzemenően koordinálni szükséges.

Szalóky László „A KGST-országok nemzetközi ipari szakosodásának és együttműködésének jogi szabályozása" címen tartott előadást. Ismertette a KGST-országok több évtizedes jogegységesítési törekvéseit, melyek először a legdinamikusabban fejlődő külkereskedelmi kapcsolatok jogi szabályozása során vezettek eredményre és a partnerek már 1951 óta hasonló, majd 1958 óta azonos szövegű jóganyagot alkalmaznak (KGST—ÁSZF). A nemzetközi termelésszakosítási és kooperációs szerződések megkötését a KGST Titkársága az első időkben szerződésminták kibocsátásával próbálta elősegíteni. Majd 1979-ben került kidolgozásra a „KGST-tagországok szervezetei közötti termelés-szakosítás és kooperáció Általános Feltételei (KGST—TKÁF). A termelés-szakosítási és kooperációs szerződések alanyai vizsgálatánál a referátum elemezte a szerződésben résztvevő külkereskedelmi vállalat és a belföldi vállalat kapcsolatát és feladatait. Majd a nemzetközi termelés-szakosítási és kooperációs szerződés tárgyának elemzése során a szakosodó és a nem szakosodó felek jogait és kötelezettségeit, azok együttműködési kötelezettségét, majd a felek anyagi felelősségét, a felelősség alól mentesítő körülményeket, a felelősség megoszlását az egyik oldalon levő szerződő felek között ismertette, végül a választottbírósági kikötést, az alkalmazandó jog kérdését világította meg. A lefolyt vitára utalva az előadó kiemelte, hogy a közgazdászok és jogászok egyaránt úgy vélik: a jogi instrumentumok csak megfelelő közgazdasági eszközökkel, elsősorban az érdekeltséget felkeltő és fenntartó befolyásolással hathatnak megfelelően.

Sábicz Irma „A KGST-tagországok vállalatai között kötött szakosítási szerződések rendszerének alapvető problémái" című előadásában a KGST-beli nemzetközi termelés-szakosítási és kooperációs szerződések jogi kérdéseinek néhány neuralgikus pontját elemezte. Rámutatott, hogy a KGST-országok integrációjában a szakosítási szerződések rendszere eredetileg közjogi szerződések rendszereként alakult ki, ezért igen sok elem maradt fenn a polgári jogi jellegű szerződésekben is, amelyeket a vállalatok kötnek egymással. Foglalkozott az egyes KGST-országok eltérő gazdaságirányítási rendszeréből az együttműködés során fellépő nehézségekkel, majd a szakosítási szerződéseknél a *„gyártási tilalom"* és „a nem szakosodó országok igényei" kielégítésével. Rámutatott arra, hogy a KGST jelenlegi árrendszerében a hosszúlejáratú szerződések hatályosságának időtartamára nem lehet az árat megállapítani. Így pedig az áruszállítási szerződések megkötésére vonatkozó kötelezettség jogi értelemben nem tekinthető valódi kötelezettségnek. Ismertette a sokoldalú nemzetközi szakosítási szerződésekben szereplő felek helyzetével kapcsolatban felmerülő szövevényes problémákat, amelyek zavarossá tehetik a felek felelősségét is. Befejezésül ő is hangsúlyozta, hogy a hatékony gazdaságpolitikai koncepció alapján kialakuló gazdasági folyamatok által teremtett igényeket kell a jog eszközeivel kielégíteni, a folyamatokat szabályozni.

Szalóky László

Андраш Тамаш:

Некоторые предварительные вопросы догматики правовой нормы

Полное преобразование правовой мысли у нас в течение последних тридцати лет до сих пор мало повлияло на форму догматики правовой нормы. Наши исследования в области теории права раскрыли между прочим сущность и признаки содержания права, а также вообще связи содержания с формами, применяемыми в праве вообще. Однако не дошло к более подробному исследованию правовых форм. Наша прежняя правовая догматика, разработанная буржуазной наукой права, вследствие социалистического развития была лишена своих оснований, а сверх этого его основные категории являются спорными. Автор ставит вопрос о возможности систематизации догматики социалистического права: общие формы нормы права; морфологические, структурные-функциональные связи, правовые категории и категорические по своему характеру правовые тезисы — как правовые формы в аспекте определения их общих и необходимых взаимосвязей.

Геза Катона:

Влияние изменившихся обстоятельств на исполнение договора

Теория об оговорке rebus sic stantibus, которая стремилась на основе справедливости исключить жесткость положения pacta sunt servanda, с повышением факторов неопределенности в международной торговле снова выдвинулась на передний план и находится в центре внимания. Эта тория в различных правовых системах проявилась в различных формах, применяются различные формы решений для разделения риска изменения обстоятельств между сторонами и для обеспечения возможности изменения договора или в случае необходимости прекращения договора. Эти различия отражаются — хотя часто в противоположном направлении — и в урегулировании в договоре воздействия изменений.

Чаба Мохи:

Ограничительная практика в области торговой деятельности

Автор в вводной части статьи подытоживает предшествия норм об ограничении соревнования в области торговой деятельности, рассматриваемых в течение истекшего периода на форумах ООН (UNCTAD, ECOSOC, UNCITRAL). Коротко излагает экономические и хозяйственно-политические аспекты развития и нынешней практики больших национальных и международных монополий, осуществляющих деятельность в области ограничения конкурренции. Занимается законодательством развитых капиталистических стран по защите рынка, а также сюда относящимися нормами, действующими в рамках Общего Рынка, а далее двухсторонними соглашениями по этому вопросу, заключенными Общим Рынком с другими странами. Анализирует причины недостатков норм, запрещающих торговое соревнование в национальном масштабе и в рамках интеграционных группировок, и подытоживает основания урегулирования на международном уровне. В заключительной части статьи автор оценивает результаты усилий соответствующей организации ООН (UNCTAD) и выдвигает предложения по решению основных задач, возникающих в этой области.

Эндре Ференци:

Контроль за использованием средств общества

Автор в статье пытается показать развитие понятия средств общества и различные воззрения о содержании контроля. Коротко излагает проблемы, которые возникают в ходе сравнения в связи с группировкой организаций, призванных осуществлять контроль за использованием средств общества. Показывает различия, которые имеются между контрольными органами социалистических стран и капиталистических стран. Затем отдельно занимается контрольной деятельностью парламентского типа, министерства финансов и контрольного ведомства, касаясь законодательство Бельгии, ФРГ, Франции, США, Италии с одной стороны, и ГДР, СССР, Румынии, Польши с другой стороны. Наконец излагает некоторые хипотезы о развитии венгерских контрольных органов.

Тамаш Пругбергер:

Некоторые проблемы классификации кооперативных организаций во свете экономических процессов

Автор во введении обозревает основные венгерские теории о типизации кооперативных организаций (социологическая классификация Антала Денеш, „персональное" направление Иштвана Хегедюш). Традиционная система классификации кооперации этим процессом была ослаблена в случае жилищных кооперации. Согласно автору жилищные кооперации возле производственных и потребительских кооперации составляют новый тип кооперации. В деятельности потребительских кооперации все больше усиливается интеграция мелких производителей, причем аналогичную деятельность в отношении лиц, не являющихся членами кооператива, проводит также и производственная кооперация. Таким образом в отношении сельскохозяйственных кооперативных организаций кроме черт трудового кооператива усиливается также деятельность по заготовке, реализации и по интеграции личных хозяйств. Аналогичные явления проявляются и в кустарной промышленности.

András Tamás:

Einige Vorfragen der Rechtsnormdogmatik

Jene vollständige Umwälzung, die sich in den vergangenen dreissig Jahren vollgezogen hat, hat nur gering die Gestalt der Dogmatik der Rechtsnorm berührt. Die ungarische rechtstheoretische Forschung hat die rechtliche Formen nicht besonders untersucht. Unsere frühere, durch die bourgoise Rechtswissenschaft ausgearbeitete Rechtsdogmatik hat mit der sozialischen Rechtsentwicklung ihre Eckpfeile verloren, daneben sind auch ihre Grundkategorien streitbar. Der Autor untersucht die Möglichkeit einer Systematisierung der sozialistischen Rechtsdogmatik als die Bestimmung der allgemeinen formellen, morphologischen, strukturellfunktionellen Zusammenhänge der Rechtsnorm, sowie der Rechtskategorien und Rechtssätze kategorischen Charakters.

Géza Katona:

Die Wirkung der veränderten Umstände auf die Erfüllung des Vertrages

Die Theorie des clausula rebus sic stantibus, die zugunsten der Billigkeit den steifen Satz des pacta sunt servanda korrigieren wollte, ist in Zusammenhang mit dem Zunehmen der Unsicherheit im internationalen Handelsverkehr wieder ins Zentrum der Interesse gelangt. Die Theorie hat in verscheiedenen Formen ihren Niederschlag gefunden; die Lösungen, die die Risikoteilung zwischenden Parteien bezwecken, sind verschieden und sie ermöglichen verschiedenerweise auf Grund der Veränderungen die Modifizierung des Vertrages, oder seine eventuelle Auflösung. Diese Verschiedenheiten widerspiegeln sich auch in der vertragsrechtlichen Regelung der Wirkung der Veränderungen.

Csaba Mohi:

Das Recht der wettbewerbsbeschränkendes geschäftlichen Praktiken

Der Autor gibt einen Durchblick über die Vorgeschichte der die Wettbewerbesbeschränkung verbotenden Regelungen, die in der vergangenen Epoche ins Mittelpunkt der Untersuchungen geraten sind. Er fasst zusammen die volkswirtschaftliche und wirtschaftspolitische Zusammenhänge der Herausbildung und gegenwärtigen Praxis jener grossen nationalen und multinationalen Monopolien, die wettbewerbsbeschränkendes Verhalten ausüben. Die Studie beschäftigt sich mit den, in den entwickelten kapitalistischen Ländern ausgearbeiteten Marktschutzregeln, mit den entsprechenden Regeln der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, sowie mit den die Freiheit des Wettbewerbs sichernden bilateralen Vereinbarungen, die die EWG mit anderen Ländern abgeschlossen hat. Sie analysiert die Ursachen der Mangel der bisher ausgestalteten nationalen, sowie Integrationsregelungen für Wettbewerbsbeschränkungen, und fasst die grunlegende Säze einer Regelung auf internationaler Ebene zusammen. Zum Schluss wertet der Autor die Ergebnisse der Bestrebungen der UNCTAD und macht Vorschläge für die Lösung der zu lösenden Aufgaben.

Endre Ferenczy:

Die Kontrolle der Verwendung der öffentlichen Gelder

Der Autor versucht die Entwicklung des Begriffs der öffentlichen Gelder, sowie den Inhalt der Kontrolle betreffende Meinungen darzustellen. Skizziert jene Probleme, die im Laufe der Vergleichung der Gruppierung der verschiedenen — zur Kontrolle der öffentlichen Gelder bestimmten — Organe auftauchen. Er betont jene Unterschiede, die zwischen den Kontrollorganisationen der kapitalistischen und sozialistischen Länder beobachtbar sind. Danach beschäftigt er sich mit der Kontrolle von Parlaments-, von Finanzministeriums-, sowie Rechnungshofscharakter. Die Studie berührt die Regelung von Belgien, von der BRD, Frankreich, Vereinigten Staaten, Italien, DDR, Sowjetunion, Rumänien, Polen. Zum Schluss skizziert sie einige, die ungarische Kontrollorganisation betreffenden Hypothesen.

Tamás Prugberger:

Einige neuere Probleme der Klassifizierung der Genossenschaften im Spiegel der wirtschaftlichen Prozesse

Der Autor beginnt seine Studie mit der Darstellung der die Typisierung der Genossenschaften betreffenden wichtigeren ungarischen Theorien betonend, dass einige Theorien, die früher als veraltete angesehen waren, jetzt — in Zusammenheng mit der Zunehmung der Bedeutung der sozialistischen wirtschaftlichen kleinunternehmenrischen Formen — wieder aktuell geworden sind. Dieser Prozess hat das traditionelle System der Klassifizierung der Genossenschaften am Anfang die Wohnungsgenossenschaften betreffend aufgelockert. Laut des Autors bilden die Wohnungsgenossenschaften neben den Produktions- und den Konsumgenossenschaften einen neuen Typ der Genossenschaften. In der Tätigkeit der Konsumgenossenschaften drängt mehr und mehr in den Vordergrund die Integrierung der Produzenten, wobei eine ähnliche Tätigkeit durch die Produktionsgenossenschaft in der Richtung jener ausgeübt wird, die nicht Mitlieder der Genossenschaft sind. Solcherweise verstärkt sich bei den LPG's neben dem Arbeitsgenossenschaftscharakter der Einkaufs-, Verkaufs- und die individuelle Wirtschaften integrierende Charakter. Dieselbe Erscheinungen können auch bei den industriellen Genossenschaften beobachtet werden.

András Tamás:

Quelques questions préliminaires de la dogmatique des normes du droit

La transformation de la pensée juridique depuis trente ans n' a pas touchée pratiquement la dogmatique des normes du droit. Il n'y a pas de recherches particulières des formes juridiques malgré le fait que la théorie du droit marxiste a déja examiné l'essence du droit, le contenu du droit et le rapport forme-contenu dans le droit. La dogmatique élaborée par la science de l'époque capitaliste a perdu la base dû au développément socialiste, de plus: leurs catégories fondementales sont aussi discutables. L'auteur examine les possibilités de la systématisation de la dogmatique juridique du droit socialiste; elle doit être la définition générale et nécessaire des rapports de forme et structure-fonction des formes juridiques et les règles catégoriques du droit.

Géza Katona:

L'influence du changement des circonstances sur l'éxécution du contrat

En vertu de la croissance des facteurs de l'incertitude dans le commerce international l'intérêt porté à la clause *rebus sic stantibus* croît aussi, car cette clause est destinée, d'assouplir la rigidité de la clause *pacta sunt servanda.* La théorie de la clause *rebus sic stantibus* a reçu régulation juridique sous forme et contenu divers dans les différents systèmes du droit: les solutions se diffèrent en ce qui concerne le partage des risques entre les parties et les conditions de la modification du contenu du contrat en vertu de changement des circonstances. Ces divergences se reflètent dans la régulation contractuelle du changement des circonstances non plus.

Csaba Mohi:

Restrictions à la concurrence

La première partie de l'étude donne un aperçu des antecendants historiques du droit des restrictions à la concurrence qui se trouve à l'époque présente dans le centre des travaux des organes de l'ONU (C.N.U.C.E.D., Conseil Economique et Social, C.N.U.D.C.). L'étude examine le processus de la formation des grandes monopoles nationales et transnationales, et les connéxions économiques et politiques de leurs activités. L'étude examine les règles de la concurrence des pays capitalistes développés, celles des Communautés Européennes et les traités bilatéraux conclus entre la Communauté et des Etats développés et en voie du développement en cette matière. L'étude analyse aussi les principales défautes des règlementations nationales et régionales (et les causes de ces insuffisences) et les facteurs qui nécessitent une régulation internationale. La partie finale de l'étude examine les efforts de la C.N.U.C.E.D. et offre des recommandations sur la régulation internationale aussi que pour la stratégie des pays socialistes et en voie du développement.

Endre Ferenczy:

Le contrôle des deniers publics

L'auteur essaie der donner un aperçu historique du développement de la notion des deniers publics et les théories diverses de leur contrôle. Il esquisse les problèmes de la comparaison des organes du contrôle des deniers publics et démontre les différences entre le système des pays capitalistes et socialistes. Ensuite il traite les formes de contrôle parlemantaire, de ministre des finaces et le contrôle sous forme de Cour de Comptes en examinant la situation d'une part de la Belgique, de l'R.F.A., de la France, des Etats Unis de l'Italie et d'autre part de l'R.D.A., de l'Union Soviétique de la Roumanie et de la Pologne. Enfin il offre des hypothèses sur le développement hongrois.

Tamás Prugberger:

Problèmes récents de la classification juridique des coopératives face aux processus économiques

Au début l'auteur examine les principales théories de la typisation des coopératives en Hongrie et démontre que les théories auparavant considérées périmées ont regagnés leur actualité grâce au développement des formes de l'entreprises socialistes en Hongrie. Les coopératives du logement représentent selon l'auteur un type nouveau des coopératives a côté des coopératives de production de la consommation. Les coopératives à vente et à consommation deviennent de plus en plus un centre de l'intégration des petits producteurs; une activité similaire se développe dans les coopératives de production envers des non-membres de la coopérative. Les coopératives de production agricole, à côté de leurs activités de production développent de plus en plus les activités de l'achat et le vente et celle de l'intégration. Des tendences similaires se développent dans l'artisanat aussi.

András Tamás:

Some preliminary questions of the dogmatics of the legal norm

The fundamental changes in legal thinking which took place in the last three decades were of modest degree in the domain of legal dogmatics. While fundamental researches shaped new relations as to essence and the form applied in the law, no detailed analysis took place as to legal forms (norms) in general. The socialist legal development eroded the earlier bourgeois-law based legal dogmatics, which is otherwise highly dubious in its basic categories. The author outlines the possibilities of a systematization for the dogmatics of socialist legal dogmatics. This is based on the definition of the legal forms in their general and necessary relationships. The analysis is extended to morphological and structural-functional relations of the legal categories and of the legal statements of categoric nature.

Géza Katona:

The effect of the change in the circumstances on delivery

The theory of the clausula rebus sic stantibus developed as an equitable remedy to the strict rule of the pacta sunt servanda. It gained of importance in the recent international trade as factors of uncertainty increased. The positive solutions of risk division differ in the different legal systems. There are differences in the contracts too, though these are often of an opposed nature.

Csaba Mohi:

Restrictive trade practices

Part One is a historical review of the anti competition-restrictive rules which are of great interest now for UNCTAD, ECOSOC, UNCITRAL activities. An economic analysis of the restraining activities and the formation of the great national and multinational corporations follows. The market rules of developed western countries. and those of the Common Market are examined includingthe bilateral treaties between the Common Market and third countries. After an analysis of the causes of the insufficiences of the national regulations the author offers fundamental guidelines for an effective international regulation and the strategy to be applied by the socialist and developing countries.

Endre Ferenczy:

Control over the utilization of public spending

After an outline on the development of the notion of public money (public spending) the author presents the main concepts concerning control. The classification of the

competent control organs presents a number of problems in the comparison. Some fundamental differences among socialist and bourgeois control organizations are presented. The author concentrates on parliamentary, ministry of finance and Audit Office controls. The countries compared are: Belgium, Germany, France, USA, Italy and GDR, Soviet Union, Romania, Poland resp. Some hypotheses are presented concerning the future developments of Hungarian control system.

Tamás Prugberger:

Some problems of classification of the cooperatives in the light of economic processes

After a review of the pertinent theories of cooperative classification the author points out the revival of some earlier approaches which proved to be timely as the small enterprise has gained importance in the evaluation of the public interest. The consumer's cooperative increased its producer-integrating activites and role. On the other hand farmers' cooperatives increased their non producing activities (acquisition, etc.) for the members' benefit.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6386 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA : 20,— Ft

H3 1240

XXXVI. új évfolyam 4. szám Budapest 1981 április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

MARKÓJA IMRE

A jogalkotás új középtávú terve és a jogtudományi kutatások 229

KULCSÁR KÁLMÁN

A társadalom és a jogalkotás 234

PESCHKA VILMOS

Értékek és kategóriák a jogalkotásban 239

VOGEL, HANS—JOCHEN

Egyenlőség és törvény. Jog — Politika — Információ 248

ZAWADZKI, SYLWESTER

A jogképződési folyamat, mint komplex jelenség 252

TYIHOMIROV, Ju. A.

A törvény elméletének problémái a szocialista társadalomban 257

POPESCU, SOFIA—ANTONIU, GEORGE

A törvényalkotási folyamat fejlesztésének jellemzői Románia Szocialista Köztársaságban — 263

KÁLMÁN GYÖRGY

A gazdasági élet normarendszere 268

MADARÁSZ TIBOR

A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei 274

SAJÓ ANDRÁS

A gazdaság jogi szabályozásának egy lehetőségéről 297

KAMPIS GYÖRGY

A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái 308

RÁCZ ATTILA

A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon 315

KARCSAY SÁNDOR

Jog és nyelv 325

Szemle

KIRÁLY ERNŐ

Jogi kultúra és kulturált jog 338

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ

Gondolatok a jogi dokumentáció jelenéről és jövőjéről 341

Jogirodalom — Jogélet

1980. SCHMIDT PÉTER (Budapest)—HORVÁTH ÁRPÁD (Belgrád)—BIANCHI, LEONARD (Pozsony)—BENKŐ SAMU (Kolozsvár) 345

Tájékoztató a népgazdasági jogi kutatóhálózat létrehozásáról (H. A.) 352

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Имре Маркоя:* Новый среднесрочный план правотворчества и исследования в области правовых наук. — *Калман Кулчар:* Общество и правотворчество. — *Вилмош Пешка:* Ценности и категории в правотворчестве. — *Ганс Йохен Фогел:* Равенство и закон. Право — Политика — Информация. — *Силвестер Завадзки:* Процесс правотворчества, как комплексное явление. — *Ю. А. Тихомиров:* Проблемы теории закона в социалистическом обществе. — *София Попеску — Джордже Антониу:* Характерные черты развития законодательного процесса в Социалистической Республике Румынии. — *Дердь Калман:* Система норм экономической жизни. — *Тибор Мадарас:* Теоретические модели административного воздействия на хозяйственную деятельность — *Андраш Шайо:* Об одной возможности правового урегулирования экономики. — *Дердь Кампиш:* Тенденции исторического формирования количества правотворчества. — *Аттила Рац:* Действующее право и количественные характериные черты нормативных актов в Венгрии — *Шандор Карчаи:* Право и язык. — *Обзор: Эрне Кираль:* Правовая культура и культурное право. — *Ласло Трочани:* Некоторые мысли о настоящем и будущем правовой документации. — *Правовая литература — правовая жизнь:* Энциклопедия наук о государстве и праве. Будапешт, 1980. *Петер Шмидт* (Будапешт) — *Арпад Хорват* (Београд) — Леонард Бианхи (Братислава) — *Шаму Бенке* (Клуж). — Информативное сообщение о создании исследовательской сети по правовым вопросам народного хозяйства (А. Х.)

INHALT: *Imre Markója:* Der neue Mittelstreckenplan der Kodifikation und die rechtswissenschaftliche Forschungen. — *Kálmán Kulcsár:* Gesellschaft und Rechtsschaffung. — *Vilmos Peschka:* Werte und Kategorien in der Rechtsschaffung. — *Hans-Jochen Vogel:* Gleichheit und Gesetz. Recht. — Politik — Information. — *Sylwester Zawadski:* Der Rechtsbildungsprozess als eine komplexe Erscheinung. — *Ju. A. Tyihomirov:* Probleme der Gesetzestheorie in der sozialistischen Gesellschaft. — *Sofia Popescu—George Antoniu:* Merkmale der Weiterentwicklung des Gesetzgebungsprozesses in der Rumänischen Sozialistischen Republik. — *György Kálmán:* Normensystem des Wirtschaftslebens. — *Tibor Madarász:* Theoretische Modelle der Beeinflussung der wirtschaftlichen Tätigkeit durch die Staatsverwaltung. — *András Sajó:* Über eine Möglichkeit der rechtlichen Regelung der Wirtschaft. — *György Kampis:* Tendenzen der geschichtlichen Entwicklung der Qualität der Rechtsschaffung. — *Attila Rácz:* Quantitative Merkmale des geltenden Rechts und der Kodifikation in Ungarn. — *Sándor Karcsay:* Recht und Sprache. — *Rundschau: Ernő Király:* Rechtskultur und kultiviertes Recht. — *László Trócsányi:* Gedanken über die Gegenwart und die Zukunft der rechtlichen Dokumentation. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Enzyklopaedie der Staats- und Rechtswissenschaften. Budapest 1980. *Péter Schmidt* (Budapest) — *Árpád Horváth* (Belgrád) — *Leonard Bianchi* (Pozsony) — *Samu Benkő* (Kolozsvár). — Mitteilung über die Schaffung eines Forschungsnetzwerkes für das Recht der Volkswirtschaft *(A. H.)*

SOMMAIRE: *Imre Markója:* Le plan quinquannaire de législation et les recherches juridiques — *Kálmán Kulcsár:* Société et législation — *Vilmos Peschka:* Valeurs et catégories dans le processus de législaton — *Hans Jochen Vogel:* Egalité et loi (Droit — Politique — Information) — *Sylwester Zawadzki:* Le processus de formation du droit en tant que phenomène complexe — *You. A. Thikhomirov:* Problèmes de la théorie de la loi dans la société socialiste — *Sofia Popescu—George Antoniu:* Tendances caractéristiques du développement du processus de législation dans la République Socialiste de Roumanie — *György Kálmán:* Le système des normes de la vie économique — *Tibor Madarász:* Modèles théoriques de l'influence administrative de l'activité économique — *András Sajó:* Une possibilité de la régulation juridique de l'économie — *György Kampis:* Tendances du développement quantitatife de la législation — *Attila Rácz:* Les caractéristiques quantitatifs de la législation et les règles en vigeur en Hongrie — *Sándor Karcsay:* Droit et langage — *Revue: Ernő Király:* Culture juridique et droit cultivé — *László Trócsányi:* Remarques sur le présent et le future de la documentation juridique — *Bibliographie-Compte-rendu:* Encyclopédie des sciences juridiques et politiques Budapest, 1980. *Péter Schmidt* (Budapest) — *Árpád Horváth* (Belgrade) — *Leonard Bianchi* (Bratislave) — *Samu Benkő* (Cluj-Napoca) — Information sur la création d'une base scientifique pour les recherches des problèmes juridiques de l'économie nationale *(A. H.)*

CONTENTS: *Imre Markoja:* The new five year plan of the law-making and the legal sciences — *Kálmán Kulcsár:* Society and lawmaking — *Vilmos Peschka:* Values and categories in the law-making — *Hans Jochen Vogel:* Equality and law (Law — Politics — Information) — *Sylwester Zawadzki:* The creation of law as a complex phenomenon — *A. Thikhomirov:* Problems of theory of the statute-law in socialist society — *Sofia Popescu—George Antoniu:* Some main trends of the development of the law-making process in the Socialist Republic of Rumania — *György Kálmán:* System of norms of the economic life — *Tibor Madarász:* Theoretical modells of influencing economic behavjour with administrative means — *András Sajó:* A possible system of the legal regulation of the economy — *György Kampis:* Main trends in quantitative development of the law making — *Attila Rácz:* Quantitative data on law making and the law in force in Hungary — *Sándor Karcsay:* Law and language — *Review: Ernő Király:* Legal culture and cultivated law — *László Trócsányi:* Thoughts on the present state and future of legal documentation — *Book-review-legal life:* Encyclopedia of legal and political sciences, Budapest, 1980. *Péter Schmidt* (Budapest) — *Árpád Horváth* (Belgrade) — *Leonard Bianchi* (Bratislava) — *Samu Benkő* (Cluj-Napoca) — Information on the establishment of a research network on the legal problems of national economy *(A. H.)*

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 4. szám) szerzői: *Markója Imre* igazságügy-miniszter. — *Kulcsár Kálmán* az MTA levelező tagja, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének igazgatója. — *Peschka Vilmos* akadémikus. — *Vogel, Hans-Jochen* a Német Szövetségi Köztársaság volt igazságügyminisztere, Nyugat-Berlin kormányzó polgármestere. — *Zawadzki, Sylvester* egyetemi tanár (Varsó). — *Tyihomirov, Ju. A.* a jogtudományok doktora (Moszkva). — *Popescu, Sofia* egyetemi tanár (Bukarest). — *Antoniu, George* egyetemi tanár (Bukarest). — *Kálmán György* az Országos Tervhivatal főosztályvezetője. — *Madarász Tibor* egyetemi docens. — *Sajó András* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. — *Kampis György* a Minisztertanács Titkárságának főosztályvezetője. — *Rácz Attila* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. — *Karcsay Sándor* az OFFI ny. igazgatóhelyettese, c. egyetemi tanár. — *Király Ernő* (Románia Szcialista Köztársaság). — *Trócsányi László* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. — *Schmidt Péter* egyetemi tanár. — *Horváth Árpád* legfelsőbb bírósági bíró (Belgrád). — *Bianchi, Leonard* egyetemi docens (Pozsony). — *Benkő Samu* író, szerkesztő (Kolozsvár).

XXXVI. új évfolyam 4. szám Budapest 1981 április hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Markója Imre igazságügy-miniszter:

A jogalkotás új középtávú terve és a jogtudományi kutatások*

I.

Társadalmunk a szocialista fejlődés intenzív szakaszába lépett. A fejlett szocialista társadalom építésének ebben a szakaszában pedig az állam szerepével együtt növekszik a jog, a jogalkotás és a jogalkalmazás szerepe is.

Jogunk a felszabadulást követően hatalmas átalakuláson ment keresztül. Ebben igen jelentős szakasz volt az elmúlt évtized. Ez alatt az időszak alatt igazítottuk hozzá jogrendszerünket, s ezzel jogalkalmazásunkat is a fejlett szocialista társadalom építésének követelményeihez. Jogrendszerünknek ezt az átfogó reformját csak igen tervszerű, elméletileg megalapozott, és az élet igényeit, a gyakorlati tapasztalatokat meszszemenően figyelembe vevő munkával lehetett elvégezni. Annak érdekében, hogy e tevékenység valóban ilyen színvonalon is mozogjon, a Kormány 1969-ben határozatot hozott az átfogó jogi rendezés távlati feladatairól, s arról is, hogy ezeket fokozatosan, megtervezett és a Kormány által jóváhagyott jogalkotási programok alapján kell végrehajtani. Így került sor az 1971—1974 közötti, majd pedig az 1975—1980 közötti időszak jogalkotási programjának kialakítására és megvalósítására.

Az első jogalkotási program keretében olyan jelentős törvényszintű rendelkezésekre került sor, mint az Alkotmány átfogó módosítása, a tanácsokról, a bíróságokról, az ügyészségről, a büntető és polgári eljárásról, a családjogról, továbbá a népgazdaság tervezéséről, a statisztikáról, az állami népességnyilvántartásról, az ingatlan-nyilvántartásról, a külkereskedelemről, a szövetkezetekről, valamint az egészségügyről és az ifjúságról szóló törvények megalkotása, illetve módosítása.

A második jogalkotási program alapján pedig az állami élet és a szocialista demokrácia továbbfejlesztése érdekében olyan fontos jogszabályi kezdeményezéseket fogadtak el a jogalkotó szervek, mint a honvédelmi törvény, a Büntető Törvénykönyv, a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról, valamint a bírósági végrehajtásról szóló törvényerejű rendeletek, a magánjogi kódex, az állami ellenőrzés összefüggő rendszeréről, a közérdekű bejelentésekről, javaslatokról és panaszokról és a társadalmi bíróságokról szóló magas szintű szabályozások.

Ugyanebben az időszakban a gazdasági építőmunka igényeinek kielégítésével összefüggően is számos magas szintű jogszabály készült el. Ide sorolható a Polgári Törvénykönyv módosítása, az állami pénzügyekről, az állami vállalatokról, az ipari minták oltalmáról, ismételten a szövetkezetekről, a mező- és erdőgazdasági ingatlanokról, az élelmiszeriparról, a gazdasági társulásokról, a munkajogról, a kisiparról és a magánkereskedelemről, valamint a belkereskedelemről szóló magas szintű jogszabályok megalkotása.

A lakosság szociális, kulturális és egészségügyi ellátásával kapcsolatban pedig meg kell említeni a társadalombiztosítást, az emberi környezet védelmét és a közművelődést szabályozó törvényeket.

Látható, hogy e nagyarányú kodifikációs programok minden fontos életviszonyt és jogterületet érintettek. Ezért is mondhatjuk túlzás nélkül, hogy e programok végrehajtásával *megteremtettük a fejlett szocialista társadalom építésének korszerű jogi alapjait.* Természetesen csak az alapjait még, s ez azt is jelenti — bármennyire is levonulóban van a nagy kodifiká-

* A cikk az 1981. február 11—12-én, az országos igazságügyi vezetői értekezleten elhangzott miniszteri beszámoló anyagát is felhasználta.

ciós hullám —, hogy tennivalónk jócskán akad az elkövetkezendő években is, ha azt akarjuk, hogy szocialista jogunk maradéktalanul betöltse szolgálati szerepét. E tennivalóinkat egyébként az is megsokszorozza, hogy társadalmi-gazdasági viszonyaink, egész irányítási, gazdálkodó és intézményrendszerünk gyors és sokszori változáson megy keresztül, mivel — helyesen — keressük és kutatjuk a fejlett szocialista társadalom mind sikeresebb építésének leghatékonyabb módozatait, s közben, az eddigieknél jobban kívánunk igazodni a világhoz is, főként népgazdaságunk továbbfejlesztésében, építésében.

Az új törvényhozási feladatokat a közelmúltban határozta meg a Minisztertanács, amikor is elfogadta *az 1981—1985 közötti időszak jogalkotási programját.* A javaslat előterjesztésénél abból indultunk ki, hogy az előttünk álló feladatok sikeres teljesítése a jogalkotási tevékenység tervezésének magasabb szintre emelését is megköveteli. Ezért a Kormány által elfogadott jogalkotási program — az eddigiektől eltérően — nemcsak a megalkotandó magas szintű jogszabályokat jelöli ki, hanem egész jogrendszerünk továbbfejlesztésének tartalmi, jogpolitikai irányait is, s emellett azt is, hogy melyek azok a legfontosabb jogterületek, ahol az alacsonyabb szintű joganyag felülvizsgálata, átfogó rendezése, korszerűsítése és egyszerűsítése elengedhetetlenül szükséges. Ez utóbbi feladat elvégzésének nagy jelentőségét úgy gondolom nem szükséges hangsúlyozni, mivel mindenki jól tudja: egy fejlett jogrendszernek legalább úgy ismérve az alacsonyabb szintű joganyag rendezettsége és korszerűsége, mint a törvényi és a kormányszintű jogszabályok magas színvonala.

A Minisztertanács az 1981—1985 közötti időszak jogalkotási feladatairól szóló határozatában leszögezi: a jogalkotási tevékenységnek az MSZMP XII. Kongresszusa határozataiból adódó állami feladatok teljesítését kell szolgálnia. Elő kell segítenie a társadalmi-gazdasági fejlődés soron levő feladatainak megoldását. Figyelmét mindenekelőtt két területre kell összpontosítania: *az állami élet fejlesztésére, s ezen belül is a közigazgatás korszerűsítésére és egyszerűsítésére, valamint a népgazdaságban folyó munka tökéletesítésére; itt is elsősorban az irányítás és a szervezet kérdéseire, a törvényes rend, a fegyelem megszilárdítására.* A határozat mindkét vonatkozásban alapvető követelményként szabja meg a szocialista demokratizmus széles körű kibontakozásához szükséges további jogi eszközök biztosítását.

Néhány szót talán egyenként a kodifikáció e két fő területéről.

A *gazdasági életet* illetően: közismert, hogy népgazdaságunk rajtunk kívül álló külső okok, de saját hibáink következtében is viszonylag nehéz helyzetbe került. Pártunk és Kormányunk ezt kellő időben felismerte, s időben meghozta a megfelelő döntéseket a nehézségek leküzdésére. E döntéseket a Párt XII. kongresszusa megerősítette.

A XII. kongresszust követően került sor új, VI. ötéves tervünk végleges kidolgozására, majd központi bizottsági és parlamenti vitájára és törvényerőre emelésére. Ez a terv maradéktalanul figyelembe veszi a gazdasági fejlődésre és a gazdaságpolitikai cselekvésre a XII. kongresszuson meghatározott irányokat, s remélhetőleg alkalmas lesz arra, hogy fokozatosan ugyan, de megoldhassuk gazdasági problémáinkat.

A VI. ötéves tervben meghatározott célok közül a gazdaságirányításban különösen nagy fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy:

1. a termelés hatékonysága az előző tervidőszakhoz képest erőteljesebben emelkedjen, szerkezetének korszerűsítése meggyorsuljon, és így e tényezők szerepe fokozódjék a gazdasági egyensúly további javításában;

2. a nemzeti jövedelem a belföldi felhasználásnál, a kivitel a behozatalnál gyorsabb ütemben emelkedjen, és ezzel a tervidőszakban jöjjenek létre a feltételek ahhoz, hogy a konvertibilis valutákban fennálló nettó adósságállomány reálértékének növekedését meg lehessen állítani;

3. biztosítva legyenek az elért életszínvonal megőrzésének, az életkörülmények tervezett javításának gazdasági és egyéb feltételei;

4. tovább javuljanak a belső gazdasági egyensúlyi viszonyok.

Hogy pedig ezek a célok — a tavalyi, 1980-as év nem lebecsülendő eredményeire támaszkodva — megvalósulhassanak, megkülönböztetett figyelmet kell fordítanunk

— a gazdaságirányítási rendszer további tökéletesítésére;

— a gazdálkodó szervezetek önállóságának és belső demokráciájának növelésére, a vállalati szervezet differenciáltabbá, rugalmasabbá tételére;

— arra, hogy a gazdasági feltételek a vállalatokat és a szövetkezeteket határozottan ösztönözzék, késztessék az aktív és dinamikus tevékenységre, az eszközök, anyagok és a munkaerő hatékonyabb felhasználására, a jövedelmező termelés és értékesítés növelésére, a kereslet kielégítésére;

— arra, hogy meghatározott keretek között a kisegítő tevékenységet, a másodlagos gazdaságot, a magánkezdeményezést és erőforrásokat sokoldalúbban és hatékonyabban a gazdasági és a lakossági célok szolgálatába állítsuk;

— hogy az állami döntések és a gazdasági szabályozó rendszer együttes hatására a felhalmozás és a fogyasztás szigorúan a tervezett keretek között maradjanak;

— hogy a külgazdasági tevékenység jobban megalapozza az alapvető tervcélok megvalósítását;

— és végül, hogy megszilárduljon gazdasági életünkben a törvényes rend.

E feltételek biztosításában jelentős szerep hárul az Igazságügyi Minisztériumra is, melynek a kodifikációban és a jogalkalmazás irányításában betöltött növekvő szerepe révén fokozódik a felelőssége is az összkormányzati tevékenysé-

gért. Az elkövetkezendő években tudásunkhoz, erőnkhöz képest maximálisan közre kell működnünk a merész és alkotó gondolatokat nem nélkülöző gazdaságpolitikai elképzeléseink valóra váltásában.

Hivatásunknál fogva különösen fontos teendőnk, hogy gazdasági életünk törvényes rendjének megszilárdítását elősegítsük. Ennek érdekében az igazságügyi kormányzat a fenti célokat és elképzeléseket szolgáló konkrét jogszabályelőkészítő tevékenység mellett — a Minisztertanács megbízása alapján — hozzá is fogott már jó néhány kérdés vizsgálatához. Így különösen annak az elemzéséhez, hogy:

1. miként lehetne korszerűsíteni döntési és felelősségi rendszerünket annak érdekében, hogy az minden szinten biztosítsa a helyes és magas színvonalú, a tisztességes és felelősségteljes munkát, s ha erre szükség van, a felelősség megállapítása — lett légyen az az irányító szervek vagy a gazdasági szervezetek felelőssége, a testületek felelőssége, vagy éppen a személyes felelősség — ne ütközzön olyan nehézségekbe, mint manapság oly sokszor;

2. hogyan lehet kialakítani a jobb közgazdasági és jogi feltételeket a gazdasági életünkben változatlanul igen fontos szerepet betöltő szerződési rendszer rendeltetésszerű működtetéséhez;

3. miként szolgálhatja hatékonyabban a munkajogi szabályozás gazdaságpolitikai elképzeléseink megvalósulását, ideértve az ésszerű munkaerő-gazdálkodást, és a maximálisan fegyelmezett munkavégzés biztosítását is;

4. milyen lépéseket kell tenni annak érdekében, hogy a gazdasági életben dolgozó jogászok aktívabb és bátrabb részeseivé váljanak a törvényes rend megszilárdításának, s ehhez összefogásukat, jogpolitikai irányítottságukat miként lehet javítani;

5. mit tehetünk a saját portánkon, a gazdasági és a munkaügyi bíróságok vonalán, hogy e bíróságok — konkrét ítélkező tevékenységükkel éppúgy, mint tapasztalatelemző és szignalizációs munkájukkal — az eddigieknél is hatékonyabban szolgálják az össznépgazdasági célkitűzéseket, messzemenő védelmet biztosítva természetesen a jogos egyéni és csoportérdekeknek is.

Az *állami élet fejlesztésével* kapcsolatban pedig a következőket szeretném megjegyezni:

Közismert tény, hogy szocialista államunknak fokozódik gazdasági-szervező és irányító, valamint kulturális-nevelő tevékenysége. Ezért az államélet állandó fejlesztése szocialista építőmunkánk előrehaladása szempontjából alapvető követelmény. Ezt Pártunk XII. Kongresszusa is megerősítette. Nem haszontalan talán, ha ezzel kapcsolatban a XII. Kongresszus határozatának néhány irányt mutató gondolatát felidézzük.

A határozat az Országgyűlés tevékenységét illetően arra hívja fel a figyelmet, hogy a Parlament a törvényhozási munka mellett a jövőben is az alkotmányos előírásoknak megfelelően irányítsa és ellenőrizze a Kormány tevékenységét, s rendszeresen számoltassa be a kormányzati szervek vezetőit. Ugyancsak erősíteni kell az egész államigazgatás népképviseleti ellenőrzését is. Tovább kell fejlődnie az országgyűlési bizottságok munkájának is, és fokozódnia kell a képviselők aktivitásának választókerületükben és az országos kérdések megoldásában egyaránt.

A társadalomirányítási, államigazgatási rendszerrel kapcsolatban a határozat hangsúlyozza, hogy ezt korszerűsíteni kell. Ennek érdekében erősíteni kell a központi irányítást az össztársadalmi érdekek érvényesítésében, ugyanakkor jobb feltételeket kell teremteni a helyi önállóság kibontakozásához. Biztosítani kell a központi és helyi állami szervek összehangoltabb tevékenységét. Meg kell szüntetni az állami és társadalmi szervek munkájában tapasztalható párhuzamosságokat. Minden szinten javítani kell a döntési rendszert, a végrehajtást és az ellenőrzést, növelni kell a felelősségérzetet, s biztosítani kell a beosztással együttjáró felelősség következetesebb számonkérését. Az ügyintézést egyszerűbbé, gyorsabbá kell tenni, határozottan fel kell lépni a bürokrácia minden jelensége ellen, így a túlszabályozással szemben is. Szélesíteni kell az egész állami életben a demokratizmust, erősíteni kell az állami szervek tömegkapcsolatait.

A kongresszusi határozatnak az állami élet fejlesztésével kapcsolatos gondolati lényege ez, s már ebből is láthatjuk, ha azt akarjuk, hogy ezeket az iránymutatásokat is következetesen végrehajtsuk, ehhez átgondolt és szívós munkával azonnal hozzá kell fognunk.

Ez utóbbit kívánta elősegíteni a Kormány, amikor a tavalyi év végén megtárgyalta és elfogadta a közigazgatás fejlesztése komplex tudományos vizsgálatának középtávú kutatási tervét. A Kormány határozata értelmében a kutatásokat elsősorban a következő feladatokra kell irányítani:

— Az irányítás hatékonyságának fokozása, különösen a döntéselőkészítés, a végrehajtás és az ellenőrzés korszerűsítése, a párhuzamosságok csökkentése, a felelősség növelése.

— A jog és a közigazgatás viszonya, a közigazgatás szerepe és felelőssége a jogalkotásban és a jog érvényesítésében, a közigazgatási és az igazságügyi szervezet kapcsolatrendszere.

— A helyi-területi igazgatás továbbfejlesztése, a településszerkezet sajátosságainak megfelelő közigazgatási szervezet fejlesztésére vonatkozó alternatívák kidolgozása.

— A közigazgatás személyi állománya képesítési, ösztönzési és felelősségi rendszerének fejlesztése, a változó követelményeknek megfelelő összetételű és létszámú személyi állomány kialakítása.

— A közigazgatás információrendszerének és az igazgatási munkafolyamatok gépesítésének fejlesztése.

Szó van arról is, hogy a Kormány e tudományos kutatásokra támaszkodva kidolgozza majd a közigazgatás fejlesztésének középtávú komplex kormányzati programját is.

Az állami élet fejlesztésével, és különösen a közigazgatás korszerűsítésével és egyszerűsíté-

sével összefüggésben az Igazságügyi Minisztériumra szintén több tennivaló hárul. Ezek közül az egyik legfontosabb az államigazgatási munka törvényességi színvonala emelését és egyszerűsítését szolgáló új államigazgatási eljárási törvény előkészítése, melyet az Országgyűlés tavaszi ülésszakára kell az igazságügy-miniszternek előterjesztenie. De ilyen tennivaló lesz még például az államigazgatásra vonatkozó anyagi jogszabályok felülvizsgálata, valamint az új eljárási törvény kapcsán a különös államigazgatási eljárások rendezése, vagy az államigazgatási határozatok bíróság előtti megtámadhatósági körének megvonása. Itt is megemlítem az irányítási, a döntési és felelősségi rendszer korszerűsítésére irányuló munkálatainkat. És végül, politikai szerveink állásfoglalásától függően, nyilván lesznek majd feladataink az állami élet demokratizmusának, így választási rendszerünknek a továbbfejlesztésében is.

Az állami élet fejlesztésének körébe tartozik természetesen az igazságszolgáltatás tökéletesítése is. Az eddigieknél hatékonyabban kívánjuk kutatni az igazságszolgáltatás magas színvonalú és eredményesebb működésének szervezeti, hatásköri, illetékességi és munkamódszerbeli, valamint jogszabályi feltételeit is. Ez utóbbit illetően — miután a főbb igazságügyi jogszabályok reformja megtörtént — a jogalkotás és a jogalkalmazás jogpolitikájának megalkotására, illetve korszerűsítésére, a bűnmegelőzés kérdéseire, a Polgári Perrendtartás továbbfejlesztésére és az ügyvédi tevékenység korszerű jogi szabályozására kívánunk koncentrálni.

II.

Az eltelt évtized dinamikus jogalkotási tevékenységének természetesen adódtak *hibái és káros kinövései* is.

Ezek közül az egyik leglényegesebb az, hogy nem mindig tudtuk helyesen eldönteni, *mikor szükséges és indokolt a jog eszközeit igénybe venni.* Az mindenki előtt világos, hogy „jog állam nélkül nincs", de azt már sokan nem látják tisztán, hogy az állam a maga akaratát nemcsak a jog eszközeivel valósíthatja meg. Az akarat megvalósításának igen széles körű az eszköztára, s az eszközök, módszerek közül mindig a legalkalmasabbat, legcélravezetőbbet kell alkalmazni, ha azt akarjuk, hogy elgondolásaink helyesen és következetesen érvényesüljenek.

Az esetek jelentősebb részében természetesen többféle eszközt kell együttesen alkalmazni, mert az egyik igénybevétele a másik nélkül hatástalanná vagy kisebb hatásfokúvá teszi intézkedéseinket. Mit sem ér például egy olyan gazdasági jogszabály, amelynek meghozatala nem kapcsolódik egybe a szükséges közgazdasági vagy gazdaságpolitikai intézkedések megtételével.

Amikor viszont gondos megfontolás után úgy ítéljük meg, hogy a jogi eszközök igénybevételére is szükség van, ezek kiválasztásánál és alkalmazásánál mindig tisztában kell lenni *a jog sajátosságaival és benső törvényszerűségeivel.* Ezek elhanyagolása — sajnos ilyenre nem egy példa van — gyengíti a jogi szabályozás erejét és tekintélyét. Mondjuk, ha a jogi szabályozás túlzottan az elvi deklaráció színvonalán áll és keretjellegű, vagy ellenkezőleg, túlzottan részletező, a gyakorlatot gúzsbakötő, s olyan normákat is tartalmazó, melyek jogi szabályozást nem igényelnek, vagy ha a jogi szabályozásban a fenyegetettség nem kapcsolódik egybe a kikényszeríthetőséggel, nos az ilyen jog igencsak alacsony hatásfokkal szolgálhatja társadalmunkat.

A jogi eszközök kiválasztásánál és alkalmazásánál gyakran tapasztalni olyan hibát is, hogy ezt *elsődlegesen a jogalkotásra — és ezen belül is egy-egy jogágra — szűkítjük le,* és elfeledkezünk arról, hogy először is a jogi eszközök — a jogalkotás, jogalkalmazás és a végrehajtás — csak együttesen képesek hatni a társadalmi viszonyokra, azokat lényegbevágóan és időtállóan befolyásolni; másodsorban, hogy a jogalkalmazás, ha megfelelő önállóságot biztosítanak számára, sok mindent saját erejéből is meg tud oldani; harmadszor és végül, hogy egyre inkább a különböző jogágakat és jogalkalmazási tevékenységeket együttesen, komplex módon kell igénybe venni ahhoz, hogy a kívánt eredményt elérjük.

Mostanában különböző fórumok és tömegkommunikációs eszközök gyakran foglalkoznak társadalmunk *túlszabályozottságának* kérdésével. A jogalkotási programról szóló kormányhatározat is felhívja erre a figyelmet. El kell ismernünk, hogy elsősorban az imént említett okok következtében, valóban van ilyen veszély. Ez ellen határozottan és következetesen fel kell lépni. Ugyanakkor ne hagyjuk azokat az eredményeket alábecsülni, melyeket jogrendszerünk fejlesztésében elértünk, s amelyekkel a külföld előtt is joggal büszkélkedhetünk. S ne adjunk teret a demagógiának sem, amely például a túlszabályozást, de sokszor az alapos, lelkiismeretes szabályozást is a jogi felelősséggel túlzott mértékben kezdi összefüggésbe hozni. Kétségtelen, hogy ez az összefüggés megvan, mert csak a korszerű, a túlzásokat elkerülő, de a fehér foltokat sem tűrő, egységes, áttekinthető és ellentmondásoktól mentes jogrendszer segítheti elő a törvényesség következetes érvényesülését. Az a kérdésfeltevés azonban már demagóg, amely a jog nemtudása nem mentesít tételből kiindulva siránkozik azon, hogy miként lehet egy állampolgártól, de még egy hivatásos jogalkalmazótól is elvárni, hogy több ezer jogszabályt és jogi iránymutatást ismerjen. Nyilvánvaló, hogy ezt senki sem várja el, és önmagában ezért senkit sem vonhatnak felelősségre. Az állampolgár, de még a jogalkalmazó jogi felelőssége is azon alapszik, hogy ha valamilyen jogilag szabályozott tevékenységbe kezd vagy azt folytat, akkor azt a jog szabályai alapján tegye, s ehhez szerezze meg a szükséges ismereteket. Az illetékesek pedig ehhez adjanak meg minden segítséget, illetve biztosítsák ennek a feltételeit.

A *Minisztertanács* az új kodifikációs program megtárgyalása során részletesen foglalkozott a jogalkotási tevékenységnek ezekkel a hibáival és káros kinövéseivel — melyek közül az előzőekben csak egy-kettőt említettem —, sőt *határozatában iránymutatást adott kiküszöbölésükre.* Talán nem haszontalan, ha közreadom a határozatnak idevonatkozó részét.

„A jogalkotásban a jogrendszer szükséges fejlesztése mellett, a stabilitás megőrzésére is fokozottan törekedni kell. Emellett fontos célkitűzésnek kell tekinteni, hogy jogrendszerünk egységes, áttekinthető és ellentmondástól mentes legyen. Ez segítheti csak elő a törvényesség következetes érvényesülését, a jogalkalmazói munka színvonalának emelését, az állami és gazdálkodói fegyelem javulását, s az állampolgári jogok és kötelességek megfelelő gyakorlását.

Hogy a jogalkotás jobban betölthesse hivatását, az alábbiakat kell különösen szem előtt tartani:

a) Biztosítani kell, hogy a társadalmilag-gazdaságilag fontos életviszonyok szabályozásakor már a döntések, koncepciók kialakításánál mérlegeljék a jogalkotási, jogrendszeri vonatkozásokat; a jogszabályok előkészítésénél pedig gondosan mérlegeljék a szabályozandó életviszonyokat.

b) Határozottan fel kell lépni a túlszabályozás — a jogi eszközök felesleges, indokolatlan, öncélú alkalmazása, valamint a párhuzamos, bonyolult, ellentmondásos jogi szabályozás — ellen.

c) Az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani az alacsonyabb szintű jogszabályoknál is a korszerűségre, a jogalkotás társadalmi-gazdasági és tudományos megalapozottságának erősítésére, a magasabb szintű jogszabályokkal való összhangjára, a jogi szabályozás hatékonyságára és stabilitására. Ennek megfelelően meg kell gyorsítani az alacsonyabb szintű joganyag rendezését is, kiterjesztve e tevékenységet a jogszabálynak nem minősülő központi iránymutatásokra is.

d) Tökéletesíteni kell a jogszabály-előkészítés szervezetét és módszereit, különös figyelemmel az alacsonyabb szintű jogszabályok előkészítésére. Fokozni kell e téren a miniszterek és az országos hatáskörű szervek vezetőinek együttműködését egymással és az igazságügyminiszterrel, valamint javítani kell a törvényelőkészítés szervezeti és személyi feltételeit.

e) Fokozni kell a jogalkotás demokratizmusát, elő kell segíteni, hogy az Országgyűlés bizottságainak szerepe növekedjék a jogszabályelőkészítésben. A tanácsi szervek feladatát, szervezetét vagy működését érintő jelentősebb jogszabályok előkészítésébe be kell vonni a jogalkalmazó felső szintű tanácsi szerveket is. Gyakoribbá kell tenni a társadalmi vitákat, s ezek eredményeit szervezettebben hasznosítani kell. A szocialista demokrácia erősödésének egyik feltétele, hogy a társadalom tagjai ismerjék jogaikat és kötelességeiket. Ez az alapvető feltétele a törvényesség következetes érvényesülésének is. Ezért szervezettebbé, tudatosabbá és differenciáltabbá kell tenni az állampolgárok jogtudatának fejlesztése érdekében végzett tevékenységet."

Így szól a Minisztertanács határozata a jogalkotási tevékenység fejlesztésének irányairól, s előttünk teljesen világos, ha magas színvonalon kívánjuk teljesíteni a konkrét jogalkotói munkát, akkor mindent meg kell tenni azért, hogy a Kormány idézett útmutatásait betartsuk és végrehajtsuk.

*

Mindebben és egyáltalán a jogalkotásra háruló feladatok teljesítésében *nélkülözhetetlen szerepe van a tudományos kutatásoknak, a tudomány munkatársainak.* Megfelelő elméleti megalapozottság, a tudomány eredményeinek hasznosítása nélkül — meggyőződésem — képtelenek lennénk a kívánt szinten dolgozni és a követelményeknek megfelelően megoldani a magunk elé kitűzött célokat.

Úgy vélem, hogy a tudomány segítségét két irányban is kérnünk kell. Egyrészt változatlanul igényeljük közreműködését a konkrét jogszabályalkotó tevékenységben. Ennek az elmúlt két évtizedben kialakultak a megfelelő formái és módszerei, s mivel e lehetőséggel bőven élünk is, nem vitatható, hogy a jogtudomány képviselői aktív részesei mindazon sikereknek, melyeket jogrendszerünk fejlesztésében elértünk.

Másrészt viszont kérjük a jogtudomány segítségét abban — és itt úgy érzem a jogtudósoknak, de a társtudományok kutatóinak is az eddiginél nagyobb aktivitást kell tanúsítani —, hogy szocialista jogrendszerünk távlati fejlesztésének elvi irányait és módszertanát helyesen meghatározhassuk. A korábbiakban említettem már és most valamivel konkrétabban megismételném: elérkezettnek látjuk az időt és égetően szükségessé is vált, hogy ennek a jogalkotási periódusnak a végefelé a legmagasabb szintű jogalkotó szerv aktusaként átgondoltan, rendszerezve, empirikusan és tudományosan megalapozva megjelenjenek a jogalkotás jogpolitikai elvei.

A jogalkotás jogpolitikai elveiben kifejeződő követelményrendszer számos fontos eleme azonban ma még kimunkálásra vár. A társadalomtudományi kutatásoknak fokozottan kellene olyan kérdések irányába fordulniuk, mint a társadalom irányításának eszközei, ezen belül a jog helye, szerepe, funkciói; a jogszabályalkotás, a jogalkalmazás, valamint az önkéntes jogkövetés szerepe a jog társadalmi feladatainak ellátásában. Alaposabban vizsgálni kellene a jogi szabályozás lehetőségeinek határait, azt, hogy a szocialista társadalomban melyek azok az életviszonyok, amelyek jogi szabályozása elengedhetetlen. Az e körön kívüli társadalmi viszonyok között melyek azok, amelyek a jog eszközeivel hatékonyan befolyásolhatók és melyek azok, amelyek nem. Ugyancsak tanulmányozni kellene a különböző szintű jogalkotási tevékenységet, a

törvényalkotás, a kormányzati és a miniszteri jogalkotás kérdéseit, és még sok más igen fontos kérdést.

Az Igazságügyi Minisztérium épp abból kiindulva, hogy a jövőben nagyobb szerepet kell hogy kapjanak az elméleti kutatások a jogalkotási, de az igazságügyi tevékenységben is, hozta létre azt a szervezeti egységet, melynek feladata lesz e tudományos kutatások szervezése és koordinálása. Emellett a minisztérium vezetése jóváhagyta már 5 éves kutatási programját is. E program alapján jónéhány akadémiai kutatóbázissal, egyetemi intézettel és tudóssal kötöttünk és kötünk a jövőben is szerződést meghatározott témák tudományos kutatására.

Számítunk arra, hogy az állam- és jogtudományi, valamint a kapcsolódó társadalomtudományi ágak művelői részéről megértést és hatékony támogatást kapunk e törekvéseink megvalósításához, amelyek egyébként élénkítőleg hathatnak az állam- és jogtudományok művelésére is.

A társadalom és a jogalkotás

Manapság gyakran hallani, hogy túlságosan sok a jogszabály, hogy társadalmunk túlszabályozott, hogy a jog olyan területekre is behatol, olyan életviszonyok szabályozására is törekszik, ahol és amelyekben nem érhet el valódi eredményeket stb.

Az így megfogalmazott megállapítások nehezen elemezhetők. Hogy pl. sok-e jogszabály vagy éppen kevés, az attól függ, mihez viszonyítjuk. Igaz ugyan, hogy minél több a jogszabály, annál inkább csökken a hatékonysága, ezt már századunk elején tudta a jogszociológia, ám az is igaz, hogy az életviszonyok egyrészt bonyolultabbá váltak, másrészt az állam fokozott felelősségvállalása és irányító tevékenysége az élet egyre nagyobb területeit fogja át, és ez szükségképpen a jogszabályok számának a növekedésével is jár. A kérdést ebben az összefüggésben tehát inkább úgy tehetjük fel, valóban szükségszerű-e az állam irányító tevékenységének és felelősségvállalásának fokozódása, másrészt valóban szükségszerű-e és milyen mértékben ezzel együtt a jogi szabályozás növekedése?

E kérdések megválaszolása adhat csak igazi alapot a társadalom és a jogalkotás viszonyának elemzésére is, ám ezek a kérdések aligha válaszolhatók meg e tanulmány keretében. Mindössze azt kísérelhetem meg tehát, hogy a probléma egy-két aspektusát felvázolva, további — talán kutatást érdemlő — kérdéseket fogalmazzak meg.

Kétségtelen tény, az állami irányító tevékenység valóban növekszik a szocialista, a fejlett tőkés és a fejlődő országok esetében egyaránt. Lehetséges, sőt nagyonis valószínű, hogy mindhárom társadalomban, legalábbis részben, más és más tényezők hatnak közre, jóllehet bizonyos azonosságok feltétlenül megállapíthatók. Ilyen azonosságok lehetnek pl. a gazdasági tervezésre való törekvés, a társadalmi tervezés jelenségei, a munkaerőfelhasználás növekvő szabályozása, a szociálpolitika növekedő fontossága stb. Azt hiszem azonban, ha a világméretű tendenciában közrehatnak is azonos vagy hasonló tényezők, számunkra elsősorban mégis azok a jelenségek tanulságosak, amelyek különösen a szocialista társadalomfejlődésben mutatkoznak sajátosként.

Ezzel a megállapítással talán ellentmondónak tűnik, hogy az első ilyen sajátosság, amelyet lényegesnek tartok, már túl is visz a szocialista társadalom kialakulásának és fejlődésének évtizedein, éspedig részben a múlt felé, részben pedig az ún. fejlődő társadalmak felé. A múlthoz vezető gyökerek jelentőségéről talán beszélni sem kell, hiszen ma már aligha kételkedhetünk abban, hogy jelen problémáink megértéséhez a múlt ismerete nélkülözhetetlen. A fejlődő társadalmakhoz vezető szál pedig — ahogyan látjuk majd — sok tekintetben azonos vagy hasonló társadalmi-gazdasági jelenségből következik.

Közép-Európa keleti perifériáján különösen, de egyes kelet-európai országokban is, a történelem során kialakult valamiféle jogszemlélet, amelyet talán legrövidebben, ám kissé leegyszerűsítve, a *jogi szabályozás erejébe vetett hitnek, a* jogi szabályozás iránti túlzott bizalomnak nevezhetnénk. Ezzel együtt járt és jár a társadalmi problémák bizonyos jogászi, azaz a jogi keretek közötti szemlélete. Nem először utalok már erre a problémára,[1] azt hiszem azonban ideje kissé közelebbről is megvizsgálni.

E „jogszemlélet" kialakulásának gyökerei feltehetően a távolabbi történeti múltba vezetnek vissza, és lehetséges, hogy nem függetlenek még a rendi társadalom sajátosságaitól sem. E társadalomban a szerzett jogok és kiváltságok őrzése a jogi szabályozás segítségével, sőt azt hangsúlyozva, feltétlenül kialakíthattak olyan elemeket, amelyek a társadalomnak a jogon keresztül való szemléletét erősíthették. Adódhattak ilyen következmények az országnak a Habsburg birodalomtól való függő helyzetéből is, amely helyzet ismét adhatott hangsúlyt a „jogok védelmének", a jogszabályoknak. Ha e szemlélet történeti gyökereivel kapcsolatban csak bi-

[1] Ld. pl. *Kulcsár Kálmán:* A mai magyar társadalom. Bp. 1980. 123—124, 316—317. old.

zonytalan feltételezések fogalmazhatók is meg,[2] annyi bizonyos, hogy a reformkor idején már érezhető.

Érdekes példák erre a szemléletre a „Hitel" korabeli fogadtatása. Széchenyi István naplóját olvasva, a Hitel megjelenését követően többször is találkozunk ilyen bejegyzésekkel: Tolna megyében elégették a Hitelt; Teleki József mondja Andrássynak: „Mennyi jót tehetett volna Széchenyi, csak azt a Hitelt ne írta volna meg etc." Miért ez az ellenszenv egy közgazdasági jellegű könyvvel szemben? Vajon érthető ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy Berzeviczy Gergely művét a parasztságról a Hitelt megelőzően 24 évvel ugyancsak felháborodással fogadták, és még Kazinczy is elítélte.

A magyarázathoz talán közelebb visz egy néhány évvel ezelőtt megjelent, Széchenyi és Kossuth vitáját tárgyaló munkának egy passzusa, amely azt tárgyalja, hogyan fogadta Kölcsey Ferenc a Hitelt. Kölcsey valóban „. . . azon kevesek közé tartozott, aki a *Hitel* egész szellemét megérthette. Politikai szereplése, a megyegyűlés közege azonban számára is megszabta: mire hivatkozhat Szatmár nemessége előtt, amikor a *Hitel*ről beszél. Természetesen arra, ami a megye liberális ellenzékének legfőbb elve, s amivel ugyanakkor a régi ellenzék egyes tagjaira is hatni lehet: a *korszerűtlen régi törvényeket meg kell változtatni.*"[3] Kölcsey tehát a Hitel mondanivalóját a vármegyei nemesi szemlélethez idomította, amely részben a múltba tekintett, részben a felvilágosodás eszméivel átitatva törekedett reformokra. Ennek megfelelően reformtevékenységét csak a politika síkján képzelte el, eszközének pedig a jogalkotást tekintette.

Napjainkban már feltárta a történettudomány, hogy a magyar nemzeti megújulási mozgalmakat (de általánosabban a kelet-európai nemzeti megújulási mozgalmakat) tulajdonképpen a kulturális és politikai szintű cselekvés jellemezte — a társadalmi problémák közgazdasági gyökereit kevéssé látták —, a gazdasági követelések elsősorban a parasztság helyzetével kapcsolatban fogalmazódtak meg.[4] Ez a körülmény nyilvánvalóan összefügg az ideológiai-politikai szféra szinte szükségszerűen túlhangsúlyozódott jelentőségével, hiszen ebben a szférában kialakult mozgalmak tulajdonképpen az itt hiányzó vagy hiányos, szerves tőkés polgári gazdasági fejlődésből fakadó következményeket kísérelték meg pótolni. Ez a sajátos jelenség annak a fejlődésnek hiányos, sajátos jellegét „ellensúlyozta" volna, amely a polgári értelemben vett nemzetté válásnak alapvető mechanizmusaként mutatkozott Európa más tájain.

S itt is megtaláljuk a kapcsolatot Kölcsey Hitel-értelmezése és a korabeli társadalmi-politikai állapotok között. A sokféle összefüggésű társadalmi-gazdasági problémáknak ideológiai-tudati-politikai síkra való vetítésétől, amely lényegében a *redukció* egyik fajtája, már csak egy lépés az az illúzió, hogy ezek a problémák a jogalkotás segítségével oldhatók meg. Ez a redukciós és szinte szükségszerűen a politikai és jogalkotási voluntarizmusra vezető szemlélet tehát összefügg nálunk, de a tágabb régiónkban is kialakult történeti méretű „hiánygazdálkodással".

Nem kívánok természetesen erőltetett történeti analógiákat keresni, s nem kívánom mindenáron aktualizálni Széchenyi Hiteljét (annak ellenére sem, hogy az elmúlt évben ünnepeltük megjelenésének 150 éves évfordulóját), vagy fogadtatásának körülményeit. A tanulság azonban mégis, szinte önmagától kínálkozik: az ugyanis, hogy amíg a történelmünket végigkísérő és napjaink gazdasági életében még mindig jelentős hiánygazdálkodás fennmarad, addig él, vagy erősen kísért kísérőjelensége is, az az a *társadalmi-gazdasági problémák tudati-politikai síkra való vetítése, ezzel bizonyos leegyszerűsítésük, és az az illúzió, hogy ezek a problémák a tudat szintjén, a tudatra ható eszközök segítségével, egyebek között a jogi szabályozással oldhatók meg.*

A szinte a rendi társadalomból ittmaradt jogszemlélet, vegyülve a reformkorban kialakult „aufklärista" hittel a politika és a jog tudatformáló erejében — amelyet feltétlenül erősített az a körülmény, hogy a nemzetté válás folyamata a polgári gazdasággal való megalapozottság nélkül ment végbe — és a legalábbis ugyaneddig az időszakig visszavezethető hiánygazdálkodás részben tehát a *jogi megoldások felé szorították* (más eszközök hiányában) a társadalmat, részben pedig kedvező talajt biztosítottak e „kényszerűségből fakadó" gyakorlat számára. A végeredmény *a jogi megoldásokba vetett túlzott bizalom.*

Hangsúlyozom, ez a helyzet *nem* a szocialista társadalomban alakult ki, nyomai a jogi szabályozásban korábban is észlelhetők voltak. Csak egyetlen jellemző példát idézek: A harmincas évek végére kimunkálták és 1940-ben elfogadták az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról szóló XIII. törvényt. E törvény indoklása szerint a kormány olyan szociálpolitikát kívánt kialakítani, amelynek indítékai „az életszínvonal emelése, a természeti és gazdasági adottságok kihasználása, a család szociális megerősítése, a szociális teendőkben jártas és szociális érzésű tisztviselői kar megteremtése és természetesen a rászoruló városi népességnek is gazdasági megalapozása." Ehhez Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a képviselőházi vitában még hozzátette, hogy törvényben kellett „állami feladatként leszögezni azt,

[2] Erre vonatkozóan érdekes szempontok találhatók a történeti irodalomban. Ld. *Szűcs* Jenő: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 175—176. old. Szűcs Jenő itt utal a „jogi fikciókba", a „formális megoldásokba" való „belenyugvás" stb. történeti összefüggéseire.

[3] *Lackó* Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. 120—121. old.

[4] Ld. erre *Niederhauser* Emil: A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 342—345. old.

hogy igenis az államnak kötelessége a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítéséről gondoskodni."[5] A valóságban azonban nagyon kevés tényleges, gazdaságilag is mérhető intézkedés történt, inkább a közigazgatási szervezet kiépítéséről gondoskodtak, és jóval kevésbé a törvény tartalmi megvalósításáról. Érvelni lehetne természetesen azzal, hogy a kormány mindezt szociális demagógiából tette, s nem a szociális állapotok tényleges megjavításától vezéreltetve. Vagy azzal, hogy a bekövetkezett háborús esztendők lehetetlenítették a törvény végrehajtását és így tovább. Mindebben van is igazság. A lényegen azonban nem változtatnak ezek az érvek, azon ugyanis, hogy a gazdasági lehetőségek hiányában (mégha ez a hiány ezúttal esetleg sajátos jellegű is volt, azaz azt jelentette, hogy a tőkés állam a tőkés fejlődés háború előtti *magyar színvonalán* nézett szembe ezzel a „hiánnyal") társadalmi problémák megoldására nem kellően megalapozott jogi eszközt alkalmaztak, és a súly a jogi szabályozás adminisztratív oldalára került.

Más esetben is kimutatható lenne a jogalkotásban jelentkező ilyen szemlélet. Hogy azonban mégsem vált ez társadalmi méretekben problematikussá, az arra vezetehető vissza, hogy a felszabadulás előtti jogalkotás (egyebek között éppen az állam osztályjellege miatt) kevéssé vállalkozott egyáltalán társadalmi problémák megoldására, ha bizonyos szociáldemagógia — legalábbis egyes esetekben — meg is jelent ennek az államnak az „érték- és célrendszerében". A felszabadulást követően, és különösen a szocialista társadalom megindulásával azonban jelentősen változott a helyzet. Egyrészt azért, mert az állam — adott esetben a szocializmus távlati céljait aktualizálva — *gazdasági teljesítőképességén túlmenő feladatok* megoldására is vállalkozott, másrészt mert a centralizálódott politikai hatalom jellegéből adódó állami központosodás növekedésével, különösképpen a személyi kultusz kialakulásával a *jogi szabályozás igénybe vétele méginkább „csábítóvá" vált.* Az így kialakult intézményi és koncepcionális feltételek folytán létrejött gyakorlat továbbélését segíti, hogy a jog hatékonysága „visszacsatolásának" hétköznapi rendszeressége hiányában, vagy a visszacsatolás jelenségeinek figyelmen kívül hagyásával jelentősen meggyengült a társadalmi kontroll (sőt bizonyos fokig az igazgatási, szakszerűségi kontroll is) a jogi szabályozás felett.

S itt merül fel az alapvető kérdés napjaink jogalkotását érintően is. Vajon mire vállalkozhat az állam társadalmunk mai gazdasági fejlettségi szintjén, a mai gazdasági feltételek között. Vajon társadalmunk gazdasági teljesítőképessége valóban lehetővé teszi-e — csak kisebb jelentőségű példát említve — az ún. élsport (amelyet ma már a kifejezés eredeti tartalmát eltorzítva értelmeznek) „presztizs"-támogatását, amelynek következményei a társadalom értékrendszerét is eltorzítják? Ezzel kapcsolatban — úgy hiszem — tanulságos idézni E. R. Blacknak, a Világbank egykori elnökének néhány mondatát a fejlesztési segélyek felhasználásáról: „... még a legkedvezőbb esetben is mindenkor fennáll a kockázat, hogy a politikai befolyások hatására rosszul használják fel a segélyt, mert a politika olyan megfontolásokat érvényesíthet, amelyek nem a valóságos szükségletekre vonatkoznak. Emlékszem esetekre, amikor ennek következtében fölépítettek egy pazar új stadiont, ugyanakkor az országúti hálózat mind a mai napig kezdetleges; egy másik esetben az ország központi repülőterére pompás, modern érkezési csarnokot építettek, míg a kiszikkadt, de egyébként jó termőföld öntözésére már nem jutott pénz. Mihelyt szem elől tévesztik a gazdasági objektivitást, óhatatlanul fölborul a gazdasági prioritás rendszere, márpedig az objektivitás nem egykönnyen őrizhető meg, amikor a segélyt politikai szándékok befolyásolják."[6] Ha Black szemmelláthatóan sajátosan is fogja fel a „politikai szándékot" (nem értve, hogy a politikai elemtől ma már a társadalmi méretű gazdasági döntések sem függetlenek), példája mégis jó az állami feladatvállalásban mutatkozó esetleges sajátos értékelésre, torzulásokra, amely még példáinak egynémelyikében sem tűnik tőlünk túlságosan távolinak. A probléma természetesen nem csak, és nem is elsősorban az ilyen — presztizselemeket is magában foglaló — feladatvállalás, amely ugyan egyes esetekben jelentős anyagi eszközöket köthet le, de a jogalkotás alakulását kevéssé érinti, hanem inkább a tágabb értelmű társadalompolitika alakulásából következő feladatok.

Nem kétséges, ez a kérdés általában is inkább csak *áttételesen* érinti a jogalkotást, hiszen az állam feladatvállalása — s a feladatok súlyozásában mutatkozó értékpreferencia —, amelynek jogszabályi következményei lehetnek, nem a jogalkotó szervezeten, hanem politikai döntésen múlik. Az objektív következményeket azonban, amelyek a jogi szabályozást — a gazdasági lehetőségek hiányában — kényszerpályára terelik, nem befolyásolja a döntés szervezeti helye. Mind a szocialista, mind pedig a fejlődő országok jogalkotásának történeti tapasztalatai — az utóbbiaké különösen élesen — arra mutatnak, hogy a túlságosan „ambiciózus", azaz a gazdasági feltételeknek nem megfelelő célokat követő jogalkotás valóban „jámbor óhaj marad".[7] S ezzel természetesen negatívan hat a jog egészének társadalmi helyére.

Hogy mire vállalkozhat az állam, milyen feladatokat láthat el, meddig nyúlhat be a maga tevékenységével hatékonyan a társadalom vi-

[5] Ld. erre *Csizmadia* Andor: A szociális gondoskodás változásai Magyarországon. Bp. 1977. 20. old.

[6] Ld. erre *Gunnar*, Myrdal: Korunk kihívása: a világszegénység. Bp. 1974. 551—552. old.

[7] F. W. *Riggs:* Administration in Developing Countries. Boston, 1964. 381. old.

szonyaiba, ez több tényező függvénye. Ilyen tényező a „szándék", amely természetesen egyáltalán nem „független változó", hiszen maga is részben makrotényezők által befolyásolt, részben pedig az állami döntés politikai alapjául szolgáló határozatban közreható tényezők függvénye, azaz alakulásában mindenképpen közrehatnak szubjektív elemek is. Közrehatnak a „szándék" alakulásában ideológiai tényezők is, az elfogadott gazdaság- és társadalompolitika, ha ez nem is mindig működik koherensen kimunkált rendszerként stb. Közrehat bizonyos összefüggésben az idő is mint tényező, éspedig kettős értelemben is. Egyrészt mint a cselekvés ideje, és ezzel mint meghatározott, sok tényezőből álló történeti-társadalmi szituáció, másrészt mint időtartam.

Az idő, mint időtartam a visszajelzés során jelentős. Nem egyszer előfordult már ugyanis, hogy a döntés közvetlen következményei az állami beavatkozás helyességét mutatták [pl. a 1040/1973. (X. 18.) M. T. sz. határozatot követő egy két évben a születések számának emelkedése[8]], a hosszabb időtartam viszont már eredménytelenséget vagy diszfunkciót jelzett. Kérdés lehet persze, hogy az időtartamot ilyen értelemben miért említem a „szándékkal" összefüggésben. Azért, mert a rövidlejáratú eredményesség más esetre vonatkozóan sikertényezőként működhet a „szándék" kialakulása során. Az állami feladatok vállalásában közreható, többnyire rövidebb lejáratú tényezők sokasága mellett és azokon túl *hosszú távon* végülis a gazdaság teljesítőképessége, funkcionálásának zavartalansága szab korlátokat. Hosszútávon, hangsúlyozom, és ez a hosszútáv akár évtizedeket is jelenthet, végülis zavarokat okoz, ha az állam — bármilyen ideológiai vagy politikai alapállásból következően — erejét meghaladó feladatok teljesítésére vállalkozik. „Jobbik" esetben ez csak a feladat nem teljesítésében mutatkozhat meg, így is kialakítva kedvezőtlen hatásokat, nem egyszer politikai feszültséget is okozó következményeket. Az 1948-ban bevezetett általános iskola koncepciója pl. implicite mindenképpen, de egyes elemeiben kimondva is magában hordta az oktatás egyenlő jellegét valamennyi tanuló számára. A gazdasági és szellemi kapacitás korlátozott volta, nem is szólva ehelyütt a társadalom rétegtagozódásából adódó következményekről, nyilvánvalóan megakadályozta ennek — a jogszabályokkal is szolgált — döntésnek a valósággá válását. Hasonló helyzetben van az 1972. évi II. tv. az egészségügyről. A betegellátáshoz való mindenki számára egyenlő jog biztosítása, az „ingyenes" betegellátás vállalása ugyancsak a gazdasági, szervezeti és a szellemi kapacitás korlátaiba ütközik, nem kevés diszfunkcionális következményt okozva.[9]

A hiánygazdálkodás önmagában is jelentős következménnyel jár az állami tevékenységre, bizonyos vonatkozásokban növelve az állami feladatokat, és ekként az ezzel összefüggő jogalkotást is, más vonatkozásban pedig csökkentve a jogi szabályozás hatékonyságát. Nem szólva most az állam gazdaságirányító tevékenységéről, az állam és a vállalatok viszonyáról, és az így adódó jogalkotási problémákról, gondoljunk csak arra, hogy az állam kénytelen az elosztás folyamatába is — sajátos sémának megfelelően beavatkozni.[10] A hiánnyal összefüggő állami tevékenység problémái (amelyek természetesen távolról sem csak az elosztás területén élnek) azonban súlyosabbá válnak, és éppen az elosztás területén okoznak nagy nehézségeket, amidőn az állami gazdaság- és társadalompolitika erején felüli feladat teljesítésére vállalkozik. Ebben az esetben, ha szabad így mondani, *„relatív" hiány* keletkezik, igazán ki nem tölthető űr az ambiciózus feladatvállalás és a gazdasági lehetőség között, amelynek kitöltésére a jogalkotás „vállalkozik".

Ennek a *relatív hiánynak* a jelenségei elsősorban a szocialista és a fejlődő országokra jellemzőek, így az ezekből adódó szabályozási problémák is ezekben a társadalmakban mutatkoznak. E jelenségekből adódó jogalkotási problémák azonban már az egyes társadalomtípusokra jellemző módon, eltérően jelentkezhetnek.

Általánosan ismert pl., hogy a fejlődő országokban — különösen azokban, amelyek régi, többnyire vallási megalapozottságú jogi kultúrával rendelkeznek (pl. India, vagy a mohamedán országok) — a jogi szabályozás sajátos normativitással rendelkezik. A jogszabályok ugyanis hagyományosan sokkal inkább általános elvek gyűjteményeként jelentek meg, mintsem

[8] Ma már világos, hogy a határozatot követő két esztendőben a születések számának nagyobb arányú emelkedése elsősorban annak volt köszönhető, hogy a korábbi „demográfiai hullám"-ban született nők akkor értek szülőképes korba. Azután a születések száma ismét stagnált, majd csökkent, és 1979-re — a határozat intézkedései ellenére — már újból „elérte" az 1973-as szintet.

[9] E kérdéssel kapcsolatban utalnék arra a sajátos jelenségre is, amelyet Kornai János a következőképpen fogalmazott meg: „Ha ... a fizikai kínálat nem éri el a telítődési szintet, s ugyanakkor a termék ára nem effektív, akkor szükségképpen hiány lesz a szóban forgó termékből ... Ingyenes vagy majdnem ingyenes elosztás esetén a hiány *biztosan* intenzívebb, mint effektív ár esetén." (*Kornai* János: A hiány. Bp. 1980. 432. old.) Kétségtelen, hogy az ingyenes szolgáltatás puszta ténye is igénynövelő hatású, és a megnövekedett igények fokozhatják a „hiányt".

[10] „Minél inkább megnő az állam gazdasági szerepe, s ezzel együtt minél inkább előtérbe kerül az állami gazdaságpolitikában a háztartási jövedelmek újraelosztására irányuló törekvés, annál nagyobb súlyt kap az R^{adm} elosztási séma, illetve ennek kombinációja más sémákba." (*Kornai:* A hiány. 453. old.) Az R^{adm} jelzés az elosztásban az adminisztratív és kibocsátói kiutalás rövidítése. Könnyű belátni, hogy ebből a sémából a jogi szabályozás és a közigazgatási szervezet növekedése következik.

pontosan meghatározott magatartásszabályok,[11] azaz inkább *orientációs*, mintsem szabályozó jelleggel. Minthogy a társadalom jogfelfogása jelentős mértékben még ma is a hagyományokhoz kötődik, ezért a modern értelemben vett jogi szabályozást is ez a jogfelfogás fogadja, csökkentve a hatékonyságát. Ezt a „hagyományos" jogfelfogást erősítik azután az ambiciózus jogi szabályozás és a gazdasági lehetőségek közötti diszkrepancia következményei.

Az európai szocialista országok többségében a jogfelfogás hagyományosan is sokkal inkább a normát, a magatartásra kötelező jogi szabályokat látta a jogban, mintsem általános orientációs elveket. A szocialista társadalom építése során megmutatkozott ambiciózus jogi szabályozás azonban, amely sok esetben nem volt képes tényleges magatartásirányításra — az ún. szocialista normativizmus elméleti uralma ellenére — jelentősen meggyengítette ezt a jogfelfogást. Ehhez járult azután az a sajátos jogalkotási gyakorlat, amely hajlamos általános elvek rögzítésére éppen a legfelsőbb szintű jogforrási formában, a törvényben, és a ténylegesen magatartásirányítást célzó normák kialakítását — a végrehajtási szabályok címén — alsóbb szintre helyezi. (Az „alsóbb szinteken azután a törvényi elveket nem egyszer a tényleges lehetőségnek megfelelően, vagy sajátos szervezeti és más érdekviszonyok hatására leszűkített módon „fordítják le" valóban normatív jellegű szabályokká). Az európai szocialista országok társadalmi jogfelfogása ugyan még így is összehasonlíthatatlanul, „legalisztikusabb" vagy „normatívabb" jellegű,[12] mint amilyen a fejlődő országok többségében, különösen az ázsiai, afrikai társadalomban tapasztalható, a *jogfejlődés tényei azonban bizonyos mértékben hasonló jogfelfogás kialakulását segíthetik elő.*

Sajátos ellentmondás bontakozhat tehát ki. Egyrészről jelen van a társadalomban „hagyományosan" kialakult „bizalom" — amely különböző tényezők folytán elsősorban a politikai vezetésben él — a jogi szabályozás, mint hatékony eszköz iránt, és a hajlandóság az igénybevételére, s amely bizalom és hajlandóság hangsúlyozódik a „hiánygazdálkodás" következményei folytán, a jognak, mint „helyettesítő eszköznek" a használatával. Másrészről viszont a jog alkalmatlan célokra való igénybevétele, „helyettesítő" voltának szükségképpeni, magára a jogalkotásra és a jogkövetésre való eltorzult visszahatásával a jog társadalmi tekintélye csökkenhet, illetőleg magatartásszabályozó jellegűként való társadalmi felfogása orientációs jellegűvé válhat.

A jelzett tendenciával szemben ható eszközök elsősorban *nem* a jogalkotás területén találhatók. A hiány gazdasági összefüggéseinek alakulása nem jogalkotási probléma, mint ahogyan az sem, hogy az állam milyen feladatokat vállal magára, és milyen mértékben kívánja azokat a jogszabályok segítségével megoldani. Elsősorban *nem* a jogalkotáson múlik a jognak, mint „eszköznek" használatához kapcsolódó, fentebb említett kettős felfogás ellentmondásának feloldása, sőt az ellentmondás mértékeként befolyásolása sem. Ám a jogforrási formák felhasználásának *módja* már befolyásolhatja a jelzett ellentmondás jövőbeni alakulását. A törvény és a normatív határozatok közötti már-már elmosódó határ világos megvonása, és törvénynek a gyakorlatban való fokozódó felhasználása az emberi magatartások *közvetlen* szabályozására pl. csökkentheti az orientációs jogfelfogás erejét és terjedését. Az állampolgár számára kevéssé hozzáférhető rendeleti jogalkotás — bármilyen szinten is jelenjen meg — éppen közzétételének módja, a szabályozás továbbutaló jellege stb. miatt, kétségtelen magatartásszabály jellege ellenére is, kevéssé fejti ki normatív hatását közvetlenül az állampolgárra. (A „kevéssé fejti ki normatív hatását" kifejezésen nem azt értem, hogy adott esetben, amikor az állampolgár közvetlen kapcsolatba kerül az ilyen jogszabállyal — általában valamilyen ügyének intézése során — ne érezné a jogszabály kötelező végrehajtásában levő erőt, már természetesen, ha a jogszabályt végrehajtják, és ez nem mindig történik meg, hanem azt, hogy ha a törvénnyel tartalmilag orientációs jellegű jogfelfogás kialakítását segítik elő, akkor a rendeleti jogalkotás ezt már kevéssé ellensúlyozhatja.)

Olyan jogszabályok, mint pl. az ifjúsági törvény, a közművelődési törvény, vagy az emberi környezet védelméről szóló törvény — hogy ne a gazdaság területéről vegyem a példát — valóban inkább az elvek lerögzítéseként jelentek meg, és kevéssé tényleges magatartási normák összességeként. Lehetséges természetesen, hogy a törvény eme új jellege valóban „társadalmi életünk jelenségének új megnyilvánulása . . . a szocialista jogéletben", amelyet ezek a „kerettörvények" csak kifejeznek.[13] Sőt, magam is úgy látom, hogy ez az új jelenség — amely a fentebb kifejtettekkel van összefüggésben — keresi az „ideológiát" is létének alátámasztására, és azt a törvény funkciójának megváltozott felfogásában véli megtalálni. A programmatikus jogszabályokról korábban csak az Alkotmány egyes rendelkezései kapcsán beszélt a jogtudomány (sőt az újabb

[11] Ezt a jellegzetességet már Henry Sumner Maine óta észlelték a jogtudományban, éspedig elsősorban az indiai tradicionális joggal összefüggésben. (A jog őskora. Ford. Pulszky Ágost, Bp. 1875. 15. old.) A mai indiai jogtudomány is hangsúlyozza ezt a sajátosságot. N. Subrahamanian pl. arra mutat rá, hogy a hindu jogkönyvek inkább a társadalom aspirációit fejezik ki, mintsem tényleges viselkedési normákat. (Law and social change. Indian Socio-Legal Journal. 109. old.) Ezt írta B. S. Sinha is a modern indiai szociális törvényhozásról, amely csak elveket juttat kifejezésre, a végrehajtással mitsem törődve. (Law and Social Engineering in India. — Indian Socio-Legal Journal, 38. old.) Idézhetnék azonban más példákat is, és nem csupán az indiai jogterületről.

[12] A joggal kapcsolatos felfogás alakulásának összetevőire ld. *Sajó* András: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Bp. 1980. különösen a 271. és köv. old.

[13] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Bp. 1977. 177. old.

szakirodalom az ilyen alkotmányos normák jelentős csökkenését észlelte,[14] úgy tűnik azonban, hogy a törvénynek, mint elveket, iránymutatásokat tartalmazó jogszabálynak felfogása, nagyon közel kerül ehhez a korábbi nézethez.

Míg a hagyományos jogi kultúrával rendelkező fejlődő országok esetében a hiányból fakadó *kényszer* a jogi eszközök igénybevételére — ugyanakkor, amidőn a hiány meg is akadályozza a „helyettesítő eszközként" felfogott jogszabály igazi hatékonyságát — párosul a jog hagyományosan *orientáló* felfogásával a normatív helyett, addig a más tényezők folytán *is* ambiciózus jogalkotásra kényszerülő szocialista társadalmakban — a hagyományosan „legalisztikus-normatív" jogi kultúra ellenére is — az orientáló elveket tartalmazó törvények láttán nehezen lehet szabadulni attól a gondolattól, vajon az ilyen törvényekbe nincs e már „beépítve" *a kétség is a tényleges végrehajthatóságukkal szemben?*[15]

Ez azonban valóban csak kérdés. Hogy azután az ebben a tanulmányban az inkább csak jelzett, mintsem ténylegesen kifejtett jelenségek hogyan formálják a jogalkotó attitűdjét a szabályozandó problémával, és a jog lehetőségeivel szemben, erre nézve még hipotéziseket is nehezen kockáztathatnék meg.

Egy azonban bizonyos. A jogalkotás és a társadalom viszonyában ugyan mindenképpen a társadalom a „meghatározó" tényező a maga történelmileg kialakult sajátosságaival, gazdasági és más jellegű feltételeivel, ideológiai elemekké, politikai célokká stb. transzformálódott mozgásával, kialakult politikai rendszerével, szervezeteivel stb. Ám *a jogalkotás, mint művelet nem csupán formába öntés,* nem csupán „formai" lenyomata a „tartalmi" döntésnek. Valamilyen döntés megfelelő jogszabállyá való formálása mély társadalmi és jogi ismereteket kíván. A jogszabály, mint a jogalkotási folyamat eredménye, így azután *mutatója* is a jogászi kultúrának, valamint a jog, a jogtudomány és a jogászság helyének a társadalomban. Valóban egyetértően hivatkozhatom itt Jean Carbonnier neves francia jogszociológusra — és az egyetértés a szocialista társadalomépítés évtizedei gyakorlati tapasztalatán éppen úgy nyugszik, mint elméleti megfontolásokon — aki a következőket írta: „A jogalkotás nem csupán a kifejezés technikája; a döntés racionális módja is... jogalkotó gondolkodásra van tehát szükség."[16] Ez a jogalkotó gondolkodás azonban semmiképpen sem mindennapi rutintechnika — bár az sem lebecsülendő, különösen ott, ahol még az is hiányzik —, hanem csak a jogászi és „szociológiai" kultúra egységéből következhet.

Kulcsár Kálmán

[14] Ld. erre *Kovács* István: Negyedszázad a népi demokratikus alkotmányfejlődés útján. Állam- és Jogtudomány, XVII. köt. 1. sz. 1974. 5. és köv. old.

[15] Ilyen „látszat-szabályozási" törekvéseket eddig a jogtudomány elsősorban az ún. preambulumokkal kapcsolatban észlelt. Ld. erre pl. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. 1. köt. 819. old. Hasonló jelenségek mutatkoztak az Indiai alkotmánynak az állami tevékenységet „irányító elvei"-vel kapcsolatban. Ld. erre *Kulcsár* Kálmán: Az alkotmányértelmezés jelentősége és problémái Indiában. Jogtudományi Közlöny, 1960. 7—8. sz. Újabb jogalkotásunkból hasonló jellegű pl. a cigánylakosság helyzetével foglalkozó 1010/1979. (VII. 12.) MT. sz. határozat.

[16] Jean *Carbonnier:* Sociologie juridique. Paris, 1972. 306—307. old.

Értékek és kategóriák a jogalkotásban

Kategória és érték

Kiindulási pontunk, hogy a jogalkotás rendkívül összetett, komplex társadalmi-jogi folyamat, a társadalmi viszonyok totalitásának egyik jelentős komplexusa. Ebből a tömör megállapításból mind a jogalkotásra nézve általában, mind a jogalkotási folyamat bizonyos mozzanatait és vonatkozásait illetően jelenlegi fejtegetéseinkre nézve egyaránt jelentős következtetések adódnak. Mindenekelőtt az, hogy a jogalkotó tevékenység, a jogalkotás menete csak azoknak az összefüggéseknek a szövevényében közelíthető és érthető meg, amelyek a társadalom egészével, a gazdasági-társadalmi viszonyok totalitásával a legszorosabban s a legközvetlenebbül összefűzi. A jogalkotási folyamat önmagában is számos mozzanatból és relációból összetevődő jelenség, mely mozzanatok közül jelenleg csupán kettőnek a vizsgálatára teszünk kísérletet: a jogalkotás mint sajátos visszatükröződési folyamat menetében szerepet játszó legfontosabb *kategóriáknak,* s e kategóriák sajátos megformálásában döntően közreható *értékeknek,* illetve ezek kölcsönös kapcsolatának az elemzésére. Mondani sem kell, hogy aligha vállalkozhatunk a jogalkotó tevékenységben jelentős kategóriák, illetve értékek akárcsak megközelítően kimerítő tanulmányozására. Csak — mintegy példaszerűen — a megítélésünk szerint legfontosabbnak tekintett mozzanatok és relációk felvillantásáról van szó. Aminthogy az is természetes, hogy mind a kategóriák, mind az értékek csak azoknak az összefüggéseknek a hálójában érthetők meg, amelyek őket a társadalmi-gazdasági viszonyokkal, a társadalmi léttel összekapcsolják.

Bármennyire közismert, röviden jelezni kell, hogy mit értünk egyáltalán *kategórián,* kiváltképpen azokon a kategóriákon, amelyek a jogalkotási folyamatban jelentős szerepet játszanak, és játszhatnak, valamint azokon az *értékeken,* amelyek a jogalkotó tevékenységre, magukat a kategóriáknak a jogalkotási folyamatban kialakulására és megformálódására döntő befolyást gyakorolnak. A kategóriákat marxi értelemben a meghatározott lét formáiként, „exisz-

tencia-meghatározásaiként"[1] fogjuk fel, tehát nem a létezőről vagy keletkezőről tett kijelentésnek, tiszta logikai formának, sem az anyag valamiféle ideális formáló elvének, hanem a természetben és a társadalomban fellelhető objektív tényállások visszatükröződéseinek. A jogalkotási folyamatban — természetesen — a társadalmi lét olyan formáiról, meghatározásairól van szó, amelyeknek a jogban, a jogalkotási folyamatban megjelenése, szerepe és funkciója a jog alapvető társadalmi rendeltetésének megvalósulását, a társadalmi viszonyok rendezését optimálisan elősegíti. A jogalkotás során a jogszabály tartalmának, hipotézisének, diszpozíciójának és szankciójának kialakításakor végső fokon meghatározott társadalmi relációk, szituációk, magatartások sajátos, a jog alapvető társadalmi rendeltetésének megfelelő visszatükröződése megy végbe, mégpedig úgy, hogy a társadalmi viszonyoknak említett mozzanatait és vonatkozásait a társadalmi céloknak és rendeltetésnek megfelelően kiválasztva és egyneműsítve, meghatározott kategóriákban fejezik ki. S most nem a jogi eszközök és intézmények rendkívül gazdag kategória-rendszerét tartjuk közvetlenül szem előtt, hanem a társadalmi (természeti létnek olyan általános „exisztencia-meghatározását", mint az *egyedi*, a *különös* (tipikus), az *általános,* amelyek a jogalkotási folyamatban sajátos, a jog rendező, szabályozó funkciójához adaptált formában, specifikus vonásokkal gazdagodva jelennek meg.

Nagy tévedés, s a valóságos társadalmi-jogi folyamatnak teljes félreismerése és félreértése lenne, ha a jogalkotási folyamatban pusztán a társadalmi viszonyoknak, helyzeteknek, szituációknak és magatartásoknak egyszerűen a jog rendeltetésének megfelelően módosított kategóriákban sajátos visszatükröződését, kifejeződését ebben az elszigetelt közvetlenségében látnók. Az talán a jog társadalmi rendeltetésének hangsúlyozásából, s abból, hogy ennek a társadalmi viszonyok meghatározott kategóriákban sajátos kifejeződésében milyen fontos módosító, alakító szerepe van, már kitűnt, hogy a jogalkotást mint sajátos visszatükröződési folyamatot a legkevésbé sem tekintjük megismerésnek, gnoszeológiai folyamatnak. A társadalmi relációknak, szituációknak és magatartásoknak a jogalkotás menetében megragadása, és meghatározott kategóriákban kifejeződése egyáltalán nem arra irányul, hogy ezáltal a társadalmi valóságot még jobban, még alaposabban, még helyesebben ismerjük meg. A jog, s így a jogalkotó tevékenység alapvető célja és társadalmi rendeltetése nem a társadalmi valóság feltárása, mind igazabb megismerése, hanem a társadalmi viszonyok és magatartások szabályozása, rendezése, mely feladat — természetesen — aligha oldható meg jól a társadalmi viszonyok és összefüggések megközelítően helyes ismerete nélkül. Ám a társadalmi viszonyok megismerése nem a jogalkotó, sem a jog feladata; pusztán arról van szó, hogy a jogalkotó tevékenysége során felhasználja a felhalmozódott tudományos társadalmi ismereteket. A jogalkotásnak mint visszatükröződési folyamatnak a megismerési, a gnoszeológiai folyamatoktól való alapvető eltérése egészen világosan áll előttünk, ha figyelembe vesszük azt a döntő mozzanatot, amely a jogalkotási folyamatban végbemenő visszatükröződést, a társadalmi relációknak és magatartásoknak sajátos kategóriákban megragadását alapvetően meghatározza. Lukács György azt vizsgálva, hogy a jog, a jogrend a gazdasági-társadalmi viszonyokat inadekvátan, torzan tükrözi vissza, felhívja a figyelmet arra, hogy a jog esetében, a jogalkotási folyamatban „a tények megállapítása, rendszerbe való besorolása nem magában a társadalmi valóságban gyökeredzik, hanem pusztán az uralkodó osztálynak arra irányuló akaratában, hogy a társadalmi gyakorlatot szándékainak megfelelően szabályozza."[2] A jogalkotásban mint visszatükröződési folyamatban döntővé tehát a társadalomban uralkodó osztály vagy osztályok, rétegek, csoportok érdeke, szándéka és akarata válik. Ez határozza meg ugyanis a jogi szabályozás jellegét, irányát és közvetlen célját, azt, hogy a rendezésre kerülő társadalmi szituációban és relációban adódó alternatívák közül a jog melyiket preferálja, melyiket helyezze előtérbe s tűzze ki az állampolgárok számára követendő jogi célul. A társadalomban uralkodó osztály, réteg vagy csoport érdekei, szándékai és akarata alapján történt választás az alternatívák közül állásfoglalást, értékelést, értékmegállapítást és értékmeghatározást takar, a jogszabályban meghatározott alternatíva megvalósítására irányuló magatartás helyeslését vagy elvetését, igenlését vagy tagadását, ami — többek között — a jogszabály e magatartáshoz fűzött jogkövetkezményeinek jellegéből válik egészen világossá.

A jogalkotó tevékenységben a társadalmi viszonyoknak és mozzanatoknak különféle kategóriákban megragadását és visszatükröződését tehát döntően ez az *értékelés,* annak az *értéknek* a *választása* határozza meg, amely a társadalmi szituációban előfordulható alternatívák közül, illetve azokat megvalósító magatartások közül az egyiket mint jogilag előírtat és követendőt preferálja. Hogy itt értékeléssel, értékválasztással, egyáltalán értékkel és értékproblémával állunk szemben, arra aligha érdemes szót vesztegetni. Aminthogy arra sem, hogy nemcsak a mindennapi élet közvetlenségében, de az erről leváló jogalkotó tevékenységben is az értékmérők és az értékek relatív gazdagságába ütközünk s a közöttük való választás is mindenkor relatív jellegű, függően alapvetően attól, hogy milyen társadalmi (osztály, réteg, csoport stb.) érdek vagy akarat húzódik meg a választás és az értékelés mélyén. Előre kell bocsátanunk, hogy amikor a

[1] *Marx—Engels:* Művei. 46/I. köt. Bp. 1972. 31—32. old.

[2] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. köt. Bp. 1976. 218. old.

jelen gondolatok tárgyául a jogalkotásban szerepet játszó legfontosabb kategóriákat és értékeket, valamint összefüggéseket jelöltük meg, akkor egyáltalán nem azt tűztük ki célul és feladatul, hogy a jogalkotási folyamat konkrétságában szerepet játszó értékeket és értékmérőket vegyük szemügyre, s ezeknek a jogalkotási folyamatban megjelenő legfontosabb kategóriákkal való kapcsolatát kíséreljük meg feltárni. Az értékek és értékmérők relativitása és szubjektív gazdagsága folytán egy ilyen irányú vizsgálatnak a lehetőségét illetően egyébként is kételyeink vannak. Ezért a jelen írás feladatát csupán abban látjuk, hogy azokat az értékeket, illetve néhányukat vizsgálja meg a jogalkotásban szerepet játszó legfontosabb kategóriák aspektusában és vetületében, amelyek mint ugyancsak *relatív értékek magában a jogi szabályozásban,* így a jogalkotásban tünnek fel s többé-kevésbé határozott tartósságról tanúskodnak, nem feledkezve — természetesen — meg arról, hogy mint relatív társadalmi-jogi értékek mindenkor konkrét társadalmi tartalommal rendelkeznek.

Arról van szó, hogy a jogi szabályozásban és rendezésben a történeti fejlődés során kialakulnak olyan sajátos vonások, specifikumok, amelyek mindenkori konkrét társadalmi tartalmukkal ún. *jogi értékké* kristályosodnak, olyan jogi mozzanatokként rögződnek, amelyeknek a jogi szabályozásban megjelenése és kifejeződése a jognak értéket kölcsönöz, azt értékhordozó társadalmi objektivációvá teszi. A félreértések elkerülése végett nyomatékosan hangsúlyozni kell ezeknek az értékeknek a gazdagságát, gyakori ellentmondásosságát, relativitását és szubjektivitását. Gondoljunk csak arra, hogy a jogalkotó a jogban megvalósítandó értéknek éppúgy tekintheti a szilárd jogrendet, mint a hajlékony, a felmerülő társadalmi igényekhez jobban idomuló, elasztikus jogszolgáltatást; a kizárólag a jogalkotási szervek által kibocsátott jogszabályokra épülő törvényességet, mint a jogalkalmazóknak, kiváltképpen a bíráknak is jogalkotó hatalmat engedő jogrendszert; a társadalmi, politikai célszerűséget, mint a társadalmi-jogi igazságosságot; a jog írásban rögzítettséget, mint a szokásjogi jogalakulást stb. A jogi értékek kimeríthetetlen gazdagsága természetesen a közöttük való választást is meglehetősen bizonytalanná, szubjektívvá teszi, nem is szólva arról, hogy ilyeténképpen az értékek gazdagsága egyfelől relativitásukat, másfelől ellentmondásosságukat eredményezi, hiszen nagyon gyakran a különböző ún. jogi értékek együttesen nehezen valósíthatók meg, mi több, annyira ellentmondanak egymásnak, hogy kizárólagosan csak az egyik testesülhet meg a jogi szabályozásban. A jogi értékek relativitását, ellentmondásosságát eklatánsan tárják fel Gustav Radbruchnak „A jogeszme antinómiáiról"[3] szóló híres fejtegetései s kiváltképpen Radbruch gondolkodásának azok a változásai, amelyek az általa megjelölt jogértékek súlyát és hierarchiáját illetően élete folyamán jogfilozófiájában megmutatkoztak.[4]

A történeti fejlődés menetében tehát a jognak és a jogalkotásnak olyan sajátosságai alakulnak ki, amelyeket a jogelméletben, a jogi szabályozásban *általában pozitíven értékelnek,* olyan mozzanatoknak tekintenek, amelyek a helyes, a jó, az igazi jognak nélkülözhetetlen és elengedhetetlen részei, vonásai. A jognak, a jogi szabályozásnak ezek a sajátosságai, vonásai, elemei mintegy *„jogi értékekként"* szilárdulnak és rögződnek meg az emberiség tudatában. Ezeknek a jogi értékeknek a jogalkotás során vezérlő elvként követése és a jogalkotási produktumban megvalósítása, a jogban kifejeződése adja meg a jog, a jogi szabályozás mindennapi életében a jognak, a jogi szabályozásnak rangját, értékét; ezeken az értékmérőkön mérve válik valamely jogi norma, jogalkotási produktum vagy jogrendszer a jog és a társadalmi gyakorlat közvetlenségében értékessé vagy értéktelenné. Talán nem árt óvatosan felhívni a figyelmet arra, hogy itt nagyon is kétértelmű s csalóka jelenséggel, folyamatokkal állunk szemben. Mert egyfelől kétségtelen tény, hogy a jogélet, a jogi szabályozás mindennapjait ezek az értékek, illetve a közöttük történő választás olykor kínzó dilemmái töltik be. Másfelől viszont ismeretes, hogy a jognak ezen ún. jogi érték szerint megítélése önmagában szubjektív és relatív eredményre vezet. Hiszen bármely ún. jogi érték választása és megvalósítása a társadalmi totalitás konkrétságában a legkülönbözőbb hatásokat válthatja ki. Gondoljunk csak a törvényesség jogi értékére; valamely jogi szabályozás és jogrendszer bármily következetes és maradéktalan megvalósítása, megtartása és megtartatása, amennyiben az embertelen, társadalom- és emberiségellenes jogi tartalmakat foglal magában és realizál, a jog fennállása és működése szempontjából bármennyire is értéket reprezentál, a társadalom, az emberi nem összfejlődése vonatkozásában éppen ellenkezőleg negatívnak, értéktelennek, nem-értéknek bizonyul. Ezzel mintegy csak jelezni kívántuk — ami a szakemberek előtt közismert —, hogy a legkevésbé sem valljuk a relativista értékfilozófia álláspontját a jog, a jogi szabályozás értékét, illetve értékeit illetően.[5] Ha pedig az iménti fejtegetések könnyen olyan látszatot keltettek volna, mintha korábbi nézeteink visszavonását készítenék elő, akkor ezt azonnal szükségesnek véljük megszüntetni azzal, hogy nyomatékosan hangsúlyozzuk: a jog és a jogi szabályozás értékét nem a jelzett ún. jogi értékeknek, az ezek alapján történő konkrét értéke-

[3] Ld.: G. *Radbruch:* Rechtsphilosophie. Stuttgart, 1950. 168—174. old.

[4] Ld.: *Péteri* Zoltán: Gustav Radbruch és a relativista jogfilozófia néhány kérdése (Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelméletről). Bp. 1963. 349—401., különösen 376—397. old.

[5] Ld.: *Peschka* Vilmos: A modern jogfilozófia alapproblémái. Bp. 1972. 188. stb. old.

léseknek, értékpreferenciáknak és választásoknak puszta összegezése, valamiféle szintézise jelenti. A jog, a jogi szabályzás értékét tehát nem közvetlenül az ún. jogi értékek s az ezek alapján végbemenő konkrét, egyedi, szubjektív és relatív jogi értéktételezések határozzák meg, hanem az az objektív társadalmi valóság, amelynek szakadatlan mozgásában az emberi nem mint szubsztancia bontakozik ki. Arról van szó, hogy a társadalmi viszonyok állandó változásának és alakulásának folyamatában az ember nembeli lényege, nembeli erői és sajátosságai fejlődnek ki, valósulnak meg — természetesen a legkevésbé sem töretlen egyenesvonalúsággal, hanem az egyenlőtlen fejlődés visszaesésekkel, megtorpanásokkal színezett kerülő útján — mint a társadalmi lét szubsztancialitása. Mindez voltaképpeni problémánk, az ún. jogi értékek s ezek alapján történő konkrét értékelések, valamint a jog, a jogi szabályozás értéke közötti összefüggést, illetve ontológiai eredetet illetően annyit jelent, hogy azok az ún. jogi értékek s rájuk épülő konkrét, egyedi, szubjektív és relatív értéktételezések, értékválasztások és értékpreferenciák bizonyulnak valóságos értéknek, teszik a jogot, a jogi szabályozást valóban értékessé, amelyek a szubsztancialitás iménti értelmében vett emberi nem lényegének kibontakozási folyamatában alkotó mozzanatokként vesznek részt. A jogalkotási folyamatban megvalósuló alternatív döntések és választások tehát — jóllehet mindig valamiféle ún. jogi értékre irányulnak — csak akkor minősülnek igazi értéknek, ha az ember nembeli lényegének kibontakozásához és megvalósításához járulnak hozzá.

A jogalkotás és a jogi szabályozás ún. jogi értékeinek az emberi nem szubsztancialitásával való lényegi kapcsolatát vizsgálva s a nembeli lényeggel való kapcsolat értékmegalapozó jellegét megállapítva, tévedés lenne azonban arra a konklúzióra jutni, hogy az ún. jogi értékeknek a jelentősége és szerepe a jogalkotás és a jogi szabályozás értékét illetően éppenséggel irreleváns, vagy legalábbis közömbös. Utaltunk már arra, hogy ezek az ún. jogi értékek s a rájuk épülő konkrét, relatív jogi értékelések, választások és döntések a jogalkotás és a jogi szabályozás mindennapjaiban kétség kívül jelentős szerepet töltenek be. S ha igaz is az, hogy a jogalkotás és a jogi szabályozás értékét nem ezeknek az ún. jogi értékeknek, illetve rajtuk nyugvó konkrét jogi értékeléseknek és választásoknak az összegezése, szintézise jelenti, az sem lehet kétséges, hogy ezekben az ún. jogi értékekben s a rájuk alapozó konkrét, relatív jogi értékelésekben bontakozik ki, valósul meg a jogi szabályozás, a jogrendszer valódi, igazi értéke. Ezeknek az ún. jogi értékeknek a jogalkotásban és a jogi értékre alapozó konkrét, relatív jogi választások és értékelések közvetítő mozzanatot képeznek a szakadatlan változásban levő társadalmi-emberi szubsztancia és a jog, a jogi szabályozás között. S csak ezek közvetítésével s ezekben megtestesülve valósulhat meg a jog valódi, igaz értéke. A jogalkotó tevékenység a maga közvetlenségében mindenkor meghatározott jogi érték vagy értékek megvalósítására tör; ezek az értékmegvalósító tételezések, ezek a konkrét, relatív jogi értékválasztások és értékpreferenciák azonban csak annyiban bizonyulnak valóban értéknek, amennyiben a társadalmi összmozgás objektív fejlődési tendenciáit összefoglaló, ugyancsak szakadatlan változásban levő emberi lényeg kibontakozását, elsajátítását és realizálását segítik elő. A jog, a jogi szabályozás valódi értéke tehát csak e közvetítő, relatív és konkrét, ún. jogi értékek megvalósításán keresztül bontakozik ki.

Mind a tanulmány címéből, mind bevezető soraiból minden bizonnyal kiderült, hogy feladatunk a legkevésbé sem az ún. jogi értékek és az értékek igazi forrását jelentő nembeli szubsztancialitás közötti kapcsolat konkrét tisztázása. Éppen ellenkezőleg, vizsgáló tekintetünket elsősorban az ún. *jogi értékek*, pontosabban ezek egynémelyike vonja magára, mégpedig nem a nembeli lényeg irányában, hanem egy másik összefüggésben. Arról van szó, hogy ezek az ún. jogi értékek magában a jogban, a jogi szabályozásban, a jogrendszerben valósulnak, testesülnek meg. Amikor tehát a jogalkotó valamelyik választott jogi érték megvalósítására tör, akkor további feladata azoknak a jogalkotói és jogi eszközöknek, *kategóriák*nak a megkeresése és megtalálása, amelyek segítségével a meghatározott jogi érték optimálisan megvalósítható. Jogalkotáselméleti és jogszabálytani vizsgálódásaink[6] e vonatkozásban néhány meglehetősen kezdetleges és bizonytalan megállapításra engednek következtetni egyes ún. jogi értékek és a jogalkotás, a jogi visszatükröződés bizonyos kategóriáinak összefüggését illetően.

Jogbiztonság és általánosság

A kevés kérdések egyike, amelyben a jogelmélet különböző irányai és koncepciói a természetjogtantól kezdve a jogi pozitivizmuson és a jogszociológián át egészen a marxista jogelméletig többé-kevésbé egyetértenek, hogy a jog egyik alapvető értéke: *biztonsága*. Kétségtelennek tűnik, hogy az ún. jogi értékek sorában megkülönböztetett hely illeti meg a *jogbiztonságot*. A jogbiztonságon a jognak mint társadalmi objektivációnak általában azt a sajátosságát értjük, hogy a jog előre, a jövőre nézve világosan és áttekinthetően közli a jogosultságokat és a kötelességeket, melyekről mindenki bizonyos ismereteket és tudást szerezhet, ezekkel számolhat, életét ezeknek megfelelően kockázatmentesen rendezheti be, mert a jognak azok a normái és rendelkezései, amelyek a szóban forgó jogosultságokat és kötelességeket tartalmazzák, általában megvalósulnak, azokat mind az állam-

[6] Ld.: *Peschka:* Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965.; A jogszabályok elmélete. Budapest, 1979.

polgárok, mind az állami szervek rendszerint megtartják. A jogbiztonság legfontosabb vonásai tehát a jog megismerhetősége, áttekinthetősége, bizonyossága, kalkulálhatósága és általános megvalósulása. Az állampolgár jó társadalmi közérzetét, nyugalmát, azt az érzését, hogy a társadalom mindennapi életében és viszonyaiban súrlódásoktól, veszélyektől, kellemetlen meglepetésektől mentesen, egyszóval biztonságban élhet, jelentősen befolyásolja a jog határozottságának, szilárdságának, biztonságának tudata, az, hogy az állampolgár a jogi normák ismeretében, bizonyosságában számolhat magatartásának, cselekedeteinek jogi, azaz egyik meglehetősen súlyos társadalmi következményével. A jogbiztonságnak a társadalmi viszonyokra és folyamatokra hatása — kétségtelenül — a jog életének és működésének azon a területén nyilvánul meg, amit a jog realizálódásának, a jog megtartásának és alkalmazásának nevezünk. A jogbiztonság feltételeinek megteremtése azonban döntően a jogalkotás feladata; a jogalkotás ugyanis az a sajátos állami tevékenység, amely a jogilag általánosan érvényeset, a követendő, a megvalósítandó azokat a jogi normákat, amelyekkel az állampolgárok számolhatnak, amelyeket figyelembe kell venniök, ha társadalmi magatartásukban bizonyosak és zavartalanok kívánnak lenni, létrehozza, megállapítja. Mi több, ezeknek a jogi normáknak a kibocsátása — s ez a jogalkotó tevékenység elválaszthatatlan, lényegi mozzanata — mindenkor bizonyos ugyancsak kalkulálható állami kényszerítés fenyegetésével történik.

A jogbiztonságban és a társadalmi totalitásban érvényesülő biztonság egyik fontos mozzanatának a feltételeit a jogalkotó tevékenység — természetesen — a legkülönfélébb jogi eszközök, módszerek, intézmények stb. felhasználásával és alkalmazásával teremti meg. Bennünket most csupán a jogalkotási folyamatnak az a *kategóriája* érdekel közelebbről, amely — megítélésünk szerint — a jogbiztonság kialakítását a jogalkotás menetében a leginkább elősegíti, a jogbiztonság alapvető jogalkotási feltételét jelenti. A figyelmes olvasónak már nem árulunk el semmi újat, amikor ezt a kategóriát megnevezzük, hiszen a jogbiztonságról az imént elmondottak során hangsúlyoztuk, hogy a jogbiztonság *általában* feltételezi a jogi normák megismerhetőségét, áttekinthetőségét, a velük való kalkulálhatóságot s kiváltképpen a rendszerinti, *általános* megvalósulást. Röviden: az *általánosság* kategóriájáról van szó. Arról a logikai-filozófiai kategóriáról, amellyel kapcsolatosan Hegel állandóan aláhúzza, hogy „mind a megismerés, mind *gyakorlati magatartásunk* szempontjából a legnagyobb fontosságú, hogy a tisztán közöst ne tévesszük össze az igazában általánossal, az egyetemessel."[7] Ahhoz, hogy eljussunk az általánoshoz, nem elegendő csupán absztrakcióval kiemelni azt, ami közös a sok közvetlenül, érzékileg adott egyesben. „Ha az általánoson azt értjük — írja Hegel[8] — ami több egyesnek *közös* mozzanata, akkor annak *közömbös* fennállásából indulunk ki, és a fogalom meghatározásába belekeverjük a *lét* közvetlenségét." Az egyesekben megnyilvánuló igazi általános tehát nem az átlag, vagy a sok egyesből elvonatkoztatás útján nyert közös, hanem a *közös* és a *lényeges*, tehát a közös lényeg. Ugyanebben az értelemben beszél az általánosságról mint absztrakcióról Marx, amikor a politikai gazdaságtani kategóriák általánosságát elemzi és Hegel említett fejtegetéseit materialista módon értelmezve megállapítja, hogy „az *általános*, vagyis az összehasonlítás által különválasztott közös", amely maga is sokszorosan tagolt, „különböző meghatározásokba széjjelváló", „értelmes elvonatkoztatás", ha az azonosság mellett nem feledkezünk meg a „lényeges különbségről".[9] Az általános absztrakciók, az általánosság vonatkozásában tehát Marx is a közösség, az elvonatkoztatás révén nyert közös vonások *lényegiségét* húzza alá.

Mind ezek után aligha meglepő, hogy a jogalkotási folyamatban a jogbiztonságnak mint jogi értéknek a feltételét egy olyan kategória reprezentálja, amely a jognak mint társadalmi komplexusnak, totalitásnak *uralkodó, döntő kategóriája*. Az általánosság kategoriális túlsúlyát a jogban, a jogalkotási tevékenység produktumát jelentő jogi normában, kiváltképpen ennek érvényességében mélyen fekvő társadalmi folyamatok határozzák meg. Marxnak arra a fontos megállapítására kell emlékeztetni, amely szerint „minden új osztály..., amely egy előtte uralkodó osztály helyébe lép, kényszerül márcsak azért is, hogy célját keresztül vigye, a maga érdekét a társadalom valamennyi tagjának közösségi érdekeként feltüntetni, vagyis eszmeileg kifejezve: gondolatainak az általánosság formáját adni, azokat úgy feltüntetni, mint egyedül észszerű, általános érvényű gondolatokat."[10] Ez a társadalmi törvényszerűség a jogszabály lényegi sajátosságaként szilárdul meg. Arról van ugyanis szó, hogy míg az ideológia általánossága — Marx szerint[11] — azon alapul, hogy az új „forradalmasító" osztálynak „kezdetben érdeke még valóban inkább összefüggött valamennyi többi, nem uralkodó osztály közösségi érdekével..., mert az eddigi viszonyok nyomása alatt még nem fejlődhetett ki egy különös osztály különös érdekeként" és így „nem mint osztály, hanem az egész társadalom képviselője lép fel", addig a jogszabály érvényességének általánosságát lényegében az a társadalmi szükséglet hatá-

[7] *Hegel:* A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. A logika. Bp. 1950. 253. old. (kiemelés: tőlem — P. V.)

[8] *Hegel:* A logika tudománya. II. rész, Bp. 1957. 228. old.

[9] *Marx—Engels:* I. m. 12—13. old.

[10] *Marx—Engels:* Művei, 3. köt. Bp. 1960. 46—47. old.

[11] Uo. 47. old.

rozza meg, amely már az osztályérdek és az össztársadalmi érdek ezen egybeesésének megbomlását fejezi ki. Jóllehet a forradalmasító osztálynak mint új, különös, uralkodó osztálynak különös érdeke kialakult és nyilvánvalóvá vált már, ezt a különös társadalmi (osztály-) tartalmat a status quo fenntartása és a társadalmi viszonyok rendezése érdekében a jogalkotó változatlanul mint társadalmi általánosságot mondja ki a jogi norma általános érvényességében. Az általánosság kategoriális uralmát a jogban, a jogalkotásban és kiváltképpen a jogi normában tehát paradox módon tartalma különösségének társadalmi uralma határozza meg. A jogszabály különös társadalmi tartalmát általánosként reprezentálja. Társadalmi feladata s rendeltetése éppen arra irányul, hogy a különös tartalmat a társadalmi totalitás valóságos általánosságává tegye. Ennek érdekében a társadalmi különöst általánosként tünteti fel. A társadalmi tartalom különösségének a jogi normában általánosként való megjelenését pedig éppen a jogszabály érvényessége, illetve ennek az érvényességnek általánossága fejezi ki.

A jogalkotó tehát azzal a sajátos tevékenységével, hogy a különös társadalmi (osztály-) tartalmat a jogszabályban általánosként jeleníti meg, kiváltképpen azzal, hogy a jogi normát általános érvényességgel ruházza fel, egyúttal egy ún. jogi értéknek, a jogbiztonságnak egyik döntő feltételét is létrehozza. A jogszabálynak, különösen érvényességének általánossága alapvetően azt jelenti, hogy a jogi norma rendelkezései mindenkire egyaránt és egyformán vonatkoznak, kötelezőek. A jognak ugyanis Marx által kiemelt egyik sajátossága, hogy „a jog, természeténél fogva, csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat."[12] A jogalkotó produktumot jelentő jogszabály a társadalomban olyan mértékként jelenik meg, amely mindenki és minden helyzet számára egyenlő. Ez — mint arra Marx ugyanott felhívja a figyelmet — eleve már bizonyos elvonatkoztatást feltételez, azt, hogy a személyeket és a társadalmi helyzeteket „egységes szempontból csak egy meghatározott oldalról", például az egyéneket csak mint munkásokat tekintsék. A jogszabályt illetően ez annyit jelent, hogy a jogi norma mint egyenlő mérték a társadalom tagjaiban pusztán jogalanyokat lát és láttat, akikre ez a mérték minden megkülönböztetés nélkül vonatkoztatandó, azaz érvényes. De nemcsak a személyeket, a jogi norma alanyait, hanem a jogszabály egyéb tartalmi mozzanatait (eset, tényállás, magatartás stb.) illetően sem más a helyzet. Bármennyire is a különösség szintjén mint típusok és tipikus elemek (erről a továbbiakban még lesz szó) legyenek is ezek a jogszabály tartalmában megfogalmazva, amint „egyenlő mértékként" jelennek meg, alárendelődnek ezen „egyenlőség" általánosságának. Amikor Marx arról beszél, hogy a jog mint „egyenlő mérték" nem ismer el osztálykülönbségeket,[13] akkor a jogi norma általánosságát mint a jogbiztonság feltételét az is aláhúzza, hogy a jogszabály eltekintve az osztály- és egyéb különbségektől, mindenkire és a jogszabályban megfogalmazott minden helyzetre, magatartásra nézve egyformán kötelező. A jogszabály egyenlő mértékként ezáltal a jogbiztonság feltételeként megjelenése a jogi norma érvényességének *általánosságát* azáltal hozza létre, hogy a jogi norma különös és tipikus tartalma (helyzetei, szituációi) alá tartozó minden esetet, magatartást kivétel nélkül a jogi norma érvényessége alá von, a jogszabályi érvényesség általánossága alá sorol be. A különféle egyedi esetek, helyzetek és magatartások, amennyiben a jogszabályi tartalom típusába sorolhatók, egyformán és egyenlő mértékkel, a jogi norma rendelkezésével mérendők, ítélendők meg, azaz rájuk a jogi norma általában kötelező és érvényes.

Igazságosság és különösség

A jogalkotás és egyáltalán a jogi szabályozás mindenkori vezérlő csillaga: az *igazságosság*. Vállalkozhat-e a jogalkotó többre, nehezebben megvalósíthatóra, mint arra, hogy olyan jogi normákat alkosson, olyan jogi szabályozással szolgáljon, amely mindenkit megelégedéssel, azzal a tudattal tölt el, hogy magatartásának olyan következményeit határozták meg, amelyeket megérdemel, s amelyekkel másokat is ugyanúgy illetnek. Lehet-e jogi szabályozásban nagyobb érték, mint az, hogy igazságos? A jogalkotó „örök" feladata és küzdelme elérni a jogszabályok, a jogi szabályozás igazságosságát. De mi az igazságosság? — olyan kérdés ez, amelyre a görög bölcselőktől kezdve mindmáig keresi az emberiség a választ. Nem is lehet feladatunk akárcsak megkísérelni is az igazságosságnak mint jogi értéknek a meghatározását. Csupán néhány olyan mozzanatára hívjuk fel a figyelmet, amely a jogalkotási folyamat, a jogi szabályozás bizonyos kategóriáihoz különös vonzódást mutat. Már a jogbiztonság és az általánosság összefüggését érintő fejtegetések is ebbe az irányba mutatnak; hiszen a jogi normák mint jogalkotási produktumok általánossága, kiváltképpen általános érvényessége, az, hogy mindenkire egyformán, *egyenlően* kötelező, már a jogalkotás és a jogi szabályozás értékeként meghatározott igazságosságra utal. A jogi igazságosság ugyanis mindenekelőtt *egyenlőséget* jelent abban az értelemben, hogy a jogszabály, a jogalkotó rendelkezései mindenkire nézve egyenlőek, egyenlő mértéket szolgáltatnak. A jog — mint arról szó volt — egyformán, egyenlően érvényes mindenki vonatkozásában; a jogi normákat egyformán, egyenlően kell alkalmazzák mindenkire. Ez a jognak és a jogi igazságos-

[12] *Marx:* A góthai program kritikája. Bp. 1953. 13. old.

[13] Uo.

ságnak olyan sajátossága, amely — társadalmilag bármennyire is fonák helyzeteket és eredményeket produkál — a jog társadalomontológiai lényegéből, nevezetesen a jog és a jogi igazságosság monizmusából, abból fakad, hogy egy adott társadalomban csak egyféle jogrendszer érvényes. Mindez, amit most itt mint a jogi igazságosság egyik vonatkozását méltattunk, alig különbözik a jogalkotásban és a jogi szabályozásban jelentős szerepet játszó értékként kiemelt jogbiztonságtól, ami nemcsak ezeknek az ún. jogi értékeknek relativitását mutatja s azt, hogy ezek mennyire szorosan kapcsolódnak egymáshoz, hanem egyúttal azt is, hogy az a kategória, amely a jogbiztonságot illetően a jogalkotásban — mondhatni — uralkodó helyzetet és jelentőséget foglal el, mi több, egyáltalán a jog döntő kategóriájaként jelenik meg, az *általánosság* a jogalkotási folyamat másik vezérlő értéke, a jogi igazságosság tekintetében is érezteti hatását.

Ám a jogi igazságosságnak a jogalkotásban és a jogi szabályozásban megnyilvánuló szerepe ebben a legkevésbé sem merül ki, aminthogy a jogalkotás kategóriáival való kapcsolata sem abban, hogy az általánossággal áll vonatkozásban. A jogi igazságosságnak ez az egyenlősége és a jogalkotásnak, a jogi szabályozásnak ettől elválaszthatatlan általánossága — mint tudjuk — nem jelent mást, mint hogy a jogalanyokra azonos tényállások esetén ugyanazokat a jogi normákat, egyenlő jogi mértéket kell alkalmazni. „A jog — írja Marx[14] — természeténél fogva csak egyenlő mérték alkalmazásában állhat." De ez a jogban megnyilvánuló egyenlőség éppen annál fogva, hogy nem egyenlő helyzetben levő emberekre vonatkozik, hiszen különböző társadalmi osztályokban, rétegekben, csoportokban élő és különféle helyzetben levő emberekre különbség nélkül, egyformán és egyenlően ugyanaz a jogi norma érvényes, valójában egyenlőtlenséget — ha úgy tetszik — igazságtalanságot jelent. Az egyenlő jog nem ismer el osztálykülönbségeket, hallgatólagosan természetes kiváltságnak tekinti az egyének egyenlőtlen tehetségét, képességét, szorgalmát és következésképpen teljesítőképességét. Ilyenformán az egyenlőtlen egyénekre egyenlően alkalmazott egyenlő jog „az egyenlőtlenség joga, mint minden jog".[15] Hogy a jognak és a jogi igazságosságnak ezt a belső ellentmondását, tényleges igazságtalanságát elkerülhessük „A jognak nem egyenlőnek, hanem egyenlőtlennek kellene lennie."[16] Ez kétségtelenül a jog általánosságának bizonyos fellazítását és megszorítását, konkretizálását és gazdagítását teszi szükségessé.

Arról van szó, hogy a jogalkotó a jogi normában általános jogi igazságosságként *különös* társadalmi tartalmat jelenít meg. S itt most nemcsak a jogbiztonsággal összefüggésben érintett jogi-társadalmi (osztály-) tartalom elvont különösségére gondolunk, jóllehet ez kétségtelenül az egész jogi-társadalmi szférát meghatározza, hanem ennek a jogi normában a jogalkotó által konkrét jogi megformálására a jogszabály tartalmában, hipotézisében, diszpozíciójában és szankciójában. Hogy itt a jogalkotó által elvégzett rendkívül bonyolult és összetett értékelési folyamattal állunk szemben, az napnál világosabb. A jogalkotó a jogszabályi tartalom társadalmi-jogi igazságosságának kimunkálásánál mindenekelőtt az adott jogrendszer *különös* társadalmi (osztály-) jellegéből indul ki, konkréten mindenkor ehhez mérve állapítja meg a különböző tényállásokat, rendelkezéseket és jogkövetkezményeket. Minthogy pedig — mint arról szó volt — a társadalomban jelentkező embereknek képességeik, teljesítményük, szituációjuk és helyzeteik stb. nem egyenlőek, hogy a jog megközelítően igazságos legyen, ezt a társadalmi egyenlőtlenséget is figyelembe kell vegye, ám nem konkrét megjelenésük egyediségében — hiszen ez nyilvánvalóan lehetetlen —, hanem az általánosságnál mérsékeltebb, alacsonyabb elvontsági fokon. A jog — s ezt nem lehet eléggé és elégszer hangsúlyozni — nem lenne jog többé, ha feladná a jogbiztonságtól és a jogi igazságosság említett vonatkozásától elválaszthatatlan általánosságát. De ennek az általánosságnak a burkában, leplében *különös* társadalmi (osztály-) tartalmat, *különös* helyzeteket, szituációkat, normákat fogalmaz meg. S így a jogi igazságosság általános és különös vonásainak sajátos dialektikus egységében, egymásba játszásában és ellentmondásosságában valósítja meg a jog egyik fontos értékét: igazságosságát. Mit jelent ez a különösség? Milyen kategóriáról van itt szó? Arról a logikai-filozófiai formáról, amely az egyestől az általánoshoz, illetve az általánostól az egyeshez való átmenetet közvetíti, amely az egyest és az általánost összekapcsolja, amelyen keresztül az egyes és az általános egymásba átcsapása végbemegy. A különösség olyan közvetítő logikai kategória, amelyben mind az egyediség, mind az általánosság mindig megszüntetve-megőrződve jelenik meg. A különösség nem fix pontot vagy közvetítő tagot jelent, hanem egy meglehetősen széles és gazdag mozgási teret, közvetítő szakaszt az egyes és az általános között. A különösség mindig az egyestől az általánoshoz és megfordítva vezető közvetítő mező, közvetítő közép: „A különösség nem csupán viszonylagos általánosítás, nem csupán út az egyeditől az általános felé (és megfordítva), hanem egy — az objektív valóság lényege által előidézett és a gondolkodásra rákényszerített — szükségszerű közvetítés az egyediség és az általánosság között. Mégpedig olyan közvetítés, amely korántsem csupán egyszerű összekötő kapocs az egyedi és az általános között — ez a funkció persze a különösség egyik legfontosabb jellegzetessége —, hanem e funkcióban, beteljesítése által, önálló jelentőséghez is

[14] Uo.
[15] Uo.
[16] Uo.

jut."[17] A különösséget éppen ez a közvetítő jellege és szerepe teszi kiváltképpen alkalmassá az igazságosság imént jelzett vonatkozásának a jogban megvalósítására. A jogi igazságosságnak ugyanis, ha nem éri be a tényleges egyenlőtlenség — mondhatni — igazságtalanság szentesítésével és konzerválásával, el kell hagynia az általánosság szintjét s engednie kell, hogy a jogban olyan tartalmi elemek is kifejeződjenek, amelyek az egyes felé közelítve, a különösség közvetítő mezőjében helyezkednek el. Ami még rövid megvilágításra vár, az éppen a jogalkotó által a konkrét jogszabályba öntött jogi tartalomnak ez a különössége, amely a jogi igazságosság másik oldalát, mozzanatát, vonatkozását valósítja meg.

A legismertebb és leggyakrabban felhozott példa a munka szerinti elosztás marxi elvének a jogi normákban megfogalmazása. „A mindenki munkája szerint" elv — mint ismeretes — egyenlőtlenséget jelent, hiszen mindenki munkája arányában, tehát nem egyformán részesedik, különös tekintettel arra, hogy nem egyenlő képességekkel rendelkező, egyenlőtlen egyének munkájáról van szó. Az ilyen tartalommal rendelkező jog — mint minden jog — általános érvénnyel jelenik meg s így mindenkire nézve kötelező. Az ennek a jogi normának megfelelő igazságosság annyit jelent, hogy ezt az elvet, a munka szerinti elosztás elvét mindenkire egyenlőnek és egyformán kell vonatkoztatni. Az az elv tehát, hogy mindenki munkája szerint részesedjék, általános érvénnyel, mindenkire nézve jogilag kötelező, azaz a jog előírásainak megfelelően a javak elosztása során ezt az elvet és mértéket kell mindenkire, egyformán és egyenlően alkalmazni. A jogi igazságosság közvetlen megjelenésében tehát valóban a teljes és általános egyenlőségnek felel meg, hiszen a munka szerinti elosztás elvét tartalmazó jogi normát mindenkire egyformán és egyenlően kell vonatkoztatni. Ám a jogi igazságosság ilyen megvalósítása során az a munka szerinti elosztási elv realizálódik, amely — mint arra Marx rámutat — valójában egyenlőtlenséget, nem általánosságot, hanem *különösséget* jelent. A jog ugyanis a javak elosztásánál ebben az esetben nem az általános egyenlőség elvét követi, azaz nem juttat mindenkinek egyenlően, hanem ezt az általánosságot a konkrét egyén egyedi munkavégzéséhez mérten állapítja meg, mégpedig nem az egyedi szintjén, kimondva azt, hogy mindig a konkrét egyéntől, illetve munkájától függően állapítandó meg részesedése, hanem a különösség szintjén azáltal, hogy a részesedés mértékét az általánosra emelik, mondván a szóban forgó munkáért az illető személy annyival részesedik, amennyivel az ilyen munkát a társadalom általában díjazza. Az egyedi helyzetben, az egyéni munkára vonatkoztatott általános részesedési mérték a *különösséget* reprezentálja. A jogi igazságosság eme vonatkozásához, a jogi norma konkrét tartalmának igazságosságához tehát nem az általánosság, hanem a különösség kategóriája párosul. A jogalkotó azonban a jogszabályi tartalom igazságosságának megállapításánál nemcsak a munka szerinti elosztás elvének alkalmazásakor fordul a különösség kategóriájához, hanem más tartalmi mozzanatainál is, mint például a nem és a kor szerinti megkülönböztetés, a közhivatalnoki minőség, a vétkesség stb. Ami azonban itt különösen fontos, hogy a jogszabályi tartalom igazságosságát bármennyire is a különösség kategóriája uralja, ez a különös jogi tartalom, illetve ennek különös jogi igazságossága mindenkor az általánosság kategóriájában, a jogi igazságosság általános egyenlőségében jelenik meg. Csak a jogi igazságosság e két vonatkozásának s a bennük szerepet játszó két kategória megszüntethetetlen kölcsönhatásának egységében valósulhat meg megközelítően az igazságosság mint a jognak a jogalkotási folyamatban is megvalósítandó értéke.

Méltányosság és egyediség

A jogi szabályozásban gyakorta előfordulnak olyan esetek, amikor a jogi igazságosság megvalósításának folyamatában az általános és a különös között keletkezett — az imént jelzett — feszültségek olyan fokot érnek el, hogy egyáltalán a jog igazságossága, a jogi igazságosság kétségessé válik. Ezt a jogalkotó előre látva olyan eszközt, olyan értéket keres, amely alkalmas arra, hogy a jogi igazságosság belső feszültségeit feloldja, a benne rejlő igazságtalanságot enyhítse. Ez az érték a *méltányosság*, amely a jogi igazságosságot „korrigálja", annak „korrektív elve".[18] A jogi igazságosságnak a méltányosság alapján kiigazítása, helyesbítése, korrigálása lényegében a jog tartalmának igazságosságát változtatja meg, azt egy másik igazságossággal váltja fel. Éppen az igazságosságoknak a jog tartalmában való ez a felcserélése, váltakozása hozza létre azt a szituációt, hogy a jog új igazságosságtartalma az egyik félre nézve előnyösebbnek, kedvezőbbnek, „enyhébbnek" bizonyul, mint a korábbi volt. Ám ez a méltányosság alkalmazásának csupán egyik oldala, hiszen a jogi tartalom új igazságossága a másik fél számára hátrányosabb megítélést jelent. A méltányossággal, mint a jogi igazságosság korrekciójával élés nem pusztán a jogi igazságosság tárgyalt általánosságát, egyenlőségét bontja fel, hanem a jogalkotó ezt éppen azért teszi, hogy a közvetlenül a jogi igazságosság általánosságában és egyenlőségében megjelenő, de a jog tartalmi különösségét reprezentáló jogi igazságosság „egyenlőtlenségén" változtasson. Másként kifejezve a méltányosság alapján történő jogalkotói

[17] *Lukács:* Az esztétikum sajátossága. 2. köt. Bp. 1965. 180. old.

[18] *Szabó* Imre: Méltányosság a szocialista jogban. Jogtudományi Közlöny, XXIV. évf. 1976. 4—5. sz. 145, 147. old.

szabályozásnál olyan bonyolult és összetett társadalmi-jogi folyamattal állunk szemben, hogy az a maga közvetlenségében, közvetlen megjelenésében csupán a jogi igazságosság általánosságát és egyenlőségét szünteti meg, de ez elengedhetetlen lépés ahhoz, hogy a jog tartalmának mértékét jelentő különösséget módosítsák. Arról van szó, hogy a jogi igazságosság szerint a jog általános érvényénél fogva az adott helyzetre, felekre, dolgokra egyformán és egyenlően alkalmazni kell azt a mértéket, amelyet a jog különös tartalma határoz meg. Hogy erre ne kerüljön sor, ahhoz arra van szükség, hogy a jogi igazságosság általánosságában kifejeződő egyenlőséget feloldják. Így már semmi akadálya sincs annak, hogy az adott szituációra, felekre ne a törvény különös tartalmában meghatározott igazságosságot, hanem valamiféle másik különösség igazságosságát vonatkoztassák. A jogi tartalom különössége ugyanis — mint arról szó volt — valamiféle kritériumot feltételez, amelyhez a juttatásokat, szolgáltatásokat, a büntetést stb. mérjük, arányosítjuk. Így például, amikor a jog a munka szerinti bérezés elvét írja elő, akkor azt az igazságosságot tartalmazza, hogy mindenki juttatását végzett munkájával arányban kell megállapítani. Az arányosításban döntő kritérium tehát a végzett emberi munka. Ha ez a jogi igazságosság az emberek ismert és méltatott egyenlőtlenségénél fogva olyan fonák helyzetet idéz elő, hogy egyesek sokkal többet, mások (képességük, családjuk nagysága stb. miatt) sokkal kevesebbet kapnak, akkor a méltányos megítélés a konkrét esetben azt jelenti, hogy a jogalkotó a munka szerinti díjazás elvét nem rendeli mindenkire egyformán és egyenlően alkalmazni, hanem a méltányosságra hivatkozva az adott esetben nem a munka, hanem a családi helyzet, a családtagok száma stb. alapján arányosít, s ezzel mintegy kiigazítja azt a tényleges egyenlőtlenséget, amely a munka szerinti arányosítás egyenlőségében rejlik. Hasonlóképpen jár el a jogalkotó azokban az esetekben is, amikor a kárfelelősség mértékét korlátozza a károkozó rossz anyagi helyzetére tekintettel, vagy ha a vétőképtelent kártérítésre kötelezi anyagi helyzete alapján. Az egyik esetben a felek anyagi helyzete lesz az a kritérium, amely az adott kár nagyságát mint arányossági alapot felváltja, míg a másikban a vétőképesség, illetve vétőképtelenség mint arányosítási alap átadja helyét a felek anyagi helyzetének mint igazságossági kritériumnak. Valójában tehát a méltányos jogi szabályozás esetén a jog különös tartalmában megfogalmazott mértékben, kritériumban történik változás. Napnál világosabb tehát, hogy a méltányos jogi szabályozás voltaképpen „méltányos az egyik félre, méltánytalan a másik félre nézve", hogy „a ‚méltányos' jog mindig egyben *szigorú jog a másik fél szempontjából.*"[19]

A méltányos jogi szabályozásnak ezek a belső ellentmondásai voltaképpen a méltányosságnak abból a sajátosságából fakadnak, amely a méltányosságot az egyediséghez fűzi. Az iménti fejtegetésekből nagyon is jól kitűnik, hogy a jogi igazságosságnak mind általánosságában, mind különösségében rejlő egyenlőséget, egyenlőtlenséget, illetve állandó belső feszültségüket és ellentmondásukat a méltányosság értékét szem előtt tartó jogi szabályozás azzal tudja csak enyhíteni, feloldani, illetve újabb ellentmondásokká mélyíteni, hogy a jogi igazságosság általánosságát, különösségét az egyedihez közelíti, az egyedi irányában és vonatkozásában módosítja. Jól ráirányítja a méltányosság jogi értékének az egyediség kategóriájával való kapcsolatára a figyelmet Eörsi Gyula, amikor hangsúlyozza, hogy a méltányosság problémája abban áll, hogy „a gazdasági és társadalmi érintkezés *egységes jogában mennyiben vehetők figyelembe speciális egyedi körülmények* . . ."[20] Az a kategória tehát, amely a jogi szabályozásban a méltányosság jogi értékét kíséri: az *egyediség*. Az egyediség, amely — mint Hegel írja[21] — „minőségi *egy* vagy *ez*. E minőség szerint *először* is magának *önmagától* való taszítása, ami a sok *más* egyest feltételezi; *másodszor* e feltételezett *másokkal* szemben negatív vonatkozás, s az egyedi ennyiben *kizáró*." A minőségi *egynek* vagy *ennek* ebből a más egyediséget feltételező és ugyanakkor kizáró voltából következnek az egyedinek olyan jellemző vonásai, mint egyszerűsége és egyszerisége, közvetlensége és esetlegessége, amelyek — mint az a méltányossági jogi szabályozás rövid vázolásából minden bizonnyal kitűnt — a méltányosságot mint jogi értéket általában jellemzi s mind az általánosságot, mind a különösséget reprezentáló jogi igazságosságtól megkülönbözteti.

Peschka Vilmos

[19] *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 442. old.
[20] Uo. 441. old.
[21] *Hegel:* I. m. 228. old.

Egyenlőség és törvény
Jog – Politika – Információ*

I.

A rendezők az ezévi Alpbach-i Fórumnak a következő általános címet adták: „Az ember a tökéletlen társadalomban." Nyilvánvalóan a szervezők ezzel azt kívánták kifejezésre juttatni, hogy a társadalom állapota a törvények tartalmától és számától, valamint annak az egyenlőségnek a mértékétől függ, amelyet a társadalom megvalósítani képes és ebben az összefüggésben a jognak, a politikának és a tájékoztatásnak valamelyest egymással együtt kell működniök.

Ez kétségtelenül így van.

Mindenekelőtt az egy adott társadalomban érvényes jog kétségtelenül jelentős hatással volt a társadalom minőségére, sőt még az embernek a mindenkori társadalomban elfoglalt helyzetére is. Különösen annak van teljes mértékben döntő jelentősége, hogy egy társadalomban érvényesül-e az egyenlőség elve, vagy sem; ez annyit jelent, hogy törekszik-e a törvényalkotó annak betartására, hogy valamennyi embert egyenlőnek tekintsen, vagy pedig születése, neme, faji hovatartozósága, vallása, társadalmon belül elfoglalt helyzete, hivatása, vagy egyéb ismérvek alapján tehet-e olyan különbségeket, amelyek ma már számunkra nagymértékben önkényesnek tűnnek. Aki tehát manapság egy társadalom állapotát meg akarja javítani, aki az ember helyzetét önmagában véve méltóságteljesebbé kívánja alakítani, a jog területén is javításokra, jobb törvényekre fog törekedni. Ezzel már azonban színre lép a politika is. Feladata ugyanis elsősorban a jog és a törvény fejlesztése és kialakítása.

Minden esetre már ezen a helyen is óvakodnunk kell a túlmagyarázásoktól és egyszerűsítésüktől.

Egyrészről egy társadalom állapotára a jogon és törvényen kívül még más tényezők is hatnak. Például azok az értékítéletek, amelyek egy társadalmon belül uralkodnak, a vallási és filozófiai szemléletmódok, végül pedig a gazdasági feltételek, beleértve a termelési viszonyokat, amelyekről, mint ismeretes, egyesek azt hiszik, hogy ebben rejlik mindennek a kulcsa. Érdekes módon a társadalmakat általában az általuk előállított társadalmi össztermék alapján is összehasonlítják egymással; a jogrend, az emberi méltóság, vagy akár az adott társadalomhoz tartozó ember szubjektív közérzete, összehasonlító értékelése, ezzel szemben nem túlságosan megszokott tényező az egyes társadalmi rendek értékelésének mércéjeként.

A nem-jogászok, a jogászokhoz képest még jobban hajlanak arra, hogy túlbecsüljék az írott törvényeknek az élet valóságára gyakorolt hatását. Ehhez legyen szabad példaként felhozni két, az újabb idők során született felmérés eredményét.

A szövetségi igazságügyi minisztérium röviddel ezelőtt széles körű közvéleménykutatás segítségével azt kísérelte megállapítani, hogy az 1974-ben a Szövetségi Köztársaságban hatályba lépett szociális lakásbérleti törvény bevált-e. Örömünkre a bérlők 73%-a úgy nyilatkozott, hogy a jogtalan felmondással szemben kellő mértékben biztosítva van, és a bérbeadók 76%-át nem érintik aránytalanul a felmondásvédelmi rendelkezések, a bérbeadók 92%-a arra a kérdésre is negatív választ adott, hogy konkrétan szívesen felmondana-e bérlőjének, de attól el kell tekintenie a felmondás védelmi előírások miatt. A megkérdezettek hasonlóan nagy százaléka egyébként azt is kifejezésre juttatta, hogy a bérleti viszonyt általában a bíróság igénybevétele nélkül is fel lehetne mondani. További kérdésekre mindenesetre a bérlők 49%-a, és a bérbeadók 42%-a azt felelte, hogy az új jog tartalmát egyáltalán nem ismeri; egyáltalán nem tudtak semmit sem arról, hogy mit kellene tenniök vitás esetben.

Ezzel egybehangzóan amerikai vizsgálatok azt mutatják, hogy ott az összes viták nagy részét bíróságon kívül intézik el, mégpedig nem annyira a törvényi rendelkezések szerint, hanem az adok-kapok elv alapján, vagy pedig különféle jogonkívüli magatartás módok szerint. Még akkor is, ha az ügy a bíróságra kerül, az esetek egyre növekvő számában békebírósági eljárás következtében kerül rá sor, amelyek folyamán a tiszteletbeli funkcionáriusok nem annyira igazságot szolgáltatnának, hanem inkább megfelelő egyezkedésre törekedtek. A folyamatba tett ügyek 85%-ánál ez nem jelent ritkaságot.

Mindez semmit sem von le a jog valóságos jelentőségéből, azonban a jogászokat és mindenekelőtt a törvényalkotókat szerénységre inti. És azt is mutatja számukra, hogy jogalkotó hatalmukat az életterülettől és az érdekhelyzetektől függően, nagyon különbözőek.

II.

A Szövetségi Igazságügyi Minisztérium vizsgálata azonban még valami mást is mutat. Az a tény ugyanis, hogy a törvény érvényessége és hatálya nemcsak a jogapparátus hatékonyságától és a végrehajtó hatalomtól függ, hanem legalábbis e tekintetben attól is, hogy a jogalanyok

* Fordítás a Deutsches Verwaltungsblatt 94. év. 24. sz. 1979. dec. 15-i számából. Közléséhez Hans-Jochen Vogel úr még mint szövetségi igazságügyminiszter 1980. okt. 23-i levelében hozzájárult. Mint ismeretes 1981. január 23-án Nyugat-Berlin kormányzó polgármesterének választották meg.

egyáltalán ismerik-e a törvény tartalmát. A törvény érvényesülése tehát mindenekelőtt információs probléma és ezzel szeretnék a következőkben foglalkozni.

Ehhez tegyünk fel mindjárt egy előzetes kérdést. Általában kívánatos-e az, hogy minden jogalany a jogot ténylegesen ismerje-e? Nem elégedhetünk-e meg annyival, hogy csak a nyilvánvalóan saját vitás kérdéseikben tudjanak elég jól eligazodni? Valóban jobb lesz-e egy társadalom állapota akkor, ha mindenki arra törekszik, hogy minden problémáját a mindenkori hatályos jog szerint oldja meg?

Erre a kérdésre a mi jogunk már önmagában véve is részleges választ ad azáltal, hogy a polgári jogban sok a diszpozitív jellegű norma, amelyek csak akkor érvényesülhetnek, ha az érdekeltek nem állapodtak meg másként. Más területek, így pl. a büntető jog, az egész államjog vonatkozásában, és különösen minden olyan törvény területén, amely a társadalommal szemben támasztott egyedi szolgáltatási igényeket korlátozza, a fentiekkel ellentétesen az lenne a válasz, hogy kívánatos lenne, ha a polgárok ismernék a jogot, sőt még az is szükséges, hogy azt legalább megtudnánk ismerni. Nem azért van erre szükség, mert a törvényhozónak mindig és minden dologban nagyobb bölcsességgel kell rendelkeznie, hanem azért, mert:

— csak akkor beszélhetünk jogállamról, ha a jog áttekinthető és alkalmazásának eredményei előreláthatóak,
— az egyenlőség tételét megsértenénk, ha csak egyesek lennének anyagi vagy intellektuális lehetőségeik következtében abban a helyzetben, hogy kitalálják mi jogos az adott esetekben és ezeket az ismereteket saját javukra tudnák hasznosítani, valamint
— egy társadalom csak abban az esetben tud hasznosan egymás mellett élni, ha valamennyi polgára állandóan betart egy minimális normaszintet. Ennek pedig megint az az előfeltétele, hogy ismerjék ezeket a normákat.

Hogyan állnak polgáraink ezzel a jogismerettel? Előfordulhat, hogy mindegyikük valóban ismeri az őt illető törvényeket, ha elfogadható módon törekszik erre? A Szövetségi Köztársaság vonatkozásában erre a kérdésre csak nemmel tudok válaszolni. em tudom más országokban, pl. Ausztriában hogy áll a helyzet. Országomban azonban én magam sem tudnék minden további nélkül olyan szakértő jogászt találni, aki abban a helyzetben van, hogy adónyilatkozatát ugyanolyan helyesen és egyben a maga számára előnyösen tudná kitölteni, vagy nyugdíj-megállapító határozatát megfelelően felül tudná vizsgálni. Már egy lakbér-hozzájárulási igény, vagy még inkább egy építési engedély megszerzése szövetségi államunk legtöbb polgárának a legnagyobb nehézségeket okozza. Sokaknak eközben az a benyomásuk, hogy inkább egy, a véletlen körülményektől függő szerencsejátékban vesznek részt, mint az, hogy osztó vagy kiegyenlítő igazság ésszerű intézkedésének lennének részesei.

E sajnálatos állapot okait illetően messzemenő egyetértés áll fenn. Egyrészről az az ok, hogy sok már a hatályos rendelkezés, és ezek állandóan új és új jogszabályokkal bővülnek, másrészt pedig az, hogy ezeknek a normáknak nehezen érthető a nyelve és technikája.

A jogszabályözönről már igen sokat írtunk és beszéltünk. Egyébként vannak szónokok, akik nem minden ügyesség nélkül kapcsolják össze ennek az áradatnak további növekedése ellen irányuló igen nyomatékos intelmeiket azzal a követelésükkel, hogy több, számukra fontos törvényt késedelem nélkül ki kellene bocsátani. Ezért csupán néhány rendkívül jellemző számot szeretnék megismételni. Csupán 1969 és 1978 között 889 jogszabályjavaslat került törvény formájában és 3550 jogszabály rendelet formájában kihirdetésre. Ezek a számok mind az új, mind pedig a számosabb változó törvényeket és rendeleteket tartalmazzák. Úgy vélik — egészen pontosan a szövetségi igazságügyi miniszter sem tudja —, hogy a Szövetségi Köztársaságban a nemzetközi jogi megállapodások figyelembevétele nélkül, egyedül a szövetségi jogalkotásban 1500 törvény és 2500 rendelet, kereken 90 ezer paragrafus van hatályban. Ez azonban a jogszabály-állománynak csak egy része. A szövetségi joghoz járulnak még a landok és a községek által kibocsátott jogszabályok, valamint az Európai Közösség nemzetek feletti jogalkotásai. Ezen kívül a ténylegesen érvényes joggyakorlat ismeretének az is előfeltétele, hogy sok területen ismerni kell a különféle munkabér-tarifaszerződések jogi alapjait, a törvények végrehajtása céljából kiadott végrehajtási utasításokat, vagy akár a DIN-szabványokat.

Anton Menger már 80 évvel ezelőtt a maga szigorúságával a következőket mondotta: „Ma minden kultúrállam törvényei egész könyvtárakat töltenek meg és alighalehet egyetlen embert is találni, aki országának egész jogrendszerét akár csak felületesen ismerné. Az az előfeltétel tehát, hogy minden állampolgárnak minden törvényt ismernie kell, valamennyi fikció közül a legnevetségesebb." A hatályos jogszabályok egyre magasabbra elénk tornyosodó „kásahegyének" láttán ennek az állításnak csak igen kis mértékben tudunk ellene mondani.

Ehhez járul még sok jogszabályunk érthetetlensége is. Mindenki ismer olyan hírhedt példákat, amelyeket a közönség szórakoztatására többnyire azok olvasnak fel szívesen, akik a törvényhozó testületek tagjaiként — valószínűleg anélkül, hogy veszélyüknek tudatában lennének — maguk is felelősek az ilyen szövegek megszületéséért.

Eddig a diagnózis. És mit tudunk a gyógyításért tenni? Mit tehet a politikus annak érdekében, hogy a jogról szóló tájékoztatás jobb megszervezése által elősegítse a törvény előtti anyagi egyenlőséget, és ilyen módon tökéletesebbé tudja tenni valamelyest az emberek javára

társadalmi rendünket, vagyis azért, hogy témánk valamennyi lényeges motívumát még egyszer elő tudja hozni!

A legnépszerűbb javaslat bizonyosan az, hogy meg kell állítani a jogszabályok áradatát, kevesebb törvényt és jogi előírást kell kibocsátani és ezeket világos, de egyben tiszta nyelven is kellene megfogalmazni. Tagadhatatlan, hogy valami már történt ezen a területen. Tartok azonban attól, hogy ez lényegében véve csak szép álom, bizonyos nosztalgia lesz. Álljanak itt ugyanis a következő tények:

1. Egy nagymértékben fejlett ipari társadalom, amely a nagyipari fázisba történő átmenet szakaszában van, összehasonlíthatatlanul több szabályt igényel, mint egy feudális szabású agrár társadalom. Azok a veszélyek, amelyekkel szemben a jogszabályoknak védelmet kell nyújtania, összehasonlíthatatlanul számosabbak és azok a lehetséges konfliktusok, amelyek vonatkozásában a törvényhozóknak megoldást kell biztosítaniok, összehasonlíthatatlanul gyakoribbak mint a korábbi évszázadokban voltak. Erre legyen szabad csak két példát felhozni: 100 évvel ezelőtt még egyetlen olyan paragrafus sem volt, amely a gépjárművekkel foglalkozott volna. Ma a gépjárművekre és a gépjármű-forgalomra vonatkozóan nem kevesebb mint 20 érvényes törvény, 76 rendelet van kereken 1200 paragrafussal. Az atomenergia vonatkozásában 10 évvel ezelőtt egyetlen szövetségi jogi előírásunk nem volt. Ma már a paragrafusok százai állnak rendelkezésre.

2. Az alkotmánnyal rendelkező jogállam, ahol valamennyi kormányzati aktus jogi ellenőrzés alatt áll — alaptörvényünk ezt a 19. cikkely 4. bekezdésben tartalmazza — sokkal tömörebben szabályozott ellenőrző intézkedések rendszerét igényli, mint egy diktatúra. Ez következik végsősoron abból a tételből is, hogy a diktátor akarata a legfőbb törvény.

3. Az európai egyetértés, legyen az akár a „Közösség", vagy az Európai Tanács keretei között, csak számos új jogszabály között jöthet létre, amelyek kisebb-nagyobb átfutási idő után bonyolult viszonyba kerülnek a nemzeti joggal.

4. Azok a politikai mozgalmak, amelyek azt hiszik, hogy napjainkban is még sok jogtalanságot és egyenlőtlenséget kell megszüntetni, céljaik megvalósítása érdekében nem mondhatnak le a törvényhozás eszközéről. A konzervatívok ezt valamivel könnyebben tudják megtenni. Aki azt hiszi, hogy most már mindez valamelyest elviselhető, annak kevesebb törvényre van szüksége és ezért foglalkozhat a jogszabályáradat témájával még intenzívebben.

5. Természetesen a törvényalkotó az eddigieknél nagyobb mértékben dolgozhat felhatalmazásokkal, általános záradékokkal és meghatározatlan jogi fogalmakkal, vagy pedig egyes kérdéseket teljesen rendezetlenül hagyhat, mint ahogy pl. politikailag robbanékony témáknál ezt igen szívesen meg is teszik. Ez bizonyosan azt fogja eredményezni, hogy csökkenne a törvény paragrafusainak száma. Ugyanakkor azonban növekedne a rendelkezések, a hatósági előírások és a bírói gyakorlat alapját képező ítéletek száma. A törvényes rendelkezések áradata összesen tehát aligha változik. Ezenkívül: mi történne az egyenlőséggel. Nem tudom a jogalanyok és ennek megfelelően a politikusok meddig fogadják el azt, hogy például egy adóügyben az egyik pénzügyi hatóság az adófizető állampolgárral rosszabbul bánna, mint a másik!

6. Végezetül néhány szót a jogszabályok nyelvezetéről. Itt is történhetne kétségtelenül valami. Amint azonban az élet más területén, a jog sem mondhat le egy meghatározott, önmagában véve következetes terminológiáról. Egy ítélet vagy határozat szavainak egyszerűsége valamennyiünkben igen kellemes érzéseket kelt. De valamely jogi tényállás bonyolultsága, mint például a bányanyugbér kiszámítása a kieső- és pótidők figyelembevételével ily módon nem fogható fel. Aki mégis meg akarná próbálni, gyakran annak a szemrehányásnak teszi ki magát, hogy káoszt okozott. Ugyanezzel a szemrehányással lehet illetni azt, aki nyelvi esztétika kedvéért ugyanannak a tényállásnak a kifejezését mással kívánja felcserélni.

Hogy megismételjük: a jogszabályalkotást ennek ellenére jobban lehet ellenőrizni, a jogszabályok közérthetőségét javítani lehet. Csak az irreális követelményekre kell felhívnunk a figyelmet. Inkább megfelelő kiegészítő eszközöket kell keresnünk. Többek között az alábbi intézkedéseket lehetne ebben a vonatkozásban figyelembe venni:

1. A hatályos jog teljes állományát dokumentálni kell, majd folyamatosan kell kiegészíteni, hogy ezzel mindenkor megállapítható lenne, milyen szabályozás van hatályban egy meghatározott időpontban, egy meghatározott területen. A Szövetségi Igazságügyi Minisztérium nemrégiben kezdett hozzá egy ilyen jellegű összeállításhoz a számítógépes technika igénybevételével. Ez majd annak idején lehetővé fogja tenni a túlhaladott jogszabályok kiselejtezését, valamint az összes aktív és passzív utalások megállapítását, és a módosítások egész terjedelmében történő kihatásának érzékelését. Ettől eltekintve, bizonyos ideje folyamatban van valamennyi nyilvánosságra hozott döntés és jogi szakirodalom elektronikus gyűjtése a jog egyes részterületein. Egy napon ezen a módon átfogó, mindenkor visszakereshető kimutatás fog rendelkezésre állni az egész szövetségi jogra vonatkozóan. Ekkor válik jelentőssé az a kérdés, hogy mennyire lehet e kimutatás használóinak körét meghúzni.

2. Hogy napjaink hajlamosak-e a nagymértékű kodifikálásra, az köztudomásúan mégis vitatott. Jelentős hangok újra meg újra azon a véleményen vannak, hogy napjaink és a törvényhozás modern szükségletekhez alkalmazkodó formái azok a konkrét egyedi változások, amelyek többé-kevésbé erősen irányító hatást gyakorolva avatkoznak be a társadalmi folyamatok

végbemenetelébe és hozzájuk kapcsolódik az intézkedő jellegű törvény. A kodifikációk ezzel együtt minden esetben a törvényes rendezés áttekinthetőségét is fokozzák, amikor kevés számú jogszabályt foglalnak egységes szerkezetbe. Ez történt a Szövetségi Köztársaságban például a kiegészítő büntetőjogi törvények vonatkozásában az 1974. március 2-án kelt és a büntető törvénykönyvhöz kiadott bevezető törvény útján, amely tisztázta a több mint 300 szaktörvényre széttagolt járulékos büntetőjogi rendszert.

Megkezdődött egy szociális (társadalombiztosítási és közjóléti) törvénykönyv és egy munkatörvénykönyv, valamint az összes közjogi eljárásokra vonatkozó egységes végrehajtási utasítás kidolgozása. A Szövetségi Igazságügyi Minisztérium ezen kívül olyan munkálatokba kezdett a kötelmi jog felújítása érdekében, amelynek folyamán lehetőleg egyedi törvények sok kötelmi jogi rendelkezését kell egybefoglalni, megint csak a polgári törvénykönyv rendszerében. Már most arra törekszünk, hogy a Polgári Törvénykönyvben (BGB) nem kielégítően szabályozott különleges anyagokra alkossunk jogszabályokat, így legutóbb az utazási szerződések jogáról.

3. Szükséges továbbá a szakszerű (jogi) tanácsadás biztosítsa, mégpedig a tanácskérők pénzügyi helyzetére való tekintet nélkül. A „tanácskérés" e mellett egyébként inkább eufnikus megjelölés. Tudniillik gyakran éppen a különösen tanácsra szoruló személyek nem kérnek egyáltalán tanácsot, mivel a jogban járatos helyre vezető úton különböző gátlásaik vannak, amelyeket nem tudnak leküzdeni, vagy pedig helyzetük egyáltalán nem teszi felismerhetővé számukra azt, hogy — jogi — tanácsra van szükségük.

Itt feltűnő módon felmerül az egyenlőség elvének kérdése. E kérdés hatékony megoldása nélkül a népesség egyre inkább két csoportra szakad szét. Azoknak a csoportjára, akik a joggal ésszerűen tudnak élni és azoknak a csoportjára, akik a jogot a hatalmasok eszközének, legjobb esetben a véletlen játékának tartják.

Jelenleg azon fáradozunk, hogy az ún. „szegényjogon" való igazságkeresést úgy javítsuk meg, hogy ne csak a költség okozta korlátokat tudjuk lebontani, hanem a perbeli tanácsadást és képviseletet is ki tudjuk terjeszteni. A tervezet szerint pl. az a fél, aki mentesül a költségek alól, tekintet nélkül arra, hogy az eljárásban ügyvédi képviselet van-e kötelezően előírva, mindig ügyvédet kap abban az esetben, ha az ellenfelet ügyvéd képviseli. Ilyen esetben a törvény erejénél fogva, az eddigiektől eltérően, az eljáró bíróságnál működési engedéllyel bíró ügyvédek közül szabadon választhatja meg ügyvédjét. A törvény a vagyontalanok körén túlmenően, egészen az ún. középrétegig lesz hatályos. Ott sem fordulhat többé elő az, hogy egy észszerű perről le kelljen mondani a perköltségek miatt. A tervezet ilyen esetekre vonatkozóan a perköltségek tételeit is elviselhető és áttekinthető mértékűre csökkenti.

Egy további terület, amelyet a Szövetségi Kormány előterjesztésemre éppen ezekben a napokban hagyott jóvá, a perenkívüli jogi tanácsadásról szóló törvénytervezet. A polgárnak nemcsak per keretében, hanem hasonló módon, a bíróság előtti és a bíróságon kívüli viták keretében is jogi tanácsra van szüksége annak érdekében, hogy kötelezettségeit megismerhesse, és jogait hatékonyan tudja érvényesíteni. A vagyonos polgár számára természetes lehetőség az, hogy ügyvédet vegyen igénybe, ez a jövőben bárki számára nyitva áll, aki saját erejéből nem tud ügyvédet fizetni. Az elsőfokú bíróságnál szabad választása szerinti ügyvéd igénybevételére szóló jogosultságára vonatkozó igazolást kell váltania. Az ügyvédet átalánydíjazásban részesítik közpénzből. A jogi tanácsot igénylő csupán csekély illetéket fizet. Ez a szabályozás a polgári-, büntető- és a közigazgatási jog területére korlátozódik. A munka- és szociális jog területén megmarad a — jogilag is — bevált, szakszervezetek és társadalmi szövetségek általi képviselet.

4. Az írott jog érvényesülése nem utolsó sorban a jól képzett és életközelben működő jogalkalmazó apparátustól függ. A korlátokat, amelyek a jogot a polgárok számára elérhetővé teszik, végérvényesen túlléptük, ha a jogot alkalmazó apparátus alkalmazkodóképessége kimerült és a jogi tanácsadó foglalkozások és a bíróságok a jogot nem képesek már megbízhatóan áttekinthetővé és meggyőzővé tenni. Ezért a bírák és ügyvédek megfelelő szakmai továbbképzésének nagy jelentőséget tulajdonítunk. A Szövetségi Kormány a Landok kormányaival egyetértésben egy ún. közigazgatási egyezmény keretében életre hívta a Német Bírák Akadémiáját Trierben, amely folyamatosan végzi a bírák és ügyészek továbbképzését az új törvények és az új jogpolitikai intézkedések megismertetése útján. Egyébként a törvényalkotó maga is hasznot húz e továbbképző intézmények tájékoztatásaiból. Főként az új törvények mindennapos gyakorlatban történő érvényesüléséről kap hasznos visszajelzéseket. Ez hasznosnak bizonyul további törvények megbízható kialakítása során is. Az ügyvédi kar részéről is megtörtént a hasonló továbbképzési intézmények kialakítása. A Szövetségi Kormány üdvözli ezt a törekvést és azt támogatja is, esetleg előadók rendelkezésre bocsátása útján.

5. Végül biztosnak kell lennünk abban, hogy a jog információs szempontból is elérje a tulajdonképpeni címzettet, a polgárokat. A hivatalos lapok — közlönyök — még sohasem voltak a széles néprétegek mindennapos olvasmányai. Erre nem is gondolunk. A kihirdetett jog terjesztése és feldolgozása jórészben a szakkiadók, szakújságírók, jogi oktatók, jogügyi részlegek stb. útján történik. Kiegészítésül arra is szükség van, hogy hatékony tájékoztató munka folyjék az átlagos polgár vonatkozásában is. Az ille-

tékes minisztériumoknak nem utolsósorban ezzel a fontos feladattal is foglalkozniok kell.

A Szövetségi Alkotmánybíróság a minisztériumoknak ezt a munkáját egy döntésben kifejezetten jóváhagyta, bár a kormányzatnak egyes területeken engedményeket kellett tennie. Azt vallom, hogy a minisztériumnak rendkívül fontos feladata a polgárok számára tájékoztatást adni a törvények új részeiről, valamint az ebből számukra adódó jogokról és kötelezettségekről.

III.

Engedjék meg, hogy befejezésül a konferencia bevezetőben megjelölt vezérfonalára visszatérjek, és egyben megkíséreljem fejtegetéseimet összefoglalni. Az a társadalom amelyben élünk, mindig tökéletlen lesz. Maguk a legmeggyőződésesebb kommunisták is kételkedni kezdenek abban, hogy a tökéletes társadalom egyáltalán elérhető-e. Ahhoz azonban hozzá tudunk járulni — és hozzá is kell járulni —, hogy a társadalom lépésről lépésre valamelyest tökéletesebbé váljon. Ez azonban csak akkor sikerülhet, hogyha elvben az egyenlőség felé törekszünk. Nem abban az értelemben, hogy mindent egyenlővé teszünk és kiegészítünk, hanem abban az értelemben, hogy megpróbáljuk megérteni a társadalmi károsodásokat és megpróbáljuk ezeket kiegyenlíteni. Ehhez szükség van a jog segítségére és a törvények nyomatékára. A politikának ezt az eszközt a társadalom továbbfejlesztésével kell felhasználni, de ugyanakkor a szükséges óvatossággal. Figyelembe kell venni azt is, hogy a jog csak akkor lehet teljes mértékben hatékony, ha áttekinthető és a polgároknak szánt utasításai őket információ formájában el is érik. Ebben az értelemben az Önök konferenciájának vezérfonalai közt valóban sokrétű és érdekes kapcsolatok és összefonódások vannak. Mint igazságügy-miniszter, a következő végső következtetéseket vonhatom le: a jog elősegítheti, hogy azok a társadalmi tökéletlenségek — amelyekben kénytelenek vagyunk élni — lebontásra kerüljenek. Ezt a feladatot tartósan azonban csak akkor fogja betölteni, ha azokat a tökéletlenségeket, amelyek a törvényes rendet is — mint olyant — veszélyeztetik, a lehetőség szerint elkerüljük és lenyesegetjük. Ezen kell valamennyiünknek fáradozni.

Vogel, Hans-Jochen

A jogképződési folyamat, mint komplex jelenség

I.

A jogképződési folyamat komplex jellegéről szóló tézis közhelynek tűnhet olyan időben, amikor mind általánosabbá válik az a meggyőződés, hogy a társadalmi jelenségek összetettek. A jogképződés menetében előforduló nagyszámú fogyatékosság azonban azt mutatja, hogy még akkor is, ha a jogképződés folyamatát komplex jelenségnek tekintjük, nincsenek mindig teljesen tisztában a jogképződés komplex fokával és az ebből eredő következmények sem eléggé világosak. Ahogyan Markiewicz írja: „Az interdiszciplináris vagy komplex, avagy rendszerorientált megközelítés gondolata az összetett jelenségek és társadalmi folyamatok kutatása terén a lengyel humán tudományokban még nem terjedt el abban a mértékben, amely a tudomány szükségleteinek és hívei várakozásának megfelelne, a gyakorlatban pedig nemegyszer technikai szervezeti intézkedésnek, nem pedig módszertani kívánalomnak tekintik. „Ez összefügg azzal a nehézséggel is, amely a jelenségek komplex jellege lényegének tisztázásával kapcsolatos. A komplex jelleg problémáját Lange O. különös nyomatékkal hangsúlyozta és azt olyan kérdésnek tekintette, amely a maga egészében vizsgálandó, ugyanakkor sajátosságaira, hatásának módjára is tekintettel kell lenni. Ez csak az egyes sajátosságokból, és abból, hogy az egyes elemek külön-külön miként hatnak, önmagában nem vezethető le. A jelenségek komplex jellege el nem ismerésének metodikai következménye abban mutatkozik meg, hogy szembehelyezkedünk olyan módszertani megközelítéssel, amelyet az egyes jelenségek a velük okozati összefüggésben álló más jelenségektől való elszigetelt szemlélete jellemez vagy olyan egyoldalúságban nyilvánul meg, hogy egyes jelenségeknek csak bizonyos oldalait vesszük figyelembe, és az egész megismerése szempontjából jelentős más tényezőket figyelmen kívül hagyunk. A jogképződési folyamat komplex jellege a marxista metodológia egyik alapelve időszerűségének különösen pregnáns beigazolódása, amennyiben olyan jelenségek kölcsönös összefüggését hangsúlyozza, amelyekre — alapjában véve — a rendszerorientált jelenségelemzés nagy mértékben visszavezethető. A jogképződési folyamat komplex jellege sok szempontból vizsgálható. Komplex jellegének ugyanis különböző okai vannak. Ha ezek közül csak a legfontosabbakra szorítkozunk is, a következők emelhetők ki:

1. A jogképződési folyamat függősége különböző társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális és más jelenségektől.

2. A jogképződési folyamat összefüggése a különböző társadalmi osztályok és rétegek érdekei külön-külön történő megnyilvánulásának és összefonódottságának folyamatával.

3. A jogszabályok összefüggése más nor-

mákkal, úgyszintén az egész jogrendszerrel meghatározott jogalkotási aktusok keretében.

4. A jogképződési folyamat mint sajátos döntési folyamat különböző vetületeinek összefüggései.

5. A jogképződési folyamatban résztvevő alanyok nagy száma.

6. A jogképződési folyamat különféle fokozatainak összefüggései.

7. A jogi jelenségek sokrétűsége.

Valamennyi említett kérdés beható vizsgálata egy cikk keretében lehetetlennek látszik. De nem is mutatkozik célszerűnek, minthogy csaknem valamennyi kérdés különböző összefüggésekben már vizsgálat tárgya volt. Ha most a kérdést mégis legáltalánosabban vetjük fel, ezt azért tesszük, mert úgy érezzük, hogy annak átfogó vizsgálata elengedhetetlen azoknak az érveknek a felsorakoztatásához, amelyek a jogképződési folyamat komplex jellegét támasztják alá. Az is célszerűnek tűnik, hogy pontosabb következtetéseket vonjunk le abból a tételből, hogy a jogképződési folyamatot döntési folyamatnak kell tekinteni, ami felé a jog tudományos művelőinek figyelme viszonylag ritkán fordult.

ad 1. Az elmondottakból kiindulva minden alapunk megvan arra, hogy a jogkeletkeztetési tevékenység eredményeként megjelenő jogszabályokat az állami döntések különleges fajtájának tekintsük. És jóllehet az egyéb állami szervek által kibocsátott döntésektől a formaadás fokában és a követésüket biztosító garanciákban különböznek, ebben az esetben is, ugyanúgy mint más fajta döntéseknél, „alternatívák közötti választás aktusa" áll előttünk. A jogképződési folyamatot olyan folyamatnak tekintjünk, amely sajátos állami döntések, „jogalkotó döntések" hozatalára irányul, és olyan cselekvési modell (cselekvési szabály) megválasztásában áll, amelynek hatályosulnia kell és követését állami kényszer biztosítja. Nem szorul bizonyításra az a tétel, hogy a törvényhozási döntések nem az örök természeti folyamat visszatükröződései, hanem bizonyos összefüggés áll fenn közöttük, mint a társadalmi felépítmény részei és a társadalmi lét más szférái, tehát a gazdaság, politika, erkölcs között. Ez az első oka a jogképződési folyamat komplex jellegének, ami mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy e folyamat nem szemlélhető a politikai, gazdasági, szociális, kulturális átalakulások menetétől elszigetelten.

ad 2. A jog a szocialista államban a városok és falvak dolgozó népe akaratának kifejeződése, ennek az akaratnak a jogképződési folyamatot meg kell előznie és az szorosan kapcsolatos a politikai döntéshozatal folyamatával. Ennek a kérdésnek különösen fontos vetülete, hogy a távlati érdekek a dolgozó nép jelenlegi érdekeivel összhangba jussanak. A jogképződési folyamat komplex jellegének nem kevésbé fontos oka az az összefüggés, amely a jogképződési folyamat és a társadalmi erők rendszere és annak szükségessége között áll fenn, hogy a különböző társadalmi osztályok és rétegek érdekeit figyelembe vegyék és azokat összhangba hozzák.

ad 3. A törvényhozási döntések nem elszigetelt formában jelentkeznek, hanem rendszerint döntések láncolatát alkotják, amelyek a jogkeletkezési aktusok keretében egymással szorosan összefüggnek, tehát rendszerint részdöntések. Ez a parciális jelleg mindenekelőtt időbelileg jelentkezik, és a jogképződési folyamat meghatározott szakaszaival kapcsolatos. Parciális jellegű logikai értelemben is; a törvényhozási döntést az azt megelőző döntések determinálják, másfelől feltételeznek azt követő döntéseket is. A társadalmi viszonyok meghatározott szféráját szabályozó jogkeletkeztetési aktusokat tehát komplex módon kell szemlélni, nem pedig csak meghatározott jogág keretében, hanem az egész jogrendszer kontextusában.

ad 4. A jogképződési folyamat összetettsége sokoldalú jellegéből is következik. A jogszabályok optimális jellegének biztosítása három szempont figyelembevételét teszi szükségessé; ezek

a) az axiológiai szempont, ha azoknak az értékeknek a politikai megválasztásáról van szó, amelyek megvalósítását a jogszabályoknak szolgálniuk kell, éspedig végső kihatásukban úgy, hogy a szocializmusra jellemző értékek rendszerével való összhangjuk biztosítva legyen;

b) a praxeológiai szempont, ami annak a szükségességét jelenti, hogy az értékek szocialista rendszere alapján a leghatékonyabb normákat kell választani;

c) a társadalmi szempont, ami abban áll, hogy a jogalkotás folyamatában a társadalmi tudat aktuális szintjét kell figyelembe venni: ez a feltétel biztosítja a jogi norma társadalmi helyeslését.

Abból a célból, hogy egyik szempont se maradjon figyelmen kívül, a jogképződési folyamat a politikai, társadalmi és szakkörök közreműködését, tehát a demokratizmus elvének a szakismeretek felhasználásának elvével való összekapcsolását igényli és ez sokoldalúságának egyik következménye.

ad 5. A jogképződési folyamat sokoldalúsága és a fent említett okok együttesen azt eredményezik, hogy ebben a folyamatban sok alanynak kell részt vennie. A jogképződési folyamatnak ez a sokalanyisága a következő alanyok részvételében jut kifejezésre:

a) a társadalmi-politikai hatalmi mechanizmus szerveinek (marxista—leninista párt, más politikai pártok, társadalmi szervezetek, szövetségek, a társadalmi önigazgatás szervei) különböző alanyai;

b) különböző állami szervek (parlament, kormány, más legfelső államigazgatási szervek, helyi államhatalmi és államigazgatási szervek);

c) a tudomány különböző ágainak és különböző szakmák képviselői. A jogi normák sajátosságára vezethető vissza, hogy megalkotásuknál a jogászoknak különleges szerep jut. Nagy mértékben politikai és jogszabályszerkesztési képes-

ségeiktől függ a hatályos jog alakulása, különös figyelemmel a jogszabályoktól megkívánt nagyfokú pontosságra, és arra a kívánalomra, hogy a társadalom számára világosak és érthetőek legyenek. Amikor a jogászok szerepét hangsúlyozzuk a jogképződési folyamatban, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a jogászok egyre nagyobb mértékű szakosodását és más területek szakembereinek (gazdasági szakemberek, politológusok, praxeológusok, pszichológusok stb.) közreműködését. A jogképződési folyamat komplex jellege tehát interdiszciplináris megközelítést igényel, ami a tudomány és a gyakorlat különböző ágai képviselőinek részvételében jut kifejezésre.

ad 6. A jogképződési folyamat bonyolultsága, az abban résztvevő alanyok nagy száma a jogképződési folyamat különböző szakaszainak figyelembevételét teszi szükségessé. A jogtudományok eddig figyelmüket a parlamenti munkálatok szakaszára összpontosították, amelyek a törvényjavaslat előterjesztésével veszik kezdetüket és a törvény közzétételével végződnek. Nem kevésbé fontosak az eddig nem kellőképpen elemzett korábbi szakaszok, amelyek a törvény előterjesztését megelőzik. Ahogyan a törvény előterjesztése nem jelenti a jogképződési folyamat kezdetét, a törvény közzététele éppen olyan kevéssé jelenti annak végét, annál kevésbé, mert a törvény rendszerint különféle felhatalmazásokat tartalmaz végrehajtási aktusok kibocsátására. Ebből következik annak szükségessége, hogy a jogképződési folyamatnak egészét annak minden szakaszában figyelembe vegyük.

ad 7. Valamivel nagyobb figyelmet kell fordítani a jogképződési folyamat komplex jellegét alátámasztó fent említett okok közül az utolsó helyen említettnek. Ez pedig a jogi norma sokoldalú struktúrájának kérdése, amelyben a jogalkotói felismerés sajátossága jut kifejezésre.

A jogi norma első sajátossága kétségtelenül az, hogy a társadalmi valóságot és az annak alakulásából következő szükségleteket tükrözi vissza. Elengedhetetlen tehát, hogy az ország gazdasági fejlődésének meghatározott szakaszával adekvátok legyenek, az osztályerők meghatározott viszonyait, a társadalmi tudat szintjét stb. figyelembe vegyék. Mindig kérdéses az olyan jogszabályok hatékonysága, amelyek a társadalmi valósághoz képest elmaradnak, vagy azt túlságosan megelőzik. Sőt olykor a jogszabály, ha a társadalmi valósággal nem vet kellőképpen számot, a kitűzött célnak éppen az ellenkezőjét érheti el. Éppen ezért a fennálló helyzet megfelelő diagnózisa az optimális jogszabályalkotás alapvető feltétele. Emellett a fennálló helyzetet széles összefüggéseiben kell megérteni, vagyis a szabályozandó társadalmi viszonyok szférájával kapcsolatos tényanyagon kívül ismerni kell a hatályos jogot, tisztában kell lenni azzal, hogy a jogszabályok a társadalmi valóság szükségleteivel milyen mértékben vannak összhangban.

De még a fennálló helyzet legjobb diagnózisa sem elegendő a jog optimálissá tétele szempontjából. Ha a jogi norma a létező valóságnak nemcsak megőrzését, hanem annak átalakítását is szolgálni kívánja, akkor a társadalmi viszonyok elérni kívánt állapotának ismerete (elképzelése) helyes alakításuk előfeltétele. Ezzel összefüggésben a valóság átalakítása céljának világos meghatározása elengedhetetlen, úgyszintén szükségképpeni, hogy elképzelésünk legyen azokról a társadalmi viszonyokról, amelyek létesítéséhez (létrehozásához) a jogi helyzet változásának hozzá kellene járulnia.

A megismerési tényezőn kívül tehát nem kisebb jelentősége van a prognosztikai elemnek. Ez a két tényező sem elegendő azonban önmagában, mert a helyes megismerés és a prognosztika mellett a jogszabályok optimálissá tétele szempontjából alapvető jelentőségű az igénybevételre kerülő eszközök, vagyis a szabályozás társadalmi-technikai összetevőinek megválasztása is. A jogi normák hatékonyságának foka, azaz a társadalmi valóság átalakítása, kívánt irányának elérése jelentős mértékben függ attól a képességtől, mennyiben alkalmaznak motiváló és represszív szabályokat, szankciókat, jutalmazást, parancsokat és tilalmakat.

A jogképződési folyamat, mint döntési folyamat rendkívüli bonyolultságára utaló eddigi elemzésekből is kitűnik, hogy a jogképződési folyamatnak a valóságot, a megismerési, prognosztikai és a társadalmi-technikai elemek kapcsolatának bonyolultságát kell tükröznie. A döntési folyamatnak ez a kivételes bonyolultsága mindenekelőtt a következőkre vezethető vissza:

a) a fennálló állapotokra vonatkozó tájékozottsággal kapcsolatos objektív és szubjektív nehézségekre, ami rendszerint nem teljes és gyakran csak az ún. intuitív ismeretben gyökerezik;

b) a jogi informáltság, úgyszintén a társadalmi viszonyok szabályozandó szintjei tekintetében fennálló tájékozottság terén mutatkozó komoly hiányosságokra;

c) a fennálló helyzet megítélésével összefüggő nehézségekre; ennél a megítélésnél bizonyos jelenségek figyelmen kívül maradhatnak, jelentőségüket alábecsülhetik vagy eltúlozhatják, következésképpen nem szolgáltatnak reális alapokat arra a kérdésre történő válaszadásnál, miért nincs összhang a törvény és a valóság között;

d) arra a nehézségre, amely a szem előtt tartott cél pontos meghatározásában áll; emellett nem hagyhatók figyelmen kívül azok a mellékhatások sem, amelyek az adott jogszabály hatékonyságát jelentős mértékben gyengíthetik, továbbá azzal is számolni kell, hogy nem fognak teljesen illeni az akkori állapotokra;

e) arra a tényre, hogy még a legtökéletesebb diagnózis sem vezet a kívánt eredményre, ha a cselekvési szabályokat vagy módszereket hibásan választják meg.

A fent említett felsorolás csak a legnagyobb körvonalakban utal azokra a különböző okokra,

amelyek akár a ténybeli helyzet megítélésénél, akár a célok hierarchiájának megállapításánál és a célok kiválasztásánál hibaforrások lehetnek. A valóságban a jogképződési folyamat még bonyolultabb a döntések részleges jellege, az alanyok nagy száma, a jogképződés meneténck sokoldalúsága és a jogi jelenségek sokrétűsége folytán. A jog sokrétűségének problémája, amelyet eddig a jog működésével összefüggésben vizsgáltak, a jogképződés szemszögéből sokkal mélyebb elemzést igényel.

Mindez mutatja a jogképződés elmélete tudományos alapokon való kidolgozásának növekvő szükségességét. Az emberi megismerés folyamatával egyre inkább szükségessé válik az általános megismeréstől a tudományos megismeréshez vezető átmenet alakulásának elemzése. A jogalkotás folyamatában az „intuitív tudás" és a „kisipari módszerek" alapján történő jogalkotásnak olyan jogalkotásra történő átmenetelére kell törekedni, amely tudományos alapokon nyugszik. A jogképződési folyamat összehasonlítása a filozófiai értelemben vett tudományos megismeréssel azért is jelentős, mert a tudományos megismerés olyan elemeknek az előtérbe állítására helyezi a hangsúlyt, amelyeknek a jogképződés elmélete tartóoszlopainak kell lenniük.

A tudományos megismerés ilyen alapvető ismérvei többek között a következők:

a) a vizsgált jelenségek komplex szemlélete, nem elszigetelt, hanem fejlődésükben, széles, komplex összességeikben történő elemzésük,

b) az a képesség, hogy a jelenségeket általánosítsuk és azokat a törvényszerűségeket emeljük ki, amelyek alapján a fejlődés tudományos prognózisára lehetőség van,

c) a tudományos megismerés folyamán gyűjtött ismeretek olyan hasznosítása, amely a valóság többé-kevésbé megközelítő tükrözését jelenti; a megismerési folyamat marxista értelemben ugyanis hosszantartó folyamat, amely relatív igazságok útján az abszolút igazsághoz való fokozott közeledést jelent, miközben a valósággal való összhang mellett a nem adekvát jelenségek és a deformáltság elemei is felbukkannak,

d) a valóság folytonos fejlődésével összhangban a megismerés sem lehet sohasem lezárt; állandóan szükség van a tudományos tételeknek a gyakorlattal való egybevetés útján történő alátámasztására, az ismeretek állandó korrigálására a vizsgált jelenségekre vonatkozó új információknak megfelelően; a tudományos megismerés előfeltétele tehát a kritikai megközelítés is.

A marxista ismeretelméletből a tudományos megismerés vonatkozásában levont fenti következtetések jelentősége annál nagyobb, minthogy a jogképződési folyamatban olyan döntési folyamattal van dolgunk, amely nemcsak a fennálló valóság megismerésén alapul, hanem a jövő valóságos helyzetére vonatkozó elképzeléseket (tudományos prognózisokat), úgyszintén a legmegfelelőbb eszközök megválasztását is felöleli, tehát az emberi magatartási módok megszabásának képességét jelenti. Mind e három szinten a jogképződési folyamatban résztvevő alanyok relatív értékekre támaszkodnak, minthogy mindig többé-kevésbé csak megközelítő képük van a valóságról, az elérni kívánt helyzetről, úgyszintén az emberi magatartási módokat illetően is csak megközelítő ismeretekkel rendelkeznek.

II.

A jogképződési folyamat komplex jellegére vonatkozóan a tanulmány első részében adott elemzésből következik, hogy a jogalkotás folyamatában a tudományos alapokon nyugvó ismeretelméletből folyó kívánalmakat következetesen kell hasznosítani és érvényesíteni:

1. A jogalkotási folyamatnak a szabályozandó társadalmi valóságot érintő tényanyagot illetően a szervezett információk teljesebb és tudományosan kimunkált alapjaira kellene épülnie; olyan jelenségekről van szó, amelyek a jogi helyzet időszerű állapotához kapcsolódnak (jogi informáltság), emellett törvényi szabályozást igénylő területeket (gazdaságot, szociálpolitikát, kultúrát, tudományt) érintenek. Ezen a téren jelentős lépés lenne az automatizált jogi információs rendszerről szóló, a szejmben tárgyalt javaslat tető alá hozatala, amely a jogszabályalkotásnak nyújthatna segítséget, úgyszintén a szejm bekapcsolása az egyetemes információs hálózatba valamennyi nélkülözhetetlen jogon kívüli információs forrás felhasználásának területén. E javaslat megvalósításának útján első lépés lehetne a jogszabályok automatizált jegyzékének elkészítése.

2. A jogalkotás menetében az érvényes jog hatályosulására vonatkozóan az eddiginél tökéletesebb ismeretekre kellene támaszkodni. Ez az empirikus jogi és szociológiai-empirikus kutatások továbbfejlesztését kívánja. Ezen a területen már történt változás; a formális-dogmatikai iskola képviselőinek kezdeti erős ellenállása leküzdöttnek tekinthető. A jogi empirikus kutatás fejlődése megmutatta, hogy ez az irányzat sem a jogtudományok háttérbe szorulását, sem pedig a hatályos jog tartalma logikai-nyelvi elemzéséről való lemondást nem jelenti. A jog hatályosulására vonatkozó ismeret ezzel szemben a jogról való tájékozottság nélkülözhetetlen eleme mind tartalmának értelmezése, mind — és ez talán még lényegesebb — a jogalkotás kívánalmainak szempontjából. A jogi-empirikus kutatás fejlődése további szakaszának ennek az áramlatnak az erősödésében kellene állnia a jog minden területén, úgy ahogyan ez most részben pl. az államjog, agrárjog, igazgatási jog és munkajog területén tapasztalható.

3. A prognosztikai tényező a jogalkotás folyamatában a jogtudományok terén eddig nagymértékben elhanyagolt prognosztikai kutatások fejlesztését kívánja. Itt a jog fejlődését illetően

tudományos prognózis-készítésről van szó, többek között az eddigi fejlődés törvényszerűségei általánosításának eredményeképpen. E kutatások fejlesztése nemcsak azért nélkülözhetetlen, mert más tudományágak területén a prognózis-kutatások gyors ütemben haladnak előre. Különféle kodifikációs munkálatok, valamint a jog fokozott stabilitása biztosításának kívánalma nagyobb mértékű tisztánlátást követelnek az axiológiai síkon történő kutatásokat, vagyis a szocialista jog alapjául szolgáló értékrendszer kutatását, úgyszintén azokat a jogösszehasonlító kutatásokat illetően, amelyek a jog fejlődéséről a homogén, valamint az ellentétes társadalmi—politikai rendszerekben tájékoztatnak.

4. Különösen fontos következtetések vonhatók le a jogalkotási folyamatot illetően a relatív igazságokból az abszolút igazságra jutás marxista elméletéből. A tudományos megismerés analógiájára a jogalkotási folyamat is az optimális megoldásokhoz fokozatosan vezető folyamat. Az ilyen megoldásokhoz nem lehet egyszerre eljutni és az erőltetett gyorsaságra törekvés csak árt az optimálissá tétel folyamatának. Az adott viszonyok között optimálisnak tekinthető jogalkotó aktus egyedül és kizárólag a vita légkörében születhet, amely módot ad mindazoknak az érveknek a mérlegelésére, amelyek a javasolt megoldás mellett és ellen szólnak.

A jogalkotási folyamatnak a LEMP VII. kongresszusát követő módosulásai ebben a tekintetben is jelentős lépést jelentettek előre. Ez kifejezésre jutott mindenekelőtt a törvényszerkesztési szejmbizottság bevonásában a Lengyel Népköztársaság szejmje törvényalkotási munkálataiba, ami a szejm hetedik törvényhozási ciklusában a jogalkotási folyamat figyelemre méltó tökéletesítését segítette elő. Jóllehet a számok nem tükrözik a változások adekvát mértékét, az a tény, hogy a szejm a kormány által előterjesztett javaslatokat 1900-szor helyesbítette, mutatja a bizottság aktivitásának és a szejm hozzájárulásának mértékét a törvények optimálissá tételének folyamatához. Ennek elérése csak a vita légkörében volt lehetséges, amely a szejmbizottság tanácskozásait jellemezte és annak eredménye volt, hogy a szejmbizottság szakértők, társadalmi szervezetek stb. véleményére támaszkodott. Pozitív jelenségként könyvelhető el a szejm gyakorlatában, hogy a törvényjavaslat előterjesztésével egyidejűleg megkívánják a végrehajtási aktusok tervezeteinek előterjesztését is.

A jogalkotás folyamatában hasonló kedvező változást jelentett a minisztertanács elnöke mellett a Törvényhozási Tanács megalakítása. A Tanács összetétele, amely a jogtudomány csaknem minden területéről biztosította a szakemberek részvételét, megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a javaslatokat a tudomány eredményeinek szemszögéből is sokoldalúan megvitassák. A Törvényhozási Tanács ülésein folytatott viták eredményeképpen sok kedvezőbb megoldásra tettek javaslatot; több törvénytervezetet a Tanács az érdekelt minisztériumokkal történt konzultálások után negatívan ítélt meg és azokat visszaadták a legfőbb államigazgatási szerveknek átdolgozás végett. Különösen pozitívan kell értékelni azt a tényt, hogy a Törvényhozási Tanács hozzákezdett a jogalkotási aktusokról szóló törvénytervezet kidolgozásához.

Az e területen történő erőfeszítések a jogszabály-alkotási folyamat optimálissá tétele szempontjából nem nélkülözhetik a törvénytervezetek népi megvitatását. A törvénytervezetek rendszerint a minisztériumi falak mögött születnek, sőt a szejm munkálatai során sem alakult ki felettük szélesebb körű vita. Úgy tűnik, hogy az elkövetkező években alapvető változásnak kell történnie ezen a területen. A jogalkotás optimálissá tételének egyik alapfeltétele annak nyilvánossága, a társadalom részvétele ebben a folyamatban (különféle formákban, az egyes törvények jellegétől függően).

5. A társadalmi valóság fejlődésének dinamikája és annak a szocializmus irányába történő fejlesztése a jogalkotási munkálatok tervezését teszi szükségessé. Az első tapasztalatok ezen a téren a jog tökéletesítésének kormányprogramjával kapcsolatban néhány gondolat felvetésére késztetnek.

Ezek a tapasztalatok mindenekelőtt megerősítik a jogalkotási munkálatok tervezése és a hatályos jog helyzete ezt megelőző sokoldalú elemzése gondolatának helyességét. Ezek a tapasztalatok egyidejűleg azt mutatják, hogy az ilyenfajta tervek megvalósításának súlypontja még nagyobb mértékben nehezedik a minőségi terveljesítésre, mint a gazdasági tervezésnél. A minőség kérdése összefügg a tudományos kutatások továbbfejlesztésével — a kettő egymástól nem választható el — és a jogalkotó tevékenység tervezésének köszönhetően ez az eddigieknél jelentősen nagyobb mértékben lehetséges a kormányprogramba felvett feladatok megvalósításával. A tervteljesítés minősége jelentős mértékben függ a jogi káderek színvonalától is, akik jogi tevékenységük során naponként jogszabálytervezetek előkészítésével kapcsolatos feladatokat látnak el. Annak érdekében, hogy a társadalmi igények ezen a téren biztosíthatók legyenek, a varsói egyetem jog- és államigazgatási karán a jogszabály-alkotási kérdésekről továbbképző oktatást rendszeresítettek, melynek célja a jogszabályalkotás terén működő káderek szaktudásának kiegészítése.

A jog tökéletesítésének kormányprogramja, úgyszintén a jogrendszer tökéletesítésének miniszteri programjai megvalósításának eddigi tapasztalataiból következik annak szükségessége is, hogy a megvalósításuk feletti ellenőrzést fokozni kell. Ennek kifejezésre kellene jutnia mindenekelőtt a szejm és bizottságai által gyakorolt sokkal erősebb ellenőrzésben. A szejmbizottságoknak ellenőrzést kellene gyakorolniuk a jogrendszer tökéletesítésére vonatkozó miniszteri programok felett. Annak szükségessége is fennáll, hogy ezt az ellenőrzést kormányszinten megerősítsék a miniszteri rendeletek jegyzékének az igazságügy-minisztériumban történő vezetésével.

Úgy tűnik, hogy más okok is alátámasztják az igazságügy-miniszterre a jogalkotási folyamat tökéletesítéséért a kormánnyal szemben ráháruló nagyobb felelősség szükségességét, különösen az igazgatási szervek vonatkozásában. Ez természetesen megkívánja a káderállomány további megerősítését és a jogi szolgálat szintjének emelését a legfőbb államigazgatási szerveknél.

A jogképződési folyamat komplex jellegére vonatkozó fenti fejtegetésekből levonható az a végkövetkeztetés, hogy ennek a folyamatnak a tökéletesítése komplex eljárást tesz szükségessé. Parciális, töredékekben jelentkező eljárások, amelyek a jogképződési folyamatnak csak egyes vetületeire szorítkoznak, csak rövid időre szóló és kis mértékben hatékony megoldásokat eredményezhetnek. A jogalkotási folyamat tökéletesítésére irányuló komplex erőfeszítéseket a legutóbbi idők komoly teljesítményének kell tekinteni. Ennek a ténynek azonban nem szabad elhomályosítania a még mindig fennforgó hiányosságokat, úgyszintén tisztában kell lenni a továbbhaladás szükségességével is, amelynek világos kifejezése a jogalkotásról szóló törvény előkészítése és életbe léptetése lenne. A jogalkotási folyamat törvényi szabályozása, annak komplex jellegénél fogva nagy jelentőségű lenne, aminek kifejezésre kell jutnia:

a) az általános megközelítésben, amely a jogalkotásnak mind általános elveit, mind a törvényhozási politika és a jogszabály-alkotási technika kérdéseit érinti,

b) a jogalkotási folyamat valamennyi szakaszának felölelésében, ideértve azokat, amelyek a törvényjavaslatok beterjesztését, valamint a végrehajtási szakaszt megelőzik,

c) a hatályos jog valamennyi forrásának figyelembevételében, ami nemcsak a jogalkotási folyamat tökéletesítését jelenti a maga egészében, hanem a fokozott ellenőrzést is a jogalkotási cselekmények komplex jellege felett.

Az olyan törvény meghozatala, amely a jogalkotás menetét szabályozza, előrelépést jelentene a törvényhozás elméletének elmélyítése, tudományos alapjainak megszilárdítása terén.

Zawadski, Sylvester

A törvény elméletének problémái a szocialista társadalomban

A szocialista társadalom fejlődését a dinamizmus és a stabilitás magas foka jellemzi, amit a jog segítségével lehet elérni. A jog szabályozó funkciójának szociális és osztályértelme van, hiszen ez biztosítja a nép érdekében folyó politikai, gazdasági és kulturális építés feladatainak megoldását. Ez egyformán jellemzi a jog valamennyi formáját, de különösen világosan jut kifejezésre a törvényben.

A normák által megvalósított általános társadalmi szabályozási rendszeren belül a jogot különleges sajátosságai teszik megkülönböztethetővé.[1] A jog meghatározásánál ki kell hangsúlyozni az olyan elemeket, mint „a szocializált akarat", a jog segítségével gyakorolt ráhatás jellege és módszerei, az orientált társadalmi magatartás céljából alkalmazott eszközök és intézményes formák (jogi normák és ezek rendszere, a jogelvek). A jog normatív-szabályozó sajátosságairól szólva külön kell említést tenni a jog törvényi formájáról.

A marxizmus—leninizmus megalapozói lerakták az állami-jogi felépítmény valamennyi elemének természetére és objektív meghatározottságára vonatkozó tudományos ismeretek alapjait. A filozófiában a „törvény" fogalma objektív törvényszerűségeket fejez ki. Jogi értelemben a törvény nem egyszerűen a valóság tükröződése, hanem lényeges jellemzőinek reprodukálása is. Magában foglalja az objektív törvényszerűségek politikai-jogi közvetítésének és normatív-kötelező tükröződésének azt a mértékét, amely lehetővé teszi a kutatandó összefüggés szükségszerű jellegének feltárását és a véletlennek a folyamatban való részesedését meghatározó feltételezések megállapítását.[2]

A törvény a szocialista társadalomban a társadalom fejlődési törvényszerűségeinek jellegzetes vonásait jogi formában kifejező és a legfontosabb társadalmi viszonyokat (a társadalmi rendszer és a politika alapjait, az állampolgárok jogait, szabadságait és kötelezettségeit, az állam és egyéb társadalmi intézmények szervezeti elveit, a társadalom alapvető életszféráit) szabályozó olyan normatív aktus, amely közvetlenül a nép akaratát fejezi ki, amelyet a legfelsőbb államhatalmi szerv által megállapított módon vagy népszavazás útján fogadnak el és amely legmagasabb szintű jogi hatállyal bír.

A törvény fogalma történelmi jelenség, amely tükrözi a törvény kialakulásának és fejlődésének folyamatát a szocialista társadalomban, a törvény különféle határait. Ez a fogalom a szocialista állam fennállásának különböző szakaszaiban változásokon ment át. Így tehát nyilvánvalóan nagy jelentősége van a törvényre vonatkozó tudományos ismeretek rendszerének,

[1] Részletesebben ld.: A marxista—leninista általános állam- és a jogelmélet. Szocialiszticseszkoe pravo. Moszkva, 1973. L. Sz. *Javics:* A fejlett szocialista társadalom joga. Moszkva, 1977.

[2] Ld.: I. *Naletov:* A törvény lenini koncepciója és a modern tudományos felfogás. Kommuniszt. 1979. 10. sz.

amely a tudományos kategóriák segítségével lehetővé teszi, hogy teljes és komplex képet alkossunk a törvény életének különböző oldalairól. A jog és a törvény szembe állítása kapcsán rá lehet mutatni, hogy a törvény koncentrált formában magában foglalja a jog valamennyi alapvető jellemzőjét. Ugyanakkor a törvény kiváltképpen a jog normatív elemét domborítja ki és a formális értelemben vett jogforrások között az első helyet foglalja el.

Igaz, hogy a jogtudomány különböző ágazataiban mindmáig nem egyformán értékelik a törvény mint jogforrás szerepét. A jogelméletben a törvény jellemző vonásait a leggyakrabban a normatív aktusok rendszeréhez viszonyítva határozzák meg,[3] és azt a fő jogforrásnak tekintik. Az államjog tudományában nem mindig tárják fel teljes mértékben a törvények tartalmát és rendszerét, valamint azok hatását az államjog egyéb forrásaira.[4] Az államigazgatási jogi irodalomban mind ez ideig nem formáltak ki saját értékelési nézőpontot a törvényeket, valamint azoknak az alacsonyabb fokú jogszabályokhoz való viszonyát illetően.[5] A gazdasági jog tudományában a „törvényhozás" fogalmának széles körű értelmezése lényegében véve magába olvasztja a törvénynek, mint az ágazat alapvető jogforrásának elemzését.[6] Ugyanekkor a polgári jog, a büntetőjog, a kolhozjog tudományában a szóban forgó problémát már feldolgozták.[7]

A törvény elméletét, mint a tudományos kutatások interdiszciplináris irányzatát, széles körűen ki kell fejleszteni, mindenekelőtt a jogelmélet és az államjog keretein belül. Ennek az irányzatnak a keretében kidolgozandó fogalmaknak megfelelő törésen kell átmenniük a jogtudomány egyéb ágazataiba.

Milyen fogalmakról van szó? Először: azokról a fogalmakról, amelyek jellemzik a jogi értelemben vett törvény mint a valóság tudományos megismerési formája szerepét; másodszor: az általános, különös és egyedi kategóriáknak a törvények tipológiájához való alkalmazásáról; harmadszor: a társadalmi és politikai rendszer keretein belül a törvény létezését tükröző fogalmakról; negyedszer: a törvény megalkotásának folyamatát kifejező kategóriák felhasználásáról; ötödször: a törvény érvényesülése folyamatának feltárását lehetővé tevő fogalmakról.

A „törvény" fogalma gyűjtő értelemben átfogja a törvények egész sokféleségét. Lehetőséget nyújt a törvények tudományosan megalapozott osztályozására. Világosan kirajzolódnak a szélesebb „szabályozási részterületek" körvonalai. Ismeretes, hogy a „törvényhozás" kifejezés gyakran olyan aktusokat is átfog, amelyek nem tartoznak a törvényalkotás keretébe, ami nyilvánvalóan csak feltételesen indokolt a „szabályozási részterületek" kialakulásánál, de nem ad alapot a törvények és az egyéb aktusok közötti határok összemosására. Egyformán vonatkozik ez a „törvényhozási aktusok" fogalmára is.

A törvények tipológiáját fel lehet építeni a törvény természetének és alapvető ismérveinek értelmezésén; minden egyes ismérv osztályozási kritériumként szerepel. Ebből a szempontból lehetséges a törvények osztályozása tartalmuk szerint, a szabályozandó társadalmi viszonyok körének és az ezekre gyakorolható ráhatási módozatok figyelembevételével; a jogi hatályuk szerint, figyelembe véve az alkotmányok és a rendes törvények közötti kölcsönös viszonyt, azt a körülményt, hogy több szocialista országban megkülönböztetik az alkotmánytörvényeket, figyelembe véve az össz-szövetségi és a köztársasági törvényhozási rendszerek közötti kölcsönös viszonyt; a strukturális forma szerint, minthogy éppen a törvényekre jellemző a sajátos strukturális felépítés (egyszerű tematikus törvények, törvényhozási alapok, és törvénykönyv jellegével bíró átfogóbb törvények,[8] törvénygyűjteményi formák mint a hatályos törvények összesítései stb.); a törvények megkülönböztetése megalkotásuk módozatai szerint, a területi hatályuk szerint, ami különösen fontos a föderatív államoknál.

A törvények tipologizálása gyakorlati szempontból is hasznos, minthogy lehetővé teszi az egyfajta viszonyok szabályozásánál a funkcionális összehangoltságuk biztosítását, a különböző törvények normáinak összekapcsolását, a törvények bizonyos csoportokba foglalását. Ennek tudományos jelentőségét fokozza az a körülmény, hogy a törvények alapvető osztályozási elemeit jogi-normatív szempontból megfelelően szabályozzák az alkotmányokban, alapszabályokban stb.

A kifejtettek lehetőséget adnak arra, hogy feltárjuk a törvény helyét a szocialista társadalom jogrendszerében. A „jogrendszer" bevezetendő fogalma a társadalmi viszonyokra gyakorolható egységes jogi ráhatás strukturálisan integrált módját jelenti. Ezáltal pontosabb képet alkotunk a törvények helyéről is a jogrendszerben.

Vonatkozik ez elsősorban az alkotmányokra. A jogtudományban az alkotmány fogalmát a leggyakrabban a folyó jogalkotás jogi alapjaként használják. Véleményünk szerint célszerűbb az alkotmány olyan fogalma, amely szerint az a jogrendszer középpontja. Ennek felhasználása lehetőséget ad ahhoz, hogy teljesebben és mélyebbre menően tárhassuk fel az alkotmányi rendelkezések jogalkotó hatásának összes csatornáit, hogy felderítsük az alkotmány hatásának

[3] Ld. A marxista—leninista általános állam- és jogelmélet. Alapintézmények és alapfogalmak. Moszkva, 1970. 607—613. old.

[4] Ld.: Szovjet államjog. Moszkva, 1978. 27., 33. old.

[5] Ld.: Szovjet államigazgatási jog. Moszkva, 1975. 5., 51. old.

[6] Ld.: A gazdasági jog elméleti problémái. Moszkva, 1975., 5—51. old.

[7] Ld.: például: Kolhozjog. Moszkva, 1978. 49—62. old.

[8] Ld.: például: Sz. V. *Polenyina:* A polgári törvényhozás Alapjai és a polgári törvénykönyvek. Moszkva. 1968.

összes szintjeit, mindazokat a kapcsolatokat és közvetítéseket, amelyeket az alkotmány teremt (ide számítva a törvénynél alacsonyabb jogi aktusok egész láncolatát).[9]

Az alkotmány felsőbbségéről szóló jogi doktrína a jogrendszerben meghatározott normatív rögzítést nyert. Ez viszont lehetővé teszi a csatornák, az alkotmány által a jogrendszer fejlődésére és működésére gyakorolt ráhatási módozatok megállapítását: az alkotmány konstitutív hatályát (a jogi szabályozás folytonossága céljából elismerni a korábban alkotott aktusok relevanciáját és létezésük csorbítatlanságát), az alkotmányokban az alapvető jogi aktusok hivatalos osztályozásának és rendszerének a megállapítását; az alapvető jogi aktusok egymás közötti rendszerbeli kapcsolatainak, azok kölcsönös alárendeltségének alkotmányi meghatározását; az alkotmányban a jogi szabályozás legfőbb céljainak és általános tárgyainak, valamint más aktusokhoz fennálló jogi kapcsolatok fajainak a megállapítását (az 1977. évi Szovjet Alkotmány háromszor annyi „utalást" tartalmaz a törvényhozásra, mint az 1936. évi Szovjet Alkotmány).

Különleges elemzést érdemel az alkotmányi normák transzformálásának, és mindenekelőtt a folyó törvényalkotás normáival való egybekapcsolásának mechanizmusa.

A szocialista jogrendszert a törvény felsőbbségének elve jellemzi. Politikai szempontból a képviseleti szervek felsőbbségén és hatalmának teljességén épül fel, amelyek hatáskörébe tartoznak a társadalom fejlődésének alapvető feladatai, az államapparátus megalakítása és tevékenységének irányítása. Jogi szempontból a törvény a jogrendszer minden egyes mozgó részében sajátságos „tengely" helyzetét foglalja el. A törvénynek ezt a helyzetét a következők biztosítják: mind az, hogy a törvény valamennyi jellegzetes ismérve normatív úton rögzítve van, ideértve azt is, hogy az állami és a társadalmi élet legfontosabb kérdéseit törvény útján kell szabályozni; mind az, hogy meg van állapítva a törvények elsőbbsége azoknak a jogi aktusoknak egész tömegében, amelyek irányadóak az állami szervek és a társadalmi szervezetek számára (a törvény a tevékenységük elsődleges jogforrása); mind a szocialista törvényesség elvének a megtartása; mind a törvény legmagasabb jogi hatályának a megállapítása, végül mind a felügyelet és ellenőrzés gyakorlása a törvényesség megtartása felett.

A törvény felsőbbségéről szóló doktrína gyakorlati megvalósításához következetes erőfeszítésekre van szükség. Az ettől való eltérés károsan hat ki az államügyek eldöntésének színvonalára, az állami szervek működésének tartalmára, stílusára és kölcsönös kapcsolataira. Mesterségesen növekszik az alacsonyabb fokú jogforrások jelentősége, felesleges információáramlások keletkeznek, a törvénysértések veszélye lép fel.

Elméleti szempontból figyelmet érdemelnek a törvények és a legfelsőbb államhatalmi szervek egyéb aktusai (határozatok, rendelkezések stb.) közötti kölcsönös kapcsolatok kérdései, mely utóbbi aktusok azt mutatják, hogy állandóan növekszik az igazgatás területén kifejtett tevékenységük. Annak ellenére, hogy „A törvény és az államigazgatási szervek alacsonyabb szintű aktusai" c. téma kutatásában jelentős előrehaladás történt, e vonatkozásban nem kevés probléma marad fenn, különösen az államigazgatási szervek jogalkotó tevékenységére gyakorolt törvényhozási ráhatás formáinak sokfélesége szempontjából.[10]

Változatlanul időszerűek a törvények és a helyi államhatalmi szervek aktusai közötti kölcsönös viszony kérdései, a törvények alkalmazásának kérdései a bírósági szervek, az ügyészség, az állami döntőbizottság és a népi ellenőrzés tevékenységében (különösen az e szervekre vonatkozó törvények megalkotása kapcsán).

A törvény nem csupán valamely jogrendszer keretein belül játszik fontos szerepet, hanem a nemzeti jogrendszerek kölcsönös kapcsolataiban is. Az integrációs folyamatok és az államok közötti együttműködés erősödése, az államok belső és az államközi tevékenységének nézőpontjai közötti szoros összekapcsolódás különös jelentőséget kölcsönöz a nemzetközi jog és az államon belüli jog kölcsönös kapcsolatának. A jogászok többsége azt a véleményt vallja — és ehhez tartjuk mi is magunkat —, hogy a nemzetközi szerződések hatálya csak a transzformációra nyitva álló módok útján lehetséges, mindenekelőtt törvényhozási aktusokban való transzformációjuk útján. Ez teljes egészében összhangban van az államok szuverenitásának elvével a nemzetközi kapcsolatokban.

Nem lehet a törvény természetét anélkül megvilágítani, hogy ne elemezzék létezését széles társadalmi és politikai összefüggésekben. A törvény életét az objektív körülmények eleve meghatározzák, a megalkotásának és hatályának folyamatára a politikai intézmények aktívan kihatnak. Hiszen a törvény a politika érvényesítésének eszköze. V. I. Lenin rámutatott a követke-

[9] A föderatív államok jogrendszerére a bonyolultabb belső kapcsolatok jellemzőek. Ezekben helyet kapnak a szövetségi alkotmány alrendszerét és a köztársasági alkotmányok alrendszerét magukban foglaló alkotmányrendszerek.

[10] Így a törvények és a kormányszervek aktusai kölcsönös viszonyának az elemzése a következő megkülönböztetéseket teszi lehetővé: *a)* törvény kibocsátása és a legfelsőbb államhatalmi szerv által a kormány részére adott megbízás arra vonatkozóan, hogy a határozatait hozza összhangba a meghozott törvényekkel; *b)* olyan esetek, amelyekben a törvény előírja kormányszintű aktus kibocsátását; *c)* a törvény felhatalmazza a kormányt a kérdés valamilyen formában történő megoldására; *d)* hivatalosan kimondják, hogy a kormányhatározatok hatályukat vesztik a kodifikáció formáinak felhasználásával és a jogszabályok rendszerezésével kapcsolatban; *e)* kormányaktusok kibocsátása olyan esetekben, amikor az adott területet törvény nem szabályozta.

zőkre: „A törvény politikai rendszabály, politika."[11]

V. I. Lenin a politika, a hatalom és a törvény összefüggéseinek kifejtése során különös figyelmet fordít arra, hogy a törvényben osztályérdekek fejeződnek ki, s hogy szoros kapcsolat áll fenn a törvény és az állam között. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai a törvény politikai természetéről szóló marxista—leninista tételt továbbfejlesztve aktívan felhasználják a törvényt a szocializmus és a kommunizmus építése feladatainak megoldásához. A törvényben nyíltan rögzítve vannak a politika fő elemei: a hatalom és a társadalmi rendszer osztályjellege, a párt politikájának alapvető irányai, a tömegek akaratának és érdekeinek kifejezése, a társadalom és a társadalom egyes területei fejlesztésének politikai céljai, a komplex feladatok megoldására vonatkozó programok tartalma, az állampolgárok részvételének jellege az igazgatásban.

Nagy jelentősége van annak, hogy a törvényhozási úton rögzítve van a hatalom, és mindenekelőtt az, hogy a hatalom a dolgozókat, a népet illeti meg. Ez nagyon soksíkú folyamat, amelynek lényeges tényezője az állami akarat kialakítása.[12] Az állami akarat kialakítása szabályozva van, és meghatározott céloknak és elveknek van alárendelve. E vonatkozásban természetesen előfordulhatnak ellentmondások is, amelyekben a társadalmi érdekek sokfélesége, a társadalmi folyamatok megismerésének és tükröződésének ilyen vagy olyan foka mutatkozik.

A szocializmus építése folyamán nagy figyelmet fordítanak valamennyi demokratikus intézmény, ezek között az állami intézmények törvényhozási szabályozására. Megnövekszik a törvények részaránya az állami szervek jogállásának meghatározásában (a Szovjetunió Minisztertanácsáról, a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságáról, a népi ellenőrzésről, az ügyészségről, az Állami Döntőbizottságról, a helyi tanácsokról szóló törvények), az állami élet intézményesítésében (a választásokról, a választók megbízatásairól, a népszavazásról, az állampolgárok javaslatainak és bejelentéseinek megvizsgálási rendjéről szóló törvények stb.). A törvény mint a néphatalom eszköze szabályozza a politikai rendszer legfontosabb intézményeit is (a társadalmi szervezetek, a dolgozói kollektívák jogállását stb.), tükröztetve ezáltal a törvényben az össztársadalmi szabályozás sajátosságai megerősödésének folyamatát.

Az a körülmény, hogy a társadalmi intézmények alapvető sajátosságait, céljaikat és működésük jogi szabályait törvényhozási úton rögzítik, a törvény szerepének megnövekedését jelenti az állami és a társadalmi ügyek irányításában. A Szovjet Alkotmányban tükröződik a társadalom igazgatására vonatkozó koncepciónak továbbfejlődése az érett szocialista társadalomban. A törvény szerepének lebecsülése a szervezetek tevékenységében, rendelkezéseinek hiányos vagy pontatlan megvalósítása (például, a „dönt", az „ellenőriz" stb. formulák tekintetében), csökkenti a tevékenységük hatékonyságát.

A törvény megvalósulásának biztosítása az állam által mindenekelőtt a jogforrások rendszerének, és a törvény felsőbbségének, a törvényhozó tevékenység céljainak és tartalmának, a törvényhozó tevékenység eljárásának a megállapításában jut kifejezésre. Az állam általi biztosítás a törvény hatályának időszakában azt jelenti, hogy a törvény megszegésének eseteiben különféle állami kényszerintézkedéseket alkalmaznak, megteremtik a törvény megvalósulásához szükséges tényleges (anyagi) feltételeket, a törvény szervezeti és ideológiai biztosítását. A törvény állami biztosításának valamennyi eszközét komplex módon alkalmazni kell.

A tárgyalt probléma további aspektusa az a kérdés, hogy a törvény milyen szerepet tölt be az állami és a társadalmi élet további demokratizálásában és a személyiség sokoldalú fejlesztésében. A törvény befolyásolja az emberek társadalmilag aktív magatartásának alakulását, amennyiben hat azok akaratára és tudatára. A politikai hatalom alanyai a törvény segítségével arra törekednek, hogy az emberek tevékenységét meghatározott, az érdekeik által „megadott" irányba tereljék, a kitűzött célok elérésére, az elfogadott magatartási minták követésére bírják.

A szocializmus körülményei között biztosítva van a „társadalmi önszabályozás" olyan mértéke, amely sokban annak következtében érhető el, hogy a törvényben teljességgel és pontosan tükröződik a társadalom valamennyi rétegének akarata és érdeke. A törvényt mint a társadalmi viszonyok alakítására irányuló ráhatási eszközt az e viszonyok természetére immanensen jellemző szabályozóként kell felfogni.

A törvény közvetlenül ösztönzi a társadalmi viszonyok fejlődését. Különösen jellemző ez az alkotmányokra. Biztosítják az orientált tömeges cselekedetekre, mozgalmakra való ösztönzést, valamennyi társadalmi közösségnek aktív részvételére a társadalmi fejlődés feladatainak megoldásában. Annak folytán, hogy az érdekek törvényhozási úton „rangsorolva vannak", egyeztetettek és egységesek, elérhetővé válik a sokféle társadalmi igények kifejezése. Nagyon fontos a mindenekelőtt törvény által védelemben részesített „törvényes érdek" kategóriája.

K. Marx azt írta, hogy a demokráciában „Nem az ember létezik a törvény kedvéért, hanem a törvény az ember kedvéért..."[13] A szocializmusban a törvény egyetemes hatálya azt jelenti, hogy a törvény befolyásolja mind az emberek társadalmi magatartását a társadalmi közösségek keretei között, mind pedig az egyes egyének magatartását is. Ennek a ráhatásnak a

[11] V. I. *Lenin:* Összes művei. 30. köt. 98. old. Bp. 1977. Kossuth Könyvkiadó.

[12] Ld.: M. A. *Arzsanov:* Állam és jog a kölcsönös viszonyukban. Moszkva. 1960. 64—78. old.

[13] K. *Marx.* F. *Engels Művei,* 1. köt. Bp, 1957. 232. old.

humanizmusa azt jelenti, hogy az egyes egyének parancsait olyan objektíven szükséges cselekmények kifejezéseként fogják fel, amelyek az állam, a kollektíva és az egyének érdekeinek kielégítésére irányulnak.

A szocializmus alapjainak a lerakása, majd az érett szocializmus felépítése kiszélesíti a törvény társadalmi hatásának hatókörét. Az alkotmányi és a rendes törvényhozás teljes mértékben a tömegek alkotóerejének kifejlesztésére, és egyidejűleg az egyén szükségleteinek mind teljesebb kielégítésére irányul.

Az egyén jogállását mindenekelőtt a törvény határozza meg.[14] És ez a törvényszerűség egyre teljesebb kifejezésre jut „jogállások egyes fajtáit", azaz a politikai, a munkabeli jogállásokat illetően, a szolgáltatások szférájában stb. A jogszerű magatartásnak a törvényben rögzített modellje a megvalósulása folyamán hozzájárul az állami és a társadalmi élet jogi alapjának megszilárdításához. Az állampolgár törvényben meghatározott jogállása az alternatív cselekedetekből széles körű választékot biztosít számára a társadalmi céljainak eléréséhez. Ez viszont bővíti az önszabályozás területét, mint ami a társadalmi önigazgatás eleme.

A kifejtettek lehetővé teszik, hogy a törvényalkotás folyamatának feltárását olyan módon közelítsük meg, amely nem azonosítható a törvényhozási folyamat hagyományos jellemzésével, minthogy a törvényelőkészítés ismeretelemeinek, tartalmi oldalának szerves összeegyeztetéséről van szó a szóban forgó eljárás szabályozási elemeivel.

A fejlődés problémája egyre inkább a fejlődési folyamatok, azaz a tudományos dialektika által közvetített történelemalakítás tudatos irányításának problémájává válik.[15] Az objektív törvényszerűségek helyes megértése és tükrözése a helyzetek mélyreható elemzését, a fejlődési tendenciák feltárását és a társadalmi viszonyokra gyakorolható céltudatos ráhatás eszközeinek megtalálását igényli. A törvényt normális helyzetekben a viszonyok intézményesítésére, problematikus helyzetekben pedig az ellentmondások és a társadalmi fejlődés új feladatai megoldására használják fel. Ezen az alapon mélyíthető el a jogalkotó, a „törvényhozási előtevékenység" tényezőinek értékelése.

Ez a megközelítés teljes egészében abból ered, hogy a törvény elemzésénél alkalmazzák az információelméletet és a döntési elméletet. A törvénynek olyan felfogása, amely szerint az az irányítás eszköze, lehetővé teszi a törvény célorientációjának és funkcionális tartalmának feltárását. Fontos a törvény információs tartalmasságának mértéke, ami kifejezi azt a képességet, hogy egyfelől az információ hordozója, másfelől annak szabályozója legyen. Emellett a törvények komplex információs természete nem zárja ki egyes törvények információs tartalmának specifikumát; az e vonatkozásban bekövetkezett fejlődés nagyon figyelemreméltó.

Az igazgatási határozatok legnagyobb csoportját a jogi döntések alkotják. Milyen helyet foglal el közöttük a törvény? A jogi döntéseket igen gyakran az igazgatási szervek aktusaival azonosítják, a törvényt ritkán vizsgálják ebből a nézőpontból. Ugyanakkor a törvényt nagy bonyolultságú és széles körű feladatok megoldása, és az igazgatási ráhatás ezzel kapcsolatos komplexitása jellemzi. A törvény a ráhatási tárgyak nagy sokaságát érinti. Szabályozó jellege pontos jogi formulák alkalmazása esetén növekszik, viszont gyengül, ha nincsenek számukra biztosítva a kellő információk.

Mivel a törvények rendelkeznek a társadalmi-igazgatási döntés tulajdonságaival, eszközéül szolgálnak a társadalmi folyamatokra gyakorolt ráhatásnak. A törvény és az általa tükrözött valóság közötti sajátos kapcsolat a legfelsőbb államhatalmi szervek törvényhozási hatáskörén keresztül közvetítődik. A törvényhozás útján megvalósított szabályozási szférák dinamikájának felmérésénél pontosan meg kell találni annak mértékét, kikerülve mind a határtalanul széles fejlesztési kísérleteket, mind pedig a mesterséges leszűkítést. A törvény a társadalmi élet összes alapvető területei fejlesztésének normatív-orientáló alapja. Van a törvényhozási szabályozásnak — a szocialista országokban szakadatlanul bővülő — kizárólagos területe, és van egy átmeneti területe, amely lehetővé teszi az adott történelmi időpontban a társadalmi viszonyok legfontosabb fajainak hajlékony szabályozását a törvények segítségével.

Teljes mértékben tükröződnek a különböző szocialista országok törvényhozásának fejlődésében az általános és a különös vonások, ami abban jut kifejezésre, hogy a különböző területek szabályozási foka nem egyöntetű, eltérnek a szabályozás módszerei, a törvényhozás fejlődésének formái stb.

Igen gazdag gyakorlat igazolja a legfontosabbat, azaz azt, hogy a törvény hivatott arra, hogy lerakja a társadalmi folyamatok fejlődésének legfontosabb útját azokban az irányokban, amelyek megfelelnek az állam, a kollektíva és az egyén érdekeinek.

A törvények tartalmas előkészítése feltétlenül megkívánja azt is, hogy meglegyenek a megfelelő jogi eljárások, amelyek lehetővé teszik az ilyen érdemi előkészítés biztosítását, a közvélemény kipuhatolását és hasznosítását, a törvénymegalkotási és törvényhozási folyamatban a legfelsőbb államhatalmi szervek tevékenységi formáinak következetes alkalmazását. A törvényhozás sajátos első szakasza — miután kellően feltárják a jog társadalmi forrásait — átmegy a második szakaszba, amelyben megszövegezik a pozitív jogot.[16] Olykor a jogalkotás keretein be-

[14] Ld.: N. V. *Vitruk:* Az egyén jogállásának elméleti alapjai a szocialista társadalomban. Moszkva. 1979.

[15] Ld.: L. F. *Iljicsev:* A materialista dialektikáról mint a fejlődés általános elméletéről. Voproszü filoszofii. 1979. 3. sz.

[16] Ld.: A. *Nasic:* Jogalkotás. Elmélet és törvényhozási technika. Moszkva. 1974. 7—136. old.

lül különválasztják a jogalkotó folyamatot,[17] amelynek válfaja a törvényhozási folyamat.[18] E célnak felelnek meg a legfelsőbb államhatalmi szervezetek ügyrendjei. A Bolgár Népköztársaságban az 1973. évtől hatályban van a jogszabályokról szóló törvény. A mi viszonyaink között célszerű volna a törvényhozási aktusok előkészítéséről és elfogadásáról szóló szabályok kiadása.

A törvény megalkotásának egész folyamatát tekintetbe véve, a törvényhozási folyamatot úgy lehet meghatározni, mint a ciklikusan egymáshoz kapcsolódó következő szakaszok rendszerét: a törvényhozási problémák elemzése és tisztázása; a törvénytervezetek elkészítése és megvitatása; a tervezet megvizsgálása és elfogadása a legfelsőbb államhatalmi szerv által, vagy népszavazás útján. Mindebből következik, hogy a törvényhozásnak hat szakasza van: a törvényhozás prognosztizálása és megtervezése,[19] javaslat tétele törvény kiadása iránt, a törvény koncepciójának kidolgozása és a törvénytervezet elkészítése, a tervezet szakmai és társadalmi megvitatása, a törvény megtárgyalása és elfogadása, a törvény közzététele és hatályba léptetése.

A törvény mint okmány a törvényhozási folyamat eredménye. Olyan sajátos normatív szerkezetről van szó, amelynek megvannak a maga elemei: jogi normák és intézmények. Ezekben rejlik lényegében a törvényhozási ráhatás, a „jogi formulák" összefoglaló értékelése lehetővé teszi a törvény hatásának felmérését a maga egészében.

Megkülönböztethetők az alkotmányi normák alábbi fajai: konkrét szabályozó normák, általános szabályozó normák, alapelveket tartalmazó normák, célnormák, megállapító (definiáló) normák; az alanyaikat, tárgyaikat és szerkezetüket tekintve különböző normák. A rendes törvényhozás során alkotott normák szabályozó kihatásuk módját tekintve a következőképpen különböztethetők meg: objektív normák (ezek magyarázatot adnak a szabályozási tárgyakat illetően); mind általános, mind pedig konkrét jellegű tárgyi szabályozó normák, hatásköri normák, ösztönző normák, tiltó normák (szankciók).

Helyénvaló hangsúlyozni, hogy a törvények normái leggyakrabban nem önmagukban, hanem valamely jogintézmény részeként hatnak. És e vonatkozásban a rendszerszemléletű megközelítés könnyíti meg a komplex törvényhozási ráhatás módozatainak magyarázatát. Az alkotmányi intézményeket rendszerint a rendes törvényhozás intézményeiben részletezik tovább. Az utóbbiak pedig közvetlenül hatnak, valamint más jogszabályok segítségével.

A törvény, amely az írásbeli dokumentum és a jogi aktus valamennyi tulajdonságával rendelkezik, bonyolult képződmény. Hiszen a „normatív anyag koncentrációjának" különleges formája, a belső részek szerkezeti differenciáltsága, és ezek formálisan meghatározó rögzítése éppen a törvényt jellemzi. A törvény nyelve, valamint a reá jellemző fogalmak és kifejezések specifikus jellegűek. Mindez különleges kutatásokat tesz szükségessé.[20]

Amíg a törvény megszületésének egész hosszadalmas folyamata arra irányul, hogy kidolgozzák és alkalmazzák az állami-jogi ráhatás legjobb modelljének felkutatása szempontjából az optimalizálását szolgáló eszközöket, addig a törvény létezésének egész ezt követő időszaka a törvény hatályának folyamata. Ez a fogalom a legfontosabbat fejezi ki: a törvény aktív szerepét és az egész társadalmi tevékenység arra irányítását, hogy a törvény hatályosuljon. A szocialista államok alkotmányi elvként szögezték le a törvényesség megtartását. A kommunista és munkáspártok az alkotmány, a törvények és az egyéb jogszabályok rendelkezéseinek következetes végrehajtására törekednek. A gyakorlatot úgy orientálják, hogy az járuljon hozzá a törvény magasfokú presztízséhez, és valóságos felsőbbségének megszilárdításához.

A jogtudomány „a szocialista törvényesség biztosítása", a jog „végrehajtása", „megtartása", „alkalmazása" fogalmak legteljesebb felhasználásával elősegíti a fogalmi apparátus gazdagítását. A törvények „automatikus" megvalósulására vonatkozó nézetek leküzdését elősegíti a társadalmi mechanizmus fogalma a következő formában: „a jog hatályának társadalmi mechanizmusa".[21] „A törvény hatályának folyamata" fogalmat arra használják, hogy kifejezzék a törvény sajátos ciklikusságát, megvalósulásának huzamos voltát és a hatályának sokféle aspektusát.

Az első esetben a törvény hatályának sajátos belső ciklusa tárul fel. A törvény segítségével mintegy állandóan újratermelődő élethelyzetek ciklikus voltát tükrözve, a törvények megvalósulási folyamata az igazgatási folyamat válfajaként az egymást váltó következő cselekmények ciklusára bomlik szét: tájékozódás a törvényről, a törvény megismerése, a döntés meghozatala, a törvény rendelkezéseinek megvalósítása, ezek értékelése és érzékelése, jogszerű magatartás, ellenőrzés. Bármely cselekmény kiesése, avagy az egész ciklusnak egy cselekményre való redukálása csökkenti a törvény hatását.

---

[17] Ld.: Jogalkotás a Szovjetunióban. Moszkva 149—228. old.

[18] Ld.: D. A. *Kovecsev:* A törvényhozási folyamat az európai szocialista államokban. Moszkva, 1976.

[19] Mutatja e szakasz jelentőségét a kodifikációs munkálatokra vonatkozóan a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége által jóváhagyott terv (lásd: Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SzSzSzR, 1977. évi 51. szám. 764. tétel.). A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége 1979. december havában a tervteljesítés menetének megvizsgálása után rámutatott arra, hogy javítani kell a tervezetek előkészítésének színvonalát, meg kell határozni a törvényhozás fejlesztési távlatait (lásd ugyanott, 1979. évi 52. sz. 1105. tétel.)

[20] Részletesebben ld.: A. A. *Usakov:* A szovjet törvényhozási stilisztika körvonalai. Tansegédlet. Perm. 1967.

[21] Ld.: Jog és szociológia. Moszkva, 1973. 69—86. old. Az egyén és a törvény tisztelete. Moszkva, 1979. 24., 34. old.

A második esetben világosan kifejezésre jut a törvény hatályának komplex jellege, és az ezt a hatályt összetevő elemek egymáshoz kapcsolódása. A törvény hatályának sajátos fajtájú jogi csatornája a törvénynek a jogalkotó és a jogalkalmazó tevékenység alapjaként való értékelését és elemzését jelzi.

E téren sok fontos gyakorlati probléma merül fel, amelyek a törvény lebecsülésével, megszegéseivel, hatósági aktusok segítségével történő megkerülésével, az aktusok „egymásra rakódásával" stb. kapcsolatosak. „A törvény alapján és végrehajtására" jogi formula szerinti tevékenység mélyreható elméleti kutatást igényel. Hasznos a minisztertanácsi, minisztériumi, főhatósági, helyi tanácsi határozatok előkészítésére és meghozatalára vonatkozó szabályok kiadása, amit egyeztetni kell a törvényhozási aktusok kiadásáról szóló szabályokkal.

Nagy jelentőségűek a törvény hatályának társadalmi, nem jogi nézőpontjai, amelyek lehetővé teszik a törvény megvalósulása egész spektrumának értékelését. Ezen belül vizsgálni kell a törvények megvalósításának ideológiai csatornáját is, amely magában foglalja a jogi nevelést és a jogpropagandát, ide tartozik továbbá a törvény hatályának szervezeti aspektusa, valamint az anyagi aspektus.

Ennek figyelembevételével el lehet jutni a törvény hatékonyságának a problémájához, amelyet a jogi és az egyéb tudományos irodalomban megvilágítottak.[22] Helyesnek bizonyult a törvény hatékonyságának biztosításánál a következő alapvető feltételek megkülönböztetése: először, a társadalmi valóság és a tipikus helyzetek rendszeres és sokoldalú tanulmányozása a törvény hatályával kapcsolatban, másodszor, a törvényi norma, a törvényhozási intézmény, az egész törvény, valamely területet érintő törvényhozás hatékonyságának elemzése, harmadszor, a törvény által az egyénre és a társadalmi közösségekre, a társadalmi intézményekre, a megvalósuló társadalmi folyamatokra gyakorolt ráhatás értékelése, negyedszer, a törvényi szabályozás tárgyaiban beállott módosulásokat jelző mutatók felhasználása, ötödször, a törvények végrehajtásával kapcsolatos tevékenység tervszerűségének biztosítása (komplex programok és tervek összeállítása a törvények megvalósítására, tájékoztató adatok gyűjtése, jogszociológiai felmérések végzése stb.).

A törvény elméletének továbbfejlesztése a szocialista társadalomban a jogtudomány időszerű feladata, ennek sikeres megoldása kedvezően tükröződik a törvényhozás tökéletesítésén, és a szocialista törvényesség megszilárdításán.

Tyihomirov, Ju. A.

[22] Ld.: V. I. *Nyikityinszkij:* A munkajogi szabályok hatékonysága. Moszkva, 1971. A szovjet büntető eljárási törvény és hatékonyságának problémái. Moszkva. 1979. 177. 251. old.; Jog és szociológia. Moszkva. 1973. 57. 204. old.

A törvényalkotási folyamat fejlesztésének jellemzői Románia Szocialista Köztársaságban

1. A törvényalkotás tökéletesítése — a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom objektív követelménye. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megalkotása magában foglalja — az e szakaszra sajátos célkitűzésekkel összefüggésben — az állam és a jog szerepének növekedését is.

Pártunk tapasztalatai alapján kimunkált koncepció szerint a jog fontos eszközt képez a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése és a kommunizmusba való átmenet feltételeinek megteremtése, a társadalom szervezése és vezetése, a társadalmi viszonyoknak a szocialista társadalom objektív fejlődési törvényei követelményeinek megfelelő alakítása tekintetében. Ebből következik annak szükségessége is, hogy tükrözze a társadalmi viszonyok új struktúráját, összhangban álljon a szocialista Románia társadalmi-gazdasági valóságával, a szocializmus alapvető értékei megvédésének érdekeivel, hogy eredeti, társadalmi szempontból újító és hatékony megoldásokat szentesítsen és mozdítson elő. Következésképp a jog tökéletesítése folyamatának alapja magában struktúrájában van, abban az aktív szerepben, amely reá mint a társadalmi élet új alapon való megszervezésének eszközére hárul.

Fokozottan érződött a törvényalkotás tökéletesítésének, és a társadalmi fejlődés megnövekedett követelményeihez való hozzáigazításának szükségessége azt követően, hogy az egész nemzetgazdaságban megszilárdultak a szocialista viszonyok, és sor került az RKP IX. Kongresszusa által bevezetett új szakaszra való átmenetre.

A Kongresszust követő években, különösen a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése szakaszának megkezdésével, amelybe Románia akkor lépett be, amikor áttértek az 1971—1975. évi ötéves terv megvalósítására, a jogi szabályozás tökéletesítése a mindennapi gyakorlat szükségességévé vált. A Román Kommunista Párt vezetése és ennek főtitkára Nicolae Ceausescu elvtárs irányítása alatt rendkívül igényes törvényalkotási tevékenység bontakozik ki. Ennek a tevékenységnek jellemzői: a beható foglalkozás azzal, hogy a jogi megoldásokat a nemzeti sajátosságokhoz igazítsák; hogy a jogi szabályozást teljes összhangba hozzák a román társadalom jelen valóságával; az egész törvényalkotásnak magas tudományos szintet, és mélyen

demokratikus jelleget biztosítsanak, és a szocialista etikának az elvei, s a szocialista méltányosság teljes érvényesülést nyerjenek a társadalmi életben.

Ilyen körülmények között — mint ezt a román szakirodalomban hangsúlyozták — az alkotmány elfogadása óta eltelt idő képezi a legtermékenyebb, realizálásokban leggazdagabb szakaszt jogi téren.[1]

E megújhodási folyamat során következetesen érvényesült a párt vezető szerepe, a pártdokumentumokban foglalt irányelvek képezvén a normaalkotási tevékenység tudományos alapját. A jogi szabályozásban, helyes arányt biztosítva a stabilitás és a mobilitás között, előmozdították az új követelményeket, és kiküszöbölték ami elavult, ily módon megvalósították a jogrendszer fejlesztésének egységét. Meg kell jegyezni, hogy a legfontosabb normatív aktusokat párthatározatok előzték meg, ami a jogi szabályozásnak fokozott tekintélyt és jelentőséget kölcsönzött.

2. A törvény súlyának és szerepének növekedése a normatív aktusok körében. A párt és az állam figyelmének központi kérdése volt a törvény tekintélyének az erősítése, e normatív aktust a Nagy Nemzetgyűlés, a legfelsőbb képviseleti szerv, a szocialista nemzet szuverén akaratának hordozója fogadja el. Ez akként valósult meg, hogy a Nagy Nemzetgyűlés a társadalmi élet minden területe tekintetében egységes, komplex törvények útján elsőrendű jogi szabályozást fogadott el, ami lehetővé tette a törvénynek alárendelt normatív aktusok (miniszteri rendeletek, utasítások) elszaporodásának az elkerülését. A Nagy Nemzetgyűlés törvényalkotó funkciójának intenzívebbé válása mellett lényegesen növekedett azoknak a normatív aktusoknak száma, amelyeket törvény formájában fogadott el.

Mint erre Nicolae Ceauşescu elvtárs a XI. Kongresszus elé terjesztett jelentésében — az 1971—1974. évi időszakra vonatkoztatva — rámutatott: „Az ezekben az években elfogadott törvények száma, amelyeknek a társadalmi élet különböző területeinek új alapokon való szabályozása volt a rendeltetése, meghaladja az 1944. augusztus 23-ától 1970-ig terjedő időben kifejtett egész jogalkotási tevékenység volumenét."[2]

3. A törvényalkotási rendszer egységes program és metodológia alapján való tudományos és rendszeres fejlesztése. A törvényhozási tevékenység tökéletesítése szempontjából — a normatív aktusok tudományos kidolgozásának, a rögtönzések elkerülésének, a törvényhozás egységének és rendszerességének biztosítása végett — különösen fontos lépés volt ebben az időszakban a törvényalkotási programnak és a törvényalkotási technika módszertanának elfogadása.

A törvényalkotási program képezi a normaalkotási tevékenység tervezésének a keretét; ez a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építése tudományos vezetésének integráns része, a pártprogramban megállapított feladatok tükröztetése a jogfejlődés területén, és egyben a párt és az állam törvényhozási politikájának konkretizálása a fejlődés meghatározott szakaszában.[3]

Államunk törvényalkotási tevékenységére jellemző az alapos dokumentálás, amelyen a döntések különböző változatainak az előkészítése alapszik egy optimális változat elfogadása érdekében, s a normatív aktusok tervezetei egymást követő változatai megjavítására irányuló fáradhatatlan és állandó törekvés, összhangban az Államtanács 16/1976. sz. törvényerejű rendeletével elfogadott Törvényhozás-technikai Általános Metodológia szabályaival.

A metodológia, amely a normatív aktusok tervezetei előkészítésének megjavítását célozza, megállapítja a normaalkotási tevékenység szervezésének módjára vonatkozó szabályokat, a tervezetek kimunkálásának szakaszait és eljárását, az ezek véleményezésére, véglegesítésére, elfogadására, nyilvános vitájára vonatkozó szakaszokat és eljárást, a normatív aktusok rendszerezésére, hatályon kívül helyezésére, módosítására és kiegészítésére vonatkozó eljárásokat, a normatív aktusok szövegezésére és stílusára, az alkotóelemeikre és strukturális alkatrészeikre vonatkozó szabályokat; feladatokat és felelősségeket állapít meg a jogszabályok szisztematizálása tekintetében.[4]

A Metodológia az előírásainak a keretében szentesíti és alkalmazza a törvény felsőbbrendűségének alapvető elvét (3., 24., 29. szakaszok), pontosítva a normatív aktusok főbb kategóriáinak helyét, és megállapítva ezek rangsorát, élükön a törvénnyel.

4. A törvényalkotás tökéletesítése a szocialista demokrácia elmélyítésének, a tömegek társadalmi és állami élet vezetésében való részvételének tükrözése és ösztönző tényezője. A törvényhozást — egyéb tényezők mellett — fontos szerep illeti meg a szocialista demokrácia erősítésével összefüggő konkrét kérdések megoldásában; alakítása a társadalom szervezése és vezetése egész folyamatának integráns részét alkotja.

A szocialista demokrácia elmélyülése és szélesedése megnyilvánult a párt arra irányuló következetes gondoskodásában is, hogy az új szabályozások reális társadalmi szükségletekre, a szocialista társadalom tagjainak törekvéseire ad-

[1] Ceterchi, I.—Colceriu Leiss, M.: A nemzeti függetlenség megszerzését követően a román társadalomban végbement változásoknak jogi síkon való tükrözése. Ld. „A jelenkori román jog. Fejlődés és távlatok" c. kötetben Bukarest, 1977. Edit. ştiinţifică şi enciclopedică, a 25. oldalon. (A kötet román címe: „Dreptul românesc contemporan. Evoluţie şi perspective".)

[2] A Román Kommunista Párt XI. Kongresszusa, Editura politică, 1975., 67 old.

[3] Ld. részletesen *Ceterchi*, I.: A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom törvényhozási programja, a „Törvényhozás és a társadalmi viszonyok tökéletesítése" c. kötetben. Bukarest, 1974. Edit. Academ. a 23. és köv. old.

[4] Ld. részletesen *Mrejeru*, I.: A törvényhozási technika (Technîca legislativă), Bukarest, 1979., Edit. Academ. III. fejezet, V.—IX. fejezet.

janak választ, hogy az egész nép akaratának és érdekeinek emanációi legyenek, a kidolgozásukban való tömegrészvétel eredményét képezzék.

A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megalkotásának évei során a fontosabb törvénytervezetek nyilvános megvitatásának eljárása különösen kiteljesedett. Így az 1968—1973 évek közötti időszakban a Nagy Nemzetgyűlés által elfogadott 118 törvény közül 31-et bocsátottak nyilvános vitára, míg az 1974—1976 közötti időszakban elfogadott 49 törvény közül tízet bocsátottak nyilvános vizsgálat alá.[5]

Az 1977. évben nyilvános vitára bocsátották: az 1978. évre szóló Egységes Nemzetgazdasági Tervet; a művezetők szerepéről és jogköréről szóló törvény tervezetét; az állami alkalmazottak és a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok nyugdíjáról és társadalombiztosításáról rendelkező törvények tervezeteit; a termékek és szolgáltatások minőségéről, illetve az épületek tartósságának, használati biztonságának, működőképességének és minőségének a biztosításáról szóló törvények tervezeteit.

Az 1978. évben — példaként említve — nyilvános tárgyalás alá bocsátották a szocialista egységek szervezetéről és vezetéséről szóló törvény tervezetét; a jövedelmek képzéséről, rendeltetéséről és befizetéséről szóló törvény tervezetét; a nevelési és oktatási törvény tervezetét.

Hogy szélesítették ki azoknak az alanyoknak körét, akik a törvénykezdeményezési jog címzettjei, szintén mutatja, hogy bővül a dolgozóknak a köre, akik részt vesznek a törvényalkotási döntések előkészítésében és elfogadásában.

Az RSZK törvényhozásában az utóbbi években átvezetett módosítások és kiegészítések révén ez a jog kiterjedt a következőkre: a Román Kommunista Párt Központi Bizottsága, a Szocialista Egységfront Országos Tanácsa, tevékenységi körük tekintetében a Nagy Nemzetgyűlés állandó bizottságai[6], továbbá ugyancsak tevékenységi területük vonatkozásában Románia Gazdasági és Társadalmi Fejlesztésének Legfelső Tanácsa[7] és a Néptanácsok Törvényhozási Kamarája.[8]

A Néptanácsok Törvényhozási Kamarája állandó, határozathozatali joggal felruházott szerv, amely olyan tanácstagokból tevődik össze, akik a megyék, illetve Bukarest municipium néptanácsai végrehajtó bizottságainak a tagjai. Jogkörébe tartozik, hogy a területi közigazgatási egységek fejlődését érintő minden törvénytervezetet — mielőtt azt elfogadás végett a Nagy Nemzetgyűlés elé terjesztenék — megvitasson és afölött szavazzon, továbbá működési területére normatív aktusokat kezdeményezzen; a Minisztertanács és más szerv által kezdeményezett olyan normatív aktusok tervezeteit, amelyek helyi tevékenységre vonatkoznak, megtárgyaljon és jóváhagyjon.

5. *A gazdasági törvényalkotás súlyának és jelentőségének növekedése.* A vizsgált időszakban a normatív tevékenység elsősorban gazdasági téren és azzal a céllal bontakozott ki, hogy ösztönözze a termelőerők gyors ütemű fejlődését, a termelési folyamat szervezését, a gazdasági egységek szervezését és vezetését, a termelési viszonyok és a tulajdoni formák fejlődését, a munka bérezésének és a normák ismérveinek a tökéletesítését, a tudományos-műszaki haladásnak a termelésbe való bevezetését, a természeti kincsek ésszerű és takarékos felhasználását.

A gazdasági törvényalkotás — különösen a párt X. Kongresszusát és az 1972. évi Országos Értekezletét követően — eddig nem ismert fejlődésen ment keresztül, amelynek jellemzője, hogy ez idő szerint az egész törvényhozásnak 2/3-át jelenti. Ezt a fejlődést a törvény hatókörének újabb gazdasági tevékenységi területekre való kiterjedése jellemzi, ez vált ugyanis a párt és az állam gazdaságpolitikája megvalósításának fő eszközévé; e fejlődésre jellemző a törvény hangsúlyozott, a gazdaság különböző szektorai sajátosságainak megfelelő specializálódása, a jogi szabályozás nagyobb hozzájárulása a nemzetgazdaság szervezése és vezetése fejlesztéséhez.

A gazdasági törvényhozás tökéletesítése a tervszerű gazdasági fejlődés rendszerének, a gazdasági—társadalmi élet optimalizálásának, a nemzetgazdaság szervezése és vezetése tudományos színvonala emelésének, a nemzeti vagyon szigorú rendje és nyilvántartása biztosításának, a pénzügyi fegyelem erősítésének és a termékek, az építmények és a szolgáltatások minőségéért való felelősség növelésének irányában, úgyszintén a különböző tevékenységi szektorok egységes szabályozásának az irányában bontakozott ki.

Számos normatív aktust abból a célból alkottak meg, hogy ezek révén egyes, a gazdaság területén fontos jogkörökkel rendelkező új szervek szervezetét és működését meghatározzák, hogy a gazdasági egységek számára egységes szerkezeti normákat állapítsanak meg, miközben bizonyos országos fórumok intézményesítésénél ezek a normatív aktusok a dolgozók nemzetgazdasági vezetésben való részvételének a formáit képezik.[9]

A gazdasági törvényhozás specializálásának a vonalán megemlítjük — példaszerűen — a szőlőtermesztés fejlesztésével, az állattenyésztési szektor ösztönzése céljából vagy Romániában vegyes társaságok alapításával, szervezeté-

[5] *Drăganu*, T.: Az államhatalmi szervek az RSZK-ban, rendszertani és funkcionális fejlődésük dinamikája. „Revista română de drept" 2. 1977. sz. 25. old.

[6] Nagy Nemzetgyűlésnek az 1974. március 2-i törvénnyel módosított Házszabályai.

[7] Az 1/1973. sz. törvény 4. szakasza.

[8] Az 5/1975. sz. törvény (újra közzétett szövege, az RSZK Hivatalos Közlönye I. rész, 1977. április 24-i 36. sz.)

[9] Például a Románia Gazdasági és Társadalmi Fejlesztése Legfelső Tanácsára vonatkozó 1/1973. sz. törvény, a Gazdasági-társadalmi Szervezési Tanácsra vonatkozó 3/1973. sz. törvény, a 30/1977. sz. törvény, a 31/1977. sz. törvény.

vel és működésével kapcsolatosan alkotott normatív aktusokat, úgyszintén az élelmiszertermelés növelése és korszerűsítése, az állatok, szárnyasok, a hal és tojás szerződési és felvásárlási rendszer megjavítása céljából, úgyszintén a halgazdálkodás, a halászat, a halállomány védelme, az állattenyésztés és állatnemesítés céljából, a gyümölcstermesztés ösztönzése végett, a zöldség- és burgonyatermesztés, a melegházi kultúra megszervezésének megjavítására hozott jogszabályokat. Ebbe a sorba tartozik a belkereskedelemre, úgyszintén a külkereskedelemre vonatkozó szabályozás, a vámrendszerre vonatkozó törvény, valamint a (9/1972. sz.) Pénzügyi Törvény, amelyet a pénzügyi funkció erősítése, szerepének növelése, az egész pénzügyi és banktevékenység fejlődése céljából hoztak (e jogszabályt az 1979. évi július 13-i 2. sz. törvény módosította).

Ugyanebbe az irányzatba tartozik az állami szocialista egységek szervezetéről és vezetéséről szóló 11/1971. sz. törvény, az 1/1971 sz. törvény, amely az egész külkereskedelmi tevékenységet egységesen szabályozta.

Ezek a nemzetgazdasági terv alapján folyó gazdasági—társadalmi tevékenység irányítását kívánják összekapcsolni az igazgatási és termelési egységek gazdasági—pénzügyi önállóságával, a munkásönigazgatás elvével, valamint a vállalati önálló gazdálkodási elvvel.

Ezeknek az intézkedéseknek realizálása érdekében fogadták el az állami szocialista egységek szervezetéről és vezetéséről szóló 1979. július 6-i 5. sz. törvényt; a gazdasági egységek jövedelmeinek képzéséről, tervezéséről, felhasználásáról és befizetéséről szóló 1978. december 22-i 29. sz. törvényt;[10] Románia tervszerű gazdasági—társadalmi fejlesztéséről szóló 8/1972. sz. törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló 1979. július 13-i 1. sz. törvényt; a 9/1972. sz. Pénzügyi Törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló 1979. július 13-i 2. sz. törvényt; valamint a tervszerződésekről szóló törvény módosításáról és kiegészítéséről szóló 1979. július 14-i 3. sz. törvényt.

Az elemzett időszakot a mezőgazdaságot érintően is egy komplex jogalkotási tevékenység jellemzi. Többek között megemlítjük: a mag- és palántatermesztést (a 3/1971. sz. törvény), az öntözés és egyéb talajjavítási munkálatok berendezéseinek megvalósítását, üzemeltetését, fenntartását és pénzügyi ellátását (a 7/1974. sz. törvény), a szálastakarmány termesztését és felhasználását (a 22/1971. sz. törvény), az állatok egészségének biztosítását (a 42/1975. sz. törvény) szabályozó törvényt. A 346/1977. sz. törvényerejű rendelettel jóváhagyták a mezőgazdasági szövetkezeti szervezetek szabályzatát. Törvény állapítja meg a néptanácsok főbb jogosítványait (6/1974. sz. törvény) a mezőgazdaságban, valamint a mezőgazdasági szövetkezeti egységek vezető szerveit és műszaki és gazdasági kádereit megillető jogköröket, illetve ezeket terhelő felelősséget (4/1974. sz. törvény). Jóváhagyást nyertek az egyéni mezőgazdálkodást folytató termelők egyesüléseinek a szabályzatai (az 1978. július 13-i 245. sz. törvényerejű rendelet). Szabályozták a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok nyugdíjhoz és társadalmi biztosításhoz való jogait (a 4/1977. sz. törvény), és az egyénileg gazdálkodó termelők ilyen természetű jogait (az 5/1977. sz. törvény).

Az RKP K. B. 1979. február 1-i teljes ülésének a mezőgazdaság vezetése megjavítására és egységes tervezésére vonatkozó határozatát követően létrejöttek az egységes állami és szövetkezeti mezőgazdasági, ipari tanácsok, amelyek a meghatározott körzetben működő mezőgazdasági jellegű egységek összességét (ideértve az oktatási és kutatási jellegűeket is) átfogják.

A romániai szocialista mezőgazdaság egésze vezetésének fejlesztésére irányuló intézkedések a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium szervezetének és funkcionálásának az újabb szabályozásáról szóló jogszabályban (az 1979. augusztus 6-i 298. sz. törvényerejű rendeletben) is rögzítést nyertek, minthogy ez a szerv gyakorolja az egész mezőgazdaság egységes irányítását a mezőgazdaság és élelmiszeripar területén.

6. A szocialista jog nevelő funkciójának hangsúlyozása a szocialista etika, méltányosság elveinek és a forradalmi humanizmusnak előmozdítása, a jog fejlődésének, jogalkotása tökéletesítésének egyik alapvető irányzatát képezi a fejlett szocialista társadalom építésének szakaszában. E funkció gyakorlásával a jog hozzájárulhat a társadalom erkölcsi értékeinek megóvásához, az emberi személyiség alakításához és sokoldalú fejlődéséhez. A fejlett szocialista társadalom építése szakaszában, a jogfejlődés folyamatának vezetésével a Román Kommunista Párt állandóan gondoskodik arról, hogy a társadalmi életben érvényesüljenek a szocialista etika és méltányosság, a forradalmi humanizmus elvei, hogy erkölcsi tartalma fejlődjön.

Az RKP XI. Kongresszusa elfogadta a kommunista munka- és életelvekről, ezek normáiról szóló törvénykönyvet, a szocialista etika és méltányosság kódexét, amely a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom felépítéséről és Románia kommunizmus felé haladásáról szóló program integráns része. A párt irányvonalának megfelelően fontos jogszabályok kerültek elfogadásra jövedelmek és a teljesített munka mennyisége, minősége és jelentősége összhangjának biztosítása tekintetében; a népesség különböző kategóriái jövedelmei közötti helyes arány megállapítása, bizonyos ésszerű határok között a jövedelmek ösztönző differenciálása vonatkozásában, a társadalmi alapok méltányos elosztása, a munkanélküli jövedelmek lehetőségének kiküszöbölése érdekében.

Példálózó jelleggel soroljuk fel a követke-

[10] Ezeknek az aspektusoknak a tekintetében ld. részletesen *Cosmovici*, Paul: A gazdasági tevékenység jogi kereteinek tökéletesítése a szocialista egységek önálló vezetése és önálló gazdálkodása elveinek fényében, a „Studii şi cercetări juridice" 1979. év 2. számában.

zőket: az állami szocialista egységek személyzetének méltányos alapokon való besorolásáról és előléptetéséről szóló 12/1971. sz. törvény (7. és 4. szakasz); az új Munka Törvénykönyv (a 10/1973. sz. törvény), amely — többek között — kinyilvánítja, hogy minden 16. életévét betöltött személy, aki nem látogatja valamely iskola tanfolyamait, köteles valamilyen társadalmilag hasznos munkát végezni (7. szakasz),[11] más munkája bármilyen módon való kisajátításának és minden fajta élősdi megnyilvánulásnak a megtiltása (6. szakasz); a 4/1978. sz. törvénnyel módosított és kiegészített, a munka mennyisége és minősége szerinti bérezésről szóló 57/1974. sz. törvény, amely a bérezési politikában a szocialista méltányosság elvei határozott módon való alkalmazását tükrözi (1. szakasz 1. bek., 3. szakasz 1. és 2. bek.); a 27/1976. sz. törvény, amely a szükséges keretet szolgáltatja ahhoz, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti egységekben a szocialista etika és méltányosság elveit alkalmazhassák a jövedelmek elosztása tekintetében; a természetes személyek által törvénytelenül szerzett javak eredete ellenőrzésére vonatkozó szabályozás tökéletesítése (a 18/1968. sz. törvény).

Az egyik irány, amelyben a szocialista jog alakító—nevelő folyamathoz való hozzájárulása konkretizálódik; az oktatás kibontakoztatása és fejlesztése megszervezésének szabályozása. Ennek célja valamennyi terület számára szükséges káderek sokoldalú felkészítése az anyagi és szellemi javak termelésének követelményeivel szoros összefüggésben; az új ember formálása és nevelése; az egész nép tudatának és általános kulturális színvonalának az emelése. Ezeket a követelményeket fejezi ki az új nevelési és oktatási törvény (a 28/1978. sz. törvény).

A vizsgált időszakban elfogadott számos normatív aktus — összhangban a Román Kommunista Párt X. Kongresszusának, az 1972. évi Országos Értekezletének, a XI. Kongresszusának és az 1977. decemberi Országos Értekezletének dokumentumaiban foglalt célkitűzésekkel — tükrözi a párt állandó gondoskodását a dolgozók munkafeltételeinek a biztosítás, jövedelmük növelése, a nyugdíjak, az állami segélyek, a családi pótlékok, a többgyermekes anyák segélyének emelése tekintetében. Mindezek ugyanakkor olyan célkitűzések, amelyekben lényeges túlteljesítéseket lehetett megállapítani.[12]

Az ország történelme során első ízben fordult elő, hogy törvényi úton (az 5/1977. sz. törvény) nyugdíj- és társadalombiztosítási rendszert állapítottak meg a nem szövetkezeti zónák egyénileg gazdálkodó parasztjai számára.

*

A Román Kommunista Párt XI. Kongresszusa a jogalkotás fejlesztésével kapcsolatban is fontos megállapításokat tett. Azok a nagyszerű célok, amelyeket e Kongresszus — az 1985. évig és még tovább, a 2000. évig terjedő időre — népünk elé tűz, igényli a szocialista jog hathatós hozzájárulását, a társadalmi tevékenységek szervezése és vezetése jogi kereteinek tökéletesítését. A jogi eszközöknek gazdasági síkon hatékonyan kell hozzájárulniuk a munka termelékenységének növeléséhez, az anyagfelhasználás csökkenéséhez, a haladó technika bevezetéséhez, a gazdasági tevékenység jövedelmezőségének fokozásához. A fejlesztés másik iránya az államapparátus javítása (összefüggésében a tömegek állami tevékenységben való részvételének szélesítésével) az államigazgatási, a polgári jogi, a büntetőjogi, a büntető eljárásjogi törvénykönyvek előkészítése és elfogadása révén, hogy megfelelő feltételeket teremtsünk a jogrend megszilárdulásához.

A munka szervezésének és bérezésének terén új és fontos normatív aktusok várhatók, olyanok, amelyek a munkaviszony tökéletesítésére, az állampolgárok termelő tevékenységének ösztönzésére vezetnek. Az élet minőségére fordított állandó gondoskodás tükröződik a környezeti egyensúly biztosítására irányuló új intézkedésekben.

Anélkül, hogy célul tűznénk magunk elé mindazoknak a szabályozási terveknek felsorolását, amelyekben a továbbiakban a jog mint a társadalom vezetésének és szervezésének eszköze megnyilvánul, úgy véljük, hogy az új szabályozás a fentiekben elemzett alapvető vonásokkal azonosságot mutat. A szocialista jog csakis mint a társadalom átalakulása feltételei előkészítésének aktív és hatékony eszközeként létezhet. A jog társadalmi viszonyokra gyakorolt befolyásának foka mindig egyenes arányban áll adekváltságának fokával, tehát azzal a képességével, hogy mennyiben felel meg a felmerülő feladatoknak, ez pedig a jog fejlesztésének állandó folyamatát mint korunk egyik törvényszerűségét jelzi.

Popescu, Sofia—Antoniu, George

[11] Ld. a 25/1976 sz. törvényt, amely szabályozta a munkaképes személyek hasznos munkába való besorolásának a kötelességét.

[12] Ld. például: a 170/1974. sz., a 244/1974. sz., a 74/1975. sz., a 188/1975. sz., a 99/1978. sz., a 315/1972. sz., a 316/1972. sz., a 386/1972. sz., a 387/1972. sz., a 254/1971. sz., a 275/1971. sz., a 410/1972. sz., a 44/1977. sz., a 210/1977. sz., a 214/1977. sz., a 215/1977. sz. és az 515/1978. sz. törvényerejű rendeleteket.

A gazdasági élet normarendszere

I.

1. A törvényességnek a gazdasági életben is két oldala van. Az egyik az, hogy a gazdálkodó szervezetek tevékenysége feleljen meg a számukra kötelező tartalmú normáknak, beleértve a törvényes hatáskörben részükre kiadott feladatnormákat is. A törvényesség másik oldala, hogy a gazdaságirányítás is tartsa meg minden szinten az általa, vagy kezdeményezésére kiadott szabályokat. Ez sok mindent magában foglal. Tartalmazza azt is, hogy az alacsony szintű normák (sőt kvázi normák) ne mondjanak ellent a hierarchia magasabb szintjén kiadott szabályoknak, de azt is, hogy az irányítás ne törekedjék ismétlődően olyan intézményekkel céljai megvalósítására, amelyet a gazdaságirányítás törvényes szabályozása nem ismer (ellátási felelősség).

A jogszabályt népgazdasági érdekből, célszerűségi okokból nem szabad átlépni, mert ez törvénysértést jelent. Magasabb rendű népgazdasági, társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a jogszabályok tartalmát pillanatnyi napi gazdaságpolitikai előnyökért ne tegyék félre, mint ami megsértésükből származhat. A törvénytisztelet a gazdaságirányításban is általános társadalmi érdek, amelynek lerontásából származó demoralizáló jellegű („akkor én is megtehetem") hátrány nagyobb a pillanatnyi előnynél (Szamel Lajos). Ehhez viszont az is hozzátartozik — a jogi oldal ellentéteként —, hogy rugalmas, a változásokhoz gyorsan alkalmazkodni tudó, gyors korrekcióra lehetőséget adó jogszabályi rendezés legyen. Ennek megoldása nem könnyű, hiszen a jogszabályi „infláció" elleni küzdelem elsősorban az alacsony szintű és kvázi-normák túltengésének megakadályozását, megritkítását igényli és ezek a jogrendszer leggyorsabban, legrugalmasabban változtatható elemei. A tudomány fórumain követelt magas szintű jogalkotások alkalmazkodási készsége a gazdaságpolitika és az irányítási rendszer akár apróbb változásaihoz is jóval nehezebb. Ezen az segíthet, ha a jogszabályt végrehajtók kellően rugalmas eljárási lehetőségeket kapnak az atipikus esetekre, a jogszabály általános normái alóli kivételekre és felhatalmazásokat a gyors korrekcióra (Sárközy).

2. A vállalatirányítási jogalkotás alapvető hibája „a részletkérdésekben való túlszabályozottság és a lényegi kérdésekben a nem szabályozottság együttélése"[1] (Kulcsár). A gazdasági reform kezdetén a magyar jogrendszer gazdaságra vonatkozó szabályozását az jellemezte, hogy szinte teljesen hiányzott a gazdaságirányítás legalapvetőbb közgazdasági intézményei mibenlétének, társadalmi rendeltetésének jogi szabályozása, míg funkcionálásuk részletkérdései alacsony szintű szabályokban sokszor és sokféleképpen voltak szabályozva. (Pl.: a direkt tervgazdálkodás időszakában alapvető politikai—közgazdasági axiómája volt, hogy a „terv törvény", értve ezen azt, hogy a tervekben foglaltak végrehajtása minden gazdálkodó szervezet, minden dolgozó, sőt minden állampolgár kötelessége. Sokak számára volt meglepő, hogy a terv kötelező erejének tartalma jogszabályi rendezést csak 1972-ben, a népgazdasági tervezési törvénnyel nyert, a „terv törvény" jelszava mögött nem volt jogi fedezet. Minden vállalat és más gazdálkodó szervezet készített tervet, mégis a tervkészítési kötelezettséget első ízben a népgazdasági tervezésről szóló törvény, majd a szövetkezeti törvény és a vállalati törvény mondotta ki.

A gazdaságirányítás alapvető kérdéseinek szabályozatlanságán az 1970-es évek kiterjedt gazdasági jogalkotása nagyon sokat segített, de még ez a szívós, tervszerű munka sem volt képes változtatni — az alacsony szintű jogszabályok túlburjánzása elleni fokozódó küzdelem ellenére — azon az alapstruktúrán, hogy a gazdasági élet tekintetében az adminisztratív, szervezéstechnikai—műszaki követelményeket igen széles körben öltöztetik jogi köntösbe, míg a gazdaság működésének jogviszonyokban is realizálódó társadalmi viszonyai nincsenek hézagmentesen szabályozva.

A gazdasági élet jogi szabályozottsága deformált struktúrájának további jellemzőit, egyben okait a tudomány a következőkben látja:

A miniszteri jogalkotás jelentős része önfényű, nem valóban végrehajtási jellegű — ahogyan a jogalkotás alkotmányos elvei szerint lennie kellene.

A végrehajtási szabályok

a) túl sok alapvető kérdést rendeznek, mert az alapjogszabály megalkotása során felmerülő vitákat — sokszor idő hiányában — nem döntik el, hanem a megoldatlan kérdéseket a végrehajtási szabály szintjére utalják,

b) a többszintes jogalkotás (amit nem lehet teljesen kiküszöbölni) az indokoltnál nagyobb mértékben érvényesül úgy is, hogy a jogszabályi szintek száma túl nagy (ez elsősorban a munkajogra, de beruházási szabályokra nézve is áll), de részben úgy is, hogy az ágazati eltérések eltúlzása miatt az alacsonyabb szintű normák sok olyan kérdést is szabályoznak, amelynek az alapjogszabályban lenne a helye, az ágazati szabályok pedig nagyobb mértékben térnek el egymástól, mint amit az eltérő adottságok indokoltá tesznek,

c) a végrehajtási rendelkezések kiadása elhúzódik és azok nincsenek mindig összhangban az alaprendelkezés szellemével. Nemegyszer az is előfordult, hogy a végrehajtási szabályban jelenik meg olyan álláspont, amely az alapszabály megalkotásánál nem volt érvényesíthető.

A nem kiérlelt jogalkotás, a sokszori jog-

[1] *Kulcsár* Kálmán: Társadalmi tervezés és jogi szabályozás. Gazdaság és Jogtudomány, 1976. 1. sz.

szabálymódosítás mögött nemcsak a pillanatnyi nehézségekre való egyoldalú, át nem gondolt reagálás áll, hanem sokszor a jogszabály eredetileg is meglévő hibáinak kijavítására irányuló törekvés.

Ezek azok a jelenségek, amelyeket az irodalom a jogszabályok túlgeneralizáltsága és alulgeneralizáltsága kombinálásának nevez.

3. A gazdasági jogalkotással kapcsolatos feladatokat a tudomány a következőkben látja:

a) Folytatni kell a gazdaságirányítás alapvető kérdéseinek az 1970-es években megindult, sőt az utóbbi időben fel is gyorsult magas szintű jogi szabályozását.

b) Meg kell szüntetni a túlzásokat a többszintű jogalkotás túlzott mértékű alkalmazásában, a miniszteri, államtitkári szintű jogalkotást a szoros értelemben vett végrehajtás jellegű szabályozásra kell korlátozni. (Egyébként a csehszlovák törvényhozási gyakorlat számos olyan kérdést törvényi formában rendez, amely nálunk legfeljebb minisztertanácsi rendelet, vagy határozat lehet.)

c) Rendezni kell az ún. technikai normák kiadását. Ezzel kapcsolatban egyértelműen és véglegesen ki kell jelölni a miniszteri utasítások (az ún. normatív utasítások) helyét és szerepét a jogrendszerben (erre a kérdésre még részletesebben visszatérek).

d) Meg kell teremteni azt a gazdaságirányítási normakategóriát, amely a gazdálkodó szervezeteknek általában követendő magatartási szabályt ír elő, amely a gazdálkodási tevékenység fő irányát szabja meg anélkül, hogy kötelező parancs vagy tilalom lenne minden egyes olyan magatartásra nézve, amely a norma hatálya alá esik. (Pl.: takarékossági, különösen importtakarékossági kérdések.)

e) Meg kell teremteni a jogalkotás intézményes törvényességi felügyeletét.

4. A gazdaságirányításban sűrűn alkalmazásra kerülnek a feladatnormák.

Az államigazgatási jogot számos olyan jogi norma jellemzi, amelyekben a címzetteknek a norma szerinti magatartást nemcsak valamely feltétel beálltakor, hanem állandóan, folyamatosan, tartós cselekvéssel, tevékenységgel kell tanúsítaniuk. E normák szerkezete eltér a hipotétikus normák „ha ... akkor" szerkezetétől. Pusztán akaratkijelentésre szorítkoznak, ami annak logikai és nyelvtani kifejeződése, hogy a normában, diszpozicióban megkívánt magatartást a címzetteknek minden feltétel bekövetkezése nélkül folyamatosan kell tanúsítaniuk. E normák közül a gazdaságirányítás legfontosabb normái: a feladatmeghatározó normák. Ez a szabályozási mód az irányítási viszonyok szabályozásában a legsajátosabb. A feladatmeghatározó normák az alárendelt szervek cselekvését, mint folyamatos, állandó, rendszeresen ismétlődő teendőt írják elő. Az állandóság, a rendszeres ismétlődés természetesen viszonylagosak, hiszen az állami célok a gazdasági környezet változásának megfelelően állandóan változnak.

A feladatnorma jogi norma jellegét az irodalomban többen vitatják azzal az érveléssel, ha a norma fogalmilag általános, mindenkire kiterjedő kötelező magatartási szabály, úgy nem lehet tartalma egyes szervek, vagy személyek feladatának meghatározása. A jogi norma nem állapíthat meg feladatot. A kérdés azon múlik, hogyan értelmezzük a norma általánosságát. Ha az „általánosság" csak „az ismételhetőség" értelmében, a „mindenkire egyaránt kötelező" értelemben határozandó meg, úgy a normajelleg tényleg vitatható. Ha az általánosság folyamatosságban is megnyilvánulhat, úgy a normajelleg nem vitatható. Ha abból indulunk ki, hogy a jogi normának a szerepe a vezetés és iránymutatás, a társadalom és az egyén magatartásának koordinálása, úgy szintén nem vitatható a feladatnorma jogi jellege, mert e kritériumok benne is maradéktalanul megvannak.

A feladatnorma sajátosságai a feladatok kitűzése, az elérendő eredményre való ráhatás, mint fő módszer, jogellenes magatartás esetén pedig szankciók kilátásba helyezése, mint kisegítő módszer. A feladatmeghatározó normák mindenekelőtt pozitív, az érdekeltségre alapozó szankciókat alkalmaznak. A feladatmeghatározó normák szankciórendszere közvetett, megsértésük esetén általánosan kerülnek alkalmazásra a jogrendszer különböző ágazatainak szankciói, ha alkalmazásuk törvényes feltételei fennállnak.

A gazdasági életben alkalmazott feladatnormák közül kiemelkedő jelentőségűek azok, amelyek nem egy meghatározott gazdaságirányító, vagy gazdálkodó szervezet számára állapítanak meg feladatokat, hanem a gazdaságirányítás és a gazdálkodás egészére nézve. Ilyenek a népgazdasági tervről, a költségvetésről alkotott normák, s azok a rendszerint kormányhatározat alakjában megjelenő normák is, amelyek a gazdaság adott időben központi jelentőségű feladatait jelölik ki (termelési szerkezet átalakításával, a nemzetközi gazdasági együttműködéssel kapcsolatos feladatok). (A tervnormák jogi jellegzetességét, kötelező erejének kérdését a II. fejezet részletesen tárgyalja.)

5. A kormányzati gazdaságirányítás egyes jogforrásai egymás közötti elvi elhatárolását nehezíti, hogy az egyes szintek szabályozási tartalma sem tudományosan, sem tételesjogilag nincsen teljeskörűen elrendezve. Az alkotmány meghatároz néhány kizárólagos törvényhozási tárgyat, a jogtudomány pedig eddig nem ment mélyebbre annál a közismert tételnél, hogy a legjelentősebb társadalmi viszonyokat törvényben kell szabályozni.

A kormányzati gazdaságirányítás gyakorlati súlya a Minisztertanácson van. Ezért igen nagy a jelentősége a kormány gazdaságirányítási normáinak mind a minisztertanácsi rendeleteknek, mind pedig az alapvetően nem normatív, hanem feladatmeghatározó, ajánló, eligazító jellegű, a cselekvés, a feladatmegoldás irányát kötelezően megszabó, az állami munkára iránymutatást tartalmazó kormányhatározatoknak. Ezek a kormányhatározatok általában nem közvetlen cselekvési parancsot tartalmaznak a je-

lentősebb gazdálkodó egységek felé, hanem a gazdaságirányító szerveknek szabják meg, hogy irányító munkájukkal hogyan alakítsák a vállalatok gazdasági környezetét.

A szocialista országokban, illetőleg azok legtöbbjében, a „hagyományos", vagyis a burzsoá jogrendszerekben ismert jogforrási formák mellett bizonyos állandósággal kialakult egy új forma: a normatív határozatok formája is. Ezeknek is, mint a törvényerejű rendeleteknél, volt bizonyos előzményük a burzsoá jogrendszerben is; mégis azt lehet mondani, hogy e forma megjelenését a szocialista jogforrások rendjében, meghatározott módon való kialakulását és szerepét a szocialista jogrendszerben sajátos, újszerű társadalmi—állami követelmények tették szükségessé.

A szocialista államnak általánosan vett normatív tevékenysége elvileg kiszélesedik; nem merül ki csak azzal, hogy „közvetlen" magatartási szabályokat bocsát ki az állampolgárok és az állami szervek irányában, hanem egyben az állami szervek és egyes társadalmi szervezetek tevékenységét és az állampolgárok magatartását illetően olyan általános irányelveket is leszögez, amelyek hosszabb időre útmutatást adnak meghatározott tevékenységük miként való ellátásához. Ennek általánosan kialakult új formája az elvi jellegű, a normatív határozat.

Határozatot a Minisztertanács akkor ad ki, ha a tervezett rendelkezés az állami vezetés irányvonalának sokoldalú, hosszabb időre szóló meghatározását tartalmazza, vagy ha csak az állami szervekre és vállalatokra vonatkozik. Hierarchikus rangja megegyezik az MT rendeletével, de határozattal rendeletet csak akkor lehet módosítani, ha a határozat a Magyar Közlönyben közzétételre kerül.

Azoknak a normatív minisztertanácsi határozatoknak a szükségességét, amelyek az állami szervekhez és vállalatokhoz szólnak, indokolja a Minisztertanács feladatköre és különösen a népgazdaság legfelsőbb operatív irányításához fűződő érdekek. Ez ugyanis hatékonyabban végezhető határozatokkal, mint merev alakzatú rendelettel. Emellett a jogismerés jobb feltételeinek megteremtése szempontjából is előnyös, hiszen a csak állami szerveket (vállalatokat) érdeklő rendelkezések e forma használata révén nem vegyülnek az erga omnes hatályú rendelettel — írja Szamel Lajos.[2]

A gazdaságirányításban a Minisztertanács határozatai mellett nagy jelentőségűek a kormánybizottságok, különösen az Állami Tervbizottság és a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának határozatai. Az e bizottságok által kibocsátott határozatokat az érdekelt gazdaságirányító szerveknek végre kell hajtaniuk. A kormánybizottságok tehát — ha általában nem is normatív tartalommal — feladat-meghatározó, a később jogszabályokban megjelenő gazdasági szabályozók tartalmát kialakító, a gazdasági környezetet gazdaságirányítási intézkedésekkel alakító határozatokat bocsáthatnak ki anélkül, hogy ezeket a jogszabályok kihirdetéséről és hatályba lépéséről szóló törvényerejű rendelet elhelyezné a jogforrási rendszerben. A kormánybizottságok határozatainak jelentős része nem egyszerűen munkaszervezési intézkedés, nem is csak későbbi jogszabályokban megjelenő tartalmú elvi állásfoglalás, hanem tényleges feladat-meghatározó norma. Ezeket időnként a Minisztertanács — a kormánybizottsági ülésről szóló jelentés tárgyalása után — saját határozataként adja ki, s ezzel azok saját normáivá is válnak. Szükség lenne arra, hogy egyes kormánybizottsági határozatok enélkül is jogforrási erőre emelkedjenek, s elhelyezzék őket a jogforrások rendszerében, s tartalmuktól függően normává válásuk, ne pedig attól az esetlegességtől függően, hogy a Minisztertanács saját határozatának rangjára emeli-e őket, vagy sem. Ez esetben viszont alakszerűleg is (számozás, szerkesztési mód, kihirdetés) el kellene választani a normatív tartalmú kormánybizottsági határozatokat a munkaszervezési jellegű, vagy később más formában normatív erőre emelkedő elvi döntést tartalmazó határozatoktól.

6. A miniszteri jogalkotás legproblematikusabb kérdése az elméletben is és 1979-ig a gyakorlatban is a minisztérium normatív utasítások kérdése volt. Normatív utasítások általában az államigazgatás központi szervei által — az egyes szocialista országokban gyakran különböző elnevezéssel (körrendelet, instrukció stb.) — az alárendelt szervek és intézmények (vállalatok) részére kibocsátott olyan rendelkezések, amelyek elsősorban ezekre vonatkozó általános jellegű magatartási szabályt foglalnak magukban; meg kell tehát ezeket különböztetni az egyedi utasításoktól. Másrészről viszont a normatív utasítások azzal határolódnak el a többi, akár ugyanazoktól a szervektől (például a minisztériumoktól) eredő jogforrásoktól (például a miniszteri rendeletektől), hogy címzettjeik csak állami szervek vagy intézmények, állampolgárok nem. A normatív utasítás ennélfogva belső jellegű, tulajdonképpen az államapparátus és az állami gazdálkodó szervek körén belül maradó jogforrás, amely az említett szerveknek szóló hivatalos lapokban (az államigazgatás központi szerveinek közlönyeiben) közzé kell tenni ugyan, de az állampolgároknak is szóló magatartási szabályokat tartalmazó hivatalos közlönyben nem kell kihirdetni.

Ez a jogforrási forma nem új annyiban, hogy a burzsoá jogrendszer is ismert olyan normatív jellegű belső aktusokat (belső rendelet), amelyek csak az állami szerveknek szóltak. Szocialista viszonyok között viszont az állam általános és egyre inkább kibontakozó tevékenysége a szocialista népgazdaság igazgatása; ez mennyiségileg is növeli és kiszélesíti az utasítások körét, egyben azonban azok összességének jellegét is megváltoztatja.

Az utasítások körében Szamel megkülön-

[2] *Szamel* Lajos: A jogforrások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1958.

bözteti a normatív utasítást, amely szabályozó aktus és a konkrét utasítást, amely államigazgatási aktus és a szolgálati parancsot, amely munkajogi aktus.

Szamel[3] szerint a normatív utasítás jogforrás, de

a) nem ölelhet fel olyan szabályokat, amelyek az állampolgárok jogaira és kötelességeire közvetlenül kihatnak, jogaik, jogos érdekeik védelme szempontjából jelentősek, jogviszonyaikra széles körben befolyással vannak,

b) mindig közvetlenül visszavezethetőnek kell lennie publikált jogforrásra, törvényen vagy rendeleten kell alapulnia, társadalmi viszony eredeti, elsődleges rendezése nem történhet utasítással,

c) címzettjei csak a kibocsátónak alárendelt szervek lehetnek; ez alól a funkcionális szervek normatív utasításai kivételek,

d) a normatív utasítás vagy végrehajtási jogszabály jellegű, vagy szervezeti természetű és mint ilyen arra szolgál, hogy az alárendelt szervek belső tagolását, belső hierarchiáját keretszerűen vagy részletesen meghatározza, vagy az alárendelt szervek működését rendező ügyviteli szabályzat.

Rendeletet és utasítást nem lehet azon az alapon elhatárolni, hogy az egyikben van jogszabály, a másikban nincs. Az elhatárolás kritériuma, hogy szabályozási köre meddig terjed ki, kihez szól és milyen formában jelenik meg.

Ahogyan 1974-ig a miniszteri jogalkotásban a normatív utasítások jelentettek gondot, 1974 óta ugyanilyen jellegű problémává vált a tartalmában és jellegében a normatív utasítással azonos, vagy ahhoz hasonló, de másként elnevezett kvázi-normáknak a kérdése.

Mind a normatív utasítások, mind a más elnevezésű kvázi-normák közelebbi elemzése azt mutatja, hogy az ilyen utasítások jelentős része nem más, mint belső vezetői előírás (nem jogszabály a szó szokásos értelmében), sok közöttük az olyan, amely nem jogokat és kötelességeket állapít meg vagy rendez, hanem a szó műszaki, vagy adminisztratív értelmében technikai jellegű előírást tartalmaz. E normák lehetnek termelési—technológiai, ügyviteli, tervezéstechnikai, szervezési jellegűek. Ezek egy része ténylegesen szükséges, mert a vezetéshez szükséges uniformizáltságot viszi be a munkába (pl.: hogy az adatszolgáltatás egységes gépi feldolgozásra is alkalmas rendszerben történjék), más részük viszont felesleges, mert kizárólag szakmai jellegű, általánosan ismert, bizonyos minimális szakmai kultúrával mindenképpen követendő előírásokat tartalmaz. Különösen a korábbi gazdaságirányítási rendszerre volt jellemző, hogy a normatív utasítások egy nem is jelentéktelen része csak azért jött létre, mert a minisztériumi szintű vezetés lebecsülte (ha nem is teljesen alaptalanul, de az indokoltnál jobban) a vállalatok szakmai kultúráját.

A normatív utasítások harmadik része a kormányzati, vagy miniszteri szintű jogszabályok végrehajtási utasítása. Egy részük olyan jogszabályok végrehajtási utasítása, amelyek az állampolgárokat is érintik, az ő jogaikra is vonatkozik, így mindenképpen olyan jellegű normát kívánnának meg, amelyeket az állampolgárok is megismerhetnek.

7. Ami a kérdés elméleti oldalát illeti, Szabó Imre „Társadalom és jog" című művében[4] rámutat arra, hogy a „jogiasodás és a társadalmiasodás" tendenciái szempontjából vizsgálva a a kérdést az igény egyfelől az, hogy a szabályok egyszerűbbé váljanak (társadalmiasodás), másfelől az életviszonyok egzakt módon rendezésre kerüljenek (jogiasodás). A kétfajta igény ugyanarról a tőről fakad és bizonyos leegyszerűsítéssel úgy is megjelölhető, mint a személyek és dolgok igazgatása között adódó módszerbeli különbség. Az egyik oldalon az állampolgárok közötti viszonyokat illetően (ideértve a közéletben való nem hivatásszerű részvételt) a szocialista jog szabályainak egyszerűsödniük, laicizálódniuk kell, mert ez egyik feltétele annak, hogy a magatartási szabályok átmenjenek a köztudatba, hogy alakuljon és végül majd kialakuljon az állampolgári magatartásokra vonatkozó, jogi jellegét fokozatosan elvesztő szabályrendszer, a szocialista együttélés általános szabályainak rendszere. Ugyanakkor a másik oldalon a népgazdaság és a műszaki kultúráltság fejlődésével a termelés és fogyasztás igazgatásához nyilván meglehetősen bonyolult szakmai előírásokra van szükség, amelyek mindinkább technikai jellegű normákká alakulnak át, többek között igazgatástechnikai normákká, ügyviteli szabályokká, eljárási modellekké, amelyek érvényesüléséhez nem kell minden esetben és feltehetően csökkenő mértékben kell állami kényszerítő erő. Hosszú távon tehát „az állampolgári jog" a leegyszerűsödés útján megy át a köztudatba és veszti majd el jogi jellegét, míg a „szakmai jog" ezáltal szűnik majd meg jog lenni, hogy egyszerű termelési—technikai előírássá válik, mondja a társadalmi fejlődés igen hosszú távlatait tekintve Szabó Imre.

Az 1968. évi magyar gazdaságirányítási reformot követően mind a funkcionális irányítás jelentőségének megnövekedése, mind pedig az ágazati minisztériumok tevékenységében az ún. ágazati gazdaságpolitikai irányítás elvi elsődlegessége abba az irányba hatott, hogy a miniszteri rendeletek szerepe megnőtt a normatív utasítások rovására. Ezt a kívánatos változást kifejezésre juttatta az 1974. évi 24. tvr., amely a miniszteri rendeletek szerepét növelte a normatív utasításokkal szemben. Az 1954-es szabályozás csak az állampolgárokat érintő rendelkezéseket zárta ki a miniszteri normatív utasítások szabályanyagából, de megengedte, hogy a gazdálkodó szervezetekre nézve miniszteri utasításban

[3] *Szamel* Lajos: A jogforrások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1958. 79—82. old.

[4] *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1954. 84—86. old.

kötelező szabályt lehessen alkotni anélkül is, hogy e gazdálkodó szervezetek az utasítást kiadó miniszter, vagy országos hatáskörű szerv hierarchikus alárendeltségében működtek volna. Az 1974. évi 24. tvr. a miniszteri utasítások körét a hierarchikus alárendeltségű szervezetekre korlátozta, nem hierarchikusan alárendelt szervezetet kötelező normát miniszter csak rendeleti formában bocsáthat ki. A tvr. ugyanis a Magyar Közlönyben kihirdetendő jogszabályok körét bővítette az állami szervekre, vállalatokra, szövetkezetekre, szövetkezeti szervekre és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényű jogszabályokkal. Ez alól kivétel a pénzügyminiszter és az Országos Tervhivatal elnöke bizonyos meghatározott tárgykörű utasítása. Szamel Lajos szerint funkcionális szervet normatív utasítás kiadásának joga csak külön felhatalmazás alapján illet meg. Ebben meg kell határozni azoknak a szerveknek a körét is, amelyeket a funkcionális szervek normatív utasításai kötelezneknek.[5]

A tvr. e rendelkezése óta számos normatív tartalmú rendelkezés jelenik meg még a miniszteri normatív utasításnál is lazább tartalmú közleményben, irányelvben, tájékoztatóban és a legváltozatosabb elnevezésű, lényegében véve értelmezési célú és nem normatív rendelkezések kiadására szolgáló formában.

A jogalkotó több garanciális szabállyal igyekszik megakadályozni, hogy a jogértelmező aktusok normatívákat tartalmazzanak, quasi jogszabályként funkcionáljanak:

a) Tételesen felsorolja kiadásuk feltételeit. Ezek a következők:

— ha miniszteri rendeletnél magasabb szintű jogszabály kifejezetten így rendelkezik, vagy

— az egységes értelmezésre kizárólag ugyanannak a miniszternek (országos hatáskörű szerv vezetőjének) a felügyelete, irányítása alá tartozó szervek gyakorlatában van szükség,

— ha arra a miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője) feladatkörének megfelelő jellegű tanácsi szakigazgatási tevékenységgel, tanácsi vállalatok és intézmények gyakorlatával kapcsolatban van szükség,

b) felhívja a minisztereket és az országos hatáskörű szervek vezetőit, hogy az irányító aktusok kiadását fokozottan ellenőrizzék,

c) az irányelvek és az elvi állásfoglalások kibocsátását a feltétlenül szükséges mértékre kell korlátozni,

d) különös gondot kell fordítani a rendelkezések jogszabályokkal való összhangjának biztosítására és a megfelelő körben való közzétételére,

e) a miniszterek mindezek érdekében szabályozzák a minisztériumok ügyrendjében a jogi iránymutatások kiadásának módját, továbbá belső és külső koordinálását.

[5] *Sárközy* Tamás: A szocialista vállalatelmélet jogtudományi alapjaihoz. (Kézirat.)

II.

A gazdasági életben típusában háromféle normára van szükség, ezek a következők:

1. A klasszikus értelemben vett jogi norma, amely a jogviszonyok különböző oldalain résztvevő állami szervek és gazdálkodó szervezetek jogait, kötelezettségeit rendezi. Ezek a normák sokszor megfelelnek a jogszabályok hipotézis-diszpozició — szankció-klasszikus szerkezetének, vagy pedig a gazdaságirányítás alapvető jelentőségű feladatmeghatározó normái (például a terv, vagy a költségvetés). Ez az a jogszabályi anyag, amellyel a mindennapi életben rendszerint a jogász dolgozik, amelyek alapján különböző fórumokon, különböző szinteken eldöntik a jogvitákat. Emellett e formában jelennek meg azok a feladatmeghatározó normák, amelyek a társadalom széles rétegeit, esetleg az egész társadalmat érintik.

2. A normarendszer másik eleme a technikai—ügyviteli jellegű előírás a gazdaság legszélesebb értelemben vett területeire nézve: ez a miniszteri normatív utasítások világa. Ebben jelennek meg a műszaki jellegű előírások, az ügyviteltechnikára vonatkozó előírások, s általában mindazok az alapjában véve szervezési jellegű intézkedések, amelyek egységes módszerrel történő végrehajtása a népgazdaságnak, vagy szűkebben a gazdaságirányításnak kedvező, kívánatos.

3. Van azonban a gazdasági élet normáinak egy olyan kategóriája, amelyhez nem fűződik abszolut követési igény. Lényegében véve ezek is feladatmeghatározó normák, de a feladatot úgy jelölik meg, hogy az csak a gazdálkodási tevékenység egészében, irányzatjellegűen (trendben) érvényesítendő, nem pedig úgy, hogy minden egyes olyan magatartásnak (ügyletnek, intézkedésnek stb.) meg kell felelnie az e normában foglaltaknak, amelyekre elvileg a norma vonatkoztatható.

A „takarékoskodni kell az energiával" alapvető jelentőségű gazdaságpolitikai követelmény. Ezt a legkülönbözőbb tevékenységek egész láncolatában következetesen végre kell hajtani, de úgy, hogy az ne okozzon az energiamegtakarításnál nagyobb károkat (ésszerű és ésszerűtlen takarékosság). Ennek az előírásnak a követése csak a vállalati gazdálkodás egészében vizsgálható, s ha e vizsgálat eredménye — a tendenciát tekintve — pozitív eredményt mutat, mert észszerűen takarékoskodtak a gazdálkodási tevékenység tegyük fel 98%-ában, úgy nincsen jelentősége annak, hogy a tevékenység 2%-a tekintetében pazarlás is észlelhető volt. Ebben a tekintetben tehát jó és rossz, a pozitív és a negatív kompenzálhatják egymást.

Az első típusú normának felelnek meg a „klasszikus" jogi normák, a törvény, a törvényerejű rendelet, a minisztertanácsi és a miniszteri rendelet. Az ezekkel kapcsolatos jogforrástani kérdések rendezettnek tekinthetők.

A 2. alatti kategória a normatív utasításoknak a köre. A normatív utasítások kérdésével

kapcsolatban több rendeznivaló is van. Egyfelől következetesen végre kell hajtani azt a már kimondott elvet és jogszabályi rendelkezést, hogy normatív utasításban az állampolgárokat még akár közvetve is érintő kérdést rendezni nem lehet, másfelől pedig, hogy a normatív utasítás — a hierarchikusan alárendeltek körén kívül — hatálya csak a jogszabályban megállapított kivételes esetben terjedhet ki.

Általános tapasztalat, hogy a normatív utasítás viszonylag rövid idő alatt tartalmilag elévül. Időről időre kormányhatározat alapján az utasítást kiadó szerveknek felül kell vizsgálniuk a korábban kiadott normatív utasításaikat és közzé kell tenniük a hatályos normatív utasítások jegyzékét. Az e jegyzékben nem szereplő normatív utasítások nem hatályosak. Ennek ellenére — tárcaként ugyan változó módon — igen nagy a hatályos normatív utasításoknak a száma, anyaguk nehezen áttekinthető. Célszerű lenne ezért kimondani, hogy a normatív utasítás hatálya csak meghatározott időre szól és csak kivételesen — külön rendelkezés alapján — lehet a normatív utasítás hatálya határozatlan. Az időtartam kérdése közelebbi vizsgálatot igényel. A tapasztalat azt mutatja azonban, hogy 5 évnél hosszabb ideig kevés normatív utasítás van változatlan, vagy kevéssé változó tartalommal hatályban. Az 5 éves időszak nálunk a gazdálkodás fordulópontja, mert az ötéves tervekkel egyidejűleg általában a gazdasági szabályozó rendszer is változik. E megfontolásból kiindulva, a normatív utasítások hatályának időtartamát célszerű lenne 5 évben megállapítani, ez idő után automatikusan hatályát veszti, hacsak nincsen kifejezetten ennél rövidebb, vagy hosszabb, illetőleg határozatlan időtartamú hatály kimondva.

A 3. alatti, kifejezetten gazdaságirányítási jellegű jogszabályok általában feladatmeghatározó jellegűek, a feladat azonban nem olyan kiemelkedő jelentőségű, mint a tervről és a költségvetési normákról szóló jogszabályokban meghatározott feladatok. Ezek célszerű formája a határozat. Határozatot ez idő szerint a Minisztertanács, a kormánybizottságok adhatnak ki. Az irodalomban többen felvetették (Szabó Imre, Sárközy Tamás) a miniszteri határozat szükségességét. A határozat az a normatív tartalmú miniszteri rendelkezés, amely az állampolgárokat nem érinti.

Határozatban történhet azoknak az irányelveknek a megállapítása is, amelyek egy-egy jogszabály végrehajtásához kapcsolódnak. A határozat intézményének általánossá tételével megszüntethetők a különféle elnevezésekkel (közlemény, körrendelet, irányelv stb.) illetett kvázinormák és a közlemény intézményét kizárólag tényközlő-jellegű információra lehet leszorítani.

A határozat hatálya — szemben a normatív utasításban foglaltakkal — nemcsak a vállalatfelügyeleti körre terjedhet ki, hanem a funkcionális miniszterek határozata minden gazdálkodó szervezetre, az ágazati miniszterek határozata pedig minden ágazati tevékenységre.

Az irányelv jellegű határozatok célszerű időtartama 5 év. Ismert jelenség, hogy a gazdaságirányításban ugyanabban a kérdésben viszonylag nem hosszú időközökben számos kérdésben több határozat is születik. Ezek ugyanarra a kérdésre vonatkoznak, ugyanarra a végrehajtásra kötelezett körhöz szólnak, tartalmuk hasonló, de nem azonos, bizonyos átfedésekkel a korábbi határozat megismétlései. Ez részben azért van így, mert a végrehajtás nem következetes, kezdeti nekibuzdulás után intenzitása csökken, ezért bizonyos idő eltelte után ismét meg kell határozni a teendőket az adott kérdésben, hogy azok ne szoruljanak háttérbe az újabb határozatokban megállapított feladatokhoz képest. Szükség van a megismétlésre sokszor azért is, mert a legutóbb hozott határozat óta a feltételek megváltoztak, s ez a feladatokat is módosítja, tehát „elmozdúl az élet", ezért kell bizonyos mértékben megváltoztatni a korábban elhatározottakat. Ezért lenne célszerű a gazdasági élet direktíva jellegű normái (határozat) hatályát határozott időhöz kötni. Ha e meghatározott idő után a bennük foglaltak továbbra is aktuálisak és irányadók, úgy azokat a tapasztalatok fényében végzett változtatásokkal újra ki kell adni. Ha erre nem kerül sor, úgy automatikusan — külön kifejezett rendelkezés nélkül — hatályukat vesztik. Ez csökkentené „a normák dzsungelét", számuk túltengését, megkönnyítené áttekinthetőségüket.

A direktívák (utasítások) hatályának időtartama — ha csak maga a direktíva, vagy az utasítás ellenkező rendelkezést nem tartalmaz — 5 esztendő lenne.

Sárközy Tamás véleménye szerint az irányelvek, elvi állásfoglalások, közlemények az irányítás szociológiai, s nem jogi eszközei, nem kötelezőek (a vállalati vezetők eltérő módon is dönthetnek), nem állhatnak ellentétben jogszabályokkal. Ezek a direktívák nem lehetnek normatív tartalmúak, nem lehet kötelező erejük.

Véleményem szerint az irányelv, elvi állásfoglalás, a direktíva ajánlott, de egyben a cselekvések hosszabb láncolatát tekintve kötelező erejű is. Az alkalmazónak — szemben a jogszabállyal — módja van egyes esetekben eltérően dönteni, ha az adott esetben a direktíva követése az előmozdítani kívánt társadalmi célt nem szolgálja, vagy más téren káros eredménnyel járna. A cselekvések hosszabb láncolatában azonban a direktívát követni kell, ilyen szemléletben a kötelező erő hiányáról nem beszélhetünk. A szociológiai ráhatásnak lehetnek jogi eszközei is, jogon kívüli eszközei is. A jogon kívüli eszközöket az jellemzi, hogy informálisak, hiszen a formalizálás jogi szabályozást feltételez. A direktívák kiadása ma olyan sűrű, olyan jelentős kérdéseket fog át, hogy formalizálásukra, s ezzel jogi szabályozásukra feltétlenül szükség van. Éppen az ebben a tekintetben fennálló — olykor már kaotikus — helyzet felszámolása érdekében van szükség a szabályozásra. A szociológiai jellegű irányítási eszköz a tendenciában ugyancsak szűkítendő (de teljesen soha meg nem szüntethető) legkülönfélébb ráhatás, ame-

lyek hol a munkáltatói, hol egyéb eszközökkel történik.

Fennmarad az a probléma, hogy milyen formában jelenjenek meg a gazdaságirányítás területén az authentica interpretációt tartalmazó állásfoglalások. Ennek egyik fajtája az lehet, amikor a jogszabályalkotó értelmezi a maga alkotta jogszabályt és ezáltal megkönnyíti a jogalkalmazást, vagy eloszlatja az annak során felmerült kétségeket. A másik fajtája az ágazati miniszter értelmező magyarázata arról, hogy a kormányszintű, vagy a funkcionális miniszter által alkotott jogszabályt hogyan kell alkalmazni az ágazat területén (ez esetleg csökkentheti az azonos kérdésre vonatkozó, sokszor kétes szükségességű külön ágazati jogszabályt — lásd: beruházási ágazati szabályok). A kérdés az is, hogy a gazdaságpolitikai tartalmú párt- és kormányhatározatok ágazati alkalmazásra vonatkozó, nem normatív tartalmú, még tendenciaszerűen sem kötelező magyarázatok, ajánlások milyen formában jelenjenek meg. Lehet-e direktíva, amelynek az a sajátossága, hogy bár nem minden egyes hatálya alá tartozó magatartásra, intézkedésre nézve, de a működés, a vezetés trendjét tekintve mégiscsak kötelező erejű. Ebben az esetben a direktíva ugyanis — lazább norma szerkezeténél fogva — tartalmazhat magyarázó, kommentáló, elemző jellegű részeket is. Ha azonban tisztán értelmező, magyarázó, ajánló jellegük van, úgy mind a hitelezés értelmezést tartalmazó állásfoglalások, mind az ágazati adaptációra vonatkozó útmutatások közlemény formájában is megjelenhetnek.

A gazdasági életben alkalmazható normák tehát a következők:

a) „klasszikus" jogszabályok,

b) feladatmeghatározó jellegű, gazdaságpolitikai állásfoglalást, iránymutatást tartalmazó, vagy konkrét feladatokat előíró kormányzati szintű határozatok,

c) tendenciaszerűen kötelező, direktívákat tartalmazó minisztertanácsi és miniszteri határozatok,

d) termelés-technikai, ügyviteli, üzemszervezési, tervmetodikai, számviteli, pénzgazdálkodási jellegű előírásokat tartalmazó miniszteri utasítások.

Emellett változatlanul szükség van — lehetőleg elnevezésükben is egységesített — közleményekre. Ezek azonban még áttételesen sem lehetnek normatív tartalmúak.

Feladatuk:

— a gazdasági gyakorlatban szükséges tények, ismeretek közlése;

— nem kötelező jellegű értelmezések, esetleg a túl tömören megfogalmazott normák részletesebb magyarázatai, különösen a kormányzati szintű, gazdaságpolitikai tartalmú határozatok tekintetében.

Kálmán György

A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei

I.

Az államigazgatási befolyásolás kutatásának célja és tárgya

1. A társadalom, a gazdaság túlszabályozottsága csak megjelenésében jogi, igazgatási téma, a jelenség lényege politikai, társadalomelméleti elemzést kíván. S valóban, amikor politikai, állami vezetőszerveink hazánkban hozzáláttak a szocialista szervezetek önállóságát korlátozó, a pozitív társadalmi, gazdasági automatizmusokat fékező bürokratizmus leépítéséhez, ezt a társadalomirányítás korszerű szocialista megoldásának fokozatos kialakítása jegyében tették. Politikai jelentőségű, elméleti probléma a centralizmus és a decentralizáció, a központi irányítás és a szervezeti önállóság, az egységesség és a differenciáltság, a szabályozottság és a kötetlenség egészséges viszonyának kialakítása. E nagy elméleti kérdésekben gyökerezik a túlszabályozás, egyáltalán a szabályozás mértékének problematikája is. A túlszabályozás kulcskérdése az igazgatáspolitikai szemlélet, s mindig társadalompolitikai, ágazatpolitikai, szakmapolitikai döntés tárgya volt és marad, hogy az államigazgatás mely viszonyokban és milyen mélységben szóljon bele. Ez azonban nem ment fel az alól, hogy túllépjünk a politikai általánosságok síkján. Ha megvan a politikai akarat a túlszabályozottság megszüntetésére, akkor már olyan kérdések várnak válaszra, hogy mely területeken, milyen viszonyokban van túlszabályozottság, egyáltalán miben áll a túlszabályozottság. Ahhoz, hogy a gazdaság vagy a társadalom egyéb szférái szabályozottságát egyáltalán bíráló elemzés alá lehessen venni, szükség van először is elemzési módszerekre, azután olyan elméleti rendszerre, amely képessé tesz a szabályozottság viszonylag egzakt leírására. Szükség van tehát a téma olyan jogtudományi kezelésére, amely a jogi szabályozás és egyáltalán az államigazgatási beavatkozás belső összefüggéseinek a feltárásával „szakmai" támpontokat is ad a joganyag felülvizsgálatához.

2. E körbe tartozik az a téma is, hogy az államigazgatás társadalomra gyakorolt hatásában, az államigazgatási beavatkozásban, befolyásban *vannak-e tipikus megoldások,* s az ilyen megoldások rendszere mutat-e belső törvényszerűségeket, vagy teljesen az állami, politikai céloktól és az igazgatást végzőktől függően, kazu-

isztikusan alakul. *Az államigazgatási befolyás elméleti modelljeinek kutatása* e kérdésekre kíván választ keresni. A kutatási hipotézis szerint léteznek ilyen befolyás-modellek, s a szocialista államban létező és létezhető modellek feltárása, rendszerezése, törvényszerűségeik megismerése révén az állami politika kialakításában, a célba találó államigazgatási befolyásolás rendszerének szabályozásában és megszervezésében a tudatosság, a tervszerűség és az elméleti megalapozottság magasabb szintjére lehet lépni.

3. A kutatás lezárt szakaszában a hatályos magyar jog alapján az államigazgatás által befolyásolt tevékenységeknek egy meglehetősen nagy csoportját vizsgáltam. Bármennyire is sok tevékenység elemzésére került sor, mégis ezzel az államigazgatás hatókörének csak egy szelvényét sikerült áttekinteni. Így az eredmények csak részeredményeknek tekinthetők, de a kutatás kiterjesztéséhez jó alapot adnak, s reményt is arra, hogy a szélesebb körű tudományos munkától siker várható.

Miben foglalhatók össze az eddigi eredmények? Bebizonyosodott, hogy az államigazgatási befolyás nemcsak dogmatikailag, hanem tartalmilag is sikerrel elemezhető. A tartalmi elemzés eredményeként igazolódott, hogy *az államigazgatási befolyás kialakításában a jogalkotás bizonyos számú megoldási mód között választhat, mert léteznek megoldási típusok, befolyás-modellek.* A megismert befolyás-modellek érvényességi köre feltehetően szélesebb a vizsgált területnél, bár a további vizsgálódások nyilván a modellek rendszerét tovább bővítik, gazdagítják majd. A kikísérletezett tartalmi elemzési mód lehetővé teszi a társadalmi élet egyéb területein is az államigazgatási befolyás tartalmi, politikai vizsgálatát és értékelését.

4. Az államigazgatási joganyag tartalom szerinti elemzését, s ennek alapján — egyelőre csak kísérleti céllal — *az állami befolyásolás tipikus megoldásainak a megállapítását és rendszerezését a gazdasági tevékenységek bizonyos fajtáit* rendező jogszabályok tekintetében végeztem el. Az elemzett joganyagot elsősorban a mezőgazdasági, a belkereskedelmi és a könnyűipari igazgatás területéről választottam ki, főként ezen ágazatok többszektorúsága miatt. Így mód nyílott a legkülönbözőbb típusú gazdálkodó egységekre vonatkozó, a gazdasági tevékenységet folytató személyeknek, a szövetkezeteknek, az állami vállalatoknak stb. címzett normák tanulmányozására egyaránt.

5. Mindenekelőtt pontosabb körülírást igényel *a vizsgált gazdasági tevékenység fogalma.* Vállalatok, szövetkezetek, társulások, általában gazdasági tevékenységet ellátó szervezetek esetében az államigazgatási (és a pénzügyi) joganyagban eléggé pontosan megkülönböztethető két nagy jogszabálycsoport. Az egyikbe sorolhatók a *gazdasági szabályozókat rendező jogszabályok,* amelyek a gazdaságirányítás, a vállalatirányítás elsődleges jogi eszközei. Ezek a gazdálkodás feltételét, körülményeit, lehetőségeit behatárolva a szervezet gazdasági eredményeire (nyereségére, fejlődésére) meghatározó befolyást gyakorolnak. A jogszabályok másik csoportja magára a gazdálkodó szervezet *szakmai tevékenységére* (meghatározott termék előállítására, forgalomba hozatalára stb.) gyakorol hatást. (Ilyen jogszabályok pl. mezőgazdasági üzem esetében a talajvédelemre, a fűszerpaprika vagy a dohány termelésére, értékesítésére, a szőlő- és gyümölcsös telepítésére, a bor előállítására, forgalomba hozatalára, a növényvédelemre, az élelmiszerek előállítására, az állatok levágására, a tej kezelésére stb., stb. vonatkozó jogszabályok.) Az államigazgatási jogi szabályozás tartalmi elemzését ez utóbbi körben, tehát csak *a gazdálkodó egységek szakmai tevékenységfajtáinak szabályozásában végeztem el.* (Jól tudva, hogy mind a gazdaság egészének eredményessége, mind a gazdálkodó egységek önállósága szempontjából a gazdasági szabályozó rendszer joganyaga érdemel nagyobb figyelmet.) Mégis az állami befolyásolás modelljeinek kutatásában előbb az egyszerűbbnek tűnő jelenségcsoportból látszott célszerűnek kiindulni.

A gazdálkodó szervezeteknek szóló államigazgatási jogszabályoknak nem mindegyike sorolható be természetesen az említett két csoportba. Legalább még két, további jogszabálycsoport megkülönböztetése látszik indokoltnak. Az egyikbe tartoznak a szakmai gazdasági tevékenység feltételeire, a szervezet *szervi működésére* vonatkozó normák (a képzés, továbbképzés, szakképesítés, a személyzeti munka, a belső szervezet, a belső ellenőrzés, az információs rendszer, a számvitel rendje, a pénzforgalom, az üzemszervezés, a munkarend stb. tárgyában kiadott jogszabályok). A másik államigazgatási jogszabálycsoport a mindenféle szervezetet érintő hatósági jogköröket (pl. építésügyi, vízügyi, tűzrendészeti, közegészségügyi stb. hatósági jogköröket) rendező és *hatósági előírásokat tartalmazó jogszabályok.*

A gazdálkodó szervezetek állami befolyásolásának, a központi állami akarat érvényesítésének természetesen mind a négy fenti jogszabálycsoport egyaránt eszköze, csakúgy, mint a polgári jogi, a szövetkezeti jogi és a munkajogi szabályozás. Amikor a gazdálkodó egységek *szakmai* gazdasági tevékenyfajtáinak állami befolyásolását vizsgáljuk, ezt csak annak a tudatában tehetjük, hogy *az állami befolyás érvényesülésének csak egyik szeletét látjuk,* amely méghozzá nem is a legnagyobb hatású (főként a gazdasági szabályozó rendszert közvetítő joganyaghoz mérten).

6. A szabályozás nagyon sokféle gazdasági tevékenységfajtát érint. A tudományos igényű, közgazdasági rendszerezést meg sem kísérelve — pusztán a tételesjog áttekintése alapján — azt állapíthatjuk meg, hogy a vizsgált területen *a leggyakrabban szabályozott tevékenységfajták:* a *termelő* tevékenység (annak a legtágabb értelmében), a gazdasági jellegű *szolgáltatás,* a termék *felhasználása,* termék *forgalomba hoza-*

tala, értékesítése, termék *beszerzése,* a *szállítás,* a *kis- és nagykereskedelmi* tevékenység. Számos egyéb gazdasági tevékenység is szerepel a jogszabályokban, de a szabályozott fő- (vagy alap-) tevékenységhez képest rendszerint csak segédtevékenységként vagy a főtevékenység mint gazdasági folyamat részmozzanataként. (Ilyen pl. a tárolás, a raktározás vagy a csomagolás.)

7. *A kutatás további szakaszaiban* célszerű lesz más gazdasági ágazatok (energiagazdálkodás, építésügy, közlekedésügy stb.) szakmai tevékenységeinek a tanulmányozása. Az eddig nyert tapasztalatok alapján vizsgálható, hogy egyrészt a megismert befolyás-modellek e területeken hogyan érvényesülnek, másrészt, hogy kialakultak-e másféle befolyásolási módok. További feladat lesz a gazdaságon kívüli, egyéb társadalmi szférák elemzése is az ott érvényesülő befolyás-modellek feltárása céljából. A kutatás másik ágán a gazdasági szervezeteket érintő, most nem vizsgált egyéb államigazgatási hatások felmérése következik. Főként a gazdasági szabályozókat és a szervi ügyeket rendező jogszabályok feldolgozásától várható, hogy a vállalatot, a szövetkezetet és egyéb szervezettípusokat érő teljes államigazgatási hatásról átfogó képet kapjunk.

II.

A tevékenység államigazgatási befolyásolásának fő módjai

1. Az államigazgatási befolyás tanulmányozásában azok a tevékenységfajták érdemelnek elsősorban figyelmet, amit az emberek és szervezeteik az élet normális rendjében, természetesen végeznek (naturális tevékenységek). Ezek zömmel a társadalmi munkamegosztás keretében kifejlődött munkatevékenységek és az egyéni és a közösségi szükségletek kielégítését célzó egyéb cselekvésfajták. Ezeket vizsgálódásunk szempontjából az jellemzi, hogy *az államtól függetlenül is létező cselekvésformák,* ellentétben azokkal, amelyeknek forrása az állam, amelyeket az állam alakított ki (pl. adófizetés, katonai szolgálat teljesítése).

Az államigazgatási befolyás egyik alapproblémája az állam viszonya *e naturális cselekvésfajtákhoz.* Vannak cselekvésfajták, amelyek — adott állam számára adott korban — érdektelenek, ezért az állam ezek végzésébe nem szól bele, meghagyja azokat a társadalom szabad (állami befolyástól mentes) cselekvési szférájában. Más naturális tevékenységfajtákat viszont az állam befolyása alá von, azokat úgy alakítja, ahogy az állam érdeke (az állam által érvényesített politikai, osztályérdek) azt megkívánja.

2. Az állami akarat érvényesítésének egyik főformája *a cselekvés államigazgatási befolyás alá vonása.* A tanulmányban vizsgált gazdasági, szakmai tevékenységfajták csakúgy, mint általában a tevékenységek államigazgatási befolyásolása *két csatornán történik.* Az állami akarat egyrészt az államigazgatási *jogszabályokban* jelenik meg, s közvetlenül hat a tevékenység alanyaira, másrészt a jogalkalmazó s a jogszabályokat egyéb módon érvényesítő államigazgatási szervek *egyedi, konkrét aktusai* és egyéb igazgatási cselekményei útján fejeződik ki. Amikor tehát arra keressük a választ, hogy valamely gazdasági tevékenységbe az államigazgatás milyen módon és milyen mértékben avatkozik be, akkor a *joganyagot és a jogérvényesítés folyamatát együttesen kell szemügyre vennünk.* Vizsgálandók tehát a tevékenység alanyaira közvetlenül ható, vagyis jogalkalmazás nélkül érvényesülő normák, valamint azok a hatásköri szabályok, amelyek az államigazgatási szerveket a tevékenységre ható egyedi igazgatási cselekményekre jogosítják. A szabályozást és a jogérvényesítési hatáskört együttesen értékelve alakíthatók ki az államigazgatási befolyásolás különböző modelljei.

3. *Mi lehet valamely cselekvésfajtához az államigazgatás viszonya?* Vannak cselekvésfajták, amelyek mentesek mindenféle államigazgatási befolyástól, az állam ezeket meghagyja szabad cselekvésnek, nemcsak megengedi a cselekvést, végzésének módjára sem hat államigazgatási eszközökkel. (Ezeket *megengedett, államigazgatási befolyástól mentes* cselekvésfajtáknak nevezhetjük.) Ennek ellentéteként bizonyos tevékenységeket olyanoknak minősít, amelyek megengedése nem állna összhangban az állami célokkal, s ezért drasztikusan avatkozik be a viszonyokba, a cselekvésfajtát egyszerűen megtiltja *(tiltott cselekvésfajták).* A harmadik cselekvésfajtánál más módon vonja meg a cselekvési szabadságot, nem tilt, hanem éppen *kötelez a cselekvésre,* előír valamely tevékenységet *(elrendelt, előírt tevékenységek).* Végül a cselekvések negyedik csoportjában az államigazgatási befolyásnak egy mérsékeltebb alakzata valósul meg. Az államigazgatás nem vonja meg a cselekvési szabadságot, csak korlátozza a cselekvés alanyát a tevékenység végzésében *(korlátozott tevékenységek).*

4. *A megengedett, államigazgatási befolyástól mentes tevékenységbe* az államigazgatás sem a jogi szabályozással, sem egyedi aktusokkal nem szól bele. Az ilyen tevékenységben a cselekvés alanyának akarata érvényesül. Mind abban, hogy a tevékenységre vállalkozik-e vagy sem, mind abban, hogy azt milyen mértékben, milyen módon végzi. Az államigazgatási befolyástól mentes cselekvésfajták egyik része azért a jog uralma áll, a cselekvés alanyát pl. a polgári jog, a családi jog, a munkajog szabályai köthetik. Az államigazgatás viszont nem lép fel korlátozó, tiltó szabályokkal, nem ad előírásokat, nem ellenőrzi és nem szankcionálja az alany magatartását.

Fontos elméleti vitatéma, hogy *helyes-e egyáltalán az ilyen tevékenységet „megengedett" cselekvésnek minősíteni?* Ez a megjelölés ui. önmagában már valami állami állásfoglalást,

egyfajta állami döntést érzékeltet. Azt ti., hogy az ilyen tevékenység azért „szabad", mert az állam erre jogosult szervei így döntöttek. Valóban, az államigazgatási befolyástól mentes tevékenységek egyik részében jogszabály nyilatkozik a megengedettségről, mégpedig államigazgatási jogszabály. Más esetekben az államigazgatási jogi szabályozás nem terjed ki még a tevékenység „szabaddá" nyilvánítására sem, viszont a jogosultságnak tulajdonjogi alapja van a Ptk-ban. Létezhet olyan tevékenységfajta is, amelyet egyik jogág egyetlen normája még csak meg sem említ, amelyről tehát ténylegesen nincs állami döntés. Az ilyen állami döntéstől függetlenül létező, „szabad" emberi tevékenység, emberi magatartás problémája a gazdasági szférán kívül még izgalmasabb elméleti probléma. A téma jogelméleti és társadalomfilozófiai hátterének elemzését most tudatosan mellőzve csupán pragmatikus kérdésfeltevésre szorítkozunk! Ha politikai, gazdaságpolitikai megfontolásból az államigazgatás pl. valamely gazdasági tevékenységfajtát állami szempontból érdektelennek minősít, s ezért arra semmiféle államigazgatási befolyást gyakorolni nem kíván, vajon *szükséges-e ennek az állásfoglalásnak jogszabályi kifejezése,* vagy elegendő-e csupán a jogszabály hallgatása? Az utóbbi gyakorlat látszik követésre ajánlhatónak. Vagyis valamely tevékenységfajtáról csak akkor szülessék norma, ha a tevékenységre az államigazgatás hatást akar gyakorolni, ha viszont az államigazgatás beavatkozását nem tartják szükségesnek, vagyis a tevékenységet a szabad cselekvés szférájában kívánják tartani, akkor *„megengedő" jogszabályi rendelkezés felesleges.* Kifejezett megengedő szabály, a tevékenység szabad végzésére jogosító norma szükséges viszont akkor, ha a jogalkotó valamiféle, eddig államigazgatási befolyás alatt álló tevékenységet a befolyástól felszabadít, az addigi korlátozást megszünteti. Ugyanígy szükséges a megengedő szabályozás az egyértelműség kedvéért, olyankor, amikor hasonló vagy egymáshoz kapcsolódó tevékenységek közül egyesekre kiterjed az államigazgatási befolyás, másokra viszont nem.

5. *A tevékenységfajta, a cselekvés államigazgatási tilalma* a társadalmi folyamatokba való erőteljes beavatkozás megnyilvánulása. Az államigazgatási tilalom megjelenhet egyedi államigazgatási aktusban is (a tevékenységet, a cselekvést megtiltó hatósági határozatban vagy az irányítói utasításban — direkt vagy indirekt módon), de a tilalom gyakoribb formája, eszköze a *jogszabályba foglalt általános tilalom.* A tilalom szabályozásának speciális módja a tilalmazott *magatartás szabálysértéssé* minősítése. Ilyenkor hiányzik a direkt módon tiltó norma, csupán a magatartás eleve jogellenessé minősítése és büntetéssel való fenyegetése implicite fejezi ki az állami akaratot.

Valamely tevékenység államigazgatási tilalma (akár jogszabályban, akár egyedi aktusban) önmagában nem tekinthető komplett befolyásolási modellnek. Teljes értékű, a szabályozási cél megvalósítására alkalmas modellé csak akkor válhat, ha a jog és az államigazgatás gyakorlata garantálja a tilalom érvényesítését is. Szükség van az érvényesítést szolgáló jogi és igazgatási intézmények jogszabályi statuálására is. Nevezetesen a tevékenység megtiltásával együtt szabályozni kell valamely államigazgatási szervtípus *ellenőrzési kötelezettségét és jogát.* E befolyásolási modell teljessé azáltal válik, hogy a jog a tilalom megsértőivel szemben kellően elrettentő *szankciót* helyez kilátásba, az igazgatás gyakorlata pedig hatékonyan alkalmazza a preventív célú felelősségrevonást.

6. *Az államigazgatás által elrendelt, előírt cselekvésfajta* a címzett államigazgatási jogi kötelezettsége. Ez a — különösen a gazdasági életben jelentős — beavatkozási forma a cselekvés alanyának döntési szabadságát teljes mértékben megvonja. Még a tilalomnál is erősebb hatalomgyakorlást jelent, hiszen a címzettet — akarata ellenére is — pozitív cselekvésre kényszeríti, függetlenül attól, hogy a cselekvés érdekében áll vagy érdekével ellentétes. Az államigazgatás határozza meg pl., hogy a gazdasági egység milyen tevékenységgel foglalkozzék, milyen céllal, milyen mértékben és milyen eszközökkel lássa el az elrendelt tevékenységet. A társadalmi, gazdasági életbe való ilyen erőteljes államigazgatási beavatkozás jogi formája lehet a jogi szabályozás, és történhetik egyedi államigazgatási aktusokkal is. A gazdaságban a tipikus ilyen egyedi aktus a *tervutasítás,* a mai magyar jogban pedig a meghatározott gazdasági tevékenységre utasítás. A gazdasági tevékenység előírásának részletes jogi jellemzését mellőzve is kiemelést érdemel az a közismert tény, hogy a gazdasági tevékenység előírásában is erősebb és gyengébb beavatkozási formák alakultak ki. (Az előírások különböző szigorúsággal és részletességgel tartalmazhatnak tárgyi, mennyiségi, minőségi stb. kötöttségeket.) Az esetben, ha az államigazgatás valamely szervezet szakmai tevékenységének *egészét* vagy nagyobbik részét határozza meg ilyen előírásokkal, akkor már az „államigazgatási befolyásolás" meglehetősen homályos tartalmú kifejezése helyett a szakmai tevékenység *irányításáról* beszélhetünk.

7. A *tevékenységfajták államigazgatási korlátozása* a befolyás negyedik módja. Ez a *leggyakrabban alkalmazott befolyásolási* mód a naturális tevékenységekbe való állami beavatkozásnak a tilalomhoz és a tevékenység kötelező előírásához képest enyhébb változata. Hogyan történik a korlátozás? A cselekvés alanyának döntési szabadsága mellett az államigazgatás a tevékenységet kisebb-nagyobb mértékben bizonyos kényszerpályákra tereli, a tevékenység különböző szakaszaiban érvényesíti az állami célokat, az állami érdeket. A hatályos jog tanulmányozása alapján arra a megállapításra lehetett jutni, hogy *a korlátozó hatásnak két csomópontja van.* Egyrészt az államigazgatás abba szól bele, hogy a tevékenységfajtát a lehetséges ala-

nyok közül kik, mik végezhetik, *korlátozza a tevékenységre jogosultságot,* meghatározza a tevékenység alanyainak körét. Másrészt az államigazgatás korlátozza magának a tevékenység gyakorlásának a módját, tehát beleszól abba, hogy a *cselekvés alanya hogyan tevékenykedjék.* Ezt a korlátozó befolyást közelebbről a tanulmányozott szakmai gazdasági tevékenységfajták esetében lehetett elemzés alá venni.

A legkülönbözőbb gazdasági tevékenységfajtákban az államigazgatási korlátozás rendkívül sok variációja létezik mind a befolyás erősségét, mind a befolyásolás módjait illetően. A korlátozás használatos módjait, eszközeit összegyűjtve, rendszerezve mégis megállapíthatók a tipikusak. Ezek a következők: 1. A gazdasági cselekvésre jogosultak körének korlátozása. 2. A gazdasági cselekvés szabályozás útján való korlátozása. 3. A gazdasági cselekvés egyedi államigazgatási aktussal való korlátozása. 4. A cselekvés államigazgatási ellenőrzése. 5. A befolyás érvényesítésére államigazgatási anyagi jogi szankció kilátásba helyezése.

A befolyásolás, korlátozás e módjait és eszközeit *funkciójuk szerint két csoportba oszthatjuk.* A három első korlátozási módot *direkt befolyásfajtáknak* minősíthetjük, mert ezek útján valósul meg tulajdonképpen a szó szoros értelemben vett állami beavatkozás, a gazdasági cselekvésnek az állami akarat szerinti alakítása. Ezzel szemben az ellenőrzést és a szankció kilátásba helyezését *érvényesítő eszközöknek* nevezhetjük, mert mindkettőnek az a funkciója, hogy az állami befolyás direkt eszközei ténylegesen megvalósuljanak. Mind az ellenőrzés, mind a szankció az államigazgatási befolyásnak csak járulékos eszköze, mindkettő csak valamelyik direkt befolyásolási móddal együtt, annak biztosítékaként töltheti be funkcióját. (Ugyanez a helyzet a tilalom és a tevékenység előírása esetében is.)

8. A naturális tevékenységek államigazgatási befolyásolásának *négy alapvető modellje* áll tehát előttünk, a megengedő, a tilalmazó, az előíró és a korlátozó modell. Ezek a befolyásmodellek érvényesülnek a szakmai gazdasági tevékenységfajták államigazgatási befolyásolásában is. Közülük részletesen *csak a korlátozó modellekkel* foglalkozunk, a kutatás is elsősorban ezekre irányult. E modellekben valósul meg ui. az államigazgatási beavatkozás, a túlszabályozás a legbonyolultabban, s ezek körében várható és remélhető egyszerűsítés is. A következő fejezetek a korlátozó modellek típusait, sajátosságait és belső törvényszerűségeit mutatják be.

III.

A gazdasági cselekvésre jogosultság korlátozása

1. Az alanyi jogosultság szempontjából a gazdasági tevékenységek is — csakúgy, mint a naturális tevékenységek általában — *kétfélék* lehetnek. Vannak olyanok — a gazdasági életben ma még igen erős kisebbségben, amelyekre *korlátozás nélkül bárki vállalkozhat,* a gazdasági cselekvésfajták többségében viszont erősebb vagy gyengébb államigazgatási *korlátozás érvényesül.* Az első típusnál az alanyok körének kialakításába az állam nem szól bele, vállalkozási szabadságról van tehát szó. (Ez persze nem zárja ki azt, hogy magát a cselekvést, a tevékenységet államigazgatási befolyás alá vonják.) A második típusnál viszont az állami akarat erős megnyilvánulásával van dolgunk. A *gazdasági munkamegosztást* az államigazgatás alakítja ki, a tevékenység ellátására jogosult *szervezetrendszer* nem a gazdaság törvényszerűségei hatására, nem a gazdaság alanyainak szabad akarata szerint, hanem államigazgatási tevékenység útján realizálódó politikai döntések szerint alakul.

A gazdasági cselekvés alanyi korlátozását nem véletlenül emeltem ki mint a gazdaság államigazgatási befolyásolásának egyik legfontosabb terrénumát. Az alanyok körének jogszabályi meghatározása a politikai, gazdaságpolitikai megfontolások eléggé direkt kifejeződése. A korlátozás különféle szabályozási megoldásai, a korlátozás eltérő mértéke, másként kifejezve a gazdasági cselekvésre jogosítottak és a cselekvéstől eltiltottak körének egymáshoz viszonyított különböző aránya cselekvésfajtánként differenciált gazdaságpolitika és gazdaságszervezési politika következményei. Úgy tűnik, a ma is még hatályos szabályozás nem egy gazdasági cselekvési körben egy régebbi gazdaságszervezési politikai szemlélet maradványa. A gazdasági cselekvés alanyai körének korlátozásában is egy régebbi és egy újabb modell körvonalait lehet látni. A régebbi modell szerint igen ritkán alkalmazták valamely gazdasági cselekvésre az alanyok korlátozatlanságának megoldását, annál gyakrabban az erősen diszkriminációs megoldást nyújtó részleges tiltó szabályozást. A gazdaság „racionális" szervezése igényével („ne legyenek párhuzamosan működő szervek") és a szervezetalakítás centralizációjával kizárták vagy erősen korlátozták a kezdeményezést, a versenyt, monopolhelyzetek teremtésével, a szövetkezeti és a társulási érdekek sérelmével fékezték a gazdasági fejlődést, lehetőséget adtak a gazdaság diszfunkcionális jelenségeinek szaporodásához.

2. A gazdasági cselekvés alanyi korlátozását az államigazgatás két módon valósíthatja meg, vagy közvetlenül a jogi szabályozás útján, vagy — jogszabályi felhatalmazás alapján — egyedi államigazgatási aktusokkal.

A gazdasági cselekvés alanyai körének szabályozásában az egyik szabályozási mód a részleges hatályú jogosító szabályozás. Ilyenkor a jogalkotó a jogszabályban a gazdaság alanyai viszonylag széles körének ad jogot a gazdasági cselekvésre, de az alanyok bizonyos típusait kizárja e körből, számukra tiltja a szabályozott cselekvést. A másik szabályozási mód a részleges hatályú tiltó szabályozás. Ezt akkor alkalmaz-

zák, ha csak viszonylag kis számú alany számára kívánják megengedni a szabályozott cselekvést. A cselekvés általában, tehát mind a szocialista szervezetek, mind a magánszemélyek számára tiltott, s ezen általános tilalom alól kivételként csak egy-két szervezettípus kapja meg a jogot az adott gazdasági cselekvésre.

A felhatalmazás-korlátozás mértékét úgy is vizsgálhatjuk, hogy a jogszabályok értelmében a cselekvésre a lehetséges alanyok milyen kategóriái jogosultak. Eszerint célszerű megkülönböztetni a következő fokozatokat (az enyhéb korlátozástól a szigorúbbak felé haladva):

1. A cselekvésre mindenféle állami, szövetkezeti és egyéb társadalmi szervezet, ezek társulásai, továbbá magánszemélyek és azok csoportjai jogosultak.

2. Az állami és társadalmi (szövetkezeti) szervek és ezek társulásai korlátozás nélkül jogosultak.

3. Csak állami szervezetek jogosultak.

4. Az állami szervezetek közül is csak meghatározott típusúak jogosultak.

3. A gazdasági cselekvés alanyainak meghatározására a másik jogi megoldás *az egyedi államigazgatási aktussal való döntés.* Ha a jogszabály — ahelyett, hogy maga adna általános hatályú felhatalmazást — a döntést valamely jogalkalmazó államigazgatási szervre bízza, ezzel az államigazgatási szervezetnek a gazdasági életbe való igen intenzív belenyúlást tesz lehetővé. Hogy azután ez az államigazgatási beavatkozás milyen fokú, jórészt a jogalkalmazói hatáskör szabályozási módjától függ. A gazdasági cselekvésre való, egyedi aktussal történő jogosítás jó példája *a vállalat tevékenységi körének meghatározása.* Az alapító szerv államigazgatási határozata — még az újabb, korszerűbb, viszonylag rugalmas szabályozás szerint is — a vállalat számára kijelöli a végezhető szakmai cselekvésfajták körét, ezzel tevékenységét bizonyos korlátok közé szorítja. Ugyanezt a funkciót tölti be a belkereskedelem területén az üzletkör meghatározása.

A gazdasági cselekvés alanyai körének államigazgatási alakításában igen gyakori megoldás a *hatósági engedélyezés.* Igen nagy a száma azoknak a gazdasági tevékenységfajtáknak, amelyek csak hatósági engedély alapján végezhetők. Vannak olyan tevékenységfajták, amelyeknél kizárólag a tevékenységfajta viszonylag huzamos végzését köti a jog engedélyhez, de vannak olyanok is, amelyeknél maga a tevékenység is engedélyköteles, de a tevékenység gyakorlását jelentő egyes gazdasági műveletek is külön-külön. A kétféle megoldás az államigazgatási befolyás két, eltérő erősségű fokozatát testesíti meg.

Az államigazgatási hatalomgyakorlás e téren is függvénye a jogalkalmazói hatáskör szélességének, nevezetesen a döntés jogszabályi kötöttségének. A gazdaság alanyai számára a legelőnyösebb a mérlegelési jog kizártsága, amikor a döntést hozó államigazgatási szerv a jogszabály által precízen megszabott feltételek teljesítettsége esetén pozitív döntést köteles hozni. Ez a szabályozási mód az államigazgatási befolyást előre kiismerhetővé teszi, mert egyedi engedélyezést ír elő ugyan, de a gazdasági tevékenységre vagy műveletre vállalkozni kívánó előre számolhat a lehetőségekkel, s ez gazdasági kezdeményezése számára egyfajta biztonságot teremt. Nem ez a helyzet akkor, ha a döntést hozó államigazgatási szerv akár a feltételek teljesítettségében mérlegelhet (precíz jogszabályi hipotézis hiányában), akár különféle (a cselekvés alanya számára kedvező vagy kedvezőtlen) döntési lehetőségek közül választhat. Igaz, hogy az ilyen mérlegelési jogkör módot ad arra, hogy a döntést hozó szerv rugalmasan alkalmazkodjék a gazdaságpolitika igényeihez. (Ezért is kedvelik ezt a hatáskör-szabályozási módot.) Igaz ugyanakkor az is, hogy a versenyzésben nem érvényesül feltétlenül az egyenlő feltételek elve, a döntés kiszámíthatatlan. (Vagy ami még ennél is károsabb, a döntés metajurisztikus eszközökkel befolyásolt vagy befolyásolható.) Még ennél is nagyobb, ténylegesen jogilag korlátozatlan a döntési hatalma — főként a központi — államigazgatási szervnek akkor, ha a gazdasági cselekvés engedélyezésének (valamely általános tilalom alóli felmentésnek vagy egyéb kivételes jogosításnak) nincs is jogszabályi feltétele. A felhatalmazó norma — hipotézis nélkül — pusztán az engedélyezési jogot adja meg, rábízva a döntést hozó személyre, hogy kinek, milyen feltétel mellett, milyen okból adja vagy tagadja meg az engedélyezést. Az ilyen döntés — ha nem is nevezhetjük a klasszikus értelemben vett diszkrecionális döntésnek — ténylegesen a legszabadabb mérlegelési jogkörben születik, s a cselekvésre vállalkozó gazdasági alanyok számára az államigazgatási akarat teljes kiszámíthatatlanságát jelenti.

A gazdasági cselekvésben résztvevők körének államigazgatási korlátozásában speciális megoldás a *kijelölés.* Bizonyos cselekvésfajtákat csak olyan szervezetek végezhetnek, amelyeket erre valamely (rendszerint központi) államigazgatási szerv kijelöl. Ez a jogi formula burkolt engedélyezési rendszert is rejthet magában. A kijelölés azonban inkább kötelezést jelent, az államigazgatási szerv egyes gazdasági szervezeteket meghatározott cselekvésfajta végzésére kötelez. Ezzel egyben minden más szervezet számára tilalom keletkezik. Akár az engedélyezési, akár a kötelezési karakter dominál (vagy esetleg a kettő kombinációja), kétségtelen, hogy a kijelöléses rendszer alkalmas gazdasági monopolhelyzetek kialakítására. Alighanem ezt az intézményt is olyanként kezelhetjük, amely egy meghaladott gazdaságirányítási rendszer requizituma, amelynek létjogosultsága felülvizsgálatot igényelne.

4. A gazdasági cselekvésre jogosultság államigazgatási korlátozásának létezik több *enyhébb formája* is. Közös sajátosságuk, hogy a cselekvés törvényes végzéséhez valamely állam-

igazgatási szerv egyedi cselekménye szükséges. Ezeknek a cselekményeknek azonban *nem a döntés a funkciójuk* a cselekvésre jogosultság megadásában vagy megtagadásában, hanem a jogosultság megszerzésének pusztán jogszabály által előírt feltételei. Ilyen egyedi aktusok; a jogosultság megszerzése nyilvántartásba vétel útján, a cselekvésről bejelentés tudomásulvétele, a cselekvés hatósági szakvéleményhez, a cselekvésre jogosultság hatósági vizsgához kötése, a jogosultság feltételeként hatósági bizonyítvány beszerzésének előírása stb. E megoldások az engedélyezési rendszerhez s általában a cselekvésre jogosultság tárgyában egyedi államigazgatási aktussal történő döntéshez képest a *korlátozás rugalmasabb formái.* A döntési funkciójú aktusok felváltása ilyen — feltételként szolgáló — aktusokkal (pl. az engedélyhez kötés helyett csak bejelentéshez kötés) az államigazgatási *befolyásolás* korszerűsítése irányába mutat. Ugyanakkor a korszerűsítés érdekében vizsgálatot érdemel az is, hogy még az államigazgatási kontrollnak ezek az enyhébb alakzatai is *szükségesek-e* mindenütt, ahol ezeket ma a hatályos jog rendszeresíti.

IV.

A gazdasági cselekvés korlátozása jogszabályi előírásokkal

1. A hatályos jog elemzése annak a kimutatását eredményezte, hogy a gazdasági cselekvésfajták egyik, kisebbik részére az államigazgatás közvetlenül nem gyakorol hatást, a gazdasági tevékenység vagy a gazdasági művelet végzésében a gazdaság alanyai az államigazgatástól szabadon cselekszenek. Az ilyen cselekvésfajták többségében érvényesül ugyan államigazgatási befolyás, de az csak abban áll, hogy az államigazgatás meghatározza, mely szervezetek vagy személyek vállalkozhatnak az adott cselekvésre. Hogy azután a cselekvés alanyai hogyan, milyen gazdasági, technikai, szakmai szabályok szerint, milyen módon végzik működésüket, ez az állam részére érdektelennek tűnik, így a cselekvés végzését jogi szabályozás alá nem vonják. Ez azonban a tanulmányozott gazdasági tevékenység- és műveletfajtáknak csak a kisebbik részében van így. A többségüket érinti valamilyen korlátozó államigazgatási hatás. Ezt a befolyást az államigazgatás *különféle jogi eszközökkel érvényesíti.* A sokféle megoldás azonban alapvetően két korlátozási mód valamelyikéhez sorolható. Ezek egyike a gazdasági cselekvés jogszabályi előírásokkal, a másik pedig egyedi államigazgatási cselekményekkel való korlátozása.

2. A gazdasági tevékenység, gazdasági műveletek államigazgatási jogi korlátozásának leggyakoribb módja *jogszabályi előírások adása magának a gazdasági cselekvésnek a végzésére.* Ez a befolyásolási mód elméletileg a legfeltáratlanabb. Érthető ez, hiszen szinte ahány államigazgatási szabályozás alá vont gazdasági cselekvés létezik, annyiféle jogszabályi kötöttségkomplexum figyelhető meg. Ezek szorosan tapadnak a gazdasági cselekvés szakmai sajátosságaihoz, ezért a sokféleségük. Nehéz áttekinteni, még nehezebb rendszerezni e jogszabályi előírásokat. Mégis bizonyos ismétlődések, általánosan jelentkező összefüggések szűrhetők ki, így ezek leírására lehet kísérletet tenni.

Nagy számú gazdasági cselekvésfajta jogi szabályozásának, a rájuk vonatkozó jogszabályi előírásoknak az elemzése alapján összegyűjthetők voltak azok a szabályozási témák, tárgykörök, előírástípusok, amelyek a leggyakrabban előfordulnak. Ezek rendszerbe foglalása lehetővé teszi kritikai elemzésüket is.

A következőkben összefoglalom a gazdasági cselekvésfajtákat korlátozó legfontosabb jogszabályi előírás-típusokat.

A termék, az áru minőségének, egyéb sajátosságainak előírása. Az államigazgatási beavatkozás gyakori formájaként (főként a termelés területén) a jogszabály direkt vagy indirekt módon meghatározza a cselekvés eredményének (rendszerint a terméknek) a műszaki követelményeit. Direkt szabályozás esetén maga a jogszabály tartalmazza a kritériumokat (definíciót vagy paramétereket adva), indirekt módon pedig *szabvány vagy műszaki leírás* szerinti eredményt kíván meg (a szabványt egyedileg megjelölve vagy csak a szabványnak való megfelelés követelményét előírva).

A termék anyagára, összetételére vonatkozó korlátozás. E gyakori korlátozás főbb fajtái a következők: Meghatározott anyagok felhasználásának, alkalmazásának tilalma; keverési, egyesítési tilalom; Az alkalmazható, felhasználható nyersanyagfajták tételes meghatározása (direkt módon vagy szabványra, hatósági előírásokra utalva); Adalékanyagok, az egyesítésnél, vegyítésnél felhasználható anyagok előírása; Az anyagösszetétel előírása (direkt módon a jogszabályban vagy csak szabványra utalással).

Higiéniai szabályok előírása. Az olyan gazdasági cselekvésfajták szabályozásában, amelyek emberi (állati) fogyasztásra kerülő termékekhez vagy éppen élőlényekre veszélyes termékekhez kapcsolódnak, nagy teret kapnak a higiéniai előírások. Ezek sokfélesége miatt részletes tematika nehezen állítható össze, mégis néhány tipikus szabálycsoportra utalok. Ilyenek a gépi és egyéb berendezési, felszerelési tárgyak fertőzéstől, szennyeződéstől óvására vonatkozó kötelességek; A termelőeszközök tisztításának, tisztítása módjának előírása; A dolgozók személyi higiéniájára vonatkozó szabályok; A védett termékkel érintkezésbe kerülő tárgyakra és anyagokra vonatkozó szabályok; A védett termék higiénikus tárolásának és szállításának szabályai stb.

Személyi korlátozások. Néhány gazdasági cselekvésfajtánál az államigazgatás beleszól abba is, hogy kik vehetnek részt a cselekvésben. Általában higiéniai, biztonsági céllal vagy egyéb

közérdekből ez a korlátozás is kétféle szabályozási mód útján jelenik meg. Vagy azokat a kritériumokat írja elő a jogszabály, amelyeknek a cselekvést megvalósító személyeknek meg kell felelniük, vagy a személyek bizonyos körét kifejezetten kizárja a cselekvésben való részvételből.

A *munkahelyre vonatkozó előírások.* Az államigazgatás feladatának tekintette, hogy több gazdasági cselekvésfajta esetében a munkatevékenység helyéül szolgáló technikai létesítményre, illetőleg annak használatára nézve is kötöttségeket írjon elő. Az ilyen témájú jogszabályi előírások néhány típusa: Annak előírása, hogy a gazdasági cselekvés csak meghatározott objektumban végezhető; Annak előírása, hogy a cselekvés helyéül szolgáló létesítmény vagy helyiség milyen méretbeli és milyen technikai követelményeknek feleljen meg; Annak előírása, hogy a létesítményt vagy helyiséget milyen berendezési és felszerelési tárgyakkal kell ellátni; A létesítmény, illetőleg helyiség használatára vonatkozó higiéniai és biztonsági szabályok; A létesítményben, a helyiségben, általában a munkavégzés helyén meghatározott tevékenységek, magatartások tilalma.

A berendezésre, felszerelésre vonatkozó előírások. Olyan gazdasági cselekvésfajtát mai jogunkban nem találhatunk, amelyben a termelőeszközök teljes körét jogszabály előírná. Viszonylag sok viszont az olyan cselekvésfajta, amely szabályozása keretében *egyes* termelőeszközöket jogszabály kötelezően előír (berendezési, felszerelési tárgyakat, különböző technikai eszközöket). Ezeket mint az érintett cselekvés törvényes végzésének feltételeit szabályozzák. Emellett kivételesen, néhány cselekvésfajta végzéséhez egyes technikai eszközök használatát a jogszabály tiltja, s egyszersmind elő is írja, hogy csak milyen eszközöket szabad alkalmazni.

A szakmai eljárások szabályozása. Minden gazdasági és egyéb cselekvésfajtának megvannak a maga szakmai („mesterségbeli") szabályai. Ezeket a cselekvésre kiképzett és továbbképzett személyek mint szakmai ismereteket sajátítanak el, általában szakkönyvekből ismerhetők meg. Bonyolultabb gépek, berendezések működtetéséhez a gyártók műszaki előírásokat (technikai normákat) adnak. A szakmák, mesterségek, munkakörök nagy többségénél fel sem merül az igénye és a lehetősége annak, hogy ezt a mesterségbeli ismeretanyagot jogi normákba foglalva államilag szankcionált kötelességgé tegyék. Itt és most nem vizsgálandó okok folytán mégis jó néhány gazdasági tevékenységfajtánál ezeket a szakmai szabályokat jogszabályokba iktatták, egyik-másik ágazatban terjedelmes szabályzatokban részletesen szabályozták. A szabályozás fő módja kötelező szabályok adása a technikai, technológiai eljárásokra, műveletekre és mozzanatokra, főként a termelő tevékenységfajtáknál a termelés módjára. Ennek reciprokaként egyes tevékenységfajtáknál megjelenik bizonyos módszerek, eljárások tilalma is. Az ilyen jogszabályok közzétételét jellemzi, hogy — bár nem egy közülük nagy számú címzettnek szól — nehezen hozzáférhetők. (Gyakran hivatalos lapban nem is hirdetik ki, pusztán jogszabállyal hatályba léptetik a vaskos szabályzatot, s utalnak rá, hogy az valahol megvásárolható.) Közismert, hogy az államigazgatási beavatkozásnak ez a módja ma már erősen vitatott. Kétségtelen, hogy a „túlszabályozás" problematikájának ez a téma az egyik legizgalmasabb fejezetét adja.

A csomagolásra, a göngyölegre vonatkozó előírások. Bármilyen furcsának is tűnik, a gazdasági cselekvésnek igen széles körében az államigazgatás intenzíven szól bele abba, hogy a terméket, az árut milyen adagolásban, milyen csomagolásban, egyáltalán milyen göngyölegben tegyék alkalmassá a további felhasználásra. A legtipikusabb ilyen tárgyú szabálycsoportok: A kis egységekbe csomagolás kötelezettsége; Az alkalmazandó göngyölegfajta előírása; A göngyöleg lezárásának kötelező előírása; A jelzés, a felirat elrendelése a göngyölegen; Az áru, a termék azonosítását biztosító megjelölés kötelezővé tétele; A termék felhasználhatósági módja, a felhasználhatóság időtartama megjelölési kötelezettsége; Az áruhoz a csomagolásban használati utasítás elhelyezésének kötelezettsége stb. Ez a felsorolás nem teljes, számos, ezekhez hasonló rendelkezés található a jogszabályokban. Ezek indokoltságának vizsgálata további kutatást igényel, különös tekintettel arra, hogy az államigazgatási beavatkozás e fajtáját nyilván a fogyasztói érdekvédelem, a minőségvédelem és a magyar áruk külföldi hamisításnak megakadályozása céljai is vezérlik.

Tárolási előírások. Élelmiszergazdasági és kereskedelmi tevékenységfajták szabályozása körében államigazgatási beleszólás érvényesül a termék, az áru raktározásában, általában tárolásába is. Néhány tipikus szabályozási téma: A tárolás módjának előírása, különösen a tárolóeszközök bizonyos fajtájának kötelezővé tétele; a tárolóeszközön felirat, megjelölés alkalmazásnak előírása; Együtt-tárolási tilalmak; Bizonyos termékek, tárgyak elkülönített tárolásának kötelezővé tétele; Különböző higiéniai szabályok előírása; A tárolás során rendszeres hatósági ellenőrzés (pl. húsvizsgálat) előírása.

Elnevezési korlátozások. Egyes termékek előállításában és forgalomba hozatalában az államigazgatás védett érdeknek minősítette a termék elnevezését is. Ezért jogszabályi tilalmakkal és előírásokkal beleszól abba, hogy mely termékfajta milyen elnevezéssel jelenhet meg, illetőleg, hogy bizonyos elnevezést csak milyen termékek kaphatnak. Az ilyen korlátozó szabályokhoz rendszerint a göngyölegre, a feliratra vonatkozó s egyéb hasonló előírások is párosulnak.

Gazdasági műveletek együttvégzésének tilalma. Egyes gazdasági tevékenységfajtákban jelentősége van annak, hogy a termék, az áru ne keveredjék vagy ne érintkezzék más hasonlókkal. Higiéniai vagy minőségvédelmi megfontolásból, avagy a hamisítás meggátlása céljából

néhány tevékenységfajta szabályozásában helyet kapott egyes gazdasági műveletek és mozzanatok együttes végzésének tilalma is. A szabályozás tiltja, hogy az ilyen műveletekre egy időben vagy azonos munkahelyeken, egy helyiségben kerüljön sor.

Kiegészítő gazdasági művelet előírása. A jogi szabályozás útján való korlátozás egyik szokásos módja a szabályozott gazdasági cselekvéshez valami mellékkötelezettség előírása. Nemcsak arról van szó, hogy az alaptevékenység valamely mozzanatait tiltják vagy éppen jogi kötelességgé teszik, hanem az alapcselekvéshez valami többletcselekvést is előírnak. A mellékkötelezettségek egyik típusa valamilyen kisegítő gazdasági művelet vagy mozzanat előírása. Olyan többletcselekvést tesz kötelezővé a jogszabály, amely a jogalkotó szerint szükséges az alaptevékenység eredményes és az állami céloknak megfelelő elvégzéséhez. A tevékenység alanya — ha csak rá lenne bízva — ezt a kiegészítő műveletet vagy maga is elvégezné, vagy mellőzné azt. (Egyes ilyen kiegészítő műveletek tulajdonképpen az alaptevékenység részeinek is tekinthetők, másokat azonban kizárólag a jogi szabályozás statuál. Az utóbbi műveletekre a jogszabályi előírás hiányában, a gazdálkodás megszokott menetében nem kerülne sor.)

A gazdasági cselekvés (pl. termelés, felhasználás, értékesítés stb) *céljának korlátozása.* Enyhébb korlátozásként a cselekvés csak bizonyos célokra tilos. (Pl. az anyagot valamilyen termékké feldolgozni, a terméket bizonyos célra értékesíteni tilos.) Az erősebb korlátozást jelentő szabályozás szerint viszont a cselekvés csak a jogszabályban meghatározott célt szolgálhatja. (A termék pl. csak bizonyos célra használható fel.) Ez a korlátozó rendelkezéscsoport meglehetősen ritka, a gazdasági cselekvésfajták többségében a közvetlen vagy közvetett gazdasági, technikai cél kiválasztásába a jogszabályok nem szólnak bele.

A gazdasági cselekvés tárgyának korlátozása. A cselekvés tárgyán itt azt a terméket vagy árut értjük, amire a cselekvés irányul, amihez a cselekvés kapcsolódik. Kisebb mértékű korlátozásként a jogszabályok bizonyos termékfajták előállítását, forgalomba hozatalát, bizonyos árufajták értékesítését megtiltják. Ritkább, de erőteljesebb beavatkozási forma az, hogy a gazdasági cselekvésnek csak a jogszabályban meghatározott tárgya lehet. (Pl. csak bizonyos termékfajta állítható elő.)

Mennyiségi korlátozás. Ez a korlátozási mód a cselekvés alanyának döntési szabadságát igen erősen szűkíti, minthogy a cselekvés mértékét illetően érvényesül az állami akarat. A jogszalyok az előállítható termék, a beszerezhető vagy értékesíthető áru, a felhasználható anyag vagy energia stb. mennyiségét állapítják meg, rendszerint maximáló rendelkezéssel. Ez a korlátozási mód általában a hiánygazdálkodás jele. Legkeményebb formája a kereskedelem értékesítési szabadságának megvonása bizonyos áruk tekintetében (jegyrendszer).

Földrajzi, területi korlátozások. Néhány gazdasági cselekvés földrajzi helyének a meghatározását is államigazgatási szabályozás alá vonták. Ritka kivétel az, hogy a norma pozitívan jelöli meg azt a területi egységet, ahol a cselekvés végezhető. Gyakoribb a tiltó szabályozási mód, annak a területnek (állami területi beosztási egységnek, földrajzi komplexumnak, a természeti környezet meghatározott részének, valamely településtípus bizonyos körzeteinek stb.) a kijelölése, amelyen a jogszabály az adott gazdasági cselekvésfajtát megtiltja. Sor került már olyan szabályozásra is, amely — általános szabályok adása mellett — jogalkalmazó államigazgatási szervek egyedi aktusai tárgyává teszi a cselekvés földrajzi helyének a kijelölését.

Időbeli korlátozások. Vannak olyan gazdasági cselekvésfajták, amelyeknél a következő időbeli korlátozások valamelyikét alkalmazta a jogalkotó: A cselekvést csak meghatározott időszakban, vagy csak valamely határidőig engedélyezi, csak meghatározott időtartam eltelte után engedélyezi, bizonyos időszakokban tiltja.

Az árucsere-viszonyokban a szerződéses szabadság korlátozása. Még ma is eléggé széles körben alkalmazzák az államigazgatási beavatkozásnak azt a kemény formáját, hogy a jogszabályok meghatározzák *a szerződéses partnerek lehetséges körét.* A szabályozott gazdasági cselekvéshez kapcsolódó beszerzési és értékesítési tevékenységben a jogszabályok meghatározzák, hogy a cselekvés alanya honnan szerezheti be a gazdasági cselekvéshez szükséges árut, és kinek értékesítheti a cselekvés tárgyát. E témában is használatos a tiltó szabályozási mód, valamint a szerződéses partner jogszabályi kijelölése is. Ez utóbbi szabályozási mód eredményezi rendszerint az erősebb kötöttséget.

Ügyviteli kötelességek előírása. Igen gyakori, hogy a gazdasági cselekvés tényeinek írásbeli rögzítését kívánja meg a jogalkotó. Ezzel rendszerint az államigazgatási ellenőrzéshez vagy az állammal szembeni kötelezettség (pl. adó-, illetékfizetés) megállapításához kívánnak segédeszközt biztosítani. A leggyakoribb a nyilvántartás, napló vezetésének kötelezővé tétele. (Ehhez hasonló rendeltetésű pl. a helyszínrajz bizonyos ültetvényekről.) Egyéb ügyviteli kötelességek: bizonyos gazdasági cselekvésfajtáknál a szállítási jegyzék, bizonyítvány adásának előírása.

Egyéb mellékkötelezettségek. Hatályos jogunk egyes gazdasági cselekvésfajtáknál másféle mellékkötelezettségeket is előír. Ezek rendszerezése a nagy szóródás miatt alig lehetséges. Néhány példa illusztrációként: Cégtábla elhelyezési kötelezettség; A termék osztályozása, a minősítés feltüntetése, fémzár és zárjegy alkalmazása; időszaki elszámolás előírása, a gazdasági cselekvésről értesítési kötelezettség.

3. A tanulmányozott gazdasági cselekvés-

fajtákra vonatkozó jogszabályi korlátozás tematikailag tehát igen változatos. (Egyéb gazdasági cselekvésfajták vizsgálata útján ez a tematika nyilván még gazdagabbá válik, s még tovább bővül, ha a nem gazdasági jellegű tevékenységeket is bevonjuk a körbe.) Mindenesetre a már eddig megismert szabályozási témákat is *csoportosíthatjuk,* nagyobb kategóriákba vonhatjuk össze részben a korlátozó szabályozás erőssége szerint, részben pedig a szabályozás szokványossága vagy ritkább előfordulási gyakorisága szerint. Egyelőre a következő *szabályozási témacsoportok* megkülönböztetése a célszerű:

a) Minőségi előírások, a termék, az áru sajátosságainak, anyagának előírása.

b) A higiéniai előírások, a munkavégzőkre vonatkozó előírások, a munkahelyre és a berendezésre vonatkozó biztonsági szabályok. (Összefoglalóan: higiéniai és biztonsági szabályok.)

c) Szakmai technikai, technológiai szabályok. (Szakmai eljárások szabályozása, csomagolási, tárolási, termékelnevezési előírások, együttvégzési tilalmak, kiegészítő gazdasági műveletek előírása.)

d) Különleges korlátozó szabályok. (A gazdasági cselekvés céljának, tárgyának, mennyiségének korlátozása, földrajzi, területi, időbeli korlátozások, a szerződéskötési szabadság korlátozása, ügyviteli kötelezettségek előírása.)

V.

A gazdasági cselekvés korlátozása egyedi államigazgatási beavatkozással

1. A gazdasági cselekvés korlátozásának harmadik módja az egyedi államigazgatási cselekmények útján megvalósuló korlátozás. *Ennek a befolyásolási módnak a sémája* a következő: A gazdaság alanya végzi a maga naturális gazdasági cselekvését, de a jogszabályok arra kötelezik, hogy a cselekvés folyamatának különböző szakaszaiban alávesse magát államigazgatási szervek hatalmának. Az államigazgatási szervek (vagy gyakran államigazgatási, hatósági jogkörrel felruházott egyéb, pl. intézeti típusú szervek) cselekményeikkel beleszólnak a gazdasági cselekvésbe, azt kisebb vagy nagyobb mértékben eltérítik a cselekvés alanya által tervezett pályától, a cselekvésre nézve erősebben vagy gyengébben érvényesítik az állami akaratot.

Az egyedi államigazgatási cselekményekkel való beavatkozásnak is hallatlanul sok formáját lehet megfigyelni. A cselekmények egyik része *államigazgatási jogi aktus,* amely nem egy esetben igen komoly jogi hatást gyakorol a cselekvés alanyára, annak önállóságát, döntési szabadságát erősen összeszűkíti. Más beavatkozási formáknál az államigazgatási cselekménynek ugyan *nincs jogi hatása,* de mégis korlátozza a gazdasági cselekvés alanyának mozgási szabadságát, a jog ui. *tűrési vagy igénybevételi kötelezettséget* ír elő, a cselekvés alanya az államigazgatás közreműködését nem kerülheti ki.

2. Nem vállalkozhatunk arra, hogy a különböző államigazgatási cselekmények rendeltetését is elemezzük, hogy bemutassuk, mi a célja az államigazgatás fellépésének. (Ez ui. szinte annyiféle, ahány gazdasági cselekvésfajta létezik.) Ehelyett inkább a korlátozó államigazgatási cselekményeket aszerint kíséreljük meg csoportosítani, rendezni, hogy mekkora korlátozást jelentenek, hogy *általuk milyen állami beavatkozás valósul meg.* E téren is — látni fogjuk — igen nagy változatosságot szült a tételes jog. A csoportosítás egyben annak érzékeltetésére is alkalmas, hogy a szakmai gazdasági tevékenységeket milyen kiterjedt államigazgatási beavatkozásrendszer szövi át meg át, sok-sok nehézkességet okozva, megannyi bürokratikus korlátot állítva a gazdaság természetes működése elé. A csoportosításban a gyenge államigazgatási befolyásfajtáktól haladunk a legkeményebb beavatkozási módok felé.

3. A gazdasági cselekvést érintő legenyhébb államigazgatási kötöttségnek minősíthetjük azt a formát, amelyben a gazdaság alanya csupán *információs cselekmények végzésére kötelezett.* Nem is az államigazgatás cselekszik, hanem a gazdálkodó szervnek vagy személynek kell az államigazgatás információs szükségletét kielégítenie. Esete válogatja azután, hogy a kötelezett információs cselekményére az államigazgatási szerv jogszabály szerint reagálni köteles-e. *Ilyen információs cselekmények* a bejelentések, jelentések, értesítések a gazdasági cselekvés sokféle eleméről, így pl. a gazdasági művelet elkezdéséről, megszakításáról, befejezéséről, a termék mennyiségéről, egyéb jellemzőiről, rendkívüli eseményekről stb.

Az ilyen információs cselekményeknek feltehetően *kétféle rendeltetése* lehet. Vagy a legalsóbb láncszemei az országos *információs rendszernek,* vagy arra hivatottak, hogy az államigazgatás *ellenőrzési funkciójának teljesítését lehetővé tegyék.* Így kívánják elérni az államigazgatási szerv tájékozottságát arról, hol, mikor végeznek olyan gazdasági cselekvést, amelyet ellenőriznie kell. Fontos összefüggésre figyelhetünk fel ennek kapcsán. Ha a jogalkotó valamilyen gazdasági cselekvésfajtát jogszabályi előírásokkal terhelt, akkor rendszerint ezek megtartásának ellenőrzéséről is rendelkezik. Az ellenőrzési kötelezettség teljesíthetőségéhez viszont információra van szükség, tehát előírja a gazdasági cselekvés alanyának bejelentési kötelezettségét is. Ha a rendszert teljessé akarják tenni, akkor az információs kötelezettségét elmulasztóval szemben szankciót is kilátásba kell helyezni, sőt azt alkalmazni is kell. Az államigazgatási jog nemegyszer teremt ilyen bűvös köröket, csak az a kérdés, hogy indokoltan-e!

4. Az államigazgatási beavatkozásnak viszonylag enyhe formája az is, hogy államigazgatási jogkörben eljáró szakemberek lépnek be a cselekvés folyamatába, s *naturális szakmai cse-*

lekményeket végeznek. (Ilyenek pl. a hatósági oltás, állat megjelölése, elkülönítése, hús-, egyéb állati termék állatorvosi vizsgálata stb.) Ezek szakmai munkaműveletek, amelyeknek *közhatalmi jellegét* egyrészt az adja, hogy államigazgatási jogkörben eljáró személy végzi, másrészt az, hogy a gazdasági cselekvés alanya e cselekmény végzését *tűrni köteles,* törvényesen nem akadályozhatja meg azt. Ezek jórészt hagyományos és indokolt beavatkozási módok, gyakran a gazdasági cselekvés alanyának érdekét szolgálják, de nemegyszer érdekét — közérdekből — sértik is.

5. A gazdasági cselekvés különleges államigazgatási ellenőrzését jelenti az, ha a jogszabály valamely gazdasági műveletnél vagy munkamozzanatnál *hatósági személy jelenlétét* írja elő. (Pl. bizonyos szeszgyártási mozzanatoknál a vám- és pénzügyőrség képviselőinek jelen kell lenniük.) Ez a beavatkozási mód meglehetősen ritka. Inkább azért érdemel figyelmet, mert a kötelezett államigazgatási szervnek meglehetősen nagy munkaterhet jelenthet. Egyik-másik ilyen tartalmú jogszabályi előírásnál az a kétség merül fel, hogy *szükséges-e egyáltalán az ilyen szoros kontroll,* másrészt a valóságban kivitelezhetők-e az ilyen jogalkotói elgondolások?

6. A gazdasági cselekvés alanyának döntési, cselekvési szabadságát érdemben nem korlátozzák, de az eljárást bonyolultabbá teszik a *minősítő hatósági cselekmények.* (Pl. a termék minősítése, hatósági bírálata, szakhatósági vizsgálat, hatósági szakvélemény adása, hatósági vizsgáztatás, hatósági bizonyítvány adása stb.) E cselekmények részben a gazdasági cselekvés jogszabályi feltételeinek, pl. minőségi előírásoknak az *ellenőrzését* szolgálják, részben a termék, az áru tulajdonságainak *hatósági megállapítását* és közhitelű igazolását, de egyéb funkciójuk is lehet. E cselekményeket illetően fontos kritikai szempont az, hogy *indokolt-e az áruviszonyokba való ilyen beavatkozás,* vajon a polgári jog szabályai nem elegendőek-e a felek érdekeinek kölcsönös védelmére. Megvizsgálásra érdemes az is, hogy e cselekmények *nem idejétmúlt monopolhelyzetek megnyilvánulásai és eszközei-e?* (Különösen olyankor, amikor a minősítő cselekmény végzése nem is államigazgatási szerv jogosítványa.)

7. Az egyedi államigazgatási cselekmények következő csoportja az államigazgatási befolyásnak már az eddigieknél lényegesen erősebb változatát van hivatva érvényesíteni. A *jogosító egyedi aktusok* a gazdasági cselekvésnek valóban érdemi korlátozására alkalmasak. Ezek körében kiemelkedő jelentőségű a gazdasági műveletek, mozzanatok *engedélyezése.* Ez az engedélyezés elválik a gazdasági tevékenység engedélyezésétől. Az utóbbi célja az adott tevékenységi fajta alanyai körének meghatározása, az alany szempontjából pedig arra való feljogosítás, hogy a tevékenység körébe tartozó gazdasági műveleteket rendszeresen végezzen. Bizonyos gazdasági műveletek, sőt azok egyes mozzanatai végzéséhez azonban külön hatósági engedélyfajtákat is statuálnak a jogszabályok, függetlenül attól, hogy az alany a műveletek rendszeres végzésére milyen jogi formában kapott felhatalmazást. A gazdasági tevékenység alanya valahányszor a tevékenység gyakorlását jelentő gazdasági művelet végzésére készül, előzetesen engedélyt kell kérnie.

Ez az engedélyezés többféle célt szolgálhat, de a leggyakrabban annak előzetes *ellenőrzését,* hogy a művelet végzése során az alany megtartja-e a jogszabályi előírásokat, megvannak-e a műveletnek a jogszabályban előírt feltételei. Az engedély tartalmát tekintve kétféle lehet. Vagy csupán magát a gazdasági műveletre való jogosítást adja meg, vagy emellett *előírásokat is tartalmaz,* amelyeket a művelet végzése során — rendszerint a jogszabály előírásai mellett, azokhoz képest többletkötelességként az alanynak teljesítenie kell.

8. A jogosító aktusok közé sorolhatjuk valamely gazdasági művelet, mozzanat *jóváhagyását* szolgáló államigazgatási aktusokat is (pl. valamely gazdasági terv jóváhagyását). Ez a hatósági megerősítés is az államigazgatási *kontroll eszköze.* Itt azonban rendszerint nem a gazdasági cselekvés törvényességéről való meggyőződés a cél, hanem a cselekvés *szakmai célszerűségének* az elbírálása. Az államigazgatási beleszólás azt szolgálja, hogy a gazdaság alanyai tevékenységében az államigazgatás szakmai elképzelései érvényesüljenek. *A szakmai célok államigazgatási célokká minősítéséről* van itt is szó, csakúgy, mint a szakmai szabályozás esetében. A jóváhagyás, az előzetes hozzájárulás, de még a hatósági vélemény kötelező kikérésének az előírása is a *szakmai centralizáció* eszköze és megnyilvánulása. A jogosító aktusok speciális fajtája a *törzskönyvezés.* Ez közhitelű nyilvántartásba vételt, valamely állat-, növény- vagy egyéb termékfajta qualitásának állami elismerését és szavatolását jelenti. A törzskönyvbe való bejegyzés a gazdasági cselekvés alanyának az árucsereviszonyokban előnyös helyzetet biztosít, de egyben a gazdálkodás, a fejlesztés menetébe való állami beavatkozás eszköze is. A termelésfejlesztésnek ez a hagyományos államigzagatási befolyásolása ma sem okoz különösebb vitákat, de a monopolhelyzetek problémája e körben is felmerülhet.

9. *A naturális hatósági kényszercselekmények* az egyedi államigazgatási beavatkozás drasztikus megnyilvánulásai. (Ilyenek pl. valamely tárgy zár alá vétele, helyiség hatósági lezárása, útelzárás, állat kiirtása, építmény lebontása stb.) Ezek első pillanatra szankció jellegű cselekmények benyomását keltik, de ha nem jogellenes állapot a feltételük, szankcióknak nem minősíthetők. A naturális kényszercselekményekre általában *veszélyhelyzetekben* kerül sor, és a veszély, kár megszüntetése, megelőzése, terjedésének meggátlása általában a cél, vagy éppen a *jogszabálysértés megelőzése.* Minthogy e cselekmények a gazdaság alanyának általában hátrányosak, nem egy formájuk komoly gazda-

sági hátrány okozására alkalmas, különösen fontos a jogszabályi lehetőség statuálásában a nagyfokú mértékletesség. A valóban közérdekű cél és az elkerülhetetlenség, a másfajta beavatkozási móddal helyettesíthetőség lehetetlensége az ilyen kényszercselekménynek a feltétele. A kárt okozó cselekmények szabályozásában mellőzhetetlen téma a gazdaság alanyai számára az arányos *állami kártalanítás is.*

10. A gazdasági cselekvés egyedi államigazgatási eszközökkel való korlátozásában az egyik legkeményebb államigazgatási beavatkozási forma a *kötelező és a tiltó egyedi aktusok* kiadása. Ezekkel a hatóságok a gazdasági cselekvés folyamatába úgy avatkoznak be, hogy egyes műveletek, mozzanatok végzését valamely meghatározott gazdasági alany számára *előírják vagy megtiltják.* (Az egyedi aktussal előírt vagy tiltott cselekvés lényeges különbséget mutat az államigazgatás által előírt vagy tiltott cselekvésfajtáktól. Az utóbbiaknál ui. a kötelezés vagy a tilalom a *tevékenységfajtára* vonatkozik, általános jogszabályi előírás, tehát nemcsak egyik vagy másik címzettnek szól. Ha a kötelezést vagy a tilalmat egyedi aktusban rendeli el az államigazgatás, akkor *ez csak az aktusban megjelölt címzettnek szól.* Ilyenkor tehát a cselekvésfajta általában szabad, csak a címzettnek tilos, illetőleg nincs általánosan előírt cselekvési kötelezettség, csak a címzettet terheli az.)

A kötelező vagy tiltó egyedi aktusok *jogalkalmazói döntések,* tehát az államigazgatás csak a jogszabályi feltételek fennállása esetén szólhat bele meghatározóan a gazdasági tevékenység folyamatába. Minthogy ezek onerózus, a címzettnek terhes, hátrányos aktusok, különösen fontos ezek *jogszabályi kötöttsége,* a mérlegelési jogkör lehetőség szerinti szűkre szorítása.

Különös figyelmet érdemelnek a tilalmazó egyedi aktusok speciális fajtái, a *zárlati intézkedések,* amelyek a legkülönbözőbb cselekvésfajták időben és térben meghatározott tilalmát jelentik. Zárlat elrendelésekor az egyedi aktus a jogszabályi tilalmak egész komplexumát lépteti életbe meghatározott címzettek számára. (A zárlati intézkedések bizonyos típusai viszont nem is egyedi aktusok, hanem a normatív aktusok különleges típusát testesítik meg.)

11. A most áttekintett államigazgatási aktusok — kisebb-nagyobb mértékben — befolyásolják ugyan a gazdasági cselekvésfajtákat, de mégsem jelentenek nagyfokú korlátozást (legfeljebb időlegesen). Ismeretes azonban a gazdasági folyamatok egyedi aktusokkal történő befolyásolásának ennél sokkal erőteljesebb változata is. Az államigazgatási beavatkozás speciális módja *a gazdasági folyamat minden mozzanatának egyedi aktusokhoz kötése.* Az anyagokkal, termékekkel való központi gazdálkodás jogi eszközei pl. az olyan egyedi államigazgatási aktusok, amelyek az árucsereviszony mindkét alanyát kötik az értékesítés, illetőleg a beszerzés szinte minden mozzanatában. (Megszabják a partnert, az áru nemét, mennyiségét, a teljesítés időszakát stb.) Ez a szigorú államigazgatási befolyásolás legerősebb modellje, amely a gazdasági cselekvés alanyának vajmi kevés mozgási szabadságot enged.

VI.

Az ellenőrzés funkciója az államigazgatási befolyás érvényesítésében

A direkt korlátozási módok áttekintése után az államigazgatási befolyás két érvényesítő eszközével, az ellenőrzéssel és a szankcióval foglalkozunk.

1. Mi az ellenőrzés funkciója a különböző befolyásolási, korlátozási módok érvényesítésében?

Az államigazgatási ellenőrzés szorosan csatlakozik a jogszabályi előírások rendszeréhez, az állami akarat érvényesítési folyamatában *a jogi szabályozás útján gyakorolt korlátozás* kiegészítő mozzanata. Az ellenőrzésnek itt is az a hármas rendeltetése, hogy információkat szolgáltasson a jogszabályi előírások megtartásáról, hogy feltárja a jogsértéseket, s egyben ösztönözzön a jogszabályi rendelkezések önkéntes követésére. Éppen ezért minden olyan gazdasági (és egyéb) cselekvésfajta esetében, amelynél az államigazgatás közvetlenül a cselekvés alanyának címzett jogszabályi előírásokkal valósítja meg az államigazgatási befolyást, s befolyás tényleges érvényesítésének mellőzhetetlen része az ellenőrzés. Enélkül ui. pusztán a címzettek törvénytiszteletén, moralitásán múlik, hogy cselekvésük során tartják-e magukat a jogszabályok által megkívánt korlátokhoz vagy sem.

2. Szó volt már előbb arról is, hogy az államigazgatási beavatkozási mód szerves része az ellenőrzés annak megállapítására, hogy megtartják-e a tilalmat. Az ellenőrzésnek funkciója van akkor is, ha az államigazgatás a gazdasági cselekvés folyamatába úgy avatkozik be, hogy a gazdasági cselekvést *előírja,* a gazdaság alanyát meghatározott tevékenységre kötelezi. Az ellenőrzés a feladat végrehajtását serkenti, a végrehajtási hiányosságok feltárását és megszüntetését szolgálja.

Van más funkciója is az ellenőrzésnek, ez az egyedi, államigazgatási aktusok végrehajtásának segítése. Itt is az *engedélyezés* érdemel a legnagyobb figyelmet. Az ellenőrzés célja annak megállapítása, hogy az engedélyhez kötött gazdasági cselekvést valóban engedély alapján végzik-e, s ha az engedély előírásokat, kikötéseket is tartalmazott, ezeket is megtartják-e. Az ellenőrzés annak a felderítésére is irányulhat, hogy a gazdasági cselekvés alanya igényelte-e és beszerezte-e az államigazgatás egyéb egyedi aktusát, ha a cselekvést a jog nem engedélyhez, hanem pl. hatósági szakvélemény vagy hatósági bizonyítvány beszerzéséhez, avagy hatósági vizsga letételéhez stb. kötötte. Kiterjedhet a kontroll arra is, hogy a gazdaság alanya olyan cselekvésfajtákat lát-e el ténylegesen, amire jogszabály vagy

egyedi államigazgatási aktus (pl. az alapító határozat) feljogosítja.

3. Van-e funkciója az államigazgatási ellenőrzésnek olyankor, amikor valamely gazdasági cselekvés végzésébe az államigazgatás sem jogszabályi rendelkezésekkel, sem egyedi aktusokkal nem szól bele, tehát a *megengedett* cselekvésfajták esetében, és akkor, ha csupán az alanyok körének korlátozására került sor, de egyébként a cselekvés *szabályozatlan?* Ilyen cselekvésfajtáknál ellenőrzésről annak igazgatástudományi értelmében nem beszélhetünk. Nincs ui. mit ellenőrizni, nincs lehetőség arra, hogy a tényleges cselekvést a jog követelményeivel vessék össze, minthogy ilyen követelményeket az állam nem támasztott. Sor kerülhet azonban ilyen cselekvésfajtáknál is az *államigazgatás információszerző cselekményeire* (összeírás, egyéb módszerű adatszerzés, felmérés, megfigyelés stb.). Elképzelhető, hogy valamely államigazgatási szerv jogszabályi felhatalmazást kap olyan információszerző cselekmények végzésére (pl. a cselekvés alanyának rendelkezése alatt álló területre belépésre), amelyek formájukra (s nem funkciójukra) nézve megegyeznek bizonyos ellenőrzési cselekményekkel. Ezért számon kell tartanunk olyan gazdasági (és egyéb) cselekvésfajtákat is, amelyeket az államigazgatás csupán figyelemmel kísérő, *információszerző* tevékenységgel (látszólag ellenőrzéssel) érint, de semmiféle egyéb módon nem befolyásol.

A gazdasági cselekvések és az államigazgatás viszonyában figyelmet érdemelnek a részben ellenőrzési, részben pusztán információszerző igazgatási eredmények. Ilyenek a helyszíni ellenőrzési cselekmények, a bejelentés, a jelentés, statisztikai adatszolgáltatás elrendelése, iratok, nyilvántartások vizsgálata, ezek felterjesztésére kötelezés, műszeres vizsgálatok, mérések, vizsgáztatás stb.

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy az ellenőrzés nélkülözhetetlen eleme az államigazgatási befolyás valamennyi elméleti modelljének, a tilalmazó, az előíró és a korlátozó modelleknek egyaránt.

VII.

A szankció funkciója az államigazgatási befolyás érvényesítésében

1. A gazdasági cselekvés államigazgatási befolyásolásának egyik legsúlyosabb eleme *a szankció alkalmazásának* jogszabályi kilátásba helyezése és a szankció tényleges alkalmazása. Ahhoz, hogy elméletileg vizsgálhassuk, mely befolyásolási modelleknek része a szankcióval fenyegetettség, előbb állást kell foglalnunk a *szankció fogalmát* illető alapkérdésekben. Az államigazgatási szankció elméleti irodalmában meglehetősen nagy bizonytalanság érzékelhető a tekintetben, hogy mely egyedi államigazgatási cselekmények minősíthetők szankciótartalmúaknak. Ez arra vezethető vissza, hogy államigazgatási hatáskörben igen nagy számú onerózus (a címzettnek terhes) egyedi aktus bocsátható ki, s eléggé nehéz eldönteni, ezek közül melyek töltik be a szankció funkcióját.

Ennek a jelentős elméleti kérdésnek a vizsgálatához hasznos szempontokat nyújt az államigazgatási befolyás-modellek tanulmányozása. Minthogy az államigazgatási befolyás értékelhetősége érdekében az államigazgatás cselekményeit nem önmagukban, nem egymástól elszakítva szemléljük, hanem úgy, mint egy folyamat alkotóelemeit, s az egyes cselekménytípusokat is elsősorban e folyamatban betöltött funkciójuk szerint minősítjük, így a szankció is tisztább megvilágításba kerül. A szankció fogalmát is funkciójából kiindulva értelmezhetjük. Segít ebben az az elméleti álláspont, amely a szankciót nem a norma részének, hanem önálló normának minősíti. Így ui. a szankciót nem valamely norma diszpozíciójához való kapcsolódásában vizsgálhatjuk, hanem ahhoz az államigazgatási cselekvéssorozathoz való viszonyában, amelynek egyik eleme. E cselekvéssorozat az államigazgatási befolyás megvalósítása. A megválaszolandó kérdés az, hogy van-e és mi a funkciója a szankciónak ebben a cselekvéssorozatban? A befolyásolás jogi szabályozásában a szankcionáló norma megalkotásának az a célja, hogy a direkt befolyásolási, korlátozási mód megvalósulását segítse. Ezt az érvényesítő funkcióját azáltal tölti be, hogy megakadályozza a jogellenes magatartás kialakulását, ha a jogellenesség bekövetkezett, azt lehetőség szerint megszüntesse (reparálja), vagy legalábbis a jogellenesség hátrányait csökkentse, s végül a prevenció céljával a felelősségrevonást is lehetővé tegye. Államigazgatási szankciónak minősül tehát minden olyan egyedi államigazgatási cselekmény, amelynek feltétele a címzett jogellenes magatartása, s amely erre a jogellenes magatartásra reagál. Ennek megfelelően szankciót kilátásba helyező norma minden olyan rendelkezés, amely államigazgatási szervet jogellenes magatartás esetén arra reagáló egyedi aktus kiadására felhatalmaz, s az aktus kibocsátásának célja a jogellenes magatartás megszüntetése vagy a jogellenesség hátrányos következményének megakadályozása, megszüntetése, illetőleg mérséklése, végül a jogellenes magatartásért való felelősség érvényesítése.

Ebből a fogalommeghatározásból természetesen következik, hogy nem minden onerózus aktus szankciótartalmú. Rendkívül széles a skálája ui. az olyan egyedi államigazgatási aktusoknak, amelyek terhesek, hátrányosak ugyan a címzetteknek, de kibocsátásukra nem a címzett jogellenes magatartása folytán, hanem egyszerűen valamely jogszabály alkalmazása révén kerül sor. A kötelezéstartalmú, a tiltó, a jogot szűkítő, a jog megadását megtagadó jogalkalmazási atkusok kibocsátásnak feltétele valamely jogi tény (ténykomplexum) gyakorlati bekövetkezése, megléte, de ha ez a jogi tény nem a címzett jogsértő magatartása, akkor — legyen bár az

aktus rendkívül hátrányos is — a cselekmény mégsem szankció alkalmazása. Kiemelést érdemelnek azok a hátrányos államigazgatási aktusok, amelyek — következményük, hatásuk szerint — ugyan szankciónak tűnnek, de mégsem azok, mert az államigazgatás nem jogellenes magatartásra, hanem valamely természeti jelenségre, folyamatra (pl. elemi csapásra, járványra, fertőzöttségre, romlásra stb.) reagál.

A szankció és az annak nem minősíthető, egyéb onerózus aktus megkülönböztetése különösen akkor fontos, amikor ugyanaz a hátrányos következményű cselekmény (pl. építmény lebontásának, állat elpusztításának, élelmiszer forgalomból kivonásának elrendelése) egyaránt alkalmazható jogsértésre reagálásként és — más jogszabályi hipotézis esetén — védő-, óvóintézkedésként is. A szankciót kilátásba helyező jogszabályi rendelkezést tehát nem hátrányos volta vagy annak hiánya, s nem az államigazgatási cselekménynek a címzettre gyakorolt hatása teszi szankcióvá, hanem *az állami akarat érvényesítésének folyamatában betöltött funkciója.* Az ti., hogy a szankciót tartalmazó jogszabályi rendelkezés mindig kiegészítő része valamely befolyásolási modellnek, annak olyan eleme, amely a jogszerű magatartásra serkent. E minőségében tehát *a szankció a befolyásolási modelleket teljessé teszi, mégpedig a kikényszeríthetőség, az impérium erejével való beavatkozás lehetőségének a megadásával.*

A szankció kilátásba helyezése szerves alkotóeleme minden olyan befolyásolási modellnek, amely útján az államigazgatás valamely gazdasági cselekvést előír vagy tilt, cselekvési vagy tartózkodási kötelezettségekkel terhel, avagy amely a gazdaság alanyának szabadságát engedélyezéssel korlátozza.

2. Ami most már az így értelmezett államigazgatási szankció fajtáit illeti, a következő rendszer bontakozik ki előttünk.

Az egyedi aktusba foglalt előírások és tilalmak érvényesítésének garantálására jogunk általánosan alkalmazható eszközrendszert ad az eljárási kódex végrehajtási szabályaiban. A végrehajtási eljárási szankciók, különösen a végrehajtási pénzbírság ismételt kiszabásának lehetősége teljessé tesz minden olyan befolyásolási modellt, amelyben a befolyás egyedi államigazgatási aktus útján, ilyen aktussal előírt kötelezés vagy tiltás formájában valósul meg. Ezek az eljárási szankciók attól függetlenül alkalmazhatók, hogy a befolyás milyen gazdasági cselekvésfajtára irányul, s hogy a jogszabály a befolyás biztosítására speciális anyagi jogi szankciót kilátásba helyez vagy sem.

A gazdasági cselekvésfajtákra vonatkozó *jogszabályi előírások* érvényesítésére viszont nincs ilyen generális szankciónk. Az, hogy van-e egyáltalán szankció, s milyen típusú, csak gazdasági cselekvésfajtánként vizsgálható, sőt minden tevékenység és művelet esetében valamennyi jogszabályi előírásról egyenként kell megállapítani, hogy a kötelezést vagy tiltást tartalmazó normának van-e szankciót kilátásba helyező normapárja. Ez annak a következménye, hogy az anyagi jogi szankciókat minden cselekvésfajta esetében speciális szabályok állapítják meg. A szabályozás átgondoltságán és precízségén múlik, hogy vajon minden jogszabályi előírást „lefedtek-e" valamely szankcióval vagy sem.

3. A szankció jogszabályi statuálása terén *kétféle szabályozási megoldás* figyelhető meg. Az egyik az, hogy a gazdasági cselekvésfajtára vonatkozó anyagi jogi normák körében megtalálhatók a szankcionáló normák is, amelyek csak az adott cselekvésfajtára vonatkozó előírások megsértése esetén alkalmazhatók. Ezek *speciális szankciók, korrekciós vagy reparatív államigazgatási intézkedések, vagy ritkábban nevesített represszív szankciók.* A másik szankciósztatuálási megoldás viszont az, hogy a gazdasági cselekvésfajtákra vonatkozó több-kevesebb jogszabályi előírás megsértését szabálysértéssé minősítik, s a Szabálysértési Kódexben szankcionálják. Vannak természetesen olyan gazdasági cselekvésfajták is, amelyek esetében mind a speciális anyagi jogi szankciók statuálása, mind a szabálysértéssé minősítés megoldását egyaránt alkalmazták.

4. Nézzük először a speciális anyagi jogi szankciók típusait!

Az államigazgatási szervek *korrekciós célú intézkedéseire* akkor kerül sor, ha a jogszabályi előírásoknak a címzettek önként nem tettek eleget. A korrekciós célú egyedi aktusokkal az államigazgatás a gazdasági cselekvés alanyát arra kívánja rászorítani, hogy tartsa meg a jogszabályi előírásokat, s pótolja azt, amit önként addig nem tett meg. Ezek az aktusok kivétel nélkül kötelezéstartalmúak vagy tiltóak. Mire köteleznek és mit tiltanak? Mindarra és mindazt, amit a cselekvésfajtára vonatkozó jogszabályok egyébként is előírtak, s aminek eddig a címzett önként nem tett eleget. Az ilyen egyedi aktusok tehát nem új kötelességeket támasztanak, hanem valójában — most már egyediesítve és konkrétan címezve — megismétlik a hatályos rendelkezéseket. Így kizárhatnak személyeket a tevékenységből, területi, munkahelyi, eszközökre vonatkozó, s egyéb tilalmakat tartalmazhatnak, a gazdasági cselekvés technikai, technológiai eljárásaira, a kiegészítő gazdasági cselekményekre, az ügyviteli teendőkre, az államigazgatási szervekkel szemben teljesítendő kötelezettségekre stb. adhatnak előírásokat. A korrekciós cselekmények szankciónak minősítésében a szakirodalom álláspontja meglehetősen körvonalazatlan. (Gyakran a szankcióktól megkülönböztetve ezeket felügyeleti intézkedésekként kezelik.) Feltehetően azért, mert ezeknek a legkevésbé van „büntetés" jellegük. Kétségtelen, hogy az ilyen cselekményeket általában nem jellemzi a represszivitás. Viszont funkciójuk a jogérvényesítés folyamatában, az államigazgatási befolyásolási modellben egyértelmű: Arra

hivatottak, hogy érvényt szerezzenek a jogszabályi előírásoknak, hogy a címzett — ha késve is — cselekvését a jogszabályhoz igazítsa, pótolja jogellenes mulasztását. A jogsértésre reagálnak, annak a megszüntetése, korrigálása a céluk. Funkciójuk szerint tehát joggal minősíthetők szankciótartalmúaknak. (Ha egy államigazgatási szerv korrekciós cselekményt végez, ez nem zárja ki természetesen a jogsértésért való felelősség érvényesítését is, akár szabálysértés elkövetéséért a felelősségrevonást — ha a jogellenes magatartás szabálysértésnek minősül —, akár a munkajogi vagy esetleg még a büntetőjogi felelősségrevonást is.)

5. A speciális anyagi jogi szankciók másik kategóriáját a *reparatív szankcionáló intézkedések* adják. A reparatív intézkedések feltétele is jogsértés, céljuk azonban nemcsak a jogellenes állapot megszüntetése, hanem lehetőség szerint a jogsértő magatartás káros következményeinek az elhárítása, megszüntetése vagy legalábbis korlátozása, mérséklése. A reparatív intézkedések az érintettek számára jogi és naturális hátrányt okoznak, bár nem a hátrányokozás a cél (az csak következmény), hanem a jogellenes magatartás okozta kár, veszély megelőzése, illetőleg lehetőség szerinti reparálása.

A reparatív cselekmény több fajtáját statuálja jogunk. Rendszerezésük célszerűen a gazdasági cselekvés alanyának okozott kár, hátrány mértéke szerint történhetik. Nézzük e reparatív cselekmények legfontosabb típusait!

A legenyhébb hatású aktus a cselekvés módosítását, a cselekvés tárgyának (a terméknek, árunak) az átalakítását, hibájának kijavítását, hiányosságának megszüntetését rendeli el. A cselekvés alanyára nézve hátrányosabb intézkedés az, amely a cselekvés tárgyai vagy eredményei egyik részének (egyes termékeknek vagy áruknak) a további hasznosítását megtiltja. Még súlyosabb a gazdasági cselekvést — tárgyában, fajtáiban, időben vagy térben — korlátozó, tehát részlegesen megtiltó aktus. Hasonlóan súlyos hatású a cselekvés tárgyának vagy eredményének (a terméknek, az árunak) a megsemmisítését, állat kiirtását, építmény lebontását elrendelő aktus. További súlyossági fokozatot reprezentál az az aktusfajta, amely magának a gazdasági műveletnek, s különösen valamely gazdasági tevékenységnek a végzését felfüggeszti (időlegesen megtiltja). Végül a legsúlyosabb államigazgatási beavatkozás megnyilvánulása a gazdasági cselekvés jogának a megvonása (a gazdasági tevékenységre vagy műveletre vonatkozó engedély visszavonása, az alany kizárása a cselekvésből, a cselekvésfajta végzésének az alany számára végleges megtiltása stb.).

6. Az anyagi jogi szankciók harmadik típusát a *speciális represszív szankciók* adják. Ilyen szankciófajtánk a magyar jogban jelenleg kevés van, minthogy azoknak a jogsértéseknek a zömét, amelyek miatt represszív szankció alkalmazása indokoltnak tűnt, a jogalkotók általában szabálysértéssé minősítették. Speciális represszív szankció pl. az építésrendészeti bírság, ilyenek a környezetvédelmi bírságfajták is. A Szabálysértési Kódex megalkotásakor a represszív célú anyagi jogi szankciók egyesítése volt a cél. A speciális, tehát a szabálysértési eljáráson kívül alkalmazható represszív szankciók újbóli megjelenése alighanem a szabálysértésért való felelősségre vonás nem kellő hatékonyságának következménye, különösen a szervezetek jogsértő magatartása esetén. A speciális represszív szankciófajták szaporodása is az államigazgatási anyagi jogi szankciórendszer felülvizsgálatának, reformjának időszerűségét jelzi.

Az eddig tárgyalt anyagi jogi szankciótípusok, a korrekciós és a reparatív cselekmények, valamint a speciális represszív szankciók közös jellemzője, hogy nem generálisan alkalmazhatók, hanem csak olyan gazdasági cselekvésfajtát érintő jogsértés esetén, amelynek szabályozása keretében erre külön jogszabályi rendelkezés felhatalmazást ad. Közös jellemzőjük az is, hogy csak meghatározott államigazgatási szervek (vagy erre felhatalmazott egyéb szervek) élhetnek e szankciók alkalmazásának jogával.

7. Mennyiben tölti be a Szabálysértési Kódex szankcionáló szerepét a gazdasági cselekvésfajták államigazgatási befolyásolásában? Közismert, hogy a Szabálysértési Kódex az államigazgatási jog minden ágazatában tartalmazza a szabálysértéssé minősített jogellenes magatartásokat. Így elvileg minden gazdasági cselekvésfajta tekintetében is van szabálysértési tényállásunk. Ezek a tényállások azonban konkrétságukban nagyon eltérőek, a keretténállások és a — tárgyában, tartalmában — nagyon pontosan körülhatárolt tényállású szabálysértések között nagyon sok fokozat létezik. Vannak olyan gazdasági tevékenységfajták, amelyeket illetően szinte minden jogszabályi előírás, minden kötelezettség és minden tiltás konkrét szabálysértési fajtával szankcionált, vagyis minden jogszabályi előírás megsértése szabálysértésnek minősül (pl. az erdőgazdálkodás területén). Más tevékenységfajtákat illetően azonban csak egyes magatartások szankcionáltak. (Feltűnő pl., hogy az ipari tevékenységek körében milyen kevés a szabálysértési tényállás!)

8. A szankció szerepét illetően végzett elemzés azzal zárható, hogy a szankcióval fenyegetettség a gazdasági tevékenységfajták államigazgatási befolyásolását szolgáló valamennyi elméleti modellnek mellőzhetetlen strukturális eleme. Ez a megállapítás erősíti azt az elméleti megközelítést, amely szerint a szankció ugyan nem a norma szerkezeti része, hanem önálló norma, de mint ilyen, a szabályozás szükségszerű eleme. Ezt témánkat illetően még pontosabban fogalmazhatjuk meg. Eszerint az államigazgatási befolyás szabályozásában az államigazgatási anyagi jogi vagy eljárásjogi szankció biztosítottsága a szabályozásnak szükségszerű eleme.

VIII.

Az államigazgatási befolyás elméleti modelljeinek rendszere

A gazdasági cselekvésfajták államigazgatási korlátozásának fő módjai és eszközei elemzése alapján kibontakoznak előttünk a korlátozás különböző elméleti modelljei.

1. A korlátozó modellek gerincét, lényegét a három direkt korlátozási mód adja, vagyis a gazdasági cselekvésre jogosultság korlátozása, a cselekvés jogi szabályozás útján, illetőleg egyedi államigazgatási beavatkozás útján való korlátozása. A modellek egymástól abban különböznek elsősorban, hogy a három korlátozási mód közül melyik vagy melyek kerülnek alkalmazásra. Ezek szerepelhetnek önállóan is egy-egy modellben, ilyenkor a korlátozásnak csak egyik módja érvényesül, de a modell állhat két, sőt három korlátozási mód kombinációjából is. Mindegyik modellnek vannak azonban *kiegészítő strukturális elemei.* Ezek az *érvényesítő eszközök,* nevezetesen az ellenőrzés és a szankció. Valamely államigazgatási korlátozási modell elméletileg akkor tekinthető teljesnek, ha az államigazgatási direkt beavatkozás (a jogszabályi vagy az egyedi korlátozás) joga mellé államigazgatási szervek ellenőrzésre és szankció alkalmazására való feljogosítottsága is járul. Az érvényesítő eszközök azonban — amint láttuk — nemcsak a korlátozó modellnek strukturális elemei, hanem a tilalmazó és a gazdasági cselekvést előíró modellnek is. Nem elegendő ui. a tilalmat pusztán jogszabályban kimondani, illetőleg a gazdasági cselekvést normatív vagy egyedi aktussal a cselekvés alanyának kötelességévé tenni, a jogalkotónak ellenőrzési jogot (és kötelességet) is kell adnia államigazgatási szerveknek, s ezzel együtt kellően hatékony szankciót is kell statuálnia. Ez különösen olyan gazdasági cselekvésfajták esetében mellőzhetetlen, amelyeket nemcsak hierarchikus irányítás alatt működő állami gazdasági szervezetek végezhetnek, hanem az ilyen irányítás nélkül működő szervezetek és magánszemélyek is.

2. Mindezek alapján összefoglalóan tekintsük át, *milyen strukturális elemekből* állhatnak a gazdasági tevékenységek államigazgatási be-

A gazdasági tevékenységfajták államigazgatási befolyásának elméleti modelljei

A modell számjele	A modell megnevezése	A modell képlete
1.	Megengedett, az államigazgatási befolyásolástól mentes gazdasági cselekvés	
2.	A gazdasági tevékenységfajta tilalma	A+F+G
3.	A gazdasági tevékenység előírása	B+F+G
4.	A gazdasági tevékenységfajtára való jogosultság korlátozása	C+F+G
5.	A gazdasági tevékenység jogi szabályozással való korlátozása	D+F+G
6.	A gazdasági tevékenység egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozása	E+F+G
7.	A gazdasági tevékenységfajtára való jogosultság korlátozása és emellett a tevékenység jogi szabályozással való korlátozása	C+D+F+G
8.	A gazdasági tevékenységfajtára való jogosultság korlátozása és emellett a tevékenység egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozása	C+E+F+G
9.	A tevékenység jogi szabályozás útján és emellett egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozása	D+E+F+G
10.	A gazdasági tevékenységfajtára való jogosultság korlátozása és emellett a tevékenység jogi szabályozással és egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozása	C+D+E+F+G

folyásolását célzó elméleti modellek. Ezek a következők:
— A gazdasági cselekvésfajta tilalma (jele: A);
— A gazdasági cselekvésfajta előírása (jele: B);
— A gazdasági cselekvésfajtára jogosultság korlátozása (jele: C);
— A gazdasági cselekvés jogi szabályozással való korlátozása (jele: D);
— A gazdasági cselekvés egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozása (jele: E);
— A gazdasági cselekvés ellenőrzése (jele: F);
— Szankció kilátásba helyezése (jele: G).

Ezekből az elemekből összeállíthatjuk a befolyásolás megismert elméleti modelljeit, amelyeket a jogalkotó egy-egy gazdasági tevékenységfajta államigazgatási szabályozásában alkalmazhat. Ezek alapjában háromfélék: tilalmazó, előíró vagy korlátozó modellek, de a korlátozó modelltípuson belül többféle korlátozó modell létezik.

A táblázatban összefoglaljuk a befolyásmodelleket (a könnyebb kezelhetőség érdekében sorszámozva és megadva betűjelekkel a modell strukturális képletét is).

3. A befolyás-modellek rendszerének ismeretében kiemelhetjük azokat az elméleti modelleket, amelyek a gazdasági tevékenység *legerősebb államigazgatási befolyásolására alkalmasak,* vagyis amelyek jogszabályi statuálásával a gazdaság alanyainak kezdeményezési és cselekvési szabadságát a legnagyobb mértékben lehet korlátozni. A hatályos joganyag kritikájában ui. azokra a tevékenységfajtákra szükséges különösen figyelni, amelyeket ma ezek az erőteljes befolyás-modellek szabályoznak, s a jövőbeli jogalkotásban is éppen ezeket az intenzív befolyásmodelleket kell a legnagyobb megfontoltsággal alkalmazni.

A legintenzívebb államigazgatási befolyást biztosító modellek a következők:
— A 2. sz. modell, a gazdasági cselekvés tilalma;
— A 3. sz. modell, nevezetesen a gazdasági cselekvés előírása;
— A 7. sz. modell, amely a cselekvésre jogosultság korlátozása mellett a cselekvést jogi szabályozással is korlátozza;
— A 10. sz. modell, amely három korlátozási mód együttes alkalmazását jelenti.

IX.

A befolyás-modellek altípusai

1. A gazdasági cselekvések államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljeit absztrakció útján konstruálhattuk meg. A modellek tartalmának a leírásakor ui. elvonatkoztattunk a befolyásolás, a korlátozás módjainak konkrét megjelenésétől. A valóságban az egyes befolyásolási módok azonban mindig konkrét formában, valamelyik fokozatukként jelennek meg, így az államigazgatás a fenti modelleknek mindig valamelyik *altípusát alkalmazza. Egy-egy modell altípusai a megvalósítani szándékozott államigazgatási befolyás erősségében, a gazdasági cselekvés korlátozásának a mértékében különböznek egymástól.* Minthogy a befolyásolás, a korlátozás különböző erősségű változatai léteznek, minden modellnek több-kevesebb altípusa van. Ezeknek az altípusoknak a megismeréséhez tehát számba kell vennünk a direkt befolyásolási, korlátozási módok variációit.

2. A tételes jog alapján mindhárom direkt korlátozási mód több fokozatát különböztethettük meg. A cselekvésre jogosultság korlátozása (az első direkt befolyásoló eszköz) annál nagyobb mértékű, minél szűkebbre vonják a jogosultak körét, s minél nagyobb az államigazgatás hatalma a jogosultság megadásában. A cselekvés jogi szabályozás útján való korlátozása annál erősebb, minél több tilalommal és kötelesség előírásával, és minél több vonatkozásban szorítja a jog kényszerpályára a gazdasági cselekvés alanyát. Ugyanígy több fokozata valósul meg az egyedi államigazgatási aktussal való korlátozásnak is attól függően, hogy az egyedi aktusok milyen mértékben kötik meg a cselekvés alanyát cselekvésében, mennyire fosztják meg akarata szabad érvényre juttatásától. Nézzük egyenként a három direkt korlátozási mód fokozatait!

3. A gazdasági cselekvésre jogosultság korlátozásában a következő fokozatokat különböztethettük meg:

a) Jogszabályi felhatalmazás a gazdasági cselekvésre. Bemutattuk, hogy ez a viszonylag mérsékelt beavatkozási forma a korlátozás nagyon különböző erősségű fokozatait jelentheti a széles felhatalmazástól a kivételekkel enyhített általános tilalomig.

b) A cselekvésre jogosultságnak egyedi államigazgatási aktushoz, mint feltételhez kötése a cselekvés alanya vállalkozási, döntési szabadságának megvonása nélkül. Bár az e körbe sorolható korlátozási módok is biztosítják az államigazgatás ellenőrzési lehetőségét, az állami érdek érvényre juttatását, mégis a gazdasági cselekvés alanya tevékenységében, a tevékenységre vállalkozásban viszonylagos kötetlenséget élvez. Ezek tehát a modell gyengébb altípusai.

c) A cselekvési jogosultságról egyedi államigazgatási aktussal való döntés (engedéllyel, hozzájárulással, kijelöléssel, a tevékenységi kört meghatározó egyedi aktussal stb.). E befolyásolási forma is három alfokozat valamelyikét jelentheti:
— Az államigazgatási egyedi döntés mérlegelést kizáró, precíz jogszabályi előírásokon nyugszik.
— Az egyedi aktust jogszabályi előírások alapján, de mérlegelési jogot gyakorolva adják ki.
— Az egyedi aktust jogszabályi feltételek hiányában, szabad belátás alapján adják ki.

A gazdasági cselekvésre jogosultság korlá-

tozásában a jogalkotó tehát az államigazgatási hatalomgyakorlás, az államigazgatási beavatkozás igen széles skálán elhelyezkedő, különböző erősségű fokozatai között választhat a széles körű jogszabályi felhatalmazástól a szabad belátáson alapuló, jogszabályilag nem kötött egyedi aktussal való döntés lehetőségéig.

4. A gazdasági cselekvés jogszabályi előírásokkal való korlátozásában egymástól markánsan megkülönböztethető korlátozási fokozatokat nagyon nehéz megállapítani. Részben azért, mert a jogszabályi előírások tematikailag rendkívül változatosak, részben azért, mert a cselekvés szabadságának, kötetlenségének jogszabályi korlátozása végtelenül sok variációban valósulhat meg. Mégis, a korlátozás mértékét (az államigazgatási szabályozás mélységét) két oldalról megközelítve lehetséges bizonyos szabályozási típusok körvonalazása. Az egyik fajta differenciálás a *szabályozás tematikai szélességén nyugodhat.* Már az eddigi elemzések is azt mutatják, hogy a szakmai gazdasági cselekvések jogi szabályozása a tevékenységnek legalább 20 elemét (témacsoportját) érinti. (A cselekvés céljának megszabásától ügyviteli kötelességek előírásáig.) A további kutatások e tematikát nyilván még csak bővíthetik. Függetlenül a szabályozott és az egyáltalán szabályozható témák (tevékenységi elemek) számától megállapíthatjuk azt az összefüggést, hogy *valamely gazdasági cselekvésfajta végzésében annál nagyobb jogszabályi korlátozás érvényesül, minél több témában ad a jog tilalmakat és ír elő kötelességeket.* Minél több témában adott a jogalkotó ilyen előírásokat, a cselekvéseknek annál több elemét, mozzanatát, oldalát, sajátosságát kötötte meg, annál sokoldalúbban korlátozta a cselekvés alanyának mozgási szabadságát, önállóságát. (Könnyen belátható pl., hogy ha valamely termék előállításában a jogszabályi korlátozás csak néhány minőségi előírásban áll, akkor az alany cselekvési szabadsága lényegesen nagyobb, mint az olyan termelési tevékenység esetében, amelyre nézve a jogszabályok mennyiségi, időbeli, területi, termékelnevezési, munkahelyi stb. korlátozásokat is előírnak.) A szabályozással érintett témák száma és a cselekvési szabadság korlátozásának mértéke között nyilvánvalóan nem állapíthatunk meg matematikai összefüggéseket, csak következtethetünk a szabályozottság, a korlátozás mértékére. Tudva azt, hogy a cselekvésfajták naturális sajátosságai folytán cselekvésfajtánként különböző az egyáltalán szabályozható témák száma (mert az egyszerűbb cselekvés kevesebb elemből áll, mint a bonyolultabb), mégis alighanem meg lehet különböztetni *kis mértékben szabályozott és erőteljesen szabályozott gazdasági tevékenység- és műveletfajtákat.* (A két szélsőség között természetesen nagy számú közbeeső fokozat létezik.)

A szabályozás útján megvalósuló korlátozás erősségére következtethetünk a szabályozás *tartalma* alapján is. Annak alapján, hogy az államigazgatás *milyen kérdésekbe* szól bele, hogy a gazdasági cselekvés mely elemében érvényesíti az állami akaratot. A cselekvési szabadság mértéke ui. nemcsak a kötöttségek számától függ, hanem attól is, hogy az államigazgatás lényeges vagy kevésbé lényeges témákban tereli a cselekvést szabályozott kényszerpályára. A korlátozás tartalmi megítélhetősége érdekében megkíséreltem a szabályozási témák csoportosítását, mégpedig az állami beleszólás erősségét is figyelembe véve.

A gazdasági cselekvésfajták jogszabályi korlátozásának *tartalmilag három típusát különböztettük* meg: *1.* Minőségi, higiéniai, biztonsági szabályozás. *2.* Szakmai szabályozás. *3.* Különleges korlátozó szabályozás. Az államigazgatási befolyás viszonylag a legkisebb mértékű, ha csak minőségi, higiéniai, biztonsági célú szabályozással korlátozzák a cselekvés alanyának mozgásterét. Lényegesen erősebb befolyás valósul meg, ha a gazdasági cselekvést szakmai szabályozással korlátozták. A legerősebb az államigazgatási beavatkozás, ha a cselekvést különleges korlátozó szabályokkal kötötték meg. Azt lehet tehát mondani, hogy ha csak minőségi, higiéniai és biztonsági szabályozás valósult meg, a gazdasági cselekvés *jogszabályi korlátozása csekély mértékű.* Ha valamely gazdasági cselekvésfajtát szakmai szabályozás, vagy különleges korlátozó szabályozás alá vontak, a jogszabályi korlátozás *erősnek* minősíthető. Végül, ha a cselekvésfajtát mind a szakmai szabályozás, mind a különleges korlátozó szabályozás érinti, vagy ha ezekhez még a minőségi, higiéniai és biztonsági szabályozás akár csak valamelyik eleme is társul, akkor a gazdasági cselekvésfajta *igen intenzív* jogszabályi korlátozásáról van már szó.

5. A gazdasági cselekvés egyedi államigazgatási cselekményekkel, egyedi aktusokkal való korlátozásában is több fokozatot különböztethettünk meg aszerint, hogy az államigazgatás mekkora, és milyen hatást gyakorolhat a cselekvésre, pontosabban szólva a cselekvés alanyának cselekvési szabadságára. Vannak olyan cselekményfajták, amelyek e cselekvési szabadságot alig korlátozzák, s vannak olyanok, amelyekkel az államigazgatás teljesen uralma alá vonja a gazdasági cselekvést, amelyek folytán a cselekvés alanyának magatartása teljesen az állami akarat szerint alakul. Ezek a fokozatok — a legenyhébb befolyást gyakorlóktól a legkeményebb beavatkozási formák felé haladva — a következők:

a) információs cselekmények,
b) naturális szakmai cselekmények,
c) hatósági személy jelenléte,
d) minősítő hatósági aktusok,
e) jogosító aktusok,
f) naturális hatósági kényszercselekmények,
g) kötelező és tiltó aktusok,
h) a gazdasági cselekvés minden lényeges mozzanatának egyedi aktushoz kötése.

6. A három direkt korlátozási mód különböző fokozatainak rendszerezése után könnyen beláthatóvá vált, hogy minden korlátozó modellnek *számos altípusát* statuálhatják a jogalkotók. Különösen sok altípus létezik a két korlátozási

mód kombinációja alapján kialakult modellekben (a 7., 8. és 9. sz. modellekben), s érthetően a legtöbb altípus absztrakciója a 10. sz. modell, mert abban három tényező különféle variációi kombinálhatók egymással. Ezeket a modell-altípusokat is lehetne nevesíteni és formalizálni. Ezt azonban most — a lehetséges variációk rendkívül nagy száma miatt — nem tartom célszerűnek. Ha azonban sor kerülne az államigazgatási joganyag számítógépes feldolgozására és nyilvántartására (a szabályozás tartalma szerint, vagyis a legkülönbözőbb viszonyok, tevékenységfajták államigazgatási befolyásolásának mértéke szerint is), akkor az igen nagyszámú variáció nevesítése, speciális jelölése mellőzhetetlen lenne. Ez — a most kidolgozott elméleti alapokon — könnyen elvégezhető, gyakorlati feladat, amelyhez azonban bizonyos matematikai apparátusra lenne szükség.

7. Most megelégedhetünk azzal, hogy a hét korlátozó modell mindegyikének csak *a legerősebb altípusait nevesítjük,* kiemelve a hatályos jog által leggyakrabban alkalmazott, szokványos altípusokat is.

A *4. sz. modell* két legerősebb korlátozást megvalósító altípusa:

— a gazdasági tevékenységfajtára való jogosultság olyan jogi szabályozása, amely általános tilalom mellett csak néhány állami szervtípusnak vagy nevesített szervnek ad jogot a cselekvésre;

— a jogosultság tárgyában egyedi államigazgatási aktussal való döntés úgy, hogy a döntésnek semmiféle jogszabályi kötöttsége nincs.

A 4. sz. modell szokványosan alkalmazott altípusa a cselekvési jogosultság *engedélyhez* kötése, amelynek indokoltsága különösen gondos vizsgálatot érdemel.

Az *5. sz. modell* legnagyobb jogszabályi korlátozást megvalósító altípusai:

— a gazdasági tevékenységnek sok elemét érinti a szabályozás (8—10 szabályozási témában);

— a tevékenységet a szabályozás tartalmilag erősen köti, vagyis egyaránt érvényesül minőségi, higiéniai, biztonsági szabályozás és szakmai szabályozás, ezen felül még különleges korlátozó szabályozás is.

Az *5. sz. modell* gyakori, és egyben legneuralgikusabb altípusai azok, amelyekben *intenzív szakmai szabályozásra* kerül sor.

A *6. sz. modell* legerőteljesebb egyedi államigazgatási beavatkozást megvalósító altípusai:

— a cselekvés folyamatába kötelező vagy tiltó egyedi aktusokkal való beavatkozás;

— a cselekvés egész folyamatának, minden lényeges mozzanatának egyedi aktusokkal való meghatározása.

Különösen kedvelt beavatkozási formák az *információs cselekményeket, a jogosító aktusokat,* valamint a *kötelező vagy tiltó* aktusokat magukban foglaló altípusok.

A *7. sz. modell* altípusai közül intenzív államigazgatási beavatkozással járnak azok, amelyekben a gazdasági tevékenységre való jogosultság erőteljes korlátozása párosul a tevékenység sokoldalú, mélyreható szabályozásával. Ezek az altípusok meglehetősen sok gazdasági tevékenységfajtát korlátoznak.

A *8. sz. modell* altípusai sorában a legerősebb az államigazgatási korlátozó hatás azoknál, amelyekben a gazdasági tevékenységre való jogosultság erőteljes korlátozásának valamelyik alternatívájához a jogosító vagy a kötelező, illetőleg a tiltó aktusokkal való beavatkozás lehetősége is járul, avagy a jogosultság erős korlátozása mellett még a gazdasági folyamat mozzanatait is az államigazgatás határozza meg egyedi aktusaival.

A *9. sz. modell* legnagyobb fokú államigazgatási beavatkozást biztosító altípusai azok, amelyek útján a gazdasági tevékenység sokoldalú, mélyreható szabályozása valósul meg, de emellett az államigazgatás egyedi jogosító, kötelező vagy tiltó aktusokkal is beavatkozik a cselekvésbe. Különösen erős az államigazgatás uralma, ha az intenzív szabályozottsághoz még a gazdasági folyamat mozzanatainak egyedi aktusokkal való meghatározása is párosul.

A *10. sz. modell*nek számos altípusa van, amely a gazdasági tevékenység *legintenzívebb államigazgatási korlátozását* valósítja meg. Azok az altípusok, amelyekben a tevékenységre jogosultság erős korlátozásához a tevékenység sokoldalú és mélyreható jogi szabályozottsága párosul, de ezekkel együtt az államigazgatás jogosító, kötelező vagy tiltó egyedi aktusokkal korlátozza a gazdaság alanyainak cselekvési szabadságát.

Ezek tehát a gazdasági tevékenység államigazgatási korlátozásának legintenzívebb módozatai. Ezek ugyan az elméleti modellek altípusai, de korántsem csak elméleti lehetőségek, *ezek a mai magyar államigazgatás ténylegesen létező, a jog által statuált hatásformái.* Ezekkel — és természetesen a gyengébb beavatkozást jelentő altípusok útján is — valósul meg ma a szakmai gazdasági tevékenységek állami igazgatása.

X.

A működő modellek az elméleti modellek tükrében, a csonka modellek

Az államigazgatási befolyás-modellek mint elméleti modellek, és a működő (a tételesjog által ténylegesen statuált) modellek viszonyát vizsgálva is tehetünk néhány megállapítást.

1. A 10 elméleti modell mindegyike ma is *létező, valóságos modell* a magyar jogban. Az egyes modellek gyakorisága természetesen különböző, s „divatosságuk" is változik. (A kívánatos fejlődési irányról később!) Ami az elméleti modellek *altípusai* és a működő altípusok közötti viszonyt illeti, differenciáltabb a helyzet. A 4., 5. és 6. sz. modellek minden elméletileg lehetséges altípusa ténylegesen is létezik és hat a mai magyar államigazgatási jogban. A 7., 8., 9. és 10. sz. modellek altípusai esetében nem ez a helyzet.

Ezek közül egyesek ma is működő altípusok, vannak közöttük a tételesjog valóságában igen nagy számban előforduló altípusok, de egyes altípusok ma ténylegesen nem léteznek a jogban. Ezek alkalmazására is megvan az elméleti lehetőség, de mai politikai, állami struktúránkban, az államigazgatás funkcióinak mai felfogása mellett nincs rájuk szükség, hatékonyan már nem alkalmazhatók. Az egyes modellek altípusainak gyakorlati használatában is folyamatos átrendeződés ment és megy végbe (főként 1968 után), s a „túlszabályozás" vizsgálatában is éppen az idejétmúlt modell-altípusok kiiktatása, ma célszerűbbekkel való felváltása az egyik cél.

2. Bár igaz az, hogy mind a 10 elméleti modell ma ténylegesen is létező, működő modell, de nem minden esetben (nem minden befolyásolt gazdasági cselekvésfajtánál) az elméleti modell struktúrájával egyező valóságos struktúrával. A működő, a valóságos modellek a direkt befolyásolási, korlátozási eszközeik tekintetében kivétel nélkül megfelelnek az elméleti modellek valamelyik altípusa struktúrájának. *A tényleges és az elméleti modellek eltérései az érvényesítő eszközök, az ellenőrzés és a szankció tekintetében figyelhetők meg.* Számos működő, jogilag statuált modellből *hiányzik az ellenőrzés vagy a szankcióval fenyegetettség, vagy mind a kettő.* Éppen ezért arra a megállapításra kellett jutnom, hogy az államigazgatási befolyásolás, főként a korlátozás tényleges, jogilag statuált modelljeinek egyik része (számos gazdasági cselekvésfajta esetében) nem teljes, hanem *csonka modell.*

3. Bizonyítottuk, hogy valamennyi befolyásmodellnek, és a modellek altípusai többségének szükségszerű eleme az *ellenőrzés,* különösen a cselekvést előíró, tiltó és jogszabályi előírással korlátozó modellekben, és ezek valamennyi altípusában. A jogalkotási gyakorlat, az államigazgatási befolyás kialakításának és megszervezésének gyakorlata ezt a nagyon fontos összefüggést gyakran figyelmen kívül hagyja. A befolyásmodellek jogszabályi rendezéséből *hiányzik az ellenőrzési hatáskör statuálása,* vagy még gyakrabban az ellenőrzés kötelező előírása. Igazán teljes befolyásolási modellről csak akkor beszélhetünk, ha nemcsak az ellenőrzési jogosultságot és kötelezettséget szabályozzák, hanem *meghatározzák azt a szervet vagy szervrendszert, amelynek az ellenőrzés a feladata,* és amelynek ténylegesen megvan minden (személyi, anyagi stb.) feltétele ahhoz, hogy az ellenőrzést rendszeresen és hatékonyan végezni tudja. Az ellenőrzési jog szabályozatlansága és az ellenőrzés gyakorlati megvalósításának feltételhiányai illuzórikussá teszik az államigazgatási beavatkozás direkt módjait, eszközeit, ezek hatékonyságát is.

Az ellenőrzési hatáskör és az ellenőrzéshez szükséges feltételrendszer szabályozottságát illetően *eltérőek az igények a gazdaság alanyainak típusai szerint.* Hierarchikus államigazgatási irányítás alatt működő állami gazdálkodó szervezetek esetében az ellenőrzés joga megilleti és kötelezettsége terheli az irányító államigazgatási szervet akkor is, ha erre külön jogszabályi rendelkezés nincs, hiszen *az irányító jogkör* (még annak újabb, korlátozottabb változataiban is) mindig magában foglalja az általános ellenőrzés jogát. Így jogilag az irányító kötelessége az irányított gazdasági alany mindenféle gazdasági cselekvésfajtáját illetően valamennyi jogszabályi rendelkezés és egyedi aktusba foglalt előírás megtartásának ellenőrzése. (Más kérdés, hogy az irányító erre képes-e, és hogy ténylegesen eleget tesz-e az ilyen széles ellenőrzési kötelességének. Az esetek jó részében erről sajnos nem beszélhetünk.)

Más a helyzet a *hatósági ellenőrzési jogkörnél.* A magánszemélyek, a társadalmi szervezetek, a társulások és az egyéb, nem állami gazdálkodó szervek hierarchikus irányítás alatt nem állanak, így a hierarchikus ellenőrzés sem terjed ki rájuk. Ezekre tehát csak a *nem hierarchikus ellenőrzési fajták* valamelyike terjedhet ki. Viszont bármely államigazgatási szerv (legyen az szakhatóság, ágazati vagy funkcionális központi szerv stb.) nála csak akkor végezhet ellenőrzést, csak olyan terjedelemben, olyan céllal és olyan módon, amilyenre tételes jogszabályi rendelkezés kifejezetten felhatalmazza. Ha ilyen felhatalmazás egy gazdasági cselekvésfajtára nézve nincs, akkor a *hierarchikus irányítás alá nem tartozó gazdasági alanyok cselekvését az államigazgatás nem ellenőrizheti.* Ezt a jogalkotók gyakran figyelmen kívül hagyják, s így a befolyásolási modell rendszere nem zárt, hanem hiányos, így a befolyásolás — az esetleg legszigorúbb korlátozó rendelkezések ellenére is — nem, vagy nem eléggé hatásos. Az ellenőrzési hatáskör statuálásának az elmulasztása megfosztja az államigazgatást az információszerzésnek még csak a lehetőségétől is. Nincs mód a jogellenes cselekvések rendszeres és intézményesített felfedésére. Így felelősségrevonásra, a jogsértés korrekciójára is csak véletlenül kerülhet sor.

4. Az ellenőrzés jelentőségének fel nem ismerésénél is meglepőbb, hogy az államigazgatási befolyás-modellek alkalmazása, jogszabályi statuálása során *születtek szankcióhiányos modellek* is! Bemutattuk, hogy éppen a gazdasági tevékenységfajták államigazgatási befolyásolásában mekkora jelentőségük van a korrekciós és reparatív intézkedéseknek, mint a jogellenes magatartásra reagáló szankciófajtáknak. Logikailag minden olyan cselekvésfajtánál, amelyre nézve jogszabályi előírásokat adtak a jogalkotók, egyszersmind valamely államigazgatási szervnek meg kellene kapnia a hatáskört a reparatív és korrekciós aktusok kiadására is. Hiszen az ilyen intézkedési jogok éppen úgy szerves részei a befolyásolási modellnek, mint maga a szabályozás (a cselekvés szabályozás útján megvalósuló korlátozása) és a jogszabályi előírások megtartása, ellenőrzésének joga és kötelessége. Ez azonban a gazdasági cselekvésfajtáknak csak az egyik részénél történt meg. Amelyeknek szabályozása során viszont a jogalkotás a fent körvonalazott reparációs és korrekciós intézkedési hatáskör statuálását elmulasztotta, a törvényesség köve-

telményének megfelelően, ilyen intézkedést semmiféle államigazgatási szerv nem tehet. Így — bár az államigazgatás a szabályozás útján meg kívánt valósítani valamely befolyás-modellt, de a jogszabályi előírások érvényesítéséhez nem adta meg a jogi eszközöket — a befolyás-modell csonka maradt, a jogi szabályozás társadalmi hatása szükségképpen korlátozott lett.

Tudjuk, hogy a speciális represszív szankció alkalmazása ma igen ritka, alig néhány tevékenységfajta esetében intézményesítették. A Szabálysértési Kódex megalkotásának céljai alapján viszont azt várhatnánk, hogy minden gazdasági tevékenység- és műveletfajta esetében, valamennyi kötelezés- vagy tilalomtartalmú jogszabályi előírás megsértése alá vonható valamelyik szabálysértési tényállásnak. Úgy tűnik, ez koránt sincs így! *Számos olyan jogszabályi előírás létezik,* amelynek megsértése nem minősül szabálysértésnek! Nem minden tevékenységfajtát illetően található ui. olyan mindent felölelő tényállású szabálysértés, mint pl. a méhészet esetében. (Méhészeti szabálysértést az követ el, aki a méhtenyésztéssel kapcsolatos kötelességét megszegi. Bármilyen jogszabályi előírás születik is, e keretténállás értelmében az mindig szankcionált lesz.)

Ha valamely gazdasági cselekvésfajtát illetően nincs ilyen általánosan megkonstruált szabálysértési tényállás, *fennáll a veszélye annak, hogy számos jogszabályi előírás szankcionálás nélkül létezik.* Különösen akkor, ha a jogszabály 1968 után lépett hatályba, és előírásainak érvényesülését speciális anyagi jogi szankciókkal sem garantálták. Államigazgatási jogunk 1968 utáni jogalkotási termékeit általában az jellemzi, hogy szankcionáló normát nem tartalmaznak. Ez nyilván annak a téves hiedelemnek a következménye, hogy az államigazgatási jog minden „pozitív" rendelkezését a Szabálysértési Kódex szankcionálja, így speciális szankciónormák alkotása szükségtelen. Ez távolról sincs így!

Lehet e jogalkotási gyakorlatnak egy másik oka is, különösen, ha a rendelkezések címzettjei állami vállalatok, általában állami szervezetek. Állami szervezetek esetében ui. *az irányító államigazgatási szervnek mindig rendelkezésére áll* az irányított szerv vezetőjét érintő *munkajogi szankció* alkalmazásának lehetősége. Ez persze csak mint végső eszköz, hiszen az irányítási hatáskör, az irányítói jogosítványok gyakorlása bőségesen ad módot az irányított szervre vonatkozó minden jogszabályi rendelkezés érvényesítésére. Irányítási viszonyban az államigazgatási szerv jogi, politikai hatalma, szociológiailag is érvényesülő autoritása valóban garantálhatja a jogszabályok érvényesülését. (Itt az alkalmazható munkajogi szankció szerepet játszhat, de a gyakorlatban nem ez a jogérvényesülés legfontosabb garanciája.) Ilyen megfontolásokból nem minősíthető jogalkotási hibának, ha csak az állami szerveknek szóló jogszabálynak nincs államigazgatási jogi szankciója. Más kérdés, hogy — főként az állami vállalatok esetében — a hierarchikus irányítási viszony új felfogása, az irányítási hatáskör korlátozása szűkíti a jogszabályok érvényesítésében a hierarchikus eszközök alkalmazási körét. S minél nagyobb az állami szervezetek jogilag is garantált önállóságának foka, annál kevésbé lehet támaszkodni a munkajogi szankció hatására. (Különösen akkor, ha az irányított szerv nem a hierarchikus felettese által kiadott jogszabályokat sért meg.) Arról nem is beszélve, hogy a munkajogi szankció alkalmazásának jogi lehetősége és gyakorlati valósága között óriási a különbség!

Ha a hierarchikus irányítás alatt működő állami szervezetek esetében a szankció nélküli normák szankcionáltsága elméletileg megkonstruálható, nem tehető ez meg *a hierarchikus irányítás alatt nem álló* szövetkezetek, társulások, társadalmi szervezetek, és főként az állampolgárok esetében. Ha a gazdasági tevékenységfajtát az államigazgatás kötelezés- és tiltástípusú modell szerint kívánja befolyásolni, de az előírások érvényesítésére speciális anyagi jogi szankciókat a jogalkotó nem statuál, ugyanakkor az előírások megsértése egyetlen szabálysértési tényállás alá sem vonható, akkor *ezek az előírások jogi eszközökkel, az állam hatalmával nem kényszeríthetők ki.* A befolyásolási modell tehát csonka, ennélfogva erőtlen, pusztán etikai kérdéssé válik, hogy a címzettek önként teljesítik-e a jog által megkívánt magatartást vagy sem.

5. A mai hatályos magyar államigazgatási jog tanúsága szerint a *csonka államigazgatási befolyás-modellek léte — sajnos — tény.* Számos cselekvésfajtát kívántak befolyásolni előíró, tiltó, korlátozó modellekkel, anélkül, hogy legalább a szabályozás útján zárttá, teljessé tették volna az állami akarat érvényesítésének rendszerét. Hatályosak olyan jogszabályi rendelkezések, amelyek érvényesítésének eszközei, az ellenőrzési és a szankcióalkalmazási lehetőségek hiányoznak. Hogy alakult ki ez a helyzet, mi az oka ennek a jelenségnek? Az elméleti összefüggések feltárásának a hiánya, a végiggondolatlanság, rögtönzés, a rossz igazgatási tradíciók beidegzettsége, vagy a szocialista jog lényegének téves ideológiai értelmezése? Nem kutatom az okokat, mert lényegesebb, hogy a jogalkotás jövőjére nézve vonjuk le a konzekvenciákat!

XI.

Az elméleti modellek felhasználhatósága a jogalkotásban

Hogyan hasznosíthatók a jogalkotás gyakorlatában, a joganyag kritikai elemzésében az államigazgatási befolyás elméleti modelljeire vonatkozó kutatási eredmények?

1. Mindenekelőtt célszerű lenne valamennyi gazdasági tevékenységfajta (és egyéb magatartásfajta) *jogi szabályozottságát elméletileg elemezni és minősíteni.* Az elméleti modellek segítségével megállapítható, hogy adott magatartásfajta államigazgatási befolyásolása a hatályos jog szerint melyik befolyás-modell szerint törté-

nik. E minősítésnek *két fontos feltétele van.* Az egyik annak a megállapítása, hogy az államigazgatási jogi szabályozás szempontjából mely cselekvésfajták tekinthetők *önálló tevékenységeknek,* amelyek egy-egy befolyás-modell hatása alatt állnak. (Az önálló tevékenységfajtáktól tehát megkülönböztetendők ezek résztevékenységei, műveletei, mozzanatai, az ehhez kapcsolódó melléktevékenységek.) A másik feltétel a szabályozás szempontjából önállónak tekinthető tevékenységfajtákra vonatkozó *valamennyi jogszabályi rendelkezés és államigazgatási ráhatási mód együttes kezelése,* együttes figyelembevétele.

E feltételek teljesítettsége esetén minősíthető minden tevékenységfajta az *államigazgatási befolyás erőssége szempontjából.* Megállapítható, hogy a tevékenységfajtát *melyik elméleti modellnek megfelelően* kívánták befolyásolni, pontosabban, melyik elméleti modell milyen alfajtáját statuálták a jogszabályok.

2. Ezt követheti a jelenleg *hatályos modell kritikai vizsgálata,* amely a szabályozási cél jövőbeli indokoltságával kezdődik. Egyáltalán különös figyelmet érdemel annak az értékelése, hogy a *szabályozási cél* és az annak szolgálatára rendelt *befolyás-modell között megvan-e az összhang.* Kézenfekvő az a feladat, hogy a szabályozási (állami) cél és a megvalósítására hivatott befolyás-modell *adekvátságát* kell megvalósítani. Ehhez néhány *vizsgálati szempontot* érdemes kiemelni:

Elemzésre szorul, hogy adott tevékenységfajta esetében *szükséges-e egyáltalán államigazgatási befolyás,* beavatkozás, nem minősíthető-e a jövőben a tevékenység a „megengedett", a „szabad" cselekvések szférájába tartozónak.

A legdrasztikusabb modellek esetén vizsgálható pl., hogy a *cselekvést előíró modell indokolt-e,* nem az e a társadalmilag progresszívebb megoldás, hogy az eddig előírt tevékenységet az alanyok szabad döntési szférájába emelik át. Ha valamely cselekvésfajtára a *tiltó modell* érvényes, indokolt-e ennek megtartása, nem lenne-e célszerű ehelyett a cselekvési jogosultságot csupán korlátozó modell valamelyik altípusát alkalmazni.

Ha a cselekvésfajtára ma a cselekvési jogosultságot korlátozó modell vonatkozik, vizsgálható, hogy egyáltalán *szükséges-e a cselekvési jogosultság korlátozása,* nem az felelne-e meg jobban a mai gazdaságpolitikának, hogy a gazdasági kezdeményezőkészséget, az egészséges verseny lehetőségét bővítenék a cselekvés alanyi korlátozásának megszüntetésével. Ha a cselekvési jogosultság korlátozására ma is a jogszabályi felhatalmazás modelljét alkalmazzák, vizsgálható, *nem bővíthető-e a szabályozás útján jogosítottak köre,* nem lehetne-e az általános tilalom — kivételként való jogosítás szabályozási módját az általános jogosítás — kivételként való jogszabályi tilalom szabályozási módszerével felváltani. Ezt annál is inkább lehet ajánlani, mert a gazdasági cselekvésre való jogszabályi felhatalmazás erőteljes szélesítésére igen jó példa is született a közelmúltban. (L. a szövetkezetek tevékenységi körének legújabb szabályozását!)

A joganyag felülvizsgálata során az egyik legtöbbet ígérő vállalkozás lehet a jelenlegi *engedélyezési rendszer kritikai elemzése.* Nagyon fontos jogalkotás-politikai cél a cselekvésre egyedi államigazgatási aktussal (zömmel engedéllyel) való jogosítás modelljének ma *eltúlzott alkalmazását erőteljesen visszaszorítani.* Számos területen megérett a helyzet arra, hogy az engedélyezési rendszert *a cselekvésre jogosultság jogi szabályozása modelljével* váltsák fel. Ez a gazdálkodó szervezetek kezdeményezőkészségének fellendülését hozhatja magával, csökkenti az élet bürokratikus béklyóit, s nem utolsósorban csökkenti az államigazgatási tevékenység volumenét.

Ugyancsak a gazdasági élet nehézkességén könnyítene azoknak a modelleknek a felülvizsgálata, amelyek a cselekvésre jogosultság megszerzését egyéb (nem jogosító) *államigazgatási cselekményekhez kötik.* Itt is a követelményeknek, a cselekvés feltételeinek jogi szabályozását lehetne ajánlani korszerűbb modellként.

Azoknál a cselekvésfajtáknál, amelyeknél az engedélyezési rendszer nem cserélhető fel a jogi szabályozás módszerével, azoknál is az engedélyezési rendszer korszerűsítését lehetne célul tűzni. *Növelni kellene az államigazgatási döntések jogi kötöttségét,* s ezzel szűkíteni lehetne az államigazgatási hatalomgyakorlás kiszámíthatatlanságát. Azok az engedélyfajták, hozzájárulások, felmentések, amelyek teljesen az államigazgatás (rendszerint központi) szervei belátásán múló döntési lehetőséget biztosítanak, ma nem jogalkalmazási döntések. E döntésfajtákat ténylegesen jogalkalmazói döntésekké kellene átalakítani, jogilag szabályozva a pozitív vagy negatív tartalmú döntések feltételeit. Szükség esetén a mérlegelési jog biztosításával lehetne a gazdaságpolitika rugalmas érvényesítésére alkalmas mozgási, döntési szabadságot megadni az államigazgatásnak.

3. A „túlszabályozottság" mérséklésére a legnagyobb lehetőséget azok a gyakorlati befolyás-modellek adják, amelyekben a cselekvés korlátozása közvetlenül *a cselekvés alanyainak szóló jogszabályi előírásokkal* történik. A szabályozás útján való cselekvéskorlátozás legneuralgikusabb modelljei azok, amelyekben a korlátozás a *szakmai szabályozás* útján, és a *különleges korlátozó szabályozás* révén érvényesül. Ez a téma felvetődik úgy is, hogy a technikai szabályok mennyire jelenhetnek meg jogi normákként. Ez a megközelítés is jelentősen hozzájárulhat a probléma gyakorlati rendezéséhez. A technikai normák vizsgálatában is a tartalmi értékelés a lényeges, az ti., hogy mi az indoka annak, hogy a technikai normák jogszabályokban jelennek meg.

Anélkül, hogy a szakmai szabályozás túltengésének okait itt részletesen vizsgálnám, csak néhány összefüggés felvillantására vállalkozhatok. A szakmai szabályozás széles körű elterjedése alighanem egy *társadalomszervezési és igazgatáspolitikai koncepció törvényszerű vele-*

járója. A gazdasági élet, s általában a társadalmi élet irányításának túlcentralizáltsága, s ennek megfelelően a szervezetek és a társadalom tagjai önállóságának hiánya, az önállóságban rejlő lehetőségek nem kellő figyelembevétele nyilvánult meg abban is, hogy a *gazdasági cselekvésfajták végzésének optimumát* is központilag kívánták meghatározni és meg is szabni. A „centrum" abból indult ki, hogy központilag lehet eldönteni a legjobb eljárásokat, a szakma legkorszerűbb megoldásait, s központilag kell végiggondolni a hibák, bajok, veszélyek megelőzésének rendszerét is. A szakmai szabályozás elburjánzása arra vezethető vissza, hogy központilag nem bíztak a gazdasági cselekvés alanyainak saját *érdekfelismerő és -érvényesítő képességében és készségében,* abban, hogy az alanyok kellő felelősséggel tudnak dönteni a jó és a rossz eljárások között, hogy cselekvésük veszélyeit maguk képesek elhárítani. Ez a központi „gondoskodás" a legjobb szándék mellett is *monopolhelyzeteket* teremtett (hisz a központi elgondolás jogszabállyá, az ettől eltérő specifikum jogellenessé vált). Nem feltétlenül az optimumot intézményesítette, kizárta a kísérlet, a kontroll és a versenyzés lehetőségeit. A szakmai szabályozás merev és rugalmatlan, tartalmilag rövid időn belül elavul. Emellett a szakmai szabályok jó része érvényesíthetetlen, az államigazgatás vagy még jogilag sem statuálta az ellenőrzési és szankcióalkalmazási jogot, vagy ha igen, általában nem voltak meg az érvényesítés szervezeti, személyi, technikai feltételei. Két igen súlyos következménye lett ennek. Az egyik a gazdasági cselekvés alanyának gúzsbakötése, a kezdeményezés és a felelősség elhalványulása, a másik a *jog tekintélyének hanyatlása.* Az ésszerűtlen és érvényesíthetetlen szakmai szabályok devalválták azokat a szabályokat is, amelyek viszont ténylegesen a közérdeket voltak hivatva védeni, tehát gyakran ezek érvényesülése is elmaradt.* A szakmai szabályok *radikális felülvizsgálatra és csökkentésre* érettek. Nincs szükség azokra, amelyek a gazdasági cselekvés alanyai jól felfogott saját érdekének érvényesítését kívánták pótolni. *Szükség van viszont azokra, amelyek a szűkebb-tágabb társadalmi érdeket védik a gazdasági cselekvés alanyának érdekével szemben.* Ha ez az érdekkonfliktus fennáll, akkor az államigazgatási jognak van funkciója, s ilyen esetben viszont *ténylegesen érvényesíthető és érvényesítendő szabályokat kell alkotni,* s gondoskodni kell azok ellenőrzéséről, betartásáról is.

Hasonló a helyzet a *különleges korlátozó szabályozással* is. Ez a modell sok esetben egy régebbi szükséghelyzet szülötte, a körülmények előnyösen változtak, de a korlátozások feleslegessé váltan is megmaradtak. A régebbi szituációk és az akkor indokolt szemlélet produktumait mint idejétmúltakat joganyagunkból indokolt kigyomlálnunk.

4. Külön nagy téma az *egyedi államigazgatási aktusokkal való beavatkozás indokoltságának* vizsgálata. Bemutattuk, milyen sok esetben írnak elő jogszabályok államigazgatási cselekvést, amelyek nem egyszer felesleges, és ezért bürokratikus akadályai, buktatói a gazdasági életnek. Van számos olyan cselekmény (hatósági bizonyítvány, szakvélemény stb.), amelynek a *reális funkciója ma már kétséges,* amely „túlbiztosításra" törekvés eredménye, vagy amely éppen valamely nem is államigazgatási szerv (intézet, vállalat) monopolhelyzetének biztosítását szolgálja. Sok „apró lépés" tehető az ilyen társadalmi funkciót nélkülöző államigazgatási fellépések kiiktatásával is.

5. A joganyag felülvizsgálata és az új jogalkotás során különösen izgalmas téma *a csonka befolyás-modellek ügye.* Az államigazgatási befolyás korszerűsítése nemcsak azt jelenti, hogy az elavult befolyás-modelleket meg kell szüntetni, vagy újakkal, célszerűbbekkel kell felcserélni, hanem azt is, hogy *a ma csonka modelleket teljesekké kell kiegészíteni.* Vagyis biztosítani kell a direkt befolyásoló-korlátozó eszközök érvényesítésére alkalmas *ellenőrzési hatásköröket, és hatékony szankciófajtákat kell statuálni.* Úgy tűnhet, hogy ez az igény ellentétben áll az elavult államigazgatási befolyás-modellek kritikájával, sőt a hatékony szankciórendszer hiányolása a szocialista államigazgatásban az impérium markánsabb megnyilvánulásának az irányába hathat. Egyesek ezt ellentétben állónak vélhetik azzal az ideológiai tétellel, hogy államunkban a kényszer és a meggyőzés szerepe változik az utóbbi javára. A szocialista államban a kényszer és a meggyőzés viszonyáról sokszor leírt igazságokat nagyon leegyszerűsítve értelmeznénk, ha ezen a szankció nélküli jogi szabályozást értenénk. *A jog nem válhat jókívánságok, óhajok gyűjteményévé,* amelyeket a címzettek vagy teljesítenek önkéntesen, vagy nem. Ha az államigazgatás ténylegesen szükségesnek tartja, hogy valamely cselekvésfajtát tilalmakkal, jogszabályi korlátozásokkal befolyásoljon, akkor nem lehet szemérmes, nem állhat meg félúton, rosszul értelmezett ideológiai megfontolásokból *nem tekinthet el a ténylegesen hatékony érvényesítési rendszer kiépítésétől!* Ez pedig elképzelhetetlen jól működő ellenőrzés megszervezése, és valóban visszatartó erejű, a jogkövetésre komolyan ösztönző szankciók intézményesítése, és szükség esetén alkalmazása nélkül.

Az államigazgatási befolyásolás társadalmi méretű szűkítése semmiképpen sem értelmezhető úgy, hogy az csonka befolyás-modellekkel is megvalósítható, hanem csak úgy, hogy a befolyásolni kívánt cselekvésfajták, viszonyok száma csökken, hogy a túlhaladott, túlzottan nagy befolyást, beavatkozást jelentő modellek helyett az enyhébb fokozatú modellek valamelyikét alkalmazzák. A korszerűsítés a megengedett, az államigazgatási befolyástól mentes cselekvésfajták szaporodását, a tiltott és az erős jogszabályi

* A szerző örömére szolgál, hogy Sárközy Tamás „Koncepció a jogi felelősség érvényesítésének realitásokhoz közelítéséről a népgazdaságban" (Kézirat. Bp. 1981.) c. — jelen tanulmány kéziratának nyomdába adása után közzétett — tanulmányában más megközelítésben ugyan, de hasonló megállapításokra jutott.

korlátozásokkal terhelt cselekvésfajták körének szűkítését, a felesleges államigazgatási cselekvés kiiktatását jelenti. Ha viszont valamely cselekvésfajtának a tilalmára, engedélyhez kötésére, jogszabályi vagy egyedi aktussal való korlátozására van szükség, akkor ez a befolyás teljes modellel történjék, amelynek hatékony elemeiként rendszeresítik az államigazgatási ellenőrzést és a szankcióalkalmazás lehetőségét. *Korlátozottabb, szűkkörűbb, de a jelenleginél lényegesen hatékonyabb államigazgatási beavatkozás lehet tehát a cél.*

6. Az államigazgatási befolyás jogi szabályainak megalkotásakor nemcsak arra indokolt ügyelni, hogy a beavatkozásra, a befolyás valamely erősségű fokozatára szükség van-e, hanem arra is, hogy *a befolyás gyakorlati érvényesítésére az államigazgatás képes-e.* Megvannak-e tehát azok a szervezetek, amelyek a jogszabályok megtartásának ellenőrzésére alkalmasak, amelyek kellő számú, felkészültségű, politikai és morális színvonalú személyzettel és a szükséges anyagi, technikai feltételekkel is rendelkeznek? Megvan-e ezeknek az államigazgatási szerveknek a tényleges lehetőségük, hogy a jogsértőkkel szemben komoly szankciókat alkalmazzanak (még akkor is, ha a jogsértő szervet nagy tekintélyű személyiségek vezetik)? Ha nincsenek meg ezek a feltételek, akkor a legteljesebbnek megalkotott befolyás-modell sem képes a befolyás tényleges érvényesítésére. Ilyen esetben vagy megteremthetők a feltételek, s akkor meg kell alkotni a befolyásolásra alkalmas jogszabályt, vagy — ha a feltételek hiányozni fognak — *el kell tekinteni az érvényesíthetetlen államigazgatási eszköz alkalmazásától.* Minthogy társadalmi, politikai igény az államigazgatás létszámának csökkenése, ezt az apparátust *csak jól megválogatott teendőkkel szabad megterhelni,* olyanokkal, amelyekre képes, de akkor ezeket a reálisan értelmezett feladatokat viszont meg is lehet követelni tőle.

7. A befolyás-modellek vizsgálata, a csonka modellek léte nyomatékosan hívja fel a figyelmet *az államigazgatási jogi szankciórendszer tételesjogi és elméleti problémáira.* Különösen a gazdasági életében az államigazgatási jogi szabályozás címzettei körében erős súlyponteltolódás jött létre a természetes személyekről a különféle szocialista szervezetekre. A jogág szankciórendszerének legfontosabb intézménye a szabálysértés, amelynek egész jogi rezsimje azonban tipikusan az állampolgár, a természetes személy jogellenes magatartására reagál. *A szabálysértési jog — az utóbbi módosítások ellenére sem — alkalmas arra, hogy a szervezetek tekintetében hatékony jogérvényesítő eszköz legyen.* (Erre a szabálysértési jog — büntetőjogi „származásából" következően — nem is használható fel.) A szabálysértési jog mint a természetes személyekre vonatkozó szankciórendszer, némi korszerűsítéssel jól betöltheti funkcióját. A vállalatok, szövetkezetek és egyéb szocialista szervezetek speciális államigazgatási jogi szankciórendszerének kiépítése az elmúlt 10 évben megkezdődött. Törvényszerű, hogy az 1968 után kifejlődő gazdaságirányítási rendszer ösztönözte e speciális rendszer kialakítását. A szervezetközpontú szankciórendszer hiánya nem jelentkezett addig, amíg a gazdaságirányítás főcsatornája a hierarchikus irányítás volt. Egyre inkább jelentkezik azonban, ahogy növekszik a hatósági, a nem hierarchikus szabályozás és igazgatás szerepe. A szervezetekre vonatkozó szankciórendszer elméleti alapjainak a kimunkálása ezért az államigazgatási befolyás jogi szabályozásának fejlesztésében fontos feltétel. Ez az *új szankciórendszer* lesz az egyik alapja, hogy az államigazgatási befolyás ott, ahol arra ténylegesen szükség van, valóban hatékony állami befolyásolás legyen, s az államigazgatás, amely ezt érvényesíti, ténylegesen *tekintélyes, erős államigazgatás* lehessen.

Madarász Tibor

A gazdaság jogi szabályozásának egy lehetőségéről

I.

Hiánygazdálkodás, antiekvilibrium és a polgári jog

A gazdaság jogi szabályozásának tudományos, (elvont) elemzésére alapvetően két út kínálkozik. Az egyik esetben az empirikusan megfigyelt jogi szabályozásokat kapcsolják össze a konkrét gazdasági problémával, mely a szabályozást kiváltotta,[1] a másikban viszont egy modellszerűen felfogott gazdaság működési posztulátumai közé helyezik el a jogot. A jelen dolgozat ez utóbbi módszer kipróbálására törekszik, azt vizsgálva, mennyiben tehet eleget a jogi szabályozás egy gazdasági modell optimum-követelményének.

Az alapul vett gazdasági modellt Kornai János A hiány c. monográfiája (Budapest, 1980) kínálja. Mivel a dolgozat feladata a szabályozási modell elemzése, közömbös, hogy Kornai modellje elégséges okát adja-e a hiány újratermelődésének. A jelen összefüggésben elegendő, hogy a hiányt egy konzekvens és zárt rendszerben létező, determinált jelenségként elemzi. A hiány mértéke meghatározott feltételek közt Kornai szerint változtatható. A dolgozat e *változtatás* jogi feltételeit vizsgálja egy speciális

[1] E módszert követi pl. *Harmathy* A.: Vállalati gazdaságpolitika — szerződések. ÁJT, 1977. 4.; Az állami támogatások jogi kérdéseiről. ÁJT, 1980. 1. és *Breyer,* S.: Analyzing Regulatory. *Failure:* Mismatches, Less Restrictive Alternatives and Reform Harvard Law Reform 92 (1979) 3. Megállapításaikat a jelen fejtegetések messzemenően felhasználják.

területre korlátozva. A dolgozat módszertani célkitűzése: a társadalmi változás jogi szabályozása általános elméletének kidolgozásához szolgálni adalékkal.

A hiány reprodukciójában Kornai szerint a keresletkorlátot nem ismerő, az eladói visszaélésekkel szinte cinkosságot vállaló vevő (megrendelő, fogyasztó) jelenik meg a hiány-újratermelés láncszemeként. A „hiba" ebben az összefüggésben az aszimmetrikus kapcsolat, illetve az ezáltal létrehozott eladói piac, a vevő magatartása a következő, egymástól különböző lépések során egyaránt a hiányt újratermelő magatartásokra vezet:

a) várakozás (sorban állás) } tényleges
b) aktív keresés } temporális hiány,

c) kényszerhelyettesítés.

A végeredmény: „mindent" átvesznek, így:

a) fölöslegesen jobb minőséget (drágulás),

b) rosszabb minőséget mint jó minőségűt (rejtett drágulás),

c) egyéb „feltételek" elfogadására kerül sor; ez az eladó helyzetét rontja (kezdve azon, hogy a minőségi kifogást nem érvényesítik, a szállítási kockázatot a megrendelők magukra vállalják, a sorban állásnál helyüket megváltják — egész a korrupcióig,

d) készleteznek (slack, másoknál hiány).

A jogászok közt is elterjedt piacirányult hipotézis szerint a jogi szabályozás a fenti esetekben azért elégtelen, mert egyenlő helyzetű (hatalmú) feleket tételez fel, ahol az egyensúly megbontása esetén a sértett félnek gazdasági megfontolásokból megéri a kialakuló helyzetet elfogadni. Egy olyan gazdaságban, ahol a kapcsolatrendszer aszimmetrikusan „egyensúlyi", ez a hipotézis nem érvényesülhet,[2] a jogérvényesítés automatizmusa megbomlik. A felek szintjén a hipotézis szerinti helyzet azért nem érvényesülhet, mivel a vevőt esetleges jogérvényesítése esetén utóbb súlyos piaci szankciók sújtanák (bojkott). A vevő a jogsértésre nem válaszol jogilag aktívan, nem hajlandó „harcban kivívni jogát". Adódik egy esetleges megoldás: *tükrözze a szabályozás az egyensúlyhiányt.* E felfogás — mint az általános „szigorítási" reflex része — meg-megjelenik a szabályozási elgondolásokban. Az elméleti polgári jogi szakírók e törekvéseket ellenzik, mert az 1968 előtti, már akkor alacsony hatékonyságúnak minősített szabályozási rendszer visszatérésétől tartanak. Ezen túlmenően, mivel érthetően kötődnek a magánjogi megoldásokhoz, amelyeknek egyébként nemcsak intellektuális szépsége van, úgy vélik, az egyensúly hipotézis feladásával megbomlana az egész magánjog.

A magánjogi megoldás fenntartása melletti fő érv azonban az *autonómia.* Ez a gazdaság működése szempontjából szükséges kezdeményezéshez elvileg maximális teret biztosít, és mint ilyen, a legolcsóbban működik. A résztvevő felek viselik a szervezeti és kommunikációs költségeket. A magánjogi modell gyakran elfelejtett alaphipotézise e vonatkozásban az, hogy a gazdasági szereplők számára elégséges késztetés van pusztán a gazdasági érdekeknél fogva a cselekvésre. Így a jog feladata mindössze az autonómia védelme és biztosítása. Természetesen egy gazdaság működése — különösen ha szocialista gazdaságról van szó — nem szükségképpen csak piaci működésként képzelhető el. Ez utóbbi esetben, vagyis egy nem piaci jelleggel szervezett gazdaságban általában az adminisztratív jellegű befolyás áll előtérben, pozitív magatartás-előírásokra. Ha viszont a piacgazdaság a kiindulópont, úgy a szabályozás feladata a piac működési hiányosságainak *javítása* és/vagy a piac káros gazdasági következményeinek *enyhítése.* Ez utóbbiban természetesen más, pl. társadalmi, politikai következményekből adódó megfontolások is szerephez juthatnak, de egyelőre tisztán a gazdaság szempontjaira vagyunk tekintettel.

További vizsgálatokat igényelne a polgári jog és az adminisztratív szabályozás összehasonlítása hatékonysági szempontból. Mindenesetre meghatározott gazdasági struktúrákban más-más irányítási rendszer az adekvát. (A tanulmány végén még utalni fogunk arra, hogy a szabályozás típus nem, vagy csak gazdasági adekvátság kérdése.) *Ha* azonban egy gazdaságot mint piacgazdaságot kívánunk befolyásolni, a vélelem a polgári jogi struktúra mellett szól.

A piaci típusú gazdálkodás előnyei közt szokás említeni a termelési hatékonyságot (a gazdaság innovatív jellegét). Ami a szabályozást illeti, ez itt jórészt automatikus. A polgári jog lényegében a szereplők elvárási bizonytalanságát[3] csökkenti, forgalombiztonságot nyújt. Egyébként ideális esetben nincs is szükség beavatkozásra, mivel:

— a döntések decentralizáltak (személytelenek, az üzemigazgatási racionalitás szerintiek),
— a felek egyetértése minimális külső kényszer mellett valósul meg,
— nincs szükség központi intézményekre, információgyűjtésre.

Nyilvánvaló, hogy költségszempontból ez

[2] Kornai Antiequilibrium (p. 1971) c. könyvében foglalkozik e kérdéssel. Ennek alapján Harmathy kifejti, hogy „(A) vállalatok közötti áruforgalom rendszere... a gazdasági környezettel szemben dolgozik. Az alapvető szerkezeti kérdésekben ...' olyan megoldást követünk, mintha egyensúlyi helyzet volna a jellemző. A szerződések hagyományos jogi szabályai is gazdasági egyensúlyt tételeznek fel." Ahol egyáltalán nem lehet számítani az egyesúly-szabályozás feltételezett kedvező hatására, „ott adminisztratív jellegű, külső beavatkozással, kogens szabályokkal próbál rendet teremteni." *Harmathy:* Vállalati... i. m. 546. old.

[3] A formalizált egyértelműsítés (és általában a kommunikáció formalizálása) természetesen a gazdaság befolyásolásának ugyancsak lényeges eleme, mely külön vizsgálandó. (Jogilag: kell-e és milyen nyilvánosság a gazdasági döntéshez és a nyilvánosság milyen eljárásban gyakorolhat befolyást.)

a megoldás olcsóbb, mint az adminisztratív;[4] információáramlási tulajdonságai is kedvezőbbek. A baj csak az, hogy ez az eszményi állapot nem létezik. Mindazonáltal az elmondottakból következik, hogy feltételezhetően a piaci jelleget az ahhoz igazodó, a piac előnyeit maximálisan érvényesítő jogi formával, vagyis polgári jogi és nem pedig adminisztratív eszközökkel lehet érvényesíteni. A „polgári jogi" forma meglehetősen tág, vagyis mindenki azt ért alatta, amit az ő idejében erről az egyetemen tanítottak. A jelen fejtegetésben a formálisan egyenrangúak alku-kapcsolata jelenti a polgári jogiságot, éspedig a fentiekben a piacra vonatkozóan kifejtettekkel összhangban. Ugyanis az alku információ-maximáló, aktivizáló, a saját cselekvés által elkötelezetté tesz, a kimenetelnek pedig legalább formális igazságtartalma van. És végül ez a konszenzus legolcsóbb lehetséges formája. Adminisztratív megoldás alkalmazása esetén (ennek szélső tiszta esetében) a motiváló erő harmadik személy külső kényszere;[5] az esetek jelentős részében tényleges kényszerítésre sor kerül. Márpedig ez a rendszer szabályozási képességét csökkenti. Egy központ (pl. egy kormányzat) sokkal több szankciót helyezhet kilátásba, mint amennyit érvényesíthet.[6] Az alábbiakban vizsgálandó aszimmetria-kiigazító rendelkezések ebben az esetben azt jelentenék, hogy direkt allokációra lenne szükség, vagyis valamennyi szerződés felülvizsgálatára és kiigazítására a terhek és nyereségek egyenlő elosztása érdekében. Ez viszont még az 50-es évek képzeletét és lehetőségeit is meghaladja.

Elvileg mindenesetre végig kell gondolni, vajon körvonalazhatók-e az eladói piacot „ellensúlyozó", vevőt védő szabályok. A fogyasztóvédelem korlátozott sikerei, nemzetközi tapasztalatok szerint a nem eladói, de monopóliumok által uralt gazdaságban azt mutatják, hogy az „ellenszabályok" csak korlátozottan érvényesülhetnek. Ugyancsak csökkenti a siker esélyét az a tapasztalat, hogy a tömegtermelés ellenére mind fontosabb a hosszú távú együttműködés, a specifikus termékek gyártása. Az ezekhez szükséges kooperáció viszont eleve csökkenti a termelőszférában a jogi és gazdasági szankció esélyét. Vannak ellenkező jelek is. A magyar gazdaságnak jelenleg talán legeredményesebb szektora a mezőgazdasági, amelyet nem eladói piac jellemez a mezőgazdasági termékek vonatkozásában. E helyzet jelentős mértékben épp a jogi szabályozásnak tulajdonítható, mely a felvásárlót hozza kedvező helyzetbe. Igaz, a széttagolt eladók és az áru romlandósága a felvásárló helyzetét eleve megkönnyíti.

Az alábbiakban a megrendelő-védelem, vagyis egy nem egyenlő (egyensúlyi) helyzetnek megfelelő szabályozás csak tömegtermékekre vonatkozik, azzal a feltételezéssel, hogy helyettesítő vétel nincs, vagy csak hosszú várakozás után. (A helyettesítő vétel lehetőségének kizárása nem szükségszerű feltételként következik egy Kornai-hiánygazdaságban, mivel ez részben monopólium stb. következmény.) Más kérdés, és a gazdaságstatisztikai elemzés eredményei e tekintetben nem egyöntetűek, hogy a magyar gazdaságban a monopolizáltság mennyire adott, illetve ahol van, ott csökkenthető-e vállalati méretváltoztatással, illetve reális-e, főleg ma, a külföldi céggel való belföldi versenyeztetés.

II.

Játékelméleti megfontolás a szabályozási beavatkozás lehetőségéről

Az alábbiakban egy játékelméleti modell alapján vizsgáljuk az eladó és vevő alkuviszonyát, és azt, hogy milyen pontokon lehet jogi szabályozási eszközzel e viszonyt befolyásolni. A modell részletes leírását Levine és Ponssard[7] dolgozta ki. A leírást itt szállító és megrendelő viszonyára konkretizáljuk. Legyen H_{SZ} és H_M a két játékos (szállító = SZ és megrendelő = M) hasznossági célszintje, vagyis ami megfelel célkitűzésüknek. Ha a szállító valósítja meg célkitűzését, M számára ebben az esetben h_M a tényleges hasznossági szint, ha a megrendelő, akkor SZ számára h_{SZ} adódik tényleges hasznossági szintként. Ha y_{sz} és y_m az alku-eredmény. Szállító és megrendelő viszonyát az elemzés ezen fázisában nem zéró értékű játékkal fejezzük ki, vagyis amennyit az egyik fél nyer, annyit veszít a másik. (A későbbiekben ettől a megszorítástól eltekintünk.) A fentiek alapján meghatározható a megrendelő és a szállító közti hatalmi viszony. A szállító hatalmának indexe:

$$\pi_{SZ/M} = \frac{H_M - y_M}{H_M - h_m}.$$

A megrendelőé:

$$\pi_{M/SZ} = \frac{H_{sz} - ym}{H_{sz} - hsz}.$$

Vagyis $\pi_{SZ/M}$ azt jelenti, hogy a szállító hatalma a megrendelő helyzetét alapulvéve függ a megrendelő hasznossági céljától; ezt csökkenti az, hogy mennyire kell az alku eredményeként elmennie (y_{sz}). A hatalom azonban ebben a felfogásban arány, vagyis a tényezők különb-

[4] Természetesen nem költségmentes ez sem. A bírói eljárás mint viszálykezedés egy ügyre vetítve drágább (még idézni fogjuk, hogy például a kártérítési jog irreálisan drága); itt a (feltételezett) össztársadalmi gazdasági hasznosságról van szó.

[5] Ténylegesen ez a mai jogban nem túl erős. A végrehajtási tvr. pl. valamely dolog birtokának megszerzésére az igazgató bírságolását írja elő, s a felső határ igen „méltányos".

[6] *Deutsch*, K. W.: The Nerves of Government. 1966. Free Press. 121. old. Az említett összefüggés egyúttal a „drágább" bíróság jobb teljesítményi lehetőségének elvi biztosítéka.

[7] *Levine*, P.—*Ponssard*, J. P.: Negociation et relations de pouvoir. Revue française de sociologie. 1979. 2.

sége viszonylik a hasznossági elvárás és a hasznossági szint különbségéhez. Minél nagyobb a számláló különbsége és minél kisebb a nevezőé, annál nagyobb a másik (a szállító) hatalma; a tényleges érték 0 és 1 közé esik. (Zéró játék esetén $\pi_{SZ/M}+\pi_{M/SZ}=1$.)
Grafikusan:

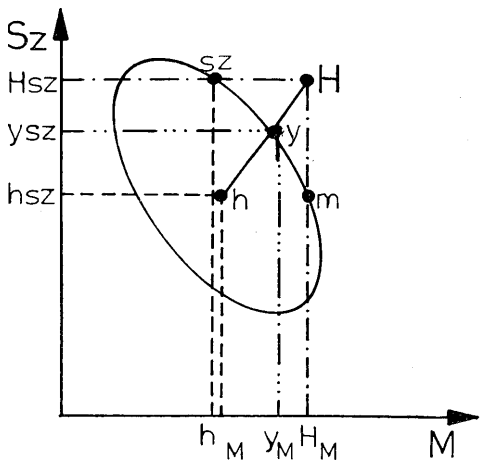

Az ábrán a Pareto optimum értelmében az alku az ovális északnyugati határán helyezkedik el. Nyilvánvaló, hogy van egy hasznossági határérték, ami alá nem mennek a felek. Például bizonyos minőség alatt azért mégsem veszik át a csavart. Ezt nevezzük ellenállási pontnak ($\bar{h}$). $H_M-\bar{h}_M$ fejezi ki, hogy SZ a maga cselekvési szabadságánál (hatalmánál) fogva milyen mértékben befolyásolhatja M hasznossági szintjét. SZ ereje (P) M felett így a következőképpen alakul:

$$P_{SZ/M}=\frac{H_M-\bar{h}_M}{M_M-h_M},\quad \bar{h}_M<h_M,$$

$$P_{M/SZ}=\frac{H_{SZ}-\bar{h}_{SZ}'}{H_{SZ}-h_{SZ}}.$$

Mint látható, a tényleges és elvi hasznosság között helyezkedik el az alkuszerinti. Ez alá nem mennek, illetve, ha ez alá mennének, nyilván nem jöhet létre a megegyezés. Belátható, hogy amennyiben mindkét félnél $h<\bar{h}<H$, akkor a viszony konfliktusos lenne, hiszen a felek úgy ítélik, hogy a szakítással még mindig többet nyerhetnek, mintha a másiknak engednének. A bennünket érdeklő eladói piacon az erőviszonyok azonban nem ilyenek, hanem a következő képet mutatják:

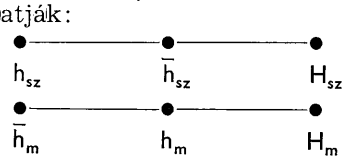

Sz többet ajánlhat M-nek, mint amit az a kapcsolaton kívül megszerezhetne. Levine és Ponssard axiomatikusan feltételezi, hogy az erőviszonyok (P) és a hatalom (π) aránya azonos.

$$\frac{\pi_{SZ/M}}{\pi_{SZ/M}}=\frac{P_{SZ/M}}{P_{M/SZ}}.$$

Eddigi jelöléseink csak a hatalom, mint kölcsönösségi viszony meghatározását szolgálták. Az erő (amit pl. a vásárlóerő, az erőforrások vagy akár a szabályozórendszernek a fél elvárása szerinti alakulása jelent) itt tényleges változóval helyettesít, ami lehetővé teszi az alkupont (S) meghatározását, ami az alkugörbe észak-nyugati szakasza és a $H\bar{h}$ egyenes metszéspontja.

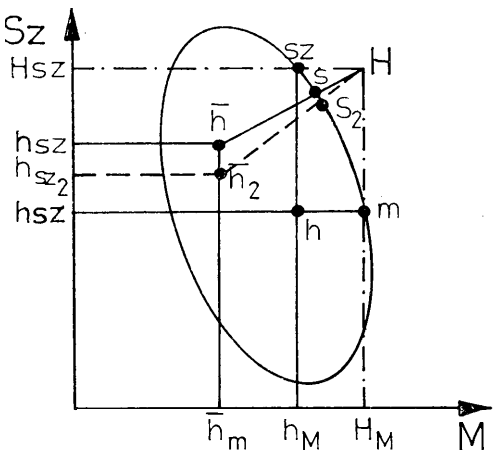

Az ábra szerint a szállító hatalma nő, ha csökkenti a megrendelő ellenállási pontját, így ugyanis a $H\bar{h}_2$ egyenes metszéspontja lesz az alkupont. Ezzel közelebb kerül sz ponthoz, vagyis az alku eredménye számára kedvezőbb.

A szállító — természetesen meghatározott következményeket vállalva — elvileg csökkenthetné H_{SZ}-et, vagyis a célkitűzést, jelen esetben tehát elsődlegesen az outputot, de ez a Kornai gazdaság logikája szerint, mivel nincs keresletkorlát, kizárt eshetőség, így ezzel nem is foglalkozunk.

Itt csupán a kapcsolat néhány, a bennünket foglalkoztató elemzés szempontjából fontos tulajdonságát emeljük ki:[8]

1. A felek egymással szemben alkalmazott fenyegetése hihető. Ebben az esetben annak a javára alakul az erőviszony, aki jobban el bírja viselni a szakítást (ez a szállító).

2. Ha a felek egyike kevésbé „ambiciózus" (pl. valamilyen kulturális normát követ, mely erre indítja), akkor engedékenyebb és megengedhetőnek tarthat bizonyos engedményeket. A hiánygazdaságban a megrendelő engedékenysége „normalizálódik", általánosan elfogadottá válik, sőt elvárássá vele szemben, és így az ő célkitűzései csökkennek (H_M) például a minőség vonatkozásában. Ez *növeli* a megrendelő hatalmát a relatív hatalom értelemben. Ha H_M

[8] Luce és Raiffa ismert „nemek háborúja" esetéről van szó, ahol a férj boxmeccsre akar menni, a nő balettre; ezek közt kell választani: feltétlenül együtt kell megjelenniük.

értéke emelkedik, ez javíthatja az alku következtében biztosítható szükségletkielégítést, de a hatalmi helyzet ezzel romlik számára. Ez már előrevetíti a makacsság büntetését a következő alkuban. A megrendelő közömbössége a szállító hatalmát objektíve növeli anélkül, hogy a megrendelő ezt észlelné, hiszen az ő képzetei megváltoztak (az elvárásai csökkentek).

3. A *fait accompli* felhasználása. Ezt a stratégiát Schelling dolgozta ki: lényege, hogy az erőforrásokat előzetesen kimerítik, és ezzel még az alku előtt olyan új szituáció teremtődik, amelyben a másik fél manőverezési lehetősége csekély.[9] Végső fokon ebben az értelemben determinál a szállító, amikor a megrendelés előtt már legyártotta a terméket, már nincs mód „igazítani", a vevő kénytelen alkalmazkodni. Ez könnyen pirrhuszi győzelemmé válhat. Ha ugyanis valamilyen okból a célkitűzés mégis elválik, úgy a hatalmi viszony az erőviszony-változás következtében a maga bizonytalansági övezetét megőrző fél javára billen. Ebben az esetben tehát a gyártó kénytelen szinte bármilyen áron értékesíteni termékét.

A fenti működési szabályosságok után vizsgáljuk meg a szállítási (vételi) alkut abból a szempontból, hogy hol változtathat az abban résztvevők helyzetén, illetve magán a folyamaton a külső szabályozás.[10] A változtatás célja S közelítése m-hez. H_{SZ} (mint output) a kiinduló hipotézis szerint nem változtatható. Az állami normatívák mindenkor a maximális termelést kívánják. Ugyanezen logika szerint nem várható H_M (a megrendelői cél) módosítása sem központi akaratból, holott H_M csökkenése esetén S közeledik sz-hez. Marad az ellenállási pont változtatása a jelzett határok közt. A hiánymodell keretében más tűrési pont-hasznosság konstelláció nem vethető fel. Így két lehetőség marad S-nek m-hez közelítésre: $\bar{h}_{sz}$ csökkentése vagy $\bar{h}_m$ növelése. Mint láttuk, a felek ereje határozza meg a H-h különbségét. Eszerint tehát a jelen feltételek mellett *(ceteris paribus)* nem tételezhetjük fel, hogy a felek saját elhatározásukból változtatnának a tűrésponton. A szállító a sajátját nem fogja csökkenteni, nincs rá motivációja, a megrendelő pedig növelné ugyan a sajátját, de ez beleütközik SZ hatalmába. Két lehetőség marad:

— a felek változtatnak a *ceteris paribus* helyzeten (például a vázolt technikákkal);

— kívülről külső erők befolyásolják a szállító hatalmát, miáltal $H_M - \bar{h}_m$ különbség csökken.

Ez utóbbi azonban nem problémamentes, mivel SZ érdekével ellentétben áll. Továbbá mivel h_M H_{SZ} függvénye (növekvő!), csak nagyobb output esetén nő M kielégítése, és az ellenállás H_{SZ}-re kihat (csökkenti), ez h_M-et rontja. Célravezetőbb, ha közvetve történik a „befolyásolás", tehát nem SZ nyílt ellenállását kiváltó módon SZ hatalmát csökkentve, vagy SZ ellenállási pontját változtatva (tilalommal), hanem M-et *kötelezve* ellenőrizhető aktív magatartásra, mely M támogatására számíthat, hogy $\bar{h}_M$-et növelje. A megoldás mellett szól, hogy az adott feltevések esetén S sz-től és m-től egyenlő távolságra kerüléséhez $\bar{h}_{sz}$-et mindig nagyobb mértékben kell csökkenteni, mint a $\bar{h}_m$-et növelni, mivel a $\bar{h}_{sz} - h_{sz}$ távolságot is le kell küzdeni.

Ez a megoldás valamiféle akcelerációs hatásra is számíthat (valószínűleg). Feltételezve ugyanis itt az egyenlő H-h távolságot, $\bar{h}_{sz}$-nek ezen belül kell esnie. Ahogy pedig közeledik $\bar{h}_M$ h_M-hez, úgy javul hatalma SZ felett. Mivel pedig $\bar{h}_M$ kezdeti (egységnyi) növekménye arányosan kevésbé csökkenti a hatalmat, kisebb az ellenállás is. Az más kérdés, hogy az S pontot milyen fajta egységnyi változtatás hogyan befolyásolja; a kisebb ellenállású szakasz „kevésbé" látszik eredményesnek. E kérdéskör vizsgálata meghaladja lehetőségeinket, annál is inkább, mert célunk itt csupán a változási stratégia megjelölése volt.

A ceteris paribus félretétele ugyancsak nem várható a felektől, illetve a felek általi módosítások — mint jeleztük — inkább az eladói piacot erősíthetik. Nem polgári jogi eszközökkel lehet ugyan hatásos befolyást gyakorolni, ám ezeknek a hatása általában egyetlen játékra érvényes, utána pedig visszaáll az eredeti egyenlőtlenség:

ad 1. Befolyásolható a fenyegetés *hihetősége:* pl. a perlési kötelezettség kimondásával, vagy az abban való nagyobb érdekeltséggel, mivel azonban a szakítás elviselhetősége nem változik, a rendszer az első ciklus végén „helyreáll".

ad 2. Engedékenység. A megrendelő részéről hosszabb távon ez ellenintuitív, rontja a helyzetét. A szubjektíve érzett hatalmat persze növeli, ezért is nagy a kísértése. A külső erő tehát éppen fokozott ellenállásra kell késztessen. (Ami az általunk vizsgált hiánygazdaságban persze — Kornai elemzése szerint — egyáltalán nem várható.)

ad 3. Elvileg óriási lehetőséget jelent, hogy ha a külső erő megnyit valamilyen erőforrást, például engedélyt ad vagy esetleg pénzt is (pl. külföldi vásárlásra), és a *fait accompli* taktikájú gyártó nyakán marad a készlet. Csakhogy Kornai elemzése szerint a láthatatlan kéz, a felsőbbség e taktikája is kizárt, mivel csak hiány esetén fordulnak alul levők és felül levők egyaránt (és az erőforráskorlátok miatt csakis ekkor fordulhatnak érdemben) külső megoldáshoz.

[9] A házaspár egyik tagja megveszi előre az őt érdeklő műsorra a két jegyet.

[10] A modell pontosabb lenne, ha az informáltságot is figyelembe vennénk. (Az informáltság: egymás viselkedésének ismerete, másrészt a piac többi részének ismerete, mely a másutt próbálkozási hajlandóságot fejezi ki.) Nem tűnik azonban megengedhetetlen leszűkítésnek a fenti modell, mivel egymás viselkedésére vannak korábbi adatok, a kapcsolatok ismétlődnek és a piac erősen monopolizált.

III.

A megrendelő befolyásolása

Az előbbiekben jelzett, a beavatkozási pontra vonatkozó megfontolásokat a jogi szabályozás keretei közt mozgó javaslatokra alakítva a felvetett változtatások természetesen csak a *lehetőséget* kívánják érzékeltetni a szerződési kapcsolatok néhány területére vonatkozóan. A javaslandó megoldás „vezérelve" a megrendelő *gyávaságát* hivatott ellensúlyozni. E szempontból több lehetőség kínálkozna:

1/a) növelni a megrendelő hatalmát;

1/b) érdekeltebbé tenni az ellenállásban;

2. (inverz): csökkenteni legalább formálisan az eladó ellenállását. (A hagyományos magánjogi struktúra keretei közt ez a diszpozitív szabályok tartalmát érinti. Például rövidebb tartamú ajánlati kötöttség megrendelői oldalon; de e megoldás esetén a diszpozitivitás megmarad, vagyis a hatalom viszonyai szerint eltérhetnek a szabálytól.)

A tényleges beavatkozás az *1/b)* és a *2.* megoldás vonalán mozog — a jelek szerint meglehetősen eredménytelenül. A beavatkozás ugyanis a konkrét kötöttségek esetétől eltekintve nem megy túl az eladói generálklauzulák felülvizsgálatán. Ám egy ilyen felülvizsgálat lehetősége megint a vevő aktivitását igényelné (perlés), továbbá az eladó gazdaságilag inkább megengedheti magának, hogy nem ad el, ha nem adhat el az ő feltételei szerint, elvégre egy tervgazdálkodásban ő naturálisan teljesíti a tervét és rendszerint van is harmadik vevő. Igaz, a szocialista jogokban erős a törekvés, hogy ilyen esetben is létrehozzák a (klauzulától megfosztott) szerződést. Ám éppen ez az, amit a régi döntőbizottsági (DB) gyakorlat ismerői elleneznek.[11]

Tekintsük át a szerződéses viszony befolyásolásának néhány eshetőségét:

1. Szerződéskötés

a) Az alku körének korlátozása olymódon, hogy az eladó bizonyos kérdéseket eleve nem tehet alkutárgyává. Mivel azonban az eladó gazdasági eszközökkel kényszerítheti a vevőt, hogy az maga vállalja vagy indítványozza az eltérést, a siker csekély. Ebben a helyzetben, a vevő hatalmának papíron való elismerése esetén annyiban mégis javul a helyzet, hogy ezt a hatalmat meg kell „venni", mint legalitás-értéket, míg a mai kiindulópont fordított, az eladó nyíltan, korlátok nélkül diktál. Mégis, ha ez nem elég, kimondható:

b) hogy bizonyos jogokról egy vevő *nem mondhat le.* (Klasszikus gyámság a cselekvőképtelenek oltalmazására mintájára. Például cogens szabály lehet, hogy csak a megrendelő telephelyén történhet az átadás, s ezzel a kockázat stb. átszállása.) A megoldás nyilvánvaló hátránya az alku decentralizációjával járó előnyök feladása, a konkrét körülmények figyelmen kívül hagyása, és így a dezaktiválás. Például bizonyos műszaki ellenőrzést lehetővé tevő műszerek adott esetben csak az eladó telephelyén működtethetők gazdaságosan, vagy a vevő nagy szállítási kapacitással rendelkezik, és ennek kihasználása kérdésessé válik. (Ha ezt használják mégis, a megrendelő és alkalmazottja nem lesz kellően érdekelt a szállítás megfelelő minőségében, és esetleg a határidőben sem, ha viszont alárendelik az eladónak a szállítóeszközt, ez megint csak problémákkal jár.) Persze joggal felvethető, hogy egy körültekintőbb és bonyolultabb szerződés ezen segít, például olymódon, hogy rendelkezik a megvizsgálási költségek allokációjáról. A hiánygazdaságban a megrendelő amúgy is kellően érdekelt abban, hogy a másik kockázatára eső szállítás terheit „átérezze", mivel ha az áru megrongálódik, az igaz ugyan, hogy ez az eladó kockázata (lenne), ám az ő tervét rúgja föl. Mégis, nyilvánvaló, hogy pótlólagos interiorizációs problémák és a kapcsolat bonyolódása nem pártolják e megoldástípust, nem is szólva olyan speciális esetek okozta bonyodalmakról, amikor a megrendelő telephelyén való teljesítés magának a megrendelőnek sem érdeke, mivel nem ott kerül sor feldolgozásra. Ugyancsak fogós kérdés, hogy ki mást, mint a megrendelőt lehetne terhelni az építési-szerelési munka munkahelyének biztosításával, holott ennek nem megfelelő mivolta utóbb aránytalan felelősség alóli mentesülést biztosít. Természetesen ennél kínosabb következményei is lehetnek a teljes megkötöttségnek. Nem véletlen, hogy ilyen mélységű kogenciára vállalkoztak a tervgazdaságok.

c) A legreálisabbnak az a közvetítő megoldás tűnik, mely a *megrendelő generálklauzuláit* írná kogensen elő. „Előre" nem címzett módon valószínűleg a leggyávább megrendelő sem mondana le a neki kedvező megoldásról. E klauzulákat megfelelő szervezet (igazgatási alapon vagy a bíróság előtt; ám mindenképpen *due process* eljárásban) vizsgálná felül, avagy lenne köteles felülvizsgálni. Esetleg az eladó is kezdeményezhet ilyen felülvizsgálatot konkrét ügyben. A megoldás hátránya itt is a merevség, ti. a megoldás csak akkor igazán hatásos, ha a megrendelő konkrét ügyben nem térne el tőle. Így viszont a szükséges megegyezések sem jöhetnek létre. További, de megint drágító és lassító megoldás, ha közös megegyezéssel lehetőség van eltérésre, feltéve, hogy ezt az eltérést mindenkor illetékes ellenőrző szervnek bemutatják. Itt

[11] Ámbár a rendelkezésre álló elemzések alapján nem világos, hogy a gyakorlat kudarca mennyiben a jogi megoldás „bűne", s mennyiben az általános gazdasági stagnálásé, vagy téves gazdaságpolitikai döntéseké, amelyeket a kényszerszerződésekkel létrehoztak. A DB ellenes álláspont jelenlegi formájában csak egy általánosabb s kevésbé empirikus szinten igazolt; hogy ti. alkalmas rossz gazdaságpolitikai döntés érvényesítésére, a vállalati ellenállás, mint hibajelzés ellenére (bár a vállalati ellenállásra nem igazolható, hogy a piac vagy a termelő racionális kritikája lenne a minisztérium papiros-döntésével szemben). A DB ellenes érv tehát arra szűkül, hogy a decentralizált döntés, az érdekeltek alkuja a jó.

ugyanis bizonyos fokig érvényesülhet az eladói piacból adódó hatalom, de a nyilvános ellenőrzésben és az adott kiinduló jogi pozícióban valóban az eladói erőfölény hatásos ellenszere körvonalazódik.

2. A második beavatkozási pont a *szankciórendszer*. Itt most csak szorosan vett szerződésszegésre leszünk tekintettel; a vevői vagy eladói magatartás általános nem polgári jogi szankcionálásáról például túlkészletezés miatt, vagy a piaci helyzettel való visszaélés esetében külön elemzésre lenne szükség. A szerződésszegéssel kapcsolatban az ismeretes hiánygazdasági tünet abban áll, hogy az eladó által elkövetett jogsértést a vevő nem meri a bíróság igénybevételével megtorolni. Az a korábbi gyakorlat, mely az igényérvényesítést kötelezővé tette, a mai megítélés szerint legalább 3 okból tudja kiküszöbölni a megrendelői „gyávaságot", illetve a hiányt:

a) Mindig marad lehetőség arra, hogy „ne vegyék" észre a hibát. (Valamelyes kezdeményezésre mindig szükség van.)

b) A kötelező érvényesítés jelentéktelen ügyekre is kiterjed, és az egészséges együttműködést is megrontja.

c) Az adott felelősségi konstrukció (felróhatóság), az egyesek szerint túl alacsony kötbérkulcsok, valamint a kötbér „beépítése" (nullszaldózás, ill. tényleges áttekinthetetlenség) miatt a szerződésszegésért való felelősségrevonásnak nincs a gazdasági magatartásra szabályozó hatása.

Az elemzésben két, egymással nem mindig egybeeső szempontra kell tekintettel lenni:

— a megrendelő helyzetének javítása (allokáció),
— a termelő viselkedésének „javítása".

Tisztán gazdasági megfontolások alapján is belátható, amit egyébként a jogtörténet bizonyít, hogy ti. ha a kártérítési költségek az érvényesülés biztonsága folytán mint az érintettek közt viszonylag egyenletesen eloszló költségek meghaladják az „ellenállás" (a peres eljárás után fizetendő kártérítés, plusz eljárási költségek) kiadásait, a kártérítés háttérbe szorul, és biztosítási megoldások, automatikus rendszerek lépnek előtérbe, és a kárforrást igyekeznek kiküszöbölni vagy enyhíteni a költségszintig.[12]

Elvileg a szerződésszegési felelősség erősítése az eladói pozíciót gyengítené. Ennek a jelek szerint feltétele a vevő megszabadítása annak mérlegelésétől, hogy vajon érvényesítse-e jogait. Ez azonban könnyen visszaüthet, és újra létrehívhatja a DB rendszert, mely bonyolult és kevés rekompenzációt, de nagy retorzióveszélyt jelent. Próbáljuk meg tehát másként csökkenteni a megrendelő alkulehetőségét a szerződésszegés után.

Megoldás-e ha harmadik független személyt, hatóságot illet a perlés joga, kizárólagosan vagy fakultatívan? A társadalmi többletköltség kérdésétől itt egyelőre eltekintve (ezt valamilyen duplum-marasztalással át lehetne hárítani szerződésszegőre) óriási nehézséget jelent a szerződésszegés felfedezése kívülálló számára. Ha viszont ennek jelentése a vevő számára kötelező marad, valamelyest javul a helyzet, amennyiben létrejöhet egy informális alku a szerződésszegő és a jelentésre kötelezett között, amely arra irányul, hogy ez utóbbi „ne észlelje a szerződésszegést". Jogászi szempontból persze aggályos, sőt elfogadhatatlan és társadalmilag is mindig problematikus, bár nem teljesen ismeretlen az olyan szabályozás, mely magát a legitimitást teszi áruvá. Igaz, elképzelhető olyan eset, amikor a fenti megoldás a hatályos törvényes rend keretei közt marad, és ennyiben legalizálható, amikor ugyanis a jelentési kötelezettsége a megrendelőnek megszűnik, ha a szerződésszegő szolgáltató árengedményt nyújt. Ez a modell a jelenleg hatályoshoz képest csak néhány ponton okoz hangsúlyeltolódást, noha több, mint az intézményrendszer üres átkeresztelése. Elvégre a szerződésszegés feltárásában érdekelt harmadik szerv nyilván más helyzetben volna, mint a DB, ugyanakkor kialakítható és beépíthető olyan mechanizmus, mely a fölösleges perléstől visszatartja e harmadik szervet. Ilyen megoldás például, hogy a megrendelő a fellépni kötelezett harmadik szervtől megvehetne kis értékű, bagatell szerződésszegési ügyeket, és a maga részéről elállna a perléstől. Adott esetben ez a vásárlás a megrendelő és a harmadik szerv közös kasszájának terhére történhetne.

A szerződésszegési *felelősségi kártérítési rendszer* — és ezen keresztül a szállító — nemcsak az igényérvényesítés finom hangolójával befolyásolható, hanem a felelősség tartalmi szabályain keresztül is. A jelenlegi jogelv szerint a szállító magatartásának megítélése az adott helyzetben elvárhatóság zsinórmércéjén alapul. Noha ez olyan normatív mérce, mely a normatív elvárások, vagyis a szabályozást meghozók elvárásának irányában is tágítható, amint erre volt is példa a szocialista jog történetében, ma általában a fennálló piaci hatalmi viszony szentesítését jelenti e mérce, beletörődést a hiánygazdaságba, összhangban a polgári jog gazdasági tartalma iránti eredendő közömbösségével. Ha egyszer ugyanis nincs áru, nem lehet az eladót ezért felelőssé tenni. Beszámítani — megítélésünk szerint — mindazonáltal lehet neki, ha ez célravezető. Csakhogy a jelenlegi jogi szabályozás nem a célszerűségből indul ki, hanem két, egyaránt irreális magatartási modellből:

1. A vállalatok szocialisták, vagyis minden erejükkel becsületesen termelnek (vö.: a PTK elveivel és Kornai hipotézisével a szocialista vállalat vezetőinek motivációiról, i. m. 78. o.).

2. A szerződések nem teljesítése mögött emberi hiba, mulasztás van (kell legyen) a terme-

[12] *Friedman*, L. M.—*Ladinsky*, J.: Social Change and the Law of Industrial Accidents. *Columbia Law Review*, 1967. Jan.

lési vagy értékesítési szférában, és ez okozati összefüggésben áll a szerződés megszegésével,

Nem vitatva sem a vállalatok jó szándékát, sem a mulasztások lehetőségét a szerződésszegés esetén, a szerződési kapcsolatok mindenkori alakulása is a gazdasági tendenciákat juttatja érvényre abban a mértékben, ahogy a szabályozás és a jogérvényesítés, mely ennek függvénye, ezt megengedi. A hiánygazdálkodás logikája szerint azonban a szerződésszegés (késedelem, minőségromlás, árdrágítás), illetve ezek ennek hiányt okozó szintje elkerülhetetlen, egyebek közt mert hiányzik a szerződészegés szankcionálása. Ha és amennyiben a szerződésszegési szankció valóban alkalmas fékje lenne a hiánynak! Ha azonban a szerződésszegési helyzet bekövetkezése szükségszerű, egy ilyen fék működtetése: *1.* aligha valószínű, hogy lehetséges, *2.* minden bizonnyal csak diszfunkcionális lehet, mint rendszeridegen. Ha tehát igazolódik, hogy a szerződésszegési szankció nem befolyásolja döntően a viselkedést, mivel a viselkedés gazdaságilag meghatározott, sőt a szerződésszegés gazdaságilag szükségszerű és egy adott rendszeren belül értelmes mint gazdaságos,[13] úgy célszerű föladni az ideologikus kiindulópontot, és ezzel magát a szisztémát is.

Fölvetődik azonnal, hogy vajon valóban gazdaságos-e a szerződésszegés, és ha esetleg igen, úgy a szerződésszegéssel járó terhek növelése nem tenné-e azt ténylegesen gazdaságtalanná. Ám a szerződési felelősség növelése egy adott ponton túl már nem képes célját teljesíteni. Ha ugyanis az esetleges szigorú kártérítés túl nagy kockázatot jelent, ez magát a szerződési viszonyt teszi kockázatossá, és vagy a vállalkozási kedvet csökkenti, vagy legalábbis a szerződés „árát" hajtja föl. Lehetséges hasonló negatív visszacsatolás más formában is. A szerződésszegés megelőzésére tehető intézkedések, beruházások, csökkenő szerződésteljesítési hatékonyságúak lehetnek, sőt nemcsak mikro-, de makrogazdasági hatékonyságrontók. Ilyen például az esetleges alkatrészhiány miatt bekövetkező készletezés.

A szerződésszegésért való felelősség szigorítása elleni fenti megfontolások szigorúan véve nem következnek az eladói piac leküzdésére vonatkozó megfontolásokból. Az alkuhelyzet szempontjából ugyanis a szerződésszegési szankciót e felállásban alapvetően közömbösnek véljük, ám egy további szempont indokolja a revízióját. A megnövelt szigor a szerződésszegés megtorlásában — a szigorítások általában megfigyelhető lélekromboló negatívumain túl — hozzájárul a hiány bővített újratermeléséhez, amennyiben nem képes alapvető magatartásváltozást előidézni, és kisangyalokat csinálni az atheista ipari társadalom tagjaiból. Ha ugyanis a szigorítás a minőség javítását jelenti, ez pótlólagos hiánnyal jár.[14] A mai szabályozás például az építőipari kivitelezés tekintetében szinte normalizálja azt az állapotot, amelyben a lakás átvétele után még egy sor javításra lehet, illetve van szükség. E javítások egy része beillik a „próbaüzem" fogalmába, de *csak egy része.* (Átvétel „nyílt" hibával?!) Ugyanakkor a próbaüzem előtt nem szokás fizetni. Ha viszont csak a tökéletes lakásokat vennék át, ezzel a lakásokba való beköltözhetés várakozási ideje nőne tovább, különösen a többi, még meg sem kezdett építkezés vonatkozásában, mivel ezeket még sokkal később kezdenék el. Természetesen a fokozott, pontosabban a „normális" felelősség, vagyis a vevő kiszolgáltatottsága megszüntetésének igénye, e gazdasági problémától független, és jogos. Csakhogy a jogosság és jogosultság sajnos elégtelen alap az érvényesüléshez. Másrészt persze a minőségi követelmények iránt éppen nem lehetne közömbös egy fejlődni kívánó gazdaság (mint azt Jánossy nagyszerűen kimutatta). Beláthatjuk, hogy az antinómia, mely a szerződésszegésért való felelősség kapcsán jelentkezik, valójában a gazdaság antinómiája. Feloldásához — ha van feloldás — mindenesetre nem a legrövidebb út (a szigorítás) vezet.

Minthogy — és ez empirikusan igazolható, és ebből is indultunk ki — a szerződésszegési felróhatóság nem befolyásolja az eladói magatartást, vagyis az eladó hatalmával való visszaélését, pusztán gazdasági megfontolásokból le lehet mondani a felróhatósági rendszerről. Ez a változtatási lehetőség némileg összhangzik a nem-vétkességi rendszer előretörésével, amit a jogirodalomban és időnként a szabályozásban is megfigyelhetünk. Mindazonáltal e megfontolások az előbbiektől jórészt függetlenek, hiszen a szerződési kapcsolatra érvényesít e gondolatmenet szerződésen kívüli viszonyokkal kapcsolatosan kialakított elképzeléseket, melyek ma némi-

[13] Kérdés persze (az erre vonatkozó feltevéseket ld. később), hogy a szerződésszegés terhének növelése nem teszi-e gazdaságtalanná a szerződésszegést. A szerződési felelősség növelése azonban egy adott ponton túl nem képes célját teljesíteni. Ha ugyanis az esetleges szigorú kártérítés túl nagy kockázatot jelent, ez magát a szerződést teszi kockázatossá és vagy a vállalkozási kedvet csökkenti, vagy legalábbis annak szerződési árát hajtja föl. (A szerződéssel kapcsolatban feltételeztük, hogy az árak kérdésében a szerződési szabadság érvényesül. Mint ismeretes, gyakorlatilag nem ez a helyzet, de ez az elméleti modellen nem változtat. Természetesen további vizsgálatot érdemel, hogy milyen kihatással van a játék alakulására az, hogy *hány* kérdésben lehetséges játék, és ezek a különálló játékok hogyan hatnak egymásra.) Az árbefolyásolás lehetőségénél maradva elképzelhető, hogy negatív visszacsatolás következik be más formában is. A szerződésszegés megelőzésére teendő intézkedések a piaci feszültséget csökkenteni hivatott beruházások szerződésszegés korlátozó hatékonysága csökkenő lehet, például az esetleges alkatrész-utánpótlást biztosító beruházáshoz pótlólagos alkatrészhiány társul. A hatások makrogazdasági szinten is visszásak (pl. az esetleges alkatrészhiány miatt óriási a készletezés).

[14] Egyes elgondolások szerint az építményekért a szavatosság a műszaki avulási időhöz igazodhatna. Ez állítólag elviselhetetlen anyagi megterhelés az építőknek. Kétségtelen, a javításokhoz óriási slackot kell tartalékolni.

leg már visszaszorulóban vannak.[15] A felróhatósági alapú bírósági allokáció egyébként is iszonyúan drága.[16]

Másrészt viszont problematikus lehet a felróhatósági rendszerről való lemondás a jogi szabályozás egysége szempontjából; *de facto* azt a megoldást szokás választani, hogy a vétkességi formulákat megőrzik, csak objektiválják a tartalmukat. A megoldásnak ismeretes hátulütője, hogy ideologikussá és nehezen áttekinthetővé teszi az e tulajdonságokat egyébként sem nélkülöző jogrendszert. Ehelyett egy tisztán allokációs szempontokat követő, automatikus séma üzemeltethető, és csak gazdasági számítás kérdése, hogy milyen arányban kellene terhelni ebben a rendszerben az eladót, s vajon nem jobb-e egy veszteség-pool, amelynek a szerződő feleken kívül esetleg mások is részesei, nevezetesen azok, akik a tipikus felsőbb erőhatalmat jelentik, vagyis az irányítók, akik „mást" gyártatnak. Egy ilyen megoldás esetén egy csak taxatív kimentési okokat ismerő rendszer is kellő ösztönző lehetne az eladó számára. Ebben az esetben a „kimentés" csak az érdekkört, a kármegosztás szabályait jelentené. Természetesen egy ilyen rendszernél célszerű a limitált kártérítések alkalmazása.

Látszólag továbbra is megoldatlan a naturális gazdaság alapvető problémája, amennyiben bármilyen ésszerű összeget érjen is el a kártérítés, még mindig kevesebbet érhet, mint a szükségleteknek akár csak a felét biztosító csavar, *in naturam*. Ám ez a természetbeni teljesítés mellett hangoztatott érv korántsem rendelkezik azzal a bizonyító erővel, melyet hirdetői tulajdonítanak neki. Ha a kártérítés fedezi a vevő bevételét és pótlólagos kártérítéseit, az ő helyzete megnyugtató (adót, nyereséget, bért tud fizetni). Nem megnyugtató a végfogyasztók helyzete, mivel ők nem kapnak árut. Ez átmeneti nehézség. Ha ugyanis ilyen jellegű erős nyomás nehezedik az „eredeti" szállítóra, nem képzelhető olyan szempont (korrupció, retorzió, szimpátia), mely a várakozási sorrendet felboríthatná, és másfelől csak a reális kapacitásig létezhetne elismert — szerződésileg rögzített — várakozás. A megoldás hátránya is éppen ebben áll: túl „fix" lesz a piac, mivel a népgazdasági szempontból esetleg kívánatos soronkívüliséget (mely soronkívüliség meg tudná fizetni a rendkívüli elbánást, például gyors megtérülési innováció esetén) ez a rendszer nem tudja figyelembe venni. (A soronkívüliség ára meghatározható mint egy háttérbe szorított megrendelő bruttó nyeresége, plusz egy tényleges piaci hiány.) Bekapcsolható (de igen veszélyes) egy adminisztratív engedélyezési rendszer, ahol az engedélyt kibocsátót terhelné például a naturális pótlás kötelezettsége (a megrendelő vagy a végfogyasztó, vagyis a piac felé). Valószínűleg kevés innováció éri meg ezt az áldozatot, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az innovációk sikere bizonytalan, míg a hiány biztos. Egy adott ponton tehát a központnak kell vállalnia a felelősséget a fejlődésért, illetve felmérnie, hogy mikor éri meg a fejlődés a hiányt. (Az a felfogás azonban, mely a fejlődést mindenkor többre értékeli a hiánymentességnél, aligha tartható.)

A szerződésszegési kártérítéssel kapcsolatban kifejtettekre nézve a hiánygazdaság viszonyai közt még egy fontos ellenvetéssel kell szembenéznünk. A kártérítés, illetve a kötbér hagyományosan abból indul ki, hogy a kifizetett pénzzel a károsult felet olyan helyzetbe hozzák, mintha a szerződés rendeltetésszerűen teljesedésbe ment volna. Egy hiánygazdaságban azonban egy ilyen pénz — Kornai szavaival élve — „puha". Például kártérítési pénzből nem lehet bérfizetést teljesíteni, vagyis adott esetben a kártérítés csak az inflációs tendenciát fokozza. A kártérítés hatása a késedelem esetén nem egyéb, mint a szállítás elhúzódásának, vagyis a hiánynak az ára: ár érték nélkül. Aki lemond az igényérvényesítésről, az elfogadja a hiányt, vagyis ezzel mintegy megveszi a számára az eladó által utólag kiutalt sorbanállási helyet. Ugyanakkor a késedelemért járó kártérítés (kötbér) árjelzéses kísérője a gazdaság túlfűtöttségével együtt járó időveszteségnek. Ebben a helyzetben, mivel fedezeti vételre nincs mód, a beruházásoknál pedig csak a beruházások félbehagyása maradna, amit a naturális szemlélet, de talán még gazdaságossági szempontok is elfogadhatatlannak minősítenek. Az ismeretes körülmények között az ellátás a beruházások esetében egyszerűen lehetetlen, tömegtermékek vagy gyártmányok esetén pedig az ellátásnak nincsen szankciós jellege, mivel erre csak akkor kerül sor, ha végképp nincs remény. Remény a teljesítésre. Jogilag persze helyettesítő vételnél is elállásra kerülhet sor. Ha követjük a szabályozás eddigi logikáját, a vevő helyzetét e tekintetben úgy javíthatjuk, ha meghatározott idő után *kötelezővé tesszük számára az elállást*, pontosabban a szerződés hatályát veszti, esetleg az illetékes ellenőrző hatóság által megtámadhatóvá válik. Ebben az esetben a megrendelő nyomást gyakorolna szívás helyett; a kötelező elállás korlátozza a sor kialakulásának lehetőségét.

Ehelyütt nem vizsgálhatjuk érdemben, mi-

[15] A visszaszorulás részben az 1973 utáni gazdasági nehézségekkel és ennek nyomán erősödő konzervatív politikai nyomással függ össze. A vétkességi rendszer hatékonyabb felelősségkorlátozó, ha nem is bizonyítottan olcsóbb, mint a limitált biztosítás típusú megoldások. Megjegyzendő, hogy az angolszász jogokban, ahol a szerződési jog általában a feltétlen felelősség alapján áll, ez az érvelés irreleváns volt.

[16] Az ún. Pearson-jelentés Angliára nézve kimutatta, hogy a szerződésen kívüli kártérítési rendszerben (tort) 175 millió font szükséges 200 millió fontnyi kártérítéshez. (Idézi: *Atiyah*, P.: No Fault Compensation: A Question that Will not Go Away. Tulane Law Review. 1980. 2. 279. old.) Posner elméleti modellje szerint ugyan a vétkességi rendszer gazdaságos, de éppen e megállapítása kapcsán szokták kimutatni számításai irrealitását.

lyen hatásúak az államnak fizetendő büntetőkamatok abban az esetben, amikor a vevőn múlik, megéri-e számára a várakozás. Az eladó a késedelemért a jelenlegi helyzetben is fizet kötbérként valami „kamatot" (ami, ismételjük, nem javít érdemlegesen a másik helyzetén). Ezzel a kamattal, ha minden a polgári jogban elrejtett hipotézisek szerint alakulna, csak lassan közelítené a maga tűrési pontját, ámbár a szerződést elvileg akkor is teljesítenie kell, ha átlépi e tűrési pontot vagy határt. Ebben a szakaszban tulajdonképpen egyetlen lehetősége és így korlátja van, ez a teljesítés megtagadása, teljes kártérítéssel. Ámde mindaddig, amíg reménye van, hogy a kötbér és a bevétel különbsége meghaladja a kártérítést, az eladó fenntartja a függő helyzetet, főleg mert a kötbért gyakran amúgy sem kell megfizetnie. Összegezve az elmondottakat, *a reális teljesítés elvéből máig adódó következmények valójában nem a szolgáltatást nyújtót, hanem a megrendelőt terhelik.*

IV.

A szabályozás egy további befolyási lehetősége és ennek hatása az eladói piacra: az interiorizáció

Jelen keretek közt csak a megrendelői és szállítói magatartás közvetlen befolyásolására voltunk tekintettel, ahogy ezt a polgári jogi alku-játékszabályok módosításával előidézhetjük. Ezeknek a kiragadott változásoknak és az ezeket kiegészítő esetleges további polgári jogi feltételváltozásoknak, illetve a jelen elemzésen túlmenő, nem polgári jogi szabályozásoknak a közvetlen magatartás-befolyásoló hatásai mellett vannak olyan más következményei is, amelyek hasonló irányba esnek, nevezetesen a szabályozással befolyásolhatók a figyelembe veendő erőforrások és ily módon maguk az erőviszonyok is. Ezt a hatást az externalitások internalizálása néven szokás tárgyalni, ami röviden az eddig figyelembe nem vettek ezen túl figyelembevételét jelenti, például a költségek számításánál. Elvileg a jog fordított hatású is lehet, fölszabadíthat egy erőforrást az addigi kötelező számbavétel alól, miáltal az externalizálódik: például a jog megszüntet valamilyen kötelezettséget, pl. a sátorverési engedélyt, ami azonnal megváltoztatja a kirándulók alkuhelyzetét a községi erdő szélén.

A jogi szabályozás jogok elismerése, kizárólagosságok megadása és megfelelő tilalmak útján jelentős mértékben megváltoztatja a piaci egyensúlyt. Maga a tulajdon, a tulajdonba vehető tárgyak vagy dolgok körének meghatározása, a jogilag védett érdekek köre átalakítja, vagy éppen létrehozhatja az alkuhelyzetet, például ahol a jog elismeri, hogy a folyó egyéni tulajdonba kerülhet, ott már a tulajdonos fog a víz védelmében föllépni, vagy adja el éppen a szennyezés jogát. Ez a szennyező számára azzal az alternatívával jár, hogy olcsóbb-e tisztítani, megakadályozni a szennyező anyag kikerülését, vagy inkább akkor jár jobban, ha fizet a szennyezésért; a folyótulajdonos számára pedig az az alternatíva vetődik föl, hogy akkor jár-e jobban, ha halat tenyészt, vagy ha hagyja megdögölni a halait és inkább a szennyezésért a díjat, esetleg kártérítést fizet.

Hogy a gazdaság milyen elemeit veszik figyelembe, nem kizárólag polgári jogi kérdés. Másfelől viszont az is kétségtelen, hogy az internalizációs problémaként való elemzés a polgári jogi vizsgálódás számára új lehetőségeket nyit. Könnyen belátható például, hogy a késedelem kötbérben kifejezett ára esetében a jogi szabályozás nem hatékony módon internalizálja az időt. Pedig az idő internalizálódása döntő lenne a szocialista gazdaságban, ahol a piac működésének korlátozottsága miatt a kommunikáció úgyis lassú, mivel többlépcsős és bonyolult, mivel nem a közvetlen érdekeltek közt, vagy nemcsak azok közt valósul meg, és nem decentralizált. Aligha kétséges, hogy a beruházások fő problémája a feszítettség és majd az ebből következő elhúzódás. E kérdéskör túlmegy ugyan az általunk vizsgált modell problémáin, de ismeretes, hogy jelentős mértékben hozzájárul a piaci hiányhoz, és egyúttal erősíti az eladói piacot. A beruházásoknál e tekintetben az a probléma, hogy azok elkészülnek ugyan, de késve, az idő pedig drágít és hatékonyságot ront. A gyártott termék ugyanis később kezd visszapótolni, esetleg világpiacilag már nehezen értékesíthető, márpedig mivel a rendszerek a *demonstrációs effektus* jegyében mérik össze magukat, a leküzdendő lemaradás csak nő.[17]

Az idő általános interiorizálatlansága mellett nem csoda, hogy a várakozás költségei sincsenek internalizálva, vagyis a jog nem ad lehetőséget, legfeljebb szerződésszegési formában, vagyis tiltva, a sorrend megváltására, másfelől

[17] Természetesen van alátervezés, de ez önmagában nem döntő. Ha egyszer a pénz úgyis puha, a naturális mutatók túllépése (a pazarlástól eltekintve) szükséges és nem káros. Az adott létesítményhez például mindenképpen szükséges 1 millió tégla. Legfeljebb ha ezt a maga egészében figyelembe veszik, nem szántak volna más célra téglát, nem vonnák el máshonnan. Az alultervezéstől, ha egyszer megindult a beruházás, még befejezhetnék. A szükséges erőforrások a terv korlátai szerint nem állnak rendelkezésre, az elhúzódás tehát elkerülhetetlen. A tényleges kivitelezés valószínűleg még a tervelőírás korlátai meghatározta ütemnél is lassúbb lesz. És végülis a beruházót ez, és csakis ez érdekli: ha nem idén, hát két év múlva, de álljon a létesítmény. Holott — hogy Kornai analógiájánál maradjunk — ha egy zárt vízszolgáltató rendszer víztárolójából csak egy bizonyos vízszint elérése esetén folyik a víz, nem közömbös, hogy a víz mennyi időt tölt a csőrendszerben áramolva. Amíg ugyanis itt tartózkodik, az alatt a vízszint alacsonyabb, és nem folyik a víz a csapból. Márpedig az I. osztály termelését ez jellemzi. Az I. osztály ugyanis a közlekedő edénybeli mozgást is eredményként számolja el. Ezzel szemben a II. osztályban érvényesül az idő értéke, például mert 24 óránként etetni kell a népet, különben a munkaerő nem áll rendelkezésre. A jog feladata volna, vagy lehetne az idő általános figyelembevételének előmozdítása.

viszont nem ad lehetőséget a sorrend védelmére sem. Holott a hitelezők sorrendjét milyen szigorúan tudjuk védeni! Ugyancsak belátható, hogy mindazon esetekben, amikor a kártérítés mértékéről van szó (hogy ti. e szempontból mit kell figyelembe venni akár szerződésen kívüli területen is), éppen az interiorizációról folyik a vita. (Pl. mit jelent a megcsúnyulás, a házasodási esély csökkenése, vagy mit jelent a környezetvédelemben a szennyezetlen levegő.) Látható tehát, hogy az interiorizálás valóban központi elemzési szempont lehet, bár kétségtelen, hogy tipikusan nem a jogi szabályozásban, hanem magában az árucserében kerül sor erre a bensővé tételre. Az áruvá tétel azonban tökéletlen, és éppen emiatt kell a jog, mely például korlátozások életbe léptetésével véges javakat állít elő, és társadalmilag hasznos tevékenységek (vagy kevésbé azok) társadalmi-anyagi elismerésére kényszerít (pl. a véges javak ritkasági értéket kapnak).

E lehetőségek tükrében jogos a kérdés, vajon miért nem a „beszámítás befolyásolása" megközelítést alkalmaztuk a hiánygazdaság befolyásolási lehetőségének vizsgálata során. A hagyományos megközelítés alkalmazásának az az oka, hogy a jogi szabályozás mindig szankcionáló magatartásbefolyásolásban, és nem pedig a költségeken keresztüli magatartásbefolyásolásban gondolkodott. Igaz, például az adószabályozástól, a pénzügyi jogtól nem teljesen idegen a gondolat, ámde az adó is, legalábbis hagyományosan bevételi, és nem pedig regulatív probléma.[18] Az internalizálást a jogirodalom csak a bizonytalanság-kiküszöbölés (az egyértelműség biztosítása) formájában szokta tárgyalni; valóban, akárcsak a játékszabályok egyértelművé tételével is egyszerűsödik az alku, és így olcsóbb lesz; a védettség körének egyértelműsítése lehetővé teszi, hogy az elismert pozíciót az alku részeként tekintsék, és az alkuban, az árban, vagy más megegyezési elemben honorálják.

V.

Az eladói piac jogi szabályozása?

Egy még általánosabb megközelítésben az eladói piac korlátozása a hiánygazdálkodás, sőt általában a gazdaság szabályozása és így a jogi szabályozás is, mint ennek része, *allokációs problémaként* tárgyalható, amint azt Polányi helyenként meg is tette. Pasukanisz Marx értelmezése alapjában ugyancsak a forgalmi szférával kapcsolja össze a jogot, vagyis az allokációs gondolatot képviseli a maga terminológiájával, és az ő eszmefuttatását kiegészíthetjük oly módon, hogy például a közjog a közéleti politikai hatalmat osztja el, vagy legalábbis játékszabályokat ad az elosztáshoz.

A vázolt eladói piac problémája és általában a hiány társadalmi megoldása elvileg allokációs szabályozás alá vonható, s mint ilyen tárgyalható. Az eladói piacot megtörné az erőforrások közvetlen átcsoportosítása, vagyis az a tisztán adminisztratív megoldás, amelyet a korábbiakban elvetendőnek ítéltünk. Makrotársadalmi és makrogazdasági szinten is történhet az allokáció, ill. reallokáció, mely például a szektorok között mozgatja a hiányt, például azzal a következménnyel, hogy azt egyenletesebbé teszi. Kétségtelen, egy ilyen egalizálás nemcsak az iparpolitikában, de a társadalompolitikában is elviselhetővé teheti a hiányt, ámbár meglehet, hogy hosszú távon egy ilyen megoldás éppen erősíti azt. Másfelől további vizsgálódást igényel, hogy vajon a hiány reallokációja lehet-e változások hajtóereje. Meg kell jegyezni, hogy az allokációs tárgyalásmód esetén bevezethető az allokáció másodlagos értelme, ahol a játékszabályok átrendezése is allokáció, amennyiben magukat a játékpozíciókat allokálja.

Ám az allokáció, mint tárgyalási szint megmutatja, hogy a tisztán gazdaságilag ésszerűsíthető (legitimálható) jogi beavatkozás sikerének nemcsak korlátai vannak, de valószínűleg maga a vállalkozás is reménytelen. Az allokáció ugyanis társadalmi elosztási kérdés, ahol nem tisztán gazdasági szempontok érvényesülnek. Az elosztás mindig meghatározott emberekhez, csoportokhoz rendelés, ezek valamilyen immanens tulajdonsága, kritériuma, leggyakrabban politikai hatalma szerint. Egy szabályozás de facto mindig megvalósít allokációt, mivel azonban a szabályozás egy sor társadalmi tényező függvénye, nem feltétlenül és — ha történelmileg változó mértékben is, mégis úgy tűnik — nem is tipikusan allokációra irányult. Ezért van azután, hogy egy szabályozási rendszer eltérő allokációs elveket képviselhet egyidejűleg, és az allokációs elveket magukat sem érvényesíti következetesen.

A jog, mint allokációs szabályrendszer (vagy allokációs érték — orientatív cél-rendszer) annyiban lép túl a tisztán gazdasági allokáción, hogy éppen ez az a terület, amely biztosítja, hogy az elosztásban ne csak gazdasági szempontok érvényesüljenek. Egyébként a tisztán gazdasági szempontok háttérbe szorítása márcsak azért is szükségszerű, mert nem pusztán gazdasági jellegű javakat allokálnak (sőt az interiorizáltság kiépítetlen, végig nem vitt mivolta folytán valójában gazdasági természetű javakat sem ilyenként kezelnek). De elosztásra kerül a tudás, a hatalom stb. az igazgatási cselekményekben, ahol ugyancsak nem lehet közvetlenül gazdasági megfontolásokat alkalmazni az elosztásra kerülő javak természete folytán. Másrészt a gazdasági allokációnak messzemenő társadalmi-politikai következményei vannak. A társadalmi viszonyok pedig nem teszik lehetővé, hogy pusz-

[18] Erre vonatkozóan ld. *Sajó* A.: A környezetvédelem jogi szabályozásának jogi lehetőségei jogelméleti szempontból. In. Környezetvédelem és jog. (Szerk.: Trócsányi L.) Bp. 1981.

tán a merev gazdasági szempontok érvényesüljenek a maguk hatalmi elfogultságot nem ismerő rideg logikája szerint. Egyébként a „gazdasági szempont" távolról sem egyértelmű. Az előbbi elemzésben egy össztársadalmi gazdasági hatékonyság lebegett szemünk előtt, ám még ezzel kapcsolatban sem eldöntött kérdés, s nem is biztos, hogy eldönthető, hogy ez valamiféle utilitarizmust jelent-e, vagyis az összes ember boldogságának lehetséges maximális növelését, illetve ennek valamiféle egalitáriánus változatát, avagy pedig egy tisztán gazdasági szemléletet, amely valamilyen objektív naturális gazdasági mutató fetisizál, például a GMP növekedést — vagy esetleg egészen mást jelent. Mármost a társadalomban valóban érvényesülni képes gazdasági szempont (amelyik érdekként artikulálódik) korántsem ilyen elfogulatlan objektív jellegű, hanem a nyerők vagy vesztesek szájaíze szerinti „gazdaság" működtetése melletti állásfoglalás, ahol a „nyerő" befolyása a döntő. Így az ő gazdasági érdekeik szerinti gazdasági működést fogja tükrözni és erősíteni a mindenkori jogi szabályozás. (Természetesen az „ellenfelek" ellenállása mértékével csökkentve.) Továbbá a felismerések helyessége és a jogi struktúra inerciája is behatárolja ezt, és — ismételjük — mindenekelőtt a politikai-társadalmi következmények jelentenek korlátokat.)

Nem véletlen, hogy az eladók piacának megváltoztatására vonatkozóan nincs számottevő eredményes szabályozás: az „eladók" igen komoly gazdasági és politikailag is szervezett erőt képviselnek (pl. az ágazati minisztériumok formájában). Egy átfogóbb elemzés feladata lenne megvizsgálni, hogy a gazdaság jogi struktúrájának átfogó változása milyen ellenállásokba ütközhet. A jelen elszigetelt elemzés mindenesetre úgy érzékeli, hogy a fennálló polgári jogi struktúra erősen ellenáll egy „eladóellenes" változásnak, de egy ilyen változtatás a vizsgált polgári jogi szerkezettel annak lényegét tekintve nem szükségképpen ellentétes. Vagyis alapjában — mint azt a jogászok általában jól tudják — valójában nem is jogi problémáról van szó. A jogalkotás olyan komplex társadalmi és jogi összefüggésrendszer figyelembevételét igényli, amit csak a jogszociológiai szemlélet alkalmazása biztosíthat. Az általunk alkalmazott elméleti modell tudományos, és mint ilyen elszigetelt jellegű.

Mi értelme marad így az alkalmazott megközelítési módnak? Hiszen a jogszociológiai elemzés szerint nincs esélye a sikerre, a szabályozási utópiagyártás pedig kívül esik a fennállót szolgálni akaró és az adottat előszeretettel manipuláló (pozitivista jellegű) jogtudomány szent falain. Csak a „realista" utópisták szokott reménye éltetné e megközelítést, nevezetesen, hogy majdcsak jön egy erős fejedelem, aki a „tökéletes" gyógyírt nyújtó rendszert életbe lépteti? Úgy tűnik, a fenti megközelítés tudományos értelme több ennél. Ha nem is a közvetlenül fennállót elemezzük, a megközelítés a maga modellszerűségében képes (lehet) megragadni a szabályozás azon belső logikai struktúráját, melyet a mindennapok — érdekjátékok befolyásolta — jogalkotása a napi szükségletek esetlegességeinek örvényében könnyen szem elől téveszt.

Sajó András

A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái

A jogot tartalmi oldalról szoktuk vizsgálni. A hatvanas évek elejétől kezdődően azonban több tudományág területén felhívták a figyelmet arra, hogy a kvalitatív kategóriáknak is van kvantitatív oldala, s azt az annak megfelelő módszerekkel kell vizsgálni.[1] A hetvenes évek közepétől pedig a jognak rendszerszemléletű megközelítése nyert polgárjogot.[2] Mindkét vizsgálati mód megegyezik abban, hogy a tartalomtól elvonatkoztatva foglalkozik a joggal.

Egy régebbi tanulmányomban[3] kísérletet tettem a jognak mennyiségi oldalról való megközelítésére statisztikai-matematikai módszer alkalmazásával, annak érdekében, hogy a jog mozgásáról új ismereteket szerezhessünk. Ez egyben rendszemléletű megközelítés is volt. A tanulmányban a jogforrások mennyiségét történeti alakulásában tettem vizsgálat tárgyává 1945-től 1968-ig bezárólag, vagyis kb. negyedszázados időtartamban. A tanulmány így fejeződött be: „Mindezt abban a reményben tettem, hogy mások tovább fognak haladni ezen az úton, kiterjesztvén a vizsgálódást időben — pl. a felszabadulás előttre — és terjedelemben, pl. más szocialista államra is." Ez a reményem akkor nem vált valóra, ezért a témát folytattam, és megvizsgáltam a jogalkotás mennyiségét 1920. január 1. és 1944. október 15. között.[4] Utóbb

[1] L. pl. *Szabó* Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai (Bp. 1962), *Kulcsár* Kálmán: Matematikai módszerek a jogtudományban. Állam- és Jogtudomány, 1962. 4. sz.

[2] L. pl. *Kulcsár* Kálmán: Társadalom, politika, jog. (Bp. 1974.).

[3] *Kampis* György: A jogszabályok mennyiségéről és a jogalkotás trendvonaláról. Állam és Igazgatás, 1969. 9. sz.

[4] *Kampis* György: A jogszabályok mennyisége a felszabadulás előtt. Állam és Igazgatás, 1974. 4. sz.

mégis akadtak, akik az új módszert adaptálva, hasonló módon vizsgálták az egyes jogforrási kategóriák hatályosságának időtartamát (a jogszabályok „életkorát") s ezzel a jog stabilitásának mértékét.[5] Ezen az úton figyelemreméltó új megállapításokra jutottak (pl. arra, hogy a joganyag 9,2 év alatt kicserélődik). Ezzel azonban még korántsem merült ki a kvantitatív megközelítés alkalmazásának lehetősége.

Most — a korábbi résztanulmányok eredményeit kritikusan hasznosítva — áttekintést és értékelést adok a kibocsátott jogszabályok mennyiségének időbeli alakulásáról az 1920-tól 1980-ig bezárólag terjedő 61 évre vonatkozóan, és véglegesítem ezzel kapcsolatban azokat a téziseket, amelyeket korábban ideiglenes érvénnyel fogalmaztam meg.

Az alkalmazott módszer lehetővé teszi, hogy objektív alapokon álló, egzakt választ kapjunk arra a kérdésre, hogy sok-e a jogszabály, illetőleg mikor és miért akkor sok, és azt is lehetővé teszi, hogy prognózis felállítását kíséreljem meg.

A téma időszerűségét nem kell bizonygatnom. A jogalkalmazókban, főleg pedig a jogot követni kívánó állampolgárokban hosszú idő óta változatlanul él az a szubjektív benyomás, hogy sok a jogszabály, sőt: mintha egyre több lenne. A „túlszabályozás" problémája napirenden van, legutóbb a Kormány is állást foglalt ezzel kapcsolatban az 1981—1985. évekre szóló jogalkotási program meghatározása alkalmával.[6]

I.

A vizsgálódás módszere

A módszer azonos azzal, amit korábbi tanulmányaimban alkalmaztam. E szerint:

A felszabadulás utáni időszakra vonatkozóan évenkénti bontásban megállapítottam a törvények, a törvényerejű rendeletek, a kormányrendeletek és a kormányhatározatok számát (ideértve a korábbi miniszterelnöki rendeleteket, a Gazdasági Főtanács és a Népgazdasági Tanács nyilvánosan közzétett határozatait is), továbbá a miniszteri szintűnek tekinthető jogforrások számát (miniszteri rendeletek, államtitkári rendelkezések, SZOT-szabályzatok stb.), vagyis röviden: a normatív tartalmú jogszabályok számát. Forrásként a Magyar Közlöny (illetőleg elődje, a Magyar Közlöny-Rendeletek Tára), továbbá 1949-től a „Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye" c., évente megjelenő kiadvány szolgált.

Az országgyűlési határozatokat figyelmen kívül hagytam, mivel ezek általában nem normatív tartalmúak. Ugyanezen okból 1977-től kezdődően a kormányszintű jogforrások számában nem szerepelnek a kinevezésekről és a felmentésekről szóló határozatok. (Korábban a felmentések és kinevezések a Magyar Közlönynek csak a személyi részében jelentek meg.) Mellőztem végül a miniszteri utasítások számbavételét is.

Hasonlóan jártam el a felszabadulás előtti joganyag tekintetében is. Itt a kormányszintű jogszabályok között szerepelnek az ún. összminisztériumi, továbbá a miniszterelnöki és a kormányzói rendeletek, a miniszteri rendeletek között pedig a kormánybiztosi rendeletek is. Az adatokat a hivatalos kiadványokból állapítottam meg.

A módszerhez hozzátartozik az is, hogy

a) hatályossági vizsgálatot nem végeztem; az adatok egyaránt tartalmazzák a hatályos és a vizsgált időszakon belül hatályukat vesztett jogszabályokat, ilyen értelemben tehát „bruttó" adatok; vizsgálódásom tárgya a „kibocsátott jog" volt;

b) a jogforrások tartalmát figyelmen kívül hagytam, így azzal a kérdéssel sem foglalkoztam, hogy meghatározott témáról miért éppen az a jogforrási szintű jogszabály rendelkezik. Megjegyzem, hogy módszerbeli kérdésekről egyes vonatkozásban a későbbiekben is lesz szó.

II.

A kibocsátott jogszabályok mennyisége az idő függvényében

1. Az előzmények és a módszer ismertetése után az *1. sz. diagramon* bemutatom a kibocsátott jogszabályok mennyiségének történeti alakulását 1920-tól napjainkig. Korábbi tanulmányaimban foglaltaktól eltérően most csak az összes jogforrás évente összesített adatait ábrázolom és tárgyalom, mellőzve az egyes jogforrási szintek mennyiségi alakulásának külön-külön történő vizsgálatát. A vonatkozó adatsoraim megvannak, és nem volna érdektelen ezekkel is foglalkozni; mégis mellőztem ezeket, mert a témakör tárgyalása így koncentráltabb lehet.

Az idősor tagjai abszolút számokban a következők: 429, 384, 145, 266, 358, 429, 411, 472, 493, 420, 422, 453, 457, 457, 437, 383, 435, 391, 528, 732, 831, 1010, 847, 699, 616, 1537, 3163, 1894, 2274, 1874, 1339, 1688, 285, 192, 302, 318, 300, 404, 335, 335, 270, 245, 254, 239, 223, 198, 205, 322, 345, 328, 418, 342, 385, 321, 385, 382, 406, 383, 325, 387, 419. — A részben igen magas abszolút számok miatt, továbbá a nagyságrendi értékek rendkívüli szóródása miatt az adatokat logaritmus léptékben kellett a diagramra felvinnem, és ezenfelül tízzel osztva.

[5] *Horváth* Imre—*Iváncsics* Imre: Jogalkotásunk fejlődése 1969—1974 között. Állam és Igazgatás, 1976. 2. sz.

[6] 2024/1980. (XII. 16.) Mt. h. sz. határozat.

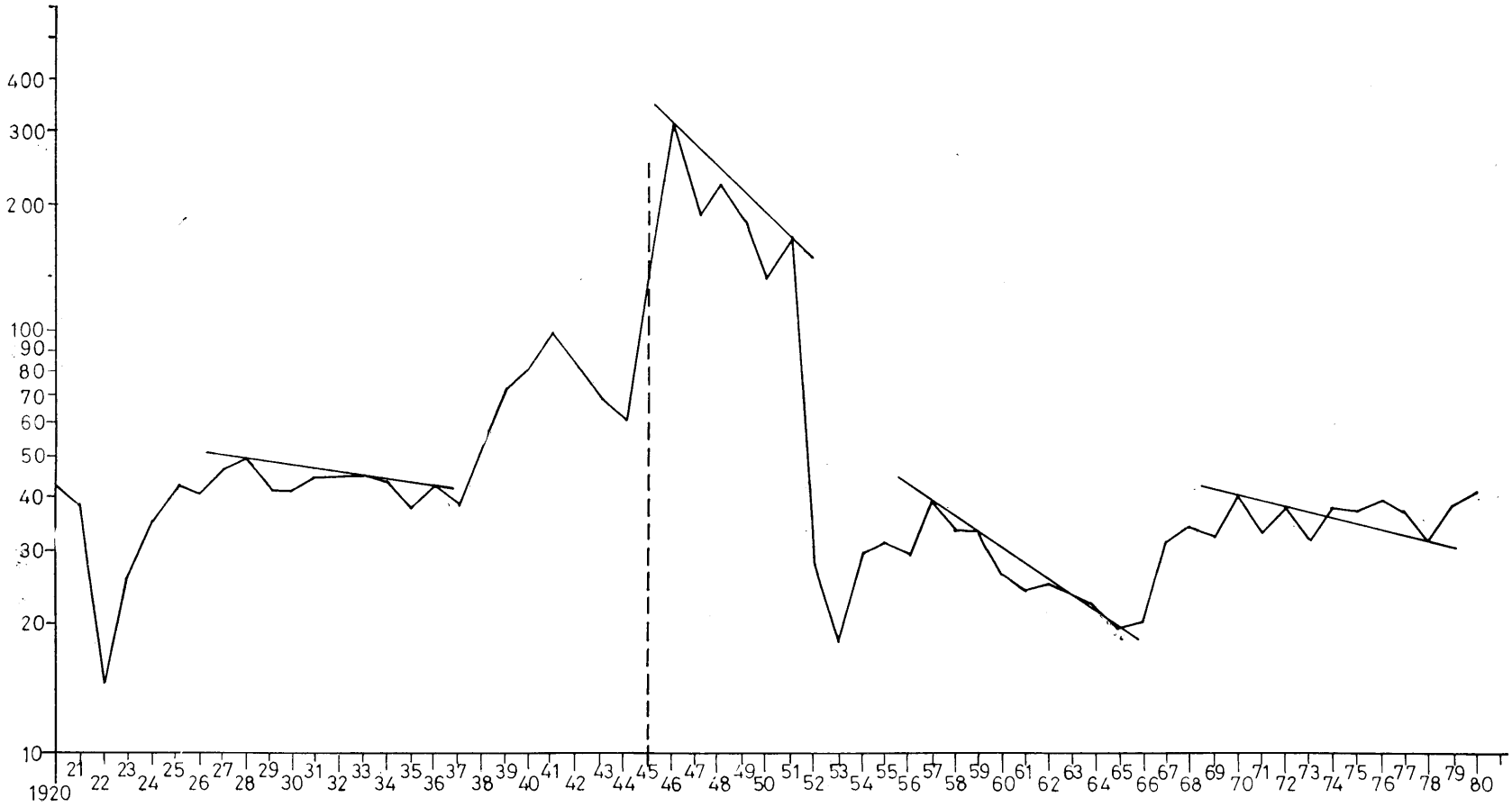
400
300
200
100
90
80
70
60
50
40
30
20
10
1920 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80

1. sz. diagram

2. Mielőtt rátérnék a diagram értékelésére, előrebocsátom a rendszerszemléletű jogelmélet és politológia néhány megállapítását:

A jog relatíve önálló, szabályozott (vezérelt) társadalmi alrendszer, amely külső (társadalmi) hatásokra külső (társadalmi) hatásokat vált ki, vagyis impulzusokra reagálva impulzusokat bocsát ki.[7] A visszacsatolás aztán újabb impulzusokra vezet.

A társadalmi totalitásban számos alrendszer van, ezek között a gazdaság a túlsúlyos mozzanat a jog tekintetében is. (Marx a gothai program kritikájában: „a jog sohasem lehet magasabb fokon, mint a társadalom gazdasági alakulata és az ezáltal megszabott kulturális fejlettsége.")

A gazdaság és a jog legalapvetőbb kölcsönös összefüggéseit nemrégen *Eörsi Gyula* foglalta össze a legtömörebben:[8]

a) a gazdaság és a jog a meg nem felelelés (inkongruencia) viszonyában áll egymással;

b) ez egyenlőtlen fejlődésre vezet,

c) ami nem érinti azt a tényt, hogy *végső fokon* a gazdaság határozza meg a jogot.

A gazdaság és a jog között a kölcsönhatás nem közvetlenül megy végbe. Közvetítőre van szükség (*Eörsi* „a jogba *átírható* döntésekre van szükség"[9]): ez a közvetítő a politika. A politikai rendszer (amelynek egyik elemét alkotják azok a jogi normák, amelyek politikai funkciót töltenek be) a társadalmi változások legfőbb elindítója.[10]

Ami pedig a gazdaság—gazdasági mechanizmus—gazdaságpolitika—jog összefüggéseit illeti, *L. Abalkin* megállapításait érdemes idézni[11]: „A gazdasági mechanizmus tartalmazza a társadalmi termelés szervezésének formáit, a központi tervezés és a gazdasági ösztönzés módszereit és formáit, a gazdasági viszonyok jogi szabályozását és a társadalmi termelés résztvevői befolyásolásának különböző társadalom-pszichológiai eljárásait. A gazdasági mechanizmus a gazdaságpolitika befolyásoló tevékenységének tárgya és egyidejűleg az a mód, amelynek segítségével a gazdaságpolitika a gyakorlatban megvalósul és hatást gyakorol a népgazdaság fejlődésére."

Nem tipikus, hogy jogelméleti-politológiai megállapítások helyességét a szó szoros értelmében bizonyítani lehessen. Úgy gondolom viszont, hogy a diagram erre alkalmas. Előttünk áll a jognak, mint rendszernek több mint félévszázados történeti alakulása; látható az impulzusok nagyobb mértékű kibocsátásával, illetőleg azok viszonylagos hiányával előálló lüktetés (pulzálás), amely minden vezérelt dinamikus rendszer sajátja és egyben a rendszer stabilitásának kifejeződése. Azokat a fordulópontokat, miként a továbbiakban részletesen kifejtem, ahol az idősor vonulási iránya megváltozik (inflexiós pontok, pl. 1945—46, 1957, 1967—68, 1979—80.) a gazdasági és/vagy társadalmi viszonyokban bekövetkezett változások, illetőleg azok elérésére irányuló politikai döntések hozták létre.[12] A politika viszonylagos önállósága folytán azonban nem lehet minden változást a gazdasági alapra visszavezetni.

Nézzük meg most ezeket a kérdéseket közelebbről.

3. A felszabadulás előtti időszakból a következőket emelem ki:[13]

a) Feltűnő a jogalkotás valóságos hiánya 1922-ben. Azt lehet mondani, hogy a jog nem funkcionált ebben az időszakban. Funkcionált helyette más: a Tanácsköztársaság leverése és a vesztett háború utáni zűrzavar, nyílt elnyomás, fehérterror.

b) 1923-ban kezdődik meg újból a társadalomnak a jog eszközeivel (is) történő irányítása. 1928-ig a jogszabályok száma meredeken emelkedik; ebben az ún. Bethlen-féle konszolidáció jogi vetületét látom. (Bethlen István 1921-től 1931-ig volt kormányon.)

c) Hiába keressük a diagramon az 1931-es gazdasági válság hatását; joggal várhatnánk itt kiugró mennyiségű jogalkotást. Ehelyett kismértékű emelkedést látunk, ami nem is érinti az 1928-tól 1937-ig terjedő időszakban a jogszabályok mennyiségének csökkenő tendenciáját. — Nos, volt kiugró mennyiségű jogalkotás, de csak kormányszinten, míg a törvények és a miniszteri rendeletek kategóriájában csökkenés vagy stagnálás állt be. Ennek az a magyarázata, hogy az 1931. évi XXVI. törvénnyel a gazdasági élet szabályozása teljes egészében a kormány kezébe került. Ez a politikai döntés tehát elfedi a gazdasági alap változása folytán a jog terén egyébként előálló következményeket.

d) Végül az országnak a második világháborúba való fokozatos bekapcsolása, ezzel párhuzamosan a társadalom növekvő mértékű fasizálása tükröződik a jogalkotás 1938-tól 1941-ig mutatkozó mennyiségi adataiban, amelyek a dupláját teszik ki a korábbi évek amúgy is magas adatainak.

Mindezeknél fontosabbak azonban a közelmúlt történései.

4. A felszabadulás utáni jogalkotás mennyiségi szempontból eddig három, egymástól világosan elkülönülő szakaszt mutat.

---

[7] *Eörsi* Gyula: Jogelméleti torzó. Állam- és Jogtudomány, XXIII/3. sz. 355. old.

[8] I. m. 363. old.

[9] I. m. 367. old.: az „átírhatóság" összefügg az idézett szerzőnek a jog lényegére vonatkozó és e tanulmány végén említett megállapításával.

[10] *Bihari* Mihály: A társadalom politikai rendszere. Társadalmi Szemle, 1981. 1. sz., 82. old.

[11] *Abalkin*, L.: A szocialista társadalom gazdasági mechanizmusáról a Társadalmi Szemle 1973/8—9. számában közölt részletek.

[12] Szem előtt tartottam azt, hogy „a rendszerszemléletű megközelítés távolról sem alkalmas minden társadalmi jelenség megismerésére, és ahol alkalmazható, csak a vizsgált jelenség történetileg alakuló környezetével együttes megközelítésétől várhatunk eredményeket." *Kulcsár* Kálmán: A szervezet és környezete. Valóság, 1975. 11. sz.

[13] A részletes kifejtést jogforrási szintenkint l. a 4. lábjegyzetben említett tanulmányban.

a) Az első szakaszban, 1945 és 1951 között a kibocsátott jogszabályok soha nem látott mennyiségével állunk szemben. A magyarázat kézenfekvő: ez volt — a gazdasági helyreállítás mellett — a népi demokratikus fejlődési szakasz, amely magában foglalta a szocializmus alapjai lerakásának megkezdését, vagyis a termelési viszonyok megváltoztatásának és az új államszervezet kiépítésének időszakát. Ezt a szakaszt *átállási periódusnak* nevezem.

Figyelmet érdemel, hogy bár erre az időszakra esik az I. ötéves terv (1950—54) megindítása is, ez nem növelte a jogszabályok mennyiségét, sőt erőteljes csökkenés látható. 1951 és 1953 között pedig valóságos törésről beszélhetünk a jogalkotásban, és ezt nem lehet a gazdasági alapra visszavezetni. Az ok kizárólag a politikai szférában keresendő.

Ebben az időszakban alakult ki a népgazdaság irányításának központi tervutasításokon alapuló rendszere, és ezt az irányítási szisztémát kiterjesztették általában a társadalom irányítására, vagyis a törvények (tvr-ek) és rendeletek helyett miniszteri utasításokkal, körlevelekkel és leiratokkal történt az irányítás. Ennek az irányzatnak a csúcspontját jelentette az, amikor 1952-ben az akkori miniszterelnök felszólította a kormány tagjait, hogy mondjanak le rendeletalkotási jogukról. Az ekkor fogant tervek és intézkedések magukon viselték a hadigazdálkodás jegyeit, amely 1951—1953. között uralkodóvá vált.[14]

Néhány jellemző adat az 1951—53 közötti időszakból: a bányaüzemek 1951 első felében 1024 körrendeletet és utasítást vettek kézhez; egyedül a Kohó- és Gépipari Minisztérium 1952. január 1-től 1954. április 30-ig (28 hónap alatt) kizárólag a premizálás szabályozására 38 rendelkezést (nem mai értelemben vett jogszabályt!) adott ki.[15]

b) A második szakasz (1957—1965) előkészítését mutatják a diagram 1954—1957 közötti adatai. A gazdasági stratégia változásának igénye 1953 júniusától, a Magyar Dolgozók Pártja központi vezetőségének ülésétől kezdődően fogalmazódott meg, bár az első években — a politika bizonytalansága miatt — a programok és a gyakorlati lépések ellentmondásosak voltak. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1956. decemberi határozata szögezte le aztán egyértelműen: „... a Kormánynak az illetékes állami szervek és a legjobb gazdasági szakemberek bevonásával mielőbb ki kell dolgoznia az új helyzetnek megfelelő gazdaságpolitikát... Az elsődleges szempont a dolgozók életszínvonalának fokozatos emelése legyen."[16] 1957 nyarán az új mezőgazdasági politika is meghirdetésre került. Megtörtént továbbá a törvényesség helyreállítása.

Mindezek hatását leolvashatjuk a diagram 1957-et jelző (inflexiós) pontjáról, amelytől kezdődően a jogszabályok mennyisége fokozatosan csökken. Az 1954—57 közötti időszakot *korrekciós periódusnak* nevezem; ilyen periódusokkal később is fogunk találkozni.

Az 1957-től 1965-ig tartó második szakasz azt az egész időszakot magában foglalja, amely a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséig hátra volt. Ebben a szakaszban kezdődött meg a szocialista tervgazdálkodás tökéletesítésének folyamata is. A népgazdaság fejlődését a második hároméves terv (1958-tól), majd a II. és III. ötéves terv szolgálta; hatásuk a jogalkotás mennyiségének csökkenő tendenciáját nem befolyásolta.

c) A harmadik szakaszt (1970—1978) újból egy korrekciós periódus előzi meg 1967-től: áttérés az új gazdasági mechanizmusra, egyúttal az annak megfelelően készült IV. ötéves terv és szabályozó rendszer kibocsátása (1970).

Ez a harmadik szakasz több vonatkozásban eltér az előző kettőtől. Mindenekelőtt 1976-ban (és még 1977-ben is) viszonylag magas mennyiségi adatot mutat a diagram, ami negatíve befolyásolta a jogszabályok mennyiségének egyébként ismét csökkenő tendenciáját. Akkor az előző korrekció (gazdaságpolitika) „korrekciója" történt meg az V. ötéves terv megindításával kapcsolatban.[17] — Továbbá: ebben az egész harmadik szakaszban az évente kibocsátott jogszabályok száma általában magasabb volt, mint a korábbi szakaszban. Ennek fő okait a következőkben látom:

— gazdaságirányítási rendszerünk — főleg a mostani formájában — a szabályozás nagyobb rugalmasságát, a változó külső körülményekhez való jobb alkalmazkodást igényli, ugyanakkor
— a szövetkezetekre vonatkozó rendelkezéseket 1971 óta (Szvt.), az állami szervekre, vállalatokra és egyéb gazdálkodó szervekre vonatkozó rendelkezéseket pedig 1974 óta (1974. évi 24. sz. tvr) a Magyar Közlönyben közzéteendő, nyilvános jogszabályokban kell kiadni.

Ezek az okok tartósak; a következtetéseket a prognózis keretében fogom levonni.

d) Végül 1979—80-ban újabb korrekciós periódus következett, amely az előző „korrekció" korrekciója volt, egyúttal a gazdaságpolitikai szempontból merőben új típusú VI. ötéves terv kibocsátását, továbbá jelentős lépések megtételét foglalta magában a gazdaságirányítás valamennyi eleme tekintetében.

Felhívom a figyelmet arra, hogy míg a korábbi korrekciós periódusok 4—4 évet fogtak át, addig most legutóbb már csak 2 évre volt szükség a korrekció elvégzésére. Ez biztató jel a jö-

[14] A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Bp. 1978., 176 old.

[15] *Berend T.* Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon 1945—1968., Bp. 1974., 92. old.

[16] A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Bp. 1964. 22—23. old.

[17] Most már megállapítható, hogy az ötéves tervek kibocsátása csak akkor eredményezi a jogszabályok mennyiségének erőteljes növekedését, ha egyben a gazdaságpolitika is módosul (l. az 1980-as adatot).

vőre nézve, hiszen korrekciókra, a jognak és a jog által adandó impulzusokra, vagyis a rendszer vezérlésére mindig szükség lesz.

e) Az alkalmazott kvantitatív módszerrel a felszabadulás utáni jogalkotásnak másfajta szakaszolása jön létre, mint ami Szabó Imre munkássága nyomán közismert.[18] Egy átállítási periódus (szakasz) után — korrekciós periódusok beiktatásával — eddig további két szakasz mutatkozik. Mindhárom szakasznak vannak közös vonásai is, erről a következő fejezetben lesz szó.

5. A diagramon a már tárgyalt három szakasz közül kettőnél (továbbá a felszabadulás előtti idősor 1928—37 közötti részében) a csúcsértékeknek megfelelő pontokat összekötöttem. A felszabadulás utáni harmadik szakasznál — e szakasz sajátosságai miatt — a két inflexiós pontot (a szakasz kiinduló maximumpontját és a végső minimumpontját) kötöttem össze. Az így kapott egyenes vonalakat a *jogalkotás trendvonalainak* nevezem.

Nyomban felmerül a kérdés, hogy miért pont ezeken a helyeken húztam meg a vonalakat, hiszen ilyen változatos képet mutató diagramon sokféle vonalat lehet húzni. A válasz az, hogy ezekben a szakaszokban ismerhető fel az idősor vonulásának viszonylag tartós és ismétlődő jellegű tendenciája.

III.

Tézisek a jogszabályok mennyiségének időbeli alakulásáról

Az előzőkben kifejtett gondolatok alapján a következő tézisek fogalmazhatók meg a jogszabályok mennyiségének időbeli alakulásáról:

a) a kibocsátott jogszabályok mennyisége szakaszosan változik; egy-egy szakasz átlagosan nyolc évet ölel fel;

b) az egyes szakaszokat megelőző korrekciós periódusokban a jogszabályok mennyisége erőteljesen növekszik;

c) egy-egy szakaszon belül a jogszabályok mennyisége csökkenő tendenciájú; ez a jelenség a felszabadulás előtti időszakra is kimutatható;

d) a trendvonalak a jogalkotás mennyisége terén minden érintett időpontban egy dinamikus egyensúlyi állapotot fejeznek ki;

e) minden olyan időpontban, amikor a mennyiségi adat a trendvonalnak megfelel, a jogszabályok mennyisége se nem sok, se nem kevés, hanem pontosan annyi, amennyit az adott időpontban fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok objektíve megkövetelnek.

Ennek alapján mondhatjuk, hogy objektíve kevés volt a jogszabály pl. 1952—53-ban vagy 1960—61-ben; sok volt a jogszabály 1976—77-ben és persze minden korrekciós periódusban. A már többször említett harmadik szakaszban is — a rendkívüli ingadozások ellenére — a jogszabályok mennyisége évi 418-ról a szakasz végére 325-re csökkent, ami kb. 22%-os csökkenést jelent.

IV.

Prognózis

A módszer és a rendelkezésre álló adatok volumene lehetővé teszi, hogy megkíséreljem prognózis felállítását a jogszabályok mennyiségének alakulására vonatkozóan. Ehhez a következőből indulok ki:

a) az átállási periódus (1945—51) adatait, továbbá az 1952—53. év adatait figyelmen kívül hagyom;

b) a legutóbbi korrekciós periódus (1979—80) lezárultnak tekinthető, ennek folytán az 1980-as adatot jelző pont inflexiós pontnak tekinthető, amelyet követően a kibocsátott jogszabályok számának újbóli csökkenése kezdődik;

c) az évente kibocsátott jogszabályok mennyiségének nagyságrendje az előzőekben kifejtett okok miatt a harmadik szakaszban tapasztalt mennyiséggel lényegében egyezőnek vehető.

Mindezek alapján úgy vélem, hogy a *negyedik szakasz* 1980-ban kezdődik, és 1987—88-ig fog tartani. A szakasz elején évi 400-on kevéssel felüli mennyiségű jogszabály kibocsátása várható; a mennyiség utóbb — ingadozásokkal, a gazdaságpolitikától függően a következő ötéves tervvel összefüggésben esetleg relatíve növekedve — *lecsökken* évi 300-on kevéssel felüli mennyiségre. A *következő korrekciós periódus* kb. 1988-tól esedékes.[19]

V.

A jogrendszer jogforrási szintek szerinti megoszlása

Az eddigiekben a jog, mint társadalmi alrendszer időbeli változásának kvantitatív módszerrel vizsgált dinamikáját tárgyaltuk. A módszer lehetővé teszi, hogy a statikával, pontosabban a jogrendszer struktúrájával is foglalkozzunk röviden, nem mellőzve itt sem a történetiséget.

Az alábbiakban közölt *2. számú (kör) diag-*

[18] L. legutóbb „A jogalkotásunkról" c. cikkét a Jogtudományi Közlöny 1980/12. számában. Eszerint a szocialista jog fejlődési szakaszai: a szocializmus alapjainak lerakása; a szocialista rendszer megszilárdulása; a szocialista rendszer tartós építményének kidolgozása; a szocialista rendszer teljes felépítésének kezdete és a teljes felépítés befejezése. — Ez a probléma tartalmi, kvalitatív megközelítésének eredménye.

[19] A francia kormánynak a VII. terv revíziójáról szóló jelentése szerint az igazi olajválság a 80-as évek vége felé várható. (Rapport sur l'adaption du VIIeme Plan; projet soumis par le Gouvernement à l'avis du Conseil Économique et Social; La Documentation Française, Paris, 1978.).

ramon bemutatom a felszabadulástól 1980 végéig eltelt 36 év alatt az egyes jogforrási szinteken kibocsátott jogszabályok mennyiségének arányát az összmennyiséghez viszonyítva. Ehhez a következő adatok szolgáltak alapul:

— 36 év alatt összesen 23 022 normatív jogszabály jelent meg;
— ebből a törvények száma 326, a törvényerejű rendeleteké 1079, a kormányszintű jogszabályoké 6926 és a miniszteri szintűeké 14 691.

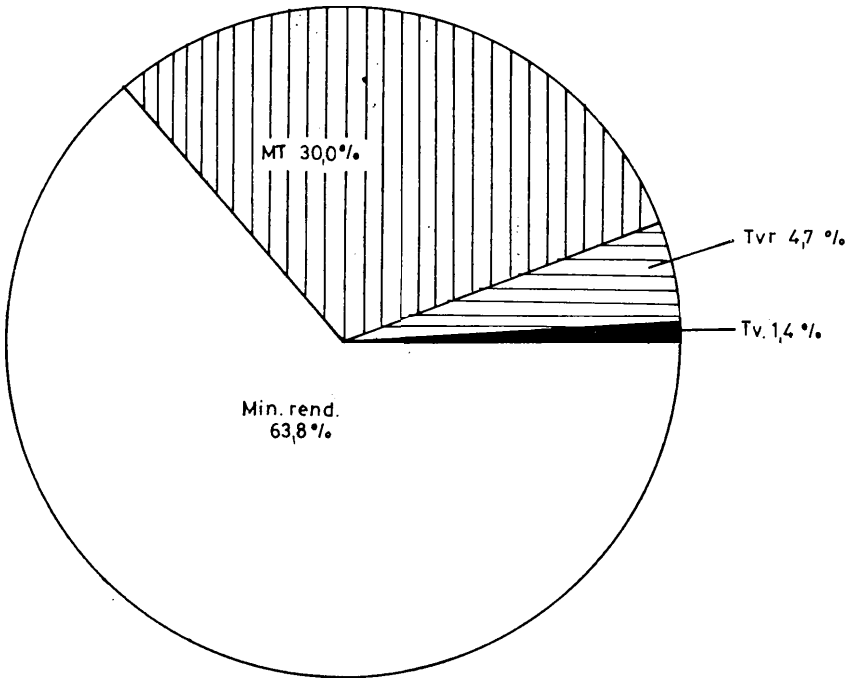

2. sz. diagram

Ha ezeket az arányokat összevetjük az 1945—1968 közötti 24 év jogalkotásának jogforrási szintek szerinti arányaival,[20] a következőket állapíthatjuk meg:

A törvények aránya (24 évre 1,8%) lényegében változatlan; a törvényerejű rendeletek mennyisége (korábban 3,7%) önmagában ugyan jelentősen növekedett, de az általuk képviselt nagyságrend lényegében változatlan. A kormányszintű jogforrások mennyisége (korábban 31,5%) 5%-kal csökkent, a miniszteri szintűeké viszont (korábban 63%) nem változott.

Kvalitatív jellegű vizsgálódás tárgya lehetne az, vajon ezek az arányok helyesek-e. Ennek megítéléséhez persze előbb azt a normát kellene meghatározni, amihez a tényleges helyzetet viszonyítjuk.

VI.

A hatályos joganyag mennyisége

Az I. fejezetben hangsúlyoztam, hogy a választott módszer jellegéből kifolyóan „bruttó" adatokkal dolgozom, a hatályosság szempontját figyelmen kívül hagyom. Befejezésül mégis szükségét érzem annak, hogy a hatályosnak tekinthető joganyag mennyiségéről is néhány szót ejtsek.

Kiindultam a „Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye 1945—1977" c. kiadványból, amely 117 törvényt, 550 törvényerejű rendeletet, 901 kormányszintű jogszabályt és 1994 miniszteri szintű jogszabályt, összesen 3562 jogforrást tartalmaz (országgyűlési és NET határozatok nélkül). A gyűjtemény lezárását követő 3 év alatt megjelent 1131 új normatív jogszabály, ugyanakkor hatályát vesztette 881, vagyis a hatályos joganyag nettó 250 jogszabállyal gyarapodott, így már 3812 jogszabállyal számolhatunk.

Tekintettel arra, hogy a szóban forgó gyűjtemény szerkesztési okok miatt nem tartalmaz minden hatályos jogszabályt, az említett számot kb. 5%-kal megemelhetjük. Mindezek alapján *a felszabadulás utáni hatályos normatív joganyagot mintegy 4000 jogszabályra becsülöm,* ami az összes kibocsátott jogszabálynak kb. 17%-a.

Ilyen becslést azonos módszerrel az 1968-ig rendelkezésre álló adatok alapján korábban is végeztem.[21] Az adatok egybevetéséből kiderül,

[20] L. a 3. lábjegyzetben említett tanulmányt.

[21] L. a 3. lábjegyzetben említett tanulmányt.

hogy az azóta eltelt 12 év alatt a hatályos joganyag becsült mennyisége mintegy 25%-kal növekedett. (A kibocsátott összes jogszabály számához viszonyított aránya — 17% — viszont 24 évre és 36 évre vetítve is azonos.) Vagyis: *a hatályos joganyag valóban egyre nagyobb.*

A kérdés most már csak az, mennyiben kívánhatjuk meg a jogalkalmazóktól és a jogkövetőktől ekkora joganyagnak az ismeretét és alkalmazását. Nem vigasztalásképpen, csupán annak jellemzésére, hogy nem sajátos mai magyar problémáról van szó, megemlítem a következőket:

Egy magyar újságcikkben olvastam, hogy egyedül Kaliforniában évente 1500 törvényt bocsátanak ki. Vagy: az egyik nyugat-német hetilap szerint a Bundesgesetzblatt jogszabályokat tartalmazó része 1958—61 között 5072 oldalon jelent meg, 1966—69 között 6070 oldalon, 1973—76 között pedig már 12 814 oldalon. Még egy megjegyzés: a már több szempontból említett 1928—1937 közötti időszakban általában (két évet kivéve) több jogszabályt bocsátottak ki, mint 1954-től napjainkig bármely évben.

*

Ennek a tanulmánynak a megírásánál nem az a cél vezetett, hogy bebizonyítsam: nem is olyan sok a jogszabály. A cél az volt, hogy a kvantitatív módszer alkalmazásával új ismeretekhez jussunk a jogrendszert illetően.

A hatályos joganyag, vagyis az egyidejűleg hatályban lévő jogszabályok mennyiségének folyamatos növekedése szerintem arra vezethető vissza, hogy *jogszabállyal akarunk úgyszólván mindent, éspedig maximális részletességgel szabályozni.* Így áll elő a „túlszabályozás", ami tehát tartalmi probléma, ennek folytán elsősorban kvalitatív jellegű megközelítést igényel.[22] Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a túlszabályozás elemzésénél a kvantitatív módszert egyáltalán nem érdemes alkalmazni. Ilyen módszerrel kellene vizsgálni pl. az egyes jogforrási szintekben megjelenő rendelkezések mennyiségét, ezek egymáshoz való viszonyát stb.

A probléma megoldásához a szemléletünket kellene átformálni. Meg kellene kezdeni annak állandó, következetes tudatosítását, a gyakorlati munkában való érvényesítését, hogy „a jognak ... a magatartásszabályozás a lényege, azoké az (emberi) magatartásoké, amelyek révén a társadalmi-gazdasági-műszaki folyamatok társadalmi komponenseit vezérlik és ellenőrzik."[23]

Kampis György

[22] Azonos véleményen van *Kovács* Andor „Megjegyzések a túlszabályozásról" c. cikkében. Állam és Igazgatás, 1973. 11. sz.

[23] *Eörsi* i. m. 363. old.

A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon

A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzőinek mérése, a jogi normaanyag mennyiségi szempontból történő, tudományos és gyakorlati célokat szolgáló elemzése már bizonyos múltra tekinthet vissza Magyarországon. Az elmúlt tizenöt év alatt ugyanis több felmérés vizsgálta a jogalkotás mennyiségi összefüggéseit, s közülük néhánynak az eredményei a szaksajtóban is megjelentek.[1]

Az említett felmérések beindulását elsősorban az sürgette, hogy számszerűségében is meg kellene vizsgálni annak a közvéleményben széles körben elterjedt vélekedésnek a helyességét, miszerint indokolatlanul sok a jogszabály, a hatályos jog gyakran indokolatlanul gyorsan változik, ami megnehezíti a jog megismerhetőségét, áttekinthetőségét, éspedig nem csupán az állampolgárok számára, hanem problémát okoz a jogalkalmazásban is. Emellett nyilvánvaló volt, hogy a mennyiségi vizsgálatok nélkülözhetetlen adatokkal szolgálhatnak a jogalkotás egészét illető jelenségek, fejlődési tendenciák és törvényszerűségek feltárásához, továbbá elősegíthetik a jogalkotás továbbfejlesztésére irányuló igények megalapozottabb körvonalazását is.

A kutatások a várakozásnak megfelelően igen érdekes és értékes eredményeket produkáltak, egyben arra inspiráltak, hogy a vizsgálatokat tovább kell folytatni, mélységében és tematikájában kiterjesztve azokat a jog- és jogszabályalkotás számszerűleg mérhető különböző területein. Azzal pedig, hogy a Társadalomtudományi Kutatásokat és Dokumentációt Koordináló Európai Központ szervezésében, nemzetközi

[1] L. pl.: *Kampis* György: A jogszabályok mennyiségéről és a jogalkotás trendvonaláról. Állam és Igazgatás, 1969. 9. sz.; *Kampis* György: A jogszabályok mennyisége a felszabadulás előtt. Állam és Igazgatás, 1974. 4. sz.; *Horváth* Imre—*Iváncsics* Imre: Jogalkotásunk fejlődésének egyes kérdései 1969—1974 között. Állam és Igazgatás, 1976. 2. sz. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete az 1945—1974. közötti időszak jogalkotására vonatkozóan szervezett felmérést, mely figyelembe vette a jogszabályalkotás évenkénti fejlődését és a hatályossági szempontokat egyaránt (készítette: *Pokol* Béla). Ezeken kívül az Igazságügyi Minisztérium az utóbbi években ugyancsak rendszeresen vizsgálat tárgyává teszi és összegezi a jogalkotás mennyiségileg kifejezhető néhány adatát.

együttműködés keretében, több burzsoá és szocialista országban azonos szempontok szerint megvizsgálhattuk a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzőit, új lehetőségek nyíltak a hazai kutatások előtt is. Eddig ugyanis a hazai adatok, a hazai fejlődési tendenciák ismeretében csak korlátozott értékű viszonyítási alappal rendelkeztünk, jóformán ahhoz sem volt egy legalább relatíve objektívnek tekinthető viszonyítási mércénk, hogy pl. „sok-e a jogszabály" Magyarországon. Más országok adatainak ismeretében ez, és az ehhez hasonló kérdések könnyebben, tárgyilagosabban megválaszolhatók lesznek, a hazai tapasztalatok szembesíthetők lesznek a másutt érvényre jutó fejlődési tendenciákkal. Sőt a különböző országokban végzett felmérések adatainak elemzése minden valószínűség szerint lehetővé teszi majd bizonyos általánosabb érvényű törvényszerűségek megfogalmazását is.

Ez a referátum a nemzetközi kutatásban részt vevő tudományos intézmények képviselői által kidolgozott kérdőív alapján lefolytatott magyarországi felmérés[2] eredményeit összegezi. A kérdőív tematikája, a feldolgozás módszere és mértékegységei egyébként már csak az egyes országok jogrendszeréből származó sajátosságok figyelembevétele, a szükséges konszenzus kialakítása érdekében is szükségszerűen eltértek az eddig Magyarországon lefolytatott vizsgálatoktól, mindamellett a kutatások hazai viszonylatban kiegészítik egymást. Éppen ezért a nemzetközi vizsgálat keretében végzett adatgyűjtés eredményeit is ki fogjuk egészíteni néhány másutt feltárt, és olyan összehasonlítható adattal, amelyek az általunk vizsgált kérdésekben elősegíthetik az átfogóbb kép kialakítását.

I.

A hatályos jog mennyiségi jellemzői

1. A felmérés kiinduló kérdése az volt, hogy mennyi az 1979. december 31-én hatályos jogszabályok száma és terjedelme? Pontosabban szólva, mennyi a központi jogalkotó szervek által alkotott, általánosan kötelező, általános magatartási szabályokat tartalmazó, vagy általános jogi jelentőséggel rendelkező, egyben a hivatalos lapban is közzétett hatályos jogszabályok száma és terjedelme?

1979. december 31-én 3144 vizsgálat körébe eső jogszabály (az alapjogszabályt és az azt módosító jogszabályokat is egy jogszabálynak véve) volt hatályban Magyarországon, melyek együttes terjedelme 47 396 szakaszt, illetve 1043,49 ívet (1 ív 40 000 betűhely) tett ki.

Ezekhez az adatokhoz mindjárt hozzá kell tennünk, hogy a Magyarországon hatályban levő jogszabályok száma és terjedelme nem azonos ezekkel az adatokkal. Ez két körülménnyel magyarázható. Vizsgálatunk ugyanis Magyarországon csak az 1945-től kezdődően elfogadott és hatályban levő jogszabályokat vette figyelembe, valamint nem számoltunk azokkal a ténylegesen létező újabb jogszabályokkal sem, amelyeket a nemzetközi kutatás kirekesztett vizsgálódási köréből.

Ami az 1945 előtt alkotott jogszabályokat illeti, ezek aránya a hatályos jog egészében elhanyagolhatónak tűnik. A felszabadulás után Magyarországon nem helyezték ugyan eleve hatályon kívül a múlt rendszerben alkotott jogszabályokat, de egyes jogszabályok hatályon kívül helyezésével, a szocialista kodifikáció egyre átfogóbb, és napjainkra befejezettnek tekinthető kiteljesedésével az 1945 előtt alkotott jogszabályok mind jelentéktelenebb helyet foglaltak el a hatályos jog anyagában. A felszabadulás előtt becikkelyezett, és még hatályban levő nemzetközi egyezmények mellett újabban már csak elvétve találunk olyan felszabadulás előtt alkotott belső jogszabályokat, amelyek — általában csupán egyes rendelkezéseikben — hatályban maradtak. Így pl. a Ptk. 1977. évi módosítása sem érintette a kereskedelmi törvényről szóló 1875. évi XXXVII. törvény, a tisztességtelen versenyről szóló 1923. évi V. törvény, a korlátolt felelősségű társaságról és a csendes társaságról szóló 1930. évi V. törvény több paragrafusának hatályát.

A hatályban levő jogszabályok száma és terjedelme a feltárt adatokhoz képest viszont jelentősen nagyobb abból a szempontból, hogy a nemzetközi vizsgálat nem fogott át minden, az egyes országokban létező jogszabályt, azon túl, hogy a felmérés nem terjedt ki a csak politikai deklarációkat tartalmazó jogszabályokra, a kinevezések, kitüntetések stb. jogszabályi formában való közzétételére, tehát azokra a jogszabályokra, amelyek tartalmilag nem, csupán formájukra nézve tekinthetők jogszabályoknak. Összegyüjtöttük a normatív tartalmú, vagy általános jogi következményekkel járó, tehát tartalmilag is jogszabálynak minősülő törvények, törvényerejű rendeletek, minisztertanácsi rendeletek, miniszteri rendeletek, és más hasonló szintű, általánosan kötelező jogszabályi formák (pl. a SZOT-szabályzatok), továbbá a Magyar Népköztársaság hivatalos lapjában, a Magyar Közlönyben is közzétett normatív tartalmú, vagy általános jogi következményekkel járó országgyűlési, elnöki tanácsi és minisztertanácsi határozatok adatait. (Terjedelmük szempontjából számításba vettük e jogszabályok mellékleteinek adatait is, amennyiben azok a műszaki, számszaki, módszertani útmutatások, felsorolások és ábrák mellett jogi magatartási szabályokat tartalmaztak.) Vizsgálatunk azonban a hivatalos lapban közzé nem tett határozatok mellett nem terjedt ki különböző, és adott esetben igen jelentős számú és terjedelmű jogszabályanyagokra sem, így pl. a helyi jogszabályokra, a központi jogszabályok közül pedig az államtitkári rendelkezésekre és az országos hatáskörű szervek utasításos jogalkotására. A hatá-

[2] Az adatgyűjtés *Kun* György és *Müller* János nyugalmazott vezető jogtanácsosok munkája.

tyos jog mennyiségét illető teljesebb kép kialakítása érdekében azonban ezek tekintetében sem lehet érdektelen néhány más forrásból származó adatra utalni.

A községekben, a városokban, a főváros kerületeiben, továbbá a megyékben és a fővárosban működő tanácsok és szerveik (népképviseleti, önkormányzati és államigazgatási szervek) pl. széles körű helyi jogalkotó hatáskörrel rendelkeznek. A helyi jogalkotás alapvető formája egyébként a tanácsrendelet — alkotás, amellyel a tanács — mint testület — jogszabályt alkothat a felsőbb szintű jogszabály végrehajtására, valamint a jogi rendezést igénylő társadalmi viszonyok szabályozására. A tanács rendelete működési területén mindenkire kötelező. A tanácsok élnek is rendeletalkotási jogukkal a megyékben (fővárosban) és a települési egységekben egyaránt. A magasabb szintű közigazgatási egységeken belül, illetve a településeken tehát a központi jogszabályokon kívül ezek érvényével is számolnunk kell, még akkor is, ha mennyiségük egy települési egységre vetítve a központi jogszabályoknak csak a töredékét teszi ki. A vizsgált időpontban pl. Pest megyében 5 megyei tanácsrendelet volt hatályban, s emellett az egyes községi vagy városi települési egységekben hatályos tanácsrendeletek száma sem lépte túl általában a 20-as nagyságrendet.

Az országos hatáskörű szervek vezetésével megbízott államtitkárok által kiadott államtitkári rendelkezések mennyisége sem különösen jelentős. Az Igazságügyi Minisztérium adatai szerint 1979. december 31-én ugyanis 142 államtitkári rendelkezés volt hatályban, ami a hatályban levő miniszteri rendeleteknek kevesebb mint 10%-a. Az államtitkári rendelkezések egyébként az Alkotmány erejénél fogva az állami szervekre, vállalatokra, szövetkezetekre és egyéb gazdálkodó szervekre kötelezők. Kötelező erejük tehát csak ebben a körben általános érvényű.

A vizsgálat során feltárt adatok teljességigényét leginkább az országos hatáskörű szervek utasításos jogalkotásának figyelmen kívül hagyása érintheti, minthogy ez a jogszabályanyag mennyiségileg igen jelentős. Tudomásunk szerint még nem mérték fel a hatályos utasításos jogszabályanyag számát és terjedelmét egy időpontra vonatkoztatva, de az utasítások mennyiségéről adhat bizonyos képet, ha tudjuk, hogy pl. 1977-ben 307, 1978-ban 314, 1979-ben 320 normatív utasítást adtak ki, ami majdhogynem elérte az évenként alkotott összes többi központi jogszabály számát, még akkor is, ha az említett adatok nem foglalják magukban a MÁV és a Posta ún. szolgálati utasításait. Mindamellett tudni kell, hogy az utasítások az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintő szabályokat általában nem tartalmazhatnak, az állampolgárokra nem kötelezők. Az utasítás továbbá szabályként csak a miniszternek, az államtitkárnak, illetőleg az országos hatáskörű szerv vezetőjének a saját hivatali szervezetére, valamint a közvetlen felügyelete, irányítása alá tartozó államigazgatási szervekre és állami gazdálkodó szervekre (vállalatokra), intézetekre, intézményekre, továbbá a tanácsi szakigazgatási tevékenységre és a tanácsi vállalatokra, intézményekre vonatkozóan rendelkezhet. (Kivétel a szabály alól, hogy a munkaviszonnyal összefüggő alapvető kérdéseket törvény vagy törvényerejű rendelet szabályozza, de a végrehajtásuk tárgyában kiadott MT rendelet vagy határozat keretei között miniszteri utasítás is rendelkezhet. Ezen túl, egyes központi államigazgatási szervek vezetői a külkereskedelmi tevékenységre vonatkozóan, a népgazdasági tervezés rendjét és módszereit illetően, valamint az állami költségvetéssel és a vállalatok pénzgazdálkodásával, alapképzésével kapcsolatban az állami szervek, vállalatok, szövetkezetek és egyéb gazdálkodó szervek irányában általánosabb érvényű utasítási jogot gyakorolhatnak.) Ily módon a vizsgálat adatai, ha nem is az egész jogalkotásra, de az általánosan kötelező jogszabályi formákra vonatkozóan mindenképpen reprezentatívnak tekinthetők.

2. A jogforrási rendszer nagyfontosságú kérdése, hogy a jogi szabályozás ténylegesen milyen jogszabályi formákban történik, a hatályos joganyag egészében milyen a jogforrások hierarchiájában különböző szinten elhelyezkedő jogszabályok előfordulásának mennyiségi aránya?

A vizsgálat tárgyát képező hatályos jogszabályanyag mennyisége 1979. december 31-én a különböző jogforrási formák között felmérésünk szerint a következőképpen oszlott meg:

	száma	szakaszaik száma	ívszámuk
törvények	112	5 242	98,36
Ogy. határozatok	1	57	0,81
tvr-ek	528	12 645	295,02
NET-határozatok	178	377	5,98
MT rendeletek	518	8 388	168,93
MT határozatok	267	2 321	43,85
miniszteri rendeletek	1540	18 366	430,54
Összesen:	3144	47 396	1043,49

Ezek az adatok első tekintetre is azt mutatják, hogy a vizsgált jogszabályi formák közül — különösen terjedelmüket alapul véve — a törvényi szintű jogszabályoknak (törvények, törvényerejű rendeletek) és az ezekhez képest jóval nagyobb számú és terjedelmű rendeleti jogalkotásnak van alapvető szerepe a társadalmi viszonyok általánosan kötelező jogi szabályozásában. Ezen belül a törvényi szintű jogszabályok nagyrészt a társadalmi viszonyok elsődleges, legmagasabb szinten történő szabályozását, míg a minisztertanácsi és miniszteri rendeletek — többször két szinten, és a végrehajtásért felelős központi államigazgatási szervek szakosodásának megfelelően is — elsősorban a végrehajtási — részletező jellegű szabályokat tartalmazzák. Mindamellett előfordul — mint azt az utóbbi tíz év jogalkotásának elemzésére vonatkozó, és később bemutatandó adatok is igazolják —, hogy

törvényerejű rendeletek a törvények végrehajtási szabályait tartalmazzák, illetve pl. a minisztertanácsi rendeletek több esetben is, a miniszteri rendeletek pedig egyes területeken, és kivételesen a legmagasabb szinten végzik el a társadalmi viszonyok jogi szabályozását.

3. A hatályos jogszabályanyag mennyiségi arányait tekintve figyelmet érdemlő kérdés, hogy a vizsgálat tárgyát képező hatályos jogszabályok között milyen arányban szerepelnek a belső jogba integrált nemzetközi szerződések, valamint azok a jogszabályok, amelyek a szó szoros értelmében vett általános magatartási szabályokat nem tartalmaznak, jóllehet általános jogi jelentőséggel rendelkeznek (pl. közintézmények létrehozása, diplomáciai kapcsolatok felvétele, külképviseletek létesítése stb.). Arányaik bemutatása jól mutathatja a nemzetközi szerződések szerepét a hatályos jog rendszerében, jelezheti az általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, de általános jogi jelentőséggel rendelkező állami aktusok jogszabályi formába foglalásának gyakoriságát a jogszabályok között, továbbá finomíthatja a hatályos jogszabályanyag megoszlására vonatkozó képet is.

Magyarországon 1979 végén 501 olyan nemzetközi szerződés, illetve megállapodás integrálódott a hatályos belső jog rendszerébe, amelyet 1945—1979 között hirdettek ki, illetve tettek közzé a Magyar Közlönyben. Terjedelmük 13 232 szakaszt, vagy másként megközelítve, 322,96 ívet tett ki. A hatályos jogban tehát meglehetősen nagy, az egynegyed részt meghaladó, ívterjedelem alapján számítva 31%-os nagyságrendű a nemzetközi eredetű jogszabályok aránya. A belső jogszabállyal kihirdetett nemzetközi szerződések száma és terjedelme pedig a kihirdető jogszabályi formák szerint az alábbiaknak megfelelően alakult:

	száma	szakaszaik száma	ívszámuk
törvények	20	517	12,39
tvr-ek	356	10 333	256,58
NET határozatok	7	7	0,15
MT rendeletek	104	2 147	48,41
MT határozatok	1	10	0,33
miniszteri rendeletek	13	218	5,10
Összesen:	501	13 232	322,96

Ami az általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, de tartalmilag általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályokat illeti, számuk a hatályos jog anyagában 1979 végén 225 volt (3 törvény, 1 tvr, 163 NET határozat, 17 MT rendelet, 22 MT határozat, 19 miniszteri rendelet). Összterjedelmük 484 szakaszt, illetve 6,80 ívet számlált. Mindez pedig azt mutatja, hogy ezek a jogszabályok mennyiségi szempontból viszonylag jelentéktelen helyet foglaltak el a hatályos jog egészében, arányuk a jogszabályok számát tekintve 7%-os, ívszám szerinti terjedelem alapján pedig 0,65%-os.

A nemzetközi szerződéseket becikkelyező és az általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, de általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályokra vonatkozó adatok egészében, és az egyes jogszabályi formák tekintetében is módosíthatják a hatályos joganyag jellegéről kialakítandó megítélésünket, hiszen ezeket feltétlenül számításba kell vennünk pl. a szó szoros értelmében vett, és belső eredetű magatartás szabályokat magukban foglaló jogszabályok mennyiségének megállapításánál. Az egyes jogszabályi formákkal kapcsolatban pedig különösen kiemelendő, hogy az említett adatok alapján a törvényi szintű jogszabályok között ma már nyilvánvalóan kitűnik az Országgyűlés által elfogadott törvények Elnöki Tanács törvényerejű rendeleteivel szembeni elsődleges szerepe, amit pl. a nemzetközi szerződések becikkelyezésére vonatkozó jogszabályanyag felmérésének elmulasztása eltakart volna. 1979. december 31-én ugyanis a már hivatkozott adatok szerint 112 törvény (5242 szakasz; 98,36 ív) volt hatályban, szemben az 528 törvényerejű rendelettel (12 645 szakasz; 295,02 ív), ami a törvényerejű rendeletek törvényi szintű jogszabályok közötti túlsúlyát mutatja. Abban az esetben viszont, ha leszámítjuk ezekből a törvénnyel, illetve tvr-el kihirdetett nemzetközi szerződéseket, mennyiségi arányuk a hatályos jog anyagában a következőképpen alakul: törvények száma 92, — terjedelmük 4725 szakasz, illetve 85,97 ív; törvényerejű rendeletek száma — 172, terjedelmük 2312 szakasz, illetve 38,44 ív. Az arányok tehát számukat tekintve jelentősen megváltoznak, míg a szabályozás terjedelmét illetően megfordulnak, egyértelművé válik, hogy a társadalmi viszonyok törvényi szintű szabályozásában nem a törvényerejű rendeleteknek, hanem ténylegesen is a törvényeknek van elsődleges szerepe. Ez egyébként még akkor is így van, ha a feldolgozás módszeréből következően a törvények törvényerejű rendeletekkel történő részleges módosításait ennek a vizsgálatnak a során a törvények szövegénél vettük számításba. Az általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, de általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályokra vonatkozó adatok ismeretében pedig elsősorban a normatív határozatokkal történő jogalkotás tényleges szerepére vonatkozó képünk válhat teljesebbé. A hatályos jog egészében ugyanis 1 Országgyűlés által alkotott, és a saját ügyrendjére vonatkozó (57 szakasz; 0,81 ív), 178 NET (377 szakasz; 5,98 ív) és 267 MT határozatot (2321 szakasz; 43,85 ív) számoltunk össze, ami a normatív határozatok jogalkotásban betöltött figyelemre méltó szerepét mutathatja. Akkor viszont, ha eltekintünk pl. a 163 általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, és a 7 nemzetközi szerződést becikkelyező NET határozattól, a NET határozatok száma mindössze 8 marad. Csupán ennyi tartalmaz tényleges jogalkotást, s általában ezekre sem az a jellemző, hogy az állampolgárok irányában fogalmaznának meg általános jellegű magatartási szabályokat, hanem pl. NET határozat szól a bírák fegyelmi szabályzatáról, ren-

delkezik a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről stb. Ami a Minisztertanács normatív határozatait illeti, a tényleges jogalkotásban betöltött szerepük az említett adatok ismeretében is jelentős marad, továbbá többször előfordul, hogy az állampolgárok és a nem állami szervek jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érintő magatartási szabályokat is tartalmaznak, e jogszabályi forma társadalmi rendeltetése azonban a hatályos pozitív jog szerint, és az 1979 végén hatályban levő jogot figyelembe véve a gyakorlatban is elsődlegesen az, hogy ezek az állami szervekre vonatkozóan rendelkeznek, vagy iránymutatást tartalmaznak az állami munkára nézve. Egészében véve tehát elmondható, hogy a normatív határozatokkal történő jogalkotás szerepe terjedelmét tekintve mindenképpen elhanyagolható olyan értelemben, mint az állampolgárokra és a nem állami szervekre is irányadó általános jellegű jogszabályalkotás formája.

4. A jogszabályok mennyiségi jellemzőinek vizsgálata során adatokat gyűjtöttünk a hatályos jogszabályanyag „korát" illetően is, ami érdekes adalékokkal szolgálhat az egész jogrendszer összetételének és — konkrétabban szólva — az egyes jogszabályi formák szerepének teljes körű megítéléséhez.

Már utaltunk arra, hogy a mai magyar jogrendszerben a hatályos jogszabályok között jelentéktelen szerepet töltenek be az 1945 előtt alkotott jogszabályok. A hatályos joganyag tehát korát tekintve egészében véve modernnek mondható. A vizsgálat céljait szem előtt tartva, mindamellett nem lehetett érdektelen egy olyan adatgyűjtés, amely az 1945 óta eltelt időszakot alapul véve tárja fel az egyes évjáratokban alkotott jogszabályok mennyiségi arányát a hatályos jogszabályok között. Annál is inkább, mert 1945 óta is egy viszonylag hosszabb időszakról van szó, amelyen belül a társadalom, és ennek vonzatában a jogalkotás fejlődésének jól megkülönböztethető szakaszairól beszélhetünk. Így pl. érdekes lehet annak ismerete, hogy milyen arányban szerepelnek a hatályos jogszabályok között a szocialista állami és társadalmi berendezkedés teljes megszilárdulása, az 1949. évi Alkotmány elfogadása előtt kiadott jogszabályok, mi az aránya a gazdaságirányítási rendszer reformjának előkészítése, illetve bevezetése (1966—1968) óta elfogadott jogszabályoknak stb. Vizsgálati eredményeink azonban az említett szempontból csak az alapjogszabályok tekintetében lehettek teljes értékűek, hiszen az időközben bekövetkezett részleges módosításokat a felmérés módszeréből következően itt is az alapjogszabályok szövegénél, mint azok integráns részét vettük figyelembe. Adataink tehát úgy értékelendők, hogy az időközi módosításokkal együtt hatályos jogrendszerünk mindenképpen „fiatalabb", mint azt az alábbiak mutatják.

1979. december 31-én a hatályban levő, vizsgálat tárgyát képező jogszabályok száma és terjedelme az alapjogszabályok keletkezési évét figyelembe véve a következő volt:

Év	db	szakasz	ív
1945.	9	56	1,01
1946.	13	137	2,79
1947.	17	171	5,05
1948.	47	416	9,02
1949.	51	396	10,27
1950.	36	370	7,32
1951.	42	368	10,54
1952.	26	709	13,57
1953.	14	127	2,35
1954.	9	37	0,65
1955.	27	444	7,55
1956.	17	456	10,33
1957.	50	640	13,13
1958.	43	911	19,52
1959.	39	1 185	17,40
1960.	69	955	24,17
1961.	40	595	12,66
1962.	51	973	22,84
1963.	53	658	13,23
1964.	59	1 019	21,44
1965.	59	1 261	27,16
1966.	61	1 140	34,85
1967.	117	2 173	42,99
1968.	133	1 932	40,10
1969.	136	2 346	54,14
1970.	192	2 253	49,75
1971.	168	3 146	65,99
1972.	173	2 579	57,37
1973.	132	2 302	49,38
1974.	198	2 371	56,73
1975.	203	3 355	81,83
1976.	239	3 371	74,20
1977.	217	3 225	71,69
1978.	220	2 993	61,77
1979.	184	2 326	50,70
Összesen:	3144	47 396	1043,49

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a hatályos jog anyagában a „fiatalabb" évjáratú jogszabályok általában növekvő arányban jelentkeznek. Ez egyébként természetes. Akkor azonban, ha már egy olyan összesítést is elvégzünk, hogy a hatályban levő, és pl. az utóbbi tíz évben alkotott jogszabályok milyen arányban szerepelnek a hatályos jog rendszerében, az is kitűnik, hogy a hatályos jog a jogszabályok számát tekintve 61%-ában, terjedelmét illetően pedig 59%-ában 10 évnél feltétlenül „fiatalabb". (Eltekintve tehát attól, hogy az utóbbi 10 év jogalkotása során a korábbi jogszabályokban is történtek módosulások.) További érdekes következtetésekre vezethet pl. törvényi szintű, és a rendeleti jogalkotás részletes adatainak hasonló elemzése, és egymással való összevetése. Ezek egyebek között azt mutatják, hogy az utóbbi 10 évben elfogadott törvények részaránya a hatályos törvények egészében számukat tekintve 23%-os, terjedelmüket alapul véve pedig 38%-os, míg a törvényerejű rendeleteknél 47 és 50%-os, a minisztertanácsi rendeleteknél 52 és 63%-os, a miniszteri szintű rendeleteknél pedig 73 és 68%-os adatokat kapunk. Ily módon egyértelműen dokumentálható, hogy a törvényi szintű szabályozás az átlagosnál „korosabb", stabilabb, a rendeleti jog viszont „fiatalabb", változékonyabb. Ezt bizonyítják egyébként más adataink is.

Kutatási eredményeink alapján a hatályos jog „korösszetételével" kapcsolatban talán még

az a körülmény érdemel külön kiemelést, hogy az új gazdaságirányítási rendszer előkészítése, illetve bevezetése időszakától (1966—1968) kezdődően nyilvánvalóan és ugrásszerűen megnőtt a hatályban maradó alapjogszabályok száma. Ez pedig, úgy tűnik, elsősorban az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével és fenntartásával függ össze, és érdekes mennyiségi adalékokkal szolgálhat a gazdaság és a gazdaságirányítási rendszer, valamint a szocialista jogalkotás közötti összefüggések feltárásához Magyarországon. Így pl. jelezheti, hogy az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése széles körű jogalkotó tevékenységgel járt együtt, továbbá az új gazdaságirányítási rendszerben bekövetkező későbbi, kisebb, és a jogi szabályozást befolyásoló változásokat inkább az alapjogszabályok módosításával, mint új jogszabályok alkotásával realizálták; kifejezheti, hogy az új gazdaságirányítási rendszerben hangsúlyozottan előtérbe került a gazdaság jogszabályokkal történő irányításának szerepe stb.

5. A hatályos jogszabályanyag „korösszetételének" adataival kapcsolatban jeleztük azt a problémát, amely abból adódik, hogy a későbbi módosításokat az alapjogszabályok integráns részeként vettük figyelembe. Az ilyen megoldás mellett szólt az a körülmény, hogy a módosítások ellenére is az alapjogszabály tekinthető a hatályos szabályozás alapjának, továbbá ez volt az egyszerűbb, mert nagyrészt rendelkezésre álltak a jogszabályok későbbi módosításaikkal egységes szerkezetbe foglalt hatályos szövegei. Munkaigényessége miatt megoldhatatlannak tűnt a kisebb szabályozási egységek (pl. szakaszok, normák) egyenkénti számbavételével megállapítani a hatályos jog korösszetételét. Ez az utóbbi eljárás azonban nyilvánvalóan pontosabb eredményeket hozott volna, hiszen a jogszabályok módosítás esetén „megfiatalodnak", nem az eredeti tartalmukkal élnek tovább. A módszerünk korlátaiból adódó pontatlanságokat úgy enyhíthettük, hogy egy kiegészítő vizsgálatot is elvégeztünk. Ennek az volt a célja, hogy legalább érzékeltessük az alapjogszabályok eredeti és hatályos szövegei között az időközi módosítások révén bekövetkezett változások nagyságrendjét.

Megvizsgáltuk, hogy a jogszabályi formák különböző csoportjaiban a hatályban levő alapjogszabályokat a fejlődés során hány jogszabállyal módosították, hány jogszabály módosító szövege épült be a hatályos alapjogszabályok szövegébe. Ez már önmagában véve lehetővé tesz bizonyos kontrollt, még akkor is, ha pl. az időtényezőt figyelmen kívül hagyjuk, tudjuk, hogy egy-egy módosító jogszabály lényegesen eltérő terjedelmű módosítást takarhat stb. Arra az eredményre jutottunk, hogy a 112 hatályban levő törvény eredeti szövege 98, az 1 országgyűlési határozat 1, az 528 tvr. 123, a 178 NET határozat 1, az 518 minisztertanácsi rendelet 401, a 267 minisztertanácsi határozat 91, az 1540 miniszteri rendelet pedig 1012 későbbi jogszabállyal módosult. Ezek az adatok jelezhetik, hogy a hatályos alapjogszabályok eredeti szövegéhez képest a későbbiek során jelentős mértékű változások történtek, amellett, hogy 1945 óta egy egészében megújított, fiatal jogrendszerről van szó, továbbá ezen belül meglehetősen aktív újrakodifikálási gyakorlatot tapasztalhattunk. Még akkor is, ha vannak olyan jelek, hogy ez a gyakorlat az újabb fejlődés során bizonyos fokig változóban van, hiszen az utóbbi években szélesebb körben előfordult az is, hogy pl. nem csupán a néhány szakaszt érintő módosítást vezetik át az alapjogszabályon módosító jogszabállyal, hanem a megváltozott társadalmi feltételek miatt szükségessé vált átfogó módosítást is ily módon realizálják, anélkül, hogy ebben az esetben az újrakodifikálás technikájához folyamodnának. Ezt mutatta egyébként a nemzetközi vizsgálat kérdőívében külön kiemelt területek (Alkotmány, Polgári Törvénykönyv, Családjogi Törvénykönyv) módosítási gyakorlatának vizsgálata is.

Hatályos Alkotmányunkat 1949-ben fogadták el, 71 szakaszból álló terjedelemben. 1957-tel bezárólag az Alkotmányt 11 törvény módosította, ezek közül azonban egyik sem érintette az Alkotmánynak több mint 6 szakaszát. 15 év múltán, 1972-ben azután az Alkotmányt átfogóan módosították, s az Alkotmány eredeti szövegéből mindössze öt szakasz maradt meg változatlan szövegezésben. Mindamellett megjegyzendő, hogy a szövegezésbeli változások megközelítően sem jelentettek ilyen mértékű tartalmi változtatásokat. „Az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről" címmel kihirdetett 1972. évi I. törvényt később még egy ízben módosították, amely négy szakaszt érintett. A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvényt (685 szakasz) 1965 és 1976 között 10 törvényerejű rendelet módosította. Ezek többsége csak néhány szakaszt, de volt olyan is, amely 45 szakaszt érintett. „A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyvéről szóló 1959. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről" kiadott 1977. évi IV. törvény viszont már az utóbb említetthez képest is szélesebb körű változtatásokat eszközölt. Mindezeknek a módosításoknak az eredményeként aztán a Ptk. hatályos szövegében az eredeti szövegből csupán 399 szakasz maradt meg változtatás nélkül, tehát nem egészen 20 év alatt a törvénykönyv normarendszere jelentősen átalakult. Lényegileg hasonlónak mondhatók el a házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény (112 szakasz) tekintetében is, hiszen 1957 és 1963 között három jogszabály módosította a Csjt. szövegét (3, 4, illetve egy szakaszát), a törvény módosításáról és egységes szövegéről szóló 1974. évi I. törvény alapján azonban már csak 21 szakasz maradt meg változtatás nélkül a Csjt. szövegéből, míg a többi szakaszt részben módosították, részben új szabályokkal váltották fel. A legutóbbi, 1979. évi módosítás azután már csak 2 szakaszt érintett. Az Alkotmány, a Ptk, és a Csjt. módosításának itt kiemelt és bemutatott

gyakorlata ily módon azt a benyomást kelthetné, hogy az alapjogszabályok átfogó módosításaik ellenére való formális hatályban tartása — legalábbis az alapvető jogági kódexek tekintetében — újabban általános gyakorlat, ez azonban korántsincs így, hiszen pl. az 1961. évi Büntető Törvénykönyv helyébe 1978-ban új Büntető Törvénykönyv lépett. Arra azonban kiterjedt vizsgálatok nélkül is érdemes felfigyelni, hogy a magyar jog fejlődésének mai szakaszán általában 15—25 éves időköz az az időtartam, amikor mindenképpen felmerül az alapvető jogági kódexek átfogó felülvizsgálatának szüksége, függetlenül attól, hogy ezt új jogszabállyal, vagy az átfogó módosítás technikájával eszközlik.

II.

A jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői

A felmérés során a hatályos jog mennyiségi jellemzőire vonatkozó vizsgálatok mellett egy olyan adatgyűjtést is végeztünk, amely feltárja a vizsgálat tárgyát képező jogszabályalkotás évenkénti adatait is. Így a „statikus" megközelítés egy átfogóbb jellegű „dinamikus" szemléletmóddal egészült ki, azon túl, hogy a hatályos jog vizsgálatával kapcsolatban is megjelentek ennek bizonyos elemei. Nem is tehettünk másként, hiszen a jog, a jogszabályalkotás állandó mozgásban van. Ily módon teljesebb képet kaphatunk az egyes országok jogforrási rendszeréről a maga élő valóságában. Ez a vizsgálat azonban a nemzetközi felmérés keretében csak egy viszonylag rövidebb időszakra terjedhetett ki, éspedig az 1970—79-es évek évenkénti teljes jogalkotására, függetlenül attól, hogy pl. az egyes jogszabályokat esetleg már a következő években, 1979. december 31. előtt hatályon kívül helyezték.

A kapott adatok átfogó képet adtak az utóbbi évek jogalkotásának jellemzőiről, a viszonylag rövidebb időszak figyelembevétele azonban csak korlátozott mértékben tette lehetővé a jogalkotás fejlődési tendenciáinak felvázolását. Mi, legalábbis Magyarországon azt tapasztalhattuk, hogy az utóbbi tíz évben egy nagyjában-egészében egyenletes jogalkotási periódusról beszélhetünk, a jogalkotás egészét illető nagyobb változásokról, vagy pl. az egyes jogszabályi formák szerepében mutatkozó jelentősebb módosulásokról inkább csak akkor adhattunk volna számot, ha a jogalkotás évenkénti mennyiségi jellemzőit a szocialista fejlődés egész időszakára vonatkoztatva feltárjuk. Éppen ezért az általunk elvégzett „dinamikus" vizsgálat eredményei elsősorban abból a szempontból értékelhetők, hogy kiegészítik az újabb magyar jogforrási rendszerről alkotott képünket. Mindamellett nem elhanyagolhatók a vizsgálat eredményei olyan összefüggésben sem, hogy — az esetlegességeket kiiktatva — dokumentálják, milyen mértékű jogalkotó tevékenység szüksége merül fel a mai Magyarországon egy konszolidált társadalomfejlődés, és ehhez igazodó tervszerű jogalkotó tevékenység feltételei között.

1. Először is megvizsgáltuk, hogy 10 év alatt, 1970—1979 között évenként hány jogszabályt alkottak Magyarországon, mennyi volt a vizsgálat tárgyát képező jogszabályok terjedelme. A kapott adatok a következő képet mutatták:

Év	Jogszabály	Szakasz	Ív
1970.	421	4064	93,49
1971.	341	4431	87,55
1972.	381	3994	90,11
1973.	305	3392	72,86
1974.	373	3489	76,19
1975.	369	4118	99,28
1976.	390	4101	77,95
1977.	372	4270	96,44
1978.	323	3591	77,12
1979.	383	4639	106,16
Összesen:	3658	40089	877,15

A táblázatból kitűnik, hogy az évenkénti jogszabályalkotás mennyiségében vannak különbségek, de igazán szembetűnő eltéréseket nem tapasztalhatunk. Még kevésbé beszélhetünk arról, hogy az adatok valamilyen jól kirajzolódó fejlődési tendenciára utalnának. A jogalkotás mennyisége a 10 év során egészében véve egyenletesnek, ugyanakkor összehasonlító adatok hiányában is nagy tömegűnek mondható. Évenkénti átlagban 366 jogszabályt fogadtak el, összesen 4009 szakasz, illetve 88 ív terjedelemben.

2. Ha a tíz év jogalkotását közelebbről is megvizsgáljuk, elsősorban azok az adatok érdemelhetnek figyelmet, amelyek a jogszabályok mennyiségének különböző jogszabályi formák közötti megoszlására vonatkoznak. Lássuk ezeket az adatokat a jogszabályok száma szerinti bontásban:

Év	tv.	tvr.	NET. h.	OGY.h.	MT.r.	Mt.h.	M. R.
1970.	4	40	25	—	54	38	260
1971.	5	37	19	—	50	40	190
1972.	7	31	15	1	47	36	244
1973.	6	32	15	—	39	32	181
1974.	4	24	19	—	51	55	220
1975.	5	27	16	—	38	27	256
1976.	7	35	18	—	44	29	257
1977.	6	31	12	—	53	33	237
1978.	4	31	14	—	56	19	199
1979.	3	33	7	—	55	18	267
10 év alatt összesen:	51	321	160	1	487	327	2311

A jogszabályok ívenkénti terjedelem szerint számított mennyiségének jogszabályi formák közötti megoszlása pedig a következő volt:

Év	tv. ív	tvr.	NET.h.	OGY.h.	MT.r.	Mt.h.	M.R.
1970.	2,91	17,02	2,58	—	8,48	5,45	57,05
1971.	3,87	21,53	0,53	—	16,32	5,59	39,71
1972.	6,02	17,90	0,78	0,78	9,16	5,68	49,79
1973.	9,21	15,97	1,23	—	8,73	3,78	33.94
1974.	2,40	7,69	0,51	—	10,07	7,65	47,87
1975.	4,74	20,56	0,15	—	18,05	2,28	53,50
1976.	3,47	16,79	0,72	—	13,96	3,21	39,80
1977.	4,84	19,76	0,67	—	18,99	5,24	46,94
1978.	8,32	15,53	0,61	—	17,79	3,05	31,82
1979.	1,74	21,43	0,16	—	23,75	1,88	57,20
10 év alatt összesen:	47,52	174,11	7,94	0,78	145,35	43,81	457,64

Táblázataink áttekintésekor kiderül, hogy az utóbbi 10 év átlagában — a jogszabályok terjedelmét alapul véve is — a törvényi szintű jogszabályokhoz képest majdnem háromszor nagyobb a rendeleti jogalkotás mennyisége. A hatályos jog mennyiségének megállapításakor nem tapasztalhattunk ilyen nagy mértékű eltérést, a rendeleti jogalkotás tömege alig másfélszer volt nagyobb a törvényi szintű jogalkotásnál. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az utóbbi tíz évben valamiféle figyelemre méltó eltolódás lenne tapasztalható a rendeleti jogalkotás javára, hanem a különbség más okokkal magyarázható, éspedig elsősorban azzal, hogy a rendeleti jog cserélődése jóval gyorsabb, mint a törvényi szintű jogszabályoké.

A hatályos jog „korösszetételével" kapcsolatban kapott adatok már bizonyították, hogy a rendeleti jogalkotás jóval „fiatalabb", ami azt is jelenti, hogy jóval rövidebb idő alatt cserélődik, mint törvényi szintű jogszabályok. Az 1970—79 közötti jogalkotás elemzésekor újabb adatokat kaphatunk ennek igazolására, továbbá az egész jog, valamint a különböző jogszabályi formák átlagos cserélődési idejének becslésére is. Ha pl. azt vesszük alapul, hogy az 1979. december 31-én hatályos jog terjedelme 1043,49 ív volt, az utolsó 10 év alatt pedig 877,15 ív terjedelmű jogszabályt alkottak, bizonyos egyszerűsítéssel azt lehetne mondani, hogy hasonló jogalkotási ütem mellett a jog nem egészen 12 év alatt kicserélődik. A törvények ilyen számítás alapján 21, a törvényerejű rendeletek 17, a minisztertanácsi rendeletek 12, a miniszteri rendeletek pedig alig több mint 9 év alatt cserélődnének ki. Ez a számítás természetesen csak egyfajta becslésként fogható fel, márcsak azért is, mert valamennyi említett jogszabályi formát tekintve találunk pl. több mint harminc éve elfogadott és még hatályban levő jogszabályokat, másrészt az is gyakori, hogy a jogszabályt az így kiszámított „cserélődési" időn belül új jogszabály váltja fel. Véleményünk szerint azonban ezek az adatok jól kifejezhetik a törvényi szintű jogszabályok és a rendeleti jog „mozgásában" mutatkozó eltéréseket. A jogalkotás és a hatályon kívül helyezések számából kiindulva, a jogalkotás fejlődésének 1969—74 közötti időszakát alapul véve egyébként más felmérés is megközelítőleg hasonló eredményre jutott, amikor pl az egész joganyag cserélődési idejét 9,2 évre, a törvényekét 15,9, míg a miniszteri rendeletekét 7,3 évre becsülte. A miniszteri rendeletek tehát e becslések alapján is mintegy kétszer gyorsabban cserélődnek ki, mint a törvények. Az már külön kérdés, hogy e felmérés szerint a jogszabályok cserélődési ideje általában rövidebb, mint az, amit mi kimutattunk, sőt a felmérés az 1969—74 közötti időszakot alapul véve is a cserélődési időtartam évenkénti növekedésével számolt.[3] Mindez azt mutatná, hogy jogrendszerünk „cserélődése" az újabb fejlődés során érzékelhetően lelassul. Adatainknak és ezeknek az adatoknak az összevetése azonban a különböző vizsgálati módszerek miatt nem teljes értékű. Éppen ezért egy ilyen tendencia egyértelmű kimutatása még további bizonyítást igényelne.

A jogalkotás évenkénti adatait vizsgálva talán még egy kérdés érdemel bővebb figyelmet. Adatainkból kitűnik, hogy az egyes jogszabályi formák fejlődésében 10 év alatt csak a minisztertanácsi határozatok számának és terjedelmének alakulásában tapasztalhattunk lényegesnek tűnő változást. 1975-től kezdődően ugyanis mennyiségük jól követhetően lecsökkent, amit bizonyos szempontból a minisztertanácsi rendeleti jogalkotás terjedelmének növekedése ellensúlyozott. Ez a változás a jogszabályok kihirdetéséről és hatálybalépéséről szóló 1974. évi 24. számú törvényerejű rendelet végrehajtása tárgyában kiadott 1063/1974. számú minisztertanácsi határozat rendelkezésével is összefügg, amely újólag korlátozni kívánta a határozatokkal történő jogalkotást, éspedig olyan esetekben, amikor a rendelkezés az állampolgárok jogait vagy kötelezettségeit közvetlenül érinti, illetve az az állami szervekre (vállalatokra), szövetkezetekre (szövetkezeti szervezetekre) és egyéb gazdálkodó szervekre általános érvényű. Más jogszabályi formák tekintetében a vizsgálat tárgyát képező 10 évben nem tudunk kimutatni ilyen figyelemre méltó mennyiségi változást. A fejlődés menetében voltak változások egyébként pl. a törvények és a miniszteri rendeletek tekintetében is, de ezek elsősorban a korábbi időszakokban jelentkeztek.[4] Így a törvények száma 1948-ig folyamatosan növekedett, ekkor már évi 63 törvényt alkottak, majd 1950-től kezdődően számuk nagyjából azon a szinten stabilizálódott, amely a legújabb időszakra is jellemző. A változás elsősorban annak tudható

[3] *Horváth—Iváncsics:* i. m. 140. old.

[4] L. erről részletesen: *Kampis:* A jogszabályok mennyiségéről és a jogalkotás trendvonaláról. i. h. 788. és köv. old.

be, hogy megszűnt az „állandóan" ülésező Országgyűlés gyakorlata, az 1949. évi Alkotmány az Országgyűlés mellett életre hívott egy másik központi államhatalmi szervet is, az Országgyűlés saját tagjai sorából választott Népköztársaság Elnöki Tanácsát, amely ha az Országgyűlés nem ülésezik, az Országgyűlés jogkörét gyakorolja; az Alkotmányt azonban nem változtathatja meg. Az Alkotmány ennek megfelelően új törvényi szintű jogszabályi formát is intézményesített, nevezetesen a Népköztársaság Elnöki Tanácsa által alkotott törvényerejű rendeletet. Ami pedig a miniszteri rendeleti szintű jogalkotást illeti, 1951-ig számuk általában megközelítette, vagy meghaladta az 1000-es nagyságrendet, 1952—56 között számuk drasztikusan, évi 100 alá csökkent, majd 1957-től 1967-ig számuk 100—200 között, 1968-tól kezdődően pedig általában 200 fölött stabilizálódott. Talán érdekes lehetne e változások okainak részletesebb elemzése is, de vizsgálatunk kapcsán meg kell elégednünk azzal, hogy érzékeltetjük, milyen ütfejlődést követően és nagyjában-egészében mikortól kezdve alakult ki az a miniszteri rendeleti mennyiségszint, amely az utóbbi tíz év jogalkotására is jellemző.

3. Az 1970—79 közötti időszak évenkénti jogalkotása tekintetében is elvégeztük a nemzetközi szerződéseket, illetve megállapodásokat becikkelyező, valamint a szó szoros értelemben vett általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, jóllehet általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályok számbavételét.

A felmérés adatai azt mutatják, hogy az utóbbi 10 év alatt is jelentős mennyiségű nemzetközi jellegű jogszabályanyag integrálódott a belső jog rendszerébe, bár ezek egész jogalkotáshoz viszonyított aránya pl. az ívterjedelem alapján számítva kisebb volt (21%), mint ahogy azt a hatályos jog tekintetében tapasztaltuk. Ami az általános magatartási szabályokat nem tartalmazó, de tartalmilag általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályokat illeti, ezek mennyiségi aránya a 10 év jogalkotásában is jelentéktelennek mondható (a jogszabályok számát tekintve 8%-os, az ívszám szerinti terjedelmet alapul véve pedig 0,84%-os), mindamellett ezek az arányok magasabbak, mint a hatályos jog esetében. Ez nagyrészt abból adódik, hogy az évenkénti teljes jogalkotás felmérésénél már azok a jogszabályok is jelentős számban szerepeltek, amelyek hatálya az egyszeri végrehajtással megszűnik (pl. képviselőválasztás kitűzése, országgyűlés összehívása stb.).

Az utóbbi tíz év alatt 297 nemzetközi szerződést, illetve megállapodást cikkelyeztek be különböző jogszabályi formákkal a magyar jogrendszerbe. Különösen a törvényerejű rendeletekkel, illetve minisztertanácsi rendeletekkel becikkelyezett szerződések száma volt jelentős (176 és 101). Ezek az adatok elsősorban olyan szempontból érdemelnek figyelmet, hogy az újabb jogfejlődés alapján is igazolják, a nemzetközi szerződések tvr.-ekkel való becikkelyezése duzzasztja fel annyira a törvényerejű rendeletek számát, csak ily módon válik különösen feltűnővé ezek és a törvények száma közötti eltérés. A szó teljes értelmében vett belső jogalkotás szempontjából ugyanis az évi átlagban hozott 5 törvény mellett már nem 32, hanem csak 15 törvényerejű rendelettel lehet számolni. A hatályos jog értékelésénél elmondottakat az újabb jogfejlődés figyelembevétele alapján erősíti az is, hogy 1970—79 között 185 általános magatartási szabályt nem tartalmazó, de általános jogi jelentőséggel rendelkező jogszabályt adtak ki, és jelentős hányaduk — pontosabban szólva 143 — NET határozat formájában jelent meg. Összetételük lényegében véve újabban sem tér el attól, amit a hatályos jog kapcsán megállapíthattunk. A tíz év alatt kiadott 160 NET határozatból ugyanis az említett 143 határozat, illetve az 5 nemzetközi megállapodás közzétételéről szóló határozat levonása után csak jelentéktelen mennyiségű, éspedig 12 olyan NET határozat marad, amely tényleges jogalkotást tartalmaz. Viszonylag nagy számú a tényleges jogalkotást nem tartalmazó minisztertanácsi határozatok száma is (26), ezek azonban az összes minisztertanácsi határozatoknak (327) csak a töredékét teszik ki. Éppen ezért alig módosítják a minisztertanácsi határozatokról alkotott összképet.

4. Megvizsgáltuk, hogy az utóbbi tíz év során milyen arányban került sor alapjogszabályok, illetve módosító jogszabályok alkotására. (Az egyes jogszabályokat egészükben ítéltük meg, illetve pl. attól, hogy az alapjogszabályok is tartalmazhatnak más jogszabályokat módosító rendelkezéseket, vagy módosító jogszabályok révén is jogi szabályozás alá vonhatók addig jogilag nem szabályozott társadalmi viszonyok.) Adatgyűjtésünk az alábbi eredményekre vezetett:

Év	Tv.	Tvr.	NET.h.	MT.r.	Mt.h.	M.R.	Összesen	%
1970.	4:0	33: 7	24:1	25: 29	28:10	176: 84	290: 131	45,17
1971.	5:0	25:12	19:0	33: 17	29:11	122: 68	233: 108	46,35
1972.	6:1	20:11	14:2*	18: 29	29: 7	140:104	227: 154	67,84
1973.	6:0	25: 7	14:1	19: 20	21:11	85: 96	170: 135	79,41
1974.	3:1	18: 6	19:0	28: 23	40:15	125: 95	233: 140	60,08
1975.	4:1	19: 8	16:0	27: 11	17:10	143:113	226: 143	63,27
1976.	6:1	29: 6	17:1	26: 18	20: 9	154:103	252: 138	54,76
1977.	5:1	24: 7	12:0	32: 21	20:13	113:124	206: 166	80,58
1978.	4:0	24: 7	13:1	36: 20	13: 6	108: 91	198: 125	63,13
1979.	3:0	20:13	5:2	41: 14	11: 7	163:104	243: 140	57,51
	46:5	237:84	153:8*	285:202	228:99	1329:982	2278:1380	60,57

„*" jellel megjelölt adatban egy országgyűlési határozat is szerepel.

A táblázatból kitűnik, hogy minden évben több volt az alapszabályok száma, nagyobb számban adtak ki olyan jogszabályt, amely a jogi szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyokat külön jogszabállyal újraszabályozta (esetleg bizonyos társadalmi viszonyokat először szabályozott). Mindamellett magas a módosító jogszabályok száma is, sőt arányuk 1970—71-hez képest később érzékelhetően megnövekedett. Az

„újrakodifikálás" gyakorlata mellett tehát a módosító jogszabályok révén történő változtatás az újabb jogfejlődés során meglehetősen nagy szerepet játszik a jog „mozgásában". Még inkább ilyen következtetésre juthatnánk akkor, ha csak a „belső eredetű", és csak a szó szoros értelmében vett általános magatartási szabályokat tartalmazó jogszabályokat vennénk számításba.

5. A jogforrási rendszer és a jogalkotás összefüggéseinek feltárásához figyelemre méltó adatokat szolgáltathatnak az olyan felmérések is, amelyek az elsődleges, tehát a jogi szabályozás tárgyáról legmagasabb szinten intézkedő, valamint a végrehajtási-részletező jogszabályok számszerű arányát vizsgálják. A hatályos jog tekintetében nem, az utóbbi tíz év jogalkotását alapul véve azonban mi is végeztünk ilyen felmérést. Megvizsgáltuk, hogy a tíz év alatt egészében véve és évenként milyen volt az elsődleges és a végrehajtási jogszabályok kiadásának aránya. Tekintsük át, hogy ilyen szempontból milyen adatokhoz jutottunk:

Év	Tv.	Tvr.	NET.h.	MT.r.	Mt.h.	M.R.	Összesen	%
1970.	4:0	33: 7	10 : 15	23: 31	13: 25	22: 238	105: 316	300,95
1971.	5:0	29: 8	3 : 16	21: 29	14: 26	8: 182	80: 261	326,25
1972.	7:0	28: 3	8*: 8	27: 20	12: 24	10: 234	92: 289	314,13
1973.	6:0	29: 3	3 : 12	21: 18	13: 19	11: 170	83: 222	267,47
1974.	4:0	22: 2	5 : 14	33: 18	27: 28	9: 211	100: 273	273,00
1975.	5:0	23: 4	8 : 8	27: 11	11: 16	15: 241	89: 280	314,60
1976.	7:0	34: 1	9 : 9	23: 21	8: 21	10: 247	91: 299	328,57
1977.	6:0	27: 4	1 : 11	29: 24	10: 23	5: 232	78: 294	376,92
1978.	4:0	27: 4	1 : 13	36: 20	7: 12	3: 196	78: 245	314,10
1979.	3:0	31: 2	1 : 6	32: 23	4: 14	3: 264	74: 309	417,57
	51:0	283:38	49*:112	272:215	119:208	96:2215	870:2788	320,45

A „*" jellel megjelölt adatban egy országgyűlési határozat is szerepel.

Összesítésünk azt mutatja, hogy az utóbbi tíz év jogalkotásában a vizsgálat tárgyát képező jogszabályok közül 870 olyan jogszabályt adtak ki, amely elsődlegesen intézkedett a társadalmi viszonyok szabályozásáról, míg a végrehajtási jogszabályok száma 2788 volt. A végrehajtási jogszabályok száma tehát több mint háromszorosa (320,45%-a) az elsődleges jogszabályoknak. Nagyjában-egészében hasonló eredményeket kaptunk az évenkénti jogalkotás tekintetében is. Mindez pedig adhat bizonyos képet az elsődleges és a végrehajtási jogszabályok arányáról általában is, jóllehet pontosabb adatok csak a hatályos jog felmérése alapján nyerhetők. (Az adatok megállapításánál egyébként figyelmen kívül hagytuk az Alkotmány rendelkezéseit, hiszen ezekhez képest — nagyfokú általánosítással szólva — jóformán minden jogszabályt végrehajtási jogszabályként kellett volna értékelnünk. A nemzetközi vizsgálat során elsődleges jogszabályként vettük számításba továbbá azokat a jogszabályokat is, amelyek a Ptk. által érintett jogterületeket részletesen szabályozzák, és a Ptk-n kívül más előzményük nincs. Pl. az állami vállalatokról szóló törvényt, az egyesületekről szóló tvr-t, a Kormány lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló rendeletét stb.)

Végezetül érdeklődésre tarthatnak számot azok az adatok, amelyekből megbecsülhető, hogy az egyes jogszabályi formákat alapul véve a 1970—79-es évek jogalkotásában milyen arány tapasztalható az elsődleges és a végrehajtási jogszabályok között. Adataink „finomítása" nélkül is szembetűnő, hogy a normatív határozatokkal történő jogalkotásban az utóbbi tíz évben a végrehajtási jogszabályok domináltak. A törvényszintű jogszabályoknál a törvények esetében természetszerűleg csak „elsődleges" jogszabályokat találtunk, a törvényerejű rendeletek közül azonban néhányat már végrehajtási jogszabálynak minősíthettünk. A rendeleti jogalkotást tekintve pedig a minisztertanácsi rendelteknél még nagyobb arányban szerepeltek az elsődleges jogszabályok, a miniszteri rendeletek között viszont csak elvétve találtunk olyan jogszabályt, amely ne lett volna visszavezethető magasabb szintű jogszabályra. A határozati és a rendeleti jogalkotás szintjén azonban az elsődleges jogszabályok aránya még így is magasnak tűnik, s az erre vonatkozó általános adatokat valóban megfelelő kritikával kell értékelni. Adatgyűjtésünk során ugyanis pl. a nemzetközi szerződések és megállapodások belső jogszabállyal való közzétételét szinte kivétel nélkül elsődleges jogszabályokként vehettük számításba. (Az 1979-ben kiadott és elsődleges jogszabályként felvett 32 kormányrendelet között pl. 25 nemzetközi szerződést becikkelyező kormányrendelet van.) Az általános adatok között elsődleges jogszabályként szerepelnek a jogszabályt kibocsátó szervek alkotmányos hatáskörében hozott szervezetalapító, államigazgatási szervezést megvalósító és külügyi vonatkozású intézkedései. Itt már jelentősen torzíthatta továbbá az elsődleges jogszabályként felvett jogszabályok számát az is, hogy az adatgyűjtés során a Ptk. szabályozási körében hozott, és korábban említett alsóbb szintű jogszabályokat elsődleges jogszabályokként értékeltük.

Rácz Attila

Jog és nyelv*

1. Az ún. *jogi nyelvről,* vagyis a jogszabályok, a bírósági és igazgatási határozatok, eljárások, intézkedések nyelvéről sokat hallunk manapság. Írtak és írnak róla nyelvészek és jogászok, közírók és szépírók, gyakran szerepel a téma napilapjaink vagy némely folyóiratunk hasábjain, de találkozhattunk a jogi nyelv kérdéseivel a képernyőn is. A jogi nyelvet, vagy ahogyan azt bírálói gyakran nevezik, a „jogásznyelvet", nemegyszer nehézkesnek, bonyolultnak, a nem jogász számára nehezen érthetőnek tartják.[1] Mások viszont azt állítják, hogy a jogi szaknyelvre, főképpen a jogi szakkifejezésekre szükség van, azok használata indokolt. A jogi nyelvhasználat körüli viták nem mai keletűek, a „jogászi nyelv" fonákságaival már múlt századbeli íróink is bőven foglalkoztak.

A jogi nyelvhasználat, a jogi tartalmú közlés közérthetősége azonban nem pusztán nyelvhelyességi vagy stilisztikai kérdés, hanem a jogi cél elérésének, a jog társadalmi hatályosulásának nélkülözhetetlen eszköze. Indokoltnak és hasznosnak látszik ezért, hogy a pusztán nyelvművelői és nem mindig tárgyszerű megközelítéseken túlmenően megkíséreljük a jog és a nyelv összefüggéseinek alaposabb feltárását és átgondoljuk annak problematikáját.

Témánk szempontjából jogi nyelven a szoros értelemben vett jogtudomány, főképpen pedig a jogszabályok és a jogalkalmazás nyelvét értem, nem pedig azt az ún. „hivatalos" vagy inkább hivataloskodó nyelvet, amely napjainkban közéletünket elöntötte, ideértve a gazdasági-kereskedelmi, sőt műszaki területeket is, és amit használóik (és bírálóik) jogászinak vélnek.

2. „A rómaiak óta több könyvet írtak a jogról, mint — a teológiát kivéve — a többi tudományokról együttvéve" írja *Petrik Ferenc.*[2] Ennek ellenére a jogi nyelvvel, mint a jogi gondolat és történés fizikai hordozójával foglalkozó, elmélyültebben elemző szakirodalom elég soványnak mondható, ha eltekintünk a már említett pusztán nyelvművelői megközelítéstől, amely rendszerint nem a kérdés módszeres átgondolására, hanem a puszta — és gyakran éppen az elemzés, a kellő differenciálás és a meg nem értés hiányából fakadóan téves — bírálatra szorítkozik. Sajnos gyakran találkozunk a meglehetős tájékozatlanságról árulkodó olcsó szellemeskedéssel, vagy tudományos álöltözetben jelentkező, a joggal, mint társadalmi erővel való szembenállásról tanúskodó nézetekkel is.[3]

A jog és nyelv összefüggésének átfogó, monografikus feldolgozása még várat magára. A viszonylag kevés számú és a kérdés egy-egy súlyponti vonatkozását megragadó irodalom azonban így is értékes. Ki kell emelnem a felszabadulás utáni, főleg a hatvanas évekből származó hazai irodalomból *Bacsó Jenő, Beck Salamon, Móra Mihály* munkásságát, annál is inkább, mert tanulmányaikban megtalálhatjuk a korábbi, részben még a múlt századbeli vonatkozású irodalom könyvészetét is.[4] Évtizedes csend után örvendetes, hogy *Szádeczky-Kardoss Irma* a közelmúltban kisebb cikket szentelt a jogi nyelv gyakorlati kérdéseinek.[5] A kifejezetten a jogi nyelvvel foglalkozó cikkeken, tanulmányokon kívül azonban több kiváló jogászunk is érintette — ha részben is — a jogi nyelv kérdését főleg a közérthetőség, tehát a társadalmi hatályosulás vonatkozásában.[6] A jogász számára is értékes gondolatokat tartalmaznak a nyelvész *Lőrincze Lajos, Grétsy László, Tompa József, Ladó János, Kemény Gábor* kisebb-nagyobb írásai; munkásságuk idevágó területén gyümölcsöző együttműködés alakult ki jogászok és nyelvészek között.[7] Külön kiemelendőnek tartom az ugyancsak nyelvész *Kovács Ferencnek* a magyar jogi terminológia kialakulásáról szóló, anyagában és terjedelmében is jelentős monográfiáját, amely a hatalmas jogtörténeti és szótörténeti anyagon kívül számos, a jogi szaknyelvre vonatkozó megállapítást is tartalmaz, ha nem is mindegyikkel érthetünk egyet.[8]

A jog és a jogélet nyelvével a külföldi jogi és nyelvművelői irodalom is foglalkozik, bár jelentőségéhez viszonyítva ugyancsak nem túlságos bőséggel. Több értékes írás a puszta nyelvhelyességi bíráláton túlmenően mélyebbre szántóan foglalkozik a jog és nyelv összefüggéseivel,

---

* A Nyelvtudományi Társaság szaknyelvi osztályában 1980. április 29-én „Gondolatok a jogi nyelvről" címmel tartott előadás tézisszerű változata.

[1] *Szilbereky* Jenő: A polgári eljárás funkciója és hatékonysága. Bp. 1977.

[2] *Petrik* Ferenc: Perben a joggal. Minerva. Bp. 1979.

[3] Jellemző példa ez utóbbira az Ulrike *Ladnar* és Cornelia *von Plottnitz* által szerkesztett *Fachsprache der Justiz* c. könyv (M. Diesterweg, Frankfurt a. M. 1976), amelyből sokat nem tudhatunk meg a jogi nyelvről, annál többet a jog „negatív" vonásairól. A nyelvi kifogások magát a jogot érik, ennek megfelelően van összeválogatva a nyelvkritikai „irodalmi" anyag.

[4] L. különösen *Bacsó* Jenő: A jogszabályok közérthetősége. Jogtudományi Közlöny, XXIII. évf., 1968. szept., 457. old. — *Móra* Mihály: A jogi nyelvművelés feladatairól. Magyar Nyelvőr, 84. évf. 1960. júl.—szept., 269. old. — A jogi szaknyelv új szótára. Magyar Nyelvőr, 88. évf. 1964. jan.—márc. 7. old. — A jogász és az anyanyelvi műveltség. Magyar Jog, 1964. 558. old. — Beck Salamon és több más szerző idevágó írásait Móra idézi.

[5] *Szádeczky-Kardos* Irma: A jogászi nyelv aktuális gyakorlati problémái. Magyar Jog, 1980. szept. 823. old.

[6] A már idézetteken kívül elsősorban *Szabó* Imre és *Világhy* Miklós nevét kell itt megemlíteni.

[7] L. Hivatalos nyelvünk kézikönyve. Szerk. *Grétsy* László, PÜM Államigazgatási Szervezési Intézet. 2. kiad. Bp. 1978, *Lőrincze* Lajos bevezetőjével, — *Tompa* József: Jogszabályaink anyanyelvi gondozása. Magyar Nyelvőr, 1965. 286—289. old.

[8] *Kovács* Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Akadémiai Kiadó. Bp. 1964.

a *jogi szaknyelv* problematikájával.[9] *Fritz Paepcke,* a heidelbergi nyelvészprofesszor azonban joggal véli úgy, hogy a *nyelvészeti irodalom* még mindig adós a nyelv és a jog kapcsolatát teljes egészében ábrázoló nagy monográfiával.[10]

3. Mind a hazai, mind a külföldi szerzők vallják, hogy a nyelv és a jog között igen szoros az összefüggés, szorosabb, mint ahogy azt tudatosítjuk. A jogszabályok emberi nyelven szólnak a társadalom tagjaihoz, a jogalkalmazás cselekményei, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás hatóságainak döntései, közleményei, eljárási cselekményei is a nyelvi közlés útján, szóban vagy írásban jutnak az érintettek tudomására. A jog, mint általában a történeti-társadalmi gyökerű szaknyelvvel rendelkező, hermeneutikus jellegű diszciplinák, nem élhet az ún. monothetikus tudományok, a természettudományok vagy a matematika formalizált-szimbolizált nyelvével, képleteivel, formuláival. A számítógépes kor programm-műnyelvei is csak korlátozottan, főképpen a nyilvántartás és dokumentáció területein használhatók a jogéletben. A jogi fogalom, a jogi gondolat (mint minden gondolat) a természetes emberi nyelvben ölt és ölthet csak testet, a jogi norma csak nyelvi köntösben jelenhet meg és csak az emberi nyelv, mint a legfontosabb kommunikációs eszköz és tényező útján juthat kifejezésre és gyakorolhat hatást a társadalom tagjaira, a jogkövetőkre. De a jogi norma naponkénti aprópénzre váltása a jogalkalmazás során is szükségszerűen a beszélt vagy írt nyelvi eszközökkel történik. *Aristoteles* Politikájában olvashatjuk: „A nyelv arra szolgál, hogy nyilvánvalóvá tegye, mi a hasznos, vagy ártalmas, mi az igazságos és az igazságtalan". Márpedig ha a nyelv adja meg a jogi fogalom számára a fizikai, mondhatni testi létezést, akkor a nyelvet a jogi gondolkozás, sőt a jog létfeltételeként foghatjuk fel. A nyelv a jog élettere, közege, abban és általa létezik.

„A jogi fogalom nem választható el kifejeződésétől... a tartalom csak a fogalom *konkrét nyelvi alakjában* (kiemelés tőlem — K. S.) válik közölhetővé és így hatályosulóvá" — írja *H. Hatz.* A jogi fogalom — folytatja — a jog területéhez *tartalmánál* fogva, a nyelv területéhez pedig *kifejeződésénél* fogva kapcsolódik szorosan. Azáltal, hogy mindkét terület részese, nyer saját önálló reális létet. Ezért szerinte minden megfontolásnak a nyelvből kell kiindulnia:... „az *értelmezési technika* lényegében és a megközelítés első lépcsőjén a nyelvi alakra irányul".[11] E szoros kapcsolatra utal az indogermán nyelvekben számos kifejezés etimológiája (jurisdictio, jurisdicción, juridiction, verdict, veredicto, dictum, dictor, Recht sprechen, Spruch, freisprechen stb.).

4. A jogalkotás ezért ősidők óta *nyelvalkotás is.* Nem kétséges, hogy „a jog nyelve minden időkben befolyásolta a nyelvhasználatot" írja egy kisebb cikkében *A. Wautier,* hozzátéve, hogy ez a jelenség a francia nyelvben jelentősebb hatású, mint a többi nyelvekben.[12] *E. Forsthoff* nézete szerint „a német jogi kultúra elválaszthatatlanul kötődik a német nyelv sorsához" (i. m.). *Kovács Ferenc* is azt írja: „A jognak egy adott társadalom életében betöltött fontos szerepe egyben meghatározza a jogi terminológia fontosságát az adott nép szókincsében". De ahogyan a nemzeti köznyelv állandóan gazdagítja a szaknyelveket, így a legjelentősebbet, a jogélet nyelvét is, ugyanúgy igen nagy hatást gyakorol a jogi nyelv a mindennapok munkás életének nyelvére is (jóllehet ez utóbbi — a nyelvhelyesség szemszögéből nézve — nem mindig értékelhető kedvezően).

5. De ha igaz is, hogy az adott állami és jogi rend nyelve erősen befolyásolja a köznyelvet, ez a hatás nem mindig terjed túl az államhatárokon. A nemzeti nyelv és a nemzeti jog egysége távolról sem valósul meg teljes mértékben mindenütt és mindenkor. A *nyelvközösség és jogközösség* nem fedik egymást szükségképpen. Így pl. az angol, a német vagy a spanyol nyelv a történelmi-társadalmi fejlődés különbözőségei következtében más és más, gyakran igen eltérő jogrendszerek számára szolgáltatott és szolgáltat ma is nyelvi eszközöket, miközben az egyes nyelvi jelek jelentős szemantikai és pragmatikai eltéréseit figyelhetjük meg. A magyar nyelv Erdélyben, Szlovákiában vagy a Vajdaságban ma is élő, sőt többé-kevésbé hivatalos jogi ki-

[9] Elvi tartalmuk miatt kiemelendőnek tartjuk: Hans *Dölle:* Vom Stil der Rechtssprache. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1949. — Ernst *Forsthoff:* Recht und Sprache. Sonderausgabe, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1964. — Helmut *Hatz:* Rechssprache und juristischer Begriff. W. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. — Wolfram *Hahn:* Die Problematik der Rechtsgewinnung. Imago Linguae, W. Fink, München, 205—214. old. — E. *Oksaar:* Sprache als Problem und Werkzeug des Juristen. — Archiv. für Rechts- und Sozialphilosophie. Vol. 1967. LIII/1, 108. old. A felsorolt művek jó bibliográfiák is nyújtanak. — A különböző alkalmazott nyelvészeti és nyelvművelő folyóiratokban is találunk kisebb-nagyobb hozzászólást a jogi nyelv problémáihoz. A majdnem kizárólag nyelvészek által szerkesztett szótárak szívesen minősítik a jogi kifejezéseket „Papierdeutsch"-nak, ami jórészt a jogi nyelv belső logikájának és fogalmi rendszerének meg nem értéséből fakad. Érdemi és a jogi nyelv társadalmi gyökereit érintő hozzászólásokat találhatunk a *Sprachpflege* (VEB Bibliographisches Institut, Leipzig) több számában. Kiemelendőnek tartom ezek közül Günter *Starke* „Zur sprachlichen Gestaltung des Zivilgesetzbuches der Deutschen Demokratischen Republik" c. írását (1976. 2. sz.), amely az NDK új Polgári Törvénykönyvének nyelvhasználatával kapcsolatban vizsgálja, milyen nyelvi változások észlelhetők a régi BGB-hez viszonyítva, miképpen alakult a jogászi szaknyelv és a köznyelv viszonya a szocialista nyelvi kultúra tükrében. — A *Lebende Sprachen* (Langenscheidt, München) a francia jogi nyelv egyszerűsítésére és korszerűsítésére irányuló hivatalos törekvésekről ír (1978. 2. sz.).

[10] Fritz *Paepcke:* Zum Problem von Sprache und Recht. — Mitteilungsblatt für Dolmetscher und Übersetzer. Bonn, 1980. 1. sz.

[11] L. H. *Hatz* és W. *Hahn* i. m.

[12] Langage courant et terminologie juridique. — Le linguiste, 1978. Nr. 4—5—6.

fejező eszköz és gyakran mégis sok nehézséget okoz az eltérő terminológiájú szövegek helyes értelmezése.

6. Ahogyan elválaszthatatlan egymástól a jog és a nyelv, ugyanúgy elválaszthatatlan a jogi nyelvhasználat a jog *történetiségétől.* A jogi nyelv szókincsében és kifejezési formáiban, a jog történelmi-társadalmi kialakulása, fejlődése csendül vissza, ez tükröződik a jogélet *ritusaiban* is. A jog fejlődése általában lassúbb, mint a társadalom politikai-gazdasági fejlődése, a jog mintegy követi, összefoglalja, szintetizálja ez utóbbit. Ez is egyik oka a jogi nyelvhasználat *konzervatív, tradicionalista* jellegének, néha archaizmusának, hiszen még maga az általános nyelvhasználat is gyakran a fejlődés, a változás mögött kullog. A nyelv nem képes sebbel-lobbal szavakat, nyelvi eszközöket találni az Új számára, ezért gyakran úgy segít magán, hogy új, további, ún. *konnotatív* tartalmakat, jelentéshasználatot ad meglevő jeleinek. A nyelvi jelek jelentéstartalmának ilyen változásai részben csak a történeti, az ún. diakrónikus nyelvészeti módszerrel követhetők és érthetők meg. Ez a diakrónikus, részben filológiai és hermeneutikus módszer egyébként a *jogértelmezés* és magyarázat, a jogösszehasonlítás, valamint a tudományos igényű *jogi fordítás* legfontosabb eszközei közé tartozik.

A jognak és nyelvezetének a legutóbbi időkig voltak és jelenleg is vannak, ha egyre ritkulóbban olyan elemei, amelyek kultikus-rituális, szimbólikus-mágikus eredetűeknek tekinthetők. Ezek az elemek a jognak és vele nyelvének a *szakrális-vallási* nyelvvel és gondolatvilággal egyidős eredetére mutatnak. Vallás és jog az ősidőkben, sőt már a történeti időkben is igen gyakran egyet jelentett, egymásbafonódva, párhuzamosan fejlődött, a jogalkotásra és jogalkalmazásra a papságnak igen nagy befolyása volt. Elég utalnunk itt a dekalógusra, a Thóra és a Talmud polgári és büntetőjogi, anyagi és eljárási szabályaira, a Koránban és a hagyományban (hadith) gyökerező *iszlám jogra* (scharia). Ez utóbbi ma reneszánszát éli és sok iszlám országban többé-kevésbé ma is hatályos része az állami jognak. De Izraelben is él a zsidó vallási jog, főleg a családjog területén. Az európai, római és kánonjogi ihletettségű és a régebbi törzsi-népi jogok maradványait is felszívó jogrendszerekben a kultikus-mágikus motívum főleg a különböző esküformulákban, egyes jogcselekményeket kísérő ünnepélyes rituális formákban (mint pl. a koronázási szertartások), gesztusokban, különleges öltözékekben (talár, barett, paróka) stb. nyilvánul meg. (Maga a *törvény* szó is vallási eredetűnek tekinthető, majd elsősorban jogi jelentésűvé vált és csak jóval később vették át más diszciplinák, így főleg a természettudományok. Jellemző az is, hogy pl. az angol jog az erőhatalmat „Act of God"-nak; azaz isteni beavatkozásnak nevezi.) A mi korábbi közjogunk szintén bővelkedett hasonló elemekben, de az állami szimbólumok, rendjelek, zászlók, címerek, himnuszok, a katonák és tisztségviselők meg- és felesketése, az ítélethirdetések, egyes aktusok ünnepélyesebb formája és nyelvezete is ebbe a rétegbe sorolható. A mindennapok jogügyleteinél, pl .adás-vételnél, vásárokban ma is dívó kézfogás, tenyérbecsapás, áldomás stb., a nyelvünkben metaforikusan ma is élő szavak, mint pl. „törvényt ül", „pálcát tör felette", „meg van bélyegezve", sorsa „megpecsételtetett", vagy akár maga a hites, hitelesít szavunk jórészt ebből a szférából származnak.[13]

A jogi nyelvhasználatot tehát hagyományainak ismerete, történetiségének, bizonyos mértékű szakrális-kultikus befolyásoltságának tudata és figyelembevétele nélkül teljességében sem átérteni, sem tárgyszerűen bírálni nem lehet.

7. Sokan ma is siratják a szemléletes, képszerű, szimbolikával és szómágiával telt régebbi, népiesebb jogok és nyelvezetük eltünését. „Szimbólumok helyett aktahegyek, a kék ég alatti törvényülés helyett füstös irodák" — panaszkodott már *Jakob Grimm,* a nagy német nyelvész és mesemondó is, vagy másfél évszázada. Régebbi, kiveszett ízes jogi szavaink iránti nosztalgia csendül ki *Ruffy Péternek* „Az erdélyi magyar nyelv pompája és régisége" címmel írt cikkéből is.[14] A jogtételeket szinte közmondásszerűen vagy versikékben összefoglaló népi jogok mellett valóban sivárnak tünhetik a mai, absztrakciókkal dolgozó jogi nyelv. „Ahol a szamár hempereg, ott hullatja a szőrét is" — szólt egykor a német mondás, ma úgy mondjuk — írja *H. Hatz* — „a tiltott cselekmény elkövetési helyének illetékessége".

E hidegen csengő meghatározás már a logikus, absztrakt fogalmakkal dolgozó, dogmatikailag beérett római jog terméke („lex loci delicti commissi"), amely jog az európai jogfejlődést, vele a mienket is — egyrészt áttételesen az ún. „recepció" után kialakult német-osztrák jogon keresztül, másrészt közvetlenül — fogalmaival, rendszerével és nyelvezetével a mai napig döntően befolyásolta. Bármennyire is érthető a nosztalgia, tudomásul kell venni azt, hogy „az élet formálja meg saját jogát és a jog alakítja ki saját nyelvét" *(Dölle),* vagyis a jog nyelve magával a joggal együtt változik. A jog az egyszerűbb életviszonyokra szabott jogból fokozatosan az újabb kor egyre differenciáltabbá, racionalizáltabbá váló polgári-tőkés gazdasági és társadalmi viszonyainak jogává, igazi „jogász-

[13] A jogi nyelvnek a szakrális nyelvhasználattal és ritussal való összefüggéseire *Kovács* és *Tompa* is utalnak idézett írásaikban.

[14] Magyar Nemzet, 1979. dec. 24. — Valóban sok érv szól amellett, hogy ne hagyjuk teljesen elveszni tiszteletreméltó jogi nyelvi „műemlékeinket". Ír erről *Móra* is „A jogi nyelvművelés feladatairól" szóló munkájában. — Karl *Oftinger* zürichi professzor írja: „jogunk ősterületei az ország örökségéhez tartoznak, ugyanúgy mint természeti környezete". Vom Handwerkszeug des Juristen und von seiner Schriftstellerei. Schultess, Zürich, 1974., 78. old.

joggá" vált. Az egyszerűbb, népiesebb jogi nyelvhasználat már nem tudta volna többé a korszerű jog új fogalmait kifejezni, feladatait szolgálni. A mai modern ipari társadalmat sokkal bonyolultabban lehet csak igazgatni, mint mondjuk a 17—18. század agrártársadalmait. Lényegesen megnövekedett ezért a jogszabályok száma, vele a jogszabályalkotás tempója, megjelent a túlszabályozottság és áttekinthetetlenség kísértete. Mindez — egyéb okok mellett — nem vált a nyelvezet, és vele a közérthetőség javára. Ezek a problémák természetesen *valamennyi* modern iparosított vagy iparosodó ország problémái, függetlenül a történeti, vagy a társadalmi-gazdasági rendszer különbségeitől.[15]

8. Így hazánk problémája is. Sőt a szocialista társadalmi-gazdasági rendben még fokozottabban jelentkezhetnek és jelentkeznek ezek a kérdések, mert igen sok olyan gazdasági-műszaki terület került az állami szabályozás körébe, amelyekre korábban legfeljebb csak általános jellegű jogszabályaink vonatkoztak, mint pl. a Kereskedelmi Törvény és kiegészítő szabályai, vagy az iparjogi, ill. adójogi normák. A tudományos-technikai forradalom vívmányai, az új energiahordozók, a nagyipari-nagyvárosi fejlődés is számos, eddig ismeretlen problémát vetett fel, amelyeknek megoldásához jogi eszközök is szükségesek (pl. atomenergia, környezetvédelem, műemlékvédelem, az infrastruktúra kérdései, különböző nemzetközi egyezmények az űrhajózásról, műholdakról, modern távközlési rendszerekről stb.). Mindennek az volt a következménye, hogy idegen szakterületek, tudományos és műszaki diszciplinák, különböző termelési ágak szakszókincse került be jogalkotásunk és jogalkalmazásunk nyelvébe. Igen sok jogszabályunk ma már csak formailag, rendszerében tekinthető joginak, nyelvében, szókincsében nem.

9. A magyar jogi nyelv kialakulásának részletes nyomonkövetése itt nem feladatunk. *Kovács Ferenc* idézett könyvéből is tudjuk, hogy számos ma is élő jogi terminusunk még a honfoglalás előtti korból származónak tekinthető (pl. igaz, igazság, *törvény,* bíró), de a Hármaskönyv első magyar fordítása (1565) előtti idők okirataiban is nagyon sok ismerős szakszóra bukkanunk (pl. adó, eskü, per, fél, szer/ződés/, ítél, kereset, panasz, vád). Feladatunk viszont hangsúlyosan rámutatni arra, hogy a magyar kancelláriák, a magyar íródeákok által használt jogi nyelv (a vallásos irodalommal és bibliafordításokkal együtt) ugyanolyan hatásosan befolyásolta, segítette a nyelvjárások fölötti egységes magyar köznyelv és irodalmi nyelv kialakulását, mint mondjuk Németországban a szász választófejedelmi kancellária nyelvhasználata, amely — *Luther Márton* hathatós közreműködésével — lerakta a soktucatnyi nyelvjárás fölötti egységes irodalmi német nyelv, a Hochdeutsch alapjait. Nagy nyelvészünk, *Bárczi Géza* is elismeri: „... ennek a területnek az írott nyelve mai irodalmi nyelvünknek és ezen át mai nemzeti nyelvünknek közvetlen őse."[16]

10. Az európai kultúrfejlődés tudományos nyelve évszázadokon át a *latin* volt, amely rangját számos diszciplinában (pl. orvostudomány, állat- és növényrendszertan) a mai napig megőrizte, szavaiban pedig minden tudományágunkban, sőt köznyelvünkben is tovább él. Érthető, hogy mint a társadalom és a tudományok nemzetekfölötti összekötő nyelve, „lingua franca"-ja, a latin, úgyis mint a kidolgozott római jog nyelvi köntöse és nem utolsósorban mint a *szakrális* elem hordozója uralkodóvá vált a jogéletben is. A latin nyelvhasználat problematikája közel sem olyan egyértelmű, ahogy azt *Kovács Ferenc* kissé leszűkítő osztályszemlélete látni véli, hiszen — eltekintve a fentiektől — a latinitás hordozói elsősorban a külföldi egyetemeken tanult, jórészt szegénysorsú diákok, papok, prédikátorok voltak — hanem annál sokkal sokrétűbb. Minket itt témánk szempontjából az érdekel, hogy a folyamatos idegennyelvi, latin majd német ráhatás a magyar jogi nyelv kialakulásának egyik legnagyobb nyelvi problémáját jelenti. A magyar jogi szaknyelvet — modern értelemben véve — tulajdonképpen a reformkorban, főleg pedig a kiegyezés utáni időkben kellett megteremteni egyrészt a már élő és használt szókincsből, másrészt viszont szóalkotás és részben fordítás útján. Ez a munka jórészt az első és a második nyelvújítás korába esett. *Bárczi Géza* írja idézett művében: „sajnálható, hogy írott nyelvünk szinte kizárólag fordítási nyelv volt, hogy annyi latinizmus hatolt bele ... hogy az írás nyelve ily módon elszakadt az élő magyar nyelvtől" ..., de hozzáteszi: „e hosszú fordítási gyakorlat nyelvünk fejlődése szempontjából mégis igen fontos, sőt igen értékes". Megállapításai a jogi nyelvre is vonatkoztathatók, azzal a kiegészítéssel, hogy a latinizmuson kívül igen sok *germanizmus* (újabban néha russzicizmus) is behatolt jogi nyelvünkbe. Mindezek ellenére elmondható, hogy a múlt században kialakult, akkor korszerű magyar jogi szaknyelv a latin logikán pallérozódott jogászi gondolkodás, a régi magyar jogintézmények és a jóval haladottabb európai, elsősorban osztrák-német jogintézmények terminológiája tartalmilag sikerült ötvözetének mondható. Ez a munka — melyben az ország legkiválóbb jogászi elméi vettek részt egy évszázadon át *Frank Ignáctól, Deák Ferencen* és

[15] A nyelvi kommunikáció társadalmi jellegéről, valamint a nyelvfejlődésnek a társadalmi fejlődéssel való összefüggéseiről lásd Werner *Neumann* vezetésével szerzői munkaközösség: Theoretische Probleme der Sprachwissenschaft. Akademie Verlag, Berlin, 1976., különösen 185. old. és köv., valamint 636. old. és köv. Érdekes példák olvashatók az NDK jogi nyelvének a társadalmi fejlődés függvényében történő átalakulásáról is, 658. old. és köv.

[16] *Bárczi* Géza: A magyar nyelv életrajza, 3. kiad. Gondolat, Bp. 1975. 224. old.

a többieken át *Grosschmid Béniig* — tette lehetővé, az ország polgári-liberális állami és gazdasági életének jogi korszerűsítésén kívül, jogéletünk és jogi terminológiánk *nemzetközi csatlakozását* is a többi európai országhoz. Már itt kell hangsúlyozni, hogy ez a nemzetközi csatlakozás megköveteli a használt terminológia jelentéstartalmának nemzetközi perspektívában is megvalósuló, legalább megközelítő egyezését napjainkban is.

11. A magyar jogi szakszókincs sikerültnek tekinthető megteremtése mellett annál jobban érezhetők napjainkig ennek az óriási munkának az árnyoldalai: a szókincs megteremtésétől messze elmaradt a helyes magyar kifejezésmód kialakítása, nem is annyira a jogszabályalkotásban, mint főleg a jogalkalmazás és némileg a jogtudományi irodalom nyelvezetében észlelhetően. Részben az akkori kor közéletére, sőt irodalmára is gyakran jellemző dagályos, barokkos-kuriális stílus, részben a túlságosan szolgai, sőt tükörfordításokból átkerült németes mondatszerkesztés, általában a német tudományos és jogi nyelv körülményessége, bonyolult tekervényessége hátrányosan befolyásolták a jogi nyelvhasználatot, elsősorban a bíróságok, az igazgatási hatóságok és ügyvédek nyelvét, szóban és írásban is. Közérthetőségről távolról sem beszélhetünk e korban, jóllehet e nyelvezet nyomai sajnos a mai napig sem tűntek el teljesen. Amint *Móra Mihály* írta, még mindig hat a „vis inertiae", a tehetetlenségi nyomaték, ami mintegy apáról fiúra, vagy inkább főnökről beosztottra örökítette ezt a rossz hagyományt.

12. Mai jogi szaknyelvünk korszerűsítésére, kicsiszolására vár tehát az a feladat, hogy a jogi terminológiát a végbement gazdasági-társadalmi változásoknak és az új feladatoknak megfelelően kibővítse, az öröklött értékes szakszókincset pontosítsa és azt szükség szerint újabb jelentéstartalmakkal kiegészítve, de mindig következetesen használja. A jogrendszer egyszerűsítésével és demokratizálásával párhuzamosan kell a jogszabályok és más jogi tartalmú közlések, valamint a jogalkalmazás nyelvezetét is megfelelően alakítani, leporolni, közérthetővé tenni. De azt is figyelembe kell venni, hogy a jogterületek túlszakosodása, az ezzel együttjáró túlszabályozás és áttekinthetetlenség legalább annyira gátolja a közérthetőséget, mint a szakszókincs, vagy stílus. Azt sem lehet mondani, hogy a jogszabályalkotás határidőinek gyakran nyomasztó rövidségéből, vagy *fordításokból* eredő terminológiai és nyelvhelyességi problémák *jogi szaknyelvünk* e harmadik nyelvújításánál nem merültek volna fel.

13. Nyelvészeti megközelítésből nézve ugyanis a jogi nyelv az ún. *szaknyelvek* közé tartozik. A szaknyelv az emberi munkamegosztás valamely területén a gazdasági-műszaki és kulturális fejlődés során kialakult fogalmak és rendszerek kifejezésére szolgáló nyelvi kommunikációs eszközök együttese. A szaknyelv mindig *objektív* alapú, valamiféle reális társadalmi valósághoz, ismeretághoz, mesterséghez, foglalkozáshoz, vagy tudományhoz kapcsolódik. Tehát nem *szubjektív* alapú csoportnyelv, pusztán valamiféle „zsargon", vagy „tolvajnyelv", ahogy azt sajnos néha még nyelvészek írásaiban is olvashatjuk. A szaknyelv célja, hogy egy behatárolható szakmai területen a kommunikációt, azaz a megértést pontosan és félreérthetetlenül biztosítsa. A hazai nyelvtudomány még adós a szaknyelvek beható vizsgálatával is, holott ennek már igen nagy külföldi irodalma van.[17] A szaknyelvek fejlettsége általában egy adott társadalom mindenkori állapotát, politikai, gazdasági, kulturális, tudományos-műszaki szintjét és differenciáltságát és egyben *nyelvi gazdagságát* is tükrözi.

14. A szaknyelveknek jellemzője a szakterület tárgyához és fogalmaihoz kapcsolódó szókincs *(terminológia)* és a köznyelvi kifejező eszközök felhasználásával a közlés rendeltetéséhez, az adott *kommunikációs szükségletekhez alkalmazott* jellegzetes közlésmód, *stílus*. A köznyelvvel ellentétben jellemzi még a szaknyelveket, hogy a fogalmak jelölésére használt elnevezés, szó vagy kifejezés *egyértelműsége,* pontos behatároltsága adott esetben *fontosabb,* mint a közlésmód milyensége, stiláris színvonala. Jellemzi a szaknyelveket a már említett, fokozott nemzetközi interdependencia, a fogalmak és elnevezésük lehető legnagyobb fokú nemzetközi egységesítésére törekvés is, elsősorban a természettudományos-műszaki területeken, bár a legutóbbi időben a társadalomtudományok, így a jogtudomány területén is történtek erőfeszítések ilyen irányban (pl. a KGST-n és a Közös Piacon belül). A tudományos szaknyelvekben sok idegen szó és ún. internacionalizmus fordulhat elő.

15. A jogi nyelv annyiban szaknyelv és annyiban osztja a szaknyelvek természetét, hogy megvan a maga fogalmi-logikai rendszeréből következő sajátos szókincse és a tárgyának, rendeltetésének megfelelően kötöttebb, formálisabb kifejezésmódja. A jogi nyelvben azonban a tartalom és a forma szorosabban kapcsolódik, mint a főleg terminológia-központú szaknyelvekben, ahogy erre fentebb már utaltam. Tartalom és forma gyakran együttesen adják a jogi közlés egészét.

16. Akár a többi szaknyelvnek, a jogi nyelvnek is megvannak a maga közlési, kifejezési szintjei, ún. nyelvi rétegei, akár csak az általános nemzeti köznyelvnek. Az egyes szinteket a terminológiai pontosság, valamint a közlésmód igényessége választja el egymástól a gyakorlatban mindenesetre áteresztő, néha egymásbafolyó módon. A legfelső szint itt is az iro-

[17] A szaknyelvek kérdésének kitűnő elemzését és a vonatkozó irodalom rendkívüli bőségű bibliográfiáját nyújtja Lothar *Hoffmann:* Kommunikationsmittel Fachsprache. Eine Einführung. Akademie Verlag, Berlin, 1976.

dalmi igényű közlésmód: a jogtudomány és részben a jogi oktatás nyelve. A második szint a jogszabályok, fontos okiratok, továbbá a színvonalas, elsősorban a felsőbírósági jogalkalmazás nyelve, ezt követi a kisebb igényű jogalkalmazásban, valamint a mindennapos igazgatási és rendészeti gyakorlatban használatos nyelvezet, majd az ún. jogi „konyha- vagy műhelynyelv" szintje, ahogy a jogászok és jogi-igazgatási munkát végzők munkájuk közben egymással érintkeznek (ez már nevezhető esetleg szakmai „zsargon"-nak). Legalsó rétegként fogható fel a köznyelv és a jogi szaknyelv mesgyéjén mozgó nyelvhasználat a maga pontatlan és rosszul vagy homályosan használt fogalmaival. Ez a réteg igen széles spektrumú, a rádió, tv, napisajtó vagy filmszinkronizálás (pl. a „krimik") pongyola és gyakran téves „jogi" nyelvhasználatától a kifejezett „argó"-ig terjedhet. A rétegekben felülről lefelé haladva válik a szakszó jelentés-behatároltsága lazábbá, a közlésmód pedig kötetlenebbé. A legfelső, tudományos-oktatási szintre, valamint a jogi „műhelynyelvre" egyébként az is jellemző, hogy az ezekben a közlésekben részt vevő partnerek (közlő-író, hallgató-olvasó) köre, az ún. *kommunikációs közösség* viszonylag zárt, behatárolható, ami azt jelenti, hogy a közlő partner a fogadónál általában feltételezheti előzetes szakismeretek meglétét.

17. Nem ez a helyzet a jogszabályok és különösen a jogalkalmazás területén, amely terület vizsgálódásunk fő tárgyát alkotja. Itt is előfordulhat, hogy az általános nyelvközösségen belül többé-kevésbé szakjellegű kommunikációs közösség is képződik. Ilyen főleg a különböző szakjogok területe (pl. egészségügyi, állategészségügyi, a természettudományok vagy a népgazdaság különböző szakterületeit érintő jogszabályok), különösen a végrehajtási utasítások és más alsóbb szintű jogszabályok vonatkozásában. De ide sorolhatók a nemzetközi jogi forgalomban előforduló egyezmények, szerződések, egyéb jogi tartalmú közlések is. De ha el is kell fogadnunk azt a fenntartást, hogy bizonyos esetekben, így a szakjogoknál és a nemzetközi jogi forgalomban, *magyobb társadalmi érdek* fűződhet ahhoz, hogy a közlést egy másik (esetleg nem is ugyanahhoz a nyelvközösséghez tartozó szakember, jogász) megértse, mint ahhoz, hogy az mindenki számára közérthető legyen, mégis annak kell meghatározó elvként szolgálnia, hogy a jogi közlés címzettjeinek köre adott esetben igen széles lehet, *jogszabályoknál gyakran az egész társadalmat,* az ország minden lakosát magában foglalhatja. Így tehát — az államhatárokon belül — a nyelvközösség elvileg egybeesik a jogi kommunikációs közösséggel. Ez az a momentum, ami a *jogi szaknyelvet lényegbevágóan megkülönbözteti* a többi szaknyelvtől. A társadalomnak lényegesen nagyobbak az igényei a jogi nyelv közérthetőségével, mint a tudományok vagy a sok különféle foglalkozás, mesterség szaknyelvével szemben. Ha tudjuk is, hogy a teljes közérthetőség követelménye nem is valósítható meg, és adott esetben naiv elképzelésnek bizonyulhat, mégis ebből a perspektívából kell tovább elemeznünk jogi nyelvünket, nem feledkezvén meg azonban soha a *társadalmi érdekek* és értékek bizonyos tagadhatatlan *hierarchiájáról.*

18. Az elemzésnek arra is ki kell részben terjednie, miért áll hazánkban és külföldön egyaránt a jogélet nyelve a bírálat, sőt ellenszenv kereszttüzében? Hiszen kimondott szakszókincse jóval kisebb, mint más, gyakran babonás tisztelettel fogadott szaknyelveké, mint például az orvostudományé, a magfizikáé, filozófiáé. A jogászok írásmódja, fogalmazása — a néha valóban meghökkentő kivételektől eltekintve — semmivel sem rosszabb, sőt gyakran jobb, érthetőbb mint más szakágak képviselőié. Általában a jó vagy rossz kifejezésmód, a világos vagy kusza fogalmazás ténye nem a közlés *tárgyához,* hanem a közlő személy képességeinek és gondosságának szintjéhez fűződik. Közérthetően, világosan általában az beszél vagy ír, akinek a gondolatai, a közlendői is világosak. A jogi képzettség önmagában még senkit nem akadályozott meg a jó magyar fogalmazásban. Számos hazai és külföldi kiváló író és költő tanult jogot, sőt volt gyakorló jogász, hosszú lenne a névsoruk. Több filológus véleménye szerint pl. *Goethe* nemes dikcióját a jogászi gondolkodás fegyelme edzette. A jogi szakirodalom számos nagy alakjának írásai a világirodalom kiemelkedő alkotásai közé tartoznak. A magyar jogtudomány sok képviselőjének stílusa is nemes veretű, kristálytiszta logikájú, sok kiválóság volt és van közöttük, úgy is mint törvényszerkesztő, úgy is mint a jogi értekező próza mestere. Mi lehet mégis az ellenszenv oka?

19. A kiváltó okok egyike magában a mai, modern jog ellentmondásosságában és dilemmájában is kereshető. Legyen a jog és vele nyelvezete egyszerű, de azért szakszerű és pontos. Legyen népies, képszerű és magyarázó, mint a régebbi egyszerűbb életkörülményekre szabott jog, de azért feleljen meg a mai társadalom bonyolult szükségleteinek. Legyen demokratikus, de őrizze meg a jogalkotó és a jogalkalmazó állam tekintélyét. Legyen közérthető, de azért tartsa meg absztrakt fogalmait, tényállásait. Legyen áttekinthető, de rendezze a mai életviszonyok, a különböző tudományos-gazdasági szakterületek sokaságát. Tükrözze szavaiban, kifejezéseiben is a szocialista társadalmi és gazdasági rend jogát, de feleljen meg szakszerű pontossággal a nemzetközi jogi forgalom igényeinek is. Szabályai, parancsai, rendelkezései és intézkedései legyenek világosak, félreérthetetlenek, személytelen érvényűek, de mégse legyenek embertelen ridegségűek. Megvalósítható mindez?

20. Az okok között szerepelhet a joggal és vele az egész állami és jogi renddel szemben érzett atavisztikus ellenérzés is. Igen gyakran, ha nem is tudatosan, de ez húzódik meg a jogi

nyelvet érő bírálatok, gúnyolódások mögött. Ennek részben történetileg is érthető okai vannak. *Dölle* idézett művében arról ír, hogy náluk az ellenszenv gyökerei visszanyúlnak a római jog befogadásának korába, amikor a régi népi jog helyébe az elvont tényállásokra ráépülő, korszerűbb, de látszólag az élettől eltávolodott jogrendszer került, és ugyanakkor kialakult a latinizált jogtudósok-ügyvédek képében egy arrogáns és uralkodni vágyó (ugyanakkor mindent szabályozni akaró és minden adót behajtó), a fennsőbbséget képviselő foglalkozási típus.[18] Hazánk népének történelmi emlékezetében is élénken él még az a világ, amikor a jogrend jórészt idegen elnyomó hatalom, vagy a tehetős, „birtokon bévül lévő" uralkodó osztályok érdekeit szolgálta. Korunkban azonban a főleg a polgáritőkés jog nyelvét érő bírálatok leple alatt gyakran olyan anarcho-intellektuális jellegű megnyilvánulások is észlelhetők, elsősorban a nyugati világban, amelyeket nem szabad összetéveszteni a szocialista ideológia oldaláról kifejtett tárgyszerű kritikával. Érdemes ezekre az áramlatokra nekünk is odafigyelni, mert néha bár a nyelvezetre ütnek, de magára a jogra, a jogrendre céloznak.

Semmi okunk sincs ugyanis arra, hogy önmagunkat becsapva elhitessük magunkkal azt, hogy ez az öröklött ellenszenv hazánkban ma már teljesen megszünt volna. Sokak szemében ma is csak az az igazság, ami személyükre, zsebükre nézve kedvező. Adóhivatalt, vámost becsapni, közlekedési és más szabályokra fittyet hányni, hatóságot félrevezetni, a társadalmi tulajdonnal „laza kézzel" bánni sajnos ma is gyakran „gavallér-deliktumnak" számít. A jogszabályt, jogi rendelkezést sokan még ma is „onnan felülről" jött, kellemetlen és kényelmetlen beavatkozásnak vélik. A társadalom csekélyebb műveltségű rétegeiben különösen sok meg nem értéssel találkozik a jog még akkor is, ha az az ő érdekeit szolgálja. „Század vélik ‚úri huncutságnak' a metilalkoholt tiltó rendelkezéseket, amelyeket vagánység kijátszani" — írja *Beke Kata.*[19] Század?

A jog nyelvezetét érő, gyakran jogos bírálatnak nagyon vigyáznia kell, nehogy akaratlanul is az ilyesféle, mélyről fakadó ressentiment-ok sodrásába kerüljön, és így a vízzel együtt azt a bizonyos gyermeket is kiöntsük.

21. Minden szervezett társadalomnak létfeltétele az életviszonyait rendező jogrend. Hazánknak is az egyre fejlettebb iparosodás, a szocialista társadalmi-gazdasági rend továbbfejlesztését szolgáló, elért eredményeit biztosító jogra van szüksége. Társadalmi életünk fonákja az, hogy a jog és nyelve a bírálatok, gyakran a gúny céltáblája, holott a legössznépibb a társadalom alkotásai között, hiszen az életviszonyok összességét fogja át, nyelvezete a mindennapok életének körülményeivel és tárgyaival függ össze, szókincse is túlnyomóan a köznyelv szótárából származik. El kell azonban ismernünk, a kritika igen gyakran jogos, főképpen ami a jogalkalmazás nyelvét és a rossz értelemben vett „hivatalos", ill. hivataloskodó stílust, hangnemet illeti (hiába próbáljuk azt elhatárolni a szoros értelemben vett jogi nyelvtől, a közvélemény szemében ez egyre megy). Sajnos a régebbi nyakatekert, körülményes fogalmazásmód, a dagályos-kuriális, a „prókátori" nyelvezet a már említett „vis inertiae", valamint jogászaink (és egyéb értelmiségieink) gyakran sajnálatosan alacsony nyelvi kultúrája miatt nyomaiban ma is tovább él. Fokozza az ellenérzést a jogszabályoknak a túlszabályozottság által termelt átlátekinthetetlensége, a különböző eljárások bonyolultsága. A körülményes nyelvezet, az államélet egyes területein még mindig előforduló nyers, visszarettentő hangnem és a bonyolult bürokrácia együttesen okozzák azt, hogy aki érintkezésbe kerül ezzel a világgal, annak az könnyen rideg, taszító és ijesztő területnek tűnhet, és a jogrend által a jogkövető felé irányuló követelményeket gyakran ellenségesnek és nyomasztónak érzi. Kevés vigaszt nyújt az, hogy mindez nemcsak hazai probléma.[20]

22. Mindezekkel együtt számolnunk kell még a társadalom tagjainak gyakran elképesztő tájékozatlanságával is a jogi fogalmak, szavak és kifejezések jelentése terén, holott a jog mindennapi életünk létközegét is jelenti. Jól írta *Bor Ambrus* (akit nem lehet különösebb jogászszimpátiával gyanúsítani) egy kis glosszájában, hogy az „átlagembernek gyakran csak igen homályos elképzelése van jogról, törvényről — a megfogalmazottról, törvényszakaszokba sűrítettről — s egykönnyen elsütögeti azt a közhelyet, hogy a paragrafus azért görbe, mert a törvényhozók és jogászok észjárása görbe." Az idézett mondatban csak az „átlagember" szót kell megkérdőjeleznünk. A tájékozatlansággal sajnos azoknál az értelmiségieknél, íróinknál és nyelvészeinknél is gyakran találkozunk, akiknek nyelvhelyességi bírálatát nagyrészt jó szívvel el kell fogadnunk, de nem tudjuk őket követni akkor, ha kifogásaik a jog struktúrájának, belső logikájának és fogalmi rendszerének hiányos ismeretét és a tárgyszerű bíráláthoz szükséges elemző és differenciáló munka elmulasztását is tükrözik.

A továbblépés és egyben a kölcsönös jobb megértés érdekében az eddig mondottaknál részletesebben kell tehát vizsgálnunk a bírálatok két „botránykövét", a jogi szaknyelv *szókincsét* és *közlésmódját,* stílusát.

23. A szakszókincs tekintetében két kérdésre kell választ keresnünk:

[18] *Goethe* „Götz von Berlichingen" c. drámájában kitűnő képet nyújt arról, milyen érzelmekkel viseltetett a nép a jogászokkal szemben.

[19] „A mi kis egyenlősdink". Élet és Irodalom, 1980. okt. 11.

[20] L. erről *Király* Ernő: Jogi kultúra és kulturált jog c. írását. Korunk. Kolozsvár. 1980. 6. sz.

a) szükség van-e a köznyelvtől eltérő külön jogi szókincsre?

b) milyen a kapcsolat a jogi szókincs és a köznyelv szavai között?

Az a) alatt felvetett kérdésre feltétlen igennel kell válaszolnunk. Ha azt akarjuk, hogy a közlés, a „kommunikatív aktus" elérje célját, akkor mind a fogalom jelölésére szolgáló nyelvi jelnek, mind pedig a közlés módjának félreérthetetlennek kell lennie. A hangsúly eközben a fogalmat jelölő szón, jelen esetünkben a *szakszón* van. Szerintem a szaknyelvek, köztük a jogi szaknyelv körüli viták ott futnak el egymás mellett, hogy előzetesen nem tisztázódik a már említett *társadalmi értékrend* kérdése, köztük az, hogy a szaktartalmú közlést mindenkinek meg kell-e értenie tudni, és hogy konfliktus esetén a pontosság, vagy a szépség mellett kell-e döntenünk? Az utóbbi kérdésben — annak óhaja mellett, hogy a *legjobb a pontosan és szépen* — feltétlenül a *pontosság, egyértelműség, félreérthetetlenség* mellett kell állást foglalni. Ahogy témánkra vonatkozóan *Szilbereky Jenő* találóan írta idézett művében: „A közérthetőség igénye nem jelenti azt, hogy jogi nyelvünk helyes szakkifejezéseit fel kellene számolni". *Bacsó Jenő* is ilyen értelemben foglal állást, lényegében erre az álláspontra helyezkedik a „Jogszabályok előkészítéséről" szóló igazságügy-miniszteri kiadvány is. Válaszunkat tehát úgy is fogalmazhatjuk, hogy a jogi nyelvnek szüksége van saját szakszókincsre, de nem azért, mert a többi szaknyelvnél ez természetes, és senki sem ütközik meg rajta, hanem azért, mert a *jogi szakszó valamely jogi gondolat, fogalom, elv, parancs, félreérthetetlen, pontos, egyértelmű jelölésére* szolgál, mindehhez pedig igen jelentős társadalmi és egyéni, állampolgári érdekek fűződnek. Igaza van a jogászoknak abban, hogyha valaki nem érti meg azonnal valamely jogi szakszó (mondjuk perfelvétel, vagy viszontkereset, közbenső ítélet, vélelem) értelmét, az még nem ok arra, hogy azt a szakszót kidobjuk, vagy valamiféle elmosódott értelmű, sokféle jelentésű köznyelvi szóval helyettesítsük. Ezen a címen tűzre vethetnénk, tudományos, műszaki vagy ha jobban tetszik *sportnyelvünk* java részét. Nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a jogi közlés nemcsak a társadalom tagjai, az ún. jogkövetők felé, hanem, sőt súllyal *a jogalkalmazók,* a bíróságok, hatóságok, intézmények, gazdálkodó szervezetek stb. számára is szól. A félreérthetetlen szakszó, terminus az ő helyes eligazodásukat és munkájukat szolgálja. *Nem az a rossz jogszabály, vagy jogi irat, amit a nem jogász nem ért meg, hanem az, ami többféleképpen érthető, értelmezhető, és amit ezért a szakember sem ért meg mindig.* E vonatkozásban ismételten utalnom kell arra a szempontra is, hogy ahogy nincs elszigetelt irodalom, mert a miénk is a világ irodalmának része, ugyanúgy nincs elszigetelt szaknyelv sem. Így, vagy úgy, de fennállnak a nemzetközi összefüggések, kapcsolatok, és ezt (a többi szaknyelvhez hasonlóan) a jogi szakszókincsnek is ugyanúgy szolgálnia kell, mint ahogy pl. a menetrendkészítő ügyel a nemzetközi csatlakozásokra.

Ma is szükség van tehát önálló jogi szakszókincsre, és az ennek teljes kiküszöbölésére irányuló követelések indokolatlannak, áldemokratikusnak tünnek, mert nem szolgálnak társadalmi érdeket. Használatánál viszont *mértéktartásra és körültekintésre* van szükség. Demokratikus jogunk nem kívánja meg a jogkövetőktől, a jogkereső polgártól, hogy helyesen és jól használja a szakkifejezéseket, de amit mondani akart, azt már szakszerűen kell írásba foglalni, hogy az az ügy további folyamán érthető és használható legyen, mert végeredményben ez a jogkereső érdekét is szolgálja.

24. Ami a b) alatt jelzett kérdést illeti, kiindulásként meg kell ismételnünk azt a megállapítást, hogy valamennyi szaknyelv közül a jogi nyelv áll a legközelebb a nemzeti köznyelvhez hazánkban és külföldön egyaránt. *Kovács Ferenc* idézett művében helyesen mutat rá arra, hogy „a magyar jogi terminológia a magyar szókincs szerves része, szóállománya — az idegen eredetű szakkifejezéseknek kívül — az egész nép által beszélt szavakból tevődött össze". Megjegyzendő ebben a vonatkozásban, hogy Kovács az „idegen" szakkifejezésekre utalást minden bizonnyal a történelmi jogi nyelvre érthette, mert éppen jogi szaknyelvünk dicsekedhet azzal, hogy a társadalom felé irányuló közlésekben, így a jogalkotás és jogalkalmazás területén, idegen szó legfeljebb csak a nem jogi tudományágakkal, szakterületekkel kapcsolatban fordul elő, de a jog saját klasszikus területén nem. Vitába kell szállnunk ezért Kovács Ferencnek azzal az állításával is, hogy a jogi nyelvnél a „szaknyelv jelleget leginkább az idegen — főleg latin — szakkifejezések domborítják ki." Ennek a megállapításnak — csekély mértékben — legfeljebb csak a jogtudományi szakirodalom vonatkozásában lehet valami igaza. A jogi nyelv szaknyelvi jellegét nem az idegen szavak domborítják ki, hanem az, hogy egyrészt saját, elsősorban a jog területén használatos magyar szakszavai vannak, másrészt, hogy a köznyelvből átvett szavainak behatárolt, beszűkült jelentéstartalmat adott, főleg pedig az, hogy a jogi nyelv szakszavai jogi fogalmakhoz, jogi tényekhez, helyzetekhez, viszonyokhoz kapcsolódnak, így *használatukhoz jogi következmények fűződnek.* A jogi szakszavak zöme ezért szoros értelemben vett *terminus,* azaz tartalmában, jelentésében definiált, pontosan meghatározott.

25. A jogi szakszavak első csoportjába tehát azok a szavak sorolandók, amelyek köznyelvi hangzásuk ellenére sem érthetők a jogi képzettség nélküliek számára, helyesebben amelyeknek jelentése, fogalmi értelme számukra nem, vagy nem teljesen világos (pl. jogalany, jogképesség, jogi személy, elbirtoklás, elévülés, vélelem, hatály, erőhatalom, végszükség, perbehívás, beavatkozás, hatáskör, illetékesség, perbebocsátkozás, perfüggőség, végzés, vagy a gyanúsított—

terhelt—vádlott hármas elhatárolása). Részben ide sorolhatók azok a szakszavak is, amelyek ugyan elsősorban jogi jelentésűek, de azért mégis közismertek, és így a közérthetőség szempontjából általában nem okoznak zavart (pl. öröklés, hagyaték, végrendelet, kártérítés, adásvétel, csere, tartozás, kitagadás, fellebbezés). Ebben az alcsoportban találhatók a már említett régi, sőt ősi magyar jogi szavaink is (pl. bíró, bíróság, jog, törvény, per, tanú, eskü, örökös).

26. A jogi szakszavak másik, igen jelentős és fölötte kényes csoportját azok a köznyelvből átvett szavak alkotják, amelyek *a jogi nyelvhasználatban* meghatározott, beszűkült és a köznyelvi használattól gyakran teljesen eltérő jelentést, értelmet kaptak. Ilyenek pl. dolog, jószág, test, apa, anya, gyermek, rokon, sógor, személy, birtok, tulajdon, vagyon, haszon, gyümölcs, adós, hitelező, késedelem, hagyomány, bizonyítás, igazolás, panasz. (Vannak olyan jogi szavak is melyeknek eltérő jelentése lehet a különböző jogterületeken: pl. kereset, szolgáltatás, óvás.) Itt kell említést tenni arról is, hogy a mindennapok jogi életében használatos nyelvezet, a jogalkalmazás, az eljárások, tárgyalások nyelve is telve van többé-kevésbé behatárolt jelentéssel használt köznyelvi szavakkal, köztük sok igével (pl. áttesz, előad, előállít, elővezet, kézbesít, felülvizsgál, ítél, mérlegel, folyamodik, felterjeszt), de ezek tulajdonképpen nem mindig tekinthetők szoros értelemben vett terminusoknak. E csoport szavainak kényes volta éppen a köznyelvtől eltérő jelentésű használatukból fakad, ezért gyakran céltáblái a bírálatnak, csipkelődésnek, jóllehet a többi szaknyelv is bőven merített a köznyelv forrásvizéből és adott szavainak szakmánként eltérő jelentést. Ez az eljárás, tekintettel ún. tőszavaink viszonylag csekély számára, egyébként a szaknyelvi szókészlet kiegészítésének, a szaknyelvi szóképzésnek egyik fontos eszköze.

A jelentésbeszűkülés és a terminus-jelleg következtében ezek a szavak (látszólag) gyakran szembekerülnek a logikával, a mindennapi ún. „józan" ésszel is. A jogban pl. vagyon az adósság, a teher is, dolog lehet az energia, vagy jog is, tenni lehet valamit nemtevéssel vagy mulasztással, tűréssel is. A biológia törvényeivel kerül ellentmondásba a jogi nyelv, amikor *szerv*-ről, szervezetről beszél, vagy ezeket adott esetben (jogi) személynek nevezi, ha gyermeknek nevezi a nem vérszerinti leszármazót, az örökbefogadottat is, a házasságon kívül született vérszerintitől pedig megtagadja az apával való rokonságot (a régebbi hazai és egyes mai külföldi családjogokban). De vajon a többi szaknyelv és maga a köznyelv nincs tele hasonló ellentmondásokkal, analógiákkal, metafórákkal?[21]

27. Sokat hangozatatott vád az is, hogy a köznyelvi szavak átvétele és más, vagy szűkebb jelentésű használata által a szaknyelv, így a jog nyelve is *eltávolodik a* köznyelvtől. Ez részben helytálló kifogás, jóllehet elkerülhetetlennek látszik. De fordítva is áll a tétel, a jogi nyelv valamelyik régebbi sajátos szava, kifejezése, vagy átformált jelentésű szava köznyelvi használatba kerül, ahol a kötetlen, szabad szóhasználat, a nyelvi játékosság és önkény, vagy a véletlen következtében túlszalad a szaknyelvi jelentésen, ún. konnotátumokat, jelentésárnyalatokat, hangulati színeket vesz fel, jelentésmezője és használati szintjeinek skálája kiterebélyesedik. Ugyanakkor a szaknyelvben megmarad eredeti, leszűkített jelentésében. És máris beigazolódott a vád: ime a szaknyelv eltávolodik a köznyelvtől! (Ilyen szó pl. a sokat emlegetett *kontár.)*

A jog és (az amúgyis konzervatív-traditionalista hajlandóságú) nyelve ugyanis csak lassúbb ütemben tudja követni a társadalmi-gazdasági változásokat, egyébként a többi szaknyelv és maga a köznyelv sem képes lépést tartani a viharos ütemű fejlődéssel, ez is egyik oka a sok idegen szó beáramlásának nyelvünkbe. De azért a jog, és így nyelve is, követi a társadalmi-gazdasági változásokat. *Kovács Ferenc* is megállapítja, hogy „a jogi terminológia egyes elemei jelentésváltozásokat mutatnak a gazdasági, társadalmi, politikai változások tükröződéseként". Ez igaz, a jog szókincse és kifejezésmódja, nyelvi eszközei a tér, idő és az alépítmény hármas koordinátarendszerében folyamatosan változnak, hullámzanak. Kiesnek belőle szavak, kifejezések, majd visszatérnek (mint pl. a bűntettvétség kettős), részben vagy egészben változatlanul maradt fogalmak, jogintézmények új nevet kapnak, vagy megfordítva, a változatlanul maradt névvel új fogalmakat jelölünk. Vagyis gyakran nem a jogi fogalom, jogintézmény jelölésére használt *nyelvi jel* változik meg, hanem a jel belső tartalma, azaz a változatlan jel jelentésmezőjébe kerülnek új elemek. Régebbi és külföldi jogi szövegek helyes értelmezése (és lefordítása) ezért csak a fent említett koordinátáknak megfelelő elemzése útján lehetséges.

28. A fejlődés igényei újabb jogi fogalmakat, újabb jogintézményeket szülnek. Az új fogalmaknak, intézményeknek pedig nevet kell adni. Ügyelni kell azonban arra, hogy az elnevezésre választott nyelvi jel (szó vagy kifejezés) lehetőleg a köznyelvhez hasonló, a köznyelvi nyelvhasználatban gyökerező asszociációkat váltson ki, és ne teljesen attól eltérőket. Így kritikával kell fogadni például a „zártkerti ingatlan" elnevezést — mert az se nem zárt, se nem kert, így fogalmi tartalmát első hallásra a képzett jogász sem mind érthette át. Az újabb gazdasági társulások különböző alakzatainak elnevezése sem mondható mind szerencsésnek. A félrevezető asszociációkat keltő elnevezések sok nehézséget, félreértést okozhatnak (és a humor bőven patakzó forrásaivá is válhatnak) például

[21] L. erről a kérdésről *Karcsay* Sándor: Szaknyelveinkről és több jelentésű szavainkról. Magyar Nyelvőr, 1977. 2. sz. 158—163. old.

a jogi fordítások során. Nehézséget okoznak a nem körültekintően használt rövidítések is. Igen hasznosnak bizonyult adott esetben az az eljárás, hogy bizonyos szavak milyen értelemben való használatát maga a jogszabály határozza meg (pl. a rokon, a hozzátartozó fogalmát). Erre több hazai és külföldi példát láthatunk.

29. Jóllehet a jogi szaknyelv gerince, mint minden szaknyelvnél, a szakszókincs, a terminológia, beszélnünk kell a szaknyelv másik tényezőjéről, a kifejezésmódról is. Nemcsak azért, mert a bírálatok vagy kipellengérezések, kifigurázások főképpen — és gyakran jogosan — a közlésmód, stílus ellen irányulnak, hanem azért is, mert — mint említettem — a jogi szaknyelvben a közlési *forma,* és annak milyensége nagyobb jelentőségű, mint a többi szaknyelvekben, hiszen a jog csak a kommunikáció útján érvényesülhet, hatályosulhat a társadalomban, ezért a közlés módjának, minőségének nagy jelentősége van. Az emberi kommunikáció általános jellemzője az, hogy a beszélő — tudatosan vagy nem tudatosan — arra törekszik, hogy közlése formáját a tárgyával és a közlési helyzettel, a szituációval összhangba hozza. A tartalom, a tárgy és a közlési helyzet határozza meg a közlési formát, ebből fakadnak az említett nyelvi stílusrétegek, szintek. Bizonyos élet- és szakterületeknek különösen megvan az a belső hajlama, hogy olyan nyelvi köntöst keressen magának, amely lényegének, tartalmának, sajátosságainak a legjobban megfelel. Gondoljunk a szakrális nyelvekre, a nemzetközi-diplomáciai nyelvhasználatra, az állami élet és közélet, az ünnepélyes aktusok beszélt vagy írott nyelvére, a katonai-rendőrségi nyelvhasználatra stb. A jogi nyelvben is a szókincs gyakran bizonyos meghatározott, néha ismétlődő, sztereotipnak ható fordulatokba, mondatszerkesztési formákba ágyazva jelenik meg. A jogi közlésmódban rendkívül sok a formális vonás, sok a kijegecesedett, megmerevedett fordulat, szókapcsolás, ha a racionálisabb fejlődés és tudatos nyelvtisztítás, egyszerűsítés következtében már közel sem annyi, mint régebben. A történeti fejlődés és a hagyomány hazánkban főleg a peres és peren kívüli eljárásokban őrzött meg sok ilyen vonást.

30. Szocialista jogfejlődésünk kezdettől fogva arra törekedett, hogy megszabaduljon, de legalábbis csökkentse a jogi nyelvezetnek a múltból örökölt negatív vonásait. De azért hazánkban is érvényes az, hogy a sokféle szempont és igény polaritásában álló jogi nyelv a *tárgyából fakadó okokból* kénytelen olyan formát ölteni, amely nemigen alkalmas arra, hogy megnyerő legyen. A jogszabályok és a hivatalos iratok a tárgyszerűség hűvös nyelvén szólnak a jogkövetőhöz, az állampolgárhoz. Sajnos nem is lehet másképpen, a modern jogszabály erőteljes absztraktságánál fogva csak általános és személytelen lehet. Feladatának csak akkor felelhet meg, ha világosan rendelkezik, ha parancsol, nem pedig, ha mondjuk jó tanácsokat osztogat. A jogi nyelv stílusa ezért szükségképpen ún. funkcionális stílus, az értelemre és nem az érzelmekre akar hatni, a legteljesebb egyértelműségre, félreérthetetlenségre és világosságra törekszik, nem ismeri és nem ismerheti el azt az igényt, hogy változatos, kellemes legyen. A szabatosság és világosság követelménye (mint egyébként minden szaknyelvnél) megelőzi a jóhangzás igényét. Képeknek, hasonlatoknak nem sok helye van a jogszabályokban és a hivatalos iratokban sem. Ezért ragaszkodik az egyszer választott, elfogadott terminológiához, és ismétli ugyanabban a paragrafusban végnélkül ugyanazokat a szavakat azonos mondatszerkesztésben. A jogi szaknyelv közlésmódját, szövegszerkesztését a jog belső szerkezete, logikája irányítja, ez az oka többek között annak a túlzottnak látszó főnévhasználatnak, szubsztantivizmusnak, amit a nyelvészek, nyelvművelők annyiszor kifogásolnak, vagy — néha tájékozatlanul — terjengős, „terpeszkedő" kifejezésnek tekintenek.

A szavakhoz, illetőleg a mögöttük meghúzódó fogalmakhoz, jogintézményekhez kapcsolódó jogi következmények miatt ugyanis egyáltalán nem mindegy az, hogy mondjuk az ügyész felszólal (ezt megteheti pl. a megyei tanács V. B. ülésén is!), vagy pedig *felszólalással* él, ami már jogi jelentőségű aktus. A jogász (és az érintett) számára nem azonos jelentőségű pl. a *zárolni* vagy a *zárlat* elrendelése. Éppen itt rejlik a nagy különbség a köznyelv és a szaknyelv között, ez utóbbi nem tűri és nem is tűrheti a homályos, többértelmű kifejezéseket, szavakat. Ha a köznyelvben azt mondjuk: X. Y. meglopta a munkáltatóját, az a jogi megítélés szempontjából lehet csalás, hűtlen kezelés, sikkasztás is, de ha a bíró őt *lopás* bűncselekményében találja bűnösnek, akkor cselekményét a törvénynek a lopás tényállására vonatkozó rendelkezései szerint bírálják el, és az érintett (meg a társadalom) szempontjából ez nem mindegy. Jó lenne, ha a kritikusok ezt is figyelembe vennék.

Az eddig elmondott általános elemzést célszerű röviden konkretizálni a *jogalkotás* és a *jogalkalmazás* területeire. A két terület követelményei ugyanis nem azonosak sem a szakszókincs használata, sem pedig a közlésmód, a stílus szempontjából.

31. A jogszabályok nyelvezete szigorúbb követelményeknek van alávetve, mint a jogalkalmazás nyelve. A jogszabály igen ritka esetben szabályoz egyedi, konkrét esetet (a Corpus Juris ugyan tartalmaz több olyan régi törvényt, amely valamiféle fontos történelmi eseményt, vagy személyi érdemet „cikkelyez be", azaz örökít meg törvényi formában), hanem általánosít, vagy elvont tényállásokhoz kapcsol jogi következményeket. E szigorú absztrakció következtében a jogi szakszavak, szakkifejezések pontos és következetes használata parancsoló szükségesség, annál is inkább, mert — ahogy arra *Szabó Imre* és *Bacsó Jenő* idézett munkáikban is utalnak — a jogszabály az állampolgárt kettős minőségben érintheti: mint jogalkalmazót és mint jogkövetőt. Valamely adóügyi jogszabályt pon-

tosan kell alkalmaznia, végrehajtania a pénzügyi területen dolgozónak, de ha mondjuk ingatlant vásárol, autót tart stb., akkor mint jogkövető van alávetve a jogszabálynak. A vámtiszt végrehajtja a vámrendelkezéseket, de ha külföldre utazik, őrá is vonatkoznak azok, akárcsak a családjogi rendelkezések a válóperes bíróra, ha ő is válni akar. Ez a kettősség befolyásolja az ún. közérthetőségnek a szakkifejezések használatával összefüggő oldalát. Mi úgy érezzük, hogy nagyobb társadalmi érdek fűződik ahhoz, hogy a jogalkalmazó minden fórumon pontosan tudja miről van szó, mint ahhoz, hogy a szakkifejezést minden érintett pontosan ismerje. Ezért követelik meg az Igazságügyi Minisztérium jogszabály-előkészítési irányelvei az egyszer megválasztott szakszó következetes használatát és pedig nemcsak a szóban forgó jogszabályban, hanem annak minden további származékában (ilyenek pl. a végrehajtási v. módosító jogszabályok, utasítások).[22] Az egyszer választott szóhoz való merev ragaszkodás tehát nem vaskalaposság vagy stilisztikai tudatlanság, hanem az a *jogbiztonságot,* tehát a társadalmi és egyéni érdeket szolgálja. A következetes és egységes nyelvhasználatot egyébként a korszerű *számítógépes jogszabály-nyilvántartás* is megköveteli, ennek érdekében el kell végezni a jogszabályok terminológiai „megtisztítását" és egységesítését is. Tanácsos lenne, ha ez a munka a szakszókincs áttekinthetőségét, egyszerűsödését és az elavultnak látszó szavak, kifejezések fokozatos kiküszöbölését is elősegítené.

32. A jogszabályok kifejezési módját, stílusát a már elmondottakon túlmenően — a jogszabályi jelleg, annak tartalma, és a szabályozott életviszony egyszerű vagy bonyolult volta döntően befolyásolja. Bonyolult életviszonyok, bonyolult tényállások szabályozása is szükségképpen bonyolult lesz. A fogalmazás egyszerűsége feltételezi magának a szabályozás tartalmának, érdemének egyszerűsítését is! Mindenesetre arra kell törekedni, hogy a jogszabályok szerkezete világos és áttekinthető legyen, stílusa pedig megfeleljen a magyar nyelvhelyesség és nyelvhasználat mai követelményeinek. Ebben a vonatkozásban abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy jogrendünk majdnem egészét újjáalkottuk, vagy alakítjuk, így jogi nyelvünket nem terhelik a bár tiszteletreméltó, de jórészt elavult nyelvezetű régi jogszabályok, mint amilyen például az 1811-ből származó Osztrák Polgári Törvénykönyv — (ABGB — OPTK), amely Erdélyben 1938-ig volt hatályban, Ausztriában pedig javarészt ma is élő jog, vagy amilyen a jogosan hírneves francia „code civil".

A jogszabályok nyelvezetét természetszerűleg befolyásolja a szakosodás, továbbá a jogszabályok hierarchiája is. Kézenfekvőnek látszik, hogy valamely szűkebb szakterületen kiadott alacsonyabbrendű jogszabály vagy utasítás nyelvezetével szemben nem lehet ugyanazokat a követelményeket támasztani, mint az általános és nagyobb jelentőségű jogalkotásokkal szemben. De nem lehet megfeledkezni azért arról sem, hogy az érthetőség minden szinten segíti a helyes jogalkalmazást és jogkövetést.

A jogszabályok fogalmazásbeli minőségét azonban semmiképpen sem szabad jelentőségén túlmenően felértékelni, fetisizálni. A tetszetősség nem mehet az érdemi tartalom rovására, helyesebben nem helyettesítheti azt. Joggal írja *Bacsó Jenő:* „Aligha lehet közérthetőnek minősíteni egy jogszabályt, amelynek szépen csengő, szabályosan szerkesztett mondatai vannak, szerkezete ellen sem lehet kifogást emelni, mégis a jogszabály maga nem ad eligazítást, szabályai üresek." Ezt kiegészíthetnénk azzal, hogy láttunk már kifogástalanul fogalmazott embertelenségeket, jogi gyalázatosságokat, és láttunk gyengébb stílusban, vagy bonyolultan fogalmazott, de igazságra törekvő, emberséggel telt jogszabályokat. Az optimum, a kitűzött ideál persze ez: jót, igazságosat, okosat — szépen, érthetően. Mutatis-mutandis érvényes ez a jogalkalmazás nyelvhasználatára is.

33. Petrik Ferenc idézett művében a jogszabály és a jogalkalmazás feladatainak, különbségének szemléltetésére azt a hasonlatot használja, hogy a jogszabály a mozdony, a jogalkalmazó, elsősorban a bíró pedig a mozdonyvezető. A jó állapotban lévő korszerű gép és a hozzáértő vezető együtt biztosíthatják a jog érvényesülését, hatályosulását.

A jogalkalmazás, az eljárás nyelvi követelményei valóban sok mindenben eltérnek a jogszabályalkotásétól. Elsősorban a szakszókincscsel kell jóval csinjábban bánni. Ahogy *Szilbereky Jenő* írja „a jogi fogalmak használata nem lehet túlméretezett az eljárás során sem." Az eljárások, a szóbeli vagy írásbeli közlések nyelvének lehetőleg közelíteni kell a köznyelvhez, a szakszavakat, kifejezéseket — anélkül, hogy a pontosság követelményéről lemondanánk — az eddigi gyakorlatnál talán jobban kellene olyan konkrét jelölésekkel helyettesíteni, ami a nem jogász számára is valamiféle képzettársítási fogódzót ad. A bíróságok és hivatalok nyelve közvetít a jogszabály és a jogkövető között, ezért meg kell találni a megfelelő arányt a jogi pontosság és a közérthetőség között. Ezt a követelményt a szakirodalom is hangoztatja: „a bonyolult életviszonyról az eljárásban szóban és írásban nem kell szükségképpen bonyolult jogi nyelven nyilatkozni. Az eljárásjog nyelve nem akadályozhatja a jog nevelő, tudati hatását, sőt elő kell segítenie azt".[23]

Szépen írja *Szádeczky-Kardoss Irma* is idézett cikkében: „A törvény szövege adott. A terminológiák megváltoztathatatlanok. De egyes esetekre alkalmazásuk már a mi feladatunk, és

[22] A jogszabályok előkészítése (Irányelvek). Kiadja az Igazságügyi Minisztérium, hivatalos használatra. Bp. 1977.

[23] *Szilbereky* Jenő, i. m.

nem kevésbé kell értenünk ahhoz is, hogy erről a tevékenységről a lényeget kifejező pontos és közérthető nyelven adjunk számot határozatainkban." Az általa idézett stílusvirágok csokrát még ki lehetne egészíteni az államigazgatás területén folyó jogalkalmazó munka során keletkező iratok szemelvényeivel. A közérthetőséget akadályozó leggyakoribb és legkirívóbb stiláris és nyelvhelyességi hibákat hasznosan foglalja össze a már idézett „Hivatalos nyelvünk kézikönyve".

Minket jogászokat természetszerűleg nemcsak az érdekel, hogy mennyiben sérti a helytelen, rossz fogalmazás a nyelvhelyességet, hanem elsősorban az, mennyiben akadályozza az a jogi cél elérését, a jog hatályosulását, a jogi rendelkezés jó szívvel való elfogadását, a jogalkalmazás és vele a jogalkotó tekintélyének megőrzését. Megjegyzendő még, hogy e cél elérését sokszor nem is annyira a szakkifejezések túlzott használata, vagy a kifejezésmód bonyolultsága, nehezen érthetősége akadályozza, hanem a túlrideg, a közlés célján messze túlmenő parancsolgató, a szankciókkal feleslegesen fenyegetőző *hangnem.* Ez főleg az államigazgatás területén keletkező iratokban (és sajnos a szóbeli közlésekben) gyakori. Több emberség, sőt udvariasság sokszor jobban segítené a jogi cél elérését, és az államhatalom tekintélyének sem ártana. A külföldön — szocialista és tőkés országokban egyaránt — használatos némely bírósági és igazgatási formulából, iratból, nyomtatványból sokat tanulhatnánk.

34. Nem zárható le tehát a jogi nyelv, a jogi nyelvhasználat problémáinak elemzése anélkül, hogy meg ne vizsgálnánk, mit kell és mit lehet még tenni a meglevő hibák, hiányosságok kiküszöbölése érdekében. Mai jogi nyelvünk hibáinak bírálatánál azonban nem szabad megfeledkeznünk arról sem, milyen nagy utat járt be alig másfél száz esztendő alatt a jogi szaknyelv mind a szakszókincs egyszerűsödése, mind pedig a kifejezésmódja tekintetében. Elég pedig, ha elővesszük ugyanazon jogterület különböző korokban keletkezett szövegeit (vagy pl. az OPTK 1854-es hivatalos magyar fordítását), hogy lássuk a fejlődést mind az érdemi és szakkifejezésbeli egyszerűsödés, mind pedig a szövegfogalmazás, szerkesztés tekintetében. Hol van már a sokat emlegetett tatik-tetik nyelv, amelyet oly sok kiváló írónk, költőnk figurázott ki egykoron. Kedvelt idézgetésük ma már kissé elavultnak hat!

Ma a jogszabályalkotás terén — ahogy arra már utaltunk — a túlszabályozottság, az alacsonyabb rendű jogszabályok áttekinthetetlensége és a jogterületek szakosodása, idegen szakágakkal való telítődése okozza a nyelvi problémákat. A jogalkalmazás területén keletkező iratokat pedig — ideértve (nem is utolsósorban) az *ügyvédi beadványokat* — már régen nem a körülményes, bonyolult, egykori „kuriális" stílus jellemzi általában, hanem igen sokszor inkább a nyelvi pongyolaság, a nyelvhelyességi hibák és a gyakran megdöbbentően felületes, figyelmetlen, szakmailag is hibás iratszerkesztés. Ez akadályozza a közérthetőséget, így a jogalkalmazást, a jog érvényesülését.

35. A jogszabályok egyszerűsödése és áttekinthetősége tekintetében nem lehetünk derűlátóak. Az életviszonyok szerte a világban mindenütt bonyolultabbak lesznek és ennek következtében nő a túlszabályozottság, bonyolultság. Ez kedvezőtlenül hat a nyelvezetre is. De témánk a jogi nyelvhasználat lévén, a kérdésnek csak a nyelvi aspektusával kell foglalkoznunk, annál is inkább, mert a jogalkalmazás, okos nyelvhasználattal, sokat tehet a bonyolult jogszabály közérthetővé tétele érdekében.

A közérthető jogi nyelvért folyó harc oroszlánrészét a jogászoknak maguknak kell vállalniuk akár a jogalkotás, jogszabályszerkesztés, akár a jogalkalmazás bármely területén, a bírói, hatósági asztal bármelyik oldalán is helyezkednek el. Joggal írta *Szilbereky Jenő:* „A fejlett szocialista társadalom igényli jogászaitól, hogy szóban és írásban a közérthetőségre, világos egyszerűségre törekedjenek, ilyen irányban fejlesszék jogi nyelvünket, *megőrizve annak helyes és hasznos szakmai sajátosságait"* (id. m., kiemelés tőlem, K. S.). A kitűnő stílusú jogtudós és író, a kiváló törvényszerkesztő *Világhy Miklós* is azt vallotta: „A nyelvi műveltség az egész jogi műveltség alapvető eleme ... A jogban, a jogi szakmában a nyelvnek, a nyelvi kifejezőkészség fokozásának az általánosnál még nagyobb jelentősége van. A jog ilyen vagy olyan formában mindig nyelvi úton fejlődik ki. Valójában a jogásznak, ha jogász akar lenni, egyúttal legalábbis műkedvelő nyelvésznek és műkedvelő irodalmárnak kell lennie."[24]

36. Ezek mind szép és megszívlelendő szavak. De mi a valóság? Sok más szakma értelmiségi dolgozóihoz hasonlóan jogászaink anyanyelvi kultúrája is igen sok kívánnivalót hagy maga után, sőt a gyakorlatban látott bírósági, államigazgatási, ügyvédi iratok, beadványok ismeretében az is állítható, hogy bizony igen alacsony színvonalú. Hogy hol a hiba, az általános és a középfokú oktatásban-e, vagy ott, ahol a felsőfokú szakmai ismereteket közvetítik, annak eldöntése itt nem feladatunk. De arra még saját tanulmányaimból emlékezem, hogy a jog kifejezésre jutásáról, nyelvéről nem sok szó esett az egyetemen, legfeljebb egy-két kiváló tanárunk (pl. *Szladits Károly)* szép, világos irásairól vehettünk ... volna példát, ha arra valaki felhívta volna ilyen irányú figyelmünket. Iratok helyes nyelvezetű fogalmazását, szerkesztését sem igen tanították, azt minden fiatal jogász a munkahelyén az idősebbektől, főnökeitől tanulhatta

[24] „A hallgatók kulturális fejlődésének leglényegesebb elemeiről, a nyelvi kultúráról, a történeti kultúráról és a marxista—leninista kultúráról". Felsőoktatási Szemle, 1954. 10. sz. 460. old. Világhy Miklós több más írásában és egyetemi előadásaiban is foglalkozott a szép, magyaros jogi stílus kérdésével.

meg. Közben természetszerűleg hatott a már említett „vis inertiae" és a nem mindig haladó „hagyomány". Az újabb jogászgenerációk jogalkalmazási írásaiból azt kell látnom, ma sem sokat javult e téren a helyzet, sőt egyre több a pongyolán szerkesztett, gyakran szakmailag is hibásan fogalmazott irat.

Alapvető feladat tehát az anyanyelvi műveltségnek, a helyes magyar beszédnek és fogalmazásnak szakmai irányú, a tartalom és forma összefüggéseiben való oktatása mindazokban az oktatási intézményekben, ahol a leendő jogászokat, közigazgatási szakembereket, a fegyveres erők tisztjeit stb. kiképzik és továbbképzik. Korszerűen szerkesztett, ügyes és használható iratmintatárak, egyszerűbb határozatok céljára fogalmazott egységes nyomtatványok, formulák szerkesztése, ha nem is pótolja az egyéni nyelvi műveltséget, legalább fogódzót, segítséget jelent (külföldön sok ilyen van). A jogszabályszerkesztés területén pedig tovább kell folytatni azokat az erőfeszítéseket, amelyeket pl. az Igazságügyi Minisztérium tett és tesz a közérthetőség érdekében, de figyelmét fokozottabban ki kell terjesztenie — a felügyelet és továbbképzés során — a jogalkalmazás nyelvhasználatára is!

37. A jogszabályok és a jogalkalmazás nyelvének további korszerűsítése, közérthetővé tétele, az anyanyelvi műveltségnek ilyen irányú kiszélesítése megkívánja a nyelvészek és a jogászok folyamatos, intenzív együttműködését. Közös kutatómunkára van szükség, mert igen nagy a feltáratlan terület a társadalom, az élet egészét behálózó jog és a nyelv összefüggései vonatkozásában, elég ha ebben a vonatkozásban csak a jogi szemantika vagy a jogi szakszóképzés kérdéseit említjük. Ennek az együttműködésnek feltétele az, hogy a jogászok ne tartsák méltóságukon alulinak, hogy adott esetben együttműködjenek a nyelvésszel és kikérjék annak tanácsait. A nyelvészeknek is le kell küzdeniük magukban a jogi nyelvvel szemben még ma is látensen érezhető ellenszenvüket, gondolják végig egyszer a jog és a társadalom összefonódó problémáit, a jog belső logikai rendszerét. Fel kell hagyniok azzal az itt-ott még előforduló — a szaknyelvi és szociolingvisztikai kutatások és annak külföldi eredményei fényében — ma már kissé elavultnak és tudománytalannak érezhető nézőponttal, amely a szaknyelveket (kivéve a sajátjukat!), így a jog szaknyelvét is, egyszerűen lezsargonozza.[25] A jogi nyelvvel való kellő foglalkozást nem lehet pusztán nyelvművelői feladatként felfogni, amely csupán nyelvhelyességi hibákra vadászik. A problémák ennél jóval sokrétűbbek. Azt a gyümölcsöző együttműködést kell folytatni, és kiterjeszteni mindkét részről, amelyet az Igazságügyi Minisztérium kezdeményezett, amikor bevonta a nyelvészeket a törvényszerkesztő munkába, előadások, nyelvi konferenciák rendezésébe, vagy a Pénzügyminisztérium, amelynek pártfogásával a *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* — immáron második kiadása — megjelenhetett.

38. A jogi nyelvet érő bírálatoknak — érkezzen az a hivatásos vagy az amatőr nyelvművelők, szépírók, közírók, tömegkommunikációs eszközök oldaláról — nem szabad ellaposodniok egy-egy félresikerült vagy a régmúltból öröklött szó, kifejezés, fordulat tollhegyre tűzésében. Arany János szavaival élve, ne kapaszkodjunk a szavak „egérfarkába". Néha túlsok nyomdafesték (és drága képernyőidő) pazarlódik el feleslegesen tizedrangú, senkit nem zavaró, közismert jelentésű szavak vitatására. Ne akarják egyes szakkifejezések kapcsán a jogi nyelvet pontatlanságra kényszeríteni, mert annak csak a köz- és magánérdek, a törvényesség láthatja kárát.[26] A jogi nyelvvel csak tárgyszerűen, annak történeti kialakulása, társadalmi rendeltetése és szerepe, belső logikai rendszere, szaknyelvi jellege, nemzetközi összefüggései és kötődései egyidejű figyelembevételével szabad és kell foglalkozni. Csak ettől várható pozitív eredmény, a jogi érdek és az anyanyelv ápolásának, a tartalomnak és formának ésszerű szintézise. Végül is a nyelvhelyesség és a nyelvművelés jogos igényeinek teljes elismerése mellett is a jog elsőrendű célja mégis csak a korszerű társadalom életviszonyainak igazságos, szakszerű, pontos és célravezető rendezése.

39. Szólni kell végezetül arról, hogy a jogkövetők, az állampolgárok, az ország lakosai részéről is el kell várni jogi kulturáltságuk, műveltségük emelését. *Szabó Imre* szavaival élve „szert kell tenniük bizonyos társadalmi, jogi alapműveltségre, alapismeretekre ... az egyes jogi alapfogalmak, de még inkább a jogi intézmények lényegének ismerete is beletartozik a közműveltség általános fogalmába".[27] E szavak igazságát mindenki csak aláírhatja, aki már találkozott azzal a megdöbbentő tájékozatlansággal, amely fiatalságunknál, társadalmunk „művelt" rétegeiben, a diplomásoknál állami és jogi rendünk alapvető intézményei vonatkozásában tapasztalható.[28] Sok feladat hárul e téren

[25] „A jogász tisztában van azzal, hogy a dolgoknak nevet kell adni, s hogy a jogban meghonosodnak szakkifejezések, amelyeknek jelentése eltér a köznapitól, és hogy ez *nem tolvajnyelv* ..." (kiemelés tőlem — K. S.). — *Király* Tibor: Büntetőítélet a jog határán. Bp. 1972., 308—309. old.

[26] Jellemzők erre a hozzáállásra jótollú szépírónk, *Kolozsvári Grandpierre Emil* különböző írásai kedvelt témájáról, a jogi nyelvről. A jó és szép magyarság, a nyelvhelyesség érdekében kifejtett, gyakran igen hasznos és dicsérendő munkásságának megítélését néha igen kedvezőtlenül befolyásolják elfogult, önkényes és a társadalmi szükségleteket, tényeket figyelembe nem vevő állásfoglalásai, esetleg csak egy „szellemes" bemondás kedvéért. A kritikátlan kritika nem segíti, de gátolja a nyelvművelés ügyét.

[27] *Szabó* Imre: Társadalom és jog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1964, 17 old.

[28] L. erről *Hlavathy* Attila: „A jogi fogalmaknak tulajdonított jelentéstartalmak" c. cikkében foglalt adatokat is. Jogtudományi Közlöny, XXXIV. évf. 10. sz. 635—643. old. — Továbbá: *Király* Ernő i. m.

még a jogpropagandára, a jogi ismeretterjesztésre, a tömegtájékoztató eszközökre és nem utolsósorban az oktatási intézményeinkre, ahol az egykor „állampolgári ismeretek"-nek nevezett tárgyat valamilyen formában, korszerű tartalommal az adott iskola szakmai jellegére tekintet nélkül fokozottabban oktatni kellene, legcélszerűbb lenne már az általános iskola felső tagozatában.

A jogi nyelv további korszerűsítésével, közérthetővé tételével a jogászok anyanyelvi kultúrájának növelésével, a nyelvészek, nyelvművelők, írók elfogulatlan, jószándékú bírálatával, segítségével és a jogi közműveltség terjesztésével, mindezzel az együttes igyekezettel elkerülhető az a veszély, hogy a jogi nyelv — *Szabó Imre* szavai szerint — „éket verjen a társadalom és a jog közé".

Karcsay Sándor

SZEMLE

Jogi kultúra és kulturált jog*

Közismert tény, hogy a jog és a kultúra között sokrétű összefüggés áll fenn, amelyet két alapvető tételben lehetne összefoglalni. Egyrészt a jog maga is része az emberi műveltségnek, egy adott társadalom kulturális kincsének. Másrészt azt is mondhatjuk: az a társadalom, amelynek sikerült egy bizonyos fejlettségi szintet elérnie, elvárja, hogy a saját — általánosan felfogott — jogélete kulturált legyen. A két tétel közötti összefüggés nyilvánvaló, hiszen az első a jogot mint az általános társadalmi kultúra részét említi, a második a művelődésnek a jogéletre gyakorolt hatását emeli ki.

A kultúra és a jog kapcsolatának két tételből összeálló, a szocialista jogelméletben szinte általánosan elfogadott képlete első látásra is bizonyos egyoldalúság benyomását kelti. Könnyen észrevehető, hogy a kapcsolat tisztázását egyetlen irányban — a kultúrától a jog felé — megpróbálja megvalósítani. A tényeken az sem változtat, hogy a két alaptétel közül az első a jogot bevonja az adott társadalom művelődési viszonyai közé. Ellenben továbbra is tisztázatlan marad az a visszahatás, amelyet a már ismert összefüggésen belül a jog a kultúrára — ha úgy tetszik, a rész az egészre — gyakorol. Egyik célunk itt és most éppen a kapcsolat ilyen irányú, gyakorlatból kiragadott példákkal alátámasztott kiterjesztése.

A kulturáltság igénye — mint azt láthattuk — a jogélet egészével szemben jelentkezik. A jogélet mint fogalom hármas tagozódású: jogalkotás, jogalkalmazás és jogkövetés. Ha tehát a feltett kérdésekre választ keresünk, ezekből kell kiindulnunk.

A jogalkotás esetében a válasz egyszerűnek tűnik; valamennyi, jogalkotási hatáskörrel alkotmányosan felruházott állami szervnek kötelessége szem előtt tartani, hogy az általa alkotott jogszabályok minden szempontból megfeleljenek egy civilizált társadalom igényeinek. A huszadik század utolsó negyedében például meglehetősen szokatlan benyomást keltene egy olyan büntetőeljárási törvénykönyv, amelyben a bizonyítási eljárás egyik fontos eleme mondjuk a tüzes vas próbája lenne.

Tárgykörünket ennyire leszűkíteni — gyors és sommás ítélet volna. Nem lehet ugyanis kulturált az a jog, amely függetleníti magát más tudományágak által elért eredményektől. Egyetlen példa: az orvostudomány a szervátültetések korát éli, olyan kort, amelyet megoszló vélemények kísérnek. Nos, a szervátültetések jó néhány fogas kérdés elé állították a jogtudományt. Volt olyan idő, amikor még az orvostudomány néhány kiváló szaktekintélye is úgy nyilatkozott, hogy a szervátültetés élő vagy holttest barbár megcsonkítása, felelőtlen sebészi beavatkozás, feltűnési viszketegség sajátos megnyilvánulása.

Mit tehet ilyen esetben a jogalkotó? Érzéketlen semmi esetre sem maradhat, nem kerülheti meg egyszerűen az újonnan felmerült kérdéseket. Ha viszont olyan jogszabályokat alkotna, amelyek egyszer s mindenkorra lehetetlenné tennék az ilyen jellegű beavatkozásokat, nyilvánvaló gátat emelve más tudományágak egyértelműen nemes célt szolgáló fejlődésének, ez a jog már aligha lenne kulturált. Itt, ezen a ponton is találkozhatunk egy önmagáért beszélő esettel, lehetőséggel, amikor a jog visszahat a műveltségre, tudományra, hiszen fékezheti vagy támogathatja annak fejlődését.

Nem véletlen tehát, hogy a jogászok nemzetközi szintű együttműködésben próbálnak megoldást találni. Tudomásunk szerint első ízben az olaszországi Pescarában 1970. augusztus 29.—szeptember 5. között megtartott VIII. Nemzetközi Összehasonlító Jogtudományi Kongresszuson került napirendre az említett kérdés. Az elvi megoldás — mely szerint a jog nem állhatja útját egyetlen tudomány fejlődésének sem — már általánosan elfogadott. Mi több, konkrét jogszabályokról is beszámolhatunk.

Örvendetes, hogy a hazai jogalkotás nemzetközi viszonylatban is az elsők között keresett és talált példamutatóan alapos megoldást. A 3/1978. sz. egészségügyi törvény (Hivatalos Közlöny, 1978. július 10. 54. sz.) V. fejezetének második alcíme részletekre is kiterjedő jogi normákkal szabályozza a szerv- és szövetátültetések feltételeit és körülményeit.

Törvényhozásunk kulturáltsága számos egyéb — időben közelebb álló — példával is szemléltethető.

Belpolitikai életünk egyik legfontosabb mozzanatát kétségtelenül a március 9-i választások jelentették. A mindenki számára jelentős esemény előkészítésénél törvényhozási szinten is figyelembe kellett venni az előző választások óta eltelt időben bekövetkezett társadalmi-gazdasági előrelépést. Ennek megfelelően a Nagy Nemzetgyűlés 1979. december 14-i ülésén elfogadta az Alkotmány 44. szakaszának módosításáról szóló

* Megjelent: Korunk. Kolozsvár, 1980. 6. sz.

19. sz., valamint az előző választásokat szabályozó rendelkezések módosításával kapcsolatos 20. sz. törvényt. Mindkét új jogszabály céljai azonosak: a választások állami és állampolgári ellenőrzésének, a tényleges érdekképviseletnek fokozottabb biztosítása, egyszóval a szocialista demokrácia további kiszélesítése.

Az államhatalmi, illetve közigazgatási szervek tevékenységének és összetételének javítását is fontos törvényes rendelkezések szabályozzák. A demokratikus centralizmus elvének alkalmazása a szocialista társadalom egyik alapfeltétele. Ezért is volt szükség a néptanácsok szervezését és működését kiegészítőleg szabályozó 21/1979. sz. törvény, illetve a Néptanácsügyi Bizottság összetételére és működésére vonatkozó 22/1979. sz. törvény előkészítésére, megvitatására és elfogadására. A cél megint csak azonos: olyan államhatalmi és közigazgatási apparátus létrehozása, amely képes a szocialista társadalom általános és az állampolgárok egyéni problémáit gyorsan és hatékonyan, a szocialista törvényesség szellemében rendezni.

Jogászi körökben köztudott, hogy egyik-másik elavult, idejétmúlt törvény az általános és egyéni érdekek ütközéséhez is vezethet. Ilyen lehetőséget küszöbölt ki a kisajátítás útján személyi tulajdonból állami tulajdonba kerülő ingatlanok felértékelését, az egykori tulajdonosok kártalanítását szabályozó 467/1979. sz. törvényerejű rendelet, amely emeli a közérdekű, így városrendészeti okokból kisajátított ingatlanok után fizetendő kártérítés összegét.

Külpolitikai — ha úgy tetszik, nemzetközi jogi — téren hazánk világviszonylatban is jelentős tevékenységét, józan és békeszerető külpolitikáját nem szükséges itt külön méltatni. Az viszont nyilvánvaló, hogy a nemzetközi életben ilyen arányban való részvétel hatalmas jogszabályanyagot eredményezett. Válasszunk ki ezek közül egy — minket, romániai magyarokat is közelről érintő — példát.

Valamennyiünk emlékezetében élénken él Nicolae Ceausescu elvtárs, pártunk főtitkára, államelnök és Kádár János elvtárs, az MSZMP KB első titkárának 1977. júniusi megbeszélése, amelynek színhelye Nagyvárad, illetve Debrecen volt. A megbeszélés egyik jelentős eredményeként a 410/1979. számú elnöki rendelet intézkedik Románia Szocialista Köztársaság debreceni főkonzulátusának létesítéséről.

E néhány, a teljesség igényét érthető okokból mellőző példával két dolgot próbáltunk érzékeltetni. Az első, mely szerint jogalkotásunk kulturáltságához minden feltétel adott. A második, hogy a törvényhozóink ezeket a feltételeket ki is használják.

Nagyjából hasonló a helyzet a jogalkalmazás területén is, bár itt bizonyos értelmezési nehézségek is felmerülnek. Mindenekelőtt már maga a jogalkalmazás elnevezés is problematikus, mert azt a látszatot kelti, mintha itt valami származékos, a jogi normából dedukált jelenségről volna szó, holott ez csak a normához, a jogszabályhoz való viszonyítás menetében tűnik annak. Tényleges az úgynevezett jogalkalmazási esetek tartalmukat tekintve önálló, független társadalmi viszonyok egyediesített jogi formái, illetve a jogi formák meghatározott fajtái. Csak a leszűkített, mondhatni tudománytalan jogi szemlélet láttatja az egyedi jogviszonyt társadalmiságától megfosztottan, a jog puszta alkalmazásaként. Témánk szempontjából nem lehet közömbös az a — rendszerint jogszabályba rögzített, főleg a polgárjogra jellemző — jogi alapelv, mely szerint egy civilizált jogrendszerben a jogalkalmazó nem utasíthat el egyetlen kérelmet sem pusztán azért, mert nem létezik olyan jogszabály, amely konkrétan arra a jogesetre vonatkozik.

Már a fentiekből is kitűnik, hogy a jogalkalmazás és a kultúra kapcsolata több vonatkozásban is jelentkezhet. Egyrészt arról van szó, hogy a jogalkalmazó — mondjuk a bíró — maga is kulturált legyen. Ez a kulturáltság felfogható mind szakmai — mi sem természetesebb, mint egy jogásztól elvárni, hogy ismerje a jogot —, mind általános értelemben, tehát úgy, hogy a jogalkalmazónak ismernie kell nemcsak a jogi, hanem a joghoz közel álló társadalmi viszonyok — így a művelődési viszonyok — elméletét és gyakorlatát is. Szükséges továbbá, hogy a jogalkalmazási döntések maguk is kulturáltak legyenek. Mindezekhez kapcsolódik a jogalkalmazói technika kulturáltsága, tehát a jogfejlődés szükségszerű alkalmazása a joggyakorlatban. E háromféle kapcsolatnak együttesen kell léteznie a jogalkalmazás teljes értékű kulturáltságához.

Ellenpéldaként az erre vonatkozó szakirodalom rendszerint a tiszaeszlári „nagy per"-t, illetve a daytoni majompert szokta idézni. Mindkét esetben ugyanis a végső döntés egyértelműen kultúraellenes elemeket tartalmazott, hiszen ellentmondott a gondolkodási szabadság mindenkori alapvető emberi jogának, a természettudományos ismereteknek, egyszóval a kultúrának, az emberségnek.

Tulajdonképpen ismét egy olyan mozzanathoz érkeztünk, amely ellentmond a kultúra és a jog kapcsolatát egyoldalúan értelmező elméletnek. Láthatjuk: nemcsak a konkrét, pozitív jogszabály hat vissza a kultúrára, hanem annak gyakorlati alkalmazása is. Hiába törekszik tehát a jogalkotó minden szempontból kulturált, a már említett követelményeknek megfelelő jogszabályok felállítására, ha a jogalkalmazás gyakorlatában nem adottak hasonló szintű döntési feltételek. Más szóval: még a legkulturáltabb jogszabály is visszájára fordulhat avatatlan — mondjuk ki, kulturálatlan — kezekben.

A társadalmi gyakorlatban a kérdés legélesebben a jogkövetés terén jelentkezik. Itt ugyanis a jog, a jogász és a műveltség viszonyában a jogász helyébe az egyén, a jogi szaktudással nem rendelkező „laikus" lép. Nem mindegy tehát, hogy társadalmunkban milyen szintre tudjuk emelni az emberek jogi ismereteit.

Az elemi jogi műveltség viszonylagos elterjedésének egyik legjelentősebb akadálya az emberek általános — nem feltétlenül érthetetlen — idegenkedése a jogtól, egy bizonyos fajta félelem a joggal való találkozástól. Ebből adódik aztán, hogy a társadalmi valóságban az emberek többsége nem ismeri a jogot, illetve ismeretei pontatlanok, felületesek, hiányosak. Egyszerűen nem tudják — nem akarják, nem merik — tudomásul venni, hogy szinte állandó kapcsolatban állnak a joggal, a leg-

egyszerűbb ügyleteknél, csakúgy, mint a bonyolultabbaknál.

Gyakran előfordul, hogy a jogi ismeretek kényszerű eredetűek. Megfigyelhető például, hogy egyik-másik börtönviselt ember meglepően alapos büntetőjogi ismeretekkel rendelkezik. Továbbá — mintegy ellenpéldaként — saját személyes gyakorlatunkban többször is találkoztunk törvénytisztelő, minden szempontból becsületesnek mondható emberekkel, akik arra a furcsa kérdésre: „Ön miért nem lopott eddig életében?", egyszerűen azt válaszolják: „Azért, mert félek a börtönbüntetéstől". Eszükbe nem jutott, hogy az enyhén szólva udvariatlan kérdés miatt felháborodjanak. Erre azt is mondhatnánk: teljesen mindegy, hogy valaki meggyőződésből vagy félelemből tartja be a törvényt. A társadalom azonban nem érheti be ennyivel, hiszen pontosan arról kellene lemondania, amire témánk szempontjából a legnagyobb hangsúly helyezendő, tehát a jogélet, ezen belül az egyéni jogkövetés kulturáltságáról.

Meg kell jegyeznünk, hogy az állampolgári jogkövetés, általában a jog és a kultúra kapcsolatának gyakorlati vetületeit tárgyaló szakirodalom feltűnően szegényes. Mi lehet az oka e fontos kérdések ilyen mértékű elhanyagolásának? Elsősorban talán az a tény, hogy a jogelméletből nagyon gyakran hiányzik a szociológiai szemlélet, a jog társadalmi megközelítése, az elmélet általában tudatosan bezárkózik a maga belső világába, a jogi fogalmak áthatolhatatlannak, megközelíthetetlennek vélt világába. Pedig szabadabb utat biztosítva a szociológiai szemléletnek, felhasználva a szociológia által a maguk végleges formájában, kész állapotban rendelkezésünkre bocsátott lehetőségeket, alighanem jelentős fellendülést tudnánk elérni a társadalom alapvető jogi műveltségének terén is. Így például, ha egy szociológus-csoport elhatározná, hogy a jogi ismeretek hozzávetőleges tisztázására alapos felmérést végezzen, bizonyára sokkal teljesebb képet kapnánk. Bár történtek kisebb arányú, bátortalan próbálkozások, egyelőre kénytelenek vagyunk beérni egy viszonylagos valóság viszonylagos képével, mely szerint a jogismeret helyenként jó, helyenként rossz, de semmi esetre sem egyenletes, inkább a hétköznapi élettapasztalatból, mint konkrét, célratörő érdeklődésből ered.

Ha tehát az ismert és viszonylagos valóság ilyen képet tár elénk, hol kell a megoldást keresnünk? Az nem jelenthet megoldást, hogy társadalmunk tagjai, ki-ki a maga élettapasztalatából kiindulva, szinte rutinszerűen rendezzék saját jogviszonyaikat. Mindezeken túl, a magunk részéről teljes mértékben elfogadjuk azt a — szocialista jogelméletben többször is hangoztatott — megoldási lehetőséget, mely szerint a szocialista jognak kellene annyira leegyszerűsödnie, érdemben és eljárásokban egyaránt, hogy a konkrét jogesetek döntő többségében a lakosság maga legyen a jogviszonyok és a jogi eljárások hordozója. A jogismeret része az ember társadalmi jogtudatának, azaz része az ember tudatos állásfoglalásának a fennálló jogot illetően. Hogy állást tudjunk foglalni jogi kérdésekben, ahhoz először is ismernünk kell a jogot. Természetesen nem mélyreható, részletekre, értelmezési problémákra is kiterjedő ismeretekre gondoltunk itt elsősorban, hanem a minimális eligazodást biztosító tájékozottságra. Márpedig ez minden különösebb nehézség nélkül elérhető.

Sajnos, ez a lehetőség csak a jövő megoldása, pillanatnyilag a szocialista társadalom nem nélkülözheti a fejlődő, illetve újonnan jelentkező társadalmi viszonyok szabályozásához feltétlenül szükséges jogszabályözönt.

Ezzel kapcsolatban ismét felmerül néhány lényeges probléma. A társadalmi viszonyok fejlődése, állandó változása, újabb társadalmi viszonyok megjelenése csakúgy, mint a hatályos jogszabályok jelentős számbeli növekedése, szükségszerűen eredményezte a jog további szakosodását. Már évekkel ezelőtt odajutottunk, hogy a jogászok sem ismerték valamennyi hatályos jogszabályt, mi több, nagy részük kénytelen volt a jogtudomány egy bizonyos területére szorítkozni és csak az erre vonatkozó ismereteit bővíteni. Tulajdonképpen túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nincs is olyan jogász, aki a jog valamennyi területén egyformán otthonosan mozogna.

Ugyanakkor viszont változatlanul érvényes az évezredes jogalkalmazási axióma, mely szerint a törvény nem ismerése nem mentesít a felelősségrevonás alól. Felvetődik tehát a kérdés: ha maguk a jogászok sem ismerik egy adott jogrendszer hatályos jogszabályait, milyen alapon várják el másoktól, hogy ismerjék, és mindennapi életükben betartsák a jogot? Nem egyszerű feladat, de hadd próbáljuk megválaszolni.

Mindenekelőtt, a jogász egy kicsit saját magából kiindulva is tudja, hogy ez az axióma — fikció. Mégis kénytelen érvényesnek tekinteni, hiszen ellenkező esetben le kellene mondania a teljes jogrendről, a jogi felelősségre vonás bármilyen formájáról. Ez pedig teljes társadalmi szervezetlenséget, olyan cselekvési szabadságot eredményezne, amelyet a társadalom és embertársaik ellen bizonyára sokan kihasználnának. Továbbá, a jogrend soha nem alapos, hanem inkább általános, vagy inkább elemi jogi műveltség megszerzésére próbál ösztönözni.

Érzésünk szerint a megoldás változatlanul az, amiről már szó esett, éspedig a szocialista jog fokozatos, a társadalom számára minden káros hatástól mentes leegyszerűsítése. Ezt azonban ki kell egészíteni azzal az igénnyel is, hogy az emberek kellő figyelmet szenteljenek a jogi ismeretek fontosságának, elsajátítva mindazt, ami a jogi ismeretekből alapvető, szinte hétköznapi. Csakhogy ebben nem szabad magukra hagyni őket. Megint csak a jogász feladata az embereket meggyőzni arról, hogy a joggal való kapcsolat nem feltétlenül azonos a törvényszéki perrel, a jog nem modern támadófegyver, nem is tiltó, cselekvésbénító hatású rendelkezések összessége. Még a felületes vizsgálódás is meggyőzhet bárkit arról, hogy a jog elsősorban társadalmi és egyéni érdekek méltányos, törvényes védelmét hivatott ellátni.

A joggal szembeni tartózkodás leküzdésére egyetlen módszer látszik alkalmasnak: a jog népszerűsítése, magyarázata, nyelvezetének egyszerűsítése. Egyszóval, emberközelbe kell hoznunk a jogot. Indokolt, szükséges volna, hogy a napilapok, folyóiratok — még a legtekintélyesebbek is — felfigyelje-

nek a jogi ismeretek iránt megmutatkozó társadalmi igényre, egy olyan igényre, amely már régóta nem éri be a hagyományos konkrét esetekre vonatkozó jogsegélyszolgálattal, hanem egyre inkább elméleti síkra terelődik. A kereslet tehát megvolna, a kínálatot kellene valamelyest gazdagítani.

Akárki méltán állíthatja, hogy a jogot népszerűsítő cikkek, tanulmányok írása, bármely másfajta népszerűsítés elsősorban a jogász feladata. Ez így is van, csakhogy a feladat teljesítésére egyedül képtelen. Jó néhány, gyakran és szívesen tollat ragadó jogászt ért már olyan vád, hogy írásaival nem is annyira a alapvető jogi ismereteket, mint inkább saját magát kívánja „népszerűsíteni". Pedig ez így egyszerűen nem igaz. Kétségtelenül hasznos és fontos, hogy a közvélemény tisztában legyen korunk legfontosabb jelenségeivel, legyen az energiaválság, rákkutatás, egyszóval bármi. De legalább annyira fontos az is, hogy az ember — így, egyes számban — közelebb kerüljön a mindennapi életben elkerülhetetlenül jelentkező problémák önálló megértéséhez, megoldásához. Ellenkező esetben jogéletünk éppen azon a ponton veszít kulturáltságából, amely tulajdonképpen az egész jogi tevékenység kulturált voltának talán legfontosabb értékmérője. Ez pedig az egyéni jogkövetés, az egyén jogviszonyainak kulturáltsága.

Király Ernő

Gondolatok a jogi dokumentáció jelenéről és jövőjéről

Amikor 1954-ben az Állam- és Jogtudományi Intézethez kerültem — más jogi pályán eltöltött tizenhét év után — a csehszlovák jog dokumentálásával bíztak meg, minthogy ez a munkakör akkor éppen megüresedett és némi szlovák nyelvtudásom abban az időben ebből a szempontból hasznosnak bizonyult. Ezt a munkát azóta is végzem, jóllehet rövidesen nem ez lett a fő feladatom és teendőimnek most már igen csekély töredékét teszi ki. Ennek a „dokumentációs múlt"-nak a tudatában érzek indítékot ahhoz, hogy a jogi dokumentáció kérdéséhez hozzászóljak.

Azzal kezdeném, hogy ma sem tartom valamilyen alárendelt vagy másodrendű feladatnak a dokumentáció végzését, különösen ha arra gondolok, hogy más tudományágak területén a dokumentációnak igen jeles, a maguk tudományos területén kimagasló érdemeket szerzett képviselői voltak. Hogy csak az irodalomtudományt említsem, ott látjuk a dokumentációt végzők sorában *Szinnyei Józsefet* (1830—1913), aki többek között a hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriumát (1876—1889) adta ki, *Kozocsa Sándor* irodalomtörténészt, aki már 1939-ben közreadta „Bevezetés a bibliográfiába" című munkáját és azóta is számos bibliográfiai munkát publikált. A történettudományok területéről csak *Kosáry Domokos* nevére szeretném a figyelmet felhívni, akinek „Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába" című, több kötetes munkája nélkül a történészek aligha boldogulnának. Újabban e feladatok az MTA Történettudományi Intézetének tudományos munkaközössége (*Niederhauser Emil, Makkai László* stb.) látja el (A magyar történettudomány válogatott bibliográfiája 1945—1968). Nem maradhat ki a sorból *Gulyás Pál* munkássága sem, akinek itt csupán „A bibliográfia kézikönyve. Bevezetés a könyvészetbe" című munkájára (1941) szeretném a figyelmet felhívni.

Nem állíthatjuk, hogy a jogi dokumentáció, illetve bibliográfia területén nem történt volna semmi. Hiszen köztudomású, hogy *Nagy Lajos* 1945 óta folyamatosan közreadta Állam- és Jogtudományi Bibliográfiáját, most szerkeszti az 1979. évvel záruló kötetet. Nevezett figyelemre méltó két tanulmányára (A magyar jogi bibliográfiai irodalom kérdései, Jogtudományi Közlöny, 1953. 10—11. sz. 450. és köv. old.; A hazai állam- és jogtudományi dokumentáció kérdései, Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, 1959. 3—4. sz. 297. és köv. old.) is mindjárt elöljáróban szeretném a figyelmet felhívni. Az addig eltelt időre vonatkozóan részletes alapossággal mutatja be, hogy az adott területeken mi történt és igen hasznos útmutatásokat ad a jövőre vonatkozóan is. Megkísérlem az adott nyomokon elindulva röviden felvázolni a jogi dokumentáció helyzetét, úgy, ahogyan én azt a témában ugyan nem szakemberként, de mégsem kívülről látom.

Nem árt, ha — Nagy Lajos tanulmányai nyomán — félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy „dokumentum" minden olyan dolog, tárgy, amely alkalmas valaminek bizonyítására, valamivel kapcsolatos tájékoztatásra. A dokumentálás azt a tevékenységet jelenti, amely valamely tételt, állítást ilyen dokumentumokkal támaszt alá, a dokumentáció pedig az ilyen természetű adatoknak, a dokumentumoknak rendszeres gyűjtését, nyilvántartását és közvetítését jelenti. Ehhez csak annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy a könyvtárakról szóló, 1976. évi 15. sz. tvr. végrehajtása tárgyában kibocsátott 17/1976. (VI. 7.) MT. sz. rendelet a könyvtári anyagot a maga egészében dokumentumnak tekinti, azzal azonosítja, és tételesen felsorolja, mi tartozik a könyvtári anyag (dokumentum) körébe [9. § (1) bek.].

Ezzel szemben a bibliográfia emberi gondolatok termékeinek csupán külső, nem tartalmi leírása. Egyszerűen úgy is mondhatnánk, hogy forrásmunkák jegyzéke a szóban forgó anyagok legfontosabb adatainak megjelölésével. Tehát szűkebb fogalom, mint a dokumentáció, mert nem ad felvilágosítást a tartalomról.

Mindezt csak azért kívántam előrebocsátani, mert a kétféle tevékenység nem vitásan érintkezik, olykor nem is választható el mereven egymástól. Így például az Állam- és Jogtudományi Intézet kiadásában 1951—1955 között megjelent Folyóiratok tartalomjegyzéke c. időszakos kiadvány az 1950—1952. években annotációt is adott minden folyóiratcikkről (annotált bibliográfia). Ezt követte (1953-tól) az a gyakorlat, hogy a fontosabb cikkekről hosszabb tartalmi ismertetést adott, a többi anyagról csupán címmegjelölésre szorítkozott. Tehát a feldolgozás módszerei az idők folyamán többször változtak.

Ezek után tekintsük most át, hogy jelenleg milyen tájékoztatási eszközeink vannak a magyar, illetve külföldi joganyagról, azok milyen jellegűek, feladataiknak

eleget tudnak-e tenni és a jövőre vonatkozóan milyen következtetések vonhatók le.

I.

1. Már említés történt a Nagy Lajos-féle bibliográfiáról. Ez ma a Magyarországon bármely nyelven megjelent állam- és jogtudományi anyag, továbbá a külföldön megjelent állam- és jogtudományi vonatkozású magyar anyag legfontosabb gyűjteménye. A kiadás gazdája az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete. Könyv formájában jelenik meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál általában három—négyéves időszakra visszamenően, ami óhatatlanul azzal jár, hogy a legfrissebb anyagok nem lehetnek benne, de nem is ez a célja ennek a vállalkozásnak. Feladata visszamenően — mondhatjuk hiteles pontossággal — rögzíteni, hogy az elmúlt években a magyar állam- és jogtudományok területén mi történt. Ennek a feladatának a legmagasabb igényeket is kielégítően eleget tesz, mert az anyagösszeállítás pontos, az egymásra történő utalások pedig a kutató számára valamely anyag keresésénél nagy könnyebbséget jelentenek.

2. Volumenénél és formájánál fogva eltérő, jellegét illetően azonban hasonló a külföldi jogot illetően a Jogtudományi Közlöny mellékleteként megjelenő *Dokumentációs Szemle.* Ez is retrospektív jelleggel tájékoztat a külföldi könyvek, könyvismertetések, folyóiratcikkek, jogszabályok adatairól, úgyszintén az idegen nyelvű joganyagok magyar fordításairól. Utóbbi területen feldolgozza az Országos Műszaki Könyvtár, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Iroda, a Legfőbb Ügyészség gondozásában készült fordításokra vonatkozóan rendelkezésre bocsátott adatokat is, amennyiben a fordítási anyag összeállításánál e szervekkel szorosan együttműködik. Hasznos segítséget nyújt a Dokumentációs Szemlének az Országgyűlési Könyvtár, amennyiben közli a szerkesztőséggel az újonnan beérkezett könyvek bibliográfiai adatait, és így a Dokumentációs Szemlében azok is közzétételre kerülnek. E kiadvány évenként kétszer jelenik meg, általában a tárgyévet megelőző tartalommal. A szerkesztés az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete keretében történik, szerkesztő Sprém István. A munkatársak zöme az Intézet dolgozói. A Dokumentációs Szemle folyóiratcikk, jogszabály és fordítási anyaga összesítve 1957-ig visszamenően kartotékok formájában is az Intézetben rendelkezésre áll.

Ha a Dokumentációs Szemle jellegét tekintjük, ez nagyrészben bibliográfia és csak kisebbik részében dokumentáció. Dokumentációs jellegűek azok a rovatai, amelyek a szocialista országok általában egy-egy féléves jogfejlődését mutatják be, továbbá külföldön megjelent könyvek rövid tartalmi ismertetéseit közlik.

3. Más jellegű az Országgyűlési Könyvtár idegennyelvű folyóiratcikk dokumentációja. Ugyancsak külföldi folyóiratcikkek bibliográfiai adatait gyűjti, de csak meghatározott témakörökben, amelyek a könyvtárral kapcsolatba kerülő szervekkel folytatott konzultációk során alakultak ki. Emellett a folyóiratcikkekről itt annotált bibliográfia készül, amely így érdemi tájékoztatást tud nyújtani — ha röviden is — a cikkek tartalmából, az azokban tárgyalt főbb kérdésekről. Ezeket az adatokat azután a könyvtár közli azokkal a szervekkel, amelyek a szóban forgó téma iránt érdeklődést tanusítottak, emellett természetesen a szóban forgó kartotékok a könyvtárban bárkinek rendelkezésére állnak. Összefoglaló kiadvány e gyűjtésről nem készül. E vállalkozás tehát a dokumentációs tevékenység keretébe tartozik.

4. Az újonnan megjelent külföldi könyvekről a „Külföldön megjelent fontosabb jogtudományi művek jegyzéke" tájékoztat, amelyet negyedévenként az Országgyűlési Könyvtár tesz közzé külföldi bibliográfiák alapján, szakági összeállításban. A kutatóknak hasznos segítséget nyújt és elősegíti más intézmények szerzeményezését.

5. Fontos dokumentációs tevékenység eredménye elsősorban az Állam- és Jogtudomány című folyóiratnak a „Tájékoztató külföldi könyvekről" című rovata, amely új külföldi könyvekről tartalmaz rövid, de a lényeget bemutató ismertetéseket. Kívánatos lenne ennek a rovatnak fejlesztése. Hasznos lenne, ha minden kutató kötelességének érezné, hogy legalább az általa megrendelni javasolt könyvekről recenziót írna. A Magyar Jog és külföldi Cikkgyűjtemény is rendkívül hasznos szolgálatot tesz — immár évtizedek óta (korábban mint Külföldi Jogi Cikkgyűjtemény önálló kiadvány volt Névai László szerkesztésében) — a külföldi jog bemutatása terén. Az Állam és Igazgatás rendszeresen közöl ismertetéseket magyar és külföldi jogi könyvekről, folyóiratcikkekről. Időről időre közlemények jelennek meg külföldi jogszabályokról is. A Jogtudományi Közlöny is közöl belföldi és külföldi könyvekről recenziókat. A külföldi jogi jellegű cikkekről az MTI kiadványa, a Jogi Tudósító tájékoztat (szerk.: Alth Guido).

6. Az Országgyűlési Könyvtár legújabb vállalkozása „A Magyar állam- és jogtudományi irodalom bibliográfiája" (összeállítja: Nagy Lajos és Balázsné Veredy Katalin). Félévenként kívánja a hazai jogi szakirodalom kurrens válogatott bibliográfiáját közreadni. Ezzel hézagpótló szerepet tölt be, amennyiben az összesített bibliográfia megjelenéséig is most már tájékoztatást kaphatnak az érdeklődők a legújabb magyar jogi szakirodalomról.

7. Az eddig tárgyalt dokumentációs tevékenység a hazai jogászközönség igényeit kívánja a rendelkezésére álló eszközökkel kielégíteni. Ugyanakkor nem kerülte el a figyelmet az sem, hogy fontos a külföld tájékoztatása a magyar jogról, amelynek ugyancsak többféle formája van. Ezekről csak említést kívánunk tenni:

a) az Acta Iuridica c. folyóirat 1962 óta félévenként közöl válogatott bibliográfiát angol és orosz nyelvű címfordításokkal (szerk: Nagy Lajos és Veredy Katalin);

b) a Magyar Jogász Szövetség kiadásában megjelenő Revue de Droit Hongrois, Hungarian Law Review és Obzor Vengerszkovo Prava a legfontosabb újabb jogszabályokat idegen nyelvű fordításban közli, a hazai tételesjog fejlődését bemutató tanulmányok mellett;

c) a Párisban megjelenő Annuaire de legislation française et etrangère (Centre National de la Recherche scientifique) részére In-

tézetünk évenként készít összeállítást az előző éven kibocsátott fontosabb jogszabályokról és azok lényeges tartalmáról;

d) a Strassbourgi Centre de Recherche sur l'U.R.S.S. et les pays de l'Est (Université des Sciences Juridiques, Politiques et Social de Strassbourg) részére Intézetünk évenként közöl az előző évben megjelent lényegesebb jogszabályokról tartalmi ismertetéseket, esetleg tartalmi terjedelemben is:

e) igen lényeges vállalkozás volt a Bibliography of Hungarian legal literature (1945—1965), Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó, 315 old. E. munkát is — amely az eredeti címek mellett angol nyelvű címfordításokat is közöl — Nagy Lajos állította össze. Emellett minden jogág bevezetőjeként egy-egy rövidebb tanulmány mutatja be a jogág fejlődését. Reményünk van rá, hogy e munka folytatásaként hasonló keretek között az újabb anyag is meg fog jelenni;

f) a külföldi tájékoztatást szolgálják a hazai jogi folyóiratokban megjelenő tanulmányok idegen nyelvű rezüméi. Egyes jogi könyveknek is vannak idegen nyelvű tartalomjegyzékei, sőt rövidebbhosszabb tartalmi ismertetései is.

8) Nem mulaszthatjuk el a megemlékezést a külföldön megjelenő dokumentációs, illetve bibliográfiai forráskiadványokról, amelyekben magyar anyagok is találhatók. Ilyenek:

a) Catalogue des sources de documentation juridique dans le monde. Az UNESCO kiadásában jelenik meg 1952 óta. Tartalmazza az egyes országok fontosabb jogszabályait eredeti nyelven és francia fordításban, témakörök szerinti csoportosításban. Eddig két kiadást ért el, a harmadik kiadás most van előkészítés alatt.

b) Az Akademie für Staats- und Rechtswissenschaft der DDR kiadta a szocialista országok jogi dokumentációs forrásainak katalógusát több kötetben. Az első kötethez az előszót Szabó Imre akadémikus írta. Magyar anyagot a II. kötet tartalmaz, ennek szerkesztője Nagy Lajos volt. Ez az anyag 1945—1974. évek közötti időszakot fogja át. Ennek kiegészítése 1978-ban jelent meg. A kiadvány nyelve az eredeti nyelv mellett orosz, angol és francia.

c) Az International Journal of Law Libraries 1976. évi 2. számában jelent meg Bibliographie des sources de documentation juridique de la République Populaire Hongroise című tanulmány Nagy Lajos tollából, amely a magyar jogalkotó szervek és jogforrások bemutatása után arról tájékoztat, hogy Magyarországon a jogszabályoknak milyen publikációs formái vannak, milyen törvénykönyvek jelentek meg idegen nyelven, a bírósági joggyakorlatról milyen dokumentációs feldolgozások vannak. Közli jogi időszaki kiadványaink jegyzékét is.

Ehhez még annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy külföldön a fentieken kívül még igen sok egyéb kiadvány is megjelent, amelyek többek között a magyar joggal is foglalkoznak, ezeknek ismertetése azonban nem feladatunk, minthogy elsősorban a hazai kutatásokat elősegítő dokumentációs tevékenységgel kívánunk foglalkozni.

II.

Már a fentiekből kitűnnek bizonyos hézagok, éspedig mind a magyar, mind a külföldi jog hazai dokumentációját illetően.

1. Ami a magyar jogi szakirodalom dokumentációját illeti, hosszú éveken át nélkülöztünk egy olyan kiadványt, amely közvetlenül az elmúlt két-három évre vonatkozóan információval szolgálhatott volna legalább a bibliográfiai adatokról. Ez adott esetben már azért is nehézségeket okozott, mert nemegyszer előfordult, hogy a kurrens folyóiratok bekötött példányainak mutatói hiányoznak, és így ha a kutató meghatározott körben keresett új anyagot, nem állt könnyen hozzáférhető módon rendelkezésére az az információs segédlet, amely kutatásait megkönnyítette volna. Az említett hézagot kívánja a jövőre vonatkozóan az Országgyűlési Könyvtár által 1980. I. félévével beindított „A Magyar állam- és jogtudományi irodalom bibliográfiája" című kiadvány kitölteni. A teljesség kedvéért azonban meg kell említeni, hogy Intézetünk ezt az anyagot naprakész állapotban feldolgozza és az — amig kiadvány formájában meg nem jelenik — kartotékok formájában az érdeklődők számára már eddig is hozzáférhető volt.

2. A jogszabályokat illetően valamivel könnyebb a helyzet, mert az Igazságügyi Minisztérium és a Minisztertanács Titkársága gondozásában évenként megjelenik a Törvények és Rendeletek Hivatalos gyűjteménye, amely a legfontosabb jogszabályanyagot tartalmazza. Az információszolgáltatás azonban itt sem hiánytalan, mert a miniszteri utasításokat és más alacsonyabb szintű normatív aktusokat e kötetek nem ölelik fel, márpedig nemegyszer a kutatások szempontjából ezek is fontos rendelkezéseket foglalnak magukban. E hiányon egyes minisztériumok vagy más központi államigazgatási szervek úgy igyekeznek segíteni, hogy nagyobb időközökre vonatkozóan összefoglalóan közreadják — esetleg szelektálva — az általuk kibocsátott utasításokat és más rendelkezéseket. Fontos szerepet tölt be továbbá ezen a területen az Igazságügyi Minisztériumban felfektetett jogszabály-nyilvántartás, amelynek beindítása még *Rácz Lajos* nevéhez fűződik. A hatályos jogról (módosításokról, kiegészítésekről) naprakész állapotban ad tájékoztatást.

3. A hazai bírói gyakorlat dokumentációja mind a múltra vonatkozóan, mind folyamatosan jól megoldottnak tekinthető. Csak ha saját kutatási területemet nézem, 1977-ben jelent meg a Munkajogi Döntvénytár 1. kötete (1970—1975), a 2. kötet (1976—1978) 1980-ban jelent meg. A Bírósági Határozatok és a Döntőbíráskodás pedig folyamatosan gondoskodik a bírói gyakorlat dokumentálásáról. Külföldi országok bíróságainak gyakorlatáról belföldön dokumentációs feldolgozás nem készül, ez a hazai jogi dokumentáció feladatkörét meghaladná.

4. Sehol sincs központi kimutatás arról, hogy mely magyar könyvet, tanulmányt vagy jogszabályt fordítottak le idegen nyelvre, márpedig ennek szükségessége a külfölddel való tudományos kapcsolatokban csaknem naponként felmerül. Sokszor az egyes kutatók emlékezetére van bízva, hogy a szakterületükön megjelent mely írást fordítottak le idegen nyelvre,

de ez nem lehet kielégítő megoldás. Magyar joganyagnak idegen nyelvre való lefordíttatásával több szerv is foglalkozik (pl. Igazságügyi Minisztérium, Magyar Jogász Szövetség, Állam- és Jogtudományi Intézet, Corvina Kiadó stb.), volt is kezdeményezés az Intézet részéről hosszú évekkel ezelőtt, hogy ebben a tekintetben az érdekelt szervek kooperáljanak, és valahol egy összegezett kimutatás készüljön a fordításokról, ez azonban a mai napig nem tudott megvalósulni. A külföld számára, vagy külföldön készült ilyen irányú összeállítások nem teljesek, és a központi katalógust nem pótolják.

5. Ami a külföldi jog dokumentációját illeti, már differenciáltabb megállapításokat lehet tenni. Az Országgyűlési Könyvtár által megjelentetett „Külföldön megjelent fontosabb jogtudományi művek jegyzéke" által az új külföldi jogi munkák bibliográfiai adatairól viszonylag gyorsan tájékoztatást kapunk, ami nemegyszer hézagpótlónak bizonyult.

A külföldi folyóiratcikk-dokumentáció is az Országgyűlési Könyvtárban naprakészen, annotált formában áll rendelkezésre, ennek azonban kettős hiányossága van. Egyfelől eléggé szűk a tematika, amelyre vonatkozóan a gyűjtés folyik — ez azzal magyarázható, hogy konkrét igények alapján történik a gyűjtés —, másfelől nem szereznek tudomást a gyűjtés eredményéről azok, akiket az anyag egyébként ugyancsak érdekelne, de valamilyen körülmény folytán nem szerepelnek az igénybejelentők listájában. Azzal egyetértünk, hogy ennek továbbra is válogatott bibliográfiának kell maradnia, de a tematikát mindenképpen tágítani kellene, mert igen fontos témák, jogterületek maradnak a gyűjtési körön kívül, illetve egyesek túl tágan vannak megfogalmazva (pl. munkajog általában).

A külföldi jogszabály-bibliográfia nem teljesen problémamentes. A Dokumentációs Szemle közöl ugyan külföldi jogszabályanyagot, ez azonban a fentiekre figyelemmel nem ad naprakész tájékoztatást, másfelől sokszor nem a legfontosabb jogszabályokra koncentrált, hanem gyakran periferiális joganyagot is tartalmaz, amelyre a hazai kutatónak aligha lesz szüksége. A gyűjtésnek itt átgondoltabbnak kell lennie, és főleg a nagy jogszabályalkotások köré kellene csoportosulnia. Ehhez csupán nagyobb körültekintésre lenne szükség és valahogy — érzésünk szerint — kevesebb olykor több lenne.

6. Mind a hazai, mind a külföldi joganyag dokumentációja helyzetének felmérésénél úgy tűnik, hogy a dokumentációt végző szervek tevékenysége eléggé független egymástól, illetve az együttműködés inkább esetleges. Ez elsősorban az Állam- és Jogtudományi Intézet és az Országgyűlési Könyvtár kapcsolatára vonatkozik. A szükséges együttműködés természetesen nem szűkíthető le csak az említett két intézményre, mert a dokumentációs tevékenységhez más intézmények is hasznos segítséget tudnak nyújtani. Így pl. mint a csehszlovák jog referensének közvetlen tudomásom van arról, hogy a csehszlovák hivatalos lap, a Sbirka zákonu kb. két hónappal korábban szokott általában az Igazságügyi Minisztérium könyvtárába érkezni, mint az Intézet könyvtárába. Lehet, hogy más országok hivatalos lapjaival is ez a helyzet. A Dokumentációs Szemle anyagának összeállításánál különösen fontos, hogy a feldolgozandó évre vonatkozóan a hivatalos lapok a lehetőség szerint hiánytalanul álljanak rendelkezésre. Az Igazságügyi Minisztérium könyvtára ebben nemegyszer nyújtott ilyen irányú megkeresésünkre segítséget. Az együttműködés termékenynek bizonyult az Országos Műszaki Könyvtárral is, amely a fordítások engedélyezésénél hatósági jogkörben jár el, amennyiben az idegen nyelvről magyar nyelvre történő fordításoknál előzetesen az Országos Műszaki Könyvtártól engedélyt kell kérni. Ez a szabály a kettős fordításoknak kívánja elejét venni. Az engedélyezett fordítások egy példányát a fordíttató szervnek az Országos Műszaki Könyvtárhoz kell beküldenie. Amennyiben jogi fordításról van szó, azt a könyvtár Intézetünknek megőrzés végett átengedi. Ilyen módon az Intézet igen tekintélyes mennyiségű fordítási anyagot őriz, amelynek igen számottevő dokumentációs jelentősége van.

III.

Az előzőekben vázolt pozitívumok és negatívumok számbavételével a jövőre vonatkozóan milyen következtetések vonhatók le?

Abból kell kiindulni, hogy a jogi dokumentáció a jog egésze keretében fontos tevékenység, amelynek megfelelő figyelmet kell szentelni. A jogi dokumentáció szolgáltatja ugyanis a tudományos tevékenységhez a „nyersanyagot", amely nélkül a jogi kutatás ugyanúgy nem lehet meg, mint a termelés alapanyagok nélkül. Ilyen helyzetben pedig a dokumentációnak olyannak kell lennie, hogy az a kutató részére minél könnyebben minél jobb szolgálatokat tegyen, ami azt jelenti, hogy a számára szükséges információkhoz minél teljesebben, minél gyorsabban juthasson hozzá.

Általában megállapítható, hogy az eddigi keretek megfelelőek, de azokat tovább kell építeni és a meglevő hiányosságokat pótolni kell.

A részleteket illetően javaslataink a következők:

A magyar jogi bibliográfiai anyag „gyorsszolgáltatása" lényegében megvalósult „A magyar állam- és jogtudományi irodalom bibliográfiája"-val az Országgyűlési Könyvtár feldolgozásában. A jövőre vonatkozóan esetleg felmerülhet ennek a kiadványnak a bővítése további anyagokkal, elsősorban eddig fel nem dolgozott időszaki kiadványokban közzétett jogi vonatkozású cikkek bibliográfiai adataival, továbbá név- és tárgymutatóval.

Sürgető feladat emellett az 1977—1979. évi „Állam- és Jogtudományi Bibliográfia" mielőbbi megjelentetése, ennek hiányában a bibliográfiai szolgáltatás terén pótolhatatlan hézag keletkeznék. Ennek az eddigi gyakorlatnak megfelelően a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában kell történnie.

2. A Dokumentációs Szemlének lényegében az eddigi keretek között kellene megmaradnia. Megfontolandó azonban, hogy a jogszabályanyagot nem kellene-e egyszerűsíteni, csak a legfontosabb normatív aktusok felvételére törekedni, esetleg érdemi megjegyzésekkel a kapcsolódó fő jogszabályra. Így pl. sokszor szerepel a fran-

cia büntető perrendtartás egy-egy szakaszának módosításáról szóló jogszabály, de hogy melyik az alaptörvény, a kódex, az nem derül ki, pedig a feldolgozó, amikor a hivatalos lapba betekint, a módosításnál nyilván találna utalást az alapjogszabályra. Ebben az esetben valamilyen formában — talán zárójelben — az alapjogszabályt is közölni kellene. Ezzel egy lépést tehetnénk a bibliográfiától a dokumentáció felé, amelyben az összefüggésekről is tájékoztatást adunk.

3. Az Országgyűlési Könyvtárban a külföldi folyóiratdokumentáció tematikáját bővíteni kellene a beérkező igényeknek megfelelően. A Dokumentációs Szemlében tájékoztató közlemény megjelentetését javasoljuk az Országgyűlési Könyvtárnak erről a szolgáltatásáról, amelyről véleményünk szerint nem tudnak elegen. Egy ilyen figyelemfelhívás elsősorban a „fogyasztók" érdekeit szolgálná, mert könnyítené anyaggyűjtő munkájukat. A potenciális érdeklődőket tömörítő intézmények vezetőinek tájékoztatását erről a szolgáltatásról nem tartjuk elegendőnek, mert egyes intézmények viszonylag autonom hierarchiai felépítésénél fogva az egyes részlegek ily módon nem mindig értesülnek az információszerzésnek erről a lehetőségéről.

4. Gondoskodni kellene az idegen nyelvre lefordított magyar joganyag központi nyilvántartásának elkészítéséről és folyamatos vezetéséről. El kellene dönteni, hogy az Országgyűlési Könyvtár vagy az Intézet feladatkörébe tartozzék-e ez a munka. Külföldi kutatók fogadásakor vagy külföldi partnerek érdeklődésekor sok felesleges keresgélést lehetne ezzel megtakarítani.

5. A nem világnyelvű államok jogrendszerét tanulmányozó kutatók problémája, hogy milyen világnyelvre lefordított jogszabályok, tanulmányok állnak rendelkezésre az adott ország területéről. Csehszlovákiában, Lengyelországban és Jugoszláviában jelennek meg jogszabályokat és cikkeket francia, orosz és angol nyelven közlő, általában évente többször megjelenő kiadványok. Tartalmuk bibliográfiai adatait külön kellene gyűjteni és kartotékok formájában az érdeklődők számára hozzáférhetővé tenni.

6. Meg kell emlékezni azokról az önálló kötetekről is, amelyeket az Országgyűlési Könyvtár már eddig is kibocsátott és szorosan kapcsolódnak a jogi dokumentációhoz. Ilyenek pl. A hazai jogi szakkönyvtárak kurrens külföldi jogi szakfolyóiratainak 1977. évi lelőhelyei, A magyar jogi információszolgáltatás forrásai és eszközei, A külföldi jogi információszolgáltatás forrásai és eszközei, az Országgyűlési Könyvtár ENSZ-Letéti Gyűjteménye, az ENSZ Biztonsági Tanácsa hivatalos kiadványai az Országgyűlési Könyvtárban (1946—1975), az ENSZ 1977—1978. évi titkársági kiadványai az Országgyűlési Könyvtárban, az ENSZ 1978—79. évi titkársági kiadványai az Országgyűlési Könyvtárban, az ENSZ-kiadványok jelzetei és közreadó testületei stb. Ezek részben igen hasznos dokumentációs segédletek, másfelől céldokumentációk, amelyek készítésében külső munkatársak is közreműködtek. Kívánatos lenne, ha az Országgyűlési Könyvtár ezt a tevékenységét folytatná, távlatilag — nagyobb volumenű munka esetében — akár a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó bevonásával is.

7. Végül, de nem utolsósorban kell említést tenni az Állam- és Jogtudományi Intézetnek egy régi kezdeményezéséről, az általános magyar jogi szakbibliográfia összeállításáról. Az MTA Állandó Jogi Bizottsága 1951-ben elhatározta, hogy az 1825—1945. évek magyar jogi irodalmát összefoglaló általános magyar jogi szakbibliográfia összeállítását fel kell venni az ötéves tudományos tervbe. A határozat szerint a munkálatokat az Intézet irányításával kell végezni. Az Intézeten belül ezt a munkát Nagy Lajos látta el, a gyűjtést külső munkatársak végezték. A kartotékok elkészültek, gyakran tettek már igen jó szolgálatokat belső és külső érdeklődőknek egyaránt, publikálásukra azonban nem került sor. Szó van arról, hogy az 1825—1849. évi időszakot felölelő, ún. reformkori bibliográfia publikálásra kerül. Addig is azonban, míg ez meg nem valósul, nem árt, ha erre a hatalmas munkát megtestesítő és nemzeti múltunk szerves részét bemutató anyagra emlékezünk, és annak fontosságára a figyelmet felhívjuk.

A jogi dokumentáció — beleértve a bibliográfiát — a fentieken kívül még számos egyéb kérdést is felvet. Ilyen például az anyag osztályozásának, nyilvántartási rendszerének kérdése, amely jelenleg igen különböző formában megy végbe. Milyen területen kell teljességre törekedni, és hol elég a válogatott bibliográfia. A teljesség hiánya különösen pótolhatatlan hézagokat eredményez a külföldi hivatalos lapok terén, amelyek nemegyszer rendszertelenül érkeznek. A megrendelőknek mindent el kellene követniük a hiányok pótlása, a lapok kiegészítése érdekében. Úgyszintén a jövő feladatai közé tartozik a jogi dokumentumok számítógépek útján történő rögzítése, a feldolgozás rugalmasabbá és hozzáférhetőbbé tétele.

Arról is el lehet gondolkodni, hogy a dokumentációs tevékenységet mely irányokba kellene fejleszteni. Egy-egy kutatási téma kidolgozásánál már eddig is nagy jelentőségű volt a dokumentáció. Ezért fontos, hogy az Intézetben valamennyi szocialista ország nyelvterületének gazdája legyen. Ettől a jövőben sem lehetne eltekinteni. Mindezeknek a kérdéseknek a részletes tárgyalása azonban meghaladja e cikk kereteit. Azért azokra csak utalni szeretnénk. A lényeg azonban teljesen egyértelmű: a dokumentációnak olyannak kell lennie, hogy a kutató feladatainak megoldásához érdemi és gyors segítséget adjon. Ugyanakkor a külföldi partnerek megkeresésére a hazai jogról megfelelő tájékoztatással tudjon szolgálni.

Trócsányi László

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Állam- és Jogtudományi Enciklopédia*

1. Az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia az Akadémiai Kiadó gondozásában, két kötetben, mintegy 70 ív terjedelemben jelent meg. A munka tartalmi gondozását és

* Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó. I—II. köt. 1776 old.

szerkesztését az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete végezte. Megjelenéséért különös köszönet és megbecsülés illeti Szabó Imre, Kovács István és Eörsi Gyula akadémikusokat, valamint Nagy Lajost, aki a nem kevés fáradtsággal járó szervezési és technikai szerkesztési feladatokat látta el.

2. Egy-egy tudományág legnagyobb vállalkozásának minősíthető olyan enciklopédia elkészítése, amely egy adott időben az illető tudományág állapotának, nézeteinek bemutatását vállalja. Ilyen nagylélegzetű vállalkozásnak számít az enciklopédia elkészítése is.

Nem véletlen ezért, hogy ilyen vállalkozásra csak ritkán és történetileg csak meghatározott időpontban kerül sor. Legutóbb Magyarországon a századforduló idejében 1893-tól 1907-ig készítettek el „Magyar Jogi Lexikon" címmel egy hatkötetes munkát. Az időpont is érdekes. Olyan kor ez, amikor a kiegyezés után lezárul, stabilizálódik egy fejlődési korszak, amelyben kialakul a magyar polgári társadalom jogrendje, kikristályosodnak az államra és a jogra vonatkozó álláspontok. E korszak végén vállalja a jogtudomány koncepcionálisan egy egységes lexikon összeállítását. Az ezután bekövetkező történelmi viharok, az első világháború, az első proletárforradalom, az ellenforradalom, majd a felszabadulás utáni gyors fejlődés alkalmatlanok voltak egy enciklopédikus összefoglalás elkészítésére. Ezekben az időkben legfeljebb kisebb lexikonok elkészítésére, egy-egy jogtudományi ág összefoglalására került sor.

A nehézségeket elsődlegesen nem is a címszavak megírása vagy megíratása okozza, hanem az enciklopédia egységes egésszé szerkesztése. A jelentősen osztott nézetek lehetetlenné tehetik ennek az elengedhetetlen egységnek a megteremtését.

Az 1970-es évek érlelték be történetileg egy átfogó állam- és jogtudományi enciklopédia megírásának lehetőségét. Ez az az időpont, amikorra Magyarországon egyértelműen kialakult a szocialista jogrend, ez az az időpont, amikor az államra és a jogra vonatkozó marxista nézetek a maguk egységében kikristályosodnak, amikor a részletek körüli viták léte mellett elvileg egységes marxista koncepció alapján közelíti a tudomány a társadalom jogi jelenségeit. Az enciklopédia megírásához a társadalom szocialista fejlődésének viszonylagos stabilitására, a nézetek integrálásának viszonylagosan magas szintjére volt szükség.

Ezeknek a társadalmi-történeti feltételeknek megteremtődése mellett is nagy vállalkozásnak kell tekinteni ezt a munkát, hiszen nemcsak a ma generációja számára készült. Az eljövendő korok többek között az enciklopédia alapján ítélik meg a mai kor állam- és jogtudományának színvonalát, ezen keresztül értékelik, hogy a magyar állam- és jogtudományok művelői hogyan reagáltak koruk társadalmának kérdéseire.

A vállalkozás nagyságát már csak az is mutatja, hogy más szocialista országokban eddig nem vállalkoztak az állam- és jogtudományok egészét átfogó enciklopédia vagy lexikon megjelentetésére. Így a szerzők és a szerkesztők új utakat voltak kénytelenek törni, nem támoszkodhattak más marxista jogtudósok tapasztalataira.

3. A kötet szerkesztői világosan határolták be és valósították meg célkitűzéseiket. Olyan enciklopédiát szerkesztettek, amely a szocialista jogra vonatkozó nézeteket, a szocialista állami és jogi berendezkedésre vonatkozó alapvető intézményeket tudományos igényességgel mutatja be. Az enciklopédia tehát tudományos enciklopédia, amely nem a létező jogszabályokat ismerteti és magyarázza, hanem az állami és jogi jelenségekre vonatkozó tudományos nézeteket adja.

Az enciklopédiában természetesen megjelennek, visszatükröződnek a létező magyar jogszabályok, jogi normák is. Igazi, vérbő jogtudomány nem létezhet valós jogi normához kötődés nélkül. Enélkül a jogtudomány olyan elvont társadalomtudományi eszménnyé változna, amelynek nincs valós társadalmi kötődése. Ez az enciklopédia a magyar jogon nyugvó magyar állam- és jogtudomány, amely mint az életet adó konkrét jogi normákat bemutatja a magyar állam- és jogrendszert is. Célja elsődlegesen mégsem a jogi normák ismertetése, hanem az ezekre vonatkozó nézetek, tegyük hozzá szocialista nézetek ismertetése. Ezért a kötet túlmutat a magyar olvasó érdeklődésén, egyetemessé válik abban az értelemben, hogy a szocialista elméletek alapján egy ország variánsát mutatja fel az általánosítás igényével.

Erre utal az a törekvés is, hogy a kötet szerkesztői és írói különösen vigyáztak az egyes jogintézmények történeti bemutatására. Ez a történetiség is több irányú, hiszen a szerzők az egyes címszavakon belül vagy önálló tanulmányokban foglalkoznak egy-egy jogintézmény magyar fejlődésével is, de még nagyobb hangsúlyt adnak a polgári és szocialista fejlődés általános történeti vonatkozásainak. A munkát ez még inkább kiemeli a magyar jogi viszonyok ismertetése köréből és ezért az enciklopédia méginkább számíthat nemzetközi érdeklődésre is.

A kötet elméleti és történeti igényességét, egyben nemzetközi jellegét még tovább növeli az a törekvés, hogy az egyes címszavak más országok jogának összehasonlítását is tartalmazzák. A jogösszehasonlítás növeli az enciklopédia elméleti jellegét.

4. Az enciklopédia nem rövid és sok címszót tartalmazó meghatározásokkal dolgozik, hanem nagy, átfogó tanulmányokkal. A tanulmányok átlagosan 1—2 ív terjedelműek, de nem ritka a 3—5 íves tanulmány sem (lásd pl. alkotmány, pénzügyi jog, polgári peres és nem peres eljárás stb.). Az egyes tanulmányok ezért érvényesíteni tudják a kötet jellegéből adódó egységes igényeket, azt, hogy elméleti összefüggésekben történeti és összehasonlító jogi módszerekkel közelítsék a jogintézményeket.

Ez a jelleg viszonylagosan kevés számú címszó kialakítását tette lehetővé. A sok címszó ugyanis csökkentette volna az átfogó elméleti megközelítés megvalósítását, vagy felesleges átfedéseket okozott volna. A szerkesztők jól valósították meg elképzeléseiket, amikor mintegy 140 címszót alakítottak ki, ellenálltak az ilyenkor mindig felmerülő újabb igényeknek.

Ugyanakkor dicsérendő a kötet nagyon tagolt és lelkiismeretesen elkészített tárgymutatója. Ez annyira bontott, hogy a részletek

után kutató olvasónak, felhasználónak is módot ad a nagy címszavakon belül a kötet tartalmas használatára. (Több mint 3000 tárgyat gyűjt ki.)

A címszavak a lehetőségek keretein belül minden jogágazatnak lehetőséget adnak arra, hogy elméleti problémáit kifejthesse. Az enciklopédia elméleti jellege természetesen terjedelmében is nagy teret ad az állam- és jogelmélet alapkérdései ismertetésének. Rögtön hozzá kell tenni, hogy ez mégsem eltúlzott. Az idesorolható címszavak (természetesen minden címszó ágazati jellegét nehéz pontosan meghatározni) számszerűen nem haladják meg a kötet 1/3-át. A terjedelemből jelentős helyet foglalnak el a büntetőjogi és az alkotmányjogi tanulmányok. Számszerűségét és osztottságát tekintve helyenként eltúlzottnak tűnnek a polgári jogi címszavak. Viszonylag kevésnek látszik az államigazgatásra vonatkozó címszavak száma és osztottsága.

5. A kötet elméleti jellege meghatározta a szerzők elképzelhető körét is. A 66 szerző kb. fele-fele arányban az Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársai, valamint a jogi karok oktatói közül kerültek ki. A kötet jellegéből folyóan viszonylagosan kevés a szerzők között a gyakorlatban dolgozó jogászok száma.

6. Egy enciklopédia átfogó értékelését a megjelenés időpontjában aligha lehet megadni. Az idő közelsége, a minden jogágat átfogó jelleg és a vállalkozás iránti őszinte tisztelet lefogja az ismertető kezét. Ez alkalommal csak üdvözölni tudom az enciklopédia megjelenését.

Kiadása korunk számára azért jelentős, mert egy-egy jogintézmény viszonylagosan rövid elméleti, történeti összefoglalása nagy segítséget ad a tudományos kutatásokat végző, de a gyakorlatban tevékenykedő jogászok számára is. Jelentősége van a társadalomtudományokkal foglalkozó vagy az iránt érdeklődők számára is, mert betekintést ad a társadalmi jelenségek, az állam- és jogtudományok útján való közelítésébe. Így elősegítheti a napjainkban olyan gyakran igényelt, a társadalmi jelenségekre vonatkozó komplex tudományos megközelítést is.

Mélyen meg vagyok ugyanakkor győződve az enciklopédia nemzetközi jelentőségéről is. Ahogy 15 évvel ezelőtt az állampolgári jogok szocialista elméletének megismertetése szempontjából jelentős szerepet töltött be az Állam- és Jogtudományi Intézet magyar és angol nyelvű kötete (Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.), ugyanígy a szocialista jogtudomány megismertetése szempontjából meghatározó szerepet tulajdonítok az enciklopédiának is. Gondolkodni kellene éppen ezért valamilyen formában valamely világnyelven történő kiadásáról is.

Arról is meg vagyok győződve, hogy ez a munka nemcsak a ma és a következő évtized számára ad búvárkodási lehetőséget, hanem messzebbi évtizedek vagy évszázadok számára is gondolatokat közvetít. Az állam- és jogtudományok mai állapotát tükröző, összegező munka közvetíti a ma gondolkodóinak törekvéseit, a társadalomról és a jogról alkotott elképzeléseit a jövő kutatói számára is. Bizonyára több elképzelés a társadalomfejlődés tényein megváltozik, hamisnak bizonyul, mások megerősödnek, sőt talán későbbi új gondolatoknak első csírái ezekben a kötetekben fogalmazódnak meg először. A jövőt, annak minden részletében nem ismerhetjük, de hogy a jövő embere a ma állam- és jogtudományának gondolatainak gazdag tárházát találja e kötetekben, az elvitathatatlannak látszik.

Schmidt Péter

*

Nagy megelégedésemre szolgál, hogy az állam- és a jogtudomány területét felölelő enciklopédia áttanulmányozásával alkalmam nyílt megismerni a szomszédos Magyar Népköztársaságban az államról és a jogról kialakult jogi és politikai, tudományos és elméleti eszmék fejlődését és eredményeit.

1. A mű kivételes, kapitális jelentőségű. Tudományos színvonala vitán felül áll. Az enciklopédia — a megfelelő helyen — általános ismereteket nyújt az államról és a jogról — mint a korszerű társadalom két különálló társadalmi intézményéről és kategóriájáról alkotott tudományos és elméleti eszmék összességéről, gazdaságáról és fejlődéséről. A jog és a jogtudomány területéről több mint húsz tudomány- és jogágazat feldolgozását tartalmazza. Közülük kiemelkednek: az alkotmány- és az államjog, az igazságszolgáltatás és a bíróságok rendszere, a büntetőjog és a büntető eljárásjog, az államigazgatási jog, a munkajog, a polgári jog és külön a polgári tulajdonjog és szövetkezeti jog, valamint a polgári eljárásjog, a földjog, a családi jog, az öröklési jog, a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog.

E mű megjelenése — mint egy nép jogi kultúrájának fokmérője — nagy jelentőséggel bír a civilizáció fejlődésére és hozzájárul az államtudomány, különösen a jogtudomány tekintélyének és jelentőségének növeléséhez, a jog szerepének fontosságához, a jogi eszmék szélesebb körű terjedéséhez. A társadalmi felépítmény szerkezetében hatással lehet a társadalom szocialista építése folyamatainak összességére, különösen azokra a funkciókra, amelyek a munkásosztály és a többi dolgozó ahhoz fűződő érdekeit hivatottak biztosítani, hogy erősödjék a szocialista alkotmányosság és törvényesség, továbbfejlődjön a demokrácia és megszilárduljanak a humanista viszonyok, mintegy védőbástyaként a bürokratizmus és az önkény ellen.

Külön értéket képvisel e mű enciklopédikus jellege. Annál is inkább, mivel a szerzők igyekeztek túlhaladni a szótári és szófejtési hozzáállást. A tudományos módszertan alkalmazása lehetővé teszi, hogy tartalmilag következetesebben mutassák be az elméleti fogalmakat és hogy az egyes elemeket tudományosan gondosabban dolgozzák fel, valamint, hogy ne terheljék elvont fogalmakkal. Mindezt az intézmények, az eszmék, a gondolatmenet stb. felvázolásában és elemzésében különösen a dialektikus, a történelmi és az összehasonlító módszer alkalmazása biztosítja. Ez az alkotó munka át van szőve a szerzők közös és egyéni meglátásaival, amelyek harmonikusan illeszkednek be a feldolgozás módszerébe és technikájába és át vannak hatva a nagy teoretikusok és gondolkodók, különösen a tudományos marxizmus klasszikusainak Marx, Engels és Lenin egyetemes értékű gondolataival.

Az enciklopédia a feldolgozott intézmények helyét és szerepét a társadalmi történések láncolatában jelöli meg. Az állam és a jog önálló kategóriát képeznek, amelyek az egyes államok osztályviszonyainak fenntartását és fejlődését szolgálják. A szocialista állam és jog valódi értékét akkor nyeri el, ha szüntelenül kifejezésre juttatja annak szükségességét és azt a törekvését, hogy a társadalom politikai és kulturális, valamint szellemi és erkölcsi korszerűsítésének középpontjában az ember álljon, mint minden történés központi alanya. A rossz megoldásoktól eltérően a jó és a jobb keresése a mai idők parancsoló szükségszerűsége. E mű igyekszik szem előtt tartani ezt a tényt. Az enciklopédia abból a szemléletből indul ki, hogy az új állam és az új jog a korábbi rendszerek fejletlenségéből és ellentmondásaiból lerakódott maradványok felszámolásának és a korszerű társadalmi folyamatok ellentmondásainak összetett viszonyaiban jön létre.

Az egyes intézmények kritikai értékelésénél az enciklopédia számon tartja a társadalmi élet azon feltételeit, amelyek között a mai Magyarországon az állam és a jog alakul és létrejön, tekintetbe veszi azokat a tényleges körülményeket, amelyekben keletkeznek és amelyekre hatást gyakorolnak. Az időszerű intézmények ismertetése összhangban van azzal a hellyel, amelyet az állam és a jog az ország társadalmi életének egészében foglal el.

A mű gyakorlati értéke szintén jelentős. Az enciklopédia úgy hat, mint egy különleges monográfia, amely a szocialista Magyarországon az állam és a jog terén elért korszerű ismeretek és vívmányok szintézisét tárja elénk. Ebből kifolyólag ez a mű alapvető tájékoztatást nyújt azoknak, akik az állam- és a jogtudomány és elmélet előbbre vitelén dolgoznak, illetve akik jogalkotással vagy jogalkalmazással foglalkoznak, valamint mindazoknak, akik az állam és a jog alaptételeivel szeretnének megismerkedni vagy jogi képesítést kívánnak szerezni. Mindez természetesen nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy a legszélesebb néprétegeknek is jó szolgálatot tegyen úgy mindennapi tevékenységükben, mint az új rend kiépítéséért és létrejöttéért folytatott harcukban. Ezt alá kell húznom, mert valódi alkotó gyakorlat nem létezhet, ha nem támaszkodik a tudomány eredményeire és viszont valódi tudomány sem fejlődhet ki, ha előbb vagy utóbb nem nyer igazolást a gyakorlatban. Ennek megfelelően az enciklopédia biztosíthatja a tudomány eredményességének azt az elengedhetetlen feltételét, amely megköveteli az elmélet és a gyakorlat szoros kapcsolatát, ugyanakkor hozzájárul az államról és a jogról alkotott szocialista szemlélet gyakorlati értékének növeléséhez. Ezenkívül a tényleges történelmi körülmények között rámutat a szocialista építés sajátságos útjaira. Ily módon az Intézet összmunkája jelentős enciklopédiai értéket képvisel.

2. A tudomány, a technika és a technológia rohamos fejlődése megköveteli egyes tudományágak szakosításának szükségességét. A társadalom és a civilizáció fejlődésével — a maga teljességében — fejlődik a jogi eszme, új jogágazatok alakulnak ki, amilyenek korábban — különösen a háború előtti jogban — nem léteztek. Új eszmék alakultak ki az államról és a társadalomról, az emberről és a munkásról, az önigazgatásról és így tovább. Új társadalmi tudományágak keletkeztek: a szociológia, a politikológia és mások, amelyek a saját módszerük szemszögéből veszik tanulmányozásuk tárgyává az államot, a társadalmat, a politikát, az embert és általában az összes társadalmi folyamatokat. Új társadalmi jelenségek alakulnak ki, új elméleti fogalmak jelentkeznek, új elméleti megoldások után kutatnak. Mindez az enciklopédikus tevékenység terén arra ösztönöz, hogy az általános művek mellett szakosított enciklopédiák is lássanak napvilágot, elsősorban a jogról, tehát külön jogi enciklopédia, továbbá az államról, a politikáról, a társadalomról, mint politikai enciklopédia, az önigazgatást gyakorló emberről, mint önigazgatási enciklopédia, ugyanígy a vagyonjogról, a nemzetközi jogról, a nemzetközi magánjogról és így tovább.

Az Intézet kiadásában megjelent Állam- és Jogtudományi Enciklopédia bármennyire is igyekezett, hogy megőrizze azonosságát, nem mentes más azonos tárgyú tudományágak hatásától. Az új tudományág mindig a meglevő öléből nő ki. Keresi helyét és harcol. Ez a mostani fejlődés imperatívusza. Erre a tényre igen szemléltetően mutatnak rá azok a gondolatok is, amelyeket Péteri Zoltán fejt ki (a 78—79. oldalon), amikor a más tudományágak — különösen a politikatudomány — terén elért eredményeket ismerteti. Ez a megállapítás valóban áll, mert az állam, a társadalom, az ember, a hatalom és a politikai rendszer más intézményei nem magyarázhatók csak a jog szerepével és a jogtudomány módszereivel, mivel a politikológia és a szociológia fogalmai nem rekeszthetők ki, ellenkezőleg nagy mértékben gazdagítják az állam- és a jogtudományt.

Ez a tény egyáltalán nem csökkenti az összmunka értékét, mert minden enciklopédia, amely magában foglalja az elmélet és a tudomány elemeit, elkerülhetetlenül szembekerül azzal a kérdéssel, hogyan ismertetni az „idegen" fogalmakat, hogy az elméleti alkotás gazdagabb legyen, de ugyanakkor ne veszítse el sajátosságait. Végezetül egy enciklopédia értékét az is mutatja, ha valósabb és teljesebb tudás kutatására serkent. Értékét az is fémjelzi, ha sikerül más, jobb és teljesebb megoldásokat kiprovokálnia. Ez minden esetben külön problémát jelent az elfogadott elmélet és más elméletek értékviszonyában.

Az enciklopédia szerzői munkájukhoz a marxizmusban találtak megfelelő támaszt és mércét. Attól a kívánságtól vezérelve, hogy elkerüljék a dogmatizmus csapdáit, igyekeztek a nyílt marxizmust alkalmazni. Munkájukban megfelelő helyet kapott a bírálat, de észrevehető, hogy nem szenteltek kellő figyelmet a más forrásokból eredő tudásnak és eredményeknek. Ez a megállapítás különösen érvényes a marxista politikai elmélet alkalmazására a következő viszonylatokban: a szocialista társadalom eredményei és fejlődése egy új társadalom kialakulásában és ennek keretében az állam, a párt, a társadalmi osztályok, az ember szerepe és ez utóbbi részvétele a politikai hatalom gyakorlásában és a társadalmi ügyek intézésében; a közvetlen demokrácia formái, a munkások közvetlen hatalmának

biztosítása, valamint a nevükben történő hatalmi funkciók gyakorlása és a társadalmi ügyek intézése jelenségeinek felszámolása; az állam és a jog elhalásának folyamata és útjai, az ember felszabadulása és a többi. Erre külön rá kell mutatni, mert a korszerű szocializmus kiépítésében hatalmas erővel jelentkeztek a saját út keresésének folyamatai és azok az eszközök, amelyek a fejlődést a kijelölt úton biztosítják. Éppen ezért nagyon szemléltető a Szovjetunióban és a népi demokrácia más szocialista országaiban e téren elért eredmények ismertetése. Azonban az enciklopédia még gazdagabb lehetne, ha a Magyar Népköztársaságban a szocialista építés terén szerzett tapasztalatokat több szempontból elemezné úgy a gyakorlatban, mint elméleti igazolását illetően.

A fentiekhez még hozzá lehetne adni mindazt, ami ma Afrika és Ázsia felszabadult területein történik. Továbbá azoknak az országoknak a tapasztalatait, amelyekben egyre erősödnek a társadalmi ügyek intézésének közvetlen formái, továbbfejlesztik az önigazgatású szocializmus elméletét és ezt a gyakorlatban ellenőrzik. Meggyőződésem szerint ezzel az enciklopédia még jobban kifejezné önállóságát és bíráló készségét.

Azt a tézist, hogy a tudományos kutatásokban egyazon kérdést több szemszögből lehet tanulmányozni, magyarázni, értékelni — természetesen egy ország társadalmi, gazdasági és politikai, valamint egyéb viszonyaitól függően — különösen megvizsgálható az enciklopédiában az államtudomány területéről feldolgozott kérdéseken. Ezek közül a következőket lehetne kiemelni: a proletárdiktatúra szerepe a szocializmusban és távlatai az államhoz való viszonyában; lehet-e az államot azonosítani a társadalommal; vajon az állam egyetlen alkotója a jognak, mint magatartási normáknak; milyen távlatai vannak a szocializmusban az ember kötelességeinek és a többi. Ezeket a kérdéseket azért kell külön kiemelni, mert az enciklopédia e részeinek olvasása közben menten felvetődnek azok a kérdések, amelyek feleletre várnak, olyan értelemben, hogy a szocialista állam alkotmányában hogyan jutnak kifejezésre azok a folyamatok (utak, mércék, eszközök), amelyeken a szocialista állam, a jog, a társadalom, a munkásosztály és a dolgozó keresztülmegy. Tudjuk jól, hogy a szocialista államok alkotmányai (adott időben és biztonsági fokon szemlélve) nem csak az állam jelenlegi helyzetét fejezi ki, hanem elhalásának és eltűnésének folyamatát is, amelyet aztán az alkotmányosságért és a törvényességért folytatott harcban biztosít. Tehát feleletet kell adni azokra a kérdésekre, amelyek az állam és a jog társadalmasítására, az ember felszabadulására és a társadalmi ügyek intézésébeni közvetlen részvételére vonatkoznak, az ember szabadságjogainak, jogainak és kötelességeinek erősbödése által és az emberek közötti szolidaritás biztosítása révén. Mindez mindenekelőtt önkorlátozással valósítható meg, olyan értelemben, hogy az emberek és a polgárok szabadságjogai és jogai csak mások egyenértékű szabadságjogaival, illetve jogaival korlátozhatók.

A fenti összefüggésben válik világossá az emberi kötelességek jelentősége és itt kell keresni a választ arra a kérdésre, miért kell a szocializmusban külön figyelmet szentelni a kötelességnek, illetve a felelősségnek. Természetesen a jog és a kötelesség kölcsönös viszonyban állnak, mivel az ember jogai az önigazgatásra és a társadalmi ügyek intézésének egyéb formáira meghatározott kötelességet, illetve kötelezettséget követelnek meg az említett jogok érvényesítésében. Tudjuk, hogy ebben a viszonyban a kötelességek többszörösen lazulnak. Ezért állandóan arra kell törekedni, hogy a munkásosztály, mint a társadalmi fejlődés hajtóereje, közvetlenül rendelkezzen a jövedelemmel és a munkatöbblettel, mert enélkül a munkásosztály és a többi dolgozó a szocialista államban nem szerezheti meg azt a tényleges gazdasági és társadalmi hatalmat, amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy a munkások és a dolgozók önállóan rendelkezzenek munkájuk eredményeivel és ellenőrizzék felhasználásukat.

Végezetül, a tudomány állandóan új eszméket termel. A marxizmus — a társadalmi gyakorlatra és a társadalomtudományra támaszkodva — szüntelenül kutatja az újat, a mélyrehatóbbat, az értékesebbet. A tudomány, de különösen a marxista tudomány — a fennállóból kiindulva — sohasem elégedett a meglevővel, mert egyetlen eszme sem tökéletes és befejezett oly mértékben, hogy a gyakorlat ne vizsgálhatná felül, ne bírálhatná és ne haladhatná túl. Ennek megfelelően az igazságkeresés és az ismeretszerzés folyamataiban a marxizmus útmutatást nyújt annak a felismerésére, hogy mi az ami még mindig ismeretlen vagy nincs eléggé megvilágítva. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a kapott válaszok megközelíthetik az igazságot, de nem azonosak vele. Ha ezt a gondolkodásmódot elfogadjuk, akkor az enciklopédia rendkívül nagy értéke, hogy az esetleges saját átértékelés vagy mások értékelése alapján állandóan felülvizsgálható, gazdagítható, kiegészíthető. Ez annál is inkább jelentős, mert minden újabb elolvasása új kérdéseket vet fel, amelyek feleletre várnak. Az enciklopédia ily módon jut el a második és a további kiadásaihoz.

3. Az enciklopédia egyes kérdésekben néhány jugoszláviai megoldásról is ad ismertetőt és értékelést. Vita kihívásának szándéka nélkül, csupán a tárgyilagos tájékoztatás érdekében, három olyan kérdésre szeretnék rámutatni, amelyek — véleményem szerint — nem megfelelő értelmezést kaptak.

A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság 1963. és 1974. évi alkotmányait a szerzők egy kalap alá vették a népi demokratikus típusú szocialista államok alkotmányaival (39. old.). Itt zavarólag hat az azonosítás a népi demokráciákkal, valamint az általános népi állam tézise. Viszont, amit az említett két alkotmány biztosítani kíván, az a munkások és a dolgozók demokráciája és az őket megillető helyük a társadalomban és az államban. Ennek megfelelően mindkét alkotmányt a munkásosztály demokráciája hatja át, mint a szocialista önigazgatás különleges politikai rendszere. Tehát szocialista önigazgatású ország alkotmányairól van szó.

A másik kérdés, hogyan kell értelmezni Jugoszlávia bírósági rendszerét és hogy vajon az önigazgatási bíróságok a bíróságok rendszerén kívül jelentkező intéz-

mények, amelyek bírósági funkciók végzésére kaptak felhatalmazást (416. old.)? Önigazgatási bíróságainkról elmondható, hogy az alkotmánnyal összhangban 1974 óta a bíróságok rendszerében a rendes bíróságokkal párhuzamosan működnek, közöttük nincs alá- és fölérendeltségi viszony és az alkotmány pontosan megvonta közöttük illetékességük határait. A vitás jogviszonyok megoldásában az önigazgatási bíróságok hatáskörére elméleti tézisek alapján nyert megállapítást, azzal a rendeltetéssel, hogy azokat az önigazgatási viszonyokat, amelyeket a társult-munka-szervezet keretén belül a munkások önigazgatási alapon rendeznek és hoznak létre, illetve a polgárok a helyi közösségükben önállóan rendeznek, valamint az ezekből fakadó jogvitákat egy különálló önigazgatási rendszer keretén belül biztosítsák, védjék, illetve oldják meg. Mindez az önigazgatási bíróságok útján valósul meg, állami beavatkozás nélkül. Illetve, amennyiben az állam jelen van, szerepe csak az önigazgatás rendszerének továbbfejlesztésére szorítkozik. Ennél fogva az önigazgatási jog és az önigazgatási viszonyok védelme az önigazgatási bíróságok megjelenésével — a bíróságok rendszerén belül — egy önálló egészet alkot. Ennek köszönhetően a bíróságok rendszerében az önigazgatási bíróságok többé nem quasi-bíróságok, mint amilyenek az 1974 előtti időben voltak. Ily módon — társadalmi-politikai rendszerünknek megfelelően — biztosítjuk a bírósági funkciók társadalmasítását.

A büntetőjoggal kapcsolatban rá kell mutatnom arra a körülményre, hogy a föderáció viszonyaiban bekövetkezett alkotmányos változások folytán, Jugoszláviában nincs egységes büntetőjogi törvényhozás az anyagi jog terén. A köztársaságok és a tartományok saját büntetőtörvényeikkel rendezik és védik azokat a társadalmi viszonyokat és emberi jogokat, amelyek rendezése és védelme a hatáskörükbe tartozik. Ezeket a törvényeket az 1976—1977. évi időszakban hozták meg.

Horvát Árpád

*

Korunkban a szocialista tudomány kapacitása beláthatatlan méreteket ölt. Ez lehetővé teszi enciklopédiák kiadását is. Ez általános jelenség valamennyi szocialista országban. A közelmúltban a Magyar Népköztársaságban az állam- és jogtudományokról szóló enciklopédia-jellegű művet adtak ki, amely kollektív munka eredménye. A főszerkesztő *Szabó* Imre akadémikus volt. A szerkesztésben részt vettek *Kovács* István és *Eörsi* Gyula akadémikusok. Az enciklopédia szerkesztője *Nagy* Lajos egyetemi tanár, az állam- és jogtudományok doktora volt. A címszavak kidolgozásában 66 kiváló magyar jogász vett részt szerzőként.

A recenzió tárgyát alkotó enciklopédia különlegessége, hogy címszavai — kb. 140 — nagyobb tanulmányokat alkotnak, amelyek keretében az állam- és jogtudományok anyaga került feldolgozásra. Felépítését tekintve az enciklopédia 15 fő csoportra oszlik az állam- és jogtudományok hagyományos jogágai szerint: állam- és jogelmélet, államjog, igazgatási jog, pénzügyi jog, polgári jog, munkajog, mezőgazdasági jog, családjog, büntetőjog és bűnügyi tudományok, bírósági szervezet, polgári és büntetőeljárási jog, nemzetközi jog, nemzetközi magánjog és állam- és jogtörténet. Ezen kívül az enciklopédiában találhatók tudománytörténeti tanulmányok is.

Nézzük meg, hogy az enciklopédiában az állam- és jogtudomány egyes csoportjain belül miként tagozódik az anyag egyes címszavakra, tehát téma-tanulmányokra. Így például az állam- és jogelmélet anyaga az „államelmélet" és „jogelmélet" két fő címszón kívül még a következő címszavak alatt található: jogelmélet tudománytörténete Magyarországon, állam, állam formája, állam funkciói, jogalkalmazás, jogfogalom, jogforrási rendszer, jogi információ, szocialista törvényesség, személyiségi jogok, jogszabály, jogviszony, jogkövetés stb. Vagy az államjog anyaga a következő témákra oszlik: alkotmány, alkotmányosság, államtudomány, államjog, állampolgárság, államszervezet felépítése stb. Mutassunk még rá az államjog címszó belső tagozottságára: I. Az államjog fogalma és kialakulása, II. A szocialista államjog. III. A magyar államjog (284—305. old.). Minden címszóhoz a legfontosabb irodalom jegyzéke és a szerző aláírása csatlakozik.

Tehát az ismertetett enciklopédiánál nincs szó nagyszámú rövid címszó rövid lexikonszerű feldolgozásáról, amint ez a helyzet a két kötetes csehszlovák Jogi Szótár (Prága, 1972, 1978.) esetében. Az enciklopédia feldolgozásának módja inkább hasonlít az 1932—1948-as években megjelent Közjogi Szótárhoz, amely tartalmilag szűkebb, terjedelmét tekintve (5 kötet) azonban nagyobb volt, vagy pedig a magyar Jogi Lexikonhoz, amely a századforduló táján jelent meg (Magyar Jogi Lexikon, 6 kötet).

Meg kell még jegyzni, hogy a második kötet végén a szerkesztőség igen részletes tárgymutatót közölt 45 oldalon (1731—1776. old.), ahol az említett 141 címszón kívül megtalálhatók az állam- és jogtudomány fő fogalmai annak feltüntetésével, mely oldalon lehet azokat az enciklopédiában keresni. Tulajdonképpen utaló címszavakról van szó az egész enciklopédia számára. Ilyen módon a szerkesztők a művet minden jogász, bíró, ügyész, ügyvéd, államapparátusi dolgozó és a vállalati gyakorlat, úgyszintén a jogtudomány iránt érdeklődők legszélesebb köre számára hozzáférhetővé tették.

A magyar jogászok enciklopédiájukkal a szocialista jogtudomány alkotó erejét bizonyították a Magyar Népköztársaságban. Az enciklopédiában a legjobb magyar tudósok nézetei jutnak kifejezésre az állam- és jogtudomány valamennyi területéről.

Bianchi, Leonard

*

Bevallom, sokáig azt hittem, hogy ez a szólásmondás: „Akinek Isten hivatalt ad, annak észt is ad hozzá" — magyar ajkon született, és az urambátyámos idő tehetségben és szaktudásban nem éppen dúskáló tisztviselőjét vette célba. Csak megerősített ebben a hitemben az a fülem hallatára született anekdota, mely szerint a galileista múltú jogászprofesszor emígyen gratulált új kollégájának, aki köztudottan nem tudományos eredményei alapján jutott egyetemi tanszékhez: „Te most professzor-

ként bizonyára abban reménykedsz, hogy akinek Isten hivatalt ad, ad hozzá észt is. Hát tévedsz, barátom! Tudd meg, hogy ez csak a Regnum Marianumban volt érvényes. Ennek már vége! És különben is: tudomásom szerint te ateista vagy."

Nagy volt tehát a meglepetésem, mikor erre a magyar fejleménynek tartott szólásmondásra Hegelnél bukkantam rá, mégpedig A jogfilozófia alapvonalai című műve előszavában. A német filozófus „régi tréfának" nevezi, és az állami életben tapasztalt ama sekélyes magatartás jellemzésére idézi, amely mindent megtesz annak érdekében, hogy kiebrudalja a közéletből az elméleti gondolkodást, a filozófiailag megalapozott jogi szemléletet.

Hegel magát a tudományt is ludasnak tartja abban, hogy „szinte tisztességtelen dologgá lett az állam természetéről még filozofikusan beszélni". A jogfilozófia ellaposodott, és magát az igazság megismerését egyre többen nyilvánították balga reménységnek.

Szociológiai tény, hogy a kapitalista társadalmi viszonyok idején nálunk is fagyos bizalmatlanság vette körül mindazt, ami a jog fogalomkörébe tartozik. A nép, miközben hűséggel alkalmazkodott a maga kisközösségei (család, szomszédság, falu, munkáskollektíva) íratlan szabályaihoz, gyanakvással tekintett mindarra a szabályozásra, ami az állam és a helyi közigazgatás akaratából jött létre, és az egész jogéletet végeredményben ügyvédek csűrés-csavarásának tartotta, ahol sohasem az igazság napvilágra jövetele a fontos. Az értelmiség, jóllehet soraiból bőségesen kerültek ki jogászok, s a „jogi világnézet" általában jellemzője volt a burzsoá társadalomnak, meglehetős szkepszissel tekintett a jog elméleti kérdéseire. Sokat mondunk, ha azt állítjuk, hogy beérte a törvények ismeretével. A jogviszonyná transzformálódott társadalmi viszonyok elméleti megközelítésére kevesen vállalkoztak, illetőleg a tudomány ilyen irányú próbálkozásai még a szakkörökben sem keltettek számottevő visszhangot. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a két világháború közötti időben a magyar értelmiségnek (köztük a jogászoknak) csak elenyészően vékony rétege figyelt fel Horváth Barna vagy Bibó István jogelméleti fejtegetéseire.

A nagy társadalmi átalakulások a tulajdonviszonyokban, az emberi közösségek szerkezetében bekövetkezett változások hamarosan nyilvánvalóvá tették, hogy a jogtudomány az élet elevenébe vágó társadalomtudomány, az új jogi gyakorlat pedig magatartási szabályok egészen új rendszerét és logikai rendjét építi be a társadalmi valóságba. A dolgok természetéből következően a szocialista építés kora jogtudományának elsőrendűen a kodifikációs feladatokra kellett összpontosítania figyelmét, hiszen az új társadalmi viszonyok normatív szabályozása nem tűrhetett semmiféle halasztást. Persze, a szocialista kodifikáció meghatározott történelmi feltételek között (kelet-európai sajátosságként sokszor kellett vállalkoznia feudális jogi elemek felszámolására, illetőleg a felemás polgári átlakulás beteljesítésére) ösztönzően hatott az elméleti munkára, az új igényekkel szembenéző tudományos kutatásra.

E kutatómunkában a szocialista országok jogtudósai bízvást támaszkodhattak egymás eredményeire és tapasztalatára. Ebben az összefüggésben a nemzetközi tudományosság eredményének is kell tekintenünk a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetében készült Állam- és Jogtudományi Enciklopédiát. A közel 1800 nyomtatott lap terjedelmű kétkötetes munka szerkesztői bizottsága (Szabó Imre főszerkesztő, Kovács István, Eörsi Gyula és Nagy Lajos szerkesztő), valamint hatvanöt szerzője arra vállalkozott, hogy betűrendes rendszerbe foglalt szaktanulmányokban mutassa be az állam- és jogtudomány szakágazatait, a joggyakorlat legfontosabb intézményeit.

A mű — amint azt az előszóban is olvoshatjuk — nem a jogkereső nagyközség számára készült, rendeltetése kifejezetten szakmai, illetőleg tudományos: „Nem címszavakban gondolkodik tehát, nem meghatározásokat, körülírásokat ad (ezért is hangsúlyozzák a szerkesztők a műfaji különbséget a lexikon és az enciklopédia között), hanem meghatározott tárgykörben elvi-elméleti igényű teljes tanulmányokat tartalmaz." Az Enciklopédia a magyar állam- és jogtudomány eredményeit összegezi, de valamennyi szerzője figyelemmel kíséri és szócikkei mondanivalójába beépíti a kérdéskör nemzetközi összefüggéseit és irodalmát. Miközben a szerzők következetesen hasznosítják az egyetemes jogtudomány eredményeit az ókortól napjainkig, különös hangsúllyal vizsgálják és vetik egybe a szocialista országok állam- és jogtudományi intézményeit, illetőleg irodalmát. Ezek között a komparatisztikai fejtegetések között gyakran találunk hivatkozást a román jogtudomány eredményeire. Látszik, hogy a szerkesztők és a szerzők közül többen is ismerik a román nyelvet, és behatóan tanulmányozták a román jogtudomány jeleseinek műveit.

A második világháború utáni évtizedekben megnőtt a nemzetközi jog jelentősége, következésképpen felserkent e tudományágnak az irodalma is. Az Enciklopédia feltétlenül hangsúlyozandó érdeme, hogy ennek a fejlődésnek minden eredményét hasznosítja. Kezdve Az Emeberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatától el egészen a világbéke megőrzését célzó újabb és újabb jogi aktusokig ismerteti és elméletileg feldolgozza a nemzetközi jog alapelveit, intézményeit, a nemzetközi szervek szerepét a mai államközi kapcsolatokban és az emberek környezetének jogi védelmét.

A szócikkekben az elvi, elméleti megalapozáson van a fő hangsúly, de ugyanakkor érvényesül bennük a történetiség elve, s a szerzők fogalomtörténeti és tudománytörténeti tájékoztatással nem maradnak az olvasó adósai.

E sorok írója sajátos érdeklődésénél fogva az Enciklopédia forgatása közben éppen arra figyelt, hogy a szerzők miközben sajátos szaktudományi vizsgálódásuk kívánalmainak megfelelően a társadalmi-emberi lét bizonyos vonatkozásait szükségszerűen elszigetelik, milyen egyenöntetűséggel kerülik el az atomista redukciót, hogy aztán visszakapcsolva a társadalmi totalitásra, organikus egészként szemléljék és értelmezzék a társadalmat s benne a jogot mint magatartási szabályt és mint intézményt. Ennek sikeréhez nagyban hozzájárult a fogalmi tárgyalás interdiszciplináris megalapozá-

sa és a genetikus-történelmi módszer egyidejű érvényesítése.

Az imponálóan gazdag tartalmú és gondosan szerkesztett mű meditációra serkenti a nem jogászt is.

Ha arra gondolunk, hogy a magyar társadalomtudományok fejlődésében, az eszmetörténetben a középkori jogtudó értelmiségtől kezdve a humanizmus, a felvilágosodás, a polgári demokrácia korszakán át egészen a proletárforradalmak századáig milyen nagy szerepe volt a jogtudománynak, hogy a nagy jogászprofesszorok forradalmi nemzedékeket neveltek fel, az is nyilvánvalóvá lesz számunkra, hogy e tudomány eredményeinek összefoglalása a gondolkodás történeti-társadalmi funkciójának a természetéről is fátylakat lebbent fel, és bizonyára serkentően hat mindarra az igyekezetre, mely a társadalomtudományok általános törvényeinek a megragadását tűzi célul maga elé.

Az erdélyi társadalompolitikai gondolkodásban is élenjáró szerepe volt a jogtudománynak. Elég csak az 1848—49-es forradalmat előkészítő nemzedékre, a Szász Károlyok, a Simion Bărnuţiuk nemzedékére gondolnunk. Jogtudományi elemzéseik logikai érveket adtak a társadalmi felemelkedésért, a nemzeti felszabadulásért küzdők ajkára, és a társadalmi változások szükségszerűségének hangoztatásával távlatokat nyitottak a forradalmi mozgalmaknak.

A bölcselet, a későbbiekben a szociológia nemegyszer éppen jogtudományi indíttatásra vágott bele olyan kérdések kutatásába és elemzésébe, melyek a társadalmi fejlődés irányának a kifürkészését vették célba.

Ezért hat kissé furcsán, hogy napjaink romániai magyar szellemi életében mintha háttérbe szorult volna a jogtudományi érdeklődés. Hiába keressük, egyelőre nem találjuk a Jakabffy Elemérek, Mikó Imrék örököseit. Arra nem panaszkodhatunk, hogy lapjaink, folyóirataink nem végzik el a jogismertetés különben rendkívül fontos és hasznos munkáját. Hellyel-közzel népszerűsítő könyvek is megjelennek. Ezekre is nagy szükség van. Hiányérzetünk akkor adódik, ha a jogtudatot fejlesztő elméleti kutatások, a nemzetiség és a jog sajátos összefüggéseinek a vizsgálata kerül szóba. Meglepő az is, hogy szépen fejlődő filozófiai literatúránk, de még a lassan kibontakozó szociológiai kutatás is mennyire kerüli a jogtudomány problematikájával való érintkezést, pedig mind az alkalmazásban bőven kínálja filozófusoknak, szociológusoknak és általában a társadalomtudományok valamennyi munkásának az elemzés lehetőségét. Ha filozófiai esszéistáink legalább annyira bevonnák érdeklődési körükbe a jogbölcseletet, mint mondjuk a mítoszelemzést, annak felette nagy közösségi haszna lenne, és mindenképpen siettetné a korszerű jogtudat kialakulását. Mert szemben a Hegel idézte „régi tréfával" hivatalt is, észt is magunknak kell szereznünk.

Benkő Samu

*

Tájékoztató a népgazdasági jogi kutatóhálózat létrehozásáról

1. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem 1981. január 1-i hatállyal, az 1981—1985 közötti időszakra a *kutatási-fejlesztési céltársulásokra vonatkozó rendelkezések lényegének társadalomtudományokra való alkalmazásával,* kutatási-fejlesztési szerződést kötött e három szervezeten alapuló, a népgazdaság jogával komplexen, egységes alapelvek szerint foglalkozó *alap* és *alkalmazott* kutatóhálózat létrehozására.

A népgazdasági jogi kutatóhálózatnak egységes kutatási terve van, a kutatásokra szánt anyagi eszközöket koncentrálva használják fel. A Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium által elfogadott elképzelés szerint az alábbi *öt* — egymással szorosan koordinált — *alapvető kutatási célra* irányulna a kutatóhálózat tevékenysége:

A) kutatási irány: A gazdaságpolitika jogtudományi oldalról való megalapozásának problémái, a gazdaságirányítási intézményrendszer, szervezet és módszertan jogi elméleti megalapozása, a vállalatelmélet, vállalattipizálás és vállalatstruktúra jogi alapjai;

B) kutatási irány: A szocialista gazdálkodó kollektívák (állami vállalatok, szövetkezetek, társulások) belső mechanizmusának jogi kérdései;

C) kutatási irány: A vállalatközi kooperáció jogi oldaláról való fejlesztése, a szerződési rendszer népgazdasági funkcionálása;

D) kutatási irány: A KGST-országok gazdasági együttműködése, illetve a KGST integrációs mechanizmus fejlesztése, jogtudományi koncepcióinak kialakítása;

E) kutatási irány: A tőkés- és fejlődő országokkal való gazdasági együttműködés jogi elméleti vonatkozásai, tekintettel a világgazdasági korszakváltásra.

A kutatás célja, hogy szervesen összehangolja a jogtudományokon belül egyfelől a *makrojellegű* (gazdaságirányítási szervezet és eszköztár) és a *mikrojellegű* (vállalati struktúra, vállalatközi kooperáció, vállalati belső mechanizmus), másfelől a *belső,* illetve a *nemzetközi* (ezen belül a tőkés és szocialista vonatkozásokat) kutatásokat egyaránt. Ezek ugyanis az eddigi kutatások során sokszor szétestek, holott a népgazdaság jogi oldalról is csak totalitásban ragadható meg teljes értékűen. Ennek megfelelően a társulás tevékenysége a népgazdaságra vonatkoztatva kiterjed a jogelméleti, az államelméleti, az államjogi, az államigazgatási jogi, a pénzügyi jogi, a polgári jogi, a vállalati jogi, a munkajogi, a szövetkezeti jogi, a polgári perjogi, a nemzetközi közjogi és magánjogi aspektusokra egyaránt.

Mindez a tudománypolitikai irányelveknek megfelelően a jogtudományi kutatási kapacitás jelentős részének erőteljes *koncentrálását* jelenti, de természetesen nem zár ki egyéb gazdasággal kapcsolatos, fenti öt témakörbe nem illő (pl. munkajogi, földjogi, perjogi stb.) kutatásokat a társulásban részt vevő három szervezetnél sem, mégkevésbé más — jogi kutatásokat is végző — szervezeteknél.

2. A kutatóhálózat létrehozása kapcsán a társulás három tagszervezeténél az alábbi szervezeti változtatásokra került sor:

a) Az MTA Állam- és Jogtudo-

mányi Intézetben 1981. január 1-vel a Polgári Jogi Főosztályon belül *a népgazdaság jogi kérdéseivel foglalkozó komplex kutatószektor* alakult. A szektoron belül három osztály működik, nevezetesen a) *Szerződési,* b) *Vállalati jogi,* c) *KGST jogi osztály.* Az egész kutatóhálózatot átfogó szervezési munkákat az ÁJI fogja ellátni és *gesztorként* kezeli a kutatóhálózat részére az MTA által a központi kutatási alapból biztosított célalapot is. Az öt tervbevett kutatási irányból kettőt az ÁJI irányít (vállalatközi kooperáció, illetve KGST jogi munkák, azaz a C és D irányt).

b) Az ELTE részéről az Állam- és Jogtudományi Karon 1980. január 1-én létrejött Civilisztikai Intézet vesz részt a társulásban. A Civilisztikai Intézetben a társulás szervezeti változást nem igényel. Két kutatási irány vezetését látja el, a különböző tanszékek dolgozóiból komplex munkacsoportokat képezve az Intézet (világgazdasági, illetve vállalati belső mechanizmussal foglalkozó munkák, azaz a B és E irány).

c) Az MKKE Jogi Tanszékének keretében 1981. január 1-i hatállyal relatív önállósággal rendelkező *Gazdaságirányítási és vállalati jogi kutatócsoport* alakul, amely ellátja a gazdaságirányítás szervezetrendszerével és a vállalati struktúrával összefüggő jogi kutatások irányítását (azaz az A irányt).

3. Megállapodás szerint a kutatóhálózat vezetője a társulás igazgatótanácsának elnökeként Eörsi Gyula akadémikus lesz. A tagokat képviselő öt irányfelelős közül az előzőeknek megfelelően 2—2 az ÁJI-ban, illetve az ELTE-n, 1 pedig az MKKE-n van főállásban. Az A) irányt Sárközy Tamás egyetemi tanár, a B) irányt Sárándi Imre egyetemi tanár, a C) irányt Harmathy Attila tudományos osztályvezető, a D) irányt Lontai Endre tudományos osztályvezető, az E) irányt pedig Mádl Ferenc egyetemi tanár vezeti. *A hálózatvezetőből és az irányfelelősökből áll a kutatóhálózat igazgatótanácsa,* amely a társulás szervezeti és működési szabályzatának megfelelően dönt a kutatások irányításának és finanszírozásának stratégiai kérdéseiben. Az irányfelelősök kutatási irányuk vezetésében nagyfokú önállósággal és felelősséggel rendelkeznek.

Annak érdekében, hogy a népgazdasági jogi kutatóhálózat tudománypolitikai kívánalmaknak megfelelően tudjon működni, az MTA Gazdasági és Jogtudományok Osztálya az érdekelt szerződő felek egyetértésével úgy döntött, hogy mintegy a társulás felügyelőbizottságaként *Felügyelő Tudományos Tanácsot* alakít. A Felügyelő Tudományos Tanács a Gazdaságpolitika fejlesztése és a Szocialista Vállalat országos kutatási főirányok Koordinációs Tanácsainak elnökeiből, a Világgazdasági Kutató Intézet igazgatójából, valamint az OT, a PM, az Igazságügyi Minisztérium és az OMFB egy-egy tudományirányításban is érdekelt vezető állású dolgozójából, végül a Minisztertanács Titkárságának vezetőjéből áll, elnöke a szociológiatudomány képviseletében a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának elnöke. A Tudományos Tanács ajánlásait figyelembe véve véglegesítik a kutatóhálózat terveit és ez a tanács értékeli az Akadémia számára az elért eredményeket is.

4. A népgazdasági jogi kutatóhálózat kutatási céljai teljes mértékben beleilleszkednek a „Gazdaságpolitika fejlesztése", a „Szocialista vállalat", valamint a „Közigazgatás fejlesztése" országos főirányok központi kutatási témáiba, szorosan összefüggenek a „Gazdaságunk szervezeti rendszere" 1981-től induló OKKFT-kutatással, illetve a világgazdasági prognózis munkáival. A kutatóhálózat *egységes egészbe fogja* ezen gazdasági tárgyú alapvető kutatások jogtudományi témáit, egymásra tekintettel szervezi és összehangolja azokat, illetve értékesíti eredményeiket.

A népgazdaság jogával foglalkozó kutatóhálózat alapvető feladata továbbá, hogy kielégítse a *legfelsőbb párt- és kormányzati szervek* elsősorban fenti témákkal kapcsolatos, utóbbi időben dinamikusan növekvő, joggal kapcsolatos igényeit. A távlati népgazdasági fejlesztési koncepciók kidolgozása alapvető társadalomtudományi feladat, az egyes alternatívák megalapozásában a 10—20 év előttinél jóval jobban számítanak a jogtudományokra is. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet eddig is sokat tett, hogy ezeknek a — gazdasági jogalkotás tudományos alátámasztásán jóval túlterjedő — feladatoknak eleget tegyen, de a megnövekedett igényeket már nem tudja teljesen kielégíteni. Szükséges ezért az *egyetemek* és más jogtudományokkal foglalkozó kutatóhelyek intézményes bevonása. Ezt a célt a társulás, a három tagja közti koordináláson túl úgy szolgálná, hogy tartós együttműködési szerződésekkel vagy más módokon magához kapcsolja a pécsi, szegedi, gödöllői egyetemek népgazdaság jogával foglalkozni kívánó oktatóit, illetve az egyes ágazati közgazdasági és más intézmények jogi kutatóit is. A kutatóhálózat továbbá a Magyar Jogász Szövetséggel együttműködve szerződéses megbízásokkal be kívánja vonni a kiemelt kutatási feladatok megvalósításába az elméleti vénájú, népgazdasági téren dolgozó *gyakorlati jogászokat* is. Ezt az elmélet és a gyakorlat eleven kapcsolatának szükségessége is indokolja.

Az interdiszciplinaritás alapján a kutatóhálózatnak az ismertetett célokat alapvetően politikatudományi, illetve közgazdaságtudományi, valamint gazdaságpolitikai oldalról kell kapnia — ilyen értelemben *alkalmazott — fejlesztő* kutatásokról van szó. Ugyanakkor a jogtudományok alapfeladata, hogy a modern gazdaság új tendenciáinak megfelelően átstrukturálja saját belső rendszerét, dogmatikáját, technikai eszköztárát. Meg kell újítani tehát a szocialista jogtant, a jogszabály- és a jogviszonytant, a szervezeti jogalanyiságot és tulajdonelméletet, a szerződési és a felelősségelméletet, meg kell alapoznia egy sajátos szocialista gazdasági alkotmányjogot, gazdaságirányítási és vállalati jogot. Egy ilyen új típusú szocialista népgazdasági jogi elméletrendszer kialakítása tehát a jogtudományok oldaláról nézve *alapkutatási* feladat is.

A kutatóhálózat feladata a többi társadalomtudományi ág eredményeinek *beépítése* a jogtudományi kutatásokba, és fordítva: lehetőségeinek keretei között a jogtudományi eredmények más tudományágak általi *visszacsatolására* való gondoskodás.

A kutatóhálózat — ennek feltételeit fokozatosan kialakítva — ellátni törekszik a külföldi országok gazdaságirányítási és vállalati jogának folyamatos feldolgozását, dokumentálását, történeti és *nemzetközi összehasonlító* elemzését. Szervezi a gazdasággal összefüggő témákban dolgozó külföldi jogi kutatóhelyekkel való kapcsolattartást, e tárgyú nemzetközi vonatkozású jogi tudományos munkákban való részvételt, különös tekintettel az utóbbi időben erősen szaporodó KGST-monográfiákra.

Feladata továbbá a kutatóhálózatnak a magyar népgazdaságban tényfeltáró jogszociológiai vizsgálatok szervezése, illetve lebonyolítása. A kutatóhálózat megfelelő magyar és külföldi publikációs *lehetőségeket* igyekszik biztosítani a népgazdasági jogi kutatások során elért elméleti és gyakorlati eredmények számára. Kielégíti az Igazságügyi Minisztériumnak a *kutatás körébe vágó kodifikáció* segítésére irányuló igényeit is. Az egyetemek részvétele a kutatóhálózatban egyben intézményes biztosítéka annak, hogy a *kutatások eredményeinek gyakorlati hasznosítását* a jogász, közgazdász valamint a vezetőképzésbe, illetve továbbképzésbe való gyors bevitellel is elősegítse a kutatóhálózat.

5. A kutatóhálózat működése a külső finanszírozás szempontjából három részre oszlik:

a) a népgazdasági célú országos kutatási főirányokban a főirányok vezetőivel való megállapodás alapján, a főirányok terveiben megjelölt célokra a kutatóhálózat *szervezi* a jogtudományi kutatók részvételét. E kutatókkal a fennálló általános szabályok szerint a főirányok *egyénileg* szerződnek és egyénileg is honorálják azokat;

b) a kutatóhálózat az MTA ÁJI-n mint gesztoron keresztül szerződéseket köt központi gazdaságirányító szervekkel, illetve más intézményekkel *konkrét alkalmazott kutatások* elvégzésére,

c) a kutatóhálózat részére az MTA központi kutatási alapból évente saját *célalapot* biztosít annak érdekében, hogy ne függjön teljesen külső megrendelésektől, fel tudjon készülni a későbbi feladatokra, folyamatos szintentartást végezhessen. Ebből az alapból ugyancsak lehet külső kutatókkal szerződéseket kötni.

Az MTA ÁJI a b) és c) pont szerint képződő alapokat köteles *elkülönítve* kezelni és csak a társulás célkitűzéseire használhatja fel azokat.

H. A.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6494 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Fa. 5003.

XXXVI. új évfolyam 5. szám 8. Budapest, 1981. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

KIRÁLY TIBOR
A büntetőjog és a garanciák 357

VARGYAI GYULA
A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a második világháború időszakában 365

BAUER MIKLÓS—RÓNAINÉ SÁBICZ IRMA
Még egyszer a KGST-n belüli szakosítási szerződésekről 373

HLAVATHY ATTILA
A jogalkalmazás ügyközpontúságának veszélyeiről 383

KULCSÁR PÉTER
Az Emberi Jogok Egyezségokmányai jogrendszerünkben 390

KECSKÉS LÁSZLÓ
Az állami immunitás burzsoá jogi felfogásának változásáról 399

USTOR ENDRE
Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bíróságáról 405

FICSOR MIHÁLY
Az új amerikai szerzői jogi törvény és a Berni Unió 413

Szemle

SZALÓKY LÁSZLÓ
Elhunyt Lunc professzor 419

KONRÁD EDIT
A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlése XXXV. ülésszakán 419

GYERTYÁNFY PÉTER
A kábeltelevízió az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban 424

Jogirodalom-Jogélet

Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete (LEHOCZKY MARIETTA) 426

RÉVAI TIBOR
Határozat- és iratminták 432

STIPTA ISTVÁN
A szegedi Acta Iuvenum második kötete 435

GYÖRGYI KÁLMÁN
A büntetési elméletek fejlődése című doktori értekezés vitája 436

LENKOVICS BARNABÁS
Kornai Jánossal a hiányról folytatott beszélgetés „jegyzőkönyve" 440

СОДЕРЖАНИЕ: *Эндре Уштор:* Об административном суде ООН и Международной Организации Труда. — *Тибор Кирай:* Уголовное право и гарантии. — *Дюла Вардяи:* Судебная практика суда начальника генерального штаба во время второй мировой войны. — *Бауер Миклош—Ирма Ронаи-Шабич:* Еще раз о договорах специализации в СЭВ. — *Аттила Хлавати:* Опасность применения права с центром внимания на дело. — *Петер Кулчар:* Международные пакты о правах человека в нашей правовой системе. — *Ласло Кечкеш:* Об изменении буржуазного правового понимания государственного иммунитета. — *Михай Фичор:* Новый американский закон об авторском праве и Бернская Уния. — *Обзор: Ласло Салоки:* Профессор Лунц умер. — *Эдит Конрад:* Работа VI-ой (Правовой) Комиссии на XXXV-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН. — *Петер Дертянфи:* Кабельное телевидении в изменении австрийского авторского закона от 1980 г. — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Вилмош Пешка: Теория нормативных актов *(Мариетта Лехоцки).* — *Тибор Реваи:* Образцы решений и документов. — *Иштван Штипта:* Второй том сегедского издания Acta Iuvenum — *Калман Дерди:* Обсуждение докторской диссертации о развитии теорий наказания. — *Барнабаш Ленкович* „Протокол" разговора с Яношом Корнаи о недостаче.

INHALT: *Tibor Király:* Strafrecht und die Garantien. — *Gyula Vargyai:* Rechtanwendungspraxis des Gerichts des Generalstabschefs im Zeitalter des II. Weltkrieges. — *Miklós Bauer—Frau Rónai, Irma Sábicz:* Noch einmal über die Spezialisierungsverträge im RGW. — *Attila Hlavathy:* Über die Gefahren der „auf die Sache orientierten" Rechtsanwendung. — *Péter Kulcsár:* Menschenrechtskonventionen im ungarischen Recht. — *László Kecskés:* Über die Veränderung der bourgeoisen Auffassung der staatlichen Immunität. — *Endre Ustor:* Die Wervaltungsgerichte der Vereinigten Nationen und der Internationalen Arbeitsorganisation. — *Mihály Ficsor:* Das neue amerikanische Gesetz über Urheberrecht und das Berner Union. — *Rundschau: László Szalóky:* Professor Lunc ist verstorben. — *Edit Konrád:* Die Tätigkeit des Kommission No. VI. (Recht) an der XXXV. Generalversammlung der Vereinigten Nationen. — *Péter Gyertyánfy:* Das Kabelfernsehen in der Modifizierung vom Jahre 1980 des österreichischen Urheberrechts. — *Rechtsliteratur—Rechtsleben: Vilmos Peschka:* Die Theorie der Rechtsregel *(Marietta Lehoczky).* — *Tibor Révai:* Beschluss- und Urkundemuster. — *István Stipta:* Band II. des Acta Iuvenum von Szeged. — *Kálmán Györgyi:* Entwicklung der Straftheorien — die Diskussion einer Doktorarbeit. — *Barnabás Lenkovics:* „Protokoll" des Gesprächs mit János Kornai über den Mangel.

SOMMAIRE: *Tibor Király:* Droit pénal et les garanties — *Gyula Vargyai:* La jurisprudence de la Cour de l'état-major au cours de la deuxième guerre mondiale. — *Miklós Bauer—Irma Rónai-Sábicz:* Encore une fois des contrats de spécialisation dans le cadre du COMECON — *Attila Hlavathy:* Les dangers d'application du droit traitée en tant qu'un dossier à régler — *Péter Kulcsár:* Les pactes des droits de l'homme dans le droit hongrois — *László Kecskés:* Les changements de la conception de l'immunité de juridiction — *Endre Ustor:* Le Ta (NU et le Ta) OIT — *Mihály Ficsor:* La nouvelle loi américaine de droit de l'auteur et l'Union de Berne — *Revue: László Szalóky:* Le professeur L. A. Luntz est mort — *Edit Konrád:* Les travaux de la VIème Commission (juridique) de l'Assemblée au cours de sa XXXVème session — *Péter Gyertyánfy:* La television à câbles dans la loi autrichienne portant la modification de la loi de droit de l'auteur — *Bibliographie- Compte-rendu: Vilmos Peschka:* La théorie des normes (en hongrois) (*Marietta Lehoczky*) — *Tibor Révai:* Formulaire des arrêts et des actes juridiques — *István Stipta:* Acta Iuvenum de Szeged, IIemem tome — *Kálmán Györgyi:* Discussion publique de la thèse de doctorat intitulée « Le développement des théories sur la peine ». *Barnabás Lenkovics:* « Protocole » d'une discussion avec János Kornai sur la Manque.

CONTENTS: *Tibor Király:* Criminal law and the guarantees — *Gyula Vargyai:* The Court of the General Staff during the Second World War — *Miklós Bauer:—Irma Rónai-Sábicz:* Once again about the contract of specialisation within the COMECON — *Attila Hlavathy:* Dangers of the law application as a bureactratic matter — *Péter Kulcsár:* The International Covenant of Human Rights in the Hungarian legal system — *László Kecskés:* Changes in the conception of sovereign immunity — *Endre Ustor:* The Un(AT and the ILO)AT — *Mihály Ficsor:* The new United States Copyright Law and the Berne Union — *Review:* László Szalóky: Professor L. A. Luntz is dead — *Edit Konrád:* The work of the VI (legal) Commission of UN General Assembly during its XXXVth session — *Péter Gyertyánfy:* The wire TV in the 1980 modification of Austrian Copyright Law — *Legal life—Book Review: Vilmos Peschka:* Theory of legal norms (in Hungarian) *(Marietta Lehoczky)* — *Tibor Révai:* Formular book of judicial decisions and other judicial documents — *István Stipta:* The second volume of the Szeged Acta Iuvenum — *Kálmán Györgyi:* Public discussion of the academic doctor's thesis on the "Evolution of the theories of punishment" — *Barnabás Lenkovics:* "Protocol" of a discussion with János Kornai on the Shortage.

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 5. szám) szerzői: *Király Tibor* akadémikus. — *Vargyai Gyula* tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Bauer Miklós* főosztályvezető jogtanácsos (Budapest). — *Rónainé Sábicz Irma* osztályvezető jogtanácsos (Budapest). — *Hlavathy Attila* legfőbb ügyészségi ügyész (Budapest). — *Kulcsár Péter*, a Magyar Rádió munkatársa (Budapest). — *Kecskés László* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Ustor Endre* c. egyetemi tanár (Budapest). — *Ficsor Mihály* a Szerzői Jogvédő Hivatal igazgatója (Budapest). — *Szalóky László* főosztályvezető jogtanácsos (Jászberény). — *Konrád Edit*, a Külügyminisztérium főosztályvezetője (Budapest). — *Gyertyánfy Péter*, a Szerzői Jogvédő Hivatal jogtanácsosa (Budapest). — *Lehoczky Marietta* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Révai Tibor* ny. egyetemi tanár (Budapest). — *Stipta István*, városi tanácsi osztályvezető (Hajdúnánás). — *Györgyi Kálmán* egyetemi docens (Budapest). — *Lenkovics Barnabás* egyetemi adjunktus (Budapest).

XXXVI. új évfolyam 5. szám Budapest, 1981. május hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A büntetőjog és a garanciák

1. A régmúltba, a mitoszok világába vész el az a pillanat, amikor az ember már értelmével ítélve feltalálta a bűnt és a bűncselekményt. És attól kezdve mindmáig nem szabadulhatott meg tőle; nem tudunk történelmünk akár egy lélegzetvételnyi rövid szakaszáról sem, amikor ne lettek volna bűnök és büntettek.

Az ősi emberi közösségekben már alakultak ki képzetek a jóról és a rosszról, a szabadról és tilosról. A tilalmak, a tabuk olyan lenyűgöző erővel hatottak az emberre, épp oly áthághatatlanoknak látszottak, mint a legyőzhetetlen természeti törvények, és megszegőiket épp oly kérlelhetetlenül sújtotta a törvény, a felette őrködő hatalom, mint azt, aki a tűz, a víz, a lég vagy a föld erőit sértette meg.

Az ősi társadalmakban a bűncselekmény még nem jogi, hanem jog előtti, naturális bűncselekmény. Ilyennek csak a törzsön, csoporton belüli cselekményeket — a társak megölését, kifosztását, a saját vallás parancsainak megsértését, az árulást, a közösségi erkölcsök megszegését — tartották. Más csoport tagjának a megölése, az idegen vallási szimbólumok megsértése, a nyílt lopás vagy rablás éppen, hogy hőstett volt. De a törzsön belül is a gyenge csecsemők, a betegek, az őrültek, az agg szülők elpusztítása megengedett és igazolt cselekedet volt.[1]

Az emberiség ősi eposzai, amelyek még az állam előtti időket idézik, oly eseményeket írnak le, amelyek bűnről, büntetésről vallanak és arról árulkodnak, hogy az ember ezekről igen korán alkotott magának fogalmakat és elveket.

A Gilgames-eposzban tudnak bűnről és büntetésről, de már arról is, hogy ártatlant nem való büntetéssel sújtani. Éa isten korholja Enlilt, a főistent, hogy özönvízzel nemcsak a bűnösöket, hanem az ártatlanokat is elpusztította.[2] Későbbi (i. e. 2. ezred végi) mezopotámiai feloldozást kérő könyörgés hosszú bűnjegyzéket tartalmaz, amiből megismerhetjük e kor képzetét a bűnről. A kérelmező elmondja vétkeit: isteneit becsmérelte; hamisan vádaskodott; bírákat, tanúkat vesztegetéssel megkörnyékezvén igaztalan pört nyert; szegény özvegy asszonyt sanyargatott; a megkötözött gúzsát föl nem oldotta; lopott; hamis mértékkel mért; városa rendjét lábbal tiporta, ügyeit elárulta... stb.[3]

Az Odüsszeia, a béke idejébe helyezett eposz, nem nélkülözi a bűnt, a szenvedést, a bűnhődést. Odüsszeusz kegyetlen bosszút állt a feleségét zaklató kérőkön, mind lenyilazta, kíméletlenül kivégezte őket. (S mi volt a bűnük, mit vetett a szemükre? „... fölemésztettétek a házam / szolgálólányaimat letepertétek ti erővel / Még éltem s feleségül akartátok ti a nőmet, / Nem féltétek az isteneket)... A hűtlen szolgálólányokat fia, Télemachos, megszégyenítő halállal, akasztással végezte ki és az áruló szolgának Melantheusnak orrát, fülét, végtagjait levágták, szemérmét kitépték és a kutyáknak vetették.[4]

[1] *Pinatel*, Jean: La société criminogéne. Paris, 1971. 8—11. old. Ide tartozó különös intézmény volt a szakrális királygyilkosság; az elgyengült, megöregedett főnök rituális megölése. Valószínű, hogy Álmos vezér eltűnése is ilyen rítust takar. *Hahn* István: Istenek és népek. Bp., 1980. 60. old.

[2] „Aki bűnös, hadd hordozhassa bűne súlyát... s miért kellett mindet megölnöd? A bűnös lakolhatott volna özönvíz nélkül..." *Gilgames:* Az agyagtáblák üzenete. Ford. Komoróczy Géza alapján Rákos Sándor. Bp. 1966. 154. old.

[3] *Gilgames:* 239—242. old.

[4] *Homérosz:* Odüsszeia. Ford. Devecseri Gábor. Bp. 1949. 22. ének, 334—346. old.

A Kalevalába foglalt Kullervo-énekek nemzetségi harcokról, a foglyok szolgaságra vetéséről, vérbosszúról, vérfertőzésről és bűnhődésről adnak hírt.[5]

Az említett szemelvények olyan korok nézeteiről és normáiról tanúskodnak, amikor az állam és a jog, vele a büntetőjog és benne a bűncselekmény képzete, még csak születőben volt. Az őstársadalmakban jogi normák és jogban tételezett büntettek ismeretlenek voltak. Még nem különült el a jog más társadalmi normáktól — a vallási, erkölcsi, technikai normáktól, mint ahogyan nem különült el a hatalmi szervezet sem az emberi csoporttól. Mezopotámiában a Gilgames-eposz után azonban történetileg rövid idő múlva összefoglalják a jogot a Hammurabi törvénykönyvében; a homéroszi eposzok születésével egy időben Hésziodosz fejlett igazságszolgáltatásról tud, hiszen ezt írja: „... pénzéhes bíró a jogot... csűri-csavarja", de Zeus leánya Diké „... atya mellé ülve... messzire csengő hangon hirdeti meg, hogy a bűnre lecsapjon a bosszú."[6]

2. Az osztálytársadalom és a jog kialakulásával a bűncselekmény is új szférába lépett át: jogi kategóriává lett. Nem szakadt meg azonban minden kapcsolata korábbi létével. Hasonló tilalmakat és parancsokat tartalmaz, ráépül korábbi fejlődési szakaszára, de új elemeket és minőséget kap.

Engels F. korában már közismert volt, és ő maga is írta, hogy a jóról és a rosszról való képzetek népenként, korszakonként változtak, és egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondtak, és rámutatott arra is, hogy minden eddigi erkölcsi elmélet, végső fokon, a mindenkori gazdasági társadalmi helyzet terméke.[7] Ezek a megállapítások érvényesek a büntetőjogra is, amelynek kapcsolata az erkölcsi normarendszerrel ismert és elismert. A büntetőjog korszakonként és népenként változott. Megélte az antik, a feudális, a tőkés jog korszakát és éli a szocialista társadalmak korát. De csak az általánosítás magasabb fokán beszélhetünk „a rabszolgatartó", „feudális" vagy más társadalom büntetőjogáról, mert ezekben igen jelentékenyen eltérő változatok élnek.

Ha csak futólagos pillantást vetünk az ókori büntető törvényekre, megtalálhatjuk néhány fontos jellemvonásukat. Talán a legfeltűnőbb az, hogy a magántulajdon védelme mellett felfedezték és szentesítették a törvény előtti egyenlőtlenséget, mert nem minden ember személye részesült azonos büntetőjogi védelemben. A büntetőjognak ez a vonása végighúzódik egészen a tőkés rendszerek jogáig, amikor is meghirdetik a törvény előtti egyenlőséget.[8] A jogegyenlőtlenség makacsnak és tartósnak bizonyult. *Széchenyi* I. Stádiumának V. törvényében okkal követelte: „Mindenki egyenlőn áll(jon) a törvény oltalma és súlya alatt".[9]

A római jog kitűnt az absztrakt fogalmak alkotási képességével és feltalálta a felségsértés általános fogalmát. „A szentségtöréshez igen közel áll az a bűncselekmény, amit felségsértésnek hívunk. Felségsértő az a cselekedet, amely a római nép vagy annak biztonsága ellen irányul." Ide tartozott pl. az összeesküvés, a templomok elfoglalása, a hatalmat gyakorlók meggyilkolása, a császárok felszentelt szobrainak beolvasztása.[10]

A keresztény egyház hatására a középkori és a feudális jogban feltalálták a homoszexualitás, a házasságtörés, a kicsapongás (korhelykedés), az eretnekség, az istenkáromlás bűncselekményét. (Biztos, hogy számos hasonlóság ellenére, más normákat állított fel az iszlám jog, amint ezt ma a mohamedán országokban mindinkább erőteljesen hangsúlyozzák.) A francia forradalom eltörölte a vallás elleni bűncselekményeket — velük együtt a felségsértést. Helyükbe feltalált különböző politikai bűncselekményeket, mint a royalizmust, föderalizmust, terrorizmust — de ezekből idők változásával erények is lehettek.[11]

A magyar késői feudális jogban ismertek több olyan bűncselekményt, amit az 1878. évi kódexbe már nem vettek fel, vagy amelyek később mentek ki a használatból. Legnevezetesebbek közülük: az istenkáromlás, hitelhagyás, bűbájosság, öngyilkosság, sodomia (homoszexualitás), paráználkodás, ágyasság. Néhányuknak az eltörlésére pl. a párviadal, vétkes bukás, házasságtörés, a természetelleni fajtalanság egy-két fajának a dekriminalizálására azonban már a szocialista jogalkotásnak kellett vállalkoznia.

3. A büntetőjog és a bűncselekmények körének változásáról, a nekik tulajdonított jelentőségről, végső soron a társadalom büntetőjogi szemléletének változásáról, élénken tanúskodik a bűncselekmények csoportosítása is. Hogy a bűncselekményeket tárgyuk alapján kell-e a törvényben csoportosítani és ha igen: hogyan erről természetesen sohasem volt egyező vélemény. *Szalay László* pl. ellenez minden törvényi csoportosítást,[12] mások mellette kardoskodnak. Ma ez utóbbi tendencia az uralko-

---

[5] *Kalevala,* ford. Vikár Béla. Bp., 1959. 35., 36. ének, 446—456. old.

[6] *Hésziodosz:* Istenek születése. Munkák és napok. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. 1976. 49. old.

[7] *Engels:* Anti-Dühring, Bp. 1979. 93—94. old.

[8] *Hammurabi* törvénye szerint: ha szabad ember — „awelum" — másik szabad ember arcát megütötte, egy mana ezüstöt fizetett; ha azonban szolga ütötte meg a szabad ember arcát, a fülét levágták. — 203., 205. §. Az első magyar király István törvényeiben szintén nincs az embereknek egyenlő értéke, a szabad értékesebb mint a szolga.

[9] *Széchenyi* István Munkái. Bp. II. köt. 25. old.

[10] *Diósdi* György: A római jog világa. Bp. 1973. 220. old.

[11] *Pinatel* 9. old.

[12] *Szalay* László: Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. I. köt. 71. old.

dó — elvi okok miatt: a bűncselekményi csoport jelzi a bűncselekmény súlyát, a többihez való viszonyát, a védett jogi tárgyat: technikai okok miatt: segíti a törvény áttekintését, a cselekmény minősítését.

Régi, még a római jogból ismert csoportosítás volt a felosztása köz- (crimen) és a magánbűntettekre (delictum), amelyet a késő feudális jog is megtartott.[13] A közbűntettekben nemcsak egyéni sérelmet láttak, hanem a közösségét is, és üldözésüket társadalmi (köz)ügynek tartották, a magánbűntettek üldözését pedig rábízták a sértettre és polgári perre.

A polgári kor jogtudománya és törvénye a bűncselekmények jogtárgy szerinti csoportosításában és a csoportok sorrendjében sohasem látott merőben technikai kérdést — mint ahogy nem is az —, hanem fontos ideológiai jelenséget, amelyben a büntetőjog társadalmi funkciója, a védelem fő iránya kifejezést kapott.

A 19. sz. elején *Vuchetich* a bűncselekményeket négy csoportba sorolta, nevezetesen amelyek: közvetlenül az államot, az ember veleszületett jogait, szerzett jogait sértik és a test bűneit.[14] A francia 1810. évi kódex alapján két csoport volt ismert: a köz- és az egyén elleni bűncselekmények. Az 1843. évi magyar javaslat: az egyesek- a társadalom-, s végül az állam elleni bűncselekményeket különböztette meg, az 1878. évi btk. pedig némi következetlenséggel ezt a felosztást tartotta, de fordított sorrenddel.[15]

Ez a csoportosítás, amely megfelelt a törvények belső logikájának és egyúttal hangsúlyozta az individuum jelentőségét, eltakarta a társadalmi rendszer alapjának: a magántulajdonnak nyújtott védelmet. A tulajdon elleni támadásoknak csak egy része tartozott ui. a társadalom elleni bűncselekmények közé (pl. a gyújtogatás, magánosok elleni erőszak), de többségük (a vagyon elleni bűncselekmények) a személy elleni bűncselekmény között húzódtak meg.

A szocialista büntetőjog és tudománya egyaránt tisztában van azzal, hogy a bűncselekmények csoportosításának politikai, de legalább is jogpolitikai jelentősége van és hogy e rendszerben kifejeződnek azok a társadalmi-gazdasági viszonyok, amelyek között a büntető törvény született.

A szocialista irodalomban általában a védett jogi tárgy hármas lépcsőjét különböztetik meg: az általánost, a speciálist és a közvetlent; a bűncselekmények törvényi csoportosítására a speciális (csoport-) jogtárgy az irányadó.[16]

A kódexek ennek alapján a bűncselekményeket különféleképpen kategórizálják és tíz-húsz fejezetbe osztják be. (A 1961. évi szovjet orosz btk. különös része tizenhét, az 1961. évi magyar kilenc fejezetre oszlott. Általában megkülönböztetik: a politikai és politikai-gazdasági, a béke és emberiség, a szocialista tulajdon, és a gazdasági rend, a személy elleni, a katonai bűncselekményeket.[17]

A bűncselekmények csoportosításában felfedezhető jelentékeny különbségek részben az országok eltérő hagyományaiból származnak, részben jogi-technikai természetűek, részben annak a következményei, hogy a védett jogi tárgyak mélységi tagolása igazán nemcsak három lépcsőben történik, mint ahogyan azt tévesen hisszük. Például a személy elleni bűncselekmények további speciális (csoport-) tárgy szerint is feloszthatók: a személy testi integritása, a személy alkotmányos jogai elleni és más bűncselekményekre. Azt is figyelembe kell venni, hogy egyes bűncselekmények ide vagy oda sorolása lehet valamilyen (helyes vagy helytelen) aktuális jogpolitikai megfontolás eredménye. Erre példa a mi törvényhozásunkban: a vesztegetés osztódása, egyesülése, vándorlása a különböző törvények különböző fejezetei között. Sőt azt is észrevehetjük, hogy 1961-től 1978-ig nem változott annyit a társadalmi rendszer, mint a két btk. különös részének, illetőleg fejezeteinek belső beosztása.

A szocialista büntetőjogokban jogtárgyuk alapján a bűncselekményeket lehetséges emígy csoportosítani: *1.* állam elleni bűncselekmények (amelyek a társadalmi, politikai, gazdasági rendszer alapja, az állam biztonsága ellen irányulnak), *2.* az állam igazgatása elleni bűncselekmények (amelyek az államhatalmi szerveinek jogszerű működését, de nem a rendszer politikai alapjait veszélyeztetik vagy sértik), *3.* a személy elleni bűncselekmények (amelyek az alkotmányos, valamint a személyiségi jogokat támadják), *4.* a közösség elleni bűncselekmények (amelyek közvetlenül személyek — néha határozatlan körű — csoportjának vagy az egész társadalom jogait sértik, anélkül azonban, hogy sértenék ennek politikai alapjait és biztonságát).

4. A büntetőjog — mégha a jog őskorában keletkezett is — *másodlagos, követő természetű* abban az értelemben, hogy mindaz az érték, amit a büntetőjog véd, előtte keletkezik. Ha e kérdést genezisében tekintjük, látnunk kell, hogy előbb kellett felismerni az emberi élet értékességét, a tulajdon hasznosságát, a politikai hatalom birtoklásának, az ideológiának az értékességét, mintsem a büntetőjogi védelmét kimondták reá. Nem kizárt, hogy előbb volt értéktagadó cselekvés, Kain előbb ölte meg Ábelt, mint ahogyan kimondták a „Ne ölj"! —

[13] *Diósdi*, 201. old.; *Szlemenics* Pál: Fenyítő törvényszéki magyar törvény. Pest, 1862, 48. old.

[14] *Vuchetich*, Matthias: Institutiones iuris criminalis hungarici. Buda, 1819, 46. old.

[15] *Finkey* Ferenc: A magyar büntetőjog tankönyve. Bp. 1909. 524. old.

[16] *Gelyfer*, M. A.: Ugolovnoe pravo zarubezsnich szoc. sztran. Moszkva, 1978. 19. old. Andrejew, Igor: Poelskie prawo karne. Warszawa, 1971. 297. old.

[17] *Andrejew*, Igor: Zagadnenia prawa karnego panstw socialistycznich. Warszawa, 1971, 102—103. old.

tilalmat. Lehetséges azonban (és a dinamikusan fejlődő társadalmakban nem is ritka jelenség), hogy csak a büntetőjogi norma megalkotásában jut először kifejezésre a védett tárgy értékessége, amikor is a büntetőjognak intézményesítő szerep jut.

A társadalom elismert értékei tárgyakhoz vagy viszonyokhoz kapcsolódnak, de nem tulajdonságai a tárgyaknak. Az érték az ember gondolatában jelenik meg, az ember képzetében él, mint az igazságos, a jó, a szép. Az értékekről alkotott nézeteink társadalmilag determináltak, de egyik-másik elválaszthatatlan az ember biológiai lététől, a táplálkozástól, az önfenntartástól. Az erkölcsi „jó" fogalma szintén társadalmilag determinált, emberalkotta érték, amely elvezet a jogi értékhez, ha ez nem is mindig azonosul vele.[18]

A büntetőjog másodlagos, követő természete részint abban van, hogy megelőzi az érték képzetének keletkezése. Az értéket értékítéletben mondják ki — vagy legalább is gondolják: „Az élet jó — ölni rossz." „A marxista közgazdasági elmélet igaz." „A munkával szerzett tulajdon hasznos." „A közlekedési szabályok megtartása helyes."[19]

Az értékítéletből nem következik automatikusan norma, még kevésbé büntetőjogi norma. (Ezen a ponton válhat el az erkölcsi értékelés a jogitól.) A mi jogrendszerünkben semmilyen értékítélet nem implikálhat büntetőjogi normát, ehhez, mint az közismert, külön törvénykezési aktusra van szükség, vagyis az értékítéletből csak bonyolult társadalmi és jogi folyamatokban keletkezhet büntetőjogi norma.

A büntetőjog, a törvényhozás értékkiválasztást végez. A saját eszközeinek súlyát, használhatóságát egybeveti az értékekkel és racionálisan, célszerűen kell döntenie. Büntetőjogot ugyanis sohasem szabad alkotni anélkül, hogy ismernők a büntetőjogi szankciók súlyát, rendszerét és korlátait. A büntetőjog autonóm módon választja ki azon értékeket, amelyeket védelemre méltónak tart. Abban azonban biztosak lehetünk, hogy a védelem tárgyai között szerepelnek a nagy társadalmi értékek és hogy ezek megismerését éppen a büntetőjogból merítjük.

A büntetőjogi normák természetéből következik, hogy kimondathatatlanul magukban foglalják a helyes vagy kötelező magatartás normáját. Helyes vagy kötelező tartózkodni attól a cselekvéstől, amelyre a törvény büntetést állapít meg, és mulasztási bűncselekménynél kötelező az a tevékenység, amelynek elmulasztása miatt állapít meg a törvény büntetést. De a törvényhozónak előbb kellett tudni, mi a kívánt, a helyes magatartás, mint ahogyan kimondta az ellenkezőjére a tilalmat — vagyis a tilalmak premisszája az értékítélet. Ez a viszony történeti és logikai értelemben is kivételt nem tűrő szabály, és akkor is helytálló volna, ha először valamely büntetőjogi normában jelennék meg az érték, mint a védelem tárgya. Pl. a leánykereskedelem, vagy a háborús bűncselekmények által semmibevett értékek nyilvánvalóan nem a büntetőjog felfedezettjei, ismertek és elismertek voltak, mielőtt a büntetőjog a megsértésükre reagált volna.

A büntetőjog által védett értékek rendszert alkotnak és összességükben beilleszkednek a társadalmi tudat struktúrájába. Magukon viselik a társadalmi rendszer bélyegét, valamint a korét is, amely szülte őket. Ha a büntetőjogban, a védett értékekben, felfedezünk korokon és társadalmi rendszereken túlmutató állandó és általános mozzanatokat, ezt a társadalmi viszonyoknak bizonyos fokú állandóságával magyarázhatjuk. „Ezért nem csoda — írja *Engels* —, hogy mindezen századok társadalmi tudata, minden változatossága és különfélesége ellenére, bizonyos közös formákban mozog, olyan tudatformákban, amelyek csak az osztályellentét teljes eltűnésével fognak egészen elenyészni."[20] Ilyen értelemben említi *Lenin* „a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden hagyományban ismételt szabályait . . ."[21]

A büntetőjog története során fellépett számos olyan érték védelmére, amelyet hamis értékeknek tartunk. Üldözték a boszorkányokat, a tiszta tantól elhajló eretnekeket, az uralkodó feudális rend ellen lázadókat, de nem üldözték (néhány országban még a múlt században sem) a rabszolgatartást, a hódító háborúkra való uszítást. Ha a büntetőjog kritikáját végezzük, akkor értékelést végzünk, vagyis azzal mérjük össze a büntetőjogot, amit értékesnek tartunk. Amikor ma a feudális vagy a fasiszta jog felett ítéletet mondunk, olyan mértéket és értékrendszert alkalmazunk, amely ezeknél általánosabb érvényű. Vajon lehet-e szó egyetemes emberi értékekről, amelyekhez mérhetjük a büntetőjogot?

A büntetőjog értékelésére ma használható legegyetemesebb mértékrendszert a nemzetközi egyezményekből vezethetjük le. A legjelentékenyebb köztük a Polgári és Politikai Jogok, továbbá a Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya (1976. évi 8. és 9. sz. tvr.). Bennük olyan értékek fejeződnek ki, amelyek az emberiségnek a történelem során kikínlódott és a mai korban kiérlelt közös kulturális értékei. Köztük találjuk meg azokat is, amelyek a népirtó, embertelen büntetőjogi normák elvetését tartalmazzák és amelyek egy részének korábbi kifejezését már a nürnbergi perek alapelvei között is megtalálhatjuk.

[18] *Drobnyickij*, O. I.: A szellemi értékek világa. Bp. 1970. 34. old. *Popper*, Karl. R.: Ész vagy forradalom, in: Tény, érték, ideológia. Bp. 1976. 154. old.

[19] *Ivin*, A.: Értékítéletek és normák, *in:* Eszmény, erkölcs, etika. Bp. 1976. 154. old.

[20] *Engels:* Marx és Engels Művei. Bp. 1959. 4. köt. 459. old.

[21] *Lenin:* Állam és forradalom. Bp. 1949. 102. old.

5. A büntetőjog által védett jogtárgyakértékek között megállapítható valamiféle hierarchia. A törvény ezt kifejezi a büntető szankciók súlyával, haladván a mi jogunkban a halálbüntetéstől a szabadságvesztés skáláin a pénzbüntetésig.

A legsúlyosabb, tehát a legféltettebb és legértékesebb jogtárgyakat támadó bűncselekmények, általában a római jogi értelemben vett felségsértő bűncselekmények voltak, amelyek országonként — koronként más-más néven jelentek meg. Az állam politikai, társadalmi ideológiai alapjai, a szuverenitás, a területi integritás elleni bűncselekményeket sorolták, sorolják a legsúlyosabbak közé. A szocialista forradalmak idején az ellenforradalmi bűncselekményekben látják a legnagyobb veszélyt, de amint a szocialista állam intézményesedik, az ellenforradalmi bűncselekmények fogalmát felváltja az állam elleni bűncselekményeké. Az emberi élet szintén a büntetőjogi védelem kiemelt tárgya volt, de tudjuk, hogy mindig voltak embercsoportok (rabszolgák, színük bőre, hitük, származási helyük vagy más miatt kitaszított páriák) és voltak viszonyok (háborúk, terror-uralom) amikor az emberi élet értéktelenné vált, a büntetőjog meg hallgatott.

A büntetőjog a védett tárgy értékét nemcsak a szankció súlyával fejezhette ki, hanem azzal a műgonddal is, ahogyan némely fejezeteket, pl. a vagyon elleni bűncselekményekét, megalkották. Amit különösképpen kellett védeni arra a büntetőjog különös figyelmet fordított, nem engedhetett meg semmi hézagot. *Beccaria,* amikor a büntetési jog eredetéről értekezik azt írja, hogy „minden ember magát tekinti a világ összes viszonyai középpontjának."[22] És ha ő ezt némi iróniával írja is, való, hogy a polgári kor büntetőjoga az individuumot, annak értékeit állította a büntetőjog középpontjába. Ez az a kor, amikor az emberi személyiség integritása, az emberi szabadság, méltóság, a tulajdonhoz való jog a büntetőjog középpontjába került.

A szocialista büntetőjogra nem ez értékeknek a tagadása a jellemző, sőt maga is súlyt helyez az egyén, a személyiség jogainak védelmére. Amikor a törvény megmondja, mi a társadalomra veszélyes cselekmény, kimondja, hogy az, amely „. . . az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti". [Btk. 10. § (2) bek.]

Erősödő vonása azonban a szocialista büntetőjognak a kollektívák, közösségek, néha informális csoportok jogainak a védelme. Ez részben a technikai fejlődés árnyoldalának a következménye, nevezetesen annak, hogy a több embert fenyegető, nehezen ellenőrizhető veszélyforrások száma növekszik. E tényezőkre reagálva növekszik és kiterjed a veszélyeztető bűncselekmények fogalmi köre, amint ez világosan látható a közlekedési bűncselekmények történetén és példáján. A szocialista jogi felfogás lényegével is azonban egyezik az a fejlődési irány, amelyben a közösségek jogi védelme erősödik.[23] Az 1978. évi Btk., a korábbi törvénnyel is összehasonlítva, ezt a tendenciát tükrözi. Megtartotta az olyan közösségsértő bűncselekmények törvényi tényállásait, mint a népirtás, a nemzeti vagy más közösségek megsértése, és amellett meghatározott vagy új módon határozott meg törvényi tényállásokat. Közülük megemlíthetjük különösen a környezet- és a természetvédelem, a kulturális és muzeális értékek védelmét biztosító rendelkezéseket, valamint az újra fogalmazott gazdasági bűncselekmények törvényi tényállásait. Gyakorlatilag legnagyobb súlyuk azonban mindmáig azoknak a büntető rendelkezéseknek van, amelyek a szocialista (az állami vagy a szövetkezeti) vagyon védelmét szolgálják.

Ha a büntetőjogot aszerint vizsgáljuk, hogy ki lehet a bűncselekmények sértettje, károsultja, megállapíthatjuk, hogy a szocialista büntetőjogban az individuális sértettek mellett az egész társadalom vagy egyes közösségek — jogilag szervezett, vagy nem szervezett közösségek — lépnek sértettként előtérbe. Ez figyelemre méltó, a jogpolitikát meghatározó vonás, amely nem feledve az individuum speciális védelmének a szükségességét, a társadalom szintjén annak a tudatosítását kívánja meg, hogy a közösségek sérelme az egyesek sérelmét is magában foglalja. Nem ámíthatjuk magunkat azzal, hogy ez a tudat általános és töretlen, és hogy közmeggyőződéssé vált.

A közösségi érdekek védelmének igénye kitermelt büntetőjogi téveszméket is, valamiféle pankriminalista szemléletet, amely mindenféle társadalmi baj leghatékonyabb eszközét a büntetőjogban látta. Azt gondolták, hogy hatékony gazdálkodásra, kielégítő közellátás biztosítására, haladó ideológia elfogadására legjobban a büntetőjog alkalmazásával lehet serkenteni. E torz büntetőpolitikának eredménye volt az 1950-es években az elítéltek számának hazánkban soha nem látott növekedése, és utána a kényszerű tömeges amnesztia.

A ma büntetőjog alkotását a társadalom közösségi értékeinek a védelme jellemzi, de olyan védelme, amelyben számot vetnek a büntetőjogi eszközök hatásának korlátaival, túlbecsülésük veszélyeivel, azzal, hogy a büntetőjog a végső eszköz.

6. Ha nem is hisszük szó szerint Anatol France komor kijelentését, hogy „. . . a népek élete bűnből, nyomorúságból és őrületből van össze szőve . . ."[24] hiszen tudjuk, hogy vannak az embereknek és népeknek számos erényei, annyit mégis elhiszünk, hogy az emberek bűnöket és bűntetteket is követnek el. Szeretnők

[22] *Beccaria,* Cesare: Bűntett és büntetés. Bp. 1967. 56. old.

[23] *Eörsi* Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái. Bp. 1965. 7. és köv. old.

[24] *France,* Anatol: Pingvinek szigete.

azonban hinni, reménykedni, hogy mindez egyszer megszűnik. A bűnözés ui. történeti kategória, s ezért, vélik, egyszer majd eltűnik.

Amikor a marxizmus klasszikusai felvázolják a jövő társadalmának képét, gyakran hangsúlyozzák, hogy nem bocsátkoznak utópiák festegetésébe. *Lenin* a bűnözésnek, mint az osztályokra tagozódó társadalom jelenségének a megszűnését az osztályok megszűnéséhez kapcsolta. De — írta — „Nem vagyunk utópisták és semmiképpen sem tagadjuk annak lehetőségét, sőt kikerülhetetlenségét, hogy lesznek egyes személyek akik törvénysértéseket fognak elkövetni . . ."[25] E szerint az állami — jogi értelemben vett bűnözés mint az osztálytársadalom jelensége megszűnik és megmarad egyesek akciójaként. A bűnözés teljes megszűnése csak több feltétel megvalósulása után, fokozatosan következhet be. Semmiképpen sincs szó azonnaliságról, közeli jövőről, valamiről, ami máris itt kopogtat az ajtón.

Milyen a bűnözés struktúrája és dinamikája a szocialista országokban és itt Magyarországon, és milyenek a jövő kilátásai, azt mind elmélyültebben, mind egzaktabb módszerekkel vizsgálják. Semmi meggyőző adat, tény, bizonyíték azonban addig nem utal arra, hogy a belátható jövőben megszűnnék a bűnözés. A statisztikai adatok tanúsága szerint Magyarországon a 100 ezer lakosra eső jogerősen elítéltek száma száz év óta lényegesen nem csökkent, sőt inkább emelkedett. 1881-ben ez a szám 443 volt, 1978-ban 650. Közben a legalacsonyabb számok (nem számítva a háborús éveket) 1891-ben, ill. 1911-ben voltak: 353 és 361. A legmagasabb számot az 1951. év adta: 1359. Az utolsó évtizedben ez a szám 600—650 között mozog.[26]

Az ilyen statisztikai összehasonlítással szemben számos indokolt kifogás hozható fel, végső soron az, hogy az össze nem hasonlíthatót hasonlítunk össze. Időközben változtak ui. a törvények, a joggyakorlat, a bűnüldöző szervek létszáma és aktivitása, a közlekedés, az egészségügyi ellátás, a műveltségi színvonal, a népgazdaság stb. Ez igaz. A ma bűnözése nem a 100 év előtti. Hogy mást ne említsek: a lopás uralma, mint a leggyakoribb bűncselekményé, úgyszólván töretlen volt (1906-ban ugyan megelőzte a testi sértés), 1977-ben (a felnőttkorúak körében) azonban megelőzte az ittas vezetés, majd 13 ezer elítélttel. Az egész bűnözésre jellemző, hogy napjainkban megjelentek a gondatlan közlekedési bűncselekmények és ezek nélkül a mai kriminalitási számok alacsonyabbak volnának, mint a 100 évvel ezelőttiek. Erre a levonásra azonban nincs jogunk, hiszen ezzel éppen a mai oly jellemző veszélyeztető bűncselekményeket szűrnénk ki és torzítanánk a bűnözésről alkotott képet, azt, amit a társadalom, az állam, a jog a bűnözésről tart.

A bűnözés egészére vonatkozó statisztikai számok nem mondanak semmit a bűnözés minőségéről, hanem csak meghatározott tömegéről. Jelzik, hogy mekkora az a törvénysértési tömeg, amit meghatározott időszakban a társadalmat alkotó egyének és az állami igazságszolgáltatás büntetőjogi felelősségre vonás nélkül már nem tudott elviselni, vagy fordítva, menynyi felelősségre vonást tartott szükségesnek az állami akarat és bírt még elviselni a közmeggyőződés. E tömeg mögött ott húzódik meg a fel nem jelentett, fel nem ismert, fel nem derített és az elhallgatott bűncselekmények ismeretlen tömege. Az így felfogott leszűkített bűnözésre vonatkozó számadatok összehasonlíthatók és megmutatják, mekkora ez a bűnözés, csökken-e vagy sem.

Az elmúlt évszázad alatt a bűnözés szerkezete nálunk lényegesen változott, de a számsorok nem mutatnak még a bűnözés megszűnése felé, sőt a csökkenés is kétséges,[27] és egy jó ideig az embereknek még együtt kell élniök a bűnözéssel. A társadalom sok mindenért fizet adót: a technikai forradalomért hulladék termeléssel és a természeti környezet romlásával, a motorizációért (szándékos emberölést és testi sértést sokszorosan meghaladó számú) közlekedési baleesettel. A bűnözés legfőképpen, valószínűleg, a meg nem valósított egyenlőségért, az egyenlőtlen esélyekért fizetett ár. A mai embernek sajnos fel kell magát vérteznie az elviselésére és eszközöket, intézményeket kell fenntartania és újakat keresnie, hogy a bűnözésben megelőzze, ami megelőzhető és korlátozza, ami korlátozható.

7. A büntetőjog a társadalom önvédelmének eszköze, de egyúttal az az eszköz is, amelylyel visszaélve a hatalom birtokosai békeidőben is irtó hadjáratot folytathatnak saját polgáraik ellen. Másfelől azonban a büntetőhatalom tehetetlensége vagy a privilégiumok is elviselhetetlenek. *Széchenyi* a törvény előtti egyenlőséget sürgetve így panaszolta be az uralkodó viszonyokat: (Míg a jobbágy) „egy kis lopásért kétségbeesésig kínoztatik, . . . sokszor azt látja, hogy némi privilégiumolt rendbontónak viszont még emberi vérrel fertőztetett kezét sem szorítja béklyóba a törvény, s a domensticát lopó, árvákat a gyámalattiakat álnokul kijátszó, a tehetetlen nadályozó, jobbágyát kínzó, fegyvertelen idegent megtámadó, nem ritkán biztosan jár köztük, . . . mert minden componálva van már, t.i. a machina kerekei jól megkenve . . ."[28] A büntető hatalom gyakorlása akár a fejedelemnél volt, akár más bírák kezében, félelmetessé és részrehajlóvá válhatott, amiért is minduntalan az önkény lehetséges korlátainak keresésére és felállítására serkentett. Vagyis keresték azokat a biztosítékokat, amelyek által megvalósítható az az áhított axióma, hogy a bű-

[25] *Lenin* i. m. 103. old.

[26] L. Statisztikai évkönyvek adatait, *Diószeghyné* Szépe Katalin összeállítását — kézirat.

[27] *Vigh—Földvári:* Kriminológiai alapismeretek. Bp. 1979. 111. old.

[28] *Széchenyi:* Stádium. 120. old.

nösöket vonják felelősségre, és csak a bűnösöket, az ártatlanokat pedig oltalmazzák.

8. Mi biztosíthatja tehát, hogy a büntető igazságszolgáltatás e követelménynek megfelelően működjék? *Az első rétegbe tartozó,* elsőrendű biztosítékok a társadalmi-politikai rendszerben vannak, amely megteremti a szükséges intézményeket, működésük gazdasági, személyi feltételeit, a szükséges jogi normákat és érvényesítésük politikai feltételeit. Elsődleges garancia az a politikai akarat, amely a törvényesség megtartását kívánja, amely szerint a törvényesség nem lesz hamis címke, hanem naponta megvalósítandó cél. Ez az akarat fogalmazódik meg a nálunk 1973-ban kihirdetett jogpolitikai irányelvekben, amelyek a szocialista törvényesség érvényesítésére intenek. Kimondják, hogy a jogalkalmazó szervek „Kötelesek a jogszabályokat megtartani és megtartatni. A bűnüldöző szervek elsőrendű kötelessége minden bűncselekmény felderítése és a tettesek felelősségre vonása személyre való tekintet nélkül. Törvényes alap hiányában senki ellen sem indítható büntető eljárás." (14/1973. sz. NET hat. 1., 8. old.)

9. A büntetőjogra és a büntető igazságszolgáltatásra vonatkozó normarendszer különösen érzékeny arra, miként és milyen tartalommal születik. Vajon milyen értékről mondhatja, hogy a védelmét, és milyen emberi magatartásról, hogy a büntetését a büntetőjogra kell bíznia? És milyen elvekre építse fel a büntető igazságszolgáltatást, hogyan akadályozza meg a bűnüldözés és az ítélkezés koncentrálódását egy kézben, hogyan nyújtson oltalmat az áldozatoknak és biztosítsa a bűnösök felelősségre vonását? Mi legyen a jogalkotásban a szerepe egyfelől a tudománynak, a szakszerűségnek és mi a politikumnak, a közvéleménynek, a demokratikus elvek alkalmazásának? Vajon mennyire távolodhat el a jogalkotó a társadalom tudati, morális állapotától, mennyire szaladhat előre, mennyiben irthatja, akár tűzzel, vassal, mint hittérítő királyunk, mindazt, amit elavultnak tart?

A büntető jogalkotásban eldöntésre váró kérdések a társadalom alapvető kérdései közé tartoznak, a közbiztonságot, az emberi szabadságot, méltóságot érintik. Éppen ezért a legtöbb garanciát tartalmazó jogalkotó fórumra, a törvényhozásra, számos elemük egyenest az alkotmányra tartozik. A szocialista államban is „elsősorban a törvényhozás a jogalkotásnak az a szintje, amely a társadalmi viszonyoknak általános jelentőségű típusait fogja át, azokat a szabályokat fogja össze, amelyek a legáltalánosabb érdekűek".[29] — Az a követelmény és tény, hogy a büntető jogalkotás törvényi úton történik, valamint a törvényalkotást irányító elvek képviselik a garanciák *második rétegét.*

10. A társadalomtudományok, és különösen a jogtudomány kidolgozta a büntetőjogba és az igazságszolgáltatásba beépítendő jogi biztosítékok rendszerét és felkínálja a törvényhozásnak, fogadja be a jogrendszerbe. E biztosítékok közé tartoznak a jogrendszer vagy a jogág alapelvei, mint a nullum crimen sine lege és a nulla poena sine crimine elve, az egyéni büntetőjogi felelősség elve, az officialitás (a hivatalból, ex officio való eljárás) elve, a büntetőügyekben a bírói út kizárólagosságának, a funkciók megosztásának, a védelem, az ártatlanság védelmének elve és még mások. Ezeken túlmenően némely technikai normák, mint pl. a határidőkre vonatkozóak ugyancsak garanciális szerepet töltenek be.

A figyelemre méltóan árnyaltan, részletesen kidolgozott jogi biztosítékok rendszerét a politikai és jogalkotási biztosítékok után a garanciák *harmadik rétegének* tartjuk, és mint más jogi normáknak, ezeknek is megvan az a sajátossága, hogy mindaddig kötelezőek a politikai hatalom birtokosaira is, amíg csak szabályozott rendben vagy forradalmi úton nem hatálytalanítják. A biztosítékot tartalmazó jogi normák megtartása, a törvényesség megtartásának ügye.

A bűnüldözés törvényességének — vagyis annak, hogy a bűnösök ellen induljon és folyjék törvényes eljárás, hogy bűncselekmények ne maradjanak büntetlenül — a bűnüldöző szervek hatékony tevékenysége mellett legfőbb jogi biztosítékai az ügyészi szervezetben és tevékenységben találhatók. Az ügyész az, aki a bűncselekmény alapos gyanújával terhelteket megvádolja és bíróság elé állítja. A bíróság pedig ítél és büntet de csak akkor, ha volt vád, mert vád nélkül nem lehet ítélet. Ennek horderejét akkor mérhetjük fel, ha szem előtt tartjuk, hogy bűnösség megállapítására és büntetés kiszabására egyedül a bíróság jogosult.

A bíróság szervezetét és büntető perbeli működését számos garanciális szabály övezi, és nehéz köztük fontossági sorrendet megállapítani. Mégis kiemeljük közülük a bírói függetlenséget, mint azt az elvet, amely egyedül lett a bíróság olyan immanens tulajdonságává, hogy az a szerv, amely nem független, nem lehet bíróság, még ha a hatalom hasonlít is a bírói hatalomra.

A bírói függetlenség formuláját az Alkotmány adja meg: „A bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve."

1869 óta, amikor is a törvény (1869. évi IV. tc.) kimondta, hogy az „igazságszolgáltatás a közigazgatástól elkülöníttetik" és körvonalazta a bírói függetlenséget, ez az intézmény és elv jelszószerűen él. Ma a bírói függetlenségnek nagyjából letisztult fogalma van. Nem jelenti a bíró függetlenségét a társadalmi rendszertől, a kortól, a benne uralkodó eszméktől, vagy elszigetelődését a környezettől, hiszen a bíró is a társadalom tagja. Nem jelenti függetlenségét az államtípustól és a benne uralkodó hatalmi viszonyoktól, hiszen minden uralomra

[29] *Kovács* István: Demokrácia és jogalkotás. Állam- és Igazgatás, 1966. 1. sz. 15. old.

jutó, vagy uralmát megszilárdító osztály vagy csoport gondoskodik a neki megfelelő bíróságokról. A bírói függetlenségnek nem mond ellent a törvényben körvonalazott megengedett, szabályozott együttműködés a perbeli felekkel, a szakértőkkel, tanúkkal, sem a más bíróságok vagy bírósági tanácsok elemzett és általánosítható joggyakorlatának a figyelembevétele. A bíró függetlensége azt jelenti, hogy a tényállás megállapításában, a jogalkalmazásban függetlenül, mindenfajta felsőbbség utasítása nélkül cselekszik. Nincs előre megrendelt ítélet és a bírónak nincs is felsőbbsége a törvényen és lelkiismeretén kívül abban, mit tart igaznak, mi a törvény, és mi az igazság. „Oly helyzetben kell lennie, írta *Eötvös József*, amelyben személyes kár vagy haszon nélkül kimondhassa ítéletét, s mindamellett függésben maradjon a törvénytől."[30]

Az 1972. évi bírósági szervezeti törvény deklarálta és számos biztosítékát adta a bírói függetlenségnek kezdve a bírák választásán, folytatva az összeférhetetlenséget kimondó szabályokon és végezve a bírói immunitáson, amelyet csak a Népköztársaság Elnöki Tanácsa oldhat fel. Ünnepélyesen kijelenti: „A bíró ítélkező tevékenysége során független; ennek biztosítása érdekében csak ebben a törvénynek meghatározott módon lehet tisztségétől megfosztani, vagy büntető úton felelősségre vonni." [52. § (2) bek.]

A bírói függetlenség nem szülhet bírói önkényt; ennek megakadályozására a jog ugyancsak számos biztosítékot teremtett. Az egységes jogalkalmazás igénye — a jogértelmezésben és a jogalkalmazásban az eltérő szubjektív vélemények kiszűrésének az igénye — a bíró számára kötelezővé teszi a Legfelsőbb Bíróság irányelveinek és elvi döntéseinek a követését. Ez nem fogható fel a függetlenség korlátozásának, valamint az sem, hogy a jogpolitikai irányelvekhez, a bíróságok gyakorlatának elemzése alapján megfogalmazott általános iránymutatásokhoz igazodik. A központosított igazságszolgáltatás, amilyen a miénk is, és a bírói függetlenség olyan módszerek alkalmazásával fér meg egymás mellett, mint amit a törvényeink kifejeznek: a felettes bíróság, amikor az alsófokú bíróság ítéletét hatályon kívül helyezi nem ad utasítást, hanem a megismételt eljárásra vonatkozó „iránymutatást" és nem szabja meg, mi legyen majd az új ítélet.

A bírói függetlenség magyarázata nem abban van, hogy a bírák talán másoknál különb emberek volnának. Ők is tévedhetnek, hamisan ítélhetnek, igazságtalanul dönthetnek. A bírói függetlenség intézményének magyarázata az, hogy az igazságos ítélkezésnek, a társadalom biztonságának, az állampolgári jogok megóvásának az olyan igazságszolgáltatás a biztosítéka, amely a döntésekért maga viseli a teljes felelősség súlyát: elveiben, módszereiben, intézményeiben és garanciáiban olyan rendszerként működik, amely maga képes az egyesek és a rendszer hibáit is korrigálni. Mindezt nem elsősorban logikai úton tudjuk bizonyítani, hanem a társadalmi gyakorlat feltárásával és elemzésével, keserű történeti tapasztalatokkal.

11. A büntetőjog törvényes érvényesülésének legjobb garanciája, hogy egyáltalán ne kelljen alkalmazni. Ez ma még csak óhaj, de emellett igen fontos annak tudata, hogy leginkább a bűncselekmények megelőzésével közeledhetünk valóra váltása felé. A megelőzés sikere: a társadalom és benne az ember átalakításának a függvénye. A szegénység fölszámolása, a tudatlanság, a műveletlenség visszaszorítása, az egyenlő esélyek megadása, a jólétből fakadó céltalanság elűzésére értelmes célok kitűzése korlátozza azokat az okokat, amelyekből a bűnözés táplálkozik. A bűnözés és a társadalom tudati állapota között szoros az összefüggés; nem lehet igazán sikeres megelőzés, ha a társadalom nem támaszt önmagával és tagjaival szemben magas követelményeket, tűri a morális felbomlás tüneteit és hiányzik belőle a tisztesség tisztelete.

A bűncselekmények megelőzésében a büntetőjog már a benne foglalt fenyegetés által, puszta létével, majd az alkalmazásával is szerephez jut. Mégis hatékonyabb mindaz, ami a büntetőjogon kívül a gazdasági, szociális, kulturális és tudati szférában munkál — tudatosan vagy enélkül — a megelőzés érdekében.

Mindaz, ami a büntetőjogban és a büntető igazságszolgáltatásban van, végül is az egész társadalom ügye, hiszen a legfontosabb értékeinek a sorsáról van itt szó. A társadalom mai tudati állapota azonban sok tekintetben elmarad a törvények koncepciójától és a tudományban képviselt nézetektől. Sokan túlbecsülik a büntetőjog lehetőségeit és hatékonyságát, és sok mindenben a büntetőjogtól várják az üdvöt, szigorú büntetéseket követelve. Naiv módon azt hiszik, hogy a büntetőjoggal meg lehet változtatni a nagy gazdasági, társadalmi, szociális törvények hatását és folyamatokat, holott a büntetőjog ezekben legföljebb annyi, mint a gát a vízáradásban, amelyet mederben tart, de nem szüntet meg. Naiv elképzelés és már legalább két évszázad óta megcáfolt az a feltételezés is, hogy a legjobb büntetés: az általánosan szigorú büntetés.

Az előbb kifogásolt felfogásokban tulajdonképpen a társadalmi felelősség viselésének igen leegyszerűsített módját, sőt a könnyű feloldozásnak kísérletét kell látnunk.

Pedig ha keressük a megelőzésre, a büntetőjog alkalmazására és az igazságszolgáltatásra vonatkozó garanciákat, akkor igényelnünk kell, hogy a társadalom ismerje és elismerje saját felelősségét; a társadalomnak ez a tudata és szerepvállalása a *garanciák negyedik*, de fontosságában nem a legutolsó rétege.

Király Tibor

[30] *Eötvös József*: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. Bp. 1886. 3. köt. 264. old.

A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a második világháború időszakában

A katonai igazságszolgáltatás hatáskörének polgári személyekre történő kiterjesztése és az ennek megfelelő ítélkezési gyakorlat Magyarországon a harmincas évek közepéig nem mutatott különösebb anomáliákat: a katonai bíróságok (számszerint a 7 honvédtörvényszék, illetve a Legfelsőbb Honvédtörvényszék — az előbbiek illetékessége a hadtesteket rejtő szándékkal alakított úgynevezett vegyesdandárok parancsnokságainak több szempontból is érvényesített területi hatályával esett egybe) által elítélt polgári személyek zöme katonai titok sérelmére elkövetett cselekmény miatt kapott büntetőjogi elmarasztalást. Bár a nyomozások, de még az ítélkezés során is feltüntek koncepciós sajátosságok, személyes meggondolásokból származó törekvések, pressziók, ezek még akkor nem alkottak tendenciát s inkább látens módon kínáltak precedenseket a későbbiek számára.[1] Ugyancsak kivételes jellegűnek tűnt az is, hogy baloldali személyek, esetleg a kommunista párt tagjai ellen folytatott nyomozás és eljárás során a tényállásokat abból a szempontból „katonásították", hogy a gyanúsítottakat katonai bíróság elé állíthassák.[2]

Ha csupán átmeneti jelleggel is, de teljessé vált a katonai szervek nyomozó és ítélkező tevékenysége polgári egyének ügyeiben az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken — az itt létrehozott katonai közigazgatás működése idején. Ez a tevékenység többször vált megtorlás jellegűvé, különösen azokban az esetekben, amikor a még hagyományos katonai bíróságok olyan cselekményeket bíráltak el — főleg nemzetgyalázás címén az 1921:3. tc. alapján — amelyeket a katonai közigazgatás létrehozása előtt valósítottak meg.[3] Bár a jogalap tekintetében kevésbé voltak problematikusak azok a perek, amelyeket katonai titok sérelmére elkövetett hűtlenség eseteiben folytattak — ezek a politikai boszorkányüldözés funkcióit különösen azért vállalhatták, mert az elbírált cselekmények elkövetési ideje többségében évekkel előzte meg a katonai közigazgatás létrehozását.[4]

A harmincas évek közepéig még mozaikszerűen jelentkező, majd már tendenciákat alakító sajátosságok előtérbekerülését majd általánossá s végül kizárólagossá válását olyan jogszabályi rendelkezések tették lehetővé, amelyek — többségében miniszterelnöki rendeletről volt szó — jogi alapját a kormánynak adott kivételes felhatalmazás biztosította.[5] Ezek között különös érdeklődésre tarthat számot az a rendelkezés, amely minden közvetett értelemben számításbavehető előzmény ellenére precedensnélküli intézményt hozott létre: a vezérkari főnök bíróságát.[6] Értékelésünket többek között indokolhatja, hogy a vezérkari főnök ítélkező fórumát mindössze egyetlen törvényi tényállásban[7] rögzített cselekmény privilegizált elbírálására szánták, tevékenységében pedig nem csupán az ítélkezés, de a vádemelés és bizonyos fokig a nyo-

---

[1] A vezérkar 2. osztályának defenzív részlege és ennek expozitúrái által foganatosított letartóztatások száma 1934-ben 89, 1935-ben 135, 1936-ban 142 volt. Az őrizetbevettek zömét — akik többségükben nem magyar állampolgárok voltak — a kisantant államok javára végzett kémkedéssel vádolták. Hadtörténeti Intézet Levéltára (továbbá: HIL). Vezérkari Főnökség (továbbá: VKF). 1937. 1. 189. 2329., Honvédelmi Minisztérium (továbbá: HM). 1938. eln. 13. 2913., 2172. Az ítéletekről: HM 1943. eln. 13. 6070. sz. n. Halálbüntetésekről: HM 1936. eln. A. I/a. 2442. 28 778. Megalapozatlannak illetve indokolatlannak tűnő perekre lásd: HM 1936. eln. 13. 2533. 19 386., 25 378.

[2] Rendkívül mesterkéltnek, összekapcsoltnak, koncepciós jellegűnek tűnik pl. az a tényállás, amelynek megvalósítójára 10 évi fegyházat szabtak ki. HIL HM 1935. eln. 2324. 6842. Hasonlónak tűnik az a büntetőper is, amelyben a budapesti honvédtörvényszék 4 év és 3 hónapi börtönre ítélte azt a polgári személyt, aki a Kommunista című illegális sajtótermékben — az ítélet indoklása szerint — katonai titkot képező adatokat tett közzé. HIL HM 1939. eln. 13. 3093. 37 949. A per másodrendű vádlottját is ilyen tényállással ítélték el 2 év és 3 hónapi börtönre — a különbség az volt, hogy őt legális sajtótermékekben közöltekért vonták felelősségre. Az inkriminált sajtótermékek: Vasas. 1935. szeptember, 1936 február, Soffőr. 1936. január.

[3] Vö. pl.: HIL HM 1938. eln. 13. 2913. 93 870., HM 1938. eln. 13. 2912. 90 224., HM 1939. eln. 13. 3163. 514 210., 513 503.

[4] Egy 1938. december 16-án kiadott vádparancs pl., amely egy rimaszombati tanítót javasolt elmarasztalni az 1930:3. tc. 60. §-a alapján, az elbírálandó cselekmény elkövetési idejét így határozta meg: „... az elmúlt évek során..." HIL HM 1938. eln. 13. 2913. 92 516. Vö.: Uo. 91 678.

[5] Vö. ezek között a 2740/1941. M. E. sz. r.-t, amely a polgári büntetőbíráskodás alá tartozó egyének katonai büntetőbíráskodás alá helyezéséről intézkedett. Budapesti Közlöny, 1941. április 10. Az eljárásjog garanciális intézményeinek minden előzményt negatívan revideáló negligálásához adott kiterjesztően értelmezhető lehetőségeket a 2750/1941. M. E. sz. r. Budapesti Közlöny. 1941. április 10. Vö. még: 3750/1941. M. E. sz. r. Budapesti Közlöny. 1941. május 22. A rögtönbíráskodás kérdéseiről: 4870/1941. M. E. sz. r. Honvédségi Közlöny, 1941. július 1., 1912:33. tc. 433—450. §, A honvédség katonai bűnvádi perrendtartásáról szóló 1912. évi XXXIII. tc.-t kiegészítő és módosító hatályos törvényi rendelkezések. Budapest, 1940., A katonai bűnvádi eljárásra vonatkozó rendelkezések háború idején. Budapest, é. n. A honvédelmi miniszter pedig rendeletben hívta fel az ítélkező szervek figyelmét, hogy „... a bíráskodás nem öncél, hanem... a katonai célok lehető legteljesebb előmozdítását és a hadiérdekek hathatós védelmét kell szolgálnia..." HIL HM 1942. eln. 13. 5167. 36 242.

[6] 7650/1941. M. E. sz. r. Budapesti Közlöny, 1941. október 30.

[7] Ezt az 1930:3. tc. 59. §-a tartalmazta: „... aki háború idején a magyar állam vagy szövetségese fegyveres erejének vagy a velük közösen működő fegyveres erőnek szándékosan hátrányt vagy az ellenségnek szándékosan előnyt okoz..."

mozati szakaszra jellemző aktusok is helyet kaptak.[8]

A vezérkari főnök bírósága ítélkezési gyakorlatának feltárására eddig nem került sor, a kérdés részben az ellenállás, illetve a munkásmozgalom történetének szempontjából kapott csupán említést, legtöbbször kazuisztikus ismertetések révén.[9] A magyar állam- és jogtörténeti tankönyv is több téves információt közöl a bíróság tevékenységéről — pl. azt, hogy az hadműveleti területeken is ítélkezett.[10]

Említettük már: a vezérkari főnök bíróságát az 1930:3. tc. 59. §-ban meghatározott bűncselekmény elbírálására hozták létre. E törvényi tényállás azonban még keretjogszabálynak is alig volt tekinthető, parttalanná tétele így értelmezés kérdése volt csupán. Amíg azonban e törvényhely interpretatio autentica-ja nagyjában-egészében — ha arra nem a bíróság vállalkozott — egységesen alakult, addig a bíróság konkrét ítélkező tevékenysége néhány, az 59. § szerint értelmezhető bűncselekmény esetében az egymásnak ellentmondó ítéletek oly sokaságát produkálta, amelyet joggal minősíthetünk ismét minden előzmény nélkülinek.[11]

Bár többször megfogalmazódott a vezérkari főnök bíróságáról intézkedő kormányrendelet revíziójának igénye — Feketehalmy-Czeydner, az V. hadtest parancsnoka pl. 1941. december 30-án javasolta, hogy a katonai bíróságok ítéleteikben vagyonelkobzásig terjedő vagyoni elégtételt állapíthassanak meg, a vezérkari főnök pedig azt szorgalmazta, hogy „... kívánatos, hogy ugyanazon bűnügyben a súlyosabb bűncselekmények elbírálására dönteni hivatott katonai bíróság határozzon az ezekkel halmazatban levő hasonló súlyú vagy csekélyebb jelentőségű bűncselekmények és a tettesek üzelmeit palástoló részesek felett is..."[12] —, arra csupán a nyilas hatalomátvétel után került sor, anélkül azonban, hogy az a lényeget érintette volna.[13]

Így a bíróság ítélkezési gyakorlata mindvégig az 1941-es szabályozáson alapult — nem ítélkezett pl. az 59. §-ban inculpált bűncselekmény feljelentési kötelezettségének elmulasztóival szemben.[14]

Nem volt viszont ily egyértelmű a hagyományos katonai kémkedés elbírálásának kérdése: a vezérkari főnök bírósága több esetben ítélkezett az 1930:3. tc. 60. §-ban foglalt cselekmény miatt, amikor a vádlottat az 59. § alapján is felelősségre vonta, de találkoztunk olyan ítélettel is, amikor az 59. § alapján történő elmarasztalás mellett a 60. §-t illetően kimondta illetéktelenségét, s ez utóbbi cselekmény elbírálását honvédtörvényszék elé utalta.[15] E problematika legérdekesebb vonatkozása különben az, hogy a hagyományos katonai kémkedés, hűtlenség esetei csak elvétve, s akkor is halmazatban kerültek a vezérkari főnök bírósága elé. E cselekmények elbírálását így a honvédtörvényszékek vállalták, ítélkezési gyakorlatukban alig teremtve különbséget mindattól, ami a vezérkari főnök bíróságát jellemezte. Az is azonosságra utalt, hogy a honvédtörvényszékek a nyomozati szakaszban történő s a beismerő vallomások kikényszerítésére irányuló cselekményeket éppúgy nem vették figyelembe, mint a vezérkari főnök bírósága.[16] Az azonosságok kiala-

---

[8] Vö. HIL VKF 1941—78 290. Bár csupán ezt a honvédelmi tárca egy osztályelőterjesztése fogalmazta meg, a rendelkezés a gyakorlatban megvalósult: „... a nyomozó alcsoport és a vezérkari főnök bírósága a szóbanlevő államellenes bűnvádi ügyekben nyomban kiszáll a helyszínre és a nyomozást az alcsoporttal megejtve, a bíróság az ítéletét a lehető legrövidebb időn belül meghozni és a vezérkari főnök záradéka után azonnal végrehajtani köteles." A bíróság egyik leghírhedtebb személyisége, Dominich Vilmos hadbírói és vádlói tisztet egyaránt betöltött. Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 61 556. A bíróság tevékenységének rögtönítélő jellege a jogorvoslatot eleve kizárta — perújrafelvételi igény előterjesztésére is csupán elvétve találtunk példát. Vö.: a Legfelsőbb Honvédtörvényszék végzését 1942. december 18-án, amely „... a rendkívüli újrafelvétel elrendelésére alapot fennforogni nem lát." HIL HM 1943. eln. 13. 6068. 22 022. A vezérkari főnök bíróságának 1942. február 14-én hozott ítéletéről volt szó, amely egy nem különösebben súlyos árurejtegetési ügyben az elsőrendű vádlottra 10 évi fegyházbüntetést szabott ki.

[9] Vö. pl.: *Lévai* Jenő: A margitkörúti vészbírák... Bp. 1945. 8—10., 11—28., 29—30., 31—33., 35—36., 37—38., 39—55., Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar antifasiszta ellenállási mozgalom történetéből. 1941—1945. szerk. és bev. tanulmány: *Harsányi* János. II. kiadás. Bp. 1969. 70—72., 73—81., 82—86., 89—96., 135—136., 164—165., 587—605., Megfigyelés alatt... Dokumentumok a horthysta titkosrendőrség működéséből. 1920—1944. szerk.: Beránné Nemes Éva és Hollós Ervin. Bp. 1977. 369—371., *Domokos* József: Két per egy kötetben. Bp. 1978. 205—438., *Kovács* Imre: Magyarország megszállása. Toronto, 1979. 14—16., 62., 202., 266.

[10] Magyar állam és jogtörténet. szerk.: *Csizmadia* Andor. Bp. 1972. 366.

[11] A honvédelmi minisztérium jogi osztályának egy állásfoglalásában is feltűnt a kiterjesztő értelmezésre történő törekvés 1942 elején: „... azért kellett... az 59. §-nak tényálladéki fogalommeghatározását ilyen általános fogalmazással megszabni, hogy azt minden felmerülhető esetre alkalmazni lehessen..." HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 5632. Egy, a bíróság gyakorlatát is figyelembe vevő, de eléggé absztrakt értelmezésre lásd: Országos Levéltár (továbbá: OL). K. 523. Államvédelmi Központ. Általános iratok. 1. 8. 57—1943.

[12] HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 207., OL K. 523. Államvédelmi Központ. Általános iratok. 1. 8. 99—42.

[13] Vö.: 3940/1944. M. E. sz. r. Honvédségi Közlöny, 1944. november 13., 6150/1944. M. E. sz. r. Budapesti Közlöny, 1944. december 4.

[14] Ezt az 1930:3. tc. 69. §-a szabályozta. A cselekmény felett a honvédtörvényszékek ítélkeztek, eléggé ellentmondásos jelleggel. Ismerünk olyan esetet, amikor a szegedi honvédtörvényszéknek a feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt kimondott felmentő ítéletét követően a vezérkari főnök bírósága változatlan tényállás mellett az illetőt 1 év és 2 hónapi börtönre ítélte — a cselekményt az 59. § alapján bírálva el. HIL HM 1943. eln. 13. 6051. 5957. Tudunk arról is, amikor a feljelentési kötelezettség elmulasztását a honvédtörvényszék az 1921:3. tc. 1. §-ba ütköző cselekménynek minősítette és kimondotta illetéktelenségét. HIL HM 1943. eln. 13. 6065. 5945.

[15] Előbbire lásd: HIL HM 1943. eln. 13. 6070. 38 116., HM 1942. eln. 13. 5166. 38 134., 57 751., utóbbira: HIL HM 1943. eln. 13. 6066. 11 431.

[16] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6058. 46 519.

kulását különben elősegítette még, hogy e perekben is a nyomozó és vádparancsot a vezérkari főnök készítette el, s az ítéleteket ő erősítette meg. A kiszabott büntetések sem jeleznek különbségeket e pereket illetően a honvédtörvényszékek és a vezérkari főnök bírósága között.[17]

Említettük már, hogy a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlatában néhány sui generisnek tekinthető büncselekmény elbírálása során olyan ellentmondások keletkeztek, amelyek egyértelműen utaltak az értelmezési lehetőségek szubjektívvá tett jellegére. Különösen feltűnt ez az árurejtegetéssel, a vallási szektákkal és a politikai állásfoglalások nyilvánításával kapcsolatos esetekben.

Amíg a vezérkari főnök bírósága pl. azzal az indoklással nyilvánított illetéktelenséget egy élelmiszerhamisítási ügyben, hogy „... az ... 59. §-ban meghatározott bűntett létesítéséhez szubjektív szempontból az szükséges, hogy a tettes vagy egyenesen azzal a célzattal cselekedjék, hogy tettéből a fegyveres erőre hátrány háramoljék, vagy legalábbis tudatában legyen annak, hogy az egyébként is szándékosan elkövetett cselekményből a jelzett hátrány szükségképpen be fog következni, objektív szempontból pedig megkívántatik az, hogy a cselekményből származó hátrány a haderőt közvetlenül érinti és oly jelentékeny legyen, hogy a hadsereg harckészségére érezhető befolyást gyakoroljon ...”[18] — három évi fegyházzal sújtotta azt a polgári személyt, aki 200 kg kenyér vásárlására jogosító kenyérjegyet szerzett, s azt kg-onként 1—1,30 P-ért árusította, „... miáltal a közellátás megzavarásával a magyar fegyveres erőnek szándékosan hátrányt okozott ...”[19] Súlyossá vált az ellentmondás, amikor a vezérkari főnök bírósága illetéktelenségét állapította meg 26 790 kg cukornak a szervezett közélelmezésből történő elvonását illetően, s a cselekményt az 59. § helyett az 1939:2. tc. 206. § (1)-be ütközőnek nyilvánítva, vádemelési javaslattal az ügyészségnek tette át,[20] — egy hulladékvas elrejtését és a hatóságinál magasabb áron való eladását megvalósító cselekményt viszont az 59. § alapján bírált el és a per elsőrendű vádlottjára 10 év fegyházbüntetést szabott ki.[21] 2 évi fegyház kiszabásával fejeződött be az eljárás abban az esetben is, amikor a vádlott „... cséplés alkalmával ... 106 q és 97 kg gabonatermést a kötelező bejelentés alól elvont és azt részben a hatóságilag megállapított áron felül ... mezőgazdasági munkásainak vásárlási utalvány nélkül munkadíj fejében eladta, miáltal a közellátáson keresztül a magyar állam fegyveres erejének szándékosan hátrányt okozott.”[22] 1942. augusztus 21-én a vezérkari főnök bírósága 2422 kg kenyér elsikkasztásáért 8 évi fegyházat szabott ki.[23] Még súlyosabbá váltak a kiszabott büntetések, ha ezeket a cselekményeket katonai személyek követték el vagy azok közvetlenebbül veszélyeztettek katonai érdekeket.[24]

Hasonló jellegűvé vált a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a különböző vallási szekták követőivel szemben indított esetekben is. Míg a bíróság illetéktelenségét állapította meg abban a perben, amelynek vádlottai „... 1941. december 22-én Kalocsán házról házra járva az ún. Jehova tanait hirdetve a vallás, a fegyverkezés ellen nyilatkoztak, azt állítva, hogy aki fegyvert fog, az fegyver által fog elpusztulni ...”[25], addig másokat ugyanezért elmarasztalás ért — pl. 2 évi fogház.[26] Egyébként

[17] Politikatörténeti szempontból minősül paradoxonnak, hogy a rendes katonai bíróságok a második világháború idején az esetek többségében a szövetségesnek tekinthető Románia javára végzett kémkedés miatt hoztak elmarasztaló ítéleteket. Halálos ítéletre vö. pl.: a budapesti honvédtörvényszék Kolozsvárott hozott ítéletét 1942. január 9-én — a bíróság három polgári egyént ítélt halálra az 1930:3. tc. 60. §-a alapján. Az ítéletet megerősítő záradékot Szombathelyi vezérkari főnök írta alá: két halálos ítéletet megerősített, egyet életfogytiglanira változtatott. HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 640. Életfogytiglant kiszabó büntetésre: HIL HM 1943. eln. 13. 6054. 12 073. A korábbiakhoz képest is crudelissá vált az ítélkezési gyakorlat azokban az esetekben, amikor a behívó parancs iránti engedetlenség mellett a hűtlenséget már akkor is megállapították, amikor az illető csupán megkísérelte a román határ átlépését. HIL HM 1943. eln. 13. 6059. 25 436. Vö.: 1939. 2. tc. 181. § (1) A halálos ítéletek végrehajtását egyébként kicserélési szempontok is befolyásolták. Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6053. 42 644.

[18] HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 664.

[19] HIL HM 1943. eln. 13. 6067. 17 635.

[20] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 36 303. Az ítélet az illetéktelenség kimondását azzal indokolta, hogy „... a tényállásban említett mennyiségű cukornak a közellátástól történt elvonása a közellátásban zavart nem idézet elő ... a közellátás megzavarva nem lévén a fegyveres erő hátránya sem következett be. A vádlottak cselekvőségének indító oka a jogtalan vagyoni haszonszerzés célzata volt, s arra nézve, hogy cselekményüket a fegyveres erőnek szándékos hátrány okozása céljából követték volna-e el, bizonyíték nem merült fel ...”

[21] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 36 302.

[22] HIL HM 1942. eln. 13. 5163. 45 638.

[23] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 55 578.

[24] Vö. pl.: HIL HM 1942. eln. 13. 5156. 61114., HM 1943. eln. 13. 6055. 31 308. Végrehajtott halálbüntetés kiszabására került sor abban a percben, amelynek tényállását az ítélet indoklása így fogalmazta meg: „... a honvédelmi miniszter úr megrendelése folytán, ... az ... Ipari Anyaghivatal által a szolnoki repülőtér egyik típushangárának építése céljából kiutalt ... gömbvasból ... mint a hadviselés céljára szolgáló olyan anyagot, amelynek a szabad rendelkezését a minisztérium ... korlátozta, jogellenesen elidegenítették ...” A halálos ítélet végrehajtására — elrettentés céljából — a szolnoki repülőtéren került sor. HIL VKF Bíróság. 1943—1944. 2. H. 167. Vö. még: Uo. H. 88.

[25] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 32 744.

[26] HIL HM 1942. eln. 13. 5160. 16 130. Az indoklás a tényállást ekkor így adta elő: „... Kalocsán, 1941. december 22-én ... házról házra járt és az ott lakókat a keresztény hitfelekezet ellen izgatta, továbbá hallgatóságát arról igyekezett meggyőzni, hogy fegyvert még ellenséggel szemben sem használjanak, vagyis háború idején ... gyűlöletre szította a hallgatóságot, továbbá arra törekedett, hogy a lakosságot reábírhassa legszentebb állampolgári kötelessége teljesítésének megtagadására és így oly szándékos cselekményt vitt véghez, amely a magyar állam fegyveres erejének hátrányt ... okozott ...”

a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlatára e perekben is jellemző volt az, ami különösen a Délvidéken és a Kárpátalján hozott ítéletekben nyilvánult meg: a bíróság szinte állandó, deduktív jellegű, absztrakttá tett elkövetési tényállások alapján ítélkezett. Ez nyilvánvalóan jelezte, hogy a bíróság nem igényelte a nyomozószervektől az ügyek maradéktalanabb felderítését. Csupán elvétve enyhült az ítéletek indoklásában körvonalazott tényállások ilyen jellege. A bíróság egy 1942. szeptember 18-án Nagykállóban hozott ítélete szerint pl. a vádlottak — egyebek között — ezeket mondották: „... a háborút nem a Jehova Isten rendelte, hanem azt Horthy és Hitler rendezik. Nincs értelme a háborúskodásnak, mert úgy is csak a Jehova fog dönteni az emberek felett és nem Hitler és Horthy. Aki fegyvert fog, annak Jehova nem bocsát meg ..."[27] A tényállások legfőbb sztereotípiája az a megállapítás volt, hogy a vádlottak arra szövetkeztek, hogy „... az állam polgárait a szekta állam, nemzet és katonaellenes tanainak megnyerve és ezúton befolyásuk alá vonva, bennük a honvédelmi kötelezettség s különösen a fegyveres szolgálat iránt ellenszenvet keltsenek és ekként az e szolgálatra kötelezetteket e kötelességük megtagadására indítsák és a nemzet háborús akaratának megtörésével ..." a fegyveres erőnek hátrányt, az ellenségnek pedig előnyt okozzanak.[28]

A katonai szolgálatot vallási meggyőződésük miatt megtagadó hadkötelesek felett viszont nem a vezérkari főnök bírósága ítélkezett, s cselekményüket is a katonai büntetőtörvénykönyv 66. §-a alapján bírálták el — függelemsértésként. A kiszabott büntetések viszont megegyezést mutattak a vezérkari főnök bíróságának a vallási szekták követőivel szemben alkalmazott ítélkezési gyakorlatával.[29]

Ellentmondásos volt a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata a politikai jellegűnek nyilvánítható kijelentések, állásfoglalások eseteiben is, bár bizonyos szabályozottságra utal, hogy a hadiüzemi munkások és a hadsereg állományához tartozók pereiben nem találkoztunk illetéktelenség kimondásával.

Illetéktelenségét nyilvánította a vezérkari főnök bírósága pl. abban a perben, amelynek vádlottja az angolok győzelmét kívánta, továbbadta az angol rádió híreit, és úgy vélekedett, hogy Magyarország a háborút gazdaságilag már elvesztette.[30] Azokban az esetekben viszont, amikor a vezérkari főnök bírósága elmarasztaló ítéleteket hozott — említettük: ezek vádlottai zömében hadiüzemek munkásai voltak —, az ilyen jellegű kijelentéseket szabotázscselekményekre történő felhívásként értékelték. Ezt állapíthatjuk meg a csepeli Weisz Manfréd repülőgépgyár egy alkalmazottja perében is, aki „... a magyarországi szociáldemokrata párt tagjaként ... a szaktársai előtt a szovjet-orosz és angol rádióadások alapján a Szovjetunió végső győzelmét jósolgatta és azt hangoztatta, hogy ... a tengely politikájának köszönhetjük, hogy nincs kenyér, továbbá a moszkvai rádiónak ... illetve a londoni rádió ... magyar nyelven leadott, a hadiüzemek munkásaihoz szabotálások elkövetése céljából intézett felhívását munkatársai előtt terjesztette, s ily módon a nevezetteket nyilvánosan, de eredménytelenül arra hívta fel, hogy a magyar állam és szövetségese fegyveres erejének hátrányt, az ellenségnek pedig szándékosan előnyt okozzon ..."[31] 5 évi börtönt szabott ki a vezérkari főnök bírósága arra a bányamunkásra, aki a szovjet és angol rádió magyar nyelvű adásait hallgatva jelentette ki: „... a szenet olyképpen kellene bányászni, hogy az minél több palát tartalmazzon, aminek következtében a szén mozdonyok fűtésére nem lesz alkalmas, s ebben az esetben nem lehet annyi élelmiszert Németországba szállítani ..."[32] 1 év és két havi börtön volt a büntetése annak a honvédnak, aki kijelentette, hogy a németek nem nyerik meg a háborút.[33] Nyilván politikai meggondolások motiválták viszont a vezérkari főnök bíróságát, amikor beszámíthatóságot kizáró ok miatt megszüntette az eljárást egy kiegészítő parancsnokság állományába tartozó százados ellen, aki kijelentette: „... miért szükséges nekünk az oroszokkal háborúskodni, mikor azok bennünket sohasem bántottak ... nem kell a németeknek hinni ... a kormányzóhelyettesünket a németek ölték meg ..."[34] Néhány fragment viszont arra utal, hogy a nyilas hatalomátvétel után a tisztek nonkonformista kijelentéseit az 59. § alapján akarták megtorolni.[35]

Bonyolítja különben a kérdést, hogy a hadiüzemek alkalmazottainak és a hadsereg állományába tartozó személyek ilyen jellegű cselekményeinek elbírálására nem csupán a vezérkari főnök bírósága vállalkozott, hanem a honvédtörvényszékek is. E fórumok a kijelentése-

[27] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 57 752. A per első és másodrendű vádlottját egyaránt 5 évi fegyházra ítélték.

[28] Vö.: HIL HM 1943. eln. 13. 6067. 16 797., VKF Bíróság. 1942. 1. H. 368/1942.

[29] 1943. november 15-én a kolozsvári honvédtörvényszék pl. 8 évi börtönt szabott ki arra az adventista honvédre, aki kijelentette: „... ő péntek estétől szombat estéig fegyvert nem fog ..." HIL HM 1943. eln. 13. 6061. 90 145., Vö.: Uo. 6053. 91 471 6781. 428 773., 571 431. A probléma nyomozati vonatkozásaira: HIL HM 1943. eln. 13. 6054. 73 464.

[30] A bíróság a cselekményt az 1937:10. tc. 2. §-ba ütközőnek minősítette azzal, hogy „... az ... 59. §-ban meghatározott hűtlenség bűntette álhírek terjesztésével csak abban az esetben követhető el, ha az az ellenségre való kedvezés szándékával történik ..." HIL HM 1942. eln. 13. 5160. 47 738. Hasonló jellegű illetéktelenség kimondására: HIL HM 1943. 6068. 26 062., HM 1943. eln. 13. 6055. 58 354.

[31] A vádlottat 1 év és 6 havi börtönre ítélte a bíróság. HIL HM 1942. eln. 13. 5159. 19 946.

[32] HIL HM 1943. eln. 13. 6068. 33 994.

[33] HIL HM 1943. eln. 13. 6060. 34 814.

[34] HIL HM 1943. eln. 13. 6062. 26 076.

[35] Vö. pl.: HIL HM 1944. eln. 13. 6781. 95 497.

ket zömében az 1921:3. tc. 5., 6., 7. §-a és az 1937:10. tc. 2. §-a alapján bírálták el — némileg enyhébb ítéletekkel.[36]

Csupán egy társadalmi és politikai értelemben felszított hisztéria adhat némi magyarázatot ahhoz, amikor a vezérkari főnök bírósága olyan cselekményeket bírált el, amelyek során egyesek fényjeleket adtak volna a magyar légtérben tartózkodó szovjet gépeknek. Ez történt abban a perben is, amelyben a bíróság 3 évi fegyházat szabott ki, mert „... Tököl községben, 1942. évi szeptember 9-én a késő esti órákban, amikor az ellenséges bolsevista repülőgépek Budapestet és környékét bombázták, lakásában lámpát gyújtott, lakásának ablakait kitárta úgy, hogy a lámpa teljes fénnyel az utcára kivilágított, a lámpát a szomszédok többszöri figyelmeztetésére sem oltotta el s azt reggelig égve hagyta, miáltal az ellenségnek előnyt okozott ...”[37]

Egyértelműbbé, értelmezési ellentmondásoktól mentesebbé vált viszont a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlata azokban az esetekben, amikor antifasiszta, baloldali, illetve kommunista jellegű magatartást bírált el — kialakítva itt két, regionalitásokhoz kapcsolható és még fokozottabb elrettentésre vállalkozó praxist a Délvidéken és Kárpátalján — és szabotázscselekmények felett ítélkezett. Az előbbieket tekintve különös élességgel jelentkezett a bíróság gyakorlatában a törvényi tényállás elemeinek beépítése a vádlottak cselekményeinek konstruálásába, az állandó sztereotípiák alkalmazása a tényállások vonatkozásában, az egyénesítéstől való teljes tartózkodás. Tipikusnak tekinthetjük pl. a vezérkari főnök bíróságának 1942. április 15-én hozott ítéletét, amely — a vádlottakat az 1930:3. tc. 59. § (1), illetve (4) alapján marasztalta el — a tényállást így rekonstruálta: „... Budapesten, 1941. évi július havától kezdődőleg, tehát háború idején, mint a magyarországi szociáldemokrata párt tagjai, ennek kebelében ifjúsági kommunista szervezkedést kezdeményeztek és ... I. rendű vádlott vezetése alatt és irányítása mellett, abból a célból, hogy a most folyó háborúban a magyar és a vele szövetséges német fegyveres erőnek szándékosan hátrányt, az ellenségnek, különösen a Szovjetuniónak szándékosan előnyt okozzanak és annak győzelmét elősegítsék, az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló kommunista szervezkedésükkel kapcsolatosan szövetkeztek arra, hogy a lakosság körében elégületlenséget és a háborúval kapcsolatosan ellenállást szítanak és erre lázítanak, ennek érdekében ... I. rendű és ... II. rendű vádlottak szabotálásra, elégületlenségre, a nyugalom és a termelés rendjének fellazítására uszító röpiratokat szerkesztettek és kézinyomdán több ezer példányban előállítottak és ezeket a nagy mennyiségű röpiratokat az említett két vádlotton kívül ... IV. rendű, V. rendű ... vádlottak 1941. szeptember és október hónapokban éjszakánként Budapest területén kiragasztás és szétszórás útján terjesztettek, ezenfelül és a fenti célok érdekében összejöveteleket és megbeszéléseket tartottak ... a mozgalom céljaira pénzt gyűjtöttek, illetve adományoztak ... miáltal valamennyien a hadviselés érdekeit veszélyeztették ...”[38] Ugyancsak tipizált tényállások kapcsolták össze az ellenzéki magatartást és az árurejtegetést, illetve az élelmicikkek állatokkal történő feletetésére irányuló szövetkezést, amelyek során a vezérkari főnök bírósága többször olyan cselekményeket bírált el, amelyeknél még az előkészület bizonyítása sem volt megalapozott.[39] 6 havi börtönt szabott ki a bíróság a kifogásolt mozgalom 5 P-vel történő támogatása miatt,[40] viszont 2 évi fegyház volt a büntetése annak, aki „... kommunista sajtótermékek sokszorosítására az atyja üzletéből 1 db ... sokszorosító hengert juttatott, miáltal a szövetkezést tevékenyen támogatva egyrészt a magyar és a vele szövetséges fegyveres erőknek hátrányt, az ellenségnek pedig előnyt okozott ...”[41] Gyakran ítélkezett a vezérkari főnök bírósága katonák felett is hasonló cselekmények miatt — 6 havi börtönre ítélték pl. azt a katonát, aki a frontról szovjet röplapot hozott magával és azt továbbadta.[42] Egy szabadságon lévő katona cselekményét pedig — aki „... a falra írás céljából egy sarló és kalapácsot ábrázoló sablont készített ...” a bíróság úgy minősítette, hogy „... kommunista mozgalmat kezdeményezett abból a célból, hogy a Szovjetunió győzelme esetén Csorváson a hatalmat átvegyék, a mozgalomba ... III. rendű és ... IV. rendű vádlottakat beszervezte ... miáltal szövetkeztek arra, hogy a magyar állam fegyveres erejének szándékosan hátrányt ... okozzanak ...”[43] Említést

[36] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6068. 22 436., HM 1943. eln. 13. 6055. 10 667. Említésre érdemes, hogy egyes esetekben tiszteket tárgyilagos kijelentések miatt is büntetőjogilag vontak felelősségre — egy csendőr alhadnagyot pl. azért a kijelentéséért, hogy a szovjet hadsereg jobb fegyverekkel rendelkezik, mint a magyar. HIL HM 1943. eln. 13. 6064. 31 451. Mozaikszerű utalások vannak arra, hogy a honvédtörvényszékek az ilyen kijelentéseket többször fegyelmi útra terelték. Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6049. 36 556., HM 1943. eln. 13. 6063. 61 749.

[37] A vádlott degenerált voltát különben az ítélet indoklása konstatálta azzal, hogy súlyosbító körülményként merült fel, hogy cselekménye elkövetése előtt baloldali kijelentéseket tett. HIL HM 1942. eln. 13. 5152. 61 749. Egy hasonló ügyben a bíróság a cselekményt az 1939:2. tc. 190. § (1) alapján vétségnek minősítette. HIL HM 1943. eln. 13. 6070. 61 771.

[38] HIL HM 1943. eln. 13. 6065. 20 711. A bíróság az elsőrendű vádlottat 8, a másodrendűt 7 évi fegyházra ítélte. Vö. még: Párttörténeti Intézet Archívuma (továbbá: PIA). Vezérkari Főnök Bírósága. 1941. H. 3., 1941—H. 5., HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 1326.

[39] HIL HM 1942. eln. 13. 5163. 48 914., HM 1942. eln. 13. 5166. 54 899., VKF Bíróság. 1942. H250/1942.

[40] HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 39 315.

[41] HIL HM 1943. eln. 13. 6057. 20 262.

[42] HIL HM 1943. eln. 13. 6068. 28 814.

[43] Büntetése 2 évi fegyház volt. HIL HM 1943. eln. 13. 6067. 20 269.

érdemel viszont, hogy honvédtörvényszékek is ítélkeztek hasonló perekben.[44]

Említettük, hogy a tényállások rekonstruálásában az előre elkészített elemek különösen a bíróság Délvidéken és Kárpátalján hozott ítéletei során nyertek funkciókat: ismét csak büntetve a még előkészületnek is alig minősíthető magatartást. A kutatás rendelkezésére álló ítéletekben megfogalmazott tényállások alig mutatnak eltérést egymástól, a szinte filológiai értelemben jelentkező egyezések nem az elbírált cselekmények, a baloldali és partizánmozgalmak uniformizáltságát jelzik, hanem a nyomozás és a bíróság gyakorlatának jellemzőihez vihetnek közelebb.

A Délvidéken végzett ítélkező tevékenységet reprezentálhatja a vezérkari főnök bíróságának Szabadkán, 1942. március 27-én hozott ítélete, illetve az annak indokolásába felvett tényállás: „... háború idején, abból a célból, hogy a magyar és a vele szövetséges német fegyveres erőnek szándékosan hátrányt, az ellenségnek pedig szándékosan előnyt okozzanak, a Délvidéken működött, az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására és megsemmisítésére irányuló kommunista szervezkedésben, mint helyi bizottsági tagok, illetve sejtvezetők, vagy a mozgalommal rokonszenvezők, tevékenyen részt vettek és ennek során a Délvidék újból szerb uralom alá való juttatása, egyben a szovjet-orosz hadsereg győzelmének elősegítése érdekében forradalom kirobbantására, a középületek és fegyveres testületek megrohanására, rombolási cselekmények elkövetésére, a szovjet-orosz ejtőernyős katonáknak leszállás esetén való támogatására szövetkeztek és erre szervezkedtek, e célból a helyi bizottság tagjai utasításokat adtak ki, gyüléseket és megbeszéléseket tartottak, a mozgalom céljaira pénzt gyűjtöttek és adományoztak s a pártvezetőség által kibocsátott röpiratokat olvastak és terjesztettek ..."[45] A vezérkari főnök bírósága különben első ítéleteit a Délvidéken hozta: 1941. november 7-én Zentán pl. az előbbivel egyezően megfogalmazott tényállást bírálva el — 10 vádlott felett ítélkezett és mindannyiukat halálra ítélte.[46] Kivégezték a vádlottak felét abban a perben is, amelyben a bíróság 1942. január 21-én hozott ítéletet.[47] 1942. augusztus 11-én Szegeden a vezérkari főnök bírósága csupán a feljelentési kötelezettség elmulasztásával vádolható személyeket vonta felelősségre az 59. § alapján, s ítélte az I. rendű vádlottat 5 évi fegyházra.[48] Az az ítélet, amelyet ugyancsak Szegeden hozott a bíróság 1942. augusztus 12-én, a szokásosan érvényesített tényállás mellett — részvétel kommunista mozgalomban, előkészület szabotázsra, gyűjtés a Vörös Segélynek, a moszkvai és londoni rádió hallgatása — csupán egy kenderkazal felgyújtását rótta fel az I. rendű vádlottnak: halálbüntetést szabva ki reá.[49] A bíróság tevékenységében a regionális értelemben elkülönülő, a Délvidéket érintő ítéletek jellege különben a későbbiekben sem változott, csupán arra lehet utalni, hogy relatíve kevesebb halálbüntetést szabtak ki, viszont a tevőlegesen nem nyilvánuló szimpatizálást a korábbinál is súlyosabban torolták meg.[50]

A Kárpátalján — Munkácson, Máramarosszigeten — hozott ítéletek a tényállások tekintetében csupán annyiban mutattak eltérést a Délvidéken kialakítottaktól, hogy azokban ismételten tűnt fel az ejtőernyős partizánoknak nyújtott segítség vádjának megfogalmazása. A büntetések mértéke viszont nem utalt eltérésekre.[51]

Míg a kommunista, vagy ilyennek minősített perekben a bíróság ítélkezési gyakorlatát politikai szempontok csupán a megtorlás és elrettentés igényével motiválták, ez a megközelítés árnyaltabbá válhatott a polgári ellenállás egyes, akár csak potenciális képviselői ellen indított eljárások során. Feltűnt ez pl. a Cserépfalvi Imre, Bálint György és Kovács Imre ellen kezdeményezett eljárás nyomozati szakaszában, amikor a bíróság úgy rendelkezett, hogy a gyanúsítottak cselekménye az 1921:3. tc. 1. §-ban meghatározott bűncselekményt valósítja meg.[52] Ugyancsak nyomozati szakaszban, de kormány-

[44] Vö. pl.: HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 48 717., HM 1943. eln. 13. 6061. 22 775. Ezekben az esetekben a cselekményeket az 1921:3. tc. 1. és 5. §-a alapján minősítették.

[45] PIA VKF Bíróság. 1942. H. 137.

[46] HIL HM 1942. eln. 13. 5164. 2 737. A vádlottak közül négynek a vezérkari főnök megkegyelmezett, a többit kivégezték.

[47] HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 6298.

[48] HIL HM 1943. eln. 13. 6070. 55 469.

[49] HIL HM 1943. eln. 13. 6065. 55 579. A per másodrendű vádlottját — akit szintén halálra ítélt a bíróság — az 59. §-ban inculpált cselekmény mellett katonai titok sérelmére elkövetett hűtlenség miatt is felelősségre vonták — az 1930:3. tc. 60. § (1) alapján. Szombathelyi vezérkari főnök a két halálos ítéletet „kegyelemből golyóval történő végrehajtásra ..." változtatta.

[50] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6057. 80 940., HM 1943. eln. 13. 6060. 60 589., HIL VKF Bíróság. 1943—44. 2. H. 426.

[51] Vö. pl. a bíróság 1943. március 30-án hozott ítéletét: „... vállalkoztak és szövetkeztek ... összejöveteleket tartottak ... a forradalmi cselekmények elkövetésére előkészületeket tettek és egymást a szükséges tudnivalókról és a szövetkezés érdekében kifejtett tevékenységükről rendszeresen tájékoztatták ..." HIL HM 1943. eln. 13. 6066. 13 095.

[52] A bíróság ezt így indokolta: „... alapos gyanú forog fenn arra nézve, hogy a terheltek még a háború kitörése előtt szövetkeztek arra, hogy írói, könyvkiadói és politikai tevékenységgel a közvéleményben háború és tengelyellenes, továbbá szovjetbarát hangulatot keltsenek és forradalmi úton az angolszász háborús célokat szolgálják és minthogy részben könyvkiadói, részben pedig írói, illetve politikai tevékenységüket e szövetkezés célkitűzéseinek szolgálatába állították, ily irányú tevékenységet folytattak ..." HIL VKF Bíróság. 1942. H. 154., HM 1943. eln. 13. 6068. 33 997., HM 1942. eln. 13. 5163. 14 919. Cserépfalvi Imre és Kovács Imre egyaránt úgy véli, hogy a Wehrmacht sztálingrádi és a 2. magyar hadsereg voronyezsi veresége után a kiugrás kérdéseiről elgondolkozni kénytelen magyar katonai és politikai vezetés távolabbi szándékai motiválták, hogy a bíróság nyomozati szakaszban illetéktelenséget nyilvánított. Vö.: *Kovács* Imre: i. m. 14—16., Cserépfalvi Imre szíves közlése.

zói kegyelemmel ért végett a korábbi miniszterelnök fia, gróf Bethlen András, a 8 Órai Újság főszerkesztője ellen indított eljárás.[53] Nem így, hanem 12 évi fegyház kiszabásával végződött viszont — igaz, korábban — az ismert politikai konferanszié, a Békefi László ellen indított per.[54] Bonyolítja különben a kérdést, hogy egyes esetekben polgári egyéneknek a nyugati, de különösen az angol titkosszolgálattal teremtett kapcsolatait nem az 59. § alapján, s így nem a vezérkari főnök bírósága bírálta el, hanem a honvédtörvényszékek — az 1940:18. tc. 11. §-a szerint.[55]

A vezérkari főnök bíróságának a kutatás rendelkezésére álló iratanyagában mindössze egy olyan ítéletet találtunk, amelynek vádlottját szélsőjobboldali tevékenység miatt ítélték el. Az 1943. május 26-án Budapesten keltezett ítélet 6 havi börtönre ítélte azt a személyt, aki „... Bajsa községben ... a ... nyilaskeresztes párt tagjait összehíva, kb. 20 megjelent, részben levente ifjú párttag előtt ... [felolvasta] a következő tartalmú levelet: ... Testvéreim, május 1-ig fel kell készülni minden magyarnak, mert jön a megváltás korszaka. Ez az ország már vajúdik, szülési fájdalmai vannak, az új nemzedék készülőben van és ha másképpen nem fog megszületni, akkor császármetszéssel fogjuk megszabaditani, de testvéreim, vigyázni kell, nehogy az anya vagy az újszülött elpusztuljon stb. ... felolvasta, majd hozzáfűzte, hogy a riadókészültséget meg kell szervezni, melynek célja felsőbb parancsra a hatalom átvétele, amely a községháza és a posta megszállása útján fog megtörténni, miáltal a magyar állam fegyveres erejének való szándékos hátrányokozásra másokat rábírni törekedett".[56]

Ami a szabotázscselekmények elbírálását illeti: a bíróság többször elbírálásra magához vonta azokat a pereket, amelyekben a gondatlanság tényének megállapítása még a nyomozati anyagot nélkülöző kutatónak sem jelent különösebb problémát. Példázhatja ezt egy hadnagynak a szolgálati út betartásával előterjesztett kérése egy kormányzói kihallgatás tekintetében: a tiszt testvérét, egy MÁV segédtisztjelöltet ui. a vezérkari főnök bírósága 15 évi fegyházra ítélte egy vasúti szerencsétlenség szándékos okozása miatt, s mint a kihallgatást kérő írta „... ez ügy tárgyalásakor a vezérkari főnök bírósága sem a MÁV szakértőjét, sem pedig a védő egyes bizonyítékait egyáltalán nem hallgatta meg, s az ítélet mégis jogerőre emelkedett." A kormányzó azonban annak ellenére sem fogadta kihallgatáson a hadnagyot, hogy azt a tiszt közvetlen elöljárója is javasolta.[57] 15, illetve 12 évi fegyházbüntetés kiszabására került sor olyan esetekben, amikor a gondatlanság megállapítása egyértelműnek tűnt volna.[58] Az eljárás megszüntetésére és felmentő ítéletekre, illetve illetéktelenség kimondására csupán olyan esetekben került sor, amelyekben már a vádparancsok megfogalmazásai is abszurdumokat tartalmaztak.[59] Ami pedig a szándékosnak tűnő cselekményeket illeti, ott a bíróság ítélkező gyakorlatát ismét az elrettentésre való törekvés alakította. 6 évi fegyházzal sújtotta bíróság azt a hadiüzemi munkást, aki Németországban volt üzemi gyakorlaton s onnét továbbképzése befejezése előtt visszatért.[60] 8 évi fegyházbüntetést szabott ki a vezérkari főnök bírósága arra a mozdonyfűtőre, aki 2 személyvonat mozdonyának kenőkészülékébe homokot szórt.[61]

A vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlatát egészítette ki, illetve a büntetésvégrehajtással kapcsolatos funkcióit jelezte, amikor összbüntetésbe foglalt és véleményezte az általa elítéltek büntetésfélbeszakításra irányuló kérelmeit és állást foglalt a kiszabott szabadságvesztésbüntetések elhalasztásának engedélyezésében.

Ami az összbüntetésbe foglalást illeti — az általunk ismert esetekben az 59. § alapján kiszabott büntetések mellett — a bíróság olyan cselekményeket foglalt összbüntetésbe, mint az orgazdaság, árdrágító visszaélés. Mivel pedig ez utóbbiakat aránylag enyhébben büntették, az összbüntetésbe foglalás során a vezérkari főnök bíróságának korábbi ítéletei alig módosultak.[62]

A büntetés félbeszakítása, illetve végrehajtásának elhalasztása iránt előterjesztett kérelmek véleményezése során a honvédelmi minisztérium döntésre joogsult 13. osztálya zömében elfogadta a bíróság javaslatait — még akkor is, ha a döntés kialakításában részt vevő egyéb fórumok, pl. a büntetésvégrehajtó intézet parancsnoka, az ún. felügyelő bizottság a bíróságtól eltérő véleményt hangoztatott.[63] Az előterjesztett kérelmek elbírálása során egyébként a vezérkari főnök bírósága — ítélkezési gyakorlatának megfelelően logikusan — a visszaesés lehetőségét elsősorban politikai meggondolásokból igyekezett kizárni.[64] Megjegyezzük egyébként, hogy a vezérkari főnök — tehát nem a bíróság — vé-

[53] A kérdés háttérjellegzetességeinek felderítését az iratanyag sajnos nem teszi lehetővé. HIL HM 1942. eln. 13. 5152. 55 467.

[54] HIL HM 1942. eln. 13. 5545. 514 991.

[55] Elképzelhető, hogy ez a Cserépfalvi—Kovács perben már említett szempont miatt történt, bár találkoztunk ilyen jellegű ítélettel 1941 decemberében is. HIL HM 1943. eln. 13. 6062. 17 587., HM 1943. eln. 13. 6069. 78 082.

[56] HIL HM 1943. eln. 13. 6054. 36 195.

[57] HIL HM 1943. eln. 13. 6055. 74 115.

[58] HIL HM 1943. eln. 13. 6058. 17 013., HM 1943. eln. 13. 6068. 26 171.

[59] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 6066. 7510., HM 1943. eln. 13. 6059. 12 502.

[60] HIL HM 1943. eln. 13. 6066. 6840.

[61] HIL HM 1943. eln. 13. 6051. 40 062.

[62] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 39 809., HM 1944. eln. 13. 6781. 8671., HM 1943. eln. 13. 6058. 52 625., HM 1944. eln. 13. 6781. 11 431. A polgári büntetőbíróságok által elbírált cselekmények jogalapjára vö.: 1878:5. tc. 370. §, 1920:15. tc. 1. §, 1940:18. tc. 9. §.

[63] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6064. 37 222., HM 1943. eln. 13. 6049. 49 198.

[64] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6056. 85 760.

leményezte a honvédtörvényszékek által elítélt polgári egyének kérelmeit is. Ez a jogi disztinkció ténylegesen nyilván nem sokat jelentett.[65]

Bár a vezérkari főnök bírósága privilegizált értelemben ítélkezett az 1930:3. tc. 59. §-a alapján elbírálható esetekben, ez nem vált kizárólagossá: e törvényhely alapján a magyar hadsereg különböző magasabb egységeinek tábori bíróságai is hoztak ítéleteket — katonai személyek és munkaszolgálatosok ellen egyaránt.

Csupán újrafogalmazását adták a munkaszolgálatosokkal kapcsolatos magatartásnak[66] azok az ítéletek, amelyek a szolgálatképtelenné nem nyilvánított beteg munkaszolgálatosokat színlelés és az ezzel halmazatot képező 59. §-ban foglalt cselekmény miatt vonták felelősségre — végrehajtott halálbüntetések kiszabásával. Példázhatja ezt a 10. könnyűhadosztály tábori bíróságának 1942. november 19-én hozott ítéleteinek egyike: „... összeesést tetetve, fondorlatot használt abból a célból, hogy magát szolgálati kötelezettségének teljesítése alól ideiglenesen kivonja s a munkát megtagadta, majd ... a század körletében elbújt s ... nem vonult ki munkahelyére, mely cselekménye által háború idején a magyar állam, illetve szövetségese fegyveres erejének — a sürgős védelmi munkálatok késedelmes elkészültében megnyilvánuló — szándékos hátrányt okozott ..."[67] Tudunk egyébként arról, hogy csapatorvos — aki ilyen értelmű presszió ja még büntetőeljárást is eredményezett[68] — elsőfokú lábfagyás megállapításával minősített munkaszolgálatost szolgálatképesnek.[69] Nem munkaszolgálatosok esetében különben a katonai büntetőtörvénykönyv 139. §-ban inculpált színlelés bűntettét nem hozták halmazatba az 59. §-sal.[70] A levél útján akár a legjelentéktelenebb katonai vonatkozásokat említő munkaszolgálatosokat általában a 60. § alapján vonták felelősségre — több évi fegyház kiszabásával,[71] bár a 2. hadsereg tábori bírósága ilyen ítéletek mellett azonos cselekményt minősített az 59. § alkalmazásával is — végrehajtott halálbüntetéssel.[72] A 60. §-ba ütközőnek minősítette viszont a 13. könnyűhadosztály tábori bírósága annak a munkaszolgálatosnak cselekményét, aki egy katonától „... afelől érdeklődött, hogy mikor lesz támadás, miáltal katonai titok jogosulatlan megszerzését kísérelte meg ..."[73]

A tábori bíróságok az 59. § alapján bírálták el azoknak a katonai személyeknek cselekményeit is, akik partizánok fogságába esve a velük történő együttműködés akár legkisebb megnyilvánulásait produkálták.[74] Jellemző volt, hogy a tábori bíróságok a fogságból következő kényszerhelyzetet csak igen ritkán minősítették, s ekkor is csupán enyhítő körülményként mérlegelték azt.[75] Halállal büntették azt az őrvezetőt is — az 59. § alapján — aki ellen az volt a vád, hogy partizánokkal bocsátkozott érintkezésbe.[76] Az 59. § alapján indult — in contumatiam — eljárás egy szovjet fogságba esett katona ellen, aki a szovjet peremsávból hangosbeszélő segítségével szólított fel az átszökésre.[77]

A tábori bíróságok ítélkező gyakorlatát is jellemezte egyébként, hogy a katonai vonatkozásokat érintő hűtlenségi cselekményeket, tekintet nélkül azok súlyára — a 60. § alapján bírálták el.[78]

Megemlítjük, hogy a megszállt területek polgári lakossága felett az SS alakulatok, a szovjet hadifoglyok felett pedig — a magyar megszálló csoport alakulatainak őrizetére bízottak felett is — a német táborparancsnokságok látták el a büntető igazságszolgáltatást, így a magyar megszálló csoport alakulatai a polgári lakosságot és a hadifoglyokat illetően a hatósági közeg szerepét töltötték csupán be.[79] Így teljesen egyedi az az ítélet, amelyet a III. hadtest tábori bírósága szabott ki egy szovjet hadifogolyra, aki „... polgári ruhában a Don partjánál kitelepített lakosság közé férkőzve őket szabotázsra és az orvlövészek közé való beállásra reábírni törekedett ..." A bíróság a cselekményt az 59. § alapján minősítette, s a hadifoglyot halálra ítélte.[80]

Már az eddigiekben is igyekeztünk utalni azokra a jogbizonytalanságot teremtő ellentmondásokra, amelyek a vezérkari főnök bíróságának ítélkezési gyakorlatát jellemezték. Ezek az ellentmondások azonban még szembetűnőbbek, amikor a hagyományos katonai és tábori bíróságok katonai személyek korrupciós jellegű cselekményeit bírálták el — rendkívül enyhén. Így pl. 8 havi börtönre ítélte a keleti magyar megszálló parancsnokság tábori bírósága azt a főhadnagyot, akit folytatólagosan elkövetett sikkasztással, orgazdasággal és szolgálati bűntettel vádoltak. A tényállásnak voltak olyan elkülöníthető elemei, amelyek singuláris megállapítása esetén a vezérkari főnök bírósága halálbüntetést szabott ki.[81] Azt pedig már említeni is feleslegesnek véljük, hogyan alakult az ítélkezési gyakorlat a munkaszolgálatosokat bántalmazó, a hivatali hatalommal visszaélő katonák és csendőrök eseteiben: ezek legtöbbje parancsnoki félretétellel zárult, ha pedig az eljárás megindult, a honvéd-törvényszékek zömében felmentő ítéle-

[65] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6068. 33 888.
[66] Vö.: „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön ..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I—II. szerk.: *Karsai* Elek. Bp. 1962.
[67] HIL HM 1943. eln. 13. 6057. 32 459.
[68] Vö. pl.: HIL HM 1943. eln. 13. 6063. 11 062.
[69] HIL HM 1943. eln. 13. 6055. 32 465.
[70] HIL HM 1943. eln. 13. 6062. 12 520.
[71] Vö. pl.: HIL HM 1942. eln. 13. 5158. 41 399.
[72] HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 36 953.
[73] A vádlottat agyonlőtték. HIL HM 1943. eln. 13. 6054. 4650.
[74] Vö. pl.: HIL HM 1942. eln. 13. 5166. 76 831.
[75] HIL HM 1943. eln. 13. 6064. 3537.
[76] A partizánfogalom úszó határai miatt lehetséges, hogy csupán a megszállt terület polgári lakosairól volt szó. HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 59 639.
[77] HIL HM 1943. eln. 13. 6063. 1203.
[78] HIL HM 1943. eln. 13. 6059. 71 408.
[79] HIL HM 1942. eln. 13. 5167. 14 805.
[80] HIL HM 1942. eln. 13. 5159. 50 349.
[81] HIL HM 1943. eln. 13. 6061. 37 074.

teket hoztak.[82] Mindezt pedig kiegészítette a kormányzó kegyelmezési jogkörének gyakorlata, amely egyes esetekben a huszas évek elejének amnesztiáira emlékeztetett.[83]

Terjedelmi okok miatt nem foglalkoztunk tanulmányunkban a vezérkari főnök bíróságának tevékenységéhez kapcsolható nyomozati vonatkozásokkal, az itt érvényesített gyakorlattal, amely a kémelhárítás szempontjaira utalva zúzta szét a gyanúsított, illetve terhelt és a védő perjogi pozícióit. Önálló stúdium tárgyát képezhetné a vezérkari főnök bíróságának sátoraljaújhelyi büntető intézete, illetve a különböző katonai börtönök vizsgálata is.

Úgy véljük, hogy a vezérkari főnök bírósága ítélkezési gyakorlatának értékelésénél felesleges annak lajstromozása, hogy az mikor és milyen eszközök révén vált contra legem jellegűvé. A vezérkari főnök ítélkező fóruma politikai bíróság volt, amely politikai értelemben nem vádlottak, hanem ellenfelek, vagy ilyennek tekinthetőek felett ítélkezett, s zömében nem azok megbüntetésére, hanem megsemmisítésére törekedett. Ebből viszont az a kérdés következik, hogy a bíróság tevékenysége mennyiben volt összhangban vagy ellentmondásban azokkal a kül- és belpolitikai célkitűzésekkel, amelyeket a politikai és katonai vezetés — ha nem is közös nevezőn — fogalmazott meg, vagy legalább körvonalazott. A válasz természetesen komplexitásában rendkívül bonyolult — érintheti a kiugrási kísérletek lehetőségeinek keresésébe kezdő, de a német kapcsolatokat is ápoló, illetve ápolni kényszerülő magyar külpolitika mellett annak belpolitikai hátterét, amely még körvonalaiban sem felelt meg a külpolitikát érintő tervezgetéseknek. S hogy ezt a sajátosságot az általunk vizsgált ítélkező fórum súlyozottan juttatta kifejezésre, amikor — különösen a baloldal ellen irányuló — tevékenységével olyan funkciókat vállalt, amelyek a magyar belpolitika fasiszta értelmű átrendezésének lezárásához voltak hivatva hozzájárulni, kétségtelennek tűnik. Így a vezérkari főnök ítélkező fóruma nem csupán szervezetileg, de funkcionálisan is kontinuitásba kerülhetett az 1944. október 15-ét követő eseményekkel.

Vargyai Gyula

[82] HIL HM 1943. eln. 13. 6067. 14 222., HM 1943. eln. 13. 6065. 1761., HM 1943. eln. 13. 6066. 8300., 53 367., HM 1943. eln. 13. 6069. 51 558.

[83] Kegyelmet gyakorolt pl. az államfő azokkal a csendőrökkel szemben, akiket a szombathelyi honvédtörvényszék ítélt el hivatali hatalommal történt visszaélés bűntette miatt. A kegyelmi eljárás során a kormányzó nem vette figyelembe a véleményt mondó honvédtörvényszék állásfoglalását, amely ítéletére hivatkozva szögezte le: a csendőrök ártatlan embereket bántalmaztak. HIL HM 1943. eln. 13. 6069. 46 332. Egy, talán még ennél is extrémebb esetre: Uo. 36 578.

Még egyszer a KGST-n belüli szakosítási szerződésekről

Még egyszer, de — a kérdés természeténél fogva — bizonyára nem utoljára.

A Jogtudományi Közlöny 1980. novemberi száma a KGST jogi értekezlete fennállásának 10. évfordulója alkalmából teljes egészében a KGST-n belüli jogi kérdésekkel foglalkozik. A KGST-n belüli szakosítási szerződések kérdéseit Vörös Imre elemzi, „A termelési szakosítás és a termelési kooperáció polgári jogi problémái a KGST integrációban" című cikkében, amellett, hogy a szakosítási szerződések kérdései más szerzők anyagaiban is felmerülnek a folyóirat említett számában. A tanulmány igen sokoldalúan mutatja be a termelési szakosítás és a termelési kooperáció polgári jogi problémáit, a jelenlegi gondokat, rámutat a szakosítás és a kooperáció különbségére és elkülönülésére, s az eredmények felvázolása mellett részletesen elemzi a nehézségeket is. A magunk részéről mindemellett úgy látjuk, hogy a gyakorlat oldaláról, a szakosítási szerződések kötésében résztvevő vállalati jogtanácsosok oldaláról felmerül az igény a tanulmányban felvetett kérdések gyakorlati vetületének további elemzésére és az ennek megfelelő további következtetések levonására is.

Úgy véljük, hogy a problémákat tulajdonképpen három kérdéskörre kell osztani:

1. vajon a KGST-országok vállalatai által kötött ún. termelésszakosítási és kooperációs egyezmények valóban polgári jogi szerződések-e; mennyiben azok, mennyiben nem azok?

2. mit jelent a szakosítási szerződések rendszerének jelenlegi helyzete a szocialista integráció szempontjából, az alkalmazott jogi eszközök mennyiben állnak a szocialista gazdasági integráció célkitűzéseinek a szolgálatában?

3. miben látjuk a szakosítási szerződések perspektíváját?

ad 1. A szakosítási szerződések polgári jogi jellege.

1.1. A szakirodalom részletesen ismerteti a nemzetközi szakosítás történetét, azt, hogy a korábbi rendszer, az igazgatási szervek közötti nemzetközi szakosítási megállapodások hogyan alakultak át vállalatok által kötött szerződésekké. Az átalakulás tulajdonképpen a 60-as évek végén kezdődött, tehát abban az időszakban, amikor számos KGST-országban felmerült a gazdaságirányítás mechanizmusának átalakítása, a piaci kapcsolatok, a mikroökonómiai folyamatok erősebb figyelembevétele.

A formális átalakulás azonban nem jelentette azt, hogy a szakosítással, a nemzetközi szakosítással foglalkozó szervek körében az eltérő nézetek ne csaptak volna össze. Továbbra is élt az az irányzat, amely a nemzetközi szakosítást

az egész KGST-re kiterjedő központi tervezés lebontásának képzelte el. Ezzel szemben egyes országokban, nem utolsósorban Magyarországon a szakosítási szerződések kialakításánál is egyre nagyobb súlyt kívántak helyezni a piaci kapcsolatokra, a mikroökonómiai folyamatok igénybevételére.

A két felfogás összeütközése megmutatkozott a 70-es évek elején kialakított szakosítási szerződéstípusokban, ezek hibrid jellegében, abban, hogy ezek részben polgári jogi elemeket, részben igazgatási elemeket is tartalmaztak. Úgy tűnt, hogy a KGST-tagországok szervezetei közötti Termelés-szakosítás és Kooperáció Általános Feltételei, az ún. KGST 1979. évi TKÁF eldönti ezt a kérdést, hiszen a TKÁF 1. § (1) bekezdése kimondja, hogy az Általános Feltételek a KGST-tagországok szervezetei között megkötendő sokoldalú *polgári jogi* termelésszakosítási és kooperációs szerződésekre vonatkoznak. Uszenko szerint a fejlődés iránya mindinkább a polgári jogi szabályozás felé, a nemzetközi termelésszakosítási és kooperációs kapcsolatok mind nagyobb privatizálása felé csúszott el az államközi szabályozás rovására. Szerinte ennek a fejlődési iránynak a betetőzése a KGST 1979. évi TKÁF.[1]

Eltekintve attól, hogy nézetünk szerint a KGST/TKÁF sem jelenti a polgári jogi jelleg betetőzését a szakosítási szerződések kialakítása szempontjából, fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a TKÁF a gyakorlatban nemigen érvényesül. Az Elnöki Tanács 1979. évi 24. sz. törvényerejű rendelete is — amely Magyarországon a TKÁF-et közzétette — úgy rendelkezik a 2. § (1) bekezdésében, hogy a KGST/TKÁF rendelkezéseit az 1980. január 1. után megkötött sokoldalú termelésszakosítási és kooperációs szerződésekre kell alkalmazni; a korábban megkötöttekre, amelyeknek a hatályát meghosszabbítják, a tvr. 2. § (2) bekezdése szerint csak akkor kell a TKÁF rendelkezéseit alkalmazni, ha ezt a felek külön kikötik.

Minthogy a KGST-országok szakosítási szerződésekkel foglalkozó apparátusaiban még erősen élt a szakosítási szerződések nemzetközi igazgatási elemeit kidomborító felfogás, az 1980-ban lejáró sokoldalú szakosítási szerződések nem kerültek új megfogalmazásra az időközben minden KGST-országban közzétett TKÁF alapján, hanem a felek a korábbi szöveggel — legfeljebb egy-két eltéréssel, már amely területeken a szöveget egyáltalán érdemben felülvizsgálták — meghosszabbították a már kb. 10 év óta hatályban levő szakosítási szerződéseket. Alá lehetett támasztani ezt az irányzatot azzal is, hogy így a felek együttműködésénél már közel 1 évtizedes történetre lehetett hivatkozni. Természetesen alátámasztotta a szellemi kényelem is ezt a megoldási módot. Ha a sokoldalú szakosítási szerződések meghosszabbításánál kimondták is a felek, hogy a szerződésben nem rendezett kérdések tekintetében a TKÁF rendelkezéseit kell irányadónak tekinteni (mint ahogy tapasztalataink szerint ez még azon szerződéseknél is megtörtént, melyeknek szövegén érdemben nem változtattak), ennek különösebb jelentősége nem lehetett, hiszen a korábbi szerződések minden lényeges, a TKÁF-ban is szabályozott kérdést már rendeztek, úgyhogy a TKÁF-ra való hivatkozás tulajdonképpen formálissá vált. Minthogy pedig — amint arra később kitérünk — a sokoldalú szakosítási szerződések ágazatonként jöttek létre és a legtöbb ágazatra a szakosítási szerződést a 70-es évek első felében már megkötötték, a TKÁF létrejötte tulajdonképpen a szakosítási szerződések tartalma, polgári vagy igazgatási jellege tekintetében lényeges változást nem hozott, vagy esetleg a formális kikötés a régi szerződéses tartalom mellett éppen anomáliákat okoz, ahogy egy ilyenre az 1.4. pontban rá is fogunk mutatni. Meg kell tehát mondani, hogy a TKÁF kialakítására végzett sok éves, magas színvonalú jogi munka a gyakorlati eredményekben egyáltalában nem tükröződik.

A TKÁF tartalmának, fogalmainak érvényesítése körüli küzdelmet — ahol ilyenre egyáltalán sor kerülhetett — egy apró, látszólag formális példával szeretnénk érzékeltetni. A szakosítási szerződések nemzetközi közjogi eredetéből származó körülmény a megállapodásoknak „egyezmény" („szoglasenyije") névvel való jelölése. Az egyik szerződés újraszövegezése során több „menetben" vitattuk, hogy az elnevezést a TKÁF szóhasználatának (és érdemi szabályozásának) megfelelően „szerződés"-re („dogovor"-ra) kell változtatni. A kezdeti megdöbbentő teljeskörű ellenállás után a következő megoldást „sikerült" elérnünk: a szerződés „egyéb rendelkezései" közé felvettük, hogy „az egyezmény kifejezés egyenlő a szerződéssel". A cím és a szóhasználat tényleges megváltoztatása azonban végképp teljes, merev ellenállásba ütközött.

1.2. Minthogy a sokoldalú nemzetközi szakosítási szerződéseket most már valamennyi ország részéről vállalatok, gazdálkodó szervezetek írják alá, úgy tűnik, nem is lehet vitás, hogy a szerződés maga polgári jogi jellegű. Az alaposabb elemzés azonban még az ilyen formális kiindulási alappal szemben is kérdéseket vet fel.

Szinte valamennyi korábban megkötött sokoldalú szakosítási szerződés a feleket két csoportra osztja: szakosodó felekre és nem szakosodó felekre. A TKÁF megismétli ezt a felosztást, anélkül azonban, hogy a meghatározások között szerepelne a szakosodó fél, illetve a nem szakosodó fél fogalmának a meghatározása is. Ugyanakkor a TKÁF a IV. fejezetben, a felek jogai és kötelezettségei meghatározásánál a jogokat és kötelezettségeket két csoportra bontja: a szakosodó fél, illetve a nem szakosodó fél kötelezettségeire.

A *szakosodó* fél, a termelő, szállító fél fo-

[1] *Uszenko:* A KGST-tagországokban folyó termelésszakosítás és kooperáció jogi szabályozásának általános elméleti problémái. Jogtudományi Közlöny, 1980. 8. sz. 531. old.

galma, mint vállalati funkció még érthető, világos. Nem világos azonban, hogy mit jelent a *nem szakosodó* fél fogalma a vállalati funkciók tekintetében. Az elmúlt 10 évben megkötött sokoldalú szakosítási szerződésekben — és ezt lényegében átveszi a TKÁF is — a nem szakosodó fél kötelezettségei közé a szállítási szerződések megrendelői pozícióban való megkötésén túlmenően beletartozott a gyártástól való tartózkodás kötelezettségének vállalása, esetleg a gyártás beszüntetése, a műszaki dokumentáció átadása vagy pl. olyan kötelezettségek, amelyeket a TKÁF 15. § (4) vagy (6) bekezdése tartalmaz. De mi köze van a vevőnek a gyártástól való tartózkodáshoz, a rendelkezésre álló műszaki dokumentáció átadásához? Azokban az esetekben, amikor a külkereskedelmi forgalmat egy ágazat tekintetében egyetlen vállalat bonyolítja le, egyetlen vállalathoz tartozik az export is és az import is, a kérdés még csak az ipari háttér tekintetében merül fel. Számos olyan eset van azonban, nemcsak Magyarországon, hanem más KGST-országokban is, amikor más vállalat bonyolítja le egy termékcsoportra nézve az exportot és az importot. Az importtal foglalkozó külkereskedelmi vállalat és a belföldi felhasználók természetesen a szakosítási szerződésben *nem szakosodó* félként szerepelnek és az importáló külkereskedelmi vállalat megrendelői pozícióból köti meg a kérdéses termékre vonatkozóan a szállítási szerződéseket. Hogyan vállalhatnának azonban ezek a vállalatok és a mögöttük álló belföldi felhasználóik kötelezettséget a gyártástól való tartózkodásra, a rendelkezésükre álló dokumentáció átadására, a gyártás beszüntetésére, stb.? Ezek a vállalatok korábban sem gyártottak, nem szállítottak, nincs tehát lehetőségük erről lemondani és nincs is lehetőségük arra, hogy mint nem szakosodó felek a jövőre nézve ilyen kötelezettséget elvállaljanak.

Már ebből is látható, hogy a nem szakosodó felek helyzete már nincsen összhangban a vállalati funkcióval. Az a körülmény, hogy számos esetben az importot és az exportot ugyanaz a külkereskedelmi vállalat végzi, nagyon sok szakosítási szerződésben sok ország részéről egyelőre elfedi azt, hogy a nem szakosodó pozíciójában a vállalatok tulajdonképpen nem vállalati funkcióból vállalják kötelezettségeiket. A sokoldalú szakosítási szerződés vállalati szintű, vállalatok által történő aláírása mindenképpen azt jelenti, hogy formai szempontból polgári jogi szerződés jön létre. A nem szakosodó fél által vállalt kötelezettségek azonban már nagyon is megkérdőjelezik azt, hogy itt tulajdonképpen vállalati funkcióban járt-e el az aláíró fél, az általa tett kötelezettségvállalás polgári jogi jellegű-e.

De nem lehet észrevétlenül elmenni a TKÁF egyes olyan megfogalmazásai mellett sem, mint pl. a 22. § (2) bek. a) és b) pontja vagy a 23. §, amelyben „a szakosodó fél részéről a szakosítási szerződésben résztvevő külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat"-ról, illetve „a nem szakosodó fél részéről a szakosítási szerződésben résztvevő külkereskedelmi tevékenységre jogosult vállalat"-ról van szó. Eszerint a szerződést aláíró külkereskedelmi vállalat nem fél a szerződésben, hanem csak a „szakosodó vagy nem szakosodó fél részéről" vesz a szerződésben részt? Ki tehát akkor maga a szakosodó vagy a nem szakosodó fél, amelynek részéről a külkereskedelmi vállalat a szerződésben résztvesz? Egy több évig szerkesztett jogi okmányban, mint a TKÁF, az ilyen megfogalmazást nem lehet véletlenszerűnek tekinteni. Ez a megfogalmazás is arra mutat, akárcsak a nem szakosodó fél pozíciója, hogy valójában nem polgári jogi jellegű a kötelezettségvállalás, vagy legalábbis nem teljes egészében.

1.3. Az elmúlt 10 évben kötött sokoldalú szerződések közül szinte valamennyiben szerepel olyan rendelkezés, hogy a szerződést aláíró vállalatok az abban foglalt kötelezettségekre országos jellegű kötelezettséget vállalnak. Természetesen ez az országos jellegű kötelezettségvállalás elsősorban a negatív magatartásra, tehát a gyártás beszüntetésére, a gyártástól való tartózkodásra vonatkozik.

Az ilyen országos kötelezettségvállalás is arra utal, hogy noha gazdálkodó szervezetek írják alá a sokoldalú szakosítási szerződéseket, a kötelezettségvállalások, vagy legalábbis azoknak egy része nem vállalati, hanem állami, gazdaságirányítási jellegű. Balásházy Mária utal arra, hogy: „nem kizárt az, hogy vállalat államot képviseljen ‚meghatalmazás' alapján".[2] Anélkül, hogy belemennénk annak vizsgálatába, vajon Magyarországon államjogilag megvan-e erre a lehetőség, szeretnénk azt kiemelni, hogy ilyen esetben is a meghatalmazott az állam nevében jár el, az állam javára és terhére köti a szerződést, az állam lesz jogosított és kötelezett, ha tehát azt feltételeznénk, hogy az országos kötelezettségvállalást a gazdálkodó szervezet valamilyen állami meghatalmazás alapján teszi, akkor is arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy az ilyen kötelezettségvállalás nem polgári jogi, hanem nemzetközi közjogi jellegű. Korábban a KGM a szakosítási szerződéseket aláíró gazdálkodó szervezetek részére adott ugyan ún. felhatalmazást az országos kötelezettség vállalására, de egyrészt fel kell ezzel szemben vetni, hogy a KGM jogköre az erre vonatkozó jogszabályok alapján nem terjedt ki ilyen felhatalmazásra, másrészt a magyar vállalatok, mint polgári jogi alanyok jogképessége relatív volt a korábban hatályban volt Ptk rendelkezései alapján, így az általuk a KGM felhatalmazása, ún. felhatalmazása alapján tett nyilatkozatok is semmisek voltak. Szeretnénk megjegyezni, hogy véleményünk szerint ez a helyzet a Ptk módosításával sem változott. Az a körülmény, hogy a módosított Ptk-ban az állami vállalatok, a gaz-

[2] *Balásházy* Mária: A KGST országok államközi gazdasági szervezeteinek alapvető jogi kérdéseiről. Jogtudományi Közlöny, 1980. 11. sz. 776. old.

dálkodó szervezetek jogképessége már nem relatív, nem jelenti azt, hogy a törvény által rájuk ruházott jogképesség túlterjedhetne magának a törvénynek a keretein. A Ptk csak polgári jogi jogalanyiságot adhat az állami vállalatoknak, és habár ez a jogalanyiság, az ezen alapuló jogképesség már nem relatív, nem terjeszkedhet túl a polgári jog adta határokon. Ez a most már nem relatív jogképesség sem terjedhet odáig, hogy a gazdálkodó szervezet állami kötelezettséget vállaljon.

Az elmúlt 10 évben kötött sokoldalú szakosítási szerződések legnagyobb része úgy kerül meghosszabbításra, hogy abban az országos kötelezettség vállalása továbbra is benne foglaltatik. Ez azt jelenti, hogy az elkövetkezendő öt évben sem változik ebben a tekintetben a helyzet, az a helyzet, hogy ezeknek a sokoldalú szakosítási szerződéseknek a tartalma — a vállalatok által történt aláírás ellenére — ebben az igen lényeges kérdésben nemzetközi közjogi jellegű.

1.4. Nagyon szemléltetően mutat rá Vörös Imre a korábban említett tanulmányában arra, hogy „a szerződésnek tehát nem a szakosítási és kooperációs kapcsolat létrehozatalában, hanem sokkal inkább lebonyolításának végrehajtásában, a teljesítés biztosításában van jelentősége; az állami szintű döntés ‚i'-betűjére inkább csak a ‚pontot', a jogi szankcionáltságot, kikényszeríthetőséget ‚teszi fel'. Jogi természetét tekintve leginkább az egykori tervszerződésekhez áll közel".[3]

A gyakorlati tapasztalatok alapján azonban még ezen a megállapításon is túl kell menni, további lépést kell tenni. A tervszerződést ugyanis a szerződést kötő vállalat tárgyalta, az aláírt szerződést maga őrizte és ha a tervszerződés tartalma tekintetében vita volt, akkor azt egy olyan szerv döntötte el, ahol álláspontját maga is előadhatta, érveivel alátámaszthatta. A döntésnek előfeltétele volt bizonyos eljárási biztosítékok betartása.

A sokoldalú szakosítási szerződéseket nem vállalatok tárgyalják. A tárgyalásokon a résztvevő *országok delegációi* vesznek részt, ezeken a delegációkon belül természetesen jelen vannak a szerződést aláíró vállalatok képviselői is. A tárgyalásra azonban nem is a vállalatokat hívják, hanem a vállalatokat összefogó szervezeteket, a tárgyaláson az egyes vitás kérdésekben nem a vállalatok nyilatkoznak, nem is ezt kérik, hanem az *országok delegációinak,* a delegációk vezetőinek a nyilatkozatát.

Amennyiben a szerződés tartalma tekintetében a felek között vita merül fel és nem tudnak megegyezni, akkor az államközi tárgyalásokhoz hasonlóan jegyzőkönyvezett különvélemények ügyében illetékes Állandó Bizottság hozza meg a döntést. A döntés meghozatalakor természetesen csak az államok képviselői vannak jelen, a vállalatok ebben a minőségükben a döntést hozó szerv előtt érveiket nem adhatják elő, álláspontjukat nem védhetik meg. A szerződés aláírása után az eredeti példány a letéteményeshez, rendszerint a KGST Titkárságához kerül megőrzésre, a felek az eredeti szerződésből csak másolatokat kapnak. Mindez élesen ellentmond a szerződés polgári jogi jellegének.

Meg kell még jegyeznünk azt az igazán nem elhanyagolható körülményt is, hogy valamennyi szakosítási szerződéshez egy nagyon terjedelmes nomeklatúra tartozik, amelyben felsorolásra kerülnek a szakosított termékek és megjelölésre kerül az, hogy azokból melyik szakosodó fél melyik nem szakosodó félnek melyik évben milyen mennyiségben fog szállítani. Ebben a nomenklatúrában azonban nem vállalatok szerepelnek jogosítottként és kötelezettként, hanem mind a szakosodó, mind a nem szakosodó felek oldalán az országok megjelölése áll. Ez a látszólag formai kérdés is arra utal, hogy szakosodó félnek, illetve nem szakosodó félnek a szakosítási szerződések megkötése során az ezzel foglalkozó apparátus még mindig az országokat, nem pedig a vállalatokat tekinti.

Több olyan szakosítási szerződés van hatályban, amelyben egy-egy ország részéről nemcsak egy külkereskedelmi vállalat és belföldi partnerei vesznek részt a szerződésben, hanem több külkereskedelmi jogú vállalat is. Ilyen esetben többszörös gyakorlati problémát okozhat a nomenklatúrában a feleknek országonként való megjelölése. Még a legegyszerűbb az az eset, amikor csak az export és az import jogosultság különül el, mint pl. Magyarországon a mezőgépipari szakosításnál. A külföldi partnerek az állandó kapcsolat révén tudják, hogy melyik vállalattól követeljék a szállítást és melyik fog tőlük vásárolni, és ugyanígy a kialakult gyakorlat teszi egyáltalán értelmezhetővé a szerződéseket azokban az esetekben, amikor a szerződésben egy országból résztvevő több külkereskedelmi vállalat részvétele termékcsoportonként oszlik meg. Erre is több szakosítási szerződés szolgál példával. A TKÁF 3. § (3) bekezdésében foglalt egyetemlegességi szabály azonban már azt a veszélyt is felveti, hogy ha tudják is a más országbeli partnerek, hogy melyik féltől ténylegesen milyen teljesítést követeljenek, az esetleges igényérvényesítés során élni fognak a szembenálló felek egyetemlegességéből fakadó előnyökkel. Ahogy azt ugyanis az előzőekben már kifejtettük, a korábban megkötött szakosítási szerződések meghosszabbításánál rendszeres a TKÁF kikötése a régi szöveg megváltoztatása nélkül, tehát anélkül, hogy mód lenne a TKÁF adta lehetőséggel élni és a jogokat és kötelezettségeket úgy elhatárolni, hogy az egyetemlegesség ne érvényesüljön. Amikor pedig egyáltalán lehetőség van ennek a megvitatására, a partnerek éles ellenállása hiúsítja meg az elhatárolást, hiszen a probléma elsősorban Magyarországon jelentkezik, és a többi partnernek az ilyen rendezés vagy közömbös, vagy éppen előnyös.

[3] *Vörös* Imre: A termelési szakosítás és a termelési kooperáció polgári jogi problémái a KGST integrációban. Jogtudományi Közlöny, 1980. 11. sz. 754. old.

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy Magyarországon már 1980-ban is kiadásra kerültek ún. párhuzamos külkereskedelmi jogok. Úgy tudjuk, hogy ennek lehetősége más országokban is fennáll. Van is már olyan szakosítási szerződés, melyben két résztvevő vállalat rendelkezik külkereskedelmi joggal azonos termékcsoportra. Itt már a gyakorlat sem segíthet annak a kérdésnek a megoldásában, hogy ha a szakosítási szerződés mellékletét képező nomenklatúrában a kötelezettek és a jogosítottak között nem vállalatok, hanem országok szerepelnek, a párhuzamos külkereskedelmi jogosultsággal rendelkező vállalatok közül kit kell majd jogosítottnak, illetve kötelezettnek tekinteni. Ezekben az esetekben a formai kérdés, a látszólag formai kérdés már nagyon is érdemivé válhat.

A szerződéskötő felek önállóságával, funkcióival kapcsolatban végezetül megemlítenénk, amit a magunk részéről egyébként többször is fölvetettünk, hogy a szakosítási szerződések polgári jogi jellege azt kívánná, hogy ezeket a szerződéseket ne szakosítási, hanem szakosodási szerződéseknek nevezzük, hiszen a polgári jogi jelleg azt is jelenti, hogy a felek önként vállalják magukra a kötelezettséget, szakosodnak, nem pedig valamely igazgatási szerv szakosítja őket valamilyen tevékenységre. Ezt a nézetet továbbra is fenntartjuk, csupán azt tesszük kérdésessé, hogy a jelenleg hatályban levő sokoldalú szakosítási szerződések szakosítási vagy szakosodási szerződések-e?!

1.5. A fentiekkel talán mi is alátámasztottuk azt a megállapítást, hogy „a felek kapcsolata a dolog lényegét tekintve nem megy túl a hosszú távra tervezett árucserén".[4] Míg azonban a szerző kifogásolja azt, hogy a felek kapcsolata nem megy túl a hosszú távra tervezett árucserén, a magunk részéről úgy látjuk, hogy a felek kapcsolatát még hosszú lejáratú adás-vételi kapcsolatnak sem lehet tekinteni. A 70-es évek elején kétségtelenül ennek felelt meg a szakosítási megállapodások polgári jogi tartalma. Az 1973-at követő években a világgazdasági helyzet alakulása következtében azonban egyrészt a KGST-n belül is meg kellett szűnnie a korábbi, hosszútávú fix árrendszernek, másrészt pedig megváltozott a KGST-n belüli nemzetközi kapcsolatokban az ún. kötelező kontingensek szerepe. Korábban a kötelező kontingensen azt kellett érteni, hogy a feleknek a kontingensek mértékéig az áruszállítási szerződéseket mindenképpen meg kellett kötni, emellett a kontingensen felül is viszonylag szabadon hozhattak létre szerződéseket. A kontingensek kötelező jellege tehát a szállítandó árumennyiség minimumát jelentette.

Az olajárrobbanás nemcsak az addigi árrendszert borította fel és tette szükségessé az árak évenként való revízióját, hanem megváltoztatta a kötelező kontingensek kötelező voltának jellegét is. A kötelező kontingensben a kötelező jelleg egyre inkább maximumot jelent, minthogy a legtöbb KGST-ország óvakodik attól, hogy a többi KGST-országnak hitelezőjévé váljon. Ennél fogva számos KGST-országban nem kívánatos az éves jegyzőkönyvekben megállapított kontingensek túllépése, a kontingensen felül szállítási szerződések kötése, vagy akár csak ajánlatok tétele, szállítási lehetőségek közlése, többletszállítások kilátásba helyezése.

Amíg a 70-es évek elején kötött szakosítási szerződésekben a termelő, szállító vállalatok biztosítva láthatták az értékesítési lehetőséget a hosszú lejáratú szerződés tartamára, a felhasználó, megrendelő vállalatok pedig biztosítva láthatták a kérdéses termék beszerzését a kérdéses időtartamra, addig az 1973. utáni években ez a helyzet alapvetően megváltozott. A kontingensek útján történt maximálás eleve kizárta az esetleg megnövekedett szükséglet kielégítését a szakosítási szerződésen keresztül, az árak megállapításának, évenkénti változásának a bizonytalansága pedig az értékesítést, legalábbis a gazdaságos értékesítést tette bizonytalanná a teljes ötéves időtartamra. Így megszűnt az az egyrészt értékesítési, másrészt beszerzési biztonság, ami a hosszú lejáratú adás-vételi szerződéseknek tulajdonképpen az alapja, s amely mindkét fél érdekének a kielégítésére szolgál. A korábbi árelv feladása utáni időszakban, a világpiaci áralakulás jelenlegi helyzetében hosszú lejáratú adás-vételi megállapodást csúszóár klauzula nélkül tulajdonképpen nem köthetnek a vállalatok a vállalati gazdálkodáshoz szükséges biztonsággal. A valódi csúszóár klauzulák alkalmazásától való merev tartózkodás olyan helyzetet idéz elő, hogy a korábbi fix árakkal szemben — csúszóár helyett — teljesen labilis árhelyzet következik be, az önálló vállalati gazdálkodást akadályozó bizonytalanság keletkezik. Ahogy a KGST/ÁSZF körében a minőségi hibás szállításoknál a reális teljesítés elvének a túlhangsúlyozása, az elállásnak a gyakorlatilag szinte meg nem engedése a reális teljesítés helyett gyakran az irreális teljesítéshez vezet, ugyanúgy a valódi csúszóár klauzulák alkalmazásától való idegenkedés mind a termelő, mind a felhasználó vállalatok számára teljes árbizonytalanságot idéz elő. (Valódi csúszóár klauzulán olyan klauzulát értünk, melynek alkalmazása biztosítja az éppen érvényes ár automatikus, objektív megállapíthatóságát, tehát az új ár kialakítása nem igényli a felek új akaratmegegyezését.)

A szakosítási szerződések polgári jogi tartalma, a hosszú lejáratú adás-vételi megállapodás is üres formává vált tehát, amelyet évente kell nemzetközi igazgatási, gazdaságirányítási megállapodások, döntések alapján tartalommal kitölteni, életre kelteni. Még az időbeli megvalósítás is alátámasztja ezt az álláspontunkat, hiszen hiába tartalmaz a szakosítási szerződés pactum de contrahendo-t,[5] megjelölve a megkötendő éves szállítási szerződésekre vonatkozó nyi-

[4] *Vörös* Imre i. m. 755. old.

[5] *Vörös* Imre i. m. 755. old.

latkozatok határidejét, szankcionálva a nyilatkozattétel elmulasztását,

— ha az éves szállítási szerződésekre vonatkozó nyilatkozatok határideje minden szakosítási szerződésben, de magában a TKÁF-ban is a szállítást megelőző évben van, az árak kialakításának rendje szerint viszont a minisztériumok a vonatkozó tárgyalásokat a szállítást megelőző év végén kezdik meg és a vállalatok közötti ármegállapodások a szállítási év első hónapjaiban jönnek csak létre, ténylegesen tehát szinte soha nem kötik meg a felek az áruszállítási szerződéseket az előirányzott határidőben, és ismereteink szerint ezért még egyetlen szerződő fél sem lépett fel igénnyel a partnerével szemben,

— de milyen igénnyel is léphetne fel, amikor a szállítási szerződések megkötésének elmulasztására előirányzott szankcióknak, a kötbérnek az alapját a szerződésszegés idején még meg sem lehet állapítani?!

További körülmény, ami a szakosítási szerződéseknek még a hosszúlejáratú áruszállítási kötelezettségre vonatkozó polgári jogi tartalmát is illuzórikussá teszi, a kontingensrendszer jelenlegi helyzete. Ezzel részben már foglalkoztunk, részben még a 2.5. pontban foglalkozni fogunk.

1.6. Mind ez ideig sokoldalú szakosítási szerződésekről szóltunk. Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy az ezekben a szakosítási szerződésekben jelentkező, egyre gyengülő polgári jogi tartalom valóban sokoldalú-e, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy ezekben a szakosítási szerződésekben sokoldalú polgári jogi kapcsolatokról csak elvétve lehet szó. A polgári jogi kapcsolatok szinte kivétel nélkül kétoldalúak: nincsen szó a különböző országok vállalatai között olyan együttműködésről, ami a polgári jogi viszonyokban valóban többoldalú kapcsolatot teremtene. Gazdaságirányítási és nyilvántartási okokból ezek a sokoldalú szakosítási szerződések egy-egy ágazat kölcsönös szállításait ölelik fel és tulajdonképpen különböző kétoldalú kapcsolatoknak az egy okmányba való összefoglalását jelentik. Ez az egy okmányba való összefoglalás azonban ténylegesen többoldalú kapcsolatot a felek között nem teremt, nemigen van olyan polgári jogi viszony ezekben a szerződésekben, amely több ország vállalatainak az együttműködését jelentené.

A különböző országok gazdálkodó szervezetei polgári jogi kapcsolatainak hosszútávú ágazati összefogása, majd a kétoldalú ágazati kapcsolatoknak egy sokoldalú ágazati kapcsolatokat összefoglaló okmányba való összevonása a nemzetközi gazdaságirányítási igazgatás céljait, nem pedig a polgári jogi kapcsolatok fejlesztésének a céljait szolgálja. Ez az eljárás is tulajdonképpen megfosztja ezeket a szerződéseket a polgári-jogias rugalmasságtól.

1.7. Felmerül a kérdés, vajon milyen következtetéseket lehet a fentiekből levonni.

Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a szakosítási szerződések polgári jogi jellege erősen vitatható. Az a kb. 10 évvel ezelőtti állásfoglalás, hogy a KGST-n belüli nemzetközi szakosítást előmozdítaná, ha a szakosításra vonatkozó megállapodásokat a gazdálkodó szervezetek kötnék meg a minisztériumok helyett, csak részben valósult meg: formailag ezeket a szerződéseket valóban vállalatok kötik, a szerződések azonban egyrészt még formailag is tartalmaznak nemzetközi közjogi elemeket, másrészt a szerződések tartalma is sok tekintetben a korábbi szakosítási rendszert, a gazdaságirányító igazgatási szervek közötti szakosítási megállapodások emlékét idézi vissza.

Az a kérdés is felmerül természetesen, hogy vajon a fent elmondott aggályok valóban jogos aggályok-e, nemcsak arról van-e szó, hogy a klasszikus civilisztikus gondolkodás konzervativizmusa idegenkedik valamely új jogintézménytől, amelyet a szocialista gazdasági integráció fejlesztése tett szükségessé.

Ez a kérdés azonban már átvezet bennünket a második problémakörhöz, ahhoz, hogy a sokoldalú szakosítási szerződések megkötésének a jelenlegi rendszere, ezeknek a szerződéseknek a jelenlegi tartalma olyan jogi eszköz-e, amely a szocialista gazdasági integráció erősítésére szolgál, ebben a tekintetben optimális jogi eszköznek minősíthető-e.

ad 2. A jelenlegi sokoldalú szakosítási szerződések a szocialista gazdasági integráció szempontjából.

2.1. Ha a sokoldalú szakosítási szerződések mellékletét képező terméknomenklatúrát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy ez a nomenklatúra általában szűkebb az elképzelt lehetőségeknél. Az a körülmény ugyanis, hogy a szakosítás a gazdaságirányító állami szervek kezéből vállalatokhoz került — legalábbis formailag — azzal járt, hogy a vállalatok a szakosítási megállapodásokban vállalt kötelezettségekért már anyagi felelősséggel is tartoztak egymással szemben, ez pedig a kötelezettségvállalásokat meggondoltabbá, óvatosabbá, korlátozottabbá tette. Természetesen van pozitív oldala is annak a folyamatnak, hogy a szakosítás meggondoltabbá vált. Ugyanakkor azonban fel kell figyelni a jelenlegi gyakorlatnak, a jelenlegi formában kötött szakosítási szerződéseknek a szakosítási lehetőségeket szűkítő hatására is. A szakosítási szerződések hosszúlejáratú, általában öt évre kötött szerződések, így a szakosítási szerződések alapján szállításra, illetve átvételre kerülő termékek nomenklatúráját öt évre előre meg kell tervezni és meg kell tervezni a szállításra, illetve átvételre kerülő mennyiségeket is. A termelés és a szállítás ilyen időtartamra való előrelátása a meglevő termelési kapacitások alapján még viszonylag könnyebb. Általában az import előrelátása, megtervezése okoz nehézséget, és a szükséglet, az import megtervezésénél merül föl, Magyarországon különösen, de más KGST-országokban is, a rendelkezésre álló beruházási lehetőség és a pénzügyi fedezet rendelkezésre állásának előrelátása, megtervezése. A szakosítási szerződé-

sek importoldalánál ezért a vállalatok a kötelezettségvállalásnál nagymértékben korlátozva vannak. Minthogy pedig minden országban egyre erősebb az export és az import egyensúlyának a létrehozatalára irányuló törekvés, az importban való nagymértékű korlátozás a kötelezettség vállalásban egyúttal az exportmennyiségeket is jelentősen korlátozza. Megjegyezzük, hogy az importőrök oldaláról elhangzó aggály az is, hogy a hosszútávú eladási biztonság kényelmessé teszi az exportőröket, és annak ellenére, hogy valamennyi szakosítási szerződés deklarálja a műszaki fejlesztés kötelezettségét, sőt, számos szerződés bizonyos, igen körülhatárolt és hosszú felmondási idővel kikötött felmondási lehetőséget is biztosít az importőrnek arra az esetre, ha más KGST-országban fejlettebb termék jelenik meg, a gyártó vállalatok mégsem fordítanak olyan energiát a műszaki fejlesztésre, mintha mindig újra és újra meg kellene küzdeniük a vevőkért.

A szakosítási szerződések jelenlegi formája tehát ebből a szempontból a gazdasági lehetőségek kihasználása tekintetében néhol már korlátozó jellegűvé válik.

2.2. A 70-es évek második felében valamennyi KGST-országban egyre erősödött a törekvés a $ relációjú export fokozására. Várható, hogy ez a törekvés a következő ötéves időszakban még csak tovább fog erősödni. Ez a törekvés azzal jár, hogy bizonyos termékek körében a $ relációjú exportra, ennek a növelésére tett erőfeszítések szembe kerülnek a szakosítási szerződésekben megállapított terméknomenklatúra szélesítésére, illetve a megállapított mennyiségek növelésére irányuló törekvésekkel.

Érdekes összefüggés alakul ki a gyártási tilalom és a $ relációjú export növelése között. A szakosítási szerződésekben a 70-es évek elején mindazon „ország" szakosodó félként szerepelt, amely a szakosított termékeket gyártotta és a gyártást nem akarta beszüntetni, vagy nem gyártotta, de éppen szándékában állt ilyen terméket gyártani, akkor is, ha export kötelezettséget nem vállalt a szerződésben. Ha ugyanis nem szerepelt volna szakosodó félként, akkor — éppen a gyártási tilalom miatt — saját szükségletre, illetve $ relációjú exportra sem gyárthatta volna a kérdéses terméket. Ahogy viszont fentebb, az 1.6. pontban utaltunk rá, jelenleg a KGST-országok közötti kontingens-rendszer a kontingensen felüli mennyiség vagy egyáltalán bizonyos termékfajta szállításra való felajánlását, sőt még a szakosodás puszta ténvéből fakadó morális elígérkezést sem teszi kívánatossá. Egy 1975-ben 10 éves hatállyal megkötött szerződés esetében előállt például az a helyzet, hogy a szerződésben a nem szakosodó fél kötelezettségeként szereplő országos gyártási tilalom miatt az addig csak $ relációban értékesített termékre kellett az érdekelt vállalatnak szakosodnia (és ezzel konkrét szállítási kötelezettség vállalása nélkül is vállalnia a nem kívánatos szállítási elígérkezést), mert a 10 éves szerződés 5 évre szóló nomenklatúrájának (ami természetesen önmagában is ellentmondásos rendezés) felülvizsgálatakor a kérdéses termék is szakosított termékké vált. Ugyanakkor az a megoldás, hogy tényleges gazdasági érdek nélkül, csupán a tilalom legális megkerülésének céljából szerepeljen egy fél az adott termék vonatkozásában szakosodó félként, elmossa az eredeti célt: az együttműködés, a kooperáció fokozását, az integráció erősítését; csupán a termelés szétválasztását, a gazdasági elkülönülést jelenti, az összekapcsoló-elem, az egymás szükségleteinek a kielégítésére irányultság nélkül.

Az ismertetett tendencia tehát nem a szocialista integráció erősítésének az irányában fejt ki hatást.

2.3. A szocialista gazdasági integráció a részegységek jelentős szakosítását követelné meg. A fejlett ipari termelést, a késztermékek nagy sorozatban való, tehát gazdaságos előállítását ugyanis az segítené elő, ha a késztermékgyártó biztonsággal számíthatna arra, hogy az egyes részegységeket mindig be tudja szerezni a szükséges mennyiségben, kedvező feltételekkel az arra szakosodott — a szóban forgó részegységeket még nagyobb sorozatban, olcsón előállító — gyártóktól. Ezzel szemben a jelenlegi helyzet az, hogy előnyösebb késztermékgyártásra szakosodni, mint részegységgyártásra. Miért van ez így?

Közismert, hogy a KGST-országok $ relációjú piacai jelentős részben, legalábbis a gépipar terén, a fejlődő országok, és ezek — alacsonyabb ipari fejlettségüknél fogva — döntő többségükben késztermék igényesek. Így a késztermékekre való szakosodás jobban megalapozza a $ relációjú piacokra történő késztermék exportot is. Minthogy pedig a késztermékeket a szakosítási szerződésben előírt szocialista országokon túlmenően $ relációban is exportálni képes vállalat a késztermékhez szükséges részegységeket a szakosítási szerződések alapján Rbl-ért tudja beszerezni, a késztermékre szakosodó ország, illetve az ilyen országok vállalatai a részegységekre szakosodó országokkal, illetve vállalatokkal szemben többletjáradékhoz jutnak. A jelenlegi szakosítási szerződések ugyanis (szinte kivétel nélkül azonos szöveggel) főszabályként tiltják és szankcionálják ugyan a szakosodó fél engedélye nélküli reexportot, kivételként megengedik azonban a szakosított termék reexportját abban az esetben, ha az más termék kompletálásához szükséges (és a reexport nem ütközik a célországban iparjogvédelmi korlátba; ezt a tilalmat azonban kockázati kérdésként is fel szokták fogni: a reexportáló fél vállalhatja a követelményeket, és akkor csak a részegység jelleg marad a megengedett reexport feltétele).

A részegységgyártásra szakosodott vállalatok több éves törekvése az említett rendelkezés megváltoztatása vagy olyan külön megállapodások („harmadik piaci együttműködési szerződések") létrehozása, amelyek biztosítanák a reexport pénznemében való fizetést, esetleg legalább részben ebben a pénznemben való fizetést. Saj-

nos, nem tudunk olyan esetről, hogy ilyen jellegű, vállalati szintű általános megállapodás létrejött volna. Néhány relációban minisztériumi megállapodások kedvezően rendezik a kérdést, sajnos azonban van olyan minisztériumi megállapodás is, amely nem vonatkozik (többek között) a szakosított termékekre.

A fentiek szerint tehát a szakosítási szerződések jelenlegi formája a részegységekre való szakosodás háttérbe helyezésével, a részegység reexport megengedésével nem szolgálja a szocialista gazdasági integráció kibontakozását. A kedvező megoldás az erőteljesebb részegységszakosítás lenne, kölcsönösen előnyös harmadik piaci együttműködési szerződések megkötése mellett.

2.4. Az olyan hibrid jogi termékeknek, mint a jelenlegi szakosítási szerződéseknek a felhasználása a gazdasági kapcsolatok során mindig azzal a veszéllyel jár, hogy a jogi formába öntött gazdasági akarat a kívánt joghatást, gazdasági eredményt nem éri el. A hibriditás a jogban, különösen a gazdasági vonatkozású jogszabályokban vagy szerződésekben azért nem kívánatos, mert a jogszabályok vagy a szerződések általában nem közvetlenül és más jogi előírásoktól függetlenül érik el a kívánt hatást, hanem a jogrendszer más elemein, a szerződéses kapcsolatok más láncszemein keresztül. Ha egy szerződésben a polgári jogi elemek és az igazgatási elemek keverednek, akkor sem a polgári jogi, sem az igazgatási hatásmechanizmus nem tud a saját szabályai szerint érvényesülni és a jogszabályban vagy szerződésben kifejezett akaratot nem tudja kellőképpen érvényre juttatni. A szakosítási szerződésekben a joghatások igazgatási jogi úton való érvényre juttatását mindenekelőtt az a tény gátolja, hogy a szerződések alanyai nem igazgatási, gazdaságirányítási szervek, hanem vállalatok, a polgári jog alanyai. Minél jobban önállósulnak a gazdálkodó szervezetek, minél áttételesebb lesz a gazdaságirányításban az igazgatási úton való hatás a vállalati magatartásra, annál nehezebb lesz a gazdaságirányítási igényeknek igazgatási úton való érvényesítése olyan szerződések megkötésére és teljesítésére, amelyeknek az alanyai polgári jogi személyek. A polgári jogi hatásmechanizmus érvényesülését pedig a szakosítási szerződések megkötésében és teljesítésében említett számos igazgatási megkötöttség gátolja.

Mindez tehát azt jelenti, hogy a gazdaságirányítás igazgatási hatásai sem tudnak megfelelően érvényesülni a szakosítási tevékenységben, de nem tudnak kibontakozni a vállalati önállóság adta lehetőségek sem a gazdaság fejlesztésére, a gazdasági együttműködés, a szocialista integráció erősítésére.

2.5. Mind ez ideig meghatározatlan a sokoldalú szakosítási szerződésekben szállításra előirányzott termékmennyiségek viszonya a kontingensben meghatározott mennyiségekhez, a hosszú lejáratú és az éves jegyzőkönyvekben szereplő mennyiségekhez, illetve az egyes országokban kiadandó hatósági engedélyekhez. A KGST/ÁSZF-et kiegészítő egyes bilaterális megállapodásokban kifejezetten szerepel az az előírás, hogy gazdaságirányítási aktusok, tervaktusok nem mentesítik a megkötött szállítási szerződések megszegése esetén a szerződésszegő felet a szerződésszegés következményei alól. A választottbírói gyakorlatban is ez az álláspont érvényesül. Ugyanez az elv azonban már nem érvényesül a szakosítási szerződésekben szereplő pactum de contrahendo-ra. Jóllehet konkrét esetekben a szerződéskötő partnerek elzárkóztak annak deklarálásától, hogy mentesülnek a felek a szerződéskötési kötelezettség alól (vagy legalább az ezzel kapcsolatos szerződésszegés szankciói alól), ha a megkötendő szállítási szerződés tárgya vagy előirányzott mennyisége nem kerül felvételre az éves államközi megállapodásokba (az ún. éves jegyzőkönyvekbe), mégis az államközi megállapodások alapján kötik meg a felek az éves áruszállítási szerződéseket és általában módosítják a szakosítási szerződések terméknomenklatúrájában szereplő mennyiségeket, úgy, hogy ennek megfelelően módosul az ezekre vonatkozó szerződéskötési kötelezettség is. Gyakran előfordul, hogy a felek a megkötött szerződést utólag igazítják hozzá a ténylegesen teljesített tényszámokhoz, és ilyen úton biztosítják a szerződésben foglalt előirányzat és a tényleges teljesítés összhangját. Mivel több az ilyen szakosítási szerződés, mint vállalatokra bontott központi ágazati tervszámösszesítés?

2.6. A szocialista integráció erősítése szempontjából nem aggálytalan a szakosítási szerződések megkötésének a módja és a kialakult szerződéskötési hálózat helyzete sem.

A jelenlegi szakosítási szerződéskötési rendszerben létrejönnek egyes ágazatokra a sokoldalú szakosítási szerződések, amelyekben néha 40—50 szerződő fél is szerepel. Nyilvánvaló, hogy ilyen sok szerződő fél között létrejött szerződések nem elég rugalmasak ahhoz, hogy polgári jogi hatásukat kifejthetnék. Ilyen sok szerződő fél polgári jogi szerződést tulajdonképpen csak negatív magatartásra köthetne, pozitív magatartásra, áru- és pénzmozgásra irányuló szerződés ilyen sok fél között nehézkes, bürokratikus, tulajdonképpen életképtelen.

Talán éppen azért jutnak egyes szerződő felek arra a megállapításra, hogy célszerű a sokoldalú szakosítási szerződés mellett, annak alapján kétoldalú szakosítási szerződéseket is kötni. A gyakorlat arra mutat, hogy ezeknek a kétoldalú szakosítási szerződéseknek a tárgya szinte teljes egészében egybeesik a sokoldalú szakosítási szerződésben a két érdekelt ország szerződő feleinek a jogaival és kötelezettségeivel. Egyes iparágakban még ÁGSZ, Ágazati Gazdálkodó Szervezetek is foglalkoznak szakosítással; az ilyen szakosításokban szereplő terméknomenklatúra és a sokoldalú vagy kétoldalú szakosítási szerződésekben levő terméknomenklatúra is jelentős részben átfedi egymást. Előfordul tehát, hogy ugyanarra a termékre három szakosí-

tási szerződés is vonatkozik és ehhez járul még a tényleges szállítást előíró szállítási szerződés.

Mindez a szerződéses rendszernek olyan bonyolultságát, megkettőződését vagy megsokszorozódását idézi elő, ami gazdaságilag egyáltalában nem lenne szükséges.

Az ilyen sokoldalú és kétoldalú szakosítási szerződések megkötésének az előkészítésével, megkötésével, később módosításával, a teljesítésének ellenőrzésével a legtöbb KGST tagországban külön apparátus foglalkozik, részben iparáganként, részben központosítva is. Ez a külkereskedelmi szervezetek mellett fennálló külön apparátus a forgalmazás, a KGST-n belüli nemzetközi forgalmazás apparátusának a megkettőzéséhez vezet, ami a felesleges kettősségen túl zavarokat, ellentmondásokat is előidéz. Az ellentmondások egyik forrása az, hogy ez az apparátus helyzeténél fogva szükségszerűen KGST-forgalomnövelés centrikus, míg a külkereskedelmi szakapparátusnál ugyanilyen erővel jelentkezik a $ reláció forgalmának növelésére irányuló tendencia.

Erősen kérdéses, hogy a szocialista integráció növelésére irányuló erőfeszítések összhangban állhatnak-e a szerződések és az ezeket előkészítő apparátus ilyen megkettőződéséből fakadó teherrel.

2.7. A sokoldalú szakosítási szerződések jelenlegi formája egy korábbi, több mint 10 évvel ezelőtti koncepcióból ered. A jelenlegi helyzet egyes elemeinek összevetése a szocialista integráció jelen követelményeivel azt mutatja, hogy a korábbi, ma már jelentős mértékben túlhaladott jogi koncepció további erőltetése jelenleg inkább gátolja, mint serkenti a szocialista gazdasági integrációt.

Ez a megállapítás azonban már átvezet bennünket a következő kérdéscsoport vizsgálatába, átvezet a „de pactis factis" kérdéseiről a „de pactis faciendis" kérdéskörébe.

ad 3. „De pactis faciendis".

3.1. A termelésszakosítási és kooperációs szerződések kérdése, tehát az a kérdés, hogy hogyan kössük a jövőben a termelésre, szakosításra és kooperációra vonatkozó szerződéseket, nem egyszerűen és nem is elsősorban jogi kérdés. A jogi eszközök kialakításának a lehetősége természetesen a gazdasági adottságoktól, a gazdasági környezettől függ.

Ahhoz, hogy a termelésszakosítás és a kooperáció valóban kibontakozhasson, hogy az e célt szolgáló szerződések, jogi eszközök valóban igénybe vehetők legyenek, a nemzetközi gazdasági együttműködés irányításának a mechanizmusában kell lényegesen javítani, változtatni.

(Idézet a Népszabadság 1981. január 1-i számából, Marjai József: Nemzeti programunk valóraváltásáért. „Közös erőfeszítéseket kell tennünk, hogy a KGST működési mechanizmusa, amely egy korábbi — nagy sikereket felmutatott — politikai és gazdasági fejlődési korszak terméke, és annak az egész közösség és minden nemzetgazdaság számára pótlólagos forrásokat biztosító tényezője volt, *ma az új korszak új feladatainak megfelelően fejlődjék tovább.*")

A hatékonyabb gazdasági kooperációhoz és szakosításhoz elkerülhetetlen a forgalmi korlátok, a kontingensrendszer merevségének a visszaszorítása, a transzferábilis Rbl transzferabilitásának a tényleges biztosítása, stb.

3.2. Ami már most a szakosítást és a kooperációt alátámasztó szerződéses rendszer kérdését illeti, arra kell törekedni, hogy különválasszuk a gazdaságirányító igazgatási szervek döntéseit igénylő, az egyes országok gazdaságának szempontjából alapvető termékekre vonatkozó szakosítási kérdéseket és a vállalati döntések szférájába tartozó szakosítási és kooperációs kérdéseket. Az előbbi körben a szakosításra és kooperációra vonatkozó megállapodásokat, szerződéseket a gazdaságirányító igazgatási szerveknek kell egymással megkötni és országaik jogrendjében megfelelően biztosítani azt, hogy az ezekhez szükséges vállalati lépések, szerződéskötések megtörténjenek. Példaként említhetnénk a gépjárműgyártás országok közötti felosztását.

Más a helyzet az olyan jellegű termelésszakosításoknál és kooperációknál, amelyeknél a döntésnek és ennek alapján a szerződéskötésnek is mikroszinten, a gazdálkodó szervezetek szintjén kell megtörténnie.

Ebben a körben abból kellene kiindulni, hogy az integráció erősítése szempontjából nem a szakosítás, tehát a termelés elkülönítése, hanem éppen a kooperáció, az együttműködés fokozása a döntő. Vörös Imre igen helyesen mutat rá arra, hogy a Termelésszakosítási és Kooperációs Általános Feltételek, akárcsak maguk a sokoldalú szakosítási szerződések, kizárólag a szakosítással foglalkoznak, kooperációs elem tulajdonképpen nincsen bennük.[6]

Bár a magunk részéről a kooperáció fogalmát szélesebben értjük, mint Vörös Imre az említett tanulmányban, úgy gondoljuk, hogy a szocialista termelésnek, mint szükséglet kielégítésére irányuló termelésnek elsősorban a kooperációból, a szükséglet kielégítéséből kell kiindulnia, ez az alapvető momentum; a termelés szakosítása a szükséglet kielégítésének, jobb kielégítésének csak egyik eszköze.

Ezért a gazdálkodó szervezetek közötti nemzetközi termelésszakosítási és kooperációs megállapodásokat nem sokoldalúan, nem egész ágazatokra kellene létrehozni és nem, vagy legalábbis nem elsősorban felső, központi irányítás, instrukciók alapján. A gazdálkodó szervezetek közötti nemzetközi kooperáció alapján kellene létrejönni az egyes hosszú lejáratú szakosítási megállapodásoknak, amelyek elsősorban hosszú lejáratú adás-vétel formájában jelentkeznének, de — feltéve a kontingens rendszer merevségének a megszüntetését — minden jogi előírás nélkül váltanak ki a gyártásbeszüntetést, a gyártástól való tartózkodást. Az ilyen formában alakuló

[6] *Vörös* Imre i. m. 750. old.

szakosodási folyamat — most már valóban szakosodási folyamat — kezdetben talán lassúbb lenne, de az integráció szempontjából a jelenleginél sokkal hatékonyabb.

3.3. Szeretnénk végezetül rátérni a specifikusan jogi eszközökre, az olyan jogi eszközökre, amelyek a nemzetközi kooperációt és az ennek alapján kialakuló termelésszakosodást az eddigieknél jobban biztosítanák, a gazdasági célkitűzéseket jobban szolgálnák.

A magunk részéről az ilyen kooperációs és szakosodási szerződéseket — amelyeket különböző országok gazdálkodó szervezetei, külkereskedelmi joggal felruházott szervezetei kötnek egymással — olyan hosszú lejáratú szerződéseknek képzeljük el, amelyeknek az alapja egy hosszú lejáratú adás-vételi kapcsolat, az eddigieknél azonban sokkal szorosabban összevonva az alkatrészszállítási és a vevőszolgálati kötelezettségeket tartalmazó megállapodásokkal. Gyártási tilalmat, gyártás megszüntetésére irányuló kötelezettséget az ilyen szerződések nem írnának elő: véleményünk szerint a gyártástól való tartózkodást nem lenne szükséges jogi úton biztosítani, a gyártástól való tartózkodás az ilyen szerződések hatékony teljesülésének a gazdasági következménye lenne. Természetesen csak addig, ameddig más termelő vállalat a kérdéses terméket jobb minőségben vagy olcsóbban, tehát mindenképpen gazdaságilag hatékonyabban nem tudja előállítani. A létrehozandó kooperációs és szakosodási szerződésekben gyártási tilalom és gyártás beszüntetési kötelezettség helyett éppen arra kellene szerződéses rendelkezés, hogy a kapcsolat hosszú lejáratúságára való tekintettel a szállító vállalat védve legyen az ellen, hogy a megrendelő — olcsóbb vagy jobb minőségű terméknek a piacon való jelentkezése esetén — azonnal és minden feltétel nélkül felmondhassa a hosszú lejáratú szerződést, a megrendelő vállalatnak pedig arra kellene a szerződésben megfelelő rendelkezések útján biztonságot teremteni, hogy a szerződéses kapcsolat hosszú lejáratúsága ne vezethessen olyan, számára elviselhetetlen és gazdaságtalan helyzethez, hogy olcsóbb vagy jobb minőségű terméknek a piacon való megjelenése esetén se bonthassa fel a hosszú lejáratú viszonyt semmilyen körülmények között sem.

A létrehozandó kooperációs és a szakosodási megállapodásokban a reexport kérdését úgy kell rendezni, hogy a $ relációjú reexportban nem csak a megrendelő, hanem a szállító vállalat is megfelelően érdekelt legyen. Ez biztosíthatja csak, hogy a $ relációjú forgalom növelésére irányuló törekvés ne hasson a KGST-országok közötti kooperáció és szakosodás fejlesztésével ellentétes irányba, ne gyakoroljon ezzel szemben elszívó hatást.

A jogi eszköztár kérdéseiben végül szólni szeretnénk arról, hogy a nemzetközi kooperáció és szakosodás fejlesztése érdekében biztosítani kell a jogi eszközök körében a reális teljesítés elvének jó értelemben vett és valóságos érvényesülését.

Érdekes, hogy amíg a szocialista jogi szakirodalom a reális teljesítés elvét az adás-vételi jellegű szerződések körében úgy értelmezte elsősorban, hogy minden áron a szerződés teljesedésbe menésére kell a feleket kényszeríteni az elállási jog nagymértékű korlátozásával, addig a hosszú lejáratú szakosítási szerződéseknél, amelyeknél a pactum de contrahendo-ra való felépülés elkerülhetetlen, a KGST-n belüli államközi egyezmények nem biztosították a hosszú lejáratú kapcsolat teljesedésbe menésének a bírói úton való kikényszeríthetőségét. Amennyiben pl. egy kooperációs-szakosítási szerződésben az egyik fél a szerződéskötési kötelezettségének nem tett eleget, a másik fél választottbírói úton nem kényszerítheti a másik felet szerződéses kötelezettségének teljesítésére, hanem csak a szakosítási szerződésekben előírt, maximálisan 8% kötbér megfizetését követelheti. Tulajdonképpen ez a kötbér bánatpénz jellegű; a kötelezett 8% lefizetése útján szabadulhat a szerződés teljesítése alól.

Véleményünk szerint a hosszú lejáratú szerződéseknél is biztosítani kell a felek számára azt a lehetőséget, hogy jogi úton is kikényszeríthessék a szerződéskötési kötelezettség teljesítését.

A reális teljesítés elve hosszú lejáratú kapcsolatokban való érvényesülésének még egy másik oldaláról is szólni kell. Már az előzőekben utaltunk arra, hogy a reális teljesítés elvének a túlhajtása, a rossz minőségben történt szállítás esetére az elállási jognak a — gyakorlatilag — meg nem engedése a reális teljesítés elvét az irreális teljesítés gyakorlatává fordította át: az elállási jog korlátozása még rossz minőségű, silány termék szállítása esetére is tulajdonképpen a reális teljesítés örve alatt az irreális teljesítést, az irreális szükségletkielégítést szentesítette.

Uszenko is utal arra, hogy a nemzetközi szakosítás nagy volumenű megvalósítása a felek részére igen nagy kockázattal jár.[7] Ha a szakosodás alapjává a kooperációs szükségletek kielégítését tesszük, akkor nyilvánvaló, hogy a felek csak akkor fognak hosszú lejáratú kooperációs kapcsolatba lépni egymással, ha a megrendelő bizton számíthat arra, hogy a kooperációs szükségletei kellő időben és megfelelő minőségben kerülnek kielégítésre. Ezért az, hogy a kooperációs és szakosodási kapcsolatok növekedése, összefonódása, egymásra halmozódása valóban gazdasági integrációt jelentsen, ennek az integrálódásnak jelentős fokozódásához vezessen, csak akkor következik be, ha a jogi eszköztárat olyan szankciórendszerrel egészítjük ki, amely a szükséglet kielégítését valójában biztosítja is.

Elkerülhetetlennek látszik ezért a KGST-tagországok egymás közötti áruforgalmában az elállási jog gyakorlásának az eddigieket jelentősen meghaladó mértékű kiszélesítése és természetesen ezzel párhuzamosan a fedezeti vétel — bármely relációból és bármely pénznemben tör-

[7] *Uszenko* i. m. 528. old.

ténő fedezeti vétel — lehetőségének a bevezetése.

3.4. Lehet, hogy a vázolt elképzelések rövid távú programban nem valósíthatók meg. A gazdasági fejlesztés és a nemzetközi együttműködés új útjainak a keresése, amely szinte minden KGST-tagországban folyik, nézetünk szerint mégis elkerülhetetlenül a fent vázolt irányba, a vázolt jogi megoldások irányába kell, hogy vezessen, a szocialista gazdasági integráció tényleges kibontakozásának jogi eszközökkel, szerződéses kapcsolatokkal való alátámasztása végett.

Bauer Miklós—Rónainé Sábicz Irma

A jogalkalmazás ügyközpontúságának veszélyeiről

A gyanúsított elismeri azokat a tényeket, amelyeket a rendőrség és az ügyészség terhére ró. A bíróság ugyanezen tények alapján ítéli el, a gyanúsított mégis váltig hangoztatja, hogy nem érzi magát bűnösnek, mert az általa is beismert (és beismerése nélkül gyakran meg sem állapítható) dolgokat „nem azért tette". A gyanúsított a büntetőeljárás megindításának pillanatától annak jogerős befejezéséig úgy érzi, hogy semmi helytelent nem tett, ugyanakkor a rendőrségi nyomozó, az ügyész és a bíró is meg van győződve arról, hogy saját eljárását jogszerűen folytatja.

Nemegyszer lehetünk tanúi a következő jelenetnek: A bíró a vád ügyészi ismertetése után felteszi a gyanúsítottnak a szokványos kérdést: „megértette-e a vádat", ill. „bűnösnek érzi-e magát". A második — vagy akár mindkét — kérdésre tagadó válasz érkezik. „Most van az, amikor a nyomozati vallomást visszavonjuk" — könyveli el magában a bíró és kissé fásultan felszólítja a delikvenst: „Hát akkor mondja el, hogy történt." A gyanúsított pedig elkezdi mondani. A bíró fellapozza a nyomozás során tett vallomásról készült jegyzőkönyvet, és várja, hogy a mostani és a korábbi vallomás hol és miben fog eltérni. A vallomások azonban nem térnek el egymástól. A bíró ezért csodálkozva rá is kérdez: „Akkor tehát megértette a vádat és bűnösnek érzi magát?" A gyanúsított legalább ilyen csodálkozva feleli: „Nem, és már az első perctől kezdve mondtam, hogy nem értem az egészet."

Az ilyen és hasonló jelenetek alapjául szolgáló helyzeteket különböző megközelítésekből és nézőpontokból értékelhetjük. Ilyen lehet pl. — sok egyéb mellett — a problémák lényegét a jogismeret és a jogtudat hiányosságaira visszavezető, már klasszikusnak számító megközelítés, vagy az az ismét felerősödött irányzat, amely a visszásság alapvető okát (vagy legalábbis egyik fő összetevőjét) a jogi-jogászi nyelv sajátosságaiban, egyes fordulatainak „köznyelvi" gondolkodással való érthetetlenségében látja.[1] Minden ilyen vagy hasonló megközelítés a saját nézőpontjából helyes és indokolt lehet, segítségükkel sok lényeges kérdés vethető fel és oldható meg.

A különböző megközelítésekben és nézőpontokban tükröződő problémáknak azonban — amelyeket filozófikus megfogalmazással a jogi szféra és a társadalmi totalitás értékelése közötti eltérés megnyilvánulásainak nevezhetünk — megítélésünk szerint van egy közös gyökere: a gyakran merev és öncélú jogászi gondolkodás, és ami ezzel együtt jár — a jogalkalmazás ügyközpontúsága. A kérdést — mint látni fogjuk — még érdekesebbé teszi, hogy a jogi és a társadalmi megítélés közötti eltérés nem minden „extráneus" számára jár azonos következményekkel. Leghátrányosabb helyzetben a jogilag alapvetően tájékozatlan és egyszersmind naivan jóhiszemű állampolgárok vannak, míg a megfelelő tájékozottságra és élelmességre is szert tett jogalanyok képessé válnak arra, hogy a jogászi gondolkodás merevségét és a jogalkalmazás ügyközpontúságát tudatosan saját érdekeik szolgálatába állítsák. Természetes, hogy a két véglet között az ontológiai valóságban számos átmenet létezik, amit a terjedelmi korlátok ellenére is igyekszünk érzékeltetni.

„Már a legfelületesebb megfigyelés is arról tanúskodik, mennyire nehezére esik az embernek úgy tekintenie magát, mint aki keletkezett, mint aki egy irreverzibilis folyamat szubjektuma és egyúttal objektuma."[2] Ha ez a lukácsi megállapítás helytálló az emberre általában, úgy — ha lehet — még igazabb az olyan hivatások gyakorlóira, akik tevékenységüket speciális gondolkodási és értékelési sémák keretei között végzik, s így hajlamosak arra, hogy saját speciális gondolkodásukból és értékelésükből próbálják származtatni a mindennapi élethelyzetek mindennapi résztvevőivel szembeni elvárhatóságot.

Közismert és gyakran hivatkozott anekdota annak a tudós jogászprofesszornak az esete, aki minden vizsgázótól megkérdezte, mit lát az ablakon kinézve, s ha a diák embereket és házakat látott, elégedetlenül mordult rá: „Azok ott adóalanyok és adótárgyak!"[3] A jogászprofesszor e szélsőséges álláspontjában valóban „tetten ér-

[1] Jó példát szolgáltatott erre — hogy csak a legutóbbi időszakot említsük — a Magyar Nyelvtudományi Társaság egyik nemrég rendezett vitaülése. Lásd erről: *Szádeczky-Kardoss* Irma: A jogászi nyelv aktuális gyakorlati problémái, MJ. 1980. 10. De jellemzőként említhetjük egyik saját — empirikus vizsgálati eredményekre támaszkodó — korábbi tanulmányunkat is: *Hlavathy* Attila: A jogi fogalmaknak tulajdonított jelentéstartalmak. JK. 1979. 10.

[2] *Lukács* György: A társadalmi lét ontológiájáról. Bp. 1976. III. köt. 99. old.

[3] *Sajó* András: Társadalmi szabályozottság és jogi szabályozás. Bp. 1978. 7. old. alapján.

hetjük a jogászi szemlélet lényegét",[4] az azonban megítélésünk szerint nemcsak abban nyilvánul meg, hogy „mindenütt jogviszonyokat szimatol a társadalmi viszonyok mögött, sőt helyett is",[5] hanem egy sajátos értékelési kényszerképzetben is kifejezésre jut. Ennek lényege az, hogy mindent, ami ügykörébe, vagy akár csak keze ügyébe is kerül, „jogilag" kell értékelnie, és ami még fontosabb: abban a hamis tudatban, hogy ennek a „jogi" értékelésnek a „köznapi" értékeléstől mindenképpen el kell térnie. „Természetesen nem kell és nem is lehet mindenkinek, aki aktívan vagy passzívan érintkezésbe kerül a jogi szférával, jogásszá válnia, de éppúgy magától értetődő, hogy ha valaki... többé-kevésbé intenzív gyakorlati kapcsolatba kerül valamely társadalmi komplexussal, akkor tudatának meg kell változnia."[6]

Mi a tudati változásnak az a bizonyos mértéke, ami még magától értetődő, ami a jogászi hivatás adekvát ellátásának szükségszerű előfeltétele, és mi az, amin túl ez a tudati változás már személyes és társadalmi patológiává válik? Ez utóbbira jellemző példaként hozzunk fel egy bagatellnek tűnő, ám a jogászi gondolkodásról sok mindent eláruló „kis ügyet":

Az elsőfokú bíróság által megállapított ítéleti tényállás szerint a vádlott 1976-ban megvásárolta a sértett testvérének beépítetlen ingatlanát, ahol a sértett, testvére beleegyezésével, 25 db fapanelt tárolt. Az adásvétel után — melyben csupán a telek vételáráról volt szó — a panelek továbbra is a telken maradtak, mivel azokat a sértett elszállítani nem tudta. A vádlott beleegyezett, hogy a panelek ideiglenesen a telken maradjanak. A sértett egy ízben ellenőrizte is, hogy a panelek még megvannak-e. 1978 áprilisában azonban észlelte, hogy a vádlott egy műhelyt épített magának a panelekből. A sértett által felmutatott számlák szerint a fapanelek értéke 11 025,— Ft volt.

A vádlott elismerte, hogy az adásvételi szerződésben a panelekről nem volt szó, és azt is tudta, hogy azok nem a telket eladó személyé, hanem annak testvéréé. A vádlott védekezésként azt adta elő, hogy ő határidőt adott, kb. 4 hónapot a testvéreknek arra, hogy az anyagokat a telekről elvigyék. Mivel az anyagokat nem vitték el, a határidő letelte után használta fel ezeket saját építkezéséhez, azonban bármikor hajlandó polgári jogi követelésüket kielégíteni. Bűnösnek nem érezte magát, a fentebb említett körülmények miatt.

Az elsőfokú bíróság a hivatkozott tényállás alapján a vádlottat bűnösnek mondta ki sikkasztás bűntettében. Az ítélet ellen a vádlott és védője felmentésért fellebbeztek. A másodfokú ügyész — az iratoknak a másodfokú bírósághoz történt megküldésekor — az ítélet helybenhagyását indítványozta, a következő indokolással: „A megállapított tényállásból a bíróság helyesen következtetett a vádlott bűnösségére. A vádlott a cselekmény elkövetésekor ugyanis tudta, hogy a telken levő fapanel nem az eladó, hanem az eladó testvérének tulajdona. A vádlott így a felelős őrzés szabályai szerint birtokában levő faanyagot csak azt követően használhatta fel jogszerűen, ha annak az elszállítására a sértettet határidő tűzése mellett felszólítja, s az eredménytelenül telt volna el. Az irányadó tényállás szerint pedig a vádlott a faanyag tárolására a sértettnek engedélyt adott, s ezzel a sértett értesítése nélkül rendelkezett. A cselekmény minősítése törvényes".

Egy ponton mind az elsőfokú bíróság ítéleti tényállása, mind az ügyészi indítvány indokolása hiányos vagy pedig egymásnak ellentmondó, éspedig egy perdöntőnek látszó, jogilag releváns körülmény vonatkozásában: Az elsőfokú bíróság ítéletének indokolása a vádlott védekezésének ismertetése körében tesz említést arról, hogy „ő határidőt adott, kb. négy hónapot a testvéreknek arra, hogy az anyagot a telekről elvigyék". Az ítéleti tényállásban azonban nem szerepel, hogy volt-e vagy nem ilyen határidőtűzés. Az ügyészi indítvány indokolásából viszont az látszik következni — a vádlott védekezése helytállóságának értékelése nélkül —, hogy határidőtűzés melletti felszólítás egyáltalán nem volt.

A felszólítás körülményei a másodfokú bíróságnak az elsőfokú ítéletet helybenhagyó végzése indokolásából derülnek ki. „... Ilyen előzmények után a vádlott a birtokában levő faanyagokért a felelős őrzés szabályai szerint felel, ami azt jelenti, hogy határidő tűzése mellett köteles felszólítani a dolog tulajdonosát az elszállításra, ha az őrzést meg kívánja szüntetni, és amennyiben a tulajdonos az ily módon kapott felszólításnak nem tesz eleget, jogosult a dolgok feletti további rendelkezésre. A vádlott azonban nem így járt el, mert felszólítást a tulajdonosnak egyáltalán nem küldött, saját vallomása szerint is a volt telektulajdonost szólította fel, annak ellenére, hogy tudta, hogy nem ő a faanyagok tulajdonosa. Ilyen körülmények között és ilyen tényállás mellett helyesen jutott arra a következtetésre az elsőfokú bíróság, hogy a vádlott a panelek felhasználásával a sikkasztás bűntettét megvalósította."

Az eset egyben iskolapéldája annak is, miként lehet egy kellően naiv és jóhiszemű állampolgárt „jogilag" bűnözőnek nyilvánítani. Pusztán amiatt, mert nem „pontosan" azt szólította fel, aki a dolog tulajdonosa, hanem úgy gondolta, hogy ha az öcsöt felszólítja, azzal a báty is fel van szólítva, tehát elmondhatja, hogy felszólította „a testvéreket" — sikkasztás bűntette miatt jogszerűen el lehetett ítélni. Pedig egészen bizonyos, hogy a felszólításról az öcsön keresztül a báty is tudomást szerzett, mivel azonban nem pontosan ő kapta a felszólítást, nem kellett jogilag kötelezve éreznie magát arra, hogy a szívességből tárolt — és az új tulajdonosnak a telek fölötti rendelkezési jogát korlátozó — anyagait végre elszállíttassa. Jogilag a sértett pozíciójába kerülhetett, így az igazságszolgáltatás intézményesített támogatását élvezhette.

Egyébként elképzelhető (de ez a „bizonyítási" anyagból nem derül ki), hogy a vádlott nem is tudta a panelek tulajdonosának pontos címét, nem érezte viszont kötelességének, hogy még neki kelljen felkutatnia azt a „jogosultat", akinek mintegy 2 éve ő tesz szívességet, és aki ezzel visszaélve akadályozza a megvásárolt telek teljes területének rendeltetésszerű használatában. Úgy is érezhette, hogy ő a telek eladójára tekintettel engedte meg az eladó hozzátartozójának, hogy a telken „ideiglenesen" valamit tároljon, ezért arra következtetett, hogy az a helyes — vagy legalábbis elegendő —, ha a telek eladójával közli azt is, hogy jóhiszeműségével és segítőkészségével ne éljenek tovább vissza. Csakis jogászi gondolkodással lehetett az új tulajdonostól elvárni, hogy „mindent megtegyen a jogszerűségért", vagyis először „tudja meg" valahonnét, hogy egyáltalán létezik olyan jogin-

[4] Uo.
[5] Uo.
[6] *Lukács* György, i. m. II. köt. 230—231. old.

tézmény mint „felelős őrzés", másodszor tanulja meg a nevezett jogintézménynek azt a szabályát, hogy pontosan kit kell felszólítani, harmadszor nyomozza ki annak a személynek a „joghatályos" felszólításra alkalmas címét, akinek a volt tulajdonosra tekintettel tett ideiglenes — nyilván nem kétévesnek gondolt — szívességet. Ha nem pontosan így jár el, akkor őt kell elítélni a Büntető Törvénykönyvbe ütköző cselekményért, hogy ezáltal a megsértett jogrend helyreállíttassék. A „másodfok" — mind az ügyészség, mind a bíróság — adott esetben azt tartotta elsődleges feladatának, hogy az elsőfok jogi értékelésének nem elég „tiszta" pontjait a jogi tisztaság tökélyére emelje. Maga az alapkérdés újbóli átgondolása, netalán átértékelése vagy eszébe sem jutott, vagy annak még a gondolatát is elhessegette magától.

A jogászi gondolkodás a maga ennyire steril tisztaságában ritkán mutatja ki magát, sőt inkább az a jellemző, hogy saját produktumait a „társadalmiságból" eredőnek, vagy legalábbis azzal összhangban állónak igyekszik feltüntetni. Genetikai — és zömmel még máig sem meghaladott — alapjai, viszonylagos önmozgásából kialakult tehetetlenségi ereje folytán azonban gyakran még legjobb szándéka ellenére sem képes a „jogiság" és a „társadalmiság" egyidejű, egyenrangú és egymással összhangban levő szolgálatára.

A jogtudományi kutatások ismert megállapításai szerint a társadalmi-jogi fejlődés adott fokán a jog normastruktúrái már egy önmagában is összefüggő rendszer elemeiként kerülnek meghatározásra. Kialakul egy látszólag öntörvényűen is fejlődő szabályrendszer saját fogalomkészlettel, alapelvekkel, intézményi és jogtechnikai apparátussal, a szolgálatára rendelt hivatalnokok elkülönült seregével, ezek professzionális érdekeivel, képzés- és munkamódszerbeli hagyományaival, az ezek szolgálatában álló ideológiával stb.[7] A hivatalnokoknak ez az elkülönült serege, a jogászság, a társadalmi munkamegosztásban azt a feladatot látja el, hogy ezt a látszólag öntörvényű szabályrendszert alkalmazza és érvényesítse. E hivatásnak a gyakorlása során kialakul egy sajátos „jogászi világnézet", amely a jogászi tevékenység nyersanyagául szolgáló „ügyek" eldöntését és elintézését igyekszik minden vonatkozásban „a jog" keretei között tartani. A döntésnek és általában az egész ügyintézésnek tételesjogi szabályokon kell alapulnia, a szabályok aktuális, konkrét tartalmát viszont azok a fogalmak, alapelvek, gondolati alakzatok, illetve azok az intézmények, érdekek, hagyományok, ideológiák határozzák meg, amelyeket teljes pontossággal csak ez a hivatalnoksereg képes ismerni, értelmezni és alkalmazni; ugyanakkor azonban a jogrendszer érvényesíthetőségének társadalmi megalapozásaként posztulálni kell, hogy mindezekkel az ismeretekkel — legalább a felelősségre vonhatósághoz szükséges mértékben — az extráneusok is rendelkeznek.

Ez a jogászi világnézet csapódik le végső soron a jogászi gondolkodásban, illetve a jogászi gondolkodás érvényesítésére kialakított keretekben: a jogalkalmazás mechanizmusában. A jogászi gondolkodás és a jogalkalmazás mechanizmusa egymást feltételezik és egymás hatását erősítik. Igazi egymásratalálásuk az „ügyintézésben" következik be, ami egyúttal mindkettőjük központi kategóriájának, a „jogi relevanciának" az érvényre juttatását is jelenti. A jogalkalmazás mechanizmusában ugyanis a jogalkalmazó nem az embert és az emberi magatartást értékeli a maga természetes valóságában, hanem azok idealizált mintákhoz: a „jogkövető (vagy jogsértő) emberhez", illetve a „jogszerű (vagy jogszerűtlen) magatartáshoz" való viszonyát.

A jogalkalmazónak az „ügyet" kell elbírálnia és elintéznie, ami nem más, mint az adott emberi magatartás vagy életbeni helyzet jogilag releváns elemeinek összessége. Az ügy tehát a jogalany tényleges életbeni magatartása és a jogalkalmazó értékelő tevékenysége közé iktatódik: a jogalany konkrét magatartása ügyet keletkeztet (vagy legalábbis lehetővé teszi ügy keletkezését), a jogalkalmazó konkrét magatartása pedig ezt az ügyet a tevékenységére irányadó dogmatikai és ügyviteli szabályok szerint „elintézi"; az egész jogalkalmazói eljárás az ügyet meghatározó jogilag releváns elemek körül folyik, éspedig annál jobban eltávolodva és függetlenedve a jogalany és magatartása természetes ténylegességétől, minél beljebb kerül az ügy a jogalkalmazás mechanizmusába.

A jogászi gondolkodás és a jogalkalmazás mechanizmusa tehát létrehoztak egy sajátos képződményt, „az ügyet", amellyel a jogalanyok és magatartásuk értékelését mesterségesen a „jogi relevanciára" szűkítik. Ezzel pedig olyan egyirányú zsákutcába juttatják magukat, amelyből gyakran nincs sem ki-, sem visszaút. Ez nem jelenti azt, hogy ennek a természetellenes leszűkítésnek a veszélyeit érző jogalkalmazók ne törekednének az ügy elintézéséhez nélkülözhetetlen jogilag releváns elemeken túl más körülményeket is figyelembe venni. Ahhoz azonban, hogy egyes körülményeket a jogilag szokásostól eltérően lehessen értékelni, vagy hogy az értékelésbe a nélkülözhetetlen elemeken túl más körülményeket is be lehessen építeni, ezeknek a körülményeknek szintén jogilag relevánsaknak kell lenniük, azaz a jogszabályokon vagy az irányított, illetve elfogadott jogalkalmazói gyakorlat kikristályosodott pontjain kell alapulniuk. Vagyis — lényegére egyszerűsítve — ahhoz, hogy a jogilag relevánstól el lehessen térni, bizonyítani kell, hogy az eltérés is jogilag releváns.[8]

[7] Lásd *Varga* Csaba: „Dolog" és eldologiasodás a jogban, ÁJT, 1978. 1, 73. old.

[8] Csak jelezni kívánjuk — mert bővebb taglalására és a témánkkal való kapcsolatának elemzésére jelen tanulmányban nincs mód —, hogy az emberi magatartások és általában a társadalmi tények vizsgála-

Mi kell ahhoz, hogy valamiből — egy emberi magatartásból vagy egy életbeni helyzetből — ügy keletkezzék? Tulajdonképpen semmi más, mint egy szabályosan iktatott és valamely ügykategóriába besorolt „kezdőirat" valamely jogalkalmazó szervnél. Mihelyt egy szabályosan iktatott kezdőirat valahol megszületett, adva van az ügy keletkezésének és elintézésének minden jogilag megkívánt előfeltétele.

Az ügy keletkezésének majd elintézésének legtipikusabb menetét a büntetőügyeknél kísérhetjük nyomon, ezért kiindulópontként a „tiszta" büntetőeljárást vegyük alapul. A büntetőeljárásról szóló törvény szerint a büntetőeljárás feljelentés, bejelentés vagy a nyomozó hatóság észlelése alapján indulhat meg. Ez azonban csak mintegy elvi előfeltétel, az „ügyet" konkréten a nyomozás elrendeléséről szóló határozat keletkezteti, amelynek hozatalára a nyomozó hatóság vagy az ügyész jogosult. A nyomozás elrendeléséről szóló határozaton nem kell valamiféle részletes, az alapos gyanút keltő tényleges magatartást és az annak jogilag releváns elemeit tartalmazó, megfelelőképpen indokolt jogi aktust érteni: „a határozatnak csak rendelkező része és keltezése van".[9]

Miután az ügyészség csak kivételesen folytat nyomozást, a nyomozás elrendelése az esetek többségében gyakorlatilag azt jelenti, hogy az illetékes járási, városi, kerületi stb. rendőri szerv vezetője vagy megbízottja valamilyen „kezdőiratra" rányomja az „. . . . alapos gyanúja miatt a nyomozást elrendelem" szövegű bélyegzőt és a megfelelő helyre beírja vagy beíratja a Btk. vonatkozó §-át és a dátumot. A kezdőirat lehet maga a feljelentés vagy bejelentés, illetőleg az észlelésről készült rendőri jelentés, esetleg a feljelentés kiegészítését tartalmazó valamilyen irat, ami miatt pedig a nyomozást elrendelik, az nem a konkrét emberi magatartás, hanem a Btk. X. § Y. bekezdésébe ütköző bűncselekmény. Az esetek jelentős részében a kezdőiratra írt — esetleg kellően át sem gondolt — minősítés, vagyis a Btk. meghatározott paragrafusa dönti el az eljárás egész további menetét. Az ügy vizsgálója (vagyis akire az illető rendőri szerv vezetője az ügyet kiszignálta) annak bizonyítására (valószínűsítésére) fog törekedni, hogy a kezdőiratra írt § által reprezentált bűncselekmény „törvényi tényállásának elemei megvalósultak".

Ha a vizsgáló az ügyet szabatosan „lenyomozza", vagyis beszerzi az általa szükségesnek vélt bizonyítékokat, revideálásra jogosult vezetője is elsősorban abból a szempontból fogja áttekinteni a nyomozás iratait, elegendő bizonyítékot gyűjtött-e a vizsgáló arra, hogy az elrendelő határozatban szereplő Btk.-paragrafus törvényi tényállásának elemei megvalósultak. Ha a bizonyítékokat kevesli, arra ad utasítást, hogy a vizsgáló erre meg erre a törvényi tényállási elemre szerezzen be még valamit. De hát lényegében nem azt várja el az ügyész és a bíró is a nyomozótól, hogy meghatározott bűncselekmény törvényi tényállásának elemeit felderítse, illetve a tényállási elemek megvalósultságának a bizonyításához szükséges adatokat biztosítsa, amikor az ügyésznek a Btk. ilyen és ilyen §-ába ütköző bűncselekmény miatt kell vádat emelnie, a bírónak pedig ugyancsak a Btk. ilyen meg ilyen paragrafusában meghatározott törvényi tényállás megvalósulásáról kell ítéletet hoznia?

Az itt leírtak azonban csak az emberi magatartás üggyé válásának legtisztább eseteire vonatkoznak. Egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy minden, a bűncselekmény törvényi tényállását megvalósító magatartásból ügy lesz, továbbá az sem törvényszerű, hogy az azonos jellegű magatartásokból azonos jellegű ügy keletkezzék. Ami az első problémát illeti, annak legklasszikusabb megjelenési formája az ún. „látens bűnözés". Ezt látszólag elintézhetnénk azzal a magyarázattal, hogy amiről senki nem tud, vagy amit senki nem tud bizonyítani, az jogalkalmazói szempontból tulajdonképpen nincs is, hiszen elbírálni a jogalkalmazó csak azt tudja, ami „elé kerül". A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Egyre több nemzetközi és hazai tapasztalat tanúskodik arról, hogy a látens bűnözés jelentős része mesterségesen „látentizálódik", vagyis a bűncselekmény ténylegesen a hatóság vagy a sértett tudomására jutott, abból mégsem „csinálnak ügyet".[10]

tának és értékelésének a jogi relevanciára való leszűkítése mind a jogtudományt, mind a jogot illetően olyan magyarázatokat is eredményezhet, hogy azok lényege a valóságtól többé-kevésbé elszakadt „szimbólumok" kutatása, illetve érvényesítése. Ami a jogtudományt illeti, jóllehet „az is a jog realitásával foglalkozik, de nem annak társadalmi, hanem szimbolikus realitásával", mivel a jogot „önmagáért való értelmi konstellációnak tekinti", amelyből a társadalmi realitások ugyan „nincsenek kizárva", de azok „csak egy jellegzetes szűkítéssel és rövidítéssel őrződnek meg, nevezetesen annyiban, amennyiben a jogi kérdések eldöntése szempontjából relevánsak" — lásd *Luhmann*, N.: Rechtssoziologie. Reinbek bei Hamburg, 1972, 354. old. A szocialista jogtudományban kifejtett egyik álláspont pedig magát a jogot illetően jut olyan következtetésre, hogy a jog „a tartalmában foglalt szimbolikus cselekménymináták mennyiségével meghatározott körben" része a kultúrának. — Lásd *Palecki*, K.: O uzytecznosci pojecia kultura prawna. Panstwo i Prawo, 1974. 2, 70. old.

[9] Be. 130. § (1) bek.

[10] Erről lásd részletesebben: *Hlavathy* Attila: A bűn és a büntetés állampolgári megítéléséről. JK, 1978. 6. Jelen összefüggésben — a jelenség nagyságrendjének és összetettségének érzékeltetéséül — két megállapításra hívjuk fel a figyelmet. Az egyik egy rendőrfelügyelő lakonikus kijelentése: „Az általunk felfedett bűncselekmények kevesebb, mint 30%-a kerül be a statisztikába. A többit belső ügyként kezeljük" — Idézi *Evans*, P.: Un „impot" progressif, celui du crime. „Europa" 1975. december 2-i sz. 25. old. A másik — a kérdést sértetti oldalról vizsgáló — következtetés szerint a vagyon elleni bűncselekményekkel szemben egyre növekszik a fásultság, a károsultak a rendőrséget csak a súlyos bűncselekmények esetében értesítik. De nem tesz feljelentést a testi sértések áldozatainak többsége sem, sőt egy részük még kórházban sem meri ápoltatni magát, mert „félnek támadójuktól még a támadás után is". — *Normandeau*, A.—*Rizkalla*, S.: Conséquences économiques et sociales de la criminalité: les nouveaux objectifs de la recherche et de la planification. Revue de droit pénal et de criminologie, 1975. október, 27. és köv. old.

A második probléma még érdekesebb. Induljunk ki abból a helyzetből, hogy ha az állampolgárt valamilyen jog- vagy érdeksérelem éri, azért elégtételt kíván venni, illetve megsértett jogait vagy érdekeit helyre szeretné állítani. Elég valószínűtlen az, hogy a jog- vagy érdeksérelem bekövetkezésénél éppen jelen van egy tapasztalt jogalkalmazó, aki azonnal meg tudná mondani, mi a teendő. Az esetek többségében ezért az állampolgár saját ismeretei és elképzelései alapján dönti el, hogy igényével hová is menjen. És itt merül fel a kérdés: ha az állampolgár az adott hatóságot választja, és nem valamelyik számbajöhető másikat, változik-e attól, s ha igen, mennyiben, az ügy érdemi elbírálása.

Az eljárásjogi szabályok gyakran adnak lehetőséget arra, hogy az érdekelt több hatóság között választhasson. A választási lehetőség biztosítása néha egészen kifejezett és tudatos, más esetekben — és ez a gyakoribb — a „jogalkotó szándéka" nem irányult választási lehetőség teremtésére, a jogérvényesülés ontológiai valóságában azonban a különböző jogszabályhelyek ténylegesen választási lehetőséget hoznak létre. A választási lehetőség kifejezett és tudatos biztosítását láthatjuk pl. a polgári eljárás illetékességi szabályainál.

A Polgári Perrendtartás az általános illetékességű (az alperes lakóhelye szerinti) bíróságon kívül lehetővé teszi, hogy a felperes a pert vagyonjogi ügyekben az előtt a bíróság előtt is megindíthassa, amelynek területén az alperes huzamosabb tartózkodásra utaló körülmények között tartózkodik; a tartási, járadéki és más hasonló célú időleges szolgáltatásra kötelezés iránti per az igény érvényesítésére jogosult lakóhelye szerint illetékes bíróság előtt is indítható; a gyermek elhelyezésére irányuló pert a gyermek lakóhelye szerint illetékes bíróság előtt is meg lehet indítani; az ingatlannal kapcsolatos perek az ingatlan fekvése szerint illetékes bíróság előtt is megindíthatók; a házassági perre az a bíróság is illetékes, amelynek területén a házastársak utolsó közös lakóhelye volt stb. A törvény ezzel az ügyintézést akarja gyorsítani, illetve a felperes helyzetét objektíve kívánja megkönnyíteni. A vagylagos illetékesség azonban bizonyos esetekben „kombinálásra", szubjektív meggondolások érvényesítésére is lehetőséget adhat. Az érdekelt tehát az „ügyintéző (szerv vagy személy) természetét" is bekalkulálhatja választásába, főleg akkor, ha egy tapasztaltabb (hasonló ügyben már érintett vagy éppen a bírói gyakorlat szubjektív vonatkozásaiban jártas, gyakorló jogalkalmazó) ismerőse ehhez támpontokat is ad. Pl., hogy a női és az idősebb bírák szinte kivétel nélkül az anyának „szokták" ítélni a gyermeket, míg a férfi, illetve a fiatal bíráknál ettől eltérő ítélet is elő szokott fordulni, ehhez képest az alperes lakóhelye szerinti bíróságon egy idősebb nőhöz, a gyermek lakóhelye szerinti bíróságon viszont egy fiatalabb férfihoz kerülhet az ügy. Vagy hogy pl. a pesti bíróságokon gyorsabban intézik az ügyeket, de felületesebben, ezzel szemben egy kisvárosi bíróságnál tovább tart ugyan az ügy, de többet ki lehet hozni belőle stb.

Az ilyen megfontolások tehát nem az ügy, hanem az ügyintéző természetével kapcsolatosak. Ezért — valamint megbízható empirikus vizsgálati eredmények hiányában — ezt a kérdést csak annak jelzése érdekében érintjük, hogy az ügy természetével összefüggő hatóságválasztás eredményét az ügyintéző természete még tovább színezheti, illetve a kifejezetten tudatos hatóságválasztás tudatosságát az említett szubjektív mozzanatok is erősíthetik.

Jelen témánk szempontjából az ügy természete, illetve az ügyintézőnek az ügyfél által nem ismert vagy nem feltételezett beállítottsága áll előtérben. Most tehát ebben az összefüggésben vizsgáljuk tovább azt a kérdést, vajon bizonyos-e, hogy ugyanolyan emberi magatartás mindig ugyanolyan ügyet fog eredményezni? A joggyakorlat tapasztalatai alapján állíthatjuk, hogy az érintett állampolgár eljáráskezdeményező első lépése sokszor még azt is meghatározhatja, hogy ugyanaz az emberi magatartás büntető vagy polgári ügyként kerüljön be a jogi értékelés szférájába és ennek megfelelően büntető vagy polgári jogi jogkövetkezményei legyenek.

Megállapításunk illusztrálására vegyük alapul a következő, gyakran előforduló esettípust:

Az állampolgár balatoni telkét a rajta levő üdülővel együtt egy másik állampolgárnak eladja, aki azonnal birtokba is lép. A ház mellé ragasztott fészerféleségben az eladó — azzal a megjegyzéssel, hogy „majd jövök érte" — otthagyja a még alig használt, kb. 10 ezer forint értékű csónakját. A tulajdonos a csónakért — mivel nem talál rá megfelelő vevőt — hónapokig nem jelentkezik. Az ingatlan vevőjét fia állandóan unszolja, hogy menjenek csónakázni. Az apa előbb húzódozik, miután azonban a tulajdonos csak nem akar jelentkezni, és csónakázni ő is szeretne, végül rááll a kérésre, és ezt követően néhányszor leviszik a vízre a csónakot és alkalmanként jó mélyen beeveznek. Az egyik alkalommal hirtelen támadt viharba kerülnek, a csónak léket kap és süllyedni kezd. A felhőszakadás olyan erős, hogy maguk is csak nagy erőfeszítéssel tudnak partra úszni. Mire eláll a vihar, a csónak teljesen elmerül és többé meg sem találják. Nem sokkal ezután jelentkezik a tulajdonos — az ingatlan vevője még éppen tépelődik, miként értesítse —, a csónak azonban már nincsen meg. A nyaraló vevője őszintén elmondja, mi történt, elnézést kér, és felajánlja, hogy kártérítésként fizet 5 ezer forintot. (Ennyit már korábban, vételárként is felajánlott, de nem tudtak megegyezni, a csónak megvételére ezért nem került sor.) A tulajdonos kevesli a felajánlott kártérítést, 10 ezer forintot követel, s mikor a károkozó megtagadja, közli vele, hogy „törvényre megy". (Az esetben az ingatlan eladása annak egy szezonra való kiadásával, a csónak pedig bármely hasonló felszereléssel behelyettesíthető — úgy, hogy annak használatáról nem esik szó.)

Az állampolgár tehát „törvényre" kíván menni, de vajon hová? Hiszi is meg nem is, hogy csónakja a Balatonba veszett, azt is lehetségesnek tartja, hogy a csónakot jó pénzért (mindenesetre a felajánlott kártérítési összegnél többért) eladták. Legbiztosabb, ha a rendőrségre megy és elmondja, hogy csónakját X. Y. ellopta vagy elsikkasztotta.

Tételezzük fel, hogy az elkövetés helye szerinti rendőri szerv illetékesnek fogja magát tartani, az üggyel érdemben kíván foglalkozni, vagyis el akarja rendelni és le akarja folytatni a nyomozást. De vajon milyen bűncselekmény miatt? Ahhoz, hogy az eltulajdonítást bizonyítani lehessen, vagy a dolognak kellene meglennie, vagy a gyanúsítottnak kellene az eltulajdonítást beismernie, vagy a csónak vevőjét (esetleg orgazdáját) kellene felderíteni. Ezeknek a bizonyítékoknak a beszerzésére azonban nincs sok remény. Ha viszont elfogadja — mert nem tudja megcáfolni — a gyanúsított védekezését, akkor a gyanúsított védekezéshez való jogát is komolyan vette és a sikkasztást is játszva tudja bizonyítani a bizonyítékok királynőjével — hiszen azáltal, hogy a gyanúsított más dolgát használta, „azzal sajátjaként rendelkezett".

Az egész büntetőeljárásban az egyetlen vitás kérdés az lesz, hogy mennyit ért a csónak. A sértett 10 ezer, a gyanúsított 5 ezer forintot állít. Szakértő kirendelésének nincs értelme, mivel a sértett állítása szerint a csónak szinte vadonatúj, a gyanúsított szerint viszont jócskán használt volt, a szakértő legfeljebb arra nyilatkozhatna, hogy mennyit ér egy szinte vadonatúj és egy jócskán használt csónak, arról azonban, hogy milyen volt és mennyit ért ténylegesen az adott csónak — annak hiányában — úgysem tudna mit mondani. A sikkasztás bűncselekményét elbíráló bíró a kártérítés — az ún. polgári jogi igény — kérdésében ilyenkor két lehetőség közül választhat. (Tárgyalás ilyenkor rendszerint nincs is, mert az ügyész tárgyalás mellőzésével kiszabandó pénzbüntetésre tesz indítványt.) A polgári jogi igényt — azzal az indokolással, hogy annak érdemi elbírálása az eljárás befejezését jelentékenyen késleltetné — „egyéb törvényes útra utasítja", vagy pedig megítéli a biztosan megállapítható — mert a gyanúsított által is elismert — kisebb összeget. A sértettnek ezután büntetőbíróság előtt nincs is több keresnivalója, hiszen a tárgyalás mellőzésével pénzbüntetés kiszabásáról rendelkező végzés ellen eleve nincs hely fellebbezésnek. Legfeljebb tárgyalás tartását kérheti, azt is csak a polgári jogi igényt érdemben elbíráló rendelkezéssel kapcsolatban (az egyéb törvényes útra utasítás ellen tehát nem), ha viszont azt sérelmezi, hogy miért csak öt-, és miért nem tízezer forint a kártérítés és csak ő kérte tárgyalás tartását — de hát a gyanúsított és az ügyész miért is kérte volna? —, a bíró a végzésnek a polgári jogi igényre vonatkozó részét hatályon kívül helyezi és az igény érvényesítését most utasítja egyéb törvényes útra.[11]

Most vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor ügyfelünk nem szeret rendőrségre járni, nagyobb bizalma van a bíróság iránt, ezért a rendőrség helyett inkább a bíróság panaszirodájára megy (az sincs persze kizárva, hogy azt éppen az adott időszakban úgyis „elég" üggyel foglalkozó rendőrségen tanácsolták neki). Panaszával éppen egy polgári ügyszakban dolgozó bíróhoz vagy bírósági titkárhoz kerül, aki nem azt fogja kérdezni tőle, tudja-e bizonyítani, hogy a panaszolt személy a csónakot ellopta vagy elsikkasztotta, hanem hogy volt-e közöttük olyan jogviszony, amelynél fogva a panaszolt személy a csónakot jogosult vagy köteles lett volna magánál tartani, vagyis miben állapodtak meg a csónakra nézve. Ügyfelünk erre csak azt tudja mondani, hogy meg éppen nem állapodtunk semmiben, én mondtam neki, hogy majd jövök a csónakért, ő meg azt mondta, hogy jól van.

Mi ez az ügy, ha nem a Ptk. 196. § szerinti felelős őrzés, és mi más a panaszolt személy magatartása, ha nem a felelős őrzés tárgyának jogtalan használata, és mi másért kell felelnie, mint azért a kárért, amely e használat nélkül nem következett volna be? Indítson tehát nyugodtan kártérítési pert, amit biztosan meg is fog nyerni, legfeljebb az összegszerűségben lesz vita. De ha megtalálja a csónak blokkját és néhány telekszomszéd úgy nyilatkozik, hogy a csónak szinte vadonatúj volt, akár 8—9 ezer forintot is kaphat.

Az ilyen és hasonló esetekben az állampolgár valóban akkor jár jobban, ha azonnal a polgári bíróságra megy, mert így ügye gyorsabban — a büntetőeljárás fölösleges közbeiktatása nélkül — elintéződik és anyagilag is általában kedvezőbb helyzetbe kerül. A tapasztalatok szerint ugyanis, ha a gyanúsított által elismert — kisebb — összeget a büntetőperben megítélik, a sértettek jelentős része a nagyobb összegért nem indít külön polgári pert, mert nemigen gondolja, hogy a „másik bíróság" majd kedvezőbben áll hozzá az ügyéhez. Az „ügyéhez" — írtuk — mert ebből az ő ügye tulajdonképpen csak az, hogy teljes kártérítést kap-e a dologért, és nem az, hogy a károkozót milyen címen marasztalják el.

Arra, hogy adott emberi magatartás a jogalany és a jogalkalmazó kezdeményezésétől vagy beállítottságától függően bűncselekményként vagy polgári jogi deliktumként kerül elbírálásra, még számtalan egyéb példát felhozhatnánk. A legtipikusabb esetkör a lakáshasználat jogi rendezésével kapcsolatban jelentkezik, amikor a bíróság a lakásban lakó valamelyik személyt arra kötelezi, hogy az általa addig használt lakrészt bocsássa a lakásban maradó személy rendelkezésére. Tegyük fel, hogy az érintett személy a bírósági kötelezésnek eleget is tesz, a lakásból elköltözik, néhány bútordarabot és más vagyontárgyat azonban átmenetileg — amíg ezeket is megfelelően el nem tudja helyezni — volt lakrészében vagy (pl. elvált házastársak esetén) a volt közös lakás valamelyik helyiségében hagy. A lakásban maradt pernyertes fél és családtagjai az otthagyott vagyontárgyat használják és abban komoly, esetleg reparálhatatlan károsodást okoznak. A cselekmény

[11] A bíró ilyen eljárása — a Be. 215. § (1) bek. és 353. § (3) bek. alapján — teljesen jogszerű és a büntetőeljárás gyorsaságához fűződő érdekek azt indokolják is.

szinte minden esetben sikkasztásnak (esetleg rongálásnak) vagy a felelős őrzés szabályai megsértésének minősíthető. Amíg azonban az előző példánál a sértett elsődlegesen nem a károkozó büntetőjogi felelősségrevonását kívánta (vagy mindegy volt neki, hogy milyen eljárás keretében kap kártérítést), a lakással kapcsolatos ügyekben a károsult néha kifejezetten azért fordul a polgári bíróság helyett a bűnüldöző hatóságokhoz, hogy az ellenérdekű féllel szemben büntetőeljárást „indíttasson", és ezzel mintegy megbosszulja azt, hogy a polgári bíróság a lakás vonatkozásában az ellenérdekű fél javára döntött. Az elkövető oldaláról nézve ezekben az esetekben a teljes vétlenségtől a teljes rosszhiszeműségig minden magatartásfajta előfordulhat. Lehet, hogy a kérdéses vagyontárgyat éppen a lakásban maradt volt házastárs „javára megítélt" közös gyermek tette tönkre a lakásban maradt volt házastárs távollétében és mindennemű felbújtása nélkül. A szülői felügyeletet az a szülő gyakorolja, akinél a gyermek el van helyezve, a gyermek — mint belátási képességgel nem rendelkező személy — károkozásáért pedig a szülő felel. A törvény ugyan azt a megszorítást teszi, hogy „kivéve, ha bizonyítja, hogy a felügyelet ellátása érdekében úgy járt el, ahogy az az adott helyzetben általában elvárható",[12] ezzel azonban a lényegen nem változtat, csupán a bizonyításra helyezi át a probléma súlypontját, ami a helyzetet egyáltalán nem tisztázza, sokkal inkább bonyolítja.

Ha a gyermek pl. az elköltözött apa többezer forint értékű zeneszekrényében tesz kárt, miként tudta volna a szülői felügyeletet gyakorló anya a károkozást megakadályozni azon az intelmen kívül, hogy „a papa dolgaihoz nem szabad nyúlni". De mivel lehet hitelt érdemlően bizonyítani vagy ellenbizonyítani, hogy legalább ennyit megtett, vagy hogy éppenséggel nem arra bujtogatta a gyereket, hogy ami a papáé azt csak nyugodtan használja, piszkálja, rongálja — egyáltalán csináljon vele, amit akar. Mikor fordul át az ilyen szülő magatartása már abba a minőségbe, hogy pl. a szándékos rongálás bűncselekményének közvetett tettese legyen?

Vagy mitől függ pl., hogy azt a magatartást, amikor valaki más személyre vonatkozó, azt sértő, valótlan tényt állít, híresztel, vagy való tényt hamis színben tüntet fel, rágalmazás bűncselekményének avagy a személyhez fűződő jogokon belül a jó hírnév sérelmének minősítsük? Vagy ha a vállalkozó harmadosztályú anyagot használ, de szándékosan és rosszhiszeműen elsőosztályú anyagként számítja fel, abból árdrágítás vagy csalás bűncselekménye, illetve egyszerű polgári jogi elszámolási per legyen? — etc., etc. Az esetek többségében egész egyszerűen attól függ, vajon a sértett vagy károsult állampolgár a büntető vagy a polgári ügyekben eljáró hatósághoz fordul, vagy pedig — ha még kellően tájékozatlan és tapasztalatlan — melyik félfogadó hatóságnál kopogtat, illetve az éppen félfogadó jogalkalmazó büntetőjogi vagy polgári jogi „beállítottságú".

*

Jelen tanulmánynak nem volt célja — és terjedelmi okokból nem is lett volna lehetősége — a témával kapcsolatos valamennyi kérdés felvetése, de még csak a legfontosabb vonatkozások érintése sem. Törekvése arra irányult, hogy érzékeltesse a jogalkalmazással kapcsolatos problémák egyfajta új megközelítésének a lehetőségét. E megközelítés lényege — korántsem végleges összegezésként, sokkal inkább vitaindító szándékkal — abban foglalható össze, hogy számos negatív tendenciának, így elsősorban a jog eldologiasodásának[13] fő oka a jogalkalmazás merev ügyközpontúsága. Az „ügy" — amely a jogalkalmazó tevékenység nyersanyagaként keletkezett — gyakran függetlenedik az őt létrehozó meghatározóktól: a jogászi gondolkodás és a jogalkalmazási mechanizmus bizonyos mértékig indokolt speciális szükségleteitől. Viszonylagos önállóságra tesz szert és — visszahatva a jogászi gondolkodásra és a jogalkalmazás mechanizmusára — meghatározottból nagyon gyakran azok meghatározójává válik.

Hlavathy Attila

[12] Ptk. 347. § (1) bek.

[13] A „jog eldologiasodása" természetesen sokkal összetettebb probléma annál, mint ahogy jelen keretek között mód volt érinteni. Bizonyos mértékű eldologiasodás a jog működésének sine qua non feltétele. Jelen összefüggésben a hangsúly a szükséges mértéken túli eldologiasodás negatív hatásain van, ezért a tárgyalt vonatkozásban a kifejezés inkább pejoratív kicsengésű. Nyilvánvaló, hogy más összefüggésekbe ágyazva neutrális, illetve pozitív jelentése is lehet. Lényegében ugyanez vonatkozik az „ügyközpontúság" kategóriájára is: a formális ügyközpontúság a jogalkalmazás mechanizmusához szükségszerűen hozzátartozik, anélkül egységes és ellenőrizhető jogalkalmazás el sem képzelhető. A jogalkalmazónak azonban (miként azt máshelyütt részletesebben kifejtettük — lásd: *Hlavathy* Attila, A jogalkalmazók szubjektivitásáról, JK, 1976. 6) az „ügyintézés" formális keretein belül maradva is tartalmi, azaz emberi és társadalmi megoldásra kell törekednie; az „ügyközpontúság" kifejezés ezért a „tisztán jogi" megoldások veszélyeire összpontosítva adott összefüggésben inkább negatív színezetű.

Az Emberi Jogok Egyezségokmányai jogrendszerünkben

I.

Jelentőségük, életbelépésük

1976-ban — a szükséges számú csatlakozással — hatályba lépett az emberi jogok minden fajtáját érintő, egymást kiegészítő két szerződés, a *Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya*, valamint a *Gazdasági Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya*. Ez együttvéve egészet is alkotó kódex, amelyet az ENSZ közgyűlése 1966-ban szavazott meg, és nyitott meg az aláírások számára; az első ilyen átfogó felsorolás, ami a világ különböző rendszerű államaira nézve nemzetközi jogilag kötelező, nemcsak ajánlás. A jogok felsorolása mellett a nemzetközi együttműködés és ellenőrzés bizonyos fajtáját is bevezette. A közvélemény körében néha még jobban ismert a több mint harmincéves Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata, amely azonban ENSZ közgyűlési határozat — ajánlás — nem szerződés. Vannak kötelező szerződések, mint pl. a faji diszkrimináció tilalmáról, vagy a nők politikai jogairól szóló konvenciók, de azok az emberi jogok egy-egy fajtáját tartalmazzák, ún. speciális egyezmények. Általános felsorolást találunk a nyugat-európai, illetve amerikai emberi jog-konvenciókban, de azok sem tartalmaznak annyiféle jogot, mint a két Egyezségokmány, továbbá regionálisak, nem vonatkoznak több földrész és társadalmi rendszer országaira.

A két egyezségokmány tartalma azért is egészet alkot, mert felhasználja az 1948-as Nyilatkozat egységes szerkezetét, felsorolását, miközben tovább fejleszti azt. A szerződés kettébontásának oka, mint ismeretes, egy olyan kompromisszum volt, hogy a személyi és politikai jogokról szóló okmányban azonnali, vagy gyorsabb megvalósítást, jobban kiépített végrehajtási mechanizmust lehetett elfogadtatni, mint a gazdasági és szociális jogok esetében. Emlékezve azonban, hogy a világszervezet eredetileg — az elvi jellegűnek szánt Nyilatkozat után — a negyvenes években még egységes szerződés alkotását határozta el, az ENSZ újabb határozatai a két egyezményt gyakran együtt említik az *Emberi Jogok Egyezségokmányai* nevet használva.[1] Ezen a gyűjtőnéven hivatkozik rájuk a Helsinki Záróokmány is. Egyezségokmány (covenant) szóval egyébként is a különösen fontos, ünnepélyes szerződéseket szokták jelölni.

A hatálybalépéskori 35 ratifikáló országgal szemben a részes országok száma 1980-ban már megközelítette a *hetvenet*. Elvileg külön is alá lehetett írni a két egyezményt, de kialakult gyakorlat, hogy a csatlakozások egy időben, mind a kettőhöz történnek. Az aláírások és a ratifikálások sora húsz éve tart, az elért szám azonban értékes. Általános, a jogok minden fajtájáról szóló egyezmény ekkora egyetemességet még sose ért el: a különböző rendszerű államoknak itt eddig a legnagyobb számú és legkülönfélébb jogok megvalósítását kell elvállalni.

Megindult és él a szerződésekben szereplő, korlátozott *együttműködési és beszámolási mechanizmus* is. A gyorsabb végrehajtást előíró, klasszikus jogokat tartalmazó első egyezségokmány szerint megalakult és rendszeres üléseket tart egy új testület, a 18 választott szaktekintélyből álló *Emberi Jogok Bizottsága* (Human Rights Committee: nem azonos az ENSZ-hez kezdettől tartozó, átfogóbb és továbbra is működő Emberi Jogok Bizottságával, a Commission of Human Rights-szal). Ezzel a szerződésnek megfelelően megindult egy ismétlődő jelentéstételi eljárás; a részes államoknak be kell számolni a megvalósítás érdekében hozott intézkedésekről, az *eredményekről*, a fennálló jogi helyzetről és a *nehézségekről* is. Az első jelentést a részes államok nagyrészétől a bizottság már megkapta és megvizsgálta, így Magyarországét is.

A testület a jelentéseket értékeli, további információkat és jelentéseket kér, majd végül átfogó észrevételeket is tesz, de nem marasztalhat el államokat. Nem az elmarasztalás, hanem a jogok megvalósítása érdekében, úgynevezett tárgyszerű dialógust és tapasztalatcserét bontakoztat ki a kormányokkal. Van és életbe lépett egy további szigorúbb végrehajtási forma is, melyhez azonban a csatlakozás fakultatív s amely szerint egy-egy részes állam ellen kifejezett panaszt is lehet tenni. A szocialista országok és számos fejlődő ország nem csatlakoztak ehhez, a nemzetközi viszonyokat erre még nem tartják érettnek.

Az Emberi Jogok Bizottsága (továbbiakban: Bizottság) első elnöke a ciprusi A. Mavromatisz lett, tagjai olyan szakértők, mint a szovjet A. Movcsan, a brit Sir Vincent Evans, az osztrák F. Ermacora, az NDK-beli B. Graefrath és mások. Négyévenként a különböző jogrendszerek és földrajzi térségek figyelembevételével új tagokat választanak. A második, a gazdasági-szociális jogokra vonatkozó egyezmény az elsőnél több időt hagyott az államoknak a végrehajtásra, nem hozott létre külön fórumot, de itt is van egy kötelező, több szakaszból álló jelentéstétel, amely az ENSZ egyik főszerve, a Gazdasági és Szociális Tanács elé kerül. Az első jelentéseket itt még nem az egész, hanem csak az okmány kijelölt szakaszai végrehajtásáról kellett beterjeszteni.

A Magyar Népköztársaság azok között volt, akik még a hatálybalépés előtt — az első 35 csatlakozó közt — aláírták és ratifikálták a két egyezségokmányt. Az Elnöki Tanács megerősí-

[1] L. különösen: az ENSZ-közgyűlés 1977. évi 32/130. sz. határozatát.

tő okiratát 1974 januárjában helyezték letétbe az ENSZ főtitkáránál. A nemzetközi hatálybalépés megtörténte után pedig nyomban hazai jogszabály — törvényerejű rendelet — formájában kihirdették azokat: a polgári-politikai jogokról szóló egyezségokmányt az *1976. évi 8. számú tvr.*, a gazdasági-szociális jogokról szólót pedig a *9. számú tvr.* tartalmazza, mindkettő a Magyar Közlöny 1976. április 22-i számában.[2] Magyarország is részt vett az ENSZ szerveiben az egyezségokmányok több mint egy évtizedig tartó szövegezési munkáiban, s az 1966-os közgyűlési szavazásban, ahol 106 tagállam között támogatta az elkészült szöveget. (Az ENSZ-tagság növekedése folytán csaknem kétszer annyi állam szavazhatta meg, mint az 1948-as Nyilatkozatot.)

A *Helsinki Záróokmány,* amely államok erkölcsi kötelezettségeként jött létre, kifejezetten említést tesz a két egyezményről, s figyelmeztet annak betartási kötelezettségére. Bár az emberi jogokról szóló pont felvételét szorgalmazták, ennek az utalásnak a beiktatása nem volt a nyugati NATO-államok érdeke, mivel akkor még nagyrészük nem csatlakozott az egyezményekhez. Magyarország, a Szovjetunió, a szocialista és a semleges vagy el nem kötelezett európai országok azonban már Helsinki előkészítésének éveiben csatlakoztak azokhoz. Kompromisszumos, széles körben elfogadható szövegük, a bennük foglalt mérsékelt, a szuverenitással összeegyeztethető együttműködési-ellenőrzési eljárás már az ENSZ-ben alkalmassá tette azokat a szocialista és a fejlődő országok aktív támogatására. Egyúttal jó alternatívának az e témakörben gyakori homályos, csak egyik oldalnak kedvező, vagy propagandisztikus kívánalmakkal szemben.

Az államok *szuverén joghatóságát* a minimális alapvető jogok meghatározása erejéig a két egyezmény korlátozza, de nem változtat a szuverenitás azon tartalmi kellékein, hogy társadalmi és politikai rendszerüket az egyes országok maguk határozzák meg, továbbá törvényeiket is saját szerveik hozzák meg s nem mások. Az Egyezségokmányok konkrét tartalma a fajok, nemek egyenjogúságától, az élethez való jogtól kezdve a munka vagy tanulás jogáig azt tanúsítja, hogy számunkra nem valamilyen technikai jellegű, értékektől mentes kötelezettségvállalásról, hanem kompromisszumai mellett is *haladó, pozitív értékeket leszögező* okmányokról van szó. Ezt bizonyítja a nemzetközi munkásmozgalom fontos, egy évvel Helsinkit követő dokumentuma, az európai kommunista pártok 1976. júniusi berlini konferenciájának felhívása is, amelynek kidolgozásában a Magyar Szocialista Munkáspárt részt vett. Ez felhívja a kommunistákat és más világnézetű dolgozókat, lépjenek fel azért, hogy „az ENSZ által kidolgozott, az emberi jogokról szóló nemzetközi okmányokat az összes európai állam ratifikálja és pontosan teljesítse".

A helsinki okmány kiegyensúlyozott ajánlásai, és a haladó körök sikerének tekinthetjük, hogy némi késéssel olyan, a klasszikus jogi felfogást valló nyugati államok, mint Nagy-Britannia, Kanada, Olaszország, Ausztria is csatlakoztak, illetve 1977-ben az Egyesült Államok is aláírásával jelentkezett, ígérve a későbbi kongresszusi ratifikálást. (A nyugati államok eleinte a gazdasági jogok némelyikét sokallták, egyes politikai jogok megfogalmazását pedig kevésnek tartották a szerződésekben, s mindenekelőtt: az ellenőrzésben nagyobb nemzetekfeletti számonkérési jogkört szerettek volna előírni.)

II.

Hármas csoportosítás

Nem kell különösebben bizonygatni, hogy a két egyezségokmány hatálybalépése és megkezdődött végrehajtása az emberi jogok nemzetközi jogi védelmében *bizonyos fokig új helyzetet* teremtett, mégha azt csak később követi a részletes tudományos elemzés.

A két okmány — száznál több ENSZ-állam közti kompromisszum lévén — nem tartalmaz az emberi jogokról olyan könnyen áttekinthető és az elméleti igényeket közvetlenül kielégítő felsorolást, rendszerezést, mint egy ilyen célú tudományos mű. A tudományos műveknek is követni kell azonban a gyakorlatot, s a rendszerezéseiket is átgondolni, az egyezségokmányok figyelembevételével. A rendszerezés és csoportosítás célja persze nem lehet az, hogy „fontos" és „kevésbé fontos" emberi jogokat különböztessen meg, hiszen e jogok mind fogalmilag fontosat, a többi közül kiemeltet jelentenek. Elkerülhetetlen azonban bizonyos rendszerezés ahhoz, hogy fajtáikban a gyarapodó jogokat és felsorolásukat egyáltalán áttekintsük, vagy másokkal megismertessük. A nemzetközileg ismert emberi jogok száma az ENSZ alapítása óta is nő, s valamivel nagyobb, mint ami a két okmányban kifejezetten szerepel. Így például az állampolgársághoz fűződő jog, a menedékjog és egyes tájékoztatási jogosítványok megfogalmazása szerződés céljából külön kodifikáció keretében történik. Az ENSZ szervei emberi jogként tartják nyilván a szülők *családtervezéséhez való jogát* is, de szerződésbe foglalásához a helyzet még nem érett meg. Hasonló a helyzet a

[2] A két szerződés szövegét tartalmazza bevezető megjegyzésekkel: *Kovács* István—*Szabó* Imre: Az emberi jogok dokumentumokban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. — Kommentáló ismertetést tartalmaz: *Kulcsár* Péter: Az emberi jogok és a nemzetközi kapcsolatok. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 212—252. old. — Egyes nemzetközi jogi vonatkozásaikról: *Bokorné Szegő* Hanna: Az ENSZ helye a nemzetközi jogalkotásban. Akadémiai Kiadó, 1976. 112. és 164. old. — A végrehajtás és beszámoltatás fejleményeiről: *Prandler* Árpád: Az emberi jogok biztosításának néhány aktuális kérdése. Külpolitika, 1980. 1. sz.

válással. Ha azonban csak a két Egyezségokmányt, mint legautentikusabb gyűjteményt nézzük, azokban összesen 32 cikkely, s azon belül több alpont tartalmaz emberi jogokat (a többi a végrehajtás vagy értelmezés kérdéseiről szól).

A harminckét cikkelyből az *első tizenhét* a legalapvetőbb személyi, egyenlőségi és jogorvoslati jogokat, az emberi-személyi státushoz legközelebb álló anyagi és eljárási jogok csoportját tartalmazza. A következő *hat* a politikai, s *kilenc* cikkely a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szól. Ebből is kitűnik: egyre kevésbé tükrözi a való helyzetet az olyan közfelfogás, amely az emberi jogokat csak politikai és gazdasági jogokra osztja, és kimerül abban a vitában, hogy a kettő hogyan viszonyul egymáshoz, melyik a fontosabb. Örvendetes ezért, hogy tudományos munkák újabban tudatosan is a jogok *három* nagy csoportját említik, s beszélnek külön az *első csoportról,* ha az elnevezés még nem is teljesen kialakult.[3] A szerződés nevében a „polgári" jelző utal erre a csoportra, ami az eredeti angol elnevezés „civil" jelzőjének a lefordítása. Kérdés azonban, hogy szerencsés lefordítás-e, mivel a polgári jelzőt néhány más értelemben is használjuk (magánjogra, burzsoá jogra). Megfontolandó, hogy nem kifejezőbbek-e az olyan elnevezések, mint *alapvető személyi jogok,* vagy alapvető funkcionális jogok *és garanciák.*

E fontos emberi jog-csoportba nemcsak a hagyományosan vett személyiségi jogok tartoznak, illetve azok nem mind tartoznak oda. Helyes ugyanakkor, ha rámutatunk, hogy a személyiségvédelmet erősíti a polgári és politikai jogok Egyezségokmánya, s előnyös, hogy a Ptk a korábbinál több aspektust von be a személyiségvédelem körébe.[4]

Lényeges vonás viszont, amiért e jogcsoport napjainkig kialakult, s a felsorolásokban előre került az, hogy legfontosabb elemei más, további jogfajtákban is visszatérnek, azoknak is alapjául szolgálnak, vagy azok összevonásaként jelentkeznek. Ilyen, többfajta konkrét jogosítványból is összetett, „sűrített" alapjog az Egyezségokmányok élén a jogi *egyenlőség,* amely többek közt a fajok, nemek, nemzetiségek szerinti, a bírói és más fórumok előtti egyenjogúságból összevont jog, de a gazdasági jogok közt jelen van az alkalmaztatás, munkahelyi előmenetel, a kulturálisak közt az iskolai felvétel, a politikai jogok közt a közéleti részvétel, hivatalviselés egyenjogúságában.

A következő ilyen alapjog, amellyel a polgári-politikai Egyezségokmány élén találkozunk, az *alapvető jogorvoslatokhoz fűződő jog.* Az államok általában maguk határozzák meg, hogy mely esetekre és milyen jogorvoslatokat léptetnek életbe belső jogrendszerükben, az okmány 2. cikkelyében azonban átfogóan kötelezik magukat, hogy az abban foglalt alapvető jogok megsértése esetén, hivatalos hatósággal szemben is, hatékony jogorvoslati rendszert biztosítanak. Ez elsősorban *bírói* fórumot jelent a szerződés szövege szerint, de mindenképpen, annak hiányában is, hathatós államigazgatási jogorvoslatot. Az alapvető jogorvoslathoz fűződő általános, garanciális jog kiemelkedése, szublimálódása az egyes orvoslati formákból viszonylag friss fejlemény. Ennek elemei is külön megtalálhatók az Egyezségokmányban az olyan konkrét alapvető jogokban, mint az alaptalan fogvatartás, őrizetbevétel elleni, a halálbüntetés kiszabásával szembeni, a büntető ítélet vagy a kiutasító határozat elleni jogorvoslat biztosítása minden országban, a magánélet vagy lakás elleni támadás esetén nyújtott jogvédelem.

A konkrét egyéni jogok között az első, de a másokból összetett emberi jogok sorában is előkelő helyet foglal el az *élethez* és a *testi épség* védelméhez való jog. A jogegyenlőség mellett ez az, amely előfeltétele a többi jog élvezetének: halottnál értelmét veszti akár a közügyekben való részvétel, akár a munkához való jog. Ugyanakkor ennek elemei is tovább bonthatók, jelen vannak a paktum egyes konkrét jogosítványaiban. Így az élettől való önkényes megfosztás tilalmában, a halálbüntetésre körülírt korlátozásokban és feltételekben, a kínzás és kegyetlen bánásmód, vagy az ilyen jellegű büntetés tilalmában, de még a második, a gazdasági-szociális okmányban is, amikor az az alapvető egészségvédelem és orvosi ellátás megszervezését, vagy az éhínség elleni intézkedéseket az államok kötelességévé teszi. Ezt a kapcsolatot fejezi ki a magyar alkotmányban is a módosításkor megfogalmazott és előrehozott 17. §: „A Magyar Népköztársaság védi az állampolgárok életét, testi épségét, egészségét."

Az első csoportba tartozó jogok nagy részét bizonyos korlátozásoktól való mentesség is megkülönbözteti, illetve a többinek *bizonyos legszükségesebb korlátozásait* az Egyezségokmány elismeri. Így pontosabban: országos szükségállapot idején sem lehet felfüggeszteni az élethez való jogot, az egyenlőségi jogosítványok közül a faj, nem, nyelv, vallás vagy társadalmi származás szerinti egyenlőséget, a kínzás és rabszolgaság tilalmát. További jogokat rendkívüli állapot érinthet, de békeidőben — az előzőkhöz hasonlóan — semmi sem korlátozhat. Ilyen a habeas corpus-jog, az állampolgárnak saját országába való belépése, visszatérése, vagy a magánélet, magánlakás diszkréciója.

Három alapvető személyi jogot, pontosabban személyi szabadságot békeidőben is érinthetnek bizonyos korlátozások, s ebben helyzetük hasonló a politikai jogokéhoz. Ilyen az ország el-

[3] L. például: *Antalffy* György—*Prandler* Árpád: Az emberi jogokról. Hungarian Law Review, 1978. 1—2. sz. — *Halász* József: Állampolgári egyenlőség és jogegyenlőség. Az állampolgárok alapjogai és kötelességei. Bp. 1965. 225. old.

[4] L.: *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979. 37—38. és 154. old.

hagyása vagy az országon belüli mozgás, és a nyilvános tárgyalás. A korlátozás megengedett mértékét azonban a szerződés körülírja, mégha ezt különböző rendszerű államok között nem is könnyű pontosan meghatározni. A korlátozások *a)* csak törvényben történhetnek és *b)* csak akkorák lehetnek, amelyek „egy demokratikus társadalomban az állambiztonság, a közrend, a közegészség és a közerkölcs védelme érdekében" okvetlenül szükségesek.

A politikai-közéleti jogok között a nemzetek közössége olyan preferenciában tudott megállapodni, hogy kiemelte a gondolati és lelkiismereti szabadságot. Vagyis mindenki rendelkezhet bármilyen meggyőződéssel, vallással vagy nézettel, azt tudhatják is róla, de amiatt nem lehet zaklatni. E jog sem békeidőben, sem szükségállapot idején nem korlátozható, míg a véleménynyilvánítás, az egyesülés és gyűlésezés emberi jogát érinthetik az előbb felsorolt korlátozások.

Egyes jogokat az Egyezségokmány még finomabb eszközökkel preferál: úgy, hogy párjától különválasztja és előbb említi. Így az országon *belüli* szabad mozgást és tartózkodási hely megválasztását előbb említi, mint a külföldre utazás vagy kivándorlás emberi jogát. Az adatok és nézetek, azokat hordozó információk keresésének és megismerésének jogát, vagyis a *tájékozódást* előbb, mint az adatok és nézetek terjesztésének, a róluk való tájékoztatásnak a jogát.

Az eddig elmondottakból kitűnik: helyes, hogy a jogszabálygyűjtemények és dokumentumok többnyire a polgári-politikai egyezségokmányt tartalmazzák vagy említik előbb, mint a gazdasági-szociális egyezségokmányt. Helyes, hogy a mi jogalkotásunk is ilyen sorrendben hirdette ki a két szerződést. Mindezt nem azért azonban, mintha a politikai jogok sorrendben előbbrevalók lennének a gazdaságiaknál, hanem azért, mert a most ismertetett *első* jogcsoport, az alapvető személyi egyenlőségi és életvédelmi jogok, összetett és „sűrített" jogok az első okmányban szerepelnek. Ez progresszív szemléletet tükröz, s az 1977-es szovjet alkotmány tagolásában (egyenlőség és státusjogok kiemelése) szintén tapasztalható. A haladó erők sikere a továbbiakban az, hogy az ENSZ a gazdasági és a politikai jogok *egyenrangúságát* elismerte. Ez nem jelenti ugyanakkor a megfelelően megfogalmazott politikai-közéleti jogok háttérbe szorítását.

Az első csoportba tartozó jogokat nehéz sokszor különválasztani a gazdasági és a közéleti jogoktól, mint az egyenlőség, az életvédelem vagy a lakóhely esetében láttuk, s a politikai-közéleti jogokat is sokszor nehéz különválasztani a gazdasági-szociális cikkelyektől, mint például az alapvető szakszervezeti jogok esetében. Hangsúlyozni kell tehát, hogy a három nagy jogcsoport elválasztása csak *viszonylagos* és nem merev rendszerezés.

III.

Végrehajtás és hivatkozás

Részben az Egyezségokmány szövegének elemzése, részben a végrehajtás és értelmezés kialakuló gyakorlata ad választ arra a kérdésre is: mikor és milyen kötelezettségek származnak belőlük az államokra? Mikor hivatkozhat rájuk az állampolgár és a jogalkalmazó?

Egyéni jogok megvalósításáról kötött nemzetközi szerződéseknek még nincs olyan nagy múltja, mint azoknak, amelyek államközi kérdésekre vonatkoznak. Az Egyezségokmányok szövege megfogalmazásában a leginkább adott megoldást követi, bár ez az analízist nem könnyíti: *egyszerre* fogalmazza meg a legtöbb cikkely az egyént illető jog tartalmát, és az államok arra vonatkozó egymásközti kötelezettségét, annak tartalmát. Nem meglepő, hogy vannak, akik az értelmezésnél ennek a komplex kifejezésmódnak csak az egyik oldalát látják. Különösen a nemzetközi jognak a hazai feletti primátusát valló nyugati értelmezők szerint, a szerződés ratifikációjától már a benne említett egyéni jog teljes alkalmazhatósága következik minden országon belüli fórumon, minden egyedi ügyben. A *másik véglet* a belső jog primátusának kimondott vagy ki nem mondott híveié, akik szerint az ilyen szerződés csupán az államok egymás iránti tennivalóit szabályozza, az országon belül sem az állampolgár, sem a jogalkalmazó arra nem hivatkozhat, abból nem erednek államon belüli konzekvenciák. A nyugatiaktól eltérően ez az utóbbi végletes álláspont inkább a mi berkeinkben fordul elő. Csökkenti az ilyen érvelés jelentőségét, hogy nálunk az egyezségokmányok a kihirdetéskor egyúttal hazai jogszabály formáját öltötték. Erősíti viszont, hogy a belső jognál is vannak ennek megfelelő vélekedések: a csakis alacsonyabb jogszabályok alkalmazásának hívei a felsőbb szintű jogszabályokat ügyekben nem is alkalmaznák. Ők vitatják, hogy az alkotmányból konkrét jogok erednének, s hovatovább törvényt és hasonló magasszintű szabályt sem alkalmaznának konkrét jogviszonyokban, mert szerintük az nem a gyakorlatnak, csak a további szabályok alkotójának szól. Ez a véleményük a fontos nemzetközi szerződésekről is.[5]

Mi a valóságos helyzet? A *Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmányának* 2. cikkelye azt az azonnal életbelépő kötelezettséget tartalmazza, hogy a ratifikáló állam területén belül *tiszteletben tartja* és *biztosítja* az abban foglalt jogokat, diszkrimináció nélkül. A cikkely második bekezdése értelmezi és kiegészíti a tiszteletbentartás és biztosítás kötelezettségét. Kimondja, hogy amennyiben az okmányban foglalt jogok, illetve némelyikük gyakorlásához még hiányoznának

[5] E véleményekre utal *Törő* Károly i. m. 38. old.; továbbá vitatták azokat felszólalások is könyvének szegedi ankétján. Jogtudományi Közlöny, 1980. május.

törvények, vagy más — például szervezeti — intézkedések, a ratifikáló állam *gondoskodik* (takes the necessary steps) azok meghozataláról. A harmadik bekezdés biztosítandónak írja elő az államok által az állampolgároknak nyújtott hatékony jogorvoslatot minden, az okmányban foglalt jog sérelme esetén, s egyúttal azt a kötelezettséget is tartalmazza, hogy az állam fejleszti a jogorvoslaton belül a bírói fórum lehetőségét.

Értelemszerűen ez a szöveg azt jelenti, hogy a részessé válással az országokban azonnal meg kell kezdődni (illetve folytatódni) a tiszteletbentartásnak a meglevő jogszabályok és fórumok által, vagy esetleg azok nélkül is annyira, amennyire annak kifejezett akadálya nincs. Azonnal meg kell kezdődni a szükséges — a hiányokat pótló, vagy az akadályokat elhárító — jogalkotási és szervezeti intézkedések megtételének is, de ezek természetüknél fogva már bizonyos időt vesznek igénybe. (Így például törvényeket kell hozni az élet védelme, vagy a halálbüntetésnek a legsúlyosabb bűncselekményekre szűkítése céljából, ha azok még hiányoznak.) A jogorvoslatok területén: gyakorolni kell az okmányban foglaltakat biztosító jogorvoslatokat, ha arra mód van, vagy pedig a szükséges, de annál nem hosszabb idő alatt meg kell teremteni az alapvető jogorvoslati rendszert rájuk nézve. A „fejlesztés" szóból következően valamivel tovább tarthat a bírói hatáskör nagyobb kiterjesztése, az azt célzó jogszabályok életbeléptetése.

A szerződés szövege tehát előír az államoknak áttételes, az egyénekhez közvetve eljutó törvényhozási és szervezeti intézkedéseket, de azok eljutását is, és bizonyos mindennapi gyakorlatot. Hatással van az államon belüli *jogalkalmazásra* is, nemcsak a *jogalkotásra*. A Bizottság, amikor a beszámolóknál az államoknak kérdéseket tesz fel, s a szerződést értelmezi, ezt az álláspontot érvényesíti.[6] Ez azzal jár, hogy az országokon belül az állampolgárok, s a jogalkalmazó szervek *hivatkozhatnak* az Egyezségokmány szövegére. Nem mindegy, és országonként nem feltétlenül egyforma azonban, hogy a hivatkozásnak mikortól és milyen jogi hatása lehet.

Vannak országok, ahol — mint az NSZK és USA — a ratifikált nemzetközi szerződés közvetlenül alkalmazható, méghozzá a többihez képest magasszintű jogforrás. Ezzel szemben a magyar jogban is az a gyakorlat, hogy a nemzetközi szerződés attól bír a belső jogforrás erejével és hatásával, hivatkozni is akkor lehet rá annak hatásával, ha „transzformálódik", meghatározott hazai jogszabályban jelenik meg. Ilyenkor a nemzetközi szerződés a jogforrási hierarchiában is azt a helyet kapja, amelyet az őt tartalmazó jogszabály, tehát a törvénybe foglalt törvényi szintet, és így tovább.[7]

Milyen gyors a szükséges törvényhozási és egyéb intézkedések bevezetéséről történő gondoskodás határideje, vagyis a szerződés legfontosabb teljesítési határideje? Azonkívül, hogy a gondoskodásnak a ratifikálással nyomban meg kell kezdődni, a szerződés nem tartalmaz valamilyen pontos határidőt, de támpontot mégis ad. Az okmány 40. cikkelye értelmében az államok a megtett intézkedésekről a Bizottságnak első jelentésüket a ratifikálástól, illetve hatálybalépéstől számított *egy éven* belül előterjesztik. Később a Bizottság újabb jelentéseket kérhet. E cikkely tehát nem tartalmazza, hogy minden intézkedést egy éven belül meg kell tenni; annyi azonban kitűnik, hogy a szükséges jogalkotást, vagy legalábbis annak kezdeményezését az állami szerveknek minél rövidebb távlatokra és intenzíven kell sűríteni.

Részben az azonnaliság, részben a gyorsaság értelmezésénél közvetve segítségünkre van a másik, a *Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Egyezségokmányának* eltérő szóhasználata. Aszerint az ott leírt jogok *teljes* gyakorlását az államok *fokozatosan* biztosítják, bár nem tetszés szerinti ütemben, hanem minden belső erőforrást és lehetséges nemzetközi együttműködést igénybe véve. A „fokozatos" szó az első számú egyezségokmány szövegében *nem szerepel*. Az ott leírt személyi és más alapjogok biztosítása a ratifikálás után nem történhet fokozatosan, tehát nem történhet valamilyen beosztás, tervezett adagolás szerint.

IV.

Helyzetük a magyar jogban

Magyarországon a két egyezségokmányban foglalt jogokat illetően találkozhatunk mindegyik fajta, eddig említett megvalósulási stádiummal. E jogok többsége ismert és szerepelt már az aláírás, illetve ratifikálás előtt is vagy az Alkotmányban felsorolt állampolgári jogok közt, vagy törvényben, vagy valamilyen alacsonyabb jogszabályban. A jelentéstételi és beszámolási kötelezettség azonban ezek esetében is fennáll: vizsgálják azt, hogy milyen e jogszabályok kapcsolata a gyakorlati jogalkalmazással és a gyakorlati megvalósulás egyes egyéb adatait is (például születési és halálozási adatok, elítéltek száma stb.). Vizsgálják továbbá maguknak a jogszabályoknak a szövegét abból a szempontból, hogy a meglevő jogok terjedelme vagy azok közérdekű korlátozása is összhangban van-e az Egyezségokmányokban foglaltakkal.

[6] L.: Report of the Human Rights Committee. UN General Assembly Off. Rec. 34. session (Suppl. 4. old.)

[7] *Bihari* Ottó: Államjog. Bp. 1974. 39—40. old. — *Haraszti—Herczegh—Nagy:* Nemzetközi jog. Tankönyvkiadó 1976. 28—29. old.

Mind az aláírás (1969), mind a ratifikálás és a hatálybalépés óta ugyanakkor nem kis számban találkozunk hazánkban az okmányokban foglalt állampolgári jogokat érintő, azokat fejlesztő új jogszabályokkal. Ezek az államélet és a demokratizmus fejlesztésének mint belső folyamatnak részei, de ugyanakkor feladatuk az Egyezségokmányokkal való összhang érvényesítése is. Erre rámutattak például az 1972-es alkotmánymódosítás, vagy az 1973. évi büntetőeljárási törvény szakaszainál, a Polgári Törvénykönyv módosításánál, az 1970-es és későbbi útlevél-jogszabályoknál. A hozott vagy hozandó jogszabályok részben magasabb törvényi szintre emelnek addig alacsonyabb szabályban szereplő jogokat, részben növelik azok még nem kiteljesedett terjedelmét, részben új jogosítványokat tartalmaznak.

Különösen a gazdasági, szociális és kulturális egyezmény körében találunk olyan jogosítványokat, amelyek nemcsak ismertek voltak, hanem már a hatálybalépés előtt szélesebb terjedelműek, mint a nemzetközi okmány rendelkezése. Már az 1949-es Alkotmány széles körben biztosítja például a munkához, foglalkoztatottsághoz, vagy a társadalombiztosításhoz való jogot. Ez nem jelenti azt, hogy ne történnének további erőfeszítések az okmány azon passzusának megvalósítására is, hogy a munkához való jog a munka jellege és helye lehetőség szerint szabad *megválasztását* is jelenti. A szakszervezeti jogosítványok és az üzemi demokrácia fejlesztése is létező és nem befejezett folyamat; az 1967-es Munka Törvénykönyvével bevezetett kifogásolási (vétó) jog azonban túlmegy a jogok nemzetközi minimumán. Ennél inkább az alkalmazási gyakorlat az, ami fejleszthető.

Az Egyezségokmányok értelmében tett jogalkotási intézkedések közül az első kétségkívül maguknak az okmányoknak jogszabállyá beiktatása volt, *törvényerejű rendelet* formájában. Országgyűlési törvény formájában csak egyes, alapvetően orientáló nemzetközi szerződéseket szoktak becikkelyezni, mint az ENSZ Alapokmánya, a Varsói Szerződés vagy kiemelkedő barátsági-együttműködési szerződéseket, de felvethető, hogy a jövőben nem lehetne-e bővíteni az országgyűlés ilyen természetű tevékenységét az alapvető állampolgári jogokat érintő szerződésekkel kapcsolatban is? Az 1972-es alkotmánymódosítás egyik rendelkezése ugyanis megkívánja, hogy az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat *törvény* állapítsa meg. Ennek az 54. §-nak az értelmezése körül vannak és lesznek viták, de kétségtelen, hogy az egyes emberi jogokra vonatkozó külön szabályok mind nagyobb számban törvény formájában jelennek meg. Kérdés, megfelelő lesz-e a két tvr, mint ebben a témában általános és átfogó jogszabály szintje hozzájuk viszonyítva? Nem lesz-e szükséges azokat is törvény szintjére emelni?

Mint az irodalom (és a Bizottságnak küldött jelentés is) rámutat, a jogszabályok közti esetleges *ütközésnél* a jogalkalmazási tennivalók kidolgozása még nem erősségünk, ez nálunk még megoldandó, fontos államjogi feladat. Mindamellett a két törvényerejű rendelettel kapcsolatban megállapíthatunk annyit: alacsonyabb szabály, így kormányrendelet, miniszteri rendelet vagy utasítás nem szabhat meg velük ütköző kötelezettséget. Ilyenekkel szemben a rájuk való hivatkozást figyelembe kell venni, esetleg már az illető szabályok kiigazítása előtt is. Törvénnyel vagy másik törvényerejű rendelettel szemben a kollízió már csak lassabban és elsősorban jogalkotási, jogszabályegyeztetési úton oldható meg.[8] A két Egyezségokmányt tartalmazó tvr-eknek azonban velük ütköző más törvény vagy tvr-szakaszokkal szemben mégis van két sajátos erősítő tényezője. *a)* Egyik az, hogy nemzetközi szerződésről lévén szó, a két tvr *nem módosítható* egyszerűen belső jogalkotás útján, míg az esetleges eltérő tartalmú törvények, szabályok módosíthatók. *b)* A másik az a sajátos kapcsolat, amely legalábbis tartalmilag az Alkotmány 54. § 1. bekezdésével 1972 óta összeköti őket. Ez kimondja, hogy *„a Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat"*. Ez a kifejezés a korábbi szövegben nem szerepelt, és a jogtudomány egyértelmű következtetése, hogy az emberi jogokra vonatkozó nemzetközi kötelezettségekre, dokumentumokra utal, így a két egyezségokmányra is.

E cikk keretében a két okmány hazai alkalmazásának kérdéseit teljeskörűen már csak a joganyag nagyságára tekintettel sem kísérelhetem meg áttekinteni. Csupán a sürgősebben végrehajtandó első okmányból, s azon belül is a jogok első csoportjából származó néhány kérdésre térek ki, az eddigi jelentéstételi eljárás tapasztalatait is figyelembe véve. Magyarország első jelentését a Bizottság 1977 augusztusában vitatta meg, s egészében jóváhagyólag tudomásul vette. Egyúttal országunktól is kért kiegészítő információt. Az újabb kiegészítő jelentések során a magyar kiegészítő jelentést 1980 júliusában vitatták meg.[9]

Jogszabályaink rendszere, mint utaltam rá, elég gazdagon tagolt, néha bonyolult is, így többnyire nem az Egyezségokmány feladata először, vagy közvetlenül az egyes alapvető alanyi jogokat az alkalmazás számára megfogalmazni. Büntetőeljárási törvényünk, vagy a Ptk és a Csjt s az azokhoz kapcsolódó szabályok különösen számos ilyen jogot megfogalmaztak.

[8] L.: *Kovács* István és *Rácz* Attila tanulmányai. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia. I. köt. Bp. 1980. 48. és 432. old. — Additional information of Hungary. Hum. Rights Comm. CCPR(C 1) Add. 44. — *Bihari* Ottó i. m. 34—35. old.

[9] L.: *Prandler* Árpád: i. m. — Hum. Rights Comm. Off. Rec. 1977. aug. — UN Press Release HR/915, 918. July 1980. Geneva.

Ugyanakkor azonban az egyezségokmány és a róla szóló 8. sz. tvr (a továbbiakban: *Tvr)* mégsem puszta szimbólum vagy dekoráció, hanem hasznos szerepet tölthet be a jogalkalmazásban is, a jogalkotási programban is. Egyes szakaszai — például a bírói jogorvoslat lehetőségét szélesíteni kell — kifejezetten a jogalkotónak szólnak. Vannak szakaszai azonban, amelyek magas szinten vagy átfogóan a jogalkalmazó számára is megfogalmazásai lettek bizonyos alapjogoknak. Olyanoknak, amelyek eddig csak alacsonyabb jogszabályokban szerepeltek, vagy jogilag kifejezett formában nem szerepeltek, illetve vannak szakaszai, amelyek kiegészítik egy-egy eddig szűkebben fogalmazó jogszabályunkat. Ezzel úgy mondhatnám, hogy életbelépett bizonyos *közvetlen hézagpótló* szerepük is az állampolgár és a jogalkalmazó számára, még ha ezt nem is mindenki ismerte még fel, s konkrét ügyekről a Bizottságnak még nem tudtunk beszámolni.

A sokoldalú jogi egyenlőség (nem, faj, vallás, nemzetiség szerinti) szabályainkban több szinten is megfogalmazott, a Tvr-ben azonban a *társadalmi származás* és a *vélemény* szerinti megkülönböztetés kizárása kiegészíti ezt és e tekintetben elsődleges hivatkozási forrás is lehet. Munkajogi szabályaink speciálisan is leszögezik az egyenlőséget az alkalmazásnál, a bérezésnél, de a 8. és 9. tvr elsődleges forrás lehet, amikor kiegészíti ezt, és a munkahelyi *előmenetelnél,* kinevezésnél betartandó egyenlőségről is szól. Ez utóbbiakról ugyanis nálunk még nem jogi, hanem politikai dokumentumok szólnak, pl. káderpolitikai irányelvek.

Az élet, testi épség védelmét és a hozzá való jogot elsősorban a Btk tartalmazza, az ellenük irányuló bűncselekmények megfogalmazásával. Van azonban más aspektusuk is, például a fegyveres testületek részéről történő fegyverhasználat vagy fizikai kényszerítés korlátozása, méghozzá nemcsak a büntetőeljárásban. Ez viszont alacsonyabb szintű jogszabályokban, szabályzatokban található meg. Amíg ezeket magasabb jogszabály is nem rögzíti, addig bántalmazás vagy fegyverhasználat megítélésénél az alapvető állampolgári jogok szempontjából a Tvr átfogó, tartós hivatkozási alap lehet.

Az alapvető személyiségvédelem — magánélet, lakás, levelezés stb. — legnagyobbrészt alkotmányunkban és a Ptk-ban is szerepel. Néhány olyan jognál azonban, mint az *országon belüli* szabad mozgás vagy a lakóhely megválasztása, bár gyakorlásuk mindennapos, mint jogszabály a Tvr szövege elvi hivatkozási forrás lehet.

A politikai jogok legnagyobb részéről is szól az Alkotmány, beleértve a véleménynyilvánítás jogát is. A már említett, adatokról, tényekről és gondolatokról való *tájékozódás és tájékoztatás* joga, mint alapjog azonban a Tvr-ben kap megfogalmazást, erről szóló más magasszintű jogszabályhelyünk még nincsen.

V.

Néhány tanulság és tennivaló

Végezetül, de nem utolsósorban az Egyezségokmányból és a Tvr-ből a további jogszabályfejlesztésre levonható néhány tanulságról szólnék. Ezek egyúttal legnagyobbrészt olyanok, amelyek levonása egyébként is következne, meghirdetett belső fejlődésünkből.

1. Büntetési nemek. Mint a Bizottsághoz küldött magyar jelentés is megállapítja, csak kivételes esetekben, mint az emberölés igen súlyos formái, alkalmaznak nálunk *halálbüntetést.* Ma a magyar és nemzetközi tapasztalatok alapján is helyesnek bizonyul, hogy a különböző gyilkosokkal és a halált okozó terroristákkal szemben a halálbüntetést nem töröljük el. Ma még e felvilágosult gesztust az ilyen bűnözők nem „méltányolják", sőt kihasználják. Ezért nálunk az ilyen kegyetlenekkel szemben a legsúlyosabb büntetés kilátásba helyezése a többi ember élethez való jogának garantálását szolgálja. Mindazonáltal azonban még az új, 1978. évi Büntető Törvénykönyvünk szerint is *tizenhat* olyan bűntett van (nyolc civil és ugyanannyi katonai tényállás), amelyek nem kifejezetten élet elleniek, nem feltétlenül kell halált okozniuk, s mégis sújthatók halálbüntetéssel. Ez azt mutatja, hogy a halálbüntetés jogszabályi lehetőségének szűkítésében még *van tennivalónk.*

Az Egyezségokmány általábanvéve tiltja a *kényszermunkát.* Hozzáteszi: ez nem tiltja a bíróság által bűncselekményért kirótt szabadságvesztéssel járó munkát azokban az országokban, ahol a szabadságvesztés kötelező munkával jár. E kompromisszumos formulával a nemzetközi egyezmény tudomásul vette az ilyen büntetési rendszereket, köztük a miénket: az ötvenes évek óta ez sok vita tárgya volt. Mindazonáltal a letartóztatottak vagy elítéltek jogi helyzetének nemzetközi kodifikálása az ENSZ-ben még folyamatban van. Az egyszerű tudomásulvételen felül mind több nyugati szakember elismeri: a mi büntetési rendszerünkben az elv, hogy az elítéltek rendszeresen munkát végezzenek, keresményük legyen és szakmát is sajátíthassanak el, helyesebb, mint az évekig tartó tétlenség. Ez ugyanakkor fokozott felelősséget is ró ránk, hogy időről időre a megoldás mikéntjét is számbavegyük, és megvizsgáljuk, mikor jelenti a büntetőintézetben végzett munka az egyes konkrét személy valamilyen fejlődését, s mikor lehet az esetleg fizikailag vagy személyileg még tovább károsító.

2. Állampolgári egyenlőség formái. Mint utaltam rá, a haladó jogrendszer erőssége, még a gazdasági-szociális jogosítványok előtt, az állampolgári jogegyenlőségnek és különböző aspektusainak fejlesztése. 1949-es alkotmányunk már összefoglalta az ilyen eredményeket, de az 1972-es módosítás azokat tovább tudta fejleszteni („dolgozó" helyett egyértelmű, állampolgári minőségre való utalással, vagy a korábbinál

több dolgozó réteg alkotmánybeli megemlítésével). Mivel a nem, felekezet és nemzetiség szerinti egyenjogúság több évtizedes gyakorlattá vált, adódik a kísértés, hogy az egyenlőségi paragrafusokat röviden vagy kevésbé precízen fogalmazzuk meg. A nemzetközi tendencia azonban az, hogy az emberiség haladásával és a történelmi tapasztalatok gyarapodásával, azok levonásával ezek a paragrafusok éppenhogy *részletesebbek* lesznek. Nálunk a büntető és a polgári törvénykönyv adja vissza legrészletesebben az egyenjogúság különböző formáit, de ezek előzetes vitáinál is felvetették, nem kellene-e elhagyni például a faji egyenlőségre való utalást. Vannak, akik arra hivatkoznak, hogy az új, nemzetközileg elfogadott álláspont szerint a faji megkülönböztetés eleve tudománytalan, az emberiség alapvetően egy faj. Az érvelés alapvető tévedése ott van: a faji megkülönböztetés tiltásának oka nem a faj, mint jelenség, tehát nem az, hogy a megkülönböztetésnek alapja van, hanem maga a megkülönböztetés jelensége, ami önmagában veszélyes, s amit tiltani kell. Az, hogy a faji megkülönböztetés hirdetése, gyakorlása valótlanságon alapul, éppen egy okkal több, hogy fellépjünk e jelenség ellen és nem arra ok, hogy elmulasszuk azt szankcionálni. Alkotmányszövegünknél az Egyezségokmány a faji, a társadalmi származás, születés, s a vélemény, azaz a pártállás szerinti egyenlőség megemlítésével részletesebb, s így kiegészítő forrás lehet. Az utóbbi, a politikai vélemény kivételével az 1977-es szovjet alkotmány is tartalmazza a faji, születési és egyéb említett egyenlőségi formákat, vagyis azt a tendenciát követi, hogy részletesebbé tette felsorolásukat.

A 18-as Bizottság egyes tagjainak az egyenjogúság szempontjából gondot okozott annak értelmezése, hogy alkotmányunk szól vezető osztályról, illetve vezető pártról. Ezek a számunkra jól ismert elvek belső, alanyi jogi problémát nem jelenthetnek. Ugyanakkor politikai és jogi irodalmunkban felvetődik, hogy némelyik egyenjogúsági elvnek, amely a politikában és gyakorlatban meghonosodott, *határozottabb jogi kifejezést* is lehetne adni. Példa az ilyen helyes, politikai dokumentumokban megtalálható elvre az, hogy minden funkciót — a pártfunkciók kivételével — minden állampolgár betölthet.[10] Felvethető az is: elég magasszintű és konkrét-e a jogi szabályozása annak a politikai dokumentumokban megfogalmazódott elvnek, hogy iskolákban és iskolai felvételeknél nincs helye a tanulók származási kategorizálásának.

A magyar jelentés méltán hivatkozhat arra a gyakorlatra, hogy nálunk a személyi adatok nem tartalmazhatnak utalást valamely vallásfelekezethez tartozásra. Továbbá: a felekezeti iskolák oklevelei egyenlő felvételi lehetőséget biztosítanak tanintézetekbe vagy munkahelyekre. Felvetődik, hogy ezeket az elveket nem kellene-e magasszintű jogszabállyal tartósan is a közvéleményben ismertté tenni?

3. Bíróság előtti jogorvoslat biztosítása. Nálunk, különösen az ötvenes évek tapasztalatainak levonásaként néhányfajta államigazgatási határozat ellen, amelyek közül különösen fontos a lakás és ingatlan igénybevétele, az adókivetés jogalapja, 1957-ben bírósági jogorvoslatot vezettek be. Ez akkor nem befejezést jelentett, hanem az ilyen jogorvoslatok további szélesítésének programját is. Az eltelt években néhány további határozatfajta ellen született ilyen lehetőség, bár azok súlya nem éri el az előbb említettekét. Örvendetes, hogy munkajogi és nyugdíjügyi döntések ellen viszont széles körben van helye bírósághoz fordulásnak. A polgári törvénykönyvben az az előrelépés tapasztalható, hogy könnyebben lehet államigazgatási jogkörben okozott kárért pert indítani, illetve a nem vagyoni kár fogalmával a jövőben esetleg több sérelem ragadható meg kártérítési oldalról. Az Egyezségokmány szövege, majd az *államigazgatási eljárási törvény* korszerűsítésének vitája azonban ismét sarkította a kérdést: bírósági fórumot biztosítani lehetőleg minden, az okmányban szereplő *alapjog* sérelme esetén.[11]

Az államigazgatási eljárási kódex vitája azt mutatja, hogy a szakkörökben sem teljesen tudatosult még; a bírói jogorvoslat szélesítése nem egyszerűen államigazgatási, hatékonysági és technikai kérdés, hanem az alapvető állampolgári jogokat érintő *alkotmányjogi* kérdés, sőt, a szerződéses nemzetközi követelményre tekintettel *nemzetközi közjogi* kérdés is. Az pedig, hogy ilyen alkotmányos és szerződéses fontosságra emelkedett — a Szovjetunió és mind több szocialista ország is az alkotmányban szól róla — nem véletlen, hanem történelmi vívmányok és tapasztalatok eredménye. Több száz éve vívmánya a fejlődésnek egymást követő társadalmak körülményei közt is, különböző európai országokban, így Magyarországon is, hogy az igazgató hatóságot *tőle különálló* bírói hatóság bizonyos kérdésekben ellensúlyozhassa. Ezt súlyos tapasztalatok árán ismertük fel 1957-ben a saját rendszerünkre nézve is. Marx arra is rámutatott: az állami szervezetre nézve egy bizonyos fejlődési fokon nem hogy nem sértő, hanem magától értetődő, hogy önmagával, esetleges jogsértéssel szemben az állampolgárnak garanciákat ad.[12]

Az Egyezségokmány és a Tvr szövege részben maga válaszol a bővítés ellenzőinek arra az érvelésére is; nehéz megállapítani, milyen típusú államigazgatási határozatok ellen kellene

[10] L. például *Lakos* Sándor: A szocialista demokrácia egyes kérdései. Társadalmi Szemle, 1977. május.

[11] A bírói út fejlesztése mellett és ellen felhozott érvekről: *Kilényi* Géza: Az államigazgatási eljárás szabályainak korszerűsítése. Állam és Igazgatás, 1980. aug. — *Aradi* Béla: Az államigazgatási aktusok bírói revíziója az állami törvényességi ellenőrzés tükrében. Jogtudományi Közlöny, 1980. április. — Állam és Jogtudományi Enciklopédia. I. köt. 183—185, 357. és 418. old.

[12] MEM I. köt. 121. és köv. old.

a bírói utat tovább szélesíteni, mert valamennyi határozatfajta ellen áttekinthetetlenül sok lenne. Nem minden határozatról van ugyanis szó bennük, hanem arról: a nemzetközileg elfogadott alapjogokat érintő hatósági aktusokkal szemben legyen ilyen jogorvoslat. Ma pedig, mint a szakirodalom rámutat, igazgatási hatóságok jogkörébe nemegyszer tartozik olyan szankciók kiszabása — néha nem is törvény, hanem rendelet megszabta eljárásban —, amelyet bíróság bűncselekményért is csak külön megfontolásokkal szab ki. Szabálysértési úton *elzárás, jogosítványelvonás,* államigazgatási *kényszerintézkedések* keretében pedig különleges felügyelet vagy foglalkozás gyakorlásától való eltiltás szabható ki, de a legproblematikusabb talán az, hogy lakóhelyről való többéves *kitiltás* is szóbajöhet. A bíróság saját irányelvei szerint általában csak a *nem állandó* lakóhelyről mond ki ilyen kitiltást, mivel hangsúlyozza, hogy különösen fontos állampolgári jogról van szó. Indokoltnak látszana a most említett igazgatási határozatok esetében a bírói jogorvoslati fórum biztosítása. Felvetődött, hogy más kérdésekben, például a vezetékes szolgáltatások megvonása vagy megtagadása esetén is növelni kellene a garanciákat a hatósággal, vagy hatóságként viselkedő szervvel szemben.

A párt Társadalomtudományi Intézete gondozásában *a szocialista demokrácia* fejlesztéséről 1979-ben készített *zárótanulmány* is rámutat arra, hogy nem valamilyen technikai, hanem fontos garanciális kérdésről van szó. „A bíróság előtt megtámadható államigazgatási ügyek körét nem szűkíteni, hanem a jelenlegihez képest fokozatosan bővíteni kell" — írja, majd megállapítja: az elmúlt években növekedett az államigazgatás bíráskodási szerepe, kvázi büntető-bíráskodási funkciója és polgári bíráskodási tevékenysége is. „E jelenség még nem kapott sem a szaktudományban, sem az állami életben megfelelő értékelést."[13]

4. Titokvédelem és nyilvánosság. A közéleti jogok közül most csak egy olyan terület rendezésének fontosságáról kívánok szólni, ami más, a személyi jogokat érintő kérdéseknél is, a szocialista demokrácia általános fejlesztésénél is visszatér. *Az államtitok és szolgálati titok fogalma* a társadalomban szükségszerű. Ugyanakkor érinti az Egyezségokmány 19. cikkében szereplő tájékozódási és tájékoztatási jogokat, valamint általában a közéletben való részvételt. Amit ugyanis a külső illetéktelenek előtt titoknak kell nyilvánítani, az szükségképpen hozzáférhetetlenné válik az ország saját állampolgárai előtt is a mai hírközlés rendszerében. A titokvédelem határai tehát érzékenyen érintik a demokratizmus minimum-követelményeit. Azt: melyek azok a tények, amelyeket, noha titkolásuk az igazgatási munkát könnyítené, az illetékes szervek mégsem zárhatnak el.[14] A határok minél magasabbszintű, törvényi megszabása azért is szükséges, mert a Btk-ban több, súlyos büntetés kiszabásával járó cselekmény elkövetése, vagy el nem követése függ az államtitok és szolgálati titok fogalmától, s az más állampolgári jognál, például a zárt vagy nyílt tárgyalásnál, vallomástételnél is szerepet kap.

Az államtitok és szolgálati titok részleteit időről időre *rendeleti* vagy *intézményi szinten* szabályozzák, ami növeli annak fontosságát, hogy e fogalmakat, azok garanciális határait az alapjogok szempontjából *törvényi* szinten minél egyértelműbben szabályozzuk. A közéleti tájékoztatással, információval foglalkozó *külön törvényünk* még nincsen; felvetődhet annak szükségessége s e kérdés abban, más kérdésekkel együtt történő rendezése is. Az államtitok és szolgálati titok fogalmáról mint törvény, ma legtöbbet a Btk 224. §-a mondja. Az államtitok lényegét abban határozza meg, hogy az ilyen tény kitudódása veszélyezteti az állam biztonságát, vagy bármely más fontos érdekét. Formailag azonban úgy határozza meg, hogy államtitoknak kell tekinteni mindazt a tényt, melyet „jogszabály vagy jogszabályon alapuló rendelkezés" azzá nyilvánított. Szolgálati titok az, amelynek kitudódását állami vagy más szervezet a zavartalan működését veszélyeztetőnek tekinti, itt azonban már a bíróság vizsgálhatja azt, hogy valóban veszélyeztető-e.

Két probléma is felvetődik e paragrafussal kapcsolatban. Az egyik az, hogy valóban meghatározás-e ez, vagy csupán utalás az alsóbb jogszabályokra és intézkedésekre, amelyek időről időre kitöltik, értelmezik a bármilyen fontos államérdek és a veszélyeztetés meglehetősen széles fogalmait? A másik az, hogy ha ez definíció is, nem hiányos-e, amely a határolásnak csak egyik oldalát tartalmazza; vagyis csak azt, hogy az állami szervek szerint valaminek a kitudódása hátrányos, veszélyes a zavartalan működésre. Hiányzik tehát a definíció másik, nem kevésbé fontos oldala, hogy a titkolt tények akkor is *csak olyanok* lehetnek, amelyek közlése nem elengedhetetlen az állampolgárokkal, vagy a munkahelyi dolgozókkal a demokratikus közéleti részvétel és tájékoztatás szempontjából. Ez jelentené ugyanis az alapjogok szempontjából is e fogalomkör elhatárolását, s ezt az elvi definiálást akkor is a törvénytől várhatjuk, ha a többi részlet meghatározását az alacsonyabb jogszabályoknak meg is engedjük.

Kulcsár Péter

[13] A szocialista demokrácia c. téma zárótanulmánya. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1979. június, 49—50. old. — Az államigazgatási szankciókról és kényszerintézkedésekről l. még: *Törő* Károly i. m. 51. és 271. old.; Állam és Jogtudományi Enciklopédia. II. köt. 1497—98. old. — Kitiltás problémájáról külön is: Bírósági Határozatok, 1974. 12. és 1975. 10. sz.

[14] Az államtitok és szolgálati titok megfogalmazása körüli problémákról l. *Csikós* József: Tájékoztatáspolitika és titokvédelem. Magyar Sajtó, 1979. október; A MUOSZ közgyűlésének vitája (Flanek Tibor). Magyar Sajtó, 1980. május—június.

Az állami immunitás burzsoá jogi felfogásának változásáról

(Nemzetközi magánjog)

1. A nyugati jogi újságírás élénk figyelemmel kísérte az 1978. november 22-én hatályba lépett angol State Immunity Act megalkotásának körülményeit.

Az állami immunitásról szóló törvény létrehozásának folyamatában és annak jogirodalmi kommentálásában az 1972. évi Európai Immunitás Egyezménynek és az USA 1976-os Foreign Sovereign Immunities Act-jének — a közelmúlt két hasonló tárgyú kodifikációjának — jónéhány motívuma újra megelevenedett.

Az említett jogalkotások utolsó akkordjait képezték annak a közel egy évszázadossá elhúzódott változási folyamatnak, amin az állami immunitás fogalma végigment a burzsoá jogban.

Jelen cikknek a változások rövid leírása és az újabb fejlemények részletesebb ismertetése a célja.

2. A szuverenitás minden államnak szükségszerű sajátossága. Valamely állam szuverenitását a saját területén gyakorolt főhatalma és a nemzetközi kapcsolatokban őt megillető függetlensége teszi teljessé.[1]

A szuverenitás fogalom kibontásának egyik „részterméke" az állami immunitás problematikája. A szuverenitás belső és külső oldalához egyaránt csatlakozik.

Az állam belső immunitásának kérdéseivel találkozni lehet az állami munkaviszonyokkal, a hatósági fellépések konzekvenciáival[2] és az államigazgatási alkalmazottak anyagi felelősségével kapcsolatosan,[3] de a gazdaságirányítást végző szervek tevékenységének felelősségi jogi megítélése is végsősoron ebbe a témába torkoll.

Az állam külső immunitásának a problémái ezzel szemben a nemzetközi jog és a nemzetközi magánjog körébe esnek. Erről a területről a nemzetközi magánjogi felfogások alakulását kívánjuk most nyomonkövetni.[4]

A nemzetközi magánjogi viszonyokban az államot megillető immunitás elvét a múlt század végéig, e század elejéig *abszolút értelemben fogták fel.*

Abból indultak ki, hogy az államot külföldi állam területén egész tevékenységére nézve feltétlenül mentesség illeti meg.

Nem függött az elv alkalmazása attól, hogy az állam adott esetben milyen tevékenységet folytatott. Közömbös volt így a megítélés szempontjából az is, hogy az adott jogviszony közhatalmi, vagy magánjogi jellegű volt-e.[5]

Az általános nemzetközi tétellé erősödött abszolút immunitási elv csak akkor kezdett szakadozni, mikor a monopolkapitalista fejlődési szakaszban az állam olyan gazdasági területeken is megjelent, mely korábban kizárólag magánszférának számított.[6]

A „kereskedői állam" magánjogi területeket is érintő praxisa hamar akuttá tette a problémát.

Érzékennyé vált az a körülmény, hogy az idegen állammal kereskedelmi tranzakcióra lépő alanyok egyáltalán nem lehettek bizonyosak afelől, hogy az ügylet meghozza-e számukra a kívánt eredményt. A szuverén állam ugyanis immunitási hivatkozással könnyen elháríthatta magától a helytállási kötelezettséget. Clive M. Schmitthoff is az immunitásnak a jogviszonyokat bizonytalanná tevő hatását ragadta meg, mikor azt írta, hogy *az állami immunitás potenciálisan jobban veszélyezteti a nemzetközi kereskedelmet, mint tényleges gyakorlatával.*[7]

3. Az abszolút immunitás dogmájával szemben két új felfogás alakult ki.

Az egyik, az állami immunitást teljesen elutasító álláspont,[8] a másik pedig, a koncepciójában manapság leginkább követett *funkcionális immunitási tan.*[9] Az utóbbi nézet kettéosztja az állam tevékenységét, és csak azokban az esetekben biztosít immunitást, ha az állam a közhatalom hordozójaként (iure imperii) jár el. Megtagadja viszont az immunitást az államtól

---

[1] Vö: *Haraszti* György—*Herczegh* Géza—*Nagy* Károly: Nemzetközi jog. Bp. 1976. 80. old.

[2] E területekről több példát is említ *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975. 479. old.

[3] Lásd: *Jennings,* E. G.: Tort liability of administrating officers. Minnesota L. Rev. 1937. 263. old.

[4] Az állami immunitás témája belső jogi és külső jogi problémákat egyaránt felvet. A téma jogirodalmi jelentkezése manapság súlyozottan nemzetközi magánjogi. Az immunitással érintett egyes jogterületeken eddig folytatott vizsgálódások izolált szemléletűek voltak. Nem mutatkoztak meg bennük azok a párhuzamosságok, amik megítélésünk szerint az állami immunitás egyes hatássávjai között történetileg fellelhetők. Erre a problémára külön tanulmányban szeretnénk visszatérni a későbbiekben.

[5] Vö: *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Bp. 1972. 96. old.

[6] Vö: *Mádl* Ferenc: Az Európai Gazdasági Közösség joga. Bp. 1974. (a továbbiakban i. m.) 376. old. és *Mádl* Ferenc: Állam a gazdaságban versus immunitás a Közös Piac jogában. Állam- és Jogtudomány, 1973. 4. sz. 653. old.

[7] *Schmitthoff,* C. M.: The Claim of Sovereign Immunity in the Law of International Trade. The International and Comparative Law Quarterly, 1958. 453. old.

[8] Lásd: *Lauterpacht,* H.: The Problem of Jurisdictional Immunities of Foreign States. 28. The British Yearbook of International Law, 1951. 220. old.

[9] Korlátozott immunitásként, vagy relatív immunitásként is szokták emlegetni.

olyankor, amikor csak mint magánjogi jogalany (iure gestionis) lép fel egy jogviszonyban.

Az állami tevékenységek *iure imperii — iure gestionis* szempontok szerinti szétválasztódása viszonylag könnyen végbement a kontinensen. A folyamatot segítette, hogy a liberálkapitalista állammodell kétszintűségének[10] megfelelő közjog-magánjog felosztás akkor még stabil volt, és így az állami tevékenységek minősítésénél megbízható viszonyítási alapként szolgálhatott.

A liberálkapitalista szemléletű közjog-magánjog felosztás egyik utolsó sikeres funkciója volt a iure imperii — iure gestionis nemzetközi magánjogilag hasznosítható szempontpárjának a kialakítása.

A későbbiekben ugyanis az állam gazdasági beavatkozásának fokozódásával a közjogi és a magánjogi elemek egyre jobban keveredtek, a hajdani felosztási rendszer pedig bomlásnak indult.[11]

Ennek a folyamatnak a következményei lecsapódtak már a nemzetközi magánjogban is.

Ahogy újabban gyakran nem lehet biztos kézzel különbséget tenni a belső jogban a közjogi és a magánjogi elemek között, úgy a nemzetközi magánjogban is egyre nehezebb elkülöníteni egymástól az állam iure imperii és iure gestionis tevékenységeit.

Wolfgang Friedmann e jelenségre reagálva azt tanácsolja, hogy a privilegizált állami tevékenységek csoportját korlátozzák egy minimális, tovább már nem csökkenthető szintre („irreducible minimum of government activities").

Javaslata szerint csak a feltétlenül kormányszintre tartozó tevékenységek tartozhatnának ebbe a minimum körbe. A hadügyi, külügyi és igazságügyi feladatok ellátását tartja ilyennek.[12]

4. A funkcionális immunitási szemlélet előhírnökei az olasz és a belga bíróságok voltak.[13] Az olasz bírói felfogás már a múlt század végén elmozdult az abszolút immunitás tételétől.[14]

1886-ban született meg az első olyan ítélet, mely figyelmen kívül hagyta az immunitási hivatkozást.[15]

A belga gyakorlatban pedig a Cour de Cassation egyik 1903-as ítélete árulkodik elsőként a változásról. Ebben az ítéletben a holland államtól azon az alapon tagadták meg az immunitást, hogy a tényállásbeli vasútállomás kibővítésével kapcsolatos munkálatai olyan jellegűek voltak, amit akár magánszemély is lefolytathatott volna.[16]

A szemléleti változást hozó első ítéletek óta az olasz és belga gyakorlat következetesen a funkcionális immunitási elvhez igazodott.

Ezzel szemben Franciaországban már nehézkesebb és lassúbb tempójú volt az abszolút immunitást letörő folyamat.[17]

A francia Cour de Cassation 1937-ben a Chaliapine c. USSR ügyben korlátozta először az abszolút teóriát.[18]

Ezután azonban hosszabb ideig konkurrált egymással a két ellenkező felfogás. Az 50-es évek végéig csak annyi tisztázódott, hogy az állami vállalatokat nem illeti meg az immunitás.[19]

Az 1960-as években kezdett kierősödni a funkcionális szemlélet,[20] aminek végső térhódítását a Cour de Cassation-nak 1969-ben az Irán Államvasutak Igazgatóságát marasztaló ítélete jelezte.[21]

A német joggyakorlatban a második világháborúig megingathatatlanul tartotta magát az abszolút immunitási eszme. Ezután kezdtek csak megoszlani a nézetek. A majdnem két évtizedig eltartó hezitálás során a funkcionális koncepció látszott erősödni.[22]

1963-ban aztán már egyértelműen ebbe az irányba mutatott utat a Bundesverfassungsgericht, amikoris ítéletében nem fogadta el a bonni iráni nagykövetség immunitásra apelláló védekezését hitelezőjével szemben, a követségi hőközpont javítási munkálataival kapcsolatosan.[23]

Hollandiában 1947-ben a Nederlandse Rijnbank, Amsterdam v. Mühlig Union ügyben alkalmazták először a funkcionális immunitási felfogást.[24]

Ausztriában pedig a Dralle eset nyitotta meg az új irányt a legfelsőbb bírósági gyakorlatban, 1950-ben.[25]

A többi állam bíróságainak felfogásbeli változását kevésbé követte nyomon a jogirodalom. Sőt az összehasonlító jellegű munkák nyújtotta információk néhány ország vonatkozásában egyáltalán nem vágnak egybe.

---

[10] Lásd: *Bullinger*, M.: Öffentliches Recht und Privatrecht. Stuttgart, 1968. 13—15. old.

[11] A közjog-magánjog felosztás bomlásáról lásd bővebben: *Sárközy* Tamás: Az állammonopol kapitalista gazdaságirányítás és a közjog-magánjog felosztás bomlása. Állam- és Jogtudomány, 1977. 3. sz. 335—357. old.

[12] *Friedmann*, W.: Law in a Changing Society. 2. kiad. 1972. 481. old.

[13] Lásd: *Friedmann*, W.: i. m. 480. old.

[14] Lásd: *Sinclair*, I. M.: The European Convention on State Immunity. International and Comparative Law Quarterly, 1973. 265—266. old.

[15] Lásd: *Lauterpacht:* i. m. 25—253. old.

[16] Société anonyme des Chemins de Fer Liégois — Luxembourgeois c. Etat néerlandais Pasicrise Belge. 1903. II. köt. 294. old.

[17] Lásd: *Schmitthoff:* i. m. 460. és 463. old.

[18] Dalloz périodique 1937. Első rész. 63. old.

[19] Lásd: *Schmitthoff:* i. m. 460. old.

[20] Ezt a tendenciát jelzik a Gugenheim c. Etat de Vietnam; Bauer, Marchal et Cie c. Ministre des Finances de l'etat turc (1962) 66. R.G.D.I.P. 654—656. és az Enterprise Pérignon et autres c. Government des Etats Unis (1965) 69. R.G.D.I.P. 532—533. old. ügyek. Lásd erről bővebben: *Sinclair:* i. m. 264. old.

[21] Administration des Chemins de Fer iraniens c. Société Levant Express Transport (1969) 73. R.D.I.P. 883—884. old.

[22] Lásd: *Sinclair:* i. m. 264. old.

[23] B. Verf. GE. 16. 27. old.

[24] Lásd: *Schmitthoff:* i. m. 461. old.

[25] Lásd: 1950. International Law Reports 155—166. old. és *Sinclair:* i. m. 263. old.

Az általunk leginkább követett szerző, Schmitthoff 1958-ban megjelent tanulmányában a funkcionális immunitási felfogást valló országok körében Görögországot, Írországot, Svájcot sorolja fel még. Az abszolút immunitási doktrínához leginkább ragaszkodókként pedig az Egyesült Királyságot és Svédországot említi.[26]

A jogirodalomban feldolgozott esetekből kialakított immunitási összképhez kiegészítésként felhasználhatjuk még az USA külügyminisztériuma által 1952-re elvégzett vizsgálat eredményeit is. Több ország gyakorlatának irányát ebben a felmérésben sem lehetett pontosan meghatározni ugyan, de 28 államról sikerült megbízható adatokat nyerni. Közülük, a már előzőekben is említetteken kívül Dánia, Egyiptom, Peru és Argentína vallotta ekkor a funkcionális immunitást.[27]

5. Az egyes országok bírói gyakorlatának „spontán" változásain kívül komoly nemzetközi erőfeszítések is történtek a funkcionális immunitási koncepció előmozdításáért.

Ezt célozta már a Harvard Law School által 1932-ben készített egyezménytervezet is,[28] és az International Law Association 1952-ben Luzerne-ben tartott 45. konferenciája is a funkcionalizmust vallotta.[29]

Különösen a nemzetközi gazdasági integrálódás növekedése tette halaszthatatlanná az immunitási problémák zártabb rendű tárgyalását.

1964-ben Dublinban az Európai Igazságügyminiszterek Konferenciája határozta el az immunitás kérdésének nemzetközi egyezményi rendezését.

A kodifikációs munkát a kijelölt szakértői bizottság 1965 és 1970 között végezte el. 14 ülést tartottak ennek során. 1972. május 16-án Bázelben az Európai Igazságügyminiszterek VII. Konferenciáján írták alá az Európai Immunitás Egyezményt.

Az Egyezményt lényegileg az Európai Gazdasági Közösség országai hozták létre, jóllehet előkészítésében az Európa Tanácshoz tartozó más államok is közreműködtek.[30]

Anglia is aláírta az Egyezményt, ekkor azonban még hátra volt a ratifikáció belső jogi akadályainak elhárítása.

Erre csak az 1978-as State Immunity Act megalkotásával került sor.

6. A burzsoá jogokban az állami immunitás megítélésében a régebbi idők egységes abszolút immunitási dogmája a XIX—XX. század fordulójától oldódni kezdett. Ez eleinte a nézetek differenciálódásában nyilvánult meg.

Az 1960-as évekre tisztult csak le az összkép. Így pedig már a burzsoá immunitási felfogások funkcionális alapokra történő nemzetközi méretű átrendezésére irányuló törekvés is célt érhetett.

A burzsoá jogtípusban a leírt folyamathoz ekkor már jóformán *csak a common law nem illeszkedett.*

A következőkben a common law-nak a kontinentális jogoktól eltérő ívű változásait követjük nyomon.

7. A common law-t vizsgálva szembetűnő, hogy az állami immunitás fogalmának európai, kontinentális fejlődési ívétől az Egyesült Államok jogfejlődése kevésbé tér el, mint az angol.

Az Egyesült Államok jogtörténetében az abszolút immunitás doktrínájára Marschall bíró hivatkozott először 1812-ben, amikor a Legfelsőbb Bíróság a The Schooner Exchange v. McFaddon ügyét tárgyalta. Ezen doktrína alapján biztosították Napóleon számára is a mentességet, viharverten a philadelphiai kikötőben horgonyzó hadihajójával kapcsolatban.[31]

A doktrína irányadó maradt egészen a második világháborúig. Ezután kezdett csak elmozdulni a gyakorlat az abszolút immunitás elvétől. Első jele ennek a Republic of Mexico. v. Hoffman eset.[32]

A jogváltozás dinamikáját az USA-ban nem a bírói gyakorlat adta, hanem a Department of State „policy"-je. A változás ütemét diplomáciailag felgyorsították. Viszonossági megállapodások hosszú sora jelzi ezt,[33] legalapvetőbb dokumentuma pedig Jack B. Tate külügyminisztériumi jogtanácsosnak 1952. május 19-én kelt hivatalos levele, a „Tate-letter". Ez képezte az új, funkcionális immunitási gyakorlat alapját.

Született ugyan ezt figyelmen kívül hagyó ítélet is a későbbiekben,[34] de 1961-től számíthatóan a Tate-letter szellemében vált koncepciózussá a bírói gyakorlat.[35] A Department of Sate az eseti problémák eldöntésébe gyakran meghatározó módon közbeszólt. Ettől a jogától csak az 1976. október 21-én törvénybe foglalt és 1977. január 19-én hatályossá vált Foreign Sovereign Immunities Act fosztotta meg.[36]

---

[26] *Schmitthoff:* i. m. 458—468. old.

[27] Az USA külügyminisztériuma az említett felmérését az alábbiakban még érintett „Tate-letter" előkészítéseként folytatta le. A vizsgálatról lásd még: *Triggs* G.: Restrictive Sovereign Immunity. The State as International Trader I. rész. The Australian Law Journal, 1979. 5. sz. 248. old.

[28] A Harvard Law School által 1932-ben készített munka címe: „Draft Convention respecting the Competence of Courts in regard to foreign States".

[29] Lásd: *Schmitthoff:* i. m. 455. old.

[30] Lásd: *Mádl* Ferenc: i. m. 388. old. és *Sinclair:* i. m. 245. old.

[31] (1812). 7. Cranch 116. Ismerteti az esetet *Triggs:* i. m. 245. old.

[32] (1945) 324. U.S. 30.

[33] A viszonossági megállapodásokat felsorolja *Schmitthoff:* i. m. 453. old.

[34] Például: New York and Cuba Mail S. S. Company v. Republic of Korea 132. F. Sup. 684. (S.D.N.Y.)

[35] A Stephen v. Zivnostenska Banka, National Corp. ügyhöz kapcsolódóan hivatalos levelében ismételten eréllyel a funkcionális immunitás elve mellett foglalt állást a Department of State; 224. N.Y.S. 2. d. 128. 134. (1961).

[36] Lásd: *Simmonds,* K. R.: Sovereign Immunity. International and Comparative Law Querterly. 1978. Jan. 253. old. Továbbra is jogot formál azonban a Department of State arra, hogy az új jogszabály alkalmazása során észlelt bírói tévedés esetén a fellebb-

A Department of State egyébként aktívan közreműködött az új törvény megalkotásánál.

Aztán pedig a törvény elkészültét követően, de még hatályba lépése előtt, körlevélben informálta a washingtoni diplomáciai képviseleteket az új jogalkotásról.

Rámutattak ebben az 1976. december 10-én kelt levélben arra, hogy a törvény alapvető változást nem hoz az USA jogában. A kormány már 1973 óta azt a gyakorlatot folytatta, hogy nem kért immunitást külföldi bíróságok előtt az olyan esetekben, amikor az előkészítés alatt levő törvény szerint a külföldi államnak sem járt volna az USA bíróságai előtt.[37]

Az USA Foreign Sovereign Immunities Act-jének a lényege: két széles körű kivétel sora. Főszabályként ugyanis a külföldi államok juriszdikciós immunitását,[38] valamint foglalás és végrehajtás alóli immunitását[39] fogalmazza meg a törvény. A juriszdikcióra vonatkozóan azonban az 1609. §, a foglalási és végrehajtási kérdésekben pedig az 1610. § az állami immunitás alóli kivételek nagyon széles körét tartalmazza. A drasztikusan alkalmazott jogszabályszerkesztési „kivétel technika" tehát tartalmilag az ellenkezőjébe fordította a törvény deklaratív főszabályait.

8. Érdekes módon az első rést az abszolút immunitás falán az angol jog nyitotta egy 1873-ban született ítélettel[40], a funkcionális immunitáshoz mégiscsak a többi burzsoá jogrendszerhez viszonyítottan megkésetten, több történelmi „oda-vissza" után jutott el.[41]

A késedelem nagyrészt szemléleti tényezőkre vezethető vissza: hiányzik a common lawban a közjog-magánjog felosztás. Így pedig az állami aktusok jellegének a meghatározása, iure imperii — iure gestionis szempontok szerinti szétválasztása nehézségekbe ütközött.

Az ellentmondásokkal teli változási folyamat közege a bírói gyakorlat volt.

Az immunitás problémája Angliában alapvetően jogi természetű maradt. Szemben az USA-ban megfigyelhető gyakorlattal, itt a diplomácia nem vált a jogi felfogást befolyásoló tényezővé.

A témával kapcsolatos politikai szempontok jóformán csak az ország közös piaci belépését követően jelentkeztek.

Azonban ezután is *csak nehezen lerázható konzervatív jogalkalmazási fékekkel lassítottan idomult az angol felfogás a nyugat-európai többség álláspontjához.* Távol rekedtek a jogfejlődéstől a „policy" elemek, pedig a fejlődési folyamat utolsó szakasza ugyancsak kiélezett helyzetben ment végbe.

Anglia aláírta az 1972-es Európai Immunitás Egyezményt, de belső jogának ellentétessége miatt nem tudta azt ratifikálni.

Az angol felfogás abszolút immunitási megrögzöttségéből olyan ellentmondás is származott, hogy bár az Egyesült Királyságot gyakran marasztalták külföldi bíróságok, más államok ugyanakkor angol bíróságok előtt hasonló tényállás alapján immunitást élvezhettek. Angol—amerikai viszonylatban pedig megfigyelhető volt, hogy az USA hosszabb ideje folytatott rugalmas immunitási gyakorlata és 1976-ban megalkotott immunitási törvénye révén is előnyöket élvezhetett Angliához viszonyítottan az államkölcsönök és más nemzetközi pénzügyi tranzakciók piacán.[42]

Az angol bíróságok a „hajó-ügyek" tárgyalása során igazgatták felfogásukat.

A perbeli hajókkal együtt, mintha a témát is jócskán megdobálták volna a tenger hullámai.

A sort 1873-ban a híressé lett „Charkieh" ügy indította.[43] Phillimore bíró azért nem fogadta el az állami immunitásra hivatkozást, mert az ügyben szereplő hajót tulajdonosa, az egyiptomi török alkirály, a „Khedive" bérbe adta és azzal kereskedelmi tevékenységet folytattak. Márpedig az állam nem váltogathatja kénye-kedve szerint a „kereskedői tógát" és a „szuverén fejedelem ornátusát".[44]

Hat évvel később a The Parlement of Belge ügyben[45] Phillimore bíró tágítani igyekezett az állami immunitáson ütött rést azzal, hogy a belga állam postahajóval okozott kárért a felelősséget már azon az alapon is hajlandó volt megállapítani, hogy a hajó részben kereskedelmi tevékenységet is folytatott. Próbálkozását azonban leszerelte a Court of Appeal.[46]

A The Parlament of Belge ügyben hozott két ellentétes tartalmú ítélet nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az immunitás témája az utókor számára — Shaw bíró szerint — „jogi kocsonyává" lett.[47] Önmagát béklyózta meg a bírói gyakorlat. A jogirodalom legalább egy tucat impulzív döntést tart számon — különböző előjellel.[48]

viteli bíróságot álláspontjáról informálja. Lásd erről: United States: Department of State Policy on Treatment of Questions of Foreign State Immunity. November 10. 1976. (Monroe Leigh jogtanácsos levele a külügyminiszterhez.) International Legal Materials, 37. old. 1976. november 14.

[37] Lásd: *Simmonds:* i. m. 253. old.

[38] 28. USC. 1604. §.

[39] 28. USC. 1609. §.

[40] A híres „Charkieh" ügyről van szó (1873) L. R. 4A and E. 59.

[41] Lásd: *Mádl* Ferenc: i. m. 376. old.

[42] Lásd: *Marston,* G.: State Immunity — Recent United Kingdom Developments. Journal of World Trade Law, 1979. 4. sz. 349. old.

[43] (1873) L. R. 4A and E. 59.

[44] Ismerteti: *Sinclair:* i. m. 256. old. és *Mádl* Ferenc: i. m. 376. old.

[45] (1879) 4. F. D. 129.

[46] (1880) 5. P. D. at. 214—215.

[47] Lásd erről Shaw bíró ítéletét a Trendtex ügyben. (1977) Q. B. 579.

[48] Az általunk is vizsgált eseteken kívül nagy irodalma van a The Porto Alexandre (1920) P. 30.; Compania Naviera Vascongodo v. S. S. Cristina (1938) A. C. 485.; Juan Ysmael and Co. Inc. v. Government of the Republic of Indonezia (1955) A. C. 72.; Rahimtoola v. The Nizam of Hyderabad (1958) A. C. 379.; Swiss-Israel Trade Bank v. Government of Salta (1972) 1 Lloyd's Rep. 497.; Thai-Europe Tapioca Service Ltd. v. Government of Pakistan, Directorate of Agricultural Supplies (1975) 1. W.L.R. 1485. ügyeknek is.

Ezek mindegyikében megmutatkoztak az angol jog koncepcionális bizonytalanságai.

Fontos szemléleti lépcsőt jelentett a Philippine Admiral eset 1977-ben. A Privy Conncil ítéletében, mint az egész Commonwealth legfőbb bírósága, tekintettel volt a nemzetközösségen kívüli fejlődési tendenciára is, és bár ellentmondásosan, de utalt a Fülöp-szigetek kormányát megillető immunitás relatív voltára.[49]

Igaz, a Philippine Admiral jogtétele — a Judicial Committee of the Privy Conncil döntése lévén — csak a hongkongi bíróságokra nézve irányadó,[50] szemléletileg azonban lényegesen hatott az angol jogfejlődésre is.[51]

Közvetlen előzménye volt a Trendtex ügynek, mely betetőzte az angol bírói gyakorlatban hosszúra nyúlott jogváltozási folyamatot. A Trendtex Tranding Corporation v. Central Bank of Nigeria[52] volt az első eset, melyben korunk nagy tekintélyű angol bírája, Lord Denning nem maradt kisebbségben a Court of Appeal-en az immunitásról már csaknem húsz éve vallott „európaias" nézetével.[53]

Az ügy tényállása szerint az történt, hogy a nigériai kormány nagy mennyiségű cementet rendelt az angol Trendtex Trading Corporationtől tizenkét hónapon belüli leszállításra, a Central Bank of Nigeria pedig visszavonhatatlan hitellevelet bocsátott ki a szerződéshez kapcsolódóan. Szerződésszerűen Nigéria partjaihoz érkezett a szállítmány, ott azonban a kikötői kapacitás nem tudta lebonyolítani a rakomány kirakodását. A történtek összefüggésben álltak az akkori nigériai kormányválsággal is: 1975 júliusában Lagos apapai kikötője előtt 300—400 kiratlan hajó várakozott,[54] az új kormány pedig felfüggesztette a cementimportot, és a már megkötött szerződések felülvizsgálatát is elrendelte. A Central Bank of Nigeria nem teljesítette fizetési kötelezettségét. A Trendtex a megrendelt cement árát, és ezenkívül fekbért peresített. A bank nem kapta meg a Court of Appeal-től a kért immunitást.[55]

A Trendtex eset jogváltoztató eredményét az 1978-as State Immunity Act is rögzítette. Így most már *feltételezhető, hogy az angol bírói gyakorlatot sikerült egyirányúsítani.*

A bírói gyakorlat változásával párhuzamosan folyt az immunitási törvény előkészítése is. A State Immunity Act tervezetét a Lordok Háza vegyes fogadtatásban részesítette.

A „második olvasáskor" kialakult vitában a tervezetet ért támadások egyik oka az volt, hogy túlságosan szűken kezeli azokat az országokat, amelyek nem írták alá az 1972-es Európai Immunitás Egyezményt. Amint várható volt, azt is kifogásolták a kritikus lordok, hogy a tervezet túlságosan a nyugat-európai jogfilozófiát és a kontinentális jogintézmények attitűdjeit tükrözi.[56]

Végül 1978. november 22-én mégiscsak hatályba lépett az Egyesült Királyság immunitási törvénye.[57]

A State Immunity Act of 1978. több szempontból követi az 1972-es Európai Immunitási Egyezmény rendelkezéseit, mégis — a kritikák szerint — az angol törvény az állami immunitás sokkal korlátozottabb koncepcióját tartalmazza, mint az említett nemzetközi egyezmény szövege.

Az Egyesült Királyság a törvény 24. szakaszában ezért deklarációt is intéz az Európai Immunitási Egyezményt aláíró államokhoz, kérve, hogy ne akadályozzák a törvény rendelkezéseinek érvényesülését.[58]

Az angol immunitási törvény az európai egyezményhez és az USA immunitási törvényéhez hasonló konstrukciót alkalmaz: kivétel technikára épül. A törvény első része tartalmazza az állami immunitás elvének deklarálását,[59] és az elv alóli 10 fontosabb kivételcsoportot.

A törvény második része néhány kivétellel tarkítottan kimondja, hogy az 1972. évi Európai Immunitás Egyezményhez csatlakozott államok bíróságai által az Egyesült Királyság ellen hozott ítéleteket az Egyesült Királyság hatóságainak el kell fogadniuk. A törvény harmadik része pedig a diplomáciai immunitásról szól, és lényegileg a Diplomatic Privileges Act of 1964-et inkorporálja.[60]

9. Általában az állami szuverenitás fogal-

[49] Philippine Admiral (owners) v. Wallem Shipping (Hong Kong) Ltd. and Another (1977) A.C. 373.

[50] A Philippine Admiral is egy „hajó ügy". A perben szereplő hajó tulajdonosaként a Philippine Reparations Commission volt regisztrálva. Ez a bizottság a Fülöp-szigetek kormányának ügynökeként működött közre a Japán háborús kártalanítási akció lebonyolításában. A hajó időközben a Liberation Steamship Company használatába került és így okozott kárt a Hong-Kong-i Wallem Shipping cégnek és másoknak is. Hong Kong legfelsőbb bírósága először megállapította a manilai kormány immunitását, később viszont a legfelsőbb bírósági teljes ülés megváltoztatta az ítéletet és megvonta az immunitást. A manilai kormány fellebbezése került aztán a Judicial Committee of the Privy Council elé.

[51] Jogtételét felvették a State Immunity Act of 1978. 10. szakasz (4) bekezdés a) pontjába. Lásd erről: Marston: i. m. 352. old.

[52] (1977) Q.B. 529.

[53] Lord Denning „európaias" immunitás felfogásáról már 1958-ban a Rahimtoola v. The Nizam of Hyderabad (1958) A.C. 379. ügyben hangot adott. Hasonlóképpen a Thai-Europa Tapioca Service. Ltd. v. Government of Pakistan, Directorate of Agricultural Supplies (1975) 1W.L.R. 1485. ügyben is az immunitás merev értelmezése ellen volt. Véleményével mindkét esetben kisebbségben maradt. A konvencionális angol bírói irányvonalat csak a Trendtex ügyben tudta megtörni. A meggyőzés érdekében a szerinte tarthatatlan helyzetet ítéletében Shakespeare-i segédlettel is dramatizálta: „... We must take the current while it serves, or lose our ventures" (Julius Caesar: Act. IV. Sc. III.).

[54] (1977) Q.B. 548.

[55] Lásd: *Triggs.:* i. m. II. rész The Australian Law Journal, 1979. June 299 old.

[56] Lásd: *Simmonds:* i. m. 254. old.

[57] Lásd: *Marston:* i. m. 349. old.

[58] Lásd: uo.

[59] 1. szakasz (1) bekezdés.

[60] Lásd: *Marston:* i. m. 352. old.

mának történeti alakulásához igazodott az állami immunitás fogalmi fejlődése is.

A szocialista jogtípus elméletében azonban ez ideig nem jött létre a két kategória harmóniája. A nemzetközi jog mai szocialista tudománya tagadja a szuverenitás abszolút jellegét, abból kiindulva, hogy minden állam a maga szuverenitását csak a többi állam szuverenitásának tiszteletbentartásával érvényesítheti.[61]

A nemzetközi magánjog szocialista elmélete ezzel szemben még többnyire abszolút módon értelmezi az immunitás fogalmát.

Hosszabb időn keresztül indokolta is ezt a felfogást az, hogy a Szovjetunió történetében az állam felelősségének problémája szorosan összefüggött a teljes szuverenitásért vívott harccal.[62]

Nem volt hát véletlen, hogy a szocialista jog alapkoncepciójában az abszolút immunitási elv jelentkezett.

Sőt érthetően tovább kérgesedett ez az abszolút felfogás annak során, hogy a Szovjetunió — mint akkor még egyetlen szocialista ország — autark gazdaságpolitikáját feladva, külkereskedni kezdett.

A Szovjetunió eleinte mint állam lépett jogviszonyba külföldi személyekkel és szervezetekkel. Külkereskedelmi monopóliumát külföldi kereskedelmi képviseletein, az úgynevezett „torgpredsztvo"-kon keresztül gyakorolta. A szovjet álláspont az volt, hogy a „torgpredsztvo" nem vállalat, hanem állami szerv, amely a Szovjetunió diplomáciai képviseletének része.[63] A nyugati bíróságok gyakran marasztalták ítéleteikben a „torgpredsztvo"-kat, és ezzel a szovjet államot.[64]

A Szovjetunió külkereskedelmi fellépésének sajátos módja tovább lendítette a burzsoá jogok immunitás koncepciójának funkcionális irányba tolódását.

Szovjet oldalon ugyanakkor — védekezésként — az abszolút immunitáshoz való ragaszkodás még jobban megerősödött.[65]

Később, mikor a szocialista országok külkereskedelmi tevékenységüket már önálló jogi személyiséggel rendelkező állami vállalataik útján bonyolították le, és így a problémák közvetlen állami vonatkozásai súlytalanabbak lettek, „békésebb" körülmények között lehetett volna kimunkálni az állami immunitás szocialista elméletét.

Ellene hatott ennek, és így a kérdések elvi rendezését lényegesen késleltette, hogy a gazdasági jogi koncepció a „nemzetközi" területekre is átszűrődött.

Az állami felelősség—állami immunitás téma elméleti kidolgozatlansága alkalmas közeget nyújtott a gazdasági jog NDK-beli iskolájának képviselői számára, hogy a nemzetközi jogi és polgári jogi felelősség összemosódottságát állíthassák, és ezen keresztül demonstrálhassák a nemzetközi szocialista gazdasági jog helyességét.[66]

Nem állíthatjuk, hogy a burzsoá jogok funkcionális immunitási felfogásának manapság szocialista ellenes éle lenne,[67] jóllehet annak idején — a 30-as években — a Szovjetunió ellen hozott ítéleteknek kimondottan serkentő hatásuk volt a burzsoá elmélet átrendeződésére. Számolnunk kell persze azzal, hogy most már az összes Közös Piachoz tartozó ország felhasználja a funkcionális immunitást a szocialista államok terhére is, de csak akkor — és ez elég ritka —, ha valamely szocialista állam közvetlenül, mint állam kerül „iure gestionis" jogviszonyba.[68] Ma, amikor a szocialista országok önálló jogi személyiséggel rendelkező vállalataikon keresztül bonyolítják külkereskedelmüket, inkább az a probléma válthat ki fokozottabb érdeklődést, hogy az államilag irányított szocialista vállalatok kimenthetik-e magukat külföldi partnereikkel szemben, akkor, ha szerződésszegésük állami intézkedésre vezethető vissza.[69]

Az angol immunitási törvény megalkotásával a burzsoá jogi felfogás az állami immunitás megítélése tekintetében lényegileg egységes platformra került.

A téma szocialista jogtudományi megítélése ugyanakkor egyelőre még nem kellőképpen összehangolt.

Néhány állam felfogása elmozdult már a funkcionális immunitás irányába.

Romániát például már a „Tate-letter"-t előkészítő amerikai felmérés is a funkcionális immunitási felfogást valló országok közé sorolta.[70]

Csehszlovákiában pedig az 1963. évi nemzetközi magánjogi törvény fogalmazza meg általános érvénnyel a funkcionalizmust.[71] [72]

[61] Lásd: *Haraszti* György—*Herczeg* Géza—*Nagy* Károly: i. m. 81. old.

[62] Lásd: *Mádl* Ferenc—*Sólyom* László: Nézetek és nézeteltérések a gazdasági integráció jogtudományi kérdéseiről. Gazdaság- és Jogtudomány, 1970. 1—2. sz. 217. old.

[63] Lásd: *Réczei* László: Nemzetközi magánjog. Bp. 1959. 141. old.

[64] Vö.: *Réczei* László: i. m. 139. old.

[65] Vö.: *Világhy* Miklós: i. m. 96—97. old.

[66] Lásd: *Mádl* Ferenc—*Sólyom* László: i. m. 209. old.

[67] Vö.: *Mádl* Ferenc: A külgazdasági ügyletek és az állam funkcionális immunitása: Anglia felzárkózik. Külgazdaság, 1979. 5. sz. (Jogi melléklet) 10. old.

[68] Lásd: uo.

[69] Ilyen tényállás alapján döntött igenlően Angliában 1978-ban a House of Lords, mint legfelső bíróság a Czarnikow Ltd. v. Rolimpex ügyben. Ld., uo.

[70] Lásd: *Triggs:* i. m. 248. old.

[71] Lásd: *Mádl* Ferenc: A nemzetközi gazdasági és személyi forgalom alakítói a jogi szabályozásban. Gazdaság- és Jogtudomány, 1979. 1—2. sz. 256. old.

[72] A szocialista országok is csatlakoztak a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi bécsi nemzetközi szerződéshez, és részben csatlakoztak a konzuli kapcsolatokról szóló ugyancsak bécsi nemzetközi szerződéshez. Az említett nemzetközi szerződések és a szocialista országok által kötött ilyen tárgyú bilaterális szerződések is ismerik a funkcionális immunitás elvét. A polgári eljárásról szóló 296. sz. 1964. évi lengyel törvény 1111. §-a szintén a funkcionális immunitási elvet adaptálja a bécsi szerződések alanyi körére vonatkozóan. Lásd: uo. Megítélésünk szerint az imént említett

Újabban a szocialista gazdasági integrációban is felmerült már az állam felelősségének jogi intézményesítése anyagi kötelezettségvállalásaiért. Ennek szükségességére a KGST Komplex Program is utal 8. és 15. fejezetében, és már KGST-szintű kodifikációs munkálatok is folynak ebben a tárgykörben.[73]

Kecskés László

adalékokban az állam státusára vonatkoztatott általános funkcionális immunitási felfogást egyelőre még nem lehet látni. Sajnálatosnak tartjuk, hogy a nemzetközi magánjogról szóló magyar jogszabály az 1979. évi 13. tvr. nem volt elég adaptív a funkcionális immunitási koncepció iránt. A diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi bécsi szerződés szövegét lásd: *Ustor* Endre: A diplomáciai kapcsolatok joga. Bp. 1965. 502—518. old.

[73] Lásd erről: *Mádl* Ferenc: A nemzetközi gazdasági és személyi forgalom alakítói a jogi szabályozásban. Gazdaság- és Jogtudomány, 1979. 1—2. sz. 257. old.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bíróságáról

Századunkban hatalmasan megszaporodott a nemzetközi szervezetek száma. Hatványozottan nőtt meg e szervezetek személyzete.[1] A személyzet munkaviszonyából származó viták eldöntésére a szervezetek sokféle módszert (egyeztetés, paritásos fegyelmi bizottság, fellebbezési bizottság stb.) alkalmaznak. Több olyan nemzetközi szervezet van — különösen a nagyobb létszámot foglalkoztatók —, amely evégből (vagy evégből is) független bírói szervet hozott létre.[2] Az ilyen bírói szerv szükségességét azzal is szokták indokolni, hogy a nemzetközi szervezet, és különösképpen az alkalmazottaival fennálló jogviszony nem tartozik a fogadó állam — és még kevésbé egy másik tagállam — jogrendszerének uralma alá: emiatt, és részben a gyakran szerződésileg kikötött mentesség következtében nincsen olyan állami bíróság, amelynek az említett viták tekintetében joghatósága lenne.[3]

A következőkben arról a két adminisztratív bíróságról lesz szó, amelyek egyikét az Egyesült Nemzetek Szervezete, másikát a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet tartja fenn. Ezen a téren egyébként ennek a két bíróságnak van a legnagyobb múltja és gyakorlata. Bemutatásuk során ezúttal inkább a történeti elemekre szorítkozunk. A működésük során felmerülő jogalkalmazási problémák, eljárási kérdések és megoldások bemutatása külön tanulmányt igényel.

Az „adminisztratív" jelzőt ezek a bíróságok a Nemzetek Szövetsége Adminisztratív Bíróságától örökölték. Az pedig nyilván Franciaország és több más kontinentális ország közigazgatási (adminisztratív) bíróságának elnevezését követte. Ne feledjük, hogy hazánkban is volt „Közigazgatási Bíróság", amelynek hatáskörébe tartoztak — egyebek között — az állami alkalmazottak illetmény- és nyugdíjügyei is (1896. évi XXVI. törvénycikk).

A Nemzetek Szövetségének Adminisztratív Bírósága

Röviddel a Nemzetek Szövetségének megalakulása után a Szövetség közgyűlése az öt évre, vagy annál hosszabb időre alkalmazott funkcionáriusoknak jogot adott arra, hogy elbocsátásuk esetében, ha azt sérelmesnek tartják, a Népszövetség Tanácsához — illetve a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal alkalmazottai a Hivatal kormányzótanácsához — folyamodhatnak jogorvoslatért.[4] Ennek a szabálynak célszerűtlen, illetve a Tanácsra nézve kényelmetlen volta hamarosan kiderült. Egy François Monod nevű titkársági alkalmazott tett panaszt amiatt, hogy a főtitkár őt 1921 februárjában rendelkezési állományba tette, holott a Népszövetség tanácsa — amelynek az Egyességokmány 6. cikke szerint jóvá kellett hagynia a titkársági alkalmazottak kinevezését — 1920. március 19-i határozatával öt évi időtartamra erősítette meg az alkalmazását. Az ügy — amelynek hosszadalmas történetét most nem kell nyomon kísérnünk — nyilvánvalóvá tette, hogy a nemzetközi szervezet alkalmazottainak munkaügyi vitái újszerű és bonyolult jogi kérdéseket vetnek fel. Ezek eldöntésére a politikai kérdésekben való állásfoglalásra hivatott Tanács sem felkészülve nem volt, és nem is lett volna célszerű, hogy munkáját azzal terheljék.

Ennek az ügynek a kihatása, és az alkalma-

[1] Lásd a kiterjedt irodalomból: *Basdevant,* Suzanne: Les fonctionnaires internationaux. Paris, 1931; *Bedjaoui,* Mohammed: Fonction publique internationale et influences nationales. Paris, 1958; *Siotis,* Jean: Essai sur le secrétariat international. Genève, 1963; *Plantey,* Alain: Droit et pratique de la fonction publique internationale. Paris, 1977.

[2] Részleges felsorolásukat lásd: *Bastid,* Suzanne: Les tribunaux administratifs internationaux et leur jurisprudence. Recueil des cours, 1957. II. vol. 92, 364. old.

[3] Több precedenst említ: *Bastid,* Suzanne: Le tribunal administratif des Nations Unies. Études et Documents, fascicule no. 22, Paris, Imprimerie nationale, 1969. 456. old., lásd továbbá American Journal of International Law, 1980. 4. sz. 919. lap, d. jegyzet.

[4] A Népszövetség közgyűlése első ülésszakán, 1920. december 17-én hozta ezt a határozatot.

zottak érdekében jogi garanciákat követelő több megnyilatkozás vezetett arra, hogy 1927. szeptember 20-án a Népszövetség közgyűlése elhatározta adminisztratív bíróság létesítését, és elfogadta annak szabályzatát. 1927. december 9-én nevezte ki a Tanács a testület három bíráját, és három helyettes bírót. Ez utóbbiak között magyar ember is szerepelt, nevezetesen Tomcsányi Móric, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem közigazgatási jogi tanára. A bírákat a szabályzat szerint három évre választották, és az újraválasztás nem volt kizárva. Tomcsányi meg is maradt helyettes bírónak egészen 1939-ig, de arra nem került sor, hogy akár egy ítélet hozatalában is részt vegyen.

Az Adminisztratív Bíróság 1928 és 1939 között huszonegy ügyben, és 1946-ban tizenhat ügyben döntött. Ezek közül csak az 1946. február 26-án hozott 24—37. számú ítéletek kavartak fel nagyobb port, illetve vetettek fel olyan elvi kérdést, amellyel — a későbbiek megvilágítása miatt — röviden foglalkoznunk kell.

Az 1946. évi ítéletek

Azok a pénzügyi nehézségek, amelyekkel a Népszövetség a kapitalista világ 1929-ben kezdődött gazdasági válsága következtében küszködött, a második világháború kitörésével fokozódtak. A háború kitörése különösen időszerűvé tette a személyi állomány csökkentését. A Közgyűlés 1939. december 14-én hozott határozatával változtatásokat rendelt el a személyzeti szabályzatban, hatról egy hónapra csökkentette a felmondási időt, és a felmondási járandóságok azonnali kifizetése helyett azoknak négy év alatti kiegyenlítését tette lehetővé.

Egyes alkalmazottak sérelmesnek találták, hogy elbocsátásuk során a főtitkár ezeket a szabályokat alkalmazta, és arra irányuló keresettel léptek fel a bíróságnál, hogy reájuk nézve ne az új, hanem a munkaviszonyuk létesítésekor érvényben volt szabályokat alkalmazza a főtitkár.

A bíróság 1946. február 26-án kelt ítéleteiben helyt adott a kereseteknek. Az ítéletek elsősorban a főtitkárra hárították a dolog ódiumát, mondván, hogy rosszul értelmezte a Közgyűlés 1939. december 14-i határozatát: a Közgyűlésnek nem tulajdonítható az alkalmazottak szerzett jogai csorbítására irányuló szándék, annál kevésbé, mivel erre nézve a határozat nem tartalmaz expressis verbis utalást. A bíróság persze világosan látta, hogy tulajdonképpen nem a közgyűlési határozatot végrehajtó főtitkár, hanem a Közgyűlés fölött tör pálcát. Az ítéletek kimondották azt is, hogy a bíróság a Népszövetség és alkalmazottai között fennálló minden szerződéses munkaviszonyból eredő jogvita elbírálására hatáskörrel bírónak tartja magát, és ítélkezése közben nem különböztet a Közgyűlés közvetlen tényei és a Közgyűlés által a személyzeti ügyek intézésére kijelölt képviselő tényei között.

Összesen mintegy 85 000 svájci frank összeget kellett volna a Népszövetségnek az említett ítéletek alapján kifizetnie. Minthogy nem tervezett kiadásról volt szó, az ügy a közgyűlés elé került, amely a kérdés megvizsgálásával egy albizottságot bízott meg. Az albizottság a plénumhoz tett jelentésében a kérdéses összegek kifizetésének megtagadását javasolta, lényegileg a következő okok alapján: az Adminisztratív Bíróság hatásköre nem terjed ki arra, hogy kérdésessé tegye a Közgyűlés határozatait, és köztük az 1939. december 14-i határozatot, hanem ellenkezőleg, érvényre kell juttatnia azokat; különben is a bíróság téves következtetéssel értelmezte a kérdéses határozatot megszorító módon; és végül: a közgyűlésnek jogában áll, mintegy törvényhozási aktussal megállapítani, hogy a bíróság ítélete semmis és hatálytalan, mivel túltette magát a Közgyűlés határozatán, illetve tévesen ítélte meg e határozat szándékát.[5]

A plénumban többen nem fogadták el ezt az álláspontot, és azzal érveltek, hogy a Közgyűlés a munkaügyi vitákban való döntés jogát átruházta a bíróságra, és ezért tiszteletben kell tartania a bíróság ítéleteit, illetve az alkalmazottakkal kötött szerződéseket.

A Közgyűlés végül is 16 szavazattal nyolc ellenében, és négy tartózkodás mellett elfogadta az albizottság ajánlását, és elutasította az említett ítéletek végrehajtását.[6]

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Adminisztratív Bíróságának létrejötte

Érdekes módon ugyanakkor, amikor a feloszlás előtt álló Népszövetség közgyűlése az Adminisztratív Bírósága tekintélyét csökkenteni látszó határozatot hozott, egyúttal a bíróság fennmaradását biztosította. A Nemzetek Szövetségének megszűnését kimondó 1946. április 18-i határozat úgy intézkedett, hogy az Adminisztratív Bíróság a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal szerveként működjék tovább. A határozat megfelelően megváltoztatta a bíróság nevét és hatáskörét, továbbá szabályzatának rendelkezéseit a bírák kijelöléséről, és a szabályzat módosításának jogáról.

A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (NMSZ) Montrealban 1946 októberében tar-

[5] Az albizottság előadója, Sir Hartley (később Lord) Shawcross szavai szerint ő „az ügyet inkább azon a széles alapon közelítette meg, hogy mi a politikus és helyes, mint azon az alapon, hogy mi lehetne szoros összhangban a joggal. Valójában nincsen is olyan jogszabály, amely egy ilyen esetre illenék". Utalt annak a több száz alkalmazottnak a problémájára is, akik nem támadták meg a Népszövetség 1939. évi döntését és négymillió frankra tette azt az összeget, amely szükséges lenne ahhoz, hogy azokat a felperesekkel azonos helyzetbe hozzák (League of Nations Official Journal, Special Supplement, No. 194. 130 old.)

[6] Uo. 123., 133., 162. és 261. lapok; a többség álláspontját különösen élesen bírálta a belga Kaekenbeck és a holland François.

tott újjáalakuló általános konferenciáján meghozta a Népszövetség közgyűlésének döntésével paralel határozatot, ideiglenesen elfogadván a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Adminisztratív Bíróságának a szabályzatát.[7] Ugyanakkor felvetődött az a kérdés, hogy miként lehetne megelőzni az olyan helyzetet, mint amilyen a népszövetségi bíróság 24—37. számú ítéletei nyomán kialakult. Erre a konferencia azt a megoldást találta, hogy kiegészítette a bíróság szabályzatát egy olyan rendelkezéssel, amely jogorvoslati lehetőséget biztosít a bíróság ítéletei ellen. E rendelkezés szövege a következő:

„1. Abban az esetben, ha a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal kormányzótanácsa, avagy a Nyugdíjalap igazgatótanácsa vitássá teszi a bíróságnak a saját hatáskörét megállapító döntését, vagy úgy véli, hogy a bíróság döntése az eljárás folyamán elkövetett lényeges hiba folytán érvénytelen, a kormányzótanács a bíróság döntésének érvényessége kérdésében tanácsadó véleményt kér a Nemzetközi Bíróságtól.

2. A Nemzetközi Bíróság véleménye kötelező erejű."[8]

A későbbiek folyamán még egy ízben módosították az NMSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatát, nevezetesen 1949. június 29-én. Ez az újabb módosítás lehetővé tette, hogy a bíróság nemcsak az NMSZ alkalmazottainak, hanem más kormányközi nemzetközi szervezet alkalmazottainak munkaügyi vitáiban is hatáskörrel bírjon, ha a kérdéses szervezet és az NMSZ között ilyen értelmű megállapodás létesül.[9] Ennek a rendelkezésnek az alapján számos nemzetközi szervezet létesített ilyen megállapodást, és fogadta el az NMSZ Adminisztratív Bíróságának hatáskörét a saját alkalmazottainak munkaügyi vitáiban. Nemcsak egyes szakosított szervezetek, mint pl. az Egészségügyi Világszervezet, az UNESCO, a FAO, a Nemzetközi Távközlési Unió, a Meteorológiai Világszervezet stb. létesített ilyen megállapodást, hanem több olyan szervezet is, amely nem tartozik az ún. ENSZ-családba: pl. az Európai Szabadkereskedelmi Egyesülés (EFTA), az Interparlamentáris Unió, az Európai Nukleáris Kutatási Szervezet (CERN) stb.[10]

A szabályzat (II. cikk V. bek.) hatáskörrel ruházza fel e bíróságot az NMSZ és magánfelek között létrejött szerződésből — tehát nem munkaviszonyból — származó viták eldöntésére is, ha azt a szerződésben kikötötték.

[7] O. I. T. Compte rendu des travaux de la 29 session, Montréal, 341—343 old.; a határozatot az 1947. évi ülésszakon véglegesítették.

[8] Szabályzat XII. cikke.

[9] Szabályzat II. cikke 5. bek.

[10] Az ENSZ szakosított szervezetei közül csak a Világbank, a Nemzetközi Pénzalap és a kapcsolódó pénzügyi szervek azok, amelyek nem kötöttek megállapodást sem az ENSZ, sem az NMSZ adminisztratív bíróságának igénybevételéről. 1980-ban a Világbank önálló adminisztratív bíróságot létesített.

Az ENSZ Adminisztratív Bíróságának megalakulása

Adminisztratív Bíróság létesítésének a gondolatát már 1945-ben felvetette az Egyesült Nemzetek Szervezete előkészítő bizottsága.[11] A közgyűlés az első ülésszakán bizottságot jelölt ki a kérdés tanulmányozására.[12] A bizottság már az első ülésszak második felében jelentést is tett. Ez tartalmazta a bíróság alapszabályzatának tervezetét is.[13] A jelentést a közgyűlés V. (költségvetési és pénzügyi) bizottságában nem fogadta egyhangú lelkesedés. Mind az Egyesült Államok, mind a Szovjetunió szükségtelennek tartották, és elvileg ellenezték a bíróság létesítését,[14] feltehetőleg saját jogrendszerük analógiája alapján. A közgyűlés az érdemi határozathozatalt későbbre halasztotta.

A harmadik ülésszakon[15] a közgyűlés formális határozathozatal nélkül úgy döntött, hogy a főtitkár a negyedik ülésszakon (1949) tegyen részletes javaslatot. Ez meg is történt. 1949-ben a bíróság létesítését pártoló tábor helyzetét lényegesen megerősítette az a körülmény, hogy az ügyet tárgyaló V. bizottság az alkalmazottak érdekvédelmi testületének (Staff Committee) álláspontját is figyelembe vehette: ez nagyon határozottan amellett volt, hogy a munkaügyi vitákban végső fokon egy pártatlan jogászi testület döntsön. Az V. bizottság el is fogadta a bíróság szabályzatának a tervezetét. Ugyanakkor azonban[16] a személyzeti szabályokat is megváltoztatták olyan értelemben, hogy a főtitkárnak fegyelmi bizottságot és fellebbezési testületet kell létesítenie.[17] Ezekben mind az általa kinevezett, mind az alkalmazotti tanács által választott tagok részt vesznek. Mindkét szerv tanácsadó jellegű, javaslataikhoz a főtitkár nincsen kötve. Minden fegyelmi ügynek a fegyelmi bizottságot meg kell járnia, súlyos fegyelemsértés esetét kivéve, amelyben a főtitkár azonnali elbocsátást rendelhet el. A főtitkárnak a fegyelmi ügyben hozott határozata, illetve minden egyéb olyan határozata ellen, amelyet az alkalmazott magára nézve sérelmesnek tart, a fellebbezési testülethez fordulhat, és a bírósághoz csak akkor folyamodhat, ha a főtitkárnak a fellebbezési testület meghallgatása után hozott határozatával nincsen megelégedve. A bíróság szabályzata szerint (7. cikk) pergátló körülmény, ha a folyamodó ügye nem járta meg a fellebbezési testületet,

[11] Report of the Preparatory Commission of the U.N. 47., 81., 94. old.

[12] A 13 (I) számú határozattal.

[13] Report of the Advisory Committee on a Statute for a U.N. Administrative Tribunal, 1946. szept. 26., A/91.

[14] A közgyűlés V. bizottságának 25. és 26. ülésén, 1946. november 15—16-án.

[15] A közgyűlés V. bizottságának 107. és 159. ülésén, 1948. szept. 27-én és november 6-án.

[16] Az 1949. november 24-i 352 (IV) számú határozattal.

[17] Erről a jelenleg is érvényes személyzeti szabályok (Staff Regulations) X. és XI. cikke rendelkezik.

kivéve, ha a folyamodó és a főtitkár megállapodtak abban, hogy a vitás ügyet közvetlenül viszik a bíróság elé.

Az ENSZ Közgyűlés plénuma a bíróság létesítésére, illetve a bírói szabályzat megállapítására vonatkozó 1949. november 24-i 351 A (IV) sz. határozatát végül is egyhangúlag (48 szavazattal, ellenszavazat és tartózkodás nélkül) hozta meg. A szabályzat szerint a bíróság hét tagból áll. A tagokat az ENSZ közgyűlése három évre választja. A tagok újraválaszthatók. A tagok maguk közül évenként elnököt és két alelnököt választanak. A bíróság az elnök által kijelölt három — esetleg több — tagú tanácsban ítélkezik.

A bíróság ügyviteléről a főtitkár gondoskodik. A bíróság titkárát és adminisztratív személyzetét ő nevezi ki.

A bíróság maga állapítja meg ügyrendjét. Az eljárás általában írásbeli, de a tanács elnöke szóbeli tárgyalást is elrendelhet. Ennek során tanúkat és szakértőket hallgathat ki. Az eljárásban a folyamodót ügyvéd vagy a titkárságnak hozzáértő tagja képviselheti. A főtitkár képviseletét rendszerint a titkárság jogi hivatalának egy tagja látja el.

Az ENSZ Adminisztratív Bíróságának 1949 október havában megállapított Szabályzata nem tartalmazott olyan jogorvoslati lehetőséget, mint amelyet a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet három évvel azelőtt a maga adminisztratív bíróságának szabályzatába XII. cikk gyanánt felvett (l. fenn).

Az ENSZ Adminisztratív Bírósága a hidegháborúban

Az 1950-es évek hidegháborús folyamata az ENSZ titkárság körében is megrázkódtatásokat okozott. A MacCarty nevéhez fűződő tisztogatási hullám, amely drákói eszközökkel távolított el minden „kommunistagyanús" tisztviselőt az amerikai adminisztráció soraiból, hamarosan kiterjedt az ENSZ titkárság amerikai állampolgárságú tagjaira is. Ezeket is bizottságok elé citálták és inkvizíciós szigorúsággal faggatták múltjuk, nézeteik és kapcsolataik felől. Nagyon csekély gyanú is elég volt ahhoz, hogy a főtitkártól elbocsátásukat követeljék. Ezt tették akkor is, ha az amerikai állampolgárságú alkalmazott megtagadta a megjelenést az idézésre, vagy megjelent, de nem felelt egyes kérdésekre, arra hivatkozva, hogy az Egyesült Államok alkotmányának ötödik kiegészítése szerint: „senki sem kényszeríthető arra, hogy bűnügyben saját maga ellen tegyen vallomást". Az akkori főtitkár, Trygve Lie, engedett az amerikai nyomásnak, és sorra-rendre bocsátotta el a kifogásolt tisztviselőket, világosan megsértve az ENSZ Alapokmányának 100. cikkében meghatározott kötelezettségét, mely szerint „a főtitkár és a tisztviselői kar kötelességeik teljesítését illetőleg sem valamely kormánytól, sem a Szervezeten kívül álló más hatóságtól utasítást nem kérhetnek és nem kaphatnak".

Huszonegy elbocsátott amerikai tisztviselő fordult — a főtitkár hozzájárulásával közvetlenül — az adminisztratív bírósághoz, amely az 1953. augusztus 21-én és október 13-án hozott ítéleteiben tizenegy esetben jogtalannak nyilvánította az elbocsátásokat, illetve összesen 170 730 dollár kártérítést ítélt meg az ENSZ terhére. Az eljáró tanácsban a bíróság akkori (és jelenlegi) elnöke, Madame Paul Bastid, a tudásáról és határozottságáról egyaránt ismert francia jogásznő elnökölt, tagok voltak az angol Lord Crook és a svéd Sture Petrén, mindketten a bíróság alelnökei, továbbá ezeknek az ügyeknek a többségében Omar Loutfy, egyiptomi jogász.

A közgyűlés 1953. évi VIII. ülésszakán a főtitkár, akkor már Dag Hammarskjöld, kénytelen volt a megítélt összegek kifizetéséhez a közgyűléstől hozzájárulást kérni. Ez alkalmat adott az USA és több támogatója részéről súlyos támadások indítására a bíróság ítélete, annak jogi indokoltsága ellen. Más delegációk az ítéletek védelmére keltek. A vitából kiutat mutatott az a javaslat, hogy a közgyűlés kérjen tanácsadó véleményt a Nemzetközi Bíróságtól.

E javaslat elfogadása mellett a közgyűlés elfogadta a főtitkár ugyanakkor beterjesztett javaslatát az adminisztratív bíróság szabályzatának módosítására is. Ennek értelmében a bíróságnak, ha a főtitkár valamely intézkedését (pl. felmondást) hatálytalannak nyilvánítja, egyúttal meg kell jelölnie azt az összeget is, amelyet a főtitkár akkor fizessen, ha azt találja a szervezet érdekében állónak, hogy az eredeti helyzet visszaállítása helyett kártalanítást térítsen.[18] Ez az összeg azonban — hacsak a bíróság rendkívüli esetekben nem találja indokoltnak, hogy magasabb összeget ítéljen meg — nem haladhatja meg a két évi járandóság összegét. A módosítás egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy a bíróság, ha úgy találja, hogy a főtitkár eljárása nem felelt meg a Személyzeti szabályoknak, az ügyet érdemi döntés helyett új eljárás lefolytatása végett a főtitkárhoz visszautalja.

A Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye az ENSZ Adminisztratív Bírósága ítéleteinek joghatásáról

A közgyűlés a következő két kérdést intézte a bírósághoz:

1. Figyelemmel az ENSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatára és a vonatkozó okmányokra és szövegekre, van-e a Közgyűlésnek bármely alapon joga arra, hogy megtagadja a bíróság olyan ítéletének végrehajtását, amely kártérítést ítél az ENSZ titkárság egy tagjának, akinek munkaviszonyát hozzájárulása nélkül megszüntették?

[18] 782 B (VIII) sz. közgyűlési határozat.

2. Ha az előbbi kérdésre a válasz igenlő, melyek azok a fő indokok, amelyek alapján a Közgyűlés ezt a jogot gyakorolhatja?

A bíróság, amelyet 1953. december 16-án kerestek meg, 1954. július 13-án tagadó választ adott az első kérdésre, és így a második kérdés tárgytalanná vált.

A bíróság véleményében több fontos megállapítást tett. Utalt arra, hogy a közgyűlés az adminisztratív bíróság létesítésével független jogi szervet alkotott, amely feladatainak meghatározott körében végleges és szabályzata szerint meg nem fellebbezhető ítéleteket hoz. Az ilyen szerv részéről hozott ítéletek az általános jogelvek szerint res judicata jellegűek és a felekre nézve kötelezőek. Arról, hogy a közgyűlés felülvizsgálja a bíróság ítéleteit, nem lehet szó. Ilyesmiről a bíróság szabályzata nem intézkedik. A közgyűlés egyébként sem bírói szerv és még ha az lenne sem dönthetne olyan ügyekben, amelyekben maga az Egyesült Nemzetek Szervezete az egyik fél.[19]

Azzal az érvvel szemben, hogy a közgyűlésnek az ENSZ Alapokmánya szerint nem is állott jogában bírói szerv létesítése, a tanácsadó vélemény utalt az ENSZ szolgálatában elszenvedett sérelmek jóvátétele tárgyában adott korábbi véleményére,[20] amelyben kifejtette, hogy ha az Alapokmány arról kifejezetten nem is szól, vélelmezni kell, hogy az ENSZ rendelkezik azokkal a jogokkal, amelyek feladatainak teljesítésére szükségesek.

Az adminisztratív bíróság szükségességéről a vélemény így szól: „nehezen lenne összeegyeztethető az Alapokmánynak azzal a célkitűzésével, hogy előmozdítsa az egyének számára a szabadságot és igazságosságot, ha az ENSZ nem biztosítana bírói vagy választott bírói utat a saját alkalmazottai számára, a köztük és a szervezet közötti viták eldöntésére".[21]

Az igaz — mondja a bíróság —, hogy az Alapokmány 17. cikke szerint a közgyűlés hatáskörébe tartozik a szervezet költségvetésének a megállapítása, de az nem jogosítja fel a közgyűlést arra, hogy megtagadja az olyan kiadásokat, amelyek teljesítésére jogi kötelezettsége áll fenn.[22] A bíróság nagyon sommásan vetette el azt az érvet, hogy a Nemzetek Szövetségében 1946. évben történtek precedens jellegüknél fogva irányadók lennének a tárgyalt ügyben is. A vélemény szerint a körülmények a Népszövetség feloszlása idejében annyira különbözőek voltak, hogy a Népszövetség közgyűlésének akkor követett gyakorlatát nem lehet 1954-ben alkalmazható precedensnek tekinteni.[23]

A tanácsadó véleményt a bíróság kilenc tagjának szavazatával hozta, az amerikai, a brazil és a chilei bírák ellenszavazatával szemben.

A jogorvoslati lehetőség felvétele az ENSZ Adminisztratív Bíróságának szabályzatába

A közgyűlés kilencedik ülésszakán, 1954-ben foglalkozott a Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleményével, és némi vita után[24] tudomásul vette azt. Az 1954. december 17-én elfogadott 888 (IX) A számú közgyűlési határozat intézkedett az adminisztratív bíróság által megállapított összegek kifizetéséről, úgy azonban, hogy az nem a rendes költségvetésből, hanem egy külön alapból történt. Itt meg kell jegyezni, hogy az USA az állampolgárainak kifizetett összegeket adó alá vonta. Az illetőknek az a törekvése, hogy az ENSZ visszatérítse számukra a levont adót, nem járt sikerrel (67. számú ítélet Harris és mások ügyében).

Ugyanebben a határozatban a közgyűlés elvben elfogadta az adminisztratív bíróság ítéletei ellen jogorvoslati lehetőség bevezetését. Erre a közgyűlés következő, tizedik, 1955. évi ülésszakán került sor.

A közgyűlés 957 (X) számú határozatával módosította az Adminisztratív Bíróság szabályzatát. A módosítás lehetőséget nyit arra, hogy ha valamely tagállam vagy a főtitkár, vagy a folyamodó kifogásolja a bíróság döntését, úgy kérheti, hogy az ügyet tanácsadó vélemény kérése végett a Nemzetközi Bíróság elé vigyék, de csakis a következő okokból: a bíróság túllépte hatáskörét vagy nem gyakorolta azt, a bíróság tévedett az ENSZ Alapokmányát érintő jogi rendelkezésekben, vagy az igazság érvényesülését megakadályozó alapvető eljárási hibát követett el. A kérelmet a legutóbbi közgyűlés általános bizottságában képviselt államok küldötteiből álló bizottság bírálja el. Ha a bizottság úgy találja, hogy a kérelem alaptalan, úgy a bíróság ítélete véglegessé válik. Ha a kérelmet alaposnak találja, úgy annak értelmében a Nemzetközi Bírósághoz fordul. A tanácsadó vélemény gyakorlatilag ügydöntő jellegű. Az ENSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatának 11. cikkében foglalt e rendelkezés alapján az Adminisztratív Bíróság határozatával elégedetlen alkalmazottak több ízben fordultak az említett bizottsághoz, de az eddig csak egyetlen esetben fordult a Nemzetközi Bírósághoz. Az ENSZ Adminisztratív Bíróság 158. számú ítélete[25] ügyében a Nemzetközi Bí-

[19] International Court of Justice Reports, 1954. 56. old.

[20] Ugyanott. 1949. 182. old.

[21] A 19. lábjegyzetben jelzett helyen, 57. lap. A Nemzetközi Jogi Intézet 1957. évi amsterdami ülésén hozott határozatában azt az óhajt fejezi ki, hogy minden olyan jogvita tekintetében, amely nemzetközi szervezeteknek magánszemélyeket érintő határozataiból fakad, megfelelő bírói vagy választott bírói út álljon nyitva (47 Annuaire de l'Institut de Droit International, 1957. I. köt. 30. lap).

[22] I.C.J. Reports, 1954. 59. old.

[23] Ugyanott 62. old.

[24] A közgyűlés V. bizottsága 477—480. ülésein.

[25] A 158. sz. ítélet Mohamed Fasla tisztviselő ügyére vonatkozott; panaszának lényege a határozott időre szóló munkaviszonyának meg nem hosszabbítása ellen irányult.

róság 1973. július 12-én adott tanácsadó véleményt, és azt állapította meg, hogy a bíróság a hatáskörére vonatkozó szabályokat nem sértette meg, és alapvető eljárási hibát sem követett el.[26]

Figyelemre méltó, hogy az ENSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatának módosítása során a közgyűlés nem követte a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bíróságának szabályzatában (XII. cikk — szövegét lásd fönn) megszabott rendszert.

A Nemzetközi Bíróság tanácsadó véleménye az UNESCO egyes amerikai állampolgárságú alkalmazottai ügyében

Mint arról föntebb említés történt, az UNESCO a saját alkalmazottai munkaügyi pereiben a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bíróságának joghatóságát fogadta el. Az USA hidegháborús intézkedései az UNESCO amerikai állampolgárságú tisztségviselőit sem kerülvén el, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adminisztratív bírósága elé is kerültek olyan ügyek, amelyekben a tisztviselők azt sérelmezték, hogy az UNESCO főigazgatója terhükre rótta a hazájuk törvényeivel szembeni illojalitásukat. Az NMSZ adminisztratív bírósága sem fogadta el a főtitkárnak azt az álláspontját, hogy azok az amerikai tisztviselők, akik megtagadták az akkori amerikai törvények által megkövetelt megjelenést a nemzetközi tisztviselők hűségtestülete (International Employees Loyalty Board) előtt vallomástétel végett, nem felelnek meg „a feddhetetlenség ama magas mértékének, amelyet a Szervezet az általa alkalmazottak részéről megkövetel".[27] A bíróságnak a négy elbocsátott UNESCO tisztviselő ügyében hozott, a keresetnek helytadó 17., 18., 19. és 21. számú ítéletei tárgyában az UNESCO végrehajtó tanácsa 1955-ben igénybe vette az 1949-ben módosított szabályzat szerint az UNESCO javára is fennálló lehetőséget és tanácsadó véleményt kért a Nemzetközi Bíróságtól.

A bíróságnak feltett kérdések (rövidítve) a következők voltak:

1. Volt-e az NMSZ Adminisztratív Bíróságának kompetenciája a négy UNESCO tisztviselő panasza folytán az ítélkezésre?

2. Ha igen, volt-e a bíróságnak kompetenciája állásfoglalásra abban a kérdésben, hogy a főigazgató a négy tisztviselő ügyében a Szervezet érdekében járt-e el? Volt-e kompetenciája állásfoglalásra a főigazgató ama magatartását illetően, amelyet neki egy tagállammal való kapcsolatai során fenn kell tartania, különösen ami e tagállam kormányzati politikájának végrehajtását illeti?

3. Érvényesek-e a bíróság 17., 18., 19. és 21. számú ítéletei?

Minthogy ez volt az első alkalom, hogy a Nemzetközi Bíróságot egy adminisztratív bíróság szabályzatába foglalt rendelkezés alapján kértek fel vélemény nyilvánításra, a Bíróság előbb azt a kérdést vizsgálta meg és döntötte el igenlően, hogy saját statutuma figyelembevételével adjon-e tanácsadó véleményt az ügyben, jóllehet az érdekelt felek nem államok. A Bíróság az érdekelt felek egyenlőségét is biztosítottnak látta a bírósági eljárásban azon az alapon, hogy az érintett alkalmazottak írásbeli észrevételeit az UNESCO beszerezte és a bíróság elé tárta és azért is, mert nem tartott szóbeli tárgyalást.

A feltett első kérdésre a bíróság igenlően válaszolt és magáévá tette az Adminisztratív Bíróságnak azt az érvelését, hogy a meghatározott időre szóló alkalmaztatási szerződések meghosszabbításának megtagadása is — ez történt mind a négy ügyben — az Adminisztratív Bíróság elbírálása alá, tehát hatáskörébe tartozik.

A második kérdésre a Nemzetközi Bíróság azt tartotta, hogy az lényegét tekintve érdemi kérdéseket feszeget, amelyekre nézve a tanácsadó vélemény az NMSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatának XII. cikke alapján nem terjedhet ki. A harmadik kérdésre pedig igent mondott. A Bíróság tíz tagja szavazta meg a véleményt, három (Hackworth, Read és Badawi) ellene szavazott. Kozsevnyikov, a szovjet bíró a véleményhez fűzött nyilatkozata szerint azt tartotta volna helyesnek, ha a bíróság a második kérdéssel is érdemben foglalkozott volna és azt igenlően válaszolta volna meg.[28]

Miért két bíróság?

A kérdés nyilvánvalóan jogos és hosszú története van. A történet egyes elemei a következők:

Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa az Alapokmány 63 cikkének megfelelően már 1946. június 21-én jóváhagyta az ENSZ által a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel, az Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezettel és az UNESCO-val kötött együttműködési megállapodások tervezeteit és ezek mindegyike tartalmaz olyan rendelkezést, hogy a szerződő szervezetek „együtt fognak működni a személyzet alkalmazásából és a kapcsolatos kérdésekből eredő viták rendezésére alkalmas megfelelő szerv létesítése és működtetése céljából".

Ugyanabban az évben fogadta el a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet konferenciája ideig-

[26] I.C.J. Reports, 1973. 166—300. old. A bíróság döntése nem volt egyhangú. Azt, hogy az adminisztratív bíróság nem mulasztotta el joghatósága gyakorlását 9:4, azt, hogy nem követett el alapvető eljárási hibát 10:3 arányban mondotta ki a Nemzetközi Bíróság. Tíz bíró szavazatával szemben három azon a véleményen volt, hogy a Nemzetközi Bíróságnak nem kellett volna tanácsadó véleményt nyilvánítania.

[27] I.C.J. Reports, 1956. 82. old.

[28] Uo.: 102. old.

lenesen az Adminisztratív Bíróságának szabályzatát. Akkor a szervezet igazgatója jelentette a konferenciának, hogy „az Egyesült Nemzetek Szervezete is foglalkozik adminisztratív bíróság létesítésének lehetőségével és ezért, ha a konferencia el is fogadja az NMSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatát, az nem zárhatja ki annak a lehetőségét, hogy valamikor a jövőben ne létesüljön egy közös, egységes adminisztratív bíróság az Egyesült Nemzetek és a különböző szakosított szervezetek számára".[29]

Miután az Egyesült Nemzetek Adminisztratív Bírósága 1949-ben megalakult, a két adminisztratív bíróság párhuzamosan működött és működik jelenleg is. Az egyesítés kérdése azután több mint húsz évig nem vetődött fel, egyik oldalról sem.

1973-ban a Nemzetközi Bíróságnak a Faslaügyben adott tanácsadó véleményéhez fűzött nyilatkozatban Lachs bíró, a bíróság akkori elnöke mutatott rá arra a diszkrepanciára, amely a jogorvoslati lehetőségek tekintetében mutatkozik egyfelől az NMSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatának a XII. cikke és az ENSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatának 11. cikke között. Abból kiindulva, hogy az Egyesült Nemzetek családjához tartozó szervezetek között nyilvánvaló koordinációnak kell lenni — mondja Lachs —, sajnálatos, hogy lényegi eltérések legyenek a személyzet tagjainak járó védelem természetét illetően. Nem kétséges, hogy az illető adminisztrációk, a személyzet tagjai és maguk a szervezetek érdekében a kérdéses eljárásoknak egyöntetűeknek kellene lenniök — fejeződik be a nyilatkozat.[30]

1974-ben a Nemzetközi Közalkalmazottak Egyesületeinek Szövetsége (FICSA — Federation of International Civil Servants' Associations) együttesen az Adminisztratív Kérdésekre Vonatkozó Tanácsadó Bizottsággal[31] közös bizottságot létesített a nemzetközi közalkalmazottak rendelkezésére álló jogorvoslati lehetőségek tanulmányozására. Ez a bizottság 1976-ban szimpoziumot hozott létre, amely terjedelmes jelentésében[32] egyebek között további tanulmányt javasolt annak megfontolására, hogy valamikor a jövőben nem kellene-e egységes adminisztratív bíróságot létesíteni az egész ENSZ-rendszer részére, amely „legalább olyan garanciákat nyújtson, mint amelyek egyenértékűek a legjobb jelenlegi gyakorlattal".

Még mielőtt a javasolt tanulmány elkészült volna, az egységes adminisztratív bíróság létesítése az ENSZ-közgyűlésen is felvetődött.[33] Ennek folyományaképpen a közgyűlés az 1978. december 19-én hozott 33/119. számú határozatában egyebek között felkérte „a főtitkárt és kollégáit a Koordinációra irányuló Adminisztratív Bizottságban, tanulmányozzák annak a lehetőségét, hogy az egész közös rendszer részére egységes adminisztratív bíróságot létesítsenek és tegyenek jelentést a közgyűlés harmincnegyedik (1979. évi) ülésszakán".

A Koordinációra irányuló Adminisztrációs Bizottság megbízta a kérdés tanulmányozásával a közös rendszerhez tartozó szervezetek jogtanácsosait és azok javaslata alapján tett jelentést a közgyűlésnek. A jelentés lényege a következő:

Az egységes adminisztratív bíróság létesítésének szükségessége nem kényszerítően sürgős. Ennek előkészítésére kiterjedt tárgyalásokra lenne szükség az érdekelt szervezetek között — amelyek nem mindegyike tartozik a közös rendszerhez — és megfelelő megállapodásokat kellene létesíteni. Az egységes bíróság létesítéséről remélt előnyök egy részét el lehetne érni azáltal is, hogy a bíróságok alapszabályzatait, eljárási szabályait és gyakorlatát céltudatosan összhangba hozzák és fejlesszék. Az ilyen irányú lépések hosszú távon elősegítenék az egységes bíróság létesítését, ha annak szükségességét a jövőben is érezni lehetne.

E jelentés alapján a közgyűlés 1979. december 19-én határozatot fogadott el, amelyben „a közgyűlés elhatározza, hogy

a) felkéri a főtitkárt és kollégáit a Koordinációra irányuló Adminisztratív Bizottságban, hogy mozdítsák elő az NMSZ Adminisztratív Bírósága és az ENSZ Adminisztratív Bírósága szabályzatainak, eljárási szabályzatainak és gyakorlatának fokozatos harmonizálását és fejlesztését avégből, hogy erősítsék a közös rendszert egységes adminisztratív bíróság létesítése céljával;

b) felkéri a főtitkárt, tegyen a közgyűlésnek jelentést annak 36. ülésszakán".

A történetnek itt egyelőre vége szakad, a közgyűlés 36. ülésszaka 1981 szeptemberében esedékes.

Az egyesítés kilátásai

A profécia hálátlan mesterség az állami politikában általában és a nemzetközi szervezetek politikájában különösen. Ezért ezzel nem is kísérletezünk, csupán megpróbáljuk számba venni azokat az indokokat, amelyek az egységesítés közeli megvalósítása mellett szólnak, illetve azokat, amelyek azt kétségessé teszik.

[29] International Labour Conference, 29th Session, 1946. Records, of Proceedings, 338—339. old.

[30] I.C.J. Reports, 1973. 214. old.

[31] CCAQ — Consultative Committee on Administrative Questions — ez állandó albizottsága az ENSZ családhoz tartozó szervezetek titkárságainak vezetőiből álló koordinációs bizottságnak. (ACC — Administrative Committee on Co-ordination.)

[32] FICSA, „Recourse procedures in the organizations of the United Nations system, Geneva, 1977.

[33] A közgyűlés V. bizottságának 1978. november 20-án tartott 37. ülésén (kivonatos jegyzőkönyv 68. bek.) a japán küldöttség részéről. E felszólalás közvetlen előzményeire, nevezetesen a két adminisztratív bíróság állásfoglalásának látszólagos eltérésére egy genfi sztrájkmozgalomból fakadó ügyekben ezúttal helyszűke miatt nem térhetünk ki.

Az nyilvánvaló, hogy elméleti, elvi szempontok az egyeségesítés mellett szólnak. Nincsen semmi elvi indoka annak, hogy az ENSZ rendszeréhez tartozó egyes szervezetek alkalmazottainak munkaügyi vitái az egyik, másoké a másik adminisztratív bíróság joghatóságába tartozzanak. Erre világosan rámutatott 1973. évi nyilatkozatában Manfred Lachs bíró.

Igaz viszont, hogy nemcsak a bírói joghatóság szempontjából hiányzik az egység a nemzetközi szervezetek említett körében, hanem az irányadó anyagi jog jó része vonatkozásában is — a személyzeti szabályok általában hasonlóak, de nem azonosak — és annak az eljárásnak a vonatkozásában is, amelyet belső jogorvoslati útnak tekinthetünk: pl. az ENSZ-ben a fellebbezési testület tesz ajánlásokat a személyzet egyes tagjai által tett panaszok tárgyában, az Egészségügyi Világszervezetben egy „ombudsman" (skandináv mintára működő békebíró) próbálja elsimítani a vitákat.

A két adminisztratív bíróság szervezetében és eljárásában vannak különbségek, de ez egymagában nem lehet az egységesítés akadálya. Az ENSZ bíróságának hét tagja van és megválasztásuk során jobban érvényesül a geográfiai elosztás elve, mint az NMSZ bíróságában, amely csak nyugat-európaiakból áll. Az előbbinek az elnöke jelenleg, 1980-ban, francia (Mme Bastid), első alelnöke magyar (Ustor), a második uruguay-i (Forteza), tagjai: angol (Kean), indiai (Sen), zaire-i (Mutuale) és amerikai (Reis) állampolgárságúak.

Az NMSZ bírósága három tagú. Elnöke Letourneur (Franciaország), tagjai: Grisel (Svájc) és Lord Devlin (Anglia). Három helyettes bírót is választ az NMSZ, de azok ritkán szerepelnek az ítélkezésben.

Az NMSZ bíróságának joghatósága a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alkalmazottainak munkaügyi vitáin kívül számos más szervezetre kiterjed — az ezekkel való megállapodás alapján (l. fent). Az ENSZ adminisztratív bíróságának joghatósága az Egyesült Nemzetek alkalmazottainak ügyein kívül a Nemzetközi Tengerészeti Tanácskozó Szervezet (IMCO) és a Nemzetközi Polgári Repülésügyi Szervezet (ICAO) munkaügyi vitáira terjed ki, valamint mindazokra a keresetekre, amelyek az ENSZ Egyesített Személyzeti Nyugdíjalapja (UNJSPF) ellen irányulnak, bármelyik szervezet alkalmazottjának vagy az utóbbi hozzátartozójának igényéről van szó.

Különbség van a két bíróság hatáskörében. Az NMSZ adminisztratív bíróságának hatásköre elvileg korlátlan az adminisztráció döntésének (pl. felmondás) megsemmisítése, illetve teljesítésre kötelezése (pl. alkalmazott visszafogadása) tárgyában, a bíróság maga ítél kártérítést, ha úgy véli, hogy a határozat megsemmisítése vagy teljesítésre kötelezés nem lehetséges vagy nem tanácsos. Az ENSZ adminisztratív bírósága hatáskörét ebben a vonatkozásban az 1953. évi 782 B (VIII) sz. közgyűlési határozat (l. fenn) korlátozza.

Jelentékeny különbség van a két adminisztratív bíróság határozatai elleni jogorvoslatok rendszere tekintetében. (Az NMSZ adminisztratív bírósága szabályzatának XII. cikkét és az ENSZ-bíróság szabályzata 11. cikkének lényegét fentebb ismertettük.)

A bíróságok joggyakorlata ellen, amely elég terjedelmes (e sorok írásáig az ENSZ-bíróság 267, az NMSZ-bíróság 440 ítéletet hozott), általában nincsen panasz, de előfordul, hogy az irodalom egy-egy ítéletet kritikai megjegyzésekkel illet.

Az egységesítés természetesen még számos — részben technikai jellegű — részletkérdés megoldását tenné szükségessé, amelyekkel itt nem foglalkozhatunk, de kardinális akadálya az egységesítésnek nyilvánvalóan nincsen.

Az egységesítéshez egy dolog mindenesetre kell: akarat. Ez mintha az ENSZ közgyűlésében meg is lenne és ebből következőleg az az NMSZ konferenciájában (amely a kérdéssel még nem foglalkozott) is feltételezhető, hiszen lényegileg ugyanazok a két szervezet tagállamai — bár a helyzetet színezi az, hogy az NMSZ konferenciája csak felerészben áll a tagállamok képviselőiből, és másik felerésze a munkaadó és munkavállaló szervezetek képviselőiből.

A tapasztalat — érdekes módon — azt mutatja, hogy a nemzetközi szervezetek irányító testületei (közgyűlései) nem mindig hoznak egybehangzó határozatokat, mégha a tagságuk gyakorlatilag azonos is. Ezt bizonyítja az is, hogy az ENSZ-közgyűlés a föntebb részben idézett 33/119. sz. határozatában szükségesnek tartotta a tagállamokat a következőkre felhívni: „biztosítsák azt, hogy a közös rendszerre vonatkozó ügyekben a szakosított szervezetek irányító szerveiben eljáró meghatalmazottaik ne foglaljanak el ellentétes álláspontot azzal, amelyet a közgyűlésben képviseltek".

A jövő fogja megmutatni azt, hogy ez a felhívás mennyiben érvényesül a két adminisztratív bíróság egyesítésének kérdésében, és hogy az illetékes testületek milyen buzgalommal fogják az elvi szempontból indokolt egyesítést a gyakorlatban megvalósítani.

Ustor Endre

Az új amerikai szerzői jogi törvény és a Berni Unió

A Szerzői Jogvédő Társaságok Nemzetközi Szövetsége (CISAC) éppen jubileumi kongresszusát tartotta — fennállásának 50. évfordulója alkalmából — 1976. szeptember végén, Párizsban, amikor megérkezett a hír Washingtonból: a bizottságokban, a képviselőházban és a szenátusban végzett oly hosszú előkészítés után végre megszületett az Egyesült Államok új szerzői jogi törvénye. Hatalmas taps fogadta Stanley Adamsnak a legerősebb amerikai társaság, az ASCAP elnökének erről szóló bejelentését, s egyöntetű volt a vélemény, hogy az új törvény elfogadása az utóbbi évtized egyik legjelentősebb eseménye lehet a nemzetközi szerzői jogban — ha az új rendelkezések alapján lehetővé válik végre az Egyesült Államok csatlakozása a Berni Uniós Egyezményhez.

A taps elült, és megkezdődött az elmélyült elemző munka. Időközben 1978. január 1-én hatályba lépett az új törvény. Az amerikai és a nemzetközi szerzői jogi szaklapokban számos tanulmány jelent meg.[1] A Berni Uniós Egyezményt kezelő Szellemi Tulajdon Világszervezete külön is napirendre tűzte az Egyezményhez való amerikai csatlakozás lehetőségének kérdését. 1978 júniusában szakértői értekezletet hívtak össze, majd az ott kidolgozott állásfoglalást megvitatta a Berni Unió Végrehajtó Bizottságának az 1979. februárban tartott rendkívüli ülése

Ma már véglegesnek látszik a megállapítás: A szerzői jog csomolungmajara nem jutottak fel az amerikaiak. Megrekedtek az utolsó táborban;

a csúcstámadás nem sikerült. Ám lehet, hogy nemcsak sántít, de igazságtalan is ez a hasonlat, mert talán nem is a Mount Everest-et vették célba, hanem csak egy bizonyos magasságba akartak feljutni. Magyarán: az új törvény előkészítésének nehéz és bonyolult időszakában, a lobbyk és ellenlobbyk között manőverezve, nem is a Berni Unióra gondoltak elsősorban, hanem a sajátos amerikai problémákat igyekeztek megoldani egy — a lehetőségekhez képest — korszerű szabályozás útján. Csak amikor elültek az izgalmak, akkor döbbentek rá, hogy ott állnak egy 8000-es tetején, s ugyanennyi — vagy esetleg egy kicsit több — erőfeszítéssel akár a legmagasabb csúcsra is feljuthattak volna.

Az alábbiakban előbb röviden áttekintjük az amerikai szerzői jogi törvényhozás fejlődését, ezután átfogóan elemezzük az új törvényt, majd megvizsgáljuk, mennyiben felel meg a Berni Uniós Egyezmény követelményeinek.

I.

Az amerikai gyarmatok közül egyedül Massachusettsben volt törvény a könyvek jogtalan másolása ellen. Ez is elsősorban a kiadókat védte, s csak közvetve a szerzőket. A szerzői jogi törvények hiánya egyenesen következett abból, hogy a gyarmatok Anglia intellektuális köldökzsinórján éltek. A gazdag hagyományú angol irodalommal az amerikai szerzők nem tudták még felvenni a versenyt. Emellett az sem csinált nagy kedvet a gyarmati kormányzatnak e szerzők alkotásainak védelméhez, hogy azok igen gyakran éppen vele szemben léptek fel; ellenzéki törekvéseket fejeztek ki.

A függetlenség kivívása után megváltozott az amerikaiak viszonya a szerzői joghoz. Az írók, költők művei szükségszerű kellékeivé váltak a nemzetté alakulás folyamatának, s az önvédelmi reflexként kifejlődő protekcionizmus logikusan magában foglalta a helybéli kiadók fokozottabb védelmét is. Sorra születtek meg tehát a tagállamok szerzői jogi szabályai, majd 1790-ben szövetségi szinten is megalkották az első szerzői jogi törvényt.

A törvény csak az amerikai állampolgárok és az Egyesült Államokban élő külföldiek műveit védte; a külföldi művek szabad felhasználására kifejezett engedélyt adott. Ez a protekcionista szabály több mint száz éven át fennmaradt, s ma is sűrűn idézett példa arra, hogy az ilyen szűkkeblű és egyoldalú védelem nemhogy előnyös lenne a hazai szerzők számára, hanem kétszeresen is sérti érdekeiket. Így ugyanis a kiadók gyakran mellőzték az amerikai szerzőket, mivel a külföldi műveket jogdíjmentesen adhatták ki, viszonosság hiányában pedig az amerikai műveket is szabadon felhasználhatták külföldön.

A polgárháború (1861—65) által előidézett belső gazdasági bajok közepette további protekcionista lépéseket is tettek. Addig legalább vámmentesen lehetett behozni külföldi könyveket; ezekben az években viszont jelentős importvámot vetettek ki rájuk. Ezek a vámok azután — amelyekkel az amerikai könyvkiadók újabb előnyökhöz jutottak — a háború után is fennmaradtak.

1886-ban létrejött a Berni Unió, s megnyílt az út a nemzetközi szerzői jogi együttműködés kiszélesítésére. Az amerikai szerzők számára is egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy mekkora veszteség éri őket azért, mert műveik — számos más ország szerzőinek műveitől eltérően — nem kapnak védelmet külföldön. Az Egyesült Államok törvényhozása 1891-ben tette meg az első

[1] A leggyakrabban hivatkozott elemző tanulmányok a következők: Barbara *Ringer:* First Thoughts on the Copyright Act of 1976. Copyright 1977. 6. sz. 187—194. old., Bernard *Korman:* The United States Copyright Act of 1976, illetőleg Edward M. *Cramer:* Some Observations on the Copyright Law of 1976, mindkettő a Revue Internationale du Droit d'Auteur (RIDA) 1977. októberi különszámában (amely az új amerikai törvény eredeti szövegét és francia fordítását is közli) 15—49., illetőleg 51—97. old., André *Francon:* Réflexions d'un juriste français à propos de la loi américaine de 1976 sur le droit d'auteur, RIDA 1978. évi áprilisi sz. 3—31. old.

lépést annak érdekében, hogy ez a védelem lehetővé váljék: az elnök felhatalmazást kapott kétoldalú megállapodások kötésére, a belföldiekkel azonos elbírálás elve alapján. Már az erről szóló törvényben is megjelent azonban a hírhedt „manufacturing clause", a műpéldányok előállításáról szóló korlátozó rendelkezés, amely szerint csak az Egyesült Államokban előállított könyvek, lenyomatok, fényképek stb. élveztek szerzői jogi védelmet.

Amikor 1909-ben elvégezték a szerzői jogi törvényhozás újabb általános felülvizsgálatát, már tizenhat országgal állt fenn kétoldalú megállapodás. Az évszázad első évtizedében két kísérlet is történt, hogy a nyugati félteke országainak részvételével külön sokoldalú szerzői jogi egyezményt hozzanak tető alá. Így jött létre 1902-ben a Mexikóvárosi, 1910-ben pedig a Buenos Aires-i Egyezmény. Az Egyesült Államok mindkettőhöz csatlakozott, azonban — bár néhány ország viszonylatában ezek még mindig hatályban vannak — egyik sem bizonyult vonzó és hatékony nemzetközi okmánynak.

Így aztán továbbra sem enyhült a megbízhatóbb és magasabb szintű nemzetközi védelem amerikai híveinek a vágyódása a Berni Uniós tagság iránt. A csatlakozás előkészítésére tett kísérletek azonban sorra csődöt mondtak. Legalább két elháríthatatlan akadály mindig maradt: a formalitások léte és a védelmi időnek az egyezménytől eltérő szabályozása; s meglehetősen nagy bizonytalanság volt a személyhez fűződő jogok körül is.

Az Egyesült Államok végül is türelmét vesztette a Berni Unió gordiuszi csomójával, s ha itt a Nagy Sándor féle know-how nem is volt hasznosítható, hasonlóan radikális módon — egy alternatív világegyezmény létrehozásával — keresett kiutat. Túlzás lenne természetesen azt állítani, hogy az 1952-ben életre hívott Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény kizárólag az amerikai törekvések eredménye lett volna. Kétségtelen azonban, hogy az Egyesült Államok meghatározó szerepet játszott az új egyezmény előkészítésében, s annak rendelkezései jól tükrözik a tengerentúli „ízlést": egyebek mellett módot adnak a szerzői jogi védelem formalitásokhoz kötésére, s arra is, hogy a védelmi időt (amelynek kötelező minimuma egyébként is csak fele a Berni Egyezményben meghatározott 50 évnek) ne a szerző halálától, hanem a mű első megjelenésétől számítsák.

A Berni Unió iránti nosztalgiát azonban nem sikerült véglegesen elfojtani. Az Egyetemes Egyezmény csak azzal lehetett életképes alternatíva, hogy az újonnan függetlenné váló volt gyarmati országok számára is igyekezett vonzóvá tenni magát. Ennek a védelmi feltételek alacsony szintre szorítása és meglehetősen bizonytalan körvonalazása volt az ára. A fejlett országok követelményeinek irodalmi, művészeti és tudományos alkotásaik kielégítő védelmének továbbra is a Berni Egyezmény felelt meg. (Ráadásul a Berni Unió sem hagyta magát. Az 1967-es stockholmi revíziója — amely a fejlődő országokat vette célba — ugyan zsákutcának bizonyult, de az 1971-es párizsi revízió során már számos tekintetben sikerült az egyidejűleg módosított Egyetemes Egyezmény mellé lépnie az ezekre az országokra gyakorolt vonzerő dolgában, amit aztán több új csatlakozás is bizonyított.)

Így aztán nem csoda, hogy az 1976-os új törvény elfogadása után az amerikai jogászok nyomban feltették a kérdést: és most? Most talán megtörténhet az 1886 óta várt amerikai csatlakozás a Berni Unióhoz?

II.

Gerald Ford elnök 1976. október 19-én írta alá a „szerzői jog általános felülvizsgálatáról" szóló 94—553. számú törvényt. E cím alapján esetleg arra lehetne következtetni, hogy egy régi törvény viszonylag átfogó módosítását végezték el, a szabályozás főbb elvei és keretei azonban érintetlenül maradtak. A valóságban jóval többről van szó, amit Barbara Ringer, az amerikai Szerzői Jogi Hivatalnak a kodifikáció hosszú-hosszú éveit derekasan végigküzdő — de azóta már visszavonult — vezetője így foglalt össze: „Alapvetően új szerzői jogi törvény ez; olyan problémák egész sorának a megoldására hivatott, amelyekre az 1909-es törvény alkotói még álmukban sem gondolhattak. S ami még fontosabb, az új törvény számos alapvető változást hozott az amerikai szerzői jogi rendszerben. Ezek között néhány annyira mélyreható, hogy a szerzői jogi elmélet irányváltozásainak a jeleként is felfogható."[2]

Barbara Ringer nem túloz. A szabályozás szemléletében 180 fokos fordulat következett be. Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy míg a nyugdíjkorhatárt jócskán túlélő 1909-es szerzői jogi törvény a kiadót és a mű első megjelenését állította középpontba, az új törvény vonatkoztatási pontja már a szerző és az alkotás. Az amerikai szerzői jog nemzetközi szalonképessége ezzel egy csapásra óriásit javult.

Mint ahogy azonban az egész törvényt a kompromisszumok sorozata jellemzi, ez a kopernikuszi fordulat sem ment végbe tisztán és korlátlanul. A 201. cikk a) pontja ugyan rögzíti, hogy a szerzői jog eredeténél fogva a szerzőt illeti meg (ami a „copyright" és az „author" szavak folytán angolul nem hangzik ilyen tautológiaként, s talán éppen ezért volt nehezebb kiküzdeni ezt a kézenfekvő alapelvet), ugyanennek a cikknek a b) pontja már kivételeket határoz meg. Eszerint a munkaviszony (vagy megbízásos viszony) keretében létrehozott mű szerzői jogát a munkaadó (megbízó) szerzi meg, hacsak a felek nem kötnek ettől eltérő kifejezett írásbeli megállapodást. (Kell mondanunk, hogy mi-

[2] B. *Ringer* említett műve, 188. old.

lyen esélye van a szerzőnek a blanketta-terrorral élő erős munkaadóval szemben egy külön „kifejezett írásbeli megállapodás" kicsikarására?)

A szerző- és alkotáscentrikus szemlélet előtérbe kerülését azonban így is számos pozitív tartalmú változás jelzi.

— A 301. cikk az eddigi bonyolult kettős védelmi rendszer helyébe egységes szövetségi védelmet állít. (Az 1909-es törvény alapján csak a már publikált művek kaptak védelmet; a még közzé nem tett művek védelme a tagállamok common law-jára tartozott.);

— A 101. cikk módot ad a szerzői jog részleges átruházására;

— A 304. cikk c) pontja lehetővé teszi a szerző számára, hogy egyoldalúan felmondja a szerzői jog átruházásáról szóló szerződést és visszaszerezze az átruházott jogot (igaz, ilyen felmondással általában csak 35 év elteltével lehet élni.);

— A 202. cikk következetesen különbséget tesz a műhöz és az azt megtestesítő tárgyhoz fűződő jog között.

Ugyanennek a szemléletmódosulásnak az egyik megnyilvánulása az új törvény által hozott legszembeötlőbb és a nemzetközi szerzői jogi közösség által legnagyobb elismeréssel fogadott változás: a védelmi idő számításának alapvetően új rendje. A korábbi törvény alapján a művek a publikálástól számított 28 évig álltak védelem alatt, ami egyszer további 28 évre meghosszabbítható volt (így végülis összesen 56 évet érhetett el a védelem). Az új törvény 302. cikkének a) pontja viszont úgy rendelkezik, hogy a védelem a szerző életében és a halálától számított 50 év elteltéig áll fenn. [Ez alól kivétel az ismeretlen vagy álnevet használó szerző műve, valamint a munkaviszonyban alkotott mű. Ezek az említett cikk c) pontja szerint az első nyilvános közzétételtől számított 75 évig vagy a megalkotásuktól számított 100 évig kapnak védelmet, aszerint, hogy melyik határidő jár le hamarabb.] A régi törvény alapján már védelem alatt álló művek védettsége továbbra is az első közzétételtől számít, de a második 28 éves védelmi időszak 47 évre hosszabbodik, és így a teljes védelmi idő a publikálástól számított 75 évre emelkedik.

Az új törvény szerint a szerzői jogi védelemnek két feltétele van: *1.* az egyéni-eredeti szerzői alkotásként létrehozott mű és *2.* a mű valamilyen kézzelfogható módon való rögzítettsége [102. cikk a) pont].

A törvény 106. cikke a nemzetközi egyezményeknek és a fejlettebb nemzeti törvényhozásoknak megfelelő széles körben sorolja fel a szerző kizárólagos jogait. A szerzői védelem színvonalát azonban már egyre kevésbé lehet megítélni az ilyen tetszetős felsorolások alapján. Ez jóval inkább attól függ, hogy a szabad felhasználások és a kizárólagos jog korlátozásának más esetei (törvényi engedélyek, kényszerengedélyek) milyen széles körre terjednek ki. Nos, az új amerikai törvény korántsem fukarkodik az ilyen kivételek meghatározásában.

A bírói gyakorlat munkálta ki a „fair use"-nak[3] nevezett szabad felhasználás eseteit, amelyeket első ízben foglal össze törvényi szinten a 107. cikk. E rendelkezés szerint a fair use az olyan felhasználásokat öleli fel, mint a tudósítás, kritikák és kommentárok írása, oktatás, valamint a tudományos és kutató tevékenység, s megállapításánál a következő szempontokat kell figyelembe venni: *a)* a felhasználás célját és jellegét (ide értve azt is, hogy kereskedelmi vagy egyébként haszonszerzéssel járó célból történik-e); *b)* a védett mű természetét; *c)* azt, hogy a felhasznált rész aránya és jelentősége hogyan viszonylik a mű egészéhez; és *d)* a felhasználás hatását a mű értékére és potenciális piacára.

Mindez nem újdonság; csupán a szabad felhasználásra irányadó igen gazdag bírói gyakorlat legfontosabb szempontjainak a törvényi általánosítása. Annál jelentősebb (s egyben széleskörű vitát kiváltó) változásokat hozott viszont az új törvény a kényszerengedélyek szabályozásánál. Három korábban nem ismert ilyen engedélyt is meghatározott: mégpedig a televíziós műsorok kábeltévés rendszerek útján való továbbközvetítésére (111. cikk); a nem kereskedelmi célú rádió- és tévésugárzásokra (115. cikk); és az érmével működtetett zenegépekkel („wurlitzerek") való zeneszolgáltatásra (116. cikk).

Annyiban pozitívak ezek az új rendelkezések, hogy olyan körben vezetnek be kényszerengedélyt (vagyis a szerző külön engedélye nélkül, de díjfizetés fejében történő felhasználási lehetőséget), ahol eddig szabad felhasználás volt. A kényszerengedélyek elszaporodását azonban joggal fogadják növekvő aggodalommal a szerzői jogi szakértők. Az engedélyszerzés kötelezettségének törlése jelentősen korrodálja a szerzői jogot, meggátolja a személyiségi és vagyoni jogok összhangban való érvényesítését; nem is beszélve arról, hogy így az engedély megadásakor kiköthető arányos jogdíj helyébe könnyen olyan szűkkeblűen rögzített jelképes összeg léphet, amit aligha lehet az alkotó tevékenységért járó, méltó ellenértéknek tekinteni.

A kényszerengedélyek kiterjesztésének az a szokásos indoka, hogy a művek olyan széleskörű „másodlagos" felhasználását kell ezáltal lehetővé tenni, amelynél az egyedi engedélykérés és az egyéni ellenőrzés többé reálisan nem valósítható meg. Ez az érvelés általában azért hamis, mert a jogok egyedi és egyéni érvényesítésének nem az a szükségképpeni alternatívája, hogy korlátozzuk és jelképessé zsugorítsuk az érintett jogokat. Az első kézenfekvő válasz jóval inkább a jogok kollektív gyakorlásának a szorgalmazása (ami olyan kiválóan bevált pl. a zenei kisjogok

[3] A „fair use" annyira sajátos amerikai intézmény, hogy általában az eredeti angol kifejezéssel jelölik; nem fordítják le. Mint a fenti leírásból is kitűnik, a szabad felhasználás egy sajátos, a bírói gyakorlatban kifejlődött rendszeréről van szó.

esetében) és az ehhez szükséges szervezetek (szerzői jogvédő társaságok) létrehozása. A kényszerengedély legfeljebb ott fogadható el, ahol ez a választ semmiképpen nem járható.

A fentiekre figyelemmel aligha igazolható a zenegépes zeneszolgáltatásra bevezetett kényszerengedély. Legalábbis látszólag megvan viszont az indoka az ilyen engedélynek a kábeltévés közvetítéseknél. Nem jöttek ugyanis még létre olyan szerzői jogvédő társaságok, amelyek a műsorok egészének másodlagos felhasználását olyan egységesen, gyorsan és akadálymentesen tudnák jogosítani, mint ahogyan azt a zenei kisjogos társaságok teszik a zenefelhasználás körében. Kétségtelen, hogy nehezen képzelhető el egy olyan társaság „összeállása", amely minden bonyodalom nélkül autorizációt adhat a kábeltévés hálózatban felhasznált eredeti programokban szereplő valamennyi mű továbbközvetítésére. (Más kérdés az, hogy a törvényhozó ebben az esetben is túl könnyen szabadult a dilemmától. Hisz a kényszerengedély bevezetése helyett gyorsan ható katalizátorként is felléphetett volna a megfelelő szervezet létrehozása érdekében. Az adott helyzetben jóval egészségesebb lett volna annak törvényi elrendelése, hogy a szerzők a kábeltévés továbbközvetítésre (másodfelhasználásra) vonatkozó jogaikat csak egy külön erre a célra létrehozott egységes szerzői jogvédő szervezet útján gyakorolhatják. Ugyanis az ilyen szervezet létrejöttének éppen az a legnagyobb akadálya, hogy szinte lehetetlen az összes képviseleti jog egy kézbe való összegyűjtése).

A kábeltévés közvetítések szerzői jogi rendezésére tett kísérlet ugyanakkor példa arra, hogy az új amerikai törvény igyekszik választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket a technikai fejlődés és az új felhasználási módok rohamos elterjedése vet fel — egyre sűrűbben. (Bár itt is elég sok adósságot hagy maga után.)

Erre a célra külön bizottságot hozott létre a Kongresszus. A Szerzői Jog Által Védett Művek Új Technológiai Felhasználásaival Foglalkozó Nemzeti Bizottság (CONTU) több javaslatot dolgozott ki az új törvény előkészítésének az időszakában, s annak elfogadása után sem szüntette meg munkáját. A törvényhozás ugyanis figyelemre — s ebben a tekintetben, úgy tűnik követésre — méltóan realista döntést hozott. Felismert két nagyon lényeges szempontot. Az egyik az, hogy a törvény minden tekintetben való „időtállóságának" a mítoszát fel kell adni, mert a hozzá való ragaszkodás fontos érdekeket veszélyeztethet — mindenekelőtt a megalapozott és egyértelmű szabályozáshoz fűződő érdeket. Törekedni kell ugyan a stabilitásra, de ennek nem lehet az az ára, hogy a felgyorsult fejlődés által felvetett új kérdések megválaszolatlanul maradjanak. A másik felismerés pedig az volt, hogy — éppen az „állandóságmítosz" feladása folytán — nem indokolt várni a törvény elfogadásával, csak azért, mert egy-egy részletkérdésben nem alakult ki végleges megoldás vagy bizonytalanság van akörül, hogy beválnak-e az újszerű rendelkezések. A számítógépi programok szerzői jogi védelme és a reprográfia új szabályozása jó példa erre.

A Kongresszus hajlott arra, hogy az új törvénnyel szerzői jogi védelmet adjon a számítógépi programoknak (az ún. software-nek). A műfogalmat érintő szabályozás és a külön értelmező szabályt tartalmazó 117. cikk nyitva hagyja az utat az ennek megfelelő gyakorlat kialakítása számára,[4] erről azonban nincs egyértelmű rendelkezés a törvényben. Az volt ugyanis a Kongresszus szándéka, hogy megvárja a CONTU erről szóló jelentését, s ha szükséges, annak alapján ad részletesebb és konkrétabb szabályozást. A CONTU 1978. július 31-én terjesztette elő összefoglaló jelentését az elnöknek és a Kongresszusnak, s abban a szerzői jogi védelem kifejezett megadását javasolta a számítógépi programok javára.[5] 1980. március 26-án meg is történt az ennek megfelelő törvényjavaslat előterjesztése a képviselőházban.[6]

A reprográfia (fénymásolás) esetében más taktikát választott az amerikai törvényhozás. Itt megszülettek az új rendelkezések — azonban csak ideiglenes, kísérleti jelleggel. A törvény hatályba lépésétől számított öt éven belül (majd azt követően is ötévenként) a Szerzői Jogi Hivatal (Copyright Office) vezetőjének jelentést kell tennie a Kongresszus részére arról, hogy az új szabályok beváltak-e, és javasolnia kell az esetleg szükséges módosításokat [108. cikk i) pont]. Kérdéses még, hogy mi lesz a sorsa az új szabályozásnak. Úgy tűnik azonban, hogy — legalábbis kodifikációs-technikai szempontból — itt nem sikerült optimális megoldást találni. Két helyen esik szó a fénymásolásról. A „fair use"-ről szóló 107. cikk kifejezetten a szabad felhasználás körébe utalja az iskolai célokra való másolást, s nyilvánvaló, hogy a „fair use" megállapításának ott meghatározott feltételei a fénymásolás egyéb eseteire is vonatkoznak. A 108. cikk viszont külön — meglehetősen bonyolult módon — rendelkezik a könyvtárak és az archívumok másolatkészítési jogáról. Lehetővé teszi, hogy ezek az intézmények a részletesen meghatározott körülmények megléte, illetőleg feltételek megtartása esetén szabadon készítsenek másolatokat, „rendszeres" („szisztematikus") másolatkészítést azonban nem végezhetnek.

Gyenge pontja az új törvénynek, hogy nem

[4] Azt, hogy mennyire lehetővé teszi a törvényszöveg a szerzői jogi védelem megadását a számítógépi programok részére, a jogirodalmi elemzések is alátámasztják. L. pl. Gert *Kolle:* Computer Software Protection — Present Situation and Future Prospects. Copyright, 1977. 3. sz. 74. old.

[5] Final Report of the National Commission on New Technological Uses of Copyrighted Works, Library of Congress. Washington, 1979. 9. és köv. old.

[6] A javaslatot Kastenmeier képviselő terjesztette elő H. R. 6934. számon, és azt előkészítésre a Jogi Bizottság elé utalták. A kézirat leadása óta a törvényjavaslatot elfogadta a Kongresszus és Carter elnök azt 1980. december 12-én aláírta.

tartalmaz rendelkezést a személyiséghez fűződő jogokról. Ez megfelel az angolszász jogrendszerek hagyományainak, és természetesen nem jelenti azt, hogy ezek a jogok nem részesülnek védelemben. Más — a szűkebb értelemben vett szerzői jogon kívüli — eszközök állnak rendelkezésre erre a célra, elsősorban a „common law" körében (általános személyiségvédelem, a szerződések joga stb.). Tény azonban, hogy ezeknek a jogoknak az érvényesülése nehezen követhető, s nem felel meg a személyhez fűződő és a vagyoni jogok kívánatos egységének.

Még sajnálatosabb, hogy a szerzői jogi védelem formalitásokhoz kötése — bár számos tekintetben visszaszorult és vesztett jelentőségéből — végülis megmaradt. Valamennyi publikált műnek tartalmaznia kell a © jelet vagy a „Copyright" szót, illetőleg a „Copr." rövidítést, a mű első közzétételének évszámával és a jogtulajdonos nevével. Enyhült azonban a rendszer merevsége annyiban, hogy a jelzés öt éven belül pótolható, s a dátum vagy a név feltüntetésénél elkövetett hiba is kijavítható (401—406. cikk). A mű példányainak letétbe helyezése továbbra is kötelező, a mű közzétételétől számított három hónapon belül. Ennek azonban nincs jogvesztő hatálya. Csupán bírsággal sujtható az, aki ezt a kötelezettséget külön felhívásra sem teljesíti (407. cikk). A mű nyilvántartásba vétele most már nem feltétele ugyan a szerzői jogi védelemnek, de mégsem ajánlatos a regisztrálás elmulasztása, mert az esetleges jogsértések miatt csak ennek megtörténte esetén indítható kereset (408—412. cikk).

A hírhedt „manufacturing clause" viszont végre végnapjait éli. A műpéldányok amerikai előállítása 1982. július 1-től nem feltétele többé a szerzői jogi védelemnek, s az átmeneti rendelkezések addig is enyhítik az erre vonatkozó szabályok merevségét (601—603. cikk).

III.

Az Egyesült Államok érdeke, hogy előbbutóbb a Berni Unió tagja legyen, hiszen műexportja jóval meghaladja importját; így előnyös lenne számára a tagság a magasabb szintű nemzetközi védelmet adó egyezményben. De jól járna a nemzetközi szerzői jogi közösség is, ha az amerikaiak — a feltételek teljesítésével — belépnek az Unióba. A szerzői jog legsürgetőbb kérdéseinek jelentős része a vágtató technikai fejlődéssel függ össze. Nem vitás, hogy az Egyesült Államok ennek a fejlődésnek az élvonalában jár. Nélküle nehéz olyan nemzetközi érvényű választ adni ezekre a kérdésekre, amely a realitások talaján áll, de egyben grantálja a szerzői jogok hatékony védelmét is.

A két boldogító igen azonban aligha hangozhatik még el. Ezt az amerikaiak is jól tudják. Barbara Ringer a következőket írja: „Úgy vélem, az 1976-os törvény kedvezően kiállja az összehasonlítást sok más országnak a közelmúltban alkotott szerzői jogi törvényével, és közel kerül azokhoz a nemzetközi normákhoz, amelyeket a Berni Egyezmény 1948-as brüsszeli, illetőleg 1971-es párizsi szövege határoz meg".[7] Itt a „közel" szó utal a lényegre, ami azt jelenti, hogy az új törvény közel került ugyan a feltételek teljesítéséhez, de *nem jutott el odáig.*

Számos eltérés van a Berni Egyezmény és az 1976-os amerikai törvény rendelkezései között. A szakértők egybehangzó értékelése szerint ezek között legalább egy olyan van, ami abszolut kizáró oknak számít: a Berni Egyezmény alapelvei közé tartozik a formalitásmentes védelem (az Egyezmény 5. cikkének [2] bekezdése kimondja, hogy a szerzői jogok gyakorlása nem köthető semmilyen formalitáshoz). Az új törvény viszont — ha enyhíti is az erre vonatkozó szabályokat — fenntartja a jogvédelem egyes formális feltételeit.

A Szellemi Tulajdon Világszervezete által összehívott szakértői értekezlet és a Berni Unió Végrehajtó Bizottsága is elsősorban erre az abszolút akadályra hivatkozott 1978. júniusában, illetőleg 1979. februárjában tartott ülésén. Mindkét testület utalt azonban arra, hogy az új amerikai törvény több más tekintetben sincs összhangban a Berni Egyezménnyel, jóllehet ezek az eltérések esetleg többé-kevésbé belül esnek a tűrési határon. Egy egyértelműen azonosított kizáró ok éppen elegendő annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy csatlakozhat-e az Egyesült Államok az új törvénye alapján a Berni Unióhoz. Így érthető, hogy az említett testületek nem mélyültek el a többi eltérés vizsgálatában. Ezek közül az alábbiak megemlítését tartjuk feltétlenül indokoltnak:

a) A Berni Egyezmény 2. cikkének (1) bekezdése a védett művek között sorolja fel az építészeti terveket. Az amerikai törvény nem ad teljes védelmet az ilyen műveknek. A 101. cikk szerint az építészeti elemek közül csak azok kapnak védelmet, amelyeknek nincs semmilyen gyakorlati funkciójuk. Így aztán általában csak a díszítő, ornamentikus elemek védettek, maga az építészeti struktúra nem (még akkor sem, ha annak egyéni, eredeti jellege van). Az eltérés némileg védhető a következő indokkal: Az új törvény eleget tesz a Berni Egyezménynek annyiban, hogy nem hagyja ki az építészeti műveket a védett alkotások közül, csak arról van szó, hogy azokat egy bizonyos szűkebb körben védi. A védelem megadásának ez a módja értelmezhető úgy, hogy még megfér a tagállamok interpretációs szabadságának a keretein belül.

b) Láttuk, hogy az amerikai törvény általában eleget tesz a Berni Egyezmény 7. cikke (1) bekezdésében meghatározott követelménynek, és a szerző életére, valamint a halála utáni ötven évre ad védelmet. Ezzel az Unióhoz való amerikai csatlakozás egyik legnagyobb akadálya hárult el. Megfelelőek — az Egyezmény 7. cikké-

[7] I. m. 192. old.

nek (3) bekezdésére figyelemmel — a névtelen, illetőleg az álnevet használó szerzők által alkotott művekre vonatkozó rendelkezések is. Sajnálatosan lerontja viszont a védelmi idő szabályozásában bekövetkezett pozitív fordulatot, hogy a munkaviszonyban (illetőleg megbízásos viszony keretében) alkotott művek védelmét továbbra sem a Berni Egyezménynek megfelelően számítják (ez következik abból, hogy ezeknél a szerzői jogot már eredetileg is a munkáltató, illetőleg a megbízó szerzi meg). Némileg enyhíti az eltérés gyakorlati súlyát, hogy ilyenkor az első nyilvános közzétételtől számított 75 évig vagy — ha ez hamarabb járna le — a mű megalkotásától számított 100 évig tart a védelmi idő. Ez — legalábbis a művek jelentős részénél — megfelel az 50 éves post mortem auctoris védelemnek, sőt gyakran hosszabb is annál.

c) A személyhez fűződő jogokról nincs említés az új törvényben. Mint azonban már arról szóltunk, ez nem feltétlenül akadálya a csatlakozásnak, mert e jogok védelme a common law körében elfogadhatóan biztosítottnak látszik.

d) Annál több a gond a szerzői jogok korlátait meghatározó rendelkezésekkel. A „fair use"-ről szóló 107. cikk túl általánosan vonja meg a szabad felhasználás körét, s erősen kétséges, hogy ehhez kellő alapot adnak-e a Berni Egyezménynek a kivételeket jóval konkrétabb módon körülíró cikkei. A kényszerengedélyek között is legalább egy olyan van, amelyre az Egyezmény alapján nincs lehetőség: a hírhedt zenegépengedély (116. cikk). Mi hozható itt fel egyáltalán az új törvény mellett? A „fair use" esetében talán az, hogy az egyezménnyel foglalkozó diplomáciai értekezletek mindig is elfogadták hallgatólagosan a külön rendelkezésekkel alá nem támasztott ún. „kis kivételek" létét.[8] A zenegépekre vonatkozó kényszerengedély ellentmondásos voltát pedig két dolog enyhíti. Az egyik az, hogy az itt megállapított jogdíj mértékének a felülvizsgálatára mód van a törvény 801. cikke alapján létrehozott külön Szerzői Jogi Bíróság előtt, s itt a szerzői jogvédő társaságok is felléphetnek. A másik pedig az, hogy maga az ilyen módon szabályozott felhasználás is visszaszorulóban van; a pénzbedobással üzemeltetett gépek helyébe egyre inkább a lemezjátszás új eszközei és módszerei lépnek.

e) Végezetül, kétségtelenül nincs összhangban az új törvény a Berni Egyezmény 18. cikkének (1) és (2) bekezdésével. Ezek szerint az Egyezményt mindazokra a művekre alkalmazni kell, amelyek az Egyezménynek (az adott ország számára való) hatályba lépése idején a védelmi idő lejárta folytán *származási országukban* még nem váltak szabaddá. (Ha azonban valamely mű abban az országban, ahol a védelmet igénylik, az erre a műre nézve addig irányadó védelmi időtartam lejárta miatt már szabaddá vált, ugyanabban az országban már nem részesül védelemben.) Az új amerikai törvény szövege ellentmond ennek. A 303. cikk szerint a törvény által adott védelem azokra a művekre terjed ki, amelyek hatályba lépésekor védettek voltak. A védelem hiánya nyilvánvalóan nemcsak a korábbi védelmi idő lejártából adódhat, hanem a formalitások figyelmen kívül hagyásából is. S itt az ellentét az Egyezménnyel. Ezt az ellentétet azonban ezúttal is több lényeges körülmény enyhíti. Az egyik az, hogy a nem publikált művek a törvény hatályba lépésekor az addig érvényes common law alapján mind védelem alatt álltak. A másik az, hogy a publikált külföldi művek túlnyomó része is — az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény erre vonatkozó rendelkezéseire, illetőleg éppen a kívánatos amerikai védettségre figyelemmel — el volt látva a szükséges „copyright"-jelzéssel. Így legfeljebb az 50-es évek előtt publikált műveknél fordulhatott elő, hogy még védettek voltak a származási országban, s a Berni Egyezmény említett rendelkezésével szemben nem kapták meg az új törvény szerinti védelmet. Végül a harmadik körülmény, ami menti az új törvény 303. cikkét az, hogy a Berni Egyezmény 18. cikkének (1) és (2) bekezdését már maga az Egyezmény is lerontja, legalábbis következetes végrehajtását megkérdőjelezi ugyanennek a cikknek a (3) bekezdésével. E bekezdés szerint mód van arra, hogy minden ország maga szabályozza, miként alkalmazza önmagára nézve az említett cikk (1) és (2) bekezdésében meghatározott elveket. Ez, ha nem is ad valódi fenntartási lehetőséget, mégis amolyan „kis fenntartásokat" tesz lehetővé. A tagországoknak alkalmazniuk kell ugyan az érintett rendelkezéseket, ám ezt a szokásosnál rugalmasabb módon is megtehetik.

Az egy abszolút kizáró okkal, s a többé-kevésbé jelentős egyéb eltérésekből adódó bizonytalansággal el is dőlt volna hát az amerikai csatlakozás sorsa? Korántsem. Az 1978-as szakértői értekezlet nem nyugodott bele a negatív válaszba, s megpróbált olyan megoldást találni, ami megkönnyíthetné az amerikaiak számára a döntő szakasz megtételét. Így merült fel az az ötlet, hogy esetleg egy külön jegyzőkönyvet kell kidolgozni és elfogadni, amely a legfontosabb akadálynak, a védelem formalitásokhoz kötésének a felszámolása nélkül is lehetővé tenné az Egyesült Államok — és az általánosabb szövegezés folytán esetleg más országok — csatlakozását. A vázolt elképzelés szerint a jegyzőkönyv határidőt állapítana meg arra, hogy az új tagország összhangba hozza törvényhozását az Egyezménnyel, s ha az eredménytelenül telne el, elvesztené tagságát.

Az ilyen jegyzőkönyv — bárhogyan is neveznék — a Berni Egyezmény módosítását jelentené. Az Egyezmény felülvizsgálatához azonban a 27. cikk (3) bekezdése szerint a tagországok egyhangú szavazata szükséges. Ezért a külön jegyzőkönyv elfogadtatása kezdettől fogva nem kecsegtetett sok sikerrel. Hiszen elegendő lett volna egy ország küldötteinek az ellenzése.

[8] L. a stockholmi diplomáciai értekezlet főbizottsági jelentésének 209. pontját.

A Berni Unió Végrehajtó Bizottságának az 1979. februári ülése, amely megvitatta a jegyzőkönyvre vonatkozó javaslatot, semmi kétséget nem hagyott afelől, hogy egy esetleges revíziós konferencián egynél jóval több lenne az ellenszavazatok száma. A küldöttségek többsége elvetette a külön jegyzőkönyv ötletét. Többen rámutattak arra, hogy veszélyes precedens jönne létre, ha az Unió ilyen lépésre szánná magát. Az Egyezmény által nyújtott védelmi szint, ha átmenetileg is, de csökkenne. Ráadásul további újonnan belépők más rendelkezések alól kérnének időleges felmentést, s az Egyezményre egyre inkább a bizonytalanság, a következetlenség és a szétszabdaltság lenne a jellemző. Az Egyezmény 27. cikkének (1) bekezdése szerint a felülvizsgálatok célja az Unió rendszerének tökéletesítésére alkalmas javítások elvégzése. A javasolt jegyzőkönyv pedig semmiképpen nem szolgálná ezt a célt.

A Végrehajtó Bizottság ugyanakkor szükségesnek tartotta, hogy az amerikai csatlakozás lehetőségeinek vizsgálata tovább folyjék. Így a meglevő akadályok és az azok elhárítására tehető lépések részletesebb számbavétele előreláthatólag újból napirendre kerül majd a Berni Unió fórumain.

Az újabb tárgyalások is aligha hozhatnak azonban más eredményt. Egy igazán egészséges megoldás van csupán: Az amerikai törvényhozásnak rá kell szánnia magát, s — a Berni Unió készséges serpáinak segítségével — magának kell megtennie a hátralevő néhány lépést a csúcsig. Addig is, jobb ha a csúcs ott marad a helyén.

Ficsor Mihály

SZEMLE

Elhunyt Lunc professzor

Nyolcvannyolc éves korában elhunyt a szovjet jogtudomány kiemelkedő művelője, Lunc professzor. Nevét, tevékenységét nemcsak a Szovjetunióban, hanem az egész világon ismerik, mint a nemzetközi magánjog tudományának nagy alakját.

Lazarj Adolfovics Lunc 1892-ben született. Édesapja orvosprofesszor volt, aki 1905-ben Budapesten is tartott két szemesztert német nyelven.

Tanulmányait a Moszkvai Állami Egyetem Jogi Fakultásán végezte, ahol rövidesen kitűnt széles körű tudásával, szorgalmával. 1918-tól 1941-ig a legmagasabb pénzügyi szerveknél dolgozott. Már a húszas években az Amerikai Egyesült Államok bíróságai előtt fölényes szakmai tudása és kiemelkedő nyelvismerete segítségével eredményesen védi Szovjetunió gazdasági érdekeit. De a világ számos országában lát el nemzetközi jogi, elsősorban a nemzetközi magánjog körébe tartozó fontos megbízatásokat. Gyakorlati munkája mellett az egyetemen is tanít, és igen eredményes tudományos kutatómunkát is folytat, ebben az időben elsősorban a pénzügyi jog körében.

1941-től, mint tudományos főmunkatárs, az Össz-szövetségi Jogtudományi Intézetben dolgozik, ahol a polgári joggal és különösen a nemzetközi magánjog tudományával foglalkozik. Oktató és tudományos kutatómunkája eredményeit több mint száz jelentős publikációban, számos monográfiában és tankönyvben publikálta. Többek között a pénzügyi kötelmekről a külkereskedelmi adásvételnél (1949), a kötelmi jogról (1950), a gazdasági szerződések kérdéseiről (1954), a biztosításról (1960) tett közzé jelentős tanulmányokat. Kiváló ismerője volt a tőkés országok jogrendszereinek, elsősorban az angol és amerikai jogrendszerek kitűnő szakértője volt. Számos könyvben és tanulmányban tette közzé ez irányú kutatásainak eredményeit is. 1945 után nagy érdeklődéssel fordult a népi demokratikus országok jogfejlődése iránt.

Az általa írt három nemzetközi magánjogi tankönyvét (általános rész, különös rész, perjog) számos nyelvre lefordították. Az első kötet már 1951-ben magyarul is megjelent. E tankönyvekbe is belefoglalt tudományos eredményeiért Lunc professzort 1970-ben állami díjjal jutalmazták. Számos más nemzetközi magánjogi tudományos könyvnek is szerkesztője, társszerzője volt. Ugyanakkor kiemelkedő szerepe volt a szovjet jogalkotást előkészítő tudományos munkákban is. Oktatómunkája során egész generációkat tanított személyesen az egyetemen, a külkereskedelmi főiskolán és a diplomataképző főiskolán. Számos aspiráns vált kandidátussá és számos kandidátus vált a tudományok doktorává vezetése alatt. A Szovjetunió Kereskedelmi és Ipari Kamarája választottbíróságának évtizedeken keresztül kiemelkedő tagja volt, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezetnél szakértőként hosszú éveken keresztül dolgozott.

Amellett, hogy nemzetközi viszonylatban is elismert tudós volt, mint ember nagyon egyszerű és kedves egyéniség volt. Kiválóan ismerte a világtörténelmet és világirodalmat, szinte tudományos szinten a világ kiemelkedő művészi alkotásait és zeneműveit. A görög, latin, német, angol, francia, spanyol, olasz, portugál, flamand nyelvet és ezek sok nyelvjárását is kitűnően tudta.

Lunc professzor tudományos munkái a nemzetközi magánjog tudományának kiemelkedő értékei, és számos jogász nemzedék fog még belőlük tanulni világszerte.

Szalóky László

A VI. (Jogi) Bizottság munkája az ENSZ Közgyűlése XXXV. ülésszakán

Az ENSZ Közgyűlése az ellentmondások kiéleződése, a nemzetközi légkör feszültebbé válása légkörében tartotta XXXV. ülésszakát. Az ülésszak mégis azt bizonyította, hogy az ENSZ tagállamainak döntő többsége a fegyverkezés korlátozása, a nemzetközi béke és biztonság megóvása mellett száll síkra.

Ez a tendencia nyilvánult meg a VI. Bizottságban is. A napirendjére tűzött 14 kérdés közül több közvetlenül is érinti a béke és biztonság kérdését, de mindegyik kapcsolatos a különböző társadalmi és gazdasági rendszerű államok együttműködésének előmozdításával. A megvitatott témakörökben a VI. Bizottság az ENSZ célkitűzéseit szolgáló határozatokat hozott.

Ezen az ülésszakon is, éppúgy, mint az előzőn,[1] a napirenden szereplő kérdések közül a legjelentősebb *az erőszak tilalmáról kötendő szerződés* volt. A Szovjetunió kezdeményezésére 1977-ben létrehozott, az erőszak tilalma elve hatékonyságának növelésével foglalkozó különbizottság jelentése[2] feletti vitában szembekerültek egymással az enyhülés politikájának hívei és az erőpolitika alapján állók nézetei. A tagállamok nagy többsége: a szocialista országok és az el nem kötelezett országok változatlanul szorgalmazták a Szovjetunió által javasolt nemzetközi szerződés megkötését az erőszak tilalmáról. Ismeretes, hogy a Varsói Szerződés tagállamainak a Politikai Tanácskozó Testület Varsóban, 1980. május 14—15-én tartott ülésén elfogadott nyilatkozata[3] felhívta valamennyi ország figyelmét a jövőért való felelősségre, síkra szállt e szerződés mielőbbi megkötése érdekében, a háború veszélyének kiküszöbölését szolgáló időszerű intézkedések közé sorolva e szerződést és megállapítva, egyetlen államnak sem lehet meggyőző érve, hogy kitérjen a tárgyalások elől. Mint ahogy a magyar küldöttség is kifejtette, egy ilyen szerződés, amely figyelembe véve az atomfegyverek és más tömegpusztító fegyverek létezését, kifejezetten kötelezné az államokat arra, hogy ne alkalmazzanak erőszakot, egyaránt szolgálná minden állam érdekét.[4]

A szocialista országokkal együtt az el nem kötelezett országok is rámutattak arra, hogy az erőszak tilalma a mai nemzetközi jog kötelező normája, amelyet nemcsak az ENSZ Alapokmánya foglal magában, hanem számos ENSZ-határozat és más fontos nemzetközi okmány is. Kijelentették, támogatnak minden erőfeszítést, amely ezen elv hatékonyságának növelésére irányul: sürgették az erőszak tilalmáról szóló nemzetközi szerződés mielőbbi létrehozását. Az el nem kötelezett országok érdeklődését e kérdés iránt bizonyítja többek közt az is, hogy a különbizottsághoz munkadokumentumot terjesztettek be, mely számos közös vonást mutat a szovjet szerződéstervezettel, a VI. Bizottságban pedig felszólalásaikban konkrét javaslatokat tettek a tervezet kiegészítésére, kibővítésére.

Ezzel szemben egyes NATO tagországok a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is felléptek a szerződés ellen, többen a különbizottság tevékenységének szüneteltetését javasolták. Az Amerikai Egyesült Államok a különbizottság 1980. évi ülésszakán nem képviseltette magát. A VI. Bizottságban az amerikai küldött megkérdőjelezte a napirendi pont hasznosságát és kijelentette, a téma elvonja a figyelmet más, „fontosabb kérdésekről".

A számos társszerző (köztük hazánk) által előterjesztett és 107 szavazattal 16 ellenében és 12 tartózkodással elfogadott határozat[5] meghosszabbítja a különbizottság mandátumát.

Nagy érdeklődést váltott ki *a zsoldosok toborzása, alkalmazása, kiképzése tilalmát kimondó egyezmény* kidolgozását célzó napirendi pont. A Közgyűlés XXXIV. ülésszaka Nigéria és néhány más el nem kötelezett ország kezdeményezésére foglalkozott a zsoldosok kérdésével és határozatot fogadott el,[6] amely megállapítja, hogy a zsoldosok tevékenysége veszélyt jelent nemcsak az államok — és különösképpen az afrikai és más fejlődő államok — számára, hanem a nemzetközi béke és biztonság szempontjából is. E határozat felkérte az államokat, közöljék véleményüket egy, a zsoldosok alkalmazását, tevékenységét tiltó egyetemes jellegű egyezmény létrehozásáról.

A szocialista országok és az el nem kötelezett országok a vita során konkrét példákat említve rámutattak arra, hogy zsoldosok bevetése a nemzeti felszabadító mozgalmak leverésére vagy az újonnan függetlenné vált államok ellen az imperializmus, a fajüldözés eszköze, a gyarmati uralom fenntartását, az újragyarmatosítást szolgálja. Zsoldosok alkalmazása a mai nemzetközi jog értelmében jogellenes és kimeríti a nemzetközi bűncselekmény fogalmát; a zsoldosok bűnözőknek tekintendők és az őket alkalmazó államot nemzetközi felelősség terheli. Nigéria egyezménytervezet szövegét terjesztette elő,[7] amely figyelembe veszi az ENSZ e kérdésről hozott határozatait, az Afrikai Egységszervezet által 1977-ben elfogadott, a zsoldosok tevékenységének kiküszöböléséről szóló egyezményt, valamint az 1949. évi genfi humanitárius egyezményeket kiegészítő, a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló jegyzőkönyvnek a zsoldosokkal kapcsolatos rendelkezéseit.

Egyes nyugati országok, bár nem ellenezték nemzetközi egyezmény létrehozását, tartózkodó magatartást tanúsítottak; kijelentették, hogy a zsoldosok alkalmazása elleni küzdelemnek más lehetőségei is vannak, például felszólítani az államokat arra, hogy megfelelő jogszabályokat hozzanak.

A konszenzussal elfogadott határozat[8] 35 tagú ad hoc bizottságot bíz meg az egyezménytervezet kidolgozásával. A bizottság munkája eredményéről a közgyűlés következő ülésszakán tesz jelentést.

Az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények kódexének kérdését a Közgyűlés először 1947-ben tűzte napirendre. A Nemzetközi Jogi Bizottság által 1954-ben kidolgozott tervezet vitáját a Közgyűlés annakidején elhalasztotta az agresszió fogalmának meghatározásáig. Ennek megtörténte után, néhány évvel ezelőtt újból napirendre tűzte a kérdést és 1978. évi ülésszakán hozott határozata[9] felkérte a tagállamokat, küldjék be észrevételeiket a kódextervezetről. A tagállamok észrevételeit tartalmazó főtitkári jelentés[10] képezte a bizottsági vita alapját. A témához sok küldött szólt hozzá. A szocialista országok, a fejlődő országok és számos semleges állam sürgette a kódex szövegének mielőbbi kidolgozását. Szükségesnek tartották a Nemzetközi Jogi Bizottság által

[1] A VI. (Jogi) Bizottságnak az ENSZ Közgyűlése XXXIV. ülésszakán folytatott munkájáról szóló beszámolót l. a Jogtudományi Közlöny, 1980. 5. számában, 324—328. old.
[2] A/35/41
[3] Népszabadság, 1980. május 16.
[4] A/C.6/35/SR.27
[5] 35/50 sz. határozat
[6] 34/140 sz. határozat
[7] A/35/366
[8] 35/48 sz. határozat
[9] 33/97 sz. határozat
[10] A/35/210, add. 1. és 2.

több mint negyedszázada megszövegezett tervezet kiegészítését, a nemzetközi jog ezen időszak alatti fejlődésének figyelembevételét, így többek közt azt, hogy az azóta létrejött nemzetközi egyezmények nemzetközi bűncselekménnyé nyilvánították az apartheidot, a népirtást. Kiegészítést igényel a tervezet az agresszió fogalmának meghatározása fényében is, és figyelembe kell venni kidolgozásánál többek közt az államok közti baráti kapcsolatokról és együttműködésről szóló nemzetközi jogi elvek nyilatkozatát,[11] valamint egyéb, az utóbbi 25 évben létrejött, e kérdést érintő fontos nemzetközi okmányokat. A magyar kormány támogatta a kódextervezet ilymódon történő kiegészítését és rámutatott arra, hogy az egyik legalapvetőbb emberi jog a békében és biztonságban való élés joga. Ezért javasolta, hogy a kódex tiltsa a háborús uszítást, a háborús propagandát.

Egyes NATO országok, így mindenekelőtt az Amerikai Egyesült Államok, különböző ürügyekre hivatkozva a kódex kidolgozását nem tartották sem sürgősnek, sem fontosnak, és javasolták a munka elhalasztását.

A konszenzussal elfogadott határozat[12] ismételten felkéri az államokat és az érdekelt nemzetközi szervezeteket, küldjék be észrevételeiket, kéri a főtitkárt, készítsen ezekről és a vitában elhangzott javaslatokról összefoglalót a kérdés további tanulmányozásának megkönnyítése céljából és a kérdést, annak elsőbbséget biztosítva, a Közgyűlés XXXVI. ülésszaka napirendjére tűzi.

Az ENSZ Alapokmányával és a Szervezet szerepének erősítésével foglalkozó különbizottság 1980. évi, Manilában tartott ötödik ülésszakáról számolt be a Közgyűlésnek.[13] Ezen az ülésszakon két témával foglalkozott: a nemzetközi viták békés rendezésével és a béke és biztonság kérdésével.

A nemzetközi viták békés rendezéséről szóló nyilatkozattervezet kidolgozásának gondolata a Közgyűlés XXXIV. ülésszakán is felmerült, mint olyan elképzelés, amely elvben a tagállamok általános egyetértésére számíthat. Ennek alapján néhány tagállam a különbizottság legutóbbi ülésszakán nyilatkozattervezet szövegét terjesztette be, amelyet a különbizottság időhiány miatt nem tudott részletesen megvitatni. Mivel a viták békés rendezésének kérdése amúgyis szerepelt a VI. Bizottság napirendjén, munkacsoport jött létre, amely a Közgyűlés ülésszakának ideje alatt tovább tárgyalta a tervezetet.

A konszenzussal elfogadott határozat[14] egyebek közt felkéri az államokat, tartsák tiszteletben a viták békés rendezésének elvét és kifejezi a Közgyűlés azon véleményét, hogy nyilatkozattervezet kidolgozása e kérdésről hozzájárulhat az ENSZ szerepének növeléséhez a viták megelőzése és békés rendezése terén, végül felkéri a különbizottságot, folytassa a tervezet kidolgozását.

A nyilatkozattervezet nyilván akkor lesz általánosan elfogadható, ha az ENSZ Alapokmányában foglalt rendelkezéseken alapszik, azokat fejleszti tovább, figyelembe véve az ENSZ szerveinek az Alapokmányban meghatározott hatáskörét, az államok szuverén egyenlőségét és azt a jogukat, hogy szabadon válasszák meg a viták rendezésének módszereit. Ilyen nyilatkozat kidolgozását támogatják a szocialista országok is. Amennyiben a különbizottságban sikerül megfelelő előrehaladást elérni az összes állam által elfogadható nyilatkozattervezet megfogalmazásában, e nyilatkozat lehetne a különbizottság immár évek óta tartó munkájának első eredménye. Ez egyúttal bizonyítéka annak is, hogy a különbizottság csak olyan kérdésben tud gyümölcsöző munkát végezni, amelyben általános egyetértés érhető el. Egyébként a különbizottságot mandátuma is arra kötelezi, hogy ilyen kérdésekkel foglalkozzék.

A különbizottság által tárgyalt másik kérdéssel, a nemzetközi béke és biztonság kérdésével kapcsolatban felmerült javaslatok többsége viszont nem tartozik ebbe a kategóriába, különösen nem azon javaslatok, melyek a Biztonsági Tanács összetételének, működési elveinek, hatáskörének módosítására vonatkoznak. Egyes fejlődő országok ismét több, a Biztonsági Tanácsot érintő módosító javaslatot vetettek fel: így a Biztonsági Tanács állandó tagjai egyhangúsága elvének eltörlését, korlátozását, a Biztonsági Tanács állandó tagjai számának növelését, a Közgyűlés és a főtitkár hatáskörének kiterjesztését a Biztonsági Tanács hatáskörébe tartozó kérdésekre, stb. A szocialista országok ismételten kifejtették, hogy az ENSZ Alapokmánya kiállta az idők próbáját, a Biztonsági Tanács állandó tagjai egyhangúságának elve a nemzetközi béke biztosításának egyik fontos eszköze és nem utolsósorban biztosítéka annak is, hogy az államok egyik csoportja ne használhassa fel a Biztonsági Tanácsot saját érdekében más állam vagy államcsoport ellen. Egyes fejlődő országok, amelyek úgy vélik, hogy az ENSZ Alapokmánya ezen alapvető rendelkezéseinek módosítása előmozdítaná az ENSZ hatékonyságát a nemzetközi béke és biztonság fenntartásában, a különbizottság mandátumának olyan módosítására törekedtek, hogy annak feladatát ne az államok általános egyetértésével találkozó javaslatok megvitatása képezze, hanem rendelkezzék szélesebb hatáskörrel és fogalmazzon meg javaslatokat az ENSZ-nek a békét és biztonságot érintő tevékenysége minden vonatkozásáról. Voltak olyan szélsőséges elgondolások is, amelyek szerint a különbizottságot az egyhangúság elvét felváltó rendelkezések kidolgozásával kellene megbízni. Az ilyen elképzelések azonban nem találtak visszhangra.

A 125 szavazattal, ellenszavazat nélkül és 13 tartózkodással elfogadott határozat[15] a különbizottság mandátuma lényegén nem változtat, azt az általános egyetértéssel elfogadható javaslatok vizsgálatával bízza meg. Ennek azonban ellentmond a határozat egy másik pontja, amely prioritást biztosít a Biztonsági Tanács működésével kapcsolatos javaslatok vizsgálatának is, amely javaslatokkal, mint ismeretes, a tagállamok egy része nem ért egyet. A szocialista országok többsége éppen ezért a szavazás során tartózkodott.

A Nemzetközi Jogi Bizottság legutóbbi ülésszakáról igen tartalmas jelentést terjesztett elő,[16] amely jól tükrözi munkájának eredményeit. Ez évi ülésszakán befejezte két tervezet, valamint egy harmadik tervezet I. részének első olvasásban való kidolgozását.

[11] 3314/XXIX/ sz. határozat
[12] 35/49. sz. határozat
[13] A/35/33
[14] 35/160 sz. határozat
[15] 35/164 sz. határozat
[16] A/35/10

A szerződések körén kívül eső területeken való államutódlásról szóló tervezetet kiegészítette a levéltárakban való utódlással foglalkozó cikkekkel és így e tervezet első olvasása befejeződött. A levéltárakról szóló cikkeket a felszólalók a további munka jó alapjának tekintették. Több küldöttség, köztük hazánk képviselője is javasolta, hogy a tervezet helyezzen nagyobb súlyt az irattárak egységének megóvására. A tervek szerint a Nemzetközi Jogi Bizottság — figyelembe véve a tagállamok észrevételeit — 1981. évi ülésszakán elvégzi a tervezet második olvasását.

A Nemzetközi Jogi Bizottság folytatta *az államok felelősségéről* szóló tervezet vitáját. Az újonnan kidolgozott három cikk a szükségállapotról, a jogos védelemről, valamint a kártérítésről szól.

Élénk vitát váltott ki a szükségállapotról szóló cikk, amely szerint egy állam csak abban az esetben hivatkozhat szükségállapotra, mint nemzetközi kötelezettségének meg nem felelő magatartása jogtalanságát kizáró körülményre, ha e magatartás volt az egyetlen eszköz ezen állam lényeges érdekeinek súlyos és közvetlen veszély elleni megóvására és e magatartás nem érinti súlyosan azon másik állam lényeges érdekeit, amellyel szemben kötelezettsége fennállt. Számos felszólaló, így a szocialista országok képviselői is, felvetették, hogy e cikk, különösen a „lényeges érdekek" kifejezés szubjektív értelmezésre ad lehetőséget, súlyos viták, sőt visszaélések forrásává válhat. Felmerült a kérdés, összehasonlíthatók-e két szuverén állam „lényeges érdekei"? Egyesek e cikk pontosabbá tételét, a szükségállapot meghatározását javasolták, mások pedig e cikk kihagyását. Többen rámutattak arra, hogy miután e cikk az általános szabályok alóli kivételes esetre vonatkozik, mindenképpen megszorító módon értelmezendő, és alkalmazására csupán kivételes esetekben kerülhet sor.

Bírálat érte a jogos önvédelemről szóló cikk megfogalmazását is, amely jelenlegi formájában nem fejezi ki egyértelműen, hogy az ENSZ Alapokmánya 51. cikkével összhangban levő önvédelem semmiképpen sem tekinthető jogellenesnek.

A Nemzetközi Jogi Bizottság a fentemlített 3 cikk megszövegezésével legutóbbi ülésszakán befejezte az államok felelősségéről szóló tervezet I. részének (a felelősség eredete) első olvasásában való kidolgozását, felkérte a tagállamokat, küldjék be e cikkekkel kapcsolatos észrevételeiket, hogy megfelelő időben sor kerülhessen a második olvasásra. Következő ülésszakán megkezdi a tervezet II. részének kidolgozását, amely a nemzetközi felelősség tartalmáról, formáiról és mértékéről fog szólni.

A nemzetközi Jogi Bizottság a szerződések érvénytelenségéről, megszüneséről, érvényük felfüggesztéséről, a letéteményes feladatairól és békéltető eljárásról szóló részek megfogalmazásával első olvasásban befejezte *az államok és nemzetközi szervezetek, valamint nemzetközi szervezetek egymás között kötött szerződéseiről* szóló tervezet kidolgozását. A tervezet, amely 80 cikkből és a békéltetési eljárásról szóló mellékletből áll, a szerződések jogáról szóló 1969. évi bécsi egyezményen alapul és annak rendelkezéseit ülteti át a nemzetközi szervezetek által kötött szerződésekre. Az újonnan megfogalmazott cikkeket a felszólalók általában kielégítőnek ítélték, bár többen rámutattak arra, hogy egyes rendelkezések (így például a békéltetési eljárásról szólóak) nem veszik kellően figyelembe a nemzetközi szervezetek sajátosságait, azt a különbséget, amely a nemzetközi jogalanyiság tekintetében köztük és az államok közt fennáll. A Nemzetközi Jogi Bizottság, amely felkérte az államokat és a nemzetközi szervezeteket észrevételeik beküldésére, megkezdi a tervezet szövegének második olvasását.

A Nemzetközi Jogi Bizottság jelentése tartalmazza a *nemzetközi vízfolyások nem hajózási célra történő felhasználásáról* szóló tervezet első 6 cikkét. A felszólalók nagy jelentőséget tulajdonítanak e kérdésben egyezménytervezet kidolgozásának.

A Közgyűlés 1977. évi ülésszakán hozott határozata értelmében[17] a Nemzetközi Jogi Bizottság megkezdte *az államok és javaik joghatóság alóli mentességéről* szóló tervezet kidolgozását. Legutóbbi ülésszakán e tervezet első két cikkét fogalmazta meg.

Megvitatta *a diplomáciai futár státusáról és a diplomáciai futár által nem kísért futárcsomagokról* szóló rapportőri jelentést is. A jelentés feltárja a diplomáciai futár státusával és a futárcsomagokkal kapcsolatos, a hatályban levő egyetemes jellegű egyezményekben nem rendezett kérdéseket és ezek kodifikálását javasolja, meghatározva a kidolgozandó tervezet alapelveit is. A Nemzetközi Jogi Bizottság következő ülésszakán megkezdi a tervezet kidolgozását.

A Nemzetközi Jogi Bizottság munkájáról szóló, konszenzussal elfogadott határozat[18] jóváhagyja annak 1981. évi munkaprogramját.

A Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság jelentése[19] feletti vitában a felszólalók ez évben is elismerően nyilatkoztak a bizottság munkájáról. Kiemelték az új gazdasági renddel kapcsolatos program fontosságát és egyetértettek abban, hogy e program keretében elsőbbséget kell adni az iparfejlesztéssel kapcsolatban kötött nemzetközi kereskedelmi megállapodások rendelkezései vizsgálatának.

Ismeretes, hogy a Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság nemzetközi kereskedelmi választottbíráskodási szabályzata mind szélesebb körben nyer alkalmazást. Most a vitarendezés egy másik, kötetlenebb módjára, a békéltetésre szövegezett meg szabályzatot és azt egyhangúan elfogadta.

A Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottság munkájával kapcsolatban a Közgyűlés konszenzussal két határozatot hozott: az egyik jóváhagyja tevékenységét,[20] a másik ajánlja az államoknak a békéltetési szabályzat alkalmazását, és felkéri a főtitkárt a szabályzat széleskörű terjesztésére.[21]

A VI. Bizottság foglalkozott a Nemzetközi Jogi Bizottság által korábban kidolgozott, *a legnagyobb kedvezmény elvéről* szóló tervezettel, amelynek rapportőrje évekig Ustor Endre nagykövet volt. E második olvasásban kidolgozott tervezet további sorsáról a Közgyűlés 1978. évi ülésszaka nem döntött,

[17] 32/151 sz. határozat

[18] 35/163 sz. határozat
[19] A/35/17
[20] 35/51 sz. határozat
[21] 35/52 sz. határozat

hanem felkérte az államokat, küldjék be véleményüket és a kérdést a Közgyűlés XXXV. ülésszaka napirendjére tűzte. A VI. Bizottságban a szocialista országok ismételten aláhúzták azt a fontos szerepet, amit a legnagyobb kedvezményes elbánás az államok közti kapcsolatokban, mindenekelőtt a kereskedelmi kapcsolatokban betölt, rámutattak arra, hogy a legnagyobb kedvezményes elbánás az államok közötti egyenjogú kapcsolatok fejlesztésének, a diszkrimináció kiküszöbölésének egyik hatékony eszköze. Sürgették egyezmény mielőbbi létrehozását, kifejtve, hogy a tervezetet megfelelő tárgyalási alapnak tartják. Ugyanakkor javasolták a tervezet egyes rendelkezéseinek, így a feltételes klauzuláról szóló cikkek újra való megvizsgálását és módosítását. Több el nem kötelezett ország szintén egyezmény kötését tartotta célszerűnek, míg a nyugati országok kötelező erővel nem bíró okmány mellett szálltak síkra. Különböző vélemények hangzottak el arra vonatkozóan, milyen fórumon kellene folytatni a munkát: a Nemzetközi Jogi Bizottságban, a Nemzetközi Kereskedelmi Jogi Bizottságban, a VI. Bizottságban, vagy külön e célra összehívandó konferencián. Miután viszonylag kevés állam küldte be észrevételeit és az eljárási kérdésekben sem alakult ki egységes álláspont, a konszenzussal elfogadott határozat[22] ismét felszólítja az államokat és az érdekelt nemzetközi szervezeteket véleményük közlésére és a kérdést a Közgyűlés XXXVI. ülésszaka napirendjére tűzi.

A diplomáciai és konzuli missziók és képviselők védelmének és biztonságának fokozására irányuló intézkedések megvitatását az észak-európai államok kezdeményezték. A vitában felszólalók hangsúlyozták, hogy a fogadó államot felelősség terheli a diplomaták biztonságáért, éppen ezért minden államnak gondoskodnia kell a diplomáciai kapcsolatokról szóló 1961. évi bécsi egyezménnyel összhangban levő, a diplomaták védelmét szolgáló jogszabályokról, és az ezen jogszabályok megsértőinek szigorú megbüntetéséről. A szovjet küldött a diplomaták elleni támadások megelőzése érdekében foganatosítandó intézkedések tételét sürgette.

A konszenzussal elfogadott határozat[23] elítéli a missziók és diplomáciai és konzuli képviselők elleni támadásokat, és többek között felkéri az államokat, tegyenek hatékony intézkedéseket ezek megelőzésére. Új és fontos eleme a határozatnak, hogy nagy súlyt helyez a megelőzésre, felhívja a tagállamokat, foganatosítsanak olyan intézkedéseket, amelyek megtiltják, hogy a diplomáciai missziók és képviselők biztonsága ellen irányuló tetteket bátorító, támogató, szervező vagy elkövető egyének vagy csoportok a joghatóságuk alá tartozó területen jogellenes tevékenységet fejtsenek ki.

A nemzetközi gazdasági jog elvei és normái rendszeres és fokozatos fejlesztése című napirendi pont felett időhiány miatt csupán rövid vitára került sor. A 119 szavazattal 6 ellenében (az Egyesült Államok és szövetségesei) és 16 tartózkodással elfogadott határozat[24] értelmében az UNITAR az e témával foglalkozó, az ENSZ által kidolgozott egyezmények és határozatok figyelembevételével tanulmányt készít az új nemzetközi gazdasági rendre vonatkozó nemzetközi gazdasági jogi elvek és normák továbbfejlesztéséről és a kérdést a közgyűlés következő ülésszaka napirendjére tűzi.

A nemzeti felszabadító mozgalmaknak a nemzetközi szervezetekben való képviselete problémája az államoknak a nemzetközi szervezetekben való képviseletéről szóló, Bécsben, 1975-ben elfogadott, még hatályba nem lépett egyezmény létrejötte óta szerepel a Közgyűlés napirendjén. Az egyezmény ugyanis csupán az államok képviselőinek státusát, kiváltságait és mentességeit szabályozza, de nem vonatkozik a nemzeti felszabadító mozgalmak képviselőire. Mint ismeretes, az ENSZ és a szakosított intézmények rendszeresen meghívják az Afrikai Egységszervezet és az Arab Államok Ligája által elismert nemzeti felszabadító mozgalmak képviselőit konferenciáikra. A szocialista országok és az el nem kötelezett országok szót emeltek amellett, hogy e képviselők megfelelő mentességgel rendelkezzenek. A 97 szavazattal 10 ellenében (Egyesült Államok, nyugateurópai országok) és 29 tartózkodással elfogadott határozat[25] felkéri az államokat, hogy a nemzeti felszabadító szervezeteknek a nemzetközi szervezetek ülésein résztvevő megfigyelői részére az államoknak a nemzetközi szervezetekben való képviseletéről szóló, 1975. évi bécsi egyezmény rendelkezéseivel összhangban biztosítsanak mentességeket, felkéri továbbá az államokat, vegyék tervbe ezen egyezmény mielőbbi megerősítését, illetve az ahhoz való csatlakozást.

A többoldalú szerződések létrehozására vonatkozó eljárások vizsgálata című napirendi pont keretében a felszólalók aláhúzták a szerződéskötési eljárás fejlesztésének, egyszerűsítésének, gyorsabbá tételének gyakorlati jelentőségét. Rámutattak arra, hogy a tervezett szerződés céljának és jellegének megfelelő eljárás kiválasztása lehetővé teszi a különböző nézetek összeegyeztetését, és ezáltal előmozdítja, hogy a szerződés a túlnyomó többség számára elfogadható nézeteket tükrözze.

Több felszólaló szerint növelni kellene az ENSZ, különösképpen a Közgyűlés VI. Bizottsága szerepét a nemzetközi szerződések kidolgozása, a nemzetközi jog továbbfejlesztése terén. A Szovjetunió küldötte ezzel kapcsolatban felvetette, hogy a Nemzetközi Jogi Bizottság által kidolgozott tervezetek megvitatását és elfogadását e célra összehivandó konferencia helyett egyes esetekben a VI. Bizottságra lehetne bízni.

A konszenzussal elfogadott határozat[26] felhívja az államokat és a nemzetközi szervezeteket, küldjék be észrevételeiket a főtitkár által készített, a többoldalú szerződések létrehozására vonatkozó eljárásokat ismertető tanulmányról,[27] és a kérdést a Közgyűlés következő ülesszaka napirendjére tűzi.

A VI. Bizottságnak a Közgyűlés XXXV. ülésszakán végzett munkáját pozitívan lehet értékelni.

A VI. Bizottság régi tradíciója, hogy a határozatok döntő többségét konszenzussal fogadja el és csak kivételes esetekben kerül sor szavazásra. Mindenekelőtt a nemzet-

[22] 35/161 sz. határozat

[23] 35/168 sz. határozat

[24] 35/166 sz. határozat

[25] 35 167 sz. határozat

[26] 35/162 sz. határozat

[27] A/35/312

közi feszültség növekedését és a politikai jellegű témák előtérbe kerülését mutatja az a körülmény, hogy a Közgyűlés ezen ülésszakán a szokásosnál több határozat felett volt szavazás. A VI. Bizottságban tárgyalt témák feletti szavazás során azonban a szocialista országok és a haladó erők képviselői egyetlen esetben sem kényszerültek ellenszavazat leadására, ellenkezőleg, az ellenszavazók minden esetben a vezető kapitalista országok és szövetségeseik voltak, akik —miután a határozatokat a Közgyűlés döntő többséggel elfogadta — elszigetelődtek. A szocialista országok és a fejlődő országok hatékonyan működtek együtt a béke és biztonság megőrzését, a nemzetközi kapcsolatok fejlesztését szolgáló döntések kidolgozásában és meghozatalában.

Konrád Edit

A kábeltelevízió az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban

1. Az osztrák szerzői jog legújabb módosítása[1] két fontos változást hozott: szabályozta a „kábeltelevízióval" kapcsolatos szerzői jogi kérdéseket és — az NSZK-beli megoldásához hasonló elvek szerint — szerzői jogkövetkezményeket fűzött a magnetofonnal és képmagnóval való magáncélú másolatkészítéshez. (A harmadik változtatás kisebb jelentőségű: a szabad felhasználásnak minősülő magáncélú másolás lehetőségét most kiterjesztették a képzőművészeti művekre is; a megrendelő részére folytatott ilyen másolás azonban csak ingyenesség esetén „szabad felhasználás".) E változások közül ezúttal csak az elsőt vesszük részletesebben szemügyre.

Ausztriában a távoli adások vétele és a jobb hang/képminőség iránti közönségigény a nagyközösségi vevőrendszerek, a kábeltelevíziózás (rádiózás) rohamos elterjedését okozzák.[2] Ezek a vezetékes rendszerek általában 4—6—10 távoli és közeli rádió- és televízióállomás jó vételének választékát kínálják és egyes rendszerek saját és tárolt műsorokból saját adást is közvetítenek.

A kábeltelevízió elterjedése a szerzőknek a műveik gazdasági hasznosítására vonatkozó jogait veszélyezteti, hiszen a „kábeles műsorszórás" nehezen illeszthető „a közönséghez közvetítés" (az adott esetben a rádió—TV-sugárzás) hagyományos fogalmába. A szerzők jogdíjigénye közvetlenül tipikusan ehhez a mozzanathoz, a „közvetítés"-hez kapcsolódik (az egyedi műélvezet gyakorlatilag nem ragadható meg). Ezt a veszélyt a szerzői jog úgy háríthatja el, ha valósághűen megállapítja, hogy az antennával való vétel milyen határig valóban csak az egyedi (*közvetlenül* nem díjköteles) műélvezet része, s honnan számít a közönséggel való közlésnek, vagyis az eredeti sugárzáson kívüli, újabb díjköteles felhasználásnak. Az elhatárolásnál az osztrák törvényhozás sem támaszkodhatott műszaki ismérvekre, hiszen az antennák, a kis- és nagyközösségi antennák (vevőrendszerek) és kábeltelevíziós rendszerek szigorúan műszaki szempontból nem határolhatók el, lényegük azonos.

2. Az osztrák törvényhozás gépezetét több, részben ellentétes hatás hozta mozgásba. Így például az UNESCO és a Szellemi Tulajdon Világszervezete 1980 elején úgy értelmezte az Ausztriára is kötelező Berni Uniós Egyezmény vonatkozó, 11 bis szakaszát, hogy a kábeles műsorszórás mindig külön aktus, újabb szerzői jogi felhasználás, „nyilvános átvitel".[3] Az Osztrák Legfelsőbb Bíróság két konkrét ügyben is hasonlóan döntött, még 1974. június 25-én („Feldkirch" ügy), majd 1979. nov. 12-én („Erler—Telesystem" ügy). A televíziós társaságok jelentős jogdíjigényekkel, per-lavinával fenyegettek, mire a kábel-TV-társaságok — a nézők hatalmas ellenkezését kiváltva — a kikapcsolást helyezték kilátásba.

Az ellentétes érdekek eredője természetesen kompromisszumos megoldás lett. Az új jog a vezetékes műsorszórásban először is különbséget tesz aszerint, hogy az bel- vagy külföldről történik-e. A *külföldről* történő műsortovábbítás a törvény 17. § (2) bekezdése értelmében mindig új műfelhasználásnak, „új adás"-nak minősül. Az Osztrák Rádió és Televízió (ORF) műsorának Ausztriában (Ausztriában a rádió és a televízió állami monopólium) kábeles továbbítása viszont a 17. § (3) bekezdésével adott kivételek folytán csak *akkor új adás, ha az nem egyidejű*, vagy bár „szimultán" adás, de az antennarendszer meghalad egy bizonyos földrajzi vagy személyi *kiterjedést*. Ez a kritikus határ 500 méter az antenna és a legközelebbi vevőberendezés közötti távolságra értve (de ugyanez a hatás, ha a rendszer közterületet használ), illetve 500 fő, a résztvevőket tekintve.

Ausztriában ezzel a kábeles szimultán belföldi adástovábbítást a nemzetközi ajánlásoknál *szélesebb körben*, a szorosan vett egyéni vételt (pl. társasház stb.) meghaladóan vették ki az „új adás" fogalma alól.[4]

A törvényelőkészítő anyagok szerint ennek *fő indoka* az ORF-nek az egész országra kiterjedő törvényes műsorellátási kötelezettsége volt,[5] amelynek alapján az ORF eddig is — az átjátszóadók építése mellett — anyagilag hozzájárult pl. nagyközösségi antennák létesítéséhez is. (Kapcsolódik ehhez persze a „kétszeres díjfizetés" érve is.) Ebből is következik, hogy az új törvényben a „teljes továbbítás" követelménye nem egy műsorszám (pl. film, sportközvetítés) teljes közvetítését jelenti, hanem legalábbis az egyes csatornán (hullámhosszon) sugárzott egész adás (I., II. stb. program) teljességét; sőt ez nemcsak egy-két meghatározott napra értendő, hanem eleve korlátozás nélküli időtartamra. Az idézett szabályban említett „változtatás" leggyakoribb példája pedig a reklámok ki- vagy beiktatása lehet a műsorba (műsorból).

A kormányelőterjesztés készítői a *„törvényes műsorszolgáltatási*

[1] Bundesgesetzblatt, Nr. 321. 1980.

[2] Ma 1068 kábeltelevízió-társaság működik Ausztriában s ebből 12 mondható nagyobbnak, egész városokra vagy agglomerációs területekre kiterjedőnek. A többi, tehát 1056 kábel-rendszer 800-nál kevesebb résztvevővel működik. A kábeltelevízió Ausztriában az elterjedésének végső szakaszában előreláthatólag a televízióval rendelkező háztartások 40%-ára terjed majd ki. (Az osztrák parlament 400., 1980. július 8-i ülésének jegyzőkönyvéből. 11 469 old.)

[3] Copyright, 1980. April 154. old.

[4] Az idézett „Feldkirch" ítélet is az olyan egyszerű antennában jelölte meg a „vétel" felső határát, amely egyetlen épületet szolgál ki.

[5] „Regierungsvorlage" Nr. 385. der Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Nationalrates XV. GP.

kötelezettség"-gel kapcsolatos érvet olyan erősnek értékelték, hogy a tervezetben a belföldi műsor szimultán továbbítását *mindig* az eredeti sugárzás részeként javasolták minősíteni. Ennek ellenére ez az elmélet még a mostani végleges, korlátozott megoldást sem látszik kellően alátámasztani. A műsorellátási kötelezettségre való hivatkozást már az osztrák Legfelsőbb Bíróság és a hivatkozott 1980-as UNESCO—WIPO állásfoglalás is elvetette — ez az érv valóban a szerzői jogon kívülinek tűnik. Az ORF átjátszóadóit esetenként helyettesítő, helyenként közös ORF és helyi, községi anyagi fedezettel épített helyi hatósági antennák pedig nem minősíthetők azonosan a magáncégek tulajdonában levő közösségi antennákkal.

Úgy tűnik, hogy a törvénymódosításnál a belföldi adások ügyét csak az osztrák jog szempontjából bírálták el. Ezzel szemben az osztrák rádió és TV-adásokban számos külföldi mű is szerepel, amelyeknek szerzőit Ausztriában a Berni Uniós Egyezményből elvileg közvetlenül is megilletik jogok. A vonatkozó 11 bis szakasz szempontjából viszont a résztvevők számához és a területi kiterjedéshez kapcsolódó minősítés esetlegesnek látszik. (Az nehezen képzelhető el, de legalábbis számos további nehézséggel járna, hogy a külföldieknek a gyakorlatban is több jogot adjanak a kábeltelevízió kapcsán, mint az osztrák szerzőknek.) A tényleges egyedi vételtől való elhatároláshoz ismérvként esetleg az USA törvényben[6] szereplőhöz hasonlókat lehetett volna keresni: az újabb felhasználás alóli kivételek csak a szállodák és hasonló intézmények, az oktatási célú kábel-TV-rendszerek stb. lettek volna.

3. A kábeltelevízióval kapcsolatos sokrétű érdekek egyeztetése az *igényérvényesítés módjának* ügyében több párhuzamos megoldáshoz vezetett.

A kizárólagos szerzői vagyoni jogok érvényesítési módjáról a *belföldi* ORF-műsorok jogdíjköteles továbbítása esetében a törvénymódosítás külön nem tesz említést. Így a kábel-TV működtetők a jogokat — ugyanúgy, mint a rádió és a TV sugárzásnál — a szokásos módon a szerzői jogokat hasznosító képviseleti társaságokon (AKM stb.) keresztül vagy átalányszerződésekkel, vagy — egyes úgynevezett nagyjogokat — külön szerződésekkel szerezhetik meg. (Kollektív képviselet.) Egyedi szerződéseket az utóbbi körben ehelyett közvetlenül az eredeti jogtulajdonosokkal is köthetnek (pl. filmjogok). A jogszerzésnek természetesen meg kell előznie a felhasználást.

A külföldről történő „szimultán" vezetékes műsortovábbítás esetére a novella a következőket írja elő: „Művek külföldi rádiós-televíziós sugárzása kábelekkel történő egyidejű, teljes és változatlan továbbsugárzásra felhasználható; a szerzőnek azonban ezért megfelelő térítés jár. Az ilyen igényeket csak a szerzői képviseleti társaságok útján lehet érvényesíteni." [59. a § (1) bekezdés.]

„A térítés összegének megállapításánál különösen figyelemmel kell lenni

a) arra a gazdasági érdekre, amelyet a továbbsugárzás a szerzőnek jelent,

b) arra a gazdasági haszonra, amelyet ez a továbbsugárzónak hoz, tekintetbe véve az egy háztartásban vezetékkel tipikusan fogható adások számát, és

c) arra az összegre, amelyet a szerzők egy hasonló felhasználásért abban az államban kapnak, amelyben az eredeti rádiós-televíziós sugárzás történik." [59. a. § (2) bekezdés.]

Ebben a körben tehát engedély nem kell a felhasználáshoz, a kizárólagos jog helyébe a törvény kötelmi térítési igényt léptetett. Kétoldalú szerződéses kapcsolataik révén elvileg az osztrák szerzői képviseleti társaságok itt is képesek lehettek volna a „képviseleti rendszerben" átalány- és egyedi szerződésekkel a jogokat biztosítani, a törvényalkotó mégis — ha már elismerte a külföldi adások vételére irányuló közönségigény jogosságát — nagyobb biztonságot kívánt nyújtani a kábeltelevíziós rendszereknek. Elképzelhető ugyanis, hogy kétoldalú szerződések révén sem kerül *minden* külföldi mű az osztrák szerzői képviseleti társaság „repertoárjába", s különösen nem, ha „nagyjogokról", filmjogokról, fényképekhez fűződő jogokról van szó. A rádió- és televízióműsor gyorsan változik, az egyedi szerződéskötés a külföldiekkel és bizonyos nagyjogokra szinte lehetetlen lenne.

Ez a gondolatmenet egy megjegyzés erejéig visszavezet minket az előző bekezdéshez: a *belső osztrák* rádiós-televíziós adásokban is számos külföldi művet használnak fel, s nem biztos, hogy azok — különösen a „nagyjogok" — mind a szerzői jogokat hasznosító osztrák képviseleti társaságok (pl. AKM) repertoárjába tartoznak. A külföldről származó sugárzások átvételénél fennálló — és ott a törvényi engedélyhez hasonlóan kiküszöbölni szándékozott — jogszerzési nehézségek tehát az ORF sugárzás átvételénél is előfordulnak majd.

A törvény a térítési igény mértékét közelebbről nem határozza meg. A díj összegét nem jogszabályi tarifák állapítják meg (mint pl. az USA-ban), hanem ezt további részletszabályok a fizetésre kötelezettek és a szerzői jogi társulatok közötti *átalányszerződés*ekre bízzák. (A jogosultak *csak* a képviseleti társaságokon keresztül léphetnek fel.) Sikertelen tárgyalások esetére a jogszabály létrehozott az Igazságügyi Minisztériumban egy döntőbizottságot, amely ilyenkor tételesen megállapítja a díjat. (Szjt. Novella Art. III. 1. §)

A térítés mértékére vonatkozóan adott iránymutatás („megfelelő térítés", „gazdasági jelentőség", „gazdasági haszon" és a „saját országában hasonló felhasználásért elérhető díjazás") szintén némi értelmezésre szorul.

„A továbbsugárzás gazdasági jelentősége" feltehetően az ORF tarifára utal, de figyelembe kell itt venni azokat az elmaradó jövedelmeket is, amelyektől a szerző azért esik el, mert pl. a filmek a továbbsugárzás területén mozihálózatnak valószínűleg nem, vagy nehezebben lesznek értékesíthetők.[7] Mérlegelni lehet, hogy a kábel-TV eleve új vételi lehetőséget teremt-e vagy csak vételi minőséget javít; az is számíthat, hogy az adás német vagy idegen nyelvű.

A sugárzással, kábeles műsortovábbítással való „felhasználás" is éppúgy fiktív, mint a művek többszörösítésével és a többszörözött példányok értékesítésével való „fel-

[6] Section 111: Limitations on exclusive rights. Secondary Transmissions.

[7] G. Fratz: Zur Neuregelung des Kabelfernsehens in Österreich. Österreichische Blätter für gewerblichen Rechtsschutz und Urheberrecht. 1980. 113. S.

használás", hiszen a tényleges felhasználás maga a műélvezet. Mégis alaposan feltehető, hogy míg majdnem minden értékesített könyvpéldány egyedi műélvezetet, tényleges műfelhasználást jelent, ez a programok választékának bővítése esetén csak korlátozott mértékig van így. A kábel-TV csak egy széles körű „ajánlatot" nyújt, amiből választani lehet. A törvényelőkészítő anyagok szerint ezért indokolt, hogy a kábeltelevíziós jogdíj degresszív, a nyújtott programok számával fordított arányban változó legyen.[8]

Az idézett 59/a § (2) *b)* pont a kábeltelevíziós rendszerek gazdasági teljesítőképessége figyelembevételének szükségességére utal, hiszen a szerzői képviseleti társaságoknak fizetendő jogdíj csak korlátozott mértékig hárítható át a csatlakozott magánháztartásokra.

A kialakulandó térítés mértékére vonatkozó harmadik iránymutatás, vagyis az eredeti sugárzás országában hasonló felhasználásért a szerző (jogosult) által elérhető (tehát a kábel-TV-rendszerektől beszedhető) térítésre való utalás ma még csekély értékű. A rendelkezésre álló adatok szerint ugyanis Európában ma még csak Belgiumban fizetnek a külföldről vezetékkel átvett programokért: itt a kábel-TV-rendszerek *résztvevői* (a háztartások) átlagban összesen (tehát bel- és külföldi műsorokért) évi mintegy 100 belga frankot (körülbelül 80 forintot) fizetnek.[9] [10]

Ez az ismérv már csak azért sem tűnik szerencsésnek, mert esetleg értelmezhető úgy is, mintha a díjigény a nemzetközi szerzői jog rendszerétől egyébként meglehetősen idegen anyagi viszonosság fennállásától függene. Talán helyesebb lett volna ezt az 59./a § (2) c) alpontot elhagyni, s helyette azt az a) alpontba foglalt, már említett szempontot érvényesíteni, hogy mennyi az az összeg, amitől a jogosult az *átvétel országában* az átvétel folytán a további értékesítési lehetőségek csökkenése miatt elesik.

A külföldi adások szimultán továbbításával kapcsolatosan előírt igényérvényesítési *módról* összefoglalóan megállapítható, hogy ez elég sajátos rendszer. A felhasználást *előre*, törvénnyel engedélyezni, de nemcsak az ellenértéket kell utólag fizetni (mint általában a licence légale-nál), hanem az összeg *megállapítására is utólag*, a felhasználás megtörténtétől függetlenül kerül sor. A rendszer tehát az alku szükségességét átveszi a kényszerengedélyezési („licence obligatoire") módszerből, anélkül, hogy az annak eredményességét is biztosító elemet is átvenné: hogy ti. amíg nincs — akár bírói vagy hatósági segédlettel létrejött — megállapodás, nincs jogos felhasználás. Ráadásul az igazságügyi minisztériumi döntőbizottság intézkedésének nincs törvényi határideje.

Végezetül felhívjuk a figyelmet arra, hogy az új jogszabály a *külföldről történő „nem szimultán"* műsortovábbítással kapcsolatos igényérvényesítés módjáról hallgat, tehát itt is a „belföldről történő átvétel"-nél elmondottak érvényesek. A feltételezés szerint a külföldi jogtulajdonosokat az osztrák szerzői képviseleti társaságok viszonossági szerződéseik alapján nagyrészt képviselni képesek, tőlük a jogok megszerezhetők, illetve azokat esetenként közvetlenül külföldről kell megszerezni.

Gyertyánfy Péter

[8] Lásd a 2/(14 468. old.) és az 5/pont szerinti forrásokat.
[9] Idézett Regierungsvorlage, Erläuterungen 41. old.
[10] Svájcban a Szövetségi — legfelsőbb — Bíróság csak most, az 1981. január 20.-i ítéletével állapította meg, hogy a kábeltelevíziós adásokhoz mindig meg kell szerezni a szerzői jogok tulajdonosainak a hozzájárulását.

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Peschka Vilmos: A jogszabályok elmélete

Nem vesz könnyű terhet magára az az elméleti kérdések iránt is fogékony olvasó, aki elindul Peschka Vilmossal azon a gondolati élményekben gazdag úton, melynek végén — ha felvértezte magát elegendő kitartással, és nem riadt meg a fel-felbukkanó nehézségektől — elszántsága jutalmaképpen érezheti: nem mindennapi utazás végére érkezett, az átélt élmények nyomai ottmaradtak emlékezetében.

A jogi tanulmányok legelejétől fogva a joghallgató, s azután a végzett jogász számára sem volt nyilvánvalóbb tantétel, mint a jogszabály trichotomikus tagolására vonatkozó tézis; s a kétszer kettő igazságaként rögzültek az agyban a hipotézis — diszpozíció — szankció fogalmára, jelentésére vonatkozó nézetek. Azért csak nézetek, mert elméletképzés igényével fellépő, ezen jogszabályt alkotó elemek mögé néző, a jogelmélet és a filozófia absztrakt szintű kategóriáit felhasználó tanulmány a marxista jogtudományban mind ez ideig még nem látott napvilágot. Az „agyoncsépelt", minden jogág megalapozásánál tárgyalt téma egészen új, más szemszögből tekint olvasójára, s a dolgok újraértékelésére — végiggondolására készteti. Az írásmű feltételez egy meghatározott szintű marxista-filozófiai alapműveltséget, s ezeket a kiindulásként alkalmazott fogalmakat nem magyarázza; a könyv gondolatiságának megértéséhez elengedhetetlen azok egységes értelmezése. A recenzens ehelyütt szintén nem tekinti feladatának az alkalmazott kategóriák tartalmának kifejtését.

Az első fejezet, amely *a jogi norma struktúrája* címet viseli, azokat az összefüggéseket exponálja, amelyek a jogi norma belső felépítése, teleologikus-normatív struktúrája, illetve a jogi szabályozás tárgyát alkotó társadalmi viszonyok között húzódnak. A jogi norma kialakulásához vezető társadalmi folyamat döntő mozzanata partikularitás és nembeliség kapcsolatának meglazulása. A primitív társadalmakban szoros egységüket tapasztalhatjuk, s a munkamegosztás kifejlődésével, az egyéni érdek, az emberi csoportok, majd osztályok érdekeinek megjelenésével tűnik fel partikularitás és nembeliség ellentmondása. Az utóbbi már nem uralkodik minden feltétel nélkül az előzőn, annak érvényesülését már nem nyomja el mindenáron. Ennek az ellentmondásnak a feloldása válik szükségletté immár, a társadalom számára igényként fogalmazódik az ellentéteknek a rend keretei közé szorítása. Társadalmi objektivációk születnek, amelyeknek legfontosabb funkciója éppen a partikularitás határainak kijelölése. E határok kitűzése azonban nem akármilyen szempontok figyelembevé-

telével történik, hanem az osztályérdek lesz az az irányú, amely meghatározza az ellentmondások közvetítésének vonalát és szempontjait. A jogi *norma teleologikus jellege* már a célkitűzés döntő mozzanatánál azonosságot mutat az emberi munka finális természetével: a jogi normában is eszmeileg, célként épül fel az az emberi magatartás, amelyet a norma tételezője, az állam kiváltani kíván. Vannak azonban a jogi normák célkitűzéseinek olyan sajátosságai is (a tételezett eredmény sajátossága, hogy az nem az emberi tevékenység tárgyi eredményére irányul, hanem magának az emberi magatartásnak teleologikus tételezésére; a jogi normában a teleologikusan tételezett emberi magatartás konkrétságától is elvonatkoztatnak stb.), amelyek elválasztják, megkülönböztetik az emberi munka alapvetően ilyen természetétől. A norma közvetítő jellege, közvetettsége, hogy ti. benne a jogalkotó teleologikus tételezése és a norma megvalósítása kettéválik, szemben az emberi munkával, ahol annak eredeti, egyszerű formájában a munkás saját célját valósítja meg, éppen a jogi norma társadalmi funkciójából ered és ezt a hivatását valósítja meg. A jogalkotó a jogi normán keresztül saját közvetlen célját mások céljává teszi, éspedig azoknak az alanyoknak a céljává, akik azt közvetlenül képesek megvalósítani. A jogalkotó csupán közvetlen célját, a jogi norma létrehozását valósítja meg, azok realizálását másoknak kell átengednie, — a társadalmi viszonyok szabályozásában, azok formálásában ezen az úton tölti be rendeltetését.

A teleologikus kapcsolatok vizsgálatából adódó további megállapítás — mármint, hogy azok mindegyike a *kauzalitáson* alapul — egyrészt rámutat az idő három dimenziójának a jogi norma vonatkozásában fennálló jelentőségére, másrészt a kauzalitás filozófiai összefüggéseinek a jogban megjelenő tükröződésére. E két kérdés megértéséhez, illetve azok továbbgondolásához kiindulásként „régi" téziseket vehetünk elő: az emberi célokat az objektív világ szüli, s a célok tételezése az objektív kauzális összefüggések ismeretét feltételezi. Tény, hogy a teleologikus tételezésben az emberi tevékenység eredménye eszmeileg már előbb megvan, mint a valóságban, hogy a célkitűzés folyamatában az ember a jövőt vázolja fel maga elé, s hogy ehhez az előlegezett eredményhez, a jelen és a múlt kauzális kapcsolatrendszerében visszafelé haladva választja ki az eszközöket, azaz a cél a jelen és a múlt okozati összefüggéseinek felismerésén alapul és az időérzék kialakulásáról vall. A jelennek, a múltnak és a jövőnek a megkülönböztetéséhez pedig a munka vezette el az embert. Ahhoz, hogy az emberek felismerjék a kauzális összefüggéseket, ezek alapján célokat tűzzenek ki, majd ezekhez a célokhoz ugyancsak az okozati összefüggésekből kiválasszák a megfelelő eszközöket, s hogy jogi normát alkossanak, elengedhetetlen, hogy túllépve a jelenen a jövőbe pillantsanak, ami csak a jelen és a múlt ismeretén alapulva lehetséges. A finális kapcsolatrendszer harmadik mozzanata, a cél realizációja a kiválasztott eszközök által, olyan folyamat, amely már tisztán csak kauzális. A jogi norma a kauzális összefüggéseket „megtervezi", mégpedig azzal, hogy az okot, vagyis a meghatározott, kívánt eredményeket előidéző emberi magatartást célként tételezi. A jogi norma funkcióját, a társadalmi viszonyok szabályozását csak úgy töltheti be, ha az *emberi magatartás,* mint ok és a *kialakítandó társadalmi viszony,* mint okozat közötti kapcsolatot úgy formálja meg teleologikusan, hogy az adott társadalmi viszony alanyai számára a társadalmi viszony meghatározott irányú alakulását megteremtő emberi magatartást célként tételezi. Érdekes metamorfózis megy itt végbe: a kauzális összefüggésben okként szereplő emberi magatartás céllá transzponálódik, amelynek okaként most már a jogi norma jelentkezik. Ez azután sajátos kauzális sorokat hoz mozgásba, mivel a benne meghatározott emberi magatartás és a legyennel hozzáfűzött jogkövetkezmény sajátos normatív viszony, amely ugyancsak kauzális összefüggéseken keresztül, kauzális relációkra bomlik és ezekben valósul meg.

Elméletileg sok tanulságot hozó, de a gyakorlatban, különösen a jogi norma érvényesülése során felmerülő jelenségekre magyarázatot adó lenne annak a kérdésnek a kibontása, hogy a kauzális összefüggéseknek a filozófiában megismert különféle szintjei, „arcai" (szükségszerű és véletlen, kauzális törvényszerű és statisztikusan törvényszerű kapcsolatok stb.) hogyan, esetleg milyen eltérésekkel „képeződnek le" a jogszabályban? Van-e jelentősége a kauzalitás filozófiailag egyáltalán nem egynemű közegének további, a jogra is átvihető felfejtésének?

Az első fejezet egyik legérdekesebb, legizgatóbb kérdésköre, s — talán ennyi szubjektivitás egy recenziótól nem vitatható el — a legtöbb gondolat—ellengondolat elindítója a IV. pont. A jogi norma az objektív valóság *sajátos visszatükröződése,* benne társadalmi rendeltetésének, a társadalmi viszonyok szabályozásának szempontjából fontos mozzanatok sűrítve, egyneműsítve, a jogszabály sajátos elemeiben és szerkezetében fejeződnek ki. A jogszabály közvetlenül megjelenő kategóriái, szerkezeti elemei így elrejtik valódi belső struktúráját, azt, ami a jogi normát, mint visszatükröződési formát a más visszatükröződésektől megkülönbözteti. Amikor a könyv a továbbiakban a jogi normának közvetlenül megjelenő fogalmait, elemeit vizsgálja — a fenti felismerésnek megfelelően —, állandóan felvillantja az ezekben rejtetten meghúzódó valóságos strukturális összefüggéseket. Mielőtt azonban a jogi norma kategóriáival kapcsolatos konkrét kutatások eredményeinek ismertetésébe fogna, a szerző még egy általános jellegű, a jogi normával, mint visszatükröződéssel felmerülő kérdést exponál: lehet-e a logikai igaz és hamis kategóriáit a jogszabályra vonatkoztatni? A norma igazságértékével behatóan foglalkozni, e kérdés jelentőségét felismerni azért is lényeges, mert léteznek olyan jogelméleti koncepciók — amelyek érv-fegyvertára kemény gondolati csatározás megvívására is alkalmassá teszik azokat —, amelyek szerint, amennyiben a jogszabálynak nincs *igazságértéke,* akkor az nem is lehet az objektív valóság visszatükröződése. *Kelsen,* aki a dialektikus materializmus visszatükrözési elméletének a jogszabályra alkalmazhatóságát kétségbe vonja, s így tagadja a jogi

norma visszatükröződés-jellegét, azzal érvel, hogy mivel a jogszabály nem kijelentés, nem logikai ítélet a megismerés adott tárgyáról, ezért sem igaz, sem hamis nem lehet. A jogi normát nem igazságértéke, hanem *érvényessége* jellemzi. Peschka Vilmos a felvonultatott érvek kihívását elfogadva rendszeresen, pontról pontra halad végig Kelsen logikai útvonalán, s fejti ki igen meggyőzően a marxista jogelmélet álláspontját.

Az első kérdésre, hogy ti. logikai ítéletnek, ismeretelméleti kategóriának tekinthető-e a jogi norma, egyértelmű nemmel felel, hiszen annak társadalmi rendeltetése egyáltalán nem a valóság megismerése, éppen ellenkezőleg, előírása annak, aminek lennie kell. Ebből következik, hogy a logikai igaz—hamis kérdését teljességgel helytelen a jogi norma vonatkozásában felvetni. Összegezve a szerző álláspontját: a jogi normának ismeretelméleti értelemben nincs igazságértéke. Ugyanakkor a logikai igaznak és hamisnak — más összefüggésben ugyan — van szerepe a jogszabály vonatkozásában. Ahhoz, hogy a jogi norma meg tudja valósítani társadalmi feladatát, elengedhetetlen azoknak az objektív törvényszerűségeknek az ismerete, amelyek a társadalmi viszonyokban érvényesülnek. Más oldalról, a jogi normában a mindenkori uralkodó osztály akarata fejeződik ki államakaratként, s ehhez szükséges, hogy a megismerés során kiderüljön, mi is az adott esetre nézve az uralkodó osztály általános akarata. Mindez pedig éppen arra utal, hogy a jogi norma létrejöttében az emberi megismerésnek fontos szerepe van. Ennek hangsúlyozása mellett a szerző óva int olyan helytelen következtetésektől, amelyek a valóságos emberi helyzetek megismerését, ismeretét azonosítják magával a jogi normával. A megismerés nélkülözhetetlen mozzanata a jogi normát kialakító visszatükröződési folyamatnak, de nem meríti ki a jogi norma lényegét. Ebből az okfejtésből magától értetődő, hogy a logika szabályainak érvénye a jogi normára csak részlegesen, korlátozottan áll fenn. Végső soron tehát a *logikai igaz—hamis* kérdésfelvetés a jogi normát illetően csak annyiban jó, amennyiben a jogi normában mozzanatként meglevő megismerésre, illetőleg az e körbe tartozó megállapításokra irányul. A jogszabály érvényessége törést szenvedhet, ha nincs *összhangban az objektív társadalmi valósággal*, s ez eredhet abból, hogy a jogi norma hamis ismeretelméleti megállapításokon alapul, de fordítva, a jogszabály társadalmi valósággal való harmóniájának megbomlása nem vezethető vissza kizárólag a megismerés során jelentkező hibára. Alaptalanul vonják le mindebből egyes nézetek azt a következtetést, hogy a jogi norma nem a *gazdasági-társadalmi viszonyok visszatükrözése*. E nézetek elméleti hátterében az a téves feltevés húzódik meg, amely a visszatükröződési elméletet — helytelenül — az ismeretelméletre redukálja. A felhozott ellenvetésekből pedig nem következik az, hogy a jogi normának a logikai igazzal és hamissal párhuzamos kritériuma érvényessége vagy érvénytelensége. Mert míg egy logikai kijelentés igazsága valóban kizárólag az objektív valósággal való megfelelésétől függ, addig egy jogszabály érvényességéről ez már — minden feltételtől függetlenül — nem mondható el. Egy jogi norma hosszú időn keresztül érvényben lehet annak ellenére, hogy a valóságos gazdasági-társadalmi viszonyokat torzan fejezi ki. De ennek az ellenkezőjére is volt már példa, amikor egy, a társadalmi valóságot adekvátan tükröző jogszabály nem volt érvényes. Végsőfokon, történelmileg a jogszabályok érvényessége attól függ, hogy helyesen tükrözik-e viszsza az objektív társadalmi valóságot, de közvetlenül a jogszabály érvényességének a visszatükröződés adekvátsága nem egyedüli kritériuma.

A jogi norma teleologikus struktúráját elrejtő, egyben érvényre juttató mozzanatok sorában elsőként a jogi norma *tárgyát* jelentő teleologikusan tételezett emberi magatartások két nagy csoportját különbözteti meg a szerző: a *cselekedetet* és a több és többféle cselekedetből álló *tevékenységet*. A jogi norma tárgyát alkotó cselekedetnek még további két csoportja lehetséges: a tevés és nem tevés. Eme elhatárolásoknak nagy hatása van a szabályozás módjára, a jogi norma nyelvi megformulázására. Az *autoritás*, aki a célt kitűzi, amely a jogi normában megjelenő teleologikus tételezés *alanya* — az állam, illetve annak meghatározott szerve, míg azok, akiknek a célt megvalósítandónak tételezik, a *jogi norma alanyai*. Tekintettel arra, hogy a jogi normákat az állam, illetőleg annak meghatározott szerve alkotja, a jogszabályok az imperszonális — valamely szerv, vagy intézmény, vagy hivatal által kibocsátott — autoritással rendelkező normák közé sorolhatók. A teleologikus tételezés azon sajátossága, hogy a célt a tételező nem saját magának, hanem mások számára tűzi ki, elvezet a jogi norma — sokat vitatott — *heteronom* jellegének problémájához. Ebben a körben a heteronomitás egyszerűen azt fejezi ki, hogy a jogszabályban a kibocsátó autoritás elválik a jogi norma alanyaitól. Ha a jogi norma címzettjeit közelebbről megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy azokat bizonyos fokú általánosság jellemez. Sohasem egy konkrét személy számára történik a cél tételezése, hanem a személyek bizonyos köre és általánossága irányába. A jogi norma alanyait tekintve *általános*, vagy *különös* lehet. Ezen kiinduló tételek alapján megállapítható, hogy minden jogi normának ahhoz, hogy az autoritás, az alany és a tárgy kapcsolatát kifejezze, három eleme kell hogy legyen: hipotézise, diszpozíciója és jogkövetelménye (szankciója). A szerző harcba száll azok ellen, akik tagadják, hogy a *hipotézis* a jogi normáknak szükségképpeni eleme. E felfogásoknak reális alapját az adja, hogy sokszor a konkrét hatályos jogszabályokat elemezve a jogszabály hipotézis eleme nehezen, vagy egyáltalán nem lelhető fel. Azonban itt egyfajta látszat csapdájába esünk: egyfelől előfordulhat, hogy a jogszabály hipotézise nem a konkrét jogi normában, a diszpozícióval és a szankcióval együtt, egy helyen van megfogalmazva, másfelől sok olyan jogszabály létezik, amely azt egyszerűen ki sem mondja. Az ún. hipotetikus jogi normákkal szemben a jogelmélet ezeket kategorikus jogi normáknak nevezi. Ez azonban csak a jogi norma megjelenésének megtévesztő látszata. Valójában az ezekben megfogal-

mazott emberi magatartásnak is vannak feltételei, legfeljebb nincsenek külön megfogalmazva.

A jogszabály *diszpozíció* elemének parancsoló vagy tiltó fajtájával a norma képes ugyanazt a jogkövetelményt kiváltani. Ebből a nézőpontból a különbség a kiváltás módjában fedezhető fel. Attól függően, hogy a jogkövetkezmény a tiltó vagy a parancsoló diszpozíció realizálódásához, illetve nem érvényesüléséhez kapcsolódik, eltérő lesz a jogkövetkezmény jellege. Tiltó diszpozíció sérelme esetén a nem realizálódáshoz fűz negatív szankciót; parancsoló diszpozíció nem realizálódásához vagy realizálódásához negatív szankciót, vagy joghatást. A két típus közös sajátossága, hogy bármelyikük nem realizálódása szankciót von maga után. Számos, különböző jogágakba tartozó konkrét jogszabálypéldák, és azok érzékletes elemzése meggyőz arról, hogy itt nem is a jogszabály diszpozíciójának tiltó vagy parancsoló jellege a lényeges, hanem az, hogy a jogi normában a jogkövetkezmény a diszpozíciók megvalósulásához, vagy nem realizálódásához járul.

Jogi oktatásunkban a normatan szerves részét képezik az ún. megengedő diszpozícióról szóló tanítások. Ehhez kapcsolódik a *diszpozíció három fajtáját* megkülönböztető tétel: az lehet *tiltó, parancsoló* és *megengedő*. Peschka Vilmos felfogása szerint ez legfeljebb a normatételezés módjára állítható, tartalmi elemzés után azonban fel kell adni ezt az álláspontot. Alaptétele szerint a diszpozíció jellegének meghatározása során az a döntő és meghatározandó, hogy milyen az összefüggés a különböző rendelkezések és a hozzájuk fűződő jogkövetkezmények között. A tiltó, parancsoló diszpozíciójú jogi normák sajátossága az, hogy a tiltó, illetve a parancsoló rendelkezést megsértik, az nem realizálódik. A jogkövetkezmény jellege ebben az esetben negatív: szankció. Elképzelhető az is, hogy realizálódásuk közvetlenül pozitív jogkövetkezményt: joghatást vált ki anélkül, hogy megsértésüket szankcióval sújtanák; az ilyen tiltó, illetve parancsoló diszpozíciójú jogszabály azonban csaknem teljes azonosságot mutat a megengedő diszpozíciójú jogszabállyal, amely szintén közvetlenül pozitív jogkövetkezményt, joghatást fűz a megengedett emberi magatartás megvalósulásához. Kézenfekvően adódik tehát csupán a tiltó és megengedő diszpozíciók elismerése.

A jogi norma harmadik elemében, a *jogkövetkezményben* a szerző a jogszabály legyen-jellegének megalapozását látja. A jogkövetkezmény társadalmi realitása nélkül a diszpozícióban körülírt emberi magatartás csak nyelvileg fejez ki legyent, de nem társadalmi-jogi realitásban. A tradicionális és többé-kevésbé általános jogszabálytani nézet szerint a jogi norma szabályozó szerepét azáltal tölti be, hogy a diszpozíciójában előírt magatartás elmaradásához, illetve az azzal ellentétes magatartáshoz hátrányt, *szankciót* fűz. Az újabb felfogások azonban jól látják, hogy a diszpozícióhoz előnyt kilátásba helyező jogkövetkezmények is járulhatnak. Ennek el nem ismerése a jogszabályok jó részének legyen-jellegét kétségessé teheti. A szerző nem ért egyet azokkal a jogszabálytani koncepciókkal sem, amelyek azt állítják, hogy léteznek olyan jogszabályok, amelyeknek nincs szankciójuk, illetve sok jogi normát egy másik jogszabály lát el szankcióval. Ezért a jogkövetkezménnyel nem rendelkező szankcionált és az ún. szankcionáló jogi normákat, mint önállótlan jogszabályokat egyáltalán nem tekinti jogi normáknak. Kimutatja, hogy az ún. önállótlan jogi normák csak a nyelvi megfogalmazás szintjén jelentkeznek sajátos jogi jelenségként, valójában azonban mint ilyenek, nem is léteznek. Az elvégzett analízis alapján megállapítja, hogy egy jogszabály több jogi normát is tartalmazhat, de egy jogi norma több jogszabályban, sőt különféle jogágak jogszabályaiban is megfogalmazódhat.

A könyv *második fejezete* a *jogi norma tárgyi és értéktartalma* körüli vitás kérdéseket és tisztázatlanságokat járja körül. A jogszabályban a tárgyi világ legkülönfélébb relációi tükröződnek vissza tartalmi elemként. Ugyanakkor a jogi norma formális — egyneműsítő jellege a jogszabály eme tárgyiasságának inkongruenciáját eredményezi az objektív valósággal. A probléma mindig ott húzódik meg, hogy milyen fokú, milyen mérvű ez a meghatározatlanság? A jogi norma tárgyiasságának meghatározását, a jogszabály tartalmi tényállásainak megállapítását ti. elsősorban nem a társadalmi valóság megismerése határozza meg, hanem a jogszabálynak az az akarati jellege, amely kifejezi, hogy minek és hogyan kell az adott helyzetben megtörténnie. Ezért kell a jogi norma fenti kettős — tárgyi és érték — tartalmát megkülönböztetni. A mindennapi életnek és a társadalom mozgásának legkülönbözőbb *tárgyi* folyamatait a jogszabály három eleme különböző absztrakciós szinten és kategóriákban fejezi ki. A szerző normavizsgálatok szintéziseképpen úgy találja, hogy a hipotézis és a diszpozíció leggyakrabban a különös síkján fogalmazódik meg, sokszor hol az egyediséghez, hol az általánoshoz közelítve. A jogkövetkezménnyel kapcsolatban bizonytalanság uralkodott annak eldöntésében, hogy lehet-e itt egyáltalán a tárgyiasság megragadásáról szólni. Peschka Vilmos ezt nemcsak lehetségesnek, de valóságosnak is tartja, s a megoldás kulcsa annak felismerése, hogy itt a szankció rendszerint sajátos normatív inverzióval él: mintegy megfordítja, negatívba fordítja a valóság egyes tárgyi mozzanatait. Benne a norma tárgyiassága legtöbbször az általános és különös szférájában fejeződik ki. Plasztikusan és sok tanulságot hozóan értheti meg az olvasó, hogy a jogszabály tárgyi tartalmának kibontására miért *a különös közvetítő kategóriája* a legalkalmasabb. Vizsgálata hatókörébe vonja az egyediség és általánosság szintjén történő normaképzés előnyeit és hátrányait, végső soron azonban felhasználásukat, alkalmazásukat kiváltképp a jogszabály realizálódási folyamatában látja problematikusnak. A különösséget ítéli olyan kategóriának, melyben mind az egyediség, mind az általánosság megszüntetve-megőrző módon ragadható meg. Fontos itt annak kiemelése, hogy ezt a gondolati absztrakciót nem kívülről visszük be és alkalmazzuk a valóságra, hanem az a meglevő objektív tényállások visszatükröződése. A konkrét, megoldásra váró egyedi jogeset és a jogszabály, mint komplexus érvényességének általánossága között feszülő ellentétet a közvetítő kö-

zép, a jogszabály tárgyi tartalmának különösségét pedig a tipikus reprezentálja. Ezt a tipikusságot két sajátosság jellemzi: egyfelől a jogszabály tárgyi tartalmának fogalmi definiáltsága, másfelől így megőrzött közvetítő funkciója. (Mindkét jellemző a realizálódás folyamatában mutatkozik meg.) A jogalkalmazó számára a feladat a jogi norma tárgyi tartalmának és a jogesetnek nem teljes logikai (a dialektikus logika szerinti) azonosságából ered. Legfeljebb lényegi azonosságról lehet szó, hiszen a tipikus a jogi norma tartalmában nem közvetlen érzékiségében, hanem fogalmi definiáltságában jelenik meg. A jogalkalmazónak fel kell lelnie a konkrét esetben a jogszabályi tartalom tipikus jegyeit.

A jogi normák tárgyi tartalmának tételes kifejeződése a *normák különböző fajtáit képzi:* a könyv egyszerű, leíró, kazuisztikus, absztrakt és utaló típusokat határol el egymástól. Ezek közül a tisztánlátást leginkább az utaló normákról kifejtettek segítik, a jogszabálytan számára a legvitatottabb kérdések e körben bukkannak fel. Az utaló jogi normákat — amelyek a norma tartalmát, illetve valamely tartalmi mozzanatát, elsősorban jogkövetkezményi tartalmát közvetve, más jogi norma tartalmára hivatkozva határozza meg — analóg és fiktív tartalmukra osztja. E megkülönböztetésnek a szerző véleménye szerint abban a közvetlen hatásban áll a jelentősége, amit az analóg, illetve a fiktív tartalmú utaló norma realizálódási folyamatában tartalmi megformáltságának sajátossága következtében kifejt. Eörsi Gyulával egyetértve az analógiás technika előnyösebb voltát hangoztatja a fikciós technikával szemben, kimutatva annak a jogalkalmazói feladatnak kétes értékét, amelyre a fiktív tartalmú utaló jogi normák esetében sor kerül. Az eredmény: a konkrét társadalmi tartalomtól teljesen elvonatkoztatott, merőben formális szabályozás.

Nem vitatható, ténymegállapítás vezeti be a könyv egy másik, szellemi izgalmat kiváltó fejezetét; a jogi norma mindhárom eleme értékelés eredménye, így a jogi norma tartalma értéktartalom, a jogi norma *értékhordozó.* Önmagában azonban az, hogy a jogi norma értékelést fejez ki, nem jelenti egyben azt is, hogy tartalma értéket testesít meg. E látszólagos dilemmát a szerző feloldja, amikor megragadja a jogi norma tartalma értékjellegének ontológiai forrását: az a társadalmi lét gyakorlati összegzése, amelyben az érték fontos mozzanatot képvisel. A társadalmi lét fejlődési iránya az emberi lényeg mind teljesebb megvalósulása. Ezt tekinti a szerző mérlegnek, amelybe a társadalmi lét közvetlen gyakorlatában megjelenő egyedi, szubjektív értékpreferenciák bekerülnek, megméretnek, s amennyiben a társadalmi összmozgás objektív fejlődési tendenciáját összefoglaló emberi lényeg kibontakozása ellen hatóak, úgy könnyűnek találtatnak, s így nem értékek, ellenkező esetben, ha az ugyancsak szakadatlan mozgásban levő folyamatot elősegítik, értékek. A mérleg nyelve, az értékmérő egyrészt a társadalmi-politikai célkitűzés (a társadalmi viszonyok célzott alakulása), másrészt a jogrendszer immanens jogi koherenciája és következetessége. A jogi norma értéktartalma plurális és relatív, tendenciózusan természetesen az uralkodó osztály érdekei határozzák meg értékét. A jogi norma tartalmának igazi értékét mindig történeti konkrétsága, a társadalmi viszonyok totalitásában elfoglalt helye dönti el. Ha tehát a jogi norma tartalma megfelel az uralkodó osztály érdekeinek, ez még semmit sem mond e tartalom értékéről. Az uralkodó osztályérdek, s az ezt kifejező jogi norma értékké vagy nem-értékké válhat annyiban, amennyiben összhangban van az ember nembeli fejlődésével, vagy szemben halad azzal. (Peschka Vilmos azt vallja, hogy a jogi norma tartalmának értékessége vagy értéktelensége egyébként is csak post festa állapítható meg.) A jogi norma értéktartalmát kifejező sokrétű összefüggések egyértelműen megvilágosodnak, ha az *absztrakt* és a *konkrét jogi normák* létezését tekintjük át. Annak ellenére, hogy fennállásuk, létezésük és viszonyuk az etika kérdései közé sorolhatók, a jogelméletnek is „feladták a leckét".

Az alapproblémát az a megállapítás — egyelőre nevezzük kétes tartalmúnak — jelenti, hogy az erkölcsi és a jogi normák között vannak olyanok, amelyek nem korhoz kötöttek. Ezek az „általános nembeli" követelményeket fejezik ki, „egyetemes nembeli értékeket" hordoznak. Az *első* megválaszolandó *kérdés* az, hogy beszélhetünk-e a jogi normák tekintetében egyáltalán absztrakt és konkrét jogi normákról. Kézenfekvőnek tűnik az a felelet, hogy a konkrét jogi normák — ha elvonatkoztatunk konkrét társadalmi tartalmuktól — rendelkeznek olyan mozzanatokkal, amelyek több, vagy minden jogtípus jogi normáiban fellelhetők. A szerző kétségbe vonja ezt az okfejtést, illetve ennek azt a következtetését, amely ezeket a normákat elvont jogi normáknak tekinti. A pusztán konstans formális mozzanatokat tartalmazó jogi normákról még könnyen beláthatjuk, hogy ezek aligha tekinthetők absztrakt jogi normáknak, hiszen ha elvonatkoztatunk konkrét társadalmi tartalmuktól, kiüresednek. Nehezebb a megértés azoknál a tartalmi mozzanatoknál, amelyek konkrét társadalmiságuktól elvonatkoztatva is konstansok. Ezek esetében sem lehet elvont, absztrakt jogi normákról beszélni? Nem létező jogszabályok-e ezek? A helyes megközelítés első lépcsőfoka annak belátása, hogy a jogi normák mindig konkrétan, meghatározott történeti-társadalmi totalitásban jelennek meg; ugyanakkor egy adott társadalmi formáción belül csak egyféle (konkrét-történeti) jogrendszer létezik. Ennek alapján már nyilvánvaló, hogy egy olyan absztrakció, amely elvonatkoztat a tartalomnak eme konkrét történetiségétől — társadalmiságától, a jogi normát megfosztja tényleges társadalmi értelmétől. Ha pedig azt a kérdést igyekeznénk az absztrakt normák létezését valló alapállásból megválaszolni, hogy azok milyen objektivációs formával rendelkeznek, vagyis hol jelennek meg, álláspontunk még inkább védhetetlenné válik. Míg ugyanis az erkölcsben a konkrét erkölcsi normákat tartalmazó „erkölcsi szokásrendszer" mellett megjelenik az elvont erkölcsi normák rendszere, „a morál", addig a konkrét jogi normákban megjelenő absztrakt jogi normáknak ilyen különálló objektivációs formája (amely rendelkezne a jogi normák lényeges elemeivel) nem létezik. Amikor a történeti

konkrétságukban megjelenő jogi normákból gondolati úton általános normákat absztrahálnak, azok valójában nem jogi normák, hanem azoknak gondolati visszatükröződései. Ezek viszont nem jogszabályok, hanem sajátos ideológiai formák. Ha ezeket mégis jogi normáknak tekintjük, ez esetben a konkrét, pozitív jogi normák mellett egy másik, elvont jogi normarendszert tételezünk, s így óhatatlanul természetjogot jelenítünk meg. Összegzésképpen, a jog — állítólagos — konkrét és elvont normái közötti kapcsolat a jogi normák és a jogi ideológia közötti összefüggés megtévesztő kifejezése.

A *második* — idekötődő — *kérdés* az elvont jogi normák értékjellegének minősítése. A cáfolandó tézis így hangzik: értékes jogi normák minősülnek, mert ezek esnek a nembeli lényeg fejlődésének irányvonalába. A gondolamenetben a „változó tartalmú természetjog" kísért, amely bármilyen jogi normát akkor tekint értékesnek, ha abban az absztrakt jogi normák valamely mozzanata megtalálható. A szerző antitézise (egyben e felfogás problematikus pontja) az, hogy az absztrakt jogi normák és a nembeli lényeg alakulása között nem lehet közvetlen kapcsolatot feltételezni. A szintézis pontosan megmutatja, hogy mivel az absztrakt jogi normák — értéktartalmukat tekintve — is a legkülönfélébb konkrét társadalmi-jogi tartalomban megmutatkozhatnak, az elvont mozzanatok csak azzal a konkrét társadalmi-történeti tartalommal, amelyben megjelennek, minősülnek értékesnek.

A *harmadik* fejezet a *jogi norma érvényessége* kapcsán mindenekelőtt cáfolja azokat, akik a jogi norma teleologikus-normatív struktúráját, tartalmát és érvényességét szinonim fogalmakként kezelik. A jogi norma tárgyi és értéktartalma sajátosan, normatív-teleologikus módon épül fel, alapvetően a különösség szintjén és kategóriáiban. A jogi norma teleologikus-normatív struktúrája az általánosság irányába mozog, az egész struktúrára az általánosság jellemző. Az az ellentmondás, amely egyfelől a jogszabály tartalmának különössége, másfelől a jogszabály struktúrájának általánossága között meghúzódik, egyben rávilágít a jogszabály érvényességének fontosságára is. A jogi norma döntő kategóriája az általánosság, amit érvényességében nyilvánít ki. Társadalmi feladata és rendeltetése arra irányul, hogy a különös tartalmat általánosként tüntesse fel. Ezt a funkcióját pedig éppen a jogszabály érvényessége, illetve ennek az érvényességnek általánossága fejezi ki. Röviden, a fent exponált ellentmondást a jogi norma érvényességének általánossága oldja fel. A jogszabály érvényességének ezt az általánosságát az állami kényszer általánossága támogatja; érvényessége általános, mert a jogi norma szabályozó rendelkezéseivel az egész társadalmat veszi célba. Magától értetődik ezután, hogy a szerző a jogi parancsot, amelyet a konkrétság, egyediség és közvetlenség jellemez, nem fogadja el ún. individuális jogi normának, mivel amennyiben ezeket szintén beépítenénk a jogi norma általánossággal, elvontsággal, áttételességgel, közvetettséggel rendelkező kategóriájába, ismételten olyan absztrakcióval állnánk szemben, amely értelmetlennek bizonyulna. A jogi norma érvényessége a jogszabály sajátos létmódja, komplex jelenség, semmiképpen sem elvont legyen, elvont társadalmi tartalom.

A jogi norma érvényességének *alapját* megragadni próbáló elméleti törekvések kritikája, azok elméleti feltevéseinek a valósággal összhangban nem álló következtetéseinek bírálata, a gondolati konstrukciókban felbukkanó akadályok bemutatása rádöbbenti az olvasót, mennyire nem könnyű feladat a jelenségek gyökeréig hatolni, megtalálni a mélyben megbúvó valódi okokat. A marxista jogelmélet a jogszabály érvényességének végső alapját a termelési-gazdasági viszonyokban, illetve az ezek által — nem mechanikusan — meghatározott társadalmi viszonyokban látja. Közvetlen alapként pedig az adott társadalom állama, az állami fenyegetettség jelenik meg.

A jogi norma érvényesülésének, mint a jogszabály érvényessége feltételének problémája sokféle, a gyakorlatban is lecsapódó helyzetet érint. A szerző kiinduló tétele szerint a jogi norma érvényessége hatásos, továbbá az érvényes jogi norma érvényesül. A jogszabály érvényessége és érvényesülése nem szinonim fogalmak tehát, bár az kétségtelen, hogy a jogi norma érvényesülése befolyásolja annak érvényességét. Elképzelhető, hogy ugyan a jogszabály nem érvényesül, azonban érvényessége még egyáltalán nem szűnt meg: a *nem érvényesülés* oka lehet az, hogy még nem volt olyan szituáció, melyet a hipotézis leírt, de nem kizárt, hogy keletkezhet még ilyen helyzet. Természetesen, ha a jogrendszer a maga egészében tartósan nem érvényesül, ez egyet jelent társadalmi bázisának megszűnésével, azzal, hogy az uralkodó osztály a hatalmát elvesztette, s enélkül a jogrendszer érvényessége is elképzelhetetlen.

E szélsőséges eset mellett előfordulhat, hogy a jogi norma *sajátos módon nem érvényesül;* ekkor a jogszabály szokásjogi derogatiojával állunk szemben. A jogi norma nem követése körében kétféle helyzet különböztethető meg: lehet, hogy az állami szervek a hipotézisben kialakított tényállásra eltérő szabályt alkalmaznak, de e más szabályt illetően nem alakul ki a gyakorlatban olyan fokú általánosság, amely azt jogi érvényességgel ruházná fel. Ettől eltérő az a helyzet, amikor a félretett jogi norma helyett tartósan és általánossággal az adott esetben mindig azonos jogi megoldást alkalmaznak, mert ekkor új jogi norma érvényessége jön létre. A jogszabály hatásossága érvényességének kontrollját jelenti; azt bizonyítja, hogy az érvényes jogszabályi tartalom mennyire adekvát az adott gazdasági-társadalmi szükségletekkel.

A könyv befejező részében felvetett kérdések közül ezúttal a *visszaható erejű jogi norma* ontológiai ellentmondásosságáról szólókat emelem ki, elsősorban ennek állandó aktualitása és „húsba vágó" volta miatt. A visszaható érvényű jogi normában megfogalmazott magatartás nem jelenthette a jogalany számára a jogszerű cselekvés alternatíváját a múltban. Az ignorantia iuris elvével összhangban a jogi norma megismerése lehetőségének társadalmilag általánosan kell fennállnia, s e lehetőség jogi vélelme nem dönthető meg (igen érdekesek az ún. belső utasítások jogforrási jellegének problematikusságáról írottak). Attól függően, hogy az ignorantia iurist fikcióként — a jogi

normát a címzettek ismerik —, vagy megdönthetetlen vélelemként — a jogi norma társadalmi általánossággal megismerhető — interpretáljuk, más-más eredményre fogunk jutni a jogszabály visszaható érvényének megengedhetősége ügyében.

Lehoczky Marietta

Határozat- és iratminták*

1. Novák István a polgári eljárásjog egyik hazai legkiválóbb művelője. Ezt bizonyítja kandidátusi fokozata és címzetes egyetemi docensként való elismerése. Évtizedes oktatási és gyakorlati tapasztalattal rendelkezik. De nemcsak kiemelkedő tehetségével és tudásával tűnik ki a polgári eljárásjog elméletének területén, hanem termékenységével. Számos mű fűződik nevéhez. Ezek közül csak néhányat említünk: „A részleges jogerő a polgári eljárásban" (1961), „Perköltség és kötelességmentesség a polgári perben" (1963), „Kereset a polgári perben" (1966). Valamennyi munkája osztatlan elismerésben részesült a bírálók részéről. Most újabb alkotással örvendeztette meg a polgári eljárásjog iránt érdeklődőket. 1979-ben jelent meg a „Határozatok és iratok az elsőfokú polgári peres eljárásban" c. munkája. E munkája hézagpótló a hazai irodalomban. Egyetemi jegyzetként napvilágot látott ugyan Német János egyetemi docens, Varga Gyula egyetemi adjunktus és Gátos György pécsi megyei bírósági elnökhelyettes alkotásában egy polgári eljárásjogi Iratmintatár (397 old.). Ez azonban egyetemi jegyzetként az egyetemi hallgatók számára készült, de az iratminta-szükségletet bizonyítja, hogy ezt az egyetemi jegyzetet számos gyakorlati dolgozó is megszerezte.

Az igazságszolgáltatás hatékonyságához nemcsak jó bírák szükségesek, hanem annak elengedhetetlen feltétele az iratok kellő tartalommal és megfelelő formában való elkészítése. A rosszul megfogalmazott és a nem megfelelő későben jelentkező bírósági ítélet nem ér el nevelő hatást. Ehhez kifogástalan szerkesztés és külső szükséges. A jól működő ügyvéd gyakorlata alapján igazolhatja, hogy beadványainak nemcsak tartalma, hanem külalakja is megfelelő hatást gyakorol a bíróra. Már ez elegendő Novák István új könyvének értékelésére. Egyetértünk mindazzal, amit a szerző bevezetésében a polgári eljárásbeli iratok tartalmának és formájának a fontosságáról mond.

2. Az egyes határozatok és iratok tekintetében a szerző megvilágítja jelentőségüket, tüzetesen felhívja a figyelmet a tartalom adataira, felvázolja a szerkezetet, jelzi a címzettet, a példányszámot, utal az esetleges nyilvántartási időre. A bírósági határozatoknál utal arra is, hogy az az eljárást befejezi-e vagy sem. Ezt az utóbbi utalást nem tartjuk feltétlenül, illetőleg minden esetben szükségesnek. Elegendőnek látszik a kitanítás a jogorvoslati, illetőleg perorvoslati lehetőségről.

A kötet 250 elsőfokú határozat-, illetőleg iratmintát tartalmaz. A szerző végigmegy az egész első fokú peres eljáráson és annak minden cselekményére mintát ad. Mintái a perújítási eljárásra is kiterjednek, holott az általános elfogadott álláspont szerint a perújítási kérelem *rendkívüli perorvoslat*, ezért sem a perújítási kérelem, sem az annak tárgyában hozott határozat nem tartozik az első fokú polgári peres eljáráshoz.

Meg kell azt is állapítanunk, hogy a kötet minden bírósági cselekményre kiterjed, így a bíró a kötetben tökéletes segítséget kap munkájához. Ám ezzel összefügg az a megjegyzésünk, hogy a mintatár bíróságcentrikus, mert a 250 mintából csupán 84 vonatkozik a felek cselekményeire. Ez nem csökkenti a szerző alkotásának értékét, legfeljebb arra figyelmezteti, hogy újabb kiadás esetén a mintákat bővítenie kellene.

Valamennyi minta szövegezése messzemenően megfelel a kultúráltság követelményének, valamennyi minta fogalmazása érthető, stilisztikailag kifogástalan.

3. A kötet használhatóságát fokozza a kitűnő *tartalomjegyzék és tárgymutató*. A polgári peres eljárás részvevője az elvégzendő cselekmény tartalma és az abban előforduló rendelkezés szakasza szerint könnyen megtalálja az irányadó mintát, amelynek figyelembevételével elkészítheti szinte kifogástalanul a szükséges iratot. Novák István munkája tehát a mondottak szerint valóban lényegesen hozzájárul az igazságszolgáltatás feladatainak megvalósulásához, az eljárás kulturáltságának növeléséhez.

E dicsérő ismertetés után néhány kérdést vetünk fel, olyat, amely kétséget ébreszt, illetőleg vitára ad alkalmat.

4. A 2. sz. minta *az ügyész értesítésére* vonatkozik keresetindítás, illetve fellépés szükségességéről. Erről az értesítésről a *Pp* 3. §-ának a (4) bekezdése rendelkezik. Az értesítésminta bevezetésének 4. pontja szerint ilyen értesítést az ügyésznek csak az első fokú bíróság küldhet, minthogy „erre a percselekményre csak itt kerülhet sor". A szerző itt a *Pp* fenti rendelkezésére hivatkozik. Mi viszont a *Pp* 239. §-ra hivatkozunk, amely szerint más rendelkezés hiányában az első fokú eljárásra vonatkozó rendelkezéseket a másodfokú eljárásban is megfelelően alkalmazni kell. Feltesszük a kérdést: ha az első fokú bíróság elmulasztotta adott esetben az ügyész értesítését, vagy a másodfokú bíróság a fellebbezési eljárásban előadott új peranyagból észleli az ügyészi polgári perbeli részvétel szükségességét, miért lenne a másodfokú bíróság az ügyész értesítésének a lehetőségétől megfosztva. Ellenkezőleg, véleményünk szerint ez a másodfokú bíróság feltétlen kötelessége.

Sajnáljuk, hogy a kötet nem tartalmaz itt mintát az ügyész értesítéséről olyan esetben, amikor az állam javára való marasztalás lehetősége forog fenn.

5. A bíróság a *jegyzőkönyvet* mindig egy példányban készíti el. Amikor a szerző a jegyzőkönyv példányszámáról beszél, nyilván arra gondol, hogy a bíróság a jegyzőkönyvről megfelelő számban másolatot készít. E megjegyzésünk a 6., 7. sz. stb. mintákra vonatkozik.

6. A bíró *kizárására* vonatkozó 8. sz. mintában célszerű lett volna utalni arra, hogy mikor intézheti el a kérdést a bíróság elnöke igaz-

* *Novák* István: Határozat- és iratminták. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. Bp. 428 old.

gatási ügykörben, s ennek hiányában tulajdonképpen milyen szerv hivatott dönteni. Hiányoljuk e mintával kapcsolatban a kizárt bíró nyilatkozatának a megemlítését.

7. A *pertárgy értékének* a megállapításáról szóló végzés szövegébe jó lett volna felvenni a minta bevezetése szerinti helyes perorvoslati kioktatást.

8. Kételkedünk abban, hogy a bíróság a *hatásköre (illetékessége)* hiánya tárgyában a tárgyaláson hozott végzést célszerűségi szempontból külön íven volna köteles fogalmazni. A 11. sz. mintában szereplő megállapítás a tárgyaláson minden további nélkül a jegyzőkönybe foglalható. E megjegyzésünk egyéb mintákra is vonatkozik.

9. A 24. sz. mintát a *jogutód perbevonásának* a bejelentése tárgyában helyesnek tartjuk, csupán azt említjük meg, hogy a fél elhalálozása esetén az örökös a hagyatéki eljárás lefolytatása nélkül is perbevonható. Ez az állításunk megfelel az állandó bírói gyakorlatnak.

10. A 26. sz. mintában helyeseljük a címek megfelelően a *jogutód* perbelépésének engedélyezését; ezzel szemben kevesebbet jelent a minta szövege szerint a perbelépés tudomásulvétele.

11. Álláspontunk szerint az *igénylő perbehívása* csak az első fokú eljárásban lehetséges. A perbehívásnak a *Pp* 58. §-a szerinti időbeli korlátozása vonatkozik a perbehívás 63. és 64. §-a szerinti eseteire is. Ez logikusnak látszik, hiszen egyébként — ha ez a fellebbezési eljárásban is lehetséges lenne — a felperes és az igénylő közötti jogvita egy fokra korlátozódnék. Ezért e vonatkozó utalás a perbehívás másodfokú lehetőségére nyilván tévedésen alapszik. Ugyanakkor a 31. sz. minta bevezetésének 6. pontjában a szerző elismerést érdemlő helyességgel utal a perbehívás első fokú lehetőségére.

12. A meghatalmazásban nem szükséges megjelölni, hogy az milyen per vitelére vonatkozik. Elegendő utalni arra, hogy a meghatalmazás *a per vitelére* szól. Enyhiben módosítanánk a 34. sz. minta szerinti meghatalmazás szövegét. Ugyanakkor célszerű lett volna az ügyvéd részére adott meghatalmazás formájáról említést tenni, annál is inkább, mivel ez a gyakorlatban sűrűn fordul elő. Helyes, hogy a szerző mintákat ad az általános meghatalmazással kapcsolatban, de nem kellett volna általános meghatalmazottként a *jogtanácsost* szerepeltetni, akinek a jogszabály erejénél fogva van általános meghatalmazása és e jogosultságát munkáltatói igazolvánnyal bizonyíthatja.

13. Az *ügygondnok* kirendelését megszüntető végzésben helyes lett volna az ügygondnok munkadíjáról és kiadásairól is intézkedni (43. sz. minta).

14. A 46. sz. minta szerinti kérelem alkalmas lett volna egyben *pártfogó ügyvéd* kirendelése iránti kérelem bemutatására.

15. Az *illetékfeljegyzési jog* iránti kérelem teljesítését megtagadó végzés a szerző szerint az 53. sz. minta bevezetésének 5. pontja szerint általában tárgyaláson kívül hozandó meg. Véleményünk szerint ezt általában állítani nem lehet, mert e végzés mind tárgyaláson, mind tárgyaláson kívül meghozható. A tárgyaláson a bíróság e kérdésben nem kivételesen határoz. A házasság felbontása iránti viszontkereset vonatkozásában célszerű lett volna utalni arra, hogy a tárgyalt intézmény az ilyen tárgyú kereset, illetőleg viszontkereset vonatkozásában a jogszabály szerint kizárt.

16. Egyetértünk azzal, hogy a szerző iratmintákat közöl a *perköltségbiztosítékkal* kapcsolatban. Kétségeink vannak azonban az 58. sz. minta 6. pontjában foglalt ama megállapítás tekintetében, amely szerint a perköltségbiztosíték adása bármikor kérhető a polgári peres eljárásban. A szerzőnek figyelembe kellett volna vennie a *Pp* 158. §-ának (4) bek.-ében foglalt rendelkezést, amely időbelileg nagyon is korlátozza az ilyen kérelem előterjesztését. Szükségtelen a 60. minta szerinti végzés indokolásában a biztosíték adására kötelezett személy belföldi vagyonának és jövedelmének hiányára utalni, mert akkor sem mentesülne a perköltségbiztosíték adása alól, ha ilyennel rendelkeznék belföldön. Ugyanez vonatkozik a 61. sz. minta végzésének az indoklására is.

17. A *félbeszakadás* nemcsak a meghalt fél jogutódjának a perbevonásával, hanem annak a perbelépésével is megszűnik (80. sz. minta szerinti végzés indokolása). Ugyancsak a félbeszakadásra vonatkozó 81. sz. végzésben szívesen olvastuk volna az ügygondnok kirendelésének az indokolását.

18. Nagyon helyes, hogy a szerző utal az *eljárás szabálytalansága elleni kifogásra*, mivel ez a gyakorlatban a felek figyelmét rendszerint elkerüli, és a bíró nyilván nem tanítja ki a feleket a saját szabálytalansága elleni kifogás előterjesztésére. Erre a kifogásra azonban vajmi ritkán kerülhet sor írásban, inkább a tárgyaláson nyílik erre alkalom. Vitába szállunk a szerzővel abban a kérdésben, hogy a kifogás előterjesztésére határidő megszabva nincs. Igaz, hogy a *Pp* 114. §-a határidőről nem rendelkezik, de az intézmény jellegéből következik, hogy a kifogásnak az észlelt szabálytalanságot nyomban követnie kell. Nem képzelhető el, hogy az eljáró bíró pl. a második tárgyaláson elmulasztja a fél által fontosnak tartott kérdés feltevését a tanúhoz, s ezt az érdekelt a *Pp* 114. §-a alapján a fellebbezésében kifogásolja. Hogyan tudná a kifogást, szabálytalanságot elkövető bíró eljárását indokolni, amire legkésőbb az ítéletben kellett volna, hogy sor kerüljön.

19. Jók a *beavatkozásra* vonatkozó minták, csupán azt a megjegyzést tesszük a 85. sz. mintával kapcsolatban, hogy ha a beavatkozó a tárgyaláson jelen van, s kérelmét az írásbelivel egyezően előadja, miért szükséges, hogy az eljáró bíró ezt megelőzően a kérelmet ismertesse.

20. Fontosnak tartjuk a határozatok és az iratok nyelvének szabatosságát, épp ezért szükségtelen, hogy a meghatalmazó a meghatalmazottat teljes jogkörrel való *képviseletre* jogosítsa fel.

21. A *felek meghallgatása* a perbeli tárgyalás egyik legfontosabb cselekménye. A bíróság a feleket meghallgatásuk alkalmával a *Pp* 5. §-a alapján az igazmondási kötelesség teljesítésére köteles figyelmeztetni. A felek joga a polgári per befejezésekor *perbeszéd* tartása. A felek e jogáról a *Pp* nem rendelkezik, az elmélet és a gyakorlat

azonban a felek számára ezt minden esetben biztosítja. Rendkívül tanulságos lett volna a 89. sz. mintával kapcsolatban a felek e lényeges jogára utalni és arra is mintát szolgáltatni.

22. A *bírósági meghagyás* jelentős új intézménye polgári peres eljárásunknak. Üdvözölni kell azt, hogy a szerző ezzel kapcsolatban két mintát közöl (92. és 93. sz.). A 92. sz. mintában 5000 Ft iránti perben a megállapított költség 320 Ft, nyilván a 6% illeték és a 20 Ft meghatalmazási bélyeg. A meghatalmazott általában ügyvéd, akinek munkadíj jár, s erre a minta szerinti bírósági meghagyás nem terjed ki. Ugyanakkor nem tűnik ki a 93. sz. minta szerinti végzésben, hogy milyen címen állapít meg a bíróság az újabb tárgyaláson való megjelenésért 50 Ft további perköltséget. A bírósági meghagyásban kívánatos az alperest az ellentmondáson lerovandó illetékről kioktatni.

23. A 95. sz. minta szerinti jegyzőkönyvben szerepel az F/5/1 *jel* szerinti melléklet. Célszerű lett volna a mellékleti jelzéseket röviden megvilágítani a jegyzőkönyvet megelőző magyarázatban. Elég gyakran találkozunk a gyakorlatban változatos jelzéssel, ezért a magyarázat e tekintetben a gyakorlatot egységes mederbe terelhette volna.

24. A bíróság munkájának pozitív jele, ha a feleket sikerül *egyezség* kötésére rábírnia. Helyes, hogy a szerző erre vonatkozólag két mintát is ad. A 97. sz. minta szerinti jegyzőkönyvnél azonban egyszerűen lehet az egyezséget jegyzőkönyvbe foglalni. Nem szükséges a bíró erre irányuló felhívását a jegyzőkönyvben rögzíteni. Felesleges az egyezség szövegét három alkalommal a felperes és az alperes előadásában, valamint külön az egyezség szövegében megismételni. Szerintünk elegendő, ha a felek egyező nyilatkozatát rögzíti a jegyzőkönyv, s ezt a bíróság indokoltan, nem csupán a *Pp* 148. §-ának (2) bek.-ére utalással jóváhagyja. Nem értjük, hogy 25 000 Ft egyezségi összeg esetén miért csupán 600 Ft a perköltség.

25. A 101. sz. minta szerint a házastársi tartás iránti per már majdnem be van fejezve. A bíróság a per *áttételét* a házasság felbontása iránti perhez — helyesen — elrendeli. Nem tudjuk azonban, hogy a tartásra nyilván rászoruló felperes részesül-e tartásban ideiglenes intézkedés formájában.

26. A *felfüggesztés* ugyancsak fontos intézménye a polgári peres eljárásnak. Helyeseljük a 102. sz. minta szerinti végzést, ám nem értjük, hogy a felfüggesztést elrendelő végzés miért jelenti az eljárás befejezését (magyarázat 6. pontja).

27. A *tárgyalás elmulasztása* a tanúk, a szakértő részéről sajnos gyakori jelenség. Ezért helyes, hogy a 105. sz. minta a bírákat ilyen esetben pénzbírság kiszabására és költségben való marasztalásra szoktatja. Itt azonban azt az észrevételt tesszük, hogy a bíróság végzése a tárgyalást elmulasztókat a felperes költségének a megtérítésére kötelezi, az alperes azonban hallgatás folytán mostoha gyermek marad.

28. Miért hallgat a *jegyzőkönyv kiegészítése* iránti kérelmet elutasító végzés a perorvoslat lehetőségéről és az indokolásról (a 107. sz. minta szerinti jegyzőkönyv).

29. A kereslet lényeges adata a *perérték* megjelölése, ezt azonban a 108. sz. mintában szereplő keresetben nem találjuk meg. Indokot sem találunk a bíróság végzésében arra vonatkozólag, hogy miért köteles az alperes a szakértő meghallgatásával kapcsolatos költséget előlegezni.

30. A 109. sz. minta szerinti *egyezség* formájában a szerző alátámasztja fentebb a 23. pontban az egyezséggel kapcsolatban általunk mondottakat.

31. Dicséret illeti a szerzőt, amiért a 110. sz. mintában nem használja a gyakorlatban eléggé meghonosodott és a jogi nyelv zsargonjának tekinthető „kérelmező" és *„kérelmezett"* kifejezéseket. Kár, hogy a bíró a jegyzőkönyv első bekezdésében *nem állapítja meg* az idézést kérő fél ellenfelének a megjelenését.

32. A bírósági gyakorlatot megállapítva észlelhetjük az *írásbeli előkészítés* hasznos intézményének [*Pp* 141. §-ának (3) és (4) bekezdése] a mellőzését. A szerzőnek a 111. sz. mintával kapcsolatban módjában állott volna az ezzel az intézménnyel összefüggő iratmintákat bemutatni. Később a szerző a 145. sz. mintánál foglalkozik a most reklamált intézménnyel.

33. A *keresetváltoztatás* az egyik olyan polgári eljárásjogi intézmény, amely a szocialista eljárást a kapitalista eljárástól lényegesen megkülönbözteti. Az utóbbi ugyanis csak az alperes hozzájárulásával tette lehetővé. A keresetváltoztatás folytán *új kereset* kerül a bíróság elé, amelynek az illetéke több lehet, mint az eredeti kereseté. Az erre vonatkozó adatok és a szükségesnek látszó intézkedés a 113. sz. mintából nem állapíthatók meg.

34. A bíróság a bírósági meghagyás ellen benyújtott *ellenmondást* tárgyaláson bírálja el, nincs joga azt tárgyalás nélkül elutasítania akkor sem, ha az alperes csupán a perköltségben való marasztalását támadja. Csupán ebben a vonatkozásban kifogásoljuk a 141. sz. mintához csatolt végzést.

35. Az eljárás — a szerző helyes megállapítása szerint — *szünetel*, ha a felek erre vonatkozó megegyezésüket az első fokú bíróságnak írásban, vagy a tárgyaláson *bejelentik*. Ennek folytán a 142. sz. iratmintát *Szünetelés a felek megegyezése alapján*, és nem *Szünetelés iránti kérelem* címmel kellett volna ellátni.

36. A felek a beadványt teljes bizonyító erejű magánokirat formájában *kötelesek aláírni*. A műben általában ilyen előttemező tanúk nélkül aláírást látunk (142., 143. sz. stb. minta).

37. A gyakorlatban szinte minden perben hozott *ítéletben* utal a bíróság a tárgyalás befejezésének napjára. Ez az ítéletnek nem tartalmi kelléke, ezért helyes lett volna, ha az iratmintatár a megfelelő ítéletfogalmazással a bírákat erről az adatfeltüntetésről leszoktatja (184. sz. minta). A most idézett mintához csatolt ítélettel az alperest az állam javára kellett volna az illeték megfizetésére kötelezni. Az ítélet tartalmából ugyanis kitűnik, hogy baleseti kártérítési perről van szó, amely tárgyi illetékfeljegyzési jogot élvez a 16/1976. (XII. 31.) IM sz. rendelet 5. §-a (1) bek.-ének b) pontja szerint. Ugyanez vonatkozik a 185. sz. minta szerinti ítéletre is. A 187. sz. minta szerinti ítélet viszont egyáltalán nem gondol az illetékre.

38. A perköltség-biztosíték adása

alól *a külföldi felperes nem mentesül* akkor, ha belföldi személy érte a költség erejéig készfizetői kezességet vállal. Ezért kár volt a 211. sz. mintához csatolt fellebbezést a jelzett módon indokolni.

39. Az előző pontban kifejtett megjegyzésünkhöz kapcsolódik a 223. sz. mintához fűzött megjegyzésünk. Az iratmintatár készítésének íratlan szabálya szerint a minták tartalmának valósnak kell lennie. Az idézett minta szerinti fellebbezésben egy *orvos* fellebbezést nyújt be házassági bontóperben őt vallomástételre kötelező végzés ellen azon az alapon, hogy őt *titoktartási* kötelezettség terheli. A tanúként kihallgatott orvos azonban nem tagadhatja meg a vallomástételt házassági perben a *Pp* 286. § (2) bek. alapján, titoktartási kötelezettségére hivatkozva.

40. A fentiekben megdicsértük a kitűnő tartalomjegyzéket. Most mégis az egyik *minta címével* kapcsolatban vagyunk kénytelenek megjegyzést tenni. A 243. sz. minta *A perújítás megengedését elutasító végzés* címet viseli, holott azt a minta tartalma helyesen mint *A perújítás megengedését megtagadó végzést* fejti ki. Hasonlóképpen kifogásolnunk kell a 247. sz. minta *Fellebbezés a perújítás megengedhetőségét elutasító végzés ellen.* A bíróság a perújítás megengedhetőségét nem utasíthatja el, hanem azt megtagadja. Ezért kellett volna a minta címét ennek megfelelően megfogalmazni.

41. A 2. sz. pontban megemlítettük, hogy a szerző mintáinak csupán mintegy harmada vonatkozik a felek beadványaira. Itt utalnunk kell arra is, hogy rendkívül kevés minta tartalmaz *ügyvédi képviselettel* kapcsolatos határozat-, illetőleg iratmintát, holott az ügyvédi vagy a jogtanácsosi képviseleti polgári ügyekben gyakran fordul elő.

42. Szóvá kell azt is tennünk, hogy a beadványoknál hiányzik a *külzet.* Jóllehet a beadvány külzetét a *Pp* egyetlen rendelkezése sem írja elő, a gyakorlatban ez teljesen meghonosodott; előnyös a bíróság számára is, mert megkönnyíti az iratkezelést. A beadványok mintái tehát akkor lettek volna teljesek, ha a beadványok külzetét is tartalmazták volna. Megjegyezzük, hogy az 1. pontban idézett egyetemi iratmintatár minden beadványhoz külzetet fűzött.

43. Sajnáljuk, hogy a szerző nem ad mintákat sem a *különleges,* sem a *gazdasági* perekre vonatkozólag. A mintatár várható második kiadásának ezekre is ki kellene terjednie.

*

A fenti megjegyzéseink a kötet kiegészítésére irányuló kívánságunkat szolgálták, és távolról sem csökkentik a szerző munkájának értékét. Jogász és laikus személy e munkából rendkívül sokat meríthet. Várjuk a szerző alkotásának folytatását fenti megjegyzéseink szerint, valamint a nemperes eljárásra, a fellebbviteli és a végrehajtási eljárásra vonatkozólag.

A szép kiadás a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkáját dicséri.

Révai Tibor

A szegedi Acta Iuvenum második kötete*

Az 1976-ban megjelent első kötet után örömmel vehetjük kézbe a (volt) szegedi joghallgatók 1975—76-ban készült díjnyertes pályamunkáiból válogatott második Acta-kötetet. A 60-as években indult, két szám után megszűnt, jobb sorsra érdemes első sorozat után (úgy tűnik joggal) reméltük, hogy az új sorozat a joghallgatók folyamatos publikációs lehetősége lesz. A kötet 7 tanulmánya az állam- és jogelmélet, a pénzügyi, a polgári, a büntető az államjog és a magyar jogtörténet egyes kérdéseit érinti.

Antal Péter *Az állam ismérveinek sajátos tartalma a Horthy-korszak egyes jogi gondolkodóinak bölcseletében* (7—60.) c. dolgozatában a Horthy-korszak társadalmi és ideológiai viszonyainak áttekintése után a rendszer fő ideológusainak állambölcseletét ismerteti. Szerencsésen választja ki azokat a gondolkodókat, akik az ellenforradalmi rendszer hivatalos felfogását reprezentálták. A munka fő érdeme, hogy a szerző a korabeli művek alapján dolgozik, kerüli az *a priori* következtetéseket; differenciáltan elemez és árnyaltan ítél. A vizsgált személyek (Krisztics Sándor, Kornis Gyula, Prohászka Lajos, Horváth Sándor, Magyary Zoltán, Kövessi József) államfelfogásában kimutatja a *fasiszta apologetikát* és megtalálja a hazai (Concha) és külhoni (Kelsen, Max Weber) szellemi eredőket.

Bíró György *A kettős adózást kizáró nemzetközi egyezmények, különös tekintettel a kérdés külgazdasági jelentőségére* (61—94.) c. írásának első részében a kettős adózás intézményének általános kérdéseiről, így fogalmáról, alapelveiről, jogrendszerbeli helyéről, a kettős adózás kizárásának rövid történetéről olvashatunk. A szerző itt ismerteti a kettős adózást kizáró egyezmények — nemzetközileg előforduló — megjelenési formáit, majd felsorolja a Magyarországon érvényben levő egyezményeket. Részletesen elemzi az 1976-ban jogszabályi formát nyert magyar—osztrák egyezményeket. A második rész a jogintézmény szempontjából nélkülözhetetlen gazdasági alapfogalmak, törvényszerűségek áttekintése során a kettős adózás külgazdasági jelentőségét tárgyalja. A munkát a szocialista integráción belül kialakítandó egyezmény létrehozására és a megvalósítás lehetőségeire vonatkozó *javaslat* zárja.

Boda Ilona *A laikus részvétel az igazságszolgáltatásban* (95—137.) c. munkájában — az igazságszolgáltatásról, különösen az ülnökbíráskodásról szóló általános bevezető után — részletesen foglalkozik a laikus részvétel történeti fejlődésével. Elemzi és bírálja a laikus részvétel formáit a burzsoá igazságszolgáltatásban és ismerteti a szocialista ülnöki intézmény kialakulásának körülményeit. Tájékoztat az ülnökrészvétel hazai szabályozásáról és — a vonatkozó hazai szakirodalom alapján — a tárgyat elméletileg is áttekinti. A dolgozat fő érdeme, hogy a laikus részvétel érvényesülését, *gyakorlati problémáit* is kellő mélységben tárgyalja. Foglalkozik a megválasztott népi ülnökök társadalmi rétegződésével, az ülnöki aktivitás kérdésével és tárgyalja az ülnökrészvétel diszfunkcionális hatásait is.

Csizmás József *A centralisták főbb jogi és politikai nézetei a reformkorban* (139—196.) c., a 19. szá-

* Acta Iuvenum Sectio Jur. et Pol. Szeged. Series Nova Tom. II. Szerk. Kemenes Béla és Ruszoly József. Szeged, 1978. [1979.] 316 p. (JATE Sokszorosító Műhelye)

zadi magyar politikai élet kiemelkedő képviselőiről írt *úttörő* jelentőségű tanulmányában először a centralisták, különösen Eötvös József, Szalay László és Trefort Ágoston indulásáról, kezdeti harcairól szól. Ezt követően a centralista nézetrendszeren belül elfoglalt jelentősége miatt eredeti módon, de indokoltan először a „doctrenerek" államszervezeti reformkoncepcióját tárgyalja. A kiterjedt hírlapi elemzés, magyar és idegen nyelvű publikációk segítségével jól áttekinthető rendszerbe foglalja a *„központosított állameszmény"* centralista felfogását. Helyesen mutat rá nézeteik, főleg a birodalmi keretben való gondolkodás hibálra is. A következő „A centralisták társadalom-ideálja és megvalósításának módozatai" c. fejezet a tulajdonszabadságra épülő polgári társadalom alapkövetelményeinek centralista értékelésével és felfogásával foglalkozik. Helyes következtetéseit elősegíti, hogy az egyes nézetek ismertetésekor történelmi előzményeket keres és a centralistákat foglalkoztató kérdéseket aktuális (társadalmi, gazdasági, politikai) közegben vizsgálja. A dolgozat a továbbiakban ismerteti Szalay László jogi tevékenységét, Trefort Ágoston Magyarország gazdasági felvirágoztatásáról szóló elképzeléseit, majd tanulságos, *egyéni* hangú összegzést ad.

Kemenes István *A polgári jogi felelősség néhány elvi kérdése, különös tekintettel a szerződésen kívüli kártérítési felelősségre* (197—237.) c. művében a polgári jogi felelősség alapvető kérdéseinek áttekintése után a szerződésen kívüli felelősség általános kérdéseiről, főleg annak a polgári jogi felelősség egészével való kapcsolatáról olvashatunk. A tárgyban élő nézetek ismertetése, bírálata mellett a munka határozott és következetes *állásfoglalást* is tartalmaz. A felelősségi rendszer és a biztosítás kapcsolatának feldolgozása során — ugyancsak — előremutató következtetéseket von le.

Répássy Csaba *A bűnkapcsolatok egyes kérdései* (237—266.) c. dolgozata a bűnkapcsolatok körét a hazai jogirodalomtól némileg *eltérően* határozza meg (orgazdaság, bűnpártolás, feljelentési kötelezettség elmulasztása, bűnös közömbösség, bűncselekmény feldicsérése). Az egyetemes és magyar jogtörténeti áttekintés után arra a megállapításra jut, hogy a tárgyban a mai felfogást egységesen közelítő álláspont a történeti fejlődés során nem kristályosodott ki. A továbbiakban a részesedési alakzatok közös ismérveinek (a járulékosi jelleg, az okozatosság, az önálló érdeksérelem hiánya, a szándékosság mint szükséges bűnösségi alakzat) és a bűnkapcsolatoknak a viszonyát elemzi. Végezetül az egyes törvényi tényállások segítségével vázolja a bűnkapcsolati alakzatok egymás közötti viszonyát.

Szabó Imre *A know-how és a know-how szerződés* (267—310.) c. írása a tudományos-technikai és a műszaki haladás általános kérdéseinek és az intézmény iparjogvédelmi helyzetének áttekintésével kezdődik. Helyesen mutatja ki, hogy a „know-how" helyet követel magának az iparjogvédelem intézményei között és a jelenlegi jogi szabályozása távolról sem követi a kialakult gyakorlatot. A következőkben foglalkozik a „know-how" fogalmával, fajtáival és beható elemzés eredményeképpen elhatárolja más iparjogvédelmi intézményektől (szabadalmazott találmány, újítás, üzemi titok). A dolgozat harmadik fejezete a „know-how" szerződés általános és speciális kérdéseivel foglalkozik. A gyakorlati eredményekre és a (hazai, nemzetközi) szabályozásra, nézetekre tekintettel vizsgálja a szerződés tárgyát, tartalmát, a szolgáltatás jellegét, az adás-vételi, vállalkozási, haszonbérleti, szabadalmi licencia szerződésekhez való viszonyát. A munkát a „know-how" szerződés szabályozásának jellegére és a jövőbeni szabályozásra vonatkozó újszerű *javaslat* zárja.

A *Diákköri Krónikában* Antal Péter, a Kari Tudományos Diákköri Tanács (akkori) diák-alelnöke a tudományos diákkörök 1976—1977. évi tevékenységéről és a XIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia állam- és jogtudományi szekciójáról (Szeged, 1977.) számol be.

A kötetet az Acta Iuvenum első számának — a szakmai körök érdeklődését tükröző — sajtóvisszhangját tartalmazó *bibliográfia* zárja.

Stipta István

A büntetési elméletek fejlődése című doktori értekezés vitája

Aki figyelemmel kísérte az elmúlt évtized jogi irodalmát, tudta, hogy *Horváth Tibor* a büntetéstan kérdéseivel foglalkozik. Terjedelmes tanulmányok sorozata jelezte hazai büntető-jogtudományunk egyik vezető egyéniségének új érdeklődési területét. Az aktuális kriminálpolitikai kérdéseket tárgyaló írások mellett több tanulmánya foglalkozott a büntetéstan klasszikus elméleti alapkérdésével: a büntetési elméletekkel. Ebből a témakörből készítette el Horváth Tibor *doktori értekezését*, amelynek nyilvános vitáját a TMB 1981. január 8-ára tűzte ki.

Az értekezés opponensei *Antalffy György, Fonyó Antal* és *Király Tibor* voltak.

Horváth Tibor értekezésében abból a tételből indult ki, hogy a büntetési elmélet alapozza meg a büntetés célkitűzéseit, a büntetés kiszabásának elveit és a büntetés végrehajtásának gyakorlati megszervezését. Saját kutatási programjában pedig az értekezésben tárgyalt témát egy, a büntetéstan alapkérdéseinek feldolgozását célzó kutatás bevezetőjének szánta. A hatalmas történeti anyag feldolgozásánál arra törekedett, hogy a büntetési elméletek fejlődésének társadalmi-történelmi csomópontjait tisztázza, elsősorban abból a szempontból, hogy milyen hatást gyakoroltak a szocialista büntetési elméletekre. Ez a célkitűzés alapvetően eszmetörténeti és erre épülő elméleti feldolgozást igényelt. Az eszmetörténet feldolgozását az antik görög filozófiánál kezdi. A második nagy történelmi állomásnak a felvilágosodást, a polgári forradalmak szellemi előkészítésének korszakát tekinti, majd feldolgozza a győztes polgárság büntetési elméleteit és kritikai értékelést ad a napjainkban szerepet játszó burzsoá büntetési elméletekről. Bemutatja a marxista társadalomfelfogáson alapuló szovjet büntetési elméletek fejlődésének fontosabb állomásait. Külön fejezetben tárgyalja a büntetési elméletre vonatkozó magyar nézetek fejlődését, egész napjainkig.

Az értekezés legnagyobb részét az eszmetörténeti anyag öt fejezetre tagolt tárgyalása teszi ki.

Az *első fejezet* az *ókori görög* gondolkodók filozófiai munkáiban található büntetéselméleti tételeket tárgyalja. Megállapítja, hogy itt válnak el az európai gondolkodásban a büntetésre vonatkozó elképzelések a vallásos világképtől és itt alakul ki a büntetési elméleteknek az a két fő vonala, amelyek egyike a bűncselekmények megelőzésének racionális társadalmi célkitűzésére (Protagorasz), a másika (Platon és Arisztotelész) a büntetésnek az egyénnel szembeni etikai igazolására helyezi a fő hangsúlyt. Noha a görög gondolkodóknál a büntetés kérdései elsősorban etikai problémaként jelentkeznek, az itt kialakult elméleti megközelítési módok mindmáig érezhetően befolyásolják a büntetésre, mint állami kényszerintézkedésre vonatkozó elméleti álláspontok lehetséges változatait.

Az értekezés *második fejezete* a *burzsoá büntetési elméleteket* tárgyalja a polgári forradalmakat eszmeileg előkészítő természetjogászoktól, a felvilágosodás előfutáraitól egészen a XX. század elejének pozitivistáiig. A XVI—XVII. századi természetjogászoknak, a szerződéses államelmélet képviselőinek (Grotius, Pufendorf, Hobbes, Locke és mások) büntetéselméleti nézetei új módon közelítik meg a büntetés problémáit, az állam büntetési jogára vonatkozó felfogásuk fontos láncszeme az állampolgári szabadság büntetőjogi garanciái kiépítésének. Hangsúlyozza az értekezés, hogy a felvilágosodás irodalmában a büntetés problémája mindenekelőtt társadalmi kérdés, a fennálló feudális rend bírálatának fontos eleme. A XVIII. század haladó filozófusainak műveiben a hatalomra törő polgárság büntetőjogi programja jut kifejezésre, amelynek fő követelései: a törvény előtti egyenlőség, a bűncselekmény és a büntetés törvényi meghatározása, az önkény kizárása és általában a büntetési rendszer humanizálása. Montesquieu, Voltaire és Rousseau büntetéselméleti nézeteinek áttekintése után az értekezés rámutat arra, hogy a felvilágosodás büntetéstani nézeteit Beccaria és Filangieri foglalták össze. Az ő fellépésükkel válik el a büntetési elmélet a spekulatív filozófiától és alakul önálló szaktudománnyá. A felvilágosodás képviselőinek hatására válik a XVIII. század végére uralkodóvá Nyugat-Európában az a felfogás, amely a büntetési rendszert a halálbüntetés és a testi büntetések helyett a szabadságvesztésre kívánja építeni és amely előtérbe állítja a büntetés társadalmi hatásait.

Részletesen tárgyalja az értekezés Kant és Hegel megtorlási elméletét, amely mindmáig maradandó hatást gyakorolt elsősorban a német büntetőjogi gondolkodásra. Hangsúlyozza a Hegel-i elméletnek Marx által is méltányolt pozitív elemeit, a bűntettes személyének elismerését és tiszteletét.

Behatóan foglalkozik az értekezés az utilitarista elméletekkel, amelyek a büntetés célját a hasznosságban, az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölik meg. A generális prevenció elsőbbségét hirdető elméletek képviselői közül Bentham-mal és Feuerbach-hal, a speciális prevenciót favorizáló nézetek hirdetői közül Grolmann-nal, Roeder-rel és Ahrens-szel foglalkozik. Rokonszenvvel ír arról a népes táborról, amely a büntetés jogalapját végső soron szükségességében látja, míg a büntetés hasznos hatásait a büntetési célok keretében veszi figyelembe (Romagnosi, Lucas, Helie, Rossi, Carrava) és a XIX. századi egyesítő elmélet képviselőit látja bennük. Kitér a századvég büntetőjogi iskoláinak harcára és részletesen foglalkozik a Liszt nevével jelzett kriminálpolitikai irányzat tételeivel. Megemlíti a kriminálpolitikai célgondolatot a büntetőjog hagyományos intézményeivel szemben is érvényre juttató olasz pozitivistákat (Garofalo-t és Ferrit).

A büntetőjogi iskolák szenvedélyes csatározásainak mérlegét megvonva rámutat a viták tanulságaira: a megtorlás tartalma a büntetésnek, de nem célja, s a büntetés hagyományos fogalma nem áll ellentétben az általános és a különös megelőzés kriminálpolitikai célkitűzéseivel.

A *harmadik fejezetet* a szerző a *mai polgári büntetési elméletek* bírálatának szenteli. Ennek a fejezetnek a tárgyalásmódja eltér a korábbi eszmetörténeti fejtegetésektől. Míg korábban főként a mértékadó szerzőkhöz kapcsolta a mondandóját, ebben a — nagyobbrészt angolszász irodalmat feldolgozó — fejezetben a megtorlási és hasznossági elméletek szerinti csoportosításban napjaink elméleteinek rendszeres bírálatát adja, pontról pontra véve az egyes irányzatok fontos tételeit.

Kimutatja, hogy a megtorlási elméletek nem indokolják meg a büntetés szükségességét és nem adnak segítséget az állami büntetőhatalom határainak a megvonásához. Történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy a megtorlás elvére nem célszerű alapozni a tőkés társadalomban általános büntetés, a szabadságvesztés végrehajtásának a rendszerét.

Az általános megelőzés elméletéről szólva az értekezés megállapítja, hogy ez nem specifikusan büntetési elmélet, hanem mindenekelőtt a büntető törvény és a jogalkalmazás általános elmélete. Rámutat arra, hogy a büntetés általános megelőző hatása számos bűncselekmény és bűnelkövető típus vonatkozásában nem bizonyítható. Felhívja a figyelmet arra is, hogy az általános megelőzés célkitűzését a büntetés kiszabása során csak rendkívül mértéktartóan, a bűnelkövetők egy vékony rétegével szemben lehet indokoltan érvényesíteni, mint ahogy a büntetés végrehajtása szempontjából is aggályos következtetésekre vezetnek e szempontnak a kívánalmai.

A különös megelőzési elmélettel kapcsolatban rámutat arra, hogy ez nem ad választ a büntetéssel kapcsolatos valamennyi problémára, csupán a javítható bűnelkövetőkre kiszabott szabadságvesztés végrehajtásának feladatára összpontosít. Bebizonyítja, hogy ez az elmélet nem alkalmas önmagában a büntetőjogi felelősség határainak a megvonására és szemlélete gyakorlatilag veszélyes következtetésekre vezethet.

E fejezet végén az értekezés megállapítja, hogy napjaink burzsoá büntetőjogi irodalmában csaknem mindenütt erőteljes a törekvés a büntetési célok pluralizmusát hirdető egyesítő elméletek kidolgozására és korunkban tulajdonképpen ez tekinthető fő iránynak.

Az értekezés *negyedik fejezete* foglalkozik a szovjet büntetési elmélet fejlődésének áttekintésével. A szerző rámutat arra, hogy a 20-as években nemcsak az elméletre, hanem a büntető törvényhozásra is jelentős hatást gyakoroltak a bű-

nözésre vonatkozó vulgár-materialista nézetek és a szociológiai iskola tételei. A 30-as évek második felében a tudományos szemléletben bekövetkezett változások a büntetési elméletekben csak később éreztették hatásukat. Az értekezés részletesen tárgyalja Sargorodszkij utilitarista büntetési elméletét, és azt a mindmáig tartó vitát, amely a büntetési célokról, ezen belül a megtorlás és a nevelés viszonyáról folyik.

Az értekezés *ötödik fejezete* tárgyalja a hazai büntetési elméletek fejlődését. Megállapítja, hogy a büntetési elmélet fejlődésének kezdetei az 1975. évi tervezethez kapcsolódnak. A Szemere Bertalan, Sárváry Jakab, Csatsko Imre, Balla Károly, Eötvös József és Lukács Móricz büntetéselméleti munkáiban találjuk az önálló magyar büntetőjogi gondolkodás első eredményeit. Olyan büntetési rendszer megteremtését szorgalmazzák, amelynek alapja a polgári társadalom. Korszerűen, a haladó nyugati irodalom eredményeinek ismeretében a hazai viszonyokat bírálva közelítik meg a büntetési rendszerrel összefüggő törvényhozási és gyakorlati problémákat. A büntetés alapját és célját tekintve elvetik az abszolút és a relatív elméletek egyoldalúságát és az elsősorban Rossi nevével jelzett emberi vagy polgári igazság elméletét követve fejtik ki nézeteiket. Felfogásuk nagy hatást gyakorolt az 1843-ik évi büntetőjogi és börtönügyi javaslatra.

Az értekezés Pauler Tivadar munkásságában látja azt az összekötő kapcsot, amely a reformkori gondolatokat továbbviszi és közvetíti az első magyar büntetőjogi kodifikáció felé. Elismeréssel szól Csemegi Károlyról, akit a kor legnagyobb büntetőjogi teoretikusának tekint. Részletesen méltatja a kódex indokolásában kifejtett büntetési elméletét.

A büntetőjogi reformiskola hazai képviselői közül az elméleti megalapozást végző Pikler Gyula és Somló Bódog mellett a pozitivista törekvéseket kriminálpolitikai szinten kifejtő Friedmann Ernőről és Vámbéry Rusztemről emlékezik meg.

A reformirányzatoknak a büntetőjogi elméletre és a törvényhozásra gyakorolt kétségtelen hatása ellenére az egyesítő elmélet maradt meg uralkodónak, amelynek fő képviselői az irodalomban Fayer László, Angyal Pál és Finkey Ferenc voltak. Ennek az irányzatnak a javára írja az értekezés, hogy ha gyengülő erővel is, de őrizte az állampolgári szabadság liberálkapitalista koncepcióját.

A felszabadulás utáni években időlegesen megerősödött tettesbüntetőjogi koncepció az 1950. évi Btá. megalkotásával az irodalomban nem talált követőkre. Tisztázódott a magyar büntetőjog fejlődésének iránya. A szocialista büntetési elmélet fő képviselőinek az értekezés Kádár Miklóst, Földvári Józsefet és Fonyó Antalt tekinti és végül foglalkozik azzal a vitával, amely a kriminológia determinista koncepciója jegyében felelevenítette a tett-büntetőjog és a tettesbüntetőjog konfrontációját, s ezzel összefüggésben a büntetés és a biztonsági intézkedés egymáshoz való viszonyának a kérdését.

Az elmélettörténeti fejezeteket követően az értekezés *összegezi* a büntetési elméletek fejlődésének elméleti és módszertani tapasztalatait. Ebben az összegezésben fejti ki a szerző a büntetéselmélet alapvető kérdéseiben kialakított álláspontját.

A büntetési elmélet alapkérdéseit a következőkben fogalmazza meg: *1.* mi a büntetés lényege, adott társadalomban mi indokolja a büntetés létét, *2.* melyek a büntetés, mint jogilag szabályozott intézmény céljai és feladatai, *3.* melyek a büntetés tényleges társadalmi hatásai.

A büntetés fogalmát illetően az értekezés hangsúlyozza, hogy meg kell különböztetni a büntetés megjelenési formáját és lényegét. A büntetés lényege az a személyes hátrány, amelyet az elkövetőnek bűncselekménye viszonzásaképpen el kell szenvednie. Rámutat arra, hogy a büntetés-fogalom szoros összefüggésben van az egyéni felelősség etikai tartalmával, az állampolgári jogok alkotmányos garanciáival és ez képezi a büntetőjog és a büntetőtudomány egyik alappillérét.

A szocialista büntetőjogról megállapítja, hogy a törvényességi követelményekhez fűződő társadalmi-politikai érdekekre tekintettel a tett-büntetőjog elveit érvényesítik, mint az emberiség olyan kultúrértékét, amelynek a szocialista társadalom viszonyai között is általános emberi és konkrét társadalmi-politikai jelentősége van.

A jogfejlődés tényei alapján megállapítja, hogy a szocialista büntetőjogokban a büntetések és az intézkedések közötti határok elmosódnak, mind tartalmukban, mind céljaikban közelednek egymáshoz. Mégis hangsúlyozza, hogy a szocialista büntetési elméletekben az alapvető kategória továbbra is a büntetés marad, az intézkedések nem önálló építőkövei sem a büntetési rendszernek, sem a büntetési elméletnek.

A büntetési célokról megállapítja, hogy azok nem egyebek, mint a büntetés tényleges hatásának célképzetei. A szocialista irodalomban folyt és folyó vitákkal kapcsolatban leszögezi, hogy a büntetési célok problematikájának csak a reális társadalmi igényeket tükröző kriminálpolitika alapjáról közelíthető meg.

Sokoldalúan elemzi a büntetés általános és különös megelőző hatását, illetve a generális és speciális preventív célok jelentőségét a szocialista büntetőjogban. Megállapítja, hogy a szocialista büntetési elméletek elutasítják az abszolút teóriákat és ezzel összefüggésben a megtorlást, mint a büntetés célját. Három elv: a büntetés igazságosságának, szükségességének és célszerűségének az összehangolására törekednek.

Felhívja a figyelmet arra, hogy a büntetéssel kapcsolatos reális jelenségek vizsgálata és a büntetési elméletek között szorosabbá kell tenni a kapcsolatot. Ez az alapfeltétele a büntetési elméletek továbbfejlesztésének, annak, hogy a büntetési elmélet egzakt tudománnyá váljék, továbbá az általános büntetési elmélet mellett az egyes büntetések elmélete kidolgozásának is.

Az értekezés itt csak vázlatszerűen felidézett gazdag tartalma és a feldolgozás módja az *opponenseket* mindenekelőtt elismerő szavakra indította. A legátfogóbb értékelést Király Tibor adta az értekezésről, akinek a véleménye szerint: Horváth Tibor a magyar irodalomban elsőként átfogó, elmélyült, színvonalas értekezést írt a büntetési elméletekről, ezeket szakava-

tottan ismertette, bírálta és értékelte; áttekintette az elméletek történetének legfontosabb korszakait és irányzatait az ókortól napjainkig; rendszerbe foglalta a szocialista jogtudomány büntetéstanát és azt továbbfejlesztette; hozzájárult a büntetőjogi büntetés fogalmának a tisztázásához, az általános és a speciális megelőzés hatókörének kitűzéséhez, az intézkedések szerepének meghatározásához. Méltatta e vélemény az értékező szemléletét átható marxista elkötelezettséget, humanista meggyőződést és dicsérő szavakat talált az értekezés szabatos, szép stílusára is.

Az opponensi vélemények egybehangzóan hangsúlyozták a témaválasztás időszerűségét és helyességét, rámutatva arra, hogy az értekezés az elmúlt évtized hazai irodalmának büntetésekkel foglalkozó munkái sorába illeszkedik, de — ahogy Fonyó Antal fogalmazott — anélkül kapcsolódik az előzményekhez, hogy átfedné azok tartalmát, ezért hézagpótló szerepet tölt be.

A munka szerkezetét illetően szellemesen állapította meg Király Tibor, hogy az két nagy részre osztható. Az első: a büntetési elméletek ismertetése, a második: amely az „összegzés"-t kivéve, szerkezetileg nem különül el az elsőtől, hanem ezt átszövi, szervesen beleépül ebbe, ez pedig a nézetek kommentálása, bírálata, a következtetések levonása.

Az opponensek közül Király Tibor fontolgatta véleményében az elmélettörténeti anyag feldolgozásának másfajta megszerkesztését, gondolatai azonban a lényeget illetően az értekezésben követett megoldást erősítették meg.

Biztosan nehéz lehet olyan elmélettörténeti munkát írni, ami senkiben ne ébresztene hiányt. Ebben Horváth Tibor értekezése sem bizonyult kivételnek. Király Tibor a római sztoikusok, ill. a római jog nagy alakjai büntetőjogi nézeteinek az ismertetését és a szovjet Visinszkij szerepének értékelését hiányolta, majd Balogh Jenő számára kért elismerést, Antalffy György az ókori kelet filozófiai gondolkodói, a skandináv büntetési elmélet, hazai tekintetében pedig Szalay László elmellőzését bírálta, míg Fonyó Antal az elmúlt két évtized determinizmus körüli, és a büntetőjog hadállásait is átrendező vitáját megindító Földesi Tamás megemlítését hiányolta. A mellőzve érzett szerzőkön kívül Antalffy György magának a determinizmus-problémának a részletesebb megbeszélését is fontosnak ítélte volna. Bírálat érte az értekezést Király Tibor és Fonyó Antal részéről azért, mert nem tért ki eléggé a büntetési emléletek és a törvényhozás kapcsolatára, Antalffy György részéről pedig amiatt, mert nem tért ki a büntetési gyakorlat bemutatására.

Ami mármost a valóságosan vitatott kérdéseket illeti, számos ilyen volt, de ezek eltérő horderejűeknek bizonyultak. Többet közülük a véleményváltás lovagias szabályai szerint intéztek el, azaz az opponens bírálta, az értekező pedig védelmezte az értekezés egyes állításait, értékeléseit. Ilyen kérdések voltak; Fonyó Antal bírálta az értekezést azért, mert nem vont igazán éles határt az „új társadalomvédelem" mozgalmának két ága, a Gramatica-, ill. az Ancel-féle irányzat között; Király Tibor bírálta az értekezés Hegel-interpretációját, majd azt, hogy az értekezés szoros kapcsolatot tételez a szovjet büntetéstani irodalomnak a 30-as években kezdődött új orientációja és a szocialista törvényesség megszilárdulása között, pedig itt csak valószínűségi kapcsolatról lehet szó.

Fonyó Antal bírálta a szerzőnek azt a kijelentését, hogy a büntetés általános megelőző hatása a gondatlanságból elkövetett bűncselekményeknél csak korlátozottan érvényesül, úgyszintén azt a tételt, hogy a büntetési elméletből közvetlen következtetés adódik a büntethetőség határainak a megvonására nézve. Király Tibor arra tett észrevételt, hogy az értekezésnek a büntetés lényegére vonatkozó fejtegetései nem emelik ki eléggé a büntetés jogi lényegét. Antalffy György bírálta azt, hogy az értekezés a hazai büntetési elmélet tárgyalásánál az 1795-ik évi tervezettel indít, s nem nyúl vissza a korábbiakra. Fonyó Antal kétségét fejezte ki az iránt, hogy az értekezésben a büntetési elméletek csoportosításánál említett új szempont: a monista és pluralista elméletek megkülönböztetése valóban jobb lenne az eddigieknél, s a szerző következetlenségét abban, hogy ezt a csoportosítást nem is érvényesíti következetesen.

Érdemi vita tulajdonképpen csak a büntetések és intézkedések szerepének a megítéléséről bontakozott ki. Az értekezés tételei szerint: a szocialista büntetőjogban a büntetések és az intézkedések közti határvonalak elmosódnak, ezek mind tartalmukban, mind céljukban erősen közelednek egymáshoz; mindazonáltal a szocialista büntetési elméletekben az alapvető kategória továbbra is a büntetés marad; az intézkedések nem önálló építőkövei sem a büntetési rendszernek, sem a büntetési elméletnek.

Fonyó Antal ezzel szemben úgy vélte, hogy a büntetések és az intézkedések ontológiailag és funkcionálisan is elhatárolódnak a büntetésektől, és elhatárolásuknál nem hatályos jogunk egyes vitatott intézményeiből (mint a szigorított őrizet) vagy vitatható kategorizálásokból (pl. az elkobzás) kell kiindulni, hanem a nevelő és a gyógyító intézkedésekből. Hangsúlyozta, hogy ilyen szemlélet mellett nem vonható kétségbe, hogy az intézkedések a büntetési rendszernek és a büntetési elméletnek önálló építőkövei. Csak arra hívta fel még a figyelmet, hogy az intézkedések elméleti megalapozása még további kimunkálásra vár.

Király Tibor ugyan osztotta az értekezésnek azt a tételét, hogy a büntetés és a büntetési elméletek alapvető kategóriája, az intézkedések súlyát, jelentőségét és perspektíváit azonban nagyobbnak ítélte, mint Horváth Tibor, és nem vitatva az elhatárolás vitás eseteit, határozottan elkülönítette a büntetésektől a tisztán morális rosszallást tartalmazó, illetőleg az óvó és segítő célú intézkedéseket.

A bírálatokkal szemben Horváth Tibor ismét rámutatott arra, hogy a büntetések és az intézkedések nem határolhatók el mereven egymástól, sokszor esetleges az, hogy egyes büntetőjogi szankciók büntetésként vagy intézkedésként kerülnek megfogalmazásra. A felelősségi előfeltételek szempontjából annak a megkülönböztetésnek a

jelentőségét hangsúlyozta, amely ún. felelősségi és nem-felelősségi szankciók között tesz különbséget a büntetőjogban, s ennek alapján felvetette a kényszergyógykezelés megkérdőjelezését a büntetőjogi szankciók között. Ugyanakkor nem vonta kétségbe, hogy a tettarányos, a malum-jellegű büntetés központi szerepének fenntartása mellett, a büntetési rendszer humanizálásával a büntetési rendszer nagyobb mértékben egészülhet ki morális, pszichikai és szociálpolitikai tartalmú, mindenekelőtt prevenciós célokat szolgáló intézkedésekkel.

Aki a vitaülésre azzal a várakozással érkezett, hogy a büntetési elmélet alapvető kérdéseiben megütköző, ellentétes nézetek csatájának lehet a tanúja, nyilván csalódottan távozott. Horváth Tibor a részletekre is kiterjedő, kimerítő válaszában joggal állapíthatta meg, hogy opponensei egyetértettek elméleti koncepciójával és elfogadták elméleti végkikövetkeztetéseit és az értekezést egészében sikeresnek és eredményesnek találták. Így a vita a körül folyt, hogy az opponensek megítélése szerint miként lehetett volna másként vagy jobban megírni az értekezést.

S noha a vitaülés krónikásának aligha illik negyedik opponensnek odatolakodni, azt hadd írjam ide, hogy Horváth Tibor értekezése hosszú időre alapvető munka lesz a büntetési elméletek történeti áttekintésében, a büntetéselmélet alapvető kérdéseiben és humanista, a büntetőjog garanciális intézményei iránt tiszteletet ébren tartó szellemben fogja alakítani, formálni mindazok nézeteit, akik elolvassák.

A vitaülésről szóló beszámolóhoz tartozik az is, hogy a bíráló bizottság javaslatot tett a Tudományos Minősítő Bizottságnak arra, hogy Horváth Tibornak ítélje oda az állam- és jogtudományok doktora tudományos fokozatot.

Györgyi Kálmán

Kornai Jánossal a hiányról folytatott beszélgetés „jegyzőkönyve"

Kornai János könyve, „*A hiány*" a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában jelent meg Budapesten, 1980-ban, összesen 3100 példányban, 57,75 A/5 ív (660 oldal) terjedelemben. Kirobbanó sikere lett, pillanatok alatt eltűnt a könyvesboltokból, még a pultok alól is (ahol pedig egyes hiánycikkek hosszabb időszakon át is megtalálhatók). Így lett hiánycikk „A hiány", alighogy megjelent. Ez persze nem volt véletlen. Mert hiány volt ez a könv már megjelenése előtt is. Először azért, mert hiányzott az összes könyvkiadással kapcsolatos tájékoztatóból, prospektusból, a Könyvvilágból stb. Így fordulhatott elő, hogy pl. a budapesti jogi kar könyvtára és a húsz tanszék közül tizenkilenc egyetlen példányt sem tudott vásárolni belőle, mert mire a Jogelméleti Tanszék példáját követve vásároltak volna, a könyv már nem is létezett. Másrészt hiányzott már megjelenése előtt úgy is, mint egy olyan átfogó jellegű mű, amely a szocialista gazdaság egészét alapos vizsgálatnak vetve alá, nyújtja talán legsúlyosabb, de mindenképpen krónikus betegségünk, *a hiány diagnózisát*. Miután az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Civilisztikai Intézetének oktatói kölcsönkaptak a könyvből néhány példányt az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetétől, a két kollektíva közösen hívta meg a szerzőt (jogászok a közgazdászt) egy beszélgetésre — a hiányról.

Vékás Lajos bevezető kérdése egy módszertani problémára vonatkozott: szerepelhetnek axiómák a közgazdaságtudományban? A szerző szerint természetesen igen. A matematikai közgazdaságtanban ez nem újkeletű jelenség, már világszerte alkalmazzák, bár az is igaz, hogy más közgazdák még ma is idegenkednek tőle. Így az ebben a könyvben alkalmazott módszertől is, holott ez a könyv — szerzője szerint — csak félig axiomatizált a szigorúan axiomatikus elméletekhez képest.

Sajó András ezután az egész könyvhöz kapcsolódó legnehezebb kérdést tette fel: *megszüntethető-e* a hiány, és ha igen, hogyan? A szerző szerint a kérdésre adandó válaszhoz egy — ezt a művét jóval meghaladó méretű — újabb tudományos munkára volna szükség. Egy ilyen — „fehér asztal" mellett folytatott — beszélgetésben röviden összefoglalva az a véleménye, hogy jelenlegi körülményeink között a hiány teljes mértékben semmiképpen sem szüntethető meg, legfeljebb reallokálható, egyes területeken, *átmenetileg* küszöbölhető ki. A hiány enyhítésére a magyar próbálkozás kétirányú: 1. mérsékelt növekedési ütem és 2. a vállalati önállóság és érdekeltség kiépítése. Jugoszláviában ezekhez járul még a teljes árszabadság elve. De nagyjából azonos okok miatt mindezek eddig együttesen is kevésnek bizonyultak. *Sajó András* következő kérdése az volt, lehetnek-e egyáltalán *kemény költségvetési korlátok*? A szerző elmondta, hogy a szocialista gazdaságokban erre mind ez ideig nincs történelmi példa. Jugoszláviában születtek „félkemény" megoldások, ahol a már korábban jelentkező gazdasági problémák, válságjelenségek miatt alkalmaztak nagyobb szigort.

Hanák András kérdése a nyomás típusú kereslet-szabályozásból a szívás típusú gazdaságba való *átbillenés* okára vonatkozott. Kornai János utalt arra, hogy akár a Szovjetuniót, Kínát vagy a népi demokratikus országokat vizsgáljuk meg, minden esetben azt tapasztaljuk, hogy háborúk, forradalmak után kerültek a szívás állapotába, tehát miután a hadigazdaságban *már átbillentek*. *Hanák András* ezután megkérdezte, hogyan alakul mindez a fejlett tőkés társadalmakban? A szerző kifejtette, hogy nagyjából Kennedy elnökségétől számítva mintegy 15 évre kiterjedően a keynes-i közgazdaságtan segített, a krónikus munkanélküliség megszűnt. De 1973 óta újabb sokkhatás érvényesül, magas az infláció és a munkanélküliség is. A Keynes által javasolt gyógymód, „kereslet-injekciók" adagolása a gazdaságba, miután nálunk túl sok a kereslet, nem alkalmazható modell a számunkra.

Peschka Vilmos azt kérdezte meg, hogy tulajdonképpen mi az *erőforrás*? Mert amíg azt tapasztaljuk, hogy nyugaton a kereslet általában lemarad az erőforrások mögött, addig nálunk megelőzi azt. Miért? A rövid magyarázatba foglalt válasz a következő. Vannak elsődleges, nem reprodukálható

erőforrások, ezek a természeti javak, és vannak másodlagos, reprodukálható erőforrások, az ún. hozzáadott értékek. Ha szűkösek is az elsődleges erőforrások, ez nem gátja a hatékony növekedésnek, fejlődésnek (ld. Japán példáját). De ma *erőforrás-kereslet egyensúly* sehol a világon nincs. A tényleges állapotok egy bűvészmutatvánnyal szemléltethetők. Ha egy félgömbbe helyezünk egy golyót, stabil egyensúly jön létre. Ha azonban a golyót a gömbre helyezzük, a bűvész által fenntartott egyensúly instabil. Ma a társadalmi gyakorlatban a világon mindenütt „bűvészkormányok" ilyen instabil kereslet-erőforrás egyensúly fenntartásán (létrehozásán) fáradoznak.

Sárközy Tamás elmondta, hogy e könyv elolvasása után is csak erősödött az a korábbi tapasztalata, hogy *intézmény-intézményrendszer* alatt mást értenek a jogászok és mást a közgazdászok. Példaként említette a *centralizációt-decentralizációt.* Véleménye szerint a tényleges gyakorlatban ma a szocialista gazdaság sokkal centralizáltabb, mint 1968 előtt volt, holott jogilag mindenütt decentralizáltak. Kornai János egyetértett ezzel és megerősítette azt is, hogy az intézmény kategóriája körül teljes a fogalomzavar mind a jogtudományban, mind a közgazdaságtudományban, mind egymás között. Ami a centralizációt illeti, annak „durva", de megfogható formája az *utasítás.* „Udvarias", de megfoghatatlan változata, ha *szépen megkérik* azt, akit korábban utasítottak. A jog és a jogtudomány sem foglalkozhat csak az egyik — a formális — intézményrendszerrel. Tudomással kell bírnia az *informális* intézményrendszerről is és a jogtudományban is kötelező volna ezekkel foglalkozni. A formális változásokban ugyanis túl sok az üresjárat, ha nem veszik figyelembe az informális mechanizmusokat és azok tovább hatnak. (Ezzel kapcsolatos aktuális és figyelemre méltó példa az iparirányítás formai korszerűsítése, a minisztériumok összevonása.) Sárközy Tamás második kérdése az volt, hogyan függ össze a *hiány és a szegénység?* A szerző szerint hiány és szegénység két egymástól teljesen különböző fogalom. Gazdag országban ugyanúgy lehet hiánygazdaság, mint szegény országban (pl. NDK vagy Etiópia). Számos fejlődő országról elmondható ugyanakkor, hogy polgárai nyomorultul élnek, de gazdasága nem hiánygazdaság.

Bragyova András arra volt kíváncsi, vajon a szocialista állam *nem kíván-e túl sokat* (békeidőben is!) a gazdaságtól? A szerző szerint általában nem felemelt igényekről van szó, hanem *felemelt keresletről.* Pl. az állami lakások olcsó bére megsokszorozza az igénylők számát. Vagy pl. a társadalmi átrétegződés (parasztból munkás, falusi lakosból városi lakos) miatt ugrásszerűen megnő a hús iránti fogyasztói kereslet. Elmondta, hogy lengyel közgazdászok számításai szerint a lengyel átlagpolgár az olasz vagy az ír gazdaságban sokkal kevesebb húst vásárolna. A magyarázat egyszerű. Marx szerint a *tőke* önértékesülésének *korlátja a kereslet, a piac.* A *szocialista* gazdaságok általában megszüntették ezt a korlátot, de beleütköztek az *erőforrások korlátaiba.* Legszemléletesebb példák erre az oktatás és az egészségügyi ellátás. Mindkettő állampolgári jogon jár és ingyenes, de kevés, szűkös, állandó a hiány. Azt lehetne tehát mondani, hogy amíg egy szolgáltatás *ingyenes, addig hiány* is. Egyikre-másikra az értéket (a keresleti korlátot) visszatelepíteni — nem megoldás. Megoldás csak általános rendezés keretében és csak fokozatosan lehetséges.

Szalay László véleménye és tapasztalata az, hogy a hiányszférákban a jog hagyományos módszerei alkalmatlanok a „segítségnyújtásra", majd megkérdezte, hogy a szerző véleménye szerint milyen feladatok várnak *a jogra a „mozgó" világban?* Kornai János szerint a hagyományos jogászi világkép a gazdaságban az *adásvételi modellre* — a felek egyenjogúságára és mellérendeltségére — épül. Mindez a hiánygazdaságban — *illúzió.* Jogtudósoknak, jogalkotóknak, jogalkalmazóknak egyaránt szembe kellene nézni ezzel a ténynyel. (A szembenézéshez nagy segítséget jelentenének alapos és folyamatosan végzett jogszociológiai vizsgálatok: mi történik a joggal a valóságban? Ugyanis a jogszabályi rendelkezések számtalan eleme csak papíron létezik.) Maga a könyv ebben a tekintetben nem relativizál, „csak" leír a gyakorlatból vett *szabályosságokat. (Szabály* az például, hogy az eladó és a vevő egyenlő pozíciókban vannak; ezzel szemben *szabályosság* az, hogy az eladó diktál a vevőnek.)

Vékás Lajos ezután azt kérdezte meg, vajon mindegy-e, hogy milyen a *gazdaságirányítási modell,* ha egyszer hiánygazdaság van? A szerző szerint természetesen *nem mindegy.* A hiánygazdaságból származó hátrányok kiküszöbölésére *a magyar* gazdaságirányítási modell *alkalmasabb,* mint pl. az NDK gazdasági mechanizmusa, de még jobb, még alkalmasabb modelleket kutatni kell, sőt ami ennél sokkal nehezebb, kísérletezni kell, és itt „történelmi" kísérletekről van szó.

Peschka Vilmos újabb kérdése az árakra vonatkozott. A könyvből az derült ki, hogy *az árak* gyakorlatilag nem hatnak a hiányra. Akkor pedig kérdéses, hogy miért foglalkozunk ma annyit az árakkal? Kornai János tisztázta, hogy a könyvében írtak csak annyit jelentenek, hogy ha egy áruból nincs több, tehát változatlanul hiánycikk marad, akkor hiába drágul, ez a hiányon nem segít. Ettől függetlenül azonban az áremelések nagymértékben hatnak a fogyasztókra, így érthető, hogy a közérdeklődés homlokterében állnak.

Ferenczy Endre azt kérdezte meg, hogy olyan, gyakorta alkalmazott megoldások, mint a külföldi *hitelek,* vagy a *közkiadások* korlátozása enyhítik-e a hiányt? A válasz az volt, hogy hiánygazdálkodás deficites és szubficites költségvetés mellett egyaránt előfordul. Magyarországnál eladósodottabb országok gazdasága is funkcionálhat jól. Ami a közkiadásokat illeti, a költségvetés „önkorlátozására" van bízva, hol, kiknek segít, és kiknek nem.

Hanák András ehhez kapcsolódva megkérdezte, hogy a társadalmi ellenőrzés segíthet-e a bajokon? Kornai János szerint feltétlenül. Az informális mechanizmusok, intézmények *„áttétele" formálisba* már önmagában nagyon sokat segítene.

Végül a beszélgetés ismertetője kérdezte meg, bízik-e a könyv írója abban, hogy az általa adott

diagnózist megértve azok, akikre a bajok orvoslása tartozik, a megfelelő következtetéseket vonják-e majd le? Miért nem tett könyvében a *kiútra* vonatkozó javaslatokat? A szerző elmondta, hogy kizárólagos célja egy, a gazdaság egészét átfogó alapos *diagnózis* feltárása volt, mégpedig a közgazdasági irodalomban *burjánzó kiútjavaslatok között*. Ez bizonyos fokú bátorságot is megkövetelt, szakítani kellett a megszokott módszerekkel. (Pl. azzal, hogy mondjuk ezren írnak az árakról, ezerféle megoldási javaslatot tesznek, de közben senki sem kérdezi meg, hatnak-e az árak? Ha igen, hogyan hatnak, ha nem, miért nem hatnak?)

Peschka Vilmos zárszavában arról beszélt, hogy Kornai János könyvének hatása a jogtudományban közvetetten érvényesül — jogászi *gondolkodásmódunkat befolyásolja*. Megtanít arra, hogyan láthatjuk másként egyetlen kategórián — a hiányon — keresztül az egész marxista közgazdaságtant. Ezután a vendéglátó jogászok nevében megköszönte közgazdász vendégünknek a hosszúra nyúlt, de mindvégig izgalmas és hasznos beszélgetést.

(Utóirat. Karácsonyra megvettem kislányomnak ajándékba Csukás István: Süsü a sárkány c. színesképes mesekönyvét. Meglepve láttam, hogy a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó adta ki, méghozzá 60 000 példányban. Gondolom ez — forintban — nyereséget hoz. De íme az élet iróniája: Süsü a sárkány, egy hét alatt hiány lett. Talán érdemes volna újból kiadni, sőt alaposan át is tanulmányozni Kornai János könyvét: A hiány-t.)

Lenkovics Barnabás

Дюла Вардяи

Судебная практика Суда начальника генерального штаба во время второй мировой войны

В статье исследуется беспрецедентный форум в истории венгерского правосудия — чрезвычайный военный суд, созданный правительственным постановлением в 1941 году. Суд начальника генерального штаба в своей судебной практике рассматривал прежде всего политические действия или действия, признанные таковыми, причем его учреждением окончился процесс разложения гарантийных институтов уголовного права и уголовного процесса, заметный от середины 1930-ых годов. Подытоженный вывод статьи заключается в том, что этот суд действовал не только как политическое средство, а иногда выступал также в противоречии отчасти осознанным интересам венгерского политического и военного руководства.

Миклош Бауер—Ирма Ронаи-Шабич

Еще раз о договорах специализации в СЭВ

Авторы в статье анализируют правовой характер договоров специализации в СЭВ, их место в развитии социалистической экономической интеграции, а также перспективы таких договоров. В ходе исследования правового характера договоров о специализации они устанавливают смешение гражданско-правовых и административных элементов, учитывая также и положения Общих условий СЭВ о производстве и кооперировании от 1979 года, практическое применение которых по сути дела не реализуется. Согласно авторам при нынешней системе цен и системе контингентов договоры о специализации не могут быть признаны даже и долгосрочными договорами поставки. При таких условиях нынешняя система договоров о специализации не способствует развитию социалистической экономической интеграции.

Аттила Хлавати

Опасность применения права с центром внимания на дело

В статье рассматривается отношение, формирующееся между значимым с точки зрения права человеческим поведением и механизмом применения права, на основе взятых из практики примеров и типов отдельных казусов. Анализирует причины и обстоятельства, при наличии которых из такого же по характеру поведения в одном случае возникает „дело", а в другом нет, или же в случае которых такое же поведение ведет в возникновению дел, имеющих различный характер (в основном уголовное или гражданское дело). Автор рассматриваемые явления объясняет тем, что в механизме применения права часто оценивается не действительное человеческое поведение, а разрешают „дело", заключающееся в такой совокупности с точки зрения права значимых элементов человеческого поведения, которая может быть установлена различным образом.

Петер Кулчар

Международные пакты о правах человека в нашей правовой системе

В 1976 году в международных отношениях и также для ратифицирущей пакты Венгрии втупили в действие два подытожующие акты ООН о правах человека: Пакт о гражданских и политических правах и Пакт об экономических, социальных и культурных правах. Автор рассматривает вопрос о значении исполнения этих пактов с одной стороны в международных отношениях, а с другой в венгерской правовой системе. Иследуется в частности осуществление пакта о гражданских (личных) и политических правах — в его рамках уже действует также и подробная международная отчетная процедура. Какие новые черты отражаются во связи с этим в международном и в венгерском праве? Автор говорит о результатах, достигнутых в обеспечении прав гражданина во внутреннем праве отчасти независимо от международных обязательств, далее о возникающих и до сих пор не решенных спорных вопросах.

Ласло Кечкеш

Об изменении буржуазного правового понимания государственного иммунитета

В статье автор желает исследовать процесс изменений в понимении буржуазного международного частного права о государственном иммунитете, который длился в течение столетий и вел от абсолютного иммунитета к функциональному иммунитету. Он считает проблематику государственного иммунитета одним из „частичных продуктов" понятия суверенитета. Показывает, что одна из последних удачных функций либерально-капиталистического деления права на публичное право и на частное право заключалась в формировании двоякого подхода iure imperii — iure gestionis, который может быть использован в международном частном праве. В дальнейшем исследует разиличия между процессами изменений континентального права и англо-саксонского права, а наконец начертает исторический тренд формирования категории государственного иммунитета в социалистическом типе права.

Эндре Уштор

Об административных судах ООН и Международной Организации Труда

Трудовые споры работников Организации Объединенных Наций и специализированных организаций, принадлежащих к „семье" ООН, поскольку они не были разрешены в рамках внутренних арбитражных или аппеляционных форумов, рассматриваются в административном суде ООН или в административном суде Международной Организации Труда. Статуты этих судов — хотя не при тождествен-

ных условиях — обеспечивают также возможность получения по разрешаемым ими делам мнения Международного Суда, имеющего характер рекомендации. Статья занимается историей формирования этих судов и вопросами их унификации.

Михай Фичор

Новый американский закон об авторском праве и Бернская Уния

Автор коротко излагает развитие авторского права США, которое в течение длительного времени характеризовалось протекционизмом и изолированием, а в дальнейшем подробно анализирует изменения, введенные новым законом. Он устанавливает, что произошло позитивное изменение в подходе к урегулированию: на передний план были выдвинуты автор и момент торчества, в противоположность прежнему закону, который исходил прежде всего из интересов издательств. Однако попытка американского законодательства дать ответ на вопросы, поставленные техническим развитием и новыми способами использования, привела к половинчатому результату (например, принудительные разрешения были введены в чрезмерном круге). Статья особо занимается вопросом о соответствии закона Бернской Конвенции и устанавливает, что — сверх ряда существенных различий — в пути американского присоедения стоит по крайней мере одно решающее препятствие: сохранение формальных элементов охраны по авторскому праву.

Gyula Vargyai:

Rechtsanwendugspraxis des Gerichts des Generalstabschefs im Zeitalter des II. Weltkrieges

Die Studie untersucht ein prezedenzloses Forum der ungarischen Rechtsprechungsgeshichte. Dieses unregelmässige Gericht wurde durch eine Reigerungsverordnung im Jahre 1941 aufgestellt. Das Gericht des Generalstabschefs hat die Aufgabe auf sich genommen vor allem politische oder für politisch bestimmte Handlungen zu beurteilen, wobei jenen Prozess abgeschlossen hat, der schon seit den 30-er Jahren auf den Abbau der garantiellen Institutionen des Straf- und Strafprozessrechts gerichtet war. Die Studie stellt zusammenfassend fest, dass das Gericht nicht nur als politisches Mittel fungiert hat, sondern sich in gewisser Hinsicht unabhängig machend auch mit den teilweise erkannten Interessen der ungarischen politischen und militärischen Führung im Gegensatz geraten ist.

Miklós Bauer—
Frau Rórai, Irma Sábicz:

Noch einmal über die Spezialisierungsverträge im RGW

Die Autoren analysieren in ihrem Artikel den rechtlichen Charakter, die — in der Entwicklung der sozialistischen ökonomischen Integration gespielten — Rolle der Spezialisierungsverträge, sowie ihre Perspektive. Sie stellen bei der Untersuchung des rechtlichen Charakters die Vermischung der zivilrechtlichen und Verwaltungsrechtlichen Elemente. Dies stimmt sogar die Allgemeinen Bedingungen der Produktionsspezialisierung und -Kooperation betreffend, deren Anwendung ihrem Wesen nach in der Praxis nicht zur Geltung kommt. Nach Ansicht der Autoren unter den Bedingungen des geltenden Preis- und Kontingentsystems können die Spezialisierungsverträge sogar nicht als langfristige Lieferverträge angesehen werden. Das gegenwärtige System der Spezialisierungsverträge fördert unter solchen Verhältnissen die Entwicklung der sozialistischen Integration nicht.

Attila Hlavathy:

Über die Gefahren der „auf die Sache orientierten" Rechtsanwendung

Die Studie untersucht das Verhältnis zwischen dem rechtlich relevanten menschlischen Verhalten, sowie dem Rechtsanwendungsmechanism auf Grund praktischer Beispiele und Falltypen. Sie untersucht jene Ursachen und Umstände, unter welchen vom selben Verhalten einmal „Sache" wird, andersmal aber nicht, bzw. unter welchen dasselbe Verhalten eine Sache verschiedenen (grundlegend straf- oder zivilrechtichen) Charakters zur Folge hat. Der Autor erklärt diese Erscheinungen damit, dass im Rechtsanwendungsmechanism häufig nicht das menschliche Verhalten bewertet, sondern die „Sache" erledigt wird.

Péter Kulcsár:

Menschenrechtskonventionen im ungarischen Recht

Im Jahre 1976 sind die beiden zusammenfassenden Konventionen über Menschenrechte der UNO in Kraft getreten und gelten auch — nach der Ratifizierung — in Ungarn. Die sind: die Konvention über die bürgerlichen und politischen Rechte, sowie die über die wirtschaftlichen, sozialen und kulturellen Rechte. Der Autor gibt einen Überlick darüber, was die Durchführung dieser Konventionen im ungarischen Recht, sowie an internationaler Ebene darstellt. Es wird besonders die erste Konvention untersucht, bzw. derer Verwirklichung, da im Rahmen der Konvention auch ein eingehender internationaler Rechenschaftslegungsprozess eingeführt wurde. Die Autor beschreibt — untersuchend die Frage: welche neue Züge die Konventionen im ungarischen Recht nach sich ziehen — die Ergebnisse des ungarischen Rechts bezüglich des Sicherung der Bürgerrechte, sowie die noch ungelösten Probleme, und bestrittenen Fragen.

László Kecskés:

Über die Veränderung der bourgeoisen Auffassung der staatlichen Immunität

Die Studie will den Veränderungsprozess der internationalprivatrechtlichen bourgeoisen Auffassung der staatlichen Immunität folgen von der absoluten bis zum funktionalen Immunität. Es betrachtet die Immunität-Problematik als „Teilprodukt" des Souverenität-Begriffs, und beweist, dass es eine der letzteren erfolgreichen Funktionen der liberal-kapitalistischen Aufteilung „öffentliches Recht-Privatrecht" die Herausbildung der auch international privatrechtlich nützlichen iure imperii-iure gestionis Gesichtspunkte war. Die Studie untersucht die zwischen den kontinentalen und angelsächsischen Rechtsveränderungsprozesse bestehenden Unterschiede, schliesslich skizziert den geschichtlichen Trend der Entwicklung der staatlichen Immunität im sozialistischen Rechtstyp.

Endre Ustor:

Die Verwaltungsgerichte der Vereinten Nationen und der Internationalen Arbeitsorganisation

Beide Organisationen besitzen ihr eigenes Verwaltungsgericht zur Beilegung von Streitigkeiten die zwischen der betreffenden Organisation und deren Dienstnehmern entstehen. Beide Gerichte bedienen auch eine Anzahl anderer Organisationen. Der Artikel umreisst die Geschichte der Entstehung und Entwicklung dieser Gerichte und bespricht das Problem ihrer möglichen Vereinheitlichung d. n. die Gründung eines einzigen Verwaltungsgerichtes für die ganze „Familie der Vereinten Nationen".

Mihály Ficsor:

Das neue amerikanische Gesetz über Urheberrecht und das Berner Union

Der Autor gibt einen kurzen Durchblick über die Entwicklung der Vereinigten Staaten, das während einer längeren Zeitraum durch das Protektionismus und Isolation charakterisiert war und analysiert ausführlich die durch das neue Gesetz eingetretene Veränderungen. Er stellt fest, dass im neuen Gesetz — gegensätzlich, wie im früheren, welches durch einen starken Verlangszentrismus charakterisiert war — das Element des Verfassers, sowie das der Schaffung in den Vordergrund getreten ist. Ungleiches Ergebnis produzierte aber der Versuch des amerikanischen Gesetzgebers eine Antwort auf die — durch die technische Entwicklung und der neuen Nutzungsmethoden aufgeworfenen — Eragen zu geben. Der Artikel beschäftigt sich separat mit dem Thema, ob das neue Gesetz mit dem Berner Union in Einklang steht oder nicht. Es stellt fest, dass im Wege des amerikanischen Beitritts — neben mehrenen wesentlichen Abweichungen — mindestens ein entscheidender Hindernis steht: die Aufrechthaltung der formellen Elemente des Urheberrechtsschutzes.

Gyula Vargyai:

La jurisprudence de la Cour de l'état-major au cours de la deuxième guerre mondiale

L'étude examine une juridiction sans précédante dans l'histoire des juridictions criminelles en Hongrie, une cour militaire cré un par décret du gouvernement en 1941. A la juridiction de cette cour relevaient, au fond, des actes politiques (ou jugés politiques), les garanties de la procédure pénale étant éliminées, qui était en effet, la conclusion d'un processus qui commencait au milieu des anées 30. La conclusion de l'étude est que cette cour n'était pas un moyen politique pure et simple, mais elle a acquis une certaine indépendance qu'elle utilisait contre les intérêts plus ou moins compris des dirigeants militaires et politiques de l'époque.

Miklós Bauer—Irma Rónai-Sápicz:

Encore une fois des contrats de spécialisation dans le cadre du COMECON

Les auteurs analysent le caractére juridique, le rôle et les perspectives des contrats de spécialisation dans l'intégration socialiste. Ils constatent, en examinant la nature juridique de ces contrats, la coexistence des éléments de droit civil et de droit administratif; ils examinent les conditions Générales de Spécialisation et de la Production adoptées au sein du COMECON en 1979 et concluent qu'elles sont écartées dans la pratique. Selon les auteurs, les conditions des prix et le système des contingents étant donnés, les contrats de spécialisation ne sont pas, en effet, même des contrats de fournissement à long terme. Dans le système actuel les contrats de spécialisation ne permettent pas le développement de l'intégration socialiste.

Attila Hlavathy:

Les dangers d'application du droit traitée en tant qu'un dossier à règler

L'étude examine le rapport entre le comportement humain et l'application du droit à l'aide des examples et types pratiques. L'auteur analyse les conditions et causes du fait bien connu que le même comportement conduit aux résultats différents: dans un cas il devient „dossier" dans l'autre non, ou attire même devenant „dossier" des conséquences différents (civils ou pénals etc.). L'auteur explique ce phenomène en constatant que le méchanisme de l'application du droit est souvent concentré autour du réglement d'un „dossier" et non sur l'évaluation du comportement humain effectif.

Péter Kulcsár:

Les pactes des droits de l'homme dans le droit hongrois

Les deux pactes des droits de l'homme adoptés au sein de l'ONU entraient en vigeur en 1976 aussi par rapport à la Hongrie. L'auteur examine les effets de ces pactes au niveau international et dans le droit hongrois, en particulier en ce qui concerne les libertés et droits politiques codifiés dans le Pacte des droits civiques et politiques ou il existe déja une certaine procédure de révision internationale. Il examine aussi la réalisation les droits de l'homme dans le droit hongrois et les problémes encore non résolus y relatifs.

László Kecskés:

Les changements de la conception juridique de l'immunité de juridiction

L'étude examine les changements de la conception juridique de l'immunité de juridiction en droit international privé au cours des siècles à partir de la conception absolue jusq'á l'immunité fonctionelle. L'auteur considère le problème de l'immunité en tant qu'un aspect de la souverenité. Il démontre que la division *acte jure imperii-acte jure gestionis*, produit et conséquence de la division droit privé/droit public, qui est, à son tour, le produit de capitalisme libéral se montrait très utile pour le droit international privé, bien que la division droit public/droit privé est condamné à disparaitre sous l'influence de l'activité économique de l'Etat toujours croissant. Pour finir, l'auteur examine les différences entre les pays de commonlaw et ceux de continent, et esquisse l'histoire de l'immunité dans le droit socialiste.

Endre Ustor:

Le TA(NU et le TA)OIT

L'Organisation des Nations Unies et l'Organisation Internationale du Travail possèdent leur Tribunal Administratif pour le règlement des différends survenant des contrats du personnel. Tous les deux tribunaux servent des autres organisations aussi. L'article esquisse l'histoire de la création et du développement de ces tribunaux et traite le problème de leur possible unificaton c'est à dire l'établissement d'un unique tribunal administratif pour toute „la famille des Nations Unies".

Mihály Ficsor:

La nouvelle loi américaine de droit de l'auteur et l'Union de Berne

L'auteur offre un bref aperçu du développement du droit de l'auteur américain caractérisé longtemps par le protectionisme et l'isolation, puis il passe aux changements apportés par la nouvelle législation. Il constate le virement fondemental de l'attitude du législateur américain: la nouvelle régulation met l'accent à l'auteur et à l'oeuvre au lieu, comme la loi précédente l'avait fait, aux éditeurs. Le résultat de l'essai de répondre aux éxigences du développement de la téchnique et des nouvelles modes d'utilisation, par contre, est beaucoup discutable, comme par example l'extension très large, au delá de nécessaire, des licences obligatoires. L'étude examine la conformité de la nouvelle loi américaine avec la Convention de Berne et constate que les autres proplèmes mis à part, il existe un obstacle fondemental de l'accéssion américaine, notemment les conditions formelles conservées de la protection des oeuvres de l'esprit.

Gyula Vargyai:

The Court of the General Staff during the Second World War

This paper examines a jurisdiction unique in the history of the Hungarian law: a court-martial established according to a decree in council in 1941. The Court of the General Staff was created to adjudicate political offences without any guarantee of the due process; this latter is, indeed, only the end of a process which begun in the mid-thirtees in the Hungarian law of criminal procedure. The paper concludes that the Court was not a simple means to political ends but, rather, it became, to a certain extent, independent and worked sometimes against the interest of the military and political leaders of the country.

Miklós Bauer—Irma Rónai-Sápicz:

Once again about the contract of specialisation within the COMECON

The authors examine the legal nature of the contract of specialisation, its role and future in socialist economic integration. They state that this kind of contract combines, in fact, private law and administrative law elements; they analyze also the General Conditions of Production Specialisation adopted in 1979 within the COMECON, but which is, in practice, put away. The authors state also that the contracts of specialisation under the given conditions of pricing and in the contingent system cannot be considered even a contract of delivery for long term. They conclude therefore, that the present system of specialisation contracts does not promote socialist economic integration.

Attila Hlavathy:

Dangers of the law application as a bureactratic matter

The paper focuses on the relationship betwen human conduct and the mechanism of law-application. It analyzes the causes and conditions which lead to the well known fact that under the same factual conditions the same human conduct will or will not entail legal consequences or entails different legal consequences, i.e. it will or will not become a "legal case". The cause of this fact lies, says the author, in the mechanism of the application of the law: which is rather a settlement of a "legal matter" then a real evaluation of the legally important elements of a human conduct.

Péter Kulcsár:

The International Covenants on Human Rights in the Hungarian legal system

The two comprehensive instruments on human rights adopted within the UN entered into force in 1976 also in respect of Hungary. The author gives an account of influence of these Covenants on international as well as on the national level. An examination of the impact of the Covenants follows in particular the enforcement of the International Covenant on Civil and Political Rights which provides a sort of international control system of the enforcement. At the end the author deals with the problems and results of the enforcement of human rights in Hungarian law.

László Kecskés:

Changes in the conception of sovereign immunity

The paper examines the changes in the conception of immunity from the absolute to the functional from the point of view of the private international law. It regards sovereign immunity as piece of the sovereignity problem. One of the last succesful achievements of the public law/private law division in liberal-capitalist period has been the division between acts *jure imperii* and *jure gestionis*, which remains proper in private international law nothwithstanding its value in internal law. The paper pays attention to the differences between common law and civil law countries, and, finally gives a brief summary of the trends of sovereign immunity in socialist law.

Endre Ustor:

The UN(AT and the ILO)AT

Both the United Nations and the International Labour Organization possess their own administrative tribunal to hear disputes concerning staff contracts. Both tribunals serve a number of other organizations. The article outlines the history of the creation and the development of the tribunals and discusses the problem of their possible unification i.e. the eventual establishment of a single administrative tribunal for the whole "United Nations family".

Mihály Ficsor:

The New United States Copyright Law and the Berne Union

The author offers a brief summary of the development of the pertinent American legislation guided for a long time by the principles of protectionism and isolation. Then he turns to the important changes in the new Copyright Law: the new legislation concentrates to the author and the work rather than to the editor's rights as the previous law did. It is much more open to discussion whether the efforts of the US legislator to meet the requirements of the modern technique and modes of utilisation were succesful; for instance, it appears to be too generous in granting compulsory licences etc. A separate part of the article is concerned with the conformity of the new law with the Berne Convention and concludes that the maintenance of formal requirements as condition of the protection under US law in itself, nothwithstanding any other possible objections, makes impossible the accession of the United States to the Union of Berne.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6628 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA : 20,— Ft

Fy 5003
1987

XXXVI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1981. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

FICZERE LAJOS
Gazdaságirányítás és közigazgatás 445

HARMATHY ATTILA
Szerződés—közigazgatás—gazdaságirányítás ... 453
MEZNERICS IVÁN—KÁLMÁN GYÖRGY—CSANÁDI GYÖRGY hozzászólásai HARMATHY ATTILA cikkéhez 462

ARADI BÉLA
Az állam javára marasztalás szankciója 468

KUKORRELI ISTVÁN
Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949—1980 477

SZAMEL KATALIN
A minisztériumok helye és szerepe a tudományirányítási rendszerben 486

TRÓCSÁNYI ZSOLT
I. Rákóczi György erdélyi állama 495

VIGH JÓZSEF—TAUBER ISTVÁN
A gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés büntetés hatékonysága 502

KISS GYÖRGY
A munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fogalmának néhány elméleti problémája 510

PANEV, BAJCSO
A látens bűnözés lényege és tényezői 518

Szemle

POKOL BÉLA
A polgári parlamentek működése 527

KISS ISTVÁN
Földtulajdon vagy földtulajdonjog? 533

Jogirodalom

ÁDÁM ANTAL
Emlékkönyv Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára 536

RUSZOLY JÓZSEF
Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban 542

TAKÁCS ALBERT
Tanulmánykötet a közigazgatás személyi állományáról 544

СОДЕРЖАНИЕ: *Лайош Фицере:* Руководство народным хозяйством и государственное управление. — *Аттила Харматы:* Договор — государственное управление — руководство хозяйством. — *Бела Аради:* Присуждение в пользу государства. — *Иштван Кукорелли:* Парламентские запросы в Венгрии в 1949—1980 гг. — *Каталин Самел:* Место и роль министерств в системе управления наукой. — *Жолт Трочани:* Трансильванское государство Дердя Ракоци I. — *Йожеф Виг—Иштван Таубер:* Действенность наказания лишением свободы за преступления по неосторожности. — *Дердь Киши:* Некоторые теоретические проблемы понятия трудового спора и производства по трудовым спорам. — *Байчо Панев:* Сущность и факторы латентной преступности. — *Обзор: Бела Покол:* Функционирование буржуазных парламентов. — *Иштван Киши:* Собственность на землю или право собственности на землю? — *Юридическая литература: Антал Адам:* Юбилейный сборник по случаю сорокалетней предподавательской деятельности и семидесятилетнего юбилея дня рождения профессора Яноша Мартони. — *Йожеф Русой:* Бюрократия и реформы государственного управления в Венгрии. — *Альберт Такач:* Сборник статей о личном составе государственного управления.

INHALT: *Lajos Ficzere:* Wirtschaftsleitung und öffentliche Verwaltung. — *Attila Harmathy:* Vertrag — Verwaltung — Wirtschaftsleitung. — *Béla Aradi:* Die Sanktion der Verurteilung zu Gunsten des Staates. — *István Kukorelli:* Parlamentarische Interpellationen in Ungarn zwischen 1949—1980. — *Katalin Szamel:* Ort und Rolle der Ministerien im System der Wissenschaftsleitung. — *Zsolt Trócsányi:* Der Staat von Georg Rákóczi I. in Transsylvanien. — *József Vigh—István Tauber:* Die Effektivität der für fahrlässige Straftaten verhängten Freiheitsstrafen. — *György Kiss:* Einige theoretische Probleme des Arbeitsstreites und des Arbeitsverfahrens. — *Bajtscho Panew:* Wesen und Faktoren der latenten Kriminalität. — *Rundschau: Béla Pokol:* Funktionierung der bürgerlichen Parlamente. — *István Kiss:* Bodeneigentum oder Bodeneigentumsrecht? — *Rechtsliteratur: Antal Ádám:* Festschrift anlässlich des 70.-ten Jahreswechsels des Geburts und des 40.-ten der Unterrichtstätigkeit von Professor János Martonyi. — *József Ruszoly:* Bürokratie und Verwaltungsreforme in Ungarn. — *Albert Takács:* Studiensammlung über die Verwaltungspersonal.

SOMMAIRE: *Lajos Ficzere:* Direction de l'économie nationale et administration publique — *Attila Harmathy:* Contrat — administration — direction de l'économie — *Béla Aradi:* La condamnation en faveur de l'Etat en tant que sanction juridique — *István Kukorelli:* Interpellations parlemantaires en Hongrie 1949—1980 — *Katalin Szamel:* Le rôle et les fonctions des ministères dans la direction des recherches scientifiques — *Zsolt Trócsányi:* L'Etat transsylvain de Georges Rákóczi I — *József Vigh—István Tauber:* L'efficacité de la peine de privation de la liberté chez les personnes condamnées pour les délits d'imprudence — *György Kiss:* Quelques problèmes théoriques du contentieux et procédure du travail — *Baltcho Panev:* L'essence et les facteus de la criminalité latent — *Revue: Béla Pokol:* Le fonctionnement des parlemants bourgeois — *István Kiss:* Propriété ou droit de propriété de la terra? — *Bibliographie: Antal Ádám:* Liber Amicorum Prof János Martonyi à l'occasion du 40ème anniversaire de son activité pédagogique et du son 70ème anniversaire — *József Ruszoly:* Bureaucratie et réformes administratives en Hongrie — *Albert Takács:* Études sur le personnel administratif

CONTENTS: *Lajos Ficzere:* Government conrol of national economy and public administration — *Attila Harmathy:* Contract — public administration — economic control — *Béla Aradi:* Condemnation in favour of the State as a sanction — *István Kukorelli:* Interpellations of the parliament members in Hungary, 1949—1980 — *Katalin Szamel:* Role and function of the ministries in the direction of scientific research — *Zsolt Trócsányi:* The Transsylvanian State under George Rákóczi I — *József Vigh—István Tauber:* Efficacity of imprisonment for negligent crime — *György Kiss:* Labour disputes and procedure in labour law — *Baytcho Panev:* Essence and factors of latent criminality — *Review: Béla Pokol:* The working of bourgeois parliaments — *István Kiss:* Property or property rights of the land? — *Book reviews: Anialal Ádám:* Liber Amicorum Professor János Martonyi for his 40th year of teaching and for his 70th birthday — *József Ruszoly:* Bureaucracy and administrative reform in Hungary — *Albert Takács:* Essays on the personnel in administration

---

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 6. szám) szerzői: *Ficzere Lajos*, a Minisztertanács Titkárságának főosztályvezetője (Budapest). — *Harmathy Attila*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos osztályvezetője (Budapest) — *Meznerics Iván* egyetemi tanár (Szeged). — *Kálmán György*, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője (Budapest). — *Csanádi György* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Aradi Béla*, a Fővárosi Főügyészség ügyésze (Budapest). — *Kukorelli István* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Szamel Katalin*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos munkatársa (Budapest). — *Trócsányi Zsolt* a történettudományok doktora, főlevéltáros (Budapest). — *Vigh József* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Tauber István* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Kiss György* egyetemi tanársegéd (Pécs). — *Panev, Bajcso*, a Bolgár Népköztársaság Legfőbb Ügyészsége Kriminológiai Tanácsának osztályvezetője (Szófia). — *Pokol Béla*, az ELTE tudományos munkatársa (Budapest). — *Kiss István*, a Pest Megyei Bírósági fogalmazója (Budapest). — *Ádám Antal* egyetemi tanár (Pécs). — *Ruszoly József* egyetemi docens (Szeged). — *Takács Albert* egyetemi tanársegéd (Miskolc).

XXXVI. új évfolyam 6. szám Budapest, 1981. június hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Gazdaságirányítás és közigazgatás

A gazdaságirányítás és közigazgatás* közötti kapcsolat és összefüggés feltárása és tisztázása a gazdaságirányítás szervezeti-intézményi rendszere és a közigazgatás korszerűsítésének egyik központi kérdése.[1] E problémakör vizsgálatának indokoltságát mind *elvi,* mind pedig *gyakorlati* megfontolások egyaránt alátámasztják.

Elvi oldalról a kérdés vizsgálatát mindenekelőtt az a körülmény motiválja, hogy a szocialista társadalomban a termelési eszközök jelentős részének állami tulajdonformája következtében az állam funkciói között a kulturális-nevelő funkció mellett szükségszerűen gazdasági-szervező funkciója kerül előtérbe. Ennek folytán a közigazgatás, mint általában az állami tevékenység egyik alapvető, meghatározott értelemben legszélesebb területe maga is „gazdaságirányítás centrikussá" válik, mégpedig nemcsak formai, hanem tartalmi elemeit tekintve is. Ezzel kapcsolatosan jogosan merül fel a kérdés, vajon a közigazgatásnak klasszikus, alapvetően és elsősorban „hatóság—ügyfél" kapcsolatra méretezetten kialakult eszköztára, szabályrendszere és módszerei mennyire alkalmasak az állam gazdasági-szervező funkcióiból eredő feladatoknak a közigazgatás szféráján belül történő érvényre juttatására, illetve magán a közigazgatáson belül milyen változás következett be, vagy milyen irányú további változásra van ezzel összefüggésben szükség? Már első megközelítésben is nyilvánvaló, hogy a közigazgatás klasszikus hatósági eszközei — természetesen megfelelően modifikáltan — a népgazdaság irányításában csak viszonylag szűk területen alkalmazhatók, többek között már annál az egyszerű ténynél fogva is, hogy az ún. „gazdasági közigazgatásra" — a magánkisipar igazgatásától most eltekintve — nem a „hatóság—ügyfél" kapcsolat a jellemző, mivel a közigazgatásnak ebben a szférájában az irányítás tárgyát a gazdálkodó szervezetek (kollektívák) képezik. A kérdés megválaszolásánál, másfelől, természetesen tekintettel kell lenni arra is, hogy a szocialista fejlődés során maga a közigazgatás is változáson megy keresztül, mégpedig nemcsak formai oldalról, hanem jellegére nézve is. A közigazgatás természetében végbemenő változások, illetve fejlődési tendenciák azonban csak részben adódnak a közigazgatás „önfejlődésétől", „belső mozgásából". A közigazgatás minőségi jegyében bekövetkező változásokat alapvetően a közigazgatáson kívüli olyan tényezők, mint az állam tulajdonosi pozíciója, a közigazgatás társadalmi környezetének megváltozása, a műszaki-technikai fejlődés közigazgatásra gyakorolt hatása stb. eredményezik. A „gazdasági közigazgatásra" vetítve a kérdést, különösen lényeges annak az összefüggésnek a felismerése, amely a közigazgatás jellegének, tartalmi elemeinek változása és a szocialista gazdaság sajátos mozgástörvényeiből, a gazdasági viszonyok sajátos természetéből a közigazgatásra nézve adódó követelmények érvényre jutása között fennáll. Más szavakkal, a gazdaságirányítás és közigazgatás közötti viszony tisztázásának egyik alapvető feltétele annak feltárása, hogy a közigazgatás jelenlegi eszköztára, szervezeti-intézményi rendje és alkalmazott módszerei (jogi és jogon kívüli eszközei és módszerei) mennyire adekvált módon fejezik ki, juttatják érvényre a gazdaság sajátos természete és törvényszerűségei által meghatározott követelményeket, mennyire felelnek meg a gazdasági szféra által diktált sajátos igazgatási igényeknek?

* A „közigazgatás" terminus technikust „az államigazgatás" szinonímájaként használjuk.

[1] A gazdaságirányítás és közigazgatás kapcsolatát illetően az újabb irodalomból ld.: *Lőrincz* Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981.; *Varga* József: Gazdaság és államigazgatás. A Magyar Jogász Szövetség IX. Országos Munkaértekezletének anyagai. 1979. 617—636. old.; *Kálmán* György: A gazdaságirányítás és annak körében létrejövő jogviszonyok néhány kérdéséről. Jogtudományi Közlöny, 1981. 2. sz.; *Sárközy* Tamás: A népgazdaság intézményrendszerének távlati fejlesztése, különös tekintettel a központi gazdaságirányítás szervezetére. Közgazdasági Szemle, 1981. 1. sz.

Az elvi indokok mellett a gazdaságirányítás és közigazgatás közötti kapcsolat vizsgálatát gyakorlati igények is szükségessé teszik. Ez utóbbi kapcsán a kérdés egyebek mellett úgy merül fel, hogy konkrétabban melyek a közigazgatás lehetőségei és határai (korlátai) a gazdaságirányításban, mégpedig nemcsak általában, hanem a gazdaságirányítás egyes szféráit (a kormányzati irányítást, az ágazati, valamint funkcionális irányítást, a helyi-területi gazdaságirányítást), illetve az állami gazdaságirányítást, a szövetkezeti szektor és a magánkisipar irányítását illetően is? Ugyanez a kérdés természetszerűen felmerül az irányítási feladatokat ellátó egyes konkrét szervek vonatkozásában is.

A problémakör további gyakorlati aspektusa, hogy a közigazgatás szervezeti-intézményi rendszerének, eszköztárának milyen irányú konkrét fejlesztése szükséges ahhoz, hogy a közigazgatás a maga sajátos minőségében a mainál eredményesebben és hatékonyabban szolgálja a gazdaság irányításából adódó követelmények megvalósítását.

A gazdaságirányítás és közigazgatás közötti kapcsolat vizsgálatának indokoltságát alátámasztó, fentebb említett néhány kérdés is jelzi, hogy a problémakör tisztázása — az eddig elért kutatási eredményekre is figyelemmel — sokoldalú további kutatómunkát igényel. Nem véletlen, hogy e téma kutatását a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata országos főirány következő ötéves kutatási terve is előirányozza. Nyilvánvaló, hogy a feltett kérdésekre a válasz csak az elvégzendő kutatások eredményeként adható. Erre figyelemmel e cikk keretében az eddigi kutatási eredményekre támaszkodva csupán néhány olyan általános jellegű probléma megvizsgálására szorítkozunk, amelyek a gazdaságirányítás és közigazgatás összefüggését érintő kérdéskomplexumon belül már első megközelítésben is megválaszolást igényelnek. Előre kell bocsátanunk továbbá azt is, hogy az érintett problémákat elsődlegesen módszertani oldalról, inkább a további kutatások lehetséges irányainak felvázolása oldaláról közelítettük meg, melynek következtében az egyes kérdések kifejtése szükségszerűen leegyszerűsített és vázlatos.

I.

A gazdaságirányítás és közigazgatás összefüggésének, kapcsolatának kérdése az irodalomban hosszabb idő óta több oldalú vita tárgyát képezi. Attól függően, hogy a kérdés pl. közgazdasági, szociológiai, szervezéstani, illetve államigazgatási jogi megközelítéséről van-e szó, az említett két kategória viszonyának alakulását illetően levont következtetések is különbözők. Utalni kell továbbá arra is, hogy a gazdaságirányítás és közigazgatás összefüggésére vonatkozó felfogások és nézetek a gazdaságirányítási rendszerek fejlődése során maguk is változtak, sőt ma is az alakulás, a változás szakaszában vannak. Ez utóbbi nyilvánvalóan azzal az új helyzettel is összefügg, amelyet belső vonatkozásban az intenzív gazdálkodási módszerek alkalmazásával és ezzel párhuzamosan a népgazdaság struktúrájának megváltoztatásával, külső vonatkozásban pedig a világgazdaságban végbemenő korszakváltással szoktak jellemezni.

Az irodalomban a kérdés körül kialakult sokoldalú és szerteágazó vita kissé leegyszerűsítve lényegében a következő két szélsőséges felfogásban csúcsosodik ki:

a) Egyes, elsősorban a közigazgatás hagyományos felfogását valló szerzők a gazdaságirányítás és a közigazgatás közé lényegében egyenlőségi jelet tesznek. Gondolatmenetük lényege nagyon röviden és vázlatosan a következő: a szocializmusban a népgazdaság igazgatását az alapvető termelési eszközökre vonatkozó állami tulajdon alapozza meg; ebből adódóan a szocialista állam hatalmi-szervezési, végrehajtó-rendelkező tevékenysége útján biztosítja a gazdasági rendszer egységét, célirányos működését, minden egyes láncszeme társadalmi érdekeknek történő alárendelését, a társadalmi termelésben résztvevők tevékenységének összehangolását. Ebből adódóan a szocializmusban a társadalmi termelés, a gazdasági szféra igazgatása természetére nézve állami jellegű tevékenység, vagyis e tevékenységet állami-közhatalmi jellegű államigazgatási végrehajtó-rendelkező szervek gyakorolják.[2] E felfogás szerint tehát a gazdaság igazgatása és az államigazgatási szervek végrehajtó-rendelkező tevékenysége meghatározott értelemben megegyezik, egybeesik. Ez utóbbi akkor is megállapítható, ha e felfogást valló szerzők sem szűkítik le a közigazgatást a gazdasági igazgatás szférájára, hiszen a közigazgatásnak fontos alkotó eleme a tudományos, kulturális, oktatási ügyek igazgatása, a rendészeti igazgatás stb. Ez azonban nem változtat azon — s itt elsődlegesen ennek van jelentősége —, hogy a gazdaság igazgatását és a közigazgatást e szerzők jellegére, természetére nézve azonos és ilyen módon egymással egybeeső tevékenységnek tekintik.

b) Más szerzők, elsősorban a közgazdasági irodalomban a fentiektől eltérően olyan álláspontot képviselnek, mely szerint a politikai, természetére nézve állami jellegű igazgatási tevékenység mellett létezik a társadalmi termelés igazgatása, mely jellegét tekintve gazdasági természetű tevékenység.[3] E felfogás tehát azáltal, hogy az állami igazgatási tevékenységet a társadalmi termelés igazgatásától élesen különválasztja, a gazdaságirányítást a közigazgatáson *kívül* realizálódó tevékenységként fogja fel.

[2] Gazdasági reform, irányítás és jog. Szerk.: *Kozlov*, Ju. M. Moszkva, 1973. 8—109. old.

[3] Ld. pl. *Godunov:* Bevezetés az igazgatás elméletébe (az ipari termelés rendszere). Moszkva, 1967.

Felmerül a kérdés, vajon az ismertetett felfogások mennyire tekinthetők helytállónak? Ahhoz, hogy e kérdésre legalább az általánosságnak egy meghatározott szintjén választ adhassunk, a gazdaságirányítás és közigazgatás összefüggésének a következő *három* fő aspektusát kell röviden áttekinteni:

— a gazdaságirányítás és közigazgatás kapcsolatának történeti alakulása,
— a gazdaságirányítás és közigazgatás jellege,
— a gazdaságirányítás és közigazgatás alanyainak köre és a tevékenység tárgya.

II.

A gazdaságirányítás és közigazgatás viszonya a történeti fejlődés során eltérően alakult. E két kategória közötti kapcsolat és összefüggés alakulása ugyanis más tényezők mellett jelentős mértékben az állam szerepkörének változására, pontosabban az állam és a gazdaság viszonyában végbement fejlődési folyamatra vezethető vissza. Más szavakkal, az a körülmény, hogy az állam milyen terjedelemben és mélységben avatkozik be a gazdasági életbe, illetve ez a beavatkozás (ráhatás, befolyásolás, sőt szocialista viszonyok között a gazdasági élet szabályozása) milyen minőségben és milyen eszközökkel történik, jórészt választ ad — legalábbis történeti nézőpontból — a gazdaságirányítás és közigazgatás kapcsolatának változására is.

Ez utóbbi nézőpontból közelítve a kérdéshez, a *klasszikus kapitalizmus* időszakában az államnak a gazdasági életre gyakorolt bizonyos, viszonylag szűk keretek között érvényesülő befolyása alapvetően a következő két fő területre korlátozódik:

a) a gazdasági szférára is kiterjedő bizonyos hatósági szabályok kibocsátása; e hatósági szabályozás alapvető célkitűzése a tőkés piaci gazdálkodás feltételeinek, zavartalanságának, „játékszabályai" betartásának biztosítása, anélkül természetesen, hogy az állam a gazdasági szférába ezen az úton érdemben beavatkozna,

b) az állami költségvetés elfogadása és végrehajtásának biztosítása; a fejlődésnek ebben a szakaszában — amint erre egyébként az irodalomban is utalnak[4] — az állami költségvetésnek a gazdasági élet egészéhez viszonyítva csekély jelentősége volt, abszolút számokban sem jelentett nagyobb összeget, alapjában véve elsősorban a széles értelemben vett államapparátus fenntartási költségeit volt hivatva biztosítani.

Az államnak a gazdasági élet vonatkozásában ilyen szűk keresztmetszet között érvényesülő befolyása számos egyéb tényező mellett összefügg azzal is, hogy a liberálkapitalizmus időszakában a gazdasági szférában a kis- és középvállalatok voltak túlsúlyban, amelyeket az állami költségvetés vagy egyáltalán nem, illetve csak igen áttételesen érintett. Mindezek alapján leszögezhető, hogy a klasszikus kapitalizmus időszakában a közigazgatás nemcsak hogy nem lát el semmiféle gazdaságirányítási funkciót, hanem a gazdasági életre való ráhatása is csupán esetszerűen és áttételesen érvényesül, elsődlegesen a közigazgatás hagyományos hatósági keretei között.

A fejlődés *monopolkapitalista* szakaszában annyiban változik lényegesen a kép, hogy a liberálkapitalista fejlődési szakaszra jellemző esetszerű és lényegében véve járulékos jellegű állami intervenció helyébe a gazdasági életbe való állami beavatkozás *intézményes* formái lépnek. Ez utóbbi két vonatkozásban is kifejezésre jut: egyrészt a korábbi szakaszhoz képest jelentősen megnő a gazdasági élet befolyásolására irányuló hagyományos eszközök szerepe. Így különösen az állami költségvetés nagyságrendje ugrásszerűen megnövekszik, a gazdasági élet hatósági szabályozásának terjedelme és mélysége jelentős mértékben kiszélesedik stb. Másrészt a hagyományos eszközök mellett megjelennek a gazdasági életbe való állami beavatkozás olyan új intézményes formái és eszközei, mint az állam által kidolgozott gazdasági programok, illetve központi gazdasági tervek és ezek megvalósításának állami-szervezeti keretei, az állami szektor (állami vállalatok) létrehozása, különböző gazdaságfejlesztési szubvenciók széles körű alkalmazása[5] stb.

A tőkés állam gazdasági életbe való beavatkozásának terjedelme és méginkább mélysége természetesen a monopolkapitalista fejlődési szakaszban sem lehet korlátlan, amennyiben ennek határt szab a tőkés magántulajdonra épülő gazdasági berendezkedés lényege. Azonban a monopolkapitalista fejlődési szakaszban a tőkés állam gazdasági életbe való beavatkozásának kiszélesedése, illetve intézményessé válása kétségtelenül maga után vonja a gazdaságra való ráhatás állami és jogi eszközeinek a korábbiakhoz képest kifinomultabb és egyben szélesebb körű alkalmazását, ami viszont bizonyos fokig a tőkés állam funkcióit is modifikálja, anélkül természetesen, hogy a tőkés állam jellegében lényeges változást eredményezne.

Az általunk vizsgált kérdés szempontjából mindez azt jelenti, hogy a tőkés állam funkcióinak s ezen belül közigazgatási tevékenységének keretein belül a hagyományos közhatalmi eszközök mellett jelentősen megnövekszik kifejezetten a gazdasági élet befolyásolására irányuló, a hagyományos eszközöktől meghatározott értelemben megkülönböztethető közvetlen és közvetett eszközök, szervezeti formák és intézmé-

[4] *Pikler* Kornél: A végrehajtó hatalom és a parlament. „Az államigazgatás központi szervei." Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa. Bp. 1978. 22. old.

[5] *Pikler* Kornél: i. m. 23. és köv. old.

nyek szerepe, anélkül azonban, hogy a tőkés államnak a szó valódi értelmében vett gazdaságirányító funkciójáról beszélhetnénk.

A gazdaság és az állam, s következésképpen a gazdaságirányítás és közigazgatás viszonyának alakulásában történelmileg új fejlődési szakaszt jelent a *szocialista* állam létrejötte. Ez mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy az alapvető termelési eszközök állami tulajdonba vételével nemcsak az állam osztálytartalmában következik be lényeges minőségi változás, hanem funkcióinak jellegében és terjedelmében is. A szocialista állam — eltérően a tőkés államtól — távolról sem csak közhatalmi minőségben, hanem elsősorban mint az alapvető termelési eszközök tulajdonosa, tehát tulajdonosi minőségben gyakorol a gazdaságra ráhatást, pontosabban szervezi, irányítja azt. Ez az állam funkcióinak nézőpontjából azt jelenti, hogy szocialista viszonyok között az állam egyik alapvető, meghatározó jellegű funkciójává a gazdaságiszervező funkció válik. Ebből adódóan viszont a szocialista államszervezeten belül szükségszerűen kialakul a gazdaság állami irányításának az állami irányítás más szféráitól viszonylagosan elkülönült szervezeti rendszere és jogi szabályozása, anélkül azonban, hogy az állami tevékenység meghatározott értelemben felfogott egységének elvét megtörné. A szocialista állam tehát nem „kívülről" befolyásolja a gazdaságot, „avatkozik be" a gazdasági szférába — amint ezt a tőkés állam esetében láttuk —, hanem éppen tulajdonosi pozíciója következtében mintegy „belülről" irányítja, szervezi azt. A marxizmus klasszikusai éppen a szocialista államnak erre a sajátos helyzetére, tulajdonosi pozíciójára tekintettel hangsúlyozták lényegei megkülönböztető vonásait, sajátos, nem klasszikus értelemben vett állami mivoltát, „félállam" jellegét, vagyis tevékenységében az állami és nem állami elem egyidejű jelenlétét, sőt bizonyos egységét s következésképpen az állami és nem állami elem jelenlétének és megnyilvánulásának szükségszerű belső ellentmondását.

A szocialista állam tulajdonosi pozíciója új helyzetet eredményez a gazdaságirányítás és közigazgatás viszonyának alakulásában. Ez általánosan szólva egyfelől abban jut kifejezésre, hogy a közigazgatáson belül jelentős mértékben megnövekedik a gazdasági szervező funkció súlya és aránya,[6] másfelől viszont a gazdaságirányításban ugyancsak növekszik az állami-jogi eszközök szerepe. Mind a közigazgatásban, mind pedig a gazdaságirányításban az említett elemek szerepének és súlyának növekedése nem pusztán és kizárólagosan mennyiségi természetű, hanem e két kategória minőségi jegyeire nézve is meghatározó jelentőségű. Ez többek között azt jelenti, hogy a közigazgatás működése távolról sem szűkíthető le csak az állami közhatalom gyakorlására, hanem a közigazgatás alapvető funkciójává a társadalmi viszonyok aktív formálása, befolyásolása, szervezése válik. Amikor tehát a gazdaságirányításban az állami-jogi eszközök megnövekedett szerepéről esik szó, ez a gazdaságirányításban nem a hagyományos közhatalmi elemek szerepének növekedését jelenti, illetve kell hogy jelentse, hanem a szocialista állam által gyakorolt aktív, társadalmi viszonyokat alakító és formáló, szervező funkciójának kiteljesedését. Mindebből következik, hogy a gazdaságirányítás szférájában — éppen a gazdaság törvényszerűségeinek sajátos természetére figyelemmel — a hagyományos hatósági-közhatalmi eszközök és módszerek szocialista viszonyok között távolról sem elégségesek az állami gazdaságirányítás szervezési funkcióinak ellátására, azok alkalmazására csak meghatározott körben és keretek között kerülhet sor.

A mondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a szocialista fejlődés kezdeti időszakától a különböző fejlődési periódusokon át a gazdaságirányítás és közigazgatás kapcsolata, pontosabban a közigazgatás aránya és súlya a gazdaságirányításban eleve meghatározott, illetve változatlan lenne. A különböző fejlődési szakaszokban a gazdaságirányítás és közigazgatás viszonyának alakulására ható számos tényező közül e helyen a *gazdaságirányítási rendszer mikéntjére* és a *közigazgatásnak az államszervezet egészében betöltött szerepére* utalunk.

Ismeretes, hogy a szocialista fejlődés viszonylag hosszabb időszakában a szocialista országokban az ún. direkt, erősen centralizált gazdaságirányítási rendszer funkcionált. Ennek az irányítási rendszernek az alkalmazását a fejlődés e meghatározott szakaszán több tényező is indokolta. Így pl. az erősen központosított irányítási rendszer kiépítését a Szovjetunióban egyebek mellett szükségessé tette a népgazdasági struktúra megváltoztatásának követelménye, a korszerű ipari bázis létrehozása stb. A népi demokratikus országokban a háborús károkat szenvedett népgazdaság helyreállítása is a központosított irányítási rendszer kiépítésének irányába hatott. Másfelől, a népi demokratikus országok a szocialista gazdaság irányítása területén sem rendelkeztek konkrét tapasztalatokkal és az egyedüli, gyakorlatilag is kipróbált irányítási rendszer a Szovjetunióban alkalmazott modell volt. A direkt irányítási rendszer alkalmazását alátámasztotta továbbá az a körülmény is, hogy a népgazdaság gyors fejlesztése, különösen a népgazdaság struktúrájának átalakítása az ipar javára elsősorban és főleg a gazdaságban meglevő extenzív tartalékok feltárása és hasznosítása útján volt leggyorsabban biztosítható.

A gazdaságirányításnak ezt a rendszerét a döntési hatáskörök erőteljes centralizáltsága, illetve az irányítási módszerek oldaláról a tervlebontásos rendszer jellemezte. A gazdaságirányításnak ez a rendszere egyfelől, szükségsze-

[6] *Varga* József: i. m. 622. old.

rűen igényelte az államigazgatási eszközöknek a gazdaságirányításban való széles körű felhasználását, másfelől a tervlebontásos rendszerben a tervmutatók vállalatok felé való közvetítésének a legkézenfekvőbb formája a hagyományos államigazgatási utasítás volt. Mindez természetszerűen végső soron azt eredményezte, hogy a közigazgatás eszközei és módszerei a gazdaságirányításban is túlsúlyba kerültek és bizonyos értelemben meghatározó jelentőségre tettek szert. Ezt a jogi szabályozás oldaláról többek között az a jól ismert helyzet is tükrözi, mely szerint a vállalatok szerződéses kapcsolatai jórészt formális jellegűek voltak, az államigazgatási utasítás formájában megjelenő tervmutatók végrehajtása eszközeinek szerepét töltötték be.

A gazdaságirányításban az államigazgatási eszközök és módszerek túlsúlyba kerülését elősegítette az is, hogy az állam közhatalmi és tulajdonosi minőségéből adódó következtetéseket sem az elméletben, sem pedig a gyakorlati gazdaságirányításban nem érvényesítették következetesen, sőt a gazdaságirányításban is meghatározott értelemben a közhatalmi elem került előtérbe a tulajdonosi elem rovására.

Részben ezzel függ össze az a további figyelmet érdemlő körülmény, amely a fejlődésnek ebben a szakaszában az államszervezet egészén belül a közigazgatás szerepével és jelentőségével kapcsolatos. Mint erre az irodalomban is utalnak,[7] az államszervezeten belül a közigazgatás szerepének bizonyos túlértékelése abban jutott kifejezésre, hogy az államhatalmi-népképviseleti szervek szerepe viszonylagosan háttérbe szorult, a közigazgatás működésének fő irányait meghatározó és a közigazgatás feletti ellenőrző funkciója nem érvényesült maradéktalanul.

A hatvanas években a szocialista országokban elhatározott gazdasági reformok, valamint a már korábban megkezdett, a szocialista államszervezet korszerűsítését célzó törekvések új megvilágításba helyezték a gazdaságirányítás és közigazgatás összefüggésének kérdését is. Ez többek között annak a következménye, hogy a gazdasági reformok eredményeként a vállalati önállóság a korábbi helyzethez képest jelentősen kiszélesedett, a központi gazdaságirányítás fő feladatává a gazdaságfejlesztés hosszabb távú, stratégiai jellegű célkitűzéseinek meghatározása és megvalósításának biztosítása vált. Mindez konkrétabban azt jelentette, hogy a korábbi nagy számú kötelező tervmutató számát jelentős mértékben csökkentették, illetve Magyarországon teljesen meg is szüntették. Ez utóbbi, valamint a vállalati önállóság megnövekedése a gazdaságirányításban szükségszerűen maga után vonta a közigazgatási eszközök és módszerek (utasítások) alkalmazási körének lényeges korlátozását, szűkítését.

Ugyanebbe az irányba hatott az államszervezeten belül az államhatalmi-népképviseleti szervek szerepének és hatáskörének szélesítése, a közigazgatás általuk történő ellenőrzésének hatékonyabbá tétele.[8]

Ezt a tendenciát erősítette az a folyamat is, amely az elméleti kutatásokban a szocialista állam tulajdonosi és közhatalmi minőségének differenciáltabb vizsgálatát és az ebből adódó következtetések levonását célozta.

Érdemes jelezni, hogy az ún. „gazdasági közigazgatás" sajátos és megkülönböztető vonásainak feltárását segítette elő ebben az időszakban a gazdasági jog újjáéledésének koncepciója azáltal, hogy pl. a vertikális gazdaságirányítási viszonyok sajátosságainak vizsgálata kapcsán utal a feladatmeghatározó normáknak a hagyományos jogi normáktól megkülönböztető vonásaira, arra, hogy az irányítási viszonyokban a vállalatokat nemcsak kötelezettségek, hanem jogok is megilletik, hogy ki kell alakítani a vállalati jogok érvényesítésének megfelelő biztosítékait stb.[9]

A gazdaságirányítás és közigazgatás viszonyának változását jelző említett folyamat természetesen ma sem tekinthető lezártnak. Ez alapvetően arra vezethető vissza, hogy a gazdasági szerkezet korszerűsítését és a gazdasági fejlesztés intenzív módszereinek szükségszerű alkalmazását diktáló körülmények egyidejűleg indokolják a gazdaságirányítási rendszer további korszerűsítését, a gazdasági reformok elmélyítését, illetve a szocialista demokrácia további kibontakoztatásának igénye magának az államszervezetnek a fejlesztését is. Mindezek a tényezők a mai helyzetben fokozottan igénylik a közigazgatás lehetőségeinek és egyben korlátainak újbóli felmérését és ennek alapján a belőle adódó következtetések levonását.

III.

A gazdaságirányítás és közigazgatás kapcsolatának további lényeges kérdése *jellegükben* jelentkező *közös* és *eltérő* vonások feltárása. A két kategória fogalmi elemeit vizsgálva már első megközelítésben is nyilvánvaló, hogy a gazdaságirányítás és a közigazgatás több ponton is eltérést mutat. Így pl. a gazdaságirányítást általában az egész népgazdaságot átfogó olyan tevékenységnek tekintik, amely felöleli a gazdasági tervezést, a közgazdasági szabályozást, az irányítás és gazdálkodás intézményrendszerét és a hozzá tartozó döntési struktúrákat. Ettől eltérően a közigazgatást olyan szervező tevékenységnek tekintik, amely az állami szervek

[7] Ld.: *Bihari* Ottó: Belső ellentétek és kiegyenlítések a szocialista államszervezetben. Gazdaság és Jogtudomány, 1974. 1—2. sz.

[8] *Bihari* Ottó: i. m.

[9] Erre vonatkozóan ld.: *Lapiyev*, V. V.: A gazdasági jog tárgya és rendszere. Moszkva, 1969.

végrehajtó-rendelkező tevékenységének szférájában realizálódik. E két tevékenységforma fogalmi ismérvein túl számos egyéb megkülönböztető elemre lehetne hivatkozni. Mi itt most ezek közül kettőre, nevezetesen

a) e két tevékenységi forma mögött meghúzódó *társadalmi viszonyok körére és természetére,* valamint

b) a gazdaságirányítás, illetve a közigazgatás *állami közhatalomhoz* való kötődöttségének problémájára kívánunk röviden kitérni.

ad a) A gazdaságirányítás mögött meghúzódó vagy méginkább a gazdaságirányítást közvetítő társadalmi viszonyok körét és természetét illetően az irodalomban különböző nézetekkel találkozunk. Így pl. ismeretes olyan felfogás, amely szerint a gazdaság irányítása a termelési viszonyok komplexuma, vagyis a gazdasági alap része; mások szerint a gazdaság irányítása során keletkező társadalmi viszonyok nem sorolhatók az alap körébe, hanem azok jellegükre nézve ideológiai, felépítményi viszonyok; s végül, elterjedt az az álláspont, mely szerint a gazdaság irányítása mind az alap, mind pedig a felépítmény körébe tartozó társadalmi viszonyokat magába foglalja.[10]

Ahhoz, hogy a gazdaságirányítást alkotó társadalmi viszonyok jellegére és szerkezetére nézve választ adhassunk, röviden érintenünk kell az irányítás és gazdálkodás, pontosabban az igazgatás és termelés összefüggésének néhány vonatkozását. E kérdés vizsgálatánál abból a marxi tételből indokolt kiindulni, mely szerint: minden termelés a természet tulajdonbavétele az egyén által egy meghatározott társadalmi formáción belül és annak segítségével.[11] Más helyen utal arra, hogy „a termelésben az emberek nemcsak a természetre hatnak, hanem egymásra is és csak úgy termelhetnek, ha meghatározott módon együttműködnek és tevékenységüket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott vonatkozásokba és viszonyokba lépnek egymással és hatásuk a természetre, termelésük csak ezek között a társadalmi viszonyok és vonatkozások között folyik le."[12]

Az idézett marxi gondolatokból levonható az a következtetés, hogy a termelés egyfelől az ember és természet közötti viszony, a termelés vonatkozása jellegére nézve technikai természetű viszony; ugyanakkor a termelés, mint társadalmilag kombinált tevékenység mindig meghatározott társadalmi viszonyokon, pontosabban jellegükre nézve objektív természetű termelési viszonyokon keresztül valósul meg. A termelés technikai és társadalmi vonatkozása között meghatározott összefüggés és kölcsönhatás áll fenn, bár kétségtelen, hogy lényegesen különböző viszonyokról, vonatkozásokról van szó.

Nem lehet vitás az sem, hogy nemcsak maga a termelő tevékenység, hanem az igazgatás is társadalmi viszonyokat tételez fel, azok révén valósul meg. Ez akkor is leszögezhető, ha a két tevékenységi szféra között a *célt,* illetve az *eredményt* tekintve lényeges különbség tapasztalható. Így, amíg a termelő tevékenység célja elsősorban használati érték létrehozása, addig az igazgatás *önmagában* közvetlenül soha sem irányul anyagi javak előállítására, hanem elsődlegesen a termelési folyamat feltételeit hivatott biztosítani. Továbbá, az igazgatási tevékenység önmagában sohasem hozhat létre használati értéket, bár a társadalmilag kombinált termelés igazgatás nélkül nem valósulhat meg.

E két tevékenységi fajta céljában és eredményében jelentkező különbségeken túl további eltérés tapasztalható a mögöttük meghúzódó *társadalmi viszonyok természetét* illetően is. Már utaltunk arra, hogy maga a termelés a társadalmi viszonyok oldaláról objektív természetű társadalmi-termelési viszonyok komplexuma. Ettől eltérően a gazdaságirányítás viszont felépítményi (szervezési, politikai, jogi stb.) viszonyokon keresztül valósul meg, amennyiben a gazdaságirányítást a tulajdonképpeni közvetlen termelő tevékenységen *kívül* realizálódó tevékenységként fogjuk fel. Ez azonban a kérdésnek csak egyik vonatkozása. Arról van szó ugyanis — s erre Marx több helyen is utalt —, hogy a termelés közvetlen „igazgatása" olyan termelőmunka, amelyet minden kombinált termelési módban el kell végezni,"[13] vagyis a munkamegosztásra épülő termelés igazgatása a termelőtevékenység olyan alapvető, szükségszerű feltétele, amely nélkül az utóbbi meg sem valósulhat. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a termelés közvetlen összehangolása szintjén, vagyis a gazdálkodó szervezetek, illetve szervezeti egységek tevékenységének szintjén magának a termelőtevékenységnek az alkotó eleme s ilyen módon a gazdasági alapnak is része.

Az általunk vizsgált kérdésre vonatkoztatva a fentiekben mondottakból az a következtetés vonható le, hogy a gazdaság irányítása (beleértve ebbe a gazdálkodó szervezetek belső irányítását is) mind felépítményi, mind pedig a gazdasági alap körébe tartozó társadalmi viszonyokat feltételez, azokon keresztül, azok közbeiktatásával valósul meg.

Ha a közigazgatást az azt közvetítő társadalmi viszonyok oldaláról közelítjük meg, abból az irodalomban megfogalmazott és általánosan elfogadott felfogásból kell kiindulni, hogy a közigazgatás jellegére nézve szervezési tevékenység. Ez az általunk vizsgált kérdés nézőpontjából azt jelenti, hogy a közigazgatás, mint szer-

[10] A vonatkozó álláspontok ismertetését illetően ld. a szerző „A népgazdaság állami irányításának természetéről" c. cikkét. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz.

[11] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1951. 12. old.

[12] *Marx—Engels:* Válogatott művek, I. köt. Bp. 1949. 66. old.

[13] *Marx:* A tőke III. kötet. Bp. 1951. 429—430. old.

vezési tevékenység a felépítmény körébe tartozó társadalmi viszonyokat tételez fel, ilyen viszonyokon keresztül valósul meg. Ezt támasztja alá a közigazgatás államhoz való kötődöttsége, a közigazgatás, mint tevékenység állami jellege és természete is. Ezzel kapcsolatosan elegendő a marxizmus által több helyen is megfogalmazott arra a közismert kiindulási alapra hivatkozni, hogy az állam a társadalom egyik, egyben viszonylagosan önálló szervezete, a társadalmi felépítmény része, annak egyik szerves alkotó eleme. A közigazgatás maga is az állami tevékenység egyik alapvető területe és ilyen módon természetszerűen — ugyanúgy, mint az állami tevékenység általában — a felépítmény körébe tartozó társadalmi viszonyokat tételez fel.

A közigazgatást alkotó társadalmi viszonyok felépítményi jellegét támasztja alá, továbbá, az a körülmény is, hogy a közigazgatás szférája nem terjed ki a szervezetek *belső* igazgatására, hanem ebben az összefüggésben annak érvényesülési területe az ún. *külső* igazgatás.[14] Ez viszont a közigazgatás köréből ugyancsak eleve kirekeszti pl. a gazdálkodó szervezeteken belüli igazgatást (a termelési folyamat közvetlen igazgatását), mely utóbbi — mint láttuk — már a gazdasági alaphoz kapcsolódik, meghatározott értelemben annak alkotó eleme.

A mondottakból tehát levonható az a következtetés, hogy *míg a gazdaságirányítás mind az alap, mind a felépítmény körébe tartozó társadalmi viszonyokat magában foglal, addig a közigazgatás csak a felépítmény körébe tartozó viszonyokon keresztül valósul meg.*

Megjegyezzük, hogy ennek a megkülönböztetésnek nem pusztán elvont elméleti, hanem módszertani és gyakorlati oldalról is meghatározott jelentősége van. Ez utóbbi kérdés részletes taglalása helyett itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a jellegükre nézve eltérő viszonyok jogi szabályozásának lehetőségei és következésképpen korlátai sem azonosak, de e viszonyokat illetően eltérően alakul a szabályozás terjedelme és mélysége is. Más szavakkal, e két tevékenységi szféra mögött meghúzódó társadalmi viszonyok eltérő jellege adott esetben különböző jogi normák alkalmazását (pl. hatósági vagy feladatmeghatározó, szervezeti stb.), illetve szabályozási megoldásokat igényel, amelyre a jogalkotási munkában is figyelemmel kell lenni.

ad b) Komoly figyelmet érdemlő további mozzanat a gazdaságirányítás és a közigazgatás *közhatalomhoz való kötődöttségének* mértékében és mélységében jelentkező különbség. Ami a közigazgatást illeti, az irodalomban általánosan elismert, hogy közigazgatás természetére nézve közhatalmi jellegű tevékenység, a hatalomhoz való kötődöttsége közvetlen és szükségszerű.[15] Más a helyzet viszont a gazdaságirányítást illetően. Ugyanis a gazdaságirányítás nem az állami közhatalom megnyilvánulása, vagyis szocialista viszonyok között sem elsődlegesen az állam közhatalmi, hanem tulajdonosi minőségének kifejeződése. Másfelől a gazdaságirányításnak a közhatalommal való érintkezési pontjai is csak annyiban merülnek fel, amennyiben *állami* gazdaságirányításról van szó. Az a körülmény, hogy a gazdaságirányítás elsődlegesen az állam tulajdonosi minőségét közvetíti, többek között azt jelenti, hogy az állami közhatalommal való érintkezése közvetettebb jellegű, valamint azt, hogy az állami gazdaságirányítás s ezen belül az ún. gazdasági közigazgatás a közigazgatás más területeivel összevetve egész sor sajátosságot mutat. E sajátosságok egyebek mellett kifejezésre jutnak a már említett közhatalmi és tulajdonosi elem arányában és kapcsolódásában, az igazgatási viszonyok szabályozásának bizonyos sajátosságaiban, illetve az irányítás alkalmazott eszközeiben és módszereiben is.

Így, a közhatalmi és tulajdonosi elem aránya oldaláról a „gazdasági közigazgatás" szférájára többek között az a jellemző, hogy a közigazgatás más területeivel összevetve itt a tulajdonosi elem, a tulajdonosi pozíció súlya kétségtelenül erőteljesebb és közvetlenebb. Ebből viszont adódik, hogy az e körben keletkező irányítási és igazgatási viszonyok jogi szabályozása is bizonyos specifikus vonásokat mutat fel. Így pl. e viszonyok körében kétségtelenül nagyobb azoknak az igazgatási viszonyoknak az aránya, amelyeket a jog nem direkt módon, hanem áttételesen, más társadalmi viszonyok közbeiktatásával szabályoz. Másrészt e viszonyoknak a gazdasággal való szoros kapcsolatából, a gazdasághoz való kötődöttségéből következik, hogy a jogi szabályozás természetszerűen nem meríti ki, de nem is merítheti ki e viszonyok teljes tartalmát, illetve e viszonyokban résztvevők akarati magatartásának összes lehetséges alternatíváit. Azáltal azonban, hogy a jog kiválasztja a reálisan lehetséges variánsok közül az emberi magatartásnak — ami a jogi szabályozás tulajdonképpeni tárgya — egy vagy több variánsát és ezáltal e variánst, vagy variánsokat jogilag relevánsnak nyilvánítja, ezáltal e viszonyokra is társadalmilag kívánatos, aktív, alkotó jellegű ráhatást, befolyást gyakorol. A „gazdasági közigazgatás" körében realizálódó igazgatási viszonyok további sajátossága, hogy e viszonyok körén belül viszonylag jelentősebb a technikai természetű viszonyok súlya és szerepe, amellyel természetszerűen a jogi szabályozásban is számolni kell.

A „gazdasági közigazgatás" körében bizonyos sajátosságok figyelhetők meg az irányítás

[14] Ld. *Kovács* István: Az államigazgatás meghatározása. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, Bp. 1957. I. köt. 1. sz.

[15] Ld. *Lakos* Sándor: Közigazgatás és társadalom. Társadalmi Szemle, 1979. 11. sz.

és igazgatás eszközeit és módszereit illetően is. Így a „gazdasági közigazgatás" szférájában a meghatározó jelentőségű a közvetett szabályozás és irányítás, valamint a normativitás erőteljes érvényesítése az egyedi jellegű jogi eszközökkel szemben. További sajátosság, hogy az irányításnak és igazgatásnak ezen a területén különösen jelentős a feladatmeghatározó, ajánló stb. normák szerepe, az irányító hatáskör és az irányított szervezetek jogai és kötelességei közötti belső összhang biztosítása, a gazdaság sajátos mozgástörvényei által igényelt specifikus jogi formák kialakítása és alkalmazása.

IV.

A gazdaságirányítás és közigazgatás között eltérések tapasztalhatók az irányítás, illetve az igazgatás *alanyainak köre,* valamint *tárgya (érvényesülési szférája)* szempontjából is.

A gazdaságirányítás és közigazgatás közötti eltérés alanyi oldalról abban jelentkezik, hogy a gazdaságirányítási feladatot ellátó szervek köre *szélesebb* a közigazgatási tevékenységet végző alanyok körénél. Ez egyfelől azzal függ össze, hogy gazdaságirányítási feladatokat mind *állami,* mind pedig nem állami, *társadalmi* szervezetek egyaránt ellátnak; ezzel szemben a közigazgatási feladatok ellátása kifejezetten az állami szervek sajátja. Ennek nem mond ellent az a körülmény, hogy a szocialista demokrácia rendszerében egyre fokozódik a közigazgatási feladatok ellátásának társadalmi alátámasztása, erősödik a közigazgatás társadalmi kontrollja, társadalmi függősége.

Másfelől, csak az állami gazdaságirányítás keresztmetszetében közelítve a kérdéshez, a közigazgatást ellátó alanyok köre meghatározott értelemben *szűkebb* az állami gazdaságirányítási feladatokat ellátó szervek körénél is. Ez azzal magyarázható, hogy az állami szervek között kialakult munkamegosztásnak megfelelően a gazdaság állami irányításában a közigazgatási szervek mellett természetszerűen az államhatalmi-népképviseleti, bírói, ügyészi stb. szervek is részt vesznek. Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy nemcsak a gazdaság állami irányítását ellátó szervek köre szélesebb a fenti értelemben a közigazgatási feladatokat ellátó szervek körénél, hanem meghatározott értelemben ez fordítva is igaz. Ez utóbbi abból a nyilvánvaló tényből adódik, hogy gazdaságirányítási feladatokat ellátó közigazgatási szervek mellett jelentős a szerepe az oktatási, kulturális, egészségügyi, rendészeti stb. feladatokat ellátó közigazgatási szerveknek is.

Nem azonosítható a gazdaságirányítás és közigazgatás *érvényesülési szférájuk* oldaláról sem. Általánosan szólva a gazdaságirányítás a gazdálkodó szervezetek működésének népgazdasági szempontból kívánatos irányba történő befolyásolására, az optimális gazdasági cselekvés kiváltására irányul. Ebben az értelemben a gazdaságirányítás — mint erre fentebb más összefüggésben már utaltunk — egyfelől magában foglalja a gazdálkodó szervezeteken *kívüli* szervek irányító tevékenységét, másfelől viszont maguknak a gazdálkodó szerveknek a *belső* irányítását is. Tehát a gazdaságirányításnak mind az ún. külső irányítási, mind pedig a gazdálkodó szervezetek belső igazgatása egyaránt alkotó eleme, bár e két irányítási szféra között az irányítási eszközök, módszerek, a jogi szabályozás stb. szempontjából egyaránt nem elhanyagolható különbség áll fenn. Ezzel szemben — mint erre már utaltunk — a közigazgatás érvényesülési szférája csak az ún. *„külső"* igazgatás, vagyis a szervezetek, vállalatok, intézmények stb. működésével kapcsolatos feltételek biztosítása, vagyis a közigazgatás érvényesülési szféráján kívül esik a szervezetek, vállalatok, intézetek stb. *belső* igazgatása, ez utóbbi nem része annak.

V.

A fentiek során a hangsúlyt a gazdaságirányítás és közigazgatás egyes sajátosságaira, a közöttük levő néhány eltérésre helyeztük. Már a mondottak is jelzik, hogy a gazdaságirányítás és közigazgatás között nemcsak különbségek állnak fenn, hanem *közös* vonásokkal, érintkezési pontokkal is találkozhatunk. Ez mindenekelőtt abból adódik, hogy a gazdaságirányításban, különösen az állami gazdaságirányításban a közigazgatás szerveinek jelentős szerepe van, a gazdaságirányítási feladatokat jórészt közigazgatási szervek látják el. Ez egyben azt is jelenti, hogy a gazdaságirányítás — figyelemmel természetesen a gazdaság sajátos mozgástörvényeire — feladatainak ellátásához meghatározott körben igénybe veszi a közigazgatási eszközöket, különösen a vonatkozó normatív jogi szabályozás eszközeit és módszereit.

Összegezve a mondottakat, cikkünk elején jelzett álláspontokra megítélésünk szerint akkor válaszolunk helyesen, ha a gazdaságirányítás és közigazgatás kölcsönös összefüggésében és egymáshoz való viszonyában tapasztalható érintkezési pontokat és különbségeket egyaránt figyelembe vesszük. Ebből következik, hogy nem lehet egyetérteni a kérdés olyan, egymástól ugyan különböző nézőpontból jelentkező, de mégis egyoldalú megközelítésével, amely egyfelől egyenlőségi jelet tesz a közigazgatás és a gazdaságirányítás közé, másfelől viszont egymással szembeállítja a gazdaságirányítást és a közigazgatást. A közöttük meglevő közös vonások és eltérések egyidejű számbavétele alapján véleményünk szerint levonható az a következtetés, hogy a közigazgatás részben *formája* a gazdaságirányításnak, részben pedig *eszköze* is annak, anélkül természetesen, hogy a közigazgatás a gazdaságirányítás tartalmát, összetevőit és eszköztárát kimerítené. Ugyanakkor

a közigazgatás a gazdaságirányításnak *sajátos* formája és eszköze a közigazgatás egyéb, hagyományos területeivel összevetve. A „gazdasági közigazgatásnak" ez a sajátossága annál erőteljesebben tud kibontakozni és képes betölteni funkcióját, minél inkább meghaladja a közigazgatás hagyományos hatósági eszközeit és erősen hierarchizált struktúráját, minél erőteljesebben és következetesebben juttatja érvényre a gazdaság sajátos mozgástörvényeiből eredő irányítási követelményeket. Ez más szavakkal kifejezve azt jelenti, hogy a közigazgatás gazdaságirányítási funkcióját annál hatékonyabban képes megvalósítani, minél inkább meghaladja önmagát, vagyis minél következetesebben vonjuk le azokat a következtetéseket, amelyek a modern társadalomban magából a közigazgatás önfejlődéséből, valamint szocialista viszonyok között az állam tulajdonosi pozíciójából, a gazdasági fejlődés sajátos, objektív mozgástörvényeinek természetéből a közigazgatásra nézve adódnak.

Ficzere Lajos

Szerződés – közigazgatás – gazdaságirányítás*

A cím három olyan területet kapcsol össze, amelyen évtizedek óta nagyon sok probléma jelentkezik. Beszéltek egyrészt a szerződések krízisérőI, haláláról és reneszánszáról, új szerepéről, másrészt arról, hogy a közigazgatási jog egyre újabb területeket hódit meg, behatol a magánjogba, de ugyanakkor arról is, hogy alapvető intézményei krízishelyzetben vannak, az új feladatok ellátása során a közigazgatás a magánjog intézményeinek használatához fordul menekülésként; az állam gazdaságirányító tevékenysége körében pedig folyamatosan kísérleteznek a céloknak és az adottságoknak legjobban megfelelő jogintézmények kialakítása érdekében. A három önálló nagy témakörnek vannak egybeeső részei. A következőkben olyan kérdésekkel foglalkozunk, amelyeknek mind polgári jogi szerződési, mind általában államigazgatási jogi, mind szűkebben gazdaságirányítási vonatkozásai vannak. Pontosabban megfogalmazva: olyan jelenségeket tárgyalunk, ahol állami szervek más jogalanyokkal megállapodást kötnek gazdaságirányítási célok megvalósítása érdekében.

Az említett jelenség sok országban megfigyelhető és általában az mondható el, hogy mindenütt igen sok probléma merül fel ezzel kapcsolatban, útkeresés időszaka van, kiforrott megoldások aligha találhatók. Ilyen körülmények között különös jelentősége van egyrészt a történeti megközelítésnek, másrészt az összehasonlításnak. Azt vázoljuk ezért, hogyan jelentkezik a téma a kapitalista és a szocialista országok jogában és milyen történelmi előzményekkel kell számolni.

I.

A kapitalista országok joga

1. Történeti előzmények. A francia, a német és az angol jog álláspontját mutatjuk be egyrészt azért, mert ezek a jogok más országok jogára is nagy hatást gyakoroltak, másrészt azért, mert egymástól eltérő megközelítést mutatnak és így az összehasonlítás szempontjából különösen érdekesek. A téma a francia jogban szoros kapcsolatban áll a közigazgatási szerződés intézményével, és ha ugyanez egyértelműen nem is mondható el a német és az angol jogról, ott is összefüggésbe hozzák témánkat a közigazgatási szerződésekkel. A történeti előzményeket tehát a közigazgatási szerződések körében keressük, közelebbről azon a területen, amely a közigazgatási szerződések joganyagának fejlődése szempontjából fontos volt, azaz az állami megrendeléseknél és a közszolgáltatásoknál. Az állami megrendelések témánk szempontjából nemcsak közvetetten jelentősek, hanem a szerződések gazdaságirányítási célokra való felhasználásának egyik eseteként is szerepelnek.

A) Előzmények a francia jogban

a) Az állami megrendelések nem a legutóbbi időszak termékei, hanem nyomai hosszú idő óta megtalálhatók. Az állami szervek működésének feltételeit biztosító szerződések jelentősége azonban különösen az erős központi hatalom kiépülésével járt együtt a feudalizmus időszakának végén. Franciaországban az állami megrendelések fontossága azt eredményezte, hogy a XVIII. században létrejöttek a megrendelésekkel kapcsolatos ügyintézésnek és a viták elbírálásának sajátos közigazgatási szervei. A francia forradalom e tekintetben nem hozott döntő változást, Napoleon időszaka alatt pedig megerősödött, új formát nyert a közigazgatási bíráskodás, amely kiterjedt az állami megrendelések területére is.

Az a tény, hogy a forradalom itt nem épített ki új utat több okkal magyarázható. Ezek közül azt emelem ki, hogy általában erős bizal-

* Az MTA Állam- és Jogtudományi, valamint Közigazgatástudományi Bizottságának kibővített tudományos vitaülésén (1981. III. 2.) elhangzott előadás alpján készült cikk. A vita anyagából közöljük Mezneries Iván, Kálmán György és Csanádi György korreferátumait. *(Szerk.)*

matlanság volt a bíróságokkal szemben. Nem szívesen bízták volna a döntést a bíróságokra olyan vitákban, amelyek akkoriban elsődlegesen katonai célú megrendeléseknél merülhettek fel. A közszemléletnek nem felelt volna meg az sem, hogy bíróságok ellenőrizzék, hogyan gazdálkodnak a közpénzekkel a közigazgatási szervek. Végeredményben olyan megoldás lett tehát véglegessé a XIX. század elején, amely az állami megrendelések, meghatározott közszállítások és közmunkák körében a magánjogi szerződésektől különváló jogfejlesztést tett lehetővé. A közigazgatási szerződéseknek erre a kibontakozó csírájára az jellemző, hogy bár a magánjogi szerződésekre épít, emellett tekintetbe veszi az adott kapcsolatokban meglevő közigazgatási jogi elemeket is, vegyíti a közjogi és a magánjogi összetevőket. A további fejlődésre nagy hatást gyakorolt a közszolgáltatások kiépülése.

b) Franciaországban a közszolgáltatások szervezésének feladata a XIX. század második felétől vetett fel egyre több jogi problémát. A problémák gyakran a koncessziókkal összefüggésben jelentkeztek. A különböző közszolgáltatásokra vonatkozó koncesszióknál szerződéses jogi formát alkalmaztak; általában a közszolgáltatások szervezésénél (akár koncesszióról volt szó, akár nem) felhasználták a közigazgatási szerződéseket. A közigazgatási szerződések azelőtt csak szűk körű joganyaga gyorsan bővült, s a közigazgatási bíróságok gyakorlata új jogtételeket főleg a közszolgáltatások tekintetében dolgozott ki.

Az új kérdések formailag hatásköri problémaként jelentkeztek. Az volt kérdéses, hogy egyes ügyek a közigazgatási bíróságok hatáskörébe tartoznak-e. Tartalmilag ennél többről volt szó: a közigazgatási jog és a magánjog határvonalainak alakításáról. A francia gyakorlatban a XIX. század második feléig az alapvető elválasztó ismérv az volt, hogy az állami szerv az adott esetben a közhatalom birtokosaként vagy az állami magántulajdon képviselőjeként lépett fel. A század második felében az említett megkülönböztetési alap háttérbe szorult és mind nagyobb szerepet kapott a közszolgáltatás az elhatárolásnál: kezdtek a közigazgatási jogba sorolni minden olyan jogviszonyt, amelyben közigazgatási szerv volt az egyik jogalany, ha a jogviszony közszolgáltatás szervezésére irányult.

Az átalakulás a közigazgatási jog több intézményét is érintette, alapvető fogalmak felülvizsgálatára került sor.

A századforduló után Franciaországban a közszolgáltatások kérdése annyira előtérbe került, hogy olyan elméleti irányzat alakult ki, amely a közigazgatási jogi viszony lényegét már nem is hatalmi viszonynak tekintette, hanem a központi kategóriává a közszolgáltatást tette. Ez a nézet nem tudott ugyan véglegesen gyökeret verni, de hatása érezhető volt mind az elméletben, mind a gyakorlatban.

A későbbiekben a problémák két irányban jelentkeztek. A kérdések egyik csoportja a közszolgáltatások körének bővülésével állt összefüggésben, az vált problematikussá, hogy hol lehet a közszolgáltatások határát megvonni. A kérdések másik csoportja annak következtében merült fel, hogy az állami szervek a gazdasági életben újabb és újabb feladatokkal kezdtek foglalkozni. Az új feladatok vállalásának részben az volt az oka, hogy magánvállalatok nem voltak hajlandók bizonyos tevékenység elvégzésére, részben pedig az, hogy csak ilyen módon lehetett meghatározott állami célok megvalósítását biztosítani. E körben főleg az volt kérdéses, hogy az állami szervek fellépése miatt közszolgáltatásként jelentkező tevékenységek, vagy az enélkül is a köz érdekében megtett intézkedések feltétlenül a közigazgatási jog területére tartoznak-e, az e vonatkozásban megkötött szerződések lehetnek-e magánjogi szerződések. A XX. század folyamán, különösen pedig a II. világháború után a közigazgatási szerződés határai erősen bizonytalanokká váltak, s hasonló módon homályos a közintézmények, az állami vállalatok minősítése, a monopolhelyzetben levő vállalat tevékenysége közszolgáltatás jelleget ölt.

A közszolgáltatásokkal kapcsolatos közigazgatási szerződések körében új szabályok alakultak ki az I. világháború és az azt követő gazdasági válság időszakában. Egyre inkább nemcsak az jelentette a szerződések sajátosságát, hogy az állami szerv eljárásában egyes pontokon áttör az állami jelleg, felborítja az egyenjogúság pozícióit. Amíg korábban a közigazgatási szervet terhelő kötöttséget kellett csökkenteni azért, hogy a közérdek védelmét a szerződés ellenére is elláthassa, addig a XX. század elejétől a közszolgáltatások természetben való biztosítását kellett elérni az infláció, a válság körülményei között is. A francia közigazgatási bíróság ezért olyan gyakorlatot kezdett kialakítani, amely révén a tartós szerződési kapcsolatokban a felek szolgáltatásainak folyamatos egyensúlyban tartását lehetett biztosítani.

B) Előzmények a német jogban

a) A német jogfejlődés a franciától nagy mértékben eltér. Ha a fejlődés sajátos menetének okait keressük, több tényezőt kell számításba vennünk. Ezek közül csak azt említem meg, hogy a német történelmi adottságok következtében a közigazgatási jogi elméletben és gyakorlatban olyan szemlélet vált meghatározóvá, amely az abszolutizmus, a rendőrállam gondolatvilágának felelt meg. Eszerint az állam általában hatalmi viszonyok alanya; mellérendeltségen és egyenjogúságon nyugvó kapcsolatokba nem az állam, hanem a fiscus, az önálló állami jogalany kerül és a bíróság is csak ennek a sajátos jogalanynak az ügyeiben járhat el. Ez a felfogás szembenállt azzal, hogy a közjogi és a magánjogi elemeket egy jogviszonyban vegyítsék, együttesen bírálják el, ehelyett a jog-

ágak maximális gyakorlati elválasztására törekedett. Természetesen nem fért volna össze ezzel a szemlélettel az sem, hogy a bíróság ellenőrizze, mire használják fel az állami szervek a közpénzeket. A XIX. század második felében létrejön ugyan közigazgatási bírósági szervezet, de ez a körülmény az alapot képező szemléletben nem hozott változást. Engels általános jellemzésére lehet ezzel kapcsolatban utalni. Engels szerint ebben az időszakban a német jogászok történelmi alapja „semmi más, mint a középkori maradványok évszázadok óta tartó passzív, többnyire kívülről jövő csapásoktól előrelökdösött, mai napig sem bevégzett folyamata".

Ebben a környezetben a közigazgatási szerződés gondolatát nem fogadták el. Az állami megrendelések abban az időszakban jelentek meg itt is, mint Franciaországban, de nem voltak meg a feltételek az elkülönülő intézmény alapjainak lerakásához.

Az állami megrendelések szerepe egyébként a XIX. század második felében és a XX. században mind nagyobb lett — ezt a jelenséget nagyrészt a háborús előkészületek, illetve a háborúk magyarázták. Az általános felfogásnak megfelelően elválasztották azonban a közjogi és a magánjogi vonatkozásokat, s a szerződések tisztán magánjogi kérdést jelentettek.

b) A német jogban a franciához hasonlóan a XIX. század második felében okozott mind több problémát a közszolgáltatások kiépülése. Eltérést jelentett azonban az, hogy a német jogban egyrészt nem volt meg a közigazgatási szerződésnek olyan alapja, mint a franciában, másrészt nem volt olyan fejlett közigazgatási jogi elmélet, mint Franciaországban. A kialakuló közigazgatási jogi elmélet, a megformálódó intézmények pedig a politikai viszonyoknak megfelelően a hatalmi viszonyokra építettek és nem akarták elfogadni a mellérendeltségi kapcsolatokat. A koncessziók itt is megjelentek, de itt a koncessziót alá- és fölérendeltségi alapon nyugvó közigazgatási aktusként minősítették, amelyhez külön járult a kincstárral való megegyezés a pénzügyi vonatkozásokról.

A közigazgatási jog területének bővülését eredményezte az is, hogy először Poroszországban, majd az egységes Németországban számottevő államosítások zajlottak le. Az állami tulajdonba kerülő bank, vasút, posta közjogi minősítést kapott. Az új kategóriákat a még fejletlen közigazgatási jogi elmélet többnyire a magánjogtól kölcsönözte, de éppen önállóságának hangsúlyozásával igyekezett a magánjogi gyökerektől minél inkább azokat megtisztítani. Ennek a folyamatnak egyik példája az, hogy Jellinek 1892-ben megjelent könyvében a posta szolgáltatásairól a magánjogi szerződések szabályainak alkalmazását elfogadta, 35 évvel későbbi irásában viszont az adott körben magánjogi viszony helyett közigazgatási jogi viszonyról beszélt. Az I. világháború ideje alatt, majd azt követően megerősödött az a folyamat, amelynek eredményeként különböző közszolgáltatásokat már nem magáncégek nyújtottak koncessziók alapján, hanem a helyi közigazgatási szervek gondoskodtak ezekről többnyire saját kezelésben. E változás következtében pedig már nemcsak a koncesszió alapján eljáró magáncég és a közigazgatási szerv viszonylatában vetette fel a közigazgatási jogi minősítést, hanem a közszolgáltatást nyújtó intézmény és a közszolgáltatás felhasználói közötti viszonylatban is.

A közszolgáltatások nagy jelentősége és a közigazgatási jogra gyakorolt hatása miatt a közigazgatási jog elméletének reformjára irányuló igény Németországban is jelentkezett, a franciához viszonyítva mintegy negyedszázados késéssel. Ez azonban már a nácizmus uralomra jutását követően történt, a közigazgatási jogot akkor nem alakíthatta át. A második világháború után az NSZK-ban sűrűn visszatértek ehhez a felfogáshoz, de alapvető változásra azóta sem került sor. Módosult azonban a helyzet annyiban, hogy ma már elismernek egyes formákat; a közigazgatási szerződés a közigazgatási eljárásról szóló törvényben elismerést nyert. Ennek ellenére még ma is erősek a hagyományos megoldások állásai.

C) Előzmények az angol jogban

a) Angliában sem a XIX., sem a XX. században nem fogadták el a francia jogban ismert közigazgatási szerződés gondolatát. Az elutasító álláspont alapja nem az volt azonban, hogy az angol jog ragaszkodott volna a közjog és a magánjog határainak tisztán tartásához, a két jogterület keveredését ellenezte volna. A jogági tagozódással sem a gyakorlat, sem az elmélet nem törődött, és nem is törődik ma sem. Az okot másutt kell keresni. Erre a témára is kisugárzott annak a történelmi tényezőnek a hatása, amely az egész angol jogfejlődés szempontjából jelentős volt; a parlament és a király között lefolyt küzdelem gyakorolt befolyást. E tényező hatására a jogfejlődésben az alkotmányjog megkülönböztetett helyet kapott, és jórészt ennek tulajdonítható az, hogy a közigazgatási jog önálló elmélete csak napjainkban kezd kialakulni, a közigazgatási jog intézményrendszere pedig csak késedelmesen, nehézkesen igazodott a megváltozó társadalmi-gazdasági követelményekhez.

Az angol rendszerben a bíró a felek között felmerülő minden vitában eljárt akár közjogi, akár magánjogi problémákról volt szó. Ez a franciához hasonló vegyes megoldásnak kedvezhetett volna az állami megrendeléseknél is, mégsem ebbe az irányba vezetett a fejlődés útja. Az állami megrendelésekkel kapcsolatban a leglényegesebb probléma hosszú ideig az volt, hogy a parlament milyen tételekre szavaz meg pénzösszegeket, és milyen feltételeket szab meg. A közpénzek felhasználásának ellenőrzése sem a bíróságok feladata volt, bár a szerződések érvényességi feltételének tekintették, hogy a parla-

ment által megszavazott célra és feltételek mellett vállal az állami szerv pénzügyi kötelezettséget.

A jellegzetes angol jogfejlesztés, a jogtételeknek bírósági határozatokkal való kialakítása az állami megrendelések területén nem tudott kibontakozni. Ennek oka az volt, hogy az állami szerveket nem lehetett perelni, kivéve, ha külön eljárásban az állam a perlést előzetesen engedélyezte. Így az állami szervek szerződéses gyakorlatában kialakultak ugyan egyes sajátosságok, de ezen az alapon nagyon kérdéses lenne annak megállapítása, hogy a magánjogi szerződésektől különböző szabályok, külön joganyag alapjai jöttek volna létre.

b) Az angol történelem sajátossága az is, hogy a kapitalizmus fejlődésének elején az állam vonakodott a közvetlen szerep elvállalásától, és amit lehetett, igyekezett a magánvállalkozásra hagyni. Bár a liberálkapitalizmus időszakában sem lehet az állami beavatkozás hiányáról beszélni, mégis ez közvetetten, inkább kényszeredetten jelentkezett. Így érthető, hogy az angol jog csak viszonylag megkésetten foglalkozik a közszolgáltatásokkal, annak ellenére, hogy a közszolgáltatások megszervezésének szükségessége itt jelentkezik legkorábban. A közszolgáltatások a közigazgatási jogban intézményteremtő, elméletformáló hatást nem gyakoroltak.

A magánjog szokásos területétől, jogfejlesztési útjától a közszolgáltatások többnyire távol állnak, hatást tehát a magánjog körében sem gyakoroltak. Ennek ellenére van a közszolgáltatásoknak olyan vonatkozása, amely a bírói gyakorlatban is megjelent, amellyel mind a magánjogi elmélet, mind a közjogi irodalom foglalkozott. A bírói gyakorlatban kialakult, és általánosan elfogadott tétel az, hogy az állami szervek a szerződéses kapcsolataikban nem teljesen úgy járnak el, mint a forgalmi élet más szereplői. Sajátosságuk abban fejeződik ki, hogy az általuk kötött szerződés nem tartalmazhat olyan kikötést, amely a szerződésben előírt magatartásuk révén a közérdek érvényesülését megakadályozná. Ez a szabály általános jellegű, szerepe van a közszolgáltatásokkal kapcsolatos szerződéseknél is. Ennyiben tehát azonosság van a közszolgáltatásokkal kapcsolatos szerződések és az állami szervek tevékenységének egyéb szerződéses formái között, más összefüggést azonban nem könnyű megtalálni. Az angol jognak azt a vonását lehet tehát kiemelni, hogy az azonosságok, az összefüggések meglétét kifejező jogintézmény nélkül járnak el, és alkalmazzák az adott esetcsoportra legmegfelelőbbnek látszó jogi formát. Témánknál — úgy tűnik — nemcsak az angol jognak az elméletiségtől való általános idegenkedése indokolja ezt a megoldást, hanem az államnak a gazdasági életben való aktív szerepével ellentétes, széles körben még ma is érvényesülő felfogás.

2. A szerződések felhasználása az állam gazdaságirányítási céljaira. Nem új jelenség az, hogy az állam befolyást gyakorol a gazdasági folyamatokra, de a XX. században már többről van szó, mint valamilyen befolyás gyakorlásáról, átfogó gazdaságpolitikai célok szolgálatában megtett intézkedések láncolata alakul ki különösen a II. világháború után. A szerződés is azok közé a jogi eszközök közé tartozik, amelyeket felhasználnak a gazdaságirányítás céljainak megvalósítására. A szerződések ilyen alkalmazásának jogi megítélése az egyes országokban kialakult történelmi előzményektől jelentős részben függ. Megjegyzendő azonban, hogy a szerződések gazdaságpolitikai célokra való felhasználása sem teljesen új jelenség. Meg lehet tehát különböztetni ezeknek a szerződéseknek már korábban is alkalmazott, hagyományosnak tekinthető, és a II. világháború után megjelent, új eseteit.

a) Hagyományos szerződési formák. Először a szerződések alkalmazásának olyan hagyományos eseteire hivatkozom, amelyek újabb szerződési formák kialakulásához vezettek a közelmúltban. Hagyományos esetnek lehet tekinteni az állami megrendelést és az állami támogatást.

Az *állami megrendelések* már korábban is hatást gyakoroltak a gazdasági életre. A XX. század elején azonban már olyan lett szerepük, hogy — amint erre Lenin felhívta a figyelmet — iparágak sorsát befolyásolták, a tőkések egy jelentős csoportjának, a hadiszállítóknak a magas nyereségét biztosították. A II. világháború után pedig a hadiiparnak, az új technika fejlesztésének, az ezekkel kapcsolatos kutatásoknak, a középítkezéseknek az alapjaként a gazdasági folyamatok befolyásolásának fontos eszközei lettek. Franciaországban igen terjedelmes jogszabályokat alkotnak az állami megrendelésekről, Angliában és az NSZK-ban pedig a gyakorlatot általános szerződési feltételekbe foglalták össze. Az idők folyamán a szerep növekedésével, a körülmények változásával összefüggésben a felmerülő jogi kérdéseknél is más-más részre esik a hangsúly. Korábban az állt a figyelem előterében, hogy a közpénzek felhasználása csak olyan keretek között történhet, amelyek megakadályozzák a visszaélést, biztosítják a legolcsóbb megoldást. Újabban viszont egyre inkább arra irányul a törekvés, hogy tartós partneri kapcsolat alakuljon ki az állami szerv és a másik fél között. Ennek oka többek között az, hogy az állami szerv nem tud más partnert választani az országban, vagy ha tudna is mást választani, ennek súlyos politikai következményei lehetnének. Az állami megrendelések gyakorlatának messzemenő következményei közé tartozik az állami szervek és a magántőke összefonódása.

Az *állami támogatások* nyújtása is régi jelenség, az ipar fejlesztése érdekében pl. már évszázadok óta alkalmazták. Régóta ismert az is, hogy szerződéses formában adjanak mentességet különböző közjogi jellegű kötelezettségek alól, ami a támogatás egyik esete is, de ez a módszer általában is alkalmas a támogatás formába öntésére. A XIX. században a közjog előretörésének következtében a magánjogi szerződés alapján

nyújtott állami támogatás háttérbe szorult, s a XX. században jelentkezett ismét. Az állami támogatás jogi formája a legutóbbi időkig teljesen elhanyagolt kérdés volt, csak a II. világháború után kezdte az NSZK jogirodalma felfedezni ezt, és nagy vita indult e témában. A gyakorlatban az esetek jelentős részében a régi hagyományoknak megfelelően elválik a döntés közigazgatási jogba tartozó szakasza a lebonyolítás magánjogi szerződéses szakaszától, ezzel szemben az elméletben többféle álláspont alakult ki. A többség itt is a közjogi és a magánjogi elemek szétválasztása mellett állt ki, de ennek döntő oka az volt, hogy biztosítani akarják a közjogi minősítésen keresztül a közjogi garanciák érvényesülését, a támogatási gyakorlat parlament által való ellenőrzését. A francia és az angol gyakorlatban nem egységes a megoldás, de nem alkalmazzák a közjogi és a magánjogi kérdéseknek olyan szétválasztását, mint az az NSZK-ban megtalálható. Ettől az eltéréstől eltekintve egyezőség van abban, hogy fontos kérdésnek tartják az állami támogatások közjogi természetű ellenőrzését, és a parlamentnek a támogatásokkal kapcsolatos szerepét.

b) Új szerződési formák. Az állam gazdaságirányító tevékenységének új szerződéses formái nagyrészt a már kialakult jogi kategóriákra építenek, különösen szoros a kapcsolatuk az állami támogatásokkal. Az új formák kiépítése, alkalmazása nagymértékben attól függ, hogy az egyes államokban milyen a tervezési rendszer.

A különböző gazdasági, társadalmi érdekcsoportokkal való egyeztetésre, koncentrálásra épülő francia gazdaságirányítás kedvező alapot teremtett a szerződések alkalmazására. A politikai életben pedig hosszú idő óta olyan felfogás uralkodik, amely az állami tervezést szükségesnek tartja. Az ötéves tervek végrehajtásához — időszakonként változó mértékben — felhasználják a szerződéseket is, és egyre újabb szerződési formákkal kísérleteztek az 1950-es évek eleje óta. Az NSZK-ban is jelentkezett az az igény, hogy készítsenek terveket. Itt azonban a politikai feltételek mások voltak, mint Franciaországban. Az elméletben nagyon gyakran a náci rendszertől való különbözőséget hangsúlyozva tagadják az állam közvetlen beavatkozását a gazdasági életbe, és a francia tervezési gyakorlattól is az elhatárolást keresve, a piaci gazdálkodás mellett foglalnak állást. Ennek ellenére van egy bizonyos fajta tervezés, ez pénzügyi tervezésként alakult ki. Ennek megfelelően a pénzügyi eszközök különösen jelentősek, s ezek között nagy szerepe van az állami támogatásoknak, új formát viszont legkevésbé itt dolgoztak ki. Angliában is kísérletet tettek az 1960-as években az állami tervezésre, de nem folytatták a próbálkozást. Gazdaságpolitikai célkitűzéseket ezután is kialakítottak, anélkül azonban, hogy népgazdasági tervbe foglalták volna ezeket. A kormányváltozások következtében viszonylag sűrűn módosult a hivatalos irányvonal az állami szervek gazdasági feladatairól, és az alkalmazandó módszerekről is. Mindez nem kedvezett annak, hogy új jogintézmények honosodjanak meg, inkább csak egy-egy hosszabb-rövidebb ideig tartó próbálkozásra nyílt mód.

Az új formák többségénél a lényeges elem az, hogy az állam valamilyen támogatást ígér ellenszolgáltatásként, szerződő partnere (valamelyik magánvállalkozás) pedig valami olyan magatartást vállal, amivel a terv célkitűzéseinek megvalósulását segíti elő. Ez az ígért magatartás sokféle lehet, pl. exportra termelés növelése, meghatározott beruházások végzése, tőkeerősebb és versenyképesebb szervezetek kialakítása. Ilyen jellegűek voltak a quasi-contrat, a planning agreement, a contrat fiscal elnevezésű megállapodások. Részben más esetet jelentenek az olyan szerződések, amelyekben árstop időszakában az állam megengedi meghatározott körben az árváltoztatást azzal a feltétellel, hogy a terv célkitűzéseinek megfelelő gazdasági programot valósít meg a szerződő gazdasági vállalkozó.

Sajátos szerződések alakultak ki Franciaországban az állami vállalatok és egyes állami szervezetek között. A második világháború után hosszabb ideig szigorú központi irányítás alatt álltak a vállalatok, de az 1960-as évekre világossá vált, hogy így nem érhető el a gazdaságos vállalati tevékenység. A vállalatok nagyobb önállóságot kaptak. A vállalatok főbb feladatait több évre szerződésben rögzítik, de azt is megállapítják, hogy a vállalat milyen feltételekkel rendelkezik az adott időszakban. Ehhez hasonló törekvéssel egyébként Angliában is találkozni lehetett.

Az új szerződési formákkal kapcsolatban nagyon sok kérdés jelentkezik. Nem mindig állapítható meg, hogy jogi kötelezettségvállalás történik-e, vagy csak inkább politikai jellege van a megegyezésnek. Azokban az esetekben, amikor a megállapodás pontosan meghatározza a kötelezettségeket, a jogi jelleg nem vitatható, de tény, hogy ilyenkor az áruforgalom hagyományos szerződéseitől erősen eltérő természetű magatartásokról van szó. Ezeknek a magatartásoknak a szokásos eljárási módszerekkel való kikényszerítése nehezen képzelhető el. Az is nehézségeket okoz, hogy az állam a gazdasági feladatok ellátásához gyakran olyan szerveket, szervezeteket használ fel, amelyek az áruforgalom szokásos alanyaiként is eljárnak, de emellett állami feladatot teljesítenek. A problémák megoldásának keresésénél ismét a már korábban kialakult elméleti és gyakorlati alapmegoldások játszanak döntő szerepet. Így a franciáknál a közigazgatási szerződés, és általában a közigazgatási jog és a magánjog vegyítése; a franciához közelít az angol jog is, de átfogó intézményes megoldást ritkán ad; végül csökkenő mértékben, de még mindig ezekkel ellentétes alapon áll az NSZK joga, amely a vegyítéses megoldások mellett továbbra is nagy teret biztosít a közjog és a magánjog elválasztására irányuló törekvéseknek.

3. A tárgyalt szerződések értékelése. Az előzőekben (az 1. és 2. pontokban) tárgyalt szerződések sajátosságairól a jogirodalomban sokat írtak, és meglehetősen eltérő álláspontok alakultak ki. Csak röviden utalunk itt a legfontosabbnak látszó különleges vonásokra.

Sajátos jelenségek figyelhetők meg e szerződéseknél már a szerződéskötés időszakában. Speciális szabályok határozzák meg a szerződő állami szerv magatartását. Ezek részben azzal állnak összefüggésben, hogy milyen módon vállalhat kötelezettséget az állami szerv a költségvetési eszközök terhére, részben a korrupció lehetséges megelőzésére szolgálnak. Hatásukat a szerződő partner csak közvetetten érzi, rá ezek a szabályok elvileg közvetlenül nem hatnak ki. Gyakran emlegetett további különleges vonás az, hogy vagy jogszabály, vagy a kérdéses állami szerv olyan mértékben határozza meg előre a szerződési feltételeket, hogy szerződési alkura nem kerülhet sor, vagy elfogadja a másik fél a feltételeket, vagy nem szerződik.

A tárgyalt szerződések nagy részénél emlegetik azt a specialitást, hogy az állami szerv és szerződő partnere nem ellenérdekűek, nem állnak szemben egymással, hanem érdekeik közös cél megvalósítása irányába mutatnak.

Végül a szerződés tartalmának vizsgálatánál különböző oldalról megvilágítva azt hangsúlyozzák, hogy a szerződések hagyományos kötőereje itt nem érvényesül. Az állami szerv számára ezek a szerződések nem eredményeznek olyan kötöttséget, mint az a magánjogi szerződéseknél megszokott. Így hivatkoznak arra, hogy a kötelezettségvállalás nem akadályozhatja meg az állami szervet abban, hogy később a köz érdekében a szerződéssel ellentétesen járjon el; az ezzel az elvvel ellentétes szerződés érvénytelen. Megilleti továbbá a köz érdekeinek veszélyeztetése esetén az állami szervet az elállás vagy a felmondás joga, a szerződés tartalmának megváltoztatási joga. Megjegyzendő azonban, hogy ez utóbbi két esetben az egyes jogok igyekeznek a másik félnél felmerülő károk megtérítését biztosítani, a szerződés pénzügyi egyensúlyát fenntartani. Felhozzák továbbá azt, hogy a gazdaságirányítási célokat szolgáló szerződéseknél a kötelezettségvállalások gyakran nem elég határozottak, nem kikényszeríthetők.

Az említett sajátos vonások valóban megfigyelhetők a tárgyalt szerződéseknél. Addig azonban, amíg a jogirodalom nagy része ezeknek a vonásoknak az alapján a területnek a magánjogi szerződésektől való különbözőségére következtet, kevesen vannak olyanok, akik azt is figyelembe veszik, hogy a magánjogi szerződések jelenlegi helyzete nem azonos a XIX. század elején uralkodó állapottal. Így megállapítható, hogy a szerződéskötési szakaszban gyakran nincs alku, sőt még a megállapodás is vitatható (így a blankettaszerződéseknél, a faktikus szerződéseknél), a jogszabályok pedig gyakran olyan mélységben meghatározzák a feltételeket, hogy a felek szerződési szabadsága egészen szűk körre szorul vissza. A szerződések jelentős része nem tulajdonátruházásra irányul, nem közvetlen árucsere megvalósítását szolgálja, hanem a felek kapcsolatát szervezi, és ennek megfelelően nem érvényesül a régi értelemben a felek szembenállása. Egyre szélesebb körben figyelhető meg az, hogy a felek nem rövid idő alatt lebonyolódó, hanem tartós gazdasági kapcsolatra lépnek, s ebben a megállapodás időpontjában nagyon sok kérdést nem határoznak meg teljes pontossággal, hanem teret hagynak a körülmények változására tekintettel a jogok és kötelezettségek változásának valamilyen egyensúly fenntartása mellett. Mindezeket összegezve olyan álláspont is kialakult, hogy az új jelenségek nemcsak egy-egy tételt érintenek, hanem a szerződések elméletét kell revízió alá venni.

Az állami szervek tárgyalt szerződéseinek, és a magánjogi szerződések változásának együttes vizsgálata álláspontunk szerint azt mutatja, hogy azonos jelenségeknek különböző területeken való megnyilvánulásáról van szó. Az azonban, hogy lényegében azonos jelenségekről van szó, még nem jelenti azt, hogy az állami szervek szerződéseinek ne lennének sajátos vonásai. Legfontosabb sajátosságnak a közérdek védelmét szolgáló szabályokat, megoldásokat tekintjük. A tekintetben azonban, hogy a szerződő állami szerv tevékenysége során mikor és hogyan kell a közérdek védelmében megoldást találni, nem alakult ki egyértelmű rendezés, és az útkeresés különösen a szerződéseknek a gazdaságirányítási célokra való felhasználásánál nem zárult le.

II.

A kérdés jelentkezése a szocialista jogban

A szocialista jogirodalom keveset foglalkozott témánkkal, bár jelentőségét egyre jobban felismerik. Korábban a történelmi adottságok sem voltak kedvezők a jelenség terjedésének. Így a szocialista fejlődés kezdeti időszakában kialakult előzményekről és jelenlegi kísérletekről számolhatunk be.

1. A tervszerződések. a) A szovjet jogfejlődés kezdeti szakasza. Itt is a történeti fejlődés figyelemmel kísérése segíthetí a helyzet jobb megértését. A kiindulópontot a szovjet jogfejlődés kezdeteinél kell keresni. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után nem került sor azonnal a teljes államosításra. Az állami szervek a hadsereg ellátása és egyéb feladatok megoldása érdekében a magánvállalkozókkal és az állami vállalatokkal, az állami megrendelések korábban kialakult gyakorlata szerint, léptek szerződéses kapcsolatokra. A hadikommunizmus időszakában ez annyiban változott, hogy a gazdasági egységek lényegileg technikai egységek voltak, szinte minden jogi önállóság hiányzott, a működésükhöz szükséges anyagi feltételeket központilag biztosították. Teljes körű elosztás érvényesült, a termelési feladatokat a központi

szervek határozták meg. A központi szervek és a gazdasági egységek kapcsolatát inkább a dolgok igazgatásának rendjeként kezelték, mint jogi természetű viszonyként. A NEP-korszak ezen a területen is hozott változásokat, de a korábbi megoldás bizonyos elemei tovább éltek.

Az új gazdasági politika rendszerére való átállás kezdetén a gazdasági egységek három csoportját különböztették meg: *a)* azokat, amelyeknek megszüntetéséről kellett intézkedni, mert tevékenységük folytatása nem volt biztosítható, *b)* azokat, amelyeknek működési feltételeiről az állam gondoskodott, *c)* azokat, amelyeket bérbe adtak. Az állam által működtetett egységeknek is két fajtája alakult ki: az egyiknél a központilag megszabott feladatokhoz központból biztosítottak minden anyagi feltételt (ide tartoztak a közvetlenül katonai célokra termelő vállalatok), a másiknál az állam nem tudott minden feltételt megteremteni, és a kiegészítő forrást a szabadpiac jelentette, ezeknek a szervezeteknek megengedték, hogy termékeik egy részét a piacon értékesíthessék. A szovjetek IX. összoroszországi értekezletének 1921. decemberi határozata kimondta, hogy a vállalatok közötti kapcsolatokat szerződéses alapokra kell állítani, előírta annak megvalósítását, hogy a közöttük lebonyolódó árucsere ne csak könyvelési nyilvántartási változásokkal járjon, hanem pénzfizetés történjék, továbbá annak biztosítását, hogy a vállalatoknál képződjenek olyan alapok, amelyek az áruforgalomban való részvételhez szükségesek. A nem piacra termelő egységek állami megrendeléseket kaptak termékeikre, ezeknek külön alapokat nem adtak (az állami megrendelések lebonyolítására külön központi szervet is létrehoztak). Valamennyi egységnél érvényesült az a szabály, hogy a megmaradó áruk, pénzeszközök a központi állami alapokba kerültek.

A piacra termelő egységek kérdéskörével foglalkozva Bratusz megállapította, hogy az alapokat az egységek és a finanszírozó, illetve ellátó szervek között létrejövő megállapodások határozták meg, és rögzítették a piacon értékesítendő tételeket is. Itt az állami megrendelések korábbi rendjének továbbélését lehet megfigyelni. Ezeknek a megállapodásoknak, valamint az állami megrendeléseknek a jogi természete alighanem lehetett tisztázott. Az új rendelkezések bevezetése előtt az állami szektoron belül létrejövő kapcsolatok jogi minősítése kérdéses volt, a NEP-korszak kezdete után pedig ezen a területen a polgári jog érvényesülését nem akarták elismerni. A központi szervek és az alájuk rendelt gazdasági egységek tevékenysége nem határolódott el élesen egymástól. A gazdasági egységeket magukat is államigazgatási szervnek tekintették abban az értelemben, hogy ezeken keresztül valósult meg az állam gazdasági intézkedéseinek egész sora a piaci kapcsolatokban (ezt az értelmezést találhatjuk meg a XII. Pártkongresszus 1923. áprilisi határozatában). Érthető tehát, hogy az a felfogás uralkodott, amely szerint az irányító szervek és a gazdasági egységek között fennálló kapcsolat államigazgatási természetű. Ez a nézet nem zárta ki azonban a szerződések alkalmazását ebben a viszonylatban. A termékek mozgása szempontjából döntő jelentőségűek voltak akkor a gazdasági szervezet és az irányító szerv közötti vertikális kapcsolatok (amelyeknek alapja az állami megrendelés volt), bár léteztek már a gazdasági szervezetek közötti horizontális kapcsolatok is. A megállapodásos gyakorlat nem vált tartóssá az utasításos környezetben. A tervfeladatok közlése utasítássá alakult. (Megjegyezzük, hogy hasonló módon rövid ideig használták a szerződési formát 1930—1931-ben, amikor a vállalaton belüli egységeknek az önálló elszámolását vezették be: a központ és az egységek a feladatokat szerződésben rögzítették.)

A gyakorlatban az állami szervezet és irányító szervek között létrejövő szerződések ellenére a közvetlen központi beavatkozásnak, az igazgatási módszer alkalmazásának túlsúlya a jellemző. A XII. Pártkongresszus határozatában éles szavakkal elítélte azt, hogy a feladatok meghatározása és az anyagellátás terén a közvetlen központi intézkedések mennyisége nem lett kevesebb, mint a hadikommunizmus idején volt. A határozat azt jelölte meg feladatként, hogy a kereskedelmi és az igazgatási módszereket kombinálják a tapasztalatok figyelembevételével.

Az áruellátás nehézségei a központi intézkedések alkalmazása mellett szóltak a későbbi években is. A kiépülő tervezési rendszer is az irányító szervek részletekbe menő beavatkozásának erősödését hozta magával. Nem jelentett változást ezen a területen a gazdasági szervezeti rendszer átalakítása sem. Vállalatnak egyre inkább a trösztök egyes egységeit tekintették ugyan, és megadták ezeknek az önálló jogi személyiséget, de ehhez a feladatoknak és a forrásoknak talán a korábbinál is részletesebb központi meghatározására való törekvés járult. Az 1920-as évek végén a döntőbizottsági gyakorlat egyértelműen kifejezésre juttatta, hogy a szerződést csak technikai formának tekintik, ami mögött teljesen más tartalom húzódik meg, mint az áruforgalomban hasonló formában létrejövő szerződések mögött. A tröszt a termelési feladatra utasítás-megrendelést adott, de a pénzzel és az anyaggal való ellátás is a tröszt feladata volt. Ebben a viszonylatban is érvényesültek az egyenértékű szolgáltatások elemei egyrészt a feladatmeghatározás és a feltételek biztosítása, másrészt a vállalatok tevékenysége között. Ezek az egyenértékű elemek az 1930-as évek elején teljesen eltűntek, akkor a vállalatoknak saját forgóeszközt biztosítottak, és kötelezővé tették a vállalatok közötti szerződéseket. Már csak államigazgatási jellegű maradt a trösztnek a termelési feladatra adott utasítás-megrendelése. (Megváltozott ekkor a vállalatok állami szerv jellege is.) A vállalatok egymással a polgári jogi szerződéseket az államigazgatási utasítások alapján kötötték meg, a tervfeladathoz kaptak a banktól forgóeszközöket. Amíg tehát a szovjet jogfejlődés korábbi időszakában megtalálhatók

az államigazgatási jogi és a polgári jogi elemeket ugyanabban a jogviszonyban vegyítő megoldási kísérletek, az 1930-as évek elejétől az államigazgatási jogi és a polgári jogi jogviszony elválasztására építő rendszer jön létre. Eltűnnek a vertikális szerződéses kapcsolatok, csak a vállalatok közötti horizontális szerződések maradnak meg. Ettől kezdve a szocialista jogirodalom állandó vitatémája a tervutasítás és a szerződés kapcsolata.

A későbbiekben — bár más formák között — ismét felszínre kerül az irányító szerveknek az a feladata, hogy a részletes tervfeladatok meghatározása mellett biztosítsák az anyagi feltételeket is. Az 1930-as évek közepén a glavk-ok ismét átveszik az anyagellátás teljes szervezését, és e körben maguk is részesei lesznek a szerződéses forgalomnak. A pénzzel való ellátás közvetlenül nem kerül vissza hozzájuk, de átirataiknak megfelelően intézkedik a bank, ad pénzt, vagy vesz el pénzt a vállalatoktól. Az anyagellátási feladatot később a glavk-oknak alárendelten szervezett készletező-ellátó vállalatok veszik át. Ezzel ismét megvalósul az államigazgatási és a polgári jogi elemek szétválasztása.

b) A magyar jogfejlődés. A magyar jogfejlődésből a témának egy másik vonatkozása érdemel említést. A gazdaság szocialista átszervezésének időszakában az figyelhető meg, hogy a szállítási és a vállalkozási szerződések szabályozása ráépül a közszállításokról szóló rendelkezésekre. Először csak egyes sajátos szabályokkal egészítik ki e rendelkezéseket, majd a tervgazdálkodás rendszerének kiépülésével párhuzamos szabálytömeg alakul ki, végül 1951-ben a közszállítások szabályai eltűnnek. Hasonló a fejlődés iránya, mint a szovjet jogban: eltűnnek az alapot adó állami megrendeléseknek megfelelő szerződéses viszonyok, helyükbe az irányító szervek utasításai alapján a vállalatok között létrejövő szerződések lépnek. A későbbi elnevezés szerinti tervszerződések uralják a terepet, és a jogi szabályozás központi kérdése: a tervutasítások rendszerét minél jobban szolgáló szerződési rendelkezések kialakítása. A közszállításoknál kialakult gyakorlat egyes technikai elemei megmaradnak ugyan, de a felszín alatt, eredetük pedig lassan feledésbe merül.

A gazdaságirányítási rendszer reformja a tervszerződések kategóriáját kérdésessé tette, eltűntek azok az elemek, amelyek 1951 és 1967 között az alapot adták. A jogszabályokból a tervszerződés kategória el is tűnt. A tervutasításos rendszerhez való kötődés nélkül most már csak az adott forgalmi kapcsolatok sajátosságai kerülhetnek szabályozásra, kiegészítve egyes olyan tételekkel, amelyek az egyensúly hiánya miatt szükségesek. Nem került megvizsgálásra azonban az, hogy a költségvetési szervek megrendelései igényelnek-e valamilyen sajátos megoldásokat. Újra felszínre kerülhetnének, megváltozott körülmények között az állami megrendelések, mint a költségvetési szervek megrendelései. A költségvetési szervek eljárásának vannak speciális szabályai, de a pénzügyi jogi és a polgári jogi szabályok túlzottan elkülönülnek egymástól, ami akadályozza az egységes szemlélet, a különböző természetű igényeket közösen kielégíteni kívánó szabályozás kialakítását.

2. Közigazgatási szerződések. A gazdaságirányítási rendszer alakulása az előzőek szerint döntően befolyásolta a tervek végrehajtására szolgáló szerződések jogi megítélését, de ezen túlmenően általában az állami szervek fellépésének módszereit is. Kihatott a közigazgatási szerződések témájára is, de a szakirodalomban kialakuló felfogás is hatott a gyakorlatra, a közgondolkodásra. A centralizált gazdaságirányítási rendszer nem kedvezett a mellérendeltségen, egyenjogúságon nyugvó megoldásoknak. Így nemcsak a gazdaságirányító szervek gyakorlatából szorultak ki a szerződések, hanem a szakirodalomból is. Ebben a következményben azonban más tényezőnek is szerepe volt.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtt az orosz jogi megoldás — a rendelkezésre álló forrásokból megállapíthatóan — az adott témánál inkább a némethez állt közel, mint a franciához. Az állami megrendelések tisztán polgári jogi szerződésként jelentek meg, a kincstár lépett fel elkülönült polgári jogi jogalanyként. Közvetlenül a forradalom után és a NEP-korszakban alkalmazták az állami megrendelések korábbi formáját. Az állami szervek (a kincstár) magánszemélyeknek adott megrendeléseire külön jogszabály született, amely polgári jogi jogviszonyként rendezte a felek kapcsolatát. Ugyanezt a felfogást tükrözte az is, hogy az OSZFSZK Polgári Törvénykönyve rendelkezéseket tartalmazott ezekről a szerződésekről. Az irányító szervek és a gazdasági szervezetek között az állami megrendelések mintájára létrejövő megállapodásokban viszont vegyültek az alá-, fölérendeltség és az egyenértékűség elemei.

Az 1920-as évek szovjet államigazgatási jogi irodalma foglalkozott a közigazgatási szerződésekkel. Az évtized végére azonban a magántevékenység háttérbe szorult, a gazdaságirányításban az államigazgatási elemek túlsúlya megnőtt, az irányító szervek és a gazdasági szervezetek közötti megállapodás eltűnt. Mindennek következtében az 1930-as években a közigazgatási szerződés témája lekerült a napirendről. A második világháborút követően történt ugyan kísérlet e kérdés feleleventésére, de sikertelenül. Hozzájárult mindehhez az a körülmény, hogy amikor 1947-ben a mezőgazdasági felvásárlás körére Karassz felvetette a közigazgatási szerződési minősítést, olyan erős ellenállásba ütközött, hogy az irodalomban a közigazgatási szerződés témája szinte tabu lett. Ez a megítélés éreztette hatását a népi demokráciák jogirodalmában is.

A közigazgatási szerződés kérdése hosszabb szünet után az 1960-as években merült fel újra. Egységes álláspont nem alakult ugyan ki, inkább elszigetelt területeken, viszonylag szűk személyi kört megmozgató kísérletekről lehet beszélni. A

leginkább elfogadott a szerződések elismerése a tanácsok koordinációs tevékenysége körében; itt egymás mellett jelennek meg államigazgatási jogi és polgári jogi elemek. (Különösen az NDK-ban és Lengyelországban foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, hazánkban a téma részletes kifejtést Ádám Antal munkáiban kapott.) A közigazgatási szerződések kérdése a közszolgáltatások körében is felmerült (főleg a szovjet jogirodalomban irányult erre a figyelem), de a téma átfogó feldolgozását még nem adta meg a szocialista jogirodalom. Ellentétes nézetek alakultak ki a tervszerződések minősítéséről: a többségi álláspont szerint polgári jogi szerződésről van szó, ezzel szemben van olyan nézet, amely e szerződéseket az államigazgatási tevékenység egyik fajtájának tekinti (Starosciak), a gazdasági jog önállóságát valló nézet pedig a tervszerződések vegyes természetét állítja. A magyar államigazgatási jogi irodalom a jelek szerint kész általában is a közigazgatási szerződés elfogadására, de még számos tisztázatlan kérdés van. A jogászi közfelfogásban egyelőre még erősen érvényesül az államigazgatási jogi, illetve pénzügyi jogi elemeknek a polgári jogiaktól való elválasztására irányuló törekvés. Ezt a felszabadulás előtti időből örökölt szemléletet csak erősítette a centrális gazdaságirányítási rendszernek az a sajátossága, hogy hatalmi viszonyokra, alá- és fölérendeltséggel járó kapcsolatokra épített.

3. Szerződések a gazdaságirányítási feladatok megvalósítása érdekében. A gazdaságirányítási rendszer reformja a gazdálkodó szervezetek és a gazdaságirányító szervek között újfajta kapcsolatok létesítésének lehetőségeit is megteremtette. Ki is alakultak egyes olyan szerződéses formák, amelyek révén a gazdaságirányító szerv a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását elősegítő meghatározott tevékenység végzését kötötte ki a vele szerződő gazdálkodó szervezettel szemben. Ilyen szerződések az állami támogatások nyújtására szóló megállapodások és a kutatási szerződések egy része. Az említett két esetkör megítélése lényegesen eltérő. A kutatási szerződések polgári jog területére való sorolását nem vitatják. Ezzel szemben kérdéses az állami támogatásra vonatkozó szerződések minősítése. Azoknál az állami támogatásoknál, amelyeket megállapodás alapján nyújtanak, két csoport alakult ki. Az egyiknél elválasztják az államigazgatási jogi (pénzügyi jogi) kérdéseket a polgári jogiaktól, és más szerv dönt a támogatás megadásáról, visszavonásáról, mint amelyik a gazdálkodó szervezettel a szerződést megköti. A másik csoportnál ez a szétválasztás nem történik meg.

A gazdaságirányítási feladatok megvalósítására irányuló szerződéseknél nagyon sok megoldatlan probléma van. Bizonytalan a vállalt kötelezettségek végrehajthatósága, a kötelezettségek pontos meghatározásának lehetőségei, a körülmények megváltozásának hatásai, a vitákat elbíráló fórum stb. Ezek mellett a kérdések mellett van azonban olyan általánosabb jellegű probléma is, amelynek megoldása a polgári jog több más témájánál is fontos, az államigazgatási jogban pedig alapvető jellegű. A kérdést egyszerűsítve úgy lehet megfogalmazni, hogy milyen állami szervek mely tevékenysége minősíthető olyannak, amelynél szükségszerűen az államhatalom képviselőjeként, az államhatalom birtokosaként való fellépésről kell beszélni, ahol tehát a mellérendeltség a jogviszonyban fel sem merülhet. Etekintetben a gyakorlatban bizonytalanság van. Nem egyszer, és nemcsak egy országban figyelhető meg az, hogy adott tevékenységet másképp ítélnek meg akkor, ha helyi államigazgatási szerv látja azt el, mintha minisztérium végzi azt; hasonló módon eltérő elbírálásban részesül az ágazati és funkcionális minisztérium egyébként azonos jellegű tevékenysége. A jogirodalomban megnyugtató választ — úgy tűnik — nem dolgoztak ki. A kérdésnek polgári jogot érintő ilyen beállítását, vizsgálatát leginkább Bratusz-nál lehet megtalálni, de megoldás nélkül. Jampolszkaja egy megjegyzésében egyenesen arra utalt, hogy megoldás nincs is.

4. A problémák összefoglalása. Az előzőekben már jelzett problémák a szocialista jogban nem egy különálló terület elkülönülő megoldását igénylik. A társadalmi tulajdon alapján a szocialista állam átfogó gazdaságirányítási tevékenységének keretei között a gazdaságirányítás céljait szolgáló szerződések sok tekintetben másként jelennek meg a szocialista országok állami szerveinek gyakorlatában, mint a kapitalista országokban. Számos kérdés közös azonban. Így közösnek tartjuk azt, hogy a jogi minősítés tisztázása a polgári jogi szerződések és az államigazgatási jog elemeinek együttes vizsgálatával, a különböző jogágak sajátosságaiból fakadó vonások figyelemmel kísérésével lehet.

A szocialista országok szerződési jogában is megfigyelhető az, hogy egyes területeken olyan jelenségek alakultak ki, amelyek a hagyományos szerződési elméleti tételek segítségével nehezen magyarázhatók. Az előrelépés, az új megoldások keresése leginkább a gazdálkodó szervezetek közötti szerződésekben figyelhető meg, de itt is nagyon sok kérdés tisztázásra vár. Ezekhez csatlakoznak a gazdaságirányító szervek és a gazdálkodó szervezetek között létrejövő szerződések is. Sokkal kevésbé tapasztalható változás a szocialista országok jogirodalmában a magánszemélyek között lérejövő szerződések tételeinél. Ez visszahat a szerződések általános felfogására is, és nehezíti a többi területen is az előrehaladást. A problémák leginkább a hosszú időtartamra létrejövő szerződések, a felek gazdasági kapcsolatát szervező, és legfeljebb csak részben áruforgalmat közvetlenül lebonyolító szerződések területén jelentkeznek, ahol szükség van egyrészt a hagyományos szerződési tételek felülvizsgálatára, a szerződés kötőerejének oldására, a vagyoni egyensúly fenntartásának biztosítására, másrészt a vállalatok egymás közötti kapcsolatain kívül a vállalatok és a gazdaságirányító szervek közötti (vertikális) kapcsolatok vizsgála-

tára is. Elsősorban az említett szerződési elméleti kérdések mellett vizsgálandó az, hogy az állami szervek eljárásában hol kell tudomásul venni a speciális állami jelleget. Elképzelhető, hogy részben külön szabályok szükségesek a hatékonyság biztosítása, az összejátszás megakadályozása érdekében, részben a polgári jogi szerződési szabályok megfelelő alkalmazása (felmondási jog megadása, szerződés módosítása népgazdasági érdekből) jelenthet megoldást, részben pedig különböző jogágakba tartozó eszközökkel lehet megoldani kérdéseket (pénzügyi egyensúly fenntartása).

Az említett kérdések mellett természetesen szükség van a közigazgatási szerződés külön kategóriája elfogadásának vagy elvetésének vizsgálatára is. Témánk szempontjából, az érdemi megoldások kialakításánál azonban nézetünk szerint nagyobb jelentősége van a jogviszonyban meglevő különböző természetű elemek tisztázásának, és az ennek megfelelő szabályok megkeresésének, mint az új kategóriák kialakításának.

Harmathy Attila

*

I.

Harmathy Attila előadásának az alaptémája — ahogyan ezt maga megjelölte — annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy „az államnak a gazdasági életben betöltött szerepét a jogintézmények milyen módon fejezik ki". E témakörben — a teljességre törekvés igénye nélkül — a *szerződésekre* szűkíti mondanivalóját, olyan szerződésekre, amelyekben az egyik fél állami szerv és olyan szerződésekre, amelyekben a szerződő állami szerv — ahogyan mondja — „nem egészen olyan szerepet tölt be, mint a forgalmi élet bármilyen más résztvevője". Történeti megközelítésben és összehasonlító módszerben vizsgálja a feltett kérdést; először a fejlett európai kapitalista államokban (francia, angol, német) megfigyelhető fejlődéssel, majd a szocialista gazdaságirányítási rendszerekben kialakult, kialakulóban levő megoldásokkal foglalkozik. A tőkés világban — elsősorban Franciaországban — az állami megrendelések körében alakult ki a szerződéseknek az a kategóriája, amelynél a magánjogi elemek közigazgatási, közjogi elemekkel is vegyülnek, jóllehet — és ez különösen a német jogfejlődésre jellemző — a jogelméletben és a bírói gyakorlatban a közjogi és a magánjogi elemek elválasztására törekszenek, mondván, hogy nem az állam (amely csak hatalmi viszonyok alanya lehet), hanem a „fiscus" az, amely mellérendeltségi—egyenjogúsági pozícióban is szerepelhet a jogviszonyokban. Az angol jogfejlődésben — ha arra nem is jellemző a közjogi és a magánjogi elemek szétválasztására irányuló törekvés — a franciához hasonló vegyes megoldás sem fejlődött ki az állami megrendelések területén, nem jöttek létre a magánjogi szerződésektől különböző, sajátos szabályok.

A kapitalista világban a fejlődés további folyamán a *közszolgáltatásoknál* és az azokkal kapcsolatos *koncesszióknál* alakult ki — megint elsősorban Franciaországban — a *közigazgatási szerződések* fogalma és egyre inkább a közigazgatási jogba sorolják a közszolgáltatási feladatok ellátásáért felelős helyi szervek magánjogi elemeket is tartalmazó jogviszonyait, szerződéseit. Németországban — az NSZK-ban — a közigazgatási jog elméletében ma már szintén elismernek a franciához hasonló vegyes szerződéseket, „a közigazgatási szerződés — írja a szerző — jogszabályi elismerést nyert". A francia „vegyítéses" megoldáshoz közelít az angol fejlődés is. A kapitalista fejlődés ismertetését a szerző azzal a megállapítással zárja, hogy a „közigazgatási szerződések... sajátos vonásainak nagy részét *nem* tartja a *polgári jogi szerződésektől idegennek*", másrészt, hogy „a közjogi és magánjogi elemek szétválasztására törekvő megoldás megnehezíti a jelenségek vizsgálatát, a következmények felmérését".

A dolgozat, ill. az előadás tárgyává tett kérdésnek a *szocialista jogban* való vizsgálatáról szóló II. (a kapitalista fejlődést ismertető I. résznél jóval rövidebb) részében a szerző (a „Tervszerződések" című 1. pontban) a vállalatok között a tervutasításos időszakban létrejött szerződéseket természetesen nem minősíti közigazgatási szerződéseknek, annak ellenére sem, hogy ezeket a vállalatok államigazgatási utasítások alapján kötötték. Itt az államigazgatási — de nem szerződéses — jogviszony az irányító szerv és a közvetlen utasítással irányított vállalat között áll fenn. A hatvanas évek utolsó éveitől, különösen pedig a 68-as gazdasági reformtól kezdve egyre szélesebb körben váltja fel a közvetlen irányítást a népgazdasági célkitűzéseknek *közvetett* eszközökkel történő érvényesítése: a *vállalati adók* rendeltetése nemcsak az állami feladatok ellátásához szükséges költségvetési bevételek javarészének a biztosítása, de emellett a korábbi „kétcsatornás" (nyereségbefizetés, forgalmi adó) bevételi rendszert felváltó számos adónem mindegyike egyben a vállalati gazdálkodás valamilyen irányban való befolyásolását is célozza; egy másik, 1968 óta ugyancsak finomított közvetett irányítás a szelektív *hitelezési rendszer* és kamatpolitika; az utóbbi években megváltozott és még folyamatban levő *árszabályozás* és *árfolyam-reform* ma a közvetett befolyásolás lehetőségének a korábbinál sokkal fontosabb területe; végül, de nem utoljára: a vállalati gazdálkodás állami támogatása, részben közvetve (pl. adókedvezményekkel), részben közvetlen módon: az állami költségvetésben előirányzott juttatásokkal, amelyek pár év óta — költségvetésünk egyensúlyának javítása céljából — jelentősen csökkentek ugyan, de az 1981-es költségvetés kiadási oldalán — a tsz beruházásokhoz és a lakásépítésekhez adott támogatás összegén kívül — még mindig a kereken 480 milliárdos főösszeg kb. 30%-át teszik ki (szemben a vállalatoktól származó, a főösszeg kb. 80%-át kitevő bevétellel).

És, hogy most visszatérjek Harmathy Attila referátumának központi témájára: a közvetett irányításnak ez a legutóbb említett módja, eszköze, tehát a *vállalati gazdálkodásnak költségvetési juttatásokkal való közvetlen támogatása* az a terület, ahol az ún. *közigazgatási szerződések* jelentkeznek, talán majd szaporodnak is. Mert valóban ez Harmathy Attila dolgozatának a magva: a *közigazgatási szerződések* fogalmának kialakulását vizsgálja előbb kapitalista, majd szocialista viszonyok között. Ez a referátum központi témája, véleményem szerint akkor is, ha a címben („Szerződés—közigazgatás—gazdaságirányítás") ez nem jut kifejezésre és akkor is, ha a referátum végén a szerző — igen szerényen — azt mondja, hogy „nem a közigazgatási szerződés kategóriája állt a vizsgálat középpontjában és nem azt tartom döntőnek, hogy az önálló intézményként elfogadásra került-e?" Ebben a kérdésben, azaz abban, hogy a jogrendszerben „önálló intézményként" helyes-e kezelni „a közigazgatási szerződést", a szerző tehát *nem foglal állást*, de az, hogy e kérdést *„nem tartja döntőnek"*, mintha azt implikálná, hogy nem híve ennek a vegyes (közjogi és magánjogi) elemeket tartalmazó jogintézmény önállósításának vagy talán nominálásának sem. Igaz viszont, hogy másutt azt mondja, hogy „a magyar *államigazgatási* jogi irodalom a jelek szerint kész, általában is, a közigazgatási szerződés elfogadására, de még számos tisztázatlan kérdés van". „A jogászi közfelfogásban — mondja tovább — *egyelőre* még erősen érvényesül az államigazgatási, illetve pénzügyi jogi elemeknek a polgári jogaiktól való elválasztására irányuló törekvés" (uo.).

A magam részéről — ha szabad itt véleményt mondanom — ha ezzel kapcsolatban nem is használom a „fából vaskarika" minősítést, *nem* helyeselem ennek a „közigazgatási szerződés"-nek nevezett kategóriának intézményesítését jogrendszerünkben, ill. a jogtudományban. Amennyire kétségtelen, hogy számos és egyre több intézmény jogi szabályozásában — komplex módon és helyesen — szerepelnek jogelméletileg élesen elválasztható magánjogi (szerződési) és közjogi elemek is, annyira nem tartom szükségesnek (hanem inkább zavarónak) azt, hogy „közigazgatási szerződés"-sel, mint önálló jogintézménnyel operáljon a *jogelmélet.* Mert ugyan számos intézménynél célszerű a komplex szabályozás, de abban mindig felismerhetők, elválaszthatók a két vagy több jogághoz tartozó elemek, amelyek nem oldódnak fel és alakulnak át jogágilag új jelenséggé, egységgé. A magánjog ún. közjogiasodása és másrészt a közigazgatási jogi szabályozásnál magánjogi elemeknek, megoldásoknak egyre gyakoribb felhasználása: bármennyire célszerű lehet is a kodifikálásban, a jogalkalmazásban, mégsem jelentheti a jog rendszerezésében szerte a világon évezredek óta érvényesülő elsődleges „principium divisionis"-nak (ius publicum, ius privatum) a feladását, félretételét a jog vagy egyes jogágak tudományos művelésénél.

A mostani magyar gazdaságirányítási rendszerből Harmathy Attila két olyan területet említ, ahol a gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítását *szerződésekkel* is elősegítik, nevezetesen a *kutatási szerződéseket* és az *állami támogatások* egyes fajtáinál bevezetett szerződéses megoldásokat. Amíg a kutatási szerződéseknek a polgári jog területére sorolását nem vitatják, az *állami támogatásra* vonatkozó szerződések *minősítését* kérdésesnek tartja és e körben sok megoldatlan problémát is lát, így — első helyen említve — a szerződésben vállalt kötelezettségek végrehajthatóságát. Ami az utóbbit illeti, gondolom, a támogatási határozatnak („támogatási okirat") a támogatás megvonására vagy éppen a visszafizetésére vonatkozó, a kedvezményezett által az ún. szerződésben is tudomásul vett része a végrehajthatóságot úgy biztosítja, mint az adókötelezettség végrehajtását. Ami pedig a támogatási szerződés *minősítését* illeti: az állam által vállalt pénzügyi kötelezettség jogalapja nem maga a szerződés, hanem a támogatásra vonatkozó *államigazgatási* (bizottsági) *határozat,* amelynek *feltétele* az, hogy a juttatást igénybe vevő vállalat meghatározott kötelezettségeket vállal. Ezt azután ún. *szerződésben* is megerősítik és ezt szokták nálunk „közigazgatási szerződés"-nek nevezni. De ha *formailag* van is szerződés (és ez talán erősíti is — pszichikailag — a támogatás *feltételéül* szolgáló feladat elvégzésére irányuló vállalati akaratot), az nem más, mint a támogatási feltételek elfogadása; az állami szerv és a vállalat közötti jogviszony *államigazgatási* jellegű, amelyet nem „szerződés", hanem államigazgatási határozat teremtett meg és kötött feltételekhez. Mint ahogyan pl. különböző *adókedvezmények* nyújtásának a *feltételeit* is vagy maga a jogszabály, vagy a pénzügyi hatóság állapítja meg, anélkül, hogy „szerződéses" kötelezettségvállalás is szükséges volna.

Más a helyzet az állami támogatásoknál ugyancsak szerepet játszó *hitel- és kölcsönszerződések esetében.* Ezek valóban *polgári jogi ügyletek,* annak ellenére, hogy az ilyen szerződés egyes tartalmi elemeit (a hitelcél, a lejárat, a kamatok stb. tekintetében) jogszabály vagy államigazgatási határozat (hitelpolitikai irányelvek) határozzák meg, ill. határolják be.

A gazdaságpolitikai célkitűzések megvalósítására irányuló szerződések problémáinál a szerző végül is általánosítva és egyszerűsítve a kérdést így veti fel: „milyen állami szervek mely tevékenysége minősíthető olyannak, amelynél szükségszerűen az államhatalom képviselőjeként, az államhatalom birtokosaként való fellépésről kell beszélni, ahol tehát a mellérendeltség a jogviszonyban fel sem merülhet". E tekintetben — mondja a szerző — bizonytalanság van, sőt egyes vélemények szerint a kérdés megoldhatatlan.

A pénzügyi jog területéről kiindulva: a Harmathy Attila által feltett, iménti idézett kérdésre, véleményem szerint, a választ talán a következő irányban is lehetne keresni: az állami szervek *pénzügyi jogi* tevékenységi körében keletkező jogviszonyok azok, ahol a mellérendeltségi pozíció *nem* játszik szerepet. Pénzügyi *jogi* funkció és tehát pénzügyi jogi jogviszony pedig mindaz, amely az államigazgatási (pénzügyi) szerv és más jogalany között a nemzeti jövedelemnek az állami költségvetésen és a vállalati alapképzésen keresztül történő elosztásánál és újraelosztásánál keletkezik: tehát a vállalatoknak (és egyéb személyeknek) az állami költségvetéshez való kapcsolatában, éspedig egyrészt a vállalati és lakossági *adók* és adójellegű közszolgáltatások, másrészt a vállalatok által igényelhető költségvetési *juttatások, támogatások* (ideértve a vállalati nyereségből az alapok képzésére szolgáló pénzeszközök visszahagyását) során. Nem tartoznak tehát e körbe az állami szerveknek (akár pénzügyi szerveknek) a termékforgalommal (és ingatlanforgalommal) kapcsolatosan keletkező visszterhes ügyletei, amelyeknél az állami szerv polgári (hitelezői vagy adósi) jogviszonyban szerepel. Állami pénzügy az ilyen is, hiszen állami szervnek járó vagy attól követelhető pénzfizetést involvál, de *nem pénzügyi jogi* viszony alapján, nem alá—fölérendeltségi pozícióban, hanem *szerződéses* alapon (államigazgatási szerv, mint egyik fél, adásvételi, bérleti, vállalkozási, kölcsön stb. szerződésekben). Szemléltetőbben talán úgy is disztingválhatunk, hogy míg a pénztartalmú *polgári jogi* jogviszonyban (akkor is, ha egyik alanya államigazgatási szerv) értékek *cseréjéről* (pénz ellenében tulajdon, használat,, szolgáltatás, munka stb.) van szó, addig az államigazgatási (pénzügyi) szerv *pénzügyi jogi* kapcsolatánál (a pénzügyi jogi jogviszonyban) a pénzfizetési kötelezettség (pénzmozgás) *egyirányú* (adó, támogatás), tehát *közvetlen,* konkrét ellenszolgáltatás (értékcsere) nincs. (Persze az adózók ellenértéket kapnak a társadalmi közös fogyasztásra előirányzott költségvetési pénzekből: társadalombiztosítás, oktatás, honvédelem, rend- és közbiztonság, bíráskodás stb. stb.). Az ún. államigazgatási (támogatási) szerződés nem ellenérdekű vagyoni viszonyokat rendez és ebben a pénzügyi jogi jogviszonyban az államigazgatási (pénzügyi) szerv szükségszerűen hatalmi pozícióban van. S hogy megint a „támogatási *szerződés*"-nek nevezett konstrukció *minősítésére* térjek vissza, ez, véleményem szerint, mint jogintézmény nem polgári jogi, hanem *pénzügyi jogi kategória,* éspedig a jogviszony keletkezésében, végrehajtásában, jogvita esetén a döntésre hivatott fórum kérdésében is. Hogy az államigazgatási, közjogi jellegű kötelezettséget egyben beöltöztetik polgári jogi köntösbe is, ez nem változtathat a minősítés lényegén, de talán van ennek is ösztönző hatása.

II.

Harmathy Attilától *„Az állami támogatások jogi kérdéseiről"* címen kitűnő, a mostani referátumnál szélesebb kört felölelő, a kérdéseket részletesebben és közgazdasági szemszögből is elemző tanulmány jelent meg az Állam- és Jogtudomány múlt évi 1. számában. Ennek a megvitatása ugyan nem tárgya a mostani ülésnek, de ide kívánkozik, hogy az ugyane vagy javarészt rokon témakörben az e nagyobb tanulmányban tett néhány megállapításra itt is utaljak, azért is, hogy az *„államigazgatási szerződés"-nek nevezett konstrukció jogi minőségének* kérdésében fent mondott véleményem helytállóságát ennek alapján is vizsgáljam.

„A jogviszonyok minősítése" cím alatt a szerző foglalkozik a kapitalista jogirodalomban és gyakorlatban kidolgozott megoldásokkal, majd a szocialista országok elméleti megállapításaira támaszkodva összefoglalja saját nézetét. Annak hangsúlyozása mellett, hogy a kérdés még nem tisztázott, a *magyar* államigazgatási jog keretében utal olyan nézetre is, amely szerint az államigazgatási aktusnál „a polgári jog csak *formai* kérdés, és viszont olyanra is, amely a tanácsok vagyoni elemeket tartalmazó megállapodásait tisztán

polgári jogi szerződéseknek tekinti, szemben az olyan felfogással, amely szerint az államigazgatási jogi elemek az uralkodók akkor is, ha a megállapodásban vagyoni kérdéseket is rendeznek. Itt, mielőtt a szerző saját nézetére térnék át, legyen szabad visszautalni arra, hogy, a fentebb már mondottak szerint, a „támogatási szerződés"-t azon az alapon is *államigazgatási* (pénzügyi) *jogi jogviszonyként* minősítendőnek tartom, ilyenkor *nem* értékek cseréjéről, nem vagyoni viszonyok rendezéséről, hanem egyirányú (az adózással ellenkező irányú) értékmozgásról, pénzjuttatásról van szó és ahogyan az adófizetési kötelezettséggel szemben sincs konkrét ellenszolgáltatás, úgy a „támogatási szerződés"-ben vállalt vállalati feladatok sem jelentenek ellenszolgáltatást a kapott támogatásért, hanem azok az egyoldalúan megállapított juttatás *feltételei.* A feltétlenül kikötött vállalati magatartás, véleményem szerint, *nem ellenértéke* a támogatásnak; *nem ellentétes vagyoni* érdekek egyeztetéséről van szó és ezért nem helyes itt a polgári jogi minősítés. En tehát hajlok afelé a nézet felé, hogy a „szerződés" e konstrukcióban jogelmeletileg csak formális, jelképes, „mintegy" (quasi) szerződés, de ennek ellenére célszerű lehet a költségvetési juttatással elérni kívánt vállalati magatartás erősítésére.

Ami végül a tanulmány szerzőjének saját nézetét, megállapításait illeti: egyetértek természetesen azzal a kurzíven szedett mondattal, amely szerint *„az állami támogatás megadása a pénzügyi jog elvei alapján történik, az állami költségvetés végrehajtása körébe eső cselekmény".* Azzal is, hogy „jogszabályi rendezésre lenne szükség azokban a kérdéskörökben, ahol más szabályokat kell alkalmazni, mint a polgári jogi szerződésekre általában" és hogy — ismét kurzív — *„a lehető legnagyobb mértékben egységes rendezést kell teremteni a határozaton és a szerződésen alapuló támogatási jogviszonyra".* E mondatnak az a része azonban, hogy a támogatási jog szerződésen is *alapul,* már nincs összhangban az általam helyeselt minősítéssel. Hogy Harmathy álláspontja sem áll szilárdan a (részben) „szerződéses" alapon, erre utalnak a záró rész ilyen mondatai, mint „Ha tehát a szerződéskötés után a körülmények megváltoznak, lehet, hogy a szerződés ellenére az államigazgatási szerv ismét egyoldalú cselekményeket végez, visszatér az egyenjogúság jogviszonyából az alá-fölérendeltség jogviszonyába." (Szerintem mindvégig ebben volt, ill. van.) Vagy: „szerintem a szerződéses jogviszonyban is megillethetné az államigazgatási szervet, hogy a pénzügyi ellenőrzés szabályai szerint járjon el" (60. old.). És a záró mondatban: a tisztánlátás megnehezítéséhez vezet az, ha külön van egy államigazgatási-pénzügyi jogi viszony a támogatás nyújtásáról (módosításáról, visszavonásáról) és emellett, állítólag (!) külön, gyakorlatilag azonban az előzőtől elválaszthatatlanul, egy polgári jogi szerződéses jogviszony". Ezért nem célszerű a jogviszony megkettőződését fenntartani — mondja — és szerinte a támogatást nyújtó államigazgatási szerv legyen a szerződéskötő. Az egységes szabályozást én is helyeslem, de egységes államigazgatási jogviszonyként, amelynél a „szerződés", ha már ilyet is megkíván a jogszabály — éppen a jogelméleti „tisztánlátás" érdekében — az egységes, államigazgatási jogviszonyban idegen, legfeljebb feltételként szabott feladat ellátására irányuló szándékot erősítő és ezért talán célszerű, de *nem konstitutív,* nem a kötelezettséget létrehozó elem. A „szerződés"-nek világszerte a jogrendszerekben kialakult, klasszikus fogalmát kellene módosítani vagy új szerződésfogalmat kreálni ahhoz, hogy a szóban forgó konstrukcióban annak kötelezettséget alapító szerepét elismerjük.

Az, hogy a jogviták eldöntésében kivételesen a bíróságoknak is szerepet biztosít a jogi szabályozás, nem érinti az egységes államigazgatási minősítés lehetőségét, hiszen ez — mint Harmathy Attila is utal rá — a nem vitatható módon pénzügyi jogi jellegű adójogviszonyoknál is előfordul.

Legvégül — hogy félreértés ne essék — megismétlem azt a nézetemet, hogy az állami támogatások rendszerében, igenis, a szerződéses (a valódi, polgári jogi szerződéses) megoldás is szerepet játszhatik és játszik. Tipikus példája: a vállalati beruházásokhoz hitel formájában nyújtott költségvetési támogatás, amikor is a költségvetési érdeket képviselő bank (Á. F. B.) *valódi* polgári jogi szerződést (állami kölcsön, hitel-, kölcsönszerződés) köt a vállalattal, akárcsak a Magyar Nemzeti Bank az ún. bankkölcsönöknél. (Egyébként itt is megvan a fentebb említett „értékcsere", „kétoldalú értékmozgás" kritériuma, amely a polgári jogi szerződést megkülönbözteti az államigazgatási (pénzügyi) jogi jogviszonyra jellemző egyirányú értékmozgástól.)

Meznerics Iván

*

Harmathy Attila előadásában széles történelmi távlatokban vázolta fel az államigazgatási szerződés intézményét.

Hozzászólásomban azzal kívánok foglalkozni, hogyan használható fel ez a nálunk ma még csak sporadikusan alkalmazott jogintézmény aktuális gazdaságirányítási feladataink megoldásában.

Ismeretes, hogy a szocialista állam költségvetési eszközök felhasználásával, a megtermelt társadalmi tisztajövedelem átcsoportosításával — a gazdaságirányítási rendszer konkrét típusától függetlenül — széles körben avatkozik be juttatásokkal, támogatásokkal a vállalatok tevékenységébe.

Közgazdasági tartalmában ez a beavatkozás azt jelenti, hogy a népgazdaság egyik területén megtermelt társadalmi tisztajövedelmet az állami támogatás útján a népgazdaság más területére csoportosítjuk át. Ennek az átcsoportosításnak csak úgy van értelme, ha nem csupán vállalati veszteséget kompenzál, hanem hozzájárul a veszteségforrások kiküszöböléséhez, a jövedelmezőség növeléséhez, a hatékonyság javításához. Ha ez nem így történik, úgy csak annyi történne, hogy a jól működő vállalatoktól eszközöket vonnak el, ezzel azok fejlesztési lehetőségeit csökkentik, a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásuk növelését meghiúsítják anélkül, hogy a kedvezményezett, támogatott vállalatok területén a veszteségforrások csökkennének, a hatékonyság javulna. Természetesen a támogatási rendszer helyes irányú kialakítása és működtetése elsősorban gazdaságpolitikai felismerés függvénye és a gazdaságpolitikai gyakorlat következménye. Meg kell azonban vizsgálni, hogy a helyes irányú gazdaságpolitikai gyakorlathoz hozzá tud-e járulni a támogatás jogi formáinak helyes megválasztása is.

A támogatási rendszer is egyike a gazdaságirányítás olyan területeinek, amelyekről egységes jogi szabályozás nem született, hanem több jogszabályban egymástól eltérő megoldások vannak.

A támogatások odaítélésénél lényegében véve három döntési típus alakult ki.

— az automatikus támogatás, amikor is bizonyos normatív módon meghatározott feltételek teljesítése esetén a támogatás külön határozat vagy szerződés, tehát külön államigazgatási döntés nélkül igénybevehető,
— a gazdaságirányítási döntéstől függő állami támogatás, amikor is a döntést államigazgatási határozatba foglalják,
— gazdaságirányítási döntéstől függő állami támogatás, amelynek tekintetében a támogatási kérdésben döntésthozó gazdaságirányító szerv, vagy megbízottja szerződést köt a kedvezményezettel.

Ma túlnyomórészben az első két forma terjedt el a gazdaságirányítás terén, tehát a támogatás vagy automatikusan jár, vagy határozatilag ítéli oda az erre illetékes szerv.

Meg kell vizsgálni azt a kérdést, hogy az ismertetett forma közül melyik tekinthető a legelőnyösebbnek. Tisztán logikai úton azt lehetne gondolni, hogy a szerződés az a támogatási forma, amely előnyösebb a

gazdálkodó szervezetnek, s több kötöttséget tartalmaz a gazdaságirányító szerv számára, hiszen kétoldalú jogügylet, amelyben mellérendeltségi elemek érvényesülnek. Ebből az következik, hogy kisebb a tere az államigazgatási diszkréció érvényesülésének.

A gazdasági valóság közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy a szerződési forma a gazdaságirányítás számára előnyösebb vagy legalábbis éppen annyira előnyös a gazdaságirányítás számára is, mint a gazdálkodó szervezeteknek. Az automatikus támogatásnál és a határozaton alapuló diszkrecionális támogatásnál nincsen intézményes jogi biztosítéka annak, hogy azok a gazdasági célok, amelyek érdekében a támogatást nyújtották, ténylegesen meg is fognak valósulni. Az automatikus támogatásnál és a határozaton alapuló támogatásnál, a támogatás nyújtásánál szem előtt tartott feltételezések és a tényleges gazdasági eredmény elszakadnak egymástól. A vállalat a támogatáshoz akkor is hozzájut, ha annak elnyerése érdekében kilátásba helyezett gazdasági eredmények nem következnek be. S éppen ez a támogatási rendszer legnagyobb közgazdasági problémája. A támogatást igénybe veszik, az eredmények elmaradnak. Ezen a téren vár fontos szerep a jogintézményekre. Meg kell teremtenünk annak lehetőségét, hogy a támogatás elnyerésének fejében kilátásba helyezett gazdasági eredmények elmaradása esetén a gazdaságirányítás a támogatás megszüntetése, visszavonása, vagy más alkalmas módon szakciókat alkalmazhasson a vállalattal szemben és ennek kilátásba helyezésével vállalásainak teljesítésére szorítsa.

A támogatási jogviszonynak a szabályozási automatizmus és a diszkrecionális döntésen alapuló határozat helyett szerződéses alapokra helyezése növelheti a biztonságot a jogviszony mindkét oldalán.

A szerződéses viszonyok bővebb alkalmazására kínálkozik lehetőség gazdaságirányításunk jelenlegi gyakorlatában, a nehéz pénzügyi helyzetbe került vállalatok helyzetének rendezése kapcsán.

A gazdaságirányítást ebben a tekintetben az a gazdaságpolitikai felismerés vezeti, hogy a veszteségtérítő állami támogatásoknak — nagyon kivételes esetektől eltekintve — az a gazdasági hátránya van, hogy a hatékony vállalatok által termelt társadalmi tisztajövedelmet az olyan tevékenység finanszírozására használják fel, amelyik gazdasági eredményt egyáltalában nem, vagy csak csekély mértékben hoz. A támogatások csak akkor szolgálnak helyes népgazdasági célt, ha tüneti kezelés helyett a tartalmi problémákat oldják meg és alkalmasak a veszteséges és nem hatékony gazdálkodás okainak megszüntetésére. A pénzügyi zavarok megszüntetése érdekében elsősorban a vállalatnak kell mindent megtennie. Erre a gazdaságirányításnak késztetni kell a vállalatokat és ebben a tekintetben lehetőleg minél szélesebb mozgásteret kell számukra biztosítani. Amennyiben a pénzügyi zavart a vállalat saját erejéből megszüntetni nem tudja, de mód van ésszerű intézkedésekkel a gazdaságos működés feltételeit megteremteni, úgy támogatás nyújtására csak meghatározott feltételek mellett, meghatározott gazdasági eredmények szankcionált elvállalása esetén kerülhessen sor. Ha a gazdaságos működés feltételeit nem lehet megteremteni vagy az csak aránytalanul nagy áldozatok árán valósítható meg, úgy a gazdaságtalan tevékenységet kell — esetleg a vállalat beolvasztása, vagy felszámolása útján — megszüntetni, egyidejűleg gondoskodva a szükségletek más módon való kielégítéséről. A veszteségek és az alaphiányok rendezésének szabályait emellett úgy kell megállapítani, hogy ne váljon szükségessé az ilyen ügyekkel kapcsolatos döntések indokolatlanul magas szintre kerülése.

Sor kerülhet állami támogatásra nemcsak veszteségtérítés esetében, hanem olyan esetekben is, amikor a gazdaságirányítás által felismert szükségletek kielégítése érdekében folytatandó vállalati tevékenységet ösztönözni kell. Ilyen esetben a gazdaságirányítás számára az a célszerű, ha a támogatásra pályázatot ír ki és annak ítéli oda, aki ugyanazt az eredményt minél olcsóbban, minél kisebb támogatási igény mellett produkálja. Ez esetben is célszerű a pályázat nyertesével szerződést kötni és abban rögzíteni, hogy milyen tevékenység tekintetében, milyen paraméterekkel jelzett teljesítmény esetén, milyen volumenű támogatásra számíthat a vállalat. A megállapodásban célszerű azt is rögzíteni, hogy az ár- és költségviszonyok változását milyen módon követi a támogatás.

Támogatási rendszerünket mindmáig az is jellemezte, hogy a döntési és lebonyolítási rendszer sokféle és tartalmilag hiányosan szabályozott. Az egyes jogi formák közötti választás nem egységes elgondolások alapján történik, nem ritkán azonos célok elérése érdekében, különböző területeken eltérő megoldásokat választanak, sőt az is előfordul, hogy ugyanannál a támogatási fajtánál az egyes szervek gyakorlata eltérő.

A támogatási jogviszonyokban egymást átható módon vannak jelen államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, s különösen szerződésen alapuló támogatások esetén polgári jogi elemek. A döntési eljárást általában államigazgatási jellegű szabályok tartalmazzák, a támogatás tartalmát kitevő kedvezmények túlnyomó részben pénzügyi jogi jellegűek, a szankciók mindhárom jogágazatba tartozók lehetnek, zömében azonban — a szerződéses támogatásoknál — polgári jogi jellegűek. Célszerű lenne a támogatásokkal kapcsolatos alapvető jelentőségű kérdéseket — egyelőre minisztertanácsi határozat szintjén — egységesen szabályozni oly módon, hogy az számot vessen mindhárom jogágazat jellegzetességeivel.

E szabályozás alapvető elvei lehetnek:

— a támogatási célokat és a rendelkezésre álló forrásokat, az egyes támogatások feltételeit a Minisztertanács évenként az éves népgazdasági tervben határozza meg. Az állami támogatások irányításával kapcsolatos kérdések összefogását a Minisztertanács célszerűen az Állami Tervbizottság útján láthatja el;
— ez egyes konkrét támogatások odaítéléséről a miniszter, országos hatáskörű szerv vezetője és a tanács dönthet;
— mindazoknál a juttatásoknál, amelyeknél a támogatást annak célszerű nyújtani, aki a megkívánt népgazdasági eredményt a lehető legnagyobb mértékben önerőből és a legkisebb támogatási igénnyel nyújtja, célszerű az odaítélésről pályázati eljárás útján dönteni;
— a támogatás tekintetében döntésthozó szerv (akár pályázati felhívással indult meg az eljárás, akár nem) a döntés megalapozása érdekében köteles meghallgatni a támogatási cél sajátosságaitól függően érdekelt szervek véleményét, és tárgyalásokat folytatni a támogatást igénybevevő vállalattal is. A döntés alapján kerülhet sor a támogatást nyújtó és a kedvezményezett közötti államigazgatási szerződés megkötésére;
— e szerződés minimális tartalma a támogatás céljának és összegének, a kedvezményezett által elérendő teljesítménynek, az ellenőrzés módjának, az alkalmazható szankcióknak a megállapítása;
— ha a körülmények a szerződés megkötése után lényegesen megváltoznak, a szerződés módosítását mind a támogatást nyújtó, mind a kedvezményezett kérheti;
— ami a támogatásra vonatkozó államigazgatási szerződések szankciórendszerét illeti, célszerű általában a polgári jog szankcióit alkalmazni, amelyekhez súlyosabb esetekben a támogatás visszatérítésének kötelezettsége, továbbá — különösen az időszakonként elnyerhető támogatások esetén — a támogatások nyújtásából meghatározott időre való kizárás is járulhat;
— akár a szerződés módosításából vagy felbontásából, akár a szankciók alkalmazásából ere-

dő viták tekintetében meg kell nyitni a bírói utat;
— a támogatások fejében elvállalt gazdasági eredmény teljesítésének, illetőleg a támogatások felhasználásának ellenőrzésére a gazdasági és pénzügyi ellenőrzésekre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni.

Ez lehetne a támogatások rendszerét szabályozó minisztertanácsi határozat alapvető tartalma. Ha e határozat alapján a támogatások szerződésen alapuló nyújtása tekintetében megfelelő gyakorlati tapasztalatok már összegyűltek, sor kerülhet az államigazgatási szerződés jogintézményeinek rendeleti úton történő szabályozására is.

Kálmán György

*

1. A korreferátum kellemes műfaj, nem köti meg erősen a korreferens kezét. Ha nem kíván a referátummal vitatkozni, rajta áll, hogy kiegészítéseket tesz-e a referátumhoz vagy olyan gondolatokkal csatlakozik ahhoz, amelyeket az előadás ébresztett. A jelen esetben a kiegészítésre, szakmai profiljuknál fogva, inkább korreferens-társaim illetékesek, ezért a második utat választom. Harmathy elvtárs előadása kapcsán — ha úgy tetszik, a korreferátum ürügyén — szeretnék vázolni néhány gondolatot, amelyek, úgy hiszem, hasonló töprengés eredményei, mint maga a referátum.

A világot saját helyünk és korszakunk szemüvegén keresztül nézzük, így hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy aktuális helyzetünk a szokásostól eltérő, egyszeri helyzet és lehet mindig érveket találni az öncsalás megindoklására is. Szembenézve ezzel a veszéllyel, mégis meg merem kockáztatni azt az állítást, hogy a szocialista országokban általában és Magyarországon különösen olyan periódusban élünk, amit a gazdaság jogi intézményei szempontjából a „nagy gondolkodás" szakaszának tekinthetünk, amelyben a begyökerezett megoldások és fogalmak alapos felülvizsgálatára van szükség.

Ami az *európai szocialista országokat általában* illeti, a 60-as évek közepére megértek a feltételek a szocialista gazdaságirányítás és az ehhez kapcsolódó jogi rendszer nagy teljesítményének, az imponáló logikájú, de csak viszonylag kezdetleges feltételek közt hatékony tervutasításos rendszernek túlhaladásához. Ettől az időtől kezdve lényegében minden európai szocialista országban megkezdődött — országonként eltérő ütemben — a gazdaságirányítási rendszer reformja (fenntartva mégis a legtöbb helyen a tervutasítások koherens rendszerét), és ennek alapján mindenütt aktuálissá válik a korábbi irányítási rendszer talaján kialakult megoldások és fogalmak átértékelése.

2. Különleges a helyzet Magyarországon. Azt, hogy a vállalatok tevékenysége a népgazdasági terv célkitűzéseinek irányába terelődjék, az 1968. évi reform óta alapjában véve a horizontális és vertikális értelemben vett gazdasági környezettől várjuk el: tehát egyfelől a piaci hatásoktól, ahol a piaci viszonyok alakulását erősen befolyásolja a központi gazdaságirányítás, másfelől a finanszírozás, jövedelemelvonás, bérszabályozás stb. által gyakorolt hatásoktól. Jugoszlávián kívül, amelyet most figyelmen kívül hagyunk, Magyarország helyzete jelenleg valóban *egyedülálló:* az egyetlen olyan ország, amelyben *szocialista tervgazdaság piaci közvetítéssel* folyik.

Azt, hogy a jelenlegi magyar gazdaságirányítási mechanizmus a jövőben hogyan fog alakulni, természetesen nem lehet megjósolni. Bevezetése után 4—5 évvel bekövetkezett egy megtorpanás, amely belföldön és külföldön sokakban azt a hitet keltette, hogy az irányításnak ez a rendszere szocialista viszonyok közt nem tartható fenn. Azóta ez a mechanizmus teherbírónak bizonyult a kritikus világgazdasági helyzetben, másfelől a többi szocialista országokban azok a reformok, amelyeket a tervutasításos mechanizmus keretei közt kíséreltek meg, nem hozták meg a várt eredményt. Annyit tehát mindenesetre meg lehet állapítani, hogy abban a létfontosságú folyamatban, amely a szocialista gazdaságirányítás továbbfejlesztését célozza, a jelenlegi magyar mechanizmus *legalábbis egyike lesz a számításba jövő változatoknak,* és jogi apparátusának kiépítése, az ezzel kapcsolatos problémák feltárása nemcsak a mi országunk szempontjából tarthat számot érdeklődésre.

3. Minthogy a vállalataink közti kapcsolatok *közvetlenül a piaci mechanizmus keretében* folynak le, e kapcsolatok formájának, a szerződéseknek szabályozására nagyban-egészében felhasználhatók a tőkés gazdaságban kialakult megoldások. Ha tehát csak a kapcsolatok jogi oldalát, mondhatjuk: *jogi technikáját* vesszük szemügyre, szerződési jogunk mai szabályai erősebben különböznek a piacot kikapcsoló tervutasításos mechanizmus jogától, mint a tőkés jog megfelelő intézményeitől. Természetesen *gazdasági tartalom* szempontjából fordított a helyzet és e kapcsolatok szocialista jellege egyértelmű, hiszen a szerződési *döntések mögött meghúzódó indítékok* a szocialista állam által — többnyire gazdasági eszközökkel — központilag irányított gazdasági környezetből származnak.

Ilyen körülmények közt szerződési jogunk továbbfejlesztésénél *kiindulópontul vehetjük a tőkés szerződési jogot* annyiban, amennyiben ez a fejlett piaci viszonyok jogintézményeit alakította ki, kirekesztve természetesen azokat a megoldásokat, amelyek a tőkés társadalom osztályjellegéből adódnak. A felhasználható joganyagot azonban felül kell vizsgálni abból a szempontból, hogy *az a mi viszonyaink közt is hatékony-e:* a gazdasági elhatározásnak tőkés viszonyok közt legfőbb mozgatói, a piaci verseny és a rendkívül intenzív anyagi érdekeltség a szocialista gazdaság viszonyai közt csak kisebb intenzitással érvényesülnek. A kérdés éppen az, hogy a *szocialista* rendszerben alkalmazott *piacgazdálkodás mennyiben ad lehetőséget ezeknek a mozgatóerőknek a felerősítésére,* továbbá hogy milyen eszközök azok, amelyeket a szocialista piacgazdálkodás lehetővé tesz és amelyek ugyanakkor a *magántulajdonon alapuló gazdálkodásban ismeretlenek.*

4. Értékes előzmény a tervutasításos mechanizmus szerződési joga is, de csak annyiban, amennyiben ez volt a szocialista polgári jog első megjelenése Magyarországon és így ennek keretében jelentek meg a szocialista polgári jog alapelvei, különösen a felek együttműködésének kötelezettsége. Ettől eltekintve azonban — vagyis *a normatív megoldásokat* tekintve — az 1968 előtti szerződési jog maradványainak továbbélése inkább zavart okozott (és részben okoz ma is), mert az *akarati-reparációs* piaci szemlélettel szemben a *centralizált-fegyelmező* elemeket hordozta.

Példaként elég utalni a tolerancia „büntetőjogias" felfogására (GK 13. sz. állásfoglalás), de még jellemzőbb az az ellenállás, amelyet a Legfelsőbb Bíróság gyakorlata a legutóbbi időkig a *hallgatásnak ráutaló magatartásként való elismerésével* szemben tanúsított. Ennek az álláspontnak kapcsolata 1968 előtti jogunkkal nyilvánvaló: a tervutasításos mechanizmus joga igyekezett arra szorítani a vállalatokat, hogy szerződéseiket az országos tervszerű ütemezésnek megfelelő időre hozzák létre. Ezért azt a felet, amely a szerződéskötési folyamat továbbvitele érdekében szükséges következő lépést elmulasztotta (nem válaszolt a megrendelésre, megbízásra, illetve nem terjesztette a vitát a döntőbizottság elé), a jogszabály olyképpen büntette, hogy mulasztását a másik fél álláspontja elfogadásával tekintette egyenértékűnek, függetlenül attól, hogy lehetett-e valóban következtetni a mulasztó fél ilyen akaratára, sőt akkor is, ha a mulasztó fél ellentétes szándéka világosan kiderült. A passzív magatartás elfogadásként való értékelése tehát el volt szakítva az „elfogadó" akaratától vagy feltehető akaratától — a bíróságnak a mulasztó fél akaratát vizsgálnia nem kellett. Amikor ezek a jogszabályok több

lépcsőben hatályon kívül lettek helyezve,[1] a bírói gyakorlat nem reagált arra, hogy most már jogszabályi mankó nélkül, a felek magatartásában kifejezésre jutó szándék alapján kell eldöntenie, hogy a hallgatást elfogadásnak tekinti-e. Még ma is általános az a gyakorlat, amely az ajánlattevő hallgatását az elkésett vagy csekély módosítással történt elfogadásra akkor sem hajlandó ráutaló magatartással történt elfogadásnak tekinteni, ha az ajánlattevő magatartásának a körülmények szerint más értelmes minősítést nem lehet adni, és még olyankor is csak szűk körben ismeri el a szerződést létrejöttnek, amikor a felek valamelyike részéről a teljesítés megkezdődött.

Ezeknek a maradványoknak továbbélése remélhetőleg nem tart sokáig.

5. A megoldatlan probléma, amivel több mint egy évtizede küszködünk, az, hogy a szerződési rendszer nem funkcionál hatékonyan, mert *hiányoznak az ehhez szükséges gazdasági feltételek.*

Egy piaci viszonyokon alapuló szerződési rendszer akkor tekinthető hatékonynak, ha a népgazdaságilag indokolt szükségletek kielégítésére szolgáló *szerződések zavartalanul létrejönnek,* ha e szerződések a *felek érdekeinek optimális egyeztetését* végzik el, különösen: erőfeszítésekre serkentik a szükséglet kielégítésére vállalkozó felet és a felek együttműködését úgy alakítják ki, hogy az a kötelezettségek teljesítéséhez kedvező feltételeket, a másik fél számára pedig rugalmasságot és biztonságot jelentsen, végül ha a szerződések nagy többségükben *teljesedésbe* mennek, és ezt hatásos szankciórendszer biztosítja.

Ehhez a kínálat oldalán versenyre és mindkét oldalon erőteljes anyagi érdekeltségre van szükség. Ilyen feltételek közt a kínálati oldal van függőségben a keresleti oldaltól; a szerződések létrejöttét a kínálati oldal is erősen forszírozza, és betartásukat nem is annyira a jogi szankciók biztosítják, mint inkább az a meggondolás — a jogon kívüli gazdasági szankció —, hogy a megrendelők a megbízhatatlan vállalatokkal a továbbiakban nem szerződnek. A *nem jogi szankció így a jogi szankciót támogatja.*

A mi viszonyaink közt ezek a feltételek jórészt hiányoznak. A kínálati oldalon a legfontosabb területeken nincs verseny vagy csak csekély, és ez az eladók, vállalkozók gazdasági erőfölényét hozza magával; ehhez járul az anyagi ösztönzés és a vállalatok közötti differenciálódás gyengesége. Mindez a szerződéses jogviszony *két kritikus végpontján* érezteti hatását: a szerződések *létrejötte* nem zavartalan, és a létrejött szerződések tartalma nem fejezi ki az előbb jellemzett érdekegyeztetést, másfelől a szerződések *betartásának szankciói* is gyengék. Ami különösen a jogi és nem jogi szankciók viszonyát illeti, a helyzet fordított, mint ideális piaci viszonyok közt: *a nem jogi szankció gyengíti a jogit.* A szükségletoldalt képviselő fél, tartós kapcsolatok esetén, csak óvatosan érvényesíti a szerződésszegés miatti szankciókat, mert a másik fél ezt megtorolhatja azzal, hogy a következő szerződés megkötését megtagadja vagy kedvezőtlen szerződési feltételeket diktál.

Az anyagi érdekeltség a vállalat szintjén jelentkező eredményeket viszi tovább ösztönzőként az emberi magatartás szférájába, ahol végül is minden eldől. Az érdekeltség alacsony szintje a jogosultat *érdektelenné teszi* a szankció érvényesítésében még akkor is, ha ennek gazdasági lehetősége adva lenne; a szerződésszegő oldalán pedig lecsökkenti még a tényleg érvényesített szankciókban rejlő visszatartó erőt is.

Világos, hogy ezeket a gyengeségeket végső soron azzal lehet kiküszöbölni, ha *sikerül a gazdasági feltételeket megváltoztatni.* Számolnunk kell azonban azzal, hogy a gyökeres változtatásra jó darabig még nem kerülhet sor, legalábbis olyan változtatásra nem, amely a szerződési rendszer hatékonyságához szükséges gazdasági feltételeket *teljes egészükben* biztosítaná. Ezért egyelőre azt kell mérlegelnünk, hogy lehet-e másfajta eszközökkel pótolni a hiányzó — vagy felerősíteni a gyenge — piaci és érdekeltségi hatásokat.

6. Olyan eszközök kereséséről van szó, amelyek a felek magatartására *hasonló hatást* gyakorolnak, mint a hiányzó gazdasági feltételek, vagyis amelyek képesek ezeket a hatásokat megközelítőleg *szimulálni.*[2] Nem felszíni kezelésre, fájdalomcsillapítóra gondolunk, hanem olyan gyógyszerre, mint az inzulin, amely *a szervezet egy hiányzó termékét pótolja.*

Az *anyagi érdekeltség* hatását azonban nézetünk szerint művi úton *nem lehet* helyettesíteni. A kötelező igényérvényesítés gyakran kísértő próbálkozása eredménytelen volt, a szerződésszegés körülményeit csak maguk a szerződő felek ismerik, ha tehát az egyik fél bármilyen indokból nem kívánja a szankciót érvényesíteni, az érvényesítés kötelezővé tétele írott malaszt marad. Megoldás lehetne a szankciók (pl. kötbérkulcs) olyan emelése, hogy a szankciók az anyagi érdekeltség alacsonyabb foka mellett is mindkét oldalon érezhetők legyenek. Ez már a szankciók *magasabb gazdasági tartalmán* keresztül hatna, de olyan *mellékhatásai* vannak, amelyek miatt aligha alkalmazható. Egyrészt egészségtelen és torz eredményre vezet, ha egy polgári jogi szankció lényegesen meghaladja a sérelmet, másrészt, főleg, a magasabb szankció a kínálat oldalán váltana ki *dezorganizáló* hatást: a szállítók, vállalkozók eleve csak laza kötelezettségeket lennének hajlandók vállalni[3] és a szankciókat netán érvényesítő partnerekkel szemben a további szerződések kötésénél élnének megtorlással.

Végeredményben tehát látható: *a szerződés megkötése az a láncszem,* amelyen keresztül az egész szerződési rendszer megragadható. Reménytelen minden javítgatás, ha nem lehet elérni azt, hogy a szerződések a kívánatos módon létrejöjjenek, és ha az erősebb fél a szerződés kötésekor megtorolhatja a szankciók érvényesítését. Fejlett piaci viszonyok mellett a piac értékítélete és az ebből adódó nyomás biztosítja az egészséges hatást; ha a fejlett piaci viszonyok nincsenek jelen, a piaci értékítéletet és ennek nyomását mesterséges úton kell pótolni. Ez szubjektív értékítélet lesz, hiszen nem egy automatizmus terméke, de ha kialakítása kellő körültekintéssel történik, megközelítheti azt a hatást, amit pótolni hivatott.

Ennek a szimulációnak során figyelembe kell venni azt, hogy egy-egy vállalat szerződési magatartása általában nem értékelhető az elszigetelt esetek alapján. Ha pl. a szállító csak hosszú határidőre hajlandó szerződni, úgy csak a vállalat egész tevékenységének, kapacitásának, rendelési állományának figyelembevételével lehet eldönteni, hogy lazaságról vagy értelmes üzletpolitikáról van-e szó. Ha megtagadja egy olyan vállalat megrendelésének elfogadását, amely őt korábban nagy kártérítésre perelte, ismét a piaci kapcsolatok egész rendszerének áttekintése alapján dönthető csak el, hogy visszaélésről van-e szó. Emellett nem is a kirívó, elszigetelt esetek a fontosak, hanem a tömeges ügyekben tanúsított piaci magatartás.

---

[1] A gazdasági reform előkészítő szakaszában a 10/1976. (II. 14.) Korm. sz. rendelet a „fegyelmező" szabályok hatályát csak a szerződéskötési kötelezettség körében tartotta fönn, a 7/1978. (II. 1.) Mt. sz. rendelet pedig a szállítási és vállalkozási szerződések körében teljes egészében megszüntette a mulasztás-elfogadás elv alkalmazását. Jelenleg csak a külkereskedelmi bizomány körében jelent elfogadást, ha a bizományos a megbízásra nem válaszol.

[2] A szimuláció egyébként érdekes módon megjelenik az 1980-ban bevezetett termelési árrendszerben is, amely a világpiaci árakat minősíti belföldi ármaximumnak.

[3] Ezzel kapcsolatban az első leckét a 10/1966. (II. 14.) Korm. sz. rendelet adta, amely a kötbérkulcsokat 20%-ig felemelte, ugyanakkor megszüntette a korábban általános szerződéskötési kötelezettséget. A kellemetlen tapasztalatok alapján a 46/1967. (XI. 5.) Korm. sz. rendelet a kötbérkulcsokat ismét leszállította.

A piaci értékelést és az ebből származó nyomást tehát csak a vállalat *egész piaci tevékenységének és egyben belső lehetőségeinek* áttekintése alapján lehet kialakítani. Ebből adódik, hogy eleve elvetéltek voltak azok a kísérletek, amelyek a szerződéses viszonyok frontján a gazdasági bírságtól reméltek komoly eredményt — a gazdasági bírság csak körülhatárolt tényállás alapján, kirívó esetekben szabható ki.

Az említett értékelés szervezeti kerete megvan: az állami vállalatokat *a felügyeleti szerv rendszeresen időközönként értékeli*, és egy ilyen értékelés alapul szolgál a vezetők díjazásához is. Ennek az értékelésnek szempontjai közt azonban a piaci kapcsolatok nem játszanak elsőrendű szerepet. Nézetünk szerint szerződési rendszerünk továbbfejlesztésében a következő láncszem, hogy az értékelésnek *kiemelt szempontja legyen a vállalat piaci politikája*, és az ehhez szükséges *információkat szervezetten*, pl. a Magyar Kereskedelmi Kamara közreműködésével lehetne beszerezni.

7. Óvatosságot ajánlottunk fentebb a szankciók emelésével szemben. Fel kell azonban hívni a figyelmet arra, hogy jelenlegi viszonyaink közt a *kártérítési felelősség* gyakorlata a vállalatok közti viszonyban rendszerint a valóságos kár megtérítésére nem alkalmas.

Egy szerződésszegés mindig okoz zavart. Tőkés viszonyok közt azonban ezt a zavart többnyire lecsökkenti a *fedezeti beszerzés* lehetősége. Erre a mi viszonyaink közt — hiánygazdálkodásban élünk — lehetőség csak kivételes esetben van. Ezért egy szállítás elmaradása a közvetlenül kimutatható káron felül egy sor olyan zavart okoz, amelynek gazdasági kihatása kétségtelen, de kárként bizonyítani szinte lehetetlen (idegeskedés, programok átalakítása stb.). Úgy hiszszük ezért, hogy a valóságos reparációhoz akkor kerülünk közelebb, ha bíróságaink bátrabban élnének az *általános kártérítés* lehetőségével.

8. Befejezésül rá kell mutatni arra, hogy nemcsak fogyatékosságok vannak szerződési jogunkban, amelyek a piaci hatások gyengeségéből adódnak, hanem lehetségesek jogunkban olyan értékes megoldások, amelyek a tőkés jogban ismeretlenek.

Elsősorban *a tartós kapcsolatokat közvetítő* szerződési formákra gondolunk, amelyekben a szerződés nyújtotta biztonságot kell összeegyeztetni a viszonyok változásához alkalmazkodó rugalmassággal. A tőkés országok jogában a mereven vett szerződési autonómia ilyen szerződési formák kialakulását gátolja; igaz, hogy a tág piac viszonyai közt ilyenekre kevésbé is van szükség.

Szocialista viszonyok közt a vállalatok jobban rá vannak utalva a tartós együttműködésre. A tervutasításos mechanizmusban azonban a szerződések általában nem nyúlhatnak túl az éves tervidőszakon és a hosszú távú kooperáció biztosítása a tervezés szintjén történik meg. A szocialista piacgazdálkodásban ezzel szemben ez a feladat már a szerződésekre vár. A vállalati önállóság nem áll ellentétben azzal, hogy a viszonyok változásának következményeit a szerződési tartalom terén, a felek alapkoncepcióinak figyelembevételével, a bíróság vonhassa le. Ezért nagy jelentőséget tulajdonítok mind a Ptk. 241. §-ának, amely 1968 óta a vállalatok közti viszonyban is jelentőséget nyert, mind különösen a 208. §-ban (a világon egyedülálló módon) szabályozott előszerződésnek. Szerződési rendszerünk szervezettsége nem kis részben múlik azon, hogy vállalataink az e téren jelentkező lehetőségeket kiaknázzák.

Csanádi György

Az állam javára marasztalás szankciója

A címben jelzett összefüggés e munka kettős célját mutatja. Egyfelől az állam javára marasztalás polgári jogi intézményének néhány olyan alkalmazási területét vizsgáljuk, ahol az eredmény nem a megkívánt társadalmi cél: az állampolgári magatartás jogilag kívánatos irányban való befolyásolása, hanem ellenkezőleg: az ellentmondások kiéleződése. Feloldásuk egyre nehezebb a jogalkalmazásban: a jogalkotás reagálását kívánják. Ilyen igény mellett annak vizsgálata is szükséges: milyen elvi alapokon történhet a polgári jogi szankció helyettesítése más (és nem feltétlenül polgári) jogi eszközökkel. Ha azonban adott jogági szankció érvényesülésének ellentmondásaira hivatkozunk, azt is bizonyítanunk kell, hogy éppen mint szankció nem tölti be szerepét megfelelően. Az eredmény háromféle lehet: a jogellenessé minősített szituációra szankción kívüli jogkövetkezmény előírása; más jogág szankciójának alkalmazása; az adott magatartási szituáció jogszerűvé nyilvánítása. E lehetőségek, alternatívák feltárása során röviden állást foglalunk a jogi szankció kategóriájáról abból a szempontból, hogy mi a rendeltetése, funkciója a jog realizálódásában. Végül — előrebocsátva, hogy a vizsgált területek az államigazgatási jogellenesség polgári jogi szankcionálását tükrözik — szólnunk kell az államigazgatási és polgári jogi szankciók egymáshoz való viszonyáról. Ezek a szerteágazó kérdések nehezen összpontosíthatók egy tanulmányban. Célunk elsősorban nem mindegyik részterület önálló kidolgozása. Itt kifejezetten a mai jogalkalmazás problémáira kívánunk reagálni, de nem tehetjük másképp, mint a felvázolt elvi megközelítés módszerével.

Az állam javára marasztalás intézményének szankciós megközelítése nem újkeletű — valamilyen szempontból minden szerző összefüggésbe hozza a jognak ezt a különös és specifikus kategóriáját. Az eddigi vizsgálatok fő kérdésfelvetései a következő körben mozognak: az állam javára marasztalás és a szerződés érvénytelenségének egymáshoz való viszonya; erre épülően az intézmény sajátosan polgári jogi jellegének bizonyítása, vagy tagadása; mindez elválaszthatatlan az állásfoglalástól abban a kérdésben, hogy az állam javára marasztalás az in integrum restitutio körében maradjon-e, vagy azon túlterjeszkedhet. Mindezeket az elvi megközelítéseket alkalmasnak tartjuk a láncszemek feltárásához — csupán kiegészíteni kívánjuk olyan módszerrel, amelynek kiindulópontja kifejezetten a jogi szankció, mint az emberi magatartás befolyáso-

lásának *szükséges és lehetséges* eszköze mai társadalmi viszonyaink között.[1]

Szükséges és lehetséges az előfeltételek fogalompárja. A matematikából kölcsönözve a gyakorlati alkalmazás kritériuma a *szükséges és elégséges* feltétel kérdése. Különböző jogágak a társadalmi viszonyok különféle területein vezetnek be szankciós magatartás-orientálást; eközben a jogági szabályok hatása túlnő az eredetileg értékelni kívánt magatartáscsoporton; s az adott magatartások szankciós befolyásolása is együtt jár más jogágba tartozó normák követésére való ösztönzéssel. Az adott jogágazat dogmatikai rendszerében kialakul a jogellenesség meghatározott köre, és az annak megfelelő sajátos szankció. Ilyenképpen a szankció, mint jogágazatképző elem is megjelenik.[2] Másfelől a szankciók áttörik a jogrendszer tagozódását, és ez hasonló szankciótípusok több jogágban való megjelenésével is jár.[3] Az ellentmondás feloldására a jogi szankciók kettős funkcióját: kettős működési területét különböztetjük meg, *jogági és jogrendszerbeli* hatásuk szempontjából.

Az adott jogágazat által rendezett, kifejezett, értékelt (a társadalmi viszonyok adott csoportjában részt vevők számára értékesként közvetített) magatartási variációk: típusszituációk megkövetelik a jog sajátos reagálási típusát a diszfunkciókra, e szituációk normatív kereteinek áthágására, vagy éppen annullálására. A jog nemcsak közvetít, de *befolyásol is* az értékesként közvetített szituációnak megfelelő magatartásra. A befolyásolás eszközeinek felhasználása *társadalmi méretű nevelésként fogható* fel. Ez az oldal kifejezi az ösztönzést is a jog követésére, mert *mind az egyéni, mind a társadalmi nevelés kettős jellegű: ösztönző-preferáló és tiltó-elrettentő.* Mondhatnánk azt is, hogy praktikus okokból a jog reagáló funkciója csak a másodikat foglalja magában, s az ösztönző elemek jogon kívüli befolyásolást jelentenek a jog követésére. Így kettős hibát vétenénk. Egyfelől mellőznénk a jog genetikai törvényszerűségét, amelyből ismeretes, hogy a valóságos hatalmi, és azoknak megfelelő érdekviszonyok teremtik meg a jog szükségességét, mint akarati közvetítő erőét. A folyamatban keletkezésétől megvan az önkéntes jogkövetés, mint a *társadalmi ösztönzés* hatására kialakuló magatartás, amelyben egységben jelentkezik a jog betartásában való érdek a joghátrány elkerülésének érdekével — s ez másfelől a tényleges uralmi viszonyokhoz való alkalmazkodás érdeke, s a velük való szembehelyezkedés hátrányai elkerülésének materiális érdeke. A másik hibaforrás a jog szocialista átalakításának egyoldalú szemlélete lenne: ha az ösztönzést jogon kívüli eszköznek tekintjük, elszakítjuk a jog fejlődését a társadalmi tudatformálás egyéb eszközeitől, holott éppen a *közelítésük a szocialista jog* egyik célja. Természetesen nem akarjuk a vágyakat a lehetőségekkel felcserélni; a jog reagálási eszköze *történeti funkciója következtében* tipikusan a joghátrány és atipikusan az ösztönzés. *Mégsem lehet elkülöníteni a kettőt,* mert a joghátrány konkrét alkalmazása és általános lehetősége a *prevenció fogalmában* összpontosul, s *a társadalmi megelőzés erről az oldalról ösztönzés,* mely mindenképpen része a szociális nevelésnek. Ebben a megközelítésben egyetérthetünk Asztalos Lászlóval, aki a szankciót a jogszabály fogalmi elemének, de nem a jogviszony szükségképpeni elemének tekinti. Vitatjuk ugyanakkor azt a ceruzát, amit a *jogszabály, illetve jogviszony nézőpontjából* egyfelől a *szankció,* másfelől *az ösztönzés,* nevelés, meggyőzés kategóriája között tesz, és az előbbit a jogszabályhoz képest rendellenes jogviszonyokhoz, az utóbbiakat a rendeltetésszerűen létrejött jogviszonyokhoz: az önkéntes jogkövetéshez köti.[4] Azért sem tartjuk egyértelműnek ezt az elhatárolást, mert másutt a jogviszonyok rendellenes realizálódása esetére rendelt szankció jogi indokaként egyfelől a társadalmi viszonyok adott körének védelmét — másfelől az emberek tudatának és magatartásának jogi eszközökkel való befolyásolását említi.[5]

Éppen az állam javára marasztalás és a szerződés polgári jogi érvénytelensége körében van ennek jelentősége, ahol a jogintézmények indokoltsága, alkalmazásának feltétele gyakran a szankció és ‚nem-szankció' kérdésével kapcsolódik össze. Előrebocsátjuk azt a nézetünket, hogy a szankció-jelleg szempontjából a jogkövetkezmény-fogalomban nem párhuzamos elemeket, hanem *lényegi* és jelenségszintű elemeket különböztetünk meg, amikor joghátrányról, illetve *magatartás-orientáló jogi reagálásról* szólunk. Eörsi Gyula pl. a szankciót nem tekinti feltétlenül joghátránynak, hanem csak ott, ahol a felelősség realizálását biztosítja. A szankció nem mindig nevelési-felelősségi célzatú, pl. ott, ahol kárelhárítást, objektív reparációt szolgál, mint pl. a jogügylet érvénytelensége. Fő rendeltetésének mégis a nevelést tekinti.[6] Weiss Emília viszont abból indul ki, hogy szankció minden hátrány, amelyet a törvény a jogszabályok megsértőivel szemben kilátásba helyez. Az

[1] Asztalos László polgári jogi szankcióról írott monográfiájának szükségképpeni része az állam javára marasztalás; de ebben a fejezetében szankciótanának az a momentuma dominál, amelyben a polgári jogi szankciót a jogviszony létszakaszaihoz köti, további kérdésfelvetései pedig a vázolt hármas problémakört követik. L. *Asztalos* László: A polgári jogi szankció. Akadémiai Kiadó, Bp. 1966. 252. s köv. old.

[2] Ld. *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1964. 190. old.

[3] *Szabó* Imre: A szocialista jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1963. 378. s köv. old.

[4] *Asztalos:* i. m. 23., ill. 28. old.

[5] *Asztalos:* i. m. 47. old.

[6] *Eörsi* Gyula: A jogi felelősség alapproblémái. A polgári jogi felelősség. Akadémiai Kiadó, Bp. 1961. 36., ill. 167. old.

érvénytelenség tipikusan joghátrányt jelent a feleknek, tehát szankció.[7]

Felfogásunkban nem a joghátrány és nem is a jogsértés (a jogszabályban kitűzött magatartás-modelltől való eltérés) a kiindulópont, hanem a jogkövetkezmény általános funkciója: befolyásolás, nevelés a jogkövetés érdekében mind pozitív, mind negatív eszközökkel. Ilyen megközelítésben a jogkövetkezmények konkrét jogdogmatikai értékelése attól az absztrakt követelménytől függ, hogy az adott típusú társadalmi kapcsolatrendszerben milyen eszközök alkalmasak *a)* a joghatást kiváltó emberi magatartások befolyásolására; *b)* ezek közül melyek alkalmasak a jogi kifejezésre, leképezésre az adott jogágazat rendszerébe illesztve. A jogkövetkezmények egy csoportjánál nem a közvetlen nevelés-befolyásolás az elsődleges cél, hanem a jog által értékesként, vagy egyébként kívánatosként közvetített viszonyokkal ellentétes szituáció létrejöttekor e következmény felszámolása, társadalmi méretű restitutio akár a jogügylet érvénytelenségéről, akár az üzembentartó, vagy a kollektíva helytállási kötelezettségéről van szó. Mégsem mellőzhetjük a jogkövetkezmény megfelelő értékelésekor a magatartás-befolyásoló szerepet.

Nem azt tartjuk jelentősnek a szankció szempontjából, hogy pl. az érvénytelenség hátrányt is jelent-e vagy sem, s hogy ez a hátrány felelősséget hordoz-e vagy sem, hanem azt, hogy a jog által előírt feloldási mód tényleges hatásában *alkalmas-e az emberi magatartások befolyásolására.* Nem tagadhatjuk, hogy a kötelező alakszerűség elmulasztása esetére a célzott joghatás megtagadása ösztönöz a jogilag kívánt magatartásra; s a kollektíva helytállási kötelezettsége bármennyire objektív célúnak tűnik a felelősséghez képest, összefügg a kollektíva tagjainak magatartásával, szervezett együttműködésével, amelyben a diszfunkciók mögött feltétlenül ott vannak cselekvő tagjai.[8]

A jogkövetkezmény és a jogalanyok magatartásának befolyásolása közötti kapcsolatot tartjuk a szankció lényegi oldalának; amikor tehát szankcióról beszélünk, a jogkövetkezményből nem a keletkező rendeltetésellenes jogviszonyok rendeltetésszerű működésének visszaállítását, hanem a magatartások nevelő-ösztönző alakítását emeljük ki. Ehhez képest a jogkövetkezmény-fogalomban két fő elemet különböztetünk meg: szankciót és helyreállító jogkövetkezményt. A kettő együtt is jelentkezik, de a megkülönböztetésünk alapja a jogi reagálás lényegi, *elsődleges célja.* A szankció célja, hogy a jogkövetéssel ellentétes ösztönzőket semlegesítse; kilátásba helyezése és érvényesítése *alkalmas legyen az emberi magatartások normaadekvát befolyásolására.* A helyreállító jogkövetkezmény *elsődleges* funkciója nem az egyedi jogkövetésre való befolyásolás, hanem a megbomlott társadalmi-gazdasági egyensúly helyreállítása; ezért is használjuk ezt a megjelölést a reparáció helyett. Azért szükséges ezt hangsúlyoznunk, mert az állam javára marasztalásban, mint a gyakorlati példákkal bizonyítani kívánjuk, a fő cél nem az egyensúly helyreállítása, hanem olykor éppen a megbontása, nevelő, magatartás-befolyásoló, vagyis tipikusan szankciós célzattal. Hatékonysága tehát egyik oldalról attól függ, mennyire alkalmas e feladatok betöltésére. Másfelől azt is mérlegelni kell, hogy eredményben mennyire segíti elő a polgári jog sajátos funkciójának érvényesülését.

A bevezetőben említett kettős funkció alatt azt értjük, hogy a jogkövetkezmény, annak szankciós (nevelő) és helyreállító tartalmával szerves része meghatározott jogágak szabályozási rendszerének, emellett a sajátos jogági szankció *más* jogszabályok követésére is orientál és más jogágak jogellenességi kategóriáihoz is fűződhet attól függően, hogy ugyanaz a magatartás egyidejűleg milyen típusú jogviszonyok alakítója.

Az állam javára marasztalás körében pl. megoszlanak a vélemények arról, hogy az menynyiben illeszthető a polgári jog rendszerébe és mennyiben ‚idegen test' abban, mint az adott polgári jogviszony tartalmát meghaladó, kifejezetten represszív szankció, amelynek eredménye nem a felek között történő vagyoni mozgás útján való befolyásolás. Ennek a ‚büntetőjogias' felfogásnak a kiindulópontja egyrészt az állam közvetlen beavatkozása a mellérendeltségi viszonyba, másrészt a kizárólagosan represszív célzat, szemben az egyéb polgári jogi jogkövetkezményekkel, amelyek tipikusan helyreállító funkciót is hordoznak. Nizsalovszky Endre célszerűségi-gyakorlati indokokat hozott fel az állam javára marasztalás mellett és ebből eredt „büntetőjogiasnak" nevezett megoldása. Az intézményt úgy fogta fel, mint olyan kártérítési felelősséget, amelynél a társadalom károsodik, és az állam ennek a kárigénynek az érvényesítője, más jogosult hiányában. Hasonlatképpen a gyilkossal szembeni kárigényt említi, akinek áldozata anélkül tűnik el, hogy tartásra szoruló hozzátartozót hagyna maga után.[9] Weiss az intézmény alkalmazásának módját: a felróhatóság mértékének mérlegelését is büntetőjogias vonásnak tekinti.[10] Eörsinél azonban nem az ati-

[7] *Weiss* Emília: A szerződés érvénytelensége a polgári jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969. 174. s köv. old.

[8] Egyetértünk azzal a nézettel, amely szerint a jogi személy jogképessége és jogi helytállása mögött ott van tagjai cselekvőképességének összessége; az objektív jogi konstrukció mögött szubjektív magatartások közös eredményben manifesztálódott megjelenési módja. (*Hints* Zsuzsanna: Gondolatok a jogképességről és a cselekvőképességről — kézirat).

[9] *Nizsalovszky* Endre: Az állam javára marasztalás — visszatérítés helyett. Magyar Jog, 1958. 3. sz.

[10] *Weiss:* i. m. 473. s köv. old.

pikus jelleg a kiindulópont, hanem a szerződés érvénytelenségéhez kapcsolódó restitutio intézményével való szerves kapcsolat. Ezért dogmatikailag előfeltétel a restituálható, tehát teljesített szolgáltatás, ami az állam javára marasztalást a polgári jogkövetkezmény realizálódásának folyamatába illeszti, és nem attól független represszióként engedi meg. Másfelől a polgári jogi jelleget alapozza meg a szankció alkalmazásának indoka: a védett érdek és a befolyásolás optimális szintje. Ez pedig nem más, mint a polgári jogi vagyoni szankció, amely célravezetőbb, mint a büntetőjog eszközeinek alkalmazása, s a védett érdek is a polgári jogi viszonyokban összpontosul. Jogdogmatikai konstrukciójában Nizsalovszky felfogására emlékeztet a károsult önhibájával; az egyik esetben a senki által nem érvényesíthető kár megtérítésének kötelezettsége az állammal szemben áll fenn, a másikban a jogszabály folytán meg nem tartható vagyont kell — másnak való megtérítési kötelezettség hiányában — a jogalap nélküli gazdagodás mintájára az államnak megfizetni.[11] Asztalos a restituálhatóságra építve fejleszti tovább a gondolatot, és saját konstrukciója alapján az állam javára marasztalást a polgári jogviszony keletkezésének létszakához fűzi, egy sorban az érvénytelenséggel. Az elhatárolás szempontja, hogy az érvénytelenség a visszaadás kötelezettségét jelenti, míg az állam javára marasztalás a „visszakapás mellőzését" — érdemtelenség címén, ahol az érdemtelenség mértékét a magatartás társadalomra veszélyességének és felróhatóságának foka adja. Utóbbit viszont a polgári jogi szankciótól nem tekintik idegennek, mert lényegi eleme a prevenció, amely nemcsak a büntetőjog elve.[12]

Kíséreljük meg definiálni a szankció néhány optimális érvényesülési feltételét, mégpedig adott jogágakhoz kötötten. A jogkövetkezmények szankciós, vagy helyreállító megjelenése attól a magatartási típusszituációtól függ, amelyet a jog kifejez és amelyre befolyásolni is kíván, s amely ezáltal — mozgásában — normatív szituációként jelenik meg.[13] A normatív szituációk egy része azt szolgálja, hogy ilyen szituációk a jövőben ne keletkezzenek, a naeminem laedere-típusú szabályok akkor realizálódnak rendeltetésszerűen, ha a nekik megfelelő jogviszony egyáltalán nem jön létre. Ezek domináns eleme éppen a szankció: a normatív szituáció a szankció alkalmazásának létszakaiból áll az előfeltételek megállapításától a végrehajtásig. Az ilyen típusú normatív keretet igénylő magatartási típusszituációk az érdekviszonyok különböző szintjein eredményeznek *veszélyhelyzetet;* szankcionálásuk közös vonása a jog *védekező* reagálása. E védelmi funkció a jogrendszer *valamely ágában, vagy egészében* jelentkező *személyi, vagyoni, politikai, vagy társadalom-szervezési érdek* sérelmének elhárítását szolgálja. Az általános jogrendszervédő szankciók érvényesülési területe specifikusan a büntetőjog. Ha azután a büntetőjog által is definiált, jogilag „nem-értékes" magatartás valamely más jogág által kifejezett szituációnak is megfelel, pl. szerződéskötésben realizálódik, arra a specifikus jogági eszközökkel, a kötelmi jog önálló rendszerével összhangban álló jogkövetkezmény alkalmazásával is reagálni kell.

A szankció másik érvényesülési módja a normatív szituációk másik típusához kapcsolódik: ahol a magatartási típusszituációk normatív közvetítése megy végbe, mint jogilag kívánatos magatartásoké; a szankció annak csak olyan létszakához kapcsolódik, ahol a tényleges magatartás eltér a szituáció rendeltetésszerű kibontakozásától. Ez a jogviszony mozgásának eredménye: az új, jogellenes stádium váltja ki a szankcionálást. A szankcióknak ezt a típusát *jogviszonyalapú,* míg az előzőt *deliktuálisalapú szankciónak tekintjük.* A megkülönböztetést az állam javára marasztalás körében úgy hasznosíthatjuk, ha figyelembe vesszük, hogy a deliktuálisalapú szankciókban több a büntetőjogias elem. Helyesebben: a büntetőjoggal közös elem, amely azonban mindaddig jól oldódik fel a szakjogág körében, amíg *beleilleszkedik annak magatartás-befolyásoló célrendszerébe és dogmatikai rendszerébe.* A szankciók alkalmazásának egyik fő követelménye így a védett érdekkel adekvát szankciótípus kidolgozása; annak összhangja a jogági, jogviszonyalapú szankciókkal és helyreállító jellegű jogkövetkezményekkel. Különösen érvényes ez az állam javára való marasztalásra, amely kettős jellegű. Szorosan kapcsolódik a szerződéskötési folyamathoz, de annak *akarati elemében gyökerező, jogrendszerre kiható érdeksérelemre reagál,* s ezzel meg is haladja a szerződéses kereteket. Átmenet tehát a deliktuális és a jogviszonyalapú szankciók között. E kettős jellegből következik, hogy az állam javára való marasztalásnak is meg kell felelnie a védett érdekszféra jogi szabályozási módjának. Fel kell tárni, hogy alkalmazása elsősorban a polgári jogi személyi és vagyoni érdek, vagy más, társadalom-szervezési célok sérelme körében történik.

A deliktuálisalapú szankciók büntetőjogi megjelenésén túl érvényesülésük elsősorban az adott jogágak dogmatikus rendszeréhez kapcsolódik, mégpedig olyan erővel, hogy jellegüket is meghatározza. A szankció a legsajátosabban követi a jogági elveket; ha ki is alakítjuk pl. a „keresztbenfekvő" jogágakat, pl. a munkajog, szövetkezeti jog és polgári jog összekapcsolásával, a szankcióformák éles elhatárolóként ma-

[11] *Eörsi* Gyula: Az állam javára marasztalás alapkérdései a Ptk. tervezetével kapcsolatban. Magyar Jog, 1958. 11. sz.

[12] *Asztalos:* i. m. 272—277. old.

[13] A jog által teremtett normatív szituációkról l. *Kulcsár* Kálmán: A jog hatékonyságának társadalmi tényezői. Jogtudományi Közlöny, 1977. 6. sz.

radnak fenn.[14] A célrendszerrel is itt adódik az összefüggés: nézetünk szerint valamely magatartáscsoport normatív szituációban való tipizálása és közvetítése egységes célrendszert szolgál egy adott jogágban, s ez a magatartás-orientáló célrendszer a jogágazat képzésének társadalmi eleme. A jogágképző célrendszer összetevőinek részünkről a jogilag védett *érdekek homogén csoportjának* érvényesítését, s ennek az érdekcsoportnak megfelelő magatartási típusszituációk adekvát összefoglalását tekintjük. Mondandónk lényege, hogy a büntetőjogon túl a szakjogágakban a szankciórendszereknek alapvetően a védett érdekkörön belül kell maradniuk, ellenkező esetben *oly módon* nyúlnak át egymás területére, amely a szankciók magatartás-befolyásoló képességét gyengíti. Az állam javára marasztalás is csak ott lehet hatékony, ahol összhangban áll a specifikus polgári jogi célokkal, és elfér annak dogmatikai keretei között. Mindez nem zárja ki, hogy az adott szankció tényleges hatásában kisugározhat más jogágak területére: forrása sem kizárólag az adott jogág sérelme, de veszélyeztetnie kell azokat a viszonyokat, amelyek működési körébe beépítik.

Az említett kérdések számos gyakorlati problémához vezetnek. A felróhatóság és társadalomra veszélyesség mértékéhez való igazodás keresztezheti a restitutio körében való rendezés elvét. A polgári jogi szerződés legális formáinak keretei között gyakran olyan magatartások húzódnak meg, amelyeket más jogágak eltérő szempontból minősítenek jogellenesnek. Ilyenkor nem elégséges magyarázat, hogy e jogsértések szankcionálására a büntetőjog túl szigorú, s a polgári jog atipikus szankciója megfelelő eszköz. Az ellentmondás nem ritkán odáig fokozódik, hogy a *polgári jogi szempontból kívánatos áruviszony szerződési kerete egyéb társadalmi-jogpolitikai okokból érvénytelen.* S ha elfogadjuk a követelményt, hogy a szankció beépítése a jogszabályba az adott magatartás optimális jogi befolyásolásához igazodjék, nem kell-e feltárnunk, hogy ezekben az áruviszonyokban keletkeznek-e olyan diszfunkciók, amelyek semlegesítik a befolyásolás adott eszközét? A preventív hatás szempontjából pedig mérlegre kell tenni, hogy maga az objektív jogellenesség mikor gényel represszív szankciót, milyen fokú a mögötte rejlő tudatosság, és hogy ez a jogellenesség visszaszorítható-e az adott jogág értékrendjével mért életviszonyok körében. A problémák exponálására kénytelenek vagyunk a közelmúlt gyakorlati jogeseteire hivatkozni. A jogirodalom azt mutatja, hogy ezek a Ptk. megalkotása óta visszatérő típusesetek, amelyek megoldására a jogdogmatika ismertetett nézetei és a bírói gyakorlat sokszor eltérő megoldásokat dolgoz ki; máskor az optimális megoldás akadályát épp a jogelvi megkötöttségek jelentik. Szándékunk nem az elméleti szempontok elvetésével a kérdés tisztán célszerűségi megoldása, hanem a szankció összetett értelmezésével a gyakorlat igényének még erősebb figyelembevétele.

Az uzsora klasszikus esetein túl az állam javára marasztalásra visszavezethető — érvénytelen szerződések közül rendszeres az ún. „lakásátjátszás". E szerződések közös sajátsága, hogy mindig egy legális, de színlelt szerződés köntösét öltik magukra, melyet aztán többékevésbé eredményes bizonyítás során az ügyész leszaggat, s feltárul a felek tényleges, jogellenes akarata: tanácsi bérlakás bérleti jogának átruházása vagyoni ellenszolgáltatásért, *a bérbeadó sajátos jogainak* megsértésével, s ebből a célból a felek valódi szándékát leplező megtévesztésével. E kritériumok körülményes előszámlálása azért szükséges, hogy a későbbiekben általános jogellenességi ok-jellegük a konkrét társadalmi gyakorlat fényében elhalványuljon. Most még a tiltott lakásátjátszás fogalomkörében maradva: a restitutio körébe tartozik a lakásbérleti jog visszaadása — az ellenérték (rendszerint készpénz) fejében. A lakásbérleti jog a bíróság ítéletével nem vonható el az állam javára, mert a szolgáltatás jellege azt kizárja. Maga a lakásügyi hatóság veheti igénybe a lakást — de a peren kívül. Fokozza a dilemmát, hogy mai joggyakorlatunk szerint jogszabály nem ismeri el, hogy a lakásbérleti jognak vagyoni értéke van — s „amiről a jogszabály hallgat, az nincs". Ugyanakkor e szerződések gyakoriságukban és a mozgó vagyoni értékekben a legnagyobb számokat adják az állam javára marasztalást elvileg megalapozó tényállások közül. A Legfelsőbb Bíróság 7. sz. Irányelvében is megfogalmazott nevelő célok elérésére itt lenne a szemléltető alkalom. Másfelől azonban a „kisebb felróhatóság — kisebb hátrány" okszerű jogpolitikai elve máris korlátozza a jogalkalmazó lehetőségét. Elvonni attól lehetne, akinek a pénz visszajár, mert a restitutio körében nem marad más lehetőség. Így viszont a marasztalt fél a pénzét is elveszítené és lakáshoz sem jutna.

Ha a lakásátjátszás két fő típusesetét nézzük, az egyik a fiktív csere, a másik a fiktív eltartási szerződés. A bérlakás „eladója" nem tart igényt a szerény cserehajlékra, az eltartott pedig a készpénzzel rendszerint valamelyik gyermekéhez költözik. E tényállások által felvetett kérdésekre is választ kell adni, hiszen ha a lakáseladó fél csak átmenetileg is beköltözik a cserelakásba, már gyakorlatilag nincs bizonyítható jogalap az államigazgatási jóváhagyás megtagadására, vagy visszavonására. A tartási szerződések körében pedig amit a Ptk. 586. § (1) bekezdése megadott (a saját háztartáson kívüli tartás), azt az MTH 1/1979. számú állásfoglalá-

[14] A keresztberfekvő jogárakról l. *Sárközy* Tamás: Indirekt gazdaságirányítás — vállalati árutermelés és tulajdonjog. Akadémiai Kiadó, Bp. 1973. 327. s köv. old.

sának „szerződések jóváhagyása" című fejezete cb) pontja visszavette. Így a szorosan vett *polgári jogi felróhatóság* — mely formailag jogszerű szerződés jogellenes célzatából ered — mögöttesen *attól függ, hogy más jogalkalmazó,* jelesül az állam*igazgatási szerv, hogyan ítéli meg a felek szerződési nyilatkozatait.* Itt csak tényként állapítjuk ezt meg, konzekvenciáira később visszatérünk.

Az állam javára marasztalás másik neuralgikus góca az iparengedély nélküli vállalkozóval kötött szerződés, a „kontár-ügylet". Kezdjük ott, hogy a restitutio keretei kizárják az állam javára marasztalást, ha az elszámolás eredményeként a kontár javára kell fizetést teljesíteni. Ez nem *visszajáró szolgáltatás,* hanem a hatályossá nyilvánított mértékig a még ki nem fizetett, tehát „járó" *ellenszolgáltatás.* Meg kell jegyezni, hogy egyes bíróságok minden aggály nélkül ebből is elvonnának egy részt az állam javára — a későbbiek szerint nagyon is racionális okokból. A restituciós körhöz való elméleti ragaszkodást ügyészi indítvány hiányában a gyakorlat mégsem töri át, bár Benedek Károly is a vállalkozói *díj elvonásáról* beszél a kontár szerződések körében.[15] A kontár-szerződések eredménye az elszámolás, s ha van *visszajáró* szolgáltatás, az fogalmilag csak a megrendelőt illetheti meg az elmondottak miatt. Következésképp az állam javára marasztalás is *csak a megrendelőt sújthatja,* és sújtja is, amit az országos gyakorlat mutat. Magának a visszajáró szolgáltatásnak a meghatározásánál is ellentmondásnak látjuk, hogy a jövedelemadó szempontjából nincs különbség a kisiparos és kontár között a 42/1971. (XII. 17.) Korm. sz. rendelet 1. §-a alapján, s az általános jövedelemadót az elszámolás részévé kell tenni, másfelől a bírói gyakorlatban a szakmunkás, illetve segédmunkás átlagóradíjat kell a kontár javára figyelembe venni. Mindezek az elvek összefoglaltan megtalálhatók a Legfelsőbb Bíróság P törv. V. 21.397/1977. számú határozatában (BH 1978. é. 11. sz.). A visszajáró szolgáltatás mértékét befolyásoló elszámolás elveit a bírói gyakorlat tovább tágítja, és a kisiparoséhoz egyre közelebb hozza. Végtére, ha a kontár igazolt anyag- és fuvarköltségeit, bizonyított rezsiköltségét és munkadíja kalkulációjának helyességét a kisiparoséhoz közelálló mértékben elfogadja a bíróság, ezzel a hatályossá nyilvánításon oly mértékben megy túl, ami közelebb áll a szerződés érvényességéhez. Kérdés, hogy helytelen-e — társadalmi háttere miatt — ez a gyakorlat, de főképpen az, miért kell ezután a megrendelőt még mindig kiemelkedő szankcióval sújtani?

A kontár-szerződések végeredménye, hogy a *tipikusan kevésbé felróható módon* eljárt megrendelőt sújtja állam javára marasztalás, *a felek érdekkörén kívül álló jogok megsértése miatt* (utóbbi jogok természete hasonlóságot mutat az állami lakások esetében a bérbeadóéval). Utaltunk arra, hogy Eörsi az állam javára marasztalás elméleti konstrukciója egyik elemeként a jogalap nélküli gazdagodás szituációját rögzíti; „önhibája" miatt a restituálható szolgáltatással a fél jogalap nélkül gazdagodnék, s az állam léphet fel vele szemben, hogy azt elvonja. A joggyakorlat — ösztönösen, vagy tudatosan — reagált erre a posztulátumra, s úgy alakította a megrendelő marasztalását, hogy az a tényleges *gazdagodás objektív mércéjével közvetítse a felróhatóság szubjektív fokát.* A megrendelő eszerint nem gazdagodhat amiatt, hogy kisiparos helyett kontárral szerződött, a kontár viszont nem tarthatja meg azt az összeget, amely a szakmunkás-óradíjat meghaladja. A restitució egyensúlya megbomlik: a szolgáltatás *kétféle mércével* mérhető. Ha a szolgáltató szakmunkás, az órabér illeti meg. Az *általa létrehozott új érték* viszont társadalmi terméktöbbletet is tartalmaz, amelyet így a megrendelő kapna meg, mintha ő maga lenne a vállalkozó, s a szolgáltató az alkalmazottja. Csakhogy a polgári jogi viszony e szempontokat nem viseli el, mert ezáltal a szolgáltatás ellenértéke úgy jár vissza, hogy a megrendelő oldalán is többletet eredményez. Az ellentmondás oka, hogy a restitutio itt nem különböző értékű szolgáltatások közötti egyensúlyt állít helyre, hanem a hatályossá nyilvánítás következtében *új egyensúlyhiányt teremt.* A vállalkozó kisebb díjra jogosult, mint szolgáltatásának tényleges *társadalmilag mért értéke,* a megrendelő pedig kisebb díjat fizet, mint amekkora értékhez jut. A restitúciós elszámolás abból indul ki, hogy *teljesített szolgáltatás* a vállalkozó részéről azon az alapon számítható ki, hogy a jogalkotó iparengedély hiányában nem engedi meg haszon realizálását. E többletet visszajáró szolgáltatásként kell számba venni, s ebből lehet az állam javára elvonni. Így nem a szolgáltatás és ellenszolgáltatás közti egyensúly áll helyre, hanem társadalmi újraelosztás jön létre. Ezt az objektív alapú elszámolást követte hosszú ideig a bírói gyakorlat, amely a megrendelő oldalán érték-szempontú, a vállalkozó oldalán önköltség-szempontú mércét vezet be. (Fővárosi Bíróság 53. Pf. 26.173/1979., de tapasztalataink szerint a többi megyei bíróság is ezt a gyakorlatot követte.) Az újraelosztási elv szankciós eleme a jogviszony rendezésének, hiszen eltéríti szokásos kifejlődési irányától. Ezt a gyakorlatot azonban kifogásolták a másik elem: a felróhatóság és a vele összhangban álló nevelési célzat hiánya miatt. A vázolt megoldásban nem a felróhatóság miatt vált a visszajáró összeg jogalap nélküli gazdagodássá, hanem az objektív gazdagodás származott a szerződés jogellenes elemé-ből: az iparengedély hiányából. Az utóbbi időben — bár iránymutató döntés még nem jelent meg — a felróhatósági szempont kerekedett fe-

[15] *Benedek* Károly: Az állam javára marasztalás elvi és gyakorlati kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1967. 5. sz.

lül, ami olykor a tényleges gazdagodás szempontját is annullálta. Ennek következménye viszont a keresleti piacnak kiszolgáltatott megrendelő „felróható" szerződéskötése miatt a visszajáró szolgáltatás egy részének elvonása az állam javára, tekintet nélkül az ezt esetleg meghaladó objektív gazdagodása mértékére.

Miközben érzékeltetni kívánjuk, hogy mindkét megoldás ellentmondásokkal jár, szólni kell arról, hogy — mint említettük — a kontár és a kisipari elszámolás gyakran alig tér el egymástól. A felróhatóságra alapított nevelő szankció hatását végképp lerontja, hogy a folyamat eredménye közel áll a jogszerű szerződési akarat következményéhez. Érdemes itt egy kicsit a részletekbe is belebocsátkoznunk. A Legfelsőbb Bíróság eseti döntései a szakmunkás, illetve a segédmunkás átlagórabér alkalmazását írják elő, ami rendszerint azonos a kisipari munkadíj 50%-ával. (Fővárosi Bíróság 53. Pf. 22.674/1978/2.) Ha viszont a kontár bizonyítja az említett költségeit, a jogtalan haszon mértéke elmosódik. A Fővárosi Bíróság egyik iránymutatásában rámutatott, hogy a kontár elszámolhatja a beépítéskori egységáron számított anyagköltségét, a kisipari árjegyzék szerinti fuvarköltséget, s a nettó munkadíj megegyezik a kisipari normaidő-szükséglet, és a kisiparban dolgozók átlagórabérének szorzatával. (53. Pf. 20.052/1980/2.) Mindez emelkedik a jövedelemadóval, s a kontár-kisipari elszámolás közti különbség úgy összezsugorodik, hogy pl. a 75 000 Ft-os szerződési értéknél ez a differencia 975 Ft. (11 P II. 21.263/1978. sz. ügy.) A joggyakorlat tehát egyfelől *rendszeresen hatályos szerződésként kénytelen elbírálni* a kontárügyeket, miközben másfelől a semmiség olyan következetes alkalmazásával kell élnie, ami a szerződést *szinte fikcióvá teszi.* Az ellentmondást tovább hangsúlyozza, hogy e szerződéseket a joggyakorlat még a szavatossági és kártérítési következményektől is megfosztja. Az említett eseti döntések többletényállást kívánnak meg pl. a kontár-szerződésből eredő kártérítés jogalapjául, miközben a BH 1980. évi 3. számában megjelent 80. sorszámú jogeset *tényállása* szerint a kárigény éppen a szerződés *szerinti szolgáltatás hibájából ered.* Végképpen kizárt azonban a szavatossági jogok érvényesítése ezekben a perekben, amit Weiss Emília már évekkel ezelőtt alapos okkal tett szóvá.[16] Különösen visszás helyzetet eredményez, hogy a hatályossá nyilvánított és tipikusan hibás teljesítéssel járó szerződés alapján a szakértőnek a munka értékéből való levonás útján kell „belopnia" a hibás teljesítésből eredő többletköltségeket, s a kontár teljesítésre nem kötelezhető a szakértő által megadott szakszerű módon. Így, miközben a kontár szerződések tömege jön létre és marad a bíróság előtt hatályban, a semmisség tényleges helyreállító hatása sem érvényesülhet, hanem e folyamattal összhangban nem álló, sőt ellentétes szankció: az állam javára marasztalás alkalmazására kerül sor.

Mondanivalónkhoz még közelebb visz a tiltott polgári jogi társaság egyik esettípusa, a „piaci beszerzési-értékesítési társaság". Piacon itt szószerint a városi élelmiszerpiacot, vásárcsarnokot értjük, ahol a zöldség- és gyümölcskereskedők körében teljesen megszokott eset, hogy egymás gépkocsiját használják, egyikük átveszi a másik áruját, ha annak feleslege van, s legközelebb a saját termékbeszerzési forrásaiból enged át bizonyos mennyiséget a „társnak" felvásárlásra. A nem is mindig folyamatos kapcsolatot esetenkénti, vagy rendszeres elszámolás követi, s az elszámolási vitából indul a per. A magánkisiparról és magánkereskedelemről szóló jogszabályaink — *az ipari és kereskedelmi igazgatás érdekkörében* — a társulást is épp úgy engedélyhez kötik, mint magát az iparikereskedelmi tevékenységet. A semmis szerződés konstrukciója adott — s bármelyik oldalon mutatkozik az elszámolás eredményeként visszajáró szolgáltatás, megnyílik az állam javára marasztalás lehetősége. Kérdéses viszont, hogy e szankcionálás milyen preventív hatást gyakorol ott, ahol az életviszonyok kialakult rendjéből szükségszerűen következik a társulás — ami végső soron az ellátás javulását, az árak kiegyensúlyozását, a termékek biztosabb értékesítését szolgálja. Élesen el kell határolni ezeket az eseteket a csendestársaságtól, amely — akár piaci kiskereskedelembe való — pénz befektetése útján kizárólag munka nélküli jövedelemszerzést céloz, s itt a bírói gyakorlat is következetesen vonja el a befektetett, de az elszámolás eredményeként visszajáró tőkét, vagy annak egy részét. (Fővárosi Bíróság 57. Pf. 23 472/1979.) A döntő különbség, hogy a piaci társulás esetén az állam javára marasztalással a *polgári jogi társaságra vonatkozó szabályba nem ütköző* magatartás szankcionálása történik meg, míg a csendestársaság a polgári jog szabályai szerint is tilos.

A polgári jog intern tilalmi szabálya és az annak megfelelő jogági szankció kielégítő mértékét bizonyítja a Btk. reformja. Annak során az eseti uzsora büntetőjogi értékelését azzal az indokkal mellőzték, hogy a polgári jogi szankció elégséges védelmet ad. (Csak az üzletszerű uzsora büntetendő az üzérkedés körében.) A szankciók jogágközi összefüggéséhez érkeztünk, amelyben nyilvánvaló, hogy a fő kritérium nem a represszió vagy a reparáció kérdése, hanem hogy a jogviszony rendellenes létrejötte, vagy eredménye *ugyanazon jogviszonyrendszer* alakulásának törvényszerűségei szerint orvosolható, *vagy más* preventív — nevelő-ösztönző szankciótípus, represszív, vagy helyreállító jogkövetkezmény igénybevételét követeli meg.

Következtetéseink levonásához térjünk vissza az ismertetett három szerződési fajtához. Az első esetben, ha a jogviszony általános szabá-

[16] *Weiss:* i. m. 452. old.

lyából indulunk ki, a bérlői pozícióban való jogutódlás megengedett, csupán a bérbeadó hozzájárulása szükséges. Mint említettük, az állami bérlakás bérleti jogának vagyoni ellenérték fejében való átruházása a bérbeadó sajátos jogát sérti. *Nem a polgári jog szerinti szerződéses jogait,* mert az államnak gyakorlatilag közömbös a szerződési oldal. Épp úgy szerződik a fizetést előre láthatóan megtagadó, lakást rongáló családdal, mint a pontosan fizető egyedülállóval. S nem is a közvetlen bérbeadót: a kezelőt éri sérelem, hanem azt, „akinek" elhatározásától függ a szerződés létrehozása: *a lakásügyi hatóságot.* Mégpedig azzal, hogy a lakást nem vonhatja újra a lakáselosztás körébe, *az államigazgatási szabályok rendjén.* A lakás*gazdálkodási-államigazgatási érdek szenved sérelmet,* de a polgári jogtól ettől még érvényes lenne a felek valódi megállapodása, bérbeadói hozzájárulással. Az ellentmondás oka, hogy a polgári jogi keretjogszabályt államigazgatási normák töltik ki, *eltérő érdekekkel és intézményekkel.* Az államigazgatás ismeri a maga szankcióját: a lakás igénybevételét, amit Benedek az állam javára marasztalás *helyett is* alkalmas eszköznek tart.[17] Weiss tovább megy: az érvénytelenséget is megkérdőjelezi, támadva azt a nézetet, amely szerint az állami bérlakásnak nincs önálló vagyoni értéke. Cáfolatként hozza fel, hogy tartás fejében a lakásbérleti jog is átruházható, vagy pl. kisajátítási kártalanításnál, ha tanácsi bérlakást juttatnak, ez a lakott értéken való számítást eredményezi.[18] A lakás-használatbavételi díj azóta még jobban alátámasztja e lakások vagyoni értékének elvét, hiszen maga a lakásügyi hatóság is pénzért ad bérleti jogot. Igaz, hogy a használatbavételi díj sokkal alacsonyabb, mint a bérlakás — tulajdonossal való csere esetén az illetékkiszabásnál is figyelembe vett — „forgalmi" értéke; s a lakás forgalmának kikerülése az állami újrafelosztásból már vagyoni érdeket is sértene. Csakhogy a tanácsi értékesítésű szövetkezeti lakások előtörlesztése esetén is hasonló OTP-érdekeltség áll fenn, ami azonban nem zárja ki — a pénzügyi elszámolás rendezésével — a lakás szabad forgalmát. Az államigazgatási jogsértés indokolja a hivatkozást Weiss vívódására arról, hogy más jogágak szabályainak megsértése mikor eredményez polgári jogi semmisséget, tilos szerződést a Ptk. 200. § (2) bekezdése alapján? A kérdést úgy oldja meg, hogy bármely jogszabály megsértésével kötött szerződés semmis lehet, de a semmisségtől *eltérő* jogkövetkezményt csak polgári jogszabály állapíthat meg. Más jogágak sérelme esetén *a tilalom megsértésének társadalmi súlyából,* a tiltó szabály által szem előtt tartott társadalmi-gazdasági célokból kiindulva *lehet megállapítani,* hogy a jogsértéssel adekvát szankció a semmisség.[19]

Nézetünk szerint nem azonos a jogági reagálás igénye extern jog megsértésére a helyreállító, illetve a nevelő jellegű jogkövetkezmények oldaláról. A polgári jognak sem célja, hogy védelmet nyújtson olyan vagyonmozgásoknak, amelyek más jogágazatokban összpontosuló társadalmi célokkal ellentétesek. Ezért *restituálható* szolgáltatásoknál a semmisség jogkövetkezménye: a célzott joghatás elmaradása helyreállító jellegű, mégpedig *elsősorban* az, függetlenül a ténylegesen meglevő nevelő-szankciós hatástól is. (Mint jogkövetkezményt, funkcióját a fő célja, rendeltetése határozza meg.)

Más a helyzet az állam javára marasztalás kifejezetten szankciós intézményével. Egyetértünk Zoltán Ödönnel, aki szerint ennek alkalmazására „csak akkor kerülhet sor, ha az eset összes körülményeire tekintettel — különös figyelemmel a valóságos társadalmi viszonyokra . . . egyáltalán alkalmasnak mutatkozik a nevelő funkció betöltésére, tudatformáló hatás kifejtésére."[20] A társadalmi viszonyokat szemlélve megállapíthatjuk, hogy a lakásigénylők jelentős hányada nem juthat sem tanácsi, sem szövetkezeti lakáshoz — egy főre eső jövedelme alapján. OTP-lakás megvásárlására, vagy felépítésére viszont rendkívül kicsik az esélyeik, mert ez az egy főre eső jövedelem a saját erőből való építkezést városban már nem fedezi. Megtakarításaik éppen arra elégségesek, hogy gyermekükhöz költöző, vagy öröklakást építő bérlőktől „megvásárolják" tanácsi lakásukat, s azt cserével, eltartással leplezzék, vagy egyszerűen beköltözzenek és de facto bérlővé váljanak. Az eredeti állapot helyreállítása — a szituációk jellege miatt — már önmagában is rendszerint a bérleti jog „vevői" számára hátrányos. Az állam javára elvonható, visszajáró pénzszolgáltatás csak az ő irányukban jelentkezhet, holott a súlyosabban felróható magatartás a lakását jogtalan haszonszerzésre használó eredeti bérlő oldalán mutatkozik. A százezres nagyságrendű összegek rendszerint arra indítják a jogalkalmazót, hogy mégis — bizonyos visszatartó erő reményében — ebből vonjon el egy részt az állam javára. Célt téveszt a szankció, aminek veszélyére — hasonló ügyekben — többen felhívták a figyelmet.[21] A jelképes marasztalási összeg nem eredményez nevelő hatást, s még azt sújtja, akit a jogintézmény nem vesz célba. A megoldás — ha a szankció alkalmazása mellett törnénk lándzsát — az eredeti bérlő marasztalása lenne. Ha ez nem a restitúcióra épül, akkor bírságjelleget ölt, bár a deliktuális alapú szank-

[17] *Benedek:* i. m.

[18] *Weiss:* i. m. 320—322. old. A kisajátítási lakott érték meghatározásánál kifejezetten felmerült a cserelakás vagyoni értéke elismerése iránti igény. L. *Varga* Zoltán: A lakottan kisajátított ingatlanért járó kártalanítás. Ügyészségi Értesítő, 1979. 3. sz.

[19] *Weiss:* i. m. 246. old.

[20] *Zoltán* Ödön: Vállalkozási szerződés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1963. 98. s köv. old.

[21] *Benedek:* i. m., továbbá *Zoltán* Ödön: A Legfelsőbb Bíróság 7. számú Irányelveiről. Magyar Jog, 1967. 1. sz.

ciókról elmondottak alapján ez nem tenné feltétlenül idegenné a polgári jogtól. A másik lehetőség az lenne, ha a bérlőnek a polgári jogviszony rendjén visszajáró (de a lakásjog rendjén igénybe vehető) lakása értékének erejéig lehetne indítványt tenni az állam javára marasztalásra (a teljesítőképességtől függően). Nézetünk szerint a restitutio körét nem haladja meg, ha az *áruban visszajáró szolgáltatás esetén a marasztalás — maximálisan annak értéke erejéig — pénzben történik.* Van is erre példa a bírói gyakorlatban: tilos szerződés alapján a neki természetben visszajáró gépkocsi értéke egy részének állam javára való megfizetésére kötelezi a bíróság a turpis felet. A lakásügyekben ez is csak úgy lenne megoldható, ha elismernénk a tanácsi bérlakás forgalmi értékének létezését. Megfelelő jogi megoldás hiányában azonban a bérleti jog „vevőjének" marasztalását indokolatlannak tartjuk.

A társadalmi-gazdasági kényszer hasonló feszítő erőt fejt ki a kontárperekben. A semmisséget, mint állítottuk, *a felek érdekkörén kívül álló jogsérelem eredményezi;* az az *iparigazgatási* érdek, hogy senki se végezzen hatósági jogosítvány nélkül ipari-kereskedelmi tevékenységet. Itt is utalunk a háttérnormák: az államigazgatási jog szankciós, sőt helyreállító lehetőségére. A kontár szabálysértés miatt vonható felelősségre; a nettó munkadíj és a létrehozott új érték közötti különbözet pedig sajátos adópótlék formájában lenne elvonható. Ám ha visszatérünk a restitúciós körbe, a megoldás már nehezebb. Weiss kiindulópontja, hogy a végzett munka ellenértéke *jár* a vállalkozónak, és itt sem hajlik a semmisségre. A restitúciós gyakorlatban viszont helyteleníti a gazdagodás objektív alapú elvonását, és felróhatóságot kíván meg. (Láttuk azonban, hogy ez nem feltétlenül vezet a tényleges gazdagodás elvonására.) A szabálysértési szankcionálás mellett pedig nem zár ki olyan polgári jogi szabályt, amely a kontártól a „meg nem engedett jövedelmet" elvonja az állam javára.[22] Az így javasolt formula a megrendelő oldalán a szolgáltatást társadalmi értéken veszi számba, és a vállalkozói — iparengedély hiányában jogellenes — hasznot vonja el. Csakhogy ezzel ismét kikerülünk a restitúciós körből. Ördögi körnek is mondhatnánk, ha nem kellene ismét emberi-társadalmi összetevőit vizsgálni.

A kisvolumenű ipari és szolgáltatási kapacitások hiánya, az e téren kialakult keresleti piac súlyos helyzetbe hozza a megrendelőt. Ilyen körülmények között a kontárszerződés nem csökken, hanem objektív gazdasági kényszerből terjed. Nem kétséges, hogy a rászorultságában kontárt alkalmazó megrendelő kiszolgáltatottsága miatt kevésbé felróhatóan jár el a szerződéskötéskor, mint a kontár. Ha a gazdagodás elvét félretesszük, akkor vagy egy erőszakolt felróhatósági mércével jutunk az igazságosságot sértő eredményre, vagy egyszerűen alkalmazhatatlanná válik az állam javára marasztalás. Ha ugyanis — a semmis szerződés hatályossá nyilvánítása miatt hivatalból elvégzett elszámolás eredményeként a kontár javára mutatkozik követelés, a kifejtett okokból nem lehet marasztalni a hatályos jog szerint. Ezért is vetette fel Weiss de lege ferenda a kontártól való elvonás lehetőségét. Mivel ezáltal kikerülünk a restitúciós keretből, nézetünk szerint ez a polgári jogba a jogalap nélküli gazdagodás speciális, helyreállító szabályával lenne illeszthető. Ezen azt értjük, hogy nem az állam javára marasztalást alkalmazná a bíróság a tartozatlan fizető terhére, hiszen a megrendelőt nem éri veszteség. A vállalkozóval szemben olyan konstrukcióban lehetne igényt érvényesíteni, hogy a jogalap nélküli gazdagodás jogellenes tevékenység eredménye, és nincs a gazdagodás követelésére jogosított fél. Így értelemszerűen az actio helyreállító jellege domborodik ki, és nem büntető jellegű, szankciós célzata. Az objektív gazdasági kényszer miatt büntető jellegű szankció nem lenne hatékony. Minthogy azonban az állam javára marasztalási szankció nem érheti el a szükséges nevelő preventív hatást, kérdés, hogy egyáltalán fenn kell-e tartani joggyakorlatát a kontárperekben? A magasabb szabálysértési bírság, adóbírság, vagy éppen az iparengedély utólagos kiadása gyorsabb és hatékonyabb eszköznek mutatkozik.

A harmadik esetet, a „piaci társulást" azért említettük, mert a polgári jogi társaság keretszabálya folytán óvatosan kell a jogellenességet kezelni. A piaci társulás, ha tilos, ugyancsak a *kereskedelmi igazgatás* szabályaiba ütközik, holott a polgári jog sajátos célrendszerében, *az árucserében egyenesen kívánatos.* Mint említettük, más a helyzet a csendestársasággal, vagy pl. az uzsorával, amelyek a *polgári jogi* szerződéses kapcsolatok *rendjét, alapelveit sértik.*

A három példából összegezve a közös vonásokat, mindegyik esetben jogszabály sérelme, tilos szerződés eredményezte az érvénytelenséget. Mindegyikben *szemben állt a gazdasági kényszer és a jogi szankció befolyásolási iránya,* s ereje. Végül *a jogellenesség közös ismérveként valamely társadalom-szervezési-igazgatási: államigazgatási érdeket, s azt hordozó jogszabályt sértett a szerződés, amely tartalmában megfelelt a polgári jog valamely szerződési formájának és árucsere-szervező céljának.*

Az államigazgatási elemmel külön is kell foglalkoznunk. Nem kétséges, hogy a szerződéskötés körében más jogágra kisugárzó érdeksérelem valósul meg, de kérdés, hogy ez indokol-e a jogellenesség miatti semmisségen túlmenő, döntően szankciós jellegű polgári jogi reagálást? Megkíséreltük a célrendszer és az érdekkör magatartási szféra *materiális,* s a jogdogmatika követelmények *formális* követelményeivel kijelölni azokat a szempontokat, ame-

[22] *Weiss:* i. m. 329. és 494. old.

lyek eldöntik, hogy mikor indokolt valamely jogág szankciójával más jogszabályok betartására nevelni. Ha az extern jogszabályok sérelme az intern jogszabályok által megkövetelt egyensúly helyreállítását igényli, a döntően helyreállító jogkövetkezmények alkalmazása nem aggályos a számunkra. Ám a szankciók alkalmazásakor vissza kell térnünk a szükséges és lehetséges, mint előfeltétel, s a szükséges és elégséges, mint alkalmazási kritérium fogalmához.

Ott szükséges az adott jogág szankciója más jogszabályok megsértése esetére, ahol az a jogrendszer egészének elveire kihat, és az előidéző magatartási szituációra egyébként kiterjed a jogági normatív visszatükrözés. Ott *lehetséges* viszont, *ahol az adott magatartás jogi értékelési módjával a szankció alkalmazása nem ellentétes, s ezáltal alkalmas a jogalanyok magatartásának befolyásolására.* A kontár megrendelője számára az elszámolás természetes jogkövetkezmény, az állam javára marasztalás azonban idegen. A gazdasági kényszer pedig elmossa a szankciós hatást. Az ismertetett példákban az állam javára marasztalás mai alkalmazási módja nem szolgálja a polgári jog célrendszerét, sem az általa kifejezett magatartási szituációk kibontakozását. Ugyanennek a másik oldala az államigazgatási jog területén található. Ha a *más* jogág tipikus magatartásával előidézett jogsérelemre a *megsértett jog* a saját szankcióival megfelelően képes reagálni, kellő nevelő hatást ér el (vagy legalábbis eredményesebbet, mint az extern jog, sőt még helyreállító jogkövetkezményeket is kitermelhet, amelyek jogdogmatikai rendszerébe illeszthetők), akkor ezek beépítése a jogszabály jogi hatályosulásának *szükséges és elégséges* feltétele. Olyan mértékig elégséges, ameddig a társadalmi tudatosság adott szintje azt egyáltalán lehetségessé teszi. Azért beszélünk *jogi* hatályosulásról, vagyis *érvényesítésről,* mert az *érvényesülésnek* társadalmi, nemjogi összetevői is vannak, amelyek a jog általános hatályosulásának további szükséges feltételei. Az államigazgatásban ezért a szűkebb értelemben vett közigazgatás: az állami szervek társadalom-szervező tevékenysége határozza meg azt az érdekkört, amelyre a szankciókkal is védett jog épül. A társadalomszervező tevékenység során létrejövő hivatalnoki és állampolgári magatartások adják a kifejezendő típusszituációkat, sajátos jogdogmatikai rendszerben. (Ehelyütt nem szólunk a kollektívák felé irányuló gazdaságszervező tevékenységről.) Természetesen a társadalomszervező tevékenységben is számot kell vetni a *lehetséges* befolyásolás mértékével, s az ennek ellentmondó *szükségszerű* folyamatok elfojtása nem feltétlenül a kibontakozást szolgálja. Az államigazgatási szankciók körében ezért különös figyelmet kell fordítani a társadalomszervező érdekek és a társadalom tényleges szervezési szükségletei közti összhangra, amelynek megbomlása adminisztratív túlsúlyt, esetleg állampolgári extern jog sérelmét eredményezheti. Az állam javára marasztalás ismertetett eseteiben kivétel nélkül a társadalomszervezési és az árucsere-forgalmi érdekkör ütközése figyelhető meg. Ha a polgári jog nem talál adekvát választ, felmerül, hogy nem kellene-e az államigazgatási jog területére továbbítani a kérdéseket — ahol nem feltétlenül a szankciók kialakítása, hanem talán a jogi szabályozás módosítása lenne a megfelelő reagálás.

Aradi Béla

Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949–1980.

I.

A polgári parlamentek fejlődésével párhuzamosan kialakultak és differenciálódtak a parlamenti ellenőrzés eszközei. A parlamenti ellenőrzés különös hangsúlyt kap a polgári parlamentarizmus mai fejlődési szakaszában. Ezt a fejlődést talán Maurice Duverger jellemezte legjobban, amikor a törvényhozási és a végrehajtói funkció értéktelenedéséről írt.[1] A törvényhozói vonható le, a parlament korlátozó funkciója és a kormány irányába követelményeket támasztó funkció. A korlátozó funkció egyik nagyon lényeges formája a parlamenti ellenőrzés, amely a kérdéseken, interpellációkon, a vizsgáló bizottságokon, a parlament és a bizottságok tárgyalásain, vitáin keresztül valósul meg.[1/a] Ebből az eszköztárból súlyánál, hatékonyságánál fogva emelhető ki az interpelláció intézménye, amely a parlamenti ellenőrzés egyik legközvetlenebb, legerőteljesebb formája.

Az interpelláció mint annyi más tradicionális alkotmányjogi intézmény, európai találmány, francia hatásra terjedt el az európai kontinensen. Az interpellációt a polgári parlamentáris rendszerek közül elsősorban a kontinentális állam- és jogrendszerek alkotmányaiban, és parlamenti házszabályaiban találhatjuk meg.[2]

[1] Maurice *Duverger:* Iustitutions politiques et droit constitutionnel. Presses Universitaires de France. Páris, 1968. 176—181. old.

[1/a] *Pikler* Kornél: A parlamenti ellenőrzés formáiról. JK. 1968. 1. sz.

[2] Parlaments, Presses Universitaires de France. Páris, 1961. 272—286. old.

Ezeknek az országoknak parlamenti gyakorlatában él ma is. A klasszikusnak tekinthető francia interpellációt a kontinentális állam- és jogrendszerek (különösen a német, az osztrák házszabályok) csak módosulásokkal, a bizalmi kérdés tompításával vették át. Az interpelláció a polgári magyar házszabályokban is sajátos középutas intézményként alakult ki az angol kérdezési jog és a francia eredetű politikai interpelláció között. A középutasság abban ragadható meg, hogy a házszabályok az angol gyakorlattól eltérően minden esetben megkövetelték a ház határozatát a miniszter válaszát követően, ugyanakkor az interpellációkban felvetett kérdést nem követte automatikusan általános parlamenti vita, hanem csak akkor, ha a ház a miniszter válaszát nem vette tudomásul.[3]

Az interpelláció a polgári parlamentarizmusban egyértelműen a végrehajtó hatalom felelősségéhez kötődik. Az interpelláció általános érdekű kérdésfelvetés a kormány, illetve az egyes miniszterek irányában, a válaszadásra kötelezettek köre itt le is zárul. A válaszadás, akár szóbeli, akár írásbeli, a válasz a parlament plénuma előtt történik, az interpelláció fő funkciója a politikai nyilvánosság segítségül hívása az adott közérdekű probléma megoldása érdekében. A végrehajtó hatalom válaszát, magyarázatát a képviseleti szerv minősíti, a választ parlamenti vita követheti, a vita szavazással fejeződik be. A határozathozatal során a parlament vagy tudomásul veszi a választ, vagy elutasítja azt. Az interpelláció tehát a miniszteri felelősség érvényesítésének egyik lehetséges formája, bár az interpellációs vitát lezáró szavazás a polgári rendszerekben sem vonja maga után automatikusan a kormány vagy a miniszter lemondásának kötelezettségét. Ez csak a bizalmi kérdés felvetése után, bizalmatlansági indítvány megszavazása esetén áll fenn. Nem véletlen viszont, hogy az interpelláció őshazájában, Franciaországban az interpellációt a bizalmatlansági indítvánnyal egy fejezeten belül, azzal összefüggésben szabályozza a nemzetgyűlési ügyrend.

A politikai színezetű interpelláció fent kiemelt ismérvei egyúttal elhatárolják ezt az intézményt a parlamenti ellenőrzés más eszközeitől, különösen az egyszerű kérdésfeltevéstől, amely főként az angolszász állam- és jogrendszerekben élő jogintézmény, bár a kontinentális rendszerekben is létezik párhuzamosan az interpellációval. Az újabb polgári parlamenti fejlődés tudatosan törekszik a politikai természetű interpelláció és az egyszerű kérdésfeltevés különválasztására. „A gyakorlat arra felé mutat, hogy az interpellációban a frakció politikai kérdést kíván felvetni. Ezzel szemben az egyszerű kérdésfeltevés mögött az egyénileg, nem pártja nevében fellépő képviselő nem elsőrendű politikai jellegű kérdést intéz a kormányhoz."[4]

A polgári országokban az interpelláció jelenleg a parlamenti kisebbség, a frakció, az ellenzék egyik fő politikai eszköze. Az interpelláció a parlamenti kisebbségvédelem nézőpontjából garanciális intézmény. A kisebbségi jog és az interpelláció különösen a kormány ellenőrzésében jelentős.

II.

Az interpelláció jogintézményi szinten formálisan hasonló módon fokozatosan meghonosodott és fejlődőben van a szocialista országokban is. Az eltérő történelmiség adta törvényszerűségek, a parlamenti tradíciók részbeni kelet-európai hiánya, a régi, elavultnak tekintett burzsoá formáktól való merev idegenkedés miatt azonban alapvetően másként alakult ennek az intézménynek szocializmusbeli története.

A szovjet államépítés kezdetén érthető módon „a parlamenti ellenőrzés hagyományos formái még szóba sem kerültek... tudatosan új formák után kutattak a kifejezetten antiparlamentáris légkörben."[5] Az interpellációt csírájában már ismerte a Magyar Tanácsköztársaság 1919-es alkotmánya, az 1936-os szovjet alkotmány és ismerték a proletárdiktatúrát megteremtő szocialista országok alkotmányai. Az interpellációval való viszonylag intezívebb foglalkozás, a részletesebb kimunkálás és mindenekelőtt a gyakorlati hasznosítás csak az elmúlt negyedszázadban kezdődött el.

Az interpellációval kapcsolatban még korán sem tisztultak le az álláspontok. Erről győz meg bennünket a szocialista országok alkotmányainak és a legfelsőbb képviseleti szervek ügyrendjeinek összehasonlítása is.[6] Alapelvnek tekinthető, hogy az interpelláció az szocializmusban nem bizalmatlansági jellegű kérdésfeltevés a kormány irányában. Elfogadottnak tűnik az a tétel, hogy az interpelláció szocialista felfogása a hatalom egységének elvéből induljon ki. Nem tisztázott viszont, hogy milyen következtetéseket vonhatunk le a legfelsőbb szintű állami képviseleti szervek hatáskörének jogi korlátlanságából. A történeti fejlődés tanúsága szerint erősödőben van az a nézet, hogy valamennyi államszervtípus vezető szerve interpellálható, e felfogás tehát nem marad meg kizárólag a kormány, a miniszter felelősségénél.

Általában elfogadott, hogy az interpelláció a szocializmusban is a parlamenti ellenőrzés egyik sajátos eszköze, a megkérdezett a képviseleti szerv plénuma előtt köteles válaszolni, a

[3] *Kun* József: A parlamenti házszabályok. Bp. 1907. 140—142. old.

[4] Házszabályok. Szerkesztő: *Pikler* Kornél. MTA Állam és Jogtudományi Intézet kiadványa. Bp. 1971. 37. old.

[5] *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. KJK. 1969. 210. old.

[6] Házszabályok. Szerkesztő: *Horváth* János. MTA Állam és Jogtudományi Intézet kiadványa. 1971.

válasz felett a képviseleti szerv dönt. Ugyanakkor megjegyezzük azt, hogy az interpellációval foglalkozó munkák képviselőcentrikusak, a képviselők egyéni aktivitására, információs jogára hivatkoznak, az interpellációs jogot a képviselők egyéni jogaként hangsúlyozzák. Az elsődlegesen ilyen megközelítés zavarja az interpellációnak a kormányzati struktúrában elfoglalt helyét, parlamenti intézményként való kezelését. Az interpelláció a beterjesztés után önálló parlamenti intézményként funkcionál. Zavarja az interpelláció letisztulási folyamatát és parlamenti jellegét az is, hogy gyakran analógiát húznak a tanácstagi és a képviselői interpellációk közé.[7]

Az egységes álláspont kialakulását befolyásolja továbbá, hogy több országban az interpelláció élő intézmény volt a polgári korszakban, más országokban viszont nem ismertek ilyet. Feltehetően az eltérő tradíciók következtében nincs világos választóvonal a kérdezési jog és az interpelláció között. A határok sokszor egybemosódnak, az interpelláció feloldódik a kérdezési jogban. Néhány szocialista országban (pl. Csehszlovákia, Románia) mindkét formula él a jogban, az NDK-ban csak kérdezési jog, Magyarországon és Lengyelországban csak interpelláció létezik jogintézményi szinten. A kérdezési jog — ami azt jelenti, hogy a kérdésekre adott válaszról általában tud a parlament, de vita vagy határozathozatal nem követheti — valamennyi szocialista ország parlamenti gyakorlatában él, formátlanságánál fogva sokkal intenzívebben, mint az interpelláció.

A vitatott kérdések ellenére a gyakorlatban az interpelláció élő intézmény a szocializmusban is, politikai tartalmát a szocialista politikai intézményrendszer egésze határozza meg. Ezen belül különösen a legfelsőbb szintű képviseleti szervek szerepének szocializmusbeli változásával van összefüggésben. Fejlesztése a képviseleti demokrácia kibontakoztatásával együtt képzelhető el. Napjainkban a szocialista országok többségében a képviseleti demokrácia fejlesztése napirenden levő kérdés. Az interpelláció alkalmas eszköz e tendencia megerősítésére, a központi igazgatás társadalmi ellenőrzésére.

III.

Az interpelláció szocialista felfogásánál említett jelenségek figyelhetők meg az elemzett intézmény közelmúltbeli fejlődésében Magyarországon is. Hazánkban a képviseleti demokrácia fejlesztése a szocialista demokrácia programjának egyik kiemelkedő szektora. E programban olyan követelmények fogalmazódnak meg, mint pl. a képviseleti szervek érdekkifejező szerepének növelése, a választási rendszer korszerűsítése, az országgyűlés törvényalkotó tevékenységének növelése, a bizottságok szerepének fokozása, a központi államigazgatási szervek feletti ellenőrzés megvalósítása.[8] A XII. kongresszus határozata alapelvként szögezte le, „erősíteni kell az államigazgatás népképviseleti ellenőrzését".

Az interpellációnak Magyarországon nagy hagyományai vannak mind jogintézményi szinten, mind a politikai gyakorlatban. Az interpelláció története szervesen összefügg a demokratikus hagyományokkal; interpellációkat jelentettek be a Tanácsköztársaság idején, különösen kedvelt intézmény volt ez a proletárdiktatúrát közvetlenül megelőző két parlamenti ciklusban, amikor közel 600 interpellációt terjesztettek elő a képviselők, köztük jelentős számban a kommunista párt tagjai is.[9]

A szocialista intézményesítés az 1949. évi alkotmányban megtörtént, az alkotmány a minisztertanácshoz, annak elnökéhez és tagjaihoz engedett interpellációt. (27. §/3) Valamivel részletesebben szabályozta a kérdést az 1950-ben elfogadott ügyrend. A jogintézmény szempontjából legnagyobb jelentőségű az országgyűlés 1956. évi 1. és 2. sz. határozata. Ezek a határozatok részletesen kidolgozták a parlamenti eljárás minden egyes mozzanatát. Az 1972-es alkotmányreform után módosították az országgyűlés ügyrendjét is, az interpellációba beillesztették az országgyűlés interpellációs gyakorlatának addigi tapasztalatait, különösen a bizottságok megnövekedett szerepét.[10]

Az interpelláció ma hatályos jogintézményét értékelve azt mondhatjuk, hogy a jogalkotó, felhasználva a magyar jogi formai tradíciókat — főként az 1946-os nemzetgyűlési házszabályok vonatkozó szakaszait — szocialista elveket követő új intézmény kimunkálására törekedett. Az interpelláció jogintézménye megfelelő, demokratikus keretül szolgálhat az intenzívebb képviseleti kontroll, a parlamenti ellenőrzés számára.

IV.

A polgári, a szocialista és a magyar intézménytörténeti bevezető után tanulmányunk második felében az interpelláció gyakorlati érvényesülését próbáljuk bemutatni a magyar országgyűlés fejlődésének menetében.

Az interpellációk felmérését, értékelését az Országgyűlési Naplók és az Országgyűlési Iro-

[7] *Pecze* Ferenc: A képviseleti intézmények tagjainak interpellációs joga. JK. 1956. 7. sz.

[8] *Schmidt* Péter: Szocialista demokrácia. (dokumentum) TSZ. 1980. 7. sz. — *Szoboszlai* György—*Verebélyi* Imre: A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz.

[9] A Tanácsok Országos Gyűlésének Naplója. Bp. 1919. Athenaeum, 257. old. — *Kukorelli* István: Az interpelláció a magyar népi demokrácia parlamentjében (1945—49). Acta Fac. 1980.

[10] Gonda György felszólalása az Országgyűlés 1972. október 11-i ülésén (13. ülés jegyzőkönyve).

mányok alapján végeztük el.[11] A felmérés eredményét hat táblázat segítségével szemléltetjük.

1. táblázat.

Az interpellációk száma (1949—1980. között)

Országgyűlési ciklus	Az országgyűlésen Bejelentett interpellációk	Tárgyalt interpellációk	Elállás
1949—53	—	—	—
1953—58	32	30	2
1958—62	27	27	—
1963—67	44	42	2
1967—71	39	32	7
1971—75	41	41	—
1975—80	32	32	—
Összesen	215	204	11

Bár az intézményesítés már az 1949-es alkotmánnyal megtörtént, az interpellációs gyakorlat bátortalan lépésekkel indult meg, az 50-es években egyáltalán nem éltek ezzel a lehetőséggel. Az első interpellációs nap — a korábban említett országgyűlési határozatok szellemében — 1956. augusztus 3-ára esik, az országgyűlés napirendjén 21 interpelláció szerepelt.[12] Az interpellációk száma ezt követően nagyjából állandósult. A hét ciklus alatt 283 ülésnapon 215 interpelláció volt az országgyűlés napirendjén. Az interpellációk ciklusonkénti átlagszáma: 35.

Megfigyelhető a táblázatból az a tendencia, hogy 1971-ig különbség mutatkozik a bejelentett és a tárgyalt interpellációk között, ami a képviselői elállásokban, az interpelláció visszavonásában fejeződik ki. Ez az interpellációs könyv jelentőségét tükrözi. 1971 óta feltehetően a parlamenti szokások alapján csak azokat az interpellációkat jegyzik az interpellációs könyvbe, amelyeket tárgyal az országgyűlés. Az interpellációs könyv regisztratív jellegű nyilvántartássá vált.[13]

Az elállásokkal kapcsolatos ilyen parlamenti gyakorlat (lásd I. táblázat) felveti a képviselői interpelláció feletti előzetes politikai kontroll problémáját. A problémát abban lehetne összefoglalni, hogy kialakult a képviselőkkel szemben egyfajta politikai elvárás: a képviselők csak olyan esetekben interpelláljanak, amikor az adott kérdés tisztázásának egyéb eszközei nem vezetnek eredményre.[14] Kétségtelenül igaz, hogy sok más eszköz áll rendelkezésre az interpellációval párhuzamosan. Így pl. a helyi természetű javaslatokat és felvetéseket a képviselők rendszeresen elmondhatják hozzászólásaikban. Állandó kormánygyakorlat, hogy az országgyűlési vitákban elhangzott képviselői javaslatokat a kormány titkársága feljegyzi és a minisztertanács ülésén megtárgyalják. A képviselők az 1041/1972. (X. 20.) Mt. határozat értelmében bármikor személyesen is eljárhatnak. Az államigazgatási szerv eljárni köteles, nem tagadhatja meg az üggyel való foglalkozást.[15]

Létezik egy másik elvárás is, nevezetesen az interpellációnak csak akkor van helye, ha a közvéleményt élénken foglalkoztató és a legszélesebb nyilvánosság előtt válaszadást igénylő kérdésekről van szó. Mellőzni kell a nem nyilvánosság elé tartozó ügyeket.

Fent említett elvárások megítélésünk szerint az interpellációs jog korlátját jelentik. A képviselőknek adott esetben komoly problémát jelenthet annak megítélése, hogy mikor jelentsenek be interpellációt. Ha a képviselő a kérdezési jogával él, ez jóval több utánjárást, „kilincselést" jelent. Mindez persze nem jelentheti azt, hogy a képviselő minden apró-cseprő ügyben interpelláljon. Az interpellációs joggal való élés az interpelláció bejelentése, a bejelentésről való döntés nagy informáltságot, felelősségtudatot igényel a képviselőktől. Meggyőződésünk, hogy jobban lehetne értékelni a képviselői munkát az ország nyilvánossága előtt, ha nem mondanánk le a képviselői elállásokról. Az interpellációk bejelentése, bejegyzése után véleményünk szerint az intézmény súlyánál fogva komolyabban foglalkoznak az adott üggyel, mintha a képviselő egyénileg a kérdezés jogával él.

[11] A felmérés és az adatok forrását azért emeljük ki, mert valószínű, hogy táblázataink nem fedik 100%-os pontossággal a interpellációs könyvet és az Országgyűlési Iroda nyilvántartásait. A felmérések módszertanáról kevés útmutatásunk volt. l. pl. *Skrzeszewski:* A képviselői interpellációk a lengyel Szejm gyakorlatában. Panstwo i Pravo, 1961. 11—12. sz.

[12] Az Országgyűlés 32. ülésének jegyzőkönyve. 1956. aug. 3. Az egész ülésre „a tapasztalatlanság" jellemző. Sok képviselő rosszul értelmezi az interpelláció lehetőségét. Az elnök több képviselőt helyreigazít.

[13] Elképzelhető olyan gyakorlat is, hogy a bejegyzett interpellációk időközben megoldódnak és nem jutnak el az országgyűléshez való bejelentésig, a képviselők visszavonják azokat. A politikai nyilvánosság nézőpontjából egyik gyakorlat sem megfelelő. Az interpellációs könyvet az ülésszak megnyitásakor, a napirend megállapításakor minden esetben fel kellene olvasni.

[14] A probléma abban jelentkezhet, hogy politikailag az országgyűlés elnökének és elnökségének jelentős befolyása van a képviselőkre és a képviselő csolentős befolyása van a képviselőkre és a képviselőcsoportokra.

[15] L. Kádár János beszédét az országgyűlés 1965. február 11-i ülésén. „Bizonyos idő óta bevezettük, hogy az országgyűlési napló alapján összegyűjtjük az ülésen felvetődött gondolatokat, javaslatokat, bírálatokat, s ezek egy előterjesztésben a következő miniszertanács napirendjén szerepelnek, mégpedig úgy, hogy határidővel, felelőssel ki van jelölve, ki mivel foglalkozik." A beszédből az derül ki, hogy a kérdezési jog ugyanígy, sőt erőteljesebben él a parlamenti gyakorlatban, mint az interpelláció. „Reggeltől estig mást sem hallok, mint interpellációkat..." „Ha nincs is interpellációs nap, nem hiába interpelláltak."

2. táblázat.

Az interpellációk címzettjei

Ciklus	Összesen	NET	MT	Mt és Miniszter, több miniszter	Miniszter	Államtitkár	LB elnöke	L. ügyész
1953—58	30		9	1	20			
1958—62	27			1	26			
1963—67	42			7	35			
1957—71	32		3	3	22	4		
1971—75	41		1	4	35	1		
1975—80	32			3	26	3		
Összesen			13	19	164	8		

Az interpellációs könyv jelentőségét a fent elmondottak ismeretében erősíteni kellene.

Az interpellációk címzettjei kivétel nélkül a kormány és az államigazgatási szerveket vezető miniszterek, államtitkárok. Precedensként sem fordult elő interpelláció más állami szervtípus (NET, legfőbb ügyész, legfelsőbb bíróság elnöke) irányában.

A gyakorlat ellenére az interpelláció jogintézményének fejlődésében a címzettek fokozatos bővülése figyelhető meg. Az alkotmány eredeti szövege a minisztertanácshoz és tagjaihoz engedett interpellációt, 1956-ban már az Elnöki Tanács és a legfőbb ügyész, 1972-ben a Legfelsőbb Bíróság elnöke és az államtitkárok is interpellálhatók lettek.

Hasonló tendenciákat fedezhetünk fel a szocialista országok alkotmányainak és parlamenti ügyrendjeinek összehasonlításakor is (különösen a szovjet fejlődésre hivatkozhatunk).[16] Közös vonás a kormány és a kormány tagjainak interpellálhatósága. Rajtuk kívül kétirányú bővítés figyelhető meg a szocialista országok alkotmányaiban, házszabályaiban, egyrészt az interpelláció címzettjeinek körét más állami szervtípusok irányába bővítik [17] (pl. bírói, ügyészi szervezetrenszer), másrészt az államigazgatási szervezeten belül túllépnek a kormánytagságon.[18]

Az első csoport esetében az interpellációs jog kiszélesítésének indokát a hatalom egységének elvével jelölik meg. Az állami szervtípusok vezető szervei önállóak és nem a kormánynak (mint a polgári megoldás), hanem a legfelsőbb képviseleti szervnek vannak alárendelve. Az interpelláció azonos rangot teremt, egységes felelősségi rendszert valósít meg.

A második, ritkábban előforduló megoldás, a kormány megkerülésével interpellálható államigazgatási szerv. Az államigazgatási szerv és a legfelsőbb képviseleti szerv között önálló felelősségi rendszer teremtődik meg, ezen a direkt vonalon tehermentesül a kormány.

Véleményünk szerint a hatalom egységének elvét szolgáló jogintézmények (közöttük az interpelláció is) a szocialista kormányzati rendszer komplexitásában szemlélendők. A jogi alárendeltség eszköztárát differenciálni kell az adott állami szervtípus relációjában és törvényszerűségei szerint. Az interpelláció valamennyi állami szervtípus irányában való kiterjesztése az interpelláció feloldását, elszürkítését jelentheti: az interpelláció a beszámoltatás egyik sematikus eszközévé válik. Másrészt problémák merülnek fel a címzettek oldaláról is.

[16] A Szovjetunió 1977. évi alkotmányának 117. paragrafusa keretszabályt alkotott, amely kimondja, hogy a küldöttek a minisztertanácson és tagjain túl a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa által létrehozott szervek vezetőit is interpellálhatják. A keretszabályt a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának 1979. évi ügyrendje sem részletezi. L. 66. §-át. (Vedomosztyij Verhovnava Szovjeta SZSZSZR. 1979. április 25. No. 17. 296—311. old.) A keretszabályt az alkotmányt követő szakirodalom a maga szélességében értelmezi. Nagyon jó összefoglaló tanulmány a témát követő bibliográfia is megtalálható benne *Dávidov*, E. K.: Szociálno — politicseszkaja i pravovaja priroda deputatszkava zaprosza — Vesztnyik Moszkovszkava Universzitéta, 1980. 2. sz. A szerző a címzettek közé veszi fel a Legfelsőbb Szovjet Elnökségét, a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Elnökét, és a Legfőbb Ügyészt. Más szerzők az előbbieken kívül felsorolják a címzettek között a Szovjetunió állandó bizottságainak elnökeit és a Szovjetunió Népi Ellenőrzési Bizottságának vezetőjét. (*Kutafin*, O. E.—*Seremet*, *K. E.*: Bibliotyecska Novaja Konsztitucija SZSZSZR. izd. Znányije. Moszkva, 1978. 51. old.)

[17] A prezidiumokat lehet interpellálni Kubában, Magyarországon és a Szovjetunióban. (A kubai alkotmány szerint az Államtanács tagjait is lehet interpellálni. L. 1976. évi kubai alkotmány 84. §-át. ÁI. 1976. 644—762. old.) A Legfelsőbb Bíróság elnökét Magyarországon, Romániában, Szovjetunióban, a Legfőbb Ügyészt Lengyelországban, Magyarországon és Szovjetunióban lehet interpellálni.

[18] Az államigazgatási szervezeten belül túllép a kormánytagságon a jugoszláv, a magyar és a szovjet megoldás. Az 1979. évi jugoszláv alkotmány 368. §-a szerint interpellálni lehet a szövetségi közigazgatási szervezet vezető funkcionáriusait és a szövetségi szervezetek tisztségviselőit. A szovjet alkotmány és ügyrend a már hivatkozott keretszabállyal teszi lehetővé a kormánytagságon túli interpellációt. A két föderatív szocialista ország mellett a magyar változat az országos hatáskörű szerveket vezető államtitkárok interpellálhatóságával sorolható ebbe a csoportba.

3. táblázat.

Miniszterek, mint az interpelláció címzettjei

Ágazat, funkció	Összesen	Minisztériumonként		1953—1958	1958—1962	1963—1967	1967—1971	1971—1975	1975—1980
I. Gazdasági	114								
Ebből									
1. ipar	45	KipM	3	1	1	—	—	—	1
		ÉvM	22	2	5	5	3	3	4
		KGM	4	—	1	2	—	1	—
		NiM	16	—	3	4	1	3	5
2. Mezőgazdaság	29	FM	19	5	8	6	—	—	—
		Élelm.	3	2	—	1	—	—	—
		Begyűjt.	2	2	—	—	—	—	—
		MÉM	5	—	—	—	2	3	—
3. Közl.	31	KPM	31	1	—	4	4	13	9
4. Keresk.	9	BKM	6	1	2	2	—	1	—
		Külk.	3	—	2	—	—	—	1
II. Funkcionális	28	PM	11	3	—	—	5	1	2
		MüM	10	1	3	1	3	2	—
		OTHV	7	—	—	4	2	1	—
III. Eü., műv.	15	EüM	8	1	—	2	—	3	2
		MM	6	—	—	3	—	3	—
		OM	2	—	—	—	—	1	1
		Kult.	—	—	—	—	—	—	—
IV. Belső rend. külügy, honv.	6	HM	—	—	—	—	—	—	—
		BM	3	—	—	1	2	—	—
		KM	—	—	—	—	—	—	—
		IM	3	1	1	—	—	—	1
	164		164	20	26	35	22	35	26

Ha sorba vesszük a címzetteket, különösen a legfelsőbb bíróság elnökének interpellálhatósága vet fel problémákat. Ez a téma a jogintézmény bevezetése óta él a jogirodalomban. „Az interpelláció lényegéből következik, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnökének esetében a képviselők interpellációs joga a bírói függetlenség sérelmére vezethet. Előfordulhat ugyanis, hogy konkrét ügyben eljáró és eljárásában a Legfelsőbb Bíróság elnökétől is független bírói tanács döntéséért kell majd a Legfelsőbb Bíróság elnökének felelnie. Mivel felelősségre vonásának reális alapja nincs, meg van a veszélye annak, hogy a Legfelsőbb Bíróság elnöke maga próbálja megteremteni azt. Ha viszont a bírói függetlenség garancia jellegét tartjuk fontosabbnak, az interpelláció válhat formálissá."[19]

Kérdés lehet az is, hogy az Elnöki Tanács (és a prezidiumok) viszonylatában helyes-e az interpelláció, hiszen azonos típusú képviseleti szervről van szó, amelyet tagjai sorából választ a legfelsőbb szintű képviseleti szerv. Ha az interpelláció jogintézményének egészét nézzük, olyan ellentmondások jelentkezhetnek, mint pl. az Elnöki Tanács tagja, mint képviselő interpellálhatja-e az Elnöki Tanácsot, vagy mi van akkor, ha az Országgyűlés esetleg nem fogadja el az Elnöki Tanács válaszát. Meggyőződésünk, hogy az Elnöki Tanács felelősségre vonásának nem az interpelláció a legeredményesebb és legszerencsésebb eszköze.

Az államtitkár interpellálhatósága sem problémamentes. Igaz ugyan, hogy a gyakorlat követelménye emelkedett jogintézményi szintre, mégis alkotmányjogilag helyesebbnek tűnik a kormányon keresztül vezető út (semmi indokunk nincs pl. megtagadni a kormány kikapcsolásával a kormánybizottságok interpellálhatóságát és folytathatnánk a sort az államigazgatási szervezetrendszeren belül). Az államtitkárok nem tagjai a kormánynak, szinte valamennyi államtitkár vezette szerv közvetlenül a kormánynak alárendelten fejti ki tevékenységét. Az államtitkárokat helyesebb lenne a felügyeletet ellátó miniszterelnök-helyettesen keresztül interpellálni. Az interpellációnak az államigazgatási szervezet irányába a kormányszinten centralizált felelősségi modell felel meg legjobban.

A legfelsőbb ügyész esetében érvek hozhatók fel az interpelláció mellett és ellen is. Mellette hozható fel, hogy az ügyészi szervezet más

[19] *Fűrész Klára:* Új irányzatok a bírói függetlenség garanciarendszerének kiépítésében Magyarországon. JK. 1975. 10. sz. 1. *Schmidt* Péter: Az alkotmányjog oktatásának szerepe és jelentősége a jogi felsőoktatásban. Az állam és jogtudomány fejlődése című kiadvány. ELTE ÁJTK, Bp. 1975— 112—133. old.

állami szervektől független, centralizált szervezet, a legfelsőbb ügyésznek komoly irányítási jogosítványai vannak. Ellene szól az ügyészi szervezetrendszeren belül a döntési jogosítvány hiánya és pl. az is, hogy az interpelláció egyedi ügyben is benyújtható, és az ügy még nincs jogerősen eldöntve.

Összefoglalva álláspontunkat: a hatalom egységének elvét nem csorbítja, ha az interpelláció jogintézménye csak a kormány felelősségre vonására korlátozódik. Az interpellációnak csak a kormány kérdésre vonására való alkalmazása nem jelenti a polgári interpellációhoz való visszatérést. Több szocialista ország alkotmánya egyébként ma is csak a minisztertanács és annak tagjai irányába enged interpellációt (ld. Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, NDK).

A hatalom egységének elvét szem előtt tartva, megoldásként határozottabban kellene differenciálni az interpelláció és a kérdezési jog között.[20] A Legfelsőbb Bíróság elnöke és az Elnöki Tanács irányába a társadalmi ellenőrzöttséget a plénum előtti kérdezési jog helyesebben fejezi ki. Az interpelláció ezen szervek irányába túlzott jogi lehetőségnek tűnik. Nem szólva arról, hogy ez a jogi eszköz a gyakorlatban is a formális rendelkezések számát gyarapítja.

A miniszterek közül a gazdasági ágazat tárcái (ipar, mezőgazdaság, közlekedés) vezetnek, ezt követően a funkcionális miniszterek említhetők. Viszonylag kevés interpelláció érkezett az egészségügyhöz és a művelődésügyhöz, legutolsósorban pedig a honvédelemhez, belügyhöz.

4. táblázat.

A válasz formája

Ciklus	Szóbeli válasz	Írásbeli (30 nap után)
1953—58	28	2
1958—62	23	4
1963—67	39	3
1967—71	32	—
1971—75	37	4
1975—80	30	2
Összesen	189	15

Az interpellációkra a miniszterek az általános gyakorlat szerint szóban az ülésen azonnal válaszolnak. Amennyiben több miniszterhez érkezett be interpelláció, a miniszterek egyetértésben válaszolnak. A minisztertanácshoz beérkezett interpellációkra általában a profil szerint illetékes miniszter válaszol. Az írásbeli válaszok között előfordult olyan is, amelyet a sajtó közölt és a képviselők a közlés alapján fogadták el a választ.[22]

5. táblázat.

A képviselő viszontválasza

Ciklus	Elfogadja	Megszorítással fogadja el	Nem fogadja el
1953—58	24	5	1
1958—62	21	5	1
1963—67	24	15	3
1967—71	24	7	1
1971—75	32	10	—
1975—80	24	8	—
Összesen	148	50	6

A válaszokat a képviselők többsége kielégítőnek tartotta. A viszontválaszokban tekintélyes részük értékeli a miniszteri válaszokat és sokan csak bizonyos kiegészítésekkel fogadják el azt, vagy pl. kérik a kérdés további napirenden tartását. Az ilyen értelmű megszorító viszontválaszokkal részben befolyásolják az országgyűlési határozatot, az országgyűlés ilyen esetekben gyakran szótöbbséggel, tartózkodásokkal fogadja el a miniszteri válaszokat.[23]

Még világosabban mutatkozik meg a képviselői nemleges válasz országgyűlési határozatot befolyásoló szerepe. A hat képviselői nemnek három országgyűlési nem felel meg, a három másik esetben pedig elég magas az országgyűlési ellenszavazatok száma.

[20] A differenciálás hiányzik a szocialista alkotmányfejlődésből, csak a jugoszláv és a bolgár szabályozás differenciált a kérdezési és az interpellációs jog között (l. 1974. évi jugoszláv alkotmány 305. §-át, a bolgár ügyrend 77. §-át). Csak kérdezési jogot ismer az NDK ügyrend 15. §-a és az 1976. évi albán alkotmány 74. szakasza.

[21] Mivel az interpellációkat nem a címzettek szerint számoltuk, a több miniszterhez érkezett interpellációk megoszlását a táblázat nem tartalmazza. A több interpelláció általában két-két minisztériumot érintett. A címzettek rangsora a következő: ÉVM 7, PM, OT, MÉM 4—4, NIM, MM, MüM 3—3, EüM 2, IM, KPM, BkM, KüM, BM, KM 1. Összesen 36. Két esetben volt a minisztertanács és a miniszter együttes címzett.

[22] L. 1958—62-es ciklus 20. és 26. ülésének jegyzőkönyvét. Az írásbeli válaszokat az elnök általában nem olvassa fel a plénum előtt, hanem azt előtte szétosztja a képviselőknek. A jóváhagyás erre hivatkozással történik. L. pl. 1979. szeptember 26. 31. ülés jegyzőkönyve.

[23] L. pl. 1968. július 12. 14. ülés jegyzőkönyve és 1969. július 4. 25. ülés jegyzőkönyve. A miniszter válaszát a képviselők és az országgyűlés azzal vette tudomásul, hogy az illetékes parlamenti állandó bizottságok az interpellációban elhangzottakat tegyék vizsgálat tárgyává. A vizsgálati jelentést az országgyűlés elfogadta.

6. táblázat.

Az országgyűlés döntése

Ciklus	Elfogadta		Nem fogadta el
	Egyhangúlag	Ellenszavazattal (tartózkodással)	
1953—57	29	—	1
1958—62	25	2	—
1963—67	38	3	1
1967—71	27	4	1
1971—75	37	4	—
1975—80	31	1	—
Összesen	187	14	3

Az országgyűlés a miniszteri válaszok nagy többségét egyhangúlag veszi tudomásul. A szótöbbséges határozat részben a képviselői viszontválaszok befolyásoló hatásának, részben az elégtelen miniszteri válasznak az eredménye. Az ellenszavazatok száma a képviselői összlétszámhoz viszonyítva elenyészően csekély (1—10 között mozog) két eset kivételével.[24]

Parlamenti szokásjogként kialakult továbbá az is, hogy az országgyűlés elfogadja ugyan a miniszteri választ, de kötelezi a minisztert a kérdés további vizsgálatára és későbbi jelentéstételre.[25]

Az országgyűlés három esetben nem vette tudomásul a miniszteri választ. Ezek az interpellációk tárgyuk szerint a következők voltak:

1. a 18 éven aluli fiatalok éjszakai műszakban való foglalkoztatásáról (1956. VIII. 3.) a könnyűipari miniszterhez,

2. a bauxitbányászok szervezeti hovatartozása ügyében (1965. XI. 13.) a nehézipari miniszterhez,

3. az idős termelőszövetkezeti tagok öregségi járadéka rendezése tárgyában (1969. XII. 12.) a munkaügyi miniszterhez,

Az első esetben az országgyűlés felhívta a minisztert, hogy a kérdést alaposan megvizsgálva újra adjon választ. A második interpelláció során az országgyűlés az ügyrend 15 § (5) bekezdése alapján az illetékes állandó bizottságnak adta ki a kérdést vizsgálat céljából. Az ipari bizottság részletesen megtárgyalta a problémát és jelentést tett az országgyűlésnek 1966. június 25-én a 26. ülésen. Jelentésében az interpellációt indokoltnak tartotta és kérte az országgyűlést, hogy hívja fel a nehézipari minisztert a kérdés ilyen irányú rendezésére.

A harmadik esetben az országgyűlés ugyancsak az illetékes szakbizottság elé utalta a kérdést. A mezőgazdasági, a szociális és egészségügyi bizottság 1970. január 26-án az interpelláló képviselő jelenlétében együttes ülést tartott. A bizottság javaslattal fordult a kormányhoz; a kormány a bizottság javaslatát (18 millió Ft segélyezési alap a tanácsok rendelkezésére) január 29-i ülésén elfogadta és utasította az interpellált minisztert. Az országgyűlés, a bizottság munkáját és az interpellációk elintézését elfogadta. (1970. március 4-i ülés).

A harmadik esetben különösen jól kifejeződik az országgyűlési bizottságok megnövekedett szerepe az országgyűlési interpellációk elintézésében. Előfordult olyan eset is, amikor az országgyűlés elfogadta a választ, de azzal a feltétellel, hogy az illetékes parlamenti állandó bizottságok az interpellációkban elhangzottakat tegyék vizsgálat alá és jelentésükről tájékoztassák az országgyűlést.[26]

V.

A táblázatban foglaltakon kívül vizsgálatunk kiterjedt az interpelláció alanyiságára, tárgyának és tartalmának gyakorlati felderítésére is.

Az országgyűlési naplók elemzése során gyakran találkoztunk a képviselők olyan kijelentéseivel, mint pl. „a megyei képviselőcsoport nevében interpellálok" vagy „ezt az interpellációt a megyei képviselőcsoport is megtárgyalta".[27] Politikailag tehát felmerült az az igény, hogy a megyei képviselőcsoportok (és az országgyűlési bizottságok is!) megbízást adhassanak tagjaiknak az interpellációra vonatkozóan. Az interpelláció a képviselők egyéni joga, ugyanakkor politikailag létezik a kollektív interpelláció, a kollektivitás többnyire területi alapon jön létre.

A szocialista országokban az interpelláció általában a képviselők egyéni jogaként fogalmazódik meg, bár nem ismeretlen a kollektív jogo-

[24] A két eset a következő volt: A sátoraljaújhelyi járás területén levő munkaerő foglalkoztatása tárgyában az OT elnökéhez benyújtott interpellációt (1966. június 25. 26. ülés jegyzőkönyve) 51 ellenszavazattal, a világnézetünk alapjai tantárgy oktatása személyi feltételei tárgyában a művelődésügyi miniszterhez benyújtott interpellációt (1972. október 11. 13. ülés jegyzőkönyve) 43 ellenszavazattal fogadta el az országgyűlés. A 14 tartózkodással, illetve ellenszavazattal elfogadott interpelláció közül 13 ellenszavazat volt az árvajáradék rendezése tárgyában a munkaügyi miniszterhez (1969. XII. 12.) 9 ellenszavazat az építőipari munkák szavatossági idejének meghosszabbítása tárgyában az építési és városfejlesztési miniszterhez (1970. III. 6.) benyújtott interpelláció tárgyalásakor. A fennmaradó 10 interpelláció esetén 1—4 között mozgott a tartózkodások, illetve ellenszavazatok száma.

[25] L. pl. a gyermekcipők minőségének megjavítása tárgyában a könnyűipari miniszterhez (1961. XII. 16.), illetve az Ajka város és környéke vízellátása tárgyában a kormányhoz (1968. III. 29.) benyújtott interpellációk elfogadását. A miniszteréket későbbi jelentéstételre kötelezte az országgyűlés, amelynek a miniszterek eleget tettek. (Az első interpelláció esetében 1962. július 4-én, a második esetben 1968. december 19-én fogadta el az országgyűlés a végleges választ.)

[26] Vö. 23-as és 25-ös lábjegyzetet.

[27] L. pl. 1964. nov. 20-i ülés jegyzőkönyve, illetve 1968. március 22-i ülés jegyzőkönyve.

sítvány biztosítása sem.[28] A kollektív jog főként a képviselői csoportokat, parlamenti bizottságokat illeti meg. Ahol pártok léteznek (pl. Lengyelország, NDK, Csehszlovákia), szóba jöhetnek politikailag a pártok parlamenti csoportjai is. Az interpelláció fogalmánál azonban jeleztük azt, hogy a kollektivitás sohasem bizalmatlansági jellegű interpellációt jelent (egyedül csak a jugoszláv alkotmány teszi lehetővé a bizalmi kérdés felvetését).

A magyar fejlődésben az interpelláció töretlenül a képviselők egyéni jogaként ismert. A kollektivitás jogi előírása véleményünk szerint szükségtelen, csak korlátot jelentene. Talán még akkor sincs szükség kollektív interpellációs jog bevezetésére, ha a választási rendszer a területi érdeken túl más érdekkifejezésre is vállalkozik (pl. érdekképviseleti elv, üzemi elv). Az interpelláció bejelentését megelőzően az interpellációval érintett probléma többnyire a politikai mozgások keresztüzében áll, szoros kapcsolatban van az országgyűlés, a választási rendszer érdekkifejező szerepével. Az interpelláció bejelentésétől kezdve egyébként jogilag is a plénum ügyévé válik, nem marad meg az egyén, a beterjesztő képviselő rendelkezése alatt. Hogy az interpelláció mögött milyen politikai erők állnak, az a plénumon derül ki (lásd 5. és 6. táblázat).

Az interpellációs gyakorlat elemzése egyértelműen azt bizonyította, hogy az interpelláció tárgya független volt az ülésszakok tárgysorozatától. Ha az interpelláció tárgya nagy ritkán hasonlított a napirendhez, a képviselők általában választ kaptak kérdésükre az ülésszak során és elálltak interpellációjuktól.[29]

Az interpellációnak a tárgysorozattól való függetlensége a gyakorlatban is érvényesülő alapelv, az intézmény önálló voltát mutatja és egyik leglényegesebb megkülönböztető ismérv a kérdezési joghoz képest.

Az interpelláció tárgyát tekintve a parlamenti ellenőrzés korlátlan formája, hiszen a megkérdezett feladatkörbe tartozó minden ügyben előterjeszthető. Az interpelláció tárgya lehet a végrehajtás során tett minden intézkedés, a végrehajtási intézkedés minden jelensége, az elkövetett mulasztások is.

Az interpelláció súlyát, tényleges szerepét leginkább tartalmával, a benne felvetett kérdés politikai értékelésével jellemezhetjük.

Az interpellációk tartalmát tekintve nagyjából két csoportot lehet kialakítani, arányuk a 204 interpellációt szem előtt tartva, megközelítőleg 50%.[30] Az első csoportba a területi érdeket fokozottabban kifejező interpellációk tartoznak. Ezek az interpellációk a választási rendszer területi érdekkifejező voltán, az egyéni választókerületi rendszeren nyugszanak. A problémákról a képviselők elsősorban a választókkal való kapcsolattartás során (pl. a választói gyűléseken, fogadóórák alkalmával) értesülnek. Az ilyen típusú interpellációkkal a választók megbízásait, kéréseit tolmácsolják. Ezeket az interpellációkat általában a megyei képviselőcsoportok is megtárgyalják és a képviselő gyakran hivatkozik is a megyei képviselőcsoport támogatására.

Az interpelláció helyi érdeket kifejező szerepe erősödőben van. Vitatott kérdés lehet, hogy helyes-e az interpellációs jogot helyi érdekű javaslatok és kérések előterjesztésére használni. Ehhez a problematikához kapcsolódik az interpelláció tárgya körüli vita, ami azzal jellemezhető, hogy az interpelláció közérdekű ügyben, vagy egyedi ügyben nyújtható be. A lokális érdekeket hordozó interpellációknál a legtöbb esetben vitatható az interpelláció közérdekűségének követelménye.

A második csoportba a szocialista demokráciát szorgalmazó, a bürokratikus jelenségek ellen szót emelő interpellációk sorolhatók. Az ilyen jellegű interpellációk során — a választókkal való kapcsolattartás itt sem elhanyagolható — a képviselő mögött általában nem a területi érdek és az ennek megfelelő támogatás húzódik meg, hanem jóval nagyobb szerephez jut a képviselői szubjektum.

A képviselőtársak társadalmi—politikai igenlésére ezekben az esetekben nem a területi érdek alapján számíthat az interpelláló képviselő.

Az interpellációk utóbbi csoportja egy szélesebb horizontú gondolatkörhöz vezet el bennünket, nevezetesen a szocialista politikai rendszer egészéből tekintünk az interpellációra. Olyan kérdésekre kell választ keresnünk, mint pl. milyen a tömegkommunikációs eszközök, a sajtó és az interpelláció kapcsolata, milyen helyet foglal el az interpelláció a politikai nyilvá-

[28] A Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetének 1979. évi ügyrendje. 63. §-ában az állandó bizottságok interpellációjáról szól, az 1974. évi jugoszláv alkotmány 305. §-a legalább 10 küldöttnek és a küldöttségeknek biztosít interpellációs jogot. A csehszlovák ügyrend szerint a népi kamara és a nemzetek kamarája is rendelkezik interpellációs jogokkal.

[29] L. 1963. október 26-i ülés jegyzőkönyve, a képviselői elállás indoka: „a korábbi miniszteri hozzászólásban választ kapott". 1964. február 1-i ülés jegyzőkönyvében: „a költségvetési expozéban választ kapott". 1969. július 4-i ülés jegyzőkönyve. „A napirendi vitában kielégítő választ kapott".

[30] Az 1975—80-as ciklusból a területi érdeket hordozó interpelláció pl. a börzsönyi hegység térségében, a tv. vételi lehetőségeinek megjavítása, Debrecen ipari és kommunális hőellátó kapacitásának fejlesztése, a főváros környéki községek telefonellátása, orvosi állások betöltése Borsod megyében stb. A másik csoportban olyan interpellációk említhetők, mint pl. a MÁV arcképes igazolványok érvényesítésének egyszerűsítése, a vasúti menetrendek jobb összehangolása, a kommunális áramdíjak egységes szabályozása stb.

nosság terén és a közvéleményben, hogyan jutnak el a nem lokális érintettségű problémák az interpelláció szintjéig és az országgyűlés nyilvánossága elé, milyen a „becsatornázás" mechanizmusa.[31]

Az intézmény továbbfejlesztése — a képviseleti demokrácia fejlesztésével párhuzamosan — elképzelhetetlen ennek a kapcsolatrendszernek az átgondolása nélkül.

Kukorelli István

[31] Vö. a HÉT 1981. III. 15. adását; a HNF VII. Kongresszusa után *Sarlós* István nyilatkozatát, ld. továbbá *Korom* Mihály: Az államelmélet demokratizmusáról, az állami munka fejlesztéséről. Népszabadság, 1981. május 1. „Jobban kellene érvényesíteni az interpellációk valódi funkcióját, különösen azt, hogy a képviselők az interpellációikkal konkrétabban mutassanak rá a törvények megvalósításának fogyatékosságaira."

A minisztériumok helye és szerepe a tudományirányítási rendszerben

I.

Napjainkban szinte minden a tudomány kérdéseinek vizsgálatát maga elé tűző publikáció azzal az alaptétellel indít, hogy korunkban a tudomány egyre inkább termelőerővé válik, hiszen a tudományos technikai forradalom korában élünk. Úgy vélem, hogy ez a kiindulás még akkor is megállja helyét, ha egyes szerzők számára az alapkérdés éppen az, hogy vajon ezek az alapvetően a marxizmus klasszikusaira visszavezethető tételek mennyiben nyernek bizonyítást a mindennapok tényei által, vagyis milyen formákban realizálódik ez a klasszikus alaptétel. Létezik-e egyáltalán tudományos-technikai forradalom, s az egységes értelemben használható-e minden létező államra, társadalomra, vagy netán különféle tudományos-technikai forradalmak léteznek.[1] Ezek a kérdések eléggé elvontak és általánosak ugyan, mégsem szabad őket eleve kirekesztenünk gondolkodásunkból, mert konkrét helyzetekben mikénti megválaszolásuk igen nagy jelentőséget kaphat. Amikor egy állam a tudományok támogatása mellett dönt, eleve feltételezi, hogy a tudományok fejlődése és tudatos fejlesztése nélkülözhetetlen a továbbhaladáshoz, s amikor e feladat a konkrét megvalósítás stádiumába kerül, akkor mindig szem előtt kell tartani, hogy voltaképpen mi a tudomány támogatásának végső célja, értelme. Ennek figyelmen kívül hagyása ugyanis könnyen arra az eredményre vezethet, hogy eleve feltételezve a tudományok hasznosságát, nem fordítunk kellő figyelmet arra, hogy a tudományos eredmények valóban hasznosuljanak is, vagyis ténylegesen mozgatói legyenek a társadalom és gazdaság fejlődésének. Másfelől azonban tisztán kell látni azt is — s erre Marx ugyancsak egyértelműen rámutatott már[2] —, hogy a tudomány soha nem a maga közvetlenségében értékalkotó tevékenység, hanem csupán számos áttételen keresztül válik azzá. Ennek a gondolatnak a következetes végighezvitele elvezet bennünket annak felismeréséhez, hogy a tudománnyal mint olyannal szemben általában nem elvárható, hogy minden területen és közvetlenül új értéket (materiális értelemben vett értéket) hozzon létre, vagyis méginkább sarkítva a fogalmazást: a tólzott praktikus törekvés gátjává is válhat a tudományos fejlődésnek abban az értelemben, hogy a tudományos gondolkodás köréből eleve kirekeszti, vagy kirekeszteni törekszik azokat a nézeteket, azokat a kutatásokat, amelyek nem kecsegtetnek a közeli hasznosítás lehetőségével. Ez pedig hosszú távon igen nagy veszélyt jelenthet: azt ugyanis, hogy perspektivikusan a társadalom tudásában hiányok, fehér foltok keletkeznek, s amikor a társadalomban igény merül fel egy adott problémával kapcsolatban, akkor a tudomány nem siethet a gyakorlat segítségére a kész, vagy csaknem kész elméleti

[1] Ld. pl. *Kröber*, Günter: A tudományos technikai forradalom, mint társadalmi folyamat. Magyar Filozófiai Szemle, 1979. 6. sz. 770—778. old. A szerző az ezzel kapcsolatos álláspontokat rendszerezi, hivatkozva az 1976-ban az UNESCO Konferenciáján elhangzott álláspontokra Ld. még *Szilágyi* László: A tudományos kutatás, mint értékalkotó tevékenység. Közgazdasági Szemle, 1979. ápr. 385—399. old. vagy: *Farkas* János: A tudomány helye a tevékenységek rendszerében. Magyar Tudomány, 1978. 10. sz. 731—740. old. Egyes szerzők egyenesen a tudomány válságáról beszélnek, a tudomány elidegenedéséről, külön üzletté „válásáról," melyben külön „kasztok" (arisztokraták és kizsákmányoltak alakultak ki, s melyben a végső cél, az emberiség létének boldogabbá válása teljesen háttérbe szorul. Ld.' *Salamon, J.:* Kriese der Wissenschaft. Kriese der Gesellschaft (Wirtschaft und Wissenschaft). 1977. 3. sz. 12—21. old.

[2] Ld. *Marx*, K.: Értéktöbblet-elméletek MEM 26/ I. Bp. 1976. 350. és köv. old. 310. és köv., valamint 350. és köv... „A tudomány és a természeti erők is a tőke termelőerőiként jelentkeznek." Vagyis a tőkés termelésbe bekerülve válik csak a tudomány termelőerővé, s értékét akkor már nem saját értéktörvényei határozzák meg, hanem a segítségével előállított termékek használati értékének újraelőállításához társadalmilag szükséges munka mennyisége. Ez az az ok, ami miatt a tudományt mindig messze valódi értékén alul „fizetik."

megoldással, mert ezek kidolgozására nem kapott lehetőséget.

Marx és Engels is rámutatott már, hogy a tudomány közvetlen termelőerővé válásának egyik legfőbb oka abban rejlik, hogy míg a kapitalizmus előtti időszakban a termelés és a tudomány kapcsolata főként abban a vonatkozásban állott fenn, hogy a termelés volt abban a helyzetben, hogy esetenként a tudományt vagy egyes tudósokat menedzseljen, s ennek gyakorlati haszna a termelés fokozódásában csak esetileg jelentkezett, a kapitalizmus kibontakozásával a tudomány egyre inkább üzletté vált abban az értelemben, hogy az új, olcsóbb termékekkel, technikákkal való piaci fellépés növelte a versenyképességet, és ezen keresztül a profitot is, s így a tudomány és a termelés kapcsolata egyre szorosabbá vált.[3] Talán szükségtelen hosszasabban bizonygatnunk, hogy napjainkra ez a kapcsolat még intenzívebbé vált, sőt a fejlett tőkés országok vonatkozásában új elemekkel is gazdagodott. Az alapvető, a meghatározó mozgató továbbra is a profitérdekeltség maradt, ehhez azonban járulékos elemek is kapcsolódtak, mint például az, hogy az inproduktív szféra (s bizonyos értelemben a tudomány is ide tartozik) támogatása, fenntartása a fejlett tőkés országok számára létszükségletté vált; hogy a tudományos kutatások támogatása olyan értelemben is üzletté vált, hogy általában adókedvezményekhez juttatja a tőkés vállalatokat. Ezek a momentumok éppen a legfejlettebb tőkés országok vonatkozásában oda vezettek, hogy egyfelől kritika éri őket a túlzottan profitéhes tudományvezetés miatt (szándékosan nem említünk tudományirányítást, mert a kritikák épp arra is vonatkoznak, hogy a tudományirányítás nem kellőképpen megfontolt, vagy ilyenről alig beszélhetünk),[4] másfelől — s ennek mintegy járulékos elemeként — azért is, mert a másik oldalon olyan kutatásokra „folyik el" a pénz, amelyek racionális emberi megfontolások szerint aligha nevezhetők tudományosaknak.[5] Az imperializmusnak nevezett jelenség a tudomány szempontjából együtt jár a fejlődő országok tudományának „kizsákmányolásával". Ennek csupán egyik oldala a sokat emlegetett „brain drain", másik oldala viszont — s erről viszonylag kevesebbet szokás beszélni — az, hogy a fejlődő országoknak nyújtott tudományos segítség is a fejlődő országok tudományának kizsákmányolását eredményezi azáltal, hogy a minőségi, s egyben a jövedelmező munkákból a fejlődő országok tudósait eleve kirekesztik, vagy csupán segédmunkákra alkalmazzák,[6] s ez a közvetlen hátrányokon kívül közvetve azt is eredményezi, hogy hosszú távon a fejlődő országokban nem születhet meg az a tudományos potenciál, mely az önálló továbbhaladást biztosíthatná.

Több hazai publikáció, vagy magyarul is hozzáférhető publikáció is foglalkozott már azzal, hogy az egyes tőkés országokban az állam milyen szerepet vállal a tudományok támogatásából, hogy milyen arányok állnak fenn a tudomány állami és magán vállalatok általi támogatása között. Ezeket az adatokat ehelyütt nem kívánjuk megismételni, csupán arra szeretnénk utalni, hogy az állam, illetve államigazgatási szervek tudományigazgatásában játszott szerepét illetően tendenciáját tekintve megállapítható, hogy az állam igazgatási szervei mintegy azoknak a hiányosságoknak a kiküszöbölésére hivatottak, amelyeket a tudományos élet vonatkozásában kialakult piaci viszonyok nem képesek megfelelően szabályozni, a fejlődést megfelelően biztosítani. Általánosságban azt kell mondanunk, hogy a második világháború óta a kutatásfejlesztéssel kapcsolatos állami kiadások szerepe jelentősen megnőtt, bár korántsem állíthatjuk, hogy teljes mértékben háttérbe szorította volna egyes nagyvállalatok ráfordításait. Léteznek ugyanis olyan nagyvállalatok, amelyek tudományos kutatásokra többet fordítanak, mint egyes államok (pl. Belgium, India, Spanyolország).[7] A tudományigazgatási viszonyok tudatos kifejlesztése tehát összefüggésben áll a gazdasági viszonyok tudatos fejlesztésével is. Lőrincz Lajos rámutatott már arra az összefüggésre, hogy a nyugat-európai államok tudományirányítási rendszerének felülvizsgálata során meghatározó szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államokkal vívott konkurrenciaharc.[8] Voltaképpen tehát a tudományirányításnak is van egy olyan tendenciája, mint a közgazdaságtudományoknak, hogy ti. ott indulnak virágzásnak, ahol a gazdasági kihívás erős, ahol a gazdaságpolitikai elképzeléseknek mintegy szolgálatába kell állnia.

A szocialista államok vonatkozásában lényegileg fennállásuk óta alapvető kérdés volt a tudományok helyének és szerepének meghatározása. Az igen, illetőleg nem kérdése lényegileg fel sem merült, nyilvánvaló volt, hogy a tudományok támogatása a szocialista társadalomban alapvető feladat, amellyel kapcsolatban az

[3] Ld. *Engels*, F.: A természet dialektikája. MEM. 20. köt. Bp. 1963. 463. old. és *Marx*, K.: „Bér és profit" MEM. 16. köt. Bp. 1964. 116. old.

[4] Ld. Tudományszervezési Tájékoztató: A tudományos-műszaki haladás állammonopolista szabályozása az Egyesült Államokban. 1977. 3—4. sz. 415. old. vagy: *Banzer:* Kinek dolgoznak a kutatók = Profil (Hamburg) 1977. 1. sz. 31—33. old.

[5] Ld. *Starr*, P. D.: Social Science for Sale. New Society, 1977. szept. 29. 645—652. old. A cikk egyebek között arról számol be, hogy az USA-ban a társadalomtudományi kutatás valóságos üzletté vált, melyben hatalmas összegeket költenek olyan „értékes" kutatásokra, mint a „romantikus szerelem" „fogcsikorgatás-vizsgálat", vagy „a hiányosan öltözött nők férfi autósokra gyakorolt hatása".

[6] Ld. *Streeten*, P. P.: Conflict Research and Research Conflict. New Society (London). 1968. I. ism. Tud. Szerv. Táj. 1977. 3—4. sz. 403. old.

[7] *Norman:* Global Research: Who Spends what. New Scientist, (London). 1979. 1165. 279—281. old.

[8] *Lőrincz* Lajos: A tudományos kutatások állami irányítása. Bp. 1969. 56. old.

állam szerepe egyértelműen az, hogy — figyelembe véve természetesen az állam mindenkori teherbíró képességét — a lehetséges maximumot igyekezzen a tudományos kutatások támogatására fordítani. Ez a megállapítás úgy véljük még akkor is igaz, ha a szocializmus fejlődésének egyes korszakaiban változó módon nyilvánult is meg. Hosszú éveken keresztül, miként a gazdasági életben, a tudományirányítás területén is az extenzív fejlesztés dominált, ennek megfelelően került sor egy meglehetősen széles körű intézményhálózat kifejlesztésére, s egy igen nagy mérvű létszámfejlesztésre a tudományos kutatók vonatkozásában. Ennek az extenzív fejlesztésnek a maga szervezeti-jogi következményei is megvoltak, s bizonyos értelemben léteznek még ma is. (A későbbiek folyamán erről részletesebben is szót ejtünk majd.)

Hazánk vonatkozásában nagyjából a hetvenes évek kezdetével a tudományirányítás is új korszakába lépett, s ennek a korszaknak még lényegében ma is csak a kezdeti — noha korántsem lényegtelen — lépéseit tettük meg. E folyamat lényegét egy szóval úgy határozhatjuk meg, hogy az intenzív fejlesztés korszaka, aminek természetesen szintén megvannak a szervezési, jogi konzekvenciái.[9]

Az intenzív korszakba lépés egyik legpregnánsabb jelszava a tudomány-hatékonyság növelése igényének megfogalmazása, vagyis úgy is fogalmazhatnánk, hogy e korszak legfontosabb követelménye most már nem egyszerűen az, hogy tudományos kutatásokat lehetőleg minél szélesebb területen folytatni kell, hanem az is, hogy a tudományos eredményeket a gyakorlat számára is hozzáférhetővé kell tenni, a gyakorlatban is be kell vezetni, s ennek szervezeti-jogi eszközeit is meg kell teremteni. Nem véletlen tehát, hogy erre az időszakra tehető azoknak a vizsgálatoknak a kiszélesedése és egyre intenzívebbé válása, melyek kifejezetten arra irányultak tehát, hogy erre az időszakra tehető azoknak a mérni a tudományok hatékonyságát, hogy gazdasági-matematikai számításokkal igyekeznek kimutatni például azt, hogy a nemzeti jövedelem adott hányadának a tudományok fejlesztésére fordított összege milyen mértékű növekedést okoz a nemzeti jövedelemben.[10]

A tudománypolitikával kapcsolatos kérdések a közgazdászok figyelmét sem kerülhetik el, s valóban alapvető kérdéseket érintenek akkor, amikor felvetik annak szükségességét, hogy például egy olyan kis ország esetében, mint amilyen hazánk, nem csupán annak van jelentősége, hogy tudományunk meghatározott témákra összpontosítson, hanem alkalmassá kell tenni arra is, hogy a nemzetközi gazdasági helyzet követelte strukturális változásokra a tudomány is képes legyen rugalmasan reagálni.[11] Nem egyszerűen arról van tehát szó — mint ahogyan az korábban gyakran elhangzott —, hogy tudományos életünket legalább azon a szinten kell tartani, mely alkalmassá teszi a külföldön megszületett eredmények befogadására, hanem arról is, hogy felkészültnek kell lennünk arra is, hogy amennyiben a gazdasági szükségletek úgy diktálnák, meghatározott területeken mintegy elébe is vághassunk a nemzetközi színvonalnak, ezzel teremtve meg a világpiacon azt a szükséges pozíciót, mely elengedhetetlen a nyitott gazdaságunkhoz szükséges devizaszükséglet fedezéséhez. Mindez természetesen nagyon sok, igen nehéz feladat megvalósításának eredőjeként jöhet csak létre, s olyan döntések meghozatalára, olyan feladatok megoldására kényszerít, amelyeknek szükségességével talán eddig is tisztában voltunk, de nem fordítottunk rájuk a súlyukkal arányban álló figyelmet. Hogy előlegezésképpen egyetlen példát említsünk csupán; íme az információ problematikája. Azt hiszem ezen a területen hazánknak bőségesen akad pótolnivalója. A tudomány eredményes, és főként gazdaságilag is hatékony működésének ez egy olyan előfeltétele, amely nélkül a világpiacon semmiképpen sem állhatjuk meg helyünket. Különféle vizsgálatokkal ma már egyértelműen sikerült kimutatni azt, hogy milyen méreteket ölthet a kellő informáltság hiányából eredő veszteség.[12] Természetesen a kutatók közötti versengés a világpiacon, ahol a kutatások néhány hetes lemaradása hatalmas anyagi veszteségekkel járhat, eleve magában hordozza annak lehetőségét, hogy a kutatásokra fordított hatalmas összegek végül is nem térülhetnek meg. Ez azonban semmiképpen nem azonosítható azzal, ha lényegében már a kutatások beindításakor létezik az az eredmény, amelynek elérésére a kutatás lenne hivatott. Az említett példa tehát igen jól illusztrálja, hogy az információszükséglettel szemben a követelmény kettős: egyfelől biztosítani kell, mint minimumot, hogy a hazai és külföldi publikációk rendelkezésre álljanak, másfelől azonban még ez sem elegendő: a folyamatban levő kutatásokról is megfelelő információk kell, hogy rendelkezésre álljanak.

Egy tanulmány szerény keretei aligha alkalmasak arra, hogy egy olyan hatalmas kérdés-

[9] Lényegében azonos módon tárgyalja a gazdaságirányítási modellek és a tudományirányítás összefüggéseit: Lontai Endre: A kutatási szerződések c. monográfiában. Bp. 1972. 25—30. old.

[10] A kérdést átfogóan tárgyalja: *Vas-Zoltán* Péter: A kutatásfejlesztés gazdasági hatékonysága. Bp. 1979. 195. old. Ld. még. *Vas-Zoltán* Péter: Szoviet modell az új technológia meghatározására. T. Sz. T. 1978. 2. sz. 164—172. old. Olyan matematikai modellekről van itt szó, melyek objektíve tükrözik a tudományos kutatások gazdasági növekedésére gyakorolt hatását. Ld. még: *Pataki* Ferenc: A tudományos teljesítmény értékelésének kérdései. Magyar Tudomány, 1978. 2. sz. 172—186. old.

[11] *Berend* T. Iván: Mai gazdaságpolitikánk történelmi összefüggésben. Közgazdasági Szemle, 1977. 7—8. sz. 752—754. old.

[12] Az információ költségszámítása egy független kutatási szervezetben. Tud. Szerv. Tájékoztató, 1977. évi 2. sz. 170—179. old.

kör, mint a tudomány — melynek vizsgálatára már külön tudományág, sőt tudományágak születtek — valamennyi kérdését akár csak érinthesse is. Mint azonban már az eddigiekből is szándékunk szerint ki kellett tűnnie, e területen bőségesen van keresnivalója a jognak, jogtudománynak is, s ennek a feladatának a magyar jogtudomány az eddigiekben is maximálisan igyekezett eleget tenni, amikor az utóbbi tíz éven belül két monográfiával is adózott a tudomány kérdéseinek,[13] s eredményei ezzel még korántsem merültek ki. E hatalmas kérdéskört eleve leszűkítjük, amikor a továbbiakban a jogi kérdések közül is főként az államigazgatásiakkal fogunk foglalkozni, s ezen belül is főként a minisztériumok tudománykoordinációban betöltött szerepével. Ennek során igyekszünk majd azokra a problémákra választ keresni, amelyek összefüggésben állnak a bevezetésben említett alapkérdésekkel, s amelyekkel kapcsolatban a jognak — megítélésünk szerint — szerepe lehet. Előre kell bocsátanunk, hogy ezen a területen talán fokozottan érvényes az, hogy a jogi előírásoktól — még tökéletes végrehajtásuk esetén is — csak igen korlátozott eredmények várhatók. A jogi előírások megadhatják azokat a kereteket, melyek között a tudománypolitikai elképzelések megvalósítása biztosítható, ez jó jogi szabályozással esetleg elősegíthető, többre azonban a jog nem vállalkozhat.

II.

A témaválasztáskor egyik kiindulópontunk az volt, hogy egyes tőkés államok a tudományirányítási rendszerük korszerűsítése kapcsán jelentős szerepet szántak a minisztériumoknak, egyes államokban pedig (Franciaország, NSZK, Nagy-Britannia, Olaszország) kifejezetten tudományirányításra rendelt minisztériumot hoztak létre. Hazánkban — részben történeti hagyományokra visszavezethetően, részben a nem túl erős ágazati tagoltság miatt (melyet hazánk nagysága feltétlenül indokol) — ilyen minisztérium nem működik, s voltaképpen nincs olyan központi szervünk, mely a tudományok, illetve fejlesztések irányításának központi orgánuma lenne. Elvileg ezt a szerepet lenne hivatva betölteni a Tudománypolitikai Bizottság, melynek kompetenciája kiterjed ugyan valamennyi tudománnyal kapcsolatos kérdésre, minthogy azonban jellegénél és összetételénél fogva is főként a kormányzati döntések előkészítőjeként működik, nem mentesíti a minisztériumokat a tudományirányítási teendőktől, következésképpen a minisztériumokra hárul egyfelől a tudománykoordináció jó része az MTA-val és az OMFB-vel való együttműködés alapján, másrészt az ágazati felelősség keretei között a funkcionális minisztériumokkal és a más ágazati minisztériumokkal való koordináció.

Az elkövetkezendőkben megkíséreljük nyomon követni, hogy ezeknek a feladatoknak a minisztériumok mennyiben képesek eleget tenni, ennek a jelenlegi jogi szabályozás mennyiben adja meg a megfelelő kereteit, s végül, hogy perspektivikusan milyen megoldásokkal segíthető elő e tevékenység eredményesebbé tétele, különös tekintettel a tudományok fejlődésével (s ezzel összefüggésben a tudományirányítással) szemben támasztott fokozott elvárásokra.

Vizsgálatunk végső céljával ellentétes lenne, ha a témát úgy fognánk fel, mint a minisztériumok és az alárendeltségükbe tartozó tudományos vagy fejlesztési tevékenységet ellátó intézmények viszonyát. Kissé sarkítva a megfogalmazást, azt kellene mondanunk, hogy a tudomány speciálisan egy olyan terület, mely aligalig fér meg ágazati keretek között. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tudományos intézmények ne lennének ágazatokba sorolhatók, de ez a besorolás semmiképpen sem szabad, hogy gátjává váljék a tudományos szempontú koordinációnak, mert ebben az esetben az irányítás, mely a tudományok fejlődését lenne hivatva biztosítani, kiválthatja az ellenkező hatást. Ez az alapvető törvényszerűség voltaképpen még igazgatási, jogi szempontból is kifejezést nyert, amikor jogszabályaink lehetővé tették, hogy más szervezet alárendeltségébe tartozó kutatóhelyek egyes kutatásait ne az irányító szerv finanszírozza, illetve, hogy a tudománykoordinátori feladatokat ellátó tudományos intézmények ugyancsak rendelkezzenek ilyen finanszírozási lehetőségekkel. A tudomány belső fejlődéséből adódó sajátosságok ténylegesen csak akkor hozhatják meg a várt eredményt, ha a tudományirányítási rendszer alkalmas arra, hogy maga is rugalmas legyen, még akkor is, ha ezáltal a bürokratikus rend esetleg olykor nem is érvényesül maradéktalanul.

A minisztériumok tudományirányításban játszott szerepével kapcsolatban a nehézségek voltaképpen már a hatályos jogi szabályozás szintjén kezdődnek. Az ezzel kapcsolatos bizonytalanságot nem csupán az okozza, hogy a területet szabályozó normatív előírások száma rendkívül magas, mert ez nem jelent megoldhatatlan nehézséget.

Jóval nagyobb problémát okoz azonban, hogy a jogszabályok eltérő időpontokban születtek, tudománypolitikánk korábbi, illetve későbbi fázisában, s a koncepcióváltozásból eredő ellentmondásokat a későbbi jogi szabályozásnak nem sikerült maradéktalanul felszámolnia. Ez az állításunk legpregnánsabban abban jelentkezik, hogy a különféle időpontokban született jogszabályok a minisztériumokat több címen is felelőssé teszik a K+F tevékenység irányításáért, s ezek az átfedések olykor bizonytalanná teszik a felelősség kérdését.

A jelenlegi jogi szabályozás alapján a következőképp áll a helyzet:

[13] *Lőrincz* Lajos és Lontai Endre fentebb már hivatkozott monográfiáira gondolunk.

a) Valamennyi minisztérium felelős az alárendelt kutatóhelyek tevékenységéért, annak irányításáért, *az ágazat irányítása* alá tartozó intézmények beszámoltatásáért, illetőleg az alárendelt kutató-fejlesztő tevékenységet végző intézmények együttműködésének biztosításáért. Ez a feladatkör valamennyi minisztériumra kiterjed.

b) A gazdasági-ágazati irányításról szóló 46/1978. (IX. 28.) MT sz. rendelet a gazdasági-ágazati miniszterek feladatairól és felelősségéről ugyancsak felelőssé tesz minisztereket, egyebek között a tudománypolitika irányításáért is. E jogszabály szerint a gazdasági ágazat az *a)* pontban említett szűkebb körben felfogott ágazatnál széleseb kört felölelő fogalom. Az ágazat kutatási-fejlesztési tevékenysége vonatkozásában a gazdasági ágazati miniszter irányító és koordinatív feladatokat lát el. A jogszabálynak ez a rendelkezése nyilvánvalóan abból az elvi megfontolásból fakad, hogy az államigazgatási ágazati beosztás nem alkalmazkodhat minden vonatkozásban szélesebb összefüggésekhez, ugyanis az ágazat tevékenységéhez kapcsolódó feladatokat más minisztériumok alá rendelt szervek is végeznek, működésük összhangját azonban biztosítani kell, s ehhez szükség van a puszta koordinációt előíró jogszabályoknál hathatósabb eszközökre is.

A gazdasági ágazat — mint a 46/1978. (IX. 28.) MT sz. rendelet által szabályozott jogi fogalom — a tudományirányítás egy aspektusát ragadja meg, s ezáltal jelzi, hogy az adott körben együttműködés szükséges. A fogalom nincsen azonban annyira kimunkálva, a gyakorlat sem fogadta még be olyan mértékben, hogy a tudományirányítás alapkategóriájává lenne tehető, annál is inkább, mivel a nem gazdasági (tehát a nem termelő, kereskedelmi, szállítási) szférát irányító minisztereknek (oktatási miniszter, egészségügyi miniszter) a tudományirányításban betöltött helyét, szerepét, feladatkörét a gazdasági ágazati irányítás nem foglalja magában.

A gazdasági ágazati miniszterek tudományirányítási feladatainak pontosításához nem járultak hozzá a végrehajtási jogszabályok sem, melyek ha a kérdést egyáltalán érintették, visszautaltak a 46/1978-as kormányrendeletre, illetve az 1003/1978-as kormányhatározatra.

c) Érinti a minisztériumok tudományirányítási, koordinátori feladatait az ún. *tudományági koordináció* is. Az 1010/1967. (V. 28.) Korm. sz. határozat 4. pontja ugyanis egyes minisztériumokat felelőssé tett tudományági koordinációs feladatok ellátásáért; nevezetesen az Egészségügyi Minisztériumot az egészségügyi és orvostudományi kutatások; a MÉM-et az agrártudományi kutatások, az OMFB elnökét és az illetékes minisztereket az államilag finanszírozott műszaki kutatások tekintetében.

Az MSZMP KB 1977. június 28-i határozata a tudományági koordináció visszaszorítását tartotta kívánatosnak, kimondva, hogy azt csak a társadalomtudományok területén indokolt fenntartani. A tudományági irányítási forma — ha szűkebb körben is — mindenesetre tovább él. A párt dokumentuma után még nem születtek meg azok a jogszabályok, amelyek az 1010/1967. (IV. 28.) Korm. sz. határozatot teljes egészében hatályon kívül helyezték volna. Az említett jogszabályt célszerű lenne teljes terjedelmében hatályon kívül helyezni, s új normával rendezni a tudományági irányítás és koordináció kérdéseit abban a körben, amelyben fenntartása indokoltnak tekinthető. A jelenlegi helyzet ugyanis sok problémát okoz.[14]

d) Az 1010/1972. (IV. 27.) MT sz. határozat alapján öt minisztérium (NIM, OM, MÉM, ÉVM, KGM) lát el kutatási főirány (célprogram) felelősi teendőket, s a határozat 2. pontja értelmében „felelősségük kiterjed az adott kutatási feladatokkal kapcsolatos más tárcák kutató-fejlesztő helyein végzendő munkálatokra is. Szükség esetén az illetékes felügyeleti szerv vezetőjével egyetértésben kell eljárni."

e) Végezetül meg kell jegyezni, hogy az Országos Középtávú Kutatás-Fejlesztési Terv létrehozása a minisztériumok tudományirányítási tevékenységét még egy színnel gazdagítja.

A minisztériumok tudományirányítási feladatainak említett csoportokra való felosztása azért jelentős, mert az igazgatási jogosítványaik is aszerint kell, hogy alakuljanak, hogy a minisztériumok feladataikat milyen pozícióból látják el, s ezt jogszabályaink nem mindig biztosítják.

III.

Alapvető kérdés, hogy mit is értünk a tudományirányítás fogalmán. Természetesen ez minden igazgatási területtel kapcsolatban felvetődő kérdés, amellyel kapcsolatban nehéz olyan választ adni, amely a maga általánosságában ne lenne szinte minden igazgatási szakterületre igaz. Mégis a tudományirányítással kapcsolatban úgy érzem egyszersmind a tudományirányítás lényegét is érinti az a meghatározás, mely szerint tudományirányítás voltaképpen mindaz a ráhatás, mely a tudományos tevékenységet, mint

[14] Maguk a minisztériumok is problematikusnak tartják, hogy ágazati, gazdasági ágazati és tudományági irányítási jogkörük jogszabályban nincsen pontosan meghatározva, illetve, hogy a meglévő szabályozás olykor nagyon is ellentmondásos. Az egészségügyről szóló 1972. évi törvény például az egészségügy feladatai közé sorolja az orvos- és gyógyszerészeti tudományok művelését és terjesztését. Az Egészségügyi Minisztérium ágazati irányító jogköre azonban az egészségvédelemmel kapcsolatos összes tevékenységre kiterjed. A még hatályon kívül nem helyezett 1010/1967. (IV. 28.) Korm. sz. határozat az egészségügyi minisztert jelöli tudományági felelősnek az orvostudományi alkalmazott és fejlesztő kutatásokat illetően, ugyanez a jogszabály viszont az MTA-t teszi felelőssé mindenféle alapkutatás vonatkozásában. Ebből természetszerűleg újabb koordinációs kapcsolatok keletkeztek az Egészségügyi Minisztérium és az MTA között.

elkülönült tevékenységi fajtát éri, s amelynek hatására a tudományos szervezetek meghatározott módon működnek a társadalomban. Ez a megközelítés a maga elvontságában azért igaz speciálisan a tudományra, mint szakterületre, mert ha tudományirányítás alatt kizárólag az állami irányítást értenénk, úgy nagyon lényeges szempontokat figyelmen kívül hagynánk. Így mindenekelőtt azt, hogy a tudományokkal kapcsolatban nemcsak az állami szerveknek vannak elvárásaik, hanem lényegében az egész társadalomnak egyfelől, s másfelől a tudomány önmagával szemben is bír egy bizonyos elvárásrendszerrel, kialakít egy meghatározott értékrendet, amelynek igyekszik megfelelni. Természetesen ezzel kapcsolatban azonnal le kell szögezni, hogy a tudományirányítás állami rendszere akkor működik igazán jól, ha képes biztosítani, hogy a tudománypolitika és a tudományos intézmények, a kutatóhelyek irányítása képes legyen összhangba hozni ezeket a nem természetszerűleg egybeeső értékrendeket. Sem szociológusnak, sem pszichológusnak nem kell lenni ahhoz, hogy belássuk, a kutató akkor lehet elégedett munkájával, ha annak tudományos értékét a „tudományrendszer", vagyis a tudósok társadalma elismeri, s ugyanakkor gyakorlati hasznát is érzékelheti.

További vizsgálódásaink szempontjából ennek az általános megállapításnak annyiban van jelentősége, hogy jelezni kívánjuk, hogy egyes állami-jogi intézményeink mennyiben felelnek meg ennek a követelménynek, mennyiben tekinthető ez a kérdés megoldottnak.

A tudományirányítás eszközrendszerének körében az alábbi kérdéseket kívánjuk áttekinteni: a tudományos intézmények, kutatóhelyek létesítése; a tudománytervezés és a finanszírozás szerepe és összefüggése a tudományirányításban; az ellenőrzés, beszámoltatás, és a kutatások nyilvántartásának problematikája.

a) A kutatásirányítás teendői között első helyen kell megemlítenünk a *kutatóintézetek létrehozásával* (alapításával, megszüntetésével, összevonásával) kapcsolatos szabályok körét. Hatályos jogszabályaink szerint kutatóintézetet alapíthat az MTA, az OMFB, illetve a minisztériumok. A minisztériumok irányítása alatt álló intézetek részben önálló kutatóhelyek, részben egyetem (főiskola) keretébe tartozó kutatóhelyek, illetve vállalati kutatóhelyek. Az önálló kutatóhelynek ismét két további fajtája létezik: a vállalati gazdálkodási rend szerint működő, és a költségvetési rendben működő kutatóhelyek.

Az 1016/1978. (VI. 10.) MT sz. határozat által módosított 1010/1967. (V. 28.) Korm. sz. határozat 5. pontja alapján a Tudománypolitikai Bizottság előzetes hozzájárulásával a felügyeletet gyakorló miniszter engedélyezi tudományos kutatóintézet létrehozását, tekintet nélkül a pénzügyi forrásra. Ugyanez vonatkozik a kutatóintézetek megszüntetésére, illetőleg összevonására. Sőt, a miniszter jogköre kiterjed arra is, hogy saját hatáskörébe vonja a kutatóintézetekben új részlegek létrehozását, meglevők megszüntetését vagy összevonását.

Az 1979. évi 6. sz. tvr. 4. § (4) bek. alapján az MTA feladatainak ellátása érdekében tudományos kutatóintézeteket és egyéb intézményeket hoz létre.

Az OMFB által felügyelt intézmények szakfeladatok ellátásának, illetve néhány nagyobb kutatási-fejlesztési program koordinált irányításának célját szolgálják. [Ld.: 1045/1978. (XII. 30.) MT sz. hat. II/9. 6. bek.]

A témát érintik azok a rendelkezések, amelyek a Tudománypolitikai Bizottság hozzájárulását is szükségessé teszik a kutatás-fejlesztési, valamint a felsőoktatási tevékenységet szolgáló beruházások létesítéséhez, méghozzá már a tervezés fázisában. Így első helyen kell említenünk a 2/1977. (II. 17.) MT sz. rendeletet, mely ezzel kapcsolatban rögzíti a TPB, az MTA és az OMFB jogkörét mind a kifejezetten K+F, valamint felsőoktatási tevékenységet szolgáló nagyberuházások, mind az ún. részberuházások vonatkozásában. Az OMFB-ről hozott, 1978-as MT-rendelet szerint az ilyen jellegű előterjesztéseket a műszaki tudományok vonatkozásában az OMFB is véleményezi. Az 1/1977. (III. 6.) OT—PM sz. együttes rendelet 8. §-ának értelmében más alaprendeltetésű nagyberuházás keretében megvalósuló, de kutatási-fejlesztési vagy felsőoktatási tevékenységet is szolgáló jelentős beruházásoknál az MTA főtitkárának és az OMFB elnökének véleményét is ki kell kérni. A rendelet 9. sz. melléklete végül kimondja, hogy a beruházás indokoltságához ki kell emelni, hogy mely országos vagy ágazati kutatási célprogram, főirány érdekében szükséges a beruházás megvalósítása.

A kutatóintézetek alapításáról szóló jelenlegi jogi szabályozás megítélésünk szerint kielégítő. Ez a megállapítás természetesen a jövőben létrehozandó kutató-fejlesztő tevékenységet szolgáló intézményhálózatra vonatkozik. Más kérdés azután, hogy a kutatóhálózat már eddig kialakult rendje is felülvizsgálatra szorul, s részben a 2005/1978. (I. 19.) MT sz. határozat végrehajtása során már meg is indult. Indokolt lenne azonban annak jogszabályban való kiemelése, hogy mely feltételek fennforgása esetén kerülhet sor kutatóintézetek megszüntetésére és összevonására. A kutatóhelyek említett „átszervezése" során a hasonló profilú kutatóhelyeket irányító minisztériumok együttműködése nélkülözhetetlen.

b) A tudománytervezés vonatkozásában alapvetően meg kell különböztetünk egymástól a tematikai tervezést és az ún. gazdasági tervezést, amely voltaképpen erősen közelít a finanszírozási kérdésekhez. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy a kettőt mereven elválasztani sem lehet egymástól, mert mindenféle tematikai terv a „levegőben lógna", ha nem lennének biztosítottak a tervek megvalósításához szükséges anyagi, gazdasági feltételek. Voltaképpen azt mondhatnánk, hogy a tudományirányítás inten-

zívebbé válásával a két fogalom egyre inkább közeledik egymáshoz. Ez világszerte nyomonkövethető jelenség, amelynek egyik megnyilvánulása, hogy még a költségvetésileg, tehát intézményként finanszírozott kutatóhelyek vonatkozásában is egyre nagyobb szerepet kapnak a tematikus tervek, s azoknak feladatcsoportonként való finanszírozása. A tematikai tervezés ugyanakkor döntően és szükségképpen a kutatóhelyek feladata, és az is kell maradjon, semmiképp sem vehetik át ezt a szerepet a tudományirányítási szervek. Más kérdés azután, hogy a tervjavaslatok alapján már az irányító szerveknek is döntő szavuk van a főbb kutatandó témák kiválasztásában. Ez a kiválasztás azonban szintén nem a tudomány részvétele nélkül történik, hanem olyan testületek bevonásával, amelyekben a tudományágak képviselőié a döntő szó. Az MTA esetében ez az egybeesés teljesen egyértelmű, gyakorlatilag azonban a tudományirányításban érdekelt minisztériumok is létrehoztak már hasonló testületeket.

A tudománytervezés rendszere meglehetősen bonyolult, s igen sok problémát hordoz. Lényegében tudományirányításunk valamennyi problémája valamilyen módon kapcsolatban áll ezzel a mechanizmussal. Az utóbbi években a tudományirányítással kapcsolatosan kibocsátott rendelkezések szintén ezt a területet érintették legmélyebben. Ezt feltétlenül indokolja, hogy jórészben a tudománytervezésen múlik, hogy a tudománypolitikai elképzelések mennyiben állnak összhangban a ténylegesen felmerülő társadalmi szükségletekkel.

Közismert tény, hogy hazánkban immáron csaknem tíz éve létezik országos távlati tudományfejlesztési terv, melynek elkészítését hosszú előkészítő munka előzte meg. E terv legfontosabb feladata, funkciója, hogy hosszú távra kijelöli a Magyarországon folyó kutatások irányait, elsődlegesen és közvetlenül tehát a tudományos élet szempontjából kiemelkedő a jelentősége. Másodlagosan azonban prognosztikai jelentősége is van, amennyiben a távlati gazdaságpolitikai elképzelések tudománypolitikai megalapozását is szolgálja (értve ezalatt nem kizárólagosan a prognosztika közgazdasági vonatkozásait, hanem azt is, hogy hosszú távon a tudományos kutatások eredményeinek gazdasági bevezetésével a kívánt gazdasági hatás is elérhető), ebből a szempontból tekintve azonban a hosszútávú tervek nyújtotta biztonság mellett a tervekkel kapcsolatos rugalmasságnak is óriási a jelentősége.[15]

Mind az OTTKT, mind az OKKFT elkészítése során hangsúlyozott szerepet kapott a népgazdasági tervvel való összhang megteremtése. Ez kettős értelemben is követelmény: egyfelől tartalmi oldalról kifejezi a tudományos tervek és népgazdasági tervek célkitűzései összhangba hozatalának szükségességét, másrészt pedig a tervezési mechanizmus erre való alkalmassá tételét. Értelemszerű ezért, hogy a minisztériumok (ágazati minisztériumokra gondolunk), melyek egyfelől felelősei egyes országos főirányoknak, kutatási programoknak, másfelől a középtávú tervek előkészítésében is közreműködtek irányelvek kidolgozásával, koordinációs szerepköre jelentősen megnő, főként a funkcionális főhatóságok, illetve más tudományos intézményeket irányító szervezetek (MTA, OMFB) vonatkozásában, de más ágazati minisztériumok vonatkozásában is, hiszen ágazatokat érintő tudományos tevékenységet nemcsak alárendelt intézményeik végeznek. Ezzel persze korántsem állíthatjuk, hogy azokat a koordinatív teendőket, amelyek a tudományos munka jellegéből adódnak, minden vonatkozásban a minisztériumoknak kellene ellátniuk, ez az adminisztratív beavatkozás veszélyét túlzottan megnövelné. A megoldást tehát semmiképpen sem az irányítási jogosítványok körének kiterjesztésében kell keresni, hanem főként az adekvát tudományszervezési és finanszírozási eszközök megtalálásában.

Természetszerűleg a tudományos tervezés rendszere nem merül ki a hosszútávú, illetve középtávú kiemelt kutatások rendszerében, hanem az egyéb témákat is tervezni kell. Épp ezáltal kerülhető el, egyfelől, hogy a kutatóhelyek valamennyi kutatni kívánt témájukat a főirányok keretébe igyekezzenek „besuvasztani", másfelől pedig az, hogy a fő kutatási programokba be nem került kutatások kvázi lényegtelenekként elsorvadjanak, s ezáltal az egész tudományos élet megmerevedjen, rugalmatlanná váljon, s ezáltal a főirányokat is megújulásra képtelenné tegye.[16]

Ezt segíti elő az is, hogy az ágazatok is kijelölhetnek kutatási főtémákat, célprogramokat.

A minisztériumok tervezési mechanizmusban játszott szerepét illetően kiemelkedő a jelentősége annak, hogy — különösen az alárendelt intézmények vonatkozásában — ők rendelkeznek a legtöbb információval, így tehát az ágazat területén folyó kutatásokat illetően a legnagyobb áttekintéssel ők bírnak. Irányításuk alatt eltérő típusú kutató-fejlesztő helyek működnek, értve ezalatt a vállalkozásszerűen működő kutatóhelyeket, a kutató-fejlesztő tevékenységet is végző vállalatokat, és a költségvetésből finanszírozott kutatóhelyeket. E kutatóhelyek gazdasági finanszírozási szempontból eltérő helyzetének tervezési vetületei is vannak. Úgy véljük, hogy a tudományos tevékenység egysége megkövetelné, a tudományos tevékenységük tekintetében, a jogi szabályozás egységesebbé tételét. Ebbe az irányba mutat, hogy azok a vállalatok, melyeknek gazdasági tervei csak számottevő új műszaki ismeret segítségével tel-

[15] Ld. bővebben *Kovács* Géza: Prognosztika és hosszútávú tervezés. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz. 1008—1016. old.

[16] Erre hívta fel a figyelmet *Rupp* András: Tudományirányítás és kutatásfinanszírozás c. cikkben. Pénzügyi Szemle, 1977. 5. sz. 352. old.

jesíthetők, ötéves tervük szerves részeként kutatásfejlesztési tervet is kötelesek készíteni.

A finanszírozás alapvető problémája azoknak a finanszírozási eszközöknek és módszereknek a megtalálása, amelyek a tudományos kutatásokra fordítható adott összeg mellett optimális eredmények elérését biztosítják. Ez az igény jogilag is megfogalmazódott, amikor az 1003/1978. Korm. sz. határozat kiemelte, hogy a finanszírozás eszközeit fokozottabban kell felhasználni a hatékonyabb tudományirányításra.

A finanszírozásnak ugyanakkor azt is biztosítania kell, hogy a kutatások során az előre nem tervezhető (menet közben felmerülő) feladatok is fedezethez jussanak. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy az ilyen témák koncentrált finanszírozása az előre tervezett kutatásoknál jelentősebb eredményt lesz képes produkálni.

A jogszabályok különbséget tesznek finanszírozási szempontból a kutatóintézetek típusai szerint is. Ezzel kapcsolatban a fő feladat a TPB előírása szerint, hogy a különböző finanszírozási rendszerű kutatóhelyek jövedelemszabályozási és anyagi érdekeltségi rendszerét közelíteni kell egymáshoz, és általában korszerűsíteni kell a gazdálkodási és érdekeltségi rendszereket, továbbá, hogy a gazdasági, pénzügyi szabályozás rendszerét a kutatástervezés rendszerével összhangban kell továbbfejleszteni.

A kutató-fejlesztő tevékenység finanszírozását, illetve az e tevékenység finanszírozására rendelkezésre álló forrásokat a középtávú (5 éves) népgazdasági terv kialakítása keretében hagyják jóvá. Így a középtávú népgazdasági terv számítási anyagában szerepel a középtávú tervidőszakra vonatkozó kutatási források megjelölése. Ebből következik az is, hogy a kutató-fejlesztő tevékenység finanszírozásának irányításában részt vevő szervezetek, így elsősorban az OT, a PM, az OMFB, illetve az MTA között valósul meg az elsődleges koordináció.

A kutatási-fejlesztési forrásoknak a meghatározása a továbbiakban — a középtávú tervezés során — úgy történik, hogy a központi forrásokkal rendelkező, és a kutatóhelyeket felügyelő irányító szervezetek megtervezik, hogy a kiemelt országos kutatási célprogramokra, főirányokra, a kiemelt minisztériumi célprogramokra, főirányokra, az egyéb fontos minisztériumi kutatási feladatokra, valamint az egyéb — intézeti hatáskörben eldöntésre kerülő — kutatási feladatokra milyen nagyságrendű pénzforrások állnak rendelkezésre, illetve e szervezetek milyen forrásokkal számolhatnak. Ennek meghatározása lényegében — az OT és a PM által korábban kialakított keretek között — az OMFB, illetve az egyes minisztériumok, főhatóságok közötti koordináció eredménye.

Lényegében a középtávú népgazdasági tervet megalapozó számítási anyagban kerül jóváhagyásra az is, hogy a kutatási célra felhasználható forrásoknak az egyes irányító szervekhez való telepítése hogyan történik, illetve, hogy ezek a kutatást irányító szervezetek e forrásokat milyen módon bocsáthatják a kutató szervezetek rendelkezésére (pl. a költségvetési gazdálkodási rend szerint működő kutatóintézetektől központi elvonás útján központi kutatási alapok létrehozása; a *Központi Kutatási-Fejlesztési Alap* TPB általi szétosztása; vagy az OMFB által szétosztott, illetve esetleg pályázat útján odaítélt központi műszaki-fejlesztési alap nagyságrendjének megállapítása, a MÜFA minisztériumok általi szétosztása.

A középtávú népgazdasági tervben jóváhagyott források biztosítása éves szinten úgy történik, hogy a felhasználásra kerülő kutatási-fejlesztési célra szolgáló forrásokat egyrészt a költségvetési fejezetet képező szervezetek költségvetésében állapítják meg (lényegében az állami költségvetésről szóló törvény számítási anyagában), másrészt a műszaki fejlesztési alap képzéséről szóló jogszabályokban meghatározott kulcsokat állapítanak meg.

Az állami költségvetésben fejezetet képező szervezetek költségvetésében a kutatási feladatok finanszírozására rendelkezésre álló források megállapítása egyben a fejezetbe tartozó költségvetési rendszerben gazdálkodó kutató szervezetek pénzügyi forrásainak (éves költségvetésének) a megállapítását (azaz az éves költségvetésük megállapítását is) jelenti, e szervezetekre összevontan. Itt tervezik meg a nem költségvetési szervek támogatását is. Ezzel megvalósul a kutatási-fejlesztési célra szolgáló eszközök elsődleges elosztása, azaz a finanszírozás irányításában részt vevő szervezetek közötti *elsődleges koordináció.*

A vállalati gazdálkodási rendben működő kutató szervezetek rendelkezésére álló pénzforrásokat pedig a műszaki-fejlesztési alap képzéséről szóló kormányszintű, illetve PM-rendeletek kiadásával, ezekben a műszaki-fejlesztési alap képzésére vonatkozó kulcsok megállapításával határozzák meg. E rendelet kiadása során a koordináció (egyeztetés) során szoros együttműködés valósul meg az MT-rendeletet előterjesztő, illetve a PM-rendeletet kiadó Pénzügyminisztérium, az OT, az OMFB és az ágazati minisztériumok között.

A másodkoordinációk, illetve a kutatási-fejlesztési célra rendelkezésre álló pénzeszközök — másodlagos — újraelosztását az a fázis jelenti, amikor az egyes kutató-fejlesztő szervezetek saját feladataik felmérése után jelzik a felügyeleti szervük felé, hogy a rendelkezésükre álló források a kutatási feladatok rangsorolása után elégségesek-e a kutatási feladat elvégzéséhez, illetve milyen nagyságrendű eszközök újraelosztására, illetve bevonására van szükség.

E fázis igényli a finanszírozás irányításában részt vevő szervezetek (minisztériumok) közötti másodlagos koordinációt, amikor is a konkrét kutatási feladatok elvégzéséhez szükséges forrásokat az egyes kutató szervezetek (költségvetésből gazdálkodó kutató szervezetek) költségvetésének jóváhagyásával megállapítják, másrészt a költségvetési rend szerint gazdálkodó kutatóin-

tézetek, egyetemek, illetve a vállalati gazdálkodás szabályai szerint működő kutatóintézetek, valamint az irányító szervezetek közötti pénzforrások átcsoportosítását tudomásul veszik. Ugyanis az egyes irányító és kutató szervezetek a kutatott témákban való érdekeltség alapján egymás között pénzforrásokat csoportosíthatnak át, illetve felügyeleti szervük a költségvetésük jóváhagyása során a költségvetésüket a témák pénzigényeinek megfelelően módosíthatja, központosított pénzalapjából költségvetési vagy vállalati gazdálkodási rendszerű kutatóhelynek megbízást ad, illetve a költségvetési és a vállalati szervezetek között a kutatási témák kidolgozására vonatkozó szerződéskötések rendszerében történik meg egy másodlagos forrás-átcsoportosítás. *Ennek a figyelemmel kísérése, illetve jóváhagyása jelenti a kutatási-fejlesztési tevékenység finanszírozásának irányításában részt vevő szervezetek közötti másodlagos koordinációt.*

E másodlagos koordináció mint gyakorlat egyrészt a költségvetési tervezés rendjéről szóló jogszabályokban, másrészt a műszaki fejlesztési alapképzés kulcsainak a meghatározásáról szóló jogszabályokban többé-kevésbé körülhatárolt, azonban szükséges az elsődleges, illetve a másodlagos koordináció közötti összhang megteremtése, illetve a kutatási tevékenység finanszírozásának irányításában részt vevő szervezetek között a két fázisban megvalósuló koordináció egyesítése, a közbenső lépések számának csökkentése.

Ennek nyilvánvaló feltétele az is, hogy a kutatási témák teljes körű nyilvántartásba vétele is megvalósuljon, és a nyilvántartás terjedjen ki egyrészt a téma kutatásában részt vevő szervezetek körére, a szervezetek közötti források átcsoportosítására, illetve az egyes legjelentősebb feladatokhoz felhasznált pénzeszközök pontos megállapíthatóságára is.

Abban a finanszírozási rendszerben, amely céljának tekinti, hogy a kutatási eredmények hasznosuljanak — s lehetőleg minél hamarabb —, a kutatóintézeteket anyagilag is érdekeltté kell tenni abban, hogy egyrészt kutatási eredményeiket minél hamarabb igyekezzenek az esetleges további felhasználókhoz eljuttatni, másrészt döntő, hogy sikerül-e megtalálni azokat a finanszírozási módszereket, eszközöket, amelyek arra ösztönzik a vállalatokat, szövetkezeteket, intézményeket, hogy a hazai kutatások eredményeit hasznosítsák.[17] A hazai tapasztalatok nem ritkán azt látszanak igazolni, hogy a vállalatok vezetői szívesebben fordítanak gyorsabban megtérülő, rövid távon felmutatható eredményt hozó beruházásokra. Ezzel összefüggésben döntő a jelentősége a licencvásárlások belföldi kutatásokkal való egyeztetésének, illetve a kutatási-fejlesztési céltársulások eredményeinek.

c) A tudományirányításban a *beszámoltatásnak,* mint az ellenőrzés speciális fajtájának a jelentősége kiemelkedően jelentős, hiszen a nem gazdálkodást érintő kérdésekben a tudományos munkát végző szervezet tevékenységének ellenőrzése másként alig képzelhető el. Nélkülözhetetlen a beszámoló készítése az irányító szerveknél kialakult információbázis biztosítása szempontjából is. A beszámoltatás útján nyert információk alapul szolgálhatnak a további tervek elkészítéséhez, a finanszírozás további alakításához is.

A beszámolási kötelezettségek előírásában nagy a jelentősége a minisztériumi szintű szabályozásnak. Azokon a tudományterületeken is, amelyeken kutatási terv készítése szükséges, a terv kidolgozásának és a beszámoltatásnak a szabályozása a kutatóhelyek felett felügyeletet gyakorló miniszter hatáskörébe tartozik.

A kutatóhelyi beszámolókról több vonatkozásban beszélhetünk. A beszámolási rendbe tartoznak: a mérlegbeszámoló jelentések; a statisztikai beszámoló jelentések; és a szakmai beszámoló jelentések. A beszámolási rend ugyanakkor kutatóhely típusonként változik.

A beszámolás rendjét is érintő rendelkezéseket tartalmaznak azok a jogszabályok, amelyek az egyes minisztériumokon belül külön szervezeti egységeket, illetve bizottságokat hoztak létre a tudományirányítási feladatok ellátására, hiszen ezek egyik legfontosabb feladata a beszámolók szakmai megítélése.

A beszámolás rendszerével kapcsolatos követelmények az alábbiakban foglalhatók össze.

— A beszámoltatás rendjének összhangban kell lennie a tervezési periódusokkal. (Ez a követelmény megvalósulni látszik azáltal, hogy a középtávú tervezéshez kibocsátott irányelvek kivétel nélkül szólnak a tervezési és beszámoltatási rendről).

— A gazdasági-ágazati irányító minisztériumok a gazdasági ágazatba tartozó intézetektől beszámolót (ha tetszik, tájékoztatást) kérhetnek tevékenységükről.

— A beszámolókat minden minisztériumnál (illetve ahol a tervek több szint együttműködésének eredményeként születtek, ott együttesen) értékelni kell és az értékelés hasznosítható tapasztalatait fel kell használni már a következő tervperiódus során. (A beszámolók értékelésébe feltétlenül be kell venni azokat a „felhasználókat", akik a kutatásokra az igényüket bejelentették, illetve akik a kutatási eredményeket ténylegesen hasznosították.)

— Indokolt lenne, hogy azok a szervek amelyek kutatóhely tevékenységét együtt finanszírozzák, együttesen is számoltassák be a finan-

[17] Jelenleg ez a feladat döntően a kutatókra hárul, ők gondoskodnak tehát arról, hogy kutatási eredményeik „eladásáról" gondoskodjanak. A kutatónak kell bizonygatnia, hogy eredménye jó, hasznos, eladható, új, versenyképes, nyereséges. Ehhez pedig a kutatónál alkalmatlanabb személyt nehéz találni — írja Hatvany József igen találóan A hazai kutatási eredmények gyártási bevezetésének tapasztalatai c. cikkében. Magyar Tudomány, 1979. 5. sz. 347. old.

szírozott kutatóhelyet működéséről, a kutatóhely tevékenységének egészéről ugyanis csak ezáltal lesz nyerhető teljes kép. (E szempontból a leggyakrabban az MTA lép fel együttes finanszírozóként, de állhat ilyen pozícióban minisztériumi felügyeleti szerv is. A forma ilyen esetben az, hogy az együttes beszámoltatás együttműködési megállapodáson alapul, ez azonban nem általános gyakorlat.)

— Feltétlenül szükségesnek találjuk annak általános kimondását, hogy a kutatóhelyek a kutatások hasznosítására beszámolóikban térjenek ki.

A téma bővebb tárgyalásának igénye nélkül csupán néhány mondatban kívánunk szólni a *nyilvántartási rendszerről*, különös tekintettel a téma információs rendszert érintő vonatkozásaira.

A jelenlegi kutatás-nyilvántartási rendszer alapjait a 10/1974. (IV. 14.) MT sz. rendelet fektette le. E rendelet kötelezően előírja az országos jelentőségű kutatások nyilvántartását. E tevékenység koordinálását a rendelet az OMFB-re ruházta, amely e feladatát a Szakmai Információs Konzultatív Bizottság útján látja el.

Az országos nyilvántartási rendszer lényeges eleme, hogy attól bármely magyar intézmény jogosult információt kérni [ld. 4. §. (1) bek.]. Minthogy a jogszabály szerint a nyilvántartás számára a bejelentést már a téma megkezdésekor meg kell tenni, elvileg megvan a lehetőség arra, hogy bármely intézmény, kutatóhely a megkezdett témáról tudomást szerezzen a központ útján.

Az országos nyilvántartási rendszer fogyatékossága, hogy csupán a nagyobb horderejű (gyakorlatilag nagyobb költségkihatású) témák nyilvántartásáról gondoskodik. A minisztériumok számára csupán lehetőség, hogy K+F tevékenységük nyilvántartására kiegészítő szabályozást rendeljenek el. Nézetünk szerint e nyilvántartás vezetését kötelezővé kellene tenni egyszersmind annak kimondásával, hogy a minisztériumok, vagy valamely általuk megbízott szerv szintén köteles azokból információt szolgáltatni az erre igényt tartó intézmények számára. Ez annál is inkább előírható, mivel a minisztériumok rendelkeznek azokkal a szervezetekkel (a beszámoltatás kapcsán szóltunk erről), amelyek e tevékenységet szintén elláthatnák. A minisztériumok saját információs igényének kielégítése is indokolttá tenné az említett információs bázis kiépítését.

*

Nem tekintjük feladatunknak, hogy az itt leírtak alapján valamiféle receptet kínáljunk a jogalkotásnak a felmerült kérdések normatív rendezésére, annál is inkább, mivel megítélésünk szerint a tudományirányítási rendszer egészével a minisztériumi szint tudományirányítási feladatai, s ennek normatív szabályai összhangban állnak. A jelzett problémák jó része a tudományirányítási rendszer egészének következménye, s így egyetlen elem kiemelésével nem is megoldható. Így ha egyáltalán megkísérelnénk valami megoldásfélét felvázolni, úgy az mindenképpen a tudományirányítási rendszer egészére vonatkozna. A tudományirányítás e részterületén végzett vizsgálódásaink ugyanis arról győztek meg minket, hogy egy, a tudományok irányításáról hozott törvény lehetne az a jogi forma, mely a tudományirányítás területén meglevő — s általunk részben vázolt — ellentmondásokat képes lenne feloldani, s egyszersmind eleget tenni annak a már sokak által megfogalmazott követelménynek, hogy a tudományirányítás rendszere, a tudományos kutatóhelyek és a tudományos kutatók helyzete egységesebbé váljon.

Szamel Katalin

I. Rákóczi György erdélyi állama

1980-ban ünnepeltük, országraszólóan (s határainkon kívül is hatással — nem értve ez alatt a határainkon kívül élő magyarság külön ünneplését —) Bethlen Gábor születésének 400. évfordulóját. A Bethlen-ünnepségek mellett mintha némileg elfeledkeztünk volna egy másik, 1980. dec. 1-én esedékes jubileumról: I. Rákóczi György trónralépésének 350. évfordulójáról.

I. Rákóczi György személyisége, politikája ma is (egészséges) viták tárgya történetírásunkban. Folytatója-e Bethlen óriási örökségének vagy sem; ha igen, milyen mértékben, miben, hogy? Ennek a kérdéskomplexumnak egy részletére keresünk választ most, I. Rákóczi György *erdélyi államát* kísérelve meg elemezni.

I.

E folyóirat 1980. októberi számában Bethlen Gábor erdélyi államáról adtunk rövid vázlatot.[1] Csak emlékeztetőül az ott elmondottakra,

[1] Bethlen Gábor erdélyi állama. Jogtudományi Közlöny, 1980. október. 617—622. old.

néhány mondatban összefoglalnánk: mit hagy Bethlen e tekintetben utódaira. A rendeket jócskán kiszorítja a hatalomból: előbb engedelmes eszközévé teszi az országgyűlést, aztán évi 1-re korlátozza az országgyűlések számát. A kormányzat legfelső szintjén, a fejedelmi tanácsban megtartja a homo novusoknak azt az uralmát, ami a Báthory-kort is jellemzi. Kancelláriáján igen komoly nívót követel — nemcsak a kancellároktól maguktól, hanem, új momentumként, a titkároktól s méginkább a deákoktól. A központi kormányzat hatásköre a hatalom legfontosabb kérdéseiben bővül ki; a bővítés célja az államhatalom anyagi bázisai megerősítése, az ország külső biztonságának fenntartása s (a fejedelemtől többé-kevésbé erőteljesen függő) ideológiai hatalom erősítése. Mindez már az abszolutizmus bizonyos jeleit mutatja, de az államhatalom egész jellege még nem abszolutisztikus.

Ez hát Bethlen öröksége — s mit kap kézhez ebből I. Rákóczi György, amikor Bethlen halála után alig több mint egy évvel az országgyűlés megválasztja Erdély fejedelmévé? Bethlen Gábor közvetlen utóda második felesége, a még Bethlen életében fejedelemmé választott Brandenburgi Katalin, aki mellett ott van gubernátorul Bethlen Gábor öccse, István, s nekik a fejedelmi tanáccsal együtt kell kormányozniuk. A hatalmi harc rövidesen kitör fejedelemasszony és kormányzó közt, egyikük sem elég nagy egyéniség ahhoz, hogy félre tudja tolni a másikat, és úrrá tudjon lenni azon a rendi fellendülésen, ami Bethlen erőskezű, nem egy tekintetben már abszolutisztikus jellegű uralma után óhatatlanul be kell következzék. A rendek (az 1630. januári—márciusi országgyűlésen) törvényeket alkotnak jogaik, kiváltságaik megerősítésére, eltörlik Bethlen Gábor bel- és külkereskedelmi monopóliumainak legnagyobb részét, több vonatkozásban csorbítanák Bethlen konzekvens, hatékony kincstári politikáját (többek között eltörlik a praefectus tisztét, s bíróság elé állítanák Bethlen gyűlölt praefectusát, Debreceni Tamást), törvények sorában biztosítják a székelyek, ill. a szászok bizonyos külön jogait, ill. orvosolják sérelmeiket. „S ezzel Bethlen alkotása, egész pénz- és hadügyi rendszere össze volt rombolva" — írja Szilágyi Sándor.[2] A legfelsőbb kormányzatban a harc dúl tovább, 1630 őszére Bethlen István megbuktatja sógornőjét, s maga ül a helyére — egy hónapra. Addigra Rákóczi György is Erdély politikai porondjára lép.

A kor dinasztikus szemléletét tekintetbe véve, nem kis súlyt biztosít számára az, hogy már apja, Rákóczi Zsigmond is viselte az erdélyi fejedelmi süveget. A dinasztiaalapító Rákóczi Zsigmond felsőmagyarországi középbirtokos, familiáris nemes fiából emelkedik a kor nagy karrierjeinek minden elfogadott eszközével, katonai szolgálattal, kereskedelmi tevékenységgel, de elsősorban házassággal (első felesége egy nagyúr özvegye) egri főkapitánnyá, királyi tanácsossá, majd (okosan mérlegelve az 1604 őszi helyzetet) Bocskai egyik fő támaszává, majd erdélyi gubernátorává, s végül Erdély fejedelmévé.. Erdély trónján, két nagyhatalom rosszallásával s trónkövetelők egész rajával szemben csak egy évig tarthatja magát, 1608 tavaszán átengedi a fejedelemséget a legerősebb konkurrensnek, Báthory Gábornak (itt vele szemben érvényesül az a dinasztikus elv, ami 1630 végén fia helyzetét könnyíti meg). Óriási vagyont hagy örököseire; Rákóczi György a maga részét házasságával is (a szintén az arisztokrácia legfelső rétegébe tartozó Lorántffy Zsuzsannát veszi el) s más birtokszerző módszerekkel is gyarapítja. Kelet-Magyarország leghatalmasabb ura 1630-ban; a fejedelemség megszerzésében hagyományos utat jár: a fegyverek útját. Erős sereget toboroz, megegyezik a zűrzavaros Erdély két katonai kulcsemberével: Bethlen István fiával, ifj. Bethlen Istvánnal (a „kis gróffal"), aki ekkor Várad főkapitánya, s ezzel az Erdélyhez tartozó hajdúk főparancsnoka, valamint annak sógorával, Zólyomi Dáviddal, Erdély főgenerálisával (a hadak főparancsnokával), s beszáll Váradba. A rendek „libera electiója", mint (Rákóczi Zsigmond esete kivételével) mindig, csak a befejezett tények közjogi elismerése.

Ez maga a trónralépés — de mi következik ezután?

II.

A rendekkel szemben I. Rákóczi György határozottan követi Bethlen politikáját. Már 1631 derekán (a júniusi—júliusi országgyűlésen) visszaállítja Bethlen kereskedelmi monopóliumrendszerét, törvényt hozat az 1629 végétől 1630 decemberéig széttékozolt fiscalis jószágok visszavételéről a kincstár számára (csak a Bethlen által végrendeletileg hagyományozottakat, ill. a törvényes örökösökre visszaszálltakat hagyva ki ebből), egyéb törvényekkel is megfélemlíti a rendeket (intézkedéseket hozat az „ártalmas és nyughatatlan elméjű emberek" elleni eljárásra és szökésük megakadályozására, visszarendeli a császári területen tartózkodó erdélyieket, ill. reversalist követel az állandóan császári területen lakóktól arról, hogy nem ellenségeskednek Erdéllyel szemben stb.). 1633-ban Rákóczi György már nyugodtan számolhat le a veszedelmes hatalmi konkurrensé válható Zólyomi Dáviddal (a „kis gróf" még 1632-ben meghalt), s ítéltetheti el az 1603-i Habsburg-ellenes fejedelem Székely Mózes hasonló nevű fiát, aki pedig a portára futott támaszt keresni ellene. Néhány igen kemény általános törvényt hozat az uralma ellen támadókról. Újra törvénybe iktatja bizonyos külügyi felségjogait, több erélyes intézkedést ho-

[2] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. IX. k. 31. old.

zat azok ellen, akik magánsóaknákat nyitnak, akik megsértik a higanymonopóliumot (fő- és jószágvesztés vár rájuk), s akik nem váltják be a kincstári aranyváltóknál a poraranyat (részleges jószágvesztés). Mindennek az ellentétele csak némi könnyítés a méz-, viasz- és marhakereskedelmi monopóliumon. 1634-ben törvénnyel magának (halála utánra özvegyének) zálogosíttatja el a fogarasi uradalmat, 1636-ban Bethlen István támadása idején pedig a rendek mindenben őt támogatják a trónkövetelővel szemben. Hatalma már oly erős, hogy 1637-ben törvényt hozat a fiscalis várakban fejedelmi őrség tartásáról (a Bethlen István kezén levő Huszt kivételével), s a rendekkel követeltetti a töröktől Székely Mózes és társai kiadását vagy megbüntetését. Az 1640-es években túlsúlya tovább gyarapszik a rendekkel szemben. Idősebb fiát, Györgyöt megválasztatja fejedelemmé; ezzel megerősíti dinasztiája uralmát. 1643-ban, a Partium sérelmeinek ürügye alatt, szabad kezet kap a háború kérdésében.

Nincs módja teljesen fenntartania Bethlen Gábor 1622-i törvényét az országgyűlések számának évi 1-re csökkentéséről, de nem lép vissza attól jelentősen. A rendkívülinek számító 1636. évet kivéve, amelyben a rendek támogatásának biztosítására 5 országgyűlést tartatott[3] és 5 további évtől eltekintve, amelyben 2—2 gyűlés volt, megmarad az évi 1 országgyűlés gyakorlata — tehát 12 évben 1—1 gyűlés, s csak Rákóczi uralmának $^1/_3$-ában ennél több.

III.

Tekintsük most át I. Rákóczi György kormányzati apparátusát (lényegében abban a rendben, ahogy ezt Bethlen Gábor erdélyi államáról írott cikkünkben tettük).

A fejedelmi tanács jgoállása, funkciója I. Rákóczi György által lényegében ugyanaz, mint Bethlen alatt. Összetétele s annak változásai azonban már érdemesek a bővebb vizsgálatra.

Bethlen Gábor korszakából 30 tanácsúr nevét ismerjük (beleértve azokat is, akik korábban kerültek tisztségükbe, s akik túlélték őt). I. Rákóczi György 18 évében ez a szám (még felfele korrigálva is, a bizonytalan eseteknél) csak 20.[4]

Pusztán azt elemezve, hogy a tanácsurak a társadalom mely kategóriájába tartoznak születésük szerint, azoknak adhatnánk igazat, akik I. Rákóczi György uralmának refeudalizációs jellegét hangsúlyozzák. A 20 tanácsúrból 14 tartozik a „régi" arisztokráciába (igaz, hogy kettejük, Kornis Zsigmond és Szalánczi István családjuk szerepének nagy törése után kerül fel újra a csúcsra). Hivatali karrier révén felemelkedő csak a már Bethlen korában tanácsuraságra jutott Kassai István és Barcsai Ákos (ha már 1648 előtt valóban tanácsúr volt), különleges eset Péchi Simoné és Kovacsóczy Istváné. Tőlük erősen eltérően, de az Tholdalagi Mihályé, aki inkább középbirtokos nemes, mint arisztokrata család sarja, de családjában szokatlanul sok a jelentős jogász-egyéniség (valami „családi jogászműhely"-ről van itt szó). Egy tanácsúr pedig, Kékedi Zsigmond, I. Rákóczi György bizalmi embereként kerül Magyarországról Erdélybe.

Fordítsuk azonban a dolgot másfelől is. Meghökkentő dolog a tanácsurak számának alacsony volta: Bethlen 16 évének 30 tanácsurával szemben itt 18 évből legfeljebb 20 tanácsúr. Még többet mond a tanácsurak számának évek szerinti elemzése. Barcsait, Lónyait és Péchit tanácsuraságuk bizonytalansága miatt, Erdélyi Istvánt pedig 1638—42-ben visszavonulása miatt nem véve tekintetbe, a következő számokat kapjuk:

1631—3:	10 tanácsúr	1638:	6 tanácsúr
1634:	8 tanácsúr	1639—42:	5 tanácsúr
1635:	7 tanácsúr	1643—4:	4 tanácsúr
1636:	8 tanácsúr	1645—6:	3 tanácsúr
1637:	7 tanácsúr	1647—8:	5 tanácsúr

Miről van szó? I. Rákóczi György örökli elődeitől a fejedelmi tanács tagjait. A tanácsuraság életre szól; legfeljebb visszavonul valaki (elbetegesedvén, elöregedvén), vagy notaperrel fosztják meg tisztétől. A legnagyobb részt Bethlentől örökölt tanács egyrésze azonban 1633 és 1635 közt kihal.[5] I. Rákóczi György talán a tanáccsal szembeni bizalmatlanságból sem siet pótolni őket (a tanácsurak 1629—30-i szerepe nem szimpatikus egy olyan határozott, autokrata uralkodónak, mint ő). Ha mégis, akkor a pótlás az őt a török diplomáciában oly hathatósan támogató Tholdalagi Mihály (1635), az 1636-i válság idején nagy feladatokban helytálló Szalánczi István és saját magyarországi bizalmi embere, Kékedi Zsigmond (1636).[6] Innen kezd-

[3] Jegyezzük meg: Bethlen uralkodásának kezdetén (1614—6) szintén évi 5 országgyűléssel találkozunk.

[4] Névsorukat itt adjuk: Apafi György, Barcsai Ákos (bizonytalan, hogy már I. Rákóczi György idején is viselte-e ezt a rangot), Bethlen Ferenc, Erdélyi István (ő, elbetegesedvén, 1638-tól 1642-ben bekövetkezett haláláig már nem látott el tényleges tanácsúri teendőket), Kolomann Franz Gotzmeister szebeni királybíró, Gyulaffi Sámuel, Haller István, Kapy András, Kassai István, Keresztessi Pál, Kékedi Zsigmond, Kornis Zsigmond főgenerális, Kovacsóczy István kancellár, Lónyai Zsigmond (az ő esetében, ahogy Bethlen uralma alatt is, bizonytalan, hogy nem csak az ún. 7 vármegye tanácsában-e), Mikó Ferenc, Péchi Simon, a volt kancellár (itt az a bizonytalan, hogy élete utolsó éveiben valóban rehabilitáltáik-e tanácsuraságába), az ifjabb Rhédei Ferenc (a váradi főkapitány és hadvezér Rhédei Ferenc fia, az 1657—8-i fejedelem), Serédi István, Szalánczi István és Tholdalagi Mihály.

[5] 1633-ban hal meg Gotzmeister és Keresztessi Pál, 1634-ben Kapy András, Bethlen korában nem egy főtisztség viselője és Kovacsóczy István kancellár, 1635-ben Apafi György és Mikó Ferenc.

[6] Bizonytalan: milyen motívumok alapján került a tanácsba Gyulaffi Sámuel. Őt csak egy 1636. dec. 1-i okmányon találjuk tanácsúrként; pár napra rá meghal.

ve a bizonnyal fungáló tanácsurak száma megint csökkent. Csak 1647-ben gondol Rákóczi új tanácsurak kreálására, nyilván lengyel trónaspirációi miatt kívánván Erdélyben hagyandó utódja trónját megerősíteni. Három új tanácsurat nevez ki: az ifjabb Rhédei Ferencet, akivel mint Bethlen István vejével az iktári Bethlen-atyafiság támogatását szeretné biztosítani, s két további, ha nem is Rhédei-rangú, de tekintélyes és számos poszton bevált arisztokratát: Serédi Istvánt és Bethlen Ferencet.

Újból szempontot változtatva: mi volt a tanács *tényleges* szerepe az állam működésében? A kérdés nem könnyű. Bethlen mellett sokkal teljesebb létszámú fejedelmi tanácsot találunk, ennek tevékenysége azonban a forrásadottságok miatt alig megfogható. A legújabb irodalomtörténeti kutatások (Dán Róbert) legalább Péchi Simon Bethlen mellett vitt szerepének gazdagabb meghatározását ígérik. I. Rákóczi György esetében talán valamivel többet is mondhatunk — különösen a Bethlentől örökölt tanácsurak egyrészének kihalása után. Akkortól a tanácsurak szinte „szakminiszterek". Kassai István 1634-től haláláig, 1644 végéig, ellátja a kancellári teendőket is, mint egyben ítélőmester irányító szerepet játszik az igazságszolgáltatásban. Kékedi I. Rákóczi György uralma kezdetétől udvarmestere annak. Kornis Zsigmond, mint az ország generálisa s (kb. 1632—40 közt) Várad főkapitánya, a katonai ügyekben hallatja szavát. Tholdalagi és Szalánczi tanácsúri tevékenységének nincs közvetlen nyoma, de mindketten tapasztalt török diplomaták, amellett mindketten (Tholdalagi 1635-től 1642-ig, rövid megszakításokkal, Szalánczi 1642-ben) az országgyűlés és *egyben a királyi tábla* elnöke, így feltehetően ők is osztoznak Kassaival az igazságügy legfelső irányításában. Csak Haller István (és visszavonulásáig Erdélyi István) a régi típusú, nem „szakminiszter" tanácsúr. Egy terület azonban nem „szakosodik": a külpolitikáé. Ott valamennyien elmondják véleményüket.

Ez a fejedelmi tanács tehát egy erősen szakosodóban levő szerv egy autokrata uralkodó mellett, s legalábbis egyes személyeiben, de a kulcsfigurák jórészében (Kassai, Kékedi, Tholdalagi, Szalánczi) erős függésben tőle.

Most már a végrehajtó apparátusra térve, a fejedelmi kancellária első számú novuma az 1630 előtti korral szemben az, hogy 1634-től, Kovacsóczy István halálától I. Rákóczi György uralma végéig (s még azon túl is évekig) *nincs kancellár*. A kancellária természetesen működik, irányítója Kassai István, a kor Erdélyének legtapasztaltabb kormányférfia.[7] 1644 végén bekövetkezett halála után (legalábbis az érdemi, elsősorban külpolitikai feladatok ellátásában) kancellári szerepkört vitt, kancellári cím nélkül, Kemény János. A dolog okát nem elsősorban I. Rákóczi György (ténylegesen erős) takarékosságában kell keresnünk, hanem a fejedelem autokrata hajlamaiban. Neki *végrehajtó közegekre* volt szüksége (akik egyben konzultáns partnerei is voltak; ez Kassainál a leginkább bizonyítható), nem főméltóságokra.

A kancellária *ügyintézésének* tényleges vezetői a titkárok, ill. altitkár. Itt a létszám még a Bethlen-korihoz képest is csökken. 1630—31-ben két titkár van, 1638-tól 1641-ig csak 1; 1639—47-től működik egy altitkár. Ezek közül azonban Márkosfalvi Márton (1630 és 1637 közt láthatólag ő a 2 titkár közt a rangelső) közel 20 évet működik a fejedelmi kormányzatban: 1619-től feltehetően titkári kinevezéséig a nagyobb kancellária írnoka. A másik titkár, Pathay Sámuel korábbi szolgálata nem ismeretes, titkárként azonban 10 évet működik. Az altitkár a krónikaíró Szalárdi János (1641-től 1647-ig e rangban az ügyintézés vezetője). Az az igény a hosszú szolgálatból eredő tapasztalat s az ebből következő nívó iránt, amely Bethlen kancelláriáját jellemezte, itt ugyanolyan mértékben tettenérhető.

Méginkább áll ez a nagyobb kancelláriai hivatalnokság rangban legalacsonyabb csoportjára, a deákokra vagy írnokokra. Korábbi tanulmányunkban, Bethlen kancelláriáját vizsgálva, jeleztük, hogy a kancelláriai írnokok száma Bethlen alatt erősen visszaesik, különösen 1619 után; a korábbi évtizedek 20—30-as átlaglétszámával szemben 1614 és 1619 közt 15, 1620 és 1629 közt 8,6 az átlag. I. Rákóczi György alatt ez a szám ismét emelkedik: az 1631—1648. évek átlaga 18.8, több, mint Bethlennek akár első éveié, de kevesebb, mint az 1613 előtti évtizedekben.[8]

Ennél a megnőtt létszámú kancelláriai írnok-rétegnél még erőteljesebben figyelhető meg az a jelenség, amelyet Bethlen kancelláriája egyik nagy novumának tekintettünk: a hosszú kancelláriai deáki szolgálattal rendelkező írnokok fokozott jelenlétet.[9] A tapasztalatból folyó nívó követelménye itt is megvan. De megvannak ennek másfajta bizonyítékai is. I. Rákóczi György 18 évében 7 olyan írnok dolgozik a kan-

[7] 1607—8-ban, Rákóczi Zsigmond uralkodása alatt, kancelláriai titkár. Báthory Gábor alatt, nyilván Rákóczi Zsigmond mellett vitt szerepe következtében, nem szerepel a kormányzatban. 1613 novemberében már tanácsúr — s, teljesen szokatlan jelenségként, egyben fiscalis director (főállamügyész) is. 1622 tájt ezt a második tisztségét az ítélőmesterséggel cseréli fel, ezt haláláig viseli is.

[8] Még ez a szám is redukálódik, ha a számításból kirekesztjük az (ismeretlen okból) irreálisan magas értéket produkáló 1641-es évet (38 írnok, a többi évek legmagasabb értéke 27). Enélkül a korszak átlaga 17,7.

[9] I. Rákóczi György kancelláriája 4 olyan személyt vesz át az elődöktől, akinek a nagyobb kancellárián azután 10 évnél hosszabb írnoki szolgálata van. 12 további ilyen írnok I. Rákóczi György alatt kezdi meg ott szolgálatát. Az arány, a fejedelmi kor egészére, még valamivel jobb is a Bethlen-korénál, a kancellária *egész* létszámához képest rosszabb.

cellárián, aki előbb vagy utóbb magasabb tisztségbe kerül.[10]

I. Rákóczi György kancelláriájának nívójáról azonban a legtöbbet az mond, amit ennek a hatóságnak *ügyintézéséről* tudunk. Itt olyan meglepetésben részesül a vizsgálódó, ami szinte egyedülálló a magyar közigazgatás történetében.[11]

Az ügyintézés első lépésénél kezdve: a Habsburg-birodalom kormányzati szerveinél *rendszeresen* az 1760-as évekkel kezdődően jelenik meg az irat *praesentatuma* (az iratnak a hatósághoz érkezése keltének jelzése az irat hátán). Ez a dátum csak év, hónap és nap. I. Rákóczi György kancelláriai hivatali levelezésének egyrészében azonban ezen túlmenően ott van az érkezés *órájának* jelzése is, vagy még közelebbi meghatározás (x óra után, x és y óra közt, vagy éppen a félóra jelzése).[12]

Ugyanezzel a pontossággal történik az érkezett jelentések *nyugtázása* is. A fejedelemnek, ill. kancelláriájának a hozzájuk érkezett irományokat nyugtázó rendeletei egyrészében csak az irat érkezésének *napja* szerepel, de ismét csak nagyszámú rendeletben van ott az érkezés órájának, fél-, sőt negyedórájának jelzése.

Ezt a sort folytatja konzekvensen a fejedelmi kancelláriáról kibocsátott rendeletek stb. *keltezésének* módja is. Itt is megtaláljuk azt a jelenséget, hogy egy irat keltezése az év, hónap, nap és hely mellett tartalmazza az órát, az órán belüli időpontot (félóra, x és y óra közt stb.) is.

Rendkívül gyors I. Rákóczi György, ill. kancelláriája *reagálási üteme* is a hozzáérkezett jelentésekre stb.[13] Így az sem érthetetlen, hogy Rákóczi a kancelláriai gyakorlathoz hasonló precizitást követel meg *főtisztviselőitől* is (elsősorban fiától, a váradi főkapitányi tisztséget betöltő ifj. Rákóczi Györgytől, Kassai Istvántól — amennyiben az nincs a fejedelmi székhelyen —, Erdély portai ügyvivőitől, a kővári főkapitánytól, a szebeni polgármestertől stb.) a praesentálásban, a rendeletek nyugtázásában és a felterjesztések keltezésében.

Egészen különleges eleme I. Rákóczi György kancelláriai ügyintézésének a *rendeletek visszaigazolásának nyugtázása* is (a fejedelem jelzi, hogy vette egy főtisztjének jelentését, amelyben az visszaigazolta az ő korábbi rendeletét). Az ügyintézés ellenőrzésének ilyen fokával sem korábban, sem később nem találkozunk a magyarországi és erdélyi gyakorlatban.

Ennek az ügyintézési precizitásnak a része a fejedelmi postaszolgálat rendkívül pontos és gyors működése. A hivatalos küldeményeket továbbító „posták" reggelenként jelentkezni tartoztak a fejedelemnél vagy az udvarmesternél, halálbüntetés terhe alatt nem távozhattak el az udvarból a fejedelem engedélye nélkül. Bárhova küldték őket, bizonyítványt kellett hozniuk onnan, hogy ellenőrizni lehessen: elég gyorsan jártak-e? 1634-i rendtartásában külön is előírta: mennyit pihenhetnek útjukban: télen 3, nyáron 2 órát, ebédre és vacsorára ezen kívül télen 2—2, nyáron 1—1 órájuk volt. Az 1641-i postarendtartás még szigorított is ezen: az éjjeli pihenőt 2 órára rövidítette (az ebéd- és vacsoraszünetet télen-nyáron egységesen $1^1/_2$—$1^1/_2$ órában állapította meg). A postának halál-, ill. botbüntetés terhe alatt voltak tilosak a visszaélések (a parasztnép zsarolása, postaló vissza nem adása az illető falunak stb.). Ilyen szabályok mellett a posta rendkívül gyors is.[14] De az is bizonyos, hogy a posta gyorsaságának kérdésében I. Rákóczi György nem ismert tréfát.[15]

Vajon nem egy autokrata uralkodó felesleges rigolyája mindaz, amit itt ügyintézési és postai precizitásról elmondottunk? Nem az. I. Rákóczi Györgynek saját tapasztalatából tudnia kellett:

---

[10] Bárdi István 1631 és 1638 közt nagyobb kancelláriai írnok. A későbbi években előbb a kincstári (sóügyi) igazgatás tisztségeiben találkozunk vele, majd 1647 és 1666 közt a gyulafehérvári káptalani levéltár levéltárnoka. 1664-ben Fehér megye főbírája is (ez a tisztség Erdélyben rangban közvetlenül a főispáné után következik, megelőzve az alispánt). Ferencz Gábor 1638 és 1652 közt nagyobb kancelláriai írnok; 1661-ben kancelláriai titkár. Pávai Tamás 1636 és 1642 közt kancelláriai írnok, 1642—45-ben törcsvári harmincados. Pécsi János 1622 és 1632 közt szolgál deákként a nagyobb kancellárián, az 1630-as—1640-es években a kolozsmonostori konvent levéltárának requisitora. Samarjai Péter 1641 és 1651 közt kancelláriai írnok, 1655 és 1663 közt a fejedelmi titkos levéltár conservatora (levéltárnoka). Siklósi Mihály 1631 és 1638 közt kancelláriai deák, onnan 1644-ig gyulafehérvári káptalani levéltári requisitor. Szalárdi János hosszú pályáján 1633 és 1638 közt kancelláriai deák, 1639 és 1647 közt vicesecretarius (jeleztük: 1641-től a kancellária ügyintézésének irányítója), majd a váradi káptalani levéltár requisitora a vár elestéig. 1665—66-ban országos adó és más jövedelmek perceptora (1666 nyarán-koraőszén hal meg). Uzoni Mihály 1631 és 1638 közt kancelláriai írnok, majd 1642-től haláláig (1645) az ifjabb Rákóczi György titkára.

[11] Mindannak, amit itt elmondtunk, bizonyos kezdetei már Bethlen Gábor alatt is kimutathatók. Kiteljesedett formájukban azonban I. Rákóczi György alatt találjuk meg őket.

[12] Az már természetesnek hat, hogy a fejedelem feljegyzi az *iromány vételének helyét* (a fejedelmi udvar gyakran vonul el Gyulafehérvárról valamelyik fiscalis uradalomba) és a *levél hozója nevét* (ebben a korban még nincsenek feljegyzési könyvei az országos postahivatalnak).

[13] I. Rákóczi György 1644. szeptember 17-én 9^{45}-kor veszi fia, Rákóczi Zsigmond jelentését a székely hadak kiindulásáról, s 10 órakor már reagál rá. Hasonló reagálási tempót még jónéhányat említhetnénk.

[14] Kassai István 1642. május 8-án Kolozsvárról küld felterjesztést I. Rákóczi Györgynek; az még aznap este (8 óra után) veszi azt Enyeden. Rákóczi Zsigmond 1644. szeptember 19-én Radnótról küldött jelentése 21-én reggel 7 óra után már Tokajban van apjánál.

[15] Mikor I. Rákóczi György 1643 novemberében kb. 4 nap alatt kapja meg fia jelentését Váradról, keményen megleckézteti: a morva határszélen lévő lednicei uradalmából jó posta $4^1/_2$ nap alatt hozza meg a levelet Patakra! Fia rendelje el a postának, hogy 2 nap, 2 éjjel Gyulafehérvárt legyenek, különben megbotoztatja őket. S mikor ezek után 1 hónappal a váradi posta megint csak kb. 3 nap alatt ér le Gyulafehérvárra (december közepén vagyunk), irgalmatlanul rá is veret tizet.

mit jelent országa és saját maga számára az ügyintézés pontossága és gyorsasága. Erdélynek, három nagyhatalom közé szorulva, nagyon gyorsan kellett reagálnia a politikai-katonai eseményekre, ha fenn akart maradni. Ha a fejedelem Váradról vagy Husztról 2—2½ nap alatt tájékozódott a török vagy a Habsburgok fenyegető készülődéseiről, s az ő rendelkezései 1—2 nap alatt elértek országa legtávolabbi zugába is, akkor előnye nőtt az esetleges támadóval szemben. A budai pasa adminisztrációja nem túl gyors — különösen ha Konstantinápolyból kell hogy rendelkezést várjon. Felsőmagyarország pedig tulajdonképpen külön tartomány (Habsburg-főkapitánya a 17. században gyakran országbíró is), különálló kincstári igazgatása is van (a Szepesi Kamara), de azért a főkapitány épp a legfontosabb kérdésekben nem dönthet maga, uralkodójához kell fordulnia — s ha Rákóczi híresen gyors postái Lednicéről 4½ nap alatt érnek Patakra, ugyan hány nap alatt ér a kassai főkapitány postája Bécsbe vagy épp Prágába, s onnan vissza (nem is szólva most a Habsburg-udvarban való időzésről, hisz ott nincsenek az I. Rákóczi György gyorsaságával reagáló ellenfelek)? Ez az előny létfontosságú, persze nemcsak akkor, ha Erdély védekezik — akkor is, ha támad.

Mindettől I. Rákóczi György még lehetne egyszerűen despota is a fejlett feudális centralizáció keretei közt. Bethlen Gábor esetében is ott és akkor beszéltünk az abszolutizmus jegyeiről, ahol a fejedelmi kancellária *hatáskörének* olyan bővüléseit figyelhettük meg, amelyek már túllépnek a fejlett feudális centralizáció keretein. Hogy állunk ezzel I. Rákóczi Györgynél? Mik az új elemek a fejedelmi kancellária hatáskörében?[16]

A kancellária *hírszerző* tevékenysége még a Bethlen Gábor-korinál is erősebb. A *rendészeti* teendőkben is megmarad az előző évtizedek intenzitása. I. Rákóczi Györgynek nincs külön *árszabályozás-felügyelősége;* az ilyen munka is a kancelláriára hárul. Megerősödik a központi kormányszerv szerepe a *hitelügyekben* (hitelezők a fejedelemhez fordulnak adósságuk megfizettetése iránt, s az rendelkezik az illetékes törvényhatóságnak, városnak az összeg behajtásáról). Mondanunk se kell, hogy ez a hitelélet biztonságának megerősödését szolgálja. A *kereskedelmi monopóliumokkal* kapcsolatos teendők is nagyobb súlyt kapnak a kancellária munkájában, mint Bethlen korában (intézkedések a marhakereskedelmi monopólium körében, rendelkezések a méz és viasz felvásárlására, fellépés a méz- és viaszmonopólium megsértői ellen). Az *iskolaügyben* elsősorban a Bethlen által alapított gyulafehérvári kollégium megerősítése I. Rákóczi György kancelláriájának gondja (közmunka rendelése az építkezésekhez, a kollégium birtokainak ügye).

Jócskán megerősödik a központi kormányszerv szerepe a *kincstári igazgatásban.* Az talán kevésbé jellemző novum, hogy a kancellária a korábbinál többet foglalkozik fiscalis uradalmak jogvitáival, nem kincstári helységekkel vagy uradalmakkal. Jelentősebb volt I. Rákóczi György kormányzatának megnövekedett érdeklődése a *bányászat* és termékei iránt. Számos ízben foglalkozott a katonai fontosságú vas- és rézbányászat termékeinek a várakba szállítása, vas- és rézmunkák megrendelése ügyével. A higany kereskedelmének kérdései (a higanyszállítás és nehézségei, a higanyeladás ügyei, rendelkezések a higanycsempészek ellen) azért voltak fokozott kormányhatósági érdeklődés tárgyai, mert a higany Erdély igen értékes exportcikkének számított. Már tisztán a *külkereskedelem* kérdéskörébe tartoztak a megnövekedett számú rendelkezések a harmincadkihágások, ill. -hanyagságok ellen.

A történetírás általában nem szokta dicsérni I. Rákóczi György katonai erényeit. Nos, a hadvezéri kvalitásai kérdésében folyó vitába nem kívánunk belebocsátkozni, de a *hadügy* egésze iránt kormányzata ismétcsak a Bethlenénél is nagyobb érdeklődést mutat. A fejedelem gyakran rendelkezett a *hadköteles állomány védelméről* (felkutattatott székelyföldi, lakhelyükről elköltözött katonáskodó székelyeket, eltiltotta katonaszékelyek jobbágyságra kötését, vizsgálatot tartatott arranézve, hogy a székelyföldi törvényhatósági tisztek nem hagytak-e a hadjáratból elmaradni hadiszolgálatra alkalmas személyeket, eltiltotta hadban szolgáló székelyek telkének eladását). Intézkedett a katonaság *lovainak* ellátásáról (széna, abrak szállítása, füvelőhely biztosítása). A városokból *is* rendelt *szekereket, igavonókat, kocsisokat* katonai szállításokra.[17] Kiugró emelkedést mutat I. Rákóczi György kancelláriájának ügyforgalmában a *várerődítés* munkája (téglavetők, kőművesek, kőfaragók s más kézművesek rendelése Várad, Déva, Fogaras, Szamosújvár, Kővár, Szatmár építéséhez). Megnő a *várőrségek fizetésével* kapcsolatos intézkedések száma, ugyanúgy a *várak fegyver- és lőszerellátására* vonatkozóké és a várak ellátására hivatott *váruradalmak gazdasági ügyeié is.*

I. Rákóczi György kormányzata a modern, abszolutisztikus elemek tekintetében tehát egyáltalán nem visszaesés Bethlen uralmához képest, hanem bizonyos, még csak nem is szerénynek minősítendő előlépés. Elsősorban a központi hatalom anyagi bázisának kérdésében

[16] Erről a kérdésről (a fejedelmi kancellária tevékenységét csak kis százalékában sikerülvén rekonstruálni) csak ugyanolyan kautélával szólhatunk, mint Bethlen Gábor erdélyi állama esetében.

[17] Hadjáratokra szekerek, igáslovak és kocsisok kiállítása *elsősorban* a szász papság feladata volt (már az erdélyi fejedelemség születése idején is).

(a külkereskedelmi monopóliumok ügyei, a kincstári igazgatás egésze, de ott külön is a bányászat, a higanykereskedelem és külkereskedelmi vámok ügyei). Ebből is következik (de ezzel párhuzamosan, tőle függetlenül is létezik) a fejedelmi hatalom megnőtt érdeklődése a katonaállomány, hadellátás s talán legerősebben a várerődítés kérdéseiben. Az abszolutizmus jegyei a kancellária hatásköre vonatkozásában tovább gyarapodnak I. Rákóczi György Erdélyében.

Az *adóigazgatás, adószámvétel* I. Rákóczi György idejében is ugyanúgy folyik Erdélyben, mint Bethlen alatt: az adó közvetlenül a *fejedelmi* kincstárba folyik be, a számvételt a *fejedelmi* számvevők végzik.

Utolsónak hagytuk a *fejedelmi tábla* és a *főállamügyészség* (kincstári jogügyigazgatóság — fiscalis directoratus —) működését I. Rákóczi György korában.

A *fejedelmi táblának* ebből a korszakából 6 elnökét ismerjük.[18] Valamennyien egyben tanácsurak is. Tholdalagit kivéve főúri származásúak (Bethlen egyetlen ismert táblai elnöke, Mikola János is az volt — az egyben országgyűlési elnöki tisztet is ellátó táblai elnökök közt nem sok a hivatali karrierrel felemelkedő). Az ítélőmesterek viszont már a hivatalnok-értelmiség útját járják (Kassai István és Veres Ambrus — az utóbbi Bethlen Gábor alatt a kisebb kancellária írnoka —), vagy különleges esetek, mint Thoroczkai Mihály vagy az udvari-katonai-törvényhatósági pályán felemelkedő Cseffei László.

A Bethlen-korinál aránytalanul több fejedelmi táblai ülnököt ismerünk: 17 személyt.[19] Legnagyobb csoportjuk, 6 személy már születésétől a főnemességbe tartozik (a két Bethlen, Huszár Mátyás, Kemény János, Nemes Tamás, Szalánczy István). Sulyok István a főrendek és a tulajdonképpeni „megyei nemesség" közti kategóriából indul, 2 személy (Balásházy László,[20] Gávay Péter) a „megyei nemesség" tagjai, hasonló a helyzete székely viszonylatban Maksai Balázsnak. Kifejezetten hivatalnok-karrierrel csak 2 személy jut fel idáig: Sárosi János[21] és Szénási Péter.[22] Különleges eset a Tholdalagiak „családi műhelyéé"; ez két táblai ülnököt küld ebben az időben: Jánost, a korábbi fiscalis directort és Mihályt, a török diplomatát s majdani tanácsurat és táblai elnököt. A többiekről nem mondhatunk bizonyosat (Péchinek pedig egyáltalán táblai ülnöksége bizonytalan). Ne menjünk el amellett a tény mellett sem, hogy a főnemesi származású táblai ülnökök (az egyetlen Nemes kivételével) e tisztükből közvetlenül emelkednek a tanácsuraságba (Bethlen János kancellár is lesz, Kemény János fejedelem, Szalánczi a rendek elnöke). Tanácsuraságra és táblai elnökségre emelkedik rajtuk kívül Sulyok István és Tholdalagi Mihály. A fejedelmi táblai ülnökség tehát az esetek kb. felében a további nagy karrier előiskolája.

A fiscalis directorok (7 személyt ismerünk közülük)[23] már más jellegű hivatalnokcsoport. Sárosi Jánossal és Tholdalagi Jánossal már találkoztunk. Három további személyről tudjuk, hogy hivatali karrierrel emelkedik fel: Varsolczi Istvánról,[24] Kénosi Ferencről[25] és Virginás Istvánról.[26] A directorok szakjogászok. Pályájuknak három esetben (Sárosi, Tholdalagi János és Virginás[27]) a csúcsa a táblai ülnökség. Ezt a képet egészíti ki a fiscalis directorok alárendeltjeiről, a *fiscalis ügyészekről* tudottak összegezése is. A 6 ismert I. Rákóczi György-kori fiscalis ügyészből Kénosi, Sárosi és Varsolczi pályája már ismeretes. Torma Péter II. Rákóczi György alatt emelkedik a táblai ülnökségbe. Csak 2 személy (Rácz István és Veres István) további karrierjéről nem tudunk.

Néhány szóban emlékezzünk meg az I. Rákóczi György-kori kisebb kancelláriai (azaz fejedelmi táblai) írnokokról is. Ki jut feljebb a hivatali ranglétrán közülük? Itt találjuk két későbbi jeles ítélőmester nevét (Kendi János, Sárpataki Márton), egy fiscalis directorét (Szentiványi Sámuel) és két fejedelmi praefectusét (Bedőházy Tamás, Udvarhelyi György).

„Családi műhelyekben", kormányhatósági gyakorlatban és végül egyelőre feltáratlan iskoláztatásban egy eléggé határozott jellegű jogászértelmiség kezd formálódni I. Rákóczi György

[18] Keresztessi Pál, Erdélyi István, Tholdalagi Mihály, Haller István, Szalánczi István, Serédi István.

[19] Balásházy László, Bethlen János és Ferenc, Gávay Péter, Huszár Mátyás, Kemény János, Maksai Balázs, Nemes Tamás, Sárosi János, Sulyok István, Szalánczi István, Szénási Péter, Tholdalagi János és Mihály, Vas János, Vitéz György. Különleges eset Péchi Simoné, akit pályája végén táblai ülnökként említenek.

[20] Korábban portai ügyvivő. Táblai ülnöksége idején Közép-Szolnok megye alispánja (a Partiumban, magyarországi gyakorlat szerint, az alispán a megye rangban második főtisztviselője).

[21] 1633-ban fiscalis ügyész. 1634—39-ben fiscalis director. Directorságával, ill. táblai ülnökségével párhuzamosan Marosszék jegyzőjeként is említik.

[22] Neve Szénás alakban is előfordul. 1633-ban Bihar megye alispánja. 1634 végétől Jenő kapitánya. Fejedelmi táblai ülnökségével (1642—47) párhuzamosan (1639—51) a fejedelmi jószágok praefectusa (tehát a kincstári igazgatás tényleges vezetője), egyben tizedvicearendator is.

[23] Bodoni Mihály, Kénosi Ferenc, Köleséry Mihály, Sárosi János, Tholdalagi János, Varsolczi István, Virginás István.

[24] Előbb a kisebb kancellária írnoka (1613—15), majd fiscalis ügyész (1629—39).

[25] Directorsága előtt előbb ügyvédként működik, majd fiscalis ügyész.

[26] 1627-ben a kisebb kancellária deákja.

[27] Az ő esetében élete végén, már az Apafi-korban.

fejedelmi táblája és főállamügyészsége körül. A dolog jelentőségét aligha lehet eléggé hangsúlyozni.[28]

IV.

Visszaesés-e I. Rákóczi György állama a Bethlenéhez képest? A történetírás hajlamos ezt a kérdést, Bethlen zsenijének bűvöletében, némileg Rákóczi rovására kezelni. Anélkül, hogy Bethlen érdemét egy jottányival is csökkenteni akarnánk, hadd állítsuk oda a zseni mellé a rendkívüli tehetséget, I. Rákóczi Györgyöt, aki Bethlen művére építve is, de tovább is fejlesztve azt, lényegesen vitte előre az erdélyi államot az abszolút monarchia felé vezető úton. Azt pedig, amit igazgatása precizitásában, gyorsaságában, egyáltalán nívójában produkált, a magyar közigazgatás fejlődése egyik legszebb fejezetének kell tartanunk.

Trócsányi Zsolt

[28] Tanulmányunk tényanyagát „Az erdélyi fejedelemség korának országgyűlései" (Bp. 1976) és „Erdély központi kormányzata" (Bp. 1980) c. munkáinkból vettük. Esetenként hivatkozni rájuk nem tartottuk szükségesnek.

A gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés büntetés hatékonysága

A gondatlan bűncselekmények, de különösen a közlekedési bűncselekmények büntetőjogi és kriminológiai kérdéseinek vizsgálata az elmúlt években mind külföldön, mind hazánkban az érdeklődés előterébe került.[1] A motorizáció felgyorsulása, a közlekedési balesetek számának növekedése társadalmi szükségletként vetette fel a gondatlan emberi magatartás tudományos igényű kidolgozását.

A gondatlan bűnözés az összbűnözésnek hazánkban mintegy 5—6%-át teszi ki.[2] A szakemberekben egyre inkább tudatosodik, hogy ez az arány nem hagyható figyelmen kívül, s hogy a kriminológiai alapismeretek sem korlátozódhatnak csupán a szándékos bűnözés problémáira.

A gondatlan bűnözés jelentőségének a fokozódása inspirált bennünket arra, hogy a szabadságvesztés büntetés hatékonyságának vizsgálata során térjünk ki a gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés büntetések hatékonyságának a tanulmányozására is. Az idevonatkozó szakirodalom és eddigi tapasztalataink során joggal tételeztük fel, hogy a vizsgálat eredményeként olyan információk birtokába juthatunk, amelyek egyrészt hozzásegítenek bennünket a gondatlan bűnözés körül folyó egyes vitás kérdések tisztázásához, különös tekintettel a szabadságvesztés büntetés problémáira, másrészt pedig gazdagíthatjuk kriminológiai nézeteinket általában. Konkrétebben fogalmazva az általunk lefolytatott vizsgálattal mindenekelőtt arra kérünk választ, hogy van-e lényeges különbség a gondatlan és a szándékos elkövetők objektív és szubjektív ismérvei között, hogy az alapjaiban tettarányos büntetési rendszer képes-e biztosítani a speciális prevenció érvényesülését ezen elítéltek körében, s végül, hogyan tükröződik a büntetés a szabaduló elítéltek tudatában.

1. A vizsgálat módszere

Tanszékünk (Kriminológiai Tanszék) már évek óta folytat kutatásokat a szándékos bűncselekményekért szabadságvesztésre ítéltek körében a büntetés hatékonyságának mérése céljából. A módszerek használhatóságának igazolása érdekében kiterjesztettük vizsgálatunkat a gondatlan elkövetőkre is.

Az eddigi vizsgálatok lefolytatásához hasonlóan, 1977-ben a Tököli Büntetésvégrehajtási Intézetben 110 gondatlan bűncselekmény miatt, első ízben végrehajtható szabadságvesztésre ítélt elítélttel töltettük ki kisebb csoportokban az ún. G-jelű kérdőívet. A 110 fős volumen mintegy 15%-át jelenti az egy évben gondatlan bűncselekményért végrehajtható szabadságvesztésre ítélt személyeknek. A kiválasztás nem a reprezentáció szabályai szerint történt, hanem esetlegesen. A mintasokaságba való bekerülés egyetlen követelménye volt, hogy a szabadságvesztésre ítélt közvetlenül (1—2 hónappal) a szabadulás előtt legyen. A mintasokaságnak mintegy 90%-át közlekedési bűncselekményért ítélték szabadságvesztésre, a többit pedig egyéb gondatlan bűncselekményért, főleg foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetésért. Itt is, mint az eddigiek folyamán, egy előzetes tájékoztatón felhívtuk az elítéltek figyelmét, hogy a kérdőív kitöltése nem kötelező és amelyik kérdésre nem

[1] Jelentősebb hazai monográfiák: *Vágó* Tibor: A közúti közlekedési balesetek csökkentéseinek kriminológiai és büntetőjogi eszközei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1972.; *Viski* László: Közlekedési büntetőjog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974.; *Békés* Imre: Gondatlanság a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974.; *Irk* Ferenc: A közlekedési balesetek. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1979.

[2] Irk Ferenc: A gondatlan bűnözés struktúrája és dinamikája. Kriminológiai és kriminalisztikai tanulmányok. XVI. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979.

tudnak, vagy nem akarnak válaszolni — már aki vállalja a kérdőív kitöltését —, arra nem kötelező válaszolni. Majd 15—20-as csoportokban, a válaszadás szempontjából bonyolultabbnak tűnő kérdéseket elmagyarázva, a kérdőíveket kitöltettük az elítéltekkel. Az elítéltek véletlenszerű kiválasztás útján kerültek be a vizsgálati csoportba. Az így kiválasztott személyek közül mindössze 5 elkövető nem vállalta a kérdőív kitöltését. Az elkövetők egy jelentős része, habár ezt nem kértük, a nevét is ráírta a kérdőívre. Néhányukkal külön beszélgetést is folytattunk. A beszélgetés során különösen azokat a kérdéseket érintettük, amelyek számukra a legfontosabbak voltak. A nevek ráírása megkönnyítette az itt utólagosan — bírói aktákból — végzett ellenőrzést, melynek során mintegy 25 elítélt bírói aktáit vizsgáltuk meg részletesen. A felvett kontroll adatok 97%-ban egyeztek a kérdőív adataival. A kérdőívek adatait itt is, mint a többi kategóriánál, fénylyukkártyára dolgoztuk fel és ezek segítségével készítettük a kombinációs táblákat. A kérdőív kérdései alapjában megegyeztek a szándékos elítéltek számára feltett kérdésekkel, természetesen egy-két, a gondatlan bűncselekmény specifikumából adódó eltéréssel. Az ellenőrző tevékenység során feldolgozott bírói akták adatait. mint kiegészítő információkat felhasználtuk az egyes kérdések további, mélyebb elemzéséhez.

A nevelőtisztek véleménye szerint a gondatlan elítéltek viselkedése, munkája problémamentes, sőt közülük többen aktív segítséget nyújtanak az intézetben szabadságvesztésüket töltő fiatalkorúak nevelő munkájához. Legtöbbjük jól viseli el a BV Intézet viszonyait, s viszonylag szabad mozgási és tevékenységi lehetőségüket hasznosan használják fel. Problémaként csak annyit tudtak megemlíteni a nevelőtisztek, hogy ezen elkövetők hangulata időnként elkeseredett, sokan közülük büntetésüket igazságtalanul súlyosnak tartják, különösen azokban az esetekben, amikor valamely súlyos közlekedési balesetet a nem kellő körültekintés okozta, illetve a balesetet szenvedett (áldozat) is közrehatott a baleset bekövetkezésében.

2. *Az elkövetők objektív viszonyai*

A gondatlan bűncselekményekért elítéltek olyan jellemzői, mint a kor, a foglalkozás, a családi ismérvek, iskolai végzettség stb. lehetőséget adnak annak megállapítására, hogy a gondatlan elkövetők mennyiben rendelkeznek azokkal a vonásokkal, amelyek a szándékos elkövetőket érzékelhetően megkülönböztetik a nem bűnözőktől (az el nem ítéltektől). Abból a követelményből kiindulva, hogy az összehasonlítás minél homogénebb kategóriák között történjék, kontroll-csoportként a szándékos elkövetőknél is az első ízben végrehajtható szabadságvesztésre ítélteket vettük, időnként utalva az el nem ítéltek adataira.

A *kormegoszlást* vizsgálva azt tapasztaltuk, hogy amíg a felnőtt (18 éven felüli) lakosság mintegy 15%-a tartozik a 18—24 éves korcsoportba, addig a gondatlanoknál ez az arány 39%, a szándékos elkövetőknél pedig 59%. Az adatokból megállapítható, hogy a fiatal felnőttekre oly nagy mértékben jellemző kriminalitás a gondatlan elkövetők körében jelentősen alacsonyabb, bár arányuk így is több, mint kétszerese a felnőtt népesség e korcsoportba tartozó arányának. A gondatlan elkövetők arányának kedvező eltolódása a valóságban nem ennyire kedvező, minthogy a gondatlan elkövetők nagy többsége közlekedési bűncselekményt követett el, s bár erre nézve nem rendelkezünk adatokkal, de feltehetően a gépkocsivezetők körében kisebb a fiatal felnőttkorúak aránya, mint a felnőtt népesség aránya e korcsoportban. Mindamellett a gondatlan elkövetők korstruktúrája kétséget kizáróan közelebb áll a lakosságéhoz, mint a szándékos elkövetőké.

De hasonló helyzet tapasztalható más objektív ismérvek tekintetében is. Pl. az *iskolai végzettségre* nézve a következő adatokat találjuk:

	Felnőtt lakosság	Gondatlan elkövetők	Szándékos elkövetők
Ált. iskola	78%	84%	90%
Középiskola	15%	14%	9%
Felsőfokú iskola	7%	2%	1%
	100%	100%	100%

Az általános iskolai végzettséggel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az meglehetősen heterogén kategória. Beletartozik mindenki, akinek nincs középiskolai végzettsége, így az is, aki szakmunkásképző iskolát végzett és az is, aki csak néhány osztályt járt ki az általános iskolából. Minthogy azonban itt csak a megközelítő összehasonlítás a végcél, a részletezett vizsgálat mellőzhető. Talán annyit mégis érdemes megemlíteni, hogy az 1—4 osztályt végzettek aránya a szándékos elkövetőknél 5%, a gondatlanoknál 1%; az 5—7 osztályt végzettek aránya a szándékosoknál 14%, a gondatlanoknál 3%.

A gondatlan elkövetőkre nézve kedvező eltérések mellett, bár lényegesen kisebb számban, de lehet találni olyan ismérveket is, amelyek nem mutatnak ilyen eltérést. Példaként lehet itt felhozni a szakmunkásképző iskolát megkezdett, de be nem fejezettek arányát. Ez a mutatószám a szándékos elkövetőknél 11%, a gondatlanoknál pedig 12%. Már érzékelhetően kedvezőbb az arány azoknál, akik a középiskolát elkezdték, de nem fejezték be. A kriminológia általános tétele szerint ugyanis a megkezdett, de be nem fejezett iskola szoros korrelációt mutat a bűnözéssel, minthogy ifjúi tervek, vágyak, a társadalomba való beépülés meghatározott, el-

képzelt útjának meghiusulását jelentik. Sajnos adatok hiányában e téren az összehasonlítást a nem bűnöző populációval nem tudjuk elvégezni.

Ezekkel az adatokkal együtt is bizonyítottnak tekinthető az a megállapítás, hogy a gondatlan elkövetők iskolai végzettsége a szándékos elkövetőké és a felnőtt lakosságé között helyezkedik el. De ugyanúgy a gondatlan elkövetők kedvezőbb helyzetéről tanúskodnak a munkahelyváltoztatásra vagy a családi állapotra, a gyermek létszámra vonatkozó adatok is, vagyis mindent egybevetve megállapítható, hogy *a gondatlan bűncselekmények elkövetői más helyet foglalnak el a társadalom struktúrájában, mint a szándékos elkövetők. Objektív viszonyaik sok tekintetben közel állnak a nem bűnöző lakosságéhoz.*

Az objektív viszonyok jelentős, kedvező irányú, eltérő volta arra enged következtetni, hogy a gondatlan elkövetők tudattartalmában, személyiségében is különbségeknek kell mutatkozniuk a szándékos elkövetőkéhez képest, természetesen túl azon, hogy a bűnösség eltérő alakzata nyilvánult meg náluk. Megítélésünk szerint ennek a különbségnek felszínre kell kerülnie a szabadságvesztés büntetés hatékonysága vizsgálata során is.

3. Az elítéltek és a büntetés igazságossága

Mint már arra utaltunk, a gondatlan bűncselekményt elkövetők nagy része igazságtalannak tartja a vele szemben alkalmazott büntető felelősségre vonást, a kiszabott büntetését. Ezért úgy véljük, hogy a hatékonysági mutatók konkrét vizsgálata előtt célszerű a témát a számok tükrében közelebbről is megvizsgálni. Empirikus kutatásaink során kísérletet tettünk annak kimutatására, hogy a gondatlan elkövetők milyen okokra vezetik vissza bűncselekményük elkövetését, és hogy ha igazságtalannak tartják büntetésüket, azt mivel indokolják.

Arra a kérdésre, hogy „Mit gondol, miért követett el bűncselekményt?" — az alábbi válaszokat kaptuk:

Alkoholt fogyasztott:	20 fő	17,39%
Az elvárható körültekintést az adott helyzetben elmulasztotta:	23 fő	20,00%
Az adott szituációban egyszerűen nem volt képes körültekintően eljárni:	18 fő	16,00%
Általában nem veszi kellő mértékben figyelembe a társadalmi elvárásokat:	3 fő	3,00%
Teljesen a véletlen következtében:	50 fő	43,00%
Nincs válasz:	1 fő	1,00%
(5 db kettős válasz)	115 fő	100,00%

A válaszokból megállapítható, hogy a vizsgált elítéltek 43%-ában egyáltalán nem tudatosult a cselekmény veszélyes és felróható volta sem az eljárás, sem a büntetésvégrehajtás során. Egyszerűen a véletlennek tulajdonítják bűncselekményük elkövetését, ami számukra azt jelenti, hogy akaratuktól, szándékuktól és képességeiktől független eseményért vonták őket felelősségre és szabták ki rájuk a büntetést.

A másik szélső pólusnak tekinthető az a néhány százalékos (3%) csoport, amelyik általában nem veszi figyelembe a társadalmi elvárásokat és ennek tudatában is van. Ezeknél az elkövetés törvényszerűnek tekinthető, mintegy „következik" általános magatartásukból, szemléletmódjukból.

Jelentős hányadot képviselnek azok az elkövetők, akik — saját bevallásuk szerint — általában megfelelő gondosságot tanusítanak, de a konkrét körülmények között elmulasztották (20%), vagy nem voltak képesek annak tanusítására (16%).

Sajátos kategóriát alkot az „alkoholt fogyasztott" elkövetők csoportja (17%), akiknek a magatartását alkoholos befolyásoltság, vagy az is motiválta.

Már az itt bemutatott válaszokból is érzékelhető, hogy a büntetés igazságos, jogos voltát a vizsgált csoport jelentős hányada nem ismeri el. Arra a kérdésre, hogy „Igazságosnak tartja-e a jelenlegi elítélést?" — az alábbi válaszokat kaptuk:

Igen:	57 fő	52%
Nem:	53 fő	48%

A nemmel válaszolók a miért kérdésre az alábbi válaszokat adták:

Nem indokolta	2 fő	4%
Az eredményhez képest súlyos a büntetés:	7 fő	13%
Mert véletlen volt:	44 fő	83%
	53 fő	100%

Az az általánosan ismert tény, hogy a gondatlan elkövetők jelentős hányada nem ismeri el az elítélés jogosságát, a mi vizsgálatainkban mintegy 50%-ban realizálódott. Ezt az arányt természetesen ki-ki a korábbi ismereteinek szemszögéből értékelheti, a mi feltételezéseinket azonban jóval meghaladta, vagyis soknak, komoly problémákat magában rejtőnek, elgondolkoztatónak tartjuk. Mintha rávetítené árnyékát a gondatlan bűncselekményekért történő felelősségre vonás egész rendszerére. Megerősíti ezt a felfogásunkat az a tény is, hogy a nemmel válaszolók 83%-a egyszerűen csak arra hivatkozik, hogy „mert véletlen volt", s szerintük a véletlenért nem lehet felelős az ember.

A nemmel válaszoló gondatlan elkövetők 13%-a elismeri ugyan felelősségre vonásának jogosságát, de azt az eredményhez képest súlyos büntetés miatt igazságtalannak tartja. Ezek az arányszámok természetesen az elítéltek szubjektív érzéseit, véleményét tükrözik. Elvileg a büntetés, a büntető felelősségre vonás más szem-

pontból, a társadalom szempontjából még lehet jogos, igazságos, „objektív". A kriminológia, a büntető jogtudomány számára azonban mindenképpen tanulmányozandó kérdés, hogy a gondatlan elítélteknek a fele miért hagyja el a börtönt az igazságtalanság érzésével, s mit lehetne tenni, hogy megszűnjön, vagy csökkenjen e nem kívánatos jelenség.

A téma mélyebb megértéséhez jutunk, ha a gondatlan elkövetők által felhozott oksági tényezőket és az elítélés igazságosságára vonatkozó értékítéleteket egybevetjük.

A „Mit gondol, miért követte el bűncselekményét?" és az „Igazságosnak tartja-e jelenlegi elítélését?" kérdések kombinációja:

Mit gondol, miért követte el jelenlegi bűncselekményét?	Igazságosnak tartja-e jelenlegi elítélését?					
	Igen		Nem		Összesen	
Alkoholt fogyasztott:	13	65%	7	35%	20	100%
Az elvárható körültekintést az adott helyzetben elmulasztotta:	19	83%	4	17%	23	100%
Az adott szituációban egyszerűen nem volt képes körültekintően eljárni:	9	50%	9	50%	18	100%
Általában nem veszi kellő mértékben figyelembe a társadalmi elvárásokat:	3	100%	—	—	3	100%
Teljesen a véletlenek következtében:	15	30%	35	70%	50	100%
Nincs válasz:	—	—	1	100%	1	100%
Összesen:	59		56		115	

A táblázat nagyon érdekes összefüggésekre irányítja a figyelmünket. Talán az első, ami szembetűnik, hogy a leginkább kriminális személyiségű, a társadalmi elvárásokat általában figyelmen kívül hagyó kis csoport minden tagja igazságosnak tartja az elítélést. Ez természetes is, hiszen tudatában vannak saját személyiségük és a társadalmi elvárások kapcsolatával. A másik csoport, amelyik igen jelentős arányban (83%) igazságosnak tartja a büntetést, amelyik elismeri, hogy az adott esetben elmulasztotta az elvárható körültekintést. Az alkoholfogyasztóknak mintegy kétharmada (65%) igazságosnak tartja az elítélést. Ezek az átlagon felüli kategóriák. Megközelítően az átlagot tükrözi, vagyis fele arányban tartja igazságosnak az elítélést az a kategória, amelyik úgy érzi, hogy az adott szituációban nem volt képes körültekintően eljárni. Ezekkel szemben csupán 30% tekinti igazságosnak az elítélést azok közül, akik — saját megítélésük szerint — teljesen a véletlenek következtében előállott bűncselekményért ítéltettek el. Első látásra úgy tűnik, hogy itt az lett volna a természetes, ha szinte kivétel nélkül igazságosnak tartanák az elítélést. A létező 30% azonban — megítélésünk szerint — arra utal, hogy az ilyen elkövetők mintegy egyharmadánál az elítélés generálpreventív követelménye igazolja a büntetés jogosságát. Az egyedi beszélgetések alkalmával utaltak is erre, többnyire olyan gondolatmenetben, hogy habár ők „peches" emberek, mert véletlenek következtében balesetet okoztak, megbüntetésük lehet kedvező hatással a többi gépkocsivezetőre.

További összefüggés megállapítására ad lehetőséget, ha az elkövetési okokat a „Miért tartja igazságtalannak jelenlegi elítélését" kérdésre adott válaszokkal kombináljuk (l. az 510. oldal):

Már korábban megállapítottuk, hogy az elítélteknek 13%-a az aránytalanul súlyos büntetés miatt tartja igazságtalannak az elítélést. A jelen táblázatból kiolvasható, hogy az ilyen elítéltek legnagyobb százalékban (43%) azok között találhatók, akiknél az alkoholfogyasztás is közrejátszott a bűncselekmény elkövetésében. A másik két kategóriában, ahol az elítéltek nem érzik magukat felelősnek az okozott balesetért, csupán 11% azoknak az aránya, akik súlyosnak tartják az ítéletet, a többi pedig (88, illetve 85%) a véletlenek miatt utasítja el az ítélet jogosságát, igazságosságát. A súlyosnak, s ezért igazságtalannak tartott ítéletek aránya jelzi, hogy az igazságtalanság érzésének fokozatai vannak, s ezt célszerű szem előtt tartani.

Az elítélés igazságos voltára vonatkozó vizsgálatunk itt bemutatott néhány adata alapján szükségképpen merülnek fel a kérdések, hogy mikor igazságos az ítélet, mik az igazságos ítélet kritériumai, kik azok, milyen emberek azok, akik nem tartják igazságosnak az ítéletet, milyen kriminálpolitikai konzekvenciákat kell levonnunk, ha valamely bűnözői kategóriában, vagy általában sokan tartják igazságtalannak az

Mit gondol, miért követte el jelenlegi bűncselekményét?	Miért tartja igazságtalannak jelenlegi elítélését? Nem indokolta		Súlyosnak tartja		Mert véletlen volt		Összesen	
Alkoholt fogyasztott:	—	—	3	43%	4	57%	7	100%
Az elvárható körültekintést az adott helyzetben elmulasztotta:	1	25%	—	—	3	75%	4	100%
Az adott szituációban egyszerűen nem volt képes körültekintően eljárni:	—	—	1	11%	8	89%	9	100%
Általában nem veszi kellő mértékben figyelembe a társadalmi elvárásokat:	—	—	—	—	—	—	—	—
Teljesen a véletlenek következtében:	1	3%	4	11%	30	86%	35	100%
Nincs válasz:	—	—	—	—	1	100%	1	100%
Összesen:	2	—	8	—	46	—	56	—

ítéletet? Ezeknek a kérdéseknek a kidolgozása, megválaszolása nagyon fontos, túlzás nélkül mondható, hogy a hatékonyság fokozásának előfeltétele. Minthogy a tanulmányban elsősorban a gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés büntetések hatékonyságának méréséről és a mutatószámok bemutatásáról van szó, a fenti kérdésekkel való beható foglalkozást nem tekintjük ide tartozónak, csak jelezni kívántuk azokat a problémákat, amelyek vizsgálataink során felmerültek.

4. A hatékonyság mutatószámai

A szándékos elkövetőkre kiszabott szabadságvesztés büntetések hatékonyságának elemzéséhez háromféle mutatószám használatát tartottuk célravezetőnek: a) az általánosan használt visszaesési arányszámokat és az általunk kidolgozott kétféle mutatószámot, b) a társadalmi beilleszkedés arányszámát és c) a büntetés közvetlen hatásának mutatóit.

A gondatlan bűncselekményekért szabadságvesztésre ítélteknél is e háromféle mutatószám segítségével kíséreltük meg behatárolni a szabadságvesztés büntetés hatékonyságát, természetesen mindvégig szemelőtt tartva a gondatlan elítéltek objektív helyzetében mutatkozó eltéréseket és az elítélésre vonatkozó értékítéletüket.

a) A visszaesési arányok. Ha a visszaesési arányokkal kívánjuk jellemezni a büntetések hatékonyságát, akkor azt szoktuk mondani, hogy az elítéltek mintegy egyharmada előzőleg már büntetve volt, tehát a büntetések ilyen arányban hatástalanok. De ennél többet nem is mondhatunk és ez a megállapítás is nagyon pontatlan, mert ez az arányszám sem azt jelenti, hogy egy meghatározott elítéltpopulációból mennyi vált visszaesővé a büntetésvégrehajtás után, hanem csak azt jelzi, hogy egy meghatározott időben elítéltek között mennyi az első bűntényesek és mennyi az ismételt elkövetők aránya. De ha meg is tudnánk állapítani pontosan a hatékonyság szempontjából releváns visszaesés mutatóját, azaz az egyidőben (időszakban) elítéltek közül egy meghatározott idő elteltén belül ismételten bűncselekményt elkövetők arányát, akkor sem állíthatnánk, hogy ez kifejezetten a büntetés hatástalanságának következménye lenne, hiszen ismeretes, hogy a büntetésvégrehajtás utáni körülményeknek milyen fontos szerepük van a visszaesésben. Méginkább így van ez a gondatlan bűncselekmények elkövetőinél, ahol az aktuális objektív viszonyok, a szituáció az esetek nagy többségénél döntő mértékben befolyásolja a bűncselekmény elkövetését. Így az ismételt elkövetés, a visszaesés még kevésbé tulajdonítható az előző büntetés hatástalanságának.

Kár, hogy nem rendelkezünk statisztikai adatokkal arra vonatkozóan, hogy a gondatlan elítéltek között milyen arányban szerepelnek az ismételt elkövetők, az előzőleg már büntetett személyek.

b) A társadalmi beilleszkedési szándék mutatói. Mint látható, a módszertani problémákon túl elsősorban a büntetésvégrehajtás utáni körülmények miatt a visszaesés oldaláról csak nagyon hozzávetőlegesen és pontatlanul közelíthetjük meg a büntetés, a szabadságvesztés büntetés hatékonyságát. Ezért kézenfekvőnek tűnik, hogy a hatékonyság mérésénél az elítéltek társadalmi beilleszkedési szándékát vegyük alapul, ami sokkal inkább tükrözi a büntetés speciális preventív hatását. Nyilvánvaló azonban, hogy ebben az esetben a büntetést már akkor hatékonynak kell tekintenünk, ha az elítéltben a szabadulás idejére kialakította a beilleszkedés szándékát, azt az elhatározást, hogy a szabadulás után nem fog újabb bűncselekményt elkövetni.

Az itt megfogalmazott szándék létezését az alábbi kérdésre adott válaszokkal véljük behatárolhatónak:

„Jelenlegi büntetése alatt elhatározta-e, hogy nem követ el többé bűncselekményt?" A kérdésre a következő válaszokat kaptuk:

Igen:	96 fő	87%
Nem:	14 fő	13%
Összesen:	110 fő	100%

Mint látható, az elítéltek nagy többsége (87%) elhatározta, hogy nem követ el újabb bűncselekményt. Ez az arány igen kedvezőnek mondható a szándékos elítéltek különböző csoportjainak (első ízben szabadságvesztésre ítéltek: 75%, második alkalommal szabadságvesztésre ítéltek: 70%, háromszor, vagy többször szabadságvesztésre ítéltek: 67%) azonos tartalmi arányaihoz viszonyítva.[3]

Az adatok itt is igazolják azt a feltevést, hogy a gondatlan elkövetők több tekintetben jól elkülönülnek a szándékos elkövetőktől. A büntetés hatékonysága ebben a körben „hatékonyabbnak" tekinthető. A különbség mindenekelőtt két tényezőre vezethető vissza, nevezetesen az elítéltek személyiségének kedvezőbb állapotára és a büntetésvégrehajtás kedvezőbb feltételeire. Az, hogy a két tényező közül melyik milyen mértékben érvényesül, nehéz meghatározni, mégis több körülményből arra kell következtetnünk, hogy az elítéltek személyiségének van döntő szerepe, s a büntetésvégrehajtás milyensége csak a második helyet foglalhatja el.

A társadalmi beilleszkedési szándék megléte mellett tudakoltuk azt is, hogy az elítélt a szabadulás után mit kíván tenni annak érdekében, hogy ne kövessen el újabb bűncselekményt.

A bűncselekménytől való tartózkodási szándék erősségének egyik jellemzője a konkrét tenni akarás, a jövőbeni magatartásra irányuló konkrét terv elkészítése.

Az újabb bűnelkövetéstől tartózkodni szándékozók nagy többsége (96-ból 85 fő) jutott arra az elhatározásra, hogy megteszi a szükséges intézkedést a bűncselekmény elkerülése érdekében, sőt a tanusítandó magatartás konkrét formája is megfogalmazódott, kialakult benne.

A feltett kérdésre adott 85 válasz az alábbiak szerint oszlik meg:

— Többé nem vezet gépjárművet:	23 fő	27%
— Fáradtan, álmosan nem vezet:	4 fő	5%
— Nem iszik szeszes italt vezetés előtt, vagy közben:	11 fő	13%
— Egyáltalán nem iszik szeszesitalt:	2 fő	2%
— Körültekintőbben vezet:	27 fő	32%
— Következetesen betartja a közlekedési szabályokat:	5 fő	6%
— Rendezi családi körülményeit:	3 fő	4%
— Egyéb:	10 fő	11%
	85 fő	100%

[3] Ld. *Vigh* József—*Tauber* István: A szabadságvesztés büntetés hatékonyságának főbb jellemzői. Jogtudományi Közlöny, 1977. 11. sz.

Amint az adatokból láthatjuk, legnagyobb arányban a körültekintőbb vezetés szerepel. Erre utal, hogy az elkövetők maguk is érzik, hogy bűncselekményük elkövetésében a nem kellő körültekintés, a figyelem hiánya játszott közre jelentősen, s úgy vélik, hogy képesek is figyelmesebb vezetésre. A 27% nagyságú, többé gépjárművet vezetni nem akarók aránya a következő a sorban. Szinte valamennyien a válasznál még azt is közölték, hogy azért nem akarnak többé gépjárművet vezetni, mert csak így kerülhető el az újabb hasonló jellegű bűncselekmény elkövetése. Ezek a kijelentések azt a nézetet tükrözik, hogy az elkövetők kb. egyharmada a gondatlan közlekedési bűncselekményeket az állandó gépjárművezetés szükségszerű velejárójának tekinti, s bármikor bekövetkezhetőnek tartja. Az ivástól való tartózkodást megjelölő kategória (13%) egyértelműen az alkoholfogyasztásra vezeti vissza bűncselekményének elkövetését és úgy gondolja, hogy az ettől való jövőbeni tartózkodás biztosítéka az újabb bűncselekmények elkerülésének. Említést érdemelnek még a közlekedési jogszabályok betartására és a figyelmes vezetés feltételeinek a biztosítására irányuló elhatározások.

Az újabb bűncselekmény megelőzése érdekében teendő „lépések" alkalmasnak látszanak a cél elérésére. Szükségképpen merül fel azonban a kérdés, hogy ezek a konkrét elhatározási formák valóban a büntetés, a szabadságvesztés büntetés végrehajtása során alakultak-e ki, annak következményei-e.

Ha kombinációba hozzuk az elítéltek által megjelölt elkövetési okokat és a beilleszkedési szándék meglétét, akkor azt látjuk, hogy a bűncselekményeiket véletlen okokra visszavezetők között vannak legnagyobb arányban (20%) olyanok, akik nemmel válaszoltak arra a kérdésre, hogy követnek-e el a jövőben újabb bűncselekményt, vagy sem. Válaszaikban utaltak arra, hogy ezt nem lehet előre látni, hiszen a véletlenek bekövetkezése akaratuktól független. 50%-uk pedig vagy a vezetés abbahagyásával, vagy körültekintőbb vezetéssel kívánja elkerülni újabb bűncselekmény elkövetését.

Hasonló korrelációt mutatnak a társadalmi beilleszkedés szándékára és az ítélet igazságos voltára vonatkozó feltételek is.

Az adatokból világosan látható, hogy akik nem tartják igazságosnak büntetésüket, az átlagosnál jóval nagyobb arányban nem is határozták el, hogy tartózkodni fognak újabb bűncselekmény elkövetésétől. De így is nagy többségük (81%) elhatározta a tartózkodást, ami figyelemre méltó. Ugyanis míg egyfelől a szabadulás előtt közvetlenül is igazságtalannak érzik a büntetést vagy averzióval viseltetnek az igazságszolgáltatást számukra megtestesítő büntetéssel szemben, másfelől viszont el kívánják kerülni az újabb bűncselekmény elkövetését. Ebből arra lehet következtetni, hogy *elsősorban nem a büntetés kedvező hatására alakul ki náluk a jogkövető magatartásra irányuló törekvés, hanem*

Igazságosnak tartja-e jelenlegi büntetését?	Elhatározta-e, hogy nem követ el többé bűncselekményt? Igen		Nem		Összesen		%
Igen	53	93%	4	8%	57	100%	51,81
Nem	43	81%	10	19%	53	100%	48,18
Összesen	96		14				
%		87,27%		12,72%			100,00

az egyébként is megvan náluk, vagy a cselekmény hatására alakul ki bennük. Ez esetben, ha a büntetés igazságtalan voltára vonatkozó értékítéletet az elítélt tudatában hamisan tükröződő jelenségnek tartjuk, úgy a büntetésvégrehajtást hatástalannak kell tekintenünk, minthogy nem volt alkalmas az elítélt tudatának az átformálására. Ez a következtetés szükségképpen veti fel azt a kérdést, hogy *szükség van-e a gondatlan bűncselekményekért ily mértékű szabadságvesztés büntetés alkalmazására,* s ha nem, akkor milyen büntetési nemmel helyettesíthető. Továbbá, hogy a lakosság igazságosság érzete megfelel-e a tudomány jelenlegi szintjén általánosan elfogadott felelősségrevonási nézeteknek. De talán fel lehet vetni a felelősségi koncepciónk tudományosan megalapozott voltának a kérdését is. Ami pedig a gondatlan bűncselekményekért elítéltekre kiszabott szabadságvesztés hatékonyságának a mérését illeti, úgy látjuk, hogy az elítéltek jelentős hányada nem szorul intézeti intencionális nevelésre, vagyis indokolatlan a szabadságvesztéssel járó büntetés és ezért a beilleszkedési szándékot jelző mutatószám nem tükrözheti pontosan a büntetés hatékonyságát, minthogy a beilleszkedési szándék az esetek jelentős hányadában anélkül is jelen van.

c) A büntetésvégrehajtás közvetlen hatását az elítéltekre azok saját értékelése alapján mérhetjük. Vizsgálatunkban a hatás mérése abból a szempontból történt, hogy a büntetés, a büntetésvégrehajtás az elítéltet a bűntető jogszabályok betartására, esetleg azok megsértésére ösztönözte-e, avagy közömbös hatással volt rájuk. A kérdésekre adott válaszok legközvetlenebbül a büntetésvégrehajtás milyenségét mérik.

A feltett kérdés és a válaszok a következők:

Milyen hatással volt Önre jelenlegi szabadságvesztés büntetése?

— A büntető jogszabályok betartására ösztönözte	93 fő	85%
— Újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönözte	—	—
— Közömbös hatással	17 fő	15%
	110 fő	100%

Mint látható az adatokból, a gondatlan bűncselekményekért szabadságvesztésre ítéltek 85%-át a büntetés jó irányba befolyásolja, s egy sem akad köztük, akit újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönözne, eltérően a szándékos elkövetőktől, ahol ebben a kategóriában is található néhány százalék. Érdemes talán bemutatni az idevonatkozó adatokat összehasonlítás képpen.

A büntetés hatása	Gondatlan elítéltek	Szándékos elítéltek egyszer	kétszer	három vagy többször
A büntető jogszabályok betartására ösztönöz	85%	66%	44%	34%
Újabb bűncselekmény elkövetésére ösztönöz	—	4%	12%	17%
Közömbös hatású	15%	30%	44%	49%
Összesen:	100%	100%	100%	100%

Az adatok meglehetősen erős szabályszerűséget mutatnak. Legkedvezőbb a helyzet a gondatlan elkövetők körében. A szándékos elkövetőknél pedig az elitéltetés számának növekedésével egyre kedvezőtlenebbé válik a szabadságvesztés büntetésnek az elítéltre gyakorolt hatása. Ez a tendencia is azt a feltevést erősíti, miszerint nem annyira a szabadságvesztés büntetés jelenlegi végrehajtási módjától függ a büntetés hatása, hanem sokkal inkább az elitélt személyiségének állapotától. Más oldalról fogalmazva ez azt is jelenti, hogy az 1970 és 1977 között alkalmazott szabadságvesztés büntetés végrehajtása egyre kisebb hányadban tudott kedvező hatást gyakorolni az egymáshoz viszonyítva súlyosabb kriminális személyiségekre. A többszörös visszaesőknél ez az arány már csak egyharmad körül volt.

A gondatlan elkövetőknek 15%-a vallotta, hogy a büntetés közömbös hatással volt rá. Ennek a kategóriának mintegy a fele (17 főből 9) mégis aktív lépésre határozta el magát újabb bűncselekmény elkerülése érdekében. Úgy tűnik, hogy ennek a viszonylag kis hányadnak (kb. 8%) a várhatóan kedvező jövőbeni magatartása teljesen független a büntetésvégrehajtástól. Te-

kintettel arra, hogy a százalékszámok mögött alacsony nagyságrendű abszolút számok vannak, messzemenő következtetéseket aligha vonhatunk le belőlük. Az a megállapítás — amire már az előzőekben is hivatkoztunk — azonban reálisnak tűnik, hogy a gondatlan elkövetők kedvezőbb személyiségi jegyeik következtében kevésbé szorulnak szabadságvesztéssel járó intencionális nevelésre, mint a szándékos elkövetők. S hozzátehetjük, hogy a gondatlanoknál még kevésbé lehet az okozott kár vagy a sérelem nagysága a szabadságvesztés büntetés megalapozója, hanem inkább a gondatlanság többszöri, vagy folyamatos tanúsítása az, ami valóban csak folyamatos és tudatos pedagógiai nevelő tevékenységgel szüntethető meg.

5. *Néhány általánosítás*

A gondatlan bűncselekményekért kiszabott szabadságvesztés büntetések hatékonyságának itt bemutatott vizsgálata lehetővé teszi, sőt inspirál bennünket arra, hogy megfogalmazzunk néhány általános érvényű tapasztalatot.

5.1. Számunkra úgy tűnik, hogy a gondatlan bűncselekményekért történő felelősségre vonás elméleti megalapozása kevésbé kidolgozott, mint a szándékos bűncselekményeké. Ezért kevésbé feltárt az e téren alkalmazott büntetések hatékonysága is. Egyre erőteljesebben kell hangsúlyoznunk, hogy a kriminológiai kutatások és elméleti tételek nem korlátozódhatnak a szándékos bűnözés területére. A helyes követelmény szem előtt tartását nemcsak a gondatlan bűnözés jelentős volumene indokolja, hanem a szándékos és gondatlan bűnözés természetében rejlő lényeges, s talán nem eléggé értékelt különbségek is.[4]

A szabadságvesztésre ítélt gondatlan elkövetők adatai arra utalnak, hogy bár van eltérés a gondatlan elkövetők és a normál populáció, az el nem ítéltek objektív és szubjektív ismérvei között, mégis e tekintetben közelebb állnak a lakossághoz, mint a szándékos elkövetőkhöz. Felismerve és elismerve ezt a tényt, úgy tűnik, hogy a büntető felelősségre vonás az alkalmazott szankciók milyensége terén a jelenleginél további különbségeket lehetne tenni a szándékos és a gondatlan elkövetők között. A büntetőjognak alapjaiban tettarányos szemléletét fokozottabban lehetne enyhíteni a gondatlan bűncselekményekért történő felelősségre vonás során, azaz fokozottabban lehetne érvényesíteni az individualizált, az elkövető személyiségéhez jobban igazodó ítélkezési gyakorlatot általában.[5]

Ugyancsak több figyelmet lehetne szentelni az első ízben gondatlan bűncselekményt elkövetők és a folyamatos gondatlanságot tanúsítók kezelésének. Csak utalni szeretnék arra, hogy a hatékonyság körében végzett kutatásaink összhangban vannak Irk Ferenc és Visky László értékeléseivel, akik szerint a gondatlan bűncselekményekért kiszabott büntetést alapvetően és döntően a bűnösség fokához kell igazítani s a szabadságvesztés büntetést mellőzni kell minden olyan esetben, amikor az teljes mértékben értelmetlen.[6]

A gondatlan elkövetők sajátos helyzetének beható értékelése részben megtörténhet a jogszabályok keretei között is, vannak, vagy lehetnek azonban olyan észrevételek, amelyeknek az elfogadása és realizálása jogszabály-módosítást igényelhet.

5.2. A bűnügyi szakirodalomban régóta vita folyik a generális és a speciális prevenció viszonyáról, nevezetesen arról, hogy a büntetés kiszabásánál melyik preventív érdeket kell előnyben részesíteni, meghatározónak tekinteni. A mi vizsgálataink alapján is beigazolódni látszik, hogy a büntető felelősségre vonásnak rendelkeznie kell generális preventív hatással. A speciális preventív céllal történő intézkedés tehát nem lehet ellentétben a generális preventív érdekekkel. Más oldalról ez viszont azt is jelenti, hogy elvileg bármilyen speciális preventív céllal alkalmazott pedagógiai tartalmú intézkedés célravezető lehet, ami nem sérti a generális preventív értékeket. Továbbá lehetséges olyan büntetés is, ami ugyan rendelkezik generális preventív hatással, de szükségtelen a speciális prevenció szempontjából. Ilyen pl. több esetben a gondatlan elkövetőkre kiszabott szabadságvesztés. Legcélszerűbb tehát az olyan büntetési formák meghatározása és alkalmazása, amelyek a generális preventív érdekek biztosítása mellett a speciális prevenció szempontjából is szükségesek és alkalmasak az elkövető tudatának megfelelő átformálására.

5.3. A preventív hatás kifejtésére hivatott eszközök hatékonysága szoros összefüggésben van a lakosság igazságosság érzetével, jogtudatával. A büntetések hatékonysága szempontjából nagyon lényeges, hogy a lakosság, az adott társadalom mit, milyen büntetési formákat és milyen esetekben tart igazságosnak. Az elmúlt évszázad börtöncentrikus és tettarányos büntetőjogi szemlélete, igazságszolgáltatási rendszere következtében a lakosság igazságosság érzete is ennek megfelelően formálódott. S különösen beleivódott ez a lakosság el nem ítélt, jogkövető többségébe, amelyik úgy érzi jól magát, ha a büntetőnormák megsértői börtönben ülnek, s azt tartja igazságosnak, ha a szabadságvesztés időtartama arányos az okozott kár vagy sérelem nagyságával. De mindjárt másképp alakul az emberek igazságérzete, ha büntetőeljárás indul

[4] Ld. *Irk* Ferenc: Idézett tanulmányát (1979) és „A generális és speciális prevenció összhangjának biztosítása a közlekedésben" c. cikkét. Belügyi Szemle, 1980. 3. sz.

[5] Hasonló gondolatokat fogalmaz meg *Wierzbicki*, Piotr: „Wikoniwanie kary pzbawienia wolnosci za przestepatwa z winy nievmyslnej" c. tanulmányában. Zeszty Naukowe, No. 12. Warsawa, 1979.

[6] Ld. *Irk* F. és *Viski* L. idézett monográfiáját.

ellenük, ha bíróság elé kerülnek. Itt már részleteiben mérlegre kerül a múltbeli életpálya, a szituáció, az aktuális körülmények, a bűncselekménnyel elérni kívánt cél, a várható büntetés, a jövőbeni sors, a társadalom és az elítélt viszonya. A gondatlan elkövetőknél a bűncselekménnyel elérni kívánt cél helyett a gondosság hiánya és a véletlen körülmények közrejátszása kerül mérlegelés alá. A büntetés, a tettarányos büntetés igazságossága így az elkövetőknél már más színezetet, más beállítást nyer, mint a büntetlen állampolgároknál, aminek következtében többen nem fogadják el a büntető felelősségrevonásnak ezt a formáját, s a büntetést igazságtalannak tartják. A társadalom oldaláról nézve „objektív" mércével mérve a felelősségrevonást minden esetben igazságosnak kell tartanunk, amikor valakinek a magatartása kárt vagy sérelmet okoz. Kézenfekvő tehát, hogy a felelősségre vonásnak olyannak kell lennie, hogy az elkövetővel elfogadtassa annak jogosságát, igazságosságát. De más kérdés a büntetés milyensége, annak mértéke. A tettarányos büntetés, amelyik nem igazodik eléggé az elkövető személyiségéhez, bűnösségéhez és nem számol eléggé a speciális preventív körülményekkel, gyakran az igazságtalanság érzetét kelti az elítéltben.

Az „objektíve" igazságos ítélet is keltheti bizonyos esetekben az elítéltben az igazságtalanság érzetét, s a tudomány jelenlegi szintjének megfelelő „tökéletes" büntetésvégrehajtás sem szükségképpen minden esetben vezet az elítélt részéről az ítélet igazságosságának az elismeréséhez. De az a tény, hogy a gondatlan bűncselekményért szabadságvesztésre ítéltek kb. fele a szabaduláskor is igazságtalannak tartja a büntetést, elgondolkoztató, s további tanulmányozást igényel.

De tételezzük fel azt a körülményt, hogy az ítéletek nagy többségükben „objektíve" igazságosak, csak az elítéltek érzik azokat igazságtalannak. Ebből az következik, hogy sem a büntető felelősségrevonás, sem a büntetésvégrehajtás folyamatában nem sikerült (vagy nem is törekedtek rá) az elítélteket meggyőzni büntetésük igazságos voltáról. Elméletileg természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy a büntetések egy része valóban nem igazságos, mert nem igazodik kellően a speciális preventív követelményekhez, túl sok benne a mechanikusan alkalmazott elrettentő, megtorló elem, ami mindenekelőtt az okozott kár vagy sérelem nagyságához igazodik.

Az embereknek az igazságosságra vonatkozó értékítélete természetesen formálható. A hosszú évtizedek alatt kiformálódott társadalmi tudat azonban csak lassan, erőteljes felvilágosító munka hatására változtatható meg. Egy-egy újabb jogalkotás — úgymint azt az 1979. június 1-én hatályba léptetett Btk. is tette — alkalmas lehet arra, hogy szakítva korábbi nézetekkel, a tudomány legújabb eredményeit is szem előtt tartva fogalmazza meg tételeit. De mindenekelőtt a tudomány hivatott arra, hogy az állandóan változó világban felismerje a jelen és a jövő törvényszerűségeit (mint pl. az igazságos ítélet kritériumai), hogy azok iránytűként szolgálhassanak a mindennapi társadalmi tevékenység irányításához és szervezéséhez.

Vígh József—Tauber István

A munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fogalmának néhány elméleti problémája

I.

a) A jogtudomány berkeiben a munkajog tudománya olyan „meggyökeresedett" alapfogalmakat vallhat magáénak, amelyek jószerével a „munkaügyi" gyakorlat produktumai és jelentős részük megfelelő elméleti alátámasztás hiányában sajnos ellentétben áll a *jogágazati* dogmatika által már kidolgozott, sok vonatkozásban kicsiszoltnak tűnő kategóriákkal.[1]

Ilyen — korántsem tisztázott és tudományosan megalapozott — alapvető munkajogi intézményeknek vélem a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fogalmát is. A szocialista munkajog egyik döntő kérdése, hogyan lehetséges feloldani azokat a konfliktushelyzeteket, amelyek a szervezeti keretek között megvalósuló munkavégzés szükségszerű vagy inkább kényszerű velejárói.

Ezekhez a konfliktushelyzetekhez többféle „alapállásból" lehet közelíteni. A hazai irodalomban egyre több olyan írás lát napvilágot, amelyeknek célja e konfliktushelyzetek gazdasági és társadalmi gyökereinek feltárása. Min-

[1] Csak példaként említem meg a következő „bevettnek" számító kifejezéseket, mint pl. a munkáltató joga a személyi alapbér egyoldalú megállapítására, az igazgató diszkrecionális joga stb. (Az első kifejezést kritikával illeti *Herczeg* Ferenc: Munkaügyi vitát eldöntő szerv-e a vállalat igazgatója. Munkaügyi Szemle, 1960. 8. sz. 44. old.) Az első kifejezés tartalmi helyessége a személyi alapbér megállapításánál a szakszervezet egyetértésének szükségességére figyelemmel is kétséges (Mt. V. 2. §).

denekelőtt a szociológia tudománya ér el jelentős eredményeket ezen a területen.[2] Úgy vélem azonban, hogy a fenti fogalmak *mibenlétének* a kimunkálása alapvetően a jogtudomány feladatai közé tartozik.

Az e témában megjelent hazai jogirodalom véleményem szerint nem mindenben tett eleget ennek a kívánalomnak. E munkák főbb jellegzetességei a következők:

— jónéhányan adottnak tekintik a munkaügyi vita fogalmát, és kutatásaik fő területe a szorosan vett eljárási kérdésekre koncentrálódik (így pl. az eljáró szervek jogállása, hatásköri, illetékességi problémák, az eljárás szakaszai, menete);[3]

— ezzel a szemléletmóddal mintegy rokon vonást mutat az a fajta megközelítés, amely a mindenkor hatályos Mt. definícióját veszi alapul, és a fogalomalkotás során annak interpretációjára szorítkozik.[4] Ez az utóbbi nézőpont márcsak azért sem mindenben helytálló, mert a munkaügyi vitának kimerítő, ún. „legáldefiníciója"[5] korábban sem volt, és a jelenleg hatályos Mt-beli rendelkezés sem tekinthető annak.[6]

Közbevetőleg kívánom megjegyezni, hogy az európai szocialista országok Munka Törvénykönyveinek megoldása a munkaügyi vita törvényi meghatározása tekintetében sok hasonlóságot mutat a mienkével. Általános fogalommeghatározást, illetve a munkaügyi vita általános fogalmi jegyeinek a legális adaptációját sehol sem találhatjuk meg. Többnyire csak a *munkaügyi viták egy típusának* a definiálását végzik el és rendezik az arra vonatkozó *hatásköri* problémákat, illetve — szintén általános fogalommeghatározás híján — a lehetségesnek vélt vitatípusok eljárási szabályaival foglalkoznak.[7]

b) Teljes mértékben osztom Gáspárdy László nézetét, miszerint a munkaügyi vita fogalmi elemeinek a kimunkálása alapvetően elméleti, tudományos feladat. Nemcsak azért elméleti feladat viszont, mert a munkaügyi vitának nincs kimerítő törvényi meghatározása, hanem éppen egy általános törvényi definíciónak kellene támaszkodni a tudományosan kidolgozott fogalomra.

A munkaügyi vita általános fogalmi elemeinek a tisztázatlansága az alábbi következményekkel járt:

— mindenekelőtt a munkaügyi vitáknak csak egy bizonyos fajtája, nevezetesen — Weltner Andor felosztására hivatkozva[8] — az ún. *egyéni jogvita* került a kutatások középpontjába;

— ezen belül (illetve részben emellett) a fő hangsúly azon volt, hogy *mely viták és miért nem tekintendők munkaügyi vitáknak;*[9]

— végezetül a munkaügyi vita általános fogalmi jegyeinek a nem kellő kimunkálása azzal az el nem hanyagolható következménnyel járt, hogy a munkaügyi vita fogalma egybeolvadt a munkaügyi eljárás meghatározó elemeivel.

Ez utóbbi következmény végső soron szükségszerűvé vált olyan kutatási szemléletmód alapján, amely a munkaügyi vitát statikájában (azaz mibenlétében) nem, hanem csak mintegy kiteljesedésében, dinamikájában vizsgálta. Ennek következtében számos olyan munkajogilag relevans, tipikusan eljárási cselekmény is a vita fogalmi jegyeinek a sorába került, amelynek magához a vitához közvetlenül nincs kapcsolódása. Jellemzően bizonyítják ezt a munkaügyi vita keletkezésére vonatkozó álláspontok is. A szerzők többsége azt a felfogást vallja, hogy a munkaügyi vita a vitát eldöntő szerv előtti fellépéssel indul meg.[10] Jól karakterizálja ezt a nézetet Herczeg Ferenc megállapítása, aki megkülönböztet ún. *egyszerű vitákat* és *munkaügyi vitákat.* Álláspontja szerint az egyszerű vita azáltal válik munkaügyi vitává, „hogy a dolgozó a munkaügyi viták eldöntésére hivatott szervek előtt szóban vagy írásban fellép."[11] A szerző e

[2] Ld. *Mód* Aladárné: Közvetlen és képviseleti demokráciaérdekek. Gondolatok az üzemi demokráciáról. Társadalmi Szemle, 1974. 10. sz. *Héthy* Lajos—*Makó* Csaba: A munkaerő-vándorlás és a gazdasági szervezet. Társadalmi Szemle, 1973. 5. sz.; *Plette* Richard: A munkahelyi légkört meghatározó gazdasági és emberi tényezők vizsgálata. Ergonómia, 1974. 1. sz.; *Héthy* Lajos: A vállalati vezetők kiválasztásának demokratizmusa. Valóság, 1979. 1. sz. stb.

[3] *Nyigriny* Elemér—*Máltás* György—*Zsembery* István: A munkaügyi viták elintézése. Bp. 1958.; *Trócsányi* László: A munkaügyi eljárásjog alapkérdései. Állam- és Jogtudomány, 1966. 3. sz.

[4] *Nyigriny* Elemér: A munkaügyi vita fogalmának elhatárolása. Magyar Jog, 1966. 12. sz. 559. old. *Nagy* László: A munkaügyi viták intézése. Magyar Jogász Szövetség, Bp. 1974. (Megjegyzendő, hogy máshol a szerző a törvényi meghatározástól eltér, és javasolja a munkaügyi vita fogalmának tágabb értelemben vett kimunkálását. Ld. A munkaügyi viták szabályai. Bp. 1969. 22—23. old.

[5] *Gáspárdy* László: Az ügyfél-minőség feltételei és keresete a munkaügyi döntőbizottsági eljárásban. Jogtudományi közlöny, 1971. 11. sz. 525. old.

[6] Mt. 63. §. (1)

[7] Az *OSZFSZK* Munka Törvénykönyve, 201, 204. §§, valamint a 210. §, az *NDK* új törvényének 296. §-a, valamint a *román* kódex 172. § (3) bek. sem ad általános fogalmat, csak a hatáskört rendezi. Hasonló ezekhez a *bolgár* törvény megoldása, viszont példálózó felsorolása tágabb az előzőeknél. Sajátos az 1974. június 26-án kiadott *lengyel* törvény, amely kifejezetten csak a dolgozók munkaviszonyból származó követeléseivel kapcsolatos vitákkal foglalkozik (240—271. §§). Végül a *csehszlovák* kódex 207. §-a is az eljáró szervek hatáskörét szabályozza.

[8] *Weltner* Andor: A szocialista munkajogviszony és az üzemi demokrácia. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 279—299. old.

[9] *Nagy László:* i. m. 11—24. old.

[10] Talán ennek köszönhető a „munkaügyi vitát indít" téves és magyartalan kifejezésnek a meghonosodása is.

[11] *Herczeg* Ferenc: A munkaügyi vita fogalmáról. Munkaügyi Szemle, 1960. 4. sz. 32. old.

megállapítása logikailag már önmagában is ellentmondásos, de — mint ahogyan a későbbiekben bemutatásra kerül — saját vitafogalmával is ellentétben áll. Továbbá eléggé labilisnak tűnik az a megállapítása is, miszerint ez a fellépés „minden kétséget kizáróan eljárási jellegű, de olyan munkajogi jelentőségű eljárás, amely elhatároló jellegű."[12]

Hasonlóan vélekedik e két intézmény tekintetében Gáspárdy László is, aki szerint e fellépés *eljárási jogi* hatásai rendkívül szerteágazóak, melyek mindegyike arra a tényre vezethető vissza, hogy „a panasz benyújtásával kezdődik meg a munkaügyi vita."[13] Gáspárdy ugyanakkor máshelyütt megjegyzi, hogy — ellentétben Nagy Lászlóval — a panasz tárgya nem valamely munkajogviszonyból eredő joggal vagy kötelezettséggel kapcsolatos, hanem a „munkaügyi döntőbizottság juriszdikciója alá tartozó alanyi jog."[14]

A munkaügyi vita és a munkaügyi eljárásjog elhatárolására, valamint a munkaügyi eljárásjog meghatározására egy összehasonlító munka keretében tett kísérletet Trócsányi László.[15] A szerző — alapul véve Weltner Andor előbb említett osztályozását — egyes vitafajtákról tesz említést, kihangsúlyozva, hogy *„a munkaügyi eljárás tárgyának az egyéni jogvitákra való korlátozása nem jelenti a fogalmi körnek csupán a munkafeltételek alkalmazásával kapcsolatos vitákra szűkítését, ...* mégis a munkaügyi eljárás *alaptípusának* az egyéni jogviták elintézésének az útját kell tekintenünk.[16] Trócsányi László végeredményben a munkaügyi eljárás tárgyának meghatározásán keresztül közelít a munkaügyi vita fogalmi elemeihez, viszont általános érvénnyel ő sem határozza meg ezeket.

Az egyes vitatípusok jellegzetességeivel és azok lehetséges elintézési módozataival behatóan foglalkozik a már többször hivatkozott művében Weltner Andor.[17] Annak ellenére, hogy a munkaügyi vita általános — minden vitafajtára kiterjedő — fogalmi ismérveit nem határozza meg, egységes rendszer alapján osztályozza a munkaügyi viták feloldására vonatkozó eljárási fajtákat.

II.

a) Munkám célja — a címben ígérteknek megfelelően — a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás néhány elvi jellegű problémájának a felvázolása, különös tekintettel a két intézmény egymáshoz való viszonyára.

Ehhez viszont e két intézmény fogalmi meghatározása szükséges. Előrebocsátom, hogy nem törekszem a két kategória valamiféle összetett, egymondatos definiálására, csupán a lényegi elemek felvázolását és a munkaügyi vita, valamint a munkaügyi eljárás megalapozott elhatárolását kísérlem meg jelen tanulmány keretei között.

A két fogalom közül logikai-elvi alapon is a munkaügyi vita mibenlétének a meghatározása élvez prioritást. A fogalmi elemek feltárása előtt két megállapítást kell előrebocsátani. Először: a munkaügyi vitának a legtágabb értelmezését kell alapul venni — és ennyiben osztom Nagy László véleményét. Másodszor: e cél érdekében magának a *vitának* a lényegi ismérveit indokolt megvilágítani.

Az irodalomban ezt a megközelítési módot Herczeg Ferenc választotta.[18] Álláspontja szerint a vita nem más, „mint ellentétes álláspontok kifejezésre juttatása, ellentétes érdekekért folyó szóbeli vagy írásbeli csata", amely az élet minden területén, így a munkajogviszony keretein belül is lehetséges.[19] E meghatározás mellett érdemes megnézni, hogy etimológiailag mit jelent ez a kifejezés. A vita eszerint nem más, mint „két vagy több személynek a szellemi küzdelme valamely kérdés eldöntésére", illetve „perlekedés, szóváltás".[20]

Amíg az utóbbi meghatározás elsődlegesen a vita kiteljesedését, kibontakozását állítja előtérbe, addig Herczeg fogalommeghatározásának legalábbis egy része közelebb vihet a vita lényegi, konstans elemeinek a felvázolásához.[21] A szerző megállapításából az *ellentétes álláspontok kifejezésre juttatása* az, amit kiindulópontnak tekinthetünk.

A vita első fogalmi elemének így az *álláspontok különbözősége* minősül.[22] Ez szükséges, de nem elégséges feltétele a vita kialakulásának. Akkor ugyanis, ha az ellentétes álláspontok nem kerülnek felszínre, vitáról érdemben nem beszélhetünk. Ahhoz, hogy ez megtörténhessék, még két tényező meglétét kell feltételeznünk.

Az egyik a vita *potenciális alanyai* között valamilyen kapcsolat fennállása. Ez a kapcsolat, mintegy *alapviszony* azonban tágan értelmezendő. Több módon is létrejöhet. Fennállhat a felek egyikétől származó valamilyen közlés által akár az információ puszta tényénél fogva, de akár ezt megelőzően is, amikor a már meglevő kapcsolat realizálása, mozgásbahozatala céljából adja az egyik fél a megfelelő tartalmú és formájú

[12] *Herczeg* Ferenc: i. m. 32. old.

[13] *Gáspárdy* László: A felek jogállásának néhány kérdése a munkaügyi döntőbizottsági eljárásban. Jogtudományi Közlöny, 1971. 12. sz. 554. old.

[14] *Gáspárdy* László: i. m. 556. old.

[15] *Trócsányi* László: Az európai szocialista országok munkaügyi eljárásjoga. MTA ÁJI, Bp. 1970. 15—33. old.

[16] *Trócsányi* László: i. m. 20. old.

[17] *Weltner* Andor: i. m. 279—299. old.

[18] *Herczeg* Ferenc: i. m. 31. old.

[19] *Herczeg* Ferenc: uo.

[20] Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 1511—1512. old.

[21] Utalok arra, hogy a fent hivatkozott szerző fogalomalkotása számos más megállapításával is ellentétes. Pl. a vita keletkezésére vonatkozó felfogásával.

[22] Ennek alátámasztására *Herczeg* szemléletes példát hoz fel: i. m. 32. old.

információt, amely álláspontját is tükrözi az adott kérdésben.[23]

A vita azonban egy újabb tényező által válik teljessé; nevezetesen azáltal, hogy az információt kapó fél *„visszajelez"*, azaz *a másik tudomására hozza ellentétes álláspontját.* A fenti gondolatmenet arra az esetre is általánosítható, amikor két vagy több személy nem egymás közlése alapján, hanem egymástól függetlenül jut valamely jelenség megítélése tárgyában ellentétes álláspontra. Természetesen ebben az esetben a másodikként említett feltétel bekövetkeztének lesz súlyozott jelentősége — tehát az ellentétes álláspontok hordozói közötti valamilyen kapcsolat kialakulásának — éppen azáltal, hogy itt nem a kölcsönös informálódás a kapcsolat kialakulásának az alapja.

b) Annak ellenére, hogy a korábban említett elhatárolásnak a *munkaügyi* vita és a *munkaügyi* eljárás relációjában van kiemelkedő fontossága, már itt indokoltnak tartom előrebocsátani, hogy a vita fogalmi elemei sorába csak az itt vázolt elemeket vélem tartozónak. Ebből következően olyan cselekményeket nem sorolok ide, amelyeknek célja a már létrejött vita feloldása. Különösen azokat nem, amelyek a vitában részt nem vett szervek vagy személyek megkeresésére irányulnak. E cselekmények által ugyanis olyan *új kapcsolat,* új viszony jön létre, amelynek fogalmilag nincs köze a vitában álló alanyok viszonyához, legfeljebb csak kapcsolódhat ehhez. Ha az ilyen irányú cselekményeket is a vita fogalmi elemei sorába tartozónak tekintenénk, akkor végső soron azt is el kellene ismernünk, hogy e személyek, illetve szervek is „vitás felek", ez pedig szükségszerűen azt is jelentené, hogy éppen a vita feloldására alkalmatlannak kell őket minősítenünk.

Továbbá egyéb, nem külső szervek megkeresésére irányuló cselekményeket sem minősítek minden tekintetben a vita fogalmi elemeiként. Igaz ugyan, hogy a vita etimológiailag küzdelmet, szóváltást, perlekedést jelent és a köztudatban is ez honosodott meg. Való, hogy az ellentétes nézetek kifejezésre juttatása nehezen választható el az arra vonatkozó *viszontválasztól,* az érvek és ellenérvek azonnali kifejtésétől, azaz a „szóváltástól, perlekedéstől". Ezeket a cselekményeket azonban már mintegy „vitán túlinak" kell minősíteni, amennyiben a vita szubsztanciája a konfliktushelyzet megléte. Az ezutáni „vitatkozás" (attól függetlenül, hogy kötött „eljárási" szabályok szerint megy végbe vagy anélkül) már nem feltétlenül az alapul szolgáló konfliktushelyzet „tartozéka", hanem — mint ahogy ezt a későbbiekben bizonyítani igyekszem — funkciója a vitától relatíve függetlenedhet annyiban, amennyiben e magatartásoknak is célja lehet a vita valamilyen módon történő feloldása.

Ismételten hangsúlyozom, hogy e disztinkciónak a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás relációjában van jelentősége. Ezzel kapcsolatban még megjegyzendő, hogy amennyire az irodalom egyes eljárási cselekményeket a munkaügyi vita fogalmi elemeihez sorolt, olyannyira nem értékelt jónéhány tipikusan eljárási cselekményt ilyenként (ti. eljárásiként).[24]

c) A *vita* fogalmi elemeinek a rögzítése akkor jelenthet hathatós segítséget a *munkaügyi vita* meghatározásánál, ha található egy olyan konstans tényező, amelynek a segítségével ezek az elemek a munkaügyi vitára is transzponálhatók. Nyilvánvaló, hogy a munkaügyi viták *tárgyai* (sem általában, sem pedig az egyes vitafajták szóba jöhető tárgyai) nem alkalmasak ennek a szerepnek a betöltésére, hiszen a viták lehetséges tárgyai éppen a differenciálásnál jönnek számításba. A vita—munkaügyi vita relációjában viszont ilyen állandó kategóriaként vehetjük alapul a munkaügyi vita *potenciális alanyait.*

Feladatom a továbbiakban kétirányú. Az alanyi kör elemzésén keresztül a vita felvázolt fogalmi elemeit kell kivetíteni a munkaügyi vitára, s ugyanakkor azt is bizonyítani kell, hogy az alanyok köre — az esetleges konkrét formai megjelenésük eltérése ellenére is — minden vitatípusnál azonos, állandó tényező.

Kiindulópontként szolgálhat, hogy napjaink gazdasági viszonyai között a munkavégzés — elenyésző kivételtől eltekintve — szervezeti keretek között megy végbe. E kereten belül elvileg mindenki között kialakulhat valamilyen konfliktushelyzet. Magából a szervezet tényéből következik, hogy az esetleges vita lehetséges alanyai közötti kapcsolat, az alapviszony adott, csak az kérdéses, hogy vajon mindenfajta nézeteltérés, illetve bárkik közötti nézeteltérés munkaügyi vitaként értékelendő-e. Már a kérdésfeltevés is érzékelteti, hogy az alanyi kör determinálja a munkaügyi viták szóba jöhető tárgyait, továbbá az alanyi kör meghatározása alapján egyes vitákat eleve kirekeszthetünk a munkaügyi vita fogalma alól.

A Mt. — annak ellenére, hogy általános fogalommeghatározást nem ad — az alanyi kört egy vitatípus tekintetében lerögzíti. A Mt. vonatkozó rendelkezése a munkáltató és a dolgozó között felmerült vitákról tesz említést.[25] Ebben a megfogalmazásban — szemben a korábbi „vállalat" kifejezéssel, amely egy adott szervezetfajta megjelenítésére szolgál tipikusan — a „munkáltató", egy adott *jogviszonybeli pozicio-*

[23] Az „alapviszony" kifejezést tág értelemben használom és itt nem feltétlenül jogviszonyt, még kevésbé munkajogviszonyt értek alatta. Ld. még 40. lj.

[24] Ilyen eljárási cselekménynek minősítem a Mt. V. 2. §-ában szabályozott döntési mechanizmust, valamint a Mt. V. 3. (2)—(3) bek.-t.

[25] A Mt. vonatkozó rendelkezésének csak az első fordulatát veszem most figyelembe, mert a „munkaviszonyból eredő jogokkal és kötelezettségekkel összefüggésben felmerült vita" kifejezés már a vita tárgyára vonatkozik.

náltságot fémjelez.[26] A mikroszervezetek társadalmi rendeltetésüket más és más szervezeti formában valósítják meg, viszont e mikroszervezetek „befelé" mint *munkaszervezetek* jelennek meg.[27] Ennélfogva a mikroszervezetek munkáltatói pozicionáltsága adottnak vehető. A munkaügyi vita egyik alanya tehát a munkaszervezet, pontosabban a *szervezetnek az a „része", amely a munkáltatói pozicionáltságot az adott ügy vonatkozásában demonstrálni tudja.*[28]

A fentiek alapján nem minősül munkaügyi vitának a nézeteltéréseknek egy jelentős csoportja; nevezetesen a munkavállalók közötti konfliktusok. Ha azonban az egyik munkavállaló a másikkal fennálló nézeteltérését a munkáltató intézkedésre-bírásával akarja megoldani, a munkáltató intézkedése nyomán már kialakulhat munkaügyi vita *a munkáltató és az intézkedés címzettje között.*[29]

Elméletileg és gyakorlatilag[30] is jelentős annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy kit kell tekintenünk a munkáltatói minőség megjelenítőjének egy adott vita relációjában. A probléma felvetése annál is inkább indokolt, mert a munkaszervezeten belül az egyes, munkáltatói minőséget kifejező szervek a *munkavállaló természetes személyekből* állnak, tehát adott esetben még a természetes személyek jogviszonybeli pozíciója is többágú.[31]

A vezetők tevékenységének is az alapja a munkavállalás, viszont *munkaköri feladataik* ellátásához szükségszerűen rendelkezniük kell olyan jogosítványokkal, amelyek gyakorlása következtében ténykedésük — a szervezet —, azaz a tulajdonképpeni munkáltató „tevékenységének" minősül. E tevékenységet jellemezte úgy Román László, hogy a *szerv-fogalom kritériuma a szervezet megjelenítésére irányuló hatalom.*[32] Ez a munkáltatói minőségre levetítve azt jelenti, hogy *adott munkaügyi vita relációjában* a munkáltató — mint szervezet — megjelenítésére szolgáló jogosítványkör, *a munkáltatói jogkör, illetve annak egy meghatározott része* az alapja annak, hogy valaki „munkáltatóként" jelenjen meg azok előtt, *akik egyáltalán nem, vagy csak bizonyos más relációban rendelkeznek ezzel a hatalommal.* Így a munkaügyi vita tekintetében a munkáltatói minőség konkrét megjelenítése minden esetben relatív.[33]

Ezek után a munkavállalói minőség meghatározása sem okoz különösebb nehézséget. Egy *adott munkaügyi vita relációjában* ugyanis „dolgozónak" minősül az, aki *e relációban* nem rendelkezik semmilyen munkáltatói jogkörre emlékeztető potestassal.

A továbbiakban bizonyításra vár, hogy az előbbi — a munkavállalókra vonatkozó — megállapítás vonatkoztatható-e arra az esetre, amikor nem egy, hanem több munkavállaló vagy akár az egész kollektíva válik a munkáltatóval ellentétes álláspont hordozójává. Másképpen fogalmazva: a munkaügyi vita potenciális alanyi köre lehet-e több munkavállaló, illetve az egész munkavállalói kollektíva.

Kiindulóponttal az szolgál, hogy a munkaügyi vita alanyi köre szempontjából a jogviszonybeli pozicionáltság a döntő. A munkáltatói minőség elemzésekor kitűnt, hogy egy adott munkaügyi vita relációjában jelentős, hogy ki jeleníti meg a szervezetet, mint munkáltatót. Látnunk kell azonban, hogy általában a munkaügyi vita mibenlétén nem változtat az, hogy mely szerv, illetve mely személy az, amely, illetve aki munkáltatóként képes fellépni. Elvi alapon ezt a tételt kell elfogadnunk a munkavállalói oldal elemzésénél is. Azaz, a munkaügyi vita lényegén nem változtat az a tény, hogy egy vagy több munkavállaló, vagy akár az egész kollektíva jeleníti meg a munkavállalói oldal sajátos álláspontját. Természetesen ebből korántsem következik, hogy ne lennének jelentős *eljárásbeli* kihatásai a munkavállalói alanyi kör differenciált megjelenítésének. Az ilyen konfliktusok is munkaügyi vitának minősítendők viszont, hiszen a kollektíva fellépése esetén is kimutatható a munkavállalói pozicionáltság azáltal, hogy a kollektíva nemcsak alkotórésze a munkaszervezetnek, hanem annak mintegy *partnere* is.[34]

Amennyire nem változtat a munkaügyi vita mibenlétén a többes munkavállalói fellépés, annyira jelentős ez a munkaügyi vita differenciálása szempontjából. Kérdéses, hogy több munkavállaló egyidejű vitában állása mindenkor ún.

[26] Indokolt lett volna — már csak a következetesség kedvéért is — a munkáltató megjelöléssel összhangban a munkavállaló kifejezést, mint jogviszonybeli pozicionáltságot kifejező kategóriát használni. Ld. erről közelebbit *Román* László: Munkajog. Kari rész- (kiegészítő) jegyzet. Tankönyvkiadó, Bp. 1979. 110—112. old.

[27] Ennek alátámasztására ld. *Ivancsics* Imre—*Szelestey* György—*Nagy* Árpád: Kiegészítés a Magyar Államigazgatási Jog egyetemi tankönyvéhez. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 12—13. old. Figyelemreméltó *Román* László megállapítása, miszerint „a munkajogviszony viszonylagos önállóságát fejezi ki az a tény is, hogy államigazgatási szerv a munkajogviszony alanyaként — munkáltatóként — lényegesen nem különbözik a gazdasági szervezetektől mint munkáltatóktól". Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata, 43. sz. 31. old.

[28] Kifejezetten kerülöm azt a kifejezést, hogy a munkaügyi vita egyik alanya a munkajogviszony alanyával azonos. Ld. 40. lj.

[29] A munkajogviszony tartalmának e két (alá-fölérendelti és mellérendelti) relációjának a kapcsolódásáról ld. *Román László:* Munkajog. 127—128. old.

[30] A gyakorlatban már volt arra példa, hogy nehézséget jelentett a munkáltatót megjelenítő szerv ilyenként való minősítése. Ld. M. törv. I. 10082/1973. sz. BH. 1974/1. sz. 41.

[31] Az alsóbb szintű vezetők ebből eredő jónéhány problémáját elemzi *Kárpáti* Tamás: Ld. Kerekasztal konferencia az üzemi demokráciáról. Gazdaság és Jogtudomány, 1975. 1—2. sz. 116. old.

[32] *Román* László: Munkajog. 105. old.

[33] Ez a kitétel viszont nem jön számításba a *munkaügyi eljárás* tekintetében, ahol az eljárás egyik alanya a munkáltató mint szervezet.

[34] *Román* László: Munkajog. 112. old.

kollektív munkaügyi vitát eredményez-e.[35] A kérdés megválaszolásakor utalnunk kell arra, hogy a munkaügyi vita fogalmának meghatározása, valamint az ezen belüli differenciálás elválaszthatatlan a munkajog más intézményeiről alkotott felfogásoktól, különösen a kollektíva jogi természetéről alkotott nézetektől.[36]

Jelen munka kereteit azonban meghaladja még az is, hogy akárcsak vázlatosan iş ismertetni lehessen ezek lényegét, ezért végkövetkeztetések levonására szorítkozom. E problémánál döntő annak a felismerése, hogy a munkáltató szervezeti formája egyúttal azt is jelenti, hogy az „egyéni munkaszerződésekkel verbuválódott" munkavállalók egy kooperáció résztvevőivé válnak. Ennélfogva egyéni kötelezettségeik nagy részét is csak másokkal együttműködve képesek teljesíteni, valamint azonos tartalmú jogok is illethetik külön-külön: „egyidejűségükben ún. közösségi jogosítványok".[37] Álláspontom szerint csak azok a munkaügyi viták minősülnek kollektív vitáknak, amelyeknek tárgya a most jellemzett kötelezettségekkel és jogosítványokkal kapcsolatos. Ilyen nézeteltérések esetében tehát nem az egyéni munkavállaló jogviszonybeli pozíciója a döntő, annak ellenére, hogy ezeknek a kötelezettségeknek és jogoknak (mintegy statikusan) ez az alapja.

A munkavállalói alanyi kör elemzésekor még egy probléma merül fel; nevezetesen változtat-e a munkaügyi vita lényegén, ha nem közvetlenül a munkavállaló vagy a kollektíva jeleníti meg az ellentétes álláspontot, hanem a szakszervezet. Itt is a szakszervezet tevékenységének a megfelelő minősítése vihet közelebb a kérdés megválaszolásához.[38] Miután a szakszervezet a munkavállalók képviseleti szerve, közömbös, hogy az egyéni munkavállaló vagy a szakszervezet, illetve a kollektíva vagy a szakszervezet lép fel a munkavállalói álláspont hordozójaként. (Ismételten hangsúlyozom, hogy korántsem lényegtelen ez a munkaügyi vita differenciálása és az egyes eljárási formák helyes kiválasztása tekintetében.)

d) Úgy vélem, hogy a fentiek alapján bizonyított, hogy a munkaügyi vita általános fogalmi meghatározásához az alanyok köre, azaz a vita potenciális résztvevőinek a minősége konstans tényezőként áll előttünk. A vizsgálat tárgya ezek után az, hogy a vita korábban felvázolt fogalmi elemei miként vetíthetők át a munkáltatói és a munkavállalói pozicionáltság segítségével a munkaügyi vita kategóriájára.

A vita első fogalmi eleme — az ellentétes álláspontok — tekintetében a kérdés az, hogy *milyen tárgykörben* fennálló konfliktusokat lehet munkaügyi vitának minősíteni. Nagyon bonyolult vállalkozás lenne valamennyi vitatípus konkrét tárgykörét pontosan behatárolni, hiszen ennek számbavétele még az ún. egyéni jogviták tekintetében is problematikus. Közelebbi támpontot jelent, hogy az alanyi kör meghatározója a munkaügyi viták lehetséges tárgykörének is. Tág értelemben ugyanis minden olyan vita, konfliktushelyzet munkaügyi vitának minősítendő, amelynek során az ellentétes álláspontokat a vitákban részt vevők munkáltatói, illetve munkavállalói minőségükben képviselik. Természetesen az ilyen konfliktusok tárgyköre jóval szélesebb a Mt. által megvont határoknál.[39] Olyannyira, hogy némely esetben a konfliktushelyzet nem is kívánja meg a munkaügyi vitaként való minősítéshez a tényleges *munkajogviszonybeli* pozicionáltságot. Elegendő, hogy a vita alanyainak adott konfliktushelyzete olyan jogokkal, illetve kötelezettségekkel legyen kapcsolatos, amely a munkajogviszony alapján is megilletné, illetve terhelné az alanyokat.[40]

A vita második fogalmi eleme, az ellentétes álláspontok hordozói közötti alapviszony megléte, szintén az alanyok fentebb jellemzett pozíciója által fejeződik ki. E tekintetben csupán egyetlen probléma merülhet fel; nevezetesen hogyan értékelendők azok a konfliktusok, amelyek éppen azzal kapcsolatosak, hogy a felek közötti kontaktus, alapviszony kialakulhasson. Itt viszont már differenciálás indokolt. Ha bármilyen olyan jellegű cselekmény megtételére kerül sor, amelynél a felek pozicionáltsága egyértelműen kifejezésre jut, az abból származó esetleges nézeteltérést munkaügyi vitának kell minősíteni.[41] Ha viszont a felek majdani jogvi-

[35] *Weltner* Andor: i. m. 285. old.

[36] Egyik felfogás a kollektíva jogi természetét illetően *Weltner* Andor nevéhez fűződik és pedig az ún. különleges jogalany elmélet; *Román* László felfogása szerint a kollektíva ún. egyszerű jogközösség. A kollektíva jogi természetéről vallott polgári felfogásokat részletesen ismerteti *Weltner:* i. m. 368—375. old.

[37] *Román* László: i. m. 112. old.

[38] Erről bővebben ld. *Román* László: A szakszervezeti tevékenység a munkajog tükrében. Szakszervezeti Szemle, 1972. 4. sz. 53—64. old., valamint *Weltner* Andor: i. m. különösen 302—306. old.

[39] Csak példaként említem, hogy a munkaügyi viták sorába tartozónak vélem azt a konfliktushelyezetet is, amely a szakszervezet hozzájárulásának a megtagadása következményeképpen áll elő.

[40] Így pl. a javító-nevelő munka esetében, bizonyos körben felmerült konfliktushelyzetek relációjában. E példában azonban — álláspontom szerint — nemcsak célszerűségi, illetve eljárástechnikai (egyszerűsítési) szempontok indokolják, hogy az elítélt és a kijelölt munkaszervezet közötti némely konfliktust munkaügyi vitának lehessen minősíteni. Ilyenkor a munkaszervezet ugyanis úgy jár el, mintha munkáltató lenne, azaz, mintha ebbéli pozicionáltságát munkajogviszont keletkeztető jogi tény alapozta volna meg. Ugyanez vonatkozik az elítéltre is. Ezt támasztja alá a 6/1979. (VI. 29.) IM. sz. rendelet 2. § (1) bek., valamint 4. § is.

[41] Így pl. ha a munkaszerződés érvényességének vagy egyáltaláni létrejöttének tényét vitatja valamelyik fél. Hasonló következtetésre jut *Nyigriny* is, de más gondolatmenet alapján. Ld. A munkaügyi vita fogalmának elhatárolása. Magyar Jog, 1966. 12. sz. 560. old.

szonybeli pozicionáltsága (esetleges munkajogviszonybeli pozíciója) e cselekmény megtételekor még irreleváns (pl. ígéret munkaszerződés megkötésére), munkaügyi vitáról nem beszélhetünk.[42]

A vita harmadik elemének, az ellentétes álláspontok egymás irányába való kifejezésre juttatásának a munkaügyi vitára való transzponálása a következő feladat. Miután ez témám egyik kulcskérdése, kifejtése külön pontot igényel.

III.

a) A vita alanyai valamely kérdésben képviselt ellentétes álláspontjukat sokféle módon, formában és céllal juttathatják egymás irányában kifejezésre. A jelenlegi munkajogi szabályok is tartalmaznak e tárgyban rendelkezéseket. Ilyennek lehet tekinteni pl. a Mt. 10/A § (2) bekezdését, valamint a szakszervezeti jogosítványokkal kapcsolatos rendelkezéseket, de ilyen a Mt. 34. § (3) bekezdésében szabályozott munkáltatói utasításra való munkavállalói reflektálás is. A javaslattétel, a hozzájárulás,[43] továbbá a megtagadás és a figyelemfelhívás mint adott *reagálási módok* már magukban foglalják a vita kialakulásának lehetőségét. Ezzel kapcsolatban kívánom megjegyezni, hogy az irodalomban is található olyan álláspont, amely a munkaügyi vita keletkezését nem a vitát eldöntő szervek előtti fellépéshez köti, hanem ahhoz a cselekményhez, amikor a vitában részt vevők egymás irányában juttatják kifejezésre ellentétes álláspontjukat.[44] Természetesen előfordulhat, hogy a munkavállaló reflektálása adott esetben meghatározott *munkáltatói eljárást* is kiválthat. Így pl. ha a munkáltató úgy értékeli, hogy a munkavállaló kellő alap nélkül tagadta meg az utasítás teljesítését, akár *fegyelmi eljárást* is indíthat.[45] A problémát az jelenti, hogy vajon az ellentétes álláspontok kifejezésre juttatása önmagában, illetve közvetlen következményeit tekintve (mint az említett fegyelmi eljárásnál) mindenkor *munkaügyi eljárást jelent-e.* Másképpen fogalmazva: vajon minden *munkajogi eljárás munkaügyi eljárásnak minősül-e.*[46]

A kérdés megválaszolásának kulcsa az eljárás fogalmi meghatározásában rejlik. Maga az eljárás etimológiailag gyűjtőkategória, amelynek a legáltalánosabb értelmén belül sokféle értelmezése lehetséges.[47] Az eljárás jogi értelme is eltérő, sőt egy adott jogágon belül is többfajta eljárás-fogalom ismeretes. Tipikus példája ennek az államigazgatási eljárás fogalmának különféle meghatározása, illetve értelmezése.[48] Ugyanakkor pl. az államigazgatási eljárás bármely értelemben vett fogalmával szemben más ismérvei vannak akár a polgári, akár a büntető eljárásnak is. Az egyes *eljárási típusok* mindenekelőtt (közvetlen és közvetett) tárgyuk, céljuk és módszerük alapján határolódnak el egymástól,[49] de az egyes eljárási típusokon belül is elkülönülnek az egyes konkrét eljárási formák.[50]

Az irodalomban ismeretes olyan álláspont, amely kiemelve az eltérő eljárásfogalmak közös elemeit, mintegy szintézisét adja az eljárás általános fogalmának. Ezek az állandó elemek nevezetesen a következők: az ezzel felruházott szervek *jogszolgáltató, jogalkalmazó* tevékenysége; sajátos *eljárási jogviszonyok* léte; az eljárás *egyedi* jellegű *tárgya;* jogi normák által *meghatározott rendben végbemenő cselekmény.*[51]

Ezt az általános fogalomvázat konkretizálni kell, hiszen az egyes eljárási típusok mind más tartalommal töltik ki. Ennek oka az, hogy az eljárás — mint jogi kategória — a legrégibb időktől kezdve elválaszthatatlan kapcsolatot fejezett ki a joggal, pontosabban az *anyagi jog alkalmazásának* legfőbb eszközét értették alatta."[52]

Ez a megállapítás a munkajogra kivetítve azt jelenti, hogy a munkaügyi eljárás is egy olyan *jogalkalmazó tevékenység,* amely szintén nem választható el az anyagi munkajogtól. Ebből viszont az következik, hogy számos munkajogilag releváns cselekmény, még ha az meghatározott rendben megy is végbe, nem tartozik a

[42] *Nyigriny* álláspontja szerint abban az esetben sincs munkaügyi vita, ha a munkaszerződés megkötésekor a munkába állítás nem következik be, mert ekkor még nem jön létre a munkajogviszony. i. m. 560. old.

[43] Az „egyetértési jog" szóhasználat kritikáját ld. *Román* László: A szakszervezeti vétójog néhány problémája. Szakszervezeti Szemle, 1974. 1. sz. 77. old.

[44] *Nyigriny* Elemér—*Máltás* György—*Zsembery* István: i. m. 9. old.

[45] Előfordul viszont, hogy a munkavállaló semmilyen módon nem tudja „kivédeni" a munkáltató esetleges visszaélésszerű magatartását. Erre utal két olyan jogeset is, amely érzékletesen mutatja be munkaügyi eljárásjogunk differenciálatlanságbeli lemaradását a munkajogi anyagi szabályokhoz képest. Ld. M. törv. II. 10083/1975; és M. törv. II. 10427/1974./3. sz.

[46] Előrebocsátom, hogy a „munkaügyi" kifejezést labilisnak, helytelennek érzem. Jobb terminus-technikus hiányában viszont — különösen a „munkajogi"-val való párhuzam miatt — kénytelen vagyok igénybe venni. Az összehasonlítás fenti módja is jelzi, hogy a munkajogi eljárást jóval tágabbnak tartom, mint a munkaügyi eljárást, melyet bizonyítani is igyekszem. (Ugyanakkor a „munkaügyi" kifejezés eléggé labilisnak tűnik a vitával való összekapcsolásában is. Jelen dolgozat keretei között azonban nem térek ki a *munkaügyi* vita és a *munkajogi* vita jogszabályi differenciálásából eredő problémákra.)

[47] Ld. etimológiai jelentését. Idézi *Szűcs* István: Az államigazgatási eljárás főbb elméleti kérdései. Bp. 1976. 14—15. old.

[48] Az államigazgatási eljárás fogalmára vonatkozó nézeteket ismerteti *Szűcs* István: i. m. 10—14. old.

[49] Az egyes eljárásjogok elhatárolását ld. *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: Polgári eljárásjog. Tankönyvkiadó, Bp. 1974. 36. old.

[50] Ezzel kapcsolatban ld. *Névai* László—*Szilbereky* Jenő: i. m. 31. old.

[51] *Szűcs* István: i. m. 21—22. old.

[52] *Szűcs* István: i. m. 25. old.

munkaügyi eljárás fogalma alá. A munkaügyi eljárásnak a fenti kritériumok alapján a következőknek kell megfelelni: mindenekelőtt olyan jogalkalmazó tevékenység, amelynek célja a munkaügyi viták feloldása. Mint ahogyan a korábbiakban utaltam rá, a vita dinamikáját, mintegy kiteljesedését valóban a szóváltás, a „perlekedés" jelenti, ebből viszont nem következik, hogy ez a fajta „vitatkozás" minden esetben a munkaügyi vita (mint konfliktushelyzet) feloldására irányulna, s még kevésbé azt, hogy jogalkalmazó tevékenység lenne. Így tehát csak azt a jogilag szabályozott „eljárást" tekintem munkaügyi eljárásnak, amely az arra hivatott szervek általi jogalkalmazásnak minősül, tárgya maga a munkaügyi vita, célja pedig annak valamilyen módon történő feloldása. Így amennyire tágan értelmezem a munkaügyi vita fogalmát, olyan szűk értelmezés látszik indokoltnak a munkaügyi eljárás tekintetében. Ebből következően jónéhány anyagi-jogilag feltétlenül releváns (munkajogi) cselekményt nem lehet munkaügyi eljárásnak minősíteni.

A fentiekből viszont az is következik, hogy egy munkaügyi vita nem csak akkor lehet jogilag „regisztrálható", ha eljárási következményei lehetnek, hanem enélkül is, azaz, ha a munkajog anyagi szabályai fűznek hozzá következményeket.[53] Tehát a munkaügyi vita akkor is fennállhat, amikor — a fenti értelemben vett — munkaügyi eljárási lehetőséget nem biztosít a jog. Véleményem szerint ugyanakkor jónéhány — az irodalomban annak minősített — munkaügyi vitaelintézési mód nem tekinthető munkaügyi eljárásnak. Miután a munkaügyi eljárás speciális sajátossága a többi eljárástípustól a munkaügyi viták feloldásában rejlik,[54] azokat az eljárásokat, amelyek a munkaügyi vita egyik alanyának a magatartását hivatottak megítélni (sőt, akár negatív joghátrányokat is kilátásba helyezhetnek), *anélkül azonban, hogy az adott vitát ténylegesen feloldanák,* nem minősítem a munkaügyi eljárás fogalma alá tartozóknak.[55]

Jelen tanulmány keretei között nem kívánok arra a kérdésre kitérni, hogy a vita eldöntésére a feleken „kívülálló" szerv hivatott-e vagy pedig a felek alapviszonybeli pozicionáltságát kifejező szerv is alkalmas erre a feladatra; másképpen fogalmazva döntő vagy egyeztető legyen-e az adott szerv.[56] A probléma érintése azonban témám szempontjából szükségesnek látszik. Ha a vitában részt vevő feleken (strukturálisan és funkcionálásában) kívülálló szerv dönt ugyanis (mint jelenleg a mdb-k), a kérelem címzettsége is kizárja azt az álláspontot, amely szerint a vita a döntőbizottság előtti eljárással indulna meg. A kérelem címzettje ugyanis a vitát eldöntő szerv. Az már más kérdés, hogy némely esetekben az ellentétes álláspontok kifejtése, pontosabban visszajelzése a vita másik alanya felé e szerv közreműködése útján történhet meg tipikusan.

Ha viszont olyan szerv oldja fel a vitát, amelynek tagjai a vitában álló felek alapviszonybeli pozicionáltságát demonstrálják, kérdéses lehet a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás fentebb körvonalazott szétválasztásának megalapozottsága. Úgy tűnik ugyanis, hogy az egyezkedés, a vitatkozás által maga a *munkaügyi vita* kerül át az eljárás szférájába, s elhatárolásuk ismérvei háttérbe szorulnak. Valójában ennek az eljárásnak is maga a munkaügyi vita a tárgya, amelynek keletkezése az eljáró szerven kívüli relációba tehető. Az eljárás célja itt is a már meglevő vita, konfliktushelyzet feloldása. Ebben az esetben is jogalkalmazó, jogszolgáltató tevékenységről van szó.

b) Úgy vélem, hogy az előbbiekben, legalábbis fő vonalaiban, sikerült felvázolni a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás szétválasztásának egyes elvi problémáit. Lezárásképpen még egyetlen kérdés elemzése van hátra; nevezetesen a munkaügyi vita és a munkaügyi eljárás korrelációjának a problémája. (A félreértés elkerülése végett jegyzem meg, hogy a korreláción itt nem az „egymásnak való megfelelést" értem, hanem az „egymást kiegészítő" értelemben használom ezt a kifejezést.) A vizsgálódásnál két szempontot szükséges figyelembe venni. Először: a munkaügyi vita általános fogalmán belül számos vitafajta található, amelyek konkrét tárgyukat és tartalmukat tekintve jelentősen eltérnek egymástól. Másodszor: követelmény az, hogy az egyes vitatípusok speciális jellegzetességeitől függetlenül meg kell találni mindegyik

[53] Ezért nem fogadható el az az álláspont, miszerint, ha egy konfliktushelyzet eljárási úton nem oldható fel, munkaügyi vitáról nem is beszélhetünk. Így pl. a 19/1979. (XII. 1.) MüM sz. rendelet 5. §-a is eléggé megtévesztő. Sőt olyan álláspont is van, amely szerint „a mérlegelési jogkörbe tartozó jogosítványok megtagadása" esetén a vezetőt „mélyebb" indoklási kötelezettség sem terheli, sőt ezekben az esetekben a dolgozó még a joggal való visszaélésre sem hivatkozhat. Annak ellenére, hogy ez az álláspont eléggé szélsőségesnek tekinthető, mintha a munkaügyi gyakorlat néhányszor ezt tette volna magáévá. Erről az álláspontról ld. bővebben *Kenyeresné Winkler* Mária: A munkaügyi döntőbizottság gyakorlati gondjairól. Munkaügyi Szemle, 1978. 11. 33. old.

[54] Miután szerződéses alapozású anyagi jogviszonyokból származtathatók a munkaügyi viták, így a munkaügyi eljárás is a jogvita eldöntésére hivatott. Az eljárási jogviszonyok anyagi jogviszonyokhoz való szerves kapcsolódására, illetve a szocialista jogrendszer tagozódásának minőségi változására jó példa, hogy *Magyary* Zoltán az államigazgatási eljárás egyik különleges fajtájának tekintette a közalkalmazottak fegyelmi felelősségrevonásával kapcsolatos eljárást. *Magyary* Zoltán: Magyar Közigazgatás. Bp. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942. 595—596. old.

[55] Nem tekintem pl. munkaügyi eljárásnak a felügyeleti szerv „eljárását" a jogát rendeltetésellenesen gyakorló vezetőkkel szemben, hanem sokkal inkább munkáltatói joggyakorlásnak, amely sajátos képviseleti struktúrát igényel. Ld. ez utóbbiról *Román* László: A munkáltatói utasítás elhatárolása az államigazgatási konkrét utasítástól. Jogtudományi Közlöny, 1970. 7. sz. 365—373. old.

[56] A munkaügyi vita *feloldását* jelen tanulmányban gyűjtőkategóriaként használom, értve ezalatt az *egyeztetést* és a *döntést* is.

típus számára azt az eljárási formát, amely hatékony feloldásukra képes.

Az egyes munkaügyi viták feloldási lehetőségének kérdése nem újkeletű téma a hazai irodalomban,[57] és e kérdésnek napjaink munkaügyi gyakorlatában is jelentősége van.[58] E munkának sem kerete, sem pedig célja nem teszi lehetővé a probléma minden irányú részletes taglalását, csupán néhány elvi jellegű megállapítás és az ezekből adódó következtetések leírására vállalkozhatok.

A megfelelő eljárási módozatok kiválasztása csak azután történhet meg, ha megvalósul az egyes munkaügyi vitafajták lényegi sajátosságainak feltárása. Korántsem izolált feladatról van szó, hiszen — mint ahogyan erről már korábban szó esett — az ez irányú kutatás elválaszthatatlan a munkajog más alapintézményeinek a beható vizsgálatától, így különösen a kollektíva jogi természetének, a munkajogviszony tartalmának, a munkáltatói jogok természetének, valamint a munkáltatói joggyakorlás alapvető elveinek a tanulmányozásától, hogy csak a legfontosabbakat említsem.[59]

A szocialista munkajog eddigi eredményei mindenesetre azt mutatják, hogy valóban alapvető követelményként lehet megfogalmazni, miszerint minden konfliktus relációjában meg kell találni a feloldására alkalmas eljárási módozatot, mégpedig úgy, hogy ez a vezetői (illetve munkáltatói) önállóságot ne csorbítsa.[60] Álláspontom szerint ennek a követelménynek viszont nem felel meg, ha a munkajog egyes munkaügyi viták érdemben történő feloldására nem biztosít lehetőséget, hanem a „fórumrendszer integráltságának és az ítélkezés differenciáltságának" a munkajogban is meg kellene valósulnia.[61]

Egyetértek azokkal a szerzőkkel, akik szerint a munkaügyi viták feloldási módozatai még napjainkban sem kielégítőek és a meglevő eljárási mechanizmusok sem eléggé hatékonyak.

Több tekintetben kétségbevonható az ún. *jogvita—érdekvita* felosztás *eljárásbeli konzekvenciája* is. Azáltal ugyanis, hogy egyes munkáltatói intézkedések nyomán kialakult konfliktushelyzetek nem oldhatók fel, kétségessé válik a munkáltatói jogok mérlegelési jogokként való elfogadása, s úgy tűnik, mintha jogkövetkezményeit tekintve a munkáltatói jogok diszkrecionális jogok lennének valójában.[62] Véleményem szerint mind az ún. egyéni, mind pedig a kollektív érdekviták jelenlegi „elintézési módja" sokkal inkább az ilyen jellegű nézeteltérések jövőbeni elkerülését segíti elő — amely korántsem lebecsülendő —, viszont aligha nyújt hatékony védelmet és segítséget a konkrétan felmerült ügy relációjában.[63]

Álláspontom szerint biztosítani kellene annak lehetőségét, hogy a munkaszervezetek kollektívái vagy alkollektívái a munkáltatóval fennálló ilyen jellegű érdekellentéteket olyan eljárási mechanizmus igénybevételével oldhassák fel, amelynek útján végeredményképpen az adott konfliktus érdemi eldöntése valósulna meg, akár oly módon is, hogy a vitában álló felekre nézve kötelező döntés szülessen.[64]

Kiss György

[57] Ld. *Weltner* Andor: i. m. 284—289. old., *Román* László: Egy munkajogi jogeset margójára. Magyar jog, 1959. 12. sz. (Hozzászól *Weltner* Andor Magyar Jog, 1960. 3. sz., valamint *Weltner* Andor: A munkaügyi viták fajai és elintézési módja. Jogtudományi Közlöny, 1959. 7—8. sz.

[58] Ld. 45. lj.

[59] Különösen *Weltner* Andor differenciálása épül erre.

[60] Ld. erről *Kertész* István: Munkáltatói önállóság, munkáltatói kötetlenség. Magyar Jog, 1966. 9. sz. (Hozzászól *Román* László Magyar Jog, 1966. 12. sz.)

[61] *Névai* László: Jogvitás ügyek fórumrendszerének időszerű kérdései. Magyar Jog, 1966. 6—7. sz. 353. old.

[62] Erről ld. *Román* László: A munkáltatói utasítási jog alapproblémái. Bp. 1972. 59—101. old.

[63] Ezekben az esetekben csak a szakszervezeti kifogásolási jog nyomán megindulható munkaügyi eljárás jelent védelmet.

[64] Ezzel ellentétes *Weltner* Andor és mások véleménye. Ld. *Weltner* Andor: i. m. különösen 293. old.

A látens bűnözés lényege és tényezői

A látens bűnözés nem határozható meg önálló szociális jelenségként. Rendkívüli, „mindenütt megtalálható és mindenkit érintő"[1] jelenségként való felvetése elhibázott.

A mai kriminológusok, főleg a marxista kriminológusok között elfogadott az a nézet, mely szerint a látens bűnözés az összbűnözés része.[2] Valóban, ugyanolyan megkülönböztető jegyei vannak, ugyanazok a kriminogén tényezők determinálják, ugyanolyan anyagi és erkölcsi károkat okoz, azonban a bűnügyi statisztika nem fejezi ki. Sajátos szociális következményei azonban veszélyesebbek, károsabbak, éppen felderítetlensége miatt.

[1] *G. Kaiser:* Kriminologie—Eine Einführung in die Grundlagen. Karlsruhe, 1971. 4. old.

[2] *Kudrjavcev, V.:* A törvénysértések okai. Moszkva, 1976. 53—54. old.; *K. Moldenhauer—K. M. Böhme:* Die Methodik und Taktik der Aufdeckung und Unterschung von Finanzdelikten. Berlin, 1976. 19—20. old.; *Nyerges L.:* A bűnözés dinamikájának vizsgálata az aktivitási index segítségével. Belügyi Szemle, Bp. 1972. 9. sz. 18—23. old.

Általános ismeretelméleti szinten a látens bűnözés lényegét úgy lehetne meghatározni, mint az adott területen meghatározott időszakban elkövetett tényleges bűnözés azon részét, amely ismeretlen maradt a megismerés alanya számára. Ez a meghatározás azonban elég sematikus, hiányos és pontatlan.

Először is felvetődnek a következő kérdések: adott esetben mi okozza az ismeretlenséget; ez abszolút vagy viszonylagos-e; az egész látens bűnözésre, vagy csak egyes alkotórészeire vonatkozik; milyen az állapota, melyek a strukturális tulajdonságai, törvényszerűségei?

Másodszor felmerülnek azok a problémák, amelyek a megismerés alanyára vonatkoznak; ki az: a társadalom, mint egész, vagy annak része; milyen feltétel alapján fogadható el a megismerés alanyainak a tárgyra vonatkozó általánossága, azaz az a tétel, hogy a „látens bűnözés meghatározott időszakban és területen érvényesül"; milyen jelentősége van mindennek a bűnözés nyilvántartására, valamint az ellene folytatott harcra hivatott szervek szempontjából?

Következésképpen a látens bűnözés fogalmának meghatározása tisztán ismeretelméleti alapon lehetetlen. E fogalmat nem alapozza meg a megismerés tárgyának ismertsége vagy ismeretlensége, és az sem, ki a megismerés alanya. De az ilyen meghatározás szükségtelen is, mivel a látens bűnözés problémáját nemcsak az elkövetett bűncselekményekre vonatkozó információk megléte vagy azok hiánya okozza. Problémát elsősorban az jelent, hogy a tényleges bűnözés mely része marad megfelelő ellenintézkedés nélkül.

Sok szerző kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a látens bűnözés fogalmának tartalmát. De valamennyi meghatározás azzal a hiányossággal küzd, amely a látens bűnözés és jellemzőinek meghatározása során a pragmatikus pozíciókból fakad. A jelenség lényeges vonásai és azok a törvényszerűségek, amelyeknek a jelenség alá van vetve, nem állnak a tudományos kutatások középpontjában. Azonkívül a felderítetlenséget, mint e jelenség alapvető tulajdonságát általában leegyszerűsítve kezelik, és nem a bűnözés elleni küzdelem hiányosságainak összefüggésében vizsgálják.

E század 50-es éveinek végén egyre inkább általános definíciók születtek a látens bűnözésről. Eszerint jellegét az a körülmény határozza meg, hogy ismeretlen, ezért kívül marad a nyilvántartáson és nem követi bírósági eljárás. Hiányzik azonban annak pontos felismerése, hogy tulajdonképpen mi az ami ismeretlen, és kinek ismeretlen.[3]

A marxista kriminológia érdeme, hogy az utóbbi két évtizedben pontosabbá tette a látens bűnözés fogalmát, bár ez elsődlegesen gyakorlati szempontból fakadt. Még inkább elterjedt a látens bűnözés olyan definíciója, mely szerint az a rendőrség, ügyészség és bíróság által fel nem derített és nyilván nem tartott bűncselekmények összessége.[4]

Ezzel a meghatározással már előbbre léptünk. Pontosabbá tettük az ismeretlen jelenségről szóló általános elképzelést. A valóságos alanyok köre, akiket az ismeretlenség érint, nem más, mint a bűnüldözéssel foglalkozó három speciális állami szerv.

Azonban a fenti meghatározás sem mentes a hiányosságoktól. Nem szabad azonosítani a felderítetlen és a nyilván nem tartott bűncselekményeket. Gyakran előfordulnak olyan esetek, amikor a már feltárt bűncselekményeket nem tartják nyilván különböző eljárási és egyéb okokból. Más oldalról pedig ugyanezen okok folytán a rendőri szervek által ismert cselekmények közül nem mind válik felderítetté, és nem követi őket bírósági eljárás.

A. Sljapocsnyikov és *G. Zabrjanszkij* e definíciót bírálva más érveket is felhoznak: *a)* ez a meghatározás magában foglal néhány olyan bűncselekményt is, amelyek valóban ismeretlenek a fent nevezett állami szervek előtt, de amelyekkel más szervek (társadalmi bíróság, gyermek- és ifjúságvédő szervek) foglalkoznak; *b)* bele kell érteni azokat a bűncselekményeket is, amelyeket bejelentenek az állami szerveknek, de azok dolgozói eltitkolják; *c)* felderítetlennek kell tekinteni azokat az ismert bűnös megnyilvánulásokat is, amelyeket a nyilvántartási eljárás hiányosságai miatt nem regisztrálnak. Általában az „ismertség" vonása nem cserélhető fel a „nyilvántartás" tényével. Ezért e szerzők a látens bűnözést a következőképpen határozzák meg: olyan bűncselekmények összessége, amelyekről nem szereznek tudomást a törvény szerint a bűncselekmények felderítésére, illetve elbírálására jogosult hatóságok.[5]

Eltekintve vitathatatlan előnyeitől, *Sljapocsnyikov* és *Zabrjanszkij* meghatározása szin-

[3] Tipikus e viszonylatban: *E. Sutherland:* Is „White collar crime" crime? American Sociological Review, 1945. 10. sz. 132—139. old.; *W. Middendorf:* Soziologie des Verbrechens. EDV, 1959. 42—48. old.

[4] *Bulatov, G.—Majorov, N.:* A bűnügyi statisztika adatainak mutatója; Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityéta, XII. sor. 3. sz. 1969. 59. old.; *Rjabcev:* Harc a látens vasúti fosztogatások ellen; A bűnüldözés kérdései, Moszkva, 1972. 15. sz. 127. old. *Pankratov, V.:* A kriminológiai kutatások módszere és módszertana. Moszkva, 1972. 99. old.

[5] *Sljapocsnyikov—Zabrjanszkij:* A látens bűnözés felderítése. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1971. 5. sz. 98—99. old.: „Nézőpontunk szerint látensnek azokat a bűncselekményeket kell tekinteni, amelyeket ellepleznek valamelyik bűnüldöző vagy igazságszolgáltató szerv előtt." (A szerző megj.: Ebben a vonatkozásban az „egyik szerv" kifejezés alatt valószínűleg a megfelelő szervet kell érteni, azt, amelyik kompetens arra, hogy a konkrét bűncselekményre reagáljon. Ellenkező esetben az elmondottak értelmetlenek lennének. Ha az egyik szerv nem tud az adott bűnös jelenségről, de a másik igen és megteszi az ellenintézkedéseket, akkor a jelenség már nem felderítetlen.)

tén ellenvetésre késztet, mivel az a tény, hogy a megfelelő szerv tudomást szerez az elkövetett bűncselekményekről egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezeket a bűncselekményeket be is bizonyítják, még kevésbé azt, hogy törvényes büntetéssel sújtják.

A. Alekszejev és *A. Rosa* e jelenséget így jellemzik: „olyan bűncselekmények jelentős mennyisége, amelyeket különböző okok miatt nem tartanak nyilván, ill. nem foglalnak bele a statisztikába, és olyan elkövetők, akiket nem vonnak felelősségre."[6] Első látásra ez a definíció pontosabb, mert tartalmazza a felelősségre vonást mint differencia specifikát. De nem ellentmondás mentes alapokon nyugszik, mert a fenti feltétellel együtt mást is tartalmaz: a nyilvántartást és a statisztikában való megjelenést, mint meghatározó és elsődleges kritériumot.

A látens bűnözés fogalmának kialakítása során jelentkező nehézségek kiküszöbölése végett *V. Tanaszevics, I. Sraga* és *V. Orlov* azt javasolják, hogy a fogalmat három aspektusból helyes megközelíteni, úgymint: *a)* kriminológiai szempontból — mint a bűnügyi statisztikába nem foglalt bűncselekmények összességét; *b)* kriminalisztikai értelemben — mint a megfelelő állami szervek előtt ismeretlen és felderítetlen bűncselekményeket; *c)* eljárási aspektusból — jogi következményekre nem vezetett bűncselekmények elkövetését, tehát az, hogy az ilyen cselekmények miatt nem indult büntető eljárás vagy nem hoztak ítéletet a speciálisan e célra létrehozott szervek, nem járt el társadalmi bíróság, ill. gyermek- és ifjúságvédő szerv.[7]

A látens bűnözés fogalmának elmélyítése, különböző aspektusokból történő részletezése természetesen előrevivő. Hiányosságként viszont azt lehet megemlíteni, hogy a látens bűnözés e három aspektusát nem ugyanazon szintű és összehasonlíthatatlan tényezők jellemzik. Ily módon, kiindulva a jelenség részletesebb magyarázatának feladatából, a szerzők eljutnak a jelenség egységének tagadásához.

Az NDK szerzőinek többsége elfogadja *Agurks* és *Stelzer* definícióját, mely szerint a látens bűnözés a bűncselekmények olyan összessége, beleértve a bejelentetteket is, amelyek vagy teljesen a bűnüldöző szervek (ügyészségek, nyomozó szervek) figyelmén kívül maradnak, vagy pedig a róluk szóló értesüléseik nem pontosak.[8] Hasonló gondolatot fejez ki *Böhme* és *Moldenhauer*, akik szerint a felderítetlen bűncselekmények összetett jellege éppen ismeretlenségükből vagy a nyomozó szervek és ügyészségek előtti részleges ismertségéből fakad.[9] Ebből következik, hogy a felderítetlen bűncselekmények közé tartoznak azok is, amelyek miatt már eljárás indult, de még nem született meg a végső döntés. A meghatározás hiányossága az, hogy nem veszi figyelembe azon bűnös cselekedeteket, amelyek ugyan nyilvántartásba kerültek, de más hatáskörű szervek (társadalmi bíróság, gyermekvédő szervek) előtt nyertek elbírálást.

A lengyel kriminológusok szintén arra törekednek, hogy kialakítsák a látens bűnözés reális, vitathatatlanul tudományos fogalmát. A „látensség" meghatározásának alapját főleg abban látják, hogy az állami szervek (valamilyen okból) nem lépnek közbe a valóban elkövetett bűncselekmények egy részénél. Legutóbbi monográfiájában *Br. Holyst* megjegyzi, hogy ez alatt a ténylegesen elkövetett bűncselekmények és a végítélettel elbírált cselekmények száma közötti különbséget kell érteni.[10] Alapvető kritérium tehát nem a bűncselekmény elkövetésének ismertsége, nem is a nyilvántartásban vagy a statisztikában való tükröződése, hanem a büntető igazságszolgáltatás beavatkozása, illetve annak hiánya.

Nem sokban tér el az előbb említett nézettől a többi szocialista ország kriminológusainak és büntető jogászainak véleménye sem. Érdeklődésük a látens bűnözés, főleg annak a szocialista gazdaságban való megjelenésének jelentősége és formái iránt évről évre nő. Erőfeszítésük arra irányul, hogy maximális pontossággal kifejezzék a jelenség paramétereit, okait és következményeit, aminek segítségével a lehető legpontosabban fel lehet tárni leküzdésének lehetőségeit.

Bulgáriában a látens bűnözés tanulmányozásának kezdetén (1964 és 1968 között) elég pontosan leírták a jelenség tartalmát, rámutatva azokra a körülményekre, melyek folytán a ténylegesen elkövetett bűncselekmények közül sokat nem tartottak nyilván, és miattuk nem került sor bírósági eljárásra.[11] Az eddigi publikációkban elfogadott meghatározás szerint: olyan bűncselekmények, amelyek kívül rekedtek a bűnüldöző szervek ismeretén és beavatkozásán.[12] *Cankov* kísérlete arra, hogy teljes definíciót adjon, nem egészen sikeres: „látensnek az adott időszakban, meghatározott területen jelentkező azon felderítetlen, nem büntetett bűnözést kell tekinteni, amelyet nem tartalmaz a nyilvántar-

[6] *Alekszejev, A.—Rosa, A.:* A látens bűnözés és a megelőző szervek tevékenységének hatékonysága; A bűnüldözés kérdései. Moszkva, 1973. 19. sz. 31. old.

[7] *Tanaszevics, V.—Sraga, I.—Orlov, J.:* A szocialista tulajdont fosztogató cselekmények felderítése; A bűnüldözés kérdései. Moszkva, 1975. 23. sz. 50—51. old.

[8] *Agurks, Stelzer:* Fragestellungen und Möglichkeiten zur Erforschung der Latenz von Straftaten; Kriminalistik und forensische Wissenschaften. Berlin, 1967. 30. old.

[9] *K. Moldenhauer, K. M. Böhme:* i. m. 20. old.

[10] *B. Holyst:* Kryminologia—Podstawowe problemy, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. Warsawa, 1977. 77. old.

[11] *Panev, B.* és társai: Bűnözés a szliveni kerületben és az ellene tett lépések. Szófia, 1970. 77. old.

[12] *Panev, B.:* A látens bűnözés. Pravna Müszl, 1975. 5. sz. 30—40. old.; Kutatások a látens gazdasági bűncselekményekről; A bűnüldözés kérdései. Szófia, 1977. 117. old.

tás".[13] E fogalomban a „nem bűntetett bűnözés" (pontatlan terminológia) nyilvánvalóan tartalmazza a „felderítetlent" és a „nyilván nem tartottat", és nélkülözhetővé teszi azok definícióba foglalását. Más oldalról van némi ismétlés a „nem nyilvántartott" és a „nyilvántartásban ki nem fejezett" megjelölések között. Ezenkívül a meghatározás a nyilvántartás hiányára, mint legfőbb kritériumra helyezi a hangsúlyt, és ismét nem vezet a bűncselekmény ismertsége és lehetséges megelőzése kérdéséhez, hanem csupán a nyilvántartáshoz. Ezen elméletet helyesen illette kritikával, mint írtuk, még 1971-ben *Sljapocsnyikov* és *Zabrjanszkij*. Nem kívánunk újra visszatérni rá.

Jóval pontosabb, elméletileg megalapozottabb és gyakorlatilag hasznosíthatóbb véleményünk szerint *V. Kudrjavcev* meghatározása. A büntető igazságszolgáltatást mint egységes rendszert tekintve ő az elkövetett bűncselekményekről szerzett információt úgy elemzi, mint „bemenetelt" a rendszerbe, az elkövetők reszocializálását pedig mint „kimenetelt". „A látens (felderítetlen) bűnözés olyan bűncselekmények összessége, amelyek a büntető igazságszolgáltatás rendszerében nem jelennek meg, és ezért nem váltanak ki hatást az állami erőszakszervek részéről. A büntető igazságszolgáltatás e bűncselekmények vonatkozásában nem működik, nem tölti be feladatát, ezért a látens bűnözés szintjét úgy lehet tekinteni, mint elégtelen hatákonysága mutatóját."[14]

Ez a meghatározás is bizonyos értelemben hiányos. Nem veszi figyelembe azokat a bűncselekményeket, amelyek miatt más szervek (társadalmi bíróság, gyermekvédő szerv) járnak el. Annak az időpontnak, amely határvonalat húz a látens és más bűncselekmények közé, egy nagyon késői pillanat felel meg: „a bűncselekményt elkövető személy visszatérése a társadalomba".[15] És mégis, *Kudrjavcev* tétele lehetségessé teszi a látens bűnözés tartalmának megvilágítását.

A kérdés lényegében nem az, milyen fokban és ki számára ismeretlen a bűnözés meghatározott része, hanem annak a résznek a megkülönböztetése, amely valamilyen okból állami beavatkozás nélkül maradt. Ha figyelmesen elemezzük a kriminológusok e téren végzett tudományos kutatásait, politikusok, kriminalisták kezdeményezéseit és elfogadott nézeteit, nem nehéz megállapítani, hogy valamennyi a látens bűnözés jelenségének értékelésére és a megfelelő állami beavatkozás megszervezésére irányul. Éppen ezt követeli meg a fogalom tartalma. A definíció „elcsúszásának" okai bizonyos mértékig szemantikai jellegűek. Az elfogadott terminusok: „felderítetlen", „látens", „ismeretlen" bűnözés tisztán ismeretelméleti alapon történő elemzéséhez vezetnek. Adott esetben át kell azokat értékelni, és követni a szociális-gazdasági fejlődést, alkalmazni a rendszerelméletet.

Ebből következik, hogy arról a bűnözésről van szó, amely nem a megismerés, hanem az állami beavatkozás szempontjából felderítetlen, amely kívül maradt a társadalomirányítás rendszerén, és éppen ezért még veszélyesebb is a társadalomra.

Mivel az „állami beavatkozás" kritériuma kerül előtérbe a fogalom tartalmának meghatározása szempontjából, pontosítani kell e kritérium határait. Ezt két irányban szükséges elvégezni:

1. Az irányítás általános rendszere mely szerveinek beavatkozását, hatását kell itt valóban figyelembe venni;

2. Ez milyen eszközökkel és az adott szervek működésének mely időszakában valósul meg?

1. A bűnözés elleni harc felöleli a gazdasági, szociális, nevelő és represszív intézkedések egészét, amelyek arra irányulnak, hogy közömbösítsék a bűnözést szülő feltételeket és körülményeket. Ezen intézkedések megtervezése és megvalósítása szünet nélküli tevékenység, amely a társadalomirányítási folyamat része. Többségük nincs kapcsolatban a konkrét bűncselekményekkel, hanem általános hatást gyakorol a bűnözés leküzdésére. Ezek nem lehetnek a felderítetlen bűnös megnyilvánulásokat a többi bűncselekménytől elhatároló ismérvek.

A büntető igazságszolgáltatás különös helyet foglal el a bűnözés elleni harcban, mert az e célra létrehozott szervek speciális tevékenységét jelenti. Ez az elítéltekre gyakorolt pozitív hatás útján valósul meg. Ezért húz határvonalat a felderített és fel nem derített esetek közé, ami ennek megfelelően a felderített és felderítetlen bűnözés összességét mutatja. Az igazságszolgáltatás rendszerében központi helyet foglal el a bíróság. Néhány országban léteznek más olyan szervek is, amelyek elbírálják az elkövetett bűncselekményeket. Nálunk például ilyen a társadalmi bíróság, valamint a gyermek- és ifjúságvédő bizottságok. Mivel ezek nemcsak a helytelen megnyilvánulásokról, hanem a bűncselekményekről is döntenek, tevékenységüket úgy kell értékelni, mint a látens bűnözés összbűnözéstől való elhatárolásának eszközét. Éppen ezzel a tevékenységgel válnak a szó tág értelmében vett büntető igazságszolgáltatás részévé.

2. A büntető igazságszolgáltatás szociális szerepe megnyilvánul egész tevékenysége során, a bűncselekmény felfedezésétől és az elkövető felelősségre vonásától — egészen a büntetés kiszabásáig, sőt azon is túl. A legfontosabb pillanata (a bennünket érdeklő szempont szerint) az igazságszolgáltatás működésének: az ítélet jog-

[13] *Cankov, P.:* A látens bűnözés egyes kérdései. Pravna Müszl, 1977. 2. sz. 81. old.

[14] *Kudrjavcev, V.:* A büntető igazságszolgáltatás mint rendszer. Jogi kibernetika. Moszkva, 1973. 13. old.

[15] *Kudrjavcev, V.:* i. m. 13. old.

erőre emelkedése. Ennek alapvető és meghatározó jelentősége van.

A végső bírósági aktus kizárja a kétségeket, hogy elkövették-e az adott bűncselekményt (és így része-e a felderített bűnözésnek), vagy nem követték el (és ezért sem a felderített, sem a látens bűncselekmények közé nem lehet sorolni). Éppen az ítélet jogerőre emelkedése biztosítja a büntetés céljainak elérését, azaz, hogy: *1.* megjavítani az elítéltet, és a törvények, valamint a szocialista együttélés szabályainak megtartására nevelni őt; *2.* megelőző hatást gyakorolni rá, és megszüntetni annak lehetőségét, hogy újabb bűncselekményeket kövessen el; *3.* nevelő és megelőző hatást gyakorolni a társadalom többi tagjára (Btk. 36. §). Ezen kívül a végítélet az alapja a bűncselekménnyel okozott kár megtérítésének.

Az előbbi értelemben az ítélet jogerőre emelkedése jelenti a büntető eljárásban azt a „döntő pillanatot", az egyes elkövetőkre és rajtuk keresztül a bűnözésre, mint szociális jelenségre irányuló hatást, amely elhatárolja a látens bűnözést a többitől. A bíróság ítéletével azonos jelentősége van ebből a szempontból a bűncselekmények elbírálásával foglalkozó más állami szervek határozatának is.

A bűnügyi statisztika az államok többségében (ezek között a szocialista országokban) az ítélettel megállapított bűncselekményeken alapul. E szempontból az ítélet jogerőre emelkedése a döntő feltétel.

Mielőtt a fent említett érvek alapján kialakítjuk a látens bűnözés fogalmát, talán szükség van a terminológia tisztázására. A nyugati kriminológusok között már elfogadott, hogy a leghasználhatóbb terminus a „látens" bűnözés, mely a latin lateo szón (elrejtőzöm, ismeretlen vagyok) alapul. E kifejezést egyesek átvették a Szovjetunióban, Lengyelországban, Csehszlovákiában és más országokban, jóllehet nyelvük nincs olyan szoros kapcsolatban a latinnal, és van a fogalomra azonos értelmű kifejezésük is. E szerzők egy része némi idegenkedéssel fogadja csak el az idegen kifejezést. Például *Bulatov* és *Majorov* a „... rejtett, vagy látens" bűnözésről beszél.[16] *Hercenson* az „... ún. felderítetlen (látens) bűnözés" kifejezést használja.[17] Más szerzők ezeket szinonimaként használják *(Kudrjavcev, Pankratov, Tanaszevics, Sraga, Orlov, Böhme, Moldenhauer):* „latenter", „unbekannter", „unaufgeckter", „verborgener" stb.

Nálunk e terminológia elutasítását más megfontolások is diktálják azon a törekvésen kívül, hogy megtisztítsuk az anyanyelvet az idegen kifejezésektől. A „látens" szó, bár használatos a bolgár nyelvben, a „felderítetlen" értelmen kívül jelent még „nem nyilvánvalót", „mozdulatlant", „potenciálisat" is.[18] Ilyen tartalommal ez a terminológia egyáltalán nem fogadható el, mert nemcsak eltávolodik a jelenség tartalmától és a látens bűnözés fogalmától, hanem sok esetben ellent is mond annak.

A látens bűnözés nem potenciális, hanem reálisan létezik az objektív valóságban. Éppen reális létezése határozza meg megismerhetőségét, teszi azt a kutatások és ellenintézkedések tárgyává. Nem szabad úgy elfogadni, mint változatlant, mivel szüntelenül fejlődik, saját létével, következményeivel, a társadalom változásaival együtt. A látens bűnözés dinamikus, változó szociális jelenség, amely nem megállapodott és mozdulatlan, és amelyre egész sor tényező hat. Innen ered a feltárására és korlátozására irányuló feladat realitása.

Az említett megfontolásokat figyelembe véve, a „felderítetlen" kifejezésnek jelentős előnyei vannak a „látens" kifejezéssel szemben. Ezt más országok szerzőinek többségéhez hasonlóan mi is elfogadjuk, azzal a fenntartással, hogy az sem egészen pontos.

A „látens" szót szó szerinti értelemben kell használni, abban a jelentésben, hogy — felderítetlen.

A lefolytatott analízis eredményeképpen már kirajzolódnak a látens bűnözés fogalmának paraméterei. Eszerint ez azon része az általános bűnözésnek — adott területen és időszakban —, amellyel kapcsolatban nem került sor a tág értelemben vett büntető igazságszolgáltatás törvényben meghatározott beavatkozására és ezért nem szerepel a bűnügyi statisztikában. A területi szinten kívül a látens bűnözést természetesen úgy is lehet tekinteni, mint ami egyetlen vagy néhány ágazat vagy gazdasági szervezet, ill. egyes bűncselekményfajták vonatkozásában jelentkezik.

Mint az összbűnözés része, a látens bűnözés tükrözi annak alapvető tulajdonságát. Osztályjellegű, történelmileg átmeneti jelenség, amely olyan cselekmények összességében jelentkezik, amelyek társadalomra veszélyesek, és amelyeket adott korban és társadalomban büntetnek.[19] Ugyanazok a mutatók jellemzik — az állapot és szerkezet —, amelyek állandó változásban vannak, nem pedig mozdulatlanok.[20]

A látens bűnözés *osztályjellege* az eredetre utaláson kívül — új sajátosságokat és tartalmat ad a fogalomnak. Jóval körülhatároltabb a szocializmusban, és minőségileg más, mint a kapitalizmusban volt. A magántulajdon felváltásával és a kizsákmányolás megszüntetésével — ami új társadalmi viszonyokat, új állam- és jog-

[16] *G. Bulatov—N. Majorov:* i. mű 59. old.

[17] *Hercenson, A.:* A szovjet bűnügyi statisztika tudományának alapvető helyzete és feladatai; A bűnözés kutatásának problémái. Moszkva, 1965. 51. old.

[18] *Bakalov G.:* Idegen szavak szótára. Szófia, 1946. 363. old. *Nanov, L.:* Bolgár szinonima-szótár. Szófia, 1963. 218. old. *Milev, Al.—Bratkov, I.—Nikolov, B.:* Idegen kifejezések a bolgár nyelvben. Szófia, 1970. 394. old.

[19] Ld. Kriminológia. Moszkva, 1976. 109. old.

[20] Uo. 110—113. old.

rendszert hozott létre — a szocialista forradalom a bűnözés sok területén megszüntette a felderítetlenség addigi okait. Ugyanakkor, bár szűk területen, új tényezők születnek, amelyek alapjában véve azzal kapcsolatosak, hogy az állampolgárok egy részének tudata elmaradt a társadalmi lét fejlődésétől, a megváltozott életkörülményektől.

A látens bűnözés szociális természete szintén speciális árnyalatokat fejez ki az általánoshoz képest. Ebből a szempontból a fogalom szociális-gazdasági, szociális-pszichológiai, és más szociális feltételeket takar. A társadalomban, ill. az adott kollektívában elfogadott anyagi ösztönző rendszer akadályozhatja például a vagyoni és a kollektív érdekeket sértő bűncselekmények felderítettségét. Az adott szociális-pszichológiai közérzetnek szintén jelentős szerepe van abban, hogy az állampolgárok minden elkövetett bűncselekményt jeleznek-e a megfelelő szerveknek.

A látens bűnözés *büntetőjogi jellege* abból a szempontból érdekes, hogy meghatározhassuk, mely cselekmények „látensek" kisebb vagy nagyobb mértékben.

Mint alapvető mennyiségi mutató, a látens bűnözés *állapota* az általánostól eltérően, csak az igazságszolgáltatás beavatkozása nélkül maradt esetek egy részét fogja át. A látens bűnözés állapotát illetően, mint erre már utaltunk, meg lehet jelölni néhány olyan összetevőt, amelyek az állami beavatkozás hiányának közelebbi vagy távolabbi fokával függenek össze. Ilyenek: *a)* azok a bűncselekmények, amelyekről nem szereznek tudomást; *b)* amelyekről tudnak, de nem tartják nyilván; *c)* amelyeket nyilvántartanak, és amelyeknek szerzője is ismert; *d)* azok a bűncselekmények, amelyek elkövetőit nem vonták felelősségre;[21] *e)* azok a bűncselekmények, amelyek miatt nem hoztak jogerős ítéletet (a döntés más kompetens szervektől függ). Ezek az alkotórészek nem zárják ki egymást, hanem a látens bűnözés egészében állnak kölcsönös kapcsolatban egymással.

Az elemzett jelenség *szerkezetét,* hasonlóan az általános bűnözés szerkezetéhez, az azt alkotó bűncselekmény-csoportok viszonya jellemzi. A látens bűnözés tárgyi szerkezete attól függ, milyen bűncselekmény-típusok maradnak gyakran és leginkább felderítetlenek. Ezért nem esik és nem is eshet egybe az összbűnözés szerkezetével. Ugyanez vonatkozik a személyi szerkezetre, mivel egyes (meghatározott tulajdonságokkal rendelkező és szociális szerepet játszó) személyek a gyakorlatban nehezebben leplezhetők le a bűncselekmény elkövetése után, vagy felelősségre vonásuknak és elítélésüknek több akadálya van.

Az összbűnözéshez hasonlóan a látens bűnözés is időnként változik. Állapota és szerkezete a látensség tényezőinek erősödésével vagy gyengülésével változik. Ez a *dinamizmus* az összbűnözés dinamikájának része, de nem esik azzal teljesen egybe. Például az összbűnözés növekedésével, de a felderítettség jelentős növelésével egy időben csökkenteni lehet a látens bűnözés abszolút mértékét. Különösen valóságosak azok a különbségek, amelyek a szerkezetbeli változás (vagy annak egyes elemei közötti eltérés) és az egész látens bűnözés között vannak.

A látens bűnözés a szociális ellenőrzés ellenintézkedései nélkül úgy fejlődik, mint a szabályozatlan, és ezért különösen veszélyes folyamat. Sokkal károsabb a társadalom számára, mint azok a bűncselekmények, amelyeket felfednek és megbüntetnek. Ezt fejezik ki a következők:

1. A szocialista gazdaság és kultúra, a társadalom egész élete tervezett alapokon nyugszik. A látens bűnözés főleg a népgazdaságban okoz hatalmas anyagi és erkölcsi károkat anélkül, hogy ismertté válna a tervező szervek előtt. Aránytalanságok és nehézségek keletkeznek, melyek forrása ismeretlen, ezért nem lehet ellenük hatásosan fellépni.

2. Akkor, amikor a felderített bűncselekmények esetében az elítéltek nagy mértékben megtérítik az okozott kárt, a látens bűncselekményeknél ténylegesen hiányzik ez a lehetőség.

3. A büntetlenség érzése a felderítetlen bűncselekmények elkövetőit bűnös tevékenységük folytatására és kiszélesítésére bátoríthatja. Megtehetik ezt, mert szabadlábon vannak, ellenük semmilyen intézkedést nem tettek. Különösen jellemző ez a jelenség a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett hivatali fosztogatások eseteiben, amelyeket hónapokig, évekig folytatnak növekvő mértékben.

4. A látens bűnözés rombolja a társadalmi környezet erkölcsi és jogtudatát. A társadalom néhány tagjának jogtudata ennek hatására negatív változásokat szenved, amelyek elítélendő, bűnös magatartásokhoz vezethetnek. Minél inkább elhúzódik a látensség, annál inkább szélesedik a bűnös tevékenység. Ez a szociális-pszichológiai mechanizmus kölcsönösen hat azokban az esetekben, amelyek az elkövető számára törvénytelen, elsősorban anyagi hasznot jelentenek. A gyakorlatban ennek hatása leggyakrabban a társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett fosztogatásoknál jelentkezik, az okiratthamisításoknál, a folytatólagosan elkövetett lopásoknál stb.

Így a bűnözés általános okain és feltételein kívül erős hatást gyakorol egy új szociális determináns, a látensség. Veszélyessége nemcsak a látens bűnözés növekedésében, hanem a bűnözés általános, sőt, felderített, „ellenőrzés alá

[21] Amint ez megállapítható, a *Bulatov* és *Majorov* által javasolt sémához azon bűncselekmények összessége tartozik, amelyek elkövetőit nem vonták felelősségre. Nem esik teljesen egybe a látens bűnözés elemeivel, mert: a) nem minden leleplezett elkövetőt vonnak felelősségre, és b) nem minden felelősségre vont személy ügyében születik ítélet.

vont" részében is megnyilvánul. Ismeretes, hogy ha a felfedezés kockázata kicsi, ez a tény az újabb bűncselekmények elkövetésének motívumai között rendkívül jelentős szerepet játszik.

A látens (és az össz-) bűnözés elleni harc hatékonysága nagy mértékben függ a kriminológiai prognózis sikeres használatától. Ez utóbbi azonban valóságos kiindulási alapokat követel meg. Ha csak a statisztikailag kimutatott bűnözésen alapulna, nem érhetne el hasznos eredményeket.

Az ellentétes nézet, amelyet *G. Avaneszov* vetett fel a kriminológiai (büntető jogi) előrejelzésről írt munkájában,[22] két oldalról nem állja a kritikát.

Először is — a szerző helytelenül korlátozza a prognózis feladatait olyképpen, hogy az „az összbűnözés fejlődésének, tendenciájának és törvényszerűségeinek" a feltárása, szembeállítva azt „a bűncselekmények abszolút számával vagy a bűnözés szintjével". Lényegében a fejlődés tendenciái semmi mást nem jelentenek, mint a bűncselekmények (általában és típusonkénti) növekedését vagy csökkenését egy adott jövőbeli időszakban. A törvényszerűségek nemcsak absztrakt kategóriák, hanem a bűnözés területén megnyilvánuló mennyiségi és minőségi változásokat fejezik ki. A prognózis gyakorlati alkalmazása olyan intézkedésekre készteti a bűnüldöző szerveket, amelyek megfelelnek a tényleges (az ellenőrzés alatt tartott és látens bűnözés) jövőbeli helyzetének és szerkezetének.

Másodsorban: nem érthetünk egyet *G. Avaneszov* megállapításával, mely szerint „a nyilvántartott bűnözés teljesen biztosítja a tanulmányozott jelenség tendenciáit és törvényszerűségeit érintő prognózis kidolgozásának lehetőségét". Mint ismeretes, a nyilvántartott bűnözés nemcsak mennyiségében, de minőségében is különbözik a ténylegestől. Néhány bűncselekményfajta a látensség különböző koefficienseivel bír. Nem azonos, és nem is lehet az a nyilvántartott és a tényleges bűnözés dinamikája, mivel figyelembe kell venni a látensséget erősítő és gyengítő tényezőket, a bűnüldöző szervek aktivitását és tehetetlenségét, a bűnügyi statisztika pontosságát és teljességét érintő változásokat.

A fentiek alapján vitatható az olyan kriminológiai prognózis, amely csak a nyilvántartott bűnözésen alapul. Ha ismeretlen a látens bűnözés mértéke és tartalma, ha nem tanulmányozzák keletkezésének és fejlődésének tényezőit, az utóbbiak váratlan és megmagyarázhatatlan változásokhoz vezetnek a nyilvántartott bűnözés területén is. Az egész egy részének növekedése — azonos társadalmi-gazdasági körülmények mellett — a másik rész csökkenéséhez vezet. Az utóbbi évtized fejlődésében ismeretesek a gyakorlatban olyan esetek, amikor a bűnüldöző szervek hirtelen aktivizációja megsérti néhány statisztikailag tükrözött bűncselekmény dinamikájában a feltételezett tendenciákat. Ilyen jelenségek különösen a szocialista tulajdon elleni és a gazdasági bűnözésre jellemzőek.

Ebből következik, hogy a kriminológiai prognózis jövőbeli fejlődése a nyilvántartott bűnözés keretei közül való kiszakadáshoz, a látens bűnözés kutatásának elmélyítéséhez vezet (mértéke, szerkezete, mozgása, tényezői, indikátorai stb.), hogy a tudományos előrejelzés egészséges talajára lépjünk. Ellenkező esetben a prognózis meglehetősen korlátozott hasznot eredményez a bűnözés elleni harcban.

A látens bűnözés tényezői különösen nagyszámúak és különbözőek. Ezek az elkövetett jogsértésfajtától, megvalósulása lehetőségeitől, a szituáció különösségétől — így az elkövető törekvésétől, a kár minőségétől, a társadalom megfelelő szerveinek aktivitásától — függnek.

A látens bűnözés tartalmának feltárására irányuló törekvések megtalálhatók mind a burzsoá, mind a marxista kriminológiában.

A kapitalista országokban a létező óriási mértékű látens bűnözés tényezőit a nyugati kriminológusok széles körben vitatják és elismerik. Ezek a bűnözés általános okai terén jelennek meg az antagonisztikus társadalomban: a kizsákmányolás, az éles szociális egyenlőtlenség, a javak elosztása során megvalósuló igazságtalanság terén, a politikai elnyomás, a kilátástalanság, az uralkodó ideológia és kultúra hanyatló befolyása stb.

Egyetértve az USA, Nyugat-Európa, Japán és Kanada kriminológusainak megállapításaival, ezekben az országokban a látens bűnözés növekvő mértékének tényezői, legsematikusabb formában, a következők:

a) a bűncselekmény sértettjei nem bíznak abban, hogy a rendőrség elfogja és a bíróság megbünteti a bűncselekmények elkövetőit:

b) a bűnözők bosszújától való félelemből a sértettek nem mernek feljelentést tenni;

c) a rendőri és bírói szervezetben korrupció van, illegális kapcsolatok szövődnek a rendőrök és a bűnbandák között, ami bizonytalanságot szül beavatkozásuk elvi megalapozottságában;

d) a tanúk félelme attól, hogy értelmetlenül vesztegetik idejüket a rendőrségen vagy a bíróságon;

e) a sértettek és tanúk attól való félelme, hogy törvénytelen cselekedeteiket fedik fel, ha bejelentést tesznek a hatalmi szerveknek;

f) a nyilvántartási rendszer hibái (pl. az USA-ban a rendőri nyilvántartás csak néhány súlyos bűncselekményt ölel fel; ott, valamint Japánban és Nyugat-Európában a hivatalos jelenségek nem tartalmazzák a „fehér gallérosok" utóbbi években hatalmas mértékben megnövekvő bűnözését, valamint a szervezett bűnö-

[22] *Avaneszov, G.:* A kriminológiai prognózis elmélete és módszertana. Moszkva, 1972. 67. old.

zést és az ittas állapotban elkövetett közlekedési bűncselekményeket;[23]

g) különös helyet foglalnak el a látens bűnözés tényezői a kapitalista gazdaságban, és főleg a már említett „fehér galléros" bűnözést illetően. Az osztályellentétek elmélyülésével, a kapitalizmus rothadásával, a kapitalista termelés koncentrációjával és centralizációjával, egész ágazatok monopolizálásával negatív változások következtek be az irányításban, a nyilvántartásban és a gazdálkodó tevékenység ellenőrzésében. A burzsoá kormányok által kihirdetett törvények nem elég hatékonyak és következetesek, nem fogadják el kompromisszum nélkül, hogy korlátozzák a látens bűnözés erejét. Lehetetlen tilalmak és javaslatok segítségével megakadályozni a maximális nyereségről szóló objektív törvény érvényesülését, a szemtelen konkurrencia létét, csökkenteni a gazdagságra való törekvést, ami a kapitalizmus viszonyai között valamennyi gazdasági tevékenység alapja. Ezért ilyen tömeges és ravaszul leplezett a trösztellenes törvényhozás, a csalóka reklám elleni törvények, a munkaviszonnyal kapcsolatos törvények, a szerzői és szabadalmi jogi törvények szabályainak megsértése.[24]

Teljesen megalapozott a kiváló nyugatnémet kriminológus, *Wolf Middendorf* pesszimizmusa: „Összefoglalva, határozottan mondhatjuk, hogy az összesen elkövetett bűncselekmények csupán jelentéktelen hányada válik ismertté a rendőrség előtt, vezet bírósági elítéléshez, más szavakkal, a rendőrség és az ítélkezés nem sokat nyom a latban a bűnözés, méginkább más, a társadalmi rend megsértésével kapcsolatos szociális tényezőkkel szemben, amelyek ennek megfelelően visszhang nélkül maradnak."[25]

A társadalom életében a szocialista forradalom eredményeképpen bekövetkező gyökeres változások kifejeződnek nemcsak a bűnözés általános szintjén, hanem a látens bűnözés terjedelmében és szerkezetében is. Hatalmas méretét gyengítő tényezők egész sora megszűnt, csökkennek az egyéb tényezők is.

A kizsákmányolás és az osztályellentét felszámolása, a gazdaságban megnyilvánuló tervszerűség, a javak elosztásának szocialista elvei, a nép erkölcsi-politikai egysége — mindezek a látens bűnözés jóval korlátozottabb megnyilvánulásának előfeltételei.

Sokkal nagyobb az állampolgárok bizalma a rendőrség, ügyészség, bíróság és az ellenőrző szervek iránt a szocialista országokban. Ezért az elkövetett bűncselekményekről tett bejelentések és jelzések beáramlása a mi körülményeink között bőséges forrást jelent a felderítettség növeléséhez. A vezetés és a munkáskollektívák a gazdasági szervezetekben szintén hozzájárulnak a bűncselekmények és fosztogatások korlátozásához. A burzsoá államokban ismeretlenek például az olyan funkciók, mint az általános törvényességi felügyelet, amelyet az ügyészség irányít, a nyomozó hatóság, bíróság és ügyészség szignalizációs tevékenysége, a rendőrség szerveinek profilaktikus munkája.

Ebben a viszonylatban hasznos szerepet játszanak a bűncselekmények és más antiszociális megnyilvánulások elleni harcra alakított speciális társadalmi szervek is — a dolgozók önkéntes egységei, a népi ellenőrzési bizottságok, a társadalmi bíróság, gyermekvédelmi szervek, közlekedésbiztonsági tanácsok, természetvédő bizottságok stb.

Eltekintve attól, hogy minőségileg más a helyzet mint a kapitalista világban, a látensség okainak vizsgálata a mi körülményeink között is aktuális feladat. E feladat megoldása jelentősen hozzájárul a napjainkban különösen időszerű, a felelősség elkerülhetetlenségéről szóló lenini elv megvalósításához. Minden kutatás előfeltétele e területen a látens bűnözés tényezőinek feltárása.

A konkrét bűncselekmény látensségének okai különbözőek, amelyek jelentkezhetnek: az elkövetett bűncselekmény típusában; az elkövetés módjában és körülményeiben; az elkövető törekvéseiben és lehetőségeiben: abban, hogy a sértett kész és képes értesíteni a bűnüldöző szerveket; a közösség együttműködésének fokában; az operatív, ellenőrző, nyomozó, ügyészi és bírói szervek munkájának színvonalában.

Az említett területek, amelyeken a látensség különböző tényezői jelentkeznek, kölcsönösen kapcsolatban állnak egymással, és sok esetben egyik függ a másiktól. Jelentőségük különböző más és más kombinációkban. Például a személy elleni bűncselekményeknél a sértett szerepe a felderítésben sokkal nagyobb, mint a társadalmi tulajdon elleni cselekményeknél. Az okirattal elkövetett, és a szocialista gazdaság elleni bűncselekmények látenssége, ezzel ellentétben, az elkövetés módjától és körülményeitől, az elkövető tapasztaltságától és a tett eltitkolásának vágyától függ. A közrend és közbiztonság elleni bűncselekmények az állampolgárok nagy aktivitása mellett nem maradhatnak felderítetlenül. A szakszerűség és a megalkuvás nélküliség a bűnüldöző szervek beavatkozása során általában gyengíti a látensség okait valamennyi bűncselekmény vonatkozásában, ellenkező esetben a bűncselekmények felderítése és a felelősség érvényesítése még nehezebbé válik. A rossz szervezés és irányítás, a gyenge ellenőrzés mellett ritkábban tudják felderíteni a vállalati visszaéléseket stb.

A látensség egyes okcsoportjai között meglevő összefüggések példálózó felsorolása ezen

[23] Bővebb adatokat e kérdésről *B. Nikiforov—G. Zlobin—A. Nikiforov—V. Gevorgján—F. Sutherland—N. Kuznyecov—R. Clark—V. Supilov* és mások ismert munkáiban lehet találni.

[24] *Nikiforov, B.—Zlobin, G.—Nikiforov, A.—Gevorgján, V.:* USA-bűnözés és politika. Moszkva, 1972. 32. old.

[25] *W. Middendorf:* i. m. 48. old.

okok mélyebb analízisére irányul. Látható, hogy egyesek tartalma objektív, a többié pedig — szubjektív jellegű.

Az objektív tényezők főleg abból a helyzetből fakadnak, amelyekben a bűncselekményeket elkövették. Például a személy és a társadalmi rend elleni bűncselekményeknél nagy jelentősége van az elkövetési hely speciális vonásainak, az idegen személy hiányának, a nyomok eltüntetése lehetőségének stb. A hivatásos járművezetők által elkövetett közlekedési bűncselekményeknél és azok felderítésénél nagy szerepet játszik a gyenge diszpécseri és technikai ellenőrzés, a menetlevelek szabálytalan vezetése.

A látensség objektív tényezői közé tartoznak a bűnüldöző szervek munkájában megnyilvánuló hiányosságok is. Ilyenek lehetnek: az ügyészséget nem informálják, ha bűncselekmény bizonyítékait észlelik; folyamatosan feltartóztatják az ilyen anyagokat az ügyészségen; a bíróságra gyakorolt hatás különböző formái azzal a céllal, hogy felfüggesszék az eljárást vagy felmentsék a vádlottat; nyomást gyakorolnak az ügyészre, hogy ne fellebbezzen a helytelen ítélet ellen stb.

Az objektív körülmények közé sorolható, bár némi fenntartással:[26] a közvélemény kritikátlansága a bűncselekményekkel szemben; a speciális társadalmi szervek (népi ellenőrzés, önkéntes egységek, társadalmi bíróság stb.) gyenge munkája; az, hogy az állampolgárok nem készek együttműködni a rendőrséggel és az ügyészséggel az egyes bűncselekmény feltárása és a büntető felelősség megvalósítása során.

A bűncselekmény látensségének szubjektív tényezői kapcsolatban vannak egyes személyekkel, pontosabban az elkövető és a sértett magatartásával.

Az elkövető jártassága, speciális ismeretei az adott területen lehetővé teszi a bűncselekmények ügyes eltitkolását. A bírói gyakorlat bővelkedik ravaszul elleplezett bűncselekményekben; a nyomokat mechanikus vagy kémiai eszközökkel megsemmisítik; a nyomozást „hamis nyom" felvetésével tévútra vezetik; a sikkasztást valótlan dokumentumokkal leplezik, megsemmisítik vagy „elvesztik" a beszámolókat stb. Mindezeken kívül a látensség tényezői sok esetben magában a manipulációs lehetőségben rejlenek a bűncselekmény elkövetésének pillanatában, nem pedig a már elkövetett cselekmény nyomainak leplezésére irányuló kiegészítő cselekményekben.

A látensség szubjektív tényezői kapcsolatban vannak a sértett bűncselekmény utáni magatartásával. A szocialista kriminológiában elég sok munka érinti a sértett bűncselekmény utáni passzivitásának motívumait. *B. Holyst* a következőket sorolja fel:[27]

1. a bűncselekmény jelentéktelen a sértett szerint, ezért nem tesz feljelentést a rendőrségen;
2. félelem a bűnelkövető bosszújától;
3. a sértett beleegyezése a bűncselekménybe (főleg a szexuális cselekmények esetében);
4. a kár csekély foka;
5. a sértett erkölcsi kompromittálástól való félelme (például ha prostituált fosztotta ki);
6. a rendőri szervek iránti bizalmatlanság;
7. a büntető szankciók helyességében való kételkedés;
8. bizalmatlanság a bűnüldöző szervek munkájának eredményességével szemben;
9. a büntető eljárásban való részvétel alóli kibúvás;
10. a megtorlás előnyben részesítése önbíráskodás útján.

F. Wittkopf a sértett (sőt, harmadik személyek) motívumainak egész sorát teszi hozzá ehhez a gazdasági bűncselekményekkel kapcsolatban:

1. naivitás, hiszékenység, hanyagság;
2. nem hisznek abban, hogy az állami szervek magas állású, vezető káderekkel szemben is eljárnak;
3. megalázkodás, a vitától való félelem, a függőség demonstrálása;
4. közömbösség, elvtelenség;
5. rosszul értelmezett kollegalitás;
6. a saját munkában, irányításban és ellenőrzésben rejlő hiányosságok feltárásának megakadályozása;
7. anyagi és szellemi vesztegetés olyan haszon érdekében, ami más által elkövetett bűncselekményből fakad ... Figyelnünk kell arra, hogy a felsorolt szubjektív tényezők bizonyos mértékig az elkövetők durva nyomásának eredményei, valamint arra a tényre is, hogy ez utóbbiak vezető funkciót töltöttek be, befolyásos személyekkel álltak kapcsolatban.[28]

A szubjektív tényezők részletes és alapos tanulmányozása nemcsak a kriminológia, hanem a kriminalisztika feladata is. Ezt szükségessé teszi a konkrét előfordulásuk esetén való védekezés. Ezzel együtt alapvető szerepe van a lakosság körében végzett jogi felvilágosító munkának.

A szocialista társadalom polgárainak a hatalom szerveiben való bizalmát, arra való készségüket, hogy minden elkövetett bűncselekményt jelezzenek, magasra kell értékelni. A mulasztás, a részvétlenség, az elvtelenség sérti ezt a bizalmat, és elkerülhetetlenül a látensség koefficiensének növekedéséhez vezet az összbűnözésen belül.

Az objektív és szubjektív tényezőkön kívül, amelyek egyes bűncselekmény-típusoknál je-

[26] Relatív jelentőségű az objektív és szubjektív tényezők elhatárolása általában, mivel néhány objektív tényező mögött meghatározott szubjektumok (könyvelők, ellenőrök, nyomozók, bírák) állnak.

[27] *B. Holyst:* i. m. 78. old.

[28] *E. Wittkopf:* i. m. 27. old.

lennek meg, léteznek — mint már említettük — olyanok is, amelyek a bűnözéssel, mint szociális jelenséggel függnek össze. Leggyakrabban idevezet az, hogy:

1. a társadalom nem érdeklődik kellőképpen a bűnözés és az ellene folyó harc iránt;

2. elégtelen az elkövetett bűncselekmények és a bűnözés helyzetének kritikája, főleg a tömegkommunikációs eszközökben;

3. az újságírók, állami alkalmazottak, az igazságszolgáltatás résztvevői tévesen informálják a közvéleményt.

A bolgár állampolgárok érdeklődése a bűnözés elleni küzdelem kérdései iránt meglehetősen nagyfokú. Ezt igazolják az 1971—1977 között lezajlott jogtudatvizsgálatok eredményei és mutatói. Az állampolgárok többsége érdekeltnek tekinti magát a bűnözéssel szembeni állami-társadalmi beavatkozás megszervezésében és aktív működésében. Az ezirányú állampolgári aktivitás növekedését a jelzett vizsgálatok ilyen mutatókkal jellemzik: 1971-ben 76,0%; 1973-ban 81,4%; 1977-ben 84,9%.[29]

Nagy jelentősége van ebben a viszonylatban az állampolgárok bírálatának, amely kipróbált eszköze valóságunk negatív jelenségeinek korlátozására és felszámolására. Olyan helyzetben, amikor hiányzik a bírálat, közömbösség alakul ki a bűnözés jelenségeivel szemben, sőt elmarad a bűnelkövetők felderítése és következetes felelősségrevonása, terjed a látens bűnözés, tényezői sokasodnak és erősödnek. A közösség kritikai reakcióját előnyben kell részesíteni a közömbösséggel szemben, még azokban a nemkívánatos esetekben is, amikor a bűnüldöző szervek nem követik a törvényben előírtakat. Ez ösztönző erő munkájuk megjavításához, a bűncselekmények maradéktalan felderítéséhez és az elkövetők következetes felelősségrevonásához.

A közömbösség és a tétlenség, mint a látens bűnözés tényezőinek leküzdésében nagy jelentősége van annak, hogy a szocialista közösséget egyidejűleg, a valóságnak megfelelően informálják a bűnözés helyzetéről. Semmi sem mentheti azokat az igazság leleplezésére irányuló kísérleteket, amelyeket néhány hatóság és hivatalos személy tett bizonyos időszakban. Nagy kárt okoztak az állampolgárok jogtudatának és a bűnözés elleni harc aktivitásának. Ideje felülvizsgálni a bírósági statisztika megbízhatóságának, hitelt érdemlőségének kérdését is. Ennek nyilvánosságra hozatala jobban bekapcsolná a szocialista szervezeteket, valamennyi közösséget a bűnözés elleni harcba.

A látensség tényezőinek, mint általában a bűnözésnek a mi viszonyaink között szociális és pszichológiai indítékai vannak, amelyek az anyagi-technikai bázis fejletlenségével, a társadalmi viszonyok elmaradottságával, az irányítás hibáival és az állampolgárok viszonylag alacsonyabb öntudatával kapcsolatosak. Jelentős erőfeszítéseket kell tenni e hiányosságok felszámolására és általában a szocialista elvek érvényesítésére annak érdekében, hogy a társadalomban és annak minden egyes tagjában a szükséges mértékben kialakuljon az ellenállás a bűnözéssel és minden más társadalomellenes jelenséggel szemben.

Panev, Bajcso

[29] *Panev, B.:* Jogtudat és bűnözés. Szófia, 1977. 45—56., 68—73. old.; *Panev, B.* és társai: Bűnözés a blagojevgrádi kerületben és az ellene vívott harc. Blagojevgrád, 1978. 105—111. old.

SZEMLE

A polgári parlamentek működése

Államjogi irodalmunk meglehetősen elhanyagolta a mai fejlett tőkés államok politikai berendezkedésének elemzését. Hogy csak a legjelentősebb államokat említsük: pl. az Egyesült Államok vonatkozásában az utolsó monografikus feldolgozás még Magyary Zoltán nevéhez fűződik,[1] vagy az angol állami berendezkedés részletesebb tanulmányozása magyar nyelven még mindig Dicey századelőn lefordított alkotmányjoga alapján elérhető. Pedig épp az utóbbi félévszázad radikálisan módosította a polgári államok berendezkedéseinek hatalmi súlypontjait.

Több — egymást nem kizáró — megoldás kínálkozik a polgári államok kutatására. Dolgozatomban e berendezkedés egyik alapintézményét: a parlamentet szeretném tárgyalni, ha csak néhány aspektus erejéig is. Egy ilyen aspektus lesz a parlament és a politikai pártok közötti összefüggések elemzése, amelyet tágabb keretbe, a *társadalmi akaratképződési* folyamat egészének változásaiba helyezek el. Itt döntően Jürgen Habermas társadalmi nyilvánosságot elemző alapművére[2] támaszkodom. Részletesebben kitérek még a parlamentek struktúrájára, az ezt meghatározó összefüggésekre, és — irodalmunkban teljesen hiányzó szempont — a parlamentek saját apparátusának szerepére, amely a mai fejlettségi szinten alapvetően meghatározza egy parlament tényleges hatalmi súlyát, az állami döntések kialakításába való beleszólás lehetőségét. Már ezen elvontsági szinten felmerül a parlamentek különböző kormányformák szerinti tárgyalása, terjedelmi okokból erre itt nem kerülhet sor, a későbbiekben azonban egy külön tanulmányban ki szeretnék térni erre is.

[1] *Magyary* Zoltán: Amerikai államélet. Bp. 1934. 302 old.

[2] *Habermas, Jürgen:* A társadalmi nyilvánosság struktúraváltozása. Gondolat, 1971.

I.

A parlamentek kettős természete

A parlamenteket két oldalról vehetjük szemügyre, így kettős természetüket állapíthatjuk meg. Nézhetjük arról az oldalról, a társadalom tagjainak akarataiból, véleményeiből hogyan lesz egységes állami akarat (természetesen az uralkodó osztály dominálo túlsúlya mellett). Itt a parlament az akaratformálódási folyamat végén jelenik meg, mint az a pont, ahol a társadalomban kialakult véleményekből, akaratokból államakarat válik. Ha látjuk, hogy a parlament ennek a folyamatnak (záró) része, akkor nyilvánvaló, hogy csak akkor érthetjük meg, ha az akaratképződési folyamat egészét, ill. belső összetevőit vizsgáljuk, és esetleges változásainak hatását kimutatjuk a parlament működésére.

Másik oldalról szemlélve a parlament állami szervezetrendszer csúcsát jelenti. Innen tekintve a parlament egy folyamat mindenkori kezdőpontja. Attól függően, hogy ez a folyamat — az állami tevékenység — mit jelent az egyes korszakokban, ill. milyen tagolt az állami tevékenység, mennyire erőteljes az egyes társadalmi szférák állam általi megszervezése, és főleg, hogy a társadalom általános fejlettségi szintje *milyen minőségű megszervezést* kíván az államtól, eltérő követelményekkel áll szemben a parlament.

A parlament tehát két teljesen eltérő folyamatnak része egyszerre, a két folyamat változása másképpen hat ki a parlament működésére. Ha mint a társadalmi akaratképződés utolsó láncszemét vesszük figyelembe, itt a folyamat előző láncszemeinek megváltozása (pl. a politikai sajtó, vagy a politikai pártok struktúraváltozása) spontánul kihatnak, és mint következmény szükségszerűen jön létre a parlament jellegváltozása. A másik folyamat változása (pl. az állami tevékenység kiterjedése eddig államtól mentes szférákra, ill. a fejlettségi szint növekedése) a parlament felé, mint követelmények jelennek meg, és a parlament vagy felnő ehhez, vagy formálissá válik működése. Összegezve tehát míg az első kivédhetetlenül átalakítja a parlament hatalmi súlyát, a második folyamat csak eshetőlegesen. Most nézzük meg részletesen a két folyamat változásait, és ennek hatásait a parlamentekre.

II.

A parlament, mint a társadalmi akaratképződési folyamat végső láncszeme

Az itt felmerülő kérdés: milyen belső összetevőket lehet lehatárolni azon az úton, amelyen a társadalom akarattotalitásából az egységes állami akaratrendszer létrejön, ill. ennek előkérdése, milyen társadalmi kör tud beleszólni a hatalomgyakorlásba. Ebben a folyamatban[3] négy mozzanatot különíthetünk el: *a)* a társadalom politikailag releváns köre, ennek változásai, *b)* a politikai sajtó, amely integrálja és megszervezi a szétszórt véleményeket, *c)* a politikai pártok, és más nem pártjellegű politikai szervezetek, *d)* és végül a parlament.

Kiinduló történelmi pontunk a XIX. század első évei, ettől számítva napjainkig két fejlődési szakaszt különíthetünk el ebben a folyamatban, mely szakaszokban eltérő struktúrát mutattak a folyamat említett mozzanatai, ill. eltérő súlypontok jellemzik egymáshoz való viszonyukat.

Első szakasz a *liberálkapitalizmus múlt századi akaratképződési folyamata.* Mi jellemző ebben a korszakban az egyes mozzanatokra?

1. A társadalom politikailag releváns köre a társadalomnak egy viszonylag szűk csoportja, pl. a XIX. század első éveinek Angliájában kb. 400 ezres kör. Itt maga a mennyiség is fontos, de még jelentősebbek e kör tagjainak minőségi jellemzői. E kör résztvevői döntően a nagybirtokosok és a nagypolgárság tagjai, akiknek előképzettségük, másrészt napi életvitelük következtében a közösségi ügyek iránti értelmi szintű érdeklődése többségükben biztosított. A politikai vélemények, akaratok kialakulása itt az egyes személyek szintjén, autonóm módon történik; a különböző integrálási formák (politikai sajtó, politikai pártok) döntően csak összegezik ezeket az akaratokat.

2. A korszak politikai sajtóját *szellemi sajtónak* nevezhetjük. Jellemzője tehát, hogy csak puszta fórumot kínál a *már kialakult* egyéni vélemények széles körben való megvitatására. Másrész — a sajtó későbbi alakjától eltérően — szórakoztatási funkciókat nem tölt be.

3. Következő mozzanatunk a politikai párt, mint integrálási forma. E korszak politikai pártjai a *honorácior pártok.*[4] Szinte alig tudjuk elkülöníteni más intézményektől, önálló szervezetük nincs. A pártok szilárd stábja a pártvezetőség, amelynek tagjai a parlamentben, mint képviselők tevékenykednek. Inkább ezért csak *parlamenti pártoknak* lehet tekinteni ezeket, ahol a képviselők egy csoportja — egy meghatározott eszmerendszer mellett hitvallás által összefűzve — jelenti „a" pártot. Egy-egy nagyobb újság szerkesztőségét lehet még némiképpen a pártok parlamenten kívüli bázisának tekinteni, ezeket a szerkesztőségeket azonban nem anyagi — egzisztenciális alapok kötik egy-egy párthoz, hanem hasonlóképpen csak egy eszmerendszer melletti kiállás, a felmerülő problémák azonos aspektusból szemlélése. A párt ekkor még laza forma, ahol nincs egzisztenciális függés a képviselők és a pártok között sem. A képviselő saját anyagi bázisa (esetleg barátai segítségével), másrészt egyéni szónoki stb. képességeire támaszkodva kerül a parlamentbe, ahol a hitvallásának legmegfelelőbb képviselőcsoporthoz csatlakozik — ezzel pártot *alkotva.* Helyi szinten a közösség prominens képviselőiből a választások idejére alakuló önkéntes választókerületi bizottságok azok, amelyeket szintén csak egy-egy eszmerendszer melletti hitvallás révén lehet egy-egy párthoz kapcsolódónak tekin-

[3] Habermas „társadalmi nyilvánosság" kategóriája megfelel annak, amit mi „társadalmi akaratképződési folyamatnak" nevezünk. Eltérésünket kettős indokkal is alátámasztjuk: egyrészt a magyar nyelvben a „nyilvánosság" jelentéstartalma nem fedi Habermasnak e kategóriáját, és Habermas munkája nem hatotta át politikai gondolkodásunkat, hogy értelmezése általánosan elterjedt volna. Másik indokunk érdemibb: kritikai fenntartásaink vannak Habermassal szemben egy lényegi ponton. Nem veszi figyelembe a politikai pártok és a társadalom tagjai között *közvetítő* érdekképviseleti szervek szintjét, így épp végkövetkeztetéseinek egy részével nem lehet egyetérteni.

[4] Lásd. *Habermas* i. m. 290—295. old., vagy *Weber, Max:* Állam, politika, tudomány. Közgazd. és Jogi Kiadó, 1970. 420—428. old.

teni. Ez tehát a korszak politikai pártja.

4. Következő láncszem a folyamatban a parlament, amely erről az oldalról szemlélve: *önálló* képviselők gyülekezete, ahol csak az egyes képviselők személyes varázsa, vezető képessége tud létrehozni többé-kevésbé tartós csoportosulásokban némi hierarchiát. Döntő még, hogy ebben a korszakban a társadalom politikailag releváns rétegeinek kompromisszumait nagyrészt a parlamenten belül hozzák létre.

Összegezve ezt a parlamentet: a felmerülő kérdések alternatívái nyíltan csapnak össze a parlamentben, erről tudósít a politikai sajtó, ez alapján a politikailag releváns rétegek megvitatják az alternatívákat, és ezeket a véleményeket a politikai sajtó visszacsatolja a parlament felé, mint a „közvélemény" állásfoglalásait. Hogy mindez létrehozhatott egy valóságosan működő társadalmi kontrollt az állam működése felett, az előfeltételként lehetővé tette az is, hogy a politikailag releváns társadalmi kör differenciáltsága ellenére viszonylag homogén volt, tehát a proletariátus és a szegényparasztság kirekesztésével antagonisztikus érdekkülönbségek nem kaphattak hangot a politikai vitákban, ill., hogy az állam tevékenysége csak olyan szférákra terjedt ki (kulturális, általános adóztatási kérdések, vallási tolerancia problémái, a külpolitika általános kérdései stb.), amelyre *ezen a fejlettségi szinten* nem igényeltek különösebb szakértelmet, így az általános műveltség szintjén megvitatható problémákat jelentettek. Mindezek ellenkező előjellel igazak a társadalmi akaratképződési folyamat következő szakaszában.

E második szakasz századunk polgári államainak akaratképződési folyamatát jelenti. Az előbbi struktúra átalakulása a politikailag releváns társadalmi kör fokozatos kibővülésével kezdődik el. Ennek legszembetűnőbb jele a választójog mind szélesebb kiterjesztése a XIX. század második felétől kezdődően Nyugat-Európa államaiban. Ez az alapvető változás — további kihatásaiban — a korábbi struktúra minden elemét ellenkezőjére alakította át.

1. A politikában — legalábbis választójogilag — releváns társadalmi kör, a korábbi néhány százezerről pl. Angliában századunk elejére húszmillióra növekedett. A radikális kibővülés folytán egyre inkább alkalmatlanná váltak a laza struktúrájú politikai pártok, és más integrálási formák. Alapvetően eltérő volt a politikában újonnan megjelent szélesebb rétegek előképzettségi szintje és — sokkal döntőbb — napi életvitele, mint a korábbi szakasz rétegeié. Ezen rétegek számára az egész napot betöltő fárasztó, intenzív és gondolkodást kizáró gyári vagy mezőgazdasági munka mellett gyakorlatilag lehetetlen volt a politikai események alternatíváinak folyamatos tudati feldogozása, és ezzel az egész korábbi struktúra — amely az értelmi-kritikai alapokra épült — talaját vesztette.

2. A politikai sajtó ennek megfelelően mindjobban átalakult. A korábbi szellemi sajtó helyére fokozatosan a milliós példányszámú *tömegsajtó* lépett, amely már nem integrálja, hanem gyártja a politikai véleményeket és fordított irányban visszaviszi, belesúlykolja e véleményeket a választóközönség soraiba. A sajtó egyre inkább üzleti vállalkozássá vált, ill. a megerősödő politikai pártoktól függésbe került. Másrészt kialakult a pártsajtó, az egyes pártok saját újságjai, amelyek egyre dominálóbb szerepet töltenek be a tömegsajtón belül.

3. A politikai párt — mint e folyamat következő láncszeme — e változásokra reagálva gyökeresen átalakult.[5] A korábbi „gondolatépítményből" önálló szervezettel és óriási anyagi bázissal rendelkező társadalmi erővé vált. Bár az egyes országokban eltérő módon, de ez az átalakulás közvetlen kiváltói az újonnan keletkező munkáspártok voltak. Lévén társadalmi bázisuk egészen más, mint a korábbi polgári pártoké, eltérő struktúrát alakítottak ki. E kihívásra — ti. a munkáspártok gyors sikereinek hatására — a honorácior-pártok is átalakították laza struktúrájukat: szilárd szervezeti keretet, önálló apparátusok szintjeinek egész rendszerét hozták létre, amelyek egy centralizált egységbe futnak össze.

4. Mindezek kihatottak a parlament korábban központi szerepére, és fokozatosan átalakították a képviselők — politikai pártok — sajtó — választóközönség viszonyát. A képviselők mind erősebben elvesztették önállóságukat a politikai pártokkal szemben: a pártok által megszervezett választóközönség előtt csak az a képviselőjelölt számíthat sikerre, aki valamelyik párthoz kapcsolódik. Ebből következően a megválasztott képviselő, parlamenti működése során többékevésbé már csak a centralizált pártvezetőség döntéseit jeleníti meg.

A parlament egésze is lassanként elvesztette korábbi jelentőségét, mint a társadalom felől érkező vélemények megvitató fóruma. A pártok belső szervezetén belül, mint párthatározat kialakul az egy-egy párt által összefogott társadalmi osztályon belüli érdekellentétek kompromisszumra hozása, és a parlamenti képviselők márcsak mint mennyiségi tényezők jönnek számításba, mikor a pártakaratot — parlamenti többséggel — államakaratta transzformálják. Ennek teljes formája, ha a mérvadó pártok létre tudják hozni parlamenten kívüli kompromisszumaikat (mint folyamatos koalíció, vagy ad hoc jelleggel), ilyenkor puszta államjogi formalitássá válik a parlament: a társadalmi akaratképződési folyamat során, a társadalom heterogén érdekeiből, akaratából egységes akaratrendszer alakul ki mielőtt eléri a parlamentet, lényege szerint tehát — időlegesen vagy véglegesen — fölöslegessé vált.

A parlament fölöslegessé válása több okból történhet. Más a helyzet, ha legitimációs ideológia változása révén válik funkciótlanná, pl. ha karizmatikus legitimáció válik egy társadalomban hatékonnyá. Ebben az esetben nem erről van szó. A lényeg itt az, hogy bár megmarad a társadalom érdekellentéteinek elismerése, és kifejeződésüknek szervezeti úton történő lehetősége, azonban a kompromisszumki-

[5] A XX. század első éveitől kezdődően a politikai pártok kutatása egyre kiterjedtebbé válik: kontinensünk nyugati felén. Ma már a pártszociológia klasszikusának számítanak *Robert Michels* („Zur Soziologie des Parteiwesens", Leipzig 1911.) és *Moisei Ostrogorski* („La Demokratie et l' Organistion des Partis Politiques" Paris, 1903.), akik először reagáltak a politikai pártok tömegalapra állásának következményeire.

hordó fórumoknak olyan folyamatosan működő szervezetrendszere jön létre, amely képes már a *parlament előtt* elérni a végső kompromisszumokat. Persze ez az állapot előfeltételez egy olyan gazdasági prosperitást, amely révén a társadalom *már működő* mechanizmusai — gazdaságban, oktatásban, kultúrában stb. — nem kérdőjeleződnek meg, hanem csak kisebb kérdésekben kell kompromisszumra jutni. Ha az ilyen előfeltétel problémássá válik, elégtelennek bizonyul az „előzetes fórumok" békés kompromusszumkötése, a társadalmi feszültségek következtében megmutatkoznak az antagonisztikusabb érdekkülönbségek, az egymásnak feszülő pártok eltérő alternatívái újra megjelennek a parlament nyilvánossága előtt: és ezzel újjáéledt a parlament. Pontosan ez játszódott le Ausztriában, ahol 1966-ig, húsz éven keresztül ez volt a helyzet, vagy a 70-es években Svédországban.[6]

Az Egyesült Államokban éppen ellenkező állapotokat figyelhetünk meg. Itt különböző okok miatt nem alakultak ki centralizált politikai pártok, ellenben az érdekképviseleti szervek (szakszervezetek stb.) szintjeinek egész rendszere jött létre a XX. század folyamán. Ez a szétszórt, heterogén szervezetrendszer képtelen a kongresszuson kívül létrehozni még jelentéktelenebb kompromisszumokat is: itt a kongresszus vált azzá a fórummá, amelyen belül folyamatosan létrejönnek a kompromisszumok. (Most nem térek ki arra, hogy ez az egész mechanizmus csak a kongresszustól nagyrészt független elnöki hatalom óriási súlya és az állami ügyek folyamatos vitelében játszott szerepe miatt állhat fenn.) Majd látni fogjuk, hogy ennek megfelelően az amerikai kongresszus mélyen tagolt szervezetrendszerrel és óriási *saját* apparátussal rendelkezik, ami pl. az európai parlamenteknél szinte teljesen hiányzik.

III.

A parlament az állami tevékenység oldaláról szemlélve

A parlament működését az előbbieken túl meghatározza az is, milyen az adott társadalom fejlettségi szintje, e fejlettségi szintnek megfelelő szükségletrendszer kielégítésének megszervezésében milyen szerepet játszik az állam.

1. A kapitalista fejlődés két nagy útját úgy fogalmazhatjuk meg, ha szembeállítjuk a német típusú államra alapozott társadalmi fejlődést az Egyesült Államok döntően magánszférára épülő fejlődésével.[7] A társadalmi termelés fejlődésével egyre jobban kiépülnek a korábban csökevényes formában létező szférák (oktatás, kultúra, tudomány stb.), melyek megszervezése lehetséges a magánszervezetek növekedése útján, de lehetséges az adott szféra állami megszervezése is. Persze hozzá kell tenni, hogy az állami beavatkozás tendenciaszerűen növekszik a társadalmi fejlettség magasabb fokain, de az előbbi két alternatíva közötti választás ezt lassíthatja vagy radikálisan növelheti.

A parlament szerepét tehát nagymértékben meghatározza, *milyen szerepet vállaló állam* egységes akaratrendszerét kell megformálnia, ebből következően milyen problémákra kell választ adnia, pl. döntően csak általános kérdésekre, vagy az állam széles szerepvállalása esetén részletes gazdasági stb. kérdésekben is döntenie kell.

Ha a fejlődés menetében nézzük a parlamentek működését, akkor a XIX. század első felében viszonylag kis szerepkörű államokat találunk (most tekintsünk el a különbségektől), ahol egy-egy szféra alappilléreit (pl. a gazdaság esetében a magántulajdon védelmét és a szerződési szabadság biztosítását) garantálta az állam, és konfliktus esetén mint igazságosztó szerv lépett fel. E korszak parlamentjének tehát viszonylag kevés kérdésekben kellett dönteniük, és a döntés tárgyai is homogén jellegűek voltak.

A gazdasági növekedés, a munkásmozgalom követelései folytán az államnak később mind nagyobb szerepet kellett vállalnia a társadalmi újratermelés előfeltételeinek biztosításában. A XX. század kezdete óta ez a fejlődés az állami apparátus robbanásszerű növekedését hozta létre. A megnövekedett feladatok új helyzet elé állították a parlamenteket. Jelentkezik ez abban is, hogy az állami beavatkozással párhuzamosan bővülő jogrendszer kialakítása egyre nagyobb törvényalkotási terhet ró a parlamentekre, másrészt a differenciált államapparátus parlamenti ellenőrzése egyre formálisabbá válik. A parlamentek fejlődése e problémákra több módon próbált választ adni. Ezáltal, valamint a társadalmi akaratképződési folymat eltérései révén különböző típusú parlamenteket figyelhetünk meg.

A parlamentek kettős természetéből adódóan két vonal mentén alakíthatjuk ki a parlamentek típusait. A társadalmi akaratképződési folyamat szempontjából *politikailag strukturált* és *homogén parlamenteket* különböztethetünk meg. Itt tehát azt tartjuk szem előtt, mennyire fejezi ki a parlament a társadalom érdekstruktúráltságát, vagy milyen fokban történik meg az érdekstrukturáltság feloldása előzetes mechanizmussal — így végső fokon centralizált egységbe összefutó politikai pártokkal — és a parlamentben már csak néhány belsőleg egységes tömböt jelentenek a pártok. Az állami tevékenységben elfoglalt szerepét tekintve *apparátussal rendelkező* és *apparátus nélküli parlamentet* különíthetünk el. Lehet, hogy ez csak külső formai jegynek tűnik, de az apparátus léte, vagy hiánya alapvetően meghatározza, hogy ügydöntő-parlamentről lehet-e beszélni, vagy ez csak formálisan működik.

2. A parlamentek belső struktúrája. A modern polgári államok parlamentjei két vonal mentén alakítják ki belső szervezetrendszerüket:[8] a képviselők politikai pártállása szerinti megoszlást, más-

[6] Ausztriában egészen 1966-ig a szociáldemokraták és a Néppárt alkotta koalíció kormányzott. A két párt a mandátumok 96%-ával rendelkezett. Mindkét párt elég centralizált volt ahhoz, hogy a kormányt alkotó két pártvezetőség, előzetes munkabizottságot létrehozva, kompromisszumra tudott jutni minden vitás kérdésben. Ebben a helyzetben a parlament puszta államjogi díszsé vált, míg 1966-tól a koalíció megszűnése óta egyre inkább növekszik érdemi szerepe. (lásd. „Das politische System Österreichs" szerk.: *Heinz Fischer*, Bécs, 1974.)

[7] *Somlai Péter:* Hivatali szervezet és intenzív iparosítás. Bp., 1977.

[8] *Samuel Patterson—Malcolm Jewell:* The legislative process in the United States. 1973. New York, 251—253. old.

részt az eldöntendő kérdések szakmai hovatartozása szerinti megoszlást követik. Az első szerint a parlament pártfrakciói különülnek el, a másodiknak felel meg a parlamenti bizottságok rendszere.

2. a) A parlamenti pártfrakciók. A politikai pártok struktúrájának különbözősége kihat a parlamenti pártfrakciók szerepére. Alapvető eltérés van az Egyesült Államok pártrendszere és a nyugat-európai pártok felépítése között. Míg az amerikai pártokat laza szervezeti forma jellemzi, ahol az egyes képviselők nagy függetlenséggel rendelkeznek a kongresszusi pártvezetőségekkel szemben, addig Nyugat-Európában többé-kevésbé centralizált pártokat találunk, a képviselőket itt köti a parlamenti pártfrakció vezetőségének döntése. Ebből adódóan a parlamenti élet minden mozzanatában megtalálhatjuk a parlamenti frakció meghatározó szerepét. A parlamenti ügyrendek hosszú ideig figyelmen kívül hagyták ezt a realitást, de az 50-es évektől kezdve egyre inkább tekintettel vannak erre.[9] Így ma már a törvénykezdeményezés jogát csak úgy adják meg az egyes képviselőknek, ha azt egy frakció támogatja (tehát de facto a frakcióé lett ez a jog), vagy a parlamenti bizottságok tagjait és elnökét a parlamenti frakciók vezetőségei — paritásos alapon — nevezik ki. De ugyanígy a képviselő bizottsági tagsága megszűnik, ha a frakció vezetősége úgy határoz. Hogy ez mennyire fontos jogosítvány, azt majd látni fogjuk, hisz a tényleges munka döntően a bizottságokban folyik, így a képviselő számára alapkérdés, hogy bizottsági tag (esetleg bizottsági elnök) lesz-e. De egy sor más területet is említhettünk volna, ahol a parlamenti frakciók vezetőségei döntenek a parlamenti munka érdemi kérdéseiben.

2. b) A parlamenti bizottságok. Három típusú bizottságot különböztethetünk meg: állandó bizottságokat, ad hoc jellegű bizottságokat és vizsgáló bizottságokat. Az utóbbi kettőbe tartozókat egy-egy felmerülő kérdés kapcsán alakítják, majd a feladat megoldása után megszűnnek. Döntő így az állandó bizottságok rendszere. Ezek a bizottságok az egyes szakterületek szerint különülnek el. Kialakulásukat megfigyelhetjük már a múlt század végétől, döntően a növekvő állami beavatkozás következményeképpen, amely egyre inkább specializálódott szakértelmet követelt meg a képviselőktől. Egy-egy bizottság szűkebb szakterületén a képviselő meg tudja szerezni azokat az ismereteket, amely a kérdések megfelelő szintű tárgyalásához szükséges. A képviselő ugyan ezzel lemond arról, hogy a többi területen kompetens legyen, de erre az ez idő tájt létrejövő centralizált politikai pártok következtében már nincs is szükség. A politikai párt, mint láttuk, eszmerendszer szerint szerveződik, mely eszmerendszer megadja a főbb válaszlehetőségeket a felmerülő problémákra, a képviselőket ez már köti, és csak ez alapján közelíthetnek a bizottsági döntéselőkészítésben a kérdésekhez. Végülis tehát *nem egy képviselő* jeleníti meg ettől kezdve a parlament egész munkájában egy réteg vagy osztály érdekeit, *hanem egy eszmerendszer,* amelynek letéteményese egy politikai párt, és az egyes képviselők már csak az eszmerendszer konkretizálói a parlament bizottságaiban. A képviselő helyett tehát a párt lép előtérbe, a parlament fóruma helyett pedig a parlamenti bizottságok.

Az állandó bizottságok fő funkciója a parlament plénuma elé kerülő kérdések döntésre előkészítése. A parlament elé kerülő kérdések általában nagyjelentőségűek, ezért a mai fejlett társadalmakban hosszú elemzések, és az egyes döntési lehetőségek kihatásainak széles körű számbavétele szükséges.

Általában a parlamenten kívül, a központi államigazgatási szerveken belül kezdődik a döntéselőkészítés folyamata,[10] és a parlamenti bizottságok elé már „kiérlelt" tervezetek kerülnek, ami persze azt is jelenti, hogy ehhez a ponthoz érve a felmerülő alternatívák többé-kevésbé kiestek a bizottság elé kerülő törvénytervezetekből. Hogy az összdöntési folyamatból milyen arány jut a parlamenten belüli döntéselőkészítésre, azt közvetlenül az dönti el, milyen fejlett a parlament saját előkészítési apparátusa. Ez az utóbbi persze maga is egy sor más tényező által meghatározott.

3. A parlamenti szakapparátusok szintjei. A parlament mellé apparátus telepítésére a következő főbb szintek kínálkoznak: a parlament egésze mellé; a parlamenti pártfrakciók mellé; az állandó bizottságok; és végül az egyes képviselők mellé.

A mai fejlett tőkés országokat tekintve előfordul olyan parlament, ahol mindegyik szintre telepítettek apparátusokat, van ahol szinte teljesen hiányzik az önálló parlamenti apparátus. Mindez attól függ, hogy mennyire vált a parlament a társadalmi érdekkompromisszumok kihordó fórumává, vagy mennyire rajta kívül jönnek ezek létre, és ebben az esetben a parlament már csak egyszerű „bejegyzési irodaként", mint törvényt stb. regisztrálja a már kialakult kompromisszumokat.

3. a) A parlament egésze mellett elhelyezett apparátus. Szűkebb, technikai értelemben vett apparátust természetesen minden parlament mellett találhatunk, amely a parlamenti ülések dologi feltételeit folyamatosan biztosítja (rendészeti feadatok, az ülésekre meghívók kiküldése, a törvénytervezetek sokszorosítása és szétküldése stb.). Ezen túl azonban, a legtöbb nyugati parlament mellett, létrejött egy olyan átfogóbb apparátus is, amely a képviselők számára érdemi, szakmai döntéselőkészítést is tud végezni. Különböző elnevezést viselnek, pl. Nyugat-Németországban a parlament tudományos szolgálatának nevezik, az USA-ban a „Legislative Reference Service" jelenti ezt.[11]

Ez az apparátus különböző méretű lehet. Pl. az amerikai kong-

[9] Lásd „Házszabályok". II. kötet. Az MTA Állam és Jogtudományi Intézetének kiadványa.

[10] A törvényelőkészítésre vonatkozó óriási nyugati irodalomból csak néhány alapvetőt említünk, Pattersonék előbbi munkáján túl. pl. Studien zu einer Theorie der Gesetzgebung. szerk.: *Jürgen Rödig.* 1976. Springer-Verlag; *Wilhelm Neuses:* Die Beteiligung der Interesseverbände an der Gesetzvorbereitung durch die Bundesregierung. Bochum, 1968; *Kurt Eichenberger:* Rechtssetzungsverfahren und Rechtssetzungspraxis in der Schweiz. Zeitschrift für Schweizerisches Recht, 1954. 3. sz.

[11] lásd *Patterson-Jewell* i. m. 420. old., vagy *Willibald Apelt:* Gesetzgebungslehre. München, 1951.

resszus mellett ezer főre rúgó, magasan kvalifikált apparátust találunk, míg Franciaországban néhány főre tehető, Nyugat-Németországban szintén csak egy kis stábot tesz ki.[12] Működési módszerükre jellemző, hogy a parlament mellett létesült könyvtárak, archívumok dokumentumainak anyagait összegzik rövidebb tanulmányokban egy-egy képviselő vagy pl. egy pártfrakció megrendelésére. Így azok egy-egy parlamentben felmerülő ügy kapcsán rövid összefoglalókat kapnak, melyek felvillantják, hogy az adott kérdésre milyen megoldási javaslatok találhatóak, más országok hogyan reagáltak hasonló problémákra, ezek milyen negatívumokat, pozitívumokat hoztak a gyakorlatban stb.[13]

Itt érdemes megemlíteni, nagyon lényeges a parlamenti döntéselőkészítés szempontjából, milyen típusú képviselők dominálnak az adott parlamentben. Megkülönböztethetjük a hivatásos politikus képviselő típusát és a nem hivatásosként űzött képviselőséget.

Egy-két kivétellel Nyugat-Európában a hivatásos politikus képviselőkből álló parlamenteket találhatunk.[14] Ha találunk is olyan képviselőket, akik esetleg más foglalkozást is űznek, ezek csak olyanok, amelyek közel esnek a napi politika ügyeihez. Pl. meglehetősen nagyszámú professzort találhatunk a nyugat-európai parlamentekben, akiknél az egyetemi ismeretrendszer háttérként szolgál a felmerülő kérdések mélyebb megértéséhez. De pl. ha egy munkáspártnál munkásképviselőről van szó, itt feltétlenül szakítás történik a tényleges foglalkozással, hisz ez gyakorlatilag kizárja, hogy folyamatosan figyelemmel tudja kísérni a felmerülő kérdések mögöttes összefüggéseit.

A hivatásos politikusoknál is további altípusokat találhatunk. Nyugat-Európában döntően valamelyik párt vagy jelentősebb érdekképviseleti szervhez kapcsolódó, ott esetleg funkcionáriusként is tevékenykedő politikus képviselőket találhatunk, míg az Egyesült Államokban inkább a „magánpolitikus" a kongresszus tipikus alakja. Ha támaszkodik is az utóbbi valamilyen mögöttes szervezetre, ez nem annyira erős és főleg folyamatos, mint a nyugat-európai pártpolitikus képviselő esetében.

Ha tehát egyáltalán van parlamenten belüli döntéselőkészítés, az előfeltételezi a *hivatásos politikus* képviselőkből álló parlamentet, mivel a mai politikai döntések bonyolultsága egész embereket kíván a háttérösszefüggések megértéséhez.

A parlament egésze mellett elhelyezett szakapparátus egy-egy problémakört érintő, összefoglaló tanulmányaival lehetővé teszi az ilyen képviselőnek, hogy viszonylag rövid idő alatt átlássa a terület főbb összefüggéseit. Ezt tovább könnyíti az is, hogy a mai képviselők már szakosodnak egy-egy lokalizáltabb területre, a parlamenti bizottságokra osztott parlamenti munka révén, másrészt egy-egy képviselő általában hosszú évtizedekig a parlament tagja, így mégha korábban pl. egyszerű munkás is volt, képes arra, hogy területe összefüggéseit, annak részleteit átlássa.

3. b) A parlamenti pártfrakciók apparátusa. A parlament egésze melletti apparátuson túl alternatívaként merül fel, hogy a parlament belső megosztásának melyik vonalára telepítsenek apparátust: a bizottságit, vagy a pártfrakció szerinti megosztást kövesse. Általában az utóbbit követik a nyugat-európai parlamentek, mivel itt centralizált pártok jelennek már csak meg a parlamentben, és a pártegység biztosítását úgy tekintik megoldhatónak, ha egy szervezeten belül helyezik el a képviselőiket segítő apparátust. Ti. ha a bizottságok mellé helyeznének el apparátust, előfordulhatna, hogy a párt képviselői a bizottságra támaszkodva tendenciaszerűen önállósulnának a pártfrakció vezetőségétől. A nyugat-európai pártok pártfegyelme ezt nem tűrheti el, de mivel másrészt szükség van arra, hogy szakterület szerint is létrejöjjön apparátusdifferenciálódás, ezért ezt úgy oldják meg, hogy a pártfrakciót egységes apparátuson *belül* különítik el kisebb stábokra, pl. a mezőgazdasági bizottság területének stb. szakértőit.[15]

A parlamenti pártfrakciók apparátusának kiépítettsége általában különböző. Pl. ha van egy erős ellenzéki párt, az inkább kiépít ilyen apparátust, de a kormánypárt számára — főleg ha hosszú ideig nincs kormánypártváltás — nem fontos ez, mivel náluk a pártpolitikusokból miniszterek stb. lesznek, akik az egész közigazgatási apparátust meghagyják elképzeléseik kidolgozására. Így volt ez pl. Nyugat-Németországban, ahol 1969 előtt a hosszú ideig kormányon levő CDU/CSU-nak alig volt frakcióapparátusa, míg az erős szociáldemokrata párt nagylétszámú, és tagolt frakcióapparátust épített ki.

3. c) A parlamenti bizottságok apparátusa. Az Egyesült Államok kongresszusánál ezen a szinten épült ki a legszámottevőbb apparátus,[16] az előbb elmondottak miatt érthetően, ti. itt nincsenek egységes pártok, ezért ha van is pártfrakció-apparátus, az kevésbé jelentős, mint a bizottsági apparátus. Nyugat-Európában ez kevésbé fejlett, kivételképpen a Német Szövetségi Köztársaságban találhatunk elkülönült bizottsági apparátusokat, ezt is csak 1971 óta, és nem túl nagy létszámmal.[17]

3. d) A képviselők személyes apparátusa. Ez lehetővé teszi a képviselők nagyobb önállóságát, tehát a centralizált nyugat-európai pártok esetében kizárt. Kivételként újra a nyugatnémet parlamentet lehet említeni, ahol 1969 óta a parlamenti költségvetés terhére egy-egy fő tudományos munkatársat tarthatnak a képviselők. Ezt persze még összehasonlítani sem lehet az amerikai kongresszus tagjainak személyes stábjával, ahol képviselő esetén 9 fő, szenátornál 19 fős stáb finanszírozását biztosítja a kongresszusi költségvetés.

Összegezve a parlamenti appa-

[12] *Thomas Keller—Hubert Raupach:* „Informationslücke des Parlamentes." 1970. Verlag für Literatur und Zeitgeschen. 150—153. old.

[13] Max Weber értelmezésében a parlament döntő funkciója a hivatásos politikusrétegek „iskolázása" (Max Weber i. m. 430—435. old.)

[14] pl. a Német Szövetségi Köztársaság Bundestagjában így oszlik meg a parlamenti pártfrakció apparátusa, a frakció munkacsoportokra oszlását követve.

[15] A 16 szenátusi és 21 képviselőházi bizottság mellett egyenként 60—100 főnyi tudományos apparátus áll, ezeket technikai személyzet egészíti ki. Kisebb „minisztériumok" ezek, és súlyuk talán érzékelhetővé válik, ha a magyar kodifikációs központnak tekinthető igazságügyminisztériumi Törvényelőkészítési Főosztály maximum 20 főnyi létszámával vetjük össze.

[16] Keller—Raupach: i. m. 121. old.

[17] Patterson—Jewell: i. m. 250—253. old.

rátusokról mondottakat, a parlament saját apparátusának léte vagy hiánya világosan kifejezi az adott társadalom politikai intézményesültségének sajátosságait: *1)* ha nincs apparátus, a mai fejlettség mellett szükségszerűen kívülrekedt a társadalmi akaratképződés folyamatán és puszta alkotmányjogi formalitássá vált; *2)* ha parlamenti pártfrakció mellett találunk erős apparátust, egységes, centralizált pártokra következtethetünk; *3)* ha bizottság mellé települt, sőt személyes képviselői stábokat találunk, ott centralizált pártok hiányát tételezhetjük fel, és ebből következtethetőleg a parlament nagymértékben részt vesz a társadalmi érdekkompromisszumok létrehozásában.

Pokol Béla

Földtulajdon vagy földtulajdonjog?

Ítélkezési gyakorlat termelőszövetkezetek és kívülállók földmegváltási pereiben

A földtörvény rendelkezése szerint a mezőgazdasági szövetkezetek használatában levő földek 1968. január elsejével kerültek szövetkezeti tulajdonba, kivéve azokat, amelyeket haszonélvezet terhel. Ezek a földek is azonban elvesztették egyedi jellegüket és a szövetkezeti törzslapon részarányként szerepelnek, helyrajzi szám nélkül.

A szövetkezet akkor váltja meg a földet, ha a haszonélvezet megszűnik. A megváltási árat a földhivatal határozza meg és az általában megegyezik a használatbavételkor fennálló értékkel. Ha a föld, a megváltáskor értékesebb, mint amikor a termelőszövetkezet használatba vette, akkor a kívülálló tulajdonos perben érvényesíti követelését, többnyire sikerrel.

Gyakori eset, hogy a konkrét földterület nincs is a szövetkezet birtokában, annak már más jogos tulajdonosa van, a bíróság mégis azt állapítja meg, hogy a szövetkezet konkrét földterület tulajdonát szerezte meg és nem a részarányt.

Megtörtént, hogy az államigazgatási szervek a szövetkezettől kisajátították a földet, belterületté nyilvánították, felparcellázták, építési telekként eladták, és amikor a kívülálló perelt a részaránytulajdon alapján, a bíróság azt állapította meg, hogy a haszonélvezet megszűnésekor ennek a konkrét földnek lett a szövetkezet a tulajdonosa. Az abszurd eredmény annak a következménye, hogy a joggyakorlat figyelmen kívül hagyja a közgazdasági tulajdont és a jogi tulajdonnak biztosít elsőbbséget. A marxista álláspont szerint a tulajdon termelési viszony, a tulajdonjog ennek kifejezése, formája. A jogi tulajdon előtérbe kerülése azt eredményezi, hogy olyan érdeket is érvényesíteni lehet, amelynek nincs gazdasági alapja, vagyis amelynek létjogosultsága nem a termelési viszonyokból következik.

A továbbiakban a fenti gyakorlat okát és következményeit vizsgálom.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése szükségessé tette a földtulajdon újraszabályozását. A jogalkotás során erős hangsúlyt kapott a szövetkezetek használatában levő földek társadalmi tulajdon jellege és védelme. Ide tartozott például a tulajdonosi jogosítványok áttelepítése a szövetkezethez, holott nem volt tulajdonos. Az 1967. évi IV. törvény széles körben lehetővé tette a termelőszövetkezeteknek a tulajdonjog megszerzését a használatukban levő földre, sőt jogszabály rendelkezett a tulajdonjog átszállásáról. A földtörvény kimondta, hogy a kívülállók tulajdonában levő földek termelőszövetkezeti tulajdonba kerülnek, kivéve azokat, amelyeket haszonélvezeti jog terhel. A vita a szövetkezetek és a kívülállók között a haszonélvezeti jog megszűnése után kezdődik a megváltási árról. A szövetkezet ragaszkodik a használatba vételkor fennálló, a kívülálló pedig a napi árhoz.

A joggyakorlat elemzése előtt célszerű megvizsgálni mindkét fél jogait. A szövetkezet a használat alapján mindenkivel szemben tulajdonosi védelmet élvez, még a tulajdonjog alanyával szemben is. Megilletik mindazok a jogok, amelyek a gazdálkodáshoz szükségesek, el is idegenítheti az ingatlant, ahhoz nem kell a telekkönyvben szereplő részarány-tulajdonos hozzájárulása. A földdel sajátjaként gazdálkodik. A földtörvény a széles értelemben vett gazdálkodás körében nem tesz különbséget a szövetkezet tulajdonában, illetőleg használatában levő föld között. (1967. évi IV. tv. 12. §) A kívülálló nem földtulajdonos. Semmiféle döntési jog nem illeti meg. Tulajdonjoga egy eszmei részarányra vonatkozik és e jog is látszólagos, mert még illetősége alapján sem gyakorolhat tulajdonosi jogokat. A földjáradék sem a tulajdonost illeti, hanem a haszonélvezőt.

A részaránytulajdont az 1960. évi ingatlan-nyilvántartási rendeletek szabályozták.

Az 1972. évi 31. sz. tvr. 48. §-a hatályon kívül helyezte az 54/1960. (XI. 7.) Korm. sz. rendeletet, de a 49. § alkalmazni engedte azokban a községeken, ahol a törvényerejű rendeletben szabályozott ingatlan-nyilvántartás még nem valósult meg. Annál is indokoltabb a régi jogszabály figyelembevételével elemezni a részaránytulajdont, mert az a régi szabályok alapján jött létre és a törvényerejű rendelet is más elnevezéssel, de lényegében azonos tartalommal szabályozza.

Tovább erősítette a szövetkezeti tulajdont a telekkönyvről szóló már idézett kormányrendelet, amelynek 10. §-a kimondta: „A mezőgazdasági termelőszövetkezet használatában levő, közös gazdálkodási területéhez tartozó földrészleteket — ide értve a kizárólag egy termelőszövetkezet által használt legelőket is —, továbbá a háztáji gazdaság céljaira tagok használatába adott földrészleteket termelőszövetkezetenként egy betétben kell telekkönyvezni."

Az idézett rendelet 11. §. (2) bekezdése határozta meg, hogy: „A B lapon a saját földdel belépett tagoknak a nevét, továbbá azoknak a nevét kell feltüntetni, akiknek a földjét közös használatba adták." (3) bekezdés: „A (2) bekezdésben felsorolt személyek neve mellett összevontan, helyrajzi számok megjelölése nélkül kell feltüntetni az egyes személyek által közös használatba adott földrészletek területnagyságát és kataszteri tiszta jövedelmét."

Az egyéni földtulajdonjog nem a pontosan körülhatárolható földön, hanem csak a meghatározott részarányon áll fenn. A termelőszövetkezet tulajdonosi jogokat gyakorol, kizárólagosan. A rész-

arányt és a tulajdonost nem a termelési viszonyok, hanem csak a puszta jogcím köti össze. Abban az esetben, ha a részaránytulajdonos egyben szövetkezeti tag is, akkor az egész földterületen gyakorolhatja jogszabályban meghatározott jogosítványait, de nem mint részaránytulajdonos, hanem mint a kollektíva tagja.

A szövetkezet használatában lévő földek telekkönyvezésekor, tehát a részaránytulajdonost, a terület nagyságát, értékét tüntették fel, a régi helyrajzi számot nem, így a bevitt föld elvesztette egyedi jellegét, és ennek következtében megszűnt a kívülálló földtulajdona lenni. Ekkor alakult át a földtulajdon tőketulajdonná. A haszonélvezet fennállása alatt a szövetkezet nem fizetheti meg az ingatlan árát, hanem köteles járadékot fizetni, de az eredeti tulajdonos sem földtulajdonos már, hanem tőketulajdonos, csak az aranykorona érték megfizetését követelheti a haszonélvezet megszűnése után. A kívülálló földtulajdona csak formális.

A tartalom és a forma egysége akkor valósul meg, ha a szövetkezet a használatában (tulajdonában) levő földnek a tulajdonjogát is megszerzi.

A joggyakorlat nem egységes abban a kérdésben, hogy a tartalmi elem a döntő. A megyei bíróság megállapította: „Annak következtében, hogy a felperes ingatlan illetősége bekerült az alperesi termelőszövetkezet közös vagyonába, a föld egyediségét elvesztette, a felperes tehát afelett egyedileg semmiféle rendelkezési jogot többé nem gyakorolhat. A felperes tulajdonjoga a termelőszövetkezetbe történt bevitel folytán nem a konkrétan megjelölt földre, hanem mennyiség, minőség és érték szerint meghatározott eszmei területre marad fenn." (BH 1967./1. sz. 5160 Kaposvári M. B.)

A fenti esetben tartalom szerint a szövetkezet, forma szerint az egyén a tulajdonos.

„A termelőszövetkezeti használatbavétel időpontjáig termőre fordult és a termelőszövetkezeti tulajdonba kerülés időpontjában is termő állapotban levő szőlő és gyümölcsös megváltási árát (térítését) a termelőszövetkezeti használatba kerülés idejében fennállott állapot figyelembevételével kell megállapítani." (BH 1972./4. sz. 7045 Egri M. B.)

Kiindulópont ebben az esetben is, hogy az egyén számára tulajdon akkor szűnt meg, amikor a földtulajdon a szövetkezet használatába került.

„A mezőgazdasági termelőszövetkezet tulajdonába került föld után a volt tulajdonosnak járó térítési összeg megállapításánál abban a kérdésben, hogy a föld külterületnek, vagy belterületnek minősül-e, a tulajdonjog átszállásának az időpontja az irányadó." (BH 1971./10. sz. 6920 L. B.)

„A megváltási ár megállapítása szempontjából a föld jellegének (belterület, külterület, külterületi lakott hely), valamint a térítés alá eső épületnek a termelőszövetkezeti tulajdonba kerülés időpontjában fennállott helyzete az irányadó." (BH 1971./5. sz. 6768 L. B.)

Az utóbbival azonos az állásfoglalás a Legfelsőbb Bíróság PKT/10/1970., PJD. IV. 520 P. törv. I. 20 954/1969., PJD. IV. 522. PKT. 9/1970., PJD. 523. P. törv. I. 21 214/1970., PJD. V. 386., PJD. 389. eseti döntéseiben.

A fenti esetekben a bíróság a formához igazította a tartalmat, azaz vélelmezte azt, hogy aki formailag tulajdonos, az tartalmilag is az, és nem vizsgálta, hogy a tulajdonosi cím viselője számára mikor szűnt meg a tulajdon.

A tulajdon átruházása akkor történt, amikor a szövetkezet használatba vette a földet, és nem akkor, amikor a tulajdonjogot ruházták rá. A tulajdonos azáltal, hogy a földtulajdonra alapított, a közte és a társadalom között fennálló gazdasági viszonyt megszüntette — megszűnt tulajdonosnak lenni. „Mindenekelőtt le kell küzdeni azt a felfogást, amely a tulajdont annak jogi formájában, a tulajdonjoggal azonosította. A marxizmus kimutatta, hogy a tulajdonjog csak külső burka, kifejezése, törvényekben rögzített és szabályozott formája a tulajdonviszonyoknak, amelyeknek tulajdonképpeni tartalma gazdasági, termelési viszony. A tulajdont pusztán elvont jogi formájában tárgyaló idealista állásponttal szemben Marx mindig hangsúlyozta, hogy a tulajdonviszonyoknak az egészét nem jogi kifejezésükben, mint akarati viszonyokat, hanem reális alakjukban, vagyis mint termelési viszonyokat kell összefoglalni." (Wirt Ádám: Tulajdonviszonyok a szocialista társadalomban. Pártélet, 1975. X. sz.)

A szövetkezet — a termelési viszonyok alapján — tulajdonos a használatbavételtől kezdve. Az a tény, hogy a részaránylapon egy személy tulajdonosként van feltüntetve, a jogalkalmazót a könnyebb megoldás felé csábítja, és a tulajdonjogból konstruál egy tényállást a tulajdonra.

A tulajdonjog alanya nem gazdasági tevékenysége révén kerül be az adott termelési kapcsolatba, hanem a jogalkalmazás folyamán, vélelmezve azt, akit a tulajdonosi cím illet azt illeti a tulajdon is, holott a valóságban a tulajdonjog illeszkedik a tulajdonhoz. A gyakorlat elvi alapjainak elemzése arra az eredményre vezet, hogy a szövetkezet a tulajdonjog átszállásáig a részaránytulajdonos nevében vesz részt a termelési kapcsolatokban, ami azonban nem igaz, mert a tulajdonost az aranykorona értéken alapuló megváltási áron felül semmi sem illeti meg.

A joggykorlat akaratlanul is tulajdonképpen polgári (tőkés) viszonyok alapján dönt, amikor tagadja, hogy a szövetkezeti törzslapon szereplő ingatlanokra vonatkozó tulajdonosi jogosítvány nem a szövetkezetet illeti. A magántulajdon polgári védelmét jelenti, hogy az adott tulajdonviszonytól eltekintve a jogalkalmazó egy formális tulajdonjogot tüntet fel az érdekérvényesítés alapjául.

A jog politikai okokból úgy rendezte a föld megváltását, hogy arra fokozatosan kerüljön sor, szem előtt tartva az idős, munkaképtelen, nyugdíjjal nem rendelkező személyek érdekeit, akiknek a haszonélvezet alapján járó földjáradék a megélhetéshez kell.

Bonyolítja a helyzetet, ha a kívülálló részarány tulajdona özvegyi haszonélvezet miatt csak az özvegy halála után kerül a termelőszövetkezet tulajdonába, de ezt megelőzően az államigazgatási szervezet a konkrét földet belterületté nyilvánítja.

Az előző bekezdésben írt jogesethez tartozik, hogy a szövetkezet szervezésekor a perbeli földet a földrendező bizottság elcserélte. A

föld tehát nem is került a szövetkezet birtokába, de jogosan a korábbi tulajdonos, aki 1968-ban meghalt, részarány-tulajdonossá vált. 1972-ben lett a föld belterület. 1973-ban meghalt a haszonélvező. A volt tulajdonos örökösei, az új részarány-tulajdonosok belterület után perlik a megváltási árat, ami több, mint százszorosa az aranykorona-érték alapján fizetendő díjnak.

A megyei bíróság ítélete szerint jelen esetben belterület után kell a térítést megfizetni (Pf. 20 791/1977. sz. Pest m. Bíróság), holott a felperes csak azt tudta igazolni, hogy 20 aranykorona értékű tőkéje van.

A perbeli esetben a föld csere útján került ki a szövetkezet tulajdonából. A csere szabályai szerint a megszerzett dolog a régi dolog helyébe lép. A csere után a dologban bekövetkező gazdagodásért (külterületből belterület), ki köteles helytállni, illetve kötelezhető-e a tulajdon megszerzése után bekövetkezett változásokért a tulajdonos a korábbi tulajdonosnak helytállni? A részarány-tulajdonos eredeti földjén nem a szövetkezet, hanem harmadik személy szerzett tulajdonjogot. Mi köze a szövetkezetnek ahhoz, hogy ezt a földet később belterületté nyilvánítják? A haszonélvezet megszűnésekor nem a föld tulajdonát, nem is a tulajdonjogát (FTT 12. §), hanem a formális tulajdonjogot szerzi meg, és egy fix tőketulajdont.

A bíróságok a részarány-tulajdon szerkezetének, lényegének megítélésében eléggé bizonytalanok. A jogintézmény elüt a hagyományos polgári tulajdontól, és ezért a jogalkalmazó az állandónak tűnő jogcímből kiindulva állapítja meg a tényállást, amely ellentmondásos. Pl.: 1. A földrendező bizottság külterületet külterületre cserél, a szövetkezet használatába került föld ma is külterület, ennek ellenére belterületért köteles helytállni. 2. A bíróság részarány-tulajdonjog átszállását állapítja meg, de konkrét föld megváltásáról rendelkezik. Az viszont nem szerepel az ítéletben, hogy helyrajzilag meghatározható tulajdont szerzett-e a szövetkezet, vagy sem? Ez utóbbi kérdést a bíróság megkerüli. A szövetkezet törvényességi óvás iránti kérelmét az alábbi indokokkal utasította el: „A tulajdoni igény szempontjából nincs jelentősége annak, hogy a bevitt ingatlan után a 36/1967. (X. 11.) Korm. sz. rendelet 15. §-a alapján az alperes termelőszövetkezet az 1973. évi állapotnak megfelelően tartozik megváltási árat fizetni. Ebből a szempontból annak sincs jelentősége, hogy az alperes a tulajdonjog megszerzése előtt elcserélte az ingatlant F. I.-vel. Ez nem változtat azon a tényen, hogy a felperes tulajdonjoga 1973. évig fennállott. Az alperes tulajdonszerzésekor a bevitt ingatlan belterületi volt. Ezért ennek megfelelően tartozik az alperes megváltási árat fizetni. Ez a bírósági döntés egyáltalán nem érinti azt az előírást, hogy az ingatlan külterületi, vagy belterületi jellegét az államigazgatási hatóság jogosult megállapítani. Jelen esetben az államigazgatási szervek megállapítása értelmében volt 1973-ban, tehát az alperes tulajdon szerzésekor a bevitt ingatlan belterületi jellegű." (P. 1979. E. 1. VI. B. 3573/2. L. B.)

Amikor a bíróság haszonélvezet megszűnésének időpontjában fennálló helyzetet veszi alapul, akkor voltaképpen azonosítja a tulajdonba való megváltással. (A földtulajdon tartalmazza a föld értékét is, de az értékben nincs benne a földtulajdon.) Konstrukciót tekintve a földmegváltás olyan adásvételre hasonlít, ahol a vevő a vételárat (aranykoronaérték szorozva C.-al) nem azonnal, hanem hosszú idő után fizeti ki, közben kamatot (járadék, haszonbér) fizet. Azért, mert a vételár nincs kifizetve, a vevő még tulajdonos. A szövetkezet tulajdonjogát egyáltalán nem korlátozza az, hogy az értékkel quasi adós.

Az állásfoglalásban szerepel az a mondat, hogy: „Az alperes tulajdonszerzésekor a bevitt föld belterületi volt." Ez egy logikai bukfenc. Az alperes nem szerezhette meg a bevitt földet, mert az már harmadik személy jogos tulajdona, de egyébként is a felperes csak a részaránytulajdon és nem a konkrét földtulajdon fennállását tudta bizonyítani.

A MÉM földmegváltással kapcsolatos állásfoglalása a következő: „A belterület határvonalának módosítása következtében a termelőszövetkezetnek részben, vagy egészben az új belterületbe került nagyüzemi tábláját mentesítés céljára felhasználni nem lehet, és magasabb térítést nem lehet megállapítani azoknak a kívülállóknak, akiknek a termelőszövetkezet használatba adott földje ezen a területen volt. A kívülállók tulajdonjoga ugyanis ilyen esetben nem helyileg meghatározhatóan, hanem a termelőszövetkezet használatában levő összes földek tulajdoni részarányaként áll fenn." (MÉM Értesítő, 1974., 27. sz. 736. old.)

A konkrét ingatlan jelenlegi jogi viszonyait a bíróság nem vizsgálta, csak a tulajdoni igényt. Az indoklásban semmi sincs, ami a tulajdonra vonatkozna. Mindazok a tények, amelyek a tulajdon tartalmát adják, nem szerepelnek, csak a jog számít a maga misztifikált emelkedettségében. A formális jogcímhez keres megoldást és azokat a tényeket, amelyek veszélyeztetik a jogi konstrukciót, egyszerűen figyelmen kívül hagyja. A tulajdont nem mint termelési viszonyt vizsgálja, hanem a dologgal azonosítja, elvont jogi szintre emeli, és kimondja: akié a cím, azt illeti a tulajdon, illetve ebben a felfogásban a dolog. Az nem vitás, hogy a felperes tulajdonjoga 1973-ig fennállt, csak éppen arra nem tér ki a határozat, hogy a konkrét területre, vagy részarány-tulajdonra. Nem a termelési viszonyok ismerete alapján alkalmazza a jogot, hanem azokat figyelmen kívül hagyja. Az eredmény csak negatív lehet. A tulajdonviszonyok meghatározzák a jogot, de ez a megállapítás fordítva nem igaz.

A határozatban a logikai lánc a következő: *1.* fennáll egy tulajdonjog, *2.* egy dologra, *3.* amely a tulajdonjog alapján képez tulajdont. Ez a felépítés hibás. A marxizmus álláspontja szerint: „A tulajdon sohasem maga a dolog, amely valakinek a tulajdonában van, hanem az a társadalmi viszony, amely mögötte van, amely lehetővé teszi a dolog birtoklását, és meghatározza a felhasználás módját. A személyi tulajdon magántulajdonná válhat, ha a forrása nem a társadalom számára hasznos munka, és spekuláció, munka nélkül szerzett jövedelem eszközé-

vé válik. Ezért a hasznos munkából származó és jogos igényeket kielégítő személyi tulajdon támogatása mellett fontos feladat a személyi tulajdon mértékének olyan szabályozása, amely korlátozza a nem munkából származó személyi tulajdont, és megakadályozza annak spekulációs jellegű felhasználását, magántulajdonná történő átalakulását." (Wirt Ádám idézett műve.)

Növeli a jogalkalmazó felelősségét, hogy a jogszabály ritkán utal vissza közvetlenül a társadalmi viszonyokra. Az államellenes bűncselekmény meghatározása esetleg szó szerint megegyezik a szocialista és kapitalista büntetőjogban. De óriási az eltérés a társadalmi viszonyokban, amelyeken a szocialista, illetve a kapitalista büntetőjog alapul. A szocialista büntetőjog, mint a felépítmény része, a szocialista társadalmi viszonyokat védi, a kapitalista büntetőjog pedig a kapitalista társadalmi viszonyokat. Ugyanez vonatkozik a polgári és a többi jogágra. Önmagában jogot alkalmazni nem lehet. A jog mindég az érdekeket tükrözi és egy hibás érdekszemlélet, hibás jogalkalmazásnak lehet az alapja. Így fordulhat elő, hogy a társadalmi viszonyok és a jogviszonyok összhangja megbomlik és a jogalkalmazó biztosítja a kiskaput a szocialista társadalmi viszonyoktól idegen spekulációnak és munka nélkül szerzett jövedelemnek.

Az ilyen jellegű perek száma nő. A perérték is mind nagyobb lesz. N. Járásbíróságon 1978-ban a fentihez hasonló ügyekben a perérték átlag 70 000 forint volt, 1979-ben 400 000 forint.

Kiss István

JOGIRODALOM

Emlékkönyv
Martonyi János egyetemi tanár oktatói működésének 40. és születésének 70. évfordulójára

A fenti címmel jelent meg 1980 őszén a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Acta Juridica et Politica sorozatának XXVII. kötete Martonyi János professzor tiszteletére. Az előszóban *Veres József* egyetemi tanár, a Kar dékánja köszönti az ünnepeltet és méltatja tudományos, oktató-nevelő, valamint közéleti munkásságát. A 19 tanulmányt tartalmazó terjedelmes (36,4 íves) kiadvány Martonyi professzor 1980. június 30-ig megjelent munkáinak jegyzékével zárul.

Martonyi János 1910. március 5-én született Győrött. Egyetemi tanulmányait Budapesten a Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte, ahol 1932-ben államtudományi, 1933-ban pedig „sub auspiciis" jogtudományi doktorrá avatták. Ugyanezen években a párizsi Sorbonne Egyetemen folytatott — ösztöndíjasként — jogi tanulmányokat. Alig 30 éves, amikor 1940-ben a Kolozsvári Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára nyert egyetemi nyilvános rendkívüli tanári kinevezést, s egyben megbízást kapott a közigazgatási- és pénzügyi jogi tanszék vezetésére. 1945-ben nyilvános rendes tanárrá nevezték ki a Szegedi Tudományegyetem újjáalakított Jog- és Államtudományi Karának Közigazgatási- és Pénzügyi Jogi Tanszékére, amelynek vezetését az elmúlt évben történt nyugalombavonulásáig megszakítás nélkül látta el. 1952-ben elnyerte az állam- és jogtudományok kandidátusa, 1966-ban pedig a tudományok doktora fokozatot. Két ízben töltötte be a Szegedi Jogi Karon a dékáni tisztséget és egy cikluson át az Egyetem rektorhelyettese volt. Társadalmi tevékenységet főként a Magyar Jogászszövetség és a TIT kereteiben végzett. Állami szervekben is viselt különböző tisztségeket, hosszabb időn át tagja volt Szeged m. j. város Tanácsa Végrehajtó Bizottságának.

Tudományos indíttatását Magyary Zoltántól kapta és a közigazgatási jogtudományi irányzat kiemelkedő képviselőjévé vált. Publikációinak száma csaknem 150-re tehető. Ezek között 4 monográfia, 2 tankönyv, számos belföldi és külföldi folyóiratban — köztük a Jogtudományi Közlönyben — megjelent tanulmány jelzi az ünnepelt termékeny életútját. Tagja a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet Végrehajtó Bizottságának. E szervezet égisze alatt 1975-ben Szegeden nagysikerű közigazgatástudományi nemzetközi konferenciát szervezett. Oktató munkájának keretében számos jogásznemzedékkel ismertette meg a közigazgatási jog, a közigazgatástudomány alapjait. Rendkívüli időkben hosszabb időn át oktatta a magyar jogtörténetet, a közjogot (államjogot), a nemzetközi jogot és 1965-ig a pénzügyi jogot is. Martonyi János professzor odaadó és eredményes munkásságát kormányzatunk is nagyra értékelte. Korábban az „Oktatásügy Kiváló Dolgozója", a közelmúltban pedig a „Munka Érdemrend" arany fokozata kitüntetésben részesült.

Az emlékkönyvben publikált tanulmányok sorát *Antalffy György: „Társadalom, állam, közigazgatás"* (9—81. o.) c., kisebb monográfiának is beillő francia nyelvű műve nyitja meg. A három részre tagozódó tanulmány első fejezete a társadalom lényegének, fogalmi meghatározásának és fejlődési törvényszerűségeinek elemzését tartalmazza. Szerző álláspontja szerint a társadalom lényege az emberek közötti anyagi és ideológiai kapcsolatok rendszere, amelyben objektív törvényszerűségek érvényesülnek. A szocialista társadalmi, gazdasági formáció jellemzése után behatóan vizsgálja szerző a nemzet és a nép fogalmi elemeit, a nemzet és az osztálytagozódás viszonyát, az osztályszolidaritás és a nemzeti szolidaritás, valamint az integráció összefüggéseit. „Az állam mechanizmusa és funkciói" (23—66. o.) c. II. fejezetben beható elemzését találjuk az államnak, mint a gazdaságilag uralkodó osztály területhez kötött speciális szuverén hatalmi szervezetének. Az állam funkciói az állam sokrétű tevékenységének alapvető irányaival azonosak. Az állam politikai funkciója osztályjellegű, de az állam a társadalom egészének érdekében is fejt ki tevékenységet. Széles irodalmi bázis kritikai feldolgozásával tekinti át és értékeli szerző a szuverenitás különböző (szemantikus, empirikus, erkölcsi stb.) megközelítését is. A szocialista állam mechanizmusának és funkcióinak vizsgálata átfogja a

különböző funkciókat és az állami szervek főbb csoportjait. Fontos következtetése a tanulmánynak, hogy a szocialista állam társadalompolitikai és egyéb (pl. tudományos-technikai fejlődést koordináló) funkcióit egymástól megkülönböztetve, de egységben kell szemlélnünk. Megállapítja szerző, hogy a szocialista állam is rendelkezik formalizált és nem formalizált struktúrával, benne is megtalálhatók a vezetők és beosztottak viszonyai, itt is kifejlődhetnek sajátos érdekek, amelyeket a munkásosztály, az egész társadalom érdekeivel összhangban lehet érvényesíteni. Igen tanulságosak az állami funkciók és a döntések kapcsolatára, a manifesztálódott, valamint a latens és diszfunkciók jellegére vonatkozó vizsgálódások is. A tanulmány „A közigazgatás, mint szervezet és tevékenység" c. III. fejezettel (63—78. o.) zárul.

Balázs József: „A kriminálstatisztika egységesítése Magyarországon" (85—93. o.) c., 3 részből álló tanulmánya először áttekintést ad a hazai kriminálstatisztika egységesítésének korábbi történetéről, majd az 1964-ben bevezetett és 1974-ben továbbfejlesztett egységes (rendőrségi és ügyészségi) kriminálstatisztikai rendszer jellemzőit mutatja be. Ezt követően pedig a jelenlegi két, egymástól elkülönített kriminálstatisztikai rendszer, nevezetesen az egységes rendőrségi és ügyészségi, valamint a bírósági statisztika integrálásának problémáit elemzi a szerző. Álláspontja szerint a rendőrségi-ügyészségi szakban a bűncselekmények tárgyi oldalára kellene részletesebb adatgyűjtést végezni, a bírósági szakban pedig különösen a bűnelkövetőknél jelentkező kriminológiai, pszichológiai stb. jellemzők és motivációk rögzítésére kellene különös figyelmet fordítani. Jelentősnek ítéli meg, hogy a két statisztikai rendszer integrálásának egyik fontos feltétele, az azonosítási számkonstrukció már kidolgozást és bevezetést nyert.

Martonyi János több (pl. az államigazgatási aktusok indokolásáról 1971-ben, a diszkrecionális mérlegelésről 1967-ben, az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatáról 1960-ban, a közigazgatás jogszerűségéről 1939-ben írt) tanulmányához kapcsolódik *Berényi Sándor „A bíráskodó államigazgatás"* (97—106. o.) c. problémafelvetésekben és következtetésekben rendkívül gazdag tanulmánya, amelynek vizsgálódásai elsősorban az államigazgatási és a bírósági jogalkalmazás különbségeire, kapcsolódására és az államigazgatási szervek quasi igazságszolgáltatási tevékenységének időszerű problémáira irányulnak. Az államigazgatási jogalkalmazás az államigazgatásra hárított állami feladatok megvalósítását szolgálja közhatalmi eszközökkel és nagyrészt az államigazgatási anyagi joghoz, a pénzügyi joghoz és a földjoghoz kapcsolódik. Az államigazgatási szervek ezenkívül — néhány területen szélesedő mértékben — végeznek más jogágak — pl. a polgári jog és a családjog — anyagi-jogi intézményeit érintő jogalkalmazási feladatokat is. Az ilyen jogalkalmazás többnyire konfliktus rendezésére, jogvita eldöntésére, felelősség megállapítására, szankció kiszabására irányul. Ez a tevékenység tartalmát tekintve tehát igazságszolgáltatás, quasi bíráskodás, amelyet államigazgatási szerv, az államigazgatási eljárásjog keretei között gyakorol. Csak helyesléssel fogadhatjuk azt a következtetést, hogy az államigazgatási szervek quasi bíráskodási tevékenységében az általánosnál erőteljesebb jogvédelmi garanciákat kell biztosítani. Az ilyen eljárásban a bizonyításnak az ügyfelet kell terhelnie. A tárgyalás megtartása csak kivételesen mellőzhető. A határozat indokolásának ezekben az ügyekben részletesen ki kell terjednie a tényállásra, a bizonyítási eszközökre stb. A polgári jogi és a családjogi tárgyú quasi bíráskodás határozataival szemben elsődleges, sőt kizárólagos jogorvoslásnak kellene minősíteni a bírói utat. A quasi bíráskodási ügyekben nem a szakigazgatási szervre, hanem az ügyintézőre kellene ruházni a hatáskört. A szerv vezetője a döntés tartalmára vonatkozóan utasítást nem adhatna, csak általános felügyeletet gyakorolna az ügyintéző tevékenysége felett. Az önálló hatáskörrel felruházott ügyintézőt nem előadónak, főelőadónak kellene nevezni, hanem hatáskörének tartalmát kifejező megjelöléssel kellene illetni. Erősíteni kellene az állampolgárok jogvédelmét, csökkenteni kellene a gazdálkodó szervekkel szembeni kiszolgáltatottságát azáltal is, hogy az ipari szolgáltatásokkal összefüggő, csekély anyagi érték tekintetében felmerülő jogviták elsőfokú elbírálását a gyorsabb és egyszerűbb eljárási rendben működő államigazgatási szervek végezhessék.

Both Ödön: „Szemere Bertalan belügyminiszter sajtórendelete és a vezetése alatt álló minisztérium sajtóügyi tevékenysége 1848-ban" (109—137. o.). A Népek Tavasza forradalmi napjainak gyümölcseként 1848-ban hazánkban is megszületett a feudális sajtókötöttségeket felváltó polgári sajtószabadság, melynek kereteit a jog síkján jórészt a Szemere Bertalan által szerkesztett sajtótörvény, az 1848: XVIII. tc. szabályai határozták meg. Bár ez a törvény örökre eltörölte a cenzúrát és a sajtóvétségek tárgyában bevezette az esküdtszéki bíráskodást, ideiglenesnek szánt rendelkezéseivel: sajtórendészeti előírásaival, a sajtó útján elkövethető vétségek megtorlására viszonylag súlyos büntetések kilátásba helyezésével, a kaució intézményének meghonosításával olyan szűkmarkúan biztosította a gondolatok nyomtatott formában való szabad sokszorosításának és terjesztésének a lehetőségét, hogy a kortársak jelentős hányadából már tervezete is éles támadásokat váltott ki. Ezekkel a megállapításokkal kezdi Both professzor rendkívül kiterjedt levéltári kutatásokra épülő tanulmányát. A törvény, valamint annak végrehajtására Szemere Bertalan által 1848. április 28-án kiadott belügyminiszteri rendelet előírásainak értékelő ismertetése, e jogszabályok fogadtatásának felidézése mellett különösen az a színes körkép számíthat az olvasók érdeklődésére, amelyben szerző pontos dokumentáltsággal tárja elénk a belügyminisztériumnak, a törvényhatóságoknak az új jogi rendezés alapján 1848-ban végzett újszerű sajtórendészeti tevékenységét. A törvényhatóságok összesítő jelentéseinek, a lapokra, a nyomdákra vonatkozó kérelmeknek, a kaució letételével kapcsolatos ügyiratok-

nak feldolgozása nemcsak a sajtórendészet nagyrészt felügyeleti jellegű kezdeti gondjaiba, munkamódszereibe nyújt betekintést, hanem a fontosabb ügyek bemutatása révén megismerhetjük e korszak időszaki kiadványainak fajtáit és politikai, kulturális arculatát is.

Hencz Aurél: „Törekvések a felsőfokú közigazgatási tisztviselőképzés szakszerűbbé tételére a két világháború között" (141—154. o.). Milyen szintű és tartalmú ismeretekre van szüksége a közigazgatási tisztviselőnek? Kielégíti-e az újszerű igényeket a jogi karokon folyó jogcentrikus képzés? Szükség van-e önálló közigazgatási karra, illetőleg milyen ismereteket nyújtson annak képzési rendje? Kit és milyen tartalmú közigazgatási vizsga letételére kell kötelezni? Melyek azok a szolgálati beosztások, amelyekben jogász, és melyek azok, amelyekben valamely speciális szakképzettségű tisztviselő (orvos, mérnök, tanár, mezőgazdász stb.) állhatja meg jobban a helyét? Milyen gazdasági, szociális, műszaki és kulturális tájékozottsággal kell rendelkeznie a közigazgatásban irányító feladatokat végző jogásznak, illetőleg milyen közigazgatási képzettséggel rendelkezzék az irányító állást betöltő szakdiplomával rendelkező vezető. Milyen legyen a vezetők és a beosztott tisztviselők kiválasztásának, nevelésének, képzésének és továbbképzésének rendszere? Ezekről és a hozzájuk kapcsolódó részletkérdésekről heves viták folytak a két világháború között a parlament ülésteremében, az 1936 végén tartott Országos Felsőoktatási Kongresszuson, a Felsőoktatási Tanács által a jogi oktatás reformtervezetének előkészítésére alakított bizottságban, továbbá a Magyar Közigazgatás, a Magyar Jogi Szemle, a Társadalomtudomány, a Jogállam, a Budapesti Szemle és más folyóiratok, illetőleg kiadványok hasábjain.

Kiemelkedő szerepet töltött be a szakszerűbb közigazgatási képzés körül folyt vitában Magyary Zoltán professzor, aki először, mint a Tárcaközi Bizottság központi előadója, majd közigazgatási racionalizálási kormánybiztosként és tanári minőségben is több előterjesztésben, tanulmányban fejtette ki kritikai megállapításait és javaslatait. Szerző a kapcsolódó levéltári, szakirodalmi és tételesjogi anyag beható tanulmányozása alapján kitűnő áttekintést nyújt e kérdésekről folyt vitákról, a jogi szabályozás és a gyakorlat alakulásáról. A bemutatott alapos tanulmány ismeretében méltán várjuk érdeklődéssel szerzőnek a felsőfokú közigazgatási szakemberképzés 1848 utáni egy évszázados alakulásáról szóló monográfiája megjelenését.

Horváth Róbert: „A magyar hivatalos statisztika törvényes szabályozása a szocialista statisztika korszakában" (159—174. o.). Az emlékkönyv előkészítésének, illetőleg megjelenésének éve egybeesett a szocialista magyar hivatalos statisztikai szolgálat kialakulásának 30. évfordulójával. Kitűnő alkalmat nyújtott ez szerzőnek arra, hogy áttekintse és értékelje a hivatalos statisztikai szolgálatra vonatkozó jogszabályalkotásnak az említett időszakban végbement változásait a Népgazdasági Tanácsnak 1949-ben és az 1950-es évek elején kiadott határozatairól, az állami statisztikáról" szóló 1952. évi VI. törvényen, valamint az 1970-ben és 1971-ben megjelent újszerű rendelkezéseken keresztül hatályos statisztikai törvényünkig, az 1973. évi V. tv.-ig és a törvény végrehajtását szolgáló jogszabályokig. Ez utóbbiak között kiemeli szerző a statisztikai törvény végrehajtási rendeleteként megjelent 27/1973. (X. 12.) MT sz. rendelet, az 1/1973. (XII. 9.) KSH sz. rendelkezés, a Statisztikai Koordinációs Bizottság ügyrendjét megállapító 3/1974. KSH elnöki utasítás lényeges előírásait. A tanulmány nem korlátozódik az elmúlt három évtized statisztikai tárgyú jogszabályalkotásának és ezáltal a hazai hivatalos szocialista statisztikai szolgálat fejlődésének jellemzésére. Ismeretes, hogy Horváth professzor hosszú időn keresztül rendszeres és elmélyült kutatómunkával tárta fel és számos tanulmányban foglalta össze a statisztikatudomány francia, belga, német, osztrák és különösen magyar kezdeményezőinek és művelőinek az előző századokban kifejtett munkásságát, valamint az állami statisztikai szolgálat kialakulását. Csak helyeselhető, hogy szerző a korábban publikált kutatási eredményeire és néhány más munkára hivatkozva tanulmányának első felében kitűnő összegezést nyújt Quetelet, Hatvani István, Fejes János, Berzeviczy Gergely, Magda Pál, Fényes Elek, Konek Sándor, Keleti Károly, Kőrösy József és mások munkásságáról, továbbá a polgári korszak alapvető statisztikai törvényeiről, így különösen az 1874: XXV., az 1897; XXXV. és az 1929; XIX. tc.-ről, valamint a statisztikai képzés alakulásáról.

Kemenes Béla „A fogyasztó védelmi rendszer jogi és igazgatási eszközei" (177—192. o.) c. angol nyelvű tanulmányát a fogyasztóvédelem összetevőinek és kapcsolatrendszerének bemutatásával kezdi. Fejtegetéseiből kitűnik, hogy a fogyasztóvédelem számos — társadalom- és gazdaságpolitikai, közgazdasági, hitelpolitikai, piacszervezési, egészségvédelmi, kulturális, érdekvédelmi, jogi és igazgatási, lélektani és egyéb összetevőből álló feladat- és tevékenységrendszer. Szoros kapcsolódásuk ellenére a fogyasztóvédelem és a minőségvédelem nem fedik egymást. Az utóbbi szűkebb az előbbinél és nagyrészt a fogyasztóvédelem szolgálatában áll. A magyar jogalkotás az utóbbi időben mind a fogyasztóvédelemre, mind pedig a minőségvédelemre nagy figyelmet fordított. Szerző a belkereskedelemről szóló 1978. évi I. tv., a Polgári Törvénykönyv, a Büntető Törvénykönyv, a szabálysértési jogszabályok, a gazdasági bírságról szóló rendelkezések, a szabványosítási rendelet, a védjegyről szóló 1969. évi IX. tv., továbbá a kellékszavatosságra, a jótállásra, a minőségi kifogásra vonatkozó rendelkezések értékelése, a külföldi megoldások ismertetése alapján érzékelteti, hogy hazánkban kiépültek a korszerű fogyasztóvédelem alapvető jogi feltételei. Utal a tanulmány a társadalmi és a közigazgatási közreműködés szervezeti kereteire, hatásköri és működésrendi elemeire is. Ez utóbbiak feldolgozása azonban külön vizsgálódást igényel.

Meznerics Iván: „A pénzügyi jog tárgya és viszonya az államigazgatási joghoz" (195—207. o.) c. tanulmánya négy fejezetre tagozódik. Az I. fejezet „Pénzügyi jog a szo-

cialista gazdálkodási rendben", a II. fejezet a „Pénzügyi jog a külgazdasági kapcsolatokban", a III. fejezet a „Pénzügyi jog—államigazgatási jog", IV. fejezet „Martonyi János mint a pénzügyi jogtudomány művelője" címet viseli. Amint a címből és a tanulmány felsorolt témáiból kitűnik, szerző a pénzügyi jognak mint jogágazatnak és mint tudományágazatnak is alapvető kérdéseit kívánta feldolgozni.

Fejtegetéseiből megismerjük azokat a lényeges különbözőségeket, amelyek a tőkés viszonyok és a szocialista társadalmi viszonyok pénzügyi jogának tárgykörében és jellegében fennállnak. Kitűnően érzékelteti azokat a változásokat is, amelyek társadalmi életünk, különösen a gazdálkodás irányítási rendszerének fejlődése alapján a pénzügyi jogi szabályozás tárgykörében, a pénzügyi jogviszonyok egyes csoportjaiban végbementek. Utal szerző a tudományág vitatott problémáira is és egyértelműen megfogalmazza ezekre vonatkozó álláspontját. Számos alapozó jelentőségű, illetőleg figyelmet érdemlő következtetése közül az alábbiakat emelem ki.

A nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása az a kritérium, amelynek alapján elméletileg is megvonhatjuk a határt az állami pénzügyeknek tágabb és — a pénzügyi rendszer (a pénzügyi jogi szabályozás) keretébe tartozó — szűkebb területe között. A nemzeti jövedelem elosztása és újraelosztása mindenütt a pénzügyi rendszer segítségével történik akár központosítottan, akár a decentralizált megoldások (vállalati stb. alapok) szélesebb körű alkalmazásával. Szocialista gazdaságban ez a pénzügyi rendszer szélesebb körű, mint a kapitalista fiskus rendszere, mert felöleli a vállalati pénzügyek jelentős körét is (költségvetési kapcsolatok, alapképzés). A pénzügyi jogi szabályozás tárgyai továbbá a szocialista hitelrendszer összetevői, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból eredő fizetések lebonyolításának rendje, valamint a devizajog és a vámjog összetevői. Ezeket a kategóriákat rendező jogszabályok általában alá-fölérendeltségi pozíciót rögzítő normák, amelyek szorosan kapcsolódnak polgári jogi, nemzetközi magánjogi, nemzetközi pénzügyi jogi elemekkel. Találóan utal szerző arra, hogy a pénzügyi jog művelője az államigazgatási jog területére lép akkor, amikor szervezeti és eljárási kérdéseket vizsgál és csak az interdiszciplináris megközelítés alkalmazható mindazokban az esetekben, amikor a pénzügyi anyagi jogi szabályozást a polgári jogi vagy egyéb jogágazati rendezés egészíti ki.

Molnár Imre: „Állami beavatkozási kísérletek a haszonbérlet körében a klasszikus római jogban" (211—224. o.) c. munkájában a császári döntések, a jogszabályok, a klasszikus kori jogtudósok megfogalmazásai, a kompilátorok magyarázó toldalékai és a kapcsolódó szakirodalmi vélemények elmélyült elemzésével tárja fel a föld haszonbérletnél alkalmazott veszélyviselés — ezen belül elsősorban a bérveszélyviselés —, valamint a bérelengedés feltételeit, közös és eltérő vonásait. A veszélyviselésre vonatkozó szabályok már a principátus jogában kialakultak, a későbbi szövegmódosítások ezek lényegét nem érintették. A bérelengedés szabályának kialakulása a principátus második felére tehető. Szerző megállapítása szerint a veszélyviselés megoszlott a haszonbérbeadó és a haszonbérlő között. Ha a termést kívülről jövő, emberileg el nem hárítható események (pl. földrengés, fagykár, aszály stb.) tették tönkre a haszonbérbeadónak nem járt haszonbér, a veszélyt (bérveszély) tehát ő viselte. A befektetett munka, az elültetett mag, az elmaradt haszon kára természetesen a haszonbérlőt terhelte. A haszonbérlő viselte a kárt, tehát köteles volt a haszonbért fizetni, ha a kár magából a dologból, a termelés körülményeiből következett be (pl. a bor megecetesedett, a gaz elnyomta a termést). Ugyancsak vis maior jellegű természeti csapás eredményeként következett be a haszonbér elengedése is. Erről akkor lehetett szó, ha a természeti csapások olyan terméketlenséget idéztek elő, amelyet a haszonbérlő elviselni nem tudott. A bérelengedés mindig az adott évre szólt, s az elengedett haszonbért a következő évek bő termése esetén utólag kellett megfizetni. Szerző kiemeli, hogy az erősödő gazdasági válság időszakában a jogalkotás a hátrányos helyzetben levő haszonbérlőt rossz termés esetén is egyensúlyi helyzetbe kívánta hozni a bérbeadóval, nehogy a földek megműveletlenül maradjanak. A császári döntések következményeként a jogtudósok a haszonbér elengedését szerződési elvvé minősítették.

Nagy Ferenc: „A büntetéssel fenyegetett cselekményt elkövető gyermekek helyzete és a velük szemben alkalmazható eszközök Magyarországon" (227—239. o.) c. tanulmánya két részre tagozódik. Az első rész a büntetéssel fenyegetett magatartást tanúsító gyermekekkel szembeni eljárás, a rájuk vonatkozó büntetőjogi megítélés történeti áttekintését tartalmazza a Csemegi Kódextől (1878: V. tc.) napjainkig. „A gyermekbűnözés hazai helyzete, szerkezete, főbb jellemzői" c. II. fejezetben gazdag tényanyagra épített lényegretörő elemzéseket és fontos következtetéseket olvashatunk. A tanulmány záró függelékben pedig négy táblázat tájékoztat a gyermek- és fiatalkorú bűnelkövetőknek az 1977—78-ban tapasztalt kriminalitási helyzetéről, a gyermekkorú bűnelkövetők számának bűncselekményekénti megoszlásáról, az 1978-ban Csongrád megyében feltárt gyermekkorú elkövetők különböző szempontú tagozódásáról, valamint az 1975—78 közötti gyermekvédelmi munkáról. E problémákat érintő megállapításokból a következőket említem meg. A gyermekbűnözés területi megoszlását illetően a legfertőzöttebb terület Borsod-Abaúj-Zemplén megye és a főváros. A gyermekbűnözésben a 10. életév alatti bűntettesek kis számban fordulnak elő, az elkövetők többsége 12—13 éves. A társas elkövetés mintegy 70%-ot tesz ki. A csoportos „galeri bűnözés" visszaszorul és átadja helyét a társaselkövetésnek. Igen magas és növekvő a cigányelkövetők aránya. A turizmus fejlődése a gyermekbűnözésre is hatást gyakorol. A külföldiek használati cikkei iránt erős a vonzódás. Növekszik a gyermekek és a fiatalkorúak között a narkotikus hatású gyógy- és vegyszer iránti érdeklődés és ennek megfelelően a kábítószert pótló szereket kipróbálók és egészségüket károsítók száma. A mintegy 100 000 veszélyeztett gyermek $^1/_3$-át a szülők alko-

holizmusa, bűnözése, kifogásolható erkölcsi magatartása és lakáshelyzete miatt veszik nyilvántartásba. A csecsemőkör után az általános iskolai felső tagozatos (10—14 éves) tanulóknál legmagasabb az állami gondozásbavétel aránya. A fiatal bűnelkövetők több mint fele a csavargás fázisán keresztül jut el a bűncselekmény megvalósításáig. A veszélyeztetettség felfedezése sajnos gyakran nem következik be kellő időben. Pedig a megelőzést a veszélyben levő, csavargásnak induló gyermekeknél kell elkezdeni. A Minisztertanács 1978-ban hozott határozata fontos feladatokat jelölt meg e tárgykörben az érintett szervek számára.

Nagy Károly „Néhány megjegyzés a szankció jellemzőiről a nemzetközi jogban" (243—257. o.) c. tanulmányát hatalmas irodalmi apparátus felsorakoztatásával, mintegy 60 szerző álláspontjának felidézésével és több dokumentum meghivatkozásával írta meg. Vizsgálódásai különösen az alábbi problémákra irányultak: a jogszabály és a jogi szankció viszonya, a felelősség és a szankciók kapcsolata, a szankció mibenléte és megvalósulási formái a nemzetközi jogban. Elemzései során érzékelteti azokat a különbségeket, amelyeket az említett fogalmak és jelenségek a belső jogban, illetőleg a nemzetközi jogban viselnek magukon. Megállapításai közül a következőkre utalok. A jogi szankció olyan hátrányos jogkövetkezmény, amelynek alkalmazását a jogsértővel szemben a jog írja elő és amelynek rendeltetése a jogi norma megtartásának előmozdítása. A nemzetközi jog szankcióinak kérdése szorosan kapcsolódik a nemzetközi jogsértés és az érte viselt felelősség intézményéhez. Szankciók alkalmazására akkor kerülhet sor, ha nemzetközi jogsértés történt és ebből következően létrejött a jogsértő nemzetközi jogi felelőssége. A felelősség a nemzetközi jogban is a jog által — igaz nem kielégítően — szabályozott intézmény. A felelősséget érvényrejuttató szankciók alkalmazása ennélfogva jogi következménynek minősül. Szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a felelősségnek vannak szankcióknak nem tekinthető jogkövetkezményei is. Ezek között ismerünk olyanokat, amelyeket a nemzetközi jogsértés minden esetben kivált. Ezzel szemben a szankció olyan jogkövetkezmény, amelynek alkalmazása a sértett állam vagy államok diszkrecionális joga. Az olyan szankciókat, amelyek egyébként megengedett cselekmények, a nemzetközi jogtudomány retorziónak nevezi. Represszáliának minősülnek viszont az olyan kényszerintézkedések, amelyek önmagukban jogtalanok lennének, ha nem jogsértés miatt és szankcióként kerülnének alkalmazásra. Mivel fegyveres kényszer békeidőben való alkalmazását a modern nemzetközi jog tiltja, a represszália mai viszonyaink között nem állhat fegyveres erő alkalmazásában. A szankciót a nemzetközi jogban tipikusan, mint önsegélyt a sértett állam alkalmazza. Vannak azonban olyan jogsértések, amelyekkel szemben bármelyik állam felléphet, sőt kivételesen közhatalmi jellegű szankció is igénybevehető, amelyet az ENSZ Biztonsági Tanácsa alkalmazhat.

Nagy László: „A szocialista államigazgatás alkalmazottai munkaviszonyának alapvető kérdései" (261—275. o.) c. német nyelvű tanulmányában rövid történeti visszatekintés, majd a vonatkozó csehszlovák, lengyel, NDK, román és magyar jogi szabályozás elemzése után tanulságos következtetéseket és figyelmet érdemlő ajánlásokat fogalmaz meg. Megállapítja, hogy az állami funkciót gyakorló államigazgatási alkalmazottak esetében két jogviszony él egymás mellett, nevezetesen államigazgatási jogviszony és munkaviszony. A kettő közül az elsődleges az államigazgatási jogviszony. Az államigazgatásban foglalkoztatottak közül azok esetében, akik nem látnak el állami funkciót, csak egy jogviszony (munkaviszony) áll fenn. Minderre figyelemmel a szerző arra a következtetésre jut, hogy el kell választani a két jogviszony létesítésének és megszüntetésének rendezését. Az államigazgatási jogban meg kell határozni azt, hogy milyen módon és milyen feltételekkel jöhet létre, illetve szűnhet meg az államigazgatási jogviszony, amelynek az a célja, hogy valamely állampolgárt állami funkció ellátásának jogával ruházzon fel. E jogviszony keletkezésének a módja továbbra is a kinevezés vagy választás lehet. Ezekhez kapcsolódik az eskütétel is. Hasonlóan államigazgatási jogi intézmény marad a felmentés és a visszahívás. Az államigazgatási jogviszonyt keletkeztető kinevezés, választás után kerülhet sor a munkaviszonyt létesítő munkaszerződés megkötésére, amelyben az államigazgatási szerv és a dolgozó megállapodik arról, hogy a funkciót munkaviszonyban — tehát nem társadalmi munkában, hanem rendszeresen, élethivatás-szerűen —, meghatározott munkakör ellátásával és személyi alapbér ellenében tölti be. E koncepció elfogadása esetén szükség lesz a fegyelmi felelősség és a munkaügyi viták kettős szabályozására is.

Papp Ignác: „A közigazgatási szakember jellemzőiről" (279—293. o.) c. tanulmánya rendkívül informatív. Történeti példákkal, majd neves burzsoá szerzők, így különösen K. R. *Merton*, Jacques Le *Goff*, Max *Weber*, L. *Kofler*, H. *Schelsky*, C. J. *Friedrich*, D. I. *Kousoulas*, *Magyary* Zoltán álláspontjainak ismertetésével érzékelteti, hogy a vezető és az ügyintéző közigazgatási dolgozó modellje mindig a közigazgatási funkciók függvényeként alakul. A közigazgatási dolgozóval szembeni elvárások természetesen a mindenkori társadalmi-történelmi szituációban gyökereznek és szorosan kapcsolódnak a közigazgatási szervezet jellegzetességeihez.

A szocialista közigazgatási dolgozókkal szemben támasztott követelmények között szerző felsorakoztatja a szakképzettség, a politikai elkötelezettség, a sajátos képességek és készségek, valamint a pozitív emberi tulajdonságok összetevőit. Megítélése szerint a harmadikként említett követelménycsoport az áttekintő képességet (széles látókört), a felelősségvállalást, az emberekkel való bánni tudást, az ismeretek gyors befogadásának, feldolgozásának és továbbadásának képességét, a helyzetfelismerés, az önálló döntés képességét, a tájékozódást, a kapcsolatteremtés képességét (szervezőkészséget), a vita és értékelési készséget, a segítőkészséget, az aktivitás és a demokrácia gyakorlásához szükséges készségeket foglalja magában.

A megkívánt pozitív emberi ma-

gatartásbeli tulajdonságok közé pedig a következők tartoznak: kötelességtudat, pontosság és állhatatosság, alaposság és következetesség, lelkiismeretesség és megbízhatóság, igazságérzet, a szavak és tettek egysége, akaraterő, erkölcsi tisztaság, a szocialista társadalmi rend feltétlen szogálata, politikai érzékenység. Fontos továbbá az alkalmazkodási készség, a rugalmasság, valamint a közvélemény kitapintásának készsége is. Szerző megjegyzi, hogy a körvonalazott ideális modell érvényesülése számos körülménytől függ. Befolyásolja pl. a megvalósulást a közigazgatási dolgozó sajátos szerepfelfogása, a közigazgatás presztízse, a dolgozók anyagi és erkölcsi megbecsülése stb. A szocialista közigazgatás dolgozóinak modellje természetesen közvetlen összefüggésben áll a szocialista ember személyiségmintájával. Nagyon tanulságos az az áttekintés, amelyben a témát érintő általa és mások (így különösen Kulcsár László, Lökkös János, Bartha Lajos) által végzett szociológiai felmérések publikált eredményeit csoportosítja és értékeli. Ebből kitűnik, hogy a tisztviselői erényeket eltérően rangsorolják a vezetők és az ügyintézők, illetőleg a különböző szintű államigazgatási szervek munkatársai. A tanulmány a közigazgatás kulturáltságának elemzésével zárul.

Pólay Elemér: „A római polgárokat terhelő közszolgáltatások rendje Arcadius Charisiusnak, a digeszták posztklasszikus jogászának művében" (297—305. o.). A római polgárokat terhelő közszolgáltatások (munera civilia) rendjének kiépítése a rabszolgatartó állam hanyatlásának idejére esik. A magánosok gazdálkodó tevékenységébe való mind erőteljesebb állami beavatkozás azt eredményezte, hogy a ius publicum erősödött a ius privátummal szemben, hiszen a magántulajdon és a polgárok személyes szabadságának korlátozását tette lehetővé. A korábbi rugalmas árucsere-világforgalmat bizonyos, a feudalizálódás jeleit mutató kötöttségi rendszer kezdi színezni. A tanulmányban ismertetett közszolgáltatási rendszer kialakulásában a termelési viszonyok meghatározó szerepe mellett befolyást gyakorol a sztoikus filozófiának az a tétele, amely szerint az állam vezetője annak szolgája. E megállapítást bizonyos mértékig a polgárokra is kivetítették. Segítette ezt a folyamatot a birodalom részévé vált „liturgiaállam", vagyis Egyiptom gazdasági rendszere, mint példakép. Szerző az elődök megállapításainak bemutatása után pontosan idézi, majd elmélyülten értelmezi Arcadius Charisiusnak a témára vonatkozó és a Digestába felvett fragmentumát. Ennek alapján megismerhetjük a személyes szolgáltatások (pl. a gyámság, gondnokság, békebírói tisztség stb.), a vagyoni közszolgáltatások és a vegyes közszolgáltatások összetevőit. Bizonyos vagyoni közszolgáltatások kifejezetten a telket vagy más vagyontárgyat terhelték és a mindenkori tulajdonosra nehezedtek. A harmadik csoportba azok a látszólag személyes szolgáltatások tartoztak, amelyek a kötelezettet vagyonilag is terhelték (pl. az adószedők a kiesett kincstári jövedelmet sajátjukból voltak kötelesek pótolni). A fragmentum végén Arcadius Charisius a közszolgáltatások alóli abszolút (pl. az aktív katonák és veteránok mentessége) és relatív (például a tanítók, orvosok, filozófusok mentessége a vendég befogadása, postaló biztosítása alól) mentesség feltételeit és tartalmát sorolja fel.

Ruszoly József: „Választói összeírás és választási bíráskodás Magyarországon 1848—1875" (309—334. o.) c. tanulmánya alapjául „A választási bíráskodás története Magyarországon" c., 1976-ban megvédett kandidátusi értekezésének egyik alfejezete szolgált, amelynek csak rövid kivonata kerülhetett be „A választási bíráskodás Magyarországon 1848—1948" c., a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában 1980-ban megjelent monográfiába. A választókerületekben működő összeíró küldöttségek, a központi választmányok, a Belügyminisztérium — illetőleg az 1861. és az 1865—1866. évi választások idején a helytartótanács és az erdélyi királyi főkormányszék —, valamint a parlamenti igazoló osztályok (bíráló bizottságok) működésére vonatkozó gazdag levéltári és szakirodalmi anyag hasznosításával színes képet fest szerző az 1848. évi V. tc. anyagi és eljárási rendelkezéseknek értelmezésével és alkalmazásával összefüggő gyakorlati és politikai problémákról, a reklamációs és petíciós eljárás formalizmusáról. Az 1874. évi választójogi novellával az összeírás szabálytalansága ellen emelt panaszok eltűntek a választási bíráskodás köréből. Ennek az állandó — évről évre kiegészítő — választói névjegyzék bevezetésén kívül az a magyarázata, hogy második jogorvoslati fórumként a Belügyminisztérium helyett a kir. Curia járt el.

Szamel Lajos: „A hatósági jogalkalmazás bizonyítási rendszerének továbbfejlesztése". (339—349. o.) Szamel professzor a címben jelzett téma elemzése és a leszűrt következtetések megfogalmazása előtt az alábbi premisszákból indult ki. Korunk államigazgatása általában, a szocialista államigazgatás pedig különösen szükségletkielégítésre hivatott. E rendeltetését az államigazgatás feladatmeghatározással, szervezéssel és hatósági jogalkalmazó tevékenységgel tölti be. Sem a feladat meghatározó normák megvalósítását szolgáló végrehajtó, szervező tevékenység, sem a jogalkalmazás nem nélkülözheti az alapos informáltságot. A hatósági jogalkalmazás nem elégedhet meg általános tájékozódással, hanem tényállást kell feltárnia és bizonyítania, amelyhez adekvátan igazodva hozza meg a döntést tartalmazó határozatot. A bizonyítás az államigazgatásban a hatósági jogalkalmazás számára fenntartott fogalom és tevékenység. A bizonyítás a hatósági eljárás kritikus szakasza, amelynek módszereiben a közeljövőben forradalmi változást kell elérnünk. Meg kell teremteni a célszerű, gyors, egyszerű és olcsó bizonyítás tárgyi és egyéb feltételeit. A hatóságokat abba a helyzetbe kell hozni, hogy a hatósági ügyintézéshez szükséges bizonyítékok főszabályaként a hatóság nyilvántartásaiban rendelkezésre álljanak és csak kivételesen lehessen bizonyítékokat igényelni az ügyféltől, illetve egyéb forrásból. A nyilvántartási rendszer kialakításakor a tömeges államigazgatási ügyekre kell tekintettel lenni, és eleve le kell mondani arról, hogy nyilvántartásból nyerjenek ügydöntő információkat (bizonyítékokat) a jogalkalmazó szervek olyan ügyek-

ben, amelyekben az ügyforgalom jelentéktelen. A hatósági nyilvántartásban szereplő adatok valódisága természetesen kétségbevonható és velük szemben bizonyításnak van helye. A javasolt nyilvántartási és bizonyítási rendszer kiépítése után tehát a fél (az államigazgatási eljárás kérelemmel indításakor sem) semmiféle olyan bizonyítással nem terhelhető, semmiféle olyan bizonyíték nem produkálása miatt hátránnyal nem súlyltható, amely a hatóság birtokában van, illetőleg amelynek ott kellene lennie. A javasolt bizonyítási rendszer mind az ügyfél, mind pedig az államigazgatási szerv szempontjából több előnnyel járna.

Szentpéteri István: „Az irányítás (vezetés) és a felügyelet elhatárolásának problémái, különös tekintettel az oktatási igazgatásra. (353—369. o.) Szerző Martonyi Jánosnak „A vezetés, irányítás és koordináció kérdései az oktatásügyi igazgatásban" c., 1953-ban publikált tanulmányából kiindulva, a Tőle megszokott sokoldalú megközelítéssel először azt vizsgálja, hogy melyek az okai azoknak a fogalmi zavaroknak, eltéréseknek, amelyek az irányítás, szervezés, vezetés, igazgatás tekintetében a társadalomtudományokban észlelhetők. Oknyomozása kiterjed a jogszabályalkotás tartalmi koordinálatlanságára, az intézmények, szervezetek belső, „kebelbeli" gyakorlati igényű fogalomalkotásának szemantikai és információáramlási sajátosságaira, a szaktudományokon belüli egyeztetés lehetőségeire, valamint azokra a nehézségekre, amelyek szinte megakadályozzák a szaktudományok közötti és az ún. komplex módszerű, integrált nézőpontú új tudományokon — pl. a vezetés- és szervezéstudományon, a rendszerelméleten — belüli fogalmi egység kialakítását. Következtetése szerint a rendszerszemléletű szervezés-, illetve vezetéstudományban nem lehet a korábbi alapokon az irányítást és a vezetést megkülönböztetni, ezért az irányítást és vezetést szinonim kifejezésként kell kezelni. Lényegi különbséget lát azonban az irányítás (vezetés és igazgatás), valamint a felügyelet között. Mivel a polgári központi bürokratikus államhatalom a felügyeleti jogosítványokkal korlátozta vagy számolta fel több területen az önkormányzati jogokat, az akkori jogi terminológiában a felügyelet volt az átfogóbb hatalmi jogosítvány. A szocialista központi és helyi szervek között széles körben alkalmazott és többnyire normatívák által gyakorolt elvi irányítás keretében fontos szerep hárul a felügyeleti funkcióra is. A hierarchikus felügyelet mindig része az irányítási jogosultságnak. A csak felügyeletet gyakorló szervek nem hivatottak a felügyelt egységek működési feltételeit biztosítani és általában nem gyakorolnak rendelkezési jogot felettük.

Szűcs István: „A közigazgatási bíráskodás témájának magyar kutatója" (373—385. o.) c. tanulmányát „az egykori tanítvány tiszteletével, valamint egy negyed századon át tartó közvetlen munkatársi kapcsolatból fakadó megbecsüléssel" teljes mértékben arra fordítja, hogy bemutassa és értékelje Martonyi János szakirodalmi munkásságának legnagyobb összetevő csoportját. A közigazgatási bíráskodással foglalkozó művei közül elsőként 1932-ben jelent meg „A közigazgatási bíráskodás és legújabbkori fejlődése" c. kismonográfia. Ezt követte 1934-ben „A közigazgatási bíráskodás mai rendszere Franciaországban" c., 1939-ben „A közigazgatás jogszerűsége a mai államban" c., 1940-ben „A közigazgatási reform és a közigazgatási bíróságok" c., 1944-ben a Közigazgatási bíráskodásunk továbbfejlesztése" c. tanulmánya. Kutatómunkájának kiemelkedő produktuma az „Államigazgatási határozat bírói felülvizsgálata" c. monográfia. A közelmúltban pedig tényfelméréssel vizsgálata és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének átadott tanulmányban foglalta össze az államigazgatási perek alakulását, az ügyfélforgalmat, a hatékonyságot stb. Csongrád megyében. Ezekre a munkákra támaszkodva — államigazgatási eljárási kódexünk továbbfejlesztését szolgáló munkálatok keretében e tárgykörben felvetődött kérdésekre is tekintettel — Szűcs István kitűnő értékelő összegzést végez a közigazgatási bíráskodás angol, francia, német—osztrák, illetőleg vegyes rendszereiről, a magyar közigazgatási bíráskodás alakulásáról. Áttekinti az ítélkezés alá vonható ügyek fajtáit, az általános elvi meghatározás és a taxáció megoldásait, a bírósághoz intézhető fellebbezés feltételeit, továbbá a közigazgatási határozat bírósági megsemmisítésének, illetőleg megváltoztathatóságának lehetőségeit, végül a bírósági ítélet mindenkivel szembeni, illetőleg csupán a feleket kötő hatályának kérdéseit.

Ürmös Ferenc: „A belső igazgatás szerepének felismerése az európai szocialista országok bírósági igazgatásban". (389—400. o.) A bírói igazságszolgáltatással szembeni politikai, jogi, technikai és egyéb elvárások fokozódásával párhuzamosan erőteljesen gyarapszanak a bíróság elnökére háruló belső igazgatási feladatok. Jogos aggodalommal merül fel a kérdés, hogy ebben a folyamatban az elnök bíró maradhat-e vagy igazgatási vezetővé válik. E kérdés megválaszolásának megkönnyítése és a probléma megoldási lehetőségeinek érzékeltetése céljából országonkénti tagolásban szakszerű ismertetést nyújt szerző a Bulgária Népköztársaság, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság, a Lengyel Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, valamint Románia Szocialista Köztársaság bírósági szervezete területi tagozódásának, központi irányításának, felügyeletének és belső igazgatásának a felszabadulás óta végbement változásairól, jelenlegi konstrukciójáról és fejlődési tendenciáiról.

Ádám Antal

Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban Közreadja Csizmadia Andor*

Csizmadia Andor újabb, a Nemzeti Könyvtár sorozatban megjelent könyve a törökök kiűzetésétől alkotmányunk elfogadásáig terjedő több mint két és fél évszázad közigazgatással kapcsolatos irományaiból nyújt szemelvényes válogatást, mintegy ráadásként is előbbi nagy művéhez, *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig* c. könyvéhez (Akadémiai Kiadó, Bp., 1976. 560. p.) Irományokat mondok, bár

* Gondolat Kiadó. 1979. 585. old.

e kifejezésnek a magyar parlamenti szóhasználatban sajátos értelme volt; igaz, országgyűlési iratokat is tartalmaz e gyűjtemény, műfajilag azonban ennél sokkal változatosabb, hiszen a hivatalos és félhivatalos előterjesztések, tanulmányok mellett főispáni utasítások, az országgyűlésig esetleg el sem jutott törvénytervezetek, pártprogramok és alkotmányszöveg egyaránt találhatók benne. A most közreadott anyagban igen kevés, a polgári kori részekből pedig éppenséggel hiányzik a jogalkotás minden stádiumát megjárt, a maga korában hatályos jogszabály. Csupa tervezet, javaslat, észrevétel és vélemény — eredmény pedig sehol. Bár tudvalevő, hogy valójában *ez* jellemzi leginkább közigazgatási reformtörekvéseink sorsát, néhány jelentősebb törvény azért mégis csak született. E kiadvány ezeket nem tartalmazza, csak a magvas *Bevezetés* utal rájuk (5—36.). Csizmadia Andor 37 forrást közöl, javarészt szemelvényesen, részletekben. E nyilvánvaló terjedelmi korlátokkal indokolható közlési mód a mű magas szintű *ismeretterjesztő* célját tekintve aligha hibáztatható, a további kutatások szempontjából viszont csak fájlalhatjuk, hiszen a kutatóknak kivonatos közlés esetében mindig vissza kell majd nyúlniuk az *eredeti* forrásokhoz. Az anyag egy része eredetben latin vagy német nyelvű; a fordításokat többek — Kardos Lajos, Kenéz Győző, Simon Sándor és Vizkelety András — végezték el.

E könyv válogatás. Nyilván minden közigazgatástörténettel is foglalkozó kutató a maga területéről hiányolhat egyet s mást, felemlegetésüknek azonban nem lenne sok értelme, mégis magam is hadd nehezményezzem az 1848—1849. és az 1918—1919. évi forradalmak teljes mellőzését. Ez esetben a terjedelmi és célszerűségi meggondolások nem váltak a különben a lehetőségekhez képest átfogó szöveggyűjtemény hasznára.

A közreadó hat korszakba, illetve részbe osztotta szét anyagát. *A törökök kiűzésétől a reformkorszakig* c. rész (39—152.) a hírhedt Kollonics Lipót *Einrichtungswerk* (1688) c. tanulmányának Politika c. részével kezdődik; rajta kívül tartalmazza Mária Terézia főispáni utasítását (1768), Festetics Pál *Opinióját* (1777 előtt), II. József „pásztorlevelét" (1784), II. Lipót bürokrácia-alaprendeletét (1792), Hajnóczy József egyik kéziratos tanulmányának (1790) és Berzeviczy Gergely alkotmánytervezetének (1809) egy-egy részletét, végül Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesített vármegyék statutumát a községi számadásokról (1825).

A reformkorszak c. rész (153—239.) az 1825—1827. évi országgyűlés által kiküldött egyik rendszeres bizottságnak, a *publico-politica deputatió*nak a városokról adott törvénytervezetével (1831) nyit, majd a centralista Eötvös József *Reform* (1846) c. művének egyik részletével folytatódik, tartalmazza továbbá Pyrker László egri érsek-főispán „rendszabályozási terv"-ét (1840-es évek), a megyei választásokról szóló törvényjavaslatot (1843—1844), a főispánok helyét bitorló „vármegyei főkormányzók", az adminisztrátorok részére adott királyi utasítást (1845), végül Metternichnek az államkonferenciához intézett két magyar közigazgatási tárgyú előterjesztését (1844, 1846). Egyetértek az 1843—1844. évi javaslathoz fűzött gondolattal, miszerint az „a pillanatnyi helyzethez képest kissé ugrásszerűen haladó". Az alsótábla választási kicsapongások korlátozása ürügyén — egyébként Zsoldos Ignác (Veszprém vm.) választmányi jegyző tollából — olyan átfogó törvényjavaslatot küldött át a felsőtáblának, melyet az a főispáni jogkör korlátozása miatt nem is fogadhatta el. Kiemelendő még, hogy e javaslatnak az aktív választójoggal kapcsolatos egyes rendelkezései a későbbi népképviseleti törvénybe *(1848:V. tc.)* is bekerültek.

A szabadságharc leverésétől a századfordulóig c. rész (240—341.) Kossuth 1851. évi alkotmánytervezetének részleteivel indul; bemutat továbbá egy szemelvényt Tisza Kálmán *Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer* c. művéből (1865), majd az 1880. évi közigazgatási ankét kérdőpontjait és — a közreadó tömör összefoglalásában — azok vitáját, egy 1894-i községi reformtervezet, Faschó-Moys Sándor terjedelmes városi (1897), valamint Heltai Ferenc fővárosi (1899) törvénytervezetének részleteit tartalmazza.

A *Századelő és a világháború kora* c. rész (342—418.) az előző korszakban kezdődött lendületes közigazgatási reformmozgalom folyamatosságát és egyben eredménytelenségét jelezve, egy újabb városi törvénytervezetet hoz Harrer Ferenc tollából (1912), majd a Magyar Jogászegylet 1914. évi ankétjának összefoglalását adja Concha Győzőtől, részleteket közöl Ágoston Péter *A bürokratizmus* c. tanulmányából (Huszadik Század, 1911), végül Tisza István kormányának a vármegyék államosítására vonatkozó, meg nem valósított kísérletéből nyújt szemelvényeket (1914).

Az ellenforradalmi Horthy-korszak c. rész (419—536.) az egykori kassai jogtanár Ferdinandy Gyulának, a Kisgazdapárt Nagyatádi-szárnyához tartozó belügyminiszternek 1920. október 20-án a nemzetgyűléshez benyújtott három törvényjavaslatának indokolásával veszi kezdetét. Ezek, az önkormányzati képviseleti rendszert valamelyest demokratizálni, különösen pedig a virilizmust korlátozni szándékozó javaslatok benyújtójukkal együtt megbuktak a vármegyék — tudomásom szerint utolsó — szervezett ellenállásán. A mostanában sokszor emlegetett Magyary Zoltán racionalizálási programját (1932) a Gömbös Gyula-féle *Nemzeti Munkaterv* (1932) követi; majd két városi törvénytervezet részletét, ill. indokolását olvashatjuk Vásáry István (1931) és e kötetet gondozó Csizmadia Andor (1943) tollából. Weiss István községi törvénytervezete (1940) jól megfér Teleki Pál alkotmánytervezete (1940) mellett. Ez utóbbinak egy példányát a szerző az Esztergomi Prímási Levéltárban találta meg, első értékelését pedig annak idején Beér János adta éppen e folyóirat hasábjain *(A Teleki-féle alkotmányjavaslat.* Jogtudományi Közlöny, 1959. július-augusztus. 350—357.). Ez az alkotmánytervezet egyébként pusztán tétova kísérletnek tekinthető a nálunk addig csak nyomokban észlelhető *„hivatásrendi"* képviselet kiterjesztése felé. E részt a Magyar Közigazgatás 1944. évi 1. és 2. számának anyagából vett szemelvények zárják, jelezve, hogy a rendszer konzervatív szakírói a háború utáni időre is át akarták menteni a polgári közigazgatási szervezet — így pl. a vármegyei önkormányzat

és a közigazgatási bíráskodás — alapintézményeit. Ha e törekvések a fasizmus kiteljesedését közvetlenül megelőző hónapokban kétségtelenül méltányolandók voltak is, véleményük nem lehetett irányadó a jövendő népi demokratikus rendszerben.

A felszabadulástól a tanácsrendszerig c. részt (537—580.) a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programrészlete nyitja, s az *1949: XX. tv.* eredeti szövegének I., IV. és V. fejezete zárja. E két dokumentum között olvasható a Nemzeti Parasztpártnak a vármegyét *városmegyével* felváltó, egyes elemeiben talán még ma is megszívlelhető javaslata, amelynek létrejöttében Erdei Ferenc és Bibó István játszott nagy szerepet, s amely mind ez ideig az Esti Szabad Szó 1946. július 14-i számában rejtőzött. Találunk itt még egy korai tervezetet a nemzeti bizottságok kordába szorításáról (1945), továbbá egy-egy részletet az 1947. augusztus 31-i választásokat követően alakult kormány programjából, Rajk László belügyminiszter pártkongresszusi előterjesztéséből (1948) és Beér Jánosnak *A közigazgatás újjászervezése elé* (Társadalmi Szemle, 1948. június) c. cikkéből.

Az éppen most hetvenesztendős Csizmadia Andor professzor életműve egy jelentős területét zárja le e munka. A magyar közigazgatástörténet utolsó évszázadainak nagy ívű áttekintése megtörtént. A *szabályozás* szintjén szerzőnk műveiből átfogó képet nyerhetünk a hazai közigazgatás későfeudális, polgári és népi demokratikus kori történetéről. A részletekben persze maradt még feladat a későbbi kutatóknak, s ami talán még fontosabb: a közigazgatási *gyakorlat* helyi és országos szintű feltárása kifogyhatatlan témát kínál a fiatalabb jogtörténész nemzedéknek is.

Ruszoly József

Tanulmánykötet a közigazgatás személyi állományáról*

I.

A közigazgatási kutatások új, értékes adalékkal gazdagodtak: az 1975 óta szélesebb medérben folyó, az államigazgatás személyi állományára vonatkozó vizsgálódások legfontosabb eredményeit könyvformában tárták a nyilvánosság elé. Az ismertetésre kerülő kötetben a kutatások sokszínűségének megfelelően bevezető-elméleti, közgazdasági, szociológiai és pszichológiai munkák kapnak helyet. Az egyes értekezések a tanácsi és a központi államigazgatási szervek személyi állományát vizsgálják; a vizsgálati minták meghatározása a reprezentatív kiválasztás elve alapján történt. A személyi állományról a kutatások eredményeképpen kirajzolódó kép nem végleges és nem abszolút érvényű. Az adatok forrásául szolgáló felmérések óta bizonyára történtek változások a közigazgatás személyi állományában. Az alapvető tendenciák azonban nem változtak lényegesen. A mai helyzetet a tanulmányokban megjelenített állapothoz viszonyítani csakúgy nem felesleges, mint ahogy nem nélkülözhető azok figyelembevétele a közigazgatást érintő döntések meghozatalában. Egy tanulmány, ha képes betölteni a „beszámítási pont" szerepét, akkor hasznos mind az elmélet, mind a gyakorlat számára. Kiváltképp így van ez hézagpótló munka esetében — mint a jelen esetben. Éppen úttörő jellegénél fogva a kötet tizenhét írása aligha becsülhető túl.

II.

A kötet első részében *bevezető tanulmányok* szerepelnek, amelyek a téma helyét határozzák meg közelebbről a közigazgatásról való gondolkodás keretei között. A szerzők fogalmi rendszert, jogi alapállást és valóságos helyzetképet adnak, amelyek nélkülözhetetlenek a „személyi állomány" téma további vizsgálatához, de a kötet ezt követő tanulmányainak alapos megértéséhez is.

Szamel Lajos: Az államigazgatási dolgozók fogalma és jogállásuk szabályozása c. tanulmánya az első az alapelemzések sorában. A „klasszikusok" közigazgatási nézeteinek áttekintése után azt a fontos elméleti megállapítást teszi Szamel professzor, hogy a Párizsi Kommün államigazgatási eszközei nem csodaszerek, „olyannyira nem azok, hogy kisebb-nagyobb mértékben mellőzni kellett őket, mert a következetes használatukra való törekvések káros hatása hamar érzékelhetővé lett" (21. old.). A modern viszonyok között ui. *abszurdum lenne egy laikus közszolgálat.* Ha nem is fogadható el az a Max Webertől származó elmélet, hogy a modern államban a valódi uralom a katonai és polgári hivatalnoki testület kezében van, az ellenkező állítás, azaz a hivatalnoki kar teljes figyelmen kívül hagyása a hatalmi, politikai folyamatok elemzésénél, mondván, hogy a hivatalnokság csak egy laikus „halmaz", melynek érdekei feloldódnak a társadalomban — szintén nem tartható. A megoldás — mondja Szamel Lajos — egy „olyan intézményrendszer kiépítése, amely meggátolja azt, hogy a hivatásos és szakképzett államapparátus fölébe kerekedjék a társadalomnak, melynek szolgálatára hivatott" (21. old.). A hivatásos és szakképzett állami szolgálat elvének többé-kevésbé következetes keresztülvitele többékevésbé zárt közszolgálati rendszerhez vezet. A szocialista közszolgálat klasszikus elvei (melyek a bürokráciát tagadják) a személyzeti politikát a nyílt rendszer irányába mozgatják. A valóság az, hogy a közszolgálati rendszerről *„zártabb"*, ill. *„nyíltabb"* jelzővel lehet szólni, mivel steril formában egyik sem létezik. A jogi szabályozás [1019/1974. (V. 2.) MT. h.] elvileg a nyílt rendszert fogadja el, de ugyane határozat már megfelelő iskolai végzettséget is követel, ami viszont a zárt rendszer felé közelít. Szamel Lajos több más jogszabályra épülő megfontolás után a következő tételt állítja fel: *„zártabb rendszerű állami szolgálat (közszolgálat) felé mozgunk"* (26. old.).

Az államigazgatási dolgozó fogalmának meghatározásához első lépés az államigazgatás meghatározása. Szamel Lajos vizsgálatait az alábbi megállapítással zárja: „az államigazgatás az a közhatalmi állami tevékenység, amely a kormányzás,[1] az igazságszolgáltatás és

* A közigazgatás személyi állománya (Tanulmányok az összetétel, az anyagi és erkölcsi megbecsülés köréből). Szerk: Fonyó Gyula. Bp. Közgazdaági és Jogi Könyvkiadó, 1980. 480 old.

[1] Szamel Lajos nézete szerint a kormányzás magában foglalja a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szervek jogalkotását és azok egyéb tevékenységét is. Ugyancsak felöleli a Minisztertanács működésének azt a részét is, amely nem az államigazgatás legfelső irányításában áll.

az ügyészi működés levonása után fennmarad" (42. old.). Az államigazgatási szolgálat fogalmából tehát eleve kiesnek a vállalati, intézeti alkalmazottak, mert azok nem közhatalmiak. A közhatalmi-állami tevékenység további szűkítésével jutunk el az államigazgatási szolgálathoz. Az e szolgálathoz tartozó *összes dolgozó* (tehát a fizikai munkát végző is) államigazgatási dolgozó. Ezt a tételt Szamel professzor szemléletesen és meggyőző erővel az „államigazgatási érdek"-ben megjelenő „közérdek"-kel magyarázza; *közérdek* ui., hogy valamennyi szervezethez tartozó egységesen magáénak érezze a szervezetet, és *annak* érdekében odaadóan dolgozzék. Államigazgatási dolgozó tehát az, aki államigazgatási szervnél munkaviszonyban áll.

Az államigazgatási dolgozó jogállását illetően Szamel Lajos abból indul ki, hogy a német, ill. a francia mintát követő európai államokban „a közszolgálati rendszer és jog előbb bontakozott ki, mint az általános munkajogi törvényhozás" (52. old.). A fejlődés útja az volt, hogy „a közszolgálatot megillető jogok egy részét *kiterjesztették* az egyéb munkaviszonyban állókra is" (53. old.). Érthető tehát, hogy azokban az államokban, ahol munkajogi törvényhozás létezik — minden modern állam ilyen — a munkajogviszony tartalmát tevő jogok azonos elnevezéssel szerepelnek mind az általános munkajogi gyakorlatban, mind a közszolgálatra (állami szolgálatra) kiterjedő speciális jogforrásokban. Az általános tétel mellett Szamel Lajos néhány olyan elemet emel ki, amelyeknél sajátságos a közigazgatási dolgozó jogosultsága. A garantált illetmény-minimum ellenére a juttatásokat egészében tekintve, az állami szolgálat hazánkban *hátrányosabb helyzetben* van, mint a vállalati, szövetkezeti alkalmazottak. A bármikori elmozdíthatóság követelményét a szocialista országok nem érvényesítik mereven, és a pályafutáshoz való jog egyre inkább előtérbe kerül. Mindkettő az ún. „zártabb" rendszer felé tolja a közigazgatást.

A pályafutáshoz való jog kapcsán rámutat Szamel Lajos, hogy *az államigazgatási pályafutás korlátozott,* még azzal együtt is az, hogy az előmenetel biztosítása érdekében felborult a vezetők és a vezetettek közötti egészséges arány. Szorosan összefügg a pályafutással a minősítési rendszer, melynek gyakorlatát a dolgozók mindenáron való megtartására irányuló törekvés jellemzi. Ez a minősítési gyakorlat azonban dezinformál. Problémás az is — írja Szamel Lajos —, hogy „az államigazgatás illetményrendszere mechanikusan követi az államigazgatási szervezetrendszer hierarchikus tagozódását" (74. old.). Ez egyébként más juttatásokra, jogosultságokra is áll.

„A választással keletkező munkaviszony jellegé"-vel foglalkozik *Sári János* tanulmánya. A vizsgálat fontosságát külön kiemeli az a tény, hogy a választott tisztségviselők az egész tanács tevékenységét tekintve meghatározó szerepet töltenek be. A választott tisztségviselők helyzetének egyik jellegzetessége, hogy eltérő irányokban *különböző jogági szabályozás* dominál és ebből következőleg más-más felelősségi rendszer érvényesül. Ezek jellege horizontálisan államjogi, politikai; vertikálisan pedig *elsősorban* munkajogi. Az államjogi, politikai felelősség megalapozásában nagy szerepe van a munkaköri kötelezettségek teljesítésének. A nehézséget itt az jelenti, hogy e munkaköri kötelezettségek kimerítő szabályozása nem lehetséges, legkevésbé a tisztségviselőknél, akik nemcsak saját tevékenységükért felelnek, hanem — közvetve, vagy közvetlenül — felelősséggel tartoznak a tanácsi szervezet *egészének* munkájáért is.

A szocialista országok többsége a választás tényét úgy rendezi, hogy az ezzel keletkező megbízatás időtartama alatt az alapmunkaviszony szünetel. Ellentétes ezzel a magyar jogi rendezés, amelynek értelmében az eredeti munkaviszony *megszűnik* [Mt. V. 189. § (1) bek.]. A tisztségviselő megbízatása a választással kezdődik, amelyhez csak a megyei tanács tisztségviselői esetében van szükség jóváhagyásra (ekkor azt a Minisztertanács adja meg). A tisztségviselői megbízatás megszűnése a tanácstagság megszűnésének eseteihez és a visszahíváshoz kötődik. Előfordulhat, hogy valaki változatlanul alkalmas tanácstagnak, csak a tisztségviselő megbízatást nem tudja (vagy nem akarja) ellátni, ill. nem láthatja el. Erre az esetre csak a degradáló ítéletet jelentő visszahívás alkalmazható. Indokolt lenne ezért a tisztségviselő megbízatás megszűnési esetéül elismerni még az érdekelt általi lemondást és a testület általi felmentést — írja Sári János (90. old.).

A harmadik tanácstörvény utáni helyzetet a munkáltatói jogkörök decentralizálása jellemzi. „Általában elmondható, hogy a tisztségviselőket érintő munkáltatói jogkörök gyakorlásában fokozatosan érvényesült a helyi képviseleti-testületi szemlélet" (95. old.). A munkáltató jogkörök konkrét telepítésében korábban tapasztalható bizonytalanság azonban jórészt megmaradt. A munkáltatói jogok egyik fontos eleme a fegyelmi jogkör gyakorlása. A fegyelmi jogkört a kötelezettségét *vétkesen* megszegő dolgozóval szemben lehet alkalmazni. Ilyen vétkesség hiányában — tehát, amikor a munkáltatói fegyelem felelősségre vonás feltételei hiányoznak — a választott tisztségviselővel szemben alkalmazható az államjogi, politikai felelősség szankciórendszere. A vétkesség az államjogi felelősség érvényesítésének tehát nem feltétele. Vétkesség esetén a munkajogi felelősség *is* és az államjogi felelősség *is* alkalmazható (akár egymás mellett is). Vétlenség esetén viszont *csak* az államjogi felelősség érvényesítésére kerülhet sor, egyéb feltételek fennállása esetén. A vétkesség a *munkajogi* felelősség megállapításánál minimális követelmény. Az államjogi felelősség érvényesítésére *teljes vétlenség esetén is* sor kerülhet (pl. a bizalom megrendülése valamely egyéb okból), ilyenkor a munkajogi védelem egyenesen indokolt is lehet.

Problémát okoz a társadalmi megbízatású tisztviselők helyzetének nem kielégítő rendezése. „A mai felfogás és a tanácsi gyakorlat a társadalmi tisztségviselők megbízatását *nem tekinti munkaviszonynak.*" (104. old.) Ebből következik, hogy először: velük szemben a munkajogi felelősség nem alkalmazható; másodszor: a tanácson belüli kapcsolati rendszert jelentősen módosítják. Mindezek alapján jogos Sári János azon felvetése, hogy „államjogi-államigazgatási jo-

gi természetű megbizatásuk hátterében el kellene ismerni munkajogviszonyukat is" (106. old.). A kritikai észrevételekkel együtt a tanulmány végkicsengése: „... a hatályos szabályozás alapvető elveivel, irányaival egyet kell értenünk" (108. old.).

A bevezető tanulmányok között kapott helyet *Csáki László: A tanácsi vezetők és ügyintézők képesítettsége és fluktuációjának jellemzői* c. munkája. Metodológiáját tekintve közel áll a harmadik rész szociológiai tanulmányaihoz, de sok alapvető, preorientáló adatot is tartalmaz, ezért a könyv szerkezetében való ilyen elhelyezése nem indokolatlan.

Dinamikus fejlődése ellenére az iskolai végzettség az államigazgatás személyi állományát illetően a *községekben a legalacsonyabb.* Szembeszökő a községi és nagyközségi tanácselnökök alacsony iskolai végzettsége. A vezetői munkakörváltozásokat nem sikerült úgy felhasználni, hogy az alacsony végzettségűek helyébe magasabban képzettek kerüljenek. „... csaknem ugyanannyi általános iskolát végzett személyt neveztek ki, mint amennyinek a munkaviszonya megszűnt." (121. old.) Az ügyintézői kategóriában az előírások a munkakörök 34,7%-át kötik felsőfokú végzettséghez, de ez a valóságban csak a munkakörök 20,4%-ánál valósul meg. Súlyosbítja a helyzetet, hogy *magas a csak általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya.* De ahol az előírt képesítéssel rendelkeznek is, ott sem mindig a megfelelő irányú az. A vezetők körében (a tisztségviselőket nem számítva ide) a képesítettségi arány 74,4%, de az optimális képesítettség már csak 63,8%. Vagy egy másik számadat: a jogi munkakörök betöltői közül az elfogadható képesítéssel nem rendelkezők aránya 31,2%.

A képzettségi helyzettel szorosan összefügg az államigazgatás személyi állományának *fluktuációja.* Véleményem szerint az államigazgatás jelenlegi munkakörökre lebontott feladatmeghatározásai a felsőfokú képzettségű szakemberek ismeretmezőjének csak kisebb részét fogják át, ezért ezek számára a szakmai vonzás csekély. Az előrelépési lehetőség kevéssé biztosított. Ezek együttesen magyarázzák azt a tényt, hogy a munkahelyet változtatók 70%-a nem a tanácsi szervezetben létesített újra munkaviszonyt (149. old.). Számarányuknál nagyobb mértékben fluktuálnak a jogi, orvosi és pedagógusi oklevéllel rendelkezők. Ez a közigazgatásban rejlő okokon túl a társadalom egyéb területein biztosított *munkalehetőségekre* tereli a figyelmet (pl. a pedagógusok rossz álláskilátásai).

A bevezető tanulmányok után a közigazgatást elemző írások egy-egy tudomány sajátos szempontjai alapján veszik boncKés alá a személyi állomány problémáit. Ezek a dolgozatok a kötetben sajátos szerkezeti rendszerben követik egymást: minden tudományág szerinti csoport élén egy ún. zárótanulmány áll, majd ez után a megalapozó munkák közül szerepel néhány. A közlés ilyen módja oda vezet, hogy gyors egymásutánban kétszer lehet találkozni egy sor megállapítással és adattal. Ugyanakkor a zárótanulmányokban több van, mint a kötetben közölt résztanulmányokban együttvéve, mert az összes résztanulmány terjedelmi okoknál fogva nem került be a könyvbe. A továbbiakban a tudományágak (közgazdaságtan, szociológia, pszichológia) szerinti kutatási eredmények karakterisztikumát a tudományágon belül összességében próbálom meg visszaadni, és nem az egyes tanulmányokat elemzem külön-külön.

A közgazdasági tanulmányok között *Lőkös János: A közigazgatás személyi állományának összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere* (zárótanulmány), *Olajos Árpád: A munkahelyi és képzettségi struktúra az államigazgatási alkalmazottak körében* (kongruenciavizsgálat), *Fekete György: A közigazgatás távlati létszámszükségletének koncepciója és Győrfi István: A minisztériumi dolgozók bér- és jövedelemhelyzete* c. munkái kaptak helyet.

Az államigazgatásban 1976-ban kb. 58 ezer fő dolgozott, ebből mintegy 17 ezer fő a központi szerveknél, 41 ezer fő pedig a tanácsoknál. Jellemző tendencia, hogy a nők munkába állítása az államigazgatáson belül is jelentősen nőtt. A vezetők 33%-a, az ügyintézők 58%-a nő. Ugyanakkor a növekedés üteme nem kiegyensúlyozott, mert a vezetői állománycsoportban a nők száma csak évi 0,3—0,4%-kal nőtt. A minisztériumokban főleg a fiatalabb korosztálynál tekintélyes a nők aránya, mert a legnagyobb utánpótlást adó jogi és közgazdasági pálya elnőiesedett és ez érezteti hatását az államigazgatásban is, mutat rá Győrfi István (236. old.).

A népgazdaság területén foglalkoztatottakhoz képest *az iskolázottság az államigazgatásban csak mérsékelten növekedett.* Ennek is tudható be, hogy az államigazgatási érdemi munkakörben foglalkoztatott dolgozók kongruencia-eredményei rosszabbak, mint a népgazdasági szektorokban foglalkoztatott szellemi dolgozóké. A népgazdasági szükségletek és a jelenlegi munkaerőhelyzet az államigazgatási érdemi dolgozók „alkalmazkodóképességének" fokozására hívják fel a figyelmet. E téren az Államigazgatási Főiskolára nagy feladatok várnak. Emellett fokozni kell a *posztgraduális képzési formák* szerepét is. Annál is inkább, mert több jelentős képzési irányban nem készít fel kellőképpen az iskola a közigazgatási munkára — állapítja meg Fekete György (218. old.). Épp emiatt nyernek különös fontosságot a gyakorlatban elsajátítható speciális ismeretek.

A gazdaság szervezése terén az integrált szervezetek és vállalatközi kooperációs formák kiépülése csökkenteni fogja a főhatósági irányítás operatív és gazdasági szervező feladatait. Ez kihat az államigazgatás létszámszükségletére is. A munkaerőhelyzet reális számbavétele arra indít, hogy távlatilag csak az *adminisztratív létszám stagnálására alapozva* lehet a közigazgatás jövőbeli helyzetét meghatározni. A rendelkezésre álló munkaerő másik problémája az, hogy a jelenlegi iskolai és képzési rendszer csak egy meglehetősen szűk igazgatási területre készít fel, az iskolai oktatás a közigazgatást a maga teljes szélességében nem képes átfogni. Az igazgatási szakemberképzést ma főleg a jogi egyetemeken és az Államigazgatási Főiskolán végzik. Az összes érdemi dolgozó 10%-ának jogi, 6%-ának közgazdasági diplomája van. Fokozza a képzési problémákat az 1974. július 1-gyel életbe léptetett államigazgatási bérbesorolási rendelet; ez ui. ott sem jelöli meg a képzettség szakirányát, ahol

a felsőfokú végzettséggel magasabb besorolás jár. Így tehát a cél a diploma és nem a munkakörnek *megfelelő* szakismeret — olvasható Alajos Árpád tanulmányában (213. old.).

A létszámszerkezetre kétségtelen befolyással bír az államigazgatás anyagi elismertsége. A kereseti színvonal az államigazgatásban több mint 10%-kal *alacsonyabb* a reálisnál. Az átlagbérek elosztása *nem egyenletes,* s a lemaradás más ágazatok mögött az átlagkereseteket tekintve még szembetűnőbb. A bérek erőteljesen követik a szervezet hierarchikus felépülését, de a felső és az alsó szintek bérei között nincs meg az az eltérés, mint a múltban volt. Így ma egy középfokú végzettségű előadóhoz képest egy minisztériumi főosztályvezető átlagosan háromszor, egy felsőfokú végzettségű előadó 1,3-szor annyit keres. Megjegyzendő, hogy a fizetés erősen összefügg az életkorral. Ezt jól mutatja az, hogy azon szerveknél, ahol magasabb a korátlag, magasabbak a fizetések is — írja Győrfi István (229. old.). A vázolt helyzetet nem módosítja lényegesen a jutalmazás sem, mert az a régi gyakorlat és szemlélet alapján *bérarányosan* történik. A jelenlegi alapbér-besorolásokon a jövőben nem célszerű változtatni mégsem — mutat rá Lőkös János —, mert „ez tovább torzítaná a szakképzettségen alapuló bérarányokat" (188. old.). A problémák megoldására a szép reményekkel indult címrendszer nem alkalmas, mert odaítélési gyakorlata a hierarchiához igazodik, és nem a kimagasló szakértelmet honorálják vele azon dolgozók esetében, akik nem vezetői poszton vannak.

„A közigazgatási munkakörök presztízse megszűnt" — állapítja meg Lőkös János (193. old.) és ezen a törzsgárdarendszer sem tudott változtatni. Mindez a létszámgazdálkodást tetemesen megnehezíti. A létszámgazdálkodás problémáihoz megoldást jelenthetne a közszolgálati tevékenység és a „szakma" közötti kapcsolat létrehozása, mely a képzett *gyakorlati szakemberek áramlásán* túl az államigazgatás presztízsén is segíthetne — írja Fekete György (233. old.).

A szociológiai tanulmányok adatait a kérdőíves felmérés módszerével gyűjtötték össze. A kérdőíves feltárás technikai és módszertani fogyatékosságai miatt általában nem alkalmas egy „végleges" kép megalkotására, de megalapozó jellegű tényeket, összefüggéseket mutat. A kötet szociológiai fejezetében *Kulcsár László: Az államigazgatási dolgozók személyi állományának és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszerének szociológiai vizsgálata* (zárótanulmány), *Bélley László: A minisztériumok személyi állományának társadalmi összetétele és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszere* és *Bánáti Ferenc: A fizetések alakulását befolyásoló tényezők* c. munkái szerepelnek.

Az államigazgatásban dolgozók 76%-a munkás és paraszt származású, tehát az *intergenerációs mobilitás igen nagy mértékű.* Az, hogy az államigazgatási dolgozók induló foglalkozása mi volt, jelenlegi képzettségi szintjüket erősen befolyásolja. Érdekes, hogy a jelenleg legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjának több mint felét a pályájukat adminisztratív munkakörben kezdők alkotják. Ettől eltérés csak a minisztériumokban figyelhető meg. Szembetűnő itt a közigazgatási dolgozók erős fluktuációja. A minisztériumokban dolgozók több mint fele 1970 és 1975 között került munkahelyére és a pályakezdők aránya meglehetősen alacsony. A fluktuáció összekapcsolódik a szűk keresztmetszetű pályafutási lehetőségekkel. A minisztériumokban pl. 40—50 év között elérik az ügyintézői bérskála maximumát, és ha nincs esély a vezetővé válásra, a fizetés ettől kezdve alig emelkedik. Ezért is van az, hogy e korosztály eltávozása a legnagyobb arányú a minisztériumokból. Ez az összefüggés — véleményem szerint — általánosítható, s a pályafutási lehetőségek kiépítésének szükségességére hívja fel a figyelmet. A megkérdezettek 14%-a jelezte, hogy el kíván menni. A fluktuáció indítékait elsősorban nem a fizetésekben, hanem a *munka tartalmi tényezőiben* kell keresni — írja Kulcsár László (247. old.). Az államigazgatási dolgozók jellemző pályaútja az „ügyintézőből ügyintéző" típusú mozgáspálya, ami megint csak a pályafutási lehetőségek kényszerű irányát szemlélteti.

A személyi állomány ösztönzéséhez egyaránt kapcsolódnak *pozitív és negatív értékek.* Az ösztönzésen belül nincsenek merev határok (252. old.). Valóban, a motivációt kiváltó ösztönzők akkor jók, ha az ember motiválhatósági skáláját minél inkább átfogják. Ezért nem lehet egyedüli ösztönzőnek a pénzt tekinteni. Az ösztönzőrendszer hatékony működése azért fontos, mert jó vagy rossz alkalmazása átgyűrűzik más jelenségek területére is. A megkérdezettek nagy része a jutalmat tekinti anyagi ösztönzőnek, de ennek fizetéskiegészítő szerepe, az az differenciálatlansága nagyon lerontja ösztönző hatását. A céljutalmak alkalmazási gyakorisága pedig nagyon kicsi. A megkérdezett dolgozók válaszai azt az igényt tükrözik, hogy az ösztönzési rendszer szorosabban kapcsolódjék a konkrét teljesítményekhez. Az erkölcsi ösztönzők a megkérdezettek tudatában alig különülnek el az anyagiaktól, mégis elsősorban a dicséretet említették.

A fizetések alakulását illetően kitűnt, hogy a vezetőké kétszer olyan gyorsan emelkedik, mint a beosztottaké; továbbá, hogy a fizetések *a munkahelyen eltöltött időt csak kis mértékben veszik figyelembe.* Meglepő, hogy azok csoportja, akik már 16 vagy annál több éve egy helyen dolgoznak, minden más korcsoporthoz viszonyítva a legkevesebbet keresik. Tendenciájában a férfiak és nők fizetése közötti különbség nem csökken, hanem nő. A dolgozók körében a fizetést illetően kihívó elégedetlenséget nem lehetett tapasztalni, általában egy fizetési kategóriával magasabbat szeretnének kapni. Ezzel azonban a fizetési aránytalanságok nem csökkennének, hanem csupán *egy magasabb szinten* reprodukálódnának.

Az államigazgatásban dolgozók többsége elégedett a munkakörülményekkel. Az elégedettségi szint a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében a legalacsonyab. Nem ilyen kedvező a kép az előrehaladási lehetőségeket és a képzettség hasznosítását illetően. E tekintetben a megkérdezettek több mint egyharmada elégedetlen volt. Elgondolkodtató, hogy a elégedetlenség főleg azoknál jelentkezett, akik képzettségük alapján az előmenetel „jogos" várományosai. A szervezettség és a munkaelosztás kérdés-

körében az elégedetlenség meghaladta az 50%-ot.

A minősítésekkel kapcsolatos felmérés azt mutatta, hogy *a politikai megbízhatóság magas fokra került*, bár ennek kiemelkedő szerepét a tanácsi apparátusban dolgozó beosztottak nem hangsúlyozták az első helyen. A politikai megbízhatóság fokozott megkövetelése érthető a minisztériumokban, ahol a dolgozók nagy része ennek megfelelően párttag (átlagosan 60%).

Jelentős gond a dolgozók túlterheltsége, főleg az első fokú szerveknél, ahol az ügyfélforgalom növekedett. A túlterheltséggel kapcsolatos a jogi szabályozással való lépéstartás nehézsége. Megoldásként felvethető egy olyan továbbképzési forma, „mely hozzásegíti az ügyintézőt szűkebb működési területe jogszabályanyagának elsajátításához" — ajánlja Kulcsár László (305. o.).

A kötet negyedik részében a pszichológiai tanulmányok kaptak helyet. Módszerében, a nyújtott ismeretek terjedelmében ezek az írások alig különböznek a szociológiaiaktól. Ez bizonyos fokig érthető is, hiszen a szociálpszichológia és a szociológia között sok vonatkozásban *úszó határok* vannak. A közigazgatáspszichológia módszertanilag nehezen megragadható sajátosságokkal rendelkezik, a szervezet „átszűrő" szerepe itt különösen erősen érvényesül. Ezért értékelhető eredményekhez csak a felmérési technikák sokrétű, egymást igazoló, kontrolláló alkalmazásával juthatunk. A sokrétűség a tanulmányok körében nem érvényesült eléggé, de a korábbi tények, adatok birtokában mégis lehetnek elképzeléseink a közigazgatási dolgozók lelki „beállítódásáról". *Bartha Lajos: Az államigazgatási dolgozók személyi állományának és anyagi-erkölcsi ösztönzőrendszerének pszichológiai vizsgálata* (zárótanulmány), *Bartha Lajos—Rohánszky Mihály: A stabilitás és a mobilitás szerepe a közigazgatási munkákban, Házy Judit: Személyiségtényezők szerepe a közigazgatási munkákban, Kiss György: A közigazgatásban dolgozók megelégedettségének pszichológiai összetevői, Antalovits Miklós—Klein Sándor: A közigazgatási munka pszichológiai sajátosságai, Garai Gábor: A közigazgatási dolgozók néhány objektív paraméterének nem, kor, alkalmazás szerinti megoszlása, Szilágyi Péter—Kovács József: A stabilitás, illetőleg mobilitás kívánalma a közigazgatási szerv részéről* c. tanulmányai tanulságot hordoznak.

Fontos probléma a dolgozók elégedettsége, mely szükségleteik kielégítettségét tükrözi. A közigazgatásban egy olyan szükséglet-hierarchia nyilvánul meg, mely bizonyos irányban szűkebb, bizonyos irányban tágabb, mint az általános szükséglethierarchia. Mindez erősen függ a *motiválás* (belső) és az *ösztönzés* (külső) szintjétől — állapítja meg Bartha Lajos (345. o.). A külső ösztönzők között egyik a fizetés. A fizetés nagysága erősebben kötődik az életkorhoz, a vezetői beosztáshoz és a férfi dolgozókhoz. Ugyancsak külső ösztönző lehet a szakmai ismeretek megszerzésének lehetővé tétele. A lehetőség általában adott, mégis a dolgozók háromnegyed része nem tanul tovább. Ez utóbbi tény viszont már inkább a motiváltság fogyatékosságaira irányítja a figyelmet. A nők iskolai végzettsége minden beosztásban alacsonyabb, ezért a fent megállapított helyzet alkalmas lehet lemaradásuk konzerválására (442. o.). Az ember szükségét érzi annak, hogy belső erőit kifejtse; ez a munka során döntésekben nyilvánul meg. Ez jelenti a munka humanizálását. Minél kevesebb *alkotó vonást* tartalmaz egy munkakör, annál inkább a negatív tulajdonságok kialakulása lép előtérbe. Az is megfigyelhető, ha a munka alkotó, személyiségformáló vonásokat nem tartalmaz, kisebb szerephez jut a dolgozó megelégedettségének kialakításában. Ilyenkor a dolgozó igényei magáról a munkáról, annak közvetlen hatásairól a *közvetett hatásokra* tevődnek át, pl. a keresetre, munkatársi kapcsolatokra (400. o.). Kiss György e megfigyelését rendkívül figyelemre méltónak tartom még akkor is, ha vannak, akik ezen ún. higiénés faktorok (munkafeltételek, kollegiális kapcsolatok stb.) működését feltétlennek, közvetlen hatásúnak fogják fel, és csak abban különböztetik meg a „motivátoroktól" (alkotó munka), hogy kielégítésüket önmagában nem tekintik megelégedést kiváltónak. Ha a motivátoroknál és a higiénés faktoroknál is hiányosságok vannak, az fluktuációnövekedéshez vezet. Egyébként a fluktuáció mértéke a közigazgatásban nem különösebben magas: egy dolgozónak átlagosan 3,15 munkahelye volt.

A felmérés adataiból Bartha Lajos azt a következtetést vonja le, hogy „a munkatevékenység pozitív irányú személyiségformáló tényezői viszonylag állandóak, s azokat *sem a munkakör, sem az abban eltöltött idő* lényegesen nem befolyásolja" (348. o.). Ez az állítás nem fogadható el nézetem szerint. A közigazgatási dolgozók többé-kevésbé hajlamaiknak, képességüknek, képzettségüknek megfelelő munkakörben dolgoznak. Személyiségük tehát „nyomot hagy" a munkán és fordítva. Ám ha a feladat teljesen idegen a dolgozó „belsőjétől", akkor a munkakör már torzító hatású, azaz negatív a személyiségre nézve. Az értelmetlen munka, melyben Allport kifejezésével élve „nem vesz részt" végzője, negatívan befolyásolja a személyiséget. A munka ideje optimális esetben nem vezet automatizáláshoz, „értelmetlenséghez", tehát változatlanul előnyös személyiségformáló erő lehet. Mindenesetre a megkérdezettek 58,2%-a nem tartotta egyértelműen előnyösnek, ha valaki hosszabb ideig ugyanazon a munkahelyen dolgozik.

A szervezetben végzett munkát befolyásolja a dolgozó szervezethez való tartozásának a tudata. Ebben nagy szerepet játszik a szervezethez kapcsolt magatartásminták elfogadása és azok megvalósulása. A közigazgatásban dolgozók többsége igyekszik egy tényleges vagy vélt szerepmodellt utánozni. Ennek az „utánzásnak" a sikere kihat a szervezettel való azonosulásra. A közigazgatás körében az *identifikálódás* mértéke nem rossz, ami abban is kifejeződik, hogy a területen belüli mobilitás kedvezőbb, mint másutt. A mobilitás kívánatos voltát a dolgozók szélsőségek nélkül ítélik meg. Bartha Lajos—Rohánszky Mihály megállapítják (385. o.), hogy akkor szokott lenni ilyen középérték körüli eloszlás, ha sok, egymástól független, egyébként kis hatású tényező összeadódása okozza a jelenséget. Az identifikálódás nagyban elősegíthető megfelelő képzettségű szakemberek foglal-

koztatásával (399. o.). A szerepmodellekkel kapcsolatos attitűd kialakulása számos tényező következménye (nem, iskolai végzettség, szakmai képességek stb.). Az adatok arra utalnak, hogy *az attitűd általában pozitív,* mert a dolgozók munkájukat lelkiismeretesen, komolyan végzik, és ezek mint a stabilitásra való törekvés jelzései foghatóak fel (364. o.).

A munkatípusokhoz kapcsolható egy *dolgozói profil,* mely a munkához szükséges tulajdonságokat sűríti magába. Ilyenek pl. az oktatásügy terén a lényeglátás, az ideológiai felkészültség, az adó- és pénzügynél a precizitás és a lelkiismeretesség.

Érdekes összefüggésekre világított rá a közigazgatási dolgozók *idegrendszerének* vizsgálata. Csaknem 10%-uk idegrendszerileg labilis. Házy Judit szerint azonban a magatartás eme dinamizmusa inkább ingerlékenységben manifesztálódik, mint kiegyensúlyozatlanságban. A vizsgált személyek többsége számára a munkakör nem konfliktus kiváltó tényező (391—392. o.). Konfliktuskiváltó tényező viszont a vezetőknél a munka befejezése miatti szorongás, az ügyintézőknél a kis hatáskör. Az idegrendszeri állapot természetesen nemcsak a munkahely „következménye", hanem egyéb komponensek is közrejátszhatnak kialakulásában.

A közigazgatási munka *nem pusztán szakmai* tevékenység — hívja fel a figyelmet Kiss György (403. o.). Azok a szakemberek, akik a közigazgatást csak tanult szakmájuk gyakorlási területeként fogják fel, tehát nem érdekli őket a speciális igazgatási tudás, azok aligha képesek munkájukkal azonosulni, nem sokáig fognak az apparátusban dolgozni. Összefoglaló megállapítása: „a közigazgatási dolgozók beállítódása a munkához és annak speciális tartalmához általában pozitív, de elsődlegesen *szakma-specifikus*" (413. o.). Ugyanakkor a szakma fontosságára figyelmeztet az az állapot, hogy azok, akik munkakörükben fel tudják használni eredeti szakképzettségüket, *azok* a közigazgatáshoz fontosnak ítélt tulajdonságokat (lényeglátás, kombináció, fogalmazás, céltudat, tárgyilagosság stb.) ennek arányában egyre fontosabbnak tartják. A fiatal dolgozók többségének véleménye szerint a szakképzettség kiemelkedő jelentőségű a munkakör ellátásában. Összegezve a közigazgatási dolgozók munkájukról alkotott értékelését Antalovits—Klein a következőket emeli ki: társadalmi tekintély — átlagos; kereset, előmenetel — átlagosnál rosszabb; emberi kapcsolatok — átlagosnál jobb; munkájukat kedvvel és örömmel végzik (433. o.). Igaz viszont, hogy minél konkrétabb, objektívabb tényezőkről van szó, a megelégedés annál kedvezőtlenebb képet mutat (454. o.).

Külön kell szólni Szilágyi Péter—Kovács József fent említett című tanulmányáról, mert ezt az anyagot a zárótanulmány nem dolgozta fel. Az adatok a közigazgatás állományának fiatalodására mutatnak. Ezt azonban részben az államigazgatási szervek közötti személyi mozgás okozza és ez arra utal, hogy *„az államigazgatási szervezetrendszeren belüli mozgás az érvényesülés egyik járható útja"* (462. o.). Az államigazgatási szervek egységesen egy *relatív stabilitást* tartanak optimálisnak, és ez a tendencia elvileg helyeslendő is. Szakemberellátottság vonatkozásában az interjú alanyok a megye helyzetét ítélték a legkedvezőbbnek, a fluktuáció ui. jobbára ide irányul. A járási-városi szinten már a felfelé és kifelé való mozgás kedvezőtlen hatásai észlelhetőek és ez szakemberhiányt vált ki. Az alsó szintek elnőiesednek, amit az is erősít, hogy felsőbb szintekre főleg férfiakat emelnek ki. A személyi változásokat általában az apparátus kezdeményezi, kivételek ez alól a fiatalok. A kifelé való mobilitást erősíti, hogy „alig van példa arra, hogy a dolgozó elégedetlenségét a szervezeten belüli áthelyezéssel próbálta volna megoldani" (475. o.). Jellemző még, hogy területi egységenként az elnőiesedést, a mobilitást néha *egészen másképpen ítélik meg.* Egészében — állapítják meg a szerzők — a közigazgatási szervek munkaerővel való ellátottsága kielégítő. Nem problémamentes azonban, ezért egy fellendülő fluktuáció lehetőségét nem lehet kizárni. Tervszerű személyzeti munkával kell reagálni a változó körülményekre.

III.

„A közigazgatás személyi állománya" c. kötet alapvető munkát jelent a közigazgatási kutatásokban. Sokoldalú megközelítési módja először teszi lehetővé, hogy tényekkel, adatokkal alátámasztott árnyalt és átfogó képet nyerjünk a közigazgatás személyi állományáról. Nem mondhatjuk mégsem, hogy most már kezünkben a titkok kapujának kulcsa. Van egy bázis, amelyről további vizsgálódásokat lehet indítani és amelyhez viszonyítani lehet a változásokat. Különösen vigyázni kell a következtetések levonásával, az okok és okozatok megállapításával. A feltárt helyzetet egy „döntő" okkal magyarázni aligha lehet — figyelmeztet Kulcsár László. Ez persze a további kutatások nehézségére is rámutat. A kötetet haszonnal forgathatja minden közigazgatás iránt érdeklődő olvasó. A gazdag anyagból ki-ki bőven meríthet adatokat, ötleteket, általános ismereteket hosszabb távú és napi munkájához egyaránt.

Takács Albert

Аттила Хармати

Договор — государственное управление — руководство хозяйством

В статье исследуются правовые вопросы договоров, служащих целям руководства народным хозяйством. В интересах выяснения вопросов занимается историческими предпосылками и рассматривает вопрос о том, какие решения были разработаны в других странах. В капиталистических странах ныне применяемое решение связано с категорией административного договора: мы находим такую правовую систему, в которой эта категория была разработана и с тех пор сохраняется (французское право), имеется и такая правовая система, в которой раньше отрицали это решение, однако оно в дальнейшем было принято (право ФРГ), и находим и такую правовую систему, в которой ни раньше, ни в настоящее время не признали этой категории (английское право). На исторических основаниях и на сложившейся форме государственного планирования основывается позиция некоторых капиталистических стран, разработанная по вопросу об использовании договоров для целей руководства народным хозяйством. В кругу правового развития социалистических стран статья занимается советским и венгерским развитием. В статье представлен вопрос о том, что в начальных фазах развития социалистического руководства народным хозяйством в рамках советского и венгерского правового развития каким образом применялись договоры. После изложения социалистической позиции об административном договоре и попыток применения административных договоров для целей руководства народным хозяйством дается подытожение проблем сегодняшней практики.

Бела Аради

Присуждение в пользу государства

Статья подходит к институту присуждения в пользу государства сравнением гражданско-правовых санкций и административных санкций. Его первичным критерием является то, что данная санкция в какой мере подходящая на уровне массовых явлений воздействовать на человеческие поведения. Санкции данной отрасли права подходящие и на защиту интересов, выраженных в других отраслях права, однако одним из условий их эффективности является то обстоятельство, что в какой мере могут быть приспособлены к принципам урегулирования и к системе интересов отрасли права. Статья на основе практических примеров стремится доказать, что присуждение в пользу государства, как гражданско-правовая санкция, не является эффективным регулятором в области отношений товарообмена; общественные цели в случае ущерба государственного управления требуют применения административных средств.

Жолт Трочани

Трансильванское государство Дердя Ракоци I

Автор исходя из своей статьи о трансильванском государстве Габора Бетлена, напечатанном в октябрьском номере 1980 года в этом журнале, дает подытожующую картину о государстве трансильванского вождя Дердя Ракоци I (1630—1648). Он устанавливает, что Дердь Ракоци, и если не с гениальностью Бетлена, однако с очень значительными способностями по руководству государством, продолжал работу Бетлена. Он строго обуздал сословия, которые после смерти Бетлена приобрели значительную власть, восстановил монопольную систему Бетлена. Его правление на высшем уровне характеризуется решительной специолизацией, а в отношении лиц, занимающих низшие посты, выдвигается требование опыта и воысокого уровня в работе. Уровень делопроизводства его кацелярии и почтовой службы так высокий, что почти не имеет примера в истории венгерского государственного управления. От органов связи, препровождающих официальную переписку, требовал максимальной быстроты. В конпетенции центрального правления по сравнению с правлением Бетлена можно наблюдать определенное развитие, прежде всего по вопросу о материальной базе центральной власти и в военном деле. В аппарате государственного управления можно наблюдать решительно развитие профессии юристов.

Виг—Таубер

Действенность наказания лишением свободы за преступление по неосторожности

Привлечение к ответственности лиц, совершивших преступления по неосторожности, менее разработано, чем в отношении совершения умышленных преступлений. В привлечении к ответственности между прочим не отражается в достаточной мере то различие, которое в этих двух группах лиц, совершивших преступление, можно заметить по вопросу об объективных и субъективных признаках преступления. В виде особой проблемы возникает вопрос о справедливости наказания. После отбытия наказания показатель эффективности является более позитивным, чем в случае лиц, совершивших умышленное преступление, однако эта положительная пропорция в меньшей мере является последствием исполнения наказания. Эмпирические исследования свидетельствуют о том, что в случае лиц, совершивших преступление по неосторожности, нет необходимости в применении наказания лишением свободы в таком широком круге, как это наблюдается в настоящее время. Приговор должен основываться не в первую очередь на причиненном ущербе, а скорее на случайном или длящемся характере неосторожности. Лишь в случае совершения преступления по длящейся или повторяющейся неосторожности кажется целесообразным применение наказания лишением свободы с педагогическим содержанием.

Дердь Кишш

Некоторые теоретические проблемы понятия трудового спора и производства по трудовым спорам

Статья написана с целью начертать общие элементы понятия трудового спора. Таким образом речь идет о таких элементах понятия, которые действительны в отношении всех типов трудовых споров. Поэтому статя выходит за пределы так называемых индивидуальных правовых споров, ведь развитие нашей экономической-общественной жизни — в частности расширение демократии на местах работы, влекущее за собой и децентрализацию решений — выдвинуло на поверхность новые конфликтные ситуации. Исходным пунктом служит общее понятие спора, которое посредством одного стабильного фактора может быть переведено на категорию трудового спора. Так как фаворизация индивидуальных правовых споров повлекла за собой и то последствие, что элементы понятия трудового спора и трудового производства слились воедино, заключительная часть статьи занимается взаимным отношением этих двух институтов, подчеркивая важность соответствующего разрешения споров каждого типа.

Attila Harmathy:

Vertrag — Verwaltung — Wirtschaftsleitung

Der Artikel untersucht die Rechtsprobleme der den Zwecken der Wirtschaftsleitung dienenden Verträge. In den kapitalistischen Ländern hängt die gegenwärtige Lösung mit der Kategorie des zusammen. Es gibt solches Recht, welches diese Kategorie ausgearbeitet und aufrechterhalten hat. (französisches Recht), solches, welches früher diese Kategorie abgelehnt, aber seitdem anerkannt hat (Recht der BRD), und solches, welches diese Kategorie nicht annimt (das Recht von Gross-Britannien). Aus dem Kreis der Rechtswicklung der sozialistischen Länder beschäftigt sich der Artikel mit der sowjetischen und ungarischen Entwicklung. Es stellt dar, wie die sowjetische und ungarische Rechtsentwicklung in der Anfangsperiode der sozialistischen Wirtschaftsführung die Verträge angewandt hat. Nach der Darstellung der sich auf die Anwendung der Verträge auf Wirtschaftsleitungszwecke abzielende Versuche skizziert der Autor die betreffende sozialistische Auffassung, zum Schluss fasst die Probleme der gegenwärtigen Praxis zusammen.

Béla Aradi:

Die Sanktion der Verurteilung zu Gunsten des Staates

Die Studie nähert sich zur Institution der Verurteilung zu Gunsten des Staates durch die Vergleichung der zivilrechtlichen und verwaltungsrechtlichen Sanktionen. Primärer Gesichtspunkt ist, wie die gegebene Sanktion zur Beeinflussung des menschlichen Verhaltens am Ebene der Massenerscheinung geeignet ist. Die Sanktionen der Rechtszweige sind zum Schutz der durch andere Rechtszweige dargestellten Interessen auch geeignet, doch ist eine der Voraussetzungen ihrer Effektivität, wie sie in die Prinzipien und in das Interessensystem ihres eigenen Rechtszweiges eingeordnet werden können. Die Studie hat den Absicht durch praktische Beispiele darzustellen, dass die Verurteilung zu Gunsten des Staates als zivilrechtliche Sanktion nicht als effektiver Regelungsfaktor der Warenverhältnisse angesehen werden kann. Die gesellschaftlichen Ziele beanspruchen im Falle der verwaltungsrechtlichen Schädigung verwaltungsrechtliche Mittel.

Zsolt Trócsányi:

Der Staat von Georg Rákóczi I. in Transsylvanien

Der Autor hat im No. 10/1980. des Jogtudományi Közlöny den Staat von Gábor Bethlen in Transsylvanien dargestellt. Jetzt gibt er einen zusammenfassenden Bild über den Staat von Georg Rákóczi I., Fürst von Transsylvanien (1630—1648). Er stellt fest, dass Georg Rákóczi I. den Werk von Bethlen — obwohl nicht mit der Genialität des letzteren aber — mit bedeutenden Fähigkeiten fortgesetzt hat. Er hat die wieder kräftig gewordene Stände zurückgedeängt, das Monopolium-System von Bethlen hergestellt, und hat auch die im Jahre 1629—1630 verprassten fiskolischen Sachen zurückgewonnen. Seine Regierung ist am hohen Ebene durch die entscheidende Spezialisation charakterisiert, bei der Einfüllung niedrigerer Positionen aber durch den Anspruch von Erfahrung und Niveau. Im Verwaltungsapparat kann die Ausgestaltung einer Juristenintelligenz bemerkt werden.

József Vígh—István Tauber:

Die Effektivität der für fahrlässige Straftaten verhängten Freiheitsstrafen

Die Strafverfolgung der Täter der fahrlässigen Straftaten ist nicht in solcher Tiefe ausgearbeitet, wie die der vorsätzlichen. In der Strafverfolgung spiegelt sich auch jener Unterschied nicht wieder, der bezüglich der objektiven und subjektiven Merkmale der zweierlei Tätergruppen festgestellt werden kann. Als spezielles Problem taucht die Frage der Gerechtigkeit auf. Nach dem Strafvollzug ist der Effektivitätsziffer günstiger, wie bei den vorsätzlichen Verbrechen, kann aber die günstigere Proportion nicht immer als Ergebnis des Strafvollzugs betrachtet werden. Der Urteil soll man nicht auf die Grösse des verursachten Schadens, sondern lieber auf die Ständigkeit, oder auf den fallweisen Charakter der Fahrlässigkeit aufbauen.

György Kiss:

Einige theoretische Probleme des Arbeitsstreites und des Arbeitsverfahrens

Zweck der Studie ist die Skizzierung der allgemeinen Begriffselemente des Arbeitsstreites, also jener Begriffselemente, die in allen Relationen der Arbeitsstreittypen gültig sind. Die Studie blickt deshalb über die Grenze der sg. Individualrechtsstreite, da die Entwicklung unseres Gesellschafts- und Wirtschaftslebens neue Konfliktssituationen zum Leben gerufen hat (besonders infolge der Ausweitung der Arbeitsdemokratie, die auch die Dezentralisierung der Entscheidungen zur Folge hatte). Als Ausgangspunkt dient der allgemeine Begriff des Streites, der durch die Anwendung eines konstanten Faktors in die Kategorie des Arbeitsstreites umgewälzt werden kann. Zum Schluss beschäftigt sich die Studie mit dem Spannungsverhältnis zwischen Arbeitsstreit und Arbeitsverfahren.

Attila Harmathy:

Contrat — administration — direction de l'économie

L'article analyse les problèmes juridiques des contrats à l'aide de la direction de l'économie nationale. Dans les pays capitalistes la solution moderne et en connection avec le contrat administratif: dans certains pays on a adopté (et même inventé) la catégorie du contrat administratif (droit francais); dans les autres on a négligé mais ensuite adopté le contrat administratif (RFA); enfin, il y a des pays où le droit ne connait pas le contrat administratif (droit anglais). L'utilisation du contrat administratif dans les pays capitalistes dépend de l'évolution historique et de la structure de la planification nationale adoptée. Dans les pays socialistes (l'étude analyse notemment les droits soviétique et hongrois) au début du système socialiste de la direction de l'économie on a utilisé les contrats administratifs. L'étude, pour finir, esquisse les les possibilités de l'application du contrat administratif dans la direction de l'économie socialiste de notre époque et les problèmes de la pratique contemporaine.

Béla Aradi:

La condamnation en faveur de l'Etat en tant que sanction juridique

L'étude, au début, compare les sanctions en droit civil et les sanctions appliqués en droit administratif; il analyse à la lumière de cette distinction le caractère juridique de la condamnation d'une partie civile dans un litige civil par le tribunal en faveur de l'Etat au lieu de partie de mauvaise foi prévue par le Code Civil hongrois. Il examine cette sanction en fonction de sa capacité d'influencer le comportement humain en tant que phénomène de masse. Il conclut, d'une richesse des cas pratiques examinés que la condamnation en faveur de l'Etat en tant que sanction de droit civil est inefficace car elle est mal adaptée aux conditions du marché qui est la base des rapports de droit civil; l'auteur recommande donc que la régulation de ces cas soit transmis dans le droit administratif qui demande la nature sociale de ces rapports.

Zsolt Trócsányi:

L'Etat transsylvain de Georges Rákóczi I

L'auteur reprend le thème de l'Etat transsylvain (voir son étude sur l'Etat du Gábor Bethlen, cette revue, octobre. 1980) pour donner le tableau de l'Etat transsylvain à l'époque du prince Georges Rákóczi Ier (1630—1648). Il conclue que le prince Georges Rákóczi, même si lui manquait la fénialité de Bethlen possédait un talent remarquable de gouverner et qu'il continuait la voie ouverte par Bethlen. Les Ordres qui ont regagné leur pouvoir apres la mort de Bethlen doivent retrécir; il rétablit le systeme de monopoles développé par Bethlen, il recupère les biens du fisc gaspillées en 1629—30, repousse les prétendants. Son gouvernement central est caractérisé par la spécialisation; dans l'administration inférieure il demande expérience et diligence. La précision et vitesse de réaction de son chancellerie et du service postal est presque unique dans l'histoire de l'administration hongroise. Le courrier derait aller et retourner avec le courrirer officiel à la plus grande vitesse possible car l'intéret de la sécurité extérieure de l'Etat le demandait. La compétence du gouvernment central est élargie en comparaison de l'époque de Bethlen au premier lieu en matière

fiscal et militaire. Une couche assez caractéristique des juristes-intellectuels s'est formé au sein de son administration.

József Vígh—István Tauber:

L'efficacité de la peine de privation de la liberté chez les personnes condamnées pour les délits d'imprudence

La responsabilité pénale des personnes qui ont commis des délits d'imprudence ne reflète pas suffisamment la différence du côté subjectif et objectif entre les délits volontaires et imprudents. Même la justification de la peine est discutable. Les indices de l'efficacité de la peine infligée sont plus avantageux dans le cas des gens condamnés pour les délits d'imprudence mais le résultat n'est en aucun rapport avec le système pénitencier. Les recherches empiriques justifient la conclusion des auteurs que l'application de la peine de privation de la liberté doit être évitée dans le plupart des cas des délits d'imprudence. Les condamnations devraient être basées sur le caractère occasionel ou continu de l'imprudence mise en cause; seulement dans le cas du comportement imprudent à caractère continu est l'application de la peine de privation de la liberté (à caractère pédagogique) souhaitable.

György Kiss:

Quelques problemes théoriques du contentieux et procédure du travail

L'étude essaie l'élaboration de la notion du contentieux du travail qui est valable aux tous les types du contentieux dans ce domaine. L'étude donc, ne se borne pas au contentieux dit individuel car le développement de la démoctratie dans le travail et particulierement la décentralisation des décisions a crée des nouvelles sources de conflit. La préférence donnée au contentieux individuel a conduit à la fusion des notions de contentieux et procédure de travail; la partie finale de l'étude essaie, en conséquant les separer et démontrer les rapports entre les deux institutions de droit du travail en soulignant l'importance de trouver solutions appropriées pour tous les types du conflit du travail.

Attila Harmathy:

Contract — public administration — economic control

The paper offers an analysis of the legal problems of government contracts in the control of national economy. In Western countries the problem is in connection with the *contrat administratif:* some states apply this category (and even they invented it, as in France); some others originally refuted but later adopted (FRG); there are some states still refuting the legal category of administrative contract (English law). The use of administrative contract as a means of state economic control depends on legal tradition and on the system of economic planning. In socialist states (of which the Soviet and Hungarian system is submitted to analysis) there were some tentatives to apply administrative contracts in the beginning of the socialist economic planning. At the end of the paper the author is looking for present possibilities of the use of administrative contracts and sums up the practical problems of their application.

Béla Aradi:

Condemnation in favour of the state as a sanction

The paper tries to cast some light on the nature of the condemnation of a civil party in civil litigation to pay his debt to the state instead of the *mala fide* other party (provided in some cases by the Hungarian Civil Code) with a comparison between civil law and administrative law sanctions. The efficacity of a sanction, the author argues, depends on the capacity of the sanction to ensure compliance of people on the mass level. From this point of view, he holds on the basis of several examples taken from the practice, the condemnation in favour of the state is a sanction largely without real impact on society; this fact is due to the nature of this sanction essentially inconsistent with market relations upon which the system of civil law is built. The proper place of this kind of sanction is, in fact, in administrative law.

Zsolt Trócsányi:

The Transsylvanian State under George Rákóczi I

This paper continues another one published in this journal (October, 1980) on the Transsylvanian State of Gábor Bethlen. Now the author gives a picture of the Transsylvanian state under George Rákóczi I (1630—48). Though, undoubtedly, George Rákóczi lacked the political genious of Gábor Bethlen he still had considerable talent to continue the work Bethlen began. He succeded in forcing back the estates regaining power after the death of Bethlen, restored Bethlen's monopoly system, recovered the possessions of the tresury squandered in 1629—30 and repelled the attacks of the pretenders. Under his reign the central government became more specialized and on the lower levels too, he required experience and competence. His chancery and postal service stand without paralell in the long history of Hungarian public administration as to its speediness in reaction and business. External security of the state needed the most quick postal service possible. The powers of central government grew since Bethlen, in particular in finacial and military matters. A kind of lawyer-intelligence began to shape in his administration.

József Vígh—István Tauber:

Efficacity of imprisonment for negligent crimes

Criminal law responsability for negligent crimes is not yet sufficiently developed: it does not take into consideration the difference between intentional and negligent crimes neither on the personal nor on the objective side. Another important problem is the justification of the punishment for negligent crimes. The index of efficacity of imprisonment is much better in the case of negligent crimes than in any other category but it is hardly due to the penitenciary system. Empirical research has proved that there is no need of imprisonment in the majority of negligent crimes. Sentencing should be based on the character of the negligence (continous or accidental) rather than on the damage caused. Imprisonment with pedagogical content appears to be necessary only in case of crimes committed with continuous or repeated negligence.

György Kiss:

Labour disputes and procedure in labour law

The paper tries to give a general concept of labour dispute relevant to all cases of labour conflicts. Not only the so-called individual labour disputes are taken into account but collective labour disputes too which gained much in importance since the process of democratisation in the workplace is developing and in particular the process of decentralisation of decisions goes further. Overestimation of the importance of individual labour relations caused that labour dispute and labour procedure became synonimes though they are different things and should be clearly distinguished. This distinction is important, the author argues in finding proper solutions to the different kinds of labour disputes.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 48,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6716 Budapest, 1981. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

Fcy 5003

XXXVI. új évfolyam 7. szám Budapest 1981 július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

CSIKY OTTÓ
Családjogunk fejlődésének újabb tendenciái 553

CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ
A mai magyar család típusai és ezek működése 561

FICZERÉNÉ SIRKO ALEXANDRA
A család stabilitása és a jog 567

WEISS EMÍLIA
Vétkesség, feldúltság és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában I. 571

HARTAI LÁSZLÓ
Szerződés a házassági vagyonjogban 584

TURGONYI JÚLIA
Az egyenlő jog fejlődésének anomáliái 590

GAZSÓ FERENC
A társadalmi egyenlőség és az ifjúság 596

ABONYI GÉZA
Öregek és rokkantak társadalombiztosítási helyzete 601

BACSÓ JENŐ
Az örökbefogadás 609

SOMFAINÉ FILÓ ERIKA
A szülői felügyeleti jogot érintő állami gondoskodás 616

KATONÁNÉ SOLTÉSZ MÁRTA
A házassági jog fejlődésének új szakasza a fejlett tőkés országokban és ennek tanulságai 623

Szemle

RÉV ERIKA
Az első magyar házassági törvény és a vétkesség 635

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ
A fiatalkorúak munkajogi helyzete az európai szocialista országok jogában 638

REX-KISS BÉLA
A vércsoport-vizsgálatok alkalmazásáról származás-megállapítási perekben 645

СОДЕРЖАНИЕ: *Отто Чики:* Новые тенденции в развитии венгерского семейного права. — *Ласло Че(-Сомбати:* Типы современной венгерской семьи и их функционирование. — *Александра Фицере Ширко:* Прочность семьи и право. — *Эмилиа Вайс:* Виновность, разорение и общее согласие супругов в прошлом и сегодняшнем венгерском законодательстве о расторжение брака. — *Ласло Хартаи:* Договор в брачном имущесцвенном праве. — *Юлиа Тургони:* Аномалии развития равного права. — *Ференц Гажо:* Общественное равноправие и молодеж. — *Геза Абони:* Положение стариков и инвалидов в области общественного страхования. — *Ене Бачо:* Усиновление. — *Эрика Шомфаи Фило:* Государственное попечение, затрагивающее право родительского надзора. — *Марта Катона Шолтес:* Новая фаза развития брачного законодательства в развитых капиталистических странах и ее уровки. — *Обзор: Эрика Рев:* Первый венгерский закон о браке и виновность. — *Ласло Трочани:* Положение несовременнолетних по трудовому праву в законодательстве европейских социалистических стран. — *Бела Рекс Киши:* О променении исследований группы крови в исковых делах об установлении происхождения.

INHALT: *Ottó Csiky:* Neuere Tendenzen der Entwicklung unseres Familienrechts. — *László Cseh-Szombathy:* Typen und Funktionierung der heutigen ungarischen Familie. — *Frau Ficzere, Alexandra Schirko:* Die Stabilität der Familie und das Recht. — *Emília Weiss:* Verschulden, Zerrüttung und das Einvernehmen der Ehegatten im ungarischen ehelichen Scheidungsrecht der Vergangenheit und der Gegenwart I. — *László Hartai:* Vertrag im ehelichen Güterrecht. — *Júlia Turgonyi:* Anomalien der Entwicklung des gleichen Rechts. — *Ferenc Gazsó:* Die soziale Gleichheit und die Jugend. — *Géza Ábonyi:* Die Lage der Alten und Invaliden in der Sozialversicherung. — *Jenő Bacsó:* Die Adoptierung. — *Frau Somfai, Erika Filó:* Die das Aufsichtsrecht der Eltern betreffende staatliche Fürsorge. — *Frau Katona, Márta Soltész:* Neue Epoche der Entwicklung des Eherechts in den entwickelten sozialistischen Ländern und ihre Lehren. — *Rundschau: Erika Rév:* Das erste ungarische Ehegesetz und das Verschulden. — *László Trócsányi:* Die arbeitsrechtliche Lage der Jugend im Recht der europäischen sozialistischen Länder. — *Béla Rex-Kiss:* Über die Anwendung der Blutgruppenuntersuchungen in den Prozessen für die Feststellung der Abstammung.

SOMMAIRE: *Ottó Csiky:* Tendances actuelles du développement du droit de la famille en Hongrie — *Alexandra Ficzere-Shirko:* La stabilité de la famille et le droit — *Emília Weiss:* Faute, faillite du marriage et consentement mutuel dans le droit de divorce hongrois du passé et du présent I. — *László Hartai:* Le régime des conventions matrimoniales en Hongrie — *Júlia Turgonyi:* Les anomalies du développement des droits égaux — *Ferenc Gazsó:* L'égalité sociale et la jeunesse — *Géza Ábonyi:* La situation juridique des personnes agées et des invalides dans le droit de la sécurité sociale en Hongrie — *Jenő Bacsó:* L'adoption — *Erika Filó, Somfai:* Assistance étatique à l'enfant en danger — *Márta Katona- Soltész:* La nouvelle étape du développement du droit de marriage dans les pays capitalistes et les leçons à en tirer — *Revue: Erika Rév:* La première loi hongroise sur le marriage et la faute — *László Trócsányi:* La situation juridique des jeunes dans le droit du travail des pays socialistes européens — *Béla Rex Kiss:* La détermination des groupes sanguins dans les procédures de filiation

CONTENTS: *Ottó Csiky:* New tendencies in the development of our family law. — *László Cseh-Szombathy:* The types and function of the Hungarian family today — *Alexandra Shirko, Mrs. Ficzere:* The stability of the family and the law. — *Emília Weiss:* Fault-Breakdown — Mutual consent of the spouses in past and present law of divorce and separation in Hungary I. — *László Hartai:* Contract in the matrimonial property law. — *Júlia Turgonyi:* Anomalies on the development of the „equal law". — *Ferenc Gazsó:* Social equality and the youth. — *Géza Abonyi:* The position of the elderly and disabled under the social security laws. — *Jenő Bacsó:* The adoption. — *Erika Filó, Mrs. Sömfai:* State-care limiting parental supervision. — *Soltész Márta, Mrs. Katona:* A new stage in the development of the law of matrimony in the highly developed capitalist countries and its consenquences. — *Review: Erika Rév:* The first Hungarian Law of Marriage and the culpability. — *László Trócsányi:* The position of the juveniles under labour law in the legal system of the European socialist countries. — *Béla Rex Kiss:* On the application of the blood-typing in the procedure for the declaration of paternity.

E lapszám (XXXVI. évfolyam 7. szám) szerzői: *Csiky Ottó*, a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese (Budapest). — *Cseh-Szombathy László*, az MTA Szociológiai Kutatóintézetének igazgatóhelyettese (Budapest). — *Ficzeréné Sirko Alexandra*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest). — *Weiss Emília* egyetemi tanár (Budapest). — *Hartai László*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke (Budapest). — *Turgonyi Júlia*, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársa (Budapest). — *Gazsó Ferenc* egyetemi tanár, szociológus (Budapest). — *Abonyi Géza*, a Budapesti Társadalombiztosítási Igazgatóság Jogügyi Főosztályának vezetője (Budapest). — *Bacsó Jenő*, az Igazságügyi Minisztérium osztályvezetője (Budapest). — *Somfainé Filó Erika* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Katonáné Soltész Márta*, a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke (Budapest). — *Rév Erika* kandidátus, ny. kerületi bírósági elnök (Budapest). — *Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének főmunkatársa (Budapest). — *Rex-Kiss Béla* ny. osztályvezető-főorvos, kandidátus (Budapest).

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVI. új évfolyam 7. szám Budapest 1981 július hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Családjogunk fejlődésének újabb tendenciái

I.

1. Hazai családjogunk újabb fejlődése kettős vonulatban ment végbe. Az egyik és fő vonulatát az 1952-ben született családjogi kódex, az 1952. évi IV. törvénynek az 1974. évi I. törvénnyel történt módosítása adja, amely mind terjedelmében, mind pedig tartalmában a hazai családjog igen jelentős korszerűsítését eredményezte.[1] Ennek eredményei az eltelt idő tapasztalatai alapján már általánosíthatóak. A fejlődés másik irányvonala két jelenségcsoportban regisztrálható. Egyfelől elősegítette ezt a családok valóságos társadalmi helyzetének, mozgástörvényeinek társadalomtudományi kibontása, különösen a családszociológia fejlődése volt jelentős. Másfelől idesorolhatóak azok a jogalkotási aktusok, az a jogfejlődés, amely közvetlenül nem érintette a családjogot, de hatásuk közvetve mégis jelentős a családvédelmi célok jobb megvalósulása érdekében. E körbe tartoznak mindenekelőtt az 1040/1973. (X. 18.) MT sz. határozaton alapuló népesedéspolitikai intézkedések és azok az újabb jogszabályok, amelyek közvetlenül nem tartoznak a családjog joganyagához, de kedvezően érintik a családok életét. A családjog jogági határainak tisztázása tekintetében kíván említést az 1979-ben megalkotott nemzetközi magánjogi kódex, az 1979. évi 13. sz. tvr., amely kivonta a családjogból az ott esetlegesen elhelyezett, külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokat. Az 1977. évi IV. törvény a polgári törvénykönyv novellája ugyancsak több tekintetben érintette áttételesen a családjog mozgásterületét.

Mindezzel egyidőben és ezzel összefüggésben megfigyelhető az is, hogy a családok életét érintő konfliktusok feloldása során komplex jogi megoldások egyre gyakrabban kerültek alkalmazásra, ez pedig a családjog tudományát interdiszciplináris vizsgálódásokra készteti.

2. A felvázolt folyamatok részletesebb bemutatásának sorában középponti jelentősége van családjogunk 1974. évi reformjának.

Családjogunk 1974. évi I. törvénnyel megalkotott novellájának formai jellegzetessége, hogy egyben a kódex egységes szövegét is tartalmazza. Ez a módszer okvetlenül megkönnyíti a jogalkalmazók tevékenységét, de általában szélesebb értelemben a jogismeret szempontjából is kedvező. Nem tartható véletlennek, hogy ugyanazt a jogalkotói módszert választotta a törvényhozó a Polgári Törvénykönyv szabályainak az 1974. évi IV. törvénnyel történt korszerűsítése során. A jogszabályok hierarchiájának oldaláról nem kifogásolható az a formai megoldás sem, hogy az 1974. évi novella végrehajtására a törvényben a Kormánynak adott felhatalmazást a Kormány az igazságügyminiszterre ruházta át és a végrehajtásról így miniszteri rendelet gondoskodik, ez ad több, jelentős értelmező szabályt is.[2] Ezáltal azonban ma egy olyan sajátos kettősség tapasztalható, hogy egy-

[1] A jogtudomány oldaláról ebben igen jelentős szerepet vállalt családjogunk fájdalmas veszteségeként azóta elhunyt két kiváló jogtudósa, Nizsalovszky Endre és Pap Tibor. Ezzel összefüggésben l.: különösen *Pap* Tibor: Társadalmi igények és a családjogi törvény (Jogtudományi Közlöny, 1973. év, 504. old.), *Nizsalovszky* Endre: A családpolitika jogalkotási eszközei. Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Oszt. közleményei, VII. 1973. old. és köv. (A továbbiakban: Családpolitika.) Kettőjük értékes tevékenységének részletes elemzése még el nem végzett tudománytörténeti feladat. Pap Tibornak az európai szocialista országok családjogáról készített jogösszehasonlító munkájának folytatására pedig már alighanem csak az érintett országok családjogi munkaközössége vállalkozhat. L.: *Pap* Tibor: Az európai szocialista országok családjogi törvényei. MTA AJTI kiadványa, 1969.

[2] Az 1974. évi I. törvény 111. §-a alapján a törvény végrehajtásáról a Minisztertanács gondoskodik, amely 1020/1974. (V. 14.) MT sz. határozatával felhatalmazta az igazságügy-minisztert, hogy a Csjt. a hatályba lépéshez szükséges átmeneti, és a végrehajtáshoz szükséges egyéb rendelkezések megalkotásáról gondoskodjék. E felhatalmazáson alapul a 7/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet.

azon törvény végrehajtásáról, részben törvényerejű rendelet, a ma már jórészt hatályon kívül helyezett 1952. évi 23. számú tvr., részben igazságügyminiszteri rendeletek gondoskodnak, mintegy egymás mellett.[3]

Családjogunk 1974. évi novellájának értékelésénél a formai elemeken túl jóval lényegesebb a tartalmi kör elemzése. Az 1974. évi reform megoldásának értékét talán az jelzi a leginkább, hogy úgyszólván valamennyi a joggyakorlatban reálisan felmerült problémát megoldotta, de jellegénél fogva nem módosította a családjog alapvető elveit, nem alkotott új alapelveket. Ebből azonban korántsem az következik, hogy az 1974. évi szabályozás nem képviselt és nem valósított volna meg több tekintetben az egész családjogot átfogó koncepciót.

Ezek a törekvések kettős tengelyen jelezhetők. Egyfelől a törvény és a hozzákapcsolódó rendelkezések[4] növelték az állami támogatást, erősítették az állami ráhatást a családok konfliktusainak elhárítása érdekében, másfelől a sajátos családjogi felelősség tekintetében differenciáltabb és fokozottabb követelményeket támasztottak, különösen a gyermek jogainak jobb biztosítása végett. Az átfogó koncepció igényét jelzi a törvény miniszteri indokolása is, amikor kifejti a novella célkitűzéseit:

a) a házasság intézményének fokozott védelme, a házasulók és a házastársak egymás és a társadalom iránti felelősségének növelése,

b) a családi kapcsolatok a társadalmi fejlődéssel összhangban álló családi közösségek további erősítésének előmozdítása, a családtagok felelősségének a növelése, a női egyenjogúság elvének további fejlesztése a családon belül,

c) a gyermek érdekeinek fokozott védelme, családi környezetben való nevelésének hatékonyabb biztosítása, testi és szellemi fejlődésének előmozdítása.

A felsorolt és a családjog szabályainak alkalmazása szempontjából is jogpolitikailag jelentős célok megvalósítását a novella számos részletszabály útján biztosította. A hatályba lépése óta eltelt idő tapasztalatai alapján a legjelentősebb eredményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

a) A házasságkötés megfontoltabbá tétele érdekében történt szabályozás, és az akarati egyetértésen alapuló bontás új konstrukciója. Ez utóbbi komplexebb megoldást kíván és igényli a házasság felbomlásának korszerű szemléletmódját.

b) A házastársak egymás közötti viszonyainak alakítása, amely a személyes kapcsolatok vonatkozásában különösen a nő névviselésének új szabályozásában jelentkezett, a vagyonjog területén pedig a szabályok belső kiépítettségének fejlesztésében.

c) A gyermekről való szülői gondoskodás során a tartás differenciáltabbá tétele, a gyermek elhelyezése során pedig a szülők egyenjogúságának hatékonyabb érvényesítése.

d) A gyermekről való állami gondoskodás tekintetében a tartásdíj állami előlegezésének bevezetése, és a gyermekvédelem differenciáltabb intézményrendszerének kiépítése, korszerűbb gyámügyi eszközök biztosítása.

e) A gyermek családi jogállása tekintetében mind az örökbefogadás, mind a vérszerinti leszármazás rendjében történt korszerűsítés, többek között a visszaélésszerű helyzetek megoldása érdekében is.[5]

3. Mind a családjogi jogalkotás feladatai, mind a családjogi jogalkalmazás szemléletének alakítása szempontjából igen fontosak a családdal foglalkozó más társadalomtudományok fejlődésének eredményei. Mint minden jogi jelenséget, a családjogot sem közelíthetjük meg másként, mint a valóságból kiindulva, az alapvető társadalmi mozgástörvények szabják meg a családjog feladatait is, a család strukturális változásaiból, fejlődéséből és állapotából következik a családjog szabályozási köre, a családjog által célzott feladatok teljesítése. Ha elfogadható axióma, hogy a családjogi konfliktusok legfontosabb forrpontja a megromlott házassági kapcsolat, a családjogi kapcsolatok legfontosabb alanya pedig a gyermek, akkor mindebből az is következik, hogy a családi konfliktusok megoldása alapvetően társadalmi folyamatokon múlik, amelyeken belül a helyes családi magatartás formálásában rendkívül erős szerepe van az erkölcsi normáknak, az erkölcsi ráhatásoknak, de korántsem csak ezeknek, hanem éppúgy gazdasági és társadalomszervezési folyamatoknak is.

Részben ideológiai, programatikus elvárások, részben a család mozgástörvényeinek vizsgálatai határozzák meg azt a családmodellt, amelynek alapján a családjog szabályait megalkotja és szabályainak ehhez igazodó alkalmazását biztosítja. A házastársak mellérendeltségének, más kifejezéssel: egyenjogúságának jobb

---

[3] Az 1952. évi 23. számú tvr., a Csjt. még hatályos rendelkezéseinek esetleges módosítását veti fel az a javaslat, hogy a Csjt. 43. §-án alapuló apaság nélküli tartás intézményének legalábbis a megreformálása időszerű volna. L.: *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállásának újabb fejleményei. Jogtudományi Közlöny, 1980. 405. old.

[4] Különösen jelentős e szempontból a gyermektartásdíjról rendelkező 12/1974. (V. 14.) MT sz. rendelet, amelynek végrehajtásáról a 4/1980. (VI. 6.) IM sz. rendelettel módosított 8/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet gondoskodik. A megcsonkult családok számára igen jelentős szociális gondoskodást biztosít a bíróságok által megítélt, és átmenetileg behajthatatlan tartásdíj állami előlegezésének intézménye.

[5] Az említett kérdések részletes elemzése külön tanulmányok tárgya. Osztani lehet Nizsalovszky Endrének az egyik utolsó tanulmányában kifejtett azt a felfogását, hogy ezek az elemzések még jórészt el nem végzett tudományos feladatok. Állam- és jogtudományi enciklopédia, 621. old. (A továbbiakban: „Enciklopédia".)

megvalósulása kedvez a családjogi jognyilatkozatok szabadságának, és ellenkezőleg a nő—férfi kapcsolatokban társadalmilag még nagy mértékben megmaradó deformáció fokozottabb állami irányítást, befolyásolást, és védelmet kívánhat meg. Ennek függvényében, tendenciáját tekintve az állami tevékenység hangsúlya a tudati, gazdasági és szervezeti elemeket egyaránt magában foglaló társadalmi támogatás növelésére és az általános tudatátalakító tevékenység feladataira helyeződik, anélkül persze, hogy a hatósági-hatalmi eszközöket háttérbe szorítanánk. Az utóbbinak a mai családi konfliktusok nagy tömegének közepette nagy a szerepe, noha a megelőzés és a konfliktuselhárítás eszközei főként az állami és társadalmi ráhatás komplex kelléktárában helyezkednek el. A jogi, hatósági védelmi eszközök, beleértve a bírósági döntések körét is, elsősorban a megcsonkult családok számára adhatnak kellően hatékony védelmet és kevésbé alkalmasak a konfliktusok elhárítására, békés rendezésére. A család intim-szféra jellege, a családi élet négy fal közé zártsága ugyancsak a hatósági, hatalmi befolyásolás útjába állít korlátokat. Sőt éppen a család ezen intim-szféra jellege következtében jobban konzerválhat már más kollektívákban, más együttműködési formákban meghaladott kapcsolat-formákat, vagy tudati elemeket. Az 1950-es évek elvárásaival szemben rá kellett jönnünk, hogy a szocialista családi magatartás általánossá válása korántsem egyszerű és időben jobban elhúzódó folyamat. Mindezek ellenére nem kétséges, hogy a családjog modellálása során nem csupán a „sein" normatívát alkotó szerepéből kell kiindulnunk.[6] A családpolitika optimális célkitűzése: egyfelől a népesedés megfelelő volta, másfelől a gyermeknevelés számára legkedvezőbb családi környezet szilárdsága nem egykönnyen biztosítható célok. Mégis a családjognak az új fajta, belső elrendezésében demokratikus családmodellt kell támogatnia, miközben számolnia kell a régi típusú elvárások és kapcsolatok létével. Helyeselni kell, hogy a deformálódott kapcsolatok rendezésére is a jog eszközeinek egyfajta eszköztípusa áll rendelkezésre mind a család személyes, mind vagyoni viszonyaira. A konfliktusok szankcionálása, a kapcsolatok rendezése, vagy felszámolása ezen új típusú szabályok alapján történik. Ez kedvez azoknak, akik e szerint formálják a magatartásukat és nem kedvez a deformálódott magatartásmintáknak, az alá-

[6] A Csjt. 75. §-a, mint „törekvést" írja elő a gyermeknevelés célkitűzéseit, amely célok erkölcsi-politikai és nevelésbeli természetűek. A családjogi felelősség a gyermek neveléséért voltaképpen az elhanyagoltság és a veszélyeztetettség kategóriájához igazodik, ha csak nem akarnánk azt az aligha tartható spekulatív felfogást kialakítani, hogy a gyermeknek a másik szülőnél való elhelyezése szankció lenne a nem megfelelően nevelő szülővel szemben. Nem kétséges, hogy a gyermek elhelyezése során a gyermek érdeke a fő szempont, s csak erre lehet tekintettel lenni.

fölé rendeltségeket kialakító családi kapcsolatformáknak.

Interdiszciplináris igény a családjogi jogviták helyes megközelítésének a módja is. Komplexen kialakított szemléletre van szükség, amelyben ideológiai, programatikus alapvetések, szociológiai, pszichológiai és erkölcsi nézőpontok egyaránt szerepet kapnak. Mindenekelőtt ilyen a bontás szemlélete, a házasság halottá válásának megállapítása, amelynél azonban a pszichológiának legalább akkora szerepe van, ha nem nagyobb, mint az etikának, különösen ha a bontókereset elutasítását nem kívánjuk másokat a bontási kérelemtől visszatartó prevenciónak felfogni. Ez utóbbitól hatályos családjogunk elzárkózik, és a vétkességnek csupán más, kapcsolt jogvitákban, mint a tartásra való érdemesség, a lakás használata stb. ad bizonyos szerepet.[7]

Az utóbbi években a komplex szemléletmód alakítása, erősödése tekintetében több jelentős eredményt könyvelhetünk el. Idesorolhatjuk az 1977-ben rendezett azon családvédelmi kongresszust, amely több tudományág együttes megközelítésében vetette fel a családvédelem feladatait, de ugyanígy az 1979-ben a nemzetközi gyermekév alkalmából rendezett tanácskozás eredményeit.[8] Változatlanul felmerülő igény azonban, hogy a családvédelem egységes társadalmi bázisának érdekében nem volna-e szükség az általános családvédelem országos szervezetére.[9]

4. A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségeiről Budapesten, 1972-ben rendezett francia—magyar jogász napok alkalmából tartott előadása során állapította meg Szabó Imre, hogy a család intézménye mintegy átemelődött a nemzeti jog síkjáról a nemzetközi jogba. Ez természetesen nem csökkenti a belső családjogi feladatok szerepét, súlyát, de amint Szabó Imre utalt rá, annak, hogy valamely jo-

[7] A vétkesség elemzése szempontjából l.: Pap Tibor alapvető jelentőségű tanulmányát: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében, Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata, 17. sz., 1961. Pap Tibor fejti ki, hogy a bontóperben hozandó ítéletet nem lehet a házasság erkölcsi alapjaival szemben vétő házastárssal szemben szankcióként alkalmazni. L. még: Francia—magyar jogásznapok a családvédelemről, *Pap* Tibor: A család védelmének és megszilárdításának családjogi lehetőségei. Gazdaság és Jogtudomány, 1972. 394. old. (A továbbiakban: Francia—magyar jogásznapok.)

[8] L.: ezzel kapcsolatban: A családi élet mai problémái. Bp. 1980., továbbá: A gyermek védelme és jogai hazánkban. Bp. 1979. A Magyar Országos Béketanács tudományos kiadványa.

[9] Ezt az igényt Nizsalovszky és Pap egyaránt felvetik. L.: *Nizsalovszky:* Családpolitika. i. m. 356. old., *Pap* Tibor: A családjogi törvény, a népesedéspolitika, valamint a családvédelem időszerű kérdései. Jogtudományi Közlöny, 1974. 410. old. Nézetem szerint legalább az mindenképpen szükséges, hogy a családvédelmi feladatok kellően összehangoltan érvényesüljenek. L.: ezzel kapcsolatban A gyermek védelme és jogai hazánkban, i. m. 114—115. old.

got az emberi jogok katalógusába iktatnak, e viszonynak, jognak, vagy intézménynek politikai jelentőségét húzza alá, „ez a politikai jelentőség együtt jár bizonyos, többé-kevésbé általános konfliktusveszélyekkel, amelyekkel szemben célszerű nemzetközi síkon is védekezni."[10] Egyúttal az sem kétséges, hogy a családi életet befolyásoló említett nemzetközi fejlődés általában kedvező a humánus családi magatartás kialakítására és a családok védelmének jobb biztosítására.

Mindezzel egyidőben a békés nemzetközi kapcsolatok fejlődésének természetes velejáró jelenségeként megnőtt a hazai jogalkalmazás és joggyakorlat körében is a külföldi elemet magában rejtő jogesetek száma, amely a nemzetközi magánjognak részben nemzetközi szerződéseken, egyezményeken, részben pedig a hazai belső jog kollíziós szabályain alapuló családjogi megoldásait igényli. Hazai családjogunknak egészen 1979-ig volt a sajátossága, hogy részben a Csjt., részben a Csjté. több nemzetközi magánjogi szabályt is tartalmazott. Ez a szabálytömeg korábban sem a családjog szerves része volt, hanem a nemzetközi magánjogba tartozott, a nemzetközi magánjog 1979. évi kodifikációja azonban ezt most már a tételes joganyag tekintetében is rendezte, mert ezek a szabályok részben változatlan, részben módosított tartalommal átkerültek az 1979. évi 13. sz. tvr.-be. Így ma már többek között a külföldivel való házasságkötésre sem a hazai családjog közvetlenül, hanem eltérő nemzetközi szerződés hiányában az említett törvényerejű rendelet ad kollíziós szabályozást, s a hazai belső jog alkalmazására ennek megengedése, vagy tilalma következtében a második lépcsőben kerülhet sor. Mindez egyúttal a hazai belső családi jog anyagának homogénebbé válását is eredményezte, egyúttal még csökkentette a Csjté. még hatályban levő szabályainak a számát.[11]

5. Ugyancsak nem közvetlenül, hanem áttételesen gyakorolt hatást a családjogra a polgári jog 1977. évi továbbfejlesztése, továbbá a munkajognak elsősorban a munkaviszonyban álló családos nők helyzetének javítására tett újabb szabályozása, és mindazon szociálpolitikai rendelkezések. amelyek a családok életét hivatottak harmonikusabbá tenni, beleértve a már említett népesedéspolitikai intézkedéseket is. Még visszatérek a polgári jog és a családjog elhatárolásának kérdésére, de itt kíván említést az a joggyakorlat oldaláról jelentkező tapasztalat, hogy a családok jogvitái különösen az utóbbi tíz évben észlelt jelentős vagyoni gyarapodás hatására sűrűn fonódnak össze polgári jogi jogviszony elemekkel, a perek növekvő számában polgári jogi és családjogi intézmények együttesen szerepelnek. Így gyakori, hogy a házasok vagyonközösségi vitái a szülőkkel való együttes szerzéssel kombinálódnak, máskor a vagyonközösség megszüntetése az ingatlan tulajdonjogának pl. árverés útján való megszüntetését igényli.

De a lakáshasználat alapvetően a polgári jogban elhelyezett szabályai sem bírálhatók el a családvédelem nézőpontjai nélkül, s ez így volt már akkor, amikor a Csjt. még a házastársi lakáshasználatot szabályai között nem is említette. Még világosabbá tette a már korábban is érvényesülő szemléletmód helyességét, hogy a Csjt. 31. §-ának új (6) bekezdése kifejezetten említi a családvédelem érdekét. A családjogi konfliktusok gyakran fonódnak öröklési jogvitákkal, amikor pl. a házastárs érvényesíti házassági vagyonjogi igényét az örökösökkel szemben.

Az ajándék visszakövetelésének a Ptk. 582. §-ának (3) bekezdésébe foglalt új rendelkezése a bírói gyakorlat általánosítása útján ad lehetőséget az ajándék téves feltevés címén való visszakövetelésére,[12] amely a tapasztalatok szerint ma a legtöbbször a szülők által az elvált házasoknak adott ajándék visszakövetelésének formájában jelentkezik, ugyancsak a családi kapcsolatok és a családvédelem érdekeinek helyes megítélése alapján alkalmazható. Mindezeknek a korántsem a teljesség igényével jelentkező összefonódásoknak a következtében képzelhető el nehezen többek között az is, hogy súlyos elhatárolási gondok nélkül kiemelhető volna a jelenlegi bírósági szervezeti keretekből a családjogi joganyagot alkalmazó egységes családjogi fórumrendszer.[13]

A polgári jog 1977. évi novellájának a családjog szempontjából jelentős gesztusának kell tartanunk, hogy az élettársak vagyoni jogvitáinak rendezését, a joggyakorlat tapasztalatai alapján, felvette szabályai közé. Ezzel még következetesebbé vált a családjognak az az álláspontja, hogy a házasságot favorizálja az élettársi kapcsolatokkal szemben, amelyen nem változtat az, hogy a házasságba beolvadó élettársi kapcsolat vagyoni hatásainak során a korábban szerzett vagyon közös vagyonba utalására van lehetőség, amint azt a Legfelsőbb Bíróság 10.

[10] Francia—magyar jogásznapok, i. m. 391. old.

[11] Arra, hogy bizonyos általános érvényű szabályok több jogágban is elhelyezhetőek, jó példa, hogy a cselekvőképességnek más jogágra is irányadó szabályait a Ptk. tartalmazza, viszont a cselekvőképességre vonatkozó nemzetközi magánjogi kollíziós szabályt mostanáig a jogalkotó a Csjt.-ben helyezte el.

[12] A Ptk. módosítása előtt a bírói gyakorlat erre a kötelmi jog általános részéhez kapcsolódó értelmezéssel adott lehetőséget, az 1977. évi novella ezt a megoldást az ajándék visszakövetelésének konkrét szabályainál helyezte el. Ezáltal a Legfelsőbb Bíróságnak elsősorban a házastársak és jegyesek ajándékozásaira orientált PK 96. sz. állásfoglalása meghaladottá vált.

[13] Más kérdés, és külön vizsgálatot igényel, hogy a bírói út kiszélesítése indokolt és szükséges lehet-e, s ez milyen megoldásokat kíván. L.: ezzel kapcsolatban: *Takács* József: A gyámhatóságok gyermektartási és elhelyezési hatásköre. Jogtudományi Közlöny, 1970. 26. old., és *Csiky* Ottó: Reflexiók a gyámhatóság hatásköréhez. Uo. 1970. 497. old.

számú irányelve értelmezi.[14] A lényeges az, hogy a jogalkotó is elzárta a lehetőségét annak, hogy az élettársak vagyoni viszonyainak rendezésénél analógiaként a házassági vagyonjogi szabályok kerülhessenek alkalmazásra.

II.

1. Hazai családjogunk fejlődésének korántsem a teljességgel felsorolt eredményei részben lehetővé, részben szükségessé teszik, hogy növeljük erőfeszítéseinket a családjog alapproblémáinak jobb kibontása érdekében, családjogunk alapvonásainak elemzése a további távlati kodifikációs munkáknak is elengedhetetlen előfeltétele. Úgy gondolom ebben a vonatkozásban elsősorban három problémakör érdemel behatóbb vizsgálódást.

a) A családjog önálló jogiságának határvonalai, jellegzetességei, az ebből fakadó következmények,

b) a szocialista családjog alapelvei,

c) a szocialista családjogi jogviszony sajátosságai, a családjogi szankció természetrajza.

E hármas kérdéskör kutatócsoport, vagy egyéni kutatás útján való kibontása természetesen változatlanul nem teszi feleslegessé az egyes intézmények mélyreható elemzését tanulmányok, vagy monográfiák formájában,[15] azokkal szemben azonban ma már egyre inkább azt a követelményt kellene támasztanunk, hogy az „egyes" kibontása során mozdítsák elő az általános kérdések elemzését is.

2. Hazai családjogunk képviselői egyöntetűek abban, hogy a családjogot önálló jogágnak tartják, ez a felfogás általános az európai szocailista országok tekintetében is.[16] Eörsi Gyula a családjog önállóságának követelményeit az autonóm struktúrájú polgári joggal szemben a családjog kollektív struktúrájú jogág jellegében látja,[17] a jogágiság belső elemeit vizsgálta Nizsalovzsky Endre: „A család jogi rendjének alapjai" című nagy jelentőségű munkájában.[18]

Általánosan elfogadható felfogás, hogy a családjog korántsem a családra vonatkozó szabályok összessége, számos a családok élete szempontjából jelentős szabályozás, mint a családot érintő szociálpolitikai intézkedések, részben a munkajogba, részben az államigazgatási jogba sorolhatóak. A családjog jellegzetességeit tekintve osztani lehet Szabó Imre felfogását, aki szerint a családjog elsősorban a családi konfliktusok rendezésének az eszköze: „A családjognak, ha nem is minden, de sok rendelkezése krízis helyzetekre vonatkozik, azaz a jog csak akkor manifesztálódik, ha a házasságban vagy a családi viszonyokban baj van, konfliktus támad." Ugyanakkor Szabó Imre azt is kifejti, hogy a családjogon belül elhelyezett viszonyfajták önmagukban is elég bonyolult képet mutatnak, jellegzetességük azonban az egyedi jogviszonyoknak, hogy a termelés és elosztás viszonyai mellett harmadikként mint önálló kategória jelentkeznek az élet újratermelésével közvetlenül összefüggő családi viszonyok.[19]

A családjog önállóvá válásának folyamatát Eörsi Gyula a család gazdasági funkció vesztéséből vezeti le, s miként Nizsalovzsky Endre kifejti, ezáltal az önálló jogággá válás a tulajdoni és társadalmi viszonyok szocialista átalakulásából következik. A családjog önállóságának szükségességét viszont az a marxi meghatározás szemlélteti, amely szerint a férfi és nő kapcsolata kettős viszony, egyfelől az embernek az emberhez, másfelől az embernek a természethez fűződő viszonya: „Ebben a természetes nembeli viszonyban az embernek a természethez való viszonya közvetlenül az emberhez való viszonya, mint ahogy az emberhez való viszonya közvetlenül a természethez való viszonya, saját természetes meghatározása."[20] Ez a kettős jelleg azonban nemcsak a férfi—nő kapcsolatban, vagyis a házasság viszonyaiban jelentkezik, hanem alapjaiban megtalálható a gyermek szülő jogviszonyban is. A gyermeknemzés ugyanis voltaképpen a szülő önönmagának tovább folytatása és magában rejti önmaga „megismétlésének" igényét. Történetiségében az átöröklés rendje egybekapcsolódik a vérszerinti leszármazás rendjével.[21]

Az említett kettős jellegnek meghatározó szerepe van a családjog egésze tekintetében. Egyrészt ennek a kettősségnek a mintájára alakulnak azok a családjogi szabályok, amelyek a választott, vállalt kapcsolatokat szabályozzák, ilyen pl. az örökbefogadás, másrészt ezeknek a viszonyoknak vannak alárendelve a család vagyoni elemei, tartás, lakáshasználat, vagyonjog.[22]

---

[14] 10. sz. irányelv 3. pont. Polgári és gazdasági elvi határozatok, Bp. 1980. 39. old.

[15] E tekintetben kelt hiányérzetet az is, hogy a Csjt. kommentárjának az 1974. évi novella után szükségessé vált átdolgozása, újraalkotása még el nem végzett feladat.

[16] L.: részletesebben *Nizsalovszky* Endre: Családpolitika. i. m. 319. old. és köv.

[17] L.: részletesebben: A szocialista polgári jog alapproblémái, Bp. 1965. 7. old. és köv. (A továbbiakban: Alapproblémák.)

[18] Bp. 1963. 174. old. és köv.

[19] Francia—magyar jogásznapok. i. m. 389. old. Továbbá: *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Bp. 1971. 89. old. és köv.

[20] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok. 67—68. old.

[21] A szülő, mint tulajdonos átörökíti vagyonát gyermekére, de egyben, mint nembeli személy, mint biológiailag is jelentkező apa ezzel fonódó saját tulajdonságait is átörökíti, képességeit, szokásait, szellemi, egyéniségbeli vonásait, vagyis hasonlóságát. L.: részletesebben: *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállása. Bp. 1973. 30—31. old.

[22] Ezen nem változtat az sem, hogy természetesen a családoknak rendszerint van meghatározott vagyoni célja, ez azonban egészséges esetekben a család összműködésének a szolgálatában áll, és csak torzult esetekben válik individualista szerzéssé. Van azonban ellentétes felfogás is. A csehszlovák jog a házassági vagyon jogát nem a családjogban, hanem a polgári jogban szabályozza.

A családjog önálló jogágiságának elfogadása mellett az önállóság határvonalai azonban már korántsem ennyire tisztázottak. Kétségtelen, hogy a családjogunk egyik pólusán államigazgatási típusú elemeekt is jócskán magában foglal, ilyenek pl. az egyes gyámügyi intézkedések, másrészt vagyoni kihatású jogviszonyok, a polgári jog szabályainak direkt, vagy analóg igénybevételét is megkívánhatják. Így a házassági vagyonközösség megszüntetésén belül az ingatlan tulajdonközösségének a megszüntetése pl. árverés útján polgári jogi szabály alkalmazását kívánja, amely azonban a családvédelem érdekeinek érvényesítése alapján kerül alkalmazásra. A tartás visszakövetelésének, vagy beszámításának szabályát analógia útján a polgári jogból vezeti le a bírói gyakorlat.[23] Az apasági vélelem megdöntése után keletkező tartási visszakövetelési igény azonban már ismét arra mutat, hogy kívánatos a családjog, mint önálló jogág minél teljesebb, minél zártabb, önellátóbb kiépítése. Osztom Nizsalovszky Endre felfogását, hogy ha az ilyen jellegű megtérítési igényt jogunk elismerné, akkor ahhoz a családjognak kell önálló jogalapot nyújtania és nem polgári jogból vett analógia útján kell a megoldást megkeresni.[24]

A családjog határterületeinek egy másik vetülete, hogy milyen mértékben vegye fel intézményei közé az olyan elsősorban nem jogi jellegű magatartás-szabályokat, amelyeknek csak áttételesen lehet jogi mondanivalója. Voltaképpen a gyermek nevelésének a célja is túlnyúl a jogi szabályokon. De itt merül fel, hogy a családjog miért rekeszti ki intézményei közül az előírt esetekben a házasságkötés előfeltétele közé tartozó orvosi tanácsadást, vagy például a jegyességet. Ez utóbbi jellegét tekintve kétségtelenül társadalmi szokás, amely nem kényszeríthető ki. Ez a jogszabályi jelleg ellen nyomatékosan szól. Ugyanakkor azonban a jegyesség, mint a házasságra való felkészülés formája, beleértve a vagyoni felkészülést is, felvethet a későbbi vagyoni közösségre kisugárzó vagyoni vitákat. Mindezeket a kérdéseket általánosítva, úgy is feltehető a kérdés, hogy a családjog milyen mértékben vegyen fel szabályai közé olyan erkölcsi elveket, amelyeknek csak áttételesen van, vagy lehet jogi mondanivalójuk s fő céljuk a nevelő hatás kifejtése. Ennek elemzése azonban már átvezet bennünket a családjogi alapelvek problémakörébe.

3. A családjogi alapelvek problematikáját az jelzi, hogy, ha összehasonlítjuk a hazai polgári jogunkat a családjogban megfogalmazott alapelvekkel, akkor azt kell megállapítani, hogy a Ptk. jóval több, és a tételes jogra konkrétabb behatást gyakorló alapelvet tartalmaz. Felmerül, hogy vajon ez az eltérés indokolt, szükséges, vagy csupán annak az eredménye, hogy a családjog új, a polgári jogból nem olyan nagy idővel ezelőtt önállósult jogág, s még nem építette ki kellő mélységben az alapelveit. De kérdéses az is, hogy a családjog alapelvei nem csupán alkotmányos jellegű és az erkölccsel szorosan fonódó tételek-e, amelyeknek legfeljebb szemléletalakító, céljelölő funkciójuk van, a konkrét jogviták eldöntésében konkrét szerepet nem kaphatnak.

Ha áttekintjük az európai szocialista országok családjogi kódexeit,[25] arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a magyar családjog az alapelvek vonatkozásában sajátos helyet foglal el. Nem tartalmaz olyan részletesen kibontott általános tételeket, mint pl. a szovjet vagy az NDK családjog, de amely általános tételek egyúttal inkább erkölcsi elvárásként hatnak, ugyanakkor nem ad olyan jellegű, a konkrét jogintézményeket befolyásoló alapelveket sem, melyet az említett magyar Ptk. tartalmaz, de amely irányába az újabb munkajogi szabályozás is mozdult.

A Csjt. 1. §-ának az Alkotmányra közvetlenül visszautaló szabálya a törvényhozó célját jelöli meg. Kimondja, hogy Népköztársaságunk társadalmi rendjének és a szocialista erkölcsi felfogásnak megfelelően védi a házasság és a család intézményét. Ez a célkitűzés kaput nyit a szabályok értelmezése során is a társadalmi rend és a szocialista erkölcs elvárásainak, de csak áttételesen kell arra következtetnünk, hogy tartalmában a Ptk. 1. § (2) bekezdésével azonos módszert kíván biztosítani. Ez utóbbi ugyanis kifejezetten kimondja, hogy a polgári jog szabályait Népköztársaságunk gazdasági és társadalmi rendjével összhangban kell értelmezni. Ebből a körülményből kettős következtetés vonható le. Egyrészt az, hogy a későbbi kodifikáció során nem volna fölösleges a Ptk. 1. § (2) bekezdésének megfelelő szabály fölvétele családjogunk kódexébe sem. Másrészt helytelen volna azt állítani, hogy az említett értelmezés lehetősége ne volna adott a családjogunk hatályos megoldása mellett.[26]

A Csjt. 1. §-ából következő másik alapelv, hogy a jogalkotó biztosítani kívánja a házasságban és a családi életben a házastársak egyenjogúságát. Ez az elv úgyszólván valamennyi külföldi szocialista családjogi kódexben ugyancsak megtalálható.

[23] A Legfelsőbb Bíróság PK 34. sz. állásfoglalását a joggyakorlat a családjogi tartás esetében is alkalmazza.

[24] *Nizsalovszky:* Családpolitika. i. m. 353. old.

[25] L.: ezeket *Pap* Tibor: Az európai szocialista országok családjogi törvényei. i. m.

[26] *Eőrsi* Gyula: a Ptk. 1. § (2) bekezdésében adott alapelvet nagy jelentőségűnek tartja, rámutat, hogy ez az alapelv nem is kizárólag polgári jogi alapelv, hanem az eljárásjognak is elve, mert címzettje a jogalkalmazó, az elv az egész jogrendszerre érvényes, voltaképpen helyet kaphatna az Alkotmányban is. Alapproblémák, i. m. 144. old. Mindez sokkal inkább indokolja, sem mint feleslegessé teszi az említett alapelv kodifikálását a családjogban.

Harmadszor alapelv jelentőségével bír a törvény azon célja, hogy „fokozza a gyermekekért való felelősséget és előmozdítsa az ifjúság fejlődését és nevelését". A gyermekekért való fokozott felelősség, a hatékony geyrmek- és ifjúságvédelem azonban korántsem csupán a családjog eszközeivel szolgált célkitűzés, hanem alapvető valamennyi, a családokat érintő jogi rendelkezés szempontjából. Az sem kétséges, hogy mind a házastársak egyenjogúságának az elve, mind az említett másik, a gyermekvédelmet megfogalmazó alapelv jellegében deklaratív, és a szabályok értelmezésénél bírhat szereppel.

Hazai családjogunknak az alapelvek tekintetében adott viszonylag tömör, de ugyanakkor mégis széles hatású megfogalmazása eredményezte, hogy mind Pap Tibor, mind Nizsalovszky Endre az alapelvek megfogalmazása során más-más csoportosítást adott[27] Nizsalovszky az egyik utolsó tanulmányában végülis a családjog szabályozásának körében három alapelvet sorol fel, megemlítve, hogy alapelv alatt érti a család rendjére nézve uralkodóvá vált olyan nézetet, amelyet a jogalkotó a magáévá tett. Nizsalovszky által legutóbb felsorolt alapelvek: *a)* családtervezés joga, *b)* a női egyenjogúság, *c)* a párválasztás szabadsága.[28]

Ha elfogadható Brátusznak az általam osztott nézete, hogy a jogi alapelv nemcsak célkitűzés, hanem cselekvést irányító vezéreszme is,[29] akkor felmerül, hogy a családjogi alapelvek jelenlegi leltára teljes-e, nem kívánkozhat azok közé olyan, most már nemcsak a polgári jogban, hanem újabban a munkajogban is kodifikált alapelv, mint a joggal való visszaélés tilalma, illetőleg nem lehetne-e speciálisan családjogban érvényesülő megfogalmazást adni Szabó Imre által „a szocialista humanizmus" elveként megfogalmazott általános értékű alapelvnek?[30]

A családjogban banális volna olyan alapelv megfogalmazása, mint a polgári jogban az együttműködési kötelezettség, hiszen a családi kapcsolatnak éppen ez a természetes lényege. Hasonlóan aligha volna általános elvként elfogadható a családjogban az, hogy saját felróható magatartásra előnyök szerzése végett senki nem hivatkozhat, hacsak el nem fogadnánk a házasság felbontása során a vétkesség eddig elvetett elvét.

A joggal való visszaélés tilalma azonban bizonyos körben a családjogban is érvényesülő elv. Így Weiss Emília nézete szerint ebből a tilalomból vezethető le a Legfelsőbb Bíróságnak az állásfoglalása, amely a tartásdíj fizetési kötelezettség kijátszását kívánja meggátolni.[31]

A joggal való visszaélés jellegzetes esetének mutatkozhat az is, ha a gyermekéről nem gondoskodó szülő mégsem hajlandó a gyermek örökbefogadásához hozzájárulni. Ilyen esetben az 1974. évi novella új rendelkezése szerint jognyilatkozatát a gyámhatóság pótolhatja. [Csjt. 48. § (4) bek.] Bizonyos vagyoni akciók súlyos helyzetbe hozhatják az együttélő, másik házastársat, pl. az egyikük által felvett nagy összegű kölcsön visszafizetéséért való helytállás, amelyet a különadósság fogalomkörébe való utalás lehetőségének kivételével legfeljebb a méltányosság Csjt. 31. § (5) bekezdésében foglalt szabályának alkalmazásával lehet feloldani. Ha a vagyonelkülönítés lehetőségét a jövőbeni jogfejlődés növelné, még inkább előállhatnának visszaélésszerű helyzetek.

Voltaképpen a gyermek elhelyezése és láthatása körében is előfordulhat joggal való visszaélés. Itt azonban ismét nagyfokú óvatosságra van szükség, mert pl. a gyermek, pszichológiai tartalmakat is magában foglaló érdeke következtében önmagában a gyermeknek a szülő által történő jogosulatlan magánál tartása sem feltétlenül szankcionálható. Az tehát, hogy ebben a jogviszonyban mikor valósulhat meg joggal való visszaélés, nem szakítható el a gyermek érdekeinek konkrét vizsgálatától.

Ugyanakkor családjogunk számos, más szabálya tekintetében aligha kerülhetne szóba a joggal való visszaélés tilalmának az alkalmazása, ilyenek mindenekelőtt általában a gyermek családi jogállását tartalmilag rendező szabályok, de ilyen a házasságkötés is, a házasság érvénytelenítése körében családjogunk az akarathibák érvényesítésétől is elzárkózik.

Mindezek alapján két következtetés vonható le. Az egyik az, hogy a családjog tekintetében kellő figyelmet kell fordítanunk nemcsak a jogági, hanem az intézményi alapelvek kialakítására is, ez utóbbinak a szerepét Eörsi Gyula hangsúlyozza.[32] Így voltaképpen joggal való visszaélést hivatott orvosolni az apasági vélelem megtámadásánál az ügyész azon új jogosítványa, hogy a férfire nézve eltelt megtámadási határidő után is indíthat a férfi érdekében vélelem megdöntése iránt pert, sőt ehhez a törvényhozó még azt az előfeltételt sem szabja, hogy más személy útján az apai jogállás nyomban betölthető legyen. A másik következtetés pedig az, hogy a családjog tételes szabályainak, intézményeinek elemzése alapján nem alaptalan azt állítani, hogy a joggal való visszaélés ti-

[27] *Nizsalovszky:* A család jogi rendje. i. m. 96. old. és köv. *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Bp. 1979. 24. old. és köv.

[28] Enciklopédia, i. m. 590. old. és köv.

[29] *Bratusz,* Sz. N.: A szovjet polgári jog tárgya és rendszere. Moszkva, 1963. 135. old.

[30] *Szabó* Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 66—67. old.

[31] PK 134. sz. állásfoglalás. *Weiss* Emília: Gyermekgondozási segély — családjogi tartási kötelezettség. Magyar Jog, 1969. 300. old.

[32] *Eörsi:* Alapproblémák. i. m. 68. old. Ugyanő fejti ki, hogy „Ami ma esetleg azon az alapon tilos, hogy rendeltetésellenes joggyakorlást valósít meg, az holnap esetleg külön nevesített tilalom tárgya lehet és viszont." I. m. 142—143. old.

lalma, ha sajátos körülmények között is, és mindig konkrétan, de érvényesül a hazai családjogban. Ennek ellenére elképzelhető, hogy családjogunkban ez az elv a jövőbeni jogalkotás során is inkább csak az intézményi alapelvek sorában. fog tételes megfogalmazás burkában szerepelni.

A családjog alapelveinek meghatározása körében felmerül az is, hogy a méltányosság követelménye, mint alapelv megfogalmazásra kerülhetne-e a családjogban? A szocialista humanizmus, mint jogi alapelv különösen fontos szerephez jut a családi konfliktusok intézése során. Emellett az is kétségtelen, hogy a családjogunk ma is több tekintetben alkalmazni rendel méltányosságot, illetőleg számol a méltányossággal, mint következménnyel. Így a házassági vagyonjogi igények körében a Csjt. 31. § (5) bekezdése szerint arra kell törekedni, hogy egyik házastárs se jusson méltánytalan vagyoni előnyhöz. A tartás körében a 8/1974. (VI. 27.) IM sz. rendelet 3. §-a szerint „mellőzni kell a tartásdíj százalékos megállapítását, ha az a jövedelem nagyarányú változása folytán méltánytalan eredményre vezetne . . ."

A házastársi tartás a házasság megszűnése után öt év elteltével csak különös méltánylást érdemlő esetben érvényesíthető, mint új igény, a Csjt. 22. § (3) bekezdésének megfelelően. De voltaképpen, természetét tekintve, a tartásra való érdemtelenség elbírálása során is érvényesül a méltányosság. A Legfelsőbb Bíróság V. számú elvi döntése szerint a házastársi tartásra való érdemtelenség esetében komoly szerephez jut a szocialista társadalmi felfogásra tekintő méltányosság.[33] A XXIX. számú elvi döntés pedig akkor tartja a továbbtanuló nagykorú gyermeket a tartásra érdemtelennek, ha ő az elvi döntésben részletezett negatív magatartása alapján a tartásra nem méltó.

A felsorolt esetek arra mutatnak, hogy a családjogban a méltányosság és ellentétpárja a méltánytalanság többször szerephez jutó fogalmak, amelyek tartalmuk szerint jórészt a szocialista társadalom erkölcsi értékeit fejezik ki.

Ennek ellenére aggályt kelthetne a méltányosságnak, mint családjogi alapelvnek olyan értelmű megfogalmazása, amely generaliter lehetővé tenné, hogy a jogalkalmazó az egyébként releváns jogtétel alkalmazását mellőzze, s más szabály, vagy éppen a méltányosság alapján döntsön. E tekintetben a családjogra is érvényesnek kell tartanunk Eörsi Gyulának a német BGB „méltányos jogának" elemzése során tett azt a megállapítását, hogy a szocialista kódex alapvető elvei nem válhatnak „kettős jog alapjául szolgáló kaucsukszabályokká".[34] Ezért a méltányosság, mint alapelv, a családjog kodifikációja során csak olyan elvont tartalommal juthat el a törvényben fogalmazott alapelv rangjára, amelynek következtében nem válik generálklauzulává. Hatékonyabb szerepet, mint intézményi alapelv kaphat, s ennek a körét nem tarthatjuk lezártnak. Felmerül pl., hogy a családjogi tartás rangsoránál is nem kellene-e méltányosságnak szerepet szánni, így a bíróság a törvényben adott rangsortól eltérhetne, ha ez méltányosnak mutatkozik. Különösen indokolt lehet ez a mostoha és a vérszerinti rokonok tartásra való jogosultságának rangsora tekintetében.

4. Mind hatályos családjogunk értelmezése, mind annak továbbfejlesztése érdekében egyaránt szükséges, hogy behatóbban vegyük elemzés alá a családjogi jogviszony vonásait, különösen a családjogi felelősség és szankció természetét.[35]

A családjogi viszonyok sajátos viszonyainak vizsgálata során ugyancsak a családi kapcsolat természeti—társadalmi kettős jellege adja a kiindulópontot. A családi kapcsolatok jelentős része a magánszféra keretében zajlik, e kapcsolatok jórészt intim kapcsolatok, ennek megfelelően a jog által helyeselt magatartások kikényszerítése is csak bizonyos korlátok között érvényesülhet. Ezért a családi jog szankciói korlátozottak, részlegesek. Így nemcsak a házasság felbontása nem fogható fel szankcióként, hanem a vétkesség elvének elvetése miatt nem szankció jellegű a bontás elutasítása sem, mert a bíróság ilyenkor arra alapítja határozatát, hogy van még remény a békés házasélet helyreállítására.

De közvetlen szankció nélkül marad a család intim-szféra jellegének megfelelően az a magatartás is, amely a vagyoni viszonyok körében a házastársi közös szerzésnek az adott anyagi körülmények között nem mindenben megfelelő felhasználását eredményezi, pl. túlköltekezés, vagy egyoldalú költekezés, de ugyanígy közvetlen szankció nélkül maradnak a gyermek nevelése tekintetében elkövetett azok a hibák is, pl. túlkényeztetés, érzelmi ridegség, amelyek a gyermek nevelése szempontjából károsak ugyan, de még nem érik el az állami beavatkozás küszöbét, amely valamiféle már kialakult, konkrét veszélyeztetettséget kíván. Sőt e körben a magatartásoknak olyan kettőssége is megfigyelhető, hogy az adott cselekvés vagy

[33] V. sz. Polgári Elvi Döntés, Polgári és Gazdasági elvi határozatok, i. m. 1980. 54. old.

[34] *Eörsi* Gyula: Alapproblémák. i. m. 72. old.

[35] E tekintetben Nizsalovszky Endrének, különösen A családi jogi rendjében kifejtett nézeteire és Pap Tibornak a Magyar családi jog című munkájában tett megállapításaira kell és lehet támaszkodnunk, de nagy figyelmet érdemel az a megközelítésmód is, amelyet a szovjet családjogban Vorozsejkin képvisel. L.: *Vorozsejkin*, E. N.: A felelősség ismérvei a családjogban. Jogtudományi Közlöny, 1972. 499. old. és köv.

magatartás még nem is jogi jelenség, hanem csak szokás, vagy erkölcsi értékelés alá eső tény.

A családi jognyilatkozatok is számos sajátosságot mutatnak. Egyoldalú jognyilatkozat általában nem alakíthatja a jogviszonyt. Pl. gyermek teljes hatályú apai elismerése is hozzájárulást kíván. Még leginkább az utólagos házasságkötéssel történő apai elismerés alapszik egyoldalú jognyilatkozaton, de viszont a házasságkötés keretében érvényesül.[36]

Vannak közös jognyilatkozatok, amelyek mint megállapodások alakíthatják a családi jogviszonyt. Ilyen a gyermek elhelyezése, láthatása. De a közös jognyilatkozatok jó része is hatósági jóváhagyást kíván. Önmagában megállapodással nem rendezhetik a házastársak a házasság felbontását, a bontási szándék megegyezés esetén is bírói revízió alatt áll. A jognyilatkozatok egy jelentős része tekintetében pedig az érintettek a jogviszonyt még megállapodással sem szüntethetik meg. Így nincs lehetőség a nem kívánt apaság elhárítására a szülők megegyezése alapján, a szülő nem mondhat le a gyermeket illető tartásról stb.

Sajátossága a családjognak, hogy kötelességek és jogosultságok viszonylagosak, amint arra Eörsi Gyula és Pap Tibor is rámutatnak.[37] A jogosult egyben kötelezett is és megfordítva. Jellegzetes ez mind a házastársi, mind a gyermek—szülő jogviszonyban.[38]

A családjogi viszony sajátossága az is, mint arra Pap Tibor mutatott rá, hogy az egyes családi jogosultságoknál nincs alanycsere lehetőség, nincs helye jogutódlásnak.[39]

A családjognak említett sajátos vonásai azt is indokolják, hogy a családjogi jogviszonyokat még a vagyoni vetületekben sem lehet szerződésnek felfogni. Aligha lehetne a vagyoni intézmények polgári jogi rendszerében elhelyezni azt a vagyonközösségi modellt, amely egyfelől eltekint a keresetek aránytalanságaitól, másfelől értékeli a családban végzett önkéntes, személyes tevékenységet.[40]

Úgy gondolom, hogy a korántsem a teljesség, s még kevésbé a részletes elemzés igényeivel felvetett kérdések jelzik azt, hogy a családjog alapvonásainak beható elemzése terén még vannak feladataink, s e feladatok elvégzése a családjog továbbfejlesztésének időszerű tennivalói közé tartozik.

Csiky Ottó

[36] L.: részletesebben *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállása, i. m. 196. old. és köv.

[37] *Eörsi Gyula:* Alapproblémák. i. m. 19. old. *Pap* Tibor: Magyar családi jog. 1967. 2. old.

[38] Nizsalovszky Endre megállapítása szerint a családjogban az alany joga kötelezettségeket is magában foglal, sőt a jogosultság sokszor egyenesen csak azt a célt szolgálja, hogy a kötelezettnek kötelességei teljesítésére messzemenő lehetőséget nyújtson. Ez az utóbbi megállapítás érvényes a gyermek—szülő jogviszonyra, de már aligha van így a házastársi kapcsolatban.

[39] L.: Pap Tibor 37. sz. jegyzetben i. m. 21. old.

[40] Találóan jellemzi Nizsalovszky Endre a családjogi tartási kötelezettséget a vérségi kötelék természeti jellegéhez kapcsolódó társadalmi viszonynak, s ezen ismérv alapján állapítja meg, hogy „a pénzbeli járadék formájában jelentkező tartási kötelezettség sem hajlik mindenben a szerződési jogban kialakult szabályok alá". Család jogi rendje, i. m. 184. old.

A mai magyar család típusai és ezek működése

Az elmúlt másfél évtizedben jelentős előrehaladás történt a magyar családkutatások terén. 1960 óta az egyes népszámlálások gazdag anyagot biztosítottak a magyar családok jellegzetességeinek áttekintéséhez, speciális demográfiai, néprajzi, szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatok pedig a családok működésének megismerését segítették elő.[1] Ezek eredményeként megállapítható, hogy 1945 és 1980 között a magyar családok szerkezetében, formájában és működésében lényeges változások következtek be és a változások ma is folynak, továbbá az is nyilvánvaló, hogy egyidejűleg különböző formák, szerkezetek találhatók egymás mellett és az azonos formájú, szerkezetű családok működése sem írható le egyetlen sémával.

Ha a szerkezeti változásokat nézzük, akkor a harmincöt év alatt bekövetkezett leglényegesebb változást abban kell látnunk, hogy a prokreatív korú — 20—50 év közötti korú házaspárokból álló — családok zöme kétkeresőssé vált, azaz megszűnt a családi szerepek éles elkülönülése. A XX. század első felének ugyanis tipikus család struktúráját az jellemezte, hogy a férj feladata volt a család megélhetésének biztosítása, míg a férj által biztosított jövedelem felhasználása, a családi otthon kialakítása a feleségre hárult. Ettől a modelltől már 1945 előtt is voltak eltéréssek, de ezek nemcsak hogy kivételt képeztek, hanem rendszerint a társadalom íratlan normatív rendjével is szembe kerültek. E normák a sikertelenség elismerésének minősítették, ha a férj megengedte, hogy felesége kereső munkát vállaljon és ezzel hozzájáruljon a család megélhetési költségeihez, a feleséget

[1] A magyar családkutatásokat áttekintő, 1976-ban készült annotált bibliográfia másfél évtizedről művet vett számba. Lásd: A változó család. Szerkesztette *Cseh-Szombathy* László. Kossuth Kiadó, 1978. A bibliográfiát összeállította Varsányi Erika.

pedig elmarasztalta, ha anyagi kényszerítő körülmények fennforgása nélkül munkát vállalt.

Az, hogy csak a férj keres, vagy pedig férj és feleség egyaránt, kihat a család mindennapi életének, működésének minden területére és ezért tekinthető a családi struktúrát döntően meghatározó ténynek. Más a két típus esetében a jellegzetes családi kommunikációs stílus, a döntések hozatalának módja, a külső kapcsolatok tartásának rendje, a családon belüli feladatok végzése, a családtagok együttlétének formája és tartalma. Az egykeresős család esetében mindezekben a férj dominanciája, ennek elismerése fejeződik ki, még akkor is, ha ügyes manipulációval tulajdonképpen a feleség eléri, hogy az ő igényeinek megfelelően alakuljon a család élete. Ezzel szemben a kétkeresős család megszilárdult formájánál már elismert az egyenjogúság, ezt hangsúlyozzák a férj által is elfogadott normák, még ha valójában ettől sokszor eltérő is a tényleges helyzet, gyakorlat.

Meghonosodott a szociológiai irodalomban egy elnevezéspár, amely a fenti két lényegesen eltérő típust különbözteti meg. Az angol Geoffry Gorer nyomán aszimmetrikusnak nevezzük azokat a családokat, melyekben csak a férj a kereső és ennek következtében a házastársi szerepek elkülönülnek, míg szimmetrikus a kétkeresős család, melyben az otthoni feladatokat is közösen vagy felváltva látják el a házastársak.[2] A két típus a valóságban ritkán jelenik meg teljesen tisztán, és a mai magyar családok is zömükben a kettő közötti átmenetként értelmezhetők.

A mai magyar házaspárokat magában foglaló családok zöme kétkeresős. A házasságkötéskor közel 90 százaléka a menyasszonyoknak kereső, de az aktivitás aránya a feleségek között még tovább emelkedik, mert a házasságkötéskor inaktívak jelentős része még tanuló, aki tanulmányainak befejezése után munkát vállal. Az 1980-as népszámlálásnak még nem állnak rendelkezésre azon adatai, amelyek a foglalkozási megoszlást a nemmel és családi állapottal vetnék egybe, de a kor szerinti megoszlási adatok is sokat elárulnak. 20—54 éves korú nők között, tehát azokban a korcsoportokban, ahol a nők 80 százaléka házas, a korcsoportokhoz tartozó nők 88 százaléka aktív, vagy inaktív kereső, azaz vagy dolgozik, vagy dolgozott és most gyermekgondozási szabadságon van, illetve rokkantsága következtében nyugdíjas lett. Ezen adatok alapján 80 százalék felettire becsülhető azon házaspárokat magában foglaló családok aránya, ahol férj és feleség is keresettel rendelkezik.

A családszociológiai vizsgálatok azonban azt mutatják, hogy az, hogy a feleség is keres, nem elegendő ahhoz, hogy a hagyományos aszimmetrikus család helyébe szimmetrikus lépjen. Változásoknak kell bekövetkezni a házastársak egymással, mint házastárssal szembeni elvárásaiban, a női, illetve a férfi szerep megítélésében, az egész társadalom ilyen irányú normarendszerében, de mindenekelőtt meg kell valósulnia annak is, hogy a férj és feleség keresete nagyjából azonos mértékben járuljon hozzá a család megélhetési költségeinek fedezéséhez.

A férfi és női keresetek közötti különbségek közismertek. A nemek szerinti átlagos keresetek eltérésében nagy szerepe van még ma is annak a történeti folyamatnak, melynek során az elmúlt három évtizedben a nők tömeges keresővé válása lezajlott. Az ötvenes években zömük szakképesítés nélkül kezdett dolgozni mint betanított vagy segédmunkás, vagy ügyviteli alkalmazott. Csak a hatvanas évektől vált jelentőssé a szakképesítéssel induló nők aránya, majd a hetvenes években kiegyenlítődött a nemek közötti különbség e téren is. A szenioritást erősen díjazó bérrendszerünk már a férfi és nő szakemberek korösszetételénél fogva is más átlagbért kell hogy eredményezzen még egy ideig.

Azonban a fiatal, szakképzett nők pályájának alakulása azt mutatja, hogy a jövőben sem számíthatunk arra, hogy kiegyenlítődjenek a férfi és női keresetek és ezáltal megszűnjék, hogy a feleségek családjuknak csak második keresői legyenek. Ennek pedig éppen a házas nők családi feladatai és azok ellátásának jelenlegi módja az oka.

A hetvenes években keletkező családok többségében olyan fiatal férfiak és nők vágnak együtt neki a családi életnek, akik hasonló felkészítést kaptak és az iskolai nevelés, az ifjúsági mozgalom, a tömegkommunikáció úgy alakította gondolkodásukat, hogy a társadalmi munkamegosztásban egyaránt sikereket keressenek, odahaza pedig ne várjanak partnerüktől többet és mást, mint amit ők hajlandók nyújtani. A vizsgálatok azt mutatják, hogy ennek megfelelően is indul a családi élet, amelyet az első gyermek megszületéséig az egyenlőség, azaz a szimmetria jellemez.

Döntő változás következik be az első gyermek megszületésével, amely változás csak részben magyarázható a terhesség, majd a gyermekszülés tényével. Kétségtelen, hogy e kettő szükségszerűen korlátozza, majd egy rövid időre teljesen megakadályozza az asszony részvételét a társadalmi munkamegosztásban. Az viszont már a társadalmunk által kialakított gyermekgondozási rendszer következménye, hogy az anyáknak a munkából való kikapcsolódása tartós lesz és kihat további pályájukra, valamint a családon belüli munkamegoszlásra is.

Az 1967-ben bevezetett gyermekgondozási szabadság és segélyrendszer lényeges átalakítója lett a magyar családok fejlődési irányvonalának. Az addigi tendencia azt hangsúlyozta, hogy a gyermekvállalás nem korlátozhatja a házas nőket abban, hogy a férfiakhoz hasonlóan vegyenek részt a családon kívüli társadalmi életben és ennek biztosítására a társadalom

[2] Geoffry Gorer: Sex and marriage in England today. London. Nelson, 1971.

aktív segítségét ígérte bölcsődék, óvodák formájában. Valójában az ígért segítségben az anyák kis hányada részesülhetett, s hosszú időn át a nagyanyák közreműködése, unokanevelő tevékenysége tette lehetővé, hogy az anyák többsége kisgyermeke mellett tovább tudjon dolgozni. Ez a családi munkaerő-tartalék azonban a hatvanas évek második felére már nem állt a korábbi mértékben rendelkezésre, — az ekkor nagyanyává váló nők maguk is keresők lettek és megfiatalodtak; egyre több volt köztük, aki még nem érte el a nyugdíjkorhatárt. A bölcsődei hálózat csak a gyermekek 10 százaléka számára biztosított elhelyezést s így új utat kellett keresni. Ez lett a gyermekgondozási szabadság és -segély, amely intézményesítette újból azt a családi formát, amelyben az asszony elsődleges feladata a családhoz kapcsolódik, míg a férfira fokozott mértékben hárul a család eltartása.

A gyermekgondozási szabadság átmeneti jellegű, hatása azonban a családok nagy részénél tartós, sokszor végérvényes. A gyermekgondozási segély alacsony összege miatt az első gyermek szülése után a családi jövedelem, különösen pedig az egy főre jutó jövedelem jelentősen csökken, amennyiben a féri-apa többletkeresettel nem tudja pótolni azt a kiesést, amely felesége korábbi keresete és a gyermekgondozási segély összege között fennáll. Így intézményesítettnek mondhatjuk az ösztönzést, amely a férjet éri, hogy normál munkaidőben végzett munkáján túl vagy a mellett egyéb munka után nézzen. Ha viszont ez sikerült, akkor ezzel együtt jár, hogy csökken az az idő, amit családjával tud tölteni s így szinte automatikusan visszakerülnek a feleség munkakörébe teljes egészükben azok a háztartási feladatok, amelyek megosztásának jegyében indult a házasság. Ismét itt az aszimmetrikus modell, amelynek nagy az esélye, hogy tovább él a gyermekgondozási szabadság lejárta után. Addigra ugyanis a férj-apa keresete olyan szintet ér el, amelyhez viszonyítva az ismét munkába álló feleség keresete elmarad és ezért a család érdeke, hogy ha a most már óvodás, majd iskolás gyermekkel baj van, valakinek miatta a munkából távol kell maradnia, akkor ez a feleség-anya, hiszen ez olcsóbb. Minden ilyen újabb kiesés nehezíti a felzárkózást. Ebben az irányban hat az a munkaköri szemlélet is, amely toleráns az anyákkal szemben, ha teljesítményük elmarad gyermekükkel kapcsolatos terheik miatt, viszont nem ismeri el az apák hasonló jogát, különösen akkor, ha van feleségük.

A jelenlegi vegyes típusú család, amely ugyan átmeneti időtől eltekintve kétkeresős, de zömükben az első és a második kereső jól megkülönböztethető, nem értelmezhető feltétlenül úgy, mint a szocialista társadalom alapvető céljaitól eltérő kompromisszum. A szocialista értékek ugyanis nemcsak a nemekből fakadó társadalmi egyenlőtlenségeket írják elő, hanem magukban foglalják a gyermek szeretetét és szabadságot biztosítanak az embereknek abban, hogy döntsenek, mit helyeznek előbbre: a foglalkozással kapcsolatos sikereket, ezen a téren meglevő képességek maximális kifejtését, vagy pedig a gyermekgondozást, nevelést, amelyek vállalásával a népesség reprodukciójához járulnak hozzá. A szimmetrikus család modellt tehát nem állíthatjuk kötelező mintának mindenki elé: éppen olyan jogos a kétkeresős, de ennek ellenére aszimmetrikus modell követése is azok számára, akik a családi élet értékeit részesítik előnybe a karrier felett.

Két irányból is feszültség támadhat a mai magyar családokban, ezek többségének jelenlegi struktúrája miatt. Kielégítetlenséget, frusztrációt okoz azoknál a nőknél, akik szocializációjuk, képzésük eredményeként nagy érdeklődést tanúsítanának foglalkozásuk, pályájuk iránt és nyomasztja őket, hogy a gyermeknevelléssel járó háztartási terhek visszafogják őket. De nem tudja magát nyugodtan átadni a családi életnek a nők másik csoportja sem, azok, akiket nem érdekel különösebben kereső munkájuk és azt csak jövedelemforrásnak tekintik: zavarják őket a nevelésük során beléjük táplált normák, amelyek az otthoni munka, a családnak szentelt élet alacsonyabbrendűségét hirdették.

Kiutat e helyzetből az alternatívák biztosítása adhat. Alternatívákat kell nyújtani a célok tekintetében. A társadalomnak el kell ismernie, hogy az, ha valaki gyermeke gondozását, nevelését tekinti elsődleges feladatának és kereső munkáját ennek alárendeli, ez éppen annyira jogos, mintha foglalkozását, pályáján elérendő sikereket preferálja. E választási lehetőséget kifejezésre kell juttatni egész nevelési rendszerünkben és a tömegkommunikáció által közvetített szemléletben. A családi élet, a gyermeknevelés nemcsak a nők számára lehet elsődleges érték, hanem a férfiak életében is nagyobb teret foglalhat el, mint amilyet a jelenlegi közfelfogás, de a jogi szabályozás is megenged, amely az apaságnak közel sem tulajdonít olyan fontosságot a gyermek fejlődésében, mint az anyaságnak.

Az apák intézményesebb bevonása a gyermek nevelésébe az egyik mód arra, hogy a foglalkozásuk, pályájuk iránt érdeklődő, azt elsődleges hivatásuknak érző nőket az anyaság ne akadályozza meg önkifejtésükben. Így például nagyobb lehetőséget kellene biztosítani arra, hogy az apák is igénybe vehessék a gyermekgondozási segélyt, mint amelyek ma fennállnak. De nélkülözhetetlen a gyermekgondozó és ellátó intézmények továbbfejlesztése is mind mennyiségi, mind minőségi vonatkozásban. Elsősorban a bölcsődékről van szó, amelyek jelenlegi kapacitása mellett valójában nem beszélhetünk alternatívákról a szülő nők esetében: a gyermekgondozási segélyt kell választaniuk, mert esélyük arra, hogy gyermeküket a bölcsődébe azonnal bejuttathassák, minimális. Amenny-

nyiben sikerülni fog a tényleges választási lehetőség megteremtése, akkor lesz igazán mód arra, hogy a szimmetrikus, egyenlőségen alapuló család ne csak a gyermektelen házaspárokat jellemezze, hanem a gyermekvállalással is összeegyeztethető legyen.

Valószínű, hogy a jelenlegi családstruktúrával kapcsolatos problémák lényeges szerepet játszanak a mai magyar családokra jellemző két negatív jelenségben: abban, hogy e családok gyermekvállalása most már több mint két évtizede elmarad attól a mértéktől, amely a népesség reprodukcióját biztosítaná, továbbá, hogy e családok egyre fokozódó arányban bomlanak fel, egyre emelkedik a válások gyakorisága.

A születések száma Magyarországon a házaspárok tudatos gyermekvállalásától függ. A házasságon kívüli születések aránya az elmúlt két évtizedben állandóan 5—6 százalék között mozgott, s ha az utolsó években valamit emelkedett is — 1979-ben 6,6 százalék volt —, továbbra is alárendelt szerepet játszik. A születésszabályozás tehetővé válásával, módszereink elterjedésével pedig mind kevesebb lesz az a gyermek, aki szüleinek akarata ellenére látja meg a napvilágot. Ez mindenképpen örvendetes jelenség: közismertek azok az ártalmak, amelyek a nem kívánt gyermekeket nevelésük során érik, abból kifolyólag, hogy a szülők tudatosan, vagy nem tudatosan, de ismételten éreztetik velük, hogy tehernek tekintik őket, akadályai annak, hogy életük igazi céljait megvalósítsák.

Nem célszerű tehát, ha a társadalom úgy kívánja a gyermekszám alakulását befolyásolni, hogy a gyermekvállalás szabadságát korlátozza, mert ezzel növelheti a sérült személyiségű gyermekek számát, azokét, akiknél később beilleszkedési zavarok jelentkeznek. A feladat a gyermekvállalási szándék fokozása.

1959 és 1979 között a születések alakulásában több változást is meg lehetett figyelni, megállapítható volt, hogy különféle természetű egészségügyi és szociálpolitikai beavatkozásokkal a gyermekvállalási hajlandóság módosítható, azonban az általános tendencia ennek ellenére változatlan maradt. Vonatkozik ez ezen két évtized leglátványosabb népesedéspolitikai kísérletére, az 1973. évi határozatra és az ezt követő rendelkezésekre is, amelyek nyomán ugyan 5 éven át magasabb volt a születési arányszám, mint megelőzőleg, azonban az adatok alaposabb elemzése azt mutatta, hogy a családok által vállalt átlagos gyermekszámban nem következett be emelkedés. A születések számának növekedése részben a szülőképes korba belépő korosztályok nagyobb létszámából adódott, részben az első és második gyermekek szülésének előrehozatalából. A családokban született gyermekek átlagos száma a 70-es években végig kettő alatt maradt.

A Központi Statisztikai Hivatal számos vizsgálata alapján tudjuk, hogy a csökkenő gyermekszám nem járt együtt a gyermektelen családok arányának növekedésével. Ez azt mutatja, hogy a gyermek változatlanul érték a fiatal házasok számára. Erre utalnak a fiatal házasok értékeivel, szándékaival, tervével foglalkozó kutatások is. A megkérdezettek nyilatkozatai alapján úgy tűnik, hogy a kívánt gyermekszám olyan, hogy annak realizálódása esetén biztosítva is lenne a népesség reprodukciója. A kérdés így az, hogy a szándékok miért nem valósulnak meg, miért marad sok házaspár az egy gyereknél.

A gyermekvállalási döntésekben számos tényező játszik közre, amelyek közül itt csak azokkal kívánok foglalkozni, amelyek az első szülést követően a második gyermek vállalását, vagy nem vállalását illetőleg felmerülhetnek, különös tekintettel azokra, amelyek negatív értelemben befolyásolhatnak egy ilyen döntést.

Egyik ilyen irányban ható erő a lakásprobléma. Közismert, hogy a fiatal házasoknak csak egy kis hányada kezdheti családi életét önálló lakásban, általában több év szükséges, amíg ezt elérik. Ugyanakkor az első gyermekek közel fele egy éven belül, további egy negyede a házasságkötéstől számított két év letelte előtt megszületik. Ezen gyermekek zömét tehát a szülőkkel közös háztartásban, vagy albérletben kell ellátni, gondozni, ami semmiképpen sem nevezhető ideálisnak. A gyermekgondozással járó kényelmetlenségek a lakásban tartózkodó egyéb személyekkel ismételt súrlódásokra adhatnak okot. A gyermek okozta konfliktusok könnyen arra késztethetik a házaspárokat, hogy további gyermek megszülését elhalasszák lakásproblémájuk megoldása utáni időre. Minden halasztás viszont az elmaradás kockázatával jár.

Az első gyermek születését követő jövedelemcsökkenésről már szóltam abban a vonatkozásban, hogy ez milyen strukturális változáshoz járul hozzá. Itt most csak abban az értelemben kívánom megemlíteni, hogy mivel jelenlegi családi pótlék rendszerünk ezt egyáltalán nem pótolja, ezért a csökkenés egyes családoknál sokk hatású lehet.

Az első gyermekkel járó legfontosabb változásnak a további gyermek vállalása szempontjából a feleség-anya családi szerepében, illetve karrier kilátásaiban bekövetkezőt tekintem. A nő mindkét irányú frusztrációi — csalódása amiatt, hogy a családi feladatok ellátásával mindinkább magára marad, a munkahelyi közösséggel való rendszeres érintkezés hiánya és az aggodalom a felett, hogy sikerül-e a gyermekgondozási szabadság befejezte után munkahelyén behozni az elvesztett időt — sokaknál nyilván lényeges szerepet játszanak abban, hogy nem kívánnak további gyermeket szülni, aki ezen frusztráció megismétlődését okozná.

A jelenlegi családstruktúra mellett nagyobb a veszélye annak, hogy a családi konfliktusok kritikus összeütközésig eszkalálódnak, mint

amilyen ennek lehetősége a hagyományos aszimmetrikus családi forma uralma idején volt.

A házastársak közötti véleménykülönbségek, célok tekintetében felmerülő ellentétek a családi élet szükségszerű velejárói. Nincs konfliktusmentes család, illetve ha ilyen előfordul az negatív jelenség; a családtagok között teljes közöny, érdektelenség van egymás iránt, hiányzik a kommunikáció és egymás mellett élnek anélkül, hogy érdekelné őket céljaik azonossága, vagy különbsége. A konfliktus jelenléte tehát nem baj, a kérdés az, hogy mennyiben tudja a család konfliktusait kezelni és meg tudja e akadályozni, hogy e konfliktusok kiéleződjenek és válsághoz vezessenek a családi kapcsolatban.

A hagyományos családnak két olyan jellegzetessége volt, amely a konfliktusok kritikussá válását hátráltatta. Az egyik a családon belül erős szerepmegosztás, a másik a konfliktusmegoldás kialakult, kötöttebb módja. Az erős szerepmegosztást azért tartom lényegesnek, mert ez csökkenti a lehetséges közös célokat, amelyekre nézve kívánatos lenne az azonosság. Ha például a férj nem vesz részt a gyermekekkel való foglalkozásban, nemcsak a háztartási munkáktól tartja magát távol, hanem a háztartással kapcsolatos döntéseket is átengedi feleségének, úgy ezek mind olyan területekké válnak, amelyeken ritka lesz az összeütközés. A konfliktusmegoldás kialakult formája az aszimmetrikus családban a férj dominanciája. Ezt biztosítja a feleség anyagi kiszolgáltatottsága férjének, de ezt erősítik a normák is azokban a társadalmakban, amelyekben a nők kereső tevékenységének aránya csekély.

A jelenlegi, a vázolt ellenmondásokkal terhes kétkeresős családokban az ellentétek keletkezésének széles skálája van, a konfliktus kezelésében pedig nem hat többé fékezőleg a nők kiszolgáltatottsága. Az önálló kereset, a gazdasági függetlenülés lehetősége más taktikát enged meg a mai asszonyoknak, mint amit a hagyományos, egykeresős családokban nagyanyáiknak kellett követniük. Ugyanakkor nem alakultak ki új normák, olyanok, amelyek elősegítenék az ellentétek őszinte, nyílt tisztázását, anélkül, hogy a konfliktus elmérgesedéséhez vezetnének.

A válások számának több mint három évtizede tartó folyamatos emelkedése tehát, véleményem szerint, a család struktúrájának átalakulásával függ elsősorban össze. Ehhez viszonyítva másodlagos jelentőségűnek tartom a válást elítélő vallási normák gyengülésének szerepét, vagy olyan kétségtelenül gyakran közrejátszó okokat, mint amilyen az önálló lakás hiánya és az ezzel, illetve a saját lakás megszerzése érdekében folytatott kemény munkával és visszafogott fogyasztással összefüggő feszültség.

A válások gyakorisága ma már olyan méretű, hogy a család egyik tipikus alternatív formájának tekinthetjük azt, amelyikben egyik vagy másik fél már másodszor házas és gyermekük van az első házasságból, vagy mind a két házasságból. Míg 1938-ban még 1000 fennálló házasságra 2,8 válás jutott, 1948-ban pedig 5,3; addig ez az arány 1960-ra 6,5-re, 1970-ben 8,4-re, 1978-ban pedig 10,1-re emelkedett. A jelenlegi válási arányszámok mellett úgy becsülhetjük, hogy amennyiben nem következik be változás, akkor a most kötött házasságoknak mintegy kétötöde ér majd a bíróság előtt véget.

A felbomlott házasságok egyre növekvő hányadából származott gyermek és mind nagyobb lesz az olyan válások aránya, amelyek időpontjában van még kiskorú gyermeke a szétmenő házaspárnak. 1938-ban a felbomlott házasságok 44 százalékában volt kiskorú gyermek, 1978-ban 67 százalékában. 1978-ban a válás 24 000 kiskorú gyermeket érintett.

A házasság felbomlása rendszerint olyan házastársi összeütközésekre kíván pontot tenni, amelyek keservessé tették a házastársak mindennapi életét és megvazarták gyermekük fejlődését is. A válások nagy többségére akkor kerül sor, amikor a házastársi viszony már visszafordíthatatlanul megromlott. Így tehát többségük a családtagok további sorsának alakulása szempontjából új lehetőséget ad. Ennek ellenére a válási eljárás maga és a házasság felbontásának kimondása az érintettek nagy részénél további zavarokat vált ki, elsősorban az érzelmi szférában, az önértékelés és a biztonságérzet terén, de nehézségek támadnak az életkörülményekben is: anyagi nehézségeket kell megoldani, lakásprobléma jelentkezik, és újjá kell rendezni a társas érintkezési kört. E problémák beható vizsgálatával foglalkozik jelenleg a Szociológiai Kutató Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal közös kutatása.

Külföldi vizsgálati eredmények szerint a fenti zavarok, elsősorban a gyermekeknél tapasztalható válást követő érzelmi krízis szinte elkerülhetetlen, de egy-két éven belül megszűnik, amennyiben a családi élet stabilizálódik. Ennek egyik formája az újraházasodás.

A válások arányszámának emelkedésével együtt nőtt 1938 óta azoknak a házasságoknak a száma, amelyekben már egyik, vagy mindkét fél előzőleg házas volt. 1938-ban ezen házasságok aránya 19,2 százalék volt, 1948-ban 20,6, 1960-ban 26,9, 1970-ben 25,5, 1979-ben 28. Megállapítható, hogy az újraházasodások arányának emelkedése kisebb volt, mint amilyen mértékben a válások gyakorisága növekedett. Igaz viszont, hogy az újraházasodók között döntő mértékben megváltozott az özvegy-elvált arány: míg 1938-ban a férfiaknál az újraházasodók 62, a nőknél 53 százaléka volt özvegy és a kisebbség volt elvált, addig 1979-re az özvegyek aránya mind a két nemnél 15 százalékra csökkent és a túlnyomó többség az elváltak közül került ki. Ennek ellenére mégis az elváltaknál az újraházasodási hajlam csökkenése figyelhető meg 1960 óta. Ha az ezer elvált családi állapotúra jutó há-

zasságkötéseket nézzük, akkor a következő képet kapjuk:

	férfi	nő
1959—1960	280,9	109,6
1969—1970	171,6	84,5
1979	93,5	59,5

A csökkenés egyes korcsoportonként is megállapítható, azaz nem magyarázható az elváltak korösszetételében bekövetkezett változással.

A válások számának emelkedése és ezzel egyidőben az újraházasodások arányának csökkenése azt eredményezi, hogy emelkedik az úgynevezett csonka családok száma. 1970-ben az egy szülőből és gyermekéből álló családok aránya az összes családokon belül 10,2 százalék volt, 1980-ra ez 11,1 százalékra emelkedett. Ez összesen 338 000 családot jelentett, amelyekből 285 000-ben anya élt együtt gyermekével, míg 53 000-ben apa és gyermeke.

Az 1980. évi népszámlálásnak még nem állnak rendelkezésre azok a táblái, amelyek a csonka családokat a bennük élő gyermek kora szerint is bontanák. A fenti adatok magukban foglalják azokat a családokat is, ahol az idősebb szülő él közös háztartásban felnőtt és nem házas gyermekével. A többség azonban nem ez, hanem olyan csonka család, amely még gyermeknevelési feladatokat lát el. Ezeknek számos nehézséggel kell megküzdenie és éppen ezért a társadalom, a szociális gondoskodás fokozott figyelmére tarthatnak számot.

A csonka családok között az anyából és gyermekükből állók túlnyomó többsége elsősorban azzal magyarázható, hogy a bontóperek gyakorlata a gyermeket az anyánál helyezi el, kivéve, ha életmódja, magatartása ez ellen szól. Ez a gyakorlat felülvizsgálandó lenne azon pszichológiai és szociológiai kutatási eredmények nyomán, amelyek azt mutatták, hogy a felbomlott házasságból származó gyermekeknek akkor volt az új helyzethez való adaptációja viszonylag gyors és kielégítő, ha azonos nemű szüleikhez kerültek. Az eddigi elhelyezési gyakorlat megfontolása szükségszerű velejárója kell hogy legyen az anyaság mítoszával való leszámolásnak és az apaság megfelelő elismerésének.

Lehet, hogy az újraházasodások csökkenése egy, a családok alakulását a jövőben jelentős mértékben befolyásoló folyamat első jele hazánkban. A hatvanas évek második fele óta Skandináviában, majd később Nyugat-Európa más országaiban is rohamosan csökkent a házasságkötések száma, mert a törvényes házasságokat az együttélések váltották fel mind nagyobb arányban. Ezen együttélések egy része később házasságkötéssel legalizálódott, másik része viszont továbbra is ezen formák között maradt, még abban az esetben is, ha gyermekek származtak a partnerek együttéléséből. Az együttélések alapos vizsgálata azt mutatta, hogy például a svéd társadalom normarendszere ma már egyáltalán nem stigmatizálja az együttélőket és az együttélésből származó gyermekeket és ennek következtében az együttélő családok sem látnak lényeges különbséget a házas és a házasság nélküli együttélés között. Kezdetben a házasság nélküli együttélés mint a társadalmi konvenciók elleni protestálás indult meg; ma már ezt a jellegét elveszítette és egyszerűen alternatíva lett.[3]

Magyarországon ma több tényező hat abba az irányba, hogy az első alkalommal családot alapítani kívánók házasságot kössenek. Legfontosabb a lakáshoz jutás terén megnyilvánuló előnye a házasoknak az együttélőkkel szemben. Ott azonban, ahol ez nem indok, sőt esetleg a házasságkötés a már meglevő két lakás közül az egyik feladását teszi szükségessé, számolni kell a házasságon kívüli tartós párkapcsolat különféle formáinak kialakulásával és terjedésével. Ez előbb vagy utóbb a jelenlegin túlmenő jogi szabályozást is igényelhet.

Nem szólhatunk a mai magyar családok típusairól és működéséről anélkül, hogy meg ne emlékezzünk azon családok egyre növekvő számáról és arányáról, amelyek olyan idős személyekből állnak, akik gyermeknevelő funkcióikat már befejezték, sőt a férj és feleség elérve a nyugdíj korhatárt inaktívvá vált. Az ő életükben a családi élet megnövekedett jelentőséget tölt be, mivel a családi szerepeknek kell pótolnia a társadalmi életben elvesztett szerepeket is.

Az idősebb házaspárok számára igen nagy jelentősége van felnőtt gyermekeikkel, unokáikkal való kapcsolatnak. A gyermekek önállósulása után e kapcsolat jelentősége főleg abban van, hogy a magukra maradt szülőknek van kinek adni, szerepet találhatnak anélkül, hogy a korábbi szülői szereppel járó felelősséget is vállalni kellene. Az évek múlásával a segítés iránya változik, s mindinkább az öregek lesznek azok, akik felnőtt gyermekeikre szorulnak. Ilyen formában a mai társadalomban sem tekinthetjük túlhaladottnak a több felnőtt generációt magában foglaló családot. Még ma sem ritka az, hogy a két felnőtt generáció egy háztartásban él — 1980-ban a családháztartások több mint 5 százaléka volt ilyen —, de kétségtelen, hogy ezek jelentős részét a lakáshiány okozza. Sokkal fontosabb és tartósabb a különélő szülői és gyermeki család közötti kapcsolat, amely olyan intenzitású lehet, hogy joggal tekintjük funkcionális egységnek és nevezhetjük kiterjedt családnak. Ennek a családi formának fontos szerepe van mind a fiatal házaspár és gyermekeik, mind pedig az idősek életében, olyan érzelmi támogatást, anyagi segélyt és szolgálatot nyújt, amelyet ma a szociális szolgáltatások nem tudnának átvenni. Éppen ezért társadalmi érdek e kiterjedt családi kapcsolatok előmozdítása, hatéko-

[3] A házasságon kívüli együttélések legjobb elemzése, lásd: Jan *Trost*. Unmarried cohabitation. International Library Västeräs, 1979.

nyabbá tétele még szociálpolitikai eszközök igénybevételével is.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a mai magyar család változásában megfigyelhetők fő rendenciák, amelyek azonban különféle családformákat, esetleg azonos forma mellett eltérően működő típusokat produkálnak. Mind a változási irányokat, mind az alternatívákat figyelembe kell venni egy olyan családpolitikának, melynek célja, hogy elősegítse, hogy a családok minél nagyobb hányada megfelelően tudja ellátni mindazon funkciókat, amelyeket a társadalom más intézményrendszere egyáltalán nem, vagy csak részben tud átvállalni, és amelyek ellátása mind az egyének, mind a társadalom egésze szempontjából szükséges.

Cseh-Szombathy László

A család stabilitása és a jog

Az utolsó néhány évtizedben szerte a világon rendkívül megélénkültek azok a kutatások, amelyek a család problémáinak vizsgálatára irányulnak. A házasság és a család kérdéseivel szociológusok és demográfusok, pszichológusok, közgazdászok és jogászok egyaránt intenzíven foglalkoznak. Lassan szinte áttekinthetetlen irodalommal állunk szembe, ki-ki a saját tudományága vizsgálódási szemszögéből kíséreli meg a felmerült kérdések elemzését, a házasság és a család problémáinak vizsgálatát. A jogi kutatások egyik fő célkitűzése e területen a jogalkotás kívánatos irányba való befolyásolása és annak elősegítése, hogy a jog a maga sajátos eszközeivel mozdítsa elő és ösztönözze a házassági-családi viszonyok társadalom számára kedvező irányba történő alakulását és fejlődését. Ez a rendkívüli érdeklődés a házasság és a család kérdései iránt azzal magyarázható, hogy a mai család világszerte nagy átalakuláson, változáson megy keresztül. Ebben a folyamatban olyan jelenségekkel találkozhatunk, amelyek társadalmi kihatásukban ellentmondásosak, helyenként és esetenként egyenesen negatív jellegűek. Bár ezek a tendenciák — mint később látni fogjuk — nem az utolsó néhány évtized társadalmi fejlődésének termékei, eredményei, a második világháborút követően erőteljesebben fejtik ki hatásukat, illetve fokozottabban jutnak érvényre.

A legutóbbi évtizedekben végzett kutatások eredményei azt mutatják, hogy mind a fejlett tőkés, mind pedig a szocialista országokban a családi, illetve a házassági viszonyok területén hasonló, bizonyos értelemben általánosnak tekinthető jelenség tapasztalható. Ennek egyik alapvető megnyilvánulási módja, hogy a háború utáni évtizedekben ezekben az országokban ugrásszerűen megnőtt és jelenleg is igen magas a válások száma és ezzel összefüggésben erőteljesebben és fokozottabban merülnek fel azok a társadalmi problémák, amelyek a gyakori és nagy számú válásokból adódnak. A válások számának növekedésével párhuzamosan a természetes szaporodás olyan mértékű csökkenő tendenciát mutat, hogy gyakran még a népesség egyszerű reprodukálását sem biztosítja. További figyelemre méltó körülmény a házasságon kívüli együttélés gyakorisága, valamint a házasságon kívül született gyermekek számának növekedése. Ezeket a jelenségeket jól illusztrálják a házasság-család intézményének alakulását, mozgását bemutató statisztikai adatok. Így pl. a Szovjetunióban 1950-ben 1000 lakosra 0,4, 1960-ban 1,3, 1970—1977 között átlagosan 2,8 válás jutott. Magasabb a válások aránya az USA-ban, ahol 1950-ben 2,6, 1977-ben 5,1 nagyságrendet ért el. Magyarországon ez a szám 1950-ben 1,2, 1970-ben 2,2, 1979-ben 2,7 volt. Az elváltak száma Magyarországon 1970 és 1980 között több mint 1,5-re nőtt. Hasonló emelkedő tendencia tapasztalható a többi szocialista országban is.[1] A házasság területén kialakult kép azonban nem lenne teljes, ha nem vizsgálnánk a házasságkötési adatokat. Általános megállapításként rögtön leszögezhető, hogy a házasságkötési arányszám nem csökkent, sőt néhány ország (pl. Svédország, Ausztria) kivételével egyenesen emelkedett, bár ennek a növekedésnek az üteme elmaradt a válások számának növekedési ütemétől. Így, pl. az USA-ban 1962 és 1972 között a házasságkötések száma 44%-kal, a válásoké viszont 103%-kal növekedett.[2]

Csak néhány ország vonatkozásában áll rendelkezésünkre adat az elváltak újraházasodásáról, valamint a házasodási korban levő lakosság nem házas állapotáról. A Szovjetunióban pl. az elváltaknak csak 40%-a,[3] Angliában 70%-a köt új házasságot.[4] Az USA-ban az 1968-ban megkötött házasságok 22,9%-ában mindkét, vagy egyik házasfél elvált. Továbbá, Magyarországon 1960 és 1970 között először fordult elő, hogy az özvegyek elég magas számát az elváltak száma meghaladja. Ugyanakkor Magyarországon 1945—1949-hez viszonyítva az elváltak újraházasodási arányszáma nőtt: a nőknél 5,2%-ról 14,7%-ra, a férfiaknál 6,8%-ról 16%-ra.[5]

[1] Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. 1970. Bp. 1970. 36. old.; 1974. 28. old., 1980. 26. old.

[2] Uo.

[3] *Koroljov,* Ju. A.: Brak i razvod. Szovremennüe tendencii. Jurid. lit., Moszkva, 1978. 18. old.

[4] *Puxon:* Family law. London, 1971. 127. old.

[5] *Horváth Róbert:* Az újraházasodás alakulása Magyarországon 1890—1977. Demográfia, 1980. II. sz. 54. old.

A jelenlegi helyzetképhez hozzátartozik továbbá az is, hogy a házasodási korban levő lakosság tekintélyes része nem házas. Ez a szám a Szovjetunióban pl. 50 millió, ahol a 25—29 éves férfiaknak 23%-a, a 30—34 éves férfiaknak 11%-a, a nőknek pedig 15%-a nem kötött házasságot.[6]

Kedvezőtlen jelenségek tapasztalhatók a népesség természetes szaporodása területén a fejlett tőkés, valamint a szocialista országokban is. Többek között ezzel is összefüggésben áll a család struktúrájának, összetételének megváltozása. Általában azt lehetne mondani, hogy uralkodóvá vált az ún. „családmag" családtípus, azaz az olyan család, amely csak a házaspárból és gyermekekből, illetve szülőből és gyermekből áll. Ugyanakkor csökkent a három, illetve ennél többgyermekes családok száma, nőtt viszont a gyermektelen, illetve egy- és kétgyermekes családok száma. Ennek illusztrálására a következő példákra hivatkozhatunk: Magyarországon 1949 és 1959 között a születések arányszáma 8,2, 1960—1969 között 3,6, 1970—1979 között 3,8 volt. 1949 és 1970 közötti időszakban több mint 50%-kal emelkedett a gyermektelen házaspárok száma és 1970-ben az összes családoknak 22,5%-át tette ki. 1980-ra viszont már az összes családoknak 35%-a gyermektelen, egyidejűleg csökkent az egy- és két gyermeknél nagyobb családok száma, a családoknak 18%-ában van két gyermek.[7]

A Szovjetunióban a természetes szaporodás ugyancsak visszaesést mutat. 1940-ben 13,2%, 1965-ben 11,1%, míg 1976-ban ez a szám 8,9%-ot tett ki. Ez a szint is azonban főleg a középázsiai köztársaságok magas természetes szaporodásának köszönhető, amely az országos átlagnak háromszorosa.[8] Egyébként a szovjet család átlagos létszáma 3,7, a gyermek nélküli családok az összes családoknak 5%-át, az egy gyermekesek pedig 15,2%-át teszik ki.[9]

Az USA-ban 1930-ban a család átlagos nagysága 4,04 volt, 1950-ben 3,54, 1968-ban pedig 3,66. Az 1960. évi népszámlálás adatai szerint USA-ban a családoknak mintegy 86%-át az ún. „családmagok" alkották.[10]

Angliában az 1966. évi részleges népszámlálás adatai szerint a család átlagos nagysága 3,2. Az utóbbi 50 évben növekedett az 1, 2, 3, illetve 4 személyből álló családok aránya. Így, 1930-ban az ilyen családok aránya 55% volt, 1966-ban viszont 84,9%-ot tett ki.[11]

Franciaországban az átlagos család nagysága 2,73. Néhány országban, mint pl. az NSZK-ban, Ausztriában, NDK-ban a népesség száma csökkenő tendenciát mutat.[12]

Ami az együttélések, valamint a házasságon kívül születettek számát illeti, csak néhány ország adatai állnak rendelkezésünkre. Megjegyezzük azonban, hogy számos szakember véleménye szerint ez a szám más országokban sem hanyagolható el. Így pl. Svédországban a 60-as évek végén az együttélések a házasságoknak 6%-át tették ki. Ugyanitt 1974-ben viszont a 25 éven aluliak 53%-a, a 25—34 éveseknek pedig 24%-a élt nem hivatalos, tényleges házasságban. 1950-ben ebben az országban a házasságon kívül születettek száma az összes újszülöttek 10%-át tette ki, 1971-ben ez az arány 21,6%-ra módosult.[13]

Magas a házasságon kívüli együttélések, valamint a házasságon kívül születettek száma Jugoszláviában (14—20%), USA-ban (22%) is. Ez az arány kiugróan magas Venezuelában, ahol a gyermekek 60%-ának szülei nem élnek házasságban.[14]

A fenti idézett adatok sok vonatkozásban a család, mint intézmény negatív vonásaira utalnak. Ezekből több szerző is azt a következtetést vonja le, hogy a család ma válságba került. Vannak azonban ezzel ellentétes vélemények is.[15] Mindenesetre annyi mindenképpen leszögezhető, hogy az elmúlt időszakban, különösen a második világháború után a társadalom, az állam részéről a család iránt fokozott gondoskodás jelei figyelhetők meg, mivel a népesség természetes reprodukálásában döntő szerepet játszó egység jelenleg is a család.

Továbbá, az elmondottak alapján az is megállapítható, hogy a házasság-család alakulásával, fejlődésével kapcsolatos jelenségek és tendenciák nem állnak *közvetlen* kapcsolatban a társadalom gazdasági alapjaival, amennyiben mind a fejlett tőkés országokban, mind pedig a szocialista országokban egyaránt megfigyelhetők és észlelhetők. Ez részben azzal magyarázható, hogy a történelmileg kialakult házasság-család intézménye rendelkezik olyan általános, közös vonásokkal, amelyek tulajdonképpen minden korszakban felismerhetők, illetve érvényesül-

[6] *Koroljov* i. m. 228. old.

[7] 1980. évi népszámlálás. Előzetes adatok. KSH, Bp. 1980. 5., 6. old.

[8] *Ama-Mirzajev,—O., Goldfarb,* B.: Perszpektivü voszproizvodsztva naszelenija Szrednej Azii. „Nase buduscseje glazami demografa." Sztatiszika, Moszkva. 1979. 111., 114. old.

[9] Naszelenije SZSZSZR. Moszkva, 1980. 17. old.

[10] *Robert,* Parke: Izmenenije sztrukturü domohozjajsztva i szemyi v SZSA. (Fordítás angolból.) „Brak i szemyja. Demograficseszkie aszpektü." Sztatisztika, Moszkva. 1975. 189—191. old.

[11] *Thompson,* Jean H.: Sztruktura domohozjajsztv i szemej v Anglii. (Fordítás angolból.) „Brak i szemyja. Demograficseszkij aszpekt." Sztatisztika, Moszkva. 1975. 219—220. old.

[12] Demografia, 1980. 1. sz. 133. old.

[13] Részletesebben ld.: A svéd házassági jog reformja. Magyar Jog, 1974. 4. sz. 238. old., valamint *Katonáné, Soltész Márta:* A házassági és családi viszonyok legújabb fejlődése Svédországban. JK. 1978. 4. sz.

[14] Ld. Jogi Tudósító, 1977. 3—4. sz., valamint Integrált családvédelem. (Nemzetközi konferencia. Venezuela, 1978. márc.) Szov. Juszt. 1978, 14. sz. 28. old.

[15] L. *Szemjonov,* Ju. I.: Proiszhozsdenije braka i szemyi. Moszkva, 1974. 262. old.

nek. Így pl. a család bonyolult belső emberi kapcsolatok rendszerére épül, maga is hatást gyakorol a „külső" világra, az államra is. A házassági-családi viszonyok bizonyos önállósággal rendelkeznek, sajátos belső törvényszerűségek alapján változnak, mozognak. E belső törvényszerűségek kifejezésre juttatják egyebek között azt is, hogy e viszonyok magukon hordoznak bizonyos, emberekkel vele született, valamint a fejlődés során szerzett tulajdonságokat, amely utóbbiak nem mindig esnek feltétlenül egybe a társadalmilag kívánatos elvárásokkal.

A házasság és a család problémáival foglalkozó szerzők a házassági-családi viszonyok területén tapasztalható instabilitását kiváltó tényezőket általában két fő csoportra osztják:

a) objektív tényezők; ebbe a csoportba főleg a gazdasági fejlődés és műszaki-technikai forradalom olyan hatásait sorolják, mint a migráció, urbanizáció, női foglalkoztatottság stb.; ide sorolják továbbá a jog és erkölcs szerepkörének változását is;

b) szubjektív jellegű tényezők; általában azokat a tényezőket sorolják ide, amelyek a házassági kapcsolatban állók személyéhez kapcsolódnak (pl. egyéni pszichológiai, fiziológiai adottság, kulturális szint, stb.).[16]

E tényezők jelentőségének és hatásmechanizmusának kétségtelen elismerése mellett megítélésünk szerint azonban tekintettel kell lenni egy további tényezőre is, nevezetesen a házassági-családi viszonyok *történelmi* alakulására, a történelmi fejlődés folyamatában a házassági-családi viszonyok fejlődését befolyásoló mozzanatokra és körülményekre. Ebből az utóbbi nézőpontból közelítve a kérdéshez, a családi-házassági viszonyok vizsgálatára irányuló kutatások azt mutatják, hogy a családban végbemenő és ma is észlelhető jelenségek mögött végső soron a XIX. század végén, a XX. század folyamán végbement, illetve végbemenő politikai, gazdasági, szociális, kulturális és nem utolsósorban a jogi fejlődés folyamatában megfigyelhető tényezők állnak. Ebben az értelemben a házassági-családi viszonyok fejlődése közvetlen kapcsolatban áll magának a társadalmi fejlődésnek a dinamikájával.

A marxizmus—leninizmus egyik megállapítása, hogy a házassági-családi viszonyok megújítása szorosan összefügg a női egyenjogúság biztosításával, a nők egyenjogúságát alátámasztó gazdasági, szociális és jogi feltételek létrehozásával.[17] Ismeretes, hogy a nők egyenjogúságának megteremtéséért vívott harc már a múlt században megkezdődött és századunkban általánossá vált, globális méreteket öltött, jelentős politikai, társadalmi, illetve jogi problémává vált.

A nők felszabadításáért vívott harcban is alapvető fordulatot az Októberi Forradalom győzelme jelentette. A fiatal szovjet állam kezdettől fogva nagy hangsúlyt helyezett a házasság-család intézményének jogi szabályozására, a házassági-családi viszonyok társadalmilag kívánatos stabilitásának biztosítására. E jogalkotás részletesebb elemzése nélkül is megállapítható, hogy a nők egyenjogúsításának folyamata nemcsak magában a társadalomban, hanem a család keretében is megindult. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott a jog, mint a társadalmi viszonyokra való ráhatás egyik alapvető eszköze.

A szocialista építés gyakorlata azt mutatja, hogy a nők felszabadítása, a termelő munkába való tömeges bevonása, azaz társadalmi szerepkörének megváltozása szükségszerűen maga után vonja a családban betöltött szerepének megváltozását is. E két szerepkör, funkció összeegyeztetése gyakran nem könnyű feladat, sőt esetenként ellentmondások forrása is lehet.

A nők szerepkörének említett változása szükségszerűen maga után vonta a házasság, a család alapítása motívumainak megváltozását is.

Meg kell jegyezni, hogy a szovjet állam családjogi jogalkotása hatást gyakorolt a tőkés államok vonatkozó jogalkotására olyan módon is, hogy meggyorsította azt a folyamatot, amely a házassági-családi viszonyok területén ezekben az országokban már a XIX. század végén megindult. A társadalmi-gazdasági fejlődés követelményei a XX. században a tőkés államokban is előtérbe helyezték a női munkaerő foglalkoztatását. A rohamos műszaki-technikai fejlődés nem nélkülözhette többé a női munkaerőt és így egyre több foglalkozási ág, új életpálya nyílott meg a nők előtt. Ezzel párhuzamosan nemcsak nemzeti keretek között, hanem nemzetközi méretekben is megerősödött a nők egyenjogúsítását célzó mozgalom. E mozgalom célja most már nemcsak a nők politikai, gazdasági, szociális, kulturális jogainak a biztosítása általában, azaz társadalmi keretek között, hanem a férfiakkal való egyenlő jogok biztosítása a *családon belül* is.

A tőkés jogfejlődésben alkotmányos szinten először az 1919. évi weimari alkotmány deklarálta a nőknek a férfiakkal való egyenjogúságát. Ez az alkotmány ezen túlmenően alkotmányos védelmet biztosított a házasság intézményének, állami védelem alá helyezte az anyaságot és a gyermekeket, a gyermekek nevelését a szülők legfőbb kötelességének nyilvánítja.

A nők és a gyermekek védelméről rendelkezett az 1917. évi mexikói, az 1920. évi csehszlovák, az 1931. évi spanyol, valamint néhány más ország alkotmánya is (pl. Dánia, Írország stb.). Ezek a kísérletek azonban pozitív jellegük ellenére lényegében a deklaráció szintjén maradtak, többek között azért is, mert ezen ország-

[16] *Burova*, Sz. N.: Szociologia i pravo o razvode. Minszk, 1979. 15—16. old.

[17] *Marx—Engels:* 21. köt. 69. old., *Lenin:* Összes művei. 4. kiad. 40. köt., 150., 183. old.

gok konkrét jogalkotása, de főleg társadalmi feltételei sem teremtették meg az alkotmányosan deklarált jogok tényleges megvalósításának intézményes garanciáit.

A házassági-családi viszonyok fejlődésében és jogi szabályozásában bizonyos értelemben fordulat következett be a második világháború után. Ez mindenekelőtt abban jelentkezett, hogy a szocialista fejlődés útját választott országok egyik jelentős feladatuknak tekintették a női egyenjogúság, illetve ezen egyenjogúság társadalmi-gazdasági feltételeinek létrehozását, illetve megteremtését. Ez a folyamat alapvetően a következő három fő vonalon ment végbe: *a)* a nőknek a férfiakkal azonos feltételeket teremtettek termelő munkába való bevonásuk érdekében, a nők előtt is megnyílt a lehetőség minden foglalkozási ág elsajátítására és ilyen módon létrejöttek az egyenjogúsításhoz szükséges anyagi-gazdasági önállóság és függetlenség feltételei, *b)* létrejöttek a nők állami és társadalmi életben való részvételének a férfiakkal azonos feltételei, megszűntek a nők hátrányos megkülönböztetését célzó jogszabályi előírások, *c)* a családjogi szabályozás a férfiakkal azonos jogállást biztosít a nőknek a házassági-családi viszonyok területén is. Azt a tényt, hogy menynyire fontos volt ennek az utóbbi kérdésnek a jogszabályi rendezése, jól illusztrálja az a körülmény, hogy néhány országban (pl. Bulgáriában, az NDK-ban, Lengyelországban stb.) a házassági-családi viszonyokat szabályozó törvények mindjárt a felszabadulás után megalkotásra kerültek, megelőzve ezáltal az alkotmányok elfogadását, vagyis az alkotmányos szintű szabályozást. Az említett és más szocialista országok első, valamint mai hatályos alkotmánya kivétel nélkül tartalmazza azokat az alapvető rendelkezéseket, amelyek kinyilvánítják a házasság és a családi intézmények különleges állami védelmét, a házassági-családi viszonyok fejlődésének alapelveit stb.

A második világháború végére megérett a helyzet a tőkés országokban is arra, hogy a nők egyenjogúsításának kérdése a jogalkotás gyakorlati problémájává váljon, valamint arra, hogy az egyenjogúság elve a családi viszonyok területén is szabályozásra kerüljön. Így pl. az 1946. évi francia, az 1949. évi NSZK vagy az 1947. évi olasz alkotmány olyan rendelkezéseket tartalmaz, amelyek körvonalazzák a házasság-család intézményének helyét a társadalomban, rögzítik a két nem egyenjogúságának elvét, a gyermek nevelését a szülők kötelességévé nyilvánítják stb. Ezek az alkotmányos rendelkezések kétségtelenül progresszív irányba befolyásolták a családi-házassági viszonyok szabályozását, azonban a hagyományosan kialakult családjogi szabályozás struktúráján alapvetően nem változtattak. A változás, a fordulat ezen a területen lényegében a 60-as években következett be, amikor Európa csaknem minden tőkés országában (valamint az USA több államában, Ausztráliában, Indonéziában stb.) a házassági-családi viszonyokat újraszabályozó törvényeket, illetve más jogszabályokat fogadtak el. Így pl. Angliában 1956 és 1960 között mintegy 13, a családi-házassági viszonyokat érintő jogszabály került elfogadásra. Franciaországban kezdetben a korábbi jogszabályok novellizálására, majd pedig az új, átfogó jellegű jogszabály kiadására került sor. Új önálló törvények kerültek elfogadásra Olaszországban (1970, 1975), az NSZK-ban (1975, 1976, 1980), Ausztriában (1976), Svédországban (1973), Svájcban (1975), Norvégiában (1969), Ausztráliában (1976) stb.

A tőkés országok legújabb családjogi szabályozásának egyik jellemző vonása, hogy a szabályozás alapvetően a családon *belüli* viszonyok rendezésére irányul. A legtöbb országban a szabályozás középpontjában a házasság felbontása, a házastársak közötti viszonyok jogszabályi rendezése áll. A válás szabályozásával kapcsolatban tapasztalható a vétkesség elvétől való fokozatos és óvatos eltérés, a szülők és gyermekek közötti viszonyok rendezésénél pedig a szülők (apa és anya) jogi státuszának egymáshoz közelítő rendezése.

A második világháború utáni időszakban nemcsak nemzeti keretek között, hanem *nemzetközi* szinten is jelentős lépésekre került sor a házassági-családi viszonyok szabályozását illetően. Ezzel kapcsolatosan elegendő azokra a nemzetközi dokumentumokra és okmányokra hivatkozni, amelyek az elmúlt évtizedekben ezen a területen elfogadásra kerültek. Ez utóbbiak közül megemlíthető pl. az ENSZ emberi jogokról szóló 1948. évi deklarációja, a polgári és politikai jogokról szóló nemzetközi egyezmény, az emberi jogok 1950. évi európai egyezménye, az emberi jogok 1969. évi amerikai egyezménye stb. Ezek a nemzetközi jogi dokumentumok elsődlegesen a nők és férfiak egyenjogúságának elvét deklarálják, de fontos rendelkezéseket tartalmaznak a nők, a gyerekek, valamint a család védelmére vonatkozóan is.

A házassági-családi viszonyok alakításában, formálásában — amint ezt az egyes országok jogi szabályozásának helyzete is jelzi — fontos szerepet játszik a jog, e viszonyok megfelelő jogszabályi rendezése. A jogi szabályozás lehetőségei azonban természetesen itt sem korlátlanok. E lehetőségek érvényesülésének nemcsak a gazdasági viszonyok jellege, természete, fejlettségi szintje szab határt, hanem a jogi szabályozás lehetőségeire is befolyással vannak azok a társadalmi követelmények és elvárások, amelyeket egy-egy időszakban adott társadalom keretei között a családdal szemben támasztanak. A jogi szabályozás lehetőségeire hatnak továbbá az adott társadalomban érvényesülő erkölcsi normák, szokások stb. is. További tényező, amellyel a jogi szabályozásban is számolni kell, a nő biológiai adottságaival kapcsolatos. Erre egyébként az újabb szocialista szabályozás már ma figyelemmel van. Példaként itt csak arra a

szovjet szabályozásra hivatkozunk, amely éppen a nők biológiai adottságai folytán korlátozza, illetve megtiltja a nőknek bizonyos munkakörökben, illetve munkafeltételek között történő foglalkoztatását.[18]

A jognak, mint a társadalmi viszonyokat szabályozó, befolyásoló tényezőnek a házassági-családi viszonyok stabilitásának biztosításában a szabályozási lehetőségek említett keretei között kétségtelenül jelentős szerepe van. A jognak a családi viszonyok területén egyik alapvető funkciója éppen abban van, hogy körvonalazza a család szerepét és funkcióit, segítse elő e funkciók megvalósítását oly módon is, hogy kívánatos összhang érvényesüljön a társadalom és család, illetve a család és tagjai (házastársak, szülők, gyermekek stb.) között. Más oldalról, ott, ahol anyagi megfontolások már nem játszanak szerepet, párválasztásnál szükségszerűen előtérbe kerülnek az erkölcsi-érzelmi, felfogásbeli, tudati stb. tényezők, amelyek külső befolyásolása akár a jog eszközeinek igénybevételével sem mindig lehetséges és szükséges. Ebben a vonatkozásban a jog szerepe nem is közvetlenül, hanem inkább áttételesen, *tudatformáló* funkciója útján érvényesül a házassági-családi viszonyok területén is.

A családi-házassági viszonyok területén az elmúlt évtizedekben bekövetkezett és jelenleg is folyamatban levő, a korábbiak során jelzett változások és bizonyos értelemben új jelenségek természetszerűen új feladatok elé állítják a jogi szabályozást is ezen a területen. A korábbi szabályozási megoldások kritikus áttekintése, a társadalmi gyakorlattal való szembesítése és ennek alapján a szükséges következtetések levonása adhat végső soron alapot és lehetőséget arra, hogy keressük, illetve kialakítsuk azokat a korszerű szabályozási megoldásokat, amelyek képesek az új jelenségeket adekváltan kifejezni és a házassági-családi viszonyok alakítását a társadalmi fejlődés újabb követelményei által meghatározott irányba befolyásolni. A jog a házassági-családi viszonyok területén is akkor tudja legjobban stabilizáló funkcióját betölteni, ha idejében kifejezi, közvetíti e viszonyok szférájában végbemenő, a társadalom számára kívánatos progresszív fejlődési tendenciákat és a kívánt mélységben és szinten határozza meg azokat a jogilag releváns magatartási formákat, amelyek megfelelő módon figyelembe veszik a házassági-családi viszonyok önmozgásának követelményét és személyiséghez való szoros kötődöttségéből folyó sajátosságokat egyaránt.

Ficzeréné, Sirko Alexandra

[18] Ld. A Szovjetunió Állami Munkaügyi Bizottságának és a Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának 1978. július 25-i határozatát azokról a munkakörökről, amelyekben a női munkaerő nem alkalmazható.

Vétkesség, feldultság és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a ma magyar házassági bontójogában*

Első rész

A házassági bontójog alakulása és problémái a felszabadulás előtti jogunkban

I.

A társadalmi viszonyok változásainak kutatói, sőt akár egyszerű szemlélői is, a mennyiségi változáson messze túlmutató minőségi változásnak értékelik azt a változást, amely a házasságok stabilitásában — ma már inkább azt mondhatnók mobilitásában, labilitásában — az utóbbi néhány évtizedben bekövetkezett. Mégpedig bekövetkezett mind nálunk, mind más szocialista országokban, és bekövetkezett, néhol a szocialista társadalmakénál is jelentősebb mértékben, másutt talán ezekénél kisebb mértékben, a modern kapitalista társadalmakban is.

E változás okai, amelyek végső soron alapvetően a szó szélesebb értelmében vett és meglehetősen sokrétű társadalmi-gazdasági okok, s amelyek, ha kisebb részükben eltérőek is, nagyobb részükben mégis sok hasonlóságot mutatnak a mai szocialista és a mai kapitalista viszonyok között, széles körben feltártak, de széles körben képezik további kutatások tárgyát is. S míg a kutatások egy része döntően a mélyreható változások okaira irányul, más részük ennél többet tűz feladatául. Értékeli a feldúlt, a rossz házasságokat is összetartó gazdasági és jogi kényszer megszűnésének pozitívumait, de ugyanakkor felfigyel a házasságok felbomlásának tömeges jelenséggé válásával járó negatívumokra, hátrányokra is. S ez utóbbiak jegyében arra a kérdésre is választ keres, vajon megállítható-e, s ha igen hogyan, a házasságbontás és házasságbomlás ütemének további növekedése, vajon tegyen-e, tehet-e valamit, s ha igen mit a társadalom és ezen belül a jog (a jogalkotó vagy a jogalkalmazó), de természetesen korántsem csak a jog, a házasságok, a családok meg-

* A tanulmányt a Jogtudományi Közlöny két részben közli. Ebben a számban Első részét tesszük közzé, Második részének közzétételére egy későbbi számunkban kerül sor. *(Szerk.).*

szilárdításáért, a gyermekek rendezett családi viszonyok közt való felnevelkedésének elősegítéséért.

Noha a ma társadalmának házasságát, családját illetően mind nálunk, mind számos más olyan országban, ahol a házasságokat sem jogi, sem gazdasági kényszer nem tartja többé feltétlenül együtt, ez a családpolitika és családjogpolitika egyik döntő súllyal előtérben álló kérdése, úgy ítéltük mégsem fog érdektelennek tűnni a házasságbontás főbb kérdéseit, jogi szabályozásának elvi alapjait egy olyan kortól kezdve felidézni, amelyben még éppen a felek számára tarthatatlanná vált házasságokból bontás útján való szabadulás állami, jogi szabályokkal való elismertetése, s a bontáshoz való, kétségtelenül kivételesnek szánt jogosultság elvi alapjainak megállapítása képezte a házassági jog egyik, ha nem is egyetlen, lényeges kérdését.

II.

Magyarországon — II. József igen rövid életű pátensét nem tekintve — meglehetősen hosszú ideig érvényesült az az elv, hogy *a házassági viszonyok szabályozása az egyházak feladata, és az egyházakat illeti házassági ügyekben a bíráskodás joga is.* A kötelező polgári házasság bevezetésének gondolata jelentősebb súllyal először 1868-ban merült fel a magyar országgyűlés mindkét házában, s 1870-ben terjesztett be a kormány — személy szerint *Eötvös József* — először olyan törvényjavaslatot, amely a polgári házasság elvét akarta törvénybe iktatni. E javaslat nem került tárgyalásra, s ettől az időtől kezdve — elsősorban *Irányi Dániel* vezetésével — további több mint két évtizeden át folyt a sikertelen harc újabb, a kötelező polgári házasság bevezetéséről szóló törvényjavaslat beterjesztéséért. Közben 1890-ben az Igazságügyminisztériumban megindult az egységes házassági törvényről szóló törvényjavaslat kidolgozása, amely szintén a kötelező polgári házasság bevezetését, és általában a házassági viszonyok állami szabályozását, s a házassági ügyeknek az állami bíráskodás hatáskörébe utalását tűzte ki célul. Az e célok megvalósítása jegyében készült törvényjavaslat elfogadtatására csak *1894-ben* került sor, s ekkor sem egyértelmű helyeslésssel.[1]

Nem sokkal azt követően, hogy a kötelező polgári házasság bevezetésének gondolata 1868-ban, majd 1870-ben komolyabb súllyal felmerült, *1873-ban* már a *IV. Magyar Jogászgyűlés napirendjére kerül,* s e Jogászgyűlésen széles körben megvitatásra is kerül a *kérdés:* „A kötelező polgári házasság iránt alkotandó törvényben *engedtessék-e a házastársak életében a házassági kötelék felbontása, s ha igen, minő okokból?*"[2] Igaz, a vita résztvevői elég borúlátóak mind abban a kérdésben, vajon mikor sikerül majd a kötelező polgári házasság elvét keresztülvinni, mind abban, mennyi lesz az, amennyi a bontás kérdésében helyesnek vélt álláspontjukból az egyházzal is elfogadtatható lesz.

1880-ban pedig — hivatalos megbízás nélkül — *Sztehlo Kornél* törvényjavaslatot is készít *a házasság megkötésének és felbontásának feltételeiről,* amely Indokolásával együtt könyvalakban is megjelenik.[3] E javaslat még ugyanebben az évben *Timon Ákos* részéről jelentős bírálatban részesül.[4]

E kor jogirodalma és jogalkotása, ideértve a most említett törvényjavaslatot és annak jogirodalmi bírálatát, valamint az 1894. évi Házassági Törvény (a továbbiakban: HT) előkészítő munkálatait és szabályait is, a ma jogásza számára, a ma családjogi kérdései, problémái iránt érdeklődést tanúsítók számára minden bizonnyal különösnek tűnően arról győzik meg a múltban „böngésző" olvasót, hogy ebben az időszakban *a házasságkötés jogi kérdései,* mindenekelőtt a kötelező polgári házasságnak a katolikus egyház igen szélsőséges támadásával szembeni elismertetése, de emellett a házasságkötés alaki szabályainak, a mindenkire kötelező polgári házasság közös előfeltételeinek, különböző súlyú akadályainak, a házasság érvénytelenségének és érvénytelenítésének rendezése is, a *bontás kérdéseinél nagyobb jelentőségűek, s azokhoz képest sokkal inkább előtérben állnak.*

Sztehlo 1880-as törvényjavaslatában például, noha a bontás kérdésében is radikális javaslatai vannak, 100 § jut az eljegyzés, a házasságkötés és a házasság érvénytelensége kérdéseinek, és mindössze 21 a bontás előfeltételeinek és a bontás során rendezendő kérdéseknek, és a Sztehlo munkáját bíráló, a Jogtudományi Közlöny hasábján tíz folytatásban megjelent tanulmányában is csak kettő foglalkozik a bontás kérdéseivel.[5]

A HT hatályba lépése után természetesen *a bontás kérdései kerülnek* fokozottabban *előtérbe,* bár az egyházi házasság visszaállításáért folytatott harc, ha nem is a jogászok körében, korántsem zárul le.

---

[1] A házassági jog e korszakának fejlődésére lásd Fodor Ármin: A házassági jog története. A házassági jogról szóló törvény megalkotása, rendszere és tartalma. In: Fodor szerk. Magyar Magánjog IV. kötet III—XXII. old. és *Grosschmid* Béni: A házassági törvény. Bp. 1908. Politzer-féle Könyvkiadó Vállalat, I. 7. és köv. old.

[2] Lásd a Magyar Jogászgyűlés Évkönyve 1873. évre. Bp. Légrády Testvérek, 1873. Első kötet 1—91. old., Második kötet 15—60. és 306—321. old.

[3] *Sztehlo* Kornél: Törvényjavaslat a házasság megkötésének és felbontásának feltételeiről. Bp. Grill Károly Könyvkereskedése, 1880.

[4] *Timon* Ákos: A polgári házasság behozatala hazánkban — tekintettel *Sztehlo* Kornélnak: Törvényjavaslat a házasság megkötésének és felbontásának feltételeiről írt művére. A JK 1880. évfolyamában tíz folytatásban leközölt cikk.

[5] Ezeknek az „arányoknak" a HT előkészítő munkálatai során való érvényesüléséről l. többek között Grosschmid i. m. I—II. kötetét is.

Az alábbiakban azonban a házasság felbontása kérdéseinél kívánunk maradni.

E kérdéskörben úgy ítéljük érdemes lesz a HT szabályai mellett — amelyek nemigen mutatnak jelentős eltérést a házasság felbontását elismerő más korabeli jogrendszerek alapvető elveitől és szabályaitól — néhány, a HT-ból már a törvényalkotás során kiszorult, nagyobb részben már minden bizonnyal a feledés homályába is merült gondolattal is megismerkedni, valamint azokkal a jelentősebb kritikai észrevételekkel is, amelyek részben már közvetlenül vagy alig néhány évvel a törvény hatálybalépése után, részben a későbbi évtizedekben a HT szabályaival és az e szabályok nyomán kialakult gyakorlattal szemben felmerültek.

A nagyobb részében minden bizonnyal már a feledés homályába merült anyagból főleg *két kérdésre* hívnánk fel a figyelmet — utalva ezekkel arra is, hogy a HT bontási szabályainak azok az alapvető, meghatározó jellemzői, amelyeket a ma meglehetősen széles körben élő köztudat e kor bontójogának, s így a HT bontójogának is, mintegy feltétlen jellemzőinek ítél és fogad el, korántsem voltak már e korban sem olyan feltétlenül és egyértelműen követendőknek ítéltek, ahogyan ezeket e korszakra vetítve ma általában értékeljük.

A *kérdések egyike* a *vétkességi elv* feltétlen követésének kérdése, mégpedig mind abban az értelemben, hogy bontópert csak valamelyik házasfél súlyosan vétkes magatartása alapján, és csak a vétkes házasfél ellen lehet indítani, mind abban, hogy ezt a házastársat a bontóítéletben kifejezetten vétkesnek is kell nyilvánítani, annál is inkább, mert a vétkességhez további joghátrányok fűződnek: *másika* pedig az ún. *közös megegyezéses bontás* elfogadásának vagy éppen elutasításának kérdése.

Ami az *első kérdést* illeti, azt kell tapasztalnunk, hogy amikor a polgári házasság gondolata és ezzel párhuzamosan a *házasságbontás állami szabályozásának igénye Magyarországon először* komolyabb súllyal *felmerül, a vétkességi elv feltétlen követésének igénye korántsem általános.* Erről tanúskodik az 1873. évi Magyar Jogászgyűlés anyaga és a Sztehlo-féle 1880-as törvényjavaslat is. Sőt a vétkességi elv merev követését a HT előkészítő munkálatai során sem kíséri teljes egyetértés, és a vétkességi elv feltétlen követésének egyes visszásságai később, a HT nyomán kialakult bírói gyakorlat kapcsán sem maradnak minden észrevétel nélkül.

Hangsúlyozni kell mégis, hogy ezek az elképzelések *inkább a vétkességi elv korrekciójára* irányulnak, s korántsem a vétkességi elv helyett egy olyan feldúltsági elv elfogadtatására, amely mai bontójogunkat és bontóperes gyakorlatunkat jellemzi. A vétkességi elvvel való olyan szakítás például, amely az akár egyedül vétkes felet is feljogosította volna a házasság felbontásának kérésére, e kor szemléletétől, az e kor házasságait meghatározó társadalmi-gazdasági viszonyoktól minden bizonnyal nagyon távol áll.

Ami pedig a *házasság közös megegyezéssel való felbonthatásának gondolatát* illeti, erre nézve is azt találjuk, hogy *ilyen igény*, ha természetesen nem is általános és — s ez külön hangsúlyozást kíván — többségében nem a mai érvekkel alátámasztott, *már az 1873. évi IV. Magyar Jogászgyűlésen* és a *Sztehlo-féle törvényjavaslatban*, majd ezeknél *kisebb súllyal ugyan, de a HT előkészítő munkálatai során is felmerül.* Amikor pedig a *HT szigorúan vétkességi bontórendszere mellett a „megegyezéses bontás" kerülő úton utat tör magának, még mindig továbbélő az igény* a megegyezéses bontás *nyílt elismerésére:* arra, hogy az ilyen bontás ne csak a törvény megkerülésével, és amellett az egyik házasfél vétkességének szükségszerű megállapításával legyen elérhető. Tárgyilagosak mégis csak akkor vagyunk, ha ehhez hozzátesszük, hogy a másik oldalról viszont a törvény ilyen célú kijátszásának, megkerülésének visszaszorítására irányuló igény is élő — rövidebb ideig és sokkal kisebb mértékben a jogtudományban, és jóval tovább és nagyobb mértékben a bírói gyakorlatban.

Attól azonban, hogy a közös megegyezés bontóokként való elismerése a bontóperek lavináját fogja megindítani, e korban *nem kell tartani.* A házasságbontások, ha a bontási lehetőség jogi oldala könnyebbé válnék is, végső soron e kor társadalmi-gazdasági viszonyai által meghatározottak. Ezek pedig *inkább a házasság fennmaradásához való ragaszkodást* — különösen a házasság felbontása folytán gazdaságilag és erkölcsileg is erősebben sújtott feleségnek a házasság fennmaradásához való ragaszkodását — *teszik e korra általánosabban jellemzővé.*

Visszatérve a *házasságbontás állami-jogi szabályozásának első elgondolásaira:*

Az 1873-as Magyar Jogászgyűlésen, ahol mint már említettük, a házasságbontás jogi szabályozásának kérdései először kerültek szélesebb körben megvitatásra, abban a kérdésben, hogy *„engedtessék-e a házastársak életében a házasság felbontása"* egységes, *igenlő* álláspont alakult ki. De egységes az a nézet és annak *igen erős hangsúlyozása* is, hogy a *házasság felbontásának kivételesnek kell maradnia.* A Jogászgyűlés álláspontja szerint a *fősúlyt a házasság maradandóságára, megőrzésére*, a házasság méltóságának és komolyságának lehető megvédésére kell fektetni, és a *házasság felbontása* a megromlott házasságból való szabadulásnak *csak kivételes eszköze lehet.*[6]

A bontóokok körének megvonására tett egyes javaslatok visszafogottságában mégis,

[6] A házasság felbontását a Jogászgyűlés döntően olyan esetekben tartaná csak kívánatosnak, amelyben azt „éppen maga a házasság erkölcsi méltóságának és jellegének megóvása teszi szükségessé". A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. II. 370. old.

többeknél legalábbis, az is kifejezésre jut, hogy csak olyan javaslatokat látnak indokoltnak megtenni, amelyeket, figyelemmel az egyház jelentős befolyására, keresztül vihetőknek is remélnek.

A vétkességi elv hangsúlyozása — vagy legalábbis kizárólagos hangsúlyozása — a Jogászgyűlésen még azoknál *sem tapasztalható,* akik döntően vétkességi bontóokok bevezetését javasolják. Különösen a házasfél elmebetegségének, s esetleg más, a házasélet folytatását akadályozó betegségének vagy fogyatékosságának bontó okként való elismerése kerül még olyanoknál is javaslatba, akik a bontáshoz való jogot egyébként erősebben korlátoznák. Az a — többségi — javaslat pedig, amely a házasság felbontását nem taxatív bontóokok alapján, hanem egy szabadabb bírói mérlegelésre bízott generálklauzula megállapításával javasolja rendezni, a házasság felbontására akkor adna lehetőséget: „ha a bíróság a fennforgó körülményekből és okokból azon meggyőződést merítette, hogy a házasság belsőleg megtört és megsemmisült."[7] A javaslatban — mint látható — utalás sincs arra, hogy ennek az eredménynek feltétlenül valamelyik házasfél vétkességéből kell erednie.

A házasság felbontásában *vétkes fél „szankcionálása", „büntetése"* mégis *felmerül, anélkül* azonban, hogy *az erre irányuló igény általánosabb volna.* Van olyan, igaz kisebbségben maradó javaslat, amely szerint *a házasság felbontásában vétkes felet* a másik fél életében, mintegy büntetésül, *el kellene tiltani az új házasságkötéstől.* A vétkes fél szankcionálása mellett azért is, hogy ezzel azoknak a házasságoknak a felbontása elé lehessen vágni, amelyekben a bontás alapvető oka „a terhesnek látszó házasságból szabadulva egy új házasság reménye, vagy az arra való biztos kilátás".[8] Sőt az a gondolat is felmerül, hogy *arra a házasfélre, aki* vétkes magatartásával a *bontó okot szolgáltatta, a bíró a bűnösség fokához mért büntetést szabjon ki.*[9]

A közös megegyezés bontó okként való elismerésében a nézetek megoszlanak. Abban azonban az e bontóok elismerése mellett szólók is egységesek, hogy *ezzel nem a könnyelmű, meggondolatlan válásokat kívánnák támogatni!* Az ismételten hangsúlyozott, s a kor társadalmi viszonyai mellett nyilván a realitásokat tükröző nézet szerint: „bízvást feltételezhető és feltételezendő is, hogy ha a felek kölcsönösen kívánnak elválni, mindig komoly oknak kell fennforogni."

A közös megegyezéses bontás elismeréséért szót emelők *a bontást kérő feleket* elsősorban *attól kívánják megkímélni, hogy a házasság felbontására vezető okokat, körülményeket, azok bizonyítékait* a bíróság és a *nyilvánosság elé kelljen hurcolniok,* s ezek leleplezésével — olyan társadalmi viszonyok között, amelyben ezek ilyen következményekkel is járnának — egész családjukat erkölcsileg is tönkretegyék.[10] „Becsületérzéssel bíró ember — mondja például a Jogászgyűlés egyik felszólalója — még akkor is, ha társa vétkezett, tartózkodni fog őt pellengérre állítani, gyermekei nevét bemocskolni. Inkább fog tűrni, szerencsétlen lesz, mintsem hogy elmondja a bíró előtt a valódi válóokot."[11]

S a közös megegyezés bontóokként elismerése melletti érvként hangsúlyozásra kerül az is, hogy a közös megegyezés *el nem ismerése oda vezethet,* hogy a *házasfelek* egyike vagy másika *a bontás elérése érdekében valamely más, határozottan elismert okot fog előidézni.*

Viszont — s ez talán külön is hangsúlyozást érdemel — külön említést kap az is, hogy a közös megegyezésen alapuló bontás elismerése mellett *az nem szól,* hogy a házasság, mint közös megegyezéssel kötött szerződés, közös megegyezéssel felbontható is legyen.[12]

S ha túl is mutat a vétkességi elv követése vagy nem feltétlen követése, és a házasfelek bontásra irányuló közös megegyezése mikénti fogadtatása kérdésén, a Jogászgyűlés anyagából kiemelést érdemel még, hogy már itt ráirányul a figyelem *a házasság könnyelmű megkötése és a bontás közötti összefüggésekre,*[13] és arra is, hogy a *házasság felbontása kérdésében gyermekek létében még nagyobb körültekintéssel kell eljárni,* sőt hogy az azokról való gondoskodás nélkül a házasság felbontása nem is lehet megengedhető.[14]

Jelentős vita alakul ki továbbá a házassági bontóokok egy generálklauzulával vagy taxatíve felsorolt egyedi bontóokokkal való rendezése kérdésében. Az előbbi ellen e korban — amikor a házasság eddig még széles körben felbonthatatlan volt — elsősorban az szól, hogy nem érett még meg a bontóokok kérdésének nem törvényhozói, hanem bírói kézbe tétele, hogy a jogbiztonság és az ítélkezési gyakorlat egységessége inkább törvényhozói állásfoglalást igényel.[15]

---

[7] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. II. 306. old.

[8] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. I. 56. old.

[9] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. I. 55. old.

[10] Hasonló gondolat — mint majd lesz róla szó — a HT megalkotásakor is felmerül, ott azonban nyomósabbnak ítélik azokat a társadalmi érdekeket, amelyek a házasság felbontására vezető okok feltárása mellett szólnak.

[11] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. II. 37. old.

[12] A közös megegyezéses bontás mellett felsorakoztatott érveket l. részletesebben A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. I. 33—34., 87—89. és II. 37., 46. és 313. oldalak.

[13] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. I. 25—26. old.

[14] A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. I. 91. old.

[15] L. különösen A Magyar Jogászgyűlés Évkönyve, 1873. II. 54. és köv., és 316. és köv. oldalak.

A *Sztehlo-féle,* néhány évvel a Magyar Jogászgyűlés 1873. évi vitáját követően készített *házassági jogi törvényjavaslat* — noha a társadalmi-gazdasági viszonyokban korántsem következett be ez idő alatt jelentős változás, s a kötelező polgári házasság bevezetésének elismerése még mindig meglehetősen messze van — alapállásában, kiindulásában *egy igen lényeges kérdésben eltér* a Magyar Jogászgyűlésen képviselt álláspontoktól. *A házasság felbontásának az a kivételessége,* amely az 1873. évi Jogászgyűlés tárgyalásain ismételten jelentős hangsúlyozásra került, s amelyet a kor társadalmi-gazdasági viszonyai minden bizonnyal még elég nagymértékben indokolttá is tettek, *e munkában már nem, vagy* legalábbis *nagyon halványan kapott hangot.* E törvényjavaslat szerzőjének szemléletében „a házastársakat egybetartó kötelékek erősebbek, mint a felbontást akadályozó törvény,"[16] ahol viszont „a házasfelek együttmaradását akár csak a házasfelek egyike is ellenzi, azt semmiféle hatalom vagy erre irányzott kényszer nem tudja többé egybetartani".[17] *Ha* egyáltalán *számít ara, hogy a házasságok felbontása kivételes marad, ezt az eredményt* semmiképpen *nem a jogi szabályozástól* és e szabályoknak a bírói gyakorlatban való érvényesülésétől *várja.*

Álláspontjának, nézeteinek alakulására, mégpedig az e törvényjavaslatban és ennek indokolásában kifejtettekre ugyanúgy, mint későbbi munkáira, különösen a közvetlenül a HT elfogadása előtt publikált cikkére[18] szemmel láthatóan *azok a végleg elromlott,* mindkét házasfélre, vagy legalább azok egyikére súlyosan terhessé vált *házasságok gyakorolják a döntő befolyást, amelyektől való szabadulásra,* noha az kívánt lett volna, *a katolikus egyháznak a házasság felbontását tiltó szabálya* folytán addig *egyáltalán nem,* vagy csak a katolikus vallásról *a protestáns vallásra való áttéréssel nyílt lehetőség.*[19] Az ebből a látószögből kiinduló szemlélet pedig tágabbra nyitná a rossz házasságokból való szabadulás kapuit, jogilag biztosított elismerésének lehetőségét.

Törvényjavaslatában a korábbi elgondolásokhoz képest a *vétkességi* bontóokok mellett *szaporodnak a nem vétkességi bontóokok is,* és a házasfelek valamelyikének vétkessé nyilvánítása, vagy a *vétkességhez fűződő joghátrányok megállapítása* még a *vétkességi bontóokok mellett sem vetődik fel követelményként.*

A házasfeleknek a házasság felbontásába való kölcsönös beleegyezése — házasságból született gyermek hiányában — *a taxatív felsorolt abszolút bontóokok egyike,* s a könnyelmű bontásokat valamelyes időbeli garanciákkal javasolná meggátolni. S ami a *kölcsönös beleegyezés bontóokként való elismerése mellett szóló érveit* illeti:

Álláspontja szerint „akár azt engedjük meg, hogy a házastársak bizonyos tőlük függő, általuk előidézhető okok miatt válhatnak el, akár őszintén és nyíltan kimondjuk, hogy a házasfelek kölcsönös egyetértése alapján a házasság felbontható, ez a dolog lényegén mit sem változtat. Mert ám ne engedjük ezen az alapon a bontást, mit tehetnek a házasfelek: az egyik hűtlenül elhagyja a másikat, házasságtörést követ el stb. Megvan a bontóok."[20] De mintegy támogató érvül azt is hozzáteszi, hogy a házasság felbontásának alapjául szolgáló okok indokolása és bizonyítása a házasságok felbontását megnehezítené, s gyermekek nemlétében ezt nem látja célszerűnek.[21]

A törvényjavaslat az egyrészükben vétkességi, másrészükben a vétkességtől független *bontóokok taxációját adja. Kiegészítve* mégis *egy* döntően *bírói mérlegelésre bízott,* vétkességi bontóokot megtestesítő, *generálklauzulával.* Engesztelhetetlen gyűlölet okából[22] felbontható volna eszerint a házasság többek között akkor is, „ha az egyik házastárs magaviseleténél fogva magát hitestársa becsületére és szeretetére érdemtelenné tette."

Az 1873-as Jogászgyűléshez hasonlóan a Sztehlo-féle javaslatban is hangsúlyt kap a *gyermektartásról* és a *gyermek elhelyezéséről való rendelkezés fontossága.* A vétkességnek azonban ez utóbbiban nincs jelentősége.

A Sztehlo-féle törvényjavaslatnak megjelenése idejében *negatív visszhangja van.*[23] Döntően azért, mert az szembenáll azzal az akkor még igen széles körben uralkodó nézettel, amely szerint „eszményi gyanánt a házasság felbonthatatlanságát kell az állami törvényhozásnak is felállítania, s ezen eszmény alól eltérni csak végszükség esetén lehet". Ilyen végszükség a Sztehlo törvényjavaslatát beható bírálatban részesítő *Timon* szerint csak akkor áll fenn, „amikor az ártatlan fél áldozatul esnék a bűnös fél javára".[24]

A házasság felbontása kivételességének megóvása érdekében e bírálatban nemcsak *a*

[16] Sztehlo a 3. lábjegyzetben i. m. 61. old.

[17] Sztehlo a 3. lábjegyzetben i. m. 58—59. old.

[18] *Sztehlo:* Törvényjavaslat a házassági jogról, JK, 1894. 11—13. és 18—20. old.

[19] A válópereket indító felek 90%-a, mint Sztehlo Házassági Jogi Törvényjavaslatának indokolásában írja, áttért katolikus. i. m. 58. old.

[20] Sztehlo a 3. lábjegyzetben i. m. 57. old. Ez a gondolat a HT megalkotása során ismételten előtérbe kerül, s a kor egyik legjelentősebb jogtudósa, Szászy Schwarz Gusztáv is Sztehlo nézetében osztozik. L. *Szászy Schwarz:* A Házassági jogról szóló törvényjavaslat bírálata. Ellenjavaslattal. Bp. Singer és Wolfner kiadása, 1894. 57. old.

[21] Sztehlo: uo.

[22] Az engesztelhetetlen gyűlölet fogalma a protestáns egyház bontójogából ered, Sztehlo azonban a fogalom tartalmát részben taxatív felsorolt bontóokokkal tölti ki.

[23] L. Timon: a 4. lábjegyzetben id. cikk. 1894-ben azonban — mint erre már a 20. lábjegyzetben is utaltunk — a javaslatban kifejtettek már pozitív értékelést is kapnak.

[24] Timon: JK, 1880. 180—181. old.

közös megegyezés bontóokként elismerése, és a többi *nem vétkességi bontóok válik támadottá, de* támadás éri a Sztehlo-féle javaslatnak az olyan *generálklauzulában megfogalmazott vétkességi bontóokát is, amely „a bölcs bírói belátásra"* bízza a bontóok meglétének vagy hiányának elbírálását."[25]

Emellett *újra javaslatba kerül* a már az 1873-as Magyar Jogászgyűlésen felmerült az a gondolat is, *hogy a házasság felbontásában vétkes fél mindaddig ne léphessen új házasságra, míg az ártatlan fél életben van.* Ez a javaslat felvetőjének álláspontja szerint egyfelől a vétkes fél „megérdemelt büntetése" lehetne, s másfelől a „felbonthatatlansági elv egyik biztosítéka". Alkalmas volna emellett annak elkerülésére is, hogy a szigorúan vétkességi bontórendszerben a válni kívánó fél éppen a bontás elérése érdekében valósítson meg valamely bontóokot.[26]

III.

A meglehetősen hosszú törvényelőkészítő munka alapján és jelentős viták kereszttüzében született *1894. évi Házassági Törvény bontójogának főbb jellemzői* az alábbiakban volnának összefoglalhatók:

A törvény *elismeri* ugyan a *házasság elvi felbonthatóságát,* de azt, mint arra indoklása is rámutat, nem szabályként, hanem *csak „mint a helyzet parancsoló kényszere által alkalmazott végső eszközt"* fogadja el.[27] A házasság felbontásának elismerésénél — mint arra az Indokolás ugyancsak rámutat — a törvényalkotót alapvetően annak belátása vezette, hogy „a házastársi életközösséget kényszerítőleg fenntartani akarni akkor is, amikor a házastársak egymás iránti vonzalma és becsülése végképp megszűnt, midőn ezek helyett gyűlölet és megvetés, a béke helyett egyenetlenség fészkelte be magát a házastársak szívébe és a családi életbe, annyit jelentene, mint pusztán az eszményi felfogásból merített elvnek kedvéért feláldozni a gyakorlati élet parancsoló érdekeit". A törvényhozás tehát „nem hunyhatott szemet azon igazság előtt, hogy amikor a belső életközösség, amelyet a házasság természete igényel, végleg helyreállíthatatlanul megbomlott, s a házasság erkölcsi alapja is elenyészett, a házastársakat kötelékükben kényszerítőleg marasztalni sem nem célszerű, sem nem méltányos."[28]

A házasság felbontását e gondolatok jegyében lehetővé tevő törvény — noha a most írt indokokból ez nem következnék — *szigorúan a vétkességi elvet követi.* A házasság felbontásának *csak* a bontást kérővel szembenálló házasfélnek (a bontóper alperesének) *a törvényben meghatározott bontási okot képező vétkes cselekménye* — mint később *Almási* nevezi — családjogi tilos cselekménye,[29] *és annak bizonyítottsága alapján van helye.*

A bontóokot megvalósító fél *saját vétkes magatartására hivatkozással* a házasság felbontását természetesen *nem kérheti,* az a körülmény azonban, hogy *a bontást kérő házasfél ellen is forog fenn bontóok* (ún. viszontvétkesség), a törvény szabályai szerint a *házasság felbontását nem zárja ki.* A törvény *ez utóbbi szabálya* mégis a későbbi bírói gyakorlatban a törvény eredeti tartalmától eltávolodó, *megszorító értelmezést* nyer. A mindkét oldalú vétkesség a gyakorlatban széles körben vezet a *bontóokok kompenzációjához,* és annak megállapításához, hogy a bontást kérő fél erkölcsileg súlyosabb magatartása, vagy akár a felek egyenlő súlyú vétkes magatartása kizárja a házasság olyan fokú feldúltságának fennforgását, amely a házasság felbontását indokolttá tenné.[30]

A törvény a *szigorúan vétkességi bontóokok taxációját* adja, megkülönböztetve közöttük *abszolút* (feltétlen), tehát olyan *bontóokokat,* amelyek *bizonyítottsága esetén* a bíróságnak minden további mérlegelés lehetősége nélkül *fel kell bontania a házasságot,* és *relatív* (feltételes), tehát olyan *bontóokokat,* amelyeknél a *megvalósított bontóok mellett* a bírónak különösen a felek egyéniségének, életviszonyainak gondos figyelembevételével *azt is vizsgálnia,* mérlegelnie *kell,* hogy *azok következtében a házassági viszony annyira fel van-e dúlva,* hogy a felbontást kérőre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált.

Az *abszolút* bontóokok élén a *házasságtörés* áll.[31] *Nem előfordulásának gyakorisága, hanem*

---

[25] Timon: J. K. 1880. 190. old. A HT megalkotása során mégis — mint erről még szó lesz — az olyan kisegítő generálklauzula elfogadtatásától, amely a bölcs bírói belátásra bízza a bontóok meglétének vagy hiányának elbírálását, már nem lehetett, s talán nem is kívántak a törvényalkotók elzárkózni.

[26] L. Timon: JK, 1880. 181. old. A HT ezt a „szankciót" általában ugyan nem vezeti be, annyit mégis megtart belőle, hogy a házasságtörés miatt felbontott házasság esetén tiltó akadályt gördít a házasságtörésben vétkes házasfélnek azzal a személlyel kötendő házassága elé, akivel a házasságtörést elkövette.

[27] L. A Házassági jogról szóló törvényjavaslat indokolása. Pesti Könyvnyomda RT, Budapest, 1893—94. (a továbbiakban Indokolás) II. 160. old. és *Jancsó:* Házassági jog, in: Fodor szerk. Magyar Magánjog, IV. 289. old.

[28] Indokolás II. 155. és 160. old.

[29] *Almási* Antal in. Szladits Károly szerk. Magyar Magánjog. II. Családi jog, Bp. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, 1938., 141—142. old. Ez a gondolat egyébként Almásinál ismételten visszatér.

[30] L. *e gyakorlatot helyeselve Hajnal* Henrik: A Magyar Királyi Kuria legújabb gyakorlata köteléki és nőtartási perekben. Bp. 1936, *e gyakorlat bírálva: Almási i. m.* 9. és 159. oldal. E gyakorlat — mint Almási bírálóan, szellemesen megjegyzi — már arra a következtetésre is jogosít, hogy a házasság fenntartása ilyenkor a kétoldalúan vétkes házasfelekre rótt büntetés, hogy a bíróság ezekre az esetekre mintegy „a házasság felbontására való érdemtelenség" fogalmát (Almási szavaival élve téveszméjét) alakította ki (159. old.).

[31] A házasságtöréssel egyenlő elbírálás alá esik a törvény rendelkezései szerint a természetelleni fajtalanság és az, ha a házasfél tudva, hogy házassága még fennáll, új házasságot köt.

feltétlenül elítélendő volta miatt. „Azon okok élén — mondja a HT indokolása —, melyek a házasság felbontását igazolják, minden törvényhozásban a házasságtörés áll. Mint a házasság intézményének rendeltetésével és alapeszméjével ellenkező magatartás, a házasságtörés arra kényszeríti a törvényhozót, hogy a valóságban már felbomlott házassági viszony megszűnésének a jogaiban sértett fél kérelmére a jogi szentesítést is megadja."[32]

Házasságtörés miatt mégis *meglehetősen ritka* a házasságok felbontása. E tekintetben ugyanis a gyakorlat olyan *megszorító értelmezést* alakít ki, amely a házasságtörést csak akkor tekinti abszolút bontóoknak, ha a *házastársak életközössége éppen ebből az okból szűnt meg,* s a sértett fél emiatt azonnal megszünteti a házassági életközösséget. Egyes alsóbíróságok emellett a házasságtörésen való tettenérést is az e címen való bontás előfeltételének tekintik.[33]

Az abszolút bontóokok *leggyakrabban érvényesített* és *legtöbb vitát is kiváltó* esete *a másik fél szándékos és jogos ok nélküli elhagyása, az ún. hűtlen elhagyás* — pontosabban a hűtlen elhagyás *és az ezt követő, az életközösség helyreállítására kötelező bírói felhívás,* vagyis *a visszatérés jogellenes megtagadása* [HT 77. § *a)* pont][34]

Ez is olvan bontóok, amelyet a HT megalkotása idején csaknem valamennyi törvényhozás külön felbontási okul fogad el,[35] a magyar bontási gvakorlatban azonban a más jogokban érvényesülőnél sokkal nagyobb jelentőséghez jut. Nagyobb jelentőséghez jut egyfelől annyiban, hogy *a bontóperek jelentős többségét* már alig néhány évvel a HT hatálybalépését követően *ezen a címen indítják,*[36] és másfelől annyiban is, hogy ez lesz az a bontóok, amely *a HT szigorúan vétkességi bontórendszerén* — igaz a törvény intenciójának kijátszásával — *jelentős rést üt,*[37] amelynek felhasználásával a *közös megegyezéses bontás* bírói gyakorlatunkba bevonul.[38]

A házastárs szándékos és jogos ok nélküli elhagyása az elhagyott házasfélnek az életközösség helyreállítására irányuló készsége nélkül, az életközösség helyreállítására kötelező bírói felhívás kibocsátása iránti kérelme nélkül is okul szolgálhat a házasság felbontásának kérésére, ez a tényállás mégis csak relatív, bírói mérlegeléstől függő bontóokként jöhet figyelembe, mint a házastársi kötelességek szándékos és súlyos megsértésének egyik esete.

A *relatív bontóokok* valamennyiére *inkább csak látszólag jellemző a taxáció.* Egy részük ugyan — de hozzá kell tennünk, éppen a jelentősen ritkábban érvényesítettek — meglehetősen pontosan körülírt tényállású, tehát valóban taxatíven meghatározott bontóok,[39] *a relatív bontóokok élén azonban nem ilyen pontosan körülírt tényállású bontóok áll.* A törvényhozó ugyanis 1894-ben már nem tudott, vagy nem is akart elzárkózni egy olyan, korábban még — részben a IV. Magyar Jogászgyűlésen is, de különösen Timonnál — vitathatónak ítélt *generálklauzula-jellegű* „kisegítő" *bontóok* megállapításától, amelynél nemcsak az maradt bírói mérlegelés hatáskörébe utalva, hogy a törvényben egyébként pontosan körülírt tényállású bontóok az adott házasságot annyira feldúlta-e, hogy emiatt a házasság felbontása indokolttá, szükségszerűvé vált, *hanem az is,* hogy követett-e el egyáltalán a házastárs olyan vétkes, házasságellenes magatartást vagy mulasztást, amely az adott házasság tekintetében bontóokul figyelembe jöhet. E generálklauzula jelleggel fogalmazott relatív bontóok: *a házastársi kötelességeknek,* az abszolút bontóokok körébe bele nem férő — egyébként *bárminő — szándékos és súlyos megsértése,* feltéve természetesen, hogy az a fel-

[32] Indokolás II. 168—169. old.

[33] Vö. *Hajnal* Henrik: i. m. 45. old. és Almási i. m. 198. old.

[34] A „hűtlen elhagyás" a HT szabályait és gyakorlatát bíráló, valamint a HT reformjáért síkraszálló valamennyi tanulmánynak és cikknek kezdettől fogva központi kérdése, nem egynek közülük egyedüli kérdése.

[35] L. Indokolás II. 171—172. old.

[36] *Vladár* és *Raffay* pl. már 1897-ben, illetve 1898-ban arra mutatnak rá, hogy már a HT első két és fél éves gyakorlata alapján az állapítható meg, hogy hűtlen elhagyás címén válnak el a legtöbben, sőt, hogy — legalábbis ebben az időben — majdnem az összes válópert hűtlen elhagyás címén indítják. *Vladár* Vilmos: „Hűtlen" elhagyás, JK. 1897. 109. old., *Raffay* Ferenc: A hűtlen elhagyás, mint házasságbontó ok. Grill Károly könyvkereskedése, Bp. 1898. 5. old. De az e címen indított bontóperek magas számára mutatnak rá a későbbiek folyamán többek között *Kéri Miklós:* A házassági jog reformja, JK 1917. 221—222. old. *König* Vilmos: Házasság és válóper. JK 1929. 2—4. old., *Gerő* Ernő: Házasság-felbontó okok. A szerző kiadása. Bp. 1935. is, s erről tanúskodik — ha nem is ilyen magas mértékben — *Hajnal* Henrik a Kuria 1925 és 1935 közötti tízéves bontóperes gyakorlatát feldolgozó munkája is (a 30. jegyzetben i. m.).

[37] Ugyancsak Vladár már *1897-ben* — bírálóan — rámutat arra, hogy a HT 77. §-os bontóperei folytán a HT szabályainak és bontási elveinek visszaélései és kijátszásai *már napirenden vannak* (i. m. i. h.) és Raffay is azért bírálja e törvényhelyet, mert az „tág kaput nyit a visszaéléseknek", „kényelmes ok a házasság felbontására" (i. m. i. h.). A későbbi gyakorlat mégis igyekszik e szabály érvényesülésének, és a törvény kijátszására irányuló törekvéseknek is valamelyes gátat vetni.

[38] A HT-ben megállapított *további* — viszonylag ritkán érvényesített *abszolút bontóokok:* a házastárs élete ellen törés, vagy a házastárs testi épségét vagy egészségét veszélyeztető szándékos súlyos bántalmazás (HT 78. §), és a házastársnak a házasság megkötése utáni halálra vagy legalább 5 évi fegyházra vagy börtönre ítélése (HT 79. §).

[39] Ilyen: a házastársak családjához tartozó gyermek bűncselekmény elkövetésére vagy erkölcstelen életre rábírása (HT 80. § *b)* pont), vagy a házastársnak a házasság megkötése után 5 évnél rövidebb tartamú fegyházra vagy börtönre, vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra ítélése (HT 80. § *d)* pont).

bontást kérőre a házasság további fenntartását elviselhetetlenné teszi [HT 80. § *a)* pont].[40]

Az ilyen, viszonylag rugalmas, tartalommal szabadabban kitölthető bontóok elfogadására — az ez ellen felhozott érvekkel szemben — „érett megfontolás után az vezette a törvényalkotót, hogy úgy találta, hogy ilyen viszonylagos hatályú bontóok nélkül az élet valódi szükségletе maradna kielégítetlenül".[41]

S azt, hogy egy ilyen, *a bontóokok merev taxációján* voltaképpen *jelentős rést ütő bontóok* törvényi elismerése az élet reális szükségleteit, vagy ebből annyit, amennyinek kielégítését a kor ítélkezési gyakorlata helyesnek ítélt, valóban inkább elégítette ki, mint a törvényben taxatíve felsorolt más bontóokok többsége — pontosabban, mint a „hűtlen elhagyás"-on kívül valamennyi más taxatív felsorolt bontóok — a gyakorlat hamarosan igazolta is. A Kúria tízéves (1925-től 1935-ig terjedő) házassági bontóperes gyakorlatában például mással, mint a HT 77. § *a)* pontjába foglalt hűtlen elhagyás címén indított, és a házastársi kötelességeknek a HT. 80. § *a)* pontjába foglalt szándékos és súlyos megsértése címén indított bontóperrel szinte egyáltalán nem lehet találkozni, és a HT 80. § *a)* pontja alapján indított perekben sérelmezett és bírói mérlegelés alá vont házastársi magatartások köre szinte kimeríthetetlen.[42]

Hadd vonjuk le ebből már ehelyütt azt a következtetést, hogy a burzsoá bontójogi szabályoknak, s így *a magyar HT bontójogi szabályainak a mai bontójogunkkal való* összehasonlításban gyakran hangoztatott *olyan szembeállítása*, hogy míg az előbbire az volt jellemző, hogy az csak a törvényben felsorolt bontóokok fennforgása esetén adott lehetőséget a házasság felbontására, addig mai bontójogunk rugalmassága abban is kifejezésre jut, hogy az szakít a bontóokok taxációjával, *nemigen állja meg a helyét.*

A HT szigorú *vétkességi elvéből folyik*, hogy a házasság felbontása esetén *a bontásban vétkes felet* — ha mindketten vétkesek, mind a kettőt — *a bírói ítéletben kifejezetten vétkesnek kell nyilvánítani*, a vétkesség ítéleti kimondását a HT kötelezően előírja. S hogy *a vétkességhez* az erkölcsi megbélyegzésen túl, *hátrányos jogkövetkezmények is fűződnek.* E jogkövetkezmények — amelyekre még visszatérünk — a kor társadalmi-gazdasági viszonyaihoz igazodóak, és *jellegüknél fogva súlyosabb* joghátrányt rónak a bontóítéletben vétkessé nyilvánított *feleségre, mint a* vétkessé nyilvánított *férjre.*

És ugyancsak a *vétkesség elvéből folyik* — és ez a magyar gyakorlatban a hűtlen elhagyás címén indított perekben szintén külön jelentőséghez jut —, hogy a *bontóokok*, legyenek azok bármilyen súlyosak, *megbocsátással elenyésznek.*

A házassági bontójog elvei és szabályai *a törvény megalkotásakor* és hatályban létének *első néhány évében* még *két irányból támadottak.* Az *egyik* irányból *merevnek ítélik* a *törvény vétkességi rendszerét*, különösen *a felek közös megegyezése* és az *egyik fél gyógyíthatatlan elmebetegsége bontóokként el nem ismeréséért*,[43] *a másik* irányból viszont a *törvény szabályait* inkább *túl engedékenyeknek*, és a *bontáshoz vezető kiskapukat túl szélesre nyitottaknak* ítélik.[44]

Hogy a HT megalkotásának időpontjában *valóban érettek voltak-e a társadalmi-gazdasági*, és nem utolsósorban az *ideológiai viszonyok* is a házasság felbontásában a *vétkességi elvről való akár részleges letérésre*, és a közös megegyezés bontóokként elismerésére, nehéz volna egyértelműen megítélni. Annyi kétségtelen, hogy a *bennünket körülvevő abban a világban, amely a házasságot egyáltalán felbonthatónak tartotta*, és amelynek házassági jogi szabályai a magyar HT-ra is jelentős befolyással voltak, *a vétkességi elv és a házasság felbontásának kivételessége* volt az uralkodó.

A törvény merev vétkességi rendszere ellen, és különösen a gyógyíthatatlan elmebetegség és a közös megegyezés bontóokként elismerése mellett *nálunk mégis még a kodifikáció utolsó stádiumában is többen szót emelnek*[45] — s közöttük nem kisebb tekintély, mint Szászy Schwarz is. Szászy Schwarz mégis a vétkességi elv rideg és kivétel nélküli érvényesülését igen határozottan bíráló álláspontja ellenére a HT-val szembeni „Ellenjavaslatában" nem látott volna célravezetőnek egy, a vétkességi elvvel szakító, tulajdonképpeni felfogásának megfelelő javaslatot tenni.[46]

A *közös megegyezés* bontóokként elismerése *mellett* döntően az kerül hangsúlyozásra, hogy „a közmegegyezésből folyó válást a törvény meg nem akadályozhatja", s hogy annak *el nem ismerése* szükségszerűen *vétkességre vagy összejátszásra fogja kényszeríteni a feleket.* Erre az összejátszásra, mint arra már ebben az időben is felhívják a figyelmet, a „hűtlen elhagyás" tálcán kínálja majd a lehetőséget. Elő-

[40] Az ilyen generálklauzulával megfogalmazott, és a pontosan körülírt tényállású bontóokok közé sorolható az erkölcstelen életmód megátalkodott folytatásának relatív bontóoka (HT 80. § *c)* pont), amelynek érvényesítésére azonban a gyakorlatban szintén nemigen kerül sor.

[41] L. *Grosschmid* i. m. II. 709. old.

[42] L. *Hajnal:* i. m. 58—280. oldalait, amelyek teljes áttekintést adnak a Kuria által ebben az időszakban elbírált bontóperek ítéleteiről.

[43] Talán nem véletlen, hogy a felszabadulás utáni első bontóreformunkban, 1945-ben — igaz már változóban levő társadalmi-gazdasági viszonyok között — mindkét ok önálló bontóokként való elismerésére sor kerül.

[44] L. különösen Vladár és Raffay a 36. lábjegyzetben idézett munkáit.

[45] Így *Sztehlo:* Törvényjavaslat a házassági jogról. JK 1894. 11—13. és 18—20. old.; *-r. -s.:* A házasság felbonthatóságának kérdéséhez kölcsönös megegyezés alapján Ü. L. 1894. 3. sz. 2—4. old.

[46] *Szászy Schwarz:* i. m. 57. old.

relátott, hogy azokban az esetekben, amelyekben mindkét fél kívánja a bontást, a törvénynek ez a szakasza lesz majd hivatva a kölcsönös beleegyezés válóokát helyettesíteni. Azt a törvényt pedig, amely nyíltan ugyan nem ismeri el a közös megegyezést bontóokul, de kerülő úton lehetőséget ad rá, mint a törvény kijátszására provokálót, s ezért nem erkölcsöst, s mint a törvény tekintélyének csorbulásához vezetőt elítélik.[47] S hangsúlyt kap emellett az is, hogy a törvény merev vétkességi elve, s a közös megegyezés bontóokként el nem ismerése oda is fog vezetni, hogy *„a válóperek mind botrányosak lesznek,* hogy *senki simán, művelt ember módjára nem szabadulhat* a házassági kötelékből."[48]

A közös megegyezés és a *gyógyíthatatlan elmebetegség* bontóokként elismerésének kérdései *a HT alkotói előtt sem voltak ismeretlenek,* s a törvényhozás mindkettő vonatkozásában *tudatosan zárkózott* el ezek bontóokként elismerésétől. Talán nemcsak a katolikus egyházzal való kompromisszumra tekintettel, hanem azért is, mert úgy ítélte, hogy a kor társadalmi-gazdasági viszonyai a bontás ilyen felszabadítását nem teszik indokolttá.

A közös megegyezés bontóokként *elismerését* — mint a HT indokolása mondja — *a törvényjavaslat „nem engedhette meg magának".* Szemben az emellett szóló azzal az érvvel, hogy ez felmentené a házastársakat az alól, hogy „családi életük titkos foltjait, mint törvényes válóokokat, a nyilvánosság előtt feltárni kényszerüljenek", a törvény alkotói éppen abból indultak ki, hogy *annak tudata, hogy a családi botrányok a nyilvánosság ítélőszéke elé kerülnek* — nyilván olyan társadalmi viszonyok között, amelyekben ezeknek a maiénál lényegesen komolyabb súlya volt — *hathatós visszatartó erőt fog képezni* mind az e magatartásoktól való tartózkodást, mind ezek bíróság elé vitelét illetően.[49]

És ugyanígy *ismert volt* a törvény alkotói előtt az is, hogy a *hűtlen elhagyás adott esetben pusztán ürügyül is szolgálhat majd* a házasfeleknek a házasság önkéntes felbontásának kérésére. Ezt a „veszélyt" azonban elegendőnek látták azzal elhárítani, hogy megakadályozása érdekében *az ilyen pereknél külön is hangsúlyozott kötelességévé tették a bíróságoknak minden körülmény lelkiismeretes megfontolását és szigorú vizsgálatát.*[50]

A *gyógyíthatatlan elmebetegség* bontóokként *el nem ismerésében* egyfelől *az vezette* a törvényalkotókat, hogy *következetesek akartak maradni* ahhoz az állásponthoz, hogy *a házasság felbontásának csak a házastársak vétkes, kötelességszegő magatartása esetében legyen helye,* másfelől pedig az, hogy *a házasság erkölcsi természetével azt tartották inkább megegyezőnek,* hogy „a házastársak egymást szerencsétlenségükben el ne hagyják, hogy ilyenkor fokozottabb mértékben érvényesüljön a kölcsönös segély és támogatás, a sors csapásaiban való osztozkodás eszméinek ereje".[51]

A *gyógyíthatatlan elmebetegség* mint bontóok a HT szabályai mellett *nem tudott utat törni magának* a gyakorlatban. Azt azonban, hogy a *„hűtlen elhagyásos" bontóperek mögött* valójában *a házasfelek kölcsönös megegyezésén alapuló bontóperek is megjelenjenek,* sőt a más bontóperek számához képest „tömegesen" megjelenjenek,[52] *nem lehetett megakadályozni,* s még az sem volt kivételes, hogy a bírák próbálták a feleket a bontásnak erre az egyszerűbb formájára rábeszélni.

A *bírói gyakorlatban* így egy kifelé szigorúan vétkességi bontórendszerben valójában szinte *kezdettől fogva* egymás mellett éltek *egyfelől* a házasság felbontására vezető *vétkességet,* és annak a házasélet fenntarthatására vagy fenn nem tartására gyakorolt hatását a *legaprólékosabban vizsgáló bontóperek* és *másfelől* azok, amelyekben, ha a *házasfelek között a házasság felbontására irányuló közös megegyezés megvolt, és helyesen játszották el* azokat a *szerepeket,* amelyeket a hűtlen elhagyáson alapuló bontáshoz a törvény és a kialakult bírói gyakorlat megkívánt, *úgy juthattak a házasfelek* — igaz valamelyikük vétkességét szükségszerűen megállapító — *bontóítélethez,* hogy a bírói vizsgálódás, mérlegelés alól *mindent* — vétkességük fennállásának tényét, súlyát, bizonyítékait is — *elvonhattak.* S a válások e két fajtája *eltérő társadalmi megítélés alá is esett.* Míg az előbbiben a vétkes fél társadalmi elítélése szinte általános volt, az utóbbit a társadalom inkább tolerálta.

Hangsúlyozni kell mégis, hogy a hűtlen elhagyásba rejtett *közös megegyezéssel korántsem csak akkor váltak a felek, ha nem állt fenn* valamelyikük, vagy akár mindkettőjük terhére *olyan bontóok, amelyet a törvény, illetve a gyakorlat bontóokul ismert volna el.* Ez lehetett a bontás kifelé megjátszott indoka akkor is, ha valamelyik házasfél súlyosabb megítélés, különösen súlyosabb erkölcsi, társadalmi megítélés alá eső bontóokul szolgáló magatartását (házasélet szennyesét) a házasfelek nem kívánták a bíróság előtt feltárni — a későbbi tapasztalat szerint mégis, szemben az 1873. évi Magyar Jogász-

[47] Sztehlo 18. o. és -r, -s, i. m. i. h.

[48] Sztehlo 13. o. Mégis, míg a felek összejátszása, s a törvény rendelkezéseinek ezúton való megkerülése utóbb elég széles körben gyakorlattá vált, az utóbb említett érvvel kapcsolatban hamarosan arról tanúskodott a gyakorlat, hogy a házasfelek nem jelentéktelen része akkor sem „simán, művelt ember módjára" szabadult házassági kötelékéből, ha a hűtlen elhagyás bontóokát megjátszva bontotta fel házasságát.

[49] Lásd Indokolás II. 161. old. és *Jancsó:* in, Fodor Magyar Magánjog. IV. 290. és 292. old.

[50] Lásd Indokolás II. 173. old. és *Grosschmid:* II. 684. old. Arról pedig, hogy a bíróságok ezt a kötelességüket a törvény intencióinak megfelelően, vagy — mint erre pl. Almási rámutat — ezen túl is teljesítették, a későbbi bírói gyakorlat tanúskodik.

[51] L. Indokolás II. 160—162. old. és Jancsó i. m. 291. old.

[52] Ha az e korban felbontott házasságok számát a mai számokhoz hasonlítjuk, a tömeges szó idézőjelbe tétele mindenképpen indokolt.

gyűlésen elképzelttel, korántsem mindig a másik házasfél iránti kíméletből —, vagy ha e magatartás megfelelő bizonyítása a vétlen fél számára nehézségbe ütközött volna.

És talán nem lesz felesleges rámutatni arra sem, hogy — bár a kérdésnek ez az oldala rendszerint nem került a bíróságok, hanem csak az ügyvédek elé — a hűtlen elhagyásra alapított *„közös megegyezésen" alapuló bontóperekben* gyakran nemcsak a törvény vétkességi bontórendszere került kijátszásra, hanem *az sem volt feltétlenül igaz, hogy a házasság felbontásába való ez a beleegyezés valóban mindkét házasfél szabad, önkéntes, befolyásmentes akaratából eredt volna.* Még a bontásba való beleegyezés zsarolásszámba menő megvásárlása sem volt kivételes.

A gyakorlati élet tanúsága szerint gyakran ádáz küzdelmekkel, nagy anyagi áldozatok árán, a tartásról vagy a közszerzeményi igényről való lemondással, vagy készpénzfizetéssel kellett megvásárolni a „renitenskedő" házasfél hozzájárulását a váláshoz, s az sem kivételes, hogy a feleknek a „hűtlen elhagyást" megelőző egyessége gyermekzsarolási művelet eredménye.[53] Különösen visszás, hogy gyakran éppen annak a jóhiszemű, ártatlan félnek kell megvásárolnia a másik fél beleegyezését, akinek igazsága a másik fél vétkessége bizonyításának nehézségei miatt nem érvényesülhet másként.[54]

Emellett az a körülmény, hogy a bontóítéletben való vétkessé nyilvánítás a hűtlen elhagyásba burkolt közös megegyezéses bontóperekben is feltétlen követelmény volt, gyakran oda is vezetett, hogy a *vétkesség vállalása* a mindennapi jogélet valóságában *„szinte vásári alku tárgya"* lett.[55]

A *bontóperes bírói gyakorlatra,* különösen a Kúria gyakorlatára, a *bontási törekvések jelentős visszaszorítása a* jellemző. A Kúria ítélkezési gyakorlata alapvetően a HT-ben és annak indokolásában kifejtett azt az elvet követi, amely *a házasságot lehetőleg fenntartandónak ítéli,* s ennek szem előtt tartásával *csak végső esetben bontja* azt *fel,* külön ügyelve arra, hogy „a nem vétkes nő védelmében a házasság intézményét csaknem a szentség erejéig védelmezze".[56]

E *bontásellenes gyakorlat erősebben érvényesül a relatív bontóokokra alapított bontókereseteknél,* amelyek, mint már utaltunk rá, csaknem kivétel nélkül a házastársi kötelességeknek a HT 80. § a) pontjába foglalt szándékos és súlyos megsértése címén indulnak. Ez a gyakorlat korántsem váltja be Sztehlonak még 1894-ben jelzett azt a feltevését, amely szerint „a HT-nak az a szabálya, amely a bontóokok mérlegelését a bíróságra bízza, maga fogja megadni a módot a javaslat rideg elveit halomra dönthetni".[57]

Sőt, idővel, a *hűtlen elhagyáson alapuló bontóperek körében is* fokozatosan előtérbe kerül egy olyan törekvés, amely *a bontást korlátozó gyakorlat kialakítására irányul.* Például azzal, hogy mélyebben vizsgálja, hogy valóban jogellenes volt-e a házasfél elhagyása, s ahol „kiderül", hogy a házasfelek az elhagyásban megegyeztek, ez a kritérium már hiányzik, vagy azzal, hogy azt vizsgálja mélyebben, hogy valóban őszinte volt-e a visszahívó fél részéről a házastárs visszafogadására irányuló szándék, amiről természetesen ugyanilyen könnyen „kiderülhet", hogy nem volt az, hiszen az esetek nagy többségében nem is az, hanem éppen a bontó ok létesítésére irányuló nyilatkozat.[58]

A Kúria tízéves bontóperes ítélkezési gyakorlata az erről számot adó, már többször említett munka tanúsága szerint mind a hűtlen elhagyás címén, mind az egyéb címen indított bontóperekben, különösen mai szemmel nézve, *feltűnően nagy számú, a bontókeresetet elutasító ítéletről tanúskodik.* Ez a szám még akkor is nagynak tűnik, ha e munka, miként arra az ítélkezési gyakorlatot összeállító Hajnal is rámutat, az ítélkezési gyakorlat egészéről éppen azért nem ad hű képet, mert azok az esetek, amelyekben az alsóbíróságok a házasságot a HT 77. § *a)* pontja alapján lényegében közös megegyezéssel felbontják, rendszerint nem kerülnek már a Kúria elé.[59]

Míg a HT bontási szabályai megalkotásukkor és hatálybanlétük első éveiben — mint már utaltunk rá — még két oldalról voltak támadottak, *nem sokkal később már mind a törvény szabályai, mind a törvény alapján kialakult bontóperes gyakorlat,* ha különböző súllyal is, de alapjában *csak egy oldalról támadott.* Mindazok, akik a HT bontórendszerét és a bontóperes gyakorlatot bírálják, azt *a bontás szabályainak és gyakorlatának túl szigorú és túl merev volta miatt teszik.*

A jogtudományban meglehetősen *széles körben élő és hangoztatott az a nézet, hogy a HT bontási szabályai,* amelyek már megalkotásukkor is több oldalról túl szigorúakként, túl

[53] L. *Gál* Dezső: JK 1910. 246. old., *Sztehlo* Ü. L. 1912. 2—3. old. *Gerő* Ernő: A válás gyökeres reformja. Modern törvényjavaslat a házasság felbontásáról. Merkantil Irodalmi Kiadó, Bp. 1929. 19. old. S erről tanúskodik Hajnalnak a Kuria bontási gyakorlatát ismertető munkájában leközölt több ítélet is. Nem kivételes azonban. hogy olyankor, amikor a per során a felek ilyen egyezsége kiderül, a Kuria azt semmisnek minősíti.

[54] L.: Gál és Sztehlo az előbbi lábjegyzetben i. m. i. h.

[55] Ott mégis, ahol a házasfelek valóban mindketten el akarnak válni, és ennek módjaként a hűtlen elhagyás megjátszását választják, a vétkessé nyilvánítás éle nagymértékben tompítható, annál inkább, mert a vétkessé nyilvánításhoz fűződő jogkövetkezmények jelentékeny része a felek szerződésével a törvény szabályaitól eltérően is rendezhető.

[56] *Hajnal* i. m. 5. és 7. old.

[57] *Sztehlo* JK. 1894. 12. old.

[58] Erről a gyakorlatról tanúskodik a *Hajnal* által összeállított ítélkezési gyakorlat számos ítélete, l. továbbá *Almási* i. m. 185—196. old.

[59] *Hajnal:* i. m. 5. old.

merevekként voltak értékeltek, a *társadalmi igényekkel egyre inkább szembekerülnek.*

Több oldalról is *bírálat éri azt a bírói gyakorlatot,* amely a társadalmi jogérzetet már amúgy sem megfelelően kielégítő törvényt a *favor matrimonii elvének túlhajtásával* még *megszorítóan* is alkalmazza, sőt rendelkezéseit e célból a törvény eredeti értelmétől eltérően is magyarázza. A bontókereseteknek az indokoltnál szélesebb körű elutasításával — e bíráló nézet szerint — *a bíróságok már a házasság társadalmi, erkölcsi és jogi eszméjét is figyelmen kívül hagyják.*[60]

Emellett *jelentős súllyal hangoztatott marad a közös megegyezés önálló bontóokként elismerésének igénye* és az is, hogy e bontóok alkalmazása mellett *ne legyen követelmény a házasfelek valamelyikének vétkessé nyilvánítása.*[61]

Széles körben uralkodó nézet szerint *a merev vétkességi elv nem gyökerezik a társadalom jogtudatában és nem egyezik annak igazságérzetével.* A hűtlen elhagyás megjátszásával megindított bontóperek nagy száma pedig önmagukban is bizonyítékul szolgálnak arra, hogy a *közös megegyezés bontóokul elismerése a társadalmi igényekkel egyező, azt kielégítő volna.*[62]

Ebből ered, hogy a *közös megegyezéses bontás elismeréséért szót emelők* szinte teljesen egybehangzóan *nem a törvény hűtlen elhagyásos bontóokát kijátszó házasfeleket ítélik el, hanem az olyan törvényt, amely a feleket* „tisztességes, és a bontóperek tanúsága szerint a társadalmi jogtudattal is egyező" céljuk eléréséhez *erre az útra kényszeríti, sőt a kötelező visszahívási eljárás folytán,* amelyben a visszahívási szándék olyankor, amikor a felek valóban közös megegyezéssel válnak, eleve nem őszinte, *farizeuskodásra, és komédiázásra is.* „Tudja a bíróság, tudják az ügyvédek, a házasfelek — írja az egyik szerző, és ez a tényleges valóság is —, hogy nekik törvényből folyó kötelességük komédiázni és farizeuskodni. És ha a felhívó házasfél nem olyan ügyes, szakavatott komédiás, mint aminőt tőle a törvényhozó megkövetel, nem mondják ki az óhajtott válást."[63]

Többen inkább *a törvény megbecsülését várnák azok számára,* akik *békés úton,* egymás vétkességére apellálás nélkül kívánnák rosszul sikerült házaséletüket felszámolni, s *nem azt, hogy a törvény a békés válás helyett a háborús válásba kergesse őket.*[64]

És a közös megegyezéses bontás elismerésétől az ezért szót emelők a már említett, meglehetősen gyakori zsarolásszámba menő visszaélések visszaszorítását, és azt is várnák, hogy a vétkesség vállalása megszűnnék vásári alku tárgya lenni.[65]

Vannak, és sajtót is kapnak, *radikálisabb reformjavaslatok* is, amelyek még továbbmennének a vétkesség elvéről való letérésben, és különösen hosszabb különélés után akár az életközösséget jogellenesen megszakító, a házastársát jogellenesen elhagyó házasfelet is feljogosítanák a bontás kérésére — természetesen azzal, hogy a másik házasfél irányában ilyen esetben őt terheljék a „vétkesség" következményei.[66] Ezek a reform-elgondolások azonban — szemben az előbb említett, széles körben élőkkel — e korban nem találnak jelentősebb visszhangra.

IV.

Külön kell szólni azokról a *hátrányos jogkövetkezményekről,* amelyekkel a bontóítéletben való *vétkessé nyilvánítás e kor jogában jár,* vagy járhat.

A vétkessé nyilvánításnak jelentősége van vagy lehet *a) az elvált feleség névviselésére, b) a nőtartásra, c) egyes házassági vagyonjogi kérdésekre, d) a gyermekek elhelyezésére,* és végül e) nem a vétkessé nyilvánításnak általában, csak a *házasságtörésnek a házasságtörő fél új házasságkötésére.*[67]

ad a) Az elvált vétkes nő akár egyedül ő volt vétkes, akár férje is az volt, *férje nevét*

---

[60] Lásd pl. *Almási* i. m. 9. és 159—160. old.

[61] A közös megegyezéses bontásért már néhány évvel a HT után *Tóth* Gáspár: A magyar házassági jog rendszeres kézikönyve. Bp. 1896. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 99—100. old. uő. Az elhagyás a magyar házassági törvényben. JK. 1897. 180—181. old., és korábbi nézetével egyezően Sztehlo Ü. L. 1896. 54. sz., Majd ezt követően az 1910-es évek legelejétől egészen az 1930-as évek közepéig: *Gál* Dezső: Kritikai megjegyzések a házassági törvényhez és gyakorlatához, JK. 1910. 245—246. old., ismét *Sztehlo:* A házassági elválás problémája. Ü. L. 1912. 9. sz. 2—4. old., *Virág* Gyula: A házassági elválás problémája. Ü. L. 1912. 11. sz. 3. old., uő.: Gyökeres családjogi reformok. JK. 1918. 363—364. old., *Kéri* Miklós: A házassági jog reformja. JK. 1917. 221—222. old., *Révay Bódog:* A hűtlen elhagyás. Házasságjogi Tanulmány. II. átdolg. kiad. Légrády Testvérek, Bp. 1921., *Gerő* Ernő: A válás gyökeres reformja. Modern törvényjavaslat a házasság felbontásáról. 1929. 14. és köv. oldalak. uő.: Házasságfelbontó okok. A békés válás szabályai. A szerző kiadása. Bp. 1935. 24. és köv. old. *Kőnig* Vilmos: Házasság és válóper. JK. 1929. 3—4. old.

[62] Erről tanúskodik különben az is, hogy a Tanácsköztársaság jogalkotása a közös megegyezést önálló bontóokként ismeri el.

[63] *Gál* Dezső: i. m. 245. old.

[64] Lásd többek között *Kőnig* i. m. 3. old.

[65] Ezek a gondolatok a 61. lábjegyzetben idézett munkák legtöbbjében közösek.

[66] Lásd. pl. *Gerő* Ernő: A válás gyökeres reformja. Modern törvényjavaslat a házasság felbontásáról. 14. és köv. oldalak, de e javaslatával nem áll teljesen egyedül.

[67] A házasság felbontása utáni lakáshasználat kérdése, ami mai bontójogi gyakorlatunkban a mai törvény intencióján messze túlmenően vezet a vétkesség megállapítására irányuló törekvéshez, e kor jogában még nem élő probléma.

nem viselheti.[68] S a vétkessé nyilvánításhoz fűződő *ez a joghátrány* — tegyük hozzá, olyan társadalmi viszonyok között, amelyben ez jelentős társadalmi hátránnyal és ugyancsak jelentős erkölcsi, társadalmi elítéléssel is jár — *hivatalból érvényesül,* a bontóítéletben való *vétkessé nyilvánítás* olyan *szükségszerű velejárójaként,* amelytől akkor sem lehet eltekinteni, ha az e kérdésben elsősorban érintett férj annak érvényesülését nem kívánná.[69]

Hasonló joghátrány *az elvált vétkes férjjel szemben* természetesen *nem alkalmazható,* hiszen ő felesége nevét sohasem viseli.

ad b) A nem vétkes nőt a HT szabályai értelmében a *vétkesnek nyilvánított férj* vagyoni helyzetének és társadalmi állásának megfelelően *eltartani köteles* — a contrario: a *vétkes nőnek sem* szintén *vétkes, sem vétlen férjétől nem jár tartás.* A törvény csak az első tételt mondja ki, indokolnia is csak azt kell, az abból a contrario levonható tétel e kor társadalmában annyira magától értetődő, hogy indokolásra sem szorul. Mégis itt is odakívánkozik, hogy ez a szankció is döntően olyan társadalmi-gazdasági viszonyok között érvényesül a bontóítéletben vétkesnek nyilvánított feleség terhére, amelyben a feleség megélhetését — e kor felfogásában még a megözvegyült feleség megélhetését is — alapvetően a férj hivatott biztosítani.

S itt is áll az is, hogy *hasonló joghátrány a férjet* a HT szabályai alapján egyáltalán *nem,* s később is csak nagyon-nagyon *kivételesen érheti.*

Míg azonban a bontóítéletben vétkessé nyilvánított feleségnek a névviseléstől való megfosztása feltétlen érvényesülést kívánó szabály, a *nőtartást illetően* a törvény rendelkezései már *nem ilyen feltétlen érvényesülést parancsolóak.* A nőtartás tekintetében a HT szabályai értelmében a házasfelek *szabadon egyezkedhetnek,* mégpedig *akár úgy, hogy a nő lemond a tartásról* arra az esetre is, ha a bontóítélet férjét fogja vétkesnek nyilvánítani, *akár úgy is, hogy a férj vállalja* a nőtartásdíj fizetési kötelezettséget *arra az esetre is, ha a bíróság a feleséget nyilvánítaná ítéletében vétkesnek.* S ha az esetek jelentős többségében a törvény főszabálya érvényesül is, a gyakorlatban mégis mindkét irányú szerződéses megállapodás élő.[70] E szerződések érvényességének korlátja mégis, hogy ne derüljön ki róluk, hogy a házasság közös megegyezéssel való bontását takarja, s később, legalábbis egyes ítéletek tanúsága szerint, a nőtartásról való lemondásra irányuló szerződéseknek az is, hogy az „ne mutassa a nő kizsákmányolásának a jellemvonásait."[71]

ad c) A házasfelek közt érvényesülő *házassági vagyonjogi rendszer egészére* a bontóítéletben való *vétkessé nyilvánításnak nincs hatása.*

Hatása van vagy lehet azonban a házasság fennállása alatt, vagy a kötendő házasság okából már azt megelőzően adott *ajándékok visszakövetelhetését* illetően — mégpedig annyiban, hogy ezeket a HT szabályai szerint az *egyedül vétkes házasféltől az ajándékozó házastárs visszakövetelheti.*[72] Az ajándék visszaadási kötelezettség — ha a vétlen házasfél erre igényt támaszt — a bontóítéletben való vétkessé nyilvánításnak olyan jogkövetkezménye, amely szemben az eddig ismertetettekkel, *egyformán sújthatja a vétkes férjet és a vétkes feleséget is.*

És *hatása lehet* a bontóítéletben való vétkessé nyilvánításnak már nem a HT, hanem más *házassági vagyonjogi szabályok,* és elég széles körben elterjedt olyan *házassági vagyonjogi szerződések alapján,* amelyek a házasság megszűnése esetére — többnyire a feleség javára — jelentősebb vagyoni juttatást helyeznek kilátásba, rendszerint mégis úgy, hogy *az nem független a feleségnek a házasság alatt tanúsított magatartásától.*[73] Figyelemmel arra, hogy az ilyen jellegű vagyoni juttatás a feleség javára az általánosabb, *ez a joghátrány ismét inkább sújtja a vétkes feleséget, mint a vétkes férjet.* Nem kivételesek emellett a házasfelek közötti olyan vagyonjogi szerződések sem, amelyekkel éppen a házasság felbontása esetére rendezik vagyonjogi viszonyaikat, s ezek olyan tartalmúak is lehetnek, sőt nem egyszer valóban olyan tartalmúak is, amellyel a törvényben előírtnál *súlyosabb joghátrányt*

[68] „Az elvált vétkes nő — mint azt a HT Indokolásában olvashatjuk — bűnössége által rászolgált arra, hogy férje nevét ne viselhesse. Az a nő, aki hitvestársi kötelességeiről megfeledkezett, és esetleg férje nevét is bemocskolta, nem érdemli meg, hogy azt a házasság felbontása után is viselje, sőt, ilyen esetben éppen a férj családi nevének védelemben részesítése a méltányos. Az ártatlan nő viszont — folytatja az Indokolás — méltán megkövetelheti, hogy attól a névtől, amelyet becsülettel viselt... a házasság felbontása után ne legyen megfosztva." (Indokolás II. 210. old.)

[69] A HT nyomán kialakult gyakorlat — mint arra Almási rámutat — a nő névviselési jogának törvénynél fogva beálló elvesztését annyira erősnek tartja, hogy a házastársak ezzel ellenkező megegyezését érvénytelennek minősíti. (Almási i. m. 235. old.)

[70] L. pl. *Hajnal* idézett munkájának a nőtartási perekben hozott ítélkezési gyakorlatot bemutató részét, és *Almási* i. m. 249. és köv. old.

[71] *Almási* i. m. 250. old.

[72] Ez a visszakövetelési jog mégis az ajándékozó házastárs oldalán szigorúan személyhez kötött jog, örököseit, hitelezőit vagy más érdekelteket már nem illeti meg.

[73] Ilyen, a feleségnek a házassági életközösség alatti megfelelő magatartásához kötött juttatás pl. az ún. hitbér, amelynek törvényes és szerződéses formája is ismert, s amelyre irányuló jog mindkét esetben elenyészik akkor, ha a házasságot egyedül a feleség vétkességéből bontják fel, és akkor is, ha mindkét házasfél vétkességéből. De házassági vagyonjogi szerződésben más, hasonló előfeltételhez kötött vagyonjogi juttatások is kilátásba helyezhetők (l. *Almási* i. m. 284—285. old.).

állapítanak meg a vétkes házasfél, rendszerint a vétkes feleség terhére.

ad d) A bontásban való vétkességnek *a gyermekelhelyezés* kérdésében való döntésnél is *van jelentősége,* az eddig tárgyalt kérdésekénél *mégis sokkal kisebb jelentősége.*

A gyermekelhelyezés kérdésében — *a vétkességre tekintet nélkül* — a házasfelek erre irányuló *megegyezése az elsősorban irányadó,* s a vétkesség szempontját a házasfelek megegyezése hiányában is *megelőzi annak* az e kor társadalmában még mindenképpen helytálló szempontnak a *figyelembevétele,* hogy *a kisebb gyermek gondozására,* ha szükséges ápolására, *elsősorban az anya az alkalmas.*

„Azt a felfogást — mondja a HT Indokolása —, hogy a házasság felbontásából eredő vitás kérdések szabályozásánál a hibátlan fél védelme előtérbe állíttassék, s *hogy ennélfogva a felbontás körül tanúsított vétkesség hátrányokat vonjon maga után, a törvényhozó nem fogadta el kizárólag irányadónak akkor, amikor a gyermekek érdekének megóvása képezi a főfeladatot.*" Zsenge korú gyermekek, akik még gyengéd ápolásra szorulnak, a törvényhozó álláspontja szerint ezt rendszeresen csak anyjuktól várhatják, s az is hangsúlyozásra kerül, hogy magából abból a körülményből, hogy a házasság felbontását az anya okozta, még nem következik szükségképpen, hogy kisded gyermekei ápolására is alkalmatlan.[74]

A *gyermekelhelyezés kérdésében* — ezen meggondolásból — a *szülők vétkességének szempontja csak akkor nyer túlsúlyt, amikor „az anyai ápolás legégetőbb szüksége már megszűnt." Ezt követően* „jogosult már az a felfogás, hogy *aki házastársi kötelességeit híven teljesítette, az van elsősorban hivatva gyermekeit felnevelni".*[75]

Az e szempontok figyelembevételével megalkotott törvény szabályai szerint a szülők megegyezése hiányában 7 *éves korukig* a gyermekek *anyjuknál* maradnak, ezen életkoron túl általában *a nem vétkes szülő* gondviselésére kell őket bízni, ha pedig *mindkét szülő vétkes* volt, *a fiúgyermekeket az apa, a leánygyermekeket az anya gondviselésére.*[76] A gyermek nyilvánvaló érdekében mégis már a *HT is lehetőséget ad* az e szabályoktól való *eltérésre,* és így a gyermekelhelyezés kérdésében *a bontásban való vétkesség szerepének még további háttérbeszorítására.* S a bírósági és a gyámhatósági *gyakorlat* — mint arra a jogirodalom rámutat — él is a törvényi felhatalmazással, s a gyermekelhelyezés kérdésében való döntésnél *egyre kevésbé van figyelemmel arra, hogy melyik fél volt a vétkes a válásnál.*[77]

A 30-as évek végén *a jogirodalom már arra is felhívja a figyelmet,* hogy — szemben a HT szabályával — *azt a kritériumot,* hogy a házasság felbontása körül *melyik szülő volt vétkes,* a modern jogok és gyermekvédelmi törvények *egyre kevésbé alkalmas támpontnak tartják* annak eldöntésénél, hogy az elvált szülők közös gyermekei melyik szülőnél helyeztessenek el, és *arra is,* hogy *a leginkább megfelelő és kívánatos megoldás az lenne, amely* abból a kritériumból kiindulva döntene ebben a kérdésben, hogy *melyik szülő alkalmasabb a gyermekek gondozására és nevelésére.*[78] Ez az elv mégis, ott is, ahol ez már ebben az időben is vallott, hosszú időn át inkább csak vallott, mint követett.

ad e) A *házasságtörés okából vétkesnek nyilvánított házastársat* a HT szabályai szerint a bontóítéletben *el kell tiltani az azzal való házasságkötéstől, akivel a házasságtörést elkövette,* s e tiltó akadály alól csak a király adhat az igazságügyminiszter előterjesztésére felmentést.

A házasságtörés *ilyen jogkövetkezménye,* szemben a vétkessé nyilvánításhoz fűződő eddig ismertetett jogkövetkezményekkel, e kor jogalkotásaiban *korántsem általános,* bár *nem is kivételes.*

E — meglehetősen farizeusnak tűnő — szabály törvényi *indokai:* hogy a házasságtörők közötti házasságkötés megengedése „a magyar nép közérzületével és erkölcsi felfogásával ellenkeznék", hogy az „nehezen volna összeegyeztethető a házasélet nyugalmának és erkölcsi tisztaságának követelményével", hogy az a házasság fennállásának biztonságára is károsan hatna vissza, mert a kötendő házasság reménye forrását képezné a fennálló házasság felbontására irányuló törekvéseknek, s az is, hogy az sérelmes és megalázó volna a vétlen házastársra nézve.[79]

E joghátrány *érvényesülése* a gyakorlatban *mégis kivételes* marad, mert a házasságtörés, a gyakorlat már ismertetett megszorító értelmezése folytán, ritkán szerepel bontóokul, s ha a házasság más jogcímen, így különösen házasságtörés helyett a házastársi kötelességek szándékos és súlyos megsértése címén kerül felbontásra, e jogkövetkezmény elrendelésének már nincs helye.

*

Időben e korszakra esik, szellemében már a következőre, a *Magyar Tanácsköztársaság* bontójogi jogalkotása. Erről a tanulmány következő részében kívánunk szólni.

Weiss Emília

[74] Indokolás II. 213. old.

[75] Indokolás uo.

[76] Megjegyzést kíván, hogy a „szülői gondviselés" e korban korántsem jelenti a szülői felügyeleti jogok teljességét. A szülői gondviselésre jogosult szülőnek a felek megállapodásával vagy bírói ítélettel való megállapítása nem érinti a törvénynél fogva az apát illető apai hatalmat.

[77] L. *Csorna Kálmán* in: Szladits szerk. Magyar magánjog. II. Családi jog. Bp. 1938. 342. old.

[78] Uo.

[79] Indokolás II. 50—53. old. és *Grosschmid* i. m. II. 237. old.

Szerződés a házassági vagyonjogban

I.

Bizonyos mérvű sematikus gondolkodástól nem volt mentes a törvényalkotó, amikor 1952-ben a Családjogi Törvényt létrehozta. A séma lényege legárulkodóbban a törvény indokolásában mutatja meg magát. Eszerint a kapitalista társadalmi rendben kötött házasságokat anyagi érdekek hozzák létre, a szocialista társadalmakban létrejövő házasságokban pedig uralkodó az a házasságtípus, amely nem más, mint két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalomra alapított önkéntes közössége, melynek létrehozásánál a vagyoni meggondolásoknak nincs szerepe. „A házasság, amelyet a kapitalista gazdasági rendben rendszerint gazdasági megfontolások hoztak létre, és amely a nő alárendeltségén, függőségén és kiszolgáltatottságán épült fel, egyre inkább szocialista házassággá, tehát két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalomra alapított önkéntes közösségévé alakul át."[1] A törvényalkotónak ez a tényeket leegyszerűsítő gondolatmenete valójában sok igazságot hordoz magában, de tudományosan értékelve, kritika alá kell vonnunk. A társadalmi fejlődés ugyanis nem óhajaink, hanem a maga öntörvényei szerint megy végbe. A törvényi szabályozás alapjául vett szocialista család elsősorban inkább csak kívánt modell, melyhez lehet közelíteni — egyes esetekben megvalósítani —, de a család, a házasság mint létező valóság a társadalmunkban sokkal bonyolultabban jelenik meg a modellnél, miből következően az újra történő jogi szabályozásoknak is egyre inkább a tényleges helyzetből kellett kiindulni. Különösen áll ez a megállapítás a Csjt.-ben megalkotott új magyar házassági vagyonjog fejlődésére. Az 1974. évi I. törvénnyel módosított Csjt.-ben lényegesen differenciáltabb házassági vagyonjogi szabályokkal találkozunk, mint az 1952. évi jogalkotás során létrehozott családjogi törvényben.

A tények azt mutatják, hogy szocialista társadalmunkban a házasság valóban két szabad ember, az érzelmekre is figyelemmel levő önkéntes közössége, de ez a közösség olyan társadalmi közegben él, a szocialista társadalom olyan fejlődési fokán létezik, amikor az anyagi javaknak szerepe van a házasságkötéseknél, a házasság fennmaradásában vagy megromlásában, a család életvitelében. Ez minden bizonnyal kisebb vagy nagyobb mértékben így lesz mindaddig, amíg meg nem valósul a társadalomban a „mindenki képessége — mindenki szükséglete" szerinti kommunista elosztási mód. Tehát egész történelmi korszakkal kell számolnunk, amikor az anyagi javak még befolyásolják a párválasztást, a házasságban élést, a családok életvitelét. Ebben van kivetni való kispolgári (burzsoá) szemléleti csökevény, de egészséges, a kor követelményeiből és adottságaiból eredő létfenntartási magatartásforma is, melynek a nem szélsőséges megnyilvánulásait társadalmunk elfogadhatónak tartja. Megfontolt házasságkötésre nevelünk, ami alatt azt is értjük, hogy legyen anyagi bázisa a családalapításnak. Elítélhetjük-e azt, ha a párválasztásnál a menyasszony, a vőlegény anyagi helyzetét partnere éppen úgy mérlegeli, mint egyéb emberi, jellembeli stb. tulajdonságait? Jelenlegi társadalmi gyakorlatunk szerint nagyobb elítélésben részesül az anyagiakat irreálisan figyelmen kívül hagyó, önálló kereset nélküli, lakással nem rendelkező fiatalok felelőtlen házasságkötése, mint az érzelemhez a józan mérlegeléssel párosuló, az anyagi tényezőket figyelembe vevő párválasztás. Ennek részletekbe menő boncolgatása azonban e tanulmány kereteit meghaladja. Ennyi is elég azonban a következtetésnek a levonásához, hogy ha az anyagiak a társadalom által sem negatívan ható tényezőknek számítanak a házasságok létrehozásában, a családok életének alakulásában, akkor a házassági vagyonjoguknak — e tényezőkkel számoló — a társadalmi igényeket kielégítő szabályozása szükséges. A vagyonjog elméleti kérdéseinek elemzése, a kialakított házassági vagyonjogi intézményeink értékelése ezért is időszerű feladata a családjog elmélete művelőinek. A következőkben házassági vagyonjogunk szerződéselméletéhez kapcsolódva fejtenék ki néhány gondolatot, megjelölve azt a területet, ahol differenciáltabb szabályozásra kerülhetne sor a Csjt.-t tovább fejlesztő törvényhozói munka új szakaszában, a Csjt.-t majd módosítani kívánó új novellával.

II.

A törvényalkotó 1952-ben házassági vagyonjogunkat a vagyonelkülönítő és vagyonösszesítő rendszerek egyes elemeit ötvöző házastársi közös vagyoni rendszerre építette. E vagyonjogi rendszerben a házastársak vagyona két csoportra válik szét, mégpedig a házastársak közös vagyonára, valamint a házastársak különvagyonára. A közös vagyon feletti rendelkezési jog mindegyik házastársat megilleti, a különvagyona felett — némi korlátozással, mint amit pl. a Csjt. 21. §, 29. § (2) bek., 32. § (2) bek. stb.-ben foglalt szabályok tartalmaznak — egyedül a különvagyon tulajdonosa rendelkezik. Az 1952. évi családjogi szabályozás még meglehetősen statikusnak fogta fel e két vagyoncsoport létét, nem számolt azzal a mobilitással, ami a két vagyonféleség között elkerülhetetlenül létrejön. A közös és különvagyonok között ugyanis számtalan formájú és jellegű vagyonvegyülésre, vagyonkeveredésre kerül sor. „A házastársak együttélése

[1] 1952. évi IV. Törvény a házasságról, a családról és a gyámságról. A törvény indokolása I. rész, 2. bek. Melléklet az IK. 1952. június 6-i 11. számához.

során a házasságba hozott vagy az együttélés alatt keletkezett különvagyonok igen gyakran összeolvadnak a közös vagyonnal. Ez a vegyülés olyan mértékű lehet, hogy a házasságkötés utáni vagyonmozgás nyomon követése — főként huzamos együttélés után — szinte lehetetlenné válik. A házastársakat általában a józan gazdálkodás szabályain alapuló célszerűségi meggondolások vezetik vagyoni rendelkezéseikben. Akkor is felhasználják különvagyonukat a közös vagyonba történő beruházásra, a közös vagyn tárgyainak kezelésére, fenntartására vagy éppen a közös háztartás céljára, amikor a közös vagyon a költségek fedezésére képes lenne ugyan, de a különvagyon felhasználása az adott esetben észszerűbbnek látszik, jobban szolgálja a család érdekeit... kimeríthetetlen változatokban fordul elő a közös vagyon és a különvagyonok keveredése."[2] Előbb a Legfelsőbb Bíróság 5. számú irányelve, majd az 1974. évi I. törvény szakított a statikus szemléletmóddal és rendezte a vagyonok keveredése folytán keletkezett igények térítési módját. Ezzel legalizálódott az a tény, hogy a házastársak között a fennálló vagyonközösség tartama alatt is keletkezhetnek ügyletek — pl. térítésmentes beutalás valamely vagyonba; térítésre igényt tartó ráfordítások; beruházások; közös és különvagyon együttes felhasználásával eszközölt vásárlások; üzleti befektetések stb. —, mely ügyletek most már az 1974. évi I. törvényben megkívánt keretek között joghatályosan jönnek létre és a törvény által meghatározott joghatásokat váltják ki, egyik vagy másik vagyont gyarapítják, illetőleg apasztják térítési igény keletkezésével, vagy elenyészésével.

Az 1974. évi I. törvénnyel történt módosítás után házassági vagyonjogunkban a következő szerződéstípusokkal találkozhatunk:

a) kizárólag családjogi jellegű ügyletek;

b) családjoggal vegyült polgári jogi ügyletek;

c) polgári jogi jellegű ügyletek.

ad *a)* A tisztán családjogi természetű ügyleteknek két nagy csoportja van. Az egyik csoportba tartoznak azok, melyek a törvény rendelkezései alapján jönnek létre. Legtipikusabb esete a házastársi vagyonközösség keletkezésével létrejövő jogviszony. A házasságkötéssel, a törvény erejénél fogva az életközösség fennállása alatti időre vagyonközösség keletkezik, melynek létrejötte, fennállása, megszűnése jogszabályilag szabályozott [Csjt. 27. §-ának (1) bek.]. Ugyanebbe — tehát tisztán családjogi jellegű — szerződéstípusba sorolható a házastársi vagyonközösséget a házasság fennállása alatt megszüntető megállapodás, amelynek érvényességéhez az szükséges, hogy fontos ok szóljon mellette, és ez esetben a felek egyikének vagy mindkettőjüknek a kérelmére a bíróság a házassági vagyonközösséget megszünteti [Csjt. 31. §-ának (1) bek.].

E szerződéstípushoz sorolható a Csjt. 29. §-ának (2) bekezdésben írt rendelkezés alapján létrejött ügylet, mely szerint mindegyik házastárs kívánhatja, hogy a másik járuljon hozzá azokhoz az intézkedésekhez, amelyek a vagyonközösséghez tartozó tárgyak fenntartása vagy értékcsökkenésének elkerülése végett szükségesek. A (3) bekezdés pedig úgy rendelkezik, hogy ha a fenntartással és kezeléssel járó költségeket a közös vagyonból nem lehet fedezni, az esetben a házastársak kötelesek a költséghez különvagyonukból arányosan hozzájárulni. Bármelyik házastárs beutalhatja különvagyonát a közös vagyonba, felhasználhatja beruházásra, fenntartásra, életvitel céljára stb. Lehetne még sorolni a példákat, de ennyi is elég annak megállapításához, hogy ez az ügylettípus csak a családjogi szabályok keretei között jöhet létre, más jogágban, pl. a Ptk.-ban hasonló ügyletek nem találhatók. Fő jellegzetessége, hogy teljesen át van itatódva családjogias vonásokkal, a házasságkötéshez kapcsolódnak, a házastársi közös vagyonra és különvagyonra épülnek, melyek tisztán házassági vagyonjogi fogalmak.

ad *b)* A polgári joggal vegyült családjogi ügyletek fő jellemzője, hogy a családjog talaján jönnek létre, de hatályosulásukat a polgári jog is meghatározza. Egyik típusesete e szerződésfajtának a házastársak által a közös vagyonra vonatkozóan kötött ügylet. Az ügyletet, amelyet visszterhesen az életközösség fennállása alatt kötöttek, a másik házastárs hozzájárulásával kötött ügyletnek kell tekinteni, kivéve, ha az ügyletkötő harmadik tudott, vagy a körülményekből tudnia kellett arról, hogy a másik házastárs az ügylethez nem járult hozzá. Ha azonban a házastárs az ügyletet a mindennapi élet szükségleteinek fedezése körében kötötte, a másik házastárs csak akkor hivatkozhat hozzájárulásának hiányára, ha az ügylet megkötése ellen az ügyletkötő harmadik személynél előzőleg kifejezetten tiltakozott [Csjt. 30. §-ának (2) és (3) bek.]. Ez esetben a házastársak között is jogviszony áll fenn, melyre a családjogi szabályok vonatkoznak, de az ügyletkötő házastárs és a kívülálló között is szerződés jött létre, melyre részben a családi jog, részben a polgári jog szabályai az irányadók.

Hasonló ügyletfajta a házastársak közös vagyonához tartozó vagyontárgyon fennálló közös tulajdon megszüntetésére vonatkozó megállapodás. Ennek tartalma nem sértheti a Csjt. 31. §-ában foglalt rendelkezést, de a Ptk.-nak a közös tulajdon megszüntetéséről szóló §-ait sem, ideértve a közös tulajdon megszüntetésének kérdéseivel foglalkozó legfelsőbb bírósági PK 10. számú állásfoglalásban adott iránymutatást is.

E szerződéstípus számtalan változatban fordulhat elő. Jellemzője, hogy nemcsak a Ptk. szerint tekinthető vegyült ügyletnek, de jogágak

[2] L. B. 10. számú irányelve 4. pontjának indokolása.

vegyülését is észlelhetjük a szerződés tartalmában.

ad *c)* Tisztán polgári jogi természetű ügyleteket is köthetnek a házastársak. Ezek legjellemzőbb típusa a különvagyon feletti rendelkezés körében kötött ügylet. A saját különvagyonát bármelyik házastárs eladhatja, elcserélheti, vagy elajándékozhatja. Ezekre az ügyletekre a polgári jog szabályai vonatkoznak. Köthetnek a felek tisztán polgári jogi, munkajogi stb. szerződéseket is. Pl. tartási szerződést, bérleti szerződést, munkaszerződést, vállalkozási szerződést, öröklési szerződést stb.

A házassági vagyonjogot érintő szerződéseknek ez az a—c pont szerinti csoportosítása csak az egyik lehetősége az osztályozásnak. A következtetés levonásához azonban elegendő: a magyar házassági vagyonjogban számtalan ügyletfajta létezik, tehát „a szerződés" egyáltalán nem idegen test családjogunkban.

E következtetést tovább is vihetjük, ugyanis a házassági vagyonjogi szerződés nemcsak hogy nem idegen elem családjogungban, hanem törvény által szabályozott ügylettípus. Ha ugyanis a házassági vagyonjogi szabályokat nem jogszabályi rendelkezésekként fogjuk fel, hanem mint a házastársaknak a házasság megkötése előtt a törvény által kötelezően létesített ügyletét arról, hogy a házasság megkötése után hogyan alakul majd vagyonjogi helyzetük, azonnal egy alapos részletességgel kidolgozott házassági vagyonjogi szerződést látunk magunk előtt. Csak az szükséges ehhez, hogy a törvény szövegét szerződési szövegként fogjuk fel, és előttünk áll egy szocialista töltetű házassági vagyonjogi szerződés. A Ptk.-ből véve a hasonlatot ez az ügylet leginkább keretszerződéshez hasonlít.

Ez a keretszerződés meghatározza hogyan és mikor jön létre a házassági vagyonközösség, hogy mi tartozik a feleknek a közös és a különvagyonához. Azt, hogy e vagyonok vegyülése esetén keletkezik-e a vagyonok között térítési kötelezettség? Körülhatárolja a felek ügyletkötési szabadságát, a vagyonkezelési kötelezettséget, a vagyonközösség megszűnésének szabályait stb.

A Ptk. alapján létesült egyes keretszerződéseknél már felismertük, hogy bizonyos esetekre vonatkozóan a keretjogszabályok merevsége éppen a jogügylet hatékonyságát veszélyezteti, és éppen ezért a szerződési merevség megszüntetésére lehetőség nyílik egyedi szerződések kötésére, melyek jobban alkalmazkodnak az adott ügyletkötési szituációhoz, a felek tényleges szándékához. Aligha túl radikális az a felismerés, hogy házassági vagyonjogunk általános szabályai sem minden egyedi esetre biztosítják azokat a célkitűzéseket, melyeket e rendelkezések a családvédelem körében betölteni hivatottak.

A családvédelem természetesen megkívánja, hogy általános szabályokként hassanak és érvényesüljenek a Csjt. házassági vagyonjogi szabályai. E szabályok szocialista körülmények között jöttek létre, szocialista igényeket — tehát a létező társadalmi háttér igényeit — fejezik ki az adott társadalmi fejlettségi szinten. Az állampolgárok tudatát, magatartását alakító olyan eszközök, amelyekre szükség van. Házassági vagyonjogunk a mai formájában egész történelmi korszak gyümölcse, mely olyan érték, amivel jól kell gazdálkodnunk, könnyelműen elvetni, alábecsülni nem szabad. Azonban éppen a családvédelem indokolja, hogy bizonyos esetekben a házasságkötés előtt eltérhessenek a felek — legalább részben — az általános szabályoktól, azt, hogy bizonyos vagyonjogi kérdéseket még a házasságkötés előtt tisztázzanak egymással.

Gyakran előfordul, hogy a feltaláló, az újító, a szellemi, művészeti alkotást létrehozó személy mindent alárendel az alkotásnak és a vele együttélő családja anyagilag és erkölcsileg is támogatja, segíti őt. Felesége és gyermekei alacsonyabb életszínvonalat vállalnak, mivel biztosítani kell a feltaláló, művész stb. férj alkotásához szükséges feltételeket. Mire azonban az alkotás elkészül, a házasság is felbomolhat. A feltaláló, alkotó maga is érzi, hogy gyermekeinek, de feleségének is adósa. Ez a tartozás naturális obligáció, bírói úton sikeresen nem érvényesíthető, mégis létezik. A Csjt. vagyonjogi rendelkezései új házasság kötése esetén — térítési kötelezettséget állítva fel — megnehezíti, esetleg lehetetlenné teszi a hozzátartozó számára, hogy ezt az erkölcsi, de anyagiakban is kifejezhető adósságát törlessze. A Csjt. 27. §-ának (2) bekezdése szerint pl. „A feltalálót, újítót, a szerzőt és más szellemi alkotást létrehozó személyt a házassági életközösség fennállása alatt megillető esedékes díj a házastársak közös vagyonához tartozik." Ebből következően ha az alkotás, találmány, szerzői mű stb. csak az új házasság alatt hoz hasznot, a díj közös vagyonnak számít, melyből a férj csak az új házastársa beleegyezésével juttathat a törvényes mértékű tartásdíjon felül a gyermekei vagy elvált házastársa részére. A gyermekek és anyjuk tehát vagy nem, vagy csak kismértékben részesülnek az alkotásért járó díjazásban, de az új házastárs, akinek a mű létrehozásában semmi szerepe nem volt, kapja közös vagyoni jutóként a díj fele részét, de a másik fele részre is fennáll bizonyos jogosultsága (Csjt. 27., 29., 30. §-ai).

A Csjt. 27. §-ának (2) bekezdésében foglalt — az előbbiekben idézett — rendelkezés eredeti célkitűzését tekintve, kifejezetten családvédő jellegű. Abba az irányba hat, hogy az alkotó házastárs minden jövedelme, ami a házassági életközösség fennállása alatt befolyik a családi pénztárba, a család céljait szolgálja. Gyarapítania kell a közös vagyont, erősíteni a család anyagi bázisát. A törvény e rendelkezésével messzemenően egyet kell érteni, e rendelkezés a típusesetekre alkalmazva általában igazságos, méltányos és valóban családvédő jellegű. Válás esetén azonban — a tényállástól függően — már igazságtalan eredményt hozhat. A felhozott példánál maradva miért ne lehetne megengedni például

azt, hogy a házasság megkötése előtt, az alkotó kiköthesse házassági szerződésben, hogy valamelyik művéért járó díjazás egészben vagy részben gyermekeit, esetleg feleségét, vagy az őt az alkotásban támogató élettársát, szüleit, más hozzátartozóját illesse meg? Ma ennek jogszabályi akadálya van, hisz a Csjt. 27. §-ának (1) bekezdés utolsó mondata szerint „A házasságkötés előtt a házastársi vagyonközösséget sem egészben, sem részben nem lehet kizárni."

A tényállások számtalan változatát lehetne még felhozni, amelyek amellett szólnak, hogy bizonyos vagyonjogi kérdéseknek a házasság megkötése előtt szerződésben történő rendezését indokolt lenne megengedni. Ezek köréből külön kiemelést érdemel a szülőknek a házasságot kötni akaró gyermekük számára történő lakásszerzési erőfeszítése. Gyakran az egész család több évi munkájával sikerül összegyűjteni a lakás vételéhez szükséges összeget, vagy annak egy részét. Lehet, hogy a vételárat sikerül a házasságkötés előtt teljes egészében kifizetni, de lehet, hogy a fiatal házasok fizetik ki a hátralevő részleteket. Akár válás, akár a házasságot kötött gyermek váratlan halála esetén öröklési és tulajdoni viták keletkezését lehet megelőzni a méltányos és jogos igényeket biztosító házassági szerződéssel.

A különböző típusú házassági vagyonjogi rendszerek jogtörténeti fejlődésének ismeretében megállapítható, hogy a fejlődés magasabb fokán mindig megjelent a házassági vagyoni szerződések törvényi engedélyezésére irányuló az az igény, amely az általános szabályoktól eltérően is megengedi a feleknek házasságkötés előtti szerződés kötését. Szinte mindenütt, ahol a házassági szerződés kötését megengedi a törvényhozás, fő szabályként érvényesül, hogy amit a felek szerződésben nem szabályoztak, arra az általános házassági vagyonjogi rendelkezések az irányadók. Ami azt jelenti, hogy a házassági vagyonjogi viszonyok a típusesetekben a jogszabályi rendelkezések szerint alakulnak, de törvényes lehetőség nyílik a kevésbé tipikus esetekben is a családvédelmi, méltányossági törekvéseknek szerződéssel való biztosítására.

III.

Felmerülhet a kérdés, hogy a szocialista jogszemlélettel, a szocialista családfelfogással összeegyeztethető-e a fentiekben körvonalazott házassági vagyonjogi szerződés? Ha igaz az, hogy bármely a jogfejlődés során eddig kialakult házassági vagyonjogi rendszer a szocialista jogrendszerbe beépíthető, akkor a házassági vagyonjogi szerződés sem eleve idegen test a szocialista jogrendszerben. Márpedig a jogelmélet eddig senki által nem vitatottan arra az álláspontra helyezkedett, hogy akár a vagyonelkülönítő, akár a vagyonösszesítő házassági vagyonjogi rendszer, vagy ezeknek alfajai, megfelelő módosítással, szocialista tartalommal töltve a szocialista jogrendszer intézményévé válhatnak.[3]

Elvi szempontból az sem közömbös, hogy családjogunk a házassági szerződésnek csökevényes és nyakatekert módon történő létrehozását ma is elismeri és elfogadja. A Csjt. 31. §-ának (1) bekezdése szerint: „A vagyonközösséget a házassági életközösség fennállása alatt a bíróság fontos okból bármelyik házastárs kérelmére megszüntetheti." Házassági vagyonjogunk tehát a házasságkötés előtt a házastársi vagyonközösséget sem egészben, sem részben nem engedi kizárni [Csjt. 27. § (1) bek.], de a házasság megkötése után — feltételekhez kötötten — megengedi. Azaz a jelenlegi jogi szabályozás mellett házassági vagyonjogi szerződés, mely a vagyonközösséget egészben vagy részben kizárja — a házasság létrejötte előtt —, nem köthető. A házasság megkötése utáni napon azonban a házastársak az életközösség megkezdése után azonnal megállapodhatnak — fiktív, vagy nem fiktív fontos okra hivatkozva — a vagyonközösség megszüntetésében. De még csak közös egyetértés sem szükséges ehhez, mivel bármelyik házastárs kérelmére, ha fontos okot tud a fél bizonyítani, a bíróság a vagyonközösséget megszünteti. E törvényi rendelkezésnek az ítélkezési gyakorlatban sok jelentősége nem volt, mivel a korábbi jogi szabályozás ahhoz a feltételhez kötötte a vagyonközösség megszüntetését, hogy a házastársak közös kérelemmel forduljanak a bírósághoz. Az 1974. évi I. törvény tette lehetővé a vagyonközösség megszüntetését bármelyik fél kérelmére. A törvényi módosítás után sem indultak azonban tömegével ilyen perek a vagyonközösségnek ezen a módon történő megszüntetése iránt. A vagyonközösséget ugyanis ennél lényegesen egyszerűbben és olcsóbban is meg lehet szüntetni. A felek a házastársi életközösségüket megszakítják, és ezzel a házastársi vagyonközösség időszaka véget ér a házasság felbontása nélkül. Mindebből az a lényeges, hogy voltaképpen a jelenlegi vagyonjogi szabályozás is lehetőséget ad, hogy — fontos okból — a felek közös megállapodással vagyonközösségüket megszüntessék. Elvileg tehát a házassági vagyonjogi szerződést jelenlegi jogalkotásunk sem veti el.

[3] *Nizsalovszky:* A család jogi rendjének alapjai. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó, 159. old.; „A szocialista rend — nézetem szerint — képes a múltban is érvényesült három fő vagyonjogi rendszer bármelyikét (vagyonelkülönítés, szerzeményi közösség, vagyonösszesítés) a házastársak egyenjogúságának követelményeivel összhangba hozni, a többi említett követelményeket azonban nem mindhárom mellett lehet egyenlő mértékben megvalósítani, és ezért az, hogy egy szocialista állam családjoga melyik vagyonjogi rendszert teszi a szabályozás alapjául, attól függ, hogy a követelmények melyikét látja a társadalomban uralkodó nézetekkel és a gazdasági alap állapotával, fejlettségi fokával összhangban a viszonylag legjobb eredménnyel megvalósíthatónak."

Jelentősége van annak is, hogy a vagyonilag már elkülönült házastársaknak a közös vagyont nem érintő, egymással kötött vagy kívül állóval létesített szerződése már nem a Csjt. hatálya alatt áll, hanem egyszerű polgári jogi ügyletnek minősül. Mindazok a kötöttségek, felelősségi szabályok, amelyek a házassági vagyonjogban fennállanak, az életközösségüket megszakító, és a házastársi közös vagyon megosztását végrehajtott házastársakra már nem állanak. Tehát a házasság fennállhat, a házastársak mégis el tudják érni, hogy a házassági vagyonjogot — törvényes keretek között maradva — kikapcsolják vagyoni viszonyaikból. Gyakorlatilag tehát a felek megállapodása, a házastársak egymás közötti kapcsolatában az általánosan elfogadott házassági vagyonjogi előírásoktól eltérő helyzetet eredményezhet, azaz a házastársak a házastársi közös vagyoni rendszertől egészben vagy részben eltérhetnek.

A kifejtettekből következően házassági vagyonjogunk fő szabálya szerint a házasságkötéssel és az életközösség megkezdésével létrejön a házastársi közös vagyon rendszere, de emellett elrejtve létezik a teljes vagy részleges vagyonelkülönítéses rendszer, mint eltűrt vagyonjogi rendszer. Nem esik jogszabályi tilalom alá, hogy a házasságkötés után a felek quasi házassági vagyonjogi szerződést kössenek.

Az egyes szocialista országok családjogi törvényeit vizsgálva ugyancsak arra a következtetésre kell jutni, hogy a házassági vagyonjogi szerződés a szocialista elvekkel nem összeegyeztethetetlen. Egyes európai szocialista országok törvényalkotói — bár mindannyiszor szocialista elvekre építettek — vagy elfogadják a házassági vagyonjogi szerződést mint törvényesen engedélyezett ügyletfajtát, vagy tiltják. Az NDK, Lengyelország és Jugoszlávia családjogi törvénye ismeri és megengedi házassági vagyonjogi szerződés kötését.

Az NDK családjogi törvényének 13. §-a szerint a házasság alatt munkával szerzett vagyontárgyak „mindkét házastársat közösen illetik". A 14. § szerint azonban „A házastársak megállapodhatnak a 13. § szabályaitól eltérően is. A közös tulajdon és vagyon olyan tárgyai tekintetében, amelyek a család közös életviteléhez szükségesek, eltérő megállapodás nem létesíthető." Ezen túlmenő körben azonban a felek szabad elhatározással eltérhetnek a 13. §-ban levő fő szabálytól. A jugoszláv családjogi törvény 10. §-a szerint „A házastársak egymás között bármilyen szerződést köthetnek, amelyek a törvénnyel nincsenek ellentétben, s ezekben a szerződésekben jogokat és kötelezettségeket alapíthatnak."

A lengyel Csjt. 31. §-a szerint: „A házasság megkötésének időpontjától a házastársak között a törvény erejénél fogva vagyonközösség keletkezik, amely kiterjed a szerzeményükre (törvényi vagyonközösség). Azok a vagyontárgyak, amelyekre a vagyonközösség nem terjed ki, a házastársak mindegyikének külön vagyonát alkotják." Ez a szabályozás nagyon hasonlít a magyar megoldásra. A különbség abban van, hogy e fő szabály mellett létezik a házassági vagyoni szerződést megengedő szabály is. A 47. § szerint: „(1) bek. A házastársak jogosultak a törvényi vagyonközösséget szerződésben kiszélesíteni, korlátozni vagy kizárni. A szerződést közjegyzői okirat formájában kell kötni. Az ilyen szerződést a házasság megkötése előtt is meg lehet kötni.

(2) bek. A házastársak csak akkor hivatkozhatnak harmadik személyekkel szemben a törvényi vagyonközösség kiszélesítésére, korlátozására vagy kizárására, ha az általuk kötött vagyoni szerződésről és annak fajtájáról e személyeknek tudomásuk volt." Végül az 51. §: „A vagyonközösség szerződéses kizárása esetén a házastársak mindegyike megtartja mindazt a vagyont, amelyet a szerződés megkötése előtt szerzett, mind pedig a később szerzett vagyont is; önállóan kezeli az egész vagyonát és rendelkezik azzal (vagyonelkülönítés)." A lengyel családjogi törvény tehát lehetővé teszi a házastársaknak, hogy a fő típusnak tekintett házastársi közös vagyoni rendszertől eltérjenek, és házassági vagyonjogi viszonyaikat a vagyonelkülönítéses házassági vagyonjogi rendszernek megfelelően alakíthassák.

Az eddigiektől eltérő, teljesen ellentétes álláspontot foglal el a román törvényhozás. A román családjogi törvény 30. §-a szerint „A házastársak bármelyike által a házasság fennállása alatt szerzett vagyontárgy, megszerzése időpontjától kezdődően, a házastársak közös tulajdona. Mindezzel ellentétes megállapodás semmis. A közös vagyonhoz tartozást nem kell bizonyítani."

Mindezekből tehát kitűnik, hogy kizárólag a törvényalkotó elhatározásán múlik az, hogy a házassági vagyonjog keretén belül engedélyezi-e házassági vagyonjogi szerződés kötését. Jogelméleti szempontból egyaránt támadható és védhető e jogintézmény léte a szocialista jogrendszeren belül. Nem lehet azt mondani, hogy az NDK családjogi törvénye kevésbé szocialista mint a román családjogi törvény, csak azért, mert az előbbi elfogadja a másik kizárja a vagyonjogi szerződés kötésének lehetőségét a házastársak között.[4]

E körben még azt is ki kell emelni, hogy a házassági szerződés kötésének lehetősége azzal az alapelvvel is összhangban áll, amely szerint a házasság a nőnek és férfinak önkéntes, szabad elhatározáson nyugvó közös együttélése. Ha egyszer a házastársak szabadon és önként megállapodhatnak házasságuk létrehozásában, akkor miért nem állapodhatnak meg a családi jog általános elveit tiszteletben tartó keretek között a

[4] A törvényhelyek *Pap* Tibor: Az európai szocialista országok családjogi törvényei c. művében találhatók meg magyar nyelven.

vagyonjogi kérdésekben is. A házassági vagyoni szerződés intézményének a családjogba történő beépítésével biztosítani lehet azt a jogot, hogy mindkettejük által a legméltányosabbnak tartott módon alakíthassák vagyonjogi viszonyaikat.

IV.

Áttérve a kérdés gyakorlati oldalának vizsgálatára, abból kell kiindulni, hogy e kérdés jelentősége nem becsülhető le, nem perifériális ügyről van szó. A statisztikai évkönyvek adatai szerint Európában hazánkban a legmagasabb a házasok száma a felnőtt lakosság körében. Először az 1960. évi népszámlálás adatai mutatták ki ezt a tényt.[5] Míg 1940-ig a házasságban élők száma a 60%-ot soha nem haladta meg, 1960-tól kezdődően 70% körül állandósult. A 15 évesnél idősebb férfiak több mint 70%-a nős, a nőknek pedig 65%-a a férjezett. (Az özvegy nők aránya több mint négyszerese a férfiakénak, az elvált nőké pedig kétszerese, ezer férfira kb. 1070 nő jut.) Minden házasságkötéssel létrejön a házastársi vagyonközösség, és ez addig tart, amíg az életközösség meg nem szakad. Ez a válások viszonylag magas száma mellett is elsősorban haláleset miatt következik be. Akár haláleset, akár válás vet véget a vagyonközösségnek, a vagyoni elszámolást meg kell ejteni. Válásnál a felek egymással számolnak el, halál esetén pedig a túlélő házastárs, ha nem ő az örökös, az örökösökkel kénytelen elszámolni.

A házassági vagyoni perek, az örökösök és a túlélő házastárs közötti vagyoni vita rendkívül költséges és munkaigényes, rendszerint hosszabb ideig elhúzódó peres eljárást eredményeznek. E viták hevességét, a perek számát, bonyolultságát lényegesen csökkentené, ha a házastársak a házasságkötést megelőzően, vagy a házasságkötést követően házassági vagyonjogi szerződést kötnének egymással.

Itt merül fel a kérdés, hogy milyen körben mozoghatnának szabadon a szerződéskötő felek. Kétségtelen, hogy ez a legtöbb megfontolást igénylő kérdés. Úgy néz ki, hogy az NDK vagy a lengyel törvényhozás által kialakított és fentebb ismertetett megoldás az egyik járható út. De fogalmazhatunk pontosabban is. A szerződésnek nyilván szabadon, befolyásmentesen, kényszer, tévedés és megtévesztés nélkül kell létrejönnie. Ezenkívül a szocialista házassági vagyonjog általános alapelveivel sem állhat ellentétben. Melyek ezek?

1. A szocialista házassági vagyonjogi rendszernek teljes összhangban kell állania a házastársak egyenjogúságának követelményével.

2. Biztosítania kell gazdasági vonatkozásban is a házastársak függetlenségét és szabadságát, vagyis mentesíteni kell őket az olyan gazdasági korlátozások alól, melyek nem következnek szükségképpen a házastársi élet- és sorsközösségből.

3. Hozzá kell járulnia az egész életre szóló közösséget jelentő család gazdasági alapjának szilárdságához.

4. Igazságos mértékben kell biztosítania a házastársak részesedését az együttélés alatt bekövetkezett vagyonszaporodásban.[6]

Az e követelményekkel összhangban álló házassági vagyonjogi szerződés, még ha részben el is tér a Csjt. vagyonjogi szabályaitól, nem sért szocialista elveket, alkalmas a családvédelmi szempontokat, a méltányosságot az eddiginél is jobban szolgáló házassági vagyonjogi viszonyokat létrehozni.

Változást e téren a családjogi törvény továbbfejlesztése hozhat. Mivel a házassági vagyonjogi szerződéstípus bevezetése számtalan kérdést vethet fel, melyeket csak részben lehet előre látni (pl. alakszerűség, megtámadhatóság, érvénytelenítés, házastársak és kívül álló harmadik személyek viszonya, a házastárssal szerződő harmadik személyek érdekeinek védelme stb.), a törvény első módosításakor csak általános jellegű szabályt lenne indokolt alkotni, azaz megengedni a házassági vagyonjogi szerződés kötését, és az ítélkezési gyakorlatra bízni a további szabályozást kívánó kérdések feltárását, majd ezek ismeretében, a bírósági gyakorlat megoldásait is figyelembe véve, utóbb részletesebb szabályozás is kialakítható. Ennek nem szükségképpeni megoldása a törvényi szintű szabályozás, a házassági vagyonjogi szerződésre vonatkozó szabályozás történhet miniszteri rendelettel is. A jelenlegi törvényi szabályozást csak annyiban lenne indokolt megváltoztatni, hogy a Csjt. 27. §-ának (1) bekezdésében szerepelt kitételt, mely szerint „A házasságkötés előtt a házastársi vagyonközösséget sem egészben, sem részben nem lehet kizárni", el kell hagyni. Ez már egymagában megnyitná az utat a házassági szerződések kötéséhez. De ezen is túlmehet a jogalkotó, és e kitétel elhagyása mellett a felek szerződési szabadságát keretek közé is szoríthatja, pl. kimondhatja, hogy nem sértheti a szerződés a házastársak egyenjogúságának elvét, és a szerződésnek a házastársi vagyonközösség általános szabályait, nem valósíthat meg joggal való visszaélést, a méltányosságot sértő kitételei stb. semmisek.

A házassági vagyonjogi szerződésnek ilyen törvényi szinten történő elfogadása gazdagítaná házassági vagyonjogunkat, a jogfejlődésnek új utat nyitna, a jelenlegi burkolt, rejtett szerződési viszonyokat nyíltabbá tenné, csökkentené a házasság megszűnése utáni viták számát és ter-

[5] Statisztikai Szemle, 1961. júliusi száma.

[6] *Nizsalovszky:* A család jogi rendjének alapjai. 155. old. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963.

jedelmét. Az állampolgárok szabadabban, az eddiginél szélesebb körben mozogva gondolhatnák végig már a házasságkötés előtt az anyagi vonatkozású ügyeiket, őszintébbé tenné a felek közötti kapcsolatokat, nem akadályozná a feleket abban, hogy hozzátartozóikról a házasságkötés után is megfelelően gondoskodhassanak. E szabályozás semmiféle eddig jól bevált jogi rendelkezést nem érintene, a család anyagi eszközeit védő szabályaink továbbra is érvényesülnének. Semmiféle elvet nem kellene feladni, de házassági vagyonjogunk gazdagabbá és rugalmasabbá válna.

Hartai László

Az egyenlő jog fejlődésének anomáliái

„62. § (1) A Magyar Népköztársaságban a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek.

(2) A nők egyenjogúságát szolgálják: munkalehetőségeiknek és munkafeltételeiknek megfelelő módon való biztosítása; terhesség és szülés esetére fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya és gyermekvédelmi intézmények rendszere."

A kiemelt alkotmányi idézeteket nem kötelező tiszteletkörnek szánom a jogi egyenlőség visszásságait feszegető tanulmány elejére, hanem lényegi mondanivalóm hangsúlyos bevezetésére, s olyan citátumnak, amelyhez fejtegetésemben újra és újra visszatérek.

„Mivel a nő mai egyenlőtlen helyzete részben sajátos, biológiailag adott reprodukciós funkciójából, részben ehhez tapadó társadalmi megkülönböztetéséből adódik, a tényleges egyenlőség megvalósításának útján ezt a differenciáltságot szem előtt kell tartani. Úgy kell a társadalmi egyenlőtlenségeket felszámolni, hogy közben számolunk a biológiai adottságokkal... Mivel a nőket hátrányosan érintő társadalmi megkülönböztetés-rendszer roppant mélyen rögződött a társadalmi gyakorlatban, felszámolása nem jöhet létre spontán, nem követi automatikusan a jogegyenlőséget. Egyike ez azoknak a helyzeteknek, amikor az egyenlő jog valójában egyenlőtlen jog. Ha a társadalom ilyen helyzetben tudatosan rövidebbé és humánusabbá kívánja tenni az egyenlőtlen helyzetben levő rétegek útját az egyenlőséghez, úgy azoknak az általános állampolgári jogon túl kedvezőbb jogi és gazdasági feltételeket kell biztosítani. Az egyenlőtlen jog viszont minden kedvező hatás mellett, bizonyos új, sajátos konfliktusok előidézője lehet, illetve lesz is." E sorokat szerzőtársammal, Ferge Zsuzsával a hatvanas évek végén írtuk le a női emancipáció és sok más társadalmi kérdés vulgáris magyarázata és megoldása őszinte kritikájaként, a további elvi tisztázást és a helyes irányú gyakorlatot segítendő szándékkal abban a reményben, hogy a jövőben sikerül elkerülni a kényszerűségek erényként való feltüntetését és meghaladott, vagy meghaladható vívmányaink fétisként való tiszteletét.

A hetvenes években jelentős társadalmi-gazdasági döntések, egészségügyi-szociális szabályozások születtek. Ezekre sokkal inkább, mint bármikor megelőzően az a helyes felismerés a jellemző, hogy a társadalmi egyenlőséget egyengető gyakorlatnak számolnia kell a nő eltérő biológiai-fiziológiai adottságaival, és azzal, hogy a szervezett munka világában a körülmények, az eszközök nagy hányada, valamint a munkaidő mai rendje és hossza a férfi-fizikumra és a hagyományos családi szerepmegosztásra kalibrált.

A jogalkotásra az általános társadalmi haladás kodifikálása, a nemek egyenjogúságában elért eredmények hangsúlyozása és további — indokolt vagy csak annak vélt —, az anyaságot kedvezményező plusz jog megadása volt a jellemző. Ilyen irányú a változtatás a Magyar Forradalmi Munkás Paraszt Kormány 1013. 1970. (V. 10) sz. határozatával, az Alkotmány módosításával (1972. április 19-én), az egészségügyi törvény (1972. évi II. törvény) megalkotásával, a családjogi törvény (1974. április 24.) módosításával, a népesedéspolitikai kormányhatározat [1040/1973. (X. 18.)] megalkotásával. Mindezek nyomán tömegek aktivitását kiváltó gyakorlati programok is kialakultak. Ebben a társadalmi megélénkülésben tartós és időleges sikerek, nem ritkán és nem is könnyen oldódó konfliktusok is létrejöttek.

A jogok szélesítését megfigyelve elénk tűnik: elveink és szándékaink ellenére is még kísért a férfi és a nő hagyományos, úgy is mondhatnánk konzervatív családi és szülői szerepfelfogása. A másik probléma szorosan kapcsolódó: az anyasághoz, a gyermekek neveléséhez biztosított „plusz jogok" (munkaidő kedvezmények, szabadságok) jelentős hányadát nem annyira az anyaság biológiai-fiziológiai, emocionális-pszichológiai szükségletei, mint a szülői nevelő-gondozó funkció nagyobb igényű ellátása és az intézményi ellátottság mai arányai, a hagyományos családi munkamegosztás indokolják. A „plusz jogoknak" csak egy kisebb része az, amely biológiai törvényszerűségekkel indokolhatóan csak az anyáé lehet. Az azt meghaladó időkedvezmények nagy hányadának csak az anya személyéhez kötése a gyermeknevelés hagyományos gyakorlatának megerősítése.

A „plusz jog"-nak elveink szerint az egyenlő jog egyenlő esélyű gyakorlásához emelőnek, eszköznek kellene lennie. Ez viszont

csak akkor lehetne hiánytalanul azzá, ha nemcsak a jog alkotói, hanem alkalmazói és közvetlen gyakorlói is tisztában lennének azzal, hogy ez a jog minden szándékunk ellenére időlegesen lazítja a nő kialakult munkahelyi és szélesebb társadalmi integrációját, s hogy az újra integrálódáshoz is meg kellene és meg is lehetne találnia a társadalomnak a megfelelő, többek között a jogi eszközöket és emelőket. Ezzel szemben tény: az újra adoptálódás kedvezményezettsége kidolgozatlan, illetve a néhány létező szabály olyan „általános" társadalmi ellenőrzés alá esik, hogy érvényesítése az egyénnek rendkívüli erőfeszítésekbe kerül, ha egyáltalán ismeri azokat.

Jogosan merül fel a kérdés: a „plusz jog" nem vezet-e máshova, mint ahova eljutni szeretnénk. Hogy az anyai szerepkör kedvezményezettségének mai módja nem mérsékli-e az apa felelősségét és lehetőségét a gyermekei egyenjogú, egyenértékű nevelésében, ellátásában. Az anyai szerepkör ilyen támogatása nem intézményesítetten mérsékli-e a nő azonos értékű részvételét a más irányú társadalmi tevékenységek megélésében?

A nő mai, szocializmusbeli társadalmi egyenlőtlensége sem vezethető le csak az anyasághoz kötődő, az abból adódó biológiai, társadalmi kötöttségekből, noha azok léte a köznapi tudatban abból magyarázott, sőt „megértett" pl. az „egyenlő munkáért egyenlő bér" elvének nem is kismértékű gyakorlati sérelme, amelynek a kárvallottja csaknem mindig nő, még a károsultak előtt is „megindokolható".

Jellemző jogi viszonyainkra, hogy a nő kárára elkövetett jogsértések nagy hányada nem esik polgári jogi elbírálás alá, és így nincs is módja az egyénnek saját kezdeményezése alapján jogorvoslást találni. Az alkotmányos jogok egy nagy hányada „felmegyek a szakszervezethez" módján érvényesíthető, ha érvényesíthető.

Mondanivalóm alátámasztására lássunk néhány legjelentősebbnek tartott konkrét problémát.

Az Alkotmány. Az Alkotmány szövegének 1972. évi módosítása az eredeti 1949. évi XX. törvénynek nem pusztán stiláris módosítása „Az Alkotmány, mint a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, biztosítja eddigi eredményeinket és további előrehaladásunkat a szocializmus útján."

A mai, hatályos Alkotmány az állampolgárok egyenlő jogait kimondó paragrafusaiban egyszerre és úgy fejezi ki eredményeinket, hogy közben megfogalmazza a jövő biztosítékait is.

Ami a nők állampolgári egyenlőségét illeti, az az 1949. évi alkotmány (50. §) módosult tartalmával a 62. §-ként került megfogalmazásra. „A Magyar Népköztársaságban a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek." [62. § (1)] Az előző szövegezés elveink és szándékaink ellenére sem ragadta meg a lényeget. A módosítás indokolt és a lényegeit kifejező.

Ugyanennek a §-nak a (2) bekezdését szintén a pontosítás szándékával változtatták, de sajnálatos módon az ma sem eléggé az. Ez azért sajnálatos, mert a bekezdésben foglaltak adják a nő társadalmi egyenlőségéhez nélkülözhetetlen úgynevezett plusz jogok Alkotmányos alapját. „(2) A nők egyenjogúságát szolgálják: munkalehetőségeiknek és munkafeltételeiknek megfelelő módon való biztosítása; terhesség és szülés esetére fizetett szabadság, az anyaság és a gyermekek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelmi intézmények rendszere." Itt érdemi a módosítás, de mintha a nő „munkalehetőségeinek" „megfelelő módon való biztosítása" minden munkaképes állampolgárnak joga és kötelessége, hogy képességei szerint dolgozzék [14. § (2)], a „Magyar Népköztársaság biztosítja állampolgárainak a munkához való jogot, valamint a végzett munka mennyiségének és minőségének megfelelő díjazást [55. § (1)]. E jogot a Magyar Népköztársaság a népgazdaság termelőerőinek tervszerű fejlesztésével és a népgazdasági terven alapuló munkaerő-gazdálkodással valósítja meg" paragrafusok után túlhangsúlyos lenne, ami inkább gyengíti, mint sem erősíti szándékolt mondanivalónkat. Amíg az teljességgel helyes, hogy a „férfiakkal azonos módon való biztosítása"[1] eredeti szöveg helyett új, a tényleges szándékainkat kifejező megfogalmazásra törekedtek, mert hiszen éppen nem az azonos módon, hanem az azonos jogon nyugvó differenciált módot kell hangsúlyozni. Kár, hogy nem a fizikumának megfelelő, hanem csak a „megfelelő módon" meglehetősen tágan értelmezhető megfogalmazást fogadták el.

De mivel nem teszi meg ezt a megszorítást, így a „megfelelő módon" kitétel a mai tudati viszonyok mellett olyan hiedelmeket erősíthet, mintha az a „férfi munka", „női munka" „természettől fogva örök" elkülönülésének alkotmányos elismerése lenne. Itt a pontos megfogalmazásra azért is nagy szükség lenne, mert mint ahogy az a pályára orientáló állami és társadalmi dokumentumokból látszik, még nem eléggé tudatosodott, hogy a munkák nemenkénti elkülönülésének mai gyakorlata nem a nemek eltérő képességei, hanem a munka körülményeinek és eszközeinek mai fejlettsége (fejletlensége) miatti kényszerűségből létezhet, s hogy a munka eszközeinek és körülményeinek fejlődése — tökéletesedése — a mindkét nem számára való megfelelés irányába halad. Addig viszont a nő védelme szükséges és az alkotmányosan is biztosítandó. Annál is inkább, mivel a nő

[1] A nők egyenjogúságát szolgálják munkafeltételeiknek a férfiakkal azonos módon való biztosítása, a terhesség esetére a nőknek járó fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és a gyermekvédelmi intézmények rendszere. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959.

potenciális és konkrét anyaságának sokoldalú gyakorlati védelme is erre épülhet.

A második bekezdés „az anya és gyermekvédelmi intézmények rendszeré"-ről is, mint a nő emancipációjának egyik garanciájáról szól. Nincs szándékomban ennek, a nő egyenjogúságát külön is kihangsúlyozó paragrafuson belüli helyét elvitatni, viszont az sajnálatos, hogy a gyermek joga, és joga a szociális ellátásra sem a 15. §, sem a 16. §-okban nem kerül megfogalmazásra,[2] és így az csak mint a női emancipáció feltétele, és nem a gyermek joga, illetve a család működőképességének feltétele és eszközeként került kodifikálásra. Elgondolkodtató az is, hogy alkotmányunk az apát semmilyen relációban nem emeli ki.

Egyszerű, de nem lenne igazságos innen származtatni azt a társadalmi hiedelmet és gyakorlatot, hogy a gyermeknevelés csak az anya feladata, ezt annál is inkább nem teszem, mert úgy vélem, hogy itt inkább a társadalmi hiedelem, és a még meglehetősen egyoldalú családi munkamegosztási gyakorlat hatott vissza a jogalkotásra. Az a tény viszont, hogy alkotmányunk születése óta már a második generáció lép serdülő korba, feltételezni engedi, hogy tudatukra már Alkotmányunk is hatott.

A családjogi törvény. A családjogi törvény 1. §-ában ez áll: „A házasságról, a családról és a gyámságról szóló törvénynek az a célja, hogy az Alkotmány 15., 16. és 62. §-a alapján Népköztársaságunk társadalmi rendjének és szocialista erkölcsi felfogásának megfelelően szolgálja és védje a házasság és a család intézményét, biztosítsa a házasságban és a család életében a házastársak egyenjogúságát, fokozza a gyermekekért való felelősséget és előmozdítsa az ifjúság feilődését és nevelését." A cél megfogalmazása elvileg teljesen tiszta, és a törvény szövege a továbbiakban következetesen érvényesíti a szülők felelősségét, korrigálva minden, megelőzően a patriarchális családi gyakorlatból még netán hátramaradt, a jogba is beszüremkedett, a mai viszonyoknak már meg nem felelő szabályozásokat. A családjogi törvény megszüntette a nő helyzetére kedvezőtlen, illetve a férfi családi privilegizáltságára alapot adó jogi megfogalmazásokat. A családjogi törvény értelmében a házastársaknak a házasélet minden kérdésében egyenlő jogaik és kötelességeik vannak. Együtt választják meg lakásuk helyét, együtt döntenek vagyonjogi kérdésekben, együtt nevelik gyermekeiket.

A családjogi törvény ugyan a szülői felelősséget és kötelességet a férfira és a nőre vonatkozóan azonos tartalommal fogalmazza meg, de szinte minden más törvény, rendelkezés, szabályozás, ha szülőt is mond, csaknem mindig anyát ért alatta, s az apa jogait csak a csonka család esetében deklarálja.

A Munka Törvénykönyve. A Munka Törvénykönyvében foglalt, az alkalmaztatással kapcsolatos sajátos és indokolt megkülönböztetés — amely általában a nő eltérő fizikumát, illetve az anyasággal kapcsolatos konkrét állapotát veszi figyelembe — olyan pozitív megkülönböztetés (alkalmazási tilalmi listák, kímélő munkakör, szülési szabadság, szoptatási idő stb.), amely segíti a nőt az anyaság egészséges vállalásában, terhességének kihordásában és csecsemő korú gyermeke ellátásában. A nő általában él is ezen jogával, és ezt a jogát a munkahelyeken manifeszt módon csak ritkán sértik meg, de ismeretes a nőnek, mint munkaerőnek éppen e kedvezményre épülő látens lebecsülése, megkülönböztetése. A nők — kevés kivétellel — jól élnek és csak ritkán élnek vissza kedvezményezettségükkel. A kevés kivétel gyakorlata két irányban, és jelentős tartalmi különbséggel tér el az átlagtól. A nők egy része éppen a kedvezményezettségből adódó hátrányos megítélését elkerülendő nem él még a biológiailag indokolt védelemmel, kedvezménnyel sem, mások éppen ellenkezőleg „ha már van, maximálisan ki kell használni" meggondolással vissza is élnek a kedvezményekkel. Mindkét jelenség a feilődés utóbbi tíz esztendejében alakult ki a szülői, anyai szerepkör hangsúlyos támogatása sajátos ellentmondásaként.

Gyermekgondozási segély. 1967. január 1-én bevezetett gyermekgondozási segéllyel, majd a népesedéspolitikai döntések részeként megadott újabb időkedvezményekkel sok szempontból megváltozott a helyzet. A gyermekgondozási segély ideje jogfenntartó idő, és ez az egyik legjelentősebb jogi garanciája a munka- és az anyai (szülői) hivatás egyeztetésének. A gyermekgondozási segély idejének egy része a gyermek és az anya biológiai és társadalmi szükséglete (táplálkozási, szoptatási-higiéniai gondozási, emocionális-kommunikációs) szempontjából indokolt, illetve szükségesnek elismert együttléti ideje, s ez az idő az anya személyéhez kötött. Hogy ez pontosan egy év vagy több, abban megoszlanak a vélemények, de tapasztalati tény, hogy a gyermek egy-másfél éves koráig biológiai okokból és a társadalmi tradíciókból adódóan az anyához kötődik (természetesen nemcsak hozzá, és akkor hibáznánk, ha az apát vagy a család más tagját kizárnánk ebből a kapcsolatból), viszont a továbbiakban már kevésbé indolokható csak az anya kedvezményezése a gyermek ellátása, nevelése érdekében. A gyermekgondozási segély bevezetése óta eltelt közel tizenöt esztendő társadalmi tapasztalatai igazolták azokat az aggályokat, amelyek a nő társadalmi integráltságának lazulását, munkahivatásbeli haladásának lelassulását vagy visszaesését vélték bekövetkezni. Ma már egyértelmű: a segély kedvező a munkához való jog megerősítésében (jogfenntartó idő), a munkába

[2] „15. §. A Magyar Népköztársaság védi a házasság és a család intézményét. 16. §. A Magyar Népköztársaság különös gondot fordít az ifjúság fejlődésére és szocialista nevelésére; védelmezi az ifjúság érdekeit." Uo. 11. old.

való visszatéréshez, de a hosszú távollét (2—3 gyermek esetén) az anyát szakmai, munkahivatásbeli helyzetében visszaveti, a hagyományos családi, szülői szerepmegosztást megerősíti. Amíg a távolmaradás (a fizetetlen szabadság) körülményei és a visszalépés jogi feltételei kidolgozottak, addig az újra adoptálódásnak nincsenek meg a jogilag is garantált kedvezményei, illetve a munkahelyet és egyént is érdekeltté tevő feltételei.

Közel 5—6 éve már a gyermekgondozási segély igénybevételénél az apa kedvezményezésének, illetve a segély idejének szülők közötti önkéntes megoszthatóságának igénye is felmerült elsősorban az értelmiségi-szellemi és művelt szakmunkás családokban. Az állami vezetés egyelőre ennek az igénynek ellenáll, pedig az apa gyermekgondozási segélyre jogosultságának jogi és gyakorlati biztosítéka jelentős lépés lehetne a tényleges családi egyenjogúság útján. A társadalmi fejlődés egyenes következményeként jutottunk el oda, hogy a gyes, mint eredetileg az anyai funkciót magasra emelő intézmény hívja elő a szülői funkció ellátásának a gyermek és a szülő szempontjából egyaránt humánusabb ellátási igényét. Igaz, ezzel a joggal új megvilágításba kerülne a foglalkoztatás, a képzés, sőt a közélet mai gyakorlata, azaz olyan új problémák jelentkezését konstatálhatnánk, amelyek ma még nem is léteznek, s amelyek megoldása valószínű nem is egyszerű, de bekövetkezésük törvényszerű.

A szülői (anyai) funkció időkedvezményei. A gyermek ellátásához adott más időkedvezmények is a nő „javára" biztosítottak, s így azok is nagyrészt családi munkamegosztás tradicionális gyakorlatát erősítik. A fizetetlen háztartási szabadnap[3] után a népesedéspolitikai határozat értelmében a kormányzat újabb figyelemre méltó időkedvezménnyel, pótszabadsággal honorálja a szülőket, de szülők gyűjtőnév alatt végül is a rendelkezés csak az anyát érti, ime: „A dolgozó szülők életkörülményeinek javítása érdekében az anyák (gyermeket egyedül nevelő apák) részére a jelenlegi havi egy fizetés nélküli szabadnapokon túlmenően évenként

egy 14 éven aluli gyermek esetében 2 nap
két 14 éven aluli gyermek esetében 5 nap
három vagy több 14 éven aluli gyermek esetében 9 nap

fizetett szabadságot kell biztosítani.[4]

A pótszabadság csakúgy, mint a fizetetlen szabadnap csak az anya joga. A férfiak apai funkcióval járó kötelezettségek csak a rendhagyó esetekben elismertek, ez viszont ha lehet még hangsúlyosabbá teszi, hogy az ép családokban az elsősorban az anya feladata.

Az anya kedvezményezettségét azzal a társadalmi gyakorlattal indokolják: úgyis az anya végzi a munkákat, tehát az anya kedvezményezése a helyes. Ha viszont minden háztartási, gyermeknevelési- és ellátási időkedvezményt az anya címére utal ki az állam, úgy változatlannak, sőt változtathatatlannak tételez egy olyan gyakorlatot, amely éppen a változó körülmények, a társadalom tagjainak műveltsége, erkölcsi haladása, a nők házon kívüli munkája nyomán máris változott. Sajnálatos tény, hogy a szülői feladatok honorálásának mai jogi szabályozása nem teszi lehetővé még a haladó gondolkodású és magatartású emberpárok arányosabb tehermegosztását sem.

Hasonló a helyzet egy másik, önmagában nagyjelentőségű és humánus kedvezményünkkel, a gyermekápolási táppénzjogosultság biztosításával és időtartamának jelentős megnövelésével.[5] A beteg gyermek gondozásához biztosított jog szélesítése a szülők megelégedettsége mellett egy „nem is várt" új igény jelentkezését hozta: legyen e jog megosztható a szülők között. Ennek az igénynek akceptálása az állami és társadalmi szervek részéről csak igen kínos vita után született meg egy mindenki által elítélt, bár még érvényben levő bürokratikus procedúra előírása mellett.

A gyermekgondozási táppénz és minden egyéb időkedvezmény a gyermekgondozási segély idején beleolvad az anya távolléti idejébe, de ha a család a gyermekét 1 éves kora után bölcsődébe adja, vagy más gondozására bízza, úgy egy gyermek esetén 60 (gyermekápolási táppénz) + 2 nap (jutalomszabadság) távollétre jogosult az anya. Két gyermek esetén, ha az egyik három éven, a másik hat éven aluli, az anya kedvezménye 107 nap, ebből 17 nap az egészséges gyermek mellett is jár. Felmerül a kérdés, miért nem oszthatják meg a szülők egymás között ezt az időt? A kérdés annál indokoltabb, minél több gyermeket nevelnek a szülők, mert hiszen három gyermek esetén a kedvezmény már a 140 napot is elérheti. Ilyen mennyiségű idő három betegeskedő gyermekhez ugyan nem, de a nő zavartalan munkahelyi adaptálásához, a munkahierarchiában való egyenlő esélyű emelkedéséhez „már sok". Az időkedvezmények a pályakezdő nőt minden segítő szándékunk ellenére is hátrányos helyzetbe hozza ahhoz a férfihoz mérten, akinek ráadásul nincs is joga rá, hogy magát hátrányba hozza, hogy be-

[3] Az Mt. V. 59. § szerint a legalább két 14 évnél fiatalabb gyermeket gondozó anyának — kérelmére — a háztartás ellátása érdekében havonként egy fizetés nélküli szabadnapot kell engedélyezni.

[4] A Minisztertanács 1040/1973. (X. 18.) számú határozata a népesedési politika feladatairól.

[5] „A gyermekápolási táppénzjogosultságot a dolgozó anya esetében ki kell terjeszteni úgy, hogy a jogosultság a gyermek 1—3 éves korában évi 60 napra, a gyermek 3—6 éves korában pedig évi 30 napra legyen igénybe vehető. (Egyedülálló apák esetén ezek a jogok a gyermek 0—6 éves koráig az apát illetik meg.) Amennyiben egyedülálló szülőről van szó, a gyermekápolási táppénz a gyermek 3—6 éves korában is évente 60 napra legyen igénybe vehető." A Minisztertanács 1040/1973. (X. 18.) számú határozata a népesedési politika feladatairól.

teg gyermekét ellássa. Így a szülői jog egy ponton a nő társadalmi integrációjának ellenében „teljesedik ki", korlátozva másirányú jogainak teljesértékű és egyenlő esélyű gyakorlását és akadályozva az apai funkció teljes értékű — szocialista tartalmú — kibontakozását.

A gyermek neveléséhez társadalmilag indokolt és elismert munkaidő-kedvezmény juttatási módja nem követi következetesen a családjogi törvény elveit. A nő anyai és munkahivatását egyeztetendő szándékú rendelkezéseink mellett, mint ahogy az a fentiekből is kitűnik, a férfi apai és munkahivatásának együttes védelme meglehetősen hiányos, márpedig anélkül nem változhat meg a férfi apai feladatai iránti beállítódása sem.

A szülői funkció egyenlő felelősségű gyakorlása a jog jelenlegi állása szerint enyhén szólva ellentmondásos, ellentmondásai éppen a haladás eredményeként tűnnek elő. A módosítást az ember (két különböző nemű emberé és nemcsak a nőé) emancipálódása sürgeti, és nem is annyira a mai felnőtt nemzedéké, mint a következő generációké. A szülői szerepkörből adódó és megosztható feladatok megoldásának egyenlő jogi támogatása a nőt felszabadíthatná az egyoldalú pszichikai, erkölcsi és manuális teherviseléstől, a férfi számára pedig realizálhatóbbá tehetné az apai szerepkör teljes értékű betöltését. Ami pedig a következő generációk nevelése szempontjából lényegi: kedvezően változna meg az egész szocializációs folyamat (családi-iskolai és legszélesebb társadalmi) tartalma, hiszen az egyenlő szülői jog a fiúk és a lányok számára is megváltoztatná a szülői szerepkör vállalására való felkészülés követelményeit. Éppen ezért meggyőződéssel vallom, hogy korunk, jobban mondva napjaink feladata megkeresni az apa és az anya szülői funkciójának olyan módozatú és tartalmú jogi és szociálpolitikai kedvezményezettségét, amely egyben indikátora lehetne az ember eme lehetősége teljes értékű megélése iránti igény kialakulásának.

Néhány más jogi sérelem. A fentiekben a munka és a szülői hivatás egyeztetésével kapcsolatos jogi problémákat vetettem fel. Jogalkotásunknak és társadalmi gyakorlatunknak az „élet" más területein is vannak olyan anomáliái, amelyek éppen azért, mert a megalkotásuknál sem az alkotmányos alapelveket, sem az érintettek tényleges helyzetét nem vették eléggé figyelembe, zavarják az alkotmányos jogok teljes értékű realizálását.

Az alkotmány 59. §-ában ez áll: „(1) A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok számára a művelődéshez való jogot.

(2) A Magyar Népköztársaság ezt a jogot a közművelődés kiterjesztésével és általánossá tételével, az ingyenes és kötelező általános iskolával, közép- és felsőfokú oktatással, a felnőtt dolgozók továbbképzésével és az oktatásban részesülők anyagi támogatásával valósítja meg".

A tankötelezettségi fegyelem javulása, a tanköteles koron felüliek mind magasabb arányú és magasabb fokú iskolázottsága a társadalmi haladás egyik legjellemzőbb ténye. Mindennek ellenére az is tény, hogy a tanköteles kor végére érő évjáratok 8—10%-a 1—2, de nem kevesen 3—4 osztály hiányával lépnek ki az iskolából. Paradoxonnak tűnhet, de igaz, a legfiatalabb generációk sikeres iskolázását a felnőtt korúak elmaradásának leküzdésével kell kezdeni. Éppen ezért el kellene érni, hogy mindazok a fiatalok, akik a felnőttkor küszöbéig nem fejezik be általános iskolai tanulmányaikat, azok megszakítás nélkül azonnal vállalkozzanak (vállalkozhassanak) a dolgozók iskoláiban való tanulásra. Meg kellene találni a jogi eszközöket ahhoz, hogy az ifjú állampolgár kötelezhető legyen ezen elemi alapjogával való élésre. Annál is inkább szükség lenne erre, mert amíg a gyermekkori mulasztásért elsősorban a szülő felelős, addig az ifjú, illetve felnőtt korba érő egyénnek megvan a saját felelőssége szellemi energiáinak fejlesztésében.

Jogi szempontból más természetű problémákkal találkozunk a felnőttkori középfokú szakmunkásképzési gyakorlatban. Az általános iskolai tanulmányait sikeresen befejező, de azt követően közvetlenül a nappali tagozatra beiratkozni nemkívánó vagy objektív (családi, anyagi, földrajzi) akadályok miatt tovább tanulásra vállalkozni nem tudó ifjúnak ki kell várnia a 18., illetve 20. életév betöltését, hogy szakmunkásképzőbe iratkozzék.[6]

Az életkori alsó korhatár ilyen magasra állítását azért tartják a dolgozók iskoláinak egyes típusainál indokoltnak, mert úgymond a nappali tagozatok kihasználtsága és fegyelme ezzel biztosítható. Ebben ugyan van némi ráció, de úgy vélem el kellene ismerni a nappali iskolai tanulmányokra vállalkozni nem tudók ifjúkori művelődési jogát is, annál is inkább meg kellene ezt tenni, mivel ez a „praktikus" szabályzás az Alkotmány ellenében jár el. A ma érvényben levő szabályozás nem más, mint az állampolgár egyik alapjoga sérelmére elkövetett tévedés, ráadásul olyan tévedés, amely az ifjúkori évek tanulás nélkül elvesztegetéséhez vezet és ezzel egyértelműen ellentmond az egyén és a társadalom érdekének és a permanens, tanulás és képzés korkövetelményének. A korlátozás a nők esetében ha lehet még kedvezőtlenebb, hiszen azok a nők, akik igen korán, 15—16 éves korban munkássá lesznek, azok házasságra is viszonylag korán, 18—19 éves korban lépnek és 19—20—21 éves korban megszülik első és nem kevesen második gyermeküket is, erre az időre viszont már a munka melletti tanulást

[6] „A javaslat a tanulókra vonatkozó rendelkezéseket (13. §) összhangban határozza meg az esti tagozatra való felvétel feltételeit, s az alsó felvételi korhatárt ennek megfelelően a 20. életévben állapítja meg." 1969. évi VI. törvény a szakmunkásképzésről. Negyedik rész. 27—28. §.

is lehetővé tesszük számukra. A nők felnőttkori tanulását konkrétan (kor és társadalmi összetételének) elemző vizsgálatok egyértelműen megvilágítják, a nő számára pont az az idő a legkevésbé alkalmas a tanulásra, amikor törvényeink megnyitják a jogi lehetőségeket, így a nő eleve hátránnyal, késetten indulhat.

A munkához való jog teljes értékű érvényesülését is nem egy szabályozás keresztezi, illetve az alkalmaztatás egy bizonyos fajtája az alkalmazottat a munkában megszerezhető jogok egy részéből kizárja. Ez az alkalmazási mód nevezetesen a meghatározott idejű munkaviszony. Ez az alkalmazási forma elsősorban és nagy tömegeiben a fiatal nők alakalmazási módja, széles körű gyakorlata a női munkaerő-felesleg idején — a gyesre távozók helyettesítéseként — elsősorban az alkalmazotti kategóriában alakult ki az adminisztratív apparátus felduzzasztása, a bürokratikus vízfejek létrehozása elleni küzdelem címszavával. Más kérdés, hogy ez a diszkriminatív alkalmazási mód a bürokrácia elleni harcnak is csak sikertelen eszköze lehet. Ráadásul olyan munkaterületeken is éltek (élnek) vele, ahol az intézmény működésének létkérdése a munkába ajánlkozók lehető legkorrektebb feltételek melletti foglalkoztatása (oktatás, pedagógia és az egészségügy). A munkaviszony létesítését a nő terhességére való tekintettel megtagadni nem szabad, viszont szabad meghatározott idejű munkaviszonyt felajánlani, amelynek indító okai sokszor igen átlátszóan diszkriminatívak.

A meghatározott időre szóló munkaszerződéssel való alkalmazás az egyébként nagyon humánusan szélesített gyes-re jogosultságból is bizonyos esetekben még kizár, illetve kizárhat.

„Gyermekgondozási segélyre jogosult az a nő is, akinek próbaidővel vagy határozott időre létesített munkaviszonya a szülési szabadság ideje alatt megszűnik, és *a)* a szülést közvetlenül megelőző másfél éven belül összesen 12 hónapig munkaviszonyban állt, továbbá *b)* legalább napi 6 órai munkaidővel dolgozott."[7]

A meghatározott munkaviszonyú nőnek az egyik gyes periódus után, ha közben nem létesít munkaviszonyt, nincs módja következő gyermekével a gyest igénybe venni. A meghatározott idejű munkaviszonyt általában nem a munkavállaló, hanem a munkaadó kezdeményezi és a gyermekgondozási segélyre távozottakat nagy hányadukban ilyen viszonyú dolgozókkal helyettesítik. Miután a gyesre távozónak joga a három év előtti visszatérés, illetve a gyes igénybevételének szüneteltetése, a munkáltatók a konfliktusok elkerülése érdekében a helyettesítő munkaerőt a lehető legrövidebb időre (nem egyszer 3—6, esetleg 10 hónapos szerződésekkel) kötik le, ez elsősorban a szellemi munkaköröknél jellemző és ezzel az aktuálisan helyettesítő nemegyszer el is esik saját anyaságához megszerezhető jogok egy részétől.

„Az a nő, aki alsó-, közép-, vagy felsőfokú oktatási intézmény nappali tagozatán végzett tanulmányainak befejezése után 90 napon belül lép munkaviszonyba, akkor is jogosult a gyermekgondozási segélyre, ha a munkaviszonyban eltöltött ideje nem éri el a 12 hónapot. A jogosultság azonban csak abban az esetben állapítható meg, ha a munkaviszonya szülés időpontjában is fennáll."[8] Miután az itt érintett fiatal nőrétegnek nagy esélye van a fent tárgyalt alkalmaztatási mód elnyerésére, ez az egyébként humánus rendelkezés sem hoz teljes értékű megoldást minden érdekelt számára.

Mi lehet a megoldás? Meggyőződésem, hogy csak a határozatlan időre való alkalmazás gyakorlata, mivel csak ez esetben juthatnak érvényre a dolgozó anya védelmét szabályozó humánus törvényeink, rendelkezéseink.

•

A fentiekben arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a jogalkotásnak is még konzekvensebben kell számbavennie a történelmi haladás következtében előállt megmásíthatatlan társadalmi tényeket, a visszafordíthatatlan tendenciákat, a születő új igényeket. Remélem nyilvánvalóvá lett: az emancipáció problematikája még közel sem egységesen értelmezett kérdése a jogalkotásnak, s hogy helyes elveink érvényesítését szolgálandó jogi formuláink sem mindig pontosak, néha túlhangsúlyosak, nem egyszer homályosak. Végül, de nem utolsó sorban a nő jogainak elkülönített megfogalmazását csak a fizikuma és az anyaság közvetlen védelmében álló esetekben tartom szükségesnek, mert minden más esetben az inkább kiskorúsítja, mint növeli a nőt, viszont ajánlom, hogy a két különböző nemű, csaknem azonos jogú és még közel sem azonos esélyű ember életének kiteljesedése, az ember emancipációja érdekében a jog tudósai és gyakorlati szakemberei is tekintsék át „jogainkat" és tegyék meg a szükségesnek talált ajánlásokat.

Turgonyi Júlia

[7] A GyR-nek az 5/1969. (1. 28.) korm. sz. rendelet 1. §-ával felvett 1/A §-a (2) bek.

[8] Uo.

A társadalmi egyenlőség és az ifjúság

A társadalmi egyenlőség—egyenlőtlenség kérdése a leggyakrabban vitatott témák egyike társadalmunkban. A felfokozott érdeklődés mögött valós társadalmi problémák rejlenek. Gyakorta megfogalmazódik a kérdés: társadalmi fejlődésünk jelen szakaszában voltaképpen milyen természetűek és hogyan értékelhetők a még fennálló egyenlőtlenségek? Egyáltalán mi az oka az egyenlőtlenségek létezésének és részleges újratermelődésének? Vajon az egyenlőtlenségek összeférhetnek-e a szocializmus alapeszméivel, avagy éppenséggel keresztezik a társadalmi célok megvalósulását? Mifajta egyenlősítési törekvések járulhatnak hozzá társadalmunk további fejlődéséhez, s melyek gátolják azt?

Megannyi kérdés, melyekhez sokféle, egymásnak gyakorta ellentmondó vélekedés tapad. Már maguk a kérdések is jelzik, hogy a szocializmusbeli egyenlőség—egyenlőtlenség kérdéskörének kielégítő megválaszolása, teoretikus igényű tisztázása jórészt még előttünk álló feladat. E bonyolult problémakör egészének áttekintésére nem vállalkozhatunk a jelen írás keretei között. Ezúttal elsősorban az ún. *esélyegyenlőtlenségek* jelenségkörét vesszük szemügyre, s egyúttal érintjük az egyenlőtlenségek néhány általánosabb kérdését is. Az esélyegyenlőtlenségek behatóbb vizsgálatát elsősorban az indokolja, hogy az ifjúság egészét talán ez az egyenlőtlenségi dimenzió érinti a leginkább közvetlenül. Kétségtelen, hogy a társadalmunkban még meglevő és a társadalom strukturális viszonyaiban mélyen beágyazott szakmaszerzési mobilitási esélyegyenlőtlenségek alapvetően befolyásolják a felnövekvő generációk egész életútjának alakulását, behatárolják a majdan elérhető társadalmi pozíciót, a társadalmi munkamegosztás rendszerében betöltendő helyét, a személyes adottságok és képességek kifejlesztésének lehetőségeit, továbbá az anyagi és szellemi javak elsajátításának módját és mértékét. Miután az esélyegyenlőtlenség sohasem egyedülállóan jelenik meg, hanem sokféle (anyagi, kulturális, regionális, nemek szerinti stb.) egyenlőtlenség hatásainak megnyilatkozása, e jelenség vizsgálata a társadalmi egyenlőtlenségek átfogó rendszerének sajátosságaiba is bepillantást enged.

Az esélyegyenlőség-egyenlőtlenség változási tendenciái társadalmunkban

A szocialista társadalom permanens törekvése, hogy fokozatosan csökkentse, történelmi perspektívában pedig véglegesen felszámolja az emberek életútjának, az egyéni képességek kifejlesztésének szociális eredetű esélyegyenlőtlenségeit. E folyamat sikeresen, de nem töretlenül, nem ellentmondásmentesen halad előre. A felszabadulást követő nagy társadalmi átalakulás teljesen felszámolta az esélyegyenlőtlenségek vagyoni és osztálykiváltságokhoz kötött, nyílt formáit, s lényegesen csökkentette a különböző társadalmi réteghez tartozó egyének, továbbá a nemek közötti esélykülönbségeket. Míg például a felszabadulás előtt egy szakmunkás gyermekének hússzor kisebb esélye volt az értelmiségbe kerülésre, mint egy értelmiségi származásúnak, a hatvanas évek elejére az említettek közötti esélykülönbség ötszörösére csökkent. Az elmúlt másfél évtizedben igen nagy változás történt a nők társadalmi mobilitásában. A nők körében a mobilitási esélyegyenlőtlenségek — amelyek korábban sokkal nagyobbak voltak, mint a férfiak között — lényegesen csökkentek.

Mindezen pozitív változások azonban nem úgy értelmezendők, hogy az esélyegyenlőtlenség társadalmunkban már lényegében leküzdött probléma. Valójában bizonyos egyenlőtlenségek társadalmunkban is újratermelődnek. A rendelkezésre álló kutatási eredmények egyértelműen jelzik, hogy a társadalmi hovatartozás ma is erőteljesen differenciálja a fiatalok továbbtanulási, szakmaszerzési, mobilitási esélyeit. Mindezt tovább bonyolítja a településföldrajzi különbségek hatása, továbbá a két nem szakmaszerzési lehetőségeiben még mindig megnyilatkozó igen nagy különbség.

Egyes társadalmi egyenlőtlenségek súlyosabban érintik az ifjúságot, mint más korosztályokat. Ilyenek mindenekelőtt a többszörösen hátrányos helyzetű környezet nyújtotta kedvezőtlen életesélyek, az iskola által közvetített esélyegyenlőtlenségek, az egyes pályákon jelentkező kedvezőtlen munkába állási és előrejutási lehetőségek, a családalapítás során, és mindenekelőtt a lakáshoz jutásban jelentkező egyenlőtlenségek.

A társadalmi szerkezet átalakulásában és konszolidációjából adódó egyes jelenségek is elsődlegesen az ifjúság meghatározott rétegeit érintik. A nagy átrétegződési folyamatok lezárulásával Magyarországon úgy maradt fenn a viszonylag nagyvolumenű mobilitás, hogy a társadalmi rétegződés középső szféráiban az egylépcsős helyzetváltoztatások növekedtek, viszont a legjobb és legkedvezőtlenebb helyzetű rétegek zártabbá váltak. Ez különösen hátrányosan érinti az alapfokú iskolai végzettséget nem szerzett fiatalokat, illetve az ifjúsági korosztályokban növelte az értelmiségivé válás esélyegyenlőtlenségeit.

A fiatalok *szakmai és munkaköri előrehaladásának* különböző lehetőségei nagy szerepet játszanak az életúttal kapcsolatos esélykülönbségek alakulásában. Ebből a szempontból a *szakmaszerzés* sikere vagy sikertelensége teremti a legnagyobb különbséget az életutakban. A szakképzettség hiánya nagymértékben beszűkíti a

munkavállalás lehetséges körét, és nagy valószínűséggel behatárolja, rendkívül kedvezőtlenné teszi az egzisztenciateremtés, kulturálódás stb. (jóval kisebb) lehetőségeit. Ez a dolgozó fiatalok közel egyharmadát érinti. Bár az általános iskolát a tanulók több mint 90%-a elvégzi, és a végzettek majdnem mind továbbtanulnak, a fiatal keresők egyharmada mégis szakképzettség nélkül dolgozik. E téren különösen nagy a fiatal *nők hátránya.* Míg a fiatal kereső férfiak közel egyharmada, a nők közel kétharmada végez szakképzettséget nem igénylő munkát. A fiatal nők között a segédmunkások arányának csökkenése elsősorban a szakképzettséget szintén nem igénylő irodai munka arányának gyors növekedésével párosul. A probléma háttere az, hogy a legtöbb, nem kifejezetten női szakmába még mindig sokféle tényező akadályozza a nők beáramlását. Minden foglalkozási csoportban megfigyelhető, hogy a magasabb jövedelemszintet biztosító munkakörökbe nehéz a nők bejutása, az alacsony jövedelemszintet biztosító munkakörök pedig elnőiesednek. E tendencia a fizikai és a szellemi pályákon egyaránt érvényesül. A nagyobb presztizzsel bíró vezetői munkakörökben még a teljesen elnőiesedett munkaterületeken is jelentős a férfiak túlsúlya.

Az anyagi és szellemi javak elsajátításában és az életútesélyekben megnyilvánuló egyenlőtlenségek a rétegzett társadalmak szükségszerű kísérő jelensége, szociológiai ténye. Az egyenlőtlenségek végső okai a társadalom tagozódását kiváltó munkamegosztási és elosztási viszonyokban rejlenek. Alapvetően a társadalmi-gazdasági tényezőkre vezethető vissza, hogy a társadalmi osztályok és rétegek között különféle (anyagi, szociális, kulturális stb.) egyenlőtlenségek léteznek, s az egyes rétegekhez tartozó egyének egymástól elütő életesélyekkel rendelkeznek.

Vegyük most kissé tüzetesebben szemügyre, hogy jelenleg miként festenek a különböző társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok társadalmilag meghatározott esélykülönbségei, amelyek a legkorábbi gyermekkortól megnyilvánulnak és nyomon követhetők az iskolás, a szakmaszerzés különböző lépcsőfokain. Elsőként azt mutatjuk be, hogy az iskolai tanulmányok kezdetén milyen mértűek az eltérő társadalmi-családi környezetből eredő ún. „indulási különbségek", amelyeket az iskolázás évei alatt kellene fokozatosan csökkenteni. E különbségeket a következő, országosan reprezentatív adatok érzékeltetik.

Az adatok az örökölt társadalmi-művelődési környezet erőteljes differenciáló hatásait tükrözi. A társadalmi-művelődési szempontból kedvező (értelmiségi, vezető állású), illetve a legkedvezőtlenebb (segédmunkás) környezetből indulók átlagos tanulmányi eredményeiben megfigyelhető különbség a fővárosban 1,1, a vidéki városokban 1,3, míg a községekben 1,5 osztályzat. Valójában az indulási különbségeket

Az átlagos tanulmányi eredmények alakulása az általános iskola 2. osztályában

A háztartásfő munkajelleg csoportja	Budapest	Vidéki városok	Községek
Vezető állásúak	4,3	4,5	4,5
Értelmiségiek	4,4	4,5	4,6
Egyéb szellemi dolgozók	4,0	4,2	4,2
Szakmunkások	3,7	3,8	3,9
Betanított munkások	3,4	3,5	3,7
Segédmunkások	3,3	3,2	3,2
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	3,4	3,4	3,4
Értelmiségi és segédmunkás réteg közti különbség	1,1	1,3	1,5

megjelenítő tanulmányi teljesítmények a társadalmi rétegződéshez igazodó „hierarchiát" fejeznek ki, amit a társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek pedagógiai leképzésének tekinthetünk.

A táblázat adataiból kitűnik az is, hogy a települések *urbanizáltságának növekedésével* csökken a különbség a szellemiek és fizikaiak, elsősorban pedig az értelmiségiek és a segédmunkások gyermekeinek iskolai eredményei között. E jelenség okainak behatóbb vizsgálatát még nem végeztük el. Úgy tűnik azonban, hogy mindez összefüggésbe vonható a falusi környezetben élő fizikai dolgozók iskolázottságával, ami jóval kedvezőtlenebb, mint a városi fizikai dolgozóké. Másrészt az urbanizáltabb környezet — kiterjedtebb művelődési lehetőségeivel — sokféle impulzust ad a tanuláshoz, művelődéshez, s ebből a munkásgyermekek is profitálnak.

Az eddigi adatok az indulási különbségeknek csupán egy részét tükrözik. A tanulmányi átlag ugyanis részint kifejezi, ugyanakkor el is fedi a valóságos különbségeket. Indokolt tehát, hogy az örökölt művelődési környezet hatását a valóságos különbségeket differenciáltabban tükröző adatokkal is megvilágítsuk. E célból megvizsgáljuk, hogy a különböző társadalmi rétegek gyermekei milyen arányban szerepelnek a legjobb (4,0—5,0), illetve a leggyengébb (1,0) tanulmányi átlagot produkálók csoportjaiban.

A legjobb, illetve a leggyengébb tanulók aránya társadalmi rétegek szerint az általános iskola 2. osztályában

Az apa munkajelleg csoportja	A legjobb tanulók aránya	A leggyengébb tanulók aránya
Vezető állásúak		
Értelmiségiek	92	—
Egyéb szellemi dolgozó	74	1
Szakmunkások	57	4
Betanított munkások	44	7
Segédmunkások	33	15
Mezőgazdasági fizikai foglalk.	37	9

Miként látható, az értelmiségi-vezető állású társadalmi környezet mintegy kétszer annyi jó tanulót produkál az iskoláztatás kezdetén,

mint a segédmunkás környezet. Ugyanakkor a fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek jelentős hányada (a segédmunkások gyermekeinek mintegy 15%-a) nem tud megbírkózni a minimális tanulmányi követelményekkel sem.

A kérdés már most az, miként alakulnak az eltérő „starthelyzetet" kifejező különbségek az iskoláztatás évei alatt? Magát a folyamatot (a tanulmányi eredmények alakulását az egyes évfolyamokon) nem áll ehelyütt módunkban végigkövetni. A végső konklúzió lényege az, hogy a kötelező iskoláztatás évei alatt lényegében *állandósulnak a* különböző társadalmi rétegek gyermekeinek tanulmányi eredményében kifejeződő különbségek.

A legjobb, illetve leggyengébb tanulmányi eredményt elértek aránya az általános iskola 8. osztályában

Az apa munkajelleg csoportja	A legjobb (4,0—5,0) tanulók aránya	A leggyengébb (1,0) tanulók aránya
Vezető állásúak	67	1
Értelmiségiek	76	1
Egyéb szellemi dolgozók	45	4
Szakmunkások	28	8
Betanított munkások	28	8
Segédmunkások	18	13
Mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak	19	11

A közölt adatok egyértelműen jelzik, hogy a fizikai dolgozó rétegekhez tartozó fiataloknak meglehetősen alacsony százaléka produkál az általános iskola végén olyan tanulmányi eredményt, amely versenyképességet biztosít a középfokú tanulmányok folytatásához. Minthogy a tanulmányi eredmények és a továbbtanulás összefüggenek, az egyes rétegek gyermekei már csak emiatt is különböző arányokban tanulnak tovább. A továbbtanulási arányok pedig részlegesen reprodukálják a művelődési egyenlőtlenségeket.

Az esélyegyenlőtlenségek méreteit jól tükrözik azok a szorzószámok is, amelyek megmutatják, hogy a különböző társadalmi csoportok gyermekeinek mekkora esélyük van arra, hogy a szülők munkajelleg csoportjában maradjanak, illetve kilépjenek abból. E szorzószámokat az alábbi táblázat tartalmazza.

Esélyszorzók munkajelleg-csoportonként

A szülők társadalmi csoportja	Pályakezdő fiatalok
Értelmiségi	6,2
Középszintű szakember	2,1
Adminisztratív dolgozó	1,6
Szakmunkás	1,1
Betanított munkás	1,3
Segédmunkás	2,7
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	5,7

Miként látható, az esélyszorzó a szakmunkásoknál a legkisebb, majd a két pólus (értelmiségi, illetve mezőgazdasági fizikai dolgozó) felé haladva fokozatosan növekszik. Az értelmiségieknél a mutató azt jelzi, hogy az ilyen szülők gyermekeinek nagy hányada a szülők munkajellegét követi, míg más rétegekből a fiatalok viszonylag ritkán kerülnek át ebbe a csoportba.

Ezek a különbségek arra figyelmeztetnek, hogy a vezető-szakértelmiségi réteg nyitottságának megőrzésére, a munkás- és parasztszármazásúak beáramlásának biztosítására igen nagy figyelmet kell fordítani. Az esélykülönbségek ugyanis — bár jelentősen csökkentek az elmúlt évtizedekben — elég jelentősek: az értelmiségi szülők gyerekeinek esélye az értelmiségivé válásra a szakmunkásokhoz képest ötszörös, a betanított és segédmunkásokhoz képest pedig tizennyolc—húszszoros volt a hatvanas évek végén. E különbségek az elmúlt néhány évben nem változtak számottevő mértékben.

Az elmondottakból tévedés lenne azt a következtetést levonni, hogy az értelmiség valamiféle mereven zárt réteg Magyarországon, s az értelmiségi származású fiatalok mintegy automatikusan saját társadalmi rétegben maradnak. Valójában a rétegben maradók aránya mintegy 30 százalékra tehető. A többség tehát kilép induló társadalmi rétegéből: mintegy 45 százalék felsőfokú képzettséget nem igénylő szellemi munkát végez, míg mintegy 20 százalék fizikai munkás (elsősorban szakmunkás) lesz.

Összességében a rendelkezésre álló adatok azt tükrözik, hogy — felsőfokú képzettségű szülők gyermekeit kivéve — a pályakezdő fiatalok képzettsége magasabb, mint szüleiké. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szakképzetlen szülők gyermekei mindannyian szakképzett fizikai vagy szellemi munkakörben helyezkednek el. Valójában a szakképzetlen fizikai munkások (segédmunkások) pályakezdő gyermekeinek mintegy 56 százaléka segédmunkásként kapcsolódik be a társadalmi munkamegosztásba, sőt a betanított munkások gyermekeinek 46 százaléka, a szakmunkások gyerekeinek 35 százaléka is segédmunkásként kezdi kereső foglalkozását. Ugyanakkor a szellemi dolgozók pályakezdő gyerekeinek csupán 14 százaléka végez szakképzettséget nem igénylő fizikai munkát.

A pályakezdő fiatalok elhelyezkedését tehát erőteljesen befolyásolja a szülők társadalmi helyzete, s a mobilitás esélyeiben jelentős egyenlőtlenségek mutatkoznak. Végeredményben a különböző társadalmi rétegekhez tartozó fiatalok mobilitási esélykülönbségei bizonyos — bár nem kiélezett — társadalmi feszültségeket jeleznek. Ennek lényege, hogy túlságosan magas az értelmiségi-szellemi munkát végző rétegek belső újratermelődése, illetve a szakképzetlen fizikai dolgozó rétegek gyermekeinek jelentős része nem tesz szert semmilyen szakmai képzettségre. Természetesen a társadalmi munkamegosztás mai körülményei között a teljesen egyenlő mobilitási esélyeket nem lehet megva-

lósítani. Az esélykülönbségek fokozatos csökkentését azonban fontos társadalmi feladatként kell kezelni.

Az esélyegyenlőtlenségek és az iskolarendszer

Az esélyegyenlőtlenség a rétegezett társadalmak szükségszerű kísérő jelensége, szociológiai ténye. Ennek végső gyökerei a társadalom tagozódását kiváltó munkamegosztási és elosztási viszonyokban rejlenek. Az esélyegyenlőtlenségek a szocialista fejlődés útján haladó társadalomban is újratermelődnek. E társadalom nem abban különbözik a megelőző társadalmaktól, hogy képes semlegesíteni, illetve egycsapásra felszámolni mindazon társadalmi okokat, amelyek objektív egyenlőtlenségek kialakulásához vezetnek. A döntő különbség az, hogy a szocializmus *korlátok közé vonhatja és fokozatosan enyhítheti* az objektív eredetű egyenlőtlenségek hatásait, s ilyenformán elérheti, hogy a társadalomban az egyenlőtlenségek leépülésének tendenciája dominál jon.

E tendencia érvényre jutásában kitüntetett szerep hárul a közoktatási rendszerre, amely a szakmaszerzési, mobilitási esélyek befolyásolásának legfontosabb társadalmi intézménye, s mint ilyen viszonylagos autonómiával rendelkezik a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerének alakításában.

Az iskolarendszer elsősorban a *mobilitási esélyek* befolyásolásában tölt be jelentős és önálló szerepet. Ez azzal függ össze, hogy ma a társadalomban az objektive is magasabb státust jelentő pozíciók elérésének a megfelelő iskolai végzettség (szakképzettség) megszerzése az *egyik* legfontosabb feltétele. Az egyének mobilitási esélyei tehát az iskolában elért eredménytől nagy mértékben függenek. Ha az iskolarendszer olyképpen működik, hogy konzerválja az objektív gyökerű esélyegyenlőtlenségeket, illetve fokozza a kedvezőbb starthelyzetből indulók előnyét, a társadalmi struktúra zártabbá válásának tendenciáját erősíti. A mobilitás iskolai csatornája oly mértékben „eldugulhat", hogy bizonyos rétegekből csak kivételként lehet eljutni a legmagasabb képzettséget nyújtó intézményekbe. Az iskolán keresztül vezető mobilitás zártabbá válásának tendenciáját az a körülmény is erősítheti, hogy a magasabb fokú iskolai végzettséggel rendelkező rétegek saját utánpótlásukat — természetes módon — főként saját soraikból igyekeznek rekrutálni. Rendszerint mindent elkövetnek azért, hogy gyermekeik megfelelő tanulmányi- és vizsgaeredményeket érjenek el, s továbbtanuljanak. Ugyanakkor a kedvezőtlenebb mobilitási esélyekkel rendelkező rétegek kevésbé törekednek és objektíve kevésbé is képesek gyermekeiket magasabb iskolatípusokba juttatni.

Elvileg az iskolarendszer akkor töltené be a társadalmi mobilitás *teljesen nyitott* csatornájának szerepét, ha biztosítaná, hogy a kedvezőtlenebb starthelyzetből indulók az iskolázás évei alatt fokozatosan leküzdjék indulási hátrányaikat és a továbbtanulás szempontjából nagyjából azonos esélyeket birtokoljanak. Ez azonban — a társadalom jelenlegi tagoltságát figyelembe véve — irreális igénynek minősíthető. A társadalmi igény az iskolával szemben jelenleg az lehet, hogy *korlátozza* a mobilitási esélyegyenlőtlenségek szabad érvényesülését, segítse elő, hogy a társadalmi származás egyre kevésbé határozza meg az egyének mobilitási lehetőségeit. A szocialista társadalomban alapvető érdekek fűződnek ahhoz, hogy az iskolarendszer ne az esélyegyenlőtlenségeket növelő, hanem azokat szűkítő intézményként funkcionáljon.

Miként lehetne mármost az iskolarendszernek a társadalom strukturális viszonyaiból adódó egyenlőtlenségek enyhítésével összefüggő feladatait körvonalazni? Elvileg az a kívánatos, hogy az iskola a mindenkori társadalmi-művelődési viszonyok puszta leképzése helyett az egyenlőtlenségek fokozatos felszámolását segítse elő. A funkció teljesülése a felnövekvő generációk iskolázottsági-műveltségi színvonalának emelésével fonódik elsősorban egybe. Jóllehet az azonos iskolázottsági szint sem szünteti meg a társadalmi rétegeket elválasztó különbségeket, feltehető, hogy az iskolázottsági különbségek szélsőséges formáinak felszámolása, továbbá a középfokú oktatás egyre általánosabbá válása érezhetően enyhíteni fogja az iskoláztatási esélyegyenlőtlenségeket. Ily módon tehát a közoktatási rendszer alapvető társadalmi feladata a következőképpen körvonalazható: *segítse elő, hogy a különböző társadalmi osztályokhoz és rétegekhez tartozó generációk körében az iskolázottsági különbségek csökkenő mértékben termelődjenek újra,* s ezáltal a társadalmi csoportok — az iskolázottsági-műveltség szint tekintetében — közelebb kerüljenek egymáshoz.

Úgy tűnhet, hogy e feladat teljesítése nem igényel különösebb társadalmi és pedagógiai erőfeszítéseket, hiszen a középfokú oktatás már jelenleg is kiterjed egy-egy korosztály 70 százalékára. Kétségtelen, hogy a középfokú oktatás nagymérvű extenzív kiterjesztése az elmúlt másfél évtizedben fontos fejleménye a kultúra további demokratizálásának. A legújabb kutatási eredmények azonban egybehangzóan arra utalnak, hogy az iskolázottsági szint ugrásszerű növekedése nem fonódott egybe a tényleges kulturális különbségek hasonló mérvű csökkenésével.

Valójában az tapasztalható, hogy a formálisan azonos iskolai végzettség minőségileg különböző műveltségi szinteket takar, s e különbségek a *társadalmi rétegződés* mentén tapinthatók ki elsősorban. Ez egyfelől azzal függ össze, hogy az ún. indulási különbségek *változatlanul növekednek* a kötelező iskoláztatás évei alatt. Közismert, hogy egy-egy korosztály mintegy 18—20 százaléka — évente mintegy 25—30 ezer

gyermek — nem fejezi be nyolc év alatt az általános iskolát. Miután az említettek kizárólag az alacsony iskolázottságú segéd- és betanított munkásréteghez tartoznak, megállapíthatjuk, hogy az iskolarendszer folytonosan újratermeli a művelődési egyenlőtlenség szélsőséges formáit. Sajnálatos és elgondolkoztató, hogy e tekintetben hosszú évek óta nem tapasztalható semmiféle előrelépés. Mindez határozottan jelzi egyfelől a társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek kiélezett formáinak további jelenlétét társadalmunkban, s egyúttal azt is, hogy iskolarendszerünk nincs felkészülve az iskoláztatás szempontjából megkülönböztetetten kedvezőtlen társadalmi helyzet következményeinek pedagógiai enyhítésére. Hogy erre ma a közoktatás nem képes, ebből nem azt a következtetést kell levonni, hogy e feladat teljesítése elvileg is kizárt, hanem sokkal inkább azt, hogy iskolarendszerünk történelmi funkcióváltásának teljes kibontakoztatása, a pedagógiai munka tartalmának és metodikájának átépítése jórészt még előttünk álló feladat.

Mindezt határozottan jelzik azok a feszültségek is, amelyek a középfokú oktatás szintjén öltenek kiélezett formát. Középfokú oktatásunk hierarchikus szerkezete mereven *leképezi és konzerválja* a művelődési-továbbtanulási esélyegyenlőtlenségeket. Az egyes iskolafajták *minőségileg különböző* általános műveltséget közvetítenek, ráadásul az egyes iskolatípusok belülről is erősen hierarchizáltak. A középiskolai tanulók többsége csupán egy redukált középfokú általános műveltség megszerzéséhez juthat el. A középfokon továbbtanulók felét olyan iskolatípusban képezik (3 éves szakmunkásképző iskola), amely jórészt az általános iskola közismereti anyagát ismétli meg, s a tanulók jelentős része 11 évig tartó iskolázás alatt sem tesz szert azokra az alapvető ismeretekre és készségekre, amelyek nélkülözhetetlenek a kultúra önálló elsajátításához. A lényegében azonos szintű művelődési feltételeket biztosító társadalmi viszonyok megteremtése a szocialista fejlődés alapvető törekvése. E célkitűzés realizálása azonban a legkülönbözőbb területeken halad előre, s a legkedvezőtlenebbül érinti a nevelőintézmények tevékenységének társadalmi tartalmát és hatékonyságát is.

A nevelésügy és a társadalom kölcsönviszonyának természetéből következik, hogy az iskola nem egyszerűen „elszenvedi" a társadalmi-művelődési viszonyok mindenkori hatásait, hanem aktívan formálhatja is azokat. Az iskola tehát jelentősen meggyorsíthatja a művelődési egyenlőtlenség felszámolásának folyamatát, gyengítheti a kulturális szintkülönbségeket konzerváló mechanizmusok hatását, gátolhatja a még meglevő, vagy az újonnan keletkező társadalmi különbségek megmerevedését.

Az iskola tehát akkor töltheti be hatékonyan a művelődési esélyegyenlőtlenségek enyhítésével összefüggő társadalmi feladatait, ha az egyenlőtlenségek hatásainak enyhítését a pedagógiai folyamat szerves részévé teszi, s a hátránnyal induló gyermekek felzárkóztatását megkülönböztetetten fontos feladatként kezeli. Éppen ezért az utóbbi évek kutatásainak centrumába került az a kérdés, hogy a művelődési szempontból hátrányosnak tekinthető helyzet miként befolyásolja a személyiség általános fejlődését, s az ilyen környezetben nevelkedő gyermekek milyen készségekkel kezdik el iskolai tanulmányaikat, milyen viszonyt építenek ki az iskola érték- és követelményrendszeréhez, milyen hátrányaik vannak az ún. alapkészségekben. Kiterjedt kutatások és kísérletek folynak annak felderítésére is, hogy a különbségeket milyen pedagógiai eljárásokkal lehetséges hatékonyan csökkenteni.

A kutatások és kísérletek egybehangzó tapasztalata, hogy az esélyegyenlőtlenségek enyhítésének egyik alapvető *pedagógiai feltétele,* hogy az iskolai követelményszint összhangban legyen a hátrányos helyzetű rétegek gyermekeinek intellektuális és szociális fejlettségi szintjével. Ha ugyanis az iskolai követelmények a kulturálisan legkedvezőbb fejlődési feltételeket élvező rétegekből induló gyermekek fejlettségi szintjéhez igazodnak, a hátrányos helyzetből indulók többsége számára nem nyílhat mód a felzárkóztatásra. Természetesen nem a pedagógiai követelmények leszállításáról, a lefelé nivellálásról van szó, hanem arról, hogy az iskolának az egyének fejlettségi szintjéhez és fejlődési üteméhez igazodó pedagógiai ösztönzéseknek és késztetéseknek olyan légkörét és stílusát kell kialakítania, amelyben valóban feloldódhat a gyermek szembenállása a tanulással, s egyre inkább kialakulhat benne az az igény, hogy céltudatos tanulással meghaladja hátrányos helyzetét. Ilyenformán a művelődési egyenlőtlenségek enyhítésének pedagógiai feladatai mindenekelőtt a *személyiség egész beállítódásának, orientációinak céltudatos befolyásolásával* kapcsolódnak egybe. A személyiség belső világának, tanulási-művelődési indítékainak pozitív formálása, erőteljes fejlesztése nélkül, a tanulók puszta tanulmányi vagy szociális segítése esetén a pedagógiai munka nem hozhat átütő eredményeket.

Ez a felismerés egyre inkább áthatja a nevelésügy irányítását és a pedagógiai gyakorlatot. Bizonyos azonban, hogy a művelődési egyenlőtlenségek spontán hatásainak hatékony enyhítése további erőfeszítéseket igényel, s a közoktatás egészének továbbfejlesztésével, tartalmi és szerkezeti korszerűsítésével fonódik egybe. E folyamat napirenden van hazánkban.

Gazsó Ferenc

Öregek és rokkantak társadalombiztosítási helyzete

Az öregek és a rokkantak helyzetét társadalombiztosítási rendszerünkben alapvetően a nyugdíj intézményén belül a saját jogú nyugdíjakra — az öregségi nyugdíjra és a rokkantsági nyugdíjra — vonatkozó rendelkezések és ezek összefüggései keretében indokolt vizsgálnunk. Nem hagyható azonban figyelmen kívül az, hogy az ENSZ közgyűlése 1981-es évet a Rokkantak Nemzetközi Évének nyilvánította. Erre tekintettel követelményként merül fel a rokkantak helyzetének és a rokkantakhoz kapcsolódó jogoknak, kedvezményeknek társadalombiztosítási rendszerünk egyéb területén történő vizsgálata is.

A nyugdíj szocialista társadalmunkban

Társadalombiztosítási törvényünk alapelve kimondja, hogy a társadalombiztosítás keretében nyújtott anyagi ellátás a végzett munkához, illetőleg a szociális biztonság követelményéhez igazodik. Ez az alapelv tehát kiemeli, hogy a társadalombiztosítási ellátásoknál a szocialista elosztás elvének és a szocialista biztonság követelményének együttesen kell érvényesülnie.

Vonatkozik ez — sőt fokozottan vonatkozik — a nyugdíjra is, amely rendeltetésénél fogva nem átmeneti, hanem tartós ellátás.

Nyugdíjrendszerünk intézményeinek vizsgálata szempontjából jelentőséggel bír annak áttekintése, hogy kialakulásukban az öregségi nyugdíjnak és a rokkantsági nyugdíjnak milyen kapcsolatuk volt. Ezért a következőkre mutatunk rá: A munkásbiztosítás, ill. a társadalombiztosítás fejlődése, a társadalombiztosítás intézményeinek kifejlesztése során a rokkantakról (különösen az üzemi baleset folytán megrokkantakról) való gondoskodás alakult ki előbb. Ez volt a helyzet a kötelező társadalombiztosítás bevezetése előtti időben általában, így hazánkban is és ez fennmaradt akkor is, amikor először került sor a kötelező társadalombiztosítás bevezetésére. Így Németországban, ahol elsőként nyert az állami kötelező társadalombiztosítási rendszer bevezetést — elsősorban a német munkásosztály szervezett erejének és fellépésének következményeképpen — a kötelező betegségi biztosítási és a kötelező baleseti biztosítási törvényen kívül, csak kötelező rokkant- és hátramaradotti biztosítási törvény készült és nem volt kötelező öregségi biztosítási törvény is. Csupán a rokkantsági biztosítási törvény alapján lehetett a 70. életévét betöltött és a szükséges várakozási időt megszerzett személyek részére ún. aggkori járadékot megállapítani.

Hasonló volt a helyzet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után is. Az Orosz Forradalmi Kormány ugyanis már 5 nappal az októberi forradalom után kiadott programjában a dolgozó osztályok részére átfogó társadalombiztosítást hirdetett meg, és Lenin kezdeményezésére 1918-ban az öregségi nyugdíjrendszer bevezetésére is kísérlet történt. Ez esetben is azonban tulajdonképpen a rokkantsági nyugdíj egy változatáról volt szó.

Az előzőekben előadottak azt mutatják, hogy eredetileg az öregek részére (a szükséges várakozási idő megszerzése esetén) nyújtott társadalombiztosítási védelemnek is — a rokkantaknak biztosított társadalombiztosítási védelemhez hasonlóan — az indoka csak a munkaképességüknek (koruk folytán bekövetkező) tartós elvesztése volt.

Az öregségi nyugdíj intézményének tulajdonképpeni céljának és indokának megfelelő megvalósulására csak szűk körre — egyes közalkalmazottakra — korlátozottan került először sor. A központi államrendszer ugyanis, amikor már tisztviselőkre épült fel, részükre meghatározott ideig eltöltött szolgálatuk fejében nyugdíjat biztosított.

Említést érdemel, hogy a többi dolgozó vonatkozásában viszont nem nyugdíjat, hanem csak öregségi járadékot nyújtó kötelező öregségi biztosítás bevezetése is — Luxemburgot és Hollandiát kivéve — az említett, Németországban 1889-ben meghozott, kötelező rokkantbiztosítási törvényt követő több mint 30 évvel később, az első világháború befejezése után, vette kezdetét.

Szovjetunióban — miután az akkori politikai, gazdasági és katonai helyzet következtében az 1918-ban az öregségi nyugdíjrendszer felállítására kitűzött program nem valósulhatott meg — az öregségi nyugdíjrendszer általánossá tételének kezdete 1928. év, és a nyugdíjrendszer 1937-től a nem fizikai dolgozókra is kiterjesztést nyert.

A második világháború után szocialista fejlődés útjára lépett európai országoknak, így hazánknak is, a Szovjetuniónak ekkorra már kifejlődött szocialista társadalombiztosítási rendszere volt a szocialista társadalombiztosítási modellje az öregekről és a rokkantakról történő társadalombiztosítási gondoskodás terén is. Emellett azonban a szóban forgó államok örököltek a korábbi időkből is bizonyos társadalombiztosítási és ennek keretében öregségi-rokkantsági biztosítási intézményeket is.

Hazánkban felszabadulás előtt csak a közalkalmazottaknak és a magánalkalmazottak közül egészen szűk körnek (a nyugdíjpénztárral rendelkező nagyipari és kereskedelmi vállalatoknál, bankoknál és általában a pénzintézeteknél dolgozóknak) volt nyugdíjbiztosítása. Bányanyugbér-biztosításuk volt 1927-től a bányaipari dolgozóknak.

A dolgozók kötelező öregségi, rokkantsági stb. biztosítását az 1928. évi XL. tv. 1929. január 1-től léptette életbe, de ez nem nyugdíjat,

hanem csak járadékot biztosított. Ezenkívül a dolgozók jelentős részére (így többek között: a mezőgazdasági dolgozókra, a háztartási alkalmazottakra, a házfelügyelőkre, a meghatározott összegen felüli fizetésű magánalkalmazottakra stb.) munkaviszonyuk ellenére sem terjedt ki az öregségi-rokkantsági biztosítás. E dolgozókra a kiterjesztés csak későbbi időpontoktól kezdődően — részben már a felszabadulás után — valósult meg.

Nyugdíjrendszerünk fejlődése 1945. után az adott lehetőségek korlátai között, és csak fokozatosan történhetett. Felszabadulás után a szocialista nyugdíjrendszer útjára való lépés az 1952. január 1-én hatályba lépett, a dolgozók nyugdíjjogosultságát egységesen és átfogóan szabályozó, első ún. „nyugdíjtörvény"-ünkkel, az 1951. évi 30. sz. tvr.-el vette kezdetét. (A nyugdíjügyi gyakorlat ezt a törvényerejű rendeletet, valamint a helyébe lépő további törvényerejű rendeleteket is „nyugdíjtörvények"-nek nevezi, ezért mi is „nyugdíjtörvények"-nek jelöljük meg e törvényerejű rendeleteket. Az 1951. évi 30. sz. tvr. vezette be nyugdíjrendszerünkben először, általánosan, a munka szerinti díjazás elvének megfelelően a munkabérrel arányos nyugdíjat, a korábban általános jellegű járadékok helyett. Elért eredményeink lehetővé tették az öreg és rokkant dolgozókról történő fokozottabb gondoskodást. Ez indokolta az 1954. október 1-től hatályos 1954. évi 28. sz. tvr., az ún. második nyugdíjtörvény megalkotását. Az 1954. évi nyugdíjtörvénynek minden szociális vonatkozása ellenére is jelentkeztek egyes hiányosságai. Így nem mutatkozott kellő különbség rövid és hosszú munkaviszony (szolgálati idő) esetén a nyugdíj összegében, a régi nyugdíjak és elsősorban az öregségi járadékok a többszöri emelés ellenére is lényegesen elmaradtak az 1954. évi nyugdíjtörvény alapján megállapított nyugdíjaktól.

Az 1959. január 1-én hatályba lépett új nyugdíjtörvény, az 1958. évi 40. sz. tvr. elsődleges célja az említett hiányosságok és aránytalanságok kiküszöbölése, megszüntetése volt. Emellett azonban lényeges előrehaladást jelentett az öreg és rokkant dolgozókról — illetve az elhunyt dolgozók hozzátartozóiról — való fokozottabb gondoskodás terén. Nyugdíjrendszerünk fejlődésében igen jelentős a nyugdíjjogosultságnak a (kis)ipari szövetkezeti tagokra, a bedolgozókra, a mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagokra (és utóbb a mezőgazdasági szakszövetkezeti tagokra), az ügyvédekre, a kisiparosokra (később a magánkereskedőkre) stb. kiterjesztése. A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagokra — több szocialista államhoz hasonlóan — hazánkban is külön nyugdíjrendszer nyert, 1958. január 1-től, bevezetést. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa idevonatkozó határozata folytán az ennek helyébe lépett új termelőszövetkezeti nyugdíjtörvény továbbra is önálló nyugdíjrendszerben rendezte a termelőszövetkezeti tagok nyugdíj jogszerzését. Ugyancsak önálló nyugdíjrendszerként lépett életbe 1962. január 1-től kezdődően a kisiparosok nyugdíjbiztosítása. Az előzőek figyelembevételével társadalombiztosítási törvényünk hatálybalépése előtt 3 önálló nyugdíjrendszer volt. Igen nagy jelentőségű rendelkezése társadalombiztosítási törvényünknek, hogy a korábbi 3 önálló nyugdíjrendszer helyett egyetlen, egységes, nyugdíjrendszert vezetett be.

Szocialista társadalmunkban kialakított nyugdíjrendszerünkben az öregségi és a rokkantsági nyugdíjra jogosultság és a nyugdíj összege közvetlen összefüggésben van a munka szerinti elosztás elvével. Az öregségi és a rokkantsági nyugdíjra jogosultságnak ugyanis mindig nélkülözhetetlen feltétele meghatározott ideig tartó munkavégzés, vagy más (általában a munkavégzéshez kapcsolódó), a nyugdíjra jogosultság szempontjából jogszerző időtartam fennállása. A nyugdíj összege pedig a munkában töltött időtartamtól, a végzett munkától, az elért keresettől függ. Elsősorban vonatkozik ez az öregségi nyugdíjra, amely folytatása az elért munkabérnek az aktív munkavégzés befejezésekor, és így feladata a teljes elmaradt kereset pótlása. Nyugdíjrendszerünkben azonban ezen túlmenően — eltérően több más állam nyugdíjrendszerétől — a rokkantsági nyugdíjnak is, hasonlóan az öregségi nyugdíjhoz, mindig az a rendeltetése, hogy a teljes elmaradt keresetet pótolja.

Az előzőekben foglaltak figyelembevételével szocialista társadalmunkban megváltozott a társadalombiztosítás intézményeinek kifejlesztése során korábban, általában, kialakult ismertetett helyzet, amely szerint az öregek részére biztosított társadalombiztosítási védelem indoka is csak a rokkantak védelméhez kapcsolódóan a munkaképességnek (a kor miatti) tartós elvesztése volt. Érvényesül e helyett szocialista társadalmunkban kialakított nyugdíjrendszerünkben, mégpedig nemcsak az öregek társadalombiztosítási helyzetét rendező öregségi nyugdíjnál, hanem ezen túlmenően az öregségi nyugdíjhoz kapcsolódóan a rokkantsági nyugdíjnál is a nyugdíjnak az a rendeltetése, hogy a munkavégzés ellenértékeként jogként biztosítsa a dolgozónak (illetőleg a nyugdíjra jogosult más állampolgárnak) a munka végzésének időtartamát — illetőleg a rokkantsági nyugdíjnál elvárható időtartamát — is figyelembe véve az elért munkabéréhez igazodó életnívót.

Az öregek társadalombiztosítási helyzetét meghatározó tényezők

Bármely nyugdíjrendszerben az öregségi nyugdíj értéke és ennek megfelelően az öregek társadalombiztosítási helyzete tekintetében a főbb meghatározók: az öregségi korhatár, az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő, az állampolgároknak az a köre, akik öregségi nyug-

díjra jogosultságot szerezhetnek, a nyugdíj mértéke, színvonala, a nyugdíjasok életkörülményeinek segítése.

A továbbiakban az öregek társadalombiztosítási helyzetével, az említett kérdések keretében, az összehasonlítás eszközeit is alkalmazva, foglalkozunk.

Korhatár és a kapcsolódó kérdések

Az öregségi nyugdíjra jogosultságnak — mint ismeretes — társadalombiztosítási rendszerünkben is két feltétele van: az öregségi korhatár betöltése és a szükséges szolgálati idő megszerzése. Mind a két feltétel meghatározásánál érvényesül a szerzett jog ereje és az öregekről a nyugdíjrendszer keretében történő minél szélesebb körben való gondoskodás.

Az öregségi nyugdíjra jogosító általános korhatár hazánkban a hatályos társadalombiztosítási törvényünk bevezetésétől kezdődően a férfinál 60., a nőnél 55. életév. Átmenetileg 1979. december 31-ig magasabb volt ugyan a korhatár a mezőgazdasági szövetkezeti tagként szerzett idő figyelembevétele esetén, ez a helyzet azonban 1980. január 1-ével megszűnt.

Az öregségi nyugdíjra jogosító korhatár minden nyugdíjrendszer egyik alapvető kérdése, mert az érintett személy részére meghatározóan fontos, hogy mikor mehet nyugdíjba.

Az öregségi nyugdíjra jogosító korhatárt egy-egy országon belül több tényező befolyásolhatja. Ezek közül a fontosabbak: az adott ország munkaerő-helyzete, a gazdasági, pénzügyi lehetőségek, a várható átlagos életkor, a szocialista társadalom tradíciói, a szerzett jog ereje.

Az adott ország munkaerő-helyzetének — általában — azért lehet jelentős szerepe, mert a munkaerő-szükséglet biztosítását a magasabb életkorban történő nyugdíjazás befolyásolja. A korhatár azonban nem egyedüli módja az idősebb dolgozók munkaerőként való megtartásának. Ezzel a kérdéssel a következőkben még foglalkozunk.

A gazdasági-pénzügyi lehetőségeknek a korhatárt befolyásoló többi tényező mellett is kiemelkedő szerepe van, mert az öregségi nyugdíjak a nyugdíjrendszer legnagyobb kiadását képezik. Ez a tényező azonban mégsem érvényesül mindig. Erre példa a szocialista államok többségének a nyugdíjrendszere, amelyekben annak ellenére, hogy a nyugdíj folyósítása az állami költségvetés terhére történik, alacsony az öregségi korhatár. Az európai szocialista államokban az általános öregségi korhatár (az NDK-t és Lengyelországot kivéve) hazánkhoz hasonlóan, a férfiaknál 60., a nőknél 55. életév. (Csehszlovákiában annyiban van eltérés, hogy a nők korhatára a gyermekek számától függően 53—57. életév.) Annak, hogy a szocialista államokban az öregségi nyugdíjra jogosító korhatár ilyen alacsony, és a munkaerőhiány, valamint a várható élettartam lényeges (legalább 20 évvel való) emelkedése mellett is változatlan, kizárólagos indoka, a szocialista társadalom tradíciója, amely a nyugdíjasokról való gondoskodást viszonylag alacsony kortól magára vállalta, és fokozottan szem előtt tartja a korhatárt, mint szerzett jogot. Azt, hogy a szocialista államok általános öregségi nyugdíjra jogosító korhatára mennyire kedvező, mutatja az is, ha összehasonlítjuk az Európai Közös Piac 9 tagországa általános öregségi nyugdíj korhatárával. Ezek közül csak Olaszországban 60., nőknél 55. életév az általános öregségi nyugdíjra jogosító korhatár, valamennyi többi országban magasabb (Franciaországban a nőké és a férfiaké azonosan 60, Angliában, Belgiumban és Luxemburgban a férfiaké 65, a nőké 60, az NSZK-ban, Hollandiában és Írországban egységesen 65, Dániában egységesen 67 év).

Nyugdíjrendszerünkben kedvezményes korhatára, ún. korkedvezménye van azoknak, akik a jogszabályban meghatározott ideig ún. korkedvezményre jogosító (a szervezet fokozott igénybevételével járó, továbbá az egészségre különösen ártalmas) munkakörben dolgoznak. A vonatkozó rendelkezés nyugdíjrendszerünkben a korkedvezményes munkában eltöltött rövidebb időtartam arányos figyelembevételét (férfi dolgozónál 10 év, nő dolgozónál 8 év korkedvezményes munka alapján 2 év, és minden további 5, illetőleg 4 év után további 1—1 évi korkedvezmény) is biztosítja, eltérően a legtöbb állam nyugdíjrendszerétől, amelyekben ugyanis csak hosszabb, pl. férfiaknál 25, nőknél 20 évi korkedvezményes munka után jár korkedvezmény. Így nálunk az öregségi nyugdíjnak kedvezményes korhatárral történő igénybevétele szélesebb körben lehetséges.

Az alacsony korhatárnak az a rendeltetése, hogy a dolgozó részére reális lehetőséget biztosítson az öregségi nyugdíj igénybevételére. Nem jelenti ez azonban azt, hogy a nyugdíj jogszabály szerinti „öreg-státusz"-ra hivatkozással történő munkából való szükség nélküli kikapcsolással, és társadalmi kapcsolati szűkítéssel az élettani tényleges helyzettel szemben siettetni kelljen és lehessen az öregedés, az elszigetelődés kialakulását. Ezzel kapcsolatban utalunk arra is, hogy van olyan társadalombiztosítási és munkajogi rendelkezés jogrendszerünkben, amelynek éppen az a célja, hogy elősegítse, hogy az a dolgozó, aki öregségi nyugdíjra jogosultságot szerzett, nyugdíjazás nélkül tovább folytassa munkáját.

Ilyen társadalombiztosítási rendelkezés az ösztönző nyugdíjpótlék, amelynek lényege, hogy az öregségi nyugdíjra jogosultság megszerzése után nyugdíjazás nélkül tovább végzett munka a nyugdíj összegénél növelő tényezőként jön figyelembe. Ez a rendelkezés 1980. december 31-ig mind a fizikai, mind a nem fizikai dolgozókra vonatkozott. Az 1981. január 1. utáni időre azonban az ösztönző nyugdíjpótlék a nem fizikai munkakörben dolgozóknál megszűnt, de

e munkakörben 1980. december 31-ig szerzett ösztönző nyugdíjpótlék továbbra is figyelembevételre kerül, bármikor történik a nyugdíj megállapítása.

Ugyancsak az öregségi nyugdíjra jogosult dolgozó további munkábanmaradását kívánja elősegíteni az a hatályos munkajogi rendelkezés, amely szerint annak, aki öregségi nyugdíjra jogosultságának megszerzése után, nyugdíj megállapítása nélkül, teljes munkaidőben akár fizikai, akár nem fizikai munkakörben tovább dolgozik, külön pótszabadság jár.

Az említett jogszabályi rendelkezések, valamint az öregségi korhatárt betöltött dolgozó munkájának és tudásának, a munkáltató részéről történő fokozott anyagi és erkölcsi megbecsülése azok a körülmények, amelyek hazánkban az alacsony korhatár mellett is lehetővé tehetik az öregségi korhatárt betöltött dolgozók munkaerőként való megtartását.

A szükséges szolgálati idő és szerepe nyugdíjrendszerünkben

Nyugdíjrendszerünkben fontos kérdés, hogy az öregségi nyugdíjra jogosultsághoz szükséges legkisebb szolgálati idő olyan időtartamú legyen, amely társadalmi rendünkben a körülmények figyelembevételével jogot ad arra, hogy ennek alapján legalább a megélhetéshez minimálisan szükséges nyugdíj megállapítható legyen. Ugyancsak alapvetően fontos elve nyugdíjrendszerünknek az is, hogy a nyugdíj összegében a végzett munka időtartama (a megszerzett szolgálati idő) megfelelően kifejezésre jusson.

Hatályos nyugdíjrendszerünkben az öregségi nyugdíjhoz szükséges legkisebb szolgálati idő 1980. december 31-ig 10 év volt. 1981. január 1-től az öregségi nyugdíjra jogosultsághoz 20 évi szolgálati idő szükséges. Kedvezményként azonban 1990. december 31-ig 20 évnél kevesebb, de legalább 10 évi szolgálati idő megszerzése esetén is öregségi nyugdíjra jogosult az, aki az öregségi nyugdíjra jogosító korhatárt 1990. december 31-ig betölti. Ez a kedvezmény az öregekről való különös gondoskodást jelenti, mert 1990. december 31-ig — lényegében — továbbra is 10 év szolgálati idő alapján szerezhetnek öregségi nyugdíjra jogosultságot. A szükséges 10 évi szolgálati idő viszont lényegesen kevesebb, mint más szocialista államokban az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő.

Egyes szocialista államokban egyébként olyan irányzat tapasztalható, hogy az öregségi nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő csökkentése együtt jár az öregségi nyugdíjra jogosító korhatár emelésével, sőt van olyan állam is, amelynél a szolgálati idő csökkentéséhez nemcsak magasabb nyugdíjra jogosító életkor, hanem a nyugdíj arányos csökkentése is fűződik. (Pl. Csehszlovákiában az egyébként az öregségi nyugdíjhoz mindkét nembeliek számára szükséges 25 évi szolgálati időnek 10 évre csökkentése esetén az öregségi nyugdíj csak 65 éves kortól állapítható meg, és csak arányosan csökkentett összegben.)

Hazánk nyugdíjrendszerében különös súllyal érvényesül az az alapelv, hogy ha a dolgozó a nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerzi, a legkisebb összegű nyugdíj is szociális biztonságot nyújtson, tehát ne kiegészítő jellegű, hanem — miként erről már említést tettünk — önmagában is legalább a minimális megélhetést biztosító ellátás legyen. Ezért nyugdíjrendszerünkben nem kerülhet arra sor, ami egyes szocialista államokban (pl. Csehszlovákia, Románia) a szükséges szolgálati idő csökkentése érdekében, a nyugdíj összegében végrehajtott arányos csökkentés mellett megvalósul, mely szerint a nyugdíj összege már csak a kiegészítő ellátás szerepét tudja betölteni.

Kikre terjed ki öregség esetén a társadalombiztosítási gondoskodás

A társadalombiztosításban nemzetközi vonatkozásban általános probléma a nyugdíjra jogosultságot szerezhető személyek körének meghatározása. Külön kérdést jelent e körben jogkiterjesztés esetén a múltban eltöltött idő szolgálati időként történő figyelembevétele. Ez fokozottan jelentkezett és jelentkezik olyan szocialista fejlődés útjára lépett államokban, mint hazánkban, amelyek örököltek bizonyos nyugdíj- és öregségi biztosítási intézményeket. Ennélfogva, ha azt vizsgáljuk, hogy hazánkban öregség esetére kikre terjed ki a társadalombiztosítási gondoskodás, vagyis, hogy kik szerezhetnek öregségi nyugdíjra jogosultságot, akkor két vonatkozásban kell e kérdéssel foglalkoznunk. Az egyik az, hogy milyen jogviszony biztosít jelenleg a nyugdíjjogosultság szempontjából jogszerzést, a másik pedig az, hogy miként alakul az említett jogszerzés a múltra vonatkozóan a fokozatosan végbement jogkiterjesztések alapján.

Ami az öregekről való társadalombiztosítási gondoskodás tekintetében a nyugdíj jogszerzés elvi határait illeti, a jelenre és a múltra vonatkozóan is egyaránt rá kell mutatnunk, hogy nyugdíjrendszerünkben is a nyugdíj jogszerzésnek, vagyis a szolgálati időként figyelembe vehető időknek két része van. Ezek: az ún. aktív munkavégzés alapján szolgálati időként figyelembe vehető idők és az aktív munkavégzés nélkül (az aktív munkavégzésnek meghatározott okból bekövetkezett vétlen, vagy vélelmezett vétlen szünetelésére tekintettel) szolgálati időként figyelembe vehető idők.

A szolgálati idő említett két része között a határvonal megvonása különböző szempontok szerint történhet. Így oly módon is lehetséges, hogy az aktív munkavégzés keretébe tartozónak tekintjük az aktív munkavégzésre való előkészítés időtartamát is.

Az előzőek figyelembevételével jelenleg aktív munkavégzés alapján a nyugdíj jogszerzés kiterjed: a munkaviszonyban álló dolgozókra, az ipari és mezőgazdasági szövetkezeti tagokra, a bedolgozókra, az ügyvédekre, a kisiparosokra, a magánkereskedőkre, a munkaviszonyban nem álló előadóművészekre és művészeti oktatókra, ezenkívül még ugyancsak munkavégzés alapján az állampolgárok egyes más kategóriáira is. Ilyenek: a fizikai munkát végző személyek, ha jogviszonyuk nem minősül vállalkozási jogviszonynak, vagy magánháztartás részére végzett alkalmi munkának, továbbá a megbízási jogviszony alapján személyesen és rendszeresen munkát végző személyek, ha munkáltatójukkal tartós kapcsolat is létesült, tehát nem eseti megbízásról van szó, és havi keresetük nem haladja meg a munkakörre megállapított munkabér felső határát. Nyugdíj jogszerző időként vehető figyelembe tanulásuknak a munka végzésre való felkészüléssel összefüggése alapján a szakmunkástanulók, valamint az ösztöndíjas aspiráns, és ösztöndíjas doktorjelöltek ideje. Nem terjed ki a nyugdíj jogszerzés a munkát végző személyek közül a már említetteken kívül — többek között — az egyénileg gazdálkodókra és a mezőgazdasági szakcsoportok tagjaira sem.

Aktív munkavégzés alapján a jogkiterjesztés előtti időre is — minden külön feltétel nélkül — figyelembe vehető a nyugdíjnál az az idő, amely a társadalombiztosítási törvény szerint nyugdíj jogszerző idő, kivéve, ha a társadalombiztosítási jogszabályok ettől eltérően rendelkeznek. Aktív munkavégzés nélkül szolgálati időként számításba vehető idők (katonai szolgálat, és ezzel egytekintet alá eső idő, a táppénz, terhességi-gyermekágyi segély, gyermekgondozási segély folyósításának ideje, kórházi ápolás ideje stb.) figyelembevétele azonosan történik a jelenre és a múltra vonatkozóan. Itt említjük meg, hogy a rokkantsági nyugdíjnál is ugyanazok az idők számítanak szolgálati időként, mint az öregségi nyugdíjnál, de a rokkantsági nyugdíjnál szolgálati időként kell figyelembe venni a nappali tagozaton folytatott tanulmányok idejét is.

Az öregségi nyugdíj összegének meghatározói társadalombiztosítási rendszerünkben

Az öregségi nyugdíj összege társadalombiztosítási rendszerünkben a megszerzett szolgálati idő tartamától és a havi átlagkeresettől függ. Felmerülő kérdés, hogy az öregségi nyugdíj összegét meghatározó, említett tényezők mennyiben biztosítják társadalombiztosítási rendszerünkben azt, hogy egyrészről az öregségi nyugdíjnak a legkisebb összege is anyagi biztonságot nyújtson, másrészről, hogy a nyugdíj összegében megfeleljen annak a rendeltetésnek, miszerint tükrözze az aktív munkavégzés időtartamát és annak eredményességét.

Az öregségi nyugdíj legkisebb összegével kapcsolatban az alábbiakra mutatunk rá. Miként erről már említés történt, hatályos társadalombiztosítási rendszerünkben — lényegében — jelenleg is 10 évi szolgálati idő megszerzése is biztosítja az öregségi nyugdíjra jogosultságot. 10 évi szolgálati idő alapján az öregségi nyugdíj összege a havi átlagkereset 33%-a. Ha figyelembe vesszük azt, hogy az öregségi nyugdíj összege 32 évi szolgálati idő alapján 70%-a, és 42 évi szolgálati idő alapján 75%-a a havi átlagkeresetnek, akkor 10 évi szolgálati idő esetén, amely az elvárható munkavégzés időtartamának egyharmad részét sem teszi ki, úgy véljük, hogy elvileg reális az, hogy az öregségi nyugdíj összege 10 év után a havi átlagkereset 33%-a. Ezt indokolja, hogy a szocialista elosztás elvének az öregségi nyugdíj összegének a meghatározásánál is érvényesülnie kell és így a nyugdíj összegében a munkavégzés időtartamának (a megszerzett szolgálati időnek) kifejezésre kell jutnia.

Az öregségi nyugdíj legkisebb összegét a társadalombiztosítási jogszabályok külön határozzák meg a szociális biztonság követelményének érvényesülése végett, évről évre, és ezenkívül időszakonként is emelik. Így a meghatározott legkisebb összeg — legtöbbször lényegesen — magasabb az alacsonyabb összegű átlagkeresetek alapján egyébként megállapítható nyugdíjnál.

Az előzőekben előadottak azt mutatják, hogy ha a megállapításra kerülő öregségi nyugdíj esetleg alacsony összegű, az a megszerzett rövid szolgálati idővel, vagy kis összegű munkabérrel — amely gyakran a nem teljes munkaidőben történő munkavégzés miatt lehet — van összefüggésben. Az említett okok miatt keletkezett alacsony összegű nyugdíjakkal kapcsolatban a rendezés — megítélésünk szerint — elsődlegesen nem társadalombiztosítási kérdés.

Ettől teljesen eltérő a helyzet a múltban, különösen az előző nyugdíjrendszerek idején, megállapított jelenleg alacsony összegű nyugdíjak esetében. Ezeknél ugyanis nem a megszerzett rövid szolgálati idő, vagy megállapításuk idején az akkori munkabérekhez viszonyított alacsonyösszegű keresetük az oka annak, hogy e nyugdíjasok nyugdíjának összege lényegesen kevesebb a hasonló adottságok mellett jelenleg megállapított nyugdíjaknál. Ezért ez utóbb említett nyugdíjasok nyugdíjának rendezése külön elbírálást igényel.

Ami a másik kérdést illeti, hogy társadalombiztosítási rendszerünkben az öregségi nyugdíj összege mennyiben felel meg annak a rendeltetésének, miszerint biztosítsa a nyugdíjas részére az aktivitása idején elért életszínvonalat, és kifejezésre juttassa aktív munkavégzése időtartamát, ezzel kapcsolatban a következőket emeljük ki.

Az öregségi nyugdíj kiszámításának alapját a főszabály szerint az a kereset képezi, amelyet a nyugdíjat igénylő közvetlenül a nyug-

díjazását megelőzően főfoglalkozásában elért, és ha főfoglalkozásában a munkakörére megállapított törvényes munkaidőnél rövidebb munkaidőre alkalmazzák, a mellékfoglalkozásából származó keresetét is — időarányosan — figyelembe kell venni.

A nyugdíj megállapításánál az elért keresetet teljes összegében számításba kell venni. E vonatkozásban csak a jutalomnál van olyan korlátozás, hogy az 1980. december 31-ét követően kifizetett jutalom összegéből legfeljebb a nyugdíj alapjául szolgáló átlagkeresetnek a 10%-át lehet nyugdíj összegének megállapításánál figyelembe venni. Ezenkívül az öregségi nyugdíj összegének megállapításánál figyelembe vehető átlagkereset havi 10 000 forintnál több nem lehet. Ez az összeghatár 1975. július 1. óta nem változott. Az öregségi nyugdíj összege (mértéke) a megszerzett szolgálati időtől függően 10—42 év között 33%-ról 75%-ra emelkedik. 42 éven felüli szolgálati idő a nyugdíj összegét nem emeli.

A rokkantság fogalmi meghatározása. Rokkantsági nyugdíj társadalombiztosításunkban

A rokkantság fogalmának meghatározása országok, sőt egy országon belül intézmények szerint is, különböző. Rokkant általában az, aki fizikai, vagy szellemi képességeinek csökkenése következtében előreláthatólag hosszabb időre, vagy véglegesen, teljesen, vagy részlegesen elveszti munkaképességét.

A rokkantsági állapot vizsgálható a megmaradó munkaképesség nagysága és a megmaradt munkaképességgel elérhető, vagy elért kereset alapján. A megmaradó munkaképesség figyelembevételével történő vizsgálat értékelhető megrokkanáskori foglalkozás, és általában valamennyi foglalkozás tekintetében. Ennek megfelelően alakulnak ki a rokkantság fogalmának különböző koncepciói: a szakmai rokkantság, az általános rokkantság és a rokkantság fogalmának harmadik változata, amely a szakmai és az általános rokkantság között foglal helyet.

Hazánkban a társadalombiztosítási törvénnyel megalkotott nyugdíjrendszerünkben kizárólag az általános rokkantság nyújt alapot a rokkantság megállapítására és a szakmai rokkantság semmilyen vonatkozásban nem nyer alkalmazást. Attól függően, hogy milyen mértékben vesztette el a dolgozó munkaképességét, az országok nagyobb része két vagy három rokkantsági csoportot különböztet meg.

A szocialista államok többsége — Magyarországhoz hasonlóan — három rokkantsági csoportot állít fel. Ezek közül az első csoport a mások gondozására szoruló teljes rokkantság, a második csoport a teljes rokkantság anélkül, hogy mások gondozása szükséges lenne. A harmadik csoportnak közös ismérve a munkaképességnek nem teljes mértékű elvesztése, egyes államokban azonban elegendő a részleges elvesztése is a munkaképességnek.

Elvi különbség jelentkezik a III. csoportba tartozó rokkantsági nyugdíj célja tekintetében. Azokban a nyugdíjrendszerekben ugyanis, amelyekben a munkaképességnek már a részleges elvesztése jogot biztosít a rokkantsági nyugdíjra, a rokkantsági nyugdíjnak az a célja, hogy a keresetnek csak azt a részét pótolja, amelyet az érintett személy a csökkent munkaképessége miatt elveszít, és amelynek következtében már csak könnyebb, és ezért alacsonyabb bérrel járó munkát tud végezni. Ezért ezekben az államokban a III. csoportbeli rokkantsági nyugdíj összege kisebb az öregségi nyugdíjnál (pl. Csehszlovákiában, Szovjetunióban).

Viszont azokban az államokban, mint pl. hazánkban, ahol a III. csoportbeli rokkantságra való jogosultság is a munkaképességnek magasabb fokú (pl. hazánkban 67%-os) elvesztésétől függ, már a III. csoportbeli rokkantsági nyugdíjnak is az a célja és feladata, mint az öregségi nyugdíjnak, vagyis hogy a teljes elmaradt keresetet pótolja, és így a III. csoportbeli rokkantsági nyugdíjnak a mértéke is eléri az öregségi nyugdíj mértékét.

Hatályos nyugdíjrendszerünkben rokkantsági nyugdíjra az jogosult, aki munkaképességét legalább 67%-ban elvesztette és ebben az állapotában javulás 1 évig nem várható (a továbbiakban: rokkant) és a szükséges szolgálati időt megszerezte. A rokkantsági nyugdíj megállapításához nem feltétlenül szükséges a munkaviszony megszüntetése, hanem megállapítható akkor is, ha a rokkant tovább dolgozik, de keresete lényegesen (legalább 20%-kal) kevesebb a megrokkanása előtti kereseténél, vagy nem teljes munkaidőben dolgozik tovább.

A rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő elvi kérdései

A társadalombiztosítási ellátásokra az igénylőnek a társadalombiztosítási jogviszony fennállása alapján, az egyéb feltételek megléte esetén, alanyi joga van, és a társadalombiztosítási törvény alapelve értelmében a jogorvoslati lehetőség is biztosított. Ezzel van összefüggésben, hogy minden társadalombiztosítási ellátásra jogosultságnak egyik nélkülözhetetlen feltétele a jelenben fennálló, vagy a múltban meghatározott időben — egyes társadalombiztosítási ellátásoknál meghatározott időtartamban is — fennállott társadalombiztosítási jogviszony, az ún. társadalombiztosítási jogszerzés. Ennek a társadalombiztosítási jogszerzésnek — amit a nyugdíjnál szolgálati időnek nevezünk — a nyugdíjra jogosultságnál meghatározott időtartamban mindig fenn kell állnia. Ez alól a rokkantsági nyugdíjra jogosultságnál azoknál sincs kivétel, akiknek rokkantsága még a társadalombiztosítási jogszerzés megkezdése előtt (tehát a születésüktől fogva, vagy későbbi

időponttól, de még a társadalombiztosítási jogszerzés kezdete előtt) fennáll.

Hatályos nyugdíjrendszerünkben a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő az életkortól függően nyert meghatározást. Ennek megfelelően a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő 22 éves életkor betöltése előtt két év, és ezt követően korcsoportonként emelkedik (így pl. 22—24 éves életkorban négy év). A korkedvezményre jogosító munkakörben dolgozók a rokkantsági nyugdíj megállapításánál is kedvezményben részesülnek, mert kevesebb szolgálati idő alapján jogosultak a 22 éves életkor betöltésétől kezdődően rokkantsági nyugdíjra, mint az egyéb munkakörben munkát végzők (így pl. 22—24 éves életkorban három év). 35 éves életkortól kezdődően a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges idő már nem emelkedik. A 35 éves életkor betöltése után a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges (legkisebb) szolgálati idő 10 év, korkedvezményre jogosító munkakörben 8 év. A rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati idő megállapításánál a megrokkanás — és nem az igénybejelentés — időpontjában betöltött életkort kell figyelembe venni.

Az a dolgozó, aki első munkába lépése előtt már rokkant volt, a társadalombiztosítási törvény hatálybalépése előtt — az egyéb feltételek fennállása esetén is — csak akkor volt jogosult rokkantsági nyugdíjra, ha munkaképességcsökkenése a munkába lépése után fokozódott, és emiatt munkát már nem végzett. Az ismertetett korábbi helyzettel szemben hatályos társadalombiztosítási törvényünk lényeges kedvezményt tartalmaz az első munkába lépésük előtt már rokkant dolgozóknak. Nevezetesen a munkábalépését, illetőleg szolgálati idejének kezdetét megelőző időtől rokkant dolgozó is jogosult rokkantsági nyugdíjra, anélkül, hogy munkába lépését, illetőleg szolgálati idejének nése fokozódott, abban az esetben, ha az igénybejelentése időpontjában betöltött életkora szerint a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerezte és rendszeresen nem dolgozik, vagy a keresete lényegesen kevésebb a nyugdíj igénylését megelőző kereseténél.

A társadalombiztosítási törvény a fiatal korban, az iskolai tanulmány megszűnését követően megrokkantak érdekében úgy rendelkezik, hogy az, aki iskolai tanulmányai megszűnését követő 180 napon belül szolgálati időt szerzett, és még 22 éves korának betöltése előtt megrokkan, szolgálati idejének tartamára tekintet nélkül jogosult rokkantsági nyugdíjra. Vannak olyan államok, ahol a rokkantsági nyugdíjhoz megkívánt jogszerző idő nem igazodik a dolgozó életkorához, hanem bármely életkorban bekövetkezett megrokkanás esetén azonos a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges idő (pl. Ausztria, Olaszország). Hatályos társadalombiztosítási rendszerünk ezzel szemben, az előzőekben foglaltak szerint, a rokkantsági nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt a rokkantság bekövetkezésének idejéig elvárható aktivitási időtartamnak megfelelően — a munkafeltételek szerint is differenciáltan — állapította meg.

A rokkantsági nyugdíj összegét befolyásoló tényezők

A rokkantsági nyugdíj összege a külföldi nyugdíjrendszerekben — általában — három tényezőtől függ. Ezek: a munkaképesség elvesztésének foka (a rokkantsági csoport), a szolgálati idő (biztosítási idő) tartama és a beszámítható javadalmazás (az alapul vett átlagkereset). Egyes országokban befolyásolják a rokkantsági nyugdíj összegét az eltartott családtagok is.

A magyar nyugdíjrendszerben, eltérően a többi államok nyugdíjrendszerétől, a rokkantsági nyugdíj összege a megrokkanás időpontjában betöltött életkortól is függ. Ennélfogva nyugdíjrendszerünkben a rokkantsági nyugdíj összegét a következő tényezők határozzák meg: A rokkantság foka, a rokkantsági nyugdíj megállapításáig szerzett szolgálati idő tartama, a megrokkanás időpontjában betöltött életkor és az alapul vett havi átlagkereset.

Azt, hogy a III. rokkantsági csoportba tartozó nyugdíját átlagkeresetének hány százaléka alapján kell megállapítani, attól függ, hogy megrokkanása milyen életkorban következett be, és hogy a nyugdíj megállapításáig mennyi szolgálati időt szerzett. A 35 éves életkor betöltése után történt megrokkanásnál a rokkantsági nyugdíj összege függ attól is, hogy a rokkantsági nyugdíjat igénylőnek van-e legalább 8 évi korkedvezményre jogosító szolgálati ideje.

25 év szolgálati idő alapján a III. rokkantsági csoportba sorolt rokkant nyugdíja eléri az átlagkereset 63%-át, azaz az ugyanolyan szolgálati idővel rendelkező öregségi nyugdíjas nyugdíját. A rokkantsági nyugdíj mértéke 25 évet meghaladó szolgálati idő után a III. rokkantsági csoportban annyi, mint az öregségi nyugdíj mértéke.

A II. rokkantsági csoportba sorolt rokkant nyugdíja az átlagkereset 5%-ával, az I. rokkantsági csoportba sorolt rokkanté pedig az átlagkereset 10%-ával több, mint a III. rokkantsági csoportba tartozó rokkant nyugdíja.

Azáltal, hogy nyugdíjrendszerünkben már a III. csoportbeli rokkant nyugdíja — eltérően a legtöbb állam nyugdíjrendszerétől — eléri az öregségi nyugdíj mértékét, maradéktalanul érvényesül társadalombiztosítási jogunknak az az elvi alapja, mely szerint a rokkantsági nyugdíjnak is mindig az elmaradt teljes keresetet kell pótolnia.

Az előzőekben említett elvi alapból következik az is, hogy nyugdíjrendszerünkben az ún. rokkantsági résznyugdíj, amelynek mértéke egyes államokban (Csehszlovákia, Románia,

Svájc) a rokkantsági nyugdíjnak csak a fele, nincs meg, mert ennek összege nem tudná teljesíteni a nyugdíj rendeltetését, a kereset pótlását, amely pedig, miként erről már említést tettünk, társadalombiztosítási rendszerünkben alapvető elvi szabály.

A rokkantsági nyugdíjnál a szolgálati idő maradéktalan figyelembevétele (amelyet az egyes nyugdíjrendszerekben ehelyett bevezetett nyugdíjpótlék teljes mértékben nem helyettesít) pedig nyugdíjrendszerünknek azt az elvi alapját biztosítja, mely szerint a nyugdíj összege a végzett munka időtartamától is függ.

A fiatalkorúak részére néhány állam nyugdíjrendszerében biztosított szolgálati idő növelés helyett nyugdíjrendszerünk a fiatalabb rokkantak nyugdíjának megállapításánál magasabb százalékot alkalmaz azáltal, hogy a rokkantsági nyugdíj összege a megrokkanás időpontjában betöltött életkortól is függ. Ez teszi lehetővé annak az elvnek az érvényesülését, hogy fiatalabb korban nem várható el ugyanannyi szolgálati idő megszerzése, mint az idősebb korban, és ennek a rokkantsági nyugdíj összegében is kifejezésre kell jutnia.

Nyugdíjrendszerünk a rokkantsági nyugdíjnál is, hasonlóan az öregségi nyugdíjhoz, a nyugdíjas által eltartott családtagok után — meghatározott feltételek fennállása esetén — házastársi pótlékot, illetőleg családi pótlékot is biztosít.

Az öregek és rokkantak társadalombiztosítási helyzete a nyugdíjazás után

Az „öregek"-kel kapcsolatos társadalmi problémák, lényegében, két csoportba tartoznak: anyagi természetűek és (összefoglaló elnevezéssel) szociális kérdések. „Öreg" alatt — miként az előző részekben is — azokat a személyeket értjük, akik az öregségi nyugdíjra jogosító korhatárt betöltötték (függetlenül élettani öregedésüktől). Az öregek helyzetének társadalombiztosítási rendezése az említett mindkét problémakör szempontjából jelentőséggel bír.

Az öregek anyagi természetű problémáját illetően elsődlegesként merül fel az anyagi biztonság kérdése, amely természetesen azt is magában foglalja, hogy életnívója ne maradjon el a társadalmi átlagtól, vagyis nyugdíjának összege tükrözze aktív idejében betöltött társadalmi, gazdasági pozícióját. Ez annál inkább fontos a nyugdíjas részére, mert helyzetét alapvetően nyugdíja határozza meg.

Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy kétségtelen az, miszerint egyes nyugdíjak között indokolatlan aránytalanságok mutatkoznak. Ennek oka az esetek nagyobb részében a különböző nyugdíjtörvények alapján történt nyugdíjmegállapítások, a nyugdíjazás időpontja között eltelt időtartam. Így a régebben megállapított nyugdíjak összegének — az adott lehetőségek melletti — rendezése elsődlegesen fontos kérdés.

A társadalombiztosítási jogszabályok rendezik a nyugdíjas munkavégzése esetére az öregségi és rokkantsági nyugdíj folyósításának szabályait. Ezenkívül lehetővé teszik a nyugdíjasként munkában töltött idő alapján, meghatározott feltételek fennállása esetén, a nyugdíj összegének a növelését.

Az öregségi és rokkantsági nyugdíjasoknak előzőekben részletezett társadalombiztosítási helyzete nemcsak anyagi természetű problémáikat befolyásolja, hanem egyéb (összefoglalt elnevezéssel „szociális" kérdésként megjelölt) társadalmi problémáik megoldását is. A nyugdíjas részére ugyanis — mint ismeretes — alapvetően fontos a társadalmi vonatkozásban történő hozzájárulás ahhoz, hogy a megszokott, az évek során kialakult életmódját, életvitelét az adott lehetőségek határáig megtarthassa. E megszokott életmódhoz pedig — ha ezt a nyugdíjas egészségi állapota megengedi — természetszerűen hozzátartozik a munkavégzés lehetősége is, mert az erejének megfelelő munka nyugdíjas korban sem árt az ember egészségének, sőt — ellenkezőleg — a normális életvitel lehetőségét éppen ez biztosítja. A családja körén belül kialakult helyzeten kívül a nyugdíjasnak a munkában való további részvétele — és ennek megfelelő anyagi eredmény is — hathat, tehát pozitív irányban abban a vonatkozásban, hogy megakadályozható legyen a nyugdíjas elszigetelődése, társadalmi kapcsolatainak szűkülése. Tekintve, hogy a munkalehetőség biztosításán kívül a nyugdíjas munkavégzése szempontjából nagyon lényeges az, hogy a társadalombiztosítási jogszabályok milyen mértékig és milyen feltételek mellett biztosítják, hogy a nyugdíj munkavégzés mellett is folyósítható legyen, a nyugdíjasnak az említett vonatkozásban rendezett társadalombiztosítási helyzete meghatározó — a nyugdíj összegén kívül — a nyugdíjas részére a nyugdíjazás után. Ugyancsak meghatározó lehet a nyugdíjas életvitele és anyagi helyzete szempontjából annak a kérdésnek a társadalombiztosítási rendezése is, hogy a nyugdíjas el tudja-e érni és miként nyugdíjasként történő munkavégzése alapján nyugdíja összegének növelését.

E cikk keretein kívül esik a hatályos nyugdíjfolyósítási szabályoknak, valamint azoknak a társadalombiztosítási rendelkezéseknek részletes ismertetése, amelyek a nyugdíjasként végzett munka alapján lehetővé teszik a nyugdíj összegének növelését, ideértve a megállapított öregségi nyugdíj, illetőleg rokkantsági nyugdíj újbóli megállapítását is. Ehelyütt így a szóban forgó társadalombiztosítási rendelkezéseknek csak abban a vonatkozásban történő megemlítésére került sor, miszerint ezek a rendelkezések is meghatározóak a nyugdíjasnak nyugdíjazás utáni társadalombiztosítási — és általános — helyzete tekintetében.

Rokkantsághoz kapcsolódó jogok, kedvezmények társadalombiztosítási rendszerünkben

A Rokkantak Nemzetközi Évére tekintettel a rokkantsági nyugdíjon kívül a rokkantsághoz kapcsolódó főbb társadalombiztosítási kedvezményeket a következőkben ismertetjük:

A házastársi pótléknál kedvezményt jelent a családnak, hogy a rokkant feleség (élettárs) után a férfi nyugdíjas akkor is jogosult házastársi pótlékra, ha a feleség (élettárs) 55. életévét még nem töltötte be. A nő nyugdíjas munkaképtelen (II. rokkantsági csoportba tartozó) eltartott férje után jogosult csak házastársi pótlékra, ha az egyéb feltételek fennállnak (életkor alapján, tehát a férj után házastársi pótlék nem állapítható meg).

Özvegyi nyugdíjra jogosultságnál a rokkant nőnek az a kedvezménye van, hogy életkorára és a gyermekekre tekintet nélkül jogosult állandó özvegyi nyugdíjra (tehát nem szükséges az állandó özvegyi nyugdíjra jogosultságához az állandó özvegyi nyugdíjra jogosultságnak egyébkénti az a feltétele, hogy az özvegy 55 éves életkorát betöltse, vagy pedig elhunyt férje jogán árvaellátásra jogosult két gyermek tartásáról gondoskodjon). Az özvegyi nyugdíjra jogosultság azonban ez esetben is csak akkor állapítható meg, ha az elhunyt férj az öregségi (rokkantsági) nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt megszerezte, vagy öregségi (rokkantsági) nyugdíjas volt.

Árvaellátás. A rokkant szülő gyermekének járó árvaellátás összege ugyanannyi, mintha mind a két szülő meghalt volna. Különben egy szülő halála esetén járó árvaellátás fele annak, mint amilyen összegű árvaellátás mind a két szülő halála esetén járna. Ez azt jelenti, hogy ha az életben maradt szülő rokkant, a család fokozott védelemben részesül.

Családi pótlék. A rokkant (kétharmad részben csökkent munkaképességű) gyermek után, ennek az állapotnak a tartamára a 16., továbbtanulás esetén a 19. életéve betöltésétől kezdődően továbbra is jár a családi pótlék és az ilyen gyermek után járó családi pótlék összege is magasabb.

Abonyi Géza

Az örökbefogadás

I.

Alig van olyan intézménye a világ jogrendszerének, amely sok évszázadon, sőt évezreden át olyan szilárdan fennmaradt volna, mint éppen az örökbefogadás. Módosultak a feltételek, változott a tartalom, eltérő célokra használták fel, de egy vonás mindig megmaradt, és ez az, ami az örökbefogadást ma is élő intézménnyé teszi. Ez pedig az, hogy az örökbefogadás a különböző korszakokban kitűzött célokat mindig egy eszközzel szolgálta: valakit (egy személyt, kiskorút vagy nagykorút) befogadott egy közösségbe, pontosabban a családi közösségbe (nemzetségbe vagy szűkebb családba). A befogadás folytán ez a személy a közösségnek (a nemzetségnek, a családnak) egyenjogú tagjává vált, megillette a gyermek jogállása és e jogállás elnyerése útján érvényesültek a további célok: a család, a nemzetség részére utód (rendszerint férfiutód) biztosítása, a család kihalásának megakadályozása, bizonyos címek, rangok átszállásának lehetővé tétele, a vagyon átruházása stb.[1]

Hogy az örökbefogadásról, mint élő intézményről beszélünk, és hogy azt a szocialista államok családjogi törvényei lényegében hasonlóan szabályozzák, éppen annak köszönhető, hogy a szocialista családjogi jogszabályok az örökbefogadás említett alapvető célját — a családba való befogadást — tudták felhasználni a gyermek érdekeinek védelmére.[2]

Az örökbefogadás alapvető célja az 1974. évi I. tv. (Csjt.) szerint „az, hogy az örökbefogadó, valamint annak rokonai és az örökbefogadott között családi kapcsolatot létesítsen, és elsősorban olyan kiskorúak családi nevelését biztosítsa, akiknek szülei nem élnek, vagy akiket megfelelően nevelni nem képesek" (46. §). Ebben a meghatározásban két olyan elem van, amely döntő módon megkülönbözteti a mai magyar és általában a szocialista államok jogszabályai szerinti örökbefogadást a történelem folyamán kialakult (és sok államban még ma is meglevő) örökbefogadási típustól. Ez a két elem: *a)* az örökbefogadás célja a családi közösségben való nevelés, és ami ebből következik *b)* csak kiskorú gyermeket lehet örökbefogadni (ti. csak itt van célja és értelme a családi nevelésnek).

[1] Erre utal egyébként az intézmény neve is: a latin „adoptio" befogadás, rokonná fogadás, orosz: „uszinovlenyije" vagy „udocserenyije" fiúvá vagy leánnyá fogadás, német: „Annahme an Kindes Statt" — gyermekké fogadás: csupán a magyar elnevezés „örökbefogadás" utal a rokonná tétel mellett nyíltan arra, hogy a befogadás az örökössé tételt tűzte ki célul. A történeti előzményekre, kialakulásra egyébként l. *Bacsó* Jenő: Az örökbefogadás. Bp. 1968. 57. s köv. old.

[2] Nemcsak a gyermek érdekének a védelme, hanem a gyermek családi nevelése is olyan követelmény, amelyet alapelvnek kell tekintenünk.

Az örökbefogadás a mi családjogunkban eszköz arra, hogy a gyermek családi közösségben nevelkedhessék. Államunk védi a családot és védi a gyermek érdekeit. A gyermeknek pedig érdeke és védelmének fontos eleme, hogy családban nevelkedhessék. Ma a család olyan kis közösség, amelynek a múltban megvolt funkcióiból sokat átvett az állam. A családtagok nem közvetlenül termelik meg azt, ami mindennapi ellátásukhoz, ruházkodásukhoz, élelmezésükhöz szükséges. Részt vesznek a társadalmi munkában, és ennek fejében kapott munkabéren szerzik be a család ellátásához szükséges élelmet, ruházatot stb. Valamikor a család ápolta, gondozta sőt gyógyította a betegeket. Ma mindez a korszerű egészségügyi ellátás feladata. Régen a család nemcsak nevelte, hanem oktatta is a családhoz tartozó gyermeket. Ma mindez állami oktatási intézményekben történik. Mégis, ha közelebbről nézzük ezeket a funkciókat, azt látjuk, hogy az állam nem vette át azt a maga teljességében, hanem a funkciók egy része megmaradt a családban. A család beszerzi az élelmet, a ruházatot stb. a boltokból, de annak a feldolgozása, az élelem elkészítése, a ruházatnak a gyermekre igazítása, javítása a család feladata. Az egészségügyi ellátás során orvos kezeli a gyermeket, de a gondos otthoni ápolás, a gyermek gondozása betegsége során a család feladata. A korszerű oktatási intézményhálózat minden szükséges oktatással ellátja a gyermeket, de a család feladata ebben való segítés, a tananyag átismétlése, ellenőrzése. Mindebből látszik, hogy a családnak ma is vannak olyan fontos funkciói, amelyek kiegészítik mindazoknak a funkcióknak az ellátását, amelyeket az állam végez. Az állam és a család együttesen adja meg a biztos alapot ahhoz, hogy a gyermek „egészséges, művelt, erkölcsös, a szocializmus eszméjéhez hű, hazáját, népét szerető, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő emberré" váljék (Csjt. 75. §).

Az említett funkciók mellett azonban egyet a család kialakulása óta megőrzött és jelenleg is változatlanul, sőt a leghatékonyabban lát el. Ez pedig a gyermek gondozása és nevelése, elindítása az életbe. Hogy pedig ez a funkció ilyen erősen és ilyen hatékonyan fennmaradt, annak tulajdonítható, hogy a családban van meg az a többlet, amely megkülönbözteti bármely más, akár a legtökéletesebb gyermeknevelési intézménytől. Ez pedig a közvetlen szülői ráhatás. Ez a ráhatás a legkülönbözőbb módon jelentkezik: a gyermekkel való foglalkozásban, vele való beszélgetésben, de jelentkezik úgy is, hogy a szülő már közvetlenül a maga jelenlétével, példájával, magatartásával hat a gyermekre és őt irányítani képes. Ezért van jelentősége a családvédelemnek. Ahol ui. erős és példás életet élő családról van szó, ott a gyermekre gyakorolt ráhatás is pozitív lesz. Ha pedig ez nincs meg, a család nem képes a gyermeket nevelni, a gyermeket ki kell emelni ebből a környezetből.[3]

A családi közösségben való nevelés nyújtásával ezt a pozitív hatást kívánja elérni az örökbefogadás is. Azt az alapvető — az intézménnyel együtt kialakult — formát, hogy a gyermeket az örökbefogadás beilleszti egy családba, a szocialista örökbefogadás akként biztosítja, hogy a családba való beillesztéssel családi közösségben való nevelést is nyújt annak a gyermeknek, aki ezt bármely okból nem képes megszerezni.

Ha végigtekintjük, hogy a jog milyen eszközöket biztosít a házasság által létrejött vérszerinti család pótlására, az örökbefogadás ezek közt a legtökéletesebb eszköz. Ha a gyermek szülei nem éltek házasságban, a született gyermeket az apa családjának a tagjává lehet tenni azáltal, hogy őt az apa elismeri, vagy a bíróság megállapítja, hogy ő a gyermek apja. Ez azonban csak formális jogi kötelék, amellyel csak akkor jár együtt teljes — az apa és az anya által létrehozott — családi közösség, ha a szülők együttélnek, házasságot kötnek. Egyébként az apaság megállapítása mellett is a családi kötelék egyoldalú, csak az anya részéről van gondozás és nevelés. A jogi kötelék, a rokonság, tartás, öröklés, névviselés stb. természetesen ettől függetlenül megvannak. A másik eset valakinek nevelt gyermekként a családba befogadása (akár intézményesen családbafogadás formájában, akár kötetlenül, a gyermek magukhoz vételével). Ez a megoldás ad családi közösséget, és ahogy a példák mutatják, sokszor igen szoros, jó családi légkör alakul ki. Nincs ennek azonban jogi hatása, illetőleg a jogi hatások korlátozottak. A nevelőszülő és a nevelt gyermek között kölcsönös tartási kapcsolatok keletkeznek, családbafogadás esetében a befogadó szülő felügyeleti jogot is kap, esetleg névviselésre is sor kerül. De sem rokonság, sem öröklés, sem más — a vérszerinti kapcsolatot jelentő — jogi hatások nincsenek meg. Így látszik, hogy a legteljesebb megoldást, a vérszerinti kapcsolatokkal azonos családi kapcsolatot, otthont, sőt jogi kapcsolatot csak az örökbefogadás tud nyújtani. Bár a formája szigorúbb, a feltételek súlyosabbak, mégis ilyen kapcsolat létesítése a leghasznosabb olyan gyermekek számára, akiknek nincs családi otthonuk, ahol nevelésük biztosítható volna.

II.

Az örökbefogadást, mint intézményt, az állam annak érdekében szabályozza, hogy a gyermek részére megadja a családban való nevelés lehetőségét. Természetes ezért, hogy az örökbe-

[3] Vö. *Kósa* Erzsébet: A szocialista családpolitika elvi és gyakorlati kérdései. Társadalmi szemle, 1974. 3. sz. 30. old.

fogadásra olyan feltételeket szab, amelyek garantálják, hogy a gyermek nevelése az új közösségben valóban pozitív legyen, és így a Csjt. idézett 75. §-ának követelményei megvalósuljanak. Éppen ez az örökbefogadás egy jellemző sajátossága. Azt az állam nem tudja közvetlenül megadni, hogy minden házasság pozitív családi közösséget nyújtson a gyermeknek, azt sem tudja biztosítani, hogy ott szülessen gyermek, ahol ezek a feltételek megvannak. Azt azonban feltétellé teheti és megkövetelheti, hogy azok a személyek, akikre az állam, mint családi közösségre rábíz egy idegen gyermeket, minden szempontból, a legmegfelelőbbek legyenek. Ezt az állami felelősséget tükrözik azok a szabályok, melyek az örökbefogadás létrejöttére, az örökbefogadó és az örökbefogadott személyének kiválasztására vonatkoznak.

a) Az *örökbefogadó* személyére vonatkozó feltételeket a Csjt. röviden állapítja meg. Örökbefogadó ui. csak teljesen cselekvőképes nagykorú lehet, kizárja továbbá, hogy örökbefogadó lehessen olyan személy, aki a szülői felügyelet eltiltását vagy a közügyektől való eltiltást kimondó bírósági ítélet hatálya alatt áll. (Csjt. 47. §)[4]

Az a körülmény, hogy egyéb feltételt a Csjt. kifejezetten nem tartalmaz, nem jelenti azt, hogy az örökbefogadás engedélyezése során a gyámhatóságnak a gyermek érdekében ne lenne kötelessége vizsgálni, vajon megfelelőek-e az örökbefogadóknál a feltételek arra, hogy családi otthont nyújtsanak a gyermek számára. Ezt a követelményt a Csjt. nem is az örökbefogadásnál, hanem a gyermek elhelyezésének a feltételei között mondja ki. Végeredményben a legtágabb értelemben véve az örökbefogadás is elhelyezés: a gyermek kiemelése az alkalmatlan, rossz családi környezetből és elhelyezése egy alkalmas környezetben. Ha az örökbefogadó személyére vonatkozó feltételek fenn is állanak, figyelemmel kell lenni arra, hogy a gyermek oda kerüljön, ahol a legkedvezőbb testi, értelmi és erkölcsi fejlődése biztosítva van (Csjt. 76. §). Ennek a vizsgálata a környezettanulmány útján történik, de a gyámhatóság köteles beszerezni az örökbefogadó egészségi állapotáról orvosi bizonyítványt is.

Rendszerint házaspár szokott örökbefogadni, vagy pedig gyakori az is, hogy a házastárs a saját házastársának nem tőle származó (közösen nevelt) gyermekét fogadja örökbe. Az ilyen örökbefogadásnak az előnye a gyermek nevelése szempontjából az, hogy a szülőpár — az örökbefogadó apa és anya (illetőleg a másik esetben az örökbefogadó és a vérszerinti szülő) — együttesen fejtheti ki a szülői ráhatást, a gyermek nevelése a családi közösség teljessége folytán teljesebb és tartalmasabb lesz. Nem zárja ki azonban jogunk az egyedülálló személy által történő örökbefogadást sem. Bár a család így csonka marad, de a gyermeknek ad otthont, amely sokkal melegebb, meghittebb, mint bármilyen tökéletes intézeti nevelés.

b) A Csjt. az *örökbefogadott* vonatkozásában csak egy feltételt állapít meg: kiskorúnak kell lennie [Csjt. 47. § (3) bek.]. Ez felel meg az örökbefogadás céljának is, hiszen a kiskorúnak van szüksége fejlődése érdekében családi közösségben való nevelésére. A törvény azonban figyelembe veszi, hogy több esetben a család hosszabb idő óta nevel és gondoz egy gyermeket, de csak később gondol arra, hogy ezt a tényleges kapcsolatot jogi kapcsolattá — örökbefogadássá — alakítsa át. Így előfordul, hogy a gyermek nagykorúságának elérése előtt indítják meg az eljárást, amikor már majdnem kétségtelen, hogy a gyermeknek családi nevelése aligha szükséges, sőt előfordul az is, hogy maga az eljárás a nagykorúság elérése előtt nem fejeződik be. A Csjt. ilyen esetekben figyelembe veszi a már ténylegesen kialakult szülő—gyermeki kapcsolatot, és engedi, hogy azt örökbefogadássá alakítsák át.

Bár a Csjt. a kiskorúságon kívül más feltételt nem állapít meg, a gyámhatóság az örökbefogadás engedélyezése során orvosi bizonyítvány alapján győződik meg arról, hogy az örökbefogadott gyermek egészséges legyen.

Mint láttuk, a jó egészségi állapot mind az örökbefogadó, mind az örökbeadandó gyermek vonatkozásában fontos feltétel. Ez sokszor olyan kapcsolatok kialakulását gátolja meg, amely emberileg érthető lehet, de ennek ellenére nem nyújt a gyermeknek zavartalan fejlődést. Egy testi fogyatékos örökbefogadó — pl. egy vak ember — nem tudja a maga teljességében adni mindazt a fejlődő gyermeknek, ami annak szükséges. Hiába jók az anyagi körülményei, hiába megfelelő a lakása, hiába vonzódik a gyermek iránt. a vak ember nem annyira a gyermek fejlődését segíti elő, hanem neki van szüksége arra, hogy őt ellássák, gondozzák. Némileg más a helyzet, ha az örökbefogadandó gyermek egészségi állapotát nézzük. Az államnak nem lehet célja, hogy a testileg vagy szellemileg fogyatékos gyermekek nevelésének gondját egyes személyekre hárítsa át. Ez továbbra is társadalmi feladat, amelyről széles körű intézeti hálózat gondoskodik. Ha azonban maguk az örökbefogadók tudatosan vállalják az ilyen gyermek örökbefogadását (testi fogyatékosokról van szó, szellemi fogyatékosok aligha jönnek tekintetbe), abból igen jó, meleg családi kapcsolat alakulhat ki, amely erőt ad a fogyatékos gyermeknek ahhoz, hogy az életbe elinduljon.

[4] A szülői felügyelet megszüntetése csak akkor hat ki a később született gyermekekre, ha ezt a bíróság ítélete kimondja: a közügyektől való eltiltás egyébként a szülői felügyeletet nem érinti. Mindebből az következik, hogy a vérszerinti gyerek szülője lehet olyan is, aki a szülői felügyeletet megszüntető vagy a közügyektől eltiltó ítélet hatálya alatt áll. Örökbefogadásra nézve azonban mindez kizáró ok.

Az örökbefogadandó gyermek személyének kiválasztásánál azonban a nagyobb problémák abban rejlenek, hogy az örökbefogadni szándékozók meghatározott kívánságokkal, igényekkel lépnek fel. Ez nemcsak abban jelentkezik, hogy fiút vagy lányt kívánnak örökbefogadni (ez a kívánság általában teljesíthető), hanem meghatározzák milyen legyen a szeme, a haja színe stb. Sőt, még vannak igények arra is, hogy hasonlítson pl. az elvesztett gyermekükre, akinek pótlására kívánnak örökbefogadni stb. Ezek az igények általában nem elégíthetők ki. A gyámhatóságoknak arra kell törekedniük, hogy megfelelő korú, egészséges gyermeket találjanak az örökbefogadni szándékozók számára, és győzzék meg őket, hogy nem a haj vagy a szem színe az, ami a lényeget jelenti, hanem az, hogyan tudják a gyermeket magukhoz kapcsolni szeretettel és gondoskodással. Ezt a gyermek sokszorosan adja vissza, ha felnő.

c) Életkor vonatkozásában a Csjt. nem tartalmaz útmutatást azon kívül, hogy az örökbefogadónak nagykorúnak kell lennie. A gyakorlat alakította ki, hogy az örökbefogadó és az örökbefogadott között olyan korkülönbségnek kell lennie, mint ami általában a szülő és gyermeke között is fennáll. Ez azt jelenti, hogy 16 évnél kisebb korkülönbség mellett nem célszerű az örökbefogadás engedélyezése.

A másik nagyobb probléma az, hogy mi tekinthető olyan „ideális" életkornak, amely mellett a gyermek beilleszkedése az új családba a leghatékonyabban megvalósítható. Az újabb gyakorlat szerint — zömmel az örökbefogadók kívánságára — a csecsemőkorú gyermekek örökbefogadása történik leggyakrabban. Ennek előnye az, hogy a gyermeket másoktól teljesen elzárva, a sajátjukként nevelhetik. Ehhez segítséget ad az állam az örökbefogadók részére, akik mindazt a társadalombiztosítási kedvezményt is megkapják, amely az ilyen korú gyermek után jár (családi pótlék, gyermekgondozási segély, táppénz stb.). Van azonban ennek hátrányos oldala is. Ilyen korban sokszor még a leggondosabb egészségügyi ellenőrzés mellett sem állapítható meg, nem hordoz-e magában a gyermek valamilyen örökletes betegséget vagy még nem mutatkozó fogyatékosságot. Éppen ezért gyakran kérnek tájékoztatást arra is, nem származik-e a gyermek szellemileg sérült, vagy alkoholista szülőktől. A gyámhatóságnak ilyen esetben a tájékoztatást — állami gondozott gyermek esetében a szülők személyének felfedése nélkül — meg kell adnia. Mindennek elkerülése végett célszerűbbnek látszik a 3—5 éves korú gyermekek örökbefogadása, amikoris a fenti esetleges jelenségek már felismerhetők. Minthogy azonban az örökbefogadás az örökbefogadók kezdeményezésére jön létre, figyelemmel kell lenni az általuk jelzett és teljesíthető igényekre is. Ez pedig csecsemőkorú gyermek esetében a már említett kockázattal jár.

III.

Korábbi jogunk szerint az örökbefogadást a felek — az örökbefogadó és az örökbefogadandó gyermek (törvényes képviselője útján kötött) szerződése hozta létre. Ez a felfogás megfelelt annak a szemléletnek, amely a családi viszonyokra is a szerződési formát alkalmazta; nemcsak az örökbefogadást, hanem magát a házasságot is szerződésnek tekintette. Ennek a szemléletnek a szocialista családi jogban nincs helye, és ezt tükrözik az örökbefogadás létrejöttére vonatkozó mai szabályok. Az örökbefogadás ui. hatósági — gyámhatósági — engedéllyel jön létre, és azt a gyámhatóság az összes körülmények, különösen pedig a gyermek érdekeinek messzemenő figyelembevételével adja meg. Szükséges hozzá az érdekeltek egyező nyilatkozata, de ez önmagában még nem hoz létre örökbefogadást. Az örökbefogadottnak az új családban való nevelése nagy mértékben függ attól is, mennyiben tud a gyermek a családba beilleszkedni. Ennek több eszköze is van, ilyen pl. az örökbefogadás titkossága.

a) Ahhoz képest, hogy az örökbefogadás során mennyiben lehet feltárni az örökbefogadandó gyermek vérszerinti szülei előtt az örökbefogadók kilétét, illetőleg az örökbefogadók is mennyiben szerezhetnek tudomást a vérszerinti szülőkről, továbbá, hogy az eljárás milyen szakaszában válik olyanná, amiről kívülálló személyek már nem szerezhetnek illetéktelenül tudomást, az eljárás többféle fajtáját lehet megkülönböztetni. Az a felosztás, amely szerint van „titkos" és „nem titkos" örökbefogadás, nem pontos, mert az örökbefogadás bizonyos szakaszától kezdve, illetőleg bizonyos személyek vonatkozásában mindig titkos.[5]

A „titkosság", amelyről eljárási vonatkozásban még szólunk, sokkal mélyebb, pedagógiai, pszichológiai problémákat is felvet. Ennek a lényege ui. az, hogy melyik a helyesebb megoldás: ha az örökbefogadó mindvégig eltitkolja örökbefogadott gyermeke előtt valóságos származását, és állítja, hogy ő a vérszerinti szülő, vagy pedig az, hogy kellő időben (amelyet ő határoz meg) felfedi gyermeke előtt azt a tényt, hogy ő örökbefogadott gyermek, de ez a köztük levő meleg, harmonikus kapcsolatot semmiben sem érinti. Mindkettő mellett lehet érveket és ellenérveket felhozni. Az örökbefogadók a származás teljes eltitkolásában látják az egyetlen módszerét annak, hogy a gyermeknek a családjukba való beillesztése tökéletes legyen. Nincsenek arra figyelemmel, hogy ilyen esetben bármely külső hatás — egy rokon vagy más hozzátartozó megjegyzése, vagy ami még súlyosabb, a gyermek vérszerinti szülőjének szí-

[5] Ezért nem pontos a Ptk/1977. évi IV. tv) 618 §-ának a szövege, amelyet az 1978. évi 2. sz. tvr. 8. §-ának kellett utóbb értelmezni.

vós kutatása gyermeke után — felboríthatja ezt az egyensúlyt, és a gyermekben származását illetően először kétségeket ébreszt, majd bizalmatlanná válik örökbefogadóival szemben, megszakad közöttük a jó szülő—gyermek kapcsolat, a gyermek nevelhetetlenné válik, majd az egész örökbefogadási kapcsolat felbomlik. Mindez elkerülhető akkor, ha az örökbefogadók kellő időben tájékoztatják befogadott gyermeküket helyzetéről, és ennek ismeretében alakul ki közöttük az a harmonikus kapcsolat, amely ilyen kívülről jövő megrázó hatásokkal szemben is megvédi a gyermeket.[6]

Minthogy igen eltérő érdekek egyeztetéséről van szó, leghelyesebb, ha a gyámhatóság az örökbefogadás engedélyezése során minderről tájékoztatja az örökbefogadókat, és ők döntik el, melyik utat választják. A jognak, a jogi szabályozásnak azonban meg kell adnia a lehetőséget arra, hogy ha az örökbefogadók kívánják, ez a titkosság valóban hatékony védelmi eszköz legyen. Ha az örökbefogadások egyes szokásos formáit vizsgáljuk, azt is látnunk kell, hogy a titkosság iránti elvárások sem mindig azonosak. Serdültebb korban levő gyermek örökbefogadása esetében aligha lehet elvárni, hogy a gyermek „elfelejtse" korábbi nevét, más családhoz való tartozását. Ilyen helyzet csak akkor állhat fenn, ha már egészen kis korától ott él az örökbefogadók családjában és őket szüleinek tartja.[7]

Rokon gyermek vonatkozásában (pl. testvér, más hozzátartozó gyermekének örökbefogadása) sem mindig áll az a tétel, hogy az örökbefogadókat „szüleinek" ismeri. Némileg más a helyzet a házastárs gyermekének örökbefogadásánál. Ha ez még a gyermek kisebb korában (különösen még az iskola előtt) történik, megoldható, hogy előtte ne fedjék fel valódi származását. Itt azonban más problémák is jelentkeznek. Ez egyrészt az örökbefogadáshoz való hozzájárulásnál mutatkozik meg, amit a másik vérszerinti szülő tagad meg sokszor indokolatlanul, másrészt pedig abban, hogy a szülő új házasságkötésénél arra törekszik, hogy a korábbi házastársához, a gyermek másik vérszerinti szülőjéhez őt kapcsoló minden szálat elszakítson. Figyelembe véve, hogy az örökbefogadások nagy része, majdnem fele ilyen típusú, a problémák nem hagyhatók figyelmen kívül.[8]

Éppen ezért a titkosságnak két alapvető fokozata van: az egyik esetében az örökbefogadó és az örökbefogadott, illetőleg annak törvényes képviselője ismerik egymást, az ő egybehangzó nyilatkozatukkal jön létre az örökbefogadás, a másik típusa pedig az, hogy az örökbefogadók és a vérszerinti szülők egymást nem ismerik. Az örökbefogadandó gyermek vonatkozásában azonban mindegyik esetben védelmül szolgál az a jogi rendezés, hogy kifelé, harmadik személyek, rokonok, hatóságok, iskola stb. előtt továbbra is fedve marad a gyermek származása. Ez a „kifelé való zártság" jelentkezik az örökbefogadás anyakönyvi bejegyzésének módjában. Az örökbefogadott gyermek anyakönyvébe ui. az örökbefogadókat vérszerinti szülőkként kell bejegyezni, és az erről kiállított anyakönyvi kivonat, az azon alapuló személyi igazolvány már az örökbefogadókat tünteti fel szülőkként, és az örökbefogadottat vérszerinti gyermekükként.[9]

b) Már az eljárás során „titkos" az örökbefogadás állami gondozott gyermek örökbefogadása esetében, valamint ha a vérszerinti szülő lemond gyermekéről és őt örökbefogadása érdekében átadja a gyámhatóságnak. Az első esetben a vérszerinti szülő hozzájárulására az örökbefogadáshoz nincs szükség [Csjt. 48. § (5) bek. a) pontja]. A vérszerinti szülőt a gyámhatóság meghallgatja. Ennek ismeretében dönt arról, mi áll a gyermek érdekében: örökbeadása-e vagy pedig az, hogy visszakerül vérszerinti szüleihez. Ha az örökbefogadást látja a gyermek érdekében állónak, azt engedélyezi. Erről kap ugyan határozatot a vérszerinti szülő, fellebbezhet, és más jogorvoslatokkal élhet a határozat ellen, de az örökbefogadók nevét, személyi adatát, lakását ebből sem tudhatja meg, mert vele azt nem közlik.[10]

c) Míg állami gondozott gyermek örökbefogadása az összes örökbefogadásnak 30—40%-a, addig csak 8—10%-ot jelentenek az olyan típusú örökbefogadások, amelyek akként indulnak meg, hogy a vérszerinti szülő gyermekéről lemond. Ebben az esetben a szülő arról sem szerez tudomást, hogy az örökbefogadás mikor történt meg, határozatot sem kap róla. Amikor a Csjt. 1974-ben ezt az örökbefogadási formát megvalósította, ezzel is lehetővé kívánta tenni a gyermeknek az új családba való minél tökéletesebb beillesztését. Minél kevesebb a gyer-

[6] Az örökbefogadás titkosságával kapcsolatos kérdésekre 1. *Bacsó* Jenő: Az örökbefogadás. Bp. 1968. 218. s köv. old.

[7] Erre vonatkozóan tartalmaz a gyámhatósági eljárás olyan szabályt, hogy az eljárás során mellőzni kell a gyermek meghallgatását „ha az örökbefogadó szülőket vérszerinti szüleinek ismeri" [1/1974. (VI. 27.) OM sz. r. 186. § (2) bek. c) pontja.]

[8] *Klupp* Judit—*Bacsó* Jenő: A családjogi törvény rendelkezéseinek társadalmi hatása és érvényesülése az anyakönyvi és gyámügyi gyakorlatban. Állam és Igazgatás, 1980. 388. old.

[9] Ettől csak kérelmére lehet eltérni pl. ha a gyermek megtartotta korábbi családi nevét. Ilyen eset elenyészően csekély. Egyébként az anyakönyvi szabályokkal összhangban mondta ki az 1978. évi 2. sz. tvr. 8. §-a is, hogy „titkos örökbefogadás, ha az örökbefogadott gyermek születését újból anyakönyvezték, és az örökbefogadó szülőket, illetőleg az egyedülálló örökbefogadót vérszerinti szülőként jegyezték be [1963. évi 33. számú tvr. 8. §-ának (3)—(4) bekezdése]."

[10] Ez a gyermek új családba való beilleszkedése érdekében rendkívül fontos. Sokszor előfordul, hogy az állami gondozott gyermek szülője nem nyugszik bele gyermeke örökbefogadásába, hanem minden eszközt igénybe vesz annak érdekében, hogy a gyermekét felkutassa és ezáltal megzavarja a gyermek harmonikus beilleszkedését új családjába.

mek kapcsolata a régi családhoz, annál kevesebb a lehetősége annak, hogy a régi család tagjai, vagy annak emlékei megzavarják, annál nyugodtabban fejlődik a gyermek az új családban. A megoldás egyszerűbbé is kívánta tenni az örökbefogadási eljárást. Hogy mégis igen kevés az ilyen „lemondásos" (vagy ismertebb nevén: „inkognito") örökbefogadás, annak oka az is, hogy a vérszerinti szülők nem szívesen tesznek gyermekükről „végérvényes" nyilatkozatot. Még nehezebb anyagi vagy szociális körülmények között is jobban ragaszkodnak a gyermekükhöz, semmint hogy lemondjanak róla. Sokan azt is hibának látják, hogy a vonatkozó eljárási szabályok szerint [1/1974. (VI. 27.) OM sz. r. 198. §] ilyen nyilatkozatot csak a gyermek születését követő hat hónap után lehet tenni. Ez a vélemény azonban figyelmen kívül hagyja, hogy különösen olyan anyák, akik nem élnek házasságban, a születést követően könnyen tesznek nyilatkozatot, amit később megbánnak és visszavonni szeretnének. Nyilvánvaló, hogy ilyen esetben jobb az érdekeltet meggondolásra késztetni. Egyébként is, ha a gyermek nevelése nem volna másként biztosítható, állami gondozásbavételre a szülést követően nyomban is sor kerülhet.

d) Az eljárás titkosságát több tényező is problémássá teheti azon kívül, hogy esetleg hozzátartozók vagy idegen személyek akarva-akaratlanul felfedik a gyermek származását. Az egyik ilyen — majdnem „intézményes" — eszköz a származási per megindításának a lehetősége. A bírósági gyakorlat szerint a gyermek származásának megállapítása általában akkor eredményes, ha a bizonyítékok még újak, tehát a tanúk, akik vallomást tesznek, friss élményekre, tapasztalatokra támaszkodhatnak. Ezért célszerű egy apasági pernek is minél előbb való lefolytatása. Örökbefogadás esetében ez azt jelenti, hogy ha a házasságon kívül született gyermeket időközben örökbefogadták, sőt vérszerinti szülőkként az örökbefogadókat be is jegyezték, ez nem akadálya a származási per megindításának.[11] Márpedig a származási per szükségszerűen a vérszerinti kapcsolatok feltárására vezet, még akkor is, ha a legnagyobb körültekintéssel járnak el. A származási perben alapvető bizonyítási eszköz a vércsoportvizsgálat. Ehhez pedig szükséges a gyermeken kívül a vérszerinti anya és a vélelmezett apa vérének vizsgálata, a személyazonosság okiratok alapján való megállapítása. Mindez pedig történik akkor, amikor az örökbefogadók mindent elkövetnek azért, hogy a vérszerinti szülő ne is lássa a gyermeket, és ne tudja meg, hogy a gyermeket kik fogadták örökbe. Kétségtelen, hogy a származási perbeli bizonyítás mindezt felkavarja. Ilyen körülmények között pedig joggal felvethető, vajon érdeke-e a gyermeknek, hogy örökbefogadása után, az örökbefogadás fennállása alatt tisztázzák vérszerinti származását. Véleményünk szerint az örökbefogadás családi jogállást, szülő—gyermeki kapcsolatot nyújt. Nincs szükség arra, hogy a vérszerinti származás tisztázása érdekében ezt a kialakult jó kapcsolatot megbontsák. Ebből viszont — álláspontunk szerint — azt a következtetést kell levonni, hogy az örökbefogadás fennállása alatt nem célszerű a származási per megindítása. Sor kerülhet erre — ha szükséges — még akkor is, ha az örökbefogadás esetleg felbomlott.

e) A titkosságot és így a beilleszkedés folyamatát akadályozta az is, hogy az örökbefogadott gyermeknek — a Polgári törvénykönyv módosításáig — (1977) kettős öröklési joga volt: vérszerinti rokonai, valamint örökbefogadói és azok rokonai után úgy, mint az örökbefogadók vérszerinti gyermeke. Ez a kettős öröklési jog azt jelentette, hogy a vérszerinti szülők hagyatéki tárgyalása során fel kellett tárni, mi az örökbefogadott eredeti (örökbefogadás előtti) neve, hol él, kiknek a gondozásában van. A vérszerinti rokonok így megismerték, hova került a gyermek és nagyon sok esetben zaklatták az örökbefogadókat, de magát a gyermeket is megkísérelték elidegeníteni örökbefogadóitól.[12] Ezen a helyzeten lényegében segített a Polgári Törvénykönyv módosítása, mert abban az esetben, ha a gyermek örökbefogadóit vérszerinti szülőiként jegyezték be az anyakönyvbe, öröklési joga az eredeti, vérszerinti szülői után megszűnt. Így a származás felfedésére nem kerülhet sor. Megmaradt a kettős öröklési jog akkor, ha az örökbefogadókat nem jegyezték be az anyakönyvbe vérszerinti szülőknek (1977. évi IV. tv. 617—618. §).

IV.

Az örökbefogadással járó jogi hatások célja egyrészt az, hogy megadják az örökbefogadott gyermeknek mindazt, ami a vérszerinti gyermeket is megilleti, másrészt pedig az, hogy ezáltal még hatékonyabbá tegyék a gyermek beilleszkedését a befogadó családba. Ahhoz képest, hogy a jogi hatások mennyiben fűzik a kapcsolatot szorosabbra vagy kevésbé szorosra, a szocialista családjogokban van olyan különbségtétel, hogy a teljes kapcsolatot adó örökbefogadás az új családban teljes rokoni kapcsolatot is ad, a másik típus azonban csak az örökbefogadó és az örökbefogadott között létesít kapcsolatot, az örökbefogadó rokonaival azonban

[11] Vö. *Bacsó* Jenő: Örökbefogadás. 204. old. *Csiky* Ottó: A gyermek családi jogállása. Bp. 1973. 197. old.

[12] Sok esetben az örökbefogadók vissza akarták utasítani az öröklést ennek a helyzetnek az elkerülése végett. Ehhez természetesen még mint törvényes képviselőnek sincs joguk (Ptk. 20. §).

nem.[13] A magyar jog és a többi európai szocialista családjog ilyen megkülönböztetést nem ismer, a rokoni kapcsolatok minden örökbefogadásnál teljesek az örökbefogadó és annak rokonai, továbbá az örökbefogadott gyermek között. Ismer azonban a magyar jog egy másik olyan intézményt, amely hasonló az említett — csak az örökbefogadó és az örökbefogadott között kapcsolatot létesítő — típushoz. Ez a családbafogadás. Ez rokoni kapcsolatot nem hoz létre, csupán szülői felügyeletet ad a családbafogadó szülő részére. Egyébként több joghatása azonos az örökbefogadáséval: tartás, nevelés, gondozás, esetleg — külön engedéllyel — a befogadó családi nevének a viselése is.

Az örökbefogadás legjellegzetesebb jogi hatása, hogy a befogadott gyermek részére új *családi jogállást* ad. Az örökbefogadás tartamára a vérszerinti családi jogállás helyébe az örökbefogadó családban megszerzett jogállás lép. A vérszerinti nem szűnik meg, csupán az örökbefogadás tartamára nem érvényesül (egy jogi hatás kivételével). Az örökbefogadás teljes rokoni kapcsolatot létesít, ennek folytán kölcsönös tartási jogok és kötelezettségek keletkeznek az új rokonsággal. A szülői felügyelet az örökbefogadókat illeti. A rokoni kapcsolatok törvényes öröklési kapcsolatot is létrehoznak ugyanolyan jogi hatállyal, mintha vérszerinti gyermekről lenne szó. A kapcsolat jellegére mutat az is, hogy az örökbefogadás — mint teljes rokoni kapcsolat — jogot ad ági öröklésre is az örökbefogadó jogán.[14]

Az örökbefogadás folytán az örökbefogadott viseli az örökbefogadók *családi nevét*, és kérésükre a gyámhatóság az örökbefogadás engedélyezése során megváltoztathatja a gyermek utónevét is. Ez is a gyermeknek az új családba való beilleszkedését támogatja. Kivételes esetben mód van a régi családi név megtartására is. Erre azonban általában ott kerül sor, ahol a gyermek ismeri származását, és így ez a tény az új családba való beilleszkedését nem befolyásolja.

Az örökbefogadott beilleszkedésének egyik leghatékonyabb eszköze *az anyakönyvbe* az örökbefogadóknak a gyermek vérszerinti szüleiként való bejegyzése. Tekintettel arra, hogy ez a születési anyakönyv újra anyakönyvezése útján történik, és tájékoztatást csak az új anyakönyvi bejegyzésről lehet kapni, ez az eszköz valóban alkalmas arra, hogy a gyermek kifelé, mindenki előtt az örökbefogadók vérszerinti gyermekeként szerepeljen.

Van azonban egy olyan terület, amelyen a való feltárása sokkal nagyobb közérdeket és társadalmi érdeket jelent, semhogy itt kivételt lehessen tenni. Ez pedig a *házassági akadályok* (érvénytelenségi okok stb.) körére vonatkozik. Az, hogy az örökbefogadott — jogilag — az örökbefogadók rokonaivá vált, semmiben sem érinti az ő leszármazáson alapuló kapcsolatait a vérszerinti rokonaival. Ebből következik, hogy a házassági akadályok közül azok, amelyek a vérszerinti rokonok között a házasságot tiltják (egyenesági rokonok, testvérek) vagy feltételhez kötik (pl. nagybácsi és unokahúga), az örökbefogadás esetében változatlanul fennmaradnak. Kétségtelen tény azonban, hogy ennek az akadálynak a felderítése az anyakönyvi bejegyzési forma folytán eleve kétséges. A rokoni kapcsolat felfedése és így a vérrokonok közötti házasságkötés megakadályozása az örökbefogadók feladata, akiknek ez gyermekük érdekében kötelességük is.[15]

A házasság vonatkozásában a másik szabály az, hogy — szemben a korábbi joggal — a Csjt. kifejezetten tiltja az örökbefogadó és az örökbefogadott közötti házasságkötést. Ez a kétféle kapcsolat erkölcsi tartalmával nem is férne össze. Az akadályt természetesen az örökbefogadás felbontásával el lehet hárítani. Az örökbefogadás útján létesült más — jogi — rokoni kapcsolat azonban nem jelent házassági akadályt.[16]

V.

A magyar családjog szerint az örökbefogadás felbontható.[17] Igaz ugyan, hogy a kapcsolat egy életre szól, sőt továbbra is, mert a befogadott gyermek a jogi rokonság folytán utódaival együtt beépül az új családba, mégis elromolhat a kapcsolat annyira, hogy annak fenntartása már nem lehetséges. Ezt a Csjt. úgy fejezi ki, hogy az örökbefogadást fel kell bontani akkor, ha társadalmi rendeltetését már nem képes betölteni. Ennek oka lehet: kötelezettségek nem teljesítése, a kapcsolat elhidegülése (általában a vérszerinti szülő jelentkezésekor). A felbontás másik súlyos esete az, hogy akár az örökbefogadó, akár a gyermek olyan magatartást tanúsít, amely akadályozza a harmonikus szülő—gyermeki kapcsolatok fenntar-

[13] Ez a megkülönböztetés található meg a lengyel (1964. évi törvény 121. és 124. szakasz) és a román (1956. évi módosítás 78—79. szakasz) családjogban. Ez azonban nem azonos a római jog szerinti adoptio minus plena, illetőleg az adoptio plena kategóriájával. Az utóbbi ui. abban különbözött, hogy a szülői felügyeleti jog csak az adoptio plena esetében szállott át. Az idézett szocialista családjogban szereplő mindkét típusú örökbefogadás esetében a szülői felügyeleti jog az örökbefogadót illeti.

[14] Az erre vonatkozó vitát l. részletesebben: *Bacsó* Jenő: Az örökbefogadás. Bp. 1968. 387. s köv. old.

[15] Elképzelhető volna olyan anyakönyvi bejegyzés, amely nem a régi bejegyzést törli, hanem mellette jegyzi fel az örökbefogadást, viszont a kivonatban csak az új adatokat közli. Erre utal *Bacsó* Jenő: Az örökbefogadás hatályosulásának elvi és gyakorlati kérdései. Magyar Jog, 1976. 771. s köv. old.

[16] Így az örökbefogadó vérszerinti vagy örökbefogadott gyermek köthet házasságot a másik örökbefogadott gyermekkel, jóllehet az anyakönyv őket testvérként fogja feltüntetni. Itt is a való feltárása az örökbefogadók feladata.

[17] A csehszlovák családjog ismer felbontatlan örökbefogadást (1963. 94. sz. Tv. 74. §).

tását. Itt a gyermek esetében többről van szó, mint esetleg nevelési problémákról. Ha ui. csak erről lenne szó, felbontás helyett az örökbefogadót, mint szülőt kell kötelezni a helyes magatartásra. Olyan fokú tettlegességre, züllött, erkölcstelen magatartásra kell gondolnunk, amely végleg megszakítja a kapcsolatot az örökbefogadó és a gyermek között.

Az örökbefogadó magatartása esetében sor kerülhet egyéb intézkedésekre is. Minden esetre meg kell kísérelni a megfelelő védő és óvóintézkedések alkalmazását [1/1974. (VI. 27.) OM sz. r. 69. s. köv. §] az állami gondoskodás körében. Esetleg szó lehet az örökbefogadó szülő felügyeletének megszüntetéséről is. Kétségtelen azonban, hogy gyökeres és végleges megoldást az ad, ha az örökbefogadást felbontják, és a gyermek helyzetét akár újabb örökbefogadás útján rendezik.

Annak ellenére, hogy a jogszabály lehetőséget ad a felbontásra — közös megegyezés alapján a gyámhatóság, egyébként a bíróság útján, — a gyakorlatban jelentéktelen a felbontások száma. Gyámhatóságon a felbontott örökbefogadások száma évi 25—30 körül mozog, bíróság előtt 8—10 ügy merült fel. Mindez azt mutatja, hogy az örökbefogadások meggondolt, alapos előkészítés útján jöttek létre és a gyakorlatban beváltak.

VI.

Az utóbbi időben sokat beszélnek arról, hogy az örökbefogadások száma alacsony és ezt különböző okokra vezetik vissza. Egyes okok valósak, mások azonban nem állják meg a helyüket. Kétségtelen, hogy az örökbefogadások száma a háborút követően volt magas. Természetes emberi érzés volt, hogy akik elvesztették saját gyermeküket, örökbefogadással igyekeztek azt pótolni, másrészt pedig sok olyan árva gyermek volt, akiknek a nevelésére, családjuk, szüleik pótlására a legalkalmasabb eszköz az örökbefogadás volt. Ez a szám az ezt követő években csökkent. Az utóbbi három évben pl. az örökbefogadások száma az ezret alig haladta meg.[18]

Sokan abban látják az örökbefogadások csökkenésének okát, hogy az eljárás bonyolult, nehézkes. Ez azonban nem érv, és nem is ok az örökbefogadások számának alacsony voltára. Az eljárás bonyolultságát sokan abban vélik, hogy az eljáró gyámhatóságok alaposan megvizsgálják a gyermek érdekét, az örökbefogadók környezetét, de ugyanakkor nem hagyják figyelmen kívül a vérszerinti szülő valóságos érdekeit sem. Leszámítva azt, hogy bizonyos esetekben valóban előfordulnak szükségtelen levelezések, aktatologatások, általánosságban az örökbefogadási eljárás helyes, mert egy életre szóló kapcsolat kialakításának a feltételeit nem lehet futólag, felületesen intézni.

Vannak azonban komolyabb okok is. Hazánkban az újszülöttek száma viszonylag alacsony.[19] Ebből olyan következtetés is levonható, hogy ha a saját gyermek száma is kevés, még kevesebb az olyan gyermekek száma, akiket hajlandóak lennének átengedni örökbefogadás céljára. Nem szabad azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy az örökbeadható gyermekek száma is kevés. Az örökbefogadás céljából rendelkezésre álló gyermekállomány jelentős része az állami gondozottak köréből kerül ki. Ma azonban olyan az állomány összetétele, hogy egyre kevesebb az, aki közülük örökbeadható lenne. Részben olyan korban vannak, amikor az új családba való beilleszkedés már problematikus, részben pedig olyan szülőktől származnak, akiknek gyermekeit nem szívesen fogadják örökbe (pl. alkoholista szülők gyermekei). Közismert az is, hogy nem szívesen fogadnak örökbe olyan gyermeket, aki ugyan sem testileg, sem szellemileg nem fogyatékos, de otthonkárosult, ún. „viselkedés sérült" gyermek. E téren megoldást az adhat, ha a gyermekszaporulat hazánkban is erőteljesebben fejlődik.

Bacsó Jenő

[18] 1978-ban 1172, 1979-ben 1081, 1980-ban 1028 volt az engedélyezett örökbefogadások száma.

[19] *Klinger* András: Népesedés — a népesedéspolitika és eszközei. Társadalmi szemle, 1981. 3. sz. 20. old.

A szülői felügyeleti jogot érintő állami gondoskodás

A szülő gyermek jogviszonyba történő állami beavatkozást a gyermek felneveléséhez fűződő társadalmi érdek indokolja, annak ellenére, hogy e jogviszony a legszemélyesebb, legbensőbb emberi kapcsolatok egyike. A gyermeket társadalmi lénnyé alakító hatások sokaságából a szülő gyermek kapcsolat a legjelentősebb. A családban, a szülőktől átvett magatartási normák, a szülőmodell szerves részét képezi a gyermek személyiségfejlődésének. Ezért hangsúlyozzuk az optimális családi környezet fontosságát, érzelmi, közösségi jellegéből adódó jellemformáló erejét. „Az állam segítő, beavatkozó és ellenőrző szerepe a szülő és a gyermek közötti jogviszony alakulásában nem azt jelenti, hogy a legcsekélyebb mértékben is tagadnunk kellene a családi nevelés jelentőségét."[1] Nem közömbös

[1] *Bacsó* Jenő—*Csiky* Ottó—*Petrik* Ferenc—*Szigligeti* Viktor—*Tallos* József: A családjogi törvény magyarázata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1971. 881. old.

tehát a társadalom számára, hogy az alapsejtet alkotó gyermekes családok hogy töltik be gyermeknevelő funkciójukat.[2] A veszélyeztetett kiskorúak között egyre több — az egyéb veszélyeztetettségi ok mellett — a házastársi köteléket semmibevevő második, harmadik házasságban vagy többedik élettársi kapcsolatban élő szülők gyermeke. Ha a házasságból gyermekek származnak, már nemcsak a két szülő magánügye, hogy házasságuk példamutató, fegyelmezett, gyermekcentrikus vagy könnyelmű, felelőtlen életvitelű. Rendkívül fontos, hogy a még társadalmi rendeltetésének betöltésére alkalmas házasságokat megmentsük, keressük a jelenlegi jogi szabályozás keretein belül az eszközöket, a bontási kedv visszaszorítása és a bontási szándék per során történő megváltoztatására, ha az a kiskorú gyermek érdekében áll.[3]

A gyermek- és ifjúságvédelem nem időleges, nem önmagában létező probléma, hanem társadalmi fejlődésünkkel szoros összefüggésben a felnövő nemzedékről való gondoskodás, az ifjúság nevelésének részeként jelentkező kérdés, s mint ilyen, folyamatos figyelmet és törődést kíván.

A gyermek- és ifjúságvédelemben intézkedést kívánó fiatalok száma az ifjúság egészéhez viszonyítva nem nagy, de hatásában nem elhanyagolható, sok törődést kívánó, veszélyessé válható réteg. Ezért kell jól szervezett gyermekvédelmi munkával biztosítani a valóságos prevenciót — az arra rászoruló gyermekek gondozásának megszervezésével —, a károsult gyermekek szocialista emberré nevelését.[4]

I.

Az elsődleges cél a családok erősítése, a családi kapcsolatok szilárdítása. E cél elérésének egyik eszköze a Csjt. novella által bevezetett állami gondoskodás differenciált rendszere. A szülői felügyelet a kiskorú gyermek gondozásának, nevelésének, vagyona kezelésének, törvényes képviseletének jogát és kötelességét, valamint a gyámnevezést és gyámságból való kizárás jogát tartalmazza. A gyermekről való gondoskodás elsősorban a szülők feladata. Ha erre a szülő nem képes, vagy nem alkalmas, a gyámhatóságnak kell megtennie a szükséges intézkedéseket.

A Csjt. novellát megelőzően a védő-óvó intézkedéseken kívül nem volt olyan eszköz a gyámhatóság kezében, amely az állami gondozás elrendelése nélkül alkalmazható lett volna. Az állami gondozásba vétel pedig a szülői felügyelet szünetelését jelenti, adott esetben egyenértékű a szülői felügyeleti jog megszüntetésével (állami gondozott örökbeadása).[5] A módosítás előtt a szociális körülmények miatt veszélyeztetett gyermeket is állami gondozásba vette a gyámhatóság és ha a szülők körülményei, lakáshelyzete lehetővé tette, úgy „vérszerinti kihelyezettként" visszahelyezte a szülői környezetbe. Ez az intézkedés a szülői felügyeleti jog korlátozásával járt annak ellenére, hogy abban a környezetben nevelkedett továbbra is a gyermek, ahonnan az állami gondozásbavételt elrendelték.

Jelenleg, ha a kiskorú gyermek gondozása, nevelése, tartása, testi, értelmi vagy erkölcsi fejlődése állami gondoskodást tesz szükségessé, úgy a gyámhatóság a rendelkezésre álló gondoskodási formák közül a gyermek számára legmegfelelőbbet alkalmazza.[6] Attól függően, hogy mi okozta a veszélyeztetettség kialakulását, a gyámhatóság a szülői felügyeleti jog érintése nélküli védő-óvó intézkedéseken túl, a gyermek számára rendszeres nevelési segélyt folyósíthat anélkül, hogy környezetéből kiemelné. A szülői felügyeleti jog érintése mellett a gondozás-nevelés jogán kívül a felügyeleti jog egyéb részjogosítványait a szülőnek meghagyva, a kiskorú gyermek intézeti elhelyezéséről gondoskodhat a szülők kérelmére a család egészségügyi körülményei, kedvezőtlen lakáshelyzete, a szülők elfoglaltsága miatt. Úgy a rendszeres nevelési segélyezésnél, mint az intézeti elhelyezésnél szociális veszélyeztetettségről van szó, amely a szülők önhibáján kívüli okokra vezethető vissza. A kiskorú gyermek állami gondozásbavételére — amely a szülők felügyeleti jogának szüneteltetését vonja maga után — csak akkor kerülhet sor, ha a gyermek veszélyeztetettségét a szülők magatartása idézte elő, a szülők önhibájára vezethető vissza a gyermek testi, érzelmi, erkölcsi fejlődésének, gyógykezeltetésének elhanyagolása. Akkor is a gyermek állami gondozásbavételét rendeli el a gyámhatóság, ha a szülők ismeretlenek, a gyermek árva, vagy félárva. Oka lehet az állami gondozásbavételnek a gyermek személyiségében rejlő torzulás, amely antiszociális viselkedésre, csavargó életmódra, kisebb bűncselekmények elkövetésére készteti anélkül, hogy a szülő negatív magatartásával hozzájárulna e magatartás kialakulásához. Az állami gondoskodás részletes szabályozását a Csjt. alapján az állami gondoskodásról szóló kormányrende-

[2] A veszélyeztetett kiskorúak száma 1979. dec. 31-én 103 501 fő volt, ebből 52 010 főt a gyámhatóságoknál, 51 491 főt az oktatási intézményeknél vettek nyilvántartásba.

[3] „A békítési eljárás eredményessége, továbbá a bontási szándék esetleges későbbi megváltoztatása érdekében célszerűnek látszana a bontóperes eljárás során a népi ülnöki tiszt egyikét orvos (szexológus-nőgyógyász) pszichológus, pedagógus, valamint a családés gyermekvédelem területén jártas egyéb szakemberrel betöltetni, akik konkrét szakmai segítséget adhatnának úgy a feleknek, mint az eljáró bírónak." *Somfainé* Filó Erika: Le sistem matrimonial en Hongrie. Studia Jur. Auctoritate Univ. Pécs Publicata, 1979. 42. old.

[4] „Jelentés a fővárosi gyermek- és ifjúságvédelem helyzetéről" (A Fővárosi Gyermek- és Ifjúságvédelmi Munkaértekezlet jelentése. 8. Bp. 1968.)

[5] *Bacsó* Jenő: A módosított családjogi törvény. Magyar Jog, 1974. 7. 390. old.

[6] A Csjt. 71. § (3) bek. szól az állami gondoskodás differenciált rendszeréről.

let[7] és a gyámhatósági eljárásról szóló miniszteri rendelet tartalmazza.[8]

E differenciált intézkedési formák, melyek a Csjt. módosítás óta a gyámhatóságok rendelkezésére állnak, a hozzáfűzött reményeket teljes mértékben nem váltották be. A törvényhozó szándéka az volt, hogy a rendszeres nevelési segélyezés és az intézeti elhelyezés bevezetésével az állami gondozásbavételek száma ugrásszerűen csökkenni fog. Ez a várt eredmény azonban nem következett be. Bár a kezdeti idegenkedés a rendszeres nevelési segély igénybevétele[9] és az intézeti elhelyezés tekintetében az évek folyamán változott. Míg 1974-ben 221 intézeti elhelyezést és 460 rendszeres nevelési segélyt állapítottak meg a gyámhatóságok, addig 1979-ben ez a szám az intézeti elhelyezetteknél 1167-re, rendszeres nevelési segélyezésnél 10 066-ra emelkedett. Az állami gondozottak száma 1974-ben 34 999 fő volt, 1979-ben viszont csak 33 160 főre csökkent. Tehát a rendszeres nevelési segélyezések, intézeti elhelyezés növekedésével szemben nem jelentett ugyanilyen arányú csökkenést az állami gondozások száma. Az állami gondoskodás alatt állók száma 1974 és 1979 között az alábbiak szerint alakult:

Év	Állami gondoskodás alatt álló			Összesen állami gondoskodás alatt állók
	állami gondozottak száma	intézeti elhelyezettek száma	rendszeres nevelési segélyben részesülők száma	
1974	34 999	221	460	35 680
1975	34 326	492	3 535	38 353
1976	34 380	749	6 873	42 002
1977	34 424	931	8 406	43 761
1978	33 411	1071	9 327	43 809
1979	33 160	1167	10 066	44 393

(OM. Stat. Tájékoztató Bp. 1980.)

Az állami gondozásba vett kiskorúak jelenleg is magas számát indokolják egyrészt a családi környezetben rejlő problémák[10] — könnyelmű válások, kusza élettársi kapcsolatok, alkoholizmus, munkakerülő, bűnöző életmód stb. — tovább élése, sőt fokozódása, a kiskorú gyermek antiszociális magatartásának kialakulása, a felsorolt szülői magatartás példáján. Úgy vélem, elsősorban a családi környezet negatív hatása eredményezi a nehezen nevelhető, bűnözésre hajlamos kiskorúak egyre növekvő számát.[11] Kényelmes megoldás a felelőtlen szülő számára az állami gondozásbavétel, mert minimális gondozási díj fejében — ha egyáltalán fizet hozzájárulást, — megszabadul a gyermek gondozásával, nevelésével járó feladatoktól. (Vannak olyan családok, akiknél egyszerre 5—6 gyermek állami gondozott, és az utánpótlásról szinte évente gondoskodnak.) Helytelen, hogy még mindig 1200 Ft[12] fiktív jövedelem a gondozási díjalap, ha a szülő állandó munkahellyel nem rendelkezik. A rendszeres nevelési segély folyósításának feltételét képező saját jogú nyugdíj minimumot kellene alapul venni az állami gondozási díj megállapításánál is. Ez az összeg 1980-ban 1630 Ft volt.

Lehetőleg mindkét szülővel, illetve tartásra kötelezett hozzátartozóval szemben meg kell állapítani a gondozási díjat, amely a gyermek tartásához való hozzájáruláson kívül nevelő eszköz is a hatóság kezében. A megállapított gondozási díjat pedig következetesen be kell hajtani a tartásra kötelezett hozzátartozóktól és csökkenteni a méltányosságból elengedhető összeget. A tartás elmulasztásáért a felelősségre vonást bátrabban kell kezdeményeznie a gyámhatóságoknak, szemben a jelenlegi gyakorlattal, amely egy idő után — mint behajtatlant — törli a gondozási díjhátralékot.[13] (Egy-egy szülő érdekében 60—80 000 Ft-ot is töröl a tanács pénzügyi szak-

[7] A 29/1972. (X. 4.) MT sz. rendelettel és a 13/1974. (V. 14.) MT sz. rendelettel módosított 20/1969. (V. 13.) Korm. sz. rend. (2. §—13. §-ig) tartalmazza az állami gondoskodás formáit.

[8] A gyámhatósági eljárásról szóló módosított 1/1974. (VI. 27.) OM sz. rendelet (Gyer.) tartalmazza az állami gondoskodás gyámhatósági eljárásának részletes szabályozását.

[9] A gyámhatóságoknál a rendszeres nevelési segélyezés alkalmazásával szembeni kezdeti bizonytalanságon segített „A nevelési segélyezés egyes kérdéseiről" szóló 40 650/1977. IX. OM sz. körlevél.

[10] Az 1979. december 31-én nyilvántartott 32 831 kiskorú közül 24 266 fő környezeti veszélyeztetés miatt került állami gondozásba. Az alábbi táblázat tartalmazza az állami gondozásbavételi okokat:

Megnevezés	Nagyközség	Járás	Összesen községek	Város	Főváros	Együtt
	gyámhatósági területén			gyámhatósági területen		
Környezeti okból állami gondozásban levők száma	6163	6709	12 872	7 566	3828	24 266
Magatartási okból állami gondozásban levők száma	1085	835	1 920	2 171	1227	5 318
Szülők hiánya okból állami gondozásban levők száma	441	366	807	485	163	1 455
Egészségügyi okból állami gondozásban levők száma	489	436	925	596	271	1 792
Összesen állami gondozottak sz. 1979. dec. 31-én	8178	8346	16 524	10 818	5489	32 831

(OM. Stat. Tájékoztató Bp. 1980.)

igazgatási szerve.) A Művelődési Minisztérium állásfoglalása volna szükséges az egységes gyámhatósági gyakorlat kialakítása érdekében a gondozási díjhátralék méltányosságból történő törlésénél.[14]

Indokolja továbbá az állami gondozásbavételek stagnálását az a tény is, hogy a gyámhatóságok nem alkalmazzák differenciáltan a beavatkozás formáit, hanem még mindig az állami gondozásbavételt helyezik előtérbe. Sok kezdő ügyintéző — különösen nagyközségi szinten — egyetlen megoldásnak — önmaga megnyugtatása érdekében is — a gyermek környezetéből történő kiemelését tekinti. Különösen helytelen, hogy nő a 14. életévüket betöltött állami gondozásba vett gyermekek száma. A védő-óvó intézkedések a szülők és a kiskorúak figyelmeztetésére korlátozódnak — esetenként pártfogó kirendelésével párosulva —, az egyéb lehetőséggel viszont ritkán élnek a gyámhatóságok.[15] Hiányolom, hogy a veszélyhelyzetet súlyosan felróható magatartásával előidéző szülővel szemben miért nem kezdeményeznek a gyámhatóságok büntetőeljárást az állami gondozásbavétel helyett, vagy ha a gyermek elhelyezése másképp nem oldható meg, az állami gondozásbavétellel párhuzamosan.[16] Áttételesen történik néhány védő-óvó intézkedés amiatt, hogy a nagyközségi gyámhatóságok csak korlátozott mértékben járhatnak el a szülők, illetve a gyermek érdekében. Ugyanis a kiskorút érintő tartásdíjigény érvényesítése a kiskorú elhelyezésének megváltoztatása, a szülői felügyeleti jog megszüntetése, az alkoholelvonó gondozásra kötelezés, a büntetőjogi felelősségre vonás kezdeményezése, már nem tartozik a nagyközség hatáskörébe, hanem az iratok továbbításával a járási gyámhatóság indíthat eljárást. (Gyer. 71 § [5], [6] bek.) Az állami gondozott kiskorú örökbeadása is járási hatáskör. Nem tartom helyesnek, hogy nem ugyanazon szintű hatóság jár el az állami gondoskodás differenciált rendszerének minden szakaszában. Úgy vélem, kissé elhamarkodott volt a gyámhatósági hatáskörök decentralizálása — a láthatási jog községi, a házasságkötési engedélyezési eljárás nagyközségi szintre történő leadása mellett — az állami gondoskodás nagyközségi hatáskörbe kerülése is. Alátámasztja ezt a megállapítást a községi és a nagyközségi ügyintézők szakképzettségének hiánya. (1159 községi gyámügyi ügyintéző közül jogvégzettséggel 5 fő, egyéb felsőfokú képesítéssel 273, középiskolai végzettséggel 749, és általános iskolai végzettséggel 132 fő rendelkezik. A nagyközségi hatáskört ellátó 337 gyámügyi ügyintéző közül 10 jogi egyetemet, 82 egyéb felsőfokú tanulmányokat, 219 középiskolát és 26 ált. iskolát végzett.) A Gyer. módosítása során e hatáskörök felülvizsgálatát tartom szükségesnek. Megoldást jelenthetne a nagyközségi, községi gyámhatósági hatáskörök szűkítése. Az állami gondozásbavételi határozatok bíróság előtti megtámadása is szóba jöhet,[17] az indokolatlanul szétaprózott gyámhatósági apparátus korszerűsítéséig, az egységes gyámhatósági szervezet létrehozásáig. (A fővárosban művelődési szakigazgatási szerv, megyei szinten igazgatási szakig. szerv látja el a gyámhatósági feladatokat.)

II.

A gyermek veszélyeztetettségét előidéző szülői magatartásra irányított fokozott figyelem és a hatékonyabb gyámhatósági eljárás igényének megfogalmazása mellett időszerű néhány gondolatot felvetni a gyermekotthoni hálózatról.

Ma még ugyanabban a gyermekotthonban kerül elhelyezésre az intézeti elhelyezett és az állami gondozott kiskorú. A nagymama szűkös anyagi körülmények között, de becsületre és tisztességre nevelt 12 éves fiú unokája — akit az árvajáradékból eltartani nem tudott és lakáskörülményei miatt a rendszeres nevelési segélyben nem részesedhetett —, a 10 gyermekes, lumpen alkoholista szülők 14 éves — alkoholt fogyasztó, cigarettázó, durvasághoz szokott, kisebb bűncselekmények, és csavargás miatt állami gondozásba vett — kiskorú gyermekével nevelkedik együtt, talán még közös hálóban is laknak. Amíg a gyermekotthoni elhelyezés tekintetében a differenciálás meg nem történik, addig feltétlenül az intézeti elhelyezett kiskorú érdekében az áll, ha az intézeti elhelyezést követően az intézeti gyám őt nevelőszülőnél helyezi el. Így az előbb említett intézeti ártalomtól megvédhető.

[11] Az állami gondozottak közül mindössze 2% árva. 48% felbomlott családból került állami gondozásba. (*Hanák* Katalin: Társadalom és gyermekvédelem. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 86. old.)

[12] Szükséges a Gyer. 108. § (2) bek. módosítása a gondozási díjra kötelezett munkaviszonyban nem álló hozzátartozó fiktív jövedelmének megállapítása céljából.

[13] 1979-ben az állami gondozási díj fizetésére kötelezett hozzátartozók száma 28 851 fő, melyből 10 243 fő a hátralékkal rendelkező. (Gyermekvédelem, 1979. OM Stat. Tájékoztató Egyetemi Számítóközpont. Bp. 1980.)

[14] Hiányzik a Művelődésügyi Minisztérium állásfoglalásait tartalmazó, az egységes jogértelmezést segítő, Rácz István által szerkesztett „Jogesetek és jogalkalmazás a gyámhatósági gyakorlatban" c. tájékoztató füzetekhez hasonló kiadvány (az utolsó [10. sz.], 1973-ban jelent meg), vagy a „Jogalkalmazás a gyermekvédelemben" c. (Műv. Min. Gyermekvédelmi O. Bp. 1974.) állásfoglalás- és jogesetgyűjtemény további számainak megjelentetése.

[15] 1979-ben az alkalmazott 45 477 védő-óvóintézkedés közül 25 778 — több mint a fele — a gyermek és a szülő figyelmeztetéséből adódott. (OM Stat. Tájékoztató Bp. 1980.)

[16] Kiskorú veszélyeztetése (Btk. 195. §).

[17] A Csjt. módosításakor a tervezet vita anyagában már felmerült az állami gondozást elrendelő határozat bíróság előtti megtámadásának lehetősége. *Bacsó* Jenő: A Családjogi törvény módosításának vitája. Jogtud. Közlöny, 1974. 3. sz.

Differenciált azonban az állami gondozott kiskorú tekintetében az elhelyezés attól függően, hogy az állami gondozásbavétel elrendelésekor, vagy a későbbiek folyamán a gondozott magatartását a gyámhatóság vagy az intézeti gyám miként értékeli. A 113/1973 (MK—8) MM sz. utasítás rendelkezik a különleges nevelőintézetekbe államigazgatási úton történő elhelyezés szabályozásáról. A gyámhatóság az állami gondozott kiskorú különleges nevelőintézetbe történő elhelyezését javasolhatja, ha:

— a 10. életévét betöltötte és a 14. életévének betöltése előtt valamely bűncselekmény törvényi tényállását megvalósította,

— a 10. életévét betöltötte és személyisége — környezeti vagy egyéb ártalmak miatt — helytelen irányba fejlődött és ennek következtében eredményes nevelése kizárólag nevelőintézetben biztosítható.

A gyámhatóság, a nevelőotthon igazgatója és a nevelőszülői felügyelő javaslata alapján a 10. életévét betöltött és állami gondozottként legalább egy éve nevelőotthonban vagy nevelőszülőnél élő közösségellenes magatartást tanúsító gyermek, akinek helyes irányú fejlődése az adott helyen már nem várható, szintén különleges nevelőintézetben helyezhető el. Az intézeti gyám a kiskorú gyermek nevelőintézeti elhelyezésének szükségességét az elhelyezés indokoltságának vizsgálatára szervezett nevelőintézeti bizottság állásfoglalása után állapítja meg. A bizottság tagjai: az intézeti gyám, a megyei tanács vb. művelődésügyi szakig. szervének (a fővárosi tanács művelődésügyi főosztályának) illetékes ügyintézője, a megyei tanács vb. igazgatási szakig. szervének illetékes ügyintézője, a megyei (budapesti) rendőrfőkapitányság képviselője, a megyei (fővárosi kerületi) KISZ-bizottság képviselője. A bizottsági véleményt követően, ha az intézeti gyám az elhelyezést szükségesnek tartja, úgy javaslatával együtt a kiskorú iratait, a bizottság jegyzőkönyvének másolatát, a szülők körülményeit tartalmazó környezettanulmányt a Művelődési Minisztérium Gyermekvédelmi Osztályához továbbítja. A minisztérium a javaslat felülvizsgálása után dönt a kiskorú nevelőintézeti elhelyezéséről.

A különleges intézeti elhelyezések száma évről évre nő, ezen belül is a gyermeket gondozó gyermekotthonok igazgatóinak kérelme alapján kezdeményezett elhelyezések száma. Úgy tűnik, főként kényelmi szempontból választják ezt a megoldást — a gyermek továbbhelyezését az otthonok —, hogy a nehezebben kezelhető kiskorúaktól ily módon szabaduljanak. Ahogy az iskolák, amikor problematikus gyermekanyaguk van — kevés kivételtől eltekintve — a veszélyeztetett gyermek állami gondozásbavételét javasolják a gyámhatóságoknak ahelyett, hogy a rendelkezésükre álló lehetőségekkel élve először ők próbálnának a gyermek sorsán segíteni. Ugyanígy tovább adják a már állami gondozottat a nevelőotthonok, ha az átlagosnál több gondot okoznak. Ismeretes azonban a különleges nevelőintézeti férőhelyhiány mellett,[18] hogy ezek az intézetek nevelői és gyermekfelügyelői létszámproblémával küszködnek egyrészt, másrészt sem a nevelők, sem a gyermekfelügyelők speciális képesítéssel nem rendelkeznek. A 3. számú (Zalaegerszeg) és a 8. számú (Nyíregyháza) különleges nevelőintézetnek nincs sem pszichológusa, sem gyógypedagógusa és nem rendelkeznek a speciális gyermekanyag nevelésére felkészített korszerű pedagógiai módszereket ismerő szakképzett pedagógusokkal sem. A különleges nevelőintézetbe áthelyezett kiskorúak iskolai tanulmányai megszakadnak, mivel tovább külső iskolákban nem folytathatják tanulmányukat, így az intézet gondoskodik oktatásukról. Az előbb említett két intézetben 1978—79-es évben szakmunkás képesítést egy kiskorú sem kapott. Ezek a különleges nevelőintézetek viszont rendelkeznek rácsos ablakokkal, szöges drótkerítéssel és elkülönítővel.[19] Nem vagyok meggyőződve arról, hogy ez lenne a korszerű pedagógiai módszer azokkal a sérült lelkű kiskorúakkal szemben, akik nagy része otthon is durva, szeretetlen légkörben élt. A magánzárka a büntetésvégrehajtási intézetekben felnőtt korú bűnözőkkel szemben is csak nagyon súlyos esetben alkalmazható. Helyesebbnek tartanám, ha a gyermekotthont látná el a Művelődési Minisztérium olyan szakképzett tanárokkal és gyermekfelügyelőkkel, akik a nehezebb gyermekanyag nevelését és gondozását is biztosítanák. A kiskorú a már megszokott környezetben maradhatna ismerős társaival, barátaival, az esetleg már megszeretett nevelő (felügyelő) közelében. Természetesen ez az igény csak akkor teljesíthető, ha a gyermekotthoni nevelők, felügyelők dotáltságát felülvizsgáljuk, jövedelmük rendezésén túl lakást biztosítunk számukra. Így az előírt különleges szakképesítést is megkívánhatjuk tőlük. Úgy vélem, az átnevelés sokkal könnyebb azoknak a pedagógusoknak, akik már ismerik a gyermeket, tudják, hogy mely módszer hatásos vele szemben. Ha megvan a kötődés a nevelő (felügyelő) és a gyermek között, továbbra is társai között maradhat annak ellenére, hogy őt valamilyen módon büntetik (szórakozástól, anyagi előnyöktől eltiltják stb.) eredményesebb, mint az új környezetbe helyezés, ahol a zártságon kívül a speciális nevelés feltételei még nem adottak. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni a pszichológiai ismeretekkel, lehetőleg több éves tapasztalattal rendelkező speciális pedagógiai

[18] Nyíregyházán (8. sz.) 40 férőhely mellett 44, Debrecenben (7. sz.) 120 férőhely mellett 124 gyermeket gondoztak, Kalocsán (6. sz.) 320 férőhelyre 351 gyermek jutott.

[19] Az általunk megkérdezett gyermekek egyikemásika irtózattal emlékezett vissza életének „zárt" intézetben eltöltött korszakára: a verésre, az elkülönítőnek becézett sötét kőpadlós zárkára, a büntetésnek, a megszégyenítésnek olyan kevéssé „pedagogikus" eljárásaira, mint pl. a gyermek kopaszra nyírása. *Hanák* Katalin: Társadalom és gyermekvédelem. Akadémiai Kiadó, Bp. 1978. 33. old.

végzettséggel bíró pedagógusok alkalmazását és a szeretettel nevelés fontosságát. Jelenleg az is problémát jelent, hogy a gondozottak száma évről évre emelkedik, a nagyszámú beutaló határozat miatt kénytelenek az intézetigazgatók gyorsan túladni a gyermekanyagon, hogy az újabbakat elhelyezhessék. E tény ismét ellene mond annak, hogy átnevelő szerepe lenne ezeknek az intézettípusoknak.

Javasolom a különleges nevelőintézeti elhelyezést biztosító jogszabály módosítását, a bizottság összetétele tekintetében. Kerüljön a bizottság tagjai közé az I. fokú gyámügyi ügyintéző, aki a kiskorút állami gondozásba vette és az évek folyamán az állami gondozás differenciált formáit alkalmazta vele szemben, tehát ismeri a gyermek családi környezetét is. Legyen tagja a bizottságnak a nevelési tanácsadó pszichológusa is. Szakvéleményét a bizottsági döntést tartalmazó jegyzőkönyv és környezettanulmány mellett küldje meg az intézeti gyám a minisztériumnak. Szabályozást kíván annak kimondása, hagy csak rendkívül indokolt esetben javasolhatia a nevelőotthon igazgatója a nevelő-intézeti elhelyezést. A bizottság ne csak javaslattal éljen, hanem körültekintő eljárás lefolytatása után döntsön az elhelyezés kérdésében. A minisztérium csak azt állapítsa meg, hogy a különleges nevelőintézetek közül a kiskorú melyikbe kerüljön. Ezért fontos a bizottság megfelelő összetétele. A bizottság elnöke továbbra is maradjon az intézeti gyám.

III.

Az állami gondoskodás egyik formájának tekinthető, az állami gondozott kiskorú örökbeadása. Amennyiben ez a kiskorú érdekében áll, úgy a gyámhatóság és az intézeti gyám az örökbefogadást elősegíti. Az állami gondozott kiskorú örökbefogadásához a vérszerinti szülő hozzájáruló nyilatkozata nem szükséges, sőt adott esetben meghallgatni sem kell.[20]

Az intézeti gyám készíti elő és szervezi az állami gondozott kiskorúak örökbefogadását. A gondozásbavételt követően nyilvántartásba veszi azt a kiskorút, akinek örökbefogadásával a szülők egyetértettek, továbbá azt, aki után — 6 éven aluli gyermek esetén legalább egy, a 6 éven felülinél legalább két éve — önhibájukból nem érdeklődtek, nem keresték vele a kapcsolatot.[21] Nyilvántartásba kerül az a kiskorú is, akiről a gyámhatósági határozat alapján kiderül, hogy a szülők lemondtak. Az örökbefogadásra alkalmas családnál mint nevelőszülőnél helyezi el az intézeti gyám a kiválasztott gyermeket, általában 6 hónapos időtartamra. Amennyiben a beilleszkedés ez idő alatt a gyermek részéről megtörtént, a szülő és a gyermek között kötődés, érzelmi viszony alakul ki, úgy az örökbefogadással kapcsolatos iratokat az intézeti gyám megküldi az illetékes gyámhatóság részére.

Ha a gyámhatóság azért gondoskodott a gyermek intézeti elhelyezéséről, mert a születését követő 6 hónap után a szülők (szülő) gyermekükről lemondtak és a nyilatkozattól számított egy éven belül a gyermek örökbefogadására nem került sor — a korábbi nyilatkozatát a gyámhatósági meghallgatást követően a szülő továbbra is fenntartja —, úgy a gyermek állami gondozását kell elrendelni. Ez a kiskorú továbbra is örökbeadhatónak tekintendő. Gyermekük után azonban a szülők (szülő) gondozási díj fizetésére ilyenkor nem kötelezhetők. Indokoltnak tartom ebben az esetben a Gyer. vonatkozó rendelkezésének a megváltoztatását oly módon, hogy amennyiben a gyermek 3. életévének betöltése után sem kerül örökbefogadásra, úgy a szülők (szülő) jövedelmi viszonyaiknak megfelelően ebben az esetben járuljanak hozzá gyermekük gondozásának költségeihez. Ha testi, vagy szellemi fogyatékossága a lemondást követő egy év múlva — a szülő ismételt meghallgatásakor — kiderül, úgy a lemondás ellenére már ettől az időponttól is kötelezhető legyen a szülő a gondozási díj fizetésére. Azért tartom indokoltnak a költségekhez való hozzájárulást, mivel ismert statisztikai adatok szerint sok az olyan gyermek, akit nem azért nem fogadnak örökbe, mert nincs örökbefogadó szülő, hanem azért — bár a vérszerinti szülők lemondtak róla —, mert fogyatékosok szellemileg vagy testileg, vagy mindkét szempontból. Ezeket a gyermekeket pedig az állam 18. éves korukig, szükség esetén tovább is magas összegekért gondozza. Indokolatlannak tartom, hogy fiatal, egészséges szülők, akik tartásra alkalmasak, csak azért, mert a Csit. 48. § 3. bek. alapján úgy mondtak le gyermekükről, hogy az örökbefogadó személyét nem ismerik, mentesülienek a tartási kötelezettség alól. (1979-ben 5047 volt az állami gondozásba vett gyermekek száma. E kiskorúak közül örökbeadhatónak nyilvánított 991 főből 333 kiskorú gyógypedagógiai nevelést igénylő és testi fogyatékos volt. Tehát az örökbeadhatóvá nyilvánított gyermekek egyharmada biztos, hogy nem kerül örökbeadásra.)[22] A Csjt. úgy rendelkezik, hogy amennyiben a gyermek megszületését követően a szülők úgy adnak hozzájáruló nyilatkozatot az örökbefogadáshoz, hogy az örökbefogadók személyét nem ismerik, a gyermek egyéb megoldás híján intézeti elhelyezett lesz. Intézeti elhelyezés esetén a szülői felügyeleti jog csak részben szünetel, míg a gyermekről történő lemondáskor a szülői felügyeleti jog részjogosítványai teljes egészükben

[20] A módosított 20/1969. (V. 13.) Korm. sz. rendelet 14. § (1) bek. d) pontja alapján a szülőt az örökbefogadás felől meghallgatni sem kell, „ha legalább egy éven át gyermekének helyzetéről önhibájából nem érdeklődött, vele a kapcsolatot nem tartotta."

[21] A gyermek- és ifjúságvédő intézetek rendtartásának bevezetéséről szóló 115/1978. OM sz. utasítás 46. § d) pontja ellentétes az előbbi kormányrendelet idézett szakaszával.

[22] OM Stat. Tájékoztató. Bp. 1980.

megszünnek. Ez az ellentmondás a jogszabályon belül feloldható, ha ilyenkor a gyámhatóság a gyermek állami gondozásbavételét rendeli el, akár a megszületését követően nyilatkozik a szülő először a lemondásról, akár a 6 hónapos várakozási határidő után.[23]

Kialakult a gyámhatóságokkal szemben az a vélemény, hogy azért lassú az örökbefogadási eljárás, mert a gyámhatóságok annak ellenére, hogy ez nem szükséges, az állami gondozott kiskorú esetén is kérik a szülő hozzájáruló nyilatkozatát. Nézetem szerint a gyámhatóságok nem azért hallgatják meg a szülőket, hogy a hozzájáruló nyilatkozatot megszerezzék, hanem azért, mert a 20/1969. (Korm. sz. rendelet 14. § 2. bek. d) pontja) szerint a szülőt meg sem kell hallgatni a gyermek örökbefogadása tekintetében, ha legalább egy éven át gyermekének helyzetével önhibájából nem törődött, vele a kapcsolatot nem tartotta. A gyámhatóság viszont azt a tényt, hogy egy éven át valóban önhibájából nem törődött a szülő a gyermekével, csak akkor látja bizonyítottnak, ha meghallgatja őt. Tehát kénytelen a meghallgatás jogával élni, a szülő nyilatkozatát jegyzőkönyvbe foglalni. E jegyzőkönyv a szülő negatív magatartásának a rögzítését tartalmazza, nem pedig az örökbe fogadáshoz való hozzájárulását. Nem könnyű feladat ugyanis dönteni arról, hogy egy gyermek mikor vehető el a vérszerinti szülőtől és bízható egy másik gondozására, nevelésére. Ez a döntés egy életre szól, érthető, hogy körültekintő vizsgálatot folytatnak le a hatóságok, mielőtt a határozatukat meghozzák.[24]

IV.

A családi környezetben történő nevelés egyik formája a családba fogadás, amely szintén az állami gondoskodás differenciált intézményrendszerébe tartozónak tekinthető. A Csjt. novella[25] adta meg a lehetőséget arra, hogy a vérszerinti szülő lemondhasson felügyeleti jogáról és egy időre gyermekét átadhassa gondozásra, nevelésre egy olyan családnak, aki harmonikus családi környezetet biztosít. A gyámhatóság határozattal hagyja jóvá a szülő felügyeleti jogáról való lemondását tartalmazó nyilatkozatát, ha a családba fogadó szülőket az elbeszélgetés és környezettanulmány alapján alkalmasnak tartja a gyermek gondozására. Egyidejűleg a családba fogadó szülőt gyámul rendeli ki.

Problémát jelent a gyakorlatban, hogy míg gyámul általában egy személyt rendel ki a gyámhatóság, addig a családba fogadásnál mindkét szülő kéri a hozzájárulás megadását. Így bizonytalanságot okoz, hogy melyik szülőt jelöljék ki gyámul. Az a meghatározó, nézetem szerint, hogy a lemondó nyilatkozatot tartalmazó jegyzőkönyvben egyik, vagy mindkét családba fogadó szülő kéri-e a gyámhatóság hozzájárulását. Ha mindketten kérik, úgy a szülők megegyezése alapján kell kijelölnie a gyámhatóságnak a gyámot.

Nem egységes az eljárás abban a tekintetben sem, hogy kinek a jövedelme után kell óvodai, napközi vagy kollégiumi térítési összeget megállapítani.[26] Ugyanis van olyan családba fogadás, ahol a vérszerinti szülő fizet tartásdíjat, míg más esetekben tartásdíj fizetése nélkül gondozza, neveli a családba fogadó szülő a gyermeket. Helyes lenne a Művelődési Minisztériumnak úgy állást foglalnia, miszerint a gyámhatóság hozzájáruló határozatában jelezze azt is, hogy a vér szerinti szülő fizet-e tartásdíjat. Továbbá, ha a gyámhatóság előtt egyeznek meg a tartásdíj mértékében, úgy a tartásdíj összegét is tartalmazza a határozat rendelkező része. A határozat egy példányát küldjék meg a családba fogadó szülők közül a gyámul kirendelt szülők munkahelyének. Így a napköziotthoni és egyéb térítési díj megállapításánál a családba fogadónak fizetett tartásdíj összege is jövedelmének részét képezi. Végül küldjék meg a határozatot az illetékes gyámhatóságok a vér szerinti szülők munkahelyének is. Ezzel ugyanis elkerülhető, hogy a családba fogadást követően a szülőknek esetleg tovább folyósítsák a családi pótlékot, vagy gyermekük után egyéb juttatásban részesüljenek.

Somfainé Filó Erika

[23] Gyer. 198. § (1) bek.

[24] „Az állami gondozott kiskorúnak a nevelőszülőkkel kialakított mély érzelmi kötődése, jó anyagi ellátottsága, a nevelőszülők messzemenő gondoskodása nem eredményezheti az örökbefogadás feltétlen engedélyezését, ha a vér szerinti szülő hibáján kívüli okból került sor az állami gondozás elrendelésére. S ha a gyermekkel rendszeresen törődtek, nevelését figyelemmel kísérték és arra törekedtek, hogy a gyermek saját családjukba kerüljön vissza. („Jogalkalmazás a gyermekvédelemben". 112. sz. jogeset) Műv. Min. Gyermekvédelmi Osztály. Bp. 1974.)

[25] Csjt. 91. § (d), pont, Gyer. 26. § 2, 3, 4, 5. (bek.)

[26] A felvetett eljárásjogi kérdésekre „A gyámügyi igazgatás segédletei" című sorozat Személyi érdekvédelem „Szülői felügyelettel kapcsolatos eljárások" című része sem ad tájékoztatást. Államigazgatási Szervezési Intézet. Bp. 1979.

A házassági jog fejlődésének új szakasza a fejlett tőkés országokban és ennek tanulságai

I.

A hatvanas évek közepe óta jelentős változások mentek végbe szerte a világon a házassági-családi viszonyokban. E változások legjelentősebb tünete a válások számának nagyarányú növekedése. Ha a válási statisztikák összehasonlításából indulunk ki, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a változások a társadalmi rendszerre tekintet nélkül jellemzőek a fejlett ipari társadalmakra: a válás gyakorisága tekintetében élvonalban álló országok közt éppenúgy vannak szocialisták, mint tőkés országok. Ám a válás gyakorisága a folyamatnak csak egyik mutatója. A tőkés országokra az utóbbi 10—15 évben nemcsak a házasság nagyfokú mobilitása a jellemző, hanem a házasságkötések számának ugyancsak nagyfokú csökkenése, a házasságon kívüli születések és az anyavezetésű, egyszülős családok számának jelentős emelkedése, valamint az élettársi viszonynak, mint a házassággal konkurráló párkapcsolati formának széles körű elterjedése is. A szocialista országokban ez korántsincs így: a házasságkötések száma — bár nálunk mindenekelőtt a lakosság korösszetételének változásával összefüggésben van bizonyos süllyedés — sehol se csökkent a tőkés országokra jellemző arányban; a házasságon kívüli születések száma alacsony és nem mutat emelkedést (nálunk évi 6—7%), s bár az elvált nők újraházasodási lehetőségeinek korlátozódása (és ezért az újabb házasságkötések számának csökkenése) következtében az egyszülős, anyavezetésű családok száma nálunk is nőtt, sőt az élettársi viszonyban élők számáról is feltételezhető bizonyos növekedés (főleg az elváltak számának növekedése következtében), az élettársi viszony egyik szocialista országban se vált a házassággal konkurráló párkapcsolati formává, és sehol se kérdőjelezi meg a házasság intézményének a népszerűségét. (Jugoszlávia esete, ahol két évvel ezelőtt az élettársi viszonyt törvényes együttélési formának nyilvánították, kivételes jelenség. Ennek indokáról és következményeiről közelebbi adataink nincsenek.)

E társadalmi jelenségekre a szociológia árnyalt magyarázatot igyekszik adni, sokoldalúan közelítve az azokat előidéző makro- és mikroszociális jelenségekhez. Mind Kulcsár Kálmán, mind Cseh-Szombathy László felhívja a figyelmet a házassággal kapcsolatos szemléleti változások döntő jelentőségére.[1] Mint Cseh-Szombathy László írja, e szemléleti változások — a házasság intézményének racionálisabb szemlélete, a párkapcsolat célszerűségének mérlegelése, fenntartása vagy felbontása szempontjából — a család helyzetében és funkcióiban a század folyamán már végbement változásoknak a tudomásulvételét jelentik; az utolsó tíz évben ugyanis nem következtek be mélyreható társadalmi átalakulások sem a nyugati, sem a szocialista országokban, melyekben hasonló mértékben zajlott le a válások ugrásszerű emelkedése.[2] Nem teszi vitássá Cseh-Szombathy László, hogy a jogéletben az elmúlt másfél évtizedben végbement változások bizonyos összefüggésben vannak a házasság intézménye stabilitásának a megrendülésével; véleménye azonban a következő: „Valószínűnek látszik, hogy a válási eljárások liberalizálása és a válási gyakoriságok emelkedése között nemcsak egyirányú összefüggés van: az eljárások liberalizálása azon változások hatására következik be, amelyek a válások nagyobb számát is okozzák."[3]

A jogtudomány a szociológia e következtetéseiből is merítve a maga összehasonlító jogi eszközeivel közelít a probléma megoldásához: választ keresve arra is, hogy milyen változások, társadalmi folyamatok vezettek a házassági viszonyok újraszabályozására; „a válás liberalizálása" mögött milyen jogpolitikai célkitűzések húzódtak meg s a jogélet változásai hogyan hatottak vissza a társadalmi gyakorlatra. A jogtudomány — ebben is osztva a szociológia álláspontját — igazoltnak tekinti, hogy a családi élettel, a házassággal és a válással kapcsolatos társadalmi felfogás, szemlélet átalakulása a legjellemzőbb tényező.[4] Abban a kérdésben azonban, hogy e szemlélet átalakulása csupán a korábbi évtizedek során a család funkcióiban és struktúrájában már végbement változások utólagos felismerését jelenti, kételyei vannak. A változásoknak most kellett bekövetkezniük. A jogtudomány aláhúzza, hogy a válás jogintézményében végbemenő minden változás magának a házasság jogintézményének a változására utal.[5] Azt kell tehát vizsgálnunk, hogy az utóbbi másfél évtizedben milyen változás ment végbe magának a házasságnak a struktúrájában, és milyen társadalmi, politikai, ideológiai folyamatok váltották azt ki.

A vezető tőkés országok vizsgálata a cél-

[1] *Kulcsár* Kálmán: A család helye és funkciója a modern társadalomban. Család és házasság a mai magyar társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1971. 31. old. *Cseh-Szombathy* László: Családszociológiai problémák és módszerek. Gondolat, Bp. 1979. 314—320. old.

[2] *Cseh-Szombathy* László: Uo. 312. old.

[3] Uo. 314. old.

[4] *Petrik* Ferenc: A házasság felbontása a Csjt. módosítása után. Jogtudományi Közlöny, 1974. 8. sz. *Katonáné Soltész* Márta: Közvélemény és a házasság felbontása. Magyar Jog, 1976. 7. sz.

[5] P. *Malaurie:* Mariage et concubinage en droit francais cortemporain. Archives de Filosophie du Droit. Sirey, 1975. 20. old.

szerű a kérdés megválaszolásához. Ezekben az országokban a század első, nagyobb felében — a hatvanas évekig — nem volt különösebb probléma a válásokkal, melyeknek a száma a század eleje óta némileg emelkedett ugyan, ez azonban korántsem jelezte a házasságintézmények instabilitását. A család az ún. „tradicionális" család volt, a házasfelek érdeklődését az otthon, a gyermekek kötötték le. A házasság belső viszonyait az jellemezte, hogy *a férj eltartó, a feleség háziasszony és anya volt.* Bár a nők munkavállalása a század eleje óta növekvő méreteket öltött, a kétkeresős család kivételes jelenség maradt.

Ez a házassági struktúra a múlt század utolsó negyedében vált általánossá a tőkés társadalomban, összefüggésben a tőkék centralizációjával, a tőkés termelés intenzív fejlődési szakaszának (a monopolkapitalizmus) bekövetkeztével, az osztályharc kiéleződésével. A kapitalizmus fejlődésének előző szakaszában, a nagyipar megteremtésének időszakában a proletariátus házassági-családi viszonyai rendkívül kuszák voltak; csak a női és gyermekmunka eltiltásával és egy viszonylag kiegyensúlyozott alkalmaztatási feltételek közt élő nagyipari munkásság kialakulásával vált lehetővé az, hogy a proletárnak is legyen otthona, családi élete. Így vált társadalmi méretekben általánossá az *eltartó férj — eltartott feleség* család-képlet, s ennek felelt meg a házasság új jogi szabályozása. Korábban a házasság — a birtokos osztályok érdekeinek megfelelően — egyházi intézmény és felbonthatatlan kötelék volt. (A protestáns országokban némileg lehetséges volt ugyan a válás, a katolikus országokban azonban nem.) A múlt század végén, 1884-ben a polgári forradalom klasszikus országában, Franciaországban — s példájára legtöbb országban, így nálunk is — *polgári jogintézménnyé és felbonthatóvá* tették a házasságot, ha a felbontás lehetőségét szűken szabták is meg az egyik házasfél vétkes magatartásának szankciójaként. A válás e *vétkességi-szankciós* jellegének a házasság és a család hierarchikus struktúrája felelt meg, azaz modernebb formák közt továbbélt az ősi férji és apai hatalom. Az állam a családi-házastársi magatartások feletti kontrollt nemcsak a polgári házasságkötéssel és a válás peres formájával biztosította magának, hanem a korábban korlátlan apai hatalomba való beavatkozással is: ennek első lépése a gyermekmunka eltiltása és az elemi oktatás kötelezővé tétele volt. Nem tehető vitássá, hogy az állam e jogkörével az eltartott nők és gyermekek érdekét is szolgálni kívánta.

A második világháború után új karriert futott be — márcsak azért is, mert az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányában is hangsúlyt kapott — a nemek egyenjogúságának az elve, amelynek kiharcolását a század eleje óta a haladó nőmozgalmak célul tűzték ki. A háborúban a nők bizonyították alkalmasságukat minden munkakör ellátására. Bár a béke beköszöntésével a férfiak visszafoglalták a nőktől a korábbi munkahelyeiket és az asszonyok többsége ismét háziasszony lett, a fiatal nők tömegei már más szellemben nevelkedtek fel, mint anyáink, s mivel az iskolák, szakmák megnyíltak előttük, jelentős részük már nem tartotta természetesnek, hogy csupán férje eltartottja legyen. Ez az új női generáció a hatvanas évekre lépett házasodási korba, s e tény se elhanyagolható az események menete szempontjából.

Az 1950-es évek a háború utáni újjáépítés, a prosperitás évei voltak a tőkés világban, az évtized vége felé megkezdődött azonban a monopolkapitalista társadalom önbírálata is. A fogyasztói társadalom elnyomó, elidegenítő jellegének nyílt feltárása élénk visszhangra talált, különösen a fiatalság körében. A polgári szexuáletika képmutató jellegét is ez időben leplezték le — mintegy sokkhatást kiváltva — az Egyesült Államokban publikált Kinsey-reportok.[6] A hatvanas évek elején körvonalazódó dekonjunktúra kiélezte a kapitalizmus válságát, s ezen a talajon bontakozott ki az ifjúságnak az „újbaloldal" ideológiája által befolyásolt tiltakozó társadalmi mozgalma, mely az USA-ból indult el, a vietnami háború elleni tiltakozás folytán politikai formát is öltött: az évtized vége felé Európába is átcsapott: 1968-ban Franciaországban egyenesen diáklázadáshoz vezetett.[7] A mozgalom két vonatkozásban hatott ki a házassági-családi viszonyok alakulására: egyrészt a fiatalság lázadása minden tekintélyt, hierarchiát, intézményt megkérdőjelezett, így nem utolsó sorban az elnyomás mozzanatát hordozó, a férji és apai hatalom tekintélyén nyugvó házasságot és családot, másrészt az újbaloldal politikai ideológiája a társadalmi átalakulás irányát a szexuális kapcsolatok átformálásában, az életmód gyökeres átalakításában jelölte meg, tagadta tehát a szexuáletika alapvető, hagyományos elveit és szélsőséges együttélési formáknak, a „kommunának" meggyökereztetését sugalmazta.

Ugyanezen idő alatt lényeges változások mentek végbe a kapitalista termelés szerkezetében is: a vezető tőkés országokban a szolgáltatások gyors fejlődése következtében megnövekedett az ún. harmadik szektorban dolgozók száma, a 60-as évek végére 80%-ra nőtt a bér-

[6] A férfiak és nők szexuális magatartásáról széles körű interjús felmérés útján készített e reportok nemcsak a „hivatalos" szexuáletika képmutatását leplezték le, hanem jelentősen ráirányították a figyelmet a párkapcsolat szexuális oldalára, illetőleg annak sikeres, vagy sikertelen jellegére.

[7] *Köpeczi* Béla: Az új baloldal ideológiája. Kossuth, 1979. A szerző azokat a társadalmi-gazdasági-ideológiai folyamatokat elemzi és ismerteti, amelyeknek nemcsak az „új baloldal" politikai jelenségéhez vezettek, hanem hozzájárultak a házassági-családi viszonyok sajátos alakulásához is.

ből és fizetésből élők aránya.[8] Ez egyben a nők nagyarányú munkavállalását is jelentette: a 60-as évek derekára — különösen a fiatalok közt — *tipikussá vált a kétkeresős házasság.*

A házasság struktúrája ezzel tehát átalakult, átalakult a férfiak és nők, különösen a fiatalabbak szexuáletikai felfogása és szexuális gyakorlata is. A férfiak és nők hagyományos viszonyainak megfelelő házasság-modell, mely közel száz év óta a jogi szabályozás központjában állt, valóságos botránykővé vált, s a válás újraszabályozása a 70-es évek elején e tény elismerését jelentette: a tőkés társadalom házassági viszonyai *fejlődésük harmadik, új szakaszába léptek,* megfelelően annak, hogy tipikussá a kétkeresős család vált.

A magunk szocialista viszonyaival egybevetve e fejlődést, meg kell jegyezni, hogy a szocialista jogrendszerek kezdettől a kétkeresős, demokratikus házasság-modellt helyezték a szabályozás központjába, mely a férfi és nő egyenlő házastársi és szülői jogait és kötelességeit feltételezi, s mely a végleges megromlás esetén bármelyik fél kérelmére felbontható; a válás tehát nem vétkességi-szankciós jellegű, hanem egy tarthatatlan objektív *élethelyzet orvoslása.* A vezető tőkés országok — a most jellemzett társadalmi folyamat menetében — most jutottak el a szabályozásnak ezekhez az alapelveihez.

Felvetődhet a kérdés: nincs-e ellentmondás a most állítottak — nevezetesen, hogy a szocialista országok jogi szabályozása abból indult ki, amihez a tőkés országok az utolsó években eljutottak — és aközött, hogy a 60-as évek derekán a szocialista országok is módosították válási szabályaikat, s Romániát kivéve, ahol a válás feltételeit megszigorították (a válások számának látványos süllyedését eredményezve, anélkül, hogy a házasságkötések száma jelentősen csökkent volna), „liberalizálták" azokat. A válasz e kérdésre az, hogy nincs ellentmondás. A szocialista országok válási rendszere — s a házasság ettől is determinált tartalma — az előző korszakhoz képest elveiben nem változott, a módosítások csupán ezeknek az elveknek következetesebb érvényesülését célozták. Három tényező hatott e módosításoknál közre: a) Az ítélkezési gyakorlat tapasztalatai, amelyek a válási eljárás kulturáltabbá tételét — modern kifejezéssel élve „dedramatizálását" — követelték. (Nálunk a megegyezéses válás bevezetése — főleg a gyermekek érdekében — kifejezetten ezt célozta.) b) A személyi kultusz felszámolását követő években általános követelmény lett a korábbi merevségek felszámolása az emberi kapcsolatokból is. c) Általában a szocialista országokban is ennek az évtizednek az elejére esik a nők általános munkavállalása, már az új rendszerben felnevelkedett fiatalok házassági korba lépése. (Jellemző például, hogy a házasság felbontását nálunk korábban inkább a férfiak kérték. 1965-re a válást már egyenlő arányban kérték nők és férfiak, s az arány a nők „javára" évről évre nőtt. Ma már-már félszer több a válást kezdeményező nő, mint a férfi, a női és férfi felperesek aránya $^2/_3 : {}^1/_3$).

[8] Uo.

II.

Az, hogy a tőkés országok válási jogszabályainak — egyidejűleg a házasság intézménye jogi tartalmának — az alapelvei lényeges közeledést mutatnak a szocialista országok e jogintézménye alapelveihez — s az is bizonyossággal állítható, hogy a jogintézmények „berendezésénél" az egyes országok merítenek a többiek tapasztalataiból, megoldásaikat mutatis mutandis szívesen „kölcsönzik" más jogrendszerektől — nem jelenti azt, hogy a két tábor házassági és válási joga nem különbözik egymástól: éppenhogy azokban a vonásokban különböznek, amelyeket a két társadalmi rendszer alapvető jellegbeli eltérése indokol. Ezért van az, hogy a válás gyakoriságától eltekintve a nemek és generációk viszonyának alakulására — mint a bevezetőben erre utaltam — eltérő demográfiai mutatók jellemzők a fejlett tőkés országokban és a szocialista tábor országaiban.

A jogtudomány a különbségek magyarázatánál a jogi szabályozás mögött húzódó jogpolitikai koncepciók elemzéséből indul ki: a házasság és család alapvetően eltérő felfogása fejeződik ki a vezető tőkés országok, valamint a szocialista országok jogpolitikai koncepcióiban, s ez összefüggésben van az egyén és a társadalom viszonyának sajátosan polgári, illetőleg sajátosan szocialista felfogásával. (Tény, hogy egyén és társadalom objektív viszonya lényegesen különbözik a két társadalmi rendszerben. Ezt a viszonyt az uralkodó polgári felfogás azonban rendkívül torzítottan, ideologikusan tükrözi.) Ehhez képest a társadalom és az állam szerepe és feladatai a házassággal és a családdal kapcsolatosan *másként* fogalmazódnak meg — és jutnak jogi formában kifejeződésre — napjaink tőkés, illetőleg szocialista jogrendszereiben.

A házasság és a család szocialista jogpolitikai koncepciója a szovjet államiság első két évtizedének társadalmi gyakorlatából levont tapasztalatok alapján jegecesedett ki, s a második világháború befejezését közvetlenül követően öltött jogszabályi formát; a népi demokráciák már ezeket a tapasztalatokat figyelembe véve szabályozták a házasság és a családjogintézményét. Ami a születő szocialista rend, az első proletárhatalom házassággal és családdal kapcsolatos tapasztalatait illeti, azok a házassággal, a nemek és generációk viszonyával kapcsolatos, a múlt század utolsó negyedében keletkezett, Bébel nevével is fémjelzett haladó

társadalmi elmélet kipróbálását is jelentették.[9] Ismeretes, hogy a proletárforradalmat követően, 1918-ban és 1926-ban hozott szovjet jogszabályok a házasság létesítéséhez — feloldásához nem kívánták meg állami szervek közreműködését; a házasság és válás jogkövetkezményei az életközösség, illetőleg a különélés tényéből fakadtak. A tapasztalatok ahhoz a szükségképpeni következtetéshez vezettek, hogy a) a szocialista társadalom — elsősorban a gyermekek biztonságos felnevelésének érdekében — alapvetően érdekelt a házassági-családi kapcsolatok szilárdságában és rendezettségében; b) ehhez képest a házasságra lépéssel és e tény állami szerv által történő regisztrálásával a férfiak és nők *egymással és a társadalommal szemben is* elkötelezik magukat a házasság funkcióinak a betöltésére; c) a véglegesen feldúlt, funkcióit vesztett házasságot fel kell bontani, de a feloldást per útján bíróságok végzik, feltárják a végleges megromlás tényét, illetőleg erőfeszítést tesznek a felek konfliktusának békés feloldása, a házasság fenntartása érdekében.[10] 1936-ban a nagyfokú házastársi és szülői felelőtlenség eseteinek elterjedése miatt már rendelet született a házasságkötés és a válás kötelező bejegyzéséről. A végleges rendezést — a válóper bevezetését — az 1944. július 8-i törvény jelentette. Két hónappal a békekötés után — s leginkább ez hívja fel a figyelmet e rendelkezés hallatlan társadalmi jelentőségére — a húsz millió polgárát gyászoló Szovjetunió új életek születését ösztönözve, az új nemzedék biztonságos felnevelése érdekében a most ismertetett elvek alapján rendezte házassági jogát.

Ez a rendezés gyökeresen szakított a korábbi évtizedeknek lényegében azon az elven alapuló gyakorlatával, hogy a házassági döntésekbe — a házasság létesítésébe és a kötelék megszüntetésébe — az állam nem avatkozik be.

A szocialista jogpolitika tehát a gyakorlat próbája alapján jutott arra a következtetésre, hogy a házasság intézményét meg kell szilárdítani. E jogpolitikai koncepcióban immanens az a felfogás, hogy az egyénnek: az egyenjogú nőnek és férfinek a társadalomhoz, a nagyközösséghez fűződő viszonyát bioszociális közösségei: a házasság és a család közvetítik, melyek a nemek és generációk legtermészetesebb kapcsolatának a munkamegosztás jelenlegi fejlettségi szintjének megfelelő optimális formái. A családi viszonyok nem esnek tehát a társadalom, az állam érdekkörén kívül: az állam a házasság megkötésénél és feloldásánál — az összes érintettek, de mindenekelőtt a gyermek garanciájaképpen — a közösség nevében kontrollt gyakorol a nők és férfiak döntései felett, a házastársi és szülői felelősség felkeltését célozva.

A háború utáni első években a bontóperes bírói gyakorlat a dolog természete szerint igyekezett felszámolni a több mint két évtized laza gyakorlatának maradványait, e joggyakorlat tehát inkább a szigor irányába tolódott el. A népi demokratikus országok a szabályozás első éveinek e tapasztalatai alapján „rendezték be" a házassággal és családdal kapcsolatos joggyakorlatukat. A „szigor" a házasság felbontásának eseteiben nálunk is némileg indokolt volt, mert a Csjt. meghozatala idején a nők nagyobb része még háztartásbeli volt, s a házasság felbontását is inkább a férjek kérték. Csak a hatvanas évek derekára, a már említett társadalmi változásokra is tekintettel lendült vissza a szigorúság irányába kilengett inga: kérdés — és ez napjaink megvizsgálandó problémája —, hogy nem tért-e el a kívánatostól jobban ez az inga az ellenkező irányba? A házasság és a válás kérdései körül évszázadok óta lángoló szenvedélyességű viták folynak a különböző felfogások képviselői között, s történelmi tapasztalat, hogy a nagy társadalmi mozgások a nemek közötti viszony gyakorlatát és a jogi megoldások ingáját egyik vagy másik felfogás irányába lendítik ki.

Az is történelmi tapasztalat azonban, hogy a szenvedélyes és egymással összecsapó ideológiák által is befolyásolt ingamozgást a társadalmi fejlődés objektív szükségletei e szükségleteknek megfelelő nyugvópontra juttatják. A házasság és válás kérdéseiben a szélsőséges folyamatok nem visszafordíthatatlanok — ez a szocialista társadalom nagy tapasztalata. E tapasztalat egyébként amellett is szól, hogy a nemek és generációk viszonyának alakulásában — az elsődleges gazdasági-társadalmi és eszmei-morális tényezők mellett — a jogi szabályozásnak és a jogalkalmazásnak is kiemelkedő szerepe van.

A tőkés államok legújabb házassági jogában a házasság és a család egészen más jogpolitikai koncepciója fejeződik ki, megfelelően annak, hogy az uralkodó ideológia egyén és társadalom viszonyát is másképpen értelmezi.[11] Erre a jogkoncepcióra mindenekelőtt az jellem-

[9] Hans *Nathan:* Gedanken zum sozialistischen Güterrecht. Staat und Recht im Lichte des grossen Oktober. Berlin, 1957 c. művében Bebel elveinek számbavételével állítja, hogy a Sz. U. első két évtizedének házassági jogára a bebeli nézetek hatással voltak. *Nizsalovszky* Endre abban egyetért Nathan-nel, hogy a Nagy Szocialista Forradalom jogalkotóit a bebeli gondolatok befolyásolták. (A család jogi rendjének alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 48. old.) Ugyanígy vélekedett *Pap* Tibor: A házasság intézménye a népi demokratikus jogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1959. 69. old.

[10] Így *Szverdlov:* Szovjet családjog. 1958. 129. old. Így *Pap* Tibor, i. m. 64. old. Pap Tibor hangsúlyozza a szocialista társadalom érdekeltségét a házasság tartósságában, s a felbonthatóság mellett a házasság életre szóló rendeltetése mellett foglal — helyesen — állást.

[11] A tőkés államok jogpolitikájának kialakulására és részletesebb kifejtésére a tények és a jogirodalom ismertetésével a következőkben kerül majd sor.

ző, hogy ideologikus, voluntarista választ ad a gyakorlat kihívásaira. Kétségtelen tény ugyanis, hogy a hatvanas évek során, a kapitalizmus kiéleződött válságának a talaján a nemek viszonyában bekövetkezett változásokra a nagy tömegnyomás hatására a tőkés államnak válaszolnia kellett: az önmagát túlélt házasság- és családmodell, mely a jogi szabályozás központjában állt, s az ehhez kapcsolódó hagyományos morális képzetek egy, a demokratikus, sőt, a *közösségi* gondolat jegyében fogant tömegkritikával szembesültek. A választ azonban a tőkés társadalmak a hetvenes évek során fogalmazták meg az ellenzéki politikai mozgalmak hullámvölgyében; az az ideológia, melyet ehhez segítségül hívtak, a kapitalizmus kezdeti szakaszának — a maga idején haladó, napjainkban azonban konzervatív — eszmerendszere: a szélsőséges individualizmust igazoló liberalizmus és utilitarizmus. Az így megfogalmazott jogpolitika, melynek kialakulása, mint látni fogjuk, *esetleges,* az események sodra által kikényszerített volt, messze elrugaszkodik a társadalmi és egyéni szükségletektől: ez a tény nyilvánul meg a házassági-családi viszonyok végletes összekuszáltságában a vezető tőkés országokban (bár korántsem azonos mértékben). E tőkés jogpolitika alapgondolatait abban lehet összefoglalni, hogy a nagyipari társadalom egyéne (nemre tekintet nélkül) önálló és önfenntartó lény, akinek alapvető viszonya a jóléti államhoz fűződő viszony. Az egyén önfenntartását ugyanis — munkaviszonya és a szociális juttatások garantálásával — az állam biztosítja. Jóléte és önfenntartása szempontjából nincs tehát szüksége a családra és a házasságra. Az állam közönyös is e közösségi formákkal szemben, figyelmét csak az egyénnek szenteli, aki magánkapcsolataiban autonóm és független, döntései nem tartoznak tehát a társadalomra és az államra.

III.

Koránt sincs arról szó, hogy minden fejlett tőkés ország házassági jogának újrarendezésénél következetesen és egyértelműen alkalmazta e koncepciót. A legtöbb ország bizonyos körben — és eltérő mértékben — engedményeket tett a házasság- és családvédelemnek. Ez a belső erőviszonyoktól függően is történt.[12] Érdemes azonban nyomon követni ennek a jogpolitikának a kiformálódását Svédországban és az Egyesült Államokban, ahol a tőkés társadalom új házasság- és családpolitikája a legkövetkezetesebben és nyíltan fogalmazódott meg, s ahonnan ez a koncepció a többi országra is kisugárzódott.

Svédországban — jóllehet ez az ország a nők egyenjogúsága, a szexuális felvilágosodás, sőt a szexuális szabadság klasszikus országa századunk első évtizedei óta — a házasság tekintélye 1960-ban még elvitathatatlan volt. A statisztika tanúsága szerint 1960-ban magas volt a házasságkötések száma, a válások száma se volt jelentős. Az élettársi viszonyban élők aránya a házasságban élőkéhez képest — annak következtében, hogy a skandináv országoknak volt egyedül a tőkés világban valóban demokratikus házassági joguk modern válási rendszerrel — jelentéktelen volt: mindössze 1%. E kedvező demográfiai adatok 1965-re ugrásszerűen átalakultak: drámaian zuhant a házasságkötések, növekedett a válások és 5%-ra nőtt az élettársi viszonyban élők aránya. (Ezek a mutatók azóta is évről évre romlottak. Napjainkban az élettársi viszonyban élők aránya 20% körül mozog, a gyermekek mintegy 30%-a házasságon kívül születik. Főként a válások következtében a gyermekek mintegy 40%-a egyszülős, anyavezetésű családban, vagy rövidebb-hosszabb ideig mostohaapa közreműködése mellett nevelkedik fel. Nagyjában és egészében ezek a mutatók jellemzőek az USA-ra is.)

Mi történt 1960 és 1965 között Svédországban, hogy a házasság tekintélye így megrendült, s a nők és férfiak nagyobb arányban léptek élettársi viszonyra, megszaporodtak a válások, csökkent a házasságkötési szándék, a gyermekek jelentős számban születtek házasságon kívül?

A svéd jogtudomány elsősorban a szexuális élettel, és a nők egyenjogúságával kapcsolatos „misztériumot" — az újbaloldali ideológiát — vádolja, mely ebben az időben sugárzott ki az USA-ból.[13] Svédországban azonban nem volt olyan archaikus családszervezet és elmaradott szexuáletika, amelyet hatásosan támadhatott volna ez az új ideológia, bár a svéd események menetében — házasság- és családellenességével, a nőknek a férfiakkal való szembefordításával — nem jelentéktelen szerepet játszott.

Arra is utal a svéd jogtudomány, hogy pénzügyi kormányzata 1962-ben házasságellenes lépésre ragadtatta magát: a házasok adóját összjövedelmük alapján progresszíven állapította meg.[14] Ez a férjes nők számára „ráfizetéses" vállalkozássá tette volna a munkavállalást. Nyilvánvaló ennek a balszerencsés, s a házasság intézményének a sorsát hosszú időre megszabó intézkedésnek a dekonjunktúra borúlátó prognózisával való összefüggése: az általános foglalkoz-

[12] „A házasság jogintézményének sorsfordulatai a kapitalista társadalomban" c. tanulmányomban (Jogtudományi Közlöny, 1978. évi 3. szám) a francia házassági jog fejlődésének ismertetése mellett utaltam a többi nyugat-európai ország e fejleményeire is. Ezekben az országokban fennmaradt — megegyezés esetét kivéve — a bíróság mérlegelési jogköre, sőt, a házasság végleges megromlása esetén is fenntarthatja — a védekező fél iránti méltányosságból — a bíróság a köteléket.

[13] J. W. F. *Sundberg:* Facteurs et tendences dans l' evolution du droit des pays nordiques, Bruxelles, Émile Bruylant, 1978. 82. és köv. old.

[14] Anders *Agell:* Ideológy, contents and consequences of legal policy in Sweden. Uppsala, 1979. *Sundberg* i. m.

tatottság biztosítása érdekében a svéd kormányzat feltehetően vissza akarta fogni a nők munkavállalását. Ám ez kedvezőtlen történelmi pillanatban történt: az újbaloldali, feminista és szexuális szabadságot hirdető ideológiák egy új szellemben felnőtt női nemzedéknek azt sugallták, hogy a munkát és a házasságon kívüli együttélést válassza a házasság és az eltartott feleség szerepe helyett. Mellesleg, így olcsóbban is éltek, s egyedülálló anyákként nemcsak a házassággal járó anyagi hátránytól szabadultak, hanem még jelentős szociális kedvezményeket is élveztek. Általános jelenséggé vált a „financiális" válás. *Ez volt a kiváltója az élettársi viszony karrierjének Svédországban.* Ezért szökött fel a válások száma, s ezért csökkent drámaian a házasságkötéseké. Ez a folyamat évről évre fokozódott, nem szűnt meg akkor sem, amikor 1972-ben a házasságra kedvezőtlen adórendelkezést megváltoztatták.

A „szabadszerelem" e gazdaságpolitikailag előidézett svéd gyakorlata visszahatott az ebben az évtizedben mindenütt nagy hatást kifejtő szexideológiára, mely a nemek viszonyának forradalmasítását követelte, és a nyílt promiszkuitást ajánló kommuna-mozgalommal szemben a nemek viszonyának monogámiát feltételező, reálisabb alternatíváját kínálta fel. *Az élettársi viszony — „a szabad, értelmes, papír nélküli kapcsolat" — a polgári értelmiség jelszavává vált a tőkés országokban.*

Az 1968-as diáklázadások után, 1969-ben a svéd kormány — a házassági viszonyok szétzilálódásának bizonyos orvoslása reményében is — új házassági törvény meghozatalát határozta el, egyben meghirdette a *neutralitás* politikáját.[15] Ez a kormányzatnak a párkapcsolatok alakulásával kapcsolatos semlegességét, a magánélet jelenségeivel, s a különböző etikai felfogásokkal szembeni érdektelenségét jelentette, egyben a házasság és az élettársi viszony azonos jogkövetkezményeit is kilátásba helyezte. Az ezen az alapon 1974-ben létrejött svéd házassági törvény a válás kimondását egyoldalú, indokolási kötelezettség nélküli kérelemre minden vizsgálódás nélkül kötelezővé teszi (repudiatio).[16] Bár a többi tőkés ország a következő években módosított házassági törvényeivel nem követte a svédek e szélsőséges útját — még a skandináv szomszéd országok sem —, *a neutralitás elvét mindenütt elfogadták,* és a tőkés országok bontóperes bíróságának többé sehol sincs békítő kötelessége, az esetek többségében, különösen a felek megegyezése esetén, vizsgálódás nélkül fel kell bontania a házasságot.[17]

A svéd törvényhozás a legközvetlenebb hatást az amerikai jogéletre gyakorolta. A neutralitás elvének meghirdetését követő évben, 1970-ben az USA-ban már megjelent a válást szélsőségesen liberalizáló kerettörvény, megindult az új elvet a gyakorlatba átültető bírói jogalkotás. A szaktudományos kutatások eredményei a válás jótékony hatására hívták fel a figyelmet, egyenesen ösztönözni kezdték a házastárshoz és a gyermekhez való ragaszkodás feladását.[18]

Az Amerikai Egyesült Államok jogéletének nyomonkövetése — tekintettel arra, hogy a bírói jogfejlesztésnek rendkívüli szerepe van a jogviszonyok alakulásában — különösen tanulságos: a tőkés államok jogpolitikájának individualista-anarchisztikus jellege itt válik a leginkább nyilvánvalóvá. Európai jogász számára megemészthetetlenül zavaros az USA házassági joga, ám saját jogtudósai számára is az. Az itt következő elemzések alátámasztására részletesebben fogok hivatkozni az amerikai jogtudomány képviselőire. Idézem W. O. Weyrauch floridai professzort: „Rendkívüli változások következtek be az amerikai családjogban az elmúlt tíz évben. Egyetlen intézmény se maradt érintetlenül. A jog ma is folyékony, következésképpen a fogalmi rendezetlenség állapotában van. A házasság és a kohabotáció (élettársi viszony), valamint a jogi következményeik közötti különbség tisztázatlanná vált... A felek tartós intim kapcsolatot létesíthetnek együttlakással, vagy anélkül, illetőleg szexuális viszonyra léphetnek... nem lehetnek biztosak abban, hogy nem házasoknak fognak-e minősülni, illetőleg milyen jogi minősítés alá esik majd kapcsolatuk. Cseppfolyós ténybeli helyzeteknek gyakran csak az ügyvédek és bírók képzelőereje tulajdonít struktúrát, akik — nélkülözve a saját passzív magatartása mellett döntő törvényhozás segítségét — fikciók útján alakítják ki az alkalmasnak ítélt jogi konstrukciókat."[19]

A jelenlegi amerikai jogéletet a házasság, az élettársi viszony s az egyéb, rövidebb-hosszabb ideig tartó házasságon kívüli nemi kapcsolatok összemosódása jellemzi.

A házassági viszonyok terén a múltban is meglehetős kuszaság uralkodott az USA-ban. A legszegényebb proletár rétegek, a bevándoroltak, a színesbőrű lakosság körében a házasságkötés nélküli házasság hagyományos forma volt. Ezt common-law marriage-nek, forma nélküli házasságnak nevezték. Köztudott, hogy a középkor (egészen a tridenti zsinatig) nem ismerte a

[15] Agell *Sundberg,* i. m.

[16] A svéd családjog legújabb fejleményeit „A házassági és családi jogviszonyok legújabb fejlődése Svédországban" c. tanulmányomban részletesen ismertettem. (Jogtudományi Közlöny, 1978. 4. sz.) A svéd viszonyokra tehát csak általánosságban, az általános fejlődésben játszott szerepükre, jelentőségükre tekintettel hivatkozom.

[17] Lásd a 12. alatti jegyzetet.

[18] Mint *Cseh-Szombathy* László (1 pont alatt idézett művében, 322. old.) írja, „A hetvenes évek családszociológiai irodalmában már olyan munkákkal is találkozhatunk, amelyek a válást mintegy szükségszerű magatartásnak minősítik, amely a partnerek többé-kevésbé elkerülhetetlen eltávolodását lezárja... szenvedélyesen támadják mindezen külső és belső gátakat, amelyek a válásokat hátráltatják."

[19] Walter Ottó *Weyrauch:* Form and substance in American Law of Marriage — Informal Marriage in the United States. Uppsala, 1979. 1. old.

ceremoniális házasságot, s az életközösség ténye váltotta ki a házasság joghatásait. A viszonyok változása ellenére ez az ősi szokás az angolszász jogterületen huzamos ideig továbbélt az USA-ban napjainkig. A common-law házasság tehát az alsó rétegek tradicionális életformája, melyet a bírói gyakorlat akként ismer el, hogy az együttéléshez *a házasság vélelmét fűzi.* Egy férfi és egy nő, akik házasok módjára élnek együtt, s így viselkednek környezetük előtt, tekintet nélkül arra, hogy a házasságkötésről van-e papírjuk vagy sem, házasoknak minősülnek, a házasság jogkövetelményei fakadnak a kapcsolatból addig, ameddig az ellenkező tényt, nevezetesen, hogy nem volt köztük házasság, valamely érdekelt nem bizonyítja.

A házasság vélelmének ez az eljárásjogi elve nagy szerepet játszik az amerikai jogélet jelenlegi alakulásánál, amelyre az jellemző, hogy a „középosztály" (a polgári értelmiség és alkalmazotti réteg) tekintélyes része az élettársi viszonyt választja párkapcsolati formájául, azaz magáévá teszi — bizonyos új elemeket bevezetve — az alsóbb rétegek hagyományos együttélési szokásait.

A házasságnak és a házasságon kívüli együttélésnek ez a társadalmi gyakorlatban és a jogéletben való „összemosódása" új feltételek közt történik: az új házassági és válási keretörvény (az 1970-ben hozott American Uniform Mariage and Divorce Act) szakított a vétkességi bontási rendszerrel, s a svéd álláspontot elfogadva, a neutralitás és a tolerancia elvét teszi magáévá. Az amerikai bíróságok ennek alapján hozzákezdtek a jogalkalmazásban irányadó elvek részletes kimunkálásához.

A Californiai Bíróság az objektív bontás elveit munkálta ki, a Floridai Bíróság pedig a házasság szerződéses jellegét kidomborítva járult hozzá a családi viszonyok formálásához. S mivel a házasság és a házasságon kívüli együttélés jogkövetkezményei, mint említettük, hovatovább azonosulnak, a nemek együttélésének *magánszerződéses* jellegét különös és bizarr jogalkalmazási manőverek juttatják kifejezésre. Ezek számbavétele az amerikai jogtudomány részletes tájékoztatása alapján rendkívül tanulságos.

A házasság szerződéses jellegének kihangsúlyozása a jogéletben már a korábbi gyakorlatban is ismert, ún. *eljegyzési szerződések* elveinek kiterjesztéséhez vezetett. Általános bírói gyakorlattá vált, hogy a jogvitákat az egyre szélesebb körben elterjedt *házasságkötést megelőző szerződések* alapján bírálják el. Az ilyen szerződések a vagyonos rétegek igényeinek felelnek meg, azaz a házasságba bevinni, illetőleg külön vagyonként megtartani szándékolt vagyonrészekre vonatkozó fenntartásaiknak. Személyi jellegű megállapodásoknak az ilyen szerződésekben alárendelt szerepük van. Ezeket az ún. eljegyzési szerződéseket nemcsak a házasság megszűnését követő, hanem olyan jogvitákban is figyelembe kezdték venni az amerikai bíróságok, amelyek a felek közt — szakításuk esetén — *a házasság megkötése nélkül* merültek fel.

Kézenfekvő jogi eszköz munkálódott ekként ki a házasságon kívüli együttélés sajátos, egyedi szabályozására. A „papír és kötöttség nélkül" együttélésre magukat elszánó párok ügyvédi közreműködéssel — okos szakkönyvekben közreadott szerződésminták közt választva[20] — készítik el *együttélésük és szakításuk* feltételeire vonatkozó szerződéseiket.

Ám sok esetben nem készül szerződés — mivel sokan még nem adták fel azt az illúziót, hogy megkötöttség, papír és a társadalom bármiféle beavatkozása nélkül létesítenek szabad kapcsolatot —, a realitás azonban az, hogy a szabadság igencsak korlátolt, érdekellentétek és jogviták nélküli érvényesülése ritka esetben sikerül. S itt merült fel a bíróság dilemmája: hogyan bíráljon el szerződéses viszonyt — szerződés nélkül? Hogyan szolgáltasson igazságot a felek között jogalap nélkül?

Nem maradt más hátra, mint két, az amerikai igazságszolgáltatásban elfogadott jogelv érvényesítése. Az egyikről már szó volt: a házasság vélelme. Azoknak, akik házasok módjára együttéltek, akár megkötötték a házasságot, akár nem, a házasság következményeinek kell alávetniük magukat. Ha pedig a felek (jobban mondva az egyik fél) kétségbeesetten védekezik azzal, hogy éppenhogy kerülni akarták a házasság jogkövetkezményeit, a bíróság a méltányosság angolszász elvét hívja fel: „equity considers as done ought to be done", azaz abból indul ki, aminek *lennie kellett* volna, és ekként a szerződés *fikciójához* fordul. A következmény a két jogelv alkalmazása esetén nagyjában és egészében azonos: ha a házasság is szerződéses viszony, amely a tényállás elemeihez képest valamely nevesített szerződés analógiájára bírálható el, az élettársi viszony is hasonlóan minősül a jog világában. Ha tehát az élettársi viszonyra nem kötöttek a felek szerződést és a házasság vélelme nem alkalmazható jogvitájuk elbírálásánál, a bíróság implikálja, hogy ilyen szerződés köztük hallgatólagosan létrejött, s a házasság jogkövetkezményeit erre tekintettel komikus csűrésselcsavarással bár, de mégis alkalmazza.

A dolgok ilyen állása mellett az amerikai férfiaknak és nőknek sok problémával kell szembenézniük. „Hogy létesíthet ma valaki házasságon kívüli együttélést? Hogyan kerülheti el a következményeit egy fiktív szerződésnek, melyre sohase irányult a szándéka, ám amelyből újabban — ugyancsak fikciók útján — olyan igények jogcímei és olyan kötelezettségek erednek, melyek hasonlóak a házasságból fakadóakhoz? Kézenfekvő, hogy a jogalkalmazásban a házasság nyilvánvalóságának vélelme keveredik az együttélési szerződés anyagi jogi fikciójával"

[20] H. *Krause:* Familiy Law—Cases and Materiales. A Radical Guide to Wedlock 1976. Homer Clark: Antenuptial Contracts. U. Cola, 1979.

— írja Weyrauch professzor[21] utalva egyébként arra is, hogy ennek az elegyedésnek a funkciója a rendezetlen életviszonyok rendezése.

Nos, mint jeleztük, a gazdagok az ügyvédi irodákba mennek, hogy előzetesen biztosítsák tényleges együttélési szerződéssel magukat. Azok, akiknek nincs vagyonuk, és illúziókban ringatják magukat, rosszabbul járnak: nem tudhatják, minek néznek majd elébe. A jogalkotó szervek vagy tehetetlenek, vagy szándékosan odázzák el a viszonyok rendezését. *Teljes a jogbizonytalanság a családi életviszonyok alakulása terén.* Az amerikai jogtudomány mély aggodalmát fejezi ki — egyebek közt — ezzel összefüggésben is. „Bármely intim kapcsolat bizonyos időtartam után azt eredményezheti, hogy a bíróságok jogkövetkezményeket fűznek hozzá, pl. fiktív szerződés vagy a méltányossági elvek alapján. Ebben gyakorlatilag egy hallgatólagos jogpolitika fejeződik ki. Nehéz felmérni, hogy hova tart ez a bírói stratégia. Befagyaszthatja az intim kapcsolatok létesítését, fenntartását, mert a következmények egyáltalán nem láthatók biztosan előre."[22]

A jogélet paradoxonai közé tartozik az is, hogy míg a vétkességi bontással — a korábbi bontási rendszerrel — következetesen szakítanak Amerikában, *a vétkességi elv új virulenciához jut:* a tényleges vagy vélt szerződések elbírálásánál a bíróságok akarva — nem akarva — kénytelenek a szerződésszegésért való felelősség szabályait alkalmazni. S míg California bírósága nagy igyekezettel gyomlálja a vétkességi bontási rendszer maradványait, Florida bírósága a szerződéses felfogás kidolgozásának terén tanúsítva ezt az igyekezetet, visszahozta a házassági jogvitákba a vétkességi elvet: „szerződés és vétkesség fogalmi elemei az individualista jogrendszernek".[23]

Az amerikai bíróságok gyakorlatát körvonalazva — mellyel olyan, a házassági viszonytól idegen jogi eszközök alkalmazásával, mint a jogalap nélküli gazdagodás, kvázi-szerződés, megbízás, megbízás nélküli ügyvitel stb. birkóznak meg a házassági, illetőleg élettársi viszonyból folyó jogviták problémáinak megoldásával — Weyrauch professzor a másik oldalt is megvilágítja: „Másrészt a vétkességi és a morális felelősségi szempontok továbbra is mérlegelhetők. A vétkességre alapozott hagyományos válási okok, melyeket kiiktatott, vagy legalábbis mellőzött számos bíróság, visszatérnek most a szerződésszegés, illetőleg a méltányossági megfontolások következtében."[24]

Az amerikai jogtudomány művelői és a gyakorlati jogászok szenvedélyesen bírálják, mint már az eddigiekből is kitűnik, a tarka-barka jogalkalmazást, az életviszonyok bonyolult alakulását, a „bogaras és őrült" életformamintákat, amelyekre a jogbizonytalanság következtében az emberek kényszerülnek. A házasság — vagy akár a legrövidebb tartalmú együttélés is — olyan vagyoni következményekkel járhat, amelyek a legérzékenyebben érik a teljes bizonytalanságban tartott feleket. A bíróságok a vagyoni viszonyoknak a *méltányossági elv* alkalmazásával történő elrendezésével is igyekeznek az új házastársi magatartásokra ösztönzött férfiak és nők jövendő létfeltételeit — széles diszkrecionalitással — valahogy biztosítani. A vagyoni kérdések területe „jelenleg a családjog legellentmondásosabb területe, ahol nem mindig kielégítő megoldások születnek."[25]

Mielőtt az amerikai jogéletnek még a fentieknél is élesebb kritikát kiváltó területére lépnénk, vessünk egy pillantást azokra a főleg ügyvédek által klienseik segítése érdekében kidolgozott eszközökre, amelyekkel az amerikai férfiak és nők (és természetesen elsősorban a gazdaságilag erősebbek) elkerülhetik intim kapcsolataiknak nem kívánt, előre kiszámíthatatlan jogkövetkezményeit.

A legbiztosabb mód — írják az amerikai szerzők — az együvé költözés és a nyilvános megjelenés elkerülése. A másikról már szó volt: együttélési szerződés kötése, amely azonban ismét a fentebb vázolt kockázattal jár. Ezt kikerülendő, két útja van még a párnak. Az egyik: prostitúciós szerződést kell kötni — személyes (szexuális) szolgáltatásoknak anyagiak ellenében történő kikötése —, s ez kizárja a szerződésből fakadó igényeknek a bíróság előtti érvényesíthetőségét, mivel az erkölcstelen szerződés minden jogrendszerben semmis. „A felek kikerülhetik a házasság következményeit, ha egy anyagi előnyöket kikötő színlelt szerződést kötnek."[26] A másik eszköz: *az ügyvédi válás,* azaz az együttélési szerződésben annak kikötése, hogy a pár elválása esetén ügyvéd közreműködésével fogja rendezni kölcsönös igényét. Így aztán a „papír nélküli szabad kapcsolat" ügyvéd útján létrehozott, *írásos szerződéssel keletkezik és szűnik meg.* Egyébként az életközösség megszűnése időpontjának közismerten nagy jelentősége van, különösen a gazdagoknál. Ha a partnert nem sikerül az ügyvéd előtti egyezségre késztetni — mert érdeke ellen szólna —, az érdekelt fél bírósághoz fordul annak megállapítására, hogy megszüntette az együttélést, azaz a házasság vélelmének, az együttélés evidenciájának megdöntése érdekében. Ez a *kvázi-válóper* az amerikai jogélet egyik új csodabogara.[27]

Ezt a csodabogarat is felülmúlja azonban *az amerikai gyermekek jogi státusza szüleik modern házassági magatartása, illetőleg a nemek viszonyának jogi minősítése következtében.* Mivel a nemek formális vagy „formátlan" házassága szerződéses viszonynak, *érdekközösség*nek

[21] W. O. *Weyrauch:* I. m. 11. old.
[22] Uo. 12. old.
[23] Uo.
[24] Uo. 11. old.
[25] Ruth *Geech:* Book Review, Law Quarterly Review, 1978.
[26] O. *Weyrauch* Uo. 12. old.
[27] Uo.

minősül, a szerződés létrejöttekor rendszerint még életben nem levő gyermek ennek az érdekközösségnek nem tagja. Ezért a bíróságok a harmadik személy javára kötött szerződés, illetőleg a fogyasztói érdekvédelem elveit alkalmazzák. Ám, amennyiben a viszony elbírálása a társasági jog szabályai szerint történik, tehát a felek közreműködésük arányában részesülnek a közösen létrehozott javakból „... a gyermek új és gyakran ellentmondásos jellegzetességeket szerez, a felek és a jogrendszer messzemenő lelkiismeretlensége következtében. Bizonyos értelemben ingóságként kezelik őket, nevezetesen mint a házasság „vagyontárgyait", vagy „termékeit", amelyekért a válóperben küzdenek. Ha személynek ismerik el őket, akkor a házasság „fogyasztóinak" minősülhetnek, és jogosultak a védelemre, tekintet nélkül arra, hogy a szerződés érdekközösségébe nem tartoznak. „Ezért állítjuk — írja Weyrauch, utalva a jogászközvéleményre, és számos szerzőre, cikkre, tanulmányra hivatkozva —, hogy ellentmondásos trendek bontakoznak ki, mert egyrészt a gyermekeket mind nagyobb mértékben ismerik el személyként, másrészt egyidejűleg folytatódik elszemélytelenítésük, amennyiben ingóságként kezelik őket."[28]

Ez az a pont, ahol az amerikai jogtudomány kritikai megnyilvánulásai a dolgok ilyen vázlatosan jelzett alakulásával szemben a leghatározottabbá válnak — az idézettekből is kitűnik. De idézzünk egy másik amerikai jogtudóst, aki az amerikai családi viszonyok alakulását elemző tanulmányát a következő gondolattal fejezi be: „Amire fel szeretném hívni a figyelmet, s amihez most elérkeztünk, az az, hogy egy összefüggő világtársadalom tagjaiként, most már valóban az emberi nem lényeiként sürgősen ismét a jövő generációra kell fordítanunk a figyelmünket... szükséges elgondolkodnunk a leszármazókról való gondoskodás jelenlegi formáiról, mert az emberi nem és planétánk fennmaradását fenyegető számtalan veszéllyel kell szembenéznünk. E gondoskodásnak fel kell ölelnie nemcsak saját gyermekeinket, s az ő gyermekeiknek gyermekeit, hanem a világ összes lakosainak gyermekeit és leszármazóit is."[29]

IV.

Az Egyesült Államok jogtudománya különösen szókimondó a tőkés jogpolitika értékpreferenciái és alapul fekvő ideológiái feltárásánál; emellett a házasság és a családi viszonyok új alakulását meghatározó *osztályalapokra* is rávilágít: a 60-as évek diákmozgalmainak iskoláját kijárt fiatal, energikus polgári értelmiség ügyéről van itt szó — mint írják —, amely „értelmes és szabad" kapcsolatban kíván élni. Ez az értelmes és szabad kapcsolat azonban — mint az amerikai szerzők hangsúlyozzák — korántsem a korábban hangsúlyozott romantikus érzelmeken alapszik, hanem nyíltan „materialista", a felek rideg számítását fejezi ki. Ebbe a számításba beletartozik a kapcsolat időlegessége, az, hogy az elszakadás kikötésével létesítik. Mint Weyrauch írja: „A házasság anyagi céljai egyenesen előírják, hogy a felek kikössék az elkülönített gazdálkodást és elszámolást, sőt hovatovább azt is kikötik, hogy milyen fokon tartják kívánatosnak érzelmi elkülönülésüket."[30] Glendon szerint „bizonyos idő után a válás ‚normális' módja a házasság új típusa befejezésének".[31]

Milyen *értékek* játszanak szerepet a párkapcsolat ezen új formájában? A jogtudomány erre is rávilágítva és a gyakorlat tapasztalatainak ismeretében meglehetősen éles társadalmi kritikát gyakorol. A legfőbb érték *az egyén önérvényesítése,* autonómiája, szabadsága, amelyet — a neutralitás elvének értelmében — az állam más érdekekre tekintettel sem kíván korlátozni. Összehasonlítva az egyén szabadságának e korlátlanságát és az államnak e téren tanúsított semlegességét más szerződéses viszonyokkal — például a munkaviszonnyal —, Glendon a következőket írja: „Amit az egyén az elvesztett családi és rokonsági kapcsolatok helyett nyer, az a termelési rendszerben elfoglalt hely kétes értékű biztonsága és a mindinkább steril szabadság arra, hogy „életstílust" válasszon és kövessen. Az „önmegvalósulás" legnagyobb ígérete a magánélet területének különleges védettsége, s az autonómia szemmel láthatóan a szexuális önkifejezés számára van fenntartva."[32] És másutt, e gondolatokat folytatva: „Napjainkban a szerződés cseppfolyóssá vált (és a házassághoz hasonlóan) egyre könnyebb létesíteni és megszüntetni, csökkennek a formális elvárások, szaporodnak a teljesítés lehetetlenülését kimentő hivatkozások... az a szerződéses viszony ezzel szemben, amelybe a házassággal és a többi szerződéssel szemben viszonylag nehéz be- és kilépni, kedvezőbb munkaviszony, jobb jövedelemmel." Majd így folytatja: „Mit kezdjünk az értékek olyan átrendeződésével, mely abban áll, hogy míg a munkaviszonyokra vonatkozó jogszabályok egyre partikulárisabbakká és személyesebb jellegűekké válnak a viszony kétoldalú rendezését és fenntartását célozva, addig a családi kapcsolatokra vonatkozó jogszabályok egyre

[28] Uo. 14. old.

[29] Mary Anne *Glendon:* Modern Marriage Law and its Underlyxing Assumptions. Uppsala, 1979. 22—23. old.

[30] O. *Weyrauch:* I. m. 15. old.

[31] M. A. *Glendon:* I. m. 80. old.

[32] Uo. 19. old. Glendon értékelése itt teljesen egybeesik a marxista értékeléssel. *Köpeczi Béla* idézett könyvében (35. old.) ezeket írja: „A polgári társadalom éppen a szexualitás terén tette azonban a legnagyobb engedményeket, és az életnek ezt a szféráját tartotta olyannak, amelyben nyugodtan lehet működtetni a biztosító szelepeket. A kapitalista üzlet az ipartól a művészetig „felkarolta" ezt a lázadást, és a legnagyobb propagandával vette körül a „szexet" nemcsak üzleti haszonra számítva, hanem azért is, mert meggyőződése volt, hogy az e *téren jelentkező szabadság nem érintheti a társadalom oszlopait."*

univerzálisabbak és neutrálisabbak, megkönnyítik az „elbocsátást" és a „felváltást", ha a „teljesítés" nem felelt meg az elképzelésnek és a várakozásnak."[33]

A jogtudomány liberalizmust és utilitarizmust jelöli meg a házassági jog rendezésénél közreható ideológiaként,[34] a felvilágosodás korának klasszikus természetjogászaira, Grotiusra és Heinecciusra, valamint Maine-ra és John Stuart Millre is gyakran hivatkoznak. Különös figyelmet érdemel azonban, mint erre már korábban utaltam, a „jóléti társadalom" új koncepciója egyén és társadalom viszonyáról, melyre az amerikai jogtudomány hívja fel a figyelmet.

Erre az új felfogásra utalt a svéd igazságügyminiszter 1974-ben egy NSZK-ból érkezett törvényelőkészítő delegáció előtt, indokát adva annak, hogy miért vált szükségessé az 1920-ban hozott haladó svéd házassági törvény módosítása. Mint hangsúlyozta, a nők munkavállalási lehetőségeinek kiszélesedése, valamint a szociális gondoskodás kiépült rendszere mellett nem jelent már tragédiát a család felbomlása. A század elején az eltartott nők érdeke a házasság stabilitását követelte meg: az az idő már elmúlt; a család, a házasság elvesztette tagjai létfenntartását biztosító jellegét.

Az amerikai jogtudomány a neutralitás elvét magyarázó ezt a gondolatot *összefüggő elméleti doktorinává munkálta ki,* melyet Glendon *„az új tulajdon és az új házasság"* elnevezéssel jelölt meg.[35] Gondolatmenetét két nagytekintélyű jogtudóst idézve kezdi: *Homer Clark* az „új házasság" fogalmának kidolgozója,[36] *Charles Reich,* a Yale-egyetem jogprofesszora az „új tulajdon" fogalmi megalapozója.[37] Az „új házasság" fogalmi ismérvei eddigi ismereteink szerint a következők: A személyiség szabad fejlődése, autonómia, a kötelék átmeneti jellege, egyoldalú felbonthatósága, az állam és jog neutralitása, az erkölcsi értékek hiánya a szabályozásban és az elbírálásban. Az „új tulajdon" fogalma pedig arra a közönséges tényre utal, hogy a legfejlettebb tőkés országokban a lakosság túlnyomó része ma már bérből és fizetésből él, illetőleg ezek hiányában az állam szociális gondoskodására tarthat (jogi) igényt. A gazdagság (már ti. a megélhetés) forrása a túlnyomó többség számára tehát az alkalmaztatás, illetőleg annak hiányában az eltartásra szorulók állami-társadalombiztosítási szolgáltatásra való jogcíme. Íme, ez az „új tulajdon", amelynek feltételei közt — mivel az egyén már nem a családtól, hanem önmagától (munkaképességétől) és az államtól várhatja az eltartását — állítólag jelentőségüket vesztik és meglazulnak a családi kapcsolatok. *Glendon* professzor a két jelenség egymásra vonatkoztatását végzi el, *és a mai tőkés vezetőrétegek társadalom koncepciójára fényt deríteni látszó következtetésre jut.* Rávilágít ugyanis arra, hogy a családi viszonyok szétzilálódásában legmesszebbre jutott mindkét ország, az USA és Svédország az új házassági joguk rendezését követő évben új intézkedést vezetett be a munkajog területén is: a korábbi felmondási jogot (bármelyik fél indoklás nélkül mondhatta fel a jogviszonyt) megszigorították, s a felmondást csak objektív okok megléte esetén engedik érvényesíteni. Az egyén így szorosabban kapcsolódik munkaviszonya és a társadalombiztosítás (nyugdíj stb.) útján az államhoz, anyagi biztonsága szempontjából nincs tehát szüksége kis közösségéhez, a családhoz fűződő kapcsolatára. Az állam ezért — mint Glendon írja — feladja kontroll-szerepét a családi kapcsolatok privátszférájában, egyben kiterjeszti e kontrollt a munkaviszony és az „új tulajdon" egyéb forrásai felett.

A kép, amelyet *Glendon* kibontott, „monádokra": az egymástól elidegenedett egyénekre bomlott társadalom képe, melyben az állam, mint ezeknek az egymástól elidegenedett, elszemélytelenedett és átmeneti kapcsolatokban levő egyéneknek az *illuzórikus* közössége, *illuzórikus* jogi eszközökkel biztosítja tagjai anyagi biztonságát.[38] *Egyén és társadalom viszonyának ez a víziója lehet a jóléti állam családdal és munkaviszonnyal kapcsolatos jogpolitikájának a titka.* Az állam neutrális a privát szférával szemben, itt szabaddá nyilvánítja állampolgárait, nincs tekintettel a gyengékre, a gyermekekre, nem ismer el védelmezendő érdekeket, nem nyújt a visszaélésekkel és a rosszhiszeműséggel szemben garanciákat. *Tagadja az értékek létét az emberi kapcsolatokban,* kivéve a szabadságét, amely a klasszikus liberális doktrina arculcsapásával más érdekére nincs tekintettel. Magát a házastársi-családi kapcsolatot is *értéktelennek* nyilvánítja: míg az egyre szorosabban szabályozott és garanciákkal körülvett munkaviszony konfliktusait e viszony fenntartásának lehetősége érdekében intenzív békítő eljárások bevezetésével igyekeznek rendezni, a házassági konfliktus feloldása, a házasok békítése és a kötelék fenntartása érdekében nem tesz az állam és a jog semmit.

E jogpolitika következményeit — melyek elsősorban az aggasztó demográfiai mutatókkal mérhetőek — a tudomány sokoldalúan bírálja. Az „alsóbb osztályok" elszegényedését a válások következtében az amerikai jogász szerzők az

[33] M. A. *Glendon:* I. m. 20—21. old.

[34] Jan *Gorecki:* Moral Premises of Contemporary Divorce Laws: Western and Eastern Europe and the United States. Uppsala, 1979. 2. old.

[35] M. A. *Glendon:* The New Familiy and The New Property. Butterworths, 1980.

[36] H. *Clark:* The New Marriage. Willamette, 1976.

[37] Ch. *Reich:* The New Property. Jale, 1974.

[38] Glendon hangsúlyozza (i. m. 20—21. old.), hogy az „új tulajdon" állítólagos biztonsága csak *jogi konstrukció.* Ez megfelel annak amit a marxizmus klasszikusai többször hangsúlyoztak: az az osztályállam illuzórikus közösségi jellegének. L. Marx, Engels Művei 3. 33. old.

állam e felelőtlen jogpolitikájának terhére könyvelik el. Glendon az állam semleges, a szabályozást is mellőző attitüdjéből azt következteti, hogy az elszabadult házassági magatartásoknak — a „szegény emberek e promiszkuitásának" — a következményeit velük magukkal, a magánszemélyekkel akarja megfizettetni, magukra hagyva őket a házasságbomlások okozta súlyos anyagi és egyéb terheikkel. (A szegénység egyik forrása Amerikában a válás — Angliában is —: az egyedülálló anyák — legalábbis a proletárrétegeknél — az apáktól nem kapnak tartásdíjat, és szociális segélyre utaltak. Svédországban némileg más a helyzet; itt azonban a tudomány a család e „privatizációjának" terhére a devianciák — így a fiatalkorú bűnözés — megszaporodását rója. Mindkét országban aggasztó következményeket prognosztizálnak a gyermekek — különösen a fiúk — kizárólag női környezetben történő nevelkedéséből.)

V.

A szükséges következtetések levonása marad hátra.

A házassággal és családi élettel kapcsolatos jogpolitika, a benne — s így a jogi szabályozásban — immanens értékrend és ideológia az egyéni magatartások formálásának fontos eszköze. Egyrészt az életviszonyok alakításának az uralkodó rend által felkínált alternatíváját jelenti; másrészt ezt az alternatívát a hatalom tekintélyével morálisan igazoltnak ismeri el, még ha a hatalom attitüdje nem is más, mint — megfelelően a pozitivista értékrelativitás semlegességének — maga a különböző erkölcsi értékkel szembeni szenvtelenség.

A jogtudomány most nagy vonásokban ismertetett szenvedélyes bírálata aláhúzza azt, amikre korábban utaltam: a tőkés állam jogpolitikájának voluntarisztikus, ideologikus jellegét, a tényleges társadalmi szükséglettől való elrugaszkodását. A svéd jogtudomány heves szemrehányást tesz kormányzatának azért is, hogy jogpolitikájának kialakításánál nem vette figyelembe a Szovjetunió forradalmat követő két évtizedes gyakorlatának tapasztalatait.[39] A többi skandináv ország ugyanis éppen e tapasztalatokat figyelembe véve nem követte Svédországot az új elvek és az új szabályozás útján. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a svéd példa nem hat szomszédjai állampolgárainak magatartására, s nincs húzóhatással — bár korántsem a svéd viszonyokhoz hasonló mértékben — a gyakorlatra.

Általában a tömegkommunikáció, a sajtó és a művészet az elvek, felfogások, értékrendek, életmódminták országokon belüli és országok közötti áramlását idézi elő. A házassági magatartásokat ösztönző eszmék, felfogások nem ismernek országhatárt. A demográfia és a jogtudomány a kultúrországokban néhány év óta lábrakapott „válási járványról" ír: az emberek — egymás életmódmintáit figyelve — rájönnek arra, hogy bajaik oka, jóllehet azt eddig nem tudták, családi életük „sivársága", s igyekeznek a példát követve „normális" módon élni.[40] Ez a nonkonformista konformizmus nyomon követhető Svédországban: a legújabb adatok szerint a fiatalok ma már nem elvi vagy anyagi megfontolásokból létesítenek házasság helyett élettársi viszonyt, hanem azért, mert ez így szokás, mások is ezt teszik.[41] A jogpolitika közvetítésével hivatalos ideológia és értékrend rangjára emelkedett s így megerősített eszme- és normarendszereknek hagyományképző szerepük van.

Napjaink paradoxona, hogy a tőkés országoknak a 70-es években megfogalmazott házassági-családi jogpolitikájában kifejezésre jutó legkonzervatívabb (liberális és utilitarianus) eszme- és értékrend-rendszer a haladás mezében tetszeleg és az „új" varázsával kecsegtet, a szabadság illúziójával fogadtatja el magát, pedig ez csak modern utófénye a tőke őseredeti családellenességének. A család: a nemek és generációk legszemélyesebb és legtermészetesebb bioszociális közössége, mely a kapcsolatok és érzelmek gazdag komplexuma. E komplexum alapkapcsolata és alapérzelme a szülő—gyermek viszony és érzelem. A nő és férfi kapcsolata és érzelme, jóllehet kronologikusan megelőzi ezt az alapkomplexumot, ennek *alárendelt,* mert a természet törvényei értelmében *ezért van,* ezért intézményesül *optimális formában* minden társadalmi rendszerben. A nőknek és férfiaknak tehát tartósan együtt kell élniük és életre kell hívniuk, fel kell nevelniük gyermekeiket, mely legszemélyesebb ügyük és elementáris érdekük. A tőkés jogpolitika ezt a természeti-társadalmi szükségszerűséget jelentő elvet kérdőjelezte meg olyan társadalmi mozgás-tendenciákat bontakoztatva ki, melyek elválasztják a férfiaktól, és elkülönülő táborba sorolják a gyermekeket és a nőket; a gyermekeket megfosztják a szülőpár közös nevelésében rejlő alapvető előnyöktől, s neveltetésük feltételeit elbizonytalanítják azzal, hogy a semmitől se korlátozott szülői felelőtlenségből, önkényből fakadó döntésektől teszik azokat függővé.

A házasság új felfogása és a házasságon kívüli nemi kapcsolatok „összemosása" a házas-

[39] J. W. *Sundberg:* Facteurs et tendances dans l' évolution modern du droit des pays mordiques. Id. kiad. 79. old.

[40] „Valóságos ideológiai megfertőztetésnek vagyunk tanúi. Azok akik eddig nem érezték kényelmetlenül magukat a házasságukban, felteszik maguknak a kérdést: normális vagyok-e? — s rövidesen ugyanazokat a bajokat ismerik fel mint a többiek, s ők is arra a következtetésre jutnak, hogy ezek forrása otthonuk nehézségei, a férj önzése és hatalmaskodása, vagy az öregedő feleség házsártos természete" — írják Monique és Roland *Weyl:* Divorce: liberalisme ou liberté. Editions sociales. Paris, 1975. 56. old.

[41] Anders *Agell:* Ideology, contants and consequenus of legal policy in Sweden. I. m. 160. old.

sággal a család komplexumából a párkapcsolatot tartja elsődleges fontosságúnak, s az egyén sikerélményét és megelégedettségét e kapcsolat tartalmát meghatározó tényezőnek. A kapcsolat tartóssága ezért — az uralkodó ideológia értelmében — nem érték és nem cél: tekintet nélkül a gyermekek sorsára, új kapcsolatok létesítése és bontása az egyén (a nő és férfi) „normális" életstílusa. Hogy a társadalom objektív létfeltételei nem teszik lehetővé a párkapcsolatoknak ezt a teoretikusan ideális cseréjét, s az elvált nők túlnyomó többsége egyedül maradva — vagy ideiglenes kapcsolatokra utalva — kényszerül nevelni gyermekeit, a nemek viszonyának alakulásában közreható ideológiát és jogpolitikát egyelőre még nem érdekli, bár egyre több a jelzés arra, hogy a koncepciót e házassági jogpolitika következményeire tekintettel módosítani kell.

Az amerikai és svéd jogtudomány idézett kritikai megállapításai erre utalnak. De határozottabb állásfoglalás is idézhető. Weyrauch a házasság szerződéses felfogásának abszurd jellegét hangsúlyozva állítja, hogy a folyamatnak szükségképpen vissza kell fordulnia, mert a házasság intézmény.[42] J. Gorecki szenvedélyesen támadja az objektív bontási rendszert, mert a házastársi felelőtlenséget ösztönzi: nem igaz az, írja, hogy a házasság megromlása a felek magatartásától függetlenül következik be; az egyik fél, vagy mindkettő vétkes abban, hogy kapcsolatuk megromlott, s ezt a jognak értékelnie kell.[43]

A szocialista országok házassági és családi jogpolitikájában értékesíteni kell e tapasztalatokat. E jogpolitika — mint előrebocsátottam — a házasságot nem időleges és átmeneti magánszerződésnek, hanem tartós, normális esetben életre szóló szövetségnek tartja, melyben a felek egymással és a társadalommal szemben is elkötelezik magukat a házassági-családi funkciók teljesítésére.[44] Az állam — a társadalom képviseletében — támogatni köteles a házasságot és a családot. Ezért nem is részesítheti a házasságon kívüli párkapcsolati formákat a házassággal azonos elismerésben és támogatásban, jóllehet az egyén nemi szabadsága a jog szférájában — bizonyos kriminális cselekmények büntetőjogi tilalmától eltekintve — teljes. Ami azonban nem tilos, nem minden esetben kívánatos. A tőkés társadalmak tapasztalata az, hogy a házasságon kívüli párkapcsolati formák — mindenekelőtt a házasságtól csak létesítésének és megszüntetésének formátlan, azaz állami szervek ellenőrzésétől független módjában különböző élettársi viszony — „egybemosása" a házassággal, a házasság tekintélyének és tartósságának a csökkenéséhez, a férfiak és nők elkülönülő életmódjához vezet, a gyermekek nagy tömegeit az apjuktól, s az apák nagy tömegeit a gyermekeiktől is elválasztja. Ez már nem csupán társadalmilag káros következményekkel jár, hanem az emberi lét biológiai alapjait is veszélyezteti, drámai módon hathat ki a születések számára.[45]

Kétségtelen, hogy — mint a válások magas száma mutatja — a szocialista országokban elbizonytalanodott a közvélemény a házassági magatartások és az állam ellenőrző szerepe mibenlétének megítélésében, az egyéni autonómia, önmegvalósítás és a társadalmi elvárásokhoz való alkalmazkodás viszonyának kérdésében (nem kismértékben az eszmék, társadalmi „járványok" beáramlása következtében is). Határozottabb fellépésre, hatékonyabb tudatformálásra lenne tehát szükség mindenekelőtt a „legmodernebb" életformával kecsegtető nyugati ideológiák és társadalmi következményeik ismertetésével, a kihívásokra adott helyes válasszal. Társadalmunk közösségi társadalom, a házasság és a család közösségek a korábbi közösségi jelleget tagadva-megtartó módon: nem a férji és apai hatalom szervezi e közösségeket — mint a múltbeli tradicionális család esetén történt —, hanem az egyenrangú, de a társadalmi munkamegosztás jelenlegi objektív állapota által meghatározott módon különböző feladatkörű házastársak és szülők egymásért és gyermekeikért való közös helytállása, a kölcsönös segítség és szolidaritás. (Hogy a nők helyzete milyen nehéz e viszonyok közt, s milyen mértékben ráutaltak a férfiak házastársi magatartás-hagyományainak megváltozására, társaik segítségére, a probléma kulcskérdése; itt azonban nem fejthető ki. Arra is csak utalhatok, hogy az alkalmazkodásnak milyen jelentősége van e közösségi létformák fenntartásában, stabilitásában.) Az állam e kötelékeknek nem kényszer-fenntartója többé: nem adminisztratív hatalom, mely összetartja ami nem tartható össze és csak büntetésből old. A szocialista állam egyetlen tarthatatlan házasságot se ítélhet fennmaradásra; a hatalom szerepe se lehet más, mint konfliktus-feloldáshoz nyújtott segítség, ha a konfliktus még nem végleges és orvosolhatatlan. S mivel tények szólnak amellett, hogy a válás lehetőségével nálunk sokan élnek olyanok is, akiknek konfliktusa nem végleges és ezért orvosolható, a válással kapcsolatos jogpolitikának e tényekből kiindulva a szocialista társadalomhoz méltó, *az egyéni szabadságot és a társadalmi felelősséget harmonikusan ötvöző új konfliktusfeloldó eszközöket* kell keresnie a nemek viszonyának kívánatos alakulása érdekében.

Katonáné Soltész Márta

[42] W. O. *Weyrauch:* I. m. 3. old.
[43] J. Gorecki: I. m. 16. old.
[44] Lásd 10. számú fejezetet.

[45] A demográfia tudománya rendkívül borúlátó a házassági-családi viszonyok tapasztalható alakulása miatt, s szoros összefüggésbe hozza a születések csökkenésével. Az élettársi viszonyból kevesebb gyermek születik — írja Patrick *Festy* — magasabb a terhességmegszakítások száma. On the New Context of Marriage in Western Europe. Population and Development Review. June, 1980. Egyébként Festy is hangsúlyozza, hogy a válások számának emelkedése járványszerű.

SZEMLE

Az első magyar házassági törvény és a vétkesség

Ritkán előzte meg olyan ellenállás és politikai harc egy törvényjavaslat elfogadását, mint a polgári házasság és az általános polgári anyakönyvezés bevezetését javasló törvényét.

A Szapáry-kormány 1892. szeptember—októberében tárgyalta meg a kötelező polgári házasság és az általános polgári anyakönyvezés bevezetéséről, a vallás szabad gyakorlatáról és az izraelita vallás recepciójáról (a bevett felekezetekkel való egyenjogúsításáról) benyújtott javaslatokat.

A javaslatok körüli harc, az úgynevezett egyházpolitikai küzdelem azonban már a megbukott Szapáry-kormány helyébe lépő Wekerle-kormány alatt zajlott. Az új kormány kiállt az egyházpolitikai reformok mellett. A liberális és konzervatív politikai erők közt kialakuló feszültséget fokozta a XIII. Leó pápa által kibocsátott, s a királyra is apelláló, aktív reformellenes harcra buzdító enciklika.

Ferenc József azonban nem cselekedhetett úgy, ahogy saját meggyőződése — és a klérus — parancsolta volna. Egyrészt az osztrák kormány lemondása, másrészt Wekerle fenyegetése a lemondással arra késztette, hogy hozzájárujon a reformjavaslatokhoz.

A liberális sajtó felháborodással fogadta az enciklikát és azt, hogy a Vatikán, mint külhatalom beavatkozik az ország belügyeibe és hogy a pápa Ferenc Józsefnek is üzenetet küldött, miszerint elvárja tőle az egyház támogatását.

Ferenc József döntése így hangzik: „A házassági törvényt az ország békés fejlődése szempontjából veszélyesnek tartom. Normális viszonyok között lelkiismereti kötelességemnek érezném, hogy megtagadjam hozzájárulásomat, és vállaljam az ebből adódó következményeket. Az adott körülmények között azonban elismerem annak politikai szükségességét, hogy a kormányt a fennálló közjogi alap energikus megvédésében megerősítsem, ezért hozzá fogok járulni a törvény bevezetéséhez". A királyi nyilatkozat sajátos fenntartással zárul: „Lelkiismeretem megnyugtatása és egy majdani esetleges igazolás végett azt kívánom, hogy az általam ma elmondottak a minisztertanácsi jegyzőkönyvbe vétessenek fel". (Közli Magyarország története 7/1. kötet 91. lap.)

Szilágyi Dezső igazságügyminiszter 1893. december 2-án nyújtja be a kötelező polgári házasságról szóló törvényjavaslatot. Az alapelv — érvel — az egységes állami házasság és mindenki számára egyenlő bíráskodás. A kormány a magyar liberalizmus nagy hagyományát, a deáki örökséget váltja valóra: a jogegyenlőséget és a nemzet politikai egységét erősíti. A püspöki kar egyhangú elutasítással közös pásztorlevéllel válaszol, amit 1894. januárban valamennyi templomi szószékről felolvasnak.

A támadás első célpontja a polgári házasság. Ehhez világi hatalom nem nyúlhat: a házasság szentség, felbonthatatlan és érvényessége felett az Egyház ítél. A törvényjavaslat szerint pedig a házasság polgári szerződés, felbontható, érvényessége felett az állam ítél, tehát a törvényjavaslatban felállított alapelvek az egyház tanaival homlokegyenest ellenkeznek.

A klerikális tábor a legfőbb egyházi tekintélyre, a pápára és az uralkodóra támaszkodott, a liberális reformok mellett Kossuth emelt szót. Kossuth a reformokat nemcsak a liberalizmus, hanem „egyszerűen a józan ész elementáris postulatumának" tartotta. „Én a honárulással határos merényletnek tartom azt — írta 1893 májusában —, ha a magyar katholikus klérus akármely oly kérdésben, mely a magyar törvényhozás ellenőrzése alatt álló kormány akárminő tettének megbírálására tartozik, a római pápától kér utasítást..." Érvei hatására a függetlenségi párt elhatározta a polgári házasság javaslatának támogatását, és 80 képviselő a javaslat mellé szegődött.

Ilyen előzmények után 1894. februárban kezdődik meg a kötelező polgári házasság képviselőházi tárgyalása. A vita kimenetelét a függetlenségiek döntik el, akik nevében Justh Gyula leszögezte, hogy a házassági reformot nem találja sérelmesnek egyházára nézve, de ha az egyház és a haza érdekei mégis szembekerülnek, egy pillanatig sem haboznék az egyház érdekét a hazáénak alárendelni.

A főrendiház május 10-i szavazásán húsz szavazattal elvetette a polgári házasságról szóló javaslatot. A képviselőház tíz nappal később 166 főnyi többséggel állt ki a törvény mellett. Ferenc József december 9-én szentesítette a törvényt a polgári házasságról.

A legfontosabb törvények szentesítésével az egyházpolitikai küzdelem lényegében bevégződött. A házassági jogról (1894:XXXI. tc.), A gyermekek vallásáról (1894:XXXII. tc.), Az állami anyakönyvekről (1894:XXXIII. tc.),Az izraelita vallásról (1895:XLII. tc.) és A vallás szabad gyakorlatáról (1895:XLIII. tc.) szóló törvények haladó liberális alkotások voltak, amelyek, ha megkésve és részlegesen is, a polgári átalakulás egyik követelményét, az egyház és az állam szétválasztását valósították meg, és vallási téren biztosították a polgári szabadságjogokat. A kötelező polgári házasságkötés és az állami anyakönyv bevezetése az egyéni párválasztás szabadságát korlátozó középkori egyházi házasságjog helyébe a házasságkötés szabadságát és bontásának lehetőségét biztosító egységes polgári jogot állította, az anyakönyvezést, e fontos közfunkciót pedig kivette az egyházak kezéből és az állami közigazgatás tisztviselőire bízta.

Az 1894:XXXI. törvény elfogadása előtt a házasságkötés jogát minden bevett vallás saját egyházi törvényei értelmében gyakorolta. A következő házassági jogok voltak érvényben:

1. római katholikus egyházi jog,
2. a görög-keleti román egyház és a görög-keleti szerb egyház joga,
3. a magyarországi protestánsok egyházi joga (amelyet az 1786. évi pátens és az 1791. XXVI. tc. szabályozott),
4. az erdélyi reformátusok egyházi joga,
5. az erdélyi evangélikusok egyházi joga,
6. az unitáriusok házassági joga,
7. a magyarországi izraelitákra nézve az 1863-i udvari rendelet,
8. az erdélyi izraelitákra nézve az osztrák polgári törvénykönyv.

Az 1. 2. 4. 5. és 6. alattiak ügyében az egyházi, míg a 3. 7. és 8. alattiak ügyében polgári bíróság

döntött. (Raffay Ferenc: Házassági perrendtartás. 1898.) E szerteágazó és sok fajta házassági jog egységesítése és egyforma elbírálása feltétlenül indokolt és kívánatos volt.

Az 1894. XXXI. törvénycikk I. fejezete az eljegyzéssel, II. fejezete a házassági akadályokkal, III. fejezete a házasságkötéssel foglalkozik. Ez utóbbi leszögezi, hogy a házasságot polgári tisztviselő előtt kell megkötni.

A házassági jogról szóló törvény (HT) IV. fejezete a házasság érvénytelenségével — a semmis házassággal foglalkozik, az V. fejezete pedig a házasság megszűnését, ezen belül a bírói felbontást tárgyalja.

A törvény 75. §-a kimondja: A házasság csak bírói ítélettel és csak a 76—80. §-okban foglalt okokból bontható fel.

A 76. § szerint „A házasság felbontását kérheti az a házasfél, kinek házastársa házasságtörést vagy természet elleni fajtalanságot követ el, avagy tudva, hogy házassága még fennáll, új házasságot köt.

A törvény 77. §-a az ún. hűtlen elhagyásról szól. Eszerint az a házasfél kérheti a bontást, akit házastársa szándékosan és jogos ok nélkül elhagyott:

a) ha a házassági életközösséget megbontó házasfél a házastársának elhagyásától számított 6 hó elteltével bírói határozattal az életközösség visszaállítására lett kötelezve, és a határozatnak a bíróilag megszabott határidő alatt igazolatlanul eleget nem tesz;

b) ha a házassági életközösséget megbontó házasfél, kinek tartózkodási helye legalább egy év óta ismeretlen, az életközösségnek egy év alatt leendő visszaállítására bírói hirdetmény útján felhivatott és e felhívásnak igazolatlanul eleget nem tesz.

A 78. § alapján a házasság felbontását kérheti az a házasfél, kinek házastársa élete ellen tört, vagy akit házastársa testi épségét avagy egészségét veszélyeztető módon szándékosan súlyosan bántalmazott.

A 79. § szerint a házasság felbontását kérheti az a házasfél, kinek házastársát a házasság megkötése után halálra vagy legalább öt évi fegyházra vagy börtönre ítélték.

A törvény szerint a házasság felbontásának nincs helye, ha a házasfél a büntettet a házasság megkötése előtt követte el és erről házastársának a házasság megkötésekor tudomása volt.

A házassági törvény 80. §-a alapján a házasság az egyik házasfél kérelmére felbontandó, ha a másik házasfél:

a) a házastársi kötelességeket a 76—78. §-ok esetein kívül szándékos magaviselete által súlyosan megsérti,

b) a házastársak családjához tartozó gyermeket bűncselekmény elkövetésére vagy erkölcstelen életre reábírja vagy reábírni törekszik,

c) erkölcstelen életet megátalkodottan folytat,

d) a házasság megkötése után öt évnél rövidebb tartamú fegyházra vagy börtönre, avagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt fogházra ítéltetett.

Ezen esetekben a házasság csak akkor bontható fel, ha a bíró a házasfelek egyéniségének és életviszonyának gondos figyelembevételével meggyőződött arról: hogy a felsorolt okok valamelyike következtében a házassági viszony annyira fel van dúlva, hogy a felbontást kérőre nézve a további életközösség elviselhetetlenné vált.

A törvény 85. §-a szerint a felbontó ítéletben az a házasfél, kinek hibájából a házasság felbontatott, vétkesnek nyilvánítandó.

Ha viszontkereset folytán mindkét házasfél hibájából történt a házasság felbontása, a bíró mind a két házastársat vétkesnek nyilvánítja.

Viszontkereset nélkül is kérheti az alperes, hogy a házasság felbontása esetében a felperes is vétkesnek mondassék ki, ha ellene bontó okot igazol, ezen kérelmet oly bontó okra is alapíthatja, melyre nézve kereseti joga már megszűnt, de a felbontás alapját képező bontó ok keletkezésekor még fennállott.

A házasságtörés okából vétkesnek nyilvánított házastárs a felbontó ítéletben eltiltandó a házasságkötéstől azzal, akivel a házasságtörést elkövette.

Az ítélet rendelkező része minden esetben kimondja, hogy a bíróság a házasságot az alperes, vagy a felperes vétkéből bontja fel, vagy az alperes vétkességének megállapítása mellett bontja fel, de olyan ítélet is gyakori, amely mindkét fél vétkességét leszögezi.

A fentebb vázoltakból is kitűnik, hogy a házassági törvény a vétkességi elv koncepciójára épült; s ez — véleményem szerint — az egyházjogi hatás továbbélését tükrözi.

Ennek a vétkességnek egyébként döntő befolyása volt a felek további helyzetére. A törvény szerint ugyanis a nem vétkes nőt — a vétkesnek nyilvánított férj — vagyoni helyzetének és társadalmi állásának megfelelően eltartani köteles, amennyiben ily tartásra a nő jövedelme elégtelen. (90. §).

A férjnek tehát érdeke volt, hogy a feleség vétkességét mindenképpen bizonyítsa, hogy a tartástól szabaduljon.

A vétkes fél a házasság fennállása alatt vagy előtt kapott ajándékokat is köteles volt visszaadni. (89. §.)

A 94. § kimondja, hogy az elvált vétkes nő férje nevét nem viselheti.

A gyermekek elhelyezéséről a törvény úgy rendelkezett, hogy a gyermekeket 7 éves korukig az anyjuk neveli, ezen életkoron túl a nem vétkes szülő gondviselésére bízatnak. Ha mind a két szülő vétkesnek nyilváníttatott, a fiúknak az atyjuk, a leányoknak pedig az anyjuk a gondviselője.

A törvény hatálybalépése után hozott ítéletek tanulmányozása során azt tapasztaltam, hogy a szülők megegyezése folytán a gyermekek elhelyezése áttöri ezt az elvet és nem egy esetben a vétkes fél viseli továbbra is a gyermekek gondját.

Azt is meg kell említenem, hogy a törvény életbelépése után számos olyan házasságot bontott fel a bíróság, amelyeket jóval a törvény megjelenése előtt kötöttek és nem ritkán 10—15 éves különélés után nyújtottak be keresetet a bírósághoz.

A törvény VI. fejezete az ágytól és asztaltól való elválással foglalkozik.

A törvény hatálybalépése előtt a szentszékek és az egyéb egyházi fórumok is mondtak ki ágytól és asztaltól való elválást. Ezekben az esetekben a bíróság elfogadta az egyházi határozatot és ennek alapján felbontotta a házasságot.

A törvény 107. §-a kimondja, hogyha az ágytól és asztaltól való elválás az ítélet jogerőre emelkedésétől számítva két évig tartott,

bármelyik házasfél kérheti, hogy a bíró az ágytól és asztaltól elválasztó ítéletet felbontó ítéletté változtassa át.

Vitatott volt a házassági perekben követendő eljárás, ezért ezt a körülményt a törvény ellenfelei az új jogi szabályozás életbe léptetésének elhalasztására, de legalább késleltetésére próbálták felhasználni.

A vita jellemzéséül idézek Erdélyi Sándor igazságügyi miniszternek az egyházpolitikai törvények végrehajtása tárgyában 1895. március 22-én a főrendiházban elmondott beszédéből:

„Áttérve a házassági jog végrehajtásának kérdésére, már a képviselőházban kijelentettem, hogy habár egy modern alapon nyugvó perrendtartás megalkotását célszerűnek tartanám, de annak megalkotásától a házassági jog életbe léptetése nem függ. Kijelentem, azt is, hogy a házassági jogból származó házassági köteléki perek a ma fennálló házassági perrendtartás keretében kellő megoldást nyerhetnek.

Ezen álláspontommal szemben különösen Schlauch Lőrinc bíbornok úr őeminenciája, amint beszédéből kivehettem, amint az abból átcsillámlott egy újabb nehézséget hoz fel, mely abból van merítve, hogy a ma fennálló perrendtartás csak egyes felekezetek házassági köteléki pereire vonatkozik.

Ez az aggály, ez az álláspont méltóságos főrendek az én nézetem szerint a törvényben alappal nem bír és a törvényből nem okolható, felekezeti érzékenységi és ekként nézve politikai színezete van ugyan a dolognak, de a politikai nehézség jelentéktelenségét veszti szemben azokkal a súlyos, nagy horderejű következményekkel, melyek bekövetkeznének akkor, ha mi a törvény végrehajtását, a törvény rendelkezése ellenére elhalasztanók, vagy a mai viszonyok között a törvények revízióját napirendre tűznők.

De a királyi törvényszékek nem felekezeti bíróságok, azoknak hatásköre kiterjed az állam összes polgáraira felekezeti különbség nélkül. A törvényszékek előtt érvényben levő perrendtartás sem mondható felekezeti perrendtartásnak és nem is az. Ez kötelezi az állampolgárok összességét... és az az aggály, hogy a felekezeti érzékenységet sértené, talán azt hiszem teljesen eloszlik". (Idézi Sztehlo Kornél: Eljárás a házassági perekben. Bp. 1895. 8—9. oldal.)

Az első magyar házassági jogi törvény, azaz az 1894:XXXI. törvénycikk 1895. október első napján lépett hatályba a 2020/1895. ME. számú rendelettel.

Egyidejűleg életbe lép az 1894:XXXIII. törvénycikk az állami anyakönyvekről, a házasságok kihirdetéséről, a házasságkötésnél való közreműködésre és a házassági anyakönyvek vezetésére vonatkozó rendelkezései, valamint a gyermekek vallásáról szóló 1894:XXXII. törvénycikk is.

A törvény végrehajtásáról az igazságügyi miniszter 27.241/1895. (1895. VI. 19.) számú rendelete intézkedik. A házassági perekben első fokon a törvényszékek jártak el, minden ítéletet hivatalból felülvizsgált a Tábla és a Curia.

A rendelet szerint mind az első fokú, mind pedig a felsőfokú egyházi bíróságok előtt folyamatban levő házassági pereket az illetékes törvényszékhez kellett áttenni érdemi elbírálás végett.

Nyomban a törvény hatálybalépésekor Sztehlo Kornél tollából könyv jelenik meg: Eljárás a házassági perekben címmel (Tekintettel az 1894:XXXI. törvénycikk életbeléptetésére az eljárást szabályozó törvények és a bírói gyakorlat alapján). Budapest, 1895.

Eszerint az 1893:XVIII. törvénycikk által módosított 1868:LIV.törvénycikk bizonyítási szabályai képezték a házassági peres eljárás egyik forrását.

Érdekességként említem meg, hogy a korabeli házassági perekben az ügyfelek közt úgynevezett házasságvédő is szerepel. Ilyen jogintézményről sem a házassági jogi törvény, sem az életbe léptetési rendelkezések nem beszélnek. A házasságvédő szerepét és perbeli funkcióját a már említett Sztehlo Kornél könyve ismerteti. Eszerint a házasságvédő intézményt a kánonjogi köteléki peres eljárásból vették át. A házasságvédő eredetileg a protestánsok válóperében szerepelt és az 1796. december 13-án és az 1822. augusztus 6-án kelt királyi rendeletek szabályozták azt a táblai gyakorlatot, amely szerint a házasságvédőnek kötelessége:

a) a házassági kötelék fenntartása mellett célirányos védelmet előterjeszteni,

b) a házasságból származó kiskorú gyermek érdekeire felügyelni.

„A házasságvédő köteles a tárgyaláson megjelenni és észrevételeit a felek előadásaira megtenni és a házasság érvénytelenítését, felbontását és az ágytól és asztaltól elválasztást kimondó ítélet ellen rendszerint fellebbezéssel élni." (Sztehlo Kornél)

A Curia 1895-i döntése szerint minden házassági perben házasságvédőt kellett kirendelni.

A házasságvédők a továbbiakban is szerepeltek a házassági peres ügyekben.

A törvénykezés egyszerűsítéséről szóló1930: XXXIV. törvénycikk életbe léptető 49 000/1930. IM. sz. rendeletének egyik fejezete a házassági perekben való eljárást szabályozza. A rendelet 14. §-a szerint az Ügyvédi Kamara minden év végén a következő évre a területén levő törvényszékek részére jegyzéket készít a törvényszék székhelyén levő azokról az ügyvédekről, akik a házasságvédő tisztjének ellátására készneknyilatkoznak. A bíróság a házasságvédőt lehetőleg ezek közül rendeli ki. Ha a tárgyaláson a királyi ügyész és a házasságvédő együttesen jelennek meg, a házasságvédő a királyi ügyészt eljárásában támogatja.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztusában meghozott 6. 800/1945. ME (1945. VIII. 16.) számú rendelete kiegészíti és módosítja a házassági jogról szóló 1894:XXXI. törvénycikket.

Ez a rendelet hatályon kívül helyezi a házassági törvény 20. §-át, amely szerint: Tilos a házasságkötés azok közt, kiket a felbontó ítélet házasságtörés miatt az egymástól való házasságkötéstől eltiltott, és a törvény 85. §-ának utolsó bekezdését: A házasságtörés okából vétkesnek nyilvánított házastárs a felbontó ítéletben eltiltandó a házasságkötéstől azzal, akivel a házasságtörést elkövette.

Ez az új rendelet sem szakít azonban a korábbi vétkességi elvvel és csupán három olyan új bontóokot kreál, amelyek esetében a bíróság a házasságot — a *vétkessé nyilvánítás mellőzésével* — bontja fel, éspedig:

a) ha a házassági életközösség megszűnésétől 5 év eltelt anélkül,

hogy a házasfelek az életközösséget visszaállították volna, ebből az okból bármelyik házasfél kérheti a házasság felbontását. Ez a bontóok a házasfelek vétkességére tekintet nélkül érvényesíthető. A kereseti jogot nem zárja ki, ha bármelyik házasfélnek a házasság felbontása iránt korábban előterjesztett bármilyen bontóokra alapított keresetét a bíróság jogerősen elutasította. (4. § 1., 2. bek.),

b) ha valamelyik házasfél a házasság fennállása alatt már legalább 3 év óta állandóan, vagy visszatérő időszakokban jelentkező elmebetegségben szenved és meggyógyulására nincs remény, a másik fél ebből az okból a házasság felbontását kérheti. (5. §.),

c) végül pedig a rendelet 6. §-a szerint: Ha a házasságkötés óta legalább két év eltelt, a házastársak a házassági perre illetékes bíróságnál előterjesztett kérvénnyel megegyezésük alapján kérhetik a házasságuk felbontását.

A megegyezésnek — amelyet magába a kérvénybe kell foglalni — a házasság felbontására vonatkozó megállapodáson felül ki kell terjednie a névviselésnek, és a nőtartásak rendezésére, a megegyezést ki lehet terjeszteni a házassági viszonnyal összefüggő vagyonjogi kérdések rendezésére is. A megegyezés egyéb kikötést, vagy feltételt nem tartalmazhat. A per folyamán, ha a személyesen jelenlevő házasfelek egybehangzóan kijelentik, hogy elhatározásukat alaposan megfontolták és megegyezésüket fenntartják, a bíróság a tárgyalást 30—60 napra elhalasztja. Ezután a bíróság a házasságot — a vétkessé nyilvánítás mellőzésével — ítélettel felbontja.

A vétkességi elvvel érdemben és véglegesen új családjogi törvényünk: A házasságról, a családról és a gyámságról szóló 1952. évi IV. törvény szakít.

E törvény 18. §-a kimondja:

A házasságot komoly és alapos ok esetén bármelyik házastárs kérelmére — az erre megszabott előkészítő eljárás és per lefolytatása után — fel kell bontani.

Annak elbírálásánál, hogy a házasság felbontására van-e komoly és alapos ok, a közös kiskorú gyermek érdekét is figyelembe kell venni.

A vétkességi elv — rejtett formában ugyan — csupán az illeték kiszabás kérdésében maradt fenn még egy rövid ideig.

Az 1952. évi III. törvény, a polgári perrendtartás 290. §-a szerint: A bíróság a házasságot felbontó ítéletében az egyik, vagy mindkét felet — az összes körülmények mérlegelése alapján — külön illeték fizetésére kötelezheti. Ez a külön illeték összesen legfeljebb háromezer forintig terjedhet.

A külön illetéket a bíróság majd minden esetben kiszabta a törvény hatálybalépésekor, azzal indokolva, hogy a házasfél nem volt teljesen vétlen a házasság megromlásában.

A külön illetéket az 1957. évi VIII. törvény a polgári perrendtartás módosítása szüntette meg.

Rév Erika

A fiatalkorúak munkajogi helyzete az európai szocialista országok jogában

A szabályozás rendszere

A fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések az európai szocialista országok munka törvénykönyveiben különbözőképpen helyezkednek el.

Általánosnak az a megoldás tekinthető, hogy a Munka Törvénykönyvének van egy önálló fejezete a fiatalkorúak munkájáról, ami nem zárja ki, hogy az egyes intézményekre vonatkozó rendelkezések sorában ne lehetnének különleges rendelkezések a fiatalkorúak munkájára nézve. Ez a helyzet a Szovjetunió és a szövetségi köztársaságok munkaügyi törvényhozása alapjainál (továbbiakban: Alapok), amelyek a IX. fejezetben foglalja össze a fiatalkorúak munkájára vonatkozó fő szabályokat. Ennek megfelelő az OSZFSZK 1971. évi Munka Törvénykönyve, amelyben a XII. fejezet, az 1974. évi lengyel Munka Törvénykönyve, ahol a kilencedik rész tárgyalja a fiatalkorúak foglalkoztatásának szabályait. Ennek a strukturális megoldásnak alesetéként fogható fel a csehszlovák és a román Munka Törvénykönyvének koncepciója. Az 1965. évi csehszlovák Munka Törvénykönyvének hetedik fejezete a nők és a fiatalkorúak munkafeltételeiről rendelkezik, ezen belül azután önálló rész (harmadik rész) szól a fiatalkorúak munkafeltételeiről. Az 1972. évi román Munka Törvénykönyvében — amellett, hogy a fiatalkorúak munkavédelméről már az általános elvek között említés történik (15. szakasz) — a VII. fejezet rögzíti a nők és a fiatalkorúak munkájára vonatkozó szabályokat, olyképpen, hogy előbb a nők munkafeltételeit szabályozza, majd a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések következnek (159—163. szakaszok): Magyarországon az 1967. évi Munka Törvénykönyvét megelőzően szintén ez a rendszer érvényesült (a régi IX. fejezet két részre oszlott, a második szólt a fiatalkorúak védelméről).

Az 1977. évi NDK Munka Törvénykönyve bonyolultabb megoldást választott. A szocialista munkajog alapelveiről szóló 1. fejezetben az egyik alfejezet a nők, az ifjúság és a személyek bizonyos csoportjai (fasizmus elleni harcosok és a fasizmus üldözöttei, az NDK fegyveres testületeinek egykori tagjai, az idősebb életkorban levő dolgozók, a csökkent munkaképességű dolgozók) támogatásának előmozdításáról és védelméről szól, amelynek keretében a 4. szakasz foglalkozik az ifjúság támogatásának főbb elveiről a munkajog keretében. Ezenkívül az egészség- és munkavédelemről szóló 10. fejezetben van egy rövid szakasz (210. §) a dolgozó nők és a fiatalkorúak különleges védelméről. Egyébként a fiatalkorúakra vonatkozó rendelkezések szétszórtan az egyes munkajogi szabályozások között foglalnak helyet.

A még mindig hatályban levő 1951. évi bolgár Munka Törvénykönyve az egészségvédelemről és a munka biztonságáról szóló VII. fejezetben néhány szakaszban foglalkozik a fiatalkorúakkal.

Jugoszláviában az 1976. évi törvény a társult munkáról a IV. fejezetben (a dolgozók egymás közötti munkaviszonya a társult munkában) kiemeli, hogy a munkaviszonyban levő fiatalok külön munkavédelemben részesülnek. (166. szakasz), ennek részleteit a dolgozók önigazgatási általános aktussal kötelesek szabályozni (179. szakasz). Ezenkívül Jugoszláviában az egyes köztársaságok külön törvényeket

hoztak a munkaviszonyról, amelyek a fiatalkorúakra vonatkozóan részletesebb rendelkezéseket tartalmaznak.

Az 1967. évi magyar Munka Törvénykönyvének nincs külön fejezete a fiatalkorúak munkájáról, hanem a reájuk vonatkozó szabályok az általános rendelkezések között különleges szabályokként foglalnak helyet.

Nézetünk szerint a fiatalkorúak — ugyanúgy a nők is — a dolgozók sorában külön kategóriaként jelentkeznek, sok tekintetben reájuk sajátos szabályok vonatkoznak és így helyesebbnek tartjuk a fiatalkorúakra vonatkozó sajátos szabályoknak a Munka Törvénykönyve külön fejezeteként történő felvételét, amint ez a szocialista országok Munka Törvénykönyvei többségében meg is valósult. Ily módon a reájuk vonatkozó szabályok könnyebben tekinthetők át, munkajogi helyzetük egyértelműbbé válik. Úgy tűnik, hogy egy új Munka Törvénykönyve megalkotásánál ezt a szempontot legalábbis mérlegelni kellene.

A fiatalkorúak munkajogi jogalanyisága

A szovjet Alapok és az OSZFSZK Munka Törvénykönyve erről „az az életkor, amelynek elérésekor a munkára alkalmazás megengedett" cím alatt rendelkezik és ezzel érzékelteti is a kérdés lényegét. Tilos 16 éven aluli személyeket munkára alkalmazni. Kivételes esetekben vehetők csak fel a 15. életévüket betöltött személyek munkára, éspedig az üzemi, gyári helyi szakszervezeti bizottsággal egyetértésben. A 16. életév elérése szerepel a munkajogi jogalanyiság kezdő időpontjaként még Bulgáriában (Mt. 112. §), az NDK-ban (Mt. 39. §) és Romániában (Mt. 7. szakasz). Bulgáriában kivételes körülmények között a munkafelügyelőség engedélyével fel lehet venni munkára 15. életévtől 16. életévig terjedő korú személyeket is. Az NDK-ban általános szabály, hogy a 18. életévüket be nem töltött fiatalkorúak munkaszerződéseinek megkötéséhez szükség van a nevelésükre jogosult személyek előzetes írásbeli hozzájárulására [Mt. 41. § (3) bek.]. Romániában a 16. életévüket betöltött fiatalkorúak önállóan köthetnek munkaszerződést. A 14—16. életév közötti személyek itt törvényes képviselőjük hozzájárulásával ugyan köthetnek munkaszerződést, minthogy azonban Romániában a tankötelezettség tízéves, a 16. életév alatti munkavállalásnak általában csak a szünidő alatt van jelentősége.

A lengyel Munka Törvénykönyve a fiatalkorúak foglalkoztatásáról szóló rendelkezéseiben abból indul ki, hogy fiatalkorú az, aki 15. életévét elérte és 18. életévét még nem töltötte be. Tilos 15. életévet be nem töltött személyt alkalmazni. A munkajogi jogalanyiság beállásának időpontja a 15. életév betöltése ez idő szerint még Jugoszláviában (a társult munkáról szóló törvény 168. szakasza) és Magyarországon [Mt. 18. § (2) bek.]. Csehszlovákiában nincs kifejezett korhatár megállapítva a munkajogi jogalanyiság beállására nézve, hanem a jogszabály úgy rendelkezik, hogy a munkajogi jogalanyiság annak a naptári évnek a kezdetével áll be, amelyben az állampolgár kötelező iskolai tanulmányait befejezte, munkába azonban csak tanulmányainak befejezése után léphet (Mt. 11. §). Minthogy Csehszlovákiában ez idő szerint kilenc osztályos általános iskolai oktatás van, az iskolai tanulmányok rendszerint a fiatalkorú 15. életévének betöltésével végződnek és így ott is gyakorlatilag a munkajogi jogalanyiság a 15. életév elérésével áll be. Egyébként, hogy ki tekintendő fiatalkorúnak, azt az „egyes fogalmak magyarázata" című fejezet 274. §-a határozza meg, amely szerint fiatalkorú dolgozók a 18. életévüket be nem töltött személyek.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy a munkajogi jogalanyiság beállásának időpontja általában a 15., illetve 16. életév betöltése, ami nem jelent azonban abszolut szabályt, mert kivételes esetekben a jogszabályokban közelebbről meghatározott engedélyekkel fiatalabb személyek is munkaviszonyt létesíthetnek. Ilyen kivételes eset általában a fiatalkorúaknak a nyári szünidőben meghatározott ideig történő foglalkoztatása, de lehetnek más kivételes esetek is. Általános szabályok továbbá, hogy fiatalkorúnak a munkajog szempontjából a dolgozó 18. életévének betöltéséig tekintendő.

A fiatalkorúak alkalmazásának szabályai

A szovjet Alapok szerint tilos 18 évesnél fiatalabb személyt alkalmazni nehéz munkára, ártalmas vagy veszélyes körülmények között végzendő munkákra, valamint föld alatti munkákra (75. cikk). Ezenkívül minden 18 évesnél fiatalabb személyt csak előzetes orvosi vizsgálat alapján szabad munkára alkalmazni és a továbbiakban 18 éves koruk eléréséig évenként kötelező orvosi vizsgálatnak kell alávetni (76. cikk). Az OSZFSZK Munka Törvénykönyve ehhez hozzáfűzi, hogy a nehéz, egészségre ártalmas vagy veszélyes körülmények között végzendő munkák jegyzékét a törvényben előírt módon kell jóváhagyni (175. cikk).

Minden 18 éven aluli személyt csak előzetes orvosi vizsgálat után szabad munkára alkalmazni és ezt követőleg 18 éves kora eléréséig évenként kötelező orvosi vizsgálatnak kell alávetni (176. cikk).

A bolgár Munka Törvénykönyve szerint tilos 18. életévnél fiatalabb személyeknek nehéz és egészségre ártalmas munkára való felvétele (Mt. 112. §). A 18 évnél fiatalabb ifjak munkára való felvételére a munkafelügyelőség csak akkor ad engedélyt, ha az orvosi vizsgálat alkalmával megállapították, hogy jó egészségi állapotban vannak, figyelembe véve a munka jellegét és az azzal járó esetleges nehézségeket, ártalmasságokat és veszélyeket (120. §).

Az NDK joga szerint fiatalkorúak csak akkor foglalkoztathatók, ha előzőleg orvosilag megállapítást nyert, hogy a tevékenységre egészségileg alkalmasak. [Mt. 210. § (3) bek.] Ennek tisztázására már az ún. felvételi beszélgetések alkalmával is különös súlyt kell helyezni. Fiatalkorúak nem foglalkoztathatók nehéz fizikai és egészségre nézve veszélyes munkákkal.

A lengyel Munka Törvénykönyve szerint csak olyan fiatalkorút szabad alkalmazni, aki legalább az általános iskolát elvégezte és orvosi bizonyítvánnyal igazolja, hogy az adott munka egészségére nem ártalmas (191. cikk). A fiatalkorú munkavállalása előtt előzetes orvosi vizsgálatnak köteles magát alávetni, továbbá az alkalmazás ideje alatt is időszakos és ellenőrző vizs-

gálaton köteles részt venni (201. cikk. 1 §).

A csehszlovák Munka Törvénykönyve úgy rendelkezik, hogy a fiatalkorúak orvosi vizsgálatnak kötelesek magukat alávetni a munkaviszonyba lépés előtt, továbbá a szükségnek megfelelően rendszeresen, de évente legalább egy alkalommal, amennyiben egyes szakágazatokra vonatkozóan nincsen gyakoribb orvosi vizsgálat előírva. [Mt. 168. § (1) bek.] Meghatározza a csehszlovák Munka Törvénykönyve a fiatalkorúak számára tiltott munkákat is (167. §). Így fiatalkorúak nem foglalkoztathatók föld alatti bányamunkákkal; ez a tilalom nem vonatkozik az olyan 16. évnél idősebb fiatalkorúakra, akiknek az ilyen foglalkoztatása szakmai képzésük szempontjából elengedhetetlen.

A magyar jogszabályok szerint a 18. életévüket be nem töltött fizikai dolgozókat a munkaviszony létesítése, illetve a munkakör, illetve munkahely megváltoztatása előtt orvosi vizsgálatban kell részesíteni [12/1972. (VII. 11.) EüM sz. r. 2. §]. Ezenkívül az ilyen dolgozókat évenként időszakos orvosi vizsgálatnak is alá kell vetni A fiatalkorúak egészségére ártalmas munkaköröket, amelyekben fiatalkorúakat foglalkoztatni nem szabad, külön jogszabály [4/1962. (IV. 5.) MüM sz. rend.] határozza meg.

Az egyes országok jogszabályai tehát a fiatalkorúak felvételénél két irányú garanciális jellegű biztosítékokat tartalmaznak a fiatalkorúak egészségének megvédése érdekében. Egyfelől általában meghatározzák azokat a munkaköröket, illetve munkahelyeket, amelyekben 18 éven aluliakat foglalkoztatni nem szabad, másfelől orvosi vizsgálatokat írnak elő, amelyeknek célja a fiatalkorú testi és szellemi alkalmasságának megállapítása az adott munkára. E garanciális jellegű szabályok rendszerbeli elhelyezkedése a jogszabályokban nem egyforma, a fiatalkorúak számára tiltott munkák felsorolása nem mindig a fiatalkorúak felvételével kapcsolatos rendelkezések sorában helyezkedik el, sőt — mint éppen Magyarországon — a fiatalkorúak orvosi vizsgálatáról és az egészségükre ártalmas munkakörökről nem is a Munka Törvénykönyve, hanem külön jogszabályok rendelkeznek.

A fiatalkorúak munkaideje

Egyes szocialista országok Munka Törvénykönyvei kifejezett rendelkezéseket tartalmaznak a fiatalkorúak rövidített munkaidejéről. Így a szovjet Alapok értelmében heti 36 órában foglalkoztathatók a 16—18 éves munkások és alkalmazottak, heti 24 órában pedig a 15—16 éves személyek. Nehéz, ártalmas vagy veszélyes munkafeltételek mellett — mint láttuk — fiatalkorúak nem foglalkoztathatók. Az olyan fiatalkorúak azonban, akiket éppen ilyen munkákra képeznek ki szakiskolákban, technikumokban vagy középiskolákban, szükségképpeni, hogy ilyen munkakörökben is szakmai gyakorlatot szerezzenek. Erre figyelemmel rendelkezik úgy a jogszabály, hogy ilyen munkahelyeken a fiatalkorúak az üzemi gyakorlat vagy üzemi képzés megszerzése céljából naponként legfeljebb 3 órán át foglalkoztathatók (a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő Munkaügyi és Szociálisügyi Állam Bizottság 1959. augusztus 29-i rendelete azoknak a munkáknak a felsorolásáról, amelyekkel tilos 18 éven aluli dolgozókat foglalkoztatni).

Részletesen szabályozza a fiatalkorúak munkaidejét a lengyel Munka Törvénykönyve (202. cikk). A fiatakorú munkaideje 16. életévének betöltése előtt nem haladhatja meg a napi 6 órát, 16. életévének betöltése után pedig a napi 8 órát. A fiatalkorú munkaidejébe be kell számítani a tanulmányi időt, tekintet nélkül arra, hogy a tanulmányok folytatása munkaidőben történik-e, mindazonáltal az így beszámított idő nem haladhatja meg a heti 18 órát. Az illetékes miniszterek az oktatásügyi és nevelésügyi miniszterrel egyetértésben a Munka Törvénykönyvében megállapított korlátok között eltérő szabályokat állapíthatnak meg.

A román Munka Törvénykönyve szerint a 14—16 éves fiatalkorúak munkaideje napi 6 óra, anélkül, hogy ez keresetük csökkenését vonná maga után (Mt. 162. szakasz).

A csehszlovák Munka Törvénykönyvének is van rendelkezése a fiatalkorúak munkaidejéről. A 16 évnél fiatalabb dolgozók munkaideje hetenként legfeljebb 36 óra lehet. A 16. évnél idősebb fiatalkorúak tekintetében olyan korlátozás érvényesül, hogy amennyiben ilyen fiatalkorúak a bányászatban, alagutak vagy tárnák fúrásánál és más hasonló jellegű munkánál dolgoznak, minthogy az ilyen munkák végzése szakképzésük szempontjából elengedhetetlen, munkaidejük hetente legfeljebb 40 óra lehet [Mt. 83. § (2) bek.].

Nincs külön rendelkezés a fiatalkorúak munkaidejéről a bolgár, az NDK és a magyar szabályozásban. Ez azt jelenti, hogy ezekben az országokban a fiatalkorúak munkaideje nem tér el a fenőttekétől. Kérdés, hogy ez helyes álláspont-e. Egyes kollektív szerződések érezték is a szabályozás merevségét, és úgy rendelkeztek, hogy „a fiatalkorúak munkaideje napi 6 óra". Ennek a szabályozásnak a megengedhetősége azonban a mai munkaügyi szabályozási rendszer mellett vitatható, minthogy a fiatalkorúak munkaidejének szabályozását a Munka Törvénykönyve sem kötelezően, sem fakultatív jelleggel nem bízta a kollektív szerződésekre. Más lapra tartozik, hogy de lege ferenda nálunk is helyes lenne a fiatalkorúak számára csökkentett munkaidőt megállapítani, hiszen a 15. életévüket betöltött fiatalkorúak fizikai és szellemi fejlettsége még nem tesz olyan kitartó munkát lehetővé, mint amely a felnőttektől elvárható.

Fiatalkorúak éjszakai foglalkoztatásának, túlmunkájának és készenléti szolgálatának korlátai

A szocialista országok jogában általánosnak tekinthető szabály, hogy fiatalkorút éjszakai munkára túlmunkára és készenlétre nem szabad igénybe venni. Éjszakai munkának általában az este 22 órától reggel 6 óráig, napi három műszak esetében a harmadik műszakban végzett munka minősül. Túlmunka a dolgozó napi munkaidejét meghaladó munka. A készenlét az az időtartam, amely alatt a dolgozó a rendes napi munkaidején felül meghatározott ideig és helyen munka végzésére készen állni köteles.

E fő szabály alól vannak kivételek. Így nálunk egyelőre még az éjszakai munka tilalma alól a 16 éven felüli fiatalkorúakra vonatkozóan jogszabály kivételt tehet [Mt. 38. § (4) bek.]. Ez a rendelke-

zés azonban 1982. január 1. napján hatályát veszti. A Munka Törvénykönyve 1979. évi novellájának indokolása szerint ugyanis a fiatalkorúak éjszakai foglalkoztatása nem számottevő. Éppen ezért a nemzetközi gyakorlathoz való közeledés és a fiatalkorúak testi, szellemi fejlődésének fokozott védelme érdekében az említett időponttól kezdődően az éjszakai munka általános tilalma fog érvényesülni és ezáltal megszűnik az a lehetőség, hogy a jogszabály a tilalom alól a 16 éven felüliekre kivételt tehessen.

A túlmunkában és a készenléti szolgálatban történő foglalkoztatás tilalmának szűkítését jelenti nálunk az a szabály, hogy túlmunkára és készenlétre csak a tizenhat éven aluli fiatalkorúakat nem szabad igénybe venni. A tizenhat éven felülieke tehát ugyanazok a szabályok érvényesek, mint a felnőttekre. Az NDK-ban a 16 éven aluliak túlmunkája ugyancsak tilos [Mt. 175. § (1) bek.], ezen túlmenően a jogszabály a túlóráztatással szemben a 16—18 év közöttieket is védi, amennyiben úgy rendelkezik, hogy ilyen személyek esetében két egymást követő napon nem engedélyezhető kettőnél több, és évenként 60-nál több túlóra [Mt. 174. § (2) bek.]. Ez kedvezőbb, mint a felnőttekre vonatkozó szabály, mert a felnőtt dolgozó részére két egymást követő napon négynél több és évenként 120-nál több túlóra nem rendelhető el [174. § (1) bek.]. Fiatalkorúak 18^{00} órától 6^{00} óráig történő foglalkoztatása az NDK-ban tilos. Kivétel csak a 16. életévüket betöltött ipari tanulók tekintetében megengedett, ha ebben az időben történő foglalkoztatásukat kiképzésük teszi szükségessé. 22^{00} órától 6^{00} óráig történő foglalkoztatásukhoz azonban a nevelésre jogosult személy, az üzemorvos és az illetékes vállalati szakszervezeti vezetőség előzetes egyetértése szükséges [Mt. 170. § (2) bek.].

Az éjszakai munka tilalma érvényes a fiatalkorúak tekintetében továbbá Romániában [Mt. 161. szakasz (1) bek.], Lengyelországban (Mt. 203. § 1. cikk), a Szovjetunióban (Alapok 78. cikk, OSZFSZK Mt. 177. cikk), Bulgáriában (Mt. 112. §), Csehszlovákiában (Mt. 166. §). A csehszlovák szabályozás lehetővé teszi, hogy 16 évnél idősebb fiatalkorúak egy óránál nem hosszabb ideig éjszakai munkát végezzenek, ha ez szakmai képzésük szempontjából szükséges. Ez a kivétel ugyanabból a megfontolásból ered, mint az NDK hasonló szabályozásánál, ahol — mint láttuk — bizonyos feltételek mellett — az ipari tanulók foglalkoztathatók éjjeli munkával. Bulgáriában a munkafelügyelőség engedélyezheti 16. életévüket betöltött személyeknek éjszakai munkára való beosztását (Mt. 112. §).

Fiatalkorúak túlmunkájának elrendelését illetően teljes tilalom érvényesül a Szovjetunióban, ahol az idevonatkozó szabály még olyan irányban is rendelkezik, hogy 18 évesnél fiatalabb munkásokat és alkalmazottakat pihenőnapon végzendő munkával sem szabad foglalkoztatni (Alapok 78. cikk, OSZFSZK 177. cikk), továbbá Csehszlovákiában (Mt. 166. §), Lengyelországban (Mt. 203. cikk, 1. §). Romániában fiatalkorúakat ugyancsak nem szabad a napi munkaidőt meghaladó munkára felhasználni, hacsak ezt elemi csapás vagy más rendkívüli körülmények megelőzése vagy elhárítása nem teszi szükségessé [Mt. 161. szakasz (2) bek.]. Nálunk sem esik korlátozás alá a túlmunka, ha arra baleset vagy elemi csapás megelőzése, illetőleg elhárítása érdekében kerül sor. Ilyen esetben sem kötelezhetők azonban túlmunka végzésére azok, akik teljes túlmunkavégzési tilalom alatt állnak [Mt. V. 43. § (3) bek.]. Ennélfogva fiatalkorúak még baleset vagy elemi csapás megelőzése, illetőleg elhárítása érdekében sem kötelezhetők túlmunka végzésére.

Ha mindezek előrebocsátásával felvetjük a kérdést, hol lehetne a magyar jogszabályalkotónak a fiatalkorúak védelme érdekében ezen a téren előrelépnie, úgy tűnik, hogy megfontolandó lehetne nemcsak a 16 éven aluli fiatalkorúak túlmunkájának megtiltása, hanem a 18 éven aluli személyek — fiatalkorúak — túlmunkájának és készenléti szolgálatának tilalma általánosságban. Ez a fiatalkorúakról történő szociális és egészségvédelmi gondoskodás további lépcsőfoka lehetne, emellett nyilvánvalóan népgazdasági szempontból sem jelentene különös hátrányt e korosztálynak a szóban forgó kedvezmény megadása.

A fiatalkorúak szabadsága

A legtöbb szocialista országban a fiatalkorúak alapszabadsága hosszabb, mint a felnőtteké. Így a szovjet Alapok szerint a 18 évesnél fiatalabb munkások és alkalmazottak egy naptári hónap szabadságban részesülnek (33. cikk). A 18 évesnél fiatalabb munkások és alkalmazottak évi szabadságát nyáron vagy — kívánságukra — bármely évszakban ki kell adni (79. cikk). Ugyanígy rendelkezik az OSZFSZK Munka Törvénykönyve (67. cikk, 178. cikk).

Az NDK joga szerint az alapszabadság időtartama ipari tanulóknál 24 munkanap, a 16 éven aluli fiatalkorúaknál 21 munkanap, és a 16—18 éves életkor közötti fiataloknál 18 munkanap, míg a többi dolgozónál 12 munkanap (az NDK Munka Törvénykönyvének életbe léptetéséről szóló törvény 10. §-a). Itt említjük meg, hogy 18 éven aluli fiatalkorúak tekintetében a szabad időnek két műszak között legalább 13 órát kell kitennie [Mt. 166 § (3) bek.].

A lengyel jog más szempontból differenciál. A fiatalkorú már hat hónap elteltével, az első munkavállalástól számítva 12 munkanap szabadságra szerez jogosultságot, hogy a munkába állásával óhatatlanul együtt járó különleges fáradalmak kipihenésére módja legyen, egy évi munka után pedig 26 munkanap szabadságra jogosult. Abban a naptári évben azonban, amelyben 18. életévét betölti, csak 20 munkanap szabadság illeti meg, amennyiben a szabadságra való jogosultságot a 18. életéve előtt szerezte meg (Mt. 205. cikk 1. és 2. §§).

A csehszlovák Munka Törvénykönyve szerint azt a dolgozót, aki még nem érte el a 18. életévét, három naptári hét alapszabadság illeti [Mt. 101. § (2) bek.]. Az ipari tanulók szabadsága évenként négy naptári hét. Az olyan bányaipari tanulóknak, akik szakmai képzésük végett föld alatt dolgoznak, öt naptári hét szabadság jár (Mt. 102. §).

A román Munka Törvénykönyve szerint 18 éves életkorig a fiatalkorúak pihenőszabadságának időtartama 18—24 munkanap, a fiatalkorú életkorától függően, a jogszabály szerint differenciáltan, úgy, hogy a legfiatalabbak élvezzék a

hosszabb szabadságot (Mt. 163. szakasz).

Nálunk a kérdést a jogszabályalkotó pótszabadság formájában oldotta meg, nevezetesen a fiatalkorúakat egészségük védelme és fejlődésük érdekében külön pótszabadság illeti meg. A fiatalkorú dolgozónak 16 éves korig évi 12 munkanap, ezen túl 6 munkanap pótszabadság jár [Mt. 42. § (2) bek., Mt. V. 47. § (1) bek.]. Ez a pótszabadság utoljára abban az évben jár, amelyben a dolgozó a 16., illetőleg 18. életévét betölti. A fiatalkorúnak járó pótszabadság a munkaviszony alapján járó pótszabadsággal együtt évi 12 munkanapot nem haladhat meg [Mt. V. 51. § (1) bek.].

A szabadság szabályozásának célja, hogy biztosítsa a dolgozó számára a pihenéshez szükséges szabad időt, ami fiatalkorúaknál, fizikai és szellemi fejlődésükre tekintettel, hoszabb tartamú szabadságot tesz indokolttá.

A fiatalkorúak munkájának díjazása

A fiatalkorúak munkájának díjazására vonatkozó szabályozások a szocialista országokban igen különbözőek, éspedig mind a szabályozás formáját, mind tartalmát illetően. Ami a szabályozás formáját illeti, egyes szocialista országokban (Szovjetunió, Románia, Csehszlovákia) a munka törvénykönyvek tartalmaznak egyes rendelkezéseket, más államokban (NDK, Lengyelország, Magyarország) a munka törvénykönyvek ezt a kérdést nem szabályozzák, hanem más normatív aktusokban találunk eligazítást a kérdés rendezésére nézve. Ami a szabályozás tartalmát illeti, ez nagymértékben attól függ, hogy a fiatalkorúak a jogszabály erejénél fogva rövidített munkaidőben dolgoznak-e, vagy pedig a fiatalkorúak munkaideje nem tér el a felnőttekétől. A részleteket illetően az alábbiakra utalhatunk:

A szovjet törvények szerint a rövidített napi munkaidőben dolgozó 18 évesnél fiatalabb munkások és alkalmazottak munkabérét ugyanolyan mértékben kell kifizetni, mint a teljes napi munkaidőben dolgozó megfelelő kategóriájú munkások és alkalmazottak munkabérét. A teljesítménybérben foglalkoztatott 18 évesnél fiatalabb munkások és alkalmazottak munkáját a felnőtt dolgozók részére meghatározott teljesítménybérben kell díjazni, a napi munkaidejük csökkentett tartama és a felnőtt dolgozók munkaidejének tartama közötti különbség idejére ezenkívül a bértarifa szerinti pótlékokat kell fizetni. (Alapok, 77. cikk, OSZFSZK, Mt. 180. cikk.). A lényeg tehát az, hogy a 18 évnél fiatalabb dolgozók fizetését csökkentett munkaidő mellett is ugyanolyan összegben kell kifizetni, mint amennyi a megfelelő kategóriájú dolgozóknak teljes munkaidő mellett járna.

Romániában is a 14—16 életév közötti fiatalkorúak rövidített munkaideje folytán az alkalmaztatásuknak megfelelő szakmai kategória szerinti munkabér nem csökkenthető (Mt. 162. szakasz).

A csehszlovák jog szerint a munkáltatók a 16 éven aluli fiatalkorúakat nem foglalkoztathatják teljesítménybér-rendszerben végzett munkákkal, díjazásuknál pedig nem alkalmazhatnak teljesítménybért [Mt. 166. § (2) bek.]. Legfeljebb szakmai képzésük keretében megfelelő korlátok között jöhet ez a bérezési forma figyelembe, hogy a végzett munka díjazásának ezzel a módjával is megismerkedjenek.

Magyarországon és az NDK-ban az ifjúságról szóló törvények fektetik le a fiatalkorúak díjazásának alapelveit. Így nálunk az 1971. évi IV. törvény szerint a dolgozó fiatalok anyagi és erkölcsi megbecsülését a munka szerinti elosztás elve alapján, a többi dolgozóval azonos módon kell biztosítani [15. § (1) bek.]. Tehát a bérezés vonatkozásában a fiatalkorúak egyenjogúságának elve érvényesül. A pályakezdő fiatalok munkába lépését követően a munkahelyek vezetői — a munkahely KISZ-szervezetével és a szakszervezet munkahelyi szervével együtt — rendszeresen kötelesek többek között megvizsgálni, hogy a pályakezdő fiatalok díjazása arányos-e felkészültségükkel és végzett munkájukkal [az ifjúságról szóló, 1971. évi IV. törvény végrehajtásáról szóló, 1043/1971. (X. 2.) Korm. sz. határozat 7. pontja]. Az 1976—1980. évre szóló kollektív szerződések megkötésére vonatkozó irányelvek 17. pontja szerint pedig a személyi alapbérek megállapítására vonatkozó elvek keretében különösképpen intézkedni kell a fiatalok esetében a helyes béraránvok megteremtéséről. Ezen kívül a kollektív szerződésekben rendszerint rendelkezéseket találunk az ifjúsági versenymozgalom anyagi elismeréséről, így pl. az Autóipari Kutató Intézet kollektív szerződése szerint a „Kiváló Ifjú Mérnök-Közgazdász és Technikus", valamint a „Kiváló Ifjúmunkás, Szakmunkás és a Szakma Ifjú Mestere" mozgalom anyagi elismerésére az Intézet megfelelő évi keretet irányzott elő, a Műszeripari Kutató Intézet kollektív szerződése szerint a „Kiváló Ifjú Szakember" kitüntetésért, valamint az Intézet Kiváló Ifjúsági Brigádja kitüntetés esetén az érdekelteknek megfelelő jutalmak járnak, a Gépipari Technológiai Intézet kollektív szerződése szerint az ifjúságpolitikai célok megvalósítása érdekében teljesített kifizetésekre fordítandó összeg évenként kerül meghatározásra.

Az NDK-ban az ifjúságról szóló 1974. évi törvény szerint az állami és gazdasági funkcionáriusok kötelesek az ifjúság teljesítményeit a szocialista teljesítményi elvnek megfelelően díjazni, premizálni és sokoldalúan erkölcsileg is méltányolni. Biztosítaniuk kell, hogy a munkabérek és a prémiumok a dolgozó ifjúságot érdekeltté tegyék magas munkateljesítmények elérésében, a nagyobb felelősség vállalásában és a szükséges képesítés elnyerésében (9. §). Itt is a fiatalkorúak és fiatalok kollektívái gyakran részesülnek magas kitüntetésekben, teljesítményeik elismeréseképpen megkapják a „munka hőse" címet vagy a „kiváló fiatal aktivista" megtisztelő címet.

Sajátos helyet foglal el a fiatalkorúak munkája díjazásának szabályozása terén a lengyel jogszabály, amely abból indul ki, hogy a Munka Törvénykönyve szerint a szakképzettséggel nem rendelkező fiatalkorúak csak szakképzettség megszerzése végett alkalmazhatók (191. cikk 2. §). Ennek megfelelően külön minisztertanácsi rendelet szabályozza a fiatalkorúak szakképzettsége megszerzésének és a fiatalkorúak ezen idő

alatti díjazásának kérdését (1974. évi 219. sz. rendelet). A szakképzettség szerzésének ideje alatt a teljes munkaidőben foglalkoztatottak részére egyébként járó díjazás 20—25%-a jár a fiatalkorúnak a szakképzés első, 30—40%-a a szakképzés második, 55—65%-a a szakképzés harmadik évében (13. §).

A fentiekből látható, hogy az egyes országok jogszabályalkotói a fiatalkorúak munkája díjazásának kérdését különböző szempontokból közelítik meg. Nem alakult ki egységes fejlődési irány, nyilvánvalóan a jövő fogja megmutatni, hogy a fiatalkorúak érdekeinek szem előtt tartásával miként lehetne az optimális megoldás felé közeledni.

A fiatalkorúak képzése és továbbképzése

Ebben a tekintetben is az egyes szocialista országokban különböző megoldásokkal találkozunk. Legtöbb országban az ipari tanulóképzés fő szabályait a Munka Törvénykönyve tartalmazza, nálunk külön jogszabály rendelkezik.

A Munka Törvénykönyve szabályozza az iparitanuló-képzést az NDK-ban. A Munka Törvénykönyvének 6. fejezete rendelkezik a szakmai képzésről, amelynek keretében szól a szakmai képzés alapelveiről, a vállalat és az ipari tanuló jogairól és kötelezettségeiről, a tanulóviszony létesítéséről [itt a tanulóviszony a munkaviszony különleges fajtája — 129. § (3) bek.], a tanulószerződés tartalmáról és megkötéséről, a tanulószerződés módosításáról, meghosszabbításáról és felbontásáról. Tanulóviszony létesítésében a fiatalkorúnak és a vállalatnak kell megállapodnia (tanulószerződés). Tanulószerződést azokkal a fiatalkorúakkal lehet kötni, akik a szakoktatás kezdetekor 16. életévüket betöltötték. Tanulószerződés kötése megengedhető olyan fiatalokkal is, akik 14. életévüket betöltötték és a legkülönbözőbb okokból a tízosztályos általános képzést nyújtó, politechnikai iskolát idő előtt elhagyják. A tanulószerződésre — amennyiben eltérő rendelkezés nincsen — megfelelően alkalmazandók a munkaszerződés megkötésére, módosítására és felbontására vonatkozó rendelkezések (Mt. 134. §). Az NDK Munka Törvénykönyvének 7. fejezete a képzésről és továbbképzésről rendelkezik. Ebben a fejezetben is hangsúlyt kap az az alapelv, hogy az ifjúságot elsődlegesen kell a továbbképzésbe bevonni [148. § (2) bek.].

A csehszlovák Munka Törvénykönyve is részletesen foglalkozik az iparitanuló-viszonnyal (III. rész). Az ifjúság szakmai képzését a vállalatok iparitanuló-viszony keretében biztosítják. [Mt. 217 § (3) bek.]. Szabályozza a Munka Törvénykönyve a vállalatok és az ipari tanulók kötelezettségeit, az iparitanuló-szerződés és az iparitanuló-viszony keletkezését, módosítását és megszüntetését. Külön foglalkozik a vállalatok kötelezettségeivel az iparitanuló-viszony megszűnésekor, az ipari tanulók pénzügyi és anyagi ellátásáról.

A II. rész hatodik fejezetében találunk rendelkezéseket a dolgozók képzettségéről való gondoskodásról és ennek emeléséről. A vállalati egység köteles többek között az olyan fiatalkorúak részére, akik a kötelező iskolalátogatás befejezését követően közvetlenül munkaviszonyba léptek, kialakítani a szakmai nevelésük és képzésük eredményes lebonyolításának feltételeit a dolgozók továbbképzésére vonatkozó irányelvek szerint, adott esetben őket megnyerni az iparitanuló-vizsgákra való felkészülésnek a megfelelő szakmában [Mt. 142. § (2) bek.].

A román Munka Törvénykönyve is rögzíti az iparitanuló-képzés elveit (Mt. 160. szakasz). Ennek értelmében a munkahelyen ipari tanulóként letöltött idővel szakmai képesítést ipari tanulói szerződés alapján lehet szerezni és ez termelő vagy a lakosság szolgáltatási egységeiben végzett gyakorlati felkészítés és elméleti képzés útján valósul meg. Az ipari tanulók a képzés ideje alatt ösztöndíjban vagy a termeléshez való hozzájárulásuknak megfelelően díjazásban részesülnek. Általában az elméleti képzést összhangba kell hozni a gyakorlati oktatással és meg kell teremteni a feltételeket e feladat teljesítéséhez (Mt. 159. szakasz).

A lengyel jog szerint — amint fentiekben erre már utalás történt — szakképzettséggel nem rendelkező fiatalkorúak csak szakképzettség megszerzése végett alkalmazhatók. Ennek megfelelően a lengyel Munka Törvénykönyve részletesen szabályozza a szakképzettség megszerzésére irányuló munkaszerződés megkötését és felbontását (Mt. 194—196. cikkek). A fiatalkorúakkal szakképzettség megszerzésére irányuló munkaszerződésben meg kell határozni különösen a szakképzés fajtáját és időtartamát, valamint a díjazás mértékét. Külön rendelkezéseket tartalmaz a lengyel Munka Törvénykönyve a fiatalkorú dolgozók továbbképzéséről (Mt. 197—200. cikkek).

A Szovjetunióban a szakmunkások képzésének egyik módszere ipari tanulók képzése közvetlenül a termelésben, a reájuk bízott munkafeladatok gyakorlása során. Az ipari tanuló a vállalatnál munkásnak minősül, minthogy képzésének keretén belül meghatározott termelési feladatokat végez az elsajátítandó szakterület körében. Ebből a célból tanulószerződést köt. Szakképzésének befejezése után munkaszerződés alapján végzi tevékenységét tovább. Ennek jogszabályi alapja a szovjet Alapok 83. cikkében és az OSZFSZK Munka Törvénykönyve 184. cikkében található, amelyek értelmében a vállalatok, szervezetek, intézmények igazgatósága egyéni és brigádoktatás, továbbá tanfolyam keretében vagy egyéb formában üzemen belüli képzést szervez a munkások és alkalmazottak, különösen a fiatalkorúak szakmai képzése és továbbképzése céljából. Az üzemen belüli képzés befejezése után a munkás megszerzi a szakmai és munkabesorolási útmutatónak megfelelő szakképzettséget, és biztosítani kell számára a megszerzett szakképzettségnek és új, magasabb kategóriájának megfelelő munkát (OSZFSZK Mt. 186. cikk). A részletes szabályozást a munkásoknak közvetlenül a termelésben történő képzéséről és továbbképzéséről szóló, 1968. október 18-i mintastatutum és más normatív aktusok tartalmazzák.

Nálunk a szakmunkásképzésről a Munka Törvénykönyve nem rendelkezik. Ma is hatályos az 1969. évi VI. törvény, amelynek értelmében a szakmunkás-utánpótlásról

elsősorban a szakmunkásképző iskolák gondoskodnak. A gyakorlati oktatás azonban történhet az iskolával megállapodás alapján állami vállalatnál, szövetkezetnél és egyéb munkáltatónál a termelőmunkában való részvétellel is. Ennek keretében a vállalat köteles a képzés feltételeit biztosítani és a tanulót a választott szakmára előírt követelményeknek megfelelően foglalkoztani, neveléséről, egészsége és testi épsége megóvásáról gondoskodni, valamint az előírt juttatásokban részesíteni. A tanuló képzése tanulóviszony keretében történik, amely a szakmunkásképző iskolába való beiratkozással jön létre és a tanulmányok befejezéséig tart. A szakmunkásképzésre kötött iparitanulószerződés nem tartozik a Munka Törvénykönyve által szabályozott tanulmányi szerződés [Mt. 21. § (2) bek.] körébe (A Munka Törvénykönyve kommentárja, 1978. I. kötet 258—259. old.). Ami egyébként nálunk a fiatalok továbbképzését illeti, a vállalatok kötelessége különösen azoknak a fiataloknak a támogatása, akik munkájuk magasabb színvonalon történő ellátása érdekében továbbképezik magukat. Általános szabály, hogy a munkája mellett továbbtanuló dolgozót fizetett munkaidőkedvezmény, tanulmányi szabadság és utazási költségtérítés illeti meg (Mt. V. 57. §).

Felvetődik a kérdés, hogy nem kellene-e nálunk is az iparitanulóképzés főbb elveit a Munka Törvénykönyvében szabályozni, minthogy a szakmunkás-utánpótlás biztosításának elsődleges formájáról van szó. A többi szocialista ország jogszabályalkotása legalábbis ebbe az irányba mutat és ezért de lege ferenda ennek megvalósítása nálunk is megfontolást érdemel.

A fiatalkorúak munkaviszonyának megszüntetése

Egyes szocialista országok a fiatalkorúakat munkaviszonyuk megszüntetésével szemben is védik. Így a Szovjetunióban 18 évesnél fiatalabb munkásokat és alkalmazottakat az igazgatóság kezdeményezésére elbocsátani, az elbocsátás általános szabályainak megtartása mellett, csak a kerületi (városi) gyámhatóság hozzájárulásával szabad, a jogszabályban meghatározott esetekben pedig az elbocsátásnak csak kivételes esetekben, kötelező elhelyezés mellett lehet helye (Alapok 82. cikk, OSZFSZK 183. cikk).

Az NDK-ban is a fiatalkorúak munkaviszonyának megszüntetésére különleges szabályok érvényesek. Így a fiatalkorúak munkaviszonyának megszüntetéséhez a vállalat szerint illetékes járási vagy városi tanács végrehajtó bizottságának előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges. Ugyanez vonatkozik a szakmunkásokra a szakmunkásképzés befejezését követő egy év elteltéig [Mt. 59. § (1) bek.]. A vállalatnak a dolgozót a hozzájárulásról tájékoztatni kell [Mt. 59. § (1) bek.].

A csehszlovák Munka Törvénykönyve szerint ha a vállalat a fiatalkorú munkaviszonyát (tanulóviszonyát) meg akarja szüntetni, ezt törvényes képviselőjének tudomására kell hozni [Mt. 164. § (2) bek.]. Ez a rendelkezés a szülők, illetve törvényes képviselők informáltságát kívánja elősegíteni, és ezzel meg akarja teremteni az előfeltételeket a fiatalkorúakat érintő fontos kérdésekben való kölcsönös együttműködésre és lehetővé kívánja tenni részükre, hogy az előállott helyzetben kellő időben nyilatkozhassanak. A Munka Törvénykönyve egyébként a fiatalkorú elbocsátását csak kivételes esetekben engedi meg, amennyiben a vállalatnak ehhez a törvényben megállapított oka van és eleget tett az említett esetekben a törvényben megkövetelt egyéb feltételeknek is.

Bulgáriában, Lengyelországban és Romániában az az általános szabály védi a fiatalkorúakat is, amely szerint a munkaviszony megszüntetéséhez az üzemi szakszervezeti bizottság előzetes nyilatkozatát kell bekérni, amely ugyan az igazgatót nem köti, mégis alkalmas arra, hogy gátat vessen az elhamarkodott, indokolatlan felmondásoknak. Ez a fiatalkorúak érdekeinek védelmét is szolgálja, minthogy feltehetően a szakszervezeti bizottság fiatalkorúak munkaviszonyának megszüntetésénél fokozott körültekintéssel fog nyilatkozni.

Magyarországon a munkaviszony megszüntetésével kapcsolatban a szakszervezetek állásfoglalását a munkáltatónak nem kell bekérnie. Nincs is különleges szabály, amely a fiatalkorúak munkaviszonyának megszüntetését korlátozná. Úgy tűnik, hogy a fiatalkorúak védelmét szolgáló jogszabályi rendszernek ez a hézaga a legközelebbi kodifikációs munkálatoknál közelebbi megvizsgálást igényelne.

A munkáltatók együttműködése a társadalmi szervezetekkel a fiatalkorúak érdekeinek védelmében

Végül csak arra kívánunk utalni, hogy a fiatalkorúakat érintő kérdésekben a munkáltatónak szorosan együtt kell működnie a társadalmi szervezetekkel, elsősorban a szakszervezetekkel és az ifjúsági szövetségekkel. Csak példaképpen említjük ebben a vonatkozásban a Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság munkaügyi törvényhozását.

A csehszlovák Munka Törvénykönyve többek között úgy rendelkezik, hogy a fiatalkorúakat érintő fontos kérdések megoldásánál a vállalatoknak szorosan együtt kell működniük a társadalmi szervezetekkel, különösen a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalommal, az Ifjúság Szocialista Szövetségével, emellett a fiatalkorúak szüleivel is (Mt. 163. §).

Az NDK Munka Törvénykönyve szerint a vállalati szakszervezeti szervezet és annak szervei gyakorolják a szakszervezet alkotmányos jogait, többek között azáltal, hogy közreműködnek az ifjúság nevelésében és szakmai képzésében [Mt. 22. § (2) bek. g) pont]. A vállalat vezetőjének kötelessége a vállalat munkahelyi szakszervezeti vezetőségével, a Szabad Német Ifjúsági Szövetség és más társadalmi szervek alapszervezeti vezetőségével együttesen megoldani a szellemi-kulturális és sportélet tervszerű fejlesztéséhez szükséges feladatokat. Ebbe a körbe tartozik az ifjúság sokirányú kulturális, sportbeli és turisztikai tevékenységéhez, különösen a szabadidő kialakításához a szükséges feltételek megteremtése, az ifjúság kezdeményezéseinek hasznosítása mellett [Mt. 223. § (1) és (2) bek.].

Nálunk az ifjúságról szóló 1971. évi IV. törvény rendelkezik akképpen, hogy a munkahelyek társadalmi szervezetei részt vesznek a dolgozó fiatalok szocialista nevelésében, jogaik biztosításában és érdekeik védelmében [16. § (2) bek.]. E törvény végrehajtásáról szóló 1043/1971. (X. 2.) Korm. határozat szerint pedig a Szakszervezetek Országos Szövetségének és a szövetkezetek szövetségének feladata, hogy állásfoglalásaikkal, intézkedéseikkel segítsék elő az ifjúságra vonatkozó jogszabályok végrehajtását a dolgozó ifjúság vonatkozásában. Elsősorban azonban a munkahelyi szakszervezeti bizottságokra hárulnak teendők az ifjúság problémái megoldásának elősegítése terén. Olyan légkört kell kialakítaniuk, amelyben az ifjúság felismeri, hogy vele a munkahelyen komolyan számolnak, munkáját elismerik és érvényesülésüket biztosítják.

Ahhoz sem férhet azonban kétség, hogy a munkáltatók és a társadalmi szervezetek együttműködése formáinak keresése meghaladja a munkajog kereteit. Olyan kérdéseket is felölel, mint az ifjúság számára lakások építése, külföldi utazások szervezése, az ifjúság iskolán kívüli oktatása, ifjúsági klubok létesítése. Ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósítását azért is támogatni kell, mert elősegítik az ifjúság alkotó erőinek további kibontakozását és érvényesülését. Ezzel pedig az egyik legfontosabb társadalmi feladatnak teszünk eleget.

Trócsányi László

A vércsoport-vizsgálatok alkalmazásáról származás-megállapítási perekben*

A vércsoport vizsgálatok a vitás származás felderítésében való alkalmazhatóságukat a következő alapvető törvényszerűségeknek köszönhetik:

1. Minden ember meghatározott, reá jellemző biokémiai differenciáltsággal rendelkezik, amely őket egymástól megkülönbözteti.

2. A magzati életben vagy a születés után közvetlenül kialakult egyedi biokémiai tulajdonságok az élet folyamán változatlanok maradnak, sőt bizonyos ideig — egyesek — még a halál után is kimutathatók a hullai részekben.

3. E tulajdonságok kialakulása és megjelenése nem véletlen műve, hanem öröklésesen determinált, manifesztációjukban megfelelő törvényszerűségek érvényesülnek.

4. Rendelkezünk olyan vizsgálati módszerekkel, amelyek pontos és reprodukálható eredmények elérését lehetővé teszik.

Minden vércsoport-rendszerre érvényes az alábbi 2 öröklési szabály:

1. Egy utódban (gyermekben) csakis olyan allotípusok (alloantigének) lehetnek jelen, amelyekkel egyik vagy mindkét szülője rendelkezik. Ebből következik, hogy ha egy gyermekben olyan jelleg található, amely szülőanyja vérében nem mutatható ki (vagy jelenléte kizárt), nemzője csakis olyan férfi lehet, aki ezzel a jelleggel rendelkezik. Ilyen jelleggel nem rendelkező férfiak apasága lehetetlen. (Dominantia-szabály.)

2. Gyakorlatilag sokkal fontosabb a következő szabály. Eszerint: ha az utódban (gyermekben) a kimutatott típus (antigén) homozygota alakban (genotípusban) van jelen, akkor a nemzőapa csak olyan férfi lehet, akiben ez kimutatható. Más szóval: az ellentétes (azaz, az allélpár másik tagja által determinált) jelleg homozygota genotípusban a nemzőapában nem fordulhat elő. Ez a szabály: az ellentétes (antitetikus) allel által determinált jelleg homozygota előfordulásának lehetetlensége a gyermekben és a szülőkben. Ilyen esetben (ha az apaság vitás) az anya vizsgálata nem is szükséges. Ez a szabály minden olyan vércsoport-rendszerben érvényes, amelyben a fenotípus a genotípussal megegyezik, ill. amelyben a genotípus direkt meghatározható. (De az AB0-rendszerben is érvényes, ahol a „0" és az „AB" allotípusok esetében a fenotípus azonos a genotípussal. (0=00, AB=AB.)

A vércsoport vizsgálat eredménye, mint bizonyíték

A vércsoport vizsgálatokkal történő bizonyításra származásmegállapítási és gyermektartási polgári perekben kerülhet sor. A származásmegállapítási perek lehetnek: az apaság bírói megállapítása (Csjt. 38. §), az apaság vélelmének megdöntése (Csjt. 43. §), az anyaság bírói megállapítása (Csjt. 40. §) és utólagos házasságkötés hatályának megállapítása (Csjt. 39. §). Ritkábban házassági bontóperekben is sor kerülhet az apaság tisztázásában a vércsoport vizsgálatra. A gyermektartás (házasságon kívül született gyermek tartása) iránti perek tárgya lehet: tartásdíj megállapítása, felemelése, leszállítása, fizetési kötelezettség megszüntetése, időtartamának megállapítása stb. Csak ritkán kerül sor büntető perekben vércsoport vizsgálatokra (vérfertőzés, erőszakos nemi közösülés stb.).

A bíróság által e perekben felveendő bizonyításra a gyakorlatban akkor kerül sor, amikor a bizonyítás egyéb adatai alapján annak szükségessége merül fel, hogy a bíróság az említett körbe tartozó, az ügy eldöntése szempontjából jelentős tényeket felderítse. Az erre vonatkozó bizonyítás felvételének módja a gyermektartási, a származásmegállapítási és az ezzel kapcsolatos bírói eljárásokban adva van, ugyanis a bizonyítási eszközök egyik faja: a szakértői bizonyítás biológiai vizsgálatok alapján a bíróság rendelkezésére áll, és ezt a bíróságnak nemcsak lehet, de igénybe is kell vennie a törvényesség biztosítása, az igazság kiderítése érdekében, ha annak eredménye az ügy eldöntését érdemben befolyásolja.

Az említett peres eljárásokban a szakértői bizonyítás körében orvosszakértői (helyesebben biológiai-szakértői) bizonyításról kell beszálni.

A *származásmegállapítási* és *gyermektartási perekben* a szakértői bizonyítás körében az orvosszakértői, ill. biológiai szakértői bizonyításról kell bővebben beszél-

---

* Az Országos Igazságügyi Orvostani Intézet 3. számú módszertani levele (I. K. 1978. 4. sz.) tartalmazza azokat az irányelveket, amelyeket a származásmegállapítási perekben végzendő vércsoport- és antropológiai vizsgálatoknál, valamint a szakvélemények adásánál be kell tartani. Ezek az irányelvek ma is érvényesek. Úgy gondoljuk, hogy a családjogi perekben tevékenykedő bírák és jogászok számára hasznos lesz, ha a vércsoport vizsgálatok alkalmazásának néhány fontosabb kérdésével részletesebben foglalkozunk.

ni. A szakértői bizonyítás eredményeként a perekben a szakértői vélemény mindig a leszármazással kapcsolatos:

a) kizártnak tarthatja, hogy „A" „B"-től származott,

b) valószínűnek vagy valószínűtlennek tarthatja „A"-nak „B"-től való származását,

c) a leszármazást lehetségesnek tarthatja, anélkül, hogy akár pozitív, akár negatív irányban nagyobb valószínűség mutatkoznék.

A szakértői vélemények 4 fontos vizsgálaton alapulnak:

1. Vércsoport vizsgálaton.

1. Antropológiai-örökléstani vizsgálaton.

3. Nemzőképesség-vizsgálaton.

4. Szülészeti leleten.

A *vércsoportok* öröklési szabályaiból következik, hogy a vizsgálat eredménye az lehet, hogy arról a férfiről, aki valóban nem nemzője a szóban forgó gyermeknek, megállapíthatja, hogy nem lehet nemzőapa. Vagyis negatív bizonyítékot szolgáltat az apaság kérdésében. Ezt úgy is lehet kifejezni, hogy a vélelmezett apa apaságát a vércsoport vizsgálat alapján ki lehet zárni. Ebből az is következik, hogy, ha egy férfi apaságát a vércsoport vizsgálatok nem zárják ki (másszóval: lehetségesnek mondják), ez *általában* nem értékelhető a szóban forgó férfi apasága melletti bizonyítékként. Ez csupán azt jelenti, hogy az illető apasága *az elvégzett vércsoport vizsgálatokkal* nem zárható ki. (Vagyis lehetséges, hogy további vércsoport vizsgálat apaságát még kizárhatja.) Persze ritka esetben az apaságkizárás pozitív bizonyítékot is szolgáltathat, indirekte. (Ha pl. egy ügyben több férfi szerepel vélelmezett apaként, és a vércsoport vizsgálat egy kivételével valamennyi apaságát kizárta. Ez az eredmény egyben a ki nem zárt férfi apaságának közvetett bizonyítékát is jelenti, ha lehetetlen, hogy az anya a perben szereplő férfiakon kívül mással nemi viszonyt folytatott.)

A családjogi törvény (Csjt. 43. § 1. bek.) alapján az apaság vélelme megdőlhet: a) ha az „apa" a fogantatási időben az anyával nemileg nem érintkezett, és b) ha a „körülmények szerint egyébként lehetetlen, hogy a gyermek tőle származzék". Az apaság lehetetlenségének bizonyítékaként a vércsoport vizsgálat kizáró eredménye — ha ahhoz kétség nem fér — elfogadandó. Ez azt is jelenti, hogy a vércsoport vizsgálatok apaságot kizáró eredménye, mint bizonyíték nem szorul semmiféle egyéb bizonyítékkal való megerősítésre, másrészt egyetlen más bizonyíték sem rendelkezik olyan bizonyító erővel, amely alkalmas ezt a megállapítást megdönteni.

Vannak olyan, a származási ügyek tisztázásában bevezetett vércsoport-rendszerek, amelyek vizsgálatának eredményeként a szakértői vélemény az apaságot nem „kizártnak", hanem csak — különböző fokban — valószínűtlennek mondja ki, annak ellenére, hogy az illető férfi apasága valamelyik öröklési szabályba ütközik. (Elsősorban az ellentétes homozygotaság eseteiről van itt szó.) Ennek oka a vizsgálatba bevont vércsoport-rendszer öröklési szabályainak még nem kellő bizonyítottsága vagy a vizsgálat elégtelen körülményei, ill. a módszerben rejlő hibaforrás.

Az *antropológiai-örökléstani vizsgálat* a leszármazás valószínűségére vonatkozóan nyilvánít véleményt. E vizsgálat eredménye alapján a leszármazás ugyan ki nem zárható (meg nem állapítható), de a szakértő a „gyakorlatilag bizonyított" és a „gyakorlatilag kizárt" szélső értékek határai közt tud valószínűségi véleményt nyilvánítani.

Az utóbbi években már nálunk is alkalmazzák a genetikai anyag hordozóinak, a *kromoszómáknak* a vizsgálatát (Bujdosó, Somogyi). Ettől a vizsgálattól a következő esetekben várható értékelhető eredmény:

1. Két- vagy több férfis ügyekben: a) ha a vércsoport vizsgálattal nem történt apaságkizárás és az antropológiai vizsgálat nem eredményezett határozott véleményt, b) ha a szerostatisztikai értékelés egymástól nem szignifikánsan eltérő.

2. Ha a vércsoport vizsgálat az apaságot nem zárta ki, a szerostatisztikai érték a semleges zónába esett és az antropológiai szakvélemény eredménye „lehetséges" vagy „nem dönthető el".

A *nemzőképességi vizsgálat* mind a leszármazás, mind az ennek előfeltételét képező nemzés megtörténtének kizártságát, végül a nemzés megtörténtének valószínűtlenségét állapíthatja meg. E vizsgálat eredménye tehát csak negatív bizonyítékot nyújthat a leszármazás tekintetében, pozitívat nem.

A *szülészeti lelet* alapján adott szakvélemény is felhasználható a már tárgyalt perekben. Ezeknek a vizsgálatoknak alapján rendszerint valószínűségi véleményt ad a szakértő, de meghatározott időben történt közösülésből való leszármazást biztosan kizártnak is mondhatja. (Pl. 300 napra született gyermek az állított közösülés után és a gyermek nyilvánvalóan koraszülött, vagy megfordítva, 182 napra született és jól fejlett).

Az apaság kizárása vércsoport vizsgálattal

A vércsoport vizsgálatok a származási ügyekben elsősorban az apának vélelmezett férfi (férfiak) nemzőapaságának kizárását teszik lehetővé. A nem apaság bizonyításának módszere a következő: első lépésként meg kell határoznunk annak a személynek, akinek származása az apa viszonylatában vitás (kétes), valamint ezen személy szülőanyjának vércsoport tulajdonságait (allotípusait). Ehhez természetesen fel kell tételezni, hogy az anya személye nem vitás.

Szólnunk kell itt arról is, hogy *hány és milyen vércsoport rendszereket kell (vagy ajánlatos) bevonni a szakértői vizsgálatba.* Irányadó szempont, hogy elsősorban olyan vércsoportok vizsgálatát kell elvégezni, aminek a kizárási esélye elég magas. Mivel állandóan bővül a követelményeknek megfelelő vércsoport-rendszerek köre, ezért emelkedik a szakértői gyakorlatba bevont (vagy bevonható) vércsoport-rendszerek száma is. (Így hazánkban 1947-ben 2, 1961-ben 3, 1968-ban 5, 1980-ban pedig már 13 vércsoport-rendszer vizsgálata történik rendszeresen.) Ebben közrejátszik az is, hogy a szakértőnek kötelessége, hogy igénybe vegye mindazon módszereket, amelyek az apaság tisztázására az adott időben és körülmények között rendelkezésre állnak. A cél,

az elméletileg lehetséges (maximális) 99,8%-os kombinált apaságkizárási esély elérése.

A vércsoport vizsgálatok számának határt szabnak: a munkaigényesség (felszereltség), a vizsgálatokhoz szükséges reagensek beszerezhetősége. Ezért általában az a vélemény és gyakorlat alakult ki, hogy a szakértői vizsgálatot kb. 90%-os kombinált kizárási esély eléréséig érdemes folytatni. Ha még ekkor sem sikerül apaság-kizárást elérni, akkor a kapott eredmények alapján szerostatisztikai szakvéleményt kell adni.

Jelenleg a származás megállapítási ügyek vizsgálatára leggyakrabban igénybe vett vércsoportrendszerek a következők: A_1A_2B0, MN, Rh, Ss, Duffy, Kell vörösvérsejt-membrán, haptoglobin (Hp), immunglobulin (Gm-Inv), Gc szérumfehérje, vörösvérsejt savanyúfoszfatáz, PGM_1, GPT, AK, ADA izoenzim polimorfizmusok. (Kívülük szükség esetén rendelkezésre áll még néhány más vércsoportrendszer is.) Ezek segítségével 90%-on felüli kombinált kizárási esély érhető el. Az ún. szövetkompatibilitási (HLA) antigének vizsgálatával a kombinált kizárási esély kb. 98%-ra fokozható. Ez azt jelenti, hogy ma már lehetséges a „nemapák" 98%-ának kizárása a vércsoport vizsgálatok segítségével.

A vércsoport vizsgálat sorrendjét illetően szabály nincsen, azonban az a gyakorlat alakult ki, hogy a vizsgálatot a szakértők általában a fenti sorrendnek megfelelően végzik. (Természetesnek vehető, hogy a „klasszikus" vércsoportrendszerek — AB0, MN — nem maradhatnak ki a vizsgálatból, még akkor sem, ha más vércsoportrendszerrel apaságkizárást értek el.) Kialakult egy olyan szakmai gyakorlat is, hogy — az apaságkizárás abszolút biztossága érdekében — a rendelkezésre álló és jellegüket tekintve különfajta vércsoport-rendszerek (vörösvérsejtmembrán, szérumfehérje- és enzim-polimorfizmusok) közül legalább 1—1 képviselve legyen az ún. alapvizsgálatokban. Ennek a kívánalomnak (figyelembe véve az egyéb körülményeket is) az alábbi alapvizsgálati sor felel meg leginkább: A_1A_2B0, MN, Rh, Hp és vörösvérsejt-savanyúfoszfatáz. A további vizsgálatokról, és azok sorrendjéről a szakértőnek kell dönteni. Ez az 5 rendszer kb. 71%-os kombinált apaságkizárási esélyt képvisel. Ennek jelentős fokozása csak több, ill. nagy kizárási esélyl bíró vércsoport-rendszerek bevonásával lehetséges. Így pl. ha pótlólag még egy, viszonylag magas (pl. 20%-os) apaságkizárási eséllyel rendelkező rendszert vonnánk be a vizsgálatba, akkor a kombinált kizárási esély mindössze 2%-kal lenne magasabb.

Természetesen olyan esetekben, amelyekben a perben szereplő férfi nem nemzője a szóban forgó gyermeknek, akkor szerencsés esetben az első vizsgálatok egyikével is ki lehet zárni az apaságot. Ilyen esetekben elvileg a további (betervezett) vércsoport vizsgálatokra már nincsen szükség. A szakértői gyakorlatban azonban kialakult egy olyan álláspont, hogy ennek ellenére az alapvizsgálatok mindegyikét elvégzik, esetleges többszörös apaságkizárás elérése céljából.

Az anya és a vitás származású személy (gyermek) vércsoport konstellációjának és az egyes vércsoport-rendszerek öröklési szabályainak ismeretében megállapíthatjuk, hogy a vitás személy nemzőapjaként milyen vércsoport „képlettel" rendelkező férfi jöhet szóba, ill. milyen nem. Ha az apának vélelmezett férfit vércsoport tulajdonságai alapján az utóbbi csoportba kell sorolni, akkor apasága az ügyben szereplő személy tekintetében kizárt.

Mint ismeretes, az egyes vércsoport-rendszerek között semmiféle genetikai kapcsolat nincsen, egymástól teljesen függetlenül öröklődnek minden rendszer jellegei, ennek következtében minden vércsoport-rendszert önálló, külön bizonyítási eszköznek kell tekinteni. (Néhány vércsoport-rendszer esetében ismeretesek kapcsolódások, ezek azonban a származási vizsgálatokban nincsenek alkalmazásban, kivéve, az MN/Ss rendszert.) Vagyis, ha egy férfi apasága valamelyik vércsoport-rendszer alapján kizárt, ebből nem következik, hogy apaságának egy másik vagy több vércsoport-rendszer alapján is kizártnak *kell* lennie. Tehát nincsen ellentétben, ha egy férfi apasága egy vércsoport-rendszer alapján kizárt, másokkal ellenben nem. Ilyen esetekben bizonyítékként csak az apaságkizárási eredményt szabad értékelni és ennek bizonyító értékét nem gyöngíti az a körülmény, hogy más vércsoportrendszerek szerint az apaság nem kizárt. Ezzel szemben előfordul, hogy egy férfi apaságát két vagy több vércsoport-rendszer vizsgálatának eredményei is kizárják. (Ezt nevezzük „fedésnek".) Minél több vércsoport-rendszerre vizsgálunk, annál inkább meg van annak a lehetősége, hogy egy férfi apaságát több vércsoport-rendszer is kizárja. Ilyen esetekben minden kizáró vércsoport-eredményt külön-külön bizonyítékként kell értékelni. (Vagyis többszörös apaságkizárás esete forog fenn.)

Az apaság kizárásának esélye

Egy férfi apaságát a vércsoport vizsgálattal természetesen csak abban az esetben zárhatjuk ki, ha valóban nem nemzője az illető gyermeknek. A különböző vércsoportrendszerek nem biztosítanak azonos lehetőséget (esélyt) az apaság kizárására. Vannak vércsoport-rendszerek, amelyeknél a lehetőség nagy, és vannak olyanok, amelyeknél kicsi. Származásmegállapítási ügyekben az apaságkizárás szempontjából az egyes vércsoportrendszerek használhatósága — ami alatt elsősorban azt értjük, hogy az ügyekben a „nemapákat" fel tudjuk-e ismerni, vagy másszóval, a hamisan apának vélelmezett férfiak apaságát ki tudjuk-e zárni — több tényezőtől függ.

1. Az egyes rendszereket alkotó allotípusok milyen megoszlásban vannak jelen abban a populációban, amelyhez az ügyben szereplő személyek (anya, gyermek stb.) tartoznak.

2. A vizsgált rendszerben mennyi a meghatározható allotípusok száma. Minél több típusból áll egy rendszer, annál használhatóbb.

A használhatóság szempontjából különbséget kell tenni aszerint is, hogy a fenotípusok mellett a genotípusok is meghatározhatók-e közvetlenül vagy nem. Másszóval, hogy egy rendszerben az összes allélek jelenlétére vizsgálunk-e vagy nem. Ha pl. egy

2 alléles rendszerben (pl. a Duffy) mindkét faktor kimutatásához rendelkezünk tesztszérumokkal, akkor a genotípust is meg tudjuk közvetlenül határozni és ezzel a használhatóság is lényegesen nagyobb lesz, mintha csak az egyik antigénre vizsgálnánk.

Sokkal egyszerűbb a helyzet az elektroforetikus eljárásokkal vizsgálható szérumfehérje- és enzimrendszereknél. Ezeknél egyből a genotípus olvasható le, ill. állapítható meg.

A használhatóság tulajdonképpen azt az esélyt jelenti %-ban kifejezve, amely azt jelenti, hogy 100 biztos nemapa közül hánynál sikerül ezt az illető rendszerrel kimutatni, ill. bizonyítani; vagyis egyenlő az apaságkizárási eséllyel. Pontosabban: a maximális (elméleti) apaságkizárási eséllyel. Ez az érték az egyes vércsoport-rendszerekre jellemző. Minél magasabb ez az érték, annál nagyobb a rendszer használhatósága. Azoknál a vércsoport-rendszereknél, amelyek csak 2 meghatározható jelleggel rendelkeznek (pl. MN, Ss, Duffy), az elérhető legmagasabb apaságkizárási esély 18,75%. Ez akkor érhető el, ha mindkét jelleg közel egyforma gyakorisággal (vagyis kb. 50—50%-ban) fordul elő. Egy olyan rendszer esetében, amelyben csak egyetlen meghatározható jelleg van (pl. a P-rendszer), a maximális apaságkizárási esély már lényegesen kisebb (kb. 8%) és ez akkor érhető el, ha a meghatározható jelleg (pl. esetünkben a P) kb. 20%-os, és a másik, meg nem határozható, kb. 80%-os gyakorisággal rendelkezik.

Természetesen a 2-nél több meghatározható jelleggel rendelkező rendszerek maximális apaságkizárási esélye magasabb. Így pl. az Rh-rendszerben, amelyben jelenleg 6 jelleg határozható meg, az apaságkizárási esély már 30% felett van. Tudnunk kell azonban, hogy az egyes vércsoport-rendszerek maximális apaságkizárási esélye függvénye annak is, hogy az illető rendszer az egyes populációkban milyen fenotípus-, ill. génfrekvenciával rendelkezik. Mivel általában a teljesen azonos génfrekvenciákkal rendelkező populációk előfordulása ritka, ezért az apaságkizárási esélyt az adott populációra érvényes frekvencia értékek segítségével minden esetben ki kell számítani. Azonban a frekvenciák tekintetében mutatkozó kisebb eltérések a kizárási esélyt nem befolyásolják lényegesen.

Több vércsoport-rendszer vizsgálata esetén az apaságkizárási esély nem azonos az egyes rendszerek kizárási esélyeinek összegével, hanem annál lényegesen kisebb. Ugyanis az ún. „fedések" (azoknak az eseteknek a száma, amelyekben a vélelmezett apa apasága nemcsak egyetlen rendszerrel zárható ki, hanem többel is) a kizárási esélyt lényegesen csökkentik. (Vagyis a férfiak egy részének apaságát nemcsak az AB0-, hanem az MN- vagy esetleg még más rendszer is kizárja.) Természetesen a fedések száma annál nagyobb, minél több rendszerrel vizsgálunk. Tehát az a különös helyzet áll elő, hogy a vércsoport vizsgálatok kiterjesztésével az egyre növekvő számú fedések miatt a gyakorlati kizárási-% egyre kisebb arányban nő. Így, bár az elméleti kizárási esélyek összege a vizsgálatoknak sok vércsoport-rendszerre való kiterjesztése következtében ma már jóval meghaladja a 100%-ot, gyakorlatilag azonban fenti okok miatt ettől jóval elmarad és sohasem érheti el a 99,99%-nál magasabb értéket.

Indirekt apaságkizárás

Egyes vércsoport-rendszerekben a direkt meghatározható allotípus nem minden esetben azonos a genotípussal, ill. egy allotípuson (fenotípuson) belül több genotípus lehetséges. (Pl. az AB0-, Rh-, MN/Ss rendszerekben.) Ez azzal jár, hogy az apaságkizárás lehetőségei ezekben a rendszerekben korlátozottak. Jelenlegi módszereinkkel ugyanis a genotípus közvetlenül nem határozható meg egyes fenotípusokban, de közvetett módon (indirekte) igen. Indirekt apaságkizárásról tehát akkor beszélünk, amikor a vélelmezett apa apaságának kizárását lehetővé tevő genotípusát indirekt módszerrel határozzuk meg. Hogyan állapíthatjuk meg, hogy a lehetséges genotípusok közül az adott esetben melyik van jelen? Úgy, hogy kiterjesztjük a vizsgálatot a vizsgált egyén (vagy) egyének vérszerinti rokonaira, így elsősorban szüleire, de bizonyos esetekben az oldalági és lemenő vérszerinti rokonaira is. Ezeknél a vizsgálatoknál igen nagy segítséget jelent, hogy az egyes vércsoport-rendszerek géngyakorisági értékeinek ismeretében a lehetséges genotípusoknak az egyes fenotípusokon belüli előfordulási gyakoriságát ki tudjuk számítani. Így pl. tudjuk, hogy az A allotípuson belül az A0 genotípus kb. 80%-ban, az AA pedig kb. 20%-ban fordul elő hazai lakosságunkban. Az Rh rendszerben pedig pl. a CcDee fenotípusban a CDe/cde genotípus kb. 93%-ban, a CDe/cDe kb. 6%-ban, a Cde/cDe pedig kb. 0,2%-ban fordul elő.

Elhunyt vagy különböző okok miatt nem vizsgálható személy vércsoportjának megállapítása

Előfordulnak — bár rendkívül ritkán — olyan származás megállapítási ügyek, amelyekben elhunyt vagy eltűnt személy helyett hozzátartozói (szülei) ellen indítanak pert. Ilyen esetekben is mód van vércsoport vizsgálattal való bizonyításra, mert a szülők és más vérszerinti rokonok vizsgálata lehetővé teszi a meghalt (eltűnt) személy vércsoport jellegeinek pontos vagy megközelítő megállapítását és így apasága tekintetében szakvélemény adását.

Az apaság megállapítása vércsoport vizsgálattal

(Pozitív apasági szakvéleményezés, szerostatisztikai szakvélemény.)

Ma már a vércsoport vizsgálat lehetővé teszi azt is, hogy vele bizonyos esetekben az apaságot is bizonyítsuk, ne csak kizárjuk. Mint már mondottuk, az a körülmény, hogy egy férfi apaságát a vércsoport vizsgálat nem zárja ki, *általában* nem értékelhető a szóban forgó férfi apasága melletti bizonyítékként. Azonban minél több vércsoport-rendszerre vizsgálunk, annál inkább jelent a ki nem zárhatóság pozitív bizonyítékot az ügyben szereplő férfi apasága mellett. Egy ki nem zárt férfi apaságának valószínűsége egyenlő a vizsgált vércsoportok kombinált kizárási esélyével. (Százalékban kifejezve, ha pl. a kombinált apaságkizárási esély 75%, akkor a ki nem zárt

férfi apaságának valószínűsége — átlagosan, tekintet nélkül az egyedi vércsoport kombinációra — 75%.) Figyelembe véve az illető férfi vércsoport kombinációját, a valószínűség ennél sokkal magasabb, vagy sokkal alacsonyabb is lehet. Így pl. az átlagosnál jóval magasabb valószínűségi értéket kaphatunk abban az esetben, amelyben a gyermekben és a vélelmezett apában ritka jellegek találhatók. Különösen olyan ügyekben vesszük ennek hasznát, amelyekben több férfi szerepel vélelmezett apaként és egyiknek az apasága sem zárható ki.

A szerostatisztikai szakvélemény értékelése a bizonyítási jog szempontjából

Az ún. szerostatisztikai (biostatisztikai) módszerek alkalmazása az utóbbi években erősen tért hódít külföldön a származási ügyekben végzett öröklésbiológiai vizsgálatokban. Ezek segítségével véleményt nyilváníthatunk az apaság valószínűsége tekintetében olyan esetekben, amelyekben a vércsoport vizsgálat nem vezetett apaságkizáráshoz az öröklési szabályok értelmében.

Az alábbiakban megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy csak valószínűségre utaló, statisztikai adatokra és matematikai számításokra alapított szakvéleményre mennyiben lehet megnyugtatóan bírói ítéletet alapítani.

Bevezetőben meg kell állapítanunk, hogy *bizonyítási jogunk nem ismeri az ún. valószínűségi bizonyítást.* A bizonyításnak a bíróság meggyőződése kialakítására kell irányulnia; a meggyőződésnek pedig a bizonyosság fokáig kell terjednie. Jogunk szerint tehát a bíróság nem elégedhet meg a valószínűség bármilyen magas fokával sem, hanem valamilyen tény fennvagy fenn nem állását a bíróság csak akkor állapíthatja meg, ha arról a bizonyosság fokáig meggyőződést szerzett. Polgári perünk nem ismeri tehát az ún. *prima facie probatio-t.*[1] Idegen tőlünk pl. az olyan megoldás is, amely az igen nagy valószínűséget (pl. 99,8% felettit) gyakorlatilag bizonyítottnak tekinti.

Közelebbről vizsgálva a szerostatisztikai véleményt a bizonyítási jog szempontjából: azt minden esetben csak a leszármazás valószínűségére vagy valószínűtlenségére vonatkozó bizonyítéknak tarthatjuk. Ezért abban az esetben, amikor a világszerte elfogadott biológiai felfogás pl. az apaságot „gyakorlatilag igazolt"-nak (praktisch bewiesen) vagy „gyakorlatilag kizárt"-nak (praktisch ausgeschlossen) tartja, jogi szempontból azt csak úgy foghatjuk fel, hogy a szakvélemény alapján az apaság (leszármazás) a bizonyosság fokáig *valószínű,* vagy a lehetetlenségig *valószínűtlen,* de mindig csak valószínű vagy valószínűtlen, sohasem bizonyított vagy kizárt.[2]

Bizonyítási jogunk fent ismertetett alapvető vonása mellett is *igen fontos bizonyíték lehet azonban a szerostatisztikai szakvélemény,* ugyanúgy mint pl. az antropológiai szakvélemény is.E perekben bizonyos esetekben *döntő bizonyítékot is szolgáltathatnak,* más esetekben pedig igen értékes *kiegészítő bizonyítékot.*

Döntő bizonyíték lehet a szakvélemény azokban az apaság bírói megállapítása iránt indított perekben, amelyek a Csjt. 38. § (2) bekezdésének c) pontja alapján indulnak. A bizonyításnak ugyanis mindig a perben bizonyítandó tényre kell irányulnia. A bizonyítandó tényeket a per eldöntése szempontjából irányadó anyagi jog szabályai határozzák meg. A Csjt. 38. § (2) bekezdésének c) pontja alapján azt kell a gyermek apjának nyilvánítani, aki az anyával a fogamzási időben nemileg érintkezett és az összes körülmények gondos mérlegelése mellett alaposan következtethető, hogy a gyermek ebből származik. E perekben tehát bizonyítandó tény: a) a nemi érintkezés megtörténte, b) az, hogy valószínű a gyermeknek a bizonyított érintkezésből történő származása. Ezekben a perekben tehát — amelyek az apasági perek nagyobb hányadát teszik ki — *bizonyítandó tény a leszármazás valószínűsége.* A bizonyításnak egyenesen a leszármazás valószínűségére vagy valószínűtlen voltára kell irányulnia.

Nem mond ez ellent az előző pontban kifejtettnek, amely szerint nem ismeri jogunk a valószínűségi bizonyítást. Itt nem erről van szó. E perekben az anyagi jog a jogkövetkezmény alkalmazásához (az apaság bírói megállapításához) a leszármazás valószínűségét kívánja meg. Itt tehát nem valószínűségi bizonyítás folyik a leszármazás tényére vonatkozóan, hanem rendes bizonyítás a leszármazás valószínű vagy valószínűtlen voltára!

A többi származás megállapítása iránt indított perben az anyagi jog a jogkövetkezményt nem a leszármazás valószínű, illetve valószínűtlen voltához köti, hanem ahhoz, hogy a leszármazás nem kizárt. Így a Csjt. 38. § (2) bekezdésének a) vagy b) pontja alapján indított apasági perben a jogkövetkezmény ahhoz fűződik, hogy a fogamzási időben fennállott az együttélés, illetőleg a tartós nemi viszony és nem lehetetlen, hogy a gyermek az alperestől (a feltételezett apától) származik.

Ugyanez a helyzet az apaság vélelmének megtámadása iránt indított perben, ahol — ha a fogamzási időben való nemi érintkezés bizonyított — az lehet releváns bizonyítandó tény, hogy a gyermeknek a vélelem szerinti apától való leszármazása lehetetlen. (A gyakorlatban csekély jelentőségű anyasági bírói megállapítási perben is a leszármazás kizárt volta a releváns bizonyítandó tény.)

A Csjté. 43. §-a alapján induló gyermektartás iránti perekben szintén nem lehet bizonyítandó tény a leszármazás valószínűsége, mert — ha a fogamzási időben történt nemi érintkezés bizonyított — az alperes a tartásdíjfizetés jogkövetkezménye alól csak akkor mentesül, ha bizonyítja, hogy a gyermeke tőle való származása lehetetlen.

Ezekben a perekben tehát döntő bizonyítékot csak a leszármazást kizáró vércsoport vizsgálat eredménye hozhat. A szerostatisz-

[1] Nem téveszthető össze a valószínűségi bizonyítás a Pp-ben is szabályozott valószínűsítéssel. A valószínűsítés alapján nem a per eldöntése szempontjából jelentős tények megállapítása történik, hanem rendszerint bizonyos perbeli lehetőségek nyilnak meg (pl. igazolás, beavatkozás stb.) vagy csak ideiglenes intézkedés történik. (Ld. a Pp 16., 56., 101., 107., 108., 154., 171., 207., 261. és 267. §-át.)

[2] Hangsúlyozzuk, hogy mind a szerostatisztikai, mind az antropológiai szakvéleménynek a bizonyító értéke annál nagyobb, minél több számbajöhető férfivel kapcsolatban végzik el a vizsgálatokat.

tikai szakvélemény azonban itt is *kiegészítő bizonyíték* lehet, tehát olyan, amelyet a bíróság meggyőződésének kialakítása során a többi bizonyítékkal és a per összes adatával összevetve mérlegel. A *kiegészítő bizonyítékok azonban e perekben igen fontosak, jelentősek.* Ezért van e perekben is a szerostatisztikai szakvéleménynek ugyanúgy nagy jelentősége, mint a szintén csak valószínűséget adó antropológiai szakvéleménynek.

A gyakorlat azt mutatja ugyanis, hogy a perekben a bizonyítatlanság vagy részben bizonyítottság esete (probatio minus plaena, Beweisnotstand) mindennapos. Nagyon ritka az, amikor közvetlen és megbízható bizonyítékok állnak rendelkezésre magára a fogamzási időre történt nemi érintkezésre vonatkozólag. A bíróságnak rendszerint csak távoli és közvetett bizonyítékok (pl. az alperessel levelezett az anya, együtt jártak moziba stb.) és gyakran nem megbízható bizonyító eszközök (elfogult, egymásnak ellentmondó tanúk stb.) állnak rendelkezésre.

Mivel polgári perünk nem ismeri a negatio iurisdictionist, a bíróságnak minden esetben döntenie kell. E döntésnél nagy segítséget nyújthat, mint kiegészítő bizonyíték, az a szerostatisztikai szakvélemény, amely a leszármazás valószínűségére vagy valószínűtlenségére vonatkozik. Ezt is mérlegelve, a bíróság megnyugtatóbban tudja értékelni az általa észlelt — és sajnos rendszerint csak közvetett — bizonyítékokat.

Rex-Kiss Béla

Отто Чики

Новые тенденции в развитии венгерского семейного права

Автор оценивает результаты реформы венгерского семейного права, имевшей место в 1974 году. Он показывает необходимость применения комплексного метода в исследовании семейного права. Подвергает анализу особенности семейного права в качестве самостоятельной отрасли права, основные принципы социалистического семейного права, социалистическое правоотношение по семейному праву, особенные черты санкции по семейному праву.

Фицере Ширко Александра

Прочность семьи и право

В статье излагаются преобразования и изменения, происходящие во всем мире в институте брака и семьи. Подробно занимается конкретными количественными формами проявления этих изменений и одновременно представляет и тенденции, выражающиеся в этих изменениях. Излагает объективные и субъективные причины явлений, имеющих место в области брака и семьи, а затем отсылает на историческое образование брачных и семейных отношений. В статье многосторонне исследуются тенденции развития и особенности в урегулировании брачных и семейных отношений в социалистических и капиталистических странах, при особом учете вопросов об обеспечении равноправия женщин.

Эмилиа Вайс

Виновность, разоренсие и общее согласие супругов в прошлом и сегодняшнем венгерском законодательстве о расторжении брака

Статья публикуется в двух частях. В первой части, публикованной в настоящем номере журнала, представлены основные вопросы прошлого венгерского права о расторжении брака. Автор ознакомляет с теми первыми соображениями, которые по вопросу урегулирования расторжения брака органами государства возникли параллельно с мыслью о введении обязательного гражданского брака уже в 1873 и в 1880 годы, вместе с принципами и основными нормами расторжения брака согласно венгерскому закону о браке от 1894 года, неизменно оставшемуся в действии до 1945 года, с их осуществлением в судебной практике. В статье излагаются сюда относящиеся основные вопросы, в частности безусловное соблюдение принципа виновности и отклонение признания общего согласия в качестве основания для расторжения брака, в отношении которых, впрочем, постановления закона и практика почти от начала были спорными и остались спорными до конца.

Ласло Хартаи

Договор брачном имущественном праве

Автор анализирует развитие венгерского брачного права в области теории договора. Он излагает типы договоров согласно действующему праву. Элементы общего и обособленного имущества в течение брака смешиваются друг с другом и между отдельными частями имущества возникают обязательства по возмещению. С прекращением брака возникают сложные расчеты между оставшимся супругом и наследниками или между разведенными супругами. Именно упрощению этих расчетов и предупреждению споров служило бы допущение совершения имущественно-правового брачного договора до заключения брака.

Геза Абони

Положение стариков и инвалидов в области общественного страхования

Автор оцениевает положение стариков и инвалидов в области общественного страхования в рамках действующих положений венгерской системы пенсий, используя в некоторых случаях также и средства сравнения. Автор обращает внимание и на то, что во связи с раскрытием социальных проблем старых людей, связанных отчасти с пожилым возрастом и с размером суммы их пенсии, необходимо исследовать также ту помощь, которую постановления об общественном страховании оказывают и в этом отношении. Статья учитывая международный год инвалидов дает обозрение о различных концепциях понятия инвалидности, а также об основных правах и льготах, обеспеченных в венгерской системе общественного страхования кроме пенсии по инвалидности.

Эрика Шомфаи Фило

Государственное попечение, затрагивающее право родительского надзора

Статья занимается дифференцированной системой и действенностью института государственного попечения, введенного новеллой семейного права. Рассматривает вопрос о возможности государственного вмешательства сверх применимых в интересах малолетнего охранных и защитных мер. Выдвигает предложения об изменении нормативного акта, регулирующего производство органа опеки по вопросу об установлении оплаты за государственное попечение и об освобождении от оплаты по социальным мотивам. Автор выступет за дифференциацию сети воспитательных учреждений и подчеркивает необходимость воспитания согласно современным педагогическим методам. Ради обеспечения единого подхода органов опеки в целом ряде вопросов считает необходимым изложение Министерством просвещения соответствующих установок.

Ottó Csiky:

Neuere Tendenzen der Entwicklung unseres Familienrechts

Der Autor bewertet die Ergebnisse der Reform unseres Familienrechts vom Jahre 1974, und weist auf die Notwendigkeit der Komplexität in der Forschung des Familienrechts hin. Es analysiert die Eigenschaften des Familienrechts, als selbständigen Rechtszweiges, die Grundprinzipien des sozialistischen Familienrechts, das familienrechtliche Rechtsverhältnis, sowie Merkmale der familienrechtlichen Sanktion.

Frau Ficzere, Alexandra Sirko:

Die Stabilität der Familie und das Recht

Der Artikel gibt einen Durchblick über die — sich bezüglich der Familie und der Ehe vollziehenden — Veränderungen. Es analysiert eingehend die konkreten, auch mit Zahlen bestimmten Erscheinungsformen der Veränderungen, und stellt auch die in diesen Veränderungen auffindbaren Tendenzen dar. Es beschäftigt sich mit geschichtlichen Ereignissen der Familien- und Eheverhältnisse. Zum Schluss untersucht der Artikel die Entwicklungstendenzen der rechtlichen Regelung der Familien- und Eheverhältnisse, mit besonderer Rücksicht auf die Sicherung der Gleichberechtigkeit der Frauen.

Emilia Weiss:

Verschulden, Zerrüttung und das Einvernehmen der Ehegatten im ungarischen ehelichen Scheidungsrecht der Vergangenheit und der Gegenwart. I.

Das erste Teil der Studie — die in diesem Nummer der Zeitschrift publiziert wird — stellt die wichtigeren Fragen der ungarischen Scheidungsrecht der Vergangenheit dar. Es macht uns bekannt mit jenen ersten Vorstellungen, die die staatliche Regelung der Scheidung betreffend schon — parallel mit der Idee der Einführung der obligatorischen Zivilehe im Jahre 1873 bzw. 1880 — aufgetaucht sind. Danach erörtert der Artikel die Prinzipien und wichtigeren Regel des — bis 1945 geltenden — Scheidungssystems des ungarischen Familiengesetzes vom Jahre 1894, sowie deren Realisierung in der richterlichen Praxis, und beschäftigt sich mit jenen wichtigsten Fragen (unbedingte Befolgung des Verschuldensprinzips; Ignorierung des gemeinsamen Einvernehmens der Ehegatten, als Scheidungsursache), deren Regelung und Praxis vom Anfang an bestritten war und stets bestritten blieb.

László Hartai:

Vertrag im ehelichen Gütterrecht

Der Autor analysiert die vertragstheoretische Entwicklung des ungarischen ehelichen Güterrechts, und stellt dar, welche Vertragstypen neben der geltenden rechtlichen Regelung bestehen. Elemente des Gemeinvermögens und des Sonderermögens vermischen sich im Laufe der Ehe, und entstehen zwischen den Vermögensteilen Ersatzpflichte. Mit der Auflösung der Ehe wird eine komplizierte Verrechnung zwischen dem Gatten und der Erbfolger, bzw. zwischen den scheidenden Ehegatten durchgeführt. Der Vereinfachung dieser Verrechnungen diene die Zulassung des allgemeinen ehelichen vermögensrechtlichen Vertrages vor dem Zustandekommen der Ehe.

Géza Abonyi:

Die Lage der Alten und der Invaliden in der Sozialversicherung

Der Autor bewertet die Lage der Alten und der Invaliden in der Sozialversicherung im Spiegel der geltenden Rechtsregel des ungarischen Pensionssystems, wobei er fallweise auch die Mittel der Vergleichung in Anspruch nimmt. Er legt auch darauf Gewicht, dass er (in Zusammenhang mit der Entdeckung der gesellschaftlichen Probleme der Alten) die behilfliche und bestimmende Rolle der Sozialversicherungsregelungen analysiere. Der Artikel gibt — in Zusammenhang damit, dass 1981 als Jahr der Invaliden angenommen ist — Durchblick über die verschiedenen Begriffe der Invalidenschaft, sowie über die verschiedenen Rechte und Begünstigungen, die mit der Invalidenschaft zusammenhängen.

Frau Somfai Erika Filó:

Die das Aufsichtsrecht der Eltern betreffende staatliche Fürsorge

Die Studie beschäftigt sich mit der Effektivität der durch das zweite Novelle des Familiengesetzes eingeführte differenzierte Institutionssystem der staatlichen Fürsorge. Es berührt jene Möglichkeiten der staatlichen Intervention, die den — im Interesse des gefährdeten Minderjährigen getroffenen — Vorkehrungen hinausgehen. Danach macht sie Vorschläge für die Modifizierung der rechtlichen Regelung des Vormundschaftsverfahrens, besonders der Feststellung der staatlichen Fürsorgegebühr, sowie der Befreiung von der Fürsorgegebühr aus Billigkeitsgründen betreffend. Sie drängt auf die Differenzierung des Erziehungsheimsnetzes, und hebt hervor die Wichtigkeit der Erziehung durch die Anwendung zeitgemässer pedagogischer Methoden.

Ottó Csiky:

Tendances actuelles du développement du droit de la famille en Hongrie

L'auteur examine les résultats de la réforme du droit de la famille en Hongrie en 1974 et souligne l'importance des recherches complexes dans le droit de la famille. Il analyse aussi les caractéristiques du droit de la famille en tant qu'une branche autonome du droit, les spécifités des rapports juridiques et des sanctions de cette branche du droit.

Alexandra Ficzere-Shirko:

La stabilité de la famille et le droit

L'étude, au début, donne un aperçu des changements et transformations de la famille dans le monde. Elle examine les phénomènes statistiquement observables de cette transformation aussi que les causes objectives et subjectives des changements sous un aspect historique des rapports de la famille et du marriage. L'étude examine les tendances actuelles de la législation en matière de la famille des pays socialistes et capitalistes en particulier les efforts pour l'égalité des femmes.

Emilia Weiss:

Faute, faillite du marriage et consentement mutuel dans le droit de divorce hongrois du passé et du présent I.

L'étude, dont la premire partie est publiée dans ce numéro examine les problèmes essentiels du droit de divorce du passé en Hongrie. Elle analyse les premiers projets proposés en 1873 et en 1880 parallellement avec l'dée de l'introduction du marriage civil en Hongrie et qui sont aboutis à la loi du marriage de 1894 en vigeur jusqu'à 1945. L'auteur examine les règles principales et la jurisprudence de cette loi et les problèmes principaux posés par la loi qui restaient discutés pour longtemps, notemment le principe de la faute en tant que fondement juridique

de divorce poussée à l'extrême par la loi et la non-reconaissance du divorce par consentement mutuel.

László Hartai:

Le régime des conventions matrimoniales en Hongrie

L'auteur examine le développement du contrat dans le droit de la famille en Hongrie et analyse les contrats entre les époux selon le droit en vigeur. Au cours du marriage les biens communs et le bien propre des époux se mèlent et des obligations de remboursement se présentent entre les différentes parties des biens matrimoniaux. Les problèmes s'aggravent encore dans le cas l'expiration du marriage (par divorce ou à cause de la mort d'un époux) où des obligations de compte se produisent entre les époux ou entre les héritiers et le survivant des époux. Il faudrait, selon l'auteur, pour éviter des complications, que le législateur permette de conclure entre les époux et avant la conclusion du marriage un contrat pour régler leurs rapports patrimoniaux.

Géza Abonyi:

La situation juridique des personnes agées et des invalides dans le droit de la sécurité sociale en Hongrie

L'auteur examine son sujet de point de vue de droit hongrois en vigeur mais, dans quelques cas, aussi d'un point de vue comparatif. Il examine les dispositions de la loi de la sécurité sociale en connexion avec les problèmes sociaux des personnes agées et les possibilités de la régulation juridique d'aider dans la solution de leurs problèmes spécifiques. A l'occasion de l'année internationale des invalides l'auteur analyze la situation juridique des invalides selon le droit de sécurité sociale hongroise, notemment la notion juridique de l'invalide et les allocations sociales des invalides autres que la pension.

Erika Somfai-Filó:

Assistance étatique à l'enfant en danger

L'étude examine l'efficacité pratique du système d'assistance publique aux enfants en danger largement modifié par la loi de 1974 portant la modification du Code de la Famille. L'auteur examine les diverses possibilités d'agir des autorités pour la protection de l'enfant en danger y compris l'intervention de l'Etat. L'auteur aussi formule quelques recommandations touchant la procédure de fixation et la remise des frais de l'éducation en cas de l'intervention étatique réclame la différentiation du réseau des maisons d'éducation et soluligne l'importance d'application des méthodes modernes de la pédagogie.

Ottó Csiky:

New tendencies in the development of our family law

The author offers an evaluation of the results of the reform of the Hungarian family law which took place in 1974. He points out the importance of the complex approach in the study of the family law. An analysis of the legal branch status of the family law, the fundamental principles of the socialist family law, the family law legal relationship and the particularities of the sanction in family law follows.

Alexandra Shirko, Mrs. Ficzere:

The stability of the family and the law

The paper is a review of the world-wide changes and transformations observed in the institutions of the family and the marriage. It presents the numerical changes and the main tendencies underlying the changes. The analysis covers the objective and subjective reasons and causes of the transformations as well as their historical process. A multidimensional analysis of the main legal solutions of the relevant socialist and bourgeois legislations is offered with special regard to the safeguard of women's equality.

Emilia Weiss:

Fault — Breakdown — Mutual consent of the spouses in past and present law of divorce and separation in Hungary

Part One of the paper, published in this issue of the Bulletin, offers a review of the main points of the past of the Hungarian law of separation. The first concepts of divorce were formed simultaneously with that of the compulsory civil marriage (1873, 1880). The Hungarian Marriages Act., 1894 which was in force until 1945, its principles regulating the divorce and separation system and the relative court practice receive a fair treatment. Special concern is dedicated to those questions which were disputed throughout the whole period, as the unconditional acceptance of the fault system and the refutation of the divorce by consent.

László Hartai:

Contract in the matrimonial property law

The author analyses the evolution of the contract-theory concerning matrimonial property relations in the Hungarian law. He points out the contract types existing under the law in force. Common property and individually owned parts of the couple's goods are mixed and obligations of reinbursement develop. At the termination of the marriage this reimbursement becomes very complicated among the surviving spouse and other inheritors or the divorced parties. If the law would permit to contract on the matrimonial property before the marriage, that could prevent the disputes and make accounts easier.

Géza Abonyi:

The position of the elderly and disabled under the social security laws

The author analyses the social security position of the elderly and disabled in the framework of the Hungarian pension system in force, and he evaluates it using some comparisons. He devotes particular interest to the protective and determinative role of these rules in the solution of the social problems of the retired persons. In connection with the International Year of the Disabled the author gives a review of the different concepts of disability and of the main favours and services, granted to the disabled, other than pension.

Erika Filó, Mrs. Somfai:

State-care limiting parental supervision

The paper deals with the differenciated institutional system of state-care, introduced by the Amendment of the Family Law Act, and its efficacy. After a review of the protective measures to be taken in the interest of the minor an analysis of the state intervention follows. The author suggests a reform of the regulation on the procedure at the guardianship agencies, esp. in matters related to the rate of care. She emphasizes the importance of the differentiation of the educative establishments and the necessity of making general the use of modern pedagogic methods. Central guidance by the Ministry of Education is required for a number of topics in order to create a uniform approach to the problems by the guardianship agencies.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285 Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.6827 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA : 20,— Ft

F Cv 5003

XXXVI. új évfolyam F 8. szám Budapest, 1981. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

KILÉNYI GÉZA:

Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés tükrében ... 653

BAK JÓZSEF:

Néhány gondolat a szövetkezetek jogi szabályozásának felülvizsgálatához 668

NAGY KÁROLY:

A jóvátétel problémája a nemzetközi jogban 676

NOVOTNI ZOLTÁN:

A mezőgazdasági növénybiztosítási szerződés jogi természete 685

MONORY BULCS:

Az eutanasia mint a jelen élő problémája ... 696

KÁLLAY ISTVÁN

A nemesi tulajdon kötöttségei 702

Szemle:

SZŰCS ISTVÁN:

Martonyi János 706

KESELY, VOJTECH

A KGST-tagállamok nemzetközi gazdasági szervezetei alapításáról és tevékenységük szabályozásáról szóló szerződések 707

LALUSKA PÁL:

A szocialista pénzügyi jog tárgya 712

ÁDÁM ANTAL:

Az állampolgár alapjogai a szocialista társadalomban 714

Jogirodalom — Jogélet:

TAKÁCS ALBERT:

Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás 717

TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ:

Hencz Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon, 1848—1948 721

BAKÓCZI ANTAL:

Gönczöl Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája című művéről 722

HAJDÚ LAJOS:

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata, 1540—1690 725

VÉKÁS LAJOS:

Nicolaysen, Gert: Europäisches Gemeinschaftsrecht 726

DEGRÉ LAJOS:

A Société Jean Bodin kongresszusa az emberi jogok összehasonlító történetéről 727

СОДЕРЖАНИЕ: *Геза Килени:* Судебный пересмотр административных решений во свете социалистического правового развития — *Йожеф Бак:* Некоторые мысли о пересмотре правового урегулирования кооперативных организаций. — *Карой Надь:* Проблема репараций в международном праве. — *Золтан Новотни:* Правовая природа договора страхования сельскохозяйственных культур. — *Булч Монори:* Эотаназия как живучая проблеме настоящего времени. — *Иштван Каллаи:* Ограничения дворянской собственности. — Обзор: *Иштван Сюч.* Янош Мартони. — *Войтех Кесели:* Договор об основании и урегулировании деятельности международных хозяйственных организаций стран-членов СЭВ. — *Пал Лалушка:* Предмет социалистического финансового права. — *Антал Адам:* Основные права гражданина в социалистическом обществе. — Юридическая литература — Юридическая жизнь: *Альберт Такач:* Андраш Шайо: Соблюдение права и общественное поведение· — *Ласло Трочани:* Хенц Аурел: Высшее административное обучение в Венгрии. 1848—1948. — *Антал Бакоши:* Каталин Генцел: Типология рецидивных преступников. — *Лайош Хайду* Жолт Трочани: Центральное правление Трансильвании, 1540—1690. — *Лайош Векаш:* Николаисен: Право Европейского Сообщества. — *Алайош Дегре:* Конгресс Общества Жан Бодена о компаративной истории прав человека.

INHALT: *Géza Kilényi:* Gerichtliche Revision der Entscheidungen der Staatsverwaltung im Spiegel der sozialistischen Rechtsentwicklung. — *József Bak:* Einige Gedanken für die Revision der rechtlichen Regelung der Genossenschaften. — *Károly Nagy:* Das Problem der Wiedergutmachung im Völkerrecht. — *Zoltán Novotni:* Rechtsnatur des landwirtschaftlichen Pflanzenversicherungsvertrages. — *Bulcs Monory:* Die Euthanasie, als lebendiges Problem der Gegenwart. — *István Kállay:* Die Gebundenheit des Adeleigentums. — *Rundschau: István Szücs:* János Mártonyi — *Vojtech Keselý:* Verträge über die Gründung und die Regelung der Tätigkeit der internationalen Wirtschaftsorganisationen der RGW Mitgliedsländer. — *Pal Laluska:* Gegenstand des sozialistischen Finanzrechts. — *Antal Ádám:* Grundrechte der Staatsbürgers in der sozialistischen Gesellschaft. — *Rechtsliteratur-Rechtsleben: Albert Takács:* Rechtsbefolgung und gesellschaftliches Verhalten. — *László Trócsanyi:* Aurél Hencz: Die Bildung höherer Ebene von Fachleuten für die Staatsverwaltung in Ungarn zwischen 1848—1948. — *Antal Bakóczi:* Katalin Gönczöl: Über die Typologie der Rückfallkriminellen. — *Lajos Hajdu:* Zsolt Trócsányi: Die zentrale Regierung von Transsylvanien zwischen 1540—1690. — *Lajos Vekás:* Gért Nicolaysen: Europarecht. — *Alajos Degré:* Das Kongress der Societé Jean Bodin über die vergleichende Geschichte der Menschenrechte.

CONTENTS: *Géza Kilényi:* The judicial revision of the administrative acts in the mirror of socialist legal development. — *József Bak:* Some remarks concerning the revision of the legal regulation of the cooperatives. — *Károly Nagy:* The problem of compensation in the international law. — *Zoltán Novotny:* The legal nature of the agricultural plant-insurance contract. — *Bulcs Monory:* The euthanasia as a living problem of the present. — *István Kállay:* The restrictions of the demesne. — *Review:* István Szücs: János Martonyi (obituary). — *Vojtech Kesely:* Treatises on the regulation of the foundation and activities of international economic organizations owned by the COMECON member states. — *Pál Laluska:* The subject matter of the socialist financial law. — *Antal Ádám:* The fundamental rights of the citizen in the socialist society. — *Legal life-legal literature: Albert Takács:* András Sajó: Law observance and social behaviour. — *László Trócsányi:* Aurél Hencz: Professional education of higher civil servants in Hungary, 1848—1948. — *Antal Bakóczi:* Katalin Gönczöl: A typology of recidivists. — *Lajos Hajdú:* Zsolt Trócsányi: The central government in Transsylvania, 1540—1690. — *Lajos Vékás:* Nicolaysen: Europäisches Gemeinschaftsrecht. — *Alajos Degré:* The Congress of the Société Jean Bodin on the comparative history of human rights.

ÉTUDES: *Géza Kilényi:* La révision des actes administratifs par les tribunaux dans le droit des pays socialistes. — *József Bak:* Remarques sur la régulation juridique de l'activité des coopératives. — *Károly Nagy:* Le problème de la réparation dans le droit international. — *Zoltan Novotny:* La nature juridique de l'assurance des végétaux. — *Bulcs Monory:* Euthanasie — un problème vivant de notre époque. — *Istvan Kállay:* Les contraintes de la propriété de la noblesse. — *Revue: István Szücs:* János Martonyi. — *Keselý Vojtech:* Les contrats de la fondation des organes internationales du COMECON et de la réglémentation de leurs activité. — *Pál Laluska:* Le sujet du droit financier socialiste. — *Antal Ádám:* Les droits fondamentaux du citoyen dans la société socialiste. — *Atberl Takács: András Sajó:* Observation du droit et comportement social. — *László Trócsányi: Aurél Hencz:* La formation supérieure administrative en Hongrie 1848—1948. — *Antal Bakóczi:* Katalin Gönczöl: La typologie des récidivistes rative en Hongrie 1848—1948. — *Antal Bakóczi:* Katalin Gönczöl: La typologie des récidivistes. — *Lajos Hajdu:* Zsolt Trócsányi: Le gouvernement central de Transylvanie, 1540—1690. — *Lajos Vékás:* Nicolaysen: Eurpaisches Gemeinschaftrecht. — *Alajos Degré:* Le Congrès de la Société Jean Bodin sur l'histoire comparée des droits de l'homme.

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 8. szám) szerzői: *Kilenyi Géza*, az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatóhelyettese (Budapest). — *Bak József*, a Szövetkezeti Kutató Intézet tudományos tanácsadoja (Budapest). — *Nagy Károly*, tanszékvezető egyetemi docens (Szeged). — *Novotni Zoltán*, osztályvezető jogtanácsos, c. egyetemi tanár (Miskolc). — *Monory Bulcs*, a Szegedi Városgazdálkodási Vállalat jogtanácsosa (Szeged). — *Kállay István*, egyetemi tanár (Budapest) — *Szücs István*, tanszékvezető egyetemi docens (Szeged). — *Keselý, Vojtech*, a Szlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Pozsony). — *Laluska Pál*, egyetemi tanársegéd (Szeged). — *Ádám Antal*, egyetemi tanár (Pécs). — *Takács Albert*, egyetemi tanársegéd (Miskolc). — *Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Bakóczi Antal*, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet osztályvezetője (Budapest). — *Hajdú Lajos*, egyetemi tanár (Budapest). — *Vékás Lajos*, tanszékvezető egyetemi docens (Budapest). — *Degré Alajos*, a Zala megyei levéltár ny. igazgatója (Zalaegerszeg).

XXXVI. új évfolyam 8. szám Budapest, 1981. augusztus hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata a szocialista jogfejlődés tükrében

Az államigazgatás törvényességének jogi garanciarendszere, s ezen belül az ügyfél rendelkezésére álló jogorvoslati eszközök rendszere az államigazgatási eljárás átfogó jellegű szabályozásának egyik alapvető jelentőségű tárgyköre. Abból eredően azonban, hogy a szocialista állam szervei közül az állampolgárok az államigazgatási szervekkel kerülnek a leggyakrabban ügyféli kapcsolatba, s így az államigazgatási szervek munkájának színvonala lényegesen befolyásolja a lakosság politikai közérzetét, az említett kérdés szabályozása nem egyszerűen jogi, hanem — bízvást állíthatjuk — politikai kérdés is.

A jogorvoslati eszközök közül bizonyos értelemben kiemelkedik és kulcsfontosságú szerepet tölt be az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálata. Ez a megállapítás semmiképpen sem irányul az államigazgatási szervezeten belüli törvényességi garanciák jelentőségének, sőt elsődleges szerepének alábecsülésére. Senki sem vitatja, hogy az államigazgatás törvényességét *alapvetően* az államigazgatási szervezeten belül kialakított garanciák segítségével kell érvényre juttatni, s ezekhez képest a külső garanciák, így mindenekelőtt az ügyészi általános törvényességi felügyelet, valamint a határozatok bírósági felülvizsgálata kiegészítő funkciót töltenek be. Jelentőségét tekintve azonban ez a kiegészítő funkció nem jelent egyszersmind alárendelt szerepkört, sőt — a legutóbbi évek jogjogfejlődése alapján — megállapítható, hogy a jogorvoslati rendszer átfogó szabályozása szempontjából a bírói felülvizsgálat helye és szerepe tekintetében kialakított állásfoglalás meghatározó jelentőségű: ehhez igazodik ugyanis a többi jogorvoslati fajta szabályozása.

Amikor a legutóbbi évek jogfejlődésére utaltunk, főként négy, nemzetközi éreklődésre is számot tartó jogi aktusra gondoltunk: a Szovjetunió 1977. évi új alkotmányának 58. cikkelyére, a Bolgár Népköztársaság 1979-ben elfogadott új államigazgatási eljárási törvényére, a Lengyel Népköztársaság államigazgatási eljárási törvényének 1980-as módosítására és a Legfőbb Államigazgatási Bíróság létrehozására, s végül, de nem utolsósorban a magyar törvényhozás legutóbbi aktusára: az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvény módosítását és egységes szövegét tartalmazó 1981. évi I. törvényre (a továbbiakban: Áe.). Ha ehhez még hozzátesszük: mind Lengyelországban, mind nálunk a bírói felülvizsgálat kérdése állott a törvényalkotást megelőző szakmai és társadalmi viták középpontjában, a Szovjetunióban pedig a jogi szakfolyóiratok hasábjain bontakozott ki e kérdésről széles körű vita, aligha szorul bővebb bizonyításra az e tárgyú tudományos vizsgálatának időszerűsége.

A bírósági felülvizsgálat elvi alapjai

Ami a közigazgatás bírói kontrolljának elvi alapjait illeti a szocialista államban, ezeket Lenin vetette meg: A „kettős" alárendeltségről és a törvényességről szóló klasszikus munkájában.[1] Valójában azonban a koncepció magja már Engels munkásságában fellelhető, aki „minden szabadság első feltétele" gyanánt aposztrofálta a közigazgatás felelősségét „a rendes bíróságok előtt és közérvényű jog alapján".[2] Éppen ezért a szocialista állam- és jogtudományban a bírói felülvizsgálat *létjogosultságának* kérdése nem képezi és nem is képezte vita tárgyát. Vita legfeljebb arról folyt, hogy mikor és milyen mértékben adottak a társadalmi előfeltételek a bírói út bevezetéséhez, illetőleg kiterjesztéséhez; továbbá, hogy a bírósági felülvizsgálatot a rendes bíróságokra kell-e bízni vagy indokolt ebből a célból speciális közigazgatási bíróságok létrehozása.

[1] Lenin Művei, 33. köt. Bp. 1953. 362. old.

[2] Marx—Engels válogatott levelek. Bp. 1950. 348. old.

A problémakör történeti aspektusainak megvilágítása céljából nem érdektelen megemlíteni, hogy a Szovjetunióban a szovjethatalom első éveiben több kezdeményezés történt a közigazgatási bíróságok vagy kvázi közigazgatási bíróságok létrehozására. Igy pl. az Állami Ellenőrzési Népbiztosság már 1918-ban kidolgozott egy határozatot egy olyan bizottság létrehozásáról, amely a tisztségviselők és a kormányszervek tevékenységével kapcsolatos panaszokat vizsgálta volna ki. A tervezet előírta e bizottság tagjainak elmozdíthatatlanságát. Az új gazdasági politikára való áttérés időszakában a Moszkvai Állami Egyetem mellett működő Szovjet Jogtudományi Intézet kidolgozta a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságról és a Szövetségi Köztársaságok közigazgatási Bíróságairól szóló jogszabálytervezetet. Hasonló tervezetet dolgozott ki 1922-ben az Ukrán Szocialista Szovjet Köztársaság Igazságügyi Népbiztossága. Noha e tervezetek végső soron az említett intézmények archívumaiban maradtak, a szakirodalomra gyakorolt hatásuk egyértelműen kimutatható.[3]

Jelenleg a bírói felülvizsgálat szűkebb vagy szélesebb körben valamennyi szocialista országban ismeretes és a *jogfejlődés iránya teljesen egyértelműen a szűk taxációtól a korlátozott generalis clausula felé mutat.* Az utóbbi szabályozási mód Jugoszláviában és Romániában már hosszú ideje érvényben van, míg Bulgáriában 1970-ben, Lengyelországban pedig 1980-ban vezették be. A Szovjetunió új alkotmányának 58. cikkelye a szocialista alkotmányfejlődés történetében figyelmet érdemlő módon deklarálta alkotmányi szinten az engelsi—lenini koncepciót: „A tisztségviselők a törvénysértő, hatáskörüket túllépő, s az állampolgárok jogait csorbító cselekedeteik miatt a törvény által előírt módon beperelhetők a bíróságnál".

A kifejtettek ellenére meg kell állapítani, hogy minden egyes lépés, amelyet az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiszélesítése érdekében teszünk (vagy szándékozunk tenni), heves vitákat vált ki és — főként a különböző szintű közigazgatási vezetők részéről — nemegyszer ellenállásba ütközik. Hangsúlyozzuk: korántsem valamiféle sajátos magyar jelenségről van szó: az Áe. tervezetének szakmai vitája során elhangzott egyes megnyilatkozások kísértetiesen egybecsengenek azokkal a véleményekkel, amelyeket a lengyel törvénytervezet társadalmi vitája, illetőleg a szovjet alkotmány 58. cikkelyének végrehajtására irányuló törvénytervezet kidolgozása kapcsán többen kifejtettek, s amelyeket a szakirodalomból jól ismerünk.[4]

Nem érdektelen ezért vázlatosan áttekinteni a bírósági felülvizsgálat mellett és ellen felsorakoztatott elvi és gyakorlati érveket.

Más jogorvoslati eszközökhöz képest a bírói felülvizsgálat mellett a következő érveket szokták felhozni.

a) Az érdemi döntést kiveszi a közigazgatás kezéből és *végső soron* pártatlan, független, csak a törvénynek alávetett szervre bízza. (Ez még az ügyészi óvásról sem mondható el, hiszen az óvást az érintett közigazgatási szervek bírálják el.)

b) A közigazgatás eredményre orientált tevékenység, ennélfogva szüntelenül fennáll annak a veszélye, hogy a — közérdekű — eredményre való koncentrálás háttérbe szorítja a törvényességet.

c) A közigazgatási szerv helyzeténél fogva gyakran nem lehet pártatlan vagy pártatlansága legalábbis aggályos. Ez a helyzet akkor, ha pl. a közigazgatási szerv önmaga számára állapít meg jogot vagy kötelezettséget (ez főként a műszaki igazgatásban gyakori és a jövőt illetően az Áe. 19. §-ának (6) bekezdése megpróbálja kizárni), illetőleg, ha ugyanazon tanács másik szakigazgatási szerve ügyében (pl. kisajátítás) vagy tanácsi vállalat, intézmény ügyében jár el. Esetenként aggályos a szervezeten belüli szakértő pártatlansága is.

d) A közigazgatásban érvényesülő hierarchikus viszonyok miatt egy-egy helytelen jogszabályértelmezés (amely minisztériumi irányelv, elvi állásfoglalás, körlevél formájában ölt testet) gyakorlatilag az egész jogalkalmazó szervezetet „leblokkolja" és ebből a „bűvös körből" sem az ügyészi óvás révén, sem az államigazgatási jogorvoslatok révén nem lehet kitörni. (Elegendő ezzel kapcsolatban a 201/1979. (IK. 3.) IM számú tájékoztatóra utalni, amelyben az Igazságügyi Minisztérium egy konkrét tárgykörben megállapítja: az egyedi törvénysértések fő oka egy jogszabálysértő elvi állásfoglalás volt.) Vannak tehát olyan „rejtett" törvénysértések, amelyek e jellegét csak a bírósági kontroll tárja fel. Ha ugyanis elfogadjuk az irányító tárca jogszabályértelmezését — márpedig a közigazgatási szervezet, sőt az ügyészség is általában elfogadja —, akkor az azon alapuló döntések nem minősülnek

[3] L. erre nézve: O. M. *Jakuba:* O szugyebnom obzsalovanyiji resenyij po gyelam, voznyikajuscsim iz adminyisztratyivno-pravovih otnosenyij. Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1981. 2. sz. 38. old.

[4] Mint erre M. Wyrzykowski rámutat: „a közigazgatási bíráskodás ellenzői sem ideológiai, sem politikai, sem gyakorlati nézőpontból nem tudják indokolni véleményüket. Ennek ellenére az államigazgatási döntések bírósági kontrolljának eszméje hosszú éveken át kényszerült várakozni törvényi realizálására. Kezdetben rendkívül erős ellenállás volt ezzel szemben, később a kezdeményezések mindenekelőtt az opportunista és egoisztikus erők ellenállásán akadtak el az államigazgatásban". (M. *Wyrzykowski:* Pozycja ustrojowa Naczelnego Sadu Administracyjnego. Panstwo i Prawo, 1980. 10. sz. 62. old.) A Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo c. folyóirat indokoltnak látta, hogy „a mundér becsületét" védelmezőkkel szemben szerkesztőségi cikkben szögezze le: „a bírósági felülvizsgálat kiterjesztése egyáltalán nem jelenti az államigazgatási apparátus iránti bizalmatlanságot: ezt az apparátust nem a viták eldöntése érdekében hozták létre, az mindenekelőtt a bíróság feladata". (Konsztyitucija SZSZSZR i raszsirenyije szugyebnoj zascsiti prav grazsdan. Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1978. 11. sz. 65. old.)

törvénysértőnek, és az állampolgárt minden fórum elutasítja. Egyebek mellett ez az egyik ok, ami miatt a törvénysértések számával kapcsolatos közigazgatási statisztika viszonylagos értékű.

e) A közigazgatási eljárás szükségképpen gyors és egyszerű. Ehhez képest a kontradiktórius tárgyalás, a nyilvánosság és a társasbíráskodás az ügyfél számára több garanciát jelent, egyszersmind gyakorlatilag kizárja az illetéktelen befolyásolást.

f) Amíg a közigazgatási jogorvoslatok esetében az ügyfél szociológiai értelemben ki van szolgáltatva a közigazgatási hatóságnak, hiszen annak a kezében van a döntési lehetőség és a kényszereszközök, addig a bíróság előtt az ügyfél és a hatóság egyaránt ügyféllé válik, tehát mellérendeltségi pozícióba kerül. Ez nagyon lényeges tényező az állampolgárok politikai közérzete szempontjából.

A bírói felülvizsgálattal kapcsolatban a következő — mint látni fogjuk, nem elvi, hanem kizárólag gyakorlati megfontolásokon alapuló — ellenérvek merülnek fel.

a) Lassú, indokolatlanul elnyújtja az eljárást. Ez magyarországi viszonylatban az eddigiek során nagyjából megfelelt a valóságnak. Az említett igazságügyi minisztériumi tájékoztató szerint is „viszonylag magas a 6—12 hónapig, illetve a 12 hónapon túl terjedő pertartam". Nem olyan fogyatékosságról van azonban szó, amelyet megfelelő szervezeti intézkedésekkel ne lehetne kiküszöbölni.

b) Nem biztosítja az elvi irányítás operativitását, a Legfelsőbb Bíróság nemegyszer több év múlva reagál a vitás jogszabályértelmezési kérdésekre. Ez megfelel a valóságnak, de e fogyatékosság sem szükségszerű, nem a jogintézmény feltétlen velejárója.

c) A bírák nem rendelkeznek a szükséges államigazgatási jogi szakismeretekkel. E téren az igazságügyi minisztériumi tájékoztató elégedett a helyzettel, mi — gyakorlati tapasztalataink alapján is — kevésbé, főként ha a bírósági felülvizsgálat körének kiterjesztése szempontjából vizsgáljuk a kérdést. Ám ismét csak emlékeztetnénk rá: e helyzet sem szükségszerű. (Egyébként 1953-ban az ügyészek is keveset értettek az államigazgatási joghoz, időközben az általános felügyelet hatékonnyá vált.) Őszintén szólva az lenne csodálatra méltó, ha a bírósági felülvizsgálat eddigi szűk keretei között kinevelődött volna a bíráknak egy olyan csoportja, amely széles körű államigazgatási jogi ismeretanyag birtokában szaktekintélynek számít ezen a jogterületen. Erről természetesen szó sincs: a polgári és a büntetőjog dominanciája mellett más jogágak — a munkajogot is ideértve — csak fokozatosan hódítanak teret az igazságszolgáltatásban, az államigazgatási jog művelése mindmáig nem vált önálló „szakmává" a bírák körében. Nem ok nélkül hangsúlyozzák tehát az e tárgykörrel foglalkozó szovjet és lengyel publikációk a megfelelő káderkiválasztás alapvető jelentőségét a közigazgatási profilú bírósági szervezeti egységek létrehozásánál.[5] Ez azonban csak az induláskor jelent gondot, a későbbiek során az igazságügyi szervezet éppen úgy ki tudja nevelni az államigazgatási szakbírákat, mint a polgári és a büntetőjogászokat.

d) A bíróság nem képes rá, hogy elviselje a megnövekvő munkaterhet. Ez is igaz. Illúzió volna azt feltételezni, hogy a jelenlegi bírósági szervezet a jelenlegi létszámával képes ellátni a generalis clausula vagy akár csak a kibővített taxáció által rá háruló munkatöbbletet. Ezt azonban senki sem akarja a *jelenlegi* szervezetre hárítani. Vannak akik úgy vélik, hogy a bírósági felülvizsgálat körének szélesítése a perek valóságos lavináját indítaná meg, amely mind a bíróságokat, mind az államigazgatási szerveket maga alá temetné. Ezt a „jövendölést" sem a szocialista országok gyakorlati tapasztalatai, sem a hazai tapasztalatok nem támasztják alá. Az kétségtelen, hogy a felülvizsgálati lehetőség bővítése növeli a perek számát, de nem elviselhetetlen mértékben. Így pl. Magyarországon az adó- és illetékügyek sok százezres nagyságrendjéhez képest az ilyen tárgyú államigazgatási perek száma elenyésző. Érdekes ezzel kapcsolatban az is, amit az igazságügyi minisztériumi tájékoztató a perek tárgyának változásáról ír. Míg korábban a lakásügyi perek tették ki az államigazgatási perek többségét, ma ez az arány mintegy 10%-os. A visszaesésben egyéb okok mellett az is szerepet játszik: az ügyfelek rájöttek, hogy a bíróság sem ad igazat annak, akinek nincs igaza. Érdekes talán megemlíteni azt is, hogy Ausztriában évi 1000 ügy kerül a Közigazgatási Bíróság elé, ezek közül 500 közszolgálati munkaügyi vita, ami nálunk nem minősül államigazgatási ügynek. Mindent egybevetve: reálisan nem lehet sokezres nagyságrendű perindítással számolni.

e) Szándékosan hagytuk utoljára azt a — szakmai sértettségből eredő — ellenvetést, amely úgy fogalmazható meg, hogy az államigazgatási ügyintézés törvényességi színvonala kielégítő, a belső törvényességi garanciák hatékonyak, a törvénysértések száma nem emelkedik, nincs tehát indok és szükség a bírósági fe-

[5] S. Zawadzki szerint „tekintettel az államigazgatási joggyakorlat rendkívül széleskörűségére, szükségessé válik a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bíráinak szakosodása olyan jogterületekre, mint pl. a mezőgazdasági jog, az adóügyek, a kommunikációs jog. Ennek kapcsán ki kell alakítani a Bíróság szakosított struktúráját". Az említett szerző egyébként rámutat: a kodifikáció első szakaszában az a felfogás volt túlsúlyban, amely a bírósági felülvizsgálatot az általános hatáskörű vajdasági bíróságokra kívánta bízni. A kérdés behatóbb vizsgálata azután meggyőzte a törvényszerkesztőket arról, hogy ilyen módon nem biztosítható a megfelelő szakosodás és a kellő szakértelem, s ekkor merült fel a speciális közigazgatási bíróság létrehozásának gondolata. (S. *Zawadzki:* Poklosie konsultacii spolecznej i debaty poselskiej w sprawie nowelizacji kodeksu postepowania administracyjnego. Panstwo i Prawo, 1980. 2. sz. 7. old.) A szakképzettség fontosságát emeli ki V. A. Lorija is. (V. A. *Lorija:* Pravoszugyije po adminyisztratyivnim gyelam. Szovetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1980. 11. sz. 95. old.)

lülvizsgálat, mint külső törvényességi garancia szerepének erősítésére. Vannak akik szerint mivel a tanácstörvény értelmében a tanácsok és szerveik a nép hatalmát megvalósító szocialista állam szervei, politikailag megengedhetetlen bizalmatlanság volna e szervekkel szemben a bírói kontroll szélesítése, mivel olyan látszatot keltene, mintha kizárólag a bíróságoktól lehetne törvényes döntést elvárni.[6]

Az utóbbi vélekedés nem igényel hosszabb reflexiót. Aligha kétséges, hogy az állami szervek alapvető típusai: a népképviseleti szervek, az államigazgatási szervek, a bíróságok és az ügyészségek egyaránt a nép hatalmát megvalósító szocialista állam szervei, tehát az említett szervek között létrejövő munkamegosztás — még ha az esetenként ellenőrzési vagy irányítási kapcsolatok formáját ölti is — nem nyújt alapot e szervek szembeállítására, valamiféle politikai megbízhatósági alapon történő rangsorolásra. Egyszerűen arról van szó, hogy az említett szervek jogállása, feladatköre, szervezeti alá-fölérendeltsége eltérő, ez okból egyes szervek közreműködése *más jellegű* törvényességi garanciákat nyújt, amelyek esetenként egymást kiegészítik.

Érdemes azonban kissé időzni az ismertetett gondolatmenet első részénél.

A történelmi tapasztalatok egyértelműen bizonyítják — és korántsem csupán az államigazgatási jogalkalmazás körében —, hogy *a szocialista törvényesség jogi garanciarendszerének kialakulása hosszabb történelmi folyamat, amely egyértelműen a garanciák számának növekedése és hatékonyabbá válása irányába mutat.* E folyamatjelleg abban is kifejezésre jut, hogy bizonyos garanciák nem kezdettől fogva léteznek, hanem a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszán jelennek meg, s esetenként érvényesülési körük is fookzatosan terjed. Bármily paradox módon hangzik is, de történelmi tény, hogy a törvényességi garanciák száma és hatékonysága fordított arányban áll a törvénysértések számával. A hatalom megragadása után, az ún. forradalmi törvényesség időszakában a jogalkalmazás viszonylag alacsony színvonala és a törvényességi garanciák csekély száma a jellemző. A konszolidáció, a jogalkalmazás színvonalának emelkedése teszi lehetővé új és újabb törvényességi garanciák kiépítését, amelyek azután természetszerűen tovább erősítik az említett folyamatokat.

Mindezt jól példázza a felszabadulás utáni magyar jogfejlődés is. A földreform végrehajtása, az államosítások, a széles körű közérdekű igénybevételek pl. úgy zajlottak le, hogy kizárólag közigazgatási szervezeten belüli és ott is szűk körű, sok esetben formális aktusfelülvizsgálatra volt mód. Ehhez képest nagy előrelépést jelentett az ügyészi szervezetnek, mint a közigazgatástól független törvényességi garanciának a létrehozása. (Nem tekinthető azonban véletlennek, hogy noha az új típusú ügyészi szervezetre vonatkozó alapvető szabályokat az Alkotmány már 1949-ben megállapította, e szervezet létrehozására ténylegesen csak négy évvel később került sor. Annak idején sokan hasonló érvekkel próbáltak fellépni az ügyészi általános törvényességi felügyelet ellen mint most a bírói felülvizsgálat ellen. Ha a törvényességi felügyelet körébe vont szerveken múlott volna, még ma sem lenne nálunk ügyészség.) Döntő jelentőségű lépés volt az 1957. évi IV. törvény megalkotása, a kötött jogorvoslati rendszer bevezetése, a bírói felülvizsgálat körének kiterjesztése. A bírói felülvizsgálatot ugyanis, mint törvényességi garanciát, korántsem az eljárási törvény vezette be hazánkban. A korábbi jogszabályok közül a dolgozók társadalombiztosításáról szóló 1954. évi 28. tvr. bizonyos nyugdíjügyi döntések, a dolgozók betegségi biztosításáról szóló 1955. évi 39. sz. tvr. a betegségi biztosítással összefüggő egyes határozatok, az 1954. évi IX. törvény pedig a választói névjegyzékbe való felvétellel kapcsolatos döntések tekintetében már megnyitotta a bírói felülvizsgálat lehetőségét: az eljárási törvény csupán e kört szélesítette tovább. A törvény jogorvoslati szabályai közül figyelmet érdemel a panasz (mai nevén: felülvizsgálati kérelem) elbírálásának az ágazati vertikumból való kiszakítása és a megyei tanács végrehajtó bizottsága hatáskörébe utalása. (E jogkört kapta meg később a megyei tanács vb-elnöke, majd 1971-ben a megyei vb-titkár.) A jogorvoslati fórumrendszer említett szabályozásának csupán egyik célja volt a minisztériumok tehermentesítése az egyedi ügyek intézése alól. A másik — nyíltan nem hangoztatott — cél az volt, hogy legyen olyan jogorvoslati fórum, amely nincs a szaktárcával alá-fölérendeltségi viszonyban, s amelyet ez okból nem „fertőzött meg" az egyes tárcáknál tapasztalható szűk, a szakmai feladatokra koncentráló, s ezekhez képest a törvényességet és a jogpolitikai elveket háttérbe szorító szemlélet. A minisztériumok többsége éppen ezért nem túlságosan lelkesedett a jogorvoslati vertikum megtöréséért és a felülvizsgálati kérelmek elbírálásának horizontális útra tereléséért. Ezek a tárcafenntartások azt követően is megmaradtak, hogy felülvizsgálati kérelmek elbírálása a testület hatásköréből egyszemélyi hatáskörbe (vb-elnök, vb-titkár) került, sőt éles konfliktushelyzetek is keletkeztek, amikor a vb-titkárok mérlegelési jogkörük gyakorlása során — a tárcák megítélése szerint — szembekerültek a tárcaérdekekkel, illetőleg indokolt esetben a jogszabály keretei között méltányosságot gyakoroltak. (Már itt megjegyzem egyébként, hogy a vb-titkárok említett tevékenységének esetenként viharos története önmagában véve is elég meggyőzően bizonyítja: mennyire kiszolgáltatott helyzetben van az állampolgár, ha egy olyan ágazati jogorvoslati vertikummal kerül szembe, amelyből oldalirányba nem lehet kitörni.)

[6] E nézet szovjetunióbeli jelentkezésére a 4. számú lábjegyzetben már utaltunk, korántsem elszigetelt ez a felfogás nálunk sem.

Új törvényességi garancia megjelenését hozta az 1/1963. (T. K. 5.) K. E. számú utasítás, amely az igazgatási osztályok kötelességévé tette a társ- és szakigazgatási szerveknél az eljárási törvény alkalmazásának évenként egyszeri vizsgálatát. A későbbiek során a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya olyan iránymutatást adott, hogy e vizsgálatokat az anyagi jogszabályok végrehajtásának ellenőrzésére is ki lehet terjeszteni. Lényegében az igazgatási osztályok említett tevékenységéből nőtt ki az 1971-ben bevezetett vbtitkári törvényességi felügyelet, mint tanácsszervezeten belüli, de az ágazati vertikumon kívüli törvényességi garancia.

Az államigazgatási jog hazai fejlődéstörténete tehát egyértelműen azt bizonyítja: fokozatosan nő a törvényességi garanciák száma és hatékonysága. E folyamat szervesen beleilleszkedik a szocialista államfejlődés menetébe, egy céltudatos és tudományosan megalapozott közigazgatás-fejlesztési politika része, ezért a valóság durva eltorzítása lenne a kérdést úgy beállítani, hogy a szocialista állam az elburjánzó törvénysértésekre reagál egy-egy új törvényességi garancia kialakításával; avagy más megközelítésben: a törvényességi garanciarendszer fejlesztése csak akkor szükséges és időszerű, amikor ezt a törvénysértések növekvő száma indokolja.

A bírói felülvizsgálat kiterjesztése alapvetően politikai kérdés, összefügg a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével és azzal, hogy milyen garanciákkal biztosítjuk az alapvető állampolgári jogok érvényesülését.

A bírói kontroll jelentőségét nem a perek száma, hanem a jogintézmény léte adja. (Ez egyébként az ügyészség esetében is így van.) Az eddigi tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy azokban az ügykategóriákban, amelyekben megnyílt a bírói út, színvonalasabb és törvényesebb lett az államigazgatási munka, mert a Demoklesz-kardként fenyegető bírói út rászorítja a közigazgatást a fokozott igényességre. Ez magyarázza a hatályon kívül helyezések nem túlzottan magas arányát.

Fejtegetéseinket tehát abban összegezhetjük, hogy sem Magyarországon, sem a többi szocialista országban nem az államigazgatási törvénysértések növekvő száma vetette fel a bírósági kontroll kiszélesítésének igényét, éppen ellenkezőleg: az államigazgatási munka színvonalának emelkedése teremtette meg a szükséges előfeltételeket ahhoz, hogy napirendre kerüljön a bírói felülvizsgálat — mint az államigazgatási jogok érvényesítésének fontos garanciája — kiterjesztése, a lenini koncepció megvalósítása. Amíg egy viszonylag alacsony színvonalú, túlterhelt és kevéssé stabil közigazgatási szervezet — főként a forradalmi átalakulások időszakában — gyakorlatilag képtelen elviselni a széles körű bírósági felülvizsgálatot, a mai magyar közigazgatás már felnőtt arra a szintre, hogy ez ne jelentsen számára különösebb gondot.

A bírói felülvizsgálat szabályozása a szocialista országokban

Indokoltnak látszik röviden áttekinteni az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának tételes szabályozását a szocialista országokban. Ennek során szükségképpen túl kell lépnünk az államigazgatási eljárási törvények szabályozási körén, mert

— bírói felülvizsgálat olyan országokban is létezik, amelyek az államigazgatási eljárás általános szabályairól még nem alkottak törvényt;

— esetenként az eljárási törvény e kérdést nem szabályozza, hanem a szabályozást más jogszabályokra bízza;

— néhol pedig az eljárási törvény csupán a bírósági felülvizsgálat egyik válfajával foglalkozik, emellett azonban van más felülvizsgálati mód is.

a) A *Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaságban* jelenleg nem az általános igazgatási eljárásról szóló törvény, hanem — e törvénnyel összhangban — egy 1977. július 1. napján hatályba lépett külön törvény tartalmazza a közigazgatási perekre vonatkozó rendelkezéseket. Az említett két törvény oly módon áll összhangban egymással, hogy az államigazgatási eljárási kódex jogorvoslati rendszerébe a közigazgatási per lehetősége is szorosan beletartozik, ezért a törvény ennek figyelembevételével szabályozza a többi jogorvoslati fajtát, s több rendelkezésében kifejezetten is utal a közigazgatási szervre. (Így pl. a 260. § címe: A határozat módosítása és megsemmisítése igazgatási perrel kapcsolatban.)

A közigazgatási perekről szóló törvény elég szélesen vonja meg a keresetindításra jogosultak körét. Pert indíthat ugyanis az ügyfél, az ügyész, a vagyonjogi ügyész, az önigazgatási társadalmi jogvédő, a külön törvénnyel arra felhatalmazott más szerv, sőt az ügyben első fokon eljárt szerv is, ha úgy véli, hogy a másodfokú határozat sérti önigazgatási jogát.

A perindítás jogcíme azonban a felsorolt szervek és személyek esetében nem azonos, hanem erősen differenciált. Az ügyfél akkor jogosult pert indítani, ha úgy véli, hogy a közigazgatási aktussal valamely *jogát* vagy a törvényen alapuló közvetlen személyes *érdekét* megsértették. A többi perindításra jogosult keresetindítási joga azonban ennél lényegesen szűkebb körű: nem is általában a törvénysértésekhez, hanem *meghatározott jellegű törvénysértéshez* kapcsolódik (pl. az önigazgatási jog vagy a társadalmi tulajdon megsértése).

A törvény 10. §-a általánosságban taxálja azokat az okokat, amelyek fennállása esetén perindításra kerülhet sor. Ilyen ok, ha

— a határozatban törvényt, más törvényes jogszabályt vagy döntést, illetőleg általános érvényű önigazgatási aktust nem alkalmaztak, vagy szabálytalanul alkalmaztak;

— a határozatot hatáskörrel nem rendelkező szerv hozta;

— a határozathozatalt nem az eljárási szabályok szerint folytatták le, így különösen a tényállást nem szabályszerűen állapították meg, vagy a tényekből helytelen következtetést vontak le.

Figyelmet érdemel a törvény ama szabálya, mely szerint „nem forog fenn a jogszabály helytelen alkalmazása, ha az illetékes szerv a jogszabályokban kapott felhatalmazás alapján és keretében, a felhatalmazás céljával összhangban szabad mérlegelése szerint döntött". E rendelkezés a mérlegelési jogkörben hozott határozatokat nem vonja ugyan ki a bírói felülvizsgálat köréből, de nem ad a bíróság számára „szupermérlegelési" jogkört, csupán annak vizsgálatát teszi lehetővé: vajon az államigazgatási szerv nem lépte-e túl a mérlegelés kereteit és rendeltetésének megfelelően gyakorolta-e mérlegelési jogkörét (azaz nem állapítható-e meg joggal való visszaélés).

Közigazgatási pert szabályként másodfokú határozat ellen lehet indítani, első fokú határozat ellen csak akkor, ha fellebbezésnek nincs helye. Perindításnak van azonban helye az államigazgatás hallgatása miatt is. Ez összhangban áll azzal, hogy az eljárási kódex is a „hallgatás = elutasítás" elve alapján áll, ezért az első fokú szerv hallgatása ellen feltételesen devolutív fellebbezési lehetőséget biztosít az ügyfél számára a másodfokú szervhez.

A törvény a bíróság előtt megtámadható ügyek körét negatív enumerációval határozza meg. Az alapvető szabály az, hogy bármely hatóság bármely határozata ellen lehet keresetet indítani. Nincs helye közigazgatási pernek azokban az ügyekben, amelyekben

a) a bírósági védelem lehetőségét a közigazgatási peren kívül biztosították;

b) külön törvény kifejezetten kizárja a közigazgatási pert, illetőleg

c) a JSZSZK képviselőháza vagy a köztársaság elnöke, illetőleg a JSZSZK Elnöksége, vagy a köztársaságok, autonóm tartományok megfelelő szerve döntött.

E felsorolás a b) pontban foglaltakra tekintettel nyitott, de mindenesetre jelentős garancia, hogy a közigazgatási pert csak törvény zárhatja ki. Ám még az ilyen ügyekben is mód van a perindításra, ha a határozatot hozó szerv túllépte hatáskörét.

A közigazgatási perekben eljáró bíróságok igazodnak a megtámadott határozatot hozó szerv, vagy az ügy jellegéhez, illetőleg az államigazgatási szerv hatásköri szintjéhez. Ennek megfelelően a közigazgatási perekben a köztársaságokban, illetőleg az autonóm tartományokban levő (de nem szükségképpen a köztársasági vagy autonóm tartományi szintű rendek) bíróságok, valamint a Legfőbb Katonai Bíróság és a Szövetségi Bíróság határoz. A bíróság három hivatásos bíróból álló tanácsban jár el, törvény azonban nagyobb létszámú bírósági tanács eljárását is előírhatja.

A közigazgatási per keretében a bírósági felülvizsgálat szabályként egyfokú: fellebbezésnek csak akkor van helye, ha ennek lehetőségét külön törvény megnyitja. Ám ha fellebbezést nem is, de — a Szövetségi Bíróság határozatai kivételével — a felek jogszabálysértés miatt rendkívüli felülvizsgálati kérelmet nyújthatnak be a felsőbb szintű bírósághoz.

b) Romániában államigazgatási eljárási törvényt mindeddig nem alkottak, a bírói felülvizsgálatról „a törvényellenes államigazgatási aktusokkal jogukban sértett személyek kérelmeinek bíróságok által való elbírálásáról" szóló, 1967. július 26-án elfogadott törvény rendelkezik. A törvény nem hoz létre a közigazgatási perek tárgyalására külön bírósági szerveket, hanem ezeket az ügyeket is a rendes bíróságok hatáskörébe utalja. Az eljáró bíróság szintje a sérelmezett döntést kibocsátó államigazgatási szerv szintjéhez igazodik. A bírósági felülvizsgálat szempontjából az ügyfél kérelmét elutasító döntéssel azonos értékű az is, ha az államigazgatási szerv az ügyfél kérelmét nem bírálja el a jogszabályban megszabott határidő alatt. A jogaiban sértett személy a törvénysértő határozat ellen nem fordulhat közvetlenül a bírósághoz, először — a határozat kézhezvételétől számított 30 napon belül — panasszal kell élni a határozatot hozó szervhez. A bírósági felülvizsgálat lehetősége csak a panasz eredménytelensége esetén vagy akkor nyílik meg, ha a panaszt nem bírálják el a törvényben előírt határidőn belül. Bírósági felülvizsgálatnak csak jogszabálysértés miatt van helye. A bíróság a törvénysértő döntést megsemmisítheti, kötelezheti a törvénysértő mulasztást elkövető szervet a kérelem tárgyát alkotó aktus kibocsátására, továbbá — a kérelem teljesítése esetén — dönthet a törvénysértés miatt járó kártérítés tárgyában.

A bírói felülvizsgálat kereteit a törvény negatív enumeráció útján határozza meg: a 14—16. szakasz sorolja fel azokat az aktusokat, amelyekre a törvény rendelkezései nem alkalmazhatók. A 14. szakasz értelmében ebbe a körbe tartoznak:

— a honvédelemmel, az állambiztonsággal vagy a közrenddel kapcsolatos aktusok;

— az igazgatási tervaktusok;

— a jogszolgáltatási államigazgatási aktusok és az olyan aktusok, amelyek törvényességének ellenőrzésére törvény az 1/1967. számú törvényben foglalttól eltérő jogszolgáltatási eljárást ír elő;

— azok az aktusok, amelyeket az államigazgatási szerv polgári jogi jogviszonyban részvevő félként bocsát ki;

— az állami szervek által államigazgatási aktus kibocsátása tárgyában beadott kérelmek elbírálása.

A felsorolt rendelkezések számos értelmezési problémát vetnek fel. Különösen problematikus a *c)* pont, mivel sem az említett törvény, sem más jogszabály nem határozza meg a „jogszolgáltató" aktus fogalmát. A román közigaz-

gatástudomány szerint ilyen aktusról akkor beszélhetünk, ha: *a)* az aktus tárgya vitás jog; *b)* a kibocsátó szerv a vita eldöntése során független; *c)* az aktust kontradiktórius eljárásban hozták és van indoklása; *d)* a kibocsátó szerv az aktust nem vonhatja vissza és nem módosíthatja. Az ismertetett értelmezés szerint számos konkrét aktusfajtát sorolnak a 14. szakasz *c)* pontjának hatálya alá. Ilyen pl. a néptanácsok végrehajtó bizottságai által a választói névjegyzékbe való felvétellel kapcsolatos kifogás tárgyában hozott döntés, a találmányi és újítási ügyekben benyújtott fellebbezések tárgyában hozott határozat, amelyet a minisztérium, országos hatáskörű szerv vezetője megerősített stb. Igen szélesen értelmezik az igazgatási tervaktusok fogalmát: ide sorolják egyebek között az erdőkitermelési aktusokat, a városrendezéssel kapcsolatos építési vagy ingatlanmegosztási engedélyeket stb. Másfelől viszont az elfogadott jogszabályértelmezés nem vonja a 14. szakasz a) pontjának hatálya alá a milícia valamennyi aktusát, hanem a törvény hatálya alá tartozónak tekinti a személyi igazolvány vagy gépjárművezetési engedély kiadásának megtagadását.[7]

A 15. szakasz kivonja a törvény hatálya alól a rendkívüli helyzetekben (járvány, állatjárvány, növénybetegség, elemi csapás) kibocsátott aktusokat, a 16. szakasz pedig az adók, illetékek, kötelező biztosítási díjak és az ezekhez kapcsolódó bírságok tárgyában hozott határozatokat.

c) Az 1967. évi *csehszlovák* államigazgatási eljárási törvény 70. §-a értelmében külön törvények állapítják meg, hogy mely esetekben vizsgálják felül a bíróságok az államigazgatási szervek határozatait. Ilyen „külön törvények" már az eljárási törvény megalkotása előtt is bírósági útra tereltek bizonyos ügyeket, azóta a kör némileg szélesedett. Bírósági felülvizsgálat körébe tartozik

— az elmezavar miatt intézeti gondozást elrendelő tanácsi döntés (20/1966. sz. törvény);

— a megyei szakszervezeti tanács betegbiztosítási és nyugdíjbiztosítási ügyben hozott döntése, az illetéküggyeket kivéve (a kormány elnökének 91/1958. sz. rendelete, három időközbeni módosítással);

— az időszakos sajtótermékekkel kapcsolatban: a sajtótermék kiadására vonatkozó jog ideiglenes vagy végleges megvonásáról szóló, valamint a kiadót 50 000 koronáig terjedő bírsággal sújtó határozat (81/1966. sz. törvény, két időközbeni módosítással);

— az egyesület felosztásáról vagy működésének felfüggesztéséről szóló határozat (126/1969. sz. törvény);

— a választói névjegyzékkel kapcsolatos kijavítási indítványt elutasító határozat (44/1971. sz. törvény);

— a nyugdíjbiztosításra való jogosultság tárgyában a nyugdíjbiztosítási szervek és tanácsok által hozott határozat (121/1975. sz. törvény).

A felsorolt ügyekben az államigazgatási határozat felülvizsgálata a rendes bíróságok hatáskörébe tartozik, éspedig a polgári perrendtartás szerint (99/1963. sz. törvény)

— eltérő törvényi rendelkezés hiányában a járásbíróságok;

— nyugdíjbiztosítási és betegbiztosítási ügyekben a megyei bíróságok;

— a Cseh Szocialista Köztársaság vagy a Szlovák Szocialista Köztársaság központi szerveinek döntése esetén az illetékes köztársaság legfelsőbb bírósága hatáskörébe.

d) Bulgáriában az 1979-ben elfogadott államigazgatási eljárási törvény szabályozza a bírósági felülvizsgálatot. Az igazságügy-miniszter által a törvényjavaslat megvitatása előtt előterjesztett indokolás külön is kiemelte: „fennmarad továbbra is az a törekvésünk, hogy fokozatosan kiterjesszük a bírósági út igénybevételi lehetőségét". Ennek érdekében — a korábbi eljárási törvényhez képest — maga a törvény is tett lépéseket. Ilyennek értékelhető az a rendelkezés, amely a fellebbezési határidő leteltét, nem pedig a fellebbezési jog kimerítését szabta meg a bírósági felülvizsgálat előfeltételéül. A kérelem határidőn belüli elbírálásának elmulasztása hallgatólagos elutasításnak számít, és mint ilyen, a bíróság előtt megtámadható. Az ügyfél fellebbezéssel, az ügyész pedig óvással kezdeményezheti a jogerős határozat bírósági felülvizsgálatát. Fellebbezésre olyan aktusok esetében is lehetőség van, amelyek államigazgatási úton fellebbezéssel nem támadhatók meg. Okirat tartalmát azonban a bíróság előtt nem lehet megtámadni. A bírósági felülvizsgálat kizárólag a sérelmezett aktus törvényességére irányul.

A megtámadható határozatok körét a törvény negatív enumerációval állapítja meg. Nincs helye a bírósághoz intézett fellebbezésnek olyan államigazgatási aktusok ellen;

— amelyek az ország védelmével és biztonságával közvetlenül összefüggenek;

— amelyeket a devizaérték-ügyletekről és a deviza-ellenőrzésről szóló törvény, a terület és településrendezési törvény alapján hoztak meg, továbbá amelyek adók, illetékek, vámok és egyéb pénzügyi követelések megállapításával kapcsolatosak, valamint amelyeket az állami-népi ellenőrzés szervei hoztak meg; végül

— amelyek vonatkozásában törvény vagy törvényerejű rendelet kizárja a bírósághoz való fellebbezés lehetőségét, illetőleg eltérő fellebbezési rendszabályokat állapít meg bíróságnál, vagy különleges juriszdikciós szervnél.

A bírósági felülvizsgálat a rendes bíróságok hatáskörébe tartozik, amelyek azonban „emeltszintű" fórumrendszerben járnak el. Az óvásokat és fellebbezéseket ugyanis általában a megyei bíróság bírálja el, de közvetlenül a Legfelsőbb Bíróság hatáskörébe tartoznak azok az

[7] T. Draganu: Actele administrative si faptele asimilate lor supuse contrilului, judecatoresc potrivit legii Nr. 1/1967. Editura Dacia, Cluj, 1970.

ügyek, amelyekben a megyei, fővárosi népi tanács végrehajtó bizottsága, valamely társadalmi szervezet központi vezetősége, miniszter vagy országos hatáskörű szerv vezetője adta ki, hagyta jóvá, erősítette meg, vagy módosította a sérelmezett határozatot.

A bíróságnak kasszációs jogköre van, mulasztással elkövetett jogszabálysértés esetén pedig a megfelelő aktus kiadására kötelezheti az eljáró államigazgatási szervet. Olyan esetben azonban, ha a bíróság ugyanabban az ügyben ismételten helyezi hatályon kívül a törvénysértő aktust — a mérlegelési jogkörbe utalt ügyek kivételével — jogában áll az ügyet érdemben eldönteni. Ha ez jelentős nehézségekbe ütközik, a hatályon kívül helyezés után az iratokat nem a határozatot hozó szervnek, hanem e szerv felettes szervének küldi meg az érdemi döntés meghozatala céljából.

e) Lengyelországban az államigazgatási határozatok bírósági kontrolljának kiszélesítése egy — 1980. január 31. napján elfogadott — sajátos szerkezetű törvénnyel történt, amely tartalmát tekintve valójában nem egy, hanem két törvény. A törvény két fejezetre oszlik, ezek közül az első a Legfőbb Közigazgatási Bíróságról, a második pedig az 1960. június 14-én elfogadott államigazgatási eljárási törvény viszonylag széles körben történő módosításáról rendelkezik. Lényegében tehát a bírósági felülvizsgálat kiterjesztése az ehhez szükséges szervezeti feltétel megteremtésével: a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság létrehozásával párosult. E bíróság része a Lengyel Népköztársaság bírósági szervezetének, tevékenységének felügyeletét a Legfelsőbb Bíróság látja el, amely e funkciójának keretei között

— elbírálja a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság döntései ellen az igazságügy-miniszter, a Legfelsőbb Bíróság elnöke, illetőleg a legfőbb ügyész által benyújtott törvényességi óvásokat;

— irányelveket ad ki az igazságszolgáltatás egységének biztosítása érdekében;

— határozatokat hoz jogalkalmazási kérdésekben.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bíráit az igazságügy-miniszter javaslatára az Államtanács nevezi ki. A bírák az ítélkezés során függetlenek és csak a törvények szerint cselekszenek. A törvény meghatározza azokat az előfeltételeket, amelyek fennállása szükséges ahhoz, hogy valaki közigazgatási bíró lehessen. Ezek magukban foglalják a hivatásos bírákra általánosan irányadó követelményeket, de azoknál annyiban szigorúbbak, hogy előírják *a)* a harmincötödik életév betöltését; *b)* legkevesebb tíz éven át folytatott gyakorlati jogászi (bírói, ügyészi, államigazgatási jogalkalmazói stb.) munkát, továbbá megkövetelik, hogy *c)* a jelölt tegyen tanúbizonyságot magas szintű államigazgatási jogi és egyéb, az államigazgatási munkával összefüggő jogi ismeretekről.

A Bíróság nevében a „legfelsőbb" szó nem arra utal, mintha a közigazgatási bírósági szervezet több fokozatú lenne. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság székhelye Varsó, ezenkívül azonban a Bíróságnak vannak vidéki szervezeti egységei is, amelyek egy vagy több vajdaságra kiterjedő illetékességgel működnek. Ezek azonban nem alsóbb szintű közigazgatási bíróságok, hanem a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság részei, kihelyezett egységei, amelyeknek székhelyét és szervezeti felépítését az igazságügyminiszter rendeletben szabályozza.

A korábban említett törvény második fejezete az államigazgatási eljárási törvény módosításáról szól és egyebek között önálló részt (a mi szóhasználatunkkal fejezetet) iktat be a törvénybe a Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz benyújtható keresetekről. Alapvető szabály, hogy határozatot csak jogszabálysértés miatt és csak az államigazgatási jogorvoslati lehetőségek kimerítése után lehet bíróság előtt megtámadni; ez utóbbi korlátozás azonban az ügyészre nem vonatkozik. A keresetindítás határideje a határozat kézbesítésétől számított harminc nap, az ügyészre nézve a határozat kibocsátásától számított hat hónap. A keresetet a megtámadható határozatot hozó (vagyis a legfelső szintű érdemi döntést kibocsátó) szervhez kell benyújtani, amely azt harminc napon belül az ügy irataival és az ügyre vonatkozó álláspontjával együtt továbbítja a bírósághoz. Az államigazgatási szervnek azonban jogában áll e határidőn belül saját határozatát hatályon kívül helyezni, vagy módosítani a keresetben foglaltak szerint, s ezáltal a bírósági eljárást megelőzni.

Bírósághoz lehet fordulni olyan esetben is, ha az első fokú államigazgatási szerv a törvényben megszabott határidőn belül nem hoz érdemi döntést: ilyenkor a bíróság kötelező érvényű határidőt állapít meg az ügy lezárására. Az államigazgatás hallgatása ellen irányuló keresetnek nincs záros határideje, ilyenkor az ügy érdemi elintézéséig bármikor lehet keresettel élni.

Ha a bíróság a megtámadott határozatot jogszabálysértőnek tartja, jogában áll azt hatályon kívül helyezni, illetőleg — a törvényben tételesen felsorolt érvénytelenségi (a mi szóhasználatunkkal: semmisségi) okok fennállása esetén — megállapítani a határozat érvénytelenségét. Annak a félnek, aki a határozat kiadása, hatályon kívül helyezése vagy érvénytelenné nyilvánítása miatt károsult, a törvénysértő határozatot hozó államigazgatási szervtől, illetőleg — ha a hiba őt terheli — az eljárásban részt vevő harmadik személytől kártérítés jár. E kártérítés tárgyában azonban a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságnak nincs döntési joga. Ha a kártérítés megfizetésére a jogszabálysértést elkövető államigazgatási szerv köteles, a kártérítésről annak felettes szerve határoz, míg harmadik személyekkel szemben a rendes bíróságnál lehet kártérítési igényt érvényesíteni.

Sajátos megoldást alkalmaz a törvény a bíróság előtt megtámadható ügyek körének meghatározásánál. A törvényszerkesztők gondosan tanulmányozták a különböző európai országok tételes szabályozását, jogalkalmazási gyakorla-

tát, sőt tájékozódtak a meglevő szabályozás továbbfejlesztésére irányuló hivatalos és tudományos álláspontok felől is.[8] Lényegében két szélsőséges logikai modellből indultak ki: az egyik a korlátozás nélküli generalis clausula — amely ebben a formában egyik országban sem érvényesül —, a másik a 3—4 konkrét határozatfajtát feltüntető pozitív taxáció. E két szélső pólus között helyezkednek el a közbenső megoldások: a negatív enumeráció és az átfogó ügykategóriákat vagy igazgatási szakterületeket magában foglaló taxáció. Formálisan az utóbbi megoldást választották, de a kört olyan szélesen — az államigazgatási ügyek legalább 90%-ára kiterjedő érvénnyel[9] vonták meg, hogy ez gyakorlatilag igen közel esik a generalis clausulához. A törvényben foglalt 20 pontos taxáció ugyanis egyfelől egész igazgatási ágazatokat (az ágazatok túlnyomó részét), másfelől igen széles tárgyköröket (pl. meghatározott tevékenység folytatására irányuló engedély kiadása bármely ágazat körében) foglal magában.

A törvény értelmében a következő ügyekben lehet a bírósághoz fordulni:

1. építésügy, építésfelügyelet, építőanyagellátás, urbanisztika;
2. árak, térítések és tarifák meghatározása;
3. közutak, azok fenntartása és védelme, postaügy, közlekedés, szállítás, hírközlés;
4. alkotó tevékenységet érintő, kisipari, szolgáltatási, kereskedelmi, vendéglátóipari és egyéb gazdasági tevékenység;
5. népességnyilvántartás, személyi igazolvány, anyakönyv, személyek neveivel kapcsolatos ügyek, állampolgárság;
6. geológia, geodézia, kartográfia;
7. kommunális-, lakás- és területgazdálkodás, köztisztaság;
8. üzemanyag-, nyersanyag- és energiagazdálkodás, anyaggazdálkodás, bányászat és egyéb természetes nyersanyaglelőhelyek ügyei;
9. vízgazdálkodás;
10. élelmiszeripar, közélelmezés, élelmiszergazdálkodás;
11. adóügyek, vámügyek és egyéb pénzügyek;
12. ingatlanforgalom;
13. környezet- és természetvédelem;
14. oktatás, nevelés, kultúra, művészet, kulturális javak, múzeumok, szórakoztató tevékenység;
15. területi tervezés;
16. mező- és erdőgazdaság (ezen belül: mező- és erdőgazdasági területek forgalma, mezőgazdasági termelés, állattenyésztés, állat- és növényvédelem, halgazdálkodás);
17. meghatározott tevékenység engedélyezése;
18. kisajátítás;
19. foglalkoztatási és szociális ügyek;
20. egészségügy, társadalombiztosítás, közegészség- és járványügy, testnevelés, sport, turisztika.

A fenti felsorolás úgyszólván az egész államigazgatást felöleli. A törvény azonban lehetőséget ad még e rendkívül széles keretek további bővítésére is: módot nyújt arra, hogy későbbi jogszabály a felsorolásban nem szereplő ügyekben is megnyissa a bírói utat. Joggal merül fel a kérdés, hogy valójában mi az, ami kívül esik az ismertetett körön. Noha a törvény nem tartotta szükségesnek negatív katalógus összeállítását, ténylegesen léteznek ilyen ügyek, de igen szűk körben. Ilyen pl. az útlevelek és külföldi utazásra jogosító más útiokmányok kiadása, illetőleg az egyesületekkel és társaságokkal kapcsolatos ügyek csoportja.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz intézett keresetek lehetővé tétele nem érintette azoknak a korábbi jogszabályoknak a hatályát, amelyek bizonyos államigazgatási határozatoknak a rendes bíróságok, a területi munkaügyi bíróságok, illetőleg az állami gazdasági döntőbizottság előtti megtámadására jogosították fel az ügyfelet, vagyis e szervek felülvizsgálati jogköre megmaradt. Az államigazgatási eljárási törvény novellája tételesen felsorol és hatályban tart hét — 1955 és 1976 között kibocsátott — ilyen tartalmú jogszabályt. E rendelkezés tehát valójában még szélesebbé teszi a bírói felülvizsgálat kereteit, amely felülvizsgálatnak csupán egyik fajtája a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság előtti eljárás.

f) A *Szovjetunióban* mindeddig államigazgatási eljárási törvényt nem alkottak. A szövetségi köztársaságok polgári perrendtartása azonban „Az államigazgatási jogviszonyokból eredő ügyekben történő eljárás" című fejezetében felsorol olyan ügykategóriákat, amelyekben az ügyfél közvetlenül — az államigazgatási jogorvoslat kiiktatásával — a rendes bírósághoz fordulhat jogvédelemért. Ezeknek az ügyeknek a köre egészében véve nem túl széles: ide tartoznak a választói névjegyzékekkel kapcsolatos, a közigazgatási bírság kiszabásával összefüggő, az állampolgárok központi vagy helyi adóhátralékának behajtásából eredő, a kötelező biztosítással és az önkéntes anyagi hozzájárulással kapcsolatos ügyek, az ismételt ittas vezetés miatti 2—5 évig terjedő időre szóló jogosítványbevonások és néhány más ügy.[10]

A Szovjetunió új alkotmányának 58. cikkelye a jogtudomány művelőinek figyelmét fokozott mértékben irányította rá az államigazgatási

[8] L. erre nézve K. Siarkiewicz: KPA — sadowa kontrola decyzji administracyjnich. Rada narodowa, gospodarka, administracja, 1980. 10. sz. 3. old. Itt jegyezzük meg, hogy a törvényelőkészítés időszakában e tanulmány szerzője is fogadta a lengyel Szejm magyarországi tanulmányúton járó delegációját.

[9] *Siarkiewicz* i. m. 3. old.

[10] *Jakuba* i. m. 42. old.

határozatok bírósági felülvizsgálatának problémájára; e tárgykörben számos publikáció látott napvilágot. A kérdés időszerűségét fokozza, hogy a Szovjetunió törvényhozásának a Szovjetunió Alkotmányával való összhangba hozatalának szervezési terve[11] értelmében rövidesen el kell készülni annak a törvénynek, amely az Alkotmány 58. cikkelyének végrehajtását szolgálja. A tudomány művelői körében teljes az egyetértés atekintetben, hogy a bírói felülvizsgálat körét jelentős mértékben szélesíteni kell, sőt egyes szerzők a korlátozás nélküli generalis clausula igényéhez is eljutnak.[12]

Sokkal inkább polarizálódnak azonban a vélemények a bírósági felülvizsgálat részkérdéseiben, így mindenekelőtt a szervezeti kérdésekben. Mind többen vannak, akik a közigazgatási bíráskodás valamely válfajának bevezetése mellett szállnak síkra, megállapítva, hogy ez „olyan intézmény, amely a szocialista társadalomtól korántsem idegen".[13] Mások viszont élesen hadakoznak e felfogás ellen, abból kiindulva, hogy a „jogállam" eszmekörének szerves része, amely „a burzsoá demokrácia rendszerének haladó elemét képezi, azonban rendeltetésének nem tudott és nem tud eleget tenni, mivel az egyénnek az állammal való szembeállítása elvéből indul ki".[14] Bár semmiképpen sem szeretnénk e vitában a döntőbíró szerepében tetszelegni, mégis megjegyezzük: úgy tűnik számunkra, hogy az utóbbi felfogás valójában egy kifejezés ellen hadakozik, s ugyanakkor figyelmen kívül hagyja azoknak a javaslatoknak a *tartalmi* elemzését, amelyek a közigazgatási ügyek intézésére szakosodott bíróságok létrehozására, mint *a szocialista bírósági szervezeten belüli munkamegosztás* egyik lehetséges módjára irányulnak. Így pl. V. A. Lorija véleménye szerint: „Az SZSZKSZ Alkotmányának 58. cikkelyében rögzített rend szerint az általános bíróságokhoz számos panasz érkezett, ennek folytán megnövekszik az általuk kivizsgálandó ügyek mennyisége. A mai, kis létszámmal működő bíróságok nehezen tudnák megoldani az újabb ügyek áradatának kivizsgálását. Ugyanakkor a közigazgatási ügyek elbírálására szükség van a közigazgatási ügyek területén szakértő bírókra. Célszerűnek tűnik speciális közigazgatási bírósági szervek létrehozása az általános bíróságok keretein belül. A közigazgatási bírósági szervek a bíróságok egységes rendszerébe tartoznának. Ezzel kapcsolatban az igazságügyi szervezetről szóló Alaptörvény 1. cikkelyében a bírósági szervek felsorolását szükséges lenne kiegészíteni a népbíróságok keretein belül működő közigazgatási bírósági szervekkel, a felsőbb szintű bíróságokat pedig a közigazgatási kollégiumokkal."[15] Bármily gondosan vizsgáljuk is, e javaslatban nyomát sem tudjuk felfedezni az egyén és az állam szembeállításának.

A bírósági felülvizsgálat típusai és fejlődési tendenciái Magyarországon

Korábban utaltunk rá, hogy Magyarországon nem az 1957. évi IV. törvény vezette be az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatát; meghatározott tartalmú határozatok tekintetében erre már korábbi jogszabályok is lehetőséget adtak. Az eljárási törvény az említett korábbi jogszabályok hatályát nem érintette, ugyanakkor öt ügykategórián belül bizonyos számú (és nem valamennyi) határozatfajtát illetően megnyitotta a bírói felülvizsgálatot. Több időközbeni módosítást figyelembe véve jelenleg *az eljárási törvény alapján* bíróság előtt megtámadható:

a) az anyakönyvi bejegyzés, valamint az állami népesség-nyilvántartásba személyi adat felvételének *megtagadása,* törlése, továbbá a kijavítás, a kiegészítés vagy a személyi adat közlésének, illetőleg közokiratba foglalásának a jogosulttól való megtagadása;

b) a lakás vagy lakás igénybevételét elrendelő határozat, továbbá a lakáscsere jóváhagyását megtagadó határozat;

c) az államigazgatási eljárás során lefoglalt vagy lefoglalva tartott vagyontárgyak feloldását elutasító határozat;

d) földnek vagy más vagyontárgynak tulajdonba, illetőleg használatba vételét elrendelő határozat;

e) az adó- vagy illetékkötelezettséget megállapító határozat a kivetés *jogalapja* tekintetében.

E pozitív taxáció egyes elemeihez a törvényben negatív taxáció is társul. Így a *d)* pont alapján nem támadható meg a határozat, ha azt földrendezés, tagosítás, kisajátítás során, továbbá rendkívüli veszély vagy elemi csapás elhárítása érdekében hozták, illetőleg a megtámadást törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet kizárja. A *b)* pont alapján nem lehet megtámadni az építésügyi hatóságnak és fegyveres testületi szervnek a lakásbérlettel kapcsolatos határozatát.

Az eljárási törvény az ismertetett taxációt nem tekintette zárt rendszernek: lehetővé tette, hogy későbbi törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet további ügyekben is megnyissa a bírói felülvizsgálat lehetőségét. Ugyanakkor a törvény általános szabályként mondta ki, hogy a határozatot csak jogsza-

[11] Vedomosztyi Verhovnogo Szoveta SZSZSZR, 1977. 51. sz. 764. old.

[12] Jakuba szerint pl.: „az elmondottak lehetővé teszik annak a következtetésnek a levonását, hogy a tisztségviselők, állami vagy társadalmi szervek *minden törvényellenes cselekedetét* bírósági úton szükséges kivizsgálni, vagy közvetlenül, vagy pedig végső fórumként" (azaz az államigazgatási jogorvoslati lehetőségek kimerítése után. *Jakuba* i. m. 43. old. kiemelés tőlem. K. G.).

[13] N. G. *Szaliscseva:* Grazsdanyin i adminisztrativnaja juriszgyikcija v SZSZSZR. Moszkva, 1970. 130. old.

[14] *Jakuba* i. m. 41. old.

[15] *Lorija* i. m. 95. old.

bálysértés miatt és csak akkor lehet megtámadni, ha az államigazgatási eljárásban a fellebbezés kizárt, vagy az ügyfél a fellebbezés jogát kimerítette. Ha jogszabály másként rendelkezik, a bíróságnak kasszációs joga van. (Maga az eljárási törvény a *b)* és a *c)* pontban említett ügyekben biztosított megváltoztatási jogkört a bíróság részére.)

Az eljárási törvény megalkotása óta — külön jogszabályok rendelkezései alapján — bizonyos mértékig bővült a bíróság előtt megtámadható határozatok köre. Az eljárási törvényben foglaltakon túlmenően a következő határozatok bíróság előtti megtámadására nyílt lehetőség:

— a magyar állampolgárság fennállását, elvesztését vagy hiányát tanúsító bizonyítvány a ténymegállapítások tekintetében;

— a kisiparos vagy magánkereskedő árbevételének forgalmi adóként való befizetését elrendelő határozat az elrendelés jogalapja és az összegszerűség tekintetében;

— a szövetkezeti alapszabálynak, vagy módosításának jóváhagyását megtagadó határozat, továbbá a szövetkezet feloszlatását elrendelő határozat, ha a feloszlatást a szövetkezet jogszabálysértő vagy alapszabály-ellenes működése tette szükségessé;

— az örökbefogadást engedélyező határozat a szülő részéről, ha hozzájáruló nyilatkozatát a gyámhatóság pótolta;

— az ingatlanhoz fűződő jogok, tények bejegyzése tárgyában hozott földhivatali határozat;

— a vízi munka elvégzésével, a vízi létesítmény megépítésével, fenntartásával, üzemeltetésével, átalakításával és megszüntetésével kapcsolatos vízügyi jogviszonyból származó fizetési kötelezettséget megállapító határozat;

— a tanács végrehajtó bizottsága pénzügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervének a helyi jelentőségű közcélú vízi létesítmények költségeihez való érdekeltségi hozzájárulás megállapítása tárgyában hozott határozata;

— a honvédelmi célra szükséges anyagi jellegű szolgáltatásokkal kapcsolatos kártalanítás és kártérítés összegét megállapító határozat;

— a tartási, életjáradéki vagy örökségi szerződés jóváhagyását megtagadó határozat;

— a muzeális érték közgyűjteményben való elhelyezését elrendelő határozat;

— a szabadalom megadása, a szabadalmi oltalom megszűnésének megállapítása, a szabadalom megsemmisítése és a nemleges megállapítás tárgyában hozott határozat;

— a védjegy lajstromozása és a lajstromba való egyéb bejegyzés, a védjegyoltalom megszűnésének megállapítása, a védjegy törlésének elrendelése, a nemleges megállapítás tárgyában hozott határozat;

— a mintaoltalom megadása és meghosszabbítása, a mintaoltalom megszűnésének megállapítása, a mintaoltalom megsemmisítése és a nemleges megállapítás kérdésében hozott határozat;

— a közút rongálása miatt kártérítést megállapító határozat;

— bizonyos negatív taxáció mellett a társadalombiztosítás körében a nyugellátásra és a baleseti nyugellátásra való jogosultság, a szolgálati idő megállapítása, a baleset üzemi jellege, a felróhatóság címén visszafizetésre kötelező, továbbá megtérítésre kötelező határozat.

Noha első pillanatban a bírósági felülvizsgálat körébe vont határozatok bővülése számottevőnek tűnhet, reálisan meg kell állapítani, hogy a felsorolásban említett egyes határozatfajták viszonylag ritkán fordulnak elő, így a bírói kontroll összességében véve az államigazgatási határozatok igen kis részére terjed ki. A kép teljességéhez az is hozzátartozik, hogy nem csupán a pozitív taxáció bővült, hanem — ha nem is azonos mértékben — a negatív taxáció is. Néhány jogszabályunk ugyanis — élve az eljárási törvény 57. § (2) bekezdésében kapott felhatalmazással, kizárta a bírósági felülvizsgálatot olyan határozatok ellen, amelyek egyébként tartalmuknál fogva éppen az eljárási törvény alapján bíróság előtt megtámadhatók lennének. Így pl. az építésügyről szóló 1964. évi III. törvény 17. §-ának (2) bekezdése kimondotta, hogy nem támadható meg bíróság előtt az építésügyi hatóságnak az a határozata, amelyben elrendelte az ingatlan-nyivántartásban az ingatlan közút céljára szükséges részének lejegyzését (ami lényegében az említett ingatlanrész állami tulajdonba vételét jelenti), vagy az e célra szükségtelenné vált közterületnek az ingatlanhoz való hozzájegyzését. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy az eljárási törvény 57. §-ának (5) bekezdését — amely a bíróság előtt megtámadható lakásügyi határozatok körét szűkítette — későbbi jogszabály, az 1972. évi 2. számú törvényerejű rendelet illesztette be a törvénybe.

Az államigazgatási határozat bíróság előtti megtámadásával kapcsolatos eljárási szabályokat jelenleg a Polgári Perrendtartás tartalmazza, amelybe az 1972. évi 26. számú tvr. iktatta be az erre vonatkozó XX. fejezetet. E rendelkezések közül — főként a szocialista országok szabályozásával való egybevetés szempontjából — a következőket indokolt kiemelni:

— A bíróság hatásköre nem függ attól, hogy a megtámadott határozatot milyen szintű államigazgatási szerv hozta. Az államigazgatási perekben általában a járásbíróság jár el, tekintet nélkül arra, hogy az ügyben járási szintű szerv vagy a miniszter döntött. (Kivétel ez alól az állampolgársági bizonyítvánnyal kapcsolatos per, amelyben a Fővárosi Bíróság jár el.)

— Az államigazgatási pereket Budapesten a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz, vidéken pedig — egy-egy megye egész területét illetően — a megyeszékhelyen működő járásbírósághoz centralizálták. E rendelkezés nyilvánvaló indoka az, hogy valamennyi járásbíróságnál a szükséges szakértelem minimumát sem lehetne biztosítani, a centralizáció tehát a szakmai specializációra kívánt — igen szerény — lehetősé-

get teremteni. A járásbíróság illetékessége az *első fokon* eljárt államigazgatási szerv székhelyéhez igazodik. (Kivétel a társadalombiztosítási határozat ellen irányuló kereset, ennek tárgyalására ugyanis az a bíróság az illetékes, amelynek területén a társadalombiztosítás helyi szervének székhelye van.)

— A keresetet az ellen az államigazgatási szerv ellen kell benyújtani, amely a megtámadható határozatot hozta. Ez általában a másodfokon eljárt szerv, a fellebbezés kizártsága esetén az első fokú határozatot hozó szerv, de felügyeleti jogkörben vagy ügyészi óvás alapján történt aktusfelülvizsgálat nyomán lehet a harmad- vagy negyedfokú szerv is.

— A keresetet vagy az első fokú államigazgatási határozatot hozó szervnél vagy az illetékes járásbíróságnál lehet benyújtani, a megtámadható határozat kézbesítésétől számított harminc napon belül. Az első fokú államigazgatási szerv a hozzá benyújtott keresetet az ügy irataival együtt köteles nyolc napon belül a bírósághoz továbbítani.

— Az államigazgatási szerv hallgatása (a kérelem elbírálásának mellőzése) esetén nem lehet a bírósághoz fordulni; kizárólag államigazgatási úton lehet orvoslást keresni.

— Az államigazgatási perben a bíróság nem dönthet a jogszabálysértés miatti kártérítés tárgyában. Az erre irányuló igényt külön perben kell érvényesíteni, amelyben első fokon — a Polgári Perrendtartás általános (vagyis nem az államigazgatási perekre irányadó különös) szabályai szerint — a megyei bíróság jár el.

E helyen célszerű felhívni a figyelmet arra, hogy az államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának csupán egyik — bár kétségkívül fontos — válfaja a Polgári Perrendtartás XX. fejezete szerinti per, a jogfejlődés során azonban a felülvizsgálatoknak más formái is kialakultak. Noha ezekről sem az Áe., sem a Polgári Perrendtartás külön nem tesz említést, ilyen felülvizsgálati típusok ténylegesen léteznek, s hiba volna létezésüket a bírósági kontroll elemzésénél figyelmen kívül hagyni.

A felülvizsgálat sui generis válfaja, amikor az államigazgatási szerv érdemi döntése után a felek a jogvitát bírói útra terelhetik, s a bíróság a Polgári Perrendtartás általános szabályai szerint lefolytatott polgári per keretében dönt a keresetről. Ezt a felülvizsgálati fajtát az jellemzi, hogy

— az államigazgatási szerv valamely polgári jogi kérdésben hoz érdemi határozatot, amelyet

— a bíróság az ellenérdekű ügyfelek egymás ellen indított perében — az államigazgatási szerv perbenállása nélkül — vizsgál felül, s

— felülvizsgálati jogköre teljes körű, vagyis nem csupán a jogszabálysértés megszüntetését, hanem a szupermérlegelést is magában foglalja, végül

— a bíróságnak nem kasszációs, hanem revíziós joga van.

A most említett típusba tartozik pl. a kisajátítási kártalanítással, a vadkár megtérítésével, a bányakár megtérítésével, illetőleg a birtokvédelemmel kapcsolatos államigazgatási határozat bírósági felülvizsgálata.

Eljárásjogi szempontból teljesen sajátos és tulajdonképpen a bírósági felülvizsgálat harmadik önálló típusát alkotja a választói névjegyzékkel kapcsolatos bírósági kontroll. Ennek sajátosságát az adja, hogy: *a)* az eljárás nem keresetlevél, hanem kifogás alapján indul; *b)* minden eljárási határidő igen rövid, mivel a kifogást a választók névjegyzékének közszemlére tételétől számított nyolc napon belül lehet előterjeszteni, s a tanács végrehajtó bizottsága az általa alaptalannak tartott, illetőleg valakinek a névjegyzékből való törlésére irányuló kifogásokat legkésőbb a kézhezvételüket követő napon köteles a bírósághoz áttenni, a bíróság pedig három napon belül köteles dönteni; *c)* a törlésre irányuló kifogás actio popularis, amelyet bárki előterjeszthet; *d)* a kifogás tárgyában a bíróság nem peres eljárásban, népi ülnökök közreműködésével határoz; és *e)* az első fokú bíróság határozata végérvényes, ellene nincs helye fellebbezésnek.

Szűkebb értelemben véve az eddig tárgyalt három típus tartozik államigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának fogalomkörébe, mivel a bíróság csak az említett ügyekben jogosult magához az államigazgatási döntéshez hozzányúlni és azt — formailag is vagy gyakorlatilag — hatályon kívül helyezni, illetőleg megváltoztatni (ide értve azt az esetet is, amikor a bíróság a választói névjegyzék kiigazítását rendeli el). *Tágabb értelemben* véve azonban ide kell sorolnunk a PTK 349. §-a alapján államigazgatási jogkörben okozott kár megtérítése iránt indított kereseteket is, amelyek alapján a bíróság magához az államigazgatási döntéshez nem nyúlhat ugyan hozzá, de előkérdésként elbírálja annak törvényességét, és szankciót fűz az esetleges jogszabálysértéshez. Ilyen keresetet tárgyköri korlátozás nélkül bármely államigazgatási határozat kapcsán, illetőleg az államigazgatás jogellenes mulasztása miatt is elő lehet terjeszteni. Ugyancsak tágabb értelemben tartozik a bírósági felülvizsgálat tárgykörébe az államigazgatási határozatok ún. indirekt felülvizsgálata.[16]

A magyar jogi szakirodalomban már röviddel az 1957. évi IV. törvény megalkotása után napvilágot láttak a bírósági felülvizsgálat kereteinek kiterjesztését szorgalmazó publikációk, sőt az a vélemény is megfogalmazódott, hogy „a szabály a bírósághoz intézhető jogorvoslati jog,

[16] L. erre nézve a szerző: Az államigazgatási eljárás alapelvei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970. 172. és köv. old.

a kivétel annak szűk körű tilalma legyen."[17] E kérdésben az elmúlt negyedszázad alatt pro és kontra egyaránt számosan állást foglaltak, s nagyjából úgy alakultak a frontok, hogy a tudomány művelői általában a bírói út mellett szálltak síkra, míg a gyakorlati munkaterületeken dolgozók — döntően a rendes bíróságok államigazgatási perekben folytatott ítélkezésének fogyatékosságaival érvelve, illetőleg a belső törvényességi garanciák megfelelőségét hangoztatva — ellenezték a bírói felülvizsgálat jelentős kiterjesztését.

Az Áe. megalkotásának tudományos előkészítését 12 alapozó tanulmány megírása szolgálta, amelyek közül Szamel Lajos munkája foglalkozott a jogorvoslati rendszer továbbfejlesztésével, így a bírói felülvizsgálattal is.[18]

Azon a háromnapos szakértői konferencián, amely az említett tanulmányokat vitatta meg, s amelyen széles körű gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező jogalkalmazók mellett az államigazgatási eljárásjog valamennyi magyar elméleti művelője részt vett, a bírói út kérdésében erősen megoszlottak a vélemények, s tulajdonképpen a következő három álláspont kapott hangot.

a) Nagyjából a jelenlegi keretek között kell tartani a felülvizsgálatot, az ügyek körét csak kis mértékben indokolt bővíteni.

b) Még a jelenlegi kör is szűkíthető.

c) Szabályként általánossá kell tenni a bírói kontrollt, negatív taxációra bízva a felülvizsgálat köréből kivont határozatfajták felsorolását.

Elhangzott olyan szabályozástechnikai javaslat, hogy a könnyebb áttekinthetőség érdekében maga az eljárási törvény taxálja a bíróság előtt megtámadható határozatokat; s kifejtésre került az a vélemény, amely szerint a bírói felülvizsgálatnak ki kell terjedni minden olyan ügyre, amely az állampolgárok alapvető jogaival vagy kötelességeivel kapcsolatos. Szó volt a vita során a közigazgatási bíráskodásról, mint esetleges lehetőségről is.[19]

Mivel egységes platform nem jött létre, az Áe. hivatalos észrevételezésre szétküldött szabályozási koncepciója a bírói felülvizsgálat kérdésében a jelenlegi helyzethez képest lényeges vagy alapvető változtatást nem irányzott elő.[20]

A kodifikáció megkezdése után azonban lényeges fordulat következett be. A kodifikációs bizottságban részt vevő elméleti és gyakorlati államigazgatási eljárásjogászok között ugyanis egyetértés jött létre atekintetben, hogy *a megfelelő személyi és szervezeti előfeltételek biztosítása esetén* el lehet hárítani a bírói felülvizsgálat útjában tornyosuló akadályokat: ki lehet küszöbölni azokat a fogyatékosságokat, amelyek a rendes bíróságok államigazgatási perekben való ítélkezése során kétségtelenül jelentkeztek, s amelyek a jelenlegi szervezeti formák mellett aggályossá tették a felülvizsgálat körébe vont ügyek körének kiszélesítését.

A kodifikációs bizottságon belül, a bizottság egyes tagjai által előterjesztett javaslat lényege a következő volt:

a) Budapesten és az öt megyei városban létre kell hozni a regionális — több megyére kiterjedő — illetékességű közigazgatási bíróságokat, a Legfőbb Bíróságnál pedig a Közigazgatási Kollégiumot.

b) A közigazgatási bíróságok részei a Magyar Népköztársaság bírósági szervezetének, ítélkezésük elvi irányítását a Legfőbb Bíróság látja el.

c) A közigazgatási bíróságok bíráival szemben magas szintű szakmai követelményeket kell támasztani és ki kell alakítani a bíróságon belül az egyes jogterületekre való szakosodást.

d) A közigazgatási bíróságok három hivatásos bíróból álló tanácsban járnak el,[21] határozatuk ellen fellebbezésnek nincs helye. Így tehát a jelenlegi négyszintű fórumrendszer (államigazgatási első fok — államigazgatási másodfok — járásbíróság — megyei bíróság) háromszintűvé egyszerűsödne.

e) A bírósági felülvizsgálatot általánossá kell tenni, negatív taxációval határozva meg a felülvizsgálat köréből kivont ügyeket. A közigazgatási bíróságok hatáskörébe kell utalni azokat az ügyeket is, amelyekben az ellenérdekű ügyfelek közötti perben kerül sor az államigazgatási határozatok felülvizsgálatára.

A most ismertetett javaslat nyomán vett a kodifikáció olyan fordulatot, hogy a szakmai-társadalmi vitára bocsátott törvénytervezet[22] az

[17] *Szamel* Lajos: Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1957. 187. old. A korábbi nézetek elemzésére nézve l. a szerző: „Az államigazgatási határozatok bírói felülvizsgálatának formái" c. tanulmányát. Állam és Igazgatás, 1968. 3. és 4. sz.

[18] *Szamel* Lajos: Az államigazgatási eljárás jogorvoslati rendszerének továbbfejlesztése. Állam és Igazgatás, 1978. 3. és 4. sz. Szamel Lajos egyebek között rámutatott: „Az államigazgatási határozatok indirekt bírói felülvizsgálatának kérdésében viszont egyértelműen kimondjuk: ezt végre nyugvópontra kell hozni. Képtelenség fenntartani azt a helyzetet, hogy a bíróság pl. egy kártérítési perben az államigazgatási szervet marasztalja, s ugyanakkor az a határozata, amelyet a bíróság jogellenesnek minősített, továbbra is hatályos maradjon." (Id. m. 305. old.)

[19] *Holló* András—*Szoboszlai* György: Az államigazgatási eljárás továbbfejlesztésének elméleti megalapozása. Állam és Igazgatás, 1979. 9. sz. 805. old.

[20] Az államigazgatási eljárás általános szabályainak korszerűsítése. (Igazságügyi Minisztérium, Budapest) 1979.

[21] Hasonló megoldásra jelenleg is van precedens. Szabadalmi ügyekben az Országos Találmányi Hivatal határozatának megváltozására irányuló eljárás a Budapesti Fővárosi Bíróság hatáskörébe és kizárólagos illetékessége alá tartozik. Ilyenkor a Budapesti Fővárosi Bíróság három hivatásos bíróból álló tanácsban jár el, akik közül két tag felsőfokú műszaki vagy ezzel egyenértékű szakképesítéssel rendelkezik. (1969. évi II. törvény 58—59. §.)

[22] Törvényjavaslat az államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről. Tervezet. Igazságügyi Minisztérium, 1980.

államigazgatási határozat bíróság előtti megtámadásának szabályozására nézve két alapvető szövegváltozatot tartalmazott, első helyre téve a generalis clausulát. A tervezet 74. § (1) bekezdésének „A) változata" ugyanis kimondotta „Ha törvény másként nem rendelkezik, az államigazgatási szerv jogszabálysértő határozata — a 68. §-ban meghatározott eseteket kivéve — a bíróság előtt megtámadható, feltéve, hogy az államigazgatási eljárásban a fellebbezés jogát már kimerítették." (A 68. §-ra való utalás azokat az ügyeket érinti, amelyekben első fokon a Minisztertanács, vagy miniszter járt el.) A „B) változat" pozitív taxációval határozta meg a bíróság elé terjeszthető ügyek körét.

Mind a szakmai-társadalmi vita, mind a hivatalos észrevételezés középpontjában a bírói felülvizsgálat szabályozása állott, e kérdésben nemegyszer „felizzottak" az indulatok. Utólag visszatekintve megállapítható, hogy ebben döntően két ok játszott szerepet.

1. Hiba volt, hogy a „főre" törvénytervezet került megvitatásra és észrevételezésre; az Államigazgatási Eljárási Szakértő Bizottság javaslata ellenére hiányzott mellőle egy rövid indokolás, amely legalább az alapvető jelentőségű változásokkal kapcsolatban magyarázatot adott volna. A törvénytervezet a kodifikációs bizottságban előterjesztett és az előbbiekben ismertetett javaslat szervezeti részét illetően sem rendelkezést, sem utalást nem tartalmazott, abból a megfontolásból kiindulva, hogy az külön törvény szabályozási körébe tartozik. Ezért a vita résztvevői sem ismerték az „A) változat" szervezeti előfeltételeit, s ez jórészt meghatározta állásfoglalásukat, hiszen tulajdonképpen nem tudták, hogy miről vitatkoznak.[23]

2. Valójában a vitára bocsátott két változat közül az egyik sem volt az „igazi", ebben a formában maga a kodifikációs bizottság sem tekintette őket megfelelőnek. Az „A) változat" mellől hiányzott a negatív taxáció kimunkálása, ami pedig az érdemi állásfoglaláshoz nem nélkülözhető. (A széles körű negatív taxációval ellensúlyozott generalis clausula ugyanis körülbelül azt jelenti, mint a bőre szabott pozitív taxáció, a kettő között nem érdemi, csupán szabályozástechnikai különbség van.) Ennek egyszerű oka volt: az ismertetett javaslat előterjesztésére olyan időpontban került sor, amikor a kodifikációs munka ütemezése miatt a szöveg vitára bocsátásáig már nem volt lehetőség a negatív taxáció széles körű vizsgálatot és egyeztetést igénylő kidolgozására.

Ugyanakkor a kodifikáció említett szakaszában a „B) változat" koncepcionálisan háttérbe szorult, ezért a vitára bocsátott szöveg a bírói felülvizsgálatra vonatkozó jelenlegi, számos jogszabályban szétszórt rendelkezések mechanikus — sőt helyenként pontatlan — gyűjteménye volt, mindenfajta érdemi és megfelelő elvi alapon álló revízió nélkül.

Végül is azonban az említett okok legfeljebb a vita egyes résztvevőinek állásfoglalását befolyásolták, maga a normaszöveg azonban más indokból nyerte el végleges, az Országgyűlés által 1981. április 16-án elfogadott azon tartalmát, amely időközben közismertté vált.

Az Áe. 72. §-ának (1) bekezdése értelmében jogszabálysértés miatt az ügyfél a bíróságtól — a Minisztertanács rendeletében meghatározott körben — az államigazgatási szerv határozatának felülvizsgálatát kérheti, ha a határozat az ügyfélnek az Alkotmányban biztosított és más alapvető személyi, családi és vagyoni jogát megvonja, vagy korlátozza, illetőleg az ügyfélre ilyen kötelességet állapít meg. E § (2) bekezdése és a 73. § (1) bekezdése lényegében a jelenlegi szabályozást tartja fenn. Bírósági felülvizsgálatnak csak akkor van helye, ha az államigazgatási eljárásban az ügyfél a fellebbezés jogát kimerítette, vagy a fellebbezés kizárt. A bíróság az államigazgatási szerv határozatát — ha törvény, törvényerejű rendelet vagy minisztertanácsi rendelet másként nem rendelkezik — nem változtathatja meg, hanem a jogszabálysértés megállapítása mellett azt hatályon kívül helyezi, és — szükség esetén — az államigazgatási szervet új eljárásra kötelezi.

Az ismertetett szabályozás tehát változatlanul a pozitív taxáció talaján áll, mégis, két vonatkozásban számottevően különbözik a jelenleg hatályban levő szabályozástól.

a) Az első különbség inkább szabályozástechnikai, mintsem érdemi. Megszűnik az a kettősség, hogy a pozitív taxációt részben maga az eljárási törvény, részben a legkülönbözőbb tárgykörökre vonatkozó más, magas szintű jogszabályok állapítják meg, amelynek következtében egyrészt áttekinthetetlen a szabályozás, másrészt a felülvizsgálati kör bővítése nem egy céltudatos elvi koncepció realizálását szolgálja, hanem teljesen ötletszerű. A jövőben *egy* jogszabály — minisztertanácsi rendelet — tartalmazza a teljes taxációt, s az esetleges későbbi bővítés e jogszabály módosítása útján történik.

b) Lényegesebb ennél az a tartalmi változás, hogy a 72. § (1) bekezdés *elvi szinten* meghatározza a felülvizsgálat kereteit, s irányt mutat nem csupán a megalkotandó minisztertanácsi rendelet, hanem a kör későbbi bővítése szempontjából is.

Az ismertetett előzmények után és a szocialista jogfejlődés ez irányú tendenciáinak ismeretében hogyan értékeljük tehát az Áe.-nek a bírói útra vonatkozó szabályozását? Mivel a

[23] A „hivatalos" mulasztást ellensúlyozni kívánó szakirodalmi tájékoztatás olyan időpontban jelent meg, amikor a viták már jórészt lezajlottak. L. erre nézve a szerző: Az államigazgatási eljárás szabályainak korszerűsítése. Állam és Igazgatás, 1980. 8. sz. 728—729. old. Ez az eset egyben figyelemre méltó tanulság a jövőbeni társadalmi viták szervezéséhez: nem szabad puszta normaszöveget vitára bocsátani, elengedhetetlen a rövid, a legfontosabb változások okaira rávilágító indokolás.

törvény mindössze néhány hetes, ezzel kapcsolatos tudományos publikációk még természetesen nem jelenhettek meg. Az mindenesetre megállapítható, hogy az elmélet egyes művelői „Waterloo-hangulatot" árasztanak és a jelenlegi helyzethez képest is jelentős visszalépésnek tekintik az új szabályozást, elsősorban azért, mert egy államigazgatási szerv — még ha az államigazgatás legfelsőbb szerve is — kezébe tette le a bírói felülvizsgálat kereteinek megszabására irányuló jogkört.

Magunk — bár távol állunk attól, hogy az ellenkező végletbe essünk — igyekszünk józan mértéktartással fogadni a realitásokat, s nem hajlunk a pesszimizmusra. Annyit azonban kétségtelenül meg kell állapítanunk, hogy míg 1957-ben a szocialista jogfejlődés élvonalába tartoztunk az államigazgatási eljárás általános szabályainak megalkotása terén, addig jelenleg — legalábbis a bírói felülvizsgálatot illetően — még messze vagyunk a „dobogós helyezéstől". Határozott véleményünk azonban, hogy *az Áe. nem lezárt, hanem megnyitott egy folyamatot, s e folyamat — a marxizmus—leninizmus klaszszikusai által kidolgozott koncepciónak megfelelően — a bírói kontroll szerepének és érvényesülési körének fokozatos kiterjesztése irányába mutat.* Ha az Áe. 72. §-ának (1) bekezdését ilyen szempontból vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy az megfelelő kiindulópontot nyújt az említett jogfejlődéshez.

Ami a rövidesen megalkotásra kerülő minisztertanácsi rendeletet illeti, attól nem csupán nem várjuk a felülvizsgálat körének lényeges kiterjesztését, hanem kifejezetten úgy véljük, hogy ez a jelenlegi helyzetben — a szükséges személyi és szervezeti feltételek hiányában — hiba lenne. Egy ilyen, kellően elő nem készített kiterjesztés ugyanis azzal a szükségszerű és előre látható következménnyel járna, hogy hatványozott mértékben hozná felszínre az egyébként is túlterhelt rendes bíróságok államigazgatási ítélkezésében eddig is meglevő fogyatékosságokat, s ezáltal a bírói kontroll intézményét járatná le, a bírói út ellenzőinek szállítana empirikus „muníciót".

Indokolt tehát megtartani a sorrendiséget: először gondoskodni a nélkülözhetetlen személyi és szervezeti feltételekről[24] — ami kívül esik az Áe. szabályozási tárgykörén — majd azt követően élni az Áe. 72. §-ának (1) bekezdése által nyújtott rugalmas keretek széles körű tartalommal való kitöltésének lehetőségével.

Azzal szeretnénk befejezni tanulmányunkat, amivel elkezdtük: hogy tudniillik a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának ügye nem pusztán jogi — még kevésbé szabályozástechnikai —, hanem politikai kérdés. A tudomány művelőinek szerepe és felelőssége ezzel kapcsolatban az, hogy impulzusokat adjanak a döntéselőkészítők és a döntéshozók számára. A magyar közigazgatástudomány — úgy véljük — az elmúlt évtizedek során kellőképpen átérezte ez irányú felelősségét, s minden bizonnyal teljesíti kötelességét a jövőben is. A hatékony bírói kontroll ugyanis nem csupán fontos törvényességi garancia, hanem az államigazgatási eljárásjogi és anyagi jogi kultúránk fejlesztésének alapvető jelentőségű eszköze,[25] amelynek igénybevételéről a szocialista államfejlődés jelenlegi szaakszában aligha lehet lemondani.

Kilényi Géza

[24] Ezeket illetően felfogásunk nem változott a kodifikációs bizottságban előterjesztett javaslat kialakítása óta. Hangsúlyozni szeretnénk: nem az elnevezést, hanem a szakmai tartalmat tekintjük elsődlegesnek, s elfogadhatónak tartunk minden olyan szervezeti megoldást, amely garanciát nyújt arra nézve, hogy az államigazgatási perekben *a bírósági szervezet keretei között* magasan kvalifikált, egyes jogterületre szakosodott hivatásos bírákból álló tanácsok ítélkezzenek. Ilyen körülmények között az egyfokú bírósági kontrollt elegendőnek tartjuk, s véleményünk szerint a Legfelsőbb Bíróság Közigazgatási Kollégiumának döntően az elvi irányításban, a joggyakorlat egységének biztosításában lenne kiemelkedő szerepe.

[25] Arra nézve, hogy ez mennyire így van, jó adalékul szolgálnak a közelmúltban lezajlott V. Magyar—Francia Jogásznapok referátumai. L. erre nézve B. *Genevois:* Les principes generaux du droit (aspect droit administratif); illetőleg a szerző: Role et importance des principes de base du droit dans le droit administratif hongrois. (Kézirat)

Néhány gondolat a szövetkezetek jogi szabályozásának felülvizsgálatához*

Az 1970-es évek végétől gazdaságunkban — az 1966—68-ban elkezdett reformok, majd ezek több éves „megrekedése" után[1] — ismét napirendre került a gazdasági mechanizmus, végső soron az egész szisztéma átfogó reformja. A reform megkívánja és maga után vonja gazdasági és társadalmi intézményeink működésének racionalizálását is, így többek között — de nem utolsó sorban — a gazdálkodás jogi kereteinek revízióját. Ebben a folyamatban sorra kell kerülnie előbb-utóbb, de most már belátható időn belül a szövetkezetek működésére vonatkozó jogi szabályozás kritikus vizsgálatának is, ideértve az egész szövetkezeti kódex,[2] de nyilvánvalóan egyes ezen kívüli szabályok felülvizsgálatát is.

Még a közelmúltban is feltételezhető volt az, hogy legalább a legmagasabbrendű jogszabályok (az Szvt. stb.) módosítására — már a viszonylag friss, 1977-es módosítások miatt is — közelesen nem kerül sor.[3] Jelenleg azonban egyre inkább az a valószínű, hogy a gazdasági reform és az ahhoz elkerülhetetlenül kapcsolódó társadalmi reformok követelményeit nem lehet jól teljesíteni még számos részletszabály és egyes periferiális rendelkezések módosításával sem, a jogalkotók kénytelenek lesznek elmenni a magasrendű szabályok (az Szvt. és a tsz-törvény) felülvizsgálatáig és módosításáig is. Ez ugyan — ideológiai meggondolásoknál vagy inkább megrögzöttségeknél fogva — többek számára „savanyú alma" (Engels kifejezésével szólva), de valószínűleg bele kell harapni.[4]

A habozás, sőt húzódozás mögött indokként vagy hivatkozásként a jogi szabályozás — különösen a törvények — stabilitásának követelménye van. Valóban fontos érdek fűződik egyfelől a jogszabályok stabilitásához, másfelől azonban az előbbivel legalább egyenlő súlyú — szintén közismert — követelmény a jogi szabályozás adekvátsága. Ez utóbbinak érdekében természetesen előbb-utóbb mindig fel kell áldozni a stabilitást, különben a stabilitáshoz való ragaszkodás már konzervativizmus.[5] Stabilitás és adekvátság mindig csak viszonylagos követelmény lehet, csak viszonylagosan és egymással szemben teljesíthető, annak mérlegelésével, hogy — amint a jogalkotó munkában annyiszor indokolják a jogszabályok módosítását vagy az ettől való elzárkózást — az életviszonyok, a társadalom viszonyainak változásai, fejlődése a meglevő szabályok keretein már túlnőttek-e vagy a meglevő szabályok kereteiben még megférnek-e.

A szövetkezetek meglevő jogi szabályozásával — elsősorban magával a szövetkezeti kódexszel, de több ezen kívüli jogszabállyal is — véleményem szerint némileg más a helyzet, a szabályozás stabilitásának vagy adekvátságának alternatívája jelenleg sajátosan, ill. *sajátos körülmények között* merül fel.

A szövetkezetek egységes, jogfejlődésünkben eddig szinte példa nélkül álló törvényi szabályozásának oka, magyarázata az volt, hogy megalkotásának kedveztek azok a politikai (és ideológiai) viszonyok, amelyek az 1966. májusi párthatározattal[6] kitűzött gazdasági reformok nyomán kialakultak és még a törvény előkészítése, majd hatályba lépése idején is fennálltak. Ugyanakkor a szabályozás egyes vonásaiban és különböző fontos részleteiben hatottak bizonyos elméleti tisztázatlanságok, valamint a gazdasági reformokkal szembeni eszmei következetlensé-

---

* A cikk rövidített kivonata a szerző ugyanezen témakörben írott tanulmányának, amely teljes terjedelmében a Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményeiben fog megjelenni.

[1] Az 1966. májusi KB-határozattal kitűzött és fokozatosan megkezdett reformokkal kapcsolatban a közgazdasági és más elméleti szakmai körökben általános az a vélemény, hogy ezek a reformok megálltak, tőlük fokozatosan visszaléptünk. A „megrekedés" kifejezés Nyers Rezsőtől származik.

[2] *Szövetkezeti kódexen* az 1971. évi III., egységes szövetkezeti törvényt (továbbiakban: Szvt.), annak végrehajtási rendeletét, valamint az ezekhez kapcsolódó ágazati szabályozást értem, mindezek 1977-es módosításaival együtt. *Nem értem ide* az 1967. évi III., mezőgazdasági termelőszövetkezeti törvényt, ennek végrehajtási rendeleteit (szintén a módosításokkal együtt), mivel ezek az Szvt.-től formaszerűen teljesen külön állnak, a mezőgazdasági szövetkezetekre nem az Szvt., hanem önmagában a hivatkozott külön törvény vonatkozik (továbbiakban: tsz-törvény, ill. végrehajtási rendeleteivel együtt: tsz-kódex).

[3] Ezt feltételezte a szerző is egyik korábbi tanulmányában. Ilyen feltételezés alapján tett javaslatot arra, hogy a szövetkezeti demokráciát súlyosan korlátozó, sőt sértő jogszabályokat hogyan lehetne *jelenleg* — átfogó jogszabályreformig — *gyakorlatiasan* ellensúlyozni, kitaktikázni, *a meglevő szabályok alapján.* — L. A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz.

[4] Ilyen latolgatásra mutat az a vita, amelyet az Országos Szövetkezeti Tanács elnöksége folytatott le 1980. december 8-án egy munkabizottság (vezetője Szép György IM-főtanácsos) „A szövetkezetek jogi helyzetének (?) értékelése és a fejlesztés időszerű kérdései" c. előterjesztése (20 p.) alapján. (Továbbiakban: Előterjesztés.) — A jelen tanulmány nagyrészt az Előterjesztéshez és a vitában felmerült egyes gondolatokhoz kapcsolódik. Az Előterjesztés már címében is jól mutatja a habozást és tartózkodást abban a kérdésben, hogy lényeges jogszabály-módosításra sor kerüljön-e, vagy ne. A proléma nem a szövetkezetek „jogi helyzetében" van, hanem *jogi szabályozásuk minőségében.*

[5] Az, hogy a szabályok stabilitásának konzerváló szerepe van, változtatásuk, újításuk pedig a társadalom viszonyainak fejlődését követi és segíti, csak nagyon általános (sőt durva) séma. Az is lehetséges — és elő is fordul —, hogy a szabályok újítása éppen konzervatív indítékokból történik és ilyen irányban hat.

[6] Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a gazdasági mechanizmus reformjáról.

gek vagy éppen ellenkező törekvések és bizonytalansági, ideiglenességi érzések is. A bizonytalansági, ideiglenességi érzések a reformokkal szemben álló törekvések növekedése és térnyerése folytán a későbbi években fokozódtak.

Most azonban, a gazdasági reformnak az 1978. decemberi KB-határozattal történt — egyébként sokkal határozattabb és jobban kidolgozott — ismételt kitűzése folytán sajátos helyzet állt elő. A jogi szabályozáson nem annyira a szövetkezeten belüli életviszonyok haladtak túl, hanem inkább a szövetkezetek társadalmi környezetének viszonyai, azaz — kimondhatjuk — a politikai viszonyok változtak meg lényegesen. A szocialista gazdaság reformjának igénye visszatért, de a korábbi időszakhoz képest következetesebben és minőségileg magasabb színvonalon; így most a szövetkezetek meglevő jogi szabályozása elsősorban a gazdasági reformmal (és az ebből következő társadalmi reformokkal), *a reformok követelményeivel és lehetőségeivel nem adekvát.*

Ez az az indok véleményem szerint, amely miatt nem kell túlzottan sem sajnálkoznunk, sem szégyenkeznünk azért, hogy a viszonylag nem régi módosítások után ismét hozzá kell nyúlni akár még a szövetkezeti kódexhez is és más szabályokhoz. Akkor pedig fel kell használni az alkalmat — a szívesebben emlegetett korszerűsítés mellett — a régebbi, eredeti hibák, tévedések kijavítására is, mostmár támaszkodva az elmúlt évek tapasztalataira. Egyébként a módosítások és javítások egyes szabályok megszüntetését is jelenthetik, aminthogy szakemberek körében az *egyszerűsítés* követelménye is határozottan felmerült.

Abban a kérdésben, hogy a szövetkezetek működésének, működésük társadalmi feltételeinek, a szocializmus rendszerében elfoglalt helyzetüknek javítása, mindebben a gazdasági reform elveinek konzekvens érvényesítése jól megoldható-e a jelenlegi jogszabályok keretei között, azaz csak megfelelő jogalkalmazási gyakorlattal, legfeljebb kevés, csak periferiálisabb jogszabályokat érintő módosítással, véleményem szerint az lehet a helyes válasz, hogy nem. Ilyen módszer — amellett, hogy nagyon bonyolult lenne — még maximális eredmény esetén is sok nehézséget okozna vagy hagyna meg. Úgy vélem, hogy itt jelzett álláspontomat megfelelően alátámaszthatják azok a javaslatok, amelyeket a szövetkezetek jogi szabályozásának felülvizsgálatához, egyes elvi kérdések újabb átgondolásához, a módosításokhoz — néha azonban módosítási törekvésekkel szemben — kívánok felvetni.

I.

A kibontakozó vitában általános elvi kérdéseknek tekinthetők a következők:

1. A szövetkezeti tulajdonnal kapcsolatban újabban külön problémaként vetik fel *a szövetkezeti szervezetek* (szövetségek, országos tanácsok) *tulajdonának jellegét,* megítélését, azaz csoportjellegét. Ez a probléma véleményem szerint fel van nagyítva, túl van hangsúlyozva. Mögötte még mindig az állami tulajdon (és az állami vállalat) „következetesebb" és a szövetkezeti tulajdon (azaz a szövetkezet) „kevésbé következetes" szocialista jellegének ideológiája hat, olyan csendes óhajként, hogy az egyes szövetkezetek tulajdonát ugyan el kell ismerni csoporttulajdonnak, de a szövetkezetek szövetségeinek, méginkább országos szervezeteinek tulajdonát (alapjait, pénzeszközeit stb.) már hátha át lehetne sorolni valami „magasabb" minőségbe, ha nem is az állami tulajdonba, de legalább valami *még nem állami, de már nem csoporttulajdonba,* azaz a szövetkezetektől elszakított tulajdonba, amelynek forma szerinti állami tulajdonná válása csak idő kérdése (sőt ennek siettetése csak politikai aktualitás kérdése). Természetesen ugyanilyen következtetéseket kellene levonni a szövetkezetek gazdasági integrációinak (társulások stb.) tulajdonára is.

Úgy vélem, hogy a szövetkezetek akár társadalmi, akár gazdasági integrációinak tulajdona kérdésében hiba lenne a jogalkotásban ilyen „harcos", „forradalmi" törekvéseket kifejezni és segíteni. Jobb lenne tudomásul venni azt a tényt, hogy *az egész társadalom képviseletében működő állam tulajdonához képest* a szövetkezeti integrációk tulajdona is *a társadalom meghatározott csoportjaira* — bár nagyobb csoportokra — *elhatárolt tulajdon;* az egyes szövetkezetekhez képest ugyan nagyobb, de szintén azonosan érdekelt csoportok tulajdona, *ez is szövetkezeti tulajdon.* Egyébként pedig a kétféle társadalmi tulajdon között nincs kínai fal, kapcsolatuk nem is egyoldalú, közöttük *kölcsönös áthatások* vannak. A szövetkezeteknek alapvető érdeküket fűződik a szocialista állam tulajdonának létéhez, de a társadalomnak is általános érdeke mindkét társadalmi tulajdon léte.

A szövetkezeti tulajdon problémája *(egész komplexumként,* úgyis, mint az egyes szövetkezetek tulajdona, a közvetlen szövetkezeti tulajdon, úgy is, mint a szövetkezetek integrációinak tulajdona), ennek a tulajdonnak értékelése alapjában véve összefügg a szövetkezetek szocialista viszonyok között betöltött, ill. betölthető szerepének kétféle feldolgozásával: egyfelől a szövetkezetek „átmenetiségének" sematikus, rövid lejáratú értelmezésével, másfelől *történelmi perspektívájuk* lényegbeli, elméleti megértésével. Másképpen (némileg egyszerűsítve): Az egyik felfogás a szövetkezetek szerepét *kizárólagosan* az egyéni kistermelésnek — és kistermelőknek — a szocializmusba való *átvezetésében* látja, és ennek megfelelően az átvezetés időszakára korlátozza. A másik felfogás — nem tagadva az átvezetés jelentőségét — magában foglalja *a szövetkezetek további szerepének,* a szocializmus rendszere számára való nélkülözhetetlenségüknek felismerését is. Az egyik felfogás a szövetkezetek *ideiglenes alakulatokként*

való szemléletét jelenti, a másik pedig „átmenetiségük" *valóban történelmi értelmezését.*

Ami pedig az állami és a szövetkezeti tulajdon közötti kölcsönös áthatásokat illeti, kizárólag — és nagyon is szűken — csak a jelen téma számára elegendő még annyit megjegyezni, hogy a kétféle társadalmi tulajdon (és a két szocialista vállalati típus) kölcsönhatásában jelenleg éppen jól érzékelhető a szövetkezeti tulajdon egyes sajátosságainak *az állami tulajdonra való hatása,* amitől az állami tulajdon (és vállalatok) szocialista jellege minden feltételezés szerint — sőt már tapasztalatok szerint is — nem gyengülni, hanem erősödni fog.

Látszólag túlzásnak tűnik ilyen hosszas indokolás ahhoz, hogy a szövetkezeti tulajdon kérdésében a jogszabályokban miért nem szabad valami (vélt) „előrelépésre" törekedni. Azért nem fölösleges az indokolás, mert egyrészt ilyen törekvések még mindig vannak, ha burkoltabban is, de felismerhetően, másrészt ezek nem is önmagukban állnak, hanem egybeesnek, összetartoznak a gazdasági reformokkal szemben álló irányzatokkal. Amit e kérdésben a jogi szabályozásban módosítani lehet (véleményem szerint kell is), éppen az ellenkező: a szövetkezeti tulajdon csoporttulajdoni vonásait, ill. ennek *konzekvenciáit* és *biztosítékait* (a szövetkezetek belső demokráciáját és autonómiáját, a tagság kollektívájának hatalmi pozícióját) kell erősíteni, sőt több ponton helyreállítani. Ezekről később még szólni kell.

2. A jogi szabályozás revíziójának latolgatása során (a jelzett előterjesztésben és vitájában) felvetődött a szövetkezetek érdekképviseleti szervezeteinek szerepe is. Ez teljesen természetes, mert ha a szövetkezetekről van szó, akkor nem hagyható figyelmen kívül a szövetkezeti szervezetek helyzete és szerepe sem. Az inkább feltűnő, hogy amíg a jelzett előterjesztés meglehetősen *óvatos, habozó volt a jogszabálymódosítások szükségessége kérdésében,* addig a szövetkezeti érdekképviseleti szervezetek feladatköréhez elég határozottan egy újabb funkciójuk elismerésének — tehát bizonyára deklarálásának — szükségességét vetette fel, amit pedig nem lehetne megoldani (törvényesen) újabb jogszabályi rendelkezések nélkül.

Nevezetesen a szövetkezeti érdekképviseleti szervek feladatkörének olyan *növelésére* irányuló javaslatról van szó, amelyet az előterjesztés (és egyik csatlakozó hozzászólás) — igen kifejezően — úgy jelölt meg, hogy e szervezeteknek bizonyos „transzmissziós" feladatokat is kellene ellátniuk. (Úgy tűnik, mintha a jogszabálymódosításra *ilyen irányban* több volna a hajlamosság.)

Hová és mit kellene „transzmisszionálni"? Ezen nyilvánvalóan nem a szövetkezeti érdekek közvetítését kellene érteni (ez a jelenleg már létező érdekképviseleti feladat), hanem azt, hogy az érdekképviseleti szervezetek közvetítsék — és képviseljék — a társadalmi érdekeket is, természetszerűen *az állam által meghatározott célokat* a szövetkezetek irányában.

Arról is lehetne szólni, hogy a társadalmi érdekek — természetszerűen — soha nem lehetnek „össztársadalmiak" (ez az elképzelés idealizmus és politikai romantika), hanem optimálisan is csak *általános* társadalmi érdekek. Itt fontosabb azonban abból kiindulni, hogy az általános társadalmi (népgazdasági,szociális stb.) érdekeket a társadalom képviseletében és *a társadalom számára kötelező erővel* vitathatatlanul az államnak kell meghatároznia, majd ezeket az érdekeket az állam szerveinek kell érvényesíteniük, ezért vannak. Ez államelméleti ABC. A társadalmi érdekek *kialakításának folyamatában, az államnak ebben való támogatásában* a társadalmi (politikai) demokrácia ABC-jét kell alkalmazni.

A szövetkezeti szervezetek részéről az állam számára nem az jelenti az *igazi segítséget,* ha a szövetkezetekhez az állam (a társadalom) érdekeit közvetítik (azaz egyszerűen támogatják azok érvényesítését), hanem tulajdonképpen az ellenkezője. Azzal segíthetnek a legtöbbet az államnak, ha a társadalmon belül rájuk bízott, hatókörükbe tartozó *részérdekeket* (a szövetkezetek általános érdekeit, adott esetekben a szövetkezetek vagy a tagság egyes csoportjainak sajátos érdekeit) *felszínre hozzák,* vitákban kifejtik. Az érdekek és érvek ilyen kölcsönös kifejtése, vitákban való szembeállítása nagymértékben segíti a feleket *saját és egymás érdekeinek helyes felismerésében;* az államot a valóban általános társadalmi érdekek pontosabb meghatározásában, a szövetkezeti szervezeteket pedig a szövetkezetek valóságos és a távlatoknak is megfelelő érdekeinek jobb megértésében.

Az érdekek ilyen szembeállításának mellőzésével — a teljes és azonnali érdekazonosság sematikus, idealista feltételezése alapján — mindkét fél egy nélkülözhetetlen kontrollról mondana le. Ez pedig — bár pillanatnyilag kényelmesebb — *az állam számára a nagyobb veszteség,* mert az érdekek téves, hiányos, pontatlan felismerése és ilyen alapon tett intézkedései az egész társadalomra hatnak ki.

Úgy vélem, hogy a jelzett „transzmisszió", a társadalmi érdekek közvetítése kérdésében van bizonyos fogalmi zavar is: *érdek* és *jog* (jogszabályok) összetévesztése. Az általános társadalmi érdekek akkor válnak *kötelezővé* a társadalom számára (a szövetkezetek számára is!), amikor már állami rendelkezésekben, azaz *jogi formában* fejeződnek ki. Az állami szerveknek ezeket a kötelező rendelkezéseket mint jogalkalmazóknak érvényesíteniük kell, a szövetkezeti szervezeteknek pedig ezek megtartását már közvetíteniük kell *a jogkövetés* érdekében. Azaz: *a jogszabályokkal* (a törvényességgel) *szemben* nincs érdekképviselet. Ezt azonban nem kell jogszabályban kimondani.

A társadalmi érdekek és az állami rendelkezések közötti különbség szem elől tévesztésével a szövetkezeti szervek „transzmissziós" kö-

telezettsége teljesen bizonytalan mértékig, szinte határtalanul tágítható lenne. Ez a szövetkezetek érdekeit kiszámíthatatlanul érintené, ugyanakkor az állam valóságos érdekeivel is ellentétes eredményre vezetne: elmosná a jogszabályok szerinti kötelezettségek (a törvényesség) határait, gyengítené az állam és a jog tekintélyét.[7]

Az előbbiekből az következik, hogy a szövetkezeti (területi és országos) szervezetek feladatkörébe nem kell bevinni valami — enyhén szólva — *fordított érdekképviseleti funkciót,* a „transzmisszió" funkcióját. Inkább ellenkezőleg: a szövetkezetek közötti együttműködés fejlesztését, az információk forgalmát és az érdekképviselet funkcióját kell erősíteni, teljesebbé tenni, talán nem is a jogszabályok módosításával, hanem a következetesebb gyakorlat útján.

3. A szövetkezetek egységes jogi szabályozása — egyáltalán nem viták nélkül — azon az elvi alapon jött létre, hogy a szövetkezetek alapvető, valóban sajátos, *a szocialista vállalatnak erre a típusára jellemző viszonyai* általánosan érvényesek minden szövetkezetre, az egyes szövetkezeti típusok és ágazatok közötti eltérések ezeken az általánosságokon belül vannak, az általános elvek konkrét tartalmát alkotják. Ennek megfelelően az általános elveket kifejező szabályokat az egységes törvény és ennek (minisztertanácsi) végrehajtási rendelete, az eltérésekhez, sajátosságokhoz kapcsolódó szabályokat pedig az egyes ágazatok szabályai (általában törvényerejű rendeletek és alacsonyabbrendű jogszabályok) tartalmazzák. Mindez együttesen alkotná a szövetkezeti kódexet, azaz gazdaságunk egyik nagy szektorának, egyben a társadalmi viszonyok meghatározott, alapjaiban egynemű csoportjának, a szövetkezeti viszonyoknak jogi szabályozását.

Ezen a rendszeren azonban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szabályozása kívül maradt, fenntartva — bár inkább csak formálisan — azt a különállását, amely az 1940-es évek végétől hosszú időre kialakult, a tsz-eknek a szövetkezeti mozgalomtól elszigetelt, külön szemlélete alapján. Az általános szövetkezeti törvényt megelőző, sőt még egyszer utólag is felújult viták középpontjában a szövetkezeti viszonyok átfogó, általánosított szemlélete, ebből következően az általános szövetkezeti törvény szükségessége vagy mindezeknek ellenzése állt. A viták *a lényeget tekintve* kétségtelenül az általános szövetkezeti szemlélet javára dőltek el, ennek eredménye az Szvt., ill. a szövetkezeti kódex. Ez azonban változatlanul, jelenleg sem terjed ki a mezőgazdasági szövetkezetekre, rájuk nem vonatkozik az Szvt., hanem az ennek „figyelembevételével" módosított (jóval korábbi) tsz-törvény,[8] a hozzákapcsolódó nagyon részletes végrehajtási rendeletekkel. Azaz: a szövetkezeti kódex mellett van egy külön tsz-kódex.

A jogalkotás éppen *legnagyobb szövetkezeti ágazatunkra vonatkozóan* nem követte a szabályozás általános irányvonalát, hanem ragaszkodott a mezőgazdasági szövetkezetek külön szabályozásának legalább formális fenntartásához, ezért inkább úgy megmódosította a tsz-kódexet, hogy abból kő kövön alig maradt, minthogy a lényeget tekintve az Szvt. hatása alól a mezőgazdasági szövetkezeteket sem lehetett kivonni.

A jelenlegi helyzet az, hogy a tsz-kódexben az Szvt. „figyelembevétele" — a bonyolult módosítások ellenére — szemmel láthatóan nem valami jól sikerült. Egyrészt ismétlődnek benne az Szvt. azonos szabályai, másrészt azonban az Szvt.-hez is és más szövetkezeti ágazatok szabályaihoz képest[9] is olyan eltérések vannak, amelyek a mezőgazdasági ágazati sajátosságokkal egyáltalán nem indokolhatók, részben az Szvt. szabályain túlmenő megkötöttségeket írnak elő, részben fölösleges bonyolultságokat okoznak.

Csak néhány példa:

Eltérően szabályozza az Szvt. és a tsz-kódex a közgyűlés határozatképességét, valamint ebből számítva a minősített szótöbbséget.

Eltérő — a tsz-törvényben *szélesebb* — a minősített szótöbbséggel eldönthető ügyek köre. Azt, hogy mi a minősített szótöbbség jelentősége, milyen ügyekben indokolható és milyen ügyekben nem; hogy az Szvt. vagy a tsz-kódex erről szóló szabályozása közül melyik a demokratikusabb, itt terjedelmi okok miatt nem fejtem ki (bár nehéz ellenállni).

Eltérés van a szövetkezeti tisztségviselők (utólagos) védettségének időtartamában.

Külön érdekesség, sőt kuriózum az az eltérés, amely a tagsági jogvitákban hozott határozatok végrehajtásáról szóló általános rendelkezések és a tsz-törvény (miniszteri) végrehajtási rendeletének előírásai között van. Ez utóbbi rendelet szerint: „Ha a kötelezett személy vagy a tsz a tartozását *az esedékesség napjáig* nem fizette ki, a másik felet a késedelem idejére évi öt százalékos kamat illeti meg."[10]

Itt pénzbeli vagy pénzértékre átszámítható tartozásokról van szó. Képzeljük el az idézett szabály alkalmazását kártérítési ügyekben, aminthogy a vagyoni jogviták nagy hányada

[7] A probléma különös jelentősége a jelenlegi gyakorlatban ott van, hogy a társadalmi (vagy annak vélt) érdekeket — mégpedig jogszabályokból nem következő érdekeket — gyakran nem is állami szervek vetik fel a szövetkezetekkel szemben, hol ilyen, hol olyan „elvárások" formájában. Ez azonban már más, messzebb menő problémát vet fel: a szocialista állam mechanizmusának, a hatalom jogi (és állami) keretek közötti vagy ezeken kívüli érvényesítésének problémáját.

[8] L. a tsz-törvény 1. §-át.

[9] Itt elsősorban — mint szintén termelői típusú, csak ágazatilag különböző szövetkezetekre — az ipari szövetkezetekre kell gondolni.

[10] 12/1977. (III. 12.) MÉM. sz. r. 109. §.

kártérítési ügyekből adódik. A jól ismert jogelvek és szabályok szerint károkozás esetén a kár megtérítésének kötelezettsége *a kár bekövetkezésének időpontjában* áll be, azaz válik *esedékessé,* nem pedig akkor, amikor azt valamely szerv (bíróság stb.) megítéli. Nyilvánvaló, hogy a kötelezett személy a kártérítést *az esedékesség napjáig* (azaz a kár bekövetkezéséig) *nem fizetheti ki,* ez az ilyen ügyek logikája szerint lehetetlen. A károkozó a kárt legjobb szándéka esetén is csak a károkozás időpontjában (azonnal) térítheti meg, akkor pedig nincs késedelem, sőt esetleg jogvita sincs. Az idézett rendelkezés további elemzéséről (az esedékesség nem eljárásjogi, hanem *anyagi jogi* tartalmának kifejtéséről stb.) itt kénytelen vagyok lemondani — elég nagy sajnálattal.

Az előbbi — csak nagyon jelzésszerű — példák is megfelelően mutatják a tsz-kódex minőségét és méginkább a szövetkezetek szabályozásában elfoglalt helyzetét, az Szvt.-hez való viszonyát. Mindez azt mutatja, hogy az Szvt. mellett és a szövetkezeti kódexen kívül egy külön tsz-kódex — a részben duplikált, részben indokolatlanul eltérő szabályokkal — nem tartható fenn, fölöslegessége ma már nyilvánvaló. Ezt (a konkrét hibákkal együtt) nem lehet elhallgatni, annak elismerése mellett sem, hogy a tsz-ek külön szabályozásának nagy és különleges érdemei vannak, elsősorban a nagyon alacsony jogi értékű mintaalapszabályos rendszer áttörésében és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szövetkezeti lényegének érvényesítésében.

A jogi szabályozás elkerülhetetlen rendezése során most már formaszerűen is végig kell vinni az egységesítést, az Szvt.-t valóban általános érvényűvé kell tenni. Egy évtized gyakorlati tapasztalatai (a negatív tapasztalatok is) megfelelően igazolták azt az elméleti álláspontot, amely szerint a szövetkezetek legáltalánosabb vonásai, szövetkezeti lényegük általános jellemzői, a társadalmi érdekek alapján az állam által előírható általános követelmények egységes törvényben kifejezhetők. E mellett természetesen fenntartandó a differenciált ágazati szabályozás.

II.

A részletesen vizsgálandó problémák egy nagy csoportja eléggé egységes: *a demokrácia* körébe tartozik. E problémák jelentősége az előzőkhöz képest ugyan egyáltalán nem kisebb, azoktól mégis különválaszthatók annyiban, hogy a jogszabályok számos konkrét rendelkezéséhez kapcsolódnak, ugyanakkor egységet alkotnak. Főleg — bár nem kizárólagosan — a belső szervezeti kérdések formájában jelentkeznek, mögöttük azonban az általános tartalom a demokrácia, elsősorban és közvetlenül *a szövetkezeten belüli demokrácia,* amellett az *általános, társadalmi demokrácia* is. Úgy vélem, hogy a jogszabályok rendelkezéseinek éppen ez az egyik olyan csoportja, amely — a szabályok mögött levő elvi, *ideológiai alapokkal együtt* — mélyre menő revíziót és reformokat kíván.

Már itt előrebocsátható az is, hogy a módosítások e területen is nagyrészt nem többletszabályozást, sőt néha nem is más szabályokat jelentenének, hanem egyszerűen *egyes szabályok megszüntetését.*

A demokrácia problémái között kiemelkedőknek tekinthetők a következők:

1. A szövetkezetek egyik alapkérdése egész történetük során és a jelenleg is, nálunk is, *a vezetés szervezete,* pontosabban: a szövetkezeti lényegüknek, társadalmi szervezeti jellegüknek megfelelő vezetésük szervezete, amelynek olyan megjelölése is ismeretes, mint „szövetkezeti", „önkormányzati" vezetés. Ennek a vezetési szervezetnek — eltérően a vezetés vállalati (üzemi, illetve forgalmi) szervezetétől — egyetlen és változatlan követelménynek kell megfelelnie: alkalmasnak kell lennie arra, hogy *a tagság kollektívájának hatalmi pozíciója érvényesüljön* a szövetkezet egész működése fölött. A gyakorlat bebizonyította (amit a tudományos irodalom már jó előre jelzett), hogy a szövetkezetek vezetésének jelenlegi szervezete erre nem alkalmas, mégpedig nemcsak a ténylegesen létező, hanem a jogszabályokban előírt szervezet sem, azaz maga *a jogi szabályozás.*

a) A legmagasabb vezető szervnek, a közgyűlésnek *ma már* általános alkalmatlanságáról itt további érveket mondani nem lehet. Elegendő arra emlékeztetni, hogy egyik elméleti irányzat a „minden áron közgyűlésnek", azaz a részközgyűlésnek már a gondolatával is nagyon határozottan szembeszállt kezdettől fogva, amikor — külföldi példa nyomán — ez az intézmény még csak csírájában jelentkezett. Egyes elméleti munkák a részközgyűléssel szemben az ellenállást meg-megújították azután is, hogy a jogalkotás — akkori hangzatos és sekélyes, áldemokratikus érvek súlya alatt — kötelező intézménynyé tette, előbb az 1967-es tsz-kódexben, majd általánosította a szövetkezeti kódexben.

A jelenlegi helyzet az, hogy egyrészt a gyakorlat bebizonyította — a korábbi elméleti munkákkal összhangban, de természetesen sokkal színesebben — a részközgyűlési rendszer antidemokratikus lényegét (sőt tapasztalhatók spontán módosításának jelei is), *másrészt* ennek az intézménynek korábbi majdnem egyöntetű helyeslése már megbomlott. Korábban magasan domináns volt szövetkezeti mozgalmi vezetők körében is az az — akkor is csak ideologikus, tényekkel meg nem alapozott, apologetikus — álláspont, amely a részközgyűlési rendszer kritikájának olyan sommás elutasításában fejeződött ki, hogy „a részközgyűlés megállta a helyét".[11]

[11] L. Rév Lajos (az OKISz elnöke) megnyitója és felszólalása a Szövetkezeti Tudományos Tanács 1973. június 22-i vitaülésén. — A vita jegyzőkönyve 2. és 83. old. (Kézirat; a Szövetkezeti Kutató Intézet dokumentációjában.)

Újabban teret nyert az az irányzat, amely szerint a részközgyűléseknek az lehet a feladatuk, hogy „a helyi kérdéseket tárgyalják meg",[12] azaz *a részközgyűlés valóban közgyűlési feladatokra alkalmatlan.*

A részközgyűlési rendszer szilárd pozíciójának megingását mutatja a jogalkotás magatartásának változása is. Egyrészt az Szvt. módosítása (ennek nyomán a különálló tsz-törvény módosítása is) a közgyűlés — azaz gyakorlatilag a részközgyűlés — hatáskörét jelentősen megnyirbálta, a küldöttgyűlés javára. Másrészt a szövetkezeti kódex újabban induló felülvizsgálata során már jelentkezik annak elismerése, hogy „a részközgyűlés intézményét sok jogos támadás éri".[13] (Ez egyben a részközgyűlési rendszerrel szembenálló sok évi elméleti munka elismerését is jelenti.)

A „támadások" jogosságának elismeréséhez képest azonban egyáltalán nem konzekvens az az álláspont, amely szerint „nagy szövetkezeteknél ... (a részközgyűlés) nem nélkülözhető", azaz: gyakorlatilag *általában nélkülözhetetlen;* végső soron: a szövetkezetek legfelső vezetésében *a tagsági kollektíva akaratelhatározásának érvényesülése általában lehetetlen.* Több éve (legalább másfél évtizede) kialakult véleményem szerint a részközgyűlés nemcsak nélkülözhető, hanem mint *közgyűlésnek elismert* intézmény kiiktatandó; átalakítandó a szövetkezeten belüli helyi hatalmi szervvé. Sem a megszüntetés indokait, sem az átalakítás módját itt nem ismertetem. Csak azt jelzem, hogy nem egyszerűen a küldöttgyűléssel való felváltásáról van szó, hanem a *küldöttrendszer* kiépítéséről, azaz a küldöttgyűlés és azzal összhangban álló reformok együtteséről.

A küldöttrendszer kialakításának jelentőségéhez fontos megjegyezni, hogy ez nem szűkíthető kizárólag azokra a nagy (sőt monstre) szövetkezetekre, amelyekben az eredeti, teljes közgyűlés *technikailag* vált lehetetlenné, pl. megfelelő helyiség hiányában stb. Azzal az állásponttal lehet egyetérteni, amely szerint „érdemleges tárgyalás csak egy bizonyos részvételi létszámon belül folytatható."[14] A közgyűlés lehetetlenné válása tartalmilag *sokkal előbb következett be,* mint technikailag.

Az előbbiekből az következik, hogy a szövetkezetek legfelső vezető szervét tekintve csak kettő között lehet választani: vagy *valóságosan működő közgyűlés,* vagy *küldöttgyűlés.*

b) A tagsági kollektíva hatalmi pozícióját kell érvényesíteni *a vezetőség* (igazgatóság) *és a tagság viszonyában.* Meg kell erősíteni (sőt *helyre kell állítani) a vezetőségnek a tagságtól való függőségét,* külön figyelemmel az elnökre. A vezetőségnek a szövetkezet szerveinek rendszerében *sajátos helyzete* és szerepe van. A közgyűlés vagy a küldöttgyűlés hatalmi szerv, a szövetkezet működését általánosan meghatározó ügyekben hoz döntéseket. A szövetkezet konkrét gazdasági (termelési vagy forgalmi) feladatai a megfelelő *vállalati egységek,* szervek, ill. a vállalati (szakmai) apparátus működésével valósulnak meg.

A vezetőség (igazgatóság) a szövetkezet szerveinek rendszerében mintegy középső helyet foglal el. Ebben a szervben jelenik meg a szövetkezet vállalati lényege, gazdasági tevékenységének összessége a tagság kollektívája (vagy a kollektívát képviselő küldöttgyűlés) előtt és fordítva: ebben a szervben jelenik meg a tagság kollektívája a vállalati apparátus előtt, helyesebben: *a vállalati apparátus fölött.* A szövetkezeten belül tehát a vezetőségnek *alárendeltségi helyzetben* kell lennie a tagsággal szemben, a vállalati apparátusnak pedig a vezetőséggel szemben és *nem fordítva.*

A vezetőségnek a tagságtól való függőségét két ponton szükséges megerősíteni, ill. ma már nagyrészt helyreállítani: az egyik *a választási rendszer,* a másik a felügyelő (ellenőrző) bizottság működése, ez azonban mindkettő külön-külön is fontos kérdés: itt — bármennyire is szükséges volna — egyiket sem lehet még érinteni sem.[15]

2. A szövetkezetek vezetési szervezetének mégpedig az ún. szövetkezeti (önkormányzati) vezetésnek problémái attól kezdve kerültek különösen előtérbe és — mondhatjuk — éleződtek ki fokozatosan, ahogyan a tagsági kollektíva hatalmi pozíciója egyre inkább meggyengült. Ennek a folyamatnak fontos szakaszai akár meg is jelölhetők. Első szakasz volt a szövetkezetek egyesítése, méreteik (tulajdonuk és taglétszámuk) nagyra növelése, ami a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknél már az első és a második tsz-kódex közötti időszakban előrehaladt, de más szövetkezeteknél is világos tendencia volt. A második szakasznak a részközgyűlési rendszer bevezetését és azzal összhangban a választási rendszer formálissá válását tekinthetjük, aminek folytán a nagy szövetkezetekben (ténylegesen a szövetkezetek többségében) a szövetkezeti tulajdon és a tagsági kollektíva között szakadás állt be. A harmadik szakasz az elnökké választáshoz a tetszőlegesen megadható vagy megta-

[12] L. Rév Lajos felszólalása a Szövetkezeti Tudományos Tanács 1979. november 27-i ülésén. — Jegyzőkönyv (Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei — továbbiakban: Intézeti Közlemények) — 153. sz. 56. old. Agonács Gábor (a SZÖVOSZ főosztályvezető-helyettese) felszólalása, uo. 25. old.

[13] L. Előterjesztés.

[14] *Csizmadia* Ernő: A vezetés korszerűsítése a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. — Vezetés a mezőgazdaságban. 1971. 3. sz. 195—200. old.

[15] Részletesebben l.: a választási rendszerről (többek között): *Bennó* Pál: Az elnökválasztás mechanizmusának egyes problémái az ipari szövetkezetekben. Intézeti Közlemények. 1976. (szám nélkül): szerző: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája — Jogtudományi Közlöny. 1979. 9. sz.: a felügyelő (ellenőrző) bizottságról (többek között) szerző: A szövetkezetek belső ellenőrzésének rendszere. — A szövetkezeti reform jogi kérdései. (Tanulmánykötet) — Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 219—257. old.

gadható „hűség igazolás" előírása[16] volt, ami az elnökök tisztségbe kerülését az állami kinevezéshez tette hasonlóvá. Ez is közre hatott abban, hogy az elnök tisztsége közel került az állami vállalat igazgatójának pozíciójához, a választott vezetőség pedig tényleges vezető testület helyett közelített az állami vállalat igazgatója melletti, kollégiumszerű tanácskozó testülethez.

Ez a folyamat egészében és összefüggésében áttekintve — akarva vagy nem akarva — egységesen egy irányba tartott: a szövetkezetek csendes államosítása felé mutatott. Lényegesen segítette az, hogy beleilleszkedett (beilleszthető volt) az egész népgazdaságba, az állami vállalatoknál is végbement és szintén nem a természetes, öntörvényű fejlődés útján kialakult *általános centralizációs folyamatba.* Ezt kísérte és támogatta valami olyanszerű ideológia vagy gondolkodásmód, amely szerint a vállalat — akár állami vállalat, akár szövetkezet — szocialista jellegének megítélésében szinte első helyen álló kritériumot jelentenek a vállalat méretei; vulgáris egyszerűséggel: egy vállalat minél nagyobb, annál szocialistább.

Ma már ismeretes, hogy a gazdaság fejlődésének a vállalatok széles körű összevonása nem vált előnyére, a kis és közepes méretű vállalatok hiánya sok nehézséget okoz. A szövetkezetek esetében hasonló a helyzet. A túlzottan nagy, sőt monstre szövetkezetek kialakulása nemcsak a tagság hatalmi helyzetét ingatta meg, hanem a gazdasági hatékonyságot is rontotta. Így a szövetkezeti szektorban is felmerült a gazdaságilag rugalmasabb, kis és közepes méretű vállalatok szükségessége. Ennek egyik útja új, kis méretű vállalatok alapítása, de — amint ezt az Intézetünkben már 1979 novemberében folyt vitában a jelen szerző felvetette — feltétlenül számításba kell venni egy másik utat is: az irreálisan nagyra növelt vállalatok méreteinek csökkentését, *bizonyos új felosztásukat,* most már a jelenlegi helyzet realitásainak megfelelően. (Az utóbbi időkben számos ilyen intézkedésre sor is került.)

Ugyanezt a másik utat — új, kisebb szövetkezetek alapítása mellett — nem lehet figyelmen kívül hagyni a szövetkezeteknél sem, aminthogy itt sem minden esetben a gazdasági optimumnak legjobban megfelelő méretek alakultak ki, az egyesítések gyakran nem racionális gazdasági megfontolások alapján történtek.[17]

Az állami vállalatoknál az irreális méretű (és szerkezetű) vállalatok megfelelő újrafelosztása viszonylag egyszerűen megoldható: miniszteri utasítással, amely meghatározza az önálló vállalattá alakuló üzemágat, gyáregységet; a vállalati vagyon megfelelő felosztását stb. A szövetkezetnél ez — természetesen — nem lehetséges, erről is az érdekelt tagság rendelkezhet. Szövetkezeteknél kiválás, szétválás fordulhat elő, sőt elő kell fordulnia a gazdasági rugalmasság ilyen úton is történő erősítése, ill. visszaszerzése érdekében.

Természetesen hiba lenne valami ellenkező irányú radikalizmus: most felülről vezényelni a kiválásokat, szétválásokat. Elegendő lenne az, hogy most — ha már az egyesülések nem kizárólag az önkéntesség elve, a tagság elhatározása alapján történtek — az adott esetekben valóban az érdekelt szövetkezetek tagsága dönthessen a jelenlegi helyzet fenntartásáról vagy változtatásáról. Szétválást, kiválást nem kell (nem szabad) felülről vezényelni, csak megengedni, megkönnyíteni, aztán — ahol ilyet határoznak el — az önállósulni kívánó kisebb szövetkezeteknek segíteni az önálló életük *jó berendezésében.* Ebben azonban az első lépést szintén a jogi szabályozás módosításával kellene megtenni.

A kiválás, szétválás jelenlegi szabályozása teljesen formális. Az erről szóló szabályok lényege annyi, hogy a szövetkezet szétválásáról vagy a tagság valamely csoportjának új szövetkezet alakítása (ill. más szövetkezethez való csatlakozása) céljából való kiválásáról *a közgyűlés határozhat, minősített többséggel,* aztán szintén a közgyűlés határozhat a vagyon megosztásáról is. Ez utóbbi ügyben ugyan a minősített szótöbbség nincs előírva, de a két kérdés gyakorlatilag összekapcsolódik; a vagyoni kérdésben való érdekeltség nyilvánvalóan *befolyásolja már az előbbi kérdésben való döntést is.* Azaz: egy nagy többség döntésétől (érdekeltségétől, ill. ellenérdekeltségétől) függ az, hogy egy 20—50 fős csoport, üzemrész stb. kiválhat-e vagy nem, aztán kap-e valami „hozományt" vagy nem.

A szövetkezeti kódex ugyan a vagyon megosztására tartalmaz egy fontos anyagi jogi szabályt, ez azonban — mint az egész Szvt. — a mezőgazdasági szövetkezetekre nem vonatkozik. *A tsz-kódexben erre anyagi jogi szabály nincs,* tehát még támpont sincs arra, hogy a tagság önállósuló (vagy más szövetkezethez csatlakozó) csoportja egyáltalán mit követelhet, a szövet-

[16] Nem azonos az erkölcsi bizonyítvánnyal, amely a büntetlen előéletet igazolja, tehát a meghatározott törvényes feltétel fennállása esetén nem tagadható meg. A jelzett hatósági igazolás megadásának semmilyen jogszabályban meghatározott feltétele nincs. A Magyar Népköztársaság társadalmi és állami rendjéhez való *hűség bizonyításáról* (!) szóló hatósági igazolás megkérését a mezőgazdasági szövetkezetek elnökjelöltjeire a 19/1974. (VIII. 18.) MÉM sz. r., az áfészek elnökjelöltjeire a 7/1974. (X. 4.) Bk., az ipari szövetkezetek elnökjelöltjeire a 4/1974. (XII. 23.) Kip. Min. sz. r. írta elő már a választást megelőzően, azaz *már a jelölés időszakában,* de — az előzetes („hivatalos") jelölthöz képest más személy (váratlan) megválasztása esetén — legalább utólag, haladéktalanul. (Az igazolás megtagadása esetén az illetékes szövetkezeti szövetségnek kezdeményeznie kellett *a már megválasztott elnök* felmentését.) Igen figyelemre méltó a rendeletek kiadásának évszáma, ezen belül is a féléven belüli közeli időpont, valamint a rendelkezések azonos szövege. A jelzett rendelkezések értékeléséről l. még szerző: A szövetkezeti demokrácia néhány jelenlegi problémája. — Jogtudományi Közlöny, 1979. 9. sz.

[17] L. *Köllő* János—*Varga* Júlia; *Kőhegyi* Kálmán—*Mizsei* Kálmán: Esettanulmányok az ipari szövetkezetek fúziói köréből. I—II. Intézeti Közlemények, 148. és 149. sz.

kezet minimálisan mit *köteles* kiadni. Igaz, hogy ilyen szabály jelenleg tulajdonképpen nem is hiányzik, a többi szövetkezetnél pedig fölösleges, mert idáig — a vagyonmegosztásig — *nem is lehet eljutni,* minthogy előbb magát a kiválást kellene megszavazni a közgyűlésnek, kétharmados többséggel (ráadásul a részközgyűlési rendszerben).

A kiválás, szétválás tehát jelenleg úgy van szabályozva, hogy „elvileg" lehetséges, de *gyakorlatilag nehogy megtörténhessen.* Itt érintve van az önkéntesség és a szövetkezés szabadságának elve is (ez utóbbi mint új szövetkezet alapításának szabadsága), amelyeket a jogszabályok elvileg és látványosan érvényesítettek, gyakorlatilag és kerülő úton érvénytelenítettek.

Az előbbiek talán megfelelően érzékeltetik azt is, hogy a szövetkezet *reális vállalati méretei,* a gazdasági hatékonyság és *a demokrácia* (azaz a szövetkezet működésének áttekinthetősége, a tagság hatalmi pozíciója, közvetlen érdekeltségének mindig világos megértése stb.) *nagyon is egybeeső követelmények.* A kiválás (szétválás) jó szabályozását ilyen érdekek kívánják és véleményem szerint ennek szabályozása gyakorlatiasan, ugyanakkor *tiszta elvi alapokon* megoldható is volna. Erre most — terjedelmi okok miatt — nem térek ki. Egyébként az is lehetséges, hogy nem minden esetben a kiválás, szétválás lehet a jó megoldás, az sem biztos, hogy a tagság minden esetben ezt választaná. A gyakorlat lehetőségeit is jól ismerő szakemberek körében más megoldások is felmerültek; ezeket itt szintén nem ismertetem.

*

A szövetkezetek jogi szabályozásának értékeléséhez és felülvizsgálatához az előbbiekben többé-kevésbé kifejtett, részben csak jelzett gondolatok a következőkben foglalhatók össze:

1. A gazdaságunkban érvényesítendő reformok — és az ezek nyomán elkerülhetetlen társadalmi reformok — szükségszerűvé teszik a szövetkezetek helyzetének, azaz a szocialista gazdaságban és a társadalomban elfoglalt pozíciójuk alapos áttekintését, betöltött és betölthető szerepük mélyre menő átgondolását. Ennek konzekvenciájaként felül kell vizsgálni jogi szabályozásukat.

2. A felülvizsgálatnak át kell fognia a jogi szabályozás egész rendszerét, ennek elméleti alapjaival együtt. A felülvizsgálat alapja csak a jogi szabályozás adekvátsága lehet. Mivel ez az adekvátság a társadalom gazdasági és ideológiai viszonyainak lényeges változásai folytán jelentősen meggyengült, a jogszabályok stabilitásának egyébként fontos követelménye az Szvt. és a szövetkezeteket közvetlenül érintő más jogszabályok esetében jelenleg nem teljesíthető. A szövetkezetek (és a szövetkezeti mozgalom) működésében azok a változások, amelyek *a reformokból következnek és egyben a reformok eredményességéhez nélkülözhetetlenek,* csak a gyakorlat változtatására korlátozva, a jogértelmezés és jogalkalmazás keretei között, *a jogszabályok lényeges módosítása nélkül nem érhetők el.*

3. Mivel nem kerülhető el sem az Szvt., sem az ágazati szabályozás módosítása (mégpedig számos ponton), ezért ezt az alkalmat fel kell használni az egész jogi szabályozás minél jobb rendbe tételére, fontos részletkérdésekben is.

4. A módosítások során szükséges törekedni a következőkre:

a) a szövetkezeten belüli szervezeti formák és az egyes intézmények — többek között pl. a választási rendszer — olyan reformjára, amely a szövetkezet szerveit és intézményeit alkalmassá teszi a tagsági kollektíva hatalmi pozíciójának érvényesítésére;

b) a szövetkezetek gazdasági önállóságának és szervezeti autonómiájának megerősítésére; a szövetkezetek és az állam között elvszerű viszony biztosítására.

A jogi szabályozás ilyen irányú módosítása egybeesne a társadalmi demokrácia szocialista fejlődésének általános igényeivel is.

5. Külön kiemelhető és valóban indokolt követelmény — amint a hivatkozott előterjesztés is jelzi — *a szabályozás egyszerűsítése,* a jogszabályi rendelkezések *racionális csökkentése.* Feltételezhető, hogy a jelzett javaslatok — és itt még nem is jelzett lehetőségek — nagy része (pl. a Szvt.-hez képest duplikátumokat és fölösleges eltéréseket tartalmazó külön tsz-kódex megszüntetése; az elnökké választáshoz előírt, súlyosan demokratikus „hűség-igazolás" eltörlése stb.) az egyszerűsítés irányában is hatna. Ilyen módosítások az egyszerűsítést is inkább segítenék, mint újabb szabályok beiktatása a szövetkezeti (szövetségi stb.) tulajdon valami „továbbfejlesztéséről" vagy az érdekképviseleti szervezetek feladatkörének „transzmissziós" funkciókkal való bővítéséről.

Bak József

A jóvátétel problémája a nemzetközi jogban

A jóvátétel (reparáció) intézménye igen jelentős szerepet játszik a nemzetközi jogi felelősség elméletében, miután az uralkodó nézet a XIX. sz. végétől egészen a XX. sz. közepéig a civilisztikus felfogás volt és ennek képviselői elsősorban azt hangsúlyozták, hogy az állam köteles megtéríteni a más államoknak vagy idegen állampolgároknak okozott károkat.[1] A felelősségnek jóvátételi kötelezettségként való felfogását a mai burzsoá jogtudományban is megtalálhatjuk,[2] ami azzal függ össze, hogy a felelősségi viszonyból kétségtelenül származik az okozott sérelem jóvátételére vonatkozó kötelezettség. Ugyanakkor meg kell állapítani, hogy a felelősség többet jelent egyszerű reparációs kötelezettségnél.[3] Amint azt a szocialista nemzetközi jogászok erőteljesen hangsúlyozzák, a felelősség azt is lehetővé teszi, hogy a jogsértésből származó kötelezettség nem teljesítése esetén a sértett állam szankciókat alkalmazhat a jogsértővel szemben.[4] A jóvátételi kötelezettség rendszerint a jogsértés következménye, kivételesen azonban megengedett magatartásból (pl. űrtevékenységből) származó kár is jóvátételt vonhat maga után. Maga a jóvátételi kötelezettség nem szankció,[5] csupán egy deliktuális eredetű másodlagos kötelezettség, melyet nem teljesítése esetén az állam éppen úgy szankciók segítségével kényszeríthet ki, mint az eredeti vagy bármilyen más természetű, nem deliktumból származó kötelezettségét.[6] *A szankciót mindig a sértett fél alkalmazza, a reparációt ezzel szemben a jogsértő eszközli.*[7] A jogsértés csupán *alanyi jogot* teremt a sértett állam számára ahhoz, hogy kérje a sérelem jóvátételét.[8]

A felelősség — és ezzel együtt a reparáció — szabályait illetően az ENSZ-ben hosszú idő óta folyik a kodifikációs munka, azonban ez még távol van a befejezéstől, így a jóvátétel szabályait jelenleg még az egyetemes szokásjogban kell keresnünk. Ezek a szabályok az államok és a nemzetközi bíróságok gyakorlatából állapíthatók meg, ez a gyakorlat azonban nem egységes, így kevés olyan szabály van, ami általánosan elismertnek tekinthető. Ilyen, a nemzetközi jogtudományban hangsúlyozott szabály az *arányosság elve,* azaz, hogy a reparáció a megsértett joggal egyenértékű helytállást jelentsen.[9] Erkölcsi kár esetén az arányosság tartalma azonban meglehetősen bizonytalan. Anyagi kár esetén technikailag már könnyű a kár mértékét pénzben megállapítani, de ilyenkor is kétséges, hogy ki fogja ezt kimondani? Ez a kérdés a reparáció egész elméletének legnagyobb problémája. Ha a jóvátétel mértékét kizárólag a *sértett* állam döntené el, úgy mi történik akkor, ha ezt az igényt a jogsértő állam túlzottnak minősíti? Erre a kérdésre H. Kelsen azt a választ adja, hogy ha nincs olyan objektív fórum, mely jogsértés esetén a megfelelő jóvátételről határozna, akkor el kell ismerni, hogy a jóvátételi kötelezettség tartalma nem jöhet létre a kötelezettség teljesítéséért felelős állam hozzájárulása nélkül.[10] Ez az álláspont logikus és korrekt, hiszen ha az eredeti, a jogsértő állam által nem

---

[1] Vö. G. *Tunkin:* A nemzetközi jog elméletének kérdései. Bp. 1963. 249. old.

[2] Így ezen a nézeten van C. Sepulveda, aki úgy határozza meg a felelősség lényegét, hogy az a jogsértő állam reparációs kötelezettségét jelenti. (C. *Sepulveda:* Derecho internacional, 9. kiad. Mexico, 1978. 236. old.) Hasonló nézeten vannak: F. *Berber* (Lehrbuch des Völkerrechts, München—Berlin, 1964. Band III. 2. old.), G. *Dahm* (Völkerrecht, Stuttgart, 1966. Band III. 178. old.), H. *Accioly:* Principes généraux de la responsabilité internationale d'après la doctrine et la jurisprudence. Recueil des Cours, 1959. Tome 96. 353. old.), L. *Cavaré* (Le droit international public positif. Párizs, 1962. Tome II. 342. old.) és mások is.

[3] Nagyon erősen hangsúlyozza ezt a megállapítást az NDK Nemzetközi Jogi Társaság által készített vitatételek 12. pontja, mely többek között kimondja: „Die Identifizierung von völkerrechtlicher Verantwortlichkeit mit Schadensersatzpflicht ist ebenso falsch wie die von Ago vorgeschlagene Unterscheidung zwischen Schadensersatzpflicht als Form der Zivilrechtlichen Verantwortlichkeit und Sanktion als Form der strafrechtlichen Verantwortlichkeit." (Staatennachfolge und Verantwortlichkeit im Völkerrecht. Materialen wissenschaftlicher Arbeitsberatungen der *Gesellschaft für Völkerrecht in der DDR 1973. Potsdam*— Babelsberg, 1974. 102. old.)

[4] Így *Herczegh* Géza ezzel kapcsolatosan megállapítja: „A felelősségi jogviszony... szükségszerűen magában kell, hogy foglalja a szankciók alkalmazásának jogát, illetve azok tűrésének kötelezettségét is." (Állam nemzetközi felelőssége. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. köt. 366. old.) Hasonló véleményen vannak P. *Kuris:* Mezsdunarodnie pravonarusenie i otvetsztvennoszty goszudarsztva. Vilna, 1973. 49. old.; M. X. *Faruksin:* Mezsdunarodnopravovaja otvetsztvennoszty goszudarsztva (szucsnoszty i osznovanie). Megjelent: Mezsdunarodnaja pravoszubjektnoszty nekotorie voproszi teorii. c. kötetben. Felelős szerkesztő: D. I. Feldman. Moszkva, 1971. 170. old.; H. *Fiumel:* W sprawie pojęcia odpowiedzialności państwa w współczesnym prawie miedzynarodnowym. (Az állami felelősség modern nemzetközi jogi fogalmának ügyében) Panstwo i Prawo, 1976. 3. sz. 39. old. és mások is.

[5] A teljesített jóvátételt viszont már szankciónak lehet tekinteni. Ezen a nézeten M. X. Faruksin, aki úgy látja, hogy a tágabb értelemben vett szankció a reparációt is magában foglalja. (M. X. *Faruksin:* I. m. 162—163. old.)

[6] Ezen a nézeten van H. *Kelsen* (Unrecht und Unrechtsfolge im Völkerrecht, Zeitschrift für öffentliches Recht. Band XII. 1932. 493—494. old.), D. B. *Levin:* (Otvetsztvennoszty goszudarsztva v szovremennom mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1966. 130. old.), H. *Fiumel* (I. m. 36—37. old.)

[7] Vö. L. *Reitzer:* La Réparation comme conséquence de l'acte illicite en Droit International. Paris, 1938. 27. old., P. A. *Zannas:* La responsabilité internationale des États pour les actes de négligence. Montreux, 1952. 21. old.

[8] Hasonlóan A. P. *Sereni:* Diritto Internazionale, III. Relazioni internazionali. Milano, 1962. 1545. old.

[9] Lásd pl. H. *Buxbaum:* Das völkerrechtliche Delikt. Erlangen, 1915. 39. és köv. old.; H. *Kelsen:* Unrecht. 549. old.; A. P. *Sereni:* I. m. III. 1545. old.

teljesített kötelezettséget a két fél együttesen határozza meg, úgy az ennek megsértéséből származó másodlagos kötelezettség mértékét és tartalmát is együtt kell meghatározni. Ha azután ebben nem jön létre köztük megegyezés, a sértett fél szankcióhoz is folyamodhat — amint ez gyakran megtörténik —, az arányosság elve azonban ilyenkor is irányadó, nevezetesen *a szankció nem lehet súlyosabb, mint az a sérelem, amelynek reparálását megtagadták.* Az igazi zsákutca csak ezután következik: ki fogja eldönteni, hogy a megtagadott jóvátételi kötelezettség miatt alkalmazott szankció arányban áll-e az eredetileg elszenvedett sérelemmel? Megnyugtató megoldás csak a kötelező nemzetközi bíráskodás bevezetése lenne, ez azonban a mai viszonyok között — számos jogi és politikai probléma miatt — nehezen képzelhető el.

A jóvátételre vonatkozó általános szabályként tehát csak az arányosság elve, valamint azon elv szögezhető le, hogy a kötelezettség mértékét és tartalmát az érdekelt felek megállapodása határozza meg. A reparációra vonatkozó általános szabályok csekély száma talán azzal is összefügg, hogy a jóvátétel több, egymástól különböző jogkövetkezményt takar.

A jóvátétel kifejezés ugyanis mint a jogellenes magatartás jogkövetkezménye, *gyűjtőfogalmat* jelent,[11] azaz magában foglalja mindazokat az intézkedéseket, amelyek a jogsérelem következményeinek eltüntetésére szükségesek.[12] Mindebből következik, hogy a *jóvátétel jellege és természete az elszenvedett sérelem függvénye.* Az elszenvedett sérelem többféle lehet: állhat egy alapvetően gazdasági érdek megsértéséből (anyagi kár), állhat továbbá egyéb, nem anyagi jellegű (politikai, jogi vagy erkölcsi) érdek csorbításában (ezt szokás összefoglalóan erkölcsi kárnak nevezni), vagy jelenthet egyidejűleg anyagi és nem anyagi jellegű érdeksérelmet. Ennek megfelelően — általános felfogás szerint — a jóvátétel anyagi kár esetén az *eredeti állapot helyreállítását* (in integrum restitutio) vagy *kártérítés* fizetését jelenti, erkölcsi vagy egyéb, nem anyagi kár esetén pedig *elégtétel* (satisfactio) adásában nyilvánulhat meg,[13] illetve a kettő együttesen is alkalmazható. A jóvátétel kifejezés ezenkívül használatos még a *a háborús károk megtérítésének* megjelölésére is, ezzel a jelen tanulmányban nem kívánok foglalkozni.[14]

a) Az *eredeti állapot helyreállítása* egyesek szerint ismeretlen volt a római jogban.[15] Valójában ez a jogintézmény megtalálható volt a római jogban is, csupán ott csak peren kívüli jogsegélyként lehetett igénybe venni, ha más jogsegélyre nem volt lehetőség.[16] A bíróság előtt a formuláris perben a marasztalás már csak pénzben történhetett.[17] A common law viszont tényleg nem ismerte eredetileg a természetbeni helyreállítás kötelezettségét és ezzel magyarázható, hogy egyes angolszász nemzetközi jogászok az in integrum restitutio kifejezést a pénzbeli kártérítés megjelölésére használják.[18] Az in integrum restitutio a nemzetközi jogban valójában *természetbeni* helyreállítást jelent és a nemzetközi jogi irodalomban elterjedt nézet szerint a jogsértés elsődleges következményét jelenti, vagyis *a jogsértő mindenekelőtt erre köteles és csak akkor kell kártérítést fizetni, ha ez nem lehetséges.* Így Decencière-Ferrandière szerint nincs semmiféle nemzetközi jogszabály, mely kötelezné a sértett államot arra, hogy megelégedjen a kártérítéssel, ha inkább szeretné az eredeti állapot helyreállítását.[19] Hasonló nézeten van C. Eagleton,[20] F. Berber,[21] O'Connel,[22] G. Geamănu,[23] Ju. M. Koloszov[24] is. Az 1930. évi hágai kodifikációs konferencián a svájci delegátus ugyancsak hangsúlyozta, hogy minden esetben, ha az lehetséges, az eredeti állapotot kell helyreállítani.[25] Az ENSZ-ben megindult kodifikáció során Garcia Amador, a kérdés első előadója hasonló álláspontra helyezkedett a Nemzetközi Jogi Bizottságban előterjesztett harmadik jelentésében.[26] W. Riphagen a felelősség

[10] H. *Kelsen:* Unrecht. 549. old.

[11] Vö. E. *Jimenez de Aréchaga:* International Responsibility. Megjelent: M. *Sorensen:* Manual of Public International Law. London—Melbourne—Toronto, 1968. 564. old.; D. B. *Levin:* I. m. 116. old.

[12] A. P. *Sereni* a jóvátétel céljával kapcsolatban ugyancsak megállapítja: „A jóvátétel arra irányul, hogy kiküszöbölje a kárt és annak következményeit." (I. m. III. 1545. old.)

[13] Iásd pl. P. *Schoen:* Die völkerrechtliche Haftung der Staaten aus unerlaubten Handlungen. Ergänzungsheft zur Zeitschrift für Völkerrecht. 1917. Band. 10. 122. és köv.; R. *Lais:* Die Rechstfolgen völkerrechtlicher Delikte. Berlin, 1932. 25—28. old.; A. P. *Sereni:* I. m. 1545. old.

[14] Lásd erről B. *Graefrath* tanulmányát (Zur Geschichte der Reparationen, Berlin, 1954.), valamint *Vásárhelyi* István nagy monográfiáját (Restitution in International Law. Bp. 1964.).

[15] Ezen a nézeten van F. A. *Mann:* The consequences of an international wrong in international and municipal law. The British Year Book of International Law, 1976—77. 2. old.

[16] *Brósz* R.—*Pólay* E.: Római jog. 1974. 122. old.

[17] *Brósz* R.—*Pólay* E.: I. m. 117. old.

[18] Lásd pl. H. *Lauterpacht:* Private law sources and analogies of international law. London, 1927. 147. old.

[19] A. *Decencière—Ferrandière:* La responsabilité international des États. Thèse Paris, 1925. 248. old.

[20] C. *Eagleton:* The Responsibility of States in Internationál Law. New York, 1928. 182. old.

[21] F. *Berber:* I. m. III. 23. old.

[22] D. P. O'Connel: International Law. New York, 1965. Vol. II. 1114. old.

[23] *G. Geamnu:* Dreptul international contemporan. Bukarest, 1965. 222. old.

[24] Ju. M. *Koloszov:* Otvetsztvennoszty v mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1975. 73. old.

[25] Répertoire suisse de droit international public. Bern, 1975. Vol. III. 1773. old.

[26] Lásd Annuaire de la Commission du droit international. 1958. Vol. II. 76. old. Garcia Amadornak a Nemzetközi Jogi Bizottságból történő kiválása után a munkát elölről kezdték, a felelősség új előadója R. Ago jelentéseiben azonban eddig a reparáció kérdése nem került kidolgozásra.

harmadik előadója ezt az elvet a tervezet szövegébe is beillesztette annak hangsúlyozásával, hogy a sértő állam mindenekelőtt a jogsértő magatartást köteles abbahagyni.[26a] Az USA és Nagy-Britannia között megkötött 1814. évi gandi és 1818. évi londoni szerződések ugyancsak természetbeni helyreállítást írnak elő, egyes választott bírósági döntések szerint pedig a kártérítésnek csak az a célja, hogy pótolja a helyreállítás hiányát.[27] Az ezzel kapcsolatosan leggyakrabban idézett döntés, amely egyben a jóvátétel jellegére és természetére is irányadó, az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a Chorzow-i gyár ügyében hozott ítélete, mely az alábbi elvet szögezi le: „A lényeges elv, amely egyrészt a jogellenes cselekmény fogalmából, másfelől a gyakorlatból, különösen a választott bíróságok gyakorlatából következik az, hogy a jóvátételnek, amennyiben az lehetséges, el kell tüntetnie a jogellenes aktus minden következményét és helyre kell állítania azt az állapotot, amely minden valószínűség szerint fennállana abban az esetben, ha a jogellenes cselekményt nem követték volna el. Kötelező az eredeti állapot helyreállítása, vagy ha ez nem lehetséges, egy olyan kártérítési összeg megfizetése, mely természetbeni helyreállítás értékének felel meg".[28] Ha a helyreállítás lehetséges ugyan, de az okozott kárhoz képest aránytalanul nagy költséggel járna, úgy a jogsértő államnak joga van restitutio helyett kártérítést fizetni, melyet a sértett állam köteles elfogadni.[29] Ha a sértett ilyenkor is ragaszkodik a restitutióhoz, ezt a magatartását egyesek joggal való visszaélésnek minősítik.[30] Viszont ha az in integrum restitutio nem fedi teljesen az okozott kárt, úgy mellette még kártérítés is fizetendő (pl. jogtalanul letartóztatott személy esetén rendszerint nem elegendő a szabadlábra helyezés).[31] Az in integrum restutio természetesen *csak anyagi kár esetén* helyettesíthető kártérítéssel. Az esetek egy részében az eredeti állapot helyreállítása a jogsértő magatartás megszüntetését, bizonyos határozatok, pl. törvények annullálását jelenti, melynek elmulasztását pénzfizetéssel nem lehet kompenzálni. Így pl. a weimari alkotmány kidolgozásakor az alkotmányozó gyűlés a 61. cikket így fogalmazta meg: „Német-Ausztriának a Német Birodalommal való egyesülése után joga lesz részt venni a Birodalmi Tanácsban lakosságának megfelelő aránnyal." Ez ellentétes volt a Németországgal kötött Versailles-i szerződés 80. cikkével, amely szerint Németország elismeri és szigorúan tiszteletben fogja tartani Ausztria függetlenségét, „elismeri, hogy ez a függetlenség a Nemzetek Szövetsége Tanácsának beleegyezése nélkül elidegeníthetetlen" (inalienable). Franciaország tiltakozott a kérdéses cikknek az alkotmányba való felvétele miatt és Németországnak az alkotmány szövegéből törölnie kellett ezt a cikket.[32] Az in integrum restitutio állhat *nemzetközi szerződés hatálytalanításában* is. Így pl. a Közép-Amerikai Államok Bíróságának Nicaragua és Salvador vitájában 1917-ben hozott döntése szerint Nicaragua az Egyesült Államokkal egy olyan szerződést kötött (Bryan—Chamorro szerződés), mellyel megsértette egy korábbi, Salvadorral és Costa Ricaval fennálló szerződését és ezért kötelezte Nicaraguát az USA-val kötött szerződés felfüggesztésére, mely utóbbi jelentette az eredeti állapot helyreállítását.[33] Ugyancsak nem helyettesíthető pénzfizetéssel más olyan sérelem sem, mely viszont az eredeti állapot helyreállításával orvosolható. Ide főleg az állam szuverenitását sértő cselekmények tartoznak, melyek egyébként járulékosan anyagi kárt is okozhatnak, de ahol a kár megfizetése nem azonos az eredeti állapot helyreállításával. Így pl. egy terület jogtalan elfoglalása többnyire anyagi kárt is eredményez, de ennek megfizetése csak akkor lesz egyenértékű az okozott sérelemmel, ha megelőzi a jogsértés abbahagyása, nevezetesen az annexiót végrehajtó idegen csapatok kivonása.

Az eredeti állapot helyreállítása tehát bizonyos esetekben *egyedüli lehetőség* a sérelem jóvátételére. Amennyiben az eredeti állapot helyreállításának kötelezettsége kizárólag bizonyos anyagi javakra vonatkozik, úgy pénzbeli kártérítés teljesen helyettesítheti az elveszett vagyontárgyat (pl. megsemmisített határjelzés, lefoglalt hajó), a sértő állam azonban ilyenkor is elsősorban helyreállítani köteles. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy *helyettesíthető dolog* esetén rendszerint hasonló dolgot ajánlanak fel (pl. egy másik hajót az elsüllyesztett helyett).[34] Ha a helyreállítás nem lehetséges, felmerül a kártérítés problémája.

b) A *kártérítés fizetése* az idevonatkozó szabályok rendezetlensége miatt több problémát vet fel az eredeti állapot helyreállításához képest. A megfelelő, egyértelmű szabályok hiányában

[26/a] International Law Commission A/CN. 4/455 page 43.

[27] Vö. L. *Reitzer:* I. m. 172. old.

[28] Publication de la Cours. P. J. I. Série A. No. 17. 47. old.

[29] Vö. R. *Lais:* I. m. 35. old.

[30] Ez a véleménye Č. *Čepelkának:* Les conséquences juridique du délit en droit international contemporain. Acta Universitatis Carolinae. Praga, 1965. Juridica, Monographia III. 28. old.

[31] Vö. Č. *Čepelka:* I. m. 28. old.

[32] Vö. A. S. *Bustamante y Sirven:* Droit International Public. Párizs, 1936. Tome III. 515. old.

[33] Az ítélet megállapította: „...the Government of Nicaragua is under the obligation availing its of all possible means provided by international law to reestablish and maintain the legal status, that existed prior to the Bryan—Chamorro Treaty between the litigent republics. (Vö. K. *Strupp:* Das Völkerrechtliche Delikt. Berlin—Stuttgart—Leipzig, 1920. 209. old.); R. *Lais:* I. m. 32—33. old.

[34] Így pl. az angolok egy másik hajót ajánlottak fel Olaszországnak az általuk 1942 februárjában elsüllyesztett Lucania helyett, mely a két hadviselő állam megegyezése alapján olasz telepeseket hazaszállítás céljából hajózott Etiópiába és így elsüllyesztése jogtalan volt. (Vö. J. *Andrassi:* Međunarodno pravo. Zagreb, 1971. 340. old.)

egyesek, így pl. A. Rivier a kártérítésre vonatkozóan a római jog „mint a civilizált nemzetek közös jogának" általános elveit ajánlja a nemzetközi jog viszonyaira alkalmazni.[35] Minthogy a kártérítés az esetek jelentős részében idegen állampolgárok sérelmét hivatott orvosolni, így a római jog és az ezen alapuló belső állami jog tényleg sokban hatott a kártérítés nemzetközi szabályaira anélkül azonban, hogy a szabályok teljes átvétele megtörtént volna. Ez egyrészt azzal függött össze, hogy a belső jog szabályai csak kevéssé alkalmasak a nemzetközi kapcsolatok rendezésére, másfelől több burzsoá jogrendszer, így pl. a nemzetközi jog fejlődésére nagy hatást gyakorló angolszász jogrendszerek nem recipiálták a római jogot.

A kártérítés mindenekelőtt feltételezi azt, hogy az elszenvedett kár gazdaságilag értékelhető, azaz pénzben kifejezhető legyen. Ha figyelembe vesszük a jóvátétel mértékére általánosan irányadónak tekinthető *arányosság elvét,* az a konkrét esetben azt jelenti, hogy a kártérítés mértékének teljesen meg kell felelnie az elszenvedett kár nagyságának. Az állami gyakorlatban azonban nem teljesen egyértelmű, hogy pontosan mit kell kár alatt érteni. A választott bíráskodási gyakorlatban többször merült fel problémaként a *közvetlen* (direkt) és a *közvetett* (indirekt) károk problémája. Míg a közvetlen kár megítélésének ténye vitán felül áll, a közvetett kár fogalma és megfizetése korántsem egyértelmű. Mi minősül közvetett kárnak? A közvetett kár fogalma és problémája a burzsoá államok belső jogából került át a nemzetközi jog síkjára, ezt a megkülönböztetést a római jog még nem ismerte. Ez a fogalom pl. az európai jogrendszerek fejlődésére nagy hatást gyakorló francia jogrendszerben Dumoulin és Domat francia jogászok 1681-ben, illetve 1777-ben kiadott munkáiban jelent meg először és ők közvetett kár alatt olyan anyagilag mérhető veszteséget értettek, mely a károsító cselekménnyel csak távoli kapcsolatban van és előidézésében más okok is közrehatottak; ezzel szemben közvetlen kár az, mely bekövetkezésének egyedüli oka a károkozónak felróható cselekmény.[36] Az uralkodóvá vált felfogás szerint az ilyen közvetett kárt nem kell megtéríteni, ez jutott aztán kifejezésre a Code Napoleon 1151. cikkében is.[37]

A közvetlen és közvetett károk megkülönböztetése nem teljesen egyértelmű az egyes államok belső jogában sem,[38] sok jogrendszer nem is alkalmazza ezt a disztinkciót és erre a kérdésre a nemzetközi jog tudománya sem ad egyértelmű választ. E. Duckwitz például a közvetett kárra elsődleges példának az elmaradt hasznot említi,[39] és található néhány választott bírósági döntés is, mely hasonló álláspontra helyezkedik.[40] A közvetett kár és az elmaradt haszon közötti különbségtétel bizonytalanságát jól illusztrálja a Sardinero-gőzös ügyében keletkezett vita. A spanyol lobogó alatt futó hajót, mely Svájc részére gabonát szállított, 1918 februárjában egy német tengeralattjáró megtorpedózta és az elsüllyedt gabona miatt Svájc reparációt kért. Németország a tengeralattjáró parancsnokának tévedésére hivatkozott ugyan, de elismerte felelősségét. A kár megállapítására egy kéttagú német—svájci vegyesbizottságot hoztak létre. A bizottság svájci tagja úgy vélte, hogy a németek kötelesek megfizetni a gabona árának időközbeni emelkedése miatt keletkezett kárt is, ezt viszont a német megbízott indirekt kárnak minősítette, amit nézete szerint nem kell megtéríteni. Svájc ezzel szemben arra hivatkozott, hogy nincs semmiféle nemzetközi jogszabály, mely előírná, hogy csak a közvetlen kárt kellene megtéríteni és példákat hozott fel arra, hogy az 1908—1909. évi londoni tengerjogi konferencián Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, sőt Németország képviselője is úgy nyilatkozott, hogy meg kell téríteni az elmaradt hasznot is.[41] Svájc tehát a közvetett kárt az elmaradt haszonnal azonosította. Ch. de Visscher ezzel szemben az elmaradt hasznot közvetlen kárnak tekinti.[42] P. Kurisz a közvetett kárról szólva szintén úgy látja, hogy vannak esetek, amikor az nem azonos az elmaradt haszonnal.[43] Az elmaradt hasznot tényleg nem lehet a közvetett kárral azonosítani, ez utóbbi sokkal szélesebb problémát jelent, amit jól szemléltet az 1872-ben eldöntött, közismert Alabama-ügy. Az Alabama nevű hajót brit felségvizeken fegyverezték fel és az amerikai polgárháborúban a déli államok oldalán harcolva jelentős károkat okozott az északiaknak, egymaga 60 hajót fogott el. Az USA a semlegesség megsértésével vádolta Nagy-Britanniát és az ügy választott bíróság elé került. Itt az USA igényelte a közvetett károk megtérítését is, ide sorolta azokat a költségeket, amelyek azért következtek be, hogy amerikai hajók helyett a magasabb szállítási díjat alkalmazó angol hajókkal kellett árukat szállítani, továbbá a

[35] A. *Rivier:* Principes du droit des gens, Paris, 1896. Tome II. 42. old. *Spiropoulos* hasonló nézeten van, szerinte a civilizált nemzetek által elismert általános jogelveket kell itt figyelembe venni (J. *Spiropoulos:* Die Haftung der Staaten für indirekten Schaden aus völkerrechtlichen Delikten, Niemeyers Zeitschrift für Internationales Recht, Band XXXV. 1925—1926. 91. old.)

[36] Vö. A. *Hauriou:* Les dommages indirects dans les arbitrages internationaux. R.G.D.I.P. 1924. 204. old.

[37] „Dans les cas ou l'inexécution de la convention résulte du débiteur les dommages et intérêts ne doivent comprendre, à l'égard de la perte éprouvés par le créancier et du gain dont il a été privé, que ce qui est une suite immédiate et directe de l'inexécution de la convention." (Idézi A. *Hauriou:* I. m. 205. old.)

[38] Lásd erről A. *Hauriou:* I. m. 204—207. old.

[39] E. *Duckwitz:* Rechtsfolgen bei Verletzung Völkerrechtlicher Verträge. Schriften zum Völkerrecht. Berlin, 1973. Band 44. 104. old.

[40] A példákat lásd R. *Reitzer:* 176—178. old.

[41] Repertoire suisse... Vol. III. 1776—1779. old.

[42] Ch. de *Visscher:* La Responsabilité des Etats. Leyden 1924. 118. old.

[43] P. *Kurisz:* I. m. 221. old.

tengeri biztosítási díjak emelkedését (az Alabama tevékenysége miatt nagyobb kockázatot jelentett a hajózás) és végül azokat a költségeket, amelyek a háborúnak az Alabama tevékenysége következtében beállt meghosszabbodása miatt keletkeztek.[44] A választott bíróság egyébként ezeknek a károknak a megítélését elutasította. A közvetett kárral összefüggésben gyakran idézett másik eset a német búvárhajó által 1915-ben megtorpedózott Lusitania angol gőzös ügye, melynek fedélzetén több mint 1200 utas — köztük USA állampolgárok — tartózkodott. Az amerikai életbiztosítási társaságok követelték Németországtól az elhunyt utasok hozzátartozóinak fizetett életbiztosítási díjak megtérítését is, az Amerikai—Német Vegyesbizottság ezt azonban elutasította azon a címen, hogy „... a biztosítók által eszközölt kifizetések alapja és oka a (biztosítási) szerződésekből folyó kötelezettség és nem Németország ténye".[45] Az idézett példákból látható, hogy a közvetett kár korántsem azonos az elmaradt haszonnal, hanem *olyan anyagi hátrányokat jelent, melyek a jogellenes cselekménnyel csak igen távoli, csupán a conditio sine qua non elméletével magyarázható másodlagos okozati összefüggésben vannak.*[46] A közvetett károk megfizetését számos más választott bírósági ítélet is elutasította rendszerint azon a címen, hogy a kártérítés csupán a jogellenes cselekmény egyenes és közvetlen következményei miatt jár.[47] A közvetett kár megfizetésének megtagadása tehát a *conditio sine qua non elvetését* jelenti a nemzetközi jogban, mint egy Németország és Portugália között 1929-ben hozott választott bírósági ítélet is kimondja: „... nem lehet a felelősséget kivételes körülmények láncolatára alapozni, melyek az elkövetőtől idegen és általa előre nem látott okok véletlen közrejátszódása alapján idézték elő a kárt".[48] Ennek megfelelően a *közvetett károk miatti felelősséget elutasítja a nemzetközi jog tudománya is.* Így A. P. Sereni szerint nem jár kártérítés az olyan kárért, mely nem a jogellenes aktus következménye, mivel a nemzetközi jog nem ismeri a közvetlen és a közvetett kár fogalmát.[49] P. Reuter a közvetett és közvetlen károk közötti különbségtételt homályosnak és bizonytalannak tekinti.[50] A. Verdross magát a közvetett kár kifejezést is helyteleníti, mivel szerinte ilyenkor egyszerűen olyan kárról van szó, melyet nem a jogtalan cselekmény idézett elő.[51] Tagadja az indirekt károk megtérítési kötelezettségét K. Strupp is.[52] Č. Čepelka ezzel összefüggésben azt hangsúlyozza, hogy függetlenül attól, hogy a polgári jog szempontjából a kár közvetlen vagy közvetett, a nemzetközi jogban a kártérítésre egyedül az okozati összefüggés az irányadó.[53]

Ugyanakkor a választott bírósági döntések többsége elfogadja, hogy kártérítést kell fizetni az elmaradt haszon miatt is. Ezt az elvet szögezte le pl. egy 1902-ben, az USA és Oroszország közötti vitában hozott választott bírósági döntés[54] és több más ítélet is.[55] Ennek megfelelően erre az álláspontra helyezkedik a tudomány is.[56] A lucrum cessans fogalmát egy 1902-ben kelt választott bírósági ítélet úgy határozta meg, hogy az „... olyan haszon, amely az események normális folyamata alatt lett volna elérhető".[57] Ez azt jelenti, hogy pl. idegen hajók jogtalan elfoglalása esetén meg kell téríteni az elmaradt fuvardíjakat, halászhajók esetén a várható zsákmány ellenértékét stb. Ezzel szemben nem kell megtéríteni azt az elmaradt hasznot, melynek bekövetkezése túlságosan távoli vagy bizonytalan. Így pl. amikor a lengyelek által kisajátított Bayerische Stickstoffwerke elnevezésű társaság részére Németország követelte annak az elmaradt haszonnak a megtérítését, ami azért követ-

[44] Vö. L. *Reitzer:* I. m. 177. old., E. *Jimenez de Aréchaga:* I. m. 568. old.

[45] Vö. G. *Salvioli:* La responsabilité des États et le fixation des dommages et intérêts par les tribunaux internationaux Recueil des Cours. 1929. Tome 28. 248—249. old.

[46] Hasonló álláspontot fejtett ki Svájc a hágai kodifikációt előkészítő bizottság által kibocsátott kérdőívre adott válaszában: „Általános szabály szerint közvetett károk alatt olyan károkat kell érteni, melyek nem a kárt okozó cselekmény közvetlen következményei." (Répertoire suisse, 1772. old.)

[47] „... Tout indemnité pour préjudice ne droit raisonnablement et équitablement comprendre qui ceux qui ont été la conséquence immédiate et direct du fait qui les a produits, sans pouvoir jamais s'étendre à ceux qui n'en sont que la conséquence médiat et indirect..." (Affaire Lagaze, A. *Lapradelle*—N. *Politis:* Recueil des arbitrages internationaux. Paris, 1905. Tome II. 298. old.)

[48] Vö. L. *Reitzer:* I. m. 183. old.

[49] A. P. *Sereni:* I. m. III. 1551. old.

[50] P. *Reuter:* Droit international public. Paris, 1976. 233 old.

[51] A. *Verdross:* Völkerrecht. 4. Aufl. Bécs, 1959. 322. old.

[52] K. *Strupp:* Das völkerrechtliche Delikt. 211. old.

[53] C. *Cepelka:* I. m. 31. old.

[54] Vö. D. B. *Levin:* I. m. 117. old.

[55] A Portugália és Nagy-Britannia között keletkezett Delagoa vasút ügyében a választott bíró 1900-ban hozott állásfoglalása szerint: „... le principe général applicable à la compensation ne peut être que celui, des dommages et intérêts, du *id quod interest* comprenant d'après les règles *de lucrum cessans:* le préjudice éprouvé et le gain manqué." (Kiemelések az eredetiben), H. La *Fontaine:* Pasicrisie internationale. Histoire documentaire des arbitrages internationaux. Bern, 1902. 402. old., 1923-ban az Állandó Nemzetközi Bíróság előtt folyó Wimbledon-gőzös ügyben Franciaország képviselője Basdevant ugyancsak kihangsúlyozta, hogy miután a kártérítésnek teljesnek kell lennie, így az magában foglalja az elmaradt hasznot is. (A. Ch. *Kiss:* Répertoire de la pratique française en matière de droit international public. Paris, 1962. III. 654. old.)

[56] Ezen a nézeten van pl. G. *Salvioli:* I. m. 253. old. és köv. old.; A. P. *Sereni:* I. m. III. 1549. old.; Č. *Čepelka:* I. m. 30. old.; M. *Giuliano:* Diritto Internazionale, I. La società internazionale e il diritto. Milano, 1974. 596. old.; H. *Lauterpacht:* Private law sources and analogies... 147. old.; *Herczegh* Géza: Állam nemzetközi felelőssége. Állam- és Jogtudományi Enciklopédia, Bp. 1980. I. 366. old.

[57] Vö. E. *Jimenez de Aréchaga:* I. m. 570. old.

kezett be, hogy a társaság nem tudta befejezni a gyártási folyamat tökéletesítésére vonatkozó kísérleteit és így a konkurrenciával szemben nem tudta kellően befolyásolni a piacot, az Állandó Nemzetközi Bíróság úgy foglalt állást, hogy ez „... olyan eshetőleges és meghatározhatatlan kár, mely a döntőbíróságok joggyakorlatának megfelelően nem vehető figyelembe."[58] Az Állandó Nemzetközi Bíróság ítéletének helyességét erősíti meg G. Salvioli, aki az elmaradt haszon mértékére vonatkozóan egy sor bírói döntés elemzése után arra a következtetésre jut, hogy az olyan mérvű elmaradt jövedelmet jelent, mely normális körülmények között — ha nem követik el a jogtalan cselekményt — létrejött volna.[59] Összegezésül megállapítható, hogy a *lucrum cessans nem tekinthető közvetett kárnak* és így megfizetésére a sértett állam joggal támaszthat igényt.

Az elmaradt haszon kérdése szoros összefüggésben van a *kamatok fizetésével,* lévén a kamat minden pénzösszegnek természetszerű haszna. Mint láttuk, a teljes kárpótlás elvéből következik, hogy a károsultnak joga van nemcsak fő kárának jóvátételére, hanem azon időszak alatt keletkezett mellékes kárának megtérítésére is, amely a jogellenes aktus elkövetése és a megfelelő kártérítés nyújtása alatt telt el. Ez az elv logikailag azt is jelentené, hogy a sérelem elszenvedése és az ítélet meghozatala közötti időre a kártérítéshez kamat is jár, illetve ha a jóvátételnek szánt összeget a jogsértő nem fizeti ki idejében, úgy késedelmi kamat megfizetésére is köteles. A kamatok megfizetésének kérdése ennek ellenére vitatott. P. Schoen szerint pl. a kamatfizetés nem szükségszerű a nemzetközi jog szerint, ő azt egyébként az elmaradt haszon egyik formájának tekinti és csak ilyen címen tartja megítélhetőnek.[60] Sereni szerint egyáltalán nincs késedelmi kamat fizetési kötelezettség,[61] míg R. Lais szerint a kamatfizetés a nemzetközi jog általános szabálya.[62] A Nemzetek Szövetségének Tanácsához egy 1934-ben küldött svájci memorandum melléklete szerint nem ritkák az olyan választott bírósági ítéletek, melyek késedelmi kamatokat számítanak fel.[63] Az esetek nagyobb részében a választott bírósági ítéletek a kártérítésnek szánt összeghez tényleg hozzászámítják a kamatokat is, de mint L. Reitzer nagyszámú bírósági döntés elemzése alapján megállapítja, ez a megállapítás az egyetlen általános következtetés, amit ezzel kapcsolatosan le lehet vonni.[64] Ami pl. a kamatlábat, a kamatfizetés kezdetét vagy végét illeti, teljes a bizonytalanság Az esetek egy részében a választott bíróságok lucrum cessans címén ítélték meg a kamatokat,[65] ami pedig a kamatláb mértékét illeti, itt 3—12% között minden arány előfordul, amit hol a sértett, hol a jogsértő állam joga szerint állapítottak meg.[66] A kamatszámítás kezdetének egyes döntések a károsító cselekmény vagy szerződésszegés elkövetésének időpontját, vagy a választott bíróság első ülésének időpontját veszik, az Egyesült Államok és Németország között létrehozott Vegyes Bizottság alapszabálya szerint viszont a kamatok számítása a választott bírósági döntés dátumától kezdődik abban az esetben, ha a kár terjedelme pontosan nem rögzíthető (non liquid), mint az életet, egészséget, szabadságot stb. érintő sérelmek. Ha viszont a sérelem és a kár összege megközelítő bizonyossággal fixálható (ilyenek a tulajdonban esett károk), úgy a kamatszámítás kezdete a sérelem elszenvedésének időpontja.[67] Ez utóbbi álláspontra helyezkedett az Állandó Nemzetközi Bíróság a Wimbledon gőzös ügyében, amikor a kártérítés összegéhez megállapított 6% kamatot a sérelem elszenvedésének időpontjától, 1921. március 20-tól számította fel.[68] A kamatok számításával kapcsolatos bizonytalanság azzal függ össze, hogy az esetek legnagyobb részében a jogsértés közvetlen sértettjei természetes személyek vagy jogi személyek voltak és a reparációnál figyelembe kellett venni azt az államon belüli jogot, amely szerint a kártérítést megkaphatta volna. Közvetlenül az államnak okozott károk esetén azonban már semmiféle belső jogszabály sem jöhet figyelembe a kamatláb megállapításánál, itt nézetem szerint azt a kamatlábat kell megállapítani, amelyet a sérelem elszenvedésének időpontjában az államoknak nyújtott kölcsönök esetén számolnak fel.

A kártérítés összegének megállapításánál a kiinduló alap a sértett állam által követelt összeg, amiből le kell számítani azt az összeget, amellyel a sértett fél saját tevése vagy mulasztása folytán a kár előidézéséhez hozzájárult, vagy nem fejtette ki azt a kellő gondosságot, amivel a kár bekövetkezését megelőzhette volna.[69] Így pl. a Német—Portugál Választott Bíróság 1928-ban hozott döntése csak részben állapította meg Németország felelősségét egy Angolában keletkezett felkelés előidézésében azon a címen, hogy annak kirobbantásához a gyarmatot igazgató portugál hatóságok által elkövetett tévedések is hozzájárultak.[70] Az Alabama-ügyben hozott döntés ugyancsak azon a címen nem fogadta el Nagy-Britannia felelősségét a polgárháborút meghosszabbító kalóztevékenység miatt, mivel az USA bizonytalanságot és határozatlanságot

[58] Affaire relative à l'usine de Chorzow, (demande en indemnité) P.C.I.J. Series A. Part 3. 1928. No. 17. 57. old)
[59] G. *Salvioli:* I. m. 257. old.
[60] P. *Schoen:* I. m. 128—129. old.
[61] A. P. *Sereni:* I. m. III. 1550. old.
[62] R. *Lais:* I. m. 101. old.
[63] Repertoire suisse, Vol. IV. 2203. old.
[64] L. *Reitzer:* I. m. 192. old.
[65] Vö. L. *Reitzer:* I. m. 193. old.
[66] L. *Reitzer:* I. m. 193. old.
[67] C. *Eagleton:* I. m. 203—205. old.
[68] Recueil des arrêts, Serie A. No. 1. 16. old.
[69] Vö. P. *Schoen:* I. m. 127—130. old., Č. *Čepelka:* I. m. 31. old. J. *Andrassi:* I. m. 340. old.
[70] L. *Reitzer:* I. m. 199. old.

tanúsított a kalózok üldözése terén.[71] A kártérítés összege tehát a károsult *önhibája* címén, annak mértékéig csökkenthető. Csökkenthető továbbá a kártérítés mértéke akkor is, ha a károsult államnak a jogsértés miatt *a kár mellett* valami *anyagi haszna* is keletkezik (compensatio lucri cum damno).[72]

A kártérítés mértékére irányadó továbbá egy másik szabály, mely csak az eredetileg idegen állampolgárok sérelmére elkövetett károkozással kapcsolatos. Arról van szó, hogy ha a kárt az állam területén magánszemélyek követik el egy külföldi állampolgár sérelmére, az állam csak annyiban felelős, amennyiben mulasztás terheli ezen károsító cselekmények megelőzése vagy üldözése tekintetében. Az állam felelőssége ebben az esetben arra a koncepcióra épül, hogy ha nemtevéssel lehetőséget ad a károkozásra, úgy a károkozás részesévé válik, de csak azért a kárért felel, *ami kifejezetten az ő mulasztásának az eredménye.* Ezt a nemzetközi választott bíráskodásban felbukkant elvet rögzíti a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi határozata, ezt szószerint megismétli továbbá az 1930. évi hágai kodifikációs konferenciára készített 29. számú vitaalap is.[73]

Nincs szabály a kártérítés *pénznemére* sem, ezt az érdekelt államok közötti megegyezés határozza meg és ez lehet egy harmadik állam pénzneme is. A kártérítésre vonatkozóan végül még egy szabály említhető meg. Eszerint *a kártérítés mértékét a sértettet ért veszteség szerint állapítják meg* és nem azon előny alapján, amihez a jogsértő a jogellenes cselekmény elkövetésével jutott.[74]

c) Az elégtételadásra akkor szokott sor kerülni, ha a nemzetközi jogellenes cselekmény az állam méltóságát, becsületét, politikai, jogi, morális vagy egyéb nem anyagi jellegű érdekeit sérti. Az ilyen jellegű sérelem jóvátételét nevezi a nemzetközi jog elégtételadásnak. Az elégtételadásra is áll az a szabály, hogy a reparáció módját, mértékét az elszenvedett sérelem határozza meg.

Az államok közötti kapcsolatokban viszonylag ritkán fordul elő, hogy a jogellenes magatartás egyetlen következménye az elégtétel adása legyen. Az elégtételadás kifejeződhet abban, hogy az ügyben eljáró bíróság megállapítja a jogsértő fél nemzetközi kötelezettségszegését, ez főleg a területi felségjog megsértése esetén fordulhat elő. Így 1946-ban a Korfu-szoros ügyben, amikor brit hajók aknákat szedtek Albánia parti tengerén, az ügyben eljáró Nemzetközi Bíróság kimondta, hogy Nagy-Britannia ezzel megsértette az Albán Népköztársaság szuverenitását és ennek a ténynek a Nemzetközi Bíróság részéről történt megállapítása önmagában illő elégtételt jelent.[75] Az elégtételadás másik gyakori formája a *bocsánatkérés,* illetve a *sajnálkozás* kifejezése.[76] Súlyosabb jogsértések esetén a zászló előtti tiszteletadást, az áldozatok katonai pompával való eltemetését és a vétkes személyek felelősségre vonását is szokták a sértett államok követelni. Így pl. 1920. július 14-én a tüntető tömeg letépte a francia zászlót Franciaország berlini nagykövetségéről. Az ünnepélyes bocsánatkérésen és a tettesek megbüntetésén túlmenően a német kormány úgy szolgáltatott elégtételt, hogy német katonai egységek katonai tiszteletadással felvonták a francia lobogót a francia nagykövetség előtt.[77]

Az elégtételadás mértékére, természetére nézve semmiféle nemzetközi jogszabály nincs, azt a sértett állam önkényesen és egyoldalúan írja elő és a gyakorlatban sokszor előfordult, hogy ha az elégtételt a jogsértő állam súlyosnak vagy megalázónak találta, és teljesítését megtagadta, úgy azt az erősebb állam a gyengébbre fegyverrel is rákényszerítette. Jó példát jelent erre a Tellini-ügy. Tellini olasz tábornokot és munkatársait — akiket a görög—albán határ kijelölésével bízott meg a nagykövetek konferenciája — 1923. augusztusában ismeretlen tettesek görög területen megölték. Olaszország a jóvátételre vonatkozóan egy hét pontból álló követelést terjesztett elő,[78] amit Görögország csak részben teljesített, az olasz jegyzékben szereplő

---

[71] A. *Lapradelle*—N. *Politisz:* I. m. II. 826. old.

[72] Vö. J. *Andrassi:* I. m. 340. old.

[73] A 11. cikk 2. pontja, illetve a 129. vitaalap kimondja: „Lorsque la responsabilité de l'État résulte *uniquement* du fait qu'il n,a pas pris les mesures requises après l'accomplissement de l'acte dommageable, il n'est tenu qu'à la réparation du dommage resultant de l'omission totale ou partielle de ces mesures." (Annuaire de l'Institut. 1927. Tome III. 333—334. old.)

[74] Vö. A. P. *Sereni:* I. m. III. 1551. old.

[75] Affaire du détroit de Corfou, C. I. J. Recueil 1949. 4. old.

[76] Így pl. amikor az 1930-as években a Kínában harcoló japán csapatok amerikai állampolgárok tulajdonában okoztak kárt, az USA a kártérítés fizetése mellett azt is követelte, hogy a Kínában működő japán főparancsnokság nevében kérjenek tőle bocsánatot, ez utóbbit végül egy japán konzuli tisztviselő eszközölte. (Vö. A. *Freeman:* Responsability of States for Unlawful Acts of their Armed Forces, Recueil des Cours. 1956. Tome 88.)

[77] Vö. R. *Lais:* I. m. 121. old.

[78] Olaszország ezzel kapcsolatban 1923. aug. 29-i jegyzékében az alábbi követelést terjesztette elő:

1. A görög kormány a legmagasabb görög katonai hatóságokkal együtt ünnepélyesen kérjen bocsánatot Olaszország athéni követségén;

2. Az athéni katedrálisban ünnepélyes gyászmisét tartsanak az áldozatok emlékére a görög kormány valamennyi tagjának jelenlétében;

3. A görög flotta Pireusz kikötőjében 21 ágyúlövés-sorozatot lőjön és közben ünnepélyesen vonják fel a hajóárbocra az olasz lobogót;

4. A görög hatóságok Perrone ezredes, az athéni olasz katonai attasé bevonásával szigorú vizsgálatot folytassanak a mészárlás körülményeinek felderítésére;

5. A bűnösöket főbenjáró büntetéssel kell sújtani,

6. Öt napon belül ötvenmillió lira kártérítés fizetendő;

7. Katonai tiszteletadás teljesítése az áldozatok holttestének hajóra rakása alkalmából. (Lásd L. *Reitzer:* I. m. 137. old.)

4., 5., 6. pontban foglalt követelés teljesítését elmulasztotta, mivel azok „... a görög állam szuverenitását és becsületét érintik".[79] A görög jegyzékre válaszul az olaszok bombázták, majd elfoglalták Korfu szigetét. Az ünnepélyes bocsánatkérésnek azt a formáját, amikor a sértett államba egy engesztelő speciális missziót küldenek,[80] az államok már a múltban is megalázónak tekintették és ma ezt már nem alkalmazzák. Az újabb gyakorlatban egyébként a zászló előtti tiszteletadás sem igen fordul már elő, az elégtételadás a mai viszonyok között inkább a hivatalos sajnálkozás vagy bocsánatkérés formájában történik.[81]

Az elégtételkérés igen gyakran anyagi követeléssel is párosul, ami természetes is, ha az állam vagy az általa védelmezett állampolgár anyagi kárt is szenvedett. Ezzel kapcsolatosan problémaként vetődik fel, hogy lehet-e pénzbeli kártérítést követelni kizárólagosan eszmei jellegű, tehát nem anyagi kár esetén? Miután sok állam belső joga ismeri az erkölcsi vagy személyi károk miatti kártérítést is, így nem véletlen, hogy ez a kérdés elsősorban akkor merült fel, ha a felelősség idegen állampolgárnak okozott sérelem miatt keletkezett. Ilyen esetben — a belső jogok analógiájára — elismerték az eszmei károk miatti kártérítést is, ami logikusan következik abból az elvből, hogy az egyén nem járhat rosszabbul pusztán azért, mert a kárt neki idegen állam okozta. Erre az álláspontra helyezkedett a nemzetközi jog tudománya[82] és ez tükröződik a nemzetközi bíráskodás gyakorlatában is. Így pl. amikor egy holland gőzös kapitányát a dominikai hatóságok jogellenesen letartóztatták és elítélték, a Francia Köztársaság elnöke mint választott bíró 1883-ban kelt ítéletében kártérítést ítélt meg a bebörtönzés és a rossz bánásmód elszenvedése miatt.[83] Előfordult az is, hogy két és félórai jogtalan bebörtönzés miatt száz dollár kártérítést ítélt meg a választott bíróság,[84] amiből levonható az a következtetés, hogy *idegen állampolgárok sérelmére elkövetett nemzetközi kötelezettségszegés esetén pénzbeli kártérítés igényelhető erkölcsi kár elszenvedése címén is.* Ennek megfelelően egyes kodifikációs tervezetek kimondták az erkölcsi károk miatti felelősséget, ezt tartalmazza pl. a Nemzetközi Jogi Intézet 1927. évi tervezetének 11. cikke.[85]

Előfordult azonban az is, hogy olyan esetben is anyagi kártérítést követeltek, amikor az erkölcsi kárt kifejezetten az állam szenvedte el. Így pl. Portugália az első világháborúval összefüggésben 2 milliárd aranymárka kártérítést követelt Németországtól „szuverenitásának megsértése és a nemzetközi jog ellen elkövetett merényletek" miatt. A választott bíróság azonban elutasította Portugália követelését azon a címen, hogy itt sem anyagi, sem erkölcsi kár megtérítéséről nincs szó, hanem a pénzkövetelés a vétkes államra kirótt szankciót jelentené, és így ennek megállapítása kívül esik a bíróság hatáskörén.[86] Hasonló probléma merült fel 1913-ban Franciaország és Olaszország között keletkezett ügyben, ahol Franciaország két lefoglalt hajó kapcsán egyrészt 1 frank szimbolikus kártérítést követelt Olaszországtól a francia lobogót ért erkölcsi sérelem miatt, továbbá külön százezer frank kártérítést „az erkölcsi és politikai sérelem szankciója és reparációja" címén. Az ügyben eljáró, az Állandó Nemzetközi Választott Bíróság listájáról megalakított bíróság azonban nem ítélte meg a kártérítést annak megállapításával, hogy az állam kötelezettségének egy választott bírósági ítéletben való megállapítása már önmagában komoly szankciót jelent.[87] Más a helyzet, ha az állam polgárának vagy funkcionáriusának megölése címén támaszt kártérítési igényt, mivel ilyenkor a fizetett pénzösszeg nem az elvesztett élet kompenzálását jelenti, hanem az özvegynek és az árváknak járó, a keresetcsökkenést enyhítő kártérítésnek minősül és ennélfogva ennek követelésére a sértett államnak joga van. Nem igényelhető ezzel szemben büntetőjellegű pénzfizetés az államot ért erkölcsi kár vagy presztízsveszteség miatt.

Gyakori elégtételadási mód a jogsértésben vétkes *állami funkcionáriusok visszahívása, vagy megbüntetése.* Így pl. amikor 1935-ben a német hatóságok Svájcból elraboltak egy B. Jacob nevű német állampolgárt és Németország területére szállították, a német—svájci választott bírósághoz intézett keresetében Svájc reparáció címén követelte Jacob visszaszállítását, valamint a vétkes német tisztviselők megbüntetését.[88]

[79] Vö. K. *Strupp:* L' incident de Janine entre la Grèce et l'Italie. R.G.D.I.P. 1924. 256. old.

[80] Ilyen missziót kényszerült küldeni Kína 1901-ben Berlinbe a német nagykövet megölése miatt. (Vö. *R. Lais:* I. m. 120. old.)

[81] Így pl. amikor izraeli állampolgárságú személyek 1960-ban Argentína területén elfogták és az argentin kormány tudta nélkül illegálisan Izraelbe szállították Adolf Eichmann náci tömeggyilkost, Izrael jegyzékben fejezte ki sajnálkozását Argentína szuverenitásának megsértése miatt. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa előtt Golda Meir akkori izraeli miniszterelnök az üggyel kapcsolatosan úgy nyilatkozott, hogy a jegyzékben kifejezett, valamint az általa szóban is kinyilvánított sajnálkozás a szükséges reparációnak tekinthető. (Vö. Ch. *Rousseau:* Chronique des faits internationaux. R. G. D. I. P. 1960. 774—779. old.)

[82] Lásd pl. W. *Wengler:* Völkerrecht, Berlin, Göttingen. Heidelberg, 1964. Band. I. 515. old., Č. *Čepelka:* I. m. 37. old., L. *Delbez:* Les principes généraux du Droit International Public. Paris, 1964. 356—357. old.

[83] Vö. R. *Lais:* I. m. 129. old.

[84] Lásd R. *Lais:* I. m. 131. old.

[85] „Le dédommagement comprend s'il y a lieu une indemnité pour les personnes lésées, à titre de réparation des souffrances morales qu'elles ont éprouvées." (Annuaire de l'Institut. 1927. III. 333—334. old.)

[86] B. *Bollecker—Stern:* Le préjudice dans le théorie de la responsabilité internationale. Paris, 46. old.

[87] B. *Bollecker—Stern:* I. m. 44—45. old.; K. *Strupp:* Das völkerrechtliche Delikt. 213—214. old.

[88] Répertoire suisse, 1776. old.

d) A jóvátételi igény elévülésének problémája. A reparációval összefüggésben még egy probléma vizsgálata látszik szükségesnek, nevezetesen a jóvátétel érvényesítésének határideje, más szóval annak vizsgálata, hogy az időmúlás milyen hatást gyakorol az állam reparációs igényére?

Az időmúlás az egyes államok belső joga szerint olyan esemény, amelyhez a jog meghatározott következményeket fűz (pl. bizonyos idejű birtoklás tulajdonszerzést eredményez, egy idő után a bűncselekmény elkövetője nem üldözhető stb.). Miután az államon belüli jogban az elévülésre vonatkozó szabályokat az egyes jogágak tételes, írott szabályai rendezik, így az intézmény létezése, lényege, időtartama stb. általában könnyen megállapítható kérdés. A nemzetközi jogban más a helyzet. A Görög—Bolgár Nemzetközi Vegyes Döntőbizottság 1927. február 14-én hozott határozata ezzel kapcsolatosan megállapítja: „A pozitív nemzetközi jogban nem jött létre precíz, általánosan elfogadott szabály sem az elbirtoklás elvéről, sem annak időtartamáról; a nemzetközi bíróságok határozatai és a szerzők véleménye sem eredményezett még egyetértő megoldást."[89] Valóban, egyes nemzetközi jogászok az intézmény létezését is tagadják, így pl. Anzilotti erről így ír: „... a nemzetközi jogban nincs általános szabály, amelynek értelmében egyedül az idő múlása határozná meg jogok szerzését vagy megszűnését". Nézete szerint az elévülést az elismerés jogintézménye helyettesíti a nemzetközi jogban.[90] Mások annak előrebocsátásával, hogy az állami és a bírósági gyakorlat nem mutat egységes képet, elismerik az elévülés intézményének létezését a nemzetközi jogban.[91] Az elévülés két fajtája között szokás különbséget tenni, beszélhetünk *jogot szerző* és *jogot megszüntető* elévülésről.[92] A jogszerző elévülést, így pl. az elbirtoklást egyesek területszerzési jogcímnek tekintik,[93] mások tagadják létezését,[94] a mi szempontunkból azonban nem ez, hanem a jogot megszüntető elévülés az érdekes, nevezetesen annak vizsgálata, hogy az idő múlásával elenyészik-e az állam igénye arra, hogy valamely, a nemzetközi jog által biztosított alanyi jogát érvényesítse?

Podesta Costa ezzel kapcsolatosan azon a véleményen van, hogy a jogot szüntető elévülésnek csak akkor van helye, ha a jogellenes cselekményt külföldi állampolgár sérelmére követték el, míg ha a jogsértő cselekmény közvetlenül az államot sértette, úgy a felelősségi igény érvényesítésére nincs határidő.[95] Hasonló állásponton vannak mások is, pl. Guggenheim szerint nincs egyetlen olyan nemzetközi bírósági döntés sem, amely az igényt megszüntető elévülés létezését hangsúlyozta volna.[96] Az egyes idevonatkozó bírósági döntések vizsgálata valóban az ilyen elévülés ellen szól, így pl. Mexico és az Egyesült Államok között 1902-ben hozott választott bírósági döntés kimondja: „... az elévülés elve kifejezetten a polgári jog területére tartozik és nem lehet alkalmazni a jelen jogvitában.[97] A Görög—Bolgár Nemzetközi Vegyes Döntőbíróság fentebb idézett döntése sem fogadta el Bulgária azon kifogását, hogy az ellene támasztott igény elévült (a sérelem, amely egy Nicolas Sarropoulos nevő görög állampolgárt ért, 1906-ban történt, a kártérítési igényt viszont csak 1921-ben nyújtották be), ellenben de lege ferenda az alábbi javaslatot tette: „az elévülés — mely minden jogrendszer integráns és szükséges szabálya — megérdemelné, hogy a nemzetközi jogban is elfogadják."[98] A jogot megszüntető elévülés kérdését a Nemzetközi Jogi Intézet is napirendre tűzte és erről 1925-ben N. Politisz és Ch. de Visscher egy jelentést készített. A jelentés megállapítja, hogy a jogvesztő elévülés intézménye „első látásra idegen fogalom a nemzetközi jogban", ez a pozitív polgári jognak egy eljárási szabálya és az elévülés létezése „a jogfejlődésnek egy olyan állapotát tételezi fel, amelyre a nemzetközi közjog még nem érkezett el, ennélfogva részletes szabályozás ajánlása a kormányok számára idő előtti lenne".[99]

Az elévüléssel kapcsolatosan kivételesen olyan választott bírósági döntés is előfordul, mely elismeri az intézmény létezését. Így az

[89] Sarropoulos c. Etat bulgars, No. 199. Recueil des Décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes. Párizs, 1928. Vol. VII. 51. old.

[90] D. *Anzilotti:* Cours de droit international. Paris, 1929. 347—348. old.

[91] Ezen a nézeten van G. *Dahm:* I. m. III. 170. old.

[92] Lásd erről R. *Pinto:* La prescription en droit international. Recueil des Cours, 1955. Tome 87. 433—445. old.

[93] Így pl. Oppenheim tankönyvének H. *Lauterpacht* által átdolgozott hetedik kiadása az elévülést területszerzési jogcímnek fogja fel (Vol. I. Peace 527. old.) Oliveiros L. *Litrento* brazil jogász hasonló nézeten van, konkrét időpontot nem állapít azonban meg, csupán azt mondja, hogy a birtoklást „... annyi ideig kell gyakorolni, hogy az előző szuverén hallgatólagos beleegyezését vélelmezni lehessen". (Manual de Direito International Publico. Rio de Janeiro, 1968. 334—335. old.)

[94] Ez az álláspont főleg a nemzetközi jog szocialista irodalmában jelentkezik. Így ezen a nézeten van *Bokorné Szegő* Hanna (Nemzetközi jog [egyetemi jegyzet]. Bp. 1965. I. rész 98. old.), A. *Kozsevnyikov* szerkesztésében megjelent tankönyv: Kursz mezsdunarodnogo prava. Moszkva, 1966. 203. old., Ju. G. *Barszegov* (Territorija v mezsdunarodnom prave. Moszkva, 1958. 111. old.) B. M. *Klimenko* (Goszudarsztvennaja territorija. Moszkva, 1974. 121. old.)

[95] L. *Podesta Costa:* Derecho Internacional Publico. Buenos Aires, 1960. negyedik kiadás. I. 511—512. old.

[96] P. *Guggenheim:* Traité de Droit International public. I. 303. old.

[97] Idézi G. *Dahm:* I. m. Band III. 170—171. old.

[98] Recheil des Décisions des Tribunaux Arbitraux Mixtes, vol. VII. 51. old.

[99] Annuaire de l'Institut, Session de la Haye, 1925. 3. old.

Ambatielos-ügyben eljáró választott bíróság elismerte ugyan az elévülés lehetőségét, de az elévülés határidejével kapcsolatosan megállapította, hogy erre nézve nincsen semmiféle nemzetközi jogszabály.[100] Az eddigiekből megállapítható, hogy *a nemzetközi szokásjog nem ismer semmiféle általános szabályt arra, hogy bizonyos igények mennyi idő eltelte után évülnek el.*[101] Ez nem jelenti egyébként, hogy a jogvesztő elévülésnek nincs semmi szerepe a nemzetközi jogban, mivel — amint ezt a nemzetközi jogtudomány is hangsúlyozza — ha a sértett természetes vagy jogi személy, úgy csak akkor részesíthető diplomáciai védelemben, ha a belső jogorvoslati lehetőségeket a reá nézve hatályos államon belüli jog által megszabott *elévülési időn belül* próbálta meg igénybe venni.[102] Ezenkívül nemzetközi egyezmények ugyancsak megállapíthatnak jogvesztő elévülési időket olyan esetekben is, amikor az igényt az állam nemzetközi síkon érvényesítheti, így pl. kozmikus károk esetén az igény érvényesítése az 1972. évi felelősségi egyezmény értelmében mindössze 1 éven belül lehetséges.

Összegezve az elévülésről mondottakat megállapítható, hogy az elévülés intézményét a nemzetközi jog is ismeri, de alkalmazása és érvényesülése a belső joghoz képest sokkal korlátozottabb.

Nagy Károly

[100] L. C. *Green:* International Law through the Cases. London, 1970. 645. old.

[101] Ezt a tételt azok is hangsúlyozzák, akik elismerik a jogszüntető (extinctive) elévülés lehetőségét. (Lásd I. *Brownlie:* Principles of Public International Law, Oxford, 1966. 410. old.

[102] A belföldi jogorvoslatok kimerítésének problémájáról lásd: Az egyének és jogi személyek sérelmére elkövetett nemzetközi jogsértések c. tanulmányomat. (Acta Universitatis Szegediensis De Attila József Nominatae. Acta Juridica et Politica, Tomus XXV. Fasc. 4. Szeged, 1978. 33—39. old.)

A mezőgazdasági növénybiztosítási szerződés jogi természete

I.

Az időjárási, természeti tényezők károsító, pusztító hatásának kitett mezőgazdasági termelés, ezen belül is elsősorban a növénytermesztés veszteségeinek biztosítás útján történő fedezése kapitalista gazdálkodási viszonyok mellett is elterjedt eljárás. A tőkés országok biztosító társaságai általában csak egy-egy veszélynemre, többségében a jég- és tűzkárra kötnek biztosítást, de arra is találunk példát az Egyesült Államokban, hogy — bár kísérleti jelleggel — évtizedek óta művelnek olyan terméshozam-biztosítást, mely az egyes növényfélék termésereményében mindenféle véletlen esemény által okozott elkerülhetetlen veszteséget fedezetbe von.[1]

A szovjet állam létrejötte idején a cári Oroszországtól örökölt biztosítási formákat és rendszereket alkalmazták, így rövid ideig működtek a tőkés részvénytársaságok, melyek működését korábban Lenin is élesen bírálta[2] — a mezőgazdasági jellegű szövetkezeti biztosítók és a sajátos parasztközösségek, a zemsztvók biztosítói is a forradalom által létrehozott Biztosításügyi Tanács felügyelete alatt, majd az 1918. január 27-én jóváhagyott „A föld államosításáról szóló dekrétum" 16. pontja kimondja: „Minden mezőgazdasági dolgozónak biztosítva kell lennie tűzre, állatelhullásra, rossz termésre, aszály esetére, jégverésre és más elemi csapás esetére a kölcsönös szocialista biztosítás segítségével."[3]

A parasztgazdaságok tűz- és jégkárainak biztosításáról az 1921. október 6-i „Az állami vagyonbiztosításról" szóló dekrétum rendelkezett, a parasztság szövetkezetekbe történő tömörülése után pedig a szövetkezetek növénytermelésének biztosítására is sor került, előbb önkéntes alapon, majd a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének 1967. évi augusztus 28-i rendeletével kötelező rendszerben.

A szocialista államok egy részében — pl. Lengyelországban az 1963. VI. 14. minisztertanácsi rendelettel bevezetett kötelező növény jég- és árvízbiztosítással[4] — a növénytermelés

[1] Ismerteti *Csabay* Dezső: Az Észak-Amerikai Egyesült Államok növényhozam biztosításáról. Biztosítási Szemle, 1966. 76. és köv. old.

[2] „Nézzétek egy évtized alatt hogy kifejlődtek a mi biztosítási királyaink. A részvénytőke osztaléka tíz év átlagában több, mint 10%-ot tesz ki! Elég szép haszon? Az évtized legrosszabb évében rubelenként 6 kopeket ‚kerestek meg', de jobb években 12 kopeket! A tartaléktőkék megduplázódtak: 1902-ben 152 millió rubelt képviseltek, 1911-ben pedig 327 millió rubelt tettek ki. A vagyon csaknem hogy megkétszereződött: 1902-ben 44 millió volt, 1911-ben pedig 76 millió. 21 vállalatnál egy év alatt összesen 32 millió rubel új vagyon." (A tőkés gazdaság növekedése. Lenin összes művei 23. köt. 186. old.)

[3] „A Szovjetunió Kommunista Pártja és a Szovjet Kormány irányelvei gazdasági kérdésekben". Goszpolizdat, 1. köt. 38. old. (oroszul).

[4] Ismerteti Mgr. M. *Domagala:* A vagyon- és személybiztosítás Lengyelországban. Biztosítási Szemle, 1970. 253. old. Az NDK-ban a növénytermésre egyes veszélynemekre ugyancsak kötelező a biztosítás. (1968. május 22. rend.) Versiherungsrecht. Berlin, 1970.

biztosítása meghatározott veszélyek esetére, illetve meghatározott hozamra kötelező jellegű, másutt, így hazánkban is önkéntes.

Magyarországon a biztosítással foglalkozó részvénytársaságok és szövetkezetek a mezőgazdasági termelés tűz- és jégbiztosítását művelték. A biztosító vállalatok államosítása és az Állami Biztosító megalakulása után a korábbi biztosítási formák léteztek, átmenetileg 1953 és 1957 között kötelező volt a mezőgazdasági tűz- és jégbiztosítás és ezekre a veszélynemekre vonatkozott a megalakuló mezőgazdasági termelőszövetkezetek növénybiztosítási lehetősége is. Később összevont mezőgazdasági növénybiztosítások rendszerében a biztosítható károsító tényezők száma megnövekedett, a jelenleg alkalmazott egyik biztosítási szerződéstípus a jég, az ár- és belvíz-, — a vihar, a tűz, villámcsapás és földcsuszamlás, téli fagy, homokverés és tavaszi fagy által okozott károkra egyaránt vonatkozik hozamtérítési rendszerben és kiegészíthető speciális kultúrák biztosításaival is.[5]

A növénybiztosítási rendszer a nagyüzemi mezőgazdaság pénzügyi biztonságának jelentős tényezője. 1979. évi adatok szerint az 1569 növénytermeléssel foglalkozó mezőgazdasági üzemből 1483 rendelkezett növénybiztosítással, 94,5%. 1976 és 1978 közötti három évben összesen 9507,1 MFt biztosítási összeget fizetett ki az Állami Biztosító növénykárok miatt, ebből 1978. évben 4396 MFt-ot. (Összehasonlításként az ország növénytermelésének volumene 93 700 MFT.)

A növénytermelés biztosítása tehát a mezőgazdasági gazdaságpolitika jelentős kérdése. Viták folytak és folynak abban a kérdésben, hogy minden káreseményt magában foglaló terméshozam-biztosítás, vagy a több veszélynemre kiterjedő, lényegében hagyományos kárbecslésen alapuló formáját alkalmazzák-e a jövőben, létjogosultságát azonban tagadni nem lehet, mert bármennyire is fejlődött a növénytermelés színvonala a gépesítés és kemizáció következtében, a természeti tényezők károsító hatása csökkenthető, de meg nem szüntethető, sőt a kemizáció újabb — nehezen elhárítható — veszélyeket is magával hozott, melyek a hasznos eredmények mellett a növényi kultúrák elpusztítását is eredményezhetik.[6]

II.

A mezőgazdasági biztosítások, elsősorban a növénykárok biztosításának létjogosultságáról, szükségességéről, formáiról számtalan tanulmány és cikk látott napvilágot, de a szerződés jogi problémái ez ideig nem képezték vizsgálat tárgyát, annak ellenére, hogy ezek a szerződések az Állami Biztosító tevékenységében is kiemelt helyet foglalnak el, mivel a mezőgazdasági biztosítások a magyar biztosítási tevékenység mintegy 40%-át képezik, a káralakulás tehát az egész biztosítási tevékenység rentabilitása szempontjából meghatározó jellegű. Jelentős — viszonylag nagy anyagi kihatással járó — szerződések, ezek a biztosított állami gazdaságok vagy szövetkezetek életében is, eredményességüket alapvetően meghatározhatják.

A szerződés jogi szabályozásának alapját a Ptk. biztosítási szerződésekre vonatkozó általános szabályai, valamint a vagyonbiztosításról rendelkező szakaszok képezik.

A Ptk. előkészítése és megalkotása időszakában még a gazdálkodó szervezetek biztosítási szerződéskötésének lehetősége sem merült fel. Az előkészítés idején a lakossági vagyonbiztosítások között a kötelező épület- és mezőgazdasági biztosítások domináltak, a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodás jelenlegi struktúrájának még körvonalai is alig bontakoztak ki. Így szinte természetesnek tűnt, hogy a biztosítási fejezet kidolgozása a fennálló tételes jog, tehát alapjaiban a Kereskedelmi Törvény, illetőleg a használatban volt biztosítási feltételek figyelembevételével történt. A törvényi szabályozás modelljét az állampolgár által megkötött vagyon- és életbiztosítási szerződés, az egyéni díjfizetés és az egy kockázatra vonatkozó biztosítói helytállás képezte. (Pl. 544., 546., 554. §-ok szabályai.)

Sajnálatos módon, a törvény módosítása során a biztosítási fejezet szabályai változatlanok maradtak, így a gazdálkodó szervezetekkel kötendő biztosítási szerződések létrejöttére, hatálybalépésére, módosulására és tartalmára nézve egyaránt nagy jelentőségűek lehetnek a biztosítási szabályzatoknak, vagy más kifejezéssel élve az általános szerződési feltételeknek. A biztosítási szabályzatok jogi természetét illetően több értékes tanulmány jelent meg, legutóbb összefoglalta a problémát Takács Péter „A biztosítási szabályzatok és feltételek sajátosságai a polgári jogban" c. munkájában.[7] Ehelyütt nem kívánunk a biztosítási szabályzatok szerepével részletesebben foglalkozni, vizsgált témánk szempontjából csak azt kell leszögezni, hogy a törvény által említett szabályzatoknak

[5] Mezőgazdasági Nagyüzemek Növénybiztosítási Feltételei, NNB—I. módozat kockázati köre. Megjegyzendő, hogy a Szovjetunióban a GOSZTRAH teljeskörű az aszályra is kiterjedő terméshozam-biztosítást művel, a károk térítése azonban összegszerűen korlátozott, legfeljebb a termésveszteség értékének 50%-ig terjedhet.

[6] A vegyszeres növényvédelem környezetkárosító hatásaival és ezek felelősségbiztosításának lehetőségével foglalkozott Novotni Z.: Repülőgépes növényvédelem során okozott károk felelősségbiztosítási szempontból. Biztosítási Szemle, 1974. 344. és köv. old.

[7] Biztosítási Szemle 1980. 1. és 2. számában közli az értékes tanulmányt. Az irodalomban elsőként Nagy Miklós a polgári jog rendszerébe illesztve kritikailag elemezte és bírálta a biztosítási szabályzatok jelenlegi felemás szerepét és szerkezetét. A biztosítási szabályzatokról. Biztosítási Szemle, 1973. 11—12. sz.

jogforrási szerepe nincs, szerepüket kiegészítő szerződési feltételként lehet csak felfogni, akkor, ha alkalmazásukat a szerződésben kikötötték. A növénybiztosítási szerződés tekintetében a Vagyon- és Balesetbiztosítási Szabályzat érdemelne figyelmet, már csak azért is, mert ez a szabályzat tartalmaz rendelkezést a jégbiztosítási esemény bejelentésével kapcsolatban.[8] Ez a szabályzat azonban, csakúgy mint a többi biztosítási szabályzat, részben a törvény szabályait ismétli meg, néhány fogalommeghatározást tartalmaz, egyik-másik rendelkezésének jogszerűsége pedig erősen kétséges.[9]

Összefoglalatként tehát annyit mondhatunk, hogy a mezőgazdasági nagyüzemi biztosítási szerződések elemzéséhez sem a törvény, sem pedig a felek által a szerződésben alkalmazhatóként kiköthető biztosítási szabályzat nem ad sok segítséget.

A szerződések jelenlegi rendszere érdekes képet mutat. A biztosító kidolgozott ugyanis az egyes szerződésfajtákra biztosítási feltételeket („Mezőgazdasági Nagyüzemek Növénybiztosítási Feltételei") több változatban, azonban ezek is a szerződésnek csupán mellékletét képezik, mert a szerződő és egyben biztosított mezőgazdasági üzem ajánlata és az ennek alapján kiállított kötvény szerint a szerződő felek egy okmányban határozzák meg, hogy milyen „biztosítási módozatok"-at vesznek igénybe. A kötvény rendelkezik a „biztosítás kezdetéről" (feltehetően a szerződés hatálybalépéséről) és a díjfizetési időpontokról:

„Az Állami Biztosító jelen kötvény alapján azt a kötelezettséget vállalja, hogy a feltételek 1. sz. mellékletét képező díjszabásban feltüntetett díjtételek alapján számított évi díj ellenében, készpénzben megtéríti címben megjelölt (?) mezőgazdasági nagyüzemnek (jogi személyek) a feltételekben körülírt kárait" ... „Az 1... sorszám alatt felsorolt biztosítási módozatok a feltételekben megjelölt módon, évenként megismételt adatközlés alapján változó díj mellett, határozatlan időtartamra érvényesek..." A kötvény a feltételekben foglalt eltérésektől hivatkozik a Vagyon- és Balesetbiztosítási Általános Szabályzatra, és a feltételekben és szabályzatban nem rendezett kérdésekben pedig utal a jogszabályokra.

A kissé különös nyelvezetű kötvény szövege szerint tehát az egységes kötvényben foglalt többrendbeli biztosítási szerződésekre az alábbi szabályokat kell alkalmazni:

a) magában a több szerződést magában foglaló *kötvényben* elhelyezett szabályokat (pl. a díjfizetés szabályai, hatálybalépés időpontja);

b) az egyes szerződésekre alkalmazandó *biztosítási feltételeket.*

Ezek a feltételek megjelölik a biztosítási eseményeket, a biztosító szolgáltatásának, tehát a biztosítási összeg számításának szabályait, az évenkénti biztosított által szolgáltatandó adatközlés menetét és tartalmát és a biztosító teljesítésének („kárfizetés") szabályait. (Véleményem szerint ezek a növénybiztosításra vonatkozó feltételek mindenben megfelelnek a Ptk. 209. §-ában szabályozott általános szerződési feltételek ismérveinek);[10]

c) a feltételek mellékletét képezi a *díjszabás,* mely a biztosítási díj kiszámításának részletes szabályait tartalmazza. Mivel a díjszabás az általános szerződési feltételek mellékletét képezi, annak jogi sorsában is osztozik;

d) alkalmazásra kerülnek a Vagyon- és Balesetbiztosítási Általános Szabályzat (VBÁSZ) vagyonbiztosítási rendelkezései is;

e) figyelembe kell venni a *Ptk. speciális szabályait,* tehát a biztosítási szerződésre vonatkozó szabályokat — végül

f) a Ptk. *általános szabályait,* elsősorban a szerződések általános szabályait, valamint a bevezető részben foglalt alapelveket.

A kialakult jogi szemlélet a biztosítási szerződések háromlépcsős szabályozásáról beszél, felsorolva a törvényi, a szabályzati és a szerző-

[8] Vagyon- és Balesetbiztosítási Általános Szabályzat (VBÁSZ) 8. § (7) bek.: Jégbiztosítás esetében a biztosított köteles az aratási időben bekövetkezett jégverés után az aratást nyomban elkezdeni, illetve a már elkezdett aratást késedelem nélkül folytatni. Ha a biztosított termést aratás előtt érte jégverés, a biztosított fél... úgy köteles eljárni, hogy a biztosító a kárbecslési eljárás megindulásakor a lábonálló, leszedetlen termést tekinthesse meg. Az idézett szabályból is kitetszik, hogy korántsem a nagyüzemi mezőgazdasági termelés, de többkockázatú, széleskörű növénybiztosítás lehetősége sem merült fel a szabályzat elkészítése idején, mivel csak a jégkár lehetőségével foglalkozik és lényegében a biztosított törvényes kárenyhítési kötelezettségét próbálja konkretizálni.

[9] A VBÁSZ azon szabályával [19. § (2) bek.] kapcsolatban, mely szerint balesettel kapcsolatban a baleseti sérülés mértékét az Állami Biztosító orvosa állapítja meg és vitás esetekben egy orvosi bizottság dönt, a Legfelsőbb Bíróság megállapította, hogy ez a szabály ellentétes a szabadbizonyítás rendszerével, ezért, mint contra legem rendelkezést nem tartja alkalmazhatónak, mert ez a szabályzati rendelkezés a biztosított hátrányát szolgálná, ugyanis „elzárná a bíróságot a rokkantság fokának további vizsgálatától, ezzel egyúttal elzárná a bíróságot annak vizsgálatától is, hogy a biztosítási esemény bekövetkezett-e és milyen mértékben". (P. törv. IV. 20. 972/1966—PJD. III. 245.)

[10] A módosított Ptk. miniszteri indoklása az általános szerződési feltételekkel kapcsolatban kiemeli, hogy szolgáltatást végző gazdasági szervezetek, tömeges szerződéskötése során, többnyire monopol helyzetben az általuk egyoldalúan elkészített szerződéstervezetet használják fel, és ez a helyzet alkalmat ad a velük szerződő fél hátrányára, egyoldalú előnyök kikötésére. Bár a törvény indoklása szerint a példaként felhozott biztosítási szabályzati ok (de nem a feltételek), mivel pénzügyminiszteri jóváhagyás alapján kefelhozott biztosítási szabályzatok (de nem a feltételek nem támadhatók meg. Bárd Károly felveti a jelenlegi biztosítási szabályzatok átalakítását általános szerződési feltétellé, ezáltal kiküszöbölődne a jelenlegi kettősség (Gondolatok a biztosítási jogviszony szovjet és magyar polgári jogi szabályozásáról. Biztosítási Szemle, 1977. 322. old.).

dési rendelkezések rendszerét.[11] Ennek a szemléletnek a gyökerei a polgári jogtudományban, nálunk Kuncz Ödön munkásságában[12] keresendők, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha gyökereiben felismerni véljük Kelsen normatív jogtanának elemeit is.

A háromlépcsős szabályozás elmélete azért hibás, mert egyenlőséget mutat a törvény és a szerződés között, holott a törvény diszpozitivitását a Ptk. 56. §-ának szabálya behatárolja, tehát a szerződés csak a törvény elvei és garanciái között alkothat szabályokat, másrészt a szabályzat jogforrási jellegére utal, holott a szabályzat nem más, mint miniszteri jóváhagyással létrehozott általános szerződési feltétel.

Akkor tehát, amikor megkíséreljük a növénybiztosítási szerződés jogi jellegét feltárni és tartalmát elemzés alá vesszük, nem azonos értékű normarendszerek szabályait kell összevetnünk, hanem mindig a törvényi szabályozást kell szem előtt tartanunk, és csak a törvény által szabályozott keretek között tulajdoníthatunk jelentőséget a különféle rangú és elhelyezésű szerződési feltételek rendelkezéseinek, így a fenti felsorolási sorrend fordított értékrendet jelent.

III.

A szerződés egyik lényeges vonása az, hogy a jogi kapcsolat *több évre* szól, határozatlan tartamú. Konkrét tartalmát előre egyértelműen meghatározni nem lehet, mert a mezőgazdasági nagyüzemek évente változtatják vetéstervüket, az egyes növényféleségekből kisebb vagy nagyobb területen, eltérő vetőmagokkal, változtatott technológiával értékesebb, vagy kevésbé értékes terményt kívánnak termeszteni. Évente változik tehát a biztosított növényféleségek *összetétele, értéke* és ennek megfelelően változik a fizetendő *biztosítási összeg* és ennek arányában a biztosítottat terhelő *biztosítási díj is.*

Sajátosság az is, hogy a biztosított vagyontárgy gazdasági éven belül sem tartós állagú és egységes értékű vagyontárgy, hanem termesztés alatt álló fejlődésben levő növényzet, *melynek értéke* a vegetáció különféle szakaszaiban más és más. Mindezek a jelenségek arra utalnak, hogy a *biztosított vagyontárgyak* körének, az egyes termesztendő növényféleségek *mennyiségének és értékének évenkénti meghatározása* rendkívül jelentős jogi tény, melynek a szerződési kötelezettségek teljesítése szempontjából döntő jelentősége van, elmaradása az egész szerződést tartalmatlanná teszi.

A több éves szerződés és tartalmának évenkénti meghatározása közötti kapcsolatot elemezve többféle megoldás jöhet számba:

1. Az első megközelítés szerint a növénybiztosítási szerződések *több fázisban* kerülnek megkötésre, ennek megfelelően a felek szerződési nyilatkozatai *ugyanazon szerződésen belül, de eltérő időpontban* következnek be.

Az ajánlattétel és ennek elfogadása, vagyis a biztosítási kötvény kibocsátása időpontjában a felek megállapodnak a szerződés tartalmát kitevő joghatásokat illetően, tehát meghatározzák a biztosítási események körét, a felek együttműködésének szabályait, a biztosított és a biztosító teljesítésének módozatait, majd *második fázisban* meghatározzák a biztosított vagyontárgyak körét, mértékét, a biztosítási értéket, ezzel összefüggésben a biztosítási összeget és biztosítási díjat. A szerződő felek jognyilatkozataikat az említett kérdésekben úgy nyilvánítják, hogy a biztosított gazdálkodó szerv közli, hogy milyen mennyiségű és értékű vagyontárgyat kíván biztosítani és a biztosító ugyancsak kifejezett jognyilatkozattal elfogadja a biztosított értéket és meghatározza a biztosítási díjat, utóbbit a korábbi megállapodásban rögzített elvek és számítások szerint.

A *folytatólagos években* valójában a felek az egyszer már minden részében létrehozott biztosítási szerződést *módosítják,* mert a korábbi évtől eltérő értékben, összegben és díjban állapodnak meg.

Minthogy a második és további fázisokban meghatározott tényezők a szerződés tartalmának *lényeges részét* képezik, nyilvánvaló, hogy a szerződő feleknek egyező akarattal és — minthogy a törvény szabályai szerint a biztosítási szerződés csak írásban köthető — írásbeli formában kell megállapodniuk.

Ha a szerződés lényeges tartalmi elemeiben a felek csak később tudnak megállapodni — és a jogügylet természete szerint jelen esetben ez csak így lehetséges, valójában a második fázis bekövetkeztéig *függő jogi helyzet* áll elő, ennélfogva a szerződésből jogok és kötelezettségek nem származhatnak. Ha tehát a biztosított mezőgazdasági vállalat vagy szövetkezet első ízben *elzárkózik az adatok szolgáltatása* elől, úgy a felek között a szerződési kapcsolat nem jött létre, a felek egymással szerződési kapcsolatba nem kerültek, elszámolási kötelezettségük egymással szemben nincs, a még létre sem jött szerződés alapján jogokat nem érvényesíthetnek és kötelezettségek sem terhelik őket, legfeljebb

[11] Pl. *Lakatos* A.: A magyar biztosításjog áttekintése. Az állami biztosítás Magyarországon. Bp. 1972. 154. old. Bárd i. m. *Millavári:* Biztosítási jogi ismeretek. (jegyzet) 9. old. A szabályzatoknak jogforrási jelleget tulajdonít *Kemenes Béla:* Kötelmi jog. Különös rész. Egységes jegyzet Bp. 1978. 218. old, Csabay Dezső pedig a „biztosítási jog" forrásait így sorolja fel: törvény„ különböző fokú rendeletek, biztosítási szabályzatok, a bírói gyakorlat (!) és a biztosítási szerződés általános vagy különös feltételei. (Általános biztosítástan. Bp. 1971. 302. old.)

[12] *Kuncz:* A magyar kereskedelmi és váltójog vázlata. III. 47. old. Kuncz és kortársai a kapitalista állami beavatkozás és felügyelet érvényesülésében a civiljog közjogiasodását érzékelték és ezt pozitív jelenségnek tartották. Szemlélete jelenleg is nagy hatással van Csabay Dezső biztosítási elméleti munkáira (pl. a „biztosítási érdek" megítélésében: Az ismeretlen biztosítottak kérdéséhez. Biztosítási Szemle, 1970. 7/8. sz.)

a szerződés létrejöttét meghiúsító fél *culpa in contrehendó* felelőssége jöhet számba.

Ha a szerződés érvényesen létrejött a felek között és későbbi évek során tagadja meg a biztosított az adatok szolgáltatását, vagyis nem hajlandó a szerződés módosítását kezdeményezni, más a jogi helyzet. A felek között érvényes, minden részében meghatározott tartalmú szerződés áll fenn, a módosító jognyilatkozatok hiánya azt eredményezi, hogy a szerződés a *tárgyévet megelőző évi adatok alapján,* változatlan tartalommal marad fenn.

Abban az esetben, ha a felek részéről kétféle, eltérő tartalmú jognyilatkozat hangzik el, vagyis a biztosított adatközlését a biztosító nem fogadja el és más adatok alapján akarja a szerződést létrehozni, vagy módosítani, a feleknek a kötelező együttműködés elve alapján a Ptk. 205. § (3) bek. szabályai szerint meg kell kísérelni az álláspontok egyeztetését.

Ha ez nem vezet eredményre első adatközlés esetén, úgy a szerződés nem jött létre, második vagy további év esetén pedig nem került módosításra és eredeti tartalmával marad fenn.

Ha a felek a korábbi év tartalmának megfelelően a szerződést nem kívánják fenntartani, mert az nem a valóságos vagyoni helyzetet és biztosítási értéket tükrözi, a szerződést közös megállapodással megszüntethetik (Ptk. 319. §), vagy ha ezt nem teszik, úgy a szerződés a teljesítés lehetetlenné válása miatt szűnik meg, és a felek esetleg kártérítési igényeiket érvényesíthetik csupán.

2. Második variációként kiindulhatunk abból a feltevésből is, hogy a növénybiztosítási feltételek alapján tett ajánlat és ennek visszaigazolásaként kibocsátott kötvény a szerződő felek között valójában *előszerződést* hoz létre, melyben a felek meghatározzák, hogy később milyen feltételek mellett és milyen módon kötik meg az évenkénti biztosítási szerződéseket.

A Ptk. 208. § (6) bek.-e az előszerződésekre az annak alapján megkötendő szerződésre vonatkozó szabályok alkalmazását írja elő, ennélfogva az *előszerződésnek* a biztosítási szerződésekre vonatkozó szabályok szerint és *biztosítási szerződés jelleggel* kell létrejönnie, tehát írásbeli alakban (ajánlat és kötvény formájában), biztosítási szerződésként jelentkező és annak nevezett szerződés minősülhet tartalmilag és joghatásaiban előszerződésnek.

Az előszerződési jelleg mellett szól az is, hogy az előszerződésnek nem kell a későbbi szerződés minden lényeges tartalmi elemét tartalmaznia, tehát nem teszi érvénytelenné, vagy hiányossá az a körülmény, hogy sem a biztosított értéket, sem a biztosítási összeget, sem a biztosítási díjat nem határozza meg.

Ha a felek eredeti megállapodását előszerződésnek tekintjük, úgy a tényleges növénybiztosítási ajánlat nem más, mint a biztosított gazdálkodó szervezet által évente tett adatközlés, mely tartalmazza a szerződés megkötésére vonatkozó akaratnyilatkozatot, pontosan meghatározza a biztosított vagyontárgyakat, a termesztett növények várható mennyiségét és értékét is — a kötvény pedig nem más, mint az ajánlat alapján a biztosító által kibocsátott, ugyanezen adatokat és a biztosítási díjat is tartalmazó „Díjösszesítő"-nek elnevezett, cégszerűen aláírt okirat.

Mivel az előszerződés a felek között szerződéskötési kötelezettséget hoz létre, abban az esetben, ha a mezőgazdasági üzem ajánlatot nem tesz, vagyis adatot nem közöl, a bíróság a Ptk. 208. § (3) bek. értelmében bármelyik fél kérelmére a szerződést létrehozhatja és tartalmát — nyilván a tények és a fél érdekeinek gondos mérlegelése alapján — megállapíthatja, még akkor is, ha az előszerződés a szerződés lényeges kérdéseiben való megállapodást nem tartalmazza — nem is tartalmazhatja —, de a felek tárgyalásai, korábbi szerződései és az eset összeg körülményei alapján a szerződés tartalma meghatározható. E szabály alkalmazásának a növénybiztosítások körében azért is helye lehet, mivel az előszerződésnek tekintett általános feltételek rendszerében a biztosított gazdálkodó szervezet várható hozama növényfajtánként megfelelő módon meghatározható és értéke is megállapítható okiratok alapján, vagy — szükség esetén — szakértői bizonyítás útján.

Ha a felek tesznek ugyan jognyilatkozatot, de az tartalmában eltér egymástól, a Ptk. 205. § (3) bek. alapján meg kell kísérelni a vitás kérdésekben az álláspontok egyeztetését, de ha ez nem vezet eredményre, a szerződő felek, vagy ezek bármelyike a bírósághoz fordulhat a Ptk. 208. § (3) és (4) bek. szabályai szerint, a szerződés létrehozása és tartalmának meghatározása érdekében.

3. Végül helyezkedhetünk arra az álláspontra is, hogy az ajánlat és a kötvény alapján a növénybiztosítási szerződés *egy aktussal, teljes terjedelmében és hatályosan* létrejön.

A felek akarata a szerződés valamennyi lényeges elemére kiterjed, az összes lényeges kérdésben megállapodás született és nincs olyan tartalmi elem, mely a szerződésben — ha közvetett úton is — szabályozásra ne kerülne, tehát a szerződés megfelelő szabályokat tartalmaz a felek valamennyi kötelezettségére nézve.

Ilyen szemlélet mellett a biztosított vagyontárgyra vonatkozó adatok közlése nem önálló jognyilatkozat, hanem a szerződés által előírt adatszolgáltatási, változásbejelentési kötelezettség teljesítése (Ptk. 540. § (2) bek.). Ez a szolgáltatás nem más, mint a jogosult olyan magatartása, mely a kötelezett teljesítését elősegíti.

A szerződés rendelkezik az adatszolgáltatás módjáról és határidejéről is, ezért ennek elmaradása esetén a késedelem szabályai érvényesülnek, éspedig a kötelezetti késedelem szabályai. Ebben a körben a Ptk. 300. § (3) bek. kimondja, hogy gazdálkodó szervezetek késedelmes teljesítése esetén a késedelembe eső fél kö-

teles póthatáridőt vállalni, ha pedig ezt nem teszi, a másik fél a bíróságtól teljesítési póthatáridő megállapítását kérheti. Ez a jogi megoldás tehát a biztosítót jogosítja fel arra, hogy bírói úton kényszerítse ki a szerződési szolgáltatás teljesítését.

Végül, ha ilyen felfogás mellett a biztosított által szolgáltatott adatokat a biztosító nem kívánja elfogadni, lehetőségként számba jöhet a Ptk. 241. §-ának azon rendelkezése is, mely a bíróságot feljogosítja a felek tartós jogviszonyában a szerződés módosítására akkor, ha a szerződéskötést követően beállott körülmény folytán a szerződés valamely fél lényeges, jogos érdekét sérti.

Más kérdés, hogy a bírói gyakorlat a clausula rebus sic stantibus eseteként fogná-e fel az egyik szerződő fél, a biztosító vagy a biztosított elérő álláspontját.

Ha viszont a biztosított nem késedelemnek minősíti tartózkodó álláspontját, hanem kifejezetten megtagadja a teljesítést (Ptk. 313. §), úgy a biztosító választhat a késedelem és a lehetetlenülés szabályainak alkalmazását illetően, vagyis vagy a teljesítést kikényszeríti a póthatáridő megállapítása útján, vagy tudomásul veszi a szerződési kapcsolat lehetetlenülés formájában történő megszakadását, ennek jogi következményeivel együtt.

IV.

A felvázolt lehetséges háromféle megoldási lehetőség ismeretében kíséreljük meg az általános szerződési feltételek rendelkezéseihez kapcsolódó bírói gyakorlat álláspontjának tisztázását.

A jelenleg alkalmazott növénybiztosítási feltételek lényegében kétféle rendszerbe foglalhatóak:

a) A korábbi évek gyakorlatával megegyező, NNB—II. megjelölésű módozat szabályai szerint az üzem által termesztett növényféleségek „biztosítani kívánt" termésmennyiségét, területi és egységáradatait a biztosított minden év április 30. napjáig közli a biztosítóval, azzal a megszorítással, hogy a biztosításra feladott hozamok hektáronkénti átlaga nem lehet kevesebb az üzem által tervezett terméshozam 70%-ánál. Az egységárakat a biztosított határozza meg, de az nem haladhatja meg a hatóságilag rögzített fix-, maximált- vagy szorosan, ill. lazán behatárolt irányárakat, szerződéssel lekötött termékek esetén pedig a szerződésben megállapított árakat. Oly növényeknél, ahol hatósági ár nincs, a biztosítási egységárakat az üzem és a biztosító *kölcsönös megállapodással* határozza meg.[13]

A feltételek szerint a biztosított mindaddig, amíg biztosítási esemény nem következett be, jogosult az általa korábban meghatározott terméshozamot a valóságban várható termés mértékéig felemelni vagy leszállítani, de a biztosító az „indokolatlan hozammódosítási bejelentés"-t írásban 15 napon belül elutasíthatja. Ha pedig 15 napon belül nem nyilatkozik, úgy kell tekinteni, hogy a módosítást tudomásul vette.[14]

Végül utalni kell a feltételek azon szabályaira is, mely szerint a biztosító helytállási kötelezettsége az adatközlő beérkezését követő nap 0 órájakor kezdődik, a módosítások bejelentésénél pedig általában a módosítás bejelentését követő nap 0 órájakor, a vízkárok esetén viszont csak a módosítás beérkezését követő 10. nap 0 órájakor.

b) A másik, korszerűbb, alap- és kiegészítő kártalanítást nyújtó biztosítási rendszerben, az NNB—I. elnevezésű feltételek szerint a termelésre tervezett növények biztosított termésmennyiségeként a mezőgazdasági nagyüzem előző 3 évi ténytermése alapján számított — 1 hektárra eső — átlagos mennyiséget kell meghatározni, ha nincs 3 évre visszamenőleges adat, úgy 2 év alapján számított átlaghozamot, ha két éve sem termelték a növényt, akkor az egy év ténytermését, ha pedig ilyen sincs, a tervezett hozamot „kell biztosított hozamként figyelembe venni".

Az egységárak meghatározása tekintetében ez a módozat a fentebb ismertetett szabályokat tartalmazza, tehát a hatósági árszabályozásra utal; ilyen hiányában pedig a felek által közös megegyezéssel megállapított árat kell alapul venni.[15]

A feltételek szerint az egyszer megjelölt hozam- és egységáradatok, tehát a biztosítási érték a későbbiek során nem módosítható.

Ez a feltétel a biztosítás hatálybalépését illetően külön szabályokat nem tartalmaz.

Összefoglalva: a szerződési feltételek rendszerében úgy tűnik, hogy az adatszolgáltatás a biztosított joga, egyben kötelezettsége, és ennek során egyoldalúan jogosult a biztosítási érték meghatározása, noha a feltételek körülhatárolják a biztosított által megjelölhető mennyiségi és egységár tényezőket. A szerződés az egységár tekintetében említi a felek megállapodását, a módosítás vonatkozásában pedig kifejezetten a biztosító elfogadó nyilatkozatát is hangsúlyozza.

Mivel a feltételek szövegezése szerint a szerződési szabályok által megszabott módon és időben a biztosítottnak kell az adatokat szolgáltatni, nem tűnik logikátlannak a Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma által kialakított azon gyakorlat, mely kimondja: „A biztosítani kívánt terméshozamokra vonatkozó adatoknak az összeállítása és közlése kizárólag a biztosítottra tartozik és ha az adatközlés egyébként megfelel a biztosítási szerződés feltételeinek, az ahhoz fűződő joghatás érvényesülésének, a biz-

[13] NNB—II. feltételek B. 10 pontja.

[14] NNB—II. feltételek B. 13. c. pontja.

[15] NNB—I. feltételek B. 4. e. pontja.

tosító elfogadható nyilatkozatára nincs szükség."

Az ítélet elvi élű megállapítása mellett azonban célszerű a tényállást és az ítélet teljes érvelési rendszerét is megismerni.

A tényállás szerint a biztosított termelőszövetkezet előbb — ténytermés hiányában — a járási átlagnak megfelelő hektáronkénti 12 q terméshozamot jelölte meg biztosított termésként, majd 1977. június 18-án az általa tervezett 65 q/ha termésmennyiséget kívánta biztosítani, az Állami Biztosító alperes azonban 1977. június 30-án kelt válaszlevelében elzárkózott e hozam elfogadása elől és csak a 12 q/ha mennyiségre vállalta a kockázatot.

A Legfelsőbb Bíróság okfejtése szerint a biztosított értékként azért kell a korábban közölt, alacsony mennyiséget tekinteni, mert a 65 q/ha-ra vonatkozó nyilatkozatát a biztosított gazdaság a feltételekben megjelölt június 15-i határidő után terjesztette elő és a kockázatviseléshez *„már az alperes elfogadó nyilatkozatára lett volna szükség"*.[16] .

Az ítélet logikája szerint tehát *egy adott időpontig* a felek között nem szükséges konszenzus a biztosítási érték és ennek függvényében a biztosítási összeg és díj megállapításához, azt követően azonban már a felek megegyezése határozza meg a szerződés tartalmát!

Egy másik ügyben a felperesi termelőszövetkezet gyümölcsültetvényének tervezett terméshozamát kívánta 1977. évben biztosítani, a biztosító azonban eleve olyan nyilatkozatot tett, hogy csak a korábbi évben, vagyis 1976-ban a felek által közösen megállapított hozamértéket fogadja el biztosítási értékmegjelölésként. A biztosítási díj fizetése a biztosító álláspontjának megfelelően történt. Az ügyben a különféle bírói határozatokban teljesen eltérő álláspontokat találunk.

A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa a korábbi ítéleteket megalapozatlanság miatt hatályon kívül helyező határozatában[17] azt hangsúlyozza, hogy a biztosítási érték meghatározása a biztosított *kötelessége*. „Annak az eldöntéséhez, hogy a módosított szerződés alapján az 1977. évi adatközlésbe a felperes az 1976. évi ténytermést, vagy az 1977. évre tervezett terméshozamot *volt-e köteles beállítani*, elengedhetetlen annak az ismerete, hogy a gyümölcsösnek volt-e az 1976. évben figyelembe vehető ténytermése." A határozat szerint, ha ezek a kérdések tisztázódnak, ez „sem elegendő annak eldöntéséhez, hogy a biztosítási díjra és ... biztosítási összegre vonatkozóan mi volt az 1977. évi biztosítási szerződés tartalma", hanem annak is jelentősége van, hogy a felperesi szövetkezet a fagykár előtt, vagy a fagykárt követően közölte az adatokat, mert „más megítélés alá esik" a károsodást követő adatszolgáltatás.

Az Elnökségi Tanács szerint a szerződés tartalmának tisztázása során nem a felek szerződési akarata — vagy ennek hiánya — a döntő tényező, hanem az, hogy a biztosított hogyan tett eleget az őt terhelő adatszolgáltatási kötelezettségnek. A határozat homályos szövegezéséből kitűnően ugyan e nyilatkozat esetleges érvénytelenségét is meg lehetne állapítani akkor, ha a károsodás bekövetkezte után tett eleget a biztosított „szerződési kötelezettségének".

A hatályon kívül helyezés miatt elsőfokon ismételten eljáró megyei bíróság jogi álláspontja a következő: A felek között nem jött létre szerződés, mivel nyilatkozataik eltértek egymástól, ezért a Ptk. 206. § (3) bek. alapján azt létrehozta és annak tartalmát a szakértői vélemény alapján meghatározta.[18]

A Legfelsőbb Bíróság másodfokú ítéletében kimondja: „A felek nem kötnek évenként biztosítási szerződést, a termelési adatok évenkénti közlését a szerződési feltételek írják elő, anélkül azonban, hogy azoknak *szerződést keletkeztető jelentőséget lehetne tulajdonítani*. Az alperes természetszerűen (?) ellenőrizheti a felperes által közölt adatokat, és ha valamilyen ok folytán azok nem felelnek meg a tényleges helyzetnek vagy a szerződési feltételeknek, *ehhez képest, de csak ennyiben módosíthatja azokat. Ez azonban nem jelenti* és nem is eredményezheti *a már érvényesen létrejött biztosítási szerződés módosítását*, illetőleg *akarategyezőség hiányában sem válik a szerződés hatálytalanná.*"[19]

(Annak vizsgálatát, hogy a biztosított nyilatkozatát károsodás előtt, vagy azt követően tette — az Elnökségi Tanács álláspontjával ellentétben — a Legfelsőbb Bíróság ítéletének indokolása szükségtelennek minősítette, mivel a döntőnek azt a körülményt tartotta, hogy a feltételek szerinti határidőn belül történt az adatszolgáltatás.)

Az ítéleti indokolás szerint a felek nyilatkozatának eltérő volta a szerződést nem teszi hatálytalanná (ez igaz, mert ami létre sem jött, az nem válhat hatálytalanná),[20] a biztosítási ér-

[16] A Legfelsőbb Bíróság Gf. III. 30.989/1978/4. sz. ítélete.

[17] Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa Eln. Tan. G. törv. 30.389/1979/3. sz.

[18] Miskolci Megyei Bíróság 1. G. 40.332/1979/19. sz. ítélete.

[19] Legf. B. Gf. III. 30.366/1980/2. sz. ítélete.

[20] A Kúria gyakorlatából: „miután felperes biztosított írásbeli ajánlatában a biztosítási díj tekintetében alperes biztosítónak ajánlatot nem tett, amikor pedig alperes a díj összegének megjelölését is tartalmazó biztosítási kötvényt kézbesíttetni kívánta, felperes annak átvételét a díj túl magas összege miatt, megtagadta, nem létesült a felek között a Kt. 463. §-a szerint a biztosítási ügylet lényeges alkotóelemének tekintendő biztosítási díj tekintetében megállapodás és így, habár a biztosítási szerződés érvényességéhez a Kt. 468. §-a értelmében szükséges írásbeli szerződés, illetve az ezzel egy tekintet alá eső kötvény kiállíttatott is, a jogügylet minden lényeges kellékére kiterjedő akarat megegyezés hiányában a biztosítási ügylet jogérvényesen létrejöttnek nem tekintendő" (VII. 3298/

téket kizárólag a biztosított határozza meg, azonban a biztosító ezt mégis módosíthatja, de úgy, hogy ezzel a szerződés nem módosul, a döntő viszont az, hogy mindezen nyilatkozatok megfeleljenek a szerződési feltételeknek és az ott megjelölt határidőn belül történjenek.

A vizsgált két ügyben tehát a bírói gyakorlat úgy foglalható össze, hogy az kizárólag a szerződési általános feltételek szabályaira összpontosít és figyelmen kívül hagyja a polgári jog általános szabályait, még a biztosítási szerződésre vonatkozó speciális jogszabályokat, pl. a Ptk. 549. § azon rendelkezését, hogy „a vagyontárgy valóságos értékét meghaladó részében a biztosítási összegre vonatkozó *megállapodás* semmis".

A harmadik ítélet, mely hasonló ügyben született, már figyelembe veszi a törvény most idézett szabályát is. Ebben a perben ugyancsak az adatszolgáltatás képezte a jogvita alapját, de nem mennyisége, hanem egységár vonatkozásában. A biztosított mezőgazdasági termelőszövetkezet és a biztosító 1978. évben megállapodtak abban a kérdésben, hogy a gazdaság máktermését 120 Ft/kg értékben biztosítják. A növényi kultúrában vízkár keletkezett, a vetés kipusztult, a biztosító szerződés szerint teljesített. Később azonban a biztosító tudomására jutott az a körülmény, hogy a termelőszövetkezet máktermésének értékesítésére olyan mezőgazdasági termékértékesítési szerződést kötött, melyben a mák átvételi ára 54 Ft/kg volt, ezért a többletérték visszakövetelése iránt indított pert. A perben az eljáró bíróságok nem vizsgálták azt a kérdést, hogy a biztosított vagyontárgy tényleges értéke mennyi volt, hanem a biztosítási feltételek azon rendelkezésére figyelemmel, hogy a biztosítási érték nem haladhatja meg a szerződéssel lekötött növény szerződésben megállapított értékét, a termelőszövetkezet alperest *elsősorban a szerződési feltételekre* és másodsorban a Ptk. 549. §-ra hivatkozással a különbözet visszafizetésére kötelezték.[21]

Ebben az ügyben is kiemelendő az a szemlélet, mely a felek közötti konszenzusnak jóformán semmiféle jelentőséget sem tulajdonít (a biztosítónak módjában állt volna a jogügyletet megtévesztés címén megtámadni!), a túlbiztosítási tilalom kérdésében nem tisztázza a valóságos értéket, hanem elsősorban a szerződési általános feltételekre alapítja ítéletét, akkor is, ha a felek ettől eltérő módon állapodtak meg.

V.

Mivel a bírósági gyakorlatban kifejezésre jutó elvek alapján a növénybiztosítási szerződések anatómiáját, jogi sajátosságait aligha határozhatjuk meg, kíséreljük meg a jogilag szabályozott — vagy szabályozandó — gazdasági kapcsolat, más jogviszonyoktól eltérő, sajátosságainak rögzítését.

1. Láttuk azt, hogy bár a felek tartós, több évre szóló szerződéses kapcsolatot létesítenek minden évben eltérő növényi kultúrákkal, eltérő termelési területekkel, esetenként eltérő hozamokkal és értékesítési árakkal kell számolni, tehát a *szerződés tartalma évente realizálandó.*

2. Mivel a termelési folyamat egyik naptári évről a másik naptári évre áthúzódik (ezért is beszélhetünk gazdasági évről), *ezért az évenkénti realizálási folyamat előtt már létezik mezőgazdasági érték* és fennállhat biztosítási eseménynek minősülő *veszélyeztető tényező is.* Ezért a feleknek számolni kell azzal a helyzettel, hogy tárgyévi nyilatkozataikat megelőzően is keletkeznek biztosítási események, de a biztosítási érték és a biztosítási összeg (valamint a díj) sem került még meghatározásra.

3. A szerződés hatálya alatt elpusztult növényi kultúrák várható mennyisége, minősége és ezekkel összefüggésben számított *értéke utólagosan rendkívül nehezen vagy egyáltalán nem állapítható meg,* ezért a biztosítási érték előzetes meghatározása rendkívül fontos, mind a biztosított üzem, mind a kockázatot vállaló biztosító szempontjából.

4. A várható növénytermelés értékesítési árral számított árbevétele nem azonos a vagyontárgy valóságos értékével [Ptk. 549. § (1) bek.], de nem azonos *várható értékével* [Ptk. 549. § (2) bek.] sem, mivel a korai kelési stádiumban kipusztult növény tényleges értéke minimális és fennáll a termőterület újabb — gazdasági éven belüli — hasznosításának lehetősége is, a fejlett növény várható értékét viszont úgy számíthatjuk ki, ha az értékesítési árból levonásba hozzuk az elmaradt betakarítási, szállítási, szárítási stb. munkák ellenértékét.[22]

5. A mezőgazdasági üzemek természeti adottságai, agrotechnikai felkészültsége oly mértékben eltér egymástól, hogy reális kiindulási pontként általában csak az adott üzem termelési eredményeit lehet figyelembe venni.

A felsorolt szempontok alapján megvizsgálva az Állami Biztosító által kidolgozott általános szerződési feltételek rendszerét, megállapíthatjuk:

a) A biztosított hozam meghatározásánál az NNB—I. rendszerben általában a biztosított gazdaság korábbi években elért termésátlagát

1928.) id. *Gróh* István: A biztosítási szerződés és a biztosítási kockázatviselés kezdete és vége. Bp. 1940. 47. old.

[21] Legf. B. Gf. III. 31.447/1979/3. sz. ítélete.

[22] Kovács János a várható hozamot a vagyontárgy várható értékének tekinti. *Kovács:* A vagyonbiztosítás külön szabályai. MJSZ biztosítási jogi tanfolyam jegyzete. Bp. 1968. 8. old.

határozták meg, de módot adtak a felek ettől eltérő megállapodásának, mind mennyiségi, mind egységár tekintetében — az NNB—II. változatnál pedig kifejezetten a felek megállapodására bízzák a biztosítási érték meghatározását, azzal a megkötéssel, hogy a tervezett hozam 70%-ánál kevesebbet a biztosító nem kíván elfogadni.

Mindkét változatnál a *feltételekben foglalt rendelkezések azt jelentik, hogy a biztosító saját elfogadó nyilatkozatát ilyen elvek alapján fogja megtenni.*

b) A hozamfeladást megelőző időpontban bekövetkezett káresemények tekintetében az NNB—I. jelű módozat a biztosítási érték meghatározásának visszamenőleges hatályt tulajdonít, vagyis a tárgyévenként június 15. napjáig szolgáltatott adatok alapján a biztosító helytállási kötelezettsége január 1. napjától kezdődően fennáll. Ez a körülmény eleve arra utal, hogy a szerződés természetéből eredően, csak közös megegyezés formájában történhet meg a biztosítási érték megállapítása, mert egyoldalú jognyilatkozattal a szerződést visszamenőleges hatállyal legfeljebb megszüntetni lehet (elállás), alakítani és tartalmát megváltoztatni azonban nem.

Az NNB—II. jelű növénybiztosítás rendszerében az adatközlés *biztosítási ajánlat* jellegű. A feltételek B. 11. pontja kimondja: „A biztosító tárgyévi adatközlésben feltüntetett termésmennyiségre és egységárra vonatkozó kártérítési kötelezettsége az adatközlő beérkezését követő nap 0 órájától lép érvénybe" — magyarán, a biztosító helytállási kötelezettségének terjedelme a biztosított ajánlatának kézhezvételét követő napon kezdődik. Az ajánlati jelleg feltételezi az elfogadó jognyilatkozat szükségességét is — ez történik meg a feltételek B. 16. pontja szerint akkor, amikor a biztosító közli a biztosítási összeget és a biztosítási díjat. Az adatközlést megelőző károsodások térítése a korábbi évben megállapított egységár és az üzemtervben tervezett termésmennyiség figyelembevételével számított biztosítási összeg alapján történik. Ennél a biztosítási szerződésnél tehát a biztosítási érték meghatározása *ex nunc* hatállyal történik.

c) A biztosító egyik szerződéstípusnál sem vállalkozik általában a teljes elveszett árbevétel pótlására, korai fejlődési stádiumban bekövetkezett károknál általában az újbóli telepítés költségeinek megfelelő biztosítási összeget fizet, míg a kifejlett növény pusztulása esetén a teljes termelési értéknek megfelelő várható árbevétel meghatározott százalékát (70—80%).

VI.

A növénybiztosítási szerződések jogi jellegzetességeivel a jogtudomány mindeddig nem foglalkozott. Ismertetésüket néhány tananyagszerű kiadvány[23] tartalmazza, elméleti állásfoglalás nélkül.

A jogviszony sajátosságainak legmegfelelőbb jogi megoldás alighanem az előszerződéses rendszer lehetne, a jelenlegi jogi konstrukció azonban nem minősíthető ennek, mert az *előszerződés lényege hiányzik a jelenlegi szerződési okiratokból, az a megállapodás ugyanis, melyben a felek kötelezettséget vállalnak a későbbi szerződés megkötésére.*

El kell vetni azt a koncepciót is, mely egy aktussal, teljes hatállyal és minden kérdésre kiterjedő megállapodásnak tekinti a felek között létrejött szerződést, bármennyire is erre hajlik a Legfelsőbb Bíróság ítélkezési gyakorlata, egyszerűen azért, mert teljes hatályú szerződésnek nem lehet tekinteni azt a megállapodást, melyből lényeges tartalmi elemek hiányoznak.

A biztosítási szerződés lényeges kelléke a biztosított vagyontárgy megjelölése, a biztosítási érték, a fizetendő biztosítási összeg és a szerződőt terhelő díj összege. Az a szerződés, mely mindezt nem tartalmazza, még akkor sem teljes szerződés, ha elveket és megállapodásokat tartalmaz arra nézve, hogy hogyan kell megállapítani, meghatározni és kiszámítani a biztosítási összeget vagy biztosítási díjat —, mert hiányzik lényeges kérdésekben a felek egybehangzó jognyilatkozata.

A fentebb (III. 1—3.) vázolt háromféle jogi konstrukcióból következésképpen azt kell helyesként elfogadnunk, mely a növénybiztosítási szerződést olyan sajátos szerződésnek tekinti, amelyben *a szerződés több fázisban jön létre,* ill. *tartalma több fázisban kerül meghatározásra.*

1. A szerződéskötés első mozzanata: a *szerződő fél* — aki a növénybiztosítási szerződésekben mindig a biztosított is — *által adott,* az általa választott biztosítási feltételeknek megfelelő *ajánlat.* Ez az ajánlat megjelöli a biztosítási eseménynek minősülő károsító tényezőket, a biztosítási érték számítási módját, a biztosító által eseményenként fizetendő biztosítási összeg és biztosítási díj meghatározásának módját és a felek együttműködésére vonatkozó alapvető szabályokat.

A szerződő által tett és a biztosító illetékes szervéhez eljuttatott ajánlat a Ptk. 537. § (2) bek. alapján a biztosító elfogadó nyilatkozata nélkül is létrehozhatja a biztosítási szerződést. *A törvény hallgatás—beleegyezés szabálya,* mely a módosított Ptk-ban ritka kivételnek számít és a gazdálkodó szervek szerződési kapcsolatában jóformán egyedül áll (a fuvarozó elfogadó nyilatkozatát is megtestesíti a fuvarlevél) — *áttörni látszik* a szerződési kapcsolatokat általában rendező *nyilatkozati elvet.* Valójában azonban mindkét fél megfelelő — és egyező

[23] Pl. *Kovács—Novotni:* A mezőgazdasági nagyüzemek új vagyonbiztosítási rendszere. (ELTE Jogi Továbbképző Intézet jegyzete. Bp. 1976.)

tartalmú — akaratnyilatkozatot tesz akkor is, ha a biztosítási kötvény kiadása nem történt meg 15 napon belül, tehát a szerződés „hallgatólagos" módon jön létre. *A szerződési feltételeket ugyanis a biztosító dolgozza ki és ő bocsátja a szerződni kívánó fél rendelkezésére, kifejezetten azzal a céllal, hogy ilyen tartalommal hozzon létre, ajánlattétel útján, biztosítási szerződést.* A biztosító tehát már az ajánlattételt megelőzően nyilatkozott, akkor, amikor felhívta ajánlattételre, éspedig az általa is kívánt ajánlat megtételére a biztosítani szándékozót.

Tehát valójában mindkét fél megteszi ilyen esetben is a szükséges jognyilatkozatot és szükségszerűen egybehangzó módon, ugyanis a biztosító létrehozza az ajánlat szövegét és tartalmát, az ajánlattevő pedig a biztosító által meghatározott tartalommal teszi meg ajánlatát.

(Más kérdés az, hogy a szerződő fél akaratának érvényesítésére nagyobb lehetősége volna akkor, ha a biztosító szélesebb körű választékot dolgozna ki az igénybevehető növénybiztosítási lehetőségek terén, az egykockázatú biztosítási lehetőségtől a hozambiztosításig. Ennek a problematikának vizsgálata azonban jelen tanulmányunknak nem tárgya.)

A felek első egybehangzó nyilatkozata tehát meghatározza a szerződés egyes elemeit, tartalmát, a jogviszony folyamatát, a felek jogait és kötelességeit.

2. Sajátos módon, az első fázist nem a szerződés első évi konkretizálása követi, hanem ezt megelőzően a szerződés — hiányos tartalommal — *hatályba lép.* A biztosítási szerződés hatálybalépését a Ptk. 539. §-ának speciális rendelkezései, valamint a VBÁSZ 2. §-a szabályozza. A szabályzat — noha a törvény e körben diszpozivitásról nem beszél — 2. § (3) bekezdésében kimondja, hogy ha a felek a szerződésben a szerződési tartam kezdetét későbbi időpontra teszik, a biztosító kockázatviselése legkorábban ebben az időpontban kezdődik, tekintet nélkül arra, hogy az ajánlat előbb beérkezett, vagy az első díjat a biztosított (szerződő) korábban befizette.

Bár ennek a szabályzati tételnek a jogszerűségét bírói ítélet is kétségessé tette,[24] a felek szerződési akarata érvényesülési elvéből (Ptk. 205. §), valamint a Ptk. 229. § (3) bek. azon rendelkezéséből, mely a szerződés hatályának időhatározás útján történő megállapítását lehetővé teszi, következik, hogy a *feleknek a biztosítási szerződés körében is joguk van ahhoz, hogy meghatározzák azt az időpontot, amikor a biztosító kockázatviselése megkezdődik.*

(Erre utal egyébként a vagyonbiztosítások körében a Ptk. 551. § (4) bekezdése is, mely a biztosítási időszakot — noha nem definiálja — érvényes jogi tényként elismeri.)

A növénybiztosítási szerződések az ajánlat és kötvény egyező szabálya szerint a létrehozást követő év január 1. napjával lépnek hatályba. A jelenleg érvényes szerződések 1976. január 1. napjára tették a helytállási kötelezettség kezdetét.

Mivel a biztosítandó növények meghatározása, a termőterületek, termelési érték megállapítása későbbi időpontban következik be, a kereteiben létrehozott, de konkrét tartalom nélküli szerződés hatálybalépése azt jelenti, hogy *első évben* — a felek korábbi konszenzusa hiányában — szükségképpen visszamenőlegesen, *ex tunc hatállyal érvényesül a felek későbbi megállapodása* a biztosítási érték, összeg és díj tekintetében.

3. A hatálybalépést, a biztosító térítési kötelezettségének megkezdését követően kerül sor arra, hogy a szerződő felek *együttműködő tevékenységet* folytassanak a biztosítási érték meghatározása érdekében.

A felek együttműködésének, a biztosítási szerződés létrehozásának és teljesítésének folyamatában egyaránt rendkívül nagy jelentősége van. Lábady Tamás mélyreható tanulmányában foglalkozott e kérdéssel[25] és bár a növénybiztosítás kérdéseit nem érinti, helytállóan állapítja meg, hogy a gazdálkodó szervekkel kötött nagyvolumenű biztosítások létrehozásához és lebonyolításához a gazdasági, műszaki információk sokaságára van szüksége a biztosítónak is.

A növénybiztosítási szerződéseknél a biztosított üzemnek is fontos érdeke fűződik ahhoz, hogy a valóságos termelési helyzet tisztázódjék, tehát az általa termelendő növényféleségek mindegyike a tényleges termelési területen, reális hozammal és értékkel szerepeljen biztosított vagyontárgyként, mert így jelent megfelelő fedezetet a növénybiztosítás a termelési veszteségre — ugyanakkor a biztosítónak is szüksége van minderre, saját kockázatának felmérése és elvállalása, az ellenértékként jelentkező biztosítási díj meghatározása érdekében.

Ezért, bár az adatok szolgáltatása szerződés szerint a biztosított feladata — a Legfelsőbb Bíróság álláspontjával ellentétben nem kötelessége, mivel nem kényszeríthető ki —, a felek

[24] Fővárosi Bíróság 57. Pf. 26.238/70. sz. ítélete, mely arra az álláspontra helyezkedik, hogy a felek azon megállopdása, mely szerint a kockázatviselés kezdetét meghatározott későbbi időpontra, a perbeli esetben a gépkocsi rendszámmal történő ellátásának időpontjára teszik, semmis azért, mert a Ptk. 570. § (1) bek. egyoldalú kogenciájába ütközik (jelenlegi számozásban Ptk. 567. §), ugyanis a szerződés ezen szabálya a szerződő félre nézve a törvényi szabályozáshoz képest hátrányosabb. Megjegyzendő azonban, hogy a semmisség következményeit már nem alkalmazta a bíróság.

[25] *Lábady:* A szocialista együttműködés alapelve és a felek együttműködése a biztosítási jogviszonyokban. Biztosítási Szemle, 1979. 3. és 4—5. sz.

együttműködéséhez hozzátartozik az is, hogy a biztosító megbízottai a helyszínen közreműködjenek a biztosítási érték megállapításában. Ez a közreműködő tevékenység egyrészt megkönnyíti a biztosítási űrlapok használatát, másrészt informálódási lehetőséget biztosít a mezőgazdasági üzem tervezéséről, termelési és értékesítési elképzeléseiről, a korábbi évek termelési technológiájáról és az elért értékesítési árakról is.

A biztosító megbízottjainak — de nem képviselőinek —[26] együttműködési tevékenysége azonban nem jelenti azt, hogy a részvételükkel és közreműködésük mellett létrejött okmány, mely a *biztosított jognyilatkozatát képezi a biztosítási érték elemeit, összetételét és összegét* illetően, a felek közös nyilatkozata. Ez az okmány, az adatközlés, ugyanis, jellegét tekintve, a biztosított olyan nyilatkozata, mely akkor válik hatályossá, ha a biztosító valamelyik szervezeti egységének — és az egység vezetőjének, mint a biztosító képviselőjének —[27] jut tudomására (Ptké. I. 69. §).

A biztosító közreműködésének elmaradása azonban nem minősül jogosulti késedelemnek. Ennek a kérdésnek azért van jelentősége, mert az NNB—II. jelű növénybiztosítási szerződés már ismertetett szabálya szerint az adatközlés előtt bekövetkezett károsodásoknál csak a tervezett hozam és előző évi értékesítési ár alapján kerül sor a biztosítási összeg meghatározására, nem a szándékolt hozam és egységáradatok alapján. Korai árvízkár esetén a biztosított termelőszövetkezet arra hivatkozással kérte a közösen megállapított biztosítási érték alapulvételét, hogy adatszolgáltatásával a biztosító megbízottainak érkezését várta, a bíróság azonban a jogosulti késedelem, ill. a culpa in contrahendo jogkövetkezményeit nem alkalmazta.[28]

4. A felek együttműködése mellett, de a biztosított által tett jognyilatkozat alapján jön létre a növénybiztosítási szerződés megkötésének *második fázisa.*

A biztosító képviseletre jogosult szerve (Ptké. I. 69. §) ugyanis a biztosított nyilatkozatát *elfogadja, illetőleg eltérő nyilatkozatot (új* ajánlatot) [Ptk. 213. § (2)], illetőleg *módosító indítványt tesz.*.

Abban a kérdésben, hogy a biztosított mekkora területen és milyen növényt kíván termelni, a biztosító eltérő álláspontot nem foglalhat el, hiszen ennek eldöntése a biztosított gazdálkodó szervezet belső ügye, azt viszont — a jelenlegi feltételek mellett — észrevételezheti, hogy a mezőgazdasági üzem teljes, gazdálkodásra alkalmas növényterületét és az azon termesztendő kultúrát megjelölt-e, mivel a szerződési feltételek értelmében a növénybiztosítást a teljes, művelés alatt álló földterületre nézve meg kell kötni, legfeljebb egyes takarmánynövények hagyhatók el.

A biztosított terméshozam és a megjelölt egységár már a biztosító kockázatvállalását befolyásoló tényezők — tekintettel a Ptk. 549. §-ban foglalt túlbiztosítási tilalomra is —, ezért ezek elfogadását illetően a biztosítónak kifejezett jognyilatkozatot kell tennie, mert a *szerződéskötés ezen fázisában nem érvényesül a hallgatás—beleegyezés elve.*

Míg mindazon kérdésben, melyre a szerződni kívánó fél ajánlata vonatkozik, a feltételek egyértelműen rögzítik a biztosító jognyilatkozatát (és akaratát), a konkrét érték vonatkozásában a biztosító ilyen előzetes nyilatkozatot nem tett, *tehát a szerződés érvényességéhez elengedhetetlen a felek akaratának egyező nyilvánítása.*

Ez azt jelenti, hogy ha a biztosító a biztosított adatait elfogadja, úgy ezeknek megfelelően visszaigazolja a biztosítási értéket és ennek függvényében közli a biztosítási díjat (díjösszesítő elnevezésű, cégszerűen aláírt formanyomtatvány útján).

Ha a biztosító valamilyen kérdésben eltérően nyilatkozik a mezőgazdasági üzem által közölt adatoktól, úgy a *szerződés a nem kifogásolt részben* — vagyis, ahol a felek akarata találkozott — *létrejön és hatályosul,* a vitás kérdésben pedig a feleknek meg kell kísérelni az álláspontok egyeztetését, a vita kiküszöbölését. Ha megegyezésre nem jutnak, úgy a szerződés a vitatott tételt illetően közöttük nem jön létre és ez a hiány bírói úton nem pótolható, mivel a Ptk. 206. § (3) csak a teljes szerződés időszakos létrehozására ad lehetőséget, míg a 206. § (4) csak a nem lényeges kérdések tekintetében jogosítja fel a bíróságot a szerződési akarat pótlására.

A Legfelsőbb Bíróság egyik idézett ítéletében arra az álláspontra helyezkedik, hogy a biztosítónak csak meghatározott körben van növénybiztosítási érték egyoldalú meghatározása esetén elfogadási, illetőleg nyilatkozattételi joga. Ez a szemlélet ellentétes a polgári jog alapvető elvével, mely a szerződést csak egyező akarat nyilvánítása esetén tartja létrehozottnak, de ellentétes a speciális jogszabály a Ptk. 541. §-ának szabályaival is, mely lényeges körülmények változása esetén (márpedig a biztosítási érték és biztosítási díj változása ilyen!) a biztosítónak megadja a módosítás lehetőségét, ill. a *teljes szerződés megszüntetését* váltja ki a felek eltérő állásfoglalása.

Megítélésem szerint azonban egyes biztosítandó növényfélék értékének eltérő meghatáro-

[26] L. *Novotni:* Az Állami Biztosító képviselete a biztosítási szerződés megkötése és teljesítése során. Biztosítási Szemle, 1979. 11—12. sz.

[27] L. a Ptk. 30. § (2) bek. azon szabályát, mely szerint a szervezeti egység vezetője az egység rendeltetésszerű működése által meghatározott körben a jogi személy képviselőjeként jár el.

[28] A Miskolci Megyei Bíróság G. 40.570/1978. sz. ügye.

zása esetén nem a Ptk. 541. § szabályait[29] kell alkalmazni, mivel a felek érdeke és akarata a szerződésnek a megegyezés körében való fenntartására irányul, ezért az a helyes álláspont, hogy a *szerződés létrejött* és *funkcionál, de nem teljeskörűen, annyiban nem, amennyiben a felek nem tudtak megegyezésre jutni.*

5. A két fázisban létrejött szerződés rendeltetését csak akkor tudja betölteni, ha a *teljesítést megelőző, illetőleg teljesítési létszakában* is[30] *hatékonyan együttműködnek a felek.*

A teljesítést megelőző létszakban nagy jelentősége van — jelenleg az NNB—II. jelű módozatnál — a *szerződés módosításának.* A feleknek módjukban áll ugyanis a korábban közösen meghatározott hozamot magasabb, illetőleg alacsonyabb értékre változtatni. A kezdeményező a biztosított, de a biztosító elfogadó nyilatkozatáról a feltételek külön is rendelkeznek. A felek együttműködésének azért van jelentősége, mert az együttesen végzett ténymegállapítások, termésbecslések alapján lehet a szerződésben rögzített értékhez képest — az időközi termelési, természeti változások miatt — reálisabb hozamértéket kialakítani.

A biztosító teljesítésének egyik előfeltétele, hogy a biztosított gazdaság időben jelentse be a bekövetkezett biztosítási eseményeket, vegyen részt a kármegállapító szemlékben és közösen rögzítsék a felek a károsodott növényi kultúra jellemző adatait, a kárképet és a várható veszteség mértékét. Ebben a szakaszban a felek hatékony együttműködése kiküszöböli a későbbi vitákat és ezekkel együttjáró bizonyítási nehézségeket is.

Vitatható értékű azonban a szerződési feltételek azon szabálya, mely szerint a kárfelvételi jegyzőkönyvben megállapított kártérítési összeg (helyesebben biztosítási összeg) akkor tekintendő véglegesen „jóváhagyottnak", ha a biztosító a jegyzőkönyv felvételétől számított 30 napon belül nem tesz írásban eltérő nyilatkozatot (NNB—I. felt. B. 8. pont, NNB—II. felt. B. 20. pontja). A kárfelvételi jegyzőkönyv ugyanis a felek közös okirata, ennek során a biztosított képviseletét erre feljogosított személyek látják el, nyilatkozatainak tehát az okirat teljes hatályt tulajdonít. A biztosítónak is módjában áll az eljárás során képviseletét biztosítania, így indokolatlannak és a felek egyenjogúságával ellentétesnek látszik a kialakított függő jogi helyzet.

VII.

Fejtegetéseimnek összefoglalásaként annyit, hogy a növénybiztosítási szerződés népgazdasági jelentősége ellenére a jogtudomány a biztosítási szerződéssel összefüggő vizsgálatok (ha úgy tetszik, a biztosítási jog) mostohagyermeke, holott jogi sajátosságainak vizsgálata indokolt és időszerű.

A tanulmány célja nemcsak a jogi struktúra felvázolása volt, hanem az a cél is vezetett, hogy a szerződési rendszer átdolgozása, netán újtípusú biztosítási szabályzatok, egyben általános szerződési feltételek kidolgozása során elméletileg tisztább, a felek által jobban áttekinthető és a jogalkalmazó által egyértelműbben alkalmazható szerződési szabályozás szülessék. Ennek útja:

a) a jelenlegi sokrétű szabályozás helyett — a szabályzatok félretételével — egységes növénybiztosítási általános feltételek kidolgozása,

b) ezen belül a felek akaratát mindenben tiszteletbentartó, megegyezésen alapuló biztosítási értékmeghatározási módszer, a Ptk. 549. §-ának keretein belül.

Novotni Zoltán

[29] A Ptk. 541. §-ának szövegezése jellemző a biztosítási szerződés törvényi szabályozására. Itt is nyilvánvalóvá válik, hogy a törvény keletkezésének időpontjában csak az egy kockázatú és egyetlen vagyontárgyra kötött biztosítási szerződés lehetőségével számolt a jogalkotó, de jellemző az is, hogy a biztosítási szabályzatokat olyannak tekintette a törvényhozó, melyek az egyes biztosítási szerződésfajták tekintetében konkrét előírásokat tartalmaznak.

[30] A biztosítási szerződés létszakait elemzi Novotni: A biztosítási díj fizetésének elmulasztása és a biztosítási szerződés megszűnése c. tanulmányában (MJSZ Biztosítási Jogi Szakosztály 1980. febr. 27. ülésének vitaindító előadása).

Az eutanasia mint a jelen élő problémája

Valóban élő probléma-e az eutanasia, és mi értendő e különös hangzású szó fogalma alatt napjainkban? Ezekre a kérdésekre kíséreljük meg a válaszadást a hazai és külföldi orvosi és jogirodalomban megjelent álláspontok, nézetek összevetése alapján.

Fejtegetésünk elején szeretnénk megjegyezni, hogy a halállal kapcsolatos kérdések az emberi gondolkodás őskorától kezdve a morális, jogi és részben teológiai viták központi témáiként szerepeltek — s „tempora mutantur, et nos mutamur in illis" igazolásaként —, a XX. század legutóbbi évtizedeiben új vetületben jelentkezett a „ne ölj" parancsa annak következtében, hogy az emberi életfolyamatra befolyást gyakorolni képes természettudományok és ennek függvényében az orvostudományok is frontáttörésszerű fejlődésnek indultak.

A probléma élő voltát látszanak igazolni a közelmúltban ismeretessé vált esetek, és a velük kapcsolatban született bírósági döntések is.[1]

Szükségesnek mutatkozik egyértelműen körvonalazni az eutanasia általunk alapul vett fogalmát. E tekintetben az orvos- és jogtudomány mértékadó véleményeinek felfogását követve, az eredetre és keletkezésre vonatkozóan utalunk Horváth Tibor tanulmányára.[2] Az emberiség történetében már nagyon korán felmerült a szép, könnyű halál intézményesítésének igénye.[3] Az eutanasia fogalma az évszázadok folyamán bővült, gazdagodott, árnyaltabbá vált; sőt a mai értelmezés — éppen a bekövetkezett fejlődés miatt — már más fogalmakat helyez előtérbe, mint a korábbi felfogás. Elfogadott jogirodalmi álláspont szerint a XVIII. században vonult be a közgondolkodásba az eutanasia Francis Bacon által alkotott fogalma. A szó görög eredetű, jelentése szép halál (eu = szép, thanatos = halál). S Bacon szerint a gyógyíthatatlan beteg halálának meggyorsítását, vagy előidézését jelenti a beteg szenvedéseinek megrövidítése céljából.[4] Horváth nézete szerint az orvosi gyakorlatban és a közfelfogásban ennek a fogalomnak a jelentése árnyaltabb; jelenti: 1. „a legszélesebb értelemben minden »csökkent értékű ember« életének elvételét, ideértve az elmebetegeket, szellemileg vagy testileg károsodott csecsemőket, öregeket; 2. a gyógyíthatatlan és elviselhetetlen fájdalmakban szenvedő, végstádiumba jutott betegek halálának siettetését; 3. a legszűkebb értelemben pedig a halálkínok enyhítését, a halál siettetése nélkül".[5]

I.

Egyetértve Horváth véleményével, a fogalommeghatározásban a 3. pontban említett változat nem képez büntetőjogi problémát, ugyanis a hatályos orvosi rendtartás elvei alapján a halál siettetése nélkül a halálkínok enyhítése nemcsak megengedett, hanem egyben kötelező feladata is az orvosnak.[6] Az 1. pont alatti esetcsoport egyben a kényszer jellegű eutanasiát is jelenti, amelynek gondolatát az egyetemes szocialista jogfelfogás egyértelműen elveti, s megengedhetőségét teljes mértékben kizárja. E tekintetben utalunk a német fasizmus ún. eutanasia-programjára, amely egyértelműen igazolta, hogy az emberi társadalom alapnormái áthághatatlanok, azoknak megsértése beláthatatlan következményekkel járhat.[7]

Tanulmányunkban a 2. pontban foglaltakat értjük eutanasia-fogalom alatt, és elsősorban ezzel foglalkozunk.

A témában publikáló szerzők sajnos nem egyértelműen és azonos módon használják a fogalmat, így pl. Ferencz Zoltán és Korinek László: Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanasia értelmezésében című tanulmányukban klasszikus felfogás fogalmat használnak, amely nem teljes mértékben azonos az előbbiekben irányadóként említett fogalommeghatározás 2. pontjában meghatározottakkal. A most hivatkozott szerzők a klasszikus fogalmon kívül megkülönböztetnek az orvostudomány fejlődése révén előállott különleges állapotot — amikor már kizárólag a reanimációs készülék tartja fenn a beteg életfunkcióit —, melyet a passzív eutanasia fogalmi körébe sorolnak.

Nézetünk szerint nem látszik elég meggyőzőnek szerzők azon érvelése, amellyel bizonyítani kívánják, hogy „... mérlegelést hajt végre az állampolgár — esetünkben a gyógyító orvos — kritikus szituációkban és ezekben az esetekben az emberi élet értéke bizonyos fokig relatív lesz, ... *és az emberi életek nem szükségszerűen azonos értékűek minden esetben.*" E konklúzió kimondását megelőzően a szerzők egy általuk felállított spekulatív szituáció soron keresztül próbálják bizonyítani következtetéseik helyességét. Véleményünk szerint a felhozott esetek egyértelműen a büntető jogszabályok „végszükség intézmény"-e alá szubszumálhatók, s így azokból egyáltalán nem vonható le az idézett következtetés.[8] Vitatjuk szerzők azon álláspontjának helyességét is, mely szerint „... az orvosnak mindent el kell követnie, ami tőle telik, hogy betegét meggyógyítsa, nem kell azonban minden tőle telhetőt megtennie annak érdekében, hogy a ... halált elodázza, ha munkaerejével, vagy technikájával jobb prognózisú emberi életet menthet meg."[9]

Nézetünk szerint ezen elvi kinyilatkoztatás — azon túl, hogy megfogalmazásában sem pontos — félreérthető, és ellentétben áll a kodifi-

[1] Lásd pl.: Nagoya-i (Japán) fellebbviteli bíróság ítéletét az eutanasia végzésének feltételeiről; közli: Medical News-Japan, J. A. M. A. 1963. évi, 183. évf. 8. sz. 713. old.; illetve Geertrui — de Postman van Boven orvosnő esete; *mindezeket idézi: Ferencz* Zoltán és *Korinek* László: Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanasia értelmezésében. Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 312. old. *Lásd továbbá:* Karen Ann Quinlain ügye az USA-ban. Mérleg 1976. 11. sz. 161—182 old.; vagy a francia Eric Boizel esete, közli: Paris Match 1446. 1977. febr. 11-i sz. 37—41. old.

[2] Lásd: *Horváth* Tibor: Eutanasia és büntetőjog. Állam és Jogtudomány, 1972. 1. sz. 48 és köv. old.

[3] Lásd: *Mórus* Tamás: Utópia. Gondolat, 1967. 127. old. *Kiemeli még: Horváth* T.: Eutanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája. Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 644. old.

[4] *A fogalmat idézi: Horváth* T.: Eutanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája c. tanulmányban. Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 644. old.

[5] *Horváth* T.: I. m. 644. old.

[6] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43. és köv. §-ai, Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye. 1945—1977. I. köt. 188. old.

[7] Mindezeket lásd részletesebben: *Horváth* T.: I. m. 644. old.

[8] *Ferencz Z.—Korinek L.:* Etikai és büntetőpolitikai meggondolások az eutanasia értelmezésében, Jogtudományi Közlöny, 1978. 6. sz. 314. old.

[9] *Ferencz Z.—Korinek* L.: I. m. 314. old.

kált orvos-etikai álláspontttal, amely szerint „... az orvos az általa gyógyíthatatlannak vélt beteget is a legnagyobb gondossággal köteles gyógykezelni..."[10] További ellenérvként hozható fel Petri Gábor: „Az orvos dilemmája" napjainkban című tanulmányában kifejtett gondolatsor — mellyel teljes mértékben egyetértünk, s szerzővel együtt hangsúlyozzuk: „... az orvosi hivatástól hagyományosan elválaszthatatlan az emberi élet feltétlen, idealisztikusan abszolút jellegű tisztelete...; az etika azt parancsolja az orvosnak, hogy mindazt tegye meg a betegért, amit lehet, nemcsak azt, amit ő tud...", s végül döntése meghozatalánál az orvos „... erkölcsi állásfoglalását támogatja a tudomány által szolgáltatott ismeret, amely az állapot irreversibilitásának megítélésében a tévedés lehetőségét minimálisra korlátozza. Ebben a speciális és nehéz helyzetben az orvosnak tudnia kell, hogy etikája nemcsak az erkölcsiségére, hanem a tudományára is támaszkodik, és az orvosi etika végső soron a kettő synthésisét jelenti."[11]

Nézetünk helyességének igazolására idézzük még Magyar Imre álláspontját: „... a halál ellen az orvosnak mindenkor küzdenie kell, nyugodt lélekkel kell azonban beletörődnie abba is, hogy a küzdelem néha sikertelen. Ilyenkor azonban az orvos nem hagyhatja ott gyáván és közömbösen a csatateret. El kell követnie mindent, hogy — vesztesen is — megkönnyítse az élet befejeződését."[12]

Hangsúlyozzuk: az orvos feladata csak az idézetben foglalt határig terjed, és nem tovább!

Ferencz és Korinek tanulmányukban foglalkoznak azzal a kérdéssel: eutanasiának tekinthető-e, ha az orvos nem avatkozik be a betegség feltartóztathatatlan menetébe, amennyiben tisztában van azzal, hogy csak hátráltatni tudja a halált, de a beteget már meggyógyítani nem?

Vitathatónak véljük magát, az ilyen megfogalmazásban történt kérdésfelvetést is éppen arra a gyakorlati tapasztalati tényre tekintettel, hogy az orvosi gyakorlatban még sajnos ma sem megy ritkaságszámba a betegség prognózisában megnyilvánuló tévedés.

Méginkább vitathatónak érezzük szerzőknek a kérdésre adott válaszát. Ebben ők hivatkoznak XII. Pius pápának az anestesiológusok kongresszusán 1957-ben kifejtett álláspontjára; „... mivel a család rendszerint csak a rendes eszközök alkalmazására köteles, jogosan követelheti, hogy a fölélesztés igyekezetével hagyjon fel az orvos, ha az olyan terhekkel jár, amilyeneket lelkiismeretesen nem lehet elvárni. Ilyen esetben az orvos jogosan beleegyezhet a kérésbe. Ekkor sem eutanasiáról, sem pedig a beteg életének szándékos kioltásáról nem lehet beszélni, mert a halál a beteg állapotának, és nem a „rendkívülinek" vagy alkalmatlannak ítélt kezelés megvonásának a következménye."[13]

Nem vonjuk kétségbe, hogy 1957-ben a pápa kinyilatkoztatott véleménye jelentős volt — tekintettel arra, hogy az eutanasia kérdésének erkölcsi vonatkozásait, és annak vallásetikai megközelítését jó néhány államban nagyrészt azonos módon értékelték —, de a több mint két évtizedes orvostudományi fejlődés eredményeként a „rendkívüli eszköz" fogalma egyre relatívabbá vált, s napjainkban talán még nehezebb megvonni a biztos határvonalat, vajon mely gyógyeszközök minősíthetők még annak?

Erre tekintettel szerzők idézett hivatkozását — válaszként — nem tartjuk elég meggyőzőnek.

Egyetértünk szerzőkkel abban, hogy a reanimációs készülék kikapcsolása, vagy nem alkalmazásának problémaköre megkülönböztetendő — a számos hasonló vonás ellenére is — a hagyományos értelemben vett eutanasiától, de a megokolást illetően ismét ellentétes nézeten vagyunk. Nevezetesen, nem látjuk bizonyítottnak, vajon a jelenleg alkalmazott gyógymódok — s közöttük a mai fájdalomcsillapítási lehetőségek — miért zárnák ki, vagy szorítanák háttérbe a beteg iránt megnyilvánuló szánalmat? Nézetünk szerint a jelenleg alkalmazott gyógymódok objektív tényezők, míg a beteg iránti szánalomérzés kiváltódása nem vitásan az emberi szubjektumban gyökerezhet, s az előbbi objektív tényezőtől függetlenül is megnyilvánulhat.

Nem látjuk elég meggyőzőnek szerzők azon aggodalmának létjogosultságát sem, mely szerint: „... ha a felszíni hasonlóság elismerésével elfogadjuk az eutanasia fogalmának kiterjesztését a reanimációs készülék kikapcsolására, ill. a kezelés be nem vezetésére, úgy az az újabb tudományos eszközök alkalmazásának előzetes fogalmi gátja lesz. Épp ezért ... amikor az orvos látja a céltalan küzdelmet, ... s csak megengedi a halál korábbi időpontjában történő beállát, és nem okozza azt, a jogi szabályozás nem kényszeríthet, és nem tarthat jó szándékú orvost még csak formálisan sem bűnözőnek."[14] Ezzel az érveléssel egyetérteni nem tudunk, ugyanis a reanimációs készülék használatának, kikapcsolása megengedhetőségének igen szigorú, tudományosan megalapozott szabályai vannak. Ak-

[10] Az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 43. § (2) bek. Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye, 1945—1977. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1978. I. köt. 188. old.

[11] *Petri* Gábor: Az orvos dilemmája napjainkban. Orvosképzés, 1970. 45. évf. 243. és köv. old.

[12] *Magyar* Imre: Az orvos és a halál. Orvosi Hetilap, 1970. 111. évf. 3014. old.

[13] *Ferencz* Z.—*Korinek* L.: I. m. 314. old.; illetve The Prolongation of Life. An allocution of Pope Pius XII. to an International Congress of Anesthesiologists. 1957. nov. 24.

[14] Lásd részletesebben: *Dezső* L.: Eutanasia, avagy az orvosi etika válsága? c. tanulmányát. Orvosi Hetilap, 1976. 117. évf. 22. sz. 1327. old., illetve *Rüping*, H.: Sterbehilfe und „gelenkte Sterblichkeit". Deutsche Medizinische Wochenschrift, 1976. 101. 36. 1332—1335. old., *kiemeli mindezeket: Ferenz* Z.—*Korinek* L.: I. m. 315. old.

kor és csakis akkor megengedett a gép kikapcsolása, s ezáltal az abban elhelyezett személy mesterségesen fenntartott életfunkcióinak beszüntetése, *ha a kezelő orvos, illetve az orvosi team a beteg disszociált agyi halálának kritikus szimptomáit egyértelműen regisztrálja.* A halál beállta tekintetében nélkülözhetetlen a tudományos meggyőződés, tehát a tényállapotról történő megbizonyosodás. Ellenkező esetben ugyanis egy még pislákoló emberi életet szüntetne meg esetleg az orvos tevőleges magatartásával. Bizonyítani sem szükséges példákkal hány és hány esetben fordult már elő, hogy a klinikai halál beállta után, a reanimációs készülék alkalmazása révén visszatértek a természetes életfunkciók, s a beteg felgyógyult.

Fent kifejtettek értelmében elfogadhatatlannak érezzük szerzőknek e témával kapcsolatban tett azon kijelentését, hogy „... a jogi szabályozás soha sem lehet kerékkötője a technikai haladásnak..."[15] Elfogadhatatlannak véljük e kijelentést, mert szilárd meggyőződésünk, hogy a jogi szabályozás sem elvi szinten, sem részletszabályokban nem nyithat még kiskaput sem az emberi élettel történő kísérletezésnek. Ha ugyanis nem ezt az elvet vallanánk, akkor feloldhatatlan ellentétbe kerülnénk azon szocialista társadalmi — morális — és jogi alapelvvel, amely szerint az emberi élet védelme mindenek fölött áll, bármilyen más érdekkel áll szemben, úgy az emberi élet abszolút értékéhez kétség nem férhet. Érvelésünk alátámasztásaként hivatkozunk arra is, hogy az orvosetika kodifikált parancsa értelmében az orvosnak a gyógyíthatatlan beteget is a legnagyobb körültekintéssel és odaadással kell gyógykezelnie, nem adhatja fel a halállal szembeni küzdelmet mindaddig, amíg a legcsekélyebb remény is fennáll a beteg megmentésére.

Ferencz és Korinek az eutanasia büntetőpolitikai és büntetődogmatikai relevanciáit is megvonja, s az eutanasia klasszikus formája tekintetében kijelenti: „... az alapvető társadalmi érdekek mind az eutanasia ellen szólnak, s ezeknek alá kell vetni az eutanasia mellett szóló, többnyire egyéni érdekeket."[16] Ezzel teljes mértékben egyetértünk. A második esetben viszont — amikor is a beteg életfunkcióit már kizárólagosan a reanimációs készülék tartja fenn, melynek kikapcsolása egyúttal a beteg halálát is jelenti, és amely nézetünk szerint a passzív eutanasia fogalmi körébe tartozhat — szerzők úgy vélik, hogy ilyen esetben „az emberi élet védelméhez fűződő döntő társadalmi érdek nem áll a megoldás útjában, aminek oka, hogy a halál jövőbeni bekövetkezésének ideje itt már ellentmondást nem tűrően megállapítható."[17] Hozzáfűzik e véleményükhöz, hogy az eutanasia tilalmára vonatkozó elvi álláspontjuk fenntartása mellett a most tárgyalt, és ehhez hasonló eseteket nem tekintik eutanasiának.[18] Ezzel az állásponttal egyetérteni nem tudunk — amellett, hogy szerzők tanulmányukban korábban kifejtett álláspontjukkal is ellentétbe kerülnek —, s ez az indoklás nézetünk szerint meggyőzőnek sem nevezhető. A kérdés megítélését tartalmazó véleményünket tanulmányunk későbbi részében kívánjuk kifejteni, a meghivatkozni kívánt művek elvi tételeinek ismertetését követően.

Blasszauer Béla — Eutanasia: érvek és ellenérvek című — tanulmányában[19] felvázolja a fogalom jelentését, az eutanasiát támogató, illetve ellene felhozott véleményeket, valamint tárgyalja a kérdés felmerülésének lehetséges okait is. Véleménye szerint: egyértelművé kell tenni, mit értünk az eutanasia-fogalom alatt, illetve annak aktív és passzív alakzatán, s ezt követően lehet csak a kérdésről mélyebb értelmű vitát nyitni, amelyben az irodalmi forrásokban jelentkező ellentmondások esetleg feloldásra, vagy tudományos szintű megválaszolásra kerülhetnek. Egyetértünk szerzővel abban, hogy e probléma napjainkban is élő, s Magyarországon egyre inkább azzá lesz. Jól bizonyítják ezt szerző publikált felmérései is. Tanulmányában a jelenleg hozzáférhető irodalom bőséges forrásanyagát sorakoztatja fel Blasszauer, s a megfogalmazás érzékelteti véleményét is.

Nézetünk szerint is megnehezült az euthanasia fogalmának egyértelmű meghatározása, a különböző jogterületekről származó új fogalmak beiktatódásával (gondolunk itt például: a katothanasia, az ún. negatív eutanasia, az orthothanasia stb. fogalmaira).[20] Helyesnek ítéljük meg azt a megállapítását, hogy ezek az újonnan alkotott fogalmak, illetve azok különböző szintű összeszövődése szinte már eszmei zűrzavart, torzítást és nem utolsósorban nagyfokú ködösítést eredményezett a vizsgált témában.

II.

Visszatérve az alapkérdéshez — az eutanasia etikai és büntetőjogi megítélésének problémájához — úgy véljük: bizonyos fokú különbségtétel indokolt az aktív, illetve passzív eutanasia elbírálását illetően. Megjegyezzük ugyanakkor, elvi szinten mindkettőnél egységes és határozott az álláspontunk: az orvos a Hypokrates-i eskü értelmében a gyógyításra esküdött, ebből következően nem lehet ő embertársai halálának potenciális okozója, mert ez esetben az orvosi etika és az eskü szellemével ellentétben cselekednék!

Boldizsár Ferenc — Eutanasia — Igen? Nem? című tanulmányában felveti a kérdést:

[15] *Ferencz Z.—Korinek L.*: I. m. 315. old.
[16] *Ferencz Z.—Korinek L.*: I. m. 316. old.
[17] *Ferencz Z.—Korinek L.*: I. m. 316. old.
[18] *Ferencz Z.—Korinek L.*: I. m. 316. old.
[19] *Blasszauer Béla:* Eutanasia: érvek és ellenérvek. Valóság, 1980. 4. sz. 61. és köv. old.
[20] *Blasszauer B.*: I. m. 63., 65., illetve 72. old.

„Mit tegyen... az orvos egy végstádiumba jutott beteggel, akinél nincs többé remény arra, hogy akárcsak átmenetileg is javuljon az állapota és nagy fájdalmakban szenved?" Később, fejtegetéséből arra a következtetésre jut, hogy „... az orvosi gyakorlatban a gyógyíthatatlan beteg halálát — akár bevallottan, akár hallgatólagosan — mind passzivitással, mind tevékenységgel siettetik és ez a ténykedés etikailag igazolható is". Tanulmányában kifejtett állásfoglalása még határozottabb: „A kórfolyamat előrehaladásával a fájdalomcsillapító adása mind nagyobb mennyiségben válhat szükségessé. Ha az orvos ilyenkor úgy látja, hogy betege helyzete... reménytelen... elfogadhatóbb lenne, hogy más orvosokkal konzultálva... egyetlen injekcióval oldja meg a problémát... a beteg további életbentartása már senki szempontjából sem értelmes..."[21]

Vitakérdésünk egyik jelentős területén, az aktív cselekvés által elkövetett eutanasiánál nyilvánította ezt a véleményt Boldizsár, amelylyel vitába kell szállnunk. Szerző érvelése nézetünk szerint nem látszik elég meggyőzőnek, s ezért nem szolgáltat bizonyítékot az általa kifejtettek megalapozására. Rendkívül hidegen fogalmazza meg Boldizsár az álláspontját alátámasztani igyekvő kijelentéseit, melyekből nézetünk szerint hiányzik az orvosetika szelleme is. Csak ilyenként tudjuk felfogni azt az indoklását, mely szerint „a társadalomnak sem áll érdekében az ilyen beteg további fenntartása, mert ez már csak hiábavaló költségeket jelent és elvonja az anyagi eszközöket és az emberi energiát más, gyógyítható betegektől".[22] Miként lehet ezt a kijelentést minősíteni?! — amikor közismert, hogy ez a vélemény szöges ellentétben áll az orvosetika kodifikált, parancs jellegű kinyilatkoztatásával. Véleményünk szerint a halálos dózis beadása még ilyen esetben sem lehet megengedett, ugyanis ez ellenkeznék azzal a jogi és orvosetikai alapelvvel, amely szerint az orvos a gyógyításra esküdött, következésképpen tevőleges cselekedetével nem okozhatja a rábízott beteg halálát.

Horváth a már többször hivatkozott tanulmányában írja: „... az orvos jogosan jár el, ha tudományos meggyőződése alapján, adott esetben tevékenységének súlypontját a végstádiumba jutott beteg fájdalmainak csillapítására helyezi, még akkor is, ha tudatában van az elkerülhetetlen halál közeli valószínűségének." Ezen álláspontjának indoklásaiként megemlíti: „... a jognak biztosítania kell a társadalmi érdekkel összhangban a kiutat a lelkiismereti dilemmából. Ez pedig csak akként lehetséges, ha elismerjük, hogy az orvos szabadon választhat tudományos és etikai meggyőződése alapján a kétirányú kötelezettség között és választása miatt neki nem tehető szemrehányás. Jogilag fogalmazva: az ilyen helyzetben létrejött magatartás jogellenességét kizárja a társadalmilag elismert egyenrangú érdekek kollíziója."[23] Ezzel egyetértünk, de megjegyezni kívánjuk: abban az esetben, ha az orvos tudata átfogja, hogy a fájdalomcsillapítás adott esetben az igen nagy mennyiségű dózis miatt egyben a beteg azonnali halálát is jelenti, akkor etikátlan és egyben jogellenes e nagy mennyiségű dózis beadása! Tökéletesen osztjuk Horváth nézetét abban, hogy e kérdés megítélésében a nyugati etikai kérdésekkel foglalkozó szakirodalom ún. „kettős hatás" elvét alkalmazni nem lehet. Ezt az elvet akként fogalmazzák meg, hogy az orvos nem tartozik felelősséggel a beállott halálért, ha a végstádiumba jutott betegnek a fájdalomcsillapítás egyre növekvő dózisú rendjén lényegében már halálos dózist ad be, ugyanis az orvos elsődleges akarata a fájdalmak enyhítésére irányul, amelyet el is ér, s csupán csak másodlagos hatás az, hogy a beteg esetleg meghal. Véleményünk szerint ez a szándéketikai kérdésmegközelítés a büntetőjogi gondolkodásban elvi és gyakorlati okokból egyaránt elvetendő — többek között az orvosi szándék irányának bizonyítási nehézségei miatt —, ugyanis a büntetőjogi gondolkodás eredményközpontú, s ezzel az előbb vázolt gondolkodásmód összeegyeztethetetlen.

A „megváltó injekció" tekintetében szilárd meggyőződésünk: — s ebben Horváth véleményét elfogadjuk —,[24] ha az orvos nem a fájdalomcsillapítás növekvő dózisú rendjén, hanem egyes-egyedül az iszonyú szenvedésektől megváltó halál siettetése, illetve eszközlése céljából adja betegének a halálos mennyiségű dózist, akkor ez bűncselekmény, jogellenes magatartás, amelyet az orvosetika és a büntetőjog normái egyaránt tilalmaznak! Szerintünk nem mentesítheti e tekintetben az orvost az sem, ha a beteg könyörgése, vagy a hozzátartozók kérése, illetőleg beleegyezése alapján cselekedett.

Angolszász jogterületen több évtizedes múltja van már az eutanasia legalizálására irányuló törvényhozói törekvéseknek. Közös jellemzőjük olyan jogi garanciák felállítása, amelyek kizárnák a visszaélések lehetőségeit. Később az az irányzat jutott érvényre, mely szerint a jognak csak azt kell kimondania: az orvos nem követ el bűncselekményt, ha „a fájdalmak csillapítása érdekében betegének olyan gyógyszert ad be, amely a fájdalom csillapítása mellett korlátozza az élet meghosszabbítására tett erőfeszítések hatását, feltéve, hogy a betegség gyógyíthatatlan és halálos jellegű, és az orvos jóhiszeműen a beteg szenvedésének csökkentése végett cselekedett".[25] Egy-két kivételtől

[21] *Boldizsár* F.: Eutanasia — Igen? Nem? Valóság, 1970. 10. sz. 85—87. old. *kiemeli még: Horváth* T.: Eutanasia — az orvosetika és a büntetőjog dilemmája. Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 647. old.

[22] *Boldizsár* F.: I. m. 87. old.

[23] *Horváth* T.: I. m. 649. old.

[24] *Horváth* T.: I. m. 649. old.

[25] *Idézi mindezeket: Horváth* T.: I. m. 649. old.

eltekintve[26] nem talált általános elfogadásra az eutanasia legalizálásának igénye, bár kétségtelen tény, hogy az erre irányuló tendencia — különösen orvoskörökben — egyre erősebbé válik.

Boldizsár említett tanulmányában írja: „az orvosok e konfliktus hatására hajlamosak téves általánosításra és állítják, hogy a halál körüli jelenlegi ellentmondásos és tisztázatlan helyzet fő oka az, hogy ... az etika és az erkölcs nem követte megfelelően a tudományok, az orvostudomány, a társadalom fejlődését".[27] A kérdést vizsgálva Horváth kifejti: „ezen érvelés szerint a konfliktus nem az orvostudomány gyógyító feladata és az adott esetben a halál elkerülhetetlensége között van, hanem az orvostudomány fejlettsége és az erkölcsben, jogban megtestesülő társadalmi felfogás között. A jogtól igénylik annak eldöntését, „hogy a medicina milyen álláspontot foglaljon el azokkal szemben, akik képtelenek arra, hogy a személyiség... funkcióját betöltsék... S így akarva-akaratlanul visszatérnek az utilitalista tételhez: az élet értéke hasznosságában van, az emberi élet fenntartása értelmetlen, ha képtelen betölteni társadalmi funkcióját."[28] Tökéletesen egyetértünk Horváth nézetével: ezt az elvet el kell utasítani, mert az ellenkezik a szocialista társadalom alapvető elveivel, s az ezekre épülő jogi—orvosetikai—morális normatívákkal egyaránt! Nem mélyedve a kérdés részletezésébe, mindenképpen megemlítendőnek véljük: a társadalomban él az a meggyőződés, mely szerint „... az orvosi hivatás alapvető feladata az élet szolgálata a halállal szemben."[29]

Vitatva Ferencz—Korinek álláspontját, megítélésünk szerint indokoltnak látszik — osztva Horváth nézetét — az orvostudomány fejlődése révén előállott helyzetek pontos megítélése érdekében speciális, ún. „orvosi bűncselekmény" beépítése a hatályos büntetőjog normái közé.[30] Ez biztosítéka lehet Magyarországon a közeljövőben minden bizonnyal problémaként felmerülő orvostudományi esetek egyöntetű, és biztos talajon álló megítélésének. Annyira speciális ez a helyzet, hogy a hatályos büntetőtörvénykönyv egyetlen szakasza sem adhat erre tökéletes eligazítást, illetve ez az eset egyetlen megalkotott tényállás alá sem szubszumálható.[31]

A reanimációs és resustitációs eljárások legújabb eredményeit figyelembe véve — érintve itt a szerv- és szövetplantáció terrénumát is — szilárd meggyőződésünk, hogy a tudományoknak a szervpótlás terén — a jelenleg alkalmazott átültetési technika helyett — az ún. fenoscópiai irányba kellene erőteljesen fejleszteniük kutatásaikat. Ez a jelenlegi gyakorlatnál sokkal kevesebb veszélyt és lelkiismereti konfliktust eredményezhet, nem beszélve a jóvátehetetlen tévedésekről.[32]

Véleményünket összegezve kijelentjük: az aktív eutanasia jogellenes, bűnös cselekedet, ellenkezik a szocialista társadalmi és jogi elvekkel, ezért az büntetendő, mégpedig az emberölés tényállásának keretében és az általánosan elfogadott büntetőjogi elvek szerint.

A passzív eutanasia eseteinek megítélése már korántsem ilyen egyszerű. Büntető törvénykönyvünkben elvi éllel került megfogalmazásra a segítségnyújtási kötelezettség. A Btk. 172. §-hoz fűzött miniszteri indokolás is kiemeli: „... minden polgártól megkövetelhető, hogy sérült, illetve az életet vagy testi épséget közvetlenül veszélyeztető helyzetbe került személynek tőle elvárható segítséget nyújtson."[33] Témánk tekintetében a hangsúly a segítségnyújtó részéről *elvárható segítségre* helyezhető. S éppen ez az elvárható segítségnyújtási követelmény az, ami ötvöződve az orvosi etika nemesveretű fogalmának összetevőivel, mindenkor

[26] Lásd pl.: Bolgár BTK 121. §, ill. Lengyel BTK 150. cikk. — Európai Szocialista Országok Büntetőtörvénykönyvei. Bp. 1973. I. köt. 173. és 179. old., ill. USA — Kalifornia Állam Büntetőtörvénykönyve. 127. cikk, közli: International Harald Tribune, 1977. 32 016. sz. 7. old.

[27] *Boldizsár* F.: I. m. 89. old.

[28] *Boldizsár* F.: Eutanasia: Igen? Nem? Valóság, 1970. 10. sz. 90. old. *kiemeli még: Horváth* T.: I. m. 651. old. A fenti idézet kapcsán megjegyezni kívánjuk, hogy Boldizsár álláspontját a marxizmus klasszikusaira hivatkozva igyekszik megalapozni, nézetünk szerint azonban az ilyen felfogás, az ilyen álláspontkialakítás a marxizmus vulgáris értelmezése lenne, az ilyen álláspont megalapozására a marxizmus tiszta tételeit felhasználni nem lehet. Ha elfogadnánk Boldizsár kifejtett nézetét, akkor ezzel kimondanánk a társadalomban élő, de fizikai, pszichikai állapotuknál fogva a társadalom érdekeit előmozdítani nem tudó embertársainkra a halálos ítéletet, ez pedig vitathatatlanul ellentétben áll a szocialista társadalom alapnormáival, s továbbmenve magával a szocialista társadalom lényegével is. Boldizsár indoklása már csak azért sem fogadható el, mert legjobb esetben is arra a félreértésre ad alkalmat, mintha a marxizmus igenelhetné célszerűségi okokból a társadalom megszabadítását a reá nézve csak terhet jelentő személyektől. Boldizsár szerint feltétlenül szükséges felülvizsgálni a társadalom és a medicina álláspontját az olyan személyekkel szemben, akik képtelenek arra, hogy a személyiség idézett funkcióját betöltsék, tehát ő nem ért egyet a jelenlegi kodifikált állásponttal. Márpedig az erkölcs és a jog régen elutasította az idézetben foglalt szemléletű választ, ugyanis a szocialista társadalom elvei alapján az emberi élet értékének nem lehetnek „mennyiségi" vagy „minőségi" értékmérői, másként fogalmazva az emberi élet értékéről nem a konkrét hasznosság alapján kell ítéletet alkotni!

[29] *Horváth* T.: I. m. 651. old.

[30] *Horváth* T.: I. m. 647. old.

[31] *Vesd össze: Horváth* T.: I. m. 647. és köv. old., ill. *Horváth* T.—*Viski* László: A biológia és az orvostudományok fejlődésének hatása a büntetőjogra. Állam és jogtudomány, 1969. XII. évf. 4. sz. 622. old.

[32] *Lásd pl.* Az 1977. évben Angliában végrehajtott balsikerű vese átültetés nemzetközi visszhangjára a London Times 1977. évi novemberi szám 7. és 8. oldalát; illetve az alábbi esetfelsorolásokat: Zentralblatt Rechts-Medizin 00422; 01671 ism. 10/1976.; 1020 sz. ism. 9/1975.; 1481 sz. ism. 8/1974—75.; 1095 sz. ism. 5/1972—73.

[33] Büntető Törvénykönyv (összeállította Kádár K.—Moldoványi Gy.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1979. 230. old.

biztos iránytűként szolgálhat az orvosi cselekvés irányultságára is, természetesen az objektív szituáció és segítségnyújtási lehetőségek messzemenő figyelembevétele mellett.

Korábban említést tettünk arról: indokoltnak vélnénk, speciális, ún. „orvosi bűncselekmény" beépítését a hatályos büntetőjog normái közé. E tekintetben — bár kétségtelen tény, hogy az orvosi etika mindennapos buktatói nem mindig abban a sávban helyezkednek el, melyben a büntető törvénykönyv szakaszai meghatározzák a vétkesség fogalmát, hanem legtöbbször a lelkiismeret spektrumának „láthatatlan" részében — is az a meggyőződésünk, ha az említett bűncselekmény megalkotásra kerül, annak elvi alapjai között feltétlenül szerepelnie kell az elvárható segítségnyújtás követelményének.

Felismerve és elfogadva azt a tényt, hogy a jog szabályzó szerepe a vizsgált esetekben csakis az orvosi etika elveivel együttesen juthat érvényre — Petri említett tanulmányát idézve —, hangsúlyozzuk: „... az orvosi etika fogalmában sok mindennek helye van, de a lényeget minden bizonnyal az emberi élet feltétlen tisztelete jelenti. Az orvos erkölcsi érzületéről és tudásáról együtt van szó ebben a fogalomban, amely az orvosi tevékenység »kategorikus imperativus«-a, amely jobban köt, mint a szokások, szorosabban kötelez, mint a büntető paragrafus, és — szerencsére — olykor erősebb a halálnál is."[34]

Végül, de nem utolsósorban, elvi éllel jelentjük ki a passzív eutanasia megítélését illetően: orvosetikai és jogi szempontból óriási különbség van a halálba való segítés és a halálnál való segítés között, a kettő felcserélése a Hypokrates-i eskü szellemének sutbavetését, az orvosi etika elveinek durva megsértését jelentené! Ebből következően az orvos csak „... a halál syndromájának megbízható kialakulása esetén kapcsolhatja ki a respirátort, s ez esetben nem minősülhet foglalkozás körében elkövetett mulasztásnak, negatív eutanasiának, vagy emberölésnek, csupán a tényekből levont józan következtetésnek és magatartásnak".[35]

Nézetünk szerint a tudományos fejlődés hazánkban is sürgető szükségességként követeli meg vitatott témánk tekintetében a hatályos, normatív instrukciók és tantételek pontosítását, melyhez kívántunk szerény ismereteink alapján némi segítséget nyújtani.

Monori Bulcs

[34] *Petri* G.: Az orvos dilemmája napjainkban. Orvosképzés, 1975. 45. évf. 245. old.

[35] *Walsa*, R.: Resuscitatio, cerebralis halál és szervtransplantatiók. Orvosi Hetilap, 1970. 111. évf. 3007. old., ill. *lásd részletesebben: Szuthovszky* Gy.—*Potondi* A.: Mentőorvos-továbbképzés. 9. Bp. 1968. 355. és köv. old.

A nemesi tulajdon kötöttségei

A tulajdon teljessége (plena potestas) már a római jogban sem jelentette a tulajdon korlátlanságát. A tulajdonos csak azok között a határok között tehetett mindent dolgával, amelyeket a törvény — a közérdek és mások jogos érdekeinek védelme szempontjából — előírt. E korlátok lehettek közérdekűek (pl. a parti telkek közhasználata, építkezési kötöttségek, ásványkutatás), származhattak a szomszédjogból (pl. limes, vízlefolyás stb.), lehetett elidegenítési (átruházási, zálogjog terhelési) tilalom, de következhetett önkorlátozásból (pl. haszonélvezetbe adásból) is. Előfordult, hogy a dolgon fennálló tulajdonjog több ember között oszlott meg (condominium), vagyis nem a dolog, hanem a jog volt megosztva a társak között.[1] A római jog tulajdonfogalma erősen átalakult a feudális földtulajdon esetében, amely annyira korlátozott, hogy nem sok köze van a római jog tulajdonához.[2]

A feudális földtulajdon tehát a római jogi földtulajdonnál sokkal kötöttebb és korlátozottabb: jogviszony egyrészt a király és a nemes, másrészt a nemes és a jobbágy között. A tulajdon alanya többé nemcsak a birtokos egyén, hanem adott esetben a nemzetsége is.[3] Werbőczi szerint ugyan a nemesi tulajdonosok földbirtokaik határán belül a jogokkal és az azokból folyó jövedelmekkel mindenkor szabadon élhetnek, ez azonban inkább a használati, mint a rendelkezési jogot fejezte ki. Frank Ignác nem a teljes szabadsággal bírt nemesi jószágot, hanem az ősi és egyéb javak közti különbséget[4] hangsúlyozza. Wenzel Gusztáv szerint a tulajdonos szabad intézkedési jogát igen szűk keretek közé szorította adományi jószágokban a korona háramlási joga, ősi birtokban pedig a családbeliek joga.[5] Egyetérthetünk Eckhart Ferenc megfogalmazásával: korlátlan jogú rendelkezés a magyar jogban csak az ingókra és a szerzett ingatlanokra vonatkozólag volt.[6]

[1] *Marton* Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bp. 1963. Instituciók. 129—130. old.

[2] *Bróz* Róbert—*Pólay* Elemér: Római jog. Bp. 1974. 274. old.

[3] *Eörsi* Gyula: A tulajdonjog fejlődése. Bp. 1951. 127. old.

[4] Trip. I. 9. 5. §. *Frank* Ignác: A közigazság törvénye Magyarhonban. I. Buda, 1845. 196. old.

[5] *Wenzel* Gusztáv: A magyar magánjog rendszere. Bp. 1885. II. 90. old.

[6] *Eckhart* Ferenc: Magyar alkotmány és jogtörténet. Bp. 1946. 342. old.

A magyar jog megkülönböztetett ingó és ingatlan (mobilia et immobilia), ősi és szerzett (avitica et acquisita), adományos és nem adományos (donationalia et extradonationalia), valamint örök és időleges (perennalia et inscriptionalia) javakat. Az ezekre vonatkozó kötöttségek és korlátok a következők:

1. Minden tulajdon a főhűbérúrtól ered, rá háramlik vissza (fiscalitas).
2. A nemzetség joga a közös őstől származott birtokra (aviticitas).
3. Bizonyos kötött tulajdonformák (koronajavak, egyházi javak, hitbizomány).
4. Egyéb kötöttségek és korlátok (jobbágyok kezén levő földek, szomszédjog stb.).

Az ősiségnek és a királyi jognak könyvtárnyi irodalma van, hisz a XVIII—XIX. század gyökeres jogi perei (ex jure radicali) túlnyomórészt ebből indultak ki.

1. A királyi főtulajdonjog (jus regium)

Királyi jognak az egykorú irodalom az ország szent koronája azon hatóságát nevezte, amelynél fogva a fennálló összes földbirtokot képviselte, illetve közvetve minden magánbirtoknak alapul szolgált. A királyi főtulajdonjogot Werbőczi fejtette ki,[7] a királyt a koronával, mint az állami joghatóság szimbólumával helyettesítve.[8] Mivel nem a témánkra tartozik, mellőzöm annak kifejtését, hogy Werbőczi a koronaeszmét és annak nemesi tulajdoni vonatkozását azért illesztette bele könyvébe, hogy a legfőbb hatalomba a rendeket is belefoglalja. A háramlási jog szempontjából a koronára háramlás a valóságban a királyra háramlást jelentette, ha éreztetett is Werbőczi olyasmit, hogy a koronára háramlott jószágokat a király köteles újból eladományozni. Ezt azonban nem írja le kifejezetten és később sem igen tartották be. A királyi adománynak nagy jelentősége volt a magyar jogban, mert általa lehetett közvetlenül és gyökeres joggal nemesi jószágokra nemesi tulajdont szerezni. A királyi adomány nem egyéb, mint a királyi jog birtokhasználatra vonatkozó részének az adományosra való átruházása.[9]

Az adományokat az első szerzőre nézve szerzeményi javaknak tekintették. Werbőczi azonban e szerzeményeket határozottan megkülönböztette más szerzeményektől.[10] A megkülönböztetés az öröklésre nézve gyakorlati jelentőségű, mivel az adományos javakban az adománylevél záradéka korlátozta az öröklést, amennyiben az öröklésre az adománylevélben kijelölt oldalrokonok is örökösödtek. Az élők között való rendelkezésnél az volt a különbség, hogy egyébként a szerzőnek (primus acquisitor) végrendeletben vagy más, halál esetére szóló rendelkezésénél (pl. testvérré fogadás esetén) az első tulajdonos az adomány útján nyert javakkal éppúgy szabadon rendelkezhetett életében, mint más szerzeményekkel. E szabad rendelkezés tartama azonban az adományos család magszakadásához volt kötve. Ha a család magvaszakadt, akkor az új szerzőnek és jogutódainak a birtokhoz való jogosultsága megszűnt, a királyi jog visszanyerte eredeti erejét. Az adományos első örökösére nézve azonban az adományos birtok már ősivé vált.[11] Az adományos és nem adományos (pl. vásárolt: empticia) birtok közti legnagyobb különbség tehát, hogy az adománybirtokban benne volt a fiscus joga, amely minden, magánosok közti örökvallásnál épségben maradt (lappangó királyi jog). Az idegen, akire a jószágot az eladó átruházta, a tulajdon ezen kötöttségéből csak úgy szabadulhatott meg, ha az örökvallást királyi jóváhagyás erősítette meg.[12]

Minden nemesi birtok a szent koronától függött. Két csatorna volt, amelyeken ehhez visszatért: a magszakadás és a hűtlenség. Az adomány jószágban csak az volt törvényes örökös, akit olyannak az adománylevél elismert, akire az adomány szavai kiterjedtek. Ilyen nem lévén, a jószág a királyhoz tért vissza. Ugyanez történt, ha a jószág tulajdonosa olyan bűntettet követett el, amelyet a törvény hűtlenségnek nyilatkoztatott.[13]

Az adomány lehetett királyi vagy nádori, királyi kézből való vagy peres, tiszta vagy vegyes, fiágra vagy mindkét nemű utódokra történt, örökös vagy időleges. A királyi kézből való adománynál a jószágot át is adták, a peres adományos csak azt a jogot kapta, hogy a jogilag már a koronára háramlott, de a királyi fiscus által még el nem foglalt jószágot a fiscus engedményeseként követelhesse attól, akinek az ténylegesen birtokában volt. A tiszta adományt a király érdemek fejében, a vegyes adományt ezen felül bizonyos pénzösszegért adta.[14]

Kevésbé ismert az örökös és időleges adomány közti különbség. Werbőczi említi ugyan az inscriptiót,[15] tévesen a vegyes adománnyal azonosítva. Annyiban igaza van, hogy az inscriptio is lehetett donatio mixta, de kaphatta az adományos merő szolgálatokért is. Az inscriptio eredhetett zálogból, de lehetett a királytól vagy mástól jutalom fejében, határozott időre nyerni. Frank éppen ezért múló adomány-

[7] Trip. I. 3. 6. §.
[8] *Csizmadia* Andor szerk.: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 1972. 278. old.
[9] *Wenzel:* i. m. I. 272. old. *Zlinszky* Imre: A magyar magánjog mai érvényében. VIII. kiad. Bp. 1902. 136. old. Az adományos sz. kir. város nem lehetett. *Wenzel:* i. m. 283. old.
[10] Trip. I. 57.
[11] *Zlinszky:* i. m. 137—138. old.
[12] *Eckhart:* i. m. 338. old.; *Wenzel:* i. m. II. 125. old.
[13] *Frank:* i. m. I. 253—255. old.; *Wenzel:* i. m. I. 277. old.
[14] *Frank:* i. m. I. 267. old.; *Wenzel:* i. m. I. 275—276. old.; *Zlinszky:* i. m. 137. old.
[15] Trip. I. 13. 3. §.

nak nevezi.[16] Wenzel ideiglenes jogú birtokról beszél (szemben az örök jogúval), az inscriptiót érdemdíjazásnak vagy beírásnak nevezi. Igen lényeges szempont, hogy a magánpecsét alatt történt birtokátruházást — mivel a magánpecsét örökbirtoklási jognak nem szolgálhatott alapul — ideiglenesnek tekintették.[17] Az inscriptiónak, mint „kisebb zálognak" előnye volt, hogy 32 évnél hosszabb időre is köthették.[18] Az inscriptio, mint időleges birtok, származhatott tehát királyi (nádori) adományból vagy zálogügyletből. Ez utóbbi különösen a XVIII—XIX. században igen elterjedt volt.[19]

Az inscriptiót a nagybirtok is szívesen alkalmazta, tehetősebb parasztjainak zálogba adott telkeket, officiálisaik, katonáik, cselédeik, hű jobbágyaik szolgálatait ezzel jutalmazta, elmaradt fizetésükért kárpótlást nyújtott, esetleg nyugellátásukat biztosította. A falu lakói nem nézték szívesen az inscriptiósokat, mivel kivételezett helyzetük a kárukra volt (pl. több állatot tarthattak). A kismartoni herceg Esterházy uradalom tiszttartói jelentéseiben és számadásaiban az inscriptiós javak külön rovatban szerepeltek. A pénzért adott inscriptiók visszaváltása az uradalmak állandóan visszatérő gondja. A visszaváltáskor az inscriptiós ugyanis nemcsak a zálogösszeget, hanem a meliorációt is követelte. Ez rendszerint elég magas összeg volt, ami a visszaváltást megnehezítette.[20]

2. *A nemzetségi jog (aviticitas)*

Hazai törvényeink nagy különbséget tettek az ősi és az egyéb javak között. Az ősi vagyonban, amely törvényes öröklés útján szállt a birtokosra, nemcsak az első szerzőnek, hanem összes utódainak a joga rejlett. Ezért a tulajdonos szabad rendelkezési joga az ősi felett igen korlátozott volt. El nem idegeníthette, ha az öröklésre jogosultak ahhoz nem járultak hozzá.[21] A közös ős által szerzett birtokra vonatkozó igényjogosultság elsősorban az elidegenítéskor vagy elzálogosításkor érvényesült. A nemesi jószágok természetéből következett ui., hogy ősi jószágokat a tulajdonos helyes ok nélkül el nem idegeníthetett. Ha ezt a nemzetség hozzájárulása nélkül mégis megtette, a nemzetség bármelyik jogosult tagja visszaperelhette, illetve a zálogösszeg lefizetése mellett visszaválthatta. Ha az örökvallás a jogközösségben élő rokonok sérelmével történt, követelhették az örökvallás felbontását. Ebben az esetben azonban nemcsak a jószág ősiségét, a panaszos vérrokonságát és a jószágra nézve fennálló jogközösségét kellett bizonyítani, hanem azt is, hogy az örökösödés ránézve már megnyílt.[22]

A nemesi jószágok elidegenítésénél a jogközösségben élő vérrokonokat nemcsak elsőség illette, hanem az eladás előtt meg is kellett őket kínálni (praemonitio). Ha ez elmaradt, az örökvallás felbontását kérhették. A megkínálás sorrendje az örökösödési rendhez igazodott: előbb a közelebbi jogban levőket kínálták meg, majd ha ezek az elővételi jogukkal nem éltek, a továbbiakat is sorban meg kellett kínálni. A megkínálásnak bíróinak (kir. tábla, szolgabíró, megyei esküdt) kellett lennie, az ismeretlen helyen tartózkodókat a megyei közgyűlésen általában kínálták meg.[23]

Az ősivel szemben a szerzett vagyonnal szabadon lehetett rendelkezni. Ha valaki azonban életében nem rendelkezett, a szerzemény törvényes örököseinek jutott. Szerzeménynek nem lehetett tekinteni azt a vagyont, amelyet ősi jószágok eladásából eredő pénzen vettek (1723:49. tc.). A szerzett birtok a következő nemzedékben már ősivé vált, akár királyi adományból, akár vételből származott, ha az első szerző rendelkezése nélkül törvényes öröklés útján szállt utódaira. Szerzeményi jószágok elidegenítésénél, ha az eladót ez iránt megintették, a nem jogközösségben levő vérrokonoknak is elsőséget kellett adni.[24]

A korlátozott jogú rendelkezés azt jelentette, hogy az ősi ingatlanokat a család tagjai közösen használták, azokban osztatlanul éltek. Osztatlanság testvérek és távolabbi rokonok között is fennállhatott, ha az apa halála után a fiúk nem akartak megosztozni. Ilyenkor az egész család kollektív tulajdonjoga maradt fenn, vagy a közös vagyon felosztása (divisio)

---

[16] *Frank:* i. m. I. 203. old.

[17] *Wenzel:* i. m. I. 355. old.

[18] *Eckhart:* i. m. 378. old.; *Zlinszky:* i. m. 307. old.

[19] Van példa arra is, hogy ugyanazt a birtokot az uralkodó előbb inscriptióként, majd adományként adományozta. Így kapta pl. gróf Esterházy Miklós nádor Kismartont és Fraknót előbb inscriptió, majd donatio gyanánt.

[20] Prímási utasítás a tiszttartók részére. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1898/5. 393. old. OL P 108. hg. Esterházy lt. Rep. 64. Fasc. A. No 3. 1743. júl. No 21. Uo. No 6. 1751. Resolutio. No 12. Uo. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan. No 8. OL P 155. hg. Esterházy lt. Központi birtokigazgatás. Uradalmi bizottság. III. k. 1758. máj. No 11.

[21] *Frank:* i. m. I. 196. old.; *Wenzel:* i. m. I. 252. old.; *Eckhart:* i m. 337. old. Waldapfel Eszter (Illés József: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. 21.1. c. művére hivatkozva) a nemzetségi jog és a királyi jog közti küzdelemről beszél, amely az egységes örökösödési jog kialakulását akadályozta. A küzdelem okát a nemzetségi és az adománybirtok közti jogi különbségben látja. Véleménye szerint amíg a nemzetségi birtoknál a nemzetségi tagok a közös ősi birtok tudatában az elidegenítést egymás között korlátozták, addig a királyi birtok elidegenítésével szemben a királyi hatalom áll. *Waldapfel* Eszter: Nemesi birtokjogunk kialakulása a középkorban. Századok, 1931. 144—145. old.

[22] *Frank:* i. m. I. 352. old.; *Wenzel:* i. m. II. 122. old.; *Csizmadia:* i. m. 281. old.; *Párniczky* Mihály: Az ősiség a XIX. században. In: Illés József Emlékkönyv. Bp. 1942. 417. old.

[23] *Frank:* i. m. I. 360. old.; *Wenzel:* II. 123—124. old.

[24] *Wenzel:* i. m. II. 122. 124. old.; *Eckhart:* i. m. 337. old.

közös megegyezés alapján (esetleg királyi, bírói parancsra) történt. Az osztálynál elkövetett hibákat osztályigazítással vagy új osztállyal lehetett kijavítani.[25]

Az osztatlan atyafiak jogától (condominium) meg kell különböztetni a közbirtokosságot (compossessoratus), bizonyos dolgoknak és jogoknak közös használatát, amit a közös vagyon felosztása után az osztályos atyafiak és jogutódaik osztatlanul élveztek.[26]

3. *Kötött tulajdoni formák*

Külön szabályok érvényesültek egyes kötött tulajdoni formákra: a koronajavakra, az egyházi javakra és a hitbizományi javakra.

A korona díszére, vagyis a királyi méltóság fenntartására bizonyos fekvő jószágok és önálló jövedelmek voltak rendelve, amelyeket a magyar *korona javainak* neveztek. Ezeket a koronától nem lehetett elszakítani; ha idegen kézre jutottak volna, a királyi jogügyigazgató köteles volt visszaperelni. Különböztek ezektől az egyéb királyi javak (bona fiscalia), amelyek bármilyen címen magánkézből a királyi kincstárhoz visszakerültek (megtért királyi jószágok). Ezeket az uralkodó újabb adományokra fordíthatta vagy a kincstárnál hagyhatta.[27]

Az egyházak és az egyházi személyek jószágaikat teljes szabadsággal bírták, ezek sem magszakadás, sem hűtlenség által a királyhoz vissza nem tértek. A királyok, a főrangú családok adományaiból és a kisebb nemesek hagyatékából származó egyházi jószágokat a rendes forgalomba éppúgy nem lehetett visszabocsátani, mint bármit egy *holtkézből* kivenni. Az egyházi birtokszerzést I. Lajos ősiségi törvénye szorította határok közé, amennyiben nemesi javakból az egyházak öröklését, illetve a vételt is, királyi jóváhagyás mellett, a szerzett javakra korlátozta.[28]

A legszorosabb kötöttséget jelentő *hitbizomány* alatt azt az örökösödési rendezést értjük, amelynél fogva a vagyont a jövőre nézve a család elidegeníthetetlen tulajdonának nyilvánítják. A hitbizomány fogalma különösen a nemesi fekvő javakra nézve kettős tekintetben volt szorosabban meghatározva: a birtok- és tulajdoni jog rendkívüli elrendezése és a célnak megfelelő sajátos örökösödési szabályozás.[29]

4. *Egyéb kötöttségek és korlátok*

A nemesi tulajdon kötöttségei közé sorolja a legújabb magyar állam- és jogtörténet[30] a *jobbágyok földhasználati jogát,* amely a jobbágyok kezén levő földek feletti rendelkezést korlátozta. A jobbágyföldek valóságos tulajdonosa a földesúr, de a jobbágy a telek és az ahhoz tartozó földek használatát és a ráfordított költséget — a földesúr által korlátozott intézkedési joga alapján — eladhatta. Megemlítendő, hogy Werbőczi erről semmit sem ír. Nem mintha az ő korában tetszés szerint lehetett volna a jobbágyokat telkükről elmozdítani, de a nemesi tulajdon hangsúlyozásával és általános jobbágyellenességével nem tartotta szükségesnek ennek kifejtését. Ha jól meggondoljuk, az általa említett „munkájának ellenértéké"-be (praeter laboris sui mercedem...) beleérthető, hogy az a jobbágyot megilleti. Tehát nem lehet minden további nélkül elmozdítani arról a telekről, amelybe saját munkájával beruházásokat eszközölt. A jobbágynak a telektől való megfosztását tulajdonképpen Mária Terézia Urbáriuma mondta ki a kivételek (pl. a földesúr fiának szüksége van a jobbágy beltelkére, mert nincs hol lakjon) bonyolult megfogalmazásával. A jobbágyok használati jogát ennek ellenére a kizsákmányoló rendben (pl. a tagosítás jól ismert gyakorlatával) számtalanszor kijátszották. A földesúrnak a földet művelő, adót fizető jobbágyra azonban szüksége volt, így lehetősége a jobbágy földhasználatának elvonására egyre csökkent.[31]

A nemesi tulajdont számos más kötöttsége, illetve korlát is jellemezte. Megengedni tartozott pl., hogy jószágán más, a saját földjének védelmére gátakat építsen és fenntartson. Közcélokra és az ország közjavát szolgáló vállalkozásokra a szükséges teret köteles volt átengedni, mégpedig az országutak építésére és szélesítésére kárpótlás nélkül, harmincadépületek felállítására zálogként, az ország közjavát és kereskedését előmozdító célokra kisajátítás útján. Itt említendők a különböző szolgalmi jogok, valamint önkorlátozásként a zálog és a haszonbérlet. A közjó tekintetéből tilos volt az erdők pusztítása, ilyen esetben a törvényhatóság zárt és gondnokot rendelhetett és a kihágásokat meg is büntethette. Ehhez járult, hogy nemes ember más határában is vadászhatott, amit a birtokos (az 1729: 22. törvénycikkig) kénytelen volt eltűrni.[32]

A tulajdonos birtoklási jogát csak a szomszéd jogainak sérelme nélkül gyakorolhatta, az e tekintetben fennálló határokat át nem hághatta. A szomszédok elővásárlási joga, amelynek feilődését Degré Alajos kiváló tanulmányából[33] ismerjük, a Hármaskönyvben[34] foglalt

[25] *Frank:* i. m. I. 502. old.; *Eckhart:* i. m. 344. old.
[26] *Eckhart:* i. m. 343. old.
[27] *Frank:* i. m. I. 209—210. old.; *Csizmadia:* i. m. 284. old.
[28] 1351: 20. tc. *Frank:* i. m. 208. old.; *Csizmadia:* i. m. 284—285. old.
[29] *Wenzel:* i. m. II. 502—503. old.
[30] *Csizmadia:* i. m. 273. old.
[31] *Frank:* i. m. I. 380—383. old.
[32] *Frank:* i. m. I. 217—218. old.; *Wenzel:* i. m. II. 82. old.; *Kolosváry* Bálint: Vadászati jog. Bp. 1923. 45. köv. old.
[33] *Degré* Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszédi elővásárlási jog kialakulása. In: Illés József emlékkönyv. 139—140. old.
[34] Trip. I. 60. 9—10. §.

szabályokhoz igazodott, ehhez a későbbi jogalkalmazók[35] ragaszkodtak. A szomszédokat azonban nem kellett felszólítani, hanem nekik kellett — ha élni akartak elsőségi jogukkal — az eladót, a vételár megajánlása mellett, meginteniök. Ha az intés dacára a jószágot mégis másnak adták el, megvetett ajánlás miatt az örökvallás felbontását lehetett követelni.[36] A szomszédok elővételi joga a szabad királyi városokban is ismert volt. Ezt mutatja a helytartótanács — az addigi városi gyakorlatot figyelembe vevő — 1812. (márc. 10.) évi 5751. sz. rendelete, amely szerint az eladásra kerülő telek szomszédjait a városi telekhivatalba kellett hívni és előttük beiktatni a vevőt a birtokba. Szükség esetén a helyszínre is kiment a városi tanács által kiküldött bizottság. A rendelet érvényesült a gyakorlatban is, amint azt Székesfehérvár példája mutatja, ahol az örökvalló ezirányú szándékát három nappal előbb jelentette, hogy a tanács a bevalláshoz és beiktatáshoz a szomszédokat is meghívhassa. Ha egyszerre több szomszéd jelentette be, hogy „beáll a telekbe (vagy házba)", a tanács perenkívüli egyezségre törekedett közöttük.[37]

Kállay István

[35] *Huszty*, Stephanus: Jurisprudentia practica. Lib. II. Tit. 17. pag. 70.

[36] *Frank:* i. m. I. 363. old.; *Wenzel:* i. m. II. 122. 124. old.

[37] Székesfehérvár város levéltára. Protocollum sessionale. 1829. máj. 8. No. 733.; 1830. jún. 30. No. 1078.; júl. 19. No. 1231.

SZEMLE

Martonyi János

Pontosan fél éve annak, amikor a Szegedi Egyetem hasábjain köszöntötte Martonyi János egyetemi tanárt, az Állam- és Jogtudományi Kar köztiszteletben álló doyenjét születésének hetvenedik, oktatói működésének negyvenedik évfordulója, s egyben nyugalomba vonulásának alkalmával. Most pedig megrendülten kell hírt adnunk a kedves barátnak, kollégának, jogászgenerációk nevelőjének, az újabbkori magyar közigazgatástudomány nagy öregjének haláláról. Hoszú idő óta küzdött a gyilkos kórral; szervezete, vasakarata többször győzedelmeskedett, végül alulmaradt ebben az élet-halál harcban. Elhunyta mégis váratlanul ért bennünket. Talán azért is, mert tudtuk róla: sok elvégezni valót látott még maga előtt. Állandó tenni és alkotni vágyása nem múlt el nyugalomba vonulásával. Életének utolsó napjáig dolgozott.

Martonyi János gazdag, teljesnek mondható életpályát futott be. 1910. március 5-én született Győrött. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán végezte. Itt avatták „sub auspiciis gubernatorius" doktorrá. 1933-ban ösztöndíjasként egy évig folytat közigazgatási jogtudományi tanulmányokat a Párizsi Sorbonne Egyetemen. Hazatérése után az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban helyezkedett el, ahol néhány év leforgása alatt a miniszteri osztálytitkárságig vitte. Alig 30 éves, amikor 1940-ben egyetemi nyilvános rendkívüli tanárrá nevezik ki a kolozsvári Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karára, s egyben megbízzák a Közigazgatási és Pénzügyi Jogi Tanszék vezetésével. Ekkor azonban már két monográfia és mintegy húsz tanulmány állt mögötte. 1945-ben a Szegedi Tudományegyetem újjáalakított Jog- és Államtudományi Karán veszi át — nyilvános rendes tanárként — a Közigazgatási és Pénzügyi Jogi Tanszék vezetését, amely megbízatást 35 éven át — megszakítás nélkül — nyugalomba vonulásáig látta el. Betöltött rektorhelyettesi és több ízben dékáni tisztet.

1952-ben szerezte meg az „állam- és jogtudományok kandidátusa", 1960-ban pedig az „állam- és jogtudományok doktora" fokozatot.

Különösen kiemelkedő publikációkban gazdag tudományos tevékenysége. Nevét négy monográfia, több tankönyv és mintegy százötven kisebb-nagyobb tanulmány — ezek egy jó része idegen nyelvű — fémjelzi. Nemzetközileg ismert és elismert szaktekintély. A nemzetközi tudományos életben talán még nagyobb megbecsülést és elismerést vívott ki magának, mint hazai tájakon. Ennek kifejeződését kell látnunk abban is, hogy a legtekintélyesebb nemzetközi szakmai társaság, a Nemzetközi Közigazgatástudományi Intézet két ciklusára választotta be Végrehajtó Bizottságába.

Martonyi János hosszú időkig szolgálhat az egyetemi oktató példaképéül az eljövendő jogásznemzedékek nevelői számára. Jogászgenerációk sokaságát oktatta — a született és megszállott pedagógus lelkesedésével — a közigazgatási jog rejtelmeire. Előadásai — volt hallgatóinak egyértelmű véleménye szerint — élményszámba mentek. Imponáló volt előadó készsége és tárgyi tudása. Széles körű jogi műveltségére mi sem volt jellemzőbb, mint hogy rendkívüli időkben saját tárgyán kívül huzamosabb időn át adott elő jogtörténetet, közjogot, nemzetközi jogot és egészen 1965-ig pénzügyi jogot. Szerette és megértette a fiatalságot még hetvenévesen is, ezt hallgatói érezték és többek között ezért is szerették és tisztelték.

Tudományos kutatás, oktató-nevelő munka mellett is módot talált mindig arra, hogy a közéletbe bekapcsolódjék. Korábban a Hazafias Népfrontban, a Magyar Jogász Szövetségben, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban töltött be különböző funkciókat. Két választási cikluson át volt városi tanácstag és egy cikluson keresztül a végrehajtó bizottság tagja.

Odaadó és lelkes munkásságát szocialista államunk is méltóan elismerte: korábban az „Oktatásügy

Kiváló Dolgozója", 1980-ban pedig a „Munka Érdemrend" arany fokozata kitüntetésben részesítette.

Egyszerű, szerény ember, példás családfő volt. Példamutató, munkás, értelmes életet élt. Halála után is tiszteletreméltó egyéniségtől veszünk búcsút, s volt barátai, kollegái, munkatársai és tanítványai a legméltóbban azzal tisztelegheténk emlékének, ha egyik legfontosabb jellemvonását: a nagy elődök — Ereky István, Magyary Zoltán — iránti tiszteletében követjük. Martonyi János neve sok évtizeden át fog leendő jogásznemzedékek fülében ismerősen csengeni.

Szücs István

A KGST-tagállamok nemzetközi gazdasági szervezetei alapításáról és tevékenységük szabályozásáról szóló szerződések*

Az együttműködés és a szocialista gazdasági integráció megvalósítása során jelentős szerepet töltenek be a KGST-tagállamok nemzetközi szervezetei. Ezek a szervezetek az államok közötti intézményes együttműködés jogi formái, eszközként és szervezeti központként szolgálnak a tervszerű többoldalú együttműködésükre, de a kétoldalú együttműködésre is.

A szocialista országok nemzetközi (államközi) szervezetei új szocialista típusú szervezetek. Ezekben a nemzetközi kapcsolatok minőségileg új szocialista formái valósulnak meg, amelyek konkrét kifejeződése az, hogy e nemzetközi szervezetek alapítói szocialista államok, a szocialista társadalmi-gazdasági rend képviselői. Kölcsönös kapcsolataikat a szocialista internacionalizmus elvei irányítják, és így a szocialista internacionalizmus az említett szervek tevékenységének vezető elve. E szervezetek résztvevőinek közös célja a szocializmus és kommunizmus felépítése és a nemzetközi mechanizmust az államközi kapcsolatok koordinációja céljából hozzák létre. Sem az ilyen szervezet, sem annak szervei nem foglalnak el államok feletti helyzetet és nem avatkoznak be az államok belső jellegű kérdéseibe.[1]

A szocialista országok által létrehozott nemzetközi szervezet szocialista jellege semmiképpen nem akadályozza azt, hogy ezek a kölcsönös előnyök alapján rendes együttműködési kapcsolatokat tartsanak fenn azokkal az országokkal is, amelyek nem tagjai az adott szervezetnek. A szocialista országok közötti együttműködésben részt vehetnek más országok is, ideszámítva a többoldalú együttműködést is. Az ilyen együttműködés végett közös szervezeteket és olyan jogi formákat hoznak létre, amelyek a nemzetközi jog általános elvein és normáin alapulnak és amelyek biztosítják az egyenjogúságot az együttműködésben bárminemű politikai, gazdasági vagy egyéb diszkrimináció nélkül.

A KGST-tagállamok közötti együttműködés szervezeti-jogi formáinak rendszerében e nemzetközi szervezetek alapul szolgálnak az intézményes együttműködésre általában és az együttműködés egyes speciális területein. Aszerint, hogy mely területen fejtik ki a tevékenységüket, megkülönböztethetjük az általános nemzetközi szervezeteket, amelyekhez tartozik a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, és a pénzügyi és hitelkapcsolatok, az ágazati-termelési kapcsolatok területére specializált, valamint az olyan külön területekre kiterjedő együttműködést megvalósító szervezeteket, mint amilyen a számítástechnika, közlekedés, hírközlés, tudomány és technika.[2]

A nemzetközi szervezet nemzetközi egyezmény alapján jön létre, amely az államok arra irányuló közös akaratát fejezi ki, hogy nemzetközi szervezetet alapítanak. A nemzetközi szervezetek alapító dokumentumait rendszerint statutumnak, alapokmánynak vagy szervezeti szabályzatnak nevezik, és ezek szabályozzák a nemzetközi szervezet létével és tevékenységével összefüggő kérdéseket. Meg kell jegyezni, hogy a nemzetközi jogban nincsen olyan szabály, amely meghatározná a nemzetközi szervezet alapító okmányának a formáját avagy előírná annak tartalmát.

Az állami szuverenitás tiszteletben tartásának követelménye folytán nemzetközi szervezetet csak nemzetközi szerződéssel lehet megalakítani és az csak ilyen szerződés alapján működhet. A nemzetközi szerződés a nemzetközi szervezet alapító okirata. Másképpen mondva, a nemzetközi szervezetnek nemzetközi jogi szerződési alappal kell rendelkeznie.[3] Ehhez hozzá lehet fűzni, hogy nemzetközi szervezetet nemzetközi egyezmény alapján csak államok hozhatnak létre, a nemzetközi jog más alanyai nem.

A nemzetközi szervezetet létrehozó aktusnak számos olyan sajátossága van, amelyek nincsenek meg a többi kétoldalú vagy többoldalú nemzetközi szerződésnél. „A nemzetközi szervezet statutuma szemben az egyszerű többoldalú nemzetközi szerződéssel — írja Tunkin, G. I. — nemzetközi alakulatot hoz létre, amely e statutum alapján működik. A statutum nem csak a szerződésben résztvevő államok jogait határozza meg, hanem a szervezetek céljait és feladatait is, amelyek nemzetközi szervezetüket, a szerveik funkcióit és hatáskörét, a szervezet és a tagállamok közötti kölcsönös kapcsolatokat stb. tekintve különböznek az államoktól." Ugyanez a szerző azonban megállapítja, hogy „a szerződéses jog összes alapvető szabályait alkalmazni lehet a nem-

Megjegyzés: A forráshelyek az eredeti szlovák nyelvű tanulmány szerint vannak idézve. Egyes források magyar nyelven megtalálhatók „A KGST jogi dokumentumai" című kiadványban, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978.

[1] *Tokareva*, P. A.: A KGST tagországok államközi szervezeteinek létrehozása. Nauka kiadó, Moszkva, 1976, 21—22. old.

[2] Hitel- és pénzügyi jellegű a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank és a Nemzetközi Beruházási Bank; termelési-ágazati az Agromas, Intermetall, Interchim, Golyóscsapágy-ipari együttműködési szervezet, a KGST tagországok összekapcsolt energetikai rendszereinek központi diszpécseri szervezete és az Interelektro; a számítástechnika területén: Kormányközi bizottság a szocialista országoknak a számítástechnikai együttműködésére; a szállítás területén: a Vasutak együttműködési szervezete, a Közös tehervagon-park, a konténerek közös használatának szervezete; a hírközlés területén: a szocialista országok Hírközlési együttműködési szervezete, az Interszputnik; a tudomány és technika területén: az Egyesített Atomkutatási Intézet és a tudományos és technikai információk Nemzetközi Központja. Részletesebben az egyes szervezetek strukturájáról és tevékenységéről lásd *Tokareva*, P. A. idézett művének 170—176. old.; A szocialista országok nemzetközi szervezetei. Mezsdunarodnüe otnosenija kiadó, Moszkva, 1971; Raček, P.: A szocialista országok nemzetközi gazdasági szervezetei. Bratislava, 1975.

[3] KGST. Alapvető jogi problémák, Moszkva, 1975, 61. old.

zetközi szervezetek alapító aktusaira, gyakran csupán jelentéktelen kivételekkel."[4] Így tehát egyértelműen megállapítható, hogy a nemzetközi szerződést kell tekinteni a nemzetközi szervezetet létrehozó aktusnak.[5]

Az államok a nemzetközi szervezetet létrehozó szerződésben, mint alapító aktusban, kölcsönös megegyezés alapján rögzítik az önkéntes hozzájárulásukat a nemzetközi szervezet megalakításához, a szervezet céljait, funkcióit, megalakítása és tevékenysége jogi elveit, valamint a kölcsönös együttműködés elveit, a szervezet jogosultságát döntések meghozatalára, konstituálják a szervezet jogképességét, a szervezet tevékenységének biztosítására szolgáló jogi eszközöket, beleértve a szervezet kiváltságait és mentességeit, valamint az államok képviselőinek és a nemzetközi funkcionáriusoknak a kiváltságait és mentességeit, az államok azon jogait és kötelezettségeit, amelyek a szervezetben való tagságukból következnek, a részvételüket a közös tevékenységben, és további kérdéseket.

Az említett jellemző kérdéskörök szabályozást nyertek a KGST tagállamok nemzetközi gazdasági szervezeteinek alapító aktusaiban is.

A KGST tagállamok valamennyi nemzetközi gazdasági szervezete a tagállamok között kötött nemzetközi szerződés alapján jött létre, miközben az egyik nemzetközi szervezetben való részvételtől semmiképpen sem függ valamely másik nemzetközi szervezetben való részvétel.

Ami az alapító aktus formáját illeti, az rendszerint a megfelelő szervezet megalakítására vonatkozó megegyezés és a szervezet statutuma formáját ölti magára; ezek szabályozzák valamennyi tevékenységi területét és olyan nemzetközi szerződések, amelyek rendszerint ratifikálásra avagy megerősítésre szorulnak.[6]

Ezzel összefüggésben újból hangsúlyozni kell, hogy a nemzetközi szervezet keletkezéséhez nincsen előírva az alapító aktus meghatározott formája. Így a Kölcsönös Gazdasági Tanácsát 1949 januárjában a tagországok megállapodása útján hozták létre anélkül, hogy formálisan elfogadták volna az alapokmányát. A megállapodás alapelvei, a tevékenység tárgya és a határozatok meghozatalának módja rögzítve vannak a KGST megalakításáról szóló közleményben, így azt elegendőnek kell tekinteni a szóban levő nemzetközi szervezet keletkezéséhez és rendes működéséhez. A KGST Alapokmányának elfogadása 1959-ben a szocialista államok eme legfontosabb nemzetközi szervezetében megvalósuló együttműködés során szerzett tapasztalatok általánosításának és azok formális jogi rögzítésének az eredménye volt.

A nemzetközi szervezetek jogállását meghatározó és azok tevékenységét szabályozó normatív aktusok jellemzése kapcsán fel kell hívni a figyelmet arra, hogy minden nemzetközi szervezet tevékenységét több jogszabály szabályozza, amelyek a jogi lényegüket és jogi jelentőségüket tekintve különféle jogi normák bonyolult komplexumát foglalják magukba. Lényegében kétféle jogi normákról van szó: nemzetközi szerződésben elfogadott normákról, mindenekelőtt a szervezetet létrehozó aktusokról, és azokról a normákról, amelyeket maga a szervezet alkot (fogad el). Az a körülmény, hogy a szervezet kellő hatáskörrel bírjon a belső tevékenységének egyes területeit szabályozó normák alkotására, akár általános normák, akár konkrét határozatok formájában, a szervezet önálló létezésének alapja. Azokat a jogszabályokat, amelyket maga a szervezet alkot és amelyek a szervezet belső tevékenységének a kérdéseit szabályozzák, a nemzetközi szervezetek belső normatív aktusainak nevezzük. Ezek az aktusok nem azonosak a nemzetközi szervezetet létesítő és a tevékenységének alapelveit meghatározó nemzetközi szerződésekkel.

A belső jogszabályok avagy a nemzetközi szervezetek belső jogának jellemzése a nemzetközi jog tudományában nem egységes.[7] Mi azt a véleményt fogadjuk el, amely szerint a belső jogszabályok ismérve az, hogy az alapító aktustól származékosak; a jogalkotó jellegük normatív aktus rendelkezésein alapul, a nemzetközi szervezetek illetékes szervei tevékenységének eredményeként alkotják őket, a szabályozás tárgyát azok a kérdések alkotják, amelyek főként a nemzetközi szervezet belső tevékenységi körébe tartoznak.[8] A nemzetközi szervezetek alapító aktusai közvetlenül előirányozzák a szervezet meghatározott szerveinek normatív tevékenységét. Példaként szolgálhat a KGST Alapokmánya, amely a VI. cikk 7. bekezdésében kifejezetten előírja a Tanács Ülésszaka számára, hogy elfogadja az eljárási szabályait. Hasonló kötelezettséget ír elő az Alapokmány a Tanács Végrehajtó Bizottsága, választmányai és állandó bizottságai számára. A belső normaalkotást közvetlenül lehetővé tevő rendelkezésnek kell tekinteni az Alapokmány VI. cikke 6. bekezdésének a szövegét is, amely szerint a Tanács Ülésszaka létrehozhat olyan szerveket, amelyeket a Tanács funkcióinak a teljesítéséhez elkerülhetetlenül szükségesnek tart. Meg lehet állapítani, hogy a belső normatív aktusok sajátosak a KGST tagállamok nemzetközi gazdasági szervezetei tevékenysége számára. Ezek közé tartoznak főként a Tanács egyes szervezeteinek és intézményeinek ügyrendje, eljárási szabályai és ezek egyéb belső normatív aktusai, mint például a KGST irattári Alapjának a szabályzata, stb. Hangsúlyozni kell, hogy a szocialista országok nemzetközi szervezeteinek belső normatív aktusai szigorúan tiszteletben tartják származékos jellegüket az alapító aktusokból és ezeket olyan módon alkotják, hogy biztosítva legyen a vonatkozó szervezet valamennyi tagállama érdekeinek a tiszteletben tartása.

A KGST tagországok nemzetközi gazdasági szervezetei a kapcsolataikat a szocialista internacionalizmus elveinek alárendelő tagországok együttműködésének köz-

[4] *Tunkin*, G. I.: A nemzetközi jog elmélete, Moszkva, 1970, 365. old.

[5] Ezt az álláspontot vallják, például: *Lukasuk*, I. I.: Felek a nemzetközi szerződésekben. Moszkva, 1966. 119. old.; *Morozov*, G. I.: Nemzetközi szervezetek, Moszkva, 1969, 103. old.; *Morawiecki*, W.: A nemzetközi szervezet funkciói Moszkva, 1976, 50. old.

[6] Például Egyezmény a vaskohászati együttműködési szervezet létrehozásáról és az Intermetall vaskohászati együttműködési szervezet alapszabálya. A külügyminisztérium hirdetménye. Zb. 14/195. szám.

[7] A problematikát részletesebben feldolgozza *Morawiecki*, W. fentebb idézett műve, 163—172. old.

[8] KGST. Alapvető jogi problémák, Moszkva, 1975, 72. old.

pontjai. Ezek az elvek érvényesek mind a szervezet tagjai közötti kapcsolatokra, mind a szervezet mint ilyen egész tevékenységére. A nemzetközi szervezet jogköre, strukturája, döntéshozatali módja és tevékenységének egyéb kérdései nem lehetnek ellentétben az állami szuverenitás, a függetlenség és a nemzeti érdekek tiszteletben tartásának, az államok belügyeibe való be nem avatkozás, a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és az elvtársi kölcsönös segítség elveivel. A KGST tagállamok közötti együttműködésnek éppen ezek az alapelvei biztosítják azt, hogy a nemzetközi szervezeteik nem válnak olyan államok feletti szervekké, mint az európai közösségek szervei.

A KGST tagországok együttműködésének alapvető elvei érvényesek valamennyi nemzetközi gazdasági szervezetük tevékenységére, tekintet nélkül arra, hogy rögzítve vannak vagy nincsenek rögzítve kifejezetten az alapító aktusaikban. Ezek kötelező volta a szocialista országok között kötött kétoldalú és többoldalú szerződésekből következik. A KGST tagországok által elfogadott normatív dokumentumok közül kifejezetten magában foglalja ezeket a KGST alapokmánya az I. cikk 2. bekezdésben és a Kopmlex Program az I. rész 1. fejezet 2. pontban.[9]

A nemzetközi gazdasági szervezetek céljai azoktól a konkrét feladatoktól függenek, amelyek teljesítésére az adott gazdasági szervezetet létrehozták. Legtágabban és legáltalánosabban a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának a céljai vannak megállapítva. A Tanács a KGST tagországok erőfeszítéseinek egyesítésével és koordinálásával elősegíti az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlődését, a népgazdaság tervszerű fejlesztését, az adott országok gyorsított gazdasági és műszaki fejlődését, a kevésbé fejlett iparral rendelkező országok iparosítási színvonalának emelését, a munka termelékenységének szakadatlan emelkedését és a KGST tagországokban az életszínvonal fokozatos emelkedését (az Alapokmány I. cikkének 1. bekezdése).

Szorosabban és szakosítottabban vannak megállapítva az ágazati vagy más specializált szervezetek céljai. Így például a közös tehervagon-park létesítéséről és fenntartásáról szóló Egyezmény I. cikkének 1. bekezdésében a következőket olvashatjuk: „Abból a célból, hogy a nemzetközi és a belső fuvarozásban kialakuljanak a tehervagonok forgalmának lerövidítéséhez elkerülhetetlenül szükséges feltételek, meggyorsuljon a forgalom és fokozódjék a tehervagonok használatának gazdasági hatékonysága, valamint, hogy csökkenjen a továbbítás sűrűsége és jobban használják ki a vasútvonalakat, a határállomásokat és a rendező pályaudvarokat, a szerződő felek megegyeztek abban, hogy közös tehervagon-parkot létesítenek.[10] A felhozott példák szemléltetik, hogy milyen módon nyernek rögzítést a nemzetközi gazdasági szervezetek céljai. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a KGST tagországok minden nemzetközi szervezetének az alapító dokumentumban világosan megszövegezett céljai vannak és ezek a célok a szocialista országok osztályérdekeit, a munkásosztály és valamennyi dolgozó érdekeit és céljait fejezik ki, minthogy ezekben az államokban a nemzetközi gazdasági együttműködésük területén is a munkásosztály és a dolgozók letéteményesei a hatalomnak.

A KGST tagországok nemzetközi gazdasági szervezeteinek alapító aktusai szabályozzák az e szervezetekben való tagság kérdéseit. Valamennyi szervezet jellemző ismérve, hogy tagjaik csak államok lehetnek, hogy nyitottak további tagok belépése számára és hogy az egyik szervezetben való tagság nem jelent akadályt más szervezetbe való belépés számára és nem is feltétele annak.

Különleges figyelmet érdemel a KGST tagországok gazdasági szervezetei nyitottságának a kérdése. A szervezetbe való belépéshez rendszerint szükség van arra, hogy a belépő állam formális kérelmet terjesszen elő a belépés iránt, azonosítsa magát a szervezet céljaival és elveivel és kifejezze a hozzájárulását ahhoz, hogy magára vállalja a megfelelő alapító aktusban, illetve a szervezet alapszabályában foglalt kötelezettségeket.[11] Az elmondottakból következik, hogy a KGST tagországok nemzetközi gazdasági szervezeteinek teljesjogú tagjai lehetnek az összes szocialista országok avagy azok az országok, amelyek a szocialista fejlődés útjára léptek. A nem szocialista országok tagsága ezekben a szervezetekben aligha lehetséges. Az említett körülmények azonban nem állnak útjában annak, hogy a nem szocialista országok normálisan együttműködjenek a nemzetközi gazdasági szervezetekkel, és ezeknek nem az a céljuk, hogy zárt gazdasági csoportosulásokat hozzanak létre. Mindezek a körülmények az antagonisztikus társadalmi-gazdasági rendszerek objektíven létező különbségeiből adódnak. Azt a törekvést, hogy lehetővé kell tenni az együttműködést a nem szocialista államokkal is, ennek rögzítését megtaláljuk a KGST Alapokmánya preambulumának a szövegében, amely kifejezi az arra irányuló akaratot, hogy az egyenlőség, kölcsönös és a belügyekbe való be nem avatkozás elvei alapján valamennyi országgal fejlessze a gazdasági kapcsolatokat, éspedig függetlenül azok társadalmi és állami berendezésétől.

A KGST országok nemzetközi gazdasági szervezeteiben való tagság önkéntes. A szervezetbe való belépés és az abból való kilépés a megfelelő állam határozatától függ. A kilépés a szervezet tagjának egyoldalú akarat-kinyilvánítása, amelynek érvényessége ahhoz van kötve, hogy ezt a döntést notifikálni kell az adott alapszabály letéteményesének és az esetek többségében el kell telnie a tagság megszünésére pontosan meghatározott ha-

[9] Továbbá például az Interchim, kisvolumenü vegyitermék együttműködési nemzetközi ágazati szervezet megalapításáról szóló egyezmény 2. cikkének 2. bekezdése, a külügyminisztérium hirdetménye, 27/1970 Zb. sz.; az Intermetall vaskohászati együttműködési szervezet létrehozásáról szóló egyezmény peambuluma. A külügyminisztérium hirdetménye. 14/1965 ZB. szám.

[10] A Külügyminisztérium 187/1964 Zb. számú hirdetménye a közös tehervagon-park létrehozásáról és fenntartásáról szóló egyezmény tárgyában.

[11] Lásd például a KGST alapokmányának II. cikkét; a központi diszpécseri szervezet létrehozásáról szóló egyezmény XII. cikkét; a golyóscsapágyipari együttműködési szervezet létrehozásáról szóló egyezmény XIII. cikkét. A külügyminisztérium 24/1965 Zb. számú hirdetménye; az Intermetallról szóló egyezmény XIV. cikkét; a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankról szóló egyezmény XIII. cikkét; a 175/1964. Zb. sz. hirdetmény.

táridőnek, amelyre a megszűnés technikai megvalósításához szükség van és ami megszokott a nemzetközi szervezetből való kilépés esetén.

A nemzetközi gazdasági szervezet belső életét az alapító okiratban meghatározott szervei irányítják és ezek a szervek képviselik a szervezetet kifelé. A különböző gazdasági és tudományos-technikai szervezetek szervezeti struktúrája az adott szervezet típusától, a tevékenysége tartalmától, a feladataitól stb. függ. A KGST-nek mint általános gazdasági szervezetnek van a legszerteágazóbb szervezeti strukturája a különböző alapvető és kisegítő szervekből. A KGST keretében tudományos kutatóintézetek, az ágazatok képviselőinek tanácskozásai, állandó és ideiglenes bizottságok és egyéb szervek működnek. Az ágazati szervezetek egyes típusainak a strukturája hozzá van idomítva azokhoz a funkciókhoz, amelyek céljából létesültek. A KGST tagországok nemzetközi gazdasági és tudományos-technikai szervezeteinek átvizsgálása után megállapíthatjuk, hogy a formák gazdagsága ellenére a nemzetközi gazdasági szervezetek szerveit négy alapvető csoportba lehet sorolni:

— legfelsőbb szerv, amelynek széleskörű általános hatásköre van, a tagországok képviselőiből tevődik össze, a hatásköre kiterjed a szervezet tevékenységének valamennyi kérdésére, határozatokat hozhat a szervezet tevékenységét és annak tagjait érintő kérdésekben, kisegítő szerveket létesíthet és az összes többi szervek alá vannak neki rendelve. A KGST tagországok valamennyi nemzetközi gazdasági szervezetének csak egy legfelsőbb szerve van;

— végrehajtó szerv, amely végrehajtja a legfelsőbb szerv határozatait, operatív módon szervezi a többoldalú együttműködést és biztosítja a nemzetközi szervezet hatékony tevékenységét. A tagországok képviselőinek helyetteseiből tevődhet össze avagy más módon lehet megalakítva. A szervezet tevékenységét érintő határozatokat a tagok irányában csak akkor hozhat, ha az alapító aktus külön felhatalmazza erre és ha a végrehajtó szervben a szervezetben résztvevő valamennyi tagország képviselve van. Alá van rendelve a legfelsőbb szervnek. A KGST tagországok valamennyi ágazati és tudományos-technikai szervezetének egy végrehajtó szerve van. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának több végrehajtó szerve van;

— kisegítő szervek: a szervezet legfelsőbb szerve vagy más állandó szerve határozata alapján létrehozott kisegítő szerv rendszerint előkészíti az anyagot az állandó szervek ülésére. Az ilyen szervek megalakítása vagy megszüntetése a szervezet belső hatáskörébe tartozik és ehhez nincs szükség az alapító aktus megváltoztatására;

— az ellenőrző szerv; ezt a szervet a szervezet végrehajtó vagy más adminisztratív szerve pénzügyi tevékenységének ellenőrzése céljából alakítják meg kisszámú szakértőből, akik az adott nemzetközi szervezetben nem tölthetnek be egyéb funkciót. Az ellenőrző bizottság rendszerint a szervezet legfelsőbb szervének tesz jelentést.[12]

A KGST-tagországok nemzetközi szervezeteinek alapító aktusai rendszerint meghatározzák a szervezet egyes szerveinek a hatáskörét és a közöttük levő kölcsönös kapcsolatokat. A szervezet rendes működéséhez szükség van arra, hogy a mechanizmus egyes részei szervezetileg következetesen össze legyenek hangolva és a jogi kapcsolataik már az alapító aktusban világosan rögzítve legyenek, amelynek alapvető normái a szervezet belső szabályaiban részletezve lehetnek.

A nemzetközi szervezetet létesítő nemzetközi szerződés abban különbözik más többoldalú szerződéstől, hogy a nemzetközi jog új autonóm alanyát hozza létre, amely saját életét éli, saját akarata, saját jogképessége és jogi cselekvőképessége van. Még ha a nemzetközi szervezet akarata az államok akaratából vezethető is le, nem egyszerű összegezése a tagjai akaratának, hanem új minőséget alkot.[13] A nemzetközi szervezet akarati megnyilvánulásai az általa hozott döntések (határozatok, ajánlások stb.), amelyek egyrészt a szervezet tagállamaira vonatkoznak, másrészt a szervezet belső szervezeti kérdéseit érintik. A belső szervezeti kérdésekről fentebb már volt szó, itt a szervezet azon határozataival fogunk foglalkozni, amelyek a szervezetnek a tagjai irányában kifejtett akaratkinyilvánításaira vonatkoznak. Meg lehet állapítani, hogy a KGST-tagállamok valamennyi nemzetközi gazdasági szervezete megfelelő hatáskörrel rendelkezik arra, hogy határozatokat hozzon, amelyek vonatkozhatnak mind a szervezet tevékenységére, mind pedig a tagállamoknak lehetnek címezve. A tagállamoknak címzett határozatokat csak a szervezet vezető szervei hozhatnak, avagy azok a végrehajtó szervek, amelyek az alapító aktussal fel vannak erre hatalmazva és a nemzetközi gazdasági szervezet valamennyi tagállamának a képviselőiből tevődnek össze.

A szocialista internacionalizmus elveinek megfelelően a nemzetközi gazdasági szervezetben a határozatokat[14] az összes érdekelt országok hozzájárulásával hozzák. Ugyanakkor érvényes az az elv, hogy a határozat nem vonatkozik azokra a tagállamokra, amelyek kinyilvánították az érdektelenségüket a tárgyalt kérdésben. A meghozott határozatot a nemzetközi szervezet egyoldalú aktusának, akarat-kinyilvánításának kell tekinteni, és a KGST-tagállamok nemzetközi gazdasági szervezetei esetében rendszerint a megfelelő szerv üléséről felvett jegyzőkönyv aláírásának a napján lép hatályba.

A tagállamokhoz címzett határozatok (rendszerint ajánlások) elfogadásának a kérdéseit, az ilyen határozatok hatályának időtartamát és azok végrehajtását illetően valamennyi nemzetközi gazdasági szervezet esetében a következő elvek érvényesülnek: az ajánlásokat megvitatás végett megküldik a tagországoknak; a tagország köteles az ajánlást megtárgyalni és állást foglalni az ajánlással kapcsolatban; a tagország köteles a nem-

[12] Részletesebben a KGST tagországok nemzetközi gazdasági szerveinek szerveiről lásd. *Tokareva*, P. A. fentebb idézett művét, 118—146. old.; KGST. Alapvető jogi problémák fentebb idézett kiadványt 162—205. old.

[13] KGST. Alapvető jogi problémák, 207. old.

[14] A határozat fogalmán döntéseket, ajánlásokat vagy a nemzetközi szervezet más módon elnevezett akaratkinyilvánításait értjük.

zetközi szervezettel közölni (meghatározott határidőn belül) a határozatát; a tagország az elfogadott ajánlást a megfelelő szervei által hozott határozat alapján és a törvényhozásával összhangban hajtja végre; az ajánláshoz bármely tagország pótlólagosan csatlakozhat.

A nemzetközi szervezet által elfogadott és a tagországnak címzett egyoldalú aktus azon a napon válik kötelezővé az adott ország számára, amelyen ez az ország az aktust elfogadta. Ettől az időponttól keletkezik a tagországnak az a kötelezettsége, hogy végrehajtsa az ajánlást. Az ilyen módon keletkezett kötelezettség azonos jellegű a nemzetközi szerződésből eredő kötelezettséggel.[15]

A nemzetközi szervezetnek mint a nemzetközi jog önálló alanyának a megalakítása együtt jár azoknak a jogi eszközöknek a létrehozásával, amelyekre a rendes működéséhez szükség van, a jogképességének a létrejöttével, a kiváltságok és mentességek biztosításával részére és a tisztségviselői részére. Miként a nemzetközi szervezet létrehozása is, a működéséhez szükséges jogi eszközök kialakítása nemzetközi szerződés tárgya. A KGST-tagországok nemzetközi gazdasági szervezeteinek alapító aktusaiból következik, hogy az összes ilyen szervezetnek nemzetközi jogalanyisága van, ami alatt azoknak a jogosítványoknak (jogoknak és kötelezettségeknek) az összességét értjük, amelyek az alapító aktusban vannak rögzítve, és amelyek elkerülhetetlenül szükségesek ahhoz, hogy a szervezet feladatait és funkcióit meg lehessen valósítani a nemzetközi kapcsolatok terén. A nemzetközi gazdasági szervezet nemzetközi jogi jogképessége a tagországokkal való kapcsolatokban, azokkal az országokkal való kapcsolatokban, amelyek nem tagjai a szervezetnek, és más nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatokban valósul meg. A nemzetközi gazdasági szervezet nemzetközi jogi jogképességének része az a képesség is, hogy saját nevében nemzetközi szerződéseket kössön.

A nemzetközi gazdasági szervezet a feladatai teljesítése során olyan kölcsönös jogi kapcsolatokba léphet a különböző szervezetekkel, természetes és jogi személyekkel, amelyeket a polgári jog szabályoz. Ezért az alapító aktus avagy külön szerződés biztosítja a nemzetközi szervezet számára a polgári jogképességet a székhelye szerinti ország területén, avagy a tagországai területén. A KGST tagállamainak valamennyi nemzetközi gazdasági szervezete polgári jogi jogképességgel rendelkezik, amelynek a tartalma rendszerint szerződéskötési jogosultság, vagyon szerzésére, elidegenítésére és bérbe adására való jogosultság, a bíróság avagy döntőbíróság előtti eljárásra való jogosultság.

Példaként felhozhatjuk a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank Alapszabályának 2. cikkét:

1. A Bank jogi személy, elnevezése: „Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank".

2. A Bank jogosult arra, hogy

a) egyezményeket kössön, valamint a hatáskörén belül különböző ügyleteket hozzon létre;

b) vagyont szerezzen, béreljen és idegenítsen el;

c) keresettel forduljon a bírósághoz és döntőbizottsághoz, valamint ezek előtt feleljen;

d) a székhely országának a területén, valamint más országok területén fiókokat és ügynökségeket nyisson és saját képviselőket tartson;

e) a hatáskörébe tartozó kérdésekben utasításokat és szabályzatokat adjon ki;

f) a jelen Alapszabály által a Bankra ruházott feladatok végrehajtására irányuló egyéb tevékenységet fejtsen ki.

A továbbiakban ebben a cikkben arról van szó, hogy a Bank felel a kötelezettségeiért a vagyona erejéig és nem felel a tagországok kötelezettségeiért, és ellenkezőleg a tagországok nem felelnek a Bank kötelezettségeiért.[16] Nem valamennyi nemzetközi gazdasági szervezetnek van az alapító dokumentumban vagy az alapszabályban ilyen részletesen meghatározva az őket megillető polgári jogi jogképesség tartalma. Egyes dokumentumok utalnak a nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezetek jogállásáról és kiváltságairól szóló egyezményre, amely ezt a kérdést a KGST tagországai valamennyi nemzetközi gazdasági szervezetére nézve szabályozza.[17] Mások utalnak a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről szóló egyezmény[18] rendelkezéseire. Tekintet nélkül arra a módra, ahogyan az egyes nemzetközi gazdasági szervezetek jogképessége szabályozva van, megállapíthatjuk, hogy a KGST-tagországok valamennyi nemzetközi gazdasági szervezetének a tagországok területén polgári jogi jogképessége van, azok a székhelyük szerinti állam törvényei szerint jogi személyek, jogosultak szerződéseket kötni, rendelkezni a vagyonukkal és eljárni a bíróságok előtt.

A nemzetközi szervezetek működésére szolgáló olyan jellemző jogi eszköz, amely megkülönbözteti a nemzetközi szervezetet a nemzeti szervezetektől és a nemzetközi gazdálkodó szervezetektől, az, hogy biztosítva vannak számára a kiváltságok és mentességek, valamint hogy a tisztségviselői is kiváltságokat és mentességeket élveznek. Még ha a kiváltságok és

[15] *Tokareva* P. A. fentebb idézett műve. 132. old.; A KGST tagországok nemzetközi gazdasági szervezetei határozatairól és ajánlásairól szóló szabályozást lásd részletesebben a KGST, Alapvető jogi problémák című kiadványban. 206—247. old.; *Wasilkowski*, A: Szocialista gazdasági integráció. PWN. Varsó. 1974. 70—89. old.; valamint *Tokareva* fenti művét, 126—140. old.;

[16] A külügyminisztérium 175/1964 Zb. számú hirdetménye a transzferábilis rubelben bonyolódó multilaterális elszámolásokról és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank megalapításáról szóló egyezmény tárgyában a jegyzőkönyvi szöveg szerint, a 86/1975. Zb. számú hirdetmény.

[17] Az Interelektro XI. cikkének 4. bekezdése; Egyezmény az Interelektro, az elektrotechnikai ipar területén megvalósított gazdasági és tudományos-technikai együttműködéssel foglalkozó nemzetközi szervezet megalakításáról, KGST dokumentumok, csehszlovák kiadás 1976, 8—15. old.; a nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezetek jogállásáról és kiváltságairól kötött egyezményt a külügyminisztérium 22/1968 Zb. számú hirdetményben tették közzé. Ehhez az egyezményhez záróokmányt is elfogadtak, amelyben megegyeztek abban, hogy az egyezmény vonatkozni fog az Intermetall és a golyócsapágyipari együttműködési szervezet tevékenységére is, amelyeket az említett egyezmény előtt hoztak létre.

[18] Például a közös tehervagon-park létrehozásáról szóló egyezmény III. cikkének 6. pontja.

mentességek kérdése rendszerint a szervezet polgári jogi jogképességével együtt van is szabályozva, a nemzetközi jogalanyiságnak a kérdésével függ össze, amelytől származékos. A KGST-tagországok nemzetközi gazdasági szervezeteinek az alapításánál is elfogadták azt az elvet, hogy meghatározott kiváltságok és mentességek feltétlenül szükségesek a szervezet rendes működéséhez. A kiváltságoknak és mentességeknek funkcionális jellegük van. Nem az a céljuk, hogy a szervezetet képviselő egyes személyeknek előnyöket biztosítsanak, hanem az a feladatuk, hogy megfelelő feltételeket teremtsenek a szervezet, mint ilyen, hatékony tevékenységéhez. A kiváltságok és mentességek biztosítják a szervezet függetlenségét a szervezet székhelye szerinti állam belső jogától, a szervezet irattárának, dokumentumainak és helyiségeinek sérthetetlenségét, a vámmentességet és az egyenes adóktól és illetékektől való mentességet. Az államok képviselőinek biztosítják a szolgálati levelezés és iratok sérthetetlenségét, felmentést adnak a személyes teljesítés és az egyenes adók és illetékek alól. A kiváltságok és mentességek kérdései a legtökéletesebben és legrészletesebben a KGST jogképességéről, kiváltságairól és mentességeiről szóló egyezményben vannak szabályozva, amely a tagországok képviselői számára a diplomáciai képviselőkéhez hasonló jogállást biztosít. A tagországok képviselői és a KGST hivatalos személyei nem tartoznak bírósági és államigazgatási felelősséggel az olyan cselekményekért, amelyeket hivatalos személyként valósítottak meg, és mentességet élveznek letartóztatásukkal és őrizetbe vételükkel szemben.

Ami a KGST-tagországok nemzetközi gazdasági szervezetei kiváltságainak és mentességeinek a jogrendbe való rögzítése módját illeti, a gyakorlat a következő három módozatot ismeri:

— a szervezet alapításáról szóló aktusban kimondják, hogy a kiváltságokat és mentességeket külön okmányban (szerződésben) szabályozzák, például a KGST Alapokmánya XIV. cikkének 3. pontja; a tudományos és technikai információk Nemzetközi központjának létrehozásáról szóló egyezmény XVI. cikke;[19]

— a kiváltságok és mentességek teljes szabályozását a szervezet alapításáról szóló aktus foglalja magában, például a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankról szóló egyezmény II. cikke, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank Alapszabályának 38—40. cikke; a Nemzetközi Beruházási Bank megalakításáról szóló egyezmény XV—XVIII. cikke;

— az alapító aktusban közvetlen utalás van a kiváltságokat és mentességeket szabályozó külön egyezményre, például az Interchim megalakításáról szóló egyezmény VI. cikke; a közös tehervagonpark létrehozásáról szóló egyezmény III. cikkének 6. pontja.

A nemzetközi gazdasági szervezetek alapításáról és azok tevékenységéről szóló szerződések számos más kérdést is szabályoznak, amilyenek például a szervezet kapcsolatai más országokhoz (amelyek nem tagországok), más szervezetekkel való kapcsolatok, pénzügyi kérdések, a szervezet tárgyalási nyelve, székhelye stb.

Nem lehet egy cikk keretében megtárgyalni az összes említett kérdést. Ez tulajdonképpen nem is célunk. A nemzetközi gazdasági szervezetek létrehozásáról és ezek tevékenységéről szóló szerződések elemzésével mindössze arra törekedtünk, hogy megmutassuk, melyek ezek közös vonásai más nemzetközi szervezetekkel, és melyek a funkcióikból, céljaikból és szocialista jellegükből folyó sajátosságaik.

Kesely, Vojtech

A szocialista pénzügyi jog tárgya

Figyelemreméltó kérdéseket vetett fel Deák Dániel e folyóiratban „Szocialista pénzügyi jogtudományi gondolkodásunk forrásai" című cikkében.[1] Nem kívánom a szerző — javarészt általánosságokban mozgó — megállapításait bírálni (pl. azt, hogy napjaink pénzügyi jogtudományát a pozitív joghoz való túlzott kötődés, a tényekhez való egészségtelen mértékű ragaszkodás jellemezné), csupán az általa feltett néhány olyan kérdésre reflektálok az alábbiakban, amelyek — „meglátása szerint" — pénzügyi jogtudományunkban feldolgozatlanok vagy legalábbis nem kellően kimunkáltak.

A szerző a bevezetőben a pénzügyi jog „helyenkénti egyenetlenségére", más jogághoz képest megnyilvánuló „kiegyensúlyozatlanságára" utal, de hogy konkrétan mit ért ezen, az csak a cikk végén derül ki. Olyan „neuralgikus" pontokat sorol itt fel a pénzügyi jogi „jelenségek" között, amelyek lényegében megkérdőjelezik a szocialista pénzügyi jog — mint önálló jogág — létét.

Már a kiindulási alap — a pénzügyi jog területének meghatározása — is pontatlan; téves az az állítása, hogy a pénzügyi jog elméleti művelői szerint a pénzügyi jog csupán a nemzeti jövedelem központosított elosztását szabályozó eszközrendszer volna. A pénzügyi jog a társadalom gazdasági viszonyaiból az elosztási viszonyokat ragadja meg, ami persze nem jelenti azt, hogy a gazdasági folyamat többi elemére (a termelésre, a cserére, a fogyasztásra) nincs szabályozó hatással. A pénzügyi jog — továbbá — nemcsak a nemzeti jövedelem központosított részének képzésére, felhasználására vonatkozó szabályanyagot jelenti, hanem a decentralizált pénzalapok (vállalati alapok, biztosítási alapok stb.) szabályozása is a tárgykörébe tartozik. Ezek előrebocsátásával a pénzügyi jog *tárgyát* a nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának folyamatában jelentkező állami pénzügyi tevékenység, intézmények, módszerek összességeként, fogalmát pedig mindezek körében létrejövő pénzügyi viszonyok és intézmények szabályozására vonatkozó jogszabályok összességeként határozhatjuk meg. A szocialista

[19] A tudományos és technikai információk nemzetközi központjának jogállásáról és kiváltságairól külön egyezményt kötöttek, többek között azért, mert a nemzetközi ágazati gazdasági együttműködési szervezetek jogállására és kiváltságaira vonatkozó egyezmény nem vonatkozik a tudományos-technikai szervezetekre (az egyezmény I. cikkének a betűje). A tudományos és technikai információk nemzetközi központjának jogállásáról és kiváltságairól szóló egyezményt lásd a „Többoldalú gazdasági együttműködés . . ." című kiadványban, Moszkva, 1976, 209—212. old.

[1] Jogtudományi Közlöny, 1981. 3 sz.

pénzügyi jognak és jogtudománynak a kapitalista szabályozásnál sokkal szélesebb területet felölelő szabályozási és kutatási matériáját — ideértve a nemzetközi kapcsolatokban jelentkező pénzügyi jogi viszonyokat is — éppen a szerző által (a jegyzetben) említett pénzügyi jogi mű[2] határolja körül. A szocialista pénzügyi jog tárgykörének ilyen meghatározása mögött tehát sokkal több van, mint a szerzőnél a kiindulási alapot képező, „leredukált" (ezáltal bizonytalanságokat okozó) fogalomban.

Rátérve a „neuralgikus pontokra": arról valóban lehet vitatkozni, hogy miképpen *tagozódik* a pénzügyi jog, bár a jogág elismerten legkiválóbb jelenlegi képviselői alapműveikben nagyjából azonos körben vonják meg a részterületek határait.[3] Az állami pénzügyekről szóló törvény (1979. évi II. tv.) létezése óta — annak felépítése alapján — most már ún. törvényi rendszert is fel lehet állítani.

Szintén kérdéses lehet, hogy a rendszeren belül az egyes elemek (így a példaként kiemelt pénzügyi ellenőrzés, de mások is) hol helyezkednek el, milyen a viszonya az egyes elemeknek egymáshoz, illetve az egészhez. Ezeknek a megválaszolása egyébként szintén nem jelenthet igazi problémát: a pénzügyi ellenőrzés egyes területei — véleményem szerint — elhelyezhetők külön-külön is a pénzügyi jog egyes elemeihez kapcsolva (pl. a költségvetési joghoz kapcsolódóan a költségvetési beszámoló, a zárszámadás stb.; a vállalati pénzügyi joghoz illeszkedően a vállalatok pénzügyi-gazdasági ellenőrzése stb.). Ennél jobb megoldásnak tűnik, hogy a rendszerben a legkülönbözőbb helyeken megjelenő pénzügyi (gazdasági) ellenőrzéssel kapcsolatos szabályanyagot egybefoglalva, külön részként kezeljük. Ennek az is az előnye, hogy a különböző ellenőrzési formák egymáshoz való viszonyát, kapcsolatát is jobban fel lehet tárni.

A cikkben a pénzügyi jog tagozódásával kapcsolatban a legmeglepőbb kérdés, hogy létezik-e vállalati pénzügyi jog. Akinél ugyanis ez nem véglegesen eldöntött kérdés, annál valójában a szocialista pénzügyi jog önállóságának elismerése is problematikus lehet. Nem lehet vitás, hogy a szocialista pénzügyi jognak része a vállalati pénzügyi jog, illetve a pénzügyi rendszernek egyik eleme a vállalati pénzügyek területe. A szocialista vállalatok gazdálkodó tevékenységével teremtődnek meg a pénz-(érték-) mozgások döntő részének feltételei. Ebből az következik, hogy — szocialista viszonyok között — a vállalati pénzügyi jog a pénzügyi jog alapvető kategóriája (területe), a vállalati pénzügyek a pénzügyi rendszer alapelemét képezik.[4] A szocialista állami költségvetés bevételei között a vállalatok különböző befizetései messze a legnagyobb hányadot teszik ki, és a központi állami pénzalap kiadási tételei között a vállalati támogatások igen jelentős mértékűek. Vannak azonban a vállalati jognak a központi költségvetéssel való kétirányú kapcsolat szabályozásán kívül olyan területei is, amelyekkel szintén a pénzügyi jog foglalkozik, nevezetesen a vállalati (decentralizált) alapok képzésével, felhasználásával kapcsolatos, valamint a vállalati számviteli szabályok.

A pénzügyi jogban a *jogi felelősség szabályai* — hasonlóan a pénzügyi ellenőrzéshez — szétszórtan megtalálhatók a részterületeken belül (adójog, devizajog, vámjog stb.). Ezek a felelősségi szabályok igen eltérő jellegűek, jórészt más jogág felelősségi rendszerébe illeszkednek bele (büntetőjog, államigazgatási jog), illetve nem mutatnak olyan sajátosságokat, amelyek alapján önálló pénzügyi jogi felelősségi rendszer felépítése válnék szükségessé és lehetővé. Önálló, elméletileg is kidolgozott pénzügyi eljárási jog (olyan, mint polgári, büntető vagy államigazgatási eljárási jog) valóban nincs. Speciális eljárási szabályok azonban vannak a lakossági és a vállalati adózás (AESZ, VAESZ), valamint a pénzügyi ellenőrzés körében. A pénzügyi jogi eljárási kérdésekben gyakran más jogág — az államigazgatási jog — területére kell átlépni: az államigazgatási eljárás általános szabályait kell alkalmazni.[5]

A pénzügyi jog elméleti (és gyakorlati) művelőinek egyébként nemcsak eljárási kérdésekben kell a jogágakat elválasztó határokat átlépniük.[6] Ezeket a lépéseket gyakrabban kell megtenni, mint a többi jogág művelésénél; ez a pénz, a pénztartalmú viszonyok mindenütt jelenvalóságával is magyarázható, ami a jog területén a különböző típusú jogviszonyok összefonódásával jár. Nyitott kapukat dönget tehát a szerző annak a hangsúlyozásával, hogy a pénzügyi jogásznak komplex (interdiszciplináris) szemléletre van szüksége. Pénzügyi jogtudományunk sok kérdést (köztük az általa felvetettek egy részét) eddig is e szemléletmód segítségével válaszolt meg.

További „neuralgikus" pontokat a cikk szerzője a *pénzügyi jogviszonyokkal* kapcsolatosan említ. Nem fogadható el, szerintem, a pénzügyi jogviszonyok kettébontása „befelé" és „kifelé" irányuló jogviszonyokra. Attól függően ugyanis, hogy szűken vagy tágan vonjuk meg a „hatalom birtokosainak" a körét, vagy nem pénzügyi viszonyokkal (hanem államjogi, igazgatási szabályozással) találkozunk a szűken értelmezett „belül lévők" vonatkozásában, vagy — tágan értelmezve — olyan pénzügyi jogviszonyokkal találjuk magunkat szemben, amelyek lényegében nem rendelkeznek eltérő sajátosságokkal „befelé", illetve „kifelé"; külön választásuk tehát nem indokolt.

A jogviszonyban uralmi pozícióban álló alany természetesen rendelkezhet mérlegelési joggal, ez a jogszabályban is megjelenhet és meg is jelenik (pl. az adójogban az adókedvezmény, adómentesség megadásának lehetősége az adóhatóság részéről, vagy a hitelnyújtásnál — a hitelnyújtási feltételek megléte esetén is — a bank mérlegelheti, hogy nyújt-e, illetve kiknek, milyen feltételek mellett nyújt hitelt stb.).

---

[2] *Meznerics:* Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban. Bp., 1977. 18. old., illetve 22—23. old.

[3] *Meznerics:* i.m. 23—24. old., illetve Nagy T. szerkesztésében: Pénzügyi jog. Bp., 1978. 7—10. old.

[4] *Meznerics:* i.m. 19—20. old.

[5] *Meznerics:* A pénzügyi jog tárgya és viszonya az államigazgatási joghoz. A tanulmány megjelent: az Acta Jur. et Pol. Tom. XXVIII. Szeged, 1980. (Martonyi-emlékkönyv) 207. old.

[6] Például a bank- és hitelviszonyok körében a pénzügyi tevékenység jogi szabályozásánál a polgári jog területére stb.

A normatív és a konkrét aktusok viszonyának elemzése (amit a szerző szintén hiányol) pénzügyi jogi irodalmunkban nem hiányzik.[7]

A pénzügyi jogviszonyokhoz kapcsolódóan olyan kérdéseket is felvet a szerző, amelyek — őszintén szólva — nem teljesen világosak (pl. a pénzügyi jogviszony „ideologikusságára", „abszolút szerkezetére" vonatkozó jogviszony-elméleti, logikai fejtegetések).

A szerző szerint az általa felsoroltak átgondolása után fogalmazódnak meg a pénzügyi jog kutatói elé állítható feladatok. Ezek: „Új elemekkel kell beoltani szemléletünket. Kerüljön előtérbe az egyedi vizsgálata, a szituációelemzés(?),[8] összpontosítsunk a valóságos jogviszony, a jogalanyok érdekeltségi mechanizmusának vizsgálatára!"; „A dialektikus materializmus nyitottságot tesz lehetővé, de csak akkor, ha érzékennyé teszszük korunk problémáira. Olyan felfogás kialakítása hasznos, amelyik... felfogja azokat a feszültségeket, amelyek a jogrendszer bomlásából, a törvényesség hagyományos és új formáinak ütközéséből, az individuális jogkövetés nehézségeiből(?) adódnak".

Összefoglalva megjegyzéseim lényegét: a szocialista magyar pénzügyi jogtudomány művelésére vonatkozó — a szóban forgó cikk szerzőjének „nem tagadottan szubjektív" — kritikai megjegyzései, véleményem szerint (amennyiben a cikkíró sajátos megfogalmazásából és szóhasználatából ezt megértettem) javarészt nem helytállóak. A pénzügyi jogi jelenségek elméletileg „neuralgikus pontjaiként" szereplő felsorolásban részben olyan kérdéseket vetett fel, amelyekkel a szocialista magyar pénzügyi jog elméleti művelői — szemben a szerző megállapításával — eddig is foglalkoztak, részben olyan, alig érthető pontokat sorolt fel, amelyek aligha járulnak hozzá a tisztánlátáshoz, pénzügyi jogi irodalmunk megtermékenyítéséhez.

Laluska Pál

[7] *Meznerics:* i.m. 41—43. old.
[8] A kérdőjelek tőlem. (L. P.)

Az állampolgár alapjogai a szocialista társadalomban*

1. Kollektív munka eredményeként jelent meg a fenti című mű 1980 decemberében a Német Demokratikus Köztársaságban. A szerzői munkaközösség élén Eberhard Poppe professzor áll. Szerzőtársai: H. Beil, I. Hieblinger, W. Büchner-Uhder, B. Kaden, F. Kunz, E. Leymann, G. Riege, T. Riemann, G. Tautz és A. Zschiedrich. Az emberi, illetőleg állampolgári alapjogok problémaköre már hosszabb idő óta beható és sokrétű tudományos kutatás tárgya az NDK-ban. Ennek alapján több monográfia[1] és számos tanulmány látott napvilágot. Az Einheit, a Staat und Recht, a Deutsche Zeitschrift für Phylosophie és egyéb folyóiratok hasábjain[2] megjelent tanulmányok mellett igen értékesek azok az összehasonlító dolgozatok, vitairatok, valamint az állampolgári alapjogok megvalósulását dokumentáló közlemények és jelentések, amelyeket a DDR — Komitee für Menschenrechte „Schriften und Informationen" c., 1976 óta évenként többször megjelenő kiadványaiban olvashatunk.[3] Az elméleti alapozás szempontjából megemlítendő továbbá az NDK 1975-ben megjelent 623 oldal terjedelmű Állam- és Jogelméleti tankönyve, amely külön fejezetet szentel az állampolgári alapjogoknak és kötelességeknek, valamint az 1977-ben kiadott Államjogi Tankönyv, amelynek „Az NDK polgárainak alapjogai és alapkötelességei" c. 5. fejezete a kötet 175—227. lapjain található.

Ilyen előzmények után a bemutatandó kötetet méltán tekinthetjük az eddigi széles körű alapozó kutatások már publikált eredményeit rendszerező és továbbfejlesztő szintetizáló műnek. E jelentős vonása mellett, illetőleg ezzel összefüggésben a munka általános jellemzői közül a következőket emelem ki.

2. Bár a szerzők gazdag tényanyaggal érzékeltetik az NDK alkotmányában megjelölt alapjogok fajtáit, tartalmát és érvényesülésének szintjét, gondosan bemutatják a kapcsolódó politikai döntéseket és jogi normákat, kötetük elsődlegesen mégis *elméleti igényű* műnek minősíthető. A bevezető fejezetek a marxizmus—leninizmus klasszikusainak a témát érintő alapvető megállapításaiból kiindulva meggyőző érveket tartalmaznak az állampolgári alapjogok társadalmi meghatározottságáról, a jogosítottak körének és az alapjogok tartalmának függőségéről a termelési eszközökre vonatkozó tulajdonviszonyoktól, a politikai hatalom osztálytartalmától. Különösen tanulságosak azok a vizsgálódások, ame-

* Staatsverlag der DDR Berlin, 1980. 309 old.

[1] L. pl. G. Haney: Sozialistisches Recht und Persönlichkeit. Berlin, 1964. R. *Hieblinger:* — W. *Menzel:* Das sozialistische Grundrecht auf freie Meinungsäusserung und seine Verwirklichung in der Deutschen Demokratischen Republik. Leipzig, 1964. (Habil.—Schrift) E. *Poppe:* Mensch und Bildung in der DDR. Berlin 1965. G. *Riege:* Bürger im sozialistischen Staat. Berlin, 1973. A. *Zschiedrich:* Die juristischen Garantien der Grundrechte der Bürger. Halle, 1973. (Dissertation) M. *Nast:* Das Recht des Menschen auf Bildung. Berlin, 1978. J. *Kuczynski:* Menschenrechte und Klassenrechte. Berlin, 1978. G. *Riege,* H.—J. *Kulke:* Nationalität: deutsch — Staatsbürgerschaft: DDR. Berlin, 1979. Die gesellschaftlichen Organisationen in der DDR. Berlin, 1980.

[2] E. *Poppe*—H. *Beil:* Das Grundrecht der Meinungs- und Pressefreiheit in der sozialistischen Verfassung der DDR. Neue Justiz, 1969/12. B. *Graefrath:* Die internationale Zusammenarbeit der Staaten zur Förderung und Wahrung der Menschenrechte. Neue Justiz, 1977/1. E. *Poppe*—A. *Zschiedrich:* Freiheit von Ausbeutung — sozialisches Grund- und Menschenrecht. Staat und Recht, 1977/4. H. *Müller*—J. *Schmollack:* Verantwortung und Moralentwicklung. Deutsche Zeitscrift für Philosophie, 1977/8. H. *Klenner:* Menschenrechte — Heuchelei und Wahrheit. DDR — Komitee für Menschenrechte. Schriften und Informationen, 1978/1. I. *Heiblinger:* Die Gleichberechtigung — grundlegendes Prinzip der Rechtsstellung der Bürger. Staat und Recht, 1978/2. H. *Klenner:* Menschenrechte — Klassenrechte. Neue Justiz, 1978/7. H. *Klenner:* Menschenrechte und Völkerrecht. Einheit, 1978/11. — W. *Thiel:* Arbeit und würde des Menschen. Einheit, 1978/11. — H. *Beil:* Die Westeuropäische Menschenrechtskonvention und die Klassenauseinandersetzung um die Menschenrechte. Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1978 G/6. R. *Frambach*—H. *Gruber:* Projekt eines UN-Hochkommissars für Menschenrechte kontra Menschenrechtsförderung durch Staaten. Neue Justiz, 1979/11. H. *Ranke:* Verwirklichung sozialischer Grundrechte und Grundpflichten in der Rechtsordnung der DDR. Neue Justiz, 1979/11.

[3] H. *Klenner*—G. *Klenner:* Menschenrechte unter den Bedingungen des wissenschaftlich-technischen Fortschritts. DDR-Komitee für Menschenrechte. Schriften und Informationen, 1976/1. B. *Graefrath:* Für gleichberechtigte Zusammenarbeit zur Förderung der Menschenrechte — gegen imperialistische Einmischungspolitik. DDR-Komitee für Menschenrechte. Schriften und Informationen, 1976/2. Dokumentation über die sozialistische Menschenrechtpraxis in der DDR. DDR-Komitee für Menschenrechte. Schriften und Informationen, 1977/2. Fakten und Zahlen aus Praxis sozialistischer Menschenrechte in der DDR. DDR—Komitee für Menschenrechte. Schriften und Informationen, 1979/3.

lyek a népszuverenitás és az alapjogok, a szocialista demokrácia és az alapjogok, a politikai alapjogok és az egyéb állampolgári jogosultságok, az alapjogok és az alapkötelezettségek, az alapjogok, az alapkötelezettségek és a személyiségfejlődés, valamint a gazdasági, műszaki előrehaladás és az alapjogok közötti összefüggések feltárására irányulnak. Az összefüggések tisztázása tette lehetővé a vizsgált jogok rendeltetésének, tartalmának, gyakorlásuk követelményeinek, az érvényesülésüket előmozdító és fékező körülményeknek, a fejlődés irányainak eredményes körvonalazását. Ezeknek és a kapcsolódó számos egyéb időszerű kérdésnek megválaszolásával a kötet értékes hozzájárulást nyújt az állampolgári alapjogok és kötelességek *szocialista elméletének* kimunkálásához.

3. Szerzők e jelentős feladat vállalását nemcsak a kötet címében juttatják kifejezésre. Az elméleti következtetések megalapozását egyaránt szolgálja a logikai elemző és az összehasonlító módszer alkalmazása. Elméleti, tételes jogi és gyakorlati szempontú összehasonlítást két irányban végeznek a szerzők. Egyrészt bemutatják az alapvető közös elemeket, az eltérő megoldásokat, a további fejlődés, a közeledés tendenciáit és a differenciálódás lehetőségeit az NDK és a Szovjetunió, valamint a szocialista országok állampolgári alapjogainak és kötelességeinek szabályozásában és gyakorlatában. Kár, hogy viszonylag szűk keretben hivatkoznak meg ezeknek az országoknak a témát érintő jelentősebb szakirodalmát. Feltűnő, hogy nem is utalnak az állampolgári alapjogoknak Jugoszláviában kidolgozott, alkotmányba foglalt és alkalmazott sajátos koncepciójára. Elismerést érdemlő értéke fakad viszont a kötetnek abból, hogy szerzői elmélyült elméleti analízissel és meggyőző dokumentálással érzékeltetik az alapjogok sajátosságait, érvényesülésük korlátait és megsértésük módozatait a burzsoá országokban. Különösen tanulságos az a vita, amelyet szerzők az emberi, illetőleg állampolgári jogok szocialista koncepciójának, szabályozásának és gyakorlatának burzsoá támadóival, valamint azokkal az imperialista teóriákkal szemben (természetes személynek a nemzetközi jog alanyává nyilvánítása, az ENSZ szervei felügyeleti és beavatkozási jogának kiterjesztése az államok joghatósága alá tartozó egyedi állampolgári jogi ügyekre stb.), amelyek a nemzetközi jog alapvető demokratikus elveibe (nemzeti önrendelkezési jog, állami szuverenitás, a szuverén államok egyenjogúsága és felségjoga, az államok belügyeibe való be nem avatkozás stb.) ütköznek és az Egyesült Államok világuralmi törekvéseit, a gyarmati sorsból felszabadult országok társadalmi haladásának és függetlenségének korlátozását, a szocialista társadalomépítés vívmányainak megkérdőjelzését, illetőleg visszafordítását szolgálják.

4. Jelentőségének megfelelő elemzésben részesült a kötetben az alapjogok *biztosítékainak* témaköre. A biztosítékok fajtáit, szerepét és alkalmazásuk intenzitását is lényegesen befolyásolja az a körülmény, hogy az emberközpontú, a társadalmi haladást szolgáló szocialista állam érdekelt az alapjogok kiterjesztésében és érvényesítésében. Az alapjogok többségének gyakorlása ugyanis egyaránt szolgálja az egyén javát és a társadalom építését. Ezért az alapjogok többségének gyakorlása egyben a jogosítottak erkölcsi, néhány esetben jogi kötelezettségének minősül. Az alapjogok igénybevétele a szocialista társadalom önirányításának, az állami irányító, befolyásoló tevékenységnek, a közügyek intézésében való közreműködésnek és az államszervezet, az állami tevékenység ellenőrzésének is eszköze. A szocialista állam ezért fontos funkciójának tekinti az alapjogok érvényesülésének előmozdítását. Megjegyzendő azonban, hogy a társadalmi élet kiegyensúlyozottsága és az egyén önállóságának biztosítása érdekében bizonyos viszonylatokban az államnak önkorlátozással kell élnie, illetőleg garantálnia kell, hogy az egyéni autonómia szféráit sem állami szervek, sem társadalmi tényezők, sem pedig más polgárok ne sértsék meg.

Mivel az alapjogok a szocialista társadalmi berendezkedés mellőzhetetlen összetevői, a társadalom politikai rendszerének nagy gondossággal kell kiépítenie az alapjogok érvényesülésének biztosítékait. A biztosítékok több csoportból álló rendszerbe tömörülnek, amelynek a jogi garanciák csak egyik, vitathatatlanul fontos összetevő csoportját alkotják. Amint az alapjogok napjainkban nem szűkülhetnek le az ún. alanyi közjogokra, az alapjogok biztosítékai sem korlátozódhatnak pusztán jogi eszközökre. Rajtuk kívül, illetőleg velük együtt ugyanis az alapjogok érvényesülését fontos ideológiai, politikai, gazdasági, szervezeti és működésrendi biztosítékok szolgálják. A biztosítékok felsorolt csoportjai egymás érvényesülését kölcsönösen hivatottak elősegíteni. Mindegyik csoport elsősorban az érvényesülés feltételeinek megteremtésére irányul, de problémák, nehézségek, objektív vagy szubjektív akadályozó tényezők felmerülése esetén — bár eltérő mértékben és módon — mindegyikre hárul korrekciós, reparációs, sőt bizonyos esetekben felelősséget érvényesítő szerep is.

A szocialista állam akkor képes betölteni az alapjogok érvényesülését szolgáló funkcióját, ha az államapparátus minden egysége, különösen a helyi népképviseleti és államigazgatási szervek, továbbá a vállalatok és intézetek körültekintően és felelősen végzik az alapjogok megvalósulását célzó feladataikat. Ennek érdekében természetesen egyértelműen meg kell határozni e szervek és munkahelyek feladatait és felelősségét az alapjogok érvényesítésében. Az alapjogok megvalósulása kedvező politikai és gazdasági feltételek mellett is e szervek körültekintő munkájától, a társadalmi szervezetek, valamint a hírközlő orgánumok aktív és igényes közreműködésétől, valamint a polgárok öntudatos aktivitásától függ.

A jogi biztosítékokat vizsgálva helyesen utalnak szerzők arra, hogy a jogszabályi rendezés gyakran fogalmazza meg és ezáltal erősíti az ideológiai, politikai, gazdasági, szervezeti és működésrendi biztosítékokat is. Jelentős az is, hogy az alkotmányban átfogóan rögzített alapjogok tartalmi elemeit és megvalósulási formáit milyen hierarchiai fokozatú jogi normák, mennyire részletesen szabályozzák. A jogi garanciák körében kiemelkedő szerepre hivatottak a haté-

kony felügyeleti és ellenőrzési rendszer, az állam, az állami szervek, a tisztségviselők és a hivatalnokok differenciált felelőssége, a jogorvoslati rendszer kiépítettsége, valamint a jogsérelmek orvoslásának intézményesített eszközei.

Nagyon lényeges vonása az alapjogok szocialista tartalmának és gyakorlásának a jogok és a biztosítékok szoros kapcsolódása. Nemcsak a biztosítékok állanak ugyanis az alapjogok megvalósításának szolgálatában, hanem az alapjogok gyakorlásával bővülnek, hatékonyabbá válnak a biztosítékok is. Bizonyos alapjogok igénybevétele pedig önmagában is serkentője, eszköze, biztosítéka más jogok érvényesülésének. Az alapjogok biztosítékai között ugyancsak nélkülözhetetlen szerepet töltenek be az állampolgári kötelezettségek. Elég ha csak a személyi méltóság és szabadság tiszteletének, a polgárok egymás iránti figyelmességének és támogatásának kötelességére, vagy a szülőknek arra a feladatára gondolunk, hogy gyermekeiket egészséges, képzett és öntudatos állampolgárokká neveljék. Találóan hivatkoznak szerzők Engels ismert figyelmeztetésére: a visszaélések elleni garanciák körébe mellőzhetetlen, hogy a társadalom és az állam mindenki számára azonos jogokat és kötelezettségeket állapítson meg és érvényesítsen.

5. Szinte úttörő szerepre vállalkoztak a szerzők, amikor megkísérelték feldolgozni a szocialista államok újtípusú nemzetközi kapcsolatainak, különösen a szocialista gazdasági integrációnak a hatását az érintett országok állampolgárainak alapjogaira és alapkötelességeire. Az összehangolt gazdaságfejlesztés, a széles körű tudományos, műszaki és egyéb együttműködés, a szilárd honvédelmi szövetség nemcsak az alapjogok érvényesülésének gazdasági és politikai feltételeit gyarapítja, hanem magában foglalja az állami szervek, a gazdálkodó egységek, az intézetek, a települések, a dolgozói kollektívák sokrétű társadalmi, tudományos, kulturális, egészségügyi, környezetvédelmi, oktatási és továbbképzési, sport és turisztikai kapcsolatainak tömegméretűvé válását, a polgárok közös erőfeszítéseit, hivatalos és baráti, családi és polgári jogi viszonyainak sokasodását. Erősíti az együvétartozás, a közös érdekeltség, a kölcsönös tisztelet és megbecsülés érzését. Mindezek a kapcsolatok természetesen jogilag rendezett keretek között bonyolódnak le. A jogi rendezés jellegzetes eszközei a különböző tárgyú nemzetközi egyezmények, szerződések, megállapodások és a kapcsolódó belső jogi szabályozás. Az előbbiek továbbfejlesztése érdekében szerzők két jelentős ajánlást fogalmaznak meg.

a) Az állampolgárok jogainak külföldön való érvényesítése szempontjából kiemelkedő szerepet töltenek be a *jogsegélyegyezmények.* Jelenleg a szocialista országok között több mint 50 különböző időszakból származó kétoldalú jogsegélyegyezmény van hatályban. Természetes, hogy ez együttjár az együttműködési formák és a kollíziós normák nagyfokú differenciálódásával. Szerzők H. Finckének 1978-ban publikált tanulmányára[4] hivatkozva indítványozzák, hogy a kollíziós normák egységesítése, az állampolgári alapjogok összehangolt és színvonalasabb biztosítása érdekében a szocialista országok a kétoldalú jogsegélyegyezményeket *többoldalú egyezménnyel* váltsák fel.

b) Feltételezhetjük, hogy mind az e kérdésekkel foglalkozó szakemberek, mind pedig az illetékes kormányzati szervek érdeklődését is kiváltja az a Poppe professzor által 1979-ben megfogalmazott[5] és a kötetben is részletesen indokolt javaslat, amely szerint sokoldalú politikai és tudományos előkészítés alapján a szocialista államoknak közös *deklarációt* kellene kibocsátaniok vagy *egyezményt* kellene kötniük az *emberi jogok szocialista koncepciójáról.* Ilyen dokumentum kidolgozása és elfogadása szerzők szerint különösen az alábbi előnyökkel járna. Világosan kifejezné a dokumentum az ember társadalmi és jogi helyzetét, a polgár és az állam, az egyén és a közösség viszonyának alapvető vonásait a szocialista társadalomban. Félreérthetetlenül megfogalmazná a gazdasági, szociális, egészségügyi, kulturális, politikai és személyi alapjogok rendeltetését, tartalmát, megvalósulásának biztosítékait, a közöttük fennálló kölcsönös feltételezettségi viszonyt, továbbá a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok, valamint a nemzetek és nemzetiségek egyenlőségének követelményét. Ezeknek és a hozzájuk kapcsolódó egyéb elveknek, tartalmi összetevőknek és követelményeknek rögzítésével a dokumentum kétséget kizáróan demonstrálná a szocialista emberi jogok koncepciójának és gyakorlatának fölényét az emberi jogok burzsoá felfogásával szemben, példájával kedvezően befolyásolhatná az ENSZ emberi jogi tárgyú nemzetközi jogi, valamint az egyes burzsoá országoknak az emberi jogokat érintő kodifikációját. Jelentős támaszt és ösztönzést nyújthatna természetesen a dokumentum a szocialista partnerállamok jogalkotó és végrehajtó szervei számára is az állampolgári alapjogok fejlesztését és megvalósulását szolgáló normaalkotó, szervező és védelmi munkájukhoz.

6. A kötet ezen kívül is széles áttekintést és beható értékelést nyújt az emberi jogok *nemzetközi jogi* vonatkozásairól. Ismerteti a haladó erőknek, a szocialista országoknak, közöttük az NDK-nak a nemzetközi jog demokratikus elveinek kidolgozásáért és érvényesítéséért kifejtett és napjainkban is folytatott küzdelmét. Értékelést kapunk a műben az emberi jogok 1948-ban elfogadott egyetemes nyilatkozatának, a gazdasági, szociális és kulturális jogokról, valamint a polgári és politikai jogokról szóló, 1966-ban kötött nemzetközi egyezmények előkészítéséről és tartalmáról. E kérdések körében dolgozták fel szerzők azokat a regionális egyezményeket is (az emberi jogok 1969. évi Amerika-közi egyezménye, az emberi jogok Nyugat-Európai egyezménye), amelyek tartalmuknál és elkülönültségüknél fogva vitathatatlanul retrográd célokat szolgálnak.

Az NDK az ENSZ-be való felvételét (1973) követően csatlakozott az ENSZ minden jelentős emberi jogi megállapodásához. Így pl. partnerévé vált a népirtás bűn-

[4] H. *Fincke:* Entwicklungstendenzen im Internationalen Privatrecht, Potsdam-Babelsberg, 1978.

[5] E. *Poppe:* Demokratie, Freiheit und Menschenrechte in der entwickelten sozialistischen Gesellschaft der DDR. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften der DDR, W 4, Berlin, 1979.

tettének megelőzéséről és büntetéséről szóló 1948. évi, az emberkereskedelem és mások prostitúciójának kihasználása elleni 1950. évi, a nők politikai jogairól szóló 1953. évi, a férjezett nők állampolgárságáról szóló 1957. évi, a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem elleni 1926., 1953. és 1956. évi, az oktatásban alkalmazott megkülönböztetés elleni küzdelemről szóló 1960. évi, a hátrányos faji megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről szóló 1966. évi, az elévülési határidőnek a háborús és az emberiség elleni bűncselekményekre vonatkozó alkalmazhatatlanságáról szóló 1968. évi, az apartheid bűncselekmények elleni küzdelemről és büntetéséről szóló 1973. évi megállapodásoknak és számos más, az emberi élet védelmét szolgáló egyezményeknek. Következetesen teljesítette a potsdami egyezményből ráháruló és alkotmányában is rögzített kötelezettségét a német militarizmus és a nácizmus kiirtására, a fasiszta és háborús bűnösök felkutatására és megbüntetésére. Területén a felszabadulást követően 12 861 háborús bűnöst, illetőleg az emberiség elleni bűncselekményt elkövetőt ítéltek el. Az alkotmány az NDK külpolitikájának alapvető követelményévé nyilvánítja a szocializmus, a béke, a népek közötti megértés és a kölcsönös biztonság szolgálatát. (6. c.) Határozottan megtiltja az NDK alkotmánya a tudomány eredményeinek felhasználását a béke, a népek közötti egyetértés, valamint az emberi élet és méltóság ellen. (17. c.)

Ádám Antal

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Sajó András: Jogkövetés és társadalmi magatartás*

Az utóbbi évek hazai jogelméleti irodalmi terméséből egy értékes és izgalmas törekvés bontakozik ki, amely a jog sajátosságainak megértésére a valóságos társadalmiság alapján tesz kísérletet. Elég itt a jog ontológiájának kidolgozása kapcsán készült munkákra gondolni, vagy azokra a kutatásokra, amelyek a jog problémáit a jogtudomány ismeretelméleti korlátainak kimunkálásával egy „társadalomtudományi" jogelmélet szemszögéből kívánják megoldani. Ezek a „realista" jogelméletek megpróbálják a jogot a társadalom totalitásában az őt megillető helyre tenni. A jognak a társadalmi komplexus részeként való felfogása szemléleti következményekkel jár, nevezetesen a *jogon kívüli szemlélet* következményével. A jog külső szemléletét a jogászság táborában nyilván sokan értelmetlennek és érthetetlennek tartják, hiszen ez a szemlélet saját (jogon belüli) birodalmából száműzi a jogászt. Eörsi Gyula „Jogelméleti torzó"-jából egy gondolatot idéznék a jogon kívüli szemlélet védelmére: „Vannak a jognak olyan jelenségei, amelyeket *csak* külső szemléletben érdemes vizsgálni... Olyan jelenség viszont, amelyet *csak* belső szemléletben érdemes tudományos igénnyel vizsgálni, aligha van." Sajó András könyvét alapjában a jog külső, társadalom felőli szemlélete jellemzi. Erre indítja őt — a meghatározó — tudomány- és ismeretelméleti felfogása mellett az is, hogy a jogkövetés társadalmi természetére helyezi a hangsúlyt, a jogi folyamatok eredőit, illetve eredményeit, hatását a társadalmon méri, tehát a Jogon Kívüliben.

A jogéletnek azzal a jelenségével, hogy az állampolgárok a jogszabályoknak megfelelően viselkednek, a jogirodalom aránylag keveset foglalkozott. A jogkövetés kérdésének elhanyagolása alighanem a *szociológiai szemlélet hiányára* vezethető vissza. A pozitivista jogtudomány megelégedett azzal, hogy a jogkövetést mint tényt konstatálta. Ez a jogászi fenomenologizmus a gyakorlat igényeinek többnyire megfelel, ezért a jogkövetés jelenségének magyarázata, értelmezése nem tűnik „égető problémának" a gyakorlatiasság oldaláról.

Az alapkérdés a jogkövetést illetően az, hogy a jognak a jogszerű magatartások kialakulásában milyen szerepe van, másképpen fogalmazva: valóban a „jogot" követik e akkor, amikor a cselekedet jogszerűnek minősül?

Ha egyetlen állítássá akarom sűrűsíteni Sajó András könyvének mondanivalóját (vállalva az ezzel járó veszélyeket is), akkor az iménti kérdésre az a válasz, hogy a társadalmi magatartásban és az egyén mindennapi viselkedésében *nem a jogé az irányító szerep*. Vagy hogy a Szerző szavait idézzem: „A normák a maguk elvontságában szinte csak kivételesen irányítják a mindennapi élet döntéseit,... a jogilag szabályozott életviszonyok megvalósulását tipikusan nem a jogszabályok közvetlen hatása jellemzi" (26—27. o.). A válasz helyes értelmezéséhez és a könyv további gondolatmenetének megértéséhez azt kell szem előtt tartanunk, hogy nem minden jogi, ami jogilag szabályozott, tehát jogi szabályozottság esetén egy és ugyanazon viszonyban egyszerre van jelen a konkrét életbeliség és a jogi szabályozás. Más szavakkal: az élet a jogi szabályozás esetén sem válik azonossá a joggal.

Sajó András szerint a jogkövetés lényegének feltárása legelvontabban annak a *tárgyi meghatározásmódnak* a megismerését jelenti, amely az uralkodó osztály állami akaratát és az ehhez viszonyuló társadalmi tudatot a gazdasági, anyagi közvetítéseken keresztül uralja. Ezzel a Szerző azt a következetes társadalmi szemléletet érvényesíti, hogy az egyén a konkrét helyzetben felmerülő alternatívák között választ, és ezek közül *csak egy* a jog, a többi meghatározó jogon kívüli. Sajó szerint az életbeli cselekvés elsősorban rutinszerű, szerepelvárásokhoz igazodó, de ez a fajta cselekvés általában megfelel a jognak. A jogkövetésnek ezt a fontos vonását a Szerző így fogalmazza meg: „Társadalmilag megvalósul a jogkövetés az emberek viselkedésében, anélkül, hogy cselekvésüknek jogi értelmet tulajdonítanának: ‚nem tudják, de teszik' a jogot" (30. o.). Sajó András szerint erre azért van esély, mert a jogban és az emberek viselkedésében egyaránt a társadalom viszonyai tükröződnek, a tárgyi meghatározásmód mindkettőre nézve azonos. Más oldalról közelítve a kérdéshez így a Szerző ahhoz az uralkodó szocialista jogelméleti állásponthoz csatlakozik, hogy a jog egyfajta „elvarázsolt" társadalmi viszony. Megjegyzendő, hogy a jog

* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 344. old.

és a társadalom viszonya Sajó András felfogásában a fennálló jog kritikája is abban az értelemben, hogy a jog a maga társadalmi meghatározottságával nem fordulhat szembe, benne nem lehet más, mint ami a társadalomban is *benne van.* Ellenkező esetben ugyanis másként határozná meg az egyént a társadalom és másként a jog, s ez távlatában képtelen (sőt katasztrófális) helyzetet idézne elő. Egy ilyen helyzet a jog stabilizáló funkciójának feladását jelentené a Szerző szerint.

A jogkövetés Sajó András szerint egyfajta *engedelmességet* jelent. A fentebb leírtakkal összhangban ez az engedelmesség nemcsak és nem is elsősorban a jogot veszi tárgyául, hanem a társadalom más elemeit. Sajó szerint a kapitalizmus novuma éppen abban van, hogy a *dologilag meghatározott* engedelmességet teszi általános érvényűvé, tehát a társadalmi-termelési viszonyok uralmát engedi érvényre jutni az egyén felett. A dologi meghatározási móddal együtt jár az egyén „önvezérlési" illúziója. Sajó felfogása világos: a kapitalizmusban a jog (kényszerítő) monizmusa csak végső fokon érvényesül és az egyént — illuzórikus formában — a társadalom pluralitása, „versengő" értékei határozzák meg. Az egyén szabadságillúziója abból keletkezik, hogy a társadalmi viszonyok nem egyértelműen határozzák meg cselekvését; másfelől ez a szabadság mégis csak illúzió, mert a társadalmi meghatározás *iránya* ugyanaz, mint az egyértelműen meghatározó jogé. Sajó ebben látja annak magyarázatát, hogy a társadalmi meghatározottság — a közvetlen jogi kényszerrel való fenyegetés háttérbe lépése után is — képes jogszerű, jogkövető magatartást indukálni.

Sajó András szerint tehát a társadalom dologi meghatározó ereje engedelmességi struktúrákat bontakoztat ki, és emellett (vagy e mögött) csak végső soron van szükség az *erőszak szimbólumaira,* melyet a jog mögött álló *állam* léte jelent. A Szerző felfogásában a jog (és a vele funkcionálisan összefüggő állam) mint a társadalom egyik alrendszere a maga programjával a más alrendszerek közötti viszonyt szabályozza, tehát az (egész) rendszer integritását biztosítja. A jogi programot Sajó úgy tekinti mint egységes cselekvésirányító elvárásrendszert, melynek két működési köre a konfliktusrendezés és a társadalomirányítás. E két működési terület a *stabilizáló* funkcióban olvad egységbe. Ezen az alapon állva értelmezi a Szerző a jogot a társadalmi rendszer funkciójaként (vö. 51. o.). Sajó András kifejti, hogy a társadalmi rendszert nem jellemezheti valamiféle céltételezés, és ebből levezetve a jog céltételező szerepét is elutasítja. A jog „csak változatlanságot teremt a haladásban, és éppen nem tűz célt a rendszer elé" (52. o.). Később így ír: „A jog készséggel szentesíti az új egyensúlyt, bármily törékeny is, ha azonban az egyensúly eszközével, a joggal akarnak új egyensúlyt létrehozni *ott, ahol az nincs,* a hatás katasztrofális lesz" (54. o.). Abban természetesen igaza van Sajó Andrásnak, hogy a jog nem képes a társadalmi meghatározótól merőben más megoldást tartós érvényre juttatni. Ez már csak a felépítménynek az alap által való, végső fokon történő meghatározásából is következik. Azzal azonban, hogy a jogtól ezen a korláton túl is elvitassuk a céltételezés elemét, nem értek egyet. Nézetem szerint a jog stabilizáló funkciója szélesebb értelmű, mint a „fennálló stabilizálása". A jog ugyanis azt tételezi — az uralkodó osztály érdekeinek keretén belül —, ami még nem létező általános a társadalomban, de a jogalkotó azt szeretné, hogy az legyen. A valóság helyes értelmezése esetén a jogalkotó persze csak azokat a mozzanatokat törekszik általánosként meghatározni, melyek lehetősége az adott társadalomban benne van. A Sollen fogalma kapcsán ezt sokan leírták. Ha a jogot jellemzi az, hogy követik, akkor a jog társadalom-stabilizáló szerepe — éppen mert még nem általánost stabilizál — cél felé irányítást is jelent. A jognak ez a „mintha-általánossága" a társadalom és az egyén számára egyben objektíve célt is jelent. A jog nézetem szerint éppen az által stabilizál, hogy e felé a nem létező általános felé mint *cél felé* mozgatja a társadalmat. A jogban levő általános célként való értelmezése nem mond ellent annak a Szerző által is vallott (és szerintem helyes) felfogásnak, hogy a jogi általános nem a fennállótól teljesen és minőségileg különböző általános, hanem a fennálló (az uralkodó osztály) hatalmának általánossága.

Sajó András szerint a jog azért fejtheti ki stabilizáló funkcióját, mert „az állam működésének egyfajta programja" (53. o.). A jogkövetés, a társadalmi magatartás szemszögéből a Szerző a jogot az *állami magatartás szabályainak* tekinti (55. o.). Ez a tétel két értelemben igaz. Egyrészt, a jogi kényszert az állam (annak szervei) közvetítik a társadalom felé. A jog tehát megmondja, hogy az állam milyen esetekben és milyen mértékben alkalmaz kényszert, és az önkényt most figyelmen kívül hagyva — az állam a maga részéről eszerint cselekszik. Másrészt, a mindennapi magatartás nem a tiszta, sajátos formát jelentő jogot követi, hanem az állam (várható) reakciójához igazodik. A mindennapi magatartás alakulása szempontjából tehát nem a jog mint olyan a meghatározó, hanem az állami szervek cselekvése. Teljesen logikus tehát Sajó András azon állítása, hogy a jogszabályszerűen működő államhoz *igazodó* állampolgárok ezen viszonyulásuk által maguk is jogkövetőkké válnak.

Sajó nézete szerint a jog az állami működés egyfajta programja. A Szerzőnek ez az állam társadalomba való beavatkozására építő fogalma a jogkövetés megítélése szempontjából igen gyümölcsözőnek bizonyul. Az állam belenyúl a társadalom életébe és bizonyos, számára fontos viszonyokat jogi szabályozás alá von. Ez azt jelenti, ha ezek a viszonyok a társadalomban realizálódnak, akkor az állam a jogban „meghirdetett programja" szerint fog cselekedni. A Szerző jogfogalma tehát megmenti a jog létét azokban az esetekben is, amikor a cselekvő a viszony jogi jellegével, vagy pontos jogi szabályozásával nincs tisztában, hiszen ahogy erre az esetleg nem is tudatos cselekvésre az állam reflektál, az a jog.

A marxista jogelméleti tankönyvekben leírt és legtöbbször idézett jog-meghatározásokhoz képest Sajó

többet is ad, meg kevesebbet is. Többet, mert a jog állami jellegét, a jog és az állam funkcionális kapcsolatát, a jog érvényesülésének horizontját a „szokásos" meghatározásoknál élesebben, erőteljesebben domborítja ki. Megítélésem szerint kevesebb is a Szerző meghatározása, mint a legtöbb korábbi szocialista definíció, mert *azt, amire* a jog reflektál, homályban hagyja. A különféle jogágak szabályai alapján keletkező jogviszonyok a jogkövetés megvalósulása tekintetében sem egyneműek. Vannak olyan jogviszonyok, amelyekben az (nem állami) alany magatartása csak akkor lesz jogkövető, ha bizonyos jogi formák szerint cselekszik. Ekkor tehát az állam egy jogszabályban előírt és az életben realizált magatartásra reflektál a maga cselekvésével. Mondhatnám úgy is, hogy az állam azért ad „jogot" valakinek, mert attól a valakitől ő egy jog(szabály)ban előírt magatartást kapott. Itt nézetem szerint a jog *általában* cselekvés-meghatározó, cselekvési program, nemcsak az államé. *Ennyiben* úgy érzem, hogy a jognak általában magatartási szabályként való értelmezése tágabb körét öleli fel a jogi jelenségnek, mint Sajó András felfogása. Kétségtelen, hogy a jogot a hozzá kapcsolódó állami magatartás teszi joggá, tehát a szóba jöhető cselekvési programok közül az államé a vezető szerep, de nem az egyedüli szerep. Igaz, hogy a jogban az állam programot ad arra nézve, hogy ő mit fog tenni, de a jog annak számára is program, aki biztos akar lenni az állam jogban „meghirdetett" cselekvésében.

Sajó András abból az elméletből, hogy a jog az állami szervek cselekvési előírása és abból a tényből, hogy az emberek a mikénti magatartásukra vonatkozó jogi előírásokról nem nagyon tudnak, azt a következtetést vonja le, hogy a jog hatása a társadalmi magatartás alakulására korlátozott és egysíkú, és hogy társadalmi érvényesülése közvetlenül alig megy végbe (nem tekintve persze az állam működését magát). Valóban nyilvánvaló jogászi illúzió lenne, ha a jognak a társadalmi és egyéni magatartás alakulásában közvetlenül és elsődleges szerepet tulajdonítanánk. Annak ellenére így van ez, hogy a jog számára releváns tények tömegével részesei mindennapjainknak is. Meggyőzően mutat rá a Szerző a jog működésének azon sajátosságára, hogy az államszervezeten keresztül a környezet dologi meghatározására képes, és ezzel sui generis jogi vonásai ellepleződnek. A szociálpszichológia megállapításai szerint az emberi magatartás meghatározásában a szokásokból összeálló *szerepelvárásoknak* kitüntetett pozíció jut. Sajó rámutat, hogy a szerepelvárások struktúrájára a jog úgy hat, hogy képes a valóság új tényét megteremteni (új dologi meghatározás). Szó szerint idézve: „A jog nem annyira a közvetlen cselekvésre hat, mint inkább a cselekvések társadalmi meghatározóira" (80. o.). Jogos tehát az a megállapítás is, hogy a jogkövetés „sokkal inkább a társadalom egészének működéséhez tartozó kategória, mint individuális vonás" (uo.).

Jogfelfogásának logikus folyománya Sajó András azon nézete, hogy a társadalom egészével ellentétében az állami szervekben a szerepelvárásokat döntően a jog határozza meg. Az e szervekben tevékenykedő emberek jog által irányított cselekvésének továbbgyűrűző hatásában intézményesedik a jog, azaz a *hatósági döntéseken keresztül* válik a jogi norma meghatározóvá. Már a Szerző jogfogalmánál is érződik bizonyos etatista mellékíz, de ennél a konkrétabb megfogalmazásnál még inkább. Ezt érzi Sajó is, ezért hívja fel a figyelmet az alanyi jogok torzulásának veszélyeire. Ezt elkerülendő állítja fel a Szerző a demokratizmus ama követelményét, hogy a jogok tartalma *közvetlenül* (tehát az állami szervek cselekvésétől függetlenül) is megismerhető legyen. A jogok „megismerésének" ez a módja viszont azt eredményezi, hogy a jog minden cselekvő potenciális programja lehet. Erre tekintettel az a véleményem, hogy a Szerző jogmeghatározása bár találó és a lényeget emeli ki, de mégis túlságosan az állam működésére reflektált.

Az irodalomban ismeretes olyan felfogás, mely szerint az emberi magatartásra a jogi norma szerkezeti elemei nem egyforma hatással vannak. A norma rendelkező része a hagyományos felfogás szerint a szabályozás tárgyává tett konkrét magatartást kívánja befolyásolni. Ez Sajó András szerint nem tartható felfogás, mert a befolyásolási szándék csak a társadalmi tudatra állapítható meg. A diszpozíció ugyanis alapvető esetekben a társadalmi feszültségeket akarja levezetni és (vagy) az állami beavatkozást legitimálni. Ennek következtében a jogban sajátos *viktimizációs technika* alakul ki, mert a jog — fejtegeti a Szerző — valójában nem a társadalmat védi az egyes ellene irányuló támadásoktól, hanem az — egyebek között bűnelkövetésre vezető — társadalmi feszültségeket kívánja tömeges bűnbak állításával levezetni. Sajó szerint a tétel annál is inkább igaz, mert az államhatalomnak létezéséhez szüksége van az *erőszak szimbólumaira*, s ezeket éppen a hatalom működtetése teremti meg. Sajó András a büntetés funkcióját a közösségi tudat aktivizálásában látja, abban a hatásban, melyet a társadalmi kohézió fenntartása érdekében fejt ki. Éppen erre a „rendes emberek közössége" kohéziójának fenntartására tekintettel nekem mégis az a meggyőződésem, hogy a jog a társadalom védelmének funkcióját ellátja. Igaz ugyan, hogy a védendő közösség határait osztályszempontú és olykor nagyon is viszonylagos értékek alapján vonják meg, de az egyén kívánatosnak érezheti mégis, hogy ehhez a közösséghez tartozzon (biztonsági, jóléti stb. okok miatt), és a maga részéről a jogszerűtlen (illetve jogellenes) cselekedetek elkerülésével kívánja biztosítani ama közösséghez tartozását. A jogban időnként előtérbe kerülő viktimizációs technikák (melyeket a Szerző meghatározó jelentőségűeknek tekint) csak a társadalom értékeinek irracionalizálódását jelentik, de *ekkor is* érvényesül a jog közösségvédő szerepe, csak éppen egy irracionális közösséget véd.

Megjegyzendő még: a Szerzőnek abból a nézetéből, hogy a jognak nem tulajdonít társadalomvédelmi funkciót, következik az a nézet is, hogy a jogot *reparáló eszköznek* tartja, majdnem olyan értelemben, mintha egy hibás áru kijavítását rendelné el. Sajó András ezzel az átfogó ítélettel egyedül áll honi iro-

dalmunkban, mert nálunk a *jogágak* reparáló avagy preventív jellege a diszkusszió tárgya (ld. a polgári jogot illetően: Eörsi kontra Kemenes). A jognak *mint egységes egésznek* reparáló vagy preventív eszközként való felfogása mindenesetre nehezen képzelhető el vagy-vagy alapon. Erre utalnak Sajó fejtegetései is, amelyekben a szándék és az akarat jogi értékelésével foglalkozik. A jog etikai befolyásolása a Szerző szerint is arra mutat, hogy az (elidegenedett) állam *preventív* célzattal nyúl bele az egyén belső világába. Bár Sajó a jogot reparáló eszköznek tartja (vö. 112. o.), az állami elidegenedettség *szerinte is* megköveteli a preventív védekezést (117. o.). Ezzel viszont — és most a megelőző bekezdés tartalmára utalok — a Szerző közvetetten elismeri a jog társadalom (közösség) védő funkcióját is. Nézetem szerint bármilyen találó és szellemes megoldásokat kínál is a *jog* reparáció, illetve preventivitás szempontjából való értékelése, a teljes képet (jelszó: igaz az egész) csak a kettő együtt adja.

Az emberek társadalmi magatartásában az ész cselvetése az, hogy az uralkodókat csak a *vélemény* támogatja, mert az erő mindig az alattvalóknál van. Az egyén engedelmeskedik az állam akaratának, mert magát alárendeltnek *tartja*. Sajó András szerint ezek azért lehetségesek, mert az állam ideológiájában az egyén joghoz (és államhoz) való viszonya *etikai kötelességként* jelenik meg (133. o.). Az etika által alátámasztott engedelmességi kötelesség kibontakozását a jog úgy szolgálja — fejti ki igen meggyőzően a Szerző —, hogy a jogi fogalmak már önmagukban is *orientatív értéktartalommal* rendelkeznek. Sajó állítását a tulajdon és a szabadság fogalmának elemzésével teszi szemléletessé.

Kialakul tehát egy engedelmességi *szokás* a társadalomban, melyet a jog és a mögötte álló állam közvetítésekkel, de végső fokon az állami erővel tesz általánossá. Sajó András a jogkövetés *racionális* meghatározóját abban látja, hogy *célszerű* rendezett társadalomban élni. A rendezettségből fakadó értékek olyan „súlyosak" is lehetnek, hogy az előnytelen osztályhelyzetből eredő hátrányokat képesek kompenzálni (180. o.). A jognak ez az irodalomban politikai vagy normatív funkcióként ismert jellegzetessége a Szerző szerint úgy érvényesül, hogy az egyéni racionalitás szintjére szállítja le a jogkövetés társadalmi értelmét. Az egyéni racionalitás szűk látókörű szemlélete nem elegendő a rendkívüli helyzetekben, amelyekben az egyénnek számot kell vetnie azzal, hogy politikai és erkölcsi felelőssége nem a jogihoz igazodik. Teljes mértékben igaza van Sajónak, amikor arról ír, hogy a jognak saját stabilitása érdekében kell tartalmaznia „engedetlenségi formákat" is (192. o.).

A jogkövető magatartások számszerűleg kisebb, de mégis nagyon jelentős csoportját jelentik a *tudatos jogkövetések*. Sajó András szerint a tudatos jogkövetés sem a „tiszta jogi forma" felmerülését jelenti az egyéni tudatban, hanem a normának egy, a valódi jogszabálynál konkrétabb szemléletét. Ezt a jelenséget *precedens szemléletnek* is lehet nevezni (199. o.). A Szerző szerint tehát az egyéni jogkövetésre (is) a jog és a szokás történelmi koronként változó aránya a jellemző. A jogrendszerek a jogkövetés „jogiságát" mindig biztosítani igyekeztek, melynek két útja a Szerző szerint a mennyiségileg megnövelt jogi szabályozás és a mindennapokhoz képest többletet jelentő jogi cselekvés. Ha a társadalom át meg át van szőve jogi normákkal — érvel Sajó — növekszik annak a valószínűsége, hogy a jog az egyén konkrét helyzetben tanúsítandó magatartására hatni fog. A társadalom életét átszövő jogi szabályozás tipikuskénti jellemzése Lukács nyomán szokásossá vált. Sajó András a jogi szabályozás tipikusságában bizonyítékot lát amellett, hogy e szabályokat a jogban jártas egyéneknek szánják. A Szerző úgy véli ugyanis, hogy a tipikushoz a mindennapi gondolkodás nehezen tud felemelkedni (218. o.). A mindennapi jogkövetés — fentebb említett — precedens jellegéhez éppen ezért a jogalkalmazás közelebb áll, mint a jogalkotás.

A jogi jelentőséggel bíró *rendkívüli* helyzetekben a szokás nem ad kellő eligazítást az egyén cselekvése számára a számításba veendő tényezők megítélésében, ekkor jut jelentőséghez a *jogtudat*. Széles körű pszichológiai irodalom áttekintése alapján állítja fel Sajó a jogkövetés egyéni tudati sajátosságokból fakadó korlátját; nevezetesen, hogy a jogtudat az egyéni tudattól *csak tárgya* szerint elkülöníthető rész. Az egyéni tudat eme heterogenitása miatt nem lehetséges a jognak minden más befolyásoló tényezőtől megtisztított „ideális" követése.

A jogtudat alakulása szempontjából a *gyermekkori szocializáció* vizsgálata értékes tanulságokkal szolgálhat. Sajó András a tekintély, az engedelmesség fejlődéslélektani problémáit nyomonkövetve a *cselekvés megengedettségében* látja az értékek forrását. A modern léléktan megállapításai igazolják a Szerző nézetét. Meggyőző ezután Sajó ama következtetése, hogy „...a szülő és az állam iránti engedelmesség kéz a kézben halad..." (290. o.).

Sajó nézeteiből az tűnik ki, hogy a cselekvés alakulására nem a jog fejti ki a legnagyobb hatást, és ez a hatás nem is maradandó. A joghoz való viszony könnyen *társadalmi sztereotípiává* válik, vagyis a viszonyulás elveszi „jogi" jellegét. A Szerző erre az új közlekedési rend megszokásának magyar és svéd empirikus vizsgálati eredményeit hozza fel példának. A magatartás-irányítás jogi jellegének „eltűnése" és egyáltalán a jogismeret fogyatékosságai Sajó nézeteinek rendszerében mégsem jelenthetnek akadályt a jogérvényesülés útjában, mert „a szabályok... mindig a jogismerettel rendelkező személyeket ex officio tömörítő állami szerveknek szólnak, melyek aztán közvetlenül eljuttatják az e szabályokból szerintük az állampolgárra háruló rendelkezést" (263. o.).

Sajó András könyvének végkicsengése az, hogy a magatartások alakulásában a jog alárendelt szerepet játszik. Felmerül a kérdés: mik hát mégis a *jogszabálykövetés esélyei*? Sajó három közvetlenül jogkövetésre vezető okot is felvázol. Ezek: a szankciótól való félelem, a racionális megfontolás és a jogszabály autoritása (316. o.). A Szerző a jogkövetésre vezető okoknak *analitikus* értéket tulajdonít, ezek a jogkövetési típusok ugyanis nem személyiségfunkciókat fejez-

nek ki (mint pl. Jung pszichológiai típusai), emiatt a jogkövető *emberek* kategorizálására nem alkalmasak.

Sajó András könyve a jogkövetés és a társadalmi magatartás vizsgálata során a jogelméleti problémák rendkívül széles skáláját fogja át. A jog ismeretelméleti jellegzetességeiről és lehetőségeiről vallott felfogása következményeként a jogi jelenséget társadalmi oldalról szemléli. E megközelítés során előtűnnek és érthetővé lesznek azok a meghatározók, amelyek a jogon belüli szemléletben nem is észlelhetőek. A jog mint társadalmi részkomplexus csak korlátozott, de e korlátok között nem lebecsülhető szerepet játszik a társadalomban. Sajó a jog korlátozottságáról kifejtett nézeteit bőségesen feldolgozott empirikus felmérések adataira, szilárd elméleti alapokra építi és nagy felkészültségének erős várfalaival oltalmazza.

Sajó András munkája értékes alkotása jogtudományi irodalmunknak. A kevéssé feldolgozott témában olyan eredményeket ad, amelyek nemcsak a jogkövetés kérdéseivel foglalkozóknak jelenthetnek elméletileg igényes gondolatrendszert, hanem a jogelmélet egésze számára is érvelési (vagy vitatkozási) alap lehet. A több módszert felvonultató könyvben a Szerző tiszteletreméltó forrásismerettel elemzi a problémákat, éles logikával ad azokra magyarázatot, szellemesen és újszerű megközelítésből védi kifejtett gondolatait. A jogkövetés és a társadalmi magatartás sajátosságainak elméleti horizontú megfogalmazása kapcsán a jogelmélet több hagyományosan elfogadott tartalmú kategóriájához rendel új tartalmat. A „teljesség igényével" fellépő definícióhoz képest Sajó András nézőpontjai csak a leglényegesebb és legáltalánosabb vonásokat domborítják ki. Igaz, hogy Sajó egy-egy probléma kapcsán nem mond el „mindent", ami lehetséges", de funkcionális szemlélettel olyan vonásokat erősít fel, melyek a tárgyalt vonatkozás lényegének megértéséhez közelebb visznek. Ez azt is jelenti, hogy Sajó András kerüli a barokk körmondatokat megszégyenítő definíciókat, és az egyoldalúság vádját is vállalva a lényeg köré csoportosítja mondanivalóját, tömören jelöli ki az összefüggések fő vonalait. Ez a jelenségeket nem definíciókba záró, hanem leírások szövetében „nyitva hagyó" lényeglátó, funkcionalista szemlélet lehet, hogy feszültségeket teremt jogelméleti irodalmunkban. Nem az a jó és értékes munka, amelyhez nem fűzhető kritika, hanem az, amelyikről vitatkozni *érdemes*, és amelyik nyugtalanítóan serkent problémák átgondolására és ha kell átértelmezésére.

Takács Albert

Hencz Aurél: Felsőfokú közigazgatási szakemberképzés Magyarországon. 1848—1948.*

A szerző munkája a könyv címében jelzett témakörnél jóval szélesebb területet fog át. Az olvasó előtt száz év közigazgatásának története tárul fel, különös figyelemmel a felsőoktatásra általában és ezen belül a jogászképzésre, illetve közigazgatási szakemberképzésre. Utóbbi téma tehát beleágyazódik egy sokkal szélesebb kérdéskomplexumba, mint ahogyan attól valóban nem is választható el.

E száz év közigazgatástörténetének nem egyszerű leírását adja a szerző, hanem keresi azokat a társadalmi-politikai rugókat, amelyek egy-egy állásfoglalás kialakulásához vezettek, azokat a mögöttes erőket, amelyek a reformtörekvéseket elősegítették vagy hátráltatták. Egy évszázad viaskodása elevenedik meg a könyvben többek között olyan kérdésekben, hogy mi a jogi karok rendeltetése, csak az alapvető elméleti ismeretek, az egyes jogágak elvi-elméleti alapjainak megismertetésére szorítkozzanak-e, hiszen az életben úgyis ki-ki a maga területén kénytelen lesz megismerkedni azokkal az egyébként sűrűn változó tételes jogi szabályokkal, amelyekre mindennapi munkája során szüksége van, vagy pedig a gyakorlatra is készítsenek fel, úgy, ahogyan az az orvostanhallgatók és műegyetemi hallgatók esetében történik. Vagy hogy egységes legyen-e a jogászképzés, vagyis az igazságszolgáltatási és közigazgatási pályára készülők egységes tanterv szerint tanuljanak-e, illetőleg ha van bifurkáció, az meddig terjedjen. Csaknem minden korban ott látjuk a jogi oktatás egyetemességének és szakosodásának híveit.

Állandóan napirenden levő kérdés volt az egyetemi tanulmányokat követő szakvizsga követelménye, amely az igazságszolgáltatás területén korábban, a közigazgatás területén azonban csak 1933-ban valósult meg. A jogásztovábbképzés, különös figyelemmel a közigazgatási továbbképzésre, szintén megoldásra várt.

Az államtudományi és civilisztikai tárgyak aránya a jogi karon belül ugyancsak hosszú viták tárgya volt. Ez azzal a kérdéssel függött össze, hogy milyen legyen a jogi kari oktatás profilja fejlesztésének iránya, milyen teret engedjenek a közigazgatási jellegű tananyagnak.

Az egyetemi jogi karok és a jogakadémiák viszonya szintén olyan kérdés volt hosszú évtizedeken át, amelyben politikusok és tudósok egyaránt hallatták szavukat. A jogakadémiák ugyanis Magyarországon az első világháború végéig igen jelentős szellemi potenciált képviseltek, igen sok — később híressé vált — jogi kari professzor jogakadémiai tanárként kezdte pályafutását, úgyis mondhatnánk, hogy a jogakadémiai tanárság a jogi kari professzorság előiskolája volt. A jogakadémiáknak ezt a nem elhanyagolható tudósképző funkcióját eddig nem kellő mértékben domborították ki.

A jogi kari tanulmányi és vizsgarendek alakítása ugyancsak visszavisszatérő kérdés volt a tárgyalt száz év alatt. Az alapvizsgák és szigorlatok tárgyainak meghatározása lényegében ugyancsak a civilisztikai és közigazgatási tendenciák hullámzásától függött.

Az előadások látogatottságának kérdése szintén sok kívánnivalót hagyott hátra. Sűrűn hallatszottak hangok, hogy a joghallgatók nagyobb része nem látogatja az előadásokat és olyanok is találhatók, akik diplomát kapnak anélkül, hogy a jogban legkisebb jártasságuk lenne.

Arról is szó van a szerző munkájában, hogy a középiskola általában mindenre felkészít, kivéve a

* Szeged, 1981. Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae 3. 320 old.

jog- és államtudományi szakot. Ezért javasolták egyesek a középiskolai tanterv kiegészítését megfelelő jogi ismeretekkel, valamint közigazgatási képzést biztosító középiskolák felállítását. (E gondolatot a közelmúltban — még e mű megjelenése előtt — a Magyar Jog részére írt cikkében recenzens is felvetette, mint ma is időszerű kérdést).

Igen fontos vitakérdés volt a szóban forgó időszakban, hogy mérnöki, orvosi, gazdasági stb. kvalifikációval be lehet-e jutni a kormányzatba és a közigazgatásba. Más szavakkal, hogy nem jogász szaktisztviselők kaphatnak-e ügydöntő hatáskört a közigazgatásban. Ezzel kapcsolatban a szerző áttekintést ad a mérnök- és közgazdászképzésről is.

Mindezeket a problémákat a szerző korabeli dokumentumok (politikai állásfoglalások, szakvélemények, tudományos megnyilatkozások stb.) alapulvételével tárgyalja, megszólaltatván e száz évnek a kultúrpolitika terén szerepet játszott csaknem minden számottevő egyéniségét.

Fejtegetéseit a következőképpen tagolja: Tervek és rendelkezések a forradalom és az önkényuralom idején (I.), A közigazgatás képzési gondjai az igazságszolgáltatás önállósulása után (II.), Az 1883-as minősítési törvény és a közigazgatási tisztviselőképzés helyzete (III.), Tervek és rendelkezések a századelőtől a Monarchia felbomlásáig (IV.), Intézkedések, tervek és gondok a két forradalomban (V), Viták és rendelkezések a közigazgatási képzés jobbátételére a Horthy korszakban (VI.), A felszabadulás utáévek gondjai és rendelkezései (VII.).

Legbővebben a két világháború közötti időszakkal foglalkozik, ez a fejezet munkájának legterjedelmesebb része. Ez természetes is, mert talán egyetlen korszakban sem vált annyira nyilvánvalóvá az elöljáróban vázolt kérdésekben történő előrelépés szükségessége, mint ebben a korszakban. A két forradalom időszaka túl rövid volt ahhoz, hogy e téren maradandót alkothatott volna. Ezt követően a helyzet alakulása — tetézve a trianoni békeszerződés következtében ideáramló tisztviselőtömegek gondjaival — a közigazgatással szemben talán az eddigieknél is sürgetőbb feladatokat támasztott. Az sem volt kétséges, hogy a közigazgatás teendői közé a jövőben nemcsak a rendészeti feladatok végzése tartozik, hanem egyre több gazdasági-technikai feladatot kell ellátni. Ezt a fejlődési tendenciát különösen *Magyary Zoltán* ismerte fel, aki ebben az időszakban kétségtelenül a közigazgatástudomány legjelentősebb képviselője volt. Éppen ezért a szerző életművének különös figyelmet szentel.

A könyv áttanulmányozása után az olvasóban mozaikszerűen áll össze a tárgyalt száz év közigazgatási struktúrája, felsőoktatási rendszere, ezen belül a jogi oktatás helye és jelentősége elsősorban a közigazgatási szakemberképzés szempontjából. Bepillantást kapunk egy-egy egyetem történetébe, sok ismert jogtudós arca elevenedik meg, akik közül nem egynek pályafutása magas politikai fórumokig vezetett. És mind emögött megviláglik a társadalmi háttér sok kötöttségével, ugyanakkor előremutató tendenciáival is.

Az az érzésünk, hogy a „könyvterjesztői mechanizmus", amelyről a munka előszavában említés történik, nem eléggé körültekintően mérte fel a helyzetet, amikor az olvasótábor szűk körére hivatkozott, aminek következtében a kiadó a kötet könyv formájában való kiadását nem vállalta. Ha tartalmát értékelte volna, megfelelő figyelemfelhívással a könyvet több ezer „fogyasztó" közkincsévé lehetett volna tenni, hiszen a múlt eseményei iránt közismerten nagy az érdeklődés. Örvendetes, hogy mint egyetemi értekezés az érdeklődők szűkebb köre mégis hozzáférhető és a további kutatások útját egyengetheti.

Trócsányi László

Gönczöl Katalin: A visszaeső bűnelkövetők tipológiája című művéről

A bűnügyi tudományok és a gyakorlat képviselői számára aligha szükséges bővebben bizonyítani a kriminál-tipológia jelentőségét, helyét, szerepét a tudományos megismerés folyamatában. A szakirodalomban néhány évvel ezelőtt (1976-ban) már egyértelmű felismerést és sürgető kifejezést is nyert — az elmélet hazai és külföldi képviselői által az elmúlt 100 évben sokszor megkísérelt, azonban mind ez ideig megoldatlanul maradt — egységes elvek szerint kidolgozott tipológia hiányának a kriminológia továbbfejlődésére is gyakorolt kedvezőtlen következménye. Ezért kell örömmel üdvözölni Gönczöl Katalinnak „A visszaeső bűnelkövetők tipológiája" című hézagpótló, a visszaeső bűnözéssel összefüggésben a szakirodalom régi adósságát törlesztő, viszonylag rövid időn belül máris élénk, tudományos, sőt „közéleti érdeklődést" és visszhangot is kiváltott, 1980-ban megjelent művét, amelynek ismertetése nehéz és felelősségteljes feladat elé állítja az értékelésre vállalkozót. A terjedelem szabta korlátok ugyanis nem teszik lehetővé a részletekbe való mélyebb belebocsátkozást, ezért csak a téma vázlatos ismertetésére, a könyv fő tartalmi kérdéseinek méltatására, a látszólagos, vélt vagy tényleges ellentmondások jelzésére, valamint a mű továbbfejlesztését segítő javaslatok körvonalazására nyílik lehetőség.

I.

A tudományos, oktatói és szakirodalmi munkásságáról ismert, valamint a visszaeső bűnözés megelőzésén fáradhatatlanul tevékenykedő szerző, öt főrészre tagolt monográfiája tárgyául a társadalomra mai viszonyaink között a legnagyobb veszélyt jelentő, visszaeső bűnözés, illetőleg bűnelkövetői kategória tipologizálásának történeti, elméleti és gyakorlati kérdéseit választotta. Külön érdeme, hogy sokirányú oktatói és elméleti tevékenysége mellett műve megírásának alapjául — a vonatkozó hazai és külföldi szakirodalom teljes ismeretében — egy széles körű empirikus és elméleti kutatása anyagát tette. Az empirikus és teoretikus megismerés következetes egységének érvényesítésével és igen fejlett elméleti érzékkel a kriminál-tipológia helyes fogalmát adja. Hangsúlyozza, hogy ez az objektív valóságot tükröző és a bűnmegelőzés, átnevelés és utógondozás szempontjából legfontosabb intézkedések kidolgozását megalapozó követ-

keztetések levonásához elvezető módszer, ez az „elméleti különös szintjén" alkalmazott megismerési közelítésmód „lehetővé teszi egyrészt az empirikusan feltárható lényegi sajátosságok bizonyos szintű általánosítását, másrészt az általános szintjén kialakult ismereteknek az egyedi jelenségekhez történő szakaszos lebontását. Típusok segítségével határozható meg az általános jelenség... belső struktúrája. A típus szintjén fogalmazhatók meg az egyedi jelenségek tanulmányozásából eredő... lényegi hasonlóságok" (173. o.).

A szerző tipológiai „kísérlete" ugyan elsődlegesen a visszaesők osztályozására irányul, ezen túl azonban — ha szűkebb körben és főként egyes szakirodalmi álláspontok ismertetésével — foglalkozik a téma általános történeti és elméleti kérdéseivel is. A műben kiemelt hangsúlyt kap, hogy a polgári kriminológiában az adott irányzathoz, iskolához való tartozástól is függően meghatározottak az egyes kriminológusok e kérdésben is elfoglalt álláspontjai, fogalom-meghatározásai, felosztási rendszerei.

A szerző helyesen mutat rá, hogy az egységes és megalapozott kriminálti pológia függvénye az alap és társtudományok fejlettségének, filozófiai megalapozottságának (191. old.) stb. Mindebből arra a következtetésre jut (176—201. old.), hogy a polgári és szocialista kriminológiai tipizálások, osztályozások közötti szükségszerű eltérések, továbbá a bűnözés különböző jelenségszintjei és a bűnelkövetők csoportjai közötti határvonal jelenleginél egyértelműbb megvonásának elmulasztása is főként ezek hiányára vezethetők vissza.

Külön is figyelmet érdemlő a szerzőnek a kriminálti pológia általános és speciális jelentőségével kapcsolatos, elméletileg sokoldalúan megalapozott álláspontja. Rámutat, hogy a mélyebb összefüggések megismerését célzó tipológia és klasszifikáció jelentőségét hangsúlyossá teszi: minden ilyen tudományos felosztás gyakorlati célja végső soron az, hogy az egyes osztályokba soroltak könnyebb kezelhetőségét és a reájuk vonatkozó szabályok megállapítását lehetővé tegye, s hogy a rendszerezés eredményei kiindulásul szolgáljanak az elkövetők reszocializációjával kapcsolatos helyes bánásmód és nevelési intézkedések kialakításához. A kriminálti pológia a személyiségismérvek, okok és feltételek stb. feltárásával ugyanis közvetve hozzájárul az elkövetőkkel szembeni leghatékonyabb büntetőjogi, bűnmegelőzési és átnevelési eszközök megválasztásához, tökéletesítéséhez (192., 217. és 316. old.). E feldolgozáshoz igazodva a visszaeső bűnelkövetők osztályozására a törvény; a bírói ítélkezés; a büntetés végrehajtás, valamint az utógondozás szintjén van szükség (204. old.).

Az összegező, értékelő, polemikus, nemzetközi összehasonlító, a polgári és a szocialista szakirodalmi álláspontokat kritikailag is üt köztető és szembesítő (138—139., 141—144., 153—157., 159—167., 176—201. stb. old.), a saját álláspontot végig következetesen tükröző, az elméleti és gyakorlati követelményeket egyaránt érvényesítő, szerkezetileg jól felépített és áttekinthető mű jelentős hozzájárulás a kriminálti pológiai elméleti kérdés komplexumának tovább fejlesztéséhez, a témának az általános tipizáció és osztályozás irányába történő kiszélesítéséhez.

Ki kell emelni a műnek a kriminálti pológia fejlődésének történeti szemlélettel megírt fejezetrészeit. A monográfia ezáltal címét messze meghaladó értékes ismeretanyagot közvetít.

Az általános és speciális büntetőjog történeti és kriminológiai ismeretek, a büntetőjog és a büntetéskiszabási elvek — mint a megelőzés koronként változó „vezéreszméjének" — fejlődése bemutatásával, a sajátos társadalmi, gazdasági tényezők által meghatározott visszaeső bűnözés morfológiai, oksági, megelőzési kérdéseinek és következményeinek, valamint történeti megítélésének tudományos elemzésével és kifejtésével tanulságos példáját nyújtja a téma történeti, összehasonlító, elméleti és gyakorlati természetű kezelésének.

II.

A szerző — a látszólag gazdag, azonban a témája szempontjából ténylegesen mégis szűkös szakirodalomból merítve — a századforduló táján keletkezett büntetőjogi, kriminológiai elméletek, büntetőpolitikai irányzatok alapján (I. Részben) vezeti végig a visszaeső bűnözőkkel kapcsolatos korai tipológiai kísérleteket napjainkig. Helyesen mutatja be, hogy a pozitivista iskola, valamint a természettudományos gondolkodás térhódítása hatására a büntetőjog körében is egyre inkább előtérbe került az elkövető személye, s az egyre szélesedő kutatások és eredményeik függvényében a legkülönfélébb rendszerezések láttak napvilágot. A könyv (II. Részben) a személyi társadalmi veszélyesség fogalmi kérdéseivel, valamint a társadalomra különösen veszélyes bűnözők témakörével foglalkozva arra a helyes következtetésre jut, hogy a személyi társadalomra veszélyesség értékelésére csak a cselekménnyel összefüggésben kerülhet sor. Meggyőző kifejtését adja annak a bevezetőben is hangsúlyozott álláspontjának, hogy kizárólag a többszöri bűnismétléshez fűzött, s egyre súlyosbodó jogkövetkezmény(ek) alkalmazása, a bűnismétlésben megnyilvánuló fokozott személyi társadalomra veszélyesség megtorlása önmagában nem szolgálja a társadalom védelmét. Álláspontja igazolásául is bemutatja a visszaeső bűnözőkkel kapcsolatos büntetőjogi rendelkezések fejlődését, változásait, valamint a bírói gyakorlat alakulását. Összefoglalja az eddigi kriminológiai kutatások eredményeit, főbb megállapításait, elemzi a visszaeső bűnözéssel összefüggő tudományos kutatásoknak az elméletképzésre, a kodifikációra, valamint a jogalkalmazásra gyakorolt hatásait. A különböző visszaeső bűnelkövetői típusok körében a kérdés érdemének megfelelően külön fejezetrészt szentel a szerző a társadalomra különösen veszélyes bűnözők kategóriájának, amelynek kritériumai és a velük szemben alkalmazott jogkövetkezmények élénken vitatott kérdései napjaink szakirodalmának is. A kérdés mélyreható elemzése s az ennek alapján adott fogalmi meghatározás tisztázására kritériumként előterjesztett javaslatai hozzájárulhatnak a megfelelő jogi megoldás, jogi szabályozás és jogalkalmazási gyakorlat kialakulásához.

A tipológia és klasszifikáció elvi kérdéseivel, jelentőségével, helyé-

vel, szerepével, a modern polgári és a szocialista rendszerezésekkel, valamint a szerző elméleti koncepciójával foglalkozó III. Rész, ugyanúgy, mint az empirikus kutatás eredményeit bemutató, illetőleg az annak alapján levont következtetéseket ismertető IV. Rész a monográfia kiemelkedő és legsikerültebb fejezeteit tartalmazza. A mű e részében foglalt elméleti állásfoglalások, kritikai észrevételek, a jó gyakorlati érzékkel levont következtetések — az V. Részben összegezett általános és büntetőpolitikai, kodifikációs, jogalkalmazási ajánlásai (300., 307., 309., 311—312., 315. és 318. old.) — elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt értékesek, előremutatóak és előrevivőek.

III.

A magas színvonalon megírt monográfia tartalma szükségszerűen tükrözi azt a korábbi megállapítást, amely szerint a kriminálti-pológia és a klasszifikáció a kriminológiának meglehetősen kidolgozatlan, elhanyagolt és ma is változatlanul sokat vitatott része. A különböző külföldi és hazai forrásmunkák egyaránt bizonyítják, hogy még a kriminálti-pológia és klasszifikáció fő elméleti, fogalmi és elhatárolási kérdéseiben sincs egység sem a polgári, sem pedig a szocialista kriminológia képviselői között. Mind a polgári, mind pedig a szocialista kriminológiában helytelen elvi kiindulás, tisztázatlanság és ebből eredően keveredés, következetlenség és ellentmondásosság tanúi lehetünk. Mindezt természetesen a téma jellegéből adódóan, ha nem is teljes mélységében, de szükségszerűen tükrözteti művében a szerző is. E körben merülhet fel az olvasóban többek között az az igény, hogy (a III. Részben) a jelenleginél mélyebben és más összefüggésekben is tárgyalnia kellett volna — főként a szocialista kriminálti-pológiai koncepciók ismertetésénél — az itt jelentkező és egyáltalán nem látszólagos ellentmondásosságot, a téves vagy hibás elméleti kiindulásokat stb., még akkor is, ha ez a témája természeténél, zártságánál fogva csak egészen szűk körben, mintegy körvonalazottan és érzékeltetésként vált volna lehetségessé.

Elismerve, hogy a kriminálti-pológiával kapcsolatos kutatást és elméleti összegezést jelentős mértékben befolyásolta az általában egységes álláspontok hiánya, úgy tűnik, hogy a szerző saját témakörében sem minden tekintetben alapított teljes mélységben az általános tipológiai munkákra. Nem kapcsolta kellően (a III. Részben) az általános tipizáció és klasszifikáció elméleti és gyakorlati vonatkozásaihoz saját koncepcióját. A korai, kezdetleges (spontán, majd tudatos) általános tipológiai felismerésekre való jelenleginél szélesebb alapozást indokolná többek között az is, hogy történelmileg korántsem a szerző által vizsgált témakörben kezdődtek az első ilyen kísérletek.

Alappal merülhet fel olyan kifogás is, hogy a szerző egy-két helyen saját témájától kissé elszakadva, s ahhoz nem feltétlenül ilyen mélységben kötődő álláspontok túl részletezett ismertetésébe bocsátkozott (pl. 20—24. és a 36—38. stb. oldalakon).

A logikus, világos, jól áttekinthető szerkezeti felépítés ellenére számomra kissé szokatlannak és formabontónak tűnik az elméleti alapkérdéseknek a III. részbeli elhelyezése is. Az ilyen szerkezeti megoldás közvetve befolyásolta az elméleti kutatást, a különböző álláspontok még mélyebb összehasonlító vizsgálatát, a történeti és az elméleti rész közötti arányok alakulását, az elméleti rész mélységét, „a tipológiák genetikus egymásutániságának" és az összefüggéseknek korántsem teljes körű feltárását. Egyetértve azzal a szerző által is idézett nagyon régi megfogalmazással, amely szerint „a nem egyenlőkkel egyenlően bánni" nem helyes, indokolt lett volna, ha a visszaeső bűnelkövetők kriminális előtörténete, életútja alakulásának (az első és az azt követő bűncselekményeik jellegének stb.) bemutatására és ilyen szempontok szerinti osztályozására a jelenleginél nagyobb teret szentel, akár az ezzel kapcsolatos hazai szakirodalmi munkák anyagára, akár pedig saját kutatási megállapításaira alapozottan.

E részben valós, részben csak általam érzékelt és kifogásolt hiányosságok természetesen egyáltalán nem csökkentik az általában és részleteiben is rendkívül magas szinten megírt műnek az értékét, csupán jelzik a kriminálti-pológia és klasszifikáció viszonylatában is jelentkező tisztázatlanságok speciális kutatási területekre történő áthatásainak következményeit.

IV.

Gönczöl Katalin „A visszaeső bűnelkövetők tipológiája" c. műve újabb tudományos eredmények megalapozását, a választott témának az általános (bűncselekményi, sértetti, elkövetői stb.) és a speciális irányokban való továbbfejlesztését teszi lehetővé. A monográfia a tudományos érdeklődés középpontjában álló aktuális téma választásával és egy részterülete kidolgozásával a kriminálti-pológia és klasszifikáció „piramisának felépítése" megalapozásához járult hozzá. Az aktuális téma választásáért és magas szintű feldolgozásáért, az elméletet és a gyakorlatot egyaránt jól szolgáló művéért elismerés illeti a szerzőt és fáradozásaikért a lektorokat, valamint a monográfia gondozását és megjelentetését vállaló Közgazdasági és Jogi Könyvkiadót.

A szerző tudományos tevékenysége újabb eredményének, a lektorok segítő fáradozásának elismeréssel és a kiadó iránti tisztelettel adózva e gondolatok jegyében ajánlom ezt az értékes, a hazai és a nemzetközi szocialista szakirodalom könyvtárát egyaránt gazdagító, hiánypótló művet egyetemi hallgatóknak, az oktatás, a tudomány és gyakorlat képviselőinek, valamint a bűnmegelőzés kérdései iránt érdeklődőknek — bízva abban, hogy a visszaeső bűnözés még eredményesebb megelőzéséhez, az e területen jelentkező vitás álláspontok tisztázásához, az utógondozás hatékonyabbá tételéhez sokrétűen hasznosítható eligazításokat, tanácsokat, ajánlásokat kaptak, amelyeket a mindennapi tevékenységükben is jól gyümölcsöztethetnek!

Bakóczi Antal

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata, 1540—1690*

Tudós társaságunk kiadója kitünő monográfiát jelentetett meg Trócsányi Zsolt tollából (aki az elmúlt évtizedekben szinte egyszemélyes kutatóintézetként vallatja Transsylvania múltját). Az erdélyi fejedelemség kormányzattörténetéről szóló munka mind tartalmi gazdagsága, mind pedig kutatói—módszertani értékei miatt jelentős állomása a magyar államtörténeti (igazgatástörténeti) kutatás fejlődésének. Néhány hasáb túl kevés ahhoz, hogy e könyv valamennyi eredményére felhívhassam az olvasó figyelmét, ezért a szerző módszerének vagy új, tudományos értékű megállapításainak egykét jellegzetességére kívánok csak rámutatni.

1945-ig — az archontológiát nem számítva — történettudományunk jobbára törvények és elbeszélő források alapján vizsgálta a kormányzati szervek, főbb tisztségviselők hatáskörét és tevékenységét. *Ember* Győző viszont már (1946-ban megjelent és nem kis mértékben *Magyary* Zoltán ösztönzésére megírt „Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig" című munkájában) az instrukciókat és a vizsgálati—működési jelentéseket is felhasználta a tudományos következtetések levonásához — így a hatóságok tevékenységének egy mélyebb és szélesebb rétegét tárta fel. E magasabb lépcsőfokról lépett tovább *Trócsányi*, amikor irdatlan mennyiségű levéltári anyagra építve mutatja be, hogy a *gyakorlatban* milyen ügyekkel, miképpen foglalkozott a fejedelmi tanács, a kancellária vagy a korabeli Erdély más kormányzati szerve, illetve tisztségviselője. A fejedelmi levéltárak egykori anyaga azonban sokszor hézagos: az erdélyi történelem gyakori viharai miatt olykor hosszú évtizedek iratterméséből alig maradt ránk értékelhető levéltári matéria. Akkor hogyan oldotta meg a szerző ezt a feladatot? Úgy, hogy „megvallatott" — mint egy tükröt — kb. 50 levéltári állagot (háromötöd részében erdélyi archívumokban őrzött családi, széki vagy megyei, városi, egyházi aktákat), ezekből „kiásta" a központi kormányzati szervektől leküldött rendelkezéseket (vagy a hozzájuk elküldött felterjesztések fogalmazványait) és e „tükör" alapján rekonstruálta a konkluziók levonásához szükséges iratanyagot. Ez néha csaknem teljes egészében sikerült (egy I. Rákóczi György uralkodása idején keletkezett ügyviteli napló segítségével azt is bemutatja Trócsányi, hogy az eredmény milyen), de a 15—20%-os rekonstrukciós siker (mintegy 20 000 akta, ügy „kibányászása") azt jelenti, hogy a körülményekhez képest kitünően tanulmányozni lehet a korabeli kormányzati gyakorlatot. Az „ügyek"-re alapozva sokkal árnyaltabb és életszerűbb az erdélyi fejedelemség központi kormányzati szerveiről, igazgatási vezetőiről vagy ügyintézőiről megrajzolt kép, mint az eddigi irodalom más forrásokra épített (bár kiadásuk időpontjában nagy előrelépést jelentő) eredményei. Trócsányi munkájának ez az *első* maradandó értéke.

A *másik:* a levéltári anyagokból adódó következtetések mesteri módon történő levonása. A fejedelmi tanácstól kiindulva a kisebb kancelláriáig (tábláig) sorra bemutatja az összes testületet és tisztségviselőt, amelynek vagy akinek valamiféle szerepe volt a nagyhatalmak ütközőzónájában fekvő Erdély állami feladatainak ellátásában. Az elemzésben azonban — helyesen — központi helyet kapott a tanács és a kancellária tevékenységének bemutatása. (Előbbire kb. 160, utóbbira mintegy 125 oldalt fordít művében a szerző, e két intézmény vizsgálata teszi ki könyve terjedelmének csaknem kétharmadát). Előbb — ABC rendben vagy kronológiai sorban — bemutatja, hogy kik töltöttek be tanácsúri, illetve kancellári, titkári, írnoki stb. tisztséget, majd értékeli az adatokból levonható tanulságokat. Értékelése mintaszerű. A fejedelmi tanács összetételének elemzése során például megállapítja: öt kategóriából kerültek ugyan ki a tanácsurak, legtöbbjük azonban vagy — erdélyi értelemben vett — arisztokrata volt, vagy hivatali, illetve katonai pályán felemelkedett kisnemes. Előbbiek közül senki nem tudott tartományúri hatalmat kiépíteni (ha már közel állt hozzá, akkor elemészttették), de az utóbbi kategória tagjai közül is kevesen fejezték be életüket természetes halállal — bár közülük néhánynak (Rákóczi Zsigmond, Teleki Mihály) sikerült dinasztiát alapítani. Az is meglepő, hogy a nemesség nehezen fogadta be (az arisztokrácia viszont nehezen engedte be) a felemelkedőket a törvényhatósági tisztségekbe. Elemzi *Trócsányi* azt is, hogy az egyes családok milyen szerepet játszottak Erdély történetében, mikor gyakoroltak hosszabb ideig befolyást az ország fejlődésére. Bemutatja ezen belül, hogy egyes periódusokban a vezető famíliák rivalizálása (1540 és 1594 között a Bátori—Kendi családok, 1657 és 1690 között a Bethlenek és Bánffyak vetélkedése) milyen hatással volt a kormányzati szervek munkájára. Számos konklúziója közül csak egyet emelek ki: az egyes erdélyi családok szereplését e periódusban a hullámmozgás jellemezte — e famíliák képviselői néhány évtizeden át magas és jelentős tisztségeket töltöttek be, majd letűntek a politika színpadáról, hogy (olykor egy félévszázad vagy még nagyobb intervallum elteltével) egyik vagy másik családtag magas funkcióba jutásával újra szerephez jussanak.

A forrásokra építve *Trócsányi* kitűnően elemzi, hogy a kormányzati szervek (vagy tisztségviselők) a fejedelem utasítása alapján, illetve átruházott, állandósult hatáskörben milyen feladatok elvégzésével foglalkoztak. A tanács például ritkán ülésezett, tagjai az eléjük utalt kérdésekben többnyire külön-külön adtak véleményt (censura-t). E vélemények azonban semmire nem kötelezték a fejedelmet, szerzőnk bemutatja, hogy az Erdély és Magyarország számára egyaránt végzetes lengyel kalandot II. Rákóczi György már akkor elhatározta, amikor tanácsosai állásfoglalását még nem is ismerte. A tanácsi ügyek elemzésével kapcsolatban (ennek során *Trócsányi* végigviszi az olvasót a következtetésekhez vezető úton) legfeljebb két kifogást tehet a recenzens. Mindenekelőtt azt, hogy

* Akadémiai Kiadó, 1980, 439 old.

az olvasó nehezen érti: mi szolgált alapul az öt fejlődési periódus (1540—1629, 1629—1630, 1630—1657, 1657—1662 és 1662—1690) kialakításához, amikor a szerző a második periódus eseményeivel mindössze hat és fél sorban foglalkozik. A másik: a könyvet hallatlanul nehéz olvasmánnyá teszi, hogy a szerző egy-egy kormányzati szerv hatáskörének elemzésénél úgyszólván az összes (már publikált vagy általa feltárt) adatot bemutatja, ahelyett, hogy fáradságos búvárkodásának csak főbb állomásait és tanulságait tárná az olvasó elé. Meggyőződésem, hogy megállapításait akkor is elfogadná. Így viszont néha egyetlen oldal elolvasása során sok tucatszor hátra kell lapozni a jegyzetekhez, amelyek olykor bizony nagyon terjedelmesek és elriasztják az olvasót. Trócsányi maga is tudja ezt, többször megemlíti művében, hogy talán nehéz követni a mondanivaló fő szálát és igaza van: akad olyan jegyzet (III/794), amely mintegy 4 szerzői oldal terjedelmű.

A hivatali névsor elemzését a szerző a kancellária esetében is a (tanács kapcsán) már ismertetett módszerrel végzi el, itt azonban egy figyelemreméltó újítást is alkalmaz — rendkívül meggyőző argumentumokkal. Segítségül hívja ugyanis a nyelvtörténetet, abból indul ki, hogy Magyarországon a XVI—XVII. sz. a vezetéknév állandósulásának időszaka és ekkortájt az emberek jórészt származási helyük alapján kapnak Kolozsvári, Baranyai, Brassai, Galambfalvi stb. családnevet. A két kancellária írnoknévsorából e módszer felhasználásával válaszolja meg Trócsányi azt a kérdést, hogy honnan kerültek ezek a deákok e két fontos központi intézményhez. Konklúziói: a vezetéknevek értékelése alapján a nagyobb kancelláriához az írnokok 34%-a (a kisebbhez 31%-a) Erdélyből vagy a Partiumból került; 17%-a (a kisebbnél 19%) Magyarországról; 16% (18%) az erdélyi—partiumi városokból; kb. 27% (21%) Székelyföldről stb. Figyelme azonban arra is kiterjed, hogy az arányszámuknál sokkal több székely deák csaknem fele Háromszékből került a kancelláriához — vagy a református lelkészeknek megadott nemesi státusz, vagy rokoni, illetve faluközösségi támogatás és szolidaritás eredményeképpen.

Nagyon sok — itt nem elemezhető — értéke van még Trócsányi könyvének, közülük számomra is egyik legmeglepőbb az a brilliáns fejtegetés, amelyben a XVII. századi Erdély kormányzati ügyeinek *gyorsaságát* és precizitását mutatja be. Az ügyiratra rávezették a kézhezvétel helyét, körülményeit, az irat megkapásának (praesentatum) időpontját — ezt néha negyedórás pontossággal és mai tapasztalatokhoz szokva elképesztően gyorsan reagáltak is a jelentésekre, kérelmekre. Olykor a bemutatás (kézhezvétel) után negyedóra elteltével elkészült — és útjára indult! — a válasz, de általánosnak lehet tekinteni a 2—3 órás reagálási időtartamot (Trócsányi szinte rosszallóan jegyzi meg, hogy olykor azért 2 nap is eltelt a válasz megfogalmazásáig). Ugyanez jellemezte a postaszolgálat működését is. A magyarázat kézenfekvő: Erdély XVII. századi helyzetében életbevágóan fontos volt a török, tatár vagy császári csapatok helyzetében vagy magatartásában beállott minden változás *gyors* jelentése — de az is, hogy ezek alapján az ország vezetői (elsősorban maga a fejedelem) meg tudják tenni *idejében* a szükséges katonai, diplomáciai vagy egyéb intézkedéseket.

Befejezésül egyetlen kifogás: sajnálatos, hogy Trócsányi Zsolt nagyszerű monográfiája nem teljes. Szívesen olvastam volna például arról, hogy a helytartói vagy kormányzói tisztség hogyan alakult ki és miben különbözött az 1540 és 1690 között többször is funkcióba állított (valójában rövidebb-hosszabb ideig működő) gubernátorok hatásköre. Annak vizsgálata sem lett volna érdektelen, hogy a Habsburg-befolyásnak milyen hatása volt a kormányzati szervekre: kik szolgálták tovább az országot Castaldo, Mihail Viteazul vagy Basta uralma idején, mennyire maradt stabil az apparátus ezekben az időszakokban. Talán azt is érdemes lett volna megvizsgálni, hogy a XVII. sz. nagy periódusaiban (amikor a kancellériák írnokainak jó része hosszú évekig tevékenykedett deákként) létrejött-e valamiféle tartós munkamegosztás, specializáció a különféle ügytípusok intézésében — hiszen a fejlődés egyik (átmeneti) fázisát éppen ez mutatja. Végül néhány „apróság": nehezíti az olvasó dolgát az a szerzői magatartás, hogy közismertnek tekint bizonyos történelmi eseményeket (pl. Barcsai Mihály tanácsúr udvari főkapitány sorsa, akinek „majdnem vesztét okozzák" a Thököly számára tett szolgálatok — l. 208. old. —, pedig Bethlen Miklós szerint az esze és befolyása miatt ítéltette el hűtlenségért Teleki Mihály 1683-ban), amelyeket az olvasó csak könyvtári búvármunkával ismerhet meg. De megítélésem szerint megérdemelt volna egy rövid fejtegetést — akár a tanácsi tevékenység részletes bemutatásának rovására is — azon tudományos tévhit cáfolata is, amely szerint „Apafi Mihály alatt a tanács a zavarosban halászó főemberek változó összetételű érdekszövetkezete" volt. (*Ember* Győző: i. m. 445. old.)

Összegezve: e hiánylisták ellenére *Trócsányi* monográfiája a 300—450 év előtt működött erdélyi kormányzati szervek tevékenységének gazdag és újszerű elemzése miatt a magyar államtörténet (és igazgatástörténet) jelentős eseménye és maradandó eredménye.

Hajdú Lajos

Nicolaysen: Europäisches Gemeinschaftsrecht*

Rendkívül jól hasznosítható tankönyv látott napvilágot az EGK jogáról. A szerző — aki egyben a tekintélyes *Europarecht* c. folyóirat főszerkesztője is — nemcsak a téma alapos ismeretével írta meg munkáját, hanem módszertani—didaktikai szempontból is figyelemre méltót alkotott. Mivel az EGK joga legalább annyira ki van téve a változásnak, mint a nemzeti jogok, ebben a témában ez a könyv nyilván nem az utolsó, mindenesetre jelenleg egyike a legújabb munkáknak, tankönyv jellegű összefoglalás tekintetében pedig — legalábbis német nyelvterületen — mindenképpen a legújabb.

* *Nicolaysen, Gert:* Europäisches Gemeinschaftsrecht. Kohlhammer Studienbuch. Verlag Kohlhammer. 1979. 216 old.

A munka két nagyobb részre, ezen belül 34 fejezetre oszlik. Az *első rész* az Európai Gazdasági Közösség alapvető strukturális-szervezeti kérdéseivel foglalkozik. A közösség létrejöttének motívumait tárgyalva vizsgálja a három kezdeti közösségi szerződés fejlődéstörténetét és saját vonásaikat. A szupranacionális jelleget tárgyalva a közösségi jog önállósága és közvetlen hatálya kerül előtérbe, ami egyben jó bevezetést nyújt ahhoz, hogy a szerző áttekintse a Közösség és tagállamai viszonyát. A tankönyv egyik legterjedelmesebb része — érthetően — a Közösség *szerveivel* foglalkozik. Tárgyalja a Tanácsot (mindenekelőtt a Miniszteri Tanácsot és az Európa Tanácsot), a Bizottságot, a Parlamentet (különös tekintettel annak közvetlen szavazással való megválasztására 1979 óta) és hatáskörét, a Gazdasági és Szociális Bizottságot, végül az EGK Bíróságát. E fejtegetéseket a költségvetés és a pénzügyek tárgyalása követi, majd a Közösség jogalkotási folyamatának vázolása, ideértve a döntéshozatali mechanizmust és ennek működését is. Ezzel összefüggésben ismerhetjük meg a közösségi jogi normák típusait is, így: a rendeletet, az iránymutatást, a határozatot, valamint az ajánlásokat és állásfoglalásokat. Néhány eljárási jogi kérdés érintése után a szerző a Közösségek szerveinek, hivatalnokainak hivatali tevékenységük kifejtése során okozott károkért való, a Közösséget terhelő kártérítési felelősséget taglalja, valamint a tagállamoknak a közösségi szerződések megszegéséért viselt (a Bizottság által a Bíróság előtt indított per során érvényre juttatott) felelősségét.

A tankönyv második része a Közösség *gazdasági jogát* tárgyalja. Ebben a körben először a „Közös Piac" fogalmát tisztázza ezen fogalom alatt „a korábban elkülönült egyes nemzeti piacoknak a piaci határok lényeges elemeinek megszüntetése révén létrejött összefogását" értve. A Közösség gazdasági joga alatt pedig egységes jogrendet ért, melynek célja a Közös Piac létrehozatala és működtetése, és amelyik a tagállamok gazdasági jogi rendje *mellé* lépett. A közösségi gazdasági jog első kérdéseként a szerző a vámrendszert és egyéb vámjellegű befizetéseket ismerteti, majd áttér a mennyiségi korlátozások (kontingensrendszer) és a különféle közösségi védelmi eszközök rendszerének vázolására, ennek kapcsán kitérve a Közösség közös külső vámpolitikájának és vámrendszerének tárgyalására.

Munkajogi problémák vizsgálatát a tőkemozgás és a fizetési forgalom kérdései követik, majd a szerző áttér az EGK egyik legbonyolultabb — a kívülálló számára legnehezebben megérthető — elemének: a mezőgazdasági rendtartás, az *agrárpolitika jogi vetületeinek* tárgyalására. A közlekedési politikát az ugyancsak terjedelmes *kartelljogi* rész követi — ideértve a piaci uralommal való visszaélést is —, amelynek jelentőségét — lévén az EGK gazdaságpolitikájának egyik oszlopa — nem lehet eléggé túlbecsülni. Az állami vállalatok jogállását az állami támogatások jogának ismertetése követi, majd a jogközelítés és az adójog harmonizálására irányuló törekvések állnak a vizsgálódás középpontjában.

A gazdasági jogi rész egyik igen érdekes fejezete a gazdasági és pénzügyi politika koordinálását megvalósító *gazdasági és valutáris unióval foglalkozik.* Ezt követi az Európai Beruházási Bank jogállásának, funkcióinak tárgyalása, majd a szociálpolitika és a *közös kereskedelmi politika* jogi kérdéseinek vizsgálata. Ez utóbbi — amelynek Magyarország szempontjából is jelentősége van — azokat az intézkedéseket és az ezek megvalósítására szolgáló jogi eszközöket tartalmazza, melyek a kívülálló harmadik országokkal folytatott áru- és szolgáltatás-csereforgalom szabályozására irányulnak. A könyv utolsó része az EGK által harmadikokkal kötött társulási szerződések jogi problémáival foglalkozik, részletesen tárgyalva az ebből a szempontból legnagyobb jelentőségű, ún. AKP-egyezményeket. Ezeket az EGK számos afrikai, karib-tengeri és csendes-óceáni régióba tartozó állammal kötötte (pl. Jaunde- és Arusha Egyezmények), a szerződéses partnerállamok száma 1978-ban 53-ra emelkedett.

A tartalmi kérdések után külön is ki kell emelni a tankönyv néhány *didaktikai* erényét. Nem is azt tartjuk kiemelésre méltónak, hogy részletes tárgymutató segíti az eligazodást; inkább azt, hogy minden egyes fejezet élén utal a szerző a fejezet által tárgyalt közösségi szerződés megfelelő szakaszaira és ezzel az alapvető jogforrásokkal a rájuk vonatkozó magyarázatot mintegy „rövidre zárja". Igen hasznos — különösen a témával foglalkozni kívánó gyakorlati és elméleti szakemberek számára — a fejezetek élén álló részletes (sokszor oldalnyi) irodalomjegyzék. Mindezek folytán nem egy egyszerű kommentárt vagy „Bevezetés"-t tart kezében az olvasó, hanem a további munkában is eligazító hasznos alapvetést.

Vékás Lajos

A Société Jean Bodin kongresszusa az emberi jogok összehasonlító történetéről

Athén—Delfi 1981. május 4—9

Jean Bodin a XVI. század híres francia jogásza, ügyvéd, majd királyi ügyész volt. Őt szokták az összehasonlító jogtudomány atyjának tekinteni. A nevét viselő jogász társulat 1934-ben alakult, célja a jogintézményenkénti jogösszehasonlítás. Négy-öt évenként rendez egy-egy témáról kongresszust, melyre évekig készülnek. A témát a társulat vezetősége tűzi ki, felvázolja a vele kapcsolatban felvethető problémákat, és felszólítja a tagokat, hogy ezek egyikét-másikát alapreferátumban dolgozzák ki. A beküldött referátumokat a vezetőség témánként vagy korszakonként témakörbe foglalja, és felkér főreferenseket e témakörök összefoglalására — sokszor az alapreferatumokon túlmenő kidolgozásra. A kongresszuson ezek a főreferatumok kerülnek előadásra. Ezután kerül sor a szabad vitára. A kongresszus végén a főtitkár foglalja össze a kongresszus eredményeit. Jelenleg a társulat elnöke Gaudemet párizsi, főtitkára pedig Gilissen brüsszeli professzor.

A legutóbbi kongresszusok témái: A gyermek jogállása (1972), és a falusi földközösségek (1976

Varsó). A mostani kongresszus témája: az emberi jogok, avagy ahogy a főtitkár poétikusan fogalmazta: *az egyén szemben a hatalommal* (l'individu face au pouvoir). A témaválasztás nyilvánvalóan nem véletlen, hisz a Helsinki nagy béketalálkozó óta szinte naponként emlegetik az emberi jogokat, és sűrűn kommentálják politikai szempontból. Lehet, hogy a társulat épp a téma „aktualitására" való tekintettel kapott anyagi segítséget pl. az ENSZ-től a kongresszusra. Ennek azonban magán a kongresszuson nyoma sem látszott. A részlettémák megválasztása és az egész tárgyalási modor szigorúan tudományos volt.

A kongresszus résztémái: Az emeberi jogok fogalmának kialakulása és a jogi gondolkozásban való elterjedése (előadó: Poudre Genfből); az emberi jogok a törvényhozásban és a gyakorlatban a XIX—XX. században Nyugat-Európában és Amerikában (előadó Cabanis toulousei professzor Franciaországból); az emberi jogok a szocialista országokban. Ennek előadását Dolezal prágai professzor vállalta eredetileg, de ő nem tudott eljönni, így ennek összefoglalása nem történt meg, tulajdonképpen csak Kínáról volt egy jó előadása a Párizsban élő kitűnő Tsien-Tchehao-nak, amiről még alább lesz szó. Következő főtémák: Az emberi jogok az ókori Egyiptomban és a Közel-Keleten (előadó Theodorides brüsszelli professzor; ugyanez az ókori Görögországban, Rómában és a bizánci birodalomban (előadó Helene Ahrweiler Párizsból); az emberi jogok Nyugat-Európában és Amerikában a középkorban és a francia forradalom előtti időben (előadó a svájci Poudre és a krakkói Malinovska-Kvietowska Irén); az emberi jogok ugyanezen időszakban Közép- és Kelet-Európában (előadó J. Bardach Varsóból és a román V. Georgesco); végül az emberi jogok Ázsiában, a mohamedán világban és Afrikában. Ezeknek sem volt összefoglaló előadója, illetve az arra vállalkozó marokkói és zaírei jogászok nem tudtak eljönni. Helyettük csak Binet párizsi néprajzkutató mondott színes, de kissé felületes áttekintést, és olvasta fel egy afrikai jogász barátjának levelét, melyben aggályainak ad kifejezést: használhatók-e egyáltalán az Európában megfogalmazott szabadságjogok az afrikai társadalmi és gazdasági viszonyok között. Ha eddig ezeket be akarták vezetni, abból csak zűrzavar támadt. Nekik maguknak kell ezeket a szabadságjogokat a saját igényeiknek megfelelően kidolgozni. Ezt az előadást meglehetősen élénk vita követte, többen azt állították, ez a levél igen egyéni vélemény, amit egyáltalában nem szabad általánosítani az afrikai viszonyokra és igényekre.

A vitában elsősorban jogi és történeti problémákat vetettek fel, és igyekeztek a témákat objektíven vizsgálni. Ez persze nem mindig sikerült. Mindjárt Poudre előadása túl nagy jelentőséget tulajdonított a felvilágosodás, majd a francia polgári forradalom nyomán az eszmék elterjedésének. Poudre hivatkozott is pl. a magyar Szita János referátumára, mely beszámolt arról, hogy a magyar jakobinusok irataiban, publikációiban fontos helyet foglaltak el az emberi jogok. Ez igaz, de számításba kell vennünk, milyen szűk körre terjedt a magyar jakobinus szervezkedés, és az eszmék kifejtése is megszűnt jó három évtizedre a nagy per után.

Még inkább kitűnt ez Cabanis előadásából, melyben végtelen sorát mutatta be az emberi jogokat felsoroló, esetleg ki is fejtő európai alkotmányoknak és politikai programoknak. Az ő nyomán járt Sotropa kolozsvári román kutató, aki szerint minden román alkotmányban és közjogi törvényben meszszemenőleg kiterjeszkedtek az emberi szabadságjogokra. E módszer hiányosságára Holk holland professzor mutatott rá, kifejtvén, hogy Hollandiában is rég írásba foglalták a vallási toleranciát, de ettől kezdve két évszázadra volt szükség, míg az a gyakorlatban is megvalósult.

A törvényi célkitűzés és gyakorlati megvalósítás közti ellentét szép példáját adta Csizmadia Andor, kifejtve, hogy Magyarországon 1848-ban törvénybe iktatták a sajtószabadságot és a keresztény felekezetek vallásszabadságát, de az egyesületi és gyülekezeti jogról csak rendelettel intézkedtek 1867 után, e téren később megszorításokat is eszközöltek, de az 1848-ban törvénybe iktatott sajtószabadság is megszorításokat szenvedett, különösen a Horthy-korban (lapengedély, esküdtbíráskodás megszüntetése).

E téren érdekes tényekről számolt be az osztrák Hofmeister is. Ausztriában a szabadságjogok „katalógusát" még 1867-ben törvénybe iktatták, és tulajdonképpen máig is az van hatályban. A különböző osztrák alkotmányok is csak e törvényre hivatkoznak. Ez elavult, és új megfogalmazásra törekszenek, de ez lassan halad. Közben viszont kialakult a szokásjog, mely az osztrák alkotmánybíróságok döntéseiben is megnyilvánult, és amely sok tekintetben eltért a régi törvénytől.

Ezzel kapcsolatban, a vita során fejtette ki Thieme professzor (NSZK), hogy a múlt században kodifikált emberi szabadságjogokat sok tekintetben ki kell egészíteni, újra fogalmazni, biztosítani. Ma már nyilvánvaló, hogy a munkához való jogot nem lehet államjogi törvényekkel biztosítani, ehhez gazdasági szervezés kell. Új szabadságjogként kellene megfogalmazni a lakáshoz való jogot, mert az egyénnek éppen úgy joga van a környezetéhez, mint az élethez, testi épséghez stb. A lakáskérdésben pedig olyan visszaélések vannak, hogy fontolóra kellene venni a városi ingatlan magántulajdon megszüntetését.

Figyelemre méltó volt Blaschke (NDK) okfejtése, mely szerint a feudális korra jellemző a szabadság hiánya volt. Ez alól csak az egyes csoportoknak (rendeknek) külön privilégiumként adott szabadságjogok jelentettek kivételt. Az emberi jogok törvénybe iktatása épp e kivételes szabadságoknak mindenkire kiterjesztését jelentette, nem pedig a privilégiumok megvonását. Viszont ezzel szemben Horváth Pál az Árpád-kori oklevelek kifejezéshasználata alapján azt bizonyította, hogy az eredetileg csak a szabad embert a rabszolgától megkülönböztető „libertas"-nak különböző fajai keletkeztek, pl. a „plena libertas", az „aurea libertas", amik a szabad emberek különböző jogosítványait jelezték (vagyonszerzési képesség, házasságkötési szabadság stb.), te-

hát a magyar korai középkorban is ismertek minden szabad embert megillető szabadságjogokat és ezeknek különböző fokozatait. Ehhez hozzátehetjük, hogy az emberi jogok törvénybe iktatása igen fontos feudális rendi privilégiumok megszüntetését is jelentette, így az adómentességét.

Ehhez kapcsolódott Gaudemet fejtegetése, aki kimutatta, hogy a prétori jogban kifejlődött individuális jogvédelem Rómában akkor is érvényesült, tehát bizonyos szabadságjogok voltak, amikor a császár hatalma legibus solutus volt, tehát teljes abszolutizmus érvényesült. Ezzel kapcsolatban meglepő adatokat hozott egészen más időből a kanadai Kos-Rabcewicz a cári Oroszországból, ahol bizonyos szabadságjogok szintén érvényesültek, pl. sajtószabadság is volt, ami megfelel a tényeknek, hisz a forradalmi párt újságja az Iszkra is megjelenhetett.

Néhányan megkongatták a vészharangot az emberi szabadságjogok ügyében. Így Villers párizsi professzor a ma is ható anarchista okfejtésre hívta fel a figyelmet, mely szerint az egyén természetszerűen szemben áll a szervezett társadalommal, mert az államhatalom túl messze került a kormányzottaktól ahhoz, hogy tényleg azok védelmét szolgálhassa. Ezzel kapcsolatban Pirenne belga professzor fejtette ki azt, hogy a mai társadalmi és gazdasági viszonyok között annyira megnőtt a közszolgálatban állók száma, hogy az emberi jogok védelme veszélyeztetett, hisz kenyéradó gazdájukkal nem kerülhetnek szembe. A felső osztályok szabadságát tulajdonképpen nagy vagyonuk biztosítja, a munkásokat védi a szakszervezet, de a középosztály szabadsága veszélybe került.

Velük szemben ismét Gaudemet mutatott rá arra, hogy az államhatalom nem szükségszerűen kerül szembe az egyének szabadságjogaival, hisz az állam feladata a gyengék védelme is. Erre érdekes például kínálkozott a Párizsban élő és ott akklimatizálódott kínai Tsien Tche-hao előadása szerint a szocialista Kína, ahol pl. nincs ugyan törvényben biztosítva a tanulás és tanítás szabadsága, de van közoktatási törvény, amelyet végre is hajtanak, és amely megvalósítja a legszélesebb néptömegek művelődését.

Talán érdemes említeni két kánonjogásznak, a lengyel Zurowskinak és a gráci (Ausztria) Schwendenweinnek fejtegetését, akik az egyházjognak a legújabb zsinaton bekövetkező szemléletváltozását fejtegették, abban a kérdésben, hogy nemcsak a megkereszteltek-nek vannak az egyház tagjává válásával kapcsolatos jogaik, de vannak személyhez fűződő jogok is, melyek a kereszteléstől függetlenek. A vegyes házasságok kérdésében a Codex Juris Canonici 60 éves, intranzigens álláspontjából is sokat engedtek a lelkiismereti szabadság kérdésében. E fejtegetések is vitát váltottak ki, amellyel azonban itt szükségtelen bővebben foglalkoznunk.

Általában a 80 referátum egészét, a viták részleteit nem tudjuk itt közölni, bár célszerű volna, mert a Társaság ki akarja ugyan adni az elhangzott előadásokat, még néhány kiegészítést is, de ez a kiadási nehézségek miatt évekre el fog húzódni. Inkább csak azt kíséreltük meg, hogy az előadások általános jellegét, néhány kiélesedett vitát mutassunk be, ezzel illusztrálva, hogy a kongresszuson nagyon sok történelmi kutatás eredménye, egy csomó ötlet, olykor néhány javaslat is előkerült, de a feldolgozás nem volt egyenletes, sok kérdés feldolgozása hiányos.

Ez volt a kiindulópontja Gilissen főtitkár nagyszabású összefoglaló előadásának is a kongresszus utolsó ülésén. Hozzátette azt is, hogy túl nagyra nőtt — a tanácskozás időhatáraihoz képest — az előadások száma, kevesebb idő és energia maradt a nyílt vitára, bár több esetben erre is sor került.

A kongresszus egyik jelentős eredményének könyvelte el azt a vita során kibontakozott állásfoglalást, hogy az írott jog, a törvényben foglalt elvek nagyon sokszor különböztek a tényleges gyakorlattól. A történelem során többször előfordult, hogy a törvénybe iktatott szép elvek nem érvényesültek, tényleg az önkény dúlt (ilyennek minősítette az 1793—94. évi jakobinus diktatúrát is). Az előadások és viták alapján nem könnyű meghatározni az egyén és a hatalom fogalmát sem. Kétségkívül egyén minden ember, de polgár, akit a jogok megilletnek, csak az, aki a törvények értelmében jogosult valamilyen formában résztvenni a közügyekben. Az egyén érdekét — mint bizonyos testület tagjáét — néha eredményesebben védték az emberi jogok kimondása előtt érvényesült testületek, mint utóbb az állam. A hatalom fogalma is változott. A feudális korban sok hatalom volt: császári, hierarchikus hűbéri, egyházi. Némelyikkel szemben védelmet talált az egyén annál a testületnél, amelynek tagja volt, más hatalmakkal szemben nem. De a polgári államban is érdemi különbség van az államhatalom és a közmeggyőződés, közvélemény között. A közvéleménynek nem mindig sikerül irányítani az államhatalmat. De szerinte a mai szocialista országokban is vitatható, kié tulajdonképpen a hatalom, az államszervezeté vagy a párté.

Emberi jogok kétségkívül érvényesültek azok megfogalmazása, azaz a felvilágosodás irodalmának megszületése, és törvénybe iktatása, azaz a francia polgári forradalom előtt. Persze ezek a jogok csak részben, és egyes csoportokat (rendeket) illettek meg, de olykor biztosítva is voltak. Ilyen biztosítéknak tekinthetjük a magyar Aranybullában megfogalmazott ellenállási jogot, mely eleven ható erő maradt azután is, mikor ez a középkorban Európa-szerte elterjedt elv másutt már elvesztette erejét (ebben alulírott referátumára támaszkodott, melyet Bardach főelőadó is elfogadott).

A francia forradalomban megfogalmazott jogok azóta világszerte elterjedtek, számos vonatkozásban kiegészültek, de még mindig vannak hiányosságok az érvényesülésükben. Ha a társaság ezzel a konferenciával csak egyetlen követ is hozzátehetett az emberi jogok nagyszerű épületének teljessé építéséhez, büszke lehet a teljesítményére.

Degré Alajos

Судебный пересмотр административных решений во свете социалистического правового развития

Статья во вводной части с теоретических аспектов исследует место и роль судебного пересмотра административных решений внутри системы правовых гарантий законности социалистического государственного управления. На основе анализа социалистического правового развития приходит к выводу, что количество гарантий законности и круг их действия, их эффективность находится в обратной пропорции с количеством правонарушений. Автор на основе обширного анализа позитивного регулирования и правовой литературы излагает нынешнее положение судебного пересмотра и тенденции его развития в европейских социалистических странах, далее освещает проявление этой проблемы и способ ее разрешения в практике венгерского законодательства. Теоретическое исследование этого вопроса является особо актуальным вследствие положений статьи 58. новой Конституции СССР, а также нового болгарского процессуального закона от 1979 года, польского процессуального закона от 1980 года, а также венгерского процессуального закона от 1981 года.

Йожеф Бак:

Некоторые мысли о пересмотре правового урегулирования кооперативных организаций

Согласно автору стало необходимым существенное изменение правового урегулирования кооперативных организаций. Изменение обосновывается реформой социалистической экономики, которая была (вновь) поставлена на повестку дня в декабре 1978 года. Она с необходимостью связана также с социальными реформами. В новом урегулировании кооперативных организаций следует пересмотреть целый ряд важных положений, вместе с их теоретическими основаниями, с особым учетом вопросов об осуществлении кооперативной демократии, более этого, о ее возобновлении.

Золтан Новотни:

Правовая природа договора страхования сельскохозяйственных культур

Важным средством обеспечения финансового развновесия крупных сельских хозяйств является страхование растениеводства во связи с рядом рисков. Характерной чертой страхования растениеводства является его заключение на срок ряда лет с неопределенным содержанием. При заключении договора сторонами определяются страховые события и система возмещания убытков, однако следует определять по годам стаховую стоимость и в зависимости от этого страховую сумму и оплату за страхование. Судебная практика колебается в оценке правовой природы договора. Согласно мнению автора речь идет о сделке, совершаемой в двух фазах, причем в обеих фазах необходимо наличие совпадающих волеизъявлений сторон.

Булчу Монори:

Эвтаназия как живучая проблема настоящего времени

Автор точно определяет которые понятия принимает из понятий эвтаназии, применяемых в медицинской и юридической литературе. В дальнейшем излагает позиции, имевшие место в венгерской юридической и медицинской литературе, сравнивая их со своей точкой зрения, причем стремится обосновывать свои расходящиеся мнения. Согласно мнению автора следует различать т.н. пассивную и активную формы эвтаназии, однако он подчеркивает: правовое регулирование ни на принципальном уровне, ни в детальном урегулировании не вправе обеспечивать возможности для экспериментов с человеческой жизнью: эвтаназия не допустима! По мнению автора научное развитие в Венгрии требует срочного уточнения действующих инструкций и положений об эвтаназии.

Иштван Каллаи:

Ограничения дворянской собственности

Феодаильная собственность на землю харак теризуется по сравнению с римским правом рядом ограничений и связанностей. Выражается в правоотношении с одной стороны между монархом и дворянином, а с другой между дворянином и крепостным. Субъектом собственности уже является не только владелец земли, но и род. Венгерское право различало движимое и недвижимое имущество, родовое и приобретенное имущество, жалованное и нежалованное имущество, а также вечное и временное имущество. Автор исследует ограничения, связанные с указанными видами имущества, исходя из следующей группировки: каждое имущество происходит от главного феодала, и возвращается обратно ему (fiscalitas); право рода на имение, происходящее от общего предка (aviticitas); определенные связанные формы собственности (коронные имения, церковные имения, вотчина); иные ограничения и барьеры (земли, находящиеся у крепостных, соседское право и т. д.).

Géza Kilényi:

Gerichtliche Revision der Entscheidungen der Staatsverwaltung im Spiegel der sozialistischen Rechtsentwicklung

Die Einleitung der Studie erörtert aus theoretischem Gesichtspunkte die Ort und Rolle der Revision der Entscheidungen der Staatsverwaltung innerhalb des rechtlichen Garantie-Systems der Gesetzlichkeit der Staatsverwaltung. Der Autor gelangt auf Grund der Analyse der sozialistischen Rechtsentwicklung zur Folge, dass die Zahl und Geltungsbereich der Gesetzlichkeitsgarantien im umgekehrten Verhältnis mit der Zahl der Gesetzverletzungen steht. Der Autor stellt auf Grund der Analyse der normativen Regelung sowie der Rechtsliteratur die gegenwärtigen Lage der gerichtlichen Revision dar, danach erörtert die Entwicklungstendenzen der europäischen sozialistischen Länder, sowie die Erscheinung und die Lösung der Problematik in der ungarischen Gesetzgebungspraxis. Für die Analyse der Frage gibt einen besonderen Anlass das § 58. der Verfassung der UdSSR, das neue Gesetz des Verwaltungsverfahrens in Bulgarien vom Jahre 1979., sowie die umfassende Modifizierung des polnischen und des ungarischen Verwaltungsverfahrensgesetzes vom Jahre 1980. bzw. 1981.

József Bak:

Einige Gedanken für die Revision der rechtlichen Regelung der Genossenschaften

Nach Ansicht der Studie ist die wesentliche Modifizierung der rechtlichen Regelung der Genossenschaften notwendig geworden. Dies wird durch die von neuem als Ziel gesetzten Reform der sozialistischen Wirtschaft vom Jahre 1978 begründet, wozu unvermeidlich auch gesellschaftliche Reforme angeschlossen werden müssen. Zahlreiche wesentliche Regelungen müssen revidiert werden gemeinsam mit ihren theoretischen Gründen, mit besonderer Rücksicht auf die Geltendmachung der genossenschaftlichen Demokratie, sogar auf ihre Wiederherstellung.

Zoltán Novotni:

Rechtsnatur des landwirtschaftlichen Pflanzenversicherungsvertrages

Wichtiges Mittel des Finanzgleichgewichts der landwirtschaftlichen Grossbetriebe wird durch die Versicherung der Pflanzen-

produktion Mehrriskcharakters dargestellt. Charakteristik des Pflanzenversicherungsvertrages ist, dass es für mehrere Jahre mit unbestimmtem Dauer abgeschlossen wird. Beim Vertragsabschluss stellen die Parteien die Versicherungsereignisse und das System der Entschädigung fest, doch muss der Versicherungswert von Jahr zu Jahr bestimmt werden, wonach auch die Versicherungssumme und die Gebühr festgestellt wird. Die richterliche Praxis ist hinsichtlich der Beurteilung des Rechtscharakters des Vertrages unsicher. Nach Meinung des Autors handelt sich um eine eigenartige Rechtsgeschäft, die in zwei Phasen zustande kommt, wobei in beiden Phasen die einstimmige Willenserklärung der Parteien notwendig ist.

Bulcsu Monory:

Die Euthanasie, als lebendiges Problem der Gegenwart

Der Autor stellt vor allem fest, welchen Begriff der Euthanasie er annimt, danach erörtert die in der ungarischen Rechtsliteratur erschienenen Gesichtspunkte, vergleicht sie mit seinem eigenen und versucht diesen letzteren zu begründen. Nach seiner Ansicht muss man unterscheiden bei der Beurteilung der sg. aktiven und passiven Form der Euthanasie, aber betont er, dass die rechtliche Regelung nicht die Tore für Versuche mit dem menschlichen Leben öffnen darf. Er meint, dass die Entwicklung der Wissenschaft die Aufgabe stellt die geltenden normativen Instruktionen und Thesen genauer zu bestimmen.

István Kállay:

Die Gebundendheit des Adeleigentums

Das feudale Bodeneigentum war viel gebundener und beschränkter, als das des römischen Rechts: es stellte ein Rechtsverhältnis einerseits zwischen dem König und dem Adeligen, andererseits zwischen dem Adeligen und dem Leibeigenen dar. Subjekt des Eigentums ist schon nicht nur das Besitzer-Individuum, sondern auch das Geschlecht. Das ungarische Recht hat zwischen den folgenden Gütern unterschieden: Liegenschaft und Mobilien, Stammvermögen und erworbene Sachen, unwiderruflich und provisorisch überlassene Vermögen. Die Studie untersucht die diese betreffenden Gebundenheiten in den folgenden Gruppen geteilt: das Eigentum stammt vom Hauptfeudalherr, und zu ihm fällt zurück (fiscalitas); das Recht des Geschlechtes auf den von gemeinsamen Vorfahren stammenden Besitz (aviticitas); gewisse gebundene Eigentumsformen (Krongüter, kirchliche Güter, Fideikomiss); sonstige Gebundenheiten und Schranken (Boden im Besitz des Leibeigenen usw.)

Géza Kilényi:

La révision des actes administratifs par les tribunaux dans le droit des pays socialistes

Au début l'étude examine d'un point de vue théorique la position de la juridiction administrative dans les pays socialistes et son rôle dans le système des garanties de la légalité. L'auteur estime que le nombre des actes administratifs illégaux est l'inverse du nombre, qualité et réalité des garanties de la légalité. L'auteur examine les tendences actuelles du contrôle jurisprudentiel de l'administration dans les pays socialistes européens et ensuite la régulation hongroise. Les problèmes théorique paraissent très importants en vue de récent devélöppement de la législation des pays socialistes, notemment l'article 58 de la nouvelle constitution soviétique, la nouvelle loi bulgare sur la procédure administrative de 1979 et les réformes de la procédure administrative en Pologne en 1980 et en Hongrie en 1981.

József Bak:

Remarques sur la régulation juridique de l'activité des cooperatives

A l'avis de l'auteur la modification des règles sur les coopératives est nécessaire car les réformes de la direction de l'économie nationale le demandent. La modification proposée de l'auteur toucherait quelques règles fondementales de la régulation en vigeur et ces bases théoriques aussi, en particulier la réalisation, ou même restauration, de la démoctratie des coopératives.

Zoltán Novotni:

La nature juridique de l'assurance des végétaux

L'équilibre financier des coopératives agricoles est assuré, entre autres, par l'assurance des risques de la production des végétaux. Le trait particulier de ces contrats d'assurance est que les parties le concluent pour une période d'assurance indéterminée mais toujours pour une durée de plusieurs années. Au cours de conclusion du contrat les parties fixent les condition et système du dédommagement mais la valeur assurable (et en fonction de celle-ci les cotisations) ne sont fixés quannuellement. La jurisprudence hésite de qualifier ces rapports juridiques. Selon l'auteur ces rapports d'assurance se forment en deux étapes et tous les deux demandent le consentement des parties.

Bulcsu Monory:

Euthanasie — un problème vivant de notre époque

Au début de l'article l'auteur examine les définitions légales et médicales de l'euthanasie, y compris les prises de position de la littérature médico-légale hongroise. Selon l'avis de l'auteur on devrait distinguer entre l'évaluation juridique de l'euthanasie active et passive, une opinion différente de la position majoritaire, mais il souligne que la régulation juridique ne peut offrir des possibilités aux expérimentations avec la vie humaine, l'euthanasie étant, donc, inadmissible. L'auteur estime que le développement des téchniques et procédés médicaux demande en Hongrie la modification des règles juridiques et des principes pratiques en vigeur.

István Kállai:

Les contraintes de la propriété de la noblesse

La propriété féodale était plus limitée et restreinte que la propriétét romaine. Les rapports juridiques de la propriété comprennent d'une part les rapports du roi et du noble et d'autre part ceux du noble et du serf. Le sujet de la propriété féodale peut être non seulement l'individu mais aussi le clan. Le droit hongrois distinguait entre mobilier et immopriété romaine. Les rapports juribien acquis, bien donataire et nondonataire, bien perpétuel et temporaires. Les limites et restrictions de la propriété féodale sont examinés sous aspects suivants: 1. tous les droits sur les biens découlent du seigneur dominant et lui reviennent (fiscalitas); 2. le droit du clan aux biens d'origine de l'ancêtre commun (eviticitas); 3. les formes limitées de la propriété (les biens du roi, de l'église, le fideicommis); 4. autres limites et contraintes (les terres des serfs, droit de voisinage etc.).

Géza Kilényi:

The judicial revision of the administrative acts in the mirror of socialist legal development

A theoretical analysis of the judicial revision of the adminis-

trative acts, its role and functions in the safeguard-system of the legality of the socialist state administration is offered first. Socialist legal development shows that there is an inverse ratio between constitutional safeguards and law-breaking. Based on a broad review of the regulations in force and the revelant literature, the present situation and the main tendencies are outlined. The Hungarian legal developments receive particular treatment. The problem of judiciary revision is particularly up to date in the light of the recent procedural laws and the reform of the Hungarian procedural act in 1981.

József Bak:

Some remarks concerning the revision of the legal regulation of the cooperatives

The author states that the time is rape for an important modification of the regulation concerning the cooperatives. This is required by the reform of the socialist economy (December, 1978), which makes inevitable some social reforms too. Many rules in force should be revised as well as their theoretical foundations, with special regard to democracy in cooperatives.

Zoltán Novotny:

The legal nature of the agricultural plant-insurance contract

Multi-risk insurance of the plant cultivation is one of the most important means of the financial equilibration in the large-scale farms. Plant insurance contract is contracted for several years, with undetermined duration. The parties determine at the formation of the contract the events insured against and the insurable value, and, proportionally, the homeward premium and the insurance money. The jurisprudence of the courts is uncertain in determining the legal nature of this contract. The author points out that this is a particular legal transaction. Its formation takes place in two steps and both stages require the consensus of the parties.

Bulcsu Monory:

The euthanasia as a living problem of the present

The author clearly states those medical and legal definitions which he considers acceptable. A distinction between active and passive euthanasia should be drown, though the legal regulation should never allow experiments with human lifes and euthanasia is not to be allowed under any circumstances. The scientific development requires a specification in the rules and leges artae in the field of euthanasia.

István Kállay:

The restrictions of the demesne

The feudal property on land was much more restricted and limited than the Roman one. It constitutes a legal relationship between the king and the nobleman on the one hand, and between the nobleman and the feudal tenant. The subject of the rights is not only a single person but the kin too. The Hungarian law distinguished between chattels and real assets, allodial property and perquisition, endowments, life tenures and perpetual tenures. The relevant restrictions are analysed in the paper according to the following classification: the position of the suzerain (fiscalitas); the rights of the kin to the demesne of the common ancestor (aviticitas); restricted tenures under special regime (royal demesne, fee-tail, church lands); other restrictions and limitations (land in the use of the feudal tenants, servitude).

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906 Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162. pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81 6950 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁG... EGYETEM
KÖZPONTI ...
Budapest, ...
F
F q 5003

XXXVI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1981. szeptember hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

SAMU MIHÁLY:
A jogpolitika és a jogalkotás 733

SCHAGRIN TAMÁS:
A szocialista vállalkozás formái — új üzemeltetési formák a kereskedelemben 740

TANKA ENDRE:
A mezőgazdasági föld termelőeszköz-jellegének főbb fejlődési tendenciái népgazdaságunkban 746

RASKÓ GABRIELLA:
Amit a cigánykriminalitás megértéséhez tudnunk kell 755

TAKÁTS PÉTER:
Általános szerződési feltételek — kollíziós jogi problémák 762

PEROVIĆ, SLOBODAN:
A jugoszláv kötelmi jog kodifikációjának általános jellegzetességeiről 771

Szemle:

ZAWADZKI, SYLWESTER—SWIATKIEWICZ, JERZY:
A közigazgatás bírósági ellenőrzésének módszerei és formái a Lengyel Népköztársaságban 780

PÁLOS GYÖRGY:
A hangkép-berendezések használata és a szerzői jog 788

Ladányi Ármin 1881—1973. (GERGELY ERNŐ) 798

Jogirodalom — jogélet:

Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata (NAGY FERENC) 799

VISEGRÁDY ANTAL:
A bírói jogalkalmazás jogfilozófiai és joglogikai problémái egy tanulmánykötet tükrében 803

POPOVICS BÉLA:
A csehszlovák szocialista államszövetség szervezete, politikai rendszere 806

FALUDI GÁBOR:
Verwaltungsrecht 809

Román László „Munkajog" című kari részjegyzetének vitája a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán (ÁDÁM LÓRÁNT—PETHŐ RÓBERT) 812

СОДЕРЖАНИЕ: *Михай Шаму:* Право и правовая политика. — *Тамаш Шагрин:* Формы социалистического подряда — новые эксплуатационные формы в торговле. — *Эндре Танка:* Основные тенденции развития сельскохозяйственной земли в качестве средства производства (в венгерском народном хозяйстве). — *Габриэлла Рашко:* Что мы должны знать для понимания цыганской преступности. — *Петер Такаш:* Общие условия договоров — проблемы коллизионного права. — *Слободан Перович:* Об общей характеристике кодификации югославского обязательственного права. — *Обзор: Сильвестер Завадски—Ежи Светкевич:* Методы и формы судебного контроля администрации в Польской Народной Республике. — *Дердь Палош:* Использование оборудований звуковых картин и авторское право. — Армин Ладани 1881—1973 *(Эрнэ Гергей).* — *Юридическая литература — юридическая жизнь:* Тибор Хорват: Очерк развития теорий о наказании *(Ференц Надь).* — *Анташ Вишегради:* Проблемы правовой философии и правовой логики судебного применения права во свете одного сборника статей. — *Бела Попович:* Организация, политическое устройство чехословацкой социалистической государственной федерации. — *Габор Фалуди:* Verwaltungsrecht. — Обсуждение конспекта Ласло Роман „Трудовое право" на Юридическом Факультете Печского Университета *(Лорант Адам—Роберт Петэ).*

INHALT: *Mihály Samu:* Recht und Rechtspolitik. — *Tamás Schagrin:* Formen ser sozialistischen Unternehmung — neue Bewirtschaftungsformen im Binnenhandel. — *Endre Tanka:* Wichtigere Entwicklungstendenzen des Produktionsmittelcharakters des Ackerlandes in unserer Volkswirtschaft. — *Gabriella Raskó:* Was wir zum Verständnis der Zigeunerkriminalität wissen müssen. — *Péter Takáts:* Allgemeine Geschäftbedingungen — Kollisionsrechtliche Probleme. — *Slobodan Perović:* Über die allgemeinen Eigenschaften der Kodifizierung des jugoslawischen Obligationenrechts. — *Rundschau: Sylwester Zawadsky—Jerzy Swiatkiewicz:* Formen und Methoden der gerichtlichen Kontrolle der öffentlichen Verwaltung in der Volksrepublik Polen. — *György Pálos:* Die Benutzung der Tonbild-Einrichtungen und das Urheberrecht. — Ármin Ladányi 1881—1973 *(Ernő Gergely).* — *Rechtsliteratur—Rechtsleben:* Tibor Horváth: Grundriss der Entwicklung der Straftheorien. *(Ferenc Nagy).* — *Antal Visegrády:* Rechtsphilosophische und rechtslogische Probleme der richterlichen Rechtsanwendung im Spiegel einer Studiensammlung. — *Béla Popovics:* Die Organisation des tschechoslowakischen sozialistischen Staatsbündnisses und sein politisches System. — *Gábor Faludi:* Verwaltungsrecht.

SOMMAIRE: *Mihály Samu :* Droit et politique juridique. — *Tamás Schagrin :* Les formes d'entreprise socialiste — nouvelles formes d'exploitation dans le commerce. — *Endre Tanka :* Les tendances d'évolution principales du terre agricole ayant un caractère de moyen de production dans notre économie nationale. — *Gabriella Raskó :* Ce qu'il faut savoir pour comprendre la criminalité des tziganes. — *Péter Takáts :* Conditions générales du contrat : problèmes du conflit des lois. — *Perović, Slobodan :* Sur les caractéristiques générales de la codification des obligations yougoslave. — *Revue : Zawadzki, Sylwester—Swiatkiewicz, Jerzy :* Les moyens et les formes du contrôle judiciaire de l'administration dans la République Populaire de Pologne. — *György Pálos :* L'usage d'équipements audio-visuels et le droit d'auteur. — *Ernő Gergely :* Ármin Ladányi, 1881—1973. — *Bibliographie — informations :* Tibor Horváth : L'esquisse de l'évolution des théories de punition *(Ferenc Nagy).* — *Antal Visegrády:* Les problèmes philosophiques et logiques d'application judiciaire du droit dans la lumière d'un volume d'études. — *Béla Popovics :* L'organisme de la confédération socialiste tchécoslovaque. — *Gábor Faludi :* Verwaltungsrecht. Discussion sur les cahiers de cours par M. Román László, qui a pour titre : « Le droit de travail », à la Faculté des sciences juridiques et politiques de Pécs *(Lóránt Ádám—Róbert Pethő).*

CONTENTS: *Mihály Samu:* Law and legal policy. — *Tamás Schagrin:* The forms of socialist entrepreneurship — new management forms in the commerce. — *Endre Tanka:* The main developmental tendencies of the means of production nature of agricultural land in our people's economy. — *Gabriella Raskó:* What should we know in order to understand gipsy criminality? — *Péter Takáts:* General terms of contract — some problems in the conflict of laws. — *Slobodan Perović:* On the general features of the codification of the Yougoslav law of obligations. — *Rewiew: Sylwester Zawadzki —Jerzy Swiatkiewicz:* The methods and forms of the judicial control of the public administration in the People's Republic of Poland. — *György Pálos:* The use of the video-recorders and copyrights. — Ármin Ladányi, 1881—1973. *(Ernő Gergely)* — *Legal life — legal literature:* Tibor Horváth: Outlines of the development of the theories of punishment *(Ferenc Nagy).* — *Antal Visegrády:* Problems of legal philosophy and legal logic in judicial law application in the mirror of a collection of essays. — *Béla Popovics:* The organization and political structure of the Czechoslovak Socialist Federation. — *Gábor Faludi:* Verwaltungsrecht. — The symposium on László Román's textbook (Labour law) at Pécs University *(Lóránt Ádám—Róbert Pethő).*

E lapszám (XXXVI. új évfolyam, 9. szám) szerzői: *Samu Mihály* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Tanka Endre* legfőbb ügyészségi ügyész (Budapest). — *Schagrin Tamás*, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője (Budapest). — *Raskó Gabriella*, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet főmunkatársa (Budapest). — *Takáts Péter*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet munkatársa (Budapest). — *Slobodan, Perović*, a belgrádi Jogi Kar tanára (Belgrád). — *Zawadzki, Sylwester* igazságügyi miniszter (Varsó). — *Swiatkiewicz, Jerzy* egyetemi tanár (Varsó). — *Pálos György*, a Szerzői Jogvédő Hivatal főosztályvezetője (Budapest). — *Gergely Ernő*, a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Ádám Lóránt* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Pethő Róbert* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Nagy Ferenc* egyetemi adjunktus (Szeged). — *Visegrády Antal* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Popovics Béla*, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó főszerkesztője (Budapest). — *Faludi Gábor* egyetemi tanársegéd (Budapest).

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVI. új évfolyam 9. szám Budapest, 1981. szeptember hó

8.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A jogpolitika és a jogalkotás

A politika elsődlegessége a joggal szemben — a marxizmus közismert tétele. Ennek a tételnek pontos belső tartalma azonban nem tisztázott: sok félreértés, félremagyarázás, vulgáris értelmezés található közgondolkodásunkban, politikai és jogi gyakorlatunkban. Erre tekintettel szükséges foglalkozni a jog és a politika kölcsönös viszonyával, valamint a jogpolitika szerepével és fejlesztésének követelményeivel.

Jogász nemzet vagyunk — hangzott el sokszor ez a szentencia a dualizmus korában. Közgondolkodásunkba is beleivódott ez a vélemény. Gyakran idézik ezt megbélyegző éllel ma is, ha a jog korlátozó, megkötő vagy fegyelmező szerepével találkoznak, ha a jog bizonyos egyéni vagy csoportérdekek érvényesülését akadályozza, ha a jogi előírások a közösségi érdekeket és követelményeket az egyének önérdeke és akarata ellenére is érvényesítik.

A jogász nemzet megbélyegző emlegetésében persze sok esetben a régi jog elvetése és a régi jogászok elítélése rögzül. De benne van az is, hogy még a szocializmusban jelentkező jogot és jogi tevékenységet is sokan szükséges rossznak tekintik, fölösleges vagy átmeneti jelenségnek fogják föl.

A magyar szocialista fejlődés kezdetén, a fordulat éve után a hivatalos politika is támogatta a jogászok iránti ellenérzést. A személyi kultusz időszakában ennek gyakorlati hatása nemcsak a gyakorló jogászok üldözésében, mellőzésében vagy a becsületes, a szocializmus építését támogató jogászok iránti bizalmatlanságban mutatkozott meg. Ez a szemlélet a szocialista jogászok kinevelését, az utánpótlást is veszélyeztette.

A joggal szemben e negatív megítélés akadályozta a szocialista jog megszilárdulását. S ehhez még hozzájárult a szocialista jog perspektívátlanságának föltételezése. Vulgárisan hangsúlyozott tétel volt a jog elhalásának hipotézise alapján a jog szükségtelensége vagy legalábbis átmeneti jellegének hirdetése, fölösleges formalizmusának előtérbe állítása. Sok esetben e szemlélet alapján állott a törvénytelenségek és jogsértések elfogadása és elvi igazolása.

A törvénytelenségek és az alkotmányellenes jogszolgáltató döntések kiküszöbölése, a káros következmények megszüntetése és az igazságtalanul elítéltek kárpótlása gyakorlatilag lezárta a jogot mellőző politikai intézkedéseket. A törvénytelenségek intézményes fölszámolása azonban nem idézte elő a dogmatikus jogszemlélet radikális kiküszöbölését, a joggyakorlatban rögződött megítélések kritikai értékelését és meghaladását.

A szocialista jogszemlélet nem elég intenzív fejlődésének hatásaként még találkozunk néhány fölszínes, vulgáris következtetéssel, a személyi kultusz időszakában meghonosodott, beidegződött nézettel. Ezek között megtalálható néhány leegyszerűsített tétel a jog társadalmi szerepére, a jog és a politika kölcsönös kapcsolatára vonatkozóan is.

A jog és a politika

A jog és a jogpolitika kapcsolatának megértése és pontosabb megfogalmazása végett talán a legjobb, ha abból indulunk ki, hogy jelenleg a jogra, a jog és a politika kölcsönös viszonyára vonatkozóan milyen előtérben álló fölfogásokat és értékeléseket találunk.

A mai közgondolkodásban a jogra vonatkozóan két végletes leegyszerűsítő, vulgáris nézetet emelhetünk ki. Egyik úgy véli, hogy a jog mechanikus következménye a társadalmi—gazdasági—politikai viszonyok változásának. A másik pedig úgy látja, hogy a jog abszolút erő: minden társadalmi probléma megoldására képes.

Általánosan vallott fölfogás volt az, hogy a társadalmi fejlődés (s ezen belül elsősorban a gazdasági fejlődés) maga után vonja a jog szükségszerű változását. Ezt az általános tételt mechanikusan konkretizálják és a jogi tevékenység minden megnyilvánulását (minden jogszabályt és jogi döntést) a társadalmi—gazdasági—politikai viszonyok közvetlen és szükségszerű következményének, tükröződésének tekintik. Ez a nézőpont a jog társadalmi föltételezettségét hangsúlyozza, de egyoldalú, mivel mechanikus következménynek fogja föl a jog

sajátos fölépítését és működését, és nincsen tekintettel a jog elkülönültségére, önálló mozgására, sajátos belső adottságaira.

A materialista társadalomszemlélet megköveteli a társadalmi viszonyok bonyolult kapcsolatrendszerének föltárását, s ezen belül a jog tényleges szerepének és jelentőségének megismerését. Tudományosan bizonyított, hogy a jog elkülönült társadalmi jelenség, s csupán végső fokon meghatározott a gazdasági viszonyok által; emiatt nem tekinthetjük a gazdasági viszonyok mechanikus következményének. A jog viszonylagos önállósággal rendelkezik, s ebből adódóan pozitív vagy negatív módon hat vissza a gazdasági alapokra és egyéb társadalmi viszonyokra is befolyást gyakorol szabályozó tevékenységén keresztül. A szocialista jog speciális követelménye az, hogy lehetővé tegye és biztosítsa a társadalmi fejlődés pozitív befolyásolását.

Rögzíteni kell azt is, hogy kölcsönös kapcsolat érvényesül a politika és a jog viszonyában; a politikai viszonyok befolyásolják a jogot, de a jog is hat viszonylagos önállóságából következően a politikai viszonyokra, pozitív vagy negatív hatást gyakorol a politikai fejlődésre. Ennek ellenére sokan úgy vélik, hogy a politikai küzdelmek és a politikai változások mechanikus következménye a jogfejlődés; ezektől függ közvetlenül az új jogszabályok létesítése és a jogalkalmazás változása. A politikai eredmények és a jogi változások összefüggése, egymásra hatása és egymáshoz kapcsolódása történelmi tény, azonban azt is hangsúlyozni kell, hogy nincsen köztük mechanikus kapcsolat, mivel a jogra még más társadalmi tényezők is hatnak és a jog önmozgása e vonakozásban sem hagyható figyelmen kívül.

A másik szélsőséges nézőpont arra következtet, hogy az alapvető társadalmi problémák jogi szabályozással megoldhatók. Vagyis azt föltételezik: csupán jogszabályt kell létesíteni és ezzel a társadalmi konfliktus kiküszöbölődik, a társadalmi probléma megoldódik. Mellékesen jegyzem meg, hogy némely utópikus gondolkodók is a jogi szabályozás megváltoztatásában láttak alapot az ellentmondásos, embertelen viszonyok megváltoztatására, új társadalmi berendezkedés megteremtésére. Ez a megközelítés kísértett már a szocialista forradalom kezdetén is. Sőt még a mai közgondolkodásban is erőteljesen megtalálható az a voluntarista szemlélet, hogy jogszabályok meghozatalával megoldhatók teljességében bizonyos társadalmi gondok, nehézségek és kiküszöbölhetők az ellentmondások. Ez a helytelen gondolkodásmód annak ellenére megtalálható, hogy *Lenin* figyelmeztetett bennünket: „A szocializmust nem lehet felülről jövő rendeletekkel megteremteni." (Lenin Művei, 26. köt. Bp. 1962. 293. old.)

A jog abszolutizálása tehát tudománytalan, lényegében fölszínes megközelítés. Az igaz: gyakran jogi rendezéssel meg lehet valamely társadalmi problémát oldani. Ez a tény azonban csupán azt jelenti, hogy bizonyos (jog által rendezhető, befolyásolható) problémákat lehet megoldani. A jog abszolutizálása legtöbbször a fölkészületlen, bürokratikus vagy fölszínes vezetéshez, irányítási módszerekhez kapcsolódik. És összefügg azzal, hogy a társadalmi—politikai problémákat elsősorban adminisztratív kérdésként kezelik. Ehhez a szemléletmódhoz hozzátartozik az is, hogy a jogot tetszőlegesen a politikai változások céljai, igényei alá rendelik.

Gyakran fogalmaznak úgy az elméleti irodalomban (és a politikai gyakorlatban is), hogy a jog a politika alá rendelt, olykor a politika szimpla eszköze. Nem vitás, hogy a jog szoros kapcsolatban van a politikai viszonyokkal. A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják: a politikai küzdelmek befolyásolják, sok esetben meghatározzák a jog alakulását és társadalmi szerepét. Az osztályharc a politikai küzdelmek eredményei — mint Engels mondja — alkotmányokban (vagy tágabban jogi szabályozásban) fejeződnek ki. Az osztályharc eredményei elsősorban az uralkodó osztály vezető szerepének biztosítására szolgáló jogi előírások, emellett azonban lehetnek az elnyomott osztály küzdelmének eredményei is (ez esetben az elnyomott osztály érdekeinek bizonyos jogi kifejezése is lehetséges). *Marx* mutat rá a gyári törvényhozással kapcsolatban, hogy e törvények a burzsoázia érdekeinek bizonyos korlátozását jelentik. Emellett megállapítja azt is, hogy például a burzsoá jogrendszerekben megtalálható a munkásmozgalom szervezettsége és ereje alapján kiharcolt jogi szabályozás, amely a munkások számára kedvezőbb helyzetet teremt.

Történelmi tény, hogy a politikai viszonyok fejlődése, a hatalmi—politikai struktúra átalakulása a jog megváltozását is maga után vonja. A jog fejlődésének, módosulásának alapvető tényezője lehet a politikai változás. Emellett más társadalmi tényezők is hozzájárulnak a jog változásához. S nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a jog önálló szabályozó funkciót tölt be a társadalmi élet politikai és nem politikai viszonyaival kapcsolatban. A jog rendezi — esetleg politikai kezdeményezésre — a nem politikai viszonyokat is, normákkal biztosítja az emberi életet, együttélést, a közrendet, a közbiztonságot. A jog a nem-politikai és a politikai viszonyokat természetesen saját adottságaira (struktúrájára, belső mozgására), a tartós szabályozás követelményeire tekintettel szabályozza. Ez a vonás kizárja a napi politikai befolyások érvényesülését, a jogi előírások és a jogi formák napi politikai eszközként való fölhasználását. E kapcsolat bonyolultságát és áttételes jellegét tükrözi az, hogy a politika külön ágaként bontakozik ki a jogpolitika.

A jogpolitika

A jog és a politika kölcsönös kapcsolatát és a jogi szabályozás szükségleteinek pontos föl-

tárását, a jogi szabályozás ellentmondásainak megismerését és megoldását jelentékenyen befolyásolja a jogpolitika.

A jogpolitika általánosságban a politika különálló ága, önálló funkcióval, hatáskörrel és tevékenységgel rendelkezik. Ez pedig azt jelenti, hogy a hatályos jogrendszer értékelése, kritikája, fejlesztési modelljének körvonalazása, a jogfejlődés általános, különös és egyedi vonásainak meghatározása, a fejlődési irány megjelölése a jogpolitika önálló szerepköréből következik.

A magyar szocialista fejlődést illetően megállapíthatjuk, hogy a jogpolitika elkülönültsége és önálló hatása a politikai viszonyok változásától függően alakult. Rögzíthető, hogy a személyi kultusz időszakában a jogpolitika önállósága lényegében hiányzott, nem töltötte be sajátos szerepét. Ez is egyik oka volt annak, hogy a jogtól, a joggyakorlattól napi politikai problémák megoldását igényelték: napi politikai akciók, célok és elképzelések támogatására használtak föl bírósági és más jogalkalmazói döntéseket. Ismeretes, hogy ez a gyakorlat nemcsak politikai ellentmondásokat és feszültségeket szült, hanem a jog szükséges társadalmi szerepének érvényesülését is akadályozta. Lényegében a jog önálló társadalmi hatása visszaszorult; a jogi nihilizmus érvényesült. Ez eredményezte a jogpolitika közvetítő szerepének mellőzését, a jogpolitika önállóságának, elkülönült hatókörének kirekesztését is.

A szocialista jog társadalmi szerepének helyreállítása együttjárt a jogpolitika elkülönülésével, önálló szerepének kibontakozásával. Kialakult a társadalom-politikai vezetés, a jogpolitika és a jog kölcsönös kapcsolatrendszere. A politikai irányítás koncepciója és a jog szerepe közti kapcsolat elvi jellegét úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a jog nem a napi politikai változásokhoz, eseményekhez, célokhoz és akciókhoz kapcsolódik; a jogi tevékenység nem a napi politikai föladatok változásától függ. A jogi tevékenység sajátos társadalmi rendeltetése egy nagyobb időszak alapvető problémáinak jogi megoldása. A jog a szocializmus átfogó építésének megvalósítását segíti elő az előreszabályozás érvényesítésével.

A jogpolitika a társadalmi—politikai koncepcióból, a szocialista építés stratégiájából következő követelményeket a jogi tevékenység és a jogi gyakorlat felé közvetíti. Emellett értékeli a joggyakorlat szerepét és megjelöli a jogi eszközökkel, a jogi tevékenységgel támogatható társadalmi—politikai célokat. A jogpolitika értékelő tevékenységének eredménye az is, hogy a társadalompolitika számára visszajelzi a jogi gyakorlatban fölvetődő ellentmondásokat és föltárja a jogalkalmazásban lecsapódó politikai és társadalmi feszültségeket. Ebből következően a jogpolitika kettős irányú tevékenységet végez. Egyik oldalról föltárja a jogfejlődés ellentmondásait és kijelöli a pozitív jogfejlődés útját. Másik oldalról a társadalompolitikai koncepció és a társadalomirányítás számára jelzi a joggyakorlatban lecsapódó ellentmondásokat és feszültségeket, ami napi politikai intézkedéseket igényel a jelzett problémák nem jogi megoldására. Lényegében a jogpolitikai koncepcióban dől el, hogy mely gyakorlati problémák megoldásához szükséges a jogi tevékenység kereteinek a megváltozása, módosítása vagy tökéletesítése.

A szocialista koncepciót illetően elsődleges kívánalom az ösztönösség vagy szubjektív politikai célszerűség mellőzése és a szigorúan tudományos megalapozottság biztosítása. Ez azt jelenti, hogy a jogpolitika fölhasználja a jogtudomány eredményeit a jog egészének áttekintése, belső ellentmondásainak, pozitív és negatív oldalainak megismerése alapján, s ezen túl a jogtudományt ösztönzi bizonyos jogi—társadalmi összefüggések föltárására, gyakorlatilag jelentős, de a tudomány által még nem vizsgált vonások mélyebb megismerésére. A jogpolitika és a jogtudomány kölcsönös kapcsolata differenciált. Ugyanis a jog teljességének megismerése és az átfogó jogpolitikai koncepció kidolgozása elsősorban a jogelméletre épülhet, míg az ágazati jogtudományok a jogpolitikai ágazatok (büntető-jogpolitika, munka-jogpolitika stb.) koncepciójának kimunkálását segítik elő. Megjegyzendő, hogy a jogtudományok eredményeit a tudományos közvélemény követelményekben és tételekben sűríti; ezek legtöbbször jogpolitikai kívánalmakként is megfogalmazódnak.

A félreértések elkerülése végett szükséges hangsúlyozni, hogy a jogpolitika tudományos megalapozása nem azt jelenti, hogy a jogtudományokból mechanikusan átveszi a tudományos eredményeket és a tudományos tételeket beépíti a jogpolitikai koncepcióba. Ugyanis a tudományok természetes sajátossága, hogy a valóság megismerése folyamatában eltérő tudományos érveket, vitatott tételeket határoznak meg; a tudományos viták a tudományos fejlődés elkerülhetetlen velejárói. Emiatt a jogpolitika a letisztult, kikristályosodott és a gyakorlat által ellenőrzött tudományos tételeket használja föl tudományos megalapozottságának biztosítására. A gyakorlatban ellenőrzött tudományos tételek fölhasználása természetesen nemcsak a jogtudományra vonatkozik, hanem más társadalomtudományok eredményeire is. A jogpolitikai koncepció, a jogszabályok magas színvonalú megfogalmazásához nemcsak a jogi oldal a lényeges, hanem más tudományok által föltárt összefüggések figyelembevétele is. Erre tekintettel a jogpolitika a politikai, történelmi, filozófiai, közgazdasági, kulturális, nevelési, lélektani és társadalomlélektani összefüggések tudományosan föltárt és a gyakorlatban ellenőrzött tételeinek figyelembevételét szorgalmazza a jogi tevékenységben. Így például a jogpolitika sarkallja a jogalkalmazókat arra, hogy szakértők bevonásával tudományosan is megalapozott döntéseket hozzanak.

A különféle életviszonyok szabályozása során valamely jogi—társadalmi probléma megoldásával kapcsolatban a jogpolitikán belül is alternatívák fogalmazódnak meg; a tudományosan megalapozott alternatívák közül kell választani. A jogpolitikai alternatívák megvitatása, kiválasztása és eldöntése már a politikai irányításhoz kapcsolódik; az egész társadalmi fejlődésre tekintettel dönthető el és választható ki az alkalmas jogi megoldás.

A megfelelő jogi megoldás kiválasztása okozza egyébként a jogpolitika legnagyobb gondját. S e gondot elsősorban tudományos megismerés alapján tudatossággal lehet megoldani. A tudatos jogpolitika legfőbb követelménye egyrészt az, hogy ismerni kell a jog hatását: hogyan befolyásolja az emberek magatartását; másrészt az, hogy az objektív társadalmi törvények ismeretében meg kell határozni azokat a célokat, amelyeket a jog képes progreszszív módon megvalósítani. Megemlíthető, hogy szocialista fejlődésünkben e vonatkozásban bizonyos egyoldalúság volt tapasztalható; a büntetőjogi és az államigazgatási szabályozást állították előtérbe, s ez a jog hatásának torzulásához vezetett. A tudatos jogpolitika viszont a jogi szabályozási szükségletek specifikumaira, valamint a jogi szabályozás sokrétűségére figyelemmel az árnyalt, sokoldalú szabályozást alkalmazza a pozitív jogi hatás biztosítása végett. (Erre tekintettel kapott nagyobb hangsúlyt jogrendszerünkben a polgári jogi, munkajogi, termelőszövetkezeti jogi szabályozás.)

A szocialista jogpolitika tudományossága és tudományos megalapozottsága megköveteli azt is, hogy a voluntarizmus kísértetét és gyakorlatát küszöbölje ki. A személyi kultusz időszakában a voluntarizmus jogi eszközökkel érvényesíthetetlen célokat igényelt. E negatív tapasztalatok alapján hangsúlyozzuk, hogy nem hagyható figyelmen kívül a jog sajátos belső struktúrája, rendezettsége, a szabályozás következetessége. A megfelelő jogi megoldás kiválasztása tehát a jog belső sajátosságaira és a gyakorlati tapasztalatokra épülhet, a gyakorlat ellenőrző szerepén nyugodhat. A politikai irányítás így döntésébe integrálja — a jogpolitika közvetítésével — a szakmai követelményeket; e vonatkozásban a jogi élet tapasztalatait és szükségleteit.

A szocialista fejlődés magasabb szintre jutása megkívánja, hogy a jogpolitika körvonalazza a joggyakorlat pozitív irányát, a jogfejlődés követelményeit. Emiatt kell időnként új jogpolitikai koncepciót kidolgozni, és jelezni a jogalkotás és jogalkalmazás újabb irányait, a jogi tevékenység alapvető föladatait, fejlesztésének igényeit. A jogpolitika ezzel elősegíti a jog alkalmazkodását a társadalmi fejlődéshez, és lehetővé teszi a jog új megoldásainak kibontakozását. Egészében a jogpolitika elősegíti a jog megújulását, magasabb színvonalra emelkedését, tökéletesedését, s ezen keresztül pozitív társadalmi szerepének érvényesülését.

A jogpolitika e pozitív szerepe során alapvető követelmény a szocialista jogfejlődés általános és specifikus *értékeinek* fölvázolása és konkrét kibontása, a jogi tevékenység, a joggyakorlat irányítása s befolyásolása. A szocialista jog sajátos értékei közül elsősorban a szocialista *törvényességet* emeljük ki. A jogpolitika legfőbb követelménye a törvényességnek mint értéknek a megvalósítása. Ez az érték legérzékletesebben úgy ragadható meg, hogy a konkrét joggyakorlatot olyan irányba befolyásolja, hogy például az alkotmányos állampolgári jogokat garantálja és a kötelességek teljesítését biztosítja. Legkézzelfoghatóbban az állampolgárok jogvédelmét a bírósági, az államigazgatási eljárásban és a munkaügyi viták eldöntésében érzékelhetjük. Ez pedig a különböző jogintézmények gyakorlati hatásán mérhető: a konkrét jogi érték a jogágak (pl.: büntetőjog, polgári jog, munkajog stb.) elveinek és szabályainak alkalmazásával érvényesül.

A jogpolitika jelentősége a jogi értékek megvalósítását illetően abban is látható, hogy a jogi tevékenységet nemcsak arra ösztönzi, hogy a jogi értékek érvényesüljenek, hanem arra is, hogy új szocialista jogi értékek létesüljenek. A szocialista jog specifikus értékének tekintjük a jogfejlődés, a jog hozzájárulását a szocialista haladáshoz. Emellett emeljük ki külön értékként az emberi viszonyok tartós jogi szabályozását, a jog stabilitását.

A jogi stabilitás és a jogfejlődés

A szocialista jogpolitika és joggyakorlat legnehezebb föladata jogrendszerünk stabilitásának és a jogfejlődés követelményeinek összehangolása.

Általában a jogfejlődés objektív szükséglete a különféle emberi cselekvések, életviszonyok *tartós jogi szabályozása.* Ez az általános szükséglet a szocialista jogra vonatkozóan is megvan, így lényeges követelmény a jogi szabályozás, a jogi rendezettség stabilitása. A jogi stabilitás azonban a szocialista jogban különösen nem azonos értelmű a jogi szabályozás megcsontosodásával, konzervatívvá válásával.

A jog általában nem csupán a napi viták egyszeri eldöntésére szolgál; átfogóan az életviszonyok következetes, tartós, szilárd rendezését hivatott biztosítani. Emiatt az egyedi jogi döntésekben is mások cselekvése elbírálásának általános elveit és követelményeit találhatjuk meg. Az egyedi döntésekben (és egészében a joggyakorlatban vagy a jogszabályokban) megfogalmazott általános szabályok az életviszonyok visszatérő problémáinak rendezésén keresztül a tartós szabályozást célozzák. A jogi szabályozás hosszabb időtartamra (legtöbb esetben egy egész korszakra) vonatkozó előírásokat, cselekvési szabályokat alakít ki, hogy e szabályok beleivódjanak a társadalmi együttélésbe és az emberek mindennapi kapcsolataiba. A tartós jogi szabá-

lyozás alapvető követelménye a társadalmi fejlődés támogatása stabil jogi előírásokkal, rendszabályokkal, és e sajátosságra tekintettel biztosítható a jogfejlődés.

A társadalmi fejlődés maga után vonja a jogi szabályozás új követelményeit, a jog belső fejlődését, magasabb színvonalát. A jogi szabályozás akkor tölt be pozitív szerepet, ha pontosan kifejezi a társadalmi együttélésben fölvetődő jogi szabályozási szükségleteit. Így érvényesül a joggyakorlat progresszív szerepe.

Szocialista jogi gondolkodásunkba beleivódott, szinte axiómaként rögzült az a vélemény, hogy szocialista jogrendszerünk progresszív jellegű. Azonban fölvetődik az a kérdés: a szocialista jog minden fejlődési periódusában, minden jogszabályban és egyedi döntésben megnyilvánul-e a progresszív jelleg. Vajon a szocialista jogfejlődésnek mincsenek olyan periódusai, amikor az adott jogrendszer egészéről nem mondhatjuk azt, hogy progresszív szerepet gyakorol? Vajon nincsenek olyan jogszabályok, olyan jogi döntések vagy a joggyakorlatnak olyan részei, amelyek konzervatív szerepet játszanak? A fölvetődő kérdésre csak fölszínesen és az általános tételből kiindulva adunk választ. A jogrendszer egészének és különféle részeinek progresszív jellege azonban csakis konkrét vizsgálatokon alapulva állapítható meg.

A konkrét kutatások alapján eddig is fölszínre került bizonyos életviszonyok jogi szabályozásának elmaradottsága vagy konzervatív jellege. E konkrétumok alapján fogalmazhatjuk meg azt az igényt, hogy szocialista jogrendszerünk egészét, egyedi intézményeit és a jogi rendezés társadalmi hatását konkrét kutatások alapján jellemezzük. E vizsgálat során ne riadjunk vissza, ha negatív, konzervatív tendenciákat tapasztalunk, mert ezekre tekintettel a progreszszív megoldások kimunkálása és alkalmazása teszi lehetővé szocialista jogunk tényleges pozitív irányú fejlődését.

A konkrét jogintézmények, jogszabályok, joggyakorlati megoldások visszahúzó szerepe mellett szocialista jogunk fejlődése során lényeges konzerváló szerepet játszott bizonyos félelem a hatályos jog és jogalkalmazási gyakorlat kritikájától. Ezzel együttjárt a jogi szabályozás helyességének és tökéletességének megalapozatlan védelme. Nyilvánvaló, hogy a dialektikus megközelítés érvényesítése alapján nem tagadható, hogy a jogfejlődésben is jelentkeznek ellentmondások, hogy a szocialista jog úgy jut el magasabb színvonalra, ha a szükségszerűen kialakuló ellentmondásokat föltárja és a régi, elavult, konzervatív vonásokat megismeri és kiküszöbölésükre az újat segíti elő, vagyis új szabályokat, döntéseket hoz, új joggyakorlatot teremt.

Az ellentmondások elleplezése sok esetben előfordult és ezt sokan — természetesen jóhiszeműen — jogrendszerünk védelmének vélték. Hangsúlyozni kell, hogy a szocialista jog apologetikus védelme ellentétes a szocialista fejlődés követelményeivel. Ugyanis a jogintézmények elvtelen védelme, az adott jogi megoldás helyeslése és szükségtelenül erőltetett, hamis, torz érvekkel való indokolása a jog pozitív hatásának akadályozójává válik. Emlékszünk még arra az időszakra, amikor tilos volt az érvényes jogszabályok kritikája, és kötelező volt mindegyik jogszabály és jogi döntés dicsérete, apologetikus igazolása; ezek miatt a joggyakorlat elemzése csak a fölületen mozgott. S tudjuk azt is, hogy e kritikátlanság visszavetette a szocialista jogfejlődést és a törvénytelenségekhez járult hozzá.

Szocialista jogfejlődésünk természetszerűen kapcsolódik a magyar fejlődéshez, a magyar jogfejlődés történeti sajátosságaihoz. Megállapítható, hogy bizonyos *jogi hagyományok* tovább élnek megváltozott tartalommal. A konkrét joggyakorlat és a jogalkotás szintjén a hagyományok tovább élése sok esetben ösztönös. Ugyanis nem mértük föl és nem értékeltük tudományos elemzéssel: e megoldások mennyiben részei a szocialista progressziónak, mennyiben jelentenek haladó hagyományt; nem vizsgáltuk azt sem, hogy a régi jogdogmatikai megoldások fönntartása nem képez-e visszatartó erőt, elősegíti-e a szocialista jogi követelmények érvényesülését. Emellett azonban azt is kell tanulmányozni, hogy a jogi hagyományokhoz nem kötődő, a szocialista fejlődést elősegítőnek vélt jogi megoldások mindig pozitív szerepet töltenek-e be.

Előtérben áll az az általánosan elfogadott vélemény és tudományosnak vélt nézőpont, hogy a szocialista társadalmi fejlődés gyors tempója maga után vonja a jog *gyors változását*, a jogszabályok változását. Ennek az uralkodó nézetnek tudható be jórészt az, hogy jogszabályaink változtatgatása, főleg az alsószintű jogalkotásban szinte mindennapos. Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy csaknem minden nap új jogszabály jelenik meg, hanem abban is, hogy némely jogszabályokon meg sem tud száradni a tinta, és máris megváltoztatják. Ezt a jogalkotási dömpinget sajtónk is, jogirodalmunk is gyakran kifogásolja. (L.: Kovács Andor: Megjegyzések a túlszabályozásról. Állam és Igazgatás, 1973. 11. sz.) E bírálatok azonban még nem jutottak el e helytelen nézet elvetéséhez és a gyakorlati tevékenység helytelen irányának megváltoztatásához.

Jogirodalmunkban gyakran kifogásolják a jogszabályok gyakori változtatgatása mellett a *túlszabályozottságot* is. Jogalkotásunk mindenre kiterjedően igyekszik rendezni a különböző életviszonyokat, a jogalanyok magatartását. Ez a törekvés bizonyos életviszonyok agyonszabályozásához vezet. Kialakult az a gyakorlat, hogy egy magasszintű jogszabályt egy sor alsószintű jogszabályokkal egészítik ki, bővítik, konkretizálják. E sokrétű, bonyolult szabályozás gyakori következménye, hogy az alsószintű jogi előírásokat illetően kétségessé válik: nem kerülnek-e ellentmondásba a fölső jogszabállyal. Ilyen esetben is természetesen nem a magasabbrendű jog-

szabályt, hanem az alsószintűt alkalmazzák, ami a törvényesség és a jogszabályi hierarchia követelményei oldaláról kifogásolható. Megállapítható: a jogszabályok gyors változása és túlszabályozottság jogi életünk pozitív vonásának nem mondható, mivel nem teszi lehetővé a jogi szabályozás stabilitását.

Néhány kívánalom és javaslat

Ezek után fölvetődik a kérdés: jelenleg mik a magyar szocialista jog legfőbb problémái; napjainkban hogyan valósul meg a jog és a politika társadalmilag igényelt helyes kölcsönös kapcsolata és hogyan ragadható meg pontosabban a jogi szabályozás szükséglete. Erre a kérdésre általános, de konkrét irányú válasz adható: a szocialista jogpolitika jelenleg sem hagyja figyelmen kívül, hogy a szocialista jog progresszív jellegének kibontása és realizálása — alapvető követelmény. A szocialista jogpolitika az általános társadalmi-politikai koncepcióra figyelemmel — a mi esetünkben az MSZMP programjára és kongresszusi határozataira tekintettel — határozza meg azt a koncepciót, amely körvonalazza a jelenlegi jogi tevékenység irányát, a joggyakorlat fejlődését és fejlesztésének föladatait.

Szükséges hangsúlyozni, hogy jogrendszerünk eddigi fejlődése jelentékenyen hozzájárult a szocializmus építéséhez. Nem hagyható figyelmen kívül különösen az, hogy a szocialista törvényesség követelményei következetesen érvényesülnek és újabb magasrendű jogi megoldások és vívmányok bontakoznak ki. Emellett azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy szocialista jogfejlődésünk újabb és újabb ellentmondásokat szül, s ezek föloldása és kiküszöbölése a jogpolitika és a joggyakorlat számára megjelöli a teendőket.

A jogfejlődés jelenlegi helyzetének, gondjainak, ellentmondásainak összegezése természetesen szélesebb elemzésen nyugodhat. A teljesség igénye nélkül mégis kiemelhető néhány gyakorlati jogpolitikai intézkedést is igénylő probléma.

1. Az előzőekben említettem a tartós jogi szabályozás legfőbb nehézségeit, a jogi rendezés dzsungelének, az agyonszabályozottságnak, a gyorsan változó joganyagnak a problémáját. Ezzel kapcsolatban megállapítottam, hogy a közvéleményünkben megfogalmazott kifogásokra még nem reagáltak: a gyakorlati megoldás körvonalai még nem bontakoztak ki.

Tény az, hogy a jogalkalmazás intézményes fölügyelete, a jogszabályok alkalmazásának rendje kikristályosodott. Ha a rendezettséget végig gondoljuk a rossz jogi döntések kijavításának lehetősége oldaláról, akkor megállapítható, hogy egy helytelen jogalkalmazói döntésnek van orvoslási lehetősége. Vajon elmondható-e ez a jogalkotásról is? Vajon van-e megfelelő javítási lehetőség, ha valamilyen szinten rossz jogszabályt hoznak? Vajon van-e orvoslási lehetőség, ha az alkotmány vagy egy törvény végrehajtására vonatkozó alsószintű jogszabály ellentétes, ha az alsószintű sérti a magas szinten megfogalmazott rendelkezést? Minderre a válaszunk nemleges. Emiatt vetődött föl a *jogalkotás törvényességének* fölügyeletét biztosító intézmény létesítésére vonatkozó javaslat a jogirodalomban.

Sokan úgy vélik, hogy a jogforrások hierarchiájának elve lehetővé teszi a jogalkotás rendezettségét, a különböző szintű jogszabályok ellentmondásainak kiküszöbölését. Ugyanis a hierarchia elve szerint, ha egy alsószintű jogszabály sérti a felsőrendűt, akkor az alsó nem érvényesíthető. Ez az elv azonban a gyakorlatban nem érvényesül, mert nincsen olyan szerv, fórum vagy intézmény, amely kétség esetén vagy az ellentmondás megállapítása alapján hatálytalanítható lenne a jogellenes, magasrendű jogszabállyal ellentétes jogszabály vagy jogi előírás. Hiába észleli a jogalkalmazó az ellentmondást, számára az alsórendű jogszabály is kötelező, s emiatt az az általános gyakorlat, hogy nem hagyja figyelmen kívül a törvénysértő alsórendű jogszabályt, vagyis a jogalkalmazók az alsószinten alkotott törvénysértő jogszabályt érvényesítik. Erre tekintettel is fölvetődik az intézményes megoldás szükséglete; vagyis: olyan szerv létesítése (vagy bizonyos szerv ilyen jellegű föladattal való megbízása) szükséges, amelynek közvetlen föladata lenne, hogy ellenőrizze, fölügyelje a jogalkotó tevékenység törvényességét.

2. A magyar szocialista jogrendszerünk fejlődésében különféle okokból (elsősorban jogpolitikai tisztázatlanság és a jogszemlélet helytelen tendenciái miatt) kialakult az a helyzet, hogy némely viszonyok szabályozása olyan sokrétű és gyakran változó joganyaggal rendelkezik, hogy a jogászok számára is *áttekinthetetlen.* Ez a helyzet sérti a szocialista jog demokratizmusának követelményét és akadályozza a törvényesség következetes érvényesítését.

A jogszabálydzsungellel, az agyonszabályozással kapcsolatban a kiváltó okok föltárása még további kutatásokat igényel. Azonban bizonyos változás körvonalait máris meg lehet gondolni:

a) Az egyik nagy probléma: nem lehetne-e megváltoztatni azt a gyakorlatot, amely fölső szinten *keretjogszabályt* létesít és a konkrét rendelkezéseket és előírásokat a *végrehajtásra* szolgáló jogszabályra hagyja. Az is a jogszabályok áttekinthetetlenségét eredményezi, hogy a magasrendű jogszabályokat sok esetben különböző tárcák eltérően rendezik jogszabályaikban.

Ezzel kapcsolatban bizonyos fogalmi ellentmondás is jelentkezik. A jogszabályok végrehajtására fogalmilag a jogalkalmazó tevékenység szolgál. Mi pedig a végrehajtást is jogszabályban rendezzük. Fölvetődik a végrehajtásra szolgáló jogszabály fogalmi pontatlansága és a végrehajtás megkettőzése: végrehajtási jogszabályban és jogalkalmazói döntésben. E logikai és tárgyi el-

lentmondás alapján kérdésessé válik: szükséges-e a magasrendű jogszabály végrehajtására külön jogszabályt teremteni? A jogszabályt nyilvánvalóan a jogalkalmazás útján kell érvényesíteni, s ezt nehezíti, bonyolítja, ha közbeiktatjuk a végrehajtási jogszabályt.

A gyakorlat is jelzi ezt az ellentmondást. És az a megoldás látszik megfelelőnek, ha magas szinten nem keretjogszabályt alkotunk, hanem a konkrét magatartások rendezését végezzük el. Ezzel kiiktathatjuk a végrehajtási jogszabályok közbülső, sok esetben törvénysértő megoldásait és az áttekinthetetlenséget eredményező helyzetet. Ez a megoldási javaslat egyébként egybevág azzal a jogpolitikai céllal, hogy a törvények jelentékeny szerepét kell biztosítani éppen a demokratizmus fejlesztésére tekintettel. S ez egybeesik általános politikai törekvéseinkkel is, amit az MSZMP X. kongresszusa rögzített: „szükséges, hogy az országgyűlésben erősödjék a törvényalkotói tevékenység".

b) A tartós jogi szabályozás nehézségei és ellentmondásai összefüggenek még egy elméleti és jogpolitikai tisztázatlansággal is. Nincsen határozott állásfoglalásunk, koncepciónk arról, hogy miképpen különül el a jogi szabályozás más szabályrendszerektől, elsősorban az államigazgatási normáktól. A legfőbb nehézséget az okozza, hogy egybeolvad a *jogi és az államigazgatási szabályozás*, és az államigazgatási előírásokat, normákat a jog kereteibe foglaljuk. Ezzel függ össze, hogy olyan technikai és államigazgatási-szervezeti problémákat is jogszabályban rendeznek, amelyek nem férnek bele a jogrendszer hagyományos rendjébe és jogi eszközökkel érvényesíthetetlenek. (Például a társadalombiztosítási szabályok, építési jogszabályok, pénzügyi rendelkezések, ügyviteli rendszabályok, vállalati gazdálkodás közgazdasági mutatói, termelési föladatok, termeléstechnikai előírások jogi formába öltöztetése stb.)

Sok olyan jogszabályunk van, amely nem valósul meg, mert — jogilag érvényesíthetetlen, a jogalkalmazó tevékenység képtelen átfogni és szankcionálni. Ez a tény árt a szocialista törvényesség követelményeinek, a jog tekintélyének. Erre tekintettel is határozott jogpolitikai koncepció szükséges, hogy milyen életviszonyok rendezhetők jogszabályban. Ennek lehet következménye, hogy a jogszabályokat tartalmi alapon elkülönítjük az államigazgatási normáktól. a technikai szabályoktól, a gazdasági termelési-technikai és a politikai normáktól. E probléma megoldása alapot teremt ahhoz, hogy kirekesszük a jogból a más tartalmú normákat. S ezzel jelentősen tudunk előrelépni a jogszabályi dzsungel kiküszöbölése útján és inkább tudjuk biztosítani a jogrendszer áttekintését, sőt azt is, hogy állampolgáraink önmaguk is képesek legyenek megismerkedni alapvető jogi előírásainkkal, jogaikkal és kötelességeikkel.

c) A jogpolitikai koncepció a gyakorlati tapasztalatokra tekintettel nem hagyhatja figyelmen kívül annak vizsgálatát: nincsenek-e olyan jogi előírások, amelyek akadályozzák az adott viszonyok fejlődését. Gyakran találkozunk azzal a helytelen gyakorlattal, hogy a jogi kötöttségektől célszerűségi vagy politikai megfontolásokból eltekintenek és a jogszabályok ellenére oldanak meg bizonyos problémákat. E gyakorlat rengeteget árt a jog tekintélyének, sérti a szocialista törvényességet. Tény az, hogy némely esetben fölösleges jogi kötöttségekről van szó; azonban ekkor sem fogadható el az a gyakorlat, hogy önkényesen figyelmen kívül hagyják a jogszabályt. Ilyen esetben a jogi szabályozás módosítása szükséges. Emellett igényelhető, hogy a jogszabályok megalkotásakor vegyék figyelembe az életviszonyok változását és tegyék lehetővé a korlátozó, akadályozó formalitások mellőzését.

3. A jelzett problémák egy általános jellegű követelésre buzdítanak. Legnagyobb gondunk — úgy tűnik — a jogalkotásból következik fejlődésünk jelenlegi szakaszán. Emiatt fogalmazom meg azt a javaslatot, hogy jogfejlődésünk vázolt kívánalmainak érvényesítése végett ki kell dolgozni a *jogalkotás jogpolitikai koncepcióját.*

Megállapítható: a jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei hozzájárultak a jogalkalmazás fejlődéséhez, szilárd rendjének, stabilitásának érvényesüléséhez. Rögzíthető az is, hogy jelenlegi jogrendszerünk legfőbb ellentmondásai a jogalkotás fogyatékosságaiból következnek. Erre tekintettel fogalmazható meg az az igény: a jogpolitika a jogtudományt ösztönözze a jogalkotás alapvető új követelményeinek fölvázolására. Ennek alapján és a jogpolitika önálló szerepe segítségével kimunkálható a jogalkotás jogpolitikai koncepciója.

*

Mindezek a jogpolitikai megfontolások természetesen nem formális-jogi szemlélet alapján vetődnek föl. E követelmények mögött nagyon lényeges társadalmi szükséglet áll: jogrendszerünknek tartósan szabályoznia és rendeznie kell az alapvető szocialista életviszonyokat, a szocialista társadalmi együttélés legfőbb oldalait. Ezt a követelményt jogunk akkor képes megvalósítani, akkor képes társadalmi rendeltetését betölteni, ha beleépül a társadalmi együttélés mindennapi kapcsolataiba, a szocializációs folyamat részévé válik, az egyének magatartásában interiorizálódik. E probléma elemzése azonban már csak jelezhető, további vizsgálata azonban nem mellőzhető. Mindenesetre hangsúlyoznunk kell, hogy a szocialista jogfejlődés legfőbb vonása az állampolgárok jogkövető magatartásának magasabb színvonalra emelkedése, a *jog önkéntes követése* — ezt segíti elő a vázolt problémák átgondolása, a jog és a politika rendezett kölcsönös kapcsolata és együttes hatásának továbbfejlesztése, a jogpolitika átfogó koncepciójának elmélyítése, a joggyakorlat, a jogi tevékenység fejlesztése.

Samu Mihály

A szocialista vállalkozás formái – új üzemeltetési formák a kereskedelemben

1. A politikai gazdaságtanban tanultak szerint a társadalom termelőerői akkor fejlődhetnek akadálytalanul, ha a termelési viszonyokkal összhangban vannak. A termelőerők optimálisan hatékony működését elsősorban az akadályozza, ha a termelőerők túlnőnek a fennálló termelési viszonyok keretein, de akadályozza az is, ha a termelési viszonyok „nőnek túl" a termelőerők adott fejlettségi szintjén.

Éppen ezért ma már meghaladott az a vélemény, amely szerint a szocialista tulajdon formái közül a szövetkezetivel szemben az állami, az egyes szektorokon belül pedig a centralizáltabb és koncentráltabb forma fejezi ki a társadalmasítás magasabb fokát. Ennek ellenére gazdaságunk szervezete mind a szocialista, mind a legfejlettebb tőkés országokkal összehasonlítva erősen centralizálttá vált. Az összevontság foka meghaladja a termelőerőket fejlettsége, a vállalkozások tényleges és jövőbeni lehetőségei által indokolt mértéket, de esetenként még azt a szintet is, amelyet a hazainál fejlettebb termelőerők kívánnának meg.

A vállalati szervezeteinkben lezajlott centralizációs és koncentrációs folyamatot jellemzi, hogy 1950-ben még 1427, 1960-ban 1368 1965-ben azonban már csak 840 állami iparvállalat működött. Ez a folyamat sajnos 1968. után is folytatódott és 1978-ig további 293 vállalat szűnt meg.

Ugyanilyen folyamat zajlott le a szövetkezeteknél is. 1974 és 1978 között 1294 szövetkezeti beolvasztás, illetve egyesülés történt. A centralizáció mellett a koncentrációs tendenciát jelzi a belkereskedelem és a vendéglátóipar hálózatában, hogy míg 1948-ban, az államosításkor, a boltok és vendéglátó üzletek száma 90 200, 1952-ben már csak 32 900 és 1980-ban is csak 65 300 volt.

A magyar gazdasági reform egyik jelentős indítéka volt, a gazdasági szükségszerűségek által meghatározottan, annak az irányzatnak az előtérbe kerülése, amely az áru- és pénzviszonyok széles körű fennmaradására és újratermelődésére építi a szocialista tervgazdálkodást. Az áru- és pénzviszonyok, rövidebben szólva a piaci viszonyok fennmaradása is olyan gazdálkodó szervezetek létét feltételezi, amelyek a piaci viszonyokra érzékenyek, a kereslet és kínálat változására rugalmasan tudnak reagálni. Míg a tapasztalatok szerint például a nagy méretű tömegtermelésben általában a nagy nagyságrendű vállalatok bizonyulnak célszerűbb formának, a kisméretű árutermelésben, a kereskedelmi, a vendéglátóipari és az ipari szolgáltatásokban gazdasági életünk nem nélkülözheti az olyan kis- és középméretű vállalkozásokat, ahol a tevékenység eszközei és szervezeti feltételei összhangban vannak és amelyek a piaci hatásokra nagy mértékben érzékenyek.

2. Hogyan teremthetők meg a kisvállalkozások? A kisvállalkozások részben központi döntés, részben a tevékenységet folytató magánszemélyek elhatározása alapján jöhetnek létre.

Ha a szükséges jogszabályi feltételek kidolgozást nyernek, állami szervek döntése alapján jönnek létre majd a *kisvállalatok,* a meglevő vállalatok pedig ún. *leányvállalatot* létesíthetnek. (Jelenleg még vitatott kérdés, hogy a kisvállalat jogi kategóriájának a kialakítására egyáltalán szükség van-e, vagy pedig elegendő, ha a fogyasztói szolgáltatás, a háttéripari tevékenység körében működő, viszonylag kevesebb dolgozót foglalkoztató állami vállalatokra sajátos, az átlagosnál egyszerűbb, pénzügyi és számviteli rendelkezések vonatkoznak.)

A vállalkozásban részt vevő magánszemélyek döntése alapján a jövőben feltehetően a vállalkozás új formájaként *kisszövetkezet* és gazdasági munkaközösség létrehozására is lehetőség lesz. A gazdasági munkaközösség a kisszövetkezethez képest a szervezettség alacsonyabb fokát valósítja meg. Lényegében magánszemélyek által létrehozott, jogi személyiséggel nem rendelkező polgári jogi társaság, amely fogyasztási és egyéb szolgáltatást, kisüzemi termelést, illetőleg a gazdálkodó szervezetek tevékenységét kiegészítő tevékenységet végez. Tagjainak száma korlátozott, tevékenysége jellemzően a tagok személyes munkavégzésén alapszik. Meghatározott létszámban azonban alkalmazottat, bedolgozót és szakmunkástanulót is foglalkoztathat. Lényegében olyan, meghatározott célra létrehozott, polgári jogi társaság, amelynek működése felett az állami szervek törvényességi és szakmai felügyeletet gyakorolnak.

A kisszövetkezetet a nálunk már kialakult hagyományos szövetkezeti formáknál viszonylag kisebb — legfeljebb 100 fős — taglétszám, és a kisebb taglétszámhoz igazodó egyszerűbb önkormányzat és munkaszervezet jellemzi.

Várhatóan módosulnak a szakcsoportokra vonatkozó rendelkezések is. A szakcsoportok egy nagyobb gazdasági egységhez kapcsolódóan, mint annak nagymértékben autonóm, önálló elszámolású és nyereségérdekeltségű egységei működnének.

Ugyancsak a kisvállalkozások körét szélesíti, hogy kedvezőbb feltételeket biztosítunk a magánkereskedelem és a kisipar működéséhez. A magánkereskedelem tekintetében az elmúlt évben jelentős intézkedések születtek. Ezek szélesítették a magánkereskedelmi tevékenység folytatásának a lehetőségét. Az intézkedések kétirányúak voltak. Egyrészt számos, mintegy

30 újabb szakmában tették lehetővé a magánkereskedést, másrészt kedvezőbbek lettek az alkalmazottak, illetve a családtagok foglalkoztatásának feltételei. (A magánkereskedők jelenleg általában kettő, egyes szakmákban 4, a vendéglátásban 6 alkalmazottat és valamennyi szakmában — munkaviszonyon kívül — 6 családtagot foglalkoztathatnak.) Ezen a területen továbblépést jelentene a magánkereskedők által gyakorolható szakmáknak az állami és szövetkezeti kereskedelem és vendéglátóipar üzletköréhez való közelítése és elsősorban az, ha az előírt feltételek birtokában — hatósági mérlegeléstől függetlenül — mindenki igényt tarthatna állampolgári jogon a magánkereskedői tevékenység engedélyezésére.

Sajátos módon szélesítik a kisvállalkozások körét a kiskereskedelemben és a vendéglátóiparban bevezetett új üzemeltetési formák is. Ezek a már ismertetett formákkal sok hasonlóságot, de azoktól számos eltérő vonást is mutatnak. Ezek közül csak egyet jeleznék. Az eddig ismertetett formák gazdasági életünkben való újszerűségük ellenére is hagyományos jellegűek. Lényegében egyéni tulajdonban levő eszközök, és egyéni tevékenységek egyesítéséről, illetve ezek gazdasági hasznosításáról van szó. Az üzletek ún. szerződéses üzemeltetése azonban a tulajdon társadalmi jellegének a megőrzése mellett biztosítja az egyéni vállalkozás lehetőségét. Ennek a formának további sajátossága, hogy szabályozása már megtörtént, gyakorlati megvalósulása folyamatban van, és ennek folytán működéséről bizonyos tapasztalatokkal is rendelkezünk.

3. Az új üzemeltetési formák sajátosságai a kereskedelemben. A tavaly szeptemberben megjelent minisztertanácsi és belkereskedelmi miniszteri rendeletek átfogóan újra szabályozták a kiskereskedelmi és vendéglátóipari üzletek működésének feltételeit. A megszületett döntések lényege az, hogy bizonyos kivételektől eltekintve, mind a kiskereskedelemben, mind a vendéglátóiparban meg kell szüntetni az egységek úgynevezett szabadkasszás üzemeltetését. Amint közismert, a szabadkasszás üzemeltetés azt jelenti, hogy az üzletben nincs pénztárgép, illetve a bolt napi bevételét egyéb bizonylat alapján sem ellenőrzik. Ennek ellenére az üzletvezető a bolt napi bevételét naponként köteles a vállalatnak maradéktalanul befizetni. Annak ellenőrzésére azonban, hogy ennek a kötelezettségének eleget tesz-e, valójában nincs mód.

A szabadkasszás elszámolású üzletekre is érvényes az az előírás, amely szerint az üzletben csak a vállalat, a szövetkezet áruját szabad forgalomba hozni. Nincs azonban olyan ellenőrzési módszer, amellyel megakadályozható lenne, hogy az üzletvezető saját árut — a vállalat szempontjából úgynevezett „idegen árut" — hozzon forgalomba. Ha pedig csak azt vesszük számításba, hogy például egy üveg konyak, vagy néhány liter bor bolti kiskereskedelmi és vendéglátóipari eladási ára között mekkora a különbség, könnyen elképzelhető, hogy a szabadkasszás üzletek vezetőinek a jövedelme általában nem volt azonos a vállalattól hivatalosan kapott fizetéssel. Némi túlzással tehát azt is mondhatnánk, hogy a szabadkasszás üzletek vezetői a vállalat kockázatára, ám a saját hasznukra kereskedhettek. Mindemellett el kell ismerni azt is, hogy munkájuk gazdaságilag, a vásárlók kiszolgálásához nélkülözhetetlen, gyakran az előírtnál jóval hosszabb időt töltöttek munkában, sőt az ilyen üzletekben végzett munka hatékonysága is jelentősen meghaladja a szoros üzletekét.

A szabadkasszás üzemeltetési vagy elszámolási rendszer megszüntetése tehát nem azért vált szükségessé, mert ezeknek az üzleteknek a munkája a jövőben nélkülözhető, hanem mindenekelőtt azért, hogy a vezetők érdekeltsége és ennek eredményeként a lakosság ellátásában vállalt szerepük növekedjék. Az üzletek vezetői valóságos vállalkozókká váljanak, akik önállóan hoznak gazdasági döntéseket és döntéseik anyagi következményeit közvetlenül viselik. Ez egyben a vállalati központok irányító munkáját is egyszerűbbé és ezáltal olcsóbbá teszi. Megszűnnek az üzletekkel kapcsolatos központi diszfunkciók és az ezek ellátására létesített státusok is. Jelentős cél volt továbbá, hogy megszűnjön az a kettősség, amely a szabadkasszás üzletek jogilag szabályozott rendje és valóságos működése között fennállott. Ennek az utóbbi, alapvetően morális szempontnak a jelentőségét mindenekelőtt az húzza alá, hogy *hosszú távon társadalmilag és politikailag is tarthatatlan, ha a gazdasági, társadalmi élet szabályozott rendje és valóságos működése tartósan, vagy jelentősen eltér. Ez sérti, és aláássa a társadalom morális érzékét.*

Talán ez is egyik indoka annak, hogy kisebb üzletekben a szabadkasszás elszámoltatási formát — s ami ezzel a gyakorlatban többnyire együtt jár: az illegális gebines hasznot — a szerződéses üzemeltetés vagy az üzletek bérbeadása váltja fel.

Az új üzemeltetési formák bevezetése még egy társadalom- és gazdaságpolitikailag egyaránt fontos felismerést juttat kifejezésre. A köznapi, sőt a szakirodalomban kialakult szóhasználat szerint ugyanis mindazokat a tevékenységeket, amelyek a tevékenység gyakorlói számára az elosztás szabályozott rendjén túl biztosítanak jövedelmet, az úgynevezett *másodlagos vagy kiegészítő gazdaság szférájába soroltuk.* Így kerültek egy kalap alá a társadalmi megítélés szempontjából is a korrupcióból, vagy például a gebines tevékenységből származó jövedelmek. A kettő között azonban éles a különbség. A gebines, a szabadkasszás üzlet vezetőjének a munkájára ugyanis a társadalom valós szükségleteinek a kielégítéséhez szükség van. Hasonlóan nélkülözhetetlen például a szolgáltatóipar hiányosságait pótló kontár tevékenysége is. A gebines, vagy az engedély nélkül szol-

gáltatóipari tevékenységet végző jövedelme mögött ténylegesen — bár olykor talán a jövedelemmel nem arányos, de — társadalmilag szükséges munka áll. Ugyanakkor a korrupciós jelenségek társadalmilag nem hogy nélkülözhetők, hanem kifejezetten és egyértelműen károsak. Éppen ezért míg az első kategóriában jelzett tevékenységnek a társadalmilag szervezett munkamegosztásba történő beépítésük a feladat, az utóbbiaknál, vagyis a jellemzően korrupciós jövedelemforrásokkal szemben a leghatározottabban a tiltás és a jogi, sőt szükség esetén a büntetőjogi felelősségre vonás eszközével is fel kell lépni.

A megszületett szabályozás éppen ezért a *szabadkasszás üzletek működését nem megszüntetni* kívánja. Nem a tevékenységet, hanem *a tevékenységnek megfelelő formát, működési, üzemelési rendet kell ugyanis megszüntetni, illetve megváltoztatni. Az új szabályozás olyan megoldásokra törekedett, amely elismeri az egyéni kezdeményezés, a vállalkozói magatartás szükségességét. Ugyanakkor az egyéni kezdeményezés, a vállalkozói magatartás, az önálló kockázatvállalás feltételeit a szocialista kereskedelem keretében kívánja megteremteni.* Ez jellemzően kettőt jelent. Egyfelől annak az elismerését, hogy a vállalkozói magatartás nem valamiféle kapitalista tulajdonság, hanem a szocialista társadalomban is hasznos, sőt szükséges és nélkülözhetetlen. Az új szabályozás így jellemezően nem érinti a szocialista fejlődés eltelt időszakában kialakult tulajdon viszonyokat.

Az új üzemeltetési, működési formák az üzletek bérlete és a szerződéses vagy átalánydíjas üzemeltetés. Mind a kettőnek az a lényege, hogy az üzlet vezetője díjfizetés ellenében a vállalat üzletében és részben eszközeivel meghatározott ideig önálló vállalkozóként üzleti tevékenységet folytathat.

A bérleti és a szerződéses, vagy átalánydíjas üzemeltetés között a vezető jogi státusa és az alkalmazottak munkaviszonyának minősítése tekintetében (a bérlővel vagy a vállalattal áll-e munkaviszonyban) van — megítélésem szerint a dolgok lényegét nem érintő — különbség.

Bár a kiskereskedelmi üzletek bérbeadására korábban is volt lehetőség, figyelemmel arra, hogy az elmúlt év végéig nem egészen 150 bolt bérbeadására került sor, a bérleti rendszert is az üzemeltetés új formájának tekintjük. Különösen így van ez az állami vendéglátóiparban, ahol korábban az üzlet bérbeadására nem volt lehetőség.

A továbbiakban az új üzemeltetési formáknak csak néhány, a jogi és társadalompolitikai megítélés szempontjából lényeges kérdésével foglalkozunk. Ezek: az üzemeltető (a vállalkozó) és a vállalat kapcsolata; érintik-e a vállalkozás új formái a szocialista tulajdoni viszonyokat; a vállalkozói (üzemeltetői) jogosultság elnyerésének módja; a beosztott üzleti dolgozók munkaviszonyának milyen sajátosságai vannak.

4. A vállalkozó és a vállalat közötti jogviszony. Az úgynevezett bérleti rendszerben történő üzemeltetésnél a helyzet egyszerű. A bérlő magánkereskedő, a vállalattal polgári jogi, mégpedig úgynevezett bérleti szerződést köt. A bérlő nem, illetőleg elsősorban nem a vállalat tulajdonát vagy bérleményét képező üzlethelyiséget, hanem az üzleti tevékenység folytatásának a jogát bérli. Ezt jogosult magánkereskedőként a vállalat üzlethelyiségében a vállalat helyett gyakorolni.

Összetettebb az üzletvezető és a vállalat kapcsolata az úgynevezett szerződéses vagy átalánydíjas üzemeltetésnél. Bár az üzletek szerződéses üzemeltetésére csak az vállalkozhat, aki a vállalattal a szerződés megkötésekor munkaviszonyban áll, ez a munkaviszony a szerződéses üzemeltetés időtartama alatt szünetel. Ennek a jelentősége kettős. Egyfelől az üzlet vezetőjének a számára változatlanul biztosítja a munkaviszonnyal együttjáró legfontosabb előnyöket, így a szerződéses üzemeltetés időtartama a munkajogi szabályok szempontjából munkaviszonyban töltött, a társadalombiztosítási jogszabályok szempontjából pedig szolgálati időnek számít, másfelől azonban a vállalat és a vezető viszonyát a szerződéses üzemeltetés időtartama alatt úgynevezett polgári jogi szerződés rendezi. Kapcsolatuk tehát jellemzően polgári jogi és nem munkajogi jellegű. A különbségtevés pedig nem csupán formális. A munkajogi kapcsolat alapvetően a felek, a vállalat és a munkavállaló fölé-alárendeltségét, a polgári jogi kapcsolat pedig a felek mellérendeltségét és egyenjogúságát feltételezi. A vállalat tehát a vezető részére a szerződéses üzemeltetés időtartama alatt utasítást nem adhat, a gazdálkodási döntéseket a vezető hozza.

A vállalatnak legfeljebb arra van lehetősége, hogy a jogszabály adta lehetőségek között az üzlet működését illetően a szerződésben határozza meg bizonyos kölcsönösen elfogadott feltételeket.

A vállalkozó munkajogi státusának megőrzését az MTA—MKKE Vállalkozáskutató csoportja is szükségesnek látja. Javaslatuk a jogszabály megoldásával megegyezik annyiban, hogy a vállalkozóként eltöltött időt munkaviszonyban eltöltött időnek tekinti. Ugyanakkor azt javasolják, hogy a vállalkozók korábbi munkáltatójuktól kapjanak fizetésnélküli szabadságot. A szerződés megszűnése után pedig a vállalkozót további fél évig munkaviszonyban levőnek kell tekinteni. A jogszabály által intézményesített megoldás — megítélésünk szerint — szerencsésebb.

Azt azonban el kell ismernünk, hogy a vállalkozók munkajogi státusára egyrészt a vállalkozó kedv bátorítása (munkaviszonyban töltött időnek számít, ha bukik is a vállalkozó), másrészt a társadalmi megítélés szempontjából van szükség.

5. A vállalkozás új formái és a tulajdoni viszonyok. A jóindulatú érdeklődők részéről is időnként felmerül a kérdés, nem jelentenek-e

az új üzemeltetési formák valamiféle reprivatizálást a kereskedelemben. Magyarán szólva: megőrizzük-e a gazdálkodás, a tulajdon szocialista jellegét. A választ egy kicsit leegyszerűsítve úgy is fogalmazhatnánk, hogy a gazdálkodás szervezeti formáit alapvetően a tevékenység jellege határozza meg. Azokon a területeken tehát, ahol a társadalom szükségletei alapvetően a tevékenység gyakorlóinak a nagyfokú közvetlen érdekeltségével elégíthetők ki, a szocialista társadalom is akkor jár el helyesen, ha megfelelő teret enged a közvetlen egyéni érdekeltségnek. A vásárlói, a fogyasztói igények áruval és szolgáltatással történő kielégítése kifejezetten olyan területek, ahol a közvetlen egyéni érdekeltség magas fokát kell biztosítani. Ezeket a területeket ugyanis éppen hogy nem a nagyüzemi jelleg, hanem a nagyfokú rugalmasság, piacérzékenység és alkalmazkodó készség kell, hogy jellemezze. Éppen ezért feltétlenül helyesek és szocialista céljaink, a lakosság ellátásának szolgálatában állóak voltak azok az intézkedések is, amelyek szélesítették a magánkereskedelmi tevékenység folytatásának a lehetőségét.

A bérleti, vagy különösen a szerződéses üzemeltetés azonban a szocialista tulajdon jellegét nem érinti. Kategorikusabban fogalmazva, nem jelent a magántulajdonhoz való visszakanyarodást. Érvelhetünk azzal is, hogy az üzlethelyiség mind a bérleti, mind a szerződéses üzemeltetésnél a vállalat, illetve a szövetkezet „tulajdonában" marad. A szerződéses üzemeltetésnél az üzletben levő állóeszközök is állami, illetve szövetkezeti tulajdonban maradnak. A vezető ezek karbantartásáról köteles gondoskodni és az átalánydíjban kalkulált használati díj fejében rendeltetésszerű használatukra jogosult. A forgóeszközök tekintetében a szerződéses üzemeltetésnél a helyzet kettős. A forgóeszközök meghatározott hányadát, vagy akár a teljes egészét az üzletvezető megvásárolhatja, a meg nem vásárolt hányadot pedig használati díj fizetése fejében használhatja. A szerződés megszűnésekor a vállalat az üzletvezetőtől az általa megvásárolt forgóeszközhányadot visszavásárolja. A forgóeszközhányad tulajdonjogi megítélésének átmeneti változása elsősorban finanszírozási szempontból lényeges. Mindenekelőtt azt fejezi ki, hogy az üzletben hasznosított forgóeszközállomány mekkora hányadát finanszírozza a szerződéses üzemeltetés időtartama alatt a vállalat, illetve az üzletvezető.

A tulajdoni jelleg megváltozását akadályozza az is, hogy mind szerződéses, mind bérleti üzemeltetésre legfeljebb öt évre köthető szerződés. A szerződéses időszak elteltével a vállalat és az üzletvezető egymással elszámolnak. Az üzletvezető a további üzemeltetésre csak úgy szerez jogosultságot, ha újabb versenytárgyaláson ismét ő teszi, illetve tartja a legkedvezőbb ajánlatot. A bérleti, illetőleg a szerződéses üzemeltetésnek ez a legfeljebb ötesztendős időtartama önmagában is biztosítja, hogy az üzletvezetőnek az üzlettel kapcsolatos használati, kezelési, hasznosítási jogosultsága nem merevedik tulajdonná.

Következtetésül annyit mindenesetre levonhatunk, hogy a szocialista tulajdon nem azonosítható a kezelésnek, az irányításnak az ötvenes években kialakult rendszerével. Vállalati szinten ezt lényegében már az új irányítási rendszer bevezetésekor felismertük. Az állami tulajdon egységét nem érinti, hogy a tulajdonost a polgári jogi kapcsolatokban megillető jogokat az államnak a hatalmi és igazgatási szervektől elkülönült gazdálkodó szervezetei, jellemzően a vállalatok gyakorolják. Hatáskörükbe tartoznak tehát az állami tulajdonban levő vagyontárgyakkal kapcsolatos gazdálkodási döntések is. Most nem történik egyéb, mint ennek a felismerésnek az érvényesítése a kisebb gazdálkodó egységek, a boltok, a vendéglátó üzletek tekintetében.

Az állam tulajdonjogát ugyanis az sem érinti, ha nem állami szervek kezelésébe ad vagyontárgyakat. Mindez nem érinti az államnak Sárközy által államjogi tulajdonnak nevezett gazdaságirányítási jogosítványát, vagy Eörsi megfogalmazása szerint a tulajdonjog tárgyain fennálló stratégiai elosztásokra kiterjedő jogát.

Megítélésünk szerint tehát nem a vagyontárgyak tulajdoni, tulajdonjogi helyzetében történik változás. Az új üzemeltetési forma lényege éppen az, hogy a tulajdonos és a vállalkozó személye elválik egymástól. A tulajdon társadalmi jellegét azonban a vállalkozás egyéni jellege nem érinti.

Megjegyezzük, hogy olyan álláspont is van, amely szerint a szocialista vállalkozás a társadalmi tulajdonnak olyan sajátos formája, amely „kilépés az állami tulajdon kereteiből" (Sárközy: Észrevételek 11. o.).

6. A jogalanyiság kérdése. Az átalánydíjas üzemeltetés egyik jogilag még tisztázást igénylő kérdése, hogy az áru beszerzése és értékesítése során az üzletvezető — vállalkozó — kinek a nevében létesít jogviszonyt. Pontosabban fogalmazva az üzleti működés körében vagy érdekében létesített polgári jogi jogviszonyoknak ki az alanya: a vállalat vagy a vállalkozó.

A JOGSZABÁLY SAJNOS NEM IGAZÍT EL EGYÉRTELMŰEN. Eszerint ugyanis a vezető — tehát a vállalkozó — a gazdálkodó szervezet nevében, de saját felelősségére és kockázatára önállóan gazdálkodik. Így önállóan szervezi és *irányítja* az árubeszerzést és az értékesítést is. (R. 3. §)

A jogi megítélés szempontjából szerencsésebben fogalmaz az a szabály, amely szerint „a vezető az üzletköréhez tartozó árut a termékforgalmazás rendjéről szóló rendelkezések keretei között szabadon, a kereskedelmi gazdálkodó szervezetekkel azonos feltételek mellett beszerezheti és készpénzfizetés ellenében bárkinek értékesítheti [Vhr 5. § (1) bek.].

Mindebből arra a következtetésre juthatunk, hogy bár az üzleti tevékenységet az üzletvezető a vállalat nevében, jellemzően a társadalmi tulajdon keretében gyakorolja, ezt azonban — az üzleti működés körében — a vállalattól, szövetkezettől elkülönült jogalanyként, önállóan, saját nevében és érdekében teszi. Ugyanakkor bár magánszemély, például az árubeszerzés körében a gazdálkodó szervezetek számára tipizált szerződéseket (pl. kiskereskedelmi vételi szerződés) is megkötheti. Ha nem így volna — vagyis, ha a vezető a gazdálkodó szervezet nevében kötne szerződéseket —, úgy nem kellett volna a jogszabályban kimondani, hogy „a más gazdálkodó szervezettől nem készpénzért vásárolt áru ellenértékét — eltérő megállapodás hiányában — ... a gazdálkodó szervezet egyenlíti ki", a vezető utólagos megtérítési kötelezettsége mellett.

Van olyan álláspont is, amely szerint a Polgári Törvénykönyv és más jogszabályok módosításával olyan jogtechnikai megoldást kell választani, amely a vállalkozás önálló, mind a vállalattól, mind a vállalkozótól elkülönülő jogalanyiságát ismeri el (Sárközy: Észrevételek, 11. o.).

A tulajdonjogi jelleg megítélésénél nem kevésbé izgalmas kérdés a szerződéses, illetve a bérleti üzemeltetés időtartama alatt ki legyen jogosult az üzlet vezetésére, másképpen szólva, a rábízott társadalmi vagyon kezelésére. Feltehetően a rendelkezések nem kellő ismeretéből fakad az a nézet, amely szerint a szakmai ismeretekkel rendelkezőkkel szemben a vagyonosak kerülnek előnyben.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy az üzlet szerződéses vezetésére is csak az vállalkozhat, aki megfelelő szakképesítéssel, vagy szakmai gyakorlattal rendelkezik. A feltételek a szerződéses üzletnél is azonosak a más üzletekre előírt szakmai követelményekkel. Az azonban már igaz, hogy a jövőben a szerződéses, vagy a bérelt üzletek vezetőinek kijelölése nem a szakismeret, vagy esetenként más körülmények szubjektív mérlegelésén sohasem alapulhat. Megítélésem szerint ez az új üzemeltetési rendszer egyik kiemelkedően jelentős, új vívmánya.

7. *A vállalkozói üzletvezetői jogosultság megszerzése.* Mint közismert, arról a nyilvánosan meghirdetett és nyilvánosan közjegyző jelenlétében megtartott versenytárgyalás dönt, hogy az üzlet üzemeltetési, illetve bérleti jogát ki nyeri el. A versenytárgyalás mindenekelőtt arra nézve folyik, hogy az üzemeltetési, illetőleg a bérleti jogosultság fejében ki hajlandó a vállalatnak nagyobb összegű díjat fizetni. Elvileg valóban az is nagyobb összegű díj fizetésére vállalkozhatnék, aki több pénzzel rendelkezik. Nem valószínű azonban, hogy a szabad pénzeszközökkel rendelkező, vagy ha úgy tetszik tőkeerős személyek pénzüket kiskereskedelmi vagy vendéglátóipari egység vezetőjeként kívánnák „elmulatni". Feltehetően mindenki azért vállalkozik üzlet vezetésére, hogy ez a vállalkozás számára nyereséget hozzon. Az tehát, hogy ki, milyen összegű díj megfizetésére vállalkozhat nem attól függ, hogy mennyi pénze van, hanem attól, hogy milyen szakismerettel, vállalkozó készséggel, kockázatvállaló bátorsággal rendelkezik és mindennek eredményeként milyen összegű nyereséget vár az üzlettől.

Más oldalról azonban a díj összege azt is kifejezi, hogy ki, milyen mértékben vállalja a társadalmi vagyon gyarapítását. Az üzemeltetési, vagy a bérleti díj ugyanis az üzlet fenntartási költségein kívül ezt, másszóval a vállalat és közvetve a népgazdasági nyereséget is magában foglalja. Ha pedig elismerjük, hogy a társadalmi vagyon annyit ér, amennyi társadalmi hasznot hoz, vagy más megfogalmazásban: amilyen mértékben a társadalom szükségleteinek a kielégítéséhez hozzájárul, akkor el kell ismernünk azt a követelményt is, hogy a társadalmi vagyont az kezelje, aki azt a legeredményesebben hasznosítja. Az új üzemeltetési forma, a társadalmi tulajdonban levő üzlet kezelője az lesz, aki annak a legeredményesebb hasznosítására, a társadalmi vagyon legnagyobb mértékű növelésére vállalkozik. Ezen a megállapításon nem változtathat az sem, ha esetenként egyesek felelőtlenül vállalkoznak majd túlzott mértékű üzemeltetési vagy bérleti díj megfizetésére. Ezek feltétlenül eseti és átmeneti jelenségek lesznek.

8. A jövedelmi szabályozás néhány kérdése. Felmerült az a kérdés is, hogy azok nem vezetnek-e a jövedelmek, és ennek folytán a vagyoni helyzet túlzott — politikailag nehezen elviselhető — differenciálódására. Hiszen a szerződéses üzlet vezetője vagy a bérlő nem fizetést kap, hanem az üzlettel járó terhek viselése, az üzemeltetési díj megfizetése után övé az üzleti tevékenység teljes nyeresége. Ez pedig a kereskedelmi dolgozók bérét feltehetően jóval meghaladja.

Az új üzemeltetési formák bevezetésének egyik bevallott célja, hogy fokozatosabban elősegítse a jövedelmek munka szerinti törvényes differenciálódását.

Az új üzemeltetési rendszer bevezetése azonban önmagában azokon a területeken sem jár a jövedelmek fokozottabb differenciálódásával, ahol eddig a gebines üzletvezető illegális többletjövedelemhez jutott. A szabadkasszás elszámolású üzlet vezetője ugyanis fizetést kap, a szerződéses vagy a bérleti rendszerben működő üzlet vezetője pedig üzemeltetési vagy bérleti díjat fizet. Használati díjat fizet továbbá a meg nem vásárolt forgóeszközök, berendezési és felszerelési tárgyak használatáért is. Ő fedezi az üzlet beosztott dolgozóinak a keresetét, sőt a beosztott dolgozóknak bérükön felül is juttathat. A szerződéses vagy a bérelt üzlet vezetője ezen kívül a gebines üzletvezetővel ellentétben, jövedelme után adózik is.

Mindez persze nem zárja ki, hogy az üzlet-

vezető jövedelmét például a gebines vezetőhöz képest is növelje. Ehhez azonban a forgalom növelésére, megfelelő beszerzési források feltárására, szélesedő vevő vagy vendégkörre lesz szüksége. Az új üzemeltetési formák bevezetése elsősorban nem a jövedelmek növelését, sőt talán bizonyos fokú csökkenését, hanem mindenekelőtt azt eredményezi az üzletvezetők szempontjából, hogy legálisan jutnak a munkákkal alapvetően arányos jövedelemhez. Megszűnik tehát a veszélyeztetettségnek az az érzése, amely mind ez ideig a többletjövedelemmel akkor is együtt járt, ha a kereset jelentős többletmunkának volt az eredménye. És nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy „amikor azt mondjuk, hogy több munkáért több bér jár, mindig tartsuk szem előtt, hogy nem a nagyobb erőfeszítésért, hanem a nagyobb eredményért jár nagyobb jövedelem". (Siklahy István: Változatos szervezeti formák. Figyelő, 1981. évi 9. sz.)

Ami a jövedelemszabályozás területén vitatható az az elvonás több — pontosabban kétcsatornás rendszere. A vállalkozó üzletvezető ugyanis a vállalatot megillető díjon felül az üzlet szerződésben rögzített, illetve tényleges forgalma alapján megállapított jövedelemadót is fizet.

A pénzügyi szervek kivételével egységes volt az az álláspont, amely a jövedelemszabályozás kizárólagos eszközeként elfogadta volna az üzletvezető — versenytárgyaláson kialakult összegű — átalánydíj fizetési kötelezettségét. A pénzügyminiszter azonban úgy rendelkezett, hogy a szerződéses üzletek vezetői *az üzlet forgalma alapján* számított jövedelemadót is kötelesek fizetni.

A vállalkozók ezért a vállalkozás rentabilitásának megítélésénél a fizetendő átalánydíj és jövedelemadó összegét együtt veszik figyelembe, csakúgy mintha az egész összeget együttesen átalánydíjként vállalnák.

A kincstár bevétele pedig a feltehetően nagyobb összegű vállalati nyereség adóztatása folytán nem igen csökkenne.

Megítélésünk szerint súlyosabb probléma adódik abból, hogy a jövedelemadó kulcsa és összege jelentősen emelkedik abban az esetben, ha az üzlet a szerződésben rögzített, tervezett forgalmat több mint 200 000 Ft-tal túllépi. Ez a forgalom visszatartására, vagy még inkább annak eltilthatására fogja ösztönözni az üzletvezetőket.

9. A beosztott dolgozók munkaviszonya. Az új üzemeltetési formák bevezetése kapcsán bizonyos aggályokat lehet érezni az *üzletek beosztott dolgozóinak* helyzetét illetően is. A bérleti rendszerben a beosztottak helyzete viszonylag egyértelmű: a bérlő, a magánkereskedő alkalmazottai. A szerződéses üzletben azonban a beosztott dolgozók helyzete kettős. Munkaviszonyban a vállalattal állnak, a munkáltatói jogokat azonban bizonyos kivételektől (a munkaszerződés létesítése, megszüntetése, fegyelmi, anyagi felelősségre vonás) az üzletvezető gyakorolja. És bár a munkaviszony létesítésére és megszüntetésére csak a vállalat jogosult, az üzletben csak az foglalkoztatható, akinek beosztásához a vezető hozzájárult. A vezető indokolt kívánságára pedig az üzletben történő foglalkoztatást meg kell szüntetni.

A beosztott dolgozók munkabérét a munkaszerződésben a vállalat határozza meg. Munkabérük összege a vállalat „bérszínvonalától" függ. Munkabérként ugyanis az azonos beosztású dolgozóknak a részesedési alap terhére kifizetett juttatások összegével csökkentett átlagkeresetét kapják. És bár a munkabérrel elvileg a vállalat tartozik a dolgozónak, a munkabérfizetési kötelezettség a vezetőt terheli, a munkabér megfizetését azonban a vállalat garantálja. A beosztott dolgozók munkabére tehát alapvetően a vállalati teljesítménytől, vállalati bérszínvonaltól függ. A munkabér a dolgozóknak a vállalathoz való kötődését fejezi ki. Ugyanakkor az üzlet vezetőjétől munkabérnek nem tekinthető juttatásban is részesülhetnek. A juttatás a dolgozót közvetlenül teszi érdekeltté az üzlet munkájában, kifejezi személyes kötődését az üzlethez, sőt az üzlet vezetőjéhez is.

A beosztott dolgozók helyzetével kapcsolatban is felmerült néhány, elvileg tisztázást igénylő, kérdés. Így mindenekelőtt az, hogy megengedhető mértékű-e *személyes függőségük az üzlet vezetőjétől.* Való igaz, hogy az üzletben csak a vezető hozzájárulásával alkalmazhatók, illetve az üzletben történő foglalkoztatásukat a vezető indokolt kérelmére a munkaviszony felmondására nyitva álló idő alatt meg kell szüntetni. De ugyanezek a jogosítványok a szabadkasszás üzletek vezetőit a jelenleg hatályos szabályozás szerint is megilletik. Az üzletvezetők egyébként feltehetően a nem kellő szakismerettel, vagy szorgalommal dolgozó beosztottaktól „szabadulnának meg". Ettől még a munkaerkölcs és a hatékonyság javulása is várható. Hiszen a munkalehetőségek túlbiztosítása egyébként is egyik okozója volt a munkaerkölcs sok helyütt tapasztalható fellazulásának. A másik probléma, hogy a részükre a vezető által adható külön *juttatás* nem teremt-e majd jelentős *jövedelmi feszültséget* köztük és a vállalat többi dolgozói között?

E tekintetben feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a beosztott dolgozók vagy kapnak, vagy nem kapnak juttatást az üzletvezetőtől. Ennek megfizetését nem követelhetik. A vezetők ugyanakkor feltehetően hatékonyabb, intenzívebb munkát igényelnek majd ezektől a dolgozóktól, csakúgy mint jelenleg a gebines üzletek vezetői teszik. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a külön juttatás jogszabályi megengedése sem jelent egyebet, mint a szabadkasszás üzletekben jelenleg is ténylegesen érvényesülő helyzet realizálását. Más kérdés: nem lenne-e a jogi megközelítés szempontjából is egyértelműbb, ha elismernénk, hogy a beosztott dolgozók az üzlet

vezetőjével állnak munkaviszonyban. Emellett kimondhatnánk, hogy a vezetőnek a beosztottakkal szembeni kötelezettségeiért a vállalat kezesként felel.

10. Mi történt eddig, hogyan tovább. Az új üzemeltetési formák kezdeti tapasztalatai megerősítik a koncepció helyességét. A vállalatok és a szövetkezetek február közepéig mintegy 541 üzletet hirdettek meg bérleti, de többnyire szerződéses üzemeltetésre. Bár olyan egység is volt, amelyre nem akadt pályázó, egyes vendéglátó üzletek vezetői jogának elnyeréséért sokszor öten-tízen, sőt egy esetben tizenheten versenyeztek. A Dél-Budai Vendéglátó Vállalat tíz üzletére például több mint ötvenen pályáztak. Általános tapasztalat, hogy a pályázók zöme vállalati dolgozó, a versenytárgyalás nyertese pedig igen gyakran az üzlet korábbi vezetője. Ez nem véletlen, hiszen ő tudja a legjobban, hogy „mi van" az üzletben.

A pályázatokon vállalt díjak azt bizonyítják, hogy az üzletek új rendszerű üzemeltetése igen gyakran a vártnál jóval jövedelmezőbb lesz a vállalat, illetve a népgazdaság számára. Gyakran előfordult, hogy a versenytárgyalás eredményeként a meghirdetett díj összege 20—30 százalékkal, egyes esetekben a három évre számított vállalt díj összege egy-kétmillió forinttal emelkedett. (Ezt az összeget a vezetőnek természetesen az üzlet bevételéből, három év alatt kell befizetnie, a vállalt összeg pedig magában foglalja az üzlet fenntartásával járó közterheket, a vállalat költségeihez és nyereségéhez való hozzájárulást is.)

Ugyanakkor a bevezetés szakaszában is felmerül, hogy milyen további intézkedésekre van szükség, hol időszerű máris a továbblépés lehetőségein gondolkodni. Mindenekelőtt vállalati szinten kell elemezni, hogy az új üzemeltetési rendszer vezetése milyen hatással lesz a vállalatok belső szervezetére, a vállalati központok irányító munkájára. Az is felvetődik, hogy ezeknek az üzleteknek az irányítása a hagyományos vállalati szervezetben, vagy attól eltérő, sajátos formában történjék. Új vállalkozási formának ígérkezik a viszonylag kis üzletek létesítése és ezek szerződéses vagy bérleti rendszerben való üzemeltetése. A vállalati központok hatáskörének a módosulása feltehetően hatással lesz az irányító és a felügyeleti szervek munkastílusára is. A nagykereskedelmi, illetőleg a termelő vállalatoknak fel kell készülniük arra, hogy az új rendszerben működő üzletek kiszolgálásához megfelelő szervezeti formákkal és eladási módszerekkel rendelkeznek.

Ugyancsak elemzést igényel, miként teremthető meg az üzletvezetők hosszú távú érdekeltsége. A szerződéses időszak elteltével ugyanis a vezető esetleg olyan üzletet „veszíthet el", amely az ő munkájának eredményeként sokkal jövedelmezőbb, színvonalasabb, mint amilyen a szerződés megkötése előtt volt. Elképzelhető például, hogy a „vesztes" boltvezetők néhány évig még részesüljenek az üzlet jövedelméből. Ugyanakkor jó időre ki kell zárni a vállalkozás lehetőségéből azokat, akik felelőtlen vállalkozással szerzik meg egy kiskereskedelmi vagy vendéglátó egység üzemeltetésének jogát, vagyis a „bukott" vállalkozókat.

Remélhetőleg olyan szocialista vállalkozási forma született, amelynek tapasztalatai a népgazdaság egyéb ágazatában, így mindenekelőtt a szolgáltatások körében is hasznosíthatók lesznek, s melyek várhatóan milliárd forintos nagyságrendben fogják a következő években gyarapítani a népgazdasági bevételeket.

Mindennek döntő feltétele politikánk és gazdaságpolitikánk stabilitása. Gazdasági és politikai céljaink érdekében új értékrend szerinti magatartásra ösztönzünk. Ne érje hátrány, aki eszerint cselekszik.

Schagrin Tamás

A mezőgazdasági föld termelőeszköz-jellegének főbb fejlődési tendenciái népgazdaságunkban

1. A termőföld, mint termelőeszköz szocialista árusajátosságainak feltárását, illetve e jegyeknek a népgazdaság áruviszonyai mozgásában való nyomonkövetését alapvetően *két tényező* nehezíti. Egyfelől az, hogy a *gazdasági törvények tendencia jellegűek;* bonyolult hatásmechanizmusukban a szükségszerű és véletlen elemek keverednek, sőt önmagukban és kölcsönhatásuk viszontdeterminációjában egyaránt ellentmondások hordozói.[1] A tendenciális érvényesség és az ellentmondásosság a föld árumozgásánál sem fogalmi (kategoriális) attributum, hanem a materiális földtulajdon *valóságos elsajátítási* viszonyainak *dinamikáját* jellemzi. Másfelől kutatási gondot okoz az, hogy a termőföld *áruspecifikumai* a gazdasági jelenségvilág *felszínén* — legalábbis részlegesen — csak lecsapódnak, forráshelyüket tehát ennél jóval *mélyebben kell keresni.* A lényeg megragadásának viszont sokszor útjában áll az adott gazdaságirányítási modell által az áruviszonyokra kialakított általános *„kényszerpálya"* vagy akár egyegy *jogintézmény* is, amelyek viszonylagos önállósága (korábban esetenként dogmatikus „kimerevítése") elrejtette a föld igazi árutermészetét. Emiatt amikor a termőföld termelőeszköz

[1] Vö. *Konnik,* I.: Szocialiszticseszkaja ékonomika i mehanizma jejo funkcionirovanija. Moszkva, izd. „Müszl", 1974. II. fej. — A szerző épp emiatt emeli ki a gazdasági törvények objektív hatásmechanizmusa, másfelől tudatos felhasználásuk mechanizmusa megkülönböztetésének módszertani jelentőségét.

minőségének már nem egyes strukturális elemeit vesszük számba, hanem azok *sajátos totalitású rendszerét,* annak *működése alapján kíséreljük meg felvázolni,* feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a termőföld szocialista árujellegének — a kiegyenlítő optimalizációra törekvő — tükrözésénél is (éppen a tendenciajelleg miatt) mindig maradnak (vagy újra felbukkannak) *kontrasztok,* amelyek aránytalan extrapolálása akár a gazdasági törvényszerűség érvényességi körét is megkérdőjelezheti. A viszonylag helyes tükörkép így csak a *legáltalánosabb vonások rögzítésével* operálhat, amelyen belül az ellentmondások közös eredője megvonható.

2. Földtulajdoni és földhasználati viszonyaink eddig megtett szocialista útja bárki számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a *termőföld árujellegének evolúciója a gazdaságirányítási rendszer által determinált népgazdasági áruviszonyoknak nem mechanikus lenyomata.* Ennek egyértelműsége rögtön kitűnik, ha csak a direkt és az indirekt gazdasági mechanizmus főbb áruviszony sémáit is hasonlítjuk össze. Amíg ui. a centralizált tervutasításokra épült gazdálkodásban az ipar és a mezőgazdaság területén egyaránt a naturális termékcsere „sztálini ihletésű" népgazdasági rendjének kialakítására tettünk erőfeszítéseket és az áru-értékkapcsolatokat (még a terminológiában is) száműzni próbáltuk a társadalom életéből, a mezőgazdasági *föld áruminősége eleve nem engedelmeskedett e voluntarista „mozgástörvénynek".*

a) Hogyan tehette ezt? Természetesen nem önkényes, szubjektív rezisztenciából, hanem *objektív okok* következtében. A *materiális földtulajdon* legfőbb funkciója felszabadulásunk óta a földviszonyok útján gyakorolt *elsajátítás társadalmi bázisának* fokozatos szélesítése lett. E stratégiai szintű funkcionális követelménynek alárendelt eszközeként érvényesült a *földtulajdonjogi rendszer,* amely — a szociális szükségleteknek megfelelően — differenciált jogintézmény típusokkal biztosította a földnek, mint termelőeszköznek a kisárutermelő parasztok tulajdonába adását, majd ugyanennek a gazdálkodási tárgynak nagyüzemi földhasználók részére tulajdoni juttatását *(állami szektor),* illetve földhasznosítás céljára tartós használatba adását *(szövetkezeti szektor).* A mezőgazdaság tömeges kollektivizálása után, bár jelentéktelen arányban, egyre elenyészőbb súllyal (pl. 1960-ban még a mezőgazdasági földalap 18,1%-án, majd 1962-ben már csak 3,3%-án), de a racionális földhasznosítás szempontjából ma sem lebecsülhető gátló tényezőként — megmaradt a *kisárutermelő szektor* töredéke, míg új, szocialista típusú földhasználati formaként alakult ki a *személyi földhasználat* — döntően földhasználati jogcímeken (pl. háztáji és illetményföldek), kisebb részben személyi földtulajdonként (háztáji és kisegítő gazdaságok).

b) E *szektorális heterogenitás mögött* — amelynek az egyes agrárpolitikai hibák miatt a szükségest messze meghaladó arányban felduzzadt a „földmozgása" — a *kisárutermelői földmagántulajdonjognak* fokozatosan *szocialista földtulajdonjogi és földhasználati formákkal felváltása* húzódott meg. A folyamatos tulajdoni és használati változásoknak egész mezőgazdasági földalapunkat átfogó *arányai* jól ismertek. (Így pl. csak a földreform a 3 258 738 kh kisárutermelők részére juttatásával a termőterületnek mintegy $^1/_3$-át érintette. Az állami szektor földterületi aránya napjainkig 28,08%-ra, a szövetkezeti szektoré — a háztáji gazdaságokkal együtt — 60,66%-ra emelkedett. Tulajdonjogi változások a szocialista szektoron belül azonban a teljes kollektivizálás után is történtek, sőt ezek hatása túlnő a számszerűsíthető arányokon, mivel a *termelőszövetkezeti földtulajdonjog*nak, mint egész mezőgazdaságunk fejlődését döntően befolyásoló új tulajdonjog-típus létrejöttének a forrásai. Pl. míg 1968-ban a szövetkezetek 1 521 324 ha földet — földalapjuk 27,75%-át — állami földtulajdonként használták, ez az arány 1979-re 3,48%-ra — 196 932 ha földre — csökkent, mert az állam földjeit a szövetkezetek időközben — jelképes összegű megváltás ellenében — tulajdonosi jogcímen megszerezték.)

c) Mennyiben érintette mindez a *termőföld áruminőségét? A klasszikus árucsere* adás-vétel jellegű: a termelők (munkamegosztásból eredő gazdasági elkülönültségén alapuló) *tevékenységcseréinek* — legalábbis formális — *egyenértékűségét* feltételezi. E sémának *egyik kritériuma* a termőföldek „árumozgásával" kétségkívül megvalósult: az állam a kisárutermelőknek, majd az egyes kollektív földhasználati jogalanyoknak (állami gazdaság, tsz stb.) a *termőföldet, mint használati értéket tulajdonba adta.* (Az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk az állami gazdaság tulajdonjogi helyzetétől és attól is, hogy az 1967. évi IV. tv. hatálybalépte előtt a tsz nem lehetett mezőgazdasági föld tulajdonosa.) Ugyancsak *tulajdonváltás* lett az eredménye annak is, hogy az 50-es években a kistermelők tömegesen hagyták el a mezőgazdaságot és földjeiket az *államnak „ajánlották fel".* (1953-ig az ilyen címen állami tulajdonba került földek összterülete 1 822 359 kh, amely később — *Fazekas* szerint — mintegy 3—3,5 millió kh nagyságra nőtt.)

d) Ami viszont *hiányzott* ebből a sajátos áruviszonyból, az a *szolgáltatások egyenértékűsége.* A termőföld használati értékének bármely címen juttatása (akár tulajdonjogi átruházása is) aszinallagmatikus ügyletek alapján, jórészt *ellenérték nélkül történt.*

A visszterhesség hiányának politikai-közgazdasági okaira és azok folyamatjellegének összetettségére már korábban rámutattunk. Ezek közül kiemelkedik az, hogy a földreform a „kisajátítók kisajátítása", tehát politikai, forradalmi tett, amely a volt agrárproletariátus számára semmiképp nem köthette valódi ellenértékhez a földjuttatást. Másfelől a naturálgazdálkodás tervfetisizáló árurendszerének agrárviszonyai közt elsődlegesen a *föld társadalmi használati*

értéke devalválódott: a kisárutermelők tömegei a kollektivizálásnak a direkt gazdaságirányítás nyújtotta perspektíváit nem fogadhatták el, így inkább (földjeiktől is szabadulva) igyekeztek elhagyni a mezőgazdaságot, tehát a termőföld iránti kereslet általános dekonjunktúrája miatt a föld a termelők tömegeinek még *ingyen sem kellett.* Az már csak jogi következmény, hogy magát a visszterhesség arányosságának egyensúly-követelményét sértette volna, ha az állam a részére felajánlott földekért vételárat (vagy más ellenszolgáltatást) fizet. Ezekhez ui. azok tulajdonosai — a kulákbirtokoktól eltekintve, ahol egyébként is egészen eltérő stratégiájú (likvidálási) földpolitika érvényesült — a földreform alapján jelképes megváltási áron jutottak. Ezért alaptalan gazdagodásukra vezetett volna az államot terhelő ingatlanforgalmi földár szolgáltatása.

e) Nem változhatott meg alapvetően a földérték áruviszonyban szublimálódása a *mezőgazdaság szocialista átszervezésével* sem. A *szövetkezeti* csoporttulajdon megteremtése egyfelől — mint a szocializmus mezőgazdasági alapjai lerakásának integráns része — döntő fontosságú politikai kérdésként merült fel, amelynek megoldását az állam — többek közt — az állami földek ingyenes használatának biztosításával támogatta. A szövetkezetek gazdasági megszilárdulása előtt közgazdaságilag is illuzórikus lett volna, ha az állam csak visszterhesen ad földet részükre. Miután pedig a termőföld árumozgása egész mezőgazdaságunkban tartósan eltért az értékpályáktól, ez alól az *állami szektor*on belüli mozgástér sem lehetett kivétel. Az állami gazdaságok terhére a földhasználati díj — mint valóságos használati ellenérték, illetve sajátos eszközlekötési járulék — a gazdasági reformok előtt nemcsak elvileg volt kizárt, hanem a termelő egységek rendszerint veszteséges gazdálkodása és rendkívül magas költségvetési dotációja mellett eleve nem bírt realitással.

3. a) Az *aszinallagmatikus tulajdonváltozás* a termőföldet a centralizált gazdaságirányítás áruviszonyaihoz képest — részben a fenti kritériumai ellenére, részben épp azok alapján — *sajátos árutulajdonságokkal rendelkező* termelőeszközzé tette. A föld rendhagyó árujellegét az a *minőségi vonása* adta, hogy — bár naturális „árucsere" formájában — *tulajdonjogi átszállás tárgyául* szolgált. Ez a sui generis áruminőség (amely kétségkívül a burzsoá magánjog ingatlanra kialakított *jogdogmatikai tradícióiban is* gyökeredzik annyiban, hogy a mi társadalmi körülményeink és jogi felfogásunk alapján a termőföld sorsának *tartós* rendezését el sem képzelhettük valamilyen tulajdon*jogi* megoldás nélkül) *valódi megkülönböztető jegy* úgy a népgazdaság par excellence — naturális tulajdonformába tartozó — *termelőeszközeivel,* mint a fogyasztási javak árumozgásával szemben. Amíg ui. a direkt gazdaságirányítás az *iparban* csak létrehozta, majd a sztálini árukoncepció hatására „kimerevítette" a társadalmi tulajdon új típusú formáit (döntő súllyal az állami tulajdont), de *még a szocialista szektorok közt* és az *állami szférán belül is tagadta a tulajdonváltozást* hozó árucsere lehetőségét, az *alapvető termelőeszközökre* nézve pedig ezt az alkotmány alapján *kategorikusan kizárta,* ugyanakkor a *mezőgazdaságban* a *földmagántulajdon léte és a tulajdoni többszektorúság miatt, valamint a szocialista átszervezés stratégiája érdekében mindezt kénytelen volt feladni.* A nagyüzemi szocialista földhasználati formák kiépítése egyszerűen elképzelhetetlen volt annak érvényesítése nélkül, hogy a különböző szektorok kezén levő földek *tulajdonosok közt* cseréljenek gazdát és a *földhasználat új jogosultja* (akár az állam, akár a kisárutermelő, s később a tsz) a termőfölddel *tulajdonjoga alapján rendelkezzék,* mert ez — a földmagántulajdon által korábban átitatott áruszemléletünkhöz és az évszázados társadalmi jogtudathoz képest — egyik *alapfeltétele* volt a *termelői biztonságnak.*

b) A föld árusajátosságaihoz tartozik az is, hogy a termőföld tulajdonátszállást eredményező *árumozgása* még csak *nem is egyirányú* volt: előbb az *állam* lett — a földreformtörvény államigazgatási aktusa alapján — a tulajdonátruházó, majd (szerepcserével) az ő tulajdonába kerültek a „felajánlott" kisárutermelői földek, amelyeket jórészt — a tsz-szervezések során, illetve a földtörvény alapján — ismét a kisárutermelőknek adott vissza, de most már azok önkéntesen megalakított *termelőszövetkezeteinek* a tulajdonába. A tulajdonváltozás csak annyiban — *tartalmilag* — volt *irreverzibilis,* hogy egyértelműen a *nagyüzemi földhasználat kiépítését,* tehát a szocialista szektorok megerősödését szolgálta. Erről az útról a tulajdonjog semmilyen mobilitása nem tűrhetett visszalépést. *Jogtechnikailag* azonban a kollektivizálás útjához szükségképpen hozzátartozott — a tagosítások és földrendezések során — állami földek kisárutermelőknek (főleg csereingatlanként) tulajdonába adása, tehát gyakorlatilag (és a jogi szabályozás szintjén) a tulajdonváltozásnak ez az „elleniránya" is fennállt — éppen a korszerű nagyüzemi táblák kialakítása érdekében. A *fogyasztási javak* forgalmától szintén különbözött ez a „csonka áruviszony", hiszen a sztálini naturális termékcsere ideológiai hatására a direkt gazdaságirányítás nálunk is sokáig háttérbe szorította azok tudajdonváltozást is magukban foglaló szerepét, ami helyett tervszerű központi *elosztásukat*. és szükségletkielégítő funkcióikat hangsúlyoztuk.

c) Ahol a termőföld árujellege *kénytelen volt engedni* a naturálgazdálkodás kényszerének, ez áruspecifikumain belül az *érték- és társadalmi használati érték-minőség elsorvasztása. Ennyiben* a termőföld termelőeszköz kritériumai valóban osztják a *naturális tulajdonformába* tartozó *termelőeszközök* sorsát *(Sárközy).* Természetesen ez nem változtat azon, hogy a föld árusajátosságai utóbbi oldalukat tekintve is — a népgazdaság egyéb termelőeszközeihez

képest — *különös evolúciót* mutatnak. Másfelől a *tulajdonváltozás materiális és jogi eleme* (mint a termelőeszköz-minőség inherens része) *önmagában* — az értékoldaltól függetlenül — *a termőföld árujellegének a direkt gazdaságirányításban megkülönböztető vonása az egyéb termelőeszközök áruviszonyaival szemben.*

4. a) A föld „árumozgásának" eddigi felvázolása valójában csak *statikus* kép. A föld termelőeszköz-minőségének az áruviszonyokban érvényesülését elemezve ugyanis — a kiindulási alapok tisztázásán túl — számolni kell azzal, hogy a *termőföld szükségletstruktúrája* nem állandó, mozdulatlanná merevedett váz, amely az árujelleg mozgásterét örökre „kordában tartja" és funkcióihoz tartozik annak a szocialista építéssel párhuzamos szűkítése. (A földszükségletekről ilyen szemléletet csak az egyoldalúan naturális, a tulajdonváltozás kritériumát abszolutizáló árufelfogás enged.) Ellenkezőleg, épp ez a struktúra a föld szocialista árusajátságainak fő dinamikai rugója. A *szükségletek növekedésének valamennyi társadalmi formációra érvényes törvényét* — a klasszikusok közül — még *Lenin* fogalmazta meg.[2] A szocialista közgazdasági irodalom egyetértően vallja, hogy a *fejlett szocializmusban* a szükségletek — mint a társadalom fejlődésének célfüggvénye — az újratermelés minden következő ciklusára *viszontdeterminációt fejtenek ki,* amelynek szerves része a szükségletstruktúra fokozatos megváltozása.[3]

A szükségletnövekedés objektív törvénye alapján aligha jellemezhető a *termőföld szükségletkielégítő funkciója* pusztán azzal a sommás megállapítással, hogy a mezőgazdaságnak mindenkor alapvető termelési eszköze. Ez ugyan igaz, csakhogy a szükségletstruktúra tényleges dinamikájának feltárása nélkül semmitmondó közhely. A *termőfölddel szemben támasztott társadalmi igények,* különösen a tudományos technikai forradalom mezőgazdasági térhódítása óta — még történelmileg kisebb fázisokon belül is — *folyamatosan változnak* és csak az utóbbi *mozgásirány tendenciája* tárhatja fel a föld termelőeszköz-minőségének ugyancsak mindenkor változó immanens lényegét. [Így pl. „a föld a természet ajándéka" tézis gyakorlati következményeivel erősen torzította azokat a társadalmi szükségleteket, amelyek a termőföld nemtermelő célú felhaszálása (a mezőgazdasági művelésből végleges kivonása) iránt jelentkeztek. A földpazarlásnak tág teret engedett földvédelmi politika hiába ismerte el szavakban, hogy a termőföld alapvető termelési eszköz, amikor — a földvédelem objektív társadalmi szükségleteitől többnyire eltekintve — szemet húnyt a földnek mezőgazdasági termelőeszköz-minőségétől indokolatlan megfosztása felett.]

b) A föld (tulajdonváltozásaitól eltekintve) naturalizált termelőeszköz-jellege már a direkt gazdaságirányítás termékcsere viszonyai közt is *találkozott olyan társadalmi szükségletekkel,* amelyek — ha nem is tudták „kiszabadítani őt" a naturális árucsere „fogságából" — mind következetesebben az *értékkategóriák felé tereltek.* (Hogy ez a folyamat még a centralizált tervgazdálkodás méhében fogant és életképes fejlődésnek is indult, azt — többek közt — bizonyítja, hogy a szocialista országok 1954-ben kezdték a föld gazdasági értékelésének a KGST által integrált kutatását.) Az új gazdaságirányítási rendszerben pedig a földpolitika a termőföldhöz, mint termelőeszközhöz már céltudatosan egyre több olyan közgazdasági kategóriát kapcsolt, amelyek rendeltetésszerű és hatékony hasznosítását jövedelemszabályozással, illetve anyagi ösztönzéssel igyekeztek fokozni. (Pl. a nagyüzemek pénzbeli földadója, háztáji és kisegítő gazdaságok jövedelemadója, a kedvezőtlen termőhelyi adottságú üzemek megkülönböztetett támogatása.) E tendenciát kétségkívül gyengítette, de fejlődési irányától nem térithette el az, hogy ezeknek az *áruelemeknek a többsége tartalmilag* még távolesett attól, hogy a termőföld társadalmi használati értékét, illetve értékminőségét a különböző földhasznosítási szituációkban hitelesen tükrözze.[4]

c) Az *áru-értéktényezők kategoriális fejlődése* — bár számos kitérővel, stagnálással és visszaeséssel, az útirányt is változtatni próbáló újabb „állomásokkal" — *a föld termelőeszközminőségét* végülis ahhoz a *társadalmi szükséglethez kapcsolta,* amely szerint a *szocializmusban a termőföldet nemcsak használni, hanem felhasználni kell:* a ráfordítás-hozam-, valamint

[2] *Lenin* szerint „nem szabad szem elől téveszteni azt a kétségtelen igazságot, hogy a kapitalizmus fejlődésével elkerülhetetlenül emelkedik az egész lakosság és a munkásproletariátus szükségleteinek színvonala... A szükségleteknek ez a törvénye legkövetkezetesebben érvényesült Európa történetében." ÖM, 1. k. Kossuth K. 1963. 94. old.

[3] Ld. pl. *Csertopolohov,* Sz. P.: A szükségletek növekedésének törvénye a fejlett szocializmusban. („A személyes fogyasztás a szocializmusban." Leningrád, 1975.) Okt. Min. Tájékoztató, 1978. 1. sz. 56—61. old.

[4] Pl. az állami gazdaságot terhelő „eszközlekötési járulék" csak jelképes kifejezése volt a földhasználat értékének, a földadó az állami és a szövetkezeti szektor költségvetési befizetéseinek napjainkig is csak 12—13%-át érte el, egyre szűkülő aránya pedig felvetette jövedelemadóval helyettesítését. A kisajátítási kártalanítás összege még mai jogi rendezésünk és ítélkezési gyakorlatunk alapján is mélyen alatta marad az elvont termőföld kompenzációs igényének, amely — a beruházási költségként tervezhető és rendszerint az államra hárítható, fiktív, kalkulatív földár helyett — csak akkor ösztönözhetné a beruházót a termőfölddel való fokozott takarékosságra, ha a kártalanítás a termőföld elvonásával okozott veszteségeket reálisan (pl. 80—100 év távlatában) mérné fel, a kisajátítás engedélyezésekor pedig az ökonómiai számítások a beruházó rövid távon elérhető előnyeit alárendelnék a földvédelem stratégiai követelményeinek. Az értékkategóriák mellőzésének egyik negatív példája az 1961. évi VI. tv. is, amely főként amiatt nem lehetett gátja a földpazarlásnak, mert nem épített ki a földterület nagyságához és minőségéhez fűződő anyagi érdekeltséget, a földvédelem rendszerét pedig kizárólag adminisztratív eszközökre alapozta.

a racionális földhasználat követelményrendszere *gazdálkodási eredményt kér számon — főként a nagyüzemi — földhasználótól. Új földértékelési rendszerünknek* — termőföldjeink fokozott védelme és termőképességük optimális hasznosítása érdekében — *kritériumává* tesszük, hogy

— a termelésszervezéssel és irányítással kapcsolatos állami intézkedések végrehajtását szolgálja,

— segítse elő a termelésfejlesztési célok megvalósítását,

— nyújtson lehetőséget a talajtermelékenységet csökkentő folyamatok feltárásához,

— adjon támpontot a talajművelési rendszer megválasztásához (ezzel a termőhelyi adottságoknak megfelelő termelési szerkezet kialakításához) a szerves- és műtrágyázási rendszer létrehozásához,

— a meliorizációs módszerek meghatározásához és azok hatékonysága méréséhez,

— legyen alapja a földvagyon érték szerinti számbavételének és nyilvántartásának, a termőföld közgazdasági értékelésének, a kisajátítási kártalanítás mértéke megállapításának, továbbá a földdel kapcsolatos pénzügyi kötelezettségek meghatározásának és a statisztikai adatszolgáltatásnak.

5. *a)* A szükségletstruktúra előbb jelzett átalakulásával párhuzamosan — amely a termőföld árujellegének *belső* és mélyen fekvő, mozzanataiban csaknem *látens folyamata* — végbement (pontosabban lezárult) egy másik fejlődési szakasz is. Ennek jegyei a gazdasági jelenségvilág felszínén *jogi formában* objektiválódtak, tehát olyannyira szembetűnőek, hogy nemcsak közgondolkodásunk, hanem rendszerint az áruelmélet is a *föld szocialista áruminőségét ezekhez méri.*

Miről is van szó? Mezőgazdaságunk *kollektivizálásának* hosszantartó — de a kisárutermelői szektor még meglevő, közgazdaságilag súlytalan „szórványmaradványai" és a szövetkezeti földtulajdonjog fokozatos kiépülése miatt,[5] *jogilag* még jelenlegi földtulajdonjogi rendszerünk alapján sem befejezett — folyamata ahhoz a fázishoz érkezett, amelyben a *szocialista földtulajdonjog szektorális arányai tartósan megszilárdultak.* (Jelenleg az ország földterületének 28,08%-a az állami, 60,66%-a szövetkezeti szektorhoz tartozik, a földnek 3,23%-át tanácsi szervek és üzemek kezelik. A külterület — mint a legfontosabb mezőgazdasági haszonterület — aránya még jobban tükrözi a társadalmi tulajdon dominanciáját. Az ország 9,3 millió ha összterületéből 93,4% — 8,7 millió ha — a külterület, ezek 96%-a pedig a szocialista nagyüzemi szektoré.) A *szektorális arányok lényeges módosulása nem várható:* az állam földtulajdonjoga (megváltás, felajánlás, vételi és elővásárlási jog gyakorlásával) kisebb mértékben a külterületen, ennél nagyobb arányban a belterületen és a zártkertekben növekedhet, míg a termelőszövetkezeti földtulajdon — kizárólag jogi — gyarapodásának forrása a saját tagjai földtulajdonának megszerzése. (A tsz földtulajdonosi gazdálkodásában lényegében nem okoz hátrányt a tagok meglevő magántulajdoni hányada, mert — mint ismeretes — az közgazdaságilag a tulajdonos földjáradékra való jogosultságára korlátozódik.)

b) Ilyen helyzetben — előbb-utóbb — a termőföld árumozgásának jogi hatásával is reagálnia kellett arra a társadalmi szükségletre, hogy a *létrejött társadalmi földtulajdonjog ne adhassa át a helyét a termelőerők társadalmasításának alacsonyabb szintjét elért földtulajdonjogi formának.* Ami az *állami* földtulajdonjogot illeti, ez az igény ott már a gazdaságirányítási reformot jóval megelőzve felmerült, mert pl. az állami gazdaságok termőterülete 1963 óta semmit sem növekedett, sőt — kisebb arányban, a mezőgazdasági földalap folyamatos „fogyasztásaként" — csökkent is. Amiért a *jogi rendezés szintjén* e követelménynek még nem lehetett érvényt szerezni, annak oka az, hogy időközben a *termelőszövetkezeti földtulajdonjog létrehozása* került napirendre, amelynek viszont nemcsak a tsz használatában levő állami földek „megváltása" volt szerves része, hanem a — zártkert-rendezéssel összefüggésben — állami földeknek állampolgárok *személyi tulajdonába* adása is. Ez a tulajdonváltozással járó „árumozgás" — amely valójában a termőföldnek csak az esetek elenyésző részében jelentette ingatlanforgalmi áron elidegenítését, hiszen a tsz jelképes megváltási árat fizetett az állami földért, az állampolgár személyi földtulajdonának elsődleges forrása — mentesítés címén — saját külterületi földmagántulajdonának a zártkert létrehozásával korlátozott mértéke volt és csak a nagyüzemi művelésre alkalmatlan, legkevésbé értékes földeknek egy kisebb hányada került eladásra — *mindaddig gátolta a földtulajdoni mozgások „befagyasztását"*, amíg a *szövetkezeti földtulajdonjog kellően nem erősödött meg.*

c) 1976-ra kialakult a tsz használatban álló állami földek megváltásának mai aránya, ugyanakkor — a jogszabályi feltételek alapján, amelyek csak az olyan „gazdaságilag és szervezetileg szilárd tsz részére" engedték meg az állami föld tulajdonjogának megszerzését, amely „biztosítani tudja a föld rendeltetés szerinti, gazdasági céljának megfelelő, tartós hasznosítását" — nem volt várható rövidesen újabb reális igény a még tulajdonosi címen meg nem szerzett (egyébként is összesen csak 196 932 ha) területre. Ennek megfelelően az *1976. évi 34. sz. tvr. mind az állami, mind a szövetkezeti földtulajdonnak magán- és személyi tulajdonba való átruházását megtiltotta. A tulajdonátszállás tilalma nemcsak vertikálisan* — a nem tár-

[5] *Történelmi* perspektívában a fokozatosság lényegében gyors ütemű: míg 1968-ban a szövetkezeti földek 72,16%-a, 1979-ben már csak 46,12%-a volt a tagok és a velük azonos jogállású személyek tulajdonában, mert a földek növekvő hányada megváltás címén jogilag is szövetkezeti tulajdonba kerül.

sadalmi tulajdonformák felé —, *hanem horizontálisan, a társadalmi földtulajdon állami és csoport formája közt is létrejött.*[6] (Az árucserének ez a kategorikus kizárása természetesen nem sértheti a racionális földhasznosítás követelményeit, mivel a földek tulajdonának önkéntes földcserével, üzemek közötti, illetve üzemen belüli földrendezéssel visszterhes ügylet alapján átruházását a jogszabályok — pl. az 1976. évi 23. sz. tvr. — bármely szektorhoz tartozó nagyüzemi földhasználók közt lehetővé teszik.)

6. A mezőgazdasági *föld termelőeszközjellege változásainak* a földszükségletek strukturális fejlődési tendenciájaként való elemzése — nézetünk szerint — kétségtelenné teszi a következőket:

a) A termőföld árusajátosságai sem a direkt, sem az indirekt gazdaságirányításban nem integrálhatók a népgazdaság uralkodó áruviszonyainak sémája alá. A „direkt tervgazdálkodás = a föld árujellegének teljes tagadásával", illetve az „indirekt gazdaságirányítás (a piaci viszonyok tervszerű befolyásolása alapján) = a föld árujellegének érvényesülésével" képletek *egészében inadekvátak* a föld valódi áruspecifikumainak tükrözésére. Ezen az objektiváción az sem változtathat, ha bármelyik sémához hozzáillesztjük a „föld árujellege" mellé a *„korlátozott"* jelzőt. Ez ui. éppen a *tartalmi oldalt szürkíti* el, nem válaszol az árumozgás lényegére, arra, hogy a föld termelőeszköz-minőségén belül mit korlátozott az agrárpolitika és mit nem.

Pl. nyilvánvaló, hogy a centralizált tervgazdálkodás áruviszonyokat likvidáló stratégiája nem korlátozta a föld termelőeszköz funkciójának azt — a szocialista építés adott szakában létfontosságú szükségletkielégítő — érvényesülését, hogy az egyes földhasználók birtokába ne csak a gazdálkodás tárgyaként, hanem mint a *földtulajdonjog tárgya is* kerüljön. Ugyanakkor az alapvető termelőeszközre gyakorolt és jogrendszerünk által is garantált *tulajdonjogi változás* már önmagában kiemelte a termőföldet a népgazdaság egyéb termelőeszközeinek áruminőségéből. Hasonlóan a *„korlátozás"* az indirekt gazdálkodás földviszonyaira hamis predikátum, ha annak tartalmát vizsgáljuk: *az alapvető termelőeszköznek a termelőerők szocialista társadalmasításával elért, adott szintjét védi,* ugyanakkor e statikus oldalt *összhangba* hozza a termőföld érték- és társadalmi használati értékminőségének *dinamikájával,* tehát az *árujelleg lényegének más* (a földszükségletek mai struktúrájának megfelelő) *súlypontot* ad anélkül, hogy a termőföld racionális hasznosítását szolgáló áru-kritériumok kibontakozását gátolná.

Éppen az utóbbi relációban figyelemre méltó az *állami földtulajdon* tulajdonjog-változással járó árumozgásának *„befagyasztása":* közgazdaságilag azt hangsúlyozza ez, hogy az *állami földtulajdon ingyenes,* (illetve jelképes megváltási áron) *juttatását* csak a társadalmi földtulajdonjog nálunk uralkodó és az agrártermelés egész struktúráját meghatározó nagyüzemi formájának, a *termelőszövetkezeti földtulajdonjognak* a kiépítése indokolhatta. Az állampolgárok *személyi földtulajdonának* (nem nagyüzemi földhasználathoz tapadó) földszükségletei azonban — a termőföldvédelem és a földérték gyökeresen megváltozott stratégiája keretében — többé nem olyan súlyú társadalmi szükségletek, amelyek a megszilárdult nagyüzemi földtulajdonjog terhére lennének kielégíthetők. Ezért — új jogintézményként — a *nagyüzemi művelésre nem alkalmas mezőgazdasági földekre korlátozódik* a személyi földhasználat, amely annak ellenére, hogy tulajdonjogot nem nyújt az állampolgár számára, a *visszterhességgel* következetesen érvényesíti a föld társadalmi használati érték-minőségét.[7] Egyidejűleg a *földtulajdonjogi* változás kizárása ismét megkülönböztető jegy mai gazdasági viszonyaink általános áruképletéhez képest, amely — főszabályként — a termelőeszközök és a fogyasztási javak árucseréinek az értéktörvényhez igazodó, materiális tulajdonátszállást eredményező mozgását megengedi és azt csak kivételesen — az alapvető termelőeszközöknél — gátolja meg. Ezzel a termőföld tulajdonjogi pozíciója ahhoz a *közgazdasági valósághoz közelített,* amely annak *alapvető termelőeszköz minőségét* ma már a termelés és a földvédelem legkülönbözőbb vonatkozásaiban érvényesíteni törekszik.

b) A termőföld szocialista árujegyei ugyan specifikusak, de a földet mint termelőeszközt nem teszik a gazdálkodás általános áruviszonyaitól független, autonóm áru-kategóriává. A gazdaságirányítás aktuális árufolyamatának rendszerdialektikája elsődlegesen a *föld termelőeszköz-jellegének legbensőbb* minőségi alkotóelemeiben, tehát az *érték és a társadalmi használati érték kategóriáiban* érvényesül, amelyek alárendelt és koherens részei a népgazdaságban végbemenő teljes árumozgásnak. Ez a *szubordináció* és annak tartalmi valósága, az áru-értékviszonyoknak a földértéket valamint a termőföld használati értékét determináló hatása tagadhatatlan. (Ez mérhető le pl. azon, hogy a termőföld nálunk hosszú időn át — nemcsak szem-

[6] Az 1967. évi IV. tv. (FTT) módosított 16. §-a értelmében a tsz a tulajdonában levő földet — földhivatali jóváhagyással kötött szerződéssel — szocialista szervezetnek eladhatja. E jogi lehetőség azonban nem változtat a föld árumozgásának horizontális irányú megszűnésén. Ez ugyanis szűk kivétel, amelynek alkalmazására valójában a földrendezés szubszidiárius jogcímeként kerülhet sor, tehát elsődlegesen olyan földet érinthet, amelynek rendeltetésszerű művelését a tsz nem tudja biztosítani, illetve a racionális hasznosításnak más szocialista szervezet hatékonyabban eleget tud tenni és a tsz a földet nélkülözheti. [Vö. FR. 27. §-a (2) bek.]

[7] Vö. a *tartós földhasználatról* szóló 1976. évi 33. sz. tvr. rendelkezéseivel. Témánkra figyelemmel nem foglalkozunk azzal, hogy a nem mezőgazdasági rendeltetésű állami és szövetkezeti földre — így az építési telkekre — szintén ez a földhasználati forma váltotta fel a személyi földtulajdont.

léletében, de felhasználását tekintve is — a „természet ajándékának" minősült és ugyancsak ez a legfőbb dinamikai motorja napjainkban a föld termelőeszköz minőségéből a naturális formák kiszorításának és a termőföld gazdasági értékelésének.)

A föld áru-specifikumai azonban egyidejűleg viszonylagosan önállóak is. Csakhogy relatív önmozgásukat hiába keresnénk a népgazdasági árufolyamatok struktúrájában, mert az a *föld termelőeszköz-minőségének funkcionalitásában érvényesül. A működési jegyek* — a funkciók sajátos intencionalitása és a gazdasági jelenségvilág felszínén végbemenő lecsapódása következtében — *az áruminőség külső oldalánál* jól érzékelhetők s azokat a jog is jóval előbb ragadja meg, mint a mélyebben fekvő és lassabban érlelődő érték-, illetve használati érték-minőség jogi rendezést igénylő konzekvenciáit. (Mivel a föld funkcióihoz szorosan hozzátartozik a föld termelőeszközkénti elsajátítása folyamatában annak a tulajdonjog tárgyaként biztosítása, a *tulajdonváltozást* hozó árumozgás — majd e társadalmi szükséglet kielégítése után a további árucserék lehetőségének kizárása — nemcsak különös áruminőséget adott a termőföldnek, hanem egyidejűleg e társadalmi viszonyt *jogviszonnyá* tette és a tulajdonjogra bízta az elsajátítás dinamikájának statikus védelmét.)

c) A fentiekhez képest a *termőföld szocialista árujellegének strukturális és funkcionális alkotóelemei olyan konzisztenciát* jelentenek, amelyben a *struktúra* — mint a magasabbrendű, átfogó-szervező minőségű népgazdasági áruviszony-struktúra része — a *meghatározó,* a föld termelőeszköz *funkciói* — köztük azok egyik objektiválódásaként a tulajdonjogi elem — pedig ennek részben alárendeltek, részben *viszonylagos önállósággal* érvényesülnek. Az áruminőség e két oldalának megkülönböztetése elengedhetetlen a föld, mint termelőeszköz szocialista fejlődési tendenciái megismeréséhez. A *valóságos árumozgás* feltárásához azonban ezek önmagukban legfeljebb az „elgondolt", prekoncipiált dialektika logikai támpontjait nyújthatják, amely sémába a föld termelőeszköz-jellege további analízis nélkül csak *erőszakoltan* illeszthető be. A tendenciajelleg — már említett — zavaró hatásain túl az árukritériumok törvényszerűségeinek adekvát tisztázását e mozgásfolyamat rendszerdialektikai kapcsolatai nehezítik. Többszörösen összetett, ellentmondásos, egymásra épülő és a viszontdeterminációk hatására a mozgásirányt is nemegyszer változtató, tehát *csak távlati pontokat összekötő eredője szerint egyirányú folyamatról* van itt szó.

Ha pl. e komplexumból csupán a *földtulajdonjog* alakulásának kérdését ragadjuk ki, még az is — bár viszonylag távolesik az árujelleg mélyebben fekvő érték- és használati érték kategóriáitól — bonyolult kölcsönhatásos viszonyokra utal. Könnyen belátható ui., hogy a föld termelőeszköz funkciója a direkt tervgazdálkodásban amiatt *is* tudott utat törni (a naturális termékcsere uralmával szemben) az árujelleg *tulajdonváltozást* — és annak jogi garanciáit — feltételező igényének, mert „a föld nem munkatermék, értéke nincs" közgazdasági felfogás és a föld *használati értékének társadalmi devalválódása* mellett a kisárutermelők tömegei előtt jórészt közömbössé vált a tulajdonjog kérdése, pontosabban annak feladása. (Helyes agrárpolitikai felismerése volt viszont akkori gazdaságirányításunknak, hogy a *társadalmi földtulajdonjog* különböző formái — s ezzel egész mezőgazdaságunk jövője — szempontjából stratégiailag egyáltalán nem irreveláns a földtulajdonjog sorsa, tehát a földek árumozgását úgy kell fenntartani, hogy az a nagyüzemi földhasználat és a társadalmi tulajdonjog erősödését szolgálja.) A *földtulajdonjognak az áruviszony-struktúrára gyakorolt kölcsönhatásáról* tanúskodik pedig napjainkban az, hogy miután a társadalmi szektorok földtulajdoni arányai megszilárdultak, a földek mennyiségi és minőségi korlátozottsága, valamint a mezőgazdasági földalap csökkenése miatt a földtulajdonnak, mint a gazdálkodás tárgya monopóliumának társadalmi presztízse erősödött, az állampolgárok — nem mezőgazdasági szükségletből fakadó (pl. üdülőtelepek) — újabb földtulajdoni igényeinek kielégítése jogi és anyagi akadályokba ütközik, *kialakult földtulajdonjogi rendszerünk* a földalap túlnyomó részének *racionális hasznosításával erősíti a termőföld társadalmi használati értékének növekedését.* A földtulajdon *jogi* formájának közvetlen *földérték növelő hatása* mérhető le pl. azon, hogy a termelőszövetkezeti földtulajdonjog terhére kisajátítás ma már csak értékarányos kártalanítás ellenében történhet, míg korábban a tsz által használt állami földet az állami szervek kisajátítási jogcímen bármely kompenzációs igény kielégítése nélkül a földhasználótól elvonhatták.

Az olyan *kategorikus kérdésfeltevés* tehát, hogy a *termelőföld* népgazdaságunkban áru-e vagy sem, már önmagában e téma vulgarizáló, metafizikus közelítéséről árulkodik. Az affirmatív válasz, avagy a puszta negáció ui. kénytelen nélkülözni a *rendszerdialektikát,* amely a föld sajátos árujellegének mozgásfolyamatában egyedül képes megvilágítani azoknak a változásoknak a gyökereit, amelyek a *föld termelőeszköz minőségét egyidejűleg a naturális árucsere formáktól az érték és társadalmi használati érték kategóriákhoz,* valamint a *kisárutermelői magántulajdontól a szocialista társadalmi földtulajdonjog differenciált rendszeréhez vezették.* Az árufolyamat *felszínén* azonban a föld áruelemeinek még konglomerátumát sem lehet megtalálni — hiszen ott elsődlegesen a tulajdonváltozás avagy kizárásának *jogi formái* szublimálódnak —, mégkevésbé tükröződnek rajta a *mozgásirány* tendenciái. Az árujelleg objektív törvényszerűségeinek leképezése viszont nemcsak a fejlődés duális szálainak — a struktúra és a funkciók alakulásának — együttes, intran-

zigens nyomon követését feltételezi, hanem azt a *szemléletet* is, amely *szakít az egyoldalúan naturális, a tulajdonváltozást abszolutizáló* árufelfogással.

7. A termőföld áruminőségének kritériumrendszerében egyik külső determináns a termőföldre, mint a materiális földtulajdon gazdálkodási tárgyára irányuló *tulajdonosi és nem-tulajdonosi elsajátítás dialektikája.* E viszony a föld áruútjának követésénél előtérbe állítja az *államnak* a földviszonyokban tulajdonosként gyakorolt *közvetlen* elsajátítási tevékenységét, másfelől a mezőgazdaságot alkotmányos feladatai alapján (nem tulajdonosként) irányító és a társadalmi elsajátítást *közvetett* eszközökkel biztosító funkciói közti kapcsolatok feltárását, továbbá ezeknek a föld szocialista árujellegében való objektiválódása elemzését.

a) Az *állam* által a termőföldre gyakorolt elsajátításnak — valamint e folyamat árujellegben tükröződésének — meghatározó *strukturális vonása a tulajdonosi és a nem-tulajdonosi elsajátítási szféra organikus* (belülről ugyan strukturált, de a jogi szabályozás szintjén homogenitásként megjelenő) *egysége.* A *népi demokráciák mezőgazdasága* állami irányításánál — a szovjet fejlődési úthoz képest — *megkülönböztető vonás,* hogy az *állam földtulajdoni aránya* az egyéb szektorokéval (szövetkezet, kisárutermelő, személyi tulajdonos stb.) szemben *minoritás* (rendszerint a mezőgazdasági földalapnak csak közel egyharmadára terjed). Ebből adódik, hogy mezőgazdaságunkban (hasonlóan a többi szocialista országéhoz) a *földviszonyokra irányuló, az állam által szervezett* és ellenőrzött, a népgazdaság viszonylag elkülönült és relatíve önálló gazdálkodó egységei által közvetített elsajátításban a *nem tulajdonosi irányítás dominál.*

b) A *termőföld áruminőségén* különösen jól mérhető, hogy a szocialista állam nemcsak a *földhasznosítás tartalmi* befolyásolása során integrálja gazdaságirányítása alá a *nem állami tulajdoni szektorokat* (pl. a művelési kötelezettség, vagy a földvédelem általános hatálya és szankcionálása), hanem ugyanezt teszi — az egyes szektorok sajátságai szerint csupán az irányítás módszerei közt differenciálva — a *föld árujellegének* a társadalmi elsajátítást szolgáló alakítása érdekében. (Így pl. a direkt tervgazdálkodás általánossá tett kisárutermelői földmagántulajdoni viszonyai közt valamennyi földviszonyt érintő, fontos állami feladattá vált a kizsákmányolás magánelsajátítási lehetőségeinek kizárása. Az indirekt gazdaságirányításban pedig az állam részéről pl. a különbözeti járadék differenciált elvonása, a jövedelemadózás, a kedvezőtlen termőhelyi adottságú üzemek kiemelt támogatása, a pénzügyi szabályozók, a hitelpolitika alakítása stb. a nem-tulajdonosi szférák tekintetében egységesen érvényesül.)

c) A fentiekhez képest a *tulajdonosi és a nem-tulajdonosi állami elsajátítás dinamikáját* az elsajátítási mechanizmusnak olyan *belső struktúrája* biztosítja, amely a *materiális földtulajdon tartalmát* az elsajátítás *állami,* másfelől *gazdálkodói funkciói,* illetve *szintje szerint megbontja* és az így differenciált elsajátítási jegyeket a jogintézmények statikájával rögzítve (alanyi jogok és kötelezettségek rendszerébe extrapolálva) részben az államra, részben a gazdálkodó egységekre (állami gazdaság, tsz, kisüzem, személyi földtulajdonos stb.) telepíti. Azt, hogy az állam földtulajdonosi minoritása ellenére a mezőgazdaság egészében (tehát a ránézve nem-tulajdoni szférákban is, sőt annak túlsúlyára figyelemmel elsősorban ott) megvalósíthassa az össztársadalmi szükségleteket kielégítő elsajátítást, a *materiális földtulajdon specifikus tartalmi osztódása* garantálja.

ca) A *stratégiai szintű elsajátítási elemek* (pl. az agrárstruktúra meghatározása beruházás és településfejlesztés politikával, a jövedelemszabályozás pénzügyi rendszerének kialakítása, a föld gazdasági értékelésével az értékkategóriák előtérbe állítása, a melioráció távlati fejlesztése, a mezőgazdasági termelés tervezése, ágazati arányainak és területi allokációjának rögzítése stb.) az *államot,* illetve annak a mezőgazdaságot irányító szervezetét *illetik meg.* A *gazdálkodó egységek* materiális földtulajdona az állam elsajátítási jogosítványaihoz képest csak *taktikai szintű elsajátítási elemek*ből áll. (Pl. a helyi adottságok alapján annak eldöntése, hogy mely ágazat termelését célszerű növelni vagy éppen csökkenteni a jövedelmezőség érdekében, a szelektív szakosodás irányának és a racionális termelési szerkezetnek a kialakítása, az állóalapok innovációjának saját erőforrásból kezdeményezése stb.)

cb) E materiális tulajdoni helyzeten *az sem változtat,* hogy az adott *gazdálkodó egység a földtulajdonjognak kizárólagos alanya-e vagy sem.* (Pl. a földtulajdonjog ilyen jogdogmatikai megjelenítése mellett sem válhat a *termelőszövetkezet az állammal szemben* a stratégiai szintű elsajátítás gyakorlójává, mint ahogy a materiális tulajdon alapján a földviszonyokban folytatott elsajátítás valóságát a tulajdon*jog* hitelesebben tükrözi az *állami gazdaságnál,* amely jogilag sem *„korlátlan* tulajdonos" — ennek tételezése a termelőszövetkezetnél is csak „metafizikai illuzió" lehet —, hanem az állami földtulajdonnak „kezelője".)

Az elsajátítási folyamat *belső inhomogenitását* a termőföld árujellegének alakulása szempontjából az *állami mezőgazdaság-irányítás koherenciája* ötvözi egységbe azzal, hogy a *föld áruminőségét* — azt mindenkor a változó szükségletkielégítő funkcióinak alárendelve s így elsősorban a társadalmi földtulajdoni formák igényeihez szabva — a *tulajdoni szektorális heterogenitás mellett is a mezőgazdaság valamennyi földviszonyára átfogóan kiterjeszti.*

8. a) A termőföld áruspecifikumainak a konkréttól az absztrakt felé haladó elemzése az *árumozgásnak olyan attributumaira* utal, ame-

lyek a föld szocialista árujellegén belül a *szovjet típusú,* másfelől a *népi demokratikus fejlődési út közös, általános tartalmi jegyei.*

A föld áruútja szempontjából ugyanis az evolúció mindkét ágának *egyező* vonása a materiális földtulajdon alapján a földviszonyokra gyakorolt társadalmi elsajátítás *nagyüzemi földhasználati* formáinak *fokozatos* kiépítése, másfelől az árufolyamatban a *földérték* és *társadalmi használati érték* strukturális kategóriáinak hosszú történelmi távra terjedt *negligálása.* Lényeges fejlődési *eltérés* viszont, hogy míg a szovjet földviszonyokban a *kizárólagos állami földtulajdon* az elsajátítás társadalmi szintre emelése szempontjából eleve *szükségtelenné tette* az *áruformának* (pontosabban az áruminőség funkcionális, tulajdonváltozási elemének) a föld *árujellegében érvényesítését,* ugyanakkor a népi demokráciák mezőgazdaságában a *tulajdoni többszektorúság* csak úgy engedett teret a szocialista agrárátalakulásnak, majd a tudományos technikai forradalom kibontakozásának, hogy a termőföld áruminőségén belül a funkcionalitás *tulajdoni* mozzanatát (közelebbről a föld áruformájú termelőeszközkénti elsajátítását) tette a mezőgazdaság *kollektivizálásának egyik alapvető dinamikai mozgatójává.*

b) A fejlődési trendnek a fejlett szocializmus építésére átnyúló vonala az *útelágazások — történelmi perspektívájú — konvergenciáját* jelzi. A termőföldnek *árutartalmú termelőeszközzé válása* különösen szembetűnő a szovjet földviszonyokban, ahol a NOSZF gvőzelme óta a föld tulajdonjog-változásnak nem tárgya, azonban mint a materiális elsajátítás gazdálkodási tárgya ma már kétségtelenül — többek közt a föld gazdasági értékelésének hatásmechanizmusában lecsapódva — a társadalmi használati érték szocialista árujellegű érvényesülésének egyik terrénuma. A *föld árutartalmának* (a földérték és társadalmi használati érték kategoriális mozgására korlátozott) *kialakulása a termőföld szocialista áruminőségében tendenciálisan elmossa azokat a különbségeket,* amelyek jelenleg még a *szovjet,* másrészt a *népi demokratikus* fejlődésben — az utóbbiak földviszonyainak tulajdoni szektorális heterogenitása miatt — fennállnak. A *differenciált földtulajdoni rendszer* — végső fokon, a nagyüzemi földhasználati intézménytípusainak az agráripari integráció keretében kiépülésével és az elsajátítás össztársadalmi szintjének, mint célfüggvénynek a termelőerők fejlődésével együttjáró emelésével — *éppúgy szükségtelenné teszi a termőföld jogalanyok közötti tulajdonváltozását,* amint azt a *szovjet fejlődés* az elsajátítási viszonyokból *eleve kiiktatta.* Ezzel pedig az áruminőség funkcionalitásából a tulajdonátruházás tradicionális mozzanata „kiválik", tehát a *földtulajdonjogi heterogenitás jogi szerepe nagyrészt az elsajátítás dinamikájának statikus védelmére,* illetve az elsajátítás *elosztási folyamatainak* — a gazdálkodó egységek relatíve önálló tulajdonosi elkülönültsége szerinti — *normatív szabályozására korlátozódik.*

9. a) A földnek *sajátos árutartalmú termelőeszközzé* válása új megvilágításba helyezi a *szocialista földtulajdonjog és földhasználat dialektikáját.* A kapcsolatrendszer változásának lényege a két komponens elsajátítási hatásmechanizmusban betöltött funkcióinak olyan „egyensúly átrendeződése", amely — történelmi távon — a *földhasználat dinamikai elemmé fejlődését s ezzel determinációs primátusát biztosítja.*

A termőföld árumozgását ui. ma már elsődlegesen az áruminőség belső struktúrájának a földszükségletekre reagálása váltja ki, amelyet a *földérték* és a *társadalmi használati érték* kategoriális önállósulása kísér. Ezek az elemek viszont — miután az árujellegből a tulajdonváltozás külső, funkcionális burka „leszakadt" — *nem a földtulajdonformák jogintézmény rendszerébe települnek,* hanem — fokozódó intranzigenciával — a *földhasználati alakzatok felé áramlanak és mind szorosabban azokhoz tapadnak.* Ezzel pedig az utóbbiak fejlődését — adott esetben a tulajdon *jogi* elemét akár kifejezetten is kizárva (pl. a tartós földhasználatnál) — *értékorientációjúvá* teszik. (Pl. a racionális földhasználat modern követelményrendszerének integráns része a különböző ökológiai típusú termőhelyekre jellemző ráfordítás—hozam arányok és a ráfordítások ésszerű színvonalának feltárása a jövedelmező gazdálkodás érdekében; annak meghatározása, hogy a földhasználat miként alakuljon a természeti adottságok, a technikai-műszaki bázis, a közgazdasági szabályozó rendszer függvényében; adott meliorációs hatásfok a termelékenységet milyen költségkihatás árán, milyen arányban fokozhatja stb. Jelenleg sem érvényesül kellő súllyal a földérték hatása népgazdaságunkban a termőföld védelménél és a mezőgazdaságból kivonásának kompenzálása során.)

b) A földhasználat társadalmi funkcióinak a termőföld szocialista árujellegével mind szorosabb összefonódása *nem jelenti* azt, hogy a *földtulajdonjognak már semmi szerepe nincs* az elsajátításban. Amit az önnön maga differenciált rendszerré szerveződésével valóban *elveszít,* az csak a földnek (mint a tulajdonjog tárgyának) a földtulajdon különböző jogalanyai közti átruházása s a *tulajdonátszállás* jogkövetkezményeinek kiváltása. Amit a földtulajdonjog *változatlanul lényeges* funkcióként megtart, az a földviszonyokra irányuló elsajátítás dinamikájának *történelmi távlatú, statikus védelme.* Az elsajátítás *jogi eleme* azonban — ha nem is mindig a földtulajdon intézményében — valójában a hagyományos funkcióihoz képest *még jelentősebb feladathoz* jutott azzal, hogy a társadalmi elsajátítás fő mozgatója (s legfőbb intézményes garanciája) az *államnak* az a *közvetlen és közvetett elsajátítói tevékenysége,* amelyet a mezőgazdaságban kisebb részben földtulajdonosként, míg túlnyomórészt a proletárdiktatúra po-

litikai-gazdasági hatalmának szuverén végrehajtójaként gyakorol. Ennek *tulajdonosi és nemtulajdonosi tartalma* pedig egyaránt azonos intézményi szinten, *jogi normatívák rendszerében* jelentkezik.

10. a) A termőföld szocialista áruminőségének fejlődési tendenciáit kutatásunk során *induktíve,* az egyes árujelenségek felől az általános árufolyamathoz közelítve kíséreltük megragadni. (A dedukció mellőzését egyik *módszertani* előfeltételnek tekintettük ahhoz, hogy aprioriszticus következtetések és prekoncipiált dialektikai összefüggések tételezését elkerüljük.) Ugyanakkor a föld termelőeszközkénti áruútjának — genetikus és aktuális — nyomonkövetése induktív elemzés alapján is olyan *általánosítható árujegyeket* tár fel, amelyek — az absztrahálás egyes csomópontjai közti eredőt extrapolálva — a marxista dialektika egyik alaptörvényéhez integrálják az *árumozgás főtendenciáját.* A termőföldnek valamennyi szocialista országban eddig befutott árupályája, valamint a perspektivikus haladási irány ugyanis azt bizonyítja, hogy *e fejlődés a tagadás tagadása törvényének hegeli triádáját követi.*

b) A szocialista állam a burzsoá földmagántulajdon kizsákmányolást és emberi elidegenedést leplező áruviszonyát szétzúzta. Ezután a kisárutermelői föld áruviszony tartalmát megtisztította a magánelsajátítás elemeitől, és *árucsere formáját* (a földtulajdonnak a szocialista földtulajdoni formák alanyaira való átszállása biztosításaként, a mezőgazdaság kollektivizálása érdekében) — annak funkcióit a földszükségletek iránti új társadalmi igényeknek alárendelve — *megtartotta. (Tézis.)* Az áruforma tagadásaként fogható fel az a fejlődési stádium, amelyben a gazdaságirányítás a *föld áruformáját* (a tulajdonváltozási lehetőséget kizárva) *elveti* és a földet az árufolyamatokban sajátos *árutartalmú* (értékkel és használati értékkel rendelkező) termelőeszközzé teszi. *(Antitézis.)* Végül a fejlődés azzal éri el majd csúcspontját, amikor — a kommunizmus termelőmódjában — *megszűnik az árutermelés,* az áru-, pénz- és értékkategóriák pedig átadják helyüket a közvetlenné vált társadalmi elsajátításnak, amely a földviszonyok területén szintén egyértelmű lesz a *termőföld árutermészetű társadalmi-gazdasági relációinak végérvényes felszámolásával. (Szintézis.)*

c) A fenti fejlődéstörvény felismerése korántsem *elvont* ideológiai jelentőségű, tehát e címen a kommunizmus távoli jövőjének idő előtti prognosztizálásával semmiképpen nem azonosítható. Ellenkezőleg, a termőföld *mai árumozgásának* hiteles tükrözéséhez szervesen hozzátartozó realitás, hogy *földviszonyainkban* a materiális földtulajdonra épülő *társadalmi elsajátítás* még a munka társadalmi-gazdasági inhomogenitásának alávetett, így *távolról sem közvetlenül össztársadalmi szintű.* A magyar mezőgazdaság — és a szocialista országok zöme — napjainkig a föld áruútjának csak a *második fejlődési szakaszához* érkezett, amelyben a termőföld *áruformájú* termelőeszközből fokozatosan *sajátos árutartalmú termelési eszközzé válik.*

Tanka Endre

Amit a cigánykriminalitás megértéséhez tudnunk kell

Demográfiai helyzetük és életmódjuk

A cigánylakossággal kapcsolatos problémákkal az utóbbi években mind a szociológiai, mind a bűnügyi szakirodalom gyakran foglalkozik. A különféle vizsgálódások eredményeként ma már egyértelmű, hogy a cigányság sajátos múltja és jelenlegi társadalmi helyzete, valamint a cigánykriminalitás egymással a legszorosabb, meghatározó összefüggésben álló olyan élő társadalmi valóság, melyet csak történelmi perspektívából, a hagyományrendszerek és az életviszonyok ismeretében lehet eredményesen kutatni.

A kutatás szükségességét — a kérdés egyéb sürgető társadalmi vonatkozásai mellett — a cigánybűnözés mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt fennálló társadalomra veszélyessége, továbbá az összbűnözéstől jellegzetes sajátosságokban elkülönülő volta indokolja.

Az Egységes Rendőrségi és Ügyészségi Statisztika adatai szerint 1974 elejétől 1979. év végéig évente 4000—4600 cigány bűnelkövetőnek minősített személyt vontak felelősségre. Ez az összes bűnelkövető 4,5—6%-át jelenti ugyanakkor, amikor a cigányság részaránya a becsült felmérések alapján az összlakosságnak csupán 3%-a. A bűnelkövetők közötti arány azonban többszörösére emelkedik, ha szem előtt tartjuk azt is, hogy míg az összlakosságnak kb. 20%-a a 14 éven aluli, a cigányoknál ugyanez az arány kétszeres, így a vétőképes korú cigányok részvétele a bűnelkövetők között mintegy kétszeresen haladja meg a vétőképes korú lakossághoz viszonyított arányukat.

A cigánybűnözés fokozott veszélyességére utaló tény az is, hogy bűnelkövetőik között a nők és a fiatalkorúak aránya szintén mintegy kétszerese az összbűnözésben tapasztaltnak, valamint az, hogy a kriminális fertőzöttséget legjobban kifejező gyakorisági mutató a 70-es évek második felében — évi átlagot számítva — 10 000 cigánylakosra vetítve 133,3, míg a nem cigánypopuláció tekintetében csupán 69,7. (Van-

nak azonban olyan megyéink, ahol ez a mutató nem kétszeres, hanem három, három és félszeres nagyságrendű.)

A cigánybűnözés súlyát azonban a mennyiségi tényezők mellett olyan minőségi faktorok is aláhúzzák, melyek a cselekményi struktúra elemzéséből tűnnek ki. Így bűntetteiknek közel fele erőszakos jellegű, igen magas a rablások részaránya, szinte jellemző a céltalanul igen durva elkövetési mód, valamint az „összmunkán alapuló", nagyobb csoport által előre megszervezett elkövetés.

A cigánykriminalitás sajátosságai az elkövetést érintő olyan „hagyományos" és újabbkeletű jellegzetességekben, valamint a büntető eljárás során megnyilvánuló, típusosnak mondható magatartásbeli eltérésekben nyilvánulnak meg, melyek a bűnüldözés során szintén sajátos taktikát kívánnak meg.

Lényegében ilyen indokok alapján került sor az elmúlt évben az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézetben a cigánykriminalitás komplex és összefoglaló jellegű kutatására.

A továbbiakban a cigánybűnözés értékeléséhez és megelőzéséhez nélkülözhetetlenül szükséges olyan tényekről lesz szó, melyek demográfiai és életviszonyaikat jellemzik. Bevezetőül el kell mondanunk, hogy az előbbiek tekintetében adataink — melyeket a megyei tanácsok több évre visszamenő jelentéseiből merítettünk — több sajátos körülmény folytán nem tekinthetők teljes pontosságúnak.

Elsősorban arról van szó, hogy a demográfiai és az ezen alapuló bűnügyi adatok kiinduló pontja annak meghatározása, hogy kit kell cigánynak tekinteni. Hosszas vizsgálódások után — melyek során számos: anyanyelvi stb. megközelítést kellett elvetni — az MTA Szociológiai Kutató Intézetének meghatározása vált a cigányproblémával foglalkozó szakemberek körében általában elfogadottá. Ennek értelmében gyakorlatilag az tekintendő cigánynak, akit nem cigány környezete annak tart, nem elsősorban származása, hanem életformája miatt. Ezt a szempontot alkalmazták az elmúlt évek folyamán megyei tanácsaink is, amikor cigánynépességünk számát felmérték, s ez az a megközelítés, amely a gyakorlati követelményeknek, a tényleges helyzetnek és a kriminológiai szempontoknak is a legjobban megfelel. Ez a meghatározás nyilvánvalóan szociológiai aspektusú. Ennél lényegesen tágabb az az etnikai meghatározás, mely szerint cigány az, aki cigány elődöktől származik és leszármazását maga is számon tartja, ide tehát beletartozhat a teljesen integrálódott egyén is. Az etnikai megközelítés szerint a cigányság maga viszont a közös leszármazás tudatával, valamint a hagyományosan örökölt élet- és gondolkodásmóddal összefűzött népcsoport. Ebből viszont a beilleszkedett rétegek már kimaradnak. Az etnikai megközelítés tehát elvileg más választóvonalat alkalmaz az egyén és a csoport definíciójánál.

A mindennapi életben — az MSZMP Politikai Bizottságának 1961. június 20-i határozata nyomán — bevált az a felosztás, mely szerint *cigányságunk három fő csoportra osztható:* a már beilleszkedettek (integrálódottak), a beilleszkedésben levők és a még be nem illeszkedettek csoportjaira. Egyes megyei tanácsok felmérései figyelmen kívül hagyták a teljesen integrálódott cigánycsaládokat. Itt azonban már láthatjuk, hogy a szelektálás (kit tekint cigánynak a környezet? hol végződik a cigány életforma? mik a beilleszkedés ismérvei?), ha vannak is praktikusan bevált irányelvek, bizonyos mérlegelést tesz szükségessé, mely mindenképpen bizonytalansági tényező és azt eredményezi, hogy a megyei tanácsok demográfiai felméréseit — szigorúan véve — csak becslés értékűnek tekinthetjük.

Ezt erősíti meg számos, a számbavétel pontosságát akadályozó más tényező is. Ilyen az, hogy a tapasztalatok szerint nem jelentéktelen azok száma, akik évek óta bejelentetlenül élnek, vagy úgy, hogy rokonoknál húzódnak meg, vagy úgy, hogy önkényesen foglalnak el üresen álló telepi putrikat. Bár nem jelentős számban, de még mindig vannak, akik ide-oda vándorolnak; a megyék közti migráció élénk, egyik, ritkán emlegetett oka, hogy még mindig létezik a vérbosszútól való félelem. A cigányság pontos számát — függetlenül a meghatározási-minősítési kérdésektől — azért is nehéz megállapítani, mert a telepi putrikban gyakran 10—15 személy is lakik, köztük olyanok, akik más területről érkeztek és nincsenek bejelentve, a gyermekek születését pedig a telepeken sokszor még ma sem anyakönyvezik.

Tudomásul kell tehát vennünk, hogy ismeretlen számú olyan beilleszkedőben levő, vagy még be nem illeszkedett cigány él az országban, akiknek létezését helyi közigazgatásunk egyszerűen nem érzékeli, mivel tartósan letelepedve és bejelentve nincsenek, munkaviszonyban nem állnak, segélyért nem jelentkeznek, gyermekeiket nem taníttatják, együttélésüket nem legalizálják. Ezek a hatóságok számára „láthatóvá" csak akkor válnak, ha szociális intézkedésre, vagy büntető eljárásra kerül sor. Ez a bizonytalansági tényező azonban minden, a cigánysággal kapcsolatos szociológiai és bűnügyi kérdés megválaszolásának validitását kissé csökkenti, akár pl. a telepen lakók arányáról, akár a kriminális fertőzöttség gyakorisági mutatójáról beszélünk. A téma gyakorlati szakértői szerint azonban ez a szám nem haladhatja meg a 20—30 ezret, ezért nagyon lényeges torzító hatása nem lehet.

*

Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának a cigánylakosság helyzetének megjavításáról 1961. június 20-án hozott határozata azt az álláspontot foglalta el, hogy cigányságunk néprajzi sajátosságai ellenére nem alkot

nemzetiséget. Az 1974. június 11-i MSZMP határozat megerősítette ezt az állásfoglalást, utalva arra is, hogy cigánylakosságunk $^3/_4$ része már csak magyarul beszél. Mind a széles körű etnográfiai, nyelvi és kultúrtörténeti megfontolások, mind az azóta eltelt közel két évtized tapasztalatai igazolták ezt a felismerést.[1]

Az 1961-es határozat idején még csak 200 000-re becsülték a cigányság népességszámát. 1968-ban megalakult a Tárcaközi Koordinációs Bizottság, majd néhány év múlva általánossá vált a megyék cigánypopulációjának felmérése, a bevezetőben ismertetett elvek alapján. Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkatársai a cigánylakosság számát 1971-ben 310—320 ezer főben határozták meg. A kutatók becslése szerint a várható lélekszám 1991-re mintegy 450 ezer lesz, ennek alapján jelenleg 360—380 ezer körül mozog.

Saját vizsgálódásaink során összesítettük a megyei tanácsoktól 1980-ban beérkezett adatokat, melyek az 1977 és 1980 között végzett új felméréseket rögzítik. Ezek alapján *napjaink cigánynépessége mintegy 335 000.*

Legnagyobb létszámban élnek cigányok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében (60 000), Szabolcsban (38 000), a fővárosban (30 000), Baranyában (22 000), Pest, Szolnok és Somogy megyékben (20—21 000).

Ezek az adatok azt jelentik, hogy a cigánynépréteg száma magasabb, mint hazánk bármelyik nemzetiségéé. S bár a cigányság tekintélyes része ma is messzebb van a társadalom többi tagjától, mint bármely itt élő nemzetiség, jellemző szokásaikat, életmódjukat inkább megtartják, mint más fejlettebb, szervezettebb kisebbségek.[2] Ezek pedig olyan tényezők, melyekkel lehetetlen nem számolnunk, annál is inkább, mivel cigányságunk szaporodási üteme több mint kétszerese a nem cigány népességnek, az 1000 főre jutó élveszületések számának magasabb volta miatt. (Ez a cigányság körében országosan 32, de Borsodban és Somogyban pl. 36—37, míg a nem cigány lakosságnál csak 15—18‰.) Ez a jelenség nem új, a városok jó részében a cigánylakosság lélekszáma évek óta folyamatosan növekszik, számuk egyes megyékben az elmúlt 10—15 évben megduplázódott. A helyi népességnövekedésnek természetesen nemcsak a természetes szaporulat, de az iparosodás folytán egyes helyeken a jobb munka- és lakásszerzési lehetőségek, az idegenben való sikeresebb beilleszkedés, mint pozitív jelenségek, de olyan negatívumok is okai, mint a még mindig élő vérbosszú előli menekülés.

A bűnözés szempontjából releváns tényező az, hogy cigányságunk korösszetétele jelentősen különbözik az összpopulációnál tapasztalttól, az eltolódás a fiatal korosztályok javára igen nagy. Cigány népességünkben a 14 éven aluliak aránya mintegy 43, a 15—59 éveseké 52, a 60 éven felülieké viszont csak 5% körüli. A 14 éven aluliak tehát mintegy kétszer, a 60 éven felüliek azonban hozzávetőlegesen csak negyed annyian vannak, mint az összpopulációban. A cigányok várható élettartama 10—15 évnél rövidebb az átlagosnál. A népesség korösszetétele tehát ún. dinamikus növekedést mutat.

Nem túlzás tehát az az álláspont, hogy „a cigányság hallatlanul gyors népszaporulata túlfeszítette a népgazdasági lehetőségek kereteit",[3] különösen ha a telepek felszámolására, lakásviszonyaik rendezésére gondolunk. Az 1974. június 11-i MSZMP határozat megállapítja, hogy a cigánysággal kapcsolatos problémák tovább növekednek, s társadalmi hatásuk így egyre jelentékenyebb. „Ennek oka abban található, hogy szaporodásuk aránya jelentősen nagyobb, mint a helyzetük javítását célzó intézkedések hatása". Az élve születések száma a legnagyobb éppen a telepeken, melyeket sok gyakorlati szakember a cigánybűnözés melegágyának tart, így ezekről a továbbiakban részletesebben szólunk.

Ez a téma már átvezet *a cigányság életmódjának problémái*hoz, melyek ismerete nélkül a cigánykriminalitással foglalkozni értelmetlen lenne. Az életmód az — vagyis a lakókörnyezet, a lakásviszonyok, az egészségügyi helyzet, a családi struktúra, a kulturális-képzettségi viszonyok és nagymértékben ezekkel összefonódva a munka- és jövedelmi körülmények, valamint ezekkel együtt a hagyományos szokásrendszer és jellegzetes magatartásminták —, amelynek alapján cigányságunk beilleszkedési fokát felmérve, a gyakorlati szempontból is oly fontos csoportosításukat, lényegében rétegződésüket elvégezhetjük, illetve megítélhetjük.

A cigánybűnözést, mint társadalmi tömegjelenséget szemlélve, kétségtelen, hogy a cigánylakosság életmódja alapján elmaradottságának mértékében vesz részt a bűnözésben. Ősi életmódjukon felépülő, a szocialista életviszonyokkal ellentétes szokásaik ma is hatnak, s élőek az ezeken alapuló olyan saját belső normarendszerük, mint az erő, a bátorság fitogtatása, a bosszú szinte kiirthatatlan „hagyománya", a csalafinta ügyeskedés, vagy éppen a nem cigánytól való lopás magától értetődősége.[4]

A hagyományos környezetben, telepen vagy cigánysoron élők számára — s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni — saját csoportjuk erkölcsi normáinak, viselkedési sztereotípiáinak követése, bármennyire ellentétesek is ezek az össztársadalmi alapnormákkal, természetes és helyes, legalábbis addig, amíg más környezetbe nem ke-

[1] *Vekerdi József—Mészáros* György: A cigányság a felemelkedés útján. Hazafias Népfront Országos Tanácsa, 1978. 21—28. old.

[2] *Tomka* Miklós: A magyarországi cigánylakosság társadalmi beilleszkedéséről. Belügyi Szemle, 1970. 1. sz. 48. old.

[3] Konzultáció a cigányság társadalmi beilleszkedéséről és bűnözéséről. Belügyi Szemle, 1973. 11. sz. 39. old.

[4] *Lakatos* Menyhért: Füstös képek. Bp. 1975. Magvető, 130., 180., 271. és 345. old.

rülnek. Így a személyiség aszociális irányba való fejlődése nem egyéni kisiklás, hanem annak a mikrokörnyezeti hatásnak az eredménye, melyet ma még nyugodtan nevezhetünk szubkultúrának vagy kontrakultúrának. Ebben a környezetben pl. az erőszakos bűncselekmények miatti felelősségre vonás nem szégyen, inkább dicsőség. A cigány bűnelkövető erkölcsi szemlélete teljesen külön világ, a lumpen elemekéhez sem hasonlítható.

Óvakodnunk kell azonban az általánosítástól. Ma már nálunk a cigányszármazású lakosság differenciálódott és ez a folyamat erőteljesen folytatódik. *Az integrálódás foka szerinti hármas felosztás* azt jelenti, hogy cigányságunknak ma mintegy 40%-a beilleszkedettnek tekinthető olyan értelemben, hogy nem telepen, nem cigánysoron laknak, folyamatos munkaviszonyuk van, jövedelmi viszonyaik elérik vagy megközelítik a létminimumot és gondolkodási, valamint viselkedési normáik is átalakulóban vannak. Kétségtelen azonban, hogy az integrálódás szempontjából első nemzedéknél tudati téren teljes beilleszkedésről még nem beszélhetünk, ez csak a következő nemzedékektől várható. Az ugyanis, hogy az ősi cigány életformával felhagytak — a lét és tudat viszonyának dialektikus összefüggései ismeretében — még nem jelenti feltétlenül azt, hogy az életfelfogásuk és normarendjük is integrálódott. Ezt mutatja az az újabban, szerencsére szórványosan észlelt jelenség, hogy a már beilleszkedettnek tekintett cigányok folyamatos munkaviszonyukat megszakítva csatlakoznak üzérkedésekből élő olyan munkakerülő életmódot folytató cigányokhoz, akiknek újkeletű „anyagi sikerei" csábítóan hatnak rájuk.

A második csoportba a beilleszkedőben levőket szokás sorolni, akik még a lakosságtól elkülönülten, telepeken, cigánysorokon laknak, inkább alkalmi munkát végeznek, életformájuk őrzi az ősi szokásokat, életszínvonaluk és egészségügyi, kulturális körülményeik nem érik el még a társadalom peremén élő, hazánkban igen csekély számú „lumpen" rétegéét sem. Ez a réteg sem teljesen egységes, a legprimitívebb, zsúfolt ősi putrik lakóitól a már kiemelkedőben levő, új, de még elkülönülten, a telep szélén épített lakásban élő, visszahúzó és előrelökő hatások alatt állókból áll. Ez utóbbiak beszámításával a második csoportba sorolható népességréteg az elsőnél valamivel nagyobbra becsülhető.

A legkisebb — 30—40 ezer embert magába foglaló — rétegbe a be nem illeszkedettek tartoznak, azok a félig letelepedett és vándorló cigányok, akik lehetőleg még alkalmi munkát sem vállalnak, lakóhelyüket gyakran változtatják, növelve a megyék és települések közötti migrációt és nehezítve a cigányság pontosabb demográfiai képének megrajzolását. Ez a réteg az, amely a felszabadulás óta alig változtatott életfelfogásán és életmódján, még annyira sem, mint a legelmaradottabb telepek lakói. Élik sajátos létformájukat, majdnem függetlenül az idők változásától, legfeljebb bűnözőik némelyike „modernizálódott" elkövetési formáiban (pl. mozgó bűnözés). Ezek passzív szemlélői, vagy éppen gátlói a többiek beilleszkedésének, pl. azzal, hogy már letelepült rokonaik, vagy csak azonos törzsbeli ismerőseik putrijaiba vagy éppen új lakásaiba költöznek és konzerválják náluk az ősi életformát, rontják anyagi helyzetüket és integrálódási esélyeiket. Ebből a csoportból, valamint a hozzájuk csapódó elamaradott telepi cigányokból kerülnek ki a cigánykriminalitásban legaktívabb szerepet betöltő, veszélyes bűnözőként nyilvántartott cigányok, akik olyasféle jelenséget képeznek — természetesen más társadalmi tartalommal és csekélyebb súllyal —, mint egyes tőkésországok bűnözőinek ún. „kemény magja", akik annál elszántabbak és agresszívebbek lesznek, minél inkább halad a cigányság többsége a társadalmi beilleszkedés útján.

A 70-es évek végén az ország cigánylakosságának mintegy 25—30%-a élt még *telepeken*, bár a vonatkozó MSZMP és minisztertanácsi határozatok korábban, 1980-ra a telepek teljes felszámolását irányozták elő. A felszámolás nehézségei igen sokrétűek, s dacára az erre irányuló erőfeszítéseknek, sok helyen a telepen élők száma növekszik, ahelyett, hogy csökkenne, s így a telep „naponta újratermeli saját nyomorát", ahogyan ezt az MSZMP Központi Bizottságának 1974. évi határozata megfogalmazza. Sajnos, ma is igaz — mivel ezt az 1978—1980. évek megyei beszámolói is alátámasztják —, s témánk szempontjából különösen jelentős, hogy a szociálisan meg nem felelő körülmények között élő telepi cigányok „kívül rekednek a társadalmi felemelkedésen". Ezekben a családokban magas a születések száma, rosszak az egészségügyi körülmények és sok az analfabéta. A negatív irányú cigányhagyományokkal együttesen ez szinte érthetővé teszi, hogy „e réteg tagjai gyakran vétenek az állam írott és a társadalom íratlan törvényei ellen". A telepek felszámolását nehezíti, hogy a putrikban élő két-három generáció közül — a többiek új lakásba távozása után is — egy generáció rendszerint ott marad, s az is, hogy „a cigány építtetők olykor egy idő múlva jogtalanul eladják házukat és visszaköltöznek a telepre. Sokan vannak, akik nem vállalnak munkát, hogy ne kelljen teljesíteni az építkezéssel járó kötelezettségeket."[5]

A telepeken élő cigánylakosságunk száma azért nem állapítható meg pontosan — eltekintve a bevezetőben említett általános népszámlálási nehézségektől —, mert részben ez a szám állandó változásban van, hol csökken, hol meg átmenetileg növekszik, részben pedig nem teljesen egységes a számlálási gyakorlat abban, hogy a telepek szélén, elkülönülten épült új há-

[5] MSZMP Határozatok és Dokumentumok: 1971—1975. Bp. 1979. Kossuth Könyvkiadó, 780—796. old.

zakban lakók telepieknek számítanak-e. (Ma már általánosan elfogadott, hogy az elkülönült építkezés helytelen, mert bár az élet- és egészségügyi körülményeket javítja, de az elkülönülés fenntartásával nehezíti az integrációt.) Ezért óvatosan azt mondhatjuk, hogy a 70-es évek végén mintegy 80—100 ezer cigány lakosunk élt telepeken, mely negyede-harmada teljes népességüknek. Abban a vonatkozásban, hogy egy megye cigánylakosságának hány százaléka él telepi viszonyok között, igen nagyok a különbségek, az arány 10-től 47%-ig terjed.

A telepi életmódnak még az onnan kiemelkedett cigányságra és az egész cigányproblémára is negatív, múltat rögzítő hatása van. Sajnos, még ma is van valóságmagva Lakatos Menyhért szavainak: „itt minden a múltté, még az is, ami ezután születik".[6] A rengeteg pénzáldozat és erőfeszítés ellenére a telepek nagy része ma is túlzsúfolt, egyhelyiséges putrikból áll, lakóinak többsége a földpadlón fekszik, nélkülözi a higiénés minimumot. A putrik közti térségeket sok helyütt arasznyi szemétréteg borítja, lakóik a hatóságok szemételtakarító munkáját a helyi beszámolók szerint teljes passzivitással szemlélik. Így azután érthető, hogy a telepek valóságos fertőzési gócok, a putrikban lakók egészségügyi és szociális helyzetének javítása rendkívül nehéz, szinte lehetetlen. A telepiek zöme elégtelenül táplálkozik, krónikusan beteg, nehezen gyógyul, sok közöttük a munkaképtelen és eltartott. A 10—12 m^2 alapterületű putrikban nem ritkán 10—15 személy lakik, egyes telepeken az emberek 50%-a élősdiekkel fertőzött. A közelmúltban még az is előfordult, hogy az egészségügyi szerveknek állati hulla emberi táplálkozásra való felhasználása miatt kellett szabálysértési eljárást indítaniuk. A telepeken igen sok az alkoholista, az átlagosnál jóval gyakoribbak a különböző fertőző betegségek, a tüdő, szív és érrendszeri megbetegedések, a vérszegénység, és még a ma már szinte megszűnt angolkór is előfordul. A csecsemőhalandóság az állandó javulás ellenére közel kétszerese a szokásosnak. A kisgyermekek alultápláltsága, az, hogy a szoptatás után sem elég vitamint, sem elég fehérjét nem kapnak, de még korábban: a terhesek italozása, gyenge táplálkozása stb. odahat, hogy az újszülöttek zöme kisebb-nagyobb károsodással jön a világra, s ez jelentős szereppel bír intellektuális fejlődésük elmaradásában, iskolaérettségi koruk kitolódásában — egyes megyéinkben az iskolaéretlenség miatt felmentettek 75%-a cigány —, melyet sokan, teljesen alaptalanul, még ma is faji tényezőkkel magyaráznak.

A telepeken élő — a csoportosítás szerint „beilleszkedőben levőknek" tekintett — réteg integrálódási folyamata igen lassú. A középkorú és idősebb korosztály ősei életmódját igyekszik folytatni, s ezt a viselkedésmintát örökíti tovább. Általában a máról-holnapra szemlélete uralkodik. Így azután életvitelükben, magatartási normáikban nem sok a változás. Itt konzerválódnak igazán a régi szokások és hagyományok: a serdülőkori életközösségek, 14—15 éves lányok szülése, a vérbosszú, a bandába verődés, nők és serdülőkorúak italozása, a társadalomellenes irányban ható csoportkohézió.

Bár a hagyományos telepi élet bomlása kétségtelenül már jó 10—15 éve erőteljesen megindult, de sokan a telepiek közül jól érzik magukat e zárt közösségben és nem is törekednek változásra. Ez egyik oka a telepfelszámolási folyamat tervezettnél lassúbb ütemének. A helyzetet pedig a maga valóságában kell feltárnunk, helyesen mondja Vekerdi József és Mészáros György: „attól, hogy becsukjuk a szemünket, a putrik még állnak és a telepeken tovább rombol az öntudatlan lelki és testi nyomor".[7]

Bár a vonatkozó határozatok szerint 1979 végéig az összes cigánytelepet fel kellett volna számolni, a 70-es évek végéig a telepeknek majdnem a fele megmaradt. Az 1974. évi párthatározatban említett generációs probléma növekedni látszik, egyre több a családból visszamaradó olyan idős és egyedülálló, segélyből élő, aki a szervezett lakásépítési akcióba nem vonható be. A többiek nagy része, azok is, akik igénylik már a korszerűbb környezetet, úgy fogják fel, hogy „az államnak kötelessége a lakás biztosítása", s gyakran a gyermekeikre hivatkozással igen agresszíven követelik, saját erőfeszítés nélkül, a társadalom segítségét. Az agresszivitásra példa, hogy egyes vidéki városokban, így Szegeden, Miskolcon az önkényes lakásfoglalók 90%-a cigány.

Nem problémamentes a telepről való kiköltözés utáni lakáshelyzet sem. Amennyiben a községek szélén, egy tömbben épültek számukra az új lakhelyek, gyakran az történt, hogy egy összefüggő cigánytelep helyett 2—3 „mini telep" alakult ki. Az új lakásokban zsúfoltságot idézett elő a bejelentkezés nélkül beköltöző rokonok, kóborló ismerősök nagy száma, rövidesen beállt a lakások állagromlása, tisztátalansága, a régi putrihoz való hasonlóvá válása. Állandó gond az új lakásba költözöttek szociális utógondozása is. Bár világossá vált, hogy az ilyen megoldás minden szempontból helytelen, kétségtelen, hogy a cigányság jó része a telepekről szívesebben távozik, ha csoportosan telepítik őket, s az is, hogy az egyes családok elszórt letelepedését — főleg a falvakban — nehezíti a nem cigány környezet ellenállása. Ugyanakkor az előítéletek leszerelése is nehéz kérdés, mivel a nem cigány környezet nem minden alap nélkül tart attól, hogy a szomszédságába került, esetleg kifogástalanul viselkedő és rokonszenves cigánycsalád integrálódási folyamatát és a szomszédok nyugalmát, bármikor

[6] *Lengyel* Menyhért: i. m. 262. old.

[7] *Vekerdi—Mészáros:* i. m. 31. old.

megzavarhatja néhány, ezekre „rákoltöző" telepi vagy kóbor rokon . . .

Ezeknek a kérdéseknek részletes elemzése nem feladatunk, de az igen, hogy jelezzük, az alapvető szociális problémák a legszorosabb kapcsolatban vannak azokkal a társadalmilag releváns következményekkel, melyek a cigánybűnözést nagymértékben meghatározzák. Itt valóban minden dialektikusan összefügg és visszahat. A születések száma a telepeken a legnagyobb, s ez újratermeli az itteni viszonyokat, hiszen a mai telepi serdülők holnap már családot alapítanak. A visszaható hatás pedig akadályozza az iskoláztatást és az egészségügyi helyzet normalizálását, ez károsan befolyásolja a munkavállalást, a folyamatos munka hiánya pedig az életszínvonal emelését és az össztársadalmi normák elsajátítását, ezek viszont a bűnözés irányába hatnak, de a telep önmagában is melegágya a bűnözésnek. Áttekinthetetlenségük, az állandó népességmozgás kedvez mind a mozgó bűnözésnek, mind a bűnözők elrejtőzésének. Utóbbit az is támogatja, hogy a kriminalitásra is vonatkozó összetartásuk a telepeken a legerősebb.

Nagyon fontos a bűnözővé válás folyamatában, hogy a felnövekvő cigánygyermek a telepen szinte kizárólag olyan màgatartás-mintákat sajátít el, melyek a makrotársadalom viszonyai között — melybe a későbbiekben neki már feltétlenül bele kell majd illeszkednie — szinte mind deviánsnak minősülnek, így valószínű, hogy az életben beilleszkedési zavarokkal indul.

A szocializálódási folyamat negatívumai mélyen gyökereznek a *cigánycsalád* hagyományos struktúrájában, mely bizonyos fokig még kihat a telepről kiköltözött cigányokra is.

Az 1974. évi MSZMP határozat is döntőnek érezte a családi viszonyokat, megállapítva, hogy „a cigányszülők egy része az egymás után születő gyermekek után járó gyermekgondozási segélyre építik létüket. Ugyanakkor a nagyszámú gyermek nevelésének, gondozásának, eltartásának nem képesek eleget tenni".[8] Ez jellegzetesen a telepi életre vonatkozik.

A telep ma is a nagycsalád-rendszer konglomerátuma, gyakran nemcsak három nemzedék él együtt, de az sem ritka, hogy a testvérek családostól egy putriban élnek. Erre az anyagi szükségen kívül az is készteti őket, hogy ma is a telepi és kóbor-félkóbor cigányságban fennmaradt törzsi szervezet alapja változatlanul az ősközösségi nagycsaládi forma.[9]

Ez az egyik oka annak, hogy családi viszonyaik szinte „követhetetlenek", olyan kuszák. Ehhez hozzájárul az is, hogy a polgári házasságkötést igen gyakran mellőzik, a váltakozó partnerekkel való élettársi kapcsolat miatt a gyermekek helyzete nagyrészt tisztázatlan. A serdülőkori élettársi kapcsolat szinte általános, a 15 éves kor körüli anyák gyermekei között nagymérvű a koraszülések száma. A fiatalkori utódnemzés természetesen azt eredményezi, hogy a generációváltás a cigányoknál a szokásosnál jóval gyorsabb, de egyéb tényezők — alkoholizmus, bűnözés, munkakerülés — mellett abban is része van, hogy jelenleg hazánkban minden negyedik állami gondozott cigánygyermek, egyes megyékben viszont már kétharmaduk az.

Pontosan felmérni természetszerűen nem tudjuk, de a kérdés gyakorlati ismerői szerint a telepi cigányoknál egyáltalán nem ritka az inceszt kapcsolat sem, ennek minden egészségügyi, morális következményével.

Jellegzetessége családi életüknek — s erről a nők kriminalitásánál még szólunk — a nő ellentmondásos helyzete is. Bár a pénzkezelés, a családról való teljes gondoskodás — az anyagiak megszerzése is — még ma is a cigányasszony feladata, s a családi döntéseket hagyományosan ő hozza, ennek ellenére lebecsülik, a leánygyermek „értéke" még mindig csekélyebb, sorsa azonban jóval nehezebb.

A cigánypopuláció átlagos családnagysága a 70-es évek második felében 4,6, de a megyék egy részében 5 felett van.

A testi-lelki fejlődésre káros hagyományos cigány családi helyzet hatása tovább gyűrűzik és nagymértékben meghatározza cigányságunk még nem integrálódott részének kulturális helyzetét is.

A telepi cigánygyermekek szinte kivétel nélkül veszélyeztetettnek tekintendők. Az egészségügyi és morális oldal mellett az is lényeges, hogy a telepeken a cigánygyermekek 90%-ánál az otthon tanulás legalapvetőbb feltételei sem biztosítottak. Helyük nincs, ahol írni, tanulni tudnak, sőt nem is vihetik haza az iskolai felszerelést, mert kisebb testvérei szétténik. A könyv, a tanulás „idegen test" a telepen, de a telepet nem régen elhagyott, elkülönült cigánykörnyezetben is. A cigány iskolásgyermekekről szóló megyei beszámolók megdöbbentőek. Hiába jelentheti a legtöbb megye, hogy a beiskolázás 90% körüli, ha a cigánytanulóknak kb. fele az általános iskola 3—5 osztálya között kimarad, évvesztessé, majd „túlkorossá" válik, a 6. osztályba sok megyében már csak 30—40%-uk jut el. Az a legjellemzőbb kép, hogy néhány évig járnak ugyan iskolába, de lényegében analfabéták maradnak, csak a nevüket tudják leírni.

Így alakul ki a cigány serdülőkből egy olyan réteg, mely se nem tanul, se nem dolgozik, „cselekvésfeszültségét" csellengő antiszociális csoportokba verődve vezeti le.

„A cigánytanulók több mint fele él még mindig hátrányos, illetve veszélyeztetett körülmények között. Ez elsősorban a szülők alkoholizmusára, a környezet erkölcstelen életmódjára és esetenként a gyermekek biológiai fejlődéséhez szükséges alapvető feltételek hiányára ve-

[8] MSZMP Határozatok és Dokumentumok: 1971—1975. 786. old.

[9] *Vekerdi—Mészáros:* i. m.

zethetők vissza" — mondja a Hatvani Városi Tanács 1980. évi elnöki beszámolója, pedig itt már nemcsak telepi gyermekekről van szó. Hajdú-Bihar megye koordinációs szakbizottságának 1979. évi tájékoztatója kiemeli: „... az iskolába lépő cigánygyermekek valóságos idegen világba csöppennek ... A családi környezet elmaradottsága, ingerszegénysége eredményezi, hogy a gyermekek nem tudják magukat kifejezni se magyarul, se cigányul. Pszichológiai vizsgálatok bizonyítják, hogy a cigánygyermekek több évvel visszamaradottak az azonos korú nem cigánygyermekekhez képest, attól függően, hogy a szülők az integráció milyen fokán állnak... az óvodai nevelésben nem részesülő cigánygyermekek olyan szociális, erkölcsi, szellemi, fizikai és nyelvi hátránnyal indulnak, melyet legtöbben életük végéig is képtelenek behozni. Ennek a ‚selejttermelésnek' az összes konzekvenciáját az egész társadalomnak kell viselnie".

E konzekvenciák között egyik legjelentősebb a bűnözés, melynek szoros kapcsolata a műveltségi színvonallal — a cigánykérdéstől függetlenül — világszerte bizonyított. Pontos adataink nincsenek arra, hogy jelenleg cigánylakosságunk hány százaléka tekinthető teljesen és hány százalék félig analfabétának. A megyei anyagokból az tűnik ki, hogy a 70-es évek végén a keleti megyékben a cigánylakosság fele gyakorlatilag még analfabéta volt. (A századfordulón a 6 éven felüli cigánylakosságunk 92%-ára becsülték az analfabéták arányát. Az 1971—72-ben az MTA Szociológiai Kutatóintézete által végzett vizsgálat adatai szerint ez az arány 30%.)

Az eddig átgondoltak arra mutatnak, hogy a *műveltségi szint* szorosan fonódik össze az életkörülményekkel, a lakókörnyezet, az egészségügy, a családi struktúra olyan hátrányos hátteret képez, melyet maga az iskolarendszer nem tud kivédeni. Ezért a cigányok alacsony kulturális szintje csak az általános társadalmi felemelkedés, az integrálódás fokozatos előrehaladásával javulhat. Bizonyos fokig pozitív irányba hat az a megfigyelés, hogy sokukban növekszik a modern technika iránti érdeklődés és igény, ez pedig ébresztgeti a művelődés iránti igényüket is.

Az alapműveltség, a szakmai képzés hiánya minden fejlett társadalomban — a gazdasági rendtől függetlenül is — szükségszerűen nehezíti a *munkavállalást* és a megfelelő *jövedelmi szint* elérését. Sok más tényező mellett ez egyik fő meghatározója a cigányság foglalkoztatottsági és jövedelmi viszonyainak. A felemelkedés legfontosabb feltétele, a beilleszkedés alapja a folyamatos munka. Ezen a téren a 70-es évek második felében számottevő előrehaladás tapasztalható.

Az MSZMP 1974. évi határozata az előrehaladással párhuzamosan kiéleződő problémákról beszélve arról szól, hogy a keresőképes cigányok egyharmada „még mindig nem mozdul a beilleszkedés irányába, nem dolgozik, megtartja régi életformáját, elzárkózva a kedvező hatások elől". Azok között pedig, akik dolgoznak, sok a munkafegyelem ellen vétő, viszont nagyon kevés a szakképzettségre szert tett cigány. Sok feszültség forrása az is, hogy a munkahelyek egy része elzárkózik a cigányok felvétele elől.

Az előző pontokban tárgyalt szociális tényezők, valamint a nem cigány környezetben meglevő előítéletek még ma is, mint egymásra visszaható ördögi körök, lassítják a társadalmi munkamegosztásba való illeszkedésük ütemét. Nagy többségüket alacsony iskolai végzettsége, félanalfabétizmusa főleg olyan nehéz testi munkára teszi csak alkalmassá, melyet rendszerint rossz fizikai kondíciójuk miatt nem, vagy csak nehezen tudnak ellátni, és nem is szívesen vállalnak. Évezredes szokásaik a mindennapos, rendszeres, fegyelmezett keretek között végzendő munka ellenében hatnak. Sokan még mindig olyan hagyományos munkából próbálnak megélni, amire már nincs társadalmi igény: vándorkisipar, vályogvetés, teknővájás stb., vagy éppen a hagyományos foglalatosságokkal álcázzák munkakerülésüket. Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy rendszeres munkába való elhelyezkedésük után nem kis hányaduk fegyelmezetlen, igazolatlanul mulaszt, sokat van betegállományban, munkahelyét sűrűn változtatja. Nem ritka, hogy csak a táppénzhez szükséges idő ledolgozására törekszenek, azután kilépnek. Ez viszont azt eredményezi, hogy sok helyen bizalmatlanok az új cigány munkavállalóval szemben, és főleg a másokkal be nem tölthető állásokat ajánlják fel nekik. Munkavállalási lehetőségeik viszonylag az iparosodott, illetve erősen iparosodó területeken a legjobbak, különösen az építőiparban dolgoznak sokan, országosan a cigánykeresők 30%-a itt helyezkedett el, míg az össznépességben ez az arány mindössze 7—8%. Az ipar más ágaiban a technológiai fegyelem erősebb, és már bizonyos alapműveltséget feltételez. Mezőgazdasági területeken nehezíti munkába vonásukat — saját, a mezőgazdasági munkáról való, állítólag csökkenő idegenkedésükön felül — a faluhelyen erősebb előítéletesség, az, hogy a termelőszövetkezetek ma is idegenkednek alkalmazásuktól, és legfeljebb idénymunkára veszik fel őket. Így azután érthető, hogy — becsült adatok szerint — az állandó munkaviszonyban álló cigányok 75%-a az iparban és csak 10—15%-a a mezőgazdaságban dolgozik. (Ez az arány az össznépességben viszont 1980-ban 42,3%, illetve 18,5%.) Képzetlenségük miatt érthető, hogy az iparban dolgozóknak is csak mintegy egynegyede betanított, illetve szakmunkás, de az utóbbiak száma elenyésző.

A munkába lépő új cigány-munkavállaló átlagos típusa tehát a többieknél gyengébb fizikai adottságokkal, képzetlenül, saját szokás-

rendje ellenére, kisebbségi érzésekkel és gyanakvással eltelve, kölcsönös előítéletek légkörében kezd dolgozni. A munkahelytől és az egyéntől függően azután vagy megindul a beilleszkedés útján, vagy csak addig és annyi munkát vállal, amennyi éppen a létfenntartásához kell, de nem akarja „lekötni magát". Sokukban még ma is él a vándorlás, helyváltoztatás hajlandósága, erre mutat az a viszonylag új és nem is szórványos jelenség, melynek a mozgó bűnözésben van különös jelentősége, miszerint ha pár évi munkaviszony és tanulás után sikerül megszerezniük a jogosítványt, kilépnek az állandó munkából, használt járművet vesznek és azzal barangolnak az országban. Egyébként is, ha akad jól fizető alkalmi munka, ma is sok cigány hajlamos arra, hogy állandó munkaviszonyát feladja.

Ezek ellenére a megyei tanácsok és koordinációs bizottságok jelentései a munkavállalás területén a 70-es évek folyamán folyamatos fejlődésről számolnak be. A megyék többségében a munkaképes cigánylakosság 60—70%-a állandó munkaviszonyban áll oly módon, hogy a munkaképes korú férfiaknak 80—85, a munkaképes korú nőknek pedig 25—40%-a rendelkezik állandó munkahellyel.

Nőknél nincs az évtized során számottevő változás. Az MTA Szociológiai Intézetének felmérése szerint 1971-ben a 15—55 éves korú cigánynők 35%-a állt munkaviszonyban, míg az országos nem cigány átlag ekkor 60% volt. A nők nagyobb arányú munkavállalásának kétségtelen gátja a sok gyermek, náluk azonban — legalábbis azokon a helyeken, ahol az óvodai elhelyezés biztosított — nagy család esetén is, éppen a gyermekek érdekében, kívánatos a munkába állás ösztönzése, bűnmegelőzési szempontból is. Részben azért, mert mint tudjuk, a hagyományos életet élő cigányságnál ma is a nő feladata a család létfenntartása, ennek nehézségei (pl. a férj, élettárs elissza a családi pótlékot, segélyt) esetén fennál a veszély a cigányasszony részéről a bűnözés útján való „jövedelemkiegészítésre". Másfelől, ha az anya dolgozik és gyermekeit gyermekintézményekben helyezi el, ez kedvezően hat vissza a családi környezetre, még a hagyományos telepi viszonyok közt is. „A munkahely rendjét elsajátító asszonyok megtanulnak otthon is rendet tartani", növekszik a család jövedelme és igényszintje, törekvése a telepi környezetből való kiszakadásra.[10]

Egyelőre azonban a cigánynők döntő többsége nem folytat kereső tevékenységet, illetve bizonytalan alkalmi munkákból, félig vagy teljesen illegális jövedelemforrásokból próbálja családját ellátni. Így a cigányságnál a 100 keresőre jutó eltartottak száma háromszorosa a nem cigány népességnél mért mutatónak.

Csekély jövedelmüket tehát több főre kell beosztani, illetve kellene, de éppen a leggyengébben kereső, legképzetlenebb réteg erre nem képes. Több olyan megyei beszámolót olvashatunk, mely szerint igen gyakori jelenség, hogy a bérfizetés utáni első útja a családfenntartónak az italboltba vezet (nem ritka egyébként a cigánynők, sőt a serdülők italozása sem), ahol a rokonoknak, ismerősöknek is fizet, így a kereset jelentős részét már a fizetés napján elkölti. Mivel egy családból rendszerint csak egy fő vállal állandó munkát, s mivel az is gyakori szokásuk, hogy pénzhez jutás után élelem mellett mindenféle felesleges dolgot is összevásárolnak, a hó második felében már valóban inségbe kerülnek, segélyért jelentkeznek, és hangoztatják, hogy a mai társadalomnak kötelessége gondoskodni róluk.

A beilleszkedettnek tekinthető, hosszabb időn át rendszeresen dolgozó nem cigány környezetben élő munkások a többi munkáshoz hasonló jövedelmi szinten állnak, életszínvonaluk mégis alacsonyabb, részben mert nagyobb az eltartottak száma, részben mert az ésszerű gazdálkodás begyakorlásához még nem volt elég idejük.

Az előzőekben a cigányság életmódjának csak azokat a tényezőit foglaltuk össze, melyek megítélésünk szerint a bűnelkövetés szempontjából relevánsak, s melyeknek rövid áttekintése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a cigánybűnözés sajátosságait megérthessük.

Raskó Gabriella

[10] *Vekerdi—Mészáros:* i. m. 32. old.

Általános szerződési feltételek – kolliziós jogi problémák

I.

Általános kérdések

1. Napjainkban világszerte tanúi lehetünk az általános szerződési feltételek „különjoga" kibontakozásának. Ennek alapja az a felismerés, hogy a szabványszerződések specifikus problémáinak adekvát megoldására a kötelmi jog hagyományos tételei kevéssé alkalmasak. A jogelvek képződése csaknem mindenütt a jogalkalmazási gyakorlatban indult meg. Ennek eredményei egyre inkább tükröződnek az elmúlt két évtized jogalkotásában: a témánkkal kapcsolatos speciális rendelkezéseket egyes országokban a polgári jogi kódexekbe vették fel, másutt viszont átfogó, külön törvények kerültek kiadásra. Az alkalmazott megoldások ez idő sze-

rint meglehetősen eltérőek, egységes felfogásról aligha lehet beszélni.[1] Egy azonban bizonyosnak látszik: a szabványszerződésekre vonatkozó joganyag az egyes jogrendszerekben egyre markánsabban elkülönül a kötelmi jog tradícionális szabályaitól. Korántsem véletlen, hogy egyes burzsoá szakírók máris az általános szerződési feltételek jogának *önálló jogterületté válásáról beszélnek.*[2]

Témánkat tekintve két, egymással rendszerint összefüggő probléma igényel sajátos jogi rendezést: *a szerződéskötés technikájának átalakulása és az egyoldalú érdekérvényesítés.* Ezek súlya, jelentősége természetesen eltérő lehet, elsősorban azon az alapon, hogy az általános szerződési feltételek szerint létrejött szerződés *kereskedelmi,* avagy *fogyasztói* jellegű-e.[3]

Az, hogy a termelő, vagy a forgalmazó — a szerződéskötést egyszerűsítendő — a hasonló jellegű jogviszonyaira nézve valamennyi szerződéses kapcsolatában egységes, előre megállapított tartalmú feltételeket alkalmaz, a tömegtermelés körülményei között *szükségszerű.* Ennek az a következménye, hogy a szerződő partner *nem vesz részt a szerződés tartalmának kialakításában,* többnyire csak a szerződés megkötése, vagy meg nem kötése között választhat. Ez a körülmény a jórészt kiegyensúlyozott piaci viszonyok között létrejövő kereskedelmi szerződésekben a *szerződéskötési folyamat részletes szabályozását* indokolja: el kell dönteni, hogy melyek az általános feltételek szerződéstartalommá válásának minimális feltételei, illetve ha mindkét fél saját általános feltételeire hivatkozik, a jogviszony milyen tartalommal jön létre. A fogyasztói ügyletekben azonban aligha lehet technikai jellegű szabályokkal megelégedni. E körben ugyanis külön problémaként jelentkezik, hogy a laikus fogyasztók a szolgáltató vállalatok szakértő apparátusa által elkészített, gyakran terjedelmes és bonyolult szövegezésű szabványosított szerződési feltételeket nemigen olvassák el, vagy nem értik meg, s tájékozatlanságuk folytán hátrányba kerülnek. Ezen a területen tehát a szabályozásban *érdekvédelmi szempontokat* is figyelembe kell venni.

A szabványosított szerződési feltételek által megvalósuló egyoldalú érdekérvényesítés *az áruforgalom alanyai pozicionális egyenlőségének elenyészésével* függ össze, amelynek oka a világszerte kibontakozó koncentrációs folyamat, illetve a fokozott mértékű munkamegosztás. A piacuraló helyzetben, illetve gazdasági erőfölényben levő szerződő fél szinte tetszése szerint *„kiszerződhet"* a normális üzleti kockázatból, *diktálhatja* a diszpozitív jogtól partnere hátrányára számottevően eltérő feltételeit. A jogi szabályozás — elsősorban a fogyasztói szférában, de a kereskedelmi ügyletekben is — e nemkívánatos jelenségekkel szemben fel kell lépjen: ennek tipikus módszere *a kogens rendelkezések arányának növelése, illetve a szerződés tartalmi kritériumainak előírása, valamint az ezekre felépülő bírói szerződéskontroll.*[4]

2. Az általános szerződési feltételek alkalmazása nemzetközi viszonylatban is a szerződéskötés tipikus módszerévé vált. „Prima facie" várható ezért, hogy a fentiekben vázolt problémák a külföldi elemet tartalmazó szerződési kapcsolatokban is megjelennek, illetve, hogy ezek megoldására a nemzetközi magánjogban és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogában ugyancsak *sajátos jogi eszközöket alkalmaznak.* Óvatosan kell azonban bánni belföldi érdekhelyzeteknek a külgazdasági viszonyokra való adaptálásával. Az eltérő közeg nemcsak *eltérő megközelítést* igényelhet, de a lényegileg hasonló problematikát — s nyilván annak megoldását — is *deformálhatja.* Célszerűnek látszik ezért a témával kapcsolatban néhány korlátozó megjegyzést tenni.

Az általános szerződési feltételekre vonatkozó belső jogi szabályozás láthatólag jórészt az egyoldalú kikötések és az *egyenlőtlen szerződési helyzetek joga.* Ilyen szituációk természetesen a nemzetközi szerződésekben is előfordulnak, jelentőségük azonban kevésbé számottevő, körük *szűkebb.*

a) A nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban legnagyobb jelentőséggel bíró szerződésminták — így mindenekelőtt az INCOTERMS és az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által kialakított általános feltételek — *nem egyoldalúan megállapított kizárólag a termelők és forgalmazók érdekeit tükröző dokumentumok,* alkalmazásuk a „gyengébb" szerződő felek részére is előnyös; a nemzetközi jogegységesítés szempontjából ugyancsak kiemelkedő szerepet játszanak. Részletesebb tárgyalásukat ezért e tanulmány keretei között mellőzhetőnek vélem.[5]

[1] A tőkésországokban alkalmazott jogi megoldásokhoz ld. pl. *Hippel,* E.: Der Schutz des Verbrauchers vor unlauteren Allgemeinen Geschäftsbedingungen in den EEG-Staaten. 41 Rabelsz (1977) 237—280. old. és *Eörsi* Gyula: Összehasonlító polgári jog. Bp. 1975, 232—243. old. A szocialista országok szabályozását ld. *bolgár* kötelmi törvény (1950) 16. §, *lengyel* ptk. (1964) 384—385. cikkek, *NDK* ZGB (1975) 46. §, módosított *magyar* Ptk. (1977) 209. §, *jugoszláv* kötelmi törvény (1978) 142—143. §.

[2] Vö. *Ehrenzweig,* A. A.: A Treatise on the Conflict of Laws, St. Paul (Minn.), 1962. 454. old., *Wilson,* N. S.: Freedom of Contract and Adhesion Contracts. 14 I. C. L. Q. (1965) 178. old., *Bernitz,* U.: Consumer Protection and Standard Contracts. 17 Scand. St. L. (1973) 17. old. Ld. még *Eörsi:* i. m. 233. és 242. old.

[3] A problematika eltéréseihez részletesen ld. *Takáts* Péter: Az általános szerződési feltételekre vonatkozó jogi szabályozás hatályáról. JK. 1981. 2. 3. és 4. pontok.

[4] Ld. bővebben a hazai irodalomban *Harmathy* Attila: Változások a szerződések burzsoá elméletében. ÁJ. 1974. 4. 585. sköv. old., *Vékás* Lajos: A szerződési rendszer fejlődési csomópontjai. Bp. 1977. 95—99. old. és *Takáts* Péter: A szerződés „igazságosságának" kérdései a jogösszehasonlítás tükrében. JK. 1978. 11. 655—661. old.

[5] Az általános feltételeknek a jogegyesítés területén betöltött szerepéhez a hazai irodalomban ld. *Szász* Iván: A KGST Általános Szállítási Feltételek. Bp. 1974. 39—40. és 58—62 old. A KGST iparjogvédelmi mintaszerződéseihez ld. *Lontai* Endre: A licenciaszerződések *alapvető kérdései. Bp., 1978. 65—75. old.*

b) Abban az esetben, ha az adott ügyleti típusra nem állnak rendelkezésre hivatalosan közzétett, „semleges" szerződésminták, vagy klauzula-szerződések, a jogviszony tartalma rendszerint a *materiális szolgáltatás teljesítését vállaló fél általános szerződési feltételei* szerint alakul. Az ilyen nemzetközi szerződések azonban tipikusan *kereskedelmi szerződések,* amelyeket nagyjából hasonló erejű és piaci vállalatok kötnek egymással. Sajátos jogi értékelésre tehát elsősorban a szerződéskötés technikai vonatkozásai szorulnak.

c) Az elmondottakat ki kell egészíteni azzal, hogy a külkereskedelmi szerződések *bizonytalansági faktora* — mind gazdasági, mind jogi szempontból — számottevően meghaladja a belföldiekét. A feleknek ezért jóval *nagyobb önállóságot* kell biztosítani a szerződési feltételek meghatározásában. A standard vállalati kikötések egyben *kalkulációs tényezők,* amelyek révén az üzleti kockázat behatárolható, s lehetőség van a rendelenes jogviszonyfejlődés egyes következményeinek elhárítására: tipikus ezért, hogy az általános feltételekben a termelő, vagy a forgalmazó *kizárja az irányadó jogrendszer szerződésszegési szabályainak alkalmazását,* s — a nem kötelemszerű teljesítése esetére — csak az általa kifejezetten felvállalt szankciók igénybevételére ad módot. A nagyobb szabadság azonban a jogviszony *jogi hátterének* kialakítására is kiterjed: ennek következménye, hogy a tőkés vállalatok szabványosított feltételeiben rendkívül gyakori a *jogkikötés,* valamint a jogviták *választottbíróság,* vagy a *saját fórum* elé való utalása.[6]

Az elmondottaknak megfelelően a külföldi elemet tartalmazó szabványszerződéseknek csak *kisebb hányada* olyan ügylet, amelyben a jellemző szolgáltatást teljesítő fél erősebb gazdasági helyzetben van, nagyobb szakértelemmel rendelkezik, illetve nagyobb érdeke fűződik a szerződési feltételek megállapításához. Ilyenkor a szerződő partner többnyire *magánszemély,* vagy *kisvállalat.*[7] Az itt említett szerződési kör azonban korántsem elhanyagolható. Erre mutat, hogy az uralkodó felfogás szerint *a „gyengébb felet" a kollíziós jog eszközeivel is védelemben kell részesíteni,*[8] sőt egyes irodalmi állásfoglalások a „gyengébb fél védelmét" a nemzetközi magánjog *általános kapcsoló elveként javasolták figyelembe venni.*[9]

A jelen tanulmány arra kíván választ keresni, hogy — a fent jelzett körben — az általános szerződési feltételek kiterjedt alkalmazása mennyiben hatott a külföldi elemet tartalmazó szerződéseket szabályozó joganyagra. *Beszélhetünk-e ezen a területen is a szabványszerződések „különjogáról"? A* standardizált szerződések sajátos megítélésével kapcsolatos tendenciákat mindenekelőtt a *kollíziós* jog modern tőkés fejlődésmenetében törekszem nyomon követni.

II.

Jogválasztás

3. A felek jogszabályválasztó joga a nemzetközi magánjog általánosan elfogadott intézménye. A legtöbb jogrendszer a jogválasztás lehetőségét *korlátlanul* és többnyire *kollíziós jelleggel* biztosítja,[10] ehhez képest kivételesnek tekinthető a felek ez irányú autonómiájának néhány országban tapasztalható megszorítása.[11] Úgy tűnik — szemben a belső jog fejlődésében megfigyelhető ellentétes irránnyal — a kollíziós jogban a tendencia *az autonómia teljes kibontakozása irányában hat.*[12]

A jogszabályválasztó jog széles körű megengedését az irodalom általában azzal támasztja alá, hogy az a nemzetközi kereskedelmi ügyletekben a *jogbiztonságot* szolgálja, illetve, hogy lehetővé teszi a feleknek a szerződés sajátosságainak leginkább *megfelelő* jogrendszer kiválasztását: a szerződés ezáltal a piacon uralkodó szerepet játszó állam joga, vagy a legrészletesebb szabályozást nyújtó jog, esetleg valamely „semleges" jogrendszer uralma alá vonható.[13]

---

[6] Vö. *Schmithoff,* C. M.: The Export Trade, 4th ed. London, 1962. 44. old. és *Bühler,* Th.: Standardverträge und Allgemeine Geschäftsbedingungen unter Kaufleuten, insbesondere im internationalen Handelsverkehr. SJZ 1976. 6. old.

[7] Vö. *Lando,* O.: Private International Law. Contracts (Int. Encycl. Comp. L. Vol. III/24.) Tübingen—Hague—Paris, 1976. 37. old.

[8] Vö. *Ehrenzweig,* A. A.—*Jayme,* E.: Private International Law. Vol. III. Leyden-Dobbs Ferry, 1977. 22. old.

[9] Ld. *Knapp,* Ch.: Essai sur la sauvegarde de l'ordre public et la protection des faibles en droit international privé, in: Mélanges Francois Guisan, Lausanne, 1950. 189. sköv. old. és *Marsch,* R.: Der Favor Negotii im deutschen internationalen Privatrecht, Bielefeld, 1976. 17. old.

[10] Vö. *Lando:* i. m. 33. old. A szocialista országok közül a korlátlan és kollíziós hatályú jogválasztás mellett foglalt állást pl. a *szovjet* Alapok (1961) 126. §-a, a *csehszlovák* 93/1963. sz. törvény 9. §-a, az *NDK* „Rechtsanwendungsgesetz" (1975) 12. §-a és a *magyar* 1979. évi 13. tvr. (Nmj.) 24. §-a. A nemzetközi kollíziós jogi egyezmények közül ugyanilyen megoldást alkalmaz pl. az ingó dolgok nemzetközi adásvételére irányadó jogról szóló 1955. VI. 15.-i *Hágai Egyezmény* 2. cikke, valamint a *Közös Piac* kötelmi jogi kollíziós egyezmény-tervezetének (1972) 2. (1) cikke. Ez utóbbihoz vö. *Lagarde, P.:* Examen de l'avant-projet de convention C.E.E. sur la loi applicable aux obligations contractuelles et non contractuelles, in: Travaux du comité francais de droit international privé (1971—1973), Paris, 1974. 152. old.

[11] Az 1965. évi *lengyel* nemzetközi magánjogi törvény 25. cikk 1. §-a pl. csak olyan külföldi jog választását teszi lehetővé, amellyel a kötelemnek „összefüggése" van. Hasonlóan az USA joga is csak *„substantial connection"* [Rest. 2nd (1971) sec. 332a.], illetve *„reasonable relation"* [UCC. sec. 1—105. (1)] esetén ismeri el a jogkikötéseket. Az amerikai megoldást élesen bírálja *Ehrenzweig* (Treatise i. m. 469. old.).

[12] Vö. *Mádl Ferenc:* Külkereskedelmi monopólium — Nemzetközi magánjog. Bp. 1966. 153. old.

[13] Vö. *Lando:* i. m. 33. old. és *Marsch:* i. m. 52—53. old. A kérdést a magyar kodifikációra tekin-

Amilyen alapos megfontolások állnak azonban a kereskedelmi szerződésekben a jogválasztás mellett, olyan erős érvek hozhatók fel ellene is az egyenlőtlen felek között letrejövő nemzetközi szabványszerződésekben. A „gyengébb fél" részére a jogválasztás szabadsága merőben *fiktív,* hiszen az általános szerződési feltételekben feltüntetett jogkikötéshez *valódi választási lehetőség nélkül csatlakozik.*[14] A szerződő fél jogi helyzetét a jogkikötés rendszerint *hátrányosan érinti,* mivel a kikötött jog nyilván partnerére nézve kedvezőbb (pl. enyhébb felelősséget irányoz elő). Erről azonban — információk hiányában — gyakran meg sem győződhet; a jogkikötés mérlegelésére a szerződéskötés körülményei között, vagy partnere piacuraló helyzetére tekintettel általában nincs reális lehetősége.

Az általános szerződési feltételeket kidolgozó vállalatok gyakran élnek azzal a több ország — így pl. az NSZK, vagy az USA — nemzetközi magánjoga által adott lehetőséggel, hogy a jogválasztás *alternatíve több külföldi jogra is vonatkozhat,* amelyek közül a jogviszonyt végső fokon a legkedvezőbb megoldást kínáló jogrendszer szerint kell elbírálni. *Neuhaus* egy amerikai hajózási vállalat menetjegyének szövegét, mint a standard jogválasztó klauzulákkal való visszaélés tipikus esetét említi: eszerint „a fuvarozó a számára legelőnyösebb törvény védelmét veszi igénybe".[15]

4. A „gyengébb fél" szempontjából azonban nemcsak az általános szerződési feltételekben foglalt kifejezett jogikikötések hátrányosak, hanem az a tőkés gyakorlat is, amely — szemben pl. az 1955. évi Hágai Egyezmény 2. (2) cikkével, vagy általában a szocialista országok álláspontjával[16] — a *hallgatólagos jogválasztás* lehetőségét elismeri. Ilyennek tekinti számos burzsoá nemzetközi magánjog — többek között — a standard feltételekben sűrűn előforduló *fórumkikötéseket:* „qui eligit iudicem, eligit ius".[17]

Figyelemreméltó, hogy a hallgatólagos jogválasztást e tőkés jogrendszerek gyakran a szerződés nyelvéből, a fizetésre előírt pénznemből, vagy az ügyletnek valamely meghatározott belső jogra való felépítéséből is levezetik, aminek egyenesen következménye az a kollíziós tétel, hogy a szabványszerződésekre — kifejezett jogkikötés hiányában — kétség esetén az *általános szerződési feltételeket kidolgozó fél saját jogát kell irányadónak tekinteni.* Ezt a következtetést az irodalom azzal is indokolja, hogy így lehetővé válik a szerződésmintát elkészítő, rendszerint több ország vállalataival kapcsolatban álló cégek valamennyi szerződésének egységes, ugyanazon jogrendszer alapján történő elbírálása. Egyedül *Vischer* utal olyan gyakorlatra, hogy — abban az esetben, ha e tétel alkalmazása a „gyengébb fél" részére indokolatlan hátrányt jelentene — érvényesítésétől eltekintenek.[18]

5. A jogszabály-választó jog vázolt diszfunkciói az egyenlőtlen felek között létrejövő nemzetközi szabványszerződések területén hamar célpontjaivá váltak a jogirodalom filippikáinak és a bírói gyakorlatnak, amely velük szemben a „gyengébb felet" védelemben törekszik részesíteni. E tendenciák alapja az általánosnak tűnő tétel, hogy *a jogválasztó kikötést a szerződés többi pontjától elkülönült, önálló megállapodásként kell értékelni,* viszont az egyes országok nemzetközi magánjoga korántsem egységes abban, hogy annak érvényességét *melyik jogrendszer szabályai szerint kell megítélni.* E vonatkozásban ugyan az 1955. évi Hágai Egyezmény 2. (3) cikke a lex obligationis, tehát a *kikötött jog* alapul vételét rendeli, de ez a szabály láthatólag még az egyezményben részes országok gyakorlatában sem érvényesül töretlenül, mivel a „gyengébb félre" általában kedvezőtlen, s esetenként — pl. ha mindkét szerződő fél saját, eltérő jogkikötést tartalmazó standard feltételére hivatkozik, vagy a címzett az ajánlatra nem nyilatkozik — még a kereskedelmi szerződésekben sem vezet gyakorlatias megoldásra.[19]

A jogválasztó klauzulák elbírálásával kapcsolatos szabályok bizonytalansága széles körű lehetőséget nyújt a kötetlen bírói mérlegelésre, s ennek során *a felek érdekhelyzetének értékelésére.*

A tőkés ítélkezési gyakorlat — a magánautonómia erős gyökerei folytán — az általános szerződési feltételekben szereplő jogkikötéseket *általában érvényesnek ismeri el,* de a választott jogot rendszerint csak akkor alkalmazza, ha a szerződő felek *piaci helyzete, gazdasági ereje hasonló,*[20] vagy a kikötött jog a „gyengébb fél"

---

tettel részletesen megvilágította *Mádl:* Külkereskedelmi monopólium i. m. 151—187. old., *uő.:* Új szakasz a magyar nemzetközi magánjogban? ÁJ, 1968. 2. 291—293. old. és *Karlócai János:* Nemzetközi magánjogunk kodifikálása. JK, 1972. 3. 87—88. old.

[14] Vö. *Lando:* i. m. 41. old., *Ehrenzweig—Jayme:* i. m. 22. old.

[15] Vö. *Neuhaus.* P. H.: Die Grundbegriffe des internationalen Privatrechts. 2. Aufl. Tübingen, 1976. 258. old. 719. jz. Ld. még *Marsch:* i. m. 54. old.

[16] Vö. *Mádl:* Külkereskedelmi monopólium. i. m. 179—180. old.

[17] Ld. pl. a *francia* (Cass. civ. 1964. VII. 1., Rev. crit. d. i.p. 1966, 47. old. és Cour de Paris 1962. X. 26., Rev. crit. d.i.p. 1965, 535. old.), a *svájci* (BGE 88 II. 192; 82 II. 553.) és az NSZK gyakorlatot (BGH 1966. XII. 5. AWD 1967. 108. old.). Az analóg angol és skandináv felfogáshoz vö. *Dicey and Morris: On the Conflict of Laws,* 8th ed. London, 1967. 735—736. old., *Lando:* i. m. 47—48. old. Ld. még *Kegel,* G.: Internationales Privatrecht. 4. Aufl. München, 1977. 292. old.

[18] Vö. *Dicey and Morris:* i. m. 704—707. és 812. old., *Battifol,* H.—*Lagarde,* P.: Droit international privé. 5. éd. Tome II. Paris, 1971. 593. pont, 245. old., *Vischer,* F.: Internationales Privatrecht, Basel—Stuttgart, 1973. 667. old. és *Kegel:* i. m. 292. old.

[19] *Lando:* i. m. 44—45. old.

[20] Az amerikai gyakorlatból vö. Woelfing v. Great-West Life Assurance Co., 285 N.E. 2d 61, 66867 (Ohio 1972), The Bremen v. Zapata Off-Shore Co., 407 U.S. 1 (1972), Scherk v. Alberto Culver Co., 417 U.S. 506 (1974) és Roach v. Hapag-Lloyd, 358 F. Supp.

részére *kedvező*.[21] Ha azonban a szabványszerződés nem egyenlő felek között jön létre, a bíróságok hajlamosak arra, hogy a jogválasztás érvényességének kérdését megkerülve — ún. „rejtett" technikák felhasználásával — a kikötés hatályát *lényegileg elerőtlenítsék:* egy amerikai ügyben pl. a jogkikötést azon az alapon nem vették figyelembe, hogy az feltételes módban került megfogalmazásra,[22] egy nyugatnémet döntés pedig a számlán eszközölt jogválasztás tekintetében a konszenzus hiányát mutatta ki.[23] Ugyancsak figyelemre méltó, hogy az angolszász bírói gyakorlat az egyenlőtlen partnerek szabványszerződéseiben feltüntetett jogkikötésekre a *„favor negotii" elvét nem alkalmazza:* a kétséges érvényűeket nem tekinti érvényesnek, illetve, ha nem egyértelmű, hogy a klauzula melyik jogrendszerre mutat, a bíróság a szerződő félre legkedvezőbb jogot tekinti irányadónak.[24]

A „gyengébb félre" kedvezőbb jog alkalmazásának tendenciája abban is megmutatkozik, hogy egyes bírói döntések a jogkikötést nem a kikötött jog, hanem *a jogviszonyra objektíve irányadó jogrend* — tipikusan a lex loci contractus — szerint ítélték meg, hogy érvénytelenségét megállapíthassák.[25] A szerződő félre ennél is előnyösebb az a megoldás, amely a jogkikötés elbírálását *a címzett személyes jogára alapítja:* így pl. nyugatnémet bíróság angol jogot alkalmazott, hogy az angol vevőt a kikötött német jog szerint hatályos hallgatólagos elfogadás következményeitől megvédje,[26] de amerikai bíróság is a kedvezőbb német jog alapján utasította el az angol nyelvű blankettának az USA jogára vonatkozó kikötését, mivel a német szerződő fél „was totally inconversant in English."[27]

A jogkikötés mellőzésének ugyancsak gyakori eszköze az *„ordre public"*, illetve a *„public policy"*. Ennek alapja az, hogy a fogyasztóvédelem szempontjait alapvető jogpolitikai tételként kezelik. Témánk szempontjából kiemelkedő az ítélkezési gyakorlatból a svéd Market Court egy 1976. évi döntése, amely a távoktatással foglalkozó dán cég általános feltételeiben szereplő, a dán jogra vonatkozó kikötést azon az alapon nem vette figyelembe, hogy az a svéd közrendbe ütközik.[28]

6. A hivatkozott ítéletek — sokszínűségük ellenére — arról tanúskodnak, hogy az egyoldalú, a „gyengébb félre" hátrányos jogkikötéseket a burzsoá államok bírói gyakorlata nemigen részesíti védelemben. Szembetűnő mindenesetre az ezt kifejezésre juttató jogalkalmazói döntések *„rejtett" technikája:* a szerződő fél védelmét a kollíziós jog hagyományos elveiből kiindulva, azokat nem egyszer jelentősen túlfeszítve törekszenek megoldani, így az alkalmazott jogintézmények határai gyakran elmosódnak, *jogbizonytalanság keletkezhet.*

Az említett veszélyt természetesen a burzsoá jogirodalom is jól látja. Ennek eredménye *Ehrenzweig* meglehetősen szélsőséges álláspontja: eszerint a magánautonómiát a nemzetközi magánjogban annak valódi érvényesülési területére, az egyenlő felek ügyleteire kellene szorítani, *a szabványszerződésekben pedig a jogválasztást kifejezetten meg kellene tiltani.*[29] Ezzel a nézettel, amelyről talán nem indokolatlanul jut eszünkbe ama fürdővíz és gyermek, aligha lehet egyetérteni. Korántsem meglepő, hogy szerzőnk radikális felfogását sem a későbbi jogalkotások, sem a bírói gyakorlat nem igazolták. Megfelelőbbnek látszik *Neuhaus* mérsékeltebb álláspontja, aki *az általános szerződési feltételek jogválasztó klauzuláinak szigorú kontrollját* javasolta, anélkül azonban, hogy azokat általános érvénnyel megtiltanák.[30]

Láthatólag ezt az utat választotta néhány tőkésország jogalkotása, illetőleg nemzetközi magánjogi kompilációja is. Az amerikai *Restatement 2nd* (1971) sec. 192—193. pl. a biztosítási szerződésekben, amelyek „par excellence" szabványszerződések, csak igen szűk körben ad lehetőséget a jogválasztásra. E jogviszonyokra általában az a jogrendszer az irányadó, amellyel az ügyletnek legszorosabb a kapcsolata és amely

---

481 (N.D. Calif. 1973) — ez utóbbi három ügy fórumkikötések vonatkozásában. Vö. *Ehrenzweig,* A. A.: Private International Law, Vol. I. (3rd print) Leyden—Dobbs Ferry, 1974. 223—224. old. és *Jayme,* E.: Allgemeine Geschäftsbedingungen und internationales Privatrecht, 142 ZHR (1978) 107. old.

[21] Vö. Pisacane v. Italia Societa per Azioni di Navigazione. 219 F. Supp. 424 (S.D.N.Y. 1963), ahol az olasz jogra vonatkozó, hajójegyen feltüntetett jogkikötést azért ismerték el, mivel így a jegy szövegében szereplő felelősségkorlátozó kikötés a Cod. civ. 2936. cikke folytán érvényteleníthető volt. Vö. *Ehrenzweig—Jayme:* i. m. 22. old.

[22] Pioneer Credit Corp. v. Moreney, 177 A.2d 368 (Vt. 1962). Vö. *Ehrenzweig:* Treatise i. m. 456. old.

[23] BGH 1969. V. 7. WM 1969. 772. old. Vö. *Lando:* i. m. 45. old.

[24] Vö. *Ehrenzweig,* A. A.: Adhesion Contracts in the Conflict of Laws. 53. Col. L.R. (1953) 1072. old. és *Dicey and Morris:* i. m. 708. old.

[25] Mulvihill v. Furness, Whity and Co., 136 F. Supp. 201 (S.D.N.Y. 1955), Caruso v. Italian Line, 184 F. Supp. 862 (S.D.N.Y. 1960) és LG Zweibrücken 1974. III. 5. IPRspr. 1974. 148. sz. Vö. *Ehrenzweig—Jayme:* i. m. 43. old.

[26] LG Mainz 1971. XII. 10. AWD 1972. 298. old. Megjegyzendő, hogy hasonló megoldást tartalmaz a Közös Piac kötelmi jogi kollíziós tervezetének [1972] 2. (4) cikkére vonatkozó 1. alternatíva is, amely szerint a jogkikötés kifejezett elfogadásának esetén annak szerződéstartalommá válását a címzett személyes joga szerint kell elbírálni.

[27] Fricke v. Isbrandtsen Co., 151 F. Supp. 465 (S.D.N.Y. 1957).

[28] Vö. *Ehrenzweig—Jayme:* i. m. 21. old. 13 jz. Analóg amerikai gyakorlat: Toohill v. Cunard S.S. Co., Ltd., 130 F. Supp. 128. (Mass. 1955). Bővebben ld. *Ehrenzweig:* Private i. m. 233. old.

[29] *Ehrenzweig:* Treatise i. m. 457. old. Megjegyzendő, hogy szerzőnk álláspontja utóbb finomodott: későbbi munkájában már csak a jogszabály-választó jog felülvizsgálatát javasolja a szabványszerződések területén (Private i. m. 137. old.).

[30] *Neuhaus:* i. m. 258. old.

a *biztosított részére a legelőnyösebb.* Az osztrák nemzetközi magánjogban ehhez képest az a felfogás érvényesül, hogy a jogszabályválasztó jog nem vezethet a jogviszonyra objektíve irányadó jogrendszernek a „gyengébb fél" védelmét célzó rendelkezései félretételére, kivéve, ha a kikötött jog ezzel egyenértékű oltalmat biztosít. Ebből következik, hogy a szabványszerződések jelentős részében az osztrák jog csak a *diszpozitív jogra vonatkozó, ún. anyagi jogválasztást engedi meg.*[31]

Bővebben is célszerűnek látszik ismertetni az 1976. évi *NSZK* általános üzleti feltételi törvény (AGB—Gesetz) megoldását. Ennek 10. § 8. pontja — a fentebb már jelzett érdekarányosítási tendenciának megfelelően — kimondja, hogy hacsak a jogviszony nem kereskedők között jön létre, vagy a szerződő fél nem közjogi személy, *a szabványszerződésekben érvénytelen a külföldi jog kikötése, amennyiben ahhoz nem fűződik elismerhető érdek.* E rendelkezés célja — a magánautonómia elvének lényegi fenntartásával — a tapasztalatlan fogyasztó védelme. Nagyobb problémát okozhat, hogy a gyakorlat a jogkikötéshez fűződő érdeket meglehetősen formálisan értelmezi, s annak fennállását minden olyan esetben elfogadja, amikor a jogviszonynak *külföldi vonatkozása* van.[32] Az AGB—Gesetz szabályozása ezen legfeljebb annyit szigorított, hogy az elismerhető érdeknek nemcsak a külföldi jog általában való kikötéséhez, hanem *kifejezetten a választott joghoz kell kapcsolódnia.*[33] A jelzett fogyatékosság ellenére az NSZK megoldása feltétlenül *előremutató,* mivel kellően rugalmas elbírálást tesz lehetővé: e vonatkozásban aligha lehet osztani *Jayme* aggályait, aki az idézett rendelkezést azért nem tartja szerencsésnek, mert negatív hatályú, érvénytelen jogválasztás esetén kizárólag a német jog alalmazására vezethet, s ebben a potenciális jogbizonytalanság veszélyét látja — a szabványszerződések rendkívül alapos nyugatnémet szabályozása a szerződő fél részére mindenképpen *előnyösebb* helyzetet teremt.[34]

Úgy tűnik, a jogválasztás területén megfigyelhető tendenciák egy kibontakozóban levő, hosszabb folyamat *kezdeti fejleményei.* Ma még aligha lehet előre látni, hogy a „gyengébb fél" kollíziós jogi védelmének melyik módszere válik utóbb általánosan elfogadottá. A jogbiztonság követelménye mindenesetre az általános szerződési feltételek jogkikötései *specifikus, lehetőleg törvényi szabályozásának szükségességét* támasztja alá, szemben a jelenleg érvényesülő „szabadjogias" jogalkalmazási gyakorlattal.

III.

Szerződéskötés

7. A szabványszerződések és a hagyományos jogi szabályozás közötti ellentmondás talán a szerződéskötés körében a legmélyebb, s valószínűleg ezzel függ össze, hogy az egyes belső jogrendszerek megoldásai e területen meglehetősen nagy szóródást mutatnak. A különbségek további oka, hogy a tőkésországok többségének jogalkotása, illetve bírói gyakorlata jóval liberálisabban kezeli az általános szerződési feltételek szerződéstartalommá válását a kereskedelmi szerződésekben, mint a fogyasztói ügyletekben: a feltételeket alkalmazó vállalat tájékoztatási kötelezettségei enyhébbek, az általános feltételek ismeretét gyakran vélelmezik. Ennek következménye, hogy nem egy burzsoá jogban hatályosnak ismerik el a szabványosított szerződési feltételekre való hivatkozást akkor is, ha az csak az elfogadó nyilatkozatban, a számlán, vagy a kereskedői igazolójegyen történik.[35]

Figyelemre méltó, hogy a szabványszerződések létrejöttére a jelenleg hatályos *nemzetközi anyagi jogi kodifikációk* — így pl. a szerződések és más jogügyletek keletkezéséről szóló egységes skandináv törvény, vagy az 1964. évi hágai egységes törvény a nemzetközi vételi szerződések megkötéséről — *sem tartalmaznak önálló sajátos szabályokat.* Az első lépést ebben az irányban az UNIDROIT 1977-ben vitára bocsátott, széles körű jogösszehasonlításon alapuló egyezménytervezete jelenti (*Draft Uniform Law on the Interpretation of Contracts in general,* arts. 8—11.). Eszerint az egyik fél általános feltételei partnerét akkor kötik, ha a szerződés megkötésekor azok létezéséről tudott, vagy tudnia kellett volna; ha mindkét fél a saját standard feltételére hivatkoznék, a szerződés az utoljára közölt és vissza nem utasított feltétel, kölcsönös visszautasítás esetén a diszpozitív jog szerint jön létre; nem válik azonban a szerződés részévé az a kikötés, amelyre — tartalmánál, formájánál, vagy nyelvezeténél fogva — a másik fél ésszerűen nem számíthatott.[36]

---

[31] Bővebben ld. *Schwind, F.:* Handbuch des Österreichischen Internationalen Privatrechts, Wien—New York, 1975. 293. és 299. old.

[32] Vö. *Dölle,* H.: Internationales Privatrecht. Karlsruhe, 1968. 113. old. és *Kegel:* i. m. 290. old.

[33] Vö. *Löwe—Westphalen—Trinkner:* Kommentar zum Gesetz zur Regelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen. Heidelberg, 1977. Rdnr. 4. ad § 10.8. 260. old.

[34] Vö. *Jayme:* i. m. 117. old. Az AGBG szabályait a magyar irodalomban részletesen ismerteti *Vékás* Lajos (MJ, és KJSZ, 1978. 9. 848—852. old.) és *Takáts* Péter (JK. 1978. 12. 787—790. old.).

[35] Az egyes nemzeti jogok jó áttekintését adja pl. *Nörenberg,* H.: Internationale Verträge und Allgemeine Geschäftsbedingungen, NJW 1978. 1082—1087. old., illetve *Reithmann, Ch.-Martiny,* D.: Internationales Vertragsrecht, 2. Aufl. Köln, 1972. 85. pont, 72—73. old.

[36] Részletesen ld. *Bonell,* M. J.: The UNIDROIT Initiative for the Progressive Codification of International Trade Law, 27 I.C.L.Q. (1978) 413—441. old.

Függetlenül attól, hogy az UNIDROIT-tervezet ismertetett tételei általánosságban jól szintetizálják az egyes országok megoldásait, *a részletekben igen sok a különbség.* A kereskedelmi gyakorlatban emellett nemegyszer figyelmen kívül maradnak a jog előírásai, így aligha lehet csodálkozni azon, hogy a szerződéskötés körül a szabványosított külkereskedelmi szabványosított ügyletekben meglehetősen nagy a *bizonytalanság.*[37] A továbbiakban a téma egyes *kollíziós jogi* vonatkozásairól lesz szó.

8. A nemzetközi magánjogban általánosnak tekintehető az a tétel, hogy *a szerződéskötés szabályait a lex obligationis, a szerződésre irányadó jog határozza meg,* s eszerint kell a konszenzus fennállását, illetve érvényességét is megítélni.[38] Létezett ugyan olyan nézet, amely a távollevők között létrejövő szerződésekben a nyilatkozatokat elkülönítetten a felek személyes joga alapján javasolta elbírálni, de ez — mivel ugyanarra a jogviszonyra több jogrendszer alkalmazásához, s ezáltal bonyolult megoldáshoz vezetett volna — nem talált elfogadásra.[39]

Az általános szerződési feltételek alapján megkötött szerződésekben azonban az említett szabály érvényesülése *nem problémamentes.* A tőkés vállalatok jelentős része ugyanis gyakran nem megfelelő formában hivatkozik általános feltételeire; esetenként egyenesen abból a feltételezésből indulnak ki, hogy partnerüknek azt ismernie kell. A szerződő felet — különösen, ha az ügyletkötés levél- vagy telexváltás útján történik, s korábban e vállalatok között nem álltak fent üzleti kapcsolatok — a lex obligationis alkalmazása hátrányos helyzetbe hozhatja, mivel az irányadó jog (akár kifejezett jogkötés, akár pedig az általános feltételek használata, mint hallgatólagos jogválasztás folytán) rendszerint az „erősebb" partner saját joga, amelynek speciális szabályaival nincs tisztában. Ennek következménye, hogy nemegyszer csak a későbbi bírósági eljárásban derül fény olyan — az általános feltételekben szereplő — jogokra és kötelezettségekre, amelyek létezésére a külföldi fél nem is számított.

Számos példát szolgáltat az említett problémára az NSZK korábbi bírói gyakorlata. Több ítélet pl. a német jogot alapul véve kifejezett hivatkozás nélkül is a szerződés részének tekintette az egységes német fuvarozási feltételeket (ADSp), mivel álláspontja szerint a külföldi félnek *tudnia kellett volna, hogy a német vállalat csak eszerint szerződik,*[40] a BGH 1971. június 18-i döntése szerint pedig a német bank üzletszabályzata a holland bankot is köti, ha egy átutalás kapcsán a német fél ennek létezésére *hivatkozik,* függetlenül attól, hogy annak teljes szövege pusztán az üzlethelyiségben tekinthető meg.[41]

9. A lex obligationis alkalmazása szempontjából a nemzetközi magánjogban különösen a *címzett hallgatásának* kérdése jelent nehezen megoldható problémát a távollevők között létrejövő szabványszerződésekben. Ennek ritkábban előforduló esete az, amikor a standard feltételeket tartalmazó ajánlatra való nyilatkozattételt mulasztja el a szerződő fél: ez a körülmény csak egészen speciális esetben értelmezhető elfogadásként, általában szükséges e minősítéshez a felek korábbi gyakorlata, üzleti kapcsolata. Tipikusabb, hogy az egyik fél csak az elfogadó nyilatkozatban, vagy a múló eszközök útján létrejött szerződés megkötését követően elküldött igazólójegyen, vagy számlán hivatkozik általános feltételeire, partnere viszont ezt az eljárást nem kifogásolja. A szerződő fél említett magatartását az egyes jogrendszerek *eltérően értékelik:* az igazolójegyek kapcsán az NSZK joga, a „factures" tekintetében pedig a francia és a belga jog ilyenkor az általános feltételeket többnyire a jogviszony tartalmának tekinti, míg a svájci, olasz, angol és amerikai felfogás ezzel ellentétes. Jól látható, hogy — mivel a szabványosított feltételekben rendszerint előfordul jogkikötés, illetve azok használata enélkül is hallgatólagos jogválasztásnak minősülhet — a lex obligationis alkalmazása feltétlenül az *általános feltételekkel operáló felet juttatná kedvező helyzetbe,* a szerződő fél eljárását pedig olyan szabályok szerint kellene megítélni, amelyekről aligha van tudomása, így észszerűen a következményekkel sem számolhat.

Az USA gyakorlata a probléma megoldását a „silent party" szempontjából *kedvezőbb jog* alapján kísérelte meg, hogy a standard feltételekben szereplő egyoldalú klauzulákat a jogviszonyból kiszűrhesse.[42] Ezzel szemben az európai jogirodalom egységes kapcsolóelvet javasol: azt, hogy a nyilatkozattétel elmulasztása miként minősül, *a címzett személyes joga* alapján kell

[37] Vö. pl. *Schmitthoff:* i. m. 51—52. old. és *Löwe—Westphalen—Trinkner:* i. m. 67. old.

[38] Vö. *Dicey and Morris:* i. m. 741. old., *Lando:* i. m. 103. old. és *Mayer, P.:* Droit international privé. Paris, 1977. 702. pont, 514. old. A Közös Piac kötelmi jogi kollíziós tervezetének (1972) hasonló megoldást tartalmazó 8. cikkéhez ld. *Lagarde:* i. m. 158. old.

[39] Ld. pl. *Peretyerszkij, I. Sz.—Krilov, Sz. B.:* Lehrbuch des Internationalen Privatrechts. Berlin, 1962. 121. old. E nézet a francia irodalomban meglehetősen erős volt, de a bírói gyakorlat következetesen elutasította: Cass. civ. 1957. VI. 25. Rev. crit. d.i.p. 1957. 680. old. és Trib. gr. inst. Paris 1978. III. 13. Rev. crit. d.i.p. 1979. 415. old.

[40] LG München 1952. VIII. 14. és LG Frankfurt 1955. VI. 24., idézi *Reithmann—Martiny:* i. m. 87. pont, 74. old., valamint OLG Hamburg 1968. VI. 14. MDR 1968. 764. old. és OLG Hamburg 1971. III. 19. AWD 1971. 189. old., francia, holland, dán és izraeli fuvaroztatóval szemben.

[41] Élesen bírálja ezt az ítéletet recenziójában *Schmidt-Salzer,* J. (NJW, 1971. 2126. old.) és *Jayme:* i. m. 109. old.

[42] Ld. Fricke v. Isbrandtsen Co., 151 F. Supp. 465 (S.D.N.Y. 1957): a címzett személyes joga; Caruso v. Italian Line, 184 F. Supp. 862 (S.D.N.Y. 1960): lex obligationis; Denny v. American Tobacco Co., 308 F. Supp. 219, 223 (N. D. Calif. 1970): lex fori. Vö. *Ehrenzweig—Jayme:* i. m. 44—45. old.

eldönteni.[43] Ezt a felfogást követi az NSZK bírói gyakorlata is,[44] valamint hasonló szabályt találni a Közös Piac 1972. évi kötelmi jogi kollíziós egyezménytervezetében.[45]

Bár a címzett személyes jogának alkalmazása még a „silent party" esetében sem tekinthető általánosnak, az irodalom máris annak jelentős kiterjesztését javasolja: függetlenül a szerződésre egyébként irányadó jogtól, *az általános feltételek szerződéstartalommá válását távollevők között a szerződő fél saját joga szerint kellene megítélni.*[46] Látható, hogy a kötelem egységes jog alapján történő elbírálásának elvét ez a felfogás a szerződő partner védelme, az igazságosabb megoldás érdekében feladja. Úgy tűnik, az „izolált kapcsolás" megvalósulásának jó esélyei vannak az NSZK nemzetközi magánjogában, ahol e szabályt az újabb gyakorlat is igazolta.[47]

10. Az általános szerződési feltételek nemzetközi viszonylatban történő alkalmazásával szorosan összefügg a *„nyelvi kockázat"* kérdése. Van-e jogi relevanciája a szerződéskötés szempontjából annak, ha a szerződő fél nem érti azt a nyelvet, amelyben a szabványosított feltételek megfogalmazásra kerültek? Részévé válnak-e a jogviszonyoknak azok az általános feltételek, amelyek az előzetes tárgyalásokon, vagy a korábbi üzleti kapcsolatokban alkalmazottól különböző nyelven készültek?

Úgy tűnik, ebből a szempontból több körülménynek lehet jelentősége. Az egyes tőkésországok eltérő gyakorlata mindenekelőtt azon alapul, hogy az adott jogrendszer az általános feltételekre vonatkozó szerződési nyilatkozatok értelmezése során *mennyiben ad lehetőséget szubjektív tényezők figyelembevételére:* e körülményeket pl. az amerikai, vagy a francia felfogás jóval szélesebb körben tekinti relevánsnak, mint az „objektivizáló" nyugatnémet, vagy svájci álláspont. További különbséget eredményez láthatólag a „nyelvi kockázat" megítélésében, hogy *a szerződés távollevők, vagy jelenlevők között jött-e létre, illetve, hogy a felek között állt-e fent korábban üzleti kapcsolat.*

Ami a *jelenlevők között* létrejött szabványszerződéseket illeti, markánsan elkülönül egymástól a „szubjektív" és az „objektív" felfogást valló országok gyakorlata. A már említett *Fricke v. Isbrandtsen Co.* (1957) amerikai ügyben pl. a bíróság az angolul nem beszélő német fél érdekében a szerződéskötésre német jogot alkalmazott, hogy az általános feltételek felelősségkorlátozó klauzuláját a jogviszonyból kiszűrje, egy kanadai döntés pedig a Quebec-i fogyasztóvédelmi törvény (1971) alapján *figyelmen kívül hagyta a francia anyanyelvű szerződő fél keresete alapján a vállalkozó angol nyelvű blankettáját.*[48] Hasonló megoldás várható Franciaországban, ahol törvény is kötelezi a feleket a szerződésben a francia nyelv használatára.[49] Ezzel szemben az NSZK gyakorlata általában *nincs tekintettel arra, hogy a szerződő fél külföldi.* Számos ítélet kiemelte, hogy a németül ugyan nem értő szerződő féltől elvárható lett volna pl. képviselő igénybevétele, vagy az, hogy partnere általános feltételeiről egyébként tájékozódjék.[50]

A *távollevők között* létrejövő szabványszerződésekben ugyanakkor a nyugatnémet gyakorlat is azt a követelményt érvényesíti — megfelelően a szerződéskötés elkülönített elbírálásának —, hogy az általános feltételeket a címzett nyelvére, illetve a tárgyalási nyelvre lefordítva kell elküldeni és *a nyelv meg nem értéséből eredő kockázat az ajánlattevőt terheli.*[51] Nem válik tehát a jogviszony tartalmává *az előzetes tárgyalások, vagy a korábbi levelezés során használt nyelvtől eltérő* nyelven megszerkesztett általános feltétel: a bírói érvelés szerint külföldi kereskedő még huzamos üzleti együttműködés esetén sem tekintheti magát az ilyen nyilatkozatok címzettjének.[52]

IV.

Tartalmi kontroll

11. A szabványszerződések „különjogának" jellegzetes alkotórésze a tőkésországok döntő többségében *a kikötések tartalmi felülvizsgálatának lehetősége,* amely napjainkban — a gyors ütemű fogyasztóvédelmi jogalkotás eredményeként — egyre inkább *kifejezett törvényi rendelkezések alapján* valósul meg. Ennek jellemző módszere — annak dacára, hogy egyes jogrend-

[43] Vö. *Dicey and Morris:* i. m. 742. old. és *Mayer:* i. m. 702. pont, 514. old.

[44] LG Mainz 1971. XII. 10. AWD 1972. 298. old. és BGH 1971. IX. 22. BGHZ 57, 72 (77). Vö. *Jayme:* i. m. 115. old.

[45] 2. (4) és 8. (2) cikkek. Vö. *Lagarde:* i. m. 159—160. old.

[46] Vö. *Lando:* i. m. 45. old., Jayme: i. m. 121. old.

[47] BGH 1971. VI. 18. AWD 1971. 408. old. Vö. *Reithmann—Martiny:* i. m. 86. pont, 73. old., *Löwe—Westphalen—Trinkner:* i. m. 70. old. és *Nörenberg:* i. m. 1084. old.

[48] Brizard v. Bonaventure Ford Sale (1974) C.S. 359.

[49] 1975. XII. 31.-i törvény (No. 75—1439) 1. cikk. Vö. *Boyer,* Y.: L'obligation de renseignements dans la formation du contrat, Aix-Marseille, 1978. 56. pont, 85. old.

[50] OLG Bremen 1973. VI. 22. AWD 1974. 104. old., OLG München 1974. IV. 4. NJW 1974. 2181. old., LG Memmingen 1974. X. 30. NJW 1975. 451. old., OLG München 1975. III. 20. WM 1976. 45 old. E gyakorlatot élesen bírálja *Reithmann—Martiny:* i. m. 87. pont, 74. old. és *Jayme:* i. m. 110—111. old.

[51] Nem vált a szerződés részévé német féllel szemben a holland szállító (OLG Düsseldorf 1963. IV. 25. DB 1963. 929. old.), ill. az olasz eladó (OLG Karlsruhe 1972. V. 9. NJW 1972. 2185. old.) idegen nyelvű általános feltétele. Vö. *Löwe—Westphalen—Trinkner:* i. m. 72. old.

[52] OLG Stuttgart 1962. VII. 19. MDR 1964. 412. old. és OLG Düsseldorf 1973. XI. 2. AWD 1974. 103. old. Ellenkezően BGH 1971. III. 10. VersR 1971. 619—620. old.

szerekben (Anglia, Dánia, Izrael, NSZK, Svédország) az általános szerződési feltételek absztrakt, egyedi jogsérelemtől független ellenőrzése is kialakult — a *bírói szerződéskontroll:* a bíróság a standardizált szerződések egyoldalú, méltánytalan kikötéseit érvénytelennek nyilváníthatja. Ebből a célból az érintett országokban általában generálklauzulák állnak a jogalkalmazók rendelkezésére; ezeket esetenként a „tilos kikötések" kimerítő, vagy példálozó felsorolása is kiegészíti.[53]

A burzsoá jogrendszerek megoldásai között mindamellett *jelentős különbségek tapasztalhatók a szabályozás hatályát és technikáját tekintve.* Az egyoldalú szerződési feltételekre vonatkozó jogtételek jórészt a *fogyasztóvédelem* területén érvényesülnek, a kereskedelmi ügyletekben csak meglehetős eltérésekkel: e két szerződési kategória határai azonban országonként más-más módon kerülnek megvonásra. Abban sem lehet továbbá egységes felfogásról beszélni, hogy az egyes nemzeti jogok milyen jellegű kikötéseket tartanak „veszélyesnek", illetve, hogy az érvénytelenség kimondására mely körülmények között kerülhet sor.

Jól tükrözi a vázolt különbségeket az *Európa Tanács* szakértői bizottságának a jogegységesítés érdekében elkészített jelentése is, amelyet az ET miniszteri tanácsa 1976 novemberében hagyott jóvá. E dokumentum a *fogyasztói szabványszerződések* területén végzett összehasonlító vizsgálat eredményeként csak meglehetősen általános formában megfogalmazott ajánlásokra tehetett javaslatot, mivel a nemzeti jogok sokszínűsége nem adott módot konkrét előterjesztés készítésére. A jelentés útján mondják ki: a standardizált szerződésekben *„az a kikötés, vagy kikötéscsoport, amely a szerződéses jogok és kötelezettségek egyensúlyát a fogyasztó érdekeire hátrányosan változtatja meg, méltánytalan"* — ezt a generálklauzulát a bizottság egy 28 tételből álló katalógussal is illusztrálja —, valamint, hogy az egyes országok e megállapítás jogi konzekvenciáit vonják le. Szembetűnő másrészt, hogy a jelentés már nem tudott határozottan állást foglalni az általános szerződési feltételek ellenőrzésének miként jét illetően. A javaslat szerint a méltánytalan kikötéseket már azok kialakításától kezdve le kell küzdeni, ennek megfelelően pedig lépéseket kell tenni olyan *eljárás kidolgozására,* amelynek során az érdekelt felek, továbbá a fogyasztói és vállalkozói szervezetek indítványára *„erga omnes" hatállyal is dönteni lehetne a vitássá tett klauzulák méltánytalanságáról.*[54]

12. Kollíziós jogi oldalról alapvető jelentőségű annak tisztázása, hogy az egyes országok eltérő formátumú, különböző koncepciót megvalósító jogi kontroll-megoldásai *mennyiben alkalmazhatóak* a külföldi elemet tartalmazó szabványosított szerződési kapcsolatokban. Felülvizsgálhatja-e a perbíróság saját jogának vonatkozó — *belföldi érdekhelyzetekre modellezett — szabályai alapján külföldi fél külföldi jogra felépített általános feltételeit?*

A feltett kérdésekre a burzsoá irodalom általában nemleges választ ad. E felfogás szerint a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a szabványszerződések tartalmi kontrollja a gyakorlatban azért *nem valósítható meg,* mert diszkriminációs eredményekre vezethet és ezáltal más államok részéről retorziós intézkedéseket válthat ki. Hangsúlyozzák továbbá, hogy egy ilyen lehetőség *elvi síkon is megalapozatlan,* mivel „belső fogyasztóvédelmi koncepciót más érdekstruktúrájú külgazdasági viszonyokra extrapolálna.[55]

Az említett álláspontot tükrözi néhány tőkésország jogalkotása is. Az angol *Unfair Contract Terms Act* (1977) „defenzív" rendelkezései pl. nem alkalmazhatóak a nemzetközi áruszállítási szerződésekre (sec. 26.), valamint az olyan jogviszonyokra, amelyekre az angol jog csak a felek jogválasztása folytán irányadó (sec. 27.). Megjegyzendő mindenesetre, hogy tisztázatlan, vajon e tilalom a hallgatólagos jogkikötésekre (fórum) is kiterjed-e,[56] illetve, hogy az UCTA hivatkozott szabályai a külföldi bíróságot természetesen nem kötik.[57]

13. A tőkés jog álláspontjáról rajzolható kép azonban a valóságban korántsem ennyire tiszta. A bírói gyakorlat láthatólag a szabványszerződések tartalmi kontrollját *nem egy esetben a külföldi elemet tartalmazó jogviszonyokra is kiterjesztette.* Ennek elvi alapja mindenekelőtt az, hogy a fórum jogának a „gyengébb fél" védelme érdekében kialakított szabályait a bíróságok többnyire *közrendi* jellegűnek ítélik.

Ez a felfogás elsősorban a tengerentúlon érvényesül. Az USA gyakorlata a *„public policy"*-ra való hivatkozással gyakran megtagadja a külföldi jog egyes — pl. a felelősséget korlátozó, vagy ezt lehetővé tevő — rendelkezéseinek alkalmazását. Az ezzel kapcsolatos „leading

[53] A szocialista országok közül a *magyar* Ptk. 209. §-a az általános feltételek ellenőrzésének mindkét formáját szabályozza; a *jugoszláv* kötelmi törvény 143. §-a csak a bírói szerződéskontrollt teszi lehetővé.

[54] Vö. *Hippel:* i. m. 243—252. old. A témához ld. még *Lontai Endre:* Nemzetközi törekvések a fogyasztók érdekeinek védelmére. ÁJ, 1980. 2. 177—196. old.

[55] Vö. pl. *Schütze,* W.: Die Neuregelung des Rechts der Allgemeinen Geschäftsbedingungen und das internationale Privatrecht, DB 1975. 489. old. és *Bühler:* i. m. 6. old.

[56] Vö. *Reynolds,* F. M. B.: The Unfair Contract Terms Act 1977, 5 L.M.C.L.Q. (1978) 209. old.

[57] Ld. *Mann,* F. A.: The Proposed New Law of Exemption Clauses and the Conflict of Laws, 26 I.C.L.O. (1977) 903—913. old. Megjegyzendő, hogy koncepcióját illetően a magyar jog megoldása is hasonló: az 1978. évi 8. tvr. 6., 8. és 15. §-ai értelmében a szabványszerződések bírói felülvizsgálatának legkézenfekvőbb jogalapjai, a Ptk. 201. § (2) bekezdése, valamint 209. és 314. §-ai a külgazdasági kapcsolatokban nem alkalmazhatók. A tvr. 1. § (3) bekezdése e vonatkozásban csak a magánszemélyek személyes szükségletei kielégítését célzó ügyleteire nézve tesz kivételt.

case"-ben a fuvarozó kimentő klauzulája annak ellenére érvénytelennek lett nyilvánítva, hogy az a szerződésben kikötött belga jog szerint érvényes lett volna.[58] Hasonlóan a kanadai bíróság is a fórum „public policy"-ja folytán érvénytelenítette a német szállító általános feltételeinek egyoldalú kikötéseit.[59] Ugyanez az álláspont jellemezte az NSZK korábbi jogát: az irodalom hangsúlyozta, hogy a külföldi általános feltételek — amennyiben az *„ordre public"*-be ütköznek — *tartalmi felülvizsgálat alá vonhatók.*[60]

14. A vázolt ellentmondásos helyzet — a bírói kontroll elvi elvetése és gyakorlati igenlése az „ordre public" szerint — láthatólag egyre kevésbé tartható; a jogbiztonság szempontjai új megoldás kialakítását igénylik. Az első lépést ebben az irányban a Közös Piac 1972. évi kötelmi jogi kollíziós egyezménytervezetének 7. cikke tette meg, amely szerint a szerződésre irányadó jog mellett *megfelelően figyelembe kell venni a jogviszony elbírálása során annak a jogrendszernek a kogens szabályait, amelyhez az kapcsolódik.*[61]

Ezzel összhangban alakult az NSZK jelenlegi joga is. Az AGB-Gesetz (1976) 12. §-a úgy rendelkezik, hogy — amennyiben a szabványszerződést külföldi jog szerint kell megítélni — a bírónak *figyelembe kell vennie az AGBG szabályait is,* feltéve, hogy az általános feltételek külföldi alkalmazója az NSZK-ban üzleti tevékenységet folytat, a szerződés ennek keretében jött létre, a szerződő fél székhelye, illetve szokásos tartózkodási helye az NSZK területén van és az elfogadó nyilatkozatot is az NSZK területén tette. Ez a rendelkezés ugyancsak nem vonatkozik a kereskedők egymás közötti ügyleteire, valamint arra az esetre, amikor a szerződő fél közjogi jogi személy.

Az irodalomban nem elhanyagolható problémát okoz a „figyelembevétel" értelmezése. *Kegel* álláspontja szerint a bírónak mérlegelnie kell, hogy az alkalmazandó külföldi jog tételein túl milyen mértékben hívja fel az AGBG szabályait: a védelem azonban összességében nem lehet kedvezőbb annál, amelyet az NSZK joga önmagában biztosítana.[62] Az ezzel ellentétes, szigorúbb felfogás mindenesetre jobban látszik tükrözni az AGBG alapkoncepcióját: azon az alapon, hogy a hivatkozott szabály *„ordre public"-jellegű,* úgy vélik, hogy a külföldi általános szerződési feltételek egyoldalú kikötéseivel szemben a fogyasztót *legalább olyan védelemben kell részesíteni, mint a belföldi jog.* Az sem kizárt tehát, hogy a jogviszonyra irányadó jog és a fórum joga együttes alkalmazásával a szerződő fél előnyösebb helyzetbe kerüljön, mint amilyenben akármelyik jog kizárólagos felhívásával lenne.[63] Az AGBG szabályainak figyelembevétele azonban a jogviszony szempontjából „külső" jellegű: ha a szabványszerződés valamely kikötése ezen az alapon érvénytelen lenne, annak helyén nem a német jog, hanem az irányadó külföldi jog diszpozitív szabályai érvényesülnek.

15, A kétely és útkeresések ellenére nem elhamarkodott az a következtetés, hogy napjainkban *a nemzetközi magánjogban is kibontakozóban van a szabványszerződések „különjoga"*, bár — a bevezetőben jelzett korlátai folytán — korántsem olyan széles körben és imponáló sebességgel, mint az egyes országok belföldi jogában. *Aligha várható* emiatt, hogy az általános szerződési feltételek *a kolliziós jog területén is olyan „forradalomhoz" vezessenek, mint az egyes nemzeti jogrendszerekben.* Az azonban bizonyos, hogy e tendenciák tanulmányozása a szocialista jog számára is tanulságos. Nem elképzelhetetlen, hogy a szabványszerződések önálló, sajátos szabályozása a nemzetközi magánjogban is *a jövő útja lesz.*

Takáts Péter

[58] The Kensington, 183 U.S. 263 (1902); vö. *Ehrenzweig:* Private i. m. 233. old.

[59] Ceres Stevedoring Co., Ltd. v. Eisen und Metall AG. (1977) D.L.R. (3rd) 660, 672. (Ct. App. Quebec 1976. XII. 20.)

[60] Vö. *Reithmann—Martiny:* i. m. 88. pont, 75. old. E feltétel hiányában született elutasító ítélet: BGH 1966. II. 3. DB 1966. 936. old. és BGH 1971. I. 21. AWD 1971. 294. old.

[61] Vö. *Jayme:* i. m. 118. old. és *Lando*: i. m. 43. old.

[62] *Kegel:* 297. old.

[63] Ld. *Löwe—Westphalen—Trinkner:* i. m. Rdnr. 1. és 10. ad § 12. 399. és 403. old., továbbá *Jayme:* i. m. 119. old.

A jugoszláv kötelmi jog kodifikációjának általános jellegzetességeiről

A kötelmi és általában a polgári jog kodifikációja Jugoszláviában a második világháború előtt oly módon valósult meg, hogy az ország területén különböző törvények voltak hatályban: Horvátország és Szlovénia területén az 1811. osztrák Ptk; Szerbiában az 1844-es, az osztrák Ptk rövidített, Szerb Polgári Törvénykönyv néven szereplő mása (fordítása); Crna Gorában az 1888. eredeti Általános Vagyonjogi Törvénykönyv; Vajdaságban a magyar szokás-, azaz precedensjog, míg Macedónia és Bosznia—Hercegovina területén (ez utóbbi osztrák—magyar annektálása előtti időszakban) a török szokásjog, azaz az Ottomán Birodalom Polgári Törvénykönyve, az ún. Medzsele.

A második világháború után ezeket a tör-

vényeket hatályon kívül helyezték az 1946-ban meghozott, az 1941. április 6. előtt és a megszállás alatt hozott törvények hatálytalanításáról szóló törvény alapján. Ennek ellenére e hatálytalanítási törvény lehetővé tette a háború előtti törvények általános szabályainak alkalmazását, mégpedig azokra a viszonyokra, amelyeket nem szabályoztak hatályos jogszabályokkal, s azzal a további feltétellel, hogy az említett általános szabályok nincsenek ellentétben az új alkotmányi rend elveivel. Ez azt jelentette, hogy a jugoszláv bíróságok a polgári jogviszonyokat illetően különleges helyzetben voltak, mert minden szilárdabb törvényi támpont nélkül kellett alkalmazniok az ún. általános jogszabályokat. Meg kell ugyan említeni, hogy ezen a területen jónéhány kérdést már szabályoztak új, egyes különös törvénnyel (pl. öröklési jog, családi jog), de a polgári jogviszonyok nagyobb részének szabályozása továbbra is az ún. jogszabályokra hárult. Ez egyrészt lehetővé tette, hogy a bírói gyakorlat az utóbbi elmúlt harminc év folyamán sok kérdés kapcsán kialakítsa álláspontját, de másrészt ez a helyzet nem kedvezett teljes egészében a jogbiztonság elvének és követelményének.

Ez utóbbiból következett, hogy a jugoszláv háború utáni fejlődés már elég korai szakaszában jelentkeztek a polgári jog, azaz ennek egy részének a kötelmi jogra vonatkozó kodifikációs indítványok és kísérletek. Az 1974. évi Alkotmány meghozatala után azonban a polgári jog több területének szabályozása a köztársaságok vagy a tartományok törvényhozási hatáskörébe került (mint a családi jogi viszonyok, az örökösödési, egyes tulajdoni és egyéb dologi jogi viszonyok, míg e viszonyok általános elveinek szabályozását a szövetségi törvények szabályozási hatáskörének rendelték), de az egységes jugoszláv piacon történő áru- és szolgáltatásforgalom területe megmaradt a szövetségi törvényhozási hatáskörben. Az Alkotmány szerint (281. szakasz) a Szövetség szabályozza a kötelmi viszonyok alapjait (a kötelmek általános részét), valamint a szerződési és más kötelmi viszonyokat az áru- és szolgáltatásforgalom területén.

Az elmúlt húsz évben Jugoszláviában intenzíven munkálkodtak a kötelmi jog kodifikálásán. Még 1960-ban a hatásköri szervek azzal a felelősségteljes feladattal bízták meg Konstantinovic professzort, a belgrádi Jogi Kar tanárát, hogy munkatársaival együtt törvényvázlatot készítsen el, amely alapjául szolgálna a kötelmi törvény további kidolgozásának. E megbízatás eredménnyel járt, s a munkát 1969-ben „A kötelmekről és a szerződésekről szóló törvénykönyv vázlata" címmel meg is jelentették. Ezzel meg is kezdődött a jugoszláv jogász nyilvánosság előtt a kötelmi viszonyokra vonatkozó vita. Az említett munka alapul szolgált a további különféle hivatalos bizottságok és más képviselőházi szervek előkészítő törvényalkotási munkálatainak. Az említett testületek a kötelmekről szóló törvény tervezetével 1976-ban készültek el, s ezt nyilvános vitára bocsátották, majd az 1978. március 30-án A kötelmi viszonyokról szóló törvény címen fogadta el a JSZSZK Képviselőháza; a Törvény 1978. október 1-én lépett hatályba.

A Törvény, mintegy sajátos kodifikáció, 1109 szakaszával teljes egészében felöleli a kötelmek széles területét. Első részét a kötelmi viszonyok alapjainak (általános rész) szentelték, míg a második részében felölelték az egyes szerződéseket az áru- és szolgáltatásforgalom területén. Az Általános rész, az általános elvek mellett tartalmazza a kötelemfakasztó forrásokra vonatkozó szabályokat (szerződés, károkozás, alaptalan szerzés, v. jogalap nélküli gazdagodás, megbízás nélküli ügyvitel, egyoldalú akaratnyilatkozatok, díjkitűzés, értékpapírok), a kötelmek hatályáról és megszűnéséről szóló szabályokat, valamint azokat a rendelkezéseket, amelyekkel a különféle kötelmeket szabályozzák, valamint az alanyváltozást a kötelmi viszonyokban. A Törvény második részében azokat a szerződéseket szabályozták, amelyek gyakorlati szerepüknél, elméleti kidolgozottságuknál fogva tipikusakká váltak, elannyira, hogy az ún. nevesített szerződések körébe kerültek. Itt foglalnak helyet elsők között bizonyos klasszikus szerződések: az adásvétel, a csere, a kölcsön, a haszonbérlet, a vállalkozás, a letét, a megbízás, a zálog, a kezesség, valamint olyan szerződések is mint a beraktározás, a bizomány, a kereskedelmi képviselet, a szállítmányozás, a közvetítés, a személy- és dologszállítás, a licenciaszerződés, a biztosítás, a turisztikai szerződések, az aszignáció, az egyezség és végül a bankügyletek — a pénzletét, az értékpapírletét, a takarékbetét, a folyószámla, a széfszerződés, a bankhitel, az akkreditív és bankszavatosság.

A Törvény, szakaszainak számánál fogva, némileg meghaladja más országok megfelelő törvényeinek terjedelmét. Ennek az oka elsősorban abban a tényben lelhető meg, hogy a Törvény egyaránt szabályozza mind a gazdaságban felmerülő kötelmi viszonyokat, mind az egyes személyek között kötött kötelmeket; ezenkívül a Törvény terjedelmére kihatott a különös törvényalkotási technika, valamint az egyes intézmények részletes szabályozására irányuló szándék. A törvényalkotó ugyanis arra törekedett, hogy a szakaszok egymásrautalását szám szerint a lehető legkisebb mértékre csökkentse. Abból indultak ki, hogy az ilyen utalások, különösen ha többszörösek és láncszerűek, az olvasót könnyen a számok labirintusába tévesztik, ahonnan nehéz kiutat találni. A Törvény szövege ezért bővebb a szokásosnál, ami tűrhetőbb, mint a végnélküli utalások sora. A Törvény megfogalmazásakor alkalmazott jogalkotási technika sajátosságaként emelhető ki még az is, hogy precíz és világos megfogalmazásokat tartalmaz, s ezt oly módon valósították meg, hogy mindegyik bekezdés rendszerint csak egy mondatot tartalmaz, amellyel teljes egészében felölelték az adott gondolatot. Végül, a Törvény

fizionómiájára és terjedelmére minden bizonnyal kihatott az a törekvés is, hogy amikor csak ésszerűnek vagy lehetségesnek mutatkozott, kerülték a szakkifejezések alkalmazását, s azokat a megfelelő fogalom körülírásával, tehát több kifejezéssel helyettesítették. Ezzel a törvényalkotási technikával tehát némileg a nagyobb terjedelem árán, megkísérelték, hogy a Törvényt, azok részére, akiknek rendelték, érthetőbbé és hozzáférhetőbbé tegyék.

A Törvény egyik alapvető állásfoglalása az, amely szerint annak szabályaival elvben egységesen szabályozzák az áru- és szolgáltatásforgalmi viszonyokat, függetlenül e forgalom alanyainak jogállásától. Ez azt jelenti, hogy a Törvény mind a jogi személyek, mind a természetes személyek viszonyaira, valamint ezek egymás közötti viszonyaira egyformán érvényes szabályokat irányozott elő. Csak abban az esetben, ha az illető konkrét kérdés természete ezt igényelte, a Törvény a fent említett viszonyok egyikére különleges szabályt irányzott elő. E viszonyok egységes szabályozását illető eszme nem új. Mondhatnánk, hogy az elméletben vitás, vajon felölelhető a kötelmi viszonyok egésze egy törvénnyel, vagy pedig e viszonyok közül ki kellene emelni az ún. kereskedelmi forgalmat, s azt külön törvénnyel szabályozni. E vitát a legtöbb országban a kereskedelmi viszonyok különleges szabályozása mellett döntötték el.

A kötelmi viszonyok egységes szabályozásának elve, tekintet nélkül e viszonyok alanyainak eltérő jogállására, bizonyos korrekcióra szorul, mégpedig nemcsak az alapelvek, hanem az egyes konkrét megoldások tekintetében. Így például a Törvény vélelmezi, hogy szabályai az összes kötelmi viszonyra kiterjednek, ha konkrét jogszabály másként nem rendelkezik. A gazdasági szerződések bizonyos különlegességei szükségessé teszik, hogy meghatározott esetekben, azokra vonatkozólag különleges szabályokat irányozzanak elő. Ennek megfelelően szabályozták a Törvény azon álláspontját, amely szerint a szerződési szabályokat az összes szerződési viszonyokra alkalmazzák, kivéve, ha a gazdasági szerződésekre vonatkozólag a Törvény eleltérően rendelkezik. A gazdasági szerződések fogalma alatt a Törvény azokat a szerződéseket érti, amelyeket a gazdasági tevékenységgel foglalkozó társult munkaszervezetek, más szervezetek és közösségek, valamint üzletbirtokosok és más olyan természetes személyek, akik valamilyen lajstromozott gazdasági tevékenységet foglalkozásszerűen valósítanak meg, s amelyeket egymás között, ügyvitelük tárgyát képező tevékenységükkel vagy e tevékenységükkel kapcsolatos tevékenységgel valósítanak meg. A gazdasági szerződések egyes különös jellegzetességei e törvényben több helyen érvényesülnek. Így pl. ezek a különös ismérvek már egyes szerződések fogalommeghatározásánál is kifejezésre jutottak (pl. a kereskedelmi adásvétel fogalma), valamint egész sor konkrét kérdésnél (pl. az adásvételi ár meghatározásánál), továbbá a kölcsönnél (pl. a kamatláb meghatározásának kérdése), az adós egyetemlegességénél, az elévülési határidőnél, a szerződés alaki kellékeinél, a visszterhesség vélelménél, a szigorúbb felelősségnél a jó szakember gondosságának értelmében stb.

Figyelembe véve azokat a nehézségeket, amelyek a jogszabályok szigorú és formális alkalmazásából eredhetnek („summum ius, summa in iniuria"), a mai jogrendszerek mintegy korrektív szabályként egyes esetekben előirányozzák a jóhiszeműség és tisztesség, a jó szokások és a méltányosság szabályainak alkalmazását is. Ilymódon jár el a Törvény is. Először az alapelvek értelmében előirányozza, hogy a kötelmi viszonyok résztvevői kötelesek a jóhiszeműség és a tisztesség elvével, majd pedig a jogi forgalomban a jó üzleti szokásokkal összhangban eljárni. A méltányosságot, mint ítélkezési elemet a Törvény több helyen előirányozza: a kártérítési felelősségnél, a szerződés értelmezésénél, a szerződés megváltozott körülmények miatt való felbontásánál és módosításánál (clausula rebus sic stantibus), jónéhány szerződési felelősség esetében, az ún. igazságos térítés meghatározásánál (bizomány, kereskedelmi képviselet, építkezés) stb. A szokások alkalmazását a Törvény úgyszintén jónéhány esetben irányozza elő: a csatlakozási szerződéseknél, a vendéglátóipari szerződéseknél (alotman), sokszor a szerződés megkötése kapcsán (az ajánlat és az ajánlat elfogadásánál), a próbára való vételnél, a haszonbérleti díj fizetésénél, a felmondási határidő tartamánál, az áruellenőrzési szerződésnél stb. Látható tehát, hogy a Törvény alapelveinek rendelkezéseivel, valamint sok más konkrét jogszabályával egy fogalomtrichotomiát fogadott el (méltányosság, jóhiszeműség és tisztesség, jó szokások), amellyel kiegészítette a jogszabályokat. A bírói gyakorlatra hárul az a felelősség, hogy az említett szabályok konkrét alkalmazásánál olyan megoldásokat találjon, amelyek e gyakorlatot nem fogja közönséges automatizmusra letéríteni, de ugyanakkor nem fogják ezt a római praetor szerepébe helyezni, mert a törvényességi elv megvalósítása mindig elsődleges célkitűzés.

Minden jogrendszer jogszabályainak mozaikjában helyet ad olyan területnek is, amelyen nagyobb lehetőség nyílik arra, hogy a felek viszonyaikat saját akaratukkal szabályozzák, de ugyanakkor mindig a törvénnyel előirányzott szabályokkal összhangban. A kötelmi viszonyok épp ilyen viszonyokat fémjeleznek. Az e területet szabályozó törvényi rendelkezések diszpozitív jellegére vonatkozó elvet ma is uralkodónak tekintik, bár a korszerű jogrendszerekben itt is mind több imperatív jellegű szabály van. Ezért a Törvény is mindenekelőttt kimondja a kötelmi viszonyok szabályozási szabadságának elvét, s ezzel kapcsolatban a Törvény szabályainak diszpozitív jellegére vonatkozó szabályt. A kötelmi viszonyok szabályozási szabadságának elvét e Törvény azonban korlátozza azzal a szabállyal, mely szerint a forgalom résztvevői vi-

szonyaikat nem szabályozhatják ellentétben a társadalmi berendezés Alkotmánnyal megállapított elveivel, a szocialista önigazgatású társadalom kénytető jogszabályaival és erkölcsével. Tulajdonképpen minden jogrendszer — attól függetlenül, hogy egy korábbi korszak emanációjáról van-e szó, hogy egy olyan jogrendszerről, amely korunkat tükrözi — lehetővé teszi a szerződéskötési szabadság megvalósítását, de ugyanakkor meghatározza azokat a korlátokat, ameddig a szabadság kiterjed. Az európai országok fontosabb polgári jogi kodifikációinak jogösszehasonlítási áttekintése bizonyos különbségeket mutat fel azokat a fogalmakat és kifejezéseket illetően, amelyekkel általános módon korlátozták a szerződéskötési szabadságot. Mondhatnánk, hogy ebben a tekintetben három törvénycsoportot különböztethetnénk meg. Az első csoport a közrend és jó szokások fogalmát (pl. a svájci Kötelmi Törvénykönyv, a francia Polgári Törvénykönyv), a második, amely csak a jó szokásokat (a német és az osztrák törvénykönyv) és a harmadik, amely a szocialista közösség szabályait ismeri, mint a szerződéskötési szabadság határát (a szovjet, lengyel, magyar és csehszlovák polgári törvénykönyvek). A fent említett megfogalmazás, amellyel a Törvény általános módon korlátozza a szerződéskötési szabadságot, külön alkalmazást nyert a szerződés tiltott tárgya és jogcíme (causa) területén. Egyike azon alapelveknek, amelyeket a Törvény külön kiemel, a szolgáltatások egyenértékűségének elve a kétoldalúan kötelező (visszterhes) szerződéseknél. A Törvény szerint a kötelmi viszonyok létrehozásánál a résztvevők a kölcsönös szolgáltatások egyenértékűségének elvéből indulnak ki (az ekvivalencia elve), azzal, hogy a Törvény határozza meg, hogy a fenti elv megsértése mely esetekben von magával jogi következményeket. Tulajdonképpen egy általában elfogadott gazdasági és jogi szabály szerint minden olyan szerződés, amely meghatározott javak forgalmának megvalósítását szolgálja, s amely mint ilyen, az áru- és szolgáltatásforgalom területén rendszeresen jelentkezik, az egyenértékűség elvének jelenlétével jellemezhető. Ezt az elvet még a római jogban a „do ut des" szabályával jelölték ki. A mélyen gyökerező tradíció szerint ezt az elvet a kötelmi jog különböző jogi eszközökkel védelmezi. Így jár el a Törvény is. Több olyan jogi eszközt ismer, amelyek sajátos feltételekkel és alkalmazási technikával ugyan, de együttesen ugyanazon célt, a kölcsönös szolgáltatások egyenértékűségének védelmét szolgálja. Ezek között különösen ki kell emelni a dolog- és jogi szavatosság, a mértéktelen károsodás (v. felén túli sérelem, feltűnően aránytalan szolgáltatás), az uzsoraszerződések tilalmát és a megváltozott körülmények miatti szerződésfelbontás vagy -módosítás szabályait. A szolgáltatások egyenértékűségének elvét a Törvény a kétoldalúan kötelező (visszterhes) szerződésekre vonatkoztatja. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyenértékűségi elv megsértése mindig azonos következményekkel jár. Mint már kiemeltük, a Törvény meghatározza azokat az eseteket, amelyeknél az említett elv megsértése meghatározott jogi következményekkel jár. Ez azt jelenti, hogy a bírói jogszolgáltatás folyamán, a kötelmi viszonyok említett területén, az egyenértékűségi elv irányadó elv kell, hogy legyen. Azonban különösen ki kell hangsúlyozni, hogy nem lehet egyedül a fenti elv alapján és általános módon ítélkezni azokra a különös jogszabályokra való hivatkozás nélkül, amelyeknek segítségével valósítják meg ezt az elvet. Ha csak néhány alapelv alapján ítélkeznének, akkor az egész kötelmi jog kimerülne azokban, ami a törvényesség és jogbiztonság elvének megsértéséhez vezethetne. Ezért ezen a területen ítélkezés alkalmával mindig fölmerül az a kérdés, mekkora az a kölcsönös szolgáltatások közötti értékegyenlőség, amely a szerződés megsemmisítéséhez vagy felbontásához vezet. A választ a konkrét jogi eszközök és szabályok adják meg, amelyeknek létjogosultságát éppen az egyenértékűség elvének védelme adja meg, s amelyekhez munkájában a bíróságnak tartania kell magát. Ezek a mértéktelen károsodás, az uzsoraszerződések, a kellék- és jogszavatosság elve (evictio), a clausula rebus sic stantibus, valamint egyéb olyan törvénnyel előirányzott jogszabály, amelynek célja az egyenértékűségi elv védelme.

A Törvény bizonyos klasszikus elveket is ismer, amelyeknek a helye egyébként a polgári törvénykönyvek szokásos szisztematizációja szerint az ún. általános részben van. Mivel azonban, mint ahogyan ezt már említettük, Jugoszláviában nincs általános polgári törvénykönyv, ezek az általános elvek a Kötelmi Törvényben kaptak helyet. Így pl. a Törvény előirányozza a joggal való visszaélés tilalmát, amely szerint tilos a kötelmi viszonyokból származó joggyakorlás azzal a céllal ellentétben, amely miatt az illető jogot törvénnyel létesítették vagy elismerték; ezek szerint a Törvény itt a törvénnyel való visszaélés tilalmának objektív fogalmát fogadta el. Továbbá, itt foglal helyet a kötelmi viszonyok résztvevői egyenrangúságának elve; a jóhiszeműség és tisztesség elve; az egységes jugoszláv piacon monopol helyzet létrehozásának és kihasználásának tilalma; a károkozás tilalmának elve, amely szerint mindenkinek tartózkodnia kell olyan eljárástól, amellyel másnak kárt lehet okozni; azon elv, amely szerint a kötelmi viszonyok résztvevői kötelesek kötelezettségeiket teljesíteni és nem teljesítés esetében felelősséggel tartoznak; a jogviták békés úton való rendezésének elve stb. Bizonyos elveket a Törvény csak meghatározott jogi személyekre vonatkoztat, mint pl. a társadalmi jogi személyek a kötelmi viszonyokban megvalósítják a társadalmi eszközökkel való rendelkezési jogosultságukat; ezek az alanyok kötelesek összehangolni kötelmi viszonyaikat terveikkel (társadalmi tervezés); továbbá azon elv, amely szerint ezek az alanyok kötelesek kötelmi viszonyaik létesítésénél figyelemmel lenni az önigazgatási megegye-

zésekre és társadalmi megállapodásokra; azon elv, amely szerint meghatározott társadalmi jogi személyekre nézve kötelező a kötelmi viszonyokban való együttműködés; azon elv, amely szerint ezek az alanyok kötelesek rendelkezésükre bocsátott társadalmi eszközöket társadalmilag és gazdaságilag célszerűen használni és ezek értékének maradéktalan megőrzését biztosítani, biztosítani a társult munka anyagi alapjainak fejlesztését és kibővítését, valamint saját céljaiknak és feladataiknak megvalósítását és a társadalmi tulajdon védelmét; azon elv, amely szerint a kötelmi viszonyokban meghatározott alanyok jogaikat és kötelezettségeiket oly módon szabályozzák és valósítsák meg, amellyel a polgárok szükségleteit rendszeresen és megfelelő minőségben, valamint e szükségletek kielégítésének minél jobb feltételeit biztosítsák; azon elv, amely szerint meghatározott társadalmi jogi személyek kötelesek kötelmi viszonyaik létesítésénél alapszabályaikkal és más általános aktusaikkal összhangban eljárni.

Mivel a szerződés és a károkozás a két legjelentősebb kötelemfakasztó forrás, úgy a Törvénynek éppen ezeken a területeken kellett egy egész sor elvi és konkrét kérdést megoldania. Ezek közül néhány megoldást ismertetünk, elsősorban a szerződési jog, majd a károkozás területéről.

A szerződés területén a szerződéskötési szabadság mellett (amiről már szó esett), egyike az alapvető kérdéseknek azon elv elfogadása és alkalmazása, amely szerint a szerződéseket solo consensu kötik meg. Mivel a mai jogrendszerek egyik alapvető elve a konszenszualizmus, úgy a Törvény is elfogadta ezt az elvet, s úgy fogalmazza meg, hogy a szerződés megkötése nincsen semmilyen alakszerűségnek alárendelve, kivéve, ha a Törvény másként nem rendelkezik. A szerződési jog történeti fejlődése azonban arra mutat rá, hogy ezt az elvet sohasem alkalmazták abszolút módon, mert mindig fönnálltak olyan kivételek, amelyek szerint a szerződő felek kötelesek voltak tiszteletben tartani a meghatározott alaki kellékekre vonatkozó törvényi rendelkezéseket — mégpedig az ún. formális szerződéseknél. Az utolsó évtizedekben a kötelmi jogi szerződéseknél valamivel gyakrabban érezhető a kötelező alaki kellékek jelenléte. A formális szerződések számának növekedése a mai jogrendszerekben, valamint a mai formai kellékek megváltozott jellege, amelyek többé nem a feiletlen viszonyok és a vallási kultusz kifejezői, hanem az intenzív és rendkívül összetett társadalmi viszonyok közepette jelentkező mind nagyobb jogbiztonsági igény kifejezői és szükségletetői, sok szerzőnek adott alkalmat arra, hogy az újabb kori formalizmus reneszánszáról beszéljen. Ha a formalizmus reneszánsza alatt több kivételt kell érteni, amelyeknél a forma nem mint rituál, hanem mint a jogi technika olyan racionális eszköze jelenik meg, amellyel meghatározott érdekeket védelmeznek, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy ilyen „reneszánsz" jelen van ebben a Törvényben is. Ugyanis, a Törvény sok szerződést formálissá tesz, így pl. az ingatlan adásvételt, a részletvételt, az építkezési szerződést, a licenciaszerződést, a kereskedelmi képviseletet, a vendéglátóipari kapacitások lefoglalásáról szóló szerződést (alotman), a biztosítást, a kezességet, a bankfolyószámla nyitásáról szóló szerződést, a kölcsönt, a bankszavatosságot. A formális szerződések területéről sok kérdést (pl. a formális szerződés módosítását és kiegészítését, a közös megegyezéssel való felbontás formáját, a formális szerződés megbízás útján való megkötésénél a megbízás formáját, a teljesítés jelentőségét a formakellék-hiányos szerződéseknél) a Törvény a forma rendeltetésének kritériumából kiindulva old meg.

Ha a formáról van szó, rá kell mutatnunk arra, hogy a Törvény nem ismeri az ún. reális formát. A törvényalkotó előtt felmerült az a kérdés, vajon továbbra is fenn kell-e tartani a reális szerződések fogalmát (kölcsön, letét, kézizálog, dolog-kölcsön), amelyet a klasszikus felfogás szerint a dolog átadásának pillanatában kötnek meg, s nem pedig a szerződés lényeges elemeire vonatkozó akaratmegegyezés pillanatában. A Törvény elvben a korszerű szerződési (pl. svájci) jog nyomdokaiba lépett, és az ún. reális szerződéseket eliminálta, mint külön szerződéskategóriát, és ezeket is úgy szabályozta, hogy az akaratmegegyezés pillanatában jönnek létre.

A következő szerződési jog területére vonatkozó külön figyelmet érdemlő kérdés a semmis szerződések jogi következményeinek kérdése. Milyen szankciómódozatok következnek a semmis szerződésekből és miként szervezni meg ezeket a viszonyokat arra az esetre, ha a semmis szerződésből eredő kötelezettségeket a felek teljesen vagy részben teljesítették — olyan kérdések ezek, amelyekre különféleképpen válaszolt mind a jogelmélet, mind a jogösszehasonlítás. E tekintetben a Törvény arra a megoldásra jutott, amely szerint az a szerződés, amely ellentétben áll a társadalmi berendezés Alkotmánnyal megállapított elveivel, az imperatív szabályokkal, vagy a szocialista önigazgatású társadalom erkölcsével — semmis, ha a sértett szabály célja nem utal egyéb szankciókra, vagy, ha a Törvény az adott esetre mást nem irányozott elő. Ha a szerződés megkötése csak az egyik félre nézve tilos, a szerződés hatályban marad, ha a Törvény meghatározott esetre mást nem látott elő, s a törvényi tilalmat sértő fél viseli a megfelelő következményeket.

A semmis szerződések jogi következményeinél fölmerül a „nemo auditur propriam turpitudinem allegans" szabályának alkalmazási kérdése. Több ország törvénykönyve elfogadta e maxima alkalmazását, amellett, hogy felvette az erre a területre vonatkozó alapvető jogszabályt — a restitutio in integrum-ot. E szabályok mellett a jogtörténetben, valamint némely mai jogrendszerben, ismeretes az a megoldás is, mely szerint meghatározott feltételekkel a sem-

mis szerződés alapján átadott dolgot vagy értéket valamely harmadik személy (állam, meghatározott társadalmi alapok, különböző humanitárius szervezetek) javára marasztalnak. E Törvény ismeri mindhárom, eddigi tapasztalat alapján kialakult lehetőséget: az előző helyzet helyreállítását, a „nemo auditur" maximájának alkalmazását, a szerződés tárgyának az illetékes község javára való marasztalását. Így a Törvény szerint, a szerződés semmissége esetén mindkét szerződő fél köteles visszaszolgáltatni a másiknak mindazt, amit ilyen szerződés alapján kapott, ha azonban ez nem lehetséges, vagy ha a teljesítés tárgya természeténél fogva nem szolgáltatható vissza, megfelelő pénzbeli térítést igényel a bírói határozat meghozatalának időpontjában érvényes árak szerint, kivéve, ha a Törvény másként rendelkezik. Ha azonban a szerződés azért semmis, mert tartalmában vagy céljában a társadalmi berendezés Alkotmánnyal megállapított elveivel, az imperatív jogszabályokkal, vagy a szocialista önigazgatású társadalom erkölcsével ellentétes, a bíróság teljes egészében vagy részben elutasíthatja a rosszhiszemű fél másik félnek adott szolgáltatására irányuló visszaszolgáltatási kérelmét, de úgy is határozhat, hogy a másik félnek a tilos szerződés alapján szerzetteket annak a községnek kell átadnia, amelynek területén e fél székhelye vagy tartózkodási helye van. Külön ki kell hangsúlyozni, hogy a Törvény bizonyos kritériumokat nyújtott, amelyekre figyelemmel kell lenni a fent említett lehetőségek egyikének alkalmazásánál. Így a Törvény előirányozza, hogy a bíróság a semmisség következményeinek meghatározásakor figyelemmel lesz az egyik, azaz mindkét fél jóhiszeműségére, a veszélyeztetett társadalmi érdek jelentőségére, valamint a társadalom erkölcsi felfogására.

Az egyenértékűségi elvet a szerződési jogban különféle jogi eszközök védelmezik, de különösen a mértéktelen károsodás, az uzsoraügyletek és a clausula rebus sic stantibus intézménye segítségével. A mértéktelen károsodás (felén túli sérelem) a Törvény szerint akkor áll fenn, ha a szerződő felek szolgáltatásai között a kétoldalúan kötelező (visszterhes) szerződésekben, a szerződés megkötésének pillanatában, szembetűnő aránytalanság áll fenn, s akkor a károsult fél kérelmezheti a szerződés semmissé nyilvánítását, feltéve, ha a szolgáltatás való értékét az említett időpontban nem ismerte, vagy nem volt köteles ismernie. Mint ahogyan látható, e szöveg a mértéktelen károsodás ún. szubjektív fogalmát fogadja el, mivel a sérelmezett fél a laesiora csak akkor hivatkozhat, ha a szerződés tárgyának való értékét nem ismerte. A Törvény azonban előirányozza a mértéktelen károsodás objektív fogalmát is, amely szerint a szolgáltatás való értékére vonatkozó, a szerződés megkötésének időpontjában keletkezett tévedés nem feltétele a szerződés megsemmisítésének. Ez utóbbi szabály arra az esetre vonatkozik, ha a társadalmi tulajdonban levő alapeszközök elidegenítése forog fenn, ha tehát a szerző alany természetes vagy polgári jogi személy, azaz, ha a természetes vagy polgári jogi személy olyan dolgot ruház át, amely lehet társadalmi tulajdonban levő alapeszköz, s a szerző alany pedig társadalmi jogi személy. Meg kell említeni, hogy a Törvény eltért attól a tradícionális kritériumtól, amelyet ezen a területen meghatározott törtszámmal fejeznek ki (pl. felén túli sérelem), és a kölcsönös szolgáltatások szembetűnő aránytalanságának kritériumát fogadta el.

A Törvény a lezionáris szerződések területe mellett ismeri az uzsoraszerződések tilalmára vonatkozó szabályokat is. Ezt több európai ország törvénykönyve másként szemléli, mert arra az álláspontra helyezkedett, hogy a mértéktelen károsodás fogalma szükségtelen az uzsoraszerződés szabálya mellett. A jogelméletben azonban sok alapos argumentumot emeltek ki azon álláspont mellett, amely mindkét jogintézménynek (a lezionáris és az uzsoraszerződések tilalma) helyet ad a kötelmi törvényben. Erre az álláspontra helyezkedett a Törvény is, s a mértéktelen károsodás szabálya mellett előirányozza, hogy minden olyan szerződés semmis, amellyel valaki más kényszer- vagy nehéz anyagi helyzetének, tapasztalatlanságának, könnyelműségének vagy függő helyzetének kihasználásával, maga vagy harmadik személy részére olyan hasznot szerződik le, amely szembetűnően aránytalan ahhoz viszonyítva, amit a másik félnek adott vagy megtett, vagy annak tevésére kötelezte magát. Ha a károsult fél kötelezettségének méltányos összegre való csökkentését igényli, a bíróság, ha ez lehetséges, helyt ad ilyen kereseti kérelmének, de ebben az esetben a szerződés megfelelő módosítással hatályban marad.

A Törvény a clausula rebus sic stantibus szabályainak szentelt rendelkezései nagy vonalakban az ezen a területen fennálló kifogások kifejezői, de bizonyos olyan jellegzetességeket is tartalmaz, amelyeket az intézménybe e Törvény épített be. Így, ha a szerződés megkötése után az egyik fél kötelezettségeinek teljesítését illetően súlyosbító körülmények lépnek fel, vagy ha azok miatt a szerződés rendeltetését nem lehet megvalósítani, mégpedig olyan mértékben, hogy a szerződés többé a szerződő felek elvárásainak szemmelláthatóan nem felelnek meg és olyanként, amilyen, általános vélemény szerint méltánytalan lenne azt hatályban tartani, akkor az a szerződő fél, akinek számára a kötelezettségteljesítés súlyosbodott, azaz az a fél, amelyik a megváltozott körülmények miatt nem valósíthatja meg a szerződés rendeltetését, igényelheti a szerződés felbontását. A felbontás azonban nem igényelhető, ha a megváltozott körülményekre hivatkozó fél köteles volt a szerződés megkötése időpontjában figyelemmel lenni ezekre a körülményekre, vagy ezeket kikerülhette vagy elháríthatta volna. A szerződés felbontásáról vagy módosításáról szóló ítélete folyamán a bíróság figyelemmel van a becsüle-

tes forgalom elvére, a szerződés céljára, a meghatározott szerződésfajtánál fennálló normális kockázatra, valamint mindkét fél érdekére. Látható, hogy a Törvény ezen a területen bizonyos mértékben elfogadta „a szerződés meghiúsulására" (frustration of the contract) vonatkozó angolszász elmélet elemeit, azaz a német „a jogügylet jogcíme kimaradásának" elméletét (Wegfall der Geschäftsgrundlage), de elfogadta a „méltányosság" és „az általános vélemény" kritériumát, amelynek alapján kell megítélni, hogy a fellépő körülmény a szerződés felbontására vagy annak módosítására nézve releváns-e.

Ha az adós késedelméről van szó, a késedelem fogalmának szubjektív vagy objektív alternatívájánál, akkor le kell szögezni, hogy a Törvény az objektív fogalom mellett száll síkra. A Törvény szerint ugyanis az adós késedelméről akkor van szó, ha kötelezettségét nem teljesítette a megállapított határidőn belül. Ha a teljesítési határidő nincs meghatározva, az adós késedelme akkor áll be, amikor a hitelező az adóst szóban vagy írásban, bíróságon kívüli figyelmeztetéssel, vagy valamely kötelezettség teljesítésének elérését célzó eljárás megindításával az adóst a kötelezettség teljesítésére hívja fel. Amikor azonban a késedelemből eredő kártérítési jogosultság kérdését szabályozza, a Törvény először kimondja azt az elvet, hogy abban az esetben, ha az adós nem teljesíti kötelezettségét, vagy a teljesítéssel késedelembe esik, a hitelező igényelheti az emiatt elszenvedett kár megtérítését, majd azt a szabályt irányozza elő, hogy az adós mentesül a kártérítési felelősség alól, ha bebizonyítja, hogy kötelezettségét nem tudta teljesíteni, azaz a teljesítéssel olyan körülmények miatt esett késedelembe, amelyek a szerződés megkötése után álltak be és amelyeket nem tudott megakadályozni, elhárítani vagy kikerülni. Ebből következik, hogy a Törvény az adós késedelmének fogalmát objektív módon határozza meg, vagyis az adós vétkességét kizárja e fogalom elemei közül, de ugyanakkor azt, mint releváns körülményt figyelembe veszi a késedelemből eredő kártérítési kötelezettség megállapításánál. Az adós késedelmétől eltérően, a Törvény a hitelező késedelmének fogalmát szubjektív módon határozza meg. A hitelező ugyanis akkor esik késedelembe, ha indokolatlanul visszautasítja, vagy magatartásával megakadályozza a teljesítést.A hitelező késedelembe esésével megszűnik az adós késedelme és a hitelezőre hárul a dolog véletlen tönkremenetelének, vagy károsodásának kockázata. Eközben, a késedelemben levő hitelező köteles az adósnak megtéríteni a késedelemből származó kárt, valamint a dolog további őrzésének költségeit. A hitelező késedelmétől kezdve megszűnik a kamat folyósítása.

A szerződések területén a Törvény szabályozott néhány olyan kérdést is amit az elfogadott szisztematizáció szerint általában a polgári törvénykönyv általános részében szabályoznak, bár a jogösszehasonlításban más példák is vannak. Az akarathibáról (kényszer, tévedés, megtévesztés), valamint a feltételről és az időhatározásról van szó. A tévedésnél a Törvény felsorolta a legtipikusabb lényeges tévedésfajtákat, de az általános meghatározás mellett, ami lehetővé teszi, hogy konkrét esetben a bíróság a felsoroltakon kívüli tévedésfajtákat is lényegesnek ítélje meg. Így pl. a Törvény szerint a tévedés lényeges, ha az a dolog lényeges tulajdonságaira vonatkozik, vagy pedig az illető személyre, akivel a szerződést megkötötték, feltéve, hogy azt meghatározott személyre való tekintettel kötötték meg (intuitu personae), vagy azokra a körülményekre, amelyeket a forgalmi szokások vagy a szerződő felek szándéka szerint lényegesnek tekintendők, s ha a tévedésben levő fél egyébként az illető tartalmú szerződést nem kötötte volna meg. A tévedésben levő szerződő fél lényeges tévedés miatt kérelmezheti a szerződés semmissé nyilvánítását, kivéve, ha a szerződés megkötésénél nem járt el a forgalomban megkövetelt gondossággal. Az indítékokra vonatkozó tévedést a Törvény csak az ingyenes szerződésnél veszi figyelembe. Végül bizonyos tévedésfajták akadályozzák az akaratmegegyezés létrejöttét, amiért ezeket az elméletben „akadálytévedéseknek" neveznek, ezek pedig a szerződés természetére, tárgyára vagy a kötelezettség jogcímére vonatkozó tévedések.

A szerződés, mint a kötelemfakasztó források legfontosabbika mellett rá kell mutatnunk a Törvény bizonyos megoldásaira a károkozás területén. E területen egyike az alapvető kérdéseknek a felelősség alapjának kérdése. Hogy a kártérítési felelősség mindig a vétkességen alapul-e, vagy e felelősséget előirányozhatják a vétkességtől függetlenül is — olyan kérdés, amelynek megfelelő evolúciója és megoldása van. E Törvénynek elsősorban a felelősségi alapokról kellett megoldást találnia, mert ettől függött sok egyéb kérdés szabályozása. Vegyük először szemügyre mi történt az utolsó néhány évtizedben a felelősség alapjának fejlődésmenete területén, amit a Törvény sem hagyhatott figyelmen kívül. Tulajdonképpen a múlt század utolsó évei, de különösen napjaink, amelyek a műszaki civilizáció magas fokához juttattak bennünket, a jogi doktrinát és a bírói ítélkezést rávették arra, hogy eltérjenek attól az ezeréves dogmától, amely szerint a felelősség mindig a károkozó vétkességén alapul. Mindaddig a felelősség tradícionális elmélete, amelynek forrása a római aquilianusi vétkesség fogalmában gyökerezik, szabályait három kummulatív tényállásra vezette le: kár, okozati összefüggés és vétkesség. A klasszikus felelősségi elmélet döntő fogalma a vétkesség volt, s ennek alapvető akziómája: nincs polgári jogi felelősség bebizonyított vétkesség nélkül, a kártérítésre nem a károkozás, azaz maga a kár, hanem a vétkesség kötelez.

Sokáig úgy tűnt, hogy semmi olyan nem történhet, ami egy ilyen szabályba vetett bizalmat megingatna. E szabály megfelelt annak

a jogi és erkölcsi felfogásnak, amely szerint semmi sem természetesebb annál, hogy valaki másnak vétkességével okozott kárért felelősséggel tartozik. Azonban a vétkesség, mint felelősségi alap a modern korban és a magasan fejlett technika korszakában nem mutatkozott elegendőnek, erőtlenné vált ahhoz, hogy jogilag felölelje azon új esetek egész sorát, amelyeknél a kár oka ismeretlen marad. A károk nagy mértékben növekedtek, miközben azoknak létrejötténél lehetetlenné vált a vétkesség megállapítása, azért, mert a vétkesség az adott esetben egyszerűen nem áll fenn, mivel a kár elkerülhetetlen követője az általános fejlődésnek és az ember mai életmódjának. A világon minden évben több mint 100 000 ember veszti életét közlekedési balesetben, hogy másfajta balesetekről, amelyek úgyszintén a magas technikai civilizáció következményei, ne szóljunk. Mindez egy szöges ellentétre utal: az emberiség eddig elképzelhetetlen technikai fejlődést ért el, de ugyanakkor ez a fejlődés részben megsemmisítő visszahatást fejt ki. A haladás és a veszély, a fejlődés és az áldozat konglomerátuma e kettő szimbiózisához vezetett, elannyira, hogy ez jóformán epidemikus méreteket öltött, amelyből az emberiség képtelen kilábalni.

Mindezért a kártérítési felelősség jogi szervezése lényeges változásokon kellett, hogy keresztülessen. Rendeltetésénél fogva a jognak reagálnia kellett a társadalmi közösség vitális érdekeit érintő új jelenségekre, mert ha ezekre nem reagált volna, küldetésének nem felelt volna meg. Új elméletek jelentkeztek, új javaslatok, a bírói gyakorlat pedig elfogadta azt a szabályt, amely szerint, ha a kár az úgynevezett fokozott veszéllyel járó dolgokból ered, akkor a felelősséget nem a vétkességre alapozzák, azaz a vétkességet egyáltalán nem kell megállapítani. A kártérítés kötelezettje bizonyos feltételekkel a dolog birtokosa* lesz, néha pedig birlalója, azaz a környezetre fokozott veszéllyel járó dolog üzemeltetője. A környezetre fokozott veszéllyel járó dolgok fogalmának meghatározása nem jelent mást, mint az ún. objektív kártérítési felelősség kereteinek meghatározását. Ezért ha a kártérítési felelősség területének jogi szabályozásáról van szó, minden korszerű kötelmi jogi törvénynek figyelemmel kell lennie arra, hogy a XX. század emberének életrealitása a felelősség területére két pólust vitt be: az egyik objektív, amelyben a kockázat, a másik szubjektív, amelyben a vétkesség az uralkodó tény.

Figyelembe véve a felelősségi alapok eddigi fejlődését és mindazt, amit eddig ezen a területen nyújtott az elmélet és gyakorlat, a Törvény ismeri a vétkességre alapozott felelősséget, a más magatartásáért való felelősséget, a veszélyes üzemekért vagy dolgokért való felelősséget és végül egyes különleges felelősségi eseteket. A vétkességi felelősségnél a Törvény nem definiálja a vétkességet, hanem abból indul ki, hogy a vétkesség akkor forog fenn, ha a károkozó a kárt szándékosan vagy gondatlanságból okozta. Tehát megállapíthatjuk, hogy a Törvény a vétkesség fogalmába bizonyos, lélektani, akarati aktus értelmében vett, szubjektív elemeket jelöl ki, mivel bizonyos alanyokat nem tart felelősnek. De másrészt a Törvény előirányozza a jogellenességet, mint külön felelősségi feltételt, amiből azt a következtetést lehetne levonni, hogy e fogalmat a Törvény bizonyos értelemben objektivizálja, mégpedig a vétkesség standardizálásával, azaz az adott károkozó magatartásának a gondos embernek meghatározott körülmények közötti magatartásával való összehasonlításával.

Másért való felelősség esetében a Törvény vélelmezi meghatározott személyek vétkességét. Itt a kárért nem a kár okozója, hanem az a jogalany felel, amely a károkozóval törvényben megállapított olyan jogviszonyban van, amely az illető felelős alanyt felelősségre kötelezi. Ezek az alanyok a Törvény szerint azok, akik kötelesek gondot viselni az elmebetegek és a szellemileg elmaradott személyek fölött, valamint a szülők felelőssége kiskorú gyermekeik által előidézett károkért. Az említett felelős személyek vétkességének vélelme bizonyos esetekben megdönthető. Mint a más magatartásáért való felelősség külön esetét a Törvény előirányozza a társultmunka szervezetek és más jogi személyek harmadik személy iránti felelősségét. A Törvény előirányozza azt a szabályt, amely szerint azért a kárért, amelyet a dolgozó munkája folyamán vagy munkájával kapcsolatosan harmadik személynek idézett elő, azon társultmunka szervezet felelős, amelyben a károkozás pillanatában a dolgozó dolgozott. Azonban az ilyen társultmunka szervezet mentesülhet felelőssége alól, ha bebizonyítja, hogy a dolgozó adott körülmények közepette gondosan járt el.

Az objektív felelősségnél a Törvény nem definiálja teljes egészében a fokozott veszéllyel járó dolog fogalmát, de kiemelhető, hogy a bírói gyakorlatban a veszélyes dolgok fogalma alatt azokat az ingó és ingatlan dolgokat értik, amelyek helyzetüknél, vagy használatuknál, vagy jellegüknél, vagy egyáltalában fennállásuknál fogva a környezetre nézve fokozott veszélyt jelentenek s ezért fokozott gondosságú felügyeletet igényelnek. E definíció semmiképpen sem jelent egy numerus clausus-t, hanem egy elasztikus keretet, „kaucsuk normát", amely állandóan változik, tekintettel a konkrét körülményekre, felöleli az újabb dologkategóriákat. Bizonyos esetekben az adott dolgot, természeténél, néha jellegzetességénél, máskor pedig használatánál vagy helyzeténél fogva, veszélyesnek minősítik. A Törvény szabályozza az ún. különös felelősségi eseteket, amelyek közé sorolhatók a terrorista cselekményekből, a nyilvános demonstrációkból vagy manifesztációk-

* Birtokosnak tekintendő a dolog tulajdonosa, valamint a rendelkezési jogosultsággal felruházott társadalmi jogi személy (a fordító megjegyzése).

ból eredő károkért való felelősség; az előadások szervezőinek felelőssége; a nélkülözhetetlen segítségnyújtás megtagadásáért való felelősség; a szerződés megkötésére kötelezett alany felelőssége és közérdekű ügyek ellátásával kapcsolatos felelősség. A felsorolt esetekre nehezen találhatnánk egységes felelősségi alapot, amilyen pl. a vétkesség vagy a veszélyes dologból eredő kockázat. Ezekben az esetekben felismerhetők a fennálló felelősségi alapok elemei, vagy nyomai, amelyek néha egymásba fonódnak, s ezért a felelősségi alapok elméletének szemszögéből egyik sem sorolható közülük tisztán egyik vagy másik felelősségi alap közé. Ezért ezeket az eseteket a Törvény a felelősség külön eseteibe sorolja, amelyeknek közös nevezője abban nyilvánul meg, hogy különböznek a többi felelősségi esetektől. Így különösen ki kell emelni azt a törvényszabályt, amely szerint erőszak vagy terrorcselekmény következtében, valamint nyilvános felvonulások vagy tüntetések során halál vagy testi sérülés folytán bekövetkezett kárért az a társadalmi-politikai közösség tartozik felelősséggel, amelynek szervei a hatályban levő jogszabályok szerint az említett kár megakadályozására kötelesek voltak.

A kártérítés területén a Törvény külön szabályozza az anyagi és külön az erkölcsi kár megtérítését. Az anyagi kár térítésénél a Törvény külön szabályozza a halálesettel, testi sérüléssel és az egészség megromlásával kapcsolatos, valamint a becsületsértés és valótlan állítások terjesztése esetéből eredő károk térítési szabályait. Ami az anyagi kár megtérítésének mértékét illeti, külön figyelmet érdemel, hogy a Törvény nem tesz tradicionális különbséget a felmerült kár (damnum emergens) és az elmaradt haszon (lucrum cessans) térítése között — függően attól, hogy a károkozó szándékosságból vagy gondatlanságból okozta a kárt. A Törvény szerint a károsult egyaránt jogosult mind a felmerült kár, mind a haszon térítésére, függetlenül a károkozó vétkességének fokától. E szabály, amely a korszerű jogrendszerekben mindinkább érvényesül, a teljes (integrális) térítés jogeszméjéből, valamint abból az álláspontból indul ki, hogy a kártérítés rendszerében a károsult érdekeit kell első helyre helyezni. E megoldás mellett az szól, hogy a károsult szempontjából szabály szerint lényegtelen körülménynek tekinthető a károkozó vétkességének fokozata, számára elsősorban tehát az integrális térítés a fontos, nem pedig a károkozó vétkességének minősítése. A Törvény bizonyos esetekben mégis a vétkesség minősítésétől függően határozza meg a térítés mértékét, mint pl. az affekciós értéknél (a károsult által meghatározott értéknél). Ami azt a kérdést illeti, mely időpont szerint kell meghatározni a kár értékét, a Törvény azt a megoldást választotta, amely szerint a kár megtérítésének mértékét a bírói döntés időpontjában érvényes árak szerint kell meghatározni.

Az erkölcsi kárnál a Törvény térítés alatt a bírói ítélet nyilvánosítását vagy helyesbítést, vagy pénzbeli térítést is ért. Itt a Törvény abból a szabályból indult ki, hogy a bíróság akkor, ha az eset körülményei, de különösen az elszenvedett fájdalom és félelem és ezeknek tartama ezt igazolja, méltányos pénzbeli térítést ítél meg, függetlenül az anyagi kár megtérítésétől, valamint annak hiánya esetében is. Az elszenvedett testi vagy lelki fájdalom vagy félelem, bizonyos személyi javak, mint pl. a tekintély vagy szabadság, vagy általában a személyiség jogainak megsértéséből, vagy pedig az életaktivitás csökkentéséből, az illető személy elcsúfításából vagy közeli személy halálából eredhetnek. A Törvény szerint az erkölcsi kár térítésére irányuló kérelem méltányolásánál, valamint a kár megtérítését és értékét illetően, a bíróság figyelembe veszi a sértett javak jelentőségét és az illető térítés célját, de azt is, hogy ezzel ne támogassa a jellegével és társadalmi céljával összeférhetetlen törekvéseket. Ily módon a Törvény az erkölcsi kár pénzbeli térítését és ennek mértékét e térítésmódozat rendeltetésétől teszi függővé, ami azt jelenti, hogy a térítés semmiképpen sem azonos a sértett személyi javak ekvivalensével, hanem elsősorban a károsultnak nyújtandó elégtételként minősíthető. A kárt közvetlenül elszenvedő alanyok közül a Törvény más személyeknek is elismeri ezt a térítést, mégpedig olyanoknak, akik meghatározott lelki fájdalmat éltek át közeli rokonaik (szülő, gyermek, testvér) vagy házastárs halála, vagy különösen súlyos rokkantsága miatt. Egyébként az erkölcsi kár térítésére való jogosultság csak akkor szállhat örökösre, ha már erről jogerős ítéletet hoztak, vagy a felek között írásbeli megállapodás jött létre.

Természetesen a kiemeltek mellett egész sor olyan kérdés merül fel, amelyeket a Törvény szabályozott, amelyekről itt nem tehettünk említést. Helyszűke miatt ezzel a dolgozattal csak a Törvény alapelveire szándékoztunk rámutatni, valamint bizonyos elvi kérdésekre, amelyekre a Törvény a szerződés és a kártérítés — a két legfontosabb kötelemfakasztó forrás területén — válaszolt.

Perovic, Slobodan

SZEMLE

A közigazgatás bírósági ellenőrzésének módszerei és formái a Lengyel Népköztársaságban

I.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság létrejötte és feladatai a törvény értelmében

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság 1980. évi január 31-i törvény alapján jött létre, amely a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságról és a közigazgatási eljárási törvénykönyv módosításáról szól (Dz. U. 4. sz. 8. tétel a későbbi módosításokkal: Dz. U. 19. sz. 68. tétel; 27. sz. 111. tétel). A törvény 1980. szeptember 1-én lépett hatályba.

A közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzésének a bevezetése az állampolgár és a közigazgatás közötti viszonyok alakulása szempontjából elvi jelentőségű volt és időben egybe esett azokkal a mélyreható változásokkal, amelyek országunk társadalmi-gazdasági életének a megújítására, a demokrácia és a jogrend megszilárdítására irányultak.[1] Bár a közigazgatás bírósági ellenőrzésének speciális szabályok alapján korábban is helye volt, például a kerületi munkaügyi és társadalombiztosítási bíróságok által a nyugdíjak és pénzbeli segélyek vonatkozásában, ez az ellenőrzés azonban nem volt teljes,[2] és csak most beszélhetünk a közigazgatás bírósági ellenőrzéséről, mint a társadalmi-politikai rendszer által garantált elvről.

Ennek az ellenőrzésnek a lényege abban jut kifejezésre, hogy azt az államigazgatási szervektől független szervek gyakorolják, ami biztosítja az ellenőrzés objektivitását. Ezt az objektivitást a felettes közigazgatási szervek nem képesek maradéktalanul biztosítani, mivel ezek a vezetésük alatt álló szervek tevékenységére felügyelnek, amelyek viszont rendszerint a kapott direktívák szerint dolgoznak, ami természetesen nagyban csökkenti az alsóbb fokú szervek határozatai ellen benyújtott fellebbezések, panaszok kívánatos eredményességét. A Közigazgatási Bíróság jogosult megváltoztatni és hatályon kívül helyezni a törvénybe ütköző határozatokat. Ezzel szemben a tipikus külső ellenőrzési szervek, például az ügyészség csak azzal a kéréssel fordulhat az illetékes közigazgatási szervekhez, hogy változtassák meg a törvénybe ütköző határozatokat, ami azt bizonyítja, hogy a tevékenységük hatékonysága az üggyel foglalkozó szerv álláspontjától függ. A bírósági ellenőrzés bevezetésének az a célja, hogy az állampolgári jogok, a társadalmi szervezetek jogainak a védelmére és a közigazgatási tevékenység során a törvényesség megtartására megbízhatóbb garanciákat hozzon létre. A határozatot a köz érdekében megtámadhatja az ügyész vagy az a társadalmi szervezet, amely félként szerepel az ügyben. A bírósághoz fellebbezéssel élhet az a fél is, akinek vitás érdekei vannak annak a másik félnek az érdekeivel szemben, aki — néha a törvény megsértésével — a maga számára előnyös közigazgatási határozatot szerzett. A bírósági ellenőrzésnek ezenkívül az a célja, hogy biztosítsa az államban a jog egységes alkalmazását a helyi vagy hatósági partikularizmussal szemben, amely dezintegrálja az átfogó és gyakran változtatott anyagi közigazgatási jogon alapuló cselekményeket.

A bírósági ellenőrzést csak a törvények megtartása területén valósítják meg. Ebből az következik, hogy a bíróság nem értékeli az államhatalmi szervek tevékenységét annak célszerűségét illetően, következésképpen nem határozhatja meg a közigazgatási politikát, amennyiben ezt a politikát formálisan világosan kifejezték szabályok formájában és nem hagy lehetőséget a közigazgatási szervek számára a szabad cselekedetekre az úgynevezett jogilag nem szabályozott területen. A bíróság nem helyettesítheti az felettes államhatalmi szerveket sem ama alkotmányi kötelezettségeik teljesítését illetően, hogy biztosítaniok kell az alárendelt szerveknél a törvény megtartását. A bíróság csak a közigazgatás során véglegesen hozott határozatokat vizsgálja meg, és a fél, illetve a fél jogaival élő társadalmi szervezet mielőtt a bírósághoz fellebbezéssel fordulna, köteles kimeríteni a közigazgatási fórumokat. Ez alól csak az ügyész mentesül. A bíróság nem ad ki közigazgatási határozatot, azt nem is változtathatja meg, de — amennyiben megállapítja a jog lényeges megsértését — a határozat hatályon kívül helyezése után visszaküldi az ügyet az illetékes közigazgatási szervnek új, a jognak megfelelő helyes határozat meghozatala végett. A bíróság határozata kötelezi a közigazgatási szervet.

A közvetlen bírósági ellenőrzés kiterjed az ügyek 20 kategóriájában kiadott közigazgatási határozatokra, amelyeket a közigazgatási eljárási törvénykönyv 196. cikkének 2. paragrafusa felsorol. Ilyenek a kommunális és lakásgazdálkodás, a helyi gazdálkodási alap, az építésügy és építésügyi felügyelet, közúti közlekedés, közlekedésügy, tengeri és folyami hajózás, posta, termelési tevékenység, kisipar, a lakossági szolgáltatások, kereskedelem, bánya- és energetikai ipar, mezőgazdaság és erdőgazdaság, kisajátítások, természet- és környezetvédelem, közoktatás és tudomány, kultúra, foglalkoztatottság, egészségvédelem és az adóügy körébe tartozó ügyek.

Ezek az ügyek a legtipikusabbak az állampolgár és a közigazgatás közötti viszonyokra. Az ügyek fenti felsorolását a jövőben bővíteni lehet, de ehhez új törvényeket kell hozni. Azokban az ügyekben, amelyekben eddig a bírósági ellenőrzés kötelező volt, nem vettek tervbe eljárási módosításokat.

A bírósághoz benyújtott fellebbezés tárgya lehet a közigazgatás tétlensége az olyan ügyekben, amelyekben a meghozott határozatok bírósági ellenőrzés alá tartoznak. A bíróság, miután megállapítja a fellebbezés megalapozottságát, a közigazgatási szerv számára a helyes határozat meghozatalára határidőt állapít meg. Következésképpen a bírósági ellenőrzés nem

[1] *Zawadzki*, S.: A Szejm képviselőjének a beszéde... (Kollektív munka: Közigazgatási eljárási törvénykönyv a novella elfogadása után. Varsó, 1980, 15—16. és 18—19. old.). Lásd ugyanott: *Bafia*, E.: A közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzésének társadalompolitikai alapjai. 54. és köv. old.

[2] A közigazgatás ellenőrzésének megvalósítását speciális szabályok alapján *Swiatkiewicz*, Jerzy tárgyalja a következő cikkben: A közigazgatás tevékenységének bírósági ellenőrzése a Lengyel Népköztársaságban. Panstwo i Prawo, 1976. 8—9. sz.

öleli fel a közigazgatási szervek más jogi formában hozott cselekményeit.

A közvetett törvényességi ellenőrzés felöleli a normatív aktusokat vagy a törvénynél alacsonyabb fokú általános aktusokat is. Ennek az ellenőrzésnek közvetett jellege abban van, hogy amennyiben a közigazgatási határozatok elleni fellebezés elbírálása során a bíróság megállapítja, hogy az Alkotmány vagy a törvény megsértése abban jutott kifejezésre, hogy a közigazgatási szerv alsóbb szintű általános rendelkezést alkalmazott, a bíróság a konkrét ügyben megtagadja az ilyen aktus alkalmazását.

A bíróság profilaktikus tevékenységet fejt ki, amikor a közigazgatási eljárási törvénykönyv 214. cikke értelmében közli a megfelelő közigazgatási szervekkel a munkájukban előfordult azokat a lényeges hiányosságokat, amelyeket a bíróság eljárása során fedeztek fel. Ugyanezt a célt szolgálják a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság Elnöke által a Minisztertanács Elnöke és az Igazságügy-miniszter részére a bírósági gyakorlat során felmerülő problémákról készített beszámolók. Ezeket a problémákat a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bíráinak teljes ülésein meg kell tárgyalni az Igazságügy-miniszter, a Közigazgatási, Helyi-gazdálkodási és Környezetvédelmi Miniszter, a Legfelsőbb Bíróság Elnöke, a Legfőbb Ügyész és az ülés témája iránt érdeklődő más személyek részvétele mellett.

A törvényelőkészítő munkák során megvizsgálták azt a kérdést, hogy milyen szervre kell bízni az ellenőrzést — az általános bíróságokra-e vagy olyan különleges bíróságra, amilyen a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság. Úgy döntöttek, hogy a második koncepciót kell elfogadni, figyelemmel az átfogó és gyakran változtatott közigazgatási jog sajátosságára, amely a jogforrások sokféleségével tűnik ki és amelynek sajátos alkalmazási elvei vannak. Az ország területi felosztásának módosításai után 48 vajdasági bíróság jött létre. Azt, hogy ezeken a bíróságokon specializált közigazgatási kollégiumokat létesítsenek, akadályozták a nagyfokú személyzeti nehézségek. Ha viszont a közigazgatási ügyekben az igazságszolgáltatást csak az első fokon gyakorolnák, az ügyek ilyen decentralizálása mellett nem lehet biztosítani az egységes bírósági gyakorlatot. Ezért a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságnak, mint központi szervnek, biztosítania kell az ilyen típusú igazságszolgáltatás magas színvonalát. Lengyelország egyes nagy városaiban megalakítják a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság részlegeit.[3]

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság és a Legfelsőbb Bíróság közötti kapcsolatot, mely utóbbi az Alkotmány értelmében a többi bíróság gyakorlata feletti felügyeletet megvalósító legmagasabb bírósági szerv, a következők biztosítják: a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság ítéletei ellen benyújtott óvásoknak rendkívüli felülvizsgálati eljárásban való megvizsgálása, az igazságszolgáltatási irányelvek megállapítása és a jogi kérdések eldöntéséhez nyújtott segítség. Ilyenképpen a Legfelsőbb Bíróságnak lehetősége van arra, hogy őrködjön a közigazgatási jog alkalmazásának törvényessége felett.

II.

A Bíróság struktúrája és tevékenységének kezdete

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság tagjainak az állományát az Államtanács 1980. évi július 10-i határozata állapította meg, amely 9 bírót nevezett ki, ezek között az Elnököt és Elnökhelyettest. A határozat érintette a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság létrejöttével kapcsolatos egyes problémákat.

Abból a célból, hogy kimerítő adatokat szerezzen valamennyi vajdaságból a benyújtott jogorvoslatok számáról és megismerje azok jellegét, az Igazságügyminiszter az Államtanács javaslatai alapján (az 1980. augusztus 20-i határozat a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság szervezeti struktúrájáról és a Bíróság hatáskörének ideiglenes szabályozásáról — Dz. U. 19. szám, 70. tétel) úgy határozott, hogy ideiglenesen, 1981. február 28-ig, a bírósági gyakorlatot az egész országra kiterjedően a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság Varsóban fogja megvalósítani. A Bíróság a törvénynek megfelelően 1980. évi szeptember 1. napján megkezdte a tevékenységét.

A részlegek megalakítására azután kerül sor, miután meghatározott tapasztalat összegyűlt. Az Igazságügy-miniszter 1981. február 25-i rendelete értelmében (Dz. U. 5. szám, 21. tétel) a Bíróságnak külön részlegei Gdansk, Katowice, Krakkó, Poznan, és Wroclaw városokban lesznek. Ezek a munkájukat 1981. július 1. napján kezdik meg.

A múlt évi szeptember 15-től kezdődően zárt tárgyaláson kezdte elbírálni a hatáskörébe tartozó ügyeket, de ezek az ügyek elutasítással végződtek, amennyiben azokban az eljárást már 1980. szeptember 1. napja előtt folyamatba tették. A bíróság ezeket az ügyeket a felek megidézése nélkül és a bírósági költségek megállapítása nélkül vizsgálta meg. Ezeknek az ügyeknek a megvizsgálását egyidejűleg arra használták fel, hogy feltárják a bíróság jövőbeli tevékenysége során lényeges jelentőséggel bíró kérdéseket, és mindenekelőtt a bíróság hatáskörének meghatározására és arra, hogy eldöntsék, milyen követelményeket kell támasztani a közigazgatási határozatokkal szemben. Ezeket a problémákat széles körben megvilágították a bírák teljes ülésein neves elméleti és gyakorlati jogászok részvétele mellett.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság tagjai sorában vannak bírók az általános bíróságokról, az államigazgatási apparátusban dolgozott jogászok és tudományos dolgozók. Ez az összetétel biztosítja a megvizsgálásra kerülő ügyek sokoldalú megközelítésének a lehetőségét, különböző álláspontok és gazdag tapasztalat felhasználásának a lehetőségét.

Folyó évi május 1-én a Bíróság struktúrája a következő. A Bíróság legfontosabb része a Bírósági osztály, amely az alapvető feladatokat teljesíti: elbírálja a közigazgatási határozatok ellen benyújtott fellebbezéseket; ezenkívül kisegítő szervezeti egységei vannak: ilyen a bírósági gyakorlattal foglalkozó iroda, az elnöki iroda és a pénzügyi-költségvetési osztály. Folyamatba van a könyvtár megszervezése. Az elnöki iroda keretében

[3] Részletesen megvilágítja ezt a témát *Starczewski*, G.: Közigazgatási eljárási törvénykönyv — Közigazgatási bíróság. Prawo i Zycie, 1979. 49. sz.

működik egy szervezeti részleg, amely megvizsgálja az állampolgárok olyan panaszait, amelyek nem tartoznak a Bíróság hatáskörébe. Az érdekelt személyeknek ilyenkor tájékoztatást adnak az ügyük elbírálásának lehetőségéről.

III.

A Bírósághoz benyújtott ügyek jellemzése

A Bíróság működésének kezdetétől fogva a közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzése az egész társadalom fokozott érdeklődését váltotta ki. Ezt a következő adatok bizonyítják. A Bíróság tevékenységének már az első hónapjában 1153 ügyet tettek folyamatba, 1981. évi március végére pedig az ügyek száma 4361-re emelkedett. A folyamatba tett ügyek számának viszonylagos csökkenése a következő hónapokban azzal magyarázható, hogy a társadalom a televízióban, rádióban és az újságokban széles körű tájékoztatást kapott arról, milyen ügyek tartoznak a Bíróság hatáskörébe. Gyakran a Bíróság nem bírálhatta el — amint erről fentebb már szó volt — azokat az ügyeket, amelyekben az eljárást 1980. szeptember 1. előtt tették folyamatba.

A Bírósághoz benyújtott ügyek elemzése azt mutatta, hogy egyes állampolgárok az új bírósági szervben az egyedüli eszközt látták a problémáik megoldására. E tény megnyilvánulása volt, hogy jogorvoslattal fordultak az általános bíróságok által polgári és büntető ügyekben hozott ítéletekkel szemben, a kerületi munkaügyi és társadalombiztosítási bíróságok határozataival szemben, megtámadták az ügyészi szervek, szövetkezeti szervezetek és állami vállalatok tevékenységét. Panasszal éltek a polgári jogi ügyletekkel, szervezési-technikai tevékenységgel, belső megbízatásokkal és intézkedésekkel szemben, a normatív aktusokkal és államigazgatási határozatokkal szemben. Az állampolgárok korlátlan hatáskört tulajdonítottak a Bíróságnak. Gyakran megfeledkeztek a szeptember 1. napjáról, mint olyan határnapról, amely akadályt képez az e nap előtt folyamatba tett ügyek számára. A felek gyakran olyan ügyeket vittek a Bíróság elé, amelyeket még nem bíráltak el másodfokon. Mindez azt mutatta, hogy nem volt bizalmuk az ügyek elbírálására hivatott rendes szervek iránt.

A 4361 ügy közül az ügyek többsége a lakás- és kommunális gazdálkodásra, a helyi gazdálkodási alapra (26%); a foglalkoztatottságra és szociális ügyekre (12%); a mező- és erdőgazdaságra (11%); a kisajátításra és egyéb jogokra (6%); az építésügyre és építési felügyeletre (4%) vonatkozott. Az ügyek legnagyobb csoportját (31%) azok az ügyek képezték, amelyek nem tartoztak a közigazgatási eljárási törvénykönyv 196. cikkének 2. paragrafusában felsorolt ügykategóriákhoz. Az ügyek e csoportjában 33%-ot tettek ki a polgári jogi viszonyok, 14%-ot az úgynevezett szerződéses munkaviszonyok körébe tartozó ügyek, 12%-ot a bűnügyek és szabálysértési ügyek, 41%-ot egyéb ügyek, amelyek többsége a szövetkezeti szervezetek tevékenységére, főleg lakásügyekre vonatkozott.

Számos beadvány vitatta az igazgatási szervek cselekményeinek célszerűségét, sok közülük társadalmi értékeléseket tartalmazott. Gyakran írtak idős, segítség nélkül élő emberek abbeli elkeseredésükben, hogy senkitől nem kapnak támogatást. Szélsőséges esetek a segélykérő táviratok voltak házak összedőlésével és kilakoltatásokkal kapcsolatban. A Bírósághoz panaszok érkeztek a helyi szerveknek a lépcsőházak lakók általi takarítása tárgyában kiadott rendelkezései ellen olyan többemeletes épületben, amelyben öreg korban levő személyek laktak. Az állampolgárok leveleinek egy része olyan tipikus kérelem volt, amellyel jogi tanácsokat kérnek (lakáskiutalási ügyekben, nyugdíjügyekben és nyugdíj felemelése iránti ügyekben).

A Bírósághoz beérkezett ügyek jellege megkövetelte azok megfelelő csoportosítását és az ügy fajtájától függő elbírálásukat. Azokat az ügyeket, amelyek közigazgatási határozatokra és a közigazgatási szervek tétlenségére vonatkoztak, peres eljárásra irányították és zárt üléseken, később pedig bírósági tárgyaláson bírálták el. A többi ügyet a Bíróság úgynevezett perenkívüli eljárásban intézte el. Ez az eljárás abban állott, hogy az adott beadványt a Bíróság megküldte az illetékes szervnek, hozzáfűzte a megjegyzéseit és magyarázatot adott az érdekelt félnek, hogy milyen jogok illetik meg és hová kell fordulnia.

A Bíróság tevékenységének kezdeti időszakában olyan ügyek voltak túlsúlyban, amelyeket perenkívüli eljárásban intéztek el, tehát olyan ügyek, amelyek nem függtek össze a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság hatáskörével. Az 1981. március végéig 2250 ilyen ügy érkezett be, tehát az ügyek 52%-a ilyen volt. Később ezek az ügyek már csak 34%-ot tettek ki. Az ilyen ügyek száma állandóan csökkenni fog, azonban egyelőre még nem mindenki tudja helyesen, hogy mikor lehet az új bírósághoz fordulni.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz beérkezett beadványok állandóan növekvő száma szükségessé tette a bírák számának a növelését.

A beadványok területi eloszlása csak egyes esetekben volt arányos a lakósságnak a vajdaságok szerinti eloszlásával, a leggyakrabban ebben az állami szervek tevékenységének a hiányosságai tükröződtek.

Ami a közgazdasági határozatok ellen benyújtott beadványok számát illeti, ebben a varsói vajdaság van az első helyen a beadványok 21%-ával, a wroclawi vajdaságból a beadványok 5%-a, a poznaniból 3,5%-a, a gdanski és katowicei vajdaságból a beadványok 2—2%-a érkezik.

IV.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság gyakorlata (a tárgyalásokon és zárt üléseken)

Az ügyek 48%át sorolták be a peres eljárásban való elbírálásra. Az ilyen ügyek 1980-ban az ügyek 34%-át tették ki, és 1981. első negyedében pedig már az ügyek 66%-át. A 2111 ilyen ügy közül 1649 ügyet zárt ülésre tűztek ki, 462 ügyet pedig bírósági tárgyalásra. Ez annak eredménye volt, hogy az első olyan ügyeket, amelyeket bírósági tárgyaláson lehetett elbírálni, csak 1980. decemberében nyújtották be a Bírósághoz,

mivel a közigazgatási eljárásnak ezekben az ügyekben 1980. augusztus 31-e után kellett megindulnia és végig kellett járni a közigazgatási fórumokat.

A zárt üléseket ezekben az ügyekben 1980. szeptember 15-től kezdve tartották, a bírósági tárgyalásokat pedig a múlt év december 30-a után. Eddig még nem alakult ki bírósági gyakorlat. Figyelembe kell venni, hogy az ügyek zárt ülésen való elbírálása leegyszerűsített jellegű, mivel a Bíróság csak azt vizsgálja, hogy helye lehet-e a fellebbezés benyújtásának, és nem vizsgálja annak megalapozottságát: ez teszi lehetővé a megfelelő határozat gyorsaságát. Csak egymagában a bírósági illeték megállapítása és behajtása sokáig akadályozza a bírósági tárgyalást. A beadványok többségében a közigazgatási határozatok megtámadásáról van szó, csak 60 ügy esetében az állami szervek tétlenségéről.

A zárt ülésen elbírált fellebbezéseket elutasították, mivel a közigazgatási eljárást ezekben az ügyekben 1980. szeptember 1. előtt tették folyamatba. Függetlenül ettől a fellebbezések 4%-át olyan megtámadott határozatok tették ki, amelyeket a Bíróság a közigazgatási eljárási törvénykönyv 3. cikke vagy 196. cikkének 2. paragrafusa értelmében nem volt jogosult elbírálni, például az ország védelmével kapcsolatos ügyekben vagy útlevélügyekben; 11%-ot tettek ki azok az ügyek, amelyekben a közigazgatási eljárást még nem fejezték be; azok az állampolgárok, akik a közigazgatási szervek tétlensége miatt fellebbeztek, előzőleg nem fordultak a felettes közigazgatási szervhez azzal a kérelemmel, hogy az alsóbb fokú szerv tűzzön ki határidőt a határozat meghozatalára (a közigazgatási eljárási törvénykönyv 216. cikkének 2. paragrafusa).

A bírósági ellenőrzés által felölelt területet illetően találkozunk olyan tendenciával, amely az ún. szabad belátáson alapuló határozatok területére való széles körű behatolásban jut kifejezésre.[4]

Példaként szolgálhatnak a Vámügyi főhatóság olyan határozatai ellen benyújtott fellebbezések, amelyek megtagadják a behozatali vám alóli felmentést vagy annak csökkentését, vagy a Varsóban való bejelentkezést megtagadó határozatok ellen benyújtott fellebbezések. A közigazgatási szervek az ilyen ügyekben a határozataikat a szabad belátásuk alapján hozzák, és a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság nem vizsgálja azok törvényességét vagy célszerűségét, azonban Bíróság őrködik az alapos bizonyítási eljáráson és a fél azon jogának a megtartásán, hogy részt vehessen a közigazgatási szerv előtt lefolytatott eljárásban, mivel ez biztosítéka az anyagi jogszabályok alkalmazásának. Úgyszintén az összegyűjtött anyagnak csakis az anyagi jog egyes szabályai figyelembevétele melletti értékelése vezet a határozat megváltoztatásához és a Bíróság kötelezi a közigazgatási szervet, hogy újból megvizsgálja az ügyet.[5]

A másik tendencia az anyagi közigazgatási jog szabályainak olyan alkalmazása, amely mindent az állampolgár érdekeinek a figyelembevétele mellett magyaráz. Ez különösen megfigyelhető a lakással kapcsolatos ügyekben, például a pótlólagos lakóterület elismerésével, lakáscserével, a lakás helyett más lakás rendelkezésre bocsátásával kapcsolatos ügyekben.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság a bírósági gyakorlatban alapelvként kimondja, hogy az állampolgárokra és szervezetekre kötelezettségeket megállapító határozatok jogalapja csakis a törvényekben és törvényerejű rendeletekben foglalt szabályok vagy az annak alapján kiadott normatív végrehajtási aktus lehet. A külön minisztertanácsi határozatok és az ilyen határozatok vagy a miniszterek hatáskörét csak általánosságban meghatározó szabályok alapján kiadott miniszteri rendeletek nem szolgálhatnak jogi alapul a közigazgatási eljárási törvénykönyvben említett határozatok számára.

A gyakorlat gyakran felveti azt a kérdést, el lehet-e az adott ügyet határozat meghozatalával intézni, vagy más módot kell alkalmazni. Az ügy elintézése más módon természetesen kizárja azt a lehetőséget, hogy az ilyen ügyet a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bírálja el, rosszabbítja az állampolgár pozícióját a közigazgatási szerv előtt. A bírósági gyakorlat azt segíti elő, hogy kétség esetén az ügyet bírósági határozat útján kell eldönteni. Így például elismerik, hogy közigazgatási határozat jellegével bírnak az állampolgár és a lengyel posta, távíró és telefon közötti vitában az említett intézmények által nyújtott szolgáltatásokkal kapcsolatban fizetendő díjak tárgyában hozott döntések.

A peres eljárásban elbírálandó ügyek közül sok ügy tartozott a lakásügyi határozatok, a helyi gazdálkodási és kommunális gazdálkodási ügyek körébe. Az ilyen ügyek 36%-ot tettek ki.

A fellebbezések jelentős száma (21%) a mezőgazdasággal és erdőgazdasággal kapcsolatos ügyek körébe tartozott, ideszámítva a földterületek átvételét az állam által vagy azok átadását a jogutódnak, a tagosítást, a földterületek cseréjét, a kisajátítást, földterületek eladását az állam által és a földterületeknek a mezőgazdasági és erdőgazdasági termelésből való kivonásával kapcsolatos fizetéseket.

A fellebbezések 8%-a a kisajátítási ügyek, társadalmi szempontból nagyon lényeges ügyek közé tartozott. Ennek során a felek néha hangsúlyozták, hogy az állam által átvett ingatlanok egyáltalán nem kerülnek hasznosításra, ami az épületek elhanyagolásához és összeomlásához vezet. Az ilyen esetekben az ügyeket az elbírálásuk után átadták az illetékes közigazgatási szerveknek.

Az építésügyi és az építési felügyeleti ügyek, a városépítési és építészeti ügyek a bírósági eljárásban elbírált ügyek 10%-át tették ki. Ezek mindenekelőtt az építési engedély kiadásának megtagadásával, az építkezés leállításával és az egyes objektumok lebontására vonatkozó rendelet kiadásával kapcsolatos ügyek voltak.

Az adóügyek, befizetendő illetékek (vámilletékek stb.) a fellebb-

[4] Vö. *Paho*, Je.: Közigazgatási eljárási törvénykönyv és a munkajog. Narodnüj Szovet, Hozjajsztvo, Administracija. 1980. 11. sz. 21. old.

[5] A tudomány és a bírósági gyakorlat jelenlegi nézeteiről az ún. szabad belátáson alapuló ügyekben és a törvényesség ellenőrzésének kereteiről az olyan ügyekben, amelyekben közigazgatási szervek a belátásuk alapján járnak el, valamint a pontatlan fogalmakról *Swiatkiewicz*, Jerzy ír a következő tanulmányban: A közigazgatási határozatok ellenőrzésének tárgyi köre. Közigazgatási eljárási törvénykönyv c. kollektív munkában, 76—78. old.

bezések 6%-át tették ki. Ez a viszonylag alacsony mutató azzal magyarázható, hogy 1981. január 1-ig az 1946. évi törvényerejű rendelettel szabályozott adóügyi eljárás szerint elbírált ügyek nem estek a közigazgatási eljárási törvénykönyv rendelkezései alá, amiről a kisiparosok megfelelő tájékoztatást kaptak.

A fellebbezések kisebb száma (2,4%) a foglalkoztatottsági és szociális ügyekre, a közlekedésre és postai ügyekre (1,5%), a fizetések nyilvántartására, személyi igazolványokra, állampolgárságra, névváltoztatásra, vízgazdálkodásra, területi tervezésre, meghatározott funkciók teljesítésére, egészségügyre és társadalombiztosításra vonatkozott (mindegyikük kb. 1%). A fellebbezések jelentéktelen százaléka (0,5%) a kisipari és más gazdasági tevékenységre, a földtanra és földmérésre, az ingatlanok forgalmára, oktatásra és népművelésre, a főiskolákra és a kultúrára vonatkozott.

Ki kell hangsúlyozni, hogy az ügyek között túlsúlyban voltak a következő két hatóságot érintő fellebbezések: a közigazgatás, helyi gazdálkodás és környezetvédelem (54%) és a mezőgazdaság (22%), azaz a közigazgatási határozatok ellen benyújtott fellebbezések össz-számának 76%-a.

A határozatoknak abból a 20 kategóriájából, amelyeket a közigazgatási eljárási törvénykönyv 196. cikkének 2. paragrafusa felsorol, 3 kategóriában egyáltalán nem volt fellebbezés: ilyenek a következő kategóriákba tartozó ügyek: fűtőanyag-energetikai gazdálkodás és bányászat, a természet- és környezetvédelem, élelmiszergazdálkodás és közélelmezés.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz olyan közigazgatási határozatok ellen benyújtott fellebbezések is beérkeztek, amelyekre a bírósági ellenőrzés nem terjed ki. Ezek a peres eljárásban elbírált ügyek 4%-át tették ki és mindenekelőtt kétféle ügyre vonatkoztak: a személyazonossági és útlevél-ügyekre és az általános katonai kötelezettségre (a katonai szolgálatra behívott személyeknek egyedüli családfenntartóként elismerése). Ezek az utóbbi ügyek nagyon tanulságosak: arról tanúskodnak, hogy az elfogadott jogi döntéseknek hiányosságaik vannak.

Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a peres eljárásban elbírált ügyek tárgyi struktúrája és a Bírósághoz beérkezett összes ügyek struktúrája között nagy a különbség. Így például a mezőgazdaságra vonatkozó ügyekben, amelyek a közigazgatási határozatok ellen benyújtott fellebbezések 21%-át teszik ki, a peres eljárásban elbírált fellebbezések az ügyek össz-számának mindössze 11%-át képezték, a foglalkoztatási és társadalombiztosítási ügyekben, amelyek a fellebbezéseknek csak 3%-át teszik ki, az ügyek össz-számának 12%-át tették ki. Ezek a különbségek annak következményei, hogy a perenkívüli eljárásban elbírált ügyeknek, amelyek 1980-ban az ügyek többségét képezték (66%), teljesen eltérő tárgyi jellegük volt. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság potencionális tevékenységének a felmérése végett természetesen lényeges jelentőségük azoknak az ügyeknek van, amelyek ennek a bíróságnak a hatáskörébe tartoznak és a fejtegetéseinkben ezekre az ügyekre fordítjuk a figyelmünket.

Még idő előtti lenne, ha a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság által a tevékenységének első 7 hónapjában elbírált ügyek alapján általános értékeléseket szövegeznénk meg a közigazgatási szervek tevékenységét illetően. Mindazonáltal még a közvetett és korlátozott megismerése is a közigazgatási ügyeknek és fellebbezéseknek lehetővé teszi meghatározott következtetések levonását.

A leggyakoribb jogsértés a közigazgatási szervek gyakorlatában az volt, hogy hiányosan folytatták le a feltáró és bizonyítási eljárást. E hiányosságok következtében a közigazgatási szervek úgy hozták meg a határozataikat, hogy nem ismerték az ügyben a valóságos helyzetet, aminek következtében vagy helytelenül értékelték az ügy tényleges körülményeit az anyagi jog szabályainak világánál, vagy még ha helyesen alkalmazták is e szabályokat, a fellebbezéssel élő személyek meg voltak győződve arról, hogy az ő fejtegetéseiket nem vizsgálták meg figyelmesen. Különösen fel kell hívni a figyelmet, hogy a közigazgatási szervek rendszerint nem tartják meg a közigazgatási eljárási törvénykönyv 61. cikkének 4. paragrafusát, amely előírja, hogy a félként szereplő összes személyeket értesíteni kell az eljárásnak hivatalból történt folyamatba tételéről, és úgyszintén csak az egyik fél kérelmére is.

Általában senki sem tartotta meg a törvénykönyv 10. cikke 1. paragrafusának a rendelkezését, amely szerint a közigazgatási szervek kötelesek biztosítani a felek számára az aktív részvételt az eljárás minden szakaszában, és a határozat meghozatala előtt lehetőséget kell adni nyilatkozat tételre és kérelmek előterjesztésére. A másodfokú helyi közigazgatási szervek (a vajdaság vezetői) néha helytelenül azt a magyarázatot adták a feleknek, hogy az alapfokon hozott határozatok ellen, éspedig felügyeleti eljárásban, nincs helye jogorvoslatnak az illetékes miniszterhez. Néha helytelenül azt a magyarázatot adták az állampolgároknak, hogy joguk van fellebbezéssel élni a közigazgatási határozatokkal szemben a Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz.

Az elkeseredés érzését váltotta ki a feleknél az ügyek huzadalmas intézése vagy a határozat meghozatalának többszöri elhalasztása az olyan esetekben, amikor a felek jogosultak voltak fellebbezéssel élni. Számos olyan eset fordult elő, amikor a közigazgatási szerv kitért a határozat meghozatala elől, ami természetesen sokban megnehezítette a Bíróság munkáját. Sok esetben kételyeket vont maga után, volt-e joga a közigazgatási szerveknek határozatot hozni az adott szabályok alapján, például a mezőgazdasági körök alapításával kapcsolatos ügyekben vagy tanúsítványt adni a szakosított gazdaságról.

Megállapítottak olyan eseteket, amikor a közigazgatási szervek visszaéltek a jogkörükkel. Így, például, az építési-építészeti felügyelet keretében eljárva a közigazgatási szerv úgy rendelkezett, hogy le kell bontani az egész objektumot az építési jog feltételeitől való jelentéktelen eltérés miatt. Elvi kifogást von maga után a közigazgatási szerv olyan rendelkezése, amely szerint le kell bontani az épületet, arra hivatkozva, hogy nem megfelelő távolságban van a szomszéd épületétől vagy elhomályosít-

ja, illetve eltakarja a kilátást. Az ügy tárgyalásán kitűnt, hogy a szomszéd önkényesen eltért a kapott építési engedély feltételeitől; a közigazgatási szerv képviselője elismerte, hogy amikor a fellebbezéssel élő felet kötelezte az épület lebontására, nem vette figyelembe ezt a tényt.

További példaként felhozható az az eset, amikor lebontást annak a törvénynek megfelelően rendelték el, amely a magántulajdonban levő ingatlant elkerítő kerítés lebontásáról rendelkezik. Voltak olyan esetek, amikor a kiutalásra nem jogosult személyeknek vagy intézményeknek osztottak ki lakásokat. Ezekben az ügyekben a bíróság hatályon kívül helyezte a határozatokat, és amikor kénytelen volt a fellebbezést elutasítani arra tekintettel, hogy a közigazgatási eljárást 1980. szeptember 1. előtt tették folyamatba, ilyenkor a Bíróság az illetékes minisztériumot kötelezte arra, hogy javítsa ki a törvényellenes határozatot.

1981. évi április 1-ig terjedő időszakban a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság a bírósági tárgyalásokon 120 befejezett ügyet vizsgált meg. A 120 ügy közül 6 ügyben a Bíróság hatályon kívül helyezte a határozatot, 40 ügyben megváltoztatta azt, és a fennmaradó esetekben elutasította a fellebbezést. Ez azt jelenti, hogy az ügyek 38 százalékát, amelyekben indokolt fellebbezést nyújtottak be, a bíróság megvizsgálta. Ez igen magas mutató. De figyelembe kell venni, hogy a közigazgatási szervek által kiadott határozatok teljes száma évi 10 milliót tesz ki, amelyből a semmítő szervek határozatai — és csak ezeket a határozatokat lehet fellebbezéssel megtámadni a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságon — a meghozott közigazgatási határozatok össz-számának 2—6%-át teszik ki. Ezenkívül nem szabad megfeledkezni arról, hogy nem valamennyi közigazgatási ügy esik bírósági ellenőrzés alá, továbbá arról, hogy a Bírósághoz érkező ügyek száma állandóan növekszik és kiteheti az évi 12—15 ezret.

Az elbírált ügyek mennyisége nem nagy, azonban mégis már beszélni lehet a bírósági gyakorlatban mutatkozó bizonyos tendenciákról. Ilyen tendenciákhoz soroljuk a bírósági ellenőrzés tárgyi körét meghatározó szabályok tág értelmezését. Ennek a jelenségnek az igazolását jelenti, például, az a körülmény, hogy elismerték a bíróság hatáskörét arra, hogy elbírálja kinevezés alapján dolgozó alkalmazottak ügyeit, bár ezek az ügyek nincsenek a közigazgatási eljárási törvénykönyv 196. cikk 2. paragrafusába belefoglalva, sőt az irodalomban azt a véleményt juttatták kifejezésre, hogy ezek az ügyek nem férnek bele az e szabályban felsorolt ügykategóriákba. A Bíróság megállapította, hogy ezek az ügyek beletartoznak a foglalkoztatottság általánosabb kategóriájába (196. cikk, 2. paragrafus, 19. pont).

Az elbírált ügyek felhasználásra kerültek a bennük szereplő jogi kérdések szempontjából: megfelelők-e a jogszabályok és fennáll-e annak szükségessége, hogy fel kell hívni a közigazgatási szervek figyelmét a jogsértésekre és azok keletkezésének okaira.

V.

Jogi kérdések és az egyes jogi megoldásokkal kapcsolatos megjegyzések

1. Azokat a fellebbezéseket, amelyeket elutasítottak annak okából, hogy nincs helye azok benyújtásának a Bírósághoz (a 204. cikk, 1. paragrafus), mégis elemzésnek vetették alá abból a szempontból, hogy előfordulnak-e bennük olyan jogi kérdések, amelyek lényeges jelentőséggel bírhatnak az államigazgatási határozatok bírósági ellenőrzéséről szóló törvény hatályba lépése után folyamatba tett közigazgatási eljárásban elbírált ügyekben.

21 ilyen kérdést találtak.

Ezek közül meg kell említeni a határozat jogi alapjának a kérdését. Itt mindenekelőtt arról a problémáról van szó, hogy a közigazgatási eljárási törvénykönyv felfogása szerint a közigazgatási határozat alapját képezhetik-e az olyan szabályok, amelyeket a törvénnyel kapcsolatos alacsonyabb szintű aktusok foglalnak magukban, például Lengyel Népköztársaság ún. önálló minisztertanácsi határozatai és miniszterek és más hatóságok általános jellegű aktusai.

Lényeges, hogyan kell eljárni az ilyen esetben, a Bíróságnak el kell-e utasítania a fellebbezést tekintettel arra, hogy nincs helye, vagy meg kell-e vizsgálnia a hozott határozatok helyességét a megfelelő aktusokkal együtt.

Az állampolgári jogok védelme szempontjából fontos probléma volt annak eldöntése, hogy van-e helye fellebbezésnek az olyan állampolgárok jogaival és kötelességeivel kapcsolatban, akiket például tanítónak vagy postai alkalmazottnak neveztek ki. A közigazgatási eljárási törvénykönyv az ügyeknek ezt a kategóriáját nem sorolja világosan azokhoz az ügyekhez, amelyek bírósági ellenőrzés alá esnek, mindazonáltal meg kellett gondosan vizsgálni, vajon nem férnek-e bele ezek az ügyek valamely általánosabb közeli kategóriába. Hasonló módon kellett eljárni a háborús veteránok jogainak elismerésénél. Komoly nehézséget okoz a közigazgatási cselekmények meghatározott formáinak, például a telefonhasználati lehetőség megvonásának, vagy a postarészlegek, telefonközpontok által a telefondíjak kiszabásának besorolása a közigazgatási határozatok közé, figyelemmel arra, hogy ezek elbírálása nem tartozik az általános bíróságok hatáskörébe.

Fontos a bírósági gyakorlat szempontjából, éspedig azon ügyek újbóli elbírálásának lehetősége szempontjából, amelyeket az illetékes közigazgatási szervek korábban már elbíráltak, a következő elvi kérdés: új eljárásnak kell-e tekinteni a felügyeleti eljárásban indított eljárást a törvény 14. cikke értelmében.

Ez a fellebbezéshez való joggal kapcsolatos, ha az adott ügyben a közigazgatási eljárást a fórumok ún. általános rendjében 1980. szeptember 1. előtt tették folyamatban, a felügyeleti eljárást pedig, amely rendkívüli eljárás, a közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzéséről szóló szabályok hatályba lépése után. Felmerült az a kérdés, vajon a 14. cikk csak a határozatokra vonatkozik, vagy alkalmazni kell-e azt a szerv tétlensége elleni fellebbezésre is.

A jogi kérdéseket a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bíráinak teljes ülésein vizsgálták, gyakran ismert elméleti és gyakorlati dolgozók részvétele mellett. Ezeknek

nagy jelentőségük van a helyes jogalkalmazás szempontjából.

2. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság vezetőségének a kezdeményezésére a Minisztertanács ügyintézési igazgatóságának a vezetője azt ajánlotta a minisztereknek és a központi hatóságok vezetőinek, hogy készítsék el a bírósági ellenőrzés alá tartozó ügykategóriák jegyzékét és küldjék meg az alárendelt szerveiknek. Ennek elő kell segítenie, hogy a felek maradéktalan tájékoztatást kapjanak arról, hogy az államigazgatási eljárást befejező határozatot meg lehet támadni fellebbezéssel a Bíróságon. Az ilyen határozatok felsorolásait eddig 26 minisztériumban és központi hatóságnál dolgozták ki. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bírái értékelik ezt a munkát és szükség esetén a Minisztertanács ügyintézési igazgatóságán tárgyalások folynak az illetékes közigazgatási szervek képviselőivel. A központi szervek álláspontja nem kötelező a Bíróságra nézve és a Bíróság a fellebbezés megvizsgálása során nem köteles magyarázatot adni a minisztériumnak vagy központi hatóságnak arról, milyen alapon van helye az adott határozat ellen fellebbezésnek a Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz. A peren kívüli eljárásban kifejezésre jut a Bíróság aktív részvétele a hatósági irányelvek ismertetésében, ami segíti az állampolgárokat, hogy megismerjék a jogaikat.

3. A Bíróság néha elbírált olyan ügyeket, amelyekben azért nem hoztak helyes határozatot, mivel ezt a jogszabályok gátolták.

Például a vám összegének meghatározása iránti ügyekben a vámjog végrehajtási szabályai nem tartalmaznak rendelkezést a külföldön vásárolt termék gyártási idejéről és a gépek elhasználódási fokáról. A vámjog keretszabályai ezenkívül teljes cselekvési szabadságot biztosítanak a vámhatóságoknak arra, hogy felmentést adjanak a behozatali engedély bemutatása és a vámösszegek kifizetése alól (a vámjogi szabályok 19. cikkének 4. bek.). Az élettapasztalat arra kényszerítette a Vámügyi Főosztály Elnökét, hogy belső szabályokat állapítson meg a külföldről behozott gépekre nyújtott vámkedvezmények megadásáról. Nincs semmilyen indoka annak, hogy ezeket az elveket a jogszabályoktól elszakítottan, különállóan állapítsák meg és hogy ezeket az állampolgárok ne ismerjék, hanem csak a hatóságok számára legyenek kötelezőek.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság Elnöke felvetette az azzal kapcsolatos fizetések problémáját, hogy a gazdaság vezetője a gazdaságból építési telket különített el és ez okból földterületet vont ki a mezőgazdasági termelésből. A fellebbezéssel élő személyek hangsúlyozták, hogy amennyiben korábban tudomásuk lett volna a nagy költségekről, nem vásároltak volna ilyen parcellákat. Bár a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság Elnöke rámutatott arra, hogy a közigazgatási alkalmazottak megsértették a kötelezettségüket, mivel nem tájékoztatták a vásárlókat a jogkövetkezményekről, a Mezőgazdasági Minisztérium közölte a Bírósággal, hogy az előkészítés alatt álló új törvény tervezetében az ilyen esetekben kedvezmények lesznek előirányozva a vevők számára.

4. A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bírái részt vesznek a törvényhozási tevékenységben azzal, hogy megjegyzéseket fűznek a jogszabályokhoz. Itt meg kell említeni a bírák hozzájárulását a sajtó, a közlemények és színházak ellenőrzéséről szóló törvény tervezetéhez, valamint a nem mezőgazdasági kerületekben levő gazdaságról szóló törvény tervezetéhez.

VI.

Az ügyek elbírálása perenkívüli eljárásban

Azoknak az ügyeknek a száma, amelyeket perenkívüli eljárásban bírálnak el, állandóan csökken: a múlt év szeptemberében 719 ilyen ügy volt, folyó évi februárban 157, márciusban pedig 213. Az ügyek közül sok a lakáskérelemmel függött össze, számos beadvány szövetkezeti lakásépítésre vonatkozott (22,5%), 16%-ot tettek ki a bírósági végzések elleni fellebbezések. A társadalombiztosítási és a nyugdíjügyi igazgatóság tevékenysége elleni fellebbezések 11,8%-ot tettek ki, a munkaviszonnyal kapcsolatos ügyek pedig 12%-ot. Ritkán fordultak elő az egyesületeket, például a Béke és demokrácia harcosainak Szövetségét, valamint a kertészeti társaságokat (mindegyik 0,8%) érintő fellebbezések.

Azon kívül, hogy a fellebbezést továbbították az illetékes szervhez vagy megmagyarázták az állampolgárnak, hogy milyen jogi lehetőségei vannak az ügy elintézésére, a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság vezetősége megfelelő átiratokat küldött az egyes szerveknek, amelyeket sajátos külön végzéseknek lehet tekinteni. Végső esetekben (az épület összeomlása) a Bíróság telefonon tájékoztatta az illetékes helyi közigazgatási szervet. A perenkívüli eljárásban elbírált ügyekre különös figyelmet fordítottak. Az ilyen ügyeket jogi vagy közigazgatási főiskolai végzettséggel rendelkező alkalmazottak intézték a Bíróság bírájának vezetése alatt. Az ilyen ügyekben a Bíróság 24 alkalommal küldött megfelelő megjegyzéseket. Erről alább van szó.

VII.

A Bíróság megelőző (profilaktikus) tevékenysége

A bíróság profilaktikus tevékenysége mindenekelőtt az illetékes szervekhez küldött bejelentések formájában nyilvánult meg, amennyiben lényeges hiányosságokat állapítottak meg az igazgatási munkában és szükségesnek tekintették a negatív társadalmi jelenségek megszüntetését. A peres és perenkívüli eljárásban elbírált ügyek alapján 52 ilyen bejelentést küldtek, amelyek többségét a felettes és központi szerveknek. Ezek a bejelentések egyedi és általános jellegű ügyekre vonatkoztak.

Bejelentéseket küldtek a Közigazgatási, helyi gazdálkodási és környezetvédelmi minisztériumnak (17), a Mezőgazdasági minisztériumnak (7) és a vajdaság vezetőinek vagy a vajdasági hatóságoknak (15). 5 esetben az ügyészi szerveknek küldtek értesítést bűncselekmény elkövetésének gyanújáról tanúskodó körülményekről. Ezenkívül bejelentéseket küldtek a Munkaügyi, bér- és szociális kérdésekkel foglalkozó miniszternek, az Oktatási és népművelési minisztériumnak, a Gépipari minisztériumnak, az Egészségügyi és társadalombiztosítási minisztérium-

nak, a Társadalombiztosítási igazgatóságnak, az Állami gazdasági döntőbizottság elnökének, a Szövetkezeti központi lakásépítési igazgatóság elnökének, a Bányaügyi főhatóság elnökének.

Hatékony volt az az átirat, amelyet a Közigazgatási, helyi gazdálkodási és környezetvédelmi miniszterhez küldtek és amelyben feltárták és megvilágították a lakáscserék lassú lebonyolításának az okát, amely abban állott, hogy a lakáscsere következtében kapott pótlólagos lakóterületért fizetett összeg túlságosan magas volt. Ezt az összeget jelentős mértékben csökkentették.

A Bányaügyi főhatóság megfelelően reagált a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság által a bányamunkák következtében megrongált építési objektumok kapcsán küldött átiratra.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság Elnöke a Gépipari miniszterhez küldött átiratban bemutatta azokat a keserűséggel teli panaszokat, amelyek azoktól az állampolgároktól érkeztek, akik több évvel ezelőtt befizették az előfizetési összegeket az importgépkocsikra. Azt javasolták nekik vegyenek lengyel gyártmányú gépkocsikat, amelyeknek alacsonyabbak a paraméterei, pl. Siréna, Fiat 126—P gépkocsikat, vagy a szerződés felbontása mellett visszakapják a pénzüket. A miniszter válasza szerint ezek a személyek hasonló műszaki mutatókkal rendelkező lengyel gyártmányú gépeket kapnak, vagy a korábban megkötött szerződésnek megfelelően megkapják az importgépkocsikat.

Radom városában az egyik magasépület lakosai azért fordultak a Legfelsőbb Közigazgatási Bírósághoz, mert arra kötelezték őket, hogy saját eszközeikkel végezzék a közös használatban levő helyiségek takarítását, ideszámítva a lépcsőházakat, mosóhelyiséget, padlást, szemétlevezető utakat stb. A lakosok nem csak azt a tényt kifogásolták, hogy nem a házkezelőséget, hanem őket terhelték meg ezekkel a feladatokkal, hanem hangsúlyozták azt a tényt, hogy sokan közülük magas korban vannak, sokan háborús rokkantak, és így fizikailag nem képesek részt venni a takarításban.

A Közigazgatási, helyi gazdálkodási és környezetvédelmi miniszter utasította az illetékes vajdasági vezetőt, hogy hívja fel az elsőfokú hatóságok figyelmét a kötelező szabályok gondos teljesítésére.

Az Állami gazdasági döntőbizottság elnöke egyetértett a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság véleményével, amely szerint a külső gyakorlatról szóló 1973. évi rendelet ellentétes a Minisztertanács 1961. évi 533. számú határozatával, amely meghatározza a jogi feladatok ellátását a népgazdaság szocialista szektorának egységeiben.

Az Állami gazdasági döntőbizottság elnöke közölte, hogy ezt a kérdést új módon fogják szabályozni annak kapcsán, hogy előkészítés alatt van a jogtanácsosi hivatásról és a népgazdaság szocialista szektorának egységeiben a jogi szolgálat ellátásáról szóló törvény. Ettől függetlenül — figyelembe véve, hogy a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság átirata konkrét ügyre vonatkozott — az Állami gazdasági döntőbizottság elnöke utasítást adott, hogy a panaszost vegyék fel létszámon kívüli döntőbizottsági gyakorlatra.

A Bíróság ilyen típusú tevékenysége arra szolgál, hogy helyes viszonyokat alakítson ki az állampolgár és a közigazgatás között.

A Bíróság profilaktikus tevékenysége abban is megnyilvánult, hogy a bírák sok esetben előadásokat tartottak a rádióban és televízióban, sajtókonferenciákon vettek részt, többször adtak interjúkat. A vezetőség kezdeményezésére cikkgyűjteményt jelentettek meg a közigazgatási eljárási törvénykönyv és a Legfelső Közigazgatási Bíróság témaköréből.

Közigazgatási határozatok ellen benyújtott olyan fellebbezések, amelyek elbírálását peres eljárásban tűzték ki
(1980. szeptember 1-től 1981. márc. 31-ig)

Sorszám	Jelzés	Az ügy fajtája	Az érkezések száma	A fellebbezések teljes számának %-ában kifejezve
1.	601	építésügy	213	9,5%
2.	602	árak, díjak és tarifális tételek	10	1,0%
3.	603	utak, közlekedés, posta, hajózás	29	1,5%
4.	604	termelési tevékenység	27	1,5%
5.	605	nyilvántartás	36	1,6%
6.	606	geológia, geodézia, térképészet	6	1,0%
7.	607	kommunális és lakásgazdálkodás	755	30 %
8.	608	fűtőanyag-energetikai gazdálkodás	—	—
9.	609	vízgazdálkodás	14	1,0%
10.	610	élelmiszerek	—	—
11.	611	adók, pénzbeli ráfordítások	138	6,0%
12.	612	ingatlanforgalom	4	1,0%
13.	613	természet- és környezetvédelem	—	—
14.	614	népművelés, oktatás, kultúra, művészet	7	1,0%
15.	615	területi tervezés	25	1,5%
16.	616	mezőgazdaság és erdőgazdaság	461	21 %
17.	617	jogosítványok meghatározott foglalkozásokra	19	1,0%
18.	618	ingatlanok kisajátítása	163	8 %
19.	619	foglalkoztatottság és szociális ügyek	47	2,4%
20.	620	egészségügy és társadalombiztosítás	16	1 %
21.	621	egyéb	81	4 %
		Összesen:	2151	fellebbezés

Következtetések

1. A közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzése — ahogyan ezt a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság tevékenységének gyakorlata mutatja — alapos bizonyítéka az ilyen ellenőrzés szükségességének. Ez az ellenőrzés társadalmilag hasznos, a demokrácia megszilárdítását és a törvényesség erősítését szolgálja a Lengyel Népköztársaságban.

A Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság gyakorlata hatékony eszköze lehet annak, hogy a közigazgatási szervek egységesen alkalmazzák a jogot. Ugyanezt a célt szolgálhatják a közigazgatási jog egyes területein végzett elemzések és az ezekből folyó következtetések, amelyeket közölni kell a hatóságok vezetőivel. A közigazgatási szervek a maguk részéről kötelesek a lehető legszélesebb körben felhasználni a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság gyakorlatát és megnyilatkozásait tanulásra, valamint abból a célból, hogy megelőzzék a tevékenységükben az összes hiányosságokat.

2. Nem igazolódtak be közigazgatási határozatok irányában gyakorolt bírósági ellenőrzés ellenőrzőinek az aggályai, akik azt állították, hogy ez a Bíróság nem lesz képes elbírálni a fellebbezések hatalmas tömegét és hogy ez a körülmény lefékezi és akadályozni fogja a közigazgatási szervek tevékenységét. Bár az ügyek száma fokozatosan növekszik, azonban megfigyelhető, hogy az állampolgárok mértéktartóan élnek ennek az intézménynek a lehetőségeivel és nincs semmi alap annak feltételezésére, hogy a fellebbezés folyamata a jövőben elemi módon fog végbemenni.

3. Az utóbbi hónapokban intézkedések történtek a határozatok bírósági ellenőrzésének kiszélesítésére. A publikációk és színpadok ellenőrzéséről szóló törvény előirányozza a cenzúrát gyakorló szervek határozatainak bírósági ellenőrzését. Egyelőre gondolkodnak az útlevélügyek, az egyesületek bejegyzése és felügyelete kéréséről. Ha ezek a módosítások hatályba lépnek, nem lesz értelme annak, hogy meghatározzák a bírósági ellenőrzés tárgyi körét, amint az jelenleg a közigazgatási eljárási törvénykönyv 196. cikkének 2. paragrafusában meg van határozva. Ez csak szűkíti az ellenőrzést, nehezíti a megfelelő szabályok alkalmazását. Természetesen, minderre már korábban is gondoltak, de akkor a legfontosabb az ilyen típusú ellenőrzés életbe léptetése volt. Úgy tűnik, hogy jelenleg kialakulnak a feltételek, amelyek lehetővé teszik az általános záradék elfogadását, kellően indokolt kivételek mellett (például a honvédelmi ügyek, fegyverviselési engedélyek stb.).

4. A bírósági gyakorlat értékes információs forrás a tekintetben, hogy az anyagi közigazgatási jog szabályai megfelelők-e vagy nem. Ezt a gyakorlatot fel kell használni e jogterület felülvizsgálatára és modernizálására. A bírósági gyakorlat mélyebb kifejtése intenzív elemző-kutató munka végzését követeli meg: be kell vezetni e célból a bírósági határozatok kartotéknyilvántartását és a megfelelő tájékoztatások állandó időszaki publikálását.

5. A Bírósághoz benyújtott fellebezések elemzése megmutatta, hogy a nagyobb városokban a bíróság keretében külön részlegeket kell létrehozni. 1981. július 1. napjától kezdve ilyen részleget szerveztek a következő városokban: Gdansk, Krakkó, Poznan, Wroclaw. Ezekhez a részlegekhez előrelátható azonos számban érkeznek majd fellebbezések és a munkájukhoz a helyi egyetemek jogi karain megfelelő tudományos bázist kell találniok.

6. A bírósági tárgyalásokon elbírálandó ügyek számának a megnövekedésével kapcsolatban szükségessé vált, hogy a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróságon további bírósági tanácsokat hozzanak létre a tárgyi szakosítási elv szerint. Meg kell erősíteni a bírósági gyakorlattal foglalkozó irodát, amelynek a Bíróság rendelkezéseit folyamatosan és időszakosan elemeznie kell, gondoskodnia kell a kartoték-nyilvántartás kiegészítéséről az új bírósági rendelkezésekkel.

7. Növelni kell a bírósági kollégium állományát. Teljesen beigazolódott annak a gyakorlatnak a helyessége, hogy a Legfelsőbb Közigazgatási Bíróság bíráivá a korábbi bírákat és a közigazgatási apparátusban foglalkoztatott jogászokat nevezték ki.

8. A közigazgatási határozatok bírósági ellenőrzésének a bevezetése azt célozza, hogy teljes mértékben elősegítse az eddigi ellenőrzési formák teljes megvalósulását, ide számítva az ügyészi ellenőrzést is. Nagyon kívánatos az ügyészek részvétele a bírósági eljárásban, ami óvások benyújtásában nyilvánul meg a társadalmilag jelentős ügyek esetén, továbbá a Legfőbb Ügyész részvételében a jogi szempontból bonyolult ügyekben. Mindez összefügg azzal, hogy az ügyészségnek aktív munkát kell végeznie a jog megtartása felett gyakorolt ügyészi ellenőrzés során.

9. A Bíróság tevékenységét a továbbiak során is fel fogják használni a jog népszerűsítésére és a tömeginformációs eszközök segítségével a társadalom körében a jogi kultúra emelésére. Ezen a területen különleges szerepet tölthet be az a már megkezdett publikációs munka, amely közli a széles társadalmi körök számára érthető formában a precedens jelleggel bíró rendelkezéseket, továbbá a Bíróság profilaktikus tevékenységére vonatkozó tájékoztatásokat.

Zawadzki, Sylwester—
Swiatkiewicz, Jerzy

A hangkép-berendezések használata és a szerzői jog

I.

A műszaki tudományos forradalom jelentős változásokra vezetett a szerzői jogban, részben azáltal, hogy új alkotásnemeket hozott létre, részben azzal, hogy a szerzői művek felhasználására szolgáló eszközök és berendezések mennyiségileg és minőségileg is olyan új teljesítményekre képesek, melyek szükségszerűen a jogi helyzetet befolyásoló változást eredményeznek. Ez utóbbira példa a másolás jellegének megváltozása, például: a xerox-berendezés használata, nem szólva a műszakilag már megvalósítható számítógépes könyvnyomtatásról. Az új alkotásnemek között foglal helyet a videogram-videoprogram, amit jobb elnevezés hiányában egyelőre „hangkép-műnek",

illetőleg „hangkép-alkotásnak" fogunk elnevezni. A hangkép-alkotás olyan szerzői mű, melyet szerzői jogi kifejezéssel élve mechanikai hordozón rögzítenek. A mechanikai rögzítés sokféle lehet: mágnesszalag, mágnes lemez stb. A rögzített művet azután hangkép-berendezés segítségével viszik át a TV képernyőjére. A berendezések alkalmasak arra is, hogy felvegyék a TV műsorát és azt tetszés szerint bármikor újra képernyőre vigyék. Lehetőség van arra is, hogy több televíziós műsorból „vágják össze" az újabb műsorokat.

Mint minden alkotásnemnél, a hangkép-alkotásnál is van alkotó jellegű, azaz önálló, eredeti mű (például: közvetlen a hangképberendezésen való felhasználás céljából készült mű, mely a képernyőn előttünk filmként jelenik meg, de ténylegesen nem filmen, hanem mágnesszalagon vagy más hordozón van rögzítve). Van azután olyan hangképmű, mely különböző televíziós adás műsorainak egyes részeit egyszerűen „összevágja". Szerzői jogilag a hangkép-alkotásnál is természetesen csak az önálló, eredeti jeleggel rendelkező mű értékelhető pl.: több zenei műsor egyszerű „összevágása" nem tekinthető ilyennek.

A hangkép-alkotás újszerű felhasználás létrejöttét azoknak a berendezéseknek köszönheti, melyek lehetővé teszik a művek képernyőre vitelét a központi televíziós adások teljes kikapcsolásával. Az elmondottak alapján eredetét tekintve a hangkép-alkotás kétféle lehet:

— közvetlenül hangkép felhasználására készült mű és

— már létező mű, melyet hangképműsor céljára rögzítenek.

A néző a képernyőn megjelenő hangkép-alkotás és hagyományos film között nemigen lát különbséget, a műszakilag teljesen más eljárással készült és rögzített hangkép mű és a hagyományos film végső megjelenése azonos, de legalábbis igen hasonló.

A hangkép-berendezésekhez alkalmazott rögzítők között megtalálható a filmszalag is, így a hangkép-alkotást és a filmművet tulajdonképpen nem is műszakilag, hanem rendeltetésük alapján lehet megkülönböztetni: a film általában nézőközönség számára készül, azt nyilvánosan vetítik a mozikban, a hangkép-alkotásra viszont a magánfelhasználás a jellemző. Kivétel természetesen mind a kettőnél található.

Az első kérdés, ami felvetődik az, hogy szerzői jogilag van-e különbség a film és a hangkép-alkotás között.

II.

Sem a régi, sem a hatályos szerzői jogi jogszabályaink nem határozzák meg a film fogalmát és hiába keressük azt az irodalmi és művészeti alkotások védelmére létesült Berni Uniós Egyezményben[1] (BUE), vagy az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményben (ESZE).[2] Nem túl sok azoknak a nemzeti szerzői jogi törvényeknek a száma, melyek meghatározzák a film fogalmát.[3]

A Magyar Értelmező Kéziszótár szerint a film filmszalagra felvett mozgóképek sora. Ehhez talán még hozzá lehet fűzni, hogy a mozgóképek sora hanggal vagy anélkül a mozgás látszatát kelti.

A 9/1969. (XII. 29.) MM. sz. r. (Vhr.) 31. § értelmében „a filmmel azonos elbírálás alá esnek a rögzítés módjára való tekintet nélkül a televíziós játékok."

A televíziós játékok rögzítése többféle módon történhet, az egyik leggyakrabban alkalmazott a fim útján, a másik pedig a hangképberendezéssel történik. Miután a televíziós játékok jelentős részét hangkép-berendezéssel készítik és a televíziós játékot a fentiek szerint filmmel azonos elbírálásban kell részesíteni, ezért a hangkép-alkotás nemcsak a nézőközönség szemében, hanem szerzői jogilag is filmként értékelendő. Filmműnek tekintik a hangkép-alkotást pl.: skandináv országokban és az angolszász jogrendszerekben.[4]

A hangkép-mű műszaki rögzítése, mely történhet kazettán, lemezen vagy más mágneses eljárással, stb. jogi szempontból nem is lényeges, a lényeg az ami a hangkép-alkotást megkülönbözteti a hagyományos filmtől, tudniillik, hogy olyan hordozón rögzítették a művet, mely televíziós berendezést (képernyőt) alkalmazva lehetővé teszi annak ismételt sokszorosítását és előadását, míg a filmvetítővel másolatot készíteni nem lehet.

A filmet általában moziban vagy televíziós műsorban használják, kellékei a filmszalag és a vetítőgép. A hangkép-berendezésre viszont a magánhasználat jellemző, a filmtől egészen eltérő műszaki kellékekkel, családi és baráti körben. A hangkép-berendezés lehetővé teszi nemcsak azt, hogy kazettára vagy hanglemezre felvett művet, de a tv-ben sugárzott művet is egyszerű módon és igen olcsón fel lehessen venni és tetszés szerint másolni.

Míg a Vhr idézett rendelkezése magyar viszonylatban eldönti a hangkép-alkotás hovatartozását, nem ilyen egyértelmű a helyzet a nemzetközi jog fényében. A BUE 2. cikk (1) bekezdése értelmében az irodalmi és művészeti művek kifejezés többek között felöleli a filmet, ideértve azokat a műveket is, amelyeket a filmhez hasonló eljárással hoznak létre. Miután a BUE expressis verbis nem rendelkezik a hangkép-művekről, ezért e művek jogi értékelése annak alapján, hogy a nemzeti jogszabály azokat filmnek tekinti-e vagy sem, legalább kétféle lehet: na a hangkép-alkotást a BUE 2. cikk (1) bekezdése értelmében — mint a filmhez hasonló eljárással létrehozott művet — filmalkotásnak tekintjük, akkor mint különleges szabályozás tárgyára a BUE-nak a filmre vonatkozó rendelkezései az irányadók. Abban az esetben viszont, ha nem tekintjük filmnek a hangkép-alkotást, akkor a BUE általános rendelkezései az irányadók, amely egyáltalán nem jelent szükségszerűen kisebb védelmet, mint a „regime exceptionnel".

Miután a BUE felsorolása nem

---

[1] 1975. évi 4. sz. tvr.

[2] 1975. évi 3. sz. tvr.

[3] Főleg az angolszász törvényekben található a film fogalmának meghatározása. Az USA szerzői jogi törvényének 101. §-a a következő meghatározást tartalmazza: „A film egymással kapcsolatban álló képek sorozatából álló hangképmű (mely képek) egymásután mutatva hanggal vagy anélkül a mozgás hatását keltik".

[4] Az USA szerzői jogi törvény értelmében a „hangképalkotás olyan egymással kapcsolatban álló képek sorozatából alkotott mű, melyet hanggal vagy anélkül és a művet hordozó rögzítő, mint amilyen a film vagy a szalag természetétől függetlenül, lényegében olyan géppel vagy berendezéssel való bemutatásra szántak, mint a vetítő, a képernyő vagy elektronikus berendezés" (101. §). Az amerikai törvény tehát hangképműnek tekinti tulajdonképpen a hagyományos filmet és a hangkép-berendezések igénybevételével felhasználható műveket is.

tartalmazza a hangkép-művet, az uniós országok dönthetnek abban a kérdésben, hogy filmnek tekintik-e a hangkép-alkotást vagy sem. Ez azonban nem kötelezettség, az uniós ország elvileg állásfoglalhat úgyis, hogy a hangkép-művet nem tekinti szerzői jogilag értékelhetőnek.

Amennyiben azonban az uniós állam jogszabálya a hangkép-alkotást filmnek tekinti, ennek jogi következményei a következőkben rögzíthetők:

— a BUE által biztosított védelem időtartama a szerző életére és halála után 50 évre terjed [7. cikk (1) bek.]. A film védelmi ideje ettől eltérően alakulhat, ez gyakorlatilag rövidebb lehet, mint az általános rendelkezés alapján biztosított védelmi idő. A 7. cikk (2) bekezdése ugyanis lehetővé teszi, hogy az uniós országok a védelmi időt ne a szerző (film esetén az utolsóként elhunyt szerzőtárs) halálától, hanem attól az időponttól számítsák, amikor a filmet a szerző engedélyével a közönség számára hozzáférhetővé tették. Ha viszont a hozzáférhetővé tétel a film előállításától számított 50 éven belül nem következik be, a védelem az előállítástól számított 50 év múlva jár le [7. cikk (2) bek.];

— az eredeti mű szerzőjének engedélye szükséges, hogy a művet filmre adaptáljuk, megfilmesítsük. E jog egyben kiterjed a film többszörösítésére és forgalomba hozatalára. A szerzőnek kizárólagos joga van a bemutatás és nyilvános előadás vagy vezeték útján történő közvetítés engedélyezésére is [14. cikk (1) bek.]. E rendelkezés értelmében tehát a szerző megtilthatja, hogy a művéből készült filmet pl. az általa megjelölt országokban bemutassák vagy kábelos televízión közvetítsék;

— az eredeti mű szerzőjének engedélye megfilmesítésre vonatkozik, de nem okvetlenül terjed ki a művel készített filmalkotás más formában történő adaptálására [14. cikk (2) bek.]. Ilyen felhasználáshoz nemcsak a fimgyártó, hanem az eredeti szerző engedélye is szükséges. (Pl. a regény alapján készült filmből diafilm alkotásához nemcsak a filmgyártó, de a regényíró engedélye is szükséges.) A filmalkotás, mint eredeti mű részesül védelemben, ez a védelem azonban nem érinti, nem sérti azoknak a szerzőknek a jogait, akiknek a művei az adaptáció vagy reprodukció alapjául szolgáltak (14. bis cikk);

— a jogbiztonságot szolgálja a 15. cikk (2) bekezdésének az a rendelkezése, melynek értelmében „a film gyártójának — az ellenkező bizonyításáig — azt a természetes vagy jogi személyt kell tekinteni, akinek a nevét a filmben a szokásos módon feltüntették.

Másképpen alakul a szerző helyzete ha a hangkép-alkotást nem tekintjük filmnek, ilyenkor a BUE általános rendelkezéseit kell alkalmazni. A védelmi idő ebben az esetben a már idézett 7. cikk (1) bekezdés rendelkezésein alapul: időtartama a szerző életére és halála után 50 évre terjed. Ez gyakorlatilag nálunk mindig hosszabb, mint a film védelmére megszabott időtartam (a közönség számára hozzáférhetővé tételtől számított 50 év [BUE 7. cikk (2) bek.]). A védelmi időtartamnál figyelembe kell venni azt is, hogy a hangkép-mű általában több szerző által alkotott mű (a forgatókönyv, a zene szerzője, a rendező stb.), a BUE 7. bis cikke értelmében pedig a védelmi idő tartamát a legtovább élő társszerző halálának időpontjától kell számítani. Amennyiben tehát a filmre az uniós ország az általános rendelkezéseket alkalmazza, a védelem időtartama a 7. bis cikk rendelkezése értelmében általában meghosszabbodik.

Az általános rendelkezések keretében a szerző kizárólagos joga a fordítás [8. cikk 11. ter (2) bek.] és a többszörösítés engedélyezése (9. cikk). Az általános rendelkezések között is van olyan, ami közvetlen érdeklődésünkre tarthat számot [9. cikk (3) bek.]: „Az egyezmény alkalmazásában minden hang- és képi rögzítést többszörösítésnek kell tekinteni". (Ez a rendelkezés talán feleslegesnek tűnik, mert a 9. cikk (1) bek. „bármely módon és formában" történő többszörösítést említ, ez a kifejezés pedig magában foglalja a hang és kép rögzítést is.)

A szerző kizárólagos joga kiterjed a bemutatás és nyilvános előadás, valamint közvetítés (11. cikk 11. ter cikk), az adaptálás, a zenei átírás és egyéb átdolgozás (12. cikk) engedélyezésére is.

A BUE említett rendelkezései értelmében tehát az uniós országok dönthetnek abban a kérdésben, hogy a hangkép-alkotást filmnek, filmhez hasonló eljárással létrehozott műnek, az általános rendelkezések hatálya alá tartozó műnek, vagy esetleg más sui generis alkotásnemnek tekintik. Az egyöntetűség hiánya komolyabb, a szerzők érdekeit súlyosan érintő kérdéseket eddig még nem vetett fel. Teljesen függetlenül azonban attól, hogy szerzői jogilag filmnek tekintjük-e a hangkép-alkotást vagy sem, a hangkép-berendezések használata a szerzői jogban olyan eredményre vezetett, mely a szerzői jog hagyományos kereteit — különösen a szerző kizárólagos joga és a magánhasználat vonatkozásában — egyszerűen szétfeszítette.

III.

Régen a szerzőket, főleg az egyház, az állam vagy a főurak fizették és történelmileg nem is olyan hosszú múltra tekinthet vissza az a gyakorlat, melynek alapján a szerzőket azok fizetik, akik a szerző művét ténylegesen felhasználják. Ezt a gyakorlatot tulajdonképpen a nyomtatás felfedezése vezette be és ezt érzékelteti a szerzőknek biztosított első törvényi jog is ami a másolásra vonatkozott.[5]

A másolás jogát kezdettől fogva annyira magától értetődőnek tekintették, hogy azt be se vették a BUE 1886. évi okmányába, az csak később, 1971-ben került be a párizsi okmányba.

A szerzői jog hagyományos elveivel áll összhangban, és a nemzetközi jogszabályokban mindenütt megtalálható rendelkezés, hogy a szerző ellenőrzési joga műve felhasználása vonatkozásában azokra a cselekményekre korlátozódik, melyek a szerző és a közönség közötti kapcsolatot biztosítják. Minden más cselekmény kívül esik a szerzői jog hatáskörén. Ez az alapvető elv érintetlen maradt mindaddig, amíg a fejlődés nem vezet-

[5] A szerzői jogot az angolszász nyelvterület ma is a copyright (másolási jog) kifejezéssel jelöli.

te be a szerzői művek felhasználásának újabb formáit. Az új formák — a tudományos-műszaki fejlődés eredményei — azonban már nem férnek bele a klasszikus felfogás által megszabott keretekbe, a magánfelhasználás mennyiségileg és minőségileg teljesen megváltozott. A magnóberendezések elterjedése közvetlenül érinti azokat a szerzőket, akiknek a műveit hanglemezen, kazettán, filmen rögzítették, vagy rádión és tv-n sugározták, nem szólva magáról a rádió és tv társaságokról, melyek saját műsoruk viszonylatában jogokkal rendelkeznek. A hangképberendezés lehetővé teszi, hogy a felvételek otthon készüljenek, így a művek rögzítése, felhasználása és további sokszorosítása gyakorlatilag ellenőrizhetetlen és teljesen kétségessé teszi a szerzők jogainak érvényesítését. Az egyik oldalon áll a szerző kizárólagos joga, hogy műveinek sokszorosítását és felhasználását engedélyezze, a másik oldalon a magánhasználat „szentségének" hagyományos elve.

A hangkép-berendezésekkel és művekkel kapcsolatban felvetődött legfontosabb szerzői jogi kérdés abban foglalható össze, hogy meddig terjed a szabad másolás, hol kezdődik a szerző jogainak megsértése és mi legyen a megoldást biztosító szabályozás.

A hangkép-berendezéseket sok országban igen széleskörűen alkalmazzák, elterjedésük még nem jelentős, de ha nálunk nem is lehet oly gyors terjedéssel számolni mint a magnónál, a kérdés vizsgálata és a megoldás keresése feltétlenül időszerű, sőt sürgős.

A jogi vizsgálódás előtt tájékoztatásul a következőkre kell rámutatni: Egy hangkép-kazettára (2 órás kapacitás) 1 nagy filmet vagy drámai művet, vagy operát és több rövidebb műsort lehet felvenni. E felhasználás következtében a zeneszerzők, a szövegírók, a fordítók, az előadóművészek a műsort sugárzó televízió, rádió stb. érdekeltek. Nem vitás, hogy egy hangkép-kazetta használata is igen sok jogot érint.

A hangkép-berendezés használatával lehetőség van arra, hogy valaki például olyan különleges zenegyűjteményt rögzítsen kazettán a maga számára, melyet bármikor lejátszhat és tetszés szerinti példányban másolhat (pl.: a bécsi tv minden év január 1-i Strauss hangversenyének rögzítése hangkép-kazettán). Éppen a kizárólagos jogok fennállása következtében ilyen lehetőségekkel a kereskedelem nem rendelkezik, de ha ilyen egészen különleges műsoroktól el is tekintünk, az biztos, hogy a hangkép-rögzítés kétségtelenül hat a rögzített művek iránt jelentkező piaci keresletre, a szerző és hanglemez, illetve kazettagyártó közötti szerződés gazdasági értékére.

A szerzőt megillető jogokra vonatkozó egyik alaprendelkezést a BUE 9. cikk (2) bek. tartalmazza, melynek értelmében a szerzőt megilleti az a kizárólagos jog, hogy műveiről bármely módon és formában többszörösítés csak az ő engedélyével készüljön.

„A ‚bármilyen módon és formában' kifejezés olyan tág, hogy kiterjed a többszörösítés minden eljárására: nyomtatás, gépírás, fotokópia, xerox, mechanikai rögzítés, mágneses rögzítés, lemez, kazetta, mágnesszalag, film és minden ismert, vagy a jövőben felfedezendő eljárás".[6]

A hivatalos magyarázat idézett megállapítására tulajdonképpen nem is szükséges hivatkozni, mert a BUE már említett 9. cikk (3) bek. kimondja, hogy az „egyezmény alkalmazásában minden hang- és képi rögzítést többszörösítésnek kell tekinteni". A hangkép-alkotásoknál fontos az is, hogy a többszörösítésre vonatkozó jogot nem lehet tágan értelmezni. A többszörösítés joga nem foglalja magában a nyilvános előadás jogát. E jogról a BUE 11. cikke rendelkezik.

A mű többszörösítésének — másolásának — engedélyezése tehát a szerző alapvető jogai közé tartozik. Ez alól azonban nemcsak a nemzeti jogszabályok, de a BUE is lehetővé teszi a kivételt: „Az unióhoz tartozó országok törvényhozó szervei jogosultak arra, hogy különleges esetekben lehetővé tegyék az említett művek többszörösítését feltéve, hogy az ilyen többszörösítés nem sérelmes a mű rendes felhasználására és indokolatlanul nem károsítja a szerző jogos érdekeit." [9. cikk (2) bek.]. A szerzői jog ezt a kivételt kezdettől fogva úgy értelmezte, hogy az nem terjed túl pl.: a könyvekből, folyóiratokból, magán célra készített másolaton (egyetemi hallgató tanulmányaihoz kézzel v. írógéppel szöveget másol). A tanulmányok, könyvek, kották kézzel írott — tehát a szerző érdekeit alig sértő — másolásán alapul a magánfelhasználás elve, ma viszont milliók veszik hangkazettára a zeneműveket, holnap ugyanez lesz a helyzet a hangkép-kazettákkal vagy lemezekkel. Ez viszont a szerzői jogok igen súlyos megsértéséhez vezetne. Ez az a pont, ahol a fejlődés szétfeszítette a régi kereteket.

A hangkép-berendezés felhasználásához szükséges hordozó könnyen mozgatható és ismételt alkalommal használható. Amennyiben az a vásárló közönség kezébe került, gyakorlatilag teljesen lehetetlen annak ellenőrzése, hogy a szerzői védelem alatt álló művek felhasználása a hordozók közbejöttével jogszerű vagy jogellenes. Kétségtelen, hogy ez a helyzet a jogsértési lehetőségek gyakorlatilag teljes szabadságát biztosítja és közvetlenül veszélyezteti a szerzők jogait. A hangkép-berendezés még inkább hozzájárul ahhoz az egyáltalán nem örvendetes jelenséghez, mely az élő előadások egyre fokozódó kiüszöböléséhez vezet.

Felvetődik tehát a kérdés, hogy a hangkép-berendezés felhasználása a védelem alatt álló művek szabad felhasználásának kategóriájába tartozik, vagy jogellenes eljárásnak kell-e tekinteni.

A BUE fent idézett 9. cikk (2) bek. lehetőséget ad arra, hogy az uniós ország jogszabálya kivételt engedjen a kizárólagos jog alól, de csak különleges esetekben. A különleges eset önmagában még mindig nem elég, kizárólagos jog alóli kivétel csak két további feltétel együttes fennforgása esetén engedhető meg. E két feltétel:

— a többszörösítés nem lehet sérelmes a mű rendes felhasználására és

— indokolatlanul nem károsíthatja a szerző jogos érdekét.

A többszörösítés csak akkor jogszerű, ha az általa okozott gazda-

[6] A BUE hivatalos magyarázata, WIPO Guide 61. old. 9. 2. pont.

sági hátrány csekély vagy ilyen egyáltalán nincs. A BUE szerint tehát a domain pivé határa csak ott kezdődik, ahol a használat nem érinti súlyosan a szerző érdekeit. A legtöbb ország jogszabálya lehetővé teszi a másolást, amennyiben az nem jár jövedelemszerzéssel. Ez a kifejezés a használó közvetlen kereskedelmi tevékenységére látszik utalni. Felvetődik azonban a kérdés, hogy csak kereskedelmi tevékenység járhat-e jövedelemszerzéssel? Ha az egyes nemzeti jogszabályokat nézzük, a magánhasználat mértékére vonatkozóan a következő meghatározások találhatóak:

1 példány, néhány példány,
tanulmány céljára készült példány,
tanulmány-kutatás céljára készült példány.

(Az NSZK bírói gyakorlata pl. 7 példányt tekint megengedhetőnek.)

A BUE rendelkezéseinek talán jobban megfelel egy olyan szabályozás, mely a megengedett másolás határait úgy szabja meg, hogy az ne legyen alkalmas a műnek a közönség közötti terjesztésére vagy ne jelentkezzék versenytársként a szerző kizárólagos joga gyakorlásában.

Amennyiben a műszaki fejlődés fényében vizsgáljuk a kérdést, arra az álláspontra lehet helyezkedni, hogy a korszerű rögzítő—másoló berendezések használata — amennyiben a szerző a másolást nem engedélyezte — akkor sérti a szerző vagyoni jogait, jogos érdekeit, ha az okozott hátrány kedvezőtlenül befolyásolja a mű értékesítését. Nem jogszerű az olyan cselekmény, amely zavarja a mű rendeltetésszerű felhasználását. Nem indokolt, de nem is szükséges, hogy azt, amit a szerzői jogban eredetileg magánhasználatnak tekintünk és tekintettünk, megváltoztassuk (pl.: a mű másolása kézzel), ezzel szemben nagyon is indokolt és feltétlenül szükséges szabályozni azt a többszörösítést, amit a műszaki-tudományos forradalom tett lehetővé. Ezek a korszerű berendezések nemcsak egyenként, hanem összességükben véve nagy mennyiségű másolat elkészítését teszik lehetővé nem szólva arról, hogy mind a másolatok száma, mind azok tárgya teljesen ellenőrizhetetlen. Ez a helyzet nem az, amire vonatkozóan a szerzői jog a szabadfelhasználást bevezette és kétségtelen, hogy ez a helyzet káros hatást gyakorol a mű gazdasági felhasználására.

A Berni Unión belül ma már általánosan elfogadott álláspontnak lehet tekinteni azt, hogy a hangkép-berendezésekkel készített másolat nem felel meg a BUE 9. cikk (2) bekezdésében említett feltételeinek.[7]

A másik nagy szerzői jogi egyezménynek, az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmények[8] (ESZE) a másolással kapcsolatos rendelkezései [IV. bis cikk (1) és (2) bek.] lényegileg megegyeznek a BUE ismert szabályozásával. A szerző kizárólagos joga ennek az Egyezménynek értelmében is kiterjed a „bármely módon történő többszörösítésre". Kivétel itt is van, a hazai törvényhozás kivételt tehet, ha az nem ellentétes az egyezmény szellemével és rendelkezéseivel, de az államok „kötelesek mindazon jogok hatékony védelmének ésszerű szintjét biztosítani, melyekre nézve kivételeket tesznek".

Nemzetközi kötelezettségeink a magánhasználat vonatkozásában tehát egyértelműek. E rendelkezések hazai érvényesülésének összefoglalása előtt azonban még két nemzetközi egyezményt kell megemlíteni. Az előadóművészek, a hanglemezgyártók, és a rádióadó szervezetek védelmére létesült nemzetközi egyezmény (Római Egyezmény 1961)[9] rendelkezései nem a szerzőkre és műveikre, hanem a műveket előadó művészekre (énekesekre, színészekre, zenészekre stb.) és szervezetekre (hanglemezgyárra, rádió-társaságra stb.) vonatkoznak. Nem szerzői jog, de rokon terület, általánosan elfogadott neve is azt fejezi ki: rokonjogok (droits voisins). A Római Egyezmény rendelkezései közül két olyan van, amelyet a hangkép-művek szempontjából figyelembe kell venni. Az előadóművészek védelme keretében a 7. cikk c) pont ii alpontban a következő rendelkezés olvasható: a szerző jogosult megakadályozni, hogy „a másolást más célra készítsék, mint amihez beleegyezését adta". E rendelkezés fényében az előadóművész kifejezett engedélye szükséges ahhoz, hogy pl. hanglemezgyártóval kötött szerződés alapján lemezen rögzített előadását a hanglemezgyártó esetleg hangképlemezre rögzítse. Az előadóművész a hanglemezgyártóval történt szerződés alapján elfogadja, hogy a gyártó a felvételt forgalomba hozatal céljára készíti, de ez nem jogosítja fel a gyártót más jellegű felhasználásra, kivéve ha a felek ebben kifejezetten megegyeztek.

A Római Egyezmény 15. cikk (1) bek. a) pontja pedig úgy rendelkezik, hogy a szerződő állam az Egyezmény által biztosított védelem vonatkozásában eltérően rendelkezhet többek között a magánhasználat tekintetében. E korlátozásoknak azonban hasonló jellegűeknek kell lenniük, mint amilyen korlátozások a szerződő államban az irodalom és művészeti alkotásokra vonatkozó védelem tekintetében fennállnak [15. cikk (2) bek.].

Az egyezmény 19. cikke értelmében azonban az előadóművészek védelmét szabályozó 7. cikk rendelkezéseit nem kell alkalmazni azokban az esetekben, ha az előadóművész beleegyezett abba, hogy előadásának képét vagy képét és hangját rögzítsék. E rendelkezés a filmekre vonatkozik.[10] A filmre felvett előadás vonatkozásában az előadóművész már nem részesül védelemben a Római Egyezmény alapján, függetlenül attól, hogy a film, mozi vagy televíziós előadás céljára készült. Amennyiben a filmre vett előadást felhasználják, nincs szükség az előadóművész engedélyére ahhoz, hogy azt egy újabb filmben felhasználják és természetesen így díjazásra sem jogosult. Ennek a rendelkezésnek további következménye az, hogy az előadóművész énekét újból filmre vagy hanglemezre veszik fel és az eljárás a fentiek szerint nem jogsértő, fellépni ellene a Római Egyezmény

[7] Rapport du Group de Travail sur les problèmes juridiques applicables aux videocasettes et disques audiovisuels. 1977. UNESCO — OMPI.
[8] 1975. 3. tvr.
[9] Magyarország nem részese a Római Egyezménynek.
[10] *Desbois—Françon—Kerever:* Les Conventions internationales du droit d'auteur et des droits voisins 287 pont és *Dejeux:* La Convention de Rome. 144—150. old.

alapján nem lehet. A Római Egyezménynek ez a rendelkezése az előadóművészeket a hangkép-mű vonatkozásában védelem nélkül hagyja. E hiányosság inkább arra vezethető vissza, hogy az Egyezmény megkötésének időpontjában a hangkép-berendezések tömeges elterjedésére még nem igen gondoltak. A másik egyezmény amit meg kell említenünk, a hangfelvételek előállítóinak védelmére és a hangfelvételek engedély nélküli sokszorosítása ellen létrejött Genfi Egyezmény. Az Egyezmény rendelkezései kizárólag a hangrögzítésre vonatkoznak, de rendelkezései nem korlátozódnak csak a hanglemezre és hangszalagra, hanem azok kiterjednek minden fajtájú hanghordozóra függetlenül attól, hogy a hanghordozó milyen anyagból készült. Nem vonatkozik azonban a Genfi Egyezmény a film vagy más hangképhordozó hangbarázdájára. Az 1. cikk rendelkezései félreérthetetlenül arra mutatnak, hogy a védelem kizárólag a hang és nem a hangkép-rögzítésről készült sokszorosításra terjed ki. A Genfi Egyezmény tehát nem érinti a hangkép-műveket még akkor sem, ha például lemez a hangkép-hordozó. Ebben az esetben ugyanis a lemez nemcsak hangot ad, képet is rögzít.

A Genfi Egyezményben érvényesült fenti elveket kellene irányadóknak tekinteni a hangkép-alkotásoknál is. A hangkép-alkotásoknál is egyik oldalon áll a gyártó, a másik oldalon a közönség, amely ezt felhasználja és arról másolatot készít. Tilos az engedély nélküli másolatkészítés. Míg a hanglemeznél ez aránylag könnyen ellenőrizhető, mert a lemezfelvétel egyelőre házilag olyan sokba kerülne, ami ennek a felhasználási módnak nagymértékű alkalmazását kizárja, addig olcsó és ellenőrizhetetlen a magnószalagra-vétel. A hangkép-kazetta ugyanolyan lehetőségeket biztosít, mint a hangkazetta. A Genfi Egyezmény fenti rendelkezésének analógiájára a hangkazetta másolását és behozatalát is jogellenesnek kellene tekinteni, ha annak célja a közönség közötti terjesztés. Miután azonban a kazetta nem lemez, ellenőrzése végrehajthatatlan, teljesen más megoldás szükséges a szerzők és a gyártók jogainak biztosítására, mint a hanglemezmásolásnál, de az eltérő megoldás elvi alapja ugyanaz lehet. A hangkép-alkotásokat közvetve vagy közvetlenül érintő nemzetközi egyezmények tehát mind arra mutatnak, hogy a hangkép-berendezés alkalmazása nem jogcím a szerzők jogainak megkerülésére.

IV.

Hazai jogszabályaink a másolatkészítés tekintetében sem állnak ellentétben a BUE és ESZE ismertetett rendelkezéseivel. E rendelkezések alapján a mű bármilyen felhasználásához — ha a törvény eltérően nem rendelkezik — a szerző hozzájárulása szükséges [Szjt. 13. § (1) bek.]. E jog — mely kizárólagos — kiterjed a másolatkészítésre is. Ennek értelmében nyilvánosságra hozott műről bárki készíthet másolatot, ha nem szolgálja sem forgalomba hozatal, sem jövedelemszerzés célját és a szerző jogos érdekeit egyébként sem sérti. Ez a szabad felhasználásnak egyik igen pontosan körülhatárolt esete. Négy feltételtől függ tehát az, hogy a másolás ne ütközzék a szerző kizárólagos jogába és bármelyik feltétel hiánya jogellenessé teszi a másolást. A szerző kifejezett engedélye természetesen megszünteti a jogellenességet.

A fentiek alapján az első feltétel az, hogy a mű nyilvánosságra hozott legyen. Nyilvánosságra hozatal „bármilyen cselekmény vagy magatartás", amelynek révén a mű elhagyja az alkotó rendelkezési körét és meghatározott más személyek számára hozzáférhetővé válik.[11] Amennyiben a mű nem került nyilvánosságra, arról másolatot még akkor sem lehet készíteni, ha az említett többi három feltétel fennáll. Egy ilyen eljárás beleütköznék a szerző egyik legfontosabb személyhez fűződő jogába, ti., hogy ő határoz műve nyilvánosságra hozataláról [Szjt. 8. § (1) bek.].

A forgalomba hozatallal és a jövedelemszerzéssel kapcsolatos tilalom tartalmában ugyanazt jelenti, mint amit a BUE idézett szövege [9. cikk (2) bek.] fejez ki: A többszörösítés nem lehet sérelmes a mű rendes felhasználására. A mű másolatának forgalomba hozatala különösen jövedelemszerzés céljából csak a mű rendes felhasználásának rovására történhet. A törvény nem szabja meg a szabadon készíthető másolatok számát, tehát előfordulhat az is, hogy csak 1 példány készül, de ha ez jövedelemszerzés célját szolgálja, már jogsértő másolatkészítés lesz. A törvény indokolása (IV. fejezet 3. pont) szerint „Ez a törvényi rendelkezés a másolatkészítésnek szabályát tehát a magánfelhasználás esetére szűkíti ...".

Az utolsó feltétel az, hogy a másolat a szerző jogos érdekeit egyébként se sértse. Ez a rendelkezés is majdnem szó szerint megegyezik a BUE vonatkozó szabályával: ... „indokolatlanul károsítja a szerző jogos érdekeit". E feltétel tartalmazza a legátfogóbb rendelkezést. A szerző jogos érdeke, hogy hozzájusson alkotómunkájának megérdemelt díjához, mindaz ami ezt megakadályozza vagy a megérdemelt díj összegét csökkenti, sérti a szerző jogos érdekeit. Minden olyan másolás pl.: melynek eredménye az, hogy a szerző művéből 1 példánnyal kevesebbet vásárolnak meg, végső soron kedvezőtlen hatással jár a szerzőnek jutó jogdíj alakulására. Nem lehet kétséges, hogy a szerző művének másolása több tízezer vagy több százezer példányban, a szerző érdekeit sérti. A 18. § (1) bek. 1. mondatának ez a negyedik feltétele teszi lehetővé, hogy a hatályos törvényből kiindulva kíséreljük meg rendezni a hangkép-berendezésekben felhasznált művekkel kapcsolatosan felvetődött kérdéseket.

A másolás jogának legnagyobb ellenségei tulajdonképpen a tudományos-műszaki forradalom szülte szövegmásoló berendezések (a xeroxtól a számítógépes másológépig), magnó és a hangkép-berendezések. A szövegmásoló berendezések az irodalom, a magnóberendezések a zene, a hangkép-berendezések mind az irodalom, mind a zene területén érintik a szerzők jogait, nem szólva a hanglemezgyártókról. E kérdés vizsgálatánál még egy igen lényeges szempontot kell figyelembe venni, mert a szövegmásolás — amit általában ma reprográfia néven ismerünk — célja

[11] A szerzői jog kézikönyve. *Benárd A.*: A személyhez fűződő jogok. 100. old. 4. pont.

és felhasználási köre jelentősen eltér a magnó és hangkép-berendezések céljától és a felhasználási körétől. A szövegmásolást zömében nem magán célra használják, intézetek, tudományos szervek, könyvtárak, hivatalok stb. azok, amelyek feladataik végrehajtásához kisegítő vagy munkaeszközként alkalmazzák a szövegmásoló berendezést. Ezzel szemben a magnó és hangkép-berendezések használatára elsősorban a szó legszorosabb értelmében vett magánhasználat a jellemző és általában szórakoztató jellegű. A nemzetközi szakirodalom ezt legtöbbször a — home taping — kifejezéssel jelöli (otthoni szalagravétel). A hangkép-berendezés tipikus felhasználási helye a családi-baráti kör. Az NSZK-ban 1980-ban négyszázezer, Angliában háromszázezer hangkép-berendezést adtak el. Ezek a berendezések napról-napra tökéletesebbek és olcsóbbak lesznek. Nyilvánvaló, minél népszerűbb egy szám vagy műsor, annál több magánfelvétel készül róla, akár úgy, hogy közvetlenül veszik fel az adást, akár úgy, hogy kölcsönzött hangkép-szalagról vagy -lemezről másolják.[12]

Szakértői becslés szerint Angliában 1977-ben hangkép-berendezésenként évi nyolc üres kazettát, Ausztriában 14,4 üres kazettát használtak. A közös piaci átlag évi 10 üres kazetta felhasználása berendezésenként.[13]

A hangkép-szalag vagy -lemez használata igen egyszerű, könnyen mozgatható (eladás, kölcsönzés, bérbeadás stb.) és gyakorlatilag teljesen lehetetlen annak ellenőrzése, hogy a „magánforgalomba" vagy akár kereskedelmi forgalomba került hangkép-kazetta vagy -lemez jogellenes felhasználás-e vagy sem. Ha a négyszázezer új hangkép-berendezés tulajdonosa az NSZK-ban (1981-ben további ötszázötvenezer, míg Angliában négyszázezer eladásával számolnak) csak 1 hangkép-szalagot használ fel, hogy arra műsort rögzítsen, már ez is felbecsülhetetlen veszteséget jelent az íróknak, zeneszerzőknek, hanglemezgyártóknak, pedig a fent ismertetett adatok alapján nyilvánvaló, hogy a felhasználás ennél jóval nagyobb. A magánhasználat tehát ezen a ponton olyan társadalmi felhasználásba csap át, mely szükségszerűen meg kell, hogy változtassa a jogi minősítést.

Jogrendszerünk alapvető elve a szellemi alkotások védelme (Ptk. 86. §), melynek keretében a szerzőt a különböző jogszabályokban meghatározott személyhez fűződő és vagyoni jogok illetik meg. A megengedett másolatkészítés [Szjt. 18. § (1) bek.] egyáltalán nem eredményezheti azt, hogy másnak szellemi javait szabadon használjuk úgy, hogy ezzel a jogosultnak kárt okozzunk. Magyarországon már 10—15 helyen használnak hangkép-berendezést közönség számára rendezett nyilvános előadások tartására, teljesen ismeretlen azonban a magántulajdonban levő hangkép-berendezések száma. Előbb-utóbb nálunk is számolni kell a hangkép-berendezések széles körű elterjedésével. A magyar szerzők is joggal vetik fel a kérdést, hogy ki, hogyan, és milyen alapon fogja megvédeni jogaikat azokkal a veszteségekkel szemben, amelyeket a tudományos forradalom eredményeképpen elszenvednek.

Eddigi vizsgálódásaink arra mutatnak, hogy a hangkép-alkotás szerzői jogilag értékelhető mű, egyes országokban (pl.: Magyarországon) filmnek, más országokban nem nevesített alkotásnemnek kell tekinteni. Miután a hangkép-mű besorolását nálunk jogszabály rendezte, annak vizsgálatánál, hogy a hangkép-rögzítők (kazetta, lemez) széles körű és nagyszámú alkalmazása sérti-e a szerzők jogait és mennyire hátrányos anyagi érdekeikre, a filmre vonatkozó jogi szabályozásból kell kiindulni.

A film több alkotásnemben (irodalom, zene, koreográfia stb.) készült és különböző szerzők alkotásaiból (regény, forgatókönyv, zenemű stb.) összeötvözött új és egységes alkotás. Ezt a tényt rögzíti a megfilmesítési szerződések feltételeiről és a szerzők díjazásáról szóló 12/1970. (VI. 30.) MM. sz. rendelet (a továbbiakban: FR). E rendelkezés a megfilmesítési szerződések szempontjából két kategóriába sorolja a védelem alatt álló műveket: a film céljára és nem a film céljára készült művekre. A nem film céljára készült mű védelme nem szenved csorbát annak következtében, hogy azt a film céljára is felhasználják (regényből forgatókönyv készül), mert a megfilmesítési szerződés megkötésénél ugyanis biztosíthatók a szerzők jogai. A filmműre vonatkozó vagyoni jogokat viszont a szerzőkkel kötött megfilmesítési szerződések alapján jogutódként a filmgyártó szerzi meg és harmadik személyekkel szemben kizárólag a filmgyár gyakorolja [Szjt. 41. § (3) bek.].

A filmgyár a szerzőkkel kötött szerződés alapján megszerzi a mű egyszeri filmrevételének; a film területi korlátozás nélküli terjesztésének; nyilvános előadásának; más nyelvű felirattal vagy hanggal ellátásának a jogát [Szjt. 42. § (1) bek.]. és e jogok az elkészült film tekintetében kizárólagosan illetik meg [Vhr. 30. § (1) bek.].

Abban az esetben, ha olyan alkotások szerzőinek jogait vizsgáljuk, melyek hangkép-felhasználás céljára készültek, a fenti rendelkezésekből kell kiindulni, ha viszont a hangkép-mű úgy készül, hogy valaki saját berendezésével pl.: több televíziós műsorból állít összse egy show-t, az általános szerzői jogi rendelkezések az irányadók. Vizsgálódásunk most kizárólag a másolás kérdésére korlátozódik.

A szabad felhasználással kapcsolatos főszabályt a Szjt. 16. §-a tartalmazza, melynek értelmében a szabad felhasználás körében a felhasználás díjtalan és ahhoz a szerző hozzájárulása nem szükséges. Miután a hangkép-művet filmműnek kell tekinteni, ez annyit jelent, hogy a szabad felhasználás keretében is a filmgyár, illetőleg a hangképművet alkotó „gyár" hozzájárulása nem szükséges a használathoz akkor, ha valaki a művet otthon hangkép-berendezéssel felveszi és azt pl.: saját magának családi körben lejátsza. A hangkép-mű gyár az elkészült művet kazettában vagy lemezen hozza forgalomba, a vételárban a vevő kifizeti a szerzőket megillető díjat is.

A Szjt. 18. § (1) bek. értelmében

[12] Néhány évvel ezelőtt a hangképlemeznek még nem nagy jövőt jósoltak, túl költséges volt az előállítása. A japán hangképipar 1980-ban azonban forgalomba hozta az első — ár szempontjából is — versenyképes lemezt.

[13] *Collova:* Production sonore et visuelle pour l'usage personelle. 222—223. old.

nyilvánosságra hozott műről bárki készíthet másolatot a fenti IV. pontban részletesen ismertetett feltételek fennforgása esetén. Ennek értelmében úgy tűnik, hogy a megvásárolt kazettáról a művet bárki jogszerűen lemásolhatja (ha azt nem hozza forgalomba, nem szolgálja jövedelemszerzés célját, és a szerző jogos érdekeit sem sérti). A fenti szabályozás irányadó akkor is, ha hangkép-berendezés tulajdonosa otthon pl.: több televíziós adásból készít műsort saját használatra, amennyiben az új műsor csak a magánhasználat keretében marad, a hatályos jogszabályok értelmében jogsértés nem történt, legalábbis ez a látszat. E kérdésre még visszatérünk.

Mint említettük, a hangkép-berendezés lehetővé teszi a tetszés szerinti másolást és ezt nem is lehet ellenőrizni. Magyarországon egy igen népszerű lemez kétszázezer példányban, az aranylemez legalább százezer példányban jelenik meg. A lemez bolti ára a szerzői díjat is magában foglalja. Amennyiben a legnépszerűbb számokat csak tízezer üres magnókazettára rögzítik — amit tetszés szerint ismételten lehet játszani és további másolatot lehet készíteni róla —, ez nyilván érezhetően csökkenti a lemez iránti vásárlási igényt. Már tízezer magnófelvétel is olyan verseny mind a szerző, mind a lemezgyártó részére, mely többek között sérti a szerző jogos érdekeit. Ma a hangkazetta a sürgősen megoldandó kérdés, holnap viszont ugyanez lesz a helyzet a hangkép-kazettával.

A jogszabályi rendelkezések felületes vizsgálata alapján a hangkép-berendezések felhasználása művek rögzítésére tehát jogszerűnek tűnik. A hangkép-berendezések alkalmazásának az előzőkben ismertetett elterjedése, azok rögzítési kapacitása azonban olyan eredményre vezetett, mely sérti a szerző jogos érdekeit [Szjt. 18. § (1) bek.], ill. indokolatlanul károsítja a szerző jogos érdekeit [BUE 9. cikk. (2) bek.]. A hangkép-berendezések széles körű elterjedése ugyanolyan hatással jár, mint a magnóberendezések elterjedése. A szerzői jogban nem az első eset amikor forradalminak tűnő megoldáshoz kellett folyamodni a szerzők alapvető jogainak védelme érdekében. Amennyiben arra az álláspontra helyezkedünk, hogy ilyen felhasználás nem tekinthető többé magánhasználatnak — ez az álláspont tűnik a legmegalapozottabbnak —, akkor arra az eredményre juthatunk, hogy nem is kell a szerzői jognak a magánhasználatra vonatkozó elvén változtatni. Abban az esetben viszont, ha valaki azt az álláspontot képviseli, hogy a hangkép-berendezés használata családi-baráti körben magánhasználat és ezen nem változtat az sem, hogy közvetve károsan hat a kérdéses művek forgalomba hozatalára és értékesítésére, akkor rá kell mutatni arra, hogy a szerzői jog alapelvei nem tekinthetők öncélnak, változtathatatlan dogmának. A szerzői jog hosszú ideig megdönthetetlennek tűnő alapelvét, mely szerint a szerzői jog csak a formát védi, éppen a szerzők jogos érdeke védelmében törte át a szerzői jog akkor, amikor a szerzők indokolt védelmét másképp megoldani nem lehetett: az eredeti mű fordításánál és a megfilmesítésnél. Ma mindkettőnél tartalmat véd a szerzői jog és a számítógép program védelménél is úgy tűnik, hogy a védelem nem korlátozódhat kizárólag a formára. A tudományos-műszaki fejlődés olyan eszközöket bocsátott a társadalom rendelkezésére, mely életünket teljesen megváltoztatja. Az új helyzetben a megváltozott körülmények között is azonban szükség van a szellemi alkotásokra. Szellemi alkotások azonban csak úgy születnek, ha a szerzőket és alkotásaikat hatásosan védjük. A magánhasználat jelenlegi fenntartása mind a hang, mind a hangkép-kazettánál a summus ius summa iniuria-hoz vezet, ez pedig nem lehet célunk. Mind az Szjt., mind a Ptk. szelleme, célja vagy más szóval társadalmi rendeltetése a szellemi alkotások védelmére irányul, nem pedig a szerzők jogainak megkerülésére.

V.

A másolatkészítés mellett a szabad felhasználásnak van egy másik esete is, ami a hangkép-berendezések használatával kapcsolatos. A Szjt. 21. § (3) bek. értelmében „a mű magánhasználatra előadható, illetőleg lejátszható, ha a jövedelemszerzés vagy jövedelem fokozás célját közvetve sem szolgálja. E rendelkezés tehát lehetővé teszi a rádió és tv műsorának „házi" rögzítését, ismételt felhasználását, amennyiben az a jövedelemszerzés, vagy jövedelemfokozás célját nem segíti elő. A hangkép-berendezés viszont olyan repertoár felvételének lehetőségét teremti meg, mely természetesen szükségtelenné teszi hanglemez vagy műsoros kazetta megvételét. Nem kétséges, hogy ez károsan érinti a hanglemez és műsoros kazetta gyártó érdekeit, rajtuk keresztül pedig a szerzőket is. A törvény idézett szövege az előadás és lejátszás kifejezéseket alkalmazza. A hangkép-berendezés alkalmazásánál azonban újra előadni és lejátszani csak úgy lehet, ha a művet előzőleg rögzítették. A rögzítés viszont másolatkészítés. Ilyen körülmények között tehát a hangképmű rögzítése hangkép-berendezés közbejöttével a szabad felhasználás keretébe tartozik, ha azt magánhasználat körében történt előadásnak, illetőleg lejátszásnak tekintenők. A kérdés megoldása tehát ebben az irányban sem kereshető, ugyanarra az eredményre jutunk, mint a másolatkészítésnél.

VI.

Az előzőkben talán sikerült rávilágítani arra, hogy hangkép-berendezések széles körű — tömeges — alkalmazása a szerzők szempontjából teljesen új helyzetet teremt. A Szjt. 13. § (1) bek. ugyan kimondja, hogy a mű minden hasznosításához a szerző engedélye szükséges, a másolásról a 18. § (1) bek. pedig a szabad másolást többek között attól a feltételtől teszi függővé, hogy az egyébként se sértse a szerző jogos érdekeit. E rendelkezéseket azonban a hangkép-berendezések alkalmazásánál a gyakorlatban nem lehet megvalósítani. Nemcsak gyakorlatilag, de még jogilag is lehetetlen lenne bemenni a lakásokba és ellenőrizni — ellenőrizni, de mit — a hangkép-berendezést vagy a hangkép-szalagot, illetőleg a lemezt. Ki vagy milyen szerv lenne erre képes, nem szólva arról, hogy az ellenőrzés költsége messze meg-

haladná az így beszedhető szerzői díj összegét.

A kérdés megoldására három lehetőség kínálkozik:

a) A szabad felhasználás körét ki kell terjeszteni és jogszabályilag kimondani, hogy a hangképberendezések alkalmazásával rögzített másolatok készítése nem ütközik a 18. § (1) bekezdésébe, amennyiben az nem szolgálja jövedelemszerzés célját és természetesen nyilvánosságra hozott művekről készült. Ez lenne a legegyszerűbb megoldás. Legnagyobb baja, hogy semmibe venné a szerzők jogos érdekeit. Mint arra rámutattunk, az ilyen méretű magánhasználat kétségtelenül és közvetlenül sérti a szerzők érdekeit. Egyetlen jogrend sem engedheti meg a jogszabályban pontosan meghatározott és teljesen indokolt esetek kivételével, hogy más javait használják magánhasználat címén. Ez ellentmondana a szocialista erkölcsnek is, nem szólva arról, hogy veszélyes precedenst teremtene a szerzők kárára, mely beláthatatlan következményekre vezethet a szerzői jog területén. E jogszabályilag egyszerű megoldás tehát ellentétben állna nemcsak jogrendünkkel és a szerzői jogi törvény szellemével, hanem erkölcsi felfogásunkkal is. (Elvileg lehetséges lenne a kérdés megoldása a hangkép-berendezések vagy rögzítők gyártásának megtiltásával. Ilyen szabályozás azonban értelmetlensége mellett éppen olyan kivihetetlen lenne, mint a hangkép-berendezések használatának ellenőrzése.)

b) Abban az esetben, ha elfogadjuk a szerzők díjazásának elvét — és véleményem szerint ez felel meg nemcsak a szerzői jog, hanem a Ptk. szellemének és a nemzetközi irányzatnak is — akkor azzal a nehézséggel találjuk magunkat szemben, hogy hogyan hajtsuk be a jogdíjakat. Nemcsak az ellenőrzés, de a díjnak a felhasználóktól való közvetlen beszedése is kivihetetlen. Egyelőre az egyetlen gyakorlatilag megvalósítható megoldás a törvényi engedély alábbi két módja közül az egyik vagy mind a kettő.

1. Az egyik lehetőség az, hogy a hangkép-berendezés árával együtt a vevő kifizeti a szerzőt megillető összeget. Ez a hangkép-berendezés tényleges árának bizonyos százaléka lehet pl.: 5 vagy 10%. Ennél a megoldásnál nehézséget jelenthet nálunk a külföldről magánforgalomban behozott berendezések után járó díjtételek beszedése, különös tekintettel arra, hogy a hazai berendezések nagy része egyelőre ilyen úton jut az országba.

A hangkép-berendezés árába beépített díj azonban gyakorlatilag nem megnyugtató, példa erre az NSZK, ahol a magnó-berendezésekre vezették be a díjat. A jogszabály hatálybalépése után a műszaki fejlődés következtében a magnó-berendezések ára jelentős mértékben csökkent és ennek arányában csökkent a szerzőknek fizetett díj összege is, ugyanakkor, amikor a hangkép-berendezések száma lényegesen megnőtt. Azonos a helyzet a hangkép-berendezéseknél is, a berendezések ára évről évre jelentősen csökken. Ez az elvileg helyesnek tűnő megoldás a gyakorlatban tehát nem vált be. Az NSZK-ban éppen az említett kellemetlen tapasztalatok következtében át akarnak térni az üres kazetta alapján fizetett díjra.

2. A másik számbajöhető megoldás a hangkép rögzítőkre, azaz gyakorlatilag az üres hangképkazettára kivetett díj. Ez a megoldás hasonlít a hagyományos hanglemeznél és műsoros hangkazettánál alkalmazott eljáráshoz, amikoris a hanglemez árának egy meghatározott százalékát kapják a szerzők (nálunk 8%). A legnagyobb különbség a hagyományos hanglemez és az üres hangképkazetta között az, hogy az utóbbira olyan műsort vesznek fel, amilyet akarnak és az tetszés szerint letörölhető új műsorfelvételek céljából. A hanglemeznél ilyen lehetőség nem áll fenn.

A kazettadíj közelíti meg legjobban azt a megoldást, amelyik a tényleges felhasználás alapján oldaná meg a kérdést. Üres kazettát nyilván az vesz, aki műsort akar felvenni rá. Természetesen a kazetta áránál is elképzelhető olyan változás, mint a berendezéseknél. A díj megfelelő színvonalon tartása azonban lényegesen könnyebb és a vásárló számára is elviselhetőbb külön költség.

c) A harmadik megoldás az 1. és a 2. pontokban ismertetett javaslat együttes alkalmazása lenne: mind a berendezések, mind a kazetták árába beépített díj. Elvileg ez ellen csak azt lehetne felvetni, hogy aki üres kazettát vesz, az biztos, hogy műsort vesz fel rá, de nem biztos, hogy az aki hangképberendezést vásárol, az maga fog a hangkép-kazettára műsort felvenni. E nem teljesen megalapozott érvelésnél talán sokkal lényegesebb szempont az, hogy az említett példa a hangkép-berendezések alapján megállapított díjazási rendszer elégtelenségére mutat, a felhasználó kétszeri fizettetése — a berendezés vásárlásánál először, és az üres kazetta vételénél másodszor — túlzottnak tűnik.

Mint említettem, az NSZK-ban most akarnak áttérni a berendezésre kivetett díjról az üres kazetta díjra, az új osztrák szerzői jogi novella viszont már csak a hang és hangkép-kazettával kapcsolatban állapítja meg a díjfizetési kötelezettséget.

A hangkép-berendezések felhasználásának jellege, az ellenőrzés és az egyéni behajtás kivihetetlensége, valamint az említett külföldi tapasztalatok, de nem utolsó sorban a nemzetközi szakirodalom is a legcélszerűbb megoldásként a törvényi engedély — a licence legale — alkalmazását javasolja. A törvényi engedély a szerzői jognak már jól bevált intézménye és ez az egyetlen lehetőség, hogy tömeges felhasználásnál a szerzők jogdíjhoz jussanak. A szórakoztatás iparszerűvé válása már régóta lehetetlenné tette, hogy a felhasználás egyes területein a szerző egyedi szerződéseket kössön a felhasználóval (gondoljunk csak a vendéglátóiparra). A zeneszerző például képtelen lenne ellenőrizni, hogy hol és hányszor játsszák el művét, a jogdíj behajtásával kapcsolatos gyakorlati nehézségekről nem is szólva. A felhasználó részéről is elképzelhetetlen, hogy minden egyes alkalommal előre megszerezze a szerző engedélyét a mű felhasználásához. A törvényi engedély keretében nincs szükség a szerző külön hozzájárulására ahhoz, hogy nyilvánosságra hozott művét változatlanul felhasználják, de a felhasználásért viszont díjat kell fizetni. A díjak beszedéséről, szükség esetén

behajtásáról — a szerzői jogvédő társaságok — nálunk a Szerzői Jogvédő Hivatal gondoskodik és osztja fel azt a szerzők között. A felosztás a játszottság arányában és megfelelő kulcs szerint történik.

A hangkép-berendezéseknél viszont a törvényi engedély módosított formáját a közvetett licence legale-t lenne célszerű alkalmazni. A díjat ugyanúgy a felhasználó fizetné, de nem közvetlenül.

VII.

A hangkép-berendezések használatának egyik széles körű és társadalmi szempontból igen fontos felhasználási területe lesz az iskolai oktatás és tudományos ismeretterjesztés. A hangkép-berendezésekkel összefüggő szerzői jogi kérdések rendezésénél nem szabad tehát figyelmen kívül hagyni a társadalmi felhasználásnak ezt a különleges esetét. A Szjt. a szabad felhasználás szabályozásánál két esetben is említi az iskolai oktatást. A 17. § (2) bekezdés értelmében „Nyilvánosságra hozott mű részlete vagy kisebb terjedelmű önálló mű iskolai oktatási célra — ideértve az iskola-rádió és iskola-tv-t is —, valamint tudományos ismeretterjesztés céljára a forrás és a megjelölt szerző megnevezésével átvehető," a Vhr. 14. § (2) bekezdés szerint pedig „Átvételnek minősül a nyilvánosságra hozott mű olyan mértékű felhasználása más műben, amely az idézést meghaladja."

Tekintettel arra, hogy az idézés általában írott szöveggel kapcsolatos, e rendelkezésből úgy tűnhet, hogy az átvételre vonatkozó szabályozás is csak az irodalmi műfajhoz tartozó művek szabad felhasználására vonatkozik. Az idézett rendelkezés azonban általános jellegű és nem korlátozódik az irodalmi művekre. „Nyilvánvaló, hogy az idézés egységes és általános érvényű szabályának alkalmazása a különböző műfajoknál csak az illető műfajok adottságainak és sajátosságainak megfelelően történhet".[14]

[14] Szerzői Jogi Kézikönyv. IV. fej. *Zakár* János: A szerzői jog korlátai. 143. old.

A fentiek értelmében tehát a hangkép-berendezések alkalmazásával felhasznált művek szabad felhasználás tárgyát képezhetik iskolai, oktatási és tudományos ismeretterjesztés céljára, ha azokat nyilvánosságra hozták, kisebb terjedelműek vagy csak a mű részletét veszik át. Ennek értelmében nagyobb terjedelmű mű már nem vehető át. A „kisebb" vagy „nagyobb" terjedelem fogalmát jogszabály nem határozza meg. Irodalmi műveknél a gyakorlatban általában nem okoz nehézséget annak megállapítása, hogy az átvétel milyen terjedelmű. Az elbeszélés kisebb terjedelmű mű, de egy regénynek olyan részletei, melyek alkalmasak az egész mű helyettesítésére, már nem tekinthetők kisebb terjedelműeknek és nem képezhetik szabad felhasználás tárgyát. Öt-tíz perces hangkép-mű felhasználása átvételnek tekinthető, de egy teljes drámai művet vagy egész játékfilmet tartalmazó kazetta lejátszása már túllépi ezt a keretet.

A szabad felhasználásnak az oktatással kapcsolatos második esete a nyilvánosságra hozott mű előadása iskolai ünnepélyeken és egyéb iskolai célra [Szjt. 21. § (1) bek.]. Az iskolai ünnepélyeken való felhasználás érinti talán legkevésbé a szerzők érdekeit, az „egyéb iskolai cél" kifejezés azonban magyarázatra szorul. A magyarázat a Vhr. 17. § 2. mondatában található: „Iskolai célúnak kell tekinteni az oktatási rendszerbe tartozó intézmény által belépődíj mellett rendezett műsoros előadást abban az esetben is, ha az előadás bevétele oktatási vagy nevelési célok támogatására szolgálnak." E rendelkezés tehát nem a tantervben szereplő oktatással kapcsolatos, és vizsgálódásunk tárgyát így csak távolról érinti.

Hatályos jogszabályaink alapján tehát nincs akadálya annak, hogy az ismertetett feltételek fennforgása esetén iskolai oktatás keretében a nyilvánosságra hozott műveket hangkép-berendezések alkalmazásával átvegyék és előadják. A szabad felhasználásra vonatkozó rendelkezések a másolat készítésénél [18. § (1) bek.] viszont nem biztosítanak különleges elbánást az iskolai oktatásnál. A hangképműről másolatot készíteni csak az általános rendelkezések keretében jogszerű (1.: IV. pont), ezek alapján viszont nincs jogi akadálya az oktatás keretében történő másolatkészítésnek.

Függetlenül attól, hogy milyen mértékű lesz a hangkép-berendezések útján történő felhasználás, az iskolai oktatás célja olyan különleges jellegű társadalmi felhasználás, melyet az általánostól eltérő módon kell rendezni, amennyiben a hangkép-berendezések vagy rögzítők szabályozására kerül sor. A szerzői művek az oktatás fontos részét képezik. Nemcsak nemzeti jogszabályok, de a nemzetközi egyezmények is figyelembe veszik az oktatás különleges társadalmi fontosságát. A BUE-nak az oktatásra vonatkozó 10. cikk (2) bek. a hang- és képrögzítést is kifejezetten megemlíti. E rendelkezés az uniós országok törvényhozásának hatáskörébe utalja az „oktatás illusztrálására" szolgáló szabad felhasználás szabályozását és azt két feltételhez köti: a felhasználás nem lépheti túl az elérni kívánt cél által indokolt mértéket és meg kell felelnie a bevett szokásoknak. A BUE tehát nem ró kötelezettséget az uniós országokra, hogy szabad felhasználást biztosítson az irodalom vagy művészeti művek kiadás, rádió-adás, hang- vagy képi rögzítés útján történő felhasználásra az oktatás keretében, de amennyiben az ország törvénye így rendelkezik, az nem tekinthető a szerzőt megillető kizárólagos jog megsértésének.

Az ESZE (V. quater cikk 3/b.) is rendelkezik az oktatás céljára szolgáló hangkép-rögzítésről, ez a rendelkezés azonban csak a fejlődő államokra vonatkozik. E szabályozás kényszerengedély adását teszi lehetővé hangkép-rögzítések többszörösítésére, amennyiben a rögzítéseket kizárólagosan iskolai vagy egyetemi használat céljára készítették és hozták nyilvánosságra. Tartalmilag ezzel azonos rendelkezést találunk a BUE Párizsi Okmánya Függelékének I—III—IV. cikkeiben. Az oktatással kapcsolatos kényszerengedély mind a két egyezményben csak a fejlődő országoknak biztosít kedvezményt.

Pálos György

Ladányi Ármin 1881—1973

Száz éve, 1881. május 4-én született Jászladányban Ladányi Ármin ügyvéd, a munkás-jogvédelem tevékeny harcosa és szervezője. Iskolai tanulmányait Jászladányban, Verebélyen, Szolnokon és Budapesten végezte. 1897-ben, már 16 éves korában belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba. A századforduló után egyik megalapítója a Szabó Ervin irányítása alatt álló szociáldemokrata diákszervezetnek.

1902-ben szerzi meg az egyetemen a jogi diplomát. Eötvös Károly irodájában ügyvédjelölt. Az ügyvédi diplomát 1905-ben szerezte meg és mint az akkor legfiatalabb ügyvédet és egyetlen szociáldemokratát jegyezték be az Ügyvédi Kamarába. Még abban az évben megnyitotta ügyvédi irodáját. Ügyvédi tevékenysége keretében 1906-tól László Jenővel ellátta az MSZDP jogi tanácsadói szolgálatát. A párt titkársága a jogi tanácsadás kiterjesztésének szükségességét azzal indokolta, hogy „a nemzeti kormány uralomra jutása óta különösen a politikai üldözésekből, de meg a munkások s a munkáltatók közt levő viszonyból eredt zaklatások és perek túlságosan felgyülemlettek".

Politikai felfogására, jogvédői tevékenységére egy 1913-ban tárgyalt sajtóperben elmondott védőbeszédéből vett rövid idézettel utalunk. Ladányi Ármin védőbeszédében azt fejtegette, hogy az emberélet elleni támadást Magyarországon csak akkor nem büntetik, ha a hatóságok támadnak az emberélet ellen, vagy az emberélet elpusztítása az uralkodó osztály érdekeit szolgálja! Az 1912. május 23-i munkástüntetés rendőr- és csendőrgyilkosait nem üldözték, sőt kitüntetésekkel, előléptetésekkel is jutalmazták! Ezek is iskolapéldái lesznek a „hős hazafiak"-nak, kikre lelkesedéssel néznek fel kicsinyek és nagyok!... Miért nem fáj az emberélet kioltása az uralkodó osztályoknak, mikor ágyúk, fegyverek elé viszik az ifjak százezreit?... Ebben a beteg országban nem szabad másképp, csak hivatalosan gondolkozni, hogy itt nem szabad szebb, jobb időt várni, ezért küzdeni, áldozni, hanem örök, néma csendben várni a segítséget a jó Istentől, aki pedig mindig az erőseket segíti...

Ladányi Ármin kezdeményezésére indult meg 1904-ben a Nőmunkás című lap, ő hívta össze a Nőmunkások első országos értekezletét és megalakította a Nőmunkás Egyesületet. Részt vett a Munkás Termelő és Fogyasztási Szövetkezet megalapításában. Jelentős szerepe volt a szünetelő ifjúmunkás mozgalom életrekeltésében, szerkesztette az Ifjúmunkás című lapot, az első világháború idején pedig vezetője volt az ifjúmunkás mozgalomnak.

Tevékenyen részt vett a szociáldemokrata pártszervezetek kiépítésében, a párt fővárosi végrehajtó bizottságának kezdettől fogva tagja volt. Ő tervezte az első szociáldemokrata községi programot. 1917-ben részt vett a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége megalakításában, mely a fővárosi tisztviselők és a községi üzemek munkásainak szakszervezete volt. A szövetségnek 15 szakosztálya működött és tevékenysége vidékre is kiterjedt. Mint a szervezet elnöke megindítja a szövetség hivatalos lapját Községi Munkás címen, és annak szerkesztője lesz. 1919-ben is a VAOSZ vezetője. A Tanácsköztársaság után a szövetséget feloszlatták.

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt vezetőségének és a párt parlamenti csoportjának jelentésében olvashatjuk: 1919 augusztus első napjaiban a börtönök megteltek, elvtársaink tízezrei kerültek egyik óráról a másikra börtönbe. A letartóztatottak hozzátartozói tanácstalanul állottak és kétségbeesésükben nem tudtak hova fordulni. Az üldözés brutalitásának emberileg lehetséges segítése érdekében a pártvezetőség kötelességének tartotta, hogy az üldözöttek mellé álljon és részükre — amennyire ezt az akkori viszonyok lehetővé tették — jogvédelmet nyújtson. Azok az ügyvédek, akik ezekben a súlyos és nehéz időkben erre a veszélyes és súlyos kockázattal járó munkára vállalkoztak, nagy szolgálatot tettek a magyarországi munkásmozgalomnak. Az ő önfeláldozó és lelkes munkájuk nélkül képtelen lett volna a pártvezetőség azokban a súlyos és nehéz időkben a jogvédelem pártszempontból fontos munkáját ellátni.

A Tanácsköztársaság megdöntése után Ladányi Ármin az elsők között volt, akik a letartóztatott politikai üldözöttek védelmét vállalták és újjászervezték a Jogvédő Irodát. Többek között védte a rákosszentmihályi direktórium tagjait, akiket a fennálló rend elleni izgatással, osztályelleni izgatással és más egyéb bűncselekménnyel vádoltak. Védőbeszédében kérdezte az ítélőtanácstól, a vádat képviselő ügyésztől, vajon ők szembehelyezkedtek-e a Forradalmi Kormányzótanács rendeleteivel? Hány mágnás, főúr, egyetemi tanár, bírák, tisztek, papok álltak minden kényszer nélkül a proletárdiktatúra mellé. Rámutatott arra, hogy bárhogy is igyekszik az ügyész kimutatni, hogy ez a per közönséges bűnper, és bárhogy is igyekszik a vádlottak cselekményeit beleszorítani és beilleszteni a büntetőtörvénykönyv egyes szakaszaiba, ez a per mégsem közönséges bűnper. Ez a per — politikai per.

Vállalta és előkészítette a népbiztosok védelmét, azonban még a tárgyalás megkezdése előtt 1920 áprilisában kénytelen volt emigrációba menni. Megfenyegették őt is, mint Somogyi Bélát, hogy rajta van a kivégzendők listáján. Tizennégy évig élt emigrációban, jelentős politikai tevékenységet fejtett ki.

1934-ben Ausztriából kiutasították, akkor tért vissza Magyarországra és tovább folytatta ügyvédi tevékenységét. Néhány szakszervezet ügyésze is volt, elsősorban a munkások érdekvédelmét képviselte és több, kommunisták ellen indított perben látta el a védelmet.

A felszabadulás után ügyvédi tevékenységét tovább folytatta. A Budapesti Ügyvédi Kamara, a Magyar Jogászok Szabad Szakszervezetének elnöke, a Magyar Jog főszerkesztője.

Jelentős szerepet vállalt Hébelt Edével a felszabadulás után az egyetem jogi karán megindult esti munkástanfolyam megszervezésében. A munkástanfolyam tanulmányi bizottságában a Szociáldemokrata Párt képviseletében

vett részt. 1945—1949 között törvényhatósági bizottsági tag volt.

1950-ben — közel hetvenedik életévéhez — koholt vádak alapján letartóztatták és tizenkétévi börtönbüntetésre ítélték. Öt és fél évet töltött börtönben. 1955-ben rehabilitálták, majd ismét folytatta ügyvédi tevékenységét. 1962-ben a szegedi egyetemen gyémántdiplomát kapott. Nyolcvanötödik életévében, 1965. május 1-én ment nyugdíjba. 1973. szeptember 17-én halt meg.

A Budapesti Ügyvédi Kamara 1981. május 28-án elnökségi ülésen emlékezett meg Ladányi Ármin volt kamarai elnök születésének századik évfordulójáról, melyen a család tagjai is részt vettek. Ugyanakkor az Ügyvédi Múzeumban kiállítás nyílt, mely a Munkásmozgalmi Múzeum segítségével mutatja be — ritka dokumentumok felsorakoztatásával — Ladányi Ármin küzdelmes, eredményekben gazdag életútját.

Gergely Ernő

JOGIRODALOM JOGÉLET

Horváth Tibor: A büntetési elméletek fejlődésének vázlata

1. A címben megjelölt monográfia a szerzőnek igen gazdag tudományos tevékenysége körébe illeszthető be. Tudományos munkásságát a büntetőjogtudomány elméleti alapkérdéseinek kidolgozásától kezdve, különös részi kérdések kifejtésén keresztül a pönológiai témák tárgyalásáig fejtette ki.

Horváth Tibor ezen új könyvének tárgyát a büntetési elméletek köréből merítette. Tárgyválasztása részben eredménye az eddigi tudományos munkásságának, feldolgozott művével további empirikus jellegű kutatómunkához is alapot szolgáltat. Nem vitás ugyanis, hogy a büntetés, a büntetésvégrehajtás hatékonyságának vizsgálata akkor lehetséges, ha a kiindulópontot, a büntetést, annak elméleti vonatkozásait az elmélet már megfelelő pontossággal felvázolta. A büntetési elméletek fejlődésének elemzése az első lépés a büntetési rendszer elméleti és gyakorlati problémáinak megközelítéséhez. A büntetési elmélet alapozza meg a büntetési rendszer célkitűzéseit, a büntetés kiszabásának elveit és a büntetés végrehajtásának gyakorlati megszervezését. Ezzel összefüggésben említendő meg, hogy a szerző jelen munkáját egy, a büntetéstan, illetve a büntetésvégrehajtás elméleti alapkérdéseinek feldolgozását célzó kutatás bevezetőjének szánta.

A felszabadulást követő első két évtized büntetőjog-tudományának hazai fejlődésére jellemző — hasonlóan a szocialista és a nyugat-európai országokhoz —, hogy a legelhanyagoltabb témakörök közé tartozott a büntetéstan, a büntetés elméleti vizsgálata háttérbe szorult. *Földvári Józsefnek* 1970-ben kiadott büntetéstana már új módon fogalmazta meg e tárgy helyét a bűnügyi tudományok rendszerében és sokoldalú elméleti megközelítéssel tárgyalta a büntetéstan elméleti alapkérdéseit. Az utóbbi években az elmélet érdeklődése ismét a büntetési rendszerrel kapcsolatos kérdések felé fordult, az e kérdésekkel foglalkozó kutatások elméleti szintézisének az igénye merült fel. Általános lett az a kriminálpolitikai felismerés, hogy a bűnözés elleni küzdelem egyik kulcskérdése a korszerű és hatékony szankciórendszer kialakítása. Ennek pedig alapfeltétele a korszerű, tudományos válasz a büntetés, illetve a szankciórendszer problémáira. A szerző jelen könyve a büntetés lényegére, okaira és céljaira vonatkozó nézetek, azaz a büntetési elméletek történelmi fejlődését mutatja be elsősorban és a büntetési elméletek történelmi-társadalmi fejlődésének a szerző általi bemutatása segítséget nyújt a ma problémáinak a megértéséhez is. (Napjaink tudományos kutatásának további feladatát képezi a büntetési rendszerek nemzetközi összehasonlítása, a büntetések társadalmi hatékonyságának vizsgálata.)

Ha a tartalom teljes ismertetésének igényéről — az ismertetés természetszerűleg szűkreszabott keretei között — le is kell mondanunk, a könyv tartalmának vázlatos ismertetésén túlmenően a főbb gondolatok bemutatására, a mű legjelentősebb vonatkozásaira igyekszünk az olvasó figyelmét felhívni.

Horváth Tibor munkájának tartalmi kifejtése mutatja, hogy e téma vizsgálatának előfeltétele a büntetési elméletek, a tételes büntetőjogi szabályok ismeretén túl a filozófia, a jogelmélet, a bűnügyi tudományok behatóbb ismerete. Tudniillik a büntetés olyan komplex társadalmi-jogi intézmény, amely összefüggésben van az adott állam számos intézményével és jelenségével, mint pl. a politikával, joggal, erkölccsel. Elméleti problémái ennek folytán megközelíthetők a politika, a jog és az erkölcs szempontjából egyaránt. A büntetésre, mint a büntetőjog és a büntetőjogtudomány egyik központi kategóriájára vonatkozó vizsgálódásait a szerző ott kezdi, ahol a büntetési elméletek a kifejezetten vallásos világképtől elváltak, ez pedig az európai kultúrában az antik görög filozófiában történt meg. A szerző szerint a görög filozófia elévülhetetlen érdeme, hogy világosan kijelölte a büntetési elméletek fejlődésének fő irányait és módszertani alapproblémáit.

Óvatos számítások szerint is több tucatra tehető az ismert büntetési elméletek száma. Állítólag *Grotiustól* kezdve napjainkig mintegy 24 önálló büntetési rendszer és kb. száz, e rendszerekhez tapadó elmélet keletkezett. A szerzőnek nem volt célja valamennyi idevágó munka részletes feldolgozása. Viszont valamennyi, a maga korában lényeges szerepet játszó munkát be kívánt vonni a feldolgozás körébe és törekedett a büntetési elméletek fejlődése társadalmi-történelmi csomópontjainak tisztázására. A szerző célkitűzése — a könyv címének megfelelően — a büntetési elméletek fejlődési vázlatának bemutatása és nem több. A rendkívül nagyméretű irodalmi anyag feldolgozásában a szerző szükségképpen támaszkodott a büntetőjogtudomány nemzetközi és hazai eredményeire, ezek között is elsősorban *M. D. Sargorodszkij* ismert munkásságára. Emellett sokat merített *Heller Erik* 1924-ben közreadott munkájából, különösen a XIX. századi német nyelvű irodalom tekintetében.

A büntetési elméletek osztályozása, csoportosítása a legvitatottabb kérdések közé tartozik. Az uralkodónak mondható felfogás — főként a tankönyvirodalomban — ún. abszolút, relatív, illetve egyesítő vagy közvetítő büntetési elméletek között különböztet. *Horváth Tibor* véleménye szerint ez az osztályozás lehet, hogy kielégíti a didaktikai követelményeket, azonban nem ad magyarázatot sem az egyes elméletek társadalmi kötöttségeire, mozgatórugóira és szerepére, még kevésbé arra, hogy adott társadalmi-történelmi körülmények között miért kerül előtérbe egyik vagy másik elmélet. Ily módon a szerző vizsgálódását, annak menetét a büntetési elméletek társadalmi fejlődésének a logikája határozza meg. (A könyv későbbi oldalain jegyzi meg a szerző, hogy az abszolút és relatív elméletek szembeállítása helyett talán helyesebb monista és pluralista elméletekről beszélni, aszerint, hogy az adott elmélet a büntetésnek csupán egyetlen vagy több célt tulajdonít.) A büntetésre vonatkozó elméletek első történelmi felbukkanásától kezdve kísért a büntetés alapjának és céljának problémája, ez utóbbi tekintetében a bosszúval és a megtorlással szemben az elrettentés és a javítás eszméje, a büntetés generális és speciális megelőző hatásának gondolata. A büntetés céljára vonatkozó elméletekben ez a két vonal áll szemben egymással a büntetőjog egész fejlődése során (a gyakorlatban persze inkább a megtorlás érvényesült).

2. Horváth Tibor a büntetési elméletek fejlődését könyvében öt részben tárgyalja. Az első részben az ókori büntetési elméleteket mutatja be; a második részben a felvilágosodástól a XX. század elejéig tartó időszak büntetési elméleteivel foglalkozik; a következő részben a modern polgári büntetési elméleteket taglalja; a negyedik részben a szovjet büntetési elméletekkel ismerkedhetünk meg; míg az utolsó, az ötödik részben a magyar büntetési elméletek fejlődését elemzi a szerző a reformkortól napjainkig.

A büntetési elméletek történeti kifejlődésének első állomása az antik görög filozófia, amely a büntető igazságszolgáltatás kérdéseit, így elsősorban a büntetést etikai-politikai problémaként tárgyalja. (A szerző először a talio és a kompozíció elvének kialakulásáról szól. Mind a talio, mind a kompozíció a vérbosszú intézményéből alakult ki. *Sargorodszkij* szerint a talio elnevezés a római jogban alakult ki, de valamilyen formában a rabszolgatársadalom minden kódexében megtaláljuk. A római jog legrégibb írott forrásában, az ún. Tizenkét Táblás Törvényben megtalálhatjuk ennek az eredetileg bibliai elvnek a kodifikálását: Ha valaki tagot tört (csonkított), s nem egyezik ki vele, (a büntetése) talio esto, azaz ugyanolyan legyen. Erre figyelemmel Pólay Elemér professzor a talio kifejezést a talis—olyan, ugyanolyan jelentésű latin szóból eredezteti.)

A görög gondolkodók büntetési elméleteiben két, társadalmi-politikai törekvés körvonalazódik: egyrészt a büntetéssel kapcsolatos társadalmi gyakorlat igazolása, másrészt pedig a vérbosszún alapuló igazságszolgáltatás korlátozásának és az egyéni felelősség elvének etikai megalapozása. A szerző szerint e két törekvés eredményeként különböző utakon keresik a választ a büntetés etikai és társadalmi problémáira. Így jön létre a büntetési elméleteknek az a két fő vonala, amely egyfelől a bűncselekmények megelőzésének racionális társadalmi célkitűzésére (Protagorasz), másfelől a büntetés etikai igazolására (Platon, Arisztotelész) helyezi a fő súlyt. A gondolkodás fő irányát a büntetésnek etikai tárgyalása jellemzi: a büntetés a múltban elkövetett rossz igazságos megtorlása, mert miként a jó jutalmazandó, úgy a múltban elkövetett rosszat feltétlenül viszonozni kell.

3. A klasszikus ókor után a polgári forradalmak előkészítésének a kora, pontosabban a felvilágosodás irodalma a büntetési elméletek fejlődésének második nagy történelmi állomása. E részben a szerző vizsgálja a skolasztikus gondolkodással való szakítás folyamatát, ismerteti az utópisták, a XVI—XVII. századbeli természetjogászok, később pedig a szerződéses államfelfogás képviselőinek a büntetésre vonatkozó nézeteit. *Grotius, Hobbes, Locke* stb. felfogása új megközelítési alapot és érvelési módot jelent a büntetési elméletek területén, fontos láncszeme az állampolgári szabadság büntetőjogi garanciái kiépítésének. A felvilágosodás irodalmában a büntetés problémája mindenekelőtt társadalmi kérdés, szükségszerű eleme a fennálló rend ellen irányuló társadalomkritikának. A szerző rámutat arra, hogy a felvilágosodás büntetéstani nézeteit maradandóan *Beccaria* foglalja össze. *Beccaria* érdeme, hogy nem csak a feudális büntetőjog rendszeres bírálatát adja, hanem elméletileg meg is alapozza az új büntetőjogi felfogást. Ez a felfogás élesen elutasítja a puszta megtorlásként alkalmazott büntetés gondolatát és a hangsúlyt a büntetés társadalmi funkcióira, az általános megelőzésre helyezi.

A XVIII. század második felében — különösen a német jogterületen — újabb fordulat következik be és olyan büntetési elméletek lépnek előtérbe, amelyeket az irodalom az ún. abszolút elméletek közé sorol. E körben a szerző elemzi *Kant* és *Hegel* nézeteit. *Kant* számára a büntetés alapja csak a megtorlás lehet, a büntetést a talio elvén kell felépíteni. *Kanttal* szemben a büntetésnek tiszta jogi megtorlási jellegét fejtette ki nagyhatású elméletben *Hegel*, aki a bűnözőt szabad és önrendelkező lény rangjára emeli.

A XIX. század folyamán kiépült burzsoá büntetőjogok büntetési rendszerüket a különböző relatív, vagy másképpen utilitarista, azaz hasznossági elméletekre építették. Közös jellemvonásuk a szerző értelmezésében, hogy a büntetés célját általában a büntetés hasznosságában: az újabb bűncselekmények megelőzésében jelölik meg. Abban az alapkérdésben különböznek egymástól, hogy a büntetés célját kivel szemben, milyen módon és milyen eszközökkel lehet elérni. Angolszász jogterületen *J. Bentham*, a német jogterületen pedig *A. Feuerbach* tekinthető az általános megelőzést hirdető elmélet atyjának. Büntetési elméletük között sok a közös vonás (ezek között a leglényegesebb az, hogy mindketten a büntetés egyedüli célját az újabb bűnelkö-

vetés megelőzésében látják). Míg azonban *Feuerbach* a büntetés alkalmazásának pszichikus hatásmechanizmusára volt elsősorban figyelemmel, *Bentham* ennek társadalmi tartalmát tárta fel. Valójában a két elmélet egymást kiegészíti és ez az oka annak, hogy a XVIII—XIX. századbeli európai büntetési rendszerek megalapozásául szolgálhattak. A szerző szerint *Grolman* tekinthető a speciálprevenciós elmélet kialakítójának, amely elmélet *Feuerbachhal* szemben tagadja a büntetés generálpreventív célkitűzését és hatását. A különös megelőzés elmélete a XIX. század közepén az ún. javítási elméletekkel már a polgári társadalom börtönügyének szolgálatában állott. A büntetés igazságosságának és hasznosságának szintézisét pedig a XIX. század utolsó harmadában a magyar irodalomban is jelentős hatást kiváltó *Carrara* végezte el.

A XIX. század végén, a XX. század elején a büntetési elméletek fejlődése szorosan összefonódik a klasszikus és a pozitivista büntetőjogi iskolák, illetve a tettés a tettes-büntetőjogi irányzatok harcával. Amíg korábban a jogalap problémája volt az, amely az elméleteket foglalkoztatta, ebben az az időszakban viszont a kriminálpolitikai célgondolat eluralkodása a jellemző. Helyesen emeli ki a szerző, hogy a célgondolatra alapozott büntetőjogi koncepciók kialakítása *Ihering* nevéhez fűződik. *Ihering* magánjogias szemlélete értelmében a kriminális jogtalanság ott kezdődik, amikor a forgalom hűsége és tisztessége másként nem tartható fenn, csak büntetés alkalmazásával. Szerinte minél nagyobb a jav (Gut), annál nagasabb a büntetés. Tehát a büntetés mértéke (tarifája) a szociális javak értékmérője. A büntetőjogi célgondolatot azonban a legrészletesebben és leghatásosabban *Liszt* fejtette ki, akinek elméletében a kriminálpolitikailag megalapozott igazságos büntetés az, amely szükséges a jogi javak megvédéséhez, méghozzá a tettes típusoktól függően a javítás, az elrettentés és az ártalmatlanná tétel szempontjából. *Horváth Tibor* jól és lényegretörően foglalta össze *Liszt* idevonatkozó koncepcióját és bizonyára terjedelmi korlátok akadályozták a szerzőt a liszti gondolatsornak és ezek változásainak még részletesebb kifejtésében. Ehelyütt említjük meg *Lisztnek* ama véleményét, amely nem tekintette ellentétes kategóriáknak a repressziót és a prevenciót. Nézete szerint a büntetés repressió általi prevenció, vagy éppúgy mondható az is, hogy a büntetés prevenció általi represszió. (Szemléletes példákat hoz fel a prevenció és a represszió viszonyával kapcsolatban. Így pl. azért megyek-e el orvoshoz, mert beteg vagyok, vagy hogy egészséges legyek?)

A pozitivista büntetőjogi, illetve kriminológiai irányzatok művelői közül a szerző *Garofalo* és *Ferri* felfogását ismerteti, a közvetítő irányzat büntetési eszméinek tárgyalásánál *Liszt* mellett a belga *Prins* és a holland *van Hamel* nézeteiről szól.

Mind a pozitivista, mind a közvetítő irányzat említett képviselőinél a büntetési nézeteiknek a szerző által összegzése az olvasót e kérdés bővebb tanulmányozására indítja. Így *Ferri* szerint a büntetés — ami alatt a társadalom által a bűncselekmény elleni harcban alkalmazott jogi eszközök összességét érteni kell — négy fejlődési fázison ment keresztül: a természetes fázistól a vallásos és az etikai fázison át eljutott a klaszszikus, absztrakt és apriorisztikus büntetőjogi iskola által kidolgozott jogi fázisig és elérkezett az ideje annak, hogy megvalósuljon a büntetés szociális szakasza. Ezen szociális fázis előkészítése, kiépítése és végrehajtása szociális, megelőző és represszív intézkedések rendszerében következik be, amely egyrészt jobban megfelel a bűncselekmény természetének, másrészt a társadalom hatékonyabb és humánusabb védelmét adja.

Prins és *van Hamel* büntetéstani nézeteinek vizsgálódása kapcsán pedig — többek között — kérdésként az vetődik fel a recenzens számára, vajon miért nem hatott, miért nem vált igazán ismertté hazánkban a közvetítő irányzat e két vezéralakjának munkássága.

4. Modern polgári büntetési elméletek címet viselő harmadik részben a szerző a mai polgári büntetési elméleteket elsősorban fogalmi kategóriáikban tárgyalja és a hangsúlyt az egyes elméletek bírálatára helyezi. A szerző a mai megtorlási elméleteket főleg az angolszász irodalom tükrében vizsgálja és bírálatát a következőkben foglalja össze:

a) A megtorlási elméletek által kialakított történeti, hagyományos büntetésfogalom az igazságos megtorlás gondolatának etikai tartalmú jogi absztrakciója. A megtorlási elv értelmében a büntetés egyedüli alapja a bűncselekmény megtörténte; célja tulajdonképpen öncél: az elkövetett bűncselekmény igazságos viszonzása.

b) A megtorlási elméletek a büntetés szükségességét nem indokolják meg, hanem annak adott voltát feltételezik. Nem nyújtanak tehát segítséget a büntetőjogi felelősség, és az állami büntető hatalom határainak a megvonásához.

c) Az igazságos megtorlás elve csak vallási alapokon érthető, racionálisan nem.

d) Az igazságos megtorlás elvére nem lehet egy hatékony és jól működő törvényi büntetési rendszert alapozni.

e) A megtorlás elvének következetes érvényesítése a büntetésvégrehajtás során jelenleg nem jelentene mást, mint az elítéltek öncélú, értelmetlen gyötrését.

A szerző ezek után a hasznossági elméleteket tekinti át és igen figyelemre méltó megállapításokat, következtetéseket hoz az olvasó tudomására. Leszögezi, hogy a büntetés általános megelőző hatása sokkal bonyolultabb társadalmi és pszichológiai folyamat, mintsem azt magyarázni lehetne egyedül a büntetés elrettentő vagy megfélemlítő hatásával. Az általános megelőzés elméletét vizsgálva a szerző az alábbi főbb következtetésekre jut:

a) A büntetésnek az a tulajdonsága, hogy a bűntettesre és környezetére megelőző hatást gyakorol, magának a büntetésnek objektív sajátossága, immanens tulajdonsága. A generális prevenció nem annyira a büntetéshez általában, mint inkább a büntető törvényhez, a büntető igazságszolgáltatás működéséhez fűződik.

b) Az általános megelőzés elmélete nyitva hagyja azt a kér-

dést, milyen magatartásoktól jogosult az állam elrettenteni állampolgárait a büntetés eszközeivel. Ugyanakkor veszélyes kriminálpolitikai következtetésekhez vezethet, mert azt sugallja, hogy a bűnözés elleni küzdelem alapvető eszköze a büntetések szigorának fokozása.

c) Etikailag nem igazolható az a kiindulópont, hogy a bűnelkövető személyt nem önmagáért, hanem másokért büntetik.

d) A büntetés általános megelőző hatása számos bűncselekmény és bűnelkövető típus vonatkozásában nem bizonyítható. A hivatásos bűnöző, az indulati cselekmények elkövetői, az egyes személyi rendellenességek folytán bűncselekményt elkövetők a büntetéssel való fenyegetés révén nem befolyásolhatók.

A hasznossági elméletek körében kellő részletességgel tárgyalja a szerző az ún. társadalomvédelem irányzatát. Ide vonatkozóan annyit fűzünk hozzá, hogy *M. Ancel* nem annyira intézkedési rendszer megvalósítását tűzi ki célul, hanem a szankciók körében a „büntetések" vagy „intézkedések" minősítés elmaradásának híve. Tehát a büntetések és a biztonsági intézkedések integrációját kívánja a büntető szankciók egységes rendszerében. Intézkedés jellegű szankciót *M. Ancel* akkor alkalmazna, ha a reszocializálást hasznosabban szolgálná ez a jogkövetkezmény, mint amit ma büntetésnek jelölnek. A tisztán biztonsági intézkedéseket nem fogadja el, mivel nem lenne összeegyeztethető azzal a gondolattal, hogy minden elkövető számára reszocializálási lehetőséget kell biztosítani.

A különös megelőzésre alapozó büntetési elméletek bírálatát is összegezi a szerző. E körben leszögezi, hogy a speciális prevenció elmélete önmagában nem alkalmas a büntetőjogi felelősség határainak megvonására. Javítási szemlélete viszont gyakorlatilag veszélyes következtetésekre vezethet; negligálja a büntetés jogalapjának kérdését, feloldhatatlan ellentmondást teremt. Végső soron felszámolja a tett-büntetőjogi felelősséget és annak következményét, a határozott tartalmú büntetést. Ezek után a szerző korunk fő irányára, a büntetési célok pluralizmusát hirdető egyesítő elméletekre hívja fel az olvasó figyelmét. Ezen elméletek lényegét a büntetési célok egységbe foglalásában látja, az igazságosság, a hasznosság és a szükségesség alapelveinek egymással való kiegészítésében.

5. Szovjet büntetési elméletek címet viselő negyedik rész — megítélésünk szerint — a könyv legjobb fejezetei közé tartozik. Jó áttekintéssel mutatja be a szerző a szovjet büntetőjogtudomány, a szovjet büntetési elméletek fejlődését a 20-as évektől kezdve és több olyan irodalmat, forrásmunkát hasznosít, épít be könyvébe, amely ez ideig hazánk bannem volt ismert. A szerző részletesen tárgyalja *Sargorodszkij* büntetési teóriáját, amelyet a szovjet utilitarista irányzat legszínvonalasabb kifejtésének tekint, továbbá azt az elméleti vitát, ami a büntetési célokról és ennek keretében különösen a megtorlásról és a nevelésről folyt. A szovjet büntetési elméletek egyik legjelentősebb módszertani tanulságának tekinti a szerző a büntetés fogalmát illetően a büntetés tartalmi, immanens tulajdonságainak különtartását a büntetési célok problémáitól. Jellemző vonásként jelöli meg a bűnözés jelenségeinek szociológiai szemléletét és ezzel párhuzamosan a büntetés elméleti kérdéseinek kriminálpolitikai megközelítését, napjainkban pedig a büntetési célok problémájának előtérbe kerülését.

A büntetési elméletek magyarországi fejlődését kísérhetjük figyelemmel a könyv ötödik részében. A szerző lényegében négy nagy fejlődési szakaszt különít el a büntetési elméletek területén. Az első az 1830—1840-es éveket fogja át, betetőzése az 1843-as büntetőjogi törvényjavaslat. A reformkor ezen időszakából *Szemere* Bertalan, *Csatsko* Imre, *Sárváry* Jakab, *Balla* Károly, *Eötvös* József, *Lukács* Móricz büntetéselméleti munkásságát mutatja be a szerző azzal az értékeléssel, hogy a büntetés alapját és célját illetően valamennyien elvetik a szélsőséges abszolút, a relatív teóriákat és az egyesítő elmélet szemléletét teszik magukévá, pontosabban az emberi vagy polgári igazság elméletét. A második fejlődési szakaszban az 1878-as Csemegi-kódex megjelenéséhez és alkalmazásának első évtizedeihez kapcsolódó büntetéselméleti felfogások közül *Pauler* Tivadar és *Csemegi* Károly nézeteit emeli ki a szerző. A következő fejlődési fázisban a XX. század elején fellépő büntetőjogi reformirányzatok képviselői közül pedig *Friedmann* Ernő és *Vámbéry* Rusztem munkásságát. Kimutatja a szerző, hogy a század első felében a magyar büntetési elméletek további fejlődésében nem a pozitivista célgondolat egyoldalúságának, hanem az egyesítő elméletek gyakorlatiasságának és rugalmasságának volt nagyobb szerepe. Az elmélet a hangsúlyt arra helyezte, hogy összeegyeztesse a büntetésnek, mint igazságos megtorlásnak az elvét a társadalom védelmének gyakorlati célkitűzéseivel. Egyedül *Finkey* Ferenc törekedett eredeti, önálló tudományos elmélet kidolgozására, míg a többiek inkább a fennálló nézetek egyeztetésére és logikus összefoglalására. A negyedik fejlődési szakasz a szocialista büntetési elméletek kialakulásával veszi kezdetét. A szerző elemzi a szocialista büntetéselmélet kibontakozását és ennek során elsősorban *Kádár* Miklós, *Földvári* József, *Fonyó* Antal elméleti nézeteit, a büntetés determinista, indeterminista koncepciójával kapcsolatos vitát.

6. A szerző a büntetési elméletek fejlődésének elméleti-módszertani tapasztalatait a könyv utolsó oldalain található összegzésben foglalja össze. Ez az összegzés nem csupán a modern büntetési elméletek, felfogások kritikai summázata, hanem egyben tudományos eredmények foglalata is. A szerző a büntetési elméletet olyan, relatíve önálló tudományterületnek ítéli, amely büntetésre vonatkozó történelmi, elméleti és társadalmi ismeretanyagot ölel fel. *Horváth Tibor* szerint a büntetés fogalmát illetően továbbra is indokolt megkülönböztetni a büntetés megjelenési formáját és lényegét. A büntetés lényege, immanens tulajdonsága az a személyes hátrány, malum, amelyet az elítéltnek elkövetett bűncselekménye viszonzásaként el kell szenvednie. A szerző értelmezésében az a bün-

tetésfogalom, amely a legszorosabb összefüggésben van egyrészt az egyéni felelősség etikai tartalmával, másrészt az állampolgári jogok alkotmányos garanciáival, volt és marad a büntetőjog és a büntetőjogtudomány egyik alappillére. A szerző a büntetés fogalmával kapcsolatban szól az intézkedésnek a büntetési elméletben elfoglalt helyéről, szerepéről. Egyet kell érteni azzal a megfogalmazásával, hogy a szocialista büntetési elméletekben az alapvető kategória továbbra is a büntetés marad, amihez képest az intézkedések csupán kisegítő szerepet játszanak, de a következtetése, hogy az intézkedések nem önálló építőkövei sem a büntetési rendszernek, sem a büntetési elméleteknek, már vitathatónak tűnik.

A szerző szerint a büntetés céljai, amelyet akár az elmélet, akár a törvényhozás tulajdonít a büntetésnek, lényegében nem egyebek, mint a büntetés tényleges hatásainak célképzetei. Különbség a szocialista büntetési elméletek között a tekintetben van, hogy a büntetés objektív hatásai közül melyeket tekintenek első-, másod- vagy harmadrendű büntetési célnak. A büntetési célok problematikája csak a reális társadalmi igényeket tükröző kriminálpolitika alapjáról közelíthető meg. Az alapvető büntetőpolitikai célnak a szerző a megelőzést tartja. A szocialista büntetési elméletek egyik alapkérdése, hogy milyen súlyt tulajdonít a kriminálpolitika az általános és a különös megelőzésnek mint büntetési célnak és milyen büntetési eszközökkel kívánja e célt elérni. Kiindulásként azt kellene figyelembe venni, hogy a büntetés különbözőképpen hat az absztrakt törvényi fenyegetettség, a büntetés alkalmazása és a végrehajtás során. *Horváth Tibor* szerint az általános megelőzés, mint büntetési cél elsősorban a társadalom tudati szintjén érvényesül, tényleges hatásának feltételei elsősorban a büntetőjogon kívül fekvő társadalmi tényezőkben keresendők, ezért mint büntetési cél, a büntetések gyakorlati szférájában nagy mértéktartással kezelendő. A büntetés speciálpreventív céljai körében a szerző megkülönbözteti egyrészt a büntetés represszív hatását, másrészt az alapjában véve pszichikus hatásait, amelyek pozitívan befolyásolják a bűnelkövető gondolkodásmódját és jövőbeni magatartását.

A szerző elemzése szerint a szocialista büntetési elméletek a büntetés igazságosságának, szükségességének és célszerűségének összehangolására törekednek. A büntetés igazságossága, szükségessége és célszerűsége olyan alapelvek, amelyek megteremtik az egyensúlyt a társadalom védelmének objektív igénye és erkölcsi felfogása, illetve a jogbiztonság és az állampolgári jogok védelmének igénye között.

Horváth Tibor szerint a büntetési elméletek továbbfejlődésének alapfeltétele a bűnözéssel és a bűnöző emberrel foglalkozó tudományok, különösen a pönológia ismeretanyagának felhasználása. A pönológiai ismereteknek a büntetési elméletbe való integrálása vezethet el ahhoz, hogy egyrészt a büntetési elmélet egzakt tudománnyá váljék, másrészt hogy a büntetési rendszer egészére vonatkozó általános elmélet mellett kialakuljon az egyes büntetések elmélete is.

Célunknak megfelelően a fentiekben elsősorban *Horváth Tibor* monográfiájának az objektív jellegű ismertetésére, gazdag mondanivalója néhány fő kérdésének tömör bemutatására törekedtünk. Ezzel összefüggésben igyekeztünk a könyvhöz szöveghűek lenni a terminológia terén is. Ami pedig a mű egészéről alkotott érdemi véleményünket illeti, összegzésként azt állapíthatjuk meg, hogy ez a maga nemében hézagpótló jelentőségű munka büntetőjogtudományunk kiemelkedő alkotásai közé tartozik.

Nagy Ferenc

A bírói jogalkalmazás jogfilozófiai és joglogikai problémái egy tanulmánykötet tükrében*

I.

Finnországban az északi fény, a szaunák és a 60 000 egynéhány tó hazájában jelentős jogfilozófiai kutatások folynak, melyet nem kis mértékben Aulis Aarnio helsinki professzor neve fémjelez. Már csak emiatt is eseményszámba megy a tény, hogy éppen az ő — a finn jogásztársadalom kívánságának is eleget tevő — szerkesztésében jelent meg „Meaning and truth in judicial decision" címmel Jerzy *Wróblewski* lódzi professzor hét tanulmánya — angol nyelven.

A világszerte nagy tekintélynek örvendő lengyel jogtudós e hét — korábban már valamelyik hazai vagy nemzetközi jogtudományi folyóiratban napvilágot látott — írása egymással szerves egységet alkot, s az évek múltával semmit sem vesztett aktualitásából. E dolgozatok egy részében előlegezett problémafelvetéseit, ill. azok megoldásának lehetőségeit a szerző az 1972-ben Varsóban megjelent „Sadowe stosowanie prawa" c. nagyobb lélegzetű monográfiájában koherens rendszerbe foglalta. S hogy a „Meaning and truth..." nemcsak mondanivalójában, hanem dinamikájában is egyfajta keresztmetszetét nyújtja Wróblewski professzor ez irányú munkásságának, ill. a bírói jogalkalmazás korszerű marxista koncepciójának, az a szerző válogatásának sikeres voltát dicséri.

A következőkben — a terjedelem adta keretek között — kísérletet teszünk a mű néhány alapvető, lényegi megállapításának felvillantására.

II.

A kötet nyitótanulmánya „*A jogi norma értelmének problémája*" címet viseli (1—26. old.). Szerző mindenekelőtt kritikai elemzés alá veszi a norma értelmével kapcsolatosan a jogirodalomban kialakult hat kurrens felfogást, majd leszögezi, hogy egyiket sem tartja elfogadhatónak. Véleménye szerint ahhoz, hogy a jogi norma értelmének a jogelmélet, s különösen a jogértelmezés elmélete számára megfelelő konstrukcióját lehessen kidolgozni, az alábbi feltételek szükségesek. Először is, materialista filozófiai alapokon kell nyugodnia. Másodszor, nem szabad valamely pszichológiai (pl. introspektív, behaviorista, pszichoanalitikai) irányzatra épülnie. Harmadszor, nem a jogértelmezés

* *Wróblewski, Jerzy:* Meaning and truth in judicial decision (ed. by: Aulis Aarnio). Helsinki, Juridica, 1979. 197 old.

normatív elméletének tételeit kell tükröznie, hanem utat kell nyitnia a jogértelmezés deskriptív elméletének, amely leírja az aktuális értelmező tevékenységet, valamint annak problémáit.

Ezeknek az elvárásoknak szerinte egyedül a *szemantikai megközelítés* felel meg, melyet részletesen *„A jogértelmezés elméletének szemantikai alapja"* című írásában fejt ki (27—58. o.).

Indításként rámutat arra, hogy a jogértelmezés[1] filozófiai (a nyelv megértése), etikai (a döntés igazságossága), jogtudományi (a bíró pozíciója „speciális" funkciójának teljesítésében), valamint társadalmi-politikai (a jog stabilitása és rugalmassága a jogalkotó és jogértelmező tevékenység vizsgálatában) problémákkal terhes tevékenység.

A modern szemantika talaján szerző a jogi normákat a se nem igaz, se nem hamis kifejezések osztályának egyik tagjaként fogja fel.[2] Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalomban való funkcionálásuk szempontjából nincs értelmük. A jogi norma leegyszerűsített formulája a következőképpen vázolható fel: „C körülmény között P osztályból származó egyénnek B módon kell viselkednie".

A jogi normák értelmezésében *két szemantikai szabálynak* van szerepe: *a jogi norma közvetlen értelmezésével kapcsolatos szabályoknak* és a *jogértelmezés szabályainak*. Az előbbiek képezik a jogértelmezés direktíváit.

A jogi norma kontextusának 3 típusa különböztethető meg: a *lingvisztikai*, a *szisztematikus* és a *funkcionális*.

A jogi norma lingvisztikai kontextusa valamely jogrendszerben, ill. annak egy részében használt adott jogi nyelv kontextusa. Szisztematikus kontextusánál fogva a jogi norma mindenkor egy, a jogrendszert formáló nagyobb normacsoport része. Ebből folyóan a jogrendszer — konzisztenciája és egységessége folytán — értelemszerűen hatást gyakorol a jogi norma jelentésére. A jogi norma funkcionális kontextusa talán a legkomplikáltabb a három közül. Ebbe ugyanis beletartoznak a norma megalkotásától kezdődően a társadalmi szituációk, viszonyok, társadalmi értékelésük, a norma funkciója, célja — a jogalkotó és/vagy jogalkalmazó által elfogadott értelemben.

Az értelmezés lingvisztikai, szisztematikus és funkcionális direktívái alkalmazása segítségével állapítható tehát meg a kérdéses jogi norma értelme.

A jogi döntés és indokolása (59—73. o.) című tanulmányában szerző abból indul ki, hogy a „jogi döntés"-nek többféle értelme van a jogi és a köznyelvben. Egyrészt értik alatta a) valamely arra feljogosított állami szerv döntését; b) a jog által determinált döntést; és c) jogérvényes döntést.

A szerző *a bírói döntést a jogi döntés modelljeként tárgyalja.* A bírói döntést a konfliktusok jogszabályokon alapuló megoldásaként fogja fel, melynek a kodifikált jogrendszerekben az alábbi *alapvető jellemzőit* merevíti ki:

aa) a bíróság köteles eldönteni az eléje kerülő jogesetet;

bb) a döntésének hatályos jogi normákon kell alapulnia;

cc) a bírói döntés intézményes kontroll alatt áll;

dd) e kontroll a kontrollált döntés indokolására épül.

A jogi döntés *indokolásának két válfaja* van: a *belső* és a *külső*. A kérdéses döntés akkor indokolt belsőleg, ha az interferenciák megalapozottak, s a premisszák helyessége nem kerül vizsgálatra. Az utóbbi (a külső) viszont a premisszák helyességét is vizsgálja.

A bírói döntés, mint a jogi döntés paradigmája, többé-kevésbé komplikált okfejtések eredményeként fogható fel, s különböző technikákkal indokolható. A bírói döntés 3 fajtájaként vázolja fel a szerző:

a) az *„interpretatív döntést"*, mely meghatározza az alkalmazott jogi norma értelmét,

b) a *„bizonyítási döntést"*, mely megállapítja egy eset valamely tényének megtörténtét és — last but not least —,

c) a *„finális döntést"*, mely meghatározza az eset bizonyított tényeinek az alkalmazott jogi norma rendelkezései szerinti következményeit [a)-ra és b)-re alapozva].

A jogi döntés indokolásának komplexitása nagy társadalmi jelentőséggel bír. Éppen ezért a jogi döntésnek nemcsak a jogon alapulónak, hanem *racionálisnak* is kell lennie![3]

A jogi okfejtés[4] *a jogértelmezésben* képezi a kötet következő dolgozatának témáját (74—112. o.).

A szerző „értelmezés" alatt ehelyütt a *sensu stricto értelmezést érti*, amely akkor merül fel, amikor kétségek támadnak valamilyen jogi szöveg megfelelő értelmét illetően. A jogértelmezést három *aspektusban* kezdi tárgyalni, nevezetesen: *a)* „pszichológiai"; *b)* „döntési" és *c)* „elméleti" minőségében.

Az első az interpretatív döntéshez vezető pszichikai folyamatot jelenti. A „döntési" minőségében a döntés az interpretatív döntésekből és azok indokolásából áll (ideértendő az ún. döntési stílus is). A „teoretikus" modell lényegében a jogértelmezés elméleti konstrukcióját jelenti.

A fentebb elmondottak alapján *az operatív jogértelmezés teoretikus modelljének 4 pillére* (összetevője) a következő: Az *1. pillér* az operatív jogértelmezés kiindulópontjával kapcsolatos, tehát azzal a problémával, hogy a kérdéses esetre alkalmazandó norma „valódi" jelentését illetően kétségei támadnak a jogalkalmazónak. A norma értelmezésére van tehát szükség a dilemma megoldásához. A *2. pillér* az első szintű (lingvisztikai, szisztematikus és funkcionális) értelmezési direktívákra a második szintű proceduális értelmezési direktívák által determinált alkalmazását jelenti. A *3. pillér* alkalmazására csak akkor van szükség, ha pl. a lingvisztikai, a

[1] A témakörnek a szocialista jogtudománybeli alapvető jelentőségű feldolgozásai köréből hadd utaljunk *Szabó* Imre: A jogszabályok értelmezése. Bp. 1960. c. monográfiájára.

[2] Vö. *Peschka* Vilmos: A jogszabályok elmélete. Bp. 1979. passim, kül. 48. old.

[3] Vö. *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. 1976. 289 old.

[4] A jogi okfejtés társadalmi kondicionáltságára ld.: *Varga* Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. Állam- és Jogtudomány, XIV. 1971/2. sz.; A problémakör monografikus tárgyalására: *Aarnio*, Aulis: On legal reasoning. Turku, 1977; a common law és a kodifikált jogrendszerekre kivetített elemzésére pedig *V. Prott*, Lyndel: Judicial reasoning in the Common Law and Code Law Systems. ARSP 1978/3. sz.

szisztematikus és a funkcionális direktíva eltérő jogi normajelentést eredményezett. Ebben az esetben az értelmezést végző személynek választania kell a három eltérő jelentés között, mégpedig a második szintű preferenciális értelmezési direktívák szerint. Ez vezet el végül is a norma „valódi" jelentésének megállapításához. A 4. — egyben utolsó — *pillér* nem más, mint az interpretatív döntés meghozatala, mely megállapítja a kérdéses norma „valódi" jelentését.

Szerző véleménye szerint a jogértelmezésben többféle logikai irányzatnak van helye. Amíg a formállogika főleg a döntési anyagok néhány elemének leírásánál használható, addig az argumentatív logika a jogértelmezés pszichológiai aspektusainak, a jogvita proceduális keretei között zajló döntési folyamatnak, ill. a döntéssel kapcsolatos egyéb kérdéseknek az elemzésénél juthat szerephez.

A tények a jogban (113—139. o.) témakörben szerző elsőként arra utal, hogy a tény és jog ellentéte széles körben elismert, hiszen már a régi jogtudományban is megkülönböztették a quaestiones iuris-t és a quaestiones facti-it.

Eme ellentét mibenléte azonban nem kellően tisztázott, s ez késztette őt e tanulmányának megírására. Mindenekelőtt a jogi norma fogalmából, lényegéből indul ki. A jogi norma olyan szabály, amely bizonyos tényekhez meghatározott jogkövetkezményeket fűz.

A jogi normák 3 alapvető módon határozzák meg a tényeket: *a)* deskriptív vagy értékelő módon, *b)* pozitíve vagy negatíve, *c)* egyszerűen vagy relatíve.

A deskriptív és értékelő módon meghatározott tények között ontológiai, episztemológiai és logikai ellentétek feszülnek.

A jogban rögzített tények fenti 3 csoportja alapján a szerző 3 olyan elméleti konstrukciót vázol fel, amelyek egyfelől hozzájárulhatnak a jelenlegi jogintézmények racionalizálásához, másfelől pedig a jog és a tények viszonyának megnyugtató tisztázásához.

Az *első konstrukció* a jogban az „egyszerű" és a „relatív" módon meghatározott tények megkülönböztetésén alapul. Ebben a konstrukcióban az „egyszerű" tényekkel kapcsolatos problémák quaestiones facti-t, míg az utóbbiak quaestiones iuris-t képeznek.

A *második konstrukció* a deskriptíve és az értékelő módon meghatározott tények megkülönböztetésén alapul. Ebben a konstrukcióban a deskriptív módon meghatározott tények a quaestiones facti, míg a többiek a quaestiones iuris körébe tartoznak.

Végül a *harmadik konstrukció* az előző kettő kombinációjára épül, s abban a tények három csoportba sorolhatók. Ebben a konstrukcióban a quaestiones facti és a quaestiones iuris dichotómiája nem alkalmazható közvetlenül.

„A precedens fogalma és funkciója a kodifikált jogrendszerekben" (140—165. o.) beszédes című tanulmányát a szerző azzal indítja, hogy napjainkban érdekes tendenciaként figyelhető meg: a common law rendszerekben a precedens — mint hagyományosan alapvető jogforrás — szerepének hanyatlása, a kodifikált jogrendszerekben viszont a „judge's law" kialakulása kísért. Az utóbbi ama bírói gyakorlatnak a terméke, amelyben a bírói döntések precedensként funkcionálnak.[5]

Hogy valamely döntés precedens erejű-e vagy sem, az csak a későbbi bírói gyakorlat elemzése nyomán állapítható meg.

A common law rendszerekben minden bíróság kötve van a felsőbbszintű bíróságok által hozott döntésekhez, a Legfelsőbb Bíróság pedig saját döntéseihez.

A kodifikált jogrendszerekben ellenben nem érvényesül a precedensszabály, jóllehet bizonyos fajtájú bírói döntések meghatározott ügycsoportokban alkalmazandók. Szerzőt most nem ez utóbbiak érdeklik, hanem azok a szituációk, amikor — egyébként — nem kötelező erejű döntést vesznek figyelembe ítélkező tevékenységükben a bíróságok. Az effajta bírói gyakorlat két terminussal jelölhető: a *„precedenst figyelembevevő bírói döntések"*-kel, ill. a *„precedensen alapuló bírói döntések"*-kel.

A *precedensre való hivatkozás* különböző formákban történhet:

a) „megalapozott bírói döntésekre" való hivatkozással;

b) „megalapozott bírói döntésekre" való hivatkozással, egyedi bírói döntések példáján, sorszámuk idézésével;

c) magukból a döntésekből, indokolásukból, vagy tényhelyzetleírásukból való idézések révén, ill.

d) egy konkrét bírói döntésre történő hivatkozással.

A hivatkozott precedens önmagában még nem bizonyíték, csak akkor fogadható el akként, ha mind a szóban forgó döntés, mind az adott döntés ugyanazzal a normatív bázissal és egy analóg ténybázissal indokolható.

Mindazon esetekben, amikor precedensdöntésekre történik hivatkozás, *a precedens a bírói döntések egységesítését szolgáló faktorként funkcionál.*

Szerző álláspontja szerint főként az alábbi tényezők befolyásolják a „precedensen alapuló döntéseket", ill. a „precedenseket figyelembe vevő bírói döntéseket":

— az eme döntést hozó személyeknek nem kell bajlódniok, mivel a precedenst hozó már „erőlködött" helyettük;
— ezekre nem ritkán a fellebbezés lehetősége miatt kerül sor;
— a fenti gyakorlatnak ideológiai motivációja is van, mivel a jogalkalmazás egyöntetűsége a jogalkalmazás igazságosságának és biztonságának egyik garanciája.

„Az ún. bírói igazság kérdése" (166—188. o.) című írásában szerző azt a problémát tárgyalja, hogy vajon különbözik-e az ún. bírói igazság az empirikus tudományban feltárt igazságtól? A szóban forgó problematikát a bírói bizonyosság és a bizonyítás jogi szabályai összefüggésében vizsgálja. A *bizonyítás szabályait* a bírói jogalkalmazásban a szerző szerint

a) az általánosan elfogadott formállogikai szabályok,

b) szemiotikai szabályok,

c) empirikus szabályok és

d) jogi szabályok képezik.

Ami a *bizonyítás jogi szabá-*

[5] A bírói gyakorlat ilyetén szerepjátszásának újabb keletű, átfogó értékelésére a marxista irodalomban ld.: *Brátusz*, Sz. N. (szerk.): Szugyebnaja praktika v szovjetszkoj pravovoj szisztеme. Moszkva, 1975; a polgári irodalomban: *Wank*, Ralf: Grenzen richterlicher Rechtsfortbildung (Schriften zur Rechtstheorie, Heft, 74). Berlin (W.) 1978.

lyait illeti, a jog két módon befolyásolhatja a tények bizonyítását: megengedett vagy tiltott bizonyítási lehetőségek (anyagok meghatározásával, ill. a bizonyítás jogi szabályainak megfogalmazásával). Ez utóbbinak két fő típusa alakult ki tradicionálisan: „a bizonyítékok szabad mérlegelésének elmélete" és a „bizonyítás jogi (formális) elmélete". Előbbi lényege a következőkben összegezhető: — a bíróságnak el kell érnie az „objektív (materiális) igazságot"; — e célból fel kell használnia a releváns bizonyítási anyagok kialakításához szükséges valamennyi eszközt; — a bizonyítékok minden jogi normától függetlenül, szabadon; — az empirikus tudományban és a köztapasztalatban kialakult szabályok szerint — kerülnek értékelésre.

A bizonyítás jogi (formális) elmélete szerint viszont: a bíróságnak a „bírói (formális) igazságot" kell elérnie, melynek érdekében alkalmaznia kell a bizonyítás jogi, ill. jogilag nem kizárt szabályait; e jogi szabályok meghatározzák, hogy mely tényeket kell bizonyítani.

A bizonyítás jogi szabályai kizárják a bizonyítékok szabad mérlegelésének lehetőségét; a bíró kötve van a joghoz, s nem építhet empirikus vagy köztapasztalataira.

A *bírói igazságnak* négy alapvető jelentése van:

a) a bíró és nem más személy által kialakított megállapítás igaz volta, *b)* a bizonyítás jogi szabályaival indokolt bírói megállapítás, *c)* a b) értelemben vett igaz bírói megállapítás, amely se nem igazolható, se nem cáfolható a bizonyítás empirikus szabályai által, *d)* olyan bírói megállapítás, amely — jogi tilalom folytán — nem tekinthető hamisnak, jóllehet állnak olyan releváns adatok rendelkezésre, melyek szerint empirikusan hamis.

Az a) értelemben vett „bírói igazság" nem különbözik a „tudományos igazságtól", csak véletlen, gyakorlati okokból. Inkább b), c), d) értelmének valamelyikében kell használni a „bírói igazság" terminust. A b) és c) értelemben vett „bírói igazság" bármely bírói döntéshozatali szituáció lényegi sajátosságainak a következménye.

A bíróságnak általános kötelessége eldönteni az eléje kerülő esetet. Döntenie kell tehát, melynek egyik eleme a tények megállapítása/bizonyítása. Ha nem az empirikus bizonyítás érvényesül, akkor a jog meghatározza, hogyan kell a bírónak eljárnia, aki elsősorban nem tudós, hanem a jogokat és a kötelességeket megállapító döntéshozó. *Az ellenbizonyítással való élés lehetősége a minimálisra csökkenti a „tudományos" és a „bírói igazság" konfliktusának az esélyét* — mutat rá Wróblewski professzor.

A jelenkori jogi kultúrában tere van a „bírói igazság" és a „tudományos igazság" közti diszkrepancia lehetőségének, mely különösen c) és d) formuláknál releváns.

Ha a „bírói igazság" nem is mindig „tudományos igazság" — zárja fejtegetéseit a szerző — annak *objektívnek* kell lennie; az objektivitás egyike jogi kultúránk értékeinek.

A kötetet a szerző életrajza, kutatási területeinek felsorolása, ill. lengyel és világnyelveken megjelent műveinek válogatott bibliográfiája egészíti ki.

III.

Talán e vázlatos ismertetésből is kitűnt, hogy Wróblewski professzor könyve magas színvonalú, gondolatokban gazdag, egyenesen polémiára csábító munka. Olyan alkotás, amelyet — szilárd meggyőződésünk szerint — a jogteoretikuson kívül a joggyakorlati szakemberek is haszonnal forgathatnak. A szerző e kötetével nemcsak a marxista jogelmélet tudományának továbbfejlesztése, a jogalkalmazói tevékenység színvonalának emelése, hanem a szocialista társadalomtudományok legújabb kutatási eredményeinek az angol nyelvterületekre való kisugároztatása tekintetében is komoly lépést tett.

Visegrády Antal

A csehszlovák szocialista államszövetség szervezete, politikai rendszere

A csehszlovák államszövetség megalakulásának tizedik évfordulójára, átdolgozott és bővített második kiadásban jelent meg (magyar nyelven is) *Jaroslav Chovanec* csehszlovákiai jogtudós jelentős államjogi monográfiája.[1]

Sok éven át folyt az a politikai és államjogi küzdelem, amelyet a kommunista párt vezetésével vívtak a cseh s a szlovák nemzet egyenlőségének és egyenjogúságának a megvalósításáért. E küzdelem államjogi szempontból a csehszlovák szocialista államszövetség létrehozásával tetőződött be.

A mű első fejezete („A CSKP állásfoglalása a nemzetiségi kérdésben és harca marxista—leninista megoldásáért") ismerteti az 1848. május 10-én Liptovsky Mikulášon elfogadott szlovák nemzeti kívánságokat, az 1848. júniusi prágai Szláv Kongresszus javaslatát, a két világháború közötti pártdokumentumokat, a Szlovák Kommunista Párt 1945. februári és márciusi konferenciáinak határozatait, a kassai kormányprogramot, s az államszövetség létrehozásáig tekinti át a CSKP harcát a nemzeti és a nemzetiségi kérdés megoldásáért. Ez a harc periodizálható politikatörténeti, köztörténeti, vagy más szempontok szerint.[2]

1968/1969-ben a csehek és a szlovákok között minőségileg új államjogi viszony jött létre, állapítja meg Chovanec. Ehhez a kiindulási pont az volt, hogy a csehszlovák államiság alapja kizárólag az állam nemzeteinek s nemzetiségeinek önkéntes, egyenjogú, kölcsönös megértésre és megbecsülésre épülő együttélés lehet. Az együttélésből ki kellett rekeszteni mindazt, ami feszültséget, bizalmatlanságot, gyanakvást idézett elő, vagy nem vette figyelembe a kisebb nemzet vagy a nemzetiségek érdekeit. Az államjogi megoldás alapelve: a szocialista internacionalizmuson alapuló nemzeti szuverenitás tiszteletben tartása. (59. o.)

[1] Jaroslav *Chovanec:* A csehszlovák szocialista államszövetség. Bratislava, Pravda könyvkiadó, 1979. 277 old.

[2] A magyar szakirodalomban a periodizációnál a központi igazgatási rendszer és szervezet kereteit veszi alapul pl. *Trócsányi* László: A Csehszlovák Szocialista Köztársaság központi igazgatási rendszere c. tanulmányában. In: Az európai népi demokratikus országok központi államigazgatási szervei, „A közigazgatás fejlesztése" c. sorozatban. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének kiadványa, Bp. 1979. 39. old.

A csehszlovák szocialista államszövetség létrejötte és gyakorlati működtetése az 1968/1969. évi ellenforradalmi időszakra esik. Ekkor meg kellett küzdeni — írja a szerző — a jobboldali opportunista, revizionista és ellenforradalmi erőkkel, amelyek megpróbáltak visszaélni a föderalizálás helyes gondolatával. (59—61. o.)

Az államszövetség fennállásának második éve után értékelték az államszövetség mechanizmusát, az alkotmány elvei gyakorlati érvényesülésének tapasztalatait. Az értékelés megfelelőnek tartotta a létrehozott államrendet, mint a nemzeti és a nemzetiségi kérdés megoldásának eszközét (62—63. o.), ami jogi formában is kifejeződött. A jogi szabályozás (ezt „korrekció"-nak is nevezi a monográfia) az állam szerveinek a megerősítését, mechanizmusának továbbfejlesztését, hatékonyságának növelését segíti elő, változatlanul a köztársaságban élő nemzetek és nemzetiségek érdekeinek a figyelembevételével. Célja: az állami funkciók ésszerű megosztása, a szövetség központi szervei szerepének növelése, különösen a népgazdaság területén. E jogi szabályozás a KGST keretében folyó gazdasági integráció és együttműködés szükségleteiből indult ki. (64. o.)

Az említett jogszabályok közül kiemelhető: az 1970. évi 125. sz. alkotmánytörvény (amely módosítja és kiegészíti a csehszlovák államszövetségről szóló 1968. évi 143. sz. alkotmánytörvényt); az 1970. évi 126. sz. alkotmánytörvény a CSSZSZK kormányának tagjai által vezetett központi szövetségi szervek intézkedéseiről (amelyet módosított az 1973. évi 157. sz. alkotmánytörvény); az 1970. évi 127. sz. alkotmánytörvény a Szlovák Szocialista Köztársaság kerületi nemzeti bizottságai képviselőinek választásáról; az 1970. évi 128. sz. törvény a CSSZSZK közrendi és biztonsági ügyekben fennálló hatáskörének meghatározásáról; az 1970. évi 133. sz. törvény a szövetségi minisztériumok hatáskörének meghatározásáról (amelyet módosított az 1973. évi 158. sz. törvény és a Szövetségi Gyűlés Elnökségének 1976. évi 17. sz. határozata); az 1970. évi 134. sz. törvény a csehszlovák államszövetség költségvetésének szabályozásáról és a köztársaságok gazdálkodásáról az állami költségvetés keretében; az 1970. évi 145. sz. törvény a népgazdasági tervezésről. Ide sorolható az 1969. évi 155. sz. törvény, amely az alkotmány nyolcadik fejezetét módosítva megvalósította a bírósági és az ügyészségi szervezet föderalizálását.

Az államigazgatás központi szerveinek hatáskörét és hatásköri kapcsolatait ekkor szabályozták első alkalommal horizontális és vertikális szinten. Ugyanígy a CSSZSZK egységes népgazdasági tervezését és költségvetését. A szabályozás „nemzeti bázison" történt, vagyis a csehszlovákiai nemzeti kérdés következetes marxista—leninista megoldásának alapulvételével. Ez azt is jelenti, hogy az államrendszer új formájában a politikai és az államjogi kiegyenlítődésen kívül az államszövetség két szubjektuma közötti gazdasági kiegyenlítődés is állandóan időszerű. (67. o.)

A második fejezet ismerteti a CSSZSZK eszmei-politikai és alkotmányos elveit (70—95. o.), a harmadik fejezet pedig a Csehszlovák Kommunista Párt vezető szerepét a föderatív államban. (96—115. o.)

A negyedik fejezet („A Nemzeti Front helye a CSSZSZK politikai rendszerében") tárgyalja a Nemzeti Front kérdéseit. Ez a fasizmus elleni nemzeti felszabadító harcban jött létre, mint a munkások, parasztok, az iparosok és az értelmiségiek osztályszövetsége. Csatlakozott hozzá az újjáalakult polgári politikai pártok többsége, de a Nemzeti Front nem lett a politikai pártok koalíciójává. 1945—1948 között csatlakoztak a Nemzeti Fronthoz a dolgozók társadalmi tömegszervezetei is. A Kommunista és a Szociáldemokrata Párt egyesülése után a Nemzeti Front olyan tömegszervezet, amelynek jelentős a szerepe a politikai rendszerben. Szervezetében a kollektív tagság érvényesül, szerveinek megalakításában pedig a delegációs elv. A Nemzeti Front a munkásosztálynak, a parasztságnak és a dolgozó értelmiségnek, két nemzetnek és az összes nemzetiségnek a szövetsége, s a lenini politika kifejezője. (126. o.) A Nemzeti Frontba tömörült tömegszervezeteknek (főként a Forradalmi Szakszervezeti Mozgalomnak, a Szocialista Ifjúsági Szövetségnek, a Honvédelmi Szövetségnek, a Szövetkezeti Földművesszövetségnek, a Csehszlovák—Szovjet Baráti Szövetségnek, a Nőszövetségnek) fontos szerepük van abban, hogy a dolgozókat bevonják a szocialista építésbe és a közéleti tevékenységbe. A Cseh Nemzeti Frontnak 30, a Szlovák Nemzeti Frontnak 27 tagszervezete van.

A Nemzeti Front elsősorban a választási rendszer keretében végzi és fejleszti tevékenységét. Előkészíti a választásokat, javaslatot tesz a képviselőjelöltek személyére, a választás időpontjára, közreműködik a választások lebonyolításában, kihirdeti azok eredményét. (116—131. o.)

Az ötödik fejezet („A csehszlovák szocialista államszövetség — a CSSZSZK — legfelsőbb állami szerveinek rendszere") ismerteti az államszövetség legfelsőbb állami szerveinek rendszerét: a Szövetségi Gyűlést, a köztársasági elnöki intézményt, a kormányt, a szövetségi minisztériumokat és az államigazgatás egyéb szövetségi központi szerveit, továbbá a Legfelsőbb Bíróságot s a Legfőbb Ügyészséget (132—209. o.). Hasonló rendszerezéssel tárgyalja a hatodik fejezet a Cseh és a Szlovák Szocialista Köztársaság legfelső állami szerveinek rendszerét: a nemzeti tanácsokat, a két köztársaság kormányát, minisztériumait és egyéb központi államigazgatási szerveit, legfelsőbb bíróságait s legfőbb ügyészségeit, e szervek feladatait (210—254. o.).

A nemzeti kérdés és megoldása sok és kiemelt helyet foglal el Jaroslav Chovanec monográfiájában. Külön fejezetben (a hetedikben) foglalkozik a nemzetiségek helyzetével a csehszlovák szocialista államszövetségben (255—270. o.).

A nemzeti kérdés megoldása, írja a szerző, nem vonatkozhat csupán az államalkotó nemzetekre (a csehekre és a szlovákokra), hanem a nemzetek és a nemzetiségek általánosan értelmezett egyenlőségének és egyenjogúságának szellemében vonatkozik az az államon belül élő nemzetiségekre is.

A CSSZSZK területén a két testvéri, a cseh és a szlovák nemzeten kívül élnek még magyar, lengyel, német és ukrán (ruszin) nemzetiségű állampolgárok is. Az egységes és oszthatatlan államhatalom hordozója a cseh és a szlovák nemzettel együtt valamennyi felsorolt nemzetiség is, amelyek aktívan vesznek részt a közös szocialista haza felépítésében. (256. o.)

A nemzetiségi kérdés megoldásában a CSKP a felszabadítás után internacionalista osztályállás-pontra helyezkedett. Viszont a nemzetek és a nemzetiségek körében feléledt a nacionalizmus, s a nemzetiségi kérdés megoldása bonyolulttá vált. Az 1948. évi februári győzelem után pozitív eredményeket értek el a nemzetiségi politikában, s a nemzetiségek helyzete a München előtti Csehszlovák Köztársasághoz viszonyítva, lényegesen megváltozott. Közöttük kölcsönös közeledés következett be — írja Chovanec: „A nemzetiségek helyzetének rendezésében azonban mindezen sikerek mellett (iskolarendszer kifejlesztése, a kultúra fejlesztése a nemzetiségek nyelvén) előfordultak bizonyos hibák és fogyatékosságok is, amelyek lényegében azonosak a nemzetiségi kérdés megoldása során a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban általában megnyilvánuló hibákkal és fogyatékosságokkal." (257. o.) Kifejlesztették a CSSZSZK-ban a nemzetiségi iskolarendszert; nyitott kérdés maradt a német nyelvű iskolák fejlesztése. Az ukrán nyelvű oktatásban visszahúzó tendenciák jelentkeztek. (256—257. o.)

A nemzetiségek helyzetének megoldása során elhanyagolták a cseh és a szlovák nemzet s a nemzetiségek kapcsolatainak politikai-jogi biztosítását, alkotmányjogi körvonalazását. Lebecsülték a dolgozók nevelését a proletár nemzetköziség, a szocialista hazafiság, valamint a kölcsönösség szellemében. Hiányzott a nemzetiségek életkörülményeinek széles körű vizsgálata, nem mindig vették figyelembe a nemzetiségek szociális osztálystruktúrájában megnyilvánuló eltéréseket. A magyar nemzetiség kérdésének megoldását nehezítette a nyelvi akadályok lassú ütemű leküzdése, különösen Dél-Szlovákiában. (257—258. o.)

Bár a CSSZSZK 1960. évi alkotmánya nem rögzíti a nemzetiségek helyzetét olyan terjedelemben, mint a CSSZSZK-ban élő nemzetiségek helyzetéről szóló alkotmánytörvény, mégis politikai és alkotmányjogi előfeltételeket teremtett a nemzetiségi kérdés megoldására az egyenlőség s az egyenjogúság marxista—leninista elvei alapján. Az 1960. évi alkotmány abból indult ki, hogy a CSSZSZK-ban élő minden állampolgárnak azonos jogai és kötelességei vannak; továbbá abból az elvből, hogy nemzetiségre és fajra tekintet nélkül minden állampolgár egyenlő. [20. cikkely (1) és (2) bekezdés.] Az alkotmány 25. cikkelye kimondja, hogy „a magyar, az ukrán és a lengyel nemzetiségű állampolgároknak biztosítja az államban az anyanyelven való művelődés és kulturális fejlődés minden lehetőségét és eszközét". (258. o.)

A föderáció létrehozásáig nem szabályozták részletesen a nemzetiségek helyzetét abból kiindulva, hogy ilyen szabályozás nélkül is kialakultak a lehetőségek — írja Chovanec — a más nemzetiségűek élete saját formáinak és módjának kibontakoztatására. Elvileg biztosították a nemzetiségek számára az anyanyelvi oktatás jogát, az anyanyelv használatának a jogát a bírósági eljárásban, továbbá a saját nyelvű sajtótermékek, könyvek kiadásának a jogát, saját kulturális, társadalmi és egyéb szervezeteik létrehozását. (259. o.) A felsorolt elvek a politikai gyakorlatban olykor eltorzultak, a kérdést magát elbagatelizálták, aminek az lett a következménye, hogy a cseh és a szlovák nemzet, valamint a nemzetiségek között feszültség keletkezett. Ez kölcsönös gyanakvásban és bizalmatlanságban, sérelemérzetben, a nagyobb nemzetnek a kisebb nemzettel és a nemzetiségekkel szemben tanúsított fölérendeltségében, illetve az utóbbiak igazságtalan helyzetében nyilvánult meg. (259. o.)

A kölcsönös kapcsolatok államjogi rendezésének feltételei csak 1968 januárja után, az ún. személyi hatalom rendszerének a felszámolásával alakultak ki. Lehetővé vált a kérdés következetes marxista—leninista elvek szerinti megoldása mind elméleti, mind gyakorlati síkon. (259. o.) Vagyis, amíg a csehek és a szlovákok között nem rendeződtek politikailag és alkotmányjogilag az állami viszonyok, nem voltak meg az előfeltételek a nemzetiségek helyzetének megoldására sem. (259. o.)

Miután az unitárius csehszlovák állam szövetségi állammá lett, a CSKP megoldotta a nemzetiségi kérdést is — mondja Chovanec. 1968. október 27-én elfogadták a nemzetiségek helyzetéről szóló 1968. évi 144. sz. alkotmánytörvényt, amely — a többi nemzetiség mellett — már kiterjedt a német nemzetiségű állampolgárokra is. Ez a szabályozás előrelépés abban az értelemben, hogy nemcsak az egyes állampolgároknak mint a nemzetiség tagjainak egyéni állampolgári jogait rögzíti, hanem a nemzetiségeket egészként is akceptálja. Beépíti az állam politikai rendszerébe. Ez a jogi szabályozás megteremti az előfeltételeket a nemzetiségek tagjai állampolgári és szabadságjogainak a korábbinál következetesebb biztosításához, s garanciát jelent az elvek és a jogi normák gyakorlati érvényesítéséhez. A sokoldalú fejlődés biztosítéka mellett a nemzetiségekről szóló alkotmánytörvény 2. cikkelye kimondja: „A nemzetiségek létszámuknak megfelelően nyernek képviseletet a képviseleti testületekben és más választott szervekben." Vagyis: a Szövetségi Gyűlésben, a Cseh Nemzeti Tanácsban, a Szlovák Nemzeti Tanácsban, s mindkét nemzeti köztársaság valamennyi szintű nemzeti bizottságában, továbbá az igazságszolgáltatás képviseleti testületeinek különféle bizottságaiban és albizottságaiban, a nemzeti bizottságok szakbizottságaiban stb. E képviseleteken keresztül a nemzetiségek részt vesznek a CSSZSZK politikai, gazdasági és kulturális közéletében. (261—262. o.)

A nemzetiségekről szóló alkotmánytörvénynek ez a rendelkezése a gyakorlatban is megvalósul. Az 1976. évi választás alapján a CSSZSZK egyes népképviseleti szerveinek nemzetiségek szerinti összetétele a következő: a Szövetségi Gyűlés Népi Kamarájának 200 képviselője közül 128 cseh, 61 szlovák, 7 magyar, 2 ukrán, egy

lengyel és egy német nemzetiségű. A Szövetségi Gyűlés Nemzetek Kamarájának 150 képviselője közül 71 cseh, 62 szlovák, 12 magyar, 2 ukrán, 2 lengyel és egy német nemzetiségű. A Szövetségi Gyűlés összesen 350 képviselője közül 199 cseh, 123 szlovák, 19 magyar, 4 ukrán, 3 lengyel és 2 német nemzetiségű. A Cseh, illetőleg a Szlovák Nemzeti tanácsokban szintén képviselve vannak az államban élő nemzetiségek.

A Szlovák Szocialista Köztársaság nemzeti bizottságainak összesen 62 441 tagja közül: 52 207 szlovák, 278 cseh, 7945 magyar, 1946 ukrán, 32 német, 7 lengyel és 26 egyéb nemzetiségű. A nemzetiségek képviseltetik magukat más állami szervekben is, tagjaik különféle tisztségeket töltenek be és egyes magasabb állásokat (miniszter, miniszterhelyettes stb.) is ellátnak. (262—263. o.)

A nemzetiségek képviselőit különböző állami szervekbe az 1968. évi 144. sz. alkotmánytörvény 2. cikkelye értelmében általános, egyenlő és közvetlen választással, titkosan választják, a Nemzeti Front által előkészített jelöltek jegyzéke alapján, figyelembe véve az egyes nemzetiségek népességszámát. Külön nemzetiségi választókerületek nincsenek. (263. o.)

A nemzetiségekről szóló alkotmánytörvény 3. cikkelye szerint: „A magyar, a német, a lengyel és az ukrán (ruszin) nemzetiségű állampolgároknak nemzeti fejlődésük érdekeinek megfelelő terjedelemben és a törvényben megszabott feltételek között biztosítják: *a)* a művelődés jogát saját nyelvükön; *b)* a sokoldalú kulturális fejlődés jogát; *c)* a hivatalos érintkezés során a saját nyelv használatát az illető nemzetiség lakta területen; *d)* nemzetiségi kulturális-társadalmi szervezetekbe tömörülés jogát; *e)* jogot a saját nyelvű sajtóra és tájékoztatásra. A felsorolt jogok terjedelmét és feltételeit törvények szabályozzák". (263. o.) Ezek kiegészítik a CSSZSZK Alkotmányának rendelkezéseit az alapvető állampolgári és szabadságjogokról.

A törvény biztosítja az anyanyelvi oktatást. A Szlovák Szocialista Köztársaságban a 1971/72. tanévben 344 magyar tannyelvű óvoda, 481 kilenc osztályos általános iskola, 22 középfokú iskola és gimnázium, 20 szakközépiskola, 19 magyar tannyelvű iparitanuló- és szakmunkásképző iskola működött. Ezekben 89 925 gyermek tanult anyanyelvén. Az 1971/72. tanévben az egyetemeken és főiskolákon 1838 magyar nemzetiségű és 411 ukrán nemzetiségű hallgató folytatott tanulmányokat. (Kb. 2000 hallgató tanult a Magyar Népköztársaság egyetemein és más felsőoktatási intézményeiben.) Az idézett alkotmánytörvény 3. cikkelyében rögzített jogok gyakorlásával kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a CSSZSZK-ban élő nemzetiségek tagjainak, a társadalomban való egyenértékű érvényesülés érdekében, jól kell tudniuk a cseh vagy a szlovák nyelvet is.

Az alkotmánytörvény 4. cikkelye szerint minden állampolgár szabadon dönthet nemzetiségéről, 5. cikkelye szerint a nemzeti köztársaságok törvényei szabják meg, mely képviseleti testületek és végrehajtó szervek mellett létesülnek olyan szervek, amelyek a nemzetiségek jogainak érvényesítését biztosítják. (265—266. o.)

Az alkotmánytörvény 5. cikkelye értelmében mind a Cseh Nemzeti Tanács, mind a Szlovák Nemzeti Tanács megalakította Nemzeti Bizottságát s az Államigazgatási és Nemzetiségi Ügyek Bizottságát, amelyekben a lakóhelyük szerint illetékes nemzeti tanács tagjai által képviseltetik magukat a nemzetiségek. (266. o.) A föderáció két államának kormányai a nemzetiségek ügyeivel foglalkozó külön szerveket (Nemzetiségi Kormánytanács) létesítettek.

A nemzetiségek tagjainak egyéni állampolgári jogait hangsúlyozza a nemzetiségekről szóló törvény (1968. évi 144. sz. alkotmánytörvény), s egyúttal a nemzetiségekkel, mint viszonylag önálló egységekkel is számol. (268. o.)

Ismerteti Jaroslav Chovanec a föderáció lakosságának számát és nemzetiségi összetételét: a CSSZSZK területén 1976 végén kb. 14 974 000 lakos élt, ebből a Cseh Szocialista Köztársaságban 10 158 000, a Szlovák Szocialista Köztársaságban 4 816 000. Nemzeti (nemzetiségi) megoszlás szerint a CSSZK-ban 9 549 000 cseh, 382 000 szlovák, 76 000 lengyel, 74 000 német, 21 000 magyar, 17 000 ukrán és orosz nemzetiségű személy, a Szlovák Szocialista Köztársaságban: 4 131 000 szlovák, 51 000 cseh, 547 000 magyar, 43 000 ukrán és orosz, 4000 német, 2000 lengyel és 11 000 egyéb nemzetiségű személy élt.[3]

Jaroslav Chovanec egyes premisszái és egyes következtetései feltételezik a csehszlovák állam történetének, fejlődésének bizonyos fokú ismeretét. A mű gondos szerkezetével, könnyen érthető stílusával, jogilag is megalapozott kifejtéseivel magas színvonalon tájékoztat a CSSZSZK létrejöttéről, szervezetéről, állami és társadalmi szerveinek rendszeréről, ezek működéséről, az állam politikai rendszeréről, a nemzeti és a nemzetiségi kérdés rendezésének politikai folyamatáról, jelenlegi jogi szabályozottságáról. Jól közvetíti a szükséges ismereteket és föltétlenül segíti az államszervezet, a jogok és kötelességek megismerését. Jaroslav Chovanec dicséretes munkát végzett, s azt hűen tolmácsolja (néhány apró pontatlanságtól eltekintve) a mű fordítója.

Popovics Béla

[3] Az 1980. november 1-i népszámlálás adatai szerint a CSSZSZK összlakosságának száma 15 277 000; ebből a Szlovák Szocialista Köztársaság területén 4 988 000 személy él. — A Szlovák Szocialista Köztársaság lakosainak nemzetiségi megoszlása, az előzetes adatok szerint, 1981. november 1-én a következő: cseh 55 200; szlovák 4 321 100; magyar 559 800; lengyel 2500; német 5100; ukrán 37 200; orosz 2600; egyéb 4300.

Verwaltungsrecht Lehrbuch 1979

Az NDK 1979-ben megjelent egységes államigazgatási jogi tankönyve

Az NDK jogi felsőoktatásának jelentős dokumentuma az 1979-ben megjelent egységes államigazgatási jogi tankönyv, amelyet az 1976-ban elhatározott „tankönyvcsalád" harmadik tagjaként adtak ki. 1975-ben készült el az Állam- és Jogelmélet, 1977-ben az NDK államjoga c. tankönyv.

A mű 28! szerző keze nyomát viseli magán. Az előszó szerint „valódi viták során, számos koncepcionális megbeszélés eredmé-

nyeképpen jött létre".[1] A megírásban részt vettek az NDK Állam- és Jogtudományi Akadémiája, valamennyi jogi kar, a Rendőrtiszti Főiskola (Hochschule der deutschen Volkspolizei) képviselői és vezető állami funkcionáriusok is.

A jelentős létszámúnak mondható szerző munkaközösség ellenére, valószínűleg a mű tankönyv jellegét erőteljesen szem előtt tartó szerkesztő bizottság hatására, a nagy terjedelmű[2] munka egységes koncepciót tükröz.[3]

A tankönyv elméletileg megalapozott. A bibliográfia felöleli az NDK-ban az utóbbi évtizedben megjelent összes államigazgatási jogi, állam- és jogelméleti és a szervezéstan körébe eső munkát; monográfiát, tankönyvet, előadást és folyóirat cikket. Áttekintést kapunk a teljes szovjet szakirodalomról is, a szerzők sokszor hivatkoznak is e művekre. A többi szocialista ország néhány reprezentáns munkája is szerepel az alapul szolgáló művek között. Az elméleti megalapozottság igénye nem jelenti azt, hogy tisztességes eljárás lenne a recenzortól a teljes körű szocialista szakirodalom „belekívánása" a tankönyvbe, azonban az utóbbi években — ha csak Magyarországot vesszük alapul — megjelent néhány olyan munka, amely újat hozott egyes hagyományos (és többnyire hagyományosan feldolgozott) államigazgatási jogi témák kifejtésében.

A tankönyv felöleli mind az általános, mind a különös részt. A 17 fejezetből 9 általános részi,[4] 8 különös részi témákat dolgoz fel. Érdemes megfigyelni a tankönyv igen logikusan, didaktikusan felépülő szerkezetét, és ennek kapcsán néhány kérdésre rávilágítani.

Az általános rész az államigazgatási jog tárgyát és társadalmi funkcióját, az állami irányítás alapelveit és az államigazgatási szerveket (végrehajtó-rendelkező szervek), a „közigazgatás személyzetét" (az államigazgatási szervezet vezetői és személyzete), az állampolgárok államigazgatási jogi jogállását és a társadalmi szerveket, az államigazgatási szervek döntéseit, az állami döntések érvényesülését, az államigazgatási szervezetben a törvényesség biztosítását, és az állam felelősségét! tárgyalja. A különös rész a társadalmi termelés irányításának és tervezésének „jogát"[5] (népgazdasági igazgatás), a lakásjogot, a fogyasztási cikkek termelésének és a szolgáltatások nyújtásának jogát, az egészségügyi és szociális igazgatás jogát, az oktatási és kulturális igazgatás jogát, a környezetvédelem jogát, végezetül a rendészeti és honvédelmi igazgatás jogát öleli fel.

Elsőként megjegyzésre méltó, hogy az NDK tankönyve az államigazgatási tevékenységet *nem az igazgatás egyik fajtájaként* fogja fel (ahogyan ez a magyar tankönyvekben megszokott), hanem az *állami* tevékenység egyik csoportjaként. Ezzel szorosan összevágó, hogy az államigazgatás csak mint jogi jelenség szerepel. A végrehajtó-rendelkező tevékenység csak jogi-állami köntösben jelenik meg, az igazgatástudományi megközelítés elmarad. „Az államigazgatási szervek e szervező tevékenységét a szocialista államigazgatási *jogtudomány* végrehajtó-rendelkező tevékenységként jellemzi."[6]

Élénk érdeklődésre tarthat számot, hogy a tankönyv hogyan egyezteti össze az NDK-ban általánosan elfogadott gazdasági jog létét a szovjet meghatározás nyomán felfogott államigazgatási jog jogági meghatározásával. „Az államigazgatási jog az egységes szocialista jog azon ága, amelynek normái azokat a társadalmi viszonyokat szabályozzák, amelyek az államigazgatási szervek végrehajtó-rendelkező tevékenysége során ... keletkeznek."[7] Amint a főbb fejezetek ismertetéséből is láthattuk, az államigazgatási jog foglalkozik a „népgazdasági igazgatással" is, hiszen a társadalmi termelés irányítása során is végrehajtó-rendelkező tevékenység folyik. Az NDK-ban — mint közismert — a gazdasági jog önálló jogág. „A szocialista gazdasági jog azon, az állam által alkotott és garantált magatartási szabályok csoportja, amelyek az árukat előállító (és forgalmazó) vállalatok (Betriebe) és egyéb gazdálkodó egységek (Wirtschaftseinheiten) tervszerű gazdasági tevékenységének irányítása és végrehajtása során keletkező kapcsolatokat szabályozzák."[8] E meghatározásból következik, hogy az ún. gazdaságirányítási viszonyok mindkét jogág tárgyává válnak. Hogyan oldja fel a tankönyv ezt a látszólagos „határvitát"? Elsőként megállapítja, hogy a jogágak fokozódó mértékben „összekeverednek", az egyes jogintézményeket komplex szabályozás bástyázza körül. Ez mutatkozik meg a gazdasági jog és az államigazgatási jog kapcsolatában is. Másodszor az államigazgatási jog kettős szerepet tölt be a gazdasági jog irányában. Egyfelől bizonyos alapintézményeket szabályoz, amelyek részleteiben a gazdasági jogba tartoznak (ez a megoldás hasonlít az ún. áttételes államjogi jogviszony meghatározásához, annak mintegy leképezése az államigazgatási jog és a gazdasági jog viszonyára). A tervezés szabályai ebbe a csoportba tartoznak. Másfelől az államigazgatási jogba tartoznak bizonyos speciális jogintézmények, amelyek a gazdaságpolitika megvalósulását szolgálják, pontosabban meghatározott szempontból a gazdaságirányítás eszközei (beruházási döntések meghozatala, telephely- és építési engedélyezés, az államigazgatási szankciórendszer stb.). Harmadszor az államigazgatási jog „a társadalmi folyamatok komplexitását" biztosítja, vagyis az ágazati, funkcionális és területi államigazgatási szervek együttműködését mind a gazdaság, mind egyéb ágazatok terén. Vagyis az államigazgatási jog sajátos eszközeivel elősegíti, hogy a gazdaságpolitika, kultúrpolitika, szociálpolitika stb. egységes módon érvényesüljön.

Az érvek e hármas csoportjának áttekintése után vizsgáljuk meg, milyen témákat is tartalmaz a (hazai kifejezéssel) gazdasági igaz-

[1] Vorwort des Lehrbuchs. (A továbbiakban: Lb.) 23. old.
[2] Kis híján 700 old.
[3] A szerkesztőbizottság vezetője Gerhard Schulze professzor volt.
[4] A recenzióban az „általános rész", illetve „különös rész" végig kis betűvel szerepel, mert a tárgyalt tankönyv *nem oszlik* általános részi és különös részi fejezetekre, pusztán a magyar olvasóban rögződött felosztást „oktrojáljuk" a műre.
[5] „Jogon" itt és a következő különös részi fejezetekben az idevágó feladat- és hatáskörök didaktikus tárgyalása értendő.
[6] Lb.: 32. old.
[7] Lb.: 42. old.
[8] Wirtschafts- und Aussenwirtschaftsrecht. Berlin, 1977, 34. old.

gatás c. fejezet? Az első kiemelt téma a tervezés. A tankönyv sorra veszi a tervezési feladat- és hatásköröket a Minisztertanácstól a helyi államigazgatási szervekig (örtliche Räte). A tervezési folyamat áttekintését kitűnő ábrák segítik (Lb.: 367—367. old.). A következőkben a vállalatirányítás kérdése kerül terítékre. Külön a minisztériumok, külön a helyi VB-k feladat- és hatáskörének megtárgyalására kerül sor, feldolgozva az e témakört szabályozó hatályos politikai dokumentumokat és jogszabályokat.[9] Érdekesség, hogy a magyar Tanácstörvényben „Együttműködés a nem tanácsi szervekkel" című fejezetben szabályozott kapcsolatok — az adott tanácsi államigazgatási szerv illetékességi területén működő, de nem az adott szerv, hanem felsőbb szintű szervek által alapított vállalatok irányába gyakorolható jogosultságok — elemzése e helyütt történik, párhuzamba állítva az „alárendelt" és a „nem alárendelt" vállalatok befolyásolását biztosító jogosítványokat. Véleményünk szerint ez a tárgyalási mód didaktikusabb, jobban elősegíti, hogy a hallgatók világosabban láthassák a vállalatirányítás és a terület-, településfejlesztés kapcsolatát. Külön pontot érdemel az NDK tankönyvének e fejezetében a területfejlesztés (territoriale Rationalisierung), amely számos szerződési, megállapodási formával teszi lehetővé a koordinált, hatékony fejlesztő tevékenységet (Lb.: 104., 391—395. old.). Végezetül a hatósági tevékenység bizonyos idevágó területeit ismerteti a munka e fejezete, jelesül a beruházások engedélyezési rendszerét, a telepengedélyezést, a beruházások üzembe helyezésével kapcsolatos engedélyezési rendszert és az Állami Építési Felügyelet (Staatliche Bauaufsicht) jogkörét. Ha ehhez figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a magyar jogi felsőoktatásban a) a vállalat-vállalatirányítás kérdését az irányítás „jogán" az államigazgatási jog, a „jogi személy" jogán a polgári jog sajátítja ki; b) a gazdaságirányítás elvi-elméleti kérdéseit az államjog, valamelyest konkrétabb, de még mindig elméleti szinten megfogalmazott témáit az államigazgatási jog, a konkrétumokat, a szabályozó rendszer lényegét a pénzügyi jog oktatja; c) a tervezés részletes tárgyalása tulajdonképpen elmarad: d) a végső soron gazdasági célt szolgáló kisajátítás intézményét az államigazgatási szerv közreműködése címén az államigazgatási jog, a tulajdonszerzés egyik jogcímeként a polgári jog, földre vonatkozó jogintézményként a földjog is magáénak érzi. Nem vitás, hogy az adott esetekben valóban komplex szabályozásról van szó, de az egyetemi hallgatókat zavarja, hogy számos átfedést tapasztalnak egyetemi tanulmányaik során. Szomorúan bár, de meg kell állapítanunk, hogy a „gazdasági jogi" szemlélet racionálisabb stúdium-felépítést jelent. Ehhez hozzájárul az is, hogy a hazai jogi szakvizsga letétele során mindenki találkozhat a clam (szabadon: suttyomban) becsempészett „gazdasági", „vállalati" joggal. Nem beszélve itt az irodalomról, amely már régóta döngeti a kapukat a „vállalati jog" (Sárközi) elismertetéséért.

Az NDK államigazgatási joga felöleli az állam felelősségét is. Természetesen csak „belső felelősségről" van szó. Ha ezt a felelősségi formát össze kívánjuk hasonlítani a magyar jogban ismert idevágó felelősségi formákkal, azt találjuk, hogy leginkább a magyar Ptk. „államigazgatási jogkörben okozott kár" 349. § fogalmához áll közel. Az NDK e speciális kártérítési formájának főbb kritériumai a következők: a) a felelősség államigazgatási jogi formájáról van szó; b) a kárnak valamely állampolgár sérelmére (egészségének, testi épségének, vagy személyi tulajdonának sérelmére) kell bekövetkeznie; c) a kárt az államigazgatási szerv dolgozója vagy megbízottja okozza; d) a kár állami (államigazgatási) tevékenység kifejtése során keletkezzék; e) a károkozás jogellenes legyen. Elsősorban felmerül a kártalanítástól és a ZGB (Ptk.) által szabályozott kártérítéstől való elhatárolás. A kártalanítás jogszerűen okozott kár reparációja (Lb.: 7. 5.). A ZGB (Ptk.)-ben szabályozott kártérítésnek pedig az állami felelősség speciális esete, mert meghatározott tevékenység okából és meghatározott személyek által okozottan kell bekövetkeznie. A kártérítés célja hogy a speciális szabályozással biztosítsák állampolgári alapjogok érvényesülését.[10] A kártérítés mértéke a ZGB-ben szabályozott, azonban *államigazgatási eljárás során* kerül sor a döntés meghozatalára. Az eljárásba be kell vonni az Állami Biztosítót is, ugyanis a biztosítással fedezett károk megtérítésére nem kerülhet sor. Az érintett (kárt okozó) államigazgatási szerv határozata ellen egyfokú fellebbezésnek van helye a felettes államigazgatási szervhez. Ez hozza a végleges, jogerős döntést. Bírói útnak helye nincs. A magyar Ptk. szintén előírja az államigazgatási út igénybevételét, azonban természetesen bírói útnak helye van. Az NDK jogszabálya[11] egyéves elévülési időt határoz meg az állami felelősség érvényesítésére. Az állami felelősség *objektív* felelősségi forma az NDK-ban, s a kárt okozó dolgozóra (megbízottra) történő munkajogban szabályozott áthárítás feltétele azonban a dolgozó (megbízott) vétkessége.

Államigazgatási eljárási törvényünk módosítás előtt áll. Ennek jegyében harmadik kiemelendő témánk az államigazgatási eljárás. Az NDK államigazgatási jogának nincs eljárási törvénye, kogens, általánosan kötelező eljárási jogszabálya. Az eljárási normák helyett a jogorvoslati jogra vonatkozó jogszabályokat alkottak.[12] Hatósági ügyben hozott döntés ellen csak akkor van helye jogorvoslatnak, ha ezt speciális (különös) eljárási szabály megengedi. Egyéb esetben jogorvoslatnak helye nincs, az ügyfél csak az ún. Eingabengesetz (panasztörvény) alapján léphet fel. Melyek a jogorvoslati jog érvényesítésének szabályai? Erre részben a fent említett jogszabályok, részben a különös eljárási szabályok nyúj-

[9] A legfontosabbak: a NSZEP IX. pártkongresszusának direktívái az ötéves tervhez 1976—1980. Berlin 1976.; VEB-VO (Verordnung über die... volkseigenen Betriebe... vom 28. 3. 1973. Gbl. I. 1973. Nr. 15, i. d. F. der Änderungs — VO vom 27. 8. 1973. Gbl. I. 1973. Nr. 39. (az állami vállalatról szóló jogszabály).

[10] Lb.: 9. l.

[11] SthG (Staatshaftungsgesetz 12. 5. 1969. Gbl. I. 1969. Nr. 5.)

[12] Gesetz über die Neufassung von Regelungen über Rechtsmittel gegen Entscheidungen staatlicher Organe vom 24. 6. 1971. Gbl. I. 1971. Nr. 3., és törvény végrehajtási rendeletei.

tanak eligazítást. A jogorvoslati jog „tanához" hozzájárul a jogtudomány is. A jogorvoslat főbb ismérveit áttekintve, tulajdonképpen nem sok különbséget látunk a magyar fellebbezési joghoz képest, talán az említhető meg, hogy a fellebbezés benyújtásának határideje általában 4 hét, amely jogvesztő határidő. Igazolási szabályt az NDK joga nem ismer, csak kivételes esetekben engedélyezhető a határidő meghosszabbítása.[13] A fellebbezés csak akkor halasztó hatályú, ha ezt külön jogszabály így írja elő, egyébként a határozat azonnal végrehajtható. A tankönyv didaktikusan, alapos érvekkel alátámasztva ismerteti a jogorvoslati jog törvényi szabályozás híján felállítható alapelveit és fő szabályait, bár azt a nézetet nem fejti ki, hogy szükséges lenne-e egységes államigazgatási eljárási kódex.[14]

Néhány főbb kérdés kiemelésével kíséreltünk meg kedvet csinálni e tankönyvhöz, amely színvonalasan reprezentálja az NDK államigazgatási jogát és bepillantást enged jogtudományába is. Az uralkodó, didaktikus szemlélet igen jól tanulható, pontos, mind a hallgatók, mind a gyakorlati szakemberek számára igen hasznos, fontos tankönyvet állított össze. Talán az elméleti viták ismertetését hiányolhatnánk, azonban a szerzők az egységes képzést tartották szem előtt. A magyar olvasó számára is rendkívül gazdaságos és jól alkalmazható a mű. Jogösszehasonlító jellegű tanulmányok megírásához óriási segítség az NDK hatályos államigazgatási tárgyú jogszabályait és igen széles irodalomjegyzéket felölelő munka.

Faludi Gábor

[13] Lb.: 342. old.

[14] Nem beszélünk e helyütt a magyar eljárási törvény igen differenciált, több „fegyvert" (felülvizsgálati kérelem, bírói út, kijavítás, kicserélés, visszavonás, módosítás, ügyészi óvás, felügyelet) is felsorakoztató arzenáljáról.

Román László Munkajog című kari részjegyzetének vitája a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán

Új jegyzettel gyarapodott a munkajog tudománya és az egyetemi oktatás. Román László kari jegyzete ez év tavaszán látott napvilágot, és a Pécsi Tudományegyetem munkajogi oktatását segíti.

Szokatlan dolog, hogy egy oktatási tananyagról a Jogtudományi Közlöny hasábjain recenzió jelenik meg, de amiért vállalkoztunk Román László munkájának bemutatására, az az, hogy egy atipikus jegyzetre szeretnénk felhívni a figyelmet. Különös jellege abban van, hogy a tételes jogi tartalomra utaló címe ellenére a jegyzet a munkajog új elméleti alapvetését tartalmazza. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a szerző a hatályos joganyagot mellőzte volna munkájából. A jegyzet elméleti stílusának mintegy alárendelten, a kritikai módszer segítségül hívásával történt a munkajog normatív részének bemutatása.

Román László munkájának pontos címe: Kari rész- (kiegészítő) jegyzet.

„Hozzávetőleg egy szemeszternyi anyaga a munkajogi diszciplínának, vagy más mértékkel mérve, a munkajog elméleti alapjainak megközelítőleg a fele részét tartalmazza. E részanyag kibocsátását pedig az a kényszerűség diktálta, hogy a szocialista munkajogtudomány minden eredménye ellenére a munkajog elméleti alapjainak szisztematikus feldolgozása, institúcióinak megnyugtató rendszerbe foglalt kimunkálása eleddig nem történt meg."

1. A jegyzet tudományos értékeiről volt szó azon a konferencián is, ahol a három jogi kar oktatói mondták el véleményüket. Alábbiakban a vitában elhangzottakat összegezzük és emeljük ki az általunk lényegesnek tartott hozzászólásokat, összevetve a jegyzet figyelemreméltó tételeivel.

2. Román László jegyzete „későn" megjelent munka. Ez annyit jelent, hogy a munkajog tudományának már-már dogmává merevedett rendszerétől való elszakadási kísérletre sokáig kellett várni, így a jegyzet legfőbb értéke újszerűségében és elméleti, alapozó jellegében van. Kétségtelen, hogy ez a jegyzet vitára inspirál, az olvasót arra készteti, hogy ismételjen, újraértékelje az eddig stabilnak tűnő álláspontokat, átértékeljen megállapodottnak tűnő fogalmakat, vagy ha a fejlődés úgy kívánja, azokkal szakítson.

Nagy László a munka egészéről megállapította, hogy a hagyományostól való eltérés már önmagában is kiemelkedő kísérlet, s ezt a törekvést a tudományos igényű kimunkálás csak még jelentősebbé avatja.

Hágelmayer Istvánné a vitában kifejtette, hogy a munkajog tárgya egészen új megfogalmazásban kerül a kutatás középpontjába, és ez a fajta megközelítés a realitásokat veszi figyelembe, hiszen a jognak a valóságos társadalmi viszonyokat kell szabályoznia. Különösen figyelemreméltó az igazgatás, vezetés, szervezés, irányítás problémakörének az elemzése. A diszciplína rendszerével kapcsolatban kiemelte, hogy ez a jogalkotás számára is megfontolásra ajánlatos, különösen a munkajognak az általános és különös részre való felosztása, annál is inkább, mert egységesebb, tudományos szempontból is áttekinthetőbb rendszerezést ad a szerző.

Az első fejezet kiemelkedő értékű része „a munkajogi diszciplína helye a szocialista jogrendszerben" témakör kifejtése. A hozzászóló hangsúlyozta, hogy itt a munkajog belső problémáit elemezte a szerző, kellő figyelmet fordítva a vállalati és a közszolgálati jogviszony összefüggéseire. A jogrendszer tagozódásának jelenleg is tartó vitájában ennek a problémának az exponálása a munkajog önállósága szempontjából alapvető jelentőségű.

Végezetül a hozzászóló „érdekesnek" tartotta Román László fejtegetéseit a munkajog anyagi és eljárási jogviszonyai felosztása tekintetében, amely a hozzászóló véleménye szerint egy önálló eljárásjog kialakulásának a lehetőségét is sejteti. A kárfelelősségi viszonyoknak a munkajogba tartozását illetően kifejtette, hogy álláspontja eltér a szerzőétől, ugyanis ez a viszony nem tekinthető pusztán csak „kölcsönvettnek" a munkajog részéről.

3 A legtöbb vitát kiváltó része a jegyzetnek az első fejezet volt. E részben a szerző általános jelleggel határozza meg a munkajogot és határozza meg a munkajog tárgyát. „A munkajognak meghatározott társadalmi viszonyok alkotják a tárgyát; a munkajogi

diszciplína (amelynek alapjait a jegyzet tartalmazza) tárgya pedig maga a munkajog."

A szerző álláspontja szerint a munkajog normái közvetlenül az adott társadalmi-gazdasági alapra vonatkoznak, és így a munkajog tárgyát olyan társadalmi viszonyok alkotják, amelyek jogilag még nincsenek szabályozva (azaz nem jogviszonyok), amelyeket a munkajogi normák éppen szabályozni kívánnak. A munkajogi diszciplína tárgya viszont a munkajogi jogalkotás és jogalkalmazás, illetőleg a munkajogi jogviszonyok. A munkaviszony mint a munkajog tárgya például minden társadalmi formában létezik, a munkajogviszony pedig kimondottan a modern társadalmak, illetőleg jogrendszerek történelmi kategóriája.

Munkát mondani annyi, mint munkaviszonyt mondani? — teszi fel a kérdést a szerző. E látszólag egyszerű kérdésfeltevésre nem szabad elhamarkodott választ adnunk, mert könnyen elmoshatjuk azokat a határokat, amelyek a munkaviszony és azon társadalmi viszonyok között vannak, amelyek dologi formában jelennek meg, és így elsősorban az áruviszonyokra jellemző ismérvekkel bírnak.

A munkajog tárgyát alkotó viszonyokat a szerző „jogelőttinek" nevezi, és ez alatt azt kell értenünk, hogy e viszonyok a jogi reagálástól függetlenül is létrejönnek, mivel a termelési viszonyok részét, egy-egy láncszemét alkotják. E megállapításból következik, hogy egy materiális társadalmi viszonynak nem feltétlenül egyetlen jogviszony felel meg, illetőleg egy meghatározott jogviszonyban több materiális viszony koncentrálódhat. Így a munkajogviszony nemcsak a materiális munkaviszonynak, hanem az elosztási és a vezetési viszonynak is jogi kifejeződése. Ugyanakkor az eljárási viszonyok a munkajogviszony alakulását s így az abban kifejeződő materiális viszonyok szabályozását is jelentik.

Kollonay Csilla álláspontja szerint a jegyzetnek az a megállapítása, miszerint a munkajog normái közvetlenül az adott társadalom gazdasági alapjára vonatkoznak, s így a munkajog tárgyát olyan társadalmi viszonyok alkotják, amelyek jogilag még nincsenek szabályozva, félreértésre adhat okot, esetleg logikai buktatókra is vezethet.

A hozzászóló a munkajog tárgyáról íródott fejtegetés értékeként kiemelte, hogy a szerző egzakt elhatárolást végez a munkajogviszony és a munkajogi jogviszonyok között. A munkajog tárgyával kapcsolatban tett észrevételekre válaszolva a szerző kiemelte, hogy álláspontja szerint itt jellegzetesen csak materiális társadalmi viszonyok jöhetnek számításba. Igaz ugyan, hogy különösen a modern társadalmakban nehezen izolálhatók ezek a viszonyok az őket kifejező jogi viszonyoktól, azonban a tudományos megközelítés szempontjából ez elengedhetetlen követelmény, és így nem tudja elfogadni azokat az ellenvéleményeket, amelyek szerint nemcsak a munkajogviszonyban, hanem a materiális munkaviszonyban is benne lenne a vezetési és elosztási viszony. Így szerinte a materiális munkaviszony legfeljebb csak feltételezési viszonyban áll az utóbbi kettővel, de egyik sem része a többinek. Jellemző ugyanis, hogy a munkavállaló a megélhetésért (elosztás) vállalja a munkát és a vezetésnek való alárendelődést. Ahogy a munkajogon kívül sem szükségképpen kapcsolódnak egymáshoz e fogalmak, úgy egymáshoz való viszonyuk sem intern, azaz nem fogalmi, hanem extern, azaz feltételezettségi.

4. A vitában több hozzászóló érintette a kárfelelősségi viszonyokat, és ezekből kitűnt a két egymással ellentétes álláspont. Az első megközelítés szerint a kárfelelősségi viszonyok a munkajog lételméleti kategóriái, mások szerint „kölcsönvett" kategóriákról van szó, sőt elhangzott az is, hogy a munkajogban nem kárfelelősségről helyes beszélnünk, hanem speciális kártelepítésről.

Román László a jegyzetben írt elemzésének alátámasztására kifejtette, hogy a munkajogi kárfelelősség a munkavállalói oldalon köztudottan méltányos, míg a munkáltatói oldalon szigorú felelősségi szabályokkal találkozunk. Ez azonban még kevés alap arra, hogy nem „kölcsönvett" munkajogi intézménynek lehetne tekinteni. Bár igaz, hogy meghatározott jogviszonyfajtának nem feltétlenül kell egy jogághoz tartoznia, ám a kárfelelősség egyrészről éppen így jellegzetes kötelem (vagyis a munkajogra nem jellemző jogviszony), másrészt a Ptk-ban szabályozott, a polgári jogban maradt kárkötelemhez képest ez pusztán szabályozás — differenciálási, tehát mennyiségi vonatkozásnak, eltérésnek látszik. Jellemző, hogy a kártérítés mint szankció is ettől még jellegzetesen polgári jogi szankció marad (azaz a munkajogba tartozó részében aligha tekinthető munkajogi jellegű szankciónak).

Másrészről Nagy László ezzel kapcsolatos hasonlatát az érvényességről és a jogképességről a szerző nem tartja találónak, mert ezek szerinte általános, valóban minden jogágban jelenlevő, ún. minősítő jogi kategóriák s nem pedig jogviszonyok, s ezért a jogági hovatartozás szempontjából közömbös fogalmak.

5. A munkajog kialakulásáról és fejlődéséről írt történeti rész a jegyzetnek legolvasmányosabb — és ami egy jegyzetnél nem elhanyagolható —, legjobban tanulható része. Az e részről szóló vitában Nagy László kiemelte, hogy a magyar munkajog fejlődésének bemutatásával párhuzamosan több figyelmet érdemelt volna a közszolgálati jogintézmény története. Álláspontja szerint a fejlődés kronológiai sorrendje a következő: közjogi beavatkozás — munkásmozgalmak — tarifaszerződések. Megemlítendő, hogy a második világháború után a munkajog fejlődése minőségileg új vonásokkal rendelkezett, amelyek oka a multinacionális vállalatok elterjedése volt, és ezért e korszak alaposabb feldolgozást érdemelt volna a jegyzetben.

A hozzászólók egyöntetű véleménye volt, hogy a történeti rész egyik legfontosabb része a jegyzetnek, mivel Magyarországon a munkajog történeti fejlődését átfogóan, elméleti alapossággal vizsgáló munka nem készült, és így a jegyzet nagy segítséget nyújt más területek kutatóinak is.

Véleményünk szerint is sikeres kísérlet volt Román László vállalkozása, aki külön részt szentelt a kapitalizmus előtti, a munkajog tárgyát alkotó viszonyok

elemzésének. E részből az alábbi gondolatokat emeljük ki: az ősközösségi társadalom „munkaközösségi" társadalom, a közösségi munka velejárója pedig a vezetés. Az ősi társadalom mechanizmusára vonatkozó kutatások tanúsítják, hogy e primitív társadalmi formációban, illetőleg munkaszervezetekben is létezett, nélkülözhetetlen volt a vezetés. A kollektív munka nemcsak természetes, az emberrel „veleszületett" adottságokból fakadt, hanem a természeti kényszer is „ösztönözte" azt. Tehát a társadalmi fejlődés legalsó fokán találkozunk a modern társadalmakban is jelentős vezetőirányítási aktussal, mégpedig természeti formában — nyilvánvalóan nem jogi jelenségként. Mindenesetre ebben a társadalmi alakulatban nemcsak formája szerint, de tartalmilag is tisztán demokratikus aktus a választás. A vezetési viszony demokratikus keletkezésének megfelelő a realizálódás is: a vezetői döntéseknek, rendelkezéseknek való önkéntes alárendelődés a kooperáció résztvevői, a végrehajtók részéről, bár a természetnek való kiszolgáltatottság is nyomatékot adott ennek az önkéntességnek. De egyszersmind a vezető felelőssége a vezetettekkel szemben (bírálhatóság, leválthatóság), illetőleg rátermettségének szinte naponkénti bizonyítása az ősközösségi vezetési viszonyok dinamikájának fontos mozzanata. Amiként a munkaszervezet működésére jellemző demokrácia egalizálta a vezetési viszony szervezeti jellegű egyenlőtlenségét, ugyanúgy — mint ez inkább centrumában áll az őstársadalomra vonatkozó alapismereteknek — a munka szerinti elosztás jelentette a munkaeredményekből való részesedés, vagyis az elosztási viszonyok egyenlőségét. Ily módon mindazok a termelési viszonyok, amelyek a modern szocialista társadalomban a munkajog tárgyát alkotják — primitív formában, illetőleg tartalommal —, az ősközösségi társadalomban is megtalálhatók. Nem lévén azonban jog, munkajogról sem beszélhetünk, a szabályozó funkciót a szokás látta el.

A rabszolgatartó társadalom munkajogtörténeti szempontból való vizsgálata során a szerző különválasztotta a „fő" társadalmi viszonyok és a „kivételesnek" számító társadalmi relációk vizsgálatát. Ennek indoka — a szerző szerint — abban van, hogy a fő társadalmi viszony, a rabszolga és a rabszolgatartó termelési viszonya munkajogtörténeti szempontból teljesen irreleváns, ám mégis kínál a munkajog önállóságának, illetőleg intézményeinek megértése szempontjából hasznos következtetéseket. Ugyanakkor különösen a rabszolgatartó társadalom legfejletteb jogrendjében, a római jogban kimondottan munkajogiasnak tűnő jogintézményekkel találkozunk, éspedig a nem fő társadalmi viszonyok szférájában. Így a rabszolgatársadalomban a tulajdonjog, a tulajdon (jog) viszony jelentette a materiális munkaviszony és a hozzá kapcsolódó vezetési és elosztási viszony jogi formáját. Ahhoz képest pedig, hogy e hármas viszonykomplexum közvetlen jogi formája a munkajogviszony, a tulajdonjog általi kifejeződésüket közvetett jogi szabályozásnak kell tekinteni.

A kiragadott történelmi adatok is sejtetni engedik — írja a szerző —, hogy a közszolgálati viszony szabályozása nem a magánjog keretei között történt. „E következtetés alapja az, hogy a választás és a kinevezés, amely (vagylagosan) a közszolgálati viszony keletkezésének aktusa volt — minden rokonsága ellenére — már akkor elkülönül a hozzá legközelebb levő magánjogi szerződéstől, a mandátumtól. Ehhez képest ellentmondásosan hatna azt állítani, hogy a megbízási szerződés még a római jogi közszolgálati viszonyt is uralma alá hajtotta volna. Speciálisan a részletesebb szabályozás, majd ennek rendszerezése is minden bizonnyal azért nem került előtérbe, mert egyrészt az államforma változásaihoz, közelebbről a mindenkori főtisztviselői (vezetői) réteg igényeihez kellett a szolgálati viszonynak igazodnia. Így azután — másrészt — a feletes szervek intern individuális rendelkezései, valamint az idők folyamán kialakult ügyintézési, ügyviteli belső szokások uralma alatt állhatott a rabszolgatartó társadalom államszerve(zete)inek működése."

A feudalizmus fő társadalmi viszonyának munkajogtörténeti szempontból való elemzése során a szerző rámutat arra, hogy a feudalizmus fő társadalmi viszonyai között is megtaláljuk a materiális munkaviszonyt és a vele összefonódott vezetési viszonyt. Mindezért a „viszontszolgáltatás" (vagyis az elosztási forma) annak a földterületnek a jobbágy birtokába és használatába történő átadása volt, amelynek megművelésével tarthatta fenn magát.

A jegyzet következő részeiben tartalmas elemzést olvashatunk a munkajog tárgyát alkotó viszonyok közvetlen szabályozásáról a kapitalizmusban. A szerző a munkaszerződésnek mint a burzsoá munkajogviszony keletkezési alapjának modernizálását tárja elénk, utalva a munkaszerződésre vonatkozó elméletekre is. Ezen elméletek tanúsága szerint fel sem vetődött a munkajog önállóságának a kérdése, a munkaszerződés jogági elhelyezését a magánjogban, azon belül is a kötelmi jogban megoldottnak vélték. A magán munkajogviszonyra minden tekintetben alkalmazhatónak is találták a magánjog, illetőleg a kötelmi jog elveit, valamint általános szabályait.

Ahhoz, hogy a jogirodalom elfogadja e munkajogviszonynak közösségi-személyiségi viszonyként való koncipiálást, a munkavállalók közösségi fellépésére, együvétartozásuk felismerésére volt szükség, valamint ebből folyóan arra, hogy a munkaadói hatalommal szemben érdekeik védelme céljából szükséges saját hatalmuk szembeállítása.

A fejlődés további menetét elemezve a szerző bemutatja a tarifaszerződés intézményét is. Majd részletes ismertetésre kerülnek a munkajog jogággá válásának és fejlődésének főbb állomásai Magyarországon.

6. A jegyzet harmadik fejezete „a munkajogi szabályozás integráltsága és differenciáltsága" címet kapta. E részben kerültek kifejtésre a jogági alapelvek is, és folytatódott az a munkajogászok körében megszokott hagyomány, hogy ahány szerző, annyi alapelvi tipológia. Így például: a vitában Szotáczky Mihály pozitívan értékelte az alapelvek újfajta rendszerezését, e téma megközelítési módját, ám annak a véleményének adott hangot, hogy az alapel-

vek — a jegyzetben kifejtettekkel ellentétben — jogi természetüket tekintve normák. Jogelvekként csak úgy fogalmazhatók meg, amennyiben nemcsak a tudomány, hanem a jogalkotás szférájában is kifejezésre jutnak. A munkához való joggal kapcsolatban kifejtette, hogy kérdéses annak a jogképességként való felfogása, mert a jogképesség nem kötelez semmire, értelme csak akkor van, ha alkotmányos szinten megfogalmazott alanyi jogként létezik, amelynek ellenpárja a munkáltató foglalkoztatási kötelezettsége kell legyen. A jegyzet negyedik és ötödik fejezetének vitája volt leginkább vita nélküli, az okból, hogy a résztvevők elismerésüket fejezték ki a szerzőnek tudományos alapossággal és helytállósággal bíró munkájáért. E részben újszerű módon a munkajog statikájával és dinamikájával foglalkozott Román László, kellő gondossággal tárva a hallgató és az olvasó elé nézeteit a munkajogviszony alanyairól, a munkajogviszony tárgyáról, tartalmáról, valamint a munkajogviszony keletkezéséről.

E cikk szerzői is örömmel üdvözlik az új, állásfoglalásra késztető jegyzetet, és ismertetésünk befejezéseként Román László gondolatait idézzük: A jegyzet mindenekelőtt annak az elvnek kíván megfelelni, miszerint az egyetemen tudományt kell oktatni. A jegyzet célja ennek megfelelően a fogalmak csiszolása, logikus rendszerezése, az összefüggések megvilágítása. Az ilyenfajta munka azonban természetesen más stílust igényel, jóval nehezebb feladat a fogalmak tudományos kialakítása, mint a jogszabályok jegyzetszintű magyarázása vagy elemzése. A jegyzet tehát elméleti munka, amelyet azonban szervesen kiegészít az egyetemi előadás és a szemináriumok. Az előadás célja ebben a rendszerben nem más, mint egyes fogalmakkal kapcsolatos elméleti álláspontok részletesebb ismertetése, a jelenségek más oldalról való megvilágítása, s ezáltal a hallgatók kombinációs készségének az élénkítése és természetesen a munkajogi intézmények jogalkotási, joggyakorlási és jogalkalmazási vonzatainak a bemutatása. A szemináriumokon a hallgatóság elsődlegesen a bírói gyakorlattal, illetőleg annak jellemző tendenciáival ismerkedik meg.

Kívánjuk a szerzőnek, hogy jegyzete legyen olyan sikeres és elismert a hallgatók között, mint amilyen elismerést aratott szakmai körökben.

Ádám Lóránt—Pethő Róbert

Михай Шаму:

Право и правовая политика

Связь между правом и правовой политикой можно понять на основе выяснения отношения права и политики. Следует подчеркнуть, что право не является механическим последствием политики, а политические цели только политическими средствими не могут быть осуществлены, право самостоятельно влияет на политику (учитывая относительную самостоятельность права). Социалистическая правовая политика опосредствует для права общественно-политическую концепцию и вызначает направление развития права, используя к этому достижения правовой науки. Осуществляя правовые ценности правовая политика способствует внутреннему развитию правовой системы, реализации требований социалистической законности. В случае стабильности правовой системы, при прочном урегулировании социалистическая правовая политика способствует раскрытию и исключению негативных явлений права. Вследствие этого правовая политика возражает против практики чрезмерно быстрого изменния правовых норм и чрезмерного урегулирования. Как новое требование правовой политики ставится надзор за законностью правотворчества, пересмотр связи между бланкетными нормами и нормами, направленными на исполнение закона, разъединение правового урегулирования и административного регулирования, и в качестве всеобъемлющей проблемы разработка правовополитической концепции правотворчества.

Габриэлла Рашко:

Что мы должны знать для понимания цыганской преступности

Известно, что цыганская преступность отличается особенностями как по структуре, так и по способам совершения преступлений. Эти особенности отчасти „традиционные", отчасти однако относительно новые. Особые черты имеет и причинность цыганской преступности, а также ее предупреждение. К этим вопросам однако можно подходить лишь в перспективе особого демографического положения цыган, проживающих в Венгрии, при учете способа их жизни. Статья коротко излагает эти темы, рассматривая кроме распределения популяции и демографических особенностей такие основные факторы жизненных отношений, как жизнь в полении, жилищное положение, структура мейств, здравие, посещение школ и культурный уровень, далее проблемы занятости и уровень зароботка; все это в аспекте могущем быть значимым с точки зрения преступности.

Петер Такатш:

Общие условия договоров — коллизионные правовые проблемы

Автор статьи стремится раскрыть особые коллизионные принципы в правовой оценке стандартных договоров, совершенных субъектами международного имущественного оборота согласно общим условиям торговли. Он рассматривает тенденции в развитии материального права и в применении права, проявляющиеся в оценке оговорок о праве, в определении закона, применяемого в отношении заключения договора, а также в судубном пересмотре общих торговых условий, в которых выражается применение права в интересах „более слабой" стороны; в дальнейшем он приходит к выводу, что специальное урегулирование стандартных договоров развертывается и в коллизионном праве.

Mihály Samu:

Recht und Rechtspolitik

Das Verhältnis zwischen Recht und Rechtspolitik kann auf Grund der Klärung des Verhältnisses zwischen Recht und Politik verstanden werden. Es muss betont werden: das Recht ist nicht die bloss mechanische Konsequenz der Politik, die politischen Ziele können nicht nur durch Anwendung rechtlicher Mittel verwirklicht werden, das Recht beeinflusst die Politik selbständig. Die sozialistische Rechtspolitik vermittelt die gesellschaftspolitische Konzeption zum Recht und bestimmt die Richtung der Rechtsentwicklung, wobei die Ergebnisse der Rechtswissenschaft benutzt werden. Die Rechtspolitik kritisiert die Praxis der besonders raschen Modifizierung der Rechtsregel und die der sg. Überregeltheit. Als neue rechtspolitische Anforderung erscheint die Aufsicht über die Gesetzlichkeit der Gesetzgebung, die Revision der Beziehung von Rahmenregel und Durchführungsverordnung, die Absonderung der rechtlichen Regelung und der Regelung Staatsverwaltungscharakters. Als allgemeines Problem er-

scheint• die Ausarbeitung einer rechtspolitischen Konzeption der Gesetzgebung.

Gabriella Raskó:

Was wir zum Verständnis der Zigeunerkriminalität wissen müssen

Es ist wohlbekannt, dass die Zigeunerkriminalität auch ihre Struktur, sowie der Modalitäten des Begehens betreffend charakteristische Eigenschaften aufweist. Diese Eigenschaften sind teils „konventionelle", weisen aber teils neue Züge auf. Selbst die Kausalität und die Vorbeugung ist eigenschaftlich. All' diese Umstände können aber nur aus dem Gesichtspunkte der speziellen demographischen und Lebensweisenperspektive unserer Zigeunerschaft betrachtet werden. Die Studie fasst die Ansichten der Autorin diese beide Themas betreffend zusammen. Sie erörtert neben den demographischen Eigenschaften solche wichtige Faktoren der Lebensweise, wie Wohnungslage, Familienstruktur, Gesundheitswesen, Schule und kulturelles Niveau, Beschäftigung und Einkommen — aus solchen Gesichtspunkten, die die Kriminalität betreffend relevant sein können.

Péter Takáts:

Allgemeine Geschäftsbedingungen — Kollisionsrechtliche Probleme

Die Studie untersucht zu entdecken die Prinzipien der eigenschaftlichen kollisionsrechtlichen Beurteilung der Standardverträge, die auf Grund jener allgemeinen Geschäftsbedingungen zustandegekommen sind, welche durch die Subjekte des internationalen Vermögensverkehrs konzipiert wurden. Sie untersucht jene — im Interesse der „schwächeren" Partei angewandten — gesetzliche und gesetzgeberische Tendenzen, die in der Bestimmung des für den Vertragsschluss anzuwendenden Rechts, sowie in der gerichtlichen Revision der — von der ausländischen Partei herausgebildeten — allgemeinen Geschäftsbedingungen zu entdecken sind. Die Studie gelangt zur Schlussfolgerung, dass die spezielle Regelung für die Standardverträge auch im Kollisionsrecht im Gange ist.

Mihály Samu:

Droit et politique juridique

Il faut analyser, d'abord, les rapports du droit et politique pour comprendre les rapports du droit et politique juridique. Il est utile de souligner que le droit n'est pas un refléchissement méchanique de la politique, un moyen pur et simple de la politique; au contraire: le droit, lui aussi, influence la politique et les buts politiques ne sont pas réalisés seulement par le droit. La politique juridique, donc, fait transformer les idées et les buts de la politique sociale en droit, en montrant la ligne de transformation et de l'évolution pour le droit. La politique juridique, donc, conserve des valeurs juridiques, au premier lieu la légalité et laisse une place pour le développement auchtone de système juridique. La politique juridique demande aussi la stabilité du système juridique, l'élimination des regulations trop causuïstiques; une nouvelle exigence de la politique juridique est le contrôle de la légalité et constitutionalité des lois, décrets et règlements, la distinction entre régulation juridique et administrative; son but final est l'élaboration d'une conception politico-jurique de la législation.

Gabriella Raskó:

Ce qu'il faut savoir pour comprendre la criminalité des tziganes

Il est bien connu que la criminalité des tziganes est très spécifique en ce qui concerne sa structure et les modalités de commission de leurs infractions; l'étiologie et la prophylaxie en est aussi spécifique. Ces faits demandent une explication de la situation particulière des tziganes de point de vue démographique, leurs moers et manière de vivre. L'auteur reprend ces deux thèmes pour analyser succintement les caractéristiques démographiques de la population tzigane en Hongrie et aussi les facteurs fondementaux de leurs conditions de vivre notemment la vie en colonies, leur situation d'habitation, la structure de la famille tzigane, la situation sanitaire, scolaire et culturelle des tziganes, l'emploi et les revenus de la population tzigane sous l'aspect de l'importance de ces facteurs dans la criminalité.

Péter Takáts:

Conditions générales du contrat: problèmes du conflit des lois

L'étude analyse les contrats standardisés entre les sujets du commerce international rédigés selon les conditions générales du contrat d'une partie contractante d'après les conflits des lois dans les pays capitalistes. L'auteur examine les problèmes de conflit des lois dans le choix du droit applicable, le contrôle juridictionnel des conditions générales rédigées par la partie étrangère au forum, la protection de la „partie plus faible" par la législation et par la jurisprudence. Il tire la conclusion que la régulation spécifique des contrats standardisés est également en train de dévélopper dans le domaine de conflit des lois.

Mihály Samu:

Law and legal policy

The relation between the law and the legal policy should be analysed on the basis of the relation between law and politics. The law is not a mechanical consequence of the politics, political purposes cannot be realized by the use of legal means solely, and the law has an influence of its own on politics. The socialist legal policy mediates the social policy concept and it determines the main lines of the development of the law. It helps the inner development of the legal system and of the socialist legality. The socialist legal policy has a critical function and in line with this it criticizes the too fast changes of the legal rules and the practice of too much regulation. New exigencies are: the supervision of the legality of law making, control of the framework rules, the delimitation of administrative and legal acts, and the elaboration of a general concept of legislative policy.

Gabriella Raskó:

What should we know in order to understand gipsy criminality?

It is well known that the structure of gipsy criminality as well as the *modus operandi* have particular features. Some of these are traditional, some, however, are relatively new. Prevention of the gipsy criminality presents particular difficulties too. All these problems should be analysed from the point of view of the demographic composition of the Hungarian gipsies and of their way of life. After a demographic analysis the paper offers a review of the following factors of the way of life: community, housing the structure of the family, health and education, income and work. All these are evaluated from the point of view of criminality.

Péter Takáts:

General terms of contract — some problems in the conflict of laws

The paper analyses the problems of the standardized contracts formulated by the parties as members of the international trading community. The main points analysed are the following: the qualification under the international private laws of the western countries; the law of the contract (formation); and the judicial revision of the general terms of trade formulated by the foreign party. After the description of the tendencies of the legislation and in the jurisprudence to protect the weeker party, the author concludes that a special regulation of the standardized contracts is under way in the law of conflicts.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 48,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7081 Budapest, 1981. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166

INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

XXXVI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1981. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

MADARÁSZ TIBOR
Az államigazgatási jogi szabályozás komplex, tartalmi-funkcionális elemzéséről 817

DEZSŐ MÁRTA
Jelölés és visszahívás a szocialista országok választási rendszerében 832

SÁNDOR TAMÁS
Elhatárolási viták a szerződéses és deliktuális felelősség határterületein az NSZK-ban 842

ZOLTÁN ÖDÖN
A természetvédelem és a vadászat viszonya jogi aspektusból 848

RÁCZ LAJOS
Főhatalom a XVI—XVII. századi Erdélyben 857

SZALMA JÓZSEF
Az egyenértékűségi elv fogalmának és jogi következményeinek jellegzetességei a JSZSZK kötelmi viszonyokról szóló törvényének alapján 864

Szemle

CSIZMADIA ANDOR
Leonard Bianchi (1923—1981) 874

BÁRDOS PÉTER—BÁRDOS PÉTERNÉ
A logika és a jog néhány összefüggése 875

Jogirodalom — Jogélet

Szabó András: Bűnözés—ember—társadalom (LÉVAY MIKLÓS) 877

VARGA CSABA
Népi jogszokástól a jogi népszokásig 880

SAJÓ ANDRÁS
Objektív törvények, jog, cselekvés. Tanulmányok a szocialista jog egy érvényesüléselméletéhez 886

Frank Winkel: A háromdimenziós védjegy oltalma (VIDA SÁNDOR) 891

Marija G. Manalova: A tirnovói alkotmányjog elfogadása (HORVÁTH PÁL). 893

HANÁK ANDRÁS
A könnyűlovasság támadása 895

MELLÉKELVE: DOKUMENTÁCIÓS SZEMLE

СОДЕРЖАНИЕ: *Тибор Мадарас:* Об анализе по содержанию и по функциям административно-правового урегулирования: — *Марта Деже:* Выдвижение кандидатов и отзыв в избирательной системе социалистических стран. — *Тамаш Шандор:* Дискуссии об отграничении договорной и деликтуальной ответственностей в ФРГ. — *Эден Золтан:* Отношение охраны природы и охоты в правовом аспекте. — *Лайош Рац:* Верховенство в Трансильвании XVI—XVII столетий. — *Йожеф Салма:* Характерные черты понятия и правовых последствий равной стоимости на основе закона об обязательственных отношениях ЮСФР. — *Обзор:* Андор Чизмад: Леонард Бианхи (1923—1981). — *Петер Бардош — жена Петер Бардоша:* Некоторые взаимосвязи между логикой и правом. — *Юридическая литература — Юридическая жизнь:* Андраш Сабо: Преступность — человек — общество *(Миклош Левай).* — *Чаба Варга:* От народного правового обычая до правового народного обычая. — *Андраш Шайо:* Объективные законы, право, действие. Научные статьи об одной теории действия социалистического права. — Франк Винкел: О защите трехдимензионного охранного знака *(Шандора Вида).* — Мария Г. Маналова: Принятие търновского конституционного права *(Пал Хорват).* — *Андраш Ханак:* Атак легкой кавалерии.

INHALT: *Tibor Madarász:* Über die inhaltlich-funktionellen Analyse der verwaltungsrechtlichen Regelung. — *Márta Dezső:* Nominierung und Abberufung in den Wahlsystemen der sozialistischen Länder. — *Tamás Sándor:* Abgrenzungsdiskussionen an Grenzgebieten der vertraglichen und deliktuellen Verantwortlichkeit in der Bundesrepublik Deutschland. — *Ödön Zoltán:* Das Verhältnis zwischen Naturschutz und Jagd aus rechtlichem Aspekt. — *Lajos Rácz:* Hauptmacht in Transsylvanien im 16—17. Jahrhundert. — *József Szalma:* Eigenschaften des Begriffes und der Rechtsfolgen des Äquivalenzprinzips auf Grund des Obligationenrechts von Jugoslawien. — *Rundschau: Andor Czizmadia:* Leonard Bianchi (1923—1981) — *Péter Bárdos—Frau Bárdos:* Einige Zusammenhänge zwischen Logik und Recht. — *Rechtliteratur—Rechtsleben:* András Szabó: Kriminalität—Mensch — Gesellschaft *(Miklós Lévay).* — *Csaba Varga:* Vom Rechtsgewohnheit des Volkes zur Volksgewohnheit des Rechts. — *András Sajó:* Objektive Gesetze, Recht, Handlung. Studien zu einer Geltungstheorie des sozialistischen Rechts. — Frank Winkel: Formalschutz dreidimensionaler Marken *(Sándor Vida).* — Marija G. Manalova: Die Annahme des Verfassungsrechts von Turnovo *(Pál Horváth).* — *András Hanák:* Die Attacke der Leichtkavallerie.

SOMMAIRE : *Tibor Madarász :* Sur l'analyse du contenu et fonctionnelle de la législation administrative. — *Márta Dezső :* La désignation et le rappel dans le système électoral des pays socialistes. — *Tamás Sándor :* Discussions de délimitation au territoirs frontaliers de la responsabilité contractuelle et délictuelle en RFA. — *Ödön Zoltán :* Le rapport entre la protection de l'environnement et la chasse sous l'angle du droit. — *Lajos Rácz :* Le pouvoir suprême en Transylvanie aux XVI-XVIIe siècles. — *József Szalma :* Les caractéristiques de la notion et des résultats du principe de l'équivalence sous l'angle de la Loi des obligations de la République Socialiste Fédérale Yougoslave. — *Revue :* Leonard Bianchi (1923—1981) *(Andor Csizmadia).* — Quelques rapports entre la logique et le droit *(Mme et M. Péter Bárdos).* — *Bibliographie—Informations :* András Szabó : Criminalité — l'Homme — Société *(Miklós Lévai).* — *Csaba Varga :* Des coutumes populaires aux usages populaires juridiques. — *András Sajó :* Lois objectives, droit, action. Etudes sur une théorie de la prise effet du droit socialiste. — Frank Winkel : La protection de la marque de farbrique trois-dimensionnelle *(Sándor Vida).* — Marija G. Manolova : L'adoption du droit constitutionnel de Turnovo *(Pál Horváth).* — *András Hanák :* L'attaque de la cacalerie légère.

CONTENTS: *Tibor Madarász:* On the content-functional analysis of public administrative law regulation. — *Márta Dezső:* Nomination and recall in the electoral system of the socialist states. — *Tamás Sándor:* Delimiting contractual and tort liability in the West-German jurisprudence. — *Ödön Zoltán:* Environment protection and hunting: a legal point of view. — *Lajos Rácz :* Supreme power in Transylvania in the 16th and 17th centuries. — *József Szalma:* The principle and legal consequences of equivalence in the Yougoslavian law of Obligations Act. — *Review: Andor Csizmadia:* Leonard Bianchi (1923—1981, obituary). — *Péter Bárdos—Mrs. Péter Bárdos:* Some interrelations of logic and law. — *Legal life—legal literature:* András Szabó: Delinquency — man — society *(Miklós Lévay).* — *Csaba Varga:* From folk-law to popular legal customs. — *András Sajó:* Objektive Gesetze, Recht, Handeln. Studies for a theory of realization of the socialist law. — Frank Winkel: The protection of the three-dimensional trade-mark *(Sándor Vida).* — Mariya G. Manalova: The passing of the constitutional law in Turnovo *(Pál Horváth).* — *András Hanák:* Cavalry assault.

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 10. szám) szerzői: *Madarász Tibor* egyetemi docens (Budapest). — *Dezső Márta,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest). — *Sándor Tamás,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest). — *Zoltán Ödön,* a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke (Budapest). — *Rácz Lajos,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa (Budapest). — *Szalma József,* az újvidéki Jogtudományi Kar docense (Újvidék). — *Csizmadia Andor* tanszékvezető egyetemi tanár (Pécs). — *Bárdos Péter* jogtanácsos (Budapest). — *Lévay Miklós,* a Nehézipari Műszaki Egyetem Állam- és Jogtudományi Intézete Bűnügyi Tudományok Tanszékének tudományos ösztöndíjas gyakornoka (Miskolc). — *Varga Csaba,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Sajó András,* az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Vida Sándor,* a Magyar Kereskedelmi Kamara igazgatóhelyettese (Budapest). — *Horváth Pál* tanszékvezető egyetemi tanár (Budapest). — *Hanák András,* a Szocialista Vállalat kutatási főirány Koordináló Titkárságának tudományos munkatársa (Budapest).

XXXVI. új évfolyam 10. szám Budapest, 1981. október hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

Az államigazgatási jogi szabályozás komplex, tartalmi-funkcionális elemzéséről

I.

A KOMPLEX ELEMZÉS SZÜKSÉGESSÉGE

1. Politikusok megnyilatkozásaiban, a publicisztikában és a szakirodalomban szinte már közhelynek számít az a megállapítás, hogy hatályos jogunkat a „túlszabályozottság" jellemzi.[1] Abban is valamiféle közmegegyezés van, hogy ez a jelenség nem a magyar jogrendszer egészében, hanem csak az államigazgatási szervek által alkotott jogban, azon belül is elsősorban az államigazgatási anyagi jogban és két rokon jogágban, nevezetesen a pénzügyi jogban és a földjogban észlelhető. A „túlszabályozottság" megszüntetését illetően azonban egyfajta tudathasadásos állapot figyelhető meg. Amíg ez a feladat úgy „általában" vetődik fel, mindenki lelkesen támogatja, ha azonban egy-egy alágazatban vagy egy-egy szűkebb társadalmi szférában kerül szóba, akkor már az ágazat képviselői — tisztelet a kivételnek — a jelenlegi szabályozás harcos védelmezőiként lépnek fel, és bizonyítják a mai igazgatási és jogi megoldások nélkülözhetetlenségét, alapjában megfelelőségét.

A bírálók és a védelmezők közötti vitára szükség van, de az eltérő nézőpontok meddő csatározgatásai helyett előbb vagy utóbb *sor kell kerüljön az említett joganyag (a továbbiakban a rövidség kedvéért az államigazgatási jog) objektív alapon végzett kritikai felülvizsgálatára.* Ez a siker reményében csak kollektív erőfeszítés eredménye lehet, részt kell venniük benne az igazgazgatást végzők és az igazgatottak képviselőinek, jogalkotóknak és jogalkalmazóknak, gyakorlati és elméleti szakembereknek egyaránt. De a kritikai felülvizsgálat objektivitásának a biztosítása céljából arra is szükség van, hogy a joganyag áttekintéséhez *tudományosan is megalapozott szempontrendszer* álljon rendelkezésre, amelyet azonos elméleti és politikai szemlélettel, egységesen lehessen alkalmazni. Az elméleti előkészítő munka keretében *ki kell tehát dolgozni az államigazgatási anyagi jog komplex elemzésnek módját.* A komplex elemzés elsősorban a joganyag tudományos feldolgozásának az eszköze, de a tudomány ezzel a joganyag gyakorlati korszerűsítéséhez is segítséget adhat, nemcsak a ma hatályos jog kritikai elemzéséhez, hanem a jövőbeli jogalkotás elméleti megalapozásához is.

2. A komplex elemzés módjának a kidolgozásában az alapkérdés, hogy a szabályozásnak, az anyagi jogi matériának *milyen elemeit* célszerű megkülönböztetnünk. A szabályozás elemei olyan absztrakt kategóriák, amelyek az anyagi jog *jellemzőinek, különböző oldalainak* a nevesítését, feltárását, leírását és tudományos vizsgálatát teszik lehetővé. A szabályozás *konstans összetevőiről* van szó, amelyek minden szabálycsoportban megtalálhatók, de amelyek feltárásához és meghatározásához a jogszabály-szövegek megjelenési formája mögé hatoló analízis szükséges. Ahány elemmel dolgozunk, a szabályozást *annyiféle irányból vizsgálhatjuk,* annyiféle szférában ismerhetjük meg sajátosságait. Az elemek alapján való leírással és minősítéssel minden (vizsgálati alapul választott) normacsoportot szinte olyan koordinátarendszerbe helyezzük, amelyben ugyanaz a szabályegyüttes *egyidejűleg több síkban vizsgálható és*

[1] *Kampis* György adatai szerint a hatályos jog mennyisége 1968 és 1980 között mintegy 25%-kal növekedett, s ezt a növekedési ütemet 24, ill. 36 évre visszamenőleg is igazolva látta. Az 1980-ban hatályos — miniszteri rendeleti vagy annál magasabb szintű — jogszabályok számát mintegy 4000 jogszabályra becsüli. *Kampis* György: A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 314—315. old. Érdekességként egy összehasonlítás: A szövetségi kormány megállapítása szerint 1977 kezdetén az NSZK-ban kb. 1480 szövetségi törvény és mintegy 2280 szövetségi rendelet volt hatályban, de ehhez még pl. Baden-Württenberg tartományban kb. 1400 tartományi törvény és rendelet járult. Klaus *Lange:* Eindämmung der „Vorschriftenflut" im Verwaltungsrecht? Deutsches Verwaltungsblatt 15. Juli 1979.

határozható meg. Ez a többoldalú megközelítés módszer annyiban, hogy hozzásegít a szimplifikáció elkerüléséhez (a leszűkített nézőpontok meghaladásához), és talán még ennél is fontosabb, hogy komplex megközelítéssel megakadályozható a tudományos tárgyalásban a szabályozási jelenségek különböző szféráinak, dimenzióinak összekeverése. (Ez nemcsak veszély, hanem sajnos gyakorlat is. A szabályozás egyes formai és tartalmi jegyeit pl. gyakran ugyanazon klasszifikáció tagjaiként kezelik.)

A szabályozás elemeinek megkülönböztetése hozzásegít *a tudományos kutatások tematikájának* helyes kialakításához is. Elemenként más és más kutatási irány ajánlkozik és különböző vizsgálati aspektus, különböző tudományági megközelítés szükséges.

3. Az elemzés, az elemekre bontás mindenféle jelenségszféra tudományos megismerésének és feldolgozásának nélkülözhetetlen része. Így nem ismeretlen a jogtudományban meg az igazgatástudományban sem. (A jogviszonyelmélet civilisztikai rendszere pl. a jogviszony elemeire épül, az igazgatástudomány is operál pl. az igazgatás elemeinek leírásával.) Az államigazgatási jogi szabályozás elemeinek feltárásához a legújabb magyar jogelméleti eredmények is ösztönzést és elméleti támpontokat adtak. Peschka Vilmos „A jogszabályok elmélete" c. monográfiájában[2] a jogi norma magas színvonalú, alapvetően jogfilozófiai elemzését nyújtja. Az államigazgatási anyagi jog áttekintéséhez, a tudományos megközelítés szemléletének és módszerének kialakításához Peschka gondolatai, különösen a jogi norma elemeire vonatkozó fejtegetései analógiaként és megerősítésként szolgáltak.

4. Ami most már a *szabályozás elemzését* magát illeti, ez is többféle alapon és különféle céllal végezhető el. Így hasznos információkat ad a joganyag, a jogalkotás *mennyiségi elemzése.*[3] A magyar és a külföldi szakirodalomban különféle mennyiségi elemek felméréséről olvashatók értékes adatok, sőt a legújabb kutatások a joganyag mennyiségének alakulását társadalmi, gazdasági összefüggéseiben is vizsgálják.[4] Egy másik megközelítésben a szabályozás *formai, módszerbeli* elemeinek feltárása lehet a célunk. Ekkor az elemek megkülönböztetésének alapja a szabályozás módja, a jogtechnikai megoldások, a szabályozás normaösszetétele és magának a normának a szerkezete.[5] Ettől a formai és strukturális elemzéstől világosan meg kell különböztetnünk a szabályozás *tartalmi-funkcionális elemzését,* amelynek a jogi szabályozás lényegi elemeinek feltárása a cél. Ebben a tanulmányban csupán ez utóbbiról, a tartalmi-funkcionális elemzésről lesz szó. Az államigazgatási anyagi jog esetében is nagyon fontos téma ugyan a jog megjelenési módja, a szabályozási formai, eszköz-oldala, mégis *az anyagi jogi szabályozás társadalmi-politikai rendeltetése élvezi az elsőbbséget,* s ennek megfelelően a szabályozás azon elemeinek a feltárása és vizsgálata, amelyek útján ez a rendeltetés, vagyis az állami akarat és annak érvényesülési folyamata tartalmában, érdemileg megismerhető.

A tartalmi-funkcionális elemzés eredményeként előttünk álló szabályozási elemek közül egyesek már klasszikus jogtudományi kategóriákként kezeltek, más elemek Peschka hivatkozott munkájában jelennek meg először mint egy elemrendszer tagjai, s van végül olyan szabályozási elemünk is, amelyet Peschka sem vizsgált a jogi norma vonatkozásában. Hangsúlyozom, hogy Peschka Vilmos a jogi norma elemeit vizsgálta a jogelméleti, jogfilozófiai absztrakció magas szintjén, én viszont a szabályozás — tehát ahogy a következőkben látható lesz, nem egy norma, hanem egy normacsoport — elemeit és csupán egy jogág, az államigazgatási anyagi jog matériáját illetően. Éppen ezért a kétféle elemrendszert nem lehet párhuzamba állítani, s téves lenne az az elképzelés is, hogy a szabályozás elemei a jogi norma elemeinek egyszerű kivetítései egy több normából álló szabálycsoportra.

Melyek tehát az államigazgatási anyagi jogban a szabályozás elemei? Ezek a szabályozás alanya, címzettje, tárgya, célja, funkciója és tartalma. A következőkben ezek részletes bemutatására kerül majd sor. Előbb azonban magának a *szabályozásnak a fogalma* is tisztázásra vár, pontosabban egy új fogalomnak a bevezetése szükséges, ez pedig a *szabályozási alapegység.*

II.

AZ ELEMZÉS TÁRGYA A SZABÁLYOZÁSI ALAPEGYSÉG

1. Az államigazgatási joganyag tudományos áttekintésének igénye felmerültével elkerülhetetlenül szembe találkozunk egy fontos elméleti kérdéssel, amely csak látszólag módszertani, valójában alapvető szemléleti probléma. Azzal ti., hogy *mi legyen a vizsgálat tárgya, mit helyez-*

[2] Akadémiai Kiadó, Bp., 1979.

[3] L. erről többek között: *Kampis* György: A jogszabályok mennyiségéről és a jogalkotás trendvonaláról. Állam és Igazgatás, 1969. 9. sz.; *Kampis* György: A jogszabályok mennyisége a felszabadulás előtt. Állam és Igazgatás, 1974. 4. sz.; *Horváth* Imre—*Ivancsics* Imre: Jogalkotásunk fejlődése 1969—1974 között. Állam és Igazgatás, 1976. 2. sz.; *Rácz* Attila: A hatályos jog és a jogszabályalkotás mennyiségi jellemzői Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz.

[4] L. *Kampis* György: A jogalkotás mennyisége történeti alakulásának tendenciái. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz.

[5] Az államigazgatási anyagi jog formális és strukturális elemzéséről. 1.: *Madarász* Tibor: Gondolatok az államigazgatási jogi normáról. Jogtudományi Közlöny, 1976. 6. sz.; továbbá: A szabályozási mód fajtái az államigazgatási jogban. Jogtudományi Közlöny. 1976. 12. sz.

zünk az elemzés fókuszába. Egyik lehetséges megoldás, hogy az elemzés központi tárgyául mi is a *jogi normát* választjuk, mint a szabályozó, állami akarat produktumát és megjelenését, mint a szabályozás, a jog alapegységét. Bármennyire értékes eredményekkel is jár a norma tudományos vizsgálata — lehet, hogy csak az államigazgatási jogi szabályozás specifikumai folytán — egy-egy norma önmagában való szemlélete, értelmezése nem ad reális képet a szabályozásban realizálódó elképzelésről. Ha a normát a jogelméletben ismert legszélesebb és legárnyaltabb értelemben fogjuk is fel,[6] a normából való kiindulás csonka, erősen leszűkített információkat eredményez. Az államigazgatási jogban ui. a szabályozási cél, a viszony kívánt, tervezett alakítása a *legritkábban valósul meg egyetlen norma útján, ahhoz általában összefüggő normacsoport szükséges.* Kézenfekvő lenne ezért az egy jogforrásban rendszerbe foglalt normacsoport tanulmányozása. A *jogszabály* (amely fogalmat nem a norma szinonimájaként, hanem az egy jogforrásban megalkotott normacsoport jelölésére használunk[7]) esetenként már önmagában is betölti valamely társadalmi viszony jogi szabályozásának, ezáltal befolyásolásának funkcióját. De még az ilyen funkciójú jogszabály is ritka az államigazgatási jogban. Általánosabb az a megoldás, hogy az állami akarat ugyanarra a viszonyra (vagy viszonycsoportra) *több jogszabály útján* jut kifejezésre. Nemcsak az alapjogszabály és a végrehajtási jogszabályok együtteséről van itt szó, hanem arról is, hogy ugyanazt a társadalmi viszonyt a jog több oldalról közelíti meg, a szabályozási célok komplex rendszerét nem egyszer számos jogszabály együtt szolgálja. (Pl. ugyanabban a jelenségben több igazgatási ágazat jogszabályai különböző érdekeket védenek és érvényesítenek.) *Ilyenkor a szabályozott társadalmi valóság és a jog kapcsolata csak a szabályozási tárgyat érintő valamennyi jogszabály együttes figyelembevételével tárható fel.* De még tovább is mehetünk! A szocialista szervezetek egyes belső és külső viszonyaiban pl. nemcsak egyetlen jogág, esetünkben az államigazgatási jog szabályai hatnak, hanem gyakran egy viszony rendezésében az állami akarat *több jogág eszközeivel* fejeződik ki. (A jogágaknak ezt a komplex együtthatását Sárközi Tamás is több munkájában kimutatta.[8]) Az ilyen bonyolult szabályozás esetén az elemzés helyes képet csak akkor adhat, ha túllépünk a jogági és a jogtudományi-ági szemléleten, és az azonos célú, egyirányba ható valamennyi jogszabályt, azok összes normáját (jogágiságra tekintet nélkül) együttesen, *egységes rendszerként* szemlélünk. (Ez a követelmény nemcsak a tudományos elemzéssel szemben támasztható, hanem a jogalkotással szemben is, és a komplex szemléletű jogalkotást van hivatva szolgálni.)

Bár ez az interdiszciplinaritás a jövő útja (minél bonyolultabb jelenségek szabályozásáról van szó, annál inkább), s ennek tudományrendszertani és kutatás-módszertani konzekvenciáival is számolni kell, mindez nem teszi mellőzhetővé a jogági sajátosságok feltárását, a speciális jogtudomány-ági vizsgálódásokat.

2. Gondolatmenetünkben addig jutottunk el tehát, hogy az érdemi eredményekkel kecsegtető államigazgatási joganyagelemzés tárgya nem lehet csupán a jogi norma, sőt a valamely normarendszert egységbe foglaló jogszabály sem, hanem az elemzésnek ki kell terjednie *az azonos viszonyra vonatkozó államigazgatási jogszabályok teljes rendszerére.* Arra a rendszerre, amely útján az adott viszony államigazgatási befolyásolása, a viszonyban élő, cselekvő emberek magatartásának az állami cél szerinti alakítása megvalósul.

Ennek a jogszabály-együttesnek a fogalmát azonban még pontosabban szükséges megvilágítanunk! Az államigazgatási jog nemcsak úgy fejti ki társadalmi hatását, hogy a jogalkotók *közvetlenül* a társadalmi viszonyok alanyainak címzett normákat adnak ki, amelyeket a címzettek — jogszerűen — önként megtartanak, végrehajtanak, hanem úgy is, hogy a jogszabályok jogalkalmazó vagy irányító államigazgatási szerveket felhatalmaznak az igazgatottakat érintő *egyedi beavatkozásra* (pl. engedélyezésre vagy az irányított szerv utasítására stb.) is. Így *az állami akarat államigazgatási jogi eszközökkel való érvényesítésének többcsatornás* rendszere működik. A *befolyásolás*-jogi módját tekintve — közvetlenül a jogszabály általános rendelkezései útján és emellett az államigazgatás egyedi (a konkrét címzettet érintő) beavatkozása útján valósul meg.

Az államigazgatási jogtudomány a jog jelenségeit hagyományosan egymástól elszigetelten, önmagukban vizsgálja. Beható tudományos elemzések tárgya pl. az államigazgatási aktus vagy az államigazgatási jogi norma, a jogviszony, a szankció stb. Ugyanígy külön-külön témaként szerepelt a magyar tudományfejlődés eléggé hosszú szakaszában a hatósági tevékenység és a szervezetek hierarchikus irányítása, vagy a jogalkotás és a jogalkalmazás. A tudományos gondolkozás fejlődésében ez a tárgyra szűkítettség — éppen a részletes megismerés céljával — érthető és indokolt etap. Ha azonban az igazgatási viszonyokat korszerűen, tartalmilag, mint hatalmi viszonyokat tanulmányozzuk, akkor az *államigazgatási eszközök önmagukban való értékelése az állami jelenségek bonyolult komplexumának megértését, viszonylag hű tudományos visszatükröződését már nem teszi lehetővé.* El kellett tehát elméletileg is oda jutni — amit egyébként az igazgatottak mindig

[6] L. erről: *Peschka* hiv. mű 93—99. old.

[7] A jogszabály ilyen értelmezését lásd: *Peschka* hiv. mű 98—99. old., továbbá *Madarász* Tibor: Gondolatok az államigazgatási jogi normáról. Jogtudományi Közlöny, 1976. 6. sz. 301—302. old.

[8] L. többek között *Sárközi* Tamás: A vállalati jog mint jogágazat problémájához. Jogtudományi Közlöny, 1979. 12. sz.

is reálisan érzékeltek —, hogy az államigazgatási hatásokat tudományosan is *együttesen* szemléljük és értékeljük. Az államigazgatás mint *egész* és az igazgatott viszonyát kell vizsgálnunk ahhoz, hogy az államigazgatás által gyakorolt hatalmat tényleges megjelenésében értékelhessük.[9] Nem ad helyes eredményt, ha a jogszabályok közvetlen hatását önmagában — az egyedi, pl. jogalkalmazói hatások nélkül —, vagy csak az egyes államigazgatási szervek tevékenységét — a jogszabályok hatása nélkül — szemléljük. *Adott igazgatottat érintő minden államigazgatási hatás együtt, együttes hatásában értékelhető csak.*

3. Ez a tudományos szemlélet témánkat illetően arra a felismerésre vezet, hogy a joganyag elemzésétől teljes eredmény csak akkor várható, ha *az elemzés tárgya minden jogszabály, amely a vizsgált viszony alanyainak (a címzetteknek) közvetlenül szól és emellett minden jogszabályi rendelkezés, amely az államigazgatási szerveknek az alanyokat érintő egyedi cselekmények (aktusok) végzésére hatáskört biztosít.* Így együtt vizsgálható valamely viszonyt érintő minden államigazgatási *jogi* hatás (pontosabban annak jogszabály adta lehetősége). Ezek persze csak a *jogi* hatások. Jogi elemzésnél szükségképpen mellőzni kényszerülünk a nem jogi eszközökkel érvényesülő hatásokat, a szociológiai relációkat (amelyek legalább empirikus módszereket, inkább azonban szociológiai, politológiai megközelítést igényelnek).

Összegzésként a kiinduló kérdésre úgy lehet tehát válaszolni, hogy *az államigazgatási joganyag elemzésében az alapegység, a vizsgálat elhatárolt tárgya az a jogszabály-együttes, amely útján valamely viszony államigazgatási jogi eszközökkel való komplex befolyásolása megvalósul.* Így az elemzés célja nem a jogi norma elemeinek, nem is az egy jogszabályban összefoglalt normacsoport elemeinek, hanem a fenti módon értelmezett *szabályozási alapegység elemeinek a tudományos vizsgálata.*

III.

A SZABÁLYOZÁS ALANYA ÉS CÍMZETTJE

1. A szabályozás alanya

1. A szabályozás első számú eleme a szabályozás alanya, vagyis a jogalkotó.[10] A szabályozási alapegység tekintetében rendszerint nem egyetlen alanyról van szó, hanem *a különböző szintű jogalkotó szervek komplexumáról.* Központi jogalkotás esetén gyakran az Országgyűlés, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Minisztertanács és legalább egy mininsztérium vagy országos hatáskörű szerv adják a szabályozás alanyainak együttesét. Nem ritka azonban az sem, hogy több központi különös hatáskörű szerv önálló vagy legalábbis együttes jogalkotó tevékenysége eredményezi a szabályozási alapegységet. Ez a tény, a szabályozás alanyainak nemegyszer nagy száma az egyik forrása az államigazgatási anyagi jog túlzott bonyolultságának, nehézkességének.

2. A szabályozás alanyát számos kutatási téma érintheti. Alapvetően jogforrástani problémák várnak tanulmányozásra és megoldásra. Néhány ezek közül: Mely szervek alkossák az államigazgatási anyagi jogot, mi legyen a munkamegosztás a népképviseleti szervek és az államigazgatás, a kormány és a különös hatáskörű szervek között, mi legyen a szerepük az ágazati és mi a funkcionális szerveknek? Hogyan alakuljon a központi különös hatáskörű szerveken belül a jogalkotói hatáskör? Mely jogalkotó szerv és személy a címzettnek milyen típusaira vonatkozó jogszabályokat adhat ki? A szabályozás alanyával összefüggő témacsoport a *jogalkotási folyamat* problematikája, így — többek között — a politikai és a szakelem szerepe a jogalkotásban, a politikai döntések és a jogalkotás viszonya, a döntéselőkészítés szakszerűsége és demokratizmusa stb.

3. A szabályozás alanya az anyagi jog *rendezésének és áttekintésének* egyik lehetséges, s mind a mai napig a gyakorlatban legfontosabb *alapja.* Ez a praktikus megoldás önmagában nem kifogásolható, hisz a jogszabálygyűjtemények jogforrások szerinti szerkesztése használhatóságuk kulcsa. Inkább az kifogásolható, hogy *az „ágazati" szemlélet túlzott hangsúlyt kap.* A minisztériumok által alkotott joganyagok — mint az államigazgatási anyagi jog szinte önállósult alágazatai — *egymás mellett* léteznek és alakulnak, sokszor egymásra nem kellő tekintettel, egymással *nem kellő összhangban.* A szabályozás egyéb elemeinek kutatása nem utolsósorban azért szükséges, hogy az „ágazati" szemlélet túlzásait más alapon (pl. a szabályozás címzettje, tárgya, célja alapján) létrehozott, jogi, igazgatási integrációk tompítsák és kiegyensúlyozzák.

A szabályozás alanyával összefüggő kutatások csak részben az államigazgatási jogtudomány feladatai, az alapkérdések alkotmánytani és politológiai, szociológiai megközelítést igényelnek.

2. A szabályozás címzettje

1. Az államigazgatás és a társadalom viszonyának megítélése szempontjából a szabályozás fontos eleme a címzett, akinek, aminek a magatartását befolyásolja a szabályozás.[11] A címzettek körének vizsgálata alapján képet kapha-

[9] L. erről részletesebben: *Madarász* Tibor: A hatósági tevékenység és a hierarchikus irányítás a szocialista szervezetek igazgatásában. 1978. 7. sz. 579—580. old.

[10] *Peschka* a jogi norma viszonylatában a jogalkotót a jogi norma autoritásának nevezi. Hiv. m. 50—51. old.

[11] Peschka a címzetteket minősíti a jogi norma alanyainak. *Peschka* Vilmos: i. m. 52. old.

tunk a szabályozás személyi, szervi hatályáról, arról, hogy mekkora területen kívánja érvényesíteni befolyását az államigazgatás. De a címzettek szerinti elemzés módot ad a joganyagnak egy másik keresztmetszet szerinti áttekintésére is. Aszerint, hogy a különböző szabályozási célokat szolgáló államigazgatási hatások *miként koncentrálódnak egy-egy címzettnél,* pontosabban címzett-típusnál. Ez a fajta elméleti megközelítés a legközelebb áll a címzettek gyakorlati jogszemléletéhez. Az állampolgár, a vállalat vagy a szövetkezet számos, különböző jogalkotó jogszabályainak a címzettje, nagy számú államigazgatási ráhatás érintettje, s e hatásokat együttesen érzékeli, elkerülhetetlenül egységben értékeli. A jogalkotók — követvén saját igazgatási és szabályozási politikájukat — a maguk szabályozási céljaik által szolgált érdekek érvényesítésére, gyakran más befolyásolási törekvésektől függetlenül, azokra tekintet nélkül hatnak egy-egy címzettre (és címzett típusra). Ezek a hatások — egységes kormányzati politika esetén — összehangolt hatásrendszert alkotnak (mint ahogyan pl. a gazdasági szabályozókat közvetítő jogszabályok esetében ez feltétlenül szükséges). Éppen az államigazgatási jogalkotó szervek nagy száma folytán azonban *fennáll a veszélye az összehangolatlanságnak* is, annak a veszélye, hogy az államigazgatási hatások nem kívánt módon felerősítik egymást, vagy egymással ellentétesen hatnak, lerontják egymás hatását.

2. Ezért van jelentősége az olyan kutatási iránynak, amely a *joganyag címzett-típusok szerinti csoportosítását* tűzi ki célul, s az egy címzett-típust érintő valamennyi államigazgatási befolyást együttesen és egységben vizsgálja. Ez a fajta megközelítés elengedhetetlen az átgondolt államigazgatási szabályozási politikában is. Az egy-egy címzett-típusra vonatkozó, legkülönbözőbb jogalkotótól származó államigazgatási hatások *tervezett és összehangolt rendszere* szükséges a politikailag helyes államigazgatási befolyás hatékony kialakításához és érvényesítéséhez.

Mindezekre tekintettel a mai, alapjában ágazatilag tagolt igazgatás szemléletét kiegészíteni szükséges egy *szektorális tagolással* is, amely középpontjában az igazgatottaknak, a befolyás címzettjeinek különbözősége áll. Így — mind a tudományban, mind a gyakorlati igazgatáspolitikában — *helyes lenne megkülönböztetni legalább a következő igazgatási szektorokat:* az állampolgárok igazgatása; az állami vállalatok igazgatása (esetleg belső differenciáltsággal); a különböző típusú szövetkezetek igazgatása (típusok szerint); a különböző gazdasági társulások igazgatása; különböző társadalmi szervezetek igazgatása (elkülönítetten, az egyesületek igazgatása). Egy ilyen differenciálás folytán az államigazgatási szabályozás kritikai elemzése és a szabályozási politika, sőt a kormányzati politika alakítása előtt is új horizont nyílnék.

IV.

A SZABÁLYOZÁS TÁRGYA

1. Szabályozási tématípusok a tételes jogban

1. Az államigazgatási jogi szabályozásról való gondolkodásunk egyik alapkategóriája a szabályozás tárgya. Nemcsak azért, mert az igazgatási ágazatok joganyagának áttekintéséhez hagyományos osztályozási alap, hanem azért is, mert segítségével remélhetjük azoknak a szabályozási alapegységeknek a kialakítását, meghatározását, amelyekre a joganyag kritikai elemzése irányulhat. *Azoknak a normáknak az együttesét tekinthetjük ui. vizsgálatunk szempontjából szabályozási alapegységeknek, amelyek valamely konkrétan meghatározott tárgy tekintetében vannak hivatva az államigazgatási befolyás érvényesítésére.*

2. Mit is tekinthetünk a szabályozás tárgyának? Nézzük először, *milyen eligazítást ad erre nézve a hatályos magyar államigazgatási jog!* A joganyag tanulmányozása alapján arra keresünk választ, hogy a normákat *milyen rendező elv alapján* foglalják egy-egy jogszabályba, vagyis milyen *témafajtákra* vonatkoznak a rendezett normacsoportok, e téren milyen gyakorlatot alakított ki a magyar jogalkotás.

A szabályozás témáját illetően gyakran eligazít az egy jogforrásban kiadott jogszabály cím- vagy tárgymegjelölése, de közismert, hogy ez a jogszabályok jelentős részénél nincs így. (Vagy azért, mert a szabályozás témája egyszerűen nem tűnik ki a címből, vagy azért, mert a jogszabályban másról van szó, mint amit a cím sejtet.) Igen gyakori az a megoldás is, hogy egy jogszabály több, nemegyszer nagyszámú témát érint.

3. Nézzünk néhány *jellegzetes államigazgatási szabályozási tématípust!*

a) Egyik főtípust valamely magatartás, leginkább valamely *tevékenység* (tevékenységkomplexum) adja. (Ez szokásos megoldás pl. a gazdasági viszonyok szabályozásában.) Ilyenkor a tevékenység államigazgatási (vagy szélesebben felfogva állami) befolyásolását szolgáló normák viszonylag a legkönnyebben áttekinthetők, mert világos *a normák rendszerbe gyűjtésének elve.* A befolyásolni kívánt magatartásra vonatkozó állami akarat *a tevékenység körül* valamilyen szabályozási egységet hozott létre, függetlenül attól, hogy ki, mi a magatartás alanya, s attól is, hogy a tevékenység a tárgyi és a társadalmi valóság mely elemeit (a szabályozásnak milyen közvetett tárgyait) érinti.

b) Másik szabályozási tématípusnak tekinthető a *tárgyi valóság valamely eleme,* így pl. valamely termék, áru, technikai létesítmény, állat, természeti tárgy stb. Ilyen szabályozási megoldás esetén a középpontban nem valamely tevékenység áll, hanem a *tevékenységeknek a tárgya,* amivel kapcsolatban különböző emberi magatartások megvalósulnak. Ha a szabályozási té-

ma valamely tevékenység, akkor a szabályozás képlete: egy tevékenység és a tevékenység által érintett több tárgy (közvetett tárgy). Ha a szabályozás témája a tárgyi valóság valamely eleme, akkor ez a képlet: egy tárgy és az egyetlen tárgyat érintő különböző tevékenységek. (Pl. ha a szabályozás témája valamely termék, akkor e körül csoportosulnak a termékkel kapcsolatos tevékenységek, így az előállítás, a forgalombahozatal, a szállítás, a tárolás, esetleg az értékesítés stb. szabályai.)

c) A harmadik szabályozási tématípust valamely tevékenység (vagy tevékenységkomplexum) *alanya* adja. Ez az alany valamilyen típusú szervezet, természetes személy, esetleg természetes személyek szervezetbe össze nem fogott csoportja lehet. Ilyen szabályozási témaválasztáskor a cselekvések alanya az a kijegecesedési pont, amely köré csoportosítják a magatartási szabályokat, amelyekben a közös vonás, hogy ugyanaz a címzettjük.

d) A hatályos jog által kialakított szabályozási tématípusok körében — a teljességre nem törekedve is — még egy tématípus érdemel említést. Ez pedig *a szabályozás, az államigazgatási befolyásolás célja.* Nemegyszer a normák csoportosítására az ad alapot, hogy *azonos társadalmi hatás* kiváltására irányulnak. Így egy szabályozási egységben jelennek meg különböző alanyokra vonatkozó, többféle magatartást előíró s rendszerint a tárgyi és társadalmi valóság különféle elemeit érintő, de egy meghatározott célra irányított normák.

4. A *szabályozási témaválasztásnak* a hatályos magyar államigazgatási jogban tehát *legalább négyféle típusával* kell számolnunk. (Igen gyakori azonban — még egy jogszabályon belül is — a témák kombinációja.) Ennek megfelelően az előbb feltett kérdésre az lehet a válaszunk, hogy a tárgyi jog legalább négyféle módon alakít ki *szabályozási egységeket*, nevezetesen a szabályozott magatartás (tevékenység) szerint, a tevékenység tárgya (a szabályozás közvetett tárgya) szerint, a magatartások alanya s végül a magatartások célja szerint. Érdekes kutatási téma, vajon milyen hatásokra választják a jogalkotók a négy tématípus valamelyikét vagy valami más, most nem tárgyalt tématípust? Vajon a témaválasztás esetleges, a jogalkotói szubjektum függvénye-e, vagy a társadalmi jelenségek objektív belső összefüggéseinek és a jogtudományi törvényszerűségeknek is van valami befolyásoló vagy éppen meghatározó szerepük?

2. A szabályozás tárgyának fogalma

Ha a tételes jog alapján, a jogalkotási gyakorlatnak megfelelően kívánnánk eljutni a szabályozási tárgy elméleti fogalmához, akkor tehát a szabályozás tárgyául egyaránt felfoghatnánk a szabályozott magatartást vagy a magatartás tárgyát (amihez valamely módon a magatartás kapcsolódik), de ugyanúgy a magatartás alanyát vagy akár egyes szabályozási célokat is. A szabályozásról kialakítható elméleti konstrukció azonban nem tűri el ezt a vagylagosságot, az esetlegességben rejlő ezt a bizonytalanságot.

A szabályozás tárgyának elméleti definiálásához *jogelméleti* támpontokhoz nyúlhatunk. Az egyik ilyen a *jogágak szabályozási tárgyáról*, a másik pedig a *jogi norma tárgyáról* adott meghatározás.

A marxista jogelméleti irodalomban az egyik, meglehetősen általánosnak tekinthető nézet szerint a jogi szabályozás tárgyát a társadalmi viszonyok adják.[12] A másik nézet — a fogalomnak pontosabb tartalmat keresve — a szabályozás tárgyán valamely társadalmi viszonyban az emberek magatartását érti.[13] Ami a jogi norma tárgyát illeti, a hagyományos normatanok e kategóriának nem tulajdonítottak jelentőséget. Peschka viszont egyértelműen használja a fogalmat, s a jogi norma tárgyának a „teleologikusan tételezett emberi magatartását" tekinti (s a magatartások két fő csoportjaként a cselekedetet és a tevékenységet jelöli meg).[14]

Az államigazgatási joganyag elemzése, rendszerezése céljára is e két utóbbi álláspont alapján definiálhatjuk a legalkalmasabban a szabályozás tárgyát. Vagyis *a szabályozás tárgyának azt az emberi (szervezeti) magatartást tekinthetjük, amelyre — valamely társadalmi viszonyban — az államigazgatási befolyás érvényesülését, illetőleg amelynek tanúsítását a jogalkotó célként tételezte.* (A definíció alternativitását a szabályozás tárgyául szolgáló magatartások — később bemutatásra kerülő — két alapvető válfaja indokolja.)

Az a megállapítás, hogy a jogalkotó adott emberi magatartást valamely társadalmi vi-

[12] Lásd pl. *Szabó* Imre: A szocialista jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 1963. 397. old.

[13] Lásd *Samu* Mihály: A szocialista jogrendszer tagozódásának alapja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1964. 167. és további old.-ak *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás c. monográfiájában (Akadémiai Kiadó, Bp. 1965.) a jogi szabályozás tárgyának ugyan a társadalmi viszonyokat tekinti, de ehhez hozzáteszi: „A jogi norma közvetlenül azonban konkrét emberi magatartásokat szabályoz, miért is a társadalmi viszonyok totalitásának, objektív törvényeinek, konkrét szükségszerűségének feltárása és figyelembevétele a jogalkotás menetében önmagában még nem elegendő. A jogalkotási folyamatban tehát azokat a viszonylag szabad és esetleges, egyedi, szubjektív emberi magatartásokat, tevékenységi formákat is számításba kell venni, és a készülő jogi norma tartalmává kell tenni, amelyekben a társadalom objektív törvényei megjelennek, ..." 441. old. Az államigazgatási jog mint jogág elhatárolása során a szabályozás tárgyát *Berényi Sándor* így határozza meg: „Az államigazgatási jogi szabályozás tárgya az államigazgatási szervek végrehajtó-rendelkező tevékenysége során keletkező társadalmi viszonyokban az emberek magatartása." *Berényi—Madarász-Toldi:* Államigazgatási jog. Általános rész. BM Tanulmányi és Propaganda Csoportfőnökség. 1975. 58. old.

[14] *Peschka* Vilmos: A jogszabályok elmélete. 49. old.

szonyban, annak alakítása céljából szabályoz, magától érthetőnek, sőt közhelynek tűnik. Mégis ez a szabályozás tárgyának meghatározásában fontos elem, főként azért, hogy a szabályozási tárgyak egymástól megkülönböztethetők legyenek. A befolyásolt, illetőleg a megkívánt magatartásokat ui. azonosságok és különbségek egyaránt jellemzik, s a különbségek tételére főként aszerint kerülhet sor, hogy a magatartás *milyen társadalmi viszonyban jelenik meg.* (A társadalmi viszonyok elméleti megkülönböztetése nem lehet célja e munkának, így az sem, hogy az osztályozásban mit tekinthetünk principium dividendinek. Mégis legalább két szempont kiemelése indokoltnak látszik, nevezetesen elsőként az, hogy a társadalmi viszony *milyen társadalmi-emberi tevékenységhez kapcsolódik,* másodszor *milyen emberek, emberi csoportok között* jön létre társadalmi méretű, tipikus viszony. Az államigazgatási jogi szabályozás tárgyának osztályozása szempontjából fontosabbnak tűnik az első. Az ti., hogy a magatartás a *társadalmi tevékenységek* melyik szférájában, melyik ágazatában, alágazatában stb. valósul meg.)

3. A szabályozási tárgyak fajtái

1. Az államigazgatási jogi szabályozás tárgyául szolgáló magatartások specifikumainak feltárásához is jó eszköz ezek osztályozása. Kétségtelen, hogy itt is van szerepe a *tevés* és a *nem tevés* megkülönböztetésének, de a kettő közül feltétlenül a tevésre érdemes koncentrálnunk. Peschka is különbséget tesz a tevés két formája, a cselekedet és a tevékenység között. Egyetértve a tevékenységről adott meghatározással[15] azt emelem ki, hogy az államigazgatási jog szabályozási tárgyai körében *ez a legfontosabb kategória.* A szabályozás tárgyának további vizsgálatában éppen ezért a *tevékenység* különböző fajtái kapják a legnagyobb figyelmet.

Először is különbség tehető a tevékenység *alanyai* szerint. Az egyik cselekvő alanytípus általában az egyedi beavatkozásra jogosított (kötelezett) *államigazgatási szerv,* a másik alanytípus pedig az *igazgatott,* amelynek tevékenységére az államigazgatási befolyás irányul. A joganyag elemzése szempontjából az utóbbi a leglényegesebb, mert hiszen az államigazgatás társadalomirányítási funkciója éppen az igazgatottak magatartására való hatásgyakorlás, az igazgatottak tevékenységében az állami akarat érvényesítése. Az államigazgatási szervek tevékenysége viszont e befolyás eszköze. Vagy úgy, hogy az államigazgatási szerv (hierarchikus irányító szervként vagy hierarchián kívüli igazgatást végző, jogalkalmazó, jogérvényesítő szervként) a cselekvéssel *maga* valósítja meg az igazgatást (nem a jogszabály hat az igazgatottra), vagy úgy, hogy az államigazgatási tevékenység a jogszabály útján közvetlenül ható állami akarat érvényesítésének csupán eszköze (pl. az ellenőrzés vagy a szankcióalkalmazás esetén).

2. Ami most már az igazgatottak tevékenységét illeti, az lehet *naturális tevékenység és a jog által statuált tevékenységfajta.* Természetes tevékenység (cselekvés) az emberek minden munkatevékenysége, és a legszélesebben értelmezett, minden irányú szükségleteik kielégítésére végzett tevékenységük. Ugyanígy a szervezetek esetében a társadalmi funkciójuk betöltését jelentő minden tevékenység és a működésük keretében, valamint a működés érdekében, annak feltételeként végzett minden cselekvésfajta a naturális tevékenység típusába tartozik. Mind természetes személyek, mind szervezetek esetében a naturális tevékenységfajták legfőbb ismérve, hogy ezek adott korban és adott társadalomban *az állam lététől függetlenül is végzett szokásos tevékenységek,* amelyekre azután az állam vagy gyakorol valami befolyást vagy nem. Az államigazgatási jogi szabályozás szempontjából különös figyelmet érdemel a másik tevékenységtípus, amelyet csak az *állam statuál, amit a jog ír elő* vagy tesz lehetővé, amely tehát az ember társadalmi létének nem természetes eleme, illetőleg csak az állam létéből fakadóan épül bele a társadalmi tevékenységek rendszerébe. E tevékenységek részben az állam osztályfunkciójával összefüggő, politikai jelenségek szférájába tartoznak, s így az állam történelmi sorsával osztoznak. Más részüket azonban a társadalomirányítás, a társadalmi szervezettség igényei szükségszerűen termelték ki, ezek a társadalom egészséges és zavaratalan életének feltételei, s amelyeket célszerűen az állam szervei végeznek. Ezek valamilyen fajtái a jövő állam nélküli társadalmában is nyilván létezni fognak.

3. A naturális és a csak a jog által statuáltan létező tevékenységfajták megkülönböztetése rokontartalmú azzal a felismeréssel, amely *a társadalmi viszonyokat is hasonlóan osztályozza.* A jogrendszer tagozódásáról a szovjet jogtudományban folyt vita keretében I. V. Pavlov foglalkozott a társadalmi viszonyok fajtáival. Szerinte a szocialista társadalomban létező viszonyokat két alapvető csoportba lehet sorolni, mégpedig a jog által szabályozott viszonyok (a jogviszonyok) és a jog által nem szabályozott viszonyok csoportjába. Az első kategórián (a jogviszonyokon) belül további két fajtát különböztet meg, nevezetesen azokat a viszonyokat, amelyek *csak* jogi viszonyként léteznek, és azokat a viszonyokat, amelyek lehetnek jogiak és nem jogiak is. A csak jogi viszonyként létező társadalmi viszonyokat kizárólag magának az államnak a fennállása magyarázza — írja. A jogviszonyként és nem jogi viszonyként egyaránt létezhető viszonyok valamennyi társadalomban léteznek, de csak az államilag szervezett társadalomban öltenek jogi formát, erősítve az uralom és az alárendeltség meghatározott viszonyait. A szocialista társadalomban ezek a viszo-

[15] Uo.

nyok csak bizonyos fokig öltenek jogi formát, részben pedig már kívül esnek a jog határain és *tényleges* viszonyként léteznek.[16] A társadalmi viszonyoknak ez az osztályozása is jó bizonyíték amellett, hogy a naturális és csak a jog által statuáltan létező tevékenység megkülönböztetése indokolt. Ezt a differenciálást ui. az államigazgatási jog mint jogág meghatározása és az államigazgatási jog társadalmi funkciójának reális szemlélete szempontjából egyaránt jelentősnek tartom.

4. Mielőtt azonban erről szó esnék, szükséges némely *kétségek* jelzése is e felosztás helyességéről. Az államigazgatási jog által szabályozott rengeteg tevékenységfajta szemügyre vétele ui. arról győz meg, hogy egyáltalán nem egyszerű annak helyes eldöntése, vajon valamely tevékenységfajta naturálisnak minősíthető-e vagy sem. Különösen így van ez a *politikai cselekvések szférájában.* Az érdekkifejező és érdekérvényesítő társadalmi mozgások a társadalom, a gazdaság objektív törvényeiből következő természetes társadalmi jelenségek. Az e körbe tartozó tevékenységek egyik része viszont az államhoz, az állam szerveihez kapcsolódó viszonyokban játszódik le, tehát e tevékenységek megjelenése, annak következménye, hogy az állam létezik. Állam hiányában az emberi cselekvés e fajtái is hiányoznának a társadalomból. A ilyen tevékenységfajták tehát nem naturálisak abból a szempontból, hogy végső soron az állam létéből származnak, de mégis a társadalom életének természetes jelenségei, mert ezek a mozgások — a politikai rendszer egészséges működése esetén — nem vagy nem csak a jog által életre hívottan eredményeznek személyi és szervezeti cselekvésformákat. (Más kérdés, hogy a jog e tevékenységfajtákat szabályozott mederben tartja.) Mint minden osztályozásnál, ez esetben is a dialektikus megközelítésnek óvnia kell a merevségtől és a szimplifikációtól!

5. Mindenesetre a naturális és a csak a jog által statuáltan létező tevékenységfajták megkülönböztetésének szemléletet alapozó jelentőséget lehet tulajdonítani. *Az államigazgatási jog mint jogág elhatárolására* használatos tradicionális szocialista meghatározások ui. azt az értelmezést sugallják, hogy az e jogág által szabályozott viszonyok olyan jogviszonyok, amelyek — Szabó Imre kifejezését alkalmazva — „csak jogiak", vagyis csak az államigazgatási szervek végrehajtó-rendelkező tevékenysége során létrejövő, tehát e tevékenység nélkül nem is létező viszonyok.[17] Ez az általánosan használt, „bevett" jogág-meghatározás szerintem csak az államigazgatási eljárásjogi viszonyokra és az anyagi jogviszonyok egyik részére érvényes, de *az államigazgatási anyagi jog mint jogág meghatározására, elhatárolására alkalmassága erősen kétséges.*[18] A tételes jog bizonysága szerint azok a viszonyok, amelyeket az államigazgatási anyagi jog (vagy az is) szabályoz, nagyrészt a jogtól (és az állam lététől is) függetlenül létező viszonyok, amelyeknek egyes részleteibe, egyes vonatkozásaiba azonban az államigazgatás alakítólag beleszól. Ebből következően az államigazgatási jog által szabályozott magatartások, tevékenységek és a jog összefüggése — a tevékenységek igen tekintélyes részénél — nem az, hogy az alanyoknak amiatt kell tevékenykedniük, mert a jog előírta, hanem az, hogy a jog éppen azért rendelkezik, mert a tevékenységet az emberek és szervezeteik egyébként is végzik, s állami érdek fűződik a tevékenység ilyen vagy olyan irányú befolyásolásához. *Az állam az államigazgatási jog eszközrendszerével a társadalmi viszonyokat nagyrészt éppen azáltal alakítja az állami céloknak megfelelően, hogy ezeket a naturális tevékenységeket kiemeli a szabad cselekvés, a „nem jog" szférájából,*[19] *s jogok és kötelességek megállapításával kicöveke-li azokat a pályákat, amelyeken e tevékenységek futhatnak.*

Az államigazgatási jog szabályozási tárgyának ilyen felfogása teszi reálisan kezelhetővé a *társadalom életének szabályozottsága* témáját is. A társadalom szabályozottságának mértéke ui. jórészt annak függvénye, hogy ezeket a *naturális cselekvés- és tevékenységfajtákat az államigazgatási jog mennyiben engedi, tiltja vagy korlátozza.*

6. A *csak a jog által statuált tevékenységek,* cselekvések megkülönböztetése a joganyag elemzése szempontjából azért fontos, mert az állam és az állampolgár, az állam és a szocialista társadalom legkülönfélébb szervezetei közötti viszony (alapjában véve politikai viszony) minőségét jelentősen befolyásolja az, hogy a

[16] I. V. *Pavlov:* O szisztéme szovjetszkogo szocialisztícseszkogo prava. Szovjetszkoe Goszudarsztvo i Pravo. 1958. 11. sz. 8—9. old. *Szabó* Imre e tekintetben a jogviszonyok három fajtáját különbözteti meg: Léteznek a) olyan jogviszonyok, amelyek anyagi társadalmi viszonyok jogi kifejeződései; b) olyan jogviszonyok, amelyek ideológiai társadalmi viszonyok jogi kifejeződései, s végül c) olyan jogviszonyok, „... *amelyek csak jogiak* (Sz. I. kiemelése), vagyis nem más, anyagi vagy nem anyagi viszonyok kifejeződései, hanem sajátos és csakis jogi viszonyok; ilyenek a perjogi, az eljárásjogi viszonyok ...", *Szabó* Imre: A szocialista jog. 333—334. old.

[17] *Berényi* Sándor a jogág elhatárolásakor ugyan még a hagyományos definícióból indul ki (lásd a hiv. mű 58. old.), de a jogalkalmazó államigazgatási tevékenység által érintett viszonyokat ő is „anyagi társadalmi viszonyoknak" nevezi. (hiv. mű 59. old.)

[18] Érdekes, hogy I. V. *Pavlov* is — az imént idézett tanulmányában — az államigazgatási jogi viszonyokat is olyanoknak minősíti, amelyek csak jogi viszonyokként létezhetnek, ugyanúgy, mint az állámjogi, a büntetőjogi és a perjogi viszonyok. Pavlov i. tanulm. 9. old.

[19] A „non jus" találó jellemzését adja *Szabó Imre:* „Mi ez a szabad terület? Először és főképp az ún. non jus világa, vagyis a társadalmi életnek az a területe, amelyet a jog egyáltalán nem érint, amely a jogtól intakt, független és amelyben az emberek saját belátásuknak megfelelően úgy járnak el, hogy egy jogszabály kötelező ereje számukra nem ír elő semmiféle zárt magatartást." *Szabó* Imre: A jogalkotásunkról. Jogtudományi Közlöny, 1980. 12. sz. 815. old.

társadalom tagjai és szervezetei milyen mennyiségű és milyen fajta olyan cselekvésre kényszerülnek, amelyet egyébként — az élet megszokott rendjében — feltehetően mellőznének.

4. A szabályozás tárgyának önállósága

1. A szabályozás tárgyának mint elméleti kategóriának az egyik funkcióját abban jelöltük meg, hogy segítségével határolhatjuk el a további tanulmányozás céljából önállónak tekinthető *szabályozási alapegységet.* Meghatározva a szabályozás tárgyának fogalmát, s jellemezve a tárgyul szolgáló tevékenységfajtákat, most már csak az a kérdés válaszolandó meg, hogy a szabályozás szempontjából mi tekinthető *önálló* tevékenységfajtának. Olyannak, amelynek elkülönített vizsgálata indokolt, amely alapján a *normák valamely csoportját szabályozási alapegységnek minősíthetjük.*

Ami a *naturális tevékenységeket illeti,* kiinduló álláspontunk az lehet, hogy a jogi szabályozás szempontjából is azt tekinthetjük önálló tevékenységfajtának, amelyet a hétköznapi tudat és a tevékenységfajtát vizsgáló szaktudomány önállóként minősít. Ilyenek mindenekelőtt az *önálló munkatevékenységek,* főként az *önálló gazdasági tevékenységfajták.* Az egyéb szükségletkielégítés körében viszont a tevékenységek a *szükségletek fajtái* szerint különíthetők el egymástól. *Szervezetek* viszonyainak a szabályozása szempontjából önálló tevékenységfajták a különböző *szakmai tevékenységek* (amelyek a szervezet társadalmi funkcióit valósítják meg), továbbá a szervezet szakmai működésének *feltételeit* biztosító tevékenységek (amelyeket egymástól a működési feltételek szerint lehet megkülönböztetni).

Az önálló tevékenységfajta elhatárolásához azonban finomításként sokszor igénybe kell vennünk a szabályozás *közvetett tárgyát,* a tárgyi valóságnak azt az elemét, amivel összefüggésben végzik a tevékenységet. Egy gazdasági tevékenységfajta sokféle tárgyat érinthet, s ez a tárggyal való összefüggés a jogi szabályozás szempontjából lényeges tényező. (Az „előállítás" önálló tevékenységfajtaként kezelése a jogi szabályozás szempontjából pl. elképzelhetetlen, ezért szinte ahány termékfajta előállítása lehetséges a termelésben, annyiféle önálló „előállítás"-fajtával kell számolnunk. Más kérdés, hogy a jog a különböző termékfajták előállítását mekkora differenciáltsággal szabályozza, vagy szabályozza-e egyáltalán.) Gyakran, további finomításként a tevékenységfajta pontosabb meghatározásához még a tevékenység *alanyát* is figyelembe kell venni (a közvetett tárgy mellett vagy anélkül.)

2. Sokkal bonyolultabb problémát jelent a *nem naturális tevékenységek* és cselekvések körében az önállóság kritériumainak meghatározása. Elsősorban azért, mert a nem naturális cselekvésfajták rendszerezésével is adós a jogtudomány. (Ez összefügg az államigazgatási jog előbb bírált meghatározásával. A szokásos felfogás annyira a „társadalmi viszonyokra" koncentrált, hogy az absztrakció ilyen szintjén a tevékenységek konkrét vizsgálata, elemzése háttérbe szorult.) A csak a jog által statuáltan létező cselekvésfajták típusainak feltárása és ezt követően az elkülönített elemzést igénylő, önálló cselekvés és tevékenységfajták elhatárolási ismérveinek kimunkálása még további kutatási feladat. Mégis a lehetséges megoldások irányát jelezni kívánván, néhány gondolat: A nem naturális tevékenységek körében feltétlenül elkülönített csoportot alkothatnak az *anyagi jellegű szolgáltatások* (az állam, az állam szervei számára). Itt az önálló tevékenységek elhatárolásának alapja nyilván a szolgáltatás tárgya lehet (esetleg a szolgáltatás céljával kombináltan).

Egy másik nem naturális tevékenység-csoport alakítható a *személyes szolgáltatásokból és szolgálatokból.* Ezen belül az egyes tevékenységfajták a szolgáltatás munka- vagy egyéb jellege, annak célja, a személyes teljesítmény igénybevételének módja stb. szerint különíthetők el önálló tevékenységfajtánként. Egy harmadik nem naturális tevékenység-kategóriába sorolhatók az *infomációs cselekmények* (a bejelentéstől a jelentéstételig). Ezek egyik része — a szabályozás elemzése szempontjából — nyilván nem minősíthető önálló tevékenységfajtának, mert végzésüket valamely naturális tevékenység államigazgatási befolyásolása keretében írja elő a jogszabály.

A nem naturális cselekvésfajták igen tekintélyes része jogilag *eljárási cselekménynek* minősíthető. Ezek államigazgatási eljárási jogviszonyok létesítésére vagy a jogviszonyok keretében eljárásjogi kötelességek teljesítésére és jogok gyakorlására szolgálnak. A szabályozás elemzése tekintetében ezek önálló tevékenységfajtáknak nyilván nem tekinthetők.

3. Végül az önálló tevékenységfajták körében külön vizsgálatot érdemelnek *az államigazgatási szervek cselekvésfajtái.* Ezek nagyobbik része az elemzés szempontjából nem tarthat igényt az önálló jelzőre, mert az igazgatottak naturális vagy éppen nem naturális tevékenységfajtáihoz kapcsolódnak, s általuk (vagy általuk is) érvényesül az államigazgatási befolyás. Vannak azonban olyan államigazgatási tevékenységfajták, amelyek nem tapadnak a társadalom tagjainak vagy szervezeteinek valamilyen cselekvéseihez, hanem *önállóan szolgálnak valamilyen állami célt* (pl. népességösszeírás, tervek készítése, stb.). Az elemzés szempontjából az önállóság feltehetően e körben a tevékenység célja szerint ítélhető meg leginkább.

4. Az önálló tevékenységfajtákra koncentrálódó szabályozási alapegység ilyen felfogásából következik az az állásfoglalás, hogy *egy-egy társadalmi viszony államigazgatási befolyásolása rendszerint nem egyetlen, hanem több szabályozási alapegységet alkotó normacsoportokkal történik.* Adott társadalmi viszony állam-

igazgatási szabályozottságának értékelése tehát *valamennyi ilyen szabályozási alapegység tanulmányozását igényli.*

V.

A SZABÁLYOZÁS CÉLJA

1. Általában a jogi szabályozásnak, így az államigazgatási jogi szabályozásnak is a tudományos vizsgálatokban meglehetősen elhanyagolt eleme a szabályozás célja. Úgyannyira, hogy magának a fogalomnak az elméleti meghatározása sem általánosan elfogadott. *Peschka Vilmos* ugyan a jogi norma célját tanulmányozta sokoldalúan, s nem a szabályozását, de megállapításai segítséget adnak az államigazgatási jogi szabályozás, pontosabban az államigazgatási befolyás céljának az értelmezéséhez is.

A jogi norma, illetőleg a jogalkotó Peschka által végsőnek nevezett céljából[20] látszik célszerűnek kiindulnunk. Valóban, *az államigazgatási befolyás célja is valamely társadalmi viszony alakítása az állami akaratnak, az államivá minősített* érdeknek megfelelően. A szabályozás céljának a feltárásával arra kaphatunk választ, hogy a jogalkotó *milyen társadalmi hatást kívánt elérni,* milyen változásra, milyen állapot kialakítására törekedett. Közelebbről — minthogy az államigazgatási befolyás tárgya általában valamilyen tevékenység — a szabályozási cél ennek a tevékenységnek az alakítására vonatkozik, ezt van hivatva bizonyos irányba terelni vagy éppen valamely irányból elterelni.

2. A tudományos kutatás fontos témája a szabályozási cél, az államigazgatási befolyás célja. Hatályos államigazgatási jogunk az ilyen célok rendkívüli gazdagságát, sokrétűségét mutatja, ezért már önmagában a *szabályozási célok regiszterének* az egyszerű összeállítása is nagy vállalkozás. Még nagyobb eredményekkel kecsegtető feladat a célok *rendszerezése,* mert ez teszi lehetővé a célrendszer *kritikai vizsgálatát.* Annak mérlegelését ti., hogy mai hatályos jogunk és a közelebbi, távolabbi múlt korszakainak államigazgatási jogalkotása reális célokat tűzött-e ki. Olyanokat-e, amelyeket az államigazgatás ténylegesen meg tud valósítani, s amelyek az államigazgatás eszközeivel szolgálhatók a legeredményesebben. Az ilyen kritikai megközelítés a jogszabályokban tételezett célok és a társadalmi megvalósulás folyamatának szembesítését is igényli. Nem lebecsülendő segítséget nyújthatna a kutatás a jogalkotás gyakorlatának azzal, hogy elméletileg jellemezné *az államigazgatási jogi eszközökkel jól megvalósítható társadalomirányítási célokat, s azokat is, amelyek ilyen eszközökkel nem vagy nem a remélt eredményességgel szolgálhatók.* (Megfontolást érdemel persze az az aggály is, hogy tud-e ezzel a vállalkozással valamit kezdeni a tudomány, az államigazgatási befolyás céljai vajon nem egyértelműen a politika szférájába tartoznak-e? A szabályozási cél jogtudományi mellőzöttsége nem annak a felismerésnek a jele-e, hogy az állam arra rendelt szerveinek szuverén joguk mit minősítenek állami célnak, s milyen célokat kívánnak államigazgatási úton, az államigazgatási jog eszközrendszerével elérni, s a tudomány szerepe csak pusztán a regisztrálásra szorítkozhatik?)

3. Kétségtelen, hogy az államigazgatási jog eszközeivel tervezett állami beavatkozás, befolyásolás céljai kivétel nélkül, mindig *igazgatáspolitikai jelenségek,* még akkor is, ha a szabályozás tárgya látszólag semmilyen társadalompolitikai összefüggést nem mutat. (Pl. az ún. technikai szabályok esetében.) Igazságpolitikai kérdésfeltevés ui. az, hogy valamilyen viszony, azon belül valamely emberi magatartás államigazgatási jogi szabályozására sor kerüljön-e vagy sem. A felelőtlen rögtönzés esetét kivéve ui. minden szabályozási törekvés mögött feltételeznünk kell az igazgatáspolitikai döntést, és amögött pedig az igazgatáspolitikát. (Függetlenül attól, hogy ez az igazgatáspolitika kellően átgondolt-e vagy sem, hogy megalapozott, reális-e vagy nem az.) Itt azonban nem állhatunk meg, hanem vizsgálandók a szabályozást elindító, megalapozó igazgatáspolitika motívumai, az *igazgatáspolitikát alakító tényezők rendszere* is. Az igazgatáspolitika s ennek részeként a szabályozási politika sokféle érdek kifejeződése lehet, s az igazgatás- és szabályozási politika által követett célok mögött többféle célrendszer hat befolyásolóan vagy éppen meghatározóan. A szabályozási célok elemzése szorosan összetapad e mögöttes mozgatórugók tanulmányozásával. Amikor tehát a szabályozási célok, az államigazgatási befolyásolás céljai rendszerezésére vállalkozunk, eljutunk az igazgatáspolitikában kifejeződő, az igazgatáspolitika által szolgált *érdekek* elemzéséhez, az érdekek által motivált társadalomirányítási célrendszerek vizsgálatához, ezen érdekek és az általuk meghatározott célrendszerek nevesítéséhez és kategorizálásához. S éppen ez a kategorizálás lehet a kiindulópontja a további kutatásoknak, amelyek az államigazgatási jogi szabályozási célok kritikai minősítésére vonatkoznak.

4. A szabályozási, befolyásolási célok elemzését bonyolult feladattá teszi az, hogy egy-egy központi ágazati vagy funkcionális szerv által követett *igazgatáspolitikát* (s ennek részét alkotó szabályozási politikát) *a politikai döntéseknek kiterjedt, hierarchikus rendszere határozza meg.* Magukból a jogszabályokból ilyen formán csak ritkán derül ki, hogy valamely szabályozási célnak milyen szintű politikai döntés a végső forrása, s mi a tulajdonképpeni indítéka. A jogi szabályozás elemzése szempontjából mindenesetre tudomásul kell vennünk, hogy valamely érdek a politikai döntések alacsonyabb vagy magasabb szintjén nemcsak megjelent, hanem érvényesült is, és direkt vagy indirekt mó-

[20] *Peschka:* A jogszabályok elmélete. 22. old.

don jogi szabályozási szükségletet szült, szabályozási, befolyásolási célként fogalmazódott meg.[21]

A szabályozási célok problematikája centrumában — ebből következően — az a kérdésfeltevés áll, hogy *milyen érdekek rejlenek a szabályozási célok mögött,* milyen érdek fűződik ahhoz, hogy valamely társadalmi változást, hatást és eredményt államigazgatási befolyás (államigazgatási jogi szabályozás) útján célozzanak meg. A szabályozási célok kritikai vizsgálata pedig annak megállapítására irányulhat, hogy *az államigazgatási jogi szabályozás alkalmas eszköz-e valamely érdek érvényesítésére,* hogy nincs-e ennél hatásosabb eszköz, és hogy szükséges-e egyáltalán az államigazgatási megoldás.

Egyelőre kutatási hipotézisként feltételezzük, hogy viszonylag pontosan *számba vehetők* azok az érdekek, amelyek államigazgatási jogi *szabályozási célokat eredményeznek,* mert az érdek érvényesítésének folyamata mai viszonyaink között *objektíve* igényli az államigazgatási beavatkozást (csak azt vagy azt is). Ugyanígy feltételezzük, hogy más érdekek érvényesítése és az államigazgatási eszközök igénybevétele között nincs meg ez az objektíve kényszerítő összefüggés, hogy *politikai mérlegelés tárgya* az államigazgatási megoldás választása vagy mellőzése és más eszközrendszer előnyben részesítése. Feltesszük végül, hogy vannak érdekérvényesülési kategóriák, amelyekben ugyan az államigazgatási befolyás eszközét alkalmazni már megkísérelték, de az nem járt a kívánt eredménnyel, s amelyek számára a tapasztalatok alapján az államigazgatási megoldás *alkalmatlannak* minősíthető.

5. Mindehhez az államigazgatási jogi szabályozás s ezzel együtt az államigazgatási beavatkozás céljainak *tipológiájára,* majd a célok kitűzését motiváló *érdekek kategorizálására* van szükségünk. Ebben a körben nyilvánvalóan túl kell lépnünk az olyan homályos jelentésű fogalmakon, mint „közérdek", „társadalmi érdek", „állami érdek", mert hiszen éppen annak kiderítése a feladat, hogy milyen — viszonylag pontosan meghatározható — konkrét érdek jelenik ilyenként, hogy milyen érdeket minősít a politika (okkal vagy anélkül, reálisan vagy nem) „állami érdek"-nek. (Csak példaként: Nem lehet megelégednünk azzal, hogy valamely államigazgatási befolyásfajtát igénylő érdeket „népgazdasági érdekként" kezeljünk, mert emögött az általános fogalom mögött a sokféle gazdasági érdek közül feltehetően csak az egyik rejtőzik. Nevezetesen ez az érdek lehet ténylegesen a gazdaság egészének fejlődéséhez fűződő alapvető érdek, de lehet ágazati érdek, lehet az állami bevételek ad hoc növeléséhez fűződő érdek, valamely gazdasági szervezetrendszer, esetleg csak néhány állami vállalat érdeke, ugyanígy valamely szakmai elképzelés általánosításához fűződő szervezeti érdek, de lehet az igazgatottak érdeke is, és nem elképzelhetetlen, hogy a célok mögött csak szimpla presztízsérdekek működtek.)

A szabályozási cél tehát a szabályozásnak az az eleme, amelynek tanulmányozása révén *az államigazgatási jog, egyáltalán a társadalom államigazgatási befolyásolása és az érdekstruktúra összefüggéseihez* juthatunk el, s arra kereshetjük a választ, *mi az államigazgatás szerepe a különböző típusú érdekek védelmében és érvényesítésében.*

VI.

A SZABÁLYOZÁS FUNKCIÓJA

1. Az államigazgatási jogi szabályozás *új megközelítését* teszi lehetővé funkciójának vizsgálata. Ha valamely szabályozási tárgy tekintetében az államigazgatás jogi eszközökkel végzett fellépésének a funkcióját kutatjuk, arra kívánunk feleletet kapni, hogy ennek a fellépésnek *mi a rendeltetése az állam és a társadalom viszonyában,* vagy másként a társadalomirányítás rendszerében. A szabályozás funkciója egyben mindig az *államigazgatás funkcióját* is jelenti, amelyet az államigazgatás részben a közvetlenül a címzetteknek szóló normák útján gyakorol (vagy legalábbis gyakorolni törekszik), részben pedig a jogalkalmazó, végrehajtó államigazgatási szervek egyedi aktusai és egyéb cselekményei útján, amelyeknek hatáskörét rendezi a szabályozás. Valamely tevékenységfajta jogi szabályozása statuálja az államigazgatási befolyás — rendszerint komplex eszközökkel érvényesítendő — rendszerét, s minket az érdekel, hogy *e befolyásnak mi a funkciója.* Az államigazgatási jog az érvényesített funkciók tekintetében is igen nagy változatosságot produkál, ha nem is olyan széles skálájút, mint a szabályozás egyéb elemeinél (mint pl. a szabályozás célja tekintetében). A szabályozás funkciói a legszorosabb összefüggésben állanak magukkal az *államigazgatás funkcióival.* A szabályozás funkciói megvalósítási formái az államigazgatás funkcióinak, ugyanakkor a két funkciórendszer nem teljesen fedi egymást. (Vannak ui. olyan államigazgatási funkciók, amelyek gyakorlásában nem, vagy nem csak a jogi szabályozás és nem csak a jog által statuált egyedi beavatkozási hatáskör a megvalósítás formája, hanem pl. a kifelé közvetlenül nem ható információs, elemző, tervező, döntéselőkészítő tevékenység vagy az is.) Mindenesetre a *szabályozás útján statuált államigazgatási befolyásolás funk-*

[21] Lényegében ezt az összefüggésrendszert vázolja rendkívül szellemesen *Eörsi* Gyula a társadalom—gazdaság—politika—jog kapcsolatait elemző, rendszerszemléletű munkájában. A fenti megállapításokat erősíti mindaz, amit a Jogon Kívüli hatásáról ír a Jogon Belülire, s különösen az az összefüggéslánc, amit a gazdaságból származtatott (s a kultúra és az ideológia közvetítésével is ható) érdek, az állami politika, a politika céljai, a jogalkotás, a társadalom között felállít. *Eörsi* Gyula: Jogelméleti torzó (Műhelytanulmány-vázlat). Állam- és Jogtudomány, XXIII/3. szám, Akadémiai Kiadó, Bp. 1980.

ciófajtái az államigazgatás általános funkcióiból vezethetők le. Az államigazgatás általános funkciói viszont az *állam funkcióira* vezethetők vissza. Így az államigazgatási funkció és az államigazgatási jogi szabályozás funkciója az állami funkció fogalma alapján értelmezhető.

2. Ha azonban az államigazgatási jogi szabályozás funkcióiról és ezekkel együtt az államigazgatás funkcióiról rendszerezett áttekintésre törekszünk, aligha állhatunk meg azoknál a tételeknél, amelyeket az állam- és jogelmélet a szocialista állam funkcióiról kidolgozott. Az ott alkalmazott igen magas fokú absztrakció az állami feladatok olyan erős összevonását adja, amely az államigazgatási funkciók részletes vizsgálatához csak legfeljebb rendszerzési kiindulópontul szolgálhat. Az államigazgatás társadalmi rendeltetését, tevékenységének főirányait, feladatainak jellegzetes csoportjait nem jellemezhetjük csupán néhány funkciót feltételezve, hanem *a funkciók kiterjedtebb, konkrétabb rendszerében* kell gondolkodnunk. Az államigazgatási funkció fogalmát így értelmezi Lőrinc Lajos is, amikor a közigazgatás termelésszervezési funkcióinak növekedéséről ír. „Az országos méretű tervezés, prognosztizálás, a természeti és munkaerőforrások számbavétele és ésszerű felhasználása, a modern technika elterjedésének ösztönzése, a tudományos kutatások finanszírozása és irányítása, a termelés ütemének és minőségének különböző eszközökkel való befolyásolása, a termelés kulcsfontosságú területeinek kiemelt állami támogatása, a nemzetközi gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés stratégiájának, taktikájának kidolgozása, a termelés és fogyasztás harmóniájának biztosítása — megközelítően ezek az új funkciók, amelyeket a modern ipari államok közigazgatása ellát".[22] Most nem vitatkozva azon, hogy a gazdasági funkciók e felsorolása teljes-e és helytálló-e, azt emelem ki, hogy az államigazgatási funkció ilyen felfogását tartom én is szükségesnek. Legalább az ilyen fokú konkrétság, de még talán az ennél is részletezőbb csoportosítás szükséges az államigazgatási (és a szabályozási) funkciók történeti és kritikai tanulmányozásához.[23] Az új államigazgatási funkciók kialakulása, régebbiek elhalása (illetőleg megszüntetésük, átalakításuk igénye) a mai magyar szakirodalom egyik legizgalmasabb témája.[24] Az a nagy kérdés, hogy ti. mi az államigazgatás szerepe a fejlett szocialista társadalom körülményei között, nem más, mint az, hogy *milyen funkciókat kell az államigazgatásnak ellátnia,* miként kell változtatni e funkciórendszer struktúráján.

3. Így az államigazgatási jogi szabályozás funkcióinak elemzése a *legpolitikusabb téma* a szabályozás körében. A joganyag funkció szerinti áttekintése, rendszerezése és értékelése alapján arról lehet és szükséges véleményt alkotni, hogy *az azonos funkciót szolgáló, de különböző tárgyú jogszabálycsoportok léte indokolt-e.* Ha valamely államigazgatási funkció társadalmi szükségessége — az új körülmények között — megszűnt, akkor már elavultnak minősíthető az ezt közvetítő szabályozási funkció (vagy funkciócsoport), ennél fogva az a jogszabály vagy jogszabályegyüttes is, amely útján ez a szabályozási funkció érvényesült. Az államigazgatási jogi szabályozás funkciójának vizsgálata tehát alapvető téma, mert segítségével a jogi matéria viszonylag nagy egységei radikálisan mozdíthatók (hatályon kívül helyezhetők vagy módosíthatók).

4. Ugyanakkor az is fontos szempont, hogy a funkció szerinti elemzés messze túl mutat a jogtudomány határain, nem végezhető politológiai, társadalomelméleti eredmények nélkül, csak azok konzekvenciái alapján lehet álláspontokat kialakítani. Ez a téma egyik oldalú megközelítése, de indokolt egy másik is, amelyhez viszont a jogtudomány is komolyan hozzájárulhat. A szabályozási funkciókat illetően is kiindulhatunk ui. egy *kutatási hipotézisből.* Abból ti., hogy a modern ipari társadalmakban léteznek olyan szabályozási (és egyben államigazgatási) funkciók, amelyeknek betöltése a társadalom egészséges életének, a társadalmi együttélésének sine qua nonjai. Olyanok, amelyek indokoltsága, mellőzhetetlensége vitathatatlan. *A kutatásnak fel kell tárnia ezeket a társadalomszervezésben nélkülözhetetlen funkciókat, s ezzel együtt rendszerbe szedhetők azok a szabályozási (államigazgatási) funkciók, amelyek működtetése tekintetében a társadalmi törvények szubjektív visszatükrözése minőségének, végül is a politikai mérlegelésnek van elsődleges szerepe.*

VII.

A SZABÁLYOZÁS TARTALMA

1. Az államigazgatási jogi szabályozás talán legnehezebben megfogható eleme a szabálvozás tartalma. E fogalom nem közkeletű az államigazgatási jogtudomány irodalmában, így

[22] *Lőrincz* Lajos: A közigazgatás kapcsolata a gazdasággal és a politikával. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1981. 53—54. old.

[23] Az államigazgatási funkciók ilyen konkrét felfogása látható Halász Józsefnél is. *Halász József:* A szocialista államiság fejlődésének fő irányai. (Előadás a Politikai Főiskola tudományos tanácskozásán, 1979. május 24—25.). Továbbá *Somlai* Péter: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás c. művében. Bp. Akadémiai Kiadó, 1977. 127—128. old.

[24] Ezt a témát vizsgálja Lőrincz a gazdaság szférájában. *(Lőrincz Lajos:* A szocialista közigazgatás és a termelés közvetlen igazgatása... Állam- és Jogtudomány, 1976. 2. sz. *Schmidt* Péter az állami beavatkozás módosulásait szélesebb társadalmi méretekben elemzi. Ő is lényegében az államigazgatási funkciók változásait követi nyomon. *Schmidt* Péter: A bürokratizmus forrásai az államigazgatásban. A „Közigazgatás és politika" c. kötetben. Kossuth Könyvkiadó, 1980.

értelmezéséhez fogódzkodókat elsősorban a jogelmélet körében kereshetünk, s ott sem a szabályozás, hanem a jogi norma tartalmának fogalmát illetően. Peschka ezt írja: „... a jogi normának mind a hipotézisben, mind a diszpozíciójában bizonyos társadalmi relációk, helyzetek, szituációk, emberi magatartások, cselekvések fejeződnek ki. A jogi norma hipotézisében meg kell konkrétan határozni azt a társadalmi szituációt, viszonylatot, amelynek fennforgása esetén a diszpozícióban ugyancsak konkrétan meghatározott emberi magatartást kifejteni vagy attól tartózkodni kell. Mind a hipotézisnek és diszpozíciónak, mind a jogkövetkezménynek ezek a társadalmi elemei, folyamatai és mozzanatai a jogszabályban történt megragadásukban, kifejeződésükben, feldolgozottságukban és átalakítottságukban jelentik a jogi norma tartalmát, ..."[25] Az államigazgatási jogi szabályozás tartalmának fogalmi meghatározásában Peschka gondolatából „a diszpozícióban konkrétan meghatározott emberi magatartás" a kiemelésre kínálkozó elem. A szabályozás tartalmát kutatva ui. arra keressük a választ, hogy miben áll a magatartás „meghatározottsága". A kérdésfeltevés a legplasztikusabban a naturális tevékenységek esetében érzékelhető. Ha ui. a szabályozás tárgya valamely naturális tevékenység, annak éppen az a jellemzője, hogy a tevékenységnek van egy *természetes,* tényleges megjelenési formája (ahogy az emberek állami befolyástól mentesen cselekedhetnének), s van egy *államilag befolyásolt* formája, ami eltér az előbbitől, mert jogilag „meghatározott". Miben áll ez az eltérés, ez a „meghatározottság"?

Ha a szabályozás tárgyát vizsgáljuk, megtudjuk, az államigazgatás milyen társadalmi viszonyban érvényesíti hatalmát és hogy milyen emberi magatartásra gyakorol hatást. A szabályozás funkciója és célja megvilágítja az államigazgatás fellépésének konkrét rendeltetését a társadalomirányítás, társadalomszervezés egészén belül, illetőleg jelzi azt a társadalmi eredményt, amire az államigazgatás törekszik. A szabályozás módját feltárva megismerhetjük a jogi megoldást, azt a formát, azt a jogi technikát, amely eszközül szolgál a jogalkotói akarat kifejezésére. De mindennek az elemzése után is hiányérzetünk marad, mert még nem tudtuk megragadni a szabályozás lényegét. Azt, hogy a jogalkotó milyen magatartást kíván meg, pontosabban, a szabályozott viszonyok többségében a magatartást, a címzettek cselekvési szabadságát, akaratuk érvényesítésének szabadságát *milyen mértékben és milyen irányban befolyásolja.* Az ennek felderítését célzó elemzést nevezem tartalminak. *A szabályozás tartalmán tehát a jogalkotói akaratot érthetjük a maga konkrétságában, azt a hatást, amit a szabályozás (vagy teljesebben megközelítve az államigazgatás) magára az emberi (szervezeti) magatartásra kíván gyakorolni.* A szabályozás tartalmi vizsgálata van hivatva arra, hogy *feltárja az államigazgatás jogi eszközei útján megvalósuló államigazgatási befolyást, azt, hogy ez a befolyás miben áll, s azt is, hogy milyen fokú, milyen erősségű.* Az emberi magatartást, a cselekvést, a tevékenységet ez a befolyás ui. sokféleképpen érintheti, az államigazgatás a szabályozás címzettjei felett *kisebb vagy nagyobb hatalmat gyakorolhat,* a címzettek magatartását különböző mértékben térítheti kényszerpályára, cselekvési szabadságuknak eltérő mértékben szabhat határokat, korlátokat.

2. A joganyag ilyen szempontú elemzését az teszi igen nehéz feladattá, hogy az államigazgatási jog *hallatlanul nagyszámú* és *rendkívül sokféle magatartásfajtát* ír elő és enged meg, sokféle befolyást gyakorol. A fejlett munkamegosztás alapján szerveződött társadalomnak ui. úgyszólván valamennyi mozgásformája és viszonya tükröződik e jogág szabályaiban. Első megközelítésben tartalmi szempontból is a legkülönbözőbb viszonyok szabályaiban csak bizonyos dogmatikai szabályosságok ismétlődése figyelhető meg. (Az pl., hogy a megengedő, a tiltó, a kötelező szabályok stb. csoportosíthatók.) Ahhoz, hogy tartalmi alapon áttekinthetők, értékelhetők majd rendszerezhetők legyenek a jogszabályok, a *szabályozás tárgya* szerinti minősítésből kell kiindulnunk. A szabályozás tartalmához is — Peschka megközelítését alkalmazva — csak a tartalom tárgyiassága útján juthatunk el.[26] A szabályozás tartalma, tehát *az államigazgatási befolyás mibenléte és erőssége csak a szabályozás tárgyával együtt érzékelhető.* A tartalmi értékelés célja ui. éppen annak megállapítása, hogy *az államigazgatás a maga eszközeivel a szabályozás tárgyára, vagyis meghatározott viszonyban valamely magatartásra milyen befolyást gyakorol.*

3. A szabályozás tartalmára vonatkozó kutatás elsőszámú feladata annak tisztázása, hogy az igen nagy számú szabályozási tárgy államigazgatási befolyásolásában *megfigyelhetők-e törvényszerűségek, másként kifejezve vannak-e tipikus befolyásolási módok,* alkalmaznak-e olyan megoldásokat, amelyek azonos módon, azonos erősségű államigazgatási befolyást eredményeznek.

A kutatások azt bizonyítják, hogy — bármilyen töméntelen magatartásfajtát is szabályoz az államigazgatási jog — a normák által közvetített állami ráhatás, befolyás fajtái végesszámúak, így megismerhetők, leírhatók és rendszerbe is gyűjthetők. *Megállapíthatók tehát a befolyásolás típusai, modelljei.*[27] Ezek a mo-

[25] *Peschka:* Hiv. mű 105. old.

[26] *Peschka:* Hiv. mű 105—108. old.

[27] A befolyás-modellek tanulmányozására először a szakmai gazdasági tevékenységfajták körében került sor. Lásd erről: *Madarász* Tibor: A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz.

dellek abban térnek el egymástól, hogy *különböző erősségű állami befolyást közvetítenek.*

Bármilyen sok befolyástípust is lehet megkülönböztetni, ezek olyan rendszerbe sorolhatók, amelyben a *legenyhébb állami hatástól haladhatunk a legerősebb befolyást biztosító modellig.* A skála első tagja lesz az a modell, amely valamely tevékenységet úgy enged meg, hogy a tevékenykedő cselekvésébe az államigazgatás — sem szabályozás, sem egyedi aktusok útján — egyáltalán nem szól bele. A skála utolsó tagja pedig az a modell lesz, ami útján az állam valamely cselekvés-, illetőleg tevékenységfajtát kategorikusan megtilt. A két végpont között igen sok variáció helyezkedik el, erősebb és gyengébb befolyást reprezentáló megoldások.

4. Ha kialakítottuk, pontosabban a tételes jog nagy számú megoldásából absztraháltuk a befolyásolási modelleket, *fontos eszközt kaptunk a joganyag tartalmi minősítéséhez és bírálatához.* A tartalmi kritika során azt vizsgálhatjuk, hogy adott tevékenységfajta esetében a jogalkotó a szabályozási cél leghatékonyabb megvalósítását biztosító, *legmegfelelőbb befolyásolási modellt választotta-e.* A tartalmi vizsgálat igényével és a befolyásolási modellek rendszerének alkalmazásával *a „túlszabályozás" témája is az eddiginél árnyaltabban közelíthető meg.* Nem kell a továbbiakban a kérdést abban a sarkos formában feltenni, hogy vajon adott társadalmi viszonyban szükséges-e valamely tevékenység szabályozása vagy egyáltalán nem szükséges. A befolyásolási modellek ismeretében most már a kérdés úgy tehető fel, szükséges-e az adott szabályozásban alkalmazott, netán igen erős befolyást jelentő modell, vagy a szabályozási cél valamelyik „gyengébb" modellel is elérhető vagy éppen fordítva. *A tartalmi felülvizsgálat tehát a befolyásolási modellek felülvizsgálatát jelenti,* az államigazgatási jog korszerűsítése pedig — e tekintetben — a nem megfelelő, a *felesleges beavatkozást* eredményező, a bürokratizmust szülő, a szervezetek önállóságát, szabad mozgását szükségtelenül, károsan korlátozó stb. befolyásolási modellek felcserélését a helyesnek talált szabályozási célokat jól szolgáló, *korszerű befolyásolási modellekkel.* Más szabályozási tárgyak esetében viszont a kritikai elemzés eredménye éppen az ellenkező lehet. Az ti., hogy valamely szabályozási cél szolgálatára rendelt befolyásolási modell *elégtelen, erőtlen,* mert nem alkalmas a kívánt társadalmi hatás kiváltására (mert pl. az alkalmazott modell csonka). Az elméleti modellek haszna tehát az, hogy *viszonyítási alapot adnak a működő modellek értékeléséhez.*

VIII.

A KOMPLEX ELEMZÉS MÓDJA

1. Az államigazgatási jogi szabályozás elemeinek bemutatása, a hozzájuk kapcsolódó néhány elméleti probléma és lehetséges kutatási feladat vázolása után válasz adható arra a kérdésre, hogy *mit is jelent a joganyag komplex elemzése, és milyen eredmények várhatók tőle.* A komplex elemzés — a legegyszerűbben összefoglalva — valamely normacsoport (a szabályozási alapegység) minden *elemének* vizsgálatát, mégpedig *egymással összefüggésben, egymásra tekintettel* végzett vizsgálatát, minősítését és értékelését jelenti.

Az elemzés *első mozzanata a szabályozási alapegység meghatározása,* vagyis az elemzés tárgyául szolgáló norma- (és jogszabály) csoport elhatárolása. *Ehhez a szabályozás tárgya az eszköz,* amely a joganyag osztályozásának az alapja. A személyek és szervezetek önálló tevékenységfajtái — mint a szabályozás tárgyai — szerint van mód a joganyag felosztására és rendszerezésére. Az egyes tevékenységfajtákra vonatkozó normacsoportok elkülönítésénél további elhatárolási szempont az, hogy a tevékenység *milyen társadalmi viszonyban* (milyen ágazat melyik alágazatában, azon belül is a viszonyok mely csoportjában) realizálódik, továbbá, hogy *milyen típusú címzett* tevékenységéről van szó, s végül a tevékenységnek magának mi a tárgya *(mi a szabályozás közvetett tárgya).*[28]

Az így kiválasztott jogszabályok tanulmányozását első lépésként a *szabályozás tartalmi vizsgálatával* célszerű kezdenünk. A szabályozás tartalmaként megállapítható, hogy a szabályozás tárgyát *melyik államigazgatási befolyásolási modell érinti,* sőt a befolyás-modell melyik altípusa érvényesül.[29] Az elemzés e szakaszában választ keresünk a leglényegesebb kérdésekre, nevezetesen arra, hogy *a szabályozás tárgyát (a tevékenységet) az államigazgatás előírja, tiltja vagy csak korlátozza, s ha csak korlátozza, milyen mértékben és milyen módon.* A szabályozás tartalmi vizsgálata alapján megállapítható tehát, hogy a szabályozás *tárgyát illetően mekkora és milyen államigazgatási hatalomgyakorlásra kerül sor.*[30]

---

[28] Így pl. szabályozási alapegységnek tekinthető az a normacsoport, amely magánszemély családiház építési tevékenységét szabályozza. (A szabályozás tárgya ez esetben az építési tevékenység, amely az építéssel összefüggő társadalmi viszonyok ágazatában, azon belül a lakásépítési viszonyok körében realizálódik, a szabályozás címzettje magánszemély, a szabályozás közvetett tárgya a családi ház.) Egy másik szabályozási alapegység pl. a szocialista szervezetek saját használatú út megépítésére irányuló tevékenységét szabályozó normacsoport. (A szabályozás tárgya itt is építési tevékenység, de a közlekedési viszonyok ágazatában, az utakkal összefüggő viszonyok körében, a szabályozás címzettjei szocialista szervezetek, közvetett tárgya pedig a sajáthasználatú út.)

[29] A befolyás-modellekről és altípusaikról lásd *Madarász Tibor:* A gazdasági tevékenység államigazgatási befolyásolásának elméleti modelljei. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 289—292. old.

[30] Az előbbi példát illetően megállapítható, hogy a magánszemély családiház építési tevékenységét az államigazgatás az egyik korlátozó modellel befolyásolja, nevezetesen a 29. sz. jegyzetben hivatkozott tanul-

Az elemzés következő etapja a *szabályozás céljának* vizsgálata, vagyis annak megállapítása, hogy a tartalmi elemzés során megismert államigazgatási beavatkozási módok *milyen hatást, milyen eredményt* vannak hivatva elérni a szabályozás tárgyát (a tevékenységet) illetően, végső soron hogyan kívánják alakítani azt a társadalmi viszonyt, amelyben a címzettek tevékenykednek. Minthogy az államigazgatási befolyás a legtöbb szabályozási tárgy esetében nem egyetlen befolyásoló eszköz útján valósul meg, hanem több (gyakran igen sok) eszköz együttes alkalmazásával, a cél szerinti vizsgálatot *valamennyi befolyásoló eszköz tekintetében egyenként ajánlatos elvégezni.* (A kritikai értékelés ui. csak így lehet majd megalapozott.) Így pl. ha a tevékenység végzésére a jogalkotó jogszabályi előírásokat adott, s ezek a címzett szabad cselekvését öt témában korlátozzák, akkor egyenként vizsgálandó, vajon e témákban mi a célja a korlátozásnak. (Lehet ui., hogy az ötféle korlátozás öt, különböző célt szolgál.) De ha a szabályozás útján érvényesülő korlátozás mellett a tevékenység még hatósági engedélyhez is kötött, sőt esetleg a tevékenység során a címzettnek még bejelentési kötelezettséget is előírt a jogszabály, akkor a jogszabályi előírások céljai mellett vizsgálatot érdemel az is, hogy mi a rendeltetése az engedélyhez kötésnek, s mi a célja a bejelentés előírásának. Az államigazgatási befolyás céljainak részletes, minden befolyásolási mozzanatra kiterjedő tanulmányozása szükséges tehát.[31]

A komplex elemzés ezt követő mozzanata a szabályozás, pontosabban a szabályozás útján statuált *államigazgatási befolyás funkciójának* a vizsgálata. Ekkor arra keresünk választ, hogy a szabályozás, az elérni kívánt államigazgatási befolyás milyen államigazgatási funkciót szolgál, s *ez az állami beavatkozás miként illeszkedik a társadalomirányítás komplexumába.* Az elemzés e szakasza talán a legnehezebb, mert a funkció oldaláról való megközelítés messze túllépést kíván nemcsak a jog határán, hanem az államigazgatás körén is, a *társadalomirányítás politikai, szociológiai tematikájába visz át.* A funkció szerinti elemzés eredményességének, sőt egyáltalán elvégezhetőségének feltétele, hogy a tudományok — a mai és a közelmúlt magyar államigazgatásjogi szabályozottságának és ezen túlmenően a szocialista országok mai és múltbeli államigazgatási rendszereinek, sőt általában a modern társadalmak állami irányításának elemzése alapján — összeállítsák *az államigazgatás korunkban lehetséges, konkrét funkcióinak megközelítőleg teljes regiszterét.*[32]

Megismerve a vizsgált szabályozási alapegység főelemeit, a szabályozás tartalmát, céljait és funkcióját, a komplex elemzés kiegészül még a joganyag *alanyi oldalának* vizsgálatával, vagyis a szabályozás *jogforrástani* megítélésével. (Hány jogszabály rendezi a szabályozási tárgyat, ezek milyen szintűek, hány hierarchikus jogforrási szinten helyezkednek el, milyen az összhang a jogszabályok között, végső soron milyen a joganyag kodifikáltságának foka és színvonala?)

2. Ezen elemzési mozzanatok adják a komplex elemzés *regisztráló és minősítő szakaszát.* Ez azonban csak feltétele (igaz, hogy nélkülözhetetlen feltétele) a második, az érdemi szakasznak, nevezetesen a *szabályozás kritikai értékelésének.* Ennek funkciója a szabályozás minden elemének mérlegre tétele, annak elbírálása, hogy szükséges-e, helyes-e, fenntartandó-e vagy módosítandó-e a hatályos szabályozás.

A kritikai elemzés logikai és időbeli sorrendje célszerűen éppen fordítottja lehet a regisztráló, minősítő elemzésének. Ezt a *szabályozási funkció* indokoltságának mérlegelésével helyes kezdeni. Ez ui. az alapkérdés. Alapjában politikai, de egyszersmind szakmai megítélés függvénye is, hogy vajon a hatályos jog vizsgált egysége által szolgált államigazgatási funkció további ellátása a társadalom, a gazdaság, a technika adott fejlettségi szintjén, adott politika (társadalompolitika és ágazati, szakmai politika) viszonyai között, továbbá a társadalomirányítás adott rendszerében, a társadalomirányítás szemléleti, elméleti alapjainak tükrében *indokolt és szükséges-e.* Valamely államigazgatási funkció ellátásának indokoltsága önmagában még nem bizonyíték az államigazgatási jogi szabályozás szükségességéről, sőt egyáltalán a szabályozás mellőzhetetlenségéről. Ez a funkció ui. megvalósulhat *más államigazgatási működési forma* (pl. döntés-előkészítés, döntés, operatív intézkedés, állami szervezetek irányítása) útján, vagy *más jogági* (pl. polgári jogi vagy munkajogi) szabályozás útján.

Ha azonban a körültekintő helyzetelemzés eredményeként az államigazgatási jogi szabályozás, az *államigazgatási beavatkozás mellőzhetetlensége bizonyított,* akkor a kritikai elemzés következő szakaszában az eddigi államigaz-

mány szerint a 9. sz. modellel. (Ez a tevékenység jogi szabályozás útján és emellett egyedi államigazgatási beavatkozással való korlátozását jelenti.) A hatályos jog szerint az is megállapítható, hogy példánkban ennek a korlátozó modellnek egyik, igen erős befolyást megvalósító altípusa érvényesül.

[31] A családiház-építési példában megállapítható lesz, hogy a tevékenység jogszabályi előírásokkal való befolyásolása ilyen célokat szolgál (nem a teljesség igényével adva felsorolást): korszerű építési mód, biztonságos, egészséges építmény, legracionálisabb kivitelezés, a városképbe való illeszkedés biztosítása, a szomszédok érdekének védelme stb. Az engedélyezés célja, rendeltetése közvetlenül az ellenőrzés, annak biztosítása, hogy az építmény tervezésénél megtartsák az imént említett jogszabályi előírásokat, közvetve tehát az engedélyezés is a felsorolt célokat szolgálja.

[32] Az iménti példában szereplő családiház-építési tevékenység államigazgatási befolyásolása több államigazgatási funkció érvényesülése. Ezek: A műszaki létesítmények biztonságáról való gondoskodás; az élet, a testi épség, az egészség védelme; a vagyonvédelem; a településrendezés; a településfejlesztés stb.

gatási *befolyásolás céljainak* értékelésére kerülhet sor. Szükségesek-e az eddigi szabályozási, befolyásolási célok ahhoz, hogy az államigazgatás funkciója hatékonyan érvényesüljön? Erre a kérdésre kell választ adni! Ha ui. kiderül, hogy valamely szabályozási, befolyásolási cél nem feltétlenül szükséges a funkció gyakorlásához, akkor a célt szolgáló normák, vagyis a célt szolgáló beavatkozási módok feleslegesek. Az indokoltnak és mellőzhetetlennek minősített szabályozási, befolyásolási célok megállapítása után kerülhet sor a *szabályozás tartalmának kritikai* elemzésére. Ennek során a következő kérdések vizsgálata ajánlatos: *Szükséges-e a célok, a kívánt társadalmi hatás elérésére a hatályos jog által statuált mértékű államigazgatási hatalomgyakorlás, szükséges vagy éppen elegendő-e a mai államigazgatási befolyás?*

Ez az alkalmazott befolyás-modell részletes kritikai vizsgálatot igényel. (Ennek részleteit a többször hivatkozott tanulmány XI. fejezete tartalmazza.)[33] Bebizonyosodhat ui., hogy az indokolt befolyásolási célok egyszerűbben, pl. egyedi államigazgatási beavatkozás nélkül, pusztán a címzetteknek közvetlenül szóló jogszabályi előírásokkal is reálisan megvalósíthatók, vagy hogy a jogszabályi előírások a szabályozási célt ma „túlbiztosítással" (esetleg gyakorlatilag érvényesíthetetlen, ellenőrizhetetlen és kikényszeríthetetlen szabályokkal) kívánják szolgálni. A legradikálisabb módosításokra, a „túlszabályozottság" lényeges enyhítésére éppen a szabályozás tartalmában kerülhet sor. Ennek kritikai elemzése, majd korszerűsítése kívánja a legnagyobb szakmai, jogászi, igazgatási hozzáértést.

A kritikai elemzés *utolsó szakasza a jogforrástani és jogszabálytani elemzés,* nem utolsósorban a szabályozási mód és a szabályozási technika, a kodifikáltság szintjének vizsgálata. (Ennek részletezése azonban már kívül esik e tanulmány keretein.)

Az államigazgatási jogi szabályozás komplex, tartalmi-funkcionális elemzése megítélésem szerint *az anyagi jog tanulmányozásának új szemléletű megközelítése.* A gondolatok eme első felvázolására nem a véglegesség igényével, de a viták reményében került sor.

Madarász Tibor

[33] L. Jogtudományi Közlöny, 1981. 4. sz. 294—297. old.

Jelölés és visszahívás a szocialista országok választási rendszerében

Az 1970-es években szinte minden szocialista országban új választójogi törvényt fogadtak el, vagy jelentősen módosították a választójogi szabályokat. Az új választójogi intézmények bevezetése, a választási rendszerek módosítása is jelzi azokat a *lényeges tendenciákat,* amelyek összefüggenek a szocialista társadalom irányításának demokratikus fejlődésével, az egyes országok fejlődési szakaszainak fontosabb társadalmi-politikai jellemzőivel. Ugyanakkor — a politikai intézményrendszer közös vonásai mellett — a szocialista országokban meglevő, történetileg kialakult sajátosságok (többpártrendszer egyes elemeinek fennmaradása, a népfront mozgalom hagyományai stb.), továbbá a jelenlegi társadalmi-politikai feltételek — természetesen — jelentős eltéréseket is okoznak a *konkrét* intézményi-jogi megoldások tekintetében.

Jóllehet a népképviseleti szervek szerepének felfogásában sem teljesen egységes a kép, mégis a hatályos szocialista választási törvények mindegyikéből kitűnik az a — valós társadalmi igényből táplálkozó — *törekvés,* hogy a szocialista képviseleti rendszer többsíkú képviseleti rendszerré váljon, képes legyen átfogni és *kifejezni a társadalom politikai és szociális érdekviszonyait.*[1]

A szocialista képviseleti szervek megítélésével kapcsolatban ma már természetes, hogy formailag az állami mechanizmusba beépült képviselet az egész társadalom irányításának alapvető intézménye, amelynek tényleges szerepe a politikai rendszer kölcsönhatásában érvényesül.[2]

Visszatekintve az elmúlt másfél-két évtizedre (a korábbi szocialista választójogi törvényhozási hullám óta eltelt időre), a *társadalmi-gazdasági viszonyokban végbement fejlő-*

[1] Nem újkeletű problémáról van szó, korábban is történtek kísérletek a képviseleti rendszer ilyen irányú módosítására: pl. a Szovjetunióban az ipari és a mezőgazdasági szovjetek megkülönböztetése, Jugoszláviában a többkamarás képviseleti szervek. „Napjainkban — írja Schmidt Péter — egyre világosabbá válik, hogy a politikai jellegű képviseleti rendszer nem tudja minden vonatkozásban kielégíteni a társadalom igényét. Gyakorlatilag a szocialista képviselet... egyre inkább a választókerület érdekeit kifejezésre juttató képviseletté válik. A területi elv azonban a szocialista társadalomban meglevő érdekazonosságnak és érdekeltségnek csak egy részét képes kifejezésre juttatni." *Schmidt* Péter: A szocialista országok választási rendszerének fejlődési irányai. Állam- és Jogtudomány, 1966. 2. sz. 175—188. old.

[2] Az alkotmányos fejlődés és a képviseleti jelleg, képviseleti tartalom szempontjából az ezzel kapcsolatos részletesebb kifejtéseket ld.: *Kovács* István: A szocialista alkotmányfejlődés új elemei. Akadémiai Kiadó, Bp. 1962. 80—90. old.; *Bihari* Ottó: A szocialista államszervezet alkotmányos modelljei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1969. 159—176. old.: *Varga* József: A tanácstörvényben megfogalmazott elvekről. Állam- és Igazgatás, 1971. 10. sz. *Gál* Zoltán: Politikai rendszerünk és az alkotmánymódosítás. Állam és Igazgatás, 1972. 11. sz. 970—984. old.

dés, a gazdaságirányítási reformok és reformtörekvések, a helyi szervek önállóságának és felelősségének növelése, a közéleti demokrácia gazdagodása fokozottan előtérbe állítják a népképviseleti szervek szerepének *tényleges* növelését.

Napjainkban *minden szocialista országban* napirenden levő kérdés a társadalom politikai-állami irányításának demokratikus fejlesztése. Reális társadalmi szükségletek invoválják:

— a lakosság részvételének és érdekeltségének növelését a közügyekben; a tényleges társadalmi hatást és ellenőrzést kívánó *érdemi részvétel* különböző formáit;

— a lakosság és megválasztott képviselői közötti kapcsolat érdemivé tételét (választói megbízások; beszámoltatások súlyának növelése, a visszahívások realitása);

— a népképviseleti szervek *ellenőrző* szerepének erősítését a központi és helyi igazgatási szervek munkáját, vezetőik irányító tevékenységét illetően (pl. tényleges elszámoltatás a költségvetési-pénzügyi alapok felelős és gazdaságos felhasználásáról);

— a *felelősségmegosztás* kérdéseit központi, területi-helyi szinten, illetve a párt-, állami-, társadalmi szervek és intézmények között, az intézményi önállóság és felelősség növelésének alapján.

Mindezekkel összefüggésben jelentős szerepe van a *népképviseleti rendszer fejlesztésének,* ami viszont feltételezi a társadalmi követelményeknek megfelelő, a lakosság politikai érettségét és felelősségét kifejezésre juttató választási rendszer demokratikus fejlesztését.

A választási rendszert ebből a szempontból vizsgálva különös jelentősége van a jelölés és a visszahívás intézményének.

A jelölés szerepe

A képviselők és tanácstagok jelölése a képviseleti szervek választásának egyik legfontosabb szakasza. Mit takar ez a megállapítás, mi függ a jelöléstől?

A *jelölés* során kerülnek kiválasztásra azok az állampolgárok, akik a népképviseleti szervek tagjaivá válhatnak. A személyükre tett javaslatnak a választók általi megvitatása, majd a tényleges döntés a jelölés kérdésében előrevetíti a *népképviseleti szervek összetételének* alakulását. Márpedig nincs olyan politikai hatalom, ill. a hatalom gyakorlásában szerepet játszó társadalmi erő, amelynek közömbös lehetne a képviseleti szervek milyensége, politikai összetétele.[3]

Az alapvető kérdés — a képviseleti tartalom oldaláról közelítve —, hogy ki *jogosult* valójában a jelölésre. *Hogyan* érvényesíti a választópolgár jelölési jogát: *egyénileg* a választókerületi gyűlésen, *társadalmi-politikai szervek* ill. *munkahelyi, kollektívái közreműködésével,* vagy a különböző formák *kombinálásával.*

Ugyanis a jelöléstől függ részben — az adott személyek kiválasztásán túl — a képviselőnek (küldöttnek) a *választókhoz való kötöttsége,* jórészt azáltal meghatározottak a választói megbízatások. A jelölés nagymértékben befolyásolja a képviselő felelősségét, jelzi, hogy kik előtt köteles *beszámolni* és miről. Mindez összefüggésben a *mandátum jellegével, a visszahívási jog* érvényesítésének fontos eleme.

Ahogy a képviselet tartalma, jellege a népi demokratikus fejlődés különböző szakaszaiban változott, ennek megfelelően a jelölési rendszer is módosult. Anélkül, hogy elemeznénk az egyes periódusok meghatározó vonásait,[4] összefoglalóan megállapítható, hogy a szocialista fejlődés első periódusára a jelölési rendszer *eltúlzott centralizáltsága* volt jellemző, és a népfront valamint a társadalmi szervezetek, kollektívák jelölési jogosítványa inkább szervezési-eljárási, mint érdemi szempontból kerültek előtérbe. A szocializmus alapjainak lerakását követően a társadalom politikai arculatának változása új módon veti fel a választópolgárok érdekeltségét a választási folyamatban. A képviseleti demokrácia fejlesztése[5] igényli, hogy az *állampolgárok* és *társadalmi szervezetek,* a különböző *kollektívák* szélesebb lehetőséget kapjanak a jelöltek személyének, ill. a képviseleti szervek összetételének meghatározásában. Ez a tendencia már érzékelhető a szocialista országok jelölési rendszereinek újabb alakulásában, amely a jelölések szerepének növekedésében, az állampolgárok és kollektívák javaslatai mérlegelésé-

[3] A politika és a választójogi normák kapcsolatáról, a képviselet politikai összetételének alakulásáról ld.: *Schmidt* Péter: Képviselet és választójog az 1970. évi III. tv. tükrében. Állam és Igazgatás, 1970. 11. sz. 982—994. old.

[4] Jól nyomon követhető, hogyan változott a képviselet tartalma, jellege és a választójog a népi demokratikus fejlődés különböző szakaszaiban. *Beér* János: A képviseleti rendszer fejlődésének iránya a szocialista államban. Magyar Tudomány, 1959. 9. sz. *Sztrasun,* B. A. Izbirátyelnoe pravó szocialisztycseszkih goszudarsztv. IMO. Moszkva. 1963. *Ádám* Antal: A legfelsőbb képviseleti szerv fejlődésének főbb vonalai az európai szocialista országokban. Állam és Igazgatás, 1968. 484—495. old. Halász József: A tanácsi képviselet tartalma és a helyi érdekek képviselete. Társadalmi Szemle, 1969. 9. sz. *Schmidt* Péter: Képviselet és választójog. Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz. 24—33. old. *Sztrasun* B. A.: A szocialista országok választójogának fejlődése. SzGP. 1973. 7. sz. 42—49. old. B. A. *Sztrasun:* A választójogi törvényhozás fejlődésének tendenciája a szocialista országokban. SzGP. 1978. 7. sz. 94—103. old.

[5] A hazai társadalomtudományi kutatások egyik centrális kérdése a szocialista demokrácia — és ennek lényeges részeként — a képviseleti demokrácia fejlesztése. Az e körből származó új publikációkban megfogalmazódik a képviseleti szervek érdekkifejező szerepének erősítése, összefüggésben a választási rendszer korszerűsítésével, a képviseleti szervek és bizottságok tevékenységének fejlesztése a normaalkotásban és az államigazgatási szervek ellenőrzésében. Ld. *Schmidt* Péter: Szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. 35—55. old. *Szoboszlai* György—*Verebély* Imre: A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. Társadalomtudományi Közlemények, 1980. 1. sz.

nek kötelezettségében (felvétel, ill. törlés a jelölőlistáról, kifogás a jelölt ellen) jut kifejezésre. Néhány szocialista országban emellett megnövekedett a népfrontszervek szerepe a jelölési javaslatok kezdeményezésében, egységesítésében, választópolgárok kifogásai és törlési javaslatai elbírálásában, több jelölt esetén a jelöltek sorrendjének megállapításában stb.[6]

A választási rendszerek demokratikus fejlesztése általános szabállyá tette a szocialista országokban a *több jelölt állításának* lehetőségét. Más kérdés, hogy több országban — az elvi lehetőség fenntartása mellett — a jelölés olyan gyakorlata alakult ki, amelynek során választókerületenként végül is egy jelöltet regisztrálnak.[7] A többes jelölések alakulására, ill. a delegációs rendszer változataira még visszatérünk.

A kettős vagy többes jelölések gyakorlatának további szélesítése önmagában nem mércéje a választási rendszer demokratizmusának, csak a társadalmi viszonyok fejlődésével arányosan szélesíthető. Különben a számszerű növelés csupán *formális* megoldásokhoz vezethet. Más oldalról ugyanígy a formalizmus irányába hat, ha nem méltányolják a több jelölt állítására irányuló tényleges társadalmi igényt. Lényegében a politikai mechanizmus összefüggésében ítélhető meg, hogy reális-e, érdemi-e a választás, ez pedig nem áll szoros korrelációban a kettős vagy többes jelölések puszta számával. Amennyiben nem párosulnak a *különböző helyi-területi, réteg- és csoportérdekek képviseletének intézményes biztosításával,* úgy kihasználatlanul maradnak a többes jelölésben rejlő lehetőségek.

A visszahívási jog lényege

Már vázoltuk, hogy a jelölés erősen befolyásolja a küldöttek (képviselők, tanácstagok) és a választópolgárok egymáshoz való viszonyát. Ugyanakkor érinti a jogok és kötelezettségek azon csoportját, amely a küldöttet magához a képviseleti szervhez kapcsolja.

E kettős kötődés (a választókhoz, ill. a képviseleti szervhez) *további formákkal* egészülhet ki attól függően, hogy a különböző *társadalmi-politikai szervezetek* hogyan, milyen formában érvényesítik jelölési vagy jelöléskezdeményezési jogukat.[8] Így a képviseleti mandátum, mint a fenti viszonyok rendező elve, nem kötődik a „képviselő—választókerület" fogalompárhoz, hanem az érdekek differenciáltabb képviseletének intézményes kereteket nyújtva, *reális bázisát* képezné a képviselő felelősségének és visszahívhatóságának is.

A *visszahívási jogot,* mint a szocialista képviselet egyik fontos intézményét valamennyi szocialista választási törvény szabályozza. Ugyanakkor közismert tény, hogy ez a jog a gyakorlatban sehol sem érvényesül igazán.[9] Vagy a képviselő lemondása, vagy az összeférhetetlenség (a testület általi mandátum megszüntetés) helyettesíti a visszahívás gyakorlatát.

Történelmi gyökereit és klasszikus értelmezését tekintve, a szovjet fejlődés első periódusában — többlépcsős, az alapegységek kivételével közvetett, viszonylag rövid időközönként ismétlődő választások feltételei között — a visszahívási jog a kötött mandátumhoz kapcsolódott, a *kötelező választói utasítások* nem teljesítésének szankciójaként.

A népi demokratikus fejlődés kialakította a *„szocialista képviseleti mandátumot",* amelynek fő jellegzetessége, hogy a küldöttek megbízatása kereteiben és *politikai tartalmában kötött.* Az úgynevezett limitatív-imperatív mandátum további elemei: — a küldöttek választói megbízatásokat kapnak választóiktól;[10] — kötelesek rendszeresen beszámolni tevékenységükről és a testület munkájáról választóknak; — a választók bármikor visszavonhatják a képviselők, tanácstagok mandátumát (visszahívás).[11]

Látszólag a kötött mandátum ismérvei együtt vannak, csakhogy a *választói megbízatások* nem jelentik a választói közösség kötelező utasításait, amelyek a konkrét kérdésben jogilag *kötik* a képviselőt.[12] Márpedig, ha a képvi-

[6] A népfrontszervek konkrét szerepét az egyes országok megoldásainál ismertetjük. Ugyanakkor megjegyezzük, hogy Magyarországon a jelölési rendszer 1970-ben történt módosításakor a Népfrontszervek szerepe (jelölés helyett az ajánlás) látszólag jelentősen csökkent. „Bár a népfrontbizottságok csak ajánlják a jelölteket, kétségtelen, hogy javaslataiknak a jelölésre nagy befolyása van. Minthogy több jelölt állítására van lehetőség, a népfrontbizottságoknak fontos feladata, hogy a választási előkészületek során kellő mérlegelésre késztessék az állampolgárokat és serkentsék a közügyek iránti felelősséget." Ld.: *Halász* József: A Hazafias Népfrontmozgalom társadalmunk politikai rendszerében. Állam és Igazgatás, 1972. 6. sz. 491. old.

[7] A Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Bulgáriában a javasolt jelöltek száma azonos a mandátumok számával, tehát választókerületenként egy jelölt indul.

[8] Pl. az NDK-ban a képviselők nem csak a választókkal, hanem a jelölésüket javasló pártokkal és társadalmi szervezetekkel mint „mandátum-diszponens"-sel (Mandatsrager) szemben is felelősséggel tartoznak.

[9] Azokban a szocialista országokban, ahol tényleges gyakorlatra hivatkoznak (Szovjetunió, Bulgária), lényegében a magyar összeférhetetlenségi eljárás formájában valósul meg.

[10] Az egyes országokban különböző elnevezéssel és kötőerővel bírnak. Pl. a Szovjetunióban: választói utasítások, Lengyelországban: választói követelések és javaslatok stb.

[11] A fenti elemeket tekintve kötött mandátumról kellene beszélni. Ld.: *Bihari* Ottó: Az államhatalmi képviseleti szervek elmélete. Akadémiai Kiadó, Bp. 1963. 137—154. old.

[12] Érdekes adatot találunk Kukorelli István tanulmányában az interpellációk tartalmi megosztását tekintve. Hazánkban csaknem 50%-ban az interpellációk helyi-területi érdeket fejeznek ki, amelyekben a képviselők a választók megbízásait, kérdéseit tolmácsolják. Nem vitatom, hogy e tendencia erősödése megkérdőjelezhető, de „...az interpellációval érintett probléma többnyire a politikai mozgások keresztüzében áll, szoros kapcsolatban van az országgyűlés, a választási rendszer érdekkifejező szerepével." Ld.: *Kukorelli* István: Parlamenti interpellációk Magyarországon 1949—1980. Jogtudományi Közlöny, 1981. 6. sz. 485. old.

selőnek joga, sőt kötelessége mérlegelni és álláspontját úgy kialakítani, hogy a területi, választói érdekekkel összhangban, annak alárendelten jelenjenek meg, akkor ez *nem* képezheti a választók általi *felelősségrevonás alapját.*

Persze vitatható, hogy indokolt-e már a képviselő személyéhez kötni, hogy szintézist teremtsen a csoportérdek és a társadalmi érdek között. Ez a képviseleti testület feladata, amely megalapozottabban, reálisabban elégítheti ki az össztársadalmi igény érvényesítésének követelményét. Természetesen a képviselőt köti a Hazafias Népfront össztársadalmi fejlődés célkitűzéseit magában foglaló választási programja, nem vállalhat tehát magára törvénysértő, vagy a társadalom érdekeivel ellentétes megbízatásokat, de köteles lehet választói megbízatásait képviselni — amennyiben reális választói érdek ezt ténylegesen alátámasztja —, hisz ez csak őt köti személyében, és nem a testületet, amely megvitatja és dönt az adott kérdésben.

A mandátum ilyen értelmezése még nem vonja maga után a visszahívás direkt szankcióját, de lehetőséget ad a különböző *társadalmi, csoport- és rétegérdekek reálisabb képviseletére.* Így ugyanis nem „oldódnak fel" előzetesen az össztársadalmi érdekekben — a társadalomban meglevő ellentmondásokat, érdekkülönbséget tükröző — differenciáltan jelentkező részérdekek, még mielőtt ténylegesen kifejezésre juthattak volna a képviseleti testületben.[13]

Tehát a választói megbízatások teljesítése nem „eredménykötelem". A képviselő nem vonható felelősségre azért, mert nem tudott érvényt szerezni választói megbízatásának, hisz ezt számos objektív körülmény, az érdekviszonyok bonyolult szövevénye és természetesen az *össztársadalmi érdek primátusa* befolyásolja. Az viszont már a választók általi felelősségre vonás reális alapjául szolgálhat, ha a képviselő nem tett meg mindent, hogy *választói érdekei megjelenjenek,* kifejezésre jussanak a képviseleti testületben.

A visszahívási jog elvi-jogi fenntartása indokolható, nem létező gyakorlata ellenére is. Egyrészt a *választók* olyan *jogosítványa,* amely lehetővé teszi, hogy a feladatai végrehajtására alkalmatlanná vált vagy a választók bizalmát nem igazoló képviselőt visszahívhassák. Másrészt a szocialista társadalom fejlődésének további útján, a társadalmi-politikai viszonyok változásának megfelelően *kialakulhatnak* a választási rendszer olyan formái vagy elemei, amelyek *élővé teszik* a visszahívási jog gyakorlatát. Természetesen ez feltételezi az eljárás egyszerűsítését, az irreális eljárási szabályok kiiktatását több szocialista ország jogi szabályozásában.

A jelölési rendszer jellemzői[14]

Áttekintve a legutóbbi szocialista választási törvényeket — Csehszlovákia kivételével, ahol a korábbiaknak megfelelően kizárólag a Nemzeti Front jelöltjei indulhatnak a választásokon —, valamennyi érinti a jelölés kérdését. Bár erre itt nincs módunk, érdemes lenne elemezni, hogy konkrétan milyen (társadalmi, politikai, gazdasági) tényezők és hogyan hatottak közre az egyes országokban, amelyek a jelölési rendszer módosításához és éppen olyan irányú módosításához vezettek.

Az egyes országok sajátosságaira tekintettel, nehéz a jelölési rendszerek kialakult típusairól beszélni. Mégis a meglevő közös vonások alapján a jelölési jog érvényesítése szempontjából az alábbi csoportok alakíthatók ki:

A *Szovjetunió és Bulgária* választójogi törvényei[15] elsődlegesen a *dolgozók társadalmi és politikai szervezeteit* ruházzák fel a jelölési joggal. Bár *Bulgáriában a választók gyűlései* is állíthatnak nemzetgyűlési képviselő- és tanácstag jelölteket abban az esetben, ha az adott választókerület *összes választópolgára* legalább 1/5-e támogatja a jelöltet. A választók gyűlése általi jelölés lehetőségét a választási rendszer fontos elemének tartva meg kell jegyezni, hogy Bulgáriában a párt- és egyéb társadalmi szervezetek jelölési joga dominál. A nemzetgyűlési képviselők jelölését a *politikai pártok, társadalmi szervezetek* központi és helyi szervei egyaránt javasolhatják. A párt- és társadalmi szervezetek valamint a választók közösen is állíthatnak jelöltet. Az *együttes jelöltekre a Hazafias Front* illetékes irányító szervei tesznek javaslatot, ebben az esetben választókerületként csak egy jelöltet vesznek nyilvántartásba.

A jelöltet állító párt- és társadalmi szervezetek vezetőségei kötelesek a jelöléseket széles körű vitára bocsátani. A megvitatás a választókerületben, a vállalatnál, intézményekben, katonai egységeknél és üzemekben rendezett üléseken történik. A vita alapján a fenti szervezetek vezetőségei a javasolt jelöltek közül véglegesí-

[13] A társadalom strukturáltsága az állampolgárok különböző csoportjainak — a munkáskollektíváknak, társadalmi szervezeteknek, az egyes területek lakosainak, a szolgáltatást nyújtóknak, a szociális létesítmények használóinak stb. — számos eltérő érdekét hozza felszínre, amelyek az egész társadalom érdekéhez viszonyítva részlegesek. De ahhoz, hogy az össztársadalmi érdekkel összeegyeztethetők legyenek, mindenekelőtt intézményes megjelenésüket, kifejezésre juttatásukat kell biztosítani.

[14] A tanulmány az európai szocialista országok hatályos választójogi törvényei alapján hasonlítja össze a jelölési és visszahívási jog szocialista megoldásait, továbbá feldolgozza az új kubai választójogi törvény megfelelő intézményeit. Ez azzal indokolható, hogy a kubai választási rendszer kialakításában hasznosították a szocialista országok tapasztalatait, ezért a választójogi törvényben több ország megoldásai találhatók.

[15] A Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának választásáról szóló törvény. Törvények a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa küldötteinek visszahívásáról. (Közzétéve: Vedomoszti Verhovnogo Szoveta SZSZSZR, 1978. 28. sz., ill. a V. V. Sz. SZSZSZR 1979. évi 17. számában.) A Bolgár Népköztársaság választási törvénye. (Közzétéve: Dorzsaven Vesztnik 1973. évi 54. számában.)

tik azt a jelöltet, akit a megfelelő választókerületben nyilvántartásba kell venni.

A *Szovjetunió* választási rendszerében a küldöttek jelölésének jogát az *1977. évi alkotmány* és ennek alapján az 1978-ban elfogadott választójogi törvények szerint az SZKP, a szakszervezetek, a Komszomol szervezetei, a szövetkezeti és más társadalmi szervezetek össz-szövetségi, határterületi (kraj) és területi (oblaszt) körzeti, járási, városi, városi kerületi szerveik útján és munkakollektívák keretében gyakorolják. A faluszovjetek és települési szovjetek küldötteit (tanácstagjait) a szovhozok és kolhozok termelési alegységeinek gyűlésein, falugyűléseken vagy más falusi lakott helyeken (tanyacsoportonként stb.) tartott gyűléseken jelölik.[16]

A *munkakollektívák* jelölési jogukat a szakszervezetek gyári, üzemi, helyi bizottságai által összehívott gyüléseken valósítják meg. Kisebb számú munkakollektívák közös jelölőgyűlést tarthatnak.

A jelölőgyűlések résztvevői támogathatják a javasolt jelölteket, de *javasolhatják a jelölés visszavonását* is. A döntést többségi szavazással hozzák meg. Társadalmi szervezetek által kezdeményezett jelölés esetében adott társadalmi szervezetek tagjai többségi szavazatával alakítják ki javaslatukat. Társadalmi szervezetek, munkakollektívák, *jelölő-megbízottakat* választanak javasolt jelöltjük más jelölőgyűléseken történő támogatására.

A jelölések megvitatására a társadalmi szervezetek és munkakollektívák képviselőit a társadalmi-politikai szervezetek megfelelő szintű szervei (köztársasági területi, városi) választókerületenként *előválasztói értekezletre* hívhatják össze. Ezeken az értekezleteken döntést hoznak a jelöltek támogatásáról, jelölő-megbízottakat választhatnak stb.

Mind a Szovjetunióban, mind Bulgáriában a jelölést kezdeményező társadalmi és politikai szervezetek is *visszavonhatják a jelölést* és más jelöltet állíthatnak. A jelöltnek ugyancsak joga van, hogy a jelöléstől elálljon, arról lemondjon.

A jelöltek nevét a jelölésre jogosított szervek a választókerületi választási bizottsághoz terjesztik. A Szovjetunióban a választási bizottságok csak a jelölés törvényességét vizsgálhatják és kötelesek minden szabályosan javasolt jelöltet regisztrálni. A bolgár választójogi törvény nem jelöli meg egyértelműen, hogy a választási bizottság milyen okból (csak törvényességi vagy célszerűségi is) utasíthatja el a jelölt nyilvántartásba vételét.

A kerületi választási bizottság elutasító határozata ellen 3 napon belül ugyan ennél a bizottságnál panaszt lehet tenni. Nemzetgyűlési képviselőjelölt esetén ismételt panasz benyújtására is van lehetőség a Központi Választási Bizottságnál, amelynek határozata végleges.[17]

Mindkét ország választójogi törvénye lehetőséget ad az állampolgároknak és társadalmi szervezeteknek a jelöltek szabad megvitatására, mellettük gyűléseken, sajtóban, televízióban, rádióban agitálhatnak. A bolgár törvény alapján biztosítani kell az agitálás szabadságát a jelöltek megválasztása mellett és ellen is.

Egy választókerületben két vagy több jelölt állításának nincs tiltó szabálya a Szovjetunióban; Bulgáriában pedig a törvény szóhasználatát idézve egy választókerületben korlátlan számmal állíthatók nemzetgyűlési képviselő- és tanácstagjelöltek. Ugyanakkor mindkét országban választókerületenként egy jelölt állításának gyakorlata érvényesül.

Csehszlovákia és Románia választójogi törvénye[18] szerint jelölési joggal a *népfront típusú szervek* rendelkeznek. Csehszlovákiában a Nemzeti Front illetékes szervei, Romániában a Szocialista Egységfront tanácsai a *társadalmi-politikai szervezetek által javasolt személyek közül választják ki a jelölteket* és az így jóváhagyott jelöléseket terjesztik bemutatás és megvitatás céljából a választópolgárok gyűlései elé.

A csehszlovák választási jogszabályok értelmében a népképviseleti szervek jelöltjeiként csak a *Nemzeti Front hivatalos jelöltjei* indulhatnak a választásokon. A jelöltek személyére *javaslatot tehetnek a kommunista párt* és a Nemzeti Frontban tömörült *más politikai pártok, valamint a társadalmi szervezetek.* A Nemzeti Front illetékes szervei választanak a javaslatba hozott jelöltek közül, hogy kiket regisztrálnak mint a Front jelöltjeit. Ezeket nyilvántartásba vételre bejelentik a választókerületi választási bizottsághoz. A Nemzeti Front bizottságai szervezik a jelöltek és választók nyilvános gyűléseken való találkozását. *Az állampolgároknak* joga van a *Front jelöltje mellett* agitálni.

Romániában a jelöltállítás joga mind a nemzetgyűlési, mind a néptanácsi választásokra

[16] A Szovjetunióban a faluszovjet melletti települési szovjet-poszelkovij szovjet — általában mezőgazdasági, kisebb számban ipari üzemek körüli lakott helyek tanácsait jelenti. A lakosság összetételét tekintve e települések többségükben munkáslakosságú egységek, tanácsaik bizonyos városi tanácsi jogosultságokkal rendelkeznek.

[17] Nem térünk ki a jelölési javaslatokkal kapcsolatos további előírásokra, amelyek mindenütt érvényesülő általános szabályok; pl. a választókerületi bizottság tagjai választókerületükben jelöltek nem lehetnek; a jelölési javaslathoz mellékelni kell az ülés jegyzőkönyvét és a jelölt beleegyező nyilatkozatát, a jelöltek nyilvánosságra hozatalának jogszabályi kötelezettsége.

[18] Csehszlovák Szocialista Köztársaság 44. sz. törvénye a Szövetségi Gyűlésbe történő választásokról. (Közzétéve: Sbirka Zakonu, 1971. évi 14. sz.) A Cseh Nemzeti Tanács 53. és 54. sz. törvényei a Cseh Szocialista Köztársaság Nemzeti Tanácsába, ill. nemzeti bizottságaiba történő választásokról. (Közzétéve: Sbirka Zakonu, 1971. évi 16. sz.) A Szlovák Nemzeti Tanács 55. és 56. sz. törvényei a Szlovák Szocialista Köztársaság Nemzeti Tanácsába, ill. nemzeti bizottságaiba történő választásokról. (Közzétéve Sbirka Zakonu, 1971. évi 17. számában.) Románia Szocialista Köztársaság választási törvénye. (Közzétéve: a „Románia Szocialista Köztársaság Hivatalos Közleményének Fordítása" c. lap 1974. évi 161. számában.)

egyaránt a *Szocialista Egységfrontot*[19] illeti meg. A jelölés jogát a Szocialista Egységfront helyi szervei gyakorolják. Javaslataikat a vállalatoknál, szocialista gazdasági szervezeteknél, szociális-kulturális intézményeknél, valamint városnegyedekben, falvakban és katonai egységekben szervezett *jelölő gyűléseken* terjesztik elő. A jelölő gyűlések *összehívásáról* és *lebonyolítási* rendjéről a törvény nem szól, viszont a jelölőgyűlésről készített jegyzőkönyv tartalmát részleteiben is rendezi. A *jelöltek listáját* a választókerületi bizottság közzéteszi, a közzétett lista ellen *kifogást* nyújthatnak be a dolgozók szervezetei és bármelyik állampolgár. A jelölések elfogadásával vagy elutasításával kapcsolatos *kifogásokról* a megfelelő választókerületi bizottságok döntenek. Határozataik ellen a központi választási bizottságnál, az illetékes területi-helyi választási bizottságnál *óvás emelhető.*

Amennyiben különböző okokból valamelyik választókerületben egyik előterjesztett jelölt sem nyer megerősítést, a már említett módon a választások előtt legkésőbb tíz nappal új jelöltek javasolhatók.

Lengyelországban és az NDK-ban a választójogi törvények[20] a *demokratikus pártok és a tömegszervezetek* jelölési jogát biztosítják. Eltérően az eddig ismertetett egyéni választókerületi rendszerektől, mindkét ország több mandátumos,[21] lajstromos választókerületi rendszerrel bír.

Lengyelországban az 1976. évi választójogi törvény szerint (amelynek módosítása napirenden van) a képviselő és tanácstagjelölteket a társadalmi-politikai szervezetek, szakszervezetek, valamint a dolgozók olyan tömegszervezetei javasolják, amelyek a Nemzeti Egységfront közös programját elfogadják és megvalósításában részt vesznek. A képviselők és tanácstagok *jelölőlistáit* említett szervezetek javaslatai alapján — miután a választók véleményét üzemi, lakóhelyi és falugyűléseken meghallgatták — a Nemzeti Egységfront illetékes bizottságai állapítják meg.

Az *NDK-ban a demokratikus pártok és tömegszervezetek jelöltjeit* előzetesen saját munkahelyi kollektíváiknak is javasolni kell. A javasolt jelölteket ezt követően a Nemzeti Front megfelelő bizottságai által szervezett *nyilvános üléseken* választókerületenként bemutatják és megtárgyalják. A *jelöltek személyét és sorrendjét* illetően ezeken az üléseken hoznak döntést. Így a választók közvetlen befolyást gyakorolhatnak a jelöltlista végleges összeállítására. A jelöltek kötelesek választókerületükben a választóknak bemutatkozni és a gyűlésen résztvevők kérdéseire válaszolni.

A *népfront típusú szervek* jelentős *szerepe* érvényesül mindkét ország választási rendszerében, *a jelölőlista alakításában.* Lengyelországban a Nemzeti Egységfront megfelelő bizottságának javaslatára az a választási bizottság, amely a jelölőlistát nyilvántartásba vette — különösen indokolt esetben —, a jelöltek sorrendjét nemcsak megváltoztathatja, hanem törölhet is, és helyette más jelöltet vehet fel a listára.

Az NDK-ban a jelöltek listájának közzétételét követően az állampolgárok indítványozhatják a jelöltek törlését a listáról. A választók javaslatait a jelöltek esetleges törlésére a Nemzeti Front Országos Tanácsa, illetőleg a Nemzeti Front megfelelő területi-helyi bizottságai a demokratikus pártokkal és tömegszervezetekkel együttműködve bírálják el, s *döntenek a jelölési javaslat változatlan fenntartásáról vagy visszavonásáról.* A jelölési javaslat visszavonását, mind az új jelölt felvételét az illetékes választási bizottságnak jóvá kell hagynia.

A több jelölt állításának lehetőségéből, ill. kötelességéből (Lengyelországban több jelöltet *kell* állítani, mint ahány mandátum szerezhető az adott választókerületben, de az 50%-ot nem haladhatja meg) adódik, hogy több jelölt kaphatja meg a szavazatok abszolút többségét, mint ahány mandátum van. Ebben az esetben mindkét országban a *jelölőlistán elfoglalt sorrend dönt.* Azok a jelöltek pedig, akik nem szereztek mandátumot, de a szavazáson abszolút többséget kaptak, *pótképviselők* lesznek.

Magyarországon az 1970-ben módosított választójogi törvény[22] rendelkezései szerint a képviselők és tanácstagok jelöléséről a *választókerületi gyűléseken* döntenek a *választók:* a jelöltek személyére javaslatot tehetnek a népfrontbizottságok, társadalmi szervezetek, kollektívák és az egyes választópolgárok is. A jelöléshez elegendő a gyűlésen résztvevő választópolgárok legalább 1/3-ának támogatása; a törvény ugyanakkor külön nem határozza meg a jelölőgyűlés érvényességéhez szükséges részvételi minimumot. A jelölés melletti vagy elleni szavazás nyilvános; a választópolgárok egyidejűleg több jelöltet is támogathatnak, de választókerületenként csak egy mandátum nyerhető el.

A *Jugoszláv* jelölési és választási rendszer merőben eltér az eddig ismertetett típusoktól. A delegációs rendszer túlmutat a választási sza-

[19] Romániában a Szocialista Egységfront jelölési jogát a legutóbbi választójogi törvény vezette be. Korábban a dolgozók társadalmi-politikai szervezeteit ruházták fel jelölési joggal.

[20] A Lengyel Népköztársaság törvénye a Szejm és a Nemzeti Tanácsok választási szabályzatáról (Közzétéve: Dziennik Ustaw, 1976. évi 2. számában.). A Német Demokratikus Köztársaság Választási törvénye (Közzétéve: Gesetzblatt der DDR 1976. évi 22. számában.).

[21] Minden választási körzetben több jelöltet — az NDK-ban a szabályok szerint 4-től 10-ig — lehet megválasztani. Ld.: *Unger,* Oswald: Választási rendszer az NDK-ban a fejlett szocialista társadalom további kialakulásának feltételei között. Jogtudományi Közlöny, 1981. 9. sz. 605—610. old.

[22] Az 1966. évi III. tv. az országgyűlési képviselők és tanácstagok választásáról. A törvényt módosította az 1970. évi III. tv. és az 1975. évi I. tv. 2. §-a. (Kihirdetve: 1966. nov. 18., illetve 1970. okt. 14.)

bályokban megnyilvánuló különbségeken és a képviseleti rendszer egészét érinti. Itt most a jelölési rendszer sajátos vonásait ismertetjük részletesebben.

Jugoszláviában az 1974. évi választójogi törvény[23] a delegációs rendszer alapján a jelölés és választás viszonylag bonyolult, többlépcsős eljárását rögzíti. A képviseleti testületek létrehozásának *közvetett jellege dominál* mind a helyi képviseletek (községi szkupstinák), mind a köztársasági (tartományi), ill. szövetségi tanács tekintetében. A delegációk választása az alapfokú önigazgatási szervezetekben és közösségekben közvetlenül és titkos szavazással történik, de ez nem a képviselő testület tagjainak választását jelenti, hiszen a delegáció saját tagjai közül választja azokat a küldötteket, akik a képviselő testület tagjai lesznek. A tagok közvetlen választása csak a községi képviseleti testület társadalmi-politikai kamaráiba valósul meg.[24] Minden más választás közvetett, sőt kétszeresen közvetett (községi szkupstina választja a delegációk tagjai közül a delegátusokat a köztársasági és a szövetségi szkupstinák megfelelő kamaráiban).

A helyi képviseleti testületek egyrészt közvetett, másrészt közvetlen választás útján történő létrehozása a *jelölési rendszert is differenciálja.* Az alapfokú önigazgatási szervezetek, ill. közösségek delegációjának tagjait ezen szervezetek és közösségek *dolgozói* jelölik. A szerb választási törvény (a különböző köztársaságokban eltérő szabályok is érvényesülhetnek) előírja, hogy amennyiben az önigazgatási szervezetben vagy közösségben több gyűlést tartanak, akkor a jelöléshez a gyűlések 1/3-ának jóváhagyása szükséges, ugyanakkor e gyűléseknek át kell fognia a választópolgárok 1/5-ét.

A társadalmi-politikai szervezetek a Dolgozó Nép Szocialista Szövetségének (továbbiakban népfront) keretében, megállapodás útján véglegesítik küldöttségeik soraiból a képviseleti testületbe választandó küldöttek jelölőlistáját.

A Szövetségi Tanácsba jelölteket a népfront keretében az önigazgatási alapszervezetek és alapközösségek valamint a társadalmi-politikai szervezetek *küldöttségei saját tagjaik sorából javasolhatnak.* A jelöltek ajánlásánál külön figyelembe kell venni a küldöttségek azon tagjait, akiket a dolgozók gyűlésen, ill. a társadalmi-politikai szervezetekben számbajöhető jelöltként emeltek ki.

Küldöttek közül javasolt jelöltnek az tekinthető, aki a delegációk összes tagjainak *szavazattöbbségét* megkapta. A delegációk jelöltajánlási gyűlésének jegyzőkönyve alapján a községi választási bizottság elbírálja a jelölések törvényességét, majd a tartományi, ill. köztársasági bizottságok elkészítik az összes jogérvényesen javasolt jelölt jegyzékét. Ezt küldik meg a népfront köztársasági, ill. tartományi jelölőértekezleteinek.

A *jelölőértekezlet megállapítja a jelöltek listáját* legalább olyan számú jelölttel, ahány küldöttet kell választani minden köztársaságból, ill. autonóm tartományból a Szövetségi Tanácsba. Fontos kritérium, hogy a Szövetségi Tanács *legalább felének a társult munka alapszervezeti* küldöttségeinek tagjaiból kell kikerülni. Egyidejűleg biztosan kell a Szövetségi Tanács megfelelő szociális, nemzeti és egyéb képviseleti arányait is.

A javasolt jelöltek listájáról a *jelölőértekezlet titkos* szavazással dönt és többségi szavazatok alapján alakul ki a jelöltek *végleges* listája, amelyet a köztársasági, illetve tartományi bizottság megerősít és közzétesz.

A Szövetségi Tanács küldötteit a jelöltek listája alapján a községi képviselő testületek tanácsának (kamaráinak) együttes ülésén választják meg.

A *Kubai Köztársaság* 1976 júliusában elfogadott választójogi törvénye[25] csak az alapegységekben — a községekben és városokban — mondja ki a küldöttek *közvetlen* választását, a megyei tanácsok küldötteit, valamint a Nemzetgyűlés képviselőit a községi tanácsok (az ún. községi gyűlések) választják meg. A községi tanácsokba minden választókerület *egy küldöttet választ.* A küldöttek jelölése lakóhelyük szerinti választókerületi körzetben történik. Egy választókerületen belüli különböző körzetek jelölhetik ugyanazt a személyt, de ilyen esetben *mindig legalább két személyt kell felvenni a listára.* Egy választókerületen belüli körzetek száma nem lehet több 8-nál. A gyűlésen minden választópolgár javaslatot tehet jelöltekre. Ha a választókerületen belül nem alakítottak külön körzeteket, akkor két jelöltet kell állítani. A javaslatok közül az nyeri el a jelöltséget, aki a megjelentek szavazatainak többségét megszerezte. A gyűlés határozatképességének feltétele az

[23] Törvény a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Képviselőháza Szövetségi Tanácsa küldötteinek választásáról és visszahívásáról. Közzétéve a JSZSZK Hivatalos Lapja 1974. évi 10. számában.

[24] Jugoszláviában a képviseleti testületek több kamarából (vagy tanácsból) állnak. Az egyes köztársaságokban meglevő nem jelentéktelen különbségektől eltekintve, általában összetételüket az önigazgatási közösségek érdekképviseletének alapján a három kamarás rendszer jellemzi: 1. *az egyesült munka kamarája,* amely a termelők érdekeit képviseli (de ide tartoznak a nem anyagi termelésben dolgozók más önigazgatási közösségeinek delegátusai is); 2. *a lakóhelyi közösségek kamarája,* amelyet szintén a delegációk közvetítésével, a lakóhelyeken működő önigazgatási közösségek hoznak létre; 3. *a társadalmi-politikai kamara,* az előzőektől eltér a jellege és a létrehozási módja is. A jelöltek a politikai-társadalmi szervezetek tagjai, választásuk az állampolgárok összessége által, általános és titkos szavazással történik. Célja és feladata a közérdek képviselete a szkupstinában. Ld.: Barbara *Zawdzka:* A delegáció jugoszláv rendszere az elmélet és az alkotmányi megoldások fényében. Panstwo i Prawo, 1976. 3. sz. 96—110. old.

[25] A Kubai Népköztársaság 1305. sz. választójogi törvénye. (Közzétéve: 1976. júl. 7.)

érdekelt állampolgárok legalább felének megjelenése.

A *megyei tanácsok* küldötteire, illetve a *Nemzetgyűlés* képviselőire irányuló jelöléseket a községek politikai és tömegszervezeti vezetői által kijelölt *bizottság* készíti elő és *javasolja.* A megyei tanácsok küldöttei, illetve a Nemzetgyűlés képviselői jelölésének nem feltétele a községi tanácstagság. Amennyiben mindkét képviseleti testületbe beválasztják őket, egyidejűleg betölthetik mindkét tisztséget. Az *Államtanács* által meghatározott időpontban a *községi tanácsok* összeülnek és megválasztják a Nemzetgyűlés képviselőit. A Nemzetgyűlési képviselők megválasztásának érvényességéhez szükséges, hogy a községi tanácsok választó ülésein a küldöttek több mint fele jelen legyen.[26]

A kettős vagy többes jelölés alakulása és a delegációsrendszer változatai

A választási rendszer demokratikus fejlesztése több országban a kettős vagy többes jelölés különböző változataiban, a közvetett választások (a delegációs rendszer) alkalmazásának különböző formáiban is megnyilvánulhat. Ebből a szempontból három változat különböztethető meg: többes jelölés az egyéni választókerületi rendszerben, a több mandátumos választó kerületekben és a delegációs rendszerben.

A szocialista országok választójogi törvényeinek *többsége* (bolgár, csehszlovák, lengyel, magyar, NDK, román törvény) kimondja, hogy választókerületenként *több jelölt javasolható,* mint amennyi képviselőt vagy tanácstagot választókerületenként megválasztanak.

Egyes szocialista országok választójogi törvényei nem tartalmaznak kifejezett utalást több jelölt indítására választókerületenként, de *nem zárják ki több jelölt állításának jogát.* Itt utalhatunk a Szovjetunió 1978. évi választójogi törvényeire, amelyek kimondják, hogy a választókerületi választási bizottságok *kötelesek* regisztrálni a társadalmi szervezetek, munkakollektívák szabályszerűen javasolt jelöltjeit.

A kettős vagy többes jelölések gyakorlata Lengyelországban, az NDK-ban (a több mandátumos választókerületnek megfelelően), továbbá Magyarországon és Romániában alakult ki. Bulgáriában, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban — az elvi lehetőség fenntartása mellett — egy jelölt állításának a gyakorlata érvényesül. (Jugoszlávia és Kuba megoldásaira még visszatérünk.)

1. *Magyarországon és Romániában* egyéni választókerületi rendszerben valósul meg a kettős vagy többes jelölés. A jelölések számáról, valamint a képviselői és tanácstagi helyekhez való arányuk alakulásáról az 1970-es éveket követően az alábbiak adnak áttekintést.

A Magyar Népköztársaságban: a) — az 1971. évi *országgyűlési választásokon* 49 esetben volt kettős jelölés; — a kettős jelölések száma az 1975. évi választásokon 34; — 1980. évi választásokon 15 kettős jelölés volt.

b) A helyi-területi tanácsok tagjainak választását tekintve — 1971-ben 3015 kettős vagy többes jelölés volt; — 1973-ban 1706-ra csökkent a kettős vagy többes jelölések száma;[27] — 1980-ban kisebb emelkedéssel 1779 kettős vagy többes jelölés volt.

A Román Szocialista Köztársaságban: a) az 1975. évi választáson a Nagy Nemzetgyűlés 349 mandátumának megszerzéséért 488 jelölt indult;

b) az 1975. évi városi tanácsok 3809 mandátumára 6505 jelölt volt; — a községi tanácsok 40 510 helyére 72 838 jelöltet állítottak.

c) 1980. évi választásokon 62 141 választókerületben közel 120 000 jelölt indult. A választókerületek több mint 90%-ában kettős vagy többes jelölés volt.

2. *Lengyelországban és az NDK-ban* — ahogy ezt korábban vázoltuk — *eleve több mandátumos választókerületeket* hoznak létre. Tehát egy választókerületben több képviselőt, illetve tanácstagot választanak. A több mandátumos (úgynevezett kislistás) választókerületek alakítása összefügg a népfrontprogramot elfogadó több politikai párt létezésével, képviseletük választókerületenkénti biztosításával.

Az NDK választójogi törvénye *lehetővé teszi a több jelölt állítását,* a *lengyel törvény pedig kötelezően előírja,* azzal a megkötéssel, hogy az összes jelöltek száma az adott választókerület mandátumainak számát legfeljebb 50%-kal haladhatja meg.

A Lengyel Népköztársaságban legutóbb 1980. március 23-án tartottak általános választásokat.

a) A választások eredményeképpen a Lengyel Népköztársaság Szejmjének *460 képviselői helye* került betöltésre, a mandátumok elnyeréséért az ország *72 Szejm-választókerületében* összesen *641 jelölt versengett.*

b) A Szejm-választásokkal egyidőben megtartott *nemzeti tanácsi választásokon* a vajda-

[26] A kubai választási rendszer kialakításában hasznosították a szocialista országok tapasztalatait is. Így több ország választójogi intézményeinek sajátos vonásai ötvöződnek a kubai választási törvényben: a többlépcsős, közvetett választások emlékeztetnek a szovjet államfejlődés első szakaszában kialakított választási rendszere, részben a hatályos jugoszláv delegációs rendszerre; egyes elemei a magyar megyei tanácsok tagjainak közvetett választására (különösen a megyei népfrontbizottságok által javasolt nem községi és városi tanácstagok esetében).

[27] A kisebb számú kettős- vagy többes jelölés 1973-ban nem elsődlegesen a tanácstagok számának általános csökkentésével függ össze (1971-ben 72 098 tanácstagot; 1973-ban 68 853 tanácstagot választottak), hanem azzal is, hogy a községi közös tanácsok társközségeiben kevesebb volt a kettős jelölés, valamint a többes jelölés inkább visszatartott volt, mint az állampolgárok és különböző kollektívák jelölési érdekeltségét serkentő.

sági szintű nemzeti tanácsok 6740 tanácstagi helyének betöltésére került sor. A tanácstagjelöltek száma 10 273 volt.[28]

A Német Demokratikus Köztársaságban: a) A Népi Kamara 500 képviselői helyére az 1976. évi okt. 17-én megtartott általános választásokon 591 jelöltet állítottak;

b) a kerületi (Bezirk) képviselőtestületek 2840 képviselői helyére 3653 jelölt volt;

c) a községi képviselőtestületekbe választható mintegy 194 000 képviselőtestületi tagsági helyre több mint 230 000 jelöltet állítottak.

Az NDK-ban legutóbb a Népi Kamara képviselőit 1981. június 14-én választották újjá.

Itt a Népi Kamara 500 képviselői helyéért 679 jelölt indult. Ugyanakkor 179 *pótképviselő* került megválasztásra. Ez azt jelenti, hogy valamennyi jelölt megkapta a szavazatok abszolút többségét, de a mandátumok megszerzését a jelölőlistán kialakított sorrend döntötte el. Azok a képviselők akik nem jutottak mandátumhoz, pótképviselők lettek. Itt nincs szükség pótválasztásra, hanem a megfelelő választási körzetben a listán a következő jelölt foglalja el a megüresedett képviselői mandátumot.

3. A *kettős vagy többes* jelölés a *jugoszláv* és a *kubai* választási rendszerben sajátos módon ötvöződik a *választások többlépcsős, közvetett formájával és a delegációs koncepcióval.*

Közvetlenül jelölik képviselőiket az állampolgárok a *helyi képviseleti szervekbe Kubában,* és *közvetlenül is választják* a községi és városi képviseleti szerveket.

Jugoszláviában a közvetlen jelölés az alapfokú önigazgatási *szervezetek és közösségek gyűlései* keretében valósul meg. Mindkét esetben lehetnek kettős vagy többes jelölések.

Míg Kubában a helyi képviseletek létrehozása közvetlen választással történik, Jugoszláviában csak a delegációkat választják közvetlenül, amelyek saját tagjaik közül küldik képviselőiket a helyi képviseleti testületbe. (Illetve közvetlenül választják meg a társadalmi-politikai közösségek küldötteit, mint azt a korábbiakban jeleztük.)

Ezt követően már mindkét országban a képviseletek választják meg delegátusaikat a magasabb szintű képviseleti testületükbe többségükben saját tagjaik közül, részben társadalmi-politikai szervezetek felsőbb szervei által javasolt személyek közül.[29] Megjegyezzük, hogy Jugoszláviában 1974-ben mind a szövetségi, mind a köztársasági, mind pedig a két autonóm tartomány szkupcsinájába történő választásokon a jelöltek és az elnyerhető mandátumok száma egybeesett. *Kubában* abban az esetben *eleve előírt két jelölt állítása,* ha a választókerület különböző körzetei megegyeztek ugyanazon személy jelölésében; vagy ha adott választókerületen belül csak egy választókörzetet alakítottak, tehát az állampolgárok csak egy jelölőgyűlésen vesznek részt.

A képviselők és küldöttek (tanácstagok) visszahívásának szabályozása

A viszahívást, mint a képviseleti szervek tagjai egyik mandátum megszüntető formáját, a szocialista országokban fő szabályként a választójogi törvények szabályozzák. A Szovjetunióban külön törvényt fogadtak el a küldöttek visszahívásának rendjéről.

A szocialista választási rendszer intézményei közül talán a visszahívási jog szabályozásában lelhetők fel a leglényegesebb különbségek, a legváltozatosabb formák.

Bulgáriában, Jugoszláviában, Kubában a visszahívási eljárást lényegében a választásokkal ellentétes módon lebonyolított folyamatként határozzák meg a választójogi törvények. A többi szocialista országban egyszerűbb eljárás során hívhatók vissza a képviselők és tanácstagok. Bár ez az egyszerűsített eljárás viszonylagos. Elég a magyar visszahívási szabályokra gondolni; pl. több mint 100 000 választópolgár nyilvános gyűlésen való részvétele lenne szükséges egy visszahíváshoz.

a) A visszahívás indítékait többségükben tartalmazzák a választójogi törvények, kivéve Jugoszláviát és Kubát. Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon, az NDK-ban, a Szovjetunióban a visszahívás indítéka lehet, ha a képviselő vagy küldött nem igazolja a választók bizalmát (a képviselői vagy tanácstagi kötelességek teljesítésének elhanyagolása), valamint a küldötti megbízatáshoz méltatlan magatartást tanúsít. A *bolgár* törvény a visszahívás alapjaként jelöli meg a választási program elárulását, a kötelességek rendszeres elhanyagolását és más, a képviselői-küldötti megbízatással összeférhetetlen cselekedeteket. A *román* törvény — a kötelezettségek elhanyagolását, a szocialista erkölcsnek és igazságosságnak ellentmondó cselekedeteket hangsúlyozza, mint a visszahívás indítékait.

b) A *visszahívás kezdeményezésének joga* több országban ugyanazokat a szerveket, intézményeket, kollektívákat, választókerületi gyűléseket stb. illeti, amelyek jelölési jogosultsággal rendelkeznek.

[28] Megjegyezzük, hogy az állami-területi beosztás és területi-helyi igazgatás kétszintes rendszeréről és a nemzeti tanácsokról szóló törvény módosításáról kiadott 1975. május 28-i 91. sz. törvény a Lengyel Népköztársaságban alapfokú és vajdasági fokú szintből álló, kétfokozatú államterületi beosztást létesített, amelyeken belül az alapfokú egységeket a nagyközségek és a városok, valamint a nagy városok kerületei; a vajdasági fokú — területi — egységeket pedig a vajdaságok, Varsó főváros, valamint Krakkó, Lódz és Wroclaw városok alkotják. A vajdaságok számát a fenti törvény az eddigi 22-ről 49-re emelte fel, ennek következtében a vajdasági nemzeti tanácsok tagjainak száma is emelkedett.

[29] Ez jellemző hazánkban is a megyei, ill. fővárosi tanács tagjainak közvetett választásánál.

Bulgáriában, Lengyelországban, az NDK-ban és a Szovjetunióban, ahol elsődlegesen a társadalmi-politikai szervezetek rendelkeznek jelölési joggal, a visszahívás kezdeményezésénél *differenciáltabban kerül előtérbe a választók* személye. Ez szükségszerű is, a visszahívás mint intézmény jellegét tekintve. Pl. *Lengyelországban* a Nemzeti Egységfront bizottságai a saját vagy a *választók kezdeményezésére* indítják meg a visszahívási eljárást. *Az NDK-ban a választók* és kollektíváik, a pártok és tömegszervezetek a *Nemzeti Front* illetékes bizottságával *egyetértésben* kérhetik a visszahívást. Bulgáriában, minthogy a választók gyűlése jogosult jelöltet állítani, értelemszerű, hogy visszahívásra is javaslatot tehet az adott *választókerület választóinak legalább 1/5-e.* Természetesen a párt és más társadalmi szervezetek is kezdeményezhetik a visszahívást.

Magyarországon a visszahívásra — országgyűlési képviselő esetén a Hazafias Népfront Országos Tanácsa Elnökségének, helyi tanácstag esetén pedig a Népfront helyi bizottságának kezdeményezése alapján — *jelölésre illetékes gyűlések* tehetnek javaslatot.

Csehszlovákiában a Nemzeti Front illetékes bizottságait, Romániában ugyancsak a Szocialista Egységfront szerveit illeti meg a javaslat benyújtása a képviselő visszahívására.

Kubában a közvetett választások következtében szintenként eltérők a visszahívás kedvezményezésének jogosítottjai. A községi tanács tagja mandátumának visszavonását kezdeményezheti maga a *tanács, vagy* a tanácstagot megválasztó választókerület *választóinak legalább 20%-a.* A megyei tanács küldötteinek visszahívását maga a megyei tanács, vagy a küldöttet megválasztó tanács bármelyik tagja javasolhatja. A visszahívási eljárás akkor indítható meg, ha a megyei tanácstagok legalább 20%-a egyetért a javaslattal. A Nemzetgyűlés képviselőjének visszahívását maga a Nemzetgyűlés, vagy a képviselőt megválasztó községi tanács bármely tagja kezdeményezheti, az eljárás megindításának feltétele a községi tanács tagjai legalább 20%-ának egyetértése.

Jugoszláviában a Szövetségi Tanács küldötteinek visszahívására javaslatot tehet az önigazgatási alapszervezetek és alapközösségek és a társadalmi-politikai szervezetek *valamennyi küldöttsége,* valamint *a községi képviselőtestület.*

A helyi képviseleti testület tagjainak visszahívásáról a szerb törvény úgy rendelkezik, hogy a küldöttség és annak minden tagja, valamint a képviseleti testületben levő minden küldött visszahívható. A visszahívás elvileg a küldöttség és a küldöttek választásával kapcsolatos módon és eljárás szerint történik.

c) A visszahívási jog lényeges kérdése: *ki dönt a visszahívás kérdésében* és milyen formában. A jogszabályok alapján történő visszahívás kezdeményezése *kötelezi az illetékes állami szerveket* a visszahívással kapcsolatos szavazás lebonyolítására és az ehhez szükséges feltételek biztosítására. A szovjet és a bolgár jogi szabályozás — a jelöléshez hasonlóan itt is — lehetővé teszi a visszahívás melletti és elleni agitációt. A lengyel jogi szabályozás a Szejmnek, ill. a képviseleti szerveknek tartja fenn a döntés jogát a visszahívási szavazás szükségességéről.

Meglehetősen változatos a kép a visszahívás realizálása tekintetében. A gyűléseken történő nyílt szavazástól az urnás titkos szavazásig, sőt a képviseleti szerv döntési jogáig terjedően, különböző formák alakultak ki. A visszahívás kezdeményezésénél kiemeltük a választók előtérbe kerülését pl. *Lengyelországban,* az *NDK-ban.* Korántsem áll ez a visszahívás kérdésében való döntésre. Mindkét országban a *képviseleti szerv dönt* a visszahívás kérdésében. *Ide sorolható Románia is,* ahol — ugyan a választók gyűléseken megvitatják a visszahívásra vonatkozó javaslatot és szavazhatnak is nyíltan, de végül — a képviseleti szervek döntenek.

A *Szovjetunióban, Csehszlovákiában és Magyarországon a visszahívás nyilvános gyűléseken, nyílt szavazással* történik. A Szovjetunióban a választók a visszahívást kimondó gyűlésein kötelező részvételi arány nincs meghatározva. De a gyűlés összehívásának feltétele, hogy az adott választókerület választópolgárai abszolút többséggel a gyűlés összehívása mellett szavazzanak. Magyarországon a visszahíváshoz a választókerület választói legalább felének jelenléte, és a jelenlevő választók több mint a felének szavazata szükséges. Természetesen a közvetett módon választott megyei és fővárosi tanácstagok visszahívása, hasonlóan a választásukhoz, titkos szavazással történik.

A csehszlovák választójogi törvény nem rendelkezik a gyűléseken való részvétel arányáról, és arról sem, hogy a jelenlevők milyen szavazataránya szükséges a visszahíváshoz.

A *bolgár, jugoszláv, kubai* választójogi törvények — mint már említettük — a választással ellentétes folyamatként szabályozzák a visszahívást. Ennek megfelelően a *szavazás* titkos, és *abszolút többség szükséges.* Kubában a községi tanácsok küldötteit azon választókerület választói hívhatják vissza, ahol megválasztották őket. A megyei tanácsok tagjainak és a Nemzetgyűlés képviselőinek visszahívása a községi tanácsok hatáskörébe tartozik. Jugoszláviában a közvetett választásoknak megfelelően a közvetett visszahívás rendszere érvényesül.

Dezső Márta

Elhatárolási viták a szerződéses és deliktuális felelősség határterületein az NSZK-ban

(Vázlat)

1. Egy korábbi tanulmányban[1] részletesen vizsgáltuk a szerződésszegésért és ezen belül a hibás teljesítésért való felelősség német megoldásának kialakulását, a BGB tételes szabályainak felépítését és a kodifikációt követő több évtizedes vitát. A fejlődés főbb vonalainak felvázolása után fejtegetéseinket azzal zártuk, hogy a hibás teljesítés problémájának megoldására az 1945. utáni német (NSZK) jogban alapvetően két tendencia, kétféle elméleti irányzat alakult ki, amelyek persze csak ritkán jelentkeznek teljes tisztaságukban, lényegében ahány szerző, annyiféle megközelítés létezik, annyiféle variánssal találkozhatunk. Mégis, áttekintve a vonatkozó elméleti irodalmat, azt mondhatjuk, hogy a nézetek e sokféleségéből kiszűrhető az említett két irányzat, mégpedig akként, hogy az egyik *Staubra* és a pozitív szerződésszegés elméletére, a másik *Stollra* és az oltalmi érdekkel kapcsolatos elméletre támaszkodik. Már most le kell szögeznünk, hogy a kétségtelenül meglevő különbségek ellenére — legalábbis gyakorlati téren — pillanatnyilag igazán lényeges, döntő eltérést csak kevés ponton találunk, valójában ugyanannak a problémakörnek más-más oldaláról történő megközelítéséről van szó.

Napjainkban e két irányzat természetesen már másként jelentkezik, mint megszületésük pillanatában. Az előbbi, általunk klasszikusnak nevezett megoldásnál a pozitív szerződésszegés már nem egyszerűen a hibás teljesítés általános szabályainak pótlására szolgál, hanem — ezen keresztül — mintegy a *vétkes szerződésszegés általános felelősségi szabályává* vált és mindazokban az esetekben, amikor a szerződésszegésnek a BGB-ben nevesített két fajtája, a lehetetlenülés és a késedelem körén kívül eső tényállásról van szó, az ítélkezési gyakorlat lényegében generálklauzulaként (természetesen törvényben meg nem fogalmazott, de szokásjoggá vált és ítéletekben kimondott generálklauzulaként) alkalmazza.

A másodikként említett irányzat, amelyet kezdetben különösen *Canaris* és *Thiele* neve fémjelzett,[2] lényegében *Stoll* egységes szerződésszegési elméletére támaszkodva, az oltalmi érdek kategóriáját állította a középpontba. Ez nem jelenti a pozitív szerződésszegés elméletének teljes feladását, de jelenti azt, amire már *Stoll* is hivatkozott, hogy ti. a pozitív szerződésszegés túlságosan is *heterogén*, egymástól jelentősen eltérő kötelemszegési tényállásokat von egybe. Ezek között az egymástól különböző tényállások között azonban található egy csoport, amely sajátosságai következtében mindenképpen elkülöníthető, nevezetesen az ún. *oltalmi érdeksérelem* eseteinek csoportja, amelyek élesen elválaszthatók a szolgáltatási kötelezettségek különféle megsértéseinek eseteitől. Míg azonban *Stoll* a pozitív szerződésszegést egészében feladta, és az oltalmi érdek sérelmét a szerződésszegések körén *belül*, tehát a szerződéses elmélet integráns részeként kezelte, addig mai követői egyrészt alkalmazzák ugyan a pozitív szerződésszegés fogalmát, de az oltalmi érdekkel kapcsolatos viszonyokat *már nem mindig vagy egyáltalán nem tekintik a szerződésszegési elmélet részének.* Ezen a ponton viszont már túllépünk a hibás teljesítés problémáján és *alapvető elhatárolási kérdésekbe ütközünk.*

2. A két nézet nem egyidőben jelentkezett, pontosabban szólva az utóbbi csak a hatvanas évek közepe táján bontakozott ki, pedig alapjai 1945 után éppen úgy megvoltak, mint a pozitív szerződésszegés tanának. Az ok többrétű, részben jogon kívüli, mondhatnók, politikai jellegű. *Stoll* elmélete ti. része volt annak a munkának, amely a nemzetiszocialista jogideológia jegyében egy új Volksgesetzbuch kidolgozásával kívánta felszámolni a reakciósnak és nem eléggé „völkisch"-nek tartott BGB-t. 1945 után azonban ehhez a tervezethez visszanyúlni egyenlő lett volna egy politikai állásfoglalással, bármilyen jó, vagy kevésbé jó, de a BGB-től eltérő megoldásokat is tartalmazott. Pedig a szerződésszegések kérdésében a *Stoll*-féle tervezet,[3] amennyire az egy nem német jogász számára, ráadásul több, mint negyven év távlatából megítélhető, a szerződésszegések egységes szabályozására való törekvésével a BGB-hez képest kifejezett *előrelépést* jelentett. Más kérdés, hogy paradox módon, éppen ez az egységesítésre törekvés lett az alapja az elmélet további széttördelésének.

A jogfejlesztés útja így tehát 1945 után egy időre csakis a BGB megtartásával, a törvénykönyv keretein belül mehetett végbe.[4] Igaz

---

[1] *Sándor* Tamás: Kártérítés szerződésszegésért a német jogban (különös tekintettel a hibás teljesítésre). Állam- és Jogtudomány, 1981. 3. sz. (Sajtó alatt.)

[2] *Canaris:* Ansprüche wegen „positiver Vertragsverletzung" und „Schutzwirkung für Dritte". Juristenzeitung (JZ), 1965, 475—482. old. *Thiele:* Leistungsstörung und Schutzpflichtverletzung. JZ, 1967, 649—657. old. ugyanígy: *Jacobs:* Unmöglichkeit und Nichterfüllung (1969), 39. és köv. old. Igen határozottan e nézet ellen: *Huber:* Zur Haftung des Verkäufers wegen positiver Vertragsverletzungen. AcP, 177 (1977), 281—248. old.

[3] Heinrich *Stoll:* Die Lehre von den Leistungsstörungen. (1936). A tanulmány függeléke kész tervezetet tartalmaz a szerződésszegések szabályozására.

[4] L. erről részletesen: *Eörsi Gyula:* Összehasonlító polgári jog. (1975) 502—504. old. A német irodalomból különösen: *Dölle:* Das BGB in der Gegenwart. in: Fünfzigjahrfeiern des deutschen Bürgerlichen Gesetzbuches. (1950) 14—35. old.

a pozitív szerződésszegés elmélete is a BGB-n kívül született, de egyrészt nélkülözhetetlenül beépült a német polgári jogba, másrészt nem a harmincas éveknek, hanem egy elsüllyedt, távoli korszaknak, a BGB létrejöttét követő éveknek volt a terméke. A BGB megtartása, a törvény keretein belüli jogfejlesztés ugyanakkor nem jelentette a jogfejlesztés megszűnését általában, csak azt, hogy nem volt időszerű egy új törvénykönyv kidolgozása, továbbá pedig azt is, hogy az ítélkezési gyakorlat és az elmélet által kialakított, továbbfejlesztett vagy „átértelmezett" szabályokat a BGB keretei között kellett tartani.

Függetlenül a törvényességi szempontoktól, erre már csak azért is szükség volt, mert a BGB, helyenként hézagos szabályozása ellenére is, zárt, egységes logikai rendszert alkotott, amely az elmúlt nyolcvan év vitái, a jogalkalmazói (és többnyire nem a jogalkotói), valamint az elméleti oldalról kezdeményezett és szokásjogi, illetve precedens alapon végrehajtott kiegészítések, módosítások következtében fellazult, megbomlott. Ezt elkerülendő, a törvény hézagainak kitöltése, egyes szabályok átértékelése mindig együttjárt azzal az erőfeszítéssel, hogy az új, illetve az újrafogalmazott szabályt valamiképpen beillesszék a BGB keretei közé, miközben jogalapját a BGB egyik vagy másik tételes szabályára hivatkozással teremtsék meg. Erre megfelelő lehetőséget biztosítottak a törvény generálklauzulái, különösen a Treu und Glauben elve. A Bundesgerichtshof, a pozitív szerződésszegés elvének alkalmazásakor nagyon következetesen erre a szabályra építette és építi ma is ítéleteit.[5]

3. A BGB-től történő tudatos eltávolodás ilyen körülmények között csak kivételesen fordulhatott elő. Ilyen kivételes helyzet alakult ki a harmincas években, a Volksgesetzbuch tervezete kapcsán, amikor kifejezetten arról volt szó, hogy új törvénykönyvet kell létrehozni, és ez lehetőséget teremtett alapvető elméleti kérdések — így többek között a szerződésszegés elméletének — tradicionális kötöttségektől független átgondolására.[6] Hasonlóan kivételes helyzetről beszélhetünk ebben az összefüggésben a hatvanas évek óta. Az *alapvető különbség* a harmincas évekhez képest az, hogy a kiváltó ok most nem a polgári jog átfogó kodifikációjának igénye, bár ez sem került le a napirendről,[7] hanem azok a *változások, újabb tendenciák,* amelyek az elmúlt évtizedekben jellemezték a polgári jog fejlődését, egyébként nemcsak az NSZK-ban, hanem szerte a világon.

4. Az átmenetileg nyugvópontra jutott szerződésszegési és az ezekkel részben összefüggő elhatárolási viták a hatvanas években újult erővel támadtak fel. Igazság szerint ezek a viták korábban sem szüneteltek, csak más kérdések álltak az érdeklődés homlokterében. A fejlődés olyan új kérdéseket tett fel — a skála az általános üzleti feltételektől, a faktikus szerződési viszonyokon, a culpa in contrahendo problémáján át, a termelői felelősségig meglehetősen széles —, amelyek megválaszolása egy, jó esetben a XIX. században kialakult és megmerevedett jogi-logikai rendszer segítségével igen csak időt rabló és ráadásul kétséges kimenetelű folyamat. Ezek közül az intézmények közül valójában *egyik sem mondható újnak,* a culpa in contrahendo alapelveinek kidolgozása pl. Németországban *Jhering* nevéhez fűződik, nyomai még a BGB-ben is megtalálhatók (307. §), a faktikus szerződési viszonyok és az általános üzleti feltételek már a harmincas években is erősen vitatott kérdései voltak a német jognak, a termelői felelősség híres alapesetei közül a MacPherson v. Buick Motor Co. (USA) 1916-os, a Donoghue v. Stevenson (Anglia) 1932-es, a Brunnensalzfall (Németország) 1915-ös. A hangsúly részben az ügyek *tömegméretű elterjedésén,* részben a mögöttük húzódó és e változásokat okozó, illetve felerősítő *gazdasági-társadalmi* folyamatokon van. Ebből a szempontból pedig kétség kívül az elmúlt harminc év a döntő.

E problémák megoldása lényegében mindenütt komoly nehézséget okozott, a különbség egyrészt a *gazdasági háttérben,* másrészt abban a *jogi közegben* keresendő, ahol az adott kérdés felmerült, és ahogy a jog számára megfogalmazódott. Egy *Eörsi* által említett[8] példa jól illusztrálja ezt. Amíg a *culpa in contrahendo* az *angol* jogban arra szolgált, hogy a nyers és helyenként kíméletlen szerződéses jogból a károsult számára méltányosabb deliktuális területre vigye át az igényeket, addig a *német* jogban ez a folyamat pontosan fordítottan zajlott, többek között a culpa in contrahendo segítségével történt eredetileg deliktuális igények

[5] *Palandt:* Bürgerliches Gesetzbuch — Kommentar — 33. Auflage, (1974) 276. §, 7/a/bb. jegyzet, 293. old.

[6] Valójában ez a folyamat nem ilyen egyszerűen zajlott. A harmincas évek elején mind nyilvánvalóbbá váltak az addig általában elfogadott pozitív szerződésszegés korlátai, mert már ekkor is szükség lett volna egy általános szerződésszegési szabályra, ekkor azonban még sem az elmélet, sem az ítélkezési gyakorlat nem jutott el e tan kapcsán eddig a pontig. Ezt a hiányérzetet fejezi ki *Stoll* 1932-es „búcsúja". Csak ezt követően, és persze ettől függetlenül, a nácizmus hatalomra jutása után kezdődik meg a BGB felülvizsgálata, ami utat nyit a már csírájában meglevő elmélet részletes kidolgozásához.

[7] Az NSZK-ban a polgári jog újrakodifikálására évek óta erős törekvések tapasztalhatók. A munka egyes részterületekre vonatkozó újabb és újabb tervezetek kidolgozásának stádiumában van. Így pl. a deliktuális felelősségről a hatvanas évek közepén készült tervezet, míg pillanatnyilag a kötelmi jog egészének nyers tervezete készül az Igazságügyi Minisztériumban, természetesen az elmélet képviselőinek jelentős bevonásával. Ennek elkészülte után születik majd végleges döntés a további munkáról. *Landfermann:* Die Überbearbeitung des deutschen Schuldrechts aus internationalrechtlicher Sicht. Rabelsz. 1981. 1/2. 124. és köv. old.

[8] *Eörsi,* 420—421. old.

szerződéses köntösben való elbírálásának lehetővé tétele.

5. Mert a *német jog nagy problémája* nemcsak az, hogy hézagos a szerződésszegések szabályozása (nincsenek közös, általános szabályok, és nincs általános szabály a hibás teljesítésre sem), hanem az is, hogy a *deliktuális részből ugyanígy hiányzik* egy, pl. a svájci OR 41. §-ához, vagy éppen a magyar Ptk. 339. §-ához hasonló általános rendelkezés.[9] Témánk szempontjából ez azzal a következménnyel járt, hogy a szerződésszegés megoldatlan kérdéseihez nemcsak, hogy nem nagyon lehetett a deliktuális utat segítségül hívni (bár mint, ahogy azt még látni fogjuk, erre is van példa), hanem éppen fordítva történt, a *deliktuális szabályozás bizonyult olyannyira hézagosnak*, hogy bizonyos területeken (pl. alkalmazottért való felelősség), önmagukban korántsem teljes *szerződéses szabályok alkalmazása méltányosabb eredményt látszott biztosítani.* Így indult meg egy folyamat, amelynek során részben a culpa in contrahendo, részben a pozitív szerződésszegések segítségével deliktuális területek kerültek szerződéses zászló alá.[10]

6. Hogyan függ mindez össze az oltalmi érdek kérdésével? Itt valójában egy önmagába visszatérő, és ezen keresztül hatásait felerősítő folyamatról van szó. Induljunk ki abból, hogy ez az elmélet nagyon világosan törekszik arra, hogy a szerződéses kötelmekben elválassza egymástól a szerződések teljesítéséhez közvetlenül szükséges ún. szolgáltatási kötelezettségeket az olyan egyéb kötelezettségektől, amelyek ugyan közrejátszanak a szerződés teljesítésében, de nem képezik a teljesítés szükségszerű előfeltételét. Ennek megértéséhez vissza kell lépnünk a negyvenes évek elejére, amikor *Dölle* kidolgozta az ún. *társadalmi kapcsolat* (sozialer Kontakt) elméletét,[11] amellyel lényegében a culpa in contrahendo problémáját kívánta megoldani. A kérdés úgy szólt, hogy vajon egy szerződés megkötése során a felek nem kerülnek-e egymással olyan fajta társadalmi kapcsolatba, amely alapján őket speciális oltalom illetné meg.[12] Bár ezt a nézetet utóbb többen támadták, legélesebben talán *Larenz,*[13] napjainkra újra feléledt. Mint Eike *Schmidt* írja,[14] a problémák megoldásához immáron nem elegendő, hogy az alternatíva a szerződéses és a deliktuális felelősség közötti választásra korlátozódjék, azt kell megállapítani, hogy létezik-e, és ha igen mikor, egy olyan tudatos és célzatos társadalmi kapcsolat, amely meghaladja az általános forgalombiztonsági kötelezettség mindenkit terhelő szintjét (azaz azt a szintet, ahol már nem elegendőek a deliktuális szabályok). Egy nem német jogász számára a kérdés ilyeténképpen történő felvetése nyilvánvalóan idegen. De a német elméletben — az ismert tételes jogi helyzettel a háttérben — a kérdés úgy merül fel, hogy vannak kötelmi viszonyok, amelyek túlmennek a „véletlen találkozás" (E. *Schmidt)* szintjén (deliktumok), *de nem érnek fel a konkrét szerződés lépcsőjére.* Vegyük pl. az áruházakat, amelyekben látogatók tízezrei fordulnak meg nap mint nap, az ítélkezési gyakorlat mindegyiküket potenciális vevőnek tekinti, ami azt jelenti, hogy bevonja őket a culpa in contrahendo védelmi körébe (tehát a szerződéses szférába), függetlenül attól, hogy utóbb létrejött-e egy szerződés vagy sem. *A harmadik személyekre oltalmi hatással bíró szerződések* (Verträge mit Schutzwirkung für Dritte) már megrendítették, az áruházakkal, illetve hasonló helyzetekkel kapcsolatos bírói gyakorlat pedig *feladásra késztette azt a nézetet,* hogy konkrét kötelezettségek csak előre egyéniesített, individualizált felek között képzelhetők el.

Ha viszont a felek előre történő individualizáltsága, amely a hagyományos nézetek szerint eddig a kötelmi viszonyokon belül a deliktuális és a szerződéses viszonyok közti differentia specifica-nak volt tekinthető, kiesik, akkor az oltalmi kötelezettségekre vonatkozó különleges viszonyt kizárólag egy meghatározott kapcsolat létesítésére vonatkozó, mindkét oldalon meglevő célzatosság emeli ki a deliktuális viszonyok köréből. Ez persze elsősorban a szerződések körében van meg, de a kérdésnek a culpa in contrahendora történő szűkítése, Eike *Schmidt* szavaival élve, nem lenne más, mint egy „időszerűtlen kapitalista szemléletmód puszta kifejeződése".[15]

---

[9] A BGB deliktuális szabályozásával kapcsolatban meg kell még jegyezni, hogy több kérdésben, (pl. bizonyítás, elévülés, kártérítés terjedelme) eltérés van a szerződéses szabályoktól. Mindezek alapján nincs, és nem is lehet a két felelősségi alakzat között olyan kapcsolat, mint pl. a magyar Ptk.-ban, ahol a 339. § az egész polgári jogi felelősségnek — tehát a szerződéses felelősségnek is — a háttérjoga, alapja. Erre más vonatkozásban, az alábbiakban még visszatérünk.

[10] *Schwark — Medicusra* hivatkozva — állítja, hogy a pozitív szerződésszegés részben éppen arra szolgál, hogy eredetileg a deliktuális jog körébe tartozó, de ott nem megfelelően szabályozott tényállásokat a deliktuális jog „csendes módosításával" rendezze. *Schwark:* Kaufvertragliche Mängelhaftung und deliktsrechtliche Ansprüche. AcP, 179 (1979), 57—84. old. (60. old. 14. jegyzet); ugyanígy *Caemmerer,* aki ezt a folyamatot az alkalmazottért való felelősség nem megfelelő szabályozásához (BGB 831. §) kapcsolja, amit a teljesítési segédért való felelősség szabályával (BGB 278. §) kíséreltek meg helyettesíteni. Szerinte ez az oltalmi kötelezettségek további kiépítéséhez vezetett. *Caemmerer:* Wandlungen des Deliktsrechts. (1960), in: Gesammelte Schriften, Bd. I. (1968), 460—461. old.; ugyanígy Eike *Schmidt,* in: Esser — Eike Schmidt: Schuldrecht, Allgemeiner Teil. (5. Aufl.) Teilband 2, (1977), 90—92. old.

[11] *Dölle:* Aussergesetzliche Schuldpflichten. Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft. Bd. 103, (1943) 67. és köv. old.

[12] *Dölle:* 72. old.

[13] *Larenz:* Culpa in contrahendo, Verkehrssicherungspflicht und „sozialer Kontakt". Monatschrift für Deutsches Recht, 1954, 515. és köv. old.

[14] Eike *Schmidt:* Nachwort, in: *Jhering:* Culpa in contrahendo — *Staub:* Die positiven Vertragsverletzungen (új, közös kiadás, 1969), 145—148. old. Ugyanígy *Thiele,* 651—652. old.

[15] Itt nemcsak visszterhes szerződésekre kell gon-

A *Dölle* által még a culpa in contrahendora alkalmazott társadalmi kapcsolat elmélete így változott mostanra egy általános, az oltalmi viszonyok teljes körét alátámasztó, ún. *fokozott társadalmi kapcsolat* elméletévé.[16] Itt olyan viszonyokkal találkozunk, ahol az eredetileg deliktuális kötelezettségek minőségileg más keretbe kerülnek, de ugyanakkor nem válnak a felek vagyoni viszonyaiban változást okozó szolgáltatási kötelezettségek függvényévé.

7. Mindezek alapján felmerül a kérdés, és a német elméletben ezt külön vizsgálják is, hogy ezeknél a nem szolgáltatásra irányuló oltalmi viszonyoknál mi a *felelősség alapja. Canaris* szerint[17] nem egy szerződés, de nem is egy általános deliktuális szabály, hanem egy *bizalmi viszony,* amely abból a speciális hatáslehetőségből adódik, amit egy szerződéses kapcsolat nyit meg a fél számára, mert e kapcsolat (Sonderverbindung) által lehetősége nyílik a szerződés teljesítésével nem szorosan összefüggő olyan cselekedetekre is, amelyekkel általában befolyásolhatja a másik fél vagyonát, érdekeit. Ez a bizalmi viszony a *szerződéstől függetlenül létezik,* semmisség vagy ex tunc hatályú elállás sem szünteti meg. Amennyiben elismerjük, hogy a culpa in contrahendo megoldása szerződéses eszközökkel kell hogy történjen — és az adott, német tételes jogi körülmények között aligha van valaki, aki pillanatnyilag ezt kétségbe vonná —, akkor az oltalmi érdek sérelme állapítandó meg, így *Canaris,* ha van ugyan szerződés, de utóbb valamilyen oknál fogva semissé válik. Ha ilyen esetben az egyik felet kár érte, kérdés, hogy milyen alapon, a számára többnyire kedvezőbb szerződéses vagy a hátrányosabb deliktuális szabályok szerint kell az igényt elbírálni? A culpa in contrahendo szerződéskötés utáni alkalmazása dogmatikailag megengedhetetlen, de ami lehetséges a szerződés megkötése előtt (nincs szerződés, mégis szerződéses szabályok kerülnek alkalmazásra), az miért ne lenne lehetséges pozitív szerződésszegésre hivatkozással egy — semmis — szerződés megkötése után.

Nem célunk itt ennek az elméletnek a részletes ismertetése, ezért csak jelezzük, hogy innen csupán egy lépés a hagyományos felelősségi alakzatok dualizmusának felbontása. *Canaris* ezt nem tette meg, hiszen a pozitív szerződésszegésre hivatkozik, de megtette *Müller-Graff,*[18] aki ugyan az általunk ismert irodalomban nem talált eddig követőre, de jelez bizonyos tendenciát. Az ő álláspontja az, hogy a deliktuális és a szerződéses felelősség mellé, *önálló, harmadik felelősségi csoportként* kell állítani a törvényes (mert a felek akaratától függetlenül létező és egyben a törvény rendelkezéseiből — Treu und Glauben — levezethető[19]) oltalmi kötelezettségek viszonyait. A disztinkció alapja nála is a bizalom, bizalom a másik félben, annak cselekedeteiben, hogy e cselekedetek nem fogják sérteni sem a fél javait, sem személyét, sem pedig érdekeit.

8. A kör ott zárul be, hogy azok a szerzők, akik egyrészről elismerik az oltalmi viszonyok különállását, de a felelősségi viszonyok dualizmusát nem kívánják teljes egészében feladni, azaz nem mennek tovább *Canarisnál* — és ez a döntő többség —, akkor ezt csak akként tehetik, hogy az oltalmi érdek szféráját vagy a deliktuális, vagy a kontraktuális felelősséghez csatolják. Az alternatíva, mint láttuk, inkább szónoki, a német jogban a tételes szabályok kényszerítő ereje a *szerződésszegés fogalmának, szabályozási körének lényeges bővülését eredményezte.* A szerződéses elmélet segítségével megoldott, de a teljesítésre irányuló kötelmektől függetlenített oltalmi viszonyok közé így már nemcsak a culpa in contrahendo fér be, de helye van a harmadik személyekre oltalmi hatással bíró szerződéseknek, sőt a termelői felelősségnek is.[20]

9. Azonban éppen a *termelői felelősség* az, ahol megmutatkoznak ennek az elméletnek a határai és korlátai, és többek között itt is látszik, hogy a folyamat (már ti. deliktuális igények szerződéses elbírálása), bár kétség kívül ez a fejlődés fő iránya, nem ilyen egyoldalú, mert mint arra korábban utaltunk, vannak *ellentétes előjelű* törekvések is.

A termelői felelősség a modern polgári jognak az a területe, amely mindenütt a szerződéses és a deliktuális felelősség határán mozog, részben szabályozatlansága, részben tartalmilényegi ismérvei miatt. A német jogban a helyzet úgy alakult, hogy az ítélkezési gyakorlat egyöntetűen, az elmélet pedig döntő többségében deliktuális úton tartotta ennek a kérdésnek a szabályozását. A miértre *Caemmerer* adott választ.[21] A deliktuális szabályozásnak a termelői felelősséggel kapcsolatban két sebezhető pontja van. Az egyik az, hogy általános szabály hiányában az *alkalmazottért való felelősség* (BGB 831. §) kerül alkalmazásra, amelynek rendelkezése (culpa in eligendo et inspiciendo) a mai termelési viszonyok között enyhén szólva anakro-

dolni. Ha pl. az ajándékozó felszólítja a megajándékozandó személyt, hogy tekintse meg az ajándékot lakásában, és a megajándékozandót ott, a síkos padlón baleset éri, az ajándékozó, bár még nincs szerződés, oltalmi kötelezettség megsértése címén felelni fog. E. *Schmidt,* Nachwort, 147. old.

[16] *Esser—E. Schmidt,* 90—91. old.

[17] *Canaris,* 476—477. old.

[18] *Müller—Graff:* Die Geshäftsverbindung als Schutzpflichtverhältnis. JZ, 1976, 153—156. old.

[19] Itt „táboron belüli" eltérések vannak, mert pl. az oltalmi érdek elméletét erősen támogató Eike *Schmidt* az oltalmi viszonyoknak a pozitív szerződésszegés köréből történő kiemelését azzal indokolja, hogy itt a BGB által egyáltalán nem érintett kérdésekről van szó. *Essér—E. Schmidt,* 89. old.

[20] *Palandt,* 276. §, 7/a/bb jegyzet, 293. old. *Canaris:* Die Produzentenhaftpflicht in dogmatischer und rechtspolitischer Sicht. JZ, 1968, 494. és köv. old.

[21] *Caemmerer:* „Products Liability" (1968), in: Ius Privatum Gentium — Festschrift für Max Rheinstein — Bd. II. (1969), 664—666. old.

nisztikus, vagy Eike *Schmidt* szóhasználatával élve, egyszerűen aszociális.[22] A másik kifogásolható pont a *bizonyítási* teher megosztásával függ össze, míg szerződésszegéseknél a kötelezettnek kell magát kimentenie a vétkesség alól, addig a deliktuális károkozások körében egyenes bizonyítási rendszert ír elő a törvény, azaz a károsultnak kell a károkozó vétkességét bizonyítania. A deliktuális szabályok egyszerű és közvetlen alkalmazása a fentiek miatt így lehetetlen volt, valamelyiken, a kettő közül változtatni kellett.

A bírói gyakorlat végül a bizonyítási szabályok körében tett döntő jelentőségű lépést. 1968-ban a Bundesgerichtshof a híres „Hühnerpestfall" elbírálása során megfordította a bizonyítási terhet, amikor kimondta, hogy a termelőnek kell annak kockázatát viselnie, ha nem deríthető ki, hogy milyen emberi vagy műszaki hiba következtében vált a termék hibássá.[23] Itt tehát végül is az történt, hogy a BGB szerződéses szabályt vitt át deliktuális területre, mégpedig ésszerűségi és méltányossági indokok alapján.

A bizonyítás problémájának megoldásával csak látszólag rendeződött a kérdés. Mert nézzük a *Caemmerer* által említett másik gyenge pontot, az alkalmazottért való felelősség szabályát. Ha ugyanis lehet a bizonyítással kapcsolatban szerződéses szabályt alkalmazni, ha más ügyekben lehet az alkalmazottért való felelősség (BGB 831. §) szabálya helyett a teljesítési segédre vonatkozó rendelkezést (BGB 278. §) használni,[24] akkor miért nem lehet ezt a termelői felelősség esetében megtenni? Úgy véljük, igaza van Eike *Schmidt*nek,[25] amikor azt írja, hogy az az érv, amire e kérdés kapcsán hivatkozni szoktak, hogy ti. a szállító nem teljesítési segédje az eladónak, éppen annyira igaz, mint amennyire megkerüli a probléma lényegét. Mert a lényeg kétségkívül a hibás teljesítés általános szabályainak hiánya, ezért nem vitték át a termelői felelősség kérdését általában szerződéses szintre, hiába lehetne pozitív szerződésszegésre hivatkozni. E. *Schmidt* egyébként fogyasztóvédelmi és gazdasági szempontok mérlegelése után arra a következtetésre jut, hogy — szemben az uralkodó állásponttal — a BGB 278. §-a, a teljesítési segédért való felelősség szabálya alkalmas arra, hogy termelői felelősségi eseteket ezen az úton, tehát szerződéses eszközökkel oldják meg. Joggal lehet itt utalni arra, hogy éppen a BGH, amely egyébként mindeddig következetesen deliktuális kérdésnek tekintette ezt a problémát, és csak elvétve található olyan ítélete, amelyben a szállítót az eladó teljesítési segédjének tekintette,[26] más összefüggésekben igencsak hajlamos arra, hogy a jogi formák hátrányára utat engedjen bizonyos gazdasági realitásoknak.[27]

10. Azonban éppen a termelői felelősség az, amely kapcsán *egy ellentétes irányú mozgás* is megfigyelhető. Mint azt korábban kifejtettük, a fejlődés fő iránya a szerződéses szabályozásnak a deliktuális terület rovására történő kitágítása, tekintettel a deliktuális rendelkezések hézagos, illetve nem megfelelő voltára és bizonyos deliktuális szabályok korszerűtlen tartalmára. Ugyanakkor, mint arról ugyancsak szó volt, hézagos a szerződésszegések szabályozásának felépítése is, sőt vannak olyan pontok, ahol a *szerződéses szabályok a jogosult számára szigorúbbak,* mint pl. az elévülés, vagy a kötelező jogfenntartó és kifogást bejelentő nyilatkozat, amelyre deliktuális alapon nincsen szükség. Mindez persze önmagában még nem lenne elegendő ahhoz, hogy szerződéses viszonyokra deliktuális igényt ismerjenek el, de a hibás teljesítés megoldatlansága a bonyolult, elsősorban termelői felelősséggel kapcsolatos ügyekben, amelyeket mint láttuk, a bíróságok következetesen deliktuális úton oldanak meg, azt eredményezte, hogy mind többször fordul elő a *kellékszavatossági szabályoknak a deliktuális jog bevonásával történő kiegészítése.* Mint *Landfermann* írja,[28] az amúgy sem egyszerű helyzetet csak bonyolítja, hogy a bíróságok általában visszariadnak az elöregedett törvényi rendelkezések alkalmazhatatlanságának nyílt deklarálásától, e helyett kerülő utakon próbálnak célhoz érni, hogy eleget tegyenek a megváltozott gazdasági és társadalmi viszonyok követelményeinek. Így pl. egy, azóta sokat vitatott ügyben („Schwimmerschalterfall") 1976-ban egy termelő berendezés vásárlójának, miután a kapcsoló hibája következtében a berendezés kigyulladt, a BGH a deliktuális alapon [823. § (1) bek., más személy tulajdonának megsértése] adott kártérítési igényt, tekintettel arra, hogy az adásvétel kellékszavatossági szabályai a rövid elévülés miatt (477. §) már nem voltak alkalmazhatók, ezt viszont a BGH „méltánytalannak" találta.[29]

[22] *Esser*—E. *Schmidt,* 90. old.

[23] Az ítéletet, *Diederichsen* megjegyzéseivel l.: NJW, 1969, 269. és köv. old.

[24] Az egyik első, ilyen jellegű, azóta sokat kommentált döntés a húszas évekből származik. A felperes elcsúszott az alperes üzletének frissen olajozott padlóján, és megsérült. A Reichsgericht elutasította az alperes elleni deliktuális igényt, mert utóbbi a culpa in eligendo-ra hivatkozva kimentette magát alkalmazottjáért való felelőssége alól. Ezzel szemben a bíróság *mellékkötelezettség* megsértése címén helyt adott a felperes követelésének. *Schlechtriem:* Vertragsordnung und ausservertragliche Haftung. (1972), 305. old.

[25] *Esser*—Eike *Schmidt,* 50. old.

[26] BGHZ 47, 312. idézi *Esser*—E. *Schmidt,* 52. old.

[27] BGHZ 61, 275. (Nyaralóházakat bérletre felkínáló utazási iroda szerződésben kifejezetten biztosított egyszerű közvetítő szerepének tagadása), BGHZ 61, 380, (Az egyszemélyes társaság tagja személyes kárának elismerése); ebben az ügyben a bíróság többek között kimondta, hogy más szemléletmód figyelmen kívül hagyná a gazdasági realitásokat, és aránytalanul terhelné a károsultat. Az eseteket idézi: E. *Schmidt,* in: *Esser*—E. *Schmidt,* 52. old., 24. jegyzet.

[28] *Landfermann,* 126. old.

[29] BGHZ 67, 359. Az üggyel részletesen foglalkozik *Schwark,* 58. old.

Ez a problémakör megintcsak nem új, már a két világháború között sokat vitatták, azonban elsősorban *Deitz* munkássága nyomán[30] sokáig lezártnak tűnt. Az igények kumulációja, vagy ahogy a német jogban nevezik, az „Anspruchskonkurrenz" kérdése napjainkban újra napirendre került, elsősorban *Schlechtriem*nek köszönhetően.[31] *Dietz* álláspontja az volt, hogy tekintettel a vagyoni károkért való felelősséget megállapító általános deliktuális tényállás hiányára, a nem szerződésszerű teljesítésért és magatartásért való felelősséget nem lehet a deliktuális felelősség különleges esetének tekinteni, de ugyanígy nem lehet a szerződéses jog szabályaival a deliktuális hézagokat lefedni. A két felelősségi rendszer egymástól független.[32]

Időközben a gyakorlat, majd ezt követően az elmélet is túllépett ezen az álláspontón. A Reichsgericht, majd ennek nyomán a BGH arra a következtetésre jutott, hogy a szerződéses szabályok, a deliktuális jog általános kötelezettségeinek érintetlenül hagyása mellett, azokhoz képest további kötelezettségeket tartalmaznak.[33] Lényegében ugyanezt a nézetet képviseli *Huber* is, mellesleg az oltalmi viszonyok elkülönítésének harcos ellenfele, amikor arra hivatkozik,[34] hogy határozottan külön kell tartani a deliktuális és a szerződéses felelősséget, aminek alapjául egy általános, mindenkit terhelő forgalmi kötelezettség (Verkehrspflicht) szolgál. Ez a forgalmi kötelezettség mindenképpen létezik, akár van szerződés, akár nincs, ha megsértése szerződésen kívül történik, elbírálása deliktuális úton megy végbe, ha azonban szerződésen belül, akkor tekintettel a speciális kötelmi viszonyokra, azaz a szerződésre, speciális felelősségi következmények állnak be, ezek pedig a szerződésszegés szabályai.

A BGH több ítéletében is azt az álláspontot követte, hogy a vevő védelmét megnehezítő joghézagot, amennyiben a hiba következtében a vétel tárgyát képező dologban további károk keletkeznek, *deliktuális szabályok* alkalmazásával lehet kitölteni.[35] Ezt a gyakorlatot joggal bírálja *Schwark*,[36] mondván, hogy nem az a lényeges, hol keletkezik a kár (a dolgon és ebben az esetben deliktuális szabályok lépnek be, vagy a vevő egyéb vagyontárgyaiban, és akkor pozitív szerződésszegés lenne alkalmazandó), hanem az, hogy a vételi jog *kockázatmegosztása*, amely a hibás teljesítésre általában csak elállást, vagy árcsökkentést, illetve kicserélést ismer, a keletkezett kárt lefedi-e vagy sem. Ha ugyanis a felek egy szerződés formájában szorosabb kapcsolatba lépnek egymással, akkor ugyan minden cselekedetükre, amely a szerződés kapcsán történik, érvényes a deliktuális védelem általános (bár törvényben kifejezetten meg nem fogalmazott) szabálya, de a szerződés tárgya és az azzal összefüggő következmények szempontjából a jog a kockázatmegosztás olyan kizárólagos konzekvenciáit is meghatározhatja, amelyek a szerződő felek érdekeit a deliktuális jog elveitől *eltérő módon* rendezhetik.

11. Az itt érintett kérdések részletes kifejtése egyenként is túlmenne e cikk terjedelmén, amely nemcsak címében, hanem tartalmában is vázlatosnak készült, azzal a céllal, hogy csupán felvillantson egy-egy lényegesnek és jellemzőnek tartott mozzanatot mindabból, ami napjainkban a német polgári jog felelősségi kérdéseivel foglalkozó kutatókat foglalkoztatja. Befejezésül néhány gondolat, *de lege ferenda.*

Azt, hogy lesz-e, és ha igen akkor mikor, és milyen tartalommal átfogó új polgári jogi kodifikáció az NSZK-ban, azt nem lehet megmondani. Korábban utaltunk az előkészületekre, amelyek persze még nem jelentenek semmi bizonyosat, hiszen már eddig is történtek hasonló lépések. Az viszont biztosnak látszik, hogy ha valamilyen formában hozzányúlnak a BGB-hez, akkor a kötelmi jog itt tárgyalt kérdései mindenképpen újraszabályozást nyernek. Ebből a szempontból érdemes egy kissé elidőzni *Landfermann* idézett tanulmányának annál a részénél, amely az elhatárolási problémák megoldásával foglalkozik.[37] Véleménye, amely nyilván csak egy, az ezekkel a kérdésekkel foglalkozó különféle álláspontok között, úgy foglalható összse, hogy itt három út kínálkozik, amelyek *egymást nem zárják ki*, hanem kiegészítik, így *együttes alkalmazásuk* elképzelhető lenne.

Az *elsőt* az a törekvés jellemzi, hogy a szerződéses és a deliktuális felelősség területeit *élesebben* és *határozottabban kell egymástól elhatárolni.* Az elhatároláshoz jogösszehasonlító vizsgálatok nyújthatnak segítséget. Ha ugyanis a német jog valamely kérdést például eddig szerződéses alapelvek segítségével oldott meg, de ezzel gyakorlatilag egyedül állt a számbajöhető jogrendszerek között, akkor ez erős érv lehet a kérdés deliktuális rendezése mellett. Ilyen a *culpa in contrahendo* problémája, különösen ami a személyi sérülésekből eredő károkat illeti.[38] Ugyanakkor a *termelői felelősség* kérdésében a BGH gyakorlata, amely a gyártó felelősségének jogpolitikailag szükséges szigorítását a deliktuális jog továbbfejlesztésével látta megoldhatónak, megfelel a nemzetközi tendenciáknak (kivéve talán a francia és az osztrák jogot), így többek között az Európa Tanács által kidolgozott egyezménynek,[39] és az EGK által kibocsátott irányelv javaslatnak.[40]

[30] *Dietz:* Anspruchskonkurrenz bei Vertragsverletzung und Delikt. (1934)
[31] *Schlechtriem*, i. m.
[32] *Diezt*, 72. és köv., 93. és köv., valamint 130. old.
[33] RGZ 83, 433.
[34] *Huber*, 317—318. old.
[35] pl. BGHZ 24, 188, 192.
[36] *Schwark*, 64—65. old.
[37] *Landfermann*, 134—139. old.
[38] *Landfermann*, 137. old.
[39] European Convention on Products Liability in Regard to Personal Injury and Death. (1977)
[40] A javaslatról l. Rabels Zeitschrift, 1977/2. 388. old.

A *második* út a kétfajta felelősségi alakzat előfeltételeinek és jogkövetkezményeinek közelítésében áll. Ha ugyanis a két terület szabályozása kiegészül olyan tényállásokkal, amelyek eddig csak az egyikben voltak meg, de hiányuk nehézségeket okozott, akkor nem lesz majd szükség a határvonalak fölötti átnyúlásra. Így pl. szó lehet az *alkalmazottért való felelősség* szabályának (BGB 831. §) a *teljesítési segédért* való felelősség szabályához (BGB 278. §) való közelítéséről. Ugyanez áll az igen erősen eltérő *elévülési* rendelkezésekre, továbbá a *nem vagyoni kártérítésre*, amely a tételes szabályok szerint (BGB 847. §) kizárólag deliktuális alapon lehetséges, de az elmélet általánosnak mondható véleménye szerint ilyen formában nemigen tartható, és ezért felülvizsgálandó.[41]

Végül a fennmaradó áthatások megoldására szükség lenne — és ez a *harmadik* út — a szerződéses és a deliktuális felelősség közötti viszony *általános elveken nyugvó törvényi rendezésére.* Amit *Landfermann* javasol, az a német jogban lényegében nem új, nevezetesen a kétféle igény egymás mellett létezésének és érvényesíthetőségének elismerése, azzal azonban, hogy a szerződéses kapcsolat a résztvevő felek ún. gondossági kötelezettségeit (Sorfaltspflichten) növeli. Bizonyos esetekben pedig, különösen olyan szerződéstípusoknál, ahol a felelősség kockázatát valamelyik fél amúgy is biztosítással fedezi, a felek érdeke pedig a felelősség egyértelmű rendezését követeli meg (pl. fuvarozási szerződések), a szerződéses felelősség elsőbbséget élvezne.[42]

Sándor Tamás

[41] *Landfermann*, 138. old.

[42] *Landfermann*, 139. old.

A természetvédelem és a vadászat viszonya jogi aspektusból

A) *A természetvédelem és a vadászat érdekközössége*

1. Az *állam* fontos funkciója, hogy a társadalom tagjai számára *megfelelő természeti környezetet* biztosítson. Ez a feladat szorosan kapcsolódik a gazdasági-szervezői és a szociális-kulturális funkció teljesítéséhez. *Kudrjavcev* rámutatott arra, hogy a fejlett szocializmus államának megkülönböztető vonása a társadalmi fejlődés feladatainak komplex módon történő megoldása. Napjainkban már nem elég csupán egyik vagy másik feladatot megoldani, társadalmi szervezetünk egyes területeire befolyást gyakorolni. Ma már az állam is rendelkezik a szociális-társadalmi és más feladatok komplex megoldásához szükséges eszközökkel.[1]

Az állami feladatok körébe tartozik a *természetvédelem és a vadgazdálkodást is magában foglaló vadászat viszonyának* megfelelő alakítása is. E téren pedig fontos szerepet töltenek be az állami akarat érvényesülését biztosítani hivatott *jogi eszközök.* Ezek az eszközök valójában a környezetvédelem jogi eszköztárába tartoznak. A korszerű vadgazdálkodás és vadászat ugyanis szerves része a környezetvédelemnek, közelebbről a természetvédelemnek. Ezért fontos feladat annak megvalósítása, hogy *a vadászat harmonikusan illeszkedjék be a természetvédelem kereteibe.*

A természetvédelem ma már nem a természet különféle használatainak egymás mellé rakása összefüggéstelen tömeggé, hanem egységes, összefüggő egész. Ebbe az „egész"-be kell szerves összetevőként beolvadnia a vadgazdálkodási és vadászati tevékenységnek. Ez következik végső soron abból is, hogy a vadászat a természethez való jog egyik megnyilvánulása, továbbá hogy a vadászat valójában a természet értelmes és megújuló felfedezése, a természettel való állandó és szoros kapcsolattartás. Éppen a természettel és a vadon élő állatokkal való állandó kontaktus, továbbá az állatvilágnak, életmódjának és létfeltételeinek alapos ismerete biztosít a vadászok számára előkelő helyet a természetvédők táborában. A vadon élő állatvilág közös vagyon, de a vadászok ennek az elsődleges felelősei és őrzői. A korszerű vadászat tehát közérdekű tevékenység, fontos tényezője a természet tervszerű védelmének.

Alapvető követelmény ezért a vadászattal szemben, hogy a *természet megértése, tisztelete és szolgálata jellemezzen minden vadgazdálkodási és vadászati tevékenységet.* Ma már általánosan elismert tény, hogy a korszerű vadászat valójában nem más, mint aktív természetvédelem, s ez az alapja a természetvédelem és a vadászat szoros kapcsolatának. Helyesen mutatott rá *F. Delmas* arra, hogy a vadászok már akkor is környezetvédelmet csináltak, amikor ez a fogalom még nem volt divatos, nem beszéltek róla unos-untalan, és nem is volt tetszetős dolog annak emlegetése.[2] A francia államfő is kiemelte, hogy a vadászok tevékenysége beillesz-

[1] V. N. *Kudrjavcev:* A Szovjetunió alkotmánya fontos határkő az ország politikai történetében. Jogtudományi Közlöny, 1978. 2. sz.

[2] Francois *Delmas* francia környezetvédelmi minisztériumi államtitkár beszéde a francia megyei vadászszövetségek elnökeinek kongresszusán. Bulletin mensuel de l'Office National de la Chasse, 1979. 25. sz. 27—28. old.

kedik a kormány által folytatott természetpolitikába.[3]

A természetvédelem és vadászat összehangolásának sikere nagyrészt azon múlik, milyen rendelkezések vannak hatályban annak biztosítása érdekében, hogy a vadgazdálkodási-vadászati tevékenységgel kapcsolatban a természet hatékony védelemben részesüljön.

2. A természeti környezet védelme és a vadászat közötti szerves kapcsolatot tükrözik a *jogszabályok rendelkezései* is.

Az emberi környezet védelméről szóló *1976. évi II. törvény* azt a fontos megállapítást teszi, hogy a Magyar Népköztársaságban az emberi környezet védelme az *egész társadalom érdeke és feladata* [2. § (1) bek.]. Az emberi környezet megóvása érdekében védelem alatt áll a föld, a víz, a levegő, az élővilág, a táj és a települési környezet; ezek felhasználása, hasznosítása, alakítása *a környezet védelmét szolgáló jogszabályok és hatósági rendelkezések megtartásával* történhet [9. § (1) és (2) bek.].

Az említett környezetvédelmi tárgyak mindegyike valamilyen módon összefüggésben van a vadászattal is. Különösen jelentős, hogy a környezetvédelem magában foglalja az *élővilág védelmét,* amely védelem a növény- és állatvilágra terjed ki (27. §). A törvény akként rendelkezik, hogy az állatfajok és -fajták fenntartása érdekében biztosítani kell az *állatok tervszerű védelmét* [31. § (1) bek.]. Tilos tehát minden olyan magatartás, amely bármilyen vonatkozásban veszélyezteti a tervszerű állatvédelem megvalósulását.

A törvény nem érinti a természetvédelemről, valamint az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló külön jogszabályoknak az emberi környezet védelmével kapcsolatos rendelkezéseit. Hatályban van tehát az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló 1961. évi VII. törvénynek az a rendelkezése is, amely szerint a *vadgazdálkodást a természetvédelemmel, valamint a mező- és erdőgazdálkodás érdekeivel összhangban kell gyakorolni* [33. § (2) bek.].

A természetvédelmi és a vadgazdálkodási-vadászati tevékenység területe általában egybeesik, hiszen vadászni csak a szabad természetben lehet. A vadgazdálkodás és a vadászat folytonos beavatkozás a természetbe, s ez nemcsak a vad elejtésében nyilvánul meg, hanem a rendkívül széles körű — számtalan feladatot és tevékenységet felölelő — vadgazdálkodásban. A vadászok eminens érdeke a vadállomány megőrzése, hiszen vad nélkül nincs vadászat sem. Ez pedig szükségképpen *érdekközösséget* hoz létre a természetvédelem és a vadászat között. Ezen túlmenően a vadon élő állatvilág védelme természetvédelmi és vadászati kötelezettség egyaránt.

A természetvédelem és a vadászat szoros kapcsolatára vetnek fényt azok a *vadászatra vonatkozó jogszabályi rendelkezések,* amelyek a természet védelme érdekében különféle kötelezettségeket, tilalmakat állapítanak meg. Ebből a szempontból különösen a vadgazdálkodásról és a vadászatról szóló — több rendelettel módosított — *30/1970. (XII. 24.) MÉM számú rendelet* egyes szabályai jönnek figyelembe. Ilyenek:

— a vadászterület határait úgy kell kijelölni, hogy *természetvédelem alatt álló nagy kiterjedésű* területek — a védelmükhöz szükséges övezettel együtt — lehetőleg önálló vadászterületeket alkossanak, a természetvédelem alatt álló kisebb terjedelmű területek pedig lehetőleg egy vadászterületre essenek [2. § (2) bek. *d)* és *e)* pont];

— ha a vadászterület természetvédelem alatt álló területet is érint, kialakításához az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal által megadott szempontokat kell figyelembe venni [2. § (5) bek.];

— a hasznos vadfajok közé tartoznak a természetvédelmi védettség alatt álló, a kipusztulás veszélyébe került vadfajok, amelyek teljes vadászati tilalom alatt állnak [11. § (2) bek.];

— nem tekinthető kártékony vadnak az a vadfaj, amelyet az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal elnöke védetté nyilvánított [11. § (4) bek.];

— a vadászatra jogosult a védetté nyilvánított madarak és a kipusztulás veszélyének kitett vadfajok oltalmáról köteles gondoskodni; ennek érdekében — a természetvédelmi hatóság kérelmére és térítés ellenében — madáretetőket állít fel és a vad etetéséről más módon is gondoskodik [14. § (4) bek.];

— a természetvédelmi védettség alatt álló vadfaj vadászatához az egyéb engedélyen felül az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal engedélye is szükséges [15. § (3) bek.];

— mérgeknek a kártékony vad pusztítására való felhasználását a MÉM az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatallal egyetértésben szabályozza [23. § (9) bek.].

A *természetvédelemről szóló jogszabályoknak* is vannak a vadászatot közelről érintő rendelkezései: Így pl. a *12/1971. (IV. 1.) Korm. számú rendelet* kimondja, hogy

— a természetvédelem alatt álló vadonélő madarat tilos elejteni, elfogni, tartani, tojásait és fiókáit kiszedni, értékesíteni — ideértve piaci árusításukat is —, külföldre juttatni, kitömni (preparálni), illetőleg bármilyen módon elpusztítani vagy élettevékenységében zavarni [9. § (2) bek.];

— ragadozó madár tartásához, behozatalához vagy külföldre szállításához az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal engedélye szükséges [9. § (3) bek.];

— védettség alatt álló állatokat tilos elejteni, elfogni, tartani, gyűjteni, szállítani, értékesíteni, kikészíteni, külföldre juttatni vagy egyéb

[3] Nyilatkozat a Le Monde 1978. január 26-i számában. Ismerteti a Revue Nationale de la Chasse 1978. 3. sz. 16. old.

módon szándékosan pusztítani, illetve élettevékenységükben zavarni; e titalom alól csak az illetékes természetvédelmi szerv adhat engedélyt [12. § (1) bek.];

— a kártékony élő szervezetek elleni védekezést úgy kell végezni, hogy az a védetté nyilvánított állat- és növényfajokat és a természetvédelmi területek élővilágát ne veszélyeztesse; új növényvédelmi és vadriasztási, valamint a kártékony vad irtását szolgáló eljárások bevezetése előtt az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal véleményét ki kell kérni [12. § (3) bek.].

Mindebből az is következik, hogy a vadászat részéről a természetvédelmi érdekek szolgálata nemcsak egyszerű kívánalom, hanem *jogi kötelezettség* is, amelynek megsértése megfelelő szankciókat von maga után.

3. A természetvédelem és a vadászat kapcsolatában a vadászat természetvédelmi funkciója nem szorítkozik a természetvédelmi szerv által védetté nyilvánított állatok védelmére, az ezekkel kapcsolatos rendelkezések megtartására. A törvény az egész élővilágot, tehát az *egész állatvilágot* is védelem alá helyezi, ebbe pedig a *vadászható vad is* beletartozik. *A vadászatnak ezért a vadászterületek egész állatvilágával szemben vannak természetvédelmi kötelezettségei.*

Ez azt jelenti, hogy a vadászható vad lőhető és befogható ugyan, de csak olyan mértékben, amely a vadállomány — mint nemzeti kincs — létét nem veszélyezteti. A vadászatnak ezért szüntelenül a jövőre is spekulálnia kell. A vadászati tevékenység nem környezet-, illetőleg természetkárosítás, ha a vad elejtése (befogása) a tervszerű állománycsökkentés, a helyesen megállapított vadgazdálkodási terv keretei között történik. A vadászható vad pusztítása is sért természetvédelmi érdekeket, ha a terv szerint lőhető vadmennyiséget meghaladó mértékű állománycsökkenést idéz elő, sőt akkor is, ha ilyen mennyiségi csökkenés nem következik ugyan be, de a helytelen — a jövőre nem tekintő — lelövések a vadállományt minőségileg úgy lerontják, hogy ez az újratermelődés folyamatában hosszú távon át érezteti káros hatását.

Egy-egy fácán elpusztítása önmagában nem természetkárosítás, hiszen a fácánt százezrével tenyésztik azért, hogy vadászni lehessen. De azért minden egyes fácán *jogtalan* elpusztítását szankcionálni kell a tömeges pusztítások megelőzése érdekében. Egyes tevékenységek önmagukban talán nem relevánsak természetvédelmi szempontból, összességükben azonban felmérhetetlen kárt jelenthetnek. Az egyes kártevéseket ezért egy összesség részeként kell tekinteni, s ennek megfelelően fellépni ellene. Ezt kívánja meg mind a természetvédelmi, mind pedig a vadászati érdek, ez következik a természetvédelem és a vadászat között fennálló érdekközösségből. A vadgazdálkodás-vadászat az emberi tevékenységnek olyan része, amely közvetlenül függ a természettől. Jövője a természet jövőjéhez kötődik. A veszélyek, amelyek a természetet fenyegetik, a vadászatot is nagymértékben fenyegetik.

A vadászatra jogosultakat a *vadállomány óvására* törvény kötelezi, de ugyancsak a törvény kötelezi erre a *mezőgazdasági ingatlan használóját is.* Az 1961. évi VII. törvény ugyanis akként rendelkezik, hogy a vadászatra jogosult köteles a hasznos vadállomány fejlődését tervszerű vadtenyésztési és vadvédelmi tevékenységgel előmozdítani, de a mezőgazdasági ingatlan használója is köteles a hasznos vadállományt kímélni [33. § (1) és (4) bek.]. E feladatok teljesítése egyben természetvédelmi feladat teljesítését is jelenti. A jogszabályok meghatározzák mind a vadászatra jogosultnak, mind pedig a mezőgazdasági ingatlan használójának azokat a *kötelezettségeit,* amelyeket a vadállomány fejlesztése, illetőleg kímélete érdekében teljesíteniük kell.

De vajon a természet és ezen belül a szabadon élő állatvilág megkapja-e azt a védelmet, amelyet a jogszabályok rendelkezései szerint meg kellene kapnia? Korántsem. A következőkben ezt a kérdést vizsgáljuk meg.

B) *A természet védelmének elégtelensége a mezőgazdaságban*

4. A föld nemcsak az ember élőhelye, hanem az állat- és növényvilágé is. A mező nemcsak terményeket, az erdő nemcsak fákat jelent, hanem a növényvilágot és az állatvilágot együtt. Számolni kell tehát a vadon élő állatok jelenlétével is. A mező- és erdőgazdaság és a vadgazdálkodás-vadászat szoros kapcsolatára tekintettel mindegyiknek respektálnia kell a másik érdekeit. Mindkettő csak része a földön folyó gazdálkodás egészének. Az állatvilág védelmének az egész világon alkalmazott ésszerű módja a mező- és erdőgazdasági termelvények léte és a vadon élő állatvilág léte között valamiféle egyensúly létrehozása.

Ennek megértése terén azonban — úgy tűnik — különösen a mezőgazdaság részéről *hiányosságok* mutatkoznak. A mezőgazda szemében kártékony minden olyan állat, amely a termelvényeiben kárt okoz s azokat talán a legszívesebben kiirtaná. Pedig a vadon élő állatnak is a földön kell élnie. Ezért nincs más út, mint az *érdekek egyeztetése.* Ehhez pedig emberi beavatkozásra és kellő jóakaratra van szükség, mert ma már nem lehet a természeti egyensúly spontán kialakulására hagyatkozni.

Az emberi beavatkozás és a természeti egyensúly viszonyával foglalkozva *J. de Malafosse* érdekes hasonlathoz folyamodik. Rámutat arra, hogy egy „güzüegér-év" egy „menyétévet" von maga után. Kezdeti időben nem az utóbbiak korlátozzák valójában az előbbiek számát, hanem — ellenkezőleg — a güzüegerek túlszaporodása segíti elő a görényfélék túlsza-

porodását. A természeti egyensúly nem rövid időszakban valósul meg, és nem lehet elvárni a mezőgazdasági termelőtől, hogy feláldozza a termelvényeit, azt várva, hogy a természet majd alkalmazkodni fog a nagy elvekhez. Egészen természetes tehát, hogy a termelő sokkal inkább bízik egy patkányirtási hadjáratban, mint a macskák szaporodásában.[4]

Bizonyára ilyen szemlélet vezérli a mezőgazdálkodókat akkor, amikor csak a minél nagyobb terméseredmény elérését tartják szem előtt és az ennek érdekében tett intézkedéseiknél nincsenek tekintettel a területükön élő állatok életfeltételeire. Világszerte felismert és elismert tény, hogy a vadon élő állatvilág pusztulásának fő oka a mezőgazdaság kemizálása és motorizálása. Egyes mezőgazdasági nagyüzemek az állatvilág védelmére tekintet nélkül alkalmazzák tömegesen a vegyszereket, a gépek munkába állítása előtt nem tesznek intézkedéseket a megművelendő területen tartózkodó állatok elűzésére, a gépi művelés könnyítésére hivatkozással könyörtelenül kiirtják a fasorokat, eltávolítják a facsoportokat, s eltüntetik a vizes-nádas területrészeket, ha úgy vélik, hogy ebből valamilyen anyagi hasznot húzhatnak. Pedig a fasor, facsoport és víz is természeti kincs, amely — éppen az említettek miatt is — egyre fogy, s ezért egyre értékesebbé válik. A fás területek pusztítása hátrányosan befolyásolja azt a szerepet is, amelyet az ilyen területek a víz és levegő ciklusainak szabályozásában betöltenek. A vadon élő állatvilág számára pedig egyenesen katasztrofális, mert az állatokat élőhelyüktől fosztja meg.

5. A mezőgazdálkodás is a természet használata, márpedig *a természet használatának minden formáját össze kell kapcsolni a természet védelmével* és a különféle természethasználatokat józanul egyeztetni kell. Ha pedig ez így van, akkor már nem nehéz megérteni és tudomásul venni, hogy természetvédelmi érdekből a vadon élő állatok számára meg kell hagyni, vagy ha már nincsenek meg, létesíteni kell olyan területrészeket, ahol az állatok megnyugodhatnak, fészkelhetnek, menedéket találhatnak és szaporodhatnak. A természetvédelmi feladatok körébe ez is beletartozik. Megfelelő élőhely biztosítása nélkül a vadon élő állatok számának folyamatos és egyre növekvő csökkenésével kell számolni. E felismerés és a szükséges intézkedések megtétele nélkül a természetvédelem olyan sűrű emlegetése csak megtévesztő külszín marad belső tartalom nélkül. De nemcsak megfelelő jogi rendezésre van szükség, hanem a rendelkezések megtartásának szigorú ellenőrzésére és a jogszabálysértések következetes megtorlására is.

E téren a helyzet eléggé elszomorító. Egyes mezőgazdasági nagyüzemek a természetvédelmi rendelkezéseket semmibe veszik, az illetékes szervek pedig ezt tétlenül nézik, ha ugyan egyáltalán van e téren valamiféle ellenőrzés. Érdekes volna egyszer felmérni, hogy hány esetben történt megtorló intézkedés pl. a mezei utakat szegélyező fás-bokros zöldterületek megszüntetése miatt; hány esetben indult eljárás azért, mert a mezőgazdasági üzem a szükséges elővigyázatossági intézkedések megtétele nélkül alkalmazta a peszticideket; vagy hány esetben sújtották szankciók azokat a nagyüzemi gazdaságokat, amelyek a mezőgazdasági gépek működtetése előtt nem tettek megfelelő állatvédelmi intézkedéseket (a gépek elejére vadriasztó berendezés szerelése, a megművelendő területről az állatok előzetes elűzése stb.)?

De megemlíthető az is, hogy ha a vadgazdálkodás-vadászat önálló gazdálkodási ágazat, amely ha másnak kárt okoz, meg kell azt térítenie, akkor a vadászatra jogosult miért nem kap kártérítést, ha neki okoznak kárt a vad élőhelyének pusztításával, bányaműveléssel, katonai gyakorlatokkal, autópályák létesítésével stb.? Vagy miért nem kap a vadászatra jogosult hatékony védelmet a vadnak gépjárművek által történő tömeges elgázolásával szemben, pedig a felelőssététel — preventív hatásánál fogva — jól szolgálná a gépjárműben ülők, tehát az ember védelmét is. A vad védelemre érdemessége aligha vitatható, hiszen a vad ma már nem az „ég ajándéka", nem res nullius, hanem vadászati gondoskodás terméke és társadalmi tulajdon. A számos államban még uralkodó res nullius-koncepció — a vadban emberi beavatkozás nélkül bővelkedő természet megszűnése után — már idejétmúlta, anakronisztikus jelenség.

6. A *természettel való józan gazdálkodásra* van szükség. E vonatkozásban is érvényesülnie kell annak a szempontnak, hogy hasznosabb a megelőzés, mint a már kifejlődött betegségek gyógyítása. A természetvédelem körében a késedelmeskedés már helyre nem hozható károkat is okozhat.

A vadon élő állatvilág védelmének fokozására számos lehetőség van. A védelem szempontjából a legfontosabb a vadon élő állatok számára *megfelelő élőhely* biztosítása. Ennek érdekében elő kellene pl. segíteni, sőt kötelezővé tenni, hogy olyan területeken, amelyek vadrejtő sűrűkben szegények, ilyenek létesíthetése céljából a vadászatra jogosultak megfelelő területekhez jussanak akár a kezelési jog átadása, akár haszonbérlet útján. Az ilyen célra igénybe vett területeket úgy kellene kialakítani, hogy az említett rendeltetésüknek legjobban megfeleljenek. Ha arra gondolunk, hogy pl. egy hektár területnek tíz méter széles sávban történő kihasítása esetében egy kilométer hosszúságban biztosítható a vadon élő állatvilág számára a védelméhez szükséges búvóhely, vagy öt méteres területsáv esetében két kilométer hosszúságban, akkor érzékelhetjük, hogy egy ilyen védelmi intézkedésnek milyen kedvező természetvédelmi hatása van. Ez nem

[4] Jehan *de Malafosse:* Le droit à la nature — Le droit de l' environnement. 1973. 204. old.

érintené hátrányosan a nagyüzemi mezőgazdálkodást, de még ha némileg érintené is, előtérbe lép az, hogy *a természet védelmében áldozatot is kell tudni hozni.*

Ha az állatvilág nemzeti kincs — mint ahogyan valóban az —, akkor védelmének hatékonysága a természet használóival szemben *szigorúbb követelmények* támasztásával fokozható. A természethez való jog a dolognak csak egyik oldala, a másik a *természettel szemben fennálló kötelesség.* A természetet meg kell őrizni és meg kell védeni a lemorzsolódástól. A természetvédelem mindenki ügye, mégpedig mind országos szinten, mind pedig helyi szinten. A természeti környezet megfelelő *alakítása* és a természet *használatának ésszerű szabályozása* a két legfontosabb feladat, amely e téren jelentkezik.

A természethasználók *mentalitásának megváltoztatására* van szükség, de a törvényhozónak is változtatnia kellene eddigi gyakorlatán: a társadalmi-gazdasági élet minden területének szabályozásnál előtérbe helyezett szempontnak kellene lennie a természet védelmének. A modern társadalom viszonyai között, a tudományos-technikai forradalom egyre erőteljesebb kibontakozásának korszakában különösen fontos, hogy a társadalommal szemben fennálló kötelezettségek ne szűküljenek le csupán gazdasági megfontolásokra, hanem a jelentőségének megfelelő súlyt kapjon a természetvédelem is. Az *ökológiai érdek nem fullasztható bele a gazdasági érdek mindent elnyelő mélyvízébe.*

A természetvédelmet illetően azonban nemcsak a mezőgazdálkodás körében észlelhetők hiányosságok. Vannak e téren tennivalók a vadgazdálkodás-vadászat körében is. Ez tehát a következőkben vizsgálódásunk tárgya.

C) *A természet védelmének elégtelensége a vadászat körében*

7. A vadon élő állatvilág s ennek keretében a vadállomány is természeti kincs, amelylyel kapcsolatban a *vadászatnak* fontos feladatai vannak. A vadászat egész mechanizmusát úgy kell alakítani, hogy a vadgazdálkodási-vadászati érdek szolgálatán át egyben hatékonyan szolgálja a természetvédelmet is. A vadászterületeken — mint vadgazdálkodási egységekben — folyó tevékenységnek fel kell ölelnie a természeti környezet védelmét és a vadon élő állatvilág feletti őrködést egyaránt. Passzív védelem helyett *aktív védelemre* van szükség. A környezet és az élőlények egységéből következik, hogy a vadon élő állatvilág védelme egyben természetvédelmet is jelent. Teljesen tarthatatlan tehát az az álláspont, amely a természetvédelmet a szennyezés elleni védekezésre szűkíti. Hatékony természetvédelem lehetséges ipari államban is: ez józan belátás, helyes gazdaságpolitika és megfelelő jogi szabályozás kérdése.

Annak vizsgálatánál, hogy a vadgazdálkodást is magában foglaló vadászat a lehető legmegfelelőbben illeszkedik-e be a természetvédelembe, azokat a tényezőket kell figyelembe venni, amelyek *a természetvédelem és a vadászat közötti viszonynak* mai körülményeink között a *fő jellemzői.* Ezek pedig a következők:

a) a természet az urbanizáció, a demográfiai növekedés, az iparosodás, a mezőgazdaság kemizálása és gépesítése, a zöldterületek irtása, vizek lecsapolása nyomán egyre pusztul, a *vadon élő állatvilág élettere egyre szűkül,* ugyanakkor

b) a vadászok száma — a népességszaporodás és egyéb okok következtében is — növekszik, a vad elejtése — a fegyverek tökéletesedése, a modern járművek által lehetővé tett gyors helyváltoztatás (vadászterületek gyors megközelítése, vadászat közben a gyors mozgás és ezáltal a vadászási lehetőség megtöbbszöröződése), valamint a szabad idő növekedésével a vadászatra fordított időnek is a növekedése miatt — egyre könnyebb és eredményesebb, s mindennek következtében *a természet vadászati igénybevétele egyre súlyosabb.*

Mindez könnyen vezethet az egyensúly felborulásához, aminek bizonyos jelei máris mutatkoznak. Az, hogy egyes területeken — sajátos adottságok és a fokozott tenyésztői tevékenység vagy éppen a kilövési tervek teljesítésének elmulasztása miatt — ma még bőven van vad, nem lehet megtévesztő. A körülmények alakulása — perspektivikusan — veszélyeket rejt magában, miért is a helyzet jelentős megromlásának elkerülése érdekében *megfontolt és előrelátó beavatkozásra* van szükség.

8. A vadászatnak nincs minden vadászra és minden vadászterületre kiterjedő egységes szabályrendszere, így a vadászati tevékenység körében uralkodó elvek és normák sem egységesek. A Magyar Vadászok Országos Szövetségének (MAVOSZ) Vadászati Szabályzata csak a vadásztársasági tagokra kötelező, az állami kezelésben levő vadászterületeken vadászókra nem. *Egységes és a realitásokkal számoló vadászati szabályok alkotása* — a vadászat körében egységes elvek érvényesülésének elősegítése érdekében — fontos követelmény. Olyan szabályozás szükséges, amely alkalmas arra, hogy — a vadászatnak a természetvédelemmel való szoros összekapcsolása révén — *a vadászatot a széles közvélemény által is elfogadhatóvá* formálja. Ennek pedig fontos feltétele — megfelelő korlátozások útján — annak megkövetelése, hogy a vad elejtése *minél vadásziasabb módon, minél sportszerűbben* történjék. Az e téren jelentkező társadalmi igényekkel a vadászat körében is számolni kell. A vadászat jövője érdekében a távlati szemlélet e vonatkozásban is nélkülözhetetlen. Egy minden vadászra kiterjedő — egységes koncepción épülő — Vadászati Kódex-nek komoly mozgósító ereje volna és fontos biztosíték szerepét is betölthetné a jövőbeni fejlődés szempontjából.

Az *International Union for Conservation of Nature and Natural Resources-nak* (IUCN) — mint az ENSZ egyik testületének — elsődleges célkitűzése a természetvédelmi akciók jobb megtervezése, rendszeres figyelemmel kísérése, s megvalósításuk elősegítése. Az együttműködésével kiadott kék-könyv (a Világ Természetvédelmi Stratégiájának második tervezete) megemlíti, hogy több mint 1000 gerinces állatfajt fenyeget a kipusztulás veszélye. Míg a XX. század közepéig eltelt 350 év alatt még csak évtizedenként, az utóbbi két évtizedben már évente tűnt el egy-egy állatfaj a Föld színéről. Egységes természetvédelmi irányelvekre és a védelmi intézkedések állami ellenőrzésére van szükség, így a vadászat fokozott ellenőrzésére is — mondja az említett dokumentum.

Ez is rávilágít arra a *világszerte megnyilvánuló igényre,* amely nagy súlyt helyez a vadászat *természetvédelmi funkciójára.* Ez pedig azt is jelenti, hogy a vadászat szabályozása terén fontos kívánalom a vadásziasság, a *sportszerűség* megkövetelése. Ez ugyanis közvetve vadkíméletet s így *természetvédelmet is jelent,* minthogy *korlátokat* szab a mértéktelen vadpusztításnak.

A vadászat sportszerűségének és vadásziasságának biztosítása terén korántsem állunk a világban az első vonalban. Megfontolandó, hogy nem kellene-e itt már előbbre lépnünk.

9. A vadásziasság, sportszerűség biztosításának, továbbá általában a *természetvédelmi funkció hatékonyságának fokozására* több lehetőség is kínálkozik. Nézzünk meg ezek közül néhányat, amelyek egyikénél-másikánál a vadászetika is jelentős szerepet játszik.

a) A vadászatra vonatkozó jogszabályaink nem tartalmaznak olyan rendelkezést, amely tiltaná az *éjszakai vadászatot.* Pedig a vad jó része sötétben szerzi be táplálékát, és semmiképpen sem helyeselhető, ha ebben a tevékenységében a vadászok zavarják. Az éjszakai vadászat emellett balesetveszélyes is. Célszerű volna ezért kimondani a sötétben való vadászat tilalmát, mint ahogyan több állam vadászati jogszabálya ezt ki is mondja (pl. Német Demokratikus Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Belgium, Spanyolország).

b) Nincs olyan szabályunk sem, amely tiltaná a vadászatot *nagy hóban, árvíz, tűzvész, szárazság idején és általában viszontagságos időjárási viszonyok között,* amikor is a vad menekülési lehetősége nagymértékben lecsökken, viszont az elejtés lehetősége jelentősen megnő. Több állam vadászati jogszabálya tartalmaz ilyen szabályt (pl. Mongol Népköztársaság, Szerbia Szocialista Köztársaság, Spanyolország; Franciaországban a mezőgazdasági miniszter megtilthatja a vadászatot havas időben). Már csak az emberi humánum kifejezéseként és nemzetközi tekintetekből is célszerű volna ilyen rendelkezésnek a magyar vadászati szabályozásba való beiktatása.

c) A *fényszóró* használata nagymértékben megkönnyíti a vad megközelítését és lelövését, a vadat menekülésre szinte képtelenné teszi. Ezért számos államban általában tilos vadászat céljára fényszóró használata (pl. Mongol Népköztársaság, Szerbia Szocialista Köztársaság, Román Szocialista Köztársaság, Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország). Nálunk *vaddisznó éjszakai vadászatára* fényszóró használatát a jogszabály kifejezetten megengedi [30/1970. (XII. 24.) MÉM sz. rendelet 23. § (2) bek. *d)* pont], sőt a MAVOSZ Vadászati Szabályzata ezt kötelezővé teszi [11. § (5) bek.]. A vadászetika, a vadásziasság követelményei tekintetében nem helyes kivételt tenni egyetlen vadfaj tekintetében sem, ezért az említett rendelkezést — amellyel a magyar vadászat nem nagyon dicsekedhet — hatályon kívül kellene helyezni.

d) A *motoros járművel* való vadászat is jelentősen megkönnyíti a vad megközelítését és elejtését. Ezért több külföldi vadászati jogszabály tiltja a gépjárművel való vadászatot (pl. Mongol Népköztársaság, Szerbia Szocialista Köztársaság, Román Szocialista Köztársaság, Franciaország, Belgium). Sőt egyes országok vadászati jogszabályai még ezen is túlmennek. Így pl. Szerbia Szocialista Köztársaságban tilos vadászni lovak igénybevételével és fogatos járművel is; a Román Szocialista Köztársaságban tilos bármilyen járművel vagy lóháton követni a vadat; Belgiumban tilos a gépjárműveknek a vad keresésére való felhasználása is.

Nálunk a jogszabály azt a rendelkezést tartalmazza, hogy tilos vadászni motoros járműből [30/1970. (XII. 24.) MÉM sz. rendelet 23. § (2) bek. *c)* pont]. Ezt egyesek úgy értelmezik, hogy csak a zárt (tetővel ellátott) motoros járműből való vadászat tilos, de nem vonatkozik a tilalom a motoros járműről (pl. fedetlen tehergépkocsiról) való vadászatra. Ez nyilvánvalóan erőszakolt, csak a jogszabály kijátszását célzó értelmezés. Ennek következtében gépjárművek tömege száguldozza be a vadászterületeket a vad üldözése közben s borítja fel a vadászterületek nyugalmát. A vad elejtésének nehezítése és a sportszerűség érdekében célszerű volna ezért általában annak kimondása, hogy tilos a gépjármű használatával való vadászat.

e) A *vadászati tilalmi idők* megállapításánál a vad faja, életmódja és az egyes országok sajátos viszonyai jönnek figyelembe. A hasznos vadra vonatkozó vadászati időnyt a MÉM állapítja meg. Ez idő szerint *fácánkakasra* szeptember 1-től február 15-ig szabad vadászni. Ez az idő azonban túl hosszúnak tűnik, különösen a kezdet korai, mert a fácáncsibék szeptember 1-ig teljesen még nem fejlődnek ki, repülési, menekülési lehetőségeik még korlátozottak. Ezért a legtöbb vadász önként lemond a szeptemberi fácánvadászatról. Éppen a tapasztalatokra figyelemmel kezdő időpontként október 1-ét kellene meghatározni. De a vadállomány

kímélete és a vadászat jövőjét is biztosító törzsállomány biztos megőrzése érdekében célszerű volna a vadászati idény végét is előbbre hozni, mégpedig január 31-ig.

Kártékony vad egész éven át pusztítható, tilalmi idő nincs. Így pl. egész éven át lehet vadászni *vaddisznóra,* tehát pl. ellés idején is. A vadászetikát csak kis mértékben is tiszteletben tartó vadász azonban malacos kocára nem vadászik, ez ellen a jóérzés is háborog. Ennek a következményeit ezért a szabályozás vonalán is le kellene vonni és a vaddisznóra is *megfelelő tilalmi időt* megállapítani. Fontos követelmény, hogy a jogi normák ne álljanak szemben a legelemibb etikai követelményekkel. Az nem lehet indok, hogy egyes vadászterületeken — jórészt helytelen vadgazdálkodás folyományaként — ma még viszonylag sok a vaddisznó. A holnapra is gondolni kell. Példaként megemlíthető, hogy az 1977. évi olasz vadászati törvény szerint vaddisznóra február 1-től október 31-ig tilos vadászni. Sőt, ez a törvény még a rókára is állapít meg április 1-től augusztus 17-ig terjedő tilalmi időt, nyilván humanitárius okokból.

f) Természetvédelmi okokból is meg kellene szüntetni a vadnak *hasznosság és kártékonyság* szerinti csoportosítását. A természet nagy háztartásában minden vadfajnak megvan a maga hasznos szerepe. Különösen logikátlan pl. a vaddisznónak kártékony vaddá minősítése. A vaddisznó minden része (húsa, bőre, szőre) értékes és hasznosítható, vadászata jelentős valutaforrás. Az, hogy a mezőgazdaságban kárt is okoz, nem lehet a „kártékonyság" kritériuma, hiszen pl. a szarvas is jelentős kárt okoz, mégsem minősül kártékony vadnak. A jelenlegi szabályozásából sok zavar és összhanghiány származik, amit különösen a hasznosság és kártékonyság, valamint a védettség és a nem védettség fogalmainak kavarodása okoz. Ezért a szabályozásból ki kellene iktatni a hasznosság és kártékonyság fogalmait, s át kellene térni a *védett és nem védett* vadfajok közötti különböztetésre.[5]

A vadászat magyar jogi szabályozása természetesen számos olyan helyes, példamutató rendelkezést tartalmaz, amelyek a vadászias-ságot, sportszerűséget jól szolgálják. Fontos dolog azonban ezek megtartásának szigorú megkövetelése s ennek érdekében *a fokozott ellenőrzés és a szabálysértők elleni következetes fellépés.* A vadászat csak így töltheti be eredményesen a természetvédelmi funkcióját.

10. A vadászias-ság, a sportszerűség biztosításán kívül még *számos más eszköze* is lehet a vadászat természetvédelmi funkciója fokozásának. E vonatkozásban a vadászterületekre és a vadállományra nehezedő *vadászati „teher" faktorai* jönnek figyelembe. Ezek:

— a *vadászok száma* (hányan fejtenek ki vadászati tevékenységet);

— a *terület nagysága és minősége* (mekkora és milyen minőségű területen oszlik el a vadászati tevékenység);

— az *idő* (mennyi időt fordítanak vadászati tevékenységre);

— a *vadállomány nagysága és minősége* (milyen menyiségű és minőségű vad áll vadászati célra rendelkezésre).

Ezeknek a faktoroknak a szem előtt tartásával tehető egy-két olyan megállapítás, amely a vadászat természetvédelmi funkciójával kapcsolatban ugyancsak figyelembe jöhet.

a) A *vadászok számát* a realitásoknak és a természetvédelmi igényeknek megfelelően kell megszabni, tehát az adottságokhoz, a lehetőségekhez igazítani. De fontos követelmény az is, hogy vadászási lehetőséget csak szilárd erkölcsi alapon álló, a rendelkezések megtartását szívükön viselő emberek kapjanak, ami a magyar vadászat jó hírneve szempontjából is felettébb kívánatos.

b) A vadászok száma meghatározásának fontos tényezője a vadászat céljára rendelkezésre álló *terület nagysága és minősége.* A területnek azonban természetvédelmi szempontból is nagy jelentősége van. A természetvédelem hatékonyságának fokozása érdekében — de vadászati érdekből is — hasznos volna annak kötelezővé tétele, hogy minden vadászterületen a terület meghatározott részét *mikrorezervátumnak* kell kijelölni, ahol a szabadon élő állatvilág (tehát nemcsak a vad) állandó és teljes nyugalmat élvezhetne. Ez nemzetközi szinten is példamutató rendelkezés volna.

c) A vadászterület állandó zaklatása, a vad és általában a vadon élő állatok sűrű zavarása káros mind a vadállomány fejlődése szempontjából, mind pedig általános természetvédelmi szempontból. Ezért a vadon élő állatvilág nyugalmának biztosítása érdekében — a jövőre is tekintettel — meg kellene fontolni *a vadászatra fordítható idő korlátozását.* Ez történhetnék vagy a szombatnak és a vasárnapnak vadászati nappá történő nyilvánításával, vagy pedig annak elrendelésével, hogy minden vadászterületen minden héten meghatározott számú kíméleti napot kell tartani. Példaként itt is megemlíthető az 1977. évi olasz vadászati törvény, amely szerint még a vadászati idény alatt is hetenként legalább négy nap kíméleti idő van: a kedd és a péntek mindenképpen kíméleti nap, a másik kettő vagy több kíméleti napot pedig az egyes közigazgatási körzetek állapítják meg.

d) A *vadállomány kellő mennyiségének és*

[5] Említésre érdemes, hogy a francia környezetminiszternek a hivatalos lap (Journal Officiel de la République Française) 1979. május 12-i számában közzétett rendeletei a védett állatok körét igen szélesen állapítják meg. Így a nappali és éjjeli ragadozómadarak minden fajtája, a kanalas réce, a fütyülő réce, a csörgőréce, a böjti réce, a süldisznó, a mókus, a vidra, a nyuszt, a nyest, a menyét, a hermelin, a görény stb. védelem alatt áll, tilos az elpusztításuk, megcsonkításuk, preparálásuk, akár élő, akár élettelen állapotban a forgalomba hozataluk, eladásuk, megvételük, szállításuk, terjesztésük.

minőségének biztosítása érdekében szigorítani kellene a *vadgazdálkodási-vadászati tervszerűséget*, és természetesen fokozni az ellenőrzést. A vadgazdálkodási-vadászati terv ésszerű egyensúlyt tart fenn egy meghatározott területen élő meghatározott fajú vad mennyisége és a vadászterület vadeltartó képessége között. Egyes országokban különösen nagy súlyt helyeznek a tervek megtartására. Így pl. Franciaországban a vadászati terv megszegésével történő nagyvad-lelövés esetén a büntetés súlyos pénzbírság és 6 naptól 2 hónapig terjedő börtön. A vadászati terv végrehajtását szigorúan ellenőrzik. Ezt a célt szolgálja pl. az is, hogy minden lelőtt nagyvadat a szállítás előtt rögtön a lelövés után az előírt jelzéssel kell ellátni, amelyből a lelövés helye, ideje és a vadász kiléte megállapítható.[6] De itt megemlíthető az a francia rendelkezés is, amely szerint a vadászati idényen kívüli időben tilos a vad forgalomba hozatala, eladása, vásárlása, szállítása és egyéb terjesztése.

Megfontolandó volna — márcsak az igazságos elosztás megvalósítása, a mértéktartásra nevelés és a telhetetlenek megfékezése szempontjából is — az egy vadász által *évente lőhető trófeás vad* számának meghatározása (különösen vonatkozik ez a kiváló — ún. érmes — trófeás vadra).

A legjobb rendelkezések sem érik el a kívánt hatást, ha a rendelkezések megszegése nem részesül kellő megtorlásban. Különösen vonatkozik ez a *vadorzásra*, amely — a jelek szerint — nálunk is gyakori jelenség. Természetesen nemcsak az a vadorzó, aki vadászjegy nélkül, jogtalanul tartott fegyverrel vadászik, hanem az is, aki — bárki legyen is az — vadászigazolvány birtokában, jogosan tartott fegyverrel vadászik az irányadó szabályok megszegésével, tehát jogtalanul. Az ilyen eset gyakori, a megtorlás azonban — helytelenül értelmezett tekintetekből — nemegyszer elmarad. Pedig a jogszabályok rendelkezéseinek kivétel nélkül mindenkivel szemben érvényesülniük kell, mert különben a becsületes állampolgároknak a jogi normák érvényesülésébe vetett hite és bizalma jut válságba amellett, hogy súlyos csorbát szenved magának a jogszabálynak a tekintélye is.

Szinte irigykedve kell gondolni egyes országokra, ahol a vadorzás — ténylegesen a gyakorlatban is — szigorú megtorlásban részesül. Említésre érdemes pl. az a francia bírósági gyakorlat, amely szerint minden gépjárművet, amelyet a vadorzó akár vadászati eszközül, akár csak azért használt, hogy azzal a vadászat helyére menjen vagy onnét távozzék, el kell kobozni.[7] Természetesen a jogtalan vadászat céljára használt minden eszköz (fegyver, távcső stb.) is elkobzás alá esik.[8]

A kitűzött célok elérésének természetesen sokféle módja, eszköze lehet. Sok függ a *helyes szervezeti felépítéstől* is. A magyar vadászat előtt álló feladatok maradéktalan teljesítését hátráltatja, hogy nincs olyan országos központi vadászati szerv, amely a vadgazdálkodás-vadászat összes kérdésének gazdája lenne. Ez veti fel azt a gondolatot, hogy nem volna-e minden szempontból hasznos a MAVOSZ átalakítása országos hatáskörű vadászati szervvé: Országos Vadászati Hivatallá, amely teljesen — az állami kezelésben levő földekre vonatkozóan is — átfogná és egységes koncepció szerint irányítaná a vadgazdálkodást és vadászatot. Ez természetesen az illetékes magasabb állami szerv felügyeleti jogkörét nem érintené.

11. A vadászat társadalmi jelenség, ezért a szabályozásának összhangban kell lennie a mindenkori társadalmi viszonyokkal. A *részletkérdések* helyes szabályozásának is nagy jelentősége van: a szabályozás mozaikdarabkái is igen értékesek, hiszen ezeket egymáshoz illesztve bontakozhat ki a természetvédelem jobb szolgálata, és így érhető el, hogy az ésszerű, korszerű vadászat érdekeinek védelme — a természetvédelem egyik fontos faktoraként — az egész társadalom igényeinek szolgálatát jelentse.

A vadászati joghoz súlyos kötelezettségek társulnak. *J. de Malafosse* figyelemre méltó példázatot mondott — Jhering nyomán — a tulajdonról. A tulajdon valójában egérfogó. A szalonna, amely csalétkül szolgál, a tulajdonosi

[6] *Franciaországban* a vadászati terv megtartását és az ellenőrzést szolgáló jelzések pontosságát szigorúan ellenőrzik. A *reims-i Cour d'Appel* a Grivot-ügyben 1977. szeptember 8-án hozott ítéletében megállapította, hogy a vádlott a vadászati-terv megsértésének vétségét követte el, amikor egy lelőtt szarvasbikaborjút szarvastehén megjelölésére szolgáló jelzéssel látott el.

[7] Így pl. legutóbb a Cour de Cassation büntető tanácsának a Bouvard-ügyben 1977. április 26-án, valamint a Bernard-ügyben 1978. július 4-én hozott ítélete.

[8] A francia bírósági gyakorlat szigorúságát jelzi az *amiens-i Cour d'Appel*-nek 1977. december 4-én a Fagard-ügyben hozott ítélete, amely a vadászati szabálysértést gépkocsi használatával elkövető vádlottat 2000 frank pénzbírságnak, az általános vadászati engedély díjának és 500 frank kártérítésnek a megfizetésére kötelezte, három évre eltiltotta a vadászattól, elkobozta a gépkocsiját és két hónapra felfüggesztette a gépjárművezetési engedélyét. — A *douai-i Cour d' Appel* a Faidherbe-ügyben 1978. március 15-én hozott ítéletével az engedély nélkül vadászó vádlottat tíz havi börtönre, 21 100 frank pénzbírságnak, az Office National des Forets részére 11 000 frank, a Fédération Départementale des Chasseurs du Nord részére 10 000 frank kártérítésnek a megfizetésére kötelezte, öt évre eltiltotta vadászati engedély váltásától, két évre felfüggesztette a gépjárművezetési engedélyét, elkobozta két fegyverét, a fényszóróját, valamint a Citroen gépkocsiját. — A *beauvais-i Tribunal de Grande Instance* a Corbeau-ügyben 1977. október 19-én hozott ítéletével az engedély nélkül, tiltott időben, más területén vadászó és a vadászat helyét gépkocsival megközelítő vádlottat 2000 frank pénzbírságnak, az általános vadászati engedély díjának, 500 frank kártérítésnek a megfizetésére kötelezte, három hónapra felfüggesztette a gépjárművezetési engedélyét, elkobozta a Peugeot gépkocsiját, a sörétes és a golyós fegyverét, valamint a töltényeit, továbbá három évre eltiltotta a vadászati engedély kiváltásától.

cím, amely mindig vonzó. A csapdát az intézmény társadalmi funkciójának egyre növekvő szerepe állítja fel. Szükséges, hogy ez a funkció ne orientálódjék kizárólag gazdasági célokra.[9]

Ez a példázat a vadászati jogra is alkalmazható. A vadászati jog valójában egérfogó. A csalétkül szolgáló szalonna a „vadász" titulus, amely mindig vonzó. A „csapda" a vadászati joggal együttjáró — nemcsak gazdasági jellegű — kötelezettségekben rejlik. S a vadászat kötelezettségoldala a viszonyok változása nyomán egyre terebélyesedik. Aki vadászni akar, annak ezt is vállalnia kell.

Az emberiség a védelem vagy pusztítás dillemája elé került. Ennek megvan a vadászati vetülete is. A vadászoknak elsősorban nem „vadölőknek" kell lenniük, hanem a természetvédelem élharcosainak. Így érhető el, hogy a magyar vadászat és annak jogi szabályozása példamutatóan illeszkedjék be a világ természetvédelmi stratégiájába.

D) *Az együttműködés dicsérete*

12. A vadászatnak — ha a jövőjére is gondol — az érdekeit elsősorban a *természetvédelemmel és a mező- és erdőgazdálkodással* kell összeegyeztetnie. Csak ezen az úton gondoskodhat a vadászat elemi feltételének megteremtéséről: a megfelelő vadállomány létéről. Tudomásul kell venni, hogy a természetvédelem általános céljának megvalósulása érdekében a vadászati igényeket ésszerű, más érdekekre is tekintő szintre kell leszállítani és korszerű, a természetvédelmi és a mezőgazdasági érdekekkel összehangolt vadgazdálkodást kell megteremteni.

A korszerű *természetvédelem* és a korszerű *vadászat* között — amint erről már említés történt — sok az érintkezési pont. Ennek számbavétele tükröződik abban, hogy a Conseil International de la Chasse et de la Conservation du Gibier (CIC) mindig képviselteti magát a természetvédelmi szervezetek tanácskozásain, mint ahogyan nem véletlen az sem, hogy az 1971-ben — a magyar vadgazdálkodás és vadászat nemzetközi tekintélyének elismeréseként — Magyarországon megrendezett Vadászati Világkiállítás alapgondolata is a *természet és az ember kapcsolata* volt.

Fontos kívánalom, hogy *jó együttműködés* alakuljon ki a természetvédelem és a vadászat között. A természetvédők és a vadászok közös erőfeszítésére van szükség a közös célok megvalósítása érdekében. Ehhez a vadászat korszerűsítése és intenzív nevelő munka elengedhetetlen. Az együttműködés mozgató rugója lehet az a felismerés, hogy a *természetvédelem és a vadászat egymással jól összeegyeztethető*, egymást valójában kiegészítik, az érdekek közösek, az együttműködés hasznára válik mind a természetvédelemnek, mind pedig a vadászatnak.

A természetvédelem alatt álló területek (erdők, tavak) nyugodt pihenőhelyet és zavartalan fészkelőhelyet biztosítanak a vadászható vad számára is. Megfigyelések igazolják, hogy pl. a madár-rezervátumok nyugalma következtében nagymértékben megnőtt a hazánkban állomásozó vadrécék és vadlibák száma. A vadrezervátumokból kijáró vad természetesen sok vadászati lehetőséget is kínál, s ez bőséges kárpótlás a természetvédelem céljait közvetlenül szolgáló területeknek a vadászterületekből való kihasításáért.

A vadászok részéről a természetvédelemhez fűződő érdekek tiszteletben tartása és a védelemben való aktív részvétel, a természetvédelem emberei részéről pedig a vadászati érdekek megértése, egymás gondjainak és igényeinek nyílt feltárása, az előítéletektől való megszabadulásra és a kölcsönös megértésre való őszinte törekvés, a kölcsönös bizalom teremti meg a légkört a természetvédelem és a vadászat között *hosszútávú együttműködés* kidolgozására. Ez új távlatokat nyithat a vadászok és más természetvédők együttműködése előtt.

13. A másik terület, ahol az együttműködésre nagy szükség van, *a vadászat és a mezőgazdálkodás közötti kapcsolat.*

Valóban intenzív együttműködés nem alakulhat ki a *mezőgazdálkodás és a vadászat összefüggéseinek elemző vizsgálata* és a szükséges következtetések levonása nélkül. A legfontosabb ilyen következtetés az, hogy a mezőgazdálkodás korszerűsödése folytán szükségszerű a vadgazdálkodás és vadászat korszerűsítése és a vadászati kutatásnak az új feladatok megoldására alkalmas módon való megszervezése, továbbá, hogy meg kell szüntetni a mezőgazdasági üzemek részéről a vadgazdálkodással szemben megnyilvánuló érdektelenséget, s el kell érni, hogy a mezőgazdasági üzemek a nemzeti vagyont és természeti kincset jelentő értékes vadállomány megőrzését közös ügynek. közös érdeknek tekintsék.

Az együttműködés feltételei megvannak, az együttműködésnek *változatos formái* alakulhatnak ki. A mezőgazdasági üzemek vadgazdálkodási célra átadhatják a takarmányhulladékot, területeket bocsáthatnak rendelkezésre vadföldek, vadbúvók (remizek) céljára, célszerű fásításokat végezhetnek stb. Össze lehet hangolni a mezőőrök és a vadőrök munkáját. Közösen lehet megszervezni a vad és általában a szabadon élő állatok mentését a mezőgazdasági gépi munkák végzésével és a vegyszerek alkalmazásával kapcsolatban. Szóba jöhet hatékony védekezési technológiák közös kidolgozása is.

Az együttműködés terén helyenként már eddig is elért eredmények további erőfeszítésekre, az együttműködés újabb formáinak keresésére ösztönözhetnek. Különösen sokat lendíthet a közös ügy sikerén az *együttműködési*

[9] *Jehan de Malafosse:* Le droit à la nature — Le droit de l' environnement. 1973, 250. old.

megállapodások kötése. Az állandó, folyamatos kapcsolattartás előnyei nem szorulnak bővebb indokolásra. Az együttműködést a mezőgazdálkodás részéről támogathatja az a fontos szempont, hogy a vadgazdálkodás és vadászat egyik fontos társadalmi célja: *a természetvédelem*, amely nem elhanyagolható feladata a mezőgazdaságnak is.

*

Mindezek általánosításaként az a megállapítás tehető, hogy mai viszonyaink között a természetvédelmi célkitűzések *tudományosan megalapozott, intenzív és célszerű emberi beavatkozást* igényelnek. Valójában a jövőbe is tekintő emberi munka és a természeti adottságok szintéziséről van szó. E szintézis emberi szektorában a sikerek fő forrása a természetvédelmi, gazdasági és vadászati érdekek szolgálatában érdekelt szervezetek és emberek közötti *állandó, tervszerű együttműködés.*

Zoltán Ödön

Főhatalom a XVI–XVII. századi Erdélyben*

„Az állam biztonsága szempontjából nem is lényeges, milyen érzület készteti az embereket a dolgok helyes intézésére; a fontos az, hogy helyesen intézzék őket. Mert az elfogulatlanság vagy lelkierő: magánerény, de az állam erénye: a biztonság." (Spinoza: Politikai tanulmány. Első fejezet: 6. §.)

A XVII. század Erdélyének egyik legnagyobb fejedelme, Bethlen Gábor 1580-ban született az illyei várkastélyban. Születésének tavalyi, 1980-as évfordulója alkalmat szolgáltatott számos, a fejedelemmel és korával foglalkozó munka megjelenésére. E művek skálája igen széles, az irodalmi jellegű dolgozattól Bethlen egyháztörténeti szerepének értékelésén keresztül az eredeti Bethlenről szóló krónikák hasonmás kiadásáig terjed. Nem új keletű jelenség, hogy Bethlen Gáborral ilyen intenzíven foglalkozik a hazai irodalom. Az évforduló alkalmából készített Bethlen bibliográfia tanúsága szerint 1613 és 1980 között nem kevesebb, mint 850 olyan mű jelent meg, ami a fejedelemről és kora társadalmáról íródott.[1] Ezt a számot a tavalyi publikációk csak gyarapították, s mint azt más 1981-ben megjelent munkák is példázzák, a forrás még korántsem apadt el.

„Mert noha holyagozni kezdett vala az ország: hogy a török akaratja ne légyen, hanem a libera electio légyen, de ugyan lőn electio! Azt választák, akit a török császár akara és a basa-féltekben libere eligálták Bethlen Gábort. Ez végbe menvén a gyűlés, elmene a basa haza a törökkel, és *Bethlen Gábor székibe üle a puszta országban.* Mert többet rabla 25 ezer embernél ezúttal Erdélyben a tatár és török."[2] A fejedelemségét, a krónikás szerint is, puszta országban kezdő Bethlen Gábor másfél évtizedes uralkodása során Erdély egyik legkiválóbb politikusának bizonyul, s olyan virágzó országot hagy maga után, amelyet méltán irigyelnek kortársak és utódok egyaránt. Az önálló erdélyi állam e nagyszerű politikusáról általában a túlzott elragadtatás, néha pedig igen erős kritika hangján ítélt a történetírás.

Természetesen, ha a Bethlen-i államról helyes képet akarunk nyerni, be kell azt illeszteni a XVII. század eseménysorozatába. Egyes magyar történészek már korábban rámutattak erre — R. Várkonyi Ágnes, Péter Katalin és Kosáry Domokos —, amikor konkrétan nemcsak a Bethlen-kori Erdéllyel és magával Bethlen Gáborral foglalkoztak, hanem a XVII. század kiemelkedő történelmi személyiségeivel párhuzamba állították (Bethlen—Zrínyi—II. Rákóczi Ferenc), illetve a korabeli Magyarországot és erdélyi államot az európai politika összefüggéseibe ágyazva vizsgálták.[3] A szigorú időhatárok ilyetén fellazítása lehetővé tette számukra, hogy a XVII. század történelmének nagyobb összefüggéseire is rámutassanak és kiemelhessék bizonyos törvényszerűségek érvényesülését. E törvényszerűségek kimutatása pedig egyúttal azt is jelentette, hogy felhívták a figyelmet arra a tényre: a század kiemelkedő politikusává az válhatott, aki e törvényszerűségeket felismerte, s politikáját és a fennálló társadalmat megpróbálta ezekhez idomítani.

A FŐHATALOM MEGSZERZÉSE

KI LEHETETT FEJEDELEM?

Az eddigi irodalomban is a legtöbbet vizsgált problémakör a főhatalom kérdése. Ezen belül először arra kereshetünk választ, kik azok

* Ez a tanulmány egy készülő nagyobb munkának a része.

[1] *Hernádi* László Mihály: Bethlen Gábor. Bibliográfia. 1613—1980. in. Bethlen Gábor állama és kora. Szerk.: Kovács Kálmán. Bp. MTA KESZ Sokszorosító. 1980. 73—165. old.

[2] *Marosvásárhelyi Nagy Szabó* Ferenc memoriálejából. in.: Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről. Bp. Gondolat, 1980. 216. old.

[3] *R. Várkonyi* Ágnes: Történelmi személyiség, válság és fejlődés a XVII. századi Magyarországon. Századok, 106. évf. 1972. 3. sz. 609. old. *Péter* Katalin: Zrínyi Miklós terve II. Rákóczi György magyar királyságáról. Századok, 106. évf. 1972. 3. sz. 653. old. (a továbbiakban: Zrínyi) uő.: A magyar romlásnak századában. In.: Magyar História. Bp. Gondolat, 1979. 2. kiad. *Kosáry* Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI—XVII. századi nemzetközi politikában. Valóság, 1973. 9. sz. 23. old.

a személyek, akikből Erdélyben fejedelem lehetett. A korabeli állam feudális jellegéből következően a leendő fejedelmek kivétel nélkül főrangú családok ivadékai. Ennek a kritériumnak egyik általánosan érvényesülő feltétele, hogy a fejedelemmé választott személy *nagybirtokkal rendelkezzen.* Jó példa erre a Báthori és Rákóczi dinasztia. Kivétel viszont a hosszabb ideig regnáló fejedelmek közül Bethlen Gábor és Apaffy Mihály. Ám mindkettőjükre jellemző, hogy alig kerülnek a fejedelmi székbe, rögtön megkezdik a családi birtokaik gyarapítását és az addig eladományozott kincstári javak visszavételét. Hogy e kettős birtok-komplexum — családi és kincstári vagy fiskális javak — megteremtése kapcsán adott esetben a közfelfogás által nem éppen erkölcsösnek tartott eszközökkel is éltek, az a körülmények kényszerítő erejéből következik. Különösen Bethlen Gábor kapcsán vetette fel azt a kérdést már nagyon korán Mráz (Zimányi) Vera, észrevételezvén a három Báthori nőrokon ún. boszorkánysági perét.[4] Az ötletet Nagy László bontotta ki Erdélyi „boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában című tanulmányában.[5] Ebben a szerző kifejti, hogy a három Bethlen által perbe fogott asszony egyben Erdély három leggazdagabb asszonya is volt. Az általa kimutathatóan mondvacsinált per nem titkolt célja a nagy földbirtokok megszerzése, amit bizonyít az is, hogy az ítéleteknek halálbüntetést tartalmazó részét nem hajtják végre, de a birtokok elkobzását igen.

Bethlen ilyen jellegű ténykedése a kortársak előtt is köztudott lehetett, csak legfeljebb nem beszéltek róla. Tanúbizonyság erre a Bethlen feltétlen hívének tekinthető Kemény János a későbbi fejedelem, akinek önéletírásában olvasható Bethlenről az alábbi szentencia éppen a fiskális jószágok visszavétele kapcsán: „De mégis mivel nem mindeneknek eshetett kedvek szerént, ahhoz képest Bethlen Gábornak aziránt való cselekedetit is sokan kárhoztatják: *nem is voltak vétek nélkül némely ő dolgai is, de annak mégis valami palástja láttatott lenni, úgymint az szükség;...*"[6] Ez a szükség pedig igen kényszerítő volt. A kelet-európai feudális fejlődés sajátosságaiból következően — megkésett rendi fejlődés, kevés és nem kellően fejlett város, ennek folytán csekély jelentőségű kereskedelem jellemezte Erdélyünket. A történelmi fejlődés által is a feudális abszolutizmus kiépítésére késztetett fejedelmeknek nem állt rendelkezésükre elegendő központi pénzforrás, hogy a központosítást megvalósíthassák, így óhatatlanul saját családi birtokaik igénybevételére kényszerültek. Ezt a fejlődési tendenciát jól példázza a két századdal korábbi Mátyás-féle centralizációs kísérlet is, mivel az ő próbálkozása is eleve kudarcra lett volna ítélve, ha a Hunyadiak nem tartoznak az ország leggazdagabb főúri családjai közé.[7]

A családi birtokokra való ilyen nagyfokú ráutaltság, valamint Erdély addigi történelmi fejlődése és geográfiai adottságai együttesen okozták, hogy Erdély fejedelmei hosszú ideig a királyi Magyarország területén nagybirtokos családokból kerültek ki. A Báthoriak és Bocskai Tiszántúlon levő hatalmas birtoktestei, a Rákócziak kelet-magyarországi uradalmai mindmind erre mutatnak. Ez magyarázhatja meg, hogy miért volt Erdély számára majdhogynem létfontosságú a Tiszántúl — közjogi nevén a Partium — birtoklása. Egyúttal utalás lehet arra is, hogy éppen e területek birtokosai miért léphettek fel kisebb-nagyobb reménnyel trónkövetelőként a különböző időszakokban a törvényes fejedelemmel szemben (többek között Báthori Gábor Rákóczi Zsigmond alatt, Homonnai Bálint és György, Báthori Gábor és Bethlen Gábor alatt, Bethlen István I. Rákóczi György alatt, vagy Zólyomi Miklós Apaffy alatt). A másik döntő szempont a leendő fejedelemmel kapcsolatban az volt, hogy bírja-e *török Porta szimpátiáját.* E szimpátia lényege, hogy a porta csak olyan személy fejedelemmé választásához adta meg athnámé levélben megerősített hozzájárulását, akiben feltétlenül megbízott: nem fogja az országot a Habsburgok kezére átjátszani. Fráter György esete óta ez volt Erdély és a török Porta kapcsolatának legneuralgikusabb pontja. A szultán mindenesetre a hűségeskün túl tetemes magyarországi területek meghódításával is igyekezett eleve lehetetlenné tenni a két országrész esetleges egyesülését. Többek között ezzel is magyarázható az erdélyi fejedelemség fennállása során vele szemben sorozatosan hangoztatott török területi követelések.

Ha a török Porta bizalma hiányzott, az illető bármit tehetett, a fejedelmi székbe vagy be sem került, vagy el kellett azt hagynia. Ez utóbbira példa Rákóczi Zsigmond esete a török szimpatizáns Homonnai Bálinttal szemben. Ha a törvényes fejedelemben megrendült valami miatt a Porta bizalma, úgy az a Bizánctól örökölt ősrégi fogást alkalmazta: ellenfejedelmet állított, vagy legalábbis ilyen híreket terjesztett. A török bizalmatlanságát jól illusztrálja, hogy még a leghűségesebb hívük, Bethlen Gáborral szemben is megengedtek maguknak ilyen

[4] *Mráz* Vera: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. Századok, 87. évf. 1953. 4. sz. 554. old. 186. lbj. és 556. old.

[5] *Nagy* László: Erdélyi „Boszorkányperek" a politikai hatalom szolgálatában. Századok, 112. évf. 1978. 6. sz. 1097. old., valamint uő. „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor..." Erdélyi boszorkányperek. In.: Gyorsuló idő. Bp. Magvető, 1981.

[6] *Kemény* János önéletírása. In.: Magyar remekírók. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1980. 33. old.

[7] Hunyadi János birtokszerzési akcióira legújabban *Teke* Zsuzsa: Hunyadi János és kora. In.: Magyar História. Bp. Gondolat, 1980. 87., 97., 103., 105., 187., 188., 202. old.

diplomáciai akciót.[8] Ez persze nem volt nehéz, mivel a Porta állandóan tartott trónkövetelőket, s azokat — mint közismert még II. Rákóczi Ferenc fiait is — felhasználta. Aki iránt pedig végleg megszűnt a Porta bizalma, úgy azt ha kellett, katonai eszközöket is bevetve a Porta eltávolította (Báthori Gábor, II. Rákóczi György). Ilyen, látszólag nagyfokú függés ellenére általánosságban elmondható, hogy ha Erdély az adóját a szultánnak megadta, s külpolitikai kérdésekben — legalábbis hírek közlése és konzultáció szintjén — elismerte a török hatalom prioritását, akkor belső ügyeit viszonylag nagy önállósággal intézhette. Tekintve Moldvának és Havasalföldnek e korban lényegesen rosszabb és alávetettebb helyzetét, ez az erdélyi megoldás még mindig szerencsésebbnek mondható, mivel több biztosíték volt benne a túlélésre. A XVI—XVII. sz. Erdélye számára viszont ez csak a politikai minimum lehetett. A királyi Magyarország politikai helyzetének rosszabbodása a XVII. század közepén azt eredményezi, hogy az erdélyi példa egy idő után, ha nem is kívánatos, de végszükségben elfogadható politikai konstrukcióvá válik. A felvidéki főurak 1652-től kezdődően kimutathatóan foglalkoztak a törökhöz csatlakozás gondolatával, egy *megalakítandó felvidéki fejedelemség* keretében, török vazallus államként.[9]

A legújabb kutatások is hangsúlyozzák, hogy Erdély az elháríthatatlan súlyú török támogatás mellett nem ártott, ha a *Habsburg-udvar politikai támogatását* is bírta. Legutóbb Herczegh Géza mutatott rá Bethlen külpolitikájáról írott figyelemreméltó tanulmányában, hogy még Bethlen Gábor is letett egy hűségesküt az 1615-ös nagyszombati egyezségben II. Mátyás javára.[10] Szerinte ennek korábbi gyakorlata már megvolt az erdélyi fejedelmek körében, amennyiben ilyen jellegű hűségeskü János Zsigmondnál és Báthori Istvánnál is kimutatható. A kétfelé is letett hűségeskü eleve kétkulacsos politikára kényszerítette az erdélyi fejedelmeket, így a Fráter Györgyről e miatt kialakított kedvezőtlen kép kényszerűségből folyamatosan tovább élt.

„Libera electio"

Tehát az említett két feltétel (nagybirtok és főleg török szimpátia) birtokosa pályázhatott eséllyel a fejedelemség elnyerésére. Amint azt több kutató is hangsúlyozza: a kialakuló erdélyi fejedelemség — államberendezkédését, politikai irányító garnitúráját tekintve — nem a régi erdélyi vajdaság folytatása, hanem a kettős királyválasztással két részre szakadt magyar királyság politikai örököse. Nem az erdélyi vajda udvarát megnagyobbítva jön létre a gyulafehérvári fejedelmi központ, hanem a korábbi magyar királyi udvar költözik át Budáról az ország keleti felébe.[11] Ezért a korábbi magyar királyság politikai gyakorlatában kialakult elvek, szabályok és megoldási módozatok dominánsan jelentkeznek a későbbi erdélyi fejedelemség politikai életében is. Ebből az örökségből az erdélyi rendek leginkább az *uralkodó szabad megválasztására*, akkor általánosan használt nevén a *libera electio-ra* voltak büszkék és egyúttal nagyon érzékenyek. A libera electio köztudott, hogy az 1400-as évek rövidéletű királyi családjai alatt vált általános közjogi elvvé, s ezt még a századvég dinasztikus-örökösödési szerződései sem tudták nullifikálni.[12] A magyar rendek szabad királyválasztási joga nemcsak Werbőczi Tripartitumának egyik lé-

[8] Konkrétan felmerült ez 1618-ban Báthori Andrással, a korábbi fejedelem Báthori Gábor unokatestvérével kapcsolatosan. Bethlen portai követe, Borsos Tamás megriadva írja Bethlennek, hogy: „Nagyságod ezeket in tempore megértse és magára oly gondot viseljen, hogy bizony meghiggye Nagyságod, hogy Erdélybe Nagyságod körül *bátorizmus forog.*" *Borsos* Tamás: Vásárhelytől a fényes portáig. Bukarest, Kriterion. 1972. 137. old. Hogy ez idő tájt valóban felmerült a Portán az erdélyi főhatalom megváltoztatásának kérdése, bizonyítja Toldalagi Mihály korabeli feljegyzése is. Eszerint a diván vezető pasái felvetették Erdélynek három vajdaságra való felosztását, ami korábban Báthori Gábor uralmának felszámolása kapcsán is felvetődött. Toldalagi Mihály: ...emlékezetül hagyott írása. In.: Bethlen Gábor krónikásai. i. m. 141. old.

[9] *Péter* Katalin: Zrínyi i. m. 662. old. Ám az itt jelzett korszaknál lényegesebben korábban is felmerült egy-egy országrész esetleges behódolása. Horváth Mihály Magyarország történetében egy 1593-as adatot úgy értelmez, hogy az Horvátország behódolási szándékát jelzi, a török elleni védekezéshez szükséges segítség hiányában. A magyar országgyűlésen a rendeknek ugyanekkorról datált fenyegetőzéseit amit a végvárak elhanyagolása váltott ki, szintén a töröknek való behódolási szándékot jelzik, a korabeli német udvari tanácsosok szerint — tudósít Horváth. *Horváth* Mihály: Magyarország történelme. IV. k. Pest. Heckenast, 1871. 402., 406. old.

[10] *Herczegh* Géza: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései. In.: Bethlen Gábor állama és kora c. kötetben. ld. 1. lbj. 39. old.

[11] A középkori magyar királyi hatalom Erdélyben való folytatása mellett szól az az érv is, hogy az özvegy Izabella erdélyi udvarának méltóságviselői között még alig van erdélyi származású arisztokrata, szinte kivétel nélkül még az egész Magyarországból toborzódtak. Legújabban felhívja erre a figyelmet *Barta* Gábor: Az erdélyi fejedelemség születése. In.: Magyar História. Bp. Gondolat, 1979. 80., 90., 192., 193. old.

[12] A korabeli magyar országgyűlés öntudatosságát bizonyítja ahogy a rendek kivédték a Mátyás halála után a királyválasztó országgyűlésen fellépő Habsburg család trónöröklési igényeit. A legfrissebb kutatások — Kulcsár Péter — szerint a Habsburgok egy olyan örökösödési szerződésre hivatkoztak, amit Mátyással még 1463-ban kötöttek. Amire az országgyűlés válasza az volt, hogy: „...a királyválasztás nem a holtak, hanem az élők dolga, hajtsák be követelésüket azon, aki valaha elkötelezte magát." *Kulcsár* Péter: A Jagellókor. In.: Magyar História. Bp. Gondolat, 1981. 49. old. A rendeknek ez a nyilatkozata már előrevetíti az 1505-ös ún. Rákosi végzést, amelyben a rendek öntudata már odáig fejlődött, hogy kijelentik: a Jagelló ház kihalta esetén csak nemzeti királyt választanak.

nyeges szabálya,[13] hanem a Mohács utáni kettős királyválasztás is e jog élő politikai gyakorlatának a bizonyítéka.

A szabad fejedelemválasztás jogát az erdélyi rendek kisebb nehézségekkel átmentik a Szapolyai család kihalta utáni időkre is, természetesen azt csak a fent említett megszorításokkal, illetve objektiválódó szempontok figyelembevételével gyakorolhatták (jelentősebb családi nagybirtok és török szimpátia). E jog gyakorolhatása szempontjából már a fejedelemség kezdetein igen döntő volt a török Porta állásfoglalása. Ez Szapolyai János Zsigmond halála után a trónbetöltés kérdésében Erdély számára igen kedvezően alakult. A szultánnak Erdélybe küldött athnáméja — amint arról Hagymási Kristóf is feljegyzéseiben tudósít — megengedi a rendek szabad fejedelemválasztását.[14] Moldova és Havasalföld korabeli török függőségének ismeretében feltűnő a Szulejmán örökösök ilyen nagyfokú politikai engedékenysége. Ezt az engedékenységet csak azzal magyarázhatjuk, hogy a török Portán még eléggé élénken élhetett az ún. Szulejmán-féle koncepció, amely a török hadsereg struktúrájának és hatékonyságának ismeretében a török hódítás hatósugarát a középkori Magyarország déli részeinél határozta meg. Valószínű, hogy a Porta számára politikailag is kedvezőbb megoldás volt egy kisebb-nagyobb mértékben politikai függésben tartott, belügyeiben önálló Erdély, mint a töröknek teljesen alávetett, de emiatt a jövőbeni uralmat esetleg megkérdőjelező, a Habsburgokkal bizonyára rögtön szövetkező terület, ami végül is a török majdani európai terveit eleve meggátolhatta volna.

Az erdélyi rendek szabad fejedelemválasztási jogukat a teljes országgyűlésen gyakorolták. 1544-től kezdve vannak folyamatos adataink arra nézve, hogy az erdélyi országgyűlésen a Partium követei is részt vesznek. Arra nézve, hogy milyen is a teljes országgyűlés, éppen az előbb említett Szapolyai János Zsigmond halála utáni fejedelemválasztó országgyűlés a példa. Ezek szerint a megyéknek és székeknek (székely) tíz-tíz, míg a szász székeknek és városoknak hat-hat követet kellett küldeni, nem beszélve a főispánokról és királybírákról, akik mint regalisták eleve külön meghívót kaptak az országgyűlésbe.[15] Valószínű, hogy az ilyen követszámmal összeállított országgyűlést ismerte el a politikai közfelfogás rövid idő alatt a kis ország egésze nevében érvényes nyilatkozatra jogosított szervnek. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a Báthori Zsigmond által Megyegyesre összehívott 1599. márciusi országgyűlésről, amelynek feladata volt Zsigmond lemondását elfogadni és Báthori András bíborost utódjául választani, jegyzi meg a történetíró Szamosközy István, hogy Zsigmond: „Megígérte, hogy az egész népnek és (valamennyi) rendnek a gyűlését fogja összehívatni, mégsem a teljes nemességet és valamennyi rendet hívatta össze rendeletével, *amint az úgynevezett egyetemes országgyűlés előírásai megkövetelték volna,* hanem a nemességnek csupán kicsiny töredékét rendelte oda: a megyéknek nevezett körzetek mindegyikéből a megyeispánokat négy-négy nemes kíséretében, és a szabad városok elöljáróit három-három polgárral." Emellett Zsigmond fejedelem még jelentős katonai erőt — mintegy háromezerhatszáz — fegyverest is begyűjtött Meggyesre, s így joggal méltatlankodik a történetíró: „Miután az ily módon alig képviselt nemességtől és rendektől a szabad véleménynyilvánítás lehetőségét elrabolta, csakis azt akarta érvényes határozatként elfogadtatni, amit fékevesztett őrjöngése a szinte fogságra kárhoztatott lelkekre és testekre rákényszerített. Az ország lakosságából senki sem szavazhatott szabadon . . ."[16]

Az erdélyi fejedelemség fennállása során tartott későbbi fejedelemválasztó országgyűlések adatait vizsgálva kiderül, hogy több alkalommal is hiányoztak az egyetemes országgyűlésre vonatkozó kritériumok. Joggal tételezhetjük ezt fel a Bethlen Gábort fejedelemmé választó török által egybehívott kolozsvári országgyűlésről is. Nem valószínű, hogy éppen a török csapatok jelenléte miatt a volt Báthori párt minden tagja megjelent volna az ország-

[13] Neque enim princeps, nisi per nobiles eligitur . . . = Mert a fejedelmet is csak nemesek választják . . . — hangzik Werbőczi tétele. Ld. *Werbőczi* István Hármaskönyvét I. R. 4 cz. 7. §. In.: Corpus Iuris Hungarici — Magyar Törvénytár. Millenniumi emlékkiadás. Bp. Franklin. 1897. 58—59. old.

[14] *Berekszói Hagymási* Kristóf Liszt Jánosnak írott levelében erről a következőket írja: „Véget vete ez zavarnak Csáki uram; béjön az gyűlés közibe az testamentummal és az hatalmas császár levelével, mellyet az megholt király fia életében még írt vala, *parancsolván és megengedvén az szabad választást,* melly utolsónak nyers szóval való felolvastatását praetendálván az gyűlés, csend leve; mindeneknek szeme az Báthori uramokra veté magokat, miérthogy csendesen ültenek az öreg ajtó felé." Régi magyar levelestár. In.: Magyar Hírmondó. Bp. Magvető. 1981. I. k. 29. levél. 159—165. old. A Hagymási Kristóf által is aposztrofált császári levél tulajdonképpen az 1566-ban János Zsigmond számára kiállított szultáni athnámet jelenti. Ennek magyar fordítását két változatban is közli — a gyulafehérvári káptalan hiteles átiratában — *Szilágyi* Sándor: Erdélyország története tekintettel mívelődésére. Pest, Heckenast, 1866. I. k. 383—388. old. Ebben a közölt athnámeban a fejedelemválasztás szabadságára vonatkozó passzus így hangzik: „Titeket pedig ez ti szabadságtokban mind megtartalak s mind megoltalmazlak mindörökké. *A fejedelemnek választása, hogy akit akar szabadosan választhassa, legyen mindenkor a te országodnak hatalmában, és szabad akaratjában,* és ha ez dologban mi megtaláltatunk tőletek, mindjárt szépen felöltöztetett lovat, *királyi botot, zászlót, kardot és címeres tollas süveget küldünk, az fejedelemségnek ékességére és megerősítésére.*"

[15] *Szilágyi:* i. m. I. k. 391. old. Ugyanez az adat található Horváth Mihály-féle Magyarország történetben is. Ld. *Horváth:* i. m. 4. köt. 344. old.

[16] *Szamosközy* István: Erdély története. In.: Monumenta Hungarica. Bp. Magyar Helikon, 1963. 136., 137. old.

gyűlésen, de feltehetően mások is a háborús veszélyre tekintettel otthon maradtak, vagy különböző erősségekbe húzódtak. Hasonló vagy még rosszabb volt a helyzet Erdély utolsó fejedelme, Apaffy Mihály megválasztásával kapcsolatosan. Az 1662-ben itt tartózkodó Ali pasa feladata volt, hogy az erdélyi rendekkel Kemény János ellenében fejedelmet választasson. Ha hihetünk a krónikásoknak, a pasa azzal (mármint a fejedelemséggel) fűt-fát megkínált. Végül a Kemény menekülő táborából hazaszéledő főurakkal tárgyalva, azok Apaffy Mihályt hozzák javaslatba. A megrémült Apaffyt a török ebesfalvi udvarházából Marosvásárhelyre hozatja; s Szilágyi Sándor elbeszélése szerint: „A táborba érve már mint fejedelmet üdvözlék, fényes sátorba vezették, s díszőrséggel látták el. Rögtön hozzáfogtak a választáshoz, *s a formákat jól rosszul megtartva... megválaszták.*" Ezen erőszakolt választást nyilván maga Apaffy is kétségesnek tartotta, ezért hívat össze két hónappal később Kis-Selykre újabb országgyűlést, hogy a fejedelemválasztást a szükséges formaságok mellett mégegyszer megtartsák. A Kemény János-féle párt erőssége miatt feltehetően ez sem volt „egyetemes országgyűlés", mert a krónikások szerint is *csak azok választák itt fejedelemmé Apaffyt: „... valakik hatalmas császár kegyelmességéhez és fényes köntöséhez ragaszkodának.*"[17]

A szabad fejedelemválasztást az említett túlkapások (tehát nem a teljes ún. egyetemes országgyűlés) választása mellett nemegyszer kétessé tette, hogy a választást fegyveres csapatok árnyékában kellett megejteni. Ezek is két csoportba sorolhatók: az egyik, amikor török csapatok kényszerítik ki a választást (főleg Bethlen Gábor és Apaffy Mihály esetére gondolunk, de idesorolható Rákóczi Zsigmond leköszönésének a kierőszakolása is), a másik eset pedig amikor a regnáló fejedelem vagy a leendő fejedelem sorakoztat fel katonai egységeket. Ez utóbbira is jónéhány példát ismerünk. Már Báthori István megválasztásakor, a fejedelmi tanács rendelkezésére hivatkozva másfélezer katonát sorakoztatnak fel a Báthoriak Tordán, majd Gyulafehérváron, hogy ezen őrség: „őrködjék az ország nyugalma felett". Ezt az őrködésre hivatkozást még el is fogadhatnánk, ha e biztonsági csapat vezetője, parancsnoka nem Báthori Kristóf lett volna, a fejedelemmé választott István testvére.[18] Báthori Zsigmond példáját pedig az előbb említettük.

Nem különb a helyzet 1607-ben sem, amikor Homonnai Bálint komoly fegyveres erő élén indult Erdélybe, hogy Bocskai István által végrendeletében is ajánlott személyét fejedelemmé választassa. Éppen a Homonnai által kilátásba helyezett fegyveres presszió megelőzendő választják meg nagy sebesen a rendek Rákóczi Zsigmondot Erdély fejedelemévé. I. Rákóczi György trónra kerülését a már megválasztott Bethlen Istvánnal szemben szintén Rákóczi komoly fegyveres ereje döntötte el.

Tehát, mint eddig láttuk a szép jogelv, a libera electio, maradék nélküli megvalósulására szinte alig tudunk példát hozni a másfélszáz éves önálló erdélyi fejedelemség történetéből. Természetesen egészen más megítélés alá kell hogy essék, amikor a külső hódító hatalom fegyveres ereje presszionálja az ún. egyetemes országgyűlést, vagy a rendek közötti belső hatalmi harc eredményeként kerül sor fegyveres haderő felvonultatására. Mindenesetre a főhatalomnak választás útján való betöltése éppen az említett szempontok miatt mindig magában hordozta azt a lehetőséget, hogy a választásban érdekelt két nagyhatalom, avagy a személy szerint érdekeltek katonai erővel is beavatkoznak, amiből a belső erdélyi viszonyok politikai instabilitása, itt-ott pedig polgárháború következett. A belpolitikai bizonytalanság csak növekedett, ha éppen a választási jogra hivatkozva sűrűn cserélt gazdát a főhatalom. Erre több példát is szolgáltatott az erdélyi történelem. Gondoljunk csak a Báthori Zsigmond, Basta, Báthori András, Mihály vajda, Székely Mózes, Bocskay István sorra, akik alig öt év leforgása alatt váltották egymást a hatalomban. Nem kisebb sort eredményezett a második nagy hatalmi válság sem: II. Rákóczi György, Rhédei Fe-

[17] *Szilágyi:* i. m. II. k. 300—301. old.

[18] A fejedelmi tanács határozatát hivatkozza *Szilágyi:* i. m. I. k. 391. old. Hivatkozik a fegyveres csapatok jelenlétére úgy, mint „tordai hadak"-ra *Hagymási* Kristóf is. Ld. *Hagymási:* i. m. 162. old. *Horváth* Mihály is beszél a fegyveres csapatokról Báthori Kristóf vezetése alatt, de ő már nem másfélezer, hanem 2500 katonát emleget. Ld. *Horváth:* i. m. 4. k. 344. old. Érdekes még, hogy míg Szilágyi mindezen határozatok meghozatalát a fejedelmi tanácsnak tulajdonítja, addig Horváth ugyanezeket „Erdély rendei" által meghozottaknak írja, ami alatt ekkor az országgyűlési végzést kell érteni. Még ennél is figyelemreméltóbb Horváth Mihálynak azon utalása, hogy a fejedelemválasztó országgyűlés összehívásának idején Bécsben a saját pozícióját erősítgető másik fejedelemjelölt, *Békes* Gáspár azt szeretné, ha a három nemzetet tömegesen hívnák meg a fejedelemválasztásra. Úgy látta, hogy ily módon a saját helyzetét megerősítheti a potenciális jelölt Báthorival szemben. A tömeges országgyűlés összehívása pedig azért érdekes, mert ez az 1526 előtti rákosi tömeges országgyűlések emlékét idézi, annak felújítását célozza. Hiányzik mindmáig a tömeges országgyűlések átfogó értékelése. Jelen munkában ez nekünk sem lehet feladatunk. Annyi mindenesetre elmondható, hogy a tömeges országgyűlés összehívása igen gyakran azt a célt szolgálta, hogy bizonyos nehezen elfogadtatható határozatokat a megjelent tömegek néha zabolázhatatlanná váló erejével kényszerítsenek ki. Konkrétan Mátyásnál mutatható ki, hogy nem egy esetben az ily módon összesereglett köznemesi tömegekkel szorította háttérbe az akaratával ellenkező bárókat. De Mátyás halála után egy ilyen tömeges országgyűlés — az ominózus hatvani — éppen a központi, tehát a királyi akarattal szemben kényszeríti ki, hogy az udvar embere, Báthori István a nádorságról lemondjon, s helyébe a köznemesi párt által favorizált Werbőczi István kerüljön. Mindezek a végletes tapasztalatok arra indították a Mohács előtti Magyarország központi kormányzatát, hogy a tömeges országgyűlések tartásának gyakorlatával felhagyjon.

renc, Barcsay Ákos, Kemény János, Apaffy Mihály, akik 1657—1662, tehát szintén alig öt év alatt váltogatták egymást.

Mindez már korszakunkban kedvezőtlen visszhangra talált. Szamosközy István Erdély történetében Mihály vajda szájába adja az erdélyi fejedelemválasztást bíráló szentenciát: „A béke ... az erdélyiek sikamlós és állhatatlan hűsége miatt úgysem lehet megbízható vagy hosszan tartó... *Hiszen fejedelmeket választanak nyakra-főre,* hol ebbe, hol abba a nyeregbe pattannak...",[19] Bethlen Miklós, akinek politikai működése már jórészt az önálló erdélyi fejedelemség megszűnésének záró terminusába esik, mintegy összegezve a libera electio másfélszázados tapasztalatait, Erdély új közjogi helyzetét (Habsburg uralom alatti) tervezgetve már örökletes fejedelemség felállítását javasolja. Saját érvelése szerint: „Miért legyen örökös fejedelem, *holott Erdélyország a fejedelem választásának szabadságát legfőbb bálványának tartja?* Felelet: a politicusoknak egész könyvek vagyon arról, melyik jobb: az örökös fejedelemség-e, avagy a szabad választás szerint való? Az bizonyos, hogy ez *az Erdély országának legnagyobb pestise volt,* s innen származtanak a sok nagyra való vágyódások, a törökhöz ennyi ízben való általszökések, a fejedelmeknek erővel való tételek, kufárkodások, belső hadakozások, és nem tudom mennyi gonoszoknak sokasága; restellem, szégyenlem, szánom is ezekről többet írni avagy szólani."[20]

Ugyanakkor azt is tapasztalhatjuk, hogy nemcsak a politikai közfelfogásban kezd kialakulni egy választásellenesség, hanem a karakterisztikusabb fejedelmek ugyan a választás leple alatt, de megpróbálnak dinasztiát alapítani, a fejedelemséget örökletessé tenni. Ebbe az irányba tevékenykednek Báthori István, Bethlen Gábor, Rákóczi György és Apaffy Mihály. Több tényező is közrejátszott az örökletes hatalom kialakítási kísérleteiben, illetve a tendencia szívós megújulásaiban. Egyik ok kétségtelenül személyes jellegű lehet: a saját maguk számára is nehezen megszerzett hatalom tapasztalata. A másik ok feltehetően a választásból adódott, s céljuk a korábban jelzett belpolitikai bizonytalanságok kiküszöbölése az utód uralmának kezdeteire, tehát a hatalomváltás megkönnyítése. A harmadik ok a személyektől független objektív tény, a kései feudalizmus fejlődéséből fakad: ez a feudális abszolutizmus kialakulása. A korabeli magyarországi és erdélyi társadalom ugyan csak egy jól fejlettnek alig mondható rendi társadalomban élt, mégis az ebből való továbblépés kétségtelen jövendő fejlődési szakaszát fejlett központosított rendi állam kiépítése, s abból a feudális abszolutizmusba való átlépés jelenthette. A törvényszerűség erejével nyilvánul meg ez a fejlődési tendencia már a Hunyadi Mátyás alatti Magyarországon.[21] A XVII. századi magyar politika olyan prominens képviselői jutottak erre a kényszerű felismerésre, s ennek folytán a tendencia lehető érvényrejuttatásának kísérletezőivé váltak, mint: Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós és II. Rákóczi Ferenc. Kísérletük lehetőségeit, politikájuk európai perspektíváit és kudarcaik okait már R. Várkonyi Ágnes felvázolta egyik korai cikkében.[22]

Ennek az abszolutizáló tendenciának jogi vetülete a főhatalom örökletes megszerzése volt. Ezt tükrözi az a tény is, hogy ha a korabeli európai államtudományi, politikai irodalmat végig tallózzuk, alig találunk olyan szerzőt, aki a főhatalmat választás útján töltené be.

Az 1516-ban Morus Tamás által írt Utópia az általa elképzelt ország tisztét, a királyét, választással tölteti be. Ennek a Morus-féle választásnak érdekessége, hogy az uralkodói jelölés joga a népet illeti, s a jelöltek közüli választás pedig a tanácsot. Figyelemreméltó intése Morusnak: „A fejedelem hatalma életfogytig tart, kivéve, ha zsarnoklásra törekszik."[23] Hogy a zsarnokságra törekvővel Utópia szigetén mi történik, azt már nem feszegeti a szerző.

Morus után nem sokkal, 1529-ben készül el Machiavelli munkája az Il Principe. A szerző ugyan megkülönbözteti az örökléssel, háborúval és választással szerzett hatalmakat, de szerencsésnek az örökléssel megszerzettet mondja.[24]

Kálvin János, a predesztináció híres elméletének kifejlesztője szerint magánemberek nem is vitatkozhatnak arról, hogy milyen hatalom gyakorlási forma volna a helyes. A szigorú dogmatista Kálvin az Ótestamentumra építő Pál apostollal vallja, hogy: „Minden lélek engedelmeskedjék a felső hatalmasságoknak, *mert nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől:* és amely hatalmasságok vannak, az Istentől rendeltettek." (Pál levelei. Róm. 13.1.).[25] Bár Kálvin maga, nyilván a svájciak példája nyomán, az arisztokratikus köztársaság, illetve polgári köztársaság híve, mert szerinte az: „... arisztokrácia, vagy az általa és a polgári közrend által kormányzott állam a többit valamennyit messze felülmúlja." Mivel azonban minden hatalom

[19] *Szamosközy:* I. m. 183. old.

[20] *Bethlen* Miklós: Olajágat viselő Noé galambja (1704). In.: Magyar gondolkodók 17. század. szerk.: Tarnóc Márton. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 292., 293. old.

[21] *Kulcsár:* I. m. 29. old. és *Teke:* i. m. 222. old.

[22] R. *Várkonyi:* I. m.

[23] *Morus:* Utópia. Bp. Officina. 1941. 39. old. Érdekes még Morus arra vonatkozó megjegyzése, hogy a szigorúan tagolt Utópia mely társadalmi rétegéből kerül ki az uralkodó: „A *tudósok* osztályából kerülnek ki a követek, papok, főelöljárók, sőt *közülük választják a fejedelmet is,* kit hajdani nyelven barzanesnek, újabban Népenincsnek neveznek." I. m. 43. old.

[24] *Machiavelli:* II. Principe. In.: *Machiavelli és Nagy Frigyes* a fejedelemről. Bp. Officina. 1944. 20—45. old.

[25] *Pál apostol:* Rómabeliekhez. In.: Új Testamentom (ford.: Károli Gáspár) Bp. Brit és külföldi Biblia társulat. 1936. 295. old.

Istentől van: a polgárnak bele kell nyugodni a tényleges állapotba. Ártalmasnak mondja a fennálló állami berendezkedésen való gondolkodást, a változásra törekedést. Isten is azért rendelte el az államok különböző berendezkedését, mert „... ezeket a különböző országokat a saját egyenlőtlenségük tartja fenn."[26]

Kálvinnak Institutiójában (Institutio religionis christianae) kifejtett fenti tanításai az államról nagyon elterjedtek lehettek a protestáns fejedelmektől uralt Erdélyben is. Maguk a vezető államférfiak is olvasták, különösen Szenczi Molnár Albert 1624-es kiadása után, illetve a frissen kialakított pretestáns főiskolákon is előszeretettel oktatták a témát. Kálvin közvetlen hatására Bethlen Gábor és Bethlen István végrendeletét hozhatjuk fel példának, ahol azok *az uralkodói kegyességről elmélkednek.* Testamentumaik szövege Kálvin Institutió-ja idevonatkozó passzusának az átvétele.[27] Hogy pedig az evangéliumokra épülő kálvini államtan fontos tananyag is volt, bizonyítja, hogy Pápai Páriz Ferenc nyugati egyetemekről hazatérte után többek között a *Római levél magyarázatát* adta elő a Nagyenyedi Református Kollégiumban. (Magyarázatképpen csak annyit, hogy Pál apostol Rómaiakhoz írott levelében foglalja összse többek között a világi hatalmakról alkotott elképzeléseit.)[28]

Morus korszakos jelentőségű műve után mintegy száz évvel később lát napvilágot Justus Lipsius: Politica című munkája. Amint azt korábban egy másik dolgozatunkban már jeleztük Justus Lipsius e művére általában felemás álláspont a jellemző. Az általunk vizsgált kérdéskörben sem egyértelmű a válasza. Itt a gyakorlatból indul ki, amennyiben az uralkodói hatalmat öröklés („egymásután következés") és választás útján lehet megszerezni. Bármennyire is az írók felfogása szerint régibb forma a választás, ő elsősorban az öröklést tartja jónak. Hogy miért az öröklést helyesli, mindjárt meg is mondja: „mert igaz dolog, hogy kisebb veszedelem vagyon fejedelem következésében, mint választásában. Ez a támadásokat is meggátolja, mert egyébként a változások alkalmasak a nagy és új indulatokra ... egyebeknek gonosz kívánságok megzabolátatik, ha vagyon oly, aki bizonyosan következzék." Ezért végső konklúziója úgy hangzik, hogy semmi sem lehet olyan erős a birodalom megvédelmezésére, mint az örökléstre jogosítottan született fiú utódok nagy száma.[29]

Mindezek után sorolja el a választás híveinek érveit: hogy aki mindenkinek parancsol, az olyat jobb választani, s gyakran tényleg a legjobbakat választják. Ha választhatunk az egyúttal szabadságot is jelent. Ezeket az érveket csak felsorolja, s záró tétele az, hogy akármely formát is alkalmazzák, az a fontos, hogy tisztességesen szerezzék a hatalmat, „mert egy gonoszsággal keresett hatalom sem lehet állandó."[30]

Hugo Grotius 1625-ben megjelent De jure belli ac pacis című munkájában, amely a kor jogtudománya egyik nagy summázatának tekinthető, csak érintőlegesen említi, hogy antik példák nyomán a főhatalmat örökléssel vagy választással szerzik meg.[31] Így volt ez Rómában is — mondja.

Az antik választások dicsérete csendül ki Spinozának az 1670-es években írott Politikai tanulmányából is. Ám ő is, akárcsak Grotius, a trónöröklés részletszabályaival foglalkozik inkább behatóbban. Emlegeti ugyan, hogy vannak esetek, mikor: „... az állam legfőbb hatalma gyakran átszáll a tömegre; ez pedig a legnagyobb és ennélfogva a legveszedelmesebb változás".[32]

Erdélyben azonban a választás legalább olyan féltett közjogi elv volt, mint annak idején Rómában a köztársasági berendezkedés. Így az abszolutizmusra hajló *fejedelmek az öröklést csak a választás leple alatt vihették végbe.* Erre szolgált az a forma, hogy *a fejedelem még életében megválasztatta örökösét fejedelemmé.* Az erdélyi fejedelmi hatalom időleges szupremáciáját bizonyítja, hogy Bethlen Gábor még azt is keresztül tudta vinni, hogy feleségét, a német Brandenburgi Katalint, örökösét, fejedelemmé válasszák a rendek. Ám, a rendek is csak úgy mentek bele a választásba, hogy a fejedelem asszony mellé magyar gubernátort választottak, aki a fejedelmi tanáccsal együtt az ügyek tényleges intézője, az államkormányzat vezetője lett. Szintén még öreg Rákóczi György életében fejedelemmé választották fiát, II. Rákóczi Györgyöt. E forma beváltságát mutatja, hogy mikor II. Rákóczi György fiatalon nagy beteg lesz, a fejedelmi tanács javallatára, a fejedelem hirtelen halálától tartó rendek, kisgyermek fiát, I. Rákóczi Ferencet sebtiben fejedelemmé választják, a már ismert fejedelmi tanács és gubernátor együttes kormányzását intézményesítve. *Ekkor úgy tűnik, hogy a Rá-*

[26] *Kálvin* János: A keresztyén vallás rendszere (Institutio religionis christianae). 1559. Pápa, Ref. Főiskola. 1910. II. k. 751., 754., 755. old.

[27] *Bethlen* Gábor: Végrendelet. In.: *Radványszky* Béla: Család élet és háztartás a XVI. és XVII. században. Bp. Knoll K. Akad. könyvárus. 1877. III. k. 281. old. *Bethlen* István: Testamentuma. In.: Magyar gondolkodók 17. sz. I. m. 110. old.

[28] *Pápai Páriz* Ferenc: Békességet magamnak, másoknak. Bukarest, Kriterion. 1977. 173. old. Itt olvasható saját feljegyzésében az 1684. esztendőről, hogy: „Megkezdettem Pál Rómaiakhoz írt levelének filológiai magyarázatát. Fordítsa jóra Isten".

[29] *Justus* Lipsius: Politica. *Laskai* János: A polgári társaságnak tudományáról. In.: Magyar gondolkodók. I. m. 144., 145. old.

[30] *Laskai:* I. m. 145. old.

[31] Hugo *Grotius:* A háború és a béke jogáról (De iure belli ac pacis). In.: Az állam- és jogtudományok úttörői. Bp. Akadémiai Kiadó, 1960. I. k. 261. old.

[32] *Spinoza:* Politikai tanulmány. Levelek. Bukarest, Kriterion. 1979. 127. old.

kóczi családnak már-már sikerül megvalósítani a választás leple alatt az örökletes fejedelemséget. II. Rákóczi György szerencsétlen kimenetelű lengyelországi vállalkozása azonban ledönti az elődök aprólékos gonddal kiépített dinasztikus terveit. A három Rákóczi 1600-as évekbeli fejedelemsége pedig csak egy hivatkozási pont a későbbi II. Rákóczi Ferenc fejedelemségre jutásakor.[33]

Érdekes jelenség, hogy egy-egy családon belül, ha valamelyik előd már viselt fejedelemséget az utódok közül gyakrabban jelentkeztek később trónkövetelők. Így különösen a rövid ideig fejedelemséget viselt családokban figyelhetünk meg ilyet: Székely Mózes hasonnevű fia, vagy Bethlen István unokája Zólyomi Miklós, Kemény János fia Kemény Simon, de még II. Rákóczi Ferenc is úgy hivatkozik erdélyi beiktatására, hogy megszerezte ősei trónját. A Rákócziaknál ez a hivatkozás nem új keletű. Már I. Rákóczi György esetében is felmerül, hogy joggal pályázhat, mert már az apja (Rákóczi Zsigmond) is erdélyi fejedelem volt. Hogy ezek az egyének mind a hazai politikában, mind pedig külföldi államoknál (elsősorban a Porta és Bécs jöhet számításba) támogatást tudtak szerezni, maguknak nem egy esetben pártot szervezni, azt sugallják, hogy az erdélyi politikai közfelfogásban *elterjedőben volt az a nézet*, hogy a főhatalom öröklés *útján is jogosan megszerezhető*, vagy legalábbis *választásnál súllyal mérlegelendő*, ha valaki fejedelmi ősökre hivatkozhat.

Megjegyeznénk, hogy az erdélyi fejedelmek dinasztia alapítási kísérleteivel szinte egyidőben kezdődik meg a Habsburgok kísérlete az örökletes királyság kialakítására a királyi Magyarországon. Ők is úgy próbálják a választást kiküszöbölni, hogy az uralkodó Habsburg király még életében magyar királlyá választatja utódát.

Felmerül még a fejedelmi hatalomról való *lemondás* kérdése. Erdély erre is jó pár példát szolgáltatott a másfélszáz év alatt. E lemondások vagy önkéntesek, vagy idegen hatalom által kikényszerítettek voltak. Általános gyakorlatnak mondható, hogy miként a fejedelmet országgyűlés választotta meg, úgy a lemondás elfogadása is rendszerint országgyűlési keretekben zajlott. Még a török fenyegetés hatására kikényszerített lemondásoknál is, Rákóczi Zsigmond, Báthori Gábor, megjegyzik a krónikások, hogy „... az országtól elbúcsúzék ...", „... búcsút adtak néki ...". E kifejezések nyilvánvalóan utalnak arra, hogy az *országgyűlésnek el kellett fogadni a lemondást*, ahhoz, hogy az érvényes legyen.[34]

Rácz Lajos

[33] *Rákóczi* Ferenc: Vallomások, emlékiratok. In.: Magyar remekírók. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979. 353. old.

[34] Rákóczi Zsigmond „elbúcsúzására" hivatkozik *Hídvégi Mikó* Ferenc Emlékiratában. In.: Bethlen Gábor krónikásai. I. m. 35. old. Báthori Gábor lemondására és elbúcsúztatására ld. egyrészt *Keserűi Dajka* János: Bethlen Gábor nemzetsége, jelleme és tettei. In.: Bethlen Gábor krónikásai. I. m. 16. old., Másrészt *Bojti Veres* Gáspár: A nagy Bethlen Gábor viselt dolgairól. In.: Bethlen Gábor emlékezete. Szerk.: Makkai László. Bp. Európa. 1980. 95. old.

Az egyenértékűségi elv fogalmának és jogi következményeinek jellegzetességei a JSZSZK kötelmi viszonyokról szóló törvényének alapján*

I.

AZ ÁLTALÁNOS EGYENÉRTÉKŰSÉGI JOGSZABÁLY ÉS ANNAK JOGI TERMÉSZETE

1. A Törvény egyenértékűségre vonatkozó szabályai

a) Általában

Számos különös jogszabály és jogi eszköz mellett, amelyekkel a felek kölcsönös szolgáltatásának egyenértékűségét védelmezi mind a visszterhes szerződésekben, mind az egyéb (szerződésen kívüli) kötelmi viszonyban, a jugoszláv kötelmi viszonyokról szóló törvény (a továbbiakban Törvény) az egyenértékűséget illetően tartalmaz egy általános rendelkezést is, s ezt az alapelvek között helyezi el.[1] A Törvény kiemelte a szolgáltatások egyenértékűségének követelményét a szerződési jogból, áthelyezte azt az általánosító alapelvek közé, s ily módon azt (habár szó szerinti értelmezés csak a szerződésekre való alkalmazását sugallja) az összes kötelmi viszonyra kiterjesztette. Figyelemmel az egyes olyan különös és általános szabályok összességére, amelyek a kötelmi viszonyok részvevői kölcsönös szolgáltatásainak egyenértékűségét

* E cikket a Vajdasági Tartományi Képviselőházban megtartott, *a kötelmi viszonyokról szóló törvény alkalmazására* vonatkozó *tanácskozás* egyik referátumának (időközben megjelent az újvidéki Jogtudományi Kar 1979. évi közlönyében, 66—77. old.) a szerző által kiegészített változataként bocsátjuk közre. *(Szerk.)*

[1] L. A kötelmi viszonyokról szóló törvény 15. szakaszát.

szorgalmazzák, azaz a szolgáltatások egyenlő értékének elvét védelmezik, e szabályok Törvényben elfoglalt helyére, megfogalmazásuk dikciójára és a törvényalkotó, az egyenértékűség problémájához való átfogó szabályozási viszonyulására (módszerére), nem túloznánk, ha azt állítanánk, hogy a szolgáltatások egyenértékűségének elve egyike azoknak a szabályoknak, amelyek a jugoszláv kötelmi jog egészét is átfogják.[2] Ezt a következőkkel is alátámaszthatjuk. Elsősorban egy kiemelkedő elvről van szó, amelynek törvényi érvényesülése megszüntetheti a kereskedelmi elv logikájának évszázados dominanciáját a kötelmi viszonyokban. Más szóval, a törvényszabályok összessége egy normatív kísérletet tesz arra, hogy elhárítsa a klasszikus kereskedelmi haszon logikáját (amely a piaci viszonyok közepette függetlenítette magát a befektetett munkától) a kizárólagosan (a munkától független) kereskedelmi operációkra építő haszon logikáját, végeredménybe véve a piacon, az áruval és pénzzel való manipulációt. Ugyanakkor olyan elvről van szó, amely a piaci viszonyok közepette új, normatív módon kifejtett mércéket ervényesít. Az egyéb új jogszabályok mellett ezek a mércék a kötelmi jogot az eddigieknél hangsúlyozottabban kapcsolják be azokba a törekvésekbe, amelyeknek alapvető kiindulópontja a munka. Az egyenértékűségi elvnek a kötelmi jog összes pórusába való beépítése, a többi új szabállyal együttesen, a kötelmi jogot mint jogágat olyan lényegesen átalakította. E terület nagymértékben felszabadult a tradicionális akarat-autonómia (az akaratdiszpozíció teljes individualizmusa értelmében) extrém változatától, amelynek proklamációjával rejtették el a nyersen értelmezett kereskedelmi érdeket és az arányosan befektetett munkát nélkülöző haszon logikáját.

Mivel az új jugoszláv kötelmi jogot teljes egészében átszövi a munka szempontjából szemlélt egyenértékűség eszméje, felmerül az egyenértékűség fogalma, vagyis az ekvivalencia kötelmi viszonyokban betöltött eddigi szerepe átértékelési lehetőségének problémája. Felmerül a kérdés, vajon az egyenértékűség elve jogi jellegének, különösen pedig az egyenértékűség elve szabályozási funkciójának elhanyagolása hatással volt-e egész sor olyan különös jogszabály parciális alkalmazására (és tanulmányozására), amelyekkel egyébként a kötelezettek szolgáltatásainak egyenértékűségét szorgalmazták a kötelmi viszonyokban. Jelent-e az általános egyenértékűségi jogszabály többet az általánosításig terjedő deklarációnál? Alkalmazható-e közvetlenül a feldolgozó jogszabályok közreműködése nélkül? Hogy a kérdésre megkíséreljük nézőpontunk szerinti választ adni, szükségesnek tartjuk a kötelmi viszonyokról szóló törvény általános egyenértékűségi szabályának, ennek jellegének és hatásterületének elemzését.

b) A kölcsönös szolgáltatás egyenértékűségének elve

A Törvény 15. szakaszában proklamálja a szolgáltatások egyenértékűségének elvét. Ennek az elvnek alapján a „résztvevők a kétoldalúan kötelező szerződések létesítésénél a kölcsönös szolgáltatás *egyenlő értékének elvéből* indulnak ki. *Törvény határozza meg, mely esetben* von magával jogi következményeket az említett elv megsértése". (Kiemelés: *Sz. J.*)

Az első pillantásra úgy tűnik, hogy deklaratív hatású és természetű jogszabályról van szó. A deklarációnál valamivel többre csak a Törvény a fenti elv megsértése esetében alkalmazandó szankciókra való utalása emlékeztet. Az egyenértékűség kérdésének törvényi szabályozása azonban sokkal szövevényesebb mint első szempillantásra tűnik.

Mindenekelőtt szem előtt kell tartani néhány fontos tényezőt: az egyenértékűségi általános jogszabály a Törvény *alapelveket* tartalmazó fejezetében foglal helyet. A Törvényben elfoglalt helye szerint tehát az egyenértékűség elvét eltérően az eddig parciális szabályozási módtól, a Törvény a *kötelmek* átfogó, *általános* szabályai közé sorolja. Annak ellenére, hogy a Törvény megfogalmazásánál fogva az egyenértékűségi szabály a kétoldalú szerződésekre korlátozza, véleményünk szerint ez az elv sokkal szélesebb körű viszonyt ölel fel, mint amit egy szó szerinti és csak az egyenértékűségi általános jogszabályra támaszkodó értelmezés mutatna fel. Ha ugyanis az egyenértékűségi elvről szóló szabályt a Törvény többi alapelvével összefüggésben és összhangban értelmezzük, különösen pedig a méltányosság, a jóhiszeműség és tisztesség (12. szakasz), a piacon való magatartás (9. szakasz), a kötelmi viszonyok szabad szabályozása (10. szakasz), a kötelmi viszonyokban való együttműködés (7. szakasz), a törvénnyel való visszaélés tilalmának (14. szakasz), a károkozás tilalmának (16. szakasz) elveivel, de a többi olyan, sokszor különös szabállyal együttesen, amely a szolgáltatások egyenértékűségének valamely tényállását védelmezi, vagy szabályozza, a szolgáltatások egyenértékűségének elve

[2] A kötelmi viszonyokról szóló törvény (megjelent a JSZSZK Hivatalos Lapjának 29/1978. sz. és 1978. október 1-én lépett hatályba) a következő egyes egyenértékűségi jogszabályokat tartalmaz: A mértéktelen károsodás v. laesio enormis (139—140. szakasz); az uzsora tilalma (141. szakasz); a szerződés megváltozott körülmények miatti felbontása vagy módosítása (133—136. szakasz); az anyagi (121/1. és 3. szakasz, 478—487. szakasz, 501—507. szakasz, stb.) és jogszavatosság (121/2. szakasz, 308. szakasz, 508—515. szakasz. 580. szakasz stb.); általában az árura vonatkozó rendelkezések, de különösen azok, amelyek az ár meghatározását mozgó skálára (397. szakasz) és indexzáradékra (394—396. szakasz), azaz jogszabályra (463. szakasz) bízzák; a pénzbeli szolgáltatásokra vonatkozó rendelkezések (394—402. szakasz); a beszámítás (336—343. szakasz); az anyagi és az erkölcsi kár pénzbeli térítésének szabályai, valamint mindazok a kártérítési felelősségi szabályok, amelyek a reparációs elvet szolgálják (3. szakasz, 185. szakasz) és egész sor egyéb jogszabály.

méltán nyeri el a kötelmi viszonyok általános elvének hatásterületét, túlmenően a szerződési szabályok keretein. Természetesen nem olyan elvi módon, amely kizárná a kivételt, hanem oly módon, amely, függően a meghatározott kötelmi viszonyok természetétől, kisebb-nagyobb kivételeket is engedélyez. Megítélésünk szerint olyan elvről van szó, amely az összes kötelmi viszonyra érvényes. Az említett egyenértékűségi hatásterület az első irányvonal, jelentés, amelyet az egyenértékűség elvére vonatkozó törvényi megfogalmazás sugalmaz.

„A szolgáltatások egyenértékűségének elve" szavak másik jelentéstartalma és hatásterülete a kölcsönös szolgáltatás egyenértékűségi követelménye egzaktságának mértékét érinti. A Törvény szavai szerint a felek, a szolgáltatások egyenlő értékének *elvéből* indulnak ki. Ez azt jelenti, hogy a Törvény a szolgáltatások egyenértékűsége alatt egy *nem abszolút ekvivalenciát* ért, hanem azok megközelítő kölcsönös értékarányosságát. A Törvény tehát nem szankcionál bármilyen értékaránytalanságot. A Törvény vagy a kölcsönös egyenértékűséget védelmező egyes szabályok útján, vagy általános módon határozza meg, mekkora az a szolgáltatások közötti értékeltolódás, amely többé nem tolerálható. A tolerálható értéktolódás keretében a Törvény lehetővé teszi a szabad akaratnyilvánítás elvének érvényesülését (10. szakasz).

A szolgáltatások egyenértékűségének törvényi rendelkezése tehát kétszeres értelemben elvi jellegű: egyrészt általános elvként szerepel, s mint ilyen minden bizonnyal nemcsak a visszterhes szerződésekre, hanem bizonyos értelemben, a többi megfelelő szabállyal együttesen az összes kétoldalú kötelmi viszonyra vonatkozik; másrészt, e szabály a kölcsönös szolgáltatások megközelítő egyenértékűségét sugalmazza, tehát az egyik szolgáltatás értékének a másik szolgáltatás értékétől való eltérése, csak a Törvénnyel meghatározott mértékig, pontosabban a felek és a kötelmi viszonyok részvevői szabad diszponálási jogosultságának határáig engedélyezett.

2. A Törvény hatálybalépése előtt érvényes egyenértékűség-szabályozás

A kötelmi viszonyokról szóló törvény e két iránya eltért e törvény hatálybalépése előtt érvényes egyenértékűségre vonatkozó különös törvényi szabályozási irányvonaltól. A Szerb Szocialista Köztársaság, valamint Vajdaság Szocialista Autonóm Tartomány 1973—1974 között meghozott parciális, társadalmi tulajdonban levő ingatlaneszközök forgalmáról szóló törvényeiben (amelyek időközben a társult munkáról szóló törvény és a kötelmi viszonyokról szóló törvény hatálybalépésével részben hatályukat vesztették) ugyanis már arra az esetre is előirányozták a szerződés semmisségét, ha a természetes személynek eladott társadalmi tulajdonban levő ingatlan ára nagyobb vagy kisebb a piaci árnál. Más szóval, ha az eladási ár a legkisebb mértékben eltér a piaci ártól. Tehát e törvények *abszolút értékegyenlőséget* igényeltek.[3] E szigorúságot a társadalmi tulajdon fokozott védelmének követelményével igazolta a törvényhozó. Az ily módon megfogalmazott „abszolút ekvivalencia" tételét közvetlenül az említett törvény megjelentetése után bíráltuk.[4] A szerződéskötési szabadság ily módon való eltörlése véleményünk szerint csökkentette a jogbiztonságot. Ahelyett, hogy erőteljesebben védelmezte volna a társadalmi tulajdont, minden, a legkisebb áreltolódással is lehetővé tette a szerződés megsemmisítését, s ily módon, valójában gátolta a társadalmi tulajdon folyamatos forgalmazását. Az említett abszolút ekvivalencia-szabályt a törvények az ingatlan társadalmi eszközökre korlátozták. Az ingatlanok ma már nem mindig a legfontosabb, vagy legértékesebb társadalmi eszközök. S ha már a cél a társadalmi eszközök védelme volt, akkor kérdés, hogy a törvényhozó miért korlátozta az említett szabályt az ingatlanra. Végül, a „piaci ár" fogalma, aminek alapján ítélték meg, hogy az illető társadalmi tulajdonban levő dologért egyenlő értékű szolgáltatást (árat) nyújtott-e a vevő, nem olyan egzakt, miként azt az abszolút ekvivalencia-követelmény vélelmezi, s ennél fogva előfordulhat, hogy a felek jóhiszeműsége ellenére is a szerződés semmissé válik. Továbbá probléma merül fel annak kapcsán is, mely az a méltányos időpont, amelynek alapján ítélik meg a szolgáltatások kölcsönös értékviszonyát (a szerződés megkötésétől a teljesítésig, azaz a jogvita jogerős eldöntéséig módosulhat a szolgáltatások egymás közötti értékviszonya).[5] A Szerb Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának egyik ítélete mutathatja ki, meddig kor-

[3] Az abszolút értékegyenlőség fogalma nem új. Már a burzsoá jogrendszerekben ismeretes volt. Kifejezésre jutott az ún. antimonopolisztikus törvényhozásban és az állam piacszabályozási intervenciójában, különösen a monopolkapitalista időszakot követő periódusban. A szocialista jogi szabályozásban más célkitűzés megvalósítása érdekében (az állami, azaz a társadalmi tulajdon fokozott védelme) fellelhető például a Német Demokratikus Köztársaság jogszabályai között is. Ebben a jogrendszerben az abszolút értékegyenlőség fogalma a törvényes ár vagy törvényes értékegyenlőség kívánalmában nyilvánul meg: „Ha a helyiségek közötti légiforgalmi szállításban a jegyárat aránytalanul alacsony összegben számolták el, az elszámolt árat helyettesíti a törvényes ár, mégpedig az államtól előirányzott tarifa összegében." — Az NDK legfelsőbb Bíróságának 1980. június 24-én meghozott határozata, megj. a Neue Justiz 1980. 11. sz. 474. old.

[4] Pogled na pojam i vrednost apsolutne ekvivalentnosti, Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu, X/1976, 79—92. old., Načelo ekvivalentnosti i prekomerno oštećenje u obligacionim ugovorima, Zbornik radova Pravnog Fakulteta u Novom Sadu, XI/1977; O problemima zaštite ekvivalentne razmene sredstava u društvenoj svojini, Pravni život, Beográd, 1978. 2—3. sz. (A Belgrádban az 1978-as évben, társadalmi tulajdon időszerű kérdéseire vonatkozó tanácskozáson benyújtott jelentés stb.)

[5] Így pl. a Szerb Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bíróságának (VSS, Gz 4658/1973. dec. 26-án)

látozta az akaratnyilvánítási szabadságot az említett abszolút ekvivalenciát igénylő szabály; bármely értékeltolódás a szerződés semmisségéhez vezetett. Adott esetben ezt a jogi következményt a társadalmi jogi személy azon szerződési kötelezettsége eredményezte, amellyel vállalta, hogy az ár mellett kifizeti a forgalmi adót. A bíróság ugyanis az idézett törvénnyel összhangban kimondja, hogy „semmis az a szerződés, amellyel a társadalmi-jogi személy polgártól vagy polgári jogi személytől ingatlant vett, mégpedig a vételezett ingatlan piaci árától nagyobb áron. Az egyenértékűséget akkor is sérelmezik, ha adott esetben a társadalmi jogi személy, a piaci árnak megfelelő ár mellett az eladó a társadalmi közösség iránti kötelezettségeinek (adó) kifizetését is vállalja."[6]

A kötelmi viszonyokról szóló törvény általános egyenértékűségi jogszabálya minden bizonnyal eltér az említett törvényekben kifejtett szabályozási módtól, azaz az abszolút ekvivalencia fogalmától, s az egyenértékűség követelményének *tágabb kereteket* határoz meg.

Az említett két jellegzetesség azonban csak az általános egyenértékűségi szabály külső vonásait, hatásterületét és tartalmát határozza meg. Kérdések és dilemmák merülnek fel azonban az általános egyenértékűségi jogszabály belső jogi tartalmával és természetével kapcsolatban.

3. *A probléma további kifejtése*

Feltehető az a kérdés, vajon az új, általános egyenértékűségi jogszabály az ekvivalenciát *gazdasági vagy jogi* természetű fogalomként határozza meg. Ha csak egy olyan rendelkezésről lenne szó, amely csak deklaratív, végeredményben véve szankció nélküli szabályozási kísérletként szerepelne, akkor elvben az egyes szerződési viszony a *gazdasági törvényszerűségek „szabályozási hatása"* alá kerülne. Más szóval a szerződésbe foglalt szolgáltatások értékének meghatározása, eltekintve az akaratmegegyezéstől, végső soron a gazdasági szabályozás útján történne. Ha azonban olyan jogszabályokról van szó, amely az egyes forgalmi aktusokra spontánul ható, bizonyos gazdasági törvényszerűségeket „amortizálná", azaz *korrigálná* minden *egyes szerződésben* és egyéb kötelmi viszonyban létrejött szolgáltatások közötti értékaránytalanságot, akkor egy egész másfajta értékegyenlőségi fogalomnak vagyunk szemtanúi. Ebben az esetben *normatív* értékegyenlőségi jogszabállyal állunk szemben, amelynek megsértése jogi következményekkel jár. Nemcsak akkor, ha az értékegyenlőséget konkrét jogszabály túllépésével sérelmezik, hanem akkor is, ha *túlmenően az egyes konkrét jogszabályok által előírt magatartás-diszpozíciókon,* az illető tényállás *közvetlenül ütközik az általános értékegyenlőségi jogszabállyal és méltányosnak* mutatkozik az értékeltolódások *korrigálása.*

Amennyiben a Törvény általános egyenértékűségi szabálya az egyes forgalmi aktusokra nézve szabályozási természetű lenne, felmerül e szabály hatásterületének, hatásának és jogi jellegének egy másik szemszögből szemlélhető kérdése. Feltehető ugyanis a kérdés, vajon az általános egyenértékűségi jogszabály csak igazolása annak a vélelmezett egyenértékűségi diszpozíció-hipotézisnek, amely az említett általános egyenértékűségi jogszabály bevezetése előtt is fannállott (mivel a Törvény meghozatala előtt a kölcsönös szolgáltatások arányosságát olyan egyes jogtechnikai eszközök védelmezték, s vélelmezték, mint a laesio enormis, az uzsoratilalom, a clausula rebus sic stantibus stb.), vagy pedig olyan elvről van szó, amelynek e hipotetikus diszpozíciónál tágabb jelentése van. Arról van tehát szó, vajon az általános egyenértékűségi törvényszabály csak deklarálja-e azt ami már korábban is fennállott (amíg a Törvény kifejezetten nem tartalmazott általános egyenértékűségi jogszabályt), mégpedig egy olyan vélelmezett diszpozíció-hipotézisben, amelyet az összes egyes egyenértékűségi jogszabály sugalmazott, vagy pedig abban egy új elvről van szó, amely korrektív jellegét nem az említett, évszázadok alatt kikristályosodott egyes egyenértékűségi jogszabályokból meríti, hanem ellenkezőleg, általános, de önálló jellegénél fogva közvetlenül és az egyes egyenértékűségi szabályoktól adott esetben függetlenül is alkalmazható, s amelyből megfelelő szankciók is deriválhatók, a tradicionális egyenértékűség-jogi eszközök szankcióinak „segítsége" nélkül.

Lényegében tehát, az általános egyenértékűségi jogszabály természetével kapcsolatos alapvető kérdés arra vezethető vissza, van-e annak az egyes szerződésekben felmerülő értékarántalanságra nézve szabályozási, azaz korrektív hatása. Más szóval alkalmazható-e az egyenértékűségi *általános* jogszabály mint korrektív faktor abban az esetben, ha az egyes konkrét egyenértékűségi jogszabályok alkalmazásának *valamilyen oknál fogva adott esetben nincs helye, de méltányos lenne* a szolgáltatások megbomlott értékarányát helyreállítani.

4. *Az alapelvek jogi természete és az értékegyenlőség sérelmének általános szankciója*

Előzetesen, prejudikálási szándék nélkül, hadd szóljunk hozzá a Törvény *alapelveinek jogi természetére* vonatkozó vitához.

kialakított álláspontja szerint az épületek és telkek forgalmánál az épületek forgalmi értékét az eladás pillanatában kell megítélni. Kérdés azonban, hogy ez méltányos időpont-e, mert pl. a teljesítés időpontjában az eladási ár és az ingatlan értéke a piaci viszonyok változásával kiegyenlítődhetnek.

[6] A Szerb Szocialista Köztársaság Legfelsőbb Bírósága Gz 2321/1978. megjelent a Radni Odnosi i samoupravljanje c. folyóirat 1979. 12. számának 181. oldalán.

Ha a Törvény alapelveiben lefektetett szabályokat csak akkor lehetne alkalmazni közvetlenül, ha az illető alapelvek tartalmát a konkretizáló jogszabály érinti (mint ahogyan egyes szerzők állítják), akkor alapelvi szabályozásra egyáltalán nem lenne szükség. Ebben az esetben és e szemszögből nézve, mindent elóirányozna az egyes jogszabály. Ez utóbbi éppen olyan tarthatatlan megoldás, mint tisztán az alapelvekre támaszkodó bíráskodás.

Megítélésem szerint az alapelvek tartalmából kell kiindulni. Abból, hogy adott esetben különös jogszabály hiányában, a Törvény szerint, az alapelvek, jogi tartalmuktól függően, önállóan alkalmazhatók-e. Ez attól függ, van-e szabályozási, normatív minősítésük. Más szóval, tisztán deklaratív, vagy szankcióval ellátott, azaz szankciót vélelmező szabályról van-e szó?

A jugoszláv kötelmi jogban az alapelvi szabályozásnak két szerepe van: *a) normatív* (az alanyi jogok gyakorlásának kógens jogszabályok közé helyezése, kénytető szabályozása); *b)* az egyes jogszabályok *alkalmazási* keretének és módjának meghatározása. Más szóval, az egyes konkrét jogszabályokban, olyanokban, amelyek az illető elvet „feldolgozzák", az alapelvi szabályozás útmutatásként szolgál az egyes jogszabály alkalmazását illetően. Ha az *egyes jogszabályban előirányzott tényállástípusnak megfelelő jogvitáról van szó, nem az alapelvi szabályozásból merítjük a szankciót, hanem az őt feldolgozó egyes jogszabályokból.* (Például, a szolgáltatások feltűnő aránytalansága esetében nem a semmisséget, hanem a megtámadhatóságot. Ugyanakkor azonban a „felén túli sérelem" szabályait az általános egyenértékűségi jogszabállyal összhangban értelmezzük.)

Az alapelvi szabályozás normatív természete azonban akkor is nyilvánvaló, *ha konkrét jogi szankció magából az alapelvből közvetlenül,* vagy első pillantásra *nem következik.* Az *alapelvek* ugyanis, s így az egyenértékűségi elv is, jórészt *kógensek* (kénytető vagy kényszerítő jogszabályok), *s ennélfogva megsértésük természetszerűen a szerződés semmisségéhez vezet, kivéve, ha a Törvény az adott konkrét tényállásra mást nem irányzott elő.* Tehát a szankció még akkor is, ha a Törvény azt közvetlenül nem irányozza elő, az illető elv kógens természetéből magától értetődően következik. Ennélfogva az alapelvek kógens jogszabályok, s a szocialista társadalmi rend és erkölcs kategóriájának elemeit képezik (10. és a 104/2 szakasz). Közismert, hogy ennek megsértése a semmisség következményeit hordozza.

Az alapelvi szabályozás döntő indoka éppen abban található meg, hogy a törvény elkerülje a részletes szabályozási módszer hiányosságait. A Törvény az összes tipikus egyes elvet érintő tényállást minden bizonnyal nem irányozhatja elő. Bizonyos jogszabályokhoz nem egészen idomuló tényállás esetében a méltányosság lazább szerkezetű, általánosabb szabályozást igényel.

Az alapelvek közvetlen alkalmazását a Törvény inkább kivételként, mint szabályként irányozza elő. Szabály szerint az alapelvek kiindulópontok az egyes jogintézmények alkalmazása során.

II.

AZ EGYENÉRTÉKŰSÉG FOGALMÁNAK FEJLŐDÉSI TENDENCIÁJA A JOGI ELMÉLETBEN

1. A két tendencia

Az egyenértékűségi fogalom-meghatározás módszerétől függően a kötelmi jogelméletben két fejlődési alaptendencia mutatható ki.

Az *elsőt* gazdasági, objektív, vagyis olyan módszernek jelölhetnénk ki, amely az egyenértékűségnek *jogon kívüli* tartalmat ad. E felfogás alapvető jellegzetessége, hogy elvitatja az egyenértékűség jogi természetét (s ennek nem ad helyet a polgári jogi szabályozásban) s egyáltalában azt, hogy bárminemű jogi vonatkozása lenne. E felfogás az egyenértékűséget a makro- vagy mikrogazdaság területére hagyományozza. Ha e doktrína képviselőinek jogi értekezéseiben e fogalom használatára mégis szükség mutatkozott, akkor tartalmát és hatását is a gazdasági doktrínából kölcsönözték.

A *másik* felfogás belátta a jog lehetséges korrektív szerepét azoknál az egyes jogi helyzeteknél ható méltánytalan forgalmi feltételeket illetően, amelyeket különböző gazdasági tényezők hoztak létre. E *normatívnak* nevezhető ekvivalencia-felfogás keretében két további irányzatot különböztethetünk meg. Az egyik a szerződő felek egymás közötti méltánytalan viszonya szocializációjának, azaz az ilyen viszonyba való társadalmi beavatkozás eszméje. Ez a nézet századunk húszas éveiben kapott teret, különösen a francia jogelméletben. A másik normatív irányzat szubjektív szempontok figyelembevételével határozza meg az egyenértékűség fogalmát. E fogalom lényeges ismérveit olyan jogi kategóriákban látja, amelyek a szolgáltatások való értékét érintő tudatdefektumokra (pl. tévedés, megtévesztés, kényszer, szorult helyzet kihasználása) épülnek. Az utóbbi nézetnek különösen az újabb eredetű nyugatnémet és osztrák jogi irodalomban akad követője.

2. Az egyenértékűség fogalma jogi szempontjainak és hatásának negációja, s e felfogás kritikája a kapitalizmus politikai gazdaságtanának bírálatában

a) A „gazdasági doktrína" a XIX. századi polgári kodifikációban

Az akaratautonómia, az akarat szuverenitása, az akarat törvénnyel való kiegyenlítése

eszméjének proklamálásával a burzsoá jogelmélet, de a XIX. századi klasszikus kodifikációk is „egyszer s mindenkorra" lezárták (és kizárták) az egyenértékűség elvét a hatályos polgári jogszabályok közül, mégpedig oly módon, hogy az egyenértékűség követelményét az akaratautonómiával és egyéb általános jogszabállyal palástolták.[7] Ugyanis az egyenértékűség eszméje az erre a korra jellemző kereskedelmi mentalitást csak korlátozta, s akadályozta a forgalom „békés" és „jogvitamentes" lebonyolítását. A forgalom szabályainak szavatolnia kellett a minél kevesebb jogvitát, különösen pedig olyan jogviták kizárását, amelyek megkérdőjelezték volna a kereskedelmi hasznot. Ezért kellett kihagyni mindazokat a jogi eszközöket, amelyek a forgalmat bármilyen módon „fékezhették".

Az értékegyenlőség problémáival keveset foglalkozott a korabeli közgazdaságtudomány, de még kevesebbet a jogtudomány. Túlzás nélkül talán azt mondhatnánk, hogy mindkét elmélet az említett időszakban többé-kevésbé nyíltan vagy burkoltan többet foglalkozott az értékegyenlőtlenséggel, mint az értékegyenlőséggel.

Az elméletben és gyakorlatban fönnálló ilyen viszonyulás eredményeképpen még azon kevés egyes jogszabályt is, amelyet az arányos szolgáltatások védelmének szolgálatába helyeztek, a lehető legszűkebb alkalmazási területre szorították.

Így például, a *lezionáris* jogszabályt (a szolgáltatások feltűnő aránytalansága, felén túli sérelem) a szerződések szűk körére kezdték alkalmazni. Az 1804-es francia Code civilben csak az adásvételre alkalmazták. Sőt, e jogrendszerben az aránytalan szolgáltatásoktól csak az egyik szerződő felet védelmezik, mégpedig az eladót. Tehát azt a szerződő felet, amely gazdaságilag erősebb szerződő fél.[8] Ugyanennél a jogintézmény szabályozásánál egy másik, hatásterületét leszűkítő módszert fedezhetünk fel: az 1811-es osztrák Általános Polgári Törvénykönyvben a felén túli sérelem fogalmának meghatározásánál a szubjektív elméletet fogadták el (a szolgáltatások valóságos értékére vonatkozó tévedés elengedhetetlen feltétele a szankciók alkalmazásának, amelyet az objektív feltétel, a szolgáltatások értékaránytalansága mellett a törvény egyaránt igényel, úgyhogy ezzel a felfogással súlyosbították a felén túli sérelemre való hivatkozási feltételeket).[9] Ugyanebben a kodifikációban, de rövidített másában, az 1844-es Szerb Polgári Törvénykönyvben is, e jogszabály alkalmazási területének leszűkítésére egy további módszert is felhasználtak: elfogadták, hogy a lezionáris jogszabály alkalmazásáról való lemondás érvényes.[10] Mindezek a leszűkítő rendelkezések sokszor *kérdésessé tették* a felén túli sérelem szabályának alkalmazását, s ezzel a gyengébb szerződő fél e jogi eszköz útján történő védelmét. Egész sor jelentős kodifikáció a felén túli sérelem szabályát nem is irányozza elő, azzal az indoklással, hogy ez a jogi eszköz állítólag korlátozza a szerződéskötési szabadságot. Az akaratautonómia elmélete ugyanis a visszterhes szerződések egyenértékűségi igényét a felek diszpozíciójára bízza. A német polgári törvénykönyv, a svájci kötelmi törvénykönyv[11] ugyanis abból indulnak ki, hogy az egyenértékűség nem a társadalmat, hanem a feleket érdeklő és érintő kérdés. Más jogrendszerekben a XIX. század folyamán, habár a törvény nem irányozza elő a felén túli sérelem szabályát, elvétve bár, de találunk lezionáris szerződésre vonatkozó bírói ítéletet. Ez a helyzet például a japán jogban.[12]

A polgári kereskedelmi liberalizmus mind erőteljesebb terebélyesedésével egyre nagyobb tért hódított az *uzsora*, de különösen a precedensi jogrendszerekben. Ezekben a jogrendszerekben huzamosabb ideig nem volt kísérlet arra, hogy az aránytalan szerződési szolgáltatásoknak, mint méltánytalan viszonynak, normatív szabályozási eszközzel útját állják. Az egyes precedensek pedig nem voltak eléggé hatékonyak és átfogóak. Az említett periódusban Magyarországon az uzsora törvényes tilalmát csak az 1932. évben irányozták elő.[13]

A *megváltozott körülmények*re vonatkozó klauzula (clausula rebus sic stantibus) és elmélet csak századunk második évtizedében jelentkezik a francia ítélkezési gyakorlatban, a piac stabilizálásának eszközeként, a háború következtében

[7] L. pl. *Schöndorf*, Fridrich: Die deutsch-österreichische Angleichung im bürgerlichen Recht. Archiv für die civilistische Praxis (1814—1944.), 175. old.: *Demontés*, Emil, Observation sur la théorie de la mémoire de Henri Capitant, Paris, Libraire Dalloz, 177. old.

[8] L. a Code civil 1683. szakaszát.

[9] L. az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv 935—936. paragrafusait.

[10] L. az osztrák Általános Polgári Törvénykönyv 955., valamint a Szerb Polgári Törvénykönyv 559. paragrafusát.

[11] Meg kell említeni, hogy Németországban az 1896-os kodifikáció előtti időszakban az egyes városok jogrendszerében (pl. a müncheni városi jog) elfogadták a felén túli sérelem szabályát. E jogintézménnyel kapcsolatban már az 1332-es évben (Bremen), valamint az 1483-ban meghatározott bírói ítéleteket találunk. Továbbá az 1774-es porosz kodifikáció 58—70. paragrafusai részletesen szabályozzák a felén túli sérelmet. A német Polgári Törvénykönyvben nem fogadták el a laesio enormis szabályát, hanem csak az uzsoraügyletek tilalmát (a BgB 138. paragrafusa). Ugyanígy a svájci XIX. század első felében meghozott összes kantonális polgári kodifikációban (kivéve a zürichi kantoncsoportot) pl. Vallisban, Tessinben, Freiburgban, Bernben, Lucernben, Solothurnban, Aurgouban előirányozták a felén túli sérelem szabályát. Az 1881-es szövetségi Kötelmekről szóló törvényben azonban, valamint 1911-es módosított kötelmekről szóló törvényben nyoma sincs a lezionáris jogszabálynak.

[12] L. *Sugiyama*, Naojiro: La lésion en droit japonais. Etudes de droit civil a la memoire de Henri Capitant. Paris, Librairie Dalloz, 830—831. old.

[13] Az 1932-es évi VI. törvénycikk az uzsoráról, magyarázta *Pethő* Tibor, Bp. 1932. I. old.; *Szladits* Károly: Magyar magánjog. III. k. Grill K. Bp. 1941. 460. old.

beálló áruhiány közepette; később pedig, hasonló társadalmi-gazdasági körülmények között hatályos jogi normaként az 1942. olasz Polgári Törvénykönyvben.

Tehát a XIX. századi, s a későbbi polgári törvénykönyvekben az egyenértékűség egyes jogi eszközökkel való védelme, mint ahogyan ezt a fenti, fejlődésükre vonatkozó hiányos áttekintés is kimutatja, szám szerint és alkalmazási terület tekintetében, de talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a szankciók intenzitása tekintetében is, ugyancsak elvétve, hiányosan, „óvatosan" jelentkezik. Az egyenértékűség elvi követelményét pedig az akaratautonómia „helyettesíti".

b) „A kereskedelmi elv"

Ez tehát az a fejlődésmeneti irányvonal a jogban, amely az egyes forgalmi operációkban felmerülő egyenértékűségi követelmény megoldását (helyesebben: mellőzését) átruházta a gazdasági törvényszerűségek szabályozási mechanizmusára, amely a maga részéről éppen a kölcsönös szolgáltatások értékaránytalanságához vezetett. Az értékegyenlőség fogalmának jogi területről gazdasági területre való tudatos áthelyezése leginkább az eladónak felelt meg, aki ily módon objektív normáktól függetlenül „szabad akaratnyilvánítással", végső soron egyoldalúan határozhatta meg az eladási árat és egyéb forgalmazási feltételeket, az egyes áruforgalmi aktusban. Az egyenértékűség elvének ily módon történő teljes ökonomizálásában két további terület ismerhető fel: Az egyik a „makrogazdasági", a másik pedig a „mikrogazdasági".

A *makro*-terület a forgalmazott értékek egyenértékűségét csak az értékek végső sommájában mutathatja ki. Jónéhány gazdasági törvényszerűség (mint pl. az értéktörvény, a társadalmi munka gazdaságosságának törvénye, a kínálat és a kereslet törvénye) *a forgalmazott értékek kiegyenlítését* szorgalmazzák, *de csak* a *makrogazdasági szinten.* Ezek a gazdasági törvényszerűségek tehát az egyenértékűséget csak ennek legtágabb értelmében védelmezik és szabályozzák. Az említett törvényszerűségek figyelmen kívül hagyják, vajon az egyes értékforgalmazási esetben a kölcsönös szolgáltatások valójában egymással arányosak-e vagy sem. Más szóval, e *törvényszerűségek egyes esetre való hatását a gazdasági egyenértékűségi szemlélet mellőzi.* Az egyes forgalmazási eset (aktus) pedig jóformán sohasem a társadalmi gazdálkodás tükre, tehát annak a makro-szintnek, amelynek területén jutnak kifejezésre az értékkiegyenlítő gazdasági törvényszerűségek. Ellenkezőleg, az egyes eseteknél az adott konkrét piaci feltételek és viszonyok alakítják a forgalmazandó értékek egymás közötti viszonyát. Ugyanis, a szélesebb értelemben vett ár- és munkaviszonyokat illető piaci kritériumok hatására, valamint egyéb tényezők, pl. osztály- és termelőviszonyok eredményeképpen, az egyes forgalmi aktusoknál, szabály szerint, éppen *egyenlőtlen értékek* cseréjének voltunk és vagyunk szemtanúi. Ez a tendencia megfelelt a makro-termelőknek. A makro-termelők ezért ellenezték a korrektív és szabályozási, tehát normatív intézkedéseket és beavatkozást.

A másik tendencia a *„mikro*-ökonómia" területén jelentkezik. A mikro-ökonómia az egyes forgalmazási aktust, például a szerződést szemléli. Ebből a mikrogazdasági szemszögből és hatásból a kölcsönös szerződési szolgáltatások egymás közötti értékeltolódása méginkább kinyilvánul. A mikrogazdasági szempont ugyanis a kereskedelmi érdekben jut kifejezésre. A kereskedelmi érdek pedig nem más, mint az egyik fél arra irányuló természetes törekvése, hogy szolgáltatásáért *minél nagyobb ellenszolgáltatást* kapjon. Végső soron tehát mind a makro-, mind a mikrogazdasági tendencia abban a periódusban, amelyben nem volt szabályozási és korrektív norma, lényegében az egyes forgalmazási operációban a szolgáltatások értékegyenlőtlenségét szorgalmazta. Az egyenértékűség fogalmának tiszta gazdasági meghatározásával, azaz a gazdasági törvényszerűségeknek, mind a makro-, mind a mikroterületen kiváltott negatív hatásába (értékegyenlőtlenségi tendencia) való tudatos be nem avatkozás miatt *kimaradt a jog éppen a mikroterületen megvalósítandó hatása,* lehetséges pozitív korrektív szerepe. E korrektív hatás tehát éppen az egyes forgalmazási operációban a visszterhes szerződésben, de más kötelmi viszonyban is kinyilvánuló értékegyenlőtlenséget hivatott elhárítani. Más szóval, a jog közvetlenül beavatkozhat az adott kötelmi viszonyba a külső hatásokra méltánytalanul kialakult értékeltolódások kiegyenlítése érdekében. A jog azonban az említett időszakban nem járulhatott hozzá a méltánytalan kereskedelmi viszonyok és az aránytalan haszonszerzés elhárításához, mivel ezt tudatosan akadályozta a társadalmi viszonyoknak megfelelő kereskedelmi elv affirmációja.

c) Marx utalása a piacon áru- és pénzforgalmi feltételek közepette lebonyolított egyes forgalmi aktusokban jelentkező értékegyenlőtlenségre

A tudományos szocializmus, azaz a polgári politikai gazdaságtan bírálata rámutatott az összes szabályostól „mentesített" gazdasági és kereskedelmi elv spontán hatásából eredő következményekre. Marx elsőként utalt arra az egyenlőtlenségre, amely a polgári jogegyenlőség és a szerződéskötési akarat-autonómia palástja alatt, az egyes szerződésekben, a szerződést megkötő felek között valójában létrejött. A mindennapi áruforgalom tehát inkább az értékaránytalanság mint az egyenértékűség kifejezője; a teljes értékegyenlőség inkább véletlen, mint

szabály. A teljes, egzakt, azaz gazdasági értelemben vett értékegyenlőtlenség csak néhány együttes gazdasági feltétel mellett valósítható meg. Ezeket a feltételeket a mindennapi forgalmi gyakorlat nem tudja önmagától biztosítani. A szóban forgó külső gazdasági feltételek, amelyek elméletileg biztosítanák a forgalmazandó értékek teljes, egymás közötti összhangját, a következők: a kereslet és a kínálat harmonikus összhangja, a monopolhelyzet kizárása (konkurrencia), a munka magas termelékenysége, egyforma termelési feltételek, a világpiac közvetlen hatása stb.[14] E feltételek tökéletes együtthatására a szóbanforgó időszakban, de a mai piacon is ritkán adódott és adódik példa. Így a szerződő felek kölcsönös szolgáltatásainak értéke különböző még akkor is, ha pénzben kifejezett nominális értékük azonos.

d) A jugoszláv jogelmélet egyenértékűségre vonatkozó nézetei

A jugoszláv polgári jogi elmélet, egészen a kötelmi viszonyokról törvény hatálybalépésének időpontjáig terjedő időszakban, nem számítva azt a kisszámú dolgozatot, amelyet az egyenértékűség védelme egyes konkrét jogi eszközeinek szenteltek, az egyenértékűség általános kérdéseinek jogi szempontjaival, azaz az egyenértékűség szabályozási aspektusával jóformán nem is, vagy csak elvétve foglalkozik.[15] Java része azoknak, akik e kérdést mégis érintették, szembeszálltak azzal a szerintünk helyes, néhány évvel ezelőtt csak elvétve jelentkező nézettel, amely az egyenértékűség fogalmának a kötelmi jog jogi és szabályozási eszköztárába való behelyezését szorgalmazta. Ez a negáló álláspont az egyenértékűség fogalmának meghatározását és gyakorlati hatását volens nolens a gazdasági doktrínára vagy a gazdasági gyakorlatra ruházza át; a jog területén pedig az egyenértékűség kialakulását a szerződő felek szabadon kifejezett akaratnyilvánítására bízza.[16]

3. Az egyenértékűség fogalmára vonatkozó normatív nézetek

a) Maury szabályozáselmélete

Maury szerint az egyenértékűség fogalmában a gazdasági aspektus annyiban vesz részt, amennyiben e fogalom a különböző használati értékek összeütközését fejezi ki. E szerző szerint az egyenértékűség fogalmában a jogi aspektus vagy az árucsere szabad indítványozásának elvében (szerződéskötési szabadság), vagy az államhatalom nélkülözhetetlen szabályozási intervencióiban nyilvánul meg. Ez utóbbi odáig terjedhet ki, hogy az értékek abszolút identitását szükségelteti, különösen azokon a területeken, amelyeknél a közérdek a szabad konkurrencia kizárását igényli.[17] Habár felismerte a jog szabályozási funkcióját, a javak arányosabb cseréje értelmében, Maury mégis félúton állt meg, mert az egyenértékűséget ennek ellenére nem ismeri el önálló fogalomként. Az egyenértékűség jogi tartalmát ugyanis nem teljesen e szabályozási szerepben látja, hanem egy másik jogi kategóriában, a jogcímben (causa). Szerinte a jogcím eleve biztosítja a kívánt, szolgáltatások közötti egyenértékűséget. Maury hozzáállása ily módon két különböző, egymástól eltérő és független területet boronál össze. Mai szemszögből szemlélve ugyanis a causa fogalma alatt a szerződő fél azon közvetlen jogi célja értendő, amely őt rávitte a szerződés megkötésére (Henri Capitant). Az adásvételnél pl. a vevő jogi célja a tulajdoni jogosultság megszerzésének lehetősége, a haszonbérletnél a bérlő szempontjából, a bérelt dolog rendeltetésszerű használata stb. A tulajdon, vagy a rendeltetésszerű használat olyan tiszta jogi (dologi, jogi) kategóriák, amelyekben a mennyiség és érték egyáltalán nem szerepel, míg az ekvivalenciánál ellenkezőleg, a „valor" központi kategória. Ha a visszterhes szerződéseknél a kauzaként a másik fél szolgáltatása szerepelne, mint ahogyan azt még a XVII. században az ugyancsak francia Domat, de részben Maury is tette, akor a kauzát nyugodtan törölhetnénk a szerződéskötési feltételek közül, hiszen ebben az esetben semmiben sem különbözne a szerződés tárgyától. S ha így is lenne, a szerződés tárgyával még kevésbé tudnánk megmagyarázni, s ennél is nehezebben megvalósítani a méltányosnak mutatkozó ekvivalenciaigényt. Annál is inkább, mert a szerződés tárgya csak arra a kérdésre mutat rá: quid debetur? — s nem arra: quotines?

Ezek szerint Maury causa elmélete *nem alkalmas* az egyenértékűség jogi megfogalmazására és védelmére.

Az egyenértékűség első jogi megfogalmazásának nem volt nagyobb korabeli visszhangja s ez méginkább teret nyitott a gazdasági fel-

[14] L. Karl *Marx:* Kapital. III. kötet, „Kultúra", Beograd, 1948, 136—143. old. Az ár és a piaci érték egymás közötti viszonyáról Marx többek között a következőket is kiemeli: „A különböző termelési területek áruinak értékük szerinti eladása természetesen nem jelent mást, mint azt, hogy értékük gravitációs pontot képez, mely körül mozog az adott áru ára, s e pontnál az ár növekedése és csökkenése végül kiegyenlítődik, ezenkívül továbbá mindenkor meg kell különböztetni a piaci értéket (...) a különböző termelők által előállított áru egyedi értékétől. Ezek közül valamely áru egyedi értéke a piaci érték alatt, míg másoké e fölött lesz (137. old.).

[15] Kivételt képez *Djordjevic,* Zivomir: Problem ekvivalentnosti u obligacionom pravu c., Belgrádban 1958-ban megjelentetett disszertációja és néhány más, erre a témára vonatkozó dolgozat.

[16] L. *Šmalcelj* Zelimir Djelovanje volje stranaka kod obveznopravnih ugovora. „Naša zakonitost", 1973. 1—2. sz. 31. old.

[17] *Maury,* Jacques: Essai sur le role da la notion d'equivalence en droit civil français. Doktori disszertáció. Parizs, 1920. I. köt. 157—161. old.

fogásnak. Így Maury értékes hozzájárulása is feledésbe merült. E hozzájárulás pedig a jogi és szabályozási kiindulópontban rejlik.

b) A nyugatnémet szubjektív egyenértékűségű doktrína

A mai német elméletben az egyenértékűség normatív (szabályozási) fogalmát leszűkítették. A francia objektív állásponttal szemben a német doktrína az egyenértékűségben lényegében túlnyomóan szubjektív jelenséget lát. Fikentscher szerint léteznek bizonyos tényállásbeli körülmények, amelyek az értékeket illetően meghatározóak, s amelyekre a kötelezettnek figyelemmel kell lennie, s amelyből a jogi forgalomban ki kell indulnia. Ezek közé sorolható részben „A jogügylet *jogcíme*", avagy a „jogügylet objektív jogcíme", de ide tartozik az az eset is, ha a *piaci értékek állapotáról* kialakult, többség által osztott *általános véleményt* illető körülmények később *tévedés* útján megdőlnek.[18]

Hasonlóan nyilatkozik Larenz is. A Fikentschertől vázolt tényállásbeli körülményeket „súlyos egyenértékűségi akadályoknak" nevezi. Az egyenértékűségi doktrína szerinte tudatosan eleve alkalmatlan szolgáltatás-értékmércéből indul ki, s vélelmezi, hogy ez a mérce használható és stabil. Az egyenértékűség, pontosabban a szolgáltatás és viszontszolgáltatás egymás közötti viszonya (még az értékegyenlőség megsértésénél is) egy *szubordinált értékmérce* elfogadásával lényegében egy olyan *bizalmi* körülmény, amelyen a kötelem nyugszik.[19]

A svájci elméletben az egyenértékűséget, azaz annak megsértését néha[20] az ár *pontos vagy pontatlan feltüntetésére* vezetik le.[21]

A fenti álláspontok közös nevezője, hogy az értékegyenlőség jogi megfogalmazását a felek a forgalmazott értékekről kialakított *tudatától* és *ismeretétől* teszik függővé. Végeredményben ezek a nézetek az egyenértékűséget egyéb olyan jogintézményekre vezetik le, amelyekben a szubjektív elem (az akarat, az akarat átruházása, a tévedés, a színlelés, a falsa demonstratio) a döntő tényező.

Az egyenértékűség fogalmához való ilyen szubjektív hozzáállás elméleti szempontból nem hasznosítható, mert nem járul hozzá az egyenértékűség önálló jogi fogalmának kialakításához. A szubjektív elmélet az értékegyenlőséget egyéb jogi eszközök tényálláskategóriái közé sorolja. Ily módon az értékegyenlőség gyakorlati — szabályozási lehetősége is *leszűkül azokra a jogi eszközökre, amelyekben a szubjektív az uralkodó elem.* Ezáltal figyelmen kívül marad egy fontos, *objektív* tényező, végeredményben a leglényegesebb elem, a felek kölcsönös szolgáltatásának egyenlő értéke.

Leszögezhető tehát, hogy a kiemelt elméletek, amelyek az egyenértékűség fogalmát többé-kevésbé normatív szempontok figyelembevételével is megközelítették, hozzájárulásuk ellenére az egyenértékűségnek nem adtak önálló helyet a jogi kategóriák sorában. S ami talán elmarasztaló, ezek a felfogások nem szorgalmazták eléggé hatékonyan az egyenértékűség elvének gyakorlati megvalósítását, azaz bizonyos gazdasági tendenciák, de különösen a kereskedelmi elv egyes szerződésekben kifejezésre jutó értékegyenlőségi szempontból szemlélt kedvezőtlen hatását.

4. A fejlődésmenettel kapcsolatos következtetés

Az egyenértékűség megfogalmazásának két (gazdasági és jogi) irányvonala fejlődésmenetének rövid áttekintéséből is kitűnik, hogy az értékegyenlőséggel kapcsolatos általános, fogalommeghatározási, de jellegével és (megsértésének) jogi következményeivel kapcsolatos problémák is a közelmúltig nem keltették fel sem az elmélet, sem a törvényalkotó figyelmét. Mind a „közgazdasági" elmélet, mind a normatív felfogások közvetlenül vagy közvetett úton vitatták, hogy az egyenértékűség önálló jogi kategóriaként szerepel, s többé-kevésbé a szerződési szolgáltatások közötti aránytalanságot jogilag irreleváns tényként kezelték. Az értékegyenlőség esetleg abban az esetben volt korrigálható, ha annak tényállása megfelelt az egyes jogintézményeknek (például felén túli sérelem), amelyek alkalmazását azonban a felek akaratmegegyezésükkel könnyen kizárhattak. Ily módon az értékegyenlőséget könnyen eltakarhatta a klasszikus kodifikációk „akaratautonómiája". Az értékegyenlőséget csak incidentálisan védelmezte a szolgáltatások értékére vonatkozó tévedés intézménye. Ennél még méltánytalanabb védelmet nyújtott a toleráns falsa demonstratio szabálya, „az ár pontatlan megjelölése" eseté-

[18] *Fikenstcher,* Wolfgang: Schuldrecht. 6. kiad. Walter de Cruyter, Berlin—New York, 1976. 119. old.; ibid Die wertikale Preisempfelung. München és Berlin, 1960.

[19] *Larenz:* Lehrbuch des Schuldrechts. I. köt. 1976. 21. paragr., II. al.

[20] *Spiro,* Karl: Die unrichtige Beurkundung des Preises bei Grundstückskauf, Basler Studien zur Rechtswissenschaft. 70. köt. Basel, 11/1964.

[21] Meg kell jegyezni, hogy e definícióval kijelölt tényállásban inkább a falsa demonstratio vagy a simulatio ismerhető fel, mint az egyenértékűség normatív struktúrája. Igaz ugyan, hogy az ár pontatlan feltüntetésével, mint ahogyan a szerződés színlelésével is megbontható a szolgáltatások értékösszhangja. Az egyenértékűség azonban világosan különválasztható a két fenti jogintézménytől. A falsa demonstratio legtöbbször az akaratnyilvánítás vagy akaratösszhang jelölési hibájában rejlik (miközben a jogügylet lényeges elemeire vonatkozó tévedésről nincs szó), míg az értékegyenlőség a felek kölcsönös szolgáltatásai értékének egymás közötti összhangját érinti. A falsa demonstratio jogi következménye (összhangban a falsa demonstratio non nocet elvével), a pontatlan klauzula nemlétező voltában, míg az egyenértékűség megsértése esetében a szerződés semmisségében nyilvánul meg. A színlelés a társadalom iránti „értékegyenlőtlenségi viszony", amely legtöbbször az előírtnál kisebb forgalmi adó fizetésében nyilvánul meg, vagy pedig harmadik jóhiszemű szerző iránti sérelem, míg az egyenértékűség, s ennek megsértése elsősorban a felek kölcsönös szolgáltatásainak egyenlő értékét érinti.

ben. Az „egyenértékűséget" ennek előzetes jogi imperatívumának (szabályozásának) hiányában tehát, a szabad akaratnyilvánítás elvének címén, a piaci viszonyok elemi hatása determinálta.

Az egyenértékűség imperatív jogszabályok közé iktatása *korrigálja* azokat az aránytalan szolgáltatásokat is, amelyek az egyes egyenértékűséget szabályozó intézmények alkalmazási feltételeinek nem felelnek meg, s ily módon hatékonyabban elhárítja a „gazdasági", azaz a haszonszerzési törekvéseket. Természetesen, a jog sohasem hivatott és képes kizárni a gazdasági törvényszerűségek hatását. Különösen vonatkozik ez a társadalmi újratermelés szintjén ható gazdasági törvényszerűségekre. Igaz ugyan, hogy nem vitatható a jog visszahatása a gazdasági viszonyokra. A szolgáltatások egyenértékűsége elvének következetes és folyamatos védelme és tiszteletbentartása minden bizonnyal hozzájárul, illetőleg kihat a piac stabilitására, s ezáltal a társadalmi újratermelési viszonyokra is. Az egyenértékűségi elv azonban ez utóbbi területre gyakorolt hatása minden bizonnyal nem olyan közvetlenül érezhető, mint az egyes szerződésekbe foglalt szolgáltatások kiegyenlítését célzó hatása. Az egyenértékűségi elv lehetővé teszi, hogy a sérelmezett fél bírói úton igényelje a méltánytalan szerződési viszony felszámolását vagy korrigálását, még akkor is, ha egyes különös egyenértékűséget védelmező jogintézmények alkalmazásának nincs helye.

Amennyiben a kötelmi viszonyokról szóló törvény idézett egyenértékűségi jogszabálya a fenti módon alkalmazást nyerhet, akkor az minden bizonnyal hozzájárulást jelent az egyenértékűség fogalmának fejlődéséhez, azzal, hogy a fogalmat a jogi kategóriák közé helyezte, s ily módon megadta a lehetőséget, hogy ennek *szabályozási és korrektív jellege kifejezésre jusson.*

III.

AZ ÁLTALÁNOS EGYENÉRTÉKŰSÉGI JOGSZABÁLY JELLEGE ÉS JOGI KÖVETKEZMÉNYEI A KÖTELMI VISZONYOKRÓL SZÓLÓ TÖRVÉNY SZERINT

Az egyenértékűség mint külön jogszabály a kötelmi viszonyokról szóló törvény kodifikációjának utolsó szakaszában, e törvény javaslatának első vázlatában kapott először helyet,[22] mégpedig olyan megfogalmazásban, amelyet a Törvény meghozatalakor véglegesen el is fogadtak.

Habár a Törvény általános egyenértékűségi jogszabályának megfogalmazását illetően bizonyos fenntartásokkal élhetnénk (például az egyenértékűség szó szerinti leszűkítése a szerződési viszonyokra), alapjában véve mégis a régebbi parciális szabályozáshoz, azelőtt pedig az ezen a területen fennálló joghézaghoz viszonyítva számottevő hozzájárulást jelent a kötelmi jog szabályozási funkciójának fokozásához. Vonatkozik ez nemcsak a polgárok személyi tulajdonában levő eszközök, hanem a társadalmi tulajdonban levő eszközök méltányosabb forgalmára is, lévén, hogy az egyenértékűségi elv mindkét területre egyaránt alkalmazandó.

Az elmondottak alapján az egyenértékűségi elv: a JSZSZK kötelmi viszonyairól szóló törvényének 15. szakasza jogi jellegével, megsértésével járó jogi következményeivel kapcsolatos kérdésünkre vonatkozólag, a következőket foglalhatjuk össze:

1. A JSZSZK kötelmi viszonyokról szóló törvényének 15. szakaszába foglalt általános egyenértékűségi jogszabály legszélesebb keret- és utasításként mérvadó az egyes egyenértékűségi jogszabály alkalmazási módját illetően. E jogszabály egyike a jugoszláv kötelmi jog alapelveinek.

Ennek megfelelően az egyes különös tényállásokat szabályozó egyenértékűségi jogszabályok alkalmazásánál, az általános egyenértékűségi szabály utasítja a bírót az egyenértékűség elvi jelentés tartalmára. Más szóval, arra, hogy a jogszabály a szolgáltatások értékének megközelítő kiegyenlítését szorgalmazza. A törvény tehát nem igényli a matematikai egzaktságot a szolgáltatások értékének megítélésénél, tehát nem hagyta jóvá a régebbi abszolút értékegyenlőséget sugalmazó parciális törvénymegoldásokat.

Továbbá az említett jogszabály a bíróságot kötelezi az egyenértékűségi jogvita tényállásának minél pontosabb minősítésére. Ha e minősítés kimutatja, hogy az adott jogvita megfelel az egyes egyenértékűségi jogi eszközök alkalmazási feltételeinek, akkor ez utóbbiak specifikus szankcióit kell alkalmazni, összhangban az általános egyenértékűségi jogszabállyal.

2. Az a kérdés, hogy a kötelmi viszonyokról szóló törvény 15. szakaszában megfogalmazott egyenértékűségi elv felöleli-e az egyenértékűség megsértésének azon eseteit is, amelyek az egyenértékűség egyes jogi eszközök útján való védelmét szabályozzák, úgy tűnik, pozitív választ igényel.[23] Az eddigi jugoszláv bírói gyakorlat rendkívül sokrétű különleges tényállást mutatott be, amelyeknél a felén túli sérelem, az uzsoraügyletek tilalma és más különleges egyenértékűség-sérelem elleni védelmi eszköz nem nyújtott elégséges, elfogadható és méltányos megoldást a felek egymás közötti viszonyának szabályozását illetően. Ezért úgy tűnik, hogy annak ellenére, hogy az általános egyen-

[22] A JSZSZK Képviselőháza Szövetségi Tanácsának Kötelmekről és szerződésekről szóló törvény előkészítésére létesített munkacsoportja: Predlog zakona o obligacionim odnosima (Radni materijal). Belgrád, 1977 szeptemberében, 6. old. 15. szakasz.

[23] Ellenkező álláspontot képvisel *Perović*, Slobodan e lapszámban megjelent munkája.

értékűségi jogszabály nem tartalmaz közvetlen szankciót arra az esetre, ha valamely különleges tényállás, amelyre alkalmatlan mindegyik különleges egyenértékűség védelmét szolgáló jogszabály, lehetőség mutatkozik arra, hogy a törvényszabályok között megfelelő szankciót találjunk. Ebben az esetben ugyanis a törvény 15. szakaszát (egyenértékűség) annak 10. szakaszával (a szerződéskötési szabadság általános korlátozása) összhangban kell alkalmazni, mivel ez utóbbiban előirányozták általános módon az *akaratszabadság határainak megsértésével* kapcsolatos szankciót. Tehát ha ebben az esetben szerződési viszonyról van szó, *semmisségi* szabályokat kellene alkalmazni.

3. Az ilyen semmisség jogi következmény annál is inkább érdemleges lenne, mert a szolgáltatások egyenlő értéke elvének dikciója és ezen elvnek a kötelmi jog általános elvei közé való helyezése arra utalnak, hogy ezt az elvet mindenképpen *kényszerítő* szabálynak kell tekinteni.

Mindennek alapján úgy tűnik, hogy alapos indokok szólnak amellett, hogy ezt az elvet nem kell úgy tekintenünk, mint egy közönséges általánosítást, vagy az egyes különös egyenértékűségi jogszabályok vélelmezett diszpozíció-hipotézisét. A törvény 15. szakaszába foglalt egyenértékűségi elv nem deklaráció, nem szankció nélküli általánosítás és nemcsak keretszabály, hanem egy *olyan jogszabály, amely az egyéb általános és különös jogszabállyal együttesen önálló jogi jelentéssel, szabályozási kerettel és jelleggel bír.*

A gyakorlat feladata, hogy ezt az új jogi problémát, a jogilag értelmezett egyenértékűségi szabályt, elmélyítse, s a többi egyes egyenértékűséget védelmező jogszabállyal együttesen oly módon alkalmazza, hogy hozzájáruljon mind a társadalmi tulajdonban levő eszközök, mind a polgárok tulajdonában levő eszközök forgalmazásának méltányosabb lebonyolításához.[24]

Szalma József

[24] Az értékegyenlőség szabályozási és kógens természetére vonatkozó álláspontot úgy tűnik, a JSZSZK Legfelsőbb Bíróságának eddigi gyakorlata is jóváhagyja. E gyakorlat az említett álláspontot kétféleképpen fejezi ki: *a)* a visszterhes szerződések kauzájában; *b)* a bíróság azon kötelezettségében, hogy hivatalból ügyeljen az egyenértékűség elvének megvalósítására: „A visszterhes szerződéseknél az áru- és jogforgalom alapvető magyarázata a felek kölcsönös szolgáltatása arányosságának fennállásában nyilvánul meg. Mindegyik fél azért vállal kötelezettséget, mert a másiktól sajátjával arányos szolgáltatást vár. Ezt a szabályt mindig szem előtt kell tartani, ha a vagyoni jog szerződéseinek teljesítésére vonatkozó jogvitákat kell felszámolni." — A JSZSZK Legfelsőbb Bírósága, Gz — 65/69, 1970. január 9., megjelent: Bilten Vrhovnog suda Jugoslavije, 1970, 29. sz. 32. old.

SZEMLE

Leonard Bianchi (1923—1981)

1959 decemberében ismerkedtünk meg vele, mikor éppen az ő, és az azóta szintén elhunyt Martin Vietor pozsonyi jogtörténész egyetemi tanár javaslatára először gyűltek össze a csehszlovák és a magyar jogtörténészek közös kutatási témáinkat megbeszélendő a budapesti bölcsészkaron. A vitaindító előadást Leonard Bianchi tartotta. Ettől kezdve állandó motorja lett a csehszlovák—magyar jogtörténész-együttműködésnek s nagy érdeme, hogy 1978-ig, a közösen érdeklő témákat tárgyaló, 17 ilyen konferencia létrejött rendszerint évenkint — néha két alkalommal is — felváltva Magyarországon, vagy Csehszlovákia területén. Idővel bekapcsolódtak a kutatásokba az osztrák, a lengyel, a demokratikus német, később a jugoszláv és a román jogtörténészek is, és tartottunk konferenciát Krakkóban, Kelet-Berlinben is. Több konferenciánkon a szovjet jogtörténészek is részt vettek.

Leonard Bianchi a szervezés oroszlánrészének átvállalása mellett a konferenciák témájának kidolgozásán kívül referátumokkal vett részt. Ilyenek voltak: A gyülekezési jog szabályozása Magyarországon a dualizmus korában, Budapest, 1962, Ludové sudictvo na Slovensku v Rokoch 1945—1947. Moravany, 1965. Bürgerliche Freiheitsrechte in Ungarn im Zeitalter des Dualismus, Pécs, 1965. Aktív résztvevője volt az 1966. évi egri konferenciának a magyar jogtörténeti tankönyvről. Azután következett: Das Studium des Wechselrechts in Ungarn vor 1848. Smolenice, 1966. Die Rolle der Gesellschaften bei der Monopolisierung des Tschechoslowakischen Wirtschaftslebens, Budapest, 1967. Untergeordnete Stellung des Selbstverwaltung zur Staatsverwaltung in der bürgerlichen Tschechoslowakei, Pécsi közigazgatástörténeti konferencia, 1972. Die wichtigsten Gerichtsprozesse gegen die Mitglieder der slowakischen Volkspartei in den J, 1945—1947. Prága, 1975. Weiterbestand der munizipalen Gauverwaltung auf dem Gebiete der Slowakei in den Jahren 1918—1928. Budapest, 1977. A referátumokon kívül állandóan recenzeálta a közös együttműködés eredményeit és legkiválóbb recenzense volt a magyarul megjelent jogtörténeti, sőt más jogi műveknek is, amit mint egy időben a Pravny Obzor szerkesztője, majd a Právnehistorické Studie szerkesztő bizottsági tagja külön is gondosan végzett.

Leonard Bianchi 1923. május 15-én született Bécsben. Édesapja akkor joggyakornok, később pozsonyi ügyvéd, édesanyja pedig zenetanárnő volt. Jogi tanulmányait 1945-ben végezte el Pozsonyban, s ezeket kiegészítette a bölcsészkaron, illetve a strassburgi összehasonlító jogtudományi akadémián végzett tanulmányaival. 1946—1952 évek között mint asszisztens dolgozott a pozsonyi jogi

karon a polgári jogi tanszéken. Ettől kezdve 1981. július elején bekövetkezett haláláig a Szlovák Tudományos Akadémia munkatársa majd főmunkatársa. 1957-ben lett a jogtudományok kandidátusa, 1965-ben docens és 1979-ben a jogtudományok doktora.

Munkásságának eredményeit elősegítette óriási nyelvtudása. Még jól emlékszünk rá, mikor az 1972. évi közigazgatástörténeti konferencia szekszárdi ülésén a szovjet előadó orosz nyelvű referátumát szinkron tolmácsolta német nyelvre nagyszerű előadásban. Monográfiái közül kiemeljük: Sámospráva a obcianske slobody v buržoáznej ČSR (Önkormányzat és szabadságjogok a polgári Csehszlovákiában) 1954, Súdna perzekúcia a robotníckeho hnutia na Slovensku podla zákona na ochranu republiky (A munkásmozgalom jogi üldözése Szlovákiában a köztársaságvédelmi törvény szerint) 1955. Právne formy monopolizácie za buržoázney ČSR (A monopoliumok jogi formái Csehszlovákiában a burzsoá korban) 1955, mely munka 1969-ben németül is megjelent. Nagy érdemei voltak a dualizmuskori magyar jogtörténet számos kérdésének felderítésében. Az ő szerkesztésében jelent meg a szlovák jogtörténészek két kötetes nagy szintézise: Dejiny státu a práva na územi Československa v období kapitalismu. (Bratislava, 1973. I—II.), amelynek első kötete a magyarországi és csehországi dualizmus állam- és jogtörténetének volt szentelve és magyar vonatkozásait előre közösen is megvitattuk.

Munkássága és jogi szemlélete az utóbbi években, nem utolsósorban a sok közös kutatás, a kérdések megvitatása következtében jelentős haladást mutatott. Míg kezdetben a Rákosi-korszak minden történeti előzményt sommásan elítélő nézetei táptalajra hullottak több szomszéd barátunk és így az ő jogi nézeteinek alakulására is, az utóbbi időben — miután magunk is, történetírásunk is a szükséges kritikai él mellett meglátta a magyar liberalizmus, majd a két világháború közti korszak egyes pozitív törekvéseit is — Leonard Bianchi munkássága is erre a körülményre felfigyelt. A clair- obscur, a fekete-fehér értékelések felszámolása után megvilágosodtak a korszakok életének dialektikus kontúrjai. A történések értékelése jobban a helyére került. Ezt lehetett örvendetesen tapasztalni az ő munkásságában is.

Leonard Bianchiban, a jogtörténészben, fáradhatatlan igaz barátunkat veszítettünk. Kedves egyéniségének emléke, munkáinak értékes tartalma azonban továbbkísérnek bennünket. Requiescat in pace.

Csizmadia Andor

A logika és a jog néhány összefüggése

A formális logika létrejöttétől fogva küzd a tartalom és forma mesterséges szétszakítása szülte ellentmondással, ami többek pl. egyes logikai műveletek nem egységes értelmezésének is okozója. Az ellentmondás feloldására különösen a XVIII. század fordulójától kezdve sokan tettek kísérletet különböző formális rendszerek konstruálásával. Ez a cél vezérli végsősoron a joglogikusokat is, akik azon fáradoznak, hogy olyan axiómarendszert találjanak, amellyel a normák világában le lehet írni minden logikai folyamatot. A sokéves — a végső célt tekintve — hiábavaló fáradozás annak a kérdésnek a feltételére késztet, hogy vajon létezhet-e egyáltalán ilyen axiómarendszer, és lehetséges-e a jogot olyan különleges társadalmi jelenségként kezelni, amely zárt, formális rendszerbe foglalható.

Mielőtt e kérdésre a logika immanens világában keresnénk választ megjegyezzük, hogy a jog, helyesebben a jogi normarendszer ilyen axiomatikus felfogásával szemben komoly aggályokat hangoztat a szocialista jogelmélet. E fenntartások alapja az a felismerés, hogy a jog a nem axiomatikus társadalmi valóság normatív modellje, éppen ezért maga sem lehet axiomatikus felépítésű. Továbbá dinamikus, azaz elemeit, sőt rendező elveit tekintve is időben folytonosan változó rendszer, amely értelemszerűen nem axiomatikus. Végül az a tény, hogy a jog nyelvi formában objektivizálódik, tehát lényege a nyelv rendkívül képlékeny anyagába ágyazva jelenik meg, szintén kérdésessé teszi az axiomatikus megközelítés megalapozottságát.[1]

Kétségtelen ugyan, hogy a jog, mint fogalmak és tételek formai egysége önmagával szemben a belső ellentmondásmentesség igényével lép fel, ám ez a — valóságban sohasem teljes — ellentmondásmentesség is csupán a jogi normarendszer formai rendezettségének, a „jog alkalmazhatóságának", de nem a rendszer axiomatikus felépítésének feltétele és záloga.

E bevezető megjegyzések után térjünk most rá a joglogika problematikájának immanens logikai vonatkozásaira. Minthogy a joglogika és az időben azt megelőző modális logika bizonyos szerkezeti hasonlóságot mutatnak, célszerűnek látszik érintenünk a klasszikus logika és a modális logika bizonyos összefüggéseit is, mégpedig a logika ítélet szerkezetével kapcsolatban.

Minden ítéletet a következő séma jellemez: *alany* (S), *állítmány* (P) — vagy másképpen predikátumok — és a kettejük közötti viszonyt kifejező *(kopula):*

pl. S est P

A klasszikus logikában a kopula csak annyit mond meg, hogy S és P fogalomosztályoknak van-e közös része, illetve, hogy ez a közös rész a teljes fogalomosztály-e vagy sem. A kopulának tehát kizárólag a konkrét fogalomosztályokra vonatkoztatva van értelme, önmagában tartalmatlan. Az S est P ítélet vagy igaz, vagy hamis; harmadik lehetőség nincs.

A modális logika alapgondolata az, hogy az S est P nem csak abszolút igaz vagy abszolút hamis lehet, hanem lehet csak bizonyos esetekben igaz vagy hamis is. A modális logika terminológiájában egy ítélet, ha minden esetben igaz *szükségszerű*, ha legalább egy esetben igaz *lehetséges*, ha nem minden esetben igaz *nem szükségszerű*, és ha egyetlen esetben sem igaz *lehetetlen*.

A modális logika e modális operátorokra a következő axiomákat definiálja:

[1] Vö. *Varga* Csaba: A jog és rendszere. Jogtudományi Közlöny, 1979. 5. sz.

1. $Np=(x)\,P\,(x)=$
$=\sim(Ex)\sim P(x)$ Def.
2. $\sim Mp=\sim(Ex)\,P(x)=$
$=(x)\sim P\,(x)$ Def.
3. $Mp=(Ex)\,P(x)=$
$=\sim(x)\sim P\,(x)$ Def.
4. $\sim Np=\sim(x)\,P\,(x)=$
$=(Ex)\sim P\,(x)$ Def.[2]

ahol N és M a modális operátorok.

Látható, hogy a modális logika ítéleteiben a kopula (modális operátor) maga is tartalommal bíró fogalom. Ez döntő fordulat a formális logika történetében, hiszen a modális logika elsőként sérti meg a tartalomtól való függetlenség vastörvényét úgy, hogy e szentségtörést egyben rendszere alapjává is teszi. A bevezető sorokban utaltunk már arra, hogy a formális logika sohasem tudta magát tökéletesen függetleníteni a forma mögötti tartalomtól; csakhogy míg korábban „fogcsikorgatva küzdött" a tartalom beszivárgása ellen, a modális logikában nyíltan vállalja vereségét.

Ám így a problémák száma nemhogy csökkent volna, hanem inkább megsokszorozódott. A modális logika ugyanis formális rendszer lévén azzal a dialektikus problémával nem tudott megbirkózni, hogy egy jelenség szükségszerű, nem szükségszerű, lehetséges vagy lehetetlen volta elválaszthatatlan kapcsolatban van magának a jelenségnek a tartalmi lényegével. Hogy ez utóbbit tükrözni tudja, teljesen szét kellett volna vetnie formális kereteit és egészében kellett volna tartalmi, azaz dialektikus logikává válnia. De mert ezt nem tehette, megmaradt egy olyan formális logikai rendszernek, amely önálló tartalommal bíró kopulái miatt klasszikus elődeinél jóval több homályos elemet kénytelen eltűrni.

A modális operátorokkal szembetűnő szerkezeti hasonlóságot mutatnak a normatív minőségek; a szükségszerűnek a *kötelező*, a nem szükségszerűnek a *nem kötelező*, a lehetségesnek a *megengedett*, a lehetetlennek a *tilos* feleltethető meg abból a megfontolásból, hogy itt nem történik más, csupán az igazságfokoknak normába való átírása. Ebből szükségszerűen következne az, hogy a modális logika axiómarendszere egyszerűen áttehető a normák világába, más szóval szinte önmagától adódik egy, a normavilágra szabott axiómarendszer. Ez az elméleti lehetőség von Wright munkáiban vált valósággá. Első deontikus rendszerének (Old System) axiómái a következők voltak:

1. $\sim(OA \wedge O\sim A)$
2. $O(A \wedge B)\leftrightarrow(OA<OB)$[3]

ahol O a „kötelező" deontikus operátor

Az Old System-et különféle deontikus rendszerek hosszú sora követte

Kiderült azonban, hogy az ily módon konstruált normalogikai rendszerek nem állják a gyakorlat próbáját, paradoxonokhoz vezetnek.

Mi ennek az oka? Nos, nyilván nem szorul részletesebb elemzésre, hogy a deontikus rendszerek a modális rendszereknek nem csupán egyes szerkezeti elemeit, de problémáit is örökölték. A kötelező, megengedett stb. operátorok önálló tartalommal bíró fogalmak — ezzel szemben áll a deontikus rendszerek formai jellege. Fennáll továbbá az a nehézség is, hogy ennek a tartalomnak kizárólag a konkrét szituációban tanúsított konkrét magatartásra vonatkoztatva van tényleges jelentése; márpedig a deontikus rendszerek csak a konkrét szituációtól elszakított „eszmei" kötelezéssel, tiltással tudnak valamit kezdeni. Más szóval itt már nem is csupán az a baj, hogy a kopulák tartalmas fogalmak, amelyek nem tűrik a szűk, axiomatikus korlátokat, hanem sokkal inkább az, hogy a deontikus logika kopulái csak torz részttartalmak, amelyek a valóságról csupán annyit mondanak el, hogy a magatartási szabály magatartásokat kötelezővé tesz vagy tilt, de semmit nem árul el arról, hogy a jogalkotó milyen magatartást, mikor, miért, mely feltételekkel tilt vagy tesz kötelezővé. Éppen a tartalmi lényeget hagyja tehát homályban, amelyet pedig hatókörébe vonni fő célkitűzése. Mindezt tetézi az, hogy a szükségszerű-kötelező, lehetséges-megengedett stb. fogalompárokban a fogalmak csupán formai megfelelői egymásnak, mert pl. amikor egy magatartást a jogszabály kötelezővé tesz, nem egyszerűen a valóságban szükségszerűen előforduló eseményt ír át a jogba, sőt többnyire ennek épp az ellenkezője igaz; azért tesz a jog egy magatartást kötelezővé, mert az a valóságban nem szükségszerűen — automatikusan — realizálódik, holott ez lenne a kívánatos. Ez egyébként csupán egyik megnyilvánulása annak a ténynek, hogy a jog sohasem a valóság hű tükre, hanem részben a valóságról számtalan közvetítőn át kialakított általánosított és torz kép, részben még nem realizálódott elvárások tára.

A kopulákkal kapcsolatban utalunk még egy összefüggésre. A klasszikus logikai kalkulusok kopulái a valóság tetszőleges jelenségei között teremthetnek logikai kapcsolatot anélkül, hogy e jelenségek között tényleges oksági vagy egyéb összefüggés fennállna, más szóval e gondolati rendszerek pl. axiomatikus felépítésűek is lehetnek anélkül, hogy vonatkoztatási objektumuk, a valóság az lenne. Ezzel szemben a deontikus rendszerek kopulái a valóság normatív elemei közötti kapcsolatokat fejeznek ki; de mert a valóság jelenségei nem véletlenszerűen vagy szubjektív emberi önkény folytán, hanem az objektív szükségszerűség és az osztályérdek diktálta állami akaratból válnak normatívvá, axiomatikusan felépített deontikus rendszereknek csak akkor lenne létjogosultsága, ha a jogalkotó állami akaratot a normák megalkotásánál nem csupán az említett társadalmi szükségszerűségek vezérelnek, hanem az az igény is, hogy a norma az eleve, mintegy kanti kategorikus imperatívuszként adott axiómarendszer követelményeinek is megfeleljen. Ebből világosan kitűnik, hogy a deontikus logika célul ugyan azt tűzi ki, hogy valóságos normatív rendszerek általános érvényű modelljét adja, ténylegesen azonban egy olyan valóságidegen művi konstrukció, amely a valóságos normatív rendszereket akarja a maga képére formálni.

[2] Vö. *Becker:* Untersuchungen über den Modalkalkül. Meisenheim/Glan, 1952.

[3] Ismerteti *Reisinger:* Rechtsinformatik. De Gruyter, Berlin—New York, 1977.

A deontikus logikát marcangoló, részben a jog lényegéből, részben magának a logikai rendszernek a sajátosságaiból adódó ellentmondások summája az, hogy a lényegénél fogva univerzális logika, mint deontikus logika nemhogy a jogrendszerek különbözőségén nem tud felülemelkedni, de még egy adott ország jogrendszerén belül, egy adott jogi probléma átfogásához sem elegendően általánosított és általánosítható.

A kép teljességéhez tartozik annak hangsúlyozása, hogy a jogi problémák logikai módszerekkel való vizsgálatára természetesen van lehetőség a formális logika keretében és korlátai között. Ha elvetjük azt az érvelést, hogy a normák nem igazak vagy hamisak, hanem kötelezőek, érvényesek és emiatt klasszikus logikai eszközökkel (kijelentéskalkulussal) nem vizsgálhatók,[4] és a normáknak kijelentéseket feleltetünk meg, a jogi problémamegoldást olyan következtetések láncolataként írhatjuk fel, amelyekben a következtetések premisszái között ún. deontikus kijelentések is vannak, de e premisszákat kizárólag a klasszikus kijelentéslogika axiómáival, illetve műveleteivel kapcsoljuk össze. Egyes joglogikusok ezt a — voltaképpen klasszikus — logikát nevezik a deontikus kijelentések miatt deontikus logikának.[5]

A klasszikus logika körében arra is lehetőség van, hogy a deontikus kijelentés kopuláját a predikátumra ruházzuk, azaz, pl. az

ölés tilos cselekedet
(S) (P)

deontikus ítélet felállítása helyett a cselekedetek fogalomosztályának halmazát két diszjunktiv halmazra, a tilos és nem tilos cselekedetek halmazára osztjuk, és az ölési cselekményhalmazt egy arisztotelészi ítéletben a tilos cselekedetek halmazának megfeleltetjük

ölés van tilos cselekedet
(S) est (P)

Az ítélet ebben a formájában nézetünk szerint semmivel sem mond kevesebbet, mint az StilosP formában.

A modális és deontikus logikáról fentiekben alkotott, egészében véve negatív kép ellenére sem állíthatjuk azt, hogy teljességgel valóságidegen spekulációkkal van dolgunk. E logikai rendszerek létrejöttét tényleges társadalmi igény inspirálta; nevezetesen az a törekvés, hogy a klasszikus logika korlátain átlépve *egzakt módszerekkel hatolhassunk be a dolgok tartalmi lényegébe.* Mivel azonban a tartalmi lényeg feltárására a dialektikus logika[6] hivatott, e társadalmi igény kielégítését nem az szolgálja, ha a dialektikus logikát formális rendszerekkel akarjuk *pótolni* (amint ezt pl. a deontikus logika teszi), hanem az, ha a dialektikus logika módszereit egzaktá tevő formális rendszereket keresünk. Minthogy a dialektika a jelenségeket, mint térben és időben változóakat vizsgálja, kézenfekvő, hogy a dialektikus logika módszereit éppen a változásokat, összefüggéseket kifejező *matematikai függvényekkel,* mint formális módszerrel lehet egzakttá tenni.[7]

Álláspontunk szerint a jogi, illetve általában társadalomtudományi problémák megoldási módszereinek egzaktabbá — ezáltal hatékonyabbá — tételében a matematikában egyébként is kulcsszerepe van. A klasszikus formális logikából kinőtt *matematikai logika* nagy segítséget nyújt társadalomtudományi problémák számítógépes vizsgálatában. A statisztikus jellegű társadalomtudományi döntési problémák elemzésében fontos szerepe van a valószínűségszámítás elméletének. A dialektikus logika „valószínű, hogy"-típusú (problematikus) ítéletei és a matematikai valószínűségszámítás társadalomtudományi alkalmazásainak számos, még nem realizált lehetőségét sejteti. Végezetül megjegyezzük, hogy a jogi gondolkodásban eminens szerepet játszó analógia egzakt kifejtéséhez nem mint azt sokan vallják, a logikán,[8] hanem a matematika analógiás módszereinek alkalmazásán át vezet az út.

Bárdos Péter—Bárdos Péterné

[4] Vö. *Földesi:* A kérdések és normák igaz voltának problémájáról. Jogtudományi Közlöny, 1976. 1. sz.

[5] Vö. *Solt* K.: A deontika gyakorlati alkalmazása a bírói ítélkezésben. Jogtudományi Közlöny, 1979. 5. sz.

[6] A dialektikus logika „a dialektikus materializmus logikai elmélete . . ., melynek tárgya az objektív világban végbemenő fejlődés és változás gondolati tükröződésének törvényei és formái". (Filozófiai kislexikon, Kossuth, 1973, 63. old.) A dialektikus logika ítéletalkotásában figyelembe veszi a dolgok viszonylagosságát és változó voltát. Tárgyát több szinten, az alacsonyabb szinttől a magasabb felé haladva vizsgálja, s így arról a legalacsonyabb szintű létezési ítéletekből kiindulva a reflexiós és szükségszerű ítéleteken keresztül a legmagasabb szintű fogalmi ítéletekig eljutva alkot tartalmi képet. (Vö. *Erdei:* Az ítélet dialektikus logikai elmélete. Akadémiai Kiadó, 1971.

[7] Engels ezt úgy fejezi ki, hogy „a függvények és a differenciálszámítás bevezetésével a dialektika bevonult a matematikába". Vö. *Klaus:* Kibernetika és társadalom. Kossuth Kiadó, 1966, 190 old.

[8] Vö. *Reisinger:* Zur Struktur der Analogie im Rechtsdenken. Rechtstheorie, 1979. 11. sz.

JOGIRODALOM
JOGÉLET

Szabó András: Bűnözés — ember — társadalom*

Szabó András egy 1963-ban írt tanulmányában a hazai kriminológiai kutatások közös jellemzőjeként azt emeli ki, hogy „tárgyalásmódjuk a kriminológiai irodalomban nem sajátosan kriminológiai: a filozófiai általánosság szintjéről még nem jutottak el a konkrét általánosság, a kriminológiai általánosság alacsonyabb, de kriminológiai megismerés szempontjából termékenyebb szintjére."[1] A kriminológia általános kérdéseit azóta is mindössze két mű tárgyalta. (*Vermes* Miklós: A kriminológia alapkérdései. 1971; *Vigh* József: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. 1980.)

Az időközbeni empirikus kutatások eredményei, a polgári kriminológiai iskolák megállapításai, a marxista társadalomelmélet fejlődése az alapkérdések újraértelmezését, a szaktudományos elméletképzést követelik.

Ennek a korábban maga megfogalmazta követelménynek tett eleget *Szabó* András akkor, amikor az itt ismertetésre kerülő

* *Szabó* András: Bűnözés — ember — társadalom. K. J. K. Bp. 1980.

[1] *Szabó* András: A kriminológiai kutatások elvi kérdései. Állam- és Jogtudomány, 1963. 3. sz.

könyvet — amelynek alapja az 1978-ban megvédett disszertáció — megírta. Emellett személyes tényező is motiválta témaválasztását: szeretné eltüntetni a két évtizedes kutatómunka eredményeként rárakódott azt a stigmát, mely szerint ő csupán egy részterületnek, a fiatalkorú bűnözésnek a szakértője. A könyv elolvasása után ki lehet jelenteni: a stigma el fog tűnni. Sőt! A társadalmi rend és a bűnözés viszonyáról, a kriminológia alapkérdéseiről a büntetőjogtudomány szükséges fejlődési irányáról olyan eredeti gondolatokat fogalmaz meg, amelyeket a kriminológusok, a büntetőjogászok, a jogelmélet kutatói nem hagyhatnak figyelmen kívül.

A könyv első fejezetében a szerző a szocialista kriminológia jelenét és történelmi előzményeit ismerteti. A szocialista országok társadalomtudomány-történetében a kriminológia helyzetét az befolyásolta, hogy a bűnözéssel, mint társadalmi jelenséggel kezdetben a gyakorlati bűnüldözés és a büntetőjogtudomány foglalkozott. A korszak büntetőjog-tudományának pozitív megállapítása volt az, amely bizonyos magatartások bűncselekménnyé minősítésének okait azok társadalomra veszélyességében jelölte meg. Károsan hatott azonban a kriminológia kutatására a bűnözésnek a szocializmusbeli létezésére és okaira adott válasza, mely szerint a bűnözésnek jelen társadalmi rendszerünkben nincsenek társadalmi okai. A „társadalomra veszélyesség" fogalma a büntetőjog alappillérévé vált, a kriminológia számára azonban végzetes volt a másik tétel. Feleslegessé vált ugyanis, mert egy tudományos elemzést kívánó kérdésben a politikai állásfoglalás kizárta ennek lehetőségét. A kriminológiai kutatások csak a 60-as évek megváltozott politikai gyakorlata következtében kezdődhettek el. Az eredményes munkát újabb tényezők — ezúttal nem politikai, hanem magában a kriminológiában keresendők — hátráltatták. Így nem sikerült megoldani azt az alapvető problémáját, hogy miként helyezze el a maga jelenségtanát a társadalom egésze összmozgásának meghatározottságában. Ez viszont akadályozta a szaktudománnyá szerveződést. A szaktudománnyá szerveződés problémájának tüneteit felsorolva *Szabó* András választ ad az okokra is.

„A kriminológia a megnövekedett követelményeknek (pl. egyszerre kellett feldolgoznia a kriminológia történetét, a társadalmi gyakorlat új tényeit, be kellett építeni a marxista társadalomelmélet eredményeit) nem tudott megfelelni, csupán formálisan önálló tudomány maradt. A formális önállóságot jelzi a tárgymeghatározás elégtelensége. A kriminológia a bűnözés nem normaközpontú tanulmányozásában jelölte meg vizsgálati irányát és módszereit. Az első kriminológiai munkákban található e meghatározás elegendő volt a büntetőjogtól való elkülönülés igazolására. A vizsgált jelenségek inadekvát megközelítését okozta azonban az a meghatározás, amely a kriminológia tárgyát a bűnözésnek, mint tömegjelenségnek és ugyanakkor a bűncselekménynek, mint egyedi jelenségnek a vizsgálataként fogalmazta meg. E tárgymegjelölés „kettős redukcionalizmushoz" vezetett, ami abban nyilvánult meg, hogy bár a kiindulópont helyes — azaz, hogy a bűnözés társadalmi tömegjelenség —, ehhez azonban nem szociológiailag közeledett, hanem a bűnözést statisztikai sokaságként szemlélte. A statisztikai sokaságból viszont — azzal, hogy azt részhalmazok összegeként vizsgálta — „eltüntette" a társadalmi tartalmat — ugyanakkor azonban ez a társadalmiság „megjelent" a bűnelkövetők személyiségvizsgálatában. Erre azonban csak akkor kerülhet sor, ha kimutatjuk a személyiség teljes társadalmi determináltságát. Tehát ahelyett, hogy a bűnözésnek, mint valóságjelenségnek a két oldalát, a bűnözést, mint társadalmi tömegjelenséget és az egyedi bűnelkövetést az ahhoz adekvát megközelítéssel elemezze — azaz szociológiai és pszichológiai módszerrel —, e két ismeretanyagot egymásban feloldotta. Ezzel azonban az a tárgy, aminek a kriminológia önállóságát köszönhette — a bűnözés, mint valóságjelenség — a kétféle redukcionizmus következtében „elveszett". „Megtalálásához" a kriminológiai kutatások irányát meg kell változtatni. Az új szemléletnek — tekintettel arra, hogy a bűnözés társadalmi produktum — a jogi szabályozottságra kell figyelni. A bűnözés szociológiai és pszichológiai vizsgálatát meg kell, hogy előzze a magatartás jogi szabályozottságának elemzése, a jogi diszkriminálás tartalmi értelmezése. Erre azért van szükség, mert az eddigi kriminológiai elméletek közös hibája, hogy a társadalmi rendszer és az egyén közvetlen kapcsolatát ábrázolták. „Elfeledkeztek" arról a közvetítőről — a büntetőjogi rendszerről —, amelynek elemzése az előfeltétele annak, hogy a kriminológiát kriminálszociológiaként és kriminálpszichológiaként műveljük. „A kriminológia úgy kerülheti tehát el vizsgálati területének csorbítását, vagyis a tárgy redukcióját, hogy a jogsértések valóságjelenségét a jogilag szabályozott életviszonyok valóságtartományával egészíti ki: előfeltevései közé felveszi a büntetőjog szociológiáját."[2]

A könyv második része a büntetőjog szociológiájának elméleti alapjait tartalmazza. A szerző büntetőjogtudományunkról megállapítja, hogy az jogdogmatikai összefüggéseiben fejlődött és változott. Ez — pozitív eredményei ellenére — hátráltatta azt, hogy a büntetőjogtudomány a büntetőjog társadalomelmélete legyen. A kriminológia még akkor sem válhat azzá, ha kiegészítjük a büntetőjogi dogmatikával. A kriminológia funkciója ugyanis a büntetőjogi szabályozást követő magatartás tanulmányozása, míg a büntetőjog szociológiája a jogi szabályozás előzményeit kell hogy a vizsgálat tárgyává tegye. Az eddigi túlzottan magatartásközpontú munkákat fel kell hogy váltsák az olyan elemzések, amelyek a jogi szabályozottság társadalmi okait kutatják. A büntetőjogtudomány ilyen irányú fejlődését elősegíti a marxista társadalomelmélet legújabb eredményeinek a jog szférájában való alkalmazása. A helyes jogontológiai nézetek többek között megakadályozzák a helytelen etiológiai következtetéseket (pl. a bűnözés társadalmi indeterminálságára vonatkozó tétel). A jogszociológiai elemzések megálla-

[2] *Szabó* András: Bűnözés — ember — társadalom. 56. old.

pították, hogy a törvényhozó csak olyan magatartásokat tilt, amelyeket az adott valóság már megfogalmazott. A büntetőjognak és a bűnözésnek az ontológiai alapjai ezek szerint azonosak. Ez azt jelenti, hogy a bűncselekmények törvényi tényállásában leírt magatartások nem egy elvont akarat szülöttei. A bűnözés társadalmiságát éppen ezért nem lehet leszűkíteni a bűncselekményt megvalósító magatartások meghatározottságára. A szerző éppen ezért a büntetőjog-szociológia művelői elé azt a követelményt állítja, hogy a büntetőjogot totalitásként tükrözzék. „A büntetőjog totalitása alatt azt értem, hogy szabályrendszerét a maga sokoldalúságában (állampolgárokat és a jogalkalmazás szerveit érintő normatívák együttesében) fogjuk fel, a jogrendszerhez való viszonyában (annak alrendszereként) előírásainak megvalósulásait és a jogsértéseket a maguk egymásra vonatkozásában, a társadalmi viszonyokhoz való viszonyának abban a sokoldalúságában, ahogy annak heterogén szektorait a szabályrendszer büntetőjogiasan homogenizálja, integrálja."[3]

Szabó András e totalitás-szemléletnek megfelelően elemzi a jognak, mint társadalmi objektivációnak az emberi magatartásra gyakorolt hatását, a mindennapi életnek, mint közvetítő közegnek a jelentőségét, egyén és jog viszonyát, a büntetőjog homogenizáló funkcióját. Felhívja a figyelmet azonban arra, hogy a büntetőjogi vizsgálatok kiindulópontja csakis a büntetőjogi „tett"-fogalom lehet. Ennek ellenére a kriminológiai kutatásokban a „tett" fogalmát általában a „magatartás" fogalmával helyettesítik. Szabó András szerint ez a megközelítés hibás, mert figyelmen kívül hagyja a társadalmiságot. A „tett" egyrészről az egyén megjelenése a társadalomban, másrészt ebben a tettben „benne van" a társadalom. A tettnek csakis ez a felfogása teszi lehetővé az intézményes társadalmi reagálást. A tárgyiasult tett ugyanis a büntetőjog, mint társadalmi közvetítő révén értékelődik, s az értékelést követően mozgásba jön az igazságszolgáltatás szervezete. A büntetőjogi szabályozás tehát csak felszínesen irányul a magatartásra. Ténylegesen azonban az eredményt célozza és ennek érdekében azt a megoldást választja, hogy leírja és tiltja azt a viselkedést, amely létrehozza társadalmi szempontból nem kívánt eredményt. E tett fogalom további következményei: a bűnözés szociológiai fogalmából ki kell zárni az elkövetők fogalmát; a kriminológia oktanában nem a személyiségre ható és bűncselekmény elkövetésére vezető okokat kell kutatni, hanem azokat a feltételeket, amelyek miatt a társadalomban tanúsítható viselkedések egy választható változata lesz. E tett fogalomnak, mint alkotott kategóriának az egyén és a társadalom kapcsolatában garanciális jelentősége van, a kriminológia alapintézménye, amelyet a kriminológiának — mint bármilyen más társadalmi objektivációt — tényként figyelembe kell venni. Abban, hogy a bűnözés társadalmi jelenség, kriminológusaink egyetértenek. A társadalmiság mibenlétére adott válaszok azonban *Szabó* András szerint nem tükrözik hűen a valóságot, ezért a könyv harmadik fejezetében kifejti a társadalmiságra vonatkozó nézeteit.

A szerző alapgondolata az, hogy a bűnözés csak az adott társadalmi létfeltételekhez való viszonyában értelmezhető. A büntetőjog jellegében reflex szabály, amely a társadalom által normálisnak tartott magatartással szembehelyezkedő viselkedést tiltja. A tilalmazottság reálisan bekövetkezhető magatartásra vonatkozik, ami abból ered, hogy az egyén a tiltott magatartást reálisan választhatja. A választás oka: a bűnös emberi magatartás is valamilyen szükséglet kielégítésére irányul. A társadalmi szükségletek terén az egyén tettét vizsgálva Szabó András megállapítja, hogy egy-egy aktivitás szemszögéből a szükségletek jelennek meg tettre mozdítóként, míg maga az aktivitás a szükségletekből származik. Az eredeti marxi gondolatnak (aktivitás — szükséglet — aktivitás) ez a „csavarintása" szolgál alapul a szerző azon következtetéséhez, mely szerint a bűnözés a szükségletkielégítés eszközcselekménye, értelmes cselekvés, és mint ilyen, problémamegoldó jelenség. A szükséglet és a tett között azonban nincs közvetlen kapcsolat. Éppen ezért a bűnözés lényegének megismeréséhez elengedhetetlen a személyi mozzanat feltárása. *Szabó* András azonban nem a társadalmiságától megfosztott személyiséget, az egyén pszichés determináltságát elemzi, hanem az egyén tudata és a jogi objektiváció között a társadalmiságot közvetítő elemeket. Ezek a közvetítők az erkölcsi és társadalmi értékek. A kialakult értékek mögött ott találjuk az érdeket, a szükségletet, a hasznosságot, vagyis az értékeket a társadalmi gyakorlat alakítja ki. A bűnözés éppen azért értéktagadó viselkedés, mert az ember társadalmiságából eredő erkölcsi és társadalmi értékeket támadja. Tekintettel arra, hogy ezek az értékek is objektív társadalmi szükségletet és érdeket fogalmaznak meg, a bűnözés értéktagadó jellege a magatartás objektív tulajdonsága. Erre figyelemmel a bűntett és személyiség viszonyában nem a magatartás és a jellemvonások összefüggéseit kell vizsgálni, hanem az egyénnek a társadalmi követelményekhez és értékekhez való viszonyát.

A bűnözés társadalmi produktum abban az értelemben is, hogy a társadalmi gyakorlat tárja fel. A büntetőjogi normák éppen ezért olyan szerkezetűek — nem csupán magatartásszabályok —, amelyek lehetővé teszik a jogsértések megállapítását, minősítését. A kriminológiai kutatásoknak tehát nem egy elvont bűnözésfogalomból kell kiindulni, hanem a társadalmi gyakorlat által feltárt bűncselekményekből.

A bűnözés társadalmisága viszonytermelő jellegében is megmutatkozik. Ez a következőkben nyilvánul meg:

a) a bűnözés „bármikor" választható viselkedés a bűnözési gyakorlat következtében;

b) kitermeli a jelenségeivel foglalkozó apparátust, a társadalmi munkamegosztás elkülönülő ágait hozza létre;

c) önmagát reprodukálja;

d) tudattermelő.

A bűnözés egyedi aktusok eredményeként válik társadalmi produktummá. Ez pedig indokolttá teszi, hogy a szociológia mellett a pszichológia is vizsgálja. A szocia-

[3] I. m. 66. old.

lista kriminológia történetében a pszichológiai szemlélet háttérbe került. A kriminológia eddig nem tudta sikerrel feloldani azt a kettősséget, aminek a lényege, hogy az ember „szerzője és szereplője" is a történelemnek. Szabó András szerint ezt a dilemmát akkor lehet megoldani, ha belátjuk, hogy a társadalom és a személyiség nem egymástól elkülönült rendszerként létezik. Az egyén nem elvontan egzisztál a társadalomban, hanem a társadalom tagjaként. A társadalomban elfoglalt helyét a munkamegosztás adott rendszerében való elhelyezkedése szabja meg, azaz, mielőtt személyiségként „megjelenne", individuummá kell válnia. „Így tehát véleményem szerint a kriminológia szociológiai elemzésének síkjába az egyén és ember csak annyiban sorolható, amennyiben történelmi individualitáshoz sorolható, vagyis annyiban, amennyiben egy adott osztálynak vagy rétegnek a tagja."[4]

Ez a megközelítés — különbségtétel az individualitás formák és személyiség között — lehetővé teszi, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt helyzetétől függő egyént a kriminálszociológiai elemzés módszerével vizsgáljuk, míg egyén és cselekménye viszonyát a kriminálpszichológia kutassa. Ha a bűnözés egyedi aktusok eredményeként társadalmi produktum, felmerül a kérdés, hogy az egyedi aktusok jellemzői mennyire jelennek meg az egyedi aktusok eredményeként létrejött jelenségben? A szerző szerint ilyenről nincs szó, mert a bűnözés mint szociológiai jelenség és a bűncselekmény mint emberi magatartás nem azonos. Az ellenkező felfogás a „bűnöző ember" gondolatához vezetne. *Szabó* András kritika alá veti mind a biológiai, mind a szociológia alapú emberfelfogást, majd kifejti a sajátját. Ennek kiindulópontja, hogy a bűncselekmény és a bűnözés nem az emberi természetből fakad. (Ez tükröződik a büntetőjog dogmatikájában is, amely nem azonosítja a cselekmény és a bűncselekmény fogalmát.) Emberfelfogásában az ösztönök természettudományos fogalmát fogadja el és erre alapozva leszögezi: „... bár az ember nem szűnik meg biológiai lény lenni, de megszűnik ösztönvezérlésű magatartása és ezt a szerepet a nembeli objektivációk rendszere veszi át, a jog, az erkölcs, az intézményrendszer, ez vezeti az egyedi cselekvést és magatartást az egyén és a társadalom reprodukálásában."[5]

A bűncselekmény tehát nem ösztönvezérelte magatartás, hanem olyan tett, amely nem a társadalmi normák, értékek által irányított magatartásmód. A könyv befejező részében *Szabó* András részletesen ismerteti *Marxnak* az ember nembeli lényegéről megfogalmazott ismérveit azért, hogy ezzel is alátámassza azt a megállapítását, mely szerint a bűnözés is az ember társadalmiságának megnyilvánulása. Végső következtetése: „A bűnözés a szocializmusban is lényegi kapcsolatot mutat az emberek osztályhelyzetével és éppen ezért állíthatjuk, hogy a bűnözés abban az értelemben társadalmi produktum, hogy az osztályét és az életmód produktuma."[6] Ez alapján a kriminálszociológiai vizsgálatoknak nem a bűntettek és a társadalmi viszonyok közötti oksági kapcsolatot kell elemezni, hanem azokat a társadalmi feltételeket, amelyek a bűntettek elkövetését lehetővé teszik. *Szabó* András e könyvével megteremtette annak lehetőségét, hogy a büntetőjogtudomány a büntetőjog társadalom elméletévé váljon, a kriminológia művelői számára pedig olyan megközelítési módszert állít, amellyel adekvát módon vizsgálhatják tárgyukat.

A könyv első oldalán ez áll:

„*Viski* László emlékének."

Az 1977-ben elhunyt büntetőjogtudós halálakor *Györgyi* Kálmán a következőket írta *Viski* László munkásságáról: „A dogmatikai rendszeralkotás és fogalom elemzés feladatát sohasem kezelte öncélként, vallotta, hogy a büntetőjogi dogmatikát mindig össze kell kapcsolni a kriminálpolitikával, a büntetőjog társadalmi feladatainak, lehetőségeinek és hatásainak vizsgálatával és ezzel egész büntetőjogi tudományosságunk számára irányt mutatott."[7]

Ezt az irányt követte könyvében *Szabó* András és témájának következetes, elméletileg igényes megírásával megfelelt az első lapon felállított magas mércének.

Lévay Miklós

Népi jogszokástól a jogi népszokásig

Századunk tünete-e, vagy csupán új tudományos szemléletmódok formálódási korának elkerülhetetlen gyermekbetegsége a neofita túlzásokra való hajlandóság? Tény, hogy jogtudományunkban, és különösen a marxista jogi gondolkodásban középponti jelentőségű helyet foglal el az, amit Marx *modern államiság*nak, és az, amit a kantianizmus megújítása irányában haladó gondolkodók *modern formális jog*nak neveztek. Ezek a jelenségek nemcsak a vizsgálódás természetszerűen központi tárgyai, de olyasfajta szervező szerepet is betöltenek, ami a jogtudományi gondolkodás irányát — kiindulópontját, kereteit és végpontját —, a jogtudományi gondolkodást hordozó fogalmak rendszerét, sőt mindennek a valósághoz való viszonyát is egészében meghatározza. Immár nem igényel külön bizonyítást, s nem is hangzik újdonságként annak kimondása, hogy megelőző évezredek intézményi fejlődése a társadalmat a legmagasabb fokon integráló és szervező modern államiságban, jogfejlődése pedig az ezt leginkább előreláthatóan, egyöntetűen és alakíthatóan biztosító modern formális jogban kulminált. Ám következik-e ebből, hogy a modern államiságnak és a modern formális jognak — az európai fejlődés e néhány évszázados, az egyetemes civilizációt döntően befolyásoló termékének — egyszersmind olyan jelentőséget kellene tulajdonítanunk, hogy a megelőző évezredek fejlődésének jelenségeiből és összefüggéseiből mindazok mint érdektelenek kiszoruljanak, amelyek nem ezek előképeiül szolgáltak, nem ezek számára készítették elő az utat? És ugyanígy: nem csupán a marxista tudományosságban vált úgyszólván további bizonyítást nem igénylő közhellyé annak a funkcionális, de intézményi feltétele-

[4] I. m. 170. old.

[5] I. m. 190. old.

[6] I. m. 201—202. old.

[7] *Györgyi* Kálmán: In memoriam Viski László. JK. 1977. 10. sz.

zettségben is jelentkező kapcsolatnak a megállapítása, ami államot és jogot egymás korrelátumaként, sőt egyenesen egy rendkívül összetett társadalmi komplexus eltérő vonatkozásaiként láttatja. Következik-e azonban az állam és jog kölcsönös feltételezettsége történelmileg kitapintható tendenciájából és a modern formális jognak a modern államisággal való hallatlanul nagyfokú összefonódásából, hogy e kapcsolat fennállta egyszersmind a jogtudományi vizsgálódás abszolút elhatárolási kritériuma? A fejlődés alapvető útjainak, összetevőinek és mozgató rugóinak rekonstruálásában mindezeknek bizonyosan kiválasztó jelentőségük van. Szelektív hozzájárulásuk azonban feltehetően olyan kizárólagossá nem lehet, hogy a fejlődés fő irányába nem eső — azt megelőző, attól eltérő vagy annak csupán perifériáján elhelyezkedő — jelenségek és összefüggések iránt érdektelenséget mutasson, és a jogtudományi vizsgálódásból való kiiktatásuk révén esetleg a jogi komplexusnak is, ezeknek a jelenségeknek és összefüggéseknek is a maguk valóságos kapcsolatrendszerében, kölcsönhatásukban, sajátszerűségükben való feltárását akadályozza. A múltnak a jelenhez vezető fejlődéséből történő megértése — nevezetesen annak marxi igazsága, hogy „Az ember anatómiája a majom anatómiájának kulcsa" (Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1951. 31. o.) — a *történelmi perspektíva* kibontakoztatására irányult, de nem arra, hogy a történelmet csupán e perspektíva kibontakozására laposítsa. Ha így lenne, a történettudomány nem lenne különb, mint az olyasfajta politikai ideológia, ami a kivívott győzelmet támogatandó csak azzal számol, amiben elődjét vagy szövetségesét tudja. Szolgálati szerepe azonban éppen mint ideológiának rendkívül körülhatárolt, egyszeri, így hát nem tehertétele, legfeljebb járulékos tulajdonsága az, ha nehézzé vagy éppen lehetetlenné válik benne a múlt előrelátása.

Magyarországon a jog történeti és elméleti művelése még nem talált úgy egymásra, hogy Marx és Engels már egy évszázada aktuális utópiája a történelem tudományáról mint „egyetlenegy tudományról" megvalósulhatna (A német ideológia. Bp. 1952. 5. o.). Az előbbi még elméletalkotás előtti feladatokkal viaskodik, az utóbbi pedig azzal küzd, hogy a marxizmus filozófiai rendszerében megfogalmazza önmagát, — nagymértékben úgy, hogy a jog saját múltja sajátszerűségeiből kiinduló építkezés helyett kölcsönzött fogalmakat és szemléletet alkalmaz e múltra. A szokásszerű megerősítése és helyreállítása mint az államhatalom és jogi cselekvése legitimálója; a szokásjog mint a tételes törvényhozás kerete; a „régi, jó jog" képében a hagyományszerűhöz ragaszkodás mint a jogi érvényesség elsődleges forrása; — mindezek harmincegynéhány évszázados valóságosan betöltött rendező szerepe csupasz ideologikus hivatkozássá látszik töpörödni a modern formális jog szerveződésének néhány évszázada megett. Az állam és jog kölcsönös feltételezettsége egyetemes történelmi tendenciájában az előbbiek szerepe és valóságos működésük, mozgásuk sajátszerűsége teoretikusan olyannyira tisztázatlan, hogy voltaképpen a jog általános objektivációelméletéről sem beszélhetünk; saját gondolatainkat is legfeljebb feltevésekként fogalmazhatjuk meg. Nos, a *jogi néprajz* olyan időben került a magyar jogelméleti gondolkodás érdeklődési körébe, amikor a szocialista jogelmélet még a saját intézményi berendezkedés teoretikus megalapozásával viaskodott, s így a múlttal legfeljebb csak mint a nemszocialista kortársirányzatok közvetlen történeti előzményével került kapcsolatba. Ez pedig gyakorlatilag a századvég és századelő feltételeit jelentette, azt a fordulatot, amit a polgári társadalom a szabadversenyes kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba megtett. Szocialista jogelméletünk ekkor határolta el magát a szokásjognak magában a Szovjetunióban is egy időszakkal korábban történt elismerésétől (Szabó Imre: A szocialista jog. Bp. 1963. 225. s köv. o.), amit utóbb a jogfilozófia történeti vizsgálat eredményeként általánosítva is megfogalmazott, John Austinnal egyetértően kijelentve, hogy jogalkalmazói jogalkotás rejlik a szokásjogi jogképződés megett (Peschka Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Bp. 1965. II. fej. 2. pont). A jog marxista meghatározásának, s így államiságának következetes érvényesítése közegében került az elméleti jogi gondolkodás reflektorfényébe a jogi etnológia egész problémaköre, hogy egy specifikusan belső kapcsolat fennálltát tagadva onnan rögtön kiutasítást is nyerjen (Kulcsár Kálmán: A jogszociológia problémái. Bp. 1960. III. fej. 3. pont és, részletesebben, Kulcsár Kálmán: A népi jog és a nemzeti jog. Az Állam- és Jogtudományi Intézet Értesítője, IV [1961] 1—2. III—VI. pont).

Miben is rejlik e problematika lényege? Olyan előzmények nyomán, amelyek Németországban a történeti jogi iskoláig, az angolszász és a kontinentális gyarmattartó hatalmaknak a primitív jogot felfedező és azt gyakorlati érdektől is vezetve egy az etnológia és a különféle magatartástudományok határmezsgyéjén helyetfoglaló jogi antropológia megfogalmazásáig, illetőleg Közép-Kelet-Európa egyes fejlődésükben visszamaradt részein a hivatalos állami jogtól alig érintett népi élő jog kimutatásáig és jogszociológiai megfogalmazásáig visszanyúlóan, Magyarországon a törvényhozási előkészítés gyakorlati megfontolásainak alárendelten a századfordulón, majd sajátos ideologikus felhangot kapva a 30-as és 40-es években a *népi jogkutatás* égisze alatt mozgalom indult, mely a magyarság tárgyi és szellemi néprajzának feltárásán belül a paraszti társadalom szokásrendjének felmérését és rendszeres leírását célozta. Ez a mozgalom elemzése tárgyában nem csupán a hivatalos mellett is tovább érvényesülő jogot látott, de kutatásait olyan romantikusnak bizonyuló elképzelésekkel övezte, hogy az így összeállítható normaanyagban a magyarságra alkatilag jellemző, történelmileg autentikus viszonyrendszert ragadhatja meg, ami állami törvényhozás alapjává tétele esetén a társadalom megújulását biztosító szociális reformhoz vezetne. Nos, a nép írók kapcsán a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalásában kimutatta az

ilyesfajta elképzelések idealisztikus voltát, rámutatott a német faji gondolat veszélyeztetésével szemben egy ilyen, hasonlóképpen romantikus ellenideológia gyengeségeire, amik azután közrejátszhattak abban, hogy az uralkodó politika nem egy ponton sikeres kísérleteket tehessen a népi írók mozgalmának általában, és a népi jogéletkutatásnak különösen manipulálására, és ezzel saját cél- és eszközrendszerébe történő integrálására. (Kortárs, II [1958] 7. 9. o.). Ezzel párhuzamosan az elméleti jogi gondolkodás, saját alapfogalmainak tisztázásával teljes elhatárolást és kirekesztést valósított meg, tagadva a kérdéses jelenség jogi minőségét és az azt illető vizsgálódásnak jogpolitikai szempontokkal történő összeegyeztethetőségét.

Amennyire ez két évtized távlatából megállapítható, ideológiakritikai funkcióját mindkét értékelés alkalmasan betöltötte. Az *ideológiakritika* azonban nem egy jelenség teljes összefüggésrendszerének feltárását, nem egy jelenségnek s mozgástörvényeinek a maga sajátos mivoltában való megvilágítását tűzi célul, hanem azoknak a társadalmi céloknak és eszközöknek kimutatását, azon esetenként hamisnak bizonyuló előfeltevéseknek a bírálatát, amelyek egy meghatározott társadalmi környezetben a kérdéses jelenség felfogását vagy az iránta megnyilvánuló érdeklődést éppen ideológiává, vagyis osztályküzdelmek folytatásának, tudatosításának fegyverévé avatják. Az elméleti választ tehát az ideológiakritika önmagában nem pótolja. Az adott helyen, adott időben, adott ideologikus felhanggal megnyilvánult mozgalom történelmi szerepétől vonatkoztatva immár nyilvánvaló, hogy a társadalmi jelenségeknek az a köre, amit a marxista jogtudomány jogként tart számon, az állam ilyenként történő cselekvésétől előfeltételezett, és így a jogi néprajz tárgyaként kutatott jelenség semmiképpen nem illik a kereteibe. Az is nyilvánvaló, hogy a puszta tény, hogy egy tradicionális társadalomban bizonyos szokásrendet követtek vagy követnek, önmagában semmiképpen sem elégséges érv arra, hogy e szokásrend egy nemzeti, tradicionális társadalmát is modernizálva az össztársadalomba egyre mélyebben integráló állami jogfejlesztés alapja vagy összetevője legyen. Ugyanakkor a jelen tisztító távlatából egyre hangsúlyosabban tűnik elő, hogy nem egyszerűen a jelzett mozgalom zászlóbontásakor élt vagy élő szokásrendről van szó, hanem évszázadok hozadékáról, — nem elenyésző részében olyan időkből, amelyek a modern államiság s a modern formális jog kialakulását megelőzték, és így fejlettebb állapotainkkal aligha összemérhető közegben töltött be létszerű, és éppen létszerűségének változatlansága folytán továbbhagyományozódó funkciót. Végül a néprajztudománynak mai tudományosságunk egészében való elhelyezkedéséből is kitetszik, hogy az elmúltnak vagy elmúlóban levőnek a feltárása mindenekelőtt népünk múltjának rekonstruálását, nemzeti identitás-tudatunk tartalommal telítését szolgálja. A tudomány elsődleges megismerő funkciója azonban csupán egy tevékenység döntően teoretikus alapmeghatározását jelenti, s egyéb feltételektől, megfontolásoktól stb. függően korántsem zárja ki közvetlen gyakorlati felhasználását.

Népi jogszokástól a jogi népszokásig? A cím kettőssége mindenekelőtt jelenti a terminológiai bizonytalanságot — sőt, ha az objektív eredmény szubjektív indítékai iránt érdeklődünk, az előzmények ismeretében talán joggal hozzátehetjük: egyben óvatosságot is — a jogi etnológia tárgymegjelölésével kapcsolatosan. Ugyanakkor egyfajta terminológiai javaslatként alkalmas lehet arra, hogy mind a jogi etnológia vizsgálódási tárgyának vizsonylagos különállását, mind pedig fejlődésének sajátos dialektikáját kifejezésre juttassa. Az eltelt két évtized ugyanis a kulcskérdés tekintetében nem hozott új elméleti felismeréseket. Újabb fejlemény nélkül lényegében a néprajztudomány is, a jogtudomány is tette a maga dolgát: szakvizsgálódásainak folytatását anélkül, hogy valóságos interdiszciplinaritásra, vagyis a tulajdonképpeni jogi etnológia tudományos kibontakoztatására törekedett volna. A néprajz folytatta a paraszti társadalom szokásrendjének általános feltérképezését, és ebben a jogi szokásoknak is a néprajztudomány saját szempontjaitól vezérelt értékelését, a jogszociológia pedig — főként alkalmi ösztönzések hatására — nem szűnt meg érdeklődni a társadalmi magatartás formálás ilyen, történelmi örökségként kapott hagyományos formái iránt (Kulcsár Kálmán: A jog etnológiai kutatásának problémája — ma. Valóság, XXI [1978] 9. 1—11. o. és Kulcsár Kálmán: A jogi népszokások kutatása és a jogszociológia. Utószó Tárkány Szűcs könyvéhez, 833—850. o.), — ám figyelme most már a modern államiságban a modern formális jog által elérhető racionalitás természetes korlátaira, nevezetesen az ilyen joggal való túlzott élés, a túlszabályozás és a jogra történő túlzott hagyatkozás diszfunkcionális hatására, hatékonyságcsökkentő szerepére irányul, és nem arra, hogy a jogi jelenség és az ehhez így vagy úgy közelálló egyéb szférák viszonyát fogalmilag meghatározza.

Magyarországon *Tárkány Szűcs Ernő* az a tudós, aki életéből eddig közel fél évszázadot szentelhetett úgyszólván megszakítatlanul a jogi néprajzi vizsgálódásoknak, és ezzel egyszemélyben hordozója és megtestesítője a magyarországi (a Kolozsvárott működő Imreh Istvánnal pedig a magyar etnikumot illető) jogi etnológiának. Tárkány Szűcs szakmai pályakezdése az erdélyi, majd az alföldi népi jogéletkutatás jegyében indult, s terepmunkák és irodalmi tanulmányok formájában amaz időkben is töretlenül továbbhaladt, amikor tudományának státusát bizonytalanság lengte körül, és energiái javát gyakorlati jogászként kellett kamatoztatnia. Ám, mint ipari minisztériumi jogi felelős, bányajogi specializációját a közvetlen gyakorlati érdekeken túl egyszersmind arra is felhasználta, hogy a bányajog hazai történetéről és különösen annak jogszokásokban való megnyilvánulásairól hazai és külföldi tudósításokban tudósítson. Könyvek (Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944. és Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961.) és nagyszámú magyar és idegen nyelvű tanulmány után Tárkány Szűcs most a jogi etnológia magyar és egyetemes irodalmát egy impozáns

összefoglalással, mondhatnánk: a magyar népet illető jogi etnológiai szintézissel gazdagította.* Kísérlet ez, nemzetközileg is csaknem páratlanul széles körű irodalmi vizsgálódás, valamint a szerzőtől és mások által fél évszázad során végzett gyűjtések adattárakban megbúvó eredményeinek elemzése alapján, hogy az 1700 és 1945 közötti negyed évezredre vonatkoztatva a szerző által magyar jogi népszokásoknak nevezett jelenségcsoportot rendszerezően feltérképezze, egyszersmind a jelentősebb irodalmi feldolgozásoknak és hivatkozásoknak is elemzését adva.

Roppant tetszetős és megnyerő lehetett volna, ha a szerző egy közösség mindennapi életének bemutatása kapcsán vázolhatta volna a közösség életében hagyományos szokásrendet, ami már a szocializációs folyamatban messzemenően biztosítja a közösség által tisztelt és követett értékek és magatartásminták elsajátítását, a közösségi élet olyan szabályszerűségét, ami spontán érvényesül, mégis nagymértékben önfenntartó, és a közösség életében minden lényeges viszony rendezését, a közösséghez tartozók jogainak és kötelezettségeinek egyensúlyát és e rend nem csekély mérvű szilárdságát s előreláthatóságát biztosítja. Ilyen bemutatás azonban csak egy rendkívül szorosan körülhatárolt közösség adott időmetszetben érvényesülő szokásainak monografikus leírásakor lenne biztosítható, vagy egy etnikumra, egy nemzetre kivetítve akkor, ha e szokásrendek kölcsönhatását, fejlődését különböző időmetszetekben is tükröző monográfiák tömege, ezekre épülő összegező szintézisek sora, valamint mindennek történeti gyökerei felkutatása, az állami joghoz való történelmileg alakuló viszonynak is minden oldalú felderítése alapján mintegy ideáltípusként rajzolnánk meg egy nép, és a magatartásában megnyilvánuló szokásrend képét. Nos, Tárkány Szűcs Ernő monográfiája éppen azért úttörő, a jogi etnológia magyarországi történetében feltehetően mérföldkőként megörökítődő vállalkozás, mert időben és térben átfogó szintézist elsőül hoz létre. Alapvető rendező elve ily módon szükségképpen egy bár érzékletesen, de mégis logikailag kialakított rendszer, melynek megfelelő helyeibe — személy (személy és társadalom, belépés a társadalomba, halál, személyiség és jogok), házasság (általában, párválasztás, kézfogó, házasságkötés), család (általában, rokonság-sógorság), tulajdon (általában, eredeti szerzés, munka, árucsere, vagyon, öröklés), ellenőrzés-konfliktus-kényszer — besorolja mindazt, amit a magyar néprajzi irodalom egészéből, nyomtatott vagy kéziratos dokumentumokból, mások vagy saját maga által végzett gyűjtésekből megtudott. Ez a logikailag rendszerezett feldolgozás — kiegészítve azokkal a kitűnő mutatókkal, amelyek a gyűjtési forrásokban, az irodalomban, a feldolgozott tárgyakban és helységekben igazítanak el — egyszersmind valóságos kézikönyvvé avatja. A monografikus igény és a kézikönyvszerű megjelenítés ötvöződése rendkívül szerencsés, különösen azért, mert a szerzőnek feladata jellegéből adódóan egyébként is komoly buktatókkal kellett szembenéznie. Azon az alapvetően nehéz és kényes ponton túl, amit tárgyának körülhatárolása, a magyar jogi népszokásokként minősíthető jelenségek kiválasztása jelent, ilyeneknek számítanak bizonyos területeken a források gyér, vagy épp csak jelzésszerű volta, az egyedi megnyilvánulásoknak a szokásszerű kifejeződéseitől való nem mindig könnyű elkülöníthetősége, vagy nem utolsósorban az a belső kényszer, hogy a szerző olykor látszólag száraz, teljesen tényszerű adatokkal dolgozott, máskor viszont nem kerülhette el, hogy szociográfiai ihletésű szépirodalmi leírások, megdöbbentő vagy éppen megható esetismertetések, vagy maga vagy mások által átélt megrendítő történések idézésével fejtse ki mondanivalóját. Ritka az az ilyen terjedelmű, rendszerező-elemző-értékelő adatközlés, amely az olvasót intellektuálisan és érzelmileg enynyire közel tudja magához hozni, és úgyszólván hullámvölgyek nélkül ennyire tudja olvastatni magát. Ezzel a hazai társadalomtudományunkban oly ritka erénnyel feltehetően nem csupán a szakmailag közvetlenül érintett két diszciplínának, a néprajztudománynak és a jogtudománynak lesz figyelmen kívül többé aligha hagyhatóan súlyos, és ugyanakkor mégis üde gazdagítója, de egyszersmind sokakat vezethet a magyar népélet megismeréséhez, a magyar társadalom- és jogtörténet iránti érdeklődés felkeltéséhez.

Tárkány Szűcs könyvéből mintegy hétszázötven oldal a magyar jogi népszokások címen összefoglalt jelenség legfőbb, legjellegzetesebb megnyilvánulásainak a tételes kifejtése és elemzése. A válogatást és rostálást, a csupán vázlatszerű kifejtést illető sokszoros szerzői szabadkozások ellenére is olyan hallatlanul sokirányúan gazdag, a mutatórendszernek köszönhetően mégis könnyen azonosítható és visszakereshető adattömegről van szó, hogy e nagyszabású vállalkozással szemben nemcsak tiszteletlennek, de egyenesen lehetetlen feladatnak tűnnék akár csak ezek ívének néhány példával történő érzékeltetése. Az olvasónak át kell olvasnia a könyvet és újraolvasgatnia egyes fejezeteit; a jelen írás pedig nem törekedhet másra, mint hogy a jogi etnológia egészének hazai értékelése, illetőleg a jogi népszokásokként megjelölt jelenség jogelméleti értékelése kapcsán néhány gondolatot sugalljon.

Ami a *jogi néphagyományok*at általában illeti, legfőbb sajátosságaikként Tárkány Szücs az életteljességet, a történetiséget, s az alkalmazkodási képességet hangsúlyozza (30. o.). Ezek a jegyek nem egyszerűen az elemzés eredményeiként tárunak fel, hanem már eleve figyelembe veendők ahhoz, hogy az elemzés a maga tárgyát kiválaszthassa. Messzemenően méltánylandó hát Tárkány Szücs álláspontja, amikor a jogi néprajz tárgyának körülhatárolásában meghatározott objektív kritériumokon túl a vizsgálatot végző egyed szubjektumának, beleérzési képességének, intuitív döntésének is jelentőséget tulajdonít, és a lehetőség mértékéig óvakodik definitív megfogalmazásoktól, meghatározások adásától, vagy ilyenekből történő kiindulástól. Voltaképpen egyszer töri ezt át,

* Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Bp. Gondolat, 1981. 903 o.

amikor elkerülhetetlenül arra kényszerül, hogy vizsgálódásának tárgyát, s egyben címadását fogalmilag körülhatárolja. Meghatározása kevéssé feszes, inkább tartalmi körülírásként hat: „Jogi népszokáson az emberi magatartást befolyásoló, nem az állam, az egyház vagy egyéb országos szervezet vagy hatalmat gyakorló személy által alkotott és kikényszerített, hanem a társadalom különböző kisebb-nagyobb közössége vélt vagy létezett autonómiája alapján a többség közmeggyőződését kifejező, a tényleges gyakorlat folytán belülről kifejlesztett, megtartott és átörökölt, az emberi társas viszonylatokban, a személyek, az anyagi kultúra és a közügyek tárgyában (az életviszonyokban) jelentkező érdekeltségek egyeztetésére szolgált, megtiltást, megengedést vagy megparancsolást tartalmazó, kötelező és hagyományos eszközökkel a társadalom részéről kikényszerített szabályt értjük. E szabály érvényesülésének sorrendi feltételei: a kipróbáltság, az igazságos voltában való közmeggyőződés, az ... egyén, közösség, hatóság feszültségében a tartós fennmaradás." (41. o.) Ám az, ami itt *körülíródik* — a *genus proximus* (szabály-jelleg) és a *differentia specifica* (jogi tartalom) —, más módon is megvilágítást kap. A jogi népszokásoknak minősíthető jelenségek kiválasztása kapcsán írja a szerző, hogy a különféle szájhagyományokban, leírásokban és dokumentumokban felismerhető emberi magatartások „törvényszerű ismétlődését, az esetek szövődését, sűrűsödését, a szokásszerűséget a társadalmi elismertség fokától függően szabályként fogtuk fel, a jogi tartalmat pedig attól tettük függővé, hogy a kérdéses életviszonyt a tételes jog a kor szintjén, vagy az államok történetileg valaha is tették-e jogalkotásuk tárgyává". (28. o.) A jogi néprajz döntő vonatkozási pontja, egyik kiválasztó elve tehát mindenképpen a jog, az állami jog lesz. Ez a viszonyítás az, ami Tárkány Szücs egy korábbi meghatározásának egyenesen a gerincét alkotta: „Minden egyéb (azaz nem állami — V. Cs.) forrásból származó emberi magatartás vizsgálata, amelyet a társadalom valamely meghatározott közössége elismer és szokásszerűen követ, feltéve, hogy az a fikció alkalmazásával kialakított jogterületre esik, a jogi néprajz feladatát képezi." (Tárkány Szücs Ernő: Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai. Létünk [Újvidék], VI [1976] 3—4. 101. o.) Ez az, ami roppant tömören Bónis György definíciójában is megjelent, aki úgy fogalmazott, hogy a „jogszokás: jogi tartalmú vagy jelentőségű, a kis közösségben érvényes szokás" (Magyar Néprajzi Lexikon, főszerk. Ortutay Gyula, II. kötet. Bp. 1979. 685. o.). Tárkány Szücs tehát végül is sokszoros fenntartással és vonatkozási ponttá történő szublimálással kimondja, hogy a *quasi-jogi jelleg és jelentőség* a jogi néprajz tárgyának egyik legfőbb tulajdonsága. S hogy e tárgyat miért jogi *nép*szokásnak nevezi, feltehetően abban leli magyarázatát, hogy ez a Bónistól elfogadott terminusnál általánosabb képzetet sugall, és főként, hogy ez jobban kifejezi Tárkány Szücs négy évtizede tett alapvető felismerését, miszerint itt nem valamilyen elkülönülő entitásról, hanem az adott, organikusan egységes és összefüggő népszokásnak csupán a kutató által kiemelt vonatkozásáról van szó: „a jogszokás ugyanolyan, mint a többi szokás: nem tudnak különbséget látni a szokás és jogi szokás között" (Mártély népi jogélete, 43. o.).

Az e meghatározásokba sűrített állásfoglalások teljességgel megerősítik annak elvi igazságát, amit Kulcsár Kálmán két évtizeddel ezelőtt megállapított. Ám nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Tárkány Szücs vizsgálódása is időben körülhatárolt: nem a jelenség teljes történetisége kibontására vállalkozik, hanem csupán fejlődése azon szakaszának vázolására, ami nagyban-egészében a modern államiság és a modern formális jog *magyarországi* kialakulásával egybeesik. Hiszen elemzése a XVII—XVIII. század fordulójától indít, akkortól tehát, amikor a hódoltság véget ér, az országban a többé-kevésbé konszolidált társadalom- és jogfejlődés megindul, és mindez az osztrák birodalmi politika hatókörében, ami a társadalmi élet egészének állami integrálását az igazgatás és a jog eszközeivel fokozatosan megkísérli. Tárkány Szücs vizsgálódása így egy összefüggő, egységes fejlődésbeli szakaszra világít rá, következésképp nem adja — és e keretek közt nem is adhatja — a jelenség teljes historikumát. A kérdés így Tárkány Szücsnél nyitott marad, és ebben az összefüggésben elgondolkodtató, hogy éppen az a Bónis használ eltérő — Kulcsár Kálmántól megkérdőjelezett, mert szubkulturálissá minősített („a nagy tradicionális szektorral rendelkező társadalmakban ... az életviszonyok jelentős részben még fenntarthatják az ún. jogszokásokat, legyenek azok akár törzsi, nemzetségi, akár vallási, akár más jellegű szubkulturális megalapozottságúak") (Kulcsár: A jog etnológiai kutatásának problémája — ma, 7. o.) — terminust, aki a kérdést nem legújabb fejlődéstörténetében és megnyilvánulásaiban, hanem *egyetemes* összefüggéseiben tárgyalta.

Úgy vélem, ha nem egyszerűen a jog mai állapotát vetítjük vissza mindenkori állapotaira, hanem azt egy hosszú, ellentmondásoktól korántsem mentes, csupán néhány lényegesnek tekintett tendenciájában egységes fejlődés termékének fogjuk fel, következésképp a jelenség megragadásához sem annak korollárium aként járuló történelmi képződményből, hanem a jelenség mögött álló társadalmi funkciókból és funkcióbetöltésekből indulunk ki, úgy talán az előbbieket nem meghaladó, de a maguk részvonatkozásaiban magyarázó, fogalmilag egyértelmű képet kapunk:

1. A jog „államiasítása", vagyis az államiként megjelenő jog egy valóságos történelmi folyamat leginkább egyetemes és lényegbevágó tendenciájának kifejeződése. A jogi minőség végső soron nem más, mint az állam cselekvéséhez kapcsolt önminősítés eredménye: *jog* az, ami ilyenként az állami szervek gyakorlatában megjelenik. Nos, az így felfogott jognak a *szokásjog* magától értetődően összetevője, mint a jog fejlettebb állapotának, az ún. alkotott-írott jognak (a) történeti előzménye, majd (b) kerete, végül (c) kiegészítője.

2. A *jogszokás*, mint hogy más minőségekkel rendelkezik, nyilván

kívül esik e fogalmi körön. Azonban ha a jogi komplexust mint társadalmi részkomplexust nem egy másik részkomplexus, az állam szemszögéből tekintjük, hanem a társadalmi totalitásból, tehát azon alapvető funkciókból kiindulva, amelyek betöltésére maga az állam és jog is létrehozatott, úgy a joggal, a jogi komplexussal való relevancia már adott. Nevezetesen, alapmeghatározásában azonos funkciók betöltése a feladata ott, ahol a történelmi fejlődés logikájából vagy specifikus történelmi okokból adódóan (a) az állami és jogi szervezés hiányzik, (b) a szervezés alacsony szintjéből, érdektelenségéből következően számottevő egységgé szerveződő társadalmi csoportokig nem hatol le, vagy (c) ennek tényleges funkcióbetöltést eredményező gyakorlattá tételében szenved kudarcot. Az első két esetben (az angolszász irodalomban primitív jogként ismert képződmény ősi és mai megjelenési formáit, a jogi antropológia és/vagy etnológia égisze alatt zajló kutatások eredményeit figyelembe véve) úgy tetszik, eleve egy fogalmilag önálló kultúráról van szó. Eszerint szubkultúrává az állam és jog kudarcát jelző jogszokás is csak annyiban válik, amennyiben viszonylagos történelmi különállását feladva egészében abba integrálódik, annak a gyakorlati megvalósulásban mutatkozó változatává korcsosul.

3. (Népi) jogszokásból *jogi* (nép)*szokás* akkor lesz, amikor az állami és jogi szervezés a kérdéses funkciókat már teljességgel átveszi, betölti, s csupán ennek keretében, a maradványaiban még élő (nép)szokás összetevőjeként, mint az állami és jogi szervezés kiegészítője, színezője — esetleg csak jelképes jelentőséget hordozó tartalommal — él tovább.

Ami e fogalmak elválasztása körében a kritériumot, a minősítés alanyát, s a kiválasztás folyamatát illeti, szintén döntő eltérésekről van szó. A *jog* területének a határait az ilyenként való *állami elismerés gyakorlata* jelöli ki: a hatalom érvényesíthetőségének körén belül ez tetszőleges, a hatalom gyakorlásában szerepet játszó célszerűségi stb. megfontolásoktól függ. Ezzel szemben a *jogszokás* területének a határait *a közösség hagyományszerűként elismerő szokásszerű gyakorlata* cövekeli körül: noha természetszerűleg ez is manipulálható, a közösség mindenkori spontaneitásában mégis mindenkor adott.

Önmagukban s kapcsolataikban történelmileg alakuló képződményekről lévén szó, egyfelől már ma is igazolhatónak tetszik, hogy a *szokásjog* és *jogszokás* történelmi létrejöttükben azonos gyökérről szakadtak, önálló képződmények tehát, és nem szubkultúrája egyik a másiknak. Másfelől azonban ez — még ha a jogfejlődés eddigi ívének aránytalanul nagy részét kitevő évezredekről van is szó — csak átmeneti jelenség. A jog a közösség spontán gyakorlatával szemben az állami szervezés külsőlegesítő-dologiasító többletével rendelkezik, s ez a párhuzamos pályák önállóságának előbb vagy utóbb véget szab. A jog győzelme az integráció, mikor is a véle egyívású saját szubkultúrájává szorítja.

Bármiképp is fogjuk fel a jog (szokásjog és alkotott-írott jog), jogszokás és jogi szokás kapcsolatát, s ennek történelmi változását, egy bizonyos: — néhány sűrűsödési ponton a külső jelekből történő azonosíthatóság részeseteitől eltekintve — egyikük sem fogható fel határozott körvonalú, kereteit egyértelműen jelölő és őrző monolit tömbként. Amennyiben párhuzamos létezésre tesznek szert, a jog és jogszokás egymástól területileg, személyileg, tárgyilag stb. egészében nyilván elkülönülnek, de egyszersmind egymástól érintett, egymásból merítő, sőt bizonyos mértékig egymásra vonatkoztatott normarendszerek maradnak. És mert specifikus minőségként történő elismertségük eltérő kritériumok — az állami, ill. a közösségi elismerő-fenntartó gyakorlat — függvénye, időben változóként közös tartományaik is lehetnek, többnyire a leválás-befogadás határmezsgyéjén, ami elvileg mindig átmeneti, átmenetiségét azonban hosszú időszakokon át is fenntarthatja. Megfelelő — nagymérvű — oldásokkal ez jellemzi a jogszokás és jogi szokás kapcsolatát is, talán olyan módon kifejezhetően, hogy a különálláson nyugvó viszonylagos egység dialektikáját itt az egységen nyugvó viszonylagos különállás dialektikája váltja fel.

Ha a fenti fogalomtisztázási kísérlet a későbbi elméleti megfontolások és összehasonlító történeti vizsgálódások fényében megalapozottnak bizonyul, úgy Tárkány Szücs nagy művének tárgyát oly módon határolhatnánk körül, hogy az a történelmi Magyarország különféle közösségeire vetítve a (b) és (c) pontokban jelölt feltételek közt fejlődött népi jogszokásanyagnak jogi népszokássá való fokozatos átalakulását dolgozza fel az 1700—1945 közötti időszakban.

Arról hogy a jogi népszokások milyen szerepet töltöttek be még a közelmúlt magyar társadalmában is, Tárkány Szücs könyve számos fejezetének sok-sok példájából kerek egésszé kikerekedő képet kaphatunk. Arra pedig, hogy ezeknek mi a jelene, és főként mi a jövője, Kulcsár Kálmán megállapításából következtethetünk. Ha ugyanis „az ún. jogszokások jelentős részben a tradicionális kötelékekhez, különösképpen a tradicionális értelmű családi-rokonsági kötelékhez, illetőleg a falusi társadalomhoz mint tradicionális ‚társadalomhoz' kapcsolódik" (Kulcsár: A jog etnológiai kutatásának problémája — ma, 2. o.), akkor mindezek léte, akár csökevényként fennmaradása attól függ, hogy a társadalmi integráció mennyire teszi megfordíthatatlanul teljessé a tradicionális közösségeknek, ill. a hagyományszerűség társadalmi rendező elvként játszott szerepének felbomlását. Mintegy utószóként, kitekintés gyanánt, csupán jelzésszerűen Tárkány Szücs utal olyan helyzetekre és viszonyokra, amelyekben részben jogi népszokások tradicionális közegben történő továbbélési formáit, részben viszont jogi népszokásoknak ma, össznépi méretekben kibontakozó csíráit látja. Egyebek között ilyennek tekinti szocialista fejlődésünk olyan refeudalizációra emlékeztető torzulásait, mint például a lakásuzsora vagy a borravaló rendszere, amelyek köztudomás szerint a valóságos gazdálkodás lehetővé tételére irányuló intézményes megoldások következetlensége és tehetetlensége folytán oly makacs meggyökerezésnek és terjedésnek indultak, hogy a gyakorlati működésében szemlélt jog sem gátja,

legfeljebb részben mérséklője, ám részben szentesítője is fejlődésüknek, — holott tartalmilag aligha igazolhatóan egyenlőtlen helyzetek egyoldalú kihasználására épülnek, és amint az önmagában semleges, mégis kesernyés iróniájú történelmi analógia sugallja, „veszedelmesebb formai struktúrájukban a feudális kor egyik leggyűlöletesebb intézménye, a földesúri ún. ‚száraz vámra' emlékeztetnek", amikoris a vám jogcíme mögött semmiféle azt megalapozó szolgáltatás már nem állott (827. o.). Tárkány Szücs itt csak jelzéseket ad, esettanulmányokat nem, így hát a minősítés még részben nyitott, megítélés dolga. Mégis, ha e jelenségek fejlődési ívét a jogi népszokások közegében és logikája szerint kívánjuk megrajzolni, ez félelmetes perspektíva képét vetítheti előre.

Kérdéses azonban, hogy ilyen és hasonló tekintetben mennyire léphet előtérbe a jog egy olyan eleme, ami a jog fogalmi meghatározásaiból, a jog jelenségvilága határainak a megvonására irányuló formális azonosításokból rendszerint ki szokott maradni, — ám, hogy van, arról a történelem tanúskodik, mert kritikus helyzetekben döntő momentummá válhat. A *jog legitimitására* gondolok, a jog társadalmilag elsődleges rendező szerepét illető egyetértés minimumára. Ismeretes, hogy a jogot történelmileg először szokásszerűsége legitimálta, majd ehhez társulóan a jogot adónak karizmatikus volta, aminek egyedül racionálisként-meggyőzőként felfogott tartalma utóbb a törvényhozás célszerűségévé laicizálódott. Ismeretes az is, hogy a modern formális jog szabályszerű létrejötte okán állítja magát legitimnek, vagyis legitimitása tartalmi megítélhetőségét az állam sajátosan szuverén — abszolutisztikus, majd demokratikus — felépítésére hivatkozva kiiktatja. Nos, ha egy hatalmi helyzet egyoldalú kihasználásának csupasz tényéről van szó, a viszonylagosan állandósuló gyakorlat sem feltétlenül legitimál. Ha viszont ez egy jogi, és különösen egy alkotott-írott jogi rendszerbe integráltan intézményesedik, úgy a rendszer egészének legitimitása ezt is takarni fogja. Egy — az antigonéi gesztusra emlékeztető — természetjogi hivatkozás megkísérelheti ezt illegitimálni, mivel azonban itt már nem pusztán cselekvések ideologikus hátteréről, hanem egy eldologiasodott rendszer eldologiasult működéséről van szó, jogiassága tárgyiasult minőségén az ellenkező ideologikus megítélés nem változtathat. A jogi népszokásnál ellenben (amelynél a jogszokásra is csak csekély mértékben, többnyire specifikus területeken és vonatkozásban jellemző, általában legfeljebb csupán a jogszokási gyakorlat összhatásában kimutatható eldologiasodottságok is már felbomlottak, hogy a gyakorlat szokásszerűsége tényének a tárgyiasságában felolvadjanak) lehetőség van e minőségnek magának az elérhetetlenné tételére vagy szétrombolására. Arra a különbségtételre gondolok, amit egy forradalmi helyzet forradalmi felhasználásában Lukács még mint megoldatlant, még mint a tömegek tudatában meg nem levőt 1920-ban, 1923-ban is a *Legalitás és illegalitás* c. tanulmányában (Történelem és osztálytudat. Bp. 1971. 559. és köv. o.) hangsúlyozandónak vélt, ami ti. az állam- és jogrend mint „magától értetődőként" elfogadott és mint „pusztán hatalmi tényezőnek" tekintett között áll fenn, amely utóbbi esetben „a törvénynek és kiszámítható következményeinek nincs több (de nincs is kevesebb) jelentőségük, mint a környezet bármely olyan tényének, amellyel egy cselekvés kivitelezhetőségének megítélése során számolni kell; a törvény megsértésére tehát nem esik nagyobb hangsúly, mint például arra, mikor egy fontos utazás alkalmával az ember a vonat csatlakozása elérésének esélyeit mérlegeli". A ‚száraz vám' történelmi példája esetleg annyiban sajátos, hogy nem társadalmilag mobil, hanem szilárd, megváltozhatatlanul kiosztott szerepekről volt szó, aminek a beletörődés, a rendszer szerkezetének pilléréből adódó, s ezért változhatatlan környezeti adottságként elfogadás, s ennek felismerése nyomán a „ha ilyen is, de *ez* a hatalom" ősi bölcsessége adhatta a legitimitás látszatát. Ez a pont mindenesetre az analógia határát jelzi. Saját, szocialista torzulásaink alapvetően megoldatlan, de *nem* lényeges előfeltevésekből következően *elvileg* megoldhatatlan problémákból fakadnak. Szeretném hinni tehát, hogy a gyakorlat normatív elfogadása és olyan környezeti adottságként történő tényszerű tudomásulvétele között, amivel bár célracionálisan számolni kell — a választási lehetőség még adott. Ám nyilvánvaló, hogy egy ilyen különbségtétel nem gyógyír a valóságra; legfeljebb — bizonyíthatósága esetén — elősegítheti annak az elmélet szintjén és számára történő rekonstruálását.

Varga Csaba

Objektív törvények, jog, cselekvés. Tanulmányok a szocialista jog egy érvényesüléselméletéhez*

Azok közé tartozom, akik a kollektivák iránti teljes tisztelet ellenére némi fenntartással veszik kézbe a szerzői közösségek által létrehozott műveket. A jelen kötet az NDK Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogelméleti Intézete kiadásában jelent meg és a jogelmélet művelőinek ottani Mollnau professzor vezette együttese biztosítékot jelentett arra, hogy ezúttal nem egymástól független álláspontok egymás után sorjázása vár az olvasóra és nem is a szokott kompromisszumok és általánosságok, amelyek a közös műveket nemegyszer jellemzik. Itt valóban egységes szemléletről van szó: annak ellenére, hogy a szerzők nem vállalkoznak a szocialista jog hatásmechanizmusának, érvényesülésének átfogó bemutatására, hanem csupán adalékokkal kívánnak szolgálni ehhez, a kidolgozás kellően összehangolt.

Túl azon, hogy a könyv mind a témaválasztást tekintve, mind pedig szemléletében jelentős előrelépés az NDK jogelméletében, azért is figyelemre méltó, mert valószínűleg nemcsak a korábbi kutatások összegzése, hanem, a könyvben található utalások szerint, további kutatások alapja is. A bíráló vagy méltató abban a szerencsés vagy

* Objektive Gesetze, Recht, Handeln. Studien zu einer Wirkungstheorie des sozialistischen Rechts. Karl A. Mollnau (Leitung und Gesamtbearbeitung) Rolf W. Bauer, Harry Dettenborn, Traute Schönrath, Dietmar Seidel, Roswitha Svensson, Ingo Wagner. Staatsverlag der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin, 1979. 378 old.

kellemetlen helyzetben van, hogy értékelése a későbbi kutatási eredmények kritikájának maga is ki van téve. Úgy tűnik, hogy a kutatásnak az empirikus szakasz felé közelítésével függ össze az, hogy a címben jelzett kategóriák helyett az alcímben jelzett kérdés, vagyis az érvényesülés jobb megértése érdekében egy közvetítő kategória, a jogtudat kerül a könyvben a kutatások középpontjába. Megítélésem szerint körülbelül a könyv háromnegyede jogtudati kérdéseket tárgyal. Ez természetesen éppenséggel javára válik a könyvnek, bár úgy gondolom, hogy a később még említendő mitizált objektív törvények és a végül sokféle értelemben használt jogtudat összekapcsolása alapján nem ragadható meg a jog érvényesülése a maga társadalmi totalitásában. Ez azonban nem érintheti a részelemzések szükségességét és jogosultságát.

Minden valamirevaló bíráló, ha az őt személy szerint foglalkoztató kérdéseket ragadja ki, a rendelkezésére állott terjedelmi korlátokra hivatkozik; jelen esetben azonban, amikor elemzésünket az objektív törvényszerűségek és a szocialista jog társadalmi érvényesülése, illetve a jogtudat felfogása bemutatására korlátozzuk, ezt abban a tudatban és jó lelkiismerettel tesszük, hogy valóban ezek a könyv központi kérdései. Kétségtelen azonban, hogy ennél többről van szó a könyvben, például igen részletesen foglalkozik a mű utolsó fejezete a jogi nevelés kérdésével (Mollnau és Seidel munkája). Figyelemre méltó, hogy a szerzők a szokásosnál valamivel kritikusabban viszonyulnak a nevelés kérdéséhez, ami, ha a gyakorlat is magáévá teszi, minden bizonnyal hozzájárul a jogi nevelés hatékonyságának javításához. Ugyancsak nincs módunk foglalkozni a normaérvényesülés kérdésében elfoglalt állásponttal, ami elsősorban az NDK jogelmélete fejlődése szempontjából figyelemre méltó. A korábbi állásponttal szemben nagyobb teret tulajdonítanak a jogalkalmazás problémájának, pontosabban a bírói jogalkotás kérdésének és Svenson egy érdekes empirikus felméréssel is megörvendezteti az olvasót, mely a felsőbíróság jogtételalkotási tevékenységének alakulását mutatja be. Nem hagyhatjuk viszont szó nélkül a könyv általános jogfelfogását, annál is inkább, mert ez aztán nem csekély mértékben meghatározó a jogérvényesülés felfogásra is. A könyvben alkalmazott jogfogalom alapvetően normativista: jognak azt tekintik, amit jogszabályba foglaltak. (Az előbbiekben említett bírói jogalkotás felé tágítás nem járt különösebb hatással az egész műre.) Természetesen egy ilyen álláspont mindig a világosság előnyével rendelkezik, de ilyen felfogás mellett nehéz a jog társadalmi érvényesülését megragadni.

A könyv szerzői, pontosabban Mollnau kiinduló álláspontja szerint a szocialista jog társadalmi érvényesülése problémája azért jelentős, mert a szocialista jog szerepe a szocializmus építésében egyre nő. A szerzők ezt örvendetes és erősítendő tendenciaként kezelik. Hogy a jogszabályok száma emelkedik, azt hazai és más szocialista országok tapasztalatai alapján magam is aláírom; hogy a törvényesség állandóan fokozandó, ugyancsak aligha vitatható álláspont. Hogy azonban ténylegesen a jog érvényesülése egyre inkább áthatja a szocializmus építését, az empirikusan vizsgálandó és igen nehezen tisztázható kérdés, és a könyvben sem találunk meggyőző érvelést amellett, hogy a szocialista társadalomirányításnak éppen a jog volna a legadekvátabb általános eszköze, különösen, ha figyelembe vesszük a könyv következő, helyes megállapítását. Az a tény, hogy a jog társadalmi fejlődés eszközeként működik-e, nemcsak a jogtól magától és nem is csak a politikától függ, amelynek megvalósítására törekszik, hanem a társadalmi viszonyoktól, az osztályok harcától és az uralkodó osztálytól, amelynek végső fokon anyagi, materiálisan meghatározott akarata fejeződik ki úgy a jogban, mint a politikában (17. old.). Mindenesetre már az előbbi megjegyzések is utalnak arra, hogy a szerzők a jogot alapvetően eszközként kezelik, méghozzá a szocialista jogot a társadalmi viszonyok kiépítésében csak a munkásosztály és pártja egyik eszközének tekintik (19. old.). Mollnau a szocialista jog, mint a társadalomépítés eszköze sajátos teljesítményét abban látja, hogy ez az egyetlen, amely a maga általános kötelező mivoltánál fogva a szükséges cselekvési egységet és tervezettséget valamennyi „társadalomtag" vonatkozásában biztosítja. Ilyen módon járul hozzá a szocialista jog a demokrácia erősítéséhez. Bár a jog és az állam viszonylagos különállóságát a szerzők elismerik, a jog hatékonysága szempontjából a hangsúly mégis arra tevődik, hogy a jog a szocialista továbbépítés társadalmi feladatai megoldásának állami eszköze. A már említett normatív megközelítés következtében, amelyhez (mint az előbbiekből kitűnik) a szokásos etatizmus társul, e feladat megoldásának két fő útja van: a jogi normák és minden más jogi forma minőségének javítása és az érvényesítés társadalmi körülményeire való hatásgyakorlás.

Ami a jog által érvényesítendő objektív társadalmi törvényszerűségeket illeti, mindenekelőtt figyelemre méltó, hogy az NDK jogelmélete ma már túllépett azon az állásponton, amely kizárta az alaptörvényszerűségek kutatását a jogelméletből, illetve tisztán gazdasági törvények kutatásával elégedett meg. A túllépés dialektikája azonban paradox eredményt hoz az elméletfejlődés jelen szakaszában. A jogviszonyokat ugyanis az ideológiai viszonyok közé sorolják és ennek megfelelően az itt érvényesülő objektív törvényszerűségek (amelyek a jogi felépítményben jelennek meg) ideális természetűek. A szerzők szerint ez nem érinti ezek érvényességét. Ez a megközelítés, amely, ismételjük, a jog normatermészetének előtérbe állításával függ össze, azzal a következménnyel jár, hogy bár a jogérvényesülés elméletét kívánja megalapozni, figyelmen kívül hagyja a társadalmi cselekvést. (Nem véletlen, hogy a könyvben a reális jogalkotási és jogalkalmazási vagy jogérvényesülési folyamat leírását hiába keresnénk.) A szerzők szerint ugyanis jogérvényesülés, illetve a szocialista jog hatékonyságának problémája alapvetően az objektív törvényekre és érdek-együttállásokra vonatkozó kijelentések átalakítását jelenti jogi normává, illetve ilyen felis-

meréseket tartalmazó jogi normák átalakítását jogi döntésekké. A jogérvényesülés és jogalkotás társadalmi mechanizmusa elkerülhetetlenül szubjektív és szociálpszichológiai jellegűvé redukálódik — persze e kutatás jogosultsága és szükségessége vitán felül áll (vö. 36. oldal).

A könyv a továbbiakban az említett definíciók és szűkítések következetes érvényre juttatása. A második fejezet a szocialista jog érvényesülésével, mint társadalmi folyamattal foglalkozik és a kiindulópontnak bevallottan a jogszabály hatályba lépését tekinti. Ez elméletileg elfogadhatatlan, mert a társadalmi folyamatot lényeges elemeitől fosztja meg és a genetikus történeti elemet figyelmen kívül hagyja, amelynek pedig például a jog érvényesülésében rendkívül nagy szerepe van, hiszen ugyanazok az osztályok vagy rétegek, amelyek a szabály meghozatalát támogatták, vagy amelyeknek érdekei kifejeződtek, nyilván egészen másként fognak viselkedni, viszonyulni az adott szabállyal kapcsolatban. A gyakorlat tényei is kétségessé teszik a fenti tételt. Elegendő, ha arra a nagyon gyakran megfigyelt jelenségre utalunk, hogy az igazgatási szervezet egy új szabály közeledtének hírére a jogalkalmazással szinte leáll, halogatja döntését a változásig, és egy ilyen változás elhúzódása nagyon komoly társadalmi zavarokkal járhat.

A szerző három érvényesülési irányt különböztet meg, és ezen a megkülönböztetési ponton elárulja, hogy lényegében a jog funkcióiról van szó. Ezek a következők: az első a társadalmi viszonyok államilag kötelezőként való elismerése és rögzítése, amely tulajdonképpen a társadalmi viszonyok törvényszerű továbbfejlesztését szolgálja; a második organizatorikus-szabályozó funkció, amely a viszonyok változtatását, de egyúttal ugyancsak továbbfejlesztését jelenti; végül pedig ide tartozik a védelmi funkció érvényesítése. Megítélésem szerint ezek a kategóriák absztrakciós szintjükben különböznek egymástól. A kategóriák további merev szétválasztása figyelhető meg a kifejtésben olyan tételekben, mint például, hogy a jog nem lehet magasabbrendű, mint gazdasági fejlettségi foka. Ez részben ellentmond az ismeretes marxi tételnek, amely a római jog továbbélését alacsonyabb gazdasági fejlettségi viszonyok között feltétlenül magyarázandónak jelöli, másrészt pedig teljesen metafizikus ebben a formában, minthogy a gazdasági fejlettségi fokhoz nem rendelhető határozott jogi fejlettség (46. oldal). Ha követjük a szerzőket a jogérvényesülés folyamatában, megintcsak a kategóriák elvontságának problémájába ütközünk, és nyoma sincs a tényleges társadalmi mozgás szociológiai értelemben vett megragadásra törekvésnek, de még a hagyományos jogelmélet és a tisztán logikai elemzés szempontjából is aggályos az a gondolatmenet, amely a folyamatot egyrészt jogi és jogilag releváns tényezők kölcsönhatásaként tárgyalja. A különbségtétel, amit a szerző a jogi szabályozás érvényesülési mechanizmusának funkciójáról tenni tud (negatív vagy pozitív, progresszív vagy regresszív), teljesen formális, ami legfeljebb akkor lenne „hatékony", hogyha egy konkrét empirikus anyag értelmezésében kerülne felhasználásra (feltéve, hogy a vizsgált jelenség megragadására alkalmas). Mindez azonban elmarad, s mindössze egy makro- és mikroszintű érvényesülési feltételekre vonatkozó fejtegetést találhatunk a könyvben, ráadásul a makroszociális érvényesülési feltételek *mellett* külön, azzal egyenrangúként szerepelnek a politikai szervezettel összefüggő érvényesülési körülmények, holott ez utóbbiak logikailag az előbbinek alesetét (osztályát) képezik. Ráadásul a mikroszociális hatókörülmények között szerepelnek a család stb. erkölcsi és más „normarendszerei"!, márpedig egy normarendszer, amennyiben valóban *rendszer*, akkor feltétlen makroszociális jellegű. A családi értékrend stb. aligha alkot rendszert a maga konkrét empirikus mivoltában.

Azt hiszem a legtanulságosabb, a mű egész szellemi arculatát leginkább jellemző fejtegetés az, amelyik a jog államiságával kapcsolatos, ahol a szerző a jogérvényesülés és az államiság kapcsolatát tárgyalja. A korábban kifejtettek szerint itt az állami vezetés eszközeként tárgyaltatik a jog. E tárgyalás rendkívül érdekes, ugyanis éppen ezen a helyen kerül kifejtésre, hogy a jog és a jogérvényesülés ellentmondásokat tartalmaz, túl azon, hogy társadalmi ellentmondások megoldására hivatott. „Minthogy a jog működése nemcsak a társadalmi ellentmondások megoldására irányul, hanem egyúttal maga is ellentmondásos, konfliktusgazdag folyamat, ezért a szocialista jog érvényesülési folyamata állami irányítást és ellenőrzést igényel." (51. old.) Nem vitatva a jogérvényesülés folyamatában az állam kiemelkedő szerepét, sőt azt sem, hogy gyakran a szocialista jogalkalmazás szerveinek működésében oldhatók föl a jog ellentmondásai, mégis, attól várni a társadalmi ellentmondások tényleges feloldását, hogy az állam ellenőrzi a feloldásra hivatott és államilag alkotott jog alkalmazását — ez legalábbis meglepő.

A meglepően leszűkítő normativista álláspont után tulajdonképpen örvendetes, bár némi logikai töréssel jár (vagy inkább csak mellérendeltségi viszonyban van) az a fejtegetés, amely a társadalmi cselekvés és a társadalmi viszonyok megvalósulása és a jogérvényesülési folyamat összefüggését tárgyalja. Itt kerül elméletileg bevezetésre a tudat kérdése. A tudat befolyásolásának két esetét tárgyalják a könyvben: 1. amikor ez magatartásváltoztatás vagy magatartási megnyilvánulás kíséretében vagy annak hatására történik; illetve 2. amikor közvetlen tudatbefolyásolásra kerül sor anélkül, hogy konkrét jogok és kötelességek származnának e tudatváltozás hatására.

Az NDK-ban általános felfogás szerint a jog attól és azért válik a társadalomirányítás „fokozatosan fontosabb" eszközévé, mert általa a felismert objektív törvényszerűségek érvényesülésére nyílik mód az állami és pártvezetés számára. Ugyanakkor a könyv szerzői nem tagadják, hogy nem minden objektív törvényszerűség kerül minden adott szabályozás pillanatában felismerésre és nem minden érvényesülési folyamat vezet olyan hatásokra, amelyek a kitűzött társadalmi célokkal összhangban állnak. A könyv szerint azonban (64. oldal) nem adekvát módon visszatükröző szabályok csak akkor érvényesül-

nek, hogy ha ez az érvényesülés más (nem jogi, hanem pl. erkölcsi stb.) tényezőkre vezethető vissza. Másrészt viszont az adekvátság nem biztosítéka a szabály érvényesülésének. Itt valóban napjaink jogi szabályozásának legizgalmasabb problémája vetődik föl, e probléma lényege azonban nem abban áll, amiben a szerzők látják, nevezetesen, hogy például a személyes érdekek és a téves jogképzetek megakadályozzák a helyes értelmezést. Ha a problémát ilyen individualizáló módon fogjuk föl, akkor a társadalmi összefüggések a történelmi materialista társadalomszemlélet minden hatékonysága elveszhet.

Már sokszor említettük a leszűkítő normativista szemléletet. Ennek újabb vadhajtása jelenik meg a jogérvényesülés eredményének értelmezésekor. Akkor tekintenek egy érvényesülést hatékonynak, ha az megfelel a *törvényhozó* által kitűzött társadalmi célnak, holott egy szabályozás hatékonyságát csak egy társadalmi működéselemzés alapján határozhatjuk meg, feltéve, hogy nem egyszerűen napi politikát művelünk, hanem tudományos elemzésre törekszünk. A társadalmi cél jogi megragadására törekvés során a könyv erősen közelít a teleologikus értelmezéshez, ami azután kételyt ébreszt az emberben az iránt, hogy vajon egyáltalán szükség van-e még a szabályokra, ha egyszer a szabályokkal szemben fontosabb a kitűzött cél (ilyen értelmezést enged a 76—77. oldal).

Természetesen a hagyományos fogalmi (normativista, etatista és törvényszerűségeket vulgarizáló) felfogás meghaladására a könyvben jelentős erőfeszítések történnek és tagadhatatlan, hogy ha csak részkérdésekben is, de már jelen van a továbblépés ígérete. Ilyen szempontból figyelemre méltó a harmadik fejezet jogi normák és a jogtudat összefüggését tárgyaló fejtegetése, amely a társadalom egészének elemzéséből indul ki, és amelyben a normák jogelméleti kutatása során nem elégednek meg azzal, hogy visszavezetik azokat materiális társadalmi viszonyokra, hanem a társadalom és a norma hatását elemzik, méghozzá a cselekvés kategóriáján keresztül. A keretül választott fogalmi séma, a *szituáció* gondolata Magyarországon ismerősen cseng, hiszen Kulcsár Kálmán a magyar jogszociológiában már régóta meghonosította a szituatív elemzés gondolatát. A könyvben alkalmazott séma (84. oldal) szerint a cselekvés számára a jogi szabályozás, az állam az egyéni felelősségre lehetőséget hagy, ami demokratikus aktivitást igényel, s ami megfelelő jogtudatot feltételez. Amennyiben ez így van, az természetesen felettébb örvendetes. Az említett gondolatmenetben a jogtudatnak kitüntetett szerep jut. A könyv szerzői nem tagadják, hogy a jogtudat adott esetben negatíve is befolyásolhatja a jog hatékonyságát, mégpedig szerintük akkor, hogyha a társadalmi céltételezéseket meghamisítja (újabb esete a teleologikus felfogásnak, illetve annak kiterjesztése). Eszerint a veszély nem túl nagy, mert mint a szerzők megállapítják, a szocialista jogtudat a szocialista társadalomban meghatározó és uralkodó jogtudat. A szocialista társadalmi jogtudat a munkásosztály érdekeinek és céljainak eszményi kifejeződése és osztálytudatának integratív alkotórésze. A szocialista társadalmi jogtudat visszatükröződési tárgya nem a jog, hanem végső fokon a társadalom társadalmi léte. A szerzők szerint továbbá az a felfogás, amely a jogban látná a jogtudat alapját, a jogászi világnézet továbbélése. A jogtudat végeredményben e felfogásban valamiféle jogelőttes jogképző, amire azért van szükség, hogy a társadalmi viszonyokat általánosan kötelezőként jelenítsék meg, a szocialista állam által való szabályozás céljából. Ez a koncepció természesen eléggé problematikus, mert részben megkettőzi a jogi tudatformát, közben pedig kissé metafizikusan időben is szembeállítja a létező jogot a joggal kapcsolatos nézetekkel. Másrészt a jogrendszer levezetése egy „előzetes" társadalmi tudatból, mely megítélésünk szerint egyáltalán nem épül ki ebben a konkrétságban és nem is strukturálódik ilyen módon, mindig valamiféle természetjogi felfogás visszacsempészésének veszélyével jár és (érdekes módon) ugyanakkor az állam mindenkori döntéseinek túllegitimálásával, ami egyébként természetjog esetében egyáltalán nem ritka.

A jogtudat szerkezetére és működésére vonatkozó közelebbi ismereteket a könyv 7—10. fejezete nyújtja (Dettenborn munkája). A kiindulópont itt a szocialista *személyiség*. A személyiséget itt a szerző nem szociológiai vagy pszichológiai, netán szociálpszichológiai értelemben használja, hanem valószínűleg a filozófiai irodalomban szokásos értelemben, bizonyos fokig ideáltípusként. A személyiségre a szocialista jog olymódon hat, hogy informálja, orientálja, motiválja, stimulálja, akadályozza és cselekvését korrigálja. A szerző szerint a jognak a személyiségre gyakorolt hatását a követelések és értékelés egysége jellemzi. A személyiségnek e filozofisztikus értelmezése némi törést szenved, amikor ehhez kapcsolja a szerző empirikus felmérési eredményeit (400 ipari és mezőgazdasági dolgozó kérdőíves vizsgálata). Igen örvendetes, hogy a szerző a statisztikai elemzés szabályait betartja (a jogszociológiai kutatások e tekintetben egyébként nem valami példamutatóak), ám a módszer, amelyet alkalmaz, tudniillik a fix válaszalternatívás eljárás meglehetősen megbízhatatlan kutatási eredményeket hoz és könnyen odavezethet és megítélésem szerint oda is vezetett, hogy mesterségesen konstruál összefüggéseket, részben pedig a tudatosságnak egy rendkívül magas fokát sikerül produkálnia, ami abból adódik, hogy a politikailag tájékozottak gyakran tudják, hogy melyik az ildomos válaszalternatíva. A magatartásra ebből érdemi következtetéseket a szerzővel ellentétben nem mernék levonni. Jellemző például az az eljárás, amikor a szerző arra vonatkozóan tesz föl kérdést, hogy az üzemen belüli jogi információnak milyen kérdéseket kell tartalmaznia. Az igények a személyi tulajdon és a szocialista tulajdon védelmével kapcsolatban lényegében egyenlően oszlanak meg (217), ehhe zazonban Dettenborn a szocialista tulajdonnal együtt tárgyalja a balesetvédelmet, noha ez egyértelműen egyéni érdeket szolgál elsősorban.

Az a tény, hogy a szerző a személyiség filozófiai kategóriáját

próbálja az individuál-pszichológiai, illetve szociálpszichológiai személyiséggel vagy egyénnel összefüggésbe hozni, további zavarokat okoz, amikor az egyéni jogtudat szerkezetét vizsgálja. Némileg érthetetlen az a gyanakvás, amellyel a szerző más szocialista szakemberek álláspontját fogadja, például amikor a nem morális motivációkból jogkövető magatartás lehetőségét elismerő álláspontot úgy értékeli, mint ami a kollektív nevelés lehetőségét teszi kérdésessé. A szociológiában — szerintem — az, hogy empirikus tényt nem lehet kétségbe vonni pusztán azon az alapon, hogy állítólagosan kedvező hatások lehetőségének ellentmond. Az egyéni jogtudatot eszményítő törekvés mutatkozik meg abban is, ahogy az egyéni jogtudat és a társadalmi jogtudat hasonlóságát mutatja be a szerző. Eleve leegyszerűsítés, hogy a társadalmi jogtudat az egyéni jogtudatban mutatkozik meg és nyilvánul ki (tudjuk, hogy ez a társadalmi objektiváció nem az egyéni tudatok összegeződéseként tételeződik). A kettő között azért van hasonlóság vagy közösség — véli Dettenborn —, mert ugyanaz a társadalmi struktúra és szociálökonómiai alapfeltételek hatnak. Ámde egyáltalán nem azonosként hat ugyanaz az összefüggésrendszer a kétféle, más-más természetű tudatra, egészen mások a közvetítő rendszerek stb. (227. oldal). Abban kétségtelenül igaza van Dettenbornnak, hogy a jogtudat képződése a személyiségben nem az esetleges empirikus tapasztalatok mechanikus leképződése, de hogy végül is a világnézeti, politikai nevelés mennyire képes az egyéni jogtudatot struktúrálni, az továbbra is kétes. Nem mert a világnézetnek nincs jelentős vagy akár döntő szerepe, hanem mert a jogtudatnak nevezett nézetek a mindennapokban meglehetősen kevéssé strukturálódnak és izoláltak maradhatnak. Éspedig pusztán azért, mert kevéssé tartoznak hozzá a mindennapi élethez; és még akkor is, ha a könyv szerint a jogi nevelés és képzés, valamint az a tény, hogy a szocialista fejlődésnek egyre jelentősebb eszköze a szocialista jog, ezen változtatni lenne hivatott. A bizonyítékokkal a könyv adós marad, ezért nem tudunk egyetérteni feltétlenül „A személyiség jogtudatának fejlődési tendenciái a szocializmusban" című alfejezet elképzeléseivel, amely többek között azt tételezi fel, hogy a szocializmusban a jogtudat a személyiség tudatába fokozódó mértékben integrálódik. Több hasonló jellegű tétel ismertetésétől itt eltekintünk, annál is inkább, mert a továbbiakban, a már pszichológiai jellegű elemzésben ezek viszonylag csekélyebb szerepet játszanak. Ez a fajta elemzés az egyéni jogtudat (itt is a személyiség jogtudata néven szerepel) három elemét ismeri el. Ezek a jogismeret, a szocialista jog iránti beállítottságok és az ezek megvalósítására való képesség. Ehhez járulnak még a szituációhoz kötött relatív változó jogtudati elemek: a motívumok és a döntések. Már a felsorolásból is látható, de Dettenborn külön is hangsúlyozza, hogy az érzelmeknek legfeljebb másodlagos jelentőséget tulajdonít. Természetesen a pszichológusnak joga van tetszőleges tudatmodellt választani, de az érzelmeknek ez a háttérbe szorítása nagyon sajátos következményekkel jár. Amivel azonban semmiféle elméleti fogás mellett sem tudunk egyetérteni, az a tudati visszacsatolás jelenségének figyelmen kívül hagyása, az a tény, hogy nem sikerül a tudat működését összekapcsolni a cselekvéssel, noha ez szociálpszichológiai szempontból kétségkívül közhely. A tanuláselmélet szerint a már meghozott döntés alapján való eljárás egyfajta beállítottságot és tudatot, ismeretet fixál és erősít (vö. kognitív disszonancia). A szerzővel ellentétben azt sem hiszem, hogy valaha is sikerül meggyőzően bizonyítani a beállítottságok szerepét és hatását a jogtudatban, amennyiben beállítottságon specifikus *jogi* beállítottságot értünk, vagyis az olyan kérdésre adandó választ, hogy például „miért követi Ön a jogot?" Sajnos a szerző, az utóbbi időben egyre inkább terjedő gyakorlatnak megfelelően, ehhez az eljáráshoz folyamodik. Az említett vizsgálattechnikai hiba és a szerző eredendően kognitív beállítottsága együtt eredményezi azt a számára is meglepő eredményt, hogy rendkívül magas a korreláció az elvi jogi motiváltság és a magas absztrakciós szint között. Megítélésem szerint a tapasztalt összefüggés (278. oldal) egyszerűen abból adódott, hogy a magas absztrakciós gondolkodásra képes emberek szocializációjához hozzátartozik, hogy tudják, hogy elvi alapon kell (illik) követni a jogot. A felmérés szerint, amelyet középszintű gazdasági vezetők közt folytatott Dettenborn egy üzemben, 66% szerint az NDK-ban az emberek a szabályok helyességébe és szükségességébe vetett hit miatt tartják a szabályokat követendőnek. Saját empirikus vizsgálataink szerint viszont a szabályok általános követendőségére vonatkozó tételnek a jogtudat struktúrájára semmi, a magatartásra is csak minimális következménye van. Ilyen jellegű összefüggésvizsgálat érvényes módszerrel a könyvben nem szerepel.

Annak ellenére, hogy rendkívül hasznosnak és örvendetesnek tűnnek a kutatások, amelyekről vagy amelynek részeiről a könyv beszámol, és különösen üdvözlendő az, hogy az elméleti kérdésekben az empirikus adatokat messzemenően nemcsak felhasználni kívánja a szerző, hanem azokra alapozni is, az ilyenfajta adatokat nagy fenntartással kell fogadni, mert hamarosan az lesz a helyzet, hogy mindenütt sikerül ilyen összefüggéseket „megállapítani", és könnyen kialakulhat egy ezzel kapcsolatos tévhit, (ami lehet, hogy nem tévhit, de semmiképpen sem igazolt hit, vagyis mindig megmarad hiedelemnek). A jogismeret, a beállítottság, a képességek és a magatartás igen módszeres összefüggéselemzése során a szerző végül is három magatartásforma lehetőségét körvonalazza: a) reproduktív, jogi szabályhoz igazodó; b) tudatosan önálló (a helyzethez a cél szerint alkalmazkodni képes); c) önállóan jogképző magatartás. Ez a figyelemre méltó tipológia annál is érdekesebb, mert egyébként az NDK szakirodalma még a jogalkalmazó szervek esetében is óvakodik a jogképző magatartás lehetőségének elismerésétől. Minden társadalomban problematikus egy ilyen magatartás jogosultságának elismerése, e magatartás érvényesülésének feltételeire vonatkozóan tehát további szociológiai jellegű elemzés volna szükséges.

A helyzet azonban az, hogy a tényleges szociológiai vagy szociálpszichológiai elemzés nem különösebben jellemzi a könyvet — reméljük, hogy a későbbi kutatásokban a helyzet változik. Mindenesetre, ha teljesen jogos is az a gondolat, hogy például külön fejezetben foglalkozzanak a szocialista jog érvényesülésével a munkáskollektívában, pontosabban a munkáskollektíva szerepével a szocialista jog érvényesülésében, mégis elgondolkodtató, hogy mennyire formálisan kezelik ezt a kollektívát, vagyis anélkül, hogy szociálpszichológiai jelentést tulajdonítanának neki. (Valószínűtlen, hogy speciális kohézió stb. jellemezné azt a 25 000 munkáskollektívát, amelyről a könyvben olvashatunk.) A kollektívákban a jog követésére vagy érvényesítésére irányuló tényleges hatások (például az együttes döntés, a konfliktushelyzetekben megszerzett tapasztalatok, a közösen kialakított normák) működéséről nem olvashatunk, másfelől viszont túlzottnak tűnik az a szerep, amelyet a kollektívának például a jogtanulással, a jogismeretek szerzésével kapcsolatos szerepéről olvashatunk, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy maguk a szerzők is tisztában vannak azzal, hogy a munkahely nem társalgó, sőt a modernizálás hatására a verbális kommunikáció egészen leszűkülhet. Az pedig, hogy az NDK-ban a munkakollektívához hozzátartozik, hogy közösen hallgatnak jogi ismeretterjesztést, valószínűleg korlátozott mértékben vonható a kollektív tanulás vagy a közösségi magatartás, mint tudatformáló erő összefüggésének körébe.

A könyvet, mely mint láttuk, az NDK irodalmában jelentős kutatási állomás és előrelépés, a burzsoá jogi nézetek következetes bírálata és világos gondolatmenet jellemzi. Érdeklődéssel várjuk, vajon sikerül-e az elvont és jelen pillanatban problematikusnak tűnő kategóriákat a tényleges kutatás tisztítótüzéből használható állapotban kimenteni.

Sajó András

Frank Winkel: A háromdimenziós védjegy oltalma*

A mindennapi életben a védjegy olyan hétköznapi jelenség, amely mellett a legtöbben, hacsak nincs közvetlen vásárlási szándékuk, közömbösen mennek el. Még a jogászok közül is kevesen gondolnak arra, hogy a védjegyekre vonatkozó jogi szabályozás, valamint a joggyakorlat bizonyos esetekben, milyen bonyolult problémákat vet fel.

Ez utóbbi bonyolult problematikára példa, hogy a védjegyjogon belül is olyan speciális témáról, mint a háromdimenziós védjegy, amely a jog egészéhez képest mikroszkópikus területnek tűnik, tartalmas és színvonalas könyvet lehet írni.

Közel fél évszázada, hogy a korabeli Jogtudományi Közlöny először adott teret a háromdimenziós védjegy, ill. az ott használt kifejezéssel élve a palackvédjegy hazai elismerését követelő tanulmánynak.[1] További harminc esztendőre volt szükség, amíg a magyar Iparjogvédelmi Hatóság megbarátkozott ezzel a védjegyfajtával: az Országos Találmányi Hivatal (OTH) a hatvanas évek óta lajstromoz háromdimenziós védjegyeket. Végülis védjegyjogunk 1969. évi reformja alkotmányosan is megerősítette ezt a gyakorlatot, a Vjt. 2 § (2) bekezdése, amely példálózó felsorolását nyújtja a védjegyoltalomban részesíthető megjelöléseknek, megemlíti a „térbeli alakzat"-ot is, más szóval a háromdimenziós védjegyet.

A jogszabályalkotó ezen intézkedésének célszerűségét az OTH által kiadott kommentár a csomagolástechnika rohamos fejlődésével, valamint a különleges csomagolás megkülönböztető szerepével magyarázza.[2]

1. A háromdimenziós védjegy olyan intézmény, amely nemcsak a szocialista jogban, de a tőkés világ vezető országainak jogában is a legfiatalabbak közé tartozik. Ezért — véleményem szerint — — nem utolsó sorban metodikai szempontból is tanulságos röviden megemlékezni arról, hogy az alapos felkészültségű német szerző hogyan közelíti meg és miként dolgozza fel monográfikusan ezt a témát, ismereteink szerint világviszonylatban is elsőként.

Tulajdonképpen *mi a háromdimenziós védjegy?* E kérdésre *Winkel* nem definícióval, hanem ötletes példával válaszol „bevezetés helyett".

Házibulin vagyunk. A példa szereplője szomjasan tör utat magának a bárpulthoz, amikor a világítás váratlanul kialszik. Alkalmi világítóeszköz hirtelenében nem akad. Emberünk azonban a sötétben is pillanatok alatt megtalálja a terveihez szükséges alapvető eszközöket, a poharat és a jégkockát. Nem ilyen egyszerű azonban a megfelelő ital kiválasztása, már csak azért sem, mert a példa szereplője kissé náthás, s így orrára sem támaszkodhat. Az üvegek tapogatással való azonosítása eredményeként azonban már a harmadik üveg ismerősnek tűnik: zömök, szélesen kerekedő hasú, amely a nyak felé szegletesen zár, aholis domború embléma érzékelhető: a COURVOISIER konyak éppen jó lesz a náthára. A mellette álló vendég azt kéri, hogy ha tud, úgy adjon neki COCA-COLA-t. Ez sem túl nehéz feladat, már a második palacknál érezhető a COCA-COLA üvegének karcsú alakja és jellegzetes függőleges vájatai, s ebben a pillanatban újra kigyúl a villany, és most már bizonyossággal megállapítható, hogy valóban a megfelelő üdítőitalt választotta ki a sötétben.

A példa alapján világossá válik a háromdimenziós védjegy jellege: a sötétben a terméket kizárólag *az üveg (tartály) alakjával való asszociáció* segítségével különböztették meg, minden egyéb ismertetőjel elesett, hiszen az adott helyzetben azok észlelése nem is volt lehetséges. A termék ismertetőjegyét ez esetben tehát nem a név, az ábra, vagy a kettő kombinációja képezi, hanem a térbeli alakzat. Kézenfekvő, hogy ha ez utóbbi kellő megkülönböztető képességgel rendelkezik, úgy az nor-

* *Frank N. Winkel:* Formalschutz dreidimensionaler Marken. C. Heymanns Verlag. Köln—Berlin—Bonn—München. 1979. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Patent-, Urheber- und Wettbewerbsrecht. Bd. 49. 311 old.

[1] *Kelemen* Frigyes Ottó: A palackvédjegyek kérdéséhez. JTK. 1933. 29. old. — Csatlakozik hozzá *Beck* Salamon: Magyar védjegyjog. Bp. 1934. 24. old.

[2] *Bognár* Istvánné megjegyzése. Vö. Iparjogvédelmi Kézikönyv. 3. kiad. Bp. 1978. 34. old.

mális látási viszonyok között is hasonló szerepet játszhat, vagyis védjegyfunkciót tölthet be.

2. A monográfia — amint arra már címéből is következtetni lehet — természetesen nem korlátozódik a német jogra, hanem a kérdés átfogó feldolgozását tűzi célul. Részletesen és azonos felépítésben tárgyalja az EGK országok, ill. Nagy-Britannia helyett az USA védjegyjogának idevonatkozó rendelkezéseit, joggyakorlatát, valamint irodalmából feltárt nézeteket. Más szóval áttekintést ad a tőkés világ iparjogvédelmi szempontból legfontosabb országairól.

Minthogy a háromdimenziós védjegy problematikájának ilyen átfogó feldolgozása irodalmi előzmény nélkül áll, ezért mielőtt a szerző a tulajdonképpeni téma tárgyalásához fog, bevezetésként *országonként rövid összefoglalót ad a védjegyjog jellemző vonásairól.*

Ezek a rövid összefoglalók frappánsak, sikeresek és a szélesebb körű jogászi érdeklődés szempontjából talán a legfigyelemreméltóbbak, mivel szerencsésen alapozzák meg a részletkérdésekben végzett jogösszehasonlító feldolgozást. Ezen felül a vezető tőkés országok védjegyjogának ennyire tömör, a lényegre törő összehasonlítására, ilyen sikerült és korszerű más példát hamarjában nem is tudnánk felhozni. Ezek a körülmények indokolják, hogy ezekből a rövid bevezető-összefoglalókból a továbbiakban néhány rövid ízelítővel szolgáljunk.

Az *Amerikai Egyesült Államokban* a védjegyre való jogot minden állami aktustól függetlenül, a védjegynek az üzleti forgalomban való használata hozza létre, — így a szokásjog, a *common law*. Az állami lajstromba való bejegyzés sem nem szükséges, sem nem elegendő. Az 1946. évi védjegytörvénykönyv *(Lanham Act)*, amely a védjegyek bejegyzésének jelenlegi rendszerét meghatározza, ugyancsak nem változtat ezen a helyzeten.

Annak ellenére, hogy a védjegyre való jogot nem a lajstromozás alapítja, utóbbi mégis számos előnyt biztosít a bejegyzett védjegy tulajdonosa számára. Ilyenek: a lajstromozott védjegy érvényességének védelme, a védjegyre való jogosultság tanusítása, a védjegyre való kizárólagossági jog. A magam részéről ezeket az előnyöket úgy tekintem, mint információs és bizonyítástechnikai előnyöket.

Franciaországban ezzel szemben az 1964. december 31-i védjegytörvény szerint kizárólag a lajstromozás alapítja a védjegyre való jogot. A Francia Forradalom természetjogi felfogásán alapuló elmélet szerint a védjegyre való kizárólagossági jogot a francia jog a tulajdonjog egy sajátos fajtájának, „ipari tulajdon"-nak minősíti. Az oltalomképes megjelölés védjegykénti használata ezért nem is keletkeztet a használó javára jogot. Ugyanakkor a védjegy bejegyzését megelőző vizsgálat liberális szemléletet tükröz: a jelenlegi törvény hatálybalépését követő 9 év alatt benyújtott 312.665 védjegybejelentésből csupán 2,4%-ot utasítottak el véglegesen.

Belgium, Hollandia, Luxemburg, más szóval a *BENELUX* országok közös védjegytörvénye (1971) a francia védjegytörvénnyel szoros rokonságot mutat. A tiszta jogi helyzet (Rechtsklarheit) érdekében a törvény szigorú lajstromozási kényszert vezetett be, s még a francia védjegytörvénynél is következetesebb a visszaélésszerű védjegybejelentésekkel szemben.

Az *olasz* védjegyjog alapelveit a Polgári Törvénykönyv (1942) 2569—2574 §-ai tartalmazzák és a „védjegyre vonatkozó szabadalom" (brevetto di marchio) *Spallio* által indokoltan „szerencsétlen"-nek minősített fogalommal[3] operálnak. Az olasz jog az előzőekben ismertetett két szélsőséges rendszer: az amerikai és a francia keverékét mutatja. Az olasz jog ugyanis a lajstromozással történő jogszerzés mellett ismeri a használattal történő jogszerzést is (marchi di fatto). A jogszabálynak a lajstromozásra vonatkozó előírásai viszont annyira pontatlanok, hogy harminc évvel a végrehajtási jogszabály kihirdetését követően is, az irodalomban ma sem szűnt meg a vita a bejegyzési eljárás egyes kérdései felett.

Hasonlóképpen kétféle jogcímen lehetséges a védjegyre való jog megszerzése a *Német Szövetségi Köztársaságban*, azzal a különbséggel, hogy itt ismeretlen az olyan jogbizonytalanság, mint amilyent az olasz jogról szólva említettünk. Nemcsak a jogszabályok, de az igen alapos és minden részletkérdésre kiterjedő joggyakorlat, amelyet az irodalom is megfelelően rendszerez, a jogszerzés mindkét módja vonatkozásában megnyugtató eligazodást tesz lehetővé.

3. De térjünk vissza a háromdimenziós védjegyhez, legalábbis olyan mélységig, ahogy a szerző ezt jogösszehasonlító végkövetkeztetéseiben teszi (249. old.).

Valamennyi vizsgált *ország ismeri a háromdimenziós védjegy oltalmát*, vagy kifejezett jogszabályi rendelkezés, vagy pedig jogalkalmazói értelmezés alapján. Nevezetesen védjegyként lajstromozható nem csupán a tartály és egyéb csomagolóeszköz külalakja, de egyes esetekben maga az áru is. A háromdimenziós védjeggyel szemben hosszú időn át hangoztatott ellenérvet, hogy ilymódon (a védjegyjogi oltalom segítségével) a külalak számára „örök időkre" monopolhelyzetet biztosítanának, a valóságos viszonyok meghaladták. Olyan esetekben ugyanis, amikor a háromdimenziós ismertetőjeltől megtagadták a védjegykénti oltalmat, ez utóbbi helyébe a versenyjogi oltalom lépett, amely viszont tartalmában megegyezett a védjegyjogival. A háromdimenziós védjegy lajstromozhatóságának elismerése ellen felhozott ez az érv tehát gyakorlatilag visszájára fordult.

Ugyanakkor valamennyi vizsgált ország elzárkózik a háromdimenziós megjelölés védjegykénti oltalmától, ha ez az ismertetőjel az ország érdekelt forgalmi köreiben már a védjegyoltalom igénylését megelőzően ismertté vált, tehát szabadjelzés. Ennek a joggyakorlatnak rációja az a törekvés, hogy a szabadjelzést bármelyik vállalat zavartalanul, akadálytalanul felhasználhassa (Freihaltebedürfnis).

A védjegyoltalom biztosítása, ill. az ismert háromdimenziós megjelölésekkel való egybevetés tárgyában folytatott bírósági gyakorlat három fő tényállás körül csoportosítható: a) műszaki és gazdasági megfontolások; b) formák, különösen maga az áru; c) az a mód, amint a csomagolást alkalmazzák (műanyag citrom, citromlé tartályaként), vagy az áru alakja (málna alakú málnaízű bonbon).

[3] *Winkel* 200 old.

Az a) csoportba tartozó tényállások esetén, a bíróságok általában megállapítják a háromdimenziós megjelölés szabadjelzés minőségét, vagyis ha műszaki funkcionális szempontok határozzák meg a külalakot. Ilyen esetekben tehát megtagadják a védjegyként oltalmat. Már a *Reichsgericht* is kimondta, hogy nem lajstromozható védjegyként az olyan külalak, amely „valamely műszaki cél megvalósítására alkalmas eszköz". Hasonló utat követ az amerikai bírósági gyakorlat is, amely szerint csak olyan külalak lajstromozható védjegyként, amely „azt a benyomást kelti, hogy azt szabadon választották az áru származásának megismertetése céljára". Olaszországban még ennél is szigorúbb a bírósági gyakorlat, ott csak a funkcióellenes (antifunktional) külalakú ismertetőjelre lehet védjegyként oltalmat nyerni. — Tisztán díszítő elemekből álló (merely ornamental) háromdimenziós ismertetőjel védjegyként oltalma egészen a legutóbbi időkig kizárt volt az USA-ban, a Szabadalmi Felebbezési Bíróság (CCPA) azonban 1977-ben kelt elvi határozatában bizonyos feltételek mellett utat nyitott ezek védjegyként lajstromozása számára is.

A korábbi ismeretségre (Verkehrsgeltung) alapított oltalomképesség, amely az NSZK jogának alapvető intézménye, az USA-ban pedig a valóságos viszonyokat messzemenően figyelembe vevő bírósági gyakorlat következtében ugyancsak meghonosodott, a háromdimenziós ismertetőjelek védjegyként oltalmának biztosításánál is fontos szerepet játszik. Ugyanakkor viszont ez a magyar jogban is korlátozott mértékben ismert fogalom[4] Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban teljességgel ismeretlen.

Talán ez a nagyon szűkre szabott összefoglaló is ad némi betekintést abba, hogy ilyen egészen speciális kérdés feldogozása alkalmával is milyen érdekes következtetésekre lehet jutni elmélyült jogösszehasonlító munka eredményeként. A tudományos megismerés gyakorlati hasznosítását szemléltetik ezenfelül azok a megállapítások, ajánlások, amelyeket a szerző a feldolgozott téma vonatkozásában az NSZK védjegyjogának továbbfejlesztése (293—300. old.), valamint az EGK jogának kidolgozása (290. old.) kérdésében tesz.

Vida Sándor

[4] Védjegytörvény végrehajtási rendeletének 1. § (2) bek.

Marija G. Manalova: A tirnovói alkotmányjog elfogadása*

A délkelet-európai polgári átalakulás különös színfoltját képező tirnovói alkotmányt csakúgy, mint a korabeli hazai jog közvetlen hatását magában hordozó bolgár burzsoá jogalkotást a magyar jogi gondolkodás egészen a legújabb időkig figyelmen kívül hagyta. M. G. Manalova művét méltatva ma is csak a jogi historizmus világképét kiterjesztő komparatív jogtörténetírás jelzéseire (témánkat tekintve ld. a szerzőtől: Bevezetés az összehasonlító jogtörténet alapelemeibe. Bp. 1979. 338—351. old.) utalhatunk. A százados mulasztások törlesztésének ösztönzőjévé lehet tehát, ha az ismert bolgár historikus eredményeit a bolgár nemzetállam kialakulásának a történelmi körülményeibe ágyazva láttatjuk.

Immár több mint egy évszázaddal ezelőtt a cári Oroszország balkáni befolyását kiterjesztő nemzetközi egyezmények (San Stefano 1878.) kötelezték elsőként az Európa „betegeként" számon tartott Törökországot Bulgária szuverén államként történő elismerésére. A nagyhatalmi érdekellentétek azonban útját állták az újjászületés *kiterjesztésének*, miután a Bismarck elnöklete alatt ülésező berlini kongresszus (1878. júl.) a felszabadított Kelet-Rumélián ismét a Porta alá rendelte. A kongresszus döntései tehát az érdekelt hatalmak törekvéseinek megfelelően vonták meg a bolgár nemzetállam határait. Így a macedon területeket és az Égei-tenger partvidékét ismét a török birodalom hatalma alá rendelték, vagyis az újjászületé bolgár nemzetállamot megosztották és a két különböző országrész státusát csupán az autonómia különböző foka szerint kezelték.

A Porta hatalma alá rendelt Kelet-Rumélia státusát valóban a közigazgatási önkormányzat szintjére süllyesztették a hatalmak, de hasonlóan megalázó feltételeket szántak az orosz megszállás alatt álló területeknek is. A berlini kongresszus résztvevői tehát figyelmen kívül akarták hagyni a realitásokat és az újjászületé bolgár állam belső rendjének a kialakítását az orosz csapatok távozása utáni időkre kívánták halasztani. Ez volt az a sajátos történelmi szituáció tehát, amikor a balkáni befolyásának a megőrzését szolgáló cári bürokrácia Bulgáriában egy tipikusan polgári jellegű (alkotmányos) államberendezkedés megszilárdítására kényszerült. Az aláírt nemzetközi egyezmények nem sok időt hagytak a pétervári udvar teljhatalmú megbízottainak (Cserkaszki, ill. Goncsarov hercegnek) az új államhatalmi és igazgatási mechanizmus kiépítésére. Így csak a bolgár felszabadító mozgalom erőire támaszkodva lehetett a központi, ill. a helyi államhatalmi és igazgatási szervek stabilitását megteremteni. Valójában tehát csak a fejedelem megválasztása előtt kibocsátandó alkotmánytól lehetett már remélni az orosz katonai igazgatás befolyásának a csökkentését. Az ilyenfajta számítások azonban nem váltak be, miután a pétervári titkos kancellária ajánlásai az alkotmányozó nemzetgyűlés munkájában is meghatározó szerepet játszottak.

A Tirnovóban összehívott Alkotmányozó Nemzetgyűlés többségét az új állami tisztségviselők, ill. az ortodox egyházi méltóságok alkották, miután a népképviselői mandátumok többségét is a helyi igazgatási szervek vezetői nyerték el. A jogalkotási tapasztalatok hiányából fakadt továbbá, hogy az alkotmány első tervezetében az orosz kormányinstrukciók szinte akadálytalanul érvényre jutottak. Így a kivétel nélkül konzervatívokból összeállított Előkészítő Bizottság valamiféle szervezeti szabályzattal akarta a chartális alkotmányt helyettesíteni. A haladó gondolkodású pétervári jogász, Gradovszkij ajánlásai mérsékelték ezeket a visszahúzó társadalmi erőket, majd pedig az ún. fiatalabb liberálisok fellépése szigetelte el a szervezeti szabályzattal kísérletezőket. Ilyen előzmények után az Alkotmányozó Nemzetgyűlés viszonylag hamar

* Bolgár Tudományos Akadémia Kiadója, Szófia 1980. 187. old.

(1879. febr. 10-től ápr. 16-ig) túljutott a korabeli Európa egyik legdemokratikusabb alkotmányának a megszövegezésén.

A korabeli bolgár társadalom antifeudális forradalmának, ill. a nemzeti függetlenség kialakulásának a feltételei estek egybe és ez kedvező helyzetet teremtett a polgári jellegű államhatalom alapjainak a lerakásához, amely a néptömegek cselekvő közreműködését sem nélkülözte. A cári Oroszországnak meg kellett tehát elégednie azzal, hogy a bolgárok II. Sándor unokaöccsét (Battenberg Sándor herceget) az 1879. április 17-én megnyílt első Nagy Nemzetgyűlés egybehangzó szavazata alapján az újjászülető nemzetállam élére állították. A fiatalabb liberálisoknak viszont módjuk nyílt arra, hogy a polgári monarchikus állam demokratizmusának az alkotmányos biztosítékait a lehető legnagyobb körültekintéssel rögzítsék. Hogy ezt a tényt mai szemmel is kellően értékelhessük, vessünk néhány pillantást az egy évszázaddal ezelőtt kibontakozó, polgári jellegű nemzetállam közjogi forrásaira, ill. az ún. fiatalabb liberálisok helytállására.

A nemzeti megújhodás egész történelmi korszakát jellemzi, hogy — miután a bolgár társadalom saját (feudális) uralkodó osztállyal nem rendelkezett — a Porta hatalmának a lerázása után számottevő belső ellenállás nélkül megtörténhetett a polgári jellegű államberendezkedésre való áttérés. Ez a körülmény adja a tirnovói alkotmány különleges történelmi szerepét, amelyre a kor nagy szellemi óriásai is (Victor Hugo, A. Tolsztoj, ill. Dosztojevszkij) felfigyeltek, miután a kisnemzeti szuverén államépítés első eredményei között a bolgárok jutottak legközelebb a klasszikus burzsoá demokrácia alkotmányos modelljéhez. Valójában pedig az 1879. évi bolgár alkotmány ősforrása a megkésett polgári átalakulás testére szabott belga chartális rendszerben (1831) keresendő, amit az ifjabb liberálisok mintának tekintettek, de a konkrét történelmi igényeknek megfelelően továbbfejlesztettek. Az ősforrást tehát (amely eleve egy ismert társadalmi kompromisszum terméke volt) a néptömegek aktív közreműködésére tekintettel egy sor polgári liberális, ill. kifejezetten demokratikus intézménnyel volt célszerű kiegészíteni. Így látható pl., hogy a főbb hatalmi ágazatok elválasztására (egymástól való függetlenítésére) irányuló törekvés a tirnovói alkotmány általános jellemzőjévé lett az eredeti (klasszikus) burzsoá állami alapelvek hangos deklarálása nélkül. Vagyis a konzervatívokkal folytatott harc és a sürgető gyakorlati célkitűzések között nem maradt idő pl. a népképviselet, a parlamentarizmus és más klasszikus alapelv lerögzítésére sem. Annál határozottabb az alkotmány a feudális előjogok eltörlésében, ill. a klasszikus burzsoá jogi alapelvek (pl. a nullum crimen sine lege stb.) lerögzítésében. Minden egyéb területen a tirnovói alkotmány gyakorlati (konkrét) alkotmányos szabályozást hozott és ezekben már a késleltetett polgári átalakulás kompromisszumai is előrevetítették az árnyékukat, jelezvén, hogy az alkotók az adott jogcsoportrégió fejlődésében uralkodó törvényszerűségek hatása alól nem vonhatták ki magukat. Jellemző színfoltja ennek,ahogy a tirnovói alkotmány átfogta a polgári szabadságjogok szinte teljes katalógusát és ezzel egyidejűleg a „kizáró feltételeket" is körvonalazta. A tulajdonjog korlátainak a leküzdése, a jogegyenlőség megőrzése és általában a nemzetállám érdekeit nem veszélyeztető (emberi) jogok (pl. a nemzeti kultúra és a művelődési jogok) védelme sem mentes ettől, pedig ez utóbbiakat egytől egyig megfogalmazhatták úgy, hogy azok az idegen uralom alól felszabadult nemzet egészének az érdekeit kifejezzék.

Az állami struktúra egészét tekintve szembetűnő, hogy az ifjú liberálisok a törvényhozó hatalom vezető szerepének a rögzítésére törekedtek. Európa keleti felében még mindig egyedi jelenség volt, hogy a tirnovói alkotmány a népképviselet (amivel a politikai jogoktól bírói határozattal meg nem fosztott minden 21. életévét betöltött állampolgár az általános, egyenlő és közvetlen választások útján rendelkezett) lehető legteljesebb érvényesülésének adott teret az egykamarás törvényhozó nemzetgyűlés kialakításában, sőt a választójog átfogó szabályozását is arra ruházta (ld. az alk. XIV. fejezetében). A képviselővé választás némi műveltségi, ill. életkori (30 év) korláthoz volt kötve, de el nem vitatható viszont, hogy a kontinens keleti felében a tirnovói alkotmány elsőként biztosította a nők politikai jogainak a diszkriminációktól mentes érvényesülését. Az alkotmány demokratizmusát tükrözi, hogy a nemzetgyűlés általában nyilvánosan köteles a munkáját folytatni. Hozzá bárki kérelemmel (panasszal) is fordulhat, a testület pedig szótöbbségi határozata alapján vizsgálatokat kezdeményezhet és a képviselők interpelációs jogait közvetlenül is érvényre juttatja.

A nemzetgyűlés vezető szerepét az alkotmányozók elsődlegesen a törvényhozási joghoz kapcsolták, de a megválasztott fejedelem irányában engedményekre kényszerültek (a tv.-hozó hatalom a fejedelmet és a népképviseletet illeti). Az interpellációs jog, a bizalmatlansági indítvány, ill. a miniszteri felelősség elvének a tüzetesebb körülírása által stb. viszont számottevő garanciák lerögzítésére került sor a törvényhozó hatalom primátusának a védelmében (hasonlóan az appropriációs jog útján). Ezek ellen csupán a prerogatívákként fenntartott uralkodói jogok (összehívás, elnapolás, feloszlatás l. az alk. 136—138. szak.) gyakorlása útján lehetett fellépni, a rendkívüli ügyekben (alk. módosítás, uralkodó, ill. régens választása, államhatárok stb.) pedig csak a dupla létszámban megválasztott nagy nemzetgyűlés lehetett illetékes. A fejedelem (később a bolgár cár) rendelkezései miniszteri ellenjegyzéssel juthattak jogerőre és ezeknek a végrehajtását a nemzetgyűlés által tárgyalt bizalmatlansági indítvány sem akadályozhatta meg. A miniszteri felelősség abban jutott kifejezésre, hogy a kormánynak mindenkor rendelkeznie kellett a nemzetgyűlés bizalmával, ill. a bizalom megvonása esetén az uralkodóknak meg kellett volna válnia akár az egész kabinettől is. A két legfontosabb hatalmi ág viszonyában tehát az alkotmányos biztosítékok, ill. az ún. fékek váltogatták egymást anélkül, hogy a hajdan ideálisnak vélt hermetikus elválasztásról szó lett volna a tirnovói alkotmányban. A késleltetett polgári átalakulásnak az az igénye tehát, amely az államhatalom külön-

leges szerepében (valójában a végrehajtó hatalom túlsúlyra juttatásában) jelentkezett, implicite benne volt az alkotmányban. Az új jogrend megalapozása, ill. általában az elmaradottság leküzdése stb. élesztette ezt az igényt, amely tehát a kor követelménye volt. Az udvari reakció azonban az idevágó alkotmányos rendelkezéseket megszegve a fejlett (polgári) minták felhasználásával kiépített kabineti kormányzást viszonylag korán a permanens válságba taszította.

Európa keleti felében a legkedvezőbb feltételek között megszülető alkotmányos modell sorsa tehát a polgári demokratizmus szép példái ellenére osztozott az adott jogcsoportrégió egészének a sorsával. M. G. Manalova gazdagon dokumentált, tárgyilagos eredményei alátámasztják ezt az ítéletünket, de egyben méltó emléket is állítottak egy kis nép nemzeti újjászületésének, ill. a széles néptömegek támogatását élvező polgári nemzetállam megteremtésében rejlő lehetőségeknek, amelyek előtt sajnálatos módon a megkésett polgári átalakulások torlaszolták el az utat. Erénye a felidézett, szolid keretek közé zárt munkának, hogy ennek a bonyolult történelmi szituációban fogant alkotásnak a külső feltételeiről (ill. a kölcsönhatásokról ld. *M. G. Manalova* i. m. (1980) 16—76., 141—143. old.) sem feledkezett meg. Bulgária fennállásának 1300 éves évfordulóján örömmel konstatálhatjuk tehát a bolgár marxista jogtörténetírás gazdagodásának a szép példáját. Kár, hogy az egykor nagy reményekkel induló fordításirodalmunk nem mindig közvetíti az ilyenfajta ismereteket jogi közgondolkodásunk szélesebb körei számára.

Horváth Pál

A könnyűlovasság támadása

Harctéri tudósítás *Sárközy Tamás: Koncepció a felelősség érvényesítésének realitásokhoz közelítéséről a népgazdaságban* c. tanulmánya alapján rendezett tudományos ülésszakról

1. Az év elején az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, az ELTE és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem társulásával működésbe lépett *Népgazdasági jogi kutatóhálózat* márciusban vitaülést rendezett Sárközy Tamás — koncepcióként közrebocsátott — másfélszáz oldalos tanulmánya alapján a jogi felelősség népgazdasági szerepéről, érvényesüléséről.

A téma ugyan kiemelten nem szerepel a kutatóhálózat programjában, Sárközy Tamás tanulmánya mégis biztató nyitány: a tanulmány olvastán és a vita kapcsán ugyanis megszólaltak — ezúttal lágyabb, moll-hangnemben — a kutatóhálózat egészének általános, többek közt a „realitásokhoz közelítő" célkitűzései és törekvései, ugyanakkor a kutatási program szinte valamennyi témája is felcsendül a felelősség némileg komorabb, dúr hangszerelésben.

Sárközy Tamás a népgazdaságban *érvényesíthető*, következésképpen súlyos nehézségekkel *érvényesülő* felelősségről kialakított helyzetfeltáró elemzéseknek és elmaradhatatlan javaslatainak vitájára a tőle megszokott bátorsággal, szinte kockázatos, huszáros merészséggel vonult fel; mindenhova elérő és lecsapni kész könnyűlovasságot vezényelt, így arra is felkészült, hogy az ellenfél komoly tüzet zúdíthat e helyzetfeltáró, méginkább a fejlesztési elképzeléseket vázoló koncepcióra, s ilymódon e könnyűlovassági koncepció ereje mellett gyengéi is megmérettetnek.

Nos, a szerzőt, korábbi elképzeléseit, no meg vitáink hevét ismerve aligha hat meglepetésként a harctéri tudósító tárgyilagosnak tartott megállapítása: a huszáros lendülettel harcba vezényelt könnyűlovasság ezúttal nem került az ellenfél förgeteges, mindent elsöprő ágyútüzébe, a nehézfegyverek — márcsak a lovagiasság szabályai szerint is — némák maradtak, túlmentvén magukat a kutatóhálózat elkövetkező, nehezebb csatározásaihoz.

2. A vita elején Sárközy Tamás szólalt fel, és pár szóval ismertette a kutatóhálózat általános célkitűzéseit, majd pedig a tanulmányt olvasók, valamint azok számára, akik ebben a szerencsében nem részesülhettek, a koncepció fontosabbnak tartott megállapításait foglalta össze. A kutatóhálózati tevékenység egyik fontos célkitűzéseként említette meg a *„realitásokhoz közelítés"* szükségességét, amely abban nyilvánul meg, hogy e népgazdasági körben mozgó, *jogi* kutatás nem szakadhat el a gyakorlat igényeitől, ugyanakkor határozottan támaszkodnia kell a kor általános társadalomelméleti, közgazdaságtani és szociológiai eredményeire.

Tanulmányának fontosabb megállapításai közül ezúttal a következőket emelte ki:

a) a jelenlegi fogalmi zűrzavar és a gyakorlati érvényesülési zavarok mellett elméletileg és gyakorlatilag is időszerű feladat a jogi, a politikai és az erkölcsi felelősség, valamint az ezeket átszövő érdekviszonyok és az anyagi érdekeltség olyan *összhangjának* megteremtése, amelyben az egyes tényezők természetüknek megfelelő funkcióikat megfelelően betölthetik. A jelenlegi helyzetben ugyanis e felelősségi formák és az anyagi érdekeltségi rendszer közti „egyensúlyzavar" a jogi eszközök változtatásával (gyakorlatilag a szankciós rendszer szigorításával) nem orvosolható;

b) a felszínen gyakorta akut módon jelentkező jogi felelősségi problémák megoldásának járható útja tehát nem az amúgyis meglehetősen szeszélyesen lecsapódó és csupán meghatározott szintekig elérő személyes felelősség fokozása, hanem a politikai felelősséggel és az anyagi érdekeltségi rendszerrel összhangban álló, új típusú *szervezeti felelősség* megtalálása, amely a népgazdaság szervezeti rendszerének, intézményrendszerének problémáihoz, átalakításához vezet el;

c) a gazdaságirányítás és a vállalatok közötti viszonyban a felelősség terén is szükséges lenne a „kölcsönösség" elismerése; ez megkövetelné a gazdaságirányítás politikai és jogi felelősségének intézményesen biztosított megállapíthatóságát, amely többek között egy intézményesült *vállalati érdek- és jogvédelem* megteremtését feltételezi;

d) a jogi felelősség körében olyan felelősségi formák kialakítása szükséges, amely kellő mértékben és kellő komolysággal veszi figyelembe a *jogági komplexitást*, hiszen a gazdaságpolitikát elsősorban a jogi eszközök komplexitása, együttes érvényesülése és nem az

egyes jogágak felelősségi alakzatai érdeklik;

e) a szervezeti felelősség kialakításánál, a vállalatok jogi felelősségében az anyagi érdekeltséggel összhangban álló, *gazdaságirányítási-igazgatási* típusú felelősségi formáknak és nem a polgári jogi felelősségnek kell az előtérben állniuk.

3. A tanulmány *opponensei* közül *Peschka Vilmos* dicsérően említette meg, hogy a munka aktuális problémát vetett fel, a felelősségi kérdéseket, az okokat kutató, komplex módon, a jogágak veszélyes hullámain hajózva helyezte a társadalmi-gazdasági totalitásba. Dicsérő szavaihoz csatlakozott az a véleménye is, hogy az anyagi érdekeltséghez szorosan kapcsolódó szervezeti felelősség döntően ne polgári jogi, hanem államigazgatási legyen.

Bírálóként ugyanakkor problematikusnak tartotta a tanulmánynak a politikai, az erkölcsi és a jogi felelősség viszonyára vonatkozó megállapításait, különösen a koncepció azon törekvését, amely a jogi felelősség népgazdasági szintű érvényesítését a „realitásokhoz közelítve" kívánja megoldani. Kifejtette, hogy aggályai nem a tényleges helyzet reális felmérésének szükségességére vonatkoznak, hanem a tanulmány több helyen felbukkanó szemléletmódját érintik, amely a politikai, az erkölcsi és a jogi felelősség viszonyát olyan adottságnak tekinti, „amelybe bele kell nyugodni s amelyen vajmi keveset lehet változtatni"; „legjobb esetben annyit, hogy a jogi felelősség szabályait jobban hozzáigazítjuk a már kialakult erkölcsi, de főleg politikai felelősséghez." Holott — az opponensi vélemény szerint — a jogi felelősség népgazdasági érvényesülésének egyik legjelentősebb akadálya a népgazdaság területén kialakult, helytelenül felfogott és értékelt politikai felelősség.

Peschka Vilmos bírálatában aziránt is kétséget kívánt támasztani, hogy a jogi felelősség rovására teret lehet-e engedni a politikai és az erkölcsi felelősségnek. Álláspontja a szerző azon megállapításainak elfogadása felé hajlott, miszerint egy piacszabályozásra irányuló tervgazdasági mechanizmusban az anyagi érdekeltség mechanizmusain alapuló „jutalmazó" és „büntető" hatásoknak kell a jogi felelősségi eszközök terhére erősödniök.

A másik opponens, *Tardos Márton* a közgazdász szemével és tapasztalataival erősítette meg Sárközy Tamás helyzetfelmérő megállapításait, és a felelősség terén kialakult helyzetet úgy ítélte meg, hogy a törvényes keretek betartásával szinte lehetetlen innovatív vállalati gazdálkodást folytatni. Ebben a folyamatban nemcsak az innovatív készség vész el, hanem szükségképpen kialakul a jogi nihilizmus is, amely a jog — gazdaságban betöltött — funkciójának elvesztését jelenti.

A tanulmányhoz hasonlóan, Tardos Márton is úgy látta, hogy a felelősség érvényesítésével kapcsolatos zavarok mögött az intézményrendszer torzulásai állnak. A szerzővel ellentétben viszont hangsúlyozta, hogy a hierarchikus ágazati irányítást felváltó funkcionális vállalatirányítási szervezetrendszer sem hagy fel a hierarchikus vonásokkal, hatalmi eszközökkel, így ez a fajta irányítás sem biztosítja megfelelően az innovatív és felelősségteljes gazdálkodáshoz szükséges vállalati önállóságot. A vállalati önállóság megteremtése érdekében az opponens a tanulmány vállalati jogvédelemre vonatkozó elképzeléseit tartotta támogatandónak.

4. Az opponensi felszólalásokat követően, mint az a viták rendje és módja szerint történni szokott, az ülésszak népes számú meghívottjai közül fűztek néhányan — rövidebb-hosszabb időtartamú — megjegyzéseket a tanulmányhoz. Dicsérő szavaik, bírálataik és véleményeik teljességét e tudósítás nem adhatja vissza (amiért is ezúton szíves elnézésüket kérem), csupán a felszólalások egyes mozzanatait tárhatja az olvasó elé.

Szamel Lajos a tőle megszokott alapossággal — az oldalszámok pontos közlésével és a magyar nyelv ápolásáról sem megfeledkezve — bírálta a koncepciót. Abban a csúcsminisztériumra, a tulajdonosi minisztériumra és az alkotmánybíróságra vonatkozó javaslatokat improvizáltaknak, a közszolgálati munkaviszony kapcsán tett megjegyzéseket téveseknek tartotta. Szép számú bíráló megjegyzése ellenére a koncepciót igen gondolatébresztőnek és bátornak értékelte.

Szilágyi Péter — elsősorban a jogelmélet szemszögéből — úgy vélte, hogy a tanulmány nem ad kielégítő választ a jogi felelősség határaira, korlátaira. Mindezeket megtalálandó, korábban már publikált tanulmányainak főbb gondolatait ismertette.

Csanádi György elsősorban azon kétségét fejezte ki, hogy a piaci viszonyok erősödésével (s ha ez nem megy, erősítésével) összeférhet-e az igazgatási típusú felelősség dominanciája, betöltheti-e a mégoly átformált gazdasági bírság a jogi felelősség általános funkcióját. Véleménye szerint a nem csupán szűk körre korlátozódó gazdasági bírság idegen intézmény az anyagi érdekeltségre építő piaci mechanizmusban. A piaci viszonyok erőtlensége esetén viszont — a hozzászóló szerint — a vállalati magatartást orientáló piaci erőket, döntően a polgári jog eszközeivel, „szimulálni" kell.

Szentiványi Iván a pénzügyi jogalkotásból kiinduló vállalati jövedelemszabályozás „felelősségi" jellegére mutatott rá, ily módon nemcsak összhangot, hanem szinte azonosságot teremtve az anyagi érdekeltség és a felelősség között.

Madarász Tibor többek között az államigazgatási felelősség és az államigazgatási szankciók válságára mutatott rá, és a tanulmánnyal összhangban szorgalmazta az új típusú — bár nem feltétlenül gazdasági bírság jellegű —, sajátosan igazgatási felelősség kialakítását.

Éber Kálmán örömmel üdvözölte, hogy a jogági komplexitás ezúttal a felelősségi oldalon is hangsúlyt kapott; ugyanakkor — a tanulmány szellemével aligha teljes összhangban — a jogi felelősséget a gazdasági feladatok megvalósítását biztosító eszköznek tekintette.

5. A tudósítói tisztességtől talán nem áll túlzottan távol, ha az eddig tárgyszerűnek tartott tudósítás — néhány, részben már érintett kérdésben — személyes véleményének is hangot ad.

Először is arra hívnám fel a figyelmet, hogy a már több ízben is említett „realitásokhoz közelítő" szemlélet — miként azt Peschka

Vilmos felvetette és amelyet zárszavában Sárközy Tamás el is fogadott — valóban nem veszélymentes. A realitásokat ismerő és számításba vevő elengedhetetlen követelmény ugyanis azt is magában foglalja, hogy reálisan érzékeljük, meddig közelíthetünk a realitásokhoz, és mikor szükséges a realitásokat buzdítani arra, hogy azok közeledjenek felénk. Úgy tűnik, a felelősség esetében is e *„kettős közeledés"* lenne üdvös, hiszen amennyiben a jogi felelősséget a — tanulmány által is feltárt — realitásokhoz visszük közel, akkor félő, hogy a felelősség, bármiként neveztessék is el, fegyelemmé, fegyelmezési eszközzé fordul át.

A tanulmányban több megállapítás és javaslat kapcsán felmerült, a vitában is elhangzott néhányszor a vállalati önállóság szükségessége. Érdekes módon az már nem mondatott ki egyértelműen, hogy *felelősség* és *autonómia* elválaszthatatlanul kapcsolódnak egymáshoz. A ma már tradicionálisnak tekintett, de gyökereiben talán mégsem teljesen elavult — szándéketikán nyugvó — jogi felelősség, csakúgy mint a klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtani elmélet, alapvetően az autonómiára épít. A gazdaság résztvevői autonómiájuk körében saját gazdasági érdekeiktől befolyásoltatván racionálisan viselkednek, feltételezi — nem is minden alap nélkül — e felfogás. Ha mégsem ezt teszik, akkor gazdasági érdekeik szenvednek csorbát, ha pedig cselekedeteik mások autonómiájának — meghatározott értékszempontú — sérelmét jelentik, akkor e sérelemért felelősek. Felelősség és autonómia, bármilyen ideologikusan jelentkezett is a társadalomelméletben, a közgazdaságtanban és a jogi elméletben, együtt járt, összetartozott.

Jól tudjuk, azóta felismertük eme összetartozás ideologikus voltát, de sajnos azt is megtapasztaltuk, hogy az autonómia az élet számtalan szférájában összébb zsugorodott. Mégis úgy tűnik, hogy felelősségről ma is csak akkor érdemes beszélnünk, ha a személyes cselekvéshez éppúgy, mint a vállalati magatartáshoz elégséges autonómia áll rendelkezésre.

Ebben az összefüggésben a tudósítónak úgy tűnik, hogy Sárközy Tamás koncepciójában megfogalmazódó szervezeti felelősség az autonómia hiányát ismeri be és fogadja el. Ha a vállalati önállóságot a többféle hierarchikus szervezetrendszerben való formális és informális függés eltünteti, akkor szervezeti elvárások, utasítások és szervezeti szankciók, de nem felelősségi eszközök orientálják a vállalati magatartást.

A jogi felelősség kimunkálásának és érvényesítésének realitása tehát akkor áll fenn, ha a koncepció számos következtetését és javaslatát elsősorban a vállalati autonómia, a lehetséges érdek- és jogvédelem megvalósításával kapcsoljuk össze.

Hanák András

Тамаш Шандор

Дискуссии об отграничении договорной и деликтуальной ответственностей в ФРГ

Автор исходя из прежних исследований рассматривает вопрос о стирании классической граничной черты между договорной и деликтуальной ответственностей в праве ФРГ и причины этого. Сущность проблемы заключается в пробелах в положениях ГК, вследствие чего в решениях, применяемых при урегулировании обеих форм ответственности отсутствует общая норма. Это неопределенное положение, влекущее за собой для теории и для судебной практики необходимость в дальнейшем развитии права, в течение прошлых двух десятилетий вследствие ускорения социально-экономических перемен еще усугубилось. Такие дела, которые раньше встречались только редко, например, по вопросу об ответственности производителя, стали массовыми, причем они именно учитывая их большое число ставлят вопросы об отграничении. В статье исследуется вопрос об охранных отношениях, а также тот процесс, в результате которого некоторые деликтуальные претензии (ответственность за рабочего и служащего) рассматриваются на договорных основаниях, однако занимается и противоположной стороной этой проблематики, вопросом о дополнении норм, предусматривающих ответственность за недостатки вещи, путем применения положений о деликтуальной ответственности.

Лайош Рац

Верховенство в Трансильвании XVI—XVII столетий

Статья исследует проблемы государственного верховенства в рамках конкретного исторического периода, трансильванского княжества от XVI—XVII столетий. Автор ищет ответ на такие вопросы: каким образом формировались в этой эпохе условия прибретения верховной власти, политические-правовые условия; что означало свободное избрание монарха (libera electio); вопрос о переходе верховной власти путем наследования и вследствие отказа. Представители политических наук и государствоведения в данной эпохе занимались также прежде всего упомянутой тематикой (Фома Морус, Махиавелли, Гуго Гроций, Юстус Липсиус, Спиноза).

Эден Золтан

Отношение охраны природы и охоты в правовом аспекте

В первой части статьи автор устанавливает, что соответствующее формирование отношения между охраной природы и охотой, включающей в себе и охотничье хозяйство, является государственной задачей. Современные охотничье хозяйство и охота являются органической составной частью охраны окружающей среды, поэтому составляет важную задачу достижение того, чтобы охота гармонически включалась в рамки охраны природы. Реализации этой цели служит целый ряд положений законов, из которых вытекает, что служба интересам охраны природы для охоты является не просто требванием, но и правовой обязанностью. Автор в дальнейших частях статьи занимается вопросом о необходимости применения охраны природы с одной стороны в сельском хозяйстве, а с драугой стороны в круге охоты, а в дальнейшем в интересах улучшения положения выступает с соответствующими предложениями по правовому урегулированию. Статья в заключительной части подчеркивает важность сотрудничества в интересах реализации целей, предусмотренных в области охраны природы.

Tamás Sándor:

Abgrenzungsdiskussionen an Grenzgebieten der vertraglichen und deliktuellen Verantwortlichkeit in der Bundesrepublik Deutschland

Der Autor — sich an seinen früheren Forschungen angeschlossen — untersucht die Ursachen

der Verwischung der klassischen Grenze zwischen vertraglicher und ausservertraglicher Verantwortlichkeit im deutschen Recht. Das Wesen des Problems wird durch die unvollständige Regelung des BGB dargestellt, infolge deren die allgemeine Regelung in beiden Verantwortlichkeitsformen fählt. Diese unsichere Lage ist infolge der raschen gesellschaftlich-wirtschaftlichen Veränderungen noch ernster geworden. Der Artikel untersucht die Frage der Haftung für die Schutzpflichten und jenen Prozess, infolge dessen bestimmte deliktuelle Ansprüche als vertragliche beurteilt werden (z. B. Verantwortlichkeit für den Angestellten), aber beschäftigt er sich auch mit der gegengesetzten Seite dieses Problems: mit der Ergänzung der Gewährleistungsregelung auf deliktischem Wege.

Lajos Rácz:

Hauptmacht in Transylvanien im 16.—17. Jahrhundert

Die Studie untersucht die Probleme der Hauptmacht innerhalb einer konkreten Epoche, und zwar in Fürstentum Transylvanien im 16.—17. Jahrhundert. Sie sucht die Antwort auf die folgenden Fragen: wie entwickelten sich die Umstände (politisch-rechtliche Voraussetzungen) der Erwärbung der Hauptmacht; was die freie Wahl des Herrschers: das libera electio bedeutete; was bedeutete der Übergang der Hauptmacht durch Beerbung und Rücktritt. Auch die zeitgenössischen Autoren am Gebiet der politischen und Staatswissenschaften beschäftigten sich mit diesen Fragen (Tomas Morus, Machiavelli, Hugo Grotius, Justus Lipsius, Spinoza).

Ödön Zoltán:

Das Verhältnis zwischen Naturschutz und Jagd aus rechtlichem Aspekt

Die entsprechende Ausgestaltung des Verhältnisses zwischen Naturschutz (inbegriffen auch die Wirtschaftung mit dem Wildbestand) stellt eine staatliche Aufgabe dar. Die zeitgemässe Wirtschaftung mit dem Wildbestand, sowie der Jagd bildet einen organischen Teil des Umweltschutzes, darunter des Naturschutzes. Der Jagd soll deshalb harmonisch in den Rahmen des Naturschutzes eingeordnet werden. Der Autor beschäftigt sich im Weiteren mit einigen Unzulänglichkeiten am Gebiet der Landwirtschaft und des Jagdes, und macht — um die Lage zu verbessern — einige Vorschläge.

Tamás Sándor:

Discussions de délimitation au territoirs frontaliers de la responsabilité contractuelle et délictuelle en RFA (Esquisse)

L'auteur étudie dans son article, s'attachant à ses recherches précédentes les raisons de l'effacement des limites classiques entre la responsabilité délictuelle et la responsabilité contractuelle dans le droit allemagne. C'est la réglementation lacunaire du BGB, qui constitue l'essentiel du problème, ce qui est la cause du manque du règle général dans toutes les deux formes de la responsabilité. Cette situation précaire, qui dans la théorie et la jurisprudence apportait l'obligation de développer le droit. s'aggravait dans des deux décennies précédentes par suite d'une accélération de changements socio-économiques. Les cas, qui se produisaient auparavant sporadiquement, sont maintenant devenus plus nombreux, comme la responsabilité du producteur, et qui justement par leur nombre, posent des questions de délimitation. L'auteur étudie les rapports de protection, ainsi que le processus le résultat duquel c'est que certains prétentions délictuelles (la responsabilité pour l'employé) seront jugées à la base contractuelle. L'auteur s'occupe également de l'autre côté de problème, notamment du complètement des règles de la garantie accessoire par la voie délictuelle.

Lajos Rácz:

Le pouvoir suprême en Transylvanie. aux XVI—XVIIe siècles

L'auteur étudie les problèmes du pouvoir suprême dans une époque historique concrète, celle de la principauté transylvanienne aux XVI—XVIIe siècles. Il cherche la réponse aux questions suivantes: quelles étaient les circonstances et les conditions politiques et juridiques de la prise du pouvoir suprême en cette époque; que signifiaient l'élection libre du souverain (libera electio) et la transmission du pouvoir suprême par succession et démission. Les hommes de lettres en politique et en sciences politiques de l'époque (Thomas Morus, Machiavel, Hugo Grotius, Justus Lipsius, Spinoza) s'occupaient, eux aussi de thèmes mentionnés.

Ödön Zoltán:

Le rapport entre la protection de l'environnement et la chasse sous l'angle du droit

Dans la première partie de son étude, l'auteur constatex que la réalisation adéquate de la chasse comprenant la protection de l'environnement et de l'élevage du gibier, est le devoir de l'Etat. L'élevage du gibier et la chasse modernes font partie de la protection de l'environnement, et par là de la protection de nature, c'est pour cela il est très important d'intégrer la chasse dans le cadre de la protection de nature. Plusieurs règles juridiques servent ce but, grâce auxquelles le service des intérêts de la protection de l'environnement n'est pas un simple désir, mais aussi une obligation juridique. L'auteur dans les parties suivantes de son étude s'occupe de l'insuffisance de la protection de nature dans le domaine de l'agriculture d'une part, dans le domaine de la chasse d'autre part puis, pour améliorer la situation, il propose une réglementation adéqate. La partie finale de l'étude met l'accent sur la coopération entre les parties pour la réalisation des buts de la protection de nature.

Tamás Sándor:

Delimiting contractual and tort liability in the West-German jurisprudence

Following the main trend of his earlier analysis the author is interested in the reasons of the growing indistinction between contractual and tort liability. The BGB offers defective regulation as both liability systems lack of general rule. The uncertainties of the situation called for an active development by the jurisprudence, yet, due to the increased rate of socio-economic change, the uncertainty is growing. Earlier rarities as product liability are present *en masse*. The article analyses the problems of protection, where some delictual exigencies were treated as contractual problems (liability for the actions of the employee), while others, namely warranty are protected under the law of torts.

Lajos Rácz:

Supreme power in Transylvania in the 16th and 17th centuries

The paper analyses the problems of the supreme power in a given historical period, namely in the principality of Transylvania. The main points analysed are the following: the safe-guarding of the supreme power and its politico-juridical conditions; the *libera electio* (the sovereign's free election); the transmission of the supreme power by succession and abdication. These are the most often discussed topics in the contemporary literature (Thomas Morus, Macchiavelli, Hugo Grotius, Justus Lipsius, Spinoza).

Ödön Zoltán:

Environment protection and hunting: a legal point of view

The relation between environment protection and hunting (including the maintenance of the stock of game) is a state function. The modern game-culture and hunting are integral parts of the environment protection (esp. nature protection); hunting should be therefore an integrative part of the latter. Many legal rules aim at that purpose, so that the service of the environment protection by hunting is a legal duty and not only a pure requirement. After a critical review of the insufficiences of environment protection in agriculture and in hunting, the author offers some proposals of reform. The conclusion emphasizes the importance of the collaboration in this field.

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1250. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Budapest VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti: a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 48,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7179 Budapest, 1981. Felelős vezető Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft

Fq 5003

XXXVI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1981. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

KÖZGAZDASÁGI KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest IX., Dimitrov tér 8.

TARTALOM

WEISS EMÍLIA
Vétkesség — feldúltság — és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a mai magyar házassági bontójogában 901

HOLLÓ ANDRÁS
„Contra legem" méltányosság vagy méltányos törvényesség? 919

FÜRÉSZ KLÁRA
A jogalkalmazói jogképződés (a bíró alkotta jog) alkotmányos kérdései a szocialista jogrendszer kiépítésének időszakában 929

TREMMEL FLÓRIÁN
A magánvád létjogosultságáról és jelentőségéről 936

ZLINSZKY JÁNOS
A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon 941

JOBBÁGYI GÁBOR
Euthanázia — egy élő probléma polgári jogi szempontból 949

Szemle

ZALESSZKIJ, V.
Milyen a termelési egyesülés (kombinát) struktúrája a Szovjetunióban? 959

Jogirodalom

Névai László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből (SIK FERENC) 964

IJJAS JÓZSEF
Csongrád és Csanád vármegye XIX. századi történetéhez 965

NAGY FERENC
Empirische Kriminologie 968

СОДЕРЖАНИЕ: *Эмилиа Вайс:* Виновность — разоренность — и взаимное согласие супругов в венгерском праве о расторжении брака в прошлом и сегодня. — *Андраш Холло:* Справедливость „против закона" или справедливая законность? — *Клара Фюрес:* Конституционные вопросы правотворчества применителем права (вопросы создания права судьей) в период построения социалистической правовой системы. — *Флориан Тремлел:* О праве на существование и о значении частного обвинения. — *Янош Элински:* Зачатки международного частного права в Венгрии. — *Габор Йоббади:* Эвтаназия — живучий вопрос с точки зрения гражданского права. — *Обзор: Залесский В.:* К вопросу о правовом положении производственного объединения (комбината) в СССР. — *Юридическая литература:* Ласло Неваи: Очерки из истории судоустройства и гражданского процесса *(Ференц Шик).* — *Йожеф Ийяш:* К истории комитатов Чонград и Чанад в XIX-ом столетии. — *Ференц Надь:* Empirische Kriminologie.

INHALT: *Emilia Weiss:* Verschulden, Zerrüttung und das Einvernehmen der Ehegatten im ungarischen ehelichen Scheidungsrecht der Vergangenheit und der Gegenwart II. — *András Holló:* Billigkeit „contra legem" oder billige Gesetzlichkeit? — *Klára Fűrész:* Verfassungsfragen der Rechtsbildung durch den Rechtsanwender (Richter) im Zeitalter des Ausbaus des sozialistischen Rechtssystems. — *Flórián Tremmel:* Über die Daseinsberechtigung und Bedeutung der Pravitklage. — *János Zlinszky:* Anfänge des internationalen Privatrechts in Ungarn. — *Gábor Jobbágyi:* Euthanasie — eine lebende Frage aus zivilrechtlichem Gesichtspunkte. — *Rundschau: V. Zalesski:* Über die Struktur der Vereinigung (des Kombinats) in der Sowjetunion. — *Rechtsliteratur:* László Névai: Kapitel aus der Geschichte der Gerichtsorganisation und des Zivilprozessrechts *(Ferenc Sik).* — *József Ijjas:* Zur Geschichte der Komitaten Csongrád und Csanád im 19. Jahrhundert. — *Ferenc Nagy:* Empirische Kriminologie.

SOMMAIRE: *Emilia Weiss:* Faute, faillite du marriage et consentement mutuel dans le droit de divorce hongrois II. — *András Holló:* Equité contra legem ou légalité équitable? — *Klára Fűrész:* Problèmes du droit constitutionel du droit créé par le jude à l'étape de la formation du système socialiste du droit — *Flórián Tremmel:* L'accusation privée, sa portée et significance — *János Zlinszky:* Les origines du droit international privé en Hongrie — *Gábor Jobbágyi:* L'euthanasie — un problème vivant de point de vue de droit civil — *Revue: V. Zalessky:* La structure du combinat à l'URSS — *Bibliographie:* László Névai: Chapitres sur l'historie du système judiciaire et de la procédure civile *(Ferenc Sik)* — *József Ijjas:* Contribution à l'histoire des départements Csongrád et Csanád à XIXe siècle — *Ferenc Nagy:* Empirische Kriminologie.

SUMMARY: *Emilia Weiss:* Fault—Breakdown—Mutual consent of the spouses in past and present law of divorce and separation in Hungary II. — *András Holló:* „Contra legem" equity or equitable legality? — *Klára Fűrész:* Judge-made law in the first period of the socialist legal system — constitutional law problems — *Flórián Tremmel:* On the importance and justifications of the private prosecution — *János Zlinszky:* The origins of private international law in Hungary — *Gábor Jobbágyi:* Euthanasia: civil law aspects of a living problem — *Review: V. Zalessky:* On the structure of combinates in the USSR — *Book Review:* László Névai: Chapters on the history of judicial system and civil procedure *(Ferenc Sik)* — *József Ijjas:* Contributions to the hostory of the counties Csongrád and Csanád in the XIXth century — *Ferenc Nagy:* Empirische Kriminologie.

E lapszám (XXXVI. új évfolyam 11. szám) szerzői: *Weiss Emília* egyetemi tanár (Budapest). — *Holló András*, az Államigazgatási Szervezési Intézet tudományos csoportvezetője (Budapest). — *Fűrész Klára* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Tremmel Flórián* egyetemi adjunktus (Pécs). — *Zlinszky János* ügyvéd (Dunaújváros). — *Jobbágyi Gábor* jogtanácsos (Budapest) — *Zalesszkij, V.* tudományos főmunkatárs (Moszkva). — *Sík Ferenc* egyetemi docens (Budapest). — *Ijjas József* egyetemi adjunktus (Budapest). — *Nagy Ferenc* egyetemi adjunktus (Szeged).

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest 1., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906 Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7283 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 **INDEX 25422**

XXXVI. új évfolyam 11. szám Budapest, 1981. november hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

KÖZGAZDASÁGI ... EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX., Dimitrov tér 8.

Vétkesség – feldúltság – és a házasfelek közös megegyezése a múlt és a mai magyar házasság bontójogában*

Második rész

A mai magyar házasság bontójogának elvi alapjai

I.

A családi viszonyok, és az ezek alapjául szolgáló gazdasági viszonyok változásai, s ezekkel párhuzamosan a családdal, és különösen a házassággal kapcsolatos társadalmi elvárások, társadalmi megítélés változásai nemcsak a házasságbontások és házasságbomlások *méreteiben, arányaiban* eredményeztek szinte Európaszerte igen jelentős változást az elmúlt néhány évtizedben, hanem Európa számos országának jogában a *házassági bontójog* korábbi elvi alapjainak *új elvi alapokkal való felváltásának igényét* is felvetették.

Az elvi alapokat is érintő változtatás igénye *különösen két kérdésben* jelentkezett.

Az *egyik:* széles körben merült fel *a vétkességi elvről a feldúltsági elvre való áttérés igénye* — mégpedig *akár úgy,* hogy egyes „hagyományos" vétkességi bontóokok mellett kaptak helyet a vétkességtől független, kizárólag a házasság feldúltságán alapuló bontóokok, *akár úgy,* hogy a korábbi vétkességen alapuló bontóokok teljes elejtésével csak a házasság feldúlttá válása vált a házasság felbontásának alapjává, a jogi szabályozást, a jogi megközelítést illetően ismét *kétféle módon:* vagy alapvetően, a házasság feldúltságát figyelembe vevő, mégis többékevésbé taxatíven meghatározott bontóokokkal, *vagy* e taxációval is szakítva, a házasság felbontásához a házasság helyrehozhatatlan megromlását megkövetelő, mintegy generálklauzulával megfogalmazott olyan szabállyal, amely mellett a házasság e helyrehozhatatlanul megromlott voltának megállapítása, vagy éppen meg nem állapítása, tehát a generálklauzulával megfogalmazott szabály megfelelő tartalommal való megtöltése minden egyes esetben bírói feladattá vált.

S a *másik* általánosodónak mondható igény: szűkebb vagy tágabb körben megvont további előfeltételek mellett *a házasfelek közös megegyezésének* nyílt, nemcsak a törvény megkerülésével, szerepjátszásokkal elérhető, *önálló bontóokként való elismerése.*

A fokozatosan kialakuló új helyzetben, különösen a házasság korábbi gazdasági funkciójának fokozatos megváltozásával, értelemszerűen kisebb súly jut a merev vétkességi elv azon előnyének, hogy az a nem vétkes házasfél javára, ha ő nem kívánja a válást, de iure akkor is biztosítja a házasság fennmaradását, ha az de facto már akármilyen régen felbomlott, széthullott, és nagyobb súlyt kap annak elismerése, hogy azok mögött az okok mögött, azok mögött a körülmények mögött, amelyek a házasság végleges felbomlására vezethetnek, nem kell feltétlenül valamelyik házasfél vétkességének állnia, valamint annak elismerése is, hogy ha áll is a házasság felbontására vezető okok mögött valamelyik házasfél, vagy akár mindkét házasfél vétkessége, a bontás elérésének akkor se legyen feltétlen előfeltétele a házasfelek e vétkességének, „házaséletük szennyesének" a bíróság elé tárása.

De az új helyzetben is *feltétlenül élő marad,* és a különböző jogrendszerekben más-más jogi eszközökkel körülbástyázottá is válik *az az igény, hogy csak a valóban helyrehozhatatlanul feldúlt házasságok kerüljenek felbontásra,* hogy *a házasság felbontásának* a mai társadalmi igényeknek megfelelő, a múlt jogához képest kétségtelenül *jelentős megkönnyítése ne váljék a meggondolatlan házasságbontások eszközévé,* és ne adjon teret a bontással együtt rendezésre szoruló, ún. járulékos kérdések megfelelő rendezését figyelmen kívül hagyó bontásoknak.

* A tanulmány *Első részét* a Jogtudományi Közlöny ez évi júliusi száma közölte.

II.

Arról, hogy azok az elvi alapok, amelyeken a magyar HT bontójoga alapult, már e törvény megalkotása korában, tehát a múlt század végén, a maiétól jelentősen eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok mellett is erősen megkérdőjelezettek voltak, s a törvény alapján kialakult gyakorlat folytán egyre inkább azzá váltak, e tanulmány első részében igyekeztünk képet adni.

E kor jogirodalmának néhány e bontórendszerrel és a bontójogi gyakorlattal szembeni kritikai észrevétele mellett — amelyeket e tanulmány első részében ugyancsak bemutattunk — e több vonatkozásban már a maga korában is meghaladott, s a társadalom jelentős részének értékítéletével sem adekvát bontójogi elvekkel való szakítás, *a házassági bontójog új elvi alapokra helyezése a Tanácsköztársaság* rövid életű *bontójogi szabályaiban és* az e szabályok alapján megindult ugyancsak rövid életű *bontóperes ítélkezésében történik meg először.*[1]

Ami a *Tanácsköztársaság bontójogának alapvető elveit* illeti, az a bontás kérdésében *szakít a vétkességi elvvel* (a házastársi tartás kérdésében valamelyest fenntartja), s a korábbi vétkességi bontóokok eltörlésével a bontás *kétféle módját* állapítja meg: *a házasfelek közös megegyezésén alapuló bontást,* amit tehát *önálló bontóokul ismer el,* és az *egyoldalú bontási kérelmen alapuló bontást, amelyre egy, a bírói mérlegelés körébe utalt „általános" bontóokot állapít meg.* Eszerint a bíróságnak akkor kell felbontania a házasságot, „ha a házasfelek egyéniségének és életviszonyainak gondos figyelembevételével oly körülményt állapít meg, amely miatt az életközösség további folytatását a házasfélnek nem lehet többé kötelességévé tenni". E körülmény lehet természetesen valamelyik, vagy akár mindkét házasfél hibájára visszavezethető, de nem feltétlenül az. A házasfelek vétkessé nyilvánításának azonban akkor sincs helye, ha a bontásra vezető körülmény valóban az ő hibájukra vezethető vissza, s emellett az sem kizárt, hogy az a fél kérje eredményesen a házasság felbontását, aki a bontásra vezető körülmények előidézésében hibás volt.[2]

Az egyoldalú és a kétoldalú kérelemre indított bontóperek között azt *az alapvető különbséget* teszi a Tanácsköztársaság joga, hogy míg az egyoldalú kérelemre indított bontóperekben a bíró kötelességévé teszi a bontás indítékainak kutatását, a házasfelek objektív és szubjektív körülményeinek vizsgálatát, s ennek megfelelően bírói mérlegeléstől teszi függővé a házasság felbontását vagy a bontásra irányuló kérelem elutasítását, addig a házasfelek közös megegyezése esetén a bírói funkció a házasfelek bontásra irányuló közös szándékának puszta jegyzőkönyvi tudomásulvételére szorul. Ebben az esetben ugyanis a bíróság a házasságot a bejelentés alapján tárgyalás nélkül végzéssel felbontja.

Mind az egyoldalú, mind a kétoldalú kérelemre indult bontóperekben *céllá vált* továbbá a korábbi hosszadalmas (gyakran 5—6 évig is elhúzódó) és költséges eljárás helyett a *bontóperes ügyek lehető gyors befejezése.*

A Tanácsköztársaság bontójogi elveit és egyes főbb szabályait ehelyütt elsősorban bemutatni és nem értékelni kívántuk. Elveit illetően mégis úgy ítéljük joggal állítható, hogy olyan utat jeleznek, amelyet kisebb kerülőkkel a magyar szocialista családjog is végigjárt. Részszabályaira ez már nem áll. Ezek tekintetében mégsem hagyhatók figyelmen kívül e jogalkotás forradalmiságából, a múlt bontójogával, különösen ennek elég széles körben ismert hibáival való szembefordulni-akarásból eredő sajátosságok, és — mint arra *Pap Tibor* rámutat — az sem, hogy a szocialista házassági jogra, és különösen a házasság felbontására vonatkozó elméleti nézetek e korban még korántsem mondhatók kikristályosodottnak.[3]

Ezek bizonyságaként is említést érdemel még, hogy *voltak* a Tanácsköztársaságban *elképzelések,* sőt volt a Tanácsköztársaság jogi szakfolyóiratában, a Proletárjogban publikált és a Szocialista Jogász Szövetség által szervezett, nem jogászok bevonásával rendezett ankéton megvitatott házassági jogi törvénytervezet is, amely *a házasság felbontását méginkább kötöttségektől mentesebbé tette volna.* E törvénytervezet egyoldalú bontás esetén is megelégedett volna a házasság felbontásának puszta bejelentésével, s ezt nem is bírói, hanem anyakönyvi hatáskörbe utalta volna, pusztán azzal a megkötéssel, hogy ezt a bejelentést csak a másik házastárs tudtával lehetett volna megtenni.[4]

Ez a törvénytervezet mégis — amely nem is lett törvény — *a maga korában sem volt egyértelműen helyeselt,* s aligha felelt volna meg a kor társadalmi-gazdasági követelményeinek. A törvénytervezetről rendezett ankéton felszólaló asszonyok — mint arról a Proletárjog című folyóiratnak az ankétról adott beszámolója tudósít —, a házasság felbontásának e reformját úgyszólván valamennyien élesen ellenezték.[5]

---

[1] A Tanácsköztársaság bontójogának alakulásáról, házassági jogi törvénytervezetéről, annak fogadtatásáról, a házasság felbontásáról szóló Forradalmi Kormányzótanácsi rendeletéről, annak értékeléséről, valamint a Tanácsköztársaság bontójogi gyakorlatáról l. *Pap* Tibor: A házasság felbontásának problematikája a Magyar Tanácsköztársaságban, JK. 1959. 61—68. old., *Schönwald* Pál: Családügyi bíráskodás a Tanácsköztársaságban. JK. 1959. 96—99. old. és *Biczó* Sándor: „Proletárjog". JK. 1959. 99—102. old., különösen 101—102. old.

[2] L. ezekre nézve a Schönwald által ismertetett bírói gyakorlatot. JK. 1959. 96—99. old.

[3] L. *Pap* Tibor: JK. 1959. 61—62. old.

[4] E nézet — mint arra *Pap* Tibor rámutat — döntően *Bebel*nek a házasság felbontásával kapcsolatos álláspontjának hatása alatt áll. (Vö. JK. 1959. 62. old.)

[5] L. *Pap* Tibor: JK. 1959. 62. old. és *Biczó* Sándor: JK. 1959. 101. old.

Aligha férhet kétség ahhoz, hogy a házasság ilyen egyoldalú bejelentéssel való felbontása, e kor társadalmában őket érintette volna súlyosabban.[6]

III.

A Tanácsköztársaság bukása után, jogi vívmányainak eltörlése, megsemmisítése után, *a vétkességi elvvel való* — legalábbis *részleges — szakításra, és a házasfelek közös megegyezésének önálló bontóokként való elismerésére* csak a felszabadulás után, ekkor azonban már *a felszabadulás első évének jogalkotásában* kerül újból sor.

A *6800/1945.* M. E. számú rendelet (a továbbiakban *R.)* — amely, mint minisztertanácsi előterjesztése is hangsúlyozza, a magyar jogélet évtizedes kívánságát teljesíti — *három új, nem vétkességi bontóokot* vezet be: *A házasfelek 5 éves különélését* (R. 4. §), amelyre alapítva — szemben a hűtlen elhagyással — az életközösséget megszakító, vagy az életközösség megszakítására a másik félnek okot adó fél is kérheti a házasság felbontását; *az egyik fél tartós, gyógyíthatatlan elmebetegségét* (R. 5. §) és valamelyes további előfeltételek fennforgása esetén (legalább két évé fennálló házasság, a bontásban való megegyezésen kívül a névviselésben és a nőtartásban való megegyezés) *a házasfelek közös megegyezését* (R. 6. §). Ezeket a bontóokokat az R. abszolút bontóokká teszi, és az e bontóokok alapján való bontásnál *kifejezetten kizárja a házasfelek valamelyike vétkessé nyilvánításának lehetőségét.*

Ezekkel a szabályokkal — noha az R. a HT bontóokait nem érintette — az e korban általánosan elfogadott értékítélet szerint *a magyar házassági bontójog* a) *elhagyta a házasság felbonthatatlanságának elvi alapját és áttért a házasság felbonthatóságának elvére,*[7] és b) *szakított a vétkességi elvvel és lehetővé tette a vétkesség kutatása és kimondása nélkül a házasság felbontását.*[8]

Az az utóbb széles körben hangoztatottá vált, és még ma is gyakran hangoztatott álláspont, hogy a vétkességi elvvel való szakítás csak az 1952. évi Csjt.-ben történt meg, meggyőződésünk szerint téves.

A 6800-as R. életbelépése után a házasságok nagy része az e R.-ben megállapított, nem vétkességi bontóokok alapján került felbontásra, és emellett e szabályok szinte szükségszerű velejárója lett, hogy *a bírói gyakorlatban a HT elviekben nem érintett szabályai is jelentősen „megszelídültek"*, sőt nemegyszer éppen azért éltek tovább, hogy az új R.-ben előírt határidőknél gyorsabban juthassanak a házasfelek bontóítélethez.[9] Különösen a hűtlen elhagyásra alapított bontóok élt meglehetősen széles körben tovább, amikor olyan házasfelek kívánták közös megegyezéssel felbontani házasságukat, akiknek házassága még nem állt fenn két éve.[10]

Az R. új bontóokai közül az elsőként és a harmadikként említett bontóokok váltak gyakoriakká. A házasfél tartós elmebetegsége címén alig indult bontóper.[11]

Az *5 éves különélés bontóokként bevezetésével az R. célkitűzése* a gyakorlatilag már régen megszűnt házassági viszonyok mielőbbi jogi rendezésének lehetővé tétele volt, aminek az R. megjelenésekor, figyelemmel az addig mereven érvényesült vétkességi elvre, s arra, hogy ennekfolytán de iure meglehetősen nagy számban álltak fenn a valóságban akár már évtizedek óta megszűnt házassági viszonyok is, igen nagy jelentősége volt.[12] Igaz viszont, hogy ezt a rendeltetését, legalábbis jelentős részében az R. viszonylag hamar teljesítette is.[13]

A *közös megegyezés* nyílt, *önálló bontóokként elismerésével* pedig az R. *ki kívánta küszöbölni* a felek korábbi, titkolt megegyezésen alapuló, csak a törvény megkerülésével elérhető házasságbontását, s mint azt egyik korabeli cikk — talán kicsit eltúlozva — írja: egy csapásra véget vetett annak a szemforgató képmutatásnak, ami a bíró előtt folyt, és az őszinteség és igazmondás tiszta levegőjét engedte be a tárgyalótermekbe.[14] Az igazság mégis az, hogy ha

---

[6] Éppen ezért aligha lehet helyes a kérdés olyan summázása, hogy az ankéton „az asszonyok képviselték a konzervatív felfogást". (L. *Biczó* uo.)

[7] L. pl. *Nizsalovszky:* Magyar családi jog.MEFESZ Jogászkör kiadása. Bp. 1949. 113. old.

[8] L. pl. *Beér* János: A vétkességi elv a házassági bontóperben. JK. 1946. 14. old., és *Simor* Antal: A házassági rendelet a joggyakorlat tükrében. JK. 1946. 173. old.

[9] L. pl. *Nizsalovszky:* Magyar családi jog. 113. old., bírálóan *Szigligeti* Viktor: A bíróságok gyakorlata a házassági bontóperekben. JK. 1952. 382. old., *Bacsó—Rády—Szigligeti:* A családjogi törvény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1955. 60. old.

[10] Pap Tibor által közölt statisztikai adatok szerint 1946-ban a házasságok 23,2%-át még hűtlen elhagyás címén bontották, és 38,4%-át bontották nyíltan, közös megegyezés alapján (*Pap* Tibor: Társadalmi igények és a Családjogi törvény. JK. 1973. 511. old.)

[11] *Karay* arra mutat rá, hogy az R. hatálybalépését követő másfél éven belül az R. 5. §-a alapján a Kúriához (ebben az időben házassági bontóperekben másodfokon még a Kúria ítélkezett) egyáltalán nem érkezett bontóper. (*Karay* Pál: Az elmebetegség a házassági jogban. JK. 1947. 86. old.)

[12] *Simor* szerint e korban az R. rendelkezései közül ennek volt a legnagyobb jelentősége. (*Simor* Antal: A házasság felbontását módosító 6800/1945. ME. sz. rendelet és annak nyomán, kialakult joggyakorlat. A szerző saját kiadása. III. kiad. Bp. 1948. 11. old.) A 10. lábjegyzetben felhívott statisztikai adatok szerint 1946-ban a házasságok 31,5%-át bontották 5 éves (vagy ennél hosszabb) különélés alapján (l. a 10. lábjegyzetben id. forrásmunkát).

[13] *Karay* Pál arra mutat rá, hogy míg az R. életbelépésekor a felek siettek a rendeletadta lehetőséget igénybevenni, 1948-ban az 5 éves vagy azt meghaladó különélés címén indított bontóperek már jelentősen csökkenőben vannak. (L. *Karay* Pál: A névviseléshez és a nőtartáshoz való jog kérdése a 6800/1945. M. E. számú rendelet alapján indított perekben. JK. 1948. 189. old.)

[14] *Ifj. Nagy* Dezső: Visszaélések a megegyezéses házasságfelbontási eljárásban. JK. 1948. 145. old.

a korábbi szerepjátszás helyett őszinteség és igazmondás állhatott is ezek mögött a bontóperek mögött, aminek jelentőségét aligha lehet lebecsülni, a „tárgyalótermekben" ezek a bontóperek rendkívül formálisan folytak. A tárgyalás lényegében csak arra szorítkozott, hogy a házasfeleknek megfelelő időköz betartásával kitűzött két egymást követő tárgyaláson meg kellett erősíteniök a bontási kérelemben foglalt nyilatkozataik változatlan fenntartását.[15]

Az R. új bontóokainak a vétkességi elvvel való szakítása, és az R. alapján bontott házasságokban a házasfelek bírói ítéletben való vétkessé nyilvánításának eltörlése e bontóperekre nézve az eddig számos vonatkozásban éppen a vétkességtől függően rendezett *járulékos kérdések* tekintetében is *új szabályt*, új útmutatást *kívántak — különösen a nőtartás és a névviselés kérdésében.*

A közös megegyezésen alapuló bontóperben a nőtartásban és a névviselésben való megegyezés a bontás előfeltétele volt — a vagyonjogi kérdésekben megegyezhettek a házasfelek.

A gyermeket érintő kérdéseket: a gyermektartást és a gyermekelhelyezést *illetően* viszont — a ma jogászának idegenül csengően — ezekben a bontóperekben joghatályosan *sem a felek nem egyezhettek meg, sem a bíróság nem ítélhetett — az ezekben a kérdésekben való intézkedés* a bontóper befejezése után a *gyámhatóság feladata volt.* E szabályt különösen arra figyelemmel, hogy más bontóperekben a bíróságnak joga volt ezekben a kérdésekben is döntenie, s csak akkor kellett a döntést a gyámhatóságra bíznia, ha a perekben kiderített ténykörülményeket nem tartotta elégségesnek a kérdések eldöntéséhez, eleinte többen bírálják,[16] más álláspont viszont az R. szerinti megegyezéses bontás mellett azért helyesli, mert e megegyezéses bontás mellett a felek viszonyai nem tárultak — és mint az álláspont képviselője mondja — az eljárásnak az R. intencióival ellentétes késleltetése nélkül nem is tárulhattak fel a bíró előtt oly mértékben, hogy ezekben a kérdésekben megnyugtatóan határozhatott volna.[17] Nem sokkal később azonban az R. alapján folyt más bontóperekben, pontosabban az 5 éves különélésen alapuló bontóperekben is az válik általánossá, hogy a bíróságok a gyermeket érintő kérdésekben való döntés jogát a gyámhatóságoknak engedik át.[18] E gyakorlat indoka, hogy a gyámhatóságnak rendszerint már a házasfelek különválásakor intézkednie kellett a gyermek érdekében, és nem ítélték kívánatosnak, hogy intézkedésébe a bíróság szükségtelenül beleszóljon.[19]

Az 5 éves, vagy azt meghaladó *különélésre alapított bontóper legjelentősebb járulékos kérdésévé a nőtartás válik.* Ebben a kérdésben, valamint a névviselés kérdésében — a bontás kérdésében a vétkességgel teljesen szakító R. — ha régi, merev formájában nem is tér vissza a vétkességhez, *mégsem hagyja teljesen figyelmen kívül a házasfeleknek a házassági életközösség alatt és annak megszűnése után tanúsított magatartását.* A döntés fő szempontjává azonban a *méltányosság* válik.

Ez a méltányosság, amelyet tartalommal az ítélkezési gyakorlat tölt ki, a férj terhére a HT szabályaihoz képest gyakran szigorításként jelentkezik, mert a méltányosság jegyében a bíróság olyan nőnek is megítélhet tartást, és olyan nőt is feljogosíthat férje nevének továbbviselésére, aki a HT alkalmazásában vétkesnek volna nyilvánítandó, amire különösen akkor kerül sor, ha a hagyományos értelemben mindkét fél vétkes és a vétkek egybevetése a férj terhére üt ki. Viszont a HT alkalmazásában vétlen házasfél tartási igényét is elutasíthatja a bíróság akkor, ha az a nőre nézve nem méltánytalan, és viszont teljesítése a férjre nézve volna méltánytalan.[20]

A tartásra való *érdemtelenség* azonban az R. alapján való bontásnál is *megfosztja a nőt a tartáshoz való jogától,* „mert az ilyen nő részére tartásdíj megítélése nemcsak a joggal, hanem a méltányossággal is ellenkeznék".[21] Az érdemtelenség fogalmának új tartalommal kitöltése is a bírói gyakorlatra vár, s az e gyakorlatban kialakultak a későbbi jogfejlődésre, így a Legfelsőbb Bíróság V. sz. Polgári Elvi Döntésére is hatással vannak.

Emellett hosszabb időn át a *feleség* életkora, *munka- és keresőképessége is a méltányosság keretében jut jelentőséghez.*[22] Ebben a kérdésben csak az 1949. évi Alkotmány hoz változást. Attól fogva ugyanis, hogy Alkotmányunk leszögezi azt az elvet, hogy társadalmi rendünk alapja a munka, *ezen alkotmányos tétel lesz a bírói gyakorlatban annak az elvnek és annak a gyakorlatnak is az alapjává,* amely *a tartási igénynek* az erre való *rászorultságot is előfeltételévé teszi.*[23]

A 6800-as rendelet fogadtatása nem volt egyértelműen pozitív. A sajtóban — nem a jogi szaksajtóban — többen is a házasság intézménye elleni, a házasság erkölcsi és jogi tartalma elleni támadásnak minősítik, s olyannak ítélik, amely veszélyezteti az állami és erkölcsi rend-

[15] L. az R. 6. §. (3) bekezdését és *Nizsalovszky:* Magyar családi jog. 115. old.

[16] Így pl. *Simor* Antal: A közös megegyezéssel történő házasságbontások. JK. 1947. 358. old.

[17] *Nizsalovszky:* Akarathiányok a megegyezéses házasságfelbontás esetén. JK. 1948. 146. old.

[18] L. *Karay:* a 13. lj-ben id. cikk 190. old.

[19] L. *Karay* uo.

[20] L. *Simor* a 12. lj-ben i. m. 37—38. old., *Karay:* JK. 1948. 191. old. és *Kisvárday—Pap* Tibor: A végleges nőtartásdíj kérdése a házasság vétlen felbontásával kapcsolatban. JK. 1948. 412—413. old.

[21] L. *Simor* uo. és *Karay* uo.

[22] L. *Karay* és *Kisvárday—Pap* a 20. lj-ben i. m. 192., ill. 413. old.

[23] E gyakorlat alakulásáról l. *Bacsó* Jenő: Új szempontok a nőtartási igények elbírálásánál. JK. 1950. 601—603. old.

nek a házasságok állandóságához fűződő érdekeit.[24]

A jogászok körében, különösen a múlt rendszer bontóperes gyakorlatát ismerő jogászok körében, a reform egészében — ha nem is minden részletkérdését illetően — általában helyeslésssel fogadott, s az elvi kérdést illetően a nézetek inkább csak abban mutatnak eltérést, hogy míg egyesek a házasság felbontásának megkönnyítésében *az államnak a házasságok fennmaradásához fűződő közérdekével szemben a magánérdek védelmének fokozottabb előtérbekerülését látják*,[25] addig mások — így különösen *Beér* — már 1946-ban azt hangsúlyozzák, hogy az R. új bontóokai alapján való bontás megengedése az *állam jól értelmezett célja szempontjából is indokolt*, a közös megegyezésen alapuló bontás elismerése pedig azzal, hogy a törvény megkerülésével való bontást kiküszöböli, egyenesen szolgálja a jogrendszer tekintélyét és erejét.[26]

Az alapjaiban helyesléssel fogadott reform mellett a *közös megegyezéses bontást illetően* elsősorban *a megegyezés akarathibáinak* kérdései foglalkoztatják a jog tudományos és gyakorlati művelőit.[27] Az akarathiányok, különösen a kényszeren, fenyegetésen, megtévesztésen alapuló nyilatkozatok elhárítását, kiküszöbölését szolgáló perevenciós eszközként *Nizsalovszky* már ebben az időben felveti, hogy *a bírónak a megegyezéses bontóperekben is vizsgálnia kellene a felek valódi, egyező akaratát* úgy, hogy ha ennek hiányát észleli, ne állapíthassa meg, hogy az ilyen nyilatkozat az illető házasfél alaposan megfontolt akaratát fejezi ki.[28]

Annak érdekében továbbá, hogy csak a valóban feldúlt házasságokat bontsák fel a bíróságok, már ebben az időben felmerül a kérdés, *vajon helyes volt-e a közös megegyezést abszolút bontóokká tenni*, s az is, nem lett volna-e indokolt *bizonyos ideig tartó különélést is e bontás előfeltételévé tenni.*[29]

Az 5 éves különélésen alapuló bontásnak az az alapvető új szabálya, hogy ezen a címen a hagyományosan „vétkes"-nek tekintendő fél is kérheti a házasság felbontását, nem von maga után észrevételt. Inkább csak a különélés fogalma, értelmezése körül merülnek fel — a ma számára már nem sokat jelentő — viták, amelyekre e korban a háború, a hadifogság, a deportálások is elég széles körben adnak okot. Ami mégis az e vitákban való állásfoglalásokból említést kíván, az az, hogy a gyakorlat ezeket többségükben *a törvény megszorító értelmezésével*, tehát a vitás határesetekben *inkább a bontókeresetek elutasításával* dönti el.

A házassági bontóper *járulékos kérdéseinek* — különösen a nőtartásnak — alapvetően *a méltányosság síkjára terelésével* szemben e korban nem merül fel észrevétel, sőt mondhatnók, hogy ez a maga korában, amikor különösen a magánjogi ítélkezési gyakorlatban a méltányosságnak még sokkal nagyobb szerepe volt, egyenesen helyesléssel fogadott.

A 6800-as R. *inkább negatív*, mint pozitív *megítélése*, előnyei helyett inkább azon hátrányának előtérbe állítása, hogy az a házasságok komoly ok nélküli, könnyelmű, meggondolatlan felbontását segítette, s olyan hibáinak hangsúlyozása, hogy az felemás helyzetet teremtett, amikor a HT vétkességi bontóokainak érintetlenül hagyásával állapított meg más elvi alapokon álló új bontóokokat, valamint hogy az egyfelől azzal, hogy abszolút bontóokokat állapított meg, és másfelől azzal is, hogy fenntartotta a bontóokok taxációját, a formalizmus jegyeit viseli magán, csak *a Csjt. kodifikációs munkálatainak megindulásakor jelenik meg*, s azután, nyilván arra tekintettel is, hogy a Csjt. ezekben a kérdésekben más álláspontot követett, és emellett a házasságfelbontások szigorítását is célul tűzte, *fokozatosan erősödik is.*

A 6800-as rendeletnek egyre szélesedő nézet szerint csak az lehetett a rendeltetése, hogy segítse a háborús viszonyok következtében meglazult házassági kötelékekből, vagy általában a múlt rendszer társadalmában kötött házasságokból való szabadulást.[30]

Több évtized távlatából *ez az értékelés* úgy ítéljük *revideálásra szorul.* A felszabadulás utáni első bontórendeletben kifejezésre jutott *alapvető elvek* — ha nem is e rendelet valamennyi részszabálya — aligha vitathatóan *a házassági bontójog jövő szabályai számára is utat mutatóknak bizonyultak.* Anélkül, hogy az R. közös

[24] Ezek ellen á nézetek ellen l. *Beér* János: A vétkességi elv a házassági bontóperben. JK. 1946. 14—17. old.

[25] L. pl. *Simor* Antal: A közös megegyezéssel történő házasságfelbontások. JK. 1947. 357—358. old., de e nézetével e korban korántsem áll egyedül.

[26] *Beér János:* a 24. lj-ben id. cikk 16. old.

[27] L. különösen *Nizsalovszky:* Akarathiányok a megegyezéses bontások esetében. JK. 1948. 143—146. old. és *ifj. Nagy* Dezső: Visszaélések a megegyezéses házasságfelbontási eljárásban. JK. 1948. 245—248. old.

[28] *Nizsalovszky:* az előző lj-ben id. cikk 145. old. *Nagy* Dezső e vitában azt hangsúlyozza, hogy az esetleges akarathibákról már a bontást megelőzően az ügyvédeknek is kötelességük meggyőződést szerezni (a házassági bontóper ekkor még ügyvédkényszerhez kötött), de azt is elismeri, hogy amennyiben akarathiányt észlel, a bírónak is jogában van az érvénytelen cselekményt visszautasítani. (Az előző lj-ben id. cikk 248. old.)

[29] Mindkét gondolatot *Simor* Antal veti fel: A közös megegyezéssel történő házasságfelbontások c. cikkében JK. 1947. 358. old.

[30] Sokak közül l. pl. *Szigligeti* Viktor: A bíróságok gyakorlata a házassági bontóperekben. JK. 1952. 381. és köv. old., A Családjogi Törvény magyarázata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1971. I. 141. old., amely külön utal is rá, hogy a rendelet kiadásának elsődleges indoka éppen az volt, hogy megteremtse a háború folytán véglegesen megromlott házassági kötelékből való szabadulás lehetőségét, *Pap* Tibor: Magyar családi jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 63. old. *Pap* Tibor mégis azt, hogy az R. a maga idejében társadalmi szükségletet elégített ki, s hogy a feldúlt házasságok felbontásának lehetővé tételével a család megszilárdítását is alkalmas volt szolgálni, az R. pozitívumaként ismeri el (uo.).

megegyezésen alapuló bontásának rendkívül formális bírói eljárását helyeselni tudnánk — amely mégis, és ezt semmiképpen sem lehet figyelmen kívül hagyni, rendszerint csak a bírói eljárás szintjén volt formális, de a bontóper ügyvédkényszerhez kötött volta folytán a bírói eljárást megelőző stádiumban, a felek ügyvédjével vagy ügyvédjeivel folytatott tárgyalások során feltehetően az esetek többségében korántsem volt az — s különösen anélkül, hogy a megegyezéses bontás ilyen módját a mai körülmények, s így a mai bírói gyakorlat számára elfogadhatónak tartanánk, megítélésünk szerint *az R. pozitívumai* mégis feltétlenül *nagyobb hangsúlyt kívánnának.*

Azzal ugyanis, hogy a rendelet *nyíltan szakított a vétkességi elvvel,* még ha ezt abszolút bontóokkal tette is, és nem helyezte hatályon kívül, nem törölte el egyúttal a HT vétkességi bontóokait, továbbá azzal, hogy *kaput nyitott ahhoz, hogy a menthetetlenül halott házasságok felbontását a házasság felbontására okot adó fél is kérhesse* — esetleg azért is, hogy már régen fennálló másik kapcsolatát rendezhesse, s végül nem utolsó sorban azzal, hogy *a házasfelek közös megegyezését* — a korábbi hazug szerepjátszást és a vétkesség vállalásának megvásárlását megszüntetve — *önálló bontóokká tette,* sőt ehhez a házasfeleknek az akkor hatályos szabályok szerint a bíróság által elbírálandó alapvető járulékos kérdésekben való megegyezését is megkövetelte — ha ez a megoldás sem volt minden vonatkozásban hibáktól mentes — az R. *olyan elveket vitt a magyar bontójogba,* amelyek nyilvánvalóan nemcsak a múlt rendszer társadalmában kötött, vagy a háborús viszonyok következtében meglazult házasságokból való szabadulást voltak hivatottak szolgálni.

IV.

A magyar családjog első átfogó kodifikációja, az *1952. évi Csjt. a bontójog elveiben* az 1894. évi HT-hez viszonyítva *teljesen,* a 6800/1945. M. E. sz. rendelethez viszonyítva *részlegesen újat hoz.*[31] E törvény

a) a házassági *kötelék felbontása kérdésében teljesen elejti a vétkességi elvet, és kizárólag a feldúltsági elvet teszi magáévá* — indokolásában utalva is arra, hogy a szocialista házassági jog a házasság felbontását nem teszi függővé attól, hogy a házasság tarthatatlanságát az egyik fél vétkes magatartása idézte-e elő vagy sem,[32]

b) szakít továbbá az *abszolút bontóokok rendszerével,* amelyek fennállása esetén a bíróságnak a körülmények mérlegelése nélkül fel kellett bontania a házasságot,[33] és

c) a bontóokok korábbi taxációjával, és a korábbi taxatív bontóokok helyett *olyan alapos és komoly okból* engedi meg a házasság felbontását, *amelynek fennállását* minden egyes esetben *az eset összes körülményeinek mérlegelésével kell eldönteni.*

A *vétkességi elvvel való szakítás* a törvény gyakorlatában és a jogtudományban döntően *két kérdést vet fel.* Az *egyik:* a házasság feldúlttá válására *saját „vétkes" magatartásával* okot adó fél is jogosult legyen-e a házasság felbontásának kérésére, vagy a másik házasfél ellenzése esetén a nemo suam turpitudinem elve nyerjen-e érvényesülést, s a *másik,* ma mindenképpen *nagyobb jelentőségű* kérdés: ha a bontásban nem is, a *járulékos kérdések* vagy egyes járulékos kérdések *tekintetében maradjon-e a vétkességnek jelentősége.*

Az abszolút bontóokok rendszerével való szakítás és a bontásnak *minden esetben bírói mérlegelésétől függő komoly és alapos októl függővé tétele* szintén *két kérdést* vet fel. Az *egyik, nem fognak-e* az új szabály mellett is, legalábbis a *bírói gyakorlatban olyan abszolút jellegű bontóokok kialakulni, amelyek alapján* a felek, vagy akár a bontást egyedül elérni kívánó fél, *szinte eleve joggal bízhatnak házasságuk felbontásában,* s a *másik,* az előbbinél lényegesen jelentősebb kérdés: hogyan értékelje ezután a bíróság *a házasfelek bontásra irányuló közös megegyezését,* kötelezze-e őket ilyen esetben is a bontáshoz vezető okok részletes feltárására.[34]

E kérdésekben, s tegyük hozzá, abban a szemléletben is, amely e kérdések mikénti megválaszolásához vezet, *joggyakorlat és jogalkotás 1952-től napjainkig sokat változott.* A kérdések egy része emellett ma is széles körben *vitatott,* egy másik részében pedig a joggyakorlatnak a törvény és a törvényt értelmező 9. sz. Irányelv tételeitől való eltávolodása tapasztalható.

a) Az a gondolat, hogy *saját vétkes magatartására* alapítva a vétkes fél ne érhesse el a házasság felbontását, sőt hogy az a magatartás, amellyel az egyik házasfél az együttélést éppen a házasság felbontásának elérése céljából tenné elviselhetetlenné, a joggal való visszaélés minő-

[31] Amikor a Csjt. Indoklása — állapítja meg a Családjogi Törvény c. kommentár is — a házasság felbontására vonatkozóan korábban hatályban volt jogi szabályozástól való eltérés szükségességét és az új szabályozás elveit kifejtve, az addig hatályban volt jogi szabályozásként csupán az 1894: XXXI. tv-t állította szembe az új szabályozással, és figyelmen kívül hagyta a 6800/1945. M. E. számú rendeletnek igen lényegbevágó, a bontási rendszert jelentősen átalakító rendelkezéseit, a kérdést kissé túlságosan leegyszerűsítette (*Bacsó—Rády—Szigligeti:* A Családjogi Törvény. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1955. 59. old.)

[32] L. Általános Indokolás és a III. fejezethez fűzött Részletes Indokolás.

[33] L. Általános Indokolás.

[34] E kérdésekhez képest kisebb súlyúnak tartom azt a különben jogos, és az 1974-es Csjt. Novellában honorálást is nyert kritikai észrevételt, amely a házasság felbomlására vezető *komoly és alapos ok helyett* azt *a helyzetet* javasolta a házasság felbontásánál értékelni, *amely a házasság helyrehozhatatlan megromlásához vezetett.*

sített esete is volna,[35] a Csjt. gyakorlatának első éveiben élő csak, de érvényesülése akkor sem általános. Az e kérdésben — talán nem minden erkölcsi indok nélkül — ingadozást mutató bírói gyakorlat számára a Legfelsőbb Bíróság 3. sz. Irányelve ad útmutatást. Noha mind a bontóperes eljárás során, mind erkölcsileg más elbírálás alá kell esnie annak, ha a házasság feldúlttá válására házasságellenes, vétkes, esetleg durva magatartásával okot adó féllel szemben a „szenvedő" másik házasfél kéri a bontást, mégis az életközösség helyreállításának minden reménye nélkül feldúlttá vált házasságot akkor sem lehet indokolt fenntartani, ha azt a „vétkes" fél kéri, és a házassághoz a bontásra okot nem adó fél őszintén ragaszkodnék is.

b) Ami *a vétkességnek a járulékos kérdések tekintetében való jelentőségét* illeti: *Az 1952-es törvényalkotás,* amely a *házasság és a család alkotmányos védelmét* a 6800/1945-ös R. szabályainál, és az ezeken alapuló gyakorlatnál *szigorúbb bontójogi szabályokkal és szigorúbb bontási gyakorlattal kívánta biztosítani,* a bontásban való vétkesség speciális szankciójaként a bontóítéletben mintegy büntetés-jellegű ún. *különilleték* megállapítását tette lehetővé a házasság feldúlttá válására és felbontására jogellenes, házasságellenes magatartásával okot adó házasfél terhére, vagy ha ez mindkettőjük magatartására megállapítható volt, akár mindkét házasfél terhére. Az 50-es évek elején *a törvényalkotó ezt szánta a bontásban való vétkesség* egyik, vagy talán fő *szankciójának,* de emellett a kiszabható különilletékben egy, a bontástól való visszatartó erőt is remélt.[36]

Igen hamar kiderült mégis, hogy különösen ez utóbbi rendeltetését e szabály nem képes betölteni,[37] a *különilleték hamarosan eltörlésre* is *került.*

Ami a bontóper többi járulékos kérdését illeti, az 1952. évi törvény lényegében a 6800-as R. nyomdokain jár. *Nem a hagyományos értelemben vett vétkességnek, hanem csak az érdemtelenségnek a házastársi tartás* (most már nem a nőtartás) *és a feleség névviselése szempontjából biztosít jelentőséget* — mindkettő vonatkozásában úgy, hogy az érdemtelenséget csak az érdekelt fél kérelmére veszi figyelembe a bíróság.

A magyar *jogtudomány* — annak ismeretében is, hogy egyes más szocialista jogok szélesebb körben fűznek jogkövetkezményt a bontásban való vétkességhez — a Csjt. gyakorlatának első éveiben vagy évtizedében még *inkább vonakodik a bontásban való vétkességnek a járulékos kérdésekben való figyelembevételétől,* semmint támogatná azt. *Pap Tibor* már 1961-ben vitatja a névviselésre való érdemtelenség szabályát, és a tartásra való érdemtelenséget is csak azért ismerné el, mert — mint mondja — aligha lenne a társadalom erkölcsi felfogásával összeegyeztethető, hogy valaki olyan kötelékre alapítva támasszon tartás iránti igényt, amelyet fennállása alatti magatartásával messzemenően maga sértett meg. Figyelmeztet emellett arra is, hogy az érdemesség—érdemtelenség vitatása a házastársi gyűlölködés kielégítésének eszközévé válhat.[38] Másutt általánosabb érvénnyel állítja, hogy nézete szerint a vétkességhez fűzött közvetett jogkövetkezmények létjogosultsága is vitatható a szocialista családjogban.[39]

Nagyobb jelentőségűvé a járulékos kérdéseket illetően, sőt azt meghaladóan is, *a vétkesség* — mint erről még szólunk — később válik újra, megítélésünk szerint döntően *attól fogva,* és ha nem is kizárólag, de döntően *azért,* mert *a házastársi lakáshasználat* a házassági bontóper eddigi, mondhatnók hagyományos járulékos kérdéseit kibővítve *a házassági bontóper új, és azonnal szinte legjelentősebb járulékos kérdésévé válik, s ennek rendezésében a házasfeleknek a házasság feldúlttá válására vezető felróható magatartása is értékelést* (talán a kívánatosnál nagyobb értékelést) *kap.*

A bontásban való vétkesség vizsgálata és értékelése — a későbbiekben erről szólunk még — ha kevésbé látványosan is, mint a házasfelek közös megegyezésének a házasság felbontásában való értékelése, a vétkességi elvvel szakító *1952. évi Csjt. szabályaitól és* e törvény *intenciójától* mindenesetre *lényegesen eltávolodott.*

c) Ha abszolút jellegű bontóokok *nem is, tipikusan előfordulóak* viszonylag *hamar kialakulnak* a gyakorlatban, s a Legfelsőbb Bíróság a házasság felbontása kérdéseiben iránytmutató 3. sz. Irányelvében már szükségesnek tartja arra inteni a bíróságokat, hogy *óvakodjanak attól, hogy egyes okok,* így különösen az *ittassáa* vagy a *tartós különélés* ilyen *abszolút bontóokokká válhassanak.*

d) Az a kérdés, hogy *a házasfeleknek a házasság felbontására irányuló közös megegyezése* milyen értékelést kapjon bontójogunkban, mint azt e tanulmány első részében is láttuk, szinte

[35] Így *Böszörményi Nagy* Emil: Hozzászólás házassági kötelléki jogunk néhány kérdéséhez. II. JK. 1953. 239. old.

[36] Hasonló, de a magyar jog szabályainál szigorúbb szabályt ebben az időben a szovjet jog is ismert, s ha nem is változatlanul a szabályt, de magát az alapgondolatot nyilván innen merítette a magyar törvényalkotó.

[37] A bontások száma — noha az akkori ítélkezési gyakorlat a maiénál feltétlenül szigorúbb volt — csak 1953-ban, a Csjt. hatálybalépésének évében csökken jelentősebben (igaz éppen az új törvény szigorától tartva 1952-ben jelentősen többen kérték házasságuk felbontását, mint az azt megelőző években). 1954-től fogva ismét fokozatosan emelkedik, már 1954-ben több, mint 1950-ben vagy 1951-ben volt.

[38] *Pap* Tibor: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében. (Studia Juridica Auctoritate Universitatis Pécs publicata, 17.) Tankönyvkiadó, Bp. 1961. 13. és köv. oldalak.

[39] *Pap* Tibor: A vétkesség jelentősége a bontás szempontjából a szocialista családi jogban. JK. 1962. 515. old.

egyidős azzal, hogy jogunkban *a házasságbontás* egyházi hatáskörből állami hatáskörbe utalásának, s *állami szabályokkal való rendezésének gondolata felmerült.* S a kérdés az 1952. évi Csjt. megalkotásáig *minden olyan jogi rendezés mellett élő maradt, amely a házasfelek közös megegyezését nem ismerte el bontóokul.*

Az *1952. évi Csjt.* bontójogi szabálya mellett, amely a házasság felbontását komoly és alapos októl teszi függővé, a kérdés úgy merül fel, vajon *a házasfeleknek a bontásra irányuló közös megegyezése* a házasság felbontásának *komoly és alapos okául fogadható-e el.* Az 1952. évi Csjt. ebben a kérdésben tudatosan *nemlegesen* foglalt állást. A törvényalkotót ebben az állásfoglalásban feltehetően *több szempont* is vezette. Kerülni akarta mindenekelőtt bármely abszolút bontóok elismerését, annak elismerését, hogy valamely házasság anélkül legyen felbontható, hogy a bíróság az eset összes körülményeinek vizsgálata és mérlegelése alapján ítélje azt felbontandónak. Emellett azonban, ahogyan a készülő kodifikációk többségére általában hatással vannak más, hasonló fejlettségű, nagyban-egészben hasonló társadalmi berendezkedésű államok törvényei, úgy a magyar Csjt. bontási szabályainak mikénti rendezésére is szükségszerűen hatott az a körülmény, hogy abban az időben Európa egyetlen szocialista országának családjogi törvénye sem ismerte el a közös megegyezéses bontást.

A *bírói gyakorlat* mégis e kérdésben kezdettől fogva *nem egységes.* Míg *az alsóbíróságok* többsége, ha nyíltan, az ítélet indokolásában kimondottan nem is, de burkoltan lényegében komoly és alapos okot látott a házasfeleknek a házasság felbontására irányuló közös megegyezésében, addig a *Legfelsőbb Bíróság* (ez tárgyalta még ebben az időben másodfokon a bontópereket) a törvény intenciójának megfelelő, a felek közös megegyezését a bontás alapos és komoly okául el nem fogadó gyakorlatot folytatott, nem egy ítéletében külön is hangsúlyozza, hogy a bíróságoknak ilyen esetben is a per kimerítő, alapos tárgyalásával az igazság kiderítésére és arra kell törekednie, hogy a felek közötti valódi és vélt ellentétek oka minden részletében kiderüljön.[40]

A Legfelsőbb Bíróság e gyakorlata mégis *a közös megegyezésen alapuló bontás el nem ismerésének negatívumaira* is hamarosan ráirányította a figyelmet.

A tapasztalat szerint akkor, ha mindkét házasfél valóban el kívánt válni, házasságuk felbontását végső soron mindig elérték, mégis a bontás elérése egyfelől újból *hazudozásra, szerepjátszásra késztette a feleket,* s másfelől azt eredményezte, hogy a kölcsönös vádaskodások folytán, a házasélet szennyesének kötelező kiteregetése folytán *a házasfelek közötti viszony,* nemegyszer a kiskorú gyermekekre is kihatóan *méginkább elmérgesedett,* hogy mint azt annak idején a HT bírálói mondták, a békés válás helyett háborús válásba kergette a házasfeleket.

A közös megegyezéses bontásnak legalább valamely korrigált formában való elismeréséért *a 60-as évek elejéig a jogirodalom sem emel szót.*

A 60-as évek elején mégis mind a jogirodalomban, mind az ítélkezési gyakorlatban, most már a Legfelsőbb Bíróság iránymutatásával is, *felmerül a változtatás igénye.*

Míg a kérdést *elsőként* legalább *szóba hozó* munka még csak egy olyan törvényi megoldást (törvényhozási intézkedéssel is alátámasztott ítélkezési gyakorlatot) tart elképzelhetőnek, amely mellett a bíróság *fokozott értékelésben részesíti* a házasfeleknek a házasság felbontására irányuló *kölcsönös egyetértését — nem mondva le* a megegyezést kialakító, *a házasság feldúltságát előidéző komoly és alapos okot kiváltó indítékok feltárásáról*[41] — hamarosan ha a részkérdésekben ugyan nem is azonos nézeteket valló, de lényegében *határozottabb állásfoglalások* jelennek meg *a közös megegyezéses bontás olyan elismeréséért, amely abszolút bontóokká ugyan nem tenné a közös megegyezéses bontást, de nem tenné többé a bíróság kötelességévé az ilyen megegyezésre vezető okok kutatását.* A korábbi legfelsőbb bírósági gyakorlat revideálásáért — az alsóbíróságok többsége, mint utaltunk rá, lényegében ezt az utat járta — a 60-as évek elején különösen *Hartai László, Herczeg István, Petrik Ferenc,* majd *Pap Tibor* és *Csiky Ottó* emelnek szót.[42]

[40] Az első évek Legfelsőbb Bírósági gyakorlatára l. pl. *Bacsó—Rády—Szigligeti:* A Családjogi Törvény 64. és köv. old., A Csjt.-től a 60-as évek elejéig kialakult ítélkezési gyakorlatra *Pap* Tibor: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében 17. és köv. oldalak, l. továbbá *Petrik* Ferenc: A házasfelek közös megegyezése a házassági bontóperben. MJ. 1962. 120. old. *Pap* Tibor—*Csiky* Ottó: A megegyezés jelentősége a bontás szempontjából a külföldi és a hazai szocialista családi jogban. JK. 1963. 262. és köv. old.

[41] *Pap* Tibor: A bontás problematikája családjogunk felszabadulás utáni fejlődésének tükrében 23—24. old. E javaslat mögött a javaslat tevőjének a jövő házasságait védő, a jövő bontóperes konfliktusait csökkenteni akaró az a gondolata áll, hogy éppen a jövőben szükségessé válható intézkedések megtétele érdekében, a házasélet zavaró tényezőinek jövőbeli kiküszöbölése érdekében, nem volna helyes e bontóperek feltehetően nagy számában lemondani azoknak a tényezőknek a feltárásáról, amelyek a házasság felbontására vezetnek (uo.). Későbbi munkáiban mégis *Pap* Tibor is a közös megegyezés mögötti okoknak a bírói eljárás során való kutatásának hátrányait hangsúlyozza erősebben.

[42] *Hartai* László: A bontóperi ítélkezés néhány időszerű kérdése. MJ. 1961. 546—551. old. — cikkében a bontással kapcsolatos egyik legidőszerűbb kérdésként éppen a megegyezéses bontást említve, *Herczeg* István: A bontóperi ítélkezés időszerű tanulságai. MJ. 1962. 77—79. old., *Petrik* Ferenc: A házasfelek közötti megegyezés a bontóperben. MJ. 1962. 120—124. old. és ezeknél valamivel inkább körülhatároltan *Pap* Tibor—*Csiky* Ottó: A megegyezés jelentősége a bontás szempontjából a külföldi és a hazai szocialista családi jogban. JK. 1963. 253—268. old.

S a jogirodalom e reagálásával körülbelül egyidejűleg, mintegy a Legfelsőbb Bíróság 3. sz. irányelvének előkészítő munkálataként *a megyei bíróságok kollégiumait is foglalkoztatni kezdi a kérdés, nem volna-e szükség* nyílt *változtatásra* a házasfelek bontásra irányuló közös megegyezésének a bontásra vezető alapos és komoly okként való értékelésében.

Mind a jogirodalom, mind a házasfelek bontásra irányuló közös megegyezésének értékelése mellett állást foglaló megyei bírósági kollégiumok (e kollégiumokban azonban ekkor még a nézetek korántsem egységesek) feltárják az eddigi bírói gyakorlat *nem őszinte* voltát, és *a bírói eljárás, az igazság tekintélyét is inkább emelő őszintébb megoldás* jegyében, valamint annak jegyében, hogy *a házasfelek* bontásra irányuló közös, *megfontolt akaratnyilatkozata nagyobb megbecsülést kíván,*[43] de emellett azért is, mert *a „szennyes kiteregetése" nélküli válás* az elvált házastársak további kapcsolata, és különösen a gyermek további sorsa szempontjából is *kedvezőbb, emberibb* lehet, *a házasfelek közös megegyezésén alapuló bontóperek más elbírálása mellett* foglalnak állást. A bontásra vezető okok kutatása helyett — amelyek tekintetében, ha mindkét fél közös elhatározással akart válni, az igazság kiderítésére amúgysem volt sok reális lehetőség — inkább *annak* valaminő módon való *vizsgálatát kívánták a bíróságok feladatává tenni,* hogy a házasfelek közös *megegyezése valóban lényeges, alapos,* megfontolt, s nem utolsósorban mindkét házasfél részéről *önkéntes akarat-elhatározásból tett-e.*[44] A jogirodalomban már ekkor felmerül a gondolat, amit azután a 3. sz. Irányelv magáévá is tesz, hogy a megegyezés meggondoltságát támogatja, ha a házasfelek nemcsak a bontás kérdésében, hanem a bontás során rendezésre szoruló kérdések rendezésében is megegyeztek.[45]

Nem vitatott, hogy hozhatók fel a házasfelek közös megegyezését komoly és alapos okként figyelembe venni kívánó megoldással szemben *ellenérvek* is, így pl. hogy a könnyebb válással megnőne a házasságukat felbontani akarók száma, vagy hogy a könnyebb válás könnyelműbb házasságkötéseket is eredményezhet. Ezek az ellenérvek mégis kevesebbett nyomnak a mérlegen, mint a kívánt változtatás pozitívumai. S ami a bontóperek feltűnő arányú növekedését illeti, ezt a közös megegyezéses bontást jelentősen megkönnyítő 3. sz. Irányelv utáni gyakorlat nem igazolta.[46]

A házasfelek közös megegyezésének új módon való értékelését illetően joggal merülhet fel a kérdés, vajon ehhez *jogszabályi változtatásra van-e szükség, vagy* a közös megegyezéses válás „megkönnyített változata", ami a Csjt. eredeti intenciójához képest nem vitásan gyökeres módosítás, *kialakítható-e a meglevő Csjt.-n belül, a Csjt. elveinek megtörése nélkül.*

A jogirodalom az *utóbbi álláspont* mellé áll,[47] és ezzel azt az utat egyengeti, amely *a közös megegyezéses bontás intézményét és „szabályait" a Legfelsőbb Bíróság kötelező iránymutatása, 3. sz. Irányelve alapján iktatja be bontójogunkba.*[48]

A Legfelsőbb Bíróság 3. sz. Irányelvének 3. pontja — és úgy érezzük feltétlenül kiemelést érdemel, hogy az Irányelvnek ez a pontja vált a leginkább élővé — kimondja, hogy „A házastársaknak a házasság felbontására irányuló szabad, befolyásmentes, komolyan megfontolt végleges elhatározásán alapuló közös akaratnyilvánítása a házasság felbontása szempontjából lényeges körülmény. Ebből ugyanis egyéb tényekkel összefüggésben többnyire a házasélet végleges és teljes megromlására lehet következtetni. Ha a házastársak az életközösséget megszakították és az együvétartozást minden vonatkozásban felszámolták, az rendszerint a felek egyetértő válási szándékának megfontoltságára és véglegességére mutat."

E rendelkezés igyekszik hangsúlyt adni annak, hogy *a közös megegyezés ezzel nem vált abszolút bontóokká.* Említést érdemel mégis, hogy a bírói gyakorlat és különösen a későbbi jogfejlődés számára az idézett rendelkező rész második és harmadik mondataiban foglaltaknál — amelyek nyilvánvalóan az abszolút bontóokká válás látszatának kiküszöbölését is voltak hivatottak biztosítani — sokkal *nagyobb jelentőséghez jutott* az Irányelv Indoklásába szorult *az az útmutatás,* amely a felek közös megegyezésének, bontási szándékának valóban végleges, valóban megfontolt voltát akkor látja megállapíthatónak, ha *a felek a bontás kérdésén felül a járulékos kérdésekben is megegyeztek.*

---

[43] *Hartai* pl. külön hangsúlyozandónak tartja, hogy felnőtt, felelősségtől áthatott állampolgároktól származó nyilatkozatoknak kellő súlyt kell tulajdonítani (az előző lj.-ben i. m. 549. old.). E megállapítás igazságát a későbbi, különösen az 1974. évi Csjt. utáni gyakorlat annyiban sajnos mégis lerontja, hogy a megindított, de jogerős ítélet stádiumáig el nem jutó bontóperek igen magas száma, amelyek között közös megegyezéssel indított bontóperek is szép számmal vannak, arról tanúskodik, hogy ezekkel a nyilatkozatokkal korántsem mindig megfontoltan, felelősségtől áthatottan kérik a felek a házasság felbontását.

[44] Akad javaslat, amely e meggondoltság bizonyítékaként 1—2 évi különélést kívánna meg azzal, hogy ezután a bíróságnak már a különélés okait nem, csak tényét kellene vizsgálnia. (*Herczeg:* MJ. 1962. 78. old.)

[45] *Pap—Csiky:* JK. 1963. 265—266. old.

[46] L. *Bacsó* Jenő: A módosított Családjogi Törvény. MJ. 1974. 386. old. és *Lőcsei* Pál: A házasságbomlás problémái Magyarországon c. tanulmányában (in: A változó család. Kossuth Kiadó, 1978.) leközölt statisztikai adatokat (88. old.).

[47] L. pl. *Hartai* MJ. 1961. 549. old., kevésbé határozottan *Pap—Csiky* JK. 1963. 263. és 268. old.

[48] Megjegyzést érdemel, hogy a Csjt. szabályainak ilyen alakítása, ilyen inkább csak idézőjelbe tehető „értelmezése" e korban más területen sem volt kivételes. Elég, ha példaként a gyermekelhelyezés kérdésében hozott, érdemben helyes, társadalmi szükségletet kielégítő, de az „értelmezés" kereteibe nem igen beleférő XXI. PED-ére utalunk.

A házasfelek közös megegyezésének a bontás során való figyelembevételét lényegében a jogirodalomban kifejtett — és tegyük hozzá a jogi köztudatban is élő — *okok alapján* tette magáévá a Legfelsőbb Bíróság Irányelve. Így az Irányelv Indokolása különösen azt emeli ki, hogy *a régi megoldás mellett* a feleknek a felbontásra irányuló eltökélt elhatározásának figyelmen kívül hagyása *a peres feleket* nem egyszer *arra késztette, hogy meg nem történt tényekre hivatkozzanak* alapos és komoly okként a házasság felbontása érdekében, más esetekben pedig *a házasság felbontására vezető okok részletekbe menő felesleges feltárása olymértékben felzaklatta a feleket, és feldúlta a közöttük lévő viszonyt, hogy tartós gyűlölet és ellenségeskedés támadt bennük* egymás iránt, amelynek következményeit a házasságból származó gyermekek sínylették meg.

Azt, hogy a 3-as Irányelvnek a közös megegyezésen alapuló bontást rendező 3. pontja valóban *reális társadalmi igényt elégített ki,* mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Irányelv kiadását követően a *bontóperek legnagyobb része a házasfeleknek* a házasság felbontására irányuló *közös kérelme alapján indul meg.*[49]

V.

A házassági bontójog fejlődésében az *1974. évi Csjt. Novella* előkészítő munkálatai és maga a Novella jelentik *a következő lépést.*

Emellett — és erre a változásra úgy ítéljük mindenképpen érdemes odafigyelni — míg az 1952. évi Csjt.-t követően a bontás kérdései, különösen elvi kérdései, csak a 60-as évek elejének néhány könnyen behatárolható évében álltak egyáltalán, vagy legalábbis fokozottabban a jogászi érdeklődés homlokterében, ugyanezek a kérdések: *a bontójogunk elvei körül,* a Csjt. Novella előkészítése során megindult *viták,* valamint *a bontóperes gyakorlat vizsgálata és értékelése* sem közvetlenül az 1974-es törvény után, sem *azóta nem kerültek ki a jogászi érdeklődés homlokterében álló kérdések közül.*[50]

Az 1974. évi Csjt. Novella egyik alapvető célkitűzése volt *a házasság intézményének fokozottabb védelme, a házastársak felelősségének növelése.* Ha emellett jogalkotó és jogtudomány azt látja, hogy *a felbontott házasságok száma* az 1952. évi Csjt. hatálybanléte óta *szinte évről évre fokozatosan növekvő tendenciát mutat,* olyannyira, hogy 1954 és 1973 vagy 1974 között a felbontott házasságok száma megkétszereződött (1954-ben 12 144, 1973-ban 25 354, 1974-ben 24 517 házasságot bontottak fel bíróságaink[51]), a családszociológia művelői pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy a házasságbontások számában bekövetkezett ez a méretű növekedés világjelenség, vagy legalábbis a mai modern társadalmakban, szocialista és kapitalista országokban egyaránt, széles körben általános, jogalkotóban és a jogtudomány művelőjében szinte szükségszerűen felmerül a kérdés: *a házassági bontójog eddig követett elvei,* eddig érvényesült *főbb szabályai megfelelően szolgálják-e a Csjt. Novella alapvető célkitűzését:* a házasság intézményének fokozott védelmét, a házastársak felelősségének növelését? De szinte szükségszerűen felmerül az a kérdés is, vajon *a jog eszközei* a ma társadalmában *alkalmasak lehetnek-e a családi viszonyok befolyásolására,* a kialakult bontási tendenciák visszájára fordítására, vagy legalább arra, hogy a házastársakat, még a bomlófélben levő házasságok házastársait is, egymás iránti és gyermekeik iránti fokozottabb felelősségre neveljék?

A családi viszonyok e kérdései *csak a jog eszközeivel* nyilván *nem oldhatók meg,* ebben a nézetek egységesek is, s általában legalábbis abban is, hogy ugyanakkor a *jog eszközeit* e kérdések megoldásában *lebecsülni sem lehet.* Abban mégis, hogy ki meddig lát lehetőséget, reményt e családi viszonyoknak a jog eszközeivel való formálásra, a házasságoknak a jog eszközeivel való megszilárdítására, és különösen a már felbomlóban levő házasságoknak jogi eszközökkel való megmentésére, a nézetek meglehetősen különbözőek. Az élet pedig nemegyszer a jogalkotó reálisnak tűnő feltevésére is rácáfol.

A Csjt. bontójogi elveinek felülvizsgálata során, vagy pontosabban *a Csjt. és a Legfelsőbb Bíróság 3. számú irányelvének útmutatásával kialakult* és a gyakorlatban élővé vált *bontójogi elvek felülvizsgálata* során

abban, hogy a magyar bontójog változatlanul *a feldúltsági elvet kövesse annyiban,* hogy a házasság felbontására *a házasság helyrehozhatatlanul megromlott volta* vezethessen, és egyben *csak ez* vezethessen, a *változtatásnak* még a *gondolata sem merült fel;*

ugyanígy *nem merült fel a változtatás igénye* abban a kérdésben sem, hogy *a magyar bontójog ne adja a bontóokok taxációját,* és különösen *ne ismerjen el abszolút bontóokokat.*

A *változtatás gondolata merült fel* mégis, és él ma is — bár sem felmerülésekor, sem ma nem általánosan, támogatottan — *abban a kérdésben,* hogy *kapjon-e az alapvetően a feldúltsági elven*

[49] L. pl. A Családjogi Törvény magyarázata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1971. I. 168. old.

[50] Sajnálatos, hogy a kérdésben készült több értékes, értékelő vizsgálati anyag egyáltalán nem került publikálásra.

[51] A statisztikai adatokat Lőcsei közli a 46. lábjegyzetben i. m. i. h. Az 1974-es valamelyes „visszaesés" mögött megint nyilván az áll, hogy a rossz házasságban élők — hasonlóan, mint 1952-ben — az új törvény szigorításától tartva inkább a régi törvény gyakorlatának ismeretében kívánták házassági bontóperüket rendezni. 1975-ben, most már az új törvény szabályai mellett, a felbontott házasságok száma tovább emelkedik, 25.997.

alapuló bontójogunkban az eddiginél jelentősebb értékelést a vétkesség, s ha igen, *miben álljon ez;* és elsősorban *a törvényi szabályozás rangjára emelés igénye,* de emellett törvényes előfeltételeinek *valamelyes szigorítására irányuló igény* is felmerült *a közös megegyezéses bontás kérdésében.*

Ami egy alapjában nem vétkességi bontórendszerben a *vétkesség fokozottabb jelentőséghez juttatásának* gondolatát illeti, ezt döntően *a családjogi felelősség fokozása, a családjogi jogellenességre való fokozottabb reagálás* motiválja.

Többen nagyobb súlyt kívánnának ezért adni a bíróságok, és általában a társadalom *elmarasztaló értékítéletének* a házasság felbontására vezető felelőtlen, *házasságellenes, vétkes házastársi magatartással szemben,*[52] s úgy ítélik, hogy a családjog tudatformáló, jellemformáló erejét gyengítené, ha a kötelességét durván megszegő, vagy azt semmibevevő házasfél „emelt fővel hagyhatná el a bírósági tárgyalótermet" a házasság felbontása után, hogy *a vétkesség kellő értékelése nélkül* a házasság fennmaradása ellen ható felróható magatartások *nem volnának kellően szankcionáltak.*[53]

De e nézet kialakulásában minden bizonnyal *jelentős szerepe van annak is,* hogy a vétkességi elvvel szakító bontójogunkban már az 1952-es Csjt. hatályban léte alatt kialakult gyakorlat is arról tanúskodik, hogy szinte minden olyan esetben, amikor a házasfelek nem közös megegyezéssel válnak, a peres felek részéről *él az az igény, hogy a bontóítéletben kerüljön kimondásra, hogy melyikük hibájából került sor a házasság felbontására.* Ez az igény gyakran akkor is élő, ha a házasfél „vétkességéhez" az adott bontóper járulékos kérdéseit illetően nem fűződnek joghatások, de természetesen erősebben élő akkor, ha a másik fél vétkességének bizonyításától és bírói megállapításától az ellenérdekű házasfél a járulékos kérdéseket illetően jelentős előnyt remél.

A nem megegyezéses bontóper „képlete" — mint *Hartai* írja — a következő: „A felperes tényállást terjeszt elő, amely az esetek többségében *az alperesre* vonatkozó, rendszerint *erkölcsét, becsületét, jóhírét veszélyezteti,* személyét negatív megítélés alá helyezi. Ezt követi az alperes válaszirata, amely általában tagadja a felperesi tényállításokat és fordítva a dolgokon ugyancsak *hátrányos megítélést eredményező tényállásokat tesz a felperesre.* Ezt követően a felek egymásra licitálnak a terhelő tények felsorolásában — tanúkkal, bizonyítékokkal".[54]

Petrik pedig a kialakult helyzetből arra a következtetésre jut, hogy „a gyakorlati tapasztalatok azt bizonyítják, ha a vétkesség elvét kidobjuk az ablakon, visszajön az ajtón".[55]

E gyakorlat *értékelése* mégsem azonos *Petriknél* és *Hartainál.* Míg *Petrik a vétkesség elvének a visszajövetelét „szívesen látja",* sőt, legalábbis valamikor később *a vétkesség elvének kodifikálását is kívánatosnak tartaná, Hartai* azt, hogy a bontóperek így alakultak, *korántsem tekinti kielégítőnek.* A válásnak ez a formája — mondja — amikor ebbe a szakaszába jut, már szinte lehetetlenné teszi a békülést. A felek közötti rossz viszony még rosszabbá válik, véglegesen kialakul az egymás iránti gyűlölet, rosszindulat, s a felkeltett bosszúvágy minden békés vagy józan megegyezés lehetőségét kizárja. S fel is teszi a kérdést: *vajon a bontópernek utolsó nagy, hatóság előtti, visszatetszést keltő veszekedésnek kell-e lennie?*

A nem közös megegyezésen alapuló *bontóperek ilyen lefolyásában azóta sem következett be jelentősebb változás.* A felek, különösen a járulékos kérdések kedvező eldöntése érdekében, nemcsak minden apró valóságos vagy vélt sérelmet hoznak elő és akarnak bizonyítani, hanem az sem kivételes, hogy ha a házasság megromlásához vezető folyamatban egyik fél sem tanúsított „látványos" bizonyító okot (tettlegesség, hűségsértés stb.) közvetlenül a per megindítása előtt, gyakran akár annak folyamán, mindent elkövetnek ilyen magatartás kiprovokálása végett.[56] Az eredmény pedig, hogy *bár bontási rendszerünk nem a vétkességen alapul,* a bontóper bírái az eljárás során *mégis azt értékelik,* hogy *melyik fél magatartása hatott nagyobb mértékben közre a házasság megromlásában.*[57]

A vétkesség fokozottabb jelentőséghez juttatása felveti természetesen a kérdést, mi legyen, *mik legyenek a vétkesség jogkövetkezményei, szankciói.*

A hagyományos vétkességi elvet, annak következményeivel, a vétkesség jelentőségének fokozásáért, a házastársi vétkes magatartás súlyosabb elítéléséért, megbélyegzéséért szót emelők *sem kívánták* természetesen *visszahozni.* Ezt *annál kevésbé tehették volna,* mert *ezzel* ismét *elesett volna a közös megegyezésen alapuló bontás lehetősége is,* amelyet pedig, mint az élet reális szükségleteit kielégítőt, a Csjt. Novella megalkotásakor és nyilván ma is csaknem mindenki fenntartandónak ítélt és ítél. De a nem megegyezéses bontóperben *sem kívántak volna*

[52] E nézet mellett különösen *Petrik* Ferenc: A házasság felbontására vonatkozó szabályok módosítása. MJ. 1973. 221—224. old., *Bernáth* Zoltán: Mégegyszer a „megegyezéses" bontásról. MJ. 1973. 728. old. és *Katonáné Soltész* Márta számos munkájában, először in: *Bacsó* Jenő: A Magyar Jogász Szövetség Pap Tibor emlékülése. JK. 1976. 606. old., legutóbb: A válás okai a bírói és az ügyvédi tapasztalatok tükrében. JK. 1980. 832. old.

[53] Vö. *Petrik* és *Katonáné* az előző lj-ben i. m. i. h.

[54] *Hartai* László: A módosított Csjt. és a házasság felbontása. MJ. 1974. 394. old.

[55] *Petrik* Ferenc: MJ. 1973. 222. old.

[56] L. pl. *Barnáné Muczer* Erzsébet: Jelentés a Családjogi Törvény módosított szabályainak megvalósulásáról, társadalmi kihatásáról a főváros területén. Bp. 1978. Kézirat.

[57] L. *Muczer* Erzsébet uo.

a vétkességnek a házasság felbontására kiható jelentőséget juttatni, még abban az értelemben sem, hogy a vétkes felet elzárták volna attól, hogy a házasság felbontását saját vétkes magatartására alapítva maga kérhesse. *A bontási kérelmet elutasító ítélet* — ismétli meg *Petrik* a Családjogi Törvény magyarázata című könyvben kifejtett korábbi álláspontját — *nem lehet szankciója a házastárs kötelességsértő magatartásának.*[58]

Ellentétes nézet e kérdésben tudomásunk szerint a vétkesség jelentőségét napjainkban újból előtérbe állítani akarók körében sem képviselt. Az ilyen „szankció' kilátásba helyezése nyilvánvalóan alkalmatlan volna a Csjt. Novella célkitűzéseinek erősítésére: a házasság intézményének védelmére és a házastársak felelősségének fokozására.[59]

A vétkesség értékelésére a felmerült elképzelések szerint — amelyeket egyébként a kialakult gyakorlat is determinál — alapvetően *két területen kerülhet sor.*

Az *egyik* a felróható, vétkes magatartással szembeni *társadalmi rosszallás bírói ítéletben való kifejezésre juttatása,* a házasság felbontására házasságellenes, felelőtlen magatartásával okot adó házasfél *elmarasztaló erkölcsi ítéletben részesítése.* Egyik szerző álláspontja szerint *úgy is,* hogy ha nem is hivatalból, mint a HT szabályai alapján volt, de a házasfelek valamelyikének kérésére *ismét mód nyíljék a bontóítéletben való vétkessé nyilvánításra,* sőt erre *a közös megegyezésen alapuló bontóperben is legyen lehetőség.*[60]

E gondolat mögött egyfelől *a bontásban vétkes házasfél* valaminő társadalmi *megbélyegzése, a bontóítélet társadalmi hatásának fokozása,* annak kifejezésre juttatása áll, hogy az *állam, a bíróság nem közömbös a házasságellenes, jogellenes magatartással szemben,*[61] másfelől pedig a *vétlen házasfélnek adandó* valaminő *„elégtétel".*[62]

E nézet *erkölcsi alapját* nyilván *nem lehet vitatni.* Meggyőződésünk szerint mégis látni kell *azt is,* hogy az éremnek egy másik oldala is van, s hogy *a házastársi magatartás vétkessége kutatásának,* különösen annak további fokozásának *árnyoldalai, társadalmi szinten is jelentkező hátrányai is vannak.* Ezen árnyoldalak, ezen hátrányok ismeretében önként vetődik fel a kérdés, *nem volna-e helyesebb* olyankor, *ha* egyáltalán *mód van erre, inkább a „békés válás" elérésére törekedni,* és ennek érdekében akár a vétkes házasféllel szembeni társadalmi rosszallás bírói ítéletben való kifejezésre juttatásától is eltekinteni.[63]

A *másik terület,* ahol *a vétkesség értékeléshez juthat, a házassági bontóper egyes járulékos kérdései.*

Ebben a kérdésben *az 1952-es Csjt. és a Csjt. Novella megalkotása közötti időben* szemlélet és joggyakorlat is *jelentősen változtak.* S azt a gyakorlatot, amely ezen a téren egyes kérdésekben a Csjt. Novella megalkotásának idejére kialakult, még azok sem mind helyeslik, akik a bontásban való vétkesség fokozottabb jelentőséghez juttatása mellett foglalnak állást,[64] más kérdésekben viszont *napjainkban hangzanak el újabb javaslatok a vétkesség figyelembevételének fokozására olyan kérdésben, amelyben eddig kisebb szerepe volt* csak, vagy akár *olyan kérdés elbírálásában való értékelésére is, ahol eddig* egyáltalán *nem volt szerepe.*

A *Csjt. szabályaiban* — ha nem is a vétkességnek, de az érdemtelenségnek —, mint már volt róla szó — *a házastársi tartás* és a *feleség névviselése* kérdésében volt jelentősége, a névviselést illetően mégis már korábban is bíráltan.[65]

A *Csjt. Novella* új szabálya *a névviselésre való érdemtelenséget praktikusan eltörli* — igaz, az *addig sem igen volt élő.*[66] A Csjt. Novella szabálya szerint a *névviseléstől való eltiltásra csak akkor kerülhet sor,* ha a feleséget szándékos bűncselekmény miatt jogerősen szabadságvesztésre ítélték, és ekkor is csak az ún. „né" toldatos névviseléstől, és természetesen csak a férj ez irányú kérelmére. Ezzel a szabállyal már nemcsak a névviselésre való érdemtelenség megállapítása, de még az ez iránti kereseti kérelem is igen kivételessé vált.[67]

A házastársi tartásra való érdemtelenség szabályai a Csjt. Novellában *változatlanok ma-*

---

[58] *Petrik:* MJ. 1973. 222. old.

[59] Emellett az ilyen jogi szabályozás a de iure fennálló házasságok melletti élettársi kapcsolatokat eredményezett akkor is, amikor az élettársi viszony társadalmilag még elítélt volt — még inkább azt eredményezne ma, amikor ezek az élettársi viszonyok társadalmi elítélésben nem, vagy alig részesülnek.

[60] L. *Petrik* MJ. 1973. 223. és 226. old.

[61] L. különösen *Petrik* MJ. 1973. 223. old. és *Bernáth* MJ. 1973. 728. old.

[62] Ez utóbbi igény is élőnek tűnik azokból a bírói és ügyészi tapasztalatokról készített beszámolókból, amelyekről *Katonáné Soltész* Mártának a JK.-ban és az MJ.-ben publikált különböző cikkei adnak összefoglalást.

[63] Ez az álláspont cseng ki azokból a nézetekből is, amelyek a házasság felbontásának egymást tisztelő, és nem egymást megbélyegző módját kívánják előtérbe állítani, s ha már a házasság a bontás stádiumába került, inkább a közös megegyezéssel való bontásnak igyekeznének „propagandát" csinálni.

[64] Így pl. *Petrik,* aki különösen a közös lakás sorsának rendezése kérdésében jut arra a megállapításra, hogy *a jogalkotó ebben a kérdésben kényszerűségből hívta segítségül a vétkességet, mint rendező elvet,* és hozzáteszi, hogy a jogalkotói kényszerűségből nem lehet elméletet kovácsolni. MJ. 1973. 224. old.

[65] L. *Pap* Tibornak a 38. és 39. lábjegyzetekben id. munkáit.

[66] Arra, hogy az erre irányuló perekben gondos mérlegelés után inkább a férj névviseléstől megfosztásra irányuló kérelmét elutasító ítéletek születtek l. pl. A Családjogi Törvény magyarázata I. 278—283. oldalain ismertetett ítélkezési gyakorlatot.

[67] A PKKB-hoz 1975-ben és 1976-ban benyújtott keresetekben 4—4 esetben kért a férj névviseléstől való eltiltást, s ebből 1975-ben 3, 1976-ban 1 vezetett eredményre. (L. *Barnáné Muczer* Erzsébetnek az 56. lábjegyzetben id. jelentését.)

radtak, és ebben a részében lényegében változatlan maradt a Legfelsőbb Bíróságnak még 1954-ben megalkotott V. számú Polgári Elvi Döntése is. A tartásra való *érdemtelenséget vitató perek* mégis szinte *minimumra csökkentek.*[68]

Joggal állítható tehát, hogy *abban a két járulékos kérdésben, amelyben az 1952. évi Csjt.,* ha nem is a vétkességnek, de *az érdemtelenségnek jelentőséget tulajdonított, ez majdnem teljesen megszűnt.*

Ugyanakkor már a Csjt. Novella előtti bírói gyakorlat, illetve részben a családi jog területén kívül eső jogalkotás további *két járulékos kérdésben* vetette fel a bontásban való *vétkesség értékelésének* lehetőségét: nevezetesen a *volt közös lakás használatának rendezésénél*[69] és a *gyermekelhelyezés* kérdésében való döntésnél.

A közös lakás használatának rendezésénél először a Lfb. 1955. évi 111. sz. PK állásfoglalásában, még *nem is a lakás elhagyására kötelezés szempontjaként, hanem a lakás elhagyásáért megítélhető kárpótlás vonatkozásában* jutott jelentőséghez, oly módon, hogy annak a távozni kényszerülő házastársnak a részére, aki maga idézte elő azt a helyzetet, aminek következtében a további közös lakáshasználat lehetetlenné vált, nem engedett kárpótlást megítélni. Azóta már, különösen a lakások elosztásáról és a lakásbérletről szóló, legutóbb az 50/1980. (XII. 10.) MT sz. rendelettel módosított 1/1971. (II. 8.) Korm. sz. (lakásrendelet) hatálybanléte óta, *a házasság feldúlttá válását eredményező vétkesség a lakás elhagyására kötelezés egyik, de nem mindig elsődleges szempontjaként kerül értékelésre,* és *jelentősége van emellett abban is,* hogy a lakás elhagyására kötelezettet a bírói ítélet *jó- vagy rosszhiszemű jogcím nélküli lakáshasználónak* minősíti.

A lakáshasználat bontás utáni rendezésének *elsődleges, a vétkességet megelőző* szempontja a *családvédelmi érdek.* Az a házastárs, aki mellett ún. kiemelt családvédelmi érdek áll — *elsősorban az, akinél* az addig a házastársak közös háztartásában nevelkedett *kiskorú gyermek elhelyezésre kerül,* mégis nemcsak a kiskorú gyermek elhelyezése minősülhet ilyen kiemelt családvédelmi érdeknek — *a lakás elhagyására nem kötelezhető,* illetőleg a lakásrendelet legújabb módosítása értelmében *csak akkor kötelezhető,* ha tulajdonában ugyanabban a városban (községben) megfelelő és beköltözhető lakás van, vagy ha a közös lakás úgy cserélhető el két másik lakásra, hogy *megfelelő lakáshoz jutása biztosított.*

A családvédelmi érdek feltétlen előtérben állása *a vétkesség értékelése szempontjából* óhatatlanul *azzal jár,* hogy *annak a házastársnak,* akinek a lakásban maradása mellett kiemelt családvédelmi érdek szól, *a házasság felbontására vezető felróható magatartása nem kerül értékelésre,* sem akkor, ha a házasság felbomlásában mindkét házasfél felróható magatartása közrehatott, *sem akkor,* ha a házasság felbomlására *egyedül az ő felróható magatartása* vezetett.[70] Mind a gyermekelhelyezési perekben folytatott gyakorlat, mind a más kiemelt családvédelmi szempontok ebben a vonatkozásban többségükben az anyát, a feleséget védik, így *a vétkesség értékelés nélkül maradása általában a feleségek privilégiuma.*

Mindkét házasfél vétkességének értékelésére, ha kell *vétkességük fokának összemérésére* is, csak olyan esetekben kerülhet sor, amikor egyik fél oldalán sincs kiemelt családvédelmi szempont.

Mégis a *vétkességet,* mint a házassági bontóper e jelentős járulékos kérdésének *egyik „rendező elvét" nem* az ennyiben *egyoldalú,* az esetek nem lebecsülhető részében *csak az egyik házasfél terhére értékelhető* volta *állította a bírálatok célpontjába.*

De oda állította *egyfelől* az, hogy figyelemmel azokra a jelentős erőfeszítésekre, jelentős anyagi áldozatokra, arra a gyakran sok éves várakozásra, amelyekkel ma *a lakáshoz jutás jár,* a bontásban való *vétkesség,* vagy különösen mindkét fél felróható közrehatása esetén a házasság megromlásában való *nagyobb mértékű közrehatás* — kirívó eseteket nem számítva — *nem áll arányban azzal a jelentős hátránnyal:* nevezetesen a nehezen megszerzett *lakás elhagyására kötelezéssel,* amit jogunk szabályai szerint ez a vétkesség maga után vonhat.

De odaállította *másfelől* az is, hogy éppen az önálló *lakás megtartásának,* ha lehet *a lakás megosztott használata nélküli,* egyedül *megtartásának* jelentős vagyoni, de nemcsak vagyoni *értéke,* ami alapvetően a másik házasfél vétkességének megfelelő bizonyításával érhető el, *felszínre hozza a házasfelek között a másik házasfél* létező és nem létező, elkövetett és kipro-

[68] A házastársi tartás iránti perekben inkább a rászorultság kérdésében, vagy a tartásdíj mértékében folyik a vita a felek között.

[69] Ez a kérdés — mint már utaltunk rá — csak utóbb vált a házassági bontóper ún. járulékos kérdésévé. A Legfelsőbb Bíróság 1955-ben megalkotott 111. sz. PK. állásfoglalása pl. még kifejezetten úgy rendelkezik, hogy annak bírói megállapítása iránti igény, hogy a volt házastársak együttlakásának lehetetlenné válása esetén melyikük legyen köteles a lakásból távozni, *a házassági bontóper keretében nem érvényesíthető, hanem csak a házasság jogerős felbontása után.* Később, egy újabb PK állásfoglalásában (akkori 69. sz. PK. állásfoglalás) a Legfelsőbb Bíróság már ezzel ellentétes álláspontot foglal el, kimondva, hogy a házastársi lakáshasználat rendezésének a házasság jogerős felbontása előtt is helye van, a rendezés azonban nem nehezítheti az életközösség helyreállítását. Az 1971. évi lakásrendelet óta a házastársi közös lakás használatának kérdése egyértelműen a házassági bontóper egyik járulékos kérdésévé vált.

[70] Számos ítélet hangsúlyozza, hogy a szülőt, a nála elhelyezett kiskorú gyermekkel akkor sem lehet a lakás elhagyására kötelezni, ha a házasság megromlásáért egyedül ő felelős, ha a házasság felbontására okot adó magatartást ő tanúsította.

vokálás hatására elkövetett *házasságellenes, vétkes magatartásának* tűzön-vízen át való *bizonyításának igényét.*

Ez a vétkességkutatás — mint erre a bontóperek tapasztalatairól készült valamennyi (bírói, ügyészi, ügyvédi) felmérés rámutat — ráirányította ugyan a bíróságok figyelmét arra, hogy az az ok, az a vétkes magatartás, amelyre alapítottan ezekben a bontóperekben a házasfeleknek a *bontást és a lakást* (pontosabban a másik házasfélnek a lakás elhagyására kötelezését) *kérik,* az esetek nagy részében *inkább okozata egy* olyan *hosszabb folyamatnak,* amelynek kialakulásában gyakran mindkét házasfél magatartása közrehatott, de közrehathattak benne a feleken kívülálló objektív okok is, a bíróságok többsége mégis, amikor a lakás elhagyása kérdésében ítélkezik, rendszerint a könnyebben megfogható, könnyebben bizonyítható végső okot, és nem az egész odavezető okfolyamatot vizsgálja és értékeli.

Emellett az abszolút bontóokok elismerésétől magát tudatosan és mereven elhatároló bontójogunkban lassanként *kialakultak olyan „biztos" okok,* amelyek bizonyításával a házasfelek nemcsak a házasság felbontására, hanem a másik félnek *a lakás elhagyására való kötelezésére is csaknem teljes bizonyossággal számíthatnak.* Hogy ilyen okok vannak, az talán önmagában nem volna hiba, hiszen például a garázda, a házastárs és a gyermekek életét, testi épségét veszélyeztető durva vagy iszákos házastárssal szemben ez az ítélet nyilván akkor is helyes lesz, ha arra a bontást és a másik félnek a lakás elhagyására kötelezését kérő házasfél biztosan számíthat. A *hiba az,* hogy ezek között az okok között *olyanok is vannak,* és ezek *perdöntő volta* a válni kívánó házasfelek között *széles körben ismertek is,* amelyek a *lakáshasználat megszerzése érdekében,* vagy különösen a megosztható lakás *kizárólagos használatának megszerzése érdekében* a bontási igény felmerülése után, a felek közti viszony elmérgesedése után, a házasfelek egyike vagy másika részéről *viszonylag könnyen kiprovokálhatóak.*[71]

És *a kiprovokált felróható magatartással,* különösen a kiprovokált tettlegességgel a házastársát a lakás elhagyására kötelezni kérő fél rendszerint *ugyanolyan „biztosra megy"* — tegyük hozzá, annak ellenére, hogy ma már az ítélkező bírók előtt is köztudott, hogy a lakáshasználatért folyó perekben a kiprovokált vétkesség egyáltalán nem kivételszámba-menő. Ezt a *hibát* mégis kellő odafigyeléssel, annak felfedni akarásával, hogy az állított és bizonyított magatartásnak milyen előzményei vannak, hogy az kiprovokált-e vagy sem, s ha igen *„a biztosra menés" vélelmének bírói megdöntésével,* ha teljesen nem is, de *valamelyest korrigálni lehetne.*

Szólnunk kell emellett arról is, hogy úgy érezzük, hogy ezekben a nem is a bontásért, hanem a lakásért folyó, rendszerint indulatoktól is fűtött perekben *teljesen elsikkad az is,* hogy a házasság felbontásának a *feldúltsági elvre* helyezése valahol *azt is kifejezésre akarja juttatni,* hogy a házasságok felbomlására, feldúlttá válására *olyan okok is vezethetnek, amelyek mögött sem az egyik, sem a másik házasfél vétkessége nem áll.*

A lakáshasználat kérdésében a *vétkességnek* — és ezzel mindannak, ami a lakáshasználatért folyó perekben a vétkesség bizonyítása körül folyik — *egyfelől* akkor van jelentősége, ha nincs olyan kiemelt családvédelmi szempont, amely a lakáshasználat kérdésében való döntést eleve meghatározná, és *másfelől* akkor, de ekkor már akár van ilyen kiemelt családvédelmi szempont, akár nincs, ha a lakás megosztott használata a lakás alapterülete, alaprajzi beosztása, helyiségeinek száma alapján elrendelhető volna, s éppen a másik házasfél felróható magatartásának bizonyításával kívánnak a házasfelek olyan döntést elérni, amely a megosztott lakáshasználatot azért nem ítéli meg, mert azt a felek körülményei, ami a gyakorlatban alapvetően az egyik házasfél súlyosan vétkes magatartásában jut kifejezésre, nem teszik lehetővé.

A lakásrendelet 1980. évi módosítása, nyilván elsősorban *lakásgazdálkodási szempontból,* de emögött részben talán azoknak *az aránytalanságoknak a kiküszöbölése* érdekében is, amelyekkel a bontásban való vétkesség a további lakáshasználat kérdésében jár, *valamelyest csökkentette* e kérdésben *a vétkesség érvényesülési területét.*

A bontásban való *vétkesség figyelmen kívül hagyásával születhet döntés* a lakáshasználat kérdésében, ha a feleknek akkora és olyan lakása van, amely két másik lakásra elcserélhető, valamint akkor, ha az egyik házasfélnek ugyanabban a városban vagy községben megfelelő és beköltözhető tulajdoni lakása van.

Annak a hatását, hogy ezek az új szabályok módosítják-e, és ha igen, mennyiben azt a házastársi magatartást, amely a lakáshasználat kérdésében folyó perekre rányomja bélyegét, egyelőre még nyilvánvalóan nem lehet lemérni.

A *gyermekelhelyezés* kérdésében való döntésnél az 1952. évi Csjt. szabályai *még nyilvánvalóan nem szántak szerepet* a bontásra vezető *vétkesség értékelésének.* A gyermekelhelyezés során vizsgálandó, figyelembe veendő szempontokat általánosabb érvénnyel először a Lfb. 1961-ben megalkotott XXI. sz. Polgári Elvi Döntése, közelebbről annak indoklása gyűjtötte csokorba. Az e PED-ben megállapított vizsgálandó *számos szempont egyike* a szülőknek a békés *házasélet felbontásáért való felelőssége.* „A család egységének felelőtlen, a közfelfogás szerint elítélendő megbontása, a másik házastársnak, de különösen a gyermeknek indokolatlan eltaszítása, a velük való törődés elhanya-

[71] Erre a körülményre ugyancsak szinte valamennyi, a bontási gyakorlatot vizsgáló jelentés vagy tanulmány rámutat.

golása — mondja az elvi döntés — alapos kétségeket támasztanak az iránt, hogy az ilyen szülő rendelkezik-e azokkal a tulajdonságokkal, amelyek a gyermek helyes neveléséhez múlhatatlanul szükségesek."

A békés *házasélet felbomlásáért való felelősség* természetesen *korántsem vált a gyermekelhelyezés elsődleges szempontjává. Ellenkezőleg,* a bírói gyakorlatban éppen az került ismételten hangsúlyozásra, hogy ennek *figyelembevétele csak akkor helyes,* ha ehhez olyan *többlettényállás is* járul, amely miatt a békés házasélet megromlását előidéző szülő *a gyermek nevelésére is alkalmatlan.* S valóban kivételszámba ment az olyan ítélet, amely az anya terhére ezt a többlettényállást megállapította volna.[72]

Ezt az ítélkezési gyakorlatot *az utóbbi időkig nem igen érte támadás.* Sőt a jogirodalomban még a felróhatóság fokozottabb előtérbe állításáért szót emelőknél is az került hangsúlyozásra, hogy *a gyermekelhelyezési perekben a házastársak vétkességének általában nincs jelentősége,* hogy *a kiskorú gyermek érdekeit szolgáló más körülmények* adott esetben *a bontásra vezető magatartás felróható voltánál lényegesebbek lehetnek.*[73]

Egyre inkább *támadás éri* azonban a bírói gyakorlatot, s tegyük hozzá többnyire jogos támadás, *a gyermekelhelyezési perek túlzottan anyacentrikus* elbírálása miatt — a családi viszonyok olyan megváltozása mellett, vagy olyan megváltozása ellenére, amelyben az együttélő családokban egyre szélesebb körben az válik általánossá, hogy az apák ugyanúgy részt vesznek gyermekeik gondozásában, ellátásában, nevelésében, mint az anyák.

Az a körülmény, hogy ma az amúgy is nagymértékben megnövekedett bontóperek jelentős hányada kiskorú gyermekeket is érint, s hogy a ma családi viszonyait, a mai tipikus szülői magatartást, a gyermekelhelyezés kérdésében folytatott ítélkezési gyakorlat nem veszi kellőképpen figyelembe, s talán az is, hogy a gyermekelhelyezésben való döntés széles körben a volt közös lakás használatában való döntésnek is meghatározója, *a gyermekelhelyezés kérdéseit, problémáit az utóbbi időben egyre inkább előtérbe állítja.*[74]

Ennek során *az a kérdés is felmerül, nem kellene-e a gyermekelhelyezés kérdésében jelentősebb súlyt biztosítani a házasfeleknek a házasélet feldúlttá válására, a házasság megromlására vezető felróható magatartásának.*[75]

A házastársi kötelességeknek a házasság megromlására vezető megszegését természetesen változatlanul *nem lehetne a gyermekelhelyezésnél figyelembe veendő szempontok első helyére állítani.* Ilyen gondolat nem merül fel.

De indokoltnak tartják például e szempont figyelembevételét akkor, amikor az anya harmadik személlyel létesített kapcsolata érdekében a gyermeket minden kényszer nélkül elhagyja, az apa gondozásában hagyja, és, ami ilyenkor gyakori, a gyermekben meg is erősödik az apa irányában való kötődése. És arra is felhívják a figyelmet, hogy a mai anyacentrikus bírói gyakorlat az apának a gyermekhez való olyan ragaszkodását, amelyhez az apának, a férjnek a gyermekért, a családjáért érzett felelőssége is járul, nem veszi kellő mértékben figyelembe.

Az elmondottakban *sok igazság van,* s azok figyelembevétele *esetleg alkalmas lehet arra is, hogy a magát eddig* mind a lakás, mind a gyermek tekintetében *biztosan „védettnek" tudó feleséget* mind a családja irányában tanúsítandó magatartásban, mind a bontóper kezdeményezésében *meggondoltabbá tegye.*

Hangsúlyozandónak tartjuk, hogy azokat a *hibákat,* amelyek a gyermekelhelyezési perek elbírálásában mutatkoznak *nem elsősorban ezen az úton tartjuk kiküszöbölendőknek.* A gyermekelhelyezési perek többségében ma alapvetően *hiányzik annak összemérése,* hogy az anya vagy az apa *alkalmasabb-e* a gyermek nevelésére, gondozására, testi, értelmi, erkölcsi fejlődésének biztosítására, és annak figyelembevétele is, hogy a *gyermek* egyik vagy másik szülőjéhez *kötődik-e erősebben.* Úgy ítéljük, hogy ez a Csjt. Novella rendelkezéseivel és a XXI. PED-del is ellentétes helyzet az, ami *elsősorban orvoslásra szorul.*

Az alkalmasság összemérése során az egyik házasfélnek a házasság feldúlttá válására vezető *felróható magatartása* minden kétséget kizáróan *lehet olyan jellegű is,* amelynek ennél *az összemérésnél* az eddiginél *nagyobb,* esetleg *jóval nagyobb súlyt kell kapnia.* A házasság feldúlttá válására vezető vétkesség ennél szélesebb körű, *általánosabb értékelésének* azonban inkább csak *azokban az esetekben juthatna jelentősebb szerep, amelyekben két, a gyermek nevelésére, gondozására egyformán alkalmas szülő közül kell a bíróságnak* a gyermekelhelyezés kérdésében való döntésnél *választania.*

---

[72] L. errenézve pl. A Családjogi Törvény magyarázata II. 913. és köv. old., és az ott leközölt ítéleteket.

[73] L. *Petrik,* arra is utalva, hogy a felróhatóság vizsgálatát nem is lehet úgy uniformizálni, hogy ugyanazok a körülmények essenek latba a gyermekelhelyezés, a házastársi tartás és a közös lakás felőli döntésnél (MJ. 1973. 223. old. és 4. lábjegyzet). A Családjogi Törvény magyarázatában pedig ugyancsak ő azt hangsúlyozza, hogy a gyermek mikénti elhelyezésével a bíróság nem szolgáltathat erkölcsi elégtételt annak a házastársnak, aki a házasság felbontásában vétlen volt (A Családjogi Törvény magyarázata II. 913. old.).

[74] L. pl. *Katonáné Soltész* Márta: A gyermek jogai a szülők házasságának felbontása esetén, illetőleg ha csak egyik szülőjükkel élnek együtt. in: A gyermek jogai a Magyar Népköztársaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1977. 205—228. old., *Hartai* László: Gyermekelhelyezési perek és családvédelem. MJ. 1981. 219—228. old., valamint a BH-ban a közelmúltban leközölt e tárgyú ítéletek viszonylag nagy számát.

[75] L. *Katonáné Soltész* Márta az előző lábjegyzetben i. m. 222. és köv. old. és *Hartai* az előző lábjegyzetben i. m. 226. és köv. old.

És végül szólnunk kell *a házasságbontásban való vétkességnek egy új területre való* — erősen vitatható — *kiterjesztésének* gondolatáról.

A Csjt. alapján kialakult gyakorlat a polgári jog szabályai alapján való elbírálás alá utalta *előbb* a jegyesség tartama alatt a kötendő házasság reményében adott ajándékok visszakövetelésének kérdéseit, *majd a fennálló házasság alatt* akár a házasfelek egyike, akár a házasfélre tekintettel annak szülei, vagy más közeli hozzátartozói által mindkét házasfélnek juttatott *ajándékok visszakövetelésének kérdését* arra az esetre, *ha az ajándék juttatására,* különösen annak rendeltetéséből és nagyságrendjéből ítélve, *egy tartós házasság feltételezésével* került sor, *és ez a feltételezés* a házasság felbomlása miatt *meghiúsult.*

A gyakorlatban a kötendő házasság reményében adott ajándékokról egyre inkább *a fennálló házasság alatti ingyenes juttatások felé tolódik a súly,* és *az ajándékozó pozíciójában* többnyire nem is az egyik házasfél, hanem annak *szülei,* esetleg *mindkét oldali szülők állnak.* A fiatal házasok önálló lakáshoz jutása mögött ugyanis rendszerint igen jelentős szülői támogatás áll.

Az ajándék visszakövetelése során alkalmazható polgári jogi szabályokat korábban a 96. sz. PK állásfoglalás határozta meg, majd a Ptk. Novella külön esetként beépítette ezeket a Ptk.-nak az ajándék visszakövetelésére megállapított szabályai közé. A Ptk. 582. §-ának új (3) bekezdése szerint: az ajándékozó visszakövetelheti az ajándékot, vagy követelheti az ajándék helyébe lépett értéket, ha az a feltevés, amelyre figyelemmel az ajándékot adta, utóbb véglegesen meghiúsult, és enélkül az ajándékozásra nem került volna sor. E szakasz természetesen nemcsak a kötendő házasság reményében és a házasság tartósságának feltételezésével adott ajándékok visszakövetelésére vonatkozik, *gyakorlati alkalmazására mégis döntően ezekben az esetekben,* pontosabban az utóbb említett esetben *kerül sor.* S a Ptk.-ban kimondott e szabály tényleges érvényesülési területe — mint arra *Csiky Ottó* legutóbb rámutatott — azt vonja maga után, hogy azt a családi kapcsolatok és a családvédelem érdekeinek helyes megítélése alapján kell alkalmazni.[76]

A Ptk. 582. §-ának új (3) bekezdése néhány éves gyakorlat után több vonatkozásban is *értelmezésre szorult,* s e vitás kérdések már a Legfelsőbb Bíróság Kollégiuma elé is kerültek. Egyik ilyen kérdésként merült fel, és került azóta a Legfelsőbb Bíróság 426. számú PK állásfoglalásának V. pontjában elfogadásra az az álláspont, amely a Ptk. 4. § (4) bekezdésére hivatkozással — még bírói mérlegelési lehetőséget sem hagyva — *kizárja az ajándék,* illetve az ajándék helyébe lépett érték *visszakövetelésének lehetőségét* akkor, ha az ajándékozás alapjául szolgáló *feltevés meghiúsulását az ajándékozó,* illetőleg *annak felróható magatartása okozta, akire tekintettel az ajándékozás történt.*

Hogy *helyes-e a házasság feldúlttá válásában való vétkességet ilyen módon szankcionálni,* nézetünk szerint *erősen vitatható.*

Figyelemmel különösen azokra a jelentős értékekre, amelyekről ezekben az esetekben szó van, vitatható *a vétkes magatartást elkövetővel szemben is* — ahol ennek dogmatikai alapja elvileg még megvolna,[77] s méginkább vitatható *a nem vétkes ajándékozóval szemben,* nem is saját felróható magatartása, hanem annak a személynek a felróható magatartása alapján, akire tekintettel ajándékozott — ahol ennek dogmatikai alapjai is hiányoznak.

De függetlenül a jogi dogmatika kérdéseitől, ha odafigyelünk ezeknek az ingyenes juttatásoknak a tipikusan előforduló nagyságrendjére, és arra, hogy ezek a juttatások az ezeket tipikus többségében a házastársak közös lakáshoz való juttatását szolgálják, nyilván alapvetően tartós életközösségük feltételezésével, akkor nem lehet észre nem venni, hogy *a téves feltevésben történt ingyenes juttatások visszakövetelésének kizárása* ugyanúgy *nem a bontásban való házastársi vétkes magatartással arányos szankció,* ahogyan az esetek nagy többségében a lakás elhagyására kötelezés kényszerszülte szankciója sem az. Emellett különösebb jóstehetséggel sem kell bírni ahhoz, hogy előreláthető legyen, hogy a PK állásfoglalás e rendelkezésével a válás nem, csak a kulturált, békés válás lesz kevesebb, de figyelemmel arra is, hogy nagy tétről van szó, *a vétkesség vagy a kölcsönös vétkesség bizonyításának* vagy akár *kiprovokálásának* ugyanaz a *lavinája fog megindulni,* mint a volt közös lakás használatának rendezése iránti jogvitákban.

Mielőtt a közös megyezéses bontás ma már kevesebb problémát felvető kérdéseire még röviden áttérnék, hangsúlyozni szeretném, hogy a házasság felbontására vezető vétkesség fokozottabb előtérbe állításával kapcsolatban felvetett aggályaimmal, egyes kritikai észrevételeimmel, *nem a családjogi felelősség növelése ellen kívántam szólni.* Inkább arra kívántam a figyelmet ráirányítani: nem biztos, hogy az eddig kialakult szankciókkal valóban jó irányban haladunk-e ennek a célnak a megvalósításában.[78]

---

[76] *Csiky* Ottó: Családjogunk fejlődésének elvi tendenciái. JK. 1981. 556. old.

[77] Bár kissé erőltetettnek tűnik az ezt az álláspontot védő, a PK állásfoglalás indokolásában megfogalmazott az a gondolat, hogy — a tartós házasság reményében, és nyilván a közös életvitel előfeltételeinek megteremtése érdekében — ajándékozó nem juthat a feltevés meghiúsulása esetén a visszakövetelésével „ahhoz az előnyhöz, hogy a vagyonállományából ajándékozás folytán már kiesett értéket (mégpedig rendszerint igen nagy értéket) visszaszerezze", ha a feltevés meghiúsulását felróható magatartásával maga idézte elő.

[78] Úgy ítéljük, igaza van *Csiky* Ottónak abban, hogy a családjogi szankció természetrajzának kidolgozása még meg nem oldott, megoldásra váró feladat. (*Csiky* Ottó: Családjogunk fejlődésének elvi tendenciái. JK. 1981. 560—561. old.)

Igaz ugyan, hogy az 1952. évi Csjt.-t követően a törvény 18. §-ának változatlan szövege mellett *a bírói gyakorlat útján jutott el a magyar bontójog a közös megegyezésen alapuló bontásnak* a törvény eredeti intenciója szerinti el nem ismerésétől e bontás *kifejezett,* a Legfelsőbb Bíróság irányelvével is támogatott *elismeréséig,* sőt addig is, hogy *már a Csjt. Novella előmunkálatainak megindulásakor a házasságok nagyobb száma került* a 3-as Irányelv 3. pontjában foglalt *közös megegyezés alapján felbontásra,* mint a más komoly és alapos ok kutatásával, mégis *jogos volt az az igény,* hogy a Csjt. novelláris változtatása során a közös megegyezésen alapuló bontás — jelentőségének megfelelően — *törvényi elismerést, törvényi szabályozást kapjon.*

Tények szóltak ekkor már amellett, hogy *a közös megegyezéses bontás elismerése,* pontosabban ennek keretében annak elismerése, hogy ha a házasfelek közös megegyezéssel kérik a bontást, ne legyenek kötelesek a bontás elérése érdekében a bíróság előtt feltárni azt az okfolyamatot, amely házasságuk helyrehozhatatlan megromlására vezetett, *reális társadalmi igény.* S a jogirodalom is — így különösen *Pap Tibor, Petrik Ferenc, Bacsó Jenő, Hartai László, Falu György* — mind e bontási mód, mind ennek törvényi szabályozása mellé áll.[79]

A közös megegyezéses bontás elismerésével, mint erre a Csjt. Novella előkészítése során, majd a Novella új bontási szabályának értékelése során is ismételten rámutattak, *nem a házasság könnyebb felbonthatóságát kívánta a törvényhozó elismerni.*

Az elismerésre *egyfelől az vezetett,* hogy *ezt kívánta meg a gyakorlat kényszerítő ereje,*[80] *másfelől,* mint a Csjt. Novella indokolása is mondja, az, hogy „ezzel a szabályozással *elkerülhető,* hogy a bíróság előtt a felek *a legbizalmasabb kérdések nyilvános kiteregetésére,* illetve *arra kényszerüljenek, hogy egymásra mindent összehordjanak* annak bizonyítására, hogy a házasság fenntartása lehetetlen".[81]

A közös megegyezéses bontás — mint *Bacsó* írja — olyan intézmény, amely *eszköze a házasság felbontásának egymást kímélő és nem egymást megbélyegző módon,*[82] s lényegében hasonlóan *Hartai* is, aki szerint ez a bontás *arra hivatott lehetőséget adni,* hogy *a házasfelek a felbontott házasságból kimenthessék az egymás iránti megbecsülést,* hogy *enyhítsék azokat a konfliktusokat, amelyeket a válás a gyermeknek okoz.*[83]

S a tapasztalat, ha ennyit nem is igazol, annyit mégis, legalábbis egy a bírói tapasztalatok értékeléséről számot adó szerző szerint igen, hogy *ez az eljárás lehetővé teszi, hogy a felek közt a viszony tovább ne romoljon, és a kiskorú gyermeket egymás elleni viszályukban eszközül ne használják.*[84]

Anélkül, hogy ezzel *a közös megegyezésen alapuló bontás ellen kívánnánk szólni,* a mai valósághoz mégis úgy ítéljük akkor járunk közelebb, ha a közös megegyezéses bontásban rejlő e „pozitívumoknak", legalábbis a bontóperek nagy számában, *inkább csak a* — kétségtelenül le nem becsülhető — *lehetőségét,* és korántsem minden esetben a *tényleges meglétét* hangsúlyozzuk.

A közös megegyezésen alapuló bontás *feltételeit* — mint ez köztudott — a Csjt. Novella *szigorította* azáltal, hogy e bontás előfeltételévé tette, hogy a házasfelek a bontásban való megegyezésen kívül a házassági bontóper járulékos kérdései közül a gyermek elhelyezése, tartása, a szülő és a gyermek közötti érintkezés (a láthatás), a házastársi tartás és a közös lakás használata kérdésében is megegyezzenek, s egyezségüket a bíróság jóváhagyja, vagy hogy kérelmükre ezekben a kérdésekben a bíróság a házasság felbontásával együtt döntsön.

E szigorítástól többen *arányeltolódást* vártak a közös megegyezésen alapuló bontóperektől *a bontóokok feltárását követelő bontóperek felé,* s azt is, hogy *a közös megegyezésen alapuló bontóperek a jövőben nehezebb megítélésű,* a per *gyors befejezését nem igérő* ügyekké válnak.[85]

E *feltevések nem igazolódtak be.* A közös megegyezésen alapuló bontóperek *aránya* a szigorítás, a felsorolt járulékos kérdésekben való megegyezés megkövetelése ellenére inkább *emelkedik,* mint stagnál, s ezek a bontóperek, különösen a már eleve közös megegyezéssel indulók, és nem csak a bontóperes eljárás során azzá alakulók, a *könnyebb megítélésű, gyorsabban befejezhető,* és rendszerint gyorsabban — néha talán túl gyorsan — be is fejezett ügyek.

Emellett — ugyancsak részben a törvényhozói elképzeléssel szembenállóan — arról is

---

[79] A közös megegyezéses bontás ellen ebben az időben már csak *Bernáth* Zoltán ír „Mégegyszer a megegyezéses bontásról" című cikkében. (MJ. 1973. 724—729. old.)

[80] Ha a felek célja közös — mondja *Petrik* — a bíró, akár akarjuk, akár nem, nem tud elzárkózni a közös megegyezésen alapuló bontástól (JK. 1974. 419—420. old.).

[81] L. a Csjt. Novella részletes indokolásának 3. pontjában.

[82] *Bacsó* Jenő: A családjogi törvény módosításának vitája. JK. 1974. 740. old. — A Családjogi Törvény Kommentárjának Pécsett megrendezett vitájában *Kertész* Ferenc a közös megegyezéses bontást a *leghumánusabb és legkulturáltabb* válási lehetőségként jellemzi (JK. 1973. 166. old., a vitát ismerteti *Somfai* Csabáné).

[83] *Hartai* László: A módosított Csjt. és a házasság felbontása. MJ. 1974. 396. old.

[84] *Moldvay* Irén: A házasság felbontásának egyes társadalmi problémái a családjogi ítélkezés tükrében. MJ. 1978. 793. old.

[85] L. helyeslően *Petrik:* A házasság felbontása a Csjt. módosítása után. JK. 1974, 420. old. és inkább bírálóan, attól tartva, hogy a szigorítás miatt a felek a jövőben is gyakrabban fognak célt érni azzal, ha a régi színjátszásos eljárásba kényszerítik a bíróságot, *Hartai* (A módosított Csjt. és a házasság felbontása. MJ. 1974. 398. old.).

tanúskodnak tapasztalatok, hogy a közös megegyezésen alapuló bontóperekre *sem feltétlenül jellemző, hogy a házasfelek a bontásra vezető okfolyamat feltárása nélkül kérnék* házasságuk felbontását. Ennek bizonyítását és az ítéletben való megállapítását mégis akkor sem kívánják, ha magát az okfolyamatot akár a keresetlevélben, akár az alperesi ellenkérelemben, vagy a személyes meghallgatás során feltárják.[86] Nem kivételes emellett, hogy a bontásra vezető okok megjelölésével és bizonyítani kívánásával induló bontóperek alakulnak át az indulatok lecsillapodásával vagy a bizonyítási nehézségek láttán olyan megegyezéses bontóperekké, amelyekben a felek közt a járulékos kérdésekben is kialakul a megegyezési készség.[87]

A bontásban való *közös megegyezés előfeltételévé teszi* még a törvény, hogy az *végleges elhatározáson alapuló,* és *befolyásmentes akaratnyilatkozat* legyen, a bíróságoknak pedig egyfelől e törvényi feltételek meglétének vizsgálatát, és másfelől azt teszi kötelességévé, hogy a közös megegyezésen alapuló bontóperekben is törekedjenek a békítésre.

Az előfeltételek elbírálása — noha ehhez a Legfelsőbb Bíróság 3-as Irányelve helyébe lépett 9-es Irányelve útmutatást is ad — úgy tűnik *mégsem problémamentes.* S *ugyanígy nem az a bíró békéltetési lehetősége sem* e perekben.

Ami általában a bontásra irányuló, s így a közös megegyezésen alapuló bontásra irányuló *elhatározások véglegességének* nem is ritka *hiányát* illeti, minden bizonnyal erről tanúskodik a megindított, de az ítéleti stádiumig el nem jutott bontóperek feltűnően nagy aránya (számuk — amelyen belül mégsincs bontás a közös megegyezésen alapuló és az egyéb bontóperek szerint — 33 és 40% között mozog), és az a bírói és ügyvédi tapasztalat, hogy a bontóperek egy része nem is a házasság felbontásáért, hanem azért indul, mert a házasfelek konfliktusaik orvoslását remélik a bíróságtól, vagy éppen a bontópert a másik félnek szánják figyelmeztetésül.[88]

Az *akaratnyilvánítás befolyástól mentes voltát* pedig akarva-akaratlanul *megkérdőjelezik egyfelől* azok az esetek, amelyekben az egyik házasfél a bíróság előtt ugyan ki nem mondottan, de valójában ragaszkodna még a házassághoz, s lényegében csak a bontókereset elutasításának kilátástalanságát látva egyezik bele a közös megegyezéses bontásba, s *másfelől és súlyosabban* az a körülmény, hogy ha magában a bontásban kisebb mértékben is, a bontással együtt rendezésre kerülő kérdésekben, különösen a gyermekkel és a lakással kapcsolatosokban a „megegyezés külső felszíne, viszonylagos nyugalma" mögött számos esetben kíméletlen belső harc folyik — amelyben nemegyszer a fenyegetés és a zsarolás sem hiányzik.[89]

Az *elhatározás véglegességére* közös megegyezésen alapuló bontás esetén a Legfelsőbb Bíróság iránymutatása szerint — *többek között — abból lehet következtetni,* hogy a házastársak az életközösséget megszakították, az együvétartozást minden vonatkozásban felszámolták és tartósan új életre rendezkedtek be. A gyakorlat emellett általában az elhatározás véglegességére következtet a járulékos kérdések megfelelő rendezéséből is. Az elhatározás véglegessége mégis, mondhatnók természetesen, e körülmények, így különösen az együvétartozás *minden vonatkozásban* való felszámolása és méginkább az *új életre való berendezkedés,* de esetleges a járulékos kérdések végleges rendezése *nélkül is megállapítható,* s nem lehetnek ritkák az olyan esetek, amelyekben a bíróságoknak csak nagyon kevés, vagy nagyon formális támpontjuk van vagy lehet az elhatározás véglegességének megállapítására.

Talán külön is említést kíván, hogy *az elhatározás véglegességének* valamelyes *alátámasztásához* sem a törvény, sem a bírói gyakorlat *nem kíván meg* sem a bontókereset benyújtása előtti *hosszabb különélést,* sem azt, hogy ilyen, a bontókereset benyújtása előtti hosszabb különélés hiányában *a bíró hosszabbítsa meg* — kötelezően és nem eseti belátástól függően — *a békéltető és az érdemi tárgyalás közötti minimális időszakot.*[90]

A családi jog tudományának jelentős képviselői körében az a nézet élő, hogy a teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott *házasságok* minél zökkenőmentesebb, és ezzel együtt *minél gyorsabb felbontása a kívánatos,* mert ez felel meg a felbomló család, a bontás által érintett gyermek és a társadalom érdekének is.[91]

Ezzel a nézettel mégsem tudnék egyetérteni.

Meggyőződésem szerint ebben a kérdésben *nem hagyható figyelmen kívül sem az,* hogy amikor a HT bontórendszere mellett az e kérdésben előrelépni akaró jogtudomány, majd 1919-ben és 1945-ben a jogalkotás a házassági

[86] L. *Barnáné Muczer* Erzsébet: az 55. lábjegyzetben id. jelentés, aki azt is hozzáteszi, hogy — legalábbis a fővárosban, amelynek területére a vizsgálat kiterjedt — általában a fiatalabb generációra jellemző, hogy tartózkodik az okok feltárásától, kihangsúlyozva, hogy ez legszemélyesebb ügyük.

[87] L. *Muczer* Erzsébet uo.

[88] L. többek között *Muczer* id. jelentését, és *Katonáné Soltész* Márta: A válás okai a bírói és ügyvédi tapasztalatok tükrében. JK. 1980. 12. sz. 829. old.

[89] Vö. többek között *Bernáth* MJ. 1973. 724. és 728. old. és *Petrik* MJ. 1973. 226. old. Ha *Bernáthnak* a közös megegyezés lehetőségét elvetni kívánó nézetével nem is értünk egyet, ezt az aggályát, s mind *Bernáthnak,* mind *Petriknek* azt a megállapítását, hogy a gyakorlatban a megegyezések egy része (Petrik szerint jelentős része) nem mindkét fél valódi akaratát tükrözi, *reálisnak kell elismernünk.*

[90] Ilyen javaslat a kodifikációs vitában *Bernáthtól* hangzott el (MJ. 1973. 729. old.), ellene *Hartai* MJ. 1974. 397. old.

[91] Így különösen *Hartai,* MJ. 1974. 397—399. old., de e nézetével nem áll egyedül.

bontóperek elhúzódása ellen, és a bontóperek gyorsabb elbírálása mellett szálltak síkra, akkor lényegében a korábbi magyar bontójogban nemegyszer 5—6 évig is elhúzódó bontóperes eljárással fordultak szembe, *sem az,* hogy ezt alapvetően olyan időben tették, amelyre, különösen a HT jogában, az volt jellemző, hogy a bontást kérő fél nagyon is meggondolta a kereset benyújtását, azt korántsem csak a másik félnek szóló figyelmeztetésnek szánta, és attól nem a házasság konfliktusai bontás nélküli rendezését várta.

Hogy helyes-e, hogy nálunk ma a bontóperek *ezt a célt is szolgálják,* azon lehet vitatkozni (nekem személy szerint nem tetszik, és nem a bíróságok tekintélyének emelkedését látom benne), de ha ez a tényleges helyzet, akkor mégis *több odafigyelést kíván,* hogy ma mind a kellően meggondolt, *mind a kellően meg nem gondolt bontóperek* — s köztük különösen a közös megegyezésen alapulóak — *meglehetősen magas hányada három hónap alatt, vagy annál is rövidebb idő alatt jut el a kereset benyújtásától a jogerős ítéletig.* Ez a tény ugyanis azoknak a bontópereknek ugyancsak magas számarányát figyelembe véve, amelyek el sem jutnak az ítélet stádiumáig, joggal veti fel a kérdést, *vajon minden olyan esetben, amely e rövid idő alatt eljutott a bontóítéletig, megvolt-e a bíró lehetősége arra, hogy mérlegelje,* hogy a feleket valóban *végleges szándék vezette-e* házasságuk felbontásának kérdésében, vagy akár azt is, vajon megadta-e a bíróság a házasságuk felbontását nem kellő megfontoltsággal kérő felek számára szándékuk átgondolásának lehetőségét.

És talán még egy körülményre érdemes odafigyelni: A *gyors bontási lehetőség* akarva-akaratlanul *támogatója a meggondolatlan,* könnyelmű *házasságkötéseknek* — sajnos *anélkül,* hogy egyben *arra is figyelmeztetne,* hogy a járulékos kérdések rendezése, *a szétesett család további sorsa* akkor is *súlyos problémák melegágya,* ha sok esetben valóban igen rövid idő alatt lehet jogerős bontóítélethez jutni.[92]

A közös megegyezéses bontásra irányuló akaratnyilatkozat *befolyásolástól mentes voltára,* vagy éppen *befolyásolás hatása alatt tett voltára* — különösen azokban az esetekben, amelyekben a házasfelek a bontásra vezető okokat nem kívánják a bíróság előtt feltárni — leginkább *a járulékos kérdésekben kötött megállapodás utalhat.* Ilyenek hiányában, vagy ha ezek, legalábbis a bíró által megítélhetően a felek és a kiskorú gyermek méltányos érdekeit kielégítően, megfelelően rendezettnek látszanak, *a bíróságnak nem sok lehetősége nyílik az esetleg fennálló befolyásolás felfedezésére.* Annál kevésbé, mert az esetleges kényszer, fenyegetés vagy befolyásolás hatása alatt nyilatkozó ezt a körülményt a bíróság előtt nem is meri feltárni.

Ennek a veszélynek a létét, amely különösen a járulékos kérdéseket illetően mégsem csak jogi probléma, aligha volna helyes tagadni. S a közös megegyezéses bontás más, a *békéltetéssel kapcsolatos,* s általában a *bírói aktivitás hiányával,* vagy éppen *a bírák ez irányú hiányérzetével* kapcsolatos, itt most csak említett és nem tárgyalt *problémákat* is felvet még ma is.

E problémák felismerése és a helyes megoldásukra való törekvés természetesen feladat marad. De ma már feltehetően senki számára sem jelentheti sem ezeknek a problémáknak a léte, sem közülük egyesek megoldásának kétségtelen nehézségei, az azokról az előnyökről való lemondani akarást, amelyeket a közös megegyezésen alapuló, ha nem is békés, de mindenesetre békésebb és kulturáltabb válás jelent, a válás másik formájával szemben.

Weiss Emília

[92] Az elmondottak valamelyest túlmutatnak ugyan a közös megegyezéses bontás kérdésein, figyelemmel arra, hogy a gyors befejezés mégis ezekre a jellemzőbb, úgy ítéljük, ezek körében van nagyobb jelentőségük.

„Contra legem" méltányosság vagy méltányos törvényesség?

Egy kutatás tanulságai

A 70-es évek közepén az államigazgatás gyakorlati szakemberei között vita robbant ki a méltányosság értelmezése tárgyában. A vita apropóját a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló 14/1973 NET határozat 23. pontja adta: „Az államigazgatási szervek határozataik meghozatalánál tartsák meg a törvényességet, vegyék figyelembe a társadalmi körülményeket, az egyedi megítélés követelményeit és indokolt esetben járjanak el méltányosan".

Az idézett rendelkezésből egyesek azt a következtetést vonták le, hogy a méltányosság jogpolitikai megközelítésében a jogszabályi korlátok esetenkénti átlépése is megengedett. A gyakorlati jogászok polémiájára felfigyeltek a jogtudomány művelői is. Számos tanulmány utasította el a „contra legem" méltányossági álláspontot. Az elméleti vita ma már nyugvó pontra jutott. Az Államigazgatási Szervezési Intézetben arra kerestük a választ, hogy az államigazgatási joggyakorlat mennyiben tette magáévá a tudomány álláspontját s az erre alapított magasszintű politikai döntést, miszerint a méltányosság alkalmazására *kizárólag a jog által meghatározott* mértékben és módon van törvényes lehetőség.

A kutatómunkánk tehát arra irányult, hogy él-e még a „contra legem" jogalkalmazási gyakorlat, s ha igen: az államigazgatási (hatósági) jogterület mely szelvényein? Valóban olyan nagyméretű jogalkalmazási konfliktusveszélyről van-e szó (illetve volt szó), mint ahogy azt a „contra legem" méltányosság hívei vallották, avagy csak néhány jól körülhatárolható jogterületről, amelyben a jogi szabályozás „kísérti meg" a jogalkalmazót a jog szűkre szabott korlátainak áttörésére?

I.

A téma elméleti megközelítése

1. A méltányosság köztudottan nem újkeletű elméleti probléma. Az elvont jogszabály és a konkrét jogeset lényegében időtlen konfliktusa eredményezi (és bármikor újraéleszthető) a méltányosság körüli elvi problémákat: „... a jogszabály általánossága is az eset egyedisége közötti ellentmondással adva van az a sajátos társadalom-jogi szituáció, amely a méltányosság kategóriájának megjelenéséhez vezet."[1] A contra legem méltányossági vita is az „időtlen konfliktus" ideológiai alapállásával indult, de *célját tekintve* túllépte a hagyományos elméleti kereteket.

A vitát — mint erre már utaltam — a jogalkalmazás jogpolitikai elveiről szóló 14/1973. NET sz. határozat előkészítése, majd a határozatnak azóta „nevezetessé" váló pontja indította el. A NET határozat előkészítő fázisában a MTTH felvetette, hogy a megyei (fővárosi), megyei városi vb. titkárok kapjanak felhatalmazást a panasz eljárás (felülvizsgálati kérelmet elbíráló eljárás) során — méltányosság okából — a jogszabálytól való eltérésre. A Legfőbb Ügyészség és a minisztériumok egyhangú ellenzése eredményeként a fent idézett szöveg került a NET határozatba. Az MTTH a NET határozat megjelenését követően is kísérletet tett az idézett jogpolitikai normát értelmező olyan állásfoglalás kiadására, miszerint a megyei (fővárosi), megyei városi vb. titkároknak (a NET határozatból következően) módja van a hatósági jogalkalmazás során a „contra legem" méltányosság gyakorlására. „Ennek az állásfoglalásnak — állapítja meg Kilényi — ugyanaz lett a sorsa, mint magának a felhatalmazásnak: tervezet maradt."[2]

A hivatalos eljárási formákban intézményesülő álláspont elvi problémaként, az elmélet területére tevődött át. Megjelentek azok az alapozó tanulmányok,[3] melyek a „contra legem" méltányosságának ma is a szellemi bázisát jelentik. Álláspontjuk közös lényege, hogy az államigazgatási (hatósági) jogalkalmazó munkában a jogi norma az adott ügyre nem minden esetben transzformálható, ezért a jogtételtől való eltérés — adott esetben — elvileg és gyakorlatilag is indokolt. A „contra legem cselekvést"[4] többnyire elvont feltételekhez kötik, amelyek a jogalkalmazói tevékenység irányában jogpolitikai követelmény, sőt: a legális méltányosság feltételeinek meghatározásánál is nyilvánvaló igény:

„— feleljen meg a jogszabályok tartalmi-, politikai célkitűzéseinek;

— akkor alkalmazzák, ha az ügy és az ügyfél körülményei azt indokolják, találkozzék a társadalom igazságérzetével és szocialista elveinkkel"[5]

— ha az ügy és az ügyfél körülményei azt feltétlenül indokolják,

— a méltányosság gyakorlásával hozott határozat nem sérti más állampolgár jogát és jogos érdekét, illetőleg a közérdeket;

— a határozat az ügyfél javára szolgál."[6]

A contra legem méltányosság alkalmazásának jogát a többségi álláspont — hatásköri megoldásként — a megyei (fővárosi), megyei városi vb. titkároknak az eljárási kódexben szabályozott rendkívüli jogorvoslati funkciójához (felülvizsgálati kérelem elbírálásához) kapcsolta. Említésre méltó különbség az álláspontok között abban van, hogy az ágazati minisztériumoknak milyen szerepet szánnak a titkári döntést megelőzően: a contra legem méltányosság véleményezése, illetőleg „főhatósági előzetes engedély" a jogszabálytól való eltérésre. Mindkét megoldásnak van viszont egy „közös nevezője", nevezetesen a titkári döntés „bebiztosítása", ill. az ügyészi törvényességi felügyelet semlegesítése.[7]

A contra legem álláspontjára helyezkedő tanulmányok elvileg elismerik a törvényesség el-

[1] *Peschka* Vilmos: Jogelméleti kérdések az aristotelészi etika aspektusából. Állam- és Jogtudomány, 1979. 3. sz. 414. old.

[2] *Kilényi* Géza: A méltányosság problémája az államigazgatási eljárásban. Kézirat. Bp. 1979. 13—14. old. (Az Államigazgatási Szervezési Intézetben 1979. április 17—19-én — az Eljárási Kódex továbbfejlesztése tárgyában — rendezett konferencia anyaga.)

[3] *Varga* József: Az államigazgatási jogalkalmazás jogpolitikai irányelvei. Állam és Igazgatás, 1973. 8. sz.; Az államigazgatási eljárás általános szabályai. Összeállította: *Fonyó* Gyula (lásd a méltányossági tárgykör jegyzeteit!) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1974. 222—224. old.; *Fonyó* Gyula: Az államigazgatási eljárás korszerűsítése elé. Állam és Igazgatás, 1976. 9. sz.; *Raft* Miklós: A jogpolitikai elvek és a jogalkalmazás néhány problémája. Állam és Igazgatás, 1977. 2. sz.; *Papp* Zsigmond: A méltányosság egyes kérdései. Állam és Igazgatás, 1975. 12. sz.

[4] *Raft* Miklós kifejezése id. tanulmánya 106. oldalán.

[5] *Varga* József id. tanulmánya.

[6] *Fonyó* Gyula id. tanulmánya.

[7] „A tárca-állásfoglalás egyben nyomós érv lehet az egyetlen megmaradó bizonytalansági tényező: az ügyész közömbösítésében" — írja Kilényi, majd így folytatja: „Ha ugyanis a helyi politikai szervek elnézik vagy ösztönzik a jogszabálytól való eltérést, a tárca pedig legalábbis passzivitását helyezi kilátásba, az ügyész kétszer is meggondolja mielőtt óvást nyújt be... Mivel az MTTH-nak a méltányossággal kapcsolatos álláspontja közismert, a szaktárca pedig nem lép fel az óvás mellett, annak sorsa előre kiszámítható" — id. tanulmány 17. old.

sődleges követelményét a hatósági jogalkalmazásban. Az általános törvényesség uralkodó elvét preferálva akarják elfogadtatni az egyedi „contra legem" jogalkalmazói tevékenységet: „... a méltányosság gyakorlására a tényállás körültekintő és alapos tisztázása után kerülhet csak sor és nem lazíthatja fel a szocialista törvényességet. A méltányosság alapján született egyedi döntés kivétel lehet és nem szolgálhat a későbbi jogalkalmazásban precedensként."[8]

Valóban elfogadható az általános törvényességen belül az egyedi „contra legem" jogalkalmazói döntés? Meggyőződésem szerint ez a probléma elméletileg így nem oldható meg. A törvényesség általánosan elfogadott fogalmi eleme a jogra épülő állami-szervezeti cselekvés, illetőleg — ezen belül — a jogilag meghatározott államigazgatási tevékenység. A jogra épülő állami cselekvés, mint fogalmi elem, szükségszerűen — garanciális szempontból — korrelatív kapcsolatban van, ennek ugyancsak a jog útján történő ellenőrizhetővé tételével. Amint jogon kívüli szempontok érvényesülhetnek a jogi (hatósági) eljárásban s eredményezhetnek ezáltal jogon kívüli „jogi" aktust, a jogi törvényesség-kontroll hatástalanná válik, bekövetkezik a törvényesség értékvesztése. A jogalkalmazói tévedés a jogsértés korrekciója a törvényességi felügyeletnek, mint jogilag — különböző formában — szabályozott védelmi rendszernek a feladata. A jogorvoslati rendszer „tagjai" a jogalkalmazási folyamatba direkt beavatkozó, a törvénysértést kijavítani jogosult szervek, illetőleg a törvénysértést csak kivizsgálni, feltárni és kijavítást jelezni, ellenőrizni hivatott törvényességi felügyeletek, nyilvánvalóan csak az *adott* jogszabályokhoz képest tudják az *adott* jogalkalmazói döntést törvénysértőnek vagy törvényesnek minősíteni.[9] Ebből következik, hogy a méltányosság kategóriája sem lehet jogon kívüli,[10] ugyanis az ilyen megoldás éppen a jogi folyamatok törvényességi kontrolljának elvi alapjait hagyja figyelmen kívül. Ilyen szempontból tehát teljesen mellékes, hogy a „contra legem" cselekvés és annak indítéka esetszerű-e vagy sem, ugyanis intézményes megengedése (a jogi felhatalmazás) elvi jelentőséggel bír s ezáltal egy alapvető alkotmányos elvet az államigazgatás törvényességének külső — tehát az államigazgatási szervezeten kívüli — kontrollját biztosító törvényességi felügyeletet közömbösíti.[11]

2. A 70-es évek méltányossági vitája tehát elsősorban nem a jogalkalmazók dilemmája volt. A vitát nem az államigazgatási hatósági joggyakorlatban tevékenykedő jogászok indították el,[12] követelve az államigazgatási jogalkalmazási gyakorlatban súlyos problémaként újjáéledő „időtlen konfliktus" feloldását — hanem központi vezérlést kapott éspedig alapvetően igazgatáspolitikai érdekmeghatározottsággal: a hatósági jogalkalmazás-humanizálási célja egy megyei (fővárosi), megyei városi vb. titkári — a jog eszközével ellenőrizhetetlen — döntési hatalom biztosításának a tervével is párosult. A cél önmagában vett pozitív értékét nem vitatva, az eredmény az államigazgatási hatósági tevékenységnek a törvényességi felügyelet — alapvetően az ügyészi felügyelet — alóli kivonását eredményezte volna. A tanácsi belső törvényességi felügyelet kiépítése már önmagában sugallt egy olyan koncepciót, hogy az államigazgatás képes önellenőrzéssel törvényességet garantálni. A vb. titkári törvényességi felügyelet intézményesülése automatikusan felvetette az ügyészi általános törvényességi felügyelet perspektíváját az államigazgatási hatósági tevékenység ügyészi ellenőrzését illetően,[13] noha alkotmányjogilag egy pillanatig sem kétséges az államigazgatás feletti ügyészi törvényességi felügyelet és a vb. titkári törvényességi felügyelet értéksorrendje, egymáshoz való viszonyuk. (A vb. titkári törvényességi felügyelet ugyanis tárgya az ügyészi általános törvényességi felügyeletnek.) Az ezt követően megjelenő koncepció (ezekkel az előzményekkel együtt szemlélve), nevezetesen: a contra legem méltányossági jogkörrel felruházandó megyei (fővárosi) vb. titkárról, akaratlanul is az ügyészi törvényességi felügyelet háttérbe szorítását eredményezte volna, preferálva

---

[8] *Varga* József id. tanulmánya 684. old.

[9] „A jogalkalmazó tévedések, vagy hibák kijavítására minden jogrendszer létrehozza a maga jogorvoslati rendszerét, amely kijavítja ugyan a hibákat, de valójában, a lényegét tekintve csak a jogszabályhoz képest mutatkozó hibákkal törődhetik." *Szabó* Imre: A jogelmélet alapjai. Akadémiai Kiadó, Bp. 1971. 140. old.

[10] „A jogi méltányosság nem ellentéte a jognak és nem azonos a (jogon kívüli! — H. A.) méltányossággal" — írja *Eörsi* Gyula az „Összehasonlító polgári jog" c. művében. Akadémiai Kiadó, Bp. 1975. 440. old.

[11] *Szamel* Lajos — igaz 1957-ben! — az államigazgatás törvénysértéseinek (a következményeként: törvényességi felügyelete indokoltságának) okait elemezve a következőket írja: „... az óriási terjedelmű és mennyiségű államigazgatási tevékenységkörben nagyobb a törvénysértések valószínűsége, a tapasztalat szerint reálisan el nem kerülhető hibás aktusok mennyisége, mint az állami tevékenység többi szektoraiban. A másik fő tényező a közigazgatás bürokráciájának az a visszatérő törekvése, hogy a társadalom fölé emelje magát, bizonyos fokig önállósuljon." Az államigazgatás törvényességének ellenőrzése tekintetében pedig a következő álláspontra helyezkedett: „Magunk részéről is a szoros értelemben vett állami szerven belül a nem igazgatási szervek beavatkozási jogában látjuk a legtöbb biztosítékát annak, hogy az államigazgatási aktusok okozta törvénytelenségeket elhárítsuk." Az államigazgatás törvényességének jogi biztosítékai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1957. 2. és 29. oldalak. Ennek megoldása mint államjogi probléma: bírói és ügyészi (vagy csak bírói) törvényességi felügyelet az államigazgatási jogalkotás és jogalkalmazás felett — ma sem vesztett aktualitásából!

[12] Ez persze nem azt jelenti, hogy később a tanácsi jogászok egy része nem csatlakozott a contra legem állásponthoz; itt csak a vita kezdetéről (és hátteréről) van szó!

[13] Lásd erről a szerző A vb. titkár törvényességi felügyelete c. munkáját. ÁSZI kiadvány. Bp. 1980. 124—126. old.

egy belterjes, önellenőrzéses hatósági jogalkalmazói gyakorlatot.[14]

Visszatérve ahhoz a megállapításhoz, hogy a tervezett titkári döntési „hatalom" a jog eszközével ellenőrizhetetlen lett volna, meg kell állnom egy *elvi megjegyzés* erejéig. A „hatalom" szót szándékosan tettem idézőjelbe, ugyanis a *vb. titkári contra legem döntési jog éppen a titkári jogi védettségét veszélyeztette volna.* Egy jogi felhatalmazás a jogszabálytól való eltérésre, kimozdította volna a titkári jogalkalmazást a jogbiztonság pályájáról s ezáltal a vb. titkárt az esetleg politikai színezetet öltő, vagy egyéb helyi személyi-szervezeti befolyások kiszolgáltatott szereplőjévé tehette volna. Az elvi igényű jogpolitika, a dolog természetéből adódóan, nem a jogszabály félretételét, hanem a jog szabályozó képességének, a társadalompolitikai célok végrehajtásában betölthető szerepének elemzését, tökéletesítését jelenti. *A napi politikai cselekvésnek ezért szükségszerűen a jog határai között kell mozognia. Ellenkező esetben (lásd: „contra legem" hatósági jogalkalmazás intézményesítése) a helyi politikai gyakorlat, politikai magatartás a jogi szabályozás szerepéről alkotott téves képzet befolyása alá kerülhet.*

3. Az elméleti irodalom a contra legem méltányosság lehetőségét illetően egyértelműen negatív álláspontra helyezkedett, illetve helyezkedik. Mielőtt ennek részletezésére kitérnék, egy előkérdést kell tisztázni, nevezetesen a *mérlegelés és méltányosság viszonyát.* A két fogalom viszonyát illetően lényegében két álláspont ismeretes. Az egyik két önálló kategóriának, önálló jogintézménynek ismeri el azokat,[15] a másik álláspont a mérlegelésen belül helyezi el a méltányosságot, mint a mérlegelés egyik — speciális — változatát.[16] A két fogalom elkülönítését lényegében arra alapítják, hogy a jogalkalmazásnak a mérlegelés szükséges része, ezzel szemben a méltányosság nevesített jogi felhatalmazás alapján lesz csak része a jogalkalmazási tevékenységnek. A mérlegelés kedvező és kedvezőtlen tényeket egyaránt figyelembe vesz, s ezáltal — ügyféli relációban — kedvezőtlen döntés is születhet. A méltányosság esetében a döntés az ügyfél számára csak kedvező lehet.

A méltányosság — ebben a megközelítésben — a jogalkalmazói „mérlegelési sávban" el nem helyezhető; a méltánytalanság potenciális veszélye csak mérlegelésen kívüli, „nevesített" méltányossági felhatalmazással hárítható el.

Véleményem szerint a mérlegelés annyiban szükséges része a jogalkalmazásnak általában, amennyiben az adott jogi norma alkalmazhatóságára alapul szolgáló tényállást az adott jogi normához viszonyítja, azaz mérlegeli, hogy a feltárt tényállási elemek, bizonyítékok alkalmazhatóvá teszik-e a jogszabályt vagy sem. Ebben az összefüggésben a strict norma alkalmazásának is szükséges része a mérlegelés. A továbbiakban a strict norma — a jogi aktust illetően — már előírt jogalkalmazói cselekvést jelent. A nem strict normák esetében, nevezetesen: keretjogszabályok, határozatlan jogfogalmak választási lehetőséget biztosító jogszabályok[17] s hozzátenném: az ún. relatíve határozott mérték-normák (pl.: jogos lakásigény mértéke) vagy a felső határt megvonó mértékelőírások (pl.: pénzbírság) tekintetében a jogszabály alkalmazhatóságának előbb említett mérlegelésén túl az adott jogi norma jellegéből adódóan egy *„második mérlegelési fázisa"* jelenik meg, nevezetesen az, hogy a jogilag lehetséges döntések közül melyik legyen a legmegfelelőbb jogi megoldás.[18] A második mérlegelési fázisban tehát a jogalkalmazó az elvont jogtételt egyéniesíti, s ezáltal lényegében ugyanazt a műveletet végzi el, mint amikor a jogalkotó által meghatározott méltányossági okokat, feltételeket az adott jogesetben, egy adott társadalmi-jogi szituációban konkretizálja. A „mérlegelési sávot" tehát eleve úgy kell meghatározni, hogy az a mérlegelési tevékenység (a fenti második értelemben használt mérlegelési tevékenység) a jogalkalmazó számára biztosítsa a méltányossági szempontok érvényesíthetőségét. (Az már a következő kérdés, hogy a jogalkotó nevesítsen-e vagy sem méltányossági szempontokat!)

Összegezve: úgy vélem, akár a méltányosságot, akár a mérlegelést — mint jogalkalmazói műveletet — próbálom közös jelleggel jellemezni, tehát tartalmi kérdésektől elvonatkoztatottan, megállapítható, hogy a jogalkalmazó számára mindkét esetben „két vagy több esélyes" döntési lehetőségről van szó. A döntést megelőzően a jogalkalmazó szerv felelőssége kiválasztani az adott jogviszony adott körülményeire tekintettel a jogszabály szerint is adekvát jogi megoldást (hatósági aktust). Ez a jogalkalmazói tevékenység több körülmény, adat, információ feldolgozását, súlyozását, elvetését, ill. preferálását, egyszóval: *mérlegelését* jelenti. *A méltányos mérlegelés tehát a jog által meghatározott mérlegelésnek egyik speciális fajtája, amely kizárólag az ügyfél javára, előnyére történő mér-*

[14] A vb. titkár törvényességi felügyeleti jogkörén, valamint a contra legem méltányosság tárgyában való — tervezett — döntési jogon túl, a felülvizsgálati kérelmet elbíráló titkári határozatok minisztériumi felterjesztésének eltörlése a MTTH kezdeményezése alapján — az ilyen összefüggések asszociációját sugallják...

[15] *Martonyi* János: Az államigazgatási aktusok bírói felülvizsgálata. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1960. *Ivanics* Imre: Méltányosság az államigazgatásban. Állam és Igazgatás, 1961. 8. sz. Megjegyzem, hogy Varga József is elválasztja a két fogalmat idézett tanulmányában. *Berényi—Martonyi—Szamel—Szatmári:* Magyar Államigazgatási Jog. Tankönyvkiadó, Bp. 1966.

[16] *Kilényi* Géza: Az államigazgatási eljárás alapelvei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1970.

[17] *Kilényi* Géza: id. műve 88—89. old.

[18] Kilényi Géza azért tesz különbséget a „bizonyítékok mérlegelése" és az „érdemi mérlegelés" között. Ez utóbbin belül helyezve el a méltányosságot (id. műve 91. oldal).

legelést (méltányosság kifejezésre juttatását) engedélyezi, illetve biztosítja az adott jogviszonyban.[19]

Ha van is különbség — mint láttuk — a jogtudomány képviselői között a mérlegelés és méltányosság megítélésében, abban viszont közös az álláspontjuk, hogy a mérlegelés és méltányosság csak a jogi szabályozásban helyezkedhetnek el, tehát a joggal együtt „születnek" és szűnnek meg, egyszóval: jogilag determináltak:

— „. . . a mérlegelés jogát — állapítja meg *Beér János* — az államigazgatási szervek jogalkalmazó tevékenységének módszerei közül a szocialista állam sem veti el, azonban egyrészt a mérlegelést csak ott lehet alkalmazni, ahol erre a jogszabályok lehetőséget biztosítanak, másrészt a mérlegelés csak a törvényesség keretén belül maradhat.[20]

— „Részünkről osztjuk azt a felfogást — írja *Martonyi János* —, hogy a szocialista államigazgatásban sem lehet nélkülözni az államigazgatási szervek mérlegelési, a jogszabály által megengedett jobb megoldás közötti választási szabadságát."[21]

— „A tételes szabályozáskor kellene megvizsgálni, van-e szükség méltányossági alapon történő döntés engedélyezésére. Ha igen, akkor meg kell határozni azokat a feltételeket, amelyek fennforgása esetén méltányossági döntés hozandó, illetve hozható — fejti ki *Szamel Lajos*"[22]

A jogalkotás szférájában kell tehát szabad mozgásteret biztosítani a jogalkalmazó szervek számára a mérlegelő, méltányos-mérlegelő tevékenységük kifejtésére. Ez a „szabad mozgástér" a jog által biztosított és ellenőrzött szféra, ami azt jelenti, hogy kizárólag a törvényesség elvének alárendelt szabályozási megoldásáról lehet csak szó.[23] A közigazgatási szabályozást igénylő társadalmi viszonyok jellege határozza meg a szabályozás módját, vagyis azt, hogy teljesen „kötött", azaz az államigazgatási szerv tevékenységének minden mozzanata jogilag körülhatárolt, vagy „szabad mozgásterű" szabályozás legyen, ahogy erre már fentebb utaltam.[24]

A méltányosság a jogalkalmazásban csak a jogra épülve, a jog által ellenőrzött módon jelenhet meg, valóban a „jog" alkalmazásaként, úgy ahogy azt az alkotott jog közvetíti.[25] Találóan állapítja meg Szamel Lajos, hogy a „méltányosság sorsa a törvényességtől elválaszthatatlan".[26] Ha elfogadjuk azt az alaptételt, hogy a törvényesség „a szocialista jogot mozgató minden elv és érték" attributuma,[27] akkor nem lehet vitás, hogy a méltányosság, mint jogi (jogalkotási és ennek folyamányaként: jogalkalmazási) alapelv csak a törvényességen belül, annak függvényében közelíthető meg. A törvényességfogalom társadalmi-tartalmi megközelítésében ugyanis jelen vannak az igazságosság, a szocialista erkölcs és humanizmus értékelemei.[28] *A méltányosság funkciója tehát a szocialista törvényesség társadalmi tartalmában jelenlevő érték-elemek jelenlétének biztosítása; más szóval: elősegíteni a törvényesség és igazságosság ese-*

---

[19] Az államigazgatási jogi tankönyv, noha alaptételként leszögezi, hogy a „méltányosság nem azonosítható a mérlegeléssel"; a kifejtés végén a fogalmak valahogy mégis egymásba csúsznak: „A méltányosság gyakorlását tehát a jogszabálynak kifejezetten lehetővé kell tennie; ezzel közelebbi támpontot ad az államigazgatási szervnek a *mérlegelés keretében* — mégpedig a fél javára — *figyelembe veendő* valamely körülményre vonatkozóan." (Kiemelés tőlem: H. A. — Tankönyv, 301. oldal.)

[20] Beér János hozzászólásának egy részlete a szocialista törvényesség és a jogalkalmazás elvei kérdéséről rendezett vitaülésen (ismerteti: *Schmidt* Péter Állam és Igazgatás, 1956. 6. sz. 375. old.). Ugyancsak Beér Jánostól olvashatjuk az alábbiakat: „Amennyiben a jogszabály az államigazgatási szervek számára a konkrét ügy eldöntése tekintetében több lehetőség között enged választást (mérlegelési lehetőséget) — véleményem szerint — *köteles a jogalkotó a szocialista törvényesség megvédése érdekében legalább a mérlegelés körében érvényesítendő alapvető szempontokat rögzíteni.* Biztosítani kell azt, hogy a jogszabályt alkalmazó, a jogszabályok megalkotásában megnyilatkozott államvezetési elhatározásban kifejezett célnak megfelelően foglalhasson állást a konkrét esetben, mégpedig azzal a következménnyel, hogy az *ettől való eltérés jogszabálysértést valósít meg.*" (Az államigazgatási aktusok bírói felülvizsgálatának államjogi és államigazgatási jogi problémái. Jogtudományi Közlöny, 1958. 1—2. sz. 30—31. old.

[21] *Martonyi* János id. műve 175. old.

[22] Szamel Lajos hozzászólása *Varga* József: A jogpolitikai irányelvek érvényesülése az államigazgatásban c. előadásához a Magyar Jogász Szövetség VIII. Országos Munkaértekezletén. Siófok, 1974. MJSZ Kiadvány, 81. old. Főszerkesztő: Antalffy György. Megjegyzem, hogy Madarász Tibor hozzászólásában szintén a contra legem méltányosság ellen emelt szót! (Uo. 77. old.)

[23] „A szocialista államban arra törekszünk, hogy az államigazgatási szervek cselekvését érdemi és eljárási szabályokkal a lehetőség szerint megkössük és többféle döntés közötti választási lehetőségeiket is pontosan meghatározzuk." Martonyi János id. műve 176. old.)

[24] Magyary Zoltán a közigazgatás szabályozási lehetőségeit a következőképpen tipizálta: *a)* hatásköri szabályozás a működésre vonatkozó korlátok felállításával; *b)* teljes jogi kötöttség, azaz a működés részletes szabályozás alá vonása; *c)* az *a)* pont alatti minimum és a *b)* pont alatti maximum különböző arányú megjelenése. „Az élet azt mutatja — írja Magyary —, hogy a közigazgatásnak mai nagy kiterjedése korában a jogi szabályozás nem egyenletes, hanem egyik tárgy tekintetében bővebb, másik tekintetében szűkebb, úgyhogy sokféle fokozatot állapíthatunk meg." (Magyar közigazgatás. Bp. 1942. 581. old.)

[25] „A méltányosság súlypontja csak a jogalkotás lehet; a jogalkalmazás méltányosságát az előbbi irányítja ennek alárendelten létezhet csak" — írja *Szabó* Imre a Méltányosság a szocialista jogban c. tanulmányában (Jogtudományi Közlöny, 1970. 4—5. sz. 141. old.)

[26] *Szamel* Lajos: Törvényesség és méltányosság a szocialista jogban. (Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Jubileumi Évkönyve. 1975. 190. old.)

[27] *Szabó* Imre: Jogelmélet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1977. 49. old.

[28] Lásd még *Szabó* Imrének A szocialista törvényességről írott tanulmányát az Állam- és Jogtudományi Enciklopédia II. kötetében.

tenkénti konfliktusának feloldását, a törvényesség keretein belül maradva.[29]

Az eddig kifejtettek summázataként megállapíthatjuk: a jogtudomány

— elveti a contra legem méltányosság intézményesítését,
— arra az álláspontra helyezkedik, hogy a méltányosságra szükség van a hatósági jogalkalmazásban;
— a megoldás a törvényesség rendező elve alapján — tehát jogi keretek között — történhet, nevezetesen: a jogszabály határozza meg a méltányosság alkalmazásának lehetőségét és feltételeit.

A magam részéről ilyen elvi alapállásból közelítettem meg a tanulmány címében jelzett problematikát.

II.

A „contra legem" méltányosság a hatósági jogalkalmazásban

Mint a méltányossági vita történeti vázlatából kitűnt, a „contra legem" méltányosság alkalmazásának *tervezett főszereplője megyei (fővárosi, megyei városi) vb. titkár lett volna.* A kutatás irányát tehát ehhez a koncepcióhoz igazítottuk. Ennek megfelelően a panaszokat (felülvizsgálati kérelmeket) elbíráló *titkári döntéseket* dolgoztam fel,[30] valamint maradva a titkároknál — a megyei (fővárosi) vb. titkároknak a jogalkotókhoz címzett azon *javaslatait,* amelyekben megnevezik az általuk merevnek tartott — s méltányossági szabályozási megoldást igénylő — hatályos jogszabályokat.

1. A vb-titkárok jogalkalmazási gyakorlatában jelentkezik a „contra legem" méltányossági gyakorlat, de korántsem olyan mértékben, mint azt az elméleti vitában a „contra legem" nézetet vallók érzékeltették. A „contra legem" méltányosságon alapuló titkári döntések elsősorban az építésügyi igazgatás körében születtek; emellett a kisajátítási, lakásügyi eljárásban fordultak elő.

Az *építésügyi igazgatás* területén a következő hatósági ügyekben volt fellelhető „contra legem" méltányossági döntés: az építésügyi engedélyezési eljárásban (külterületre kiadott elvi és végleges építési engedélyek, a műszaki normák strict mértékelőírásainak figyelmen kívül hagyása, nevezetesen: az előírt alapterület, védőtávolság, továbbá a rendezési tervek előírásainak mellőzése stb.) és az építésrendészeti bírság elengedése, mérséklése tárgyában.

A *kisajátítási eljárásokban* — a cserelakás megfelelőségének minősítése tekintetében — a lakásügyi jogszabályokban meghatározott lakásigény mérték-előírások figyelmen kívül hagyása fordult elő: a félszoba „felkerekítése".

A *lakásügyi* igazgatásban ugyanez az ok eredményezte a joggal szembeni méltányosságot.[31] Hangsúlyoznom kell, hogy a jogos lakásigény-mérték contra legem méltányossági indokú mellőzése az építésügyi jogszabályi előírások ugyanezen indokok alapján történő figyelmen kívül hagyásához képest jóval kisebb arányban van jelen.

A titkári döntésekben fellelhető *„contra legem" méltányossági gyakorlat előfordulási formái: a)* méltányossági instrukció; *b)* preiudikáló méltányosság; *c)* méltányosságra alapított titkári döntések.[32]

A titkári *„méltányossági instrukció"* az új eljárást elrendelő határozatokban fordult elő, amikor a titkár egyrészt megállapította, hogy a másodfokú hatóság jogszerűen járt el, másrészt a szakszerűséget önmagában elégtelennek értékelve, az állampolgári érdekre, társadalompolitikai megfontolásokra hivatkozással (quasi megalapozatlanság!) rendelte el az új eljárást. Ezt az új eljárást pedig már determinálta (s egyben lebiztosította) a titkári instrukció . . .

A *„preiudikáló méltányosság"* során az eleve jogi korlátokba ütköző kérelmeket (pl.: üdülő-

---

[29] „. . . a szocialista igazságosság érvényesítése megköveteli a szocialista törvényesség pedig megengedi, hogy a méltányosság, mint alapelv a *szocialista törvények* keretében különös alapelvként érvényesüljön. Ez azt jelenti, hogy alkalmazásának feltételei . . . a *törvény általánosságán, vagyis általános jellegű szabályain belül maradnak.*" (Kiemelés tőlem: H. A. — *Szabó* Imre: Méltányosság a szocialista jogban. id. tanulmány 147. old.) Érdekességként említem meg Arisztotelész ma is figyelemre méltó álláspontját ugyanerről a problémáról: „Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíti ott, ahol abban az általánosítás, mint hézag mutatkozik." (Arisztotelész: Nikomakhoszi etika 1137. b. 145—146. oldalak. idézi: Peschka Vilmos: Az etika vonzásában c. tanulmányában. Akadémiai Kiadó, Bp. 1980. 70. old.) „A konkrét, egyedi esetnek a méltányosság alapján eldöntése — fűzi hozzá magyarázatként Peschka — a törvényes, a jogi igazsággal nem ellentétes, hanem annak fejlettebb, tökéletesebb megvalósítása (Uo. 71. old.)

[30] *A felmérés adatai:* négy megyében, illetve a fővárosban — személyesen — végzett iratelemzések és gyakorlati szakemberekkel folytatott beszélgetések, interjúk. A feldolgozott iratok 1975-ből és 1979—1980. I. félévéből valók. *Azért kell hangsúlyoznom, hogy az 1980. II. féléve már nem volt a kutatás tárgya, mert a műszaki (hatósági) igazgatásban észlelt „contra legem" méltányossági döntések az akkor hatályos OÉSz rendelkezésein nyugodtak. Az új OÉSz szabályai néhány „contra legem" potenciális konfliktust feloldott!* (Ugyanígy az új lakásrendelet lakásigénymérték szabályozása is.)

[31] A Fővárosi Tanács VB. egyik osztályvezetőjével folytatott beszélgetésben is felmerült a félszobaszámításból eredő méltányosságok problémája. Egy konkrét jogesettel szemléltetve: a lakásban visszamaradt nyugdíjas társbérlőket — akik egyszobás lakrészt laktak — évtizedes V. kerületi lakóhelyükről azért kellett kimozdítani, mert a felszabadult másfél szobára már nem terjedt ki (félszoba miatt!) jogos lakásigényük. Ezért elköltöztették őket az Újpalotai lakótelepre. Az osztályvezető elmondta, hogy kivételesen volt példa arra is, hogy egy-egy ügyben — minisztériumi jóváhagyással — az illegális félszobát „lenyelték". (A szerző megjegyzése: kár, hogy nem az előbbi nyugdíjas házaspár esetében . . .)

[32] Természetesen mindhárom esetben „contra legem" méltányosságról van szó!

építési engedély külterületre) amelyekről a vb-titkár az elsőfokú eljárás megindulásakor tudomást szerzett (jellemzően közvetlenül a titkárhoz címzett kérelmekről van szó) — *előbírálta*, azaz „jogpolitikai", „társadalompolitikai érdekre", „személyi körülményekre" hivatkozással „kivételes" támogatását juttatta kifejezésre, írásbeli leirat formájában.[33] A kérelem ilyen módon már „informális" elbírálást nyert, következésképpen az első- és (esetleg) másodfokú hatóság ügyintézését törvényességi megfontolások nem befolyásolták.

A „preiudikáló méltányosság" titkári módszere — még ha elvileg a legális méltányosság kereteiben is maradna — törvényességi szempontból még a következők miatt is kifogás alá esik:

Az ilyen gyakorlat esetében az elsőfokú hatóság döntése elleni esetleges jogorvoslat sorsa — éppen a titkári preiudikációból következően — előre kiszámítható. Ez a törvénysértő módszer az államigazgatási hatósági eljárások jogorvoslati rendszerének diszfunkciójához vezet. A vb-titkár aligha fog más álláspontra helyezkedni a jogerős határozat ellen benyújtott felülvizsgálati kérelem elbírálásakor, mint amit a hatósági eljárás elindításakor kifejtett. A másodfokú hatóság pedig — feltehetően tudomást szerezve az elsőfokú hatóság döntését motiváló előzményekről — nem kockáztatja meg határozatának megváltoztatását vagy hatályon kívül helyezését. Ha mindez még egy intézményesített — vb-titkári hatáskörbe adott — contra legem méltányosság alkalmazhatóságának jogával is párosulna, a „társadalompolitikai érdek" varázsszavával minden jogszabályi „retesz" felnyithatóvá válna!

Természetesen nem a társadalompolitikai érdek figyelembevételének szükségességét vitatom, hanem azt, hogy ez a szempont jogon kívüli megoldásokhoz teremtsen ideológiai alapot, vagyis a jogtól való „viszonylagos kötetlenséget"[34] eredményezzen, amely kötetlenség jogon kívüli, joggal szembeni hatósági gyakorlathoz vezethet és — éppen ezáltal — jogilag ellenőrizhetetlenné válhat. Az államigazgatási (hatósági) eljárás törvényességének alapkövetelményével egy ilyen intézményesített gyakorlat aligha lenne összeegyeztethető.

A társadalompolitikai szempontokra igen is szükség van, mégpedig a jogon belül: a jogszabályalkotás orientálásában és a jog megfelelő alkalmazásában. A hangsúly persze nem vitásan a releváns társadalompolitikai tényezőkön alapuló jogalkotáson van.

A „contra legem" méltányosságot tartalmazó vb-titkári határozatok indokolásának jellemző gondolatmenete szerint először megállapításra kerül az első és (vagy) másodfokú hatóságok döntéseinek törvényessége, majd „méltányosságra", „kivételes méltányosságra", vagy esetenként a 14/1973. NET határozatra hivatkozással következik a „contra legem" fordulat.[35]

A contra legem méltányosságot tartalmazó határozatok indokolásainak elemzéséből egy lényeges következtetést vonhatunk le, nevezetesen azt, hogy szükségszerűen a *precedens-teremtő hatása van.* A határozatok indoklásaiban visszatér az az érvelési módszer (mivel jogon kívüli érveket kell keresni), hogy az egyszer (többször) adott kivétel a jogi megszorítások alól megteremti az újabb „méltányos" döntés alapját. Az elmondottak alátámasztásául idézek egy titkári határozatból: *„Amennyiben ugyanis a felülvizsgálati kérelmezőkhöz hasonló jellegű építkezéseket legalizált a hatóság, az adott helyen ettől eltérő megítélés helytelen jogalkalmazói álláspont.* Az állampolgárok jogos érdekeinek érvényesítése a kellő jogbiztonság és az eljáró államigazgatási szerv tekintélyének megóvása érdekében jelen esetben is egységes jogalkalmazásra van szükség."

Sajátos jogalkalmazói felfogást takar a fenti idézet: eszerint a jogalkalmazói tekintély bázisa — ha már kialakult — a „contra legem" precedens! Amennyiben a jogalkalmazó ezt áttörni szándékozik, azaz legális döntést akar hozni, amely a contra legem gyakorlattal szemben áll — ez lesz a „helytelen jogalkalmazói álláspont". E jogalkalmazási koncepció aligha van összhangban azzal a „contra legem" méltányosságot hirdető elvi állásponttal, miszerint az ilyen méltányosság nem eredményezhet precedenst s nem vezethet a törvényesség fellazításához. Úgy tűnik — a gyakorlat ismeretében —, hogy ez a — „contra legem" méltányosság talaján álló — elvi követelmény: irreális.

---

[33] „Az ingatlan mezőgazdasági művelésének elősegítése érdekében a tervezett átépítéssel és bővítéssel *kivételesen* egyetértek"; *„Személyi körülményeire,* a telek fedezésére, valamint a családi ház építkezésekhez fűződő *társadalompolitikai érdekekre* tekintettel, kérelmüket támogatom."

[34] „... az ügyek jelentős körében szükségük van (mármint a jogalkalmazó szerveknek! H. A.) kötetlenebb döntési lehetőségre. E viszonylagos kötetlenség a társadalmi és egyéni érdektől a végrehajtandó feladattól, valamint ennek körülményeitől, illetve megítélésétől függjön." (Hardy Zoltán felszólalása a Magyar Jogász Szövetség VIII. Országos Munkaértekezletén. Siófok, 1974. MJSZ Kiadvány 70. old.).

[35] „... *megállapítottam, hogy az I. és II. fokú építésügyi hatóságok határozatai törvényesek.* Az OÉSz szabályainak szigorú betartása esetén nem engedélyezhető a megosztás ... ugyanakkor meggyőződtem arról is, hogy az elmúlt évek során a környéken hasonló 100 négyszögöles ingatlanok alakultak ki (OÉSZ ellenesen! — H. A.). ... Az ügyben felmerülő összes körülmény mérlegelése során *méltányosságból* engedélyeztem a ... a telekmegosztást." „Az 1964. III. tv 14. § (1) bek. értelmében külterületen nem szabad állandó lakás céljára alkalmas épületet létesíteni. Tehát *az építésügyi hatóságok e jogszabályi előírásoknak megfelelően utasították el* ... családi ház építés engedélyezésére irányuló *kérelmét* ... S. Á. családi és anyagi helyzetét mérlegelve, a jogalkalmazás jogpolitikai irányelveiről szóló *14/1973. NET határozat 23. pontja alapján a méltányosság alkalmazását feltétlenül indokoltnak találtam, tekintettel arra is, hogy nevezett építkezése közérdeket, vagy jogos magánérdeket nem sért ...*"

2. Áttérve a megyei (fővárosi) vb-titkári méltányossági szabályozási *javaslatokra,* elöljáróban a következőket jegyzem meg:

A Minisztertanács Tanácsi Hivatala a legális méltányosságot szorgalmazó politikai döntésekre figyelemmel felkérte a megyei (fővárosi) tanácsok vb-titkárait annak megvizsgálására, hogy az államigazgatási anyagi jog területén, mely jogszabályoknál, milyen rendelkezések esetében és milyen körben lenne indokolt jogszabálymódosítással, kiegészítéssel megteremteni a méltányosság gyakorlatának lehetőségét.

A vb-titkárok javaslatait a minisztériumok értékelték. A felvetett javaslatok harminckilenc jogszabályt érintettek és közel hatvan javaslatot fogalmaztak meg. A jogalkalmazók elsősorban a miniszteri jogalkotás (19 rendelet) és másodsorban a minisztertanácsi szabályozás (12 rendelet) szintjén igényelték a méltányosság intézményének bővítését, mégpedig a következő jogterületeken:[36] lakásügyi igazgatás és gazdálkodás (11): bérleti jog folytatása, végrehajtási eljárás, szociálpolitikai kedvezmény; építésügyi igazgatás (11): OÉSZ hatósági kötelezés, építésrendészeti bírság, közműfejlesztési hozzájárulás; gyámügy, szociálpolitika (9): állami gondozás, nevelési, szociális, családi segélyek; az állampolgári ingatlanszerzésre vonatkozó jogi szabályozás köréből (8): korlátozó normák, miniszteri méltányossági hatáskör; pénzügyi igazgatás (4): adó, illeték; helyiséggazdálkodás (3); vízügyi igazgatás (2): csatornabírság; kisipar (1); kiskereskedelem (1).

A vb-titkári javaslatok[37] jellemző típusai a következőképpen csoportosíthatók:

a) az *állami szociális tevékenységet* szabályozó normák területe: az anyagi támogatás, segélyezés, kedvezmények emelése, az erre jogosultak körének bővítése;

b) az *állampolgárok fizetési kötelezettségeit* (adó, illeték, közműfejlesztési hozzájárulás, szociálpolitikai kedvezmény visszafizetése stb.) meghatározó jogszabályok területe: a mérséklés, elengedés jogi lehetőségeinek, a kedvezményezettek körének — méltányolható körülmények függvényében történő — bővítése;

c) a szigorú mértékelőíró normák (m^2, %, hónap, életkor stb.) nyitottabbá tétele, feloldása ún. relatíve határozott formában, például az előírás 5 m^2 helyett 5—7 m^2 legyen, illetve az eltérés lehetőségének — meghatározott méltányossági szempontoktól függő — engedélyezése;

d) adott jogviszonyokban a *jogok, jogi lehetőségek* kedvezményezetti körének bővítése.

A felosztás természetesen nem jelent merev határvonalakat, hiszen a szociálpolitikai kedvezmény, amely az állami szociális tevékenységi köréhez tartozik a) pont, azonban ha visszafizetési kötelezettség alóli felmentési javaslatként közelítjük meg, a b) ponthoz köthető; abban az esetben viszont, ha a kivételes méltányosságból a 35 év feletti első házasságát megkötő személy esetében a kedvezmény megelőlegezésének a lehetőségét vetjük fel, az már a c) pont tartományába is tartozik. A c) pontban jelzett mértékelőíró normák feloldása pedig a d) pontot is átfoghatja, hiszen az adott jogviszonyokban a kedvezményezettek köre ezáltal nyilván bővül.

Végül, összevetve a javaslatokat a méltányosság tudományosan elfogadott fogalmával, megállapíthatjuk, hogy a jogalkalmazói felfogás ennél jóval „szélesebben" értelmezi a méltányosságot. *A javaslatok egy része ugyanis nem az absztrakt jogtétel egyéniesítésének jogi megfogalmazását, az állampolgárok javára történő méltányos mérlegelés kodifikációjának igényét fogalmazta meg, hanem egy ún. humánusabb, méltányosabb jogi szabályozást az általánosság szintjén.* Azok a jogalkotónak címzett javaslatok ugyanis, amelyek a rendkívüli segélyezés évi négyszeri lehetőségét „többszörösre", a jogszabály-meghatározta segélyösszegeket magasabb összegűre javasolja felemelni, vagy a személyi tulaidonszerzési korlátozás alóli felmentési okokat bővíteni stb., az az általános jogtétel szintjén kívánja a módosításokat. Következésképpen itt nem a méltányosságnak, mint a jogalkotás szférájában elhatározott s a jogalkalmazás számára biztosított „méltányossági szabad tér" felfogásáról van szó, hanem az adott társadalmi viszony méltányosabb, de generális szabályozásáról. Ebben a jogalkalmazói felfogásban tehát keveredik a méltányos („humánusabb") jogalkotás iránti (egyébként reális) igény, a jogszabály által a jogalkalmazó számára biztosított méltányos jogalkalmazás lehetőségével. Ehhez képest a „generális-méltányos" jogszabály eleve kizárja

[36] A felsorolás egyben sorrend; a zárójelben jogterületet érintő méltányossági javaslatok számát tüntettem fel.

[37] Szemléltetésül néhány javaslat: Az adókedvezmény személyi körének tágíthatósága; az öröklési illetékkulcs csökkentése; a beruházási támogatás kiterjesztése „a határesethez közel álló" mg-i termelőszövetkezetek esetében; szervezett akcióban épült vagy vásárolt lakások állam javára való értékesítését lehetővé tevő jogi feltételek bővítése; nevelési segély juttatásának lehetősége az előírt feltétellel (egy főre max. a családi jövedelem 20%-a eshet), meghaladása esetén is pl.: egyedülálló szülő, nyugdíjkorhatáron túli szülő, sokgyermekes család stb.; a rendkívüli segély összegének (3000 Ft) felemelése (4000 Ft-ra); a kiskorúak részére folyósítható rendkívüli segély összegének (1500 Ft) felemelése (2500 Ft-ra), három- vagy többgyermekes családok, illetve különösen súlyos anyagi problémák felmerülése esetében; rosszhiszemű jogcím nélküli személyt ne csak szükséglakásba lehessen elhelyezni méltánylást érdemlő (pl. többgyermekes család) körülmény fennforgása esetében; szociálpolitikai kedvezmény lehetősége 35 éves életkor felett, ha első házasságkötésről van szó; engedély nélkül, vagy engedélytől eltérő módon felépült építmények fennmaradása tárgyában — méltányosságból — a megyei vb-titkár dönthessen; az OÉSZ strict mérték-előíró normái helyett ± keretnormák; az építésrendészeti bírság ne 10%, hanem 10%-ig legyen kiszabható; külterületi, zártkerti ingatlanon lehessen 2 szinten ingatlant felépíteni, a jelenlegi 12 m^2-es gazdasági épület (szerszámkamra) helyett.

a „jogalkalmazás menetében érvényesülő"[38] méltányosságot, mivel ez a fajta méltányosság a jogalkalmazásban, mint általános tétel realizálódik (tulajdonképpen a jogalkotásban és a jogalkalmazásban együtt van jelen) s nem a jogalkalmazó szerv jeleníti meg, mint az általános norma egyéniesített, speciális (méltányos) változatát.

Terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőségem a javaslatok, valamint ezek minisztériumi értékelésének részletes elemzésére. *Két mozzanatot* — amely az egész téma szempontjából elvi jelentőséggel bír — ki kell emelnem. Az egyik, hogy a tévedésen alapuló jogalkalmazási javaslatok némelyikéből arra lehet következtetni, hogy a jogalkalmazó szervek a jog által biztosított méltányosság alkalmazási lehetőségeit sem használják ki (az eljárási kódex szerint kiszabható végrehajtási bírság méltányosságból történő elengedése; a rosszhiszemű jogcím nélkül lakó elhelyezése — méltányolható személyi körülmények alapján — szükséglakásnál jobb minőségű lakásba). A másik mozzanat arra világít rá, hogy a contra legem méltányosság eredete nem minden esetben a tanácsi jogalkalmazók felelősségére vezethető vissza, ugyanis előfordul, hogy a minisztérium saját „szigorú" jogszabályát elvi állásfoglalással tágítja, s ennek megfelelő tanácsi joggyakorlatot vár el,[39] s ezáltal súlyosabb törvényességi kifogás alá esik. Az ilyen minisztériumi állásfoglalás ugyanis az *általánosság szintjén ír elő* contra legem jogalkalmazási gyakorlatot. A tartalmában — elvileg — helyes minisztériumi intézkedés helyett a törvényes megoldás, nyilvánvalóan az adott miniszteri normatíva méltányossági szakaszának módosítása.

III.

A konfliktus feloldása a jogalkotás szintjén

Az elméleti tézisek és a jogalkalmazási gyakorlat, illetve az ismertetett jogalkalmazási felfogás összevetése alapján az alábbi *elvi következtetések, megoldási javaslatok* adódnak:

1. Az illegális méltányosság előfordulási gyakorisága és alkalmazási területei jóval kisebb mértékűek és arányúak, mint arra a méltányossági vitából következtetni lehetett. Az elméleti vita (elsősorban a contra legem méltányosságpárti álláspontok) jelentős jogalkalmazó dilemmaként s a jogalkalmazói gyakorlat súlyos általános problematikájaként közelítette meg a méltányosság témáját. *A jogalkalmazói gyakorlat reprezentatív módszerű elemzése bizonyította, hogy a contra legem méltányossági határozatok a hatósági jogalkalmazásban a vb-titkári — felülvizsgálati kérelmeket elbíráló — döntések teljes számához képest nem nagy mennyiséget képviselnek, sőt 1975-től csökkenő tendenciát mutatnak.* A jogalkotókhoz címzett méltányossági szabályozási javaslatokból pedig egyrészt azt állapítottuk meg, hogy a jogalkalmazók a jelenlegi jogi előírások biztosította méltányossági lehetőségeket sem használják ki maradéktalanul, másrészt az volt kivehető, hogy egyedi s nem jellemző hatósági ügyekből kiindulva, nem rendszeresen alkalmazott jogszabályokra utalva kívántak általános — méltányossági — szabályozást.

Az eseti contra legem méltányos jogalkalmazói döntésekből és az ismertetett méltányossági javaslatokból (felfogásokból) tehát semmiképpen sem vonható le egy olyan általános következtetés, hogy a jogszabály általánosságának és a jogeset egyediségének kollíziója miatt — méltányosság címén — a jogalkalmazó számára általában, vagy csak nevesített hatáskörben jogintézményesített, generális feloldást adjon.

2. Az egyetlen helyes általános következtetés az, hogy a felszínre hozott jogalkalmazási problematikát a jogalkotás nézőpontjából elemezzük, vagyis a jogalkotás szférájában differenciáljunk a jogi szabályozást igénylő társadalmi viszonyok tartalma, típusa s az ennek megfelelő szabályozási mód (kogens, keret stb.) szerint.

A méltányosság, mint a jogalkotás tárgya — a legszélesebb megközelítésben — a következő szabályozási formákban lehet jelen:

a) „Méltányos jogalkotás": a II. pontban részletezett, „szélesen értelmezett" méltányosság felfogásnak megfelelően azt jelenti, hogy a jog egy adott társadalmi viszonyt, életviszonyt, az eddiginél humánusabb módon, a jogviszonyokban potenciálisan szerephez jutó állampolgárok számára kedvezőbben szabályoz. Tehát ebben a megközelítésben *maga a jogszabály általában* jelent méltányos állami intézkedést. (Jellemzően az állam szociális tevékenységi körében fordulnak elő.) Ez a szabályozási forma természetesen elkülönül a méltányosság jogintézményének hagyományos felfogására épülő — a továbbiakban jelzett — szabályozási típusaitól. Külön szabályozási formaként való megjelölését azért tartottam szükségesnek megemlíteni, mert e körben tartozónak vélem azo-

[38] Szabó Imre a méltányosság fogalmi elemei közé sorolja annak törvényi (jogszabályi) meghatározását és a jogalkalmazás általi „statuálását"; továbbá a méltányosságnak „a jogalkalmazás menetében" történő érvényesülését. („Méltányosság a szocialista jogban." Jogtudományi Közlöny, 1970. 4—5. sz. 138—139. oldalak);

[39] Az ingatlannyilvántartás szerkesztéséhez szükséges térkép készítésének költségeihez való egyszeri hozzájárulásról szóló 12/1973. (VIII. 23.) MÉM—PM sz. együttes rendelet meghatározza a hozzájárulás alól mentesülő személyek körét. A javaslat egyrészt a mentesítés feltételeinek az értékhatároknak a felemelését, másrészt azt fogalmazta meg, hogy a jogilag előírt értékhatártól méltányossági szempontból el lehessen térni. A minisztérium arra hivatkozással tekintette már teljesítettnek a javaslatot, hogy a *megyei földhivatalok vezetőinek kiadtak egy olyan „intézkedést"*, amely „...a hozzájárulási összegnek — egyes esetekben — méltányosság címén történő elengedését lehetővé teszi.";

kat a problémákat, amelyek, mint társadalompolitikai problémák elsősorban nem a jog (azon belül a méltányossági szabályozási forma) keretében nyernek megoldást.

b) „Jogalkotói méltányosság": ez esetben a jogalkotó maga határozza meg azokat a kivételeket, méltányos (kedvezőbb) megítélést igénylő eseteket, okokat, amelyeket kivesz az általános norma előírásai alól.

c) „Méltányos jogalkalmazói mérlegelés": amikor a jogalkotó meghatározza a mérlegelés kereteit s ezáltal a jogalkalmazó a mérlegelésen belül — tehát nem „nevesített" formában — élhet a méltányosság alkalmazásának jogával.

d) „Nevesített jogalkalmazói méltányosság": a jogalkalmazói méltányosság másik esete, amikor a jogalkotó kifejezetten felhatalmazza a jogalkalmazót az általános szabálytól méltányossági okból való eltérésre. (Az eltérés méltányossági szempontjait a jogalkalmazói gyakorlat alakítja ki.)

3. Szemléleti következtetés és javaslat: A contra legem méltányosság alkalmazása felveti a jogalkotó felelősségét is. Az illegális joggyakorlat ugyanis nem jelenthet kizárólagosan öncélú, önérdekű, tudatos szembehelyezkedést az írott jogtétellel, hanem egy olyan — szubjektív igazságérzet motiválta — jogalkalmazói magatartásként is jelentkezhet, amelynek eredményeként a jogalkalmazó a hibásnak vélt, vagy a valóban rossz jogi normát „korrekció" alá veszi. Törvényességi szempontból nem vitásan negatív értékelést kell hogy kapjon ez a jogalkalmazói magatartás is, azonban nyilvánvalóan másról van itt szó, mint egy jogtétel tudatos kijátszásáról. Következésképpen a jogalkalmazói tevékenység törvényességi értékelésénél sajátos minőséggel kellene bírnia az ún. „potenciális jogképző törvénysértésnek", amikor a „jogalkalmazói kihívás" utólagosan — jogszabálymódosítással — legalizálást nyer. Az eddig kifejtettekből természetesen nem az következik, hogy a jogalkalmazói törvénysértésnek általában jogképző erőt tulajdonító „menlevelet" kell adni, hanem csupán a törvényességi értékelések differenciáltabb megközelítésének szükségességét kívánom hangsúlyozni.[40]

A fenti megoldások, javaslatok továbbgondolása elvezet egy igen lényeges (s éppen e javaslatok életképességét is meghatározó) kérdéshez — jobb szóval —: követelményhez, nevezetesen: az államigazgatási *méltányossági jogalkalmazás rendszeres és hatékony ágazatpolitikai, hatóságfelügyeleti, ill. törvényességi ellenőrzésének fokozott követelményéhez.* A méltányossági problematika megoldásának ugyanis csak az egyik fele (meghatározó fele) a jogalkotó tevékenység, a másik fele a jogalkotó szerv, a minisztérium permanens jogalkalmazáselemzése, felügyelete és a hatósági jogalkalmazás rendszeres ügyészi felügyelete abból a szempontból, hogy a jogalkalmazó szervek milyen méltányossági gyakorlatot folytatnak, mennyiben tartják be (sértik meg) a jog által meghatározott kereteket. Más szóval: a jogalkalmazó szervek által elkövetett törvénysértések, „contra legem" döntések mennyiben vezethetők vissza az adott életviszonynak, hatóság-ügyfél igazgatási viszonyának stb. rosszul megoldott jogi szabályozására. Ez azt jelenti, hogy az ügyészi általános felügyeletben is teret kellene, hogy kapjon a törvénysértések differenciált (tartalmú) megközelítése.

A törvénysértések miatti *„intézkedő ügyészi felügyelet"* mellett fel kellene erősödni egy *„elemző ügyészi felügyeleti"* funkciónak,[41] amely a törvénysértéseket tartalmuk szerint elemzi (pl. a törvénysértés mennyiségi és minőségi aspektusa, sztereotíp törvénysértés, jogképző hatású törvénysértés stb.). A törvénysértés differenciált megközelítése eredményeként pedig az ún. „jogképző törvénysértésekre" vonatkozó ügyészi értékelés a jogalkotó szervek számára, a jogszabályelőkészítés folyamán jelentős adatbázist jelenthet.

4. A jövőben — a jogalkotásban — kapjon fokozott figyelmet a méltányosság intézménye. Ez természetesen nem jelenthet kampány feladatot, minden áron való méltányosság-szabályozást, hanem kizárólag minőségi elemzésen nyugvó kodifikátori koncepciót.

A hatósági jogalkalmazás contra legem méltányossági gyakorlatának jellemző területei az *építésügyi, műszaki igazgatás és a lakásügyi igazgatás* szabályozásának egyes részterületei voltak. A jogalkalmazási gyakorlat nézőpontjából ez azt jelenti, hogy ha történtek is a közelmúltban jogalkotói intézkedések a contra legem méltányosság legálissá tétele érdekében, *ezek a hatósági jogalkalmazásnak azok a területei a méltányosság kérdésére, gyakorlatára mindig fokozott figyelmet kell fordítani.* Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a hatósági jogalkalmazás más területén a méltányossági problematika nem bír jelentőséggel. Figyelembe véve a II/2. pontban ismertetett jogalkalmazói javaslatokat, ha azok nem vitásan sok egyedi felvetést is tartalmaztak, annyiban azért mégis figyelemre méltóak és talán arra az általánosítható következtetésre is alkalmasak, hogy a *méltányosság jogintézményének felhasználása elsősorban a hatósági kötelezést tartalmazó, valamint a feltételekhez kötött joggyakorlásra vonatkozó normák tekintetében látszik indokoltnak.* E normák egy (nagyobb) része az állam szociális tevékenységével, az e körben biztosított — jogilag rendezett — kedvezményekkel van szoros összefüggésben, amelyeknél a megoldás elsősorban nem a jogdog-

[40] „... ha a gyakorlati munka bebizonyítja a kogens szabályok helytelenségét, legyen a jogalkotónak ereje azt megváltoztatni" — állapítja meg nagyon helyesen Hardy Zoltán a már hivatkozott siófoki hozzászólásában (34. lábjegyzet);

[41] V. Gy. *Melkumov:* A Szovjet Ügyészség funkciói (Sz. G. P. 1980. 11. sz. 89—94. old.)

matikában, hanem a népgazdaság lehetőségeiben rejlik.

A méltányosságnak nem vitásan a „szociális igazságot"[42] kell szolgálnia, figyelembe kell vennie az egyén vagyoni és jövedelmi viszonyait, a fentebb említett nem jogi természetű korlátok (népgazdaság teherbíró képessége) keretei között. Ahol azonban maga a jogi szabályozás differenciáltabb megoldásai teremthetnek nyitottabb, nagyobb mozgásterű jogalkalmazói tevékenységet, s ezáltal igazságosabb, humánusabb joggyakorlatot, ott azt a jogalkotás szintjén, a jogi szabályozás módszerével kell elsősorban elérni.

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete a szocialista demokrácia komplex kutatása keretében foglalkozott az állami beavatkozás és a jogi szabályozás általános (politológiai) megközelítésű értékelésével és ezzel összefüggésben a jogi szabályozás továbbfejlesztésének kérdésével. A kutatásról készült egyik összegző tanulmány megállapítása szerint a jogi szabályozás jelenlegi természete jellemzően kötött jogalkalmazást követel, kevés alternatív-alkalmazási variánst tartalmaz, amely egyedi esetekben „méltánytalanságokhoz" vezet. A tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a jogrendszer „humanizmusa, méltányossága elsősorban a jogalkotás szintjén, a differenciáltabb szemléletű szabályozási módszerek alkalmazhatóságával érhető el".[43]

A jogtudomány tehát a jogi szabályozás s ezen belül: az államigazgatási jogalkotás jobbítása, továbbfejlesztése keretében veti fel a nyitottabb jogalkotást, s ezzel összefüggésben a szocialista igazságosság és humanizmus elveinek fokozottabb előtérbe kerülését, amelyet részben a méltányosság intézménye megfelelő jogi kidolgozása útján tart megvalósíthatónak.

Holló András

[42] *Szamel* Lajos: Törvényesség és méltányosság a szocialista jogban. (Pécsi Évkönyv 1975.)

[43] *Schmidt* Péter: Szocialista demokrácia. Társadalmi Szemle, 1980. 7. sz. 49—50. old.

A jogalkalmazói jogképződés (a bíró alkotta jog) alkotmányos kérdései a szocialista jogrendszer kiépítésének időszakában

A bíró alkotta jog kérdése tudományos megítélésének sajátos története van a magyar állam- és jogtudományok fejlődésében.

A szocialista állam- és jogtudomány valamennyi ágazatának képviselője már a szocialista jogrendszer kialakulásának legkorábbi időszakától kezdve egységes volt a bíró alkotta jog megítélésében. Az 1950-es évek elejének jogtudománya az alkotmányban megfogalmazott elvek alapján következetesen tagadta a bíró, illetve a bíróságok jogalkotó szerepét. Ez oda vezetett, hogy a korai szocialista fejlődés sajátosságaként, a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységében mégis megjelenő jogalkotást e kornak tudományos irodalma lényegében elhallgatta.

Jóval később, az ellenforradalom leverése, a konszolidáció elmélyülése és ezzel együtt a kodifikációs tevékenység felélénkülésének időszakában indul el a törekvés a jogtudományban is a valóság teljesebb feltárására. A polgári anyagi jog kodifikációs munkálatai során felmerült elméleti viták különösen kedvező hatást váltottak ki ebbe az irányba. E viták hatására erősödtek fel a jogforrási rendszerre vonatkozó alkotmányjogtudományi kutatások is, megkülönböztetett figyelmet fordítva a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenységét kísérő jogalkotás felé. E kutatások a bíró alkotta jog létalapját a jogalkotás hiányosságaiból vezették le és ily módon elképzelhetőnek és megengedhetőnek tartották mindaddig, amíg a joganyag teljes kodifikációja meg nem történik.[1] Hasonló értelemben foglal állást az 1959-ben íródott — és az alkotmányjogtudomány egész rendszerét továbbfejlesztő — egyetemi tankönyv is.[2]

Az 1950-es évek végének jogi irodalmát a kodifikáció befejezését megelőző időszakban optimista szemlélet jellemzi a bíró alkotta jog jövőbeli szerepét illetően. Mivel a jogalkalmazói (bírói) jogképződés okait a jogalkotás hiányosságaira vezették vissza, joggal feltételezték, hogy a bírói jogalkalmazás teljes joganyagának kodifikálásával — létalapja nem lévén — önmagától megszűnik. A többség véleménye szerint, ha a jogalkalmazói jogképződésnek a kodifikáció után is lennének esetleg jelei, azok egyedi, véletlenszerű jelenségek lesznek, ame-

[1] *Szamel* Lajos: A jogforrások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1958. 94—95., valamint 130—132. old

[2] „A nem szabályozott jogterületeken kibocsátott elvi döntés ilyen értelemben jogforrás, ez a bíróság alkotta jog szükséges típusa, mert tényleg hiányzó szabályozást pótol." Vö.: *Beér—Kovács—Szamel:* Magyar államjog. Tankönyvkiadó. Bp. 1960. 110. old.

lyeket a jogalkotás más törvényességi garanciái kiküszöbölhetnek.[3]

A jogalkalmazói (bírói) jogképződést a jogalkotás hiányosságaira visszavezető elméletek mellett az állam- és jogelméleti kutatásokban már ebben az időszakban is olvashatók olyan nézetek, amelyek azt elemzik, hogy a kodifikáció önmagában megteremti-e a kívánt változást e területen. Új oldalról kerül megközelítésre a kérdés annak felvetésével, hogy attól a szervtől, amely eddigi működésének hosszú folyamatában jogképzéssel párosuló jogalkalmazást végzett, el lehet-e várni egyik napról a másikra tevékenységének megváltoztatását.[4]

Az első kodifikáció lezárását követő időszakban az állam- és jogtudományok számára a bíró alkotta jog tudományos megítélésében a legnagyobb gondot az jelentette, hogy a kodifikált joganyag megteremtése sem vetett véget a jogalkalmazói jog képződésének. A valóság nem felelt meg a tudományos elvárásoknak, sőt az elmélet és a valóság ellentmondása tovább mélyült. E helyzet sajátos hatást gyakorolt a tudomány fejlődésére, a bírói jog kérdése ugyanis kikerült az érdeklődés középpontjából.

Az e tárgyban mégis megjelenő, kevés számú publikáció a törvényességi koncepció és a valóság ellentétének feloldására sajátos módszert választott, a bírói jogalkalmazást alkotó jelleggel ruházta fel. Ettől kezdődően egészen napjainkig nemegyszer olvashatunk tudományos értekezésekben a bírói jogalkalmazás alkotó jellegéről, a Legfelsőbb Bíróság jogfejlesztő szerepéről. E látszólag nem kifogásolható, sőt tetszetős nézet azonban képes volt, és mind a mai napig képes arra, hogy zavart okozzon az elméletben. E nézetet ugyanis nemcsak azok a kutatók hangoztatják, akik a kazuisztikára épülő, merev, dogmatikus jogértelmezéssel szemben a bírói jogalkalmazás alkotó jellege alatt a bíró magasrendű szellemi tevékenységet jelentő jogszabályértelmezését és alkalmazását értik, hanem azok is, akik a jogalkalmazói jogképződést látva, valódi okait azonban fel nem tárva, annak létét a bírói jogalkalmazás belső természetéből vezetik le és azt a bírói jogalkalmazás alkotó jellegével, jogfejlesztő szerepével magyarázzák. A bírói jogalkalmazás alkotó jellegét hangsúlyozó nézetek mögött nemegyszer azokat a törekvéseket kell látnunk, amelyek az elmélet és a gyakorlat ellentmondásainak feltárását nem, illetőleg oly módon vállalják, hogy ezáltal éppen a valódi okok feltárását és a megoldás lehetséges útjainak felismerését akadályozzák meg.

A bíró alkotta jog kérdésének megítélésében a jogtudomány egészen az 1960-as évek végéig nem jutott előbbre. Az állam- és jogelméleti kutatások a többi tudományágat megelőzve azonban jelentős eredményeket értek el, feltárva a jogalkalmazást, de különösen a bírói jogalkalmazást szinte történetileg végigkísérő jogképződés létrejöttének össztársadalmi okait és feltételeit, valamint jogi természetét.[5] A jogalkalmazói jogképződés lényegének feltárásával az állam- és jogelmélet megteremtette az ágazati jogtudományok számára is a továbblépés lehetőségeit. A továbbiakban éppen ezért szükségesnek látszik a jogelméleti kutatások eredményeinek rövid, összefoglaló bemutatása, hiszen ezek ismerete nélkül a bíró alkotta jog kérdésének alkotmányos megítélése napjainkban már alig volna lehetséges.

Az állam- és jogelméleti kutatások nagy eredménye, hogy a jogalkalmazói jogképződés kialakulását a korábbi elméletekhez képest, számos tényező együttes hatására vezetik vissza. Ezek közül a jogi szabályozás alapjául szolgáló társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározott módon történő megváltozását, valamint a jogalkotó szerveknek e változásokra történő reagálását tartják meghatározónak.

A jogi szabályozás alapjául szolgáló társadalmi-gazdasági viszonyok meghatározott módon történő megváltozásán, a változásnak egy viszonylag korai, kezdeti stádiuma értendő, amelyben az új viszonyok még olyan kezdetleges módon jelennek meg, a fejlődés tendenciája még olyan kialakulatlan, hogy ez az állapot jogalkotási úton alig, vagy csak nagyon lassan követhető. A fokozatos átalakulást, az új elemek kibontakozását elsősorban a jogalkalmazás észleli, és ha rendszeresen (állandó ismétlődéssel) vállalkozik is az új problémák megoldására, akkor ez kizárólag bírói jogalkotás útján mehet végbe.[6]

A jogalkalmazói (bírói) jogképződés kialakulását lényegesen meghatározó másik tényező magában az államszervezetben, ezen belül

---

[3] Vö.: *Szamel Lajos* i. m. 130—132. old., továbbá *Világhy* Miklós: Polgári jog. Egyetemi jegyzet. 1954. 93. old., „a szokásjognak csak egészen alárendelt jelentősége lehet, semmiképp sem állhat ellentétben az írott jogszabályokkal", valamint *Beck* Salamon: Az úgynevezett szuperóvás. JK. 1957. 4—6. sz. 154. old. „Lesznek esetek továbbra is, amikor találkozni fogunk jogalkotásszerű bírósági állásfoglalásokkal, akár nyíltan bevalljuk, vagy álszeméremből jogalkalmazásnak mondjuk azt, ami tartalma szerint bírói jogalkotás."

[4] „Az a körülmény, hogy a magánjog jelentős része nálunk szokásjogból állott, kihatott a magánjog egészére, mert szabaddá tette az egész területnek, akár írott részének is, szokásjogi átalakítását és továbbfejlesztését. Nálunk a polgári jogot illetően mély hagyományai vannak e szokásjogi jogfejlesztésnek és e hagyományok egyik jellemzője éppen az, hogy a szokásjogi úton való jogfejlesztés általában a jogértelmezés köntösében jelentkezett. Ennélfogva az írott kódex rendszerére való áttérés már csak amiatt is megkívánja az értelmezési szabályok pontos meghatározását és érvényesítését, hogy elejét vegyük a szocialista törvényességet sértő, a törvény kereteit szétfeszítő értelmezésnek és kizárjuk a törvény szokásjogi úton való fejlesztésének lehetőségeit" — írja *Szabó* Imre 1958-ban a Ptk. tervezete és a jogértelmezés c. cikkében. MTA Közl. VIII. köt. 3. sz. Bp. 1958. 198. old.

[5] *Peschka* Vilmos: Jogforrás és jogalkotás. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 497 old.

[6] Erről bővebben *Peschka* Vilmos id. művében. 112—122. old.

is az állami jogalkotó (különösen a törvényalkotó) szervek működésében keresendő. Nevezetesen abban, hogy ezek szervezetükből, felépítésükből, munkarendjükből stb. következően képesek-e rendszeresen követni a társadalmi viszonyok változását. Ha az állami jogalkotó szervek nem elég fejlettek, nem elég rugalmasak, annak az lesz a következménye, hogy esetleg még a társadalmi viszonyok „normális, rendes" fejlődését sem tudják követni, teret engedve ezzel a bírói jogalkotásnak.[7]

Az állam- és jogelméleti kutatások szerint azonban a jogalkalmazói (bírói) jogképződés kialakulását elősegítő előző feltételek mindegyikének megléte esetén sem biztos, hogy a bírói gyakorlat jogteremtő hatása bekövetkezik. Bármennyire kedveznek is az általános feltételek a jogalkalmazói jogképződésnek, az így keletkezett norma joggá válásához, e tevékenység jogalkotássá minősüléséhez az uralkodó jogpolitikai koncepciókban rejlő támogatás is szükséges. A jogalkalmazói jogképződés jogalkotássá válása az állam- és jogelméleti kutatások szerint tehát a mindenkori törvényhozás függvénye, amely — a történeti fejlődés tanúsága szerint — különböző lehet, a bírói jogalkotás engedélyezésétől, eltűrésétől, hallgatólagos elismerésétől annak kifejezett megtiltásáig.

A törvényesség elvét valló hatalmi modellek természetesen a tilalom elve alapján állnak. A tilalom felállítása azonban önmagában nem elegendő gátja a bírói jogképződés kialakulásának. Az állam- és jogrendszerek eddigi fejlődése ugyanis azt igazolja, hogy a gyakorlat a tilalom elvét előbb-utóbb mindenütt áthágja.

Az állam- és jogelméleti kutatások e helyzet alapvető okait abban látják, hogy a tilalomelméletek legtöbbször megmaradnak a tilalom elvi álláspontján, és a tiltó rendelkezéseknek nem szereznek érvényt. Ennek természetesen nem csak abból kell állnia, hogy a bírói jogképződés „normáit" egyszerűen megsemmisítik, hanem ennél magasabbrendű tevékenységet tételez fel. A mindenkori törvényhozó szerveknek ismerniök kell, hogy a társadalom fejlődésének adott időszakában fennállnak-e a bírói jogképződés kialakulása számára általánosan kedvező feltételek, és ehhez képest a tilalom érvényesítése mellett olyan állami jogalkotási tevékenységet is kell folytatni, amelyben — Marx gondolataival élve — a jogi normák összhangban vannak a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlettségi fokával és követelményeivel, amelyben a jogalkotás rendszeresen követi a társadalmi viszonyok változását, nem hagyva teret a jogalkalmazói jogképződés gyakorlattá válásának.

Az állam- és jogelméleti kutatások a jogrendszerek általános elemzésén túl a magyar szocialista jogfejlődésben is kimutatnak a jogalkalmazói jogképződés kialakulása számára kedvező feltételeket, és a probléma megoldására javaslatot is tesznek. A fennálló helyzet legalizálása és a törvényességi kontroll kiépítése érdekében a Legfelsőbb Bíróságot jogalkotó (bár korlátozott) szervvé kívánják előléptetni, elvi döntéseinek és irányelveinek a jogforrási rendszerbe történő beépítésével.[8] Ez az elképzelés nem pusztán a tényeket akarja elméleti szintre emelni, hiszen a Legfelsőbb Bíróságot — az államszervezetben elfoglalt helyéből, a legfelsőbb államhatalmi-népképviseleti szervvel való kapcsolatából következően — elvileg is alkalmasnak tartja jogalkotói tevékenység ellátására.[9]

A Legfelsőbb Bíróság jogalkotóként történő elismerése azonban az alkotmányjogtudomány számára számos problémát vet fel, lévén ez a megoldás nemcsak a jogforrási rendszert, hanem az államhatalom gyakorlásának rendjét, az államszervezeti munkamegosztás biztosítékrendszerét is alapjaiban érinti. A jogalkalmazói jogképződés kérdésének teljeskörű elemzésével az alkotmánytudomány azonban mind a mai napig adós maradt. E tanulmány természetszerűleg nem vállalkozhat e hiány pótlására. A jogalkalmazói jogképződés folyamatának a magyar szocialista jogfejlődésben történő áttekintésével, de különösen napjaink jogalkalmazói jogképződésének elemzésével célunk azoknak a tényezőknek a számbavétele, amelyek a magyar szocialista jogfejlődés kezdeti szakaszában, illetve napjainkban a jogalkalmazói jogképződés kibontakozásának irányába hatottak, illetve hatnak. E tényezők ismeretében annak az alapvető jelentőséggel bíró kérdésnek a megválaszolásához kívánunk hozzájárulni, hogy az állam- és jogelmélet által felvetett megoldásnak lehet-e az alkotmányjogtudomány számára is elfogadható alternatívája.

A magyar szocialista fejlődés témánk szempontjából három, a jogalkalmazói jogképződés számára lényegesen eltérő feltételeket teremtő korszakra osztható, ahol korszakhatárnak az alkotmánytörvény hatályba lépése, valamint az alapkodifikáció kiépülése tekinthető. A jogalkalmazói jogképződés nézőpontjából az első korszak a felszabadulás előtt alkotott jogrendszer meghatározó szerepével, a második korszak a bíró alkotta jog (hallgatólagos) alkotmányos tilalmával, míg a harmadik, napjainkig tartó korszak a teljes kodifikáció által teremtett feltételekkel jellemezhető. E tanulmányban az alapkodifikációig terjedő két korszakot tekintjük

[7] Uo. 122—123. old.

[8] Vö.: *Peschka* Vilmos id. művéből 473—481. oldalakat. E nézetet erősíti más indokok alapján *Samu* Mihály: Politika—jog—jogpolitika c. cikkében. J. K. Bp. 1974. 4. sz. 407—408. old.

[9] „... az olyan jogalkalmazói jogalkotási folyamat, amelynek alanya a Legfelsőbb Bíróság, több mozzanatában olyan sajátos vonásokkal rendelkezik, amelyek ezt a jogalkotási folyamatot jellegében és tartalmában bizonyos középfokú rendszeralkotással egy szintre helyezik, sőt sokszor annál kedvezőbb és pozitívabb színben tüntetik fel." ... írja *Peschka* Vilmos id. műve 481. oldalán.

át. Sokrétűségéből és e két korszaktól lényegesen eltérő sajátosságaiból következően napjaink jogalkalmazói jogképződését önálló tanulmányban fogjuk vizsgálni.

Jogalkalmazói jogképződés a felszabadulástól az alkotmányig

A felszabadulás után erőteljes demokratizálódási folyamat indult el Magyarországon. E korszak a népi demokratikus fejlődés első szakaszaként (munkás-paraszt demokratikus diktatúra) került be a magyar történelembe. Lényegét tekintve olyan polgári demokratikus fejlődés volt, amely megteremtette a kapitalizmusból a szocializmusba történő átmenet politikai feltételeit. Ez az ún. átmenet, bár erőteljes politikai küzdelemben zajlott, fokozatos átalakulás volt abban az értelemben, hogy a hatalom szféráit a munkásosztály fokozatosan és nem fegyveres, hanem politikai harcok útján szerezte meg. Az antifasiszta demokratikus pártok képviselőit tömörítő törvényhozó szerv plénuma lett a politikai küzdelmek fő színtere, és a folyamatos viták eredménye egy-egy törvény, amely egyre közelebb vitt az alapvető társadalmi változásokhoz. A törvényhozó szerv munkája számszerűleg is kiemelkedő volt. Ha emellett témánk szempontjából az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd utóbb a Kormány jogalkotó tevékenységét is[10] áttekintjük, ami az Ideiglenes Nemzetgyűléstől, majd a Nemzetgyűléstől, végül az Országgyűléstől kapott felhatalmazás alapján az alapvető viszonyok jogi szabályozásában szintén jelentős szerepet játszott, úgy tűnhet, hogy ilyen körülmények között a bírói jogképződés kialakulásának még a lehetősége sem vethető fel.

A valóságban azonban más a helyzet. A törvényhozó szerv rendkívüli aktivitása elsősorban hatalmi célokat szolgált, a hatalommal közvetlenül összefüggő kérdéseket ölelt fel, de ezáltal sajátosan egyoldalúvá is vált. A jogrendszer egészének átalakítását célzó jogalkotási tevékenység nem tudott megindulni. Áll ez különösen a bírói jogalkalmazás joganyagát képező jogalkotásra, amely néhány — a hatalmipolitikai érdekekkel közvetlenül összefüggő — büntetőjogi kérdés szabályozása[11] kivételével a népi demokratikus fejlődés első szakaszában, de még a fordulat évét követően is lényegében érintetlen maradt.

A bírói jogalkalmazás alapját képező, a felszabadulás előtt kelekezett joganyag a feudális ellentmondásokkal terhes magyar burzsoá fejlődés hű tükörképe volt. Forrásai között az írott jog mellett elismerte a szokásjog jogforrási jellegét.[12] Ennek alapján a bírósági törvény[13] is arra kötelezte a bírót, hogy a törvények és a törvényerejű szokások szerint ítélkezzék. Így a törvények[14] mellett meghatározott jogterületeken az ún. szokásjog (a ma elfogadott és tudományosan megalapozott terminológia szerint a jogalkalmazói gyakorlatban képződő jogalkalmazói jog) játszott kiemelkedő szerepet.

A népi demokratikus fejlődés sajátosságait mutatja továbbá, hogy nemcsak a felszabadulás előtt alkotott joganyag, de az azt alkalmazó szervezet sem veszített jelentőségéből. A magyar burzsoá rendes bírósági szervezet lényegében változatlan formában[15] az alkotmányig fennmaradt és büntető ügyekben még egy, a múlt százalbeli, polgári ügyekben pedig a századfordulót követően létrehozott eljárási törvény alapján ítélkezett.[16]

Az igazságszolgáltatás szervezetéről és működéséről felvázolt képet a népi demokratikus fejlődés keretei között lezajló permanens forradalom szükségszerű következményeként kell értékelnünk. E folyamatban, amikor a munkásosztály az állami hatalmat fokozatosan szerzi meg, az egyes hatalmi bázisok hatalmi súlyuk, jelentőségük alapján, szakaszonként kerülnek a

[10] A korabeli jogalkotás intenzitására egy példa: az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. dec. 22-én történt megalakulásától 1945. áprilisáig tartózkodott Debrecenben. Ezalatt a rövid idő alatt több mint 25 olyan alapvető rendeletet alkotott, amelyek közül 4-et a Nemzetgyűlés 1945. szeptember 16-i ülésén utólag törvénybe foglalt. Erről bővebben *Beér* János: A demokratikus magyar államigazgatás születésének 20. évfordulójára. ÁI. 1965. 4. sz. 316—330. old.

[11] A büntetőjogi jogalkalmazás joganyagából az alábbi intézmények kerültek szabályozásra: a háborús és népellenes bűnösök felelősségre vonásáról is részben rendelkezett a népbíróságok felállításáról szóló jogszabály (81/1945. ME. rendelet, ill. az azt törvényre emelő 1945. évi VII. sz. tc.); a demokratikus államrend védelmét 1946-ban már kifejezetten e célból létrehozott jogszabály biztosította (1946. évi VII. tc. a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről); a spekuláció letörése, és a közellátás biztosítása céljából jött létre a 8 800/1946. ME. rendelet a gazdasági rend büntetőjogi védelméről; majd a fordulat éve után az ún. harmadik büntetőnovella az 1948. évi XLVIII. tc.

[12] A szokásjog alatt a korabeli burzsoá közjogtudomány képviselői egy meglehetősen vegyes joganyagot értettek, amely a társadalomban kialakult szokások bírói szankcionálásából; írott jogtételek gyűjteményének szokásjogi úton történő joggá emeléséből, valamint a Királyi Curia (ill. a királyi ítélőtáblák) vitás elvi kérdéseket eldöntő döntvényeiből állt. Erről bővebben: *Nagy* Ernő: Magyarország közjoga. (Tankönyv) Bp. 1914. 28—34. old.; valamint *Faluhelyi* Ferenc: Magyarország közjoga. (Tankönyv) Pécs, 1926, 31—40. old. A kérdés marxista értékelését *Szabó* Imre végezte el „A burzsoá állam- és jogbölcselet Magyarországon c. művében. Bp. 1955.

[13] 1869. IV. tc. a bírói hatalom gyakorlásáról.

[14] Pl. 1878. évi V. tc. a magyar büntető törvénykönyv a bűntettekről és a vétségekről, továbbá az 1894. évi XXXI. tc. a családról stb.

[15] A bíróság személyi összetételének fokozatos átalakítása azonban már ezekben az években megkezdődött. Az 1948. évi XXII. tc. 1949. dec. 31-ig felfüggeszti az 1869. IV. tc-nek a bírák elmozdíthatatlanságáról és áthelyezhetetlenségéről szóló rendelkezéseit és felhatalmazza az igazságügyminisztert a személyi összetétel átalakítására.

[16] 1896. évi XXXIII. tc. (és módosításai) a bűnvádi; valamint az 1911. évi I. tc. a polgári perrendtartásról.

politikai harc középpontjába. Ilyen körülmények között természetes, hogy a bíróság — lényegéből, a hatalom gyakorlásában betöltött szerepéből következően — ebben az időszakban még nem kerülhet a harcok középpontjába és — amint ezt a népbíróságok és az ún. munkásbíróságok létrehozása bizonyítja — az új hatalmi célok elérésének csak esetenként válik részeszközévé. A népbíróságok létrehozásában azt kell látnunk, hogy a jogalkotó néhány, alapvetően fontos büntető ügyben nem tartja elegendőnek a rendes bíróság által nyújtani képes védelmet. Ezeknek az ügyeknek az eldöntését nem bízza a régi szervezetre, hanem jogpolitikai céljainak jobban megfelelő, külön szervezetet hoz létre. A népbíróságok szervezetében és működésében véli felfedezni azokat a garanciákat, amelyek a háborús bűnösök felelősségre vonását, illetve a demokratikus államrend büntetőjogi védelmét egyaránt biztosítják.[17] 1947-ben viszont a gazdasági rendet kívánja a jogalkotó a bíróságok által is megerősíteni. Ezúttal nem különbíróságot teremt, hanem a rendes bíróság adott egységének eljárását változtatja meg az ítélőtáblák székhelyén működő uzsorabírósági külön tanácsok, az ún. munkásbíróságok felállításával.[18]

A népi demokratikus forradalmi fejlődésben minőségi változást hozó 1948, az ún. fordulat éve a bírói jogalkalmazás területén nem jelent korszakváltást. A már említett szervezeti és működési átalakulásokon túl 1949 közepéig egyéb változás nem történt. A jogalkotó érdeklődése 1949. év második felében fordul a bíróság felé és teszi meg az első lépést a régi szervezet lényegi átalakítására.[19]

A bírói jogalkalmazás joganyagát érintő jogalkotás azonban még mindig nem indult meg annak ellenére, hogy a régi joganyag alkalmazása egyre több problémát vetett fel. Az ellentmondás feloldásának sajátos útját választotta a jogalkotó, amikor magát a jogalkalmazó szervet (nevezetesen a legmagasabb szintű bírói szervet) bízta meg a joganyag átalakításával. A közérdekű kifogás jogintézményének bevezetése azt mutatja, hogy az adott fejlődési szakaszban a legfelsőbb szintű bírói szervet alkalmasnak tartották annak megítélésére, hogy az 1944. december 22-e előtt alkotott jogszabályok részben vagy egészben ellentétben állnak-e a népi demokrácia célkitűzéseivel, illetve a jogszabályok értelmezése megfelel-e a népi demokrácia jogelveinek.[20]

Amikor a jogalkotó a jogszabályok értelmezésének felülvizsgálata mellett még annak az eldöntését is elvárta a legmagasabb szintű bírói szervtől, hogy egy adott jogszabály nem áll-e ellentétben a népi demokrácia célkitűzéseivel, akkor lényegében olyan tevékenységet várt el tőle, amely tartalmában messze van az igazságszolgáltatástól, és sokkal inkább a jogalkotás területére esik.[21]

E korszakról kialakuló képbe szervesen illeszkedik az a további rendelkezés, amely a közérdekű kifogások elbírálása mellett a legfelsőbb bírói szervezetet felhatalmazza az 1949. december 6-a előtt keletkezett valamennyi curiai teljes ülési és jogegységi döntvény felülvizsgálatára, hatálytalanítására vagy hatályban tartására.[22] E felülvizsgálat során a döntvényeket a népi demokrácia célkitűzéseivel, valamint az időszerűség követelményével kellett összevetni. A felülvizsgálat a teljes joganyagot felölelte, nem függött az ügyek természetétől, sőt attól sem, hogy az adott ügyben folyik-e egyáltalán eljárás.

A felszabadulástól az alkotmányig terjedő időszakot áttekintve megállapítható, hogy ez az időszak összességében kedvező feltételeket teremtett a jogalkalmazói jogképződés kialakulásához. A társadalmi viszonyok átalakulása, a törvényalkotó szerv sajátos aktivitása mellett elsősorban a korszakban uralkodó jogpolitikai

[17] A népbíróságokat a már hivatkozott 81/1945. ME. rendelet (később az 1945. VII. sz. tc-el törvényerőre emelkedik) hozza létre. A népbíróságok szervezete és működése egyaránt eltért a rendes bíróságoktól. A népbíróság kétfokozatú külön bíróság volt, a Függetlenségi Frontba tömörült politikai pártok által delegált tagokból álló tanácsokban ítélkezett. Az első fokú tanácsok összetételében kizárólag a politikai alkalmasság, míg a másodfokú tanácsokban (NOB) a politikai alkalmasság mellett a szakismeret is szerepet kapott. Hatáskörét szintén a 81/1945. ME. r. határozta meg, amely 1946-ban a VII. sz. tc-ben felsorolt bűncselekmények elkövetői feletti ítélkezésre is kiterjedt.

[18] A korábbi rend szerint az ítélőtáblák székhelyén működő uzsorabíróságok a gazdasági rend sérelmére elkövetett bűncselekményekben ítélkeztek, első fokon 2 szakbíróból és 1 laikusból álló tanácsban, aki mint szakértő vett részt az eljárásban. Az 1947. évi XXIII. tc. első fokon 5 tagú tanács felállítását rendeli el, amely 2 szakbíróból és 3 munkásbíróból áll. A törvény külön részletezi a munkásbíróvá válás feltételeit, a nagyipari munkásság képviselőit kívánja bevonni az ítélkezésbe.

[19] Az 1949. november 1-én hatályba lépő 1949. évi XI. tv., amely a népnek a büntetőeljárásban való részvételéről, valamint a fellebbvitel egyszerűsítéséről rendelkezik a rendes bírósági szervezetben.

[20] A közérdekű kifogás jogintézményét az 1949. augusztus 15-én hatályba lépett 4071/1949. (VI. 4.) Korm. r. /hatályba léptette az 57 000/1949. (VII. 21.) IM. r./ hozta létre. Lényegében egy olyan sajátos jogorvoslati eljárás volt, amelyet az IM Jogügyi Hivatala kezdeményezett, meghatározott — polgári peres és nemperes vagyonjogi ügyekben jogerős, de nem jogerős határozat ellen is. A kifogás tárgyában a Curia külön tanácsa, majd — 1950. január 1-től — a Legfelsőbb Bíróság Elvi Tanácsa döntött, és határozatának elvi megállapításai rendelkeztek az 1944. december 22-e előtt alkotott jogszabályok alkalmazhatóságáról, vagy a jogszabályok helyes értelmezéséről. Elvi jellegű megállapításait a MK-ban közzé kellett tenni. A közérdekű kifogásra vonatkozó rendelkezéseket az 1952. évi 22. sz. tvr., a Ppé. helyezte hatályon kívül 1953. január 1-ével.

[21] Vö.: *Szamel* Lajos: i. m. 129—130. old.

[22] Mt. 4338/1949. (XII. 6.) sz. rendelete előírta a Legfelsőbb Bíróság Elvi Tanácsának, hogy az IM kezdeményezésére 1950. december 31-ig felül kell vizsgálni a korábbi döntvényeket. A felülvizsgálati tevékenység részleteiről bővebben *Gellért* György: A Kuriától a Legfelsőbb Bíróságig. Magyar Jog, 1975. 5. sz. 245—246. old.

koncepciók járultak hozzá a bírói jogképződéshez. E koncepciók kezdetben csak tudomásul vették, majd később maguk teremtették meg a legfelsőbb bírói szerv jogalkotó tevékenységét. Bár ez a jogalkotás tárgyát, irányát és idejét tekintve egyaránt kötött volt, mégis hatást gyakorolt a legfelsőbb igazságszolgáltató szerv későbbi tevékenységére. Alkalmas lehetett egy, a hagyományokat egyébként is erőteljesen őrző szervezetben e gyakorlat elmélyítésére, megteremtve ezáltal a továbbélés lehetőségeit.

A jogalkalmazói jogképződés az alkotmánytól az alapkodifikáció kiépüléséig

Ez a korszak a társadalmi változások tekintetében lényegesen eltér az előző periódustól. A fordulat évétől elinduló és a szocialista társadalom gazdasági alapjai lerakása összetett folyamataként értékelhető fejlődés e szakaszban felgyorsul. A jog társadalmi meghatározottságából következően azonban a szocialista jogrendszer létrehozása, az első vagy alapkodifikáció a szocialista társadalmi viszonyok kiépülését követően jöhet csak létre. Ily módon a jogfejlődés 1945-től kialakult tendenciái — a régi jogrendszer szabályainak továbbélése és e joganyag új jogszabályokkal történő fokozatos felváltása — változatlanul kimutathatók az 1950-es évek elején is. E fejlődési szakasz lényegében a polgári, valamint a büntető törvénykönyv hatályba lépésével (1960. V. 1., valamint 1962. VII. 1.) zárul, e kódexek megalkotásával lesz teljes a magyar szocialista jogrendszer.

Az első magyar alkotmánytörvény létrehozása azonban meghatározó szerepet játszik a korszak fejlődési tendenciái érvényesülésében, az első szocialista jogrendszer kiépítésében. Ez a hatás természetét tekintve mind politikai, mind jogi értelemben vizsgálható. Az 1949. évi XX. tv. korát megelőző jogszabály, létrehozásában a szovjet szocialista jogrendszer hatása is kimutatható. A népi demokráciák ugyanis saját tapasztalataik mellett a szovjet szocialista társadalom építésének tapasztalatait is átvették. A népi demokráciákban a fordulat éve után meginduló szocialista jogalkotás a szovjet jogrendszer intézményeit elemezve azonban már egy olyan szocialista jogrendszerrel találkozott, amelynek normarendszere hosszú fejlődés eredményeképpen alakult ki, és lényegét tekintve már nem tartozott a szocialista fejlődés korai szakaszához. Ez a helyzet még akkor is fennáll, ha tudjuk, hogy az európai népi demokráciák nagy része (köztük Magyarország is) a kapitalista társadalom fejlettebb szintjéről kezdhette meg a szocializmus építését, mint annak idején Szovjet-Oroszország. A korabeli jogpolitika mellett a jogtudomány is pozitívan értékeli azt a tényt, hogy fejlettebb intézmények átvételével fejlettebbé lehetett tenni a magyar szocialista jogot már az első időszakban is. Ennek példájaként említik mindenekelőtt az alkotmányt, valamint a tanácsrendszer kiépítését, az államigazgatás felépítését stb.[23]

A fejlődés távlataiból ma már világosan látszik, hogy a jogrendszer viszonylag fejlettebbé tétele csak látszólag volt pozitívum. A fejlődés során nagyon hamar kiderült, hogy ez, a társadalom fejlettségi fokától eltérő joganyag alig volt képes funkcionálni. Az 1949. évi XX. tv. hatályosulása is hosszú folyamatot igényelt, egyes intézményeinek a hatályba léptetése 1949. augusztus 20-hoz képest eltolódott, sőt volt olyan szabálya, amely egyáltalán nem hatályosult.[24]

Az alkotmány hatálybalépése után meginduló jogalkotás elsősorban az államszervezetet érintette. A jogalkotó munka különösen az államhatalmi-képviseleti szervek helyi szerveinek, továbbá az államigazgatás szervezeti rendszerének létrehozására irányult. A bírósági szervezet átalakítására, valamint az új típusú szocialista állami szerv, az ügyészség létrehozására jóval később került csak sor.

A bírói jogalkalmazás joganyagából elsőként az eljárási törvények jöttek létre.[25] Az eljárási törvényeket fokozatosan követték — esetenként nagy lemaradással — az anyagi jogi szabályok mintegy bizonyítva azt, hogy az eljárási alapelvek hamarabb érvényesíthetők, mint a társadalmi viszonyok bizonyos fejlettségét feltételező anyagi jogi érdekek.[26] Áll ez különösen a polgári jogra, amely az 1960. május 1-én hatályba lépő kódexig (959. évi IV. tv.) mindvégig kodifikálatlan maradt. A büntető anyagi jog szabályozása már korábban megindult,[27] de ez sem volt teljes. Emiatt a szabályozás kétarcúvá vált, a büntető anyagi jog egy, a már szocialista elveken alapuló általános részből,[28] illetve olyan különös részből állt, amelynek szabályai között a felszabadulás előtt és a felszabadulás után alkotott normák egyaránt fellelhetők. Annak ellenére, hogy a büntetőjog kodifikációja már 1953-ban megkezdődött, ez a kettős helyzet — a jogalkalmazásban számos ellentmondást eredményezve — mégis sokáig fennmaradt.[29]

Az alkotmánytörvény megjelenését követő időszakban a bírói jogalkalmazó szervek ma már szinte elképzelhetetlen nehézségekkel küzdöt-

[23] Vö.: *Szabó* Imre: A MNK jogfejlődésének sajátosságairól. ÁI. 7—8. sz. 417. old.

[24] Egyes jogintézmények hatályba lépésének eltolódását a felhatalmazási jogszabályok (pl. 1949. évi 9. tvr.) bizonyítják. Különösen szembetűnő késedelmet szenvedett pl. az ügyészségi szervezet szabályozása. A bíróválasztás eredeti formájában pedig soha nem lépett hatályba.

[25] A büntető eljárás rendjét az 1951. évi III. tv., a polgári eljárás rendjét pedig az 1952. évi III. tv. szabályozta.

[26] 1951. évi 7. tvr., a munka törvénykönyvéről, valamint az 1952. évi IV. tv. a családról.

[27] L. erről a (11) jegyzetet

[28] Az 1950. évi II. tv. a büntető törvénykönyv általános részéről.

[29] A MNK Büntető Törvénykönyve az 1961. évi V. tv. 1962. július 1-én lépett hatályba.

tek. Elsősorban a bíráskodás szervezeti feltételei alakultak kedvezőtlenül. Az alkotmány hatálybalépése után más elnevezéssel, de lényegében ugyanaz a bírói szervezet funkcionált tovább. A régi bírói kar bírái alig voltak képesek a régi jogszabályokat az új viszonyoknak megfelelően alkalmazni. A kialakulóban levő új bírói gárda pedig szakmai oldalról volt sebezhető. A bírói szervezet fejlődésének ellentmondásai azonban szinte eltörpültek a rendelkezésre álló joganyag ellentmondásaihoz képest. Ezeket az ellentmondásokat magának a bírói szervnek kellett feloldania. A jogalkotás nem egy alapvető kérdésben magára hagyta a bíróságot, sőt még a felszabadulás előtt alkotott jogszabályok hatálytalanításának feladatait is rábízta.[30]

Amikor a jogalkatás hiányosságait bírói jogalkalmazás útján kell pótolni, bírói jogalkotással állunk szemben. A bírói jogalkotásnak — meghatározott jogterületeken — a magyar burzsoá igazságszolgáltatásban nagy hagyományai voltak és ennek jogpolitikai konzekvenciái a jogforrási rendszerben is tükröződtek. E hagyomány — a népi demokratikus fejlődés sajátosságaiból következően — 1945 után mintegy folytatódott, sőt a bírói (a legmagasabb szintű bírósági) aktivitás új elemekkel is bővült (a már többször említett közérdekű kifogás intézménye, továbbá az 1950. december 31-ig tartó döntvény felülvizsgálati jog). Az alkotmánytörvény hatálybalépésének időszakától kezdődően azonban a bíróságoknak már másképpen kellett reagálniok a jogalkotás hiányosságaira, nem lehetett figyelmen kívül hagyni a hatályos alkotmánytörvény elveit és idevonatkozó rendelkezéseit. 1949. évi XX. tv. a jogalkotás és jogalkalmazás elválasztásának elvén állva nem ismeri el a bíróságok jogalkotó szerepét, jogforrási rendjében nem ad helyet a bíró alkotta jognak. A bíróságok az államszervezet munkamegosztási rendjéből következően főfeladatként az igazságszolgáltatás feladatait látják el, emellett a legmagasabb szintű bírói szerv, a Legfelsőbb Bíróság járulékos feladatként elvi irányítási jogot kap az összes bíróságok ítélkezése felett, a jogszabályok egységes értelmezése és egységes alkalmazása érdekében. E területen alkotmányos felhatalmazást kap az összes bíróságra kötelező iránymutatás kibocsátására is.

Az 1949. évi XX. tv. — bár a bírói jogalkotás tilalmát kifejezetten nem fogalmazza meg — rendelkezéseinek tudományos elemzése alapján megállapítható, hogy a bírói jogalkotás tagadásának elvén áll. A szocialista fejlődés e korai szakaszában azonban a társadalmi valóság, az „átmeneti" jogrendszer sajátosságai a bírói szerveket a jogszabályok alkalmazása során jogalkotó tevékenységre is késztetik. E tevékenység az alkotmány elfogadása óta már nem lehet nyilvánvaló jogalkotás, legalább formáját tekintve az alkotmány elveivel összhangban kell állnia. Így lett a megoldás értelemszerűen adódó eszköze a Legfelsőbb Bíróság elvi irányító tevékenysége. A Legfelsőbb Bíróság ettől kezdődően elvi irányítással, különösen az elvi irányítás kötelező eszközeinek felhasználásával oldja fel a jogrendszer ellentmondásait és pótolja hiányosságait, formailag az alkotmány elveinek eleget téve, tartalmilag azonban a fejlődés sajátosságai által meghatározott kényszerhelyzetnek engedve. E korszak jogéletét jól jellemzi az a paradox példa, miszerint nem egy polgári, családi jogi vagy munkajogi vitában egyéb jogszabályok hiányában a Legfelsőbb Bíróság közvetlenül az alkotmányra hivatkozva hozott egyedi határozatot, sőt alkotott jogi normát pótló kötelező elvi állásfoglalást, éppen arra az alkotmányra hivatkozva, amely a bírósági jogalkotás tagadásának elvén állt.[31]

A szocialista jogrendszer kiépítésének az alkotmánytörvény megjelenésétől az 1960-as évek elejéig tartó időszakát a jogalkalmazói jogképződés vonatkozásában tehát sajátos kettősség jellemzi. A jogalkalmazói jog kialakulásának kedvező feltételek az előző korszakhoz hasonlóan kimutathatók, annak ellenére, hogy a kérdés alkotmányos szinten már eldőlt. Az alkotmány rendelkezéseit végrehajtó magas szintű jogalkotói tevékenységnek különösen a bírói jogalkalmazás joganyagát illetően lassú kiteljesedése, valamint a valóságos helyzetre nem reagáló jogpolitikai koncepciók változatlanul kedvező feltételeket teremtettek a jogalkalmazói jogképződés számára. A jogalkalmazói jog tudományos megítélésében ugyanakkor a jogtudomány nem állt a valóság talaján, hiszen a bírói jogalkotás tagadása e korszak uralkodó elmélete. Mintegy e kettősség hatásaként a jogalkalmazói jogképződés e korszaktól kezdődően veszi fel és tartja meg napjainkban is az elvi irányításhoz kötődően a jogszabályértelmezés köntösét.

Fürész Klára

[30] Vö.: a már részletesen bemutatott közérdekű kifogás jogintézményével. (20. jegyzet)

[31] Bár más összefüggésben, de fenti esetre is alkalmazható példákat említ *Beér* János: Népköztársasági alkotmányunk normatív jellegéhez c. előadásában. Szocialista államépítés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1968. 61—63. old.

A magánvád létjogosultságáról és jelentőségéről

Tanulmányunkban a magánvád mint hatályos jogintézmény[1] jogpolitikai indokait kívánjuk felvázolni és összegezni abból a célból, hogy feltárjuk a magánvád lényegét[2] és jelentőségét a fejlett szocialista társadalom építésének jelenlegi szakaszában.

1. A magánvád létjogosultsága mellett felhozott érvek

A szakirodalomban számos érvet hoznak fel a magánvád létjogosultságára. Sz. I. Katykalo és V. Z. Lukasevics az 1972-ben megjelent monográfiájukban pédául 9 alapvető indokot hoz fel. Ezek röviden összefoglalva: egyes bűncselekmények szubjektív jellege, az állampolgárok szubjektív jogainak sérelme; a sértett megítélésének jelentősége; mindennapi konfliktus jelleg (eredet); a nyomozás feleslegessége; a sértett érdekeltsége a konfliktus békés levezetésében (rendezésében); a sértett rendszerint minden részletet jól ismer (elkövetőt, motívumot stb.); az állami beavatkozás megzavarhatja a további együttélést; a viszonylag alacsony fokú társadalomra veszélyesség; a kellően differenciált büntetés kiszabás fontossága.[3]

Hazai irodalmunkban Balogh Jenő foglalkozott legalaposabban a magánvád indokaival. Négy alapvető indokot sorakoztat fel a magánvád létjogosultsága mellett:

a) a sértett érdeke túlnyomó az állam érdekével szemben;

b) az ügyészség tehermentesítése a nagyszámú és jelentéktelen vétségek esetén, amelyeknél elégséges általában a büntetéssel fenyegetés, de elmaradhat a konkrét büntetés;

c) gyakran olyan csekély súlyú jogsértés, hogy maga a sértett sem törődik vele;

d) az objektív megítélés nehézsége pl. becsületsértéseknél. Lényegében tehát egyes bűncselekmények kisebb jelentőségével szubjektív jellegével összefüggésben a közvád feleslegességében látja a magánvád alapvető indokát.[4] Baumgarten Izidor Balog Jenő első indokát árnyaltabban fogalmazza meg: az állami érdek előtérbe a magánérdek mellett, ugyanakkor hangsúlyozza — Glaser nyomán —, hogy a magánbosszú megtiltása folytán az államnak biztosítania kell a sértett részére az elégtételt.[5] Kármán József is részletesen elemezte a magánvád indokait. Elvetette a szerinte német eredetű érdekelméleteket, a büntetőeljárás kellemetlenségeire való hivatkozást. Döntő indoknak azt tekintette, hogy vannak annál kisebb jelentőségű bűncselekmények, semmint azokat az állam hivatalból üldözze. Hivatkozott továbbá egyes bűncselekmények nehéz felderítésére, intim jellegére is.[6]

A magánvád létjogosultsága mellett a leggyakrabban négy érvet hoznak fel: a társadalomra veszélyesség viszonylagos kisebb foka; a sértett véleményének jelentősége a gyakori (együttélési) konfliktusoknál; a békés rendezés célszerűsége; a sértett aktivizálása, a társadalom bevonása a jogsértések elleni küzdelembe.[7]

2. A magánvád létjogosultsága ellen felhozott érvek

A magánvád létjogosultsága ellen leggyakrabban két érvet hoznak fel. Egyrészt a sértett túlzott *elfogultsága* miatt alkalmatlan a vád képviseletére, megnő a joggal való visszaélés (chicane) veszélye,[8] másrészt a sértett jogi tájékozatlansága és járatlansága következtében sem alkalmas a vád képviseletére.[9]

Ezek az ellenvetések valóban komolyak. Nézzük előbb az elfogultság problémáját. A magánvádas ügyek tapasztalatai egyértelműen azt mutatják, hogy a sértett nagyon gyakran túlzott jelentőséget tulajdonít vélt vagy valódi sérelmének. Az előbbire jó példa a minden megyében megtalálható néhány kveruláns, az utóbbit pe-

---

[1] Hatályos jogunk csak az ún. principális magánvádat — régi terminológiával, az ún. főmagánvádat — ismeri el. Ezért a magánvád egyéb típusaival, a pótmagánváddal (szubszidiárius sértetti vádképviselet) és a mellékmagánváddal (konkurrens, illetve kisegítő sértetti vádképviselet) nem foglalkozunk.

[2] A magánvád mint jogintézmény lényege társadalmi meghatározottságában és társadalmi funkciójában (rendeltetésében) keresendő, ugyanúgy mint a jog lényege általában. Az adott jogintézmény lényegének felismerése fontos nemcsak a jogalkotó, hanem a jogalkalmazó számára is. Vö.: *Szabó* Imre: Szocialista jogelmélet — népi demokratikus jog. Bp. 1967. 151—154. old.

[3] Sz. I. *Katykalo*—V. Z. *Lukasevics:* Szudoproizvodsztvo po gyelam csasztogo obvinyenyija. Leningrád, 1972. 44—45. old.

[4] *Balogh* Jenő: A sértett fél jogköre a büntetőjogban. Első rész. A sértett fél indítványára büntetendő cselekmények tana. Bp. 1887. 541—546. old. *Balogh* Jenő: Magyar bűnvádi eljárási jog. Általános tanok. Bp. 1901. 167—178. old.

[5] *Baumgarten* Izidor: A magánvád. Büntetőjogi tanulmányok. 1882—1906. Első köt. Bp. 1907. 250—268. old.

[6] *Kármán* Elemér: A magánindítványi bűncselekményekről. Magyar Jogászegyleti Értekezések, 1903. 238. old.

[7] V. M. *Szavickij:* Goszudarsztvennoe obvinyenyije v szugye. Moszkva, 1971. 321—322. old., I. I. *Potyeruzsa* és V. M. *Szavickij:* Potyerpevsij v szovjetszkom ugolovnom processze. Moszkva, 1963. 96. old. Stanislaw *Waltos:* Postepowania szcególne w procesie karnym. Warszawa, 1973. 164. old. stb. A jelenlegi burzsoá német irodalomban az ún. Geringfügigkeit és a Höchstpersönlichkeit a két fő indok. Rüdiger *Koewius:* Die Rechtswirklichkeit der Privatklage. Berlin, 1974. 41—42. old.

[8] A magyar bűnvádi eljárás törvényjavaslata. (Előterjesztette Fabinyi Teofil) Bp. 1889. 96. old.

[9] *Wlassics* Gyula: A bűnvádi eljárás alapelvei. Bp. 1885. 24. old.

dig az a körülmény is mutatja, hogy a magánvádas eljárás során a légkör gyakran rendkívül feszült, indulatokkal és heves érzelmekkel telített. A tanúvallomások lélektana is azt mutatja, hogy a sértett hajlamos az őt ért bármilyen sérelmet felnagyítani.

Mindez összefügg azzal a sajátos körülménnyel, hogy a személyiség egy és oszthatatlan, a személyhez fűződő jogokat ért sérelem esetén a sértett egész személyiségével reagál az őt ért bántalomra. Bekövetkezik a partikuláris érdek sokkhatása, a „tyúkszemparadigma". A tyúkszemparadigmát igen találóan írja le Marx a falopási törvényről szóló cikkében. Marx azt a példát hozza fel, amikor az ember az utcai „járókelőt a világ leggyalázatosabb és legelvetemültebb teremtményének tartja, mert a tyúkszemére rálépett. Tyúkszemével néz és ítél, az az egy pont, amelyen keresztül a járókelő vele érintkezik. De ha valaki rálép a tyúkszemére, attól még igazán becsületes, sőt kitűnő ember maradhat."[10] Nyilvánvaló, hogy a tyúkszemparadigma tipikus jelenség a magánvádas ügyeknél is. Ezért kell fokozott jelentőséget tulajdonítani a magánvádas ügyekben manifesztálódó együttélési konfliktusok levezetési módjának[11] (pl. békés rendezésnek, jogilag rendezett eljárásnak, illetve ennek hiányában a magánbosszú veszélyeinek). A joggal való visszaélés egyébként minden jogintézménynél felmerülő kérdés, kizárásához, visszaszorításához jogi korlátok és garanciák is szükségesek (pl. a magánindítvány rövid és jogvesztő határideje a zsarolás és a jogbizonytalanság kiküszöbölésére).

A jogi tájékozatlanság véleményünk szerint önmagában nem akadálya annak, hogy a sértett a vádat megfelelően képviselhesse, mert egyfelől az eljárás tárgyát a bűnügyek bizonyos részénél nem annyira a jogvita, hanem sokkal inkább az együttélési konfliktus, zavar jellemzi, másfelől az esetleges jogvita szempontjából megfelelő segítséget találhat a laikus sértett a szabad ügyvédválasztás, a hatóságok tájékoztatási kötelezettsége stb. révén. A két ellenvetés együttesen már valóban a bűnügyek túlnyomó részénél a sértetti vádképviselet alkalmatlanságát támasztja alá.

A magánvád létjogosultságával szemben a szocialista szakirodalomban a legtöbb érvet Kokorev hozta fel. Kokorev alapvető ellenvetései a következők: a jogsértés bűncselekménnyé minősítése nem függhet a sértett szubjektív megítélésétől; vannak más, kisebb jelentőségű bűncselekmények is, amelyek nem tartoznak a magánvád körébe; az ügyész széles körű beavatkozási joga megfosztja értelmétől a magánvádat; a mindenáron békítésre való törekvés veszélyessége; a sértett nemcsak a magánvádas ügyekben, hanem más ügyekben is — legfeljebb másként — elláthatja a vádfunkciót; az első ízben elkövetett könnyű testi sértés, rágalmazás és becsületsértés elbírálására a társadalmi bíróságok a legalkalmasabbak.[12]

Kokorev valamennyi ellenvetésében van valami reális mag, ennek ellenére sem egyenként, sem összességükben nem fogadhatók el a magánvád létjogosultságának cáfolataként. Néhány ellenvetésére egészen röviden is választ adhatunk. A magánvád létjogosultságát nemcsak egyes bűncselekmények viszonylag alacsonyabb társadalomra veszélyessége indokolja, hanem ezzel együtt más lényeges vonások is (pl. a személyes jelleg és a viszonylagos gyakoriság is). Az ügyész a gyakorlatban egyáltalán nem teszi illuzórikussá a magánvád jelentőségét, mert a magánvádas ügyekben rendkívül ritkán veszi át a vád képviseletét. Lukasevics 2000 áttanulmányozott magánvádas ügyben nem talált egyetlen esetet sem.[13] Más kérdés, hogy a szovjet jog kivételesen a magánindítvány ügyészi pótlását is megengedi. A gyakorlatban azonban ezzel a jogával sem él az ügyész. Inkább az a tendencia figyelhető meg, hogy az ügyész akkor sem lép fel a magánvádas ügyekben, ha a közérdek azt indokolná. A gyakorlatban megfigyelhető a mindenáron békítés negatív jelensége, ez azonban nem a jogi szabályozás következménye, hanem annak a torz szemléletnek, amely a magánvádas ügyekben csupán „felesleges munkaterhet", ballasztot lát.[14] A sértett egyes jogai (vagy a jogkörének kibővítése) valóban a vádfunkció nyílt vagy rejtett, közvetlen vagy közvetett gyakorlása felé tendál, mutat. Ugyanakkor a sértett a közvádas ügyekben a vádképviselet szempontjából teljesen alárendelt, erősen korlátozott tevékenységet fejthet ki.

Kissé részletesebben kell elemeznünk Kokorev első és hatodik ellenvetését.

3. *A sértett megítélésének (álláspontjának) jelentősége*

Kokorev ellenvetése szerint a bűncselekménnyé minősítés nem függhet a sértett szubjektív megítélésétől. Ez az érv éppen ellentéte annak, ami a régi Btk. indokolásában olvasható: „vannak olyan cselekmények, amelyeknél a sértett megítélésén, a cselekményre való reagálásán múlik, hogy az valóban bűncselekmény-e (pl. becsületsértés)". Az új Btk. indokolásában már árnyaltabb az érvelés: „e bűncselekmények egy részének természete olyan, hogy sok esetben a sértett megítélésén, a közte és az elkövető között fennálló viszonyon múlik, hogy a törvényi tényállást megvalósító cselekmény egyáltalán

[10] *Marx—Engels* Művei. Bp. II. köt. 121. old.

[11] Ez régóta fontos eleme a bíráskodásnak. Vö.: *Kulcsár* Kálmán: A jogszociológia alapjai. Bp. 1976. 404—407. old.

[12] L. D. *Kokorev:* Potyerpevsij ot presztuplenyija v szovjetszkom ugolovnom proceszsze. Voronyezs, 1964. 78—80. old.

[13] Sz. I. *Katykalo*—V. Z. *Lukasevics* i. m. 79. old.

[14] Maria *Lipczynska:* Oskarzenie prywatne. Warsawa, 1977. 215. old.

veszélyes-e a társadalomra". Mindkét megfogalmazás lényegében azt az álláspontot tükrözi, hogy éppen a sértettől függ a bűncselekmény léte vagy hiánya. (Volenti non fit injuria!) Ez azonban ellentétben van az új Btk.-nak a magánindítvány jellegéről elfoglalt álláspontjával. Nevezetesen azzal, hogy a magánindítvány (feljelentés, kívánat) hiánya esetén „nem a bűncselekmény létrejötte kizárt, hanem az elkövető büntethetőségének az is feltétele, hogy az erre jogosult büntetőjogi felelősségre vonását kívánhatja."[15]

A szovjet irodalomban ugyanerről a kérdésről folytatott vitát Trajnyin és Poljanszkij. Poljanszkij azt állította, hogy a sértett megítélésétől nem függhet valamely bűncselekmény megvalósulása. Trajnyin viszont arra mutat rá, hogy pl. a rágalmazás megvalósulásához nem elégséges a becsület csorbítására alkalmas tények állítása, hanem szükséges az is, hogy a sértett megalázónak, bántónak érezze azt.[16] Trajnyinnak a szovjet hatályos jog alapján igaza volt, mert a szovjet büntetőjog valóban eredmény-bűncselekménynek tekinti a verbálinjuriát. Poljanszkij későbbi munkájában már azt a „remek gondolatot" vetette fel, hogy vannak olyan típusú cselekmények, amelyeknél szubjektív feltételektől, a sértett reagálásától függ a társadalomra veszélyesség fennforgása vagy hiánya.[17]

A hazai irodalomban lényegesen eltérő nézetek találhatók a magánvádas bűncselekmények és a sértetti megítélés összefüggésével kapcsolatban. Szabóné Nagy Teréz különbséget tesz a nagyobb társadalomra veszélyességű (a közvádas és magánindítványos) és a kisebb társadalomra veszélyességű (a magánindítványos és magánvádas) bűncselekmények között egyfelől a büntető jogviszony keletkezése és érvényesítése, másfelől a két bűncselekménycsoporthoz kapcsolódóan a magánindítványban kifejezésre jutó sértetti megítélés anyagi jogi jellege és jelentősége tekintetében. A magánvádas bűncselekmények esetében a magánindítvány hiányát sajátos „utólagos sértetti beleegyezésnek" tekinti, illetve nézete szerint a magánvádas bűncselekményeknél kettős akaratlagos magatartás szükséges, nem egy, hanem két személy által megvalósított magatartást kell figyelembe venni.[18] Szerinte „a magánvádas bűncselekmények sajátos szerkezetű bűncselekmények, keletkezésük általában a sértetti értékelés függvénye ... A büntetőjogi szabályozás kogens jellege folytán általános szabály az, hogy a bűncselekmény elkövetése esetén a büntető jogviszony akkor is létrejön, ha a sértett a történteket sérelmesnek nem tartja. A magánvádas bűncselekményeknél azonban a sértettnek az az állásfoglalása, hogy a konkrét magatartást jogsértőnek tekinti-e, tulajdonképpen a büntető jogviszony keletkezésének feltétele."[19]

Ezzel szemben Horváth Tibor, Földvári József és mások az egyes magánvádas bűncselekmények tekintetében az objektív, a társadalomban kialakult általános megítélés jelentőségét hangsúlyozzák. Horváth Tibor szerint „a társadalomban kialakult általános felfogás alapján kell eldönteni, hogy valami alkalmas-e a becsület csorbítására és közömbös az is, hogy az adott kijelentés az elkövetés körülményeit figyelembe véve sértheti-e konkrétan a sértett becsületét — a sérelem absztrakt lehetősége is elég a reális helyett."[20] Földvári József szerint „nem az elkövető vagy a sértett értékelése, hanem általában a társadalomban uralkodó erkölcsi felfogás alapján döntendő el, hogy a tény alkalmas-e a becsület csorbítására vagy nem".[21]

A magunk részéről sem tartjuk a hatályos jog alapján elfogadhatónak a sértetti megítélés döntő szerepét kiemelő felfogást a magánvádas bűncselekmény megvalósulása, a büntető jogviszony létrejötte szempontjából. Ez az álláspont végső soron a „delicta privata", illetőleg a „volenti non fit injuria" koncepcióhoz vezet el. A büntetőjog tudománya azonban még a sértett „előzetes" beleegyezésének a jelentőségét is igen szűk korlátok között ismeri el,[22] nem beszélve az ún. „utólagos" beleegyezésről. Az „utólagos beleegyezés" nem vihető következetesen végig, mert a magánvádas bűncselekmények mindig személyiségi jogokat sértenek, a személyiségi jogokat korlátozó bármilyen szerződés vagy „beleegyezés" még a Ptk. szerint is semmis, továbbá a kettős akaratlagos magatartás sem vihető következetesen végig, mert Békés Imre szerint ahhoz „a logikai képtelenséghez"[23] vezet, hogy tulajdonképpen két különböző személy, az elkövető és a sértett „követik el", valósítják meg a bűncselekményt. Végül a sértetti megítélés jellegében sem látunk elégséges alapot a közvádas és a magánvádas bűncselekmények közötti megkülönböztetéshez. Békés Imre éppen a családi lopásnál — tehát közvádas bűncselekménynél — emeli ki a magánindítvány sajátos jellegeként, hogy „csak a sértett tudja eldönteni, hogy követtek-e el valójában sérelmére bűncselekményt"[24] és ehhez hozzátehetjük, hogy a Ptk.

[15] A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Bp. 1962. 83. old. és Büntető Törvénykönyv. Bp. 1979. 59. és 247. old.

[16] Sz. I. *Katykalo*—V. Z. *Lukasevics* i. m. 35—36. old.

[17] V. M. *Szavickij* i. m. 327—328. old.

[18] *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárási rendszer alapjai. Bp. 1966. 166—170. old.

[19] Magyar büntető eljárási jog. (Szerk.: *Király* Tibor) Egyetemi jegyzet. I. köt. Bp. 1947. 113. old.

[20] A büntető törvénykönyv kommentárja. (Szerk.: *Halász* Sándor). Bp. 1968. II. köt. 1298. és 1305. old.

[21] *Földvári* József: Büntetőjog. Különös rész. Bp. 1972. 381. old.

[22] *Pintér* Jenő: A sértett beleegyezésének elméleti kérdései. Acta Facultatis Politico—Juridicae. Bp. 1976. 51—63. old.

[23] A büntető törvénykönyv kommentárja. (Szerk.: *Halász* Sándor) Bp. 1968. I. köt. 130. old.

[24] Uo. 180. old.

sem korlátozza a vagyoni jogokkal való rendelkezést, ideértve az utólagos „beleegyezést" is. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy más közvádas bűncselekményeknél is, különösen az erőszakos közösülés megvalósulásánál legalább annyira problematikus a sértett megítélésének jelentősége, mint a verbálinjuria esetén. A közvádas és a magánvádas s egyszersmind magánindítványos bűncselekmények között tehát nem annyira az állami büntető igény keletkezése, hanem sokkal inkább annak érvényesítése (azaz a büntető eljárás megindítása és lefolytatása) szempontjából van lényegi különbség.

Valamennyi — közvádas vagy magánvádas — magánindítványos bűncselekmény vonatkozásában a törvényi tényállás megvalósítása esetén fennforog a büntetéssel fenyegetés és irányadóak a törvényi büntetési tételek (keretek) is. Az állami büntető igény érvényesítését azonban a magánindítványi jogosultság erősen korlátozza, a sértetti vádképviselet pedig még fokozottabb korlátozást eredményez.

4. A társadalmi bírósághoz való elterelés

Kokorevnek ez az ellenvetése a magánvád létjogosultságát erőteljesen megkérdőjelezi. Elég csak visszautalnunk a jogtörténeti és a jogösszehasonlító fejtegetésekre,[24/a] amelyekből kitűnik, hogy éppen a leggyakoribb magánvádas bűncselekmények (a reál- és verbálinjuriák) elterelését tartják indokoltnak az európai szocialista országok jelentős részében. Ez a megoldás kielégítő is lenne a jogsértések jellege szempontjából — olyan gyakori, kisebb jelentőségű és személyes jellegű és éppen ezért elsősorban társadalmi ráhatást és békés rendezést (erkölcsi elégtételt) igénylő cselekményekről van szó, amelyeket a színvonalasan és rendszeresen (tehát nemcsak a munkahelyen, hanem a lakóhelyen is közmegbecsüléssel tevékenykedő) társadalmi bíróságok is megfelelő hatékonysággal elbírálhatnak. Ámde Magyarországon ezek a feltételek a társadalmi bíróságoknál még nem alakultak ki és belátható időn belül nem is várható e feltételek megvalósulása,[25] ezért hazai viszonyaink között az ellenvetésnek nincs kellő súlya. A társadalmi bíróság elé terelés esetén is indokoltnak látszik az ismételt elkövetés vagy bonyolult megítélésű, vagy jelentős érdeksérelmet okozó együttélési deliktumok állami bírósági hatáskörben tartása. Közismert, hogy az injuria-jellegű jogsértések egy része, pl. a sajtó útján elkövetett rágalmazás esetei még a szakbíróságnak is gyakran igen nehéz kérdéseket vetnek fel és a társadalmi—politikai—erkölcsi megítélésük is komoly felkészültséget igényel. Kézenfekvőbbnek tűnik a magánvádas eljárás egy részének, az előkészítő-békítő szakasznak társadalmi bírósághoz terelése. Ilyen a román jogi megoldás.[26] Nálunk ugyancsak az előkészítő-békítő szakasz részleges társadalmasításának tekinthető, hogy a népi ülnök lefolytathatja a személyes meghallgatást és kibékítheti a feljelentőt és a feljelentettet. Ez a megoldás azért is előnyösnek tűnik, mert a fakultatív jellege folytán, a nehezebb ügyek előkészítését a hivatásos bíró elősegítheti vagy átveheti.

A társadalmi bíróságok már vázolt hazai fogyatékosságaival összefüggésben az előkészítő eljárás, s azon belül a békéltetés társadalmi bírósághoz való elterelése — a román megoldás — sem tekinthető elfogadhatónak. Megfontolandónak tartjuk azonban — különösen a tudományos, a művészeti,[27] általában a szakértelmet is igénylő foglalkozásokkal kapcsolatos verbális injuriák esetén — a lengyel irodalomban de lege ferenda felmerült elképzelést —, a békéltetés céljából lefolytatható választott bírósági eljárás külön jogszabállyal történő bevezetését. Ez a választott bíróság a feljelentő és a feljelentett kezdeményezésére és általuk kiválasztott vagy elfogadott személyek közreműködésével járna el és a kibékülés érdekében az érdekeltek meghallgatása alapján sajátos ajánlatokat tehetne.[28]

Itt utalunk röviden arra, hogy a reál- és a verbálinjuriák elbírálásának polgári bírósági útra terelése napjainkban is egyes kapitalista országokban alapvető megoldás.[29] más kapitalista országokban pedig de lege ferenda javaslat.[30] A szocialista országokban és szocialista irodalomban ez a megoldás nem került előtérbe. Ennek egyik alapvető okát a nem vagyoni kártérítés hosszú időn át érvényesült egységes elutasításában kell keresnünk. Enélkül a polgári jogi védelmi eszközök nem eléggé hatékonyak, a represszió — azaz büntetőjogi vagy államigazgatási jogi szankciót alkalmazó — hatósági eljárások vonzereje a tapasztalatok szerint sokkal nagyobb, mint a reparációs jellegű polgári peres eljárásnak. Mindenesetre a hatályos magánvád körébe tartozó bűncselekmények elkövetésekor mindig megvalósul valamelyik, a Ptk. VII. fejezetében foglalt jogsértés is. Az alapvető személyiségi jogokat ugyanis mindkét jogág védi, a közöttük levő kapcsolat tehát elvileg nagyon szoros.

5. A magánvád lényege

A magánvád lényegét a jogpolitikai indokok összegezéseként az alábbiakban foglaljuk össze.

[24/a] Vö. *Tremmel* Flórián: A magánvád a burzsoá és a szocialista jogrendszerben. Dolgozatok az állam- és jogtudományok köréből. XI. köt. Pécs, 1980. 115—155. o.

[25] *Rácz* Attila: Az igazságszolgáltatási szervezet egysége és differenciálása. Bp. 1972. 173. és 192. old.

[26] 86/1973. számú törvénnyel módosított 59/1968. számú törvény az ítélkező bizottságokról.

[27] *Király* Tibor: Néhány általános megjegyzés a rágalmazásról és a bírálatról a tudományban. Magyar Tudomány. 1977. 6. sz. 464—467. old.

[28] Maria *Lipcynska* i. m. 222. és 244. old.

[29] *Kálmán* György: A becsület védelme az anyagi büntetőjogban. Bp. 1961. 290—292. old.

[30] Rüdiger *Koewius:* Die Rechtswirklichkeit der Privatklage. Berlin, 1974. 169—174. old.

A magánvád létjogosultsága döntően azon alapszik, hogy a bűnözés egyik marginális szektoránál (különösen a reál- és verbálinjuriák körében) a bűnözés elleni küzdelem olyan módja mutatkozik a leghatékonyabbnak, amelyre az *állami beavatkozás erőteljes korlátozása* (magánindítvány: hatósági bűnüldözés elmaradása, fokozott vádhoz kötöttség) *és a társadalom fokozott bevonása, aktivizálása* (különösen a sértett feljelentési monopóliuma, a reá háruló bizonyítási teher, széles körű védelejtési joga, továbbá a népi ülnök békítési tevékenysége, a terhelt viszonvádja) a jellemző.

A bűnözés elleni küzdelem e sajátos módja a marginális bűnözés azon részénél szükséges és lehetséges, ahol az elkövetett jogsértések társadalomra veszélyességi foka viszonylag alacsony, az állampolgárok személye vagy személyiségi jogai ellen irányulnak és mindennapi konfliktusokból eredően igen gyakoriak. E jogsértések jogi szabályozásánál figyelembe kell venni a viszonylag kisebb társadalomra veszélyesség mellett a sértett reális helyzetének kettősségét (elégtétel és kímélet). A magánvád éppen ennek a követelménynek felel meg: biztosítja a sértett személyiségi jogainak, végső soron az Alkotmányban is rögzített *állampolgári jogainak védelmét és egyszersmind kiteljesedését.*[31] Megadja a büntetőjogi személyiségvédelem lehetőségét, ugyanakkor azonban mentesíti az eljáró hatóságok vagy mások önkényes beavatkozásától, vagy a büntetés kiszabása által okozható további hátránytól, különösen a további együttélés megzavarásától.

A bűnözés elleni küzdelem e sajátos módjának számos anyagi jogi, szervezeti és eljárásjogi vonatkozása van: a hatályos anyagi jogunkban a magánindítvány (az opportunitás érvényesülése a legalitás mellett); szervezeti szempontból a hatósági bűnüldözés és a *közvádmonopólium áttörése,* illetve a büntetőbírósági útról való „elterelés"; eljárásjogi szempontból pedig az officialitás nagymérvű áttörése a sértetti diszpozíció javára, illetve az alapvető eljárási funkciók sajátos megosztása, s ennek megfelelően az eljárás alanyainak több eljárási minőségben való közreműködési lehetősége. A magánvádas eljárásban különösen a Be. 2. §-ában és 9. §-ában foglalt alapelvek érvényesülnek jelentős eltéréssel. E módosulás egyfelől a minima non curat, másfelől a vigilantibus jura egymással is szoros összefüggésben levő tendenciáival jellemezhető. A minima non curat tendenciájának elemei különösen a magánindítvány hiánya, a bíróság fokozott vádhoz kötöttsége és a békítési feladata. A vigilantibus jura érvényesülését pedig a sértettre háruló bizonyítási teher, a feljelentés és a védelejtés jogvesztő jellege, a mulasztásának rendelkező jelentősége, a költség- és illetékviselés mutatja. A magánvádas eljárás tehát kellő alappal tekinthető külön büntetőeljárásnak, amelyben megfelelő összhang van az eljárás tárgyát képező bűncselekmények jellege (az eltérő életviszonyok és anyagi jog) és a kellően differenciált büntetőjogi felelősségre vonás között, illetve a büntetőeljárás egyszerűsítése és gyorsítása tekintetében („sommás" büntető eljárás sok megszüntetéssel). A büntetőbíróság alapvető feladata: a bűnözés elleni küzdelemben a magánvádas bűncselekmények csökkentésének, megelőzésének elősegítése, s egyszersmind a magánvádas ügyek számának vagy tartamának csökkentése is. A magánvádas ügyek számának vagy tartamának csökkentése is végső soron a magánvádas bűncselekmények megelőzését, illetve általában a bűnözés elleni küzdelem hatékonyságát szolgálja.

A magánvádas bűncselekmények valóban „átmeneti" bűncselekmények, mert mint kisebb jelentőségű, személyes jellegű és gyakori deliktumok a bűnözés marginális szektorát alkotják. Hatályos jogunkban ennek anyagi jogi vetülete elsősorban a magánindítvány mint büntethetőségi feltétel. Ez az anyagi jogi megoldás azonban egyoldalú, mert nem veszi kellően figyelembe a kibékülés (védelejtés) anyagi jogi kihatásait. A magánvádas bűncselekmények anyagi jogias megfogalmazásban nemcsak magánindítványos, hanem „kibéküléses" bűncselekmények is, amelyeknél a büntetés kellő mértékű és mélységű fokozatosságát, differenciálását a hatályos jogunkban érvényesülő fokozott vádhoz kötöttség és az intézményes békítés[32] — mint az anyagi joghoz képest „rugalmasabb" eljárásjogi intézmények — biztosítják, s egyszersmind a társadalmilag indokolt eljárásökonómiai követelményeknek is megfelelnek. A magánvádas bűncselekményeknél nem a minősítés és a büntetési tétel tér el alapvetően a többi bűncselekménytől (nem „delicta privata"), hanem az anyagi és az eljárási jog szoros kölcsönhatásaként a büntetésük több fokozatban, láncolatosan korlátozott, azaz a büntetőjogi felelősségre vonás az eltérő életviszonyoknak megfelelően, kellően differenciált. Ily módon a magánvádas bűncselekmények túlnyomó része a naturális obligáció analógiájára lényegében „delicta naturalia" marad, mert a hatályos anyagi jogunk a feljelentés elmulasztását (a magánindítvány hiányát), az eljárási jogunk pedig a védelejtést (a kibékülést, a vádképviseleti mulasztást) — nemcsak az érdekeltek, hanem hatóságok vonatkozásában is — jogvesztő jelleggel rendezte, szabályozta.

A magánvád tisztán eljárásjogi megfogalmazásban: jogvesztő jelleggel a sértettre háruló bűnüldözési funkció és bizonyítási teher, lényegében sajátos feljelentési monopólium (amelynél egybeesik a feljelentés, a magánindítvány és a vádemelés, s emellett jogvesztő határidőhöz

[31] *Szabó* Imre i. m. 297. old.

[32] Ezt a szoros összefüggést a magánindítvány és a kibékülés között tekinti a szovjet jogtudomány a magánvád alapvető ismérvének. M. Sz. *Sztrogovics:* Kursz szovjetszkogo ugolovnogo proceszsza. Moszkva, 1958. 101. old.

s csak néhány személy elleni bűncselekményhez kötött), illetve a szűk körű vádemelés és a széles körű vádelejtés (kifejezett és hallgatólagos) szoros egysége, s mint ilyen az állampolgári jogok védelmének és kiteljesedésének fontos eszköze s egyben egyik kielégítő formája a társadalomnak a bűnözés elleni küzdelemben való bevonásának.

A magánvádas eljárás konstrukciója mint külön büntető eljárás a sértett rendelkezési jogkörének tág teret nyit, következésképpen sok rokonvonást mutat a polgári perrel, az abban érvényesülő rendelkezési elvvel.[33] Ezen túlmenően a bizonyítási teher módosulása folytán a polgári perben érvényesülő tárgyalási elvvel is. A polgári perben érvényesülő rendelkezési jogkör azonban sokkal szélesebb és erősebb.[34] Az egyezséggel lezárt perek anyagi jogilag pozitív értelemben is rendezik a jogvitát (a jogviszonyt), míg a magánvádas ügyekben a kibékülés csak negatív érdemi döntéshez vezet. A magánvádas ügyekben a jogerős ítélet végrehajtása hivatalból történik, ezzel szemben a polgári ügyekben a végrehajtás is kérelemhez kötött. A polgári perben az anyagi jogi követelés — akár a magánvádas bűncselekményhez kapcsolódó polgári jogi igény is — elévülési ideje sokkal nagyobb, mint a magánvádas ügyekben a magánindítvány 30 napos jogvesztő határideje. Ugyanígy viszonvádnak és valóságbizonyításnak is sokkal szigorúbb meghatározott körben van helye, a magánvádas ügyekben, mint a polgári perben viszontkeresetnek, illetve beszámítási kifogásnak.

6. A magánvád jövője

A magánvád jövője szempontjából a sértetti vádképviselet perspektívái két fő irányban vázolhatók fel.

A magánvád körének bővítése vagy szűkítése szempontjából a közeljövőben lényeges változások nem várhatók. A magunk részéről azokat a bűncselekményeket tartjuk a magánvád körébe sorolhatóknak, amelyek kisebb jelentőségűek, személyes jellegűek s egyben gyakoriak is. Ilyenek különösen a verbál- és reálinjuriák, s minden valószínűség szerint — ahogy eddig is — a jövőben is ezek alkotják a magánvád körének súlypontját.

A magánvád körének szűkítése vagy bővítése tekintetében sok de lege ferenda javaslat merült föl. Már Kármán József és Balogh Jenő kifogásolta a könnyű testi sértés magánvádas bűncselekménnyé nyilvánítását.[35] Nemenyi Béla viszont a személyi tulajdont károsító rongálást tartja olyan deliktumnak, amelyre a magánvád körét indokolt kiterjeszteni.[36] Egyes országokban a bitorlás, az önbíráskodás, a gondatlan súlyos testi sértés stb. is magánvádas bűncselekmény.[37] A magunk részéről sokkal inkább a nem önálló sértetti vádképviselet irányába várunk lényeges változásokat.

A sértett processzuális státuszának erősítése a szocialista országokban és hazánkban is általában reális tendenciának tekinthető. Ez nem jelenti a régmúlt pótmagánvádjának vagy mellékmagánvádjának a feléledését. Hanem lényegében arról van szó, hogy a sértett még viszonylag „hátrányos helyzetben" van a büntető ügyekben, holott reális helyzete annyira a bűnüldöző funkcióhoz kapcsolja, érdekei és ismeretei a különleges tanú minőségénél lényegesen nagyobb szerepet és jogkört indokolnának. Ennek egyik remélhetőleg járható útja lesz a fakultatív közvád bizonyos körű bevezetése. Ez szakirodalmunkban régebben[38] és újabban is felmerült, különösen a szocialista szervezetek mint sértettek vonatkozásában.[39]

Tremmel Flórián

[33] *Finkey* Ferenc: A magyar büntető perjog tankönyve. Bp. 1916. 90—105. old.

[34] BJD 1977.

[35] *Balogh* Jenő: A sértett fél... i. m. 482—485. old., *Kármán* Elemér i. m. 258—259. old.

[36] *Nemenyi* Béla: A magánvád — de lege ferenda. Magyar Jog. 1968. 7. sz. 386. old.

[37] Sz. I. *Katykalo*—V. Z. *Lukasevics* i. m. 47—51. old., Rüdiger *Koewius* i. m. 44—58. old.

[38] *Balás P.* Elemér: „Reformgondolatok a bűnvádi perjog körében. Bp. 1933. 15. old. *Medvigy* Gábor: A bűnvádi eljárás reformia. Bp. 1934. 30. old.

[39] *Szabóné Nagy* Teréz: A büntető eljárás egyszerűsítése. Bp. 1970. 277—287. old.

A nemzetközi magánjog kezdetei Magyarországon

Dell'Adami Rezső 1888-ban a Magyar Jogászegylet teljes ülésén előadást tartott A nemzetközi magánjog haladása címmel.[1] Figyelemfelkeltőnek szánta ezt az előadást, olyan fejlődés megindulására kívánt rámutatni, mely „párhuzamban áll a nemzetközi forgalom és jogszükséglet szüntelen fokozásával és mindinkább kilátást enged a világgazdaság világjogának eszményére". Megállapítja, hogy a nemzetközi magánjog fejlődésének „eszmeáramlata nálunk csaknem teljesen ismeretlen" és „irodalmunk e részben még vajmi keveset nyújthat". A továbbiakban a hazai fejlődés indításához a nemzetközi magánjog külföldi legújabb eredményeit ismertette átfogóan. A hazai joggal, annak emlékeivel tovább nem foglalkozott.

Dell'Adami a magyar magánjog európai

[1] Magyar jogászegyleti értekezések. XXXVII. IV. köt. 4. füzet, Bp. 1888.

szintű újjáteremtésének harcosa volt, tőle nem is volt várható, hogy a nálunk meglevő régi joganyag összehordásával foglalkozzék. Meglepő, hogy mások sem tették, akik pedig a magyar magánjog területén igyekeztek a tradíciókat felkutatni; s a mai kutatót az előzmények feltárásának e teljes elmaradása arra indíthatja, hogy azt vélje: e téren a mi jogunk előzményekkel nem rendelkezik, a magyar nemzetközi magánjog megalkotása valamikor az első hágai nemzetközi magánjogi konferencián való részvétellel kezdődött.

Ez annál különösebb, mert a magyar jogfejlődésben szinte szükségszerűen kellett volna kifejlődniök olyan normáknak, amelyek a különböző territoriális vagy államjogok ütközése esetére rendelkeznek. Magyarország a XIV. század óta szinte állandóan perszonálunióban állott más országokkal, Lengyelországgal, Cseh- és Morvaországgal, Sziléziával, Ausztriával, balkáni államokkal, reálunióban Horvát-, Szlavon és Dalmátországgal; a XVI. századtól állami önállósága, külön törvényhozása volt Erdélynek. Az országon belül is több népnek, területnek, vallásnak volt önálló saját joga, ezekkel a törvényhozásnak és az igazságszolgáltatásnak számolnia kellett. Ha nem így történt, annak okát is érdemes keresni — de már a teljesség igénye nélküli vizsgálat is megállapíthatja, hogy voltak e jogterületek ütközési pontjain kollíziós normáink, melyeket általában a nemzetközi magánjog korai megjelenési formáinak minősít a tudomány.[2]

A középkori keresztény magyar állam megszervezésekor tudatosan kereste és vette át az európai ius commune tételeit: Szent István ajánlása az idegenekről, akik diversas linguas et consuetudines, diversa documenta ... secum ducunt, legalábbis a consuetudo, de esetleg a documenta említésével az idegen jog importját ajánlja.[3]

Ez az importált, recipiált jog azonban hamarosan hazai szokássá, consuetudová vált abban az értelemben, hogy a civiljog és kánonjog gazdag tárházából a szükségest és hasznost, nem is mindig szakszerűen, kiszemelték és gyakorlattá tették (Trip. II. 6.). A gyakorlat az ország egyes részein eltérő volt és így a kollízió szükségszerűen felmerülhetetett.

1361-ben I. Lajos úgy rendelkezett, hogy egy királyi vitéz perében a dalmát-horvát bán ne a horvát, hanem a magyar szokásjogot alkalmazza: királyi parancsra a lex forival szemben a lex personae kerül előtérbe. Ez egyúttal bizonyítja azt is, hogy a szokás ellenkező lett volna, mert az ügyben erőszakos birtokszerzésről van szó, és itt a lex rei sitae, amely a lex forival volt azonos, lett volna irányadó.[4]

Okleveles adatunk van arra, hogy Horvátországban 1376-ban szicíliai bírák szicíliai szokás szerint hoztak ítéletet, ezt Durazzói Károly herceg horvát tanácsosai kérésére a hazai jog alapján megsemmisítette.[5]

A XV. század közepéről ismeretes Gergely krakkói polgár esete, akinek vásárolt rezét Lőcsén elkobozták, bár késznek nyilatkozott bizonyítani, hogy a hazai consuetudo sérelme nélkül szerezte azt. (Ez az eset tanulságos nemcsak a lex loci contractus-lex fori alkalmazására, hanem éppen arra, hogy a külföldivel szemben még a hazai jogot sem mindig tartották kötelezőnek.[6]

A XV. század végéig terjedő időszakra elmondhatjuk, hogy Magyarország készséggel vett fel idegen jogi behatásokat. A századfordulóval tapasztalható ennek az irányzatnak megfordulása, a hazai consuetudo szűkkeblű őrzése. (Mennyiben függ ez össze a civiljog birodalmi receptiójával, illetve a magyar államiság fenyegetettségével, más elemzésre tartozik, a tény bizonyítható.)[7]

Ettől kezdve kell tehát keresnünk azokat az eseteket, amikor az általános szemlélettel szemben mégis elismerik a külföldi jog érvényességét belföldi viszonylatban is.

A belföldi honos és a külföldi jövevény törvény előtti egyenlősége korántsem volt még természetes e korban: amint az idegen per- és jogképességét elismertük, úgy kellett, szükségképp, a személyállapotára vonatkozó jogok, az ún. perszonális statumok vonatkozásában hazai jogát is figyelembe venni. Werbőczi még inkább negatív ízzel, a hazai törvénynek való alávetettség szempontjából vizsgálja a külföldi helyzetét, mondván, hogy a hazai jognak alávetettek az uralkodó jurisdictiója alá tartozók, az „alattvalók", de azok is, akik mint idegenek az országban tartózkodnak. Utóbbiak számára azonban a rájuk hátrányos jog megismerésére 3 hó, egyébként 1 hó türelmi idő jár, azontúl „aki Rómában van, éljen római szokás szerint".[8] Ez azonban csak az országos jogra áll; a helyi szokásnak nincs alávetve, aki nem helyi illetőségű.[9] A helyi illetőséget azonban nem annyira a születés, vagy a lakás határozza meg, hanem az, ha valaki

[2] L. *Gutzwiller*, Max: Geschichte des Internationalprivatrechts. Von den Anfängen bis zu den grossen Kodifikationen, Basel—Stuttgart, 1977.

[3] *Bónis* György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972, 16. old.

[4] *Bónis* i. m. 190. old.

[5] *Bónis* i. m. 191. old.

[6] *Bónis* i. m. 192. old.

[7] *Bónis* i. m. 65. old. *Zlinszky* János. Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn. Festgabe für. A. Herdlitzka München 1972, 324. old.; továbbá 1569:41 Constitutum est, ut quoniam *externi quidam procuratores*, causas in sede spirituali agentes, dicantur, introductis quibusdam *novis abusibus* ... causantes graviter vexare et lites ... in immensum protrahere; 1 §. Tales imposterum procuratores et causas ... agere non possint. ...3 §. Judices vero ... non externos, sed indigenas regni esse debere decretum est.

[8] Trip. II. 5. 1—5.

[9] Huiusmodi eorum statuta solummodo inter eos et in eorum medio valent atque tenent. Ad exteros tamen et aliarum comitatuum nobiles, qui bona et jura possessionaria in ipsorum medio non habent, se non extendunt. Trip. III. 2., 7.

„possessionatus-e": az ingatlan szerinti bírói illetékesség előzi a személy szerintit. Birtokosnak lenni rendi hovatartozást, közjogi állást is jelent, így a személyi jogokra is kihat. Természetes, hogy a bírói illetékesség elsősorban a birtok szerint igazodik. A birtokosokat illeti meg a törvény előtti egyenlőség,[10] a birtokhoz, a dologhoz igazodik a jurisdictió, még a rendi hovatartozást is előző módon.[11]

Ahhoz tehát, hogy a személy állapotra szóló kérdésekben a külföldi jogot hazai bíróságaink az idegenre nézve elismerjék, az idegen jogképességének elismerésére volt szükség, és ez a XVI. század folyamán fokozatosan utat is tör előbb az ingó jogokra és a kereskedésre, lassabban a birtokjogokra. A bíróság előtti egyenlőség mindenesetre 1613-ban Kittonich munkáinak megírásakor már általánosnak tekinthető, amint ezt az idézett Werbőczi helyhez a Centuria utolsó tételében írott magyarázat tanúsítja.[12] A jogképesség elismerése már nem ilyen egyértelmű. Álljon itt elsőnek Mátyás király 1486:32 tc-ben foglalt rendelkezése az olaszokkal és lengyelekkel szemben, amely, ha pillanatnyi politikai helyzet is szülte, sokszor került később is felvetésre — habent sua fata leges. „A velenceiek és lengyelek ismertek arról, hogy mindenféle mesterkedéssel meg akarják vetni lábukat a szentkoronához tartozó birtokokban és azokat bitorolni kívánják. Így egy országlakó sem adhat, ruházhat át, zálogosíthat el, juttathat nekik bármi módon hazai ingatlant."[13]

Ezt a törvényt eseti indokból hozták, de általános érvényű szabály volt: sem egyes országlakók, sem a király nem juttathatott tetszés szerint idegennek birtokot, azaz indigenaturát, csak a király és a rendek közös akarattal.[14] Többször találunk példát arra, hogy a XVI. században még nehezen adták az ilyen kedvezményt, s nemcsak olasznak, lengyelnek.[15] A bécsi béke 1606-ban mutatja, hogy az idegen tőke behatolása ellen védekeznek, nem kívánják a birtokok külföldről történő felvásárlását, noha elismerik az idegen hitelező jogát követelései megtérítésére. Ebben nem nemzetiségi kérdések játszottak szerepet.[16] Ha a Mátyás idején kimondott tilalom újra meg újra felbukkan (1575:18; 1647:94) és végül külön törvénnyel kell a XIX. században hatályon kívül helyezni (1827:22), abban az játszott közre, hogy a tőkebeáramlás veszélyét északról a lengyel-sziléziai, délről a velencei-olasz jelentette, elsősorban ezek ellen kívántak a rendek védekezni. Azonos a helyzet Erdélyben; az indigenatust nem nyert birtokos külföldiek pedig, ha nemesi rendek levők is otthon, Magyarországon és Erdélyben adókötelesek.[17] Megjegyzendő, hogy a magyarok, erdélyi-

[10] Trip. II. 11. 4: Omnes enim domini...; caeteri etiam possessionati utriusque sexus, qui in hoc regno Hungariae bona ac iura possessionaria gubernant, pari lege, unaque et eadem consuetudine in ipsorum jurium possessionariorum conservatione, uti debent.

[11] Trip. II. 52. szerint a birtokot érintő eskü vagy végrendelet, bár egyébként az ezzel kapcsolatos jogvita egyházi bíróság elé tartoznék, a birtokra hatáskörrel bíró bíróság előtt vihető perbe „semper enim standum est eius iudicio, ad cuius jurisdictionem res ipsa (pro qua promissio vel testamentum emittitur) principaliter spectat. ...„accessorium debet sequi forum sui principalis". Trip. III. 12—19. A városi perekben hagyaték és birtok tárgyában idegen még tanúként sem léphet fel — a városi birtokra joghatályos nyilatkozat csak a város bírósága előtt tehető — városon kívüli birtokuk tárgyában azonban a polgárok is a birtok szerinti illetékes joghatóság alá tartoznak.

[12] *Kittonich*, Joannes: Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum. Posonii, 1619, Dubietas C: Sed quaeritur, an indigenae externis, si quando pecunias suas ipsis mutuas ad tempus dederint cum ea conditione, ut talem usuram, vel quod vulgo dici solet interesse, ex certa pecuniarum propositione, quotannis illis dent, eam exolvere debeant? Prout scilicet et nuper vidimus, in negotio oppidarum S Georgii et Bazin, obligationem factam fuisse, multisque in visum exstitisse, ut externis quidem tale interesse exsolvi debuisset, domesticis vero sive indigenis non. Resolutio. Iniuriosa sane habita fuit et etiamnum haberi debet praemissa limitatio, cum de omnium regnorum et Provinciarum municipali Jure et consuetudine omnes quoquo modo in iis negotiantes, eorundem juribus et consuetudinibus sese accomodare et non illa ac illos ad se detorquere debeant, iuxta illud: si fueris Romae, Romano vivito more. Etsi es alibi, vivito sicut illi. Ergo omnes tam scilicet externos quam indigenos Jura Regni ligant, nec illis mater, his autem noverca esse debent.

[13] Matthias I. 1486:32. Item, quia Veneti et Poloni, omni arte, omnique via, et technis, conati sunt, et semper conantur, ad terras, et dominia, ad sacram coronam pertinentia *pedem inferre et illa usurpare*, prout, etiam aliquam partem *de facto* usurparunt. § 1. Proinde statutum et sancitum est, sub nota perpetuae infidelitatis: *ut nemo regnicolarum audeat illis*, aut eorum alicui, castra, fortalitia, civitates, oppida, possessiones, aut alia *bona immobilia vendere, inscribere, impignorare, commendare, donare, vel aliter qualitercunque dare, vel assignare.*

[14] 1550:77 tc.: ne majestas sua externos homines in Hungaros, absque consensu et approbatione ordinum regni et statuum, assumere dignaretur; ad supplicationes... majestas sua... responderit: sese imposterum, cum... creare externum in Hungarum voluerit, cum scitu et partcipatione... ordinum regni et statuum id facturam.

[15] 1550:73 tc.: ...egregius Fridericus Malatesta... ab ineunte aetate in Hungaria fere continuo permanendo linguam Hungaricam et mores Hungaricos probe didicerit, suamque fidem et studium gravissimis quibusque rebus regni pertractandis a multis annis cunctis regni statibus probaverit, decretaque ipsa regni aliquot annis conscripserit; 1575:18 tc.: ...dominum Albertumi Laszky... Polonum... qui... maiestati suae et regno quoque Hungarie haud contemnenda servitia exhibuisset..., ordines regni, persuasum habentes eundem... bonum et utilem civem futurum... pro hac sola vice... receperunt...

[16] Pacificatio Viennensis a. 1606.15.: ...bona et arces extraneis inscriptas per Hungaros restituta, eis pecunia ipsorum... redimere liceat. § 1. Privilegia autem liberarum civitatum (in quorum usu fuerant) conserventur. Et imposterum illis privilegiis tam Hungari, quam Germani et Bohemi inhabitatores indifferenter et aequali iure gaudeant, fruantur et utantur. § 2. Querelae vero contra illos... per regnicolas vel iudices regni iudicentur.

[17] Appr. Const. III. XLI. I. ...valamely nemes... emberek ez hazában meg akarnak telepedni és jószágot bírni, mindjárt... a fejedelemnél és ország

ek és horvátok kölcsönösen belföldinek voltak egymás országában mindvégig tekintendők, amint ezt törvények, döntések és irodalom sorozatosan hangsúlyozzák — az uralkodó egyéb tartományainak és országainak lakosai azonban extraneusok maradtak.[18]

Míg az ingatlan megszerzésének lehetővé tételében törvényeink szűkkeblűek voltak, s az ingatlannal kapcsolatos minden kérdésben minden egyéb joghatósággal szemben az ingatlan szerinti bíróság volt illetékes, a területi jog érvényes, a kereskedőkkel szemben törvényeink általában lényegesen barátságosabbak és előzékenyebbek: itt az Európa-szerte érvényesülő comitas hatása tapasztalható. A magyar kereskedő is igényelte külföldön az egyenlő vagy előnyös elbírálást, de ugyanezt adták meg, a mindenkori államérdeket mérlegelve, a külföldinek is. A pénzkövetelés elismerését a bécsi béke már idézett pontja (16. jegyz.) és az 1723:64 tc (17. jegyz.) is mutatják; egész világosan tükrözi az ezzel kapcsolatos szemléletet az Appr. Const. III. LII fejezete. Ami e törvényhelyből számunkra legérdekesebb, hogy a belföldön lakhellyel rendelkező kereskedő az ország rendes bírája elé tartozik, de a külföldi lakosnak Erdélyben saját bírósága, a „görögök bírája" volt, külön fellebbezési fórummal. A karlócai béke külön kikötése szerint a határvidéken ugyancsak külön bíróság alá tartoztak a török földről jövő kereskedők, akiknek szabad kereskedését ez a nemzetközi megállapodás biztosította!

A belföldi bíró előtti egyenlőséget biztosítja a külföldi részére a Comp. Const. II., VIII., XIII. is és az 1715:99 tc. 3. §. Az erdélyi törvények a XVI. században rendelkeznek már az ilyen kereskedelmi perekben az alkalmazandó jogról is, a lex loci contractus alapján; amellett megszabják az idegennel szembeni végrehajtás sorrendjét: pénz, ingók, belföldi ingatlan, személyes szabadság sorrendjében. Az illetékes bíróság a lakóhely szerinti mellett a teljesítés helye szerinti: a belföldi hitelező a külföldi adóst az erdélyi bíróság elé is citálhatja.[19]

Ez az erdélyi törvényes rendelkezés, bár magyar párhuzama nincs, megfelelt a korabeli gyakorlatnak. Ugyanilyen elv alapján citálták a teljesítés helyének bírósága elé a magyar kereskedőt is; előfordultak esetek, amikor más követelést is érvényesítettek külföldön magyar féllel szemben a felperesi bíróság előtt, elvonva őket az alperesi illetékességtől.[20]

Még sérelmesebb volt, ha külföldi bíróságok a magyar felek követeléseit nem hajtották végre, vagy elhúzták az ilyen pereket, ami a hitelezőnek jelentős többletköltséget okozott; a rendek ilyen irányú panaszai az uralkodóhoz sorozatosan ismétlődnek.[21] Végül azok az intézkedések, amikor külföldön, főleg Lengyelországban, magyar adósokkal szembeni követelések behajtására nem csak az adóst, hanem más magyar utasokat tartóztattak le, fogva tartották őket, míg az adósságot ki nem egyenlítették és rájuk bízták, hogy otthon hogy érvényesítik a követelést a tényleges adóssal szemben, adtak okot sok panaszra.[22]

Ennek megelőzésére és az ilyen behajtások

---

statusainál... igyekezzék impetrálni, hogy hazának fiai közé magokat incorporáltathassák; ...különben se jószágot ne bírhassanak, se tiszteket ne viselhessenek. Más birodalomban vagy országokban lakók pedig, kiknek jószágok ez hazában vagyon, jószágokról tartozzanak praestálni azt, mivel mások is a végzések szerint tartoznak. 1723:63 tc.: extranei, non indigenae in regno et partibus eidem annexis fundos quospiam tenentes, ab iisdem aliisque facultatibus suis in regno habitis (non tamen a capitalibus ad interesse elocatis) contribuant.

[18] 1741:61 tc.; Art. Nov. 1791:17 tc.

[19] Görögöknek, örményeknek, rácoknak, bolgároknak, dalmatáknak és egyéb nemzeteknek is, kik kiváltképpen a török birodalomból szoktanak jönni, menni és kereskedni, mind *kiknek az országban való szabados járások néha hasznos, néha pedig káros*... annak okáért kereskedéseknek megengedése vagy némely időkben való megtiltása áll a fejedelmek dispositiójokban... addig is míg szabados járások engedtetik, ily conditiókkal szabadíttassanak: Elsőben is, hogy tilalmas utakon és ösvényeken ne járjanak, hanem csak a derekas szabados ország útján. Másodszor, hogy ex omnibus educendis et introducendis az igaz harmincadot megadják. Harmadszor, hogy az igaz kereskedésen kívül egyéb dolgokba... magokat ne elegyítsék... és ezek mellett, ha az országi emberekkel való controversiájuk emergál, vagy adósság dolgából, vagy egyebekből, ugyan itt tartozzanak törvényt is állani: ha residentiás emberek, coram suo judice competenti, ha residentiátlanok, a görögök bírája előtt és onnét per appellationem fő komornyik eleibe menjen, ott finaliter decidáltassék. 1715:99 tc.: De negotiatoribus extraneis... si suspecti fuerint, per easdem civitates amoveri poterunt. § 1. Reliqui magistratui civili subiiciendi erunt citra ullam militarium officialium protectionem. § 2. Turcarum tamen (quibus etiam vi patificationis Carlovicensis commercium per Hungariam quoque liberum est) dum ex limitaneis confiniis accedere voluerint, admissio et danda securitas ac in ipsis duntaxat confiniariis praesidiis respectu ejusmodi quaestorum Turcarum etiam jurisdictio solis militaribus caesareo-regiis commendantibus competet. § 2. In aliis... interioribus... locis... etiam Turcae a jurisdictione legitimi magistratus provincialis dependent.

Appr. Const. IV. IV. I. Adósságról. Az adósság dolgában valakinek mint vagyon az ő kötése és végzése, azon szerént légyen az elégtétel is. ...hogyha valaki az ő adósát az elégtételre nem vihetné különben, competens bírája eleibe idézze... Az elégtétel az adósnak... arany ezüst és pénzbeli javai... bora, búzája, fel nem érvén az adósnak örökségéből legyen elégtétel, ...ha az is fel nem érné, személyében megfogassék az adós...

[20] 1662:41 tc. 1. 7.: regnicolae in causes debitorum et aliis ad judicia istius regni spectantibus neglecta prima ipsorum instantia *ad forum externum extra regnum* non trahantur et consequenter si regnicolae qui neglecta prima ipsorum instantia ad forum externum in similibus hactenus in causam attracti essent; ii quoque ad primam suam instantiam relegentur. 1659:120 tc. is.

[21] 1647:94; 1655:33 § 1; 1715:64

[22] 1638:55; 1647:72 tc.: super mutuis etiam inter regnicolas et Polonos arrestationibus invicem moderandis certus aliquis modus tractandus et concludendus erit. 1647:94 § 1.: ...arrestationesque devitari queant, simul ac domini quoque Poloni ab illicitis arrestationibus abstineant. 1655:33 De non fiendis in vicinis suae maiestatis provinciis arrestationibus: — 1662:41; — 1715:64.

elkerülésére már a XVI. században is küldtek ki vegyesbizottságokat elsősorban lengyel és sziléziai, de morva és dalmát, valamint osztrák tartományok lakosai és magyarok közti jogviták rendezésére is. Rendkívül érdekes lenne ezek esetleges irathagyatékának feltárása az alkalmazott jog szempontjából. Forrásaink azt érzékeltetik, hogy ezek a vegyesbizottságok általuk megállapított jogelvek szerint, rövidített eljárással dolgoztak. Időnként az alattvalók érdekei egyeztetésére az uralkodónak diplomáciai úton kellett beavatkoznia, ami ugyancsak a perbeni egyenlőség kiforratlanságát mutatja a XVI—XVII. században.[23]

Lengyel források mutatják, hogy elsősorban Lengyelországban és Sziléziában nyúltak a magyar adósokkal szemben időnként generális retorziókhoz: ha egy követelést nem tudtak, behajtani, elfogták a tartományban utazó magyar kereskedőket és kényszerítették őket, hogy fizessék ki honfitársuk tartozását, rájuk bízva, hogy a maguk részéről a követelést otthon érvényesítsék. Nyilván akadt olyan külföldi pénzember is, aki az ilyen bizonytalan követeléseket engedményes áron összevásárolta és aztán összeköttetései révén a követelést Magyarországon érvényesítette. Ez ellen a magyar országgyűlés tiltakozott és mind a hitelezőt, mind a követelések megszerzőjét a követelés elvesztésével sújtotta.[24]

A XVII. század végén a császári udvar több kísérletet tervezett a magyar jog és közigazgatás egységesítésére az osztrák tartományok intézményeivel (Kollonich Einrichtungswerk, Hoffman György Quintopartitum, Novum Tripartitum stb.). Ezek a reformok nem vezettek eredményre, de a Rákóczi szabadságharc után a magyar országgyűlések is hoztak olyan jogszabályokat, amelyek már anyagi nemzetközi magánjogi szabályoknak is tekinthetők[25]: végrendelet, hagyaték, külföldön kelt okirat vonatkozásában. Ezen túl egy rendkívül érdekes kísérlet történik a kereskedelmi jog egységesítésére: külön felkérik az udvart, hogy az osztrák tartományok jogával egyeztetett javaslatokat terjesszenek a rendek elé[26] (1723:53, 1723:117, 1729:24). Ugyanezen reformországgyűlések törekedtek az igazságszolgáltatást is rendes működésbe hozni, hogy ezáltal a perek menetét beláthatóvá tegyék. A külföldinek még sorelsőséget is adtak (1729:31).

A magyar, erdélyi és tengermelléki joghatóságok belső sokrétűsége mellé ekkoriban lép be a katonai határőrvidék jogszolgáltatása, valamint a szerbek önálló jogszolgáltatása, újabb belső kollíziós szabályok szükségét vetve fel: főleg a határőrvidék vonatkozásában van sok ilyen.[27]

II. József, mint tudjuk, megkísérelte a magyar korona országainak jogát és igazságszolgáltatását az osztrák tartományokéval azonos szintre hozni. Ez nem sikerült, de mint az előző század végén, úgy most is a rendeket a visszavert kísérlet egy magyar jogi reform felé indította.

Egyúttal sor került a józsefi provizórium felszámolásához szükséges intertemporális sza-

[23] 1569:42 tc.: ...deputatis ex utraque parte idoneis commissariis electoque et prafixo apto ad id tempore revisiones et rectificationes... perficiantur. 1647:72.: ...legatio instituenda esse cernitur... 1647: 94.: ...sua majestas... dignetur de huiusmodi debitorum celeriori executione modum adinvenire... 1655:33.: contenti redduntur regnicolae, ut sua majestas ad peculiarem cujusvis instantiam congrua remedia mandatis inhibitoriis et relaxatoriis... adhibeat. 1723:54 tc.: ...sua majestas authoritatem suam... apud... regem et rempublicam Polonam in eo interponere resolvit: ut ordinata... pro sufferendis Polonorum gravaminibus praestandaque laesis satisfactione ex parte regni Hungariae existente commissione ex parte quoque Polonorum paris authoritatis instituatur commissio: quae regni Hungariae incolis seu intra regnum Poloniae pro personarum aut bonorum arrestatione, eorundemque vel liquidorum debitorum detentione, sive alias per Poloniae incolas quomodocunque laesis et damnificatis *juri et aequitati* conformem reali executione mediante satisfactionem impendat; et actiones... civiles... summario processu citra omnem municipalium prorogationum considerationem decidat executionique mancipet.

[24] 1662:41. § 2.: Debita vero regnicolarum extranei praecmere vel coemere nec possint nec debeant: et si qui extranei debita regnicolarum praeemissent vel coemissent, aut in futurum praeemerent vel coemerent: tales in acquisitione hujusmodi debitorum *tam intra quam extra regnum* incompetentes habeantur; ac tam emptor quam venditor huiusmodi debitum amittat; salva tamen propriorum debitorum per ipsomet creditores in legitimis instantiis acquirendorum facultate permanente.

[25] 1723:53 tc. a kereskedelmi könyvek alakszerűségeinek helyi szokás szerinti elfogadásáról és e könyvkivonatok alapján történő perlés az „auszugalis processus" lehetőségéről; 1729:24 tc.: az országon kívül keletkezett meghatalmazások, végrendeletek és okiratok alakszerű érvényességéről. Mind a külföldi, mind a belföldi jog szerinti érvényesség elfogadható. A külföldi jogot az tartozik bizonyítani, aki hivatkozik rá. *Szegedi* János: Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium Tyrnaviae. 1751. 514. old. szerint a külföldön kelt végrendelet alakiságának elfogadását a külföldi jog szerint az egyházi és civiljogon alapuló bírói gyakorlat fogadta el; ezt a gyakorlatot szentesítette az 1729:24 tc.

[26] 1723:117 tc.: sua majestas... specifica instituendorum commerciorum elaborabit et suae majestati sacratissimae submittet: ut eadem vicinis etiam provinciis et regnis communicari, et cum eodem concursu commercia ipsa meliori successu institui et continuari valeant.

[27] Vö. 1715:99 (19. jegyz.); — 1741:38 tc.: *De personis militaribus, fundos civiles tenentibus.* Aequum justumque esse agnoscitur: ut militares personae, eorundemque haeredes, fundos civiles tenentes, non solum intuitu hujusmodi fundorum, sed etiam quoad debita apud cives contracta, potissimum fundos civiles respicientia, subsint locorum magistratibus, ibidemque judicium recipere teneantur. § 1. Ut praeterea status militaris, post mortem personae, ad jurisdictionem militarem spectantis, ad occupationem fundorum civilium, eorumque distractionem semet immittere haud quaquam attentet. 1765:8 ugyanúgy; — 1830: 8—9.: Tartalékos katona öröklése a polgári bíróság, tényleges katona öröklése a katonai bíróság elé tartozik; ingatlan öröklése az ingatlan fekvése szerint illetékes polgári bírósághoz; külföldön elhalt katonai személy hagyatéka átteendő a polgári hatósághoz. Katonai végrendelet kiváltságos.

bályok megalkotására mind Magyarországban, mind Erdélyben. (1790:44—53, Art. Nov. 1791:34—49) E szabályok lényege: a családjogi döntések hatályban maradnak; a jogerősen eldöntött vagyoni ügyek is, de azok ellen újrafelvételi vagy rendkívüli perorvoslati kérelem lehetséges; a folyó ügyek az újjáalakított régi bíróságok előtt folytathatók, de határidőn belül újra is kezdhetők.

Ezen túl azonban főleg a kereskedelmi és váltójog megteremtése és az osztrák joggal való egységesítése iránt ébredt fel az igény. Addig is, míg a kiküldött regnicoláris bizottságok működésétől eredményt lehetett várni, az országgyűlés lehetővé tette ilyen ügyekben a kölcsönös alávetést akár az osztrák, akár a magyar bíróságoknak (utóbbira nem volt persze példa), és az osztrák bíróságok határozatait az alávetett ügyekben Magyarországon is, Erdélyben is végrehajthatókká tették (1792:17, Art. Nov. 1792:2). Hozzáigazították a végrehajtásban az osztrák jogot a magyar joghoz; így a személyi jogállást alávetés esetén is lex patriae, az ingatlanvégrehajtást lex rei sitae szerint lehetett foganatosítani (osztályosok jogainak védelme, nemesi birtokra csak zálogjog, idézés az udvari kancellária útján).[28]

Még József reformjára vezethető vissza a nem nemes de szabad külföldiek perlési lehetőségének megadása magyar bíróságok előtt kötelmi és öröklési ügyekben (1802:20). A kereskedelmi és váltójoggal együtt a szerzői és iparjog kezdeti elemei, a csőd, a találmányi jog is kölcsönös elismerésre találnak Ausztriával. Anélkül, hogy bevezetnők az intézményt, a charta biancát, találunk jogszabályt annak hamisítására; kölcsönös elismerésre találnak császári-királyi rendelet alapján a kiadói jogok Ausztriával, és ugyanígy a találmányok is.[29]

A tengervidéken az illyr királyságban átmenetileg érvényessé lesz a Code Napoleon és a Code de Commerce olasznyelvű változata; előbbit 1814-ben felváltja az Optk, utóbbi azonban érvényben marad mint helyi szokásjog. 1827-ben a tengerpart és Horvátország visszatér a magyar jog területéhez és újabb intertemporális szabályok rendezik az átmenetet (1827:14, 1830:12). Egyes esetekben az ügyletekben alkalmazható a lex loci et temporis contractus, ha nem ellenkezik a lex forival, tehát belefér a szerződéses szabadságba; a személyállapotú és családi ügyekben pedig az újonnan behozott jognak nincs visszaható hatálya.

1836:25 egy érdekes jogszabályt alkot a külföldi vállalkozó felelősségéről károkozás esetén, s az irányadó mind a kártérítés, mind az alkal-

[28] 1792:17 tc.: Az igazság és a nemzetek s országok közti kereskedés, mely a hitel biztonsága nélkül nem állhat fönn, kívánván, hogy a törvényesen megkötött szerződések teljesíttessenek és azoknak bírói hatalommal való végrehajtásáról gondoskodva legyen: addig is, míg törvények által hathatósabb intézkedés tétetnék, Ő szent felsége kegyes előterjesztéséhez képest elhatározták a karok és rendek, hogy valamint azok, a kik kereskedésben és nyerészkedés okából váltólevelet adnak ki és szerződést kötnek, magukat egyenesen az örökös tartományok váltó-bíróságainak vetvén alá, vagy pénzfizetés teljesítésére az örökös tartományok valamely helyén határozottan kötelezték magukat, vagy az örökös tartományoknak a váltóbíróság alá tartozó kereskedőivel a kik saját bírói illetőségökről való lemondás és az idegennek elismerése mellett csak egyszerű kölcsönt kötnek, azon bíróság ítéletét, melyet maguknak a kötelezvényben kifejezetten választottak, elfogadni; Magyarország és a hozzá kapcsolt részek törvényszékei pedig a magukat ilyenképpen kötelezők ellen hozott és átküldő-levél mellett a magyar királyi udvari kancellária útján kiadandó ítéleket végrehajtani tartoznak.

De hogy valamint egyrészről a hitelezők biztonságáról intézkedés tétetik, úgy másrészről a csalásoknak eleje vétessék és harmadik személyek joga is meg legyen óva, jónak látszott elrendelni:

2. Harmadik személyek joga a hazai törvények értelmében érintetlen legyen; és ha ilyen jog a végrehajtás alkalmával alaposan jelentetett be, vagy a kötelező-levél törvénytelensége állíttatott, akkor a győztes és a végrehajtást sürgető külföldi a végrehajtó bíró előtt előlegesen biztosítékot adni és kötelezettséget vállalni tartozzék arra nézve, hogy a kötelemnek az eljáró bíróság előtt kimutatandó semmisége esetében, vagy ha az ország törvényes bíróságai előtt harmadik személy joga vagy elsősége akár a kötelező-levél keltének idejéből, akár a betáblázásból, akár a dolog természetéből bebizonyíthatólag kitűnik, elégtételt fog szolgáltatni.

3. Az ingatlan jószágokban foganatosítandó végrehajtás csak zálog erejével bírjon, úgy hogy a nemesi javakat bármikor, a polgári telkeket pedig egy év és egy nap alatt vissza lehessen váltani.

5. Hogy a per indítását meg lehessen tudni, s *nehogy valaki talán költött kötelezettség alapján külföldi bíróság előtt megtámadtatván vagyoni értéke veszedelemben forogjon:* az örökös tartományok illető bíróságai elé teendő idézés, megfelelő határidő kitűzése mellett, a magyar királyi udvari kancelláriának azon megyéhez, hol az adós lakik, intézett rendeletével adassék tudtára, mely neki a közgyülés bevárása nélkül lesz kézbesítendő. Viszont Ő szent felsége kegyelmesen intézkedni fog, hogy addig is, míg váltótörvényszék itt is állítani fog, midőn többi örökös országainak lakosai valamit Magyarországban vásárolnak és a fizetést szintén Magyarországon ígérik, vagy egyébként magukat valamely most létező vagy ezután fölállítandó magyar bíróságnak egyenesen alávetik, a magyar bíróság által hozandó ítéleteknek készséges és pontos végrehajtásáról a többi örökös tartományok törvényszékei gondoskodjanak.

Magyar bíróságok e törvény ellenére, mintegy a közrendi klauzula alapján tagadták meg a nemesi birtokkal szemben a végrehajtást osztrák ítéletek alapján. L.: *Hóman—Szekfű:* Magyar történet. VII. 72. old. Magyarország története tíz kötetben. 5/1 k. Bp. 1980. 319. old.

[29] Az 1729:37 tc. említi a — sehol nem szabályozott — charta bianca-t. Erdélyben 1772. 7. 22-én bevezetik az 1763. évi osztrák váltótörvényt és az 1734. évi csődtörvényt. (Schuler von Libloy: Siebenbürgische Rechtsgeschichte. Nagyszeben 1854, II. 242. old.) Hogy ezt magyar szokásként alkalmazták, mutatja az 1807: 12 tc. a hamis csődről rendelkezve. 1793. november 4-én a 12 157 pátens hozza be Magyarországon a nyomtatott művek utánnyomásának tilalmát, amely 1794. január 7-től az örökös tartományokra is érvényes. (*Benárd—Timár:* A szerzői jog kézikönyve. Bp. 1973. IV. fej. *Boytha* György: Történelmi és elméleti alapvetés.) 1820-tól alkalmazták Magyarországon az osztrák szabadalmi törvényt. (*Szita* János: Die Entwicklung des Patentrechts in Ungarn. Bp. 1974).

mazott és alkalmazója között lex fori lesz, a károkozás helye szerinti jog.[30]

Mélyreható szabályozást azonban az általunk vizsgált területen az 1840. évi váltó- és kereskedelmi jog szabályai hoztak. Váltójogosultság lex patriae szerint, minden egyéb esetre lex adimpleti contractus. A külföldi jogot bizonyítania kell annak, aki arra hivatkozik. Az idézésnél a külföldi kedvezményezett, a végrehajtásnál a viszonosság elve érvényesül. Külföldi kereskedőkre, cégbejegyzésre, csődre ugyancsak jogszabályok születnek. A törvények az 1833. évi osztrák javaslatra támaszkodnak; a kodifikációs bizottságban a magyar jogászok mellett ott a bécsi ügyvéd, Wildner, aki ezért utóbb indigenaturát is kap.[31]

A XIX. század első felére jegecesedett ki a magyar—erdélyi, magyar—horvát, a határőrvidéki, de az örökös tartományokban és Magyarországon egyaránt possessionátus személyek jogi viszonylatában, ahol a lex patriae nem lehetett elhatároló, az illetőség fogalma. Ez mi nem azonos a lex domiciliivel, és a magyar nemzetközi, ill. területközi magánjogban később is elhatároló szerepe volt. Ahol valakinek birtoka, lakása, üzlete van, vagy közterheket visel, ott van az illetősége, azzal a joggal élhet. Kivált a válásoknál volt ennek előbb Erdély és Magyarország, utóbb horvát, osztrák és magyar viszonylatban nagy szerepe.

1850 után az osztrák jog érvényesül a Habsburg birodalom összes országaiban, így a magyar korona országaiban is. Az Optk. idevonatkozó rendelkezései tehát Magyarországon is hatályba léptek, és ismét — ezúttal császári pátensekkel — intertemporális jog született az átmenet megteremtésére, amely ezúttal a kapitalista jogra való átmenetet is jelentette.

Így pl. az ősiségi pátens hozta be Magyarországon a teljes jogegyenlőséget a külföldieknek, a szabadalmi pátens rendelkezett a külföldiek találmányi jogáról, az osztrák kereskedelmi és váltótörvény, valamint csődtörvény az ide vonatkozó nemzetközi jogi szabályokról is.[32]

Ebben az időszakban jutnak jelentősebb jogforrási szerephez a nemzetközi magánjog tekintetében a nemzetközi egyezmények, amelyek a kereskedelmi és ügyleti feltételeket, a bíróságok előtti kölcsönös perképességet, de sokszor az okiratok érvényességét, a csődeljárást, a végrehajtást, sőt más vagyon- és örökjogi kérdéseket is szabályoztak. Az Egyesült Államokkal, Görögországgal, Oroszországgal és Franciaországgal kötöttek e korszakban számunkra érdekes egyezményeket.[33]

Lényegében intertemporális jogot alkotott az országbírói értekezlet is, midőn a magyar anyaországban a régi igazságszolgáltatást helyreállította. Ugyanilyen szabályokat tartalmaz a kiegyezés is, mind Ausztriával, mind Horvátországgal, valamint az erdélyi unió, amelyek 1867-ben jöttek létre.[34]

Ezzel megteremtődött a magyar tőkés rend nemzetközi magánjogának kialakítására a politikai lehetőség. Ha ez a fejlődés mégis váratott magára, ennek hasonló az oka, mint a polgári jognál általában: a kodifikáció elhúzódása, politikai harci kérdéssé tétele. A magyar általános polgári törvénykönyv hivatva lett volna ezt a területet rendezni, a rendezés vele együtt maradt el.

Így egy sor jogszabály intézkedik a nemzetközi magánjogról (mint a magánjog vonatkozásában általában) érintőlegesen, a perrendtartás, a bírósági hatásköri szabályzat, a kereskedelmi törvény, a váltótörvény, a hagyatéki eljárás, a csődtörvény, a végrehajtási törvény, a szerzői jogi törvény, a szabadalmi és védjegytörvény.[35]

A legjelentősebbek az ilyen vonatkozású törvények közül a múlt században mégis a HT és annak társtörvényei voltak, amelyek a külföldiek vonatkozásában részletes szabályokat tartalmaztak és rendezték a magyar állampolgárok külföldivel és külföldön létrejött kapcsolatait is.[36] Amellett számos kereskedelmi és jogsegélyegyezmény is született, amelyek egyre

[30] A törvény a belföldi, a vállalkozás helye szerinti bíróság előzetes egyeztetés utáni sommás eljárását rendeli az ilyen ügyekben; a vállalkozó felel az alkalmazott által okozott kárért is hazai jog szerint.

[31] 1840:15 tc. 3., 4., 5., 6., 53., 158., II. 116., 192—193., 213. §§. 1840:22 tc. 31. §.

[32] 1850. január 25. Pátens az osztrák általános váltótörvény bevezetéséről; 1852. november 26. Pátens az egyesülésekről; 1852. november 29. Pátens a szerzői jogokról; 1852. november 20. Rendelet a szabadalmi pátens bevezetéséről; 1853. július 18. Igazságügyminiszteri rendelet az ideiglenes csődeljárás bevezetéséről.

[33] Kereskedelmi egyezmény az Egyesült Államokkal, 1929. 08. 27.; Görögországgal 1835. 03. 04.; 1854. 08. 09.; 1856. 06. 02.; kereskedelmi egyezmény az Orosz császársággal 1860. 09. 02.; kereskedelmi egyezmény Franciaországgal 1866. 12. 11.

[34] 1867:XII tc. a magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról; 1867:XVI tc. vám- és kereskedelmi szövetség Ausztriával; 1868:XXX tc. Magyarország, s Horvát- Szlavon- és Dalmátországok közt fennforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezményről.

[35] 1868:LIV tc. a perrendtartásról, 1869:IV tc. 25. § a bel- és külföldi bíróságok hatásköréről és illetékességéről; — a személyjogi kollíziónál lex patriae ill. az illetőség irányadó, az örökjogban az örökhagyó lakhelye szerinti jog, a vagyonjogban lex rei sitae; a házassági jogban mindkét félre a saját egyházának joga irányadó, a perrend csak sorelsőséget állapít meg az alperes javára. — 1876:XVI tc. 34., 36—38. §§ a külföldön kelt végrendelet érvényéről; 1876:XXVII tc. 95—97. §§ a külföldi váltóról és adósságról; 1877:XX tc. 60, 198. §§ a külföldiek és külföldön élők gyámságáról; 1879:L tc. az állampolgárságról; 1881:XVII tc. 73—75. §§ csődeljárás külföldiek és azok vagyona ellen; 1881:LX tc. 3—5. §§ külföldi és horvát bíróságok ítéleteinek végrehajtása; 1884:XVI tc. a szerzői jogról; 1890:II tc. 32. § a külföldi védjegy védelméről; 1894: XVI tc. 7—9., 71—107. §§ az örökösödési eljárásról.

[36] 1894:XXXI tc. 108—120., 147. a külföldiek és külföldiekkel kötött házasságról; 1894:XXXIII tc. az anyakönyvekről.

részletesebben és finomabban szabták meg a viszonosságot a magánjogi jogsegély és jogalkalmazás különböző területein.[37]

Talán a legnehézkesebben, a legtöbb bajjal Ausztriával való kapcsolatunk alakult, minthogy ezt a kiegyezést ellenző pártok esetről esetre politikai kérdéssé tették. A közös törvényhozásra szánt jogterületeken ez a közös rend egyre másra mondott csődöt: a tengerhajózási jog kodifikálása több kölcsönös kísérlet után sem történt meg, a szabadalmi törvények csak akkor születtek meg, mikor kivettük a közös jogszabályalkotás köréből, a részvénytársaságok kölcsönös működésének engedélyezése körül is sok vita volt.[38]

Gyakorlatilag csak jelentéktelen egyezményeket tudott a két állam tető alá hozni a század utolsó évtizedében és e század elején. Jellemző a hangulatra a bíróságok iratváltásaival kapcsolatos vita, amely a parlamentbe is került és az igazságügyminiszter elleni támadások alapja lett, noha kifejezetten magyar érdekeket védett.[39]

Így a magánjogi interterritoriális normákat az egymás mellett élő Optk és magyar szokásjogi területek között a bírói gyakorlatnak kellett megteremtenie és ugyancsak a bírói gyakorlatnak kellett a nemzetközi magánjog elveit eseti döntéseken keresztül megfogalmazni mindazon esetekben, ahol nemzetközi egyezmények nem nyújtottak támpontot.

Nyilván a jogtudomány késői érdeklődésének tudható be, ha mindazok után, amiket itt felsorolhattam, Dell'Adami negatív megítélése a magyarországi nemzetközi magánjogról megszülethetett. Valóban, az első tételes irodalmi összefoglalást Johann Vesque von Püttlingen adta Bécsben 1878-ban megjelent munkájában „Handbuch des in Österreich—Ungarn geltenden internationalen Privatrechtes" címmel; ez azonban alig több, mint a szerzőnek az osztrák jogról a kiegyezés előtt megjelent könyve új cím alatt, itt-ott kibővítve a szerzőnek a Magyarországon érvényesülő jogelvekre vonatkozó véleményével.[40]

Jellinek Artúr a „Magyar magánjog mai érvényében" című, 1885-ben megjelent munkájában összefoglalta a pozitív magyar magánjogban érvényesülő s a nemzetközi magánjogot érintő elveket öt pontban: a) személyállapot — honosság; b) jogügylet alaki kellékei — lex loci, de legalább a belföldi joga; c) közrendi klauzula; d) ingatlan jog — lex rei sitae; e) házassági jog — mindkét fél saját joga az anyagi, kötés helye az alaki vonatkozásban.[41]

Ugyancsak 1885-ben a IX. magyar jogászgyűlés foglalkozott a nemzetközi magánjog hazai alapelveivel, s Biermann véleménye alapján a lex domiciliivel szemben személyállapotnál a lex patriaet fogadta el. Biermann álláspontját 1886-ban publikálta is.[42] Nem volt hát már teljes a csend Dell'Adami felszólalásakor sem, de tény, hogy ez idő tájt kezdett csak a nemzetközi magánjog irodalma megindulni.

Canstein összehasonlító váltójoga és Jancsó „Magyar házassági vagyonjog"-a[43] már megjelent, mikor az Akadémia pályázatot írt ki 1892. évre „Nemzetközi magánjog megírására, különös tekintettel hazai viszonyainkra". Szántó Mihály erre nyújtotta be az első idevágó összefogó magyar munkát, melyet így méltán tekinthetünk a magyar nemzetközi magánjog, ha nem is tételes, de tudományos megteremtőjének.[44]

Magyarország a századvég és a századforduló nemzetközi forgalmat és jogbiztonságot, polgári jogsegélyt, fuvarozási jogot, szerzői jogot, részvény- és értékpapírjogot stb. tárgyaló konferenciáin épp úgy, mint a négy hágai nemzetközi magánjogi konferencián élénk részt vett, már csak azért is, hogy Ausztria háttérbe ne szorítsa. Ezek fellendítették a hazai irodalmat, amely most már egyre-másra termette az újabb és újabb értekezéseket. A következő teljes összefoglalásra 1911-ben kerül sor, Ferenczy Árpád kézikönyvével,[45] amely már kiforrott, ha nem is kodifikált magyar nemzetközi magánjogot mutathatott be.

Zlinszky János

[37] Ezek oly tömegben jelennek meg, hogy felsorolásuk hely hiányában lehetetlen, s számos magánjogi, kereskedelmi jogi, eljárásjogi kérdést szabályoznak e téren.

[38] 1895:XXXVII tc. 15—16. §§ a külföldi szabadalomról; 1895:XLI tc. 5. § külföldi védjegyekről; 1887:IX tc. szerzői jogi egyezmény az osztrák tartományokkal; 1878:XXII tc. egyezmény Ausztriával a részvénytársaságok bejegyzésének kölcsönösségéről; 1908:XII tc. kereskedelmi egyezmény Ausztriával.

[39] 4237/1881. IM r.; 55905/1885. IM r.; 16873/1897. IM r. arról, hogy a magyar bíróságok megkereséseiket Ausztriának német fordítással küldjék: eredetileg ugyanis mindkét fél saját nyelvén levelezett, de az osztrák megkereséseket Magyarországon értették és azonnal megválaszolták, míg a magyar megkereséseket a bécsi legfelsőbb bíróságon előbb le kellett többnyire fordíttatni, a magyar felek kárára és késedelmére.

[40] Vesque von *Püttlingen,* Johann: Handbuch des in Österreich—Ungarn geltenden internationalen Privatrechts. Wien, 1878.

[41] *Jellinek* Artúr: A magyar magánjog mai érvényében. Bp. 1885; *Zlinszky* Imre—*Reiner* János: A magyar magánjog mai érvényében. VIII. kiad. Bp. 1902, 8—9. old.

[42] *Biermann* Mihály: A honossági elv a nemzetközi magánjogban. Bp. 1886.

[43] *Canstein:* Das Wechselrecht Österreichs und die Abweichungen der Wechselrechte Deutschlands. Ungarns, der Schweiz, Italiens, Frankreichs und Englands, 1889. *Jancsó* György, A magyar házassági vagyonjog. Bp. 1888.

[44] *Szántó* Mihály: Nemzetközi magánjog, különös tekintettel hazai viszonyainkra. Bp. 1893.

[45] *Ferenczy* Árpád: A nemzetközi magánjog kézikönyve. Bp. 1911.

Euthanázia – egy élő probléma polgári jogi szempontból

Az euthanázia kérdéskörét nem tekinthetjük a jog szempontjából lezárt problémának. Bár a magyar jog területén az 1972. évi II. törvény végrehajtásáról szóló 11/1972. (VI. 30.) EüM. rendelet az egészségügyi dolgozók rendtartásáról 20. § (1) bek. kiemelten felhívja a figyelmet az euthanázia tilalmára, ennek ellenére az orvosi szakirodalomban a kérdés újraértékelésének igénye vissza-visszatér. Fokozottan, s élesebben felmerül a kérdés egyes külföldi jogterületeken, s van ahol a jogi értékelés területén is történtek változások. Érdekes módon, a korábban már végleg lezártnak tűnt kérdés újra való előkerülésének oka az orvostudomány fejlődése. A gyakorló orvos ugyanis, mikor az egyes beteg kezelése során, az orvostudomány jelenlegi nagy eredményeinek, eszközeinek alkalmazása, illetve nem alkalmazása kérdésében dönt, gyakran szembekerül az euthanázia kérdésével. A problémát a magyar jogirodalomban eddig a büntetőjog szempontjából vizsgálták elsődlegesen. Mivel azonban a magyar polgári jogban egységes az álláspont abban, hogy az orvos—beteg kapcsolat a megbízási jogviszony egy sajátos fajtája (Nizsalovszky Endre, Tőrő Károly), valamint a testi épség és egészség védelme a Ptk. 76. § alapján személyhez fűződő jog, így nem érdektelen a kérdésnek a polgári jog szempontjából való vizsgálata sem.

I.

Az euthanáziára vonatkozó nézetek alakulása

1. Az euthanázia klasszikus értelemben. A szó görög eredetű, fizikai értelmezésében „kellemes, könnyű halált" jelent kínok és fájdalmak nélkül.[1] A fájdalomcsillapítók megjelenéséig a fogalom csak kívánságot fejezett ki ilyen halálnem iránt, de a narkotikumok megjelenésével új értelmet kapott; a haldokló fájdalmai enyhítésére kábítószert kap, s bár halála bekövetkezik, az könnyebb lesz. Ezt az esetkört a jog nem érinti, alkalmazása a kábítószernek ilyen célra mindig is megengedett, elfogadott volt. Jogi probléma viszont itt is jelentkezik. A kábítószerekhez a szervezet idővel hozzászokik, így az adagot állandóan emelni kell. Egy bizonyos szint elérése után azonban a kábítószert már olyan mennyiségben kell beadni a fájdalom enyhítésére, hogy az légzésbénulást, halált okozhat, így ténylegesen a beteg életét rövidíti a fájdalomcsillapítás. Ez az eset azonban nem vonható a mai értelemben vett euthanázia körébe, mivel az orvos szándéka elsődlegesen a fájdalom enyhítésére irányul, nem a halál okozására. A tényleges gyakorlat elfogadott, a jog nem értékeli.[2] Érdekesség e körben, hogy a katolikus egyház eredetileg ellenezte a haldokló beteg fájdalmainak csillapítását, mivel a szenvedést, s a fájdalmat is isteni eredetűnek tartja, melynek rendeltetése van.[3] Ma már azonban az egyház álláspontja enyhült a kérdésben, s a fájdalomcsillapítást mint orvosi beavatkozást nem ellenzi.

Az euthanázia klasszikus értelmében így a gyógyíthatatlan beteg fájdalmainak csillapítását jelenti, melyet a jog akkor sem értékel az euthanázia tiltott fogalomkörében, ha a beteg élete emiatt megrövidül, feltéve, hogy az orvos szándéka a fájdalomcsillapításra irányult.

2. Az euthanázia büntetőjogi értelemben a XX. század fordulóján alakult ki a német jogterületen, itt erősödött meg, s érkezett el tragikus alkalmazásáig.

1913-ban Gerkan volt az, aki leírta az utóbb híressé vált mondatot: Wer unheilbar krank ist, hat das Recht auf Sterbehilfe. (Aki gyógyíthatatlan beteg, joga van a halálbasegítésre.)[4] Fontos itt kiemelni, hogy Gerkan még a beteg jogáról beszél, így elképzelését humanitárius szempontok vezetik. Az első világháborúban, mikor emberek tömegei sebesültek meg, határozottabb formában jelentkezett a gondolat; nem kellene a gyógyíthatatlanokkal való valószínűleg eredménytelen foglalkozás helyett az erőket a gyógyíthatókra koncentrálni.

Az elképzelés hatalmas támogatást kapott Karl Bindig neves német büntetőjogász 1920-ban megjelent tanulmányában. (Die Freigabe der vernichtung lebensunwerten Lebens.) Bindig még mindig humánus szempontok alapján büntetlenséget kívánt biztosítani az euthanáziát aktív magatartással végrehajtó orvosnak. Bindig az euthanáziát „közvetett öngyilkosságnak" minősíti, s a betegek következő csoportjain tartotta végrehajthatónak: *1.* menthetetlen betegek vagy sebesültek; *2.* gyógyíthatatlan elmebetegek; *3.* egyébként egészséges emberek, akik súlyos sebesülés miatt öntudatlanságban vannak, s tudatuk visszanyerése esetén rendkívüli szenvedésnek néznének elébe. A lebonyolítás módja az lenne, hogy a beteg egy szakértőkből álló bizottság előtt nyilvánítaná a halálbasegítésre irányuló akaratát („Vor dem Gericht"), amely alapos kivizsgálás után döntene a kérelemről.[5] Bindig elméletében is felbukkannak már a veszélyes elemek; részben látja, hogy a betegek jelentős részénél hiányzik a jogilag beszámítható akaratnyilvánítási képesség, ezért a beteg

[1] *Névai* László: Az euthanazia problémája büntetőjogi szempontból. Bp. 1936. 15. old.

[2] The Dilemmas of Euthanasia. New York, 1975. 4—14. old.

[3] Claude Henri *Chouard:* L'euthanasie en proces. Paris, 1972. 310. old.

[4] *Névai* L.: i. m. 10. old.

[5] *Jámbor* László: A halálbasegítés. Bp. 1936. 7—8. old.

akaratnyilvánítását mellőzhetőnek tartja; erre az esetre vélelmezhető halálakaratról szól. (Praesumption des Sterbewillens.)[6] További veszély az elméletben, hogy szerinte a gyógyíthatatlan beteg élete mind a maga, mind környezete, s a társadalom számára is teher, nyűg, így élete kisebb védelmet lehet, hogy kapjon, mint egy „robosztus élet". A gyógyíthatatlan beteg — írja — csupán egy mínusz önmagának, környezetének s a társadalomnak, egy teljesen improduktív szellemi halott, aki csak hiábavaló fáradozásokba, költségekbe kerül. Így felállítja Bindig a „csökkentértékű élet" (Lebensunwertes Leben) fogalmát.

Már ebben az elgondolásban is felmerült a humanitárius szempont mellett a hozzátartozói, társadalmi érdek, s ez a későbbiekben csak erősödött. Mann 1922-ben már azzal követeli az euthanáziát, hogy mellőzése az emberiség elnyomorodásához vezet. Thorald „Tod dem Tod" című művében már gyengékre, öregekre, sőt súlyos szegényekre, tisztességtelen foglalkozást űzőkre is alkalmazhatónak tartja. Ekkor már a mozgalomnak hangsúlyozottan fajbiológiai jelentősége van. A folyamat tragikus gyakorlati kivitelezést kapott Hitler 1939. szept. 1-i levelével, mellyel elrendelte, hogy gyógyíthatatlan betegeket — különösen elmebetegeket — állapotuk alapos elbírálása után kegyelemhalálban részesítsenek. Ennek alapján kb. 100 000 felnőtt és 5000 gyermek részesült euthanáziában luminálinjekcióval vagy elgázosítással. Az eljárás olyan nagy társadalmi — különösen egyházi — ellenállást váltott ki, hogy Hitler a műveletet 1941 augusztusában megszüntette.[7] Az akcióban részt vett orvosokat 1945-ben egy amerikai katonai bíróság bűnösnek mondta ki, s közülük hármat halálra ítélt.[8]

Az euthanázia büntetőjogi értelme a következőkben foglalható össze: a gyógyíthatatlan beteg euthanáziában való részesítése esetén büntetőeljárás mellőzésével büntetlenséget kíván biztosítani a beteg halálát aktív magatartással okozó orvosnak. A beteg akarata mellett — vagy helyett — alkalmazásra kerül a cselekmény társadalmi, hozzátartozói „szükségessége", így felvetődik az elméletben a csökkent értékű élet és a halniakarás vélelme is. A beteg sorsáról szakértői bizottságok lennének hivatottak dönteni.

A korabeli magyar jog- és orvostudomány érdeme, hogy felismerte az elmélet veszélyét és mereven elhatárolta magát tőle. Névai László szerint: az euthanáziát azért büntetjük, mert sérti az ölési normát, megengedettsége az esetek során szimptomatikus jelleget öltene magára e norma megsértése tekintetében. Egy olyan rendszerességgel fellépő jelenség, amilyen a megengedett euthanázia lenne, okvetlenül gyengítené az emberélet sérthetetlenségét védő tilalom erejét. Az euthanázia bevezető megnyilvánulása lenne egy olyan elv megtörésére irányuló kísérleteknek, mely az eugenetika, sterilizáció stb. elgondolásain keresztül már amúgy is meg van támadva. Ez az elv pedig az egyén élete testi és lelki integritásának alapvető princípiuma. Ha ez megtörik, a mai büntetőjog épülete velepusztul.[9]

Angyal Pál szerint az „élet értéktelenségének" mindenképpen ingatag talajon nyugvó megállapítása sohasem lehet olyan erős, hogy megfoszthassa érvényétől azt a lényegében erkölcsi jellegű normát, mely az ember megölését tiltja. Alkalmazása esetén nem zárná ki a tarpeji sziklához való közeledés lehetőségét sem.[10] Finkey szerint: különösen aggályos hatóság szervezése ilyen terv keresztülvitelére. Amilyen indokolt lenne ily hatóság határozata egyes esetekben, oly veszélyes lenne másszor.[11] Jámbor László teszi a legnagyobb engedményt a kérdésben mikor kijelenti: ez az engedmény nem más, mint enyhe büntetés kiszabása az euthanázia elkövetőjének.[12] Teszi ezt az akkor hatályos Btk. 282. § alapján, mely kimondja; aki valakinek határozott és komoly kívánsága által bíratott arra, hogy őt megölje, 3 évig terjedő börtönnel büntetendő. (Ez a kívánatra való ölés esetköre elhatárolása az euthanáziától büntetőjogi kérdés.) A kérdésben véleményt mondó orvosok is egyértelműen megengedhetetlennek tartották az euthanáziát. Verebély Tibor mondta: mi, orvosok azért tettünk esküt, hogy minden körülmények között meghosszabbítsuk az emberi életet. Azt nem tudom elképzelni, hogy orvos embert ölhessen.[13]

A világ büntetőtörvénykönyvei az euthanáziát a szándékos emberölés esetkörében szankcionálják, s legfeljebb mint motívumot tartják figyelembe vehetőnek a büntetés kiszabásánál. Az általános szabály alól néhány kivétel van.[14] Svájcban nem bűncselekmény, ha az orvos segédeszközt ajánl vagy juttat az öngyilkossághoz. Az 1924 perui Btk. minden büntetéstől mentesíti azt, aki altruista szándéktól vezetve öl vagy öngyilkosságot elősegít, kizárólag azokat bünteti, akiket önző szándék vezet. Az uruguayi Btk. megengedi a bíróságnak a büntetlenség megállapítását szánalomból elkövetett emberölés esetében.[15]

3. Az euthanázia polgári jogi irányzata. Az ismertetett büntetőjogi irányzattól eltérő felfogás alakult ki a század harmincas éveitől Nagy-Britanniában s az Egyesült Államokban. Az

[6] *Nizsalovszky* Endre: A szerv- és szövetátültetések joga. Bp. 1970. 19. old.
[7] *Nizsalovszky* E.: i. m. 21. old.
[8] *Horváth* Tibor: Euthanázia az orvosetika s a büntetőjog dilemmája. Magyar Tudomány, 1973. 10. sz. 646. old.
[9] *Névai* L.: i. m. 46. old.
[10] *Jámbor* L.: i. m. 12. old.
[11] *Jámbor* L.: i. m. 15. old.
[12] *Jámbor* L.: i. m. 201. old.
[13] *Névai* L.: i. m. 6. old.
[14] The Dilemmas of Euthanasia. 17—20. old.
[15] Igor *Barrere*—Etienne *Lalou:* Le dossier confidentel de l'euthanasie Editions Stocks. 1972. 164. old.

irányzat jellemzésére alapvető kiindulási pontként azt lehet mondani, hogy a jogászok, orvosok különös hangsúlyt helyeznek az orvos—beteg viszony polgári jogi jellegére, arra, hogy ez a kapcsolat két egyenlő jogú fél között létrejött polgári jogi viszony. A betegnek az orvossal, az orvosi kezeléssel kapcsolatban pontosan meghatározott jogai vannak. (Statement on a Patient's Bill of Rights az USA-ban.)[16] Példa a szemléletmód érzékeltetésére; lényegében a magyar egészségügyre vonatkozó jogszabályokkal összevetve az amerikai „beteg jogait" sok a hasonlóság; csak míg a magyar jogszabály ugyanazt a cselekvést az orvos „kötelességeként" szabályozza, ezt az angol—amerikai jogfelfogás a „beteg jogaként" értékeli.

Ebben a szemléletmódban az euthanázia kérdését elsődlegesen a beteg szempontjából vizsgálják. A megközelítés lényege, hogy a beteg akarata ellenére nem lehet az orvosnak beavatkoznia — közérdekű esetcsoportoktól eltekintve (pl. fertőző betegség) —, illetve a létrejött orvos—beteg jogviszonyt a beteg saját akarata alapján megszüntetheti. Úgy teszik fel a kérdést: a gyógyíthatatlan betegnek joga, s lehetősége van-e az orvosi beavatkozás megtagadására, s ha igen, milyen formában.

1935 szeptemberében Lord Moynihan, az Angol Orvosszövetség elnökének vezetésével megalakult az „Önkéntes Könnyűhalál Szövetség". A szervezet ma is létezik, tagjai közt jogászok, orvosok, filozófusok vannak, s időről időre törvénytervezeteket terjesztenek elő a Lordok Házában. A tervezeteket eddig minden esetben elutasították, de 1969-ben már 61 ellenszavazat mellett 40 igenlő is volt.[17] Az eredeti tervezet szerint a betegnek szigorú írásbeli formaságokhoz kötött akaratnyilvánítással kell a „könnyű halált" kérnie. A beadványhoz mellékelni kell két orvosi bizonyítványt, hogy a kérelmező gyógyíthatatlan, halálos, s rendkívül kínos betegségben szenved. Az adatokat megfelelő formában ellenőriznék, a határozat ellen a hozzátartozók fellebbezhetnének, s jogerőre emelkedése esetén a „könnyű halált" „irgalomorvos" hajtaná végre.[18] Az eredeti álláspont így a beteg szigorú alakiságokhoz kötött akarata alapján aktív euthanáziát tett volna lehetővé az orvos számára.

Ma már az angol álláspont úgy változott, hogy az aktív euthanázia (amely alatt az orvos tényleges magatartása értendő az élet megrövidítése céljából) igénye visszaszorulóban van, s egyre inkább a passzív euthanázia lehetőségeit, jogát igyekeznek elérni. (Passzív euthanázián az orvos olyan magatartása értendő, melylyel nem követ el mindent a beteg életének meghosszabbítására, tevékenysége tüneti kezelésre szorítkozik.) Az aktív-passzív forma megkülönböztetése az angol jogban direkt-indirekt euthanáziaként jelentkezik. Az indirekt euthanáziának a következő eseteit különböztetik meg: *1.* halálos adagú fájdalomcsillapító beadása. 2. Eltekintés olyan kezeléstől, mely a beteg életét vagy haldoklását meghosszabbítja. 3. Minden további kezelés megszüntetése. Az önkéntességet továbbra is alapkövetelménynek tekintik. (The Voluntary Euthanazia.)[19] Ebben a szemléletben — mely legalizálva nincs ugyan — elfogadható, hogy a betegnél, kinek halála közeli és elkerülhetetlen, a gyógyításra való törekvés feladható, míg egyre nagyobb gondot fordítanak az emberi ápolásra, humánus gondoskodásra, amellyel a beteg életének legvégét a lehető legkényelmesebbé teszik. Kifejezetten ebben a szellemben hozták létre a londoni St. Christopher's Hospice-t Cicely Sanders vezetésével.[20]

Az Egyesült Államokban az euthanázia polgári jogi irányzata a hatvanas években erősödött meg egy konkrét eset kapcsán, melyet a Bulletin of Atomic Scient's közölt 1962-ben. Percy Williams Bridgmann neves fizikus 80 éves korában rákban megbetegedett. Annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló legjobb orvosi ellátásban részesült, nagy fájdalmak mellett betegsége egyre előrehaladottabbá vált. Orvosaitól euthanázia végrehajtását kérte, melyet megtagadtak tőle, ezért öngyilkos lett a következő búcsúlevelet hátrahagyva: „nem tisztességes dolog egy társadalom részéről egy embert arra kényszeríteni, hogy ezt a dolgot önmaga tegye meg. Valószínűleg ez az utolsó nap, mikor magam képes vagyok ezt megtenni."[21] Megalakult New Yorkban az Euthanazia Educational Council, mely többek között a Liwing Will-ek (végrendelet az életről) összegyűjtésével foglalkozik. A Liwing Will-ben a végrendelkező megfelelő jogi formában tudatja családjával, orvosával, ügyvédjével, lelkészével, s minden egészségügyi intézménnyel, melynek ápolásában részesül, hogy „ha a helyzet úgy hozza, hogy nincs remény felépülésre szellemi vagy fizikai betegségemből, kérem engedjenek meghalni és ne hosszabbítsák meg életemet mesterséges eszközökkel vagy heroikus erőfeszítésekkel."[22] A Liwing Will alkalmazásával kapcsolatban a következő elvek tekinthetők kialakultnak: *1.* Nem a beteg beleegyezése, hanem a kérelme a döntő. *2.* Csak 21 éven felüli állampolgár tehet ilyen nyilatkozatot. *3.* Hosszabb időnek kell eltelnie a kérés s az alkalmazás között, s közben a nyilatkozat bármikor visszavonható. *4.* Az alkalmazásról való orvosi döntést orvosi bizottság, házastárs vagy közvetlen örökös megvétózhatja. *5.* Az orvost a Liwing Will alkalmazása nem mentesíti a büntetőjogi felelősség alól, csak büntetlenséget biztosít számára, ha alkalmazá-

[16] The Dilemmas of Euthanasia. 157—159. old.
[17] *Horváth* Tibor: i. m. 649. old.
[18] *Névai* L.: i. m. 5. old.
[19] Euthanasia and the Rigth to Death. Peter Owen. London, 1969. 66—67. old.
[20] The Dilemmas of Euthanasia. 22. old.
[21] The Dilemmas of Euthanasia. 6. old.
[22] The Dilemmas of Euthanasia. 156. old.

sának feltételei adottak voltak.[23] A Liwing Will alkalmazásának lehetőségét először Kalifornia állam törvényhozása fogadta el, példáját az USA 40 tagállama követte.[24]

Az euthanázia polgári jogi irányzatának elvei a következőkben foglalhatók össze: *1.* Az egyén megfelelő formájú akaratnyilvánításának tulajdonít egyedül jelentőséget. *2.* Az alkalmazásnál nem vesz figyelembe hozzátartozói, társadalmi érdeket. *3.* Az orvos részéről csak passzív magatartást engedélyez. *4.* Nem töri át az euthanázia büntetőjogi tilalmát, csak a feltételek fennállása esetén az orvos részére büntetlenséget biztosít. *5.* Nem biztosít az egyén részére korlátlan rendelkezési jogot az élete felett, mivel akarata „vétózható".

A kérdésben a magyar jogi irodalmi állásfoglalás egyértelmű, míg az orvosok részéről időről időre felmerül az újraértékelés igénye. A büntetőjogász Horváth Tibor az euthanáziáról írt cikkében egyértelműen kijelenti: mindent összevetve az igen vagy nem kérdésében egyértelmű nemmel felelhetünk.[25] Törő Károly 1965-ben írt könyvében szintén[26] „nemet" mond s 1979-ben megismétli álláspontját bár kiegészíti egy újabb gondolattal; lehetséges azonban olyan eset is — írja —, amikor az életműködés mesterséges fenntartása sérti a természetes halálhoz való jogot. Azt azonban nem részletezi bővebben, mi értendő „természetes halálhoz való jogon".[27] Nizsalovszky Endre könyvében csak megemlíti a problémát, állást nem foglal benne.[28] A magyar orvosok részéről a legutóbbi időben először Petrányi Gyula foglalkozott a kérdéssel.[29] Kijelenti: az eddigieknél világosabban tisztázni kell, mikor és mennyire lehet valakit akarata ellenére gyógykezelni, életre kelteni; jogászainknak mérlegelni kellene az intenzív terápia, a mesterséges életbentartás lehetőségének korában, az emberi méltóság érdekében, az orvosok védelmére az alaptalan vádakkal szemben, a passzív euthanázia kötelességének meghatározását. Majd egy nagyon durva, de a jogász számára mellbevágó kérdést tesz fel: a kérdés tehát az, hogy nem költ-e a társadalom túl sokat arra, hogy valószínűleg egészséges gyermekek ne születhessenek meg, viszont a már megszületett betegeket, később megbetegedőket, öreg haldoklókat mesterségesen életben tartsa.

Takács Tibor írja: csupán a haldoklók nevében és sokszor halott könyörgésükre írom soraimat. Kérdezem önmagamtól, s az olvasótól is, valóban humánus, helyes-e a végsőkig harcolni bizonyos életekért... Az igazi együttérzés és a valódi segíteni akarás érdekében talán el lehetne menni addig, hogy a reménytelen betegségben szenvedőket, főként a gyógyíthatatlan rákos betegeket csupán tüneti kezelésben részesítsék az orvosok (fájdalom-, fertőzés-, láz-, idegcsillapítás). Ne adnának erőszakoltan szíverősítő injekciókat, hormonokat, vért, vitaminokat... ne operálnák meg őket ismét és ismét fellépő szövődményeik miatt, és ne élesztenék újra a már klinikailag halottakat... csak azért, hogy valamivel tovább szenvedhessék reménytelen vegetatív életüket.[30]

A kérdés a következő:

II.

Mi okozta az euthanázia kérdésének újrafelvetését

Paradox módon erre röviden úgy lehetne felelni, hogy az orvostudomány, s ezzel kapcsolatban a jogtudomány fejlődése. Ezt bővebben az alábbiak szerint szeretném részletezni.

1. A szervátültetések joga, s ezzel kapcsolatban a halál időpontja körüli bizonytalanság. A hatvanas-hetvenes években az orvostudomány eljutott arra a fejlődési pontra, hogy műtétileg lehetővé vált az élők közti veseátültetés, és a halottból az élő szervezetbe történő szervátültetés. Az orvostudomány ilyen fejlődése állásfoglalásra, illetve eddig megváltoztathatatlannak vélt alapvető jogelvek megváltoztatására kényszerítette a jogalkotókat, illetve a jogalkalmazókat. Az egyik ilyen állásfoglalás a jog részéről a halál időpontjának meghatározása, mert csak ennek pontos rögzítése, s a jogszabályoknak megfelelő alkalmazása után kerülhet sor halottból élő szervezetbe történő szervátültetésre. A szívátültetésekre vonatkozó Genfi Deklaráció a halál időpontját az agyműködés teljes és helyreállíthatatlan megszűnéséhez köti. Ennek ismérveit 5 pontban foglalja össze, melyből az euthanázia témája szerint a legfontosabb az elektro enkefalográfnak kellően meghatározott biztosítékok mellett (még ingerlés esetén is) abszolút egyenes nyomvonala.[31] Természetesen a Genfi Deklaráció ajánlás jellegű, s természetéből adódóan az egyes országok törvényhozására bízza a kérdés szabályozását. A magyar jog szinte úttörőként vette át a Genfi Deklarációt, s a 18/1972. (IX. 4.) EüM rendelet szabályozta az egészségügyről szóló 1972. II. törvény alapján a szerv, szövet kivételére és átültetésére vonatkozó rendelkezéseket. A rendelet 6. § (1) bek. alapján a halál beálltát a 2—3. számú melléklet alapján lehet megállapítani. Eszerint a halál beálltának feltételei: a) mély

[23] The Dilemmas of Euthanasia. 59. old.
[24] Új Tükör, 1981. jan. 18. sz.
[25] *Horváth* T.: i. m.
[26] *Törő* Károly: Az orvosi polgári jogi viszony. Bp. 1965. 150—153. old.
[27] Törő Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. Bp. 1979. 170. old.
[28] *Nizsalovszky* E.: i. m. 19—22. old.
[29] *Petrányi* Gyula: Az orvos mint bíró és ítéletvégrehajtó. Orvosképzés, 1970. V.
[30] *Takács* Tibor: Mors bona nihil aliud. Orvosi Hetilap, 120. évf. 17. sz. és Orvosi Hetilap, 121. évf. 9. sz.
[31] *Nizsalovszky* E.: i. m. 354. old.

eszméletlenség; b) mindennemű reflex teljes hiánya; c) a pupillák teljes kétoldali fénymerevsége; d) a spontán légzés hiányának megállapítása 10 percen át többször megismételt vizsgálat segítségével; a 10 perces időtartamot attól az időponttól kell számítani, amikortól a légzést mesterségesen tartják fenn; e) a rendelet 3. számú mellékletében foglaltak szerint biztosított feltételek között végzett időszakos stimuláció ellenére is sorozatosan észlelt abszolút lineáris elektro encephalográfiás lelet (elektromos csend). A 3. melléklet az elektro encephalográfiás vizsgálat technikai feltételeit szabályozza igen részletesen.

A magyar jogszabály így pontosan és félreérthetetlenül megfogalmazta az „agyhalál" feltételeit, mely után valakit a szervátültetés szempontjából halottnak kell tekinteni. A nagyon súlyos problémát viszont, így véleményem szerint az jelenti, hogy kétféle halál időpont keletkezett. A gyakorló orvosnak ugyanis nincs lehetősége, s nem is kötelessége a halál tényének megállapításánál, s a beteg halálát a gondosan megállapított agyhalálhoz kötni, illetve élete fenntartását az agyhalálig folytatni. Így a gyakorlatban az a helyzet, hogy az agyhalál szempontjából valószínűleg még élő emberek tömegeit minősítik halottnak, s szüntetik meg kezelését. Ez véleményem szerint már önmagában megállapíthatóvá teszi a jog szerint a passzív euthanázia megállapítását: a jog ugyanis nem alkalmazhat kétféle halál időpontot; egyet a szervátültetés szempontjából, másikat a többi esetre. Csak egy halál időpont létezhet, s ez a jog- és orvostudomány mai állása szerint nem lehet más mint a szervátültetések tekintetében. Ennek alapján viszont az orvosnak kötelessége lenne, a betegnek pedig személyhez fűződő joga, hogy életét minden eszközzel, minden betegségnél eddig az időpontig fenntartsák. Természetesen a gyakorlat szempontjából ez irreális követelmény, melyet megvalósítani nem lehet. A gyakorló orvos ugyanis — semmi szempontból nem kifogásolhatóan — az aggkorú több napja agonizáló beteg halála esetén nem törekszik az agyhalál megállapítására, nem kapcsolja a beteget respirátorra, nem ad a szívébe injekciót stb. Míg ugyanez az orvos, egy fiatal, gyógyítható beteg váratlan halála esetén a siker reményében az életrekeltés összes eszközét fogja használni, s ezt csak az agyhalál megállapítása után hagyja abba. Azonban ezzel — a hangsúlyozottan semmi szempontból nem kifogásolható — magatartásával az orvos az első beteg esetén nem használta fel az „orvostudomány minden eszközét" a beteg életének meghosszabbítására, így passzív euthanáziát követett el, az orvos- és jogtudomány jelenlegi állása szerint. (A halálozási időpont bizonytalansága miatti más polgári jogi problémákat igen részletesen tárgyalja Nizsalovszky Endre.)[32]

Véleményem szerint ezzel a körülménnyel is összefügg az orvosok részéről az egész világon felmerült az az igény, mely a jogászokat a passzív euthanázia, illetve a halál időpontjának egyértelmű meghatározására törekszik rávenni. A kérdésből adódható jogi és orvosi problémákat érzékelteti az irodalomban „Lyons eset" néven ismert per, mely egy kaliforniai bíróság előtt folyt le, s lényege a következő volt; a bűncselekmény áldozata fejlövést szenvedett 1973. szeptember 10-én, ekkor respirátorra helyezték, majd 1973. szeptember 12-én bekövetkezett az agyhalál. E nap délutánján az áldozat hozzátartozóinak, s a helyi hatóságoknak az engedélyével szívét szervátültetésre kivették. A kivétel pillanatában az áldozat szíve vert. A vádlott ügyvédje vitatta, hogy a lövés volt a halál okozója, véleménye szerint az embert mindaddig élőnek kell tekinteni az érvényes jogszabályok szerint ameddig szívműködése van. Ezután egy ügyészi bizottság vizsgálta a szív kivételében közreműködött orvosok tevékenységét, s a hosszas vizsgálat után az eljárt bíróság is az „agyhalált" fogadta el a halál időpontjául, s a vádlott bűnösségét emberölésben állapította meg. Ezzel ellentétes döntés született azonban egy londoni bíróságon a „Regina v. Potter" ügyben, ahol az áldozat a fejére nagy erejű ütést kapott, mely után életét respirátorral tartották fenn, s utóbb veséjét átültették. A vádlottat emberölés alól felmentették, s csak súlyos testi sértésben állapították meg bűnösségét.[33]

Ezek a körülmények és esetek véleményem szerint azt támasztják alá, hogy a jogalkotók, s alkalmazók Magyarországon, de a világ többi országaiban sem adták meg a halál időpontjának minden esetre érvényes meghatározását, így az orvosoknak a passzív euthanázia kérdésével kapcsolatos aggodalmaik teljesen megalapozottak.

2. Az orvostudomány fejlődése. Napjainkra az orvostudomány az élet meghosszabbításáért folytatott harcban számtalan új eszközzel, módszerrel rendelkezik (pl. a lélegeztető készülék a respirátor, a reanimáció az újraélesztés a klinikai halál állapotából, vérátömlesztés, hormoninjekció, műtéti technika fejlődése). Joseph Fletcher szerint; a klasszikus halálosság-jelenet a szerető hozzátartozókkal és ünnepélyes utolsó szavakkal a múlté gyakorlatilag. E helyett megjelent az agyon nyugtatott, comatosus, csövekkel felszerelt tárgy, amely már embertelen.[34] A gyakorló orvos problémája az — mint Takács Tibor véleményét idéztük —, hogy ezeket az eszközöket minden esetben köteles-e igénybe venni, vagy bizonyos esetekben lemondhat a beteg életének meghosszabbításáért folytatott harcban a „heroikus erőfeszítésekről" (heroic measures). Véleményem szerint a jog jelenlegi álláspontja „nem", tehát alkalmazni kell minden eszközt minden esetben az euthanázia álta-

[32] *Nizsalovszky* E.: i. m. 230—246. old.

[33] The Dilemmas of Euthanasia. 60—62. old.

[34] Euthanasia and the Right to Death. 65—66. old.

lános tilalmából következően. A gyakorlat viszont más. Horváth Tibor tanulmányában Boldizsár Ferencre hivatkozik, aki szerint az orvosi gyakorlatban a gyógyíthatatlan beteg halálát akár bevallottan, akár hallgatólagosan, mind tevékenységgel, mind passzivitással siettetik, s ez a tevékenység etikailag igazolható. (!?)[35]

Az Egyesült Államokban számos orvos nyíltan ismert arról, hogy reménytelen esetben abbahagyja a kezelést. Az orvosi folyóiratok beszámolnak arról, hogy súlyosan károsodott csecsemők nem kapnak orvosi kezelést, s évente a becslések szerint több ezer szellemileg és testileg súlyosan károsodott csecsemőt hagynak meghalni.[36] Érdemes ezzel kapcsolatban egy, az Egyesült Államokban végzett nagyszabású felmérés néhány eredményét ismertetni. 1410 belgyógyász, 650 idegsebész és 1129 gyerekgyógyász előtt az euthanázia szempontjából problematikus eseteket ismertettek, s az adott esetben az orvosoknak választaniuk kellett a megadott kezelési módok közül. A 45 éves gyógyíthatatlan végső stádiumban levő rákbeteg halálát az orvosok 43%-a előidézné kábítószer túladagolásával. Az idegsebészek közül az áttételes agydaganatban szenvedő betegnél 50% nem végezne műtétet, ha a daganat fizikai funkciókat érint, míg 78% nem végezne műtétet, ha a daganat már tudatkárosodást okozott. Ha az agyhalál feltételei adottak, az idegsebészek 71%, a belgyógyászok 72% kikapcsolná a respirátort, de mindkét csoportban 49% csak akkor, ha erről a hozzátartozókkal vagy kollégákkal konzultált. A belgyógyászoknak csak 16%-a részesítené aktív gyógykezelésben azt a mozgásképtelen, önmagát ellátni nem tudó, környezetével kapcsolatot tartani képtelen idegrendszerileg károsodott beteget, akit családja nem kíván gondozni a kórházból való hazaengedése esetén. Érdekes a gyerekgyógyászok véleménye is; az anencephal (agyi tevékenységgel nem rendelkező) gyereknek 1% halálos adag gyógyszert adna be, míg 3% ezt talán megtenné. Ez a válasz azonban nem annak köszönhető, hogy a gyermekek különös jelentőséggel bírnak az orvosok számára; 76% gyerekgyógyász nyilatkozott úgy, hogy kikapcsolná a respirátort az agyhalál megállapítása esetén.[37]

Mindebből az a következtetés állapítható meg, hogy a jog egyáltalán nem, az orvosok pedig eltérően, „helyi szokások" alkalmazásával alkalmazkodnak az orvostudomány fejlődésével keletkező új eljárások felhasználásáról az adott beteg esetében. Alátámasztja ez azt, hogy a passzív euthanázia a gyakorlatban élő, létező jelenség, a jog abszolút tilalma ellenére. Azt lehet mondani, hogy az orvostudomány fejlődésével az euthanáziának egy új fajtája, a passzív euthanázia keletkezett, melynek kérdésében a jog jelenleg nem tud, de nem is akar szabályozást adni, ezért a problémáról hallgat, illetve beolvasztja az euthanázia általános fogalomkörébe, ahol viszont csak tiltja, de ténylegesen nem szankcionálja.

Rendelkezik-e a személy saját élete felett? Az euthanázia polgári jogi szempontból való vizsgálatánál először ezt kel tisztázni, mivel látható, hogy ez az irányzat egy korlátozott (mivel megvétózható) lehetőséget ad a személynek az élete feletti rendelkezéshez. A kérdést elvi alapokon kell megközelíteni, mivel minden ország jogrendszere az adott jogterület ideológiája alapján foglal állást a kérdésben. Rugalmasan, engedményeket téve több-kevesebb rendelkezési jogot biztosítanak pl. az öngyilkosság kérdésében a protestáns, az iszlám és a zsidó vallás.[38]

Például az anglikán W. R. Matthewsnek, a Szent Pál Székesegyház esperesének véleménye a következő; úgy hiszem a kereszténység hivatása, hogy legyen kész meglátni, amikor a szeretet törvénye új kötelességekre figyelmeztet. A szeretet nagy alapelve és ennek gyermeke a részvét arra ösztökél bennünket, hogy támogassuk azokat az eszközöket, amelyek elősegítik az euthanázia törvényessé válását, és amelyek mint az Euthanázia Társaság megállapította „lehetővé teszik egy ép tudatú felnőtt embernek, kinek élete nagy szenvedések között közeledik a végéhez, hogy választhasson a könnyű és a szenvedésekkel teli halál között és igénybe vehesse az orvosi segítséget választása megvalósításához."[39]

Mereven és következetesen e rendelkezési jog ellen van a katolikus egyház, illetve azok a kapitalista jogterületek, ahol a katolikus vallásgyakorlók túlsúlyban vannak. A katolikus világnézetben az élet mint „kötelesség" jelenik meg, amely „nem egy rossz ruha, amit levethetünk" — írja Jámbor László, azonban művében véleményem szerint kegyetlenül ráhibáz arra az okra, mely az euthanázia minden formáját nagyon is gyakorlati okból veti el ideológiai alapon. Ezt írja; ha minden súlyos beteget elpusztítanánk, akkor a közérdek szenvedne sérelmet, már csak azért is, mert hová lenne így az orvostudomány fejlődése. Minden időben éppen a bonyolult és nehéz esetek, a gyógyíthatatlannak tetsző kórok sarkallták a gyógyítás hőseit újabb és újabb kutatásokra és ezekből a kutasásokból született meg egy-egy csodálatos szérum vagy gyógymód.[40] Ez a gyakorlat nyelvén annyit jelent, hogy a gyógyíthatatlan beteg lényegében mint kísérleti alany szerepel — így életét ezért is fenn kell tartani a végsőkig — az adott korban gyógyíthatatlan betegsége gyógyításáért folytatott küzdelemben. Kétségtelen a haldoklón lehet a legjobban vizsgálni az új gyógyszerek, gyógymódok hatásmechanizmusát, de ez a szemlélet nem nevezhető humánusnak.

[35] *Horváth* Tibor: i. m.
[36] The Dilemmas of Euthanasia. 70—103. old.
[37] The Dilemmas of Euthanasia. 107—119. old.
[38] Claude Henri: i. m. 31. old.
[39] Euthanasia and the Right to Death. 25—29. old.
[40] *Jámbor* L.: i. m. 17—18. old.

A marxista világnézet is tagadja az élettel való rendelkezés bármilyen formáját, mivel a személyiség társadalomalakító jellege, „társadalmi személyisége" vonja maga után azt a szabályt, hogy az ember nem ura testének, életének, tehát érvénytelen beleegyezése olyan cselekménybe, mely életét veszélyezteti, vagy testi épségét tartósan fogyatékossá teszi.[41] A jogelv az 1959. évi Ptk. 87. § jutott a legélesebben kifejezésre, mely szerint: a személyhez fűződő jogokat korlátozó szerződés vagy egyoldalú nyilatkozat semmis. Az 1977. IV. tv.-vel történt módosítás során a 75. § (3) bek. már enyhíti a korábbi merevséget, nyilván az 1972. szervátültetésekről szóló jogszabály hatására, mely lehetővé tette az élők közti szervátültetést. (Csak érdekességként jegyzem meg, eszerint az 1972—1977 között végzett veseátültetések donorjai jogsértők voltak, a műtétet végrehajtó orvosokkal együtt az akkor hatályos Ptk. 87. § alapján.) A jogelv kifejezésre jut a Ptk. 485. § (2) bek.-ben is, mely kimondja: hogy életveszély elhárítása végett az életveszélybe került személy akarata ellenére is helye van beavatkozásnak.

III.

Az élettel való rendelkezés esetkörei

Azt, hogy a jogelv a gyakorlatban miként valósul meg három esetkörben szeretném bemutatni:

1. A beteg jogai az orvosi beavatkozásokkal kapcsolatban. Nem vitatható, hogy a gyakorlatban a betegnek joga van nem gyógykezeltetnie magát, illetve a megkezdett gyógykezelést bármikor megszakítania, bizonyos közegészségügyileg szankcionált esetek kivételével. A beteg nem kényszeríthető, ha a gyógyszert nem veszi be, a diétát nem tartja meg, ha dohányzik stb. még akkor sem, ha ezzel a magatartással nyilvánvalóan életét megrövidíti. Az orvosnak ilyen esetben csak a tájékoztatás, figyelmeztetés a lehetősége, kötelessége. Hasonló a helyzet a műtéti beavatkozásokkal kapcsolatban, mivel az 1972. II. tv. 47. § (3—4) bek. alapján a műtéthez a beteg (hozzátartozó) írásbeli hozzájárulása szükséges. Bár a közvetlen életveszély elhárításához nem kell írásbeli hozzájárulás, s alkalmazásra kerülhet a Ptk. 485. § (2) bek. is, véleményem szerint nem képzelhető el, hogy az orvos a beteg (hozzátartozó) kifejezett akarata ellenére erőszakkal vagy kényszerítéssel végezzen akár életmentő műtétet. Ilyen magatartás előfordulásáról a gyakorlatnak nincs tudomása, de még a feltételezése is teljesen ellentétben áll az orvos—beteg viszony polgári jogi jellegével. Véleményem szerint tehát a „cselekvésképes" beteg bármikor, jogi következmények nélkül megrövidítheti életét akár az orvosi tevékenység mellőzésével, akár megszakításával. „Cselekvésképes" betegen olyan személyt értek, aki jogilag cselekvőképes, s ténylegesen, fizikailag abban a helyzetben van, hogy akaratát saját maga érvényesítse. Ennek ellentéteként fogom fel a „cselekvésképtelen" beteget, aki jogilag cselekvőképes lehet ugyan, de nincs abban a fizikai helyzetben betegsége miatt, hogy akaratát közvetlenül érvényesítse. Ilyen betegek esetén kerül sor a „közvetlen életveszély elhárítása miatti orvosi tevékenység" alkalmazásra — esetleg a beteg határozott akaratnyilvánítása ellenére.

2. Cselekvés az életet veszélyeztető helyzetekben. Két területen vizsgálható az esetkör; az egyik esetben kérdés az, joga s lehetősége van-e az életveszélyben levőnek a segítségnyújtást visszautasítania, a másik kérdés, hogy feláldozhatja vagy csak kockáztathatja életét a segítségnyújtó segítségnyújtása közben. Az első esetkörben a Ptk. 485. § (2) bek. az irányadó. 1965-ben megjelent művében Tőrő Károly — véleményem szerint — azt a helyes álláspontot képviseli, hogy a bajbajutott személy akarata ellenére a segítségnyújtó csupán jogosult, de nem köteles beavatkozni. Ilyenkor a szükséges beavatkozás elmaradásának minden hátrányos jogkövetkezménye a beavatkozás ellen megfontoltan és határozott formában tiltakozó személyre hárul, és a beavatkozásra köteles egyén felszabadul az őt terhelő kötelezettség alól. A segítségnyújtó nem kötelezhető kényszer alkalmazására a segítségre szorulóval szemben.[42]

Álláspontját Tőrő Károly későbbi munkájában felülvizsgálta, mivel nyilván úgy értékelte, hogy korábbi véleménye a segítségre szorulónak rendelkezési jogot biztosít élete felett. A Ptk. 485. § (2) bek. alapján kimondja: hogy általános tartalmú szabálynak kell ezért tekinteni, hogy a közvetlen életveszélybe került személy életét kifejezett akarata ellenére is meg lehet menteni, illetve akaratával szemben is meg lehet tenni a közvetlen életveszély elhárítása végett szükséges mindazokat az intézkedéseket, amelyek megfelelnek az életveszélybe került személy érdekének.[43] Bár példának az öngyilkos életének megmentését említi, s kényszer alkalmazásának lehetőségéről nem szól, álláspontja véleményem szerint ellenkezik 1965-ös nézetével. Ez viszont a gyakorlatban irreális antihumánus helyzeteket eredményezhet. Vegyük például azt az esetet — mely az életben gyakran előfordulhat —, hogy két ember egyszerre szenved közlekedési balesetet; az egyik súlyosan a másik halálosan megsérül. Helyszínre érkezik az elsősegélynyújtó. A halálosan sérült ember felmérve helyzetét, arra kéri az elsősegélynyújtót, ne vele törődjön, hanem segítség-

[41] *Nizsalovszky* E.: i. m. 333. old.

[42] *Tőrő* Károly: Orvosi polgári jogi viszony. 34. old.

[43] *Tőrő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. 163. old.

nyújtását koncentrálja súlyosan sérült társára. Az előbb említett álláspont szerint azonban az elsősegélynyújtó ezt nem veheti figyelembe, s erőit köteles megosztani a két ember között, sőt a halálosan sérült akaratával szemben még kényszert is alkalmazhat, sőt alkalmaznia kell. Véleményem szerint ez így a gyakorlatban nem fordulhat elő, s az elsősegélynyújtó tevékenysége az adott esetben Tőrő Károly 1965-ös álláspontja szerint fog alakulni.

A másik esetkörben, az élettel való rendelkezés tilalmából eredően is negatív az elmélet álláspontja. Tőrő Károly szerint: a személyiségvédelmi rendelkezés korlátozott lehetőségére tekintettel a segítségnyújtó saját személyiségi értékeit is csupán kockáztathatja, veszélyeztetheti, de nem áldozhatja fel. A gyakorlatban így egy ember nem áldozhatja fel életét a halál biztos tudatával embertársa érdekében. A világirodalom és a történelem viszont épp az ilyen magatartásokat értékeli erkölcsileg a legtöbbre. A magyar jog ilyen szemlélete szerint pl. jogsértőnek tekintendő Maksymilian Kolbe lengyel pap, mivel az auschwitzi koncentrációs táborban saját életét ajánlotta fel egy rabtársa élete helyett, s ennek alapján a papot kivégezték, a rabtárs viszont megmenekült.

Az esetkör *gyakorlatában* így véleményem szerint mind az elsősegélynyújtó, mind az életveszélyben levő szabadon rendelkezik életével, ezért semmilyen joghátrány nem ért, sőt erkölcsileg tettét magasra értékelhetik.

3. Öngyilkosság. A magyar polgári jog elmélete szerint a személy nem jogosult olyan pozitív magatartásra, amely természetellenes halál előidézésére, az élet kioltására, megrövidítésére alkalmas és erre másokat sem jogosíthat fel. Az ember tehát a jog szabályai szerint nem lehet öngyilkos.[44] Az elmélet a Ptk. 75. § (3) bek.-ben van törvényileg megfogalmazva. Nizsalovszky Endre ennek az elvnek a kifejezését látja a Btk. 168. § megfogalmazott öngyilkosságban közreműködés büntetté nyilvánításában.[45] Ez vitatható, mert a Btk. indoklása is kimondja, hogy: a javaslat az alapcselekményt az öngyilkosságot annak ellenére, hogy azt a szocialista közfelfogással ellentétesnek tekinti, azért nem fenyegeti büntetéssel, mert az meghaladná a büntetés célját. Alapcselekmény hiányában szükséges tehát a társadalomra veszélyes és büntetést érdemlő „járulékos" magatartást büntetéssel fenyegetni. A Btk. így az öngyilkosságot mint alapcselekményt nem minősíti „társadalomra veszélyesnek", azonban ez a szemlélet — véleményem szerint — ütközik a Ptk. 75. § (3) bek.-ben megfogalmazottakkal. (A Btk. szóhasználata nagyon is tudatos lehet: választhatta volna ugyanis azt a megoldást is, hogy az öngyilkosság „társadalomra veszélyes", de vele szemben a büntetés céljai nem érhetők el.) Társadalomra veszélyes cselekmény ugyanis az a tevékenység vagy mulasztás, amely ... az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti. [Btk. 10. § (2) bek.] Tehát, ha a Ptk. 75. § (3) bek.-ben meghatározott jogelvet következetesen végig akarnánk vinni, a büntetőjognak is „társadalomra veszélyes" cselekményként kellene értékelnie az öngyilkosságot, mivel olyan tevékenység, amely az „állampolgárok személyét sérti". Az elv következetes keresztülvitelének nem lehetne akadálya, hogy a büntetés meghaladná a „büntetés célját", mivel ezt csak a befejezett öngyilkossági cselekményre lehet mondani. Kísérleti szakban maradt öngyilkossággal szemben viszont a büntetés célja mindenképpen elérhető lenne.

Az a tény, hogy ettől a törvényhozó eltekintett, azt mutatja, hogy humánus szempontok alapján nem akarja a nyilvánvalóan súlyos pszichikai állapotban levő sikertelen öngyilkost még joghátránnyal is sújtani. (Bár meg kell jegyezni, az öngyilkosság önálló büntetése nem példa nélkül álló: 1789-ig a francia jog vagyonelkobzást mondott ki az öngyilkos vagyonára, több állam — így pl. Anglia az 1961. évi öngyilkossági törvény megszületéséig — büntette az öngyilkosság kísérletét, s a katolikus egyház hosszú időn keresztül megtagadta az öngyilkostól az egyházi temetést.)[46]

Amennyire teljesen érthető, s elfogadható a Btk. álláspontja — bár ütközése a Ptk. 75. § (3) bek.-el úgy vélem nem vitatható —, annyira megmagyarázhatatlan miért nincs az öngyilkosságnak polgári jogi következménye. Már Petrányi Gyula is „SZTK-alapon való öngyilkosságról" beszél.[47] Valóban nehezen magyarázható az öngyilkosságnak polgári jogi következmények nélkül való maradása; gondolok itt a kísérleti szakban maradt cselekményeknél az ápolási költségek megtérítetlenségére, s az el nem vesztett táppénzjogosultságra. Talán lehet párhuzamot vonni az orvosi beavatkozást igénylő részegség, a magzatelhajtás, s az öngyilkosság között annyiban, hogy a közfelfogással ellentétes, társadalomra káros jelenségek, melyek ellen a jog eszközeivel is fel lehet lépni, kísérletet lehet tenni visszaszorításukra. Véleményem szerint ez indokolja, hogy a jogi szabályozás lényegében a költségek megtérítését teszi kötelezővé az orvosi beavatkozást igénylő részegség, s a magzatelhajtás esetében. Ez a jogkövetkezmény azonban az öngyilkosság kísérleténél hiányzik; humánus szempontból indokolhatóan, jogelméletileg nem. Így tény, hogy hatályos jogunkban az öngyilkosságnak semmi polgári jogi következménye nincs. (Ennek következménye Petrányi Gyula szerint, hogy a gyomormosásra kerülő részeg még bevesz néhány Tardylt, így öngyilkos osztályon kapja meg ugyanazt a kezelést ingyenesen.)

[44] *Törő* Károly: Személyiségvédelem a polgári jogban. 166. old.
[45] *Nizsalovszky* E.: i. m. 66. old.
[46] *Claude* H.: i. m. 37. old.
[47] *Petrányi* Gyula i. m.

Az említett esetkörök vizsgálatából véleményem szerint egyértelműen megállapítható, hogy a személy a gyakorlatban szabadon rendelkezik élete felett, egészen addig, míg „cselekvésképes" állapotban van.

Kérdés az euthanázia szempontjából, hogy a gyakorlatban a „cselekvésképesek" körében érvényesülő szabad rendelkezést ki lehet e terjeszteni valamilyen formában a „cselekvésképtelenekre" is.

IV.

A megoldás útjai

Az eddigiekből érzékelhető, hogy az orvos- és jogtudomány fejlődésével, az orvos—haldokló beteg viszonyában olyan új területek keletkeztek, melyre az eddigi szabályozás szempontjai nem alkalmazhatók mereven. Az orvosok a gyakorlatot látván joggal igénylik a körülményeknek megfelelő egyértelmű, világos állásfoglalást. Bár hazánkban egyetlen euthanázia per sem fordult elő, ebből nem lehet azt a következtetést levonni, hogy nálunk a probléma nem létezik. Feltételezhetjük, hogy hazánkban — ugyanúgy, mint pl. az Egyesült Államokban — a beteg, a hozzátartozók kérésére vagy saját erkölcsi belátásuk alapján az orvosok egyedi esetenként esetleg élnek passzív euthanázia lehetőségével. Ez a helyzet azonban aggodalomra ad okot. Az orvosok részéről — mint látható volt — súlyos erkölcsi, etikai konfliktust okoz, a beteg és a hozzátartozók részéről viszont éppen ez vezet egy bizonytalan jogi helyzet érzékeléséhez, s ennek kapcsán még visszaélésekre is sor kerülhet. (Nyilvánvaló ugyanis, hogy a hozzátartozók által kért vagy hallgatólagosan tudomásul vett passzív euthanázia nem kerül nyilvánosságra — viszont a beteg személyiségi jogait sérti.)

A megoldás útjait keresve össze kell röviden foglalni az euthanázia bármilyen formájának, bármely alakban történő szabályozását ellenzők érveit. Ezek a következők: *1.* Hibás a betegség diagnózisa vagy prognózisa, így nem lehet kimondani azt sem teljes bizonyossággal, hogy egy betegség gyógyíthatatlan. *2.* A beteg életének hosszabbítása során olyan új gyógyszert találnak fel, mellyel euthanázia alkalmazása nélkül gyógyítható az alapbetegség. *3.* Az öngyilkosság legalizálásához vezetne. *4.* Visszaélésekre adna alkalmat. *5.* Nagyon kicsi lenne ezzel szemben azoknak a száma, akiken valójában segítene a törvényesítés, s igényelnék azt.

Bár az euthanáziát ellenzők minden érvével együtt kell értenie a jogásznak, néhány szempont mégis felvethető. Így: *1.* Az euthanáziát ellenzők részéről nem történt meg az aktív és passzív euthanáziának a szétválasztása, melyre a tudomány jelenlegi állása szerint feltétlenül szükség volna. *2.* Bizonytalanságra, esetleges visszaélésre a jelenlegi helyzet is elegendő lehetőséget teremt. *3.* Gyógyíthatatlan betegségek az orvostudomány jelenlegi állása szerint sajnos vannak. Maga a jogszabály is az euthanázia fogalmával kapcsolatban a „gyógyíthatatlan beteg" kifejezést használja.

Meg kell állapítani, hogy jelenlegi jogi és orvosi szemléletünk nem teszi lehetővé az euthanázia bármilyen formájának jogi szabályozását. A problémával viszont hosszú időre előretekintve feltétlenül számolni kell, s a jogi szabályozás is szükségessé válhat a jelenleginél pontosabban, részletesebben. Valószínűleg az euthanázia büntetőjogi tilalma nem kerül, s nem kerülhet megváltoztatásra; így az esetleges szabályozásnak polgári jogi keretek között kell megvalósulnia; s e szabályozásnak megfelelő alkalmazás esetén az esetleg meginduló büntetőeljárásban büntetlenség lenne biztosítható az orvosnak. A magyar orvosi irodalomban a közelmúltban két elképzelés látott napvilágot. Takács Tibor szerint orvosi bizottságok dönthetnének, hogy adott esetben az aktív kezelés elhagyásával a beteg passzív euthanáziában részesülhessen. Véleménye szerint az ilyen orvosi biztságok működésében a társadalomnak — az orvosokba vetett feltétlen szükséges általános bizalom alapján — meg kell bíznia, hiszen a jogalkalmazók munkájuk során az igazságügyi szakértőkre támaszkodva jelenleg is néha élet-halál kérdésében kérik ki véleményüket.[48] A kérdéshez hozzászóló Bognár Erzsébet szerint a haldoklók esetében biztosítani kellene „az otthonhalás jogát", azt, hogy a haldokló számára kellemesebb környezetben, hozzátartozói ápolásban tölthetné élete utolsó részét. Ennek jó hatása lenne a többi betegre is, hiszen nem kellene végignézniük betegtársuk haldoklását, s kórházi ágyak is felszabadulnak az otthoni gondozással.[49]

Mindkét javaslat a jogász szempontjából erősen aggályos. Takács Tibor javaslata elvezethetne az euthanázia büntetőjogi tilalmának áttöréséhez, az egyén életéről az „állam képviselőiként" az orvosok döntenének, így a Ptk.-ban védett személyiségi jogot sértenék, s egyes esetekben az orvosi bizottságok előbb-utóbb eljutnának az aktív euthanáziához. Bognár Erzsébet javaslata humánusabb, elfogadhatóbb, de gyakorlati kivitelezése jogelméleti problémákat jelent. Nyilvánvaló ugyanis, hogy csak a hozzátartozók egy része tudná vállalni az otthoni gondozást, így megkülönböztetés jönne létre az emberek között, mert némelyek megkapnák ezt a „jogot", mások nem. További veszélye az elképzelésnek, hogy nemcsak a beteg szempontjait veszi figyelembe, hanem a betegtársak szempontján, s kórházi ágyak felszabadulásán keresztül a társadalom érdekét is. Így megint előkerül az euthanázia „társadalmi hasznosságának" elfogadhatatlan motívuma.

Véleményem szerint, ha valamikor is sza-

[48] *Takács* Tibor i. m.

[49] Bognár Erzsébet: Hozzászólás Takács Tibor cikkéhez. Orvosi Hetilap, 121. évf. 9. sz.

bályozásra kerülhet a kérdés, az a szabályozás csak a „végrendelet az életről" kiindulási pontként való elfogadásával lehetséges. Így a „végrendelet az életről" a polgári jogi végrendelet szigorú alaki szabályaihoz kötött írásbeli akaratnyilvánítás lehetne. Csak egészséges ember tehetne ilyen nyilatkozatot, mivel a beteg embert esetleg káros befolyás érhetné ilyen nyilatkozat tételére. Az akaratnyilvánítás — hasonlóan a végrendelethez — bármikor visszavonható lenne, sőt a közvetlen hozzátartozók, örökösök részéről megtámadható, azonnal „megvétózható" esetleges alkalmazása. Az orvosra nézve nem lenne kötelező alkalmazása, hanem személyes felelősséggel döntene, folytatja-e az aktív kezelést vagy beéri-e csak tüneti kezeléssel. A nyilatkozat nem mentesítené az orvost a büntetőjogi felelősség alól, hanem adott esetben büntetlenséget biztosítana számára. Aktív euthanázia nem lenne lehetséges. Véleményem szerint egy ilyen esetleges szabályozás nem érintené a hatályos jogszabályainkat, mivel a Ptk. 474. § (2) bek. alapján a megbízást a megbízó utasítása szerint és érdekének megfelelően kell végrehajtani, ellátni. Az orvosok Hippokráteszi tanokon alapuló gyógyítási alapelvei is lehetőséget adnának egy ilyen megoldásra. Hippokratész tanai alapján „az orvosnak nem elég önmagában a jót megtennie, ehhez a beteg, a környezete, s a kívülállók együttműködése is szükséges". Az orvos továbbá köteles „segíteni a betegen képességeinek és ítélőképességének megfelelően". S annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mi a „segítés a betegen", a beteg megfelelő formájú akaratnyilvánítása, s az adott egyedi eset alapján az orvos döntési körébe utalható — büntetőjogi felelősségének változatlan fenntartása mellett. Horváth Tibor helyesen látja az orvosok dilemmáját a kérdésben, mikor a jogászokhoz fordulnak segítségért; tehetetlenségük a halál erejével szemben, együttérzésük a beteggel, a fájdalmak enyhítésének és lerövidítésének magasztos embersége elkerülhetetlen erkölcsi konfliktusba sodorja őket, s a kiutat abban látják, hogy a terhet a jog vegye le a vállukról.[50] A jog ezt a terhet nem veheti le az orvosokról. Az euthanázia „dilemmája" mindig is a gyakorló orvos problémája lesz, az említett esetleges polgári jogi szabályozással csak enyhíteni lehet a „teher súlyán".

Mennyiben változtathatna egy ilyen megoldás a jelenlegi helyzeten. Erre csak feltételezésekkel lehet válaszolni. Feltételezhető, hogy humánusabb, bizalmasabb lenne az orvos—beteg kapcsolata. A jelenleg etikailag elfogadott gyakorlat ugyanis az, hogy a valószínűleg halálos diagnózist nagy részben nem közlik a beteggel, csak a hozzátartozóval. Ennek — az elfogadható humánus szempont mellett — káros oldala is van; a beteg a hozzátartozói magatartásából megérzi állapota súlyosságát, felmérheti annak következményeit, bizonyosságot azonban nem szerezhet felőle, s ez károsan hathat pszichikai állapotára. Ennek az orvosi magatartásnak a súlyosabb következménye azonban a gyógyítható betegnél jelentkezik; mivel az emberek körében köztudott, hogy a halálos diagnózist nem közlik, így a gyógyíthatók is nehezebben hiszik el betegségük gyógyíthatóságát, s bizalmatlanok orvosukkal, hozzátartozóikkal szemben, mikor azok optimistán nyilatkoznak a betegség kimeneteléről, mert tudják a gyógyíthatatlan beteg is hasonló információt kap. Bár felmérés nincs e körben, úgy hiszem nem jelentéktelen azoknak a száma, akik gyógyítható betegségüket gyógyíthatatlannak hiszik, s ezért öngyilkosok lesznek. Hazánkban 1977-ben 4390 befejezett öngyilkosság, s 12 673 öngyilkossági kísérlet történt. Az öngyilkosoknak 65,9%-a tette elkövetésekor orvosi gyógykezelés alatt állt! Az említett statisztikai adatokkal messze vezetünk a világ többi országa előtt. A téma szempontjából érdemes felfigyelni arra, hogy az Egyesült Államokban s Angliában lényegesen kedvezőbb a statisztika. (Angliában 1974-ben 100 000 lakosra 7,9, az Egyesült Államokban 12,1, míg Magyarországon 41,1 befejezett öngyilkosság jutott.)[51] Nem függhet össze ez a statisztika azzal is — figyelembe véve, hogy az öngyilkosok közel $^3/_4$ része tette elkövetésekor orvosi kezelés alatt állt —, hogy az említett országokban az orvosok általában közlik a beteggel a halálos diagnózist? Nem lehet, hogy ezért a betegnek nagyobb a bizalma orvosában mikor betegsége gyógyíthatóságát hallja, s ezért lesznek kevesebben öngyilkosok? Ez feltételezés, mely semmivel sem bizonyítható. Az euthanázia problémájára áttéve a kérdést: nem lehet, hogy mivel ezekben az országokban állandóan napirenden levő, jogilag s orvosilag lényegesen pontosabban megtárgyalt, szabályozott — sőt a betegnek élete feletti bizonyos rendelkezést is lehetővé tevő — a gyakorlat, ezért kevesebb az öngyilkosság? Nem bizonyítható. Azt azonban valószínűnek tartom, hogy a magyar jog sem térhet ki a jövőben az euthanázia problémájának jogi megközelítése elől, s a jövőre nézve az esetleges árnyaltabb, részletesebb szabályozás sem tartható kizártnak.

Jobbágyi Gábor

[50] *Horváth* T.: i. m.

[51] *Gergely* Mihály: Röpirat az öngyilkosságról. Bp. 1981.

SZEMLE

Milyen a termelési egyesülés (kombinat) struktúrája a Szovjetunióban?

Az ipari termelés tökéletesítése a fejlett szocializmusban feltételezi a népgazdasági szervezet és az igazgatás színvonalának az emelését. „Gazdaságunk jelenleg olyan fejlődési szintet ért el, amikor különösen időszerűvé válik a népgazdaság igazgatásának további javítása" — hangsúlyozta az SZKP Központi Bizottságának 1979. évi július 12-i határozata „A gazdasági mechanizmus további tökéletesítéséről, valamint a párt és állami szervek feladatairól".[1] A tudományos-technikai forradalom és a termelés ezzel kapcsolatos koncentrációja és specializációja a termelési-gazdasági szervezetek új jogi formáit keltette életre. Az egyik elsőrendű jelentőségre szert tett ilyen forma a termelési egyesülés és a vele azonos rendű tudományos-termelési egyesülés. Az említett egyesülések szabályzatait a Szovjetunió Minisztertanácsa 1974 március 27-én,[2] illetve 1975 december 30-án[3] hagyta jóvá. A továbbiak során a termelési egyesülésről (kombinátról) lesz szó, mivel a tudományos-termelési egyesülés jogi helyzete egészben véve azonos a termelési egyesülés jogi helyzetével.

A termelési egyesülés (kombinát) olyan egységes termelési-gazdasági komplexum, amelynek állományába gyárak, üzemek, tudományos kutatóintézetek és más termelő egységek tartoznak. A termelési egyesülés az ipar alapvető (elsődleges) láncszeme. A Szovjetunió népgazdaságában a kombinátok elsődleges fejlesztését helyezték előtérbe. Az SzKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa határozatában „A tervezés javításáról és a gazdasági mechanizmus által a hatékonyság növelésére és a munka minőségének javítására gyakorolt hatás fokozásáról" a következő rendelkezést olvashatjuk: „A legközelebbi két-három évben az ipar alapvető önálló elszámolási láncszemeiként be kell fejezni a termelési egyesülések kialakítását".[4]

A termelési egyesülés a szabályzat és az alapszabály szerinti feladatai teljesítése során jogviszonyokba lép más szervezetekkel és az állampolgárokkal. E célból a termelési egyesülésnek jogalanynak kell lennie. Minthogy azonban olyan jogviszonyokról van szó, amelyeket különböző jogágak normái szabályoznak, a termelési egyesülésnek jogalanyisággal kell rendelkeznie a polgári jog, államigazgatási jog, pénzügyi jog, munkajog és földjog területén. A termelési egyesülés létrehozása a szövetségi köztársaság minisztériuma (központi hatósága) vagy minisztertanácsa által kiadott hatalmi aktus útján történik. A termelési egyesülés tevékenységének irányát és folyó feladatait államigazgatási jogi jellegű tervezési aktusok szabják meg. A termelési egyesülés alanya az adójogviszonyoknak és a költségvetéssel való elszámolás egyéb viszonyainak. A termelési egyesülés a munkásaival és alkalmazottaival munkajogviszonyba lép; földhasználóként is szerepel. Az egyesülés tevékenységének egyik leglényegesebb oldala, hogy önálló árutermelőként részese a szocialista társadalom vagyoni viszonyainak. Ezekben a viszonyokban jogi személyként lép fel. A szovjet jogi irodalomban helyesen mutattak rá arra, hogy „...a jogi személy kategóriája csak meghatározott területét fogja át a szocialista szervezetek tevékenységének: a szervezetek operatív-gazdasági tevékenységét."[5]

A jogi személynek polgári jogi kategóriaként való jellemzésére a szovjet jogtudomány négy ismérvet dolgozott ki, amelyek később a polgári törvényhozás Alapjainak 11. cikkében törvényi megfogalmazást nyertek.[6] A szocialista szervezet akkor lehet polgári jogi jogalany, ha *1.* szervezeti egységként szerepel, *2.* különálló vagyona van, *3.* a polgári forgalomban saját nevében lép fel és *4.* a kötelezettségeiért önálló vagyoni felelősséggel tartozik.

A termelési egyesülés szervezeti egysége az alapszabályban nyer rögzítést, az alapító aktus feltünteti az összetevő részeit. A jogilag rögzített strukturája meghatározza az alkotórészei közötti kölcsönös belső kapcsolatot és lehetővé teszi, hogy a vagyoni viszonyokban egységes egészként lépjen fel.

A polgári forgalom vagyoni forgalom és az abban való részvételhez szükség van arra, hogy az egyesülésnek saját vagyona legyen és önállóan rendelkezzen a vagyonával. Az Alapok 11. cikke értelmében a jogi személynek különálló vagyonnal kell rendelkeznie. Az elkülönülés legmagasabb fokát a tulajdonosi jogok biztosítják. A termelési egyesülés olyan állami gazdasági szervezet, amelynek vagyonára a tulajdonjog az államot illeti. Ezért a törvény az egyesülések számára a vagyoni elkülönülés más szintjét állapítja meg, felruházva őket (miként más állami szervezeteket is) a nekik átadott állami vagyon operatív igazgatásának a jogával. A termelési egyesülésről szóló szabályzat 2. pontja az egyesülést (kombinátot) az operatív igazgatási jog alanyának nevezi.

Az operatív igazgatási jog mint polgári jogi kategória fogalmát Venyegviktov A. V. szövegezte meg a műveiben. Az operatív igazgatás jogának polgári jogi álláspont alapján való elemzésével foglalkozó szovjet szerzők legutóbbi művei közül Rahmilovics V. A. tanulmányait kell megnevezni, amelyek a Szovjet törvényhozás kérdéseivel foglalkozó össz-szövetségi tudományos kutatóintézet munkáiban jelentek meg nyomtatásban (13., 14. és 15. kötetek) az 1978—79 évek folyamán. A termelési egyesülésről szóló Szabályzat 14. pontja értelmében a termelési egyesülést megilleti a birtok, a használat és a rendelkezés joga az operatív igazgatásában levő vagyonon és a részére átadott földhasználatának a joga a törvény által meghatározott keretek között. az egyesülés tevékenységének céljai szerint, a tervfeladatoknak és a vagyon rendeltetésének megfelelően (lásd az Alapok 21. cikkét). Ha összehasonlítjuk az operatív igazgatás alanyát megillető jogokat az Alapok 19. cikkének szövege értelmében a tulajdonost megillető jogokkal, megállapíthatjuk, hogy a jogok azonos felsorolása mellett — birtok, használat és rendelkezés joga — ezek gyakorlásának a határai

[1] A gazdasági mechanizmus további tökéletesítéséről és a párt- és állami szervek feladatairól, Politizdat, 1980, 3. old.
[2] SzP SzSzSzR, 1974. 8. sz. 38 tétel.
[3] SzP SzSzSzR, 1975. 2. sz. 13. tétel.
[4] SzP SzSzSzR, 1979. 8. sz. 118. tétel.
[5] *Mickevics*, A. V.: A szovjet jog alanyai. Moszkva, 1962, 38. old.
[6] A továbbiak során: Alapok.

eltérő módon vannak megszabva. A tulajdonos számára ezeket a határokat a törvény állapítja meg, az operatív igazgatás alanya számára pedig a törvény, a konkrét gazdasági szervezet tevékenységének céljai, a tervfeladatok és a vagyon rendeltetése szabják meg. Az állam mint tulajdonos meghatározza az operatív igazgatási jog alanyai jogainak a tartalmát a nekik átadott állami vagyonon.

Az áru-pénzviszonyok felhasználása feltételezi a gazdasági viszonyok alanyainak, nevezetesen az állami jogi személyeknek közgazdasági elkülönülését. Ahogyan erre Kornyejev rámutatott, a gazdasági rendszer egyes láncszemeinek közgazdasági elkülönülése az állami tulajdon alapján oda vezet, hogy megadják nekik az operatív igazgatás jogát.[7] Következésképpen az operatív igazgatás joga az önálló árutermelők gazdasági elkülönülésének jogi kifejezése. Az operatív igazgatás jogával rendelkezve, az állami szervezet, így a termelési egyesülés is, a vagyontárgyak elidegenítésével és szerzésével kapcsolatos ügyleteket köt, az Alapok 29. cikkének megfelelően dologi jogi védelemben részesül az Alapok 28. cikkében meghatározott vindikációs és negatórius keresetek formájában. Így tehát az operatív igazgatás jogát önálló dologi, abszolut jogként kell meghatároznunk.

A termelési egyesülés számára szükséges vagyoni elkülönülés mértékét az Alapok 11. cikke akként határozza meg, hogy az egyesülés önálló elszámolás alapján működik, saját alapeszközökkel és forgóeszközökkel rendelkezik és önálló mérlege van. Az önálló mérleg azt a vagyont mutatja, amelyet az egyesülésnek átadtak, ideszámítva azt a vagyont is, amelyet a termelési egységek külön mérlegein tartanak nyilván. A termelési egyesülésről szóló Szabályzat 44., 45., 46., 47., 48. és 49. pontjai értelmében az egyesülésnek joga van polgári jogi ügyleteket kötni a neki átadott alapeszközök és forgóeszközök vonatkozásában. Az ideiglenesen használaton kívüli épületeket és létesítményeket, termelési, raktári és egyéb helyiségeket, berendezéseket, közlekedési eszközöket és az egyesülés alapeszközeihez tartozó más tárgyakat jogosult más vállalatoknak és szervezeteknek haszonbérbe adni. A felesleges, használaton kívüli berendezést, szállítási eszközöket, műszereket, szerszámokat, felszerelési tárgyakat, nyersanyagot, egyéb anyagokat és fűtőanyagot a termelési egyesülés jogosult eladni más szervezeteknek és vállalatoknak a megállapított szabályok megtartása mellett. Az egyesülés átadhatja az egyesülés szakszervezeti szervének ingyenes használatába a mérlegén levő és a neki haszonbérbe adott olyan épületeket, helyiségeket stb., amelyek kulturális-népművelési, egészségügyi, testnevelési és sportolási célokra vannak rendeltetve az egyesülési dolgozók és azok családtagjai számára. A termelési egyesülés a mérlegéről ingyenesen átadja az egyesülés szakszervezeti és más társadalmi szervei mérlegére az egyesülés eszközei számlájára szerzett kulturális és sportolási rendeltetésű felszerelési tárgyakat. Az egyesülés a mellette levő egészségügyi intézmények részére a megfelelő helyiségeket fűtéssel, világítással, vízellátással stb. együtt ingyenesen rendelkezésre bocsátja. Ugyancsak ingyenesen rendelkezésre bocsátja az éttermek és más közélelmezési szervezetek részére a megfelelő helyiségeket. A termelési egyesülés azoknak az oktatási intézményeknek, amelyekben a dolgozóit oktatják, oktatási célokra ingyenesen rendelkezésre bocsáthatja a megfelelő helyiségeket, a szükséges berendezést, laboratóriumi felszerelést és anyagokat. Az egyesülés jogosult berendezéseket és anyagokat átadni az általános képzést biztosító iskoláknak, továbbá az ilyen iskolák építésére, felújítására és berendezésére ráfordításokat eszközölhet a megtakarításokból.

A tervfeladatoknak megfelelően a termelési egyesülés vállalkozási szerződéseket köt a termelési és más rendeltetésű objektumok építésére, szerződéseket köt a szállítókkal és a termékei vásárlóival. A Szabályzat 96. pontja különleges szerződésként említi az egyesülés ellátásának a megszervezésére vonatkozó hosszúlejáratú szerződést, amelyet az anyagi-technikai ellátás területi szervével kell megkötni.

A kombinát összetételébe tartozó termelési egységek jogi helyzete eltér mind az önálló vállalatok jogi helyzetétől, mind pedig a vállalatok strukturális alegységeinek (műhelyek, osztályok) jogi helyzetétől.

Ezt a körülményt valamennyi olyan szovjet szerző elismeri, aki a műveiben az iparirányítás említett láncszemeinek jogi helyzetével foglalkozott.[8] Mindazonáltal az egyes termelési egységek jogalanyiságát illetően a legkülönbözőbb álláspontok vannak. Láthatólag nincs vita abban a kérdésben, hogy a termelési egység az államigazgatási jogviszony alanya. Csak a gazdasági-jogi doktrina hívei, akik feltételezik, hogy mind a vízszintes, mind a függőleges gazdasági viszonyokat a gazdasági jog szabályozza, tagadják annak elismerését, hogy a termelési egységek az államigazgatási jog alanyai. Vitás a szovjet jogi tudományban a termelési egységek polgári jogalanyiságának a kérdése, az a kérdés, hogy részesei lehetnek-e ezek a polgári jogi szabályozás tárgyát képező vagyoni viszonyoknak.

Erre a kérdésre sok szerző válaszol igenlően, bár különböző indokokkal. Pevzner A. G. rámutat arra, hogy a termelési egységek a polgári jogviszonyok önálló részeseiként lépnek fel,[9] Rutman L. M. utal arra, hogy a termelési egységek korlátozott, részleges jogalanyisággal rendelkeznek,[10] Gringolc I. A., arra a tételre hivatkozva, hogy a gazdasági szervezetek lépcsőzetes vagyoni jogalanyisággal rendelkeznek, a termelési egységek részére különálló jogalanyiságí „lépcső", „fokozat" biztosítását látja szükségesnek.[11] Más szerzők ha-

[7] Lásd *Korneev*, C. M.: Közgazdasági kategóriák és azok tükröződése az állami szocialista tulajdonról szóló törvényhozásban a következő könyvben: Az állami szervezetek tevékenységéről szóló szovjet törvényhozás tökéletesítésének problémái. Minszk, 1969. 108. old.

[8] Lásd például *Laptyev*, V. V. a következő könyvben: A gazdasági jog elméleti problémái. Moszkva, 1975, 105. old.; *Jakusev*, V. Sz. a következő könyvben: Gazdasági Jog. Moszkva, 1977, 176. old. *Rahmilovics*, V. A.: Az önálló elszámolás jogi formái az ipari egyesüléseknél. Moszkva, 1977, 81—106. old.

[9] A termelési-gazdasági funkciók összpontosítása az ipari egyesüléseknél. A szocialista ipar igazgatása tudományos szervezésének problémái című kiadványban. 4. k. I. rész, Moszkva, 1972, 66. old.

[10] A termelési egyesüléshez tartozó vállalat joghelyzete. Szovetszkoe goszudarsztvo i pravo, 1974. évi 2. sz., 58. old.

[11] A szovjet törvényhozás össz-szövetségi tudományos intézetének füzetei. Moszkva, 1971, 23. füz., 101. old.

tározottan elutasítják magát azt a gondolatot, hogy a termelési egységek jogalanyisággal rendelkeznek. Így Rahmilovics V. A. azon a véleményen van, hogy csak azoknak a szervezeteknek van polgári jogalanyisága, amelyeket megilleti a jogi személy joghelyzete.[12] Mindazonáltal az utóbbiak sem tagadják, hogy a termelési egységek résztvesznek a külső vagyoni viszonyokban az egyesülés nevében, és meghatározott kombináton belüli viszonyokban is.

A termelési egységek polgári jogalanyiságát tagadó szerzők legfőbb érve az, hogy a termelési egységeknek mint árutermelőknek nincsen gazdasági különállóságuk és ezért nem lehetnek az áru- és pénzviszonyok résztvevői. Így tehát a polgári forgalomban való részvételt teljes mértékben azonosítják az áru- és pénzviszonyokban való részvétellel, a polgári jogot pedig olyan jogágnak tekintik, amely az áru- és pénzviszonyokat szabályozza. Az ilyen következtetés azonban helytelennek tűnik mind a jogtudomány szempontjából, mind pedig a hatályos törvényhozás szempontjából is. Marx K. rámutat arra, hogy bár a munkamegosztás előfeltétele az árutermelésnek és az áruforgalomnak, de nem minden munkamegosztás vezet árutermeléshez és áruforgalomhoz.[13] Következésképpen nem minden körülmények között kell a cserét azonosítani az árucserével. Marx K. hangsúlyozta, „... hogy közvetlenül a tevékenységek cseréje, amely magában a termelésben valósul meg, közvetlenül a termeléshez tartozik és annak lényeges részét alkotja".[14] A cserevisszonyok nem mindig áru- és pénzjellegű viszonyok, még ha vagyoni értékek átszállásához is vezetnek.

A polgári jog szabályozási tárgyát egyáltalán nem az áru—pénzviszonyok, mint ilyenek alkotják. Az Alapok preambulumában a következő megállapítást találjuk: „A szovjet polgári törvényhozás *az áru—pénzformának* a kommunista építésben való *felhasználása által szükségessé tett vagyoni viszonyokat szabályozza.*"[15] Véleményem szerint a törvénynek ebből a megállapításából le lehet vonni azt a következtetést, hogy a polgári jog által szabályozott vagyoni viszonyok nemcsak olyan viszonyok, amelyek az áru- és pénzforgalomban közvetlenül kifejezésre jutnak, hanem másodlagos jellegű vagyoni viszonyok is, amelyek létezését az áru- és pénzforma felhasználása határozza meg. Ezek a vagyoni viszonyok önmagukban nem áru- és pénzviszonyok, ezek az áru- és pénzviszonyok tükröződései, előkészítik és betetőzik azokat.

A vagyoni viszonyok meghatározását többször megadták a polgári jog irodalmában. Bratusz Sz. N. azt írja, hogy a vagyoni viszonyok felölelik „... a termelőeszközök és munka elosztásának a folyamatát, a csere folyamatát, a gazdasági forgalmat..."[16] Kraszavcsikov O. A. azt állítja, hogy „a szocialista vagyoni viszonyok a társadalmi-gazdasági formájukat tekintve az emberek társadalmi-termelési tevékenységének történelmileg meghatározott formáját képezik, amely az anyagi javak termelésével és elosztásával (cseréjével) kapcsolatos". „A polgári jogi szabályozás tárgyának egyik elemét képező vagyoni viszonyok közé tartoznak a társadalmunk konkrét gazdasági viszonyai, amelyeknek túlnyomóan áru- és pénzformája van."[17]

A vagyoni viszonyok fenti jellemző vonásai nem korlátozzák e viszonyokat kizárólag az áru- és pénzviszonyokra. Elismerik annak a lehetőségét, hogy létezhetnek valamilyen más vagyoni viszonyok is. Ilyenek a tükröződő vagyoni viszonyok, amelyek az áru- és pénzviszonyok visszatükröződéseként és meghosszabbodásaként jelentkeznek. Az olyan vagyoni viszonyok alanyai, amelyek az áru- és pénzviszonyokat közvetlenül kifejezik, a jogi személy jogaival bíró különálló gazdasági szervezetek. A polgári jog által szabályozott másodlagos vagyoni viszonyok alanyainak az olyan termelési egységeket kell tekinteni, amelyek a termelési egyesülések összetételébe tartoznak, a tudományos-termelési egyesülések strukturális egységeit. Ezek viszonylagos gazdasági különállása a termelési egyesülésen (kombináton) belül valósul meg, arra döntő befolyással bír az a körülmény, hogy a termelési egyesülés részt vesz az áru- és pénzviszonyokban. Ennek megfelelően a termelési egységek polgári jogi jogalanyisága is függő, másodlagos jellegű. Helytelen lenne, ha a termelési egységek polgári jogalanyiságát úgy képzelnénk el, mint a jogi személy korlátozott jogalanyiságát. Új jelenségről van szó a szovjet polgári jogban.

Gyakran hangsúlyozzák a termelési egység önállóságának a hiányát, a termelési egyesüléstől való függőségét. Mindazonáltal fel kell hívni a figyelmet a termelési egység jogi önállóságának bizonyos színvonalára. Ezt az önállóságot természetesen nem lehet a jogi személy jogaival bíró szervezet önállóságához hasonlítani. De amikor a törvényhozó létrehozta a termelési egyesüléseket és ezek keretében a termelési egységeket, új jogi konstrukciót hozott létre, amely különbözik a jogi személy megszokott arculatától.

A termelési egység viszonylagos önállóságot élvez, ez az önállóság mégis jellemzi az ilyen egységet. Ez olyan önállóság, amely még azon termelési egyesülés irányában is érvényesül, amelyhez az adott termelési egység tartozik. Ez megnyilvánul már a termelési egység létrehozásának a szabályaiban is. A termelési egységet az egyesülés felettes szerve hozza létre, és nem maga az egyesülés. A termelési egység jogait és kötelességeit a hatályos törvények, a termelési egyesülésről (kombinátról) szóló szabályzat és az adott termelési egységről szóló szabályzat határozza meg, mely utóbbi szabályzatot az egyesülés vezérigazgatójának (igazgatójának) kell jóvá hagynia. Ebből világosan kitűnik, hogy a termelési egység számos jogát és kötelezettségét nem az egyesülés állapítja meg, hanem azok közvetlenül a hatályos törvényhozásban vannak meghatározva. Más szavakkal, a termelési egység a jogi szabályozás címzettje, a törvény értelmében a jog alanya. Az egyesülés vezetősége által megvalósított helyi szabályozás figyelembe veszi a konkrét termelési egység

[12] Lásd *Rahmilovics*, V. A.: I. m.
[13] Lásd *Marx* K. és *Engels* F.: Művei. 2. kiad. 23. köt., 50. old.
[14] Ugyanott 12. köt., 725. old.
[15] Az én kiemelésem: Z. V.
[16] Vagyoni és szervezeti viszonyok és azok jogi szabályozása a Szovjetunióban. A szovjet általános jogelmélet. Moszkva, 1960, 86. old.
[17] Szovjet polgári jog. I. köt. Moszkva, 1972, 8., 9. old.

sajátosságait, de figyelembe kell vennie a termelési egységre vonatkozó általános törvényi rendelkezéseket is. Az egyesülést megillető jogkör keretei között a vezérigazgató (igazgató) jogosult a termelési egységet további jogokkal is felruházni.

A termelési egység olyan tulajdonsággal bír, amelyek a polgári jog alanyait jellemzik. A termelési egységnek saját neve van, amelyben fel kell tüntetni az egyesülés nevét is. A termelési egység tevékenységének vagyoni bázisát a neki átadott alapeszközök és forgóeszközök képezik (a Szabályzat 11. pontja). A felesleges forgóeszközök elvonása a termelési egységektől és a termelési egyesülésektől azonos szabályok szerint történik. A Szabályzat 41. pontja értelmében a termelési egységnek átadott forgóeszközöket a termelési egyesülés akkor vonhatja el, ha a megállapított eljárásban megváltoztatják a forgóeszközök normáit (normatíváit). A Szabályzat 42. pontja értelmében „az egyesülésnek átadott forgóeszközöket a normatíva keretei között a felettes szerv nem jogosult elvonni", azaz az elvonáshoz szükség van a normatíva megváltoztatására. De a termelési egység nem jogi személy, mint a termelési egyesülés, és ezért a forgóeszközök normatíván felüli maradványait a termelési egyesülés az egész év folyamán jogosult elvonni, ezzel szemben a termelési egyesüléstől a felettes szerv a maradványokat csak az évi beszámolón alapuló újraelosztás során vonhatja el.

A termelési egység a tevékenységét az önálló elszámolás elvei szerint végzi. A termelési egyesülésről szóló Szabályzat nem szól arról, hogy milyen ez az önálló elszámolás. Nyilvánvaló, hogy ez nem lehet a jogi személy jogaival bíró szervezet önálló elszámolása, de másrészről nem lehet szó üzemen belüli önálló elszámolásról sem. Még ha a termelési egység korlátozott jogok alanya is a neki átadott alapeszközökön és forgóeszközökön, e vagyon operatív igazgatásának a joga a termelési egyesülést illeti meg. A termelési egyesülésnek figyelembe kell venni a termelési egységnek átadott vagyon rendeltetését. Az alapeszközök elemei feletti rendelkezés terén a termelési egységet megilletnek bizonyos jogok. A termelési egyesülésről szóló Szabályzat már fentebb említett 46—49. pontjaiban nemcsak magának az egyesülésnek a jogairól van szó, hanem szó van az egyesülés termelési egységeinek jogairól is. A Szabályzat szövege a következő kifejezéseket használja: „termelési egyesülés (termelési egység)", „termelési egyesülés (kombinát) és termelési egység", és ezt következően utalás történik a jogokra.

A polgári jog alanyait az jellemzi, hogy önálló vagyoni jellegű érdekeik vannak. A termelési egyesülésnek és az egyesülés termelési egységeinek természetesen nem lehetnek egymással ellentétes érdekei a termelési-gazdasági tevékenység terén. A törvényhozó azonban elismeri a termelési egység érdekeinek viszonylagos önállóságát. A Szabályzat 15. pontja szerint a termelési egyesülésnek és az egyesülés termelési egységeinek biztosított jogokat az egész népgazdaság, az egyesülés és annak termelési egységei javára kell felhasználni. Itt a termelési egyesülés érdekei a termelési egységek érdekeivel együtt vannak megemlítve. A 25. pontban a következőket olvashatjuk: „A termelési egységek érdekeinek a termelési egyesülés (kombinát) érdekeivel való összeegyeztetése céljából..." Világos, hogy csak önálló, különálló érdekeket lehet és kell „összeegyeztetni". A termelési egységek és az egyesülés érdekei összeegyeztetésének fontos területe az anyagi ösztönzési alapok képzése és felhasználása.

Az egyesülés székhelyén kívül fekvő termelési egységnek a termelési-gazdasági tevékenysége megvalósítása végett folyószámlája van a Szovjetunió Állami Bankjának fiókjánál, és a Beruházási Bank fiókjánál pénzellátási számlája lehet. Bizonyos feltételek fennforgása esetén folyószámlát lehet nyitni az olyan termelési egység számára, amely az egyesülés székhelyén van. A termelési egységek folyószámláin lehetnek a munkabér fizetésére és az ahhoz hasonló fizetésekre fordítandó összegek, az önállóan megvalósított nagyberuházás költségeinek, a folyó gazdálkodási és egyéb költségek kifizetésére fordítandó összegek; az anyagi ösztönzési alap, valamint a szociális-kulturális intézkedések alapja azon részeinek az eszközei, amelyeket a termelési egyesülés az említett alapok terhére eszközlendő kifizetések céljából bocsát rendelkezésre. Folyószámlákról lehet eszközölni a halaszthatatlan szükségletekre irányuló eszközök kiadásával, a munkabérek kifizetésével, az ehhez hasonló fizetésekkel és a prémiumok fizetésével stb. kapcsolatos műveleteket. A folyószámlát a termelési egység nevére nyitják meg és a számlával kapcsolatos műveleteket szintén ennek az egységnek a nevében valósítják meg.

A hatályos bankszabályok nem tartalmaznak rendelkezést arról, hogy a termelési egység jogosult a saját nevében és a saját folyószámlájáról elszámolásokat eszközölni a szállítókkal és a vevőkkel az alapvető gazdasági tevékenység vonatkozásában. Ezek az elszámolások az egyesülés elszámolási alszámláján történnek, amelyet a termelési egységek fekvési helyén nyitnak meg. A fizetések iránti követelések elfogadását azonban, amelyeket elszámolási alszámlával szemben támasztanak, a termelési egység eszközli az egyesülés nevében. Az elszámolási alszámlára a vevők azon fizetései folynak be, amelyeket a termelési egységek által az egyesülés nevében feladott (elküldött) áru jellegű anyagi értékek és nyújtott szolgáltatások ellenében küldenek. Így tehát, amikor a termelési egység a folyószámlával saját nevében és az elszámolási számlával az egyesülés nevében rendelkezik, ezzel a viszonylagos önállóságát valósítja meg a vagyoni viszonyok területén. A pénzügyi számlákkal való rendelkezés aktusaiban a termelési egység saját akarata nyilvánul meg (nem érintjük azt a kérdést, hogy milyen tényezők hatására jön létre az akarat).

A Szabályzat 11. pontja kimondja, hogy a termelési egység a gazdasági szerződéseket a termelési egyesülés nevében köti és a felelősség e szerződésekből kifolyólag az egyesülésre hárul. Az ilyen szerződések felsorolását és fajtáit az egyesülés határozza meg. Fel kell hívni a figyelmet arra a tényre, hogy az a jog, hogy az egyesülés nevében gazdasági szerződé-

seket köthet, magát a termelési egységet illeti meg, és nem az egyes konkrét hivatalos személyeket (például a termelési egység igazgatóját). Nyilvánvaló, hogy itt megtalálhatók a törvényes képviselet elemei a képviselőt megillető jogok terjedelmének sajátos meghatározási módja mellett: a képviselt belátása szerint (a szerződések felsorolását és fajtáit az egyesülés állapítja meg). A képviselő az ügyleteket a képviselt nevében köti, miközben ennek során a saját akaratát fejezi ki. A képviselő funkciójában csak a polgári jog olyan alanya léphet fel, akinek (amelynek) megvan az ehhez szükséges jogképessége és cselekvőképessége.

A termelési egység által az egyesülés nevében kötött szerződésekkel kapcsolatos felelősség az egyesülést terheli, az egyesülés a részére átadott vagyonnal felel, amelyre a törvény értelmében végrehajtást lehet vezetni. Ebből több szerző azt a következtetést vonja le, hogy a termelési egységnek nincsen jogalanyisága, azaz nem tekinthető jogi személynek. A termelési egység kétségtelenül nem jogi személy és nem tartozik önálló felelősséggel. De a konkrét termelési egység vagyoni helyzetén megmutatkoznak azok a hátrányok, amelyeket az egyesülés nevében, általa vállalt kötelezettségek teljesítésének elmulasztása von maga után.

Jelentős jogok illetik meg a termelési egységeket az anyagi ösztönzési alap és a szociális-kulturális intézkedések és lakásépítési alap eszközeinek a felhasználása terén. A termelési egység az említett alapok meghatározott részét az egyesüléstől megkapja és azzal saját maga rendelkezik. Ezeknek az alapoknak az eszközeit a hatályos törvényhozásban megállapított irányokban használják fel, a termelési egység vezetősége által a szakszervezeti bizottsággal közösen meghatározott költség-előirányzatoknak megfelelően. Az anyagi ösztönzési, valamint a szociális-kulturális intézkedések és lakásépítési alapoknak a termelési egység rendelkezésére bocsátásának a fokát az a szabály is meghatározza, amely szerint az említett alapok eszközeinek fel nem használt maradványai átmennek a következő évre és azokat a termelési egységtől nem lehet elvonni. A szociális-kulturális intézkedések és lakásépítési alap valamint a közfogyasztási alap eszközeiből felépített lakásokat a termelési egység vezetősége és a szakszervezeti bizottság által közösen jóváhagyott névjegyzékben felsorolt személyeknek kell átadni a népi küldöttek tanácsa végrehajtó bizottsága részére küldött utólagos értesítés mellett. Így tehát annak ellenére, hogy a szociális-kulturális intézkedések és lakásépítési alapot és az anyagi ösztönzési alapot az egyesülés szintjén kell képezni, e fontos vagyoni elem felhasználásának a joga a termelési egységet illeti meg.

A vagyoni jellegű szubjektív jogok megvalósítása és a kötelezettségek teljesítése együtt jár a vagyoni viták keletkezésének a lehetőségével. A hatályos szabályok nem tartalmaznak rendelkezést arról, hogy a termelési egység felperesként vagy alperesként részt vehet a bíróság vagy döntőbizottság előtt folyó perben. A munkajogviszonyok kapcsán ez a helyzet nyilvánvalóan nem logikus: a termelési egység jogosult a munkást vagy alkalmazottat önállóan felvenni munkába, elbocsátani őt, de nem szerepelhet felperesként vagy alperesként a dolgozó által a munkaviszonyokkal kapcsolatban okozott vagyoni kár megtérítése vagy a szabálytalanul elbocsátott személy munkaviszonyának visszaállítása iránti ügyekben. A Szovjetunió Állami Döntőbizottsága által 1976. évi december 27. napján „A termelési és tudományos-termelési egyesülésekről szóló szabályoknak döntőbizottsági szervek általi alkalmazásával kapcsolatos egyes kérdésekről" kiadott útmutató levél megállapította, hogy a termelési egység jogosult az egyesülés nevében részt venni azoknak a véleményeltéréseknek a rendezésében, amelyek az általa az egyesülése nevében kötött szerződések megkötésénél, módosításánál és felbontásánál keletkeznek. Az egyesülés vezérigazgatójának joga van megbízni a termelési egységet, hogy az egyesülés nevében igénybejelentéssel éljen és részt vegyen annak kivizsgálásában, keresetet indítson és félként szerepeljen a döntőbizottsági eljárásban a szerződések teljesítésével kapcsolatban és más jogalapon keletkezett perekben.[18] Úgy látszik, hogy célszerű lenne feljogosítani a termelési egységeket arra, hogy félként részt vehessenek a bíróságok és a döntőbizottságok előtt azon vagyoni viszonyokkal kapcsolatban folyó eljárásokban, amelyeknek az adott termelési egység viszonylag önálló alanya.

A termelési egyesülés egységes gazdasági szervezet, amelyet megilletik a jogi személy jogai, és mint ilyen az ipar igazgatásának alapvető (elsődleges) láncszeme. Szükség esetén a Szovjetunió minisztériuma (főhatósága) vagy a szövetségi köztársaság Miniszter-tanácsa által hozott határozat alapján a termelési egyesülésnek alá lehet rendelni egyes önálló vállalatokat, amelyeket megilletik a jogi személy jogai. Az olyan egyesülés, amelynek önálló vállalatok és szervezetek vannak alárendelve, ezek irányában felettes szervként lép fel. Ez esetben az egyesülés pótlólagosan olyan minőségre tesz szert, mint az iparigazgatás középfokú szerve. Az SZKP Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa 1973. évi március 2. napján „Az iparigazgatás további tökéletesítésére irányuló egyes intézkedésekről"[19] hozott határozatának 4. pontja értelmében az önálló vállalatok alárendelése a kombinátnak csak kétfokozatú irányítási rendszer mellett lehetséges. Az a körülmény, hogy az olyan esetben, amikor önálló vállalatok vannak alárendelve a kombinátnak, az alárendelt szervezetek egyes termelési-gazdasági funkcióinak a teljesítését teljesen vagy részben a kombinátnál lehet összpontosítani, nem hat ki az önálló vállalatok jogalanyiságára. Az önálló vállalatok alárendelésének az egyesülés részére csak gazdaságilag célszerű esetekben lehet helye. A gyakorlatban előfordulnak olyan esetek, amikor megsértik az önálló vállalatoknak a kombinátok részére való alárendelésére megállapított rendet. Néha az igazgatás megállapított sémáinak megsértésével olyan termelési egyesüléseket hoznak létre, amelyek csak önálló vállalatokból te-

[18] A Szovjetunió minisztériumai és központi hatóságai normatív aktusainak közlönye. 1977, 5. sz. 14—15. old.

[19] SzP SzSzSzR, 1973. évi 7. sz. 31. tétel.

vődnek össze. Így, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája által megvizsgált 65 termelési egyesülés közül 24 olyan volt, amely csak önálló vállalatokból tevődött össze, azaz a törvény szempontjából egyáltalán nem volt kombinátnak tekinthető.[20]

Zalesszkij, V.

[20] Lásd *Abova, T.—Zamengof, Z.*: A termelési egyesülés — egységes termelési-gazdasági komplexum. Hozjajsztvo i pravo, 1979. 3. sz.

JOGIRODALOM

Névai László: Fejezetek a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás történetéből

Az elmúlt évben jelent meg Névai professzor tanulmánykötete (Tankönyvkiadó. Budapest, 1979. 223 old.), melynek első részében nyolc tanulmány szerepel a törvénykezési szervezet köréből, a második pedig a polgári eljárás keretébe tartozó hat munkát ad közre. A jogtörténész, amellett, hogy haszonnal forgatja a szerző jórészt teljesen történeti tárgyú tanulmányait magában foglaló kötetet, azon is elgondolkozhat, hogy miért ilyen ritka esemény történeti tanulmányok megjelenése a szakjogágak művelőinek tollából. Az ilyen tárgyú kötet ugyanis feltétlenül jelentős hozzájárulás oktató- és tudományos munkánkhoz, ezen nem változtat az, hogy egyes kérdések megközelítése nem egyezik az általunk megszokottal, vagy pedig az, hogy a tanulmányok csokorba gyűjtésekor a szerző nem vállalkozott a témáját érintő történeti szakirodalom valamennyi újabb eredményének figyelembevételére. A kötet nem monografikus feldogozás, egyúttal azonban több annál, mint amit a szerző az előszóban célul tűzött, nem tekinthető pusztán oktatási segédanyagnak. Amellett, hogy lehetővé teszi a törvénykezési szervezet és a polgári eljárás során a történeti gyökerek megismerését, Névai professzor munkája eredményeként a jogtörténész könnyen kezelhető és rendszerezett anyagot kap kézhez értékes segítségként. Minden más észrevételt és megjegyzést megelőzően illesse ezért köszönet a hasznos mű szerzőjét.

Nem térhetünk ki a közreadott tanulmányok mindegyikére, mindkét részből egyet-egyet emelünk ki csupán. Ezzel a legkevésbé sem akar ismertetésünk értékrendet állítani, viszont nem kívánjuk az egyes tanulmányokhoz fűzve ismételgetni azt, amit összefoglalóan is elmondhatunk. Az ismertetés szerzőjének érdeklődése nyilván nem kis mértékben játszik közre abban, hogy melyik két tanulmányt választotta ki a részletesebb tárgyalás alapjául.

A kötet első tanulmánya a tőkés korszak magyar bírósági és ügyészségi szervezetével foglalkozik. Amennyiben Névai professzor tanulmánya feudális előzményeit, az „előtörténetet" tárgyalja, ott szükségképpen a legjelentősebb forrásokat is csak töredékesen érinti. Az Országbírói Értekezlet munkálatait azonban túlságosan sommásan villantja fel, erre azért kell utalnunk, mert a vizsgált jogág fejlődésében itt korszakos határához érkezik. A szűkre szabott keretben viszont másutt eredményesen emeli ki a legjellemzőbbet, például akkor, amikor Széchenyi Istvánt szólaltatja meg az úriszék működésének és szervezetének anomáliáiról, amennyiben az előtte folyó ügyekben a „bíró és alperes egy személy". (15 oldal.) A kötetet forgató olvasó ehhez hozzáfűzheti gondolatban, hogy Széchenyit ezek a torzulások hasonló képek formájában gyakran foglalkoztatták. Naplója 425. oldalán (Gondolat kiadó, 1978.) olvashatjuk például, hogy „mi az Udvarral sikeres pert nem folytathatunk, mert a vádlott és a bíró azonos személy — ez az esete parasztjainknak az úriszékkel". A politikai küzdelmeket a peres tusához hasonlítva leplezi le Széchenyi az ilyesfajta megoldás sanda szerkezetében a törvénykezési szervezet és a peres eljárás együtthatását, egybeolvadását és ennek segítségével öltözteti perjogi formába politikai hitvallásának egyik sarkalatos tételét. Nem perelhetünk — szuggerálja Széchenyi megállapítása, azért nem, mert nem vagyunk egyenlő ellenfél, de azért sem, mert magunk is építettünk olyan szerkezeteket, az úriszéket például, amelyben ellenfelünket megfosztottuk az egyenlő lehetőségektől. Nem a bátorság hiánya, inkább az erkölcsi alap meglétében kétkedés bizonytalanítja el, amikor a haza perének megindításáról elmélkedik.

A második rész bevezető tanulmánya a tőkés korszak magyar polgári eljárásjogát tárgyalja. Ecseteli a kiegyezést követően létrehozott polgári törvénykezési rendtartás kétarcúságát és sikerületlenségét és utal arra a hosszú útra, amely az 1911: I. tc. megalkotásáig vezetett. Úgy érezzük, hogy ennek a sarkalatos perjogi törvénynek a megszületése körül olyan heves csatározások folytak, amelyek mellett még szűk keretek között sem célszerű szó nélkül elmenni. Az írásbeliség emléke még kísértett, a viták során a jogperekkel a tényperet állították szemben, ahol az utóbbi kategóriában a bíró a tényekre kíváncsi. A tényeket szóbeliség alapján tanácsban megállapítani majdnem lehetetlen — foglalt állást egy szónok —, a társasbíróság egyesbírót küld ki, hogy az végezze el a kihallgatást, szemlézzen, stb. — a társasbíróság eljárásába belejátszik az egyesbíró tevékenysége.

Lehetséges, hogy már az 1911:I. tc. megalkotása során voltak olyanok, akik kételkedtek abban, hogy az ország törvénykezési szervezete valóban képes lesz ellátni feladatát a társasbíráskodás meglehetősen nagyvonalúan kialakított keretei között? Lehetséges, hogy a másfélkét évtizeddel későbbi reformok, vagy „reformok" részben egy túlméretezett eljárás szükségszerű korrekciói voltak? Nem vállalkozunk arra, hogy megfeleljünk a felvetett kérdésekre.

A példák túlságos szaporítása nélkül még arra utalnánk, hogy a törvény fellebbezési rendszerének vitája során számos olyan érv hangzott el, amely megerősíti Névai professzornak elismerő értékelését. Nem állíthatjuk viszont azt, hogy ennek a matériának e helyen történő bemutatása gyökeresen más megvilágításba helyezné a Plósz nevéhez fűzött perrendtartást.

Az ellenforradalom korában keletkezett 1925-ös reform értékelésével alapjában egyetértünk, megemlítve esetleg azt, hogy a VIII. tc. nagyobb részben lehetővé tette a háború esetére szóló kivételes hatalom alapján kibocsátott egyes rendeletek hatályon kívül helyezését, más efféle „kivételes rendeleteket" viszont beépített a törvénybe,

ezzel is a szerző értékelésének megfelelően befolyásolta az ellenforradalom perjogi struktúráját. A kivételes rendeletalkotást is magába ötvöző 1925:VIII. tc. legfontosabb rendelkezései alapján az ítélőtáblai tanácsok tagjainak számát hatról háromra szállították le, meghonosították a törvényszéki egyesbíráskodást, emelték a perbeli értékhatárokat és lazították a szóbeliség és közvetlenség elvének érvényesülését.

Nagyobb teret szentel a tanulmány a közszájon „Te."-ként emlegetett 1930:XXXIV. tc. bemutatására. Mégis indokolt lett volna rámutatni arra is, hogy ez a jogszabály közös tőről fakadt az 1925:VIII. tc-el, amint ezt indokolása is formulázta. A Te. keretében ugyanis a büntetőeljárást illetően a „közérdek" feliratú igazságügyi gyűjtőfogalomban a gyorsaság, az egyszerűség és az olcsóság szempontjai elfoglalták a századforduló gondolkozásában fontosabbnak tűnő garanciális alapelvek helyét. A Te.-nek a polgári eljárásjogot illető rendelkezéseivel kapcsolatban pedig a magunk részéről az értékhatárok módosítását megelőzően utalnánk azokra a rendelkezésekre, amelyek a bírák kizárására vonatkoztak (mint például a kizárási kérelemmel, „visszaélő" fél ellen pénzbírság alkalmazása) vagy éppen a szegénységi jog adta kedvezménnyel folytatott „zsarolások" kiküszöbölése iránt rendelkeztek.

Jellegzetes, hogy a Te. konstrukciójában a szegénységi jogban részesülő alperes akként „zsarolhatja" perbeli ellenfelét, hogy túlságosan nagy viszontkeresetet támaszt, a jogalkotó képletesen a „garázda szegényre" kíván féket vetni. Mindezt akkor, amikor a világgazdasági válság gazdasági és társadalmi hatásainak kiküszöbölése érdekében eredményes intézkedésre képtelenek. Némileg rokonjelenségként említhető azoknak a jogszabályoknak a gondolatmenete, amelyek szerint a béremelést követelő munkások pedig a tőkés munkaadót „zsarolják".

A kötetben közreadott tanulmányok olvasásakor azok legöbbjénél az olvasó továbbgondolkodásra érzi indíttatva magát, a szerző ekként nemcsak tanít, hanem nevel

Sík Ferenc

Csongrád és Csanád vármegye XIX. századi történetéhez*

A Csongrád Megyei Levéltár gondozásában, Farkas József szerkesztésében jelent meg Szegeden 1978. évi jelzéssel, valójában 1979 tavaszán, a „Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XIX. század" című kötet. Ez a kiadvány széles spektrumban — a sajtótörténettől az alkotmány- és közigazgatástörténeten keresztül a biográfiáig — villant fel mozaikképeket Csongrád és Csanád vármegye XIX. századi — tág értelemben vett — politikatörténetéből. A kötetben publikált öt tanulmány közös foglalata a korszak, tehát a XIX. század, a magyarországi feudalizmus felbomlásának, illetőleg a kapitalizmus kialakulásának időszaka. Földrajzilag viszont nagyobb a szóródás. Egy tanulmány foglalkozik Csongrád, kettő Csanád vármegyével, kettő pedig Szeged szabad királyi várossal. Tematikailag is színes a kép, mivel egy munka foglalkozik sajtótörténettel, ugyancsak egy mű témája életrajz, egy másiké alkotmánytörténet, kettőé pedig közigazgatástörténet. Már ebből a rövid „statisztikából" is látható, hogy milyen gazdag a választék. Ezért a jól szerkesztett kötet minden tanulmányának részletes ismertetése és elemzése messze meghaladná ezen recenzió kereteit, tehát más megoldást kell választanunk. A kötetből négy tanulmányt vázlatosan ismertetünk, egyet pedig elméleti-módszertani szempontból elemzünk. Megítélésünk szerint ugyanis ezzel a kettős módszerrel teljesebb képet tudunk alkotni erről a kiadványról.

*

Az első tanulmány *Gaál Endre—Szabó Ferenc:* „Adatok a szegedi Grünn-nyomda történetéhez (1811—1847)" című munkája. Ebben a forrásközlő és forráselemző műben a szerzők három témakört vizsgálnak. Először elemzik a szegedi Grünn-nyomda 1826. évi részletes leltárát, melynek alapján képet alkothatunk a nyomda betűtípusairól, díszeiről és kézikönyvtáráról; sőt, a szerzők megkísérlik rekonstruálni a papírkészletnek — a leltárban nem szereplő — beszerzési forrásait is. Másodszor bemutatásra kerül Grünn János harca Konrád Keresztéllyel, azért, hogy megakadályozza utóbbinak nyomdaalapítási kísérletét. Grünn János ebben az — egyébként eredményes — harcában a korai kapitalizmus nyers és kíméletlen szellemének megfelelően felhasznál valótlan állításokat is, valamint kihasználja a konzervatív politikai kurzust. Végül a szerzőpár megvizsgálja Grünn János két sikertelen lapalapítási kísérletét. Az első kísérlet (a „Gyűjtő és Hírlelő") gazdasági okok, a másik pedig (a „Szegedi Hetilap") politikai okok miatt hiúsult meg. A mellékletként közölt — részben színes — források is nagyon sok adattal szolgálhatnak a sajtótörténet iránt érdeklődők számára.

A második tanulmány *Oltvai Ferenc:* „A csanád vármegyei telepes községek társadalma és igazgatása a XIX. század első felében" című munkája. Ebben a művében a szerző elemzi és nagyon alaposan dokumentálja azt, hogy a feudalizmus utolsó évtizedeiben hogyan szerveződött és működött a községek igazgatása és korlátozott önkormányzata Csanád vármegyében. A tanulmány elsősorban az úgynevezett telepes községek vagy kertészközségek társadalmát, jogállását és igazgatását ábrázolja, de mivel a viszonyítási alap mindig az úrbéres községeknek az 1767-es urbárium, valamint az 1832—1836-os országgyűlés egyes törvénycikkei által kialakított jogi helyzete, ezért sokat megtudunk a községeknek erről a típusáról is.

Sokoldalúan ábrázolja a szerző a telepes községek (kertészközségek) kialakulását, gazdálkodását, igazgatását és bíráskodását. A telepes községek a majorsági birtokokon alakultak ki; úgy, hogy vagy maga a földesúr (adott esetben a kamara), vagy egy főbérlő végezte el a telepítést. A telepes zsellérek haszonbérelt földjeiken dohánytermesztést végeztek felesben. A bérlői pozíció, valamint a piacra való termelés a kapitalizmus irányába mutatott, az úrbéres jobbágyokat megillető bizonyos jogokról való lemondás (pl. az úri-

* Tanulmányok Csongrád megye történetéből, XIX. század. Szeged, 1978. Congrád Megyei Levéltár. Szerk.: Farkas József.

széki és vármegyei bíráskodás, a községi önkormányzat) viszont tipikus feudális vonás, tehát a telepes községek helyzete Janusarcú volt; keveredett benne kapitalizmus és feudalizmus, illetőleg gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer.

A szerző meggyőzően mutatja be azt a paradoxont, hogy a földesurak, főbérlők és a hatóságok elvileg nem ismerték el a telepes községek autonómiáját, a gyakorlatban azonban ez az autonómia mégis funkcionált; egyfelől mint egyetemlegesen felelős adózó közösség, másfelől mint érdekvédelmi, igazgatási és bíráskodási szervezet. Ezáltal a szerző jelentős adatokat szolgáltat a magyar közigazgatástörténet számára.

A harmadik tanulmány *Molnár László:* „Csongrád vármegye közigazgatási szervezetének átalakulása (1848—1871)" című munkája. Ebben a műben a szerző a nemesi vármegyei önkormányzatnak a polgári vármegyei önkormányzattá való átalakulási folyamatát elemzi Csongrád vármegyében. Munkája bevezetőjében röviden vázolja a vizsgált korszaknak (1848—1871) a vármegyékről szóló törvényeit, nevezetesen az 1848. évi XVI. tc., illetőleg az 1870. évi XLII. tc. rendelkezéseit.

A részletes elemzést a szerző történelmi alkorszakokra lebontva végzi el. Ennek során a következő periodizációt alkalmazza: az 1848—1849-es forradalom és szabadságharc, a neoabszolutizmus (1849—1860), az Októberi Diploma és a Februári Pátens (1860—1861), a provizórium (1861—1865), végül pedig a kiegyezés és ez új vármegyei önkormányzati törvény hatályba léptetése (1867—1871). Ez a periodizáció valóban az adott intervallum legfontosabb csomópontjait ragadja meg, ezért alkalmas arra, hogy a közigazgatási—önkormányzati rendszer átszervezésének visszaesésekkel tarkított folyamatát szemléletesen ábrázolja.

Az elemzés tárgyául a szerző az önkormányzat három mozzanatát emelte ki: a közigazgatási területi beosztást, a közgyűlést és a tisztikart (tehát a választott önkormányzati testületet és az önkormányzati végrehajtó apparátust). A szerző bemutatja például, hogy a közgyűlés szerepét 1848—1849-ben a közcsendi bizottmány, illetőleg a központi bizottmány töltötte be, a Bach-korszakban nem volt ilyen szerv, ezzel szemben 1860—1861-ben ismét a megyei bizottmány, a Schmerling-provizórium idején pedig a tiszti gyűlés látott el hasonló funkciókat.

A tanulmányban ábrázolásra kerül az is, hogy a — bármilyen elnevezésű — közgyűlés, valamint a — fokozatosan bővülő és differenciálódó — tisztikar esetében mind a liberális, mind a konzervatív irányzat mennyire ragaszkodott a „személyi folytonossághoz", tehát ahhoz, hogy hatalomra kerülése után az egyes tisztségeket ugyanazokkal a személyekkel töltse be, akik azt a tisztséget már ellátták korábban is, amikor az adott irányzat hatalmon volt. 1860—1861-ben, illetőleg 1865—1867-ben az 1848—1849-es liberális exponensek, 1861-ben viszont az 1850-es konzervatív exponensek kapják vissza „régi" funkciójukat. Mindezek alapján szemléletesen bontakozik ki előttünk a magyar önkormányzati rendszer átalakulási folyamata.

A kötet utolsó tanulmánya *Papp János:* „Bakay Nándor indulása és politikai pályája — a végső kudarcig" című munkája. Ebben a művében a szerző egy olyan életpályát mutat be (Bakay Nándorét), amely — ellentétben a XIX. századi sok ismert közéleti személyiség életútjával — nem sikerrel végződik, hanem kudarcba fullad. A történelmi kép azonban csak akkor lehet teljes, ha a sikerek tanulságainak levonása mellett a kudarcok tanulságainak levonására is sor kerül.

Bakay Nándor 1832-ben született, iparos (kötélverő) családból. Életének első nagy élménye az 1848—1849-es szabadságharc, amelyben gyermekfejjel részt vett. A Bach-korszakban mint céhlegény vándorolt bel- és külföldön egyaránt. Már ebben az időben publicisztikai tevékenységet folytatott.

Szegedre hazatérve bekapcsolódott a helyi politikába, a népkörök tevékenységébe; majd később az országos politikába is, mint a Balközép Párt exponense. Szellemi fejlődésében eljutott a munkásmozgalomhoz, Lassalle tanítványa lett. A pártfúzió után Herman Ottóval együtt megkísérelte egy — az iparosok, munkások osztályérdekeit képviselő — párt (a Nemzetgazdasági Párt) megalakítását — sikertelenül. 1878-ban a Függetlenségi Párt jelöltjeként beválasztották a „tisztelt Ház"-ba. Jelentős mértékben kivette részét az 1879-es szegedi árvíz utáni rekonstrukciós munkálatokból. Az ellene irányuló sorozatos támadásoktól lejáratva, élete hátralevő részét 1902-ben bekövetkezett haláláig, visszavonultságban töltötte. Ezekből a vázlatos adatokból is kitűnik, hogy Bakay Nándorban a korai magyar munkásmozgalomnak egy tragikus sorsú képviselőjét ismerhetjük meg.

*

Az egyik — jogtörténetileg releváns — tanulmány *Ruszoly József:* „Az országgyűlési népképviselet kezdetei Csanád vármegyében (1848—1875)" című munkája. Ebben a művében a szerző két szempontból határolja körül a tanulmány „műfaját". Egyrészt arra vállalkozik, hogy intézménytörténetet ad, nevezetesen ábrázolja a népképviseletet, pontosabban a választási rendszert Magyarországon; mégpedig in statu nascendi, következésképpen az első magyar népképviseleti törvénynek, az 1848. évi V. tc-nek a gyakorlati érvényesülését, hatályának egész tartama alatt. Művének időbeli kerete átfogja ezért az 1848-, 1861-, 1865-, 1869-, 1872-es választásokat. Másrészt a szerző célja az, hogy helytörténetet írjon, helytörténet-írásunk egy „fehér foltja", az 1950-ben megszűnt Csanád vármegye múltszázadi történetének jobb megismeréséhez és megértéséhez szolgáltasson adalékokat. Művének térbeli, földrajzi kereteit tehát Csongrád vármegye határai képezik.

Egy intézmény, pontosabban az arról rendelkező törvény, jogszabály elemzését különféle szempontok alapján lehet elvégezni. Az első lehetőség az, hogy megvizsgáljuk a jogalkotás folyamatát. Ki, milyen szempontok alapján vetette fel a törvény megalkotásának szükségességét? Milyen politikai erők és érdekek álltak a háttérben? Hogyan történt a tör-

vényjavaslat megszövegezése? Hogyan zajlott le a törvényhozó testület vitája? Milyen módosításokkal került elfogadásra a törvény? Ilyen és ehhez hasonló kérdések alapján történhet az elemzés. A másik lehetőség a törvény jogdogmatikai vizsgálata. Mennyire precíz, szabatos? Hol fogalmaz homályosan, hol maradtak joghézagok? A harmadik lehetőség pedig a törvény érvényesülésének vizsgálata a jogalkalmazás, végrehajtás folyamatában. Mennyi és mi az, amit a törvényből végrehajtottak? Mennyi és mi az, amit a törvényből nem hajtottak végre? Milyen politikai erők és érdekek állítak akár a végrehajtás, akár ennek elmaradása mögött?

Ezen tanulmány szerzője a harmadik megoldási lehetőséget választotta. Ez azért is figyelemre méltó, mert — megítélésünk szerint — ez az aspektus a legalkalmasabb arra, hogy a történelmi valóságot, a jogszabályok és jogintézmények tényleges „életét", a társadalmi viszonyok alakításában játszott szerepét megismerjük.

Ami a tanulmány másik „műfaji paraméterét", a helytörténetet illeti, azzal kapcsolatban azt szeretnénk megjegyezni, hogy a helytörténet kutatásának két szempontból is nagy jelentősége van. Egyfelől elősegíti egy táj, egy település múltjának alaposabb megismerését, másfelől pedig a helytörténeti kutatások képezik alapját a nemzeti történelem megírásának is.

A szerző szerencsésen megoldotta ezt a kettős feladatot, mivel több esetben is (pl.: Csanád vármegye társadalmi struktúrája, a megye választóközönségének mennyisége és minősége) a vármegyei adatokat egybeveti az országosakkal, s így nemcsak a választott területi egységnek az ország egészében elfoglalt helyére világít rá, hanem érzékelteti azt is, hogy az „országos átlag" milyen szóródást tesz lehetővé.

A tanulmány olvasója számára mindenekelőtt a tudományos alaposság, a ténybeli dokumentáltság tűnik fel. A szerző nagy forrásanyaggal dolgozik, teljesen otthonosan és biztosan kezeli forrásait, minden egyes megállapítása szigorúan ellenőrzött és „megrostált" tényeken alapul.

Nagyon érdekes és figyelemre méltó a szerzőnek az a módszere, amellyel forrásait „megszólaltatja". A módszer jelentőségét frappánsan jellemzi a kiváló francia történész, Marc Bloch, amikor azt írja, hogy a források a múlt tanúi, de egy tanú csak akkor tud válaszolni, ha jól kérdezik. A szerző módszere, amellyel „vallatóra fogja" a forrásokat, a történelmi statisztika.

A történelmi statisztikai módszer azonban „nagyon bonyolult műszer". A modern kor statisztikusa viszonylag egyszerű helyzetben van. Rendelkezésére állnak jól megszervezett adatgyűjtések, nagy mennyiségű adat, a gépi feldolgozás lehetősége. Ezzel szemben a történész helyzete, aki a múltat kívánja kvantifikálható módon is elemezni, sokkal nehezebb.

Az első probléma a források hézagosságában és megbízhatóságában rejlik. Mindenekelőtt össze kell gyűjteni a korszakra vonatkozó — és általában nem a statisztikai adatfeldolgozásra, hanem konkrét gyakorlati — jogi célokra készült — forrásokat, legyenek azok magánleírások, állami, egyházi, uradalmi stb. összeírások. Utána értékelnie kell az összeírások szavahihetőségét, azaz meg kell vizsgálnia, hogy milyen eljárással készültek, s ki kell szűrnie a hibaforrásokat.

A második problémát az okozza, hogy az így „megrostált" adatok nem homogének. Mint már említettük, a különböző források, illetőleg adatfelvételek különböző célból és eltérő szempontok alapján készültek. Vegyünk erre egy konkrét példát a tanulmányból! A vármegye társadalmának, illetőleg a társadalom változásainak az elemzésére alapvetően két forrás állt rendelkezésre. Az egyik Fényes Elek: „Magyarország leírása (Pest, 1847.)" című munkája, a másik pedig az 1980. évi népszámlálás. Míg az előbbi a lakosságnak nyelv és vallás szerinti megoszlását ábrázolja, addig a népszámlálás vallás, hivatás és foglalkozás alapján végzi a csoportosítást, tehát nyelvi—nemzetiségi szempontból nem.

A harmadik probléma nem statisztikai, hanem szociológiai—politológiai természetű. Itt két kérdés is felmerül. Az egyik az, hogy a meghatározott kritériumok alapján kialakított, számszerűen kifejezett statisztikai csoport mennyiben felel meg egy valóságos társadalmi rétegnek, mennyiben fedi azt, és mennyiben tér el attól. A másik kérdés pedig az, hogy egy társadalmi réteghez való tartozás mennyiben határozza meg a politikai arculatot, pártállást; mennyiben fedi egymást társadalmi réteg és politikai irányzat, ami egy olyan fontos politikai aktusnál, mint a törvényhozó testület megválasztása, kulcskérdésnek számít.

A vázolt nehézségek és buktatók ellenére, a szerző a feladatot alaposan és nagy körültekintéssel oldotta meg. Szemléletesen ábrázolja Csanád vármegye társadalmát, a kormánypárti „vidék" és az ellenzéki Makó ellentmondásos politikai arculatát, a választásokat lebonyolító központi választmány és a választóközönség szociális összetételét, valamint a képviselők pályafutását és politikai pártállását.

A történelmi—statisztikai és szociológiai módszerrel elemzett és bemutatott társadalmi bázison vizsgálja ezután a szerző az adott intézmény, nevezetesen a népképviselet tényleges érvényesülését. Egy népképviseleti törvényhozó testület elemzésénél is többféle megoldás lehetséges. Vizsgálható például a törvényhozó testület összetétele, illetőleg az ezt kialakító választási rendszer, választási mechanizmus. Elemezhető ezenkívül a testületnek a kormányzásban, a hatalomgyakorlásban betöltött szerepe, tehát hatásköre, működése, a többi kormányzati szervhez, hatalmi centrumhoz való viszonya is.

A szerző az előbbi, témájának megfelelő, helytörténetileg megragadható megoldást választotta. Ábrázolási módszere az volt, hogy a választási rendszert elemeire bontotta, s azután elemenként vizsgálta először a törvény (az 1848. évi V. tc.) vonatkozó rendelkezéseit, utána pedig levéltári forrásokra támaszkodva ezek konkrét érvényesülését Csanád vármegyében.

Ki kell emelnünk, hogy a választási rendszernek elemeire való bontása jó jogdogmatikai érzékkel történt. A szerző különválasztotta

mindenekelőtt az anyagi és az alaki jogot, másképpen fogalmazva a választójogot és a választási eljárást.

A választójog elemzése kapcsán a szerző megvizsgálja azt, hogy a törvény által meghatározott cenzusok (választási feltételek) értelmezése és végrehajtása a gyakorlatban hogyan történt. Ez elsősorban a választóközönség, a tényleges választók szociális összetételének kialakulása szempontjából fontos. Egyes cenzusok megszorító „rigorózus" értelmezése a választók, illetőleg egyes választói rétegek körének szűkítéséhez, a kiterjesztő, „nagyvonalú" értelmezés viszont a kör kiszélesítéséhez vezethet, ami adott esetben döntő hatással lehet a választások kimenetelére. A sokoldalú és árnyalt elemzést bizonyítja az, hogy a szerző az anyagi jog elemzése kapcsán már bizonyos, az anyagi jog gyakorlását nagymértékben befolyásoló eljárásjogi kérdéseket is vizsgál, mint például a választók összeírása, tehát a választói névjegyzék összeállítása, a választási feltételek igazolásának a módja, valamint a választással kapcsolatban felmerült panaszok elbírálása. (Az utóbbi körben a szerző különösen járatos, hiszen a választási bíráskodás témájából írta meg és védte meg kandidátusi disszertációját.)

A választási eljárással kapcsolatban elemzésre került a választásokat lebonyolító központi szervezet, az úgynevezett központi választmány létrehozása, összetétele, jogállása és hatásköre, valamint a választókerületek (Makó, Battonya, Nagylak) kialakítása, illetőleg a választási eljárás és a választások tényleges lebonyolítása. Jól sikerült a választási eljárásnak a törvény és a gyakorlat alapján való rekonstruálása. Ez azért is fontos, mivel az eljárásba beépített „biztonsági szelepek" (pl.: karhatalom igénybevétele, közfelkiáltás, nyílt szavazás, megismételt szavazás, szavazási sorrend) adott esetben meghiúsíthatták a választójog gyakorlását. Emellett különösen érdekes és — megkockáztathatjuk a jelzőt — izgalmas a választások tényleges menetének a leírása a tanulmányban. A széles olvasóközönség számára is ismeretesek ezek a választások például Mikszáth Kálmán irodalmi alkotásaiból. A szerző tudományos pontossággal, de nem kevésbé élvezetes stílusban mutatja be nekünk az „öt választás Csanád vármegyében" történetét.

Végezetül bemutatásra került a vármegye megválasztott képviselőinek a „Tisztelt Ház"-ban végzett tevékenysége, valamint — bár erre a források szűkszavúsága miatt csak szűk tér nyílott — a képviselők és a választók közötti kapcsolat.

A tanulmányt egy — bizonyításra és illusztrálásra egyaránt szolgáló — Adattár egészíti ki, amely jó kiindulási alapot nyújthat a megye társadalom- és politikatörténetének kutatói számára.

Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy Ruszoly József tanulmánya a témaválasztás, a dokumentáltság, a módszer és a szerkezet alapján tudományosan meggyőző és újat adó, stílusában pedig élvezetes munka, nemcsak a „szakmabeliek", hanem a szélesebb olvasóközönség számára is.

*

A fent vázoltakkal egyrészt igyekeztünk bemutatni egy jól szerkesztett helyi kiadványt, másrészt illusztrálni akartuk azt a meggyőződésünket, hogy az országos és helyi kiadványok egymást kiegészítve segíthetik elő a történetírás (és ezen belül a jogtörténetírás) további fejlődését.

Ijjas József

Empirische Kriminologie*

Az „Empirikus kriminológia" címet viselő gyűjteményes kötet tájékoztatást és egyúttal számadást kíván adni a Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Strafrecht 1970—80. között folytatott kriminológiai kutatásairól. A bevezető és a záró íráson kívül 26 kutatási beszámolót tartalmaz „Bűnözés és bűncselekmények magánjellegű kontrollja", „Rendőrség", „Büntetőjogi gyakorlat", „Szankcionálás", valamint „Kezelés- és rehabilitáció kutatás" súlyponti témák alatt. E beszámolók informálnak a kutatások tervezéséről, végrehajtásáról és az eredményekről; mindenekelőtt pedig a „Büntetőjog és kriminológia" c. Max-Planck Intézeti sorozatról. Az említett 10 éves kutatási idő alkalmat is kínál a célkitűzés és a megvalósulás egybevetésére. Eredetileg a Freiburgi Intézetben a kriminológiát csak a „jogi kutatási tevékenység kiegészítésének" gondolták, de „a dolog dinamikája révén" önálló kutatási súlypont lett. A Max-Planck Intézet 10 év óta folytat empirikus kutatásokat, de nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kezdet — kettő tudományos munkatárssal és egy titkárnővel — kifejezetten szerényen indult és a végső kiépítést csak 1975-ben érte el, ekkor már 8 tudóssal. Kezdettől fogva empirikus kriminológia (ideértve a kriminál szociológiát) és empirikus szankciókutatás (a normagenezist beleértve) súlyponti témák keretében folytattak kutatásokat. A Max-Planck Társaság segítségének, a Német Kutatási Társaság anyagi támogatásának, Jescheck professzor kezdeményezésének, a munkatársak munkájának és szép teljesítményének köszönhető ez a gyűjteményes kötet. Mivel az eddigi publikációs lehetőségek nem voltak kielégítőek — már pedig a kutatás kommunikációra irányul —, így ezzel a Max-Planck Intézet új, önálló sorozatával a kriminológiai vizsgálódások eredményei és problémái jobban közölhetők.

A kötet előszava, továbbá a „Kriminológiai kutatócsoport stratégiája, feladata és tevékenysége a 70-es években" c. bevezető, valamint „Számbavétel, kutatási tervezés és kitekintés a 80-as évekre" c. a kötet végén elhelyezett összegzés Günther Kaiser professzornak, az Intézet társigazgatójának a munkája. Kaiser professzor a kriminológiai kutatás feladatai címszó alatt az alábbi gondolatmenetet írja le. A büntetőjog és a kriminológia is ismeretesen a bűncselekmény(ek) vizsgálatával foglalkozik. A kriminológiai diszciplína feladata a büntetőjog tudományával ellentétben, mindenekelőtt a bűncselekmény és a bűncselekményi kontroll tapasztalati tudományos elemzése, valamint a jogsértő magatartás magyarázata. Ez a szemlélet a jog-

* Herausgegeben von der Forschungsgruppe Kriminologie (Günther Kaiser). Freiburg, 1980.

sértő kutatása mellett az áldozati elemzést is magában foglalja, továbbá a bűnözés megelőzését és a büntetőjogi szankciógyakorlat következményei, s annak alternatívái empirikus vizsgálatát is. A modern kriminológia a hivatalosan regisztrált bűncselekményi és szankcióadatokat már nem problémamentes tényekként látja, hanem azokat keletkezési folyamatában, dinamikájában és társadalmi következményeit közvetlenül vizsgálat tárgyává teszi. Ezzel az összehasonlító büntetőjog, a komparatív kriminológia és a kriminálpolitika egymás mellé mozdult el, jóllehet a kriminológiai kutatás tendenciái és sokágú szerteágazásai csak nehezen tekinthetők át, ezeknek fogyatékosságai, a nehézségek és a nem várt mellékhatások nem láthatók át. Pl. a büntetésvégrehajtás mind az elméleti, mind az empirikus kutatást tekintve úgy gazdagodott, mint soha. A 70-es évek kezdetétől a büntetésvégrehajtási intézményeket átlátjuk, ugyanakkor a legegyszerűbb adatok is hiányoznak az elítéltek, a biztonsági őrizet alatt állók struktúrájáról, valamint a büntetésvégrehajtási személyzetről. A társadalmi és a büntetőjogi kontroll más intézményei kevésbé állnak az érdeklődés középpontjában. A közintézményekhez tartoznak pl. az ipari üzemek, a rendőrség, és az ügyészség. A csekély ismeret, illetve tudás ezen szervek eljárásairól és döntési magatartásukról a bűncselekmény kontrollját illetően nem jelenti azt, hogy ezen intézményekről semmiféle empirikus ismerettel nem rendelkezünk. Mégis hiányzik ezen ismereteknek a kívánt érvényessége és megbízhatósága. Rendőrség és az igazságszolgáltatás kutatási problémái kapcsán lehet szemléltetni, hogy milyen egészen különbözően hajtják végre a büntetőjog normautasításait. Ez mutatkozik meg pl. az üzleti lopásoknál. E körben azokat a jogpolitikai megoldásokat, amelyek az önkiszolgáló üzleti lopások részleges dekriminalizációjára vonatkoznak, a jelenlegi bűnüldözési gyakorlatban már átvették. A rendőrség, az ügyészségek, hivatali szervek konkrétan hogyan járnak el, azt már nem tudjuk pontosan. Csak elszigetelten tudunk cselekvési mintákról, motívumokról, a beállítódást jelző rendelkezések tartalmáról stb.

Ami a kriminológiai kutatócsoport munkaprogramját illeti az Intézet a nemzetközileg uralkodó kérdésfelvetésekkel összhangban megkísérli a bűncselekmény és a bűncselekményi kontroll egész spektrumának a kutatását. Hisz nem csupán a kriminális deviáció és a büntetőjogi társadalmi kontroll közötti cserekapcsolat igényel emprikus kutatást, hanem az ún. intézmény-analízis, a büntetésvégrehajtás stb. A kötetben szereplő tanulmányok sora az üzemi igazságszolgáltatással, a bűncselekménynek az érdekeltek általi magánjellegű ellenőrzésével kezdődik. A rendőrség és az ügyészség további kutatási problémákat jelentettek, emellett a figyelem különösen az eljárások elemzésére irányul. Abba a képbe, amit a bűncselekményről és a jogsértő személyiségéről szerzünk, ebbe a rendőrség és az igazságügyi gyakorlat döntési és cselekvési mintái lényegesen belejátszanak. Koncepcionálisan a kérdésfelvetéseknél és az elméleti részeknél az ún. labeling approach, a differenciált szocializációs és kontroll-teória, az anómia koncepció tételeit vették figyelembe, anélkül, hogy ezeket a tételeket kritikátlanul fogadták volna el. Az egyes témák feldolgozására a multidiszciplinális megközelítés, azaz a jogászok, a pszichológusok, orvosok és statisztikusok együttmunkálkodása a jellemző. A folytatott kutatásokból hozzájárulás várható a magánjellegű és az állami bűncselekmény-kontroll alkalmazásához, háttérben a lakosságnak a büntetőjoghoz fűződő beállítottságához és a bűncselekménytől való félelemhez, valamint az ún. sötétmező (rejtett) bűnözéshez, feljelentési készséghez, illetve feljelentés tételhez. E kutatások révén a bűnösként figyelembejövő lakosságcsoportnál pontosabb megállapításokhoz lehet jutni. Ez utóbbi kérdésnél az ún. sötétmezőben maradás problémájáról van szó. A szakirodalomban e kérdéssel kapcsolatosan találkozhatunk már a XIX. sz. első harmadában spekulatív felfogásokkal a hivatalosan nem regisztrált bűnözésről. Élő lett a latencia problematikája a feketepiac krimalitásával összefüggő tapasztalatok révén a háború utáni időszakban és a közlekedési bűnelkövetésben. Ezáltal a kriminálstatisztika állításainak hitelessége, ereje jelentősen megkérdőjeleződött. A „Sötétmező és regisztrált kriminalitás" c. Bernhard Villmow tanulmányában leírt vizsgálat célja az volt, hogy egy községben a fiatalkorú bűnözés nagyságát és struktúráját egy meghatározott időpontban megragadja. Vizsgálták a ténylegesen elkövetett büntetendő cselekmények és a hivatalos bűnözési statisztikai adatok közötti mennyiségi és minőségi különbségeket. A 920 probandusból 12 hónapi időtartam alatt 11% csak elkövető, 23% csak sértett, 27% elkövető és sértett is és 39% sem elkövető, sem áldozat nem lett. Tehát a megkérdezetteknek több mint a harmada az elmúlt évi időszakban büntetendő cselekményeket követett el és minden második került áldozat szituációba. Főként lopás, rongálás, sikkasztás szerepelt a bűncselekmények között és kisebb arányban kábítószerrel visszaélés, valamint testi sértés.

A hivatalosan ismeretlenül maradt bűnözés kérdései, különösen kiterjedtsége, strukturája és jelentősége magyarázatát a délnémet üzemekben is vizsgálták, valamint a stuttgarti áldozatkikérdezés révén a latenciáról további ismereteket igyekeztek szerezni. Az áldozattá válás kutatásához tartozik a büntetőjoghoz, a bűncselekménytől való félelemhez és a feljelentési készséghez való beállítódás aspektusa is. A közlekedési és a gazdasági bűncselekmények kivételével, tehát a konvencionális tömegbűnözés területén a bűncselekményeknek közel 90%-át — jóllehet bűncselekmény-típus szerint különbözően — privát személyek a rendőrségnél feljelentik. Két vizsgálatban a lakosság feljelentési készségét és a privát feljelentéstételt és annak rendőri reakciójának viszonyát vizsgálták. R. Rossellen szerint a feljelentéstételt, illetve a feljelentési készséget — empirikusan vizsgálva — a következő tényezők befolyásolják:

A bűncselekmény és az alkalom szempontjából a különböző bűncselekmény-kategóriák feljelentésmegtételének valószínűsége növekszik az elkövetett cselekmény súlyával, valamint a sérelem és a kár nagyságával. Az értékes műszaki

eszközök és járművek jogtalan eltulajdonítását gyakrabban jelentik fel, mint más tárgyak ellopását. A befejezett bűncselekményeket arányosan többször jelentik fel, mint a kísérleteket. A tettesek vonatkozásában az üzleti és az üzemi lopásoknál a középkorú elkövetőkkel szemben relatíve gyakrabban élnek feljelentéssel, mint a fiatalabb, vagy az idősebb tettesekkel szemben. Az üzleti lopásoknál gyakrabban tesznek feljelentést külföldivel, mint a német állampolgárral szemben. A feljelentés készségét növeli, ha a sértett konkréten meghatározott személyt gyanúsíthat bűncselekmény elkövetésével, feltéve, ha ez a személy és a sértett nem tartoznak egy közös csoporthoz, közösséghez mint a család, üzem, egyesület stb. J. Kürzinger vizsgálata azt mutatta, hogy a bűncselekménytől és a bűnözőtől való konkrét félelem az általa vizsgált községben nem nagyon volt elterjedt. Az alsóbb réteghez tartozók a bűnelkövetéstől erősebben érezték fenyegetve magukat és nagyobb szigorúságot mutattak, illetve követeltek a bűncselekményekkel és a bűnözőkkel szemben. A rendőrségi munka értékelése az alsó rétegekhez tartozóknál volt különösen negatív. Ugyancsak az alsó réteghez tartozók képviselték azt a nézetet, hogy a rendőrség az alsó réteget diszkrimináló bűnüldözést folytat.

A rendőri nyomozótevékenység elemzése a későbbi büntetőeljárás szemszögéből a rendőri bűncselekménykontroll további kérdéseire is kiterjedt és „az ügyészség a büntetőjogi társadalmi kontrolleljárásban" témához vezetett. A latencia és a hivatalosan ismertté vált bűnözés, valamint a feljelentési, illetve az elítélti statisztika egybevetése azt a központi kérdést veti fel: ki válogatódik ki a sötétmezőből és ezen processzus végén „kriminális" (bűnelkövető) szerepet, illetve címkét vesz fel. Az ilyen eljárásból az egyes számára következő társadalmi következmények és a büntetőjogi társadalmi kontroll azonosságának és eredményességének kérdése a részaspektusokat összekapcsolja és annak vizsgálatát szükségessé teszi. Ez a kutatási terület a szándékos ölések kriminalitás-meghatározásának jogi és társadalmi eljárásai, továbbá a súlyos gazdasági bűnelkövetéssel kapcsolatos eljárás folyamatanalíziséig terjedt. E téren különösen a rendőrség bűnüldöző tevékenységének és az igazságszolgáltatás döntési mechanizmusának, struktúrájának vizsgálata érdemel nagyobb figyelmet.

Egy további terv, ami a szankciók hatásmódjaival foglalkozik, és egyúttal az egész intézmény jogösszehasonlító projektumjába helyeződik, a pénzbüntetésre vonatkozik. Itt különösen az 1975. évi napi tételes rendszer törvényi bevezetése, a pénzbüntetés alkalmazási körének kiterjesztése a büntetőjogi reform következtében, továbbá a pénzbüntetésnek a gyakorlatban ez ideig tisztázatlan behajtása és a pénzbüntetést helyettesítő szabadságvesztéssel kapcsolatos bizonytalanság kínált alkalmat a vizsgálathoz.

A kutatási érdeklődés emellett nemcsak az újabb büntetőjogi törvényhozás deskriptív követésére és a reformált döntési programnak a gyakorlatba való átültetésére vonatkozik, hanem a speciális és a generális hatások gyakorlati megerősítésére is. Hans-Jörg Albrecht munkáit kell itt kiemelni. Hasonló érdeklődés vezetett ama projektum belekezdéséhez, amely a büntetésvégrehajtás helyzetét veszi célba a büntetésvégrehajtási törvény 1977. évi életbelépése után, s hogy az utolsó évtizedben a büntetésvégrehajtás valóságos helyzete miként változott, és a büntetésvégrehajtás valósága összességében a reszocializálási célhoz közelebb jutott-e. Dünkel és Rossner szerzőpár tanulmánya szerint a felnőtt korúak büntetésvégrehajtásában az utóbbi 15 év büntetőjogi és büntetésvégrehajtási reformjára is figyelemmel mélyreható változás és fejlődés tapasztalható. Ez a változás társadalmi és kriminálpolitikai áramlatokkal a háttérben az NSZK-ban és nemzetközi viszonylatban is jól látható. A büntetésvégrehajtás hivatalos céljait illetően erősebben individuálpreventív célkitűzés és kezelési gondolat érvényesül a bv. törvényben abban az időpontban, amikor az USA-ban és a skandináv államokban már az ún. „kezelési ideológiával" jellemzett kriminálpolitikától való elfordulás a jellemző. A bv. törvény egyrészt a 60-as évek végi általános reformhangulat kifejeződése és eredménye, másrészt ama tendenciák is tükröződnek, amelyek a hagyományos őrizeti végrehajtás lényege óta kirajzolódtak. A jelenleg USA-ban ismét erőteljesebben hangsúlyozott ártalmatlanná tétel és elrettentés büntetési célokat az NSZK-ban a politikailag motivált, vagy meghatározott kábítószer elkövetők tekintetében akceptálják bizonyos mértékig. Ellentétes tendenciára utalnak viszont a szociálterápiai mintaintézeteknek a kiépítése és más kísérletek is, másrészt a nagy biztonságú terroristákat őrző bv. intézetek, ill. részlegek. A szerzők érintik munkájukban mindama problémacsoportokat, amelyet a nyugat-német büntetésvégrehajtás eredményes tevékenységét nehezítik, és jelentősen befolyásolják. Így relatíve új jelenség, és egyúttal problémát is jelent a kábítószer élvezet a végrehajtás során. Ugyanígy sok gondot okoz a politikailag motivált elkövetők és a külföldi elítéltek végrehajtása, az intézetek differenciálásának és osztályozásának kérdése, az elítéltek szakképzése etc.

A tudomány és a gyakorlat együttműködése a fiatalkorú büntetésvégrehajtás területén Baden-Württemberg-ben ama szükségesség felismeréséhez vezetett, hogy a fiatalkorú büntetőintézeti beutaltak szociális profiljáról és személyiségi dimenzióról pontosabb és gazdagabb ismereteket szerezzenek. Ezen alapinformációból növekedett a kutatási érdeklődés, hogy mi történik valójában a fiatalkorúak végrehajtásában a szocializáló folyamatot és eljárást illetően. Ez az aspektus abba a kérdésbe torkollik, milyen feltételek mellett van a fiatalkorúak végrehajtása abban a helyzetben, hogy a nevelő jellegű végrehajtás törvény által átruházott feladatait egyáltalán teljesítse. Ezzel összefüggésben áll az a terv, amely a fiatal jogsértők vizsgálati fogsága feltételeit, és kihatásait, valamint azok kezelését és prognózisát kutatja, továbbá az elítélt fiatal tettesek, mint próbára bocsátottak későbbi fejlődését, vagy a fiatalkorúak büntetésvégrehajtási intézetben való fejlődését veszi vizsgálat alá. „Folyamatkutatás a fiatalkorú végrehajtásban" c. beszámolóban C. Brauns-Herman egyik oldalon a

végrehajtási stáb tagjai, másik oldalon a beutalt elítélti populáció közötti interakciós eljárást kísérli meg bemutatni.

Valójában e tanulmány alcíme is már utal erre a tartalmi kérdésre (a stáb tagjai és a beutalt elítéltek közötti interakciós eljárás determinánsai egy fiatalkorú büntetőintézetben). R. Lamp Baden-Württemberg két fiatalkorú bv. intézetébe beutalt fiatalkorú elítéltek elzárásának alakulását, folyamatát vizsgálta. Az első vizsgálati részben közel 400 egykori elítélt aktáit idősorelemzéssel értékelte ki. Az idősor-kísérletek segítségével az intézet meghatározott intézkedéseinek a beutaltak magatartására vonatkozó hatékonyságát mérte fel. A második vizsgálati részben az anómia-teória meghatározott dinamikus változatát az elítéltek konform és deviáló magatartásmódjainak magyarázatához alkalmazta.

G. Spiess a fiatalkorúaknál a büntetésvégrehajtás felfüggesztésének és a pártfogói felügyeletnek egyes összefüggéseit kutatta, nevezetesen milyen összefüggésben áll az eljárás végső kimenetele a pártfogói tevékenységgel. (A büntetés felfüggesztésének 1953. évi bevezetése az NSZK-ban döntő szerepet játszott a prizonizáció negatív következményeinek elkerülésében a szabadságelvonó szankciók esetében. A fiatalkorúaknál jelenleg a fiatalkorú büntetések kb. 60%-nál függesztik fel a végrehajtását, különösen azoknál, akiket első ízben ítéltek el.) A reszocializálás feltételeiről és egyúttal a gyakorlat által kísért sikerkontrollról van szó abban a kutatási projektumban, amit a Berlin-Tegel bv. intézetben szociálterápiai kezelésként alkalmaznak. E terv keretében egy folyamattanulmányban vizsgálták a szociálterápiai kezelés tartalmát és hatásait, valamint az elítéltek társadalmi integrációját elbocsátásuk után és későbbi legális beválást a normális büntetésvégrehajtás megfelelő kontrollcsoportjaival összehasonlítva. Az 1977. január 1-én életbelépett bv. törvény 2. §-a szerint az elítélteknek képeseknek kell lenni, hogy a jövőben társadalmilag felelős, bűncselekmények nélküli életet folytassanak. „A reszocializálás a büntetésvégrehajtásban" c. tanulmány szerint az elítéltek reszocializálásának ezen végrehajtási célja a konkurráló célokkal szemben — mint az elítéltek biztos őrzése által a közösség védelme — elsődleges. Mindez érvényes minden elítéltre és a bv. intézetek minden típusára, különösen a szociálterápiai intézetekre, ahol sokrétűbb és intenzívebb reszocializálási intézkedéseket írnak elő, mint a hagyományos büntetésvégrehajtásban. A legnagyobb NSZK-beli szociálterápiai modellintézményként működik a Berlin-Tegel-i bv. intézet. 1970. óta áll fenn, és kb. 220 férőhellyel rendelkezik. A szociálterápiai intézet reszocializálási intézkedések szerint három szakterületre tagolódik: szociálterápia 62 hely, társadalmi tréning 85 hely és iskola 32 hely. Ezenkívül az intézeten kívüli munkahelyre járók aránya kb. 40 hely. A büntetésvégrehajtás fő célja — a bv. törvény elképzelései szerint — nem korlátozódik az elítéltnek a jogközösségbe való visszaillesztésére, hanem a jogkövető magatartásnak az elbocsátás utáni szituációkban társadalmilag felelősnek is kell lennie. Ez a törvényi szándék három hipotézist tartalmaz:

1. A fogvatartott elítélt visszaillesztése a jogközösségbe bv. intézkedésekkel lehetséges.
2. Az elítéltek törvényt követő magatartása társadalmi felelősségüktől függ.
3. Az elítéltek társadalmi felelőssége bv. intézkedések révén növelhető.

Mind a három hipotézis empirikusan nem mérhető.

Az első hipotézis csak úgy vizsgálható: Vajon az elítéltet elbocsátása után újból hivatalosan büntetendő magatartás miatt regisztrálták-e. Ellenben nem vizsgálható, hogy a bv. intézkedések a törvényt követő magatartásra az elbocsátás után milyen hatással bírnak. Empirikusan vizsgálható az, hogy a különböző bv. formák és intézkedések a törvényt tisztelő magatartást az elbocsátás után különbözőképp befolyásolják. A második és a harmadik hipotézis nem vizsgálható felül, mert a társadalmi felelősség fogalma nagyon homályos, pontosabban kontúrtalan.

Az NSZK-ban aktuális vizsgálati spektrum, amely a gazdasági krízis összefüggéséből a munkanélküliséget és a kriminalitást veszi szemügyre. Ezt elemzi Martens tanulmánya. Az utolsóként közölt kutatási beszámoló az elbocsátott elítéltek rehabilitációját és az ezzel kapcsolatos kérdéseket érinti, nevezetesen milyen társadalmi feltételeket talál az elítélt az elbocsátását követően; ezen feltételek miként befolyásolják a konform és a deviáló cselekvéseket előidéző döntéseiket; ezen döntésekhez mennyiben járulnak hozzá az elbocsátás után tapasztalt segítő intézkedések.

Kaiser professzor a kötet utolsó lapjain a kriminológiai kutatócsoport munkájában a 80-as évek feladatai között említi mindenekelőtt az 5 folyamatban levő nagy téma további folytatását és befejezését. Ezen feladat teljesítése a kutatócsoport legnagyobb részét leköti a következő 3 évre. Épp ezért az új tervek készítése a 80-as évek közepéig nagyon behatárolt. Új kutatási feladatként tervezik a büntetéskiszabási gyakorlat vizsgálatát a hosszú tartamú szabadságvesztések és annak fokozatos növekedése területén, nemzetközi viszonylatban készítendő áldozat kikérdezés végrehajtását, a gazdasági bűnözés vizsgálatát. Ezenkívül az alternatív szankciók empirikus követését és értékelését.

Ezzel a rövid, utalásszerű ismertetéssel nem tudtam ezen gyűjteményes kötetben szereplő minden egyes kutatási beszámolóról súlyának megfelelő tájékoztatást adni. De talán azt a célt elértem, hogy a Freiburgi Max-Planck Intézet kriminológiai kutatási témáira, az egyes vizsgálati módszerekre, a kérdésfelvetéseknél és az elméleti részeknél az alkalmazott teóriákra sikerült felhívnom a figyelmet. (Ez utóbb említett kriminológiai teóriák tekintetében — megítélésem szerint — előrelépés szükséges és igen aktuális feladat lenne az újabb külföldi kriminológiai nézetrendszerek, elméleti konstrukciók, empirikus vizsgálati eredmények pontosabb hazai ismerete és értékelése.) A kötetben leírt vizsgálatoknál, a kutatási beszámolók közlésénél az egzaktságra törekvés nagyon jól megfigyelhető. Általános vonás a közölt tanulmányok szerkezeti megoldását illetően: a vizsgálat célkitűzése, kérdésfelvetések (hipotézis felállítása), a vizsgálat módszerei, a vizsgálat

eredményei, összegzés sorrendjének a követése. A közzétett beszámolókat — általában — irodalomjegyzék követi. A kötetet az egyes témákban a munkatársak által publikált és az addig megjelent kutatási beszámolók, tudományos közlemények jegyzéke egészíti ki; továbbá az 1970—80. közötti időszakban a Freiburgi Intézet kriminológiai kutatócsoportja tudományos munkatársainak névsora, valamint tárgymutató zárja.

Nagy Ferenc

Эмилиа Вайс:

Виновность — разоренность — и взаимное согласие супругов в венгерском праве о расторжении брака в прошлом и сегодня. II.

В этой второй части статьи излагаются основные принципы права о расторжении брака в Венгерской Советской Республике, потом основные станции венгерского права о расторжении брака: реформа от 1945 года о расторжении брака, принципиальные основы норм о расторжении брака согласно закону о семейном праве от 1952 года и новелла закона о семейном праве от 1974 года, вместе с практикой их применения, и освещаются спорные принципиальные вопросы, возникщие во связи с этими. Правовое развитие, представленное в этой части статьи, расхождается принципиально с правом о расторжении брака прежней эпохи именно в оценке разоренности, виновности и взаимного согласия супругов. Однако оценка некоторых из этих вопросов и сегодня вызывает проблемы как в правовой науке, так и в судебной практике. Статья стремится представить эти проблемы, изложив также свою точку зрения.

Андраш Холло:

Справедливость „против закона" или справедливая законность?

Эта статья подытоживает уроки исследования, проведенного в Институте Государственного управления. Цель исследования заключалась в том, чтобы принципиальную точку зрения, сложившуюся в дискуссии *об отношении справедливости и законности*, сопоставить практике применения права в области государственного управления. Теория и большая часть центральных органов государственного управления, а также Верховная Прокуратура единодушно отклонили такое толкование одного из пунктов указа Президиума Народной Республики Номер 14 от 1973 года о принципах правовой политики в области применения права, согласно которому справедливое применение права — в аспекте правовой политики — может иметь место и „против закона". Исследование доказало, что практика еще не вполне изжила эту с теоретической точки зрения несостоятельную концепцию. Предложения статьи, направленные на решения этой проблемы, мы можем подытожить в следующем: а) Под предлогом справедливости применитель права не может получить всеобщее уполномочение на то, чтобы отклониться от положения любой нормы права; б) возникшую проблематику применения права следует подвергнуть анализу с точки зрения законодательства и следует решить в области законодательства способом, влияющим и на вопрос о справедливости; в) за практику, признающую возможность применения права „против закона" по справедливости, ответственным является и законодатель, так как применитель права прибегает к справдливости против закона с намерением корректировать таким образом чрезмерно жесткую норму; г) законодатель в будущем должен с большим вниманием исследовать институт справедливости и должен сформировать во связи с ним законодательную концепцию.

Флориан Треммел:

О праве на существование частного обвинения и об его значении

В статье анализируются и оцениваются основания частного обвинения в аспекте правовой политики. Сначала рассматриваются аргументы за существование частного обвинения, приведенные с одной стороны в буржуазной юридической литературе, а с другой стороны также в социалистической литературе. В дальнейшем автор подвергает анализу аргументы против частного обвинения, подробно рассматривая при этом проблему о мнении, о точке зрения потерпевшего — точнее об опасности чрезмерного учета оценки потерпевшего — а также вопрос о передаче на рассмотрение общественного суда. Наконец, освещаются заключения о сущности и о будущем частного обвинения. Сущность частного обвинения усматривается в том, что в отношении одного из маргинальных секторов преступности — в частности в круге реальных и вербальных посягательств — кажется наиболее эффективным такой способ борьбы с преступностью, для которого характерны ограничение государственного вмешательства и повышенное привлечение и активизация общества, которые влекут за собой организационные, материально-правовые и процессуально-правовые последствия, составляющие органическое взаимосвязанное единство.

Янош Злински:

Зачатки международного частного права в Венгрии

Наша историография права до сих пор не обращала внимание на те ранние правовые нормы, которые могут быть признаны зачатками международного частного права в нашей стране. Среди этих имеют место интертерриториальные и интертемпоральные нормы, однако мы можем встречаться также с применением иностранного права внутренним судом и с исполнением инстранного решения. Разрешение таких ранних коллизий норм права входит в круг обязанностей монархи, этими требованиями обращаются к нему сословия. В венгерских форумах иностранное право впервые применяется в области права личности, затем следует торговое право и связанные с ним отрасли. В области процессуального права заслуживают внимание чрезвычайные суды, в частности в венгеро-польском отношении, ради решения правовых споров между гражданами этих двух государств. С материальными нормами международного частного права впервые встречаемся в первой половине 18-го столетия; наши суды применяют инстранное право в этом же столетии в вексельном, в конкурсном и в патентном праве. В 19-ом столетии нормы международного частного права закрепляются и в международных договорах, причем и судебная практика способствует развитию международного частного права. Результаты подытоживаются в правовой литературе от конца этого столетия.

Габор Йоббади:

Эвтаназия — живучий вопрос с точки зрения гражданского права

В статье обозревается формирование взглядов, связанных с эвтаназией, различая подходы с точки зрения уголовного права и гражданского права. Новое выдвижение на передний план повлекли за собой проблемы, связанные с правом трансплантации органов, с неуверенностью около момента смерти, и развитие медицинской науки. Ключевый вопрос исследования эвтаназии с точки зрения гражданского права заключается в том, располагает ли лицо правом распорядиться своей жизнью; возможность этого в статье исследуется путем сравнения позитивного права

и практики на трех областях. Статья считает возможным, что в будущем к этому вопросу как теория, так и практика будут подходить с точки зрения гражданского права более подробно, с учетом нюансов.

Emilia Weiss:

Verschulden, Zerrüttung und das Einvernehmen der Ehegatten im ungarischen ehelichen Scheidungsrecht der Vergangenheit und der Gegenwart II.

Dieser Teil der in zwei Teilen publizierten Studie stellt die wichtigsten Prinzipien des Scheidungsrechts der Ungarischen Räterepublik, dann die wichtigsten Stationen des ungarischen Scheidungsrechts nach der Befreiung: die Reform des Scheidungsrechts vom Jahre 1945, das Gesetz über die Familie vom Jahre 1952, die theoretischen Grundlagen der Scheidungsregelung und -praxis der Familiengesetznovelle vom Jahre 1974, sowie die aufgetauchten bestrittenen Fragen dar. Die im diesen Teil der Studie dargestellte Entwicklung weicht eben in der Bewertung der Zerrüttung, des Verschuldens, sowie des Einvernehmens der Ehegatten vom Scheidungsrecht der vorangehenden Epoche ab. Doch ist auch heute die Bewertung einiger dieser Fragen ebenso in der Theorie, wie in der Rechtspraxis problematisch. Die Studie besterbt sich für die Darstellung dieser Fragen und für die Stellungnahme.

András Holló:

Billigkeit „contra legem" oder billige Gesetzlichkeit?

Die Studie untersucht die Lehren einer Untersuchung, dessen Zweck die Untersuchung des Verhältnisses zwischen Billigkeit und Gesetzlichkeit, bzw. die Konfrontierung des in der diesbezüglichen Diskussion entwickelten Standpunktes mit der verwaltungsrechtlichen Rechtsanwendungspraxis war. Die Untersuchung hat beweist, dass die Praxis mit der theoretisch nicht vertretbaren Konzeption der Möglichkeit der Rechtsanwendung aus Billigkeitsgründen contra legem noch nicht abgerechnet hat. Die Vorschläge sind die folgenden: unter dem Titel der Billigkeit kann man dem Rechtsanwender keine generelle Ermächtigung geben um von irgendwelchem Rechtsregel abzuweichen; die rechtsanwenderische Problematik soll aus dem Gesichtspunkte der Rechtsgestaltung analysiert werden; für die Billigkeitspraxis contra legem ist auch der Gesetzgeber verantwortlich; die Gesetzgebung soll in der Zukunft mehr Aufrichtigkeit der Billigkeit schenken.

Flórián Tremmel:

Über die Daseinberechtigung und Bedeutung der Privatklage

Die Studie untersucht die Gründe der Privatklage in bestimmter Reihenfolge. Erst analysiert es die in der burgeoisen und sozialistischen Rechtsliteratur festgestellten Argumente für und gegen die Daseinsberechtigung. Zum Schluss zieht die Studie die das Wesen und der Zukunft der Privatklage betreffenden Konsequenzen. Das Wesen der Privatklage ist wie folgt: in einem marginellen Sektor — z. B. Real- und Verbalinjurien — scheint eine solche Methode des Kampfes gegen die Kriminalität als effektivste zu sein, die durch die erhöhte Einbeziehung der Gesellschaft charakterisiert wird, und die bestimmte organisationelle, materiell- und verfahrensrechtliche Aspekte hat.

János Zlinszky:

Anfänge des internationalen Privatrechts in Ungarn

Unsere Rechtsgeschichte hat jenen früheren Rechtsnormen nicht Beachtung gewidmet, die als Anfänge des IPR in Ungarn betrachtet werden können. Darunter befinden sich intertemporale und interterritoriale Rechtsregel, aber wir treffen uns mit der Anwendung fremden Rechts ebenso vor heimischem Gericht, wie bei der Durchführung ausländischen Urteils. Früher hat der König das Recht gehabt die Rechtsregelkollisionen aufzulösen. Die heimischen Foren haben ausländisches Recht erstens am Gebiet des Personenrechts angewendet, dies wird durch das Handelsrecht und dessen Nebengebiete gefolgt. Mit materiellrechtlichen Regel am Gebiet des IPR treffen wir uns erstens im 18. Jh., im 19. Jh. werden durch völkerrechtliche Vereinbarungen IPR-Normen festgestellt und die richterliche Praxis trägt auch zur Entfaltung des IPR bei.

Gábor Jobbágyi:

Euthanasie — eine lebende Frage aus zivilrechtlichem Gesichtspunkte

Der Artikel untersucht die Entwicklung der die Euthanasie betreffenden Ansichten unterscheidend zwischen der strafrechtlichen und der zivilrechtlichen Annäherung. Die neuere Aktualität der Euthanasie wird durch das Recht der Transplantationen, durch die Unsicherheit des Zeitpunktes des Todes, sowie die Entwicklung der Heilkunde begründet. Die Schlüsselfrage lautet wie folgt: verfügt das Individuum über sein Leben? Der Artikel haltet in der Zukunft eine differenzierte Annäherung aus zivilrechtlichem Gesichtspunkte für wahrscheinlich.

Emilia Weiss:

Faute, faillite du marriage et consentement mutuel dans le droit de divorce hongrois II.

La deuxième partie de cette étude est consacré aux problèmes du droit de divorce dans le droit de la République des Soviets en Hongrie (1919), et ensuite les étapes du développement du droit de divorce après 1945, notemment la loi modifiant le droit de divorce en 1945, le Code Famille de 1952 et la loi de 1974 portant la modification du Code de la Famille. L'étude examine les problèmes théoriques et pratiques de l'application de ces lois notemment la faute, faillite du marriage et le consentement mutuel des époux qui montrent une différence importante des époques précédants. Enfin, l'étude examine les problèmes de jurisprudence et théorie contemporaines.

András Holló:

Équité contra legem ou légalité équitable?

Cette étude est basée sur une recherche menée dans l'Institut d'Administration Publique qui examinait les rapports de l'équité et légalité. Les conclusions de l'étude sont les suivants: 1. On no peut donner une pouvoir générale à l'administration d'agir selon l'équité car l'équité contre la loi devient précedant et dévalue la valeur de la loi. 2. Les problemes y relevants doivent être examinés et résolus au niveau de la législation. 3. La responsabilité pour la pratique de l'équité relève tout abord de la sphere de la législation car l'administration fait recours à l'équité souvent en raison des faiblesses de la législation.

Flórián Tremmel:

L'accusation privée, sa portée et significance

L'étude examine les arguments pour et contre de l'accusation privée dans les droits capitalistes et socialistes, en particulier les dangers de surestimation de la position du partie léséve. L'auteur conclut que l'accusation privée est un instrument important dans la lutte contre une sorte de crimi-

ÁRA: 20,— Ft

nalité marginale où la réduction de l'intrevention étatique est possible, même nécessaire.

János Zlinszky:

Les origines du droit international privé en Hongrie

La résolution des conflits des lois relevait d'abord du roi. Les tribunaux ont appliqués, le droit étranger d'abord dans le domaine des rapports familiaux, l'application des droit étrangers en matière commercial y suit après. Des tribunaux spéciales existaient entre la Pologne et la Hongrie pour trancher les disputes entre les citoyens de ces pays. Les normes matériels du droit international privé apparaissent à partir du XVIIIème siècle, les tribunaux appliquent le droit étranger aussi à cette époque. Dans le XIXème siècle les traités en matière de droit international privé se trouvent aussi entre les sources au droit. Vers la fin de cette époque la litérature juridique résume ces développements.

Gábor Jobbágyi:

L'euthanasie — un problème vivant de point de vue de droit civil

L'étude distingue entre les aspects de droit pénal et de droit civil dans la littérature de l'euthanasie. Le problème-clé de l'euthanaise est le droit de l'homme de disposer de sa vie — l'auteur examine ce problème dans la jurisprudence et dans le droit positif. Il conclut qu'un aspect plus nuancé du probléme est souhaitable dans la théorie et pratique du droit civil.

Emilia Weiss:

Fault — Breakdown — Mutual consent of the spouses in past and present law of divorce and separation in Hungary. II.

The present article is Part Two of an earlier paper published in this Review (7/1981). The article offers a review of the divorce law of the Hungarian Soviet Republic, 1919 and of the main developments after 1945 as the divorce reform in 1945, the Family Law Act, 1952 and its amendment in 1974. The legal development of the period differs from the earlier one in respect of the evaluation of culpability and the consent of the spouses. These problems are, however, still disputed in the contemporary legal literature and jurisprudence. The paper not only presents these issues, it offers the author's own position too.

András Holló:

„Contra legem" equity or equitable legality

The survey carried out at the Institute for Organization in the Public Administration aimed at the confrontation of the theoretical positions and the law-applying practice of the public administration concerning equity and legality. The theory as well as the majority of the central organs of public administration refused the interpretation of the legal policy guidelines of the Praesidium which supported the possibility of a *contra legem* equity. The survey shows, however, that this concept is still alive in the practice. No general authorization shall be granted to the law applying authorities as „contra legem" equity amounts to precedent resulting in the weakening of the legality. The problems which required an equitable solution should be controlled and solved by the law-maker.

Flórián Tremmel:

On the importance and justification of the private prosecution

The paper analyses first the justification for private prosecution in the bourgeois and socialist legal literatures. This is followed by an examination of the counter-arguments and esp. the dangers inherent in the overestimation of the offence by the victim. The possibility of the use of the social courts is dealt too. The essence of the private prosecution consists in the fact that in a marginal sector of delinquency, namely in the case of real and verbal injuries, the state intervention is limited as a means of fighting against criminality and the role of the social activism is more emphasized. This latter has a number of organizational consequences and results in particular substantial and procedural changes.

János Zlinszky:

The origins of private international law in Hungary

The Hungarian legal history failed to analyse those interterritorial and intertemporal rules which constitute the beginning of private international law in Hungary. The early conflicts of law were referred by the estates to the king for being solved. Foreign law was applied first in personal matters at a Hungarian forum, followed by commercial law and related matters. In the procedural domain extraordinary courts were established esp. for the disputes among Hungarian and Polish citizens. Material conflict of laws regulations date back to the first part of the 18th century, and foreign law was applied by the Hungarian courts in matters of bills, bankruptcy and patent law. In the 19th century treaties include relevant rules and the judiciary contributed to the development of private international law. The results were consolidated by the legal literature from the beginning of that century.

Gábor Jobbágyi:

Euthanasia: civil law aspects of a living problem

The paper reviews the formation and development of the ideas of euthanasia, delimiting criminal law and civil law approaches. The problem is timely because of organ transplants, uncertainties as to the time of death and the general development of medical sciences. For a proper understanding of the euthanasia it is essential from the point of view of the civil law that the individual has a right to dispose of his life. A more detailed approach is to be expected in the near future.

Fy 5003
MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Budapest IX. Dimitrov tér 8.

XXXVI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1981. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

TARTALOM

BOGSCH ÁRPÁD
A Szellemi Tulajdon Világszervezete 973

FICSOR MIHÁLY
A tudományos-technikai forradalom és a szerzői jog válsága 983

BOYTHA GYÖRGY
A nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények komplex összefüggései 994

LONTAI ENDRE
Aktuális tendenciák a nemzetközi iparjogvédelem területén 1007

BOBROVSZKY JENŐ
Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink jogi szabályozása 1015

VÖRÖS IMRE
A védjegyjogi oltalom néhány kérdése a tisztességtelen verseny jogának metamorfózisa tükrében 1024

BÁNDI GYULA
Az iparjogvédelem lehetőségei a környezetvédelemben 1033

VIDA SÁNDOR
A szellemi alkotások és a nemzetközi magánjogi kódex 1040

JANJIĆ, MIODRAG
Az új jugoszláv szerzői jogi törvény 1049

Szemle

LINDNER GYULA
Néhány észrevétel a kiadók és nyomdák kapcsolataihoz 1052

SZENTPÉTERI ÁDÁM
Védjegylajstromozási kérdések a bírósági gyakorlatban 1057

GYERTYÁNFY PÉTER
Az üres magnetofonkazetták utáni jogdíj az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban 1061

Jogirodalom

Rybárik, K.: Vállalati találmány — Szolgálati találmány (TRÓCSÁNYI LÁSZLÓ) 1064

PÁLOS GYÖRGY
Szerzői jogi tankönyv az NDK-ban 1066

Chavanne—Burst: Iparjogvédelem (SÜMEGHY PÁLNÉ) 1067

FALUDI GÁBOR
Európai szabadalmi jog 1070

CHARLES SZLADITS
Állam- és jogtudományi enciklopédia 1072

СОДЕРЖАНИЕ: *Арпад Богш:* Всемирная Организация Интеллектуальной Собственности. — *Михай Фичор:* Научно-техническая революция и кризис авторского права. — *Дьердь Бойта:* Комплексные взаимосвязи международных договоров об авторском праве и о соседском праве. — *Эндре Лонтаи:* Актуальные тенденции в области международной охраны промышленной собственности. — *Енье Бобровски:* Правовое урегулирование международных связей Венгрии в области охраны промышленной собственности — *Имре Вереш:* Некоторые вопросы защиты по праву на товарный знак во свете метаморфоза правовых норм о нечестном соревновании. — *Дюла Банди:* Возможность защиты промышленной собственности и охрана окружающей среды. — *Шандор Вида:* Продукты интеллектуального труда и Кодекс международного частного права. — *Миодраг Янйич:* Новый югославский закон об авторском праве. — *Обзор: Дюла Линднер:* Некоторые заметки о связях между издательствами и типографиями. — *Адам Сентпетери:* Вопросы регистрации товарных знаков в судебной практике. — *Петер Дертянфи:* Оплата за порожные магнетофонные кассеты согласно изменению от 1980 года австрийского закона об авторском праве. — *Юридическая литература* К. Рыбарик: Изобретение, принадлежащее предприятию — Служебное изобретение *(Ласло Трочани).* — *Дьердь Палош:* Учебник авторского права в ГДР. — Шаванн—Барст: Защита промышленной собственности (Шюмеги Палне). — *Габор Фалуди:* Европейское патентное право. — *Шарл Сладич:* Энциклопедия государства и права.

INHALT: *Árpád Bogsch:* Die Weltorganisation des geistlichen Eigentums. — *Mihály Ficsor:* Die Krise des Urheberrechts und die wissenschaftlich-technische Revolution. — *György Boytha:* Komplexe Zusammenhänge der internationalen urheberrechtlichen, sowie nachbarrechtlichen Vereinbarungen. — *Endre Lontai:* Aktuelle Tendenzen am Gebeit des gewerblichen Rechtschutzes. — *Jenő Bobrovszky:* Die rechtliche Regelung unserer internationalen Beziehungen am Gebiet des gewerblichen Rechtschutzes. — *Imre Vörös:* Einige Probleme des Schutzmarkenschutzes im Spiegel der Metamorphose des unlauteren Wettbewerbsrechts. — *Gyula Bándi:* Möglichkeiten des gewerblichen Rechtschutzes im Umweltschutz. — *Sándor Vida:* Die Geistesschöpfungen und das IPR-Gesetz. — *Miodrag Janjić:* Neues Gesetz über das Urheberrecht in Jugoslavien. — *Rundschau: Gyula Lindner:* Einige Bemerkungen zur Verbindung zwischen Verläge und Druckereien. — *Ádám Szentpéteri:* Fragen der Registrierung der Schutzmarken in der richterlichen Praxis. — *Péter Gyertyánfy:* Tantiéme für lehre Magnetophoncasetten laut der Modifizierung vom Jahre 1980 des österreichischen Urheberrechtsgesetzes. — *Rechtsliteratur:* K. Rybárik: Unternehmenserfindung — Diensterfindung (*László Trócsányi*). — *György Pálos:* Lehrbuch des Urheberrechts in der DDR. — Chavanne—Bürst: Droit de la proprieté industrielle (*Frau Pál Sümeghy*). — *Gábor Faludi:* Europäisches Patentrecht. — *Charles Szladits:* Enzyklopädie für Staats- und Rechtswissenschaften.

SOMMAIRE: *Árpád Bogsch:* L'Organisation Mondiale de la Propriété Intellectuelle. — *Mihály Ficsor:* La révolution technique et scientifique la crise de droit de l'auteur. — *György Boytha:* Les rapports complexes des conventions de droit de l'auteur et des conventions des droits voisins. — *Endre Lontai:* Tendances actuelles de la protection internationale de la propriété industrielle. — *Jenő Bobrovszky:* La régulation juridique des relations internationales de la protection de la propriété industrielle. — *Imre Vörös:* Quelques problèmes de droit de marque à la lumière du droit de concurrence — *Gyula Bándi:* Les possibilités de la protection de la propriété industrielle dans la protection de l'environment. — *Sándor Vida:* La protection juridique des ouevres de l'esprit et le nouveau code de droit international privé hongrois. — *Miodrag Janjić:* La nouvelle loi yougoslave du droit de l'auteur. — *Revue: Gyula Lindner:* Remarques sur les rapports des éditeurs et des imprimeries. — *Ádám Szentpéteri:* Problèmes de la régistration des marques dans la jurisprudence. — *Péter Gyertyánffy:* La tantième pour les cassettes vides dans la loi autrichienne modifiant la loi du droit de l'auteur. — *Bibliographie:* K. Rybárik: Invention de l'entreprise — invention de service (*László Trócsányi*). — *György Pálos:* Manuel de droit de l'auteur à l'RDA. — Chavanne—Burst: Droit de la propriété industrielle *(Mme Pál Sümeghy):* — *Gábor Faludi:* — Droit européen des brevets de l'invention. — *Charles Szladits:* Encyclopédie des sciences juridiques

CONTENTS: *Árpád Bogsch:* The WIPO. — *Mihály Ficsor:* The scientific-technological revolution and the crisis of the law of copyright. — *György Boytha:* The complex interrelations of the interrelations of the international law of copyright and neighboring rights conventions. — *Endre Lontai:* Tendencies in the international protection of industrial property. — *Jenő Bobrovszky:* Legal regulation of international protection of industrial property. — *Imre Vörös:* Some questions of the trade-mark protection in the mirror of the methamorphosis of the law of unfair competition. — *Gyula Bándi:* The possibilities of trade law in enviroment protection. — *Sándor Vida;* Intellectuel products and the International Private Law Code. — *Miodrag Janjić:* The new Yougoslav Copyright Law Act. — *Review: Gyula Lindner:* Some remarks concerning the relations between the editors and the printing houses. — *Ádám Szentpéteri:* Problems of trade mark register in the jurisprudence. — *Péter Gyertyánffy:* The royalties according the to amendment of the Austrian Copyright Act concerning the blank casette. — *Legal Literature:* K. Rybárik: Enterprise invention — service invention (*László Trócsányi*). — *György Pálos:* The copyright law textbook in the GDR. — Chavanne—Burst: Trade-law protection (*Mrs. Pál Sümeghy*). — *Gábor Faludi:* European patent law. — *Charles Szladits:* The Cyclopaedia of Political and Legal Sciences.

E lapszám (XXXVI. új évfolyam) szerzői: *Bogsch Árpád*, a Szellemi Tulajdon Világszervezetének főigazgatója (Genf). — *Ficsor Mihály*, a a Szerzői Jogvédő Hivatal igazgatója (Budapest). — *Boytha György*, a Szellemi Tulajdon Világszervezetének főosztályvezetője (Genf). — *Lontai Endre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Bobrovszky Jenő*, az Országos Találmányi Hivatal főosztályvezetője (Budapest). — *Vörös Imre*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Bándi Gyula*, az Agrártudományi Egyetem tudományos munkatársa (Gödöllő). — *Vida Sándor*, a Magyar Kereskedelmi Kamara igazgatóhelyettese (Budapest). — *Janjić, Miodrag* egyetemi tanár (Belgrád). — *Lindner Gyula* vezető jogtanácsos (Budapest). — *Szentpéteri Ádám* irodavezető (Budapest). — *Gyertyánfy Péter*, a Szerzői Jogvédő Hivatal jogtanácsosa (Budapest). — *Trócsányi László*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (Budapest). — *Pálos György*, a Szerzői Jogvédő hivatal főosztályvezetője (Budapest). — *Sümeghy Pálné*, az Országos Találmányi Hivatal főmunkatársa (Budapest). — *Faludi Gábor* egyetemi tanársegéd (Budapest). — *Charles Szladits* [ifj. Szladits Károly] a Columbia Egyetem ny. tanára (New York).

MARX KÁROLY
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM
KÖZPONTI KÖNYVTÁRA
Budapest IX.

XXXVI. új évfolyam 12. szám Budapest, 1981. december hó

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY

Tudományos folyóirat mellékletekkel

A Szellemi Tulajdon Világszervezete

A Szellemi Tulajdon Világszervezetét — amelyet rövidített formában angolul „WIPO"-nak, franciául „OMPI"-nak, spanyolul „OMPI"-nak és oroszul „ВОИС"-nak neveznek — az az egyezmény hozta létre, amelyet 1967-ben Stockholmban írtak alá, s amelynek neve „A Szellemi Tulajdon Világszervezetének létesítésére kötött Egyezmény". Ez az Egyezmény 1970-ben lépett hatályba.

A mai WIPO eredete 1883-ra nyúlik vissza, amikor az ipari tulajdon oltalmára létesült Párizsi Uniós Egyezményt, és 1886-ra, amikor az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló Berni Egyezményt elfogadták. Mindkét egyezmény „Nemzetközi Iroda" vagy titkárság létesítését írta elő. Ezeket 1893-ban egyesítették és különböző nevek alatt működtek, a legutóbbi a „Szellemi Tulajdon Védelmének Egyesített Nemzetközi Irodái", francia nevének rövidítése „BIRPI" volt.

A WIPO 1974 decemberében lett az ENSZ egyik szakosított szervezete.

A WIPO célkitűzései a következők:

a) a szellemi tulajdon nemzetközi oltalmának előmozdítása az államok együttműködése révén és — megfelelő esetben — bármely más nemzetközi szervezet közreműködésével,

b) a szellemi tulajdon védelmére alakult Uniók közötti adminisztratív együttműködés biztosítása.

A szellemi tulajdon két nagy részre osztható: az *ipari tulajdon*, főként találmányok, védjegyek és ipari minták, valamint a *szerzői jog*, főként irodalmi, zenei művészeti és fotográfiai, valamint filmművészeti munkák védelme.

A szellemi tulajdon védelmének világméretű előmozdítása céljából a WIPO ösztönzi új nemzetközi egyezmények és az egyes országok törvényalkotásának összhangba hozását; jogi-technikai segítséget nyújt a fejlődő országoknak; információt gyűjt és terjeszt, valamint szolgáltatásokat tart fenn a nemzetközi lajstromozás vagy más adminisztratív együttműködés céljából a tagországok között.

Ami *az egyes uniók közötti együttműködést illeti,* a WIPO központosítja az uniók adminisztrációját a genfi Nemzetközi Irodában, amely a WIPO Titkársága és amely ellenőrzést gyakorol az ilyen tevékenység felett különböző szervein keresztül. A központosítás biztosítja a gazdaságosságot a tagországok és a szellemi tulajdon vonatkozásában érdekelt magánszektor számára. A központosítás azonban nem teljes a szerzői jog és szomszédjogok vonatkozásában, mivel az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményt az UNESCO igazgatja, a szomszédjogokra vonatkozó Római Egyezményt pedig a WIPO az UNESCO-val és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezettel együttműködve.

Jelenleg a WIPO a következő szerződéseket, illetve egyezményeket igazgatja (keletkezésük időrendi sorrendjében felsorolva): *az ipari tulajdon területén: a Párizsi Unió* (az ipari tulajdon védelmére), a Madridi Megállapodás az áruk hamis származási jelzésének megakadályozására *(Madridi Unió),* a védjegyek nemzetközi lajstromozására (a *Hágai Unió),* az ipari minták nemzetközi letétbe helyezésére (a *Nizzai Unió),* a gyári vagy kereskedelmi védjegyekkel ellátható termékek és szolgáltatások nemzetközi osztályozásáról (a *Lisszaboni Unió),* az eredetmegjelölések oltalmára és nemzetközi lajstromozására (a *Locarnoi Unió),* az ipari minták nemzetközi osztályozására (az *IPC Unió),* a szabadalmi osztályozás világméretű egységesítésének megteremtésére (a *PCT Unió),* a találmányok oltalmára irányuló nemzetközi bejelentések benyújtása, kutatása és vizsgálata, terén történő együttműködésről is ezt az oltalmat több országban igénylik, a *TRT Unió* („nemzetközi bejelentés" benyújtására történő együttműködés érdekében, ha több országban igényelnek védjegyoltalmat), a *Budapesti Unió* a szabadalmi eljárás céljára letétbe helyezett mikroorganizmusok nemzetközi elismerésére. *A szerzői jog, vagy a szomszédjogok terén: a Berni Unió* (az irodalmi és művészeti művek védelmére), a *Római Egyezmény* (az előadóművészek, hanglemezgyártók és rádióvállalatok védelmére), a

Genfi Egyezmény (a hanglemezgyártók védelmére felvételeik engedély nélküli sokszorosítása ellen), a *Brüsszeli Egyezmény* (a műholdak által továbbított programtartalmú jelek elosztásával kapcsolatban) és az *UPOV* (az új növényfajták védelméről).

Ami a WIPO-nak, mint az ENSZ szakosított szervének státuszát illeti, meg kell jegyeznünk, hogy az ENSZ-szel kötött megállapodás 1. cikkelye szerint a WIPO felelős azért, hogy megfelelő tevékenységet fejtsen ki, alapszabályával, valamint az általa igazgatott egyezményekkel és megállapodásokkal összhangban, többek között az alkotó szellemi tevékenység elősegítése érdekében és annak érdekében, hogy megkönnyítsék az ipari tulajdonnal kapcsolatos technológiaátadást a fejlődő országokba, hogy meggyorsítsák azok gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődését, az Egyesült Nemzetek, valamint annak szervei és más szervezetei hatáskörén belül.

A fejlődő országok érdekében végzett tevékenység tervezése és végrehajtása során a WIPO-t a nemzetközi fejlesztési együttműködés lényeges célkitűzései vezérlik, különös tekintettel az alkotó szellemi tevékenység elősegítésére, valamint annak érdekében, hogy megkönnyítsék a hozzáférhetőséget, kiválasztást, alkalmazást és használatot a technológiai, tudományos és más információk, valamint az irodalmi és művészi munkák minden fajtája vonatkozásában a gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés érdekében. Ez a tevékenység mindenekelőtt a nemzeti infrastruktúrájának erősítését célozzák a fejlődő országokban.

A WIPO-tagság nyitva áll bármely ország számára, amely tagja bármelyik uniónak és bármely más államnak, amely a következő feltételeknek megfelel: *a)* az ENSZ tagja, vagy tagja bármely szakosított szervezetnek, amely kapcsolatban van a világszervezettel, vagy a Nemzetközi Atomenergia-ügynökség tagállama, *b)* aláírója a Nemzetközi Bíróság statutumának, vagy *c)* a WIPO Közgyűlése meghívta, hogy csatlakozzék az egyezményhez.

A párizsi vagy berni egyezmények aláírói csak az esetben lehetnek a WIPO tagjai, ha már csatlakoztak vagy jelenleg ratifikálják, vagy elfogadják legalább a *Párizsi Unió* stockholmi (1967) vagy a Berni Egyezmény (1971) adminisztratív előírásait.[1]

I.

AZ IPARI TULAJDON NEMZETKÖZI OLTALMA

Valamely ország ipari tulajdonnal kapcsolatos jogszabályai általában kizárólag azokra a cselekményekre vonatkoznak, amelyeket azon az országon belül hajtanak végre vagy követnek el. Következésképpen egy szabadalom, egy szerzői tanúsítvány, egy védjegy vagy ipari minta bejegyzése csak abban az országban hatályos, amelynek illetékes hatósága adta meg az oltalmat, vagy eszközölte a lajstromozást. Más országokra vonatkozóan ennek nincs hatálya. Ezért amennyiben egy szabadalom szerzői tanúsítvány, védjegy vagy mint a tulajdonosa több országban kíván védelmet, ilyen védelmet mindegyik országban külön-külön kell megszereznie.

Két kivétel azonban létezik: az európai szabadalom, amelyet az Európai Szabadalmi Hivatal (München) engedélyez 1978 óta, 11 európai országban hatályos: Ausztria, Belgium, Franciaország, az NSZK, Olaszország, Liechtenstein, Luxemburg, Hollandia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság, s bármely szabadalom, amelyet az Afrikai Szellemi Tulajdon Szervezete (Yaoundé) engedélyezett 1964 óta, hatályos 12 afrikai országban: Benin, Kamerun, Közép-Afrikai Köztársaság, Csád, Kongó, Gabon, Elefántcsontpart, Mauritania, Niger, Szenegál, Togo és Felső-Volta.

Az ipari tulajdon nemzetközi oltalma jelenleg főként a WIPO által igazgatott nyolc egyezményre támaszkodik. Kettő ezek közül anyagi jogi rendelkezéseket tartalmaz (a párizsi egyezmény és a származási jelzésre vonatkozó madridi egyezmény) és a többi hat megkönnyíti az oltalom megszerzését, amennyiben több országban igényelnek oltalmat: két egyezmény a szabadalmak területén (a „PCT" és a Budapesti Szerződés), kettő a védjegyek területén (a madridi egyezmény a védjegyek nemzetközi lajstromozásánál és a „TRT"), egy pedig az eredetmegjelölések területén (lisszaboni egyezmény), egy az ipari minta területén (hágai egyezmény).

A nyolc egyezmény mindegyikét röviden elemezzük a továbbiakban. Van ezenkívül olyan a WIPO által igazgatott egyezmény, amely nemzetközi osztályozást létesített: egyik a szabadalmak területén (nemzetközi szabadalmi osztályozási egyezmény — 1971), s kettő a védjegyek területén (a gyári vagy kereskedelmi védjegyekkel ellátható termékek és szolgáltatások nemzetközi osztályozásáról szóló nizzai egyezmény 1957-ből és az ipari minta nemzetközi

[1] A következő 95 ország tartozik a Szellemi Tulajdon Világszervezetéhez (WIPO) (1981. okt. 1-én): Algéria, Argentína, Ausztrália, Ausztria, Bahama, Barbados, Belgium, Benin, Brazília, Bulgária, Burundi, Bjelorussz SZSZK, Kamerun, Kanada, Csehszlovákia, Közép-Afrikai Köztársaság, Csád, Chile, Kína, Kolumbia, Kongó, Kuba, a KNDK, Dánia, Egyiptom, Salvador, Fidzsi-szigetek, Finnország, Franciaország, Gabon, Gambia, NDK, NSZK, Ghana, Görögország, Guinea, Vatikán, Magyarország, India, Indonézia, Irak, Írország, Izrael, Olaszország, Elefántcsontpart, Jamaika, Japán, Jordánia, Kenya, Líbia, Liechtenstein, Luxemburg, Malawi, Málta, Mauritania, Maurítius, Mexikó, Monaco, Mongólia, Marokkó, Hollandia, Niger, Norvégia, Pakisztán, Peru, Fülöp-szigetek, Lengyelország, Portugália, Quatar, a Koreai Köztársaság, Románia, Szenegál, Dél-Afrika, Szovjetunió, Spanyolország, Srí Lanka, Szudán, Szurinám, Svédország, Svájc, Togo, Tunézia, Törökország, Uganda, az Ukrán SZSZK, az Egyesült Arab Emirátusok, Egyesült Királyság, Egyesült Államok, Felső-Volta, Uruguay, Vietnam, Jemen, Jugoszlávia, Zaire és Zambia.

osztályozását létesítő locarnoi egyezmény). Erről a három egyezményről a továbbiakban már nem esik szó.

A Párizsi Egyezmény (ipari tulajdon)

Az ipari tulajdon oltalmára létesült Párizsi Egyezményt 1883-ban Párizsban hozták létre, revízió alá vették Brüsszelben 1900-ban, Washingtonban 1911-ben, Hágában 1925-ben, Londonban 1934-ben, Lisszabonban 1958-ban és Stockholmban 1967-ben. Az egyezmény az összes állam számára nyitva áll.[2]

Az egyezmény az ipari tulajdont a szó legtágabb értelmében fogja át, beleértve nemcsak a találmányokat, védjegyeket, szolgáltatási védjegyeket és ipari mintát, hanem a használati mintákat (ez egyfajta „kis szabadalom", található néhány országban), kereskedelmi neveket (megjelöléseket, amelyek alatt egy bizonyos ipari vagy kereskedelmi tevékenység folyik), a származási jelzést, az eredet-megjelölést és a tisztességtelen verseny elleni védekezést is.

Az egyezmény lényeges előírásai három fő kategóriára oszlanak: nemzeti elbánás, elsőbbségi jog, általános szabályok.

1. A nemzeti (egyenlő) elbánásra vagy *aszszimilációra* vonatkozó előírásokban az egyezmény úgy rendelkezik, hogy az ipari tulajdon oltalmát illetően minden egyes szerződő államnak ugyanazt a védelmet kell biztosítania a másik szerződő fél állampolgárainak, mint amelyet megad saját polgárainak. A szerződést alá nem írt államok polgárait is védi az egyezmény, ha ezek valamely szerződő államban laknak vagy ott valóságos és működő ipari vagy kereskedelmi teleppel rendelkeznek.

Ezek az előírások nemcsak azt garantálják, hogy a külföldieket megvédik, hanem azt is, hogy semmiféle diszkriminációt nem alkalmaznak velük szemben.

2. Az egyezmény elsőbbségi jogot biztosít a szabadalmak és szerzői tanúsítványok és használati minták esetében, ahol ilyenek léteznek, valamint a védjegyek és ipari minták tekintetében. Ez a jog annyit jelent, hogy a szabályszerű első bejelentés alapján, amelyet valamely szerződő államban nyújtanak be, a bejelentő egy bizonyos időn belül (6—12 hónap) az *összes többi* szerződő államban is oltalmat igényelhet; ezeket a későbbi bejelentéseket úgy fogják tekinteni, mintha azokat az első bejelentés napján nyújtották volna be. Más szóval, ezek a későbbi bejelentések elsőbbséget élveznek (innen az „elsőbbség" kifejezés) azokkal a bejelentésekkel szemben, amelyeket az említett időtartam során más személyek nyújtanak be ugyanarra a találmányra vonatkozóan. Ezen túlmenően ezeket az első bejelentésen alapuló későbbi bejelentéseket nem teszi érvénytelenné a kérdéses időszakban eszközölt semmiféle cselekmény, pl. a találmány nyilvánosságra hozatala, vagy használata, a minta példányainak eladása vagy védjegy használata és ezek a cselekmények semmiféle jogot harmadik személy javára nem keletkeztetnek .

Ennek a rendelkezésnek egyik nagy gyakorlati előnye az, hogy amikor a bejelentő több országban kíván oltalmat szerezni, akkor nem szükséges ugyanabban az időpontban benyújtani mindezeket a bejelentéseket, hanem a rendelkezésre álló 6—12 hónapon belül kell, hogy eldöntse, mely országokban kíván védelmet és a védelem biztosítása érdekében szükséges lépéseket kellő gondossággal megtenni.

3. Az egyezmény néhány *általános szabályt* is leszögez, amelyeket követniük kell a szerződő államoknak. A fontosabbak a következők.

A szabadalmak vonatkozásában: az Unió különböző országaiban ugyanarra a találmányra engedélyezett szabadalmak *egymástól függetlenek,* a szabadalom megadása egyik országban nem kötelezi a többi országot a szabadalom engedélyezésére; a szabadalmat nem lehet elutasítani, megsemmisíteni vagy megszüntetni bármely országban azon az alapon, hogy bármely más országban azt elutasították, megsemmisítették vagy megszüntették.

A feltalálónak *joga van ahhoz, hogy* mint ilyent *megnevezzék* a szabadalomban.

Egy szabadalom megadását az Unióhoz tartozó bármely országban nem lehet megtagadni és nem lehet azt érvényteleníteni azon az alapon, hogy a *szabadalmazott termék* vagy a *szabadalmazott eljárással előállított termék forgalma a hazai jogból eredő korlátozások vagy tilalmak alá esik.*

Minden egyes ország törvényhozási intézkedéseket tehet a kényszerengedélyek megadása tekintetében, hogy *megakadályozza azokat a visszaéléseket, amelyek a szabadalom kizárólagos jellegéből eredhetnek,* pl. a hasznosítás hiányát, de csak *bizonyos korlátozásokkal.* Ennek megfelelően a kényszerengedély (ezt az engedélyt nem a szabadalom tulajdonosa adja, hanem a szóban forgó ország hatósága) csak olyan

[2] A következő 89 állam csatlakozott az ipari tulajdon oltalmaira vonatkozó párizsi egyezményhez (1981. okt. 1.): Algéria, Argentína, Ausztrália, Ausztria, Bahama, Belgium, Benin, Brazília, Bulgária, Burundi, Kamerun, Kanada, Közép-Afrikai Köztársaság, Csád, Kongó, Kuba, Ciprus, Csehszlovákia, KNDK, Dánia, Dominikai Köztársaság, Egyiptom, Finnország, Franciaország, Gabon, NDK, NSZK, Ghana, Görögország, Haiti, Vatikán, Magyarország, Izland, Indonézia, Irán, Irak, Írország, Izrael, Olaszország, Elefántcsontpart, Japán, Jordánia, Kenya, Libanon, Líbia, Liechtenstein, Luxemburg, Madagaszkár, Malawi, Málta, Mauritánia, Maurítius, Mexikó, Monaco, Marokkó, Hollandia, Új-Zéland, Niger, Nigéria, Norvégia, Fülöp-szigetek, Lengyelország, Portugália, Koreai Köztársaság, Románia, San Marino, Szenegál, Dél-Afrika, Szovjetunió, Spanyolország, Sri Lanka, Szurinám, Svédország, Svájc, Szíria, Tanzánia, Togó, Trinidad és Tobago, Tunézia, Törökország, Uganda, Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok, Felső-Volta, Uruguay, Vietnam, Jugoszlávia, Zaire, Zambia.

kérelem alapján adható meg, amelyet a szabadalmazott találmánynak abban az országban történő nem kihasználása vagy nem kielégítő kihasználása után 3—4 évvel nyújtanak be, s ezt el kell utasítani, amennyiben a szabadalom tulajdonosa méltánylandó okokkal kimenti mulasztását. Ezen túlmenően a szabadalom törlését nem lehet előírni, kivéve ha a kényszerengedély megadása nem lenne elegendő a visszaélés megakadályozására. Ez utóbbi esetben a szabadalom visszavonására tett intézkedésekre csak azután kerülhet sor, hogy két év telt el az első kényszerlicencia megadása óta.

Az Unió valamennyi országában a szabadalom tárgyának használata az Unió más *államának hajóján, repülőgépén és szárazföldi járművén* nem számít szabadalombitorlásnak, ha a járművek vagy hajók ideiglenesen tartózkodnak az illető országban.

A védjegy vonatkozásában: a védjegybejelentés *(benyújtásának és lajstromozásának)* feltételeit az Unió egyes országainak hazai joga határozza meg. Ennek megfelelően az Unió tagországai állampolgára által benyújtott lajstromozási kérelmet nem lehet elutasítani, sem a lajstromozást érvényteleníteni azon az alapon, hogy a *származási országban* a kérelem benyújtása, a lajstromozás vagy a megújítás nem történt meg. Miután lajstromozták az Unió valamelyik országában, a védjegy *független* bármely más országban történő lehetséges lajstromozástól, beleértve a származási országot, ennek következtében a védjegylajstromozás elmulasztása vagy törlése egyik országban nem érinti a lajstromozás érvényességét a többi országban.

Amikor egy védjegyet *szabályszerűen lajstromoztak a származási országban,* akkor kérésre eredeti formájában kell elfogadni benyújtásra és védelemre az Unió többi országában is. A lajstromozást mindamellett meg lehet tagadni egyes meghatározott esetekben, mint pl. akkor, ha a védjegy sértené harmadik fél szerzett jogait, vagy hiján van a megkülönböztető jellegnek, vagy ellentétes az erkölccsel, vagy közrenddel, de különösen akkor, ha olyan természetű, hogy félrevezetheti a közönséget.

Ha az Unió bármely országában a lajstromozott védjegy használata kötelező, a lajstromozás csak egy bizonyos ésszerű idő eltelte után törölhető, s csakis akkor, ha a tulajdonos nem tudja kimenteni mulasztását.

Az Unió minden egyes országának meg kell tagadnia azoknak a védjegyeknek a lajstromozását és meg kell tiltania azok használatát, amelyek olyan védjegy összetéveszthető másolatát, utánzatát vagy fordítását képezik, amelyet az ország erre illetékes hatósága *jól ismertnek tart abban az országban,* mint olyat, amely már egy olyan személyt illet, aki jogosult az egyezmény kedvezményeire és amelyeket azonos vagy hasonló árukra alkalmaznak.

Az Unió egyes országainak hasonlóan el kell utasítania és meg kell tiltania olyan védjegyek használatát, amelyek engedély nélkül tartalmaznak *állami címereket,* hivatalos jeleket és jelzéseket feltéve, hogy mindezt a Nemzetközi Irodán (WIPO) keresztül közlik.

Ugyanezek az előírások vonatkoznak bizonyos nemzetközi szervezetek címerére, zászlójára, egyéb jelvényeire, rövidítéseire, és nevére is.

A szolgáltatási védjegyeknek és *kollektív védjegyeknek* oltalmat kell biztosítani.

Az ipari minták vonatkozásában: az ipari mintákat oltalmazni kell és az oltalmat nem szabad elutasítani azon az alapon, hogy a mintát megtestesítő árucikkeket nem az illető országban gyártják.

A kereskedelmi nevek vonatkozásában: oltalomban kell részesíteni a kereskedelmi neveket az Unió valamennyi országában, a bejelentés vagy lajstromozás kötelezettsége nélkül.

A származási jelzés vonatkozásában: minden Unióhoz tartozó országnak intézkedéseket kell hoznia a termékek származására vonatkozó hamis megjelölés *közvetett vagy közvetlen használata ellen* vagy a *termelő, gyártó vagy kereskedő hamis megjelölésének használata ellen.*

A tisztességtelen verseny vonatkozásában: az Unióban levő államoknak *hatékony védelmet kell nyújtaniuk a tisztességtelen verseny ellen.*

Általános kérdések: a hazai joggal összhangban időleges oltalmat kell adni a találmányoknak, használati mintáknak, védjegyeknek és ipari mintáknak *azoknak az áruknak vonatkozásában, amelyeket hivatalos vagy hivatalosan elismert nemzetközi kiállításokon* az Unióban levő államok bármelyikének területén kiállítanak.

Az Unió minden egyes országának fenn kell tartania *egy speciális iparjogvédelmi hatóságot* és *központi hivatalt* a közönség tájékoztatására a szabadalmakról (és használati mintákról), védjegyekről és ipari mintákról. Ennek a hatóságnak hivatalos folyóiratot kell kiadnia. A folyóiratnak tartalmaznia kell az engedélyezett szabadalmak tulajdonosainak neveit, a szabadalmazott találmányok rövid leírásával és valamennyi lajstromozott védjegy másolatát.

Meg kell jegyezni, hogy azokat az előírásokat kivéve, amelyekhez minden szerződő államnak igazodnia kell — a legfontosabbakat a fentiekben felsoroltuk — az egyezmény minden szerződő állam szabad belátására bízza, hogy tetszése szerinti jogszabályokat alkosson az iparjogvédelmi kérdésekben. Különösen abban a tekintetben szabadok az egyes országok, hogy kizárjanak bizonyos fajta termékeket vagy eljárásokat a szabadalmazhatóságból; hogy elhatározzák, vajon megadható-e a szabadalom a szabadalmazhatóság és újdonság vizsgálatával vagy anélkül, hogy meghatározzák egy szabadalom oltalmi idejét, hogy eldöntsék, vajon a védjegy-

jogot használattal vagy lajstromozással lehet-e megszerezni; hogy eldöntsék, vajon a védjegyek és minták lajstromozására vonatkozó bejelentéseket meg kell-e vizsgálni abból a szempontból, hogy nem ütköznek-e a már lajstromozottakkal; hogy megállapítsák az ipari minták oltalmi idejét; hogy megállapítsák az eljárás és adminisztráció valamennyi részletét.

Az ipari tulajdon nemzetközi védelmének rugalmassága lehetővé teszi az Unió tagállamai számára, hogy fenntartsák vagy kialakítsák saját jogszabályaikat összhangban a helyi adottságokkal és koncepciókkal.

A Madridi Megállapodás a származási jelzésekről

Az áruk hamis vagy megtévesztő származási jelzésének megakadályozására vonatkozó Madridi Megállapodást 1891-ben Madridban kötötték meg és felülvizsgálták Washingtonban 1911-ben, Hágában 1925-ben, Londonban 1934-ben, Lisszabonban 1958-ban és Stockholmban 1967-ben.[3]

Ennek az egyezménynek megfelelően valamennyi árut, amely a származására vonatkozóan hamis vagy félrevezető utalást visel, amely azt igyekszik valószínűsíteni, hogy azon országok egyikéből vagy területükön levő helyről származik, amelyekre az egyezmény vonatkozik, s közvetlenül vagy közvetve ezt az országot vagy helyet tünteti fel származási helyként, behozatalát követően le kell foglalni vagy meg kell tiltani az ilyen importot vagy egyéb intézkedéseket és szankciókat kell alkalmazni az ilyen importtal kapcsolatban.

Az egyezmény rendelkezik azokra az esetekre és módokra vonatkozóan, amelyekben a lefoglalást kérni és végrehajtani lehet. Megtiltja bármely olyan áru eladásával, kiállításával, vagy eladásra való kínálásával kapcsolatban bármely olyan természetű megjelölés használatát, amely képes félrevezetni a közönséget az áruk származásával kapcsolatban. Az egyes országok bíróságainak joga az, hogy eldöntse, milyen megjelölések (nem számítva a regionális megjelöléseket a borászati termékek eredetével kapcsolatban) nem esnek az egyezmény alkalmazási körébe tekintve azok fajtameghatározó jellegét.

[3] A következő 32 állam csatlakozott az áruk hamis vagy megtévesztő származási jelzésének megakadályozására kötött madridi megállapodáshoz (1981. okt. 1.): Algéria, Brazília, Bulgária, Kuba, Csehszlovákia, Dominikai Köztársaság, Egyiptom, Franciaország, NDK, NSZK, Magyarország, Írország, Izrael, Olaszország, Japán, Libanon, Liechtenstein, Monaco, Marokkó, Új-Zéland, Lengyelország, Portugália, San Marino, Spanyolország, Sri Lanka, Svédország, Svájc, Szíria, Tunézia, Egyesült Királyság, Törökország, Vietnam.

Szabadalmi Együttműködési Szerződés („PCT")

A Szabadalmi Együttműködési Szerződést (PCT) 1970-ben kötötték Washingtonban.[4]

Ez rendelkezik egy „nemzetközi bejelentés" benyújtását illetően, amennyiben egy találmány számára több országban igényelnek oltalmat. A nemzetközi bejelentés alaki feltételeit részletesen szabályozza a szerződés. Az ilyen bejelentések benyújtásának ugyanaz a hatálya, mintha külön-külön nyújtottak volna be bejelentéseket minden egyes országban, ahol oltalmat igényelnek.

A nemzetközi bejelentés alapján ezután kimutatást végeznek a technika állása szempontjából és amennyiben a bejelentő kifejezetten kéri és az érdekelt állam megengedi, szintén előzetesen megvizsgálják annak eldöntése céljából, hogy vajon a találmány új, nem nyilvánvaló és iparilag alkalmazható természetű-e.

Amikor a vonatkozó jelentéseket elkészítették — s nem előbb — a bejelentést különkülön továbbítják a különböző országokba, amelyek aztán vagy megadják vagy elutasítják egyenként az oltalmat.

A nemzetközi bejelentést a nemzetközi kutatási jelentéssel együtt általában az első bejelentés benyújtásának dátumától számított 18 hónap letelte után hozzák nyilvánosságra.

Ennek az eljárásnak jelentős előnye van nemcsak a bejelentő és a nemzeti hivatalok, hanem a közönség szempontjából is.

Előnyöket kínál a bejelentőnek, mivel megengedi számára, hogy eldöntse, vajon szorgalmazza-e bejelentését több országban olyan időben, amikor a nemzetközi kutatási jelentésnek köszönhetően előnyösebb helyzetben van abban vonatkozásban, hogy el tudja dönteni, vajon az eljárási költség ezekben az országokban megéri-e számára a dolgot. A PCT égisze alatti eljárás előnyös a nemzeti hivatalok számára is, mivel egy nemzetközi kutatási jelentés megérkezésének, sőt egy nemzetközi elővizsgálati jelentés megérkezésének ténye a bejelentéssel együtt jelentős mértékben csökkenti, ha nem is szünteti meg teljes mértékben ezeknek a hivataloknak vizsgálati és kutatási feladatait.

A közönség számára az előny abban mutatkozik, hogy lehetővé válik számára a bejelentés elolvasása a nemzetközi kutatási jelentéssel együtt és így jobb helyzetben lesz ahhoz, hogy megértse a találmányt és értékelje annak oltalomra való esélyeit.

[4] A következő 30 állam csatlakozott a szabadalmi együttműködési szerződéshez (1981. okt. 1.): Ausztrália, Ausztria, Brazília, Kamerun, Közép-Afrikai Köztársaság, Csád, Kongó, KNDK, Dánia, Finnország, Franciaország, Gabon, NSZK, Magyarország, Japán, Liechtenstein, Luxemburg, Madagaszkár, Malawi, Monaco, Hollandia, Norvégia, Románia, Szenegál, Szovjetunió, Svédország, Togo, Svájc, Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok.

A budapesti egyezmény
(A mikroorganizmusok letétbe helyezése)

A mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából történő letétbe helyezése nemzetközi elismerésére vonatkozó budapesti szerződést 1977-ben Budapesten kötötték meg.[5]

A találmány feltárása általánosan elfogadott követelménye a szabadalmak engedélyezésének, normális esetben egy találmányt írásos formában hoznak nyilvánosságra. Amikor azonban a találmány olyan mikroorganizmust vagy a mikroorganizmus használatait foglalja magában, amely nem áll rendelkezésre a közönség számára, az ilyen leírás nem elegendő a feltárás céljaira. Ez az oka annak, hogy egyre több országban a szabadalmi eljárásban szükség van nemcsak az írott leírásra, hanem egy specializált intézménynél a mikroorganizmusok mintájának letétjére is. A szabadalmi irodák nincsenek felszerelve a mikroorganizmusok kezelésére, amelyeknek életben tartása és a minták nyújtása különleges szakértelmet igényel és felszerelést tesz szükségessé ezek életben tartása, szennyeződéstől való megóvása és az egészség vagy környezet védelme a szennyeződéstől. Amikor oltalmat igényelnek számos országban egy olyan találmány számára, amely mikroorganizmussal kapcsolatos vagy egy mikroorganizmus használatát igényli, a mikroorganizmus letétjének komplex és költséges eljárását meg kell esetleg ismételni mindegyik országban.

Annak érdekében, hogy megszüntessék vagy csökkentsék a letétek ilyen sokszorozódását, a budapesti szerződés előírja, a mikroorganizmusok letétbe helyezését a szabadalmi eljárás céljaira, el kell hogy ismerje ezekre a célokra a mikroorganizmusok letétjét *bármely* „nemzetközi letéti hatóságnál" tekintet nélkül arra, hogy az ilyen hatóság az említett állam területén belül vagy azon kívül található. Más szóval egyetlen letét egy bizonyos nemzetközi letéti hatóságnál elegendő a szabadalmi eljárás céljaira a szerződő államok *összes* nemzeti szabadalmi hivatala számára és bármely regionális szabadalmi hivatal számára (pl. az Európai Szabadalmi Hivatal), ha egy ilyen regionális hivatal kijelenti, hogy elismeri a Szerződés hatályát.

Amit a budapesti szerződés „nemzetközi letéti hatóságnak" nevez, valójában tudományos intézmény — kultúrák gyűjteménye —, amely képes a mikroorganizmusok tárolására. Egy ilyen intézmény a „nemzetközi letéti hatóság" státuszát úgy szerzi meg, hogy az egyik szerződő állam biztosítékokat nyújt a WIPO főigazgatójának, hogy az említett intézmény igazodik és a jövőben is igazodni fog a budapesti szerződés bizonyos előírásaihoz.

A Szabályzatok részletes előírásokat tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy kik és mikor jogosultak a letétbe helyezett mikroorganizmusokból mintákat kapni és rendelkeznek annak lehetőségéről, hogy „új" letétet létesítsenek, ha az eredetileg letétbe helyezett mikroorganizmusokból nem lehet mintákat szolgáltatni.

A budapesti szerződés elsősorban az olyan letétbe helyező számára előnyös, aki szabadalmat kér több országban; a szerződés előírásai szerint történő mikroorganizmus-letét pénzt takarít meg számára és növeli biztonságát. Pénzt takarít meg számára, mert ahelyett, hogy minden olyan országba letétbe kellene helyeznie a mikroorganizmust, amely országban csak igénylik a szabadalom engedélyezését a mikroorganizmussal kapcsolatban, csak egyetlen alkalommal és egyetlen letéti helyen kell elhelyeznie azzal a következménnyel, hogy csak egyetlen országban kell fizetnie a védelemért, így megtakaríthatja azokat a díjakat és költségeket, amelyeket a letétek egyébként jelentenének számára.

A letétbe helyező biztonságát az a tény is növeli, hogy ha egy intézet nemzetközi letéti hatósággá válik, megbízhatóságáról tanúbizonyságot kell adnia, hogy mint ilyen intézmény, komolyan és folyamatosan működik a jövőben.

A madridi megállapodás
(a védjegyek lajstromozása)

A madridi megállapodás védjegyek nemzetközi lajstromozásával kapcsolatban Madridban jött létre 1891-ben és felülvizsgálták azt Brüsszelben 1900-ban, Washingtonban 1911-ben, Hágában 1925-ben, Londonban 1934-ben, Nizzában 1957-ben és Stockholmban 1967-ben.[6]

Ez a megállapodás szabályozza a védjegyek lajstromozását (beleértve az áruvédjegyeket és a szolgáltatási védjegyeket) a nemzetközi irodánál (WIPO) Genfben. A megállapodás égisze alatt történő bejegyzéseket nemzetközinek nevezhetjük, mivel minden lajstromozásnak számos országban hatása van, voltaképpen a madridi unió összes tagállamaiban.

Ahhoz, hogy valaki a megállapodás előnyeit élvezhesse, a bejelentőnek az egyik tagállam állampolgárának kell lennie, vagy az egyik tagállamban kell laknia, vagy pedig ott valódi és működő ipari vagy kereskedelmi teleppel kell rendelkeznie. Először ezt a védjegyet lajstromoztatnia kell az illető állam nemzeti hivatalá-

[5] A következő 11 állam csatlakozott a mikroorganizmusok letétbe helyezése nemzetközi elismeréséről szóló szabadalmi eljárás céljaira történt budapesti szerződéshez (1981. okt. 1.): Bulgária, Franciaország, NSZK, Magyarország, Japán, Liechtenstein, Szovjetunió, Spanyolország, Svájc, Egyesült Királyság, Amerikai Egyesült Államok.

[6] A következő 25 állam csatlakozott a védjegyek nemzetközi lajstromozásáról kötött madridi megállapodáshoz (1981. okt. 1.): Algéria, Ausztria, Belgium, Csehszlovákia, KNDK, Egyiptom, Franciaország, NDK, NSZK, Magyarország, Olaszország, Liechtenstein, Luxemburg, Monaco, Marokkó, Hollandia, Portugália, Románia, San Marino, Szovjetunió, Spanyolország, Svájc, Tunézia, Vietnam, Jugoszlávia.

nál. Amikor ez megtörtént, akkor ezen a nemzeti hivatalon keresztül kérvényezheti a nemzetközi lajstromozást.

A nemzetközi lajstromozást, amikor már megtörtént, a Nemzetközi Iroda nyilvánosságra hozza és közli azokkal a tagállamokkal, amelyekben a bejelentő oltalmat igényel. Minden egyes ilyen állam egy éven belül a döntés indoklásával együtt kijelentheti, hogy a védelmet nem adhatja meg területén ennek a védjegynek. Ha ilyen nyilatkozat születik, az eljárás folytatódik a bejegyzést elutasító nemzeti hivatal vagy a szóban forgó ország bíróságai előtt. Ha azonban ilyen nyilatkozatra nem kerül sor egy éven belül, a nemzetközi lajstromozásnak a nemzeti lajstromozással egyenértékű hatálya lesz.

A nemzetközi lajstromozásnak számos előnye van a védjegytulajdonos számára. A védjegynek a származási országban történt lajstromozása után csak egyetlen bejelentést kell benyújtania és csak egy hivatalnak kell díjat fizetnie (a Nemzetközi Hivatal) és csak egy nyelven (francia) ahelyett, hogy külön-külön nyújtana be bejelentést az egyes szerződő államok nemzeti hivatalaiban különböző nyelveken és minden egyes hivatalban külön díjat fizetnie. Hasonló előnyöket élvez, ha a lajstromozást meg kell újítani (minden húsz évben). A nemzetközi lajstromozásnak vannak előnyei a nemzeti hivatalok számára is, mivel csökkenti azt a munkaterhet, amelyet egyébként vállalniuk kellene, például nem kell közzétenniük a védjegyeket. A Nemzetközi Hivatal által szedett díjak egy részét átutalják a tagországoknak, amelyekben a védelmet igénylik. Ezen túlmenően, ha a Nemzetközi Lajstromozási Szolgálat évi számláit nyereséggel zárja, a nyereséget megosztják a tagországok között.

A védjegy-lajstromozási szerződés („TRT")

A védjegy lajstromozási szerződést Bécsben kötötték 1973-ban.[7] Az egyezmény szabályozza a „nemzetközi bejelentés" benyújtását a WIPO Nemzetközi Irodájánál Genfben, vagy annak más országokban levő szervezeteinél, amennyiben ilyenek léteznek. A nemzetközi bejelentés adatokat tartalmaz a bejelentővel kapcsolatban, valamint tartalmazza a védjegy egy másolatát és azoknak az áruknak és/vagy szolgáltatásoknak a jegyzékét, amelyekkel kapcsolatban a védjegyet használják vagy használni szándékoznak, azoknak a szerződő államoknak megnevezését, amelyekben a védjegy oltalmát igénylik, és egy olyan kérelmet, hogy védjegyet jegyezzék be a védjegyek nemzetközi lajstromába, amelyet a szerződésnek megfelelően a Nemzetközi Iroda kezel.

A nemzetközi lajstromozást a nemzetközi iroda hajtja végre, amennyiben a nemzetközi bejelentés megfelel a szerződés és a szabályzat alaki előírásainak. A lajstromozás tényét az említett iroda kiadványában közzéteszik, valamint minden olyan szerződő állam nemzeti hivatalával is közlik, amelyben a nemzetközi lajstromozás tulajdonosa védelmet igényel. E célból államokat lehet megjelölni nemcsak a nemzetközi bejelentésben, hanem bármikor annak benyújtása után is.

Minden egyes kijelölt állam nemzeti hivatalának 15 hónap (a tanúsító védjegyek esetében 18 hónap) áll rendelkezésre, hogy elutasítsa az elismerést, egyébként abban az államban a nemzetközi lajstromozásnak ugyanaz a hatálya, mintha a lajstromozás az említett állam nemzeti védjegylajstromában történne. A nemzetközi lajstromozás kezdő időtartama 10 év. Ezt meg lehet újítani, amilyen gyakran a tulajdonos kívánja, további 10 éves periódusokra.

A TRT nagyon hasonlít a madridi egyezményhez. A kettő közötti lényegi eltérések egyike az, hogy a madridi egyezmény alapján csak olyan védjegyet lehet lajstromozni nemzetközileg, amelyet már lajstromoztak egy szerződő állam nemzeti hatóságánál, ezzel szemben a TRT égisze alatt az ilyen előzetes nemzeti lajstromozás nem szükséges. Ezen túlmenően a madridi egyezménynek megfelelően a nemzeti alaplajstromozás törlése a nemzetközi lajstromozás első öt éve alatt magával vonja a nemzetközi lajstromozás törlését is, az ilyen „függőség" azonban a TRT alatt nem létezik.

A TRT általában hároméves „moratorium"-ot tartalmaz a „tényleges használat" tekintetében. Ez annyit jelent, hogy egyetlen szerződő állam sem utasíthatja el a nemzetközi lajstromozás hatályának elismerését pusztán azon az alapon, hogy a védjegyet ténylegesen még nem használták abban az államban. A moratorium lehetővé teszi a védjegy tulajdonosa számára, hogy elegendő ideje legyen megtenni a szükséges előkészületeket a védjegy használatához abban az országban azoknak a javaknak a gyártása, kivitele vagy eladása céljából, amelyeknél a védjegyet használja.

A TRT lényeges előnyei a következők: a védjegy tulajdonosa oltalmat kaphat védjegye számára több országban is egyetlen bejelentés benyújtásával (nemzetközi bejelentés), egy nyelven (angol vagy francia), egyetlen díjcsoportot fizetve (ennek egy részét a Nemzetközi Iroda átutalja a kijelölt államok nemzeti hivatalainak). A nemzetközi lajstromozás megújítása különösen egyszerű a TRT égisze alatt: mindössze be kell fizetnie a tulajdonosnak a megújítási díjat a Nemzetközi Irodának a nemzetközi lajstromozás minden tizedik évfordulóján.

Ha nemzetközi bejelentést nyújtanak be a TRT alatt egy olyan védjegy tekintetében, amelyet már bejegyeztek bizonyos országok nemzeti lajstromába, ezek az országok nem utasíthatják el a TRT szerinti hatály elismerését és a

[7] A következő 5 állam csatlakozott a védjegy lajstromozási szerződéshez (1981. okt. 1.): Kongó, Gabon, Szovjetunió, Togo, Felső-Volta.

nemzeti lajstromozás felett megszerzett jogokat fenntartja a nemzetközi lajstromozás. Ennek megfelelően az új védjegyek lajstromozásán kívül a TRT ugyanígy hasznos a már megszerzett védjegyjogok fenntartásában is.

A lisszaboni megállapodás (eredetmegjelölés)

Az eredetmegjelölések oltalmára és nemzetközi lajstromozására vonatkozó lisszaboni megállapodást 1958-ban kötötték meg Lisszabonban.[8]

Ennek célja az, hogy védelmet nyújtson az eredetmegjelöléseknek, vagyis „annak az országnak, vidéknek vagy helységnek, földrajzi névnek, amely egy onnan származó terméket van hivatva megjelölni, s amelynek minősége és jellegzetessége kizárólag vagy lényegében a földrajzi környezetnek köszönhető, beleértve a természeti és emberi tényezőket" (Második cikkely). Az ilyen neveket a Nemzetközi Iroda (WIPO) lajstromozza Genfben az érdekelt országok illetékes hatóságainak kérelme alapján. A Nemzetközi Iroda közli a lajstromozás tényét a többi szerződő állammal. Kivéve azt az országot, amely egy éven belül közli, hogy nem képes biztosítani a lajstromozott név védelmét, valamennyi szerződő államnak védelmében kell részesítenie a nemzetközileg lajstromozott nevet addig, amíg azt a származási ország is védelemben részesíti.

A hágai megállapodás (ipari minta)

Az ipari minták nemzetközi letétbe helyezésével foglalkozó hágai megállapodást 1925-ben kötötték Hágában és felülvizsgálták Londonban 1934-ben, Hágában 1960-ban. Ezt kiegészítette egy további kiegészítő okmány, amelyet 1961-ben írtak alá Monacoban, egy kiegészítő okmány, amelyet Stockholmban írtak alá 1967-ben és egy jegyzőkönyv, amelyet Genfben írtak alá 1975-ben. Az 1960. évi okmány még nem lépett hatályba, de néhány előírás alkalmazható 1979. július 1. óta bizonyos államok közötti kapcsolatokban a genfi jegyzőkönyv hatályba lépése alapján.[9]

Megkülönböztetést kell tenni az államok két kategóriája között, azoktól az előírásoktól függően, amelyek kötik őket.

Azt a rendszert, amely a következő államok kapcsolataiban alkalmazandó, a következőképpen lehet összegezni. (Ezek az államok: Egyiptom, Franciaország, NDK, NSZK, Szentszék (Vatikán), Indonézia, Liechtenstein, Monaco, Marokkó, Spanyolország, Szurinám, Svájc, Tunisz és Vietnam). Ezen államok bármelyikének állampolgárai és az itt lakó külföldiek vagy azok, akiknek az államok bármelyikében valódi és működő ipari vagy kereskedelmi telepe van, oltalmat nyerhetnek ipari mintáik számára az összes többi tagállamban egy nemzetközi letét útján, amelyet közvetlen a Nemzetközi Irodánál (WIPO) eszközölnek, vagyis anélkül, hogy kénytelenek lennének a mintát először a nemzeti hivatalnál lajstromoztatni, vagy egy ilyen hivatal közvetítésén keresztül lennének kénytelenek a letétbe helyezést eszközölni. Bármely személy, aki ipari minta nemzetközi letétjét eszközli, annak tulajdonosaként szerepel az ellenkező bizonyításának hiányában és a letétnek ugyanaz a következménye lesz a fent említett államokban, mintha a mintát mindegyiküknél a nemzetközi letét napján letétbe helyezték volna. A letét állhat egyetlen vagy több mintából és történhet nyitott vagy lezárt borítékban. Az oltalom teljes időtartama 15 év, amelyet felosztanak ötéves első periódusra és 10 éves második periódusra, a második periódus során a letéteket nyitva kell tartani.

A következőkben lehet összefoglalni azt a rendszert, amely a továbbiakban felsorolt államok kapcsolataiban alkalmazandó: Belgium, Liechtenstein, Luxemburg, Hollandia, Szurinám és Svájc. A Nemzetközi Irodánál (WIPO) történő letétbe helyezést vagy közvetlenül, vagy pedig származási ország nemzeti hivatalán keresztül lehet eszközölni, attól függően, hogy annak az országnak jogszabályai mit írnak elő. Az ilyen törvények megkívánhatják, hogy a nemzetközi letétet egy ilyen hivatal közvetítésével kelljen elintézni. A nemzetközi letét hatálya kiterjed a származási országra is, kivéve, ha annak az országnak a jogszabályai mást írnak elő. A letétet nem lehet zártan kezelni. A Nemzetközi Iroda (WIPO) időszaki bulletinjében közöl minden egyes nemzetközi letétet, annak fekete-fehér másolatát és a bejelentő kérésére színes fényképek vagy más grafikus megjelenítések másolatait a letétbe helyezett mintáról. Az oltalom időtartama nem lehet kevesebb 5 évnél vagy 10 évnél, ha megújítják azt az ötéves periódus utolsó évében, kivéve, ha a nemzeti jogszabály hosszabb időtartamú védelmet nyújt.

II.

AZ IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI MŰVEK NEMZETKÖZI OLTALMA

Az iparjogvédelemhez hasonlóan egy ország szerzői jogi szabályai általában csak azokra a cselekményekre vonatkoznak, amelyeket az or-

[8] A következő 16 állam csatlakozott az eredetmegjelölések oltalmaira és nemzetközi lajstromozására vonatkozó lisszaboni megállapodáshoz (1981. okt. 1.): Algéria, Bulgária, Kongó, Kuba, Csehszlovákia, Franciaország, Gabon, Haiti, Magyarország, Izrael, Olaszország, Mexikó, Portugália, Togó, Tunézia, Felső-Volta.

[9] A következő 17 ország csatlakozott ahhoz az Unióhoz, amelyet a hágai megállapodás az ipari minták nemzetközi letétbe helyezéséről létrehozott (1981. okt. 1.): Belgium, Egyiptom, Franciaország, NDK, NSZK, Vatikán, Indonézia, Liechtenstein, Luxemburg, Monaco, Marokkó, Hollandia, Spanyolország, Szurinám, Svájc, Tunézia, Vietnam.

szágon belül hajtanak végre vagy követnek el. Más szóval, a nemzeti jogon alapuló szerzői jogi oltalom csak az adott országban hatályos, nem hatályos más országokban. A védelmet külföldi országokban kizárólag nemzetközi egyezmények garantálják. Számos ilyen egyezmény létezik, mind kétoldalú, mindpedig multilaterális. Ezek között a berni egyezmény a legrégibb, és ez nyújtja a legtöbb garanciát. A továbbiakban ezt elemezzük.

A másik szerzői jogi multilaterális egyezmény — amelyet itt nem elemzünk — az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény (amelyet 1952-ben fogadtak el, 1971-ben felülvizsgáltak, s amelyet az UNESCO igazgat), az ún. szomszédjogok területén pedig az előadóművészek, hanglemezgyártók és rádióadók védelmét szolgáló római egyezmény (1961) és a hanglemezgyártóknak az engedély nélküli másolások elleni (1974) védelmét szolgáló genfi egyezmény. A WIPO mindkét egyezmény igazgatásában részt vesz.

A berni egyezmény (szerzői jog)

Az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló berni egyezményt 1888-ban kötötték meg Bernben és felülvizsgálták Bernben 1908-ban, Rómában 1928-ban, Brüsszelben 1948-ban, Stockholmban 1967-ben és Párizsban 1971-ben.[10]

A berni egyezmény nyitva áll valamennyi állam számára.

Az egyezmény *három alapelvre* támaszkodik és számos előírást tartalmaz a megadandó *minimális védelem* vonatkozásában, valamint speciális előírásokat tartalmaz a *fejlődő országok* számára.

A három alapelv a következő:

a) azok a művek amelyek az egyik tagállamban jöttek létre (vagyis egy ilyen állam állampolgára a szerzője az alkotásnak vagy az alkotást először egy ilyen államban adták ki) ugyanazon védelemben részesülnek a többi tagállamban is, mint amilyet az utóbbi állam megad saját állampolgárai műveinek (a „nemzeti elbánás" vagy „asszimiláció" elve).

b) Az ilyen védelem nem tehető függővé bármely alakiság teljesítésétől (az „automatikus" védelem elve).

c) Az ilyen védelem független a mű származási országa által nyújtott védelem létezésétől (a védelem „függetlenségének" elve). Ha azonban egy ország hosszabb időtartamú védelmet nyújt, mint az egyezmény által előírt minimum, és a mű nem részesül további védelemben a származási országban, a védelmet meg lehet tagadni, ha már a származási országban megszűnt ez a védelem.

A védelem *minimális szintjei* a megvédendő művekkel és jogokkal, továbbá az oltalmi idővel kapcsolatban a következők.

a) A *műveket* illetően a védelem ki kell hogy terjedjen minden alkotásra az irodalom, tudomány és művészet területén „tekintet nélkül a kifejezés módjára vagy alakjára" [az egyezmény 2. cikkely (1) bekezdése].

b) Bizonyos engedélyezett fenntartásoktól, korlátozásoktól vagy kivételektől eltekintve, az alábbiak azok a *jogok*, amelyeket el kell ismerni mint engedélyt igénylő kizárólagos jogokat:

— jog a fordításra (annak lehetőségével, hogy bizonyos országok ennek időtartalmát az eredeti mű kiadásától számított 10 évre korlátozzák),

— jog nyilvános drámai előadásra, drámai-zenei és zenei művek tekintetében,

— jog a közvetítésre (azzal a lehetőséggel, hogy csupán ellenszolgáltatásra van joga az engedélyezés kizárólagos joga helyett),

— jog bármely módon vagy formában másolatok készítésére (azzal a lehetőséggel, hogy bizonyos speciális esetekben a reprodukciót csak akkor engedélyezik, ha nem áll ellentétben a mű normális használatával és nem sérti jogtalanul a szerző törvényes érdekeit és azzal a lehetőséggel, hogy pusztán a díjra irányuló joga áll fenn a zenei művek hangfelvételei tekintetében),

— jog a filmek készítésére a műről, vagy a mű felhasználása mozifilmekben és a jog az eredményként létrejövő filmek használatához,

— jog a mű adaptációjához és átdolgozásához.

c) A védelem időtartamát illetően az általános szabály az, hogy védelmet kell nyújtani a szerző halála utáni 50. év elteltéig.

A *fejlődő országokként* tekintett államok, az ENSZ közgyűlése által jóváhagyott gyakorlatnak megfelelően, bizonyos körülmények között eltérhetnek a védelem fenti minimális előírásaitól a fordítás és reprodukció jogait illetően. Az 1971. évi párizsi okmány függeléke a következő előírásokat tartalmazza.

a) Ennek a két jognak tekintetében fenntartásokat lehet tenni azáltal, hogy bevezetik a nem kizárólagos és át nem ruházható kényszerengedélyek rendszerét. amelyeket megadnak bizonyos időtartamok letelte után és a fejlődő ország illetékes hatósága által előírt megfelelő ala-

[10] A következő 72 állam csatlakozott az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló berni egyezményhez (1981. okt. 1.): Argentína, Ausztrália, Ausztria, Bahama, Belgium, Benin, Brazília, Bulgária, Kamerun, Kanada, Közép-Afrikai Köztársaság, Csád, Chile, Kongó, Costa Rica, Ciprus, Csehszlovákia, Dánia, Egyiptom, Fidzsi-szigetek, Finnország, Franciaország, Gabon, NDK, NSZK, Görögország, Guinea, Vatikán, Magyarország, Izland, India, Írország, Izrael, Olaszország, Elefántcsontpart, Japán, Libanon, Líbia, Liechtenstein, Luxemburg, Madagaszkár, Mali, Málta, Mauritánia, Mexikó, Monaco, Marokkó, Hollandia, Új-Zéland, Niger, Norvégia, Pakisztán, Fülöp-szigetek, Lengyelország, Portugália, Románia, Szenegál, Dél-Afrika, Spanyolország, Sri Lanka, Szurinám, Svédország, Svájc, Thaiföld, Togo, Tunézia, Törökország, Egyesült Királyság, Felső-Volta, Uruguay, Jugoszlávia, Zaire.

kiságok tiszteletben tartásával és méltányos ellenszolgáltatással a jogosult számára.

b) Csak a fejlődő országok *állampolgárai* kérhetik a kényszerengedélyt.

c) Kivéve bizonyos eseteket, a kényszerengedély alapján előállított példányok *exportja tilos:* más szóval az ilyen példányokat csak abban az országban lehet forgalomba hozni, amelyre az engedély vonatkozik.

d) A művek reprodukálására való engedélyt csak *rendszeres oktató tevékenységgel* kapcsolatban lehet adni; a fordításra való engedélyt a tanítás, tudományos vagy kutatási tevékenység céljaira lehet megadni.

III.

A WIPO NEMZETKÖZI IRODÁJA

A Nemzetközi Iroda a Szellemi Tulajdon Világszervezetének (WIPO) Titkársága és mivel a párizsi, berni és egyéb uniókat is a WIPO igazgatja, ezeknek az uniónak is titkársága.

A Nemzetközi Irodát az összegyűlt tagországok ellenőrzik; a WIPO esetében ezt a jogot a *Közgyűlés* és a *Konferencia*, a párizsi, berni és más többi szóban forgó unió vonatkozásában pedig az egyes uniók külön *közgyűlései* és *képviselőiknek konferenciái gyakorolják.* a párizsi és berni uniók tagjaikból *végrehajtó* bizottságokat választanak és e két bizottság együttes tagsága alkotja a WIPO *Koordinációs Bizottságát.*

A Nemzetközi Irodát a Főigazgatóság irányítja. 1981. okt. 1-én ennek állandó személyzete 260 személyből áll, több mint 50 különböző ország állampolgáraiból. Státuszuk hasonló az ENSZ többi szakosított szervezetének személyzetéhez.

Funkciók

A Nemzetközi Iroda a WIPO és az uniók különböző testületeinek *Titkársága.* Mint ilyen, előkészíti ezen testületek üléseit, főként a jelentések és munkadokumentumok elkészítésével. Megszervezi magukat a tanácskozásokat. A tanácskozásokat követően gondoskodik arról, hogy azok döntései az összes érdekelt félhez eljussanak, és amennyiben a döntések a Nemzetközi Irodára vonatkoznak, gondoskodik azok végrehajtásáról.

A Nemzetközi Iroda a WIPO és az uniók illetékes testületeinek ellenőrzése alatt és az azokkal fennálló megfelelő kapcsolatok által új programokat kezdeményez és *már létező feladatokat* végrehajt, hogy elősegítse a tagállamok közötti nemzetközi együttműködés fejlődését a szellemi tulajdon területén.

A Nemzetközi Iroda összefogja az összes olyan *információt,* amely a szellemi tulajdon védelmével kapcsolatos. Az információ egy részét külön kérelmükre közvetlenül a tagállamoknak juttatják. Sok információt gyűjtenek össze, és tesznek közzé az angol és francia nyelven megjelenő két havi kiadványban: *Industrial Property (La Propriété industrielle), Copyright (Le Droit d' auteur),* valamint a bulletinekben, amelyeket időközönként adnak ki arab, portugál, orosz és spanyol nyelven. Ezek a közlemények információt tartalmaznak a WIPO és a különböző uniók tagságáról, a nemzetközi tanácskozásokról, a nemzeti jogalkotás változásairól, a Nemzetközi Iroda munkájáról, továbbá elméleti cikkeket és a szellemi tulajdonnal kapcsolatos jogalkalmazási gyakorlatot, valamint könyvismertetéseket közölnek.

A Nemzetközi Iroda a WIPO által igazgatott legtöbb egyezmény *letéti helye;* ezek mindegyike megjelöli azt a helyet, ahol a ratifikáció vagy a csatlakozás okmányait letétbe kell helyezni. Ezeknek az egyezményeknek a hiteles példányait kérésre a Nemzetközi Irodától meg lehet szerezni.

A Nemzetközi Iroda négy *nemzetközi lajstromozási szolgálatot tart fenn* a szabadalmak, védjegyek, ipari minták és az eredetmegjelölések tekintetében.

1. A Nemzetközi Irodának központi adminisztratív szerepe van a szabadalmi együttműködési szerződés (PCT) alkalmazása tekintetében. Az egyezmény alapján benyújtott nemzetközi bejelentések hiteles példányait tárolja, közzétszi az összes ilyen bejelentést; ez a szolgálat minden második héten kiadja a *PCT Gazette-t* és kiadja a *PCT Applicant's Guide* című gyűjteményt, biztosítja az összeköttetéseket a nemzetközi bejelentéseket benyújtó bejelentők, valamint azok a nemzeti vagy regionális hivatalok, amelyeknél ezeket a bejelentéseket benyújtják és amelyekhez végül is irányulnak, továbbá a nemzetközi hatóságok között, amelyek végzik a szükséges nemzetközi kutatást vagy nemzetközi elővizsgálatot a nemzetközi bejelentések vonatkozásában. Végül a Nemzetközi Iroda készíti elő és rendezi azoknak a kormányközi bizottságoknak üléseit, amelyek biztosítják az említett kormányhivatalok és nemzetközi hatóságok hatékony együttműködését és koordinációját. Becslések szerint 1981 végére a Nemzetközi Iroda a PCT égisze alatt (amelynek működése 1978-ban kezdődött) több mint 4000 hiteles nemzetközi bejelentési példányt fog kapni.

2. A védjegyek nemzetközi lajstromozására alakult szolgálat 1893. jan. 1. óta működik. 1981 végére ennél a szolgálatnál több mint félmillió lajstromozást és megújítást tartanak nyilván. A múlt évben a lajstromozások és megújítások teljes száma 12 ezer körül volt. Az 1893 óta lajstromozott védjegyeknek csak egy része részesül ma is oltalomban. Az érvényesség érdekében a nemzetközi lajstromozást minden húsz évben meg kell újítani.

Ez a szolgálat hivatalos havi bulletint ad ki, amelynek címe *Les Marques internationales,*

amely információkat tartalmaz az összes újonnan lajstromozott védjegyekről, a régebbi lajstromozások megújításáról és változásairól, mint pl. átruházásokról, nevek és címek változásairól, törlésekről, áruk és szolgáltatások korlátozásairól. Kérésre a szolgálat kivonatokat ad a Nemzetközi Lajstromból. Díj ellenében a nemzetközi védjegyek között előzetes kutatást is végez.

3. Az ipari minták nemzetközi letétjét intéző szolgálat 1928. június 1. óta működik, 1981 végére több mint 70 ezer letétje lesz. 1980-ban kb. 2000 letétet lajstromoztak. A minták száma sokkal nagyobb, mint a letétek száma, mivel minden egyes letét több mintát tartalmazhat (és olykor tartalmaz is), rendszerint ugyanannak az alapvető elképzelésnek változatai.

A szolgálat havonta kétnyelvű bulletint ad ki, melynek címe: *International Designs Bulletin (Bulletin des dessins et modeles internationaux)*, amelyben a korábbi lajstromozók változásai és az összes új lajstromozó megtalálható.

4. Az eredet-megjelöléseket tartalmazó nemzetközi lajstrom szolgálata 1966. szept. 25. óta működik. 1981 végéig körülbelül 700 megjelölést lajstromoztak.

Ez a szolgálat kiad egy bulletint, *Les Appelations d'origine* címmel az új lajstromozók közlésére.

Források

A Nemzetközi Iroda elsődleges pénzügyi forrásai a tagállamok *hozzájárulásai* és a nemzetközi lajstromozási szolgálatok által beszedett *díjak.*

Hozzájárulások folynak be a párizsi, a berni, nizzai, locarnoi és IPC uniók tagjaitól és a WIPO olyan tagállamainak részéről is, amelyek nem tagjai az uniónak.

Az évi hozzájárulások összege 1980-ban 14 895 000 svájci frank volt. Meg kell jegyezni, hogy azok az államok, amelyek bármely unió tagjai, nem fizetnek hozzájárulásokat a WIPO-nak, mivel maguk az uniók járulnak hozzá a Nemzetközi Iroda költségeihez.

A négy nemzetközi lajstromozási szolgálat által beszedett díjakat a PCT, a madridi, hágai és lisszaboni uniók illetékes szervei állapítják meg. Az 1980-ban beszedett díjak összege 11 852 000 svájci frank volt.

Bogsch Árpád

A tudományos-technikai forradalom és a szerzői jog válsága

A szerzői jog Maginot-vonala felett komor felhők gyülekeznek, s az erődrendszer védői körében növekszik az idegesség. Pedig látszólag minden a helyén van. Igaz, utoljára 1971-ben volt nagy felújítás, de a nemzetközi egyezményekből és a nemzeti törvényekből felépített védelmi rendszer eresztékei még most is elég jól illeszkednek. Akadnak ugyan már rések, repedések, de azokat viszonylag könnyűszerrel ki lehetne javítani. Nyugtalanító hírek érkeznek azonban arról, hogy e büszke erődöt megkerülve mellette, fölötte (alatta?) egyre több idegen egység hatol be a védeni kívánt területre, amely így rohamosan zsugorodik. A vezérkaron belül megoszlanak a vélemények. Vannak, akik a kivárás és átvészelés taktikáját ajánlják, mások harciasabbak és ellentámadást sürgetnek, megint mások defetista terveket fontolgatnak, s visszavonulási útvonalakat is felrajzoltak már. Az egyiknek Dunkerque-nél, a másiknak Vichy-ben van vége.

Igen, a szerzői jog körül sűrűsödnek a válságtendenciák. Egyre gyakrabban jelennek meg mély aggodalmat tükröző cikkek a legkiválóbb szakértők tollából, akik hol borongós és nosztalgikus hangon, hol pedig harciasan felteszik a kérdést: van-e jövője a szerzői jogvédelem jelenlegi rendszerének, s ha igen, merre a kiút?[1] A válság tényének elismerésével korántsem áll szándékunkban beállni azok sorába, akik úgy látják, hogy figyelmünket most már fehér zászlók varrására és a fegyverletétel feltételeinek megfogalmazására kell fordítanunk. A szerzői jog által szolgált alapvetően fontos célok sem nemzetközi, sem nemzeti szinten nem adhatók fel. Ezért csak egyetlen ésszerű és felelős stratégia kínálkozik. Őszintén és teljes mélységében fel kell tárnunk a kialakult helyzetet és a várható fejleményeket, azonosítanunk kell a megőrzendő és a megújításra szoruló elemeket, s

[1] Lásd — többek között: Claude *Masouyé:* Droit d'auteur: horizon 2000 ou la grandeur et les servitudes du droit d'auteur. „Il Diritto di autore". 1979, 50. évf., 2—3. sz. 163. és köv. old., Mihailo N. *Stojanović:* The raison d'être of copyright, Revue Internationale du Droit d'Auteur (RIDA) 102. köt. 1979. október, 124. és köv. old., Roger *Fernay:* Grandeur, misère et contradiction du droit d'auteur. RIDA. 109. köt., 1981. július, 139. és köv. old., Michael *Freegard:* The future of the author's copyright. A CISAC XXX. kongresszusának jegyzőkönyve. Párizs, 1976. 269. és köv. old., Barbara *Ringer:* Copyright and the Future of Authorship. Copyright, 1976. június, 155. és köv. old., Georges *Koumantos:* Challenges and Promises of the Mass Media for Copyright. Copyright, 1981. január.

most már az eddigieknél is nagyobb erőfeszítésekkel el kell érnünk, hogy a helyesnek látszó elképzelésekből, javaslatokból, ajánlásokból, állásfoglalásokból a törvényhozásokban és a mindennapi gyakorlatban megjelenő valóság legyen.

A szocialista szerzői jogi elméletnek különösen nagy adósságai vannak ezeknek a problémáknak a tisztázásában és megoldásában. Történtek ugyan kísérletek az új jelenségek és fejlődési irányok feltárására, s ennek során egyes válságjelek felismeréséig is eljutottak,[2] hiányzik azonban az átfogó válasz a jogág nagy sorskérdéseire, bizonytalanság van abban, hogy a változások érintik-e a szerzői jogi védelemmel kapcsolatos alapvető jogi és művelődéspolitikai megfontolásokat és mennyiben kell esetleg másként érvényesíteni az ezekből folyó elveket. Ez a cikk szerény hozzájárulás kíván lenni ennek az egyre nyomasztóbb adósságnak a törlesztéséhez.

1. A szerzői jogban kialakult válsághelyzetnek több összetevője van. Itt most ezek közül a legalapvetőbb — és egyben a legszembetűnőbb és a leggyakrabban emlegetett — válságtényezőt készülünk alaposabban szemügyre venni. Ez pedig a tudományos-technikai forradalomnak a szerzői jogra gyakorolt hatásában nyilvánul meg. Mielőtt e hatás elemzésére rátérnénk, három előzetes megjegyzést tartunk szükségesnek.

a) Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a technikai haladásnak meghatározó szerepe volt a szerzői jog létrejöttében. A könyvnyomtatás elterjedésével alakult ki a könyvkiadóknak kizárólagos jogot nyújtó privilégiumok rendszere, amely a XVIII. századi Angliában átformálódott a szerzőt megillető „copyright"-tá. (Ezzel nem gyengült, hanem még csak erősödött a kiadók helyzete, hiszen most már erősebb jogot vehettek annál, mint amit a privilégiumok formájában kaphattak.) Ezután mehetett aztán végbe a még látványosabb — bár tartalmilag már kevésbé jelentős — metamorfózis: a felvilágosodás és a polgári forradalom Franciaországában az ész és a tulajdon frissen lángoló kettős csillaga alatt a nyomdaszagú copyright („másolási jog") mellett—helyett színre lépett a díszes ruhájú, büszke *droit d'auteur* („szerzői jog").

b) A technika fejlődésével kibontakozó dilemmák nem újkeletűek a szerzői jogban. Igaz, a védelmi rendszer eredetileg a hagyományos felhasználási módokra figyelemmel épült ki. A regényeket könyvalakban kiadják, a színpadi műveket színházban, operában bemutatják, a zenei alkotásokat koncerteken — vagy ha könnyebb fajsúlyúak, kávéházakban, éttermekben — játszák és így tovább. Mi sem volt ennél természetesebb. Mire azonban a szerzői jog kezdett igazán nagykorúvá válni — ami a nemzetközi védelmi rendszer kiépítésében nyilvánult meg — már meg is kezdődtek azok a változások, amelyek előbb lassú, majd egyre gyorsuló ütemben a mai, minőségileg új helyzet kialakulásához vezettek.

Mi másnak a jelét láthatnánk abban, hogy a Berni Uniós Egyezményt létrehozó 1886-os diplomáciai értekezleten olyan megállapodás került be a zárójegyzőkönyvbe, amely szerint a zeneművek úgy nevezett mechanikai reprodukciójához — vagyis hangfelvételek készítéséhez — nincs szükség a szerző hozzájárulására.[3] Igaz, később, az egyezmény 1908-as berlini revíziója során törölték a jegyzőkönyvnek az erről szóló hírhedt 3. pontját és erre a körre is kiterjesztették a szerző kizárólagos jogát, de a hangfelvételek készítésének, mint új felhasználási módnak a „fogadtatása" már típusesetként mutatta, milyen konfliktusokkal jár a technikai haladás a szerzői jogban. Akkor jelentkezett először az a fejlődésszociológiai folyamat, amely azóta kísértetiesen menetrendszerű pontossággal többször is megismétlődött. Ennek lényege a következő: Az új felhasználási mód először „nem jellemző", elhanyagolható jelenségként bukkan fel. Természetesen nincs még olyan jogszabályi rendelkezés, amely külön erről szólna. A felhasználók igyekeznek úgy értelmezni a törvény „némaságát", hogy semmi nem köti a kezüket, a szerző kizárólagos joga erre az új területre nem terjed ki. Mire a vita a bíróságok vagy a törvényhozás elé kerül, a felhasználók már szerzett jogokra, „kialakult gyakorlatra" hivatkoznak. A szerzői jogok „kiterjesztéséről" beszélnek ott is, ahol valójában jogsértő gyakorlat megszüntetéséről lenne szó. S nagyon gyakran „kompromisszumos" megoldás születik, aminek az a lényege, hogy lehetővé teszik ugyan a szerzői jogok érvényesítését az új területen is, de esetleg egy sor korlátozással. (A hangfelvételek engedélyezésére vonatkozó kizárólagos szerzői joghoz is egy sor vaskos „lábjegyzetet" fűzött a Berni Egyezmény 13. cikke, és sajátos kivételek születtek a nemzeti törvényhozásokban.[4]

Hasonló zavart okozott később a rádió, a film és a televízió megjelenése. Itt is megszülettek végül a megoldások, de ezek sem voltak mentesek „kompromisszumoktól" — vagyis az

[2] Lásd: *Boytha* György: Új problémák a szerzői alkotások nemzetközi felhasználása terén. Gazdaság és Jogtudomány, a MTA IX. osztályának közleményei III. (1969)., E. P. *Gavrilov:* Vlijanie novoj tehniki v oblasztí proizvedenij na avtorszkoje pravo kapitaliszticsesz-kih sztran. Izdatelszkoje delo, ekszpressz-informacija, 1978. 2. sz.

[3] Ez a vendéglátó Svájc ipari köreinek a befolyására került be a zárójegyzőkönyvbe, amelyek nagy lehetőségeket láttak az újonnan kidolgozott hangrögzítési eljárásokban. L. erről Erich *Schulze:* Das deutsche Urheberrecht an Werken der Tonkunst und die Entwicklung der mechanischen Musik. Nyugat-Berlin, 1950, 11. old.

[4] Ezek közül a legmarkánsabb az angolszász jogrendszerekben található, ahol a hangfelvételek külön is — tehát nem csupán a felvett művek — szerzői jogvédelmet élveznek.

újonnan elismert szerzői jogokat érintő korlátozásoktól.[5] Mindez azonban még a technikai haladásnak az első, kevésbé viharos fejlődési szakaszához tartozott, amikor felgyülemlőben voltak ugyan mennyiségi változások, de nem rajzolódtak még ki a ma észlelhető alapvetően új helyzet körvonalai.

c) Végül szeretnénk elkerülni az egyoldalúság és az elfogultság látszatát. Ez azáltal állhat elő, hogy itt most — a cikk témájánál fogva — a szerzői művek új felhasználási módjainak megjelenésével és elterjedésével járó gondokról esik szó. Természetesen e jelenségek napfényes oldalát — a művelődési és művészeti politika szempontjából — jóval jellemzőbbnek és fontosabbnak tartjuk. Óriási távlatok nyílnak meg a művek bemutatására és terjesztésére. Ez megfelel a szerzők érdekeinek és törekvéseinek, éppúgy mint az oktatás és a kulturális fejlődés céljainak. Az, hogy nagyobb területen, sűrűbb vetésben érik a termés, közös öröm. Annál nagyobb lehet azonban az aggodalmunk, ha mindezt veszélyeztetve látjuk. Az itt jelezni kívánt válságtendenciákról éppen azért szólunk, hogy felhívjuk a figyelmet egy nagyon is valós veszélyre: Ha nem vigyázunk, könnyen megtörténhet, hogy romlik földjeink termékenysége, elapadnak a tápláló források és elkorcsosulnak a ma még bő hozamot adó nemes fajtáink.

2. A tudományos-technikai forradalom a szerzői jog által védett művek felhasználása körében hozta a legdöntőbb változásokat. A következőkben ezeket tekintjük át röviden.

a) *A hangfelvételek*, amelyek — mint láttuk — már a Berni Egyezmény megszületésekor is kalamajkát okoztak, ma újra vaskos témaként szerepelnek a nemzetközi szerzői jogi tanácskozások napirendjén. A hanglemezek és a stúdiófelvételek kérdését annak idején többé-kevésbé megnyugtató módon rendezték. Megjelentek azonban a magnetofonok, majd ezek kazettás változatai, s ennek az lett az eredménye, hogy egyre több „magáncélú" másolat készült. Ma már az üres kazetták és szalagok milliárdjai falják a felvételeket, s ez igen hátrányosan érinti a szerzők által jogosított hanglemezek és műsoros kazetták forgalmát. Az egyre tökéletesedő rögzítő berendezések és hanghordozók gyártása és forgalmazása jól jövedelmező üzlet. Nyilvánvaló azonban, hogy ezek csak azért kelhetnek el viharosan növekvő számban, mert van mit rögzíteni rajtuk. Ugyanakkor a szerzőknek — és mellettük az előadóművészeknek és hangfelvétel-készítőknek — tehát azoknak, akiknek köszönhetők ezek a rögzítésre érdemes felvételek, egyre nagyobb (most már több száz millió dollárra rúg) az ebből eredő kimutatható veszteségük.

Kibontakozóban van a *képfelvételek* magáncélú másolásának a gyakorlata is. A kazettás képmagnók — az egyre hozzáférhetőbb árak folytán — a fejlettebb ipari országokban már tömegesen kerülnek piacra, s előbb-utóbb megjelennek a világ többi részén is. Ugyanaz megy itt is végbe, mint a hangfelvételek körében, azzal a lényeges eltéréssel, hogy míg azok csak egy-két műfaj szerzőit — mindenekelőtt a zeneművek alkotóit — érintik, addig a képrögzítés megkönnyített lehetősége egy egész sor fontos műfajra kiterjed.

A szerzői jogi konfliktus lényege itt a következőkben áll: A nemzetközi védelmi rendszer kiépítése idején a „magáncélú" egyedi vagy kis példányszámú másolatok készítésére nem fordítottak figyelmet. Ez akkor még nehézkesen ment, kézzel vagy kezdetleges berendezések igénybevételével dolgoztak. Így ezt a felhasználási módot mint jellegtelent és jelentőség nélkülit nyugodtan a szabad felhasználás körében hagyhatták. Ma azonban gyökeresen más a helyzet. Minden különösebb erőfeszítés nélkül, kis költségen, rövid idő alatt — s ráadásul egyre jobb minőségben — állíthatók elő a másolatok. A sok egy-egy példányból olyan mennyiség áll össze, ami meghaladja a lemezgyárak teljesítményét. Olyan ez már mint egy bedolgozó rendszerben működő tömegtermelés.

Nyilvánvaló, hogy ezt a tevékenységet másként kell kezelni a szerzői jogban, mint a korábbi kezdetleges magánmásolást.

Szerencsére a nemzetközi egyezményekben található kapaszkodó a probléma megoldásához. A Berni Egyezmény 1967-es stockholmi revíziója idején kidolgozott és aztán — a 9. cikk (2) bekezdéseként — az életképesebb 1971-es párizsi szöveg részévé vált rendelkezés szerint a nemzeti törvényhozások csak akkor engedhetnek szabad felhasználást, ha a reprodukálás nem gátolja a művek rendes hasznosítását és nem sérti a szerzők jogos érdekeit. (Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményben nincs erre konkrét rendelkezés. Mint ahogy azonban annyi más tekintetben, itt is azt a véleményt vallják a szakértők, hogy ez az egyezmény is körülbelül olyan védelmi szintet kíván meg mint a Berni Egyezmény. Jóllehet kissé túlzottan optimistának tartjuk ezt az álláspontot, mégis alapul fogadjuk azt el. Ezért itt sem és a továbbiakban sem értelmezzük az Egyetemes Egyezmény jóval általánosabb megfogalmazású rendelkezéseit.)

Aligha vonható kétségbe, hogy a hang- és képfelvételek tömeges másolása pótolja a művek rendes hasznosítását és sérti a szerzők jogos érdekeit. Ebből pedig elkerülhetetlen a következtetés: az ilyen reprodukcióra nem terjedhet ki a szabad felhasználás. Az UNESCO és a Szellemi Tulajdon Világszervezete (WIPO) szerzői jogi

[5] A rádiósugárzásoknál kényszerengedélyek alkalmazására nyílt lehetőség, a filmeknél a *cessio legis* módszerét alkalmazták a filmgyárak javára, a televíziós művek pedig mindkét típusú korlátozást örökölték. Jó összefoglalást ad minderről Roger *Fernay* az 1. sz. jegyzetben említett művében, 153—163. old.

fórumain nem is maradt el a konklúzió levonása.[6]

Ez így azonban még nem használható igazság. Az újabb technikai fejlemények egyik típusproblémájával állunk itt szemben, amit a szétszórt tömegesség dilemmájának nevezhetnénk. Az egyedi másolások aligha ellenőrizhetők és a szerzői kizárólagos jogok klasszikus gyakorlása, az egyedi engedélyezés nem lenne életszerű elképzelés. Az UNESCO/WIPO fórumok ezért a Német Szövetségi Köztársaság 1965-ös szerzői jogi törvényében elsőként alkalmazott közvetett kényszerengedély vagy esetleg a közvetett törvényi engedély[7] bevezetését ajánlották a nemzeti törvényhozásoknak. Ennek az a lényege, hogy nem kell ugyan előzetes engedély a kép- és hangfelvételek másolásához, de annak fejében jogdíjjárulékot kell fizetni, amit a rögzítő készülék, az üres hang- és képhordozó — vagy esetleg mindkettő — árába építenek be. Számos országban megindultak az előkészületek egy ilyen intézmény bevezetésére — Ausztriában 1980-ban már meg is született az ennek megfelelő törvény[8] —, mégis elég sok a bizonytalanság az említett nemzetközi állásfoglalás elfogadása és értelmezése körül. Vannak olyanok is, akik nem értik meg, hogy nem a szerzői jogok valamiféle kiterjesztéséről, hanem egy, az egyezmények által kezdettől fogva elismert jognak az eltérő körülmények között való — ráadásul korlátozásokkal terhelt — érvényesítéséről van szó.[9]

(Nem foglalkozunk itt a felvételek engedély nélküli üzleti célú sokszorosításával és forgalmazásával. Soha senki által sem volt ugyanis kétséges, hogy ez a szerzői jogok súlyos megsértése. Itt csupán az a kérdés merül fel egyre sürgetőbben egyes országokban, hogy miként érvényesíthetők ezek a jogok a kalózfelvételek készítőivel szemben.[10])

b) A hang- és képfelvételek tömeges másolásához hasonló eredménnyel járt a *reprográfiai eljárások* tökéletesítése és az erre szolgáló berendezések elterjedése. Dokumentációs központokban, könyvtárakban, tudományos intézményeknél, vállalatoknál mindennapi gyakorlattá vált a „xeroxozás" és terjed a mikrofilmen rögzített másolatok készítése is.

Mindez egyelőre a tudományos műveket érinti elsősorban. Azok, akik egy-egy szűkebb szakmai területel foglalkoznak „kimazsolázzák" az őket érintő írásokat, közleményeket a folyóiratokból és a könyvekből. Ez jelentősen megkönnyíti a tudományos kutatással, oktatással foglalkozók munkáját, de azzal jár, hogy a folyóiratokat kevesebben fizetik elő, s nem vesznek annyi könyvet. Több vállalkozás vált emiatt veszteségessé és jónéhány folyóirat meg is szűnt. Felesleges bizonygatni, milyen károsan érinti ez a szerzőket, valamint a könyv- és folyóiratkiadókat. Az ő erőfeszítéseik megfelelő honorálása — és egyáltalán a létük — elengedhetetlen ahhoz, hogy legyen mit sokszorosítani.

A reprográfia esetében is lényegében ugyanazok a gondok tehát, mint a hang- és képfelvételek másolásánál. S miután itt is a művek reprodukálásáról van szó, ugyanazok az egyezményi rendelkezések irányadóak.

A lényegi hasonlóság mellett azonban néhány figyelemreméltó különbséget is számításba kell vennünk. A tömegesség a reprográfiánál kevésbé szétszórtan jelentkezik. Vannak olyan intézmények, ahol tipikus az ilyen tevékenység, a magáncélra, „családi körben" használt másoló berendezés azonban elenyészően ritka. Így a művek felhasználásának ellenőrzése jóval könnyebb.[11] Ez a szerzői jogok kevésbé liberális érvényesítésének az irányában hat. A másik oldalon viszont ott állnak a kétségbevonhatatlan művelődéspolitikai és tudományszervezési érdekek, amelyeknek egyoldalú figyelembevétele a szerzői jogok korlátozásához vezethet.

Nem véletlen, hogy a reprográfia problémáira még kevésbé tudnak határozott választ adni az UNESCO és a WIPO szerzői jogi fórumai, mint az üres kazetták kérdéseire. Az e tárgyban tartott 1975-ös washingtoni kormányszakértői értekezlet megállapította, hogy e problémák nem azonos módon jelentkeznek az egyes országokban és azt javasolta, nemzeti szinten próbálják — a sajátos helyi körülményeknek megfelelően — összeegyeztetni a szerzői jogok érvényesítését a másolatok felhasználóinak sajátos érdekeivel. Csupán egyetlen pozitív iránymutatást adott az értekezlet. Kollektív szerződéses rendszer kiépítését ajánlotta a szerzői jogi társaságok és a reprográfiai berendezések használóit képviselő szervezetek között, amely lehetővé tenné a szerzői jogdíjak beszedését.[12]

A nemzeti szerzői jogrendszerek szintjén óriási a tarkaság. Eredményesnek ígérkező kísérletekkel is találkozhatunk az említett szerződéses megoldásra. Ennél jellemzőbbek azonban

---

[6] Lásd részletesebben *Ficsor* Mihály: The Home Taping of Protected Works: An Acid Test for Copyright. Copyright, 1981. február, 60—63. old.

[7] Kényszerengedély esetén a szerző köteles engedélyt adni a mű felhasználására, de megőrzi a jogdíj kialkudásának a lehetőségét. (Hogyha nem jön létre megállapodás, bíróság vagy valamely más hatóság határozza meg a jogdíj mértékét.) A törvényi engedély viszont abban áll, hogy maga a törvény ad engedélyt a felhasználásra, és egyben meghatározza azt is, menynyi jogdíjat kell fizetni.

[8] Lásd erről *Gyertyánfy* Péter cikkét a Jogtudományi Közlönynek ugyanebben a számában.

[9] Lásd: *Ficsor* M. i. m. 62—63. old.

[10] Lásd erről a beszámolót a Copyright, 1981. júniusi számában, 191. és köv. old.

[11] Olyan javaslatokkal is találkozhatunk, hogy magukba a sokszorosító gépekbe kell beépíteni egy olyan berendezést, amely ellenőrizné a művek felhasználását. L. Georges *Koumantos:* The reproduction right and the evolution of technique. RIDA, 98. köt., 1978. október, 24. old.

[12] Lásd az értekezletről szóló beszámolót a Copyright 1975. augusztusi számában, 159. és köv. old.

a törekvések a szabad felhasználás egy viszonylag tág körben való megengedésére (az elhatárolás alapjául konkrét példányszám, vagy pedig a másolás rendszeressége vagy célja szolgál), illetőleg a kényszerengedély vagy a törvényi engedély alkalmazására.[13] A legjellemzőbb mégis a törvény hallgatása és az ezzel együtt járó nagy-nagy bizonytalanság.

c) A tömeges másolatkészítés mellett jelenleg a *kábeltelevíziós továbbközvetítés* körül dúlnak a legádázabb szerzői jogi csaták.

A kezdetek itt sem tűntek fenyegetőnek. Már az ötvenes évek elején igyekeztek olyan eljárásokat kidolgozni, amelyek lehetővé teszik, hogy ott is foghatók legyenek a televíziós műsorok, ahol természetes vagy mesterséges akadályok (például magas épületek) zavarják a vételt. Ehhez városrendészeti és tájvédelmi szempontok is társultak, s mindez először a közösségi antennák kialakításához vezetett. Ezek az antennák alkalmasak voltak a gyengébb adások vételére is, és feleslegessé tették a házak tetején burjánzó antennaerdőt. A központi antennák egyre inkább terjedtek, és nagyobb épületcsoportok kiszolgálására is alkalmassá váltak. Új lehetőségek csillantak meg, amelyek nem maradtak sokáig kiaknázatlanul. Ettől kezdve ugyanis olyan távoli adások vételére is lehetőség nyílt, amelyeket a rendes vevőkészülékekkel semmiképpen nem lehetett volna fogni. Az Egyesült Államokban a belföldi adóállomások hatókörének kiterjesztésére, Európában pedig főleg a külföldi adások vételére használták fel a kábelrendszereket. Emellett a kábelhálózatot kezelő központok valóságos stúdiókká kezdtek átalakulni. Szerepük most már nem csupán egy-egy csatorna felerősített impulzusainak a továbbítása volt, hanem kiterjedt az adások közötti válogatásra és külön kábelprogram összeállítására, az érdekesebb műsorok rögzítésére és késleltetett vagy ismételt közvetítésére, sőt önálló programok készítésére is.

A kábeltévés műsorok említett változatai természetesen más-más szerzői jogi megítélés alá esnek:

Abban teljes az egyetértés, hogy a saját program közvetítéséhez a kábeltévés társaságnak meg kell szereznie a szerzők hozzájárulását és jogdíjat kell fizetnie. Nemcsak az önállóan készített műsorok számítanak saját programnak, de az is, amikor valamely sugárzott programot rögzítenek és nem az eredeti adással egyidejűleg közvetítenek; sőt, ha egyidejűleg közvetítik is a sugárzott programot, de azt bármilyen módon megváltoztatják.

Nem kétséges az sem, hogy ha a műsor sugárzását és kábeltelevíziós közvetítését ugyanaz a szervezet végzi, a szerzőktől nem kell külön engedélyt kérni, csupán a művek felhasználására vonatkozó szerződés megkötésénél és a jogdíj megállapításánál kell figyelembe venni, hogy a műsor kábelrendszer révén esetleg nagyobb területen, szélesebb közönség számára válik hozzáférhetővé.

Annál nagyobb vitát váltott ki a sugárzott programok egyidejű továbbközvetítése. Pedig jelenleg éppen ez a legtipikusabb eset.

A legalapvetőbb gondot a még a vétel fogalmi körében hagyható központi antennák és a már továbbközvetítést szolgáló kábeltévés rendszerek elhatárolása okozza. A pólusokon nyilvánvaló a helyzet. Senki nem vitatja, hogy egy családi ház tetejére felszerelt antenna működtetése a vétel egyik mozzanata, viszont egy olyan központi antenna- és erősítőrendszer harmadik személy által való üzemeltetése, amely egy egész várost vagy akár egy országrészt lát el egyébként nem, vagy csak gyenge minőségben vehető programokkal, kétséget kizáró módon új felhasználásnak tekintendő. A hajszálpontos elhatárolás nem könnyű. A műszaki szempontok nem adnak egyértelmű útmutatást. A rendszer funkciója, valamint egyrészről az eredeti közvetítő szervezethez, másrészről a vevőkészülékek üzemeltetőihez fűződő viszonya mégis megfelelő alapot ad a törvényhozás és a joggyakorlat számára a két esetkör különválasztásához.

A szerzőket fenyegető veszélyt aligha kell különösképpen részleteznünk. A televíziós sugárzásra adott jog egy meghatározott területre szól. Ha egy másik területen működő televíziós társaság is fel kívánja használni a művet, külön kell engedélyt kérnie és jogdíjat fizetnie. Ha szabaddá tennénk a programok kábeltévés „átszivattyúzását" az eredetileg figyelembe nem vett területre, jelentősen korlátoznánk a szerzői jogokat. Ez annyira kézenfekvő, hogy a szerzői jogászok egy része sokáig a „közvetlen vételi zóna" meghatározásával próbálta elhatárolni az eredeti sugárzási jog érvényesülését a külön jogosítást igénylő esetektől. Kiderült azonban, hogy ha csak ezt vennénk tájékozódási pontnak, ingoványos talajra kerülnénk; a „közvetlen vételi zóna" határai rendkívül bizonytalanok, és időleges változásoknak is ki vannak téve. Sokkal biztosabb alapnak látszik az, amit a nemzetközi egyezményekben foglalt szabályozás — közelebbről a Berni Egyezmény 11bis cikke (1) bekezdésének 2. pontja — kínál. Eszerint a szerzők kizárólagos joga, hogy engedélyt adjanak a sugárzott mű mindenfajta, akár vezeték útján történő, akár vezeték nélküli nyilvános átvitelére, ha ezt az átvitelt az eredetihez képest más szervezet végzi. Nemcsak hogy nem szükséges tehát, de nem is lehetséges annak vizsgálata, hogy a kábeltévé mellett az eredeti program vételére is van-e esetleg lehetőség. Elegendő annak megállapítása, hogy a program egy másik szervezet közbeiktatásával jut el a közönséghez.

Erre a következtetésre jutott a kábeltelevíz-

[13] Lásd erről Taddeo *Covolla:* Reproduction sonore et visuelle pour l'usage personnel. RIDA, 99. köt. 1979. január, 111. old.

ziós közvetítések tárgyában összehívott UNESCO/WIPO szakértői munkacsoport is, amely először 1980-ban ülésezett. E munkacsoportnak is szembe kellett néznie azonban azzal, hogy a kábeltévés továbbközvetítésnél a szerzői jogokat nem lehet úgy érvényesíteni, mint az eredeti programoknál. Itt ugyanis aligha lenne idő a programban szereplő összes mű továbbközvetítési jogának az egyenkénti előzetes megszerzésére. A kiút a kollektív jogosítás lehet. Erre — a szerzői jogok minél teljesebb érvényesítése szempontjából — az lenne a legmegfelelőbb megoldás, ha léteznének olyan szerzői jogvédő társaságok, amelyek e művek — vagy legalábbis túlnyomó többségük — szerzői jogaival ilyen tekintetben rendelkezhetnek, s azok adnának globális jogosítást a kábeltévés szervezetekkel kötött keretmegállapodások alapján. Az ilyen átfogó repertoárral rendelkező jogi szervezetek azonban általában még hiányoznak. Különösen áll ez azokra a fejlett nyugati országokra, amelyekben a kábeltévés hálózatok leginkább elterjedtek. Ez is szerepet játszott abban, hogy az említett munkabizottság 1981. májusában megtartott második ülésén már nagyobb hangsúllyal foglalkozott a másik szóba jöhető megoldás, a kényszerengedély lehetőségével.[14] Az eddigi nemzeti szintű törvényhozási lépések is inkább a kényszerengedélyek alkalmazásának az irányába mutatnak.[15]

d) Az első távközlési célokat szolgáló *mesterséges holdat,* a Telstart 1962. július 10-én indították Föld körüli pályára. 1965 áprilisában működésbe lépett az első szovjet távközlési műhold, a Molnyija I. is. Ma már pedig elképzelhetetlen a világméretű információcsere az egyre tökéletesebb és mind nagyobb hatósugarú műholdak nélkül.

A távközlési műholdak jelenleg — egy-két kivétellel — még csak a műsorok továbbítását szolgálják. Lényegében azt a szerepet töltik be, amit a földi közvetítőláncok — csak sokszorta hatékonyabban. Az általuk továbbított nagy frekvenciájú, gyenge intenzitású jelek nem alkalmasak közvetlen vételre; a közönséghez való eljutásukhoz földi átalakító állomások is szükségesek.

A műholdas közvetítések problémáinak jogi rendezését először a rádió- és televíziós társaságok kezdték sürgetni. Ezek a társaságok jelentős befektetéseket fordítanak az ilyen programokra, érthető tehát a törekvésük, hogy védelmet kapjanak műsoraik illetéktelen és ellenszolgáltatás nélküli felhasználásával szemben. Célszerűnek tűnt egy olyan nemzetközi egyezmény kidolgozása, amely a műholdas programok minden fontosabb jogi kérdését rendezi.

Az 1971-ben Lausanne-ban, 1972-ben Párizsban, majd 1973-ban Nairobiban megtartott kormányszakértői értekezleten azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az átfogó rendezést sokoldalú érdekkonfliktusok gátolják. Nemcsak a tévétársaságok, a szerzők és az előadóművészek érdekeit kellett egyeztetni, de figyelembe kellett venni a fejlődő országok jogos igényeit is.

Így az 1974-es brüsszeli diplomáciai értekezleten végül is egy meglehetősen semleges és eléggé kiüresedett egyezmény született. „A műholdak útján továbbított műsorközlő jelek terjesztéséről" szóló brüsszeli egyezmény a rádió- és tévétársaságok által felvetett legalapvetőbb kérdést mindenesetre megoldja. Az egyezményben részes államok kötelezettséget vállalnak megfelelő intézkedések tételére annak megakadályozására, hogy egy másik szerződő állam televíziós szervezetének műhold útján továbbított műsorát területükön bárki jogosulatlanul felhasználja.

Ez az egyezmény azonban — éppen kompromisszumos jellegénél fogva — csak a műsorközlő jelekről szól, így nem alkalmas a műsorok tartalmával összefüggő jogi problémák megoldására. E problémák közül kétségtelenül a műholdas programokban szereplő szerzői alkotások védelme a legjelentősebb.

A műholdas közvetítésekkel valósággal elszabadulnak a televíziós művek. Elvileg lehetséges, hogy egy időben akár a világ összes tévéadója sugározza a műsort; köztük esetleg olyan adók is, amelyek nem szereztek erre jogosítást és nem kívánnak jogdíjat se fizetni. Felmerül a kérdés, hogy ilyenkor melyik szervezet felelős a jogosulatlan felhasználásért, s ki köteles jogdíjat fizetni.

A sugárzás fogalmának szűkebb értelmezése szerint a „felfelé tartó" szakasz nem tekinthető még sugárzásnak; erről csak akkor lehet beszélni, amikor a műsorközlő jel a közönséges vevőkészülékek számára is hozzáférhetővé válik. Ha a műsort olyan ország tévéje veszi át, amelyben kielégítő szintű szerzői jogvédelem van, ilyen értelmezés esetén sincs gond. Ha azonban nincs megfelelő jogvédelem, a szerző két szék között a földre kerül, méghozzá üres kézzel. A programot útnak indító társaság arra hivatkozik, hogy amit végzett, az nem sugárzás, a másik viszont nem fizet.

Nyilvánvaló, hogy a megoldást a sugárzás fogalmának az új technikai körülményekhez igazodó értelmezésében kell keresni. A jeleknek a műholdra való továbbítása nem tekinthető teljes értékű sugárzásnak, kétségtelen azonban, hogy a műsor sugárzását célzó, annak feltételeit megteremtő műveletről van szó. Az tűnik tehát helyes álláspontnak, hogy ezt a lépést a sugár-

[14] A szakértői bizottságnak ezúttal jogszabálymodellt is ki kellett volna dolgoznia, de — éppen az álláspontok közötti különbségek miatt — ez nem sikerült, s új munkadokumentumok elkészítésére kérték fel a két világszervezet titkárságát. Lásd Copyright, 1981. július—augusztus, 218—219. old.

[15] Lásd *Ficsor* Mihály: Az új amerikai szerzői jogi törvény és a Berni Unió. Jogtudományi Közlöny, 1981. május, 415. old., *Gyertyánfy* Péter: A kábeltelevízió az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban. Jogtudományi Közlöny, 1981. május, 424. és köv. old.

zás megkezdésének tekintsük, egy olyan műveletsor első részének, amely egységet képez. Ez elegendő a műsort eredetileg továbbító társaság mögöttes felelősségének a megalapozásához.

Ez az értelmezés felel meg a Berni Egyezmény 11bis cikkének és a nemzetközi szerzői jogi fórumokon is egyre inkább ezt fogadják el. Miután azonban a rádió- és tévétársaságok képviselői még mindig a sugárzás szűkebb értelmezése felé kacsingatnak, egy pozitív egyezményi rendelkezés kétségtelenül megnyugtatóbb lenne.[16]

A közvetítő műholdak mellett a jövőben várható a műsorszóró műholdak egyre szélesebb körű alkalmazása is. Ezeknek egy kevésbé tökéletes változatát — amely egyelőre még csak különleges közösségi antennák közbeiktatásával teszi lehetővé a vételt — néhány helyen kísérleti jelleggel már kipróbálták. A közvetlen vételre alkalmas műsort sugárzó műholdak rendszeres működése az 1980-as évek közepére várható.

Az ilyen műholdak technikailag jóval bonyolutabbak, a szerzői jog számára viszont kevesebb gondot okoznak. Itt ugyanis a műsorközlő jelek már a „célegyenesben" vannak, s nincs lényeges minőségi különbség a földi állomások útján végzett műsorszóráshoz képest. A besugárzott terület azonban jóval nagyobb. Ezt természetesen figyelembe kell venni a jogdíjak mértékének a megállapításánál (különösen ott, ahol több országra kiterjedő programról van szó, mint amilyennek a terveivel például a skandináv államok foglalkoznak).

e) A *számítógépek* alkalmazása többféleképpen érinti a szerzői jogot. Időszerűvé vált már a komputerek segítségével létrehozott zenei, képzőművészeti és más alkotások jogvédelmének rendezése. Szaporodik azoknak a tábora is, akik a számítógépi programok (software) védelmére a szerzői jogot tartják a legalkalmasabbnak.[17] Itt azonban elsősorban a *számítógépes információs rendszerekről* kell szólnunk.

Háromféleképpen szerepelhetnek a szerzői művek az ilyen rendszerekben. Leggyakoribb, hogy az azonosításukhoz szükséges legfontosabb adatokat tárolják a gépben (a szerző nevét, a mű címét esetleg a témáját és a kiadás adatait). A következő lépcső a műkivonatok (úgynevezett abstractok) tárolása, amelyek közelebbről ismertetik a mű tematikáját, sőt például összefoglalhatják egy-egy tanulmány legfontosabb megállapításait is. Végül a harmadik szint maguknak a műveknek a „betáplálása".

A teljes szövegek számítógépes tárolása ma még ritka és a tárolt anyagok jelentős része nem áll szerzői jogi oltalom alatt.

A tudományos és technikai dokumentáció és információ területén azonban működnek már olyan számítógépes rendszerek, amelyek teljes műveket vagy jelentős műrészleteket is felhasználnak (tanulmányokat, cikkeket, könyvismertetéseket stb.). Ezeknek a rendszereknek a kapacitása nemcsak a tárolási technika fejlődésével növekszik rohamosan, hanem azáltal is, hogy az adatbázisokat — egymástól távol esőket is — összekapcsolják és együtt működtetik.

Ma már szinte korlátlanok a technikai lehetőségek. Vágtató iramú a fejlődés mind az adatbevitel, mind a tárolás, mind pedig a visszanyerés eszközeiben. Optikai és mágneses leolvasószerkezetek könnyítik meg a szövegek és ábrák gyors gépre vitelét, a mikrofilmes technológia és a gépi memória különböző változatokban való együttes alkalmazásával többszörösre növelik a tárolókapacitást és a hozzáférés is egyre szélesebb körben válik lehetővé. Egyszerű telefonvonalon is létesíthető kapcsolat a komputerekkel, de működtethető képernyős terminál, sőt a szövegek kiírására és másolására szolgáló kiegészítő egység is.

Nehéz előre látni e fejlődés határait. Különösen korai megmondani, hogy mennyi a realitás az olyan előrejelzésekben, amelyek szerint a nyomdai és a reprográfiai módszerek fokozatosan visszaszorulnak majd és előbb-utóbb eljön az idő, amikor a tudományos, irodalmi, színpadi, zenei stb. alkotások jelentős részét gépi memóriák tárolják, ahonnan aztán műholdak, kábelek, telefonvonalak és televíziós terminálok útján gyakorlatilag az egész világon közvetlenül felhasználhatók lesznek. (Ray Bradbury vázolt egy könyv- és papír nélküli társadalmat „Fahrenheit 451" című művében. Reméljük, az ilyenfajta rideg világ azért örökké megmarad sci-fi víziónak.)

A gépi memóriákba táplált művek védelme már többször napirendre került a nemzetközi tanácskozásokon, legutoljára 1980 decemberében, a számítógépekkel összefüggő szerzői jogi kérdésekkel foglalkozó UNESCO/WIPO kormányszakértői bizottság ülésén.

A legnagyobb vitát az váltotta ki, hogy a felhasználás mely szakaszában kell érvényesíteni a szerzői jogokat. Már a „betáplálás kor" (input) vagy csupán a művek „visszanyerésekor" (output)? Végül is egyetértésre jutott a bizottság abban, hogy már a gépi memóriába való bevitelhez kell a szerző engedélye, hisz a mű sajátos reprodukálásáról van szó, ami ráadásul nehezen ellenőrizhető további hasznosításokat tesz lehetővé.

Az sem volt vitás, hogy a „lehívott" szöveg kinyomtatása vagy más módszerrel való másolása külön felhasználásnak számít, aminek megítélése attól függ, hogy a reprográfiát és a magáncélú másolatkészítést hogyan kezeli az adott ország törvénye. Nem sikerült viszont egy-

[16] Az értelmezés bizonytalanságairól lásd Eugen *Ulmer:* Protection des auteurs lors de la transmission par satellite des programmes de radiodiffusion. RIDA, 93. köt., 1977. július, 38—39. old.

[17] Lásd erről *Boytha* György: A számítógépi programok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme a Gazdaság és Jogtudomány 1977. évi (XI. számú) kötetében, 361—365. old.

öntetű véleményre jutni a képernyőre való kivetítés szerzői jogi minősítésében. A szakértők egy része inputvédelem esetén jogilag közömbös felhasználásnak tekinti ezt (mint amilyen egy könyvtári könyv elolvasása), míg mások ezt is a védelem körébe esőnek tartják. Csupán abban egyeztek meg, hogy az ilyen felhasználások gyakoriságának kifejezésre kell jutnia a szerző díjazásában.

Mindezek azonban a meglevő egyezményi rendelkezések kiterjesztő értelmezésén alapszanak, s ezért a nemzeti törvényhozásokban való érvényesítésük korántsem ígérkezik konfliktusmentesnek. Itt is előnyösebb lenne, ha erre a sajátos felhasználási módra külön kifejezett egyezményi minimumok lennének.

3. Összeáll hát a kép és feltárul előttünk, milyen döbbenetes arányú változások vannak kibontakozóban.

A rövid áttekintés is jól mutatja, hogy a szerzői jog sokoldalú és gyorsuló eróziónak van kitéve. Növekszik az olyan felhasználások aránya, amelyekre vagy a rendezetlenség — és így a szerzői jogok de facto figyelmen kívül hagyása —, vagy pedig e jogoknak a korábbiaknál intenzívebb korlátozása a jellemző. Ráadásul ez a rohamos arányeltolódás nem úgy megy végbe, hogy a hagyományos felhasználási módok — és az azokra vonatkozó szerzői jogok — érintetlenül maradnak, csak éppen kialakulnak mellettük a dinamikusan növekedő újak, hanem sokkal drasztikusabb módon. Láthattuk, hogy a tömeges másodlagos felhasználással közvetlenül vagy közvetetten abszolút mértékben is csökken a hagyományos felhasználások körében jól vagy legalábbis elfogadható módon kiépített szerzői jogok gyakorlásának élettere.

Ezzel felrémlik annak a lehetősége, hogy a szerzők érdekeit megfelelően szolgáló jogvédelmi rendszer — mint egy kihalásra ítélt nemes faj — egy fokozatosan elpusztuló rezervátumban vegetál csupán, míg körülötte vígan tenyésznek az elkorcsosult, jelentéktelen változatok.

Milyen válaszra számíthatunk, ha e „természetvédelmi" krízis megoldását szorgalmazzuk. Nos, nem lehetünk optimisták. Nem tapasztalhatunk olyan ügybuzgalmat, ami méltó lenne a veszélyeztetett értékek jelentőségéhez. Itt ugyanis két további válságtendencia is kapcsolódik a tudományos-technikai forradalom most közelebbről vizsgált hatásához.

4. További tanulmányok tárgya lehet e két válságtényező részletesebb elemzése. Itt csak röviden érintjük ezeket.

Az egyiket úgy jellemezhetjük, mint a szerzői jogi értékek belső és külső devalválódásának a folyamatát. A belső értékcsökkenési tendencia elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a szerző státusza az egyéb munkavégzők státuszához, a művek megítélése pedig az egyéb munkateljesítmények megítéléséhez kezd asszimilálódni. Egyre gyakoribb — főleg a tudományos, de emellett egyes művészeti tevékenységek (mint pl. a filmművészet, az építőművészet, a képző- és iparművészet) körében —, hogy a szerzők munkaviszonyból vagy megbízási jogviszonyból származó kötelezettségük alapján hoznak létre műveket. Itt is érvényesíthetők lennének a személyhez fűződő és bizonyos szerzői jogias vagyoni jogok, ám számos jogrendszerben „leegyszerűsítik" a dolgot: a munkáltató vagy a megbízó a munkabér, illetőleg a megbízási díj fejében szőröstől-bőröstől megkapja a szerzői jogokat.[18] A szerzői alkotó munka sajátosságai így figyelmen kívül maradnak. A tevékenységi területek komplexebbé, „interdiszciplinárisabbá" válásával egyre gyakrabban fordul elő, hogy több alkotó közös erőfeszítésének eredményeként jön létre valamely mű. Itt az egyéniség, a személyhez kötöttség mozzanata lazul meg, s ez is a szerzői jogok gyakorlásának megnehezüléséhez vagy szélsőséges esetekben az egyéni jogok eltörléséhez vezet.[19] Ám ott is, ahol a szerzői jogok megmaradnak, mint például a filmnél, a szerzői hozzájárulások becsülete, értéke jelentősen csökken, a felhasznált műveket egyszerű „nyersanyagnak" tekintik.

Anélkül, hogy teljességre törekednénk, a belső devalválódás még egy másik, ellentétes irányból ható megnyilvánulására utalunk. Ez abban áll, hogy olyan teljesítményekre is kérnek és gyakran kapnak is szerzői jogvédelmet, amelyekben az egyéni, eredeti alkotó mozzanat, s így működési elismerésük jogossága nagyon is kérdéses (újat nem hozó vagy éppen az eredeti értékeket lerontó átdolgozások, feldolgozások, rendezői, szerkesztői tevékenységek stb.).

Ehhez az utóbb említett jelenséghez áll közel az a folyamat, amelyről mint külső devalválódásról beszélhetünk. Ez összefügg a tudományos-technikai fejlődéssel, csak éppen áttételesen s nem közvetlenül érinti a szerzői jogot. A szomszédjogokról van szó, amelyek jelenleg az előadóművészi teljesítmények, a hangfelvételek, valamint a rádió- és tévéprogramok védelmét szolgálják és nemzetközi szinten az 1961-es Római Egyezményben, az 1971-es Fonogram Egyezményben és az 1974-es Műhold Egyezményben jelennek meg. A technikai haladással lehetővé vált, hogy ezeket a teljesítményeket mások is könnyűszerrel felhasználják, sőt széles körben hasznosítsák. Mindez sérti az eredeti produkciót nyújtók jogos érdekeit és jelentős anyagi veszteséget is okozhat nekik. Jogos hát a különleges jogvédelem iránti igény. Semmi alap nincs

[18] Lásd: Barbara *Ringer:* First Thoughts on the Copyright Act of 1976. Copyright, 1977. június, 191. old.

[19] Az 1957. évi francia szerzői jogi törvény 13. cikke szerint az ún. kollektív mű jogai azt illetik meg, aki azt közzéteszi, mégpedig nemcsak az egészre, hanem az egyes szerzői jogi hozzájárulásokra is. Erre és ennek kritikájára lásd Jean *Cedras:* Les oeuvres collectiv en droit français. RIDA. 102. köt. 1979. október, 3. és köv. old.

azonban arra, hogy a művek interpretálását, lemezre vágását vagy sugárzását azonos minőségű teljesítménynek tekintsük mint magát az alkotást, a mű létrehozását. Márpedig észlelhető ilyenfajta, mindent egybemosni kívánó törekvés, s ha ez eredménnyel jár, nem az említett egyéb teljesítmények értéke emelkedik a művek szintjére, hanem ez utóbbiak különleges kezelést igénylő értékei válnak kérdésessé. S helyenként már találkozhatunk olyan következményekkel is, hogy a szomszédjogok a szerzői jogok érvényesítésének gátjává válnak.[20] Jó nagy pofon ez a józan észnek: a levelek úgy érzik, hogy ha a fák elhullajthatják őket, ők is elhullajthatják a fákat, s az erdő így is él majd vígan tovább.

A tudományos-technikai forradalom hatásával járó dilemmák megoldását gátló másik járulékos válságtendencia a szerzői jogok gazdasági és művelődéspolitikai okokból történő korlátozására való hajlam megerősödése. Itt egyrészről jogos és megalapozott, másrészről kevésbé átgondolt, és végső hatásukban káros törekvésekkel egyaránt találkozunk.

Ebben a körben legjelentősebb a fejlődő országok problémája. Jogos igény, hogy a gyarmati múlt terheit hurcoló országok, amelyek számára az oktatás és a kultúra színvonalának gyors emelése a legfontosabb létérdekek közé tartozik, minél gyorsabban és indokolatlan akadályok nélkül hozzájuthassanak a nélkülözhetetlen művekhez. Ezért az egyezményeknek azok a rendelkezései, amelyek a fejlődő országok javára bizonyos körben korlátozzák a szerzői jogokat, nagyon is helyénvalóak. Sőt a fejlett ipari országok nagyobb bőkezűséget tanúsíthatnának ezen a területen. Mindez azonban nem jelenti, hogy a fejlődő országoknak a szerzői jogi védelem általános korlátozása lenne az érdekük. Az olyan tág látókörű politikusok, mint pl. Jawaharlal *Nehru* fel is ismerték, hogy a szerzői jogok félresöprése vagy gúzsba kötése a nemzeti kultúra és haladás rovására elkövetett ostoba ballépés lenne.[21]

Nehru bölcsességére és stratégiai tisztánlátására igen csak szükséges lenne néhány fejlett ipari ország felelős politikusainak is. Az utóbbi időben több helyen is előfordult, hogy tisztán gazdasági kérdésként próbálták kezelni a szerzői jogvédelmet.[22] Kimutatták pl., hogy az adott ország több művet importál, mint amennyit exportál, következésképpen korlátozni kell a szerzői jogokat.

Jóval inkább elismerésre méltók azok a művelődéspolitikai szempontok, amelyek az oktatás, a kutatás, a tömegtájékozódás, és a közművelődés érdekében bizonyos korlátozások mellett szólnak. Ezek nemcsak a szocialista országokban helytállóak, ahol az állam kulturális-nevelő funkciójának hatékony teljesítése megkívánja az egyéni és társadalmi érdekek harmonikus egyeztetését (mégpedig nem csupán a napi, rövid távú összefüggéseket, hanem — a tervszerű társadalomirányításhoz méltóan — a távlati hatásokat is figyelembe véve), s nemcsak a fejlődő országokban, hanem a kapitalista országokban is. Hisz a tömegtájékoztatásnak itt is kiemelkedő politikai szerepe van, s miután a tudományos-technikai forradalom körülményei között a gazdaságban és a társadalmi tevékenység más területein is, kellőképpen képzett, művelt emberekre van szükség, az oktatást és a közművelődést itt is fontos feladatként kezelik, nem is beszélve a kutatás és fejlesztés támogatásáról. A baj nem is az ésszerű kompromisszumok keresése, hanem ezeknek a társadalmi szempontoknak az egyoldalú érvényesítése. Így aztán a szerzői jog mint „nyűg" jelenik meg, amelyiktől legjobb lenne megszabadulni.

Mindezek után érthető, hogy a szerzői jog fejlődéséért aggódó szakértők óva intenek az esetleges egyezményi revízió puszta gondolatától is. A szerzői jog leértékelése felé tartó tendenciák közepette nagyon nehéz lenne a kételyeket, a bizonytalan értelmezési lehetőségeket úgy kiküszöbölni, hogy az a szerzők előnyére váljon. A javítani akarók könnyen defenzívába szorulnának, s csak kemény harc árán tudnák akár a jelenlegi védelmi színvonalat is megóvni.

Bölcsebb taktikának számít hát a jelenlegi egyezményi szövegekre támaszkodni, azokból kibontani a kínálkozó pozitív értelmezési lehetőségeket, s megpróbálni azokat elfogadtatni. Látni kell azonban, hogy ez meglehetősen göröngyös út, hisz még az egyértelmű, szinte szájbarágós rendelkezések sem érvényesíthetők mindig könnyen.

Kérdéses, hogy a bölcsnek látszó, „minden maradjon, mégis legyen más" taktika valóban beválik-e. Egyelőre még meglehetősen bizonytalan kilátások vannak csak a sikerre. Hosszú ideig azonban nyilvánvalóan aligha tarthatunk ki ugyanazoknál az egyezményszövegeknél. Ha reálisan gondolkodunk, be kell látnunk, hogy előbb-utóbb úgyis hozzá kell nyúlnunk az egyezményekhez.

Fel kell hát készülnünk az offenzívára. Ami a szerzői jog belső és külső devalválódási folyamatát illeti, kézenfekvőek a feladataink: meg kell erősítenünk a gyenge láncszemeket, tisztáznunk kell a munkaviszonyban, illetőleg a megbízásos viszony alapján, valamint a kollektív módon alkotott művek védelménél megkívánt

---

[20] Ez az eredmény már akkor előáll, ha a szomszédjogok azonos kizárólagossági szintre emelkednek, mint a szerzői jogok, hisz így e jogok birtokosainak egy-egy „nem"-je — a szerző akarata ellenére is — váratlanul és indokolatlanul megakadályozhatja a mű felhasználását.

[21] Lásd: Dina N. *Malhotra:* Copyright Aspects of Publishing in Developing Countries. Copyright, 1980. október, 312. old.

[22] Lásd: John *Mills:* The Economist — a New Force in the Copyright Field. A CISAC XXXI. kongresszusának jegyzőkönyve, 1978. 198. és köv. old.

minimális követelményeket.[23] (Itt a szocialista országokban — így többek között Magyarországon — kidolgozott megoldások szélesebb körű elfogadása sokat javítana a helyzeten.) Meg kell szabadítanunk a szerzői jogot élősdi kullancsaitól (egyes illetéktelen átdolgozói, szakértői stb. jogoktól). S el kell érnünk, hogy megszűnjék a szomszédjogok kalandor szellemű előtérbe helyezése; érvényesüljenek ezek a jogok az őket megillető körben, de ne a szerzői jogokkal erőszakoltan azonos vagy azoknál helyenként még magasabb szinten, és ne azok rovására.

Ha sikerülne túljutni ezen az öntisztulási folyamaton, nagyobb esély lenne a következő nehéz probléma megoldására, s így megnyílhatna az út a tudományos-technikai forradalom által felvetett dilemmák megnyugtató felszámolásához. Igen, ez a következő nehéz probléma a gazdasági és művelődéspolitikai megfontolásokból eredő szerzői-jog-ellenes beállítódás.

Ennek az ártalmas jelenségnek a felszámolására az egyetlen kínálkozó út az alapokhoz való visszatérés, annak tisztázása — nemzetközi és nemzeti szinten egyaránt —, hogy milyen indokok szólnak a hatékony szerzői jogi védelem mellett, s a jelenlegi körülmények között mit kell tennünk érte.

A szocialista szerzői jogi elmélet nem szégyenkezhet az erre az elvi kérdésre adott válaszért. Ez az elméleti megközelítés kulcsként szolgálhat a jelenlegi bonyolult helyzethez is. Eszerint a szerző és a társadalom érdekei között harmonikus és dialektikus egység van. A szerző érdeke nemcsak a személyiségi és vagyoni jogainak a védelme, hanem az is, hogy művei minél szélesebb közönséghez eljussanak. A társadalom érdeke pedig nemcsak az, hogy az értékes művek felhasználását minél könnyebben és gyorsabban lehetővé tegye, hanem az is, hogy újabb értékes művek is szülessenek, és a szerzők kellőképpen ösztönözve legyenek ilyenek alkotására. Ehhez társul az a felfogás, amely a szerző személyisége és a mű közötti sajátos belső kapcsolat messzemenő tiszteletben tartását tartja szükségesnek, s amely a szerzői jogot a vagyoni és a személyiségi jogok komplex egységének tekinti. Ez szolgál alapul ahhoz, hogy a szocialista szerzői jog a szerzőknek a műveik felhasználására vonatkozó kizárólagos jogát tekinti az alapvető intézménynek, amelyet csak az elkerülhetetlenül szükséges esetekben korlátoz.

Olyan megfontolások ezek, amelyek minden felelős politikus számára szükségképpen figyelemre méltóak kellenek, hogy legyenek. Nem fogadható el az a defetista vélemény, amely szerint nem sok a remény a jelenlegi kedvezőtlen hangulat megváltoztatására. Nyilvánvaló, hogy a szerzői jog elsorvasztása az emberi kultúra, művelődés és tudomány csődjét jelentené. Ez pedig senkinek nem érdeke. Bíznunk kell abban, hogy ez a fontos üzenet eljut a címzettekhez. Itt azonban a címzettek végülis a kormányok. Olyan nagyszabású, felrázó hatású vállalkozásokra van szükség, mint az a világfórum, amelyet a WIPO rendezett 1981 márciusában a művek kalózjellegű felhasználásának a felszámolása érdekében. Célszerű lenne a szellemi alkotások védelmének és a kreativitás előmozdításának programjával egy ENSZ kampányévet is szervezni. (Megfelelő apropónak kínálkozna pl. a Berni Unió létrehozásának százéves évfordulója 1986-ban.)

5. A fentiekben vázolt jogpolitikai megfontolások és stratégiai célkitűzések alapján igazodhatunk el a tudományos-technikai forradalommal előállt újszerű helyzetben is.

Nyilvánvalóan téves az a felfogás, amely az eddig meglevő nevesített felhasználási jogokkal azonosítja a szerzői jogot, s úgy próbálja feltüntetni, mintha e jog kiterjesztéséről lenne szó, akkor, ha azt az újabb felhasználásokra is érvényesítjük. A szerzői jog csak akkor felelhet meg fontos társadalmi funkciójának, akkor maradhat önmagával — a lényeget illetően — azonos, ha a társadalmi-technikai feltételek változásával maga is folyamatosan és adekvátan változik.

Így megalapozatlan az az elképzelés, hogy a technikai fejlődés által előidézett új helyzetet a szerzői jog elleni általános támadásra használják fel.

Nemcsak a mennyiségi visszaszorításra, hanem a szerzői jog minőségének a megváltoztatására is vannak azonban veszélyes és eléggé át nem gondolt törekvések. A művek elszaporodott tömeges másodlagos felhasználására és azok ellenőrizhetetlen vagy nehezen ellenőrizhető voltára hivatkoznak, és programul tűzik ki a kizárólagos szerzői jognak a felcserélését a méltányos ellenszolgáltatáshoz való joggal.

Zűrzavaros elképzelések ezek, s szűk látókörre vallanak. A szerzői jognak ugyanis éppen a kizárólagos jog a leglényegesebb intézménye. Ez teremti meg azt a kapcsolatot a szerző és műve között, amelynek szükségessége a szerzői jog, mint sajátos intézményrendszer létének a legalapvetőbb indoka. A szocialista szerzői jogi elmélet mindenesetre központi mozzanatként kezeli ezt a személyiségi jellegű kapcsolatot. A tapasztalatok egyértelműen mutatják, hogy a kizárólagos jog léte a legkielégítőbb biztosíték mind a személyhez fűződő, mind a vagyoni természetű jogok érvényesíthetőségére. (Ha ugyanis nem kell előzetes engedélyt kérni a felhasználásra, nincs mód a mű eltorzításának vagy más „morális" jogsérelmeknek a megelőzésére, az utólagos orvoslás értéke pedig meglehetősen kérdéses. S a megfelelő jogdíj kikötésére is valósabb az esély, ha a szerzőtől függ, jogot ad a felhasználásra vagy sem.)

Így továbbra is a szerző kizárólagos jogát kell főszabálynak tekintenünk, s annak korlá-

[23] Jó hír, hogy az UNESCO és a WIPO napirendre tűzte a munkaviszonyban és a megbízásos jogviszony alapján alkotott művek védelmét. 1982—83 folyamán közös munkacsoport foglalkozik majd ezzel a témával.

tozásával nagyon csínján kell bánnunk. Az is lényeges ugyanakkor, hogy túlzottan merevek se legyünk a kizárólagos jog védelmében, mert az életszerűtlen megoldásokat úgy is félresöpri a valóság.

Ami a tömeges másodlagos felhasználásokat illeti, ezek valóban lehetetlenné teszik, hogy egyes kizárólagos felhasználási jogokkal a hagyományos módon éljenek. A logika szabályainak felrúgását jelentené azonban egy olyan következtetés, hogy ha egy jog nem gyakorolható a régi módon, akkor azt meg kell szüntetni.

A kizárólagos jog érvényesítésének van egy olyan változata is, amely már hosszú-hosszú évtizedek óta kiválóan működik a gyakorlatban egy olyan körben, ahol e jogok egyéni kezelése a tömeges és nehezen ellenőrizhető felhasználás miatt lehetetlen. Az ún. zenei kisjogok rendszeréről van szó. A szerzők kizárólagos jogait kollektív módon gyakorolják a szerzői társaságok. A felhasználók keretmegállapodások alapján kapják meg a társaság repertoárjába tartozó jogokat, s mivel — legalábbis elvileg — mód van a repertoár visszatartására, e megállapodások keretében kiköthetők a személyiséghez fűződő és a vagyoni jogok minél teljesebb tiszteletben tartását biztosító feltételek. Így bár itt is lazul a szerzők és a művek közötti személyiségi jellegű kapcsolat, annak egy közös csatornán futó szála — az adott körülmények között lehetséges optimális szinten — megmarad.

Ha tehát a kizárólagos jogot egyénileg nem lehet gyakorolni, mindenekelőtt e jogok kollektív kezelésének az irányában indokolt tájékozódnunk. Erre a számba vett új másodlagos felhasználási módok közül némelyiknél megvan az elvi lehetőség. Utaltunk a reprográfia körében tett eredményes kísérletekre, s a kábeltévés továbbközvetítések kollektív jogosítására is nyitva állna az út. Ez utóbbi esetben azonban gondot okoz, hogy jó néhány helyen hiányoznak még az ilyen jogosítás adására képes szerzői jogvédő társaságok. (Itt szükség lenne törvényhozói segítségre is, abban a formában, hogy a csak így gyakorolható jogokat koncentrálják lehetőleg egyetlen jogvédő társaság kezében.)

Vannak végül olyan felhasználási módok is, ahol a kényszerengedély vagy a törvényi engedély valóban elkerülhetetlen. Láthattuk, hogy a hang- és képfelvételek magáncélú másolásánál mindenképpen ez a helyzet, de számítani lehet máshol is arra, hogy e megoldás felé fordulnak a törvényhozók, ha a kielégítően működő kollektív jogosítás alternatívájának felmutatása késik. A kényszer- vagy a törvényi engedély meglehetősen „lesoványodott" változata a szerzői jogoknak, de még mindig jobb, mint e jogok teljes tagadása vagy gyakorlati figyelmen kívül hagyásuk tűrése. A kényszerengedély általában előnyösebb a szerzők számára, hisz a jogdíjat a jogvédő szervezetek és a felhasználók közötti tárgyalások alapján állapítják meg (bár megegyezés hiányában gyakran bíróság vagy más állami hatóság dönt). Ott ahol azonban a jogvédő szervezeteknek nincs megfelelő súlyuk az erős, monopolhelyzetben levő felhasználókkal szemben, kivételesen egy felelősen kezelt törvényi engedély sem rosszabb, mint a kényszerengedély.

A szerzői jog érvényesítésének a fentiekben vázolt nem egyéni változatai abban általában közösek, hogy a jogdíjak a jogvédő szervezetekhez folynak be. E ponton túl újra jelentős különbségek lehetnek a rendszerben. Kollektív jogosítás esetén természetes a jogdíjak minél pontosabb felosztása a szerzők között. A kényszerengedélyeknél és különösen a törvényi engedélyeknél azonban időnként a teljes kollektivizálásra való hajlam észlelhető. Előfordul, hogy a befolyt jogdíjakat a szerzők szociális támogatására vagy valamilyen általános kulturális célra rendelik fordítani. Ez így már csak igen halvány árnyéka a szerzői jognak. Ilyenkor gyakran a jogdíjak felosztásának nehézségeire hivatkoznak. Általában azonban megvannak (a zenés kisjogdíjak körében sokoldalúan kipróbált) módszerek a bonyolultabb felhasználási helyzetekben is a legalább megközelítő pontosságú felosztásra. Ahol pedig erre van lehetőség, a jogdíjnak az egyes szerzők részére való kifizetése feltétlenül kívánatos, hisz a szerzői jog csak így érheti el célját, az értékes és sikeres alkotások létrehozására való ösztönzést.

A helyzet rendkívül bonyolult tehát. Az egyetlen Maginot-vonal nem nyújt biztonságot. „Mozgóháborúra", s több egymás mögött húzódó védelmi vonal kiépítésére kell berendezkednünk. Átgondoltabb stratégiára és offenzív fellépésre van szükség. Defetizmusnak nem lehet helye. Hinnünk kell, hogy a szerzői jog kilábal a válságból és megújulás előtt áll. Mert nem lehet az, hogy ne higyjünk a kultúra és haladás jövőjében.

Ficsor Mihály

A nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények komplex összefüggései*

I.

A szerzői alkotások felhasználására irányuló érdekek nemzetközi védelmének differenciálódása

1. Egységesedés jegyében induló fejlődés. 1886-ban, a Berni Unió megalakulásakor úgy tűnt, hogy a szerzői alkotások felhasználásával kapcsolatos érdekek számtalan kétoldalú megállapodásban, sokféleképpen szabályozott védelmét sikerült gyakorlatilag egyetlen több oldalú egyezményben integrálni. Az előkészítő konferencián résztvevő küldöttségek szemei előtt egységes és áttekinthető védelmi rendszer lebegett és ezt a célt a tárgyalások során felmerült nézeteltérések sem tudták elhomályosítani. Németország küldötte eleinte egységes *nemzetközi anyagi jogi szabályok* alkotása mellett foglalt állást; s amikor ez a megoldás a territoriálisan érvényesülő nemzeti szerzői jogok sokféle valóságához mérten illúziónak bizonyult, *egységes nemzetközi magánjogi alapelv*, a külföldi szerzők belföldiekkel azonos elbírálásának alaki viszonosságot eredményező kölcsönös vállalásával és az egyezmény egyhangú revíziókkal történő továbbfejlesztésének előirányozásával vetették meg az integrált nemzetközi szerzői jogi védelem alapjait.

A Berni Unió fejlődése hat évtizeden át egyértelműen igazolta az integrálódáshoz fűzött reményeket, mind a tagállamok számának állandó emelkedése, mind a Berni Egyezmény tartalmának egységesen végbemenő fejlődése, mind pedig az Egyezmény nemzeti jogalkotásokra gyakorolt jogközelítő hatása formájában.

A Berni Egyezmény 1887 végén 9 állam, Belgium, Franciaország, Haiti, Nagy-Britannia és Írország, Németország, Olaszország, Spanyolország, Svájc és Tunézia vonatkozásában lépett hatályba; 1947 végén, az 1948. évi brüsszeli revíziós konferencia küszöbén (Ausztriát is figyelembe véve, amely akkor még nem nyerte viszsza 1938-ban elvesztett szuverenitását) már 39 tagállamot számlálhatott. A több mint négyszeresre emelkedett létszámban minden földrész képviselve volt.

A tagállamok lépést tartottak az egyezmény tartalmi fejlesztése terén is, számos, védelmi minimumot előíró közös anyagi jogi szabály elfogadásával. A brüsszeli revíziót megelőzően egyetlen tagállam, Thaiföld kivételével valamennyien magukévá tették az akkoriban legutolsó, 1928. évi római revideált szöveget. A Berni Egyezmény korábbi revíziói során eszközölt különféle fenntartásokat is sikerült időközben nyolc tagállam körére mérsékelni;[1] a római revíziós konferencia újonnan csatlakozó államok számára már csak a fordítással szembeni védelem ideje tekintetében engedett fenntartást, az 1896. évi párizsi kiegészítő jegyzőkönyv értelmében, amely a mű eredeti megjelenésétől számított 10 év után szabadon lehetővé tette az országban általánosan beszélt nyelvre történő lefordítását, feltéve, hogy erre időközben nem került sor, megfelelően jogosított módon.

A Berni Unió saját fejlődése során magáévá tett szabályaival egyben az egységesedés irányában befolyásolta tagállamainak szerzői jogi törvényhozását is; így például a fordításokkal szembeni védelmet korlátozó szabályok felszámolása, a védelem formális előfeltételeinek megszüntetése, a szerző személyhez fűződő jogainak fokozódó elismerése, vagy a védelmi idő növelése terén.

Az általános integrációs folyamat azonban nem érvényesülhetett tovább a második világháborút követően felgyorsult politikai, társadalmi-gazdasági és műszaki fejlődés követelményei mellett. A szerzői alkotások nemzetközi felhasználásával összefüggő érdekek védelmét szolgáló egyezményrendszer fejlődésére az utóbbi három évtizedben éppen ellenkezőleg, a fokozódó és több irányú differenciálódás, a párhuzamosan érvényesülő egyezmények elszaporodása a jellemző.

2. A szerzői jogi védelem differenciálódása. A differenciálódás politikai és társadalmi-gazdasági okai közül legátfogóbb hatással a gyarmati rendszer felszámolása, a gazdasági és társadalmi kibontakozásukban hosszú ideig gátolt ún. fejlődő országok számának rohamos növekedése és a kulturális csereforgalomba való fokozódó bekapcsolódása járt. Az ENSZ kereken 150 tagállama közül kis híján 120 minősül fejlődő országnak. 1981 elejére mintegy hatvanan közülük bekapcsolódtak a nemzetközi szerzői jogi egyezményrendszerbe is. Gazdasági nehézségeik és sajátos kulturális fejlődésük azonban nem teszi számukra lehetővé, hogy vállalják a fejlett országok európai igényekhez mérten kialakult szerzői jogi koncepcióját. Késedelem nélkül szükségük van a fejlett országokban megjelenő tankönyvekre és szakirodalomra, ugyanakkor a maguk részéről szellemi alkotások terén egyelőre jobbára csak folklore-jukat tudják cserébe ajánlani, ami kívül esik a nemzetközi szerzői jogvédelem körén. A fejlődő országok ezért függetleníteni kívánják magukat a fejlett országok egyre magasabbra emelt és a szerzői jogi egyezmények revíziói során to-

* A tanulmányban kifejtett nézetek szerző saját felfogását tükrözik, és nem szükségképpen annak a szervezetnek az álláspontját, amelynek munkatársa.

[1] A Berni Unio 1948. évi helyzetére nézve: Le Droit d'auteur, 1948. 1. sz. 1—4. old.

vább épülő felhasználási szerződések megkötésével együttjáró nehézségektől. Ezt egyrészt a fejlett országok kiadói csoportjaival kialakított különféle kooperációs programok révén kívánják elérni; másrészt külföldi művek fejlődő országokbeli felhasználásának előmozdítása érdekében saját lehetőségeikhez és követelményeikhez igazodó, speciális engedélyezési rendszer kiépülését szorgalmazzák, a hagyományos nemzetközi szerzői jogi egyezményrendszeren belül.

A fejlődő országok helyzetéből adódó tényezők mellett a fejlett országok eltérő jogfejlődése is hozzájárult a nemzetközi szerzői jog társadalmi-gazdasági indokú differenciálódásához. A Berni Unión kívül maradt több élenjáró országban is sajátosan alakult a szerzői jog a Berni Egyezmény követelményeihez képest, így elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban és a Szovjetunióban, noha bekapcsolódásuk a nemzetközi szerzői jogi védelem rendszerébe időközben szükségszerűvé vált. S a Berni Unión belül is számos régi tagállam akadt, amely nem tette magáévá az újabb revíziók eredményeit és egyelőre megmaradt különböző korábbi szövegek szabályrendszerében.

A nemzetközi szerzői jogi rendszer következésképpen a második világháborút követően horizontális és vertikális értelemben egyaránt differenciálódott. Mint köztudomású, 1952-ben létrejött és 1955. szeptember 16-án hatályba is lépett az UNESCO égisze alatt kezdeményezett ún. Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény, amely elsősorban az Amerikai Egyesült Államok és számos, a Berni Unióhoz képest több tekintetben liberálisabb, illetőleg a Berni Egyezménytől egyébként eltérő védelmi rendszert igénylő fejlődő ország, mindenekelőtt számos latinamerikai állam számára kívánta a kölcsönös szerzői jogi védelem nemzetközi méretű kiterjesztését biztosítani. Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény a mű megjelenésétől is számítható 25 éves minimális védelmi idővel, a fordítások megjelentetésére 7 év elteltével adható kényszerengedély lehetővé tételével, a konkrét védelmi minimumok legszükségesebbre szorításával (az Amerikai Egyesült Államokra tekintettel az ott még fennmaradt alaki védelmi előfeltételek meghatározott keretek között történt egyidejű elismerése mellett) megvetette az alapját egy, a Berni Egyezményhez képest elasztikusabb és kevésbé igényes szerzői jogi rendszer kiépítésének. 1981 elején ez az egyezmény 73 államban volt hatályban, köztük több mint a fele fejlődő ország. 1973-ban a Szovjetunió is ehhez az Egyezményhez csatlakozott.

Figyelmet érdemel, hogy az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény tagállamainak jó kétharmada — 1981 elején 48 állam — egyúttal a Berni Uniónak is tagja, amely ugyanakkor 72 tagállamot számlált, 30 év alatt tehát az Egyetemes Egyezmény életre hívása ellenére is közel megkettőzte tagjai számát. Ezeknek szintén több mint a fele fejlődő ország; 24 állam pedig (túlnyomó többségükben afrikai országok) csak a Berni Unió tagja.

A horizontális rendszerkettőződés 1981 elejére végeredményben a nemzetközi szerzői jogi védelemben résztvevő államok összlétszámának 97-re emelkedését eredményezte.

A horizontális kettőződés mellett mindkét egyezmény vertikális értelemben is differenciálódott, újabb egyezményes szövegeket eredményezve és különböző védelmi szintekre tagolódva.

A Berni Egyezmény fokozatos differenciálódását a II. világháború után három revíziós konferencia, 1948-ban a brüsszeli, 1967-ben a stockholmi és 1971-ben a párizsi fémjelzi. A tagállamok különböző szövegekhez tartozása 1981 elején a következő képet mutatta: 10 ország, az összlétszám alig hetedrésze, még a római szöveg alapján maradt, köztük Kanada, Lengyelország, Románia; 20 tagállam a brüsszeli szöveghez maradt hű, köztük Ausztria, India, Hollandia, Nagy-Britannia, Törökország; a legújabb, 1971. évi párizsi szöveg mellett, a maga teljességében, fennállása első tíz éve alatt 41 állam, több mint az Unió tagállamainak fele kötelezte el magát, köztük kétharmadnyi fejlődő ország. Magyarország az elsők között ratifikálta a párizsi szöveget. Egyetlen ország, Thaiföld, továbbra is az 1908. évi berlini szöveg alapján áll. Bonyolítja a helyzetet, hogy a római és a brüsszeli szöveg mellett kitartó államok közül jó néhányan a Berni Unió adminisztratív, illetőleg nemzetközi közjogi szabályai tekintetében az anyagi jogi részében hatályba sem lépett stockholmi szöveget, nagyobb részük pedig a párizsi szöveg 22—38. szakaszait léptette érvénybe. Végül említést érdemel, hogy a fordítások védelmét illetően ma is hatályos Izland, Japán, Jugoszlávia, Thaiföld és Törökország fenntartása. Köztudott, hogy az 1971. évi párizsi konferencián felülvizsgálták az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény 1952. évi szövegét is. A Berni Egyezmény példájára bővült a védelmi minimum köre, alapvető szerzői jogosultságok, mint a mű többszörözéséhez, előadásához, valamint sugárzásához való jog kifejezett egyezménybe foglalásával. A revideált egyezmény 1981 elején összesen 33 tagállamban volt hatályban, míg 40 kizárólag az eredeti szöveg alapján állt.[2]

Az 1971. évi párizsi konferencia ugyanakkor végrehajtotta mind a Berni, mind az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény eltérő védelmi szinteket képező differenciálását is, amennyiben mindkét egyezményben lényegében egyező módon speciális szabálycsoportokat alkotott a fejlődő országok javára, részletesen meghatározott időbeli és egyéb feltételektől függő kényszerengedélyek adását engedve külföldi kiadványok rendszeres oktatás, továbbá kutatás cél-

[2] A nemzetközi szerzői jogi egyezményekhez tartozás 1981 elejére kialakult helyzetére nézve: Copyright, 1981. 1. sz. 6—8. és 22. old.

jait szolgáló lefordítására, valamint rendszeres oktatás célját szolgáló többszörözésére. E speciális lehetőségek gyakorlatbavételét a fejlődő országok megfelelő nyilatkozattal egyoldalúan biztosíthatják maguknak. 1981 elejére hét állam: Algéria, Bangladesh, Guinea, Mexikó, Niger, Surinam és Tunézia közölte, hogy élni kíván a párizsi diplomáciai konferencián fejlődő országoknak biztosított kedvezményekkel.

3. További differenciálódás érdekeltek szerint: szomszédjogi egyezmények. A szerzői alkotások korszerű műszaki felhasználási formáinak általános elterjedése és rohamos fejlődése az utóbbi alig húsz esztendőben a művek nemzetközi felhasználásával összefüggő érdekek védelmét szolgáló egyezményrendszer érdekeltek szerinti differenciálódását is eredményezte.

A szerzői jog kezdettől fogva mind alkotói, mind felhasználói érdekvédelmet szolgált. Rendeltetése sohasem egyszerűen a szerző érdekeinek a felhasználókkal, jogbitorlókkal és plagizátorokkal szembeni védelme, hanem, genezisét tekintve elsődlegesen, a mű értékesítéséhez a fejlődés menetében szükségessé vált felhasználói kizárólagosság biztosítása volt. Hiába panaszkodtak Platón, Terentius, Martialis és sokan mások már az ókorban műveik elorzása, torzítása és önkényes másolása miatt, az állam csak akkor alkotott szerzői jogot, amikor a műszaki és társadalmi-gazdasági fejlődés komoly befektetést igénylő papírgyártást és nyomdaipart, a könyvpiac kiépülését és a kiadók közötti verseny kibontakozását eredményezte. Szükségessé vált a verseny szabályozása, adott mű felhasználására irányuló, örökös monopolhelyzet megelőzése érdekében időben korlátozott, piaci kizárólagosság biztosítása útján. Jogi védelemben először a mű ipari felhasználásával, nem pedig szellemi létrehozásával kapcsolatos érdekek részesültek.

A mű felhasználásának kizárólagos joga történetileg nyomdászprivilégiumok formájában csírázott; ezt az intézményt váltotta fel a szerzői jog, amikor a polgári forradalmak a feudális társadalmi renddel együtt annak jellegzetes jogi attributumait is eltörölték, és a közjogias privilégiumokról át kellett nyergelni a magántulajdon és a szerződési szabadság intézményeire. A szerzői jog ennek megfelelően elidegeníthető tulajdonjogként keletkezett, akár copyright, akár propriété littéraire et artistique, akár Immaterialgüterrecht névvel illették is; alanya éppúgy lehetett a kiadó vagy a színházi vállalkozó, mint maga a szerző. A klasszikus tulajdoni koncepció a privilégiumokhoz hasonlóan figyelmen kívül hagyta a személyes alkotásból folyó, maradandóan a szerzőhöz tapadó igényeket és a mindenkori tulajdonos javára, csupán a műre vonatkoztatottan rendezte a felhasználásra irányuló kizárólagosság kérdéseit. Ily módon a szerzői jog egy füst alatt gondoskodhatott az alkotó és a korabeli felhasználó érdekvédelméről; csak a jogátruházási szerződésen múlt, hogy a szellemi alkotáson fennálló jog még szerzői, vagy már kiadói, esetleg színházi jognak minősül-e.

A felhasználói érdekvédelem szempontjai határozták meg a hagyományos szerzői jogi felfogás „guttenbergi" tájolását, deffenzív és prohibitív jellegét, a felhasználás menetében való szerzői jogvédelem szempontjainak mellőzését. A klasszikus szerzői jog tartalma lényegében engedély nélküli felhasználásokkal szembeni oltalomra, a bitorlások tilalmára korlátozódott: a nyomdásznak az volt az érdeke, hogy ugyanazt a művet senki más ne nyomtassa, nem pedig, hogy azt megfelelően jogosított módon, jogdíj ellenében mások többszörözzék és minél szélesebb körben terjesszék, a mű sérthetetlenségére és a szerzőség feltüntetésére irányuló igények tiszteletben tartásával.

A szerzői és a korabeli felhasználói érdekvédelem azonos kategóriákkal történő szabályozása hosszú ideig nemzetközi szinten is érvényesült. Ne felejtsük, hogy a Berni Unió létrehozását 1882-ben Paul Schmidt lipcsei kiadó javasolta az Association Littéraire Internationale ülésén, hangsúlyozva, hogy az irodalmi tulajdon védelmét célzó nemzetközi uniónak egyaránt figyelembe kell vennie a szerzők és a kiadók érdekeit. A Berni Egyezmény eredeti, 1886. évi szövegének 3. szakasza még úgy szólt, hogy az egyezmény rendelkezései azt a *kiadót* is védik, aki valamely tagállamban nem tagország szerzőjének művét jelenteti meg; ezen csak az 1896. évi párizsi kiegészítő okmányban változtattak az érintett *szerző* javára szólóan. A fordításokra nézve eredetileg külön megállapított és az említett néhány ország által mindmáig fenntartott rövidebb védelmi idő is a külföldi irodalmat fordító kiadók felhasználói érdekeit tükrözte a szerzői érdekekkel szemben, amelyek egy nemzetközi szerzői jogi egyezményben nyilván a fordítással szembeni minél hosszabb védelmi időt indokolnak. A klasszikus szerzői jog skizofréniájának megfelelően a Berni Unió mindaddig alkalmasnak bizonyult a felhasználói jogok védelmére is, amíg a felhasználás formái zömükben a szerzői jog eredeti koncepcióját meghatározó kiadói és színházi tevékenység körében voltak értelmezhetők.

Amíg *történetileg* a szellemi alkotások joga eredt az ipari teljesítmény védelméből, addig a továbbiakban *jogdogmatikailag* éppen fordítva, a felhasználók védelmét kísérelték meg az alkotók kizárólagos jogaiból levezetni.[3] A szerzői jog intézményei azonban kiterjesztő analógiák esetében vitatható Prokrustes kategóriáknak bizonyultak, amikor például az előadóművész teljesítményét a mű adaptálásának kívánták tekinteni, a lemezgyártó pedig saját produkciója védelmében az előadóművésztől szerzett „szerzői jogra" kívánt építeni; vagy ha a rádió által sugárzott műsort szerkesztője szer-

[3] Bővebben *Boytha* György: A szerzői jog és az iparjogvédelem összefüggései. Jogtudományi Közlöny, 1968. nov./dec. 594. old. és köv.

zői alkotásaként kívánnák más rádiók által történő átvétellel szemben védeni, egyes különálló műsorrészek újabb sugárzásakor is. Némely műcentrikus, a tulajdonjogi felfogásnak megfelelően a személyes alkotófolyamattól és a szerzőtől elvonatkoztató jogban, aminők az angol—amerikai szerzői jogi felfogást követő törvények, a hanglemez, mint termék, maga is „copyright" tárgyának minősül és ennek megfelelő jogi védelmet élvez; ez a megoldás is elégtelennek bizonyul azonban, mihelyst túltekintünk az adott ország határain, hiszen az alkalmazandó nemzeti jogok többsége a lemezgyár produktumát nem tekinti szerzői alkotásnak.[4] A könyvek műszaki másolásának lehetősége ma már a kiadókat is arra indítja, hogy a szerzői jogtól független védelmi kategóriákat keressenek maguknak: a reprografikus többszörözési eljárások lehetővé teszik, hogy valamely kiadványnak ne csupán a benne foglaltak újabb kiadásával, hanem megjelenési formája másolásával, biológiai nyelven szólva „klónozásával" is jogosulatlan versenyt támasszanak. Érthető, hogy napirendre kerültek a tipográfia védelmének kérdései is.

A fejlődés a felhasználással összefüggő különböző érdekek *önjogú* védelmének irányába fordult, az átvételre alkalmas teljesítmények keletkezésétől számított védelmi időkkel. A szerzői és felhasználó védelem síkjai a közös nevezőre épített klasszikus fedés helyzetéből elmozdultak; egyre inkább lesznek közönséghez közvetítő védett teljesítmények, melyek nem védett műveket realizálnak, s viszont: védett művek, melyek meghatározott felhasználói realizálása már szabaddá vált. A szerzői és felhasználói érdekek szabályozása az *összetartozóan különbözőség* jegyében kezd alakulni.

Nemzetközi szinten mindez az egymást követő szomszédjogi egyezmények létrehozásában tükröződik. Az előadóművészek, hangfelvételkészítők és rádió-televízió szervezetek nemzetközi jogvédelmét egy kalap alatt rendező 1961. évi Római Egyezmény 1981 elején már 23 állam (köztük 13 fejlődő ország) vonatkozásában volt hatályban; a hangfelvételek jogosulatlan többszörözésével szemben védő 1971. évi Genfi Egyezmény 1981 elején 32 állam (köztük 14 fejlődő ország) kapcsolatában volt érvényben. A genfi hangfelvétel-egyezményt Magyarország is ratifikálta. A sugárzással foglalkozó intézmények érdekeinek védelmére pedig egy sor regionális megállapodást követően — tv-filmek formájában eszközölt programcserére vonatkozó 1958. évi Európai Egyezmény 15 állam vonatkozásában, a televíziós sugárzások védelmére vonatkozó 1960. évi Európai Egyezmény 10 állam vonatkozásában, a nemzeti területeken kívüli állomásokról származó sugárzások megelőzését szolgáló 1965. évi Európai Egyezmény 14 állam kapcsolatában — Brüsszelben műholdak útján továbbított programhordozó jelek terjesztésére vonatkozó egyezményt írt alá 1974-ben 19 állam, fele fejlődő ország. A „műholdegyezmény" 1979-ben 5 állam vonatkozásában lépett hatályba.[5]

A mű felhasználásával, közönséghez közvetítésével kapcsolatos különböző érdekek jogvédelmének differenciálódása során alig két évtizede lombosodó, előadóművészeket, hangfelvétel-készítőket és rádió-televízió adókat illető, valamint a jövőben esetleg melléjük csírázó egyéb felhasználói jogokat célszerűnek tűnik a nemzetközi gyakorlatban meghonosodó jelöléssel *szomszédjogoknak nevezni.* Ez a fogalom egyaránt tükrözi a szóban forgó jogok szerzői jogokhoz és egymáshoz való szoros viszonyát.

[4] A szerzői jogi *adaptáció* fogalmának kiterjesztő értelmezésével alakultak a szomszédjogi védelem kezdetei *Németországban.* Az 1910-ben módosított 1901. jún. 19-i szerzői jogi törvény 2. § (2) bek.-e szerint a hangfelvétel az előadott mű adaptációjának minősült. Ennek megfelelően szerzői jogi alapon nyújtott védelmet a nyugat-berlini Landesgericht az előadóművésznek is (Deutsche Orchestervereinigung javára 1957. júl. 8-án hozott ítélet). A Karlsruhe-i Szövetségi Bíróság 1955. május 18-án a tisztességtelen verseny elleni védelem jegyében ítélt a hanglemezkészítő javára, általánosabb, mert az előadóművész jogvédelmétől függetlenített alapon, *Franciaországban* az igen nehezen csírázó szomszédjogi védelmet illetően szemet szúr a Tribunal de la Seine 1957. március 15-i ítélete (J. C. P. 1957. II. 10.), melyben eredeti műnek ismerte el a hanglemezt; az új, 1957. évi francia szerzői jogi törvény szerint viszont csak természetes személy lehet szerzői mű alkotója, aminek következtében ez az ítélet nem befolyásolhatta a jogfejlődést a hanglemezgyártók javára. Az *Amerikai Egyesült Államokban* a hangfelvételt szerzői alkotásnak minősítő, 1978. jan. 1-én hatályba lépett 1976. évi új törvényt megelőzően egy szövetségi bíróság 1955-ben úgy döntött, hogy az alkotmány értelmében az előadóművész szerzőnek minősül, előadásának hangfelvételei pedig „írásműnek". (Capitol Records v. Mercury Records Corp.; Ezt az ítéletet és a szerzői jog szomszédjogi téren való alkalmazhatóságának kérdéseit részletesen elemzik *Bogsch,* Árpád és *Fischer,* Arthur: Droit d'auteur et droits voisins. Quelques questions fondamentales c. tanulmányukban. Le Droit d'Auteur, 1955, 134. old. és köv.)

[5] Copyright, 1981. 1. sz. 11—12. és 24. old. A nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények tartalmára nézve összefoglalóan lásd különösen: *Bogsch,* Árpád: The Law of Copyright under the Universal Convention. Leyden/New York. 1958/1968; *Ulmer,* Eugen: Das Rom-Abkommen über den Schutz der ausübenden Künstler, der Hersteller von Tonträgen und der Sendeunternehmungen/Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht (GRUR), Auslands- und internationaler Teil, 1961, 569. old. és köv); *Desjeux,* Xavier: La Convetion de Rome. Paris, 1966; *Masouyé,* Claude: A new international convention on the protection of phonograms (EBU Review, 1972, Vol. XXIII. No. 1; 59. old. és köv.); *Ulmer,* Eugen: Das Übereinkommen zum Schutz der Hersteller von Tonträgern gegen die unerlaubte Vervielfältigung ihrer Tonträger (GRUR Int. 1972. 68. old. és köv.); *Desbois,* Henry—*Francon,* André—*Kerever,* André; Les Conventions Internationales du Droit d'Auteur et des Droits Voisins. Paris, 1976; *Nordemann,* Wilhelm—*Vinck,* Kai—*Hertin,* Paul: Internationales Urheberrecht und Leistungsschutzrecht. Düsseldorf, 1977. (a hivatkozott európai egyezmények szövegét is tartalmazza); Guide de la Convention de Berne (OMPI kiadvány, 1978; írta Masouyé, Cl. Többek közt angolul és spanyolul is megjelent).

Egyben elhatárol attól a számos jogban, így a magyar jogalkotásban és gyakorlatban is *rokonjogi* védelemként emlegetett körtől, mely a tudományos vagy művészi alkotás szintjét el nem érő szellemi termék (fénykép, ábra, szemléltető eszköz) létrehozására irányuló, szerzői alkotómunkával rokon tevékenységet öleli fel.

4. A szomszédjogi védelem hézagos és heterogén bontakozása. Amikor 1961-ben megalkották a Római Egyezményt, mindössze 9 állam rendelkezett olyan jogszabályokkal, amelyek nevesített módon rendezték az egyezmény által érintett mindhárom jogosulti kategória védelmét.[6] 1981 elejére további 15 állam zárkózott fel hozzájuk.[7] E 24 országon kívül további 23 államban adott jogszabály a rádió és tv adóknak, valamint a hangfelvétel-készítőknek jogokat,[8] 20 államban pedig csak a hangfelvételkészítők élveztek nevesített jogvédelmet.[9] Két állam csupán a rádió—tv adóknak adott jogokat teljesítményüket illetően.[10] 4 további ország együtt szabályozta a hangfelvételkészítők és az előadóművészek jogvédelmét,[11] egy másik pedig a rádió—tv adókéval párosította az előadóművészek jogainak rendezését.[12] Két olyan állam is akad, amely kizárólag az előadóművészek jogvédelmét szabályozta nemzeti jogában.[13]

Az összképből kiderül, hogy a szomszédjogokat nevesített módon, tételes jogszabályokkal összességükben vagy részben védő 76 állam közül csupán 31 szabályozta az előadóművészek jogait. A felhasználó ipar törvényhozásokra gyakorolt befolyását tükrözi, hogy a hangfelvételkészítők érdekeinek jogszabályi védelméről viszont 71 ország gondoskodott; a rádió és tv adók sugárzásainak nevesített oltalmáról pedig 50 állam. A nemzetközi fejlődés az elmondottakból is kitűnően jelentős lökést adott a nemzeti törvényhozásoknak. Számos további ország készíti elő szerzői jogi törvényeinek reformját oly módon, hogy az a Római és 1971. évi genfi Egyezményhez való csatlakozását is lehetővé tegye. A védelmi rendszer hézagainak kitöltése folyamatban van.

Közben azonban figyelmet kell szentelnünk a védelmi rendszer differenciálódásával együttjáró *tartalmi sokféleségnek* is. A nemzeti törvényhozásokban mutatkozó eltérő variációknak megfelelően a nemzetközi szabályozás maga is heterogén megoldásokat enged és különböző fenntartások lehetővé tételével eltérő tartalmú államközi kapcsolatok foglalatának tekinthető.

Az 1961. évi Római Egyezmény a nemzeti jogokra bízott rendezés körén túlmenően, a konvenció érdemi szabályait tekintve is, 9 különböző fenntartás lehetőségét nyújtja. Fenntartás nélkül csupán az egyezmény 10 latin-amerikai tagállama vállalta a követelményeket. A többi 13 ország mind élt egy vagy több fenntartással, összességükben valamennyit érvényesítve.[14]

---

[6] *Csehszlovákia* (1953, módosítva 1965); *Dánia* (1961); *Egyesült Királyság* (1925. évi, többször módosított jogszabály az előadóművészek védelméről, és az 1956. évi szerzői jogi törvény); *Finnország* (1961, módosítva 1974); *Norvégia* (1961); *Olaszország* (1941, többször módosítva); *Paraguay* (1951); *Svédország* (1960); *Szentszék* (olasz törvényt alkalmazza).

[7] *Ausztria* (1936/1972); *Brazília* (1966); *Chile* (1971) *Dél-afrikai Köztársaság* (1965/1972/1975); előadóművészek védelme külön, (1967); *El Salvador* (1963); *Fidzsi* (1965; előadóművészek védelme külön, 1966); *Fülöp-szigetek* (1972); *Guinea* (1981); *Írország* (1963; előadóművészek védelme külön, 1968); *Izland* (1972); *Japán* (1970); *Luxemburg* (1975); *Magyarország* (1969, hangfelvétel-készítők védelme 1974); *NDK* (1965); *NSZK* (1965); A mindhárom szomszédjogot tételesjogilag és nevesítetten védő 24 ország közül 1981 elejére csak 15 volt a Római Egyezmény tagja. Másrészt az addig csatlakozott államok közül nem ismeretes vonatkozó tételes jogforrás Congóban, Costa Rica-ban, Guatemalában és Nigerben; az Egyezmény a közölt fenntartások figyelembevételével közvetlenül alkalmazandó.

[8] *Amerikai Egyesült Államok* (Communication Act, 1934; szerzői jogi törvény, 1976-ban módosított alakjában); *Ausztrália* (1968, 1969); *Ciprus* (1976); *Málta* (1967); *Új-Zéland* (1962, 1972); a szocialista országok közül *Bulgária* (1951, 1972); *Románia* (1956) 1968, adóállomások joga csak „TV útján alkotott" művek tekintetében); *Szovjetunió* (1964, 1976, a hangfelvételkészítők eredeti joga vitatott); A fejlődő országok sorából *Bangladesh* (1962, 1974); *India* (1957); *Malaysia* (1969); *Pakisztán* (1962, 1972); *Ghana* (1961); *Kenya* (1966, 1975); *Malawi* (1965); *Nigeria* (1970); *Sierra Leone* (1965); *Tanzania* (1966); *Uganda* (1964); *Zambia* (1965). Továbbá az 1956. évi angol szerzői jogi törvényt alkalmazó *Botswana, Guyana, Seychelles.*

[9] *Canada* (1921, 1938); *Izrael* (1911, 1971); *Liechtenstein* (1928, 1959); *Spanyolország* (1942); *Svájc* (1922, 1955); a szocialista országok sorából *Lengyelország* (1952, 1975). A fejlődő országok közül (egy részük az 1911. évi angol törvényt alkalmazza): *Barbados* (1911); *Burma* (1911); *Dominica* (1947); *Irán* (1974); *Jamaica* (1911); *Koreai Köztársaság* (1957); *Libanon* (1924, 1946); *Mauritius* (1911); *Nepal* (1965); *Szingapur* (1966, 1968); *Sri Lanka* (1911); *Szíria* (1924, 1949); *Thaiföld* (1931, 1979); *Trinidad-Tobago* (1911). A tisztességtelen verseny elleni törvény alapján biztosít védelmet *Franciaország.* Közvetlenül származtathatók jogok az 1971. évi, hangfelvétel-készítőket védő egyezményből *Egyiptomban, Monacóban* és *Panamában.*

[10] *Franciaország,* 1959-ben az RTF monopolhelyzetének jogi rendezése kapcsán; *Kuba,* (1977, szerzői jogi alapon). Számos más, köztük nagy számban fejlődő országban regionális rádiómegállapodások nyújtanak védelmet a műsor elorzásával szemben.

[11] *Argentína* (1933, 1974); Columbia (1956); Ecuador (1976); *Törökország* (1951, tisztességtelen verseny elleni szabály formájában).

[12] *Uruguay* (1937, 1938).

[13] *Irak* (1971); *Mexiko* (1956/63).

[14] A hangfelvételkészítők védelme szempontjából egyezményhez kapcsoló elvek: a készítő nemzetisége, vagy a hangrögzítés helye, vagy a hangfelvétel megjelentetésének helye. *A rögzítés helyének kritériumát kizárták:* Egyesült Királyság, Fidzsi, Írország, Német *Szövetségi Köztársaság; a megjelenés helyének kritériumát kizárták:* Congo, Luxemburg, Niger; *kizárólag a rögzítés helyét ismerik el:* Dánia, Olaszország, Svédország. *Mindennemű másodlagos lemezfelhasználás tekintetében kizárták a fizetés kötelezettségét:* Congo, Fidzsi, Luxemburg, Niger. *Csak meghatározott esetekben ismer el fizetési kötelezettséget* Dánia, az Egyesült Királyság, Írország, Norvégia, Olaszország, Svédország. *Csak egyezményes országhoz tartozó nemzetiségű gyártó hangfelvételének másodlagos felhasználása miatt fizet* Ausztria, Csehszlovákia, az Egyesült Királyság, Norvégia, Olaszország. *A viszonosság feltételétől függően fizet másodlagos lemezfelhasználásért* Ausztria, Csehszlovákia, Dánia, az Egyesült Királyság, NSZK, Norvégia, Olaszország, Svédország. Sugárzások védelme szempontjából csak akkor alkalmazza az egyez-

Gyakorlatilag tehát esetenként kell megállapítani, hogy a tagállamok különböző páros kapcsolataiban mikor és miként alkalmazható az egyezmény. Szellemi termékek nemzetközi felhasználását rendező új egyezmények szükségszerű gyermekbetegségével, a hiányosan és többféleképpen bontakozó nemzeti szabályozások nemzetközi koordinálásának kezdeti problémájával állunk szemben. A Berni Unió gyermekkorában, az 1908. évi revíziós konferencia után 20 ország hétféle, összesen 33 fenntartással élt. A konvenció nemzeti törvényhozásokra gyakorolt egységesítő hatása és a nemzetközi jogbiztonságra törekvés a későbbiek során aztán a homogenizálódást mozdítják elő.

Máris kedvezőbb a helyzet a hangfelvételkészítők jogait védő 1971. évi egyezmény és a műholdak útján továbbított programhordozó jelek terjesztésére vonatkozó 1974. évi brüsszeli egyezmény esetében. Az előbbi csupán egyféle, az utóbbi kétféle fenntartást tesz lehetővé. A hangfelvétel-egyezmény kapcsán eddig mindössze három állam élt ezzel a lehetőséggel; a műholdegyezményt illetően egy sem.

5. *Antinómiák veszélye a védelmi rendszer osztódása során.* A fenntartások lehetőségéből adódó *sokféleség* mellett a mű felhasználásával összefüggő különböző érdekek védelmének szerteágazó fejlődése a *diszharmónia* veszélyét is magában rejti. A szerteágazó szabályozás különböző egyezményeiben azonos jogi fogalmak vagy jogilag jelentős tények könnyen eltérő értelmezést kapnak; más esetekben párhuzamosan biztosított jogok tartalmi kiépítése bizonyul összehangolatlannak. Azonos felhasználás menetében mindez a különböző érdekeltek szerint eltérő, sőt ellentmondó joghatásokat eredményezhet, a védelmi rendszer hatékonyságát veszélyeztetve.

a) A nemzetközi szerzői jog egyik hagyományos egyezményhez kapcsoló elve, hogy a védelem állampolgárságtól függetlenül jár minden, először valamelyik egyezményes országban *megjelent* műre nézve. A kiadóvédelem szerzői jogi keretekben való kiépítésének sajátos következményével állunk szemben: a Berni Unió államainak kiadói annak idején minden általuk megjelentetett műre védelmet igényeltek, függetlenül a mű szerzőjének honosságától. Ily módon a Berni Unió befogadóképessége kezdettől fogva gyakorlatilag világméretűvé tágult. Bármely ország szerzője védelmet biztosíthat magának, ha művét uniós állam kiadójánál jelenteti meg először, vagy akár az Unió országain kívüli megjelentetést követő harminc napon belül.

A megjelenés kapcsolóelve azonban kezdettől fogva értelmezésre szorult. A *Berni Egyezmény* párizsi szövege szerint „megjelent művek" alatt ebben a vonatkozásban a szerző hozzájárulásával kiadott művek értendők, *bármi* legyen is a műpéldányok előállításának módja, feltéve, hogy ezeket a mű jellegének figyelembevételével oly módon bocsátották a közönség rendelkezésére, hogy ez az ésszerű igényeket kielégítse [3. cikk (3) bek.].

Az *Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény* 1951-ben már a Berni Unió hagyományaival szemben lényeges megszorítással értelmezte az egyezményhez kapcsolódó megjelenés fogalmát: olyan formában kívánja meg a mű többszörözését, ami *lehetővé teszi a mű elolvasását vagy más vizuális úton történő megismerését* (VI. cikk). Amíg tehát a Berni Egyezmény alkalmazását kívülálló állam polgára művének valamely egyezményes országban hanglemez formájában történő megjelentetésével is el tudja érni, az Egyetemes Egyezmény értelmében erre nincs mód: a védelem biztosítása érdekében kotta-, illetőleg könyvkiadót kell találnia.

10 esztendővel a megjelenés kapcsolóelvének az Egyetemes Egyezmény szövegében kifejezett leszűkítése után az 1961. évi *Római Egyezmény* újraértelmezte a megjelenés fogalmát. Leszögezte, hogy a hangfelvétel példányainak a nyilvánosság számára ésszerű mennyiségben történő kínálata a lemez megjelenésének minősül, a lemez valamelyik egyezményes országban való első megjelentetése pedig a hangfelvétel védelmét biztosítja a többiben [3. cikk (d); 5. cikk (1) bek. (c)].

Ily módon előfordulhat, hogy meghatározott országokban valamely zeneszerző hanglemez formájában megjelentetett műve nem részesül a szerzői jogi egyezmény védelmében, míg ugyanott a lemez készítője a Római Egyezmény alapján jogokat formálhat magának. Ez a fonák helyzet ellentétben áll a Római Egyezmény megalkotásakor szem előtt tartott célkitűzéssel, hogy a felhasznált mű szerzője ne maradjon védelem nélkül ott, ahol műve felhasználója védelemben részesül; hiszen ezért irányozták elő, hogy a Római Egyezményhez csak olyan állam tartozhat, amely egyúttal tagja a Berni Uniónak vagy az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménynek.

b) Másik könnyen problematikussá váló kérdés a rádió útján való közlés, a *rádiósugárzás* fogalmának szerzői jogilag releváns meghatározása. Sem a Berni Unió, sem az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény nem szolgál definíciójával.

A rádiósugarak segítségével történő távközlés műszaki feltételeinek fejlesztésével és a különböző országok távközlési tevékenységének összehangolásával foglalkozó Nemzetközi Távközlési Unió[15] szövegezte meg először, mit kíván

ményt, *ha mind a sugárzó székhelye, mind a sugárzás helye egyazon egyezményes országban van:* Dánia, Egyesült Királyság, Fidzsi, Írország, Norvégia, Olaszország, Svédország. Viszonos elbánás tudomásulvételével *nem nyújt védelmet TV sugárzások nyilvános közvetítésével szemben* Ausztria, Luxemburg, Olaszország, Svédország.

[15] Az 1865-ben létesült Nemzetközi Távíró Unio utódaként 1934-ben alakult. 1947 óta az ENSZ szakosított szervezete, Genf székhellyel.

rádió útján való közlés, rádiósugarak, illetőleg rádiósugárzás alatt érteni. Noha a *Nemzetközi Távközlési Unió definíciókat tartalmazó Rádiószabályzata* hangsúlyozza, hogy a meghatározások saját céljaira készültek és nem irányadóak szükségszerűen egyéb szempontból is, kézenfekvő, hogy a jelenleg több mint másfélszáz államot felölelő Távközlési Unió fogalmi meghatározásai nem maradhatnak figyelmen kívül a rádiósugárzással összefüggő egyéb jogi kérdések rendezésénél sem. Az 1974. évi brüsszeli műhold-egyezmény bevezetőjében kifejezetten is hivatkozik rá, a tiszteletben tartani kívánt egyezmények sorában kiemelve mind a Nemzetközi Távközlési Egyezményt,[16] mind a függelékét képező Rádiószabályzatot. E szabályzat legutóbbi, 1980-ban felülvizsgált szövege szerint *rádióközlés* rádiósugarak útján eszközölt távközlést jelent, *rádiósugaraknak* pedig 3000 gigahertznél alacsonyabb frekvenciájú elektromágneses hullámok tekintendők, melyeket a térben művi vezeték nélkül terjesztenek. *Rádiósugárzáson* (rádióadáson) a szabályzat szerint a nagy nyilvánosság által való közvetlen vételre szánt átvitelekből álló rádióközlést kell érteni, akár hangok, akár képek átviteléről, akár egyéb átvitelről van szó.

A *Berni Egyezmény* 1928. évi római felülvizsgálata során beiktatott 11bis cikk szerint a mű rádió útján történő nyilvánossággal közléséhez való jog felöleli mind a szűkebb értelemben vett rádió-, mind pedig a televíziósugárzás eseteit. Az 1948. évi brüsszeli revíziós konferencia a drót nélküli távközlésnek a rádiósugárzás szoros értelmű fogalmát meghaladó lehetőségeire tekintettel megfelelően bővítette a szerzők vonatkozó jogait. Nem a rádiósugárzás Nemzetközi Távközlési Unió által meghatározott műszaki jellemzőit tágította saját céljaira, hanem a szerző kizárólagos jogának tartalmát terjesztette ki a mű sugárzása mellett minden más, jel, hang vagy kép vezeték nélküli közvetítésére alkalmas eszközzel történő nyilvános átvitelére is. A Berni Egyezmény ily módon kifejezetten véd a tulajdonképpeni rádiósugárzáson kívüli drótnélküli közlésekkel, például laser útján való továbbítással, gamma sugarakkal vagy egyéb, 3000 gigahertznél magasabb frekvenciájú, tehát 0,1 mm-nél rövidebb hullámhosszú elektromágneses hullámokkal történő közlésekkel szemben is. Eltér a Rádiószabályzat definíciójától annyiban, hogy a nyilvános átvitel fogalmát nem „közvetlen vételre szánt" átvitelként határozza meg.

Az *Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény* az 1971. évi párizsi revízió során megelégedett a rádió és televízió útján történő sugárzás kizárólagos joga elismerésével, nyitva hagyva a kérdést, hogy ez a fogalom egyrészt felöleli-e a Rádiószabályzatban meghatározott műszaki jellemzőktől eltérő távközlést is, másrészt menynyiben kívánja meg a nyilvánosság feltételét.

A szomszédjogokat először szabályozó *Római Egyezmény* már a saját céljait szolgáló definiálás útjára lépett és úgy határozta meg a rádiósugárzást, hogy az hangok, vagy képek és hangok drót nélküli eszközökkel való átvitelét jelenti, nyilvános vétel számára. Ez a fogalom tehát vitát kizáró módon terjeszkedik túl a meghatározott frekvenciasávon belüli Hertz-sugarakhoz kötődő rádiózás körén, felölelve minden drótnélküli közlést; s a nyilvánosság követelményét sem a közvetlen vétel fogalma segítségével határozza meg.

Az 1974. évi *műholdegyezmény* merőben új fogalmak jegyében kísérelte meg e korántsem hagyományos távközlési módnak a kiinduló adóállomás érdekeit szem előtt tartó szabályozását. Nyilvános vételre szánt sugárzást nem is említ. A rádióhullámok helyett a „jel" kifejezést használja, amin műsorok átvitelére alkalmas mindennemű elektronikusan gerjesztett hordozót ért. Ezen belül megkülönböztet „kibocsátott jel"-et, amely műsort hordoz valamely műholdra, vagy azon keresztül; és „származtatott jel"-et, amely a kibocsátott jel műszaki jellemzőinek (nyilvános átvitel céljaira történő) megváltoztatásával adódik, függetlenül attól, hogy közben sor került-e egy vagy több rögzítésre; „keletkeztető szervezet"-en azt a természetes vagy jogi személyt érti, aki vagy amely eldönti, hogy a kibocsátott jelek milyen műsort hordozzanak; kerüli az eredeti rádióadó fogalmát, amely közvetlenül utalna nemcsak a műsor kiválasztására, hanem nyilvánosságba torkolló felhasználására is. A nyilvános felhasználás egész súlyát a „terjesztő" személyében összpontosítja, aki dönt afelől, hogy a származtatott jelek a nagy nyilvánosság vagy annak része számára átvitelre kerüljenek. „Terjesztés"-en a műholdegyezmény azt a műveletet érti, amellyel a terjesztő a származtatott jeleket a nagy nyilvánossághoz vagy annak egy részéhez átvitelezi.

E meghatározások értékelésekor ne tévesszük szem elől, hogy a világűrön keresztül megvalósuló távközlés lényegéből következően a közölnivalót az atmoszférán, majd az ionoszférán is túl kell juttatni az ott földünk körül keringő műholdra, amely azt földünknek az eredeti adóállomásról egyébként elérhetetlen pontjaira sugározza vissza. Ehhez olyan magas frekvenciájú, vagyis aránylag rövid hullámhosszú rádiósugarak szükségesek, amelyek ez idő szerint a nyilvánosság körében nem foghatók. Az ionoszféra terjedést gátló és egyéb zavaró hatása 100 megahertz frekvenciaérték fölött kezd csak csökkenni, ahol jelenleg véget ér a nyilvános ultrarövidhullámú vétel lehetősége. A kezdeményező adó által első, felmenő fázisként az űrbe sugárzott műsort a műhold ma még az esetek nagy többségében csak megfelelően berendezett vevőállo-

[16] A korábbi Nemzetközi Távíró Egyezmény és a Nemzetközi Rádiótávíró Egyezmény hatályon kívül helyezésével 1932-ben jött létre. Szövegét rendszeresen felülvizsgálják.

mások számára továbbítja földünk távolabbi pontjaira. Ilyenkor tehát a második fázis, a műhold útján való távközlés lemenő ága sem férhető hozzá a nyilvánosság számára. A vevőállomás a kapott mikrohullámokat valamelyik hagyományos ultrarövid hullámhosszra modulálja s csak ezután kezdődhet meg harmadik fázisként a nyilvános átvitel.

A brüsszeli műholdegyezmény tehát a harmadik fázisra, a származtatott jelek terjesztésére korlátozza a felhasználás nyilvános jellegét. Magát a terjesztést illetően pedig nem különböztet drótnélküli és vezetékes átvitel között, ebben az összefüggésben is kerülve a kábeles továbbítást kizáró rádiósugárzás fogalmát.

Más releváns érdekeket védő egyezmények rádiósugárzást illető kategóriáival történő egybevetéskor két érzékeny pont adódik: a *nyilvánosság* követelményének értelmezése és a *kábeles továbbítás* lehetősége.

Az a körülmény, hogy a műsor műholdra továbbításakor és — elosztó műhold esetén — földi moduláló állomásokra való átvitelekor a távközlés nem férhető hozzá nyilvánosan, mind a Berni, mind a Római Egyezmény szempontjából tápot adhat olyan meggondolásoknak, hogy a műholdak útján való távközlés a továbbított műsorban érdekelt szerzők, előadóművészek és hangfelvételkészítők jogait érintő relevanciája csak a harmadik fázissal, a származtatott sugarak nyilvánossághoz juttatásával kezdődik. Ami viszont oda vezethet, hogy a jogosultakkal szemben sem a kezdeményező adóállomás, sem a műholdat üzemeltető vállalat nem felel; ehelyett a távoli terjesztők ellen kell fordulniuk, akik esetleg nincsenek is a szóban forgó egyezmények alapján helytállásra kötelezve.[17] Indokolt tehát ennek a különböző egyezmények egymásbakapcsolódó rendszerén belül keletkezett inkongruenciának a kiküszöbölésére törekedni, legcélszerűbben úgy, hogy a műholdakra vagy az azok útján eszközölt távközlés kifejezetten a szerző és az érintett szomszédjogi jogosultak hozzájárulásától függő felhasználásnak minősüljön.[18] Amíg egyértelmű megoldás nem születik, valamely program távközlését a nyilvánossághoz juttatásban álló *rendeltetése* alapján kell jogosítás alá eső felhasználásként értelmeznünk, a műholdak útján eszközölt programtovábbítás első és második fázisára is kiterjedő módon.

A másik allergiás pontot, a műholdak útján továbbított műsorok vezetékes terjesztését illetően a műholdegyezmény a rádiótársaságok védelmében ugyancsak túlmegy a Római Egyezmény előírásain, amelyek nem irányoznak elő védelmet a sugárzott műsor kábeles előfizetői rendszerben való nyilvánossághoz közvetítésével szemben. Az érintett előadóművészek és hangfelvételkészítők tehát ebből a szempontból is védelem nélkül maradnak. A szerzőket ebben a tekintetben a Berni Unió megfelelően védi.

c) Lássunk végül példát a párhuzamosan kiépült *jogok összehangolatlanságából* eredő problémára is. A Berni Egyezmény 11bis cikke a szerző engedélyétől teszi függővé műve nyilvánosság számára történő sugárzását. A Római Egyezmény ehhez hasonlóan az előadóművész hozzájárulásához köti teljesítménye élő adásban való nyilvánossághoz közvetítését. A Berni Egyezmény azonban idézett cikke második bekezdésében lehetővé teszi, hogy az egyes országok törvényei a szerző hozzájárulása nélkül, megfelelő díjazás ellenében engedjék színdarabja előadásának rádió- vagy tv-közvetítését. A Római Egyezmény 7. cikkének (2) bek. (3) pontja és 15. cikkének (2) bek.-e viszont kizárják, hogy az előadóművész jogait törvényi, illetőleg kényszerengedélyek korlátozzák. Az előadóművészeket tehát e tekintetben fokozottabb nemzetközi jogvédelem illeti meg, mint a szerzőket, noha a Római Egyezmény megalkotásakor, mint láttuk, elébe kívántak vágni annak, hogy szomszédjogi védelem hatályosuljon ott, ahol a szerző védtelen marad. A szóban forgó példában egyrészt az előadóművésznek módjában áll a szerző kifejezett akarata ellenére is megakadályozni az előadás sugárzását, másrészt a szerző ezt, a körülményektől függően, esetleg nem is tehetné, még ha akarná sem.

II.

Integráló szabályok a szerzői jogi és a szomszédjogi egyezmények rendszerében

A művek felhasználásával összefüggő különböző érdekek védelmi rendszerének a nemzetközi szabályozás erőteljes differenciálódása

[17] Bővebben: *Boytha*, György: The draft convention adopted at Nairobi relating to the distribution of programme carrying signals transmitted by satellite seen from the angle of the protection of authors rights. (Copyright, 1974. március, 70. old. és köv. (Figyelmet érdemel, hogy a *kanadai Legfelsőbb Bíróság* 1968. április 1-i ítéletében a CAPAC v. CTV Television Network ügyben elutasította a jogdíj iránti keresetet, mert a Torontóból Winnipegbe sugárzott zenét olyan hullámhosszon továbbították, amely a nyilvánosság körében nem volt hozzáférhető; közömbösnek minősült az a körülmény, hogy a szóban forgó átvitelt nyilvános sugárzás lehetővé tétele céljából eszközölték (GRUR Int., 1970. 201. old. Az adott szerzői jogi védelem műholdak útján történő sugárzásokkal kapcsolatos sebezhetőségére hívták fel a figyelmet többek közt *M. Rehbinder* (Film und Recht, 1972) 11., 159. old. és köv.; *Ungern-Sternberg* (Revue Internationale du Droit d'Auteur (RIDA) 1973, No. LXXV. 3. old. és köv.); *Vencatassin* (Les Télécommunication par Satellites, Paris, 1968. 207. old. és köv.); *Straschnov* (WIPO series of lectures, organised in Montreux, 1971, 257. old. és köv.; 265. old. és köv.).

[18] Cl. *Masouyé* „droit d'injection" bevezetését javasolta (RIDA 1972, No. LXXII, 31—32. old.) Az UNESCO és a WIPO nem kormányszintű szakértői munkacsoportot hívott össze a szatellita egyezmény végrehajtását biztosító modellszabályok kidolgozására, amely 1978 áprilisában alternatív javaslatokat szövegezett (UNESCO WIPO-anyag, SAT/WG/I/4, franciául és angolul).

ellenére is megvan a maga *tényszerű kohéziója.* Alkotók és közönséghez közvetítők egymásra vannak utalva, mindegyik érintett érdekcsoport védelme kihat a másikra, dinamikus egyensúlyra törekedve és kölcsönösen befolyásolva a különböző érdekterületek szabályozását. A szerzőnek is védelmet jelent, ha az előadóművészt védik a mű előadásának rögzítésével vagy közvetítésével szemben; az előadóművésznek is védelmet jelent, ha a hanglemezkészítőt vagy a rádiót védik a mű előadását tartalmazó hanglemez vagy rádiósugárzás jogosulatlan többszörözésével, illetőleg újabb sugárzásával szemben; s a rádiónak és hangfelvétel-készítőnek is javára válik, ha az előadóművész hozzájárulása kell teljesítménye távolbaközvetítéséhez vagy rögzítéséhez: ellenőrzés alá kerül a konkurrencia.

A kívánatos cél: a szerzői alkotások és a felhasználásukkal járó vagy ahhoz hasonló jellegű kommunikációs teljesítmények rendezett nemzetközi cseréjének előmozdítása. A felhasználási lehetőségek fejlesztéséhez fűződő társadalmi érdek a sokasodó tényállások koordinált jogi rendezését igényli. Ezt a követelményt szolgálják a tények kohéziójának megfelelő *integráló jogszabályok.*

6. Belföldiekkel való egyenlő elbírálás. A szerzői alkotások és szomszédjogilag védett teljesítmények rendezett nemzetközi felhasználásának kezdettől fogva fontos feltétele a viszonosság. Ez a követelmény már a korai kétoldalú szerzői jogi egyezmények bölcsőjében „alaki" formák között kristályosodott és ily módon vált a Berni Unió alapvető rendező elvévé. Az alaki viszonosság azt jelenti, hogy egységes tartalmú szabályok alkalmazása helyett az irányadó jogot határozza meg minden szerződő állam számára azonos szabály.[19] A Berni Unió alapítói ezt a viszonosan alkalmazandó közös szabályt úgy határozták meg, hogy az Egyezmény által védett művek tekintetében azok szerzői — a mű származási országának kivételével, ahol a nemzeti jog uralma alatt maradnak — az Unió valamennyi országában azokat a jogokat élvezik, amelyeket a mindenkori törvények a belföldieknek biztosítanak [Párizsi Egyezmény 5. cikk (1) bek.]. Gyakorlatilag ez a *régime national,* magyarul belföldiekkel való egyenlő elbírálás elveként ismert szabály vált a nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények legáltalánosabb alapelvévé.

Ezek az egyezmények ily módon hasznosítani tudják a nemzeti jogfejlődések teljes anyagát, esetenként azonos törvényhozásoknak vetik alá az érintett szerzői jogi és szomszédjogi érdekeket, s erre a többé-kevésbé gazdagon tenyésző alapra építik az egyezményekben közös anyagi jog formájában támasztott további követelményeket. S ezt az alapot egyengetik olykor anyagi viszonossági szabályokkal, amelyek a saját nemzeti jogból következő védelem nyújtását attól teszik függővé, hogy a védelmet igénylő állama is annak megfelelő védelmet nyújt-e. (A szerzői jogban legelterjedtebb ilyen viszonyító szabály, hogy egyik állam sem köteles külföldi műre nézve hosszabb védelmi időt biztosítani, mint amit a mű származási országának joga előír; a szomszédjogokat illetően ebben az összefüggésben a Római Egyezmény ama szabályára utalunk, amely megengedi, hogy hanglemezek másodlagos felhasználása kapcsán a tagállamok a védelem mértékét fenntartás formájában az anyagi viszonosságnak megfelelően korlátozzák.)

A belföldiekkel való egyenlő elbírálás elve lényegében kollíziós norma, mert az irányadó jogot határozza meg: több szóbajöhető jog közül (amilyen pl. a mű származási országának joga, mint a Montevideói Egyezmény esetében, vagy a szerző állampolgársága, a jogosult lakó- vagy székhelye szerinti jog stb.) annak az országnak a jogát kell alkalmazni, ahol a mű felhasználásával kapcsolatban a védelmet igénylik. Ezt az elvet ezért a nemzetközi magánjog terminológiájához igazodva a „lex loci protectionis" kapcsolóelvének is nevezhetjük.[20] Ennél többről is szó van azonban. Nem egyszerűen annak az országnak a jogát kell alkalmazni, ahol a művet felhasználják, hanem úgy kell azt alkalmazni, ahogy a belföldiek javára szól. Vagyis, ha valamely állam joga külföldiekre irányuló külön szerzői jogi szabályokat, valamiféle jus gentiumot, „Fremdenrecht" rendelkezéseket is tartalmazna, azt a belföldiekkel való egyenlő elbírálás értelmében figyelmen kívül kellene hagyni. S nem merülhet fel a renvoi kérdése sem.

Ebben az összefüggésben azonban különösen fontos szem előtt tartanunk, hogy a belföldiekkel való egyenlő elbánás elve csak abban a körben alkalmazandó, amelyet az egyezmény szabályoz. Így például a Berni Egyezmény vonatkozásában csupán a szerzői jogok védelmére, tárgyára, körére, tartalmára, védelmük megengedett korlátaira nézve irányadó; de már nem igényelhető szükségképpen belföldiekkel azonos elbánás a szerzői alkotások felhasználását rendező szerződések feltételeit illetően, melyek elsősorban a nemzetközi magánjog szerződésekre vonatkozó szabályainak vannak alávetve; s nem irányadó a régime national a devizajog alkalmazása terén sem. A szomszédjogok köréből vett példa: a televíziós adások védelmére kötött 1960. évi Európai Egyezményre hivatkozással nem lehet belföldiekkel egyenlő elbírálást igényelni a műsor hangos összetevőjének felhasználásával kapcsolatban, ha ezt önállóan sugározzák, mert az egyezmény erre nem terjed ki (5. cikk).

A belföldiekkel való egyenlő elbírálás elve különböző szövegezésben, de egyező tartalom-

[19] Bővebben *Boytha,* György: Reciprocity in International Copyright Law (Questions of International Law, szerk. Haraszti, Gy. Hungarian Branch of the International Law Association, 1968. 37. old. és köv.)

[20] Uo.

mal újabb egyezmények alkotásakor is alapvető szabály maradt, azonos módszerű szabályozást biztosítva mind szerzői jogi, mind szomszédjogi vonatkozásban. Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény 2. cikke a saját állampolgároknak biztosított védelemmel azonos védelem nyújtásáról szól. A Római Egyezmény 2. és 6. cikkei egyszerűen „nemzeti elbírálást" (régime national, national treatment) irányoznak elő.

Fel kell azonban figyelnünk arra, hogy a legutóbb létesült két nemzetközi szomszédjogi egyezmény, a hangfelvételkészítőket védő 1971. évi, és a műholdak útján továbbított programhordozó jelek terjesztését szabályozó 1974. évi egyezmények nem írják elő kifejezetten a belföldiekkel való egyenlő elbánás elvét. A nagyfontosságú nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi rendező elv mellőzését illetően az említett egyezményeket létrehozó diplomáciai konferenciák jegyzőkönyvei vagy jelentései sem javaslatot, sem vitát nem rögzítenek. Mi következik ebben az összefüggésben magukból az egyezményekből?

Ha nem is nevezik nevén a gyermeket, úgy tűnik, hogy az ott rejtőzik ezeknek az egyezményeknek a fészkében is. A hangfelvétel-készítőket védő 1971. évi egyezmény szerint végrehajtásának módját az egyezményben meghatározott alternatíváknak megfelelően a szerződő államok hazai jogának kell szabályoznia (3. cikk). A védelem tartama ugyancsak minden állam hazai joga számára fenntartott kérdés (4. cikk). Az egyezmény által szabott határokon belül a hazai jog korlátozhatja a védelmet (5. és 6. cikkek). Az egyezmény semmiképpen sem értelmezhető úgy, hogy korlátozza — többek közt — a hangfelvételkészítők bárminő hazai jog által egyébként biztosított védelmét [9. cikk (4) bek.]. Feltétel, hogy a tagállamok képesek legyenek az egyezmény előírásainak saját hazai jogukkal összhangban érvényt szerezni [9. cikk (4) bek.]. Mindebből az következik, hogy a hangfelvételkészítőket védő egyezmény is nemzeti jogokra építi fel védelmi rendszerét. A belföldiekkel való egyenlő elbírálás kifejezett megkívánásának mellőzése arra vezethető vissza, hogy ez az egyezmény, széles körű hatálybalépése érdekében, nem kívánta a tagországokat arra kötelezni, hogy a belföldieknek esetleg a hangfelvétel forgalomba hozatal céljára történő többszörözésével és importjával szemben biztosított védelmen túlmenően nyújtott jogokat külföldiek számára is elismerjék, amint azt a Római Egyezmény bizonyos fenntartások engedésével megkívánja. A hangfelvétel-készítőket védő 1971. évi egyezmény által *meghatározott körben* azonban a dolog érdemét tekintve szintén a régime national irányadó.

Hasonló eredményre juthatunk az 1974. évi műholdegyezmény elemzésével. A belföldiekkel való egyenlő elbírálás elvének mellőzését egyrészt a par excellence nemzetközi tényállás indokolja, melynek nemzeti joghatóságon belüli rendezésére elvileg csak igen nagy kiterjedésű országokban lehet szükség. Figyelembe kell venni továbbá, hogy az egyezmény nem irányoz elő sem jogokat, sem védelmet, amelynek tartalmát nemzeti jogok meghatározhatnák; csupán a szerződő államokat kötelezi annak megakadályozására, hogy olyanok is terjesszék a programhordozó jeleket, akiknek azokat nem szánták. A dolog érdemét tekintve azonban mégiscsak sor került ebben az egyezményben is a nemzeti jogokra való utalásra, aminthogy végeredményben jogot is élvez az a műholdon keresztül sugárzó adó, amely meghatározhatja, kik számára terjeszthetők programhordozó jelei. Az Egyezmény 2. cikke (2) bek. szerint, ha valamely államban a védelem biztosításához szükséges eszközök alkalmazása időben korlátozva lenne, úgy erre az időtartamra nézve a hazai jog az irányadó. S a 6. cikk szerint a műholdegyezményt sem lehet úgy értelmezni, hogy az korlátozza vagy erőtlenítse — többek közt — a rádiósugárzó szervezeteknek bárminő hazai jog által biztosított védelmet.

Ha további okát kutatjuk, hogy miért mellőzhette a legutóbbi két szomszédjogi egyezmény a valamiképpen bennük is rejlő belföldiekkel való egyenlő elbánás elvének a kimondását, figyelembe kell vennünk, hogy amíg a Berni Unió születésekor a könyvkiadás és színház vonalán évtizedek óta épülgetett már a nemzeti joganyag, melyet csak territoriális béklyóitól kellett megszabadítani és máris hasznosíthatóvá vált a művek nemzetközi felhasználásának rendezésére is, addig a szomszédjogok védelme terén fordított tendencia érvényesül: a nemzetközi egyezmények maguk hívják életre azokat a nemzeti jogszabályokat, amelyeket aztán külföldiek javára is alkalmazni rendelnek; nem kis mértékben maguk szabják meg konkrét tartalmukat is, olykor alternatív módon, amint azt a rohamtempóban életrehívott 1971. évi hangfelvétel-készítőket védő egyezmény esetében láthatjuk. Ez az egyezmény az államokra bízta, hogy a megoldandó feladat céljára képesek-e rövid idő alatt harckocsikat, vagyis nevesített, adekvát jogvédelmet biztosítani, vagy jobb híján egyéb célokra szánt eszközöket, büntetést, tisztességtelen versenyt tiltó szabályokat vetnek-e harcba, mint a marnei csatában a taxikat. Ilyen megközelítésben valóban nem tűnik a legfontosabbnak a régime national elvének deklarálása. A baj ott kezdődne, ha olyasféle vélekedés kapna lábra, hogy erre a fontos integrációs szabályra már nincs is szükség, az egyezmények már nem kívánják meg, s megindulna a nemzeti jogok nemzetközi védelem szempontjából önkényesen megkülönböztető kezelése.

A belföldiekkel egyenlő elbánás elvének mindaddig megvan a maga szerepe, amíg közös anyagi jog alkotása lehetővé nem válik. A differenciálódó nemzetközi védelmi rendszer egyezményeinek jogfejlesztésre irányuló külön-

böző követelményei a nemzeti jogalkotás tégelyében futnak össze, a nemzeti jogok érlelik és harmonizálják a komplex joganyagot, melyet aztán a régime national elve részenként emel a nemzetközi szabályozás tartalmává.

7. *Azonos egyezmény különböző szövegei alkalmazásának koordinálása.* A Berni Egyezmény revíziói során, mint láttuk, számos állam megmaradt a korábbi változat mellett és a különböző szövegekhez tartozás folytán a Berni Unión belül is többféleképpen alakulhatott a tagállamok kapcsolatainak érdemi tartalma. A stockholmi revízió során már ezzel is szembe kellett nézni: rendező elv született az Unión belül, különböző revideált szövegek szembekerülése folytán keletkező szövegközi kollíziók megoldására.

Az 1971. évi párizsi revíziót követően hatályba lépett rendezést megelőzően fel-felütötte a fejét az a felfogás, hogy a Berni Unión belül is csak azok az államok állnak egymással egyezményes viszonyban, amelyek azonos szöveget tettek magukévá; ha nincs közösen hatályba-léptetett szöveg, min alapulna az uniós jogviszony? E felfogás szerint például ma sem lenne kapcsolat Magyarország és Törökország között, amely csak a Brüsszelben revideált szöveghez csatlakozott és amellet egyelőre meg is maradt, Magyarország viszont ezt a változatot sohasem léptette hatályba. Stockholmban azonban felülkerekedett az azonos nemzetközi unióhoz tartozás tagállamok közötti jogviszonyt keletkeztető hatásáról vallott felfogás. Ezek után csupán azt kellett rendezni, mi módon kerüljön megállapításra a jogviszony tartalma, ha két adott állam viszonylatában csak eltérő szövegek közt lehet választani?[21]

A Berni Unió 1971. évi párizsi szövegének 32. cikke erre nézve kettős szabályt tartalmaz. Egyrészt leszögezi, hogy azon országok viszonylatában, amelyek a legújabb, párizsi szöveget nem léptették hatályba, a korábban érvényben volt közös szöveget kell továbbra is alkalmazni. Ehhez hozzá kell fűznünk: feltéve, hogy ilyen van; mint láttuk, Magyarország és Törökország viszonylatában például nincs. Lássuk, mennyiben segít ilyenkor a szabály másik rendelkezése, amely szerint az olyan ország, amely a párizsi egyezményhez csatlakozással válik a Berni Unió tagjává, ezt a szöveget alkalmazni fogja az Unió mindazon állama tekintetében is, amely más szöveg alapján nyújt érdemi védelmet. A párizsi szöveghez csatlakozott állam ugyanakkor tudomásul veszi, hogy az egyéb szövegek alapján álló tagállamok vele szemben az általuk hatályba léptetett legutóbbi szöveget fogják alkalmazni; sőt: jogukban áll a korábbi szöveg szerint esetleg magasabb védelmi szintet a párizsi verzió előírásaihoz igazítani, kivéve a fejlődő országok javára szóló kivételes szabályokat. Ennek értelmében tehát Magyarország tudomásul veszi, hogy Törökország viszonylatában a párizsi szöveget kell alkalmaznia, s tudomásul kell vennie, hogy Törökország a brüsszeli szöveg alapján védheti a magyar műveket, sőt, adott esetben a párizsi szöveg szintjéhez mérsékelheti a védelmet, például kiterjesztheti magyar művek szabad felhasználásának körét a párizsi egyezményben lehetővé tett sugárzási célokra.

Ennek a célszerű szabályozásnak csupán annyi nemzetközi jogi szépséghibája van, hogy formálisan szemlélve csak Magyarországot köti; hiszen Törökország ezt a szabályt éppúgy nem léptette hatályba, mint magát a párizsi szöveget. Az uniós integráló szabálynak pedig még ezen a körön is túlmenő hivatása lenne, ott is, ahol egyik fél sem léptette hatályba: analógia alapjául szolgál olyan egyéb viszonylatokban is, ahol nemcsak hogy egyik ország sem csatlakozott a párizsi szöveghez, de a korábbi szövegek közül is csupán különbözőket léptettek érvénybe. Ez a helyzet például Törökország és Lengyelország viszonylatában. Kettejük kapcsolatára a párizsi szöveg 32. cikkében kimondott uniós jogviszony elve nyilván csak sugalmazó hatályú lehet.

Ennek az új integráló szabálynak a nemzetközi szerzői jogi viszonosság fejlődése szempontjából is megvan a maga jelentősége: sajátos módon növeli az anyagi viszonosság korrekciós elvének érvényesülését. Sajátosan, mert egyrészt *egyoldalúan* teszi: csupán a korábbi szöveg mellett maradt állam igazíthatja a védelem szintjét a párisi szövegben engedékenyebben rendezett követelményekhez. A párizsi szöveget magáévá tett ország ezt nem viszonozhatja, például nem szállíthatja le a személyhez fűződő jogok védelmi idejét a csupán a szerző haláláig terjedő időtartamra. A vizsgált szabály másrészt nem a belföldiekkel egyenlő elbánás alapját képező nemzeti jogok egybevetéséből adódó korrekciót tesz lehetővé: az *Unió különböző szövegeinek viszonyítására,* az uniós védelmi minimumon belül differenciálódott védelmi szint nivellálására irányul.

A különböző szövegekhez való eltérő tartozásból fakadó egyezmény-integráló szabályozás szükségessége 1971-ben az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény szempontjából is felmerült. Mivel ennek az egyezményrendszernek a tagállamait nem fogja össze semmiféle általa létesített Unió, a szabályozás két külön, egy 1952-ben létesült, és egy 1971-ben létrehozott egyezmény tényéből indul ki. A IX. cikk (3) bek.-e szerint az 1952. évi egyezményhez nem tartozó ország csatlakozása az újabb egyezményhez egyben csatlakozást jelent a korábbihoz is. A (4) bek. szerint az 1952. évi egyezmény irányadó az 1971. évi egyezményhez és a csak a korábbihoz tartozó államok viszonyára.

[21] Bővebben: *Joubert,* Claude: Les clauses administratives et les clauses finales (RIDA, Vol. LIV-LV, 1967. okt. 1968. jan. Applicabilité des différents actes de l'Union c. rész: 517. old és köv.)

A szövegközi ütközések szaporodását gátló fontos szabály mind a Berni Egyezmény, mind az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény szövegeiben annak kimondása, hogy a *legújabb szöveg hatálybaléptét követően már nem lehet korábbi szöveghez* — az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény esetében önmagában a korábbi szöveghez — csatlakozni.

8. Egyezményközi kollíziós szabályok. Figyelmet érdemelnek a szerzői jog és a szomszédjogok nemzetközi védelme során adódó tulajdonképpeni egyezménykollíziók is, a *különböző egyezménystruktúrákhoz való egyidejű tartozás folytán adódó választási problémák.* A kérdés gyakorlati jelentősége különösen az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény Berni Unió mellé izmosodásával nőtt.

A Berni Egyezmény 20. cikkéből következően az Unióhoz tartozó országok egymásközti viszonylatában egyéb megállapodás is alkalmazható, amennyiben a szerzők javára szélesebb körű jogokat nyújt, mint amilyeneket az Unió biztosít, vagy olyan egyéb rendelkezést tartalmaz, amely nem ellentétes a Berni Egyezménnyel.

Ehhez a szabályhoz képest jóval differenciáltabb az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény egyezményközi kollíziókat megoldó normatára. A XVII. cikk értelmében a Berni Egyezmény feltétlen elsőbbséget élvez a mindkét egyezményhez tartozó országok egymásközti viszonylatában. Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény 1952. évi megalapításakor a Berni Unió védelmében külön nyilatkozatot is szerkesztettek az Egyezmény idézett XVII. cikkéhez, amely az Egyezmény elválaszthatatlan részének tekintendő; eszerint a Berni Unió azon tagállamai, amelyek az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménynek is részesei, annak érdekében, hogy elejét vegyék minden összeütközésnek, amely a két Egyezmény egyidejű fennállásából adódhat, kötelezik magukat, hogy olyan országok viszonylatában sem fogják az Egyetemes Egyezményt alkalmazni, amelyek 1951. január 1. után kiléptek a Berni Unióból.

Az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménynek az a csupán a Berni Unióhoz is tartozó tagállamokat kötelező előírása már több is, mint kollíziós szabály, hiszen az Egyetemes Egyezmény önmaga alkalmazását olyan tagállamai vonatkozásában is kizárja, amelyekre nézve a Berni Unió már nem is irányadó. A differenciálódó védelmi rendszer sajátosan újszerű, a *kialakult állagot védő* szabályáról van szó. Az Egyetemes Egyezmény lényegében csak a Szovjetunióval, az Egyesült Államokkal és 23 olyan fejlődő országgal fennálló kapcsolatokban érvényesül, amelyek nem tagjai egyben a Berni Uniónak is.

Az 1971. évi diplomáciai konferencia, amely egyszerre vizsgálta felül mindkét nemzetközi szerzői jogi egyezményt, a fejlődő országok viszonylatában hatályon kívül helyezte ezt az utóbbi megkötést, lehetővé téve számukra, hogy a Berni Unióból való kilépéskor megfelelő nyilatkozattal biztosítsák maguknak az Egyetemes Egyezmény alkalmazását. A fejlődő országok javára egyúttal mindkét egyezményben lényegében egybehangzóan biztosított többletkedvezményekre tekintettel azonban ez a könnyítés formálisnak bizonyult; idáig egyetlen fejlődő ország sem élt vele.

Az amerikai köztársaságok egymásközti egyezményeivel adódható kollíziókat az Egyetemes Egyezmény XVIII. cikke már árnyaltabban rendezi. *Eltérő* rendelkezések esetén a felek egymásközti viszonylatában a *legújabban* létrejött egyezmény lesz irányadó.

A Berni Unió elsőbbségét elismerő cikk ellenpontjaként a XIX. cikk ismét abszolút módon rendezi az Egyetemes Egyezmény és a szerződő államai között fennálló *egyéb* megállapodásokkal lehetséges kollíziókat: eltérés esetén mindig az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény irányadó. A korábbi egyezmények nem kerülnek hatályon kívül, csak éppen gyakorlatilag nem érvényesülnek: nyugszanak. E különböztetésnek nem csupán elméleti jelentősége van; az Egyetemes Egyezményhez való tartozás megszüntekor a „nyugvó" korábbi egyezmény minden újabb nemzetközi és államjogi aktus nélkül feléled és ismét alkalmazandó. A vázolt kollíziós szabály tehát egyben megőrizve integráló.

9. Egyezményközi interrelációs szabályok. Az integráló szabályok körében külön figyelmet érdemelnek azok a rendelkezések, amelyek a különböző egyezményekre bomolva alakuló fejlődés párhuzamos folyamatainak lépéstartását, a különböző struktúrák horizontális egymásratekintését biztosítják. Ezek a szabályok tükrözik a legkifejezőbben a szerzői alkotások felhasználásával összefüggő, szerteágazóan fejlődő nemzetközi védelmi rendszer alapvető, lényegi egybetartozását.

A védelem egyetemességének igénye újszerű *interrelációs* szabályt szült a Berni Unió és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény 1971. évi párizsi revíziója során alkotott szövegeinek hatályba lépését illetően. A Berni Unió párizsi szövegének érdemi rendelkezései és a fejlődő országoknak sajátos kedvezményeket biztosító Függeléke attól függően lépett hatályba, hogy az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény revideált szövege kötelezővé vált az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, Franciaország és Spanyolország számára. Ez a rendelkezés a világméretű védelmi rendszer hézagmentességét kívánta biztosítani, hogy abban a körben, amelyet csupán az Egyetemes Egyezmény takar, a csak ehhez az egyezményhez tartozó fejlődő vagy fejlett országok viszonylatában se maradjanak a szerzői jogi kapcsolatok az új védelmi rendszeren kívül, éppen a legelterjedtebb nyelvek fontos forrásországait tekintve.

Az interrelációs szabályok jelentősége lé-

nyegesen nőtt a védelmi rendszer szomszédjogi egyezmények útján végbemenő differenciálódásával. A különböző érdekek nemzetközi védelmének párhuzamosságát az 1961. évi Római Egyezmény többféleképpen is biztosítani kívánja: 24. cikke kimondja, hogy az egyezményhez csak az Egyesült Nemzetek Szervezetének azon államai tartozhatnak, amelyek, mint már utaltunk rá, egyúttal az egyik vagy mindkét nagy nemzetközi szerzői jogi egyezménynek is tagjai. Az 1. cikk ezen túlmenően azt is leszögezi, hogy a Római Egyezményben biztosított védelem semmiképpen sem befolyásolhatja az irodalmi és művészeti alkotásokon fennálló szerzői jogot, következésképpen az egyezmény egyetlen szabálya sem értelmezhető az ilyen védelmet hátrányosan érintő módon.

Ám a Római Egyezmény figyelemmel volt az általa szabályozott érdekek védelmének várható további differenciálódására is; 21. cikke leszögezi, hogy az egyezményben nyújtott védelem nem befolyásolhat hátrányosan semminő, ugyanebben a körben egyéb módon biztosított védelmet sem. A 22. cikk pedig kifejezetten lehetővé teszi, hogy tagállamok újabb egyezményeket létesítsenek egymás között, amelyek kiterjedtebb jogokat, vagy a Római Egyezménnyel nem ellentétes egyéb rendelkezéseket tartalmaznak.

Ilyen egyezményeknek tekinthetők az 1971. évi, hangfelvétel-készítőket védő egyezmény, és az 1974. évi, műholdak útján továbbított programhordozó jelek terjesztését szabályozó egyezmény is. A Római Egyezmény a szomszédjogi arborétum féltett anyafájának bizonyult, amely anélkül, hogy különösebb gyorsasággal terebélyesedne, bőven hullatja magvait, köztük olyat is, amely gyorsabban szárba szökik, mint önmaga.

A rádiószervezetek körében létesült külön konvenciók is a Római Egyezmény köré rendezik magukat. A televíziós sugárzás védelmét szabályozó, 1960. évi Európai Egyezmény 1974-ben felülvizsgált szövegének kiegészítő jegyzőkönyve szerint 1985. január elsejétől egy állam sem maradhat ennek a regionális egyezménynek tagja, amely egyúttal nem tagja a Római Egyezménynek is. Fontos integráló szabály, áttételesen a szerzői jogi egyezményekkel is összekapcsol, hiszen a valamelyik nagy nemzetközi szerzői jogi egyezményhez tartozás a Római Egyezményhez csatlakozásnak lényeges feltétele.

S végül, de nem utolsósorban az interrelációs szabályok körében hivatkoznék azokra a szabályokra is, amelyek szomszédjogi egyezményekben a szerzői jogban kialakult szabályokra hivatkozással rendezik saját területük védelmének kérdéseit. Így például általánosnak mondható a szomszédjogok korlátainak megvonása kapcsán a szerzői jogi korlátokra utalás, ha ezek adekvát kiegészítésre szorulnak is.

III.

Komplex távlatok

10. Nyilvánossághoz közvetítésre tájolt szemlélet. A klasszikus szerzői jog statikus tilalmi beállítottságát világszerte a művek felhasználására orientált dinamikus szemlélet váltja fel.[22] A mű társadalmi rendeltetésének megfelelően a szerzői jogok szocialista reformja a felhasználási szerződések jogának kiépítésével kezdődött. A szerzői szerződések szabályozása ma már számos nyugati országban is napirendre került, s a szerzői jogi védelem más téren is egyre inkább a mű felhasználásának összefüggéseiben fejlődik. A felhasználás menetében biztosított szerzői jogvédelem pedig nem lehet teljes a művet teljesítményükkel a közönséghez közvetítők,[23] kiadók, előadóművészek, hangfelvétel-készítők, a rádiók és televíziók jogainak védelme, a jogilag rendezett kommunikáció biztosítása nélkül. Ennek a felismerésnek a nemzetközi jogvédelem terén is érvényesülnie kell.

11. Jogpolitika: világméretű érdekegyensúlyra törekvés. Van továbbá a nemzetközi szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények integrált szemléletének még egy jelentős jogpolitikai vetülete: a szerzői jogi és szomszédjogi védelmi formák együttes érvényesítése hozzájárulhat az egyfajta érdekcsoporton belül különböző társadalmi-gazdasági fejlődési kategóriába eső országok közötti egyenlőtlen érdekmegoszlás korrigálásához. Napjainkban a fejlődő országok zöme több szerzői jogilag védett művet használ fel a fejlett országok terméséből, mint amennyit a maga részéről cserébe tud ajánlani. Ezzel szemben a fejlett országok növekvő mértékben használják fel a fejlődő országok népeinek hagyományos művészetét, népzenéjét, táncait, ritmusait. Amíg a folklore kifejezési formáinak sui generis védelmére irányuló erőfeszítéseket siker nem koronázza, ezek közvetve leginkább a szomszédjogi egyezmények keretében védhetők, a fejlődő országokból eredő autentikus előadások, hangfelvételek és rádiósugárzások védelme formájában. Ha a szerzői jogi és szomszédjogi egyezmények párhuzamosan ölelnének fel minél több államot, a komplex védelmi rendszer keretében több lehetőség nyílna érdekkiegyenlítődésre, ami végső soron a fejlett országoknak is megkönnyítené szerzői jogi exportjuk ellentételezését.

12. Jogdogmatika: Kongruencia, hézagmentesség és egyszerűsítés. A szerzői jogi és szomszédjogi nemzetközi egyezmények komplex fej-

[22] Vö.: *Boytha*, György: Nutzungsorientierte Entwicklung im internationalen Urheberrecht./Festschrift für Eugen Ulmer, GRUR Int. 1973. 6/7. 247—252. old.

[23] A különböző felhasználók jogvédelmét a mű közönséghez közvetítésének gyujtópontjában összesíti *Schmieder*, H. Heinrich: Das Recht des Werkmittlers c. művében. (Schriftenreihe der UFITA, Baden-Baden, 1963).

lesztésének sajátos problémái a szorosabban vett jogdogmatika szintjén is fokozottabb *kongruenciára törekvést sugallnak.* Ügyelni kell a közösen használt fogalmak azonos és szabatos értelmezésére, meghatározott érdekvetületek kapcsán szem előtt kell tartani együttes érvényesülésük lehetőségét más érdekvetületek terén biztosított jogokéval. S törekednünk kell kétféle értelemben is *hézagmentességre:* egyazon tényállás kapcsán lehetőleg egyfajta érintett érdek se maradjon védelem nélkül, s másrészt, a valamennyi érdekeltnek biztosított védelem tartalmilag is harmonizáljon. Úgy tűnik továbbá, hogy a jelenlegi helyzet a védelmi struktúra differenciálódása folytán egyre nehezebben áttekinthető szabályozás *egyszerűsítését,* több közös nevezőjű megoldás kialakítását igényli, a védelem hatékonyságának nem csupán fokozása, hanem megmentése érdekében is. Ehhez viszont elengedhetetlenül szükséges a nemzeti jogok jelenlegi nemzetközi egyezmények által sugallt irányokban való további kiépítése, ami lehetővé tenné a jelenlegi elképesztően sokféle és nagyszámú fenntartás fokozatos kiküszöbölését és a nemzetközi védelmi rendszer hatékonyságának emelését.

Boytha György

Aktuális tendenciák a nemzetközi iparjogvédelem területén

I.

Bevezető megjegyzések A nemzetközi iparjogvédelem rendszere

1. Az iparjogvédelem kategóriájával jelzett jogterület meglehetősen heterogén. Kodifikációs és didaktikai szempontból hagyományosan a polgári jog, ezen belül a szellemi alkotások joga keretei közé soroljuk, még akkor is, ha e vonatkozásban alapos elméleti aggályok merülnek fel. Így a vállalat- és árujelzők jellege, funkciója jelentősen különbözik a találmányok, újítások szerepétől, ritkán mutat az utóbbiakra jellemző kreatív vonásokat. Számosan megkérdőjelezik a versenyjog uralkodó koncepcióját, illetőleg a polgári jog körébe sorolását is.

A történeti fejlődés elemzése az esetlegességek szerepét, a hagyományok bizonyos inerciájának súlyát igazolja. Éppen e — nem kismértékben nemzetközileg kialakult — tradíciók súlya indokolja, hogy a jelen tanulmány is adottnak tekinti az iparjogvédelem általánosan elfogadott területi határait, csupán jelezni kívánja, hogy e jogterület jellege, egysége, jogrendszeri elhelyezése olyan elméleti elemzést, a kérdések újraátgondolását igényli, amely a szocialista jogtudomány nem túlságosan távlati feladatát kell hogy képezze.

2. A fentiekhez képest abból kell kiindulni, hogy az iparjogvédelem körébe soroljuk azokat a normákat és intézményeket, amelyek a műszaki (természettudományos) jellegű alkotások (pl. felfedezések, találmányok, újítások), a különböző vállalat- és árujelzők (kereskedelmi név, védjegy stb.) oltalmát, illetőleg a kívánatos verseny- (piaci) magatartást biztosítják—szabályozzák.

Az iparjogvédelem területének kialakulása — jelentős szimplifikálással mondhatjuk — részben a tudományos-műszaki-fejlődés minőségi változásaihoz (ipari forradalom), részben — az előzőtől korántsem független — tőkés társadalmi-gazdasági rend uralkodóvá, az árutermelés általánossá válásához kapcsolódik, ezek „jogi édesgyermeke".

Az iparjogvédelem norma- és intézményrendszere természetesen nemzeti keretekben, adott államok jogrendszerének többé-kevésbé szerves részeként alakult ki, szinte kezdettől elválaszthatatlanul azonban az ezzel párhuzamos nemzetközi — egységesítési, de legalább közelítési — törekvésektől. Ez utóbbiak eredményeként bontakozott ki a közel 100 éves *Párizsi Uniós Egyezmény* és a hozzá kapcsolódó ún. mellékegyezmények által biztosított keretek között az iparjogvédelem nemzetközi rendszere.

3. A Párizsi Uniós Egyezmény fejlődéstörténetének és tartalmának részletes bemutatása és értékelése a jelen tanulmányban mellőzhető, hiszen erre a lap más helyén sor kerül.[1] Csupán két megjegyzésre szorítkozom.

Az egyik az *Egyezmény „modell"*-jét érinti. A történelmi-gazdasági környezetből nyilvánvalóan következik, hogy az iparjogvédelem nemzetközi rendszere elvei és szabályai megfogalmazása során (akárcsak természetesen a nemzeti iparjogvédelmi szabályozás) alapvetően a „tulajdonosok", tehát a műszaki alkotások, az előnyös versenypozíciót eredményező különböző jelzések tekintetében rendelkezési joggal bírók érdekeit tartotta szem előtt. Elvileg-elméletileg ezek a tulajdonosok elsődlegesen ugyan az alkotók (feltalálók), szociológiailag magától értetődő azonban, hogy a rendelkezési jog — jogtechnikailag a származékos szerzésre építve — a magánvállalatokat, nevezetesen a jelentős gazdasági erőt reprezentáló nagyvállalatokat, napjainkban különösen a multinacionális cégeket illeti meg. A kialakított szabályozás tehát elsősorban a nagyvállalatok piaci pozícióját kívánta

[1] Cf. *Bogsch* A.: A Szellemi Tulajdon Világszervezete, ill. *Bobrovszky* J.: Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink jogi szabályozása.

erősíteni, szabályozási modelljének az ilyen versenytársak kapcsolatát tekintette.

A másik jelenség, amire indokolt felhívni a figyelmet, a *regionális kapcsolatok* fejlődése az iparjogvédelem területén. Különösen a II. világháborút követően erősödött ez a tendencia s így a PUE-re és mellékegyezményeire épülő, univerzális jellegű iparjogvédelmi rendszer mellett egyre inkább számolnunk kell a regionális nemzetközi iparjogvédelmi együttműködés súlyával is. Az ilyen, szorosabb együttműködést, esetenként részletesebb szabályozást eredményező regionális iparjogvédelmi rendszerek egy része a PUE — ha úgy tetszik „tőkés" — modelljét fogadja el, ezen belül kívánja az adott régió érdekeit, gazdasági-műszaki együttműködését szorosabbra fűzni, intenzívebbé tenni (pl. a skandináv államok, a Benelux-államok iparjogvédelmi egységesítési törekvései, a müncheni és luxemburgi egyezmények stb.). Más regionális együttműködési formák az adott államok sajátos — az alapmodelltől eltérő — érdekeit kívánják tükrözni (pl. a KGST-országok iparjogvédelmi együttműködése, egyes fejlődő országok csoportosulása stb.).

Már itt a bevezetőben szükséges hangsúlyoznom, hogy az iparjogvédelem adott nemzetközi rendszerét — függetlenül a történeti kialakulás körülményeitől, bizonyos érdekek egyoldalú tükröződésétől — *alapjában pozitívan* értékelem. A PUE és mellékegyezményei — az egyes revíziók során bekövetkezett változásokkal, finomodásokkal — olyan univerzális jogi keretet biztosítanak a nemzetközi gazdasági-műszaki együttműködés részére, amely hasznosan elősegíteni alkalmas a békés kooperáció további fejlődését. Ez a pozitív értékítélet nem zárja ki azonban, hogy az e kereteket kitöltő — esetenként feszítő — modern gyakorlat tendenciáit gondosan elemezzük. A tanulmány arra vállalkozik, hogy — a teljességre törekvés igénye nélkül — vizsgálat alá vegyen néhány területet, felvázoljon néhány fontosnak ítélt tendenciát és megkíséreljen levonni bizonyos — hazai jogalkotásunk, iparjogvédelmi politikánk által is hasznosítható — következtetéseket.

II.

Tendenciák az iparjogvédelem területén

1. Általános megjegyzések

4. Egy jogterület fejlődésében szükségszerűen jelentkeznek bizonyos — mondhatni — *centrifugális és centripetális* törekvések, tendenciák. Kiterjedhetnek az adott ágazat kezdeti határai, másrészt bizonyos új jelenségek feszítik a hagyományos kereteket, kikívánkoznak azokból, önállósulni törekszenek vagy más jogterülethez csapódnak. Nem kivétel ez alól a fejlődési törvényszerűség alól az iparjogvédelem területe sem (ami részben összefügg a fent hivatkozott heterogén jellegével is). Különösen napjainkban figyelhető meg ezeknek az ellentétes, nem mindig és nem könnyen szintézisbe hozható tendenciáknak az erősödése, ún. határterületi problémák jelentkezése. Az alábbiakban négy részterületen kísérlem meg nyomon követni ezeket a jelenségeket, nevezetesen az oltalmi kör, az oltalmi formák, az együttműködés alapvető elvei és a szervezeti keretek vonatkozásában.

2. Alkotásfajták; oltalmi kör

5. A fent hivatkozott centripetális és centrifugális tendenciák megfigyelhetők az oltalmi kör határainak megvonása, az oltalomra érdemes alkotás- vagy érdekfajták jogi honorálása kapcsán is. Kétségtelen tendencia nevezetesen az *oltalmi kör szélesedése*. Ez a tendencia — megítélésem szerint — helyesen tükrözi azt a törekvést, hogy minden, erre érdemes alkotás hatékony jogi oltalmat nyerjen (a hézagmentes oltalom követelménye). Másrészt ugyancsak megfigyelhető, hogy sűrűsödnek az ún. határterületi problémák, amelyek esetenként az adott jogterületről, vagy a hagyományos oltalmi forma kereteiből „elvágyás" törekvéseit erősítik. A két tendencia természetesen nem csupán egymást kizáró konzekvenciákhoz, hanem termékeny szintézishez is vezethet, ami — némileg leegyszerűsítve — azt jelenti, hogy az oltalomra érdemes alkotásfajták nem mindegyikének kell szükségképpen a hagyományos intézmények útján, vagy feltétlenül az iparjogvédelem intézményrendszerében a hatékony védelmet elnyernie.

6. A műszaki alkotások különböző szintű, értékű, a kreativitás eltérő szintjét reprezentáló fajtái közül a hagyományos iparjogvédelmi szabályozás alapvetően a találmányok, a műszaki alkotások e kétségtelenül centrális kategóriája jogi oltalmát építette ki. A hézagmentes oltalom elvének érvényesülése következtében néhány jogrendszer (elsősorban a szocialista országokban) kiépítette a találmányok szintjénél magasabb, illetőleg alacsonyabb értékű alkotásfajták, nevezetesen a *felfedezések* és az *újítások* intézményes jogi oltalmát. (A használati minták kategóriája — nézetem szerint — nem annyira az alkotások sajátos, a találmányokétól eltérő fajtáját jelenti, hanem inkább az oltalmi formák kapcsán érdemel említést.) Ezt a szélesedő tendenciát hasznosnak kell ítélnünk, a nemzetközi iparjogvédelmi rendszer keretében, annak intézményrendszerében is megfelelő módon elismernünk.

7. A *találmányok* (szabadalmi) oltalmának nemzetközi gyakorlata is az oltalmi kör szélesedéséről tanúskodik. Két területet kívánok ezzel kapcsolatban érinteni, nevezetesen a *termékoltalom* kérdését, illetőleg a biológia területén elért eredmények szabadalmazhatóságát.

A kémia területén létrejött alkotások tekintetében két koncepció küzdelme figyelhető meg. Vannak jogrendszerek, amelyek (esetleg differenciált megoldásokkal) a vegyi eljárás során létrehozott termékre is adnak szabadalmi oltalmat, mások csupán az előállításhoz szükséges eljárásra. (Hatályos hazai szabályozásunk is az eljárási szabadalom koncepcióját fogadja el.)

A termékoltalom-ellenes jogalkotói álláspont — hagyományosan — egyrészt bizonyos elméleti, másrészt praktikus szempontokra hivatkozik. Az elméleti ellenérvek (ez különösen Kohler nevéhez fűződik) arra hivatkoznak, hogy a kémia tulajdonképpen a természetben amúgyis fellelhető anyagokat reprodukálja mesterséges eljárások segítségével, továbbá, hogy az anyagok képződésére vezető folyamatokat nem lehet kellően megfigyelni. A gyakorlati érvelés arra szokott hivatkozni, hogy a vegyi termékek jelentős része olyan közszükségleti cikk, amelyek tekintetében a közérdek megkívánja a monopolhelyzetek kialakulásának meggátlását. Szokás még hivatkozni a leírás, a vizsgálat bonyolultságára, az ebből adódó technikai nehézségekre is.

Az elméleti ellenvetések ma már aligha tarthatók. A vegyipar (műanyagipar, gyógyszeripar stb.) látványos fejlődésének tapasztalatai alapján kétségtelenül megállapítható, hogy a kémiai termékek köre jelentősen túlnőtt a természetben amúgyis előforduló anyagok egyszerű reprodukálásán. (Emellett joggal vethető fel, mit is kell természetes anyagnak minősítenünk. A jogi kategóriák nem szükségképpen esnek összse a természettudományos fogalmakkal.)[2] A kémiai folyamatok megfigyelhetőségének nehézségei nem példanélküliek, nehézségekkel a technika más területein is számolnunk kell.[3] Igen kétséges a gyakorlati ellenérvek megalapozottsága is. Akár a fogyasztói szükségletek jobb kielégítését, akár az érintett iparágak fejlődését tekintjük, a tapasztalatok, a műszaki fejlődés története nem támasztja alá a termékoltalom „gátló" hatásával kapcsolatos aggályokat. Sőt, úgy tűnik, azokban az államokban, amelyek jogrendszerében a termékoltalom elismerésének hosszabb-rövidebb tradíciója van, éppen az érintett iparágak fejlődése, a kutatási-fejlesztési tevékenység szélesedése, ehhez képest a termékek választékának, minőségének növekedése figyelhető meg.[4] Ezek a tapasztalatok arra a következtetésre vezetnek, hogy a termékoltalom lehetővé tétele önmagában nem jobban „közérdek-ellenes", mint általában bármely műszaki megoldás tekintetében biztosított „monopolhelyzet".[5]

A szabadalmi kodifikáció nemzetközi tendenciái is a fenti következtetést támasztják alá. Mint láttuk, vannak hagyományosan termékoltalom-párti jogrendszerek, a termékoltalom-ellenes jogrendszerek tekintetében viszont az utóbbi évtizedekben erős erózió figyelhető meg. Tulajdonképpen már az analóg eljárások szabadalmazhatósága (az ún. Kongorot-eset), a közvetett (product by-process claim) termékoltalom, bizonyos vélelmek felállítása stb. is ebbe a trendbe tartozik. Az utóbbi években határozott tendencia a termékoltalom bevezetése, részben az ún. „célhozkötött", részben — és növekvő arányban — az abszolút termékoltalom. A termékoltalom bevezetését szorgalmazza egyre inkább az elmélet is,[6] s ilyen javaslat fogalmazódott meg az AIPPI keretében is. A termékoltalom koncepcióját tette magáévá az Európai Szabadalmi Rendszer,[7] s egyértelmű elismerést nyert — nem függetlenül az előbbitől — a legújabb külföldi kodifikációkban is. Ma már a jogrendszerek többsége lehetőséget ad a vegyi termékek szabadalmazására, illetőleg ilyen jogszabályi változások körvonalai kitapinthatók. (Sajátos e vonatkozásban a szerzői tanúsítványi oltalmi formát is ismerő szocialista jogrendszerek megoldása, amennyiben termékoltalom csak tanúsítványi formában nyerhető, szabadalom csak eljárásra.)

8. A *gyógyszerek* (és élelmiszerek) előállítása során részben kémiai, részben fizikai (keverés), részben biológiai (mikrobiológiai) eljárások kerülhetnek alkalmazásra. Erre a területre nézve tehát irányadók egyrészt — bizonyos mértékig — az előző pont fejtegetései is, másrészt a mikrobiológia problémái kapcsán alább kifejtendők.

Áttekintve a gyógyszerek szabadalmazhatóságával kapcsolatos megoldási variánsokat, a különböző jogrendszerek eléggé tarka képet mutatnak. Vannak jogrendszerek (általában a termékoltalmat elismerők, de korántsem valamennyi), amelyek minden korlátozás nélkül szabadalmazhatónak minősítik a gyógyszereket. Van, ahol speciális szabadalomfajta (gyógyszerszabadalom) szolgálja oltalmukat. Van, ahol nem csupán a gyógyszer maga, de az előállítására szolgáló eljárás sem kaphat oltalmat. Van, ahol eleve kizárt a keveréssel nyert szer oltalma, van, ahol attól függ, produkál-e a keverék váratlan,

[2] Cf. V. *Schmied—Kowarzik:* Das europäische Patentrecht und Chemieerfindungen. GRUR Int. 1978. 8—9. sz.

[3] Cf. *Palágyi T.:* Vegyipari találmányok a külföldi szabadalmi gyakorlatban. in: Külföldi szabadalmi és védjegyjog. Bp. 1968. 45. és köv. old.

[4] Cf. S. *Samperi:* La brevetabilité des produits pharmaceutiques en Italie. Propriété industrielle, 1979. 5. sz.

[5] *Bobrovszky J.:* A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban. Bp. 1978. 221. old.

[6] Cf. pl. M. *Pedrazzini:* Zum Umfang des Stoffschutzes für chemische Erfindungen. GRUR Int. 1973. 9. sz.

[7] A Müncheni Egyezmény 52—53. cikkei. Ld. erre R. *Singer:* Das materielle europäische Patentrecht. GRUR Int. 1974. 2. sz., ill. *Schmied—Kowarzik,* id. cikk.

új gyógyászati hatást.[8] Mindenesetre megállapítható, hogy az újabb szabadalmi kodifikációk tükrében a gyógyszerek szabadalmazhatósága tekintetében is szélesedő tendenciát tapasztalunk, de korlátozottabb ütemben, amint ezt a vegyi termékek vonatkozásában láttuk. A Müncheni Egyezmény a gyógyszerek tekintetében az ún. célhozkötött termékoltalom koncepcióját fogadja el.[9]

9. Aligha vitatható, hogy a tudományos-műszaki fejlődés egyik látványos területe napjainkban a biológia. Egyre inkább lehetővé válik a biológiai folyamatok tudatos irányítása, befolyásolása, felhasználása. Szabadalomjogilag — mind az irodalom, mind a jogalkotás terén — számos aggály, vagy éppen kifejezett tilalom gátolja, hogy a szabadalomképes megoldások köre az „élő" szervezetre is kiterjedjen. A legújabb fejlődés tendenciái, sőt eredményei, úgy tűnik, eloszlatták az alapvető aggályokat, s az oltalmazható találmányok köre egyre inkább kiterjed a biológia területére is.

A *mikroorganizmusok* (baktériumok, gombák, algák, vírusok stb.) számos területen, elsősorban a gyógyszer- és élelmiszeriparban, de egyre újabb és újabb területeket meghódítva, műszakilag-gazdaságilag előnyös, gyakorlati haszonnal járó módon felhasználhatók. Szabadalomjogi szempontból megítélésük számos változatot mutat. Vannak jogrendszerek, amelyek minden vonatkozásban negatív álláspontot foglalnak el. Mások lehetségesnek ítélik a szabadalmazási körbe történő bevonásukat, ismét csak variánsokkal. Így eléggé tipikusnak mondható, hogy megengedik azoknak az eljárásoknak a szabadalmazását, amelyek során mikroorganizmusok kerülnek felhasználásra, illetőleg az ilyen eljárások eredményét is. Ritkábban találunk példát arra, hogy egy adott jogrendszer magát a mikroorganizmus-törzset minősítse oltalmazhatónak.[10] Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a Müncheni Egyezmény elismeri a mikroorganizmus-törzsek szabadalomképességét,[11] s az USA praxisának újabb fejleményei is ebbe az irányba mutatnak.[12] Az elmélet köréből is számosan érvelnek a mikroorganizmusok oltalmazhatósága mellett, pontosabban a jogalkotásban vagy jogalkalmazásban meglevő korlátok feloldása érdekében.[13]

10. A fejlett mezőgazdaság sokszor imponáló eredményei — hazánkban is — szoros kapcsolatban állnak a színvonalas nemesítői, az *új*, kedvezőbb tulajdonságú *növény- (és állat) fajták* kialakításához vezető tevékenységgel. E sajátos alkotói tevékenység, illetőleg eredményei részére a megfelelő jogi oltalom kiépítése fontos feladat.

A különböző jogrendszerek megoldásainak áttekintése e vonatkozásban is tarka képet mutat. Vannak jogrendszerek, amelyek a hagyományos szabadalmi szabályok segítségével biztosítják a megfelelő oltalmat. Másutt ugyancsak a szabadalmi rendszer keretében, de sajátos szabályok segítségével (pl. plant patent) nyújtanak védelmet. Megint más jogrendszerek — a szabadalmi rendszertől elkülönülő — sajátos fajtaoltalmi normák kimunkálását ítélik célszerűnek.[14]

Az új növényfajták oltalmára kötött 1961. évi párizsi egyezmény (UPOV) jelentős lépést tett az oltalom nemzetközi egységesítése és bátorítása érdekében. Az egyezmény — különösen annak 1978. évi módosítása után — kellően rugalmas lehetőségeket biztosít a csatlakozáshoz.[15] Az oltalom tekintetében nevezetesen a tagországok elvileg szabadon választják meg az oltalom formáját, ez lehet a fent ismertetett variánsok bármelyike, tehát akár a szabadalmi forma, akár a speciális fajtaoltalom. Az egyezmény, illetőleg a különböző jogrendszerek megoldásai alapján lényegében azt mondhatjuk, hogy bármelyik oltalmi forma esetén a materiális oltalmi kritériumok, illetőleg az oltalom jogi struktúrája azonos, vagy igen közelálló, lényegében egyenértékű, konvertálható variánsokkal van dolgunk. Az utóbbi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy — különböző tényezőknek betudhatóan — a praxis a sajátos fajtaoltalom népszerűségének növekedéséről tanúskodik, kevésbé választják az újabb kodifikációk a szabadalmi formát.[16] A hivatkozott tendenciák érvényesülése itt abban jelentkezik, hogy az oltalmi kör — az iparjogvédelem intézményrendsze-

[8] Cf. *Palágyi*, i. m., ill. *Parragh Gné—Zoltán* B.: Újabb tendenciák a gyógyszer-tárgyú találmányok szabadalmazása területén. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1975. 1. sz.

[9] Cf. *Schmied—Kowarzik*, i. m., ill. H. D. *Nahme:* Besonderheiten für Pharmazie-Patente nach dem Europäischen Übereinkommen. GRUR Int. 1978. 5. és W. *Stieger:* Artikel 54 Abs. 5 des Münchener Patentübereinkommen: eine pharmazeutische Sondernorm. GRUR Int. 1980. 4. sz.

[10] Jó áttekintést ad erről az AIPPI—MIE 1973. évi nemzetközi konferenciájának anyaga; összefoglalóan ld. *Somfai É.:* Összefoglaló a mikrobiológiai szekció munkájáról. MIE Közleményei, 8—9, sz. ill. *Takáts* E.: A mikrobiológiai találmányok szabadalmi oltalma a nemzetközi gyakorlatban. MIE Közleményei, 19.

[11] Cf. R. *Teschemacher:* Ein Sonderrecht für mikrobiologische Erfindungen? GRUR Int. 1979. 10. sz., ill. *Schmied—Kowarzik*, i. m.

[12] Az USA Vám- és Szabadalomügyi Fellebbviteli Bíróságának a Bergy és a Chakrabarty ügyekben hozott döntései; ism. V. *Vossius:* Ein wichtiger Schritt zur Anerkennung der Patentfähigkeit von Mikroorganismen in der USA. GRUR Int. 1980. 1. sz.

[13] Legújabban E. *Blum:* Fragen der Patentfähigkeit von Erfindungen auf dem Gebiet der lebenden Materie. GRUR Int. 1981. 5. sz.

[14] Ld. erre részletesen *Bobrovszky*, i. m. (5. jegyz.), ill. *Pálos* Gy.: Növényi szabadalom. MIE Közleményei, 2. sz.

[15] Cf. *Pálos Gy.:* A nemesített növényfajták oltalmára létesített nemzetközi Egyezmény módosítása. Szabadalmi Közlöny és Védjegyértesítő, 1978. 12. sz.

[16] Cf. *Bobrovszky, Pálos*, i. cikkek.

rén belül maradva — szélesedik, de a szabadalmi oltalom köre szűkül.

11. Külön vizsgálatot érdemel a számítógép-programok, az ún. *software* jogi oltalmának problematikája. Mellőzve az ezzel kapcsolatos gazdag vitaanyag akárcsak vázlatos ismertetését is, csupán a főbb megoldási variánsok jellegzetességeire utalok.[17]

Az egyik álláspont képviselői szerint a software a technika területére tartozik, oltalmát tehát a szabadalom intézménye keretében kell megoldani. Egyes — elsősorban angolszász — jogterületeken a jogalkalmazásban is kitapinthatók olyan tendenciák, amelyek a software szabadalmazhatósága mellett érvelnek.[18] A másik álláspont szerint a software lényege elsősorban matematikai jellegű alkotás, fogalmilag kívülesik a technika területén, ezért nem tartozhat a szabadalmazható találmány kategóriájába. Alkotásjellege (legalábbis egyes fajtáit illetően) viszont nem vitás, s így a minden szellemi alkotás legszélesebb körű oltalmát biztosító jogintézmény, a szerzői jog védelme alá helyezhető és helyezendő. Ismét más álláspont szerint a software valóban „kilóg" a szabadalmazható találmányok fogalmi köréből, a szerzői jog által nyújtható oltalom viszont nem ragadja meg gazdasági lényegét, nem a software leginkább oltalomra érdemes elemeit képes védeni. Éppen ezért sajátos, mind a szabadalmi, mind a szerzői jogtól elkülönült, új intézményes oltalmi formát kell létrehozni, lehetőleg nemzetközi síkon egységesítve.[19]

A legújabb események, úgy tűnik, a szerzői jogi megközelítés erősödő pozíciójáról tanúskodnak. Egyrészt számos újabb jogalkotás kifejezetten kizárja a szabadalmi körből a számítógép-programokat, másrészt néhány újabb jogalkotás, illetőleg jogalkalmazói, bírósági döntés a szerzői jogi oltalmazhatóság mellett foglal állást. A nemzetközi síkon (WIPO) folyó munkák során is a szerzői jogi minősítés vált uralkodóvá.[20] Itt tehát, ha úgy tetszik, egy oltalmat érdemlő alkotásfajtának az iparjogvédelem területéről elszakadó irányzata figyelhető meg.

12. A *vállalat- és árujelzők* körében is megfigyelhetők a szélesedésre utaló törekvések. Csak példálózva utalok a védjegyként alkalmazható jelzések (háromdimenziós jelzések, hang- és fényeffektusok) körének szélesedésére, az áruk mellett a szolgáltatások védjeggyel való oltalmának egyre gyakoribb lehetőségére, az önállósult jogintézményekkel körülbástyázott eredet- és származásmegjelölések növekvő népszerűségére.

13. Végül utalok arra, hogy a hagyományos *versenyjogi* szabályok mellett egyre élesebben körvonalazódik az a tendencia, amely a fogyasztóvédelmi megközelítést erősíti (ld. erről később is).

14. Az oltalmi körrel kapcsolatos vázlatos áttekintés arról tanúskodik, hogy világosan megfigyelhető az oltalmi kör szélesedése, részben hagyományos kategóriák keretében maradva (termékoltalom), részben új oltalmi formák kialakításával, de az iparjogvédelem területén maradva (fajtaoltalom). Megfigyelhető egyben bizonyos alkotásfajták eléggé egyértelmű törekvése az iparjogvédelem területének „hűtlen" elhagyására (software).

3. Oltalmi formák

15. A műszaki (természettudományos) alkotások széles skálán helyezkednek el. Társadalmi érdek, hogy a különböző alkotásfajták valamennyie „testére szabott", specifikus, hatékony oltalomban részesüljön. Ez a követelmény tükröződik abban a jól megfigyelhető tendenciában, amely általában *az oltalmi formák gazdagodása*, variánsainak szélesedése irányába mutat. Bár e téren is megfigyelhető az ellenkező előjelű — nem egyszer indokolt — törekvés is, hogy az újszerű, szokatlan megoldásokat, alkotásfajtákat is lehetőleg a már hagyományosan kialakult oltalmi kategóriák felhasználásával biztosítsák, úgy tűnik, mégis erősebb az az irányzat, amely új oltalmi formák bevezetését, skálájuk gazdagítását szorgalmazza. A továbbiakban néhány, e problémakörrel kapcsolatos jelenséget érintek.

16. Amint erre utaltam, a műszaki alkotások centrális kategóriája a *találmány*, tehát a technika adott színvonalát jelentősen gazdagító, előrevivő és a gyakorlatban alkalmazható új műszaki megoldás. A találmányok jogi oltalmának leggazdagabb múltra visszatekintő formája a *szabadalom*, amely jogosultjának időlegesen kiaknázási, rendelkezési monopolhelyzetet biztosít. Ezt juttatja kifejezésre a szabadalmi jogviszony ún. abszolút szerkezete, kizárólagos jellege. A szabadalmi rendszer szinte megszületésétől vissza-visszatérő kritikák tárgya, esetenként már eróziójáról, válságáról, csődjéről is hangzanak el vélemények,[21] mégis megállapítható — anélkül, hogy itt az érvek mélyebb elemzésére, vagy a szabadalmi rendszer előnyeinek és hátrányainak összemérésére vállalkozhatnék —, hogy jelenleg aligha számolhatunk olyan oltalmi forma kialakulásával vagy elterjedésével, amely a szabadalmi rendszer felváltására alkalmasnak látszik. Belátható ideig tehát a szabadalom jelenti a találmányok hatékony, az uni-

[17] Cf. részletesen *Bobrovszky*, i. m., ill. újabban és átfogóan *Boytha Gy.*: A számítógépprogramok alkotásához és felhasználásához fűződő érdekek jogi védelme. Gazdaság- és Jogtudomány, 1977. ill. *Pálos* Gy.: A software védelmének időszerű kérdései. MIE Közleményei, 21. 1. sz.

[18] Így a Lee v/s Harris, a Prater-esetek.

[19] A magyar irodalomban különösen *Szendy* Gy. és *Jancsó* M.

[20] Cf. *Boytha*, i. cikk.

[21] Cf. *Bobrovszky*, i. m., különösen 45. és köv. old.

verzális iparjogvédelmi együttműködésben sikerrel felhasználható oltalmi formáját.

17. A szabadalmi forma alapvető jogi jellegzetességének megőrzése mellett megfigyelhető azonban a *szabadalmi variánsok*nak kibontakozása. Ezek a variánsok bizonyos specifikus érdekeket juttatnak kifejezésre, részben sajátos nemzeti érdekeket, tudatos gazdaságpolitikai koncepciókat, részben feltalálói-szabadalmi érdekeket, illetőleg tükrözhetik az oltalmi tárgy sajátosságait. Az első változathoz sorolható pl. az importszabadalom vagy az ún. fejlesztési szabadalom kategóriája. A második körben a pótszabadalom, a javító szabadalom érdemel említést. Végül utalhatunk a már érintett növényi szabadalom vagy a gyógyszerszabadalom kategóriáira, amelyek az oltalmazott megoldás sajátosságait hivatottak kifejezésre juttatni.

Itt érdemel említést az a tendencia is, amely bizonyos hangsúlyozott társadalmi érdekek védelmét, a szabadalmi forma által biztosított kizárólagos pozícióval való visszaélés lehetőségeinek korlátozását célozza. Ez — bizonyos, fent hivatkozott specifikus szabadalmi változatok alkalmazásán kívül, vagy azokkal összefüggésben — a szabadalom *közérdekű korlátait* kifejező intézményrendszer kiépítését jelenti. Ide sorolható a közérdekű igénybevételt biztosító, a kényszerengedély bővülő variánsait nyújtó szabályok sora éppúgy, mint — közvetett módon történő, az oltalmazott megoldás elterjedését ösztönző — intézmények, így a *licenciakészség* növekvő népszerűsége. Ezzel kapcsolatban érdemes rámutatni a szolgálati találmányok jogi sorsának korszerű szabályozása szerepére is, amely szabályozások egyre gyakrabban jelennek meg a nyugati jogrendszerek újabb kodifikációiban is.

18. Ismert, hogy a hagyományos szabadalmi oltalom mellett néhány szocialista és fejlődő ország jogrendszere[22] a találmányok más, ún. *szerzői tanúsítványi* formában nyújtott oltalmát is ismeri, esetenként preferálja.

A szerzői tanúsítvány lényege, hogy az ekként oltalmazott találmány tekintetében elvileg ugyancsak abszolút szerkezetűként fennálló jog alanya az állam, arra nézve tehát a feltaláló (vagy pl. szolgálati találmány esetén a vállalat) rendelkezési joggal nem bír, az oltalom elvileg időbeli korlátozás nélkül áll fenn, a találmány hasznosításához, felhasználásához külön engedély nem szükséges, s a felhasználás elvileg ingyenes.

Anélkül, hogy a tanúsítványi oltalom értékelésére, a szabadalommal összevethető előnyeinek vagy hátrányainak elemzésére itt vállalkoznék,[23] le kell szögeznem, hogy — bár gazdaságirányítási koncepciónkkal leginkább konform formának változatlanul a szabadalmat ítélem[24] — elvileg nem tagadhatóak a tanúsítványi oltalomnak olyan előnyös oldalai, amely pl. a műszaki megoldások elvileg akadálytalan áramlásának biztosításában jelentkezhet. Adott egyedi szituációban vagy adott gazdaságirányítási modell mellett alkalmazása előnyösebbnek bizonyulhat, mint a szabadalomé. Elismerése tehát az oltalmi formák gazdagítását, a rendelkezésre álló — természetesen az egyenrangúság elismerése és a választási szabadság biztosítása mellett — variánsok szélesebb skáláját jelenti.

19. Vitatott, hogy a *használati mintát* (nemegyszer „kis szabadalomnak" is nevezik) a műszaki alkotások hierarchiájában kell-e elhelyezni, vagy az oltalmi formák variánsai között. Ennek elméleti boncolgatását mellőzve, praktikus célú megfogalmazással a használati mintát olyan oltalmi formának tekintem, amely a műszaki megoldások (találmányok) bizonyos fajtái (kialakítás, elrendezés) tekintetében — az „igazi" találmányokéhoz képest — alacsonyabb szintű követelmények (akár az alkotás szintjét, akár esetleg az újdonság fokát illetően) kielégítése esetén, kevésbé igényes vizsgálat (pl. bejelentési rendszer) alkalmazásával nyújt — szerkezetileg a szabadalméval azonos (abszolút szerkezetű), de — kisebb erejű (általában rövidebb oltalmi idejű) jogi oltalmat.

A használati mintát nem nagyszámú jogrendszer iktatta be oltalmi formái sorába. Meggondolkoztató azonban, hogy iparilag éppen nem fejletlen országok (NSZK, Japán, Olaszország, Lengyelország stb.) használják fel — és a gyakorlat tanúsága szerint nem is eredménytelenül — ezt az oltalmi formát.[25]

20. A *felfedezéseket* a találmánytól elsősorban az határolja el, hogy míg a találmány gyakorlatban alkalmazható megoldást nyújt, addig a felfedezés objektíve létező, de eddig nem ismert természeti törvényszerűséget tár fel, anélkül, hogy ennek gyakorlati célú felhasználására is megoldást adna.

A felfedezések speciális jogi oltalmának kiépítése a jogrendszerek többségében nem történt meg. Néhány szocialista ország jogrendszere ismeri csupán a felfedezések intézményesített jogi oltalmát, lényegében a szerzői tanúsítványnak megfelelő oltalmi formában. Ez az oltalom alkalmas jogi eszköznek tűnik egyrészt a felfedezések súlyának, jelentőségének társadalmi mérlegelésére, a prioritás tekintetében legalábbis vélelem felállítására, a felfedezők személyiségi jogainak, erkölcsi és anyagi elismerésének hatékonyabb kifejezésére. Nem lebecsülhető ezenkívül a felfedezések intézményes ol-

[22] A szocialista országok közül Bulgária, Csehszlovákia, Mongólia és a Szovjetunió, tartalmilag az NDK is (Wirtschaftspatent), továbbá Algéria és Mexikó.

[23] Cf. erről részletesen *Lontai* E.: A műszaki alkotások jogi oltalmának formái a szocialista országokban. Állam- és Jogtudomány, 1975. 4. sz. ill. Bobrovszky i. m.

[24] Hasonló érvelést ld. S. *Pretnar:* La protection de la propriété industrielle et l'ordre social. Propriété industrielle, 1981. 4. sz.

[25] Cf. *Bobrovszky, Lontai,* i. művek.

talmának információs funkciója sem.[26] Az elbírálásban általában döntő szerepet játszanak a tudományos intézmények (akadémiák, egyetemek).

21. Már utaltam arra, hogy az *újítások*, észszerűsítések intézményesen kiépített jogi oltalmával ugyancsak elsősorban a szocialista jogrendszerekben találkozunk, de más államok szabályozásától sem idegen, ha főként munkajogias (kollektív szerződések) megközelítés is a tipikus. Mindenképpen megalapozottnak tarthatjuk az újítások, mint ugyancsak kreatív tevékenység eredményének oltalmát, szabályozását az iparjogvédelem rendszerébe inkorporálni. Különösen alátámasztja ezt a know-how-vá transzformálódásuk gyakorisága.

22. Egyetértés mutatkozik abban a tekintetben, hogy a *know-how-t* (pontosabban az ipari, műszaki, esetleg a szervezési jellegű know-how-t) az iparjogvédelem körébe tartozó jelenségnek kell tekinteni. Definícióját és lehetséges jogi védelmét illetően régóta folyik — korántsem lezárt — vita.[27] Abban mindenesetre egységesek az álláspontok, hogy know-how-n olyan ismeretet, információt értünk, amely forgalomképes, vagyoni értéke van. Megítélésem szerint a know-how is inkább az oltalom formáját, mint bizonyos alkotásfajtát jelent. Világos ez a minősítés, ha megfontoljuk, egy adott magas színvonalú műszaki alkotás nem csupán azért nem kerülhet szabadalmazásra, mert a kérdéses jogrendszerben feltételként szabott kritériumoknak nem felel meg, hanem lehet a szabadalmazás mellőzése tudatos döntés, üzletpolitika következménye is. A know-how tehát nem (vagy legalábbis nem feltétlenül) jelent műszakilag alacsonyabb értékű megoldást.

A know-how jogi oltalma általában közvetett (olyan állásponttal is találkozunk, amely a jogi oltalom létét általában tagadja), a versenyjogi normák, a szerződés vagy a felelősség általános szabályai, a titokvédelemre vonatkozó előírások stb. biztosítják jogi védelmét. Ez persze más jellegű, esetenként kevésbé hatékony, vagy bonyolultabban igénybevehető oltalom, mint pl. a szabadalom abszolút-szerkezetű oltalma. A magyar jogalkotó kísérlete a know-how kifejezett jogi védelmére eléggé egyedülálló.[28]

23. Végül még egy, erősen közvetetten ebbe a kérdéskörbe tartozó jelenségről. Nevezetesen arról a tendenciáról, amely az iparjogvédelmi szabályozás körébe vonja egyre inkább az oltalmazott alkotások forgalmát (esetenként a létrehozását) elősegítő-szervező *szerződésfajtákat*, így különösen a licenciaszerződéseket, illetőleg a kutatási szerződéseket.[29]

24. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a műszaki alkotások jogi oltalma terén világosan kirajzolódik az az irányzat, amely az oltalmi formák szélesedő választékát kínálja fel, részben új alkotásfajták intézményes oltalmának lehetővé tételével, részben párhuzamos oltalmi formák (pl. szerzői tanúsítvány) bevezetésével, s a hagyományos oltalmi formák (szabadalom) specifikus alfajtáinak körét is szélesítve.

4. Elvek, érdekek

25. A nemzetközi iparjogvédelem intézmény- és normarendszere, a Párizsi Uniós Egyezményben és mellékegyezményeiben rögzített elvek és szabályok egyrészt a vonatkozó nemzeti szabályok egységesítését, vagy legalábbis közelítését szolgálják, másrészt arra hivatottak, hogy a nemzetközi kooperációt megkönnyítsék. Az első csoportba tartoznak pl. a kényszerlicenciával vagy a tranziteszközökkel kapcsolatos szabályok, az utóbbiba pl. az uniós elsőbbség intézménye. Arra is történt már utalás, hogy a *PUE normái* lényegében a tőkés vállalatok, mint versenytársak kapcsolatának *modelljére* épültek, alapjában az oltalmak jogosultjainak pozícióit törekszenek erősíteni.

26. A szabályozásban alapul vett *érdekek* kizárólagossága az utóbbi évtizedekben erős támadásoknak van kitéve, az érdekek sokszínűben jelentkeznek, részben makro-, részben mikroszinten.

Így az újtípusú, az uniós rendszer kialakulása idején még nem létezett, sajátos gazdaságitársadalmi rendszerrel, ehhez igazodó koncepciókkal, célkitűzésekkel rendelkező országok és *országcsoportok* megjelenése, bekapcsolódásuk a nemzetközi gazdasági-műszaki forgalomba, kooperációba szükségképpen eredményezte törekvéseiket arra nézve, hogy sajátos érdekeik a nemzetközi iparjogvédelem rendszerében honorálásra kerüljenek. Ilyen országcsoportok elsősorban a *szocialista országok*, illetőleg — heterogénebb vonásokkal és érdekekkel — a *fejlődő országok* csoportjai.

Ezek az országcsoportok sajátos érdekeiket egyrészt szorosabb, regionális iparjogvédelmi rendszerek kialakításával is kifejezésre juttatják, másrészt törekszenek az univerzális rendszer, azaz a *PUE* bizonyos szabályainak, *elveinek korszerűsítésére*, módosítására. Így a PUE éppen folyó revíziója során is jól körvonalazhatók ezeknek az országcsoportoknak a törekvései. A szocialista országok nevezetesen a szerzői tanúsítvány „egyenjogúságának" erősítését szor-

[26] Ezt az információs funkciót szolgálja a felfedezések lajtromozásáról szóló 1978. évi genfi egyezmény is.

[27] Az álláspontok ismertetésére és értékelésére ld. *Lontai* E.: A licenciaszerződések alapvető kérdései. Bp. 1978. 99. és köv. old.

[28] 1977. évi IV. tv. 86. § (3) és (4) bek-i.

[29] Cf. *Lontai* E., i. m. (27. jegyz.), ill. A kutatási szerződések. Bp. 1972.

galmazzák, a fejlődő országok pedig az alább érintendő preferenciás rendszer bevezetését.[30]

27. A mikroszinten is jelentkeznek olyan, eddig nem vagy alig méltányolt érdekek, amelyek hangsúlyozottabb elismerést, a nemzetközi iparjogvédelemben — és természetesen a nemzeti szabályok terén is — erőteljesebb oltalmat igényelnek. A hagyományosan figyelembe vett vállalati-vállalkozói (akár termelő, akár forgalmazó cégek) érdekek mellett honorálást követelnek az *alkotói* (feltalálói),[31] és egyre hangsúlyozottabban a *fogyasztói érdekek.*[32]

28. A PUE-nek a nemzetközi iparjogvédelmi együttműködést talán legjobban előmozdító, sarkalatos elve a „régime national", az *egyenlő elbánás elve.* Ennek lényege az, hogy minden uniós ország köteles bármely más uniós ország állampolgára (vagy vállalata) által az iparjogvédelem körébe eső érdekei védelmére igényelt jogi oltalmat diszkriminációtól mentesen, a hazai érdekeltekkel azonos feltételek mellett biztosítani. Ez természetesen nem jelenti, hogy pl. a külföldi bejelentő olyan oltalmat kap, mint amilyet hazai jogrendszere biztosít, hiszen a bejelentési ország jogrendszere ennél előnyösebb vagy hátrányosabb is lehet számára (pl. az egyik ország elismeri a termékoltalmat, a másik nem), de az adott ország „iparjogvédelmi piacán" egyenlő esélyekkel versenyezhet.

Az egyenlő elbánás elve ellen a PUE aktuális revíziója keretében a fejlődő országok csoportja támadást indított és egy más elvvel kívánja felváltani, nevezetesen a *viszonosság nélküli preferencia elvével.* Ez — igen leegyszerűsítve — annyit jelent, hogy az oltalmak megszerzése során számos vonatkozásban (pl. illetékek, határidők stb.) előnyösebb pozíciót kívánnak biztosíttatni a fejlődő országból származó bejelentők részére, illetőleg a fejlődő országban történő bejelentések esetén a fejlett országokból származó bejelentő részére a hazaiakéhoz képest hátrányosabbat. Ezek a törekvések számos megalapozott aggályt keltenek, s igen kérdéses, radikális érvényesítésük valóban haszonnal járna-e maguknak a fejlődő országoknak a szempontjából. Bár e sorok írásakor a revíziós diplomáciai konferencia még nem fejezte be munkáját, aligha látszik valószínűnek, hogy az egyenlő elbánás elvével a PUE szakítana.[33]

29. Láttuk tehát a fentiekben, hogy az iparjogvédelmi együttműködés hagyományos elvei is változnak, illetőleg ilyen változások kívánatossága megfogalmazódott, s hogy az intézmény- és szabályrendszer alapján tekintett érdekviszonyok sokkal összetettebben, árnyaltabban jelentkeznek és elismerést igényelnek.

5. *Szervezeti keretek*

30. A nemzetközi iparjogvédelmi rendszer szervezeti vonásait illetően alapvető tendencia az univerzalitás. Az *erősödő univerzalitás* több vonatkozásban is megfigyelhető.

Jól jelzi az univerzalitás óhajának erősödését a *PUE taglétszámának* alakulása. Különösen a II. világháború, illetőleg a 60-as évek dekolonizációs folyamata után látunk ugrásszerű növekedést, jelenleg a tagországok száma megközelíti a 90-et. (A PUE mellékegyezményei tekintetében szerényebb létszámadatokkal találkozunk.)

Ugyancsak az univerzalitás tendenciáját tükrözi az egyezményrendszer által *átfogott kör,* illetőleg annak szélesedése. A PUE szukcesszív revíziói során egyre tágult azoknak az intézményeknek a köre, amelyeket az iparjogvédelem területére esőnek minősítettek, s ugyanezt tükrözi a mellékegyezmények gazdagodó spektruma. Ez utóbbiak részben az egyes részterületeken kívánatos részletesebb szabályozást, anyagi jogi harmonizációt szolgálják, részben az együttműködés technikai instrumentáriumát szélesítik, így legújabban és igen hatékonyan a PCT.

Az univerzalitás szervezeti erősödéséről tanúskodik magának a *WIPO*-nak a létrehozása, amely az iparjogvédelem nemzetközi rendszerének egységes adminisztrálását, koordinálását hivatott hatékonyabbá tenni. Ezzel kapcsolatban indokolt rámutatni arra is, ami ugyancsak az iparjogvédelmi tevékenység szélesedő körét tükrözi, hogy hagyományos feladatai mellett a WIPO egyre aktívabban és intenzívebben fejt ki olyan tevékenységet, amely közvetett, de igen hatékony módon alkalmas az iparjogvédelmi együttműködés színvonalának emelésére, a nemzeti jogrendszerek harmonizálásának erősítésére, az együttműködés feltételrendszerének tökéletesítésére. Ilyen tevékenységi területek nevezetesen az információs szolgáltatások nyújtása, mintajogszabályok, útmutatók kidolgozása, rendszeres és kiterjedt oktatás stb.

31. Az univerzalitás fent körvonalazott egyértelmű fejlődésével párhuzamosan megfigyelhető a *regionális* szintű *iparjogvédelmi együttműködés* erősödése is. Mindhárom országcsoport vonatkozásában tanúi vagyunk ilyen törekvéseknek, tehát a tőkés, a szocialista, a fejlődő országok tekintetében egyaránt.

A regionális iparjogvédelmi együttműködések jellege, intenzitása eltérő. Vannak regionális csoportok, amelyek egy-egy iparjogvédelmi terület anyagi jogi egységesítését tűzik célul (pl.

[30] A genfi revíziós konferencia előkészítésére ld. WIPO-Doc. PR (DC) 3; a revízió fő kérdéseit mutatja be részletesen *Bobrovszky J.*: Glavnüe voproszü pereszmotra Parizsszkoj konvenciji po ohranye promüslennoj szobsztvennosztyi. Acta Juridica, 1979. 1—2. sz.

[31] Cf. a PUE 4ter cikkét (a londoni revízió vezette be).

[32] Erről részletesen *Lontai E.*: Fogvasztóvédelmi aspektusok az iparjogvédelem területén. Állam- és Jogtudomány, 1979. 3. sz.

[33] A genfi revízió első szakaszáról cf. P. *Kunz—Hallstein:* Die Genfer Konferenz zur Revision der Pariser Verbandsübereinkunft zum Schutze des gewerblichen Eigentums. GRUR Int. 1981. 3. sz.

a Benelux-államok), mások az együttműködés technikai erősítésére, az oltalmak transzponálásának megkönnyítésére irányulnak (pl. a KGST-országok havannai megállapodása), ismét mások már a közös, egységes oltalom bevezetéséig, sőt a szervezeti egységig is eljutottak (a müncheni, illetőleg a luxemburgi egyezmények).

A regionális együttműködés haszna vitathatatlan. Az adott országcsoport sajátosságait, speciális érdekeit kifejezni, együttműködésüket szorosabbra fűzni messzemenően alkalmas az ilyen forma. Az eddigi tapasztalatok szerint a regionalitás koncepciójának erősödése összhangban maradt az univerzalitást erősítő törekvésekkel, nem lehet azonban kizárni azt a veszélyt, hogy esetenként az utóbbit gyöngítheti is.

III.

Következtetések

32. Vázlatosan áttekintettünk néhány jellegzetes tendenciát a nemzetközi iparjogvédelem területén. Ebből néhány következtetés is adódik hazai gyakorlatunk szempontjából is mind a jogalkotás, mind a jogalkalmazás területén. Ezeket itt — természetesen további elemzések szükségességét hangsúlyozva — csupán tézisszerűen jelzem.

Ami az *oltalmi kör* szélesedését, gazdagodását érinti, hatályos iparjogvédelmi jogalkotásunk általában e tendenciák fősodrában helyezkedik el, hogy csak az új állat- és növényfajták szabadalmazhatóságára vagy védjegyjogunk korszerű megoldásaira utaljak. Távlatilag megfontolást érdemel

— a termékoltalom bevezetése; ehhez természetesen az érintett iparágak helyzetének, távlati lehetőségeinek gazdasági elemzése szükséges; ami a joggyakorlatot illeti, úgy tűnik, kevéssé kívánatos a jelenlegi gyakorlathoz képest a termékoltalom tilalmának kiterjesztő értelmezése (pl. a növényvédőszerek területén);

— a software (legalábbis bizonyos fajtáinak) oltalmát a szerzői jog körében, az ennek folytán indokolt specifikus szabályozással megoldani.

Az *oltalmi formák*at illetően továbbra is a találmányoknak gazdaságirányítási koncepciónkkal a leginkább összhangban levő formájaként a szabadalmat kell tekintenünk. Az oltalmi variánsok gazdagításának tendenciájával összhangban megfontolást érdemel

— a pótszabadalom intézményének újra bevezetése;

— a szerzői tanúsítványi oltalom esetleges újra bevezetése; ennek a KGST-integráció során szerepe lehet; bevezetésének mindenesetre feltétele az oltalmi feltételek azonossága és az érdekeltek teljes választási szabadsága:

— a licenciakészség intézményének szabályozása;

— a használati minta intézményének bevezetése;

— a felfedezések intézményes jogi oltalma;

— a Ptk-nak a know-how védelmére vonatkozó szabályaira épülő megfelelő jogalkalmazási gyakorlat kibontakoztatása; ennek megfelelő, a know-how jelentőségét honoráló pénzügyi konzekvenciáit (finanszírozás, jövedelemelvonás) is le kell vonni.

A *fogyasztói érdekek* védelmét az iparjogvédelmi kodifikációban és gyakorlatban fokozottan érvényre kell juttatni. Ennek különösen versenyjogunk esetleges újraszabályozása során lenne szerepe.

Az iparjogvédelem terén megvalósuló *nemzetközi együttműködés* során tovább kell fejlesztenünk a KGST keretében folyó, regionális iparjogvédelmi integrációt. Ez azonban nem lehet ellentétes az univerzális jellegű, a PUE-re épülő együttműködéssel. Így nevezetesen a PUE revíziója során törekednünk kell a szocialista és a fejlődő országok sajátos érdekeit tükröző megoldásokra, az egyenlő elbánás elvével azonban nem kívánatos szakítani.

Vázlatosan megfogalmazott következtetéseim nyilván sok szempontból vitathatóak. A vita kiprovokálása volt elsődleges célom.

Lontai Endre

Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink jogi szabályozása

I.

Iparjogvédelmi kapcsolataink jelentősége, terjedelme

Hazánk társadalmi-gazdasági feltételei, népgazdaságunk szűkös nyersanyag- és munkaerőhelyzete mellett gazdasági előrehaladásunk központi kérdése, hogy műszakilag fejlett, magas szellemi hányadot tartalmazó, versenyképes termékeket állítsunk elő. E feladat megköveteli a termelési szerkezet megújhodását eredményező innovációs folyamatok hatékonyabb kibontakoztatását a kutatás-fejlesztés-termelés-értékesítés láncolat valamennyi láncszemében. Országunk adottságai miatt a nemzetközi gazdasági és műszaki kapcsolatok közismerten meghatározó szerepet töltenek be, az egyik legfontosabb dinamizáló tényezőt jelentik a magyar gazdasági fejlődésben.

Ennek objektív alapja az a körülmény, hogy a koncentráció magas fokát elért modern termelőerők egyre inkább szétfeszítik a nemzeti gazdaságok által nyújtott kereteket, azoknál

tágabb mozgásformát követelnek, fokozódó mértékben nemzetközi jelleget öltenek. Ez főként abban nyilvánul meg, hogy az innovációs tevékenység feltételeinek folyamatos biztosítása számos területen csak nemzetközi munkamegosztás mellett, több ország erejének összefogásával, több ország erőforrásaira és fogyasztópiacára alapozva lehet gazdaságos. Ez szükségképpen azt jelenti, hogy az innovációs folyamatokat közvetítő gazdasági-műszaki kapcsolatok jelentős hányada átnyúlik az országhatárokon és ez a nemzeti újratermelési folyamatok nemzetközi összekapcsolódását, egymásba hatását, strukturális összeszövődését eredményezi.

A nemzetközi együttműködésnek az innovációs folyamatok természetéből adódó követelménye nyomatékosan jelentkezik a kis műszaki-gazdasági potenciállal és szűk belső felvevőpiaccal rendelkező országok esetén.

A nemzeti határokon átnyúló műszaki-gazdasági tevékenység és az annak állandó fejlesztését biztosító innovációs folyamatok eredményességét jelentős mértékben befolyásolja a találmányi-szabadalmi, licenc- és know-how forgalmi, újítási, védjegy, ipari minta és más iparjogvédelmi ügyekben végzett vállalati és állami irányítószervi munka. E komplex — műszaki, gazdasági, jogi és informatikai elemekből ötvöződő — tevékenység fontos eszköze a kutatásfejlesztés hatékonysága növelésének, a termelési szerkezet korszerűsítésének, az előnyös, biztonságos termékértékesítés megszervezésének.

Az iparjogvédelem tárgyai (találmányok, árujelzők, formatervek stb.) és jogintézményei (szabadalmi, védjegy-, ipari mintaoltalom stb.) ugyanis kiemelkedő szerepet játszanak a szellemi export és a találmányokon alapuló áruexport piacvédelmének (a piac megszerzésének, megtartásának, fejlesztésének) jogi biztosításában, haladó külföldi technikai eredményekre vonatkozó licenc- és know-how ügyletek, előnyös kooperációs kapcsolatok közvetítésében. Ez azzal a következménnyel jár, hogy külgazdasági kapcsolatainkban egyre inkább jelentkeznek iparjogvédelmi szempontok és a nemzetközi együttműködés fontos elemei iparjogvédelmi vonatkozást nyernek.

Iparjogvédelmi vonatkozások jelentkeznek pl. a különféle kutatási-fejlesztési kooperációk, társulások, közös szervezetek és vállalkozások keretében, a termelési kooperációs és specializációs szerződésekben, a szabadalmi, know-how, védjegylicenc szerződésekben.

A külgazdasági kapcsolatok iparjogvédelmi eszközökkel való alátámasztására, a szellemi eredményen alapuló áruexport és licencexport jogi biztosítására való törekvés egyik fontos mutatószáma az országok közötti kölcsönös szabadalmi és védjegybejelentések volumene.

A külföldről — mintegy 40 országból — Magyarországra irányuló szabadalmi bejelentések száma az elmúlt évek átlagában 1600 körül mozog, amely az összes bejelentés kb. 55%-át teszi ki. A legtöbb külföldi bejelentés az NSZK-ból, az Amerikai Egyesült Államokból, az NDK-ból, Franciaországból, Svájcból, Nagy-Britanniából, a Szovjetunióból és Japánból érkezik.

Az 1980. január 1-én Magyarországon érvényben levő 12 723 szabadalomból 6055 magyar állampolgárokat és vállalatokat, 6668 (54,2%) pedig külföldi állampolgárokat és vállalatot illetett meg. (Ezen belül 1384 az NSZK, 1087 az USA, 569 Franciaország, 483 Japán, 472 Nagy-Britannia, 470 az NDK, 392 Svájc, 380 a Szovjetunió állampolgárait és jogi személyeit illette meg. A többi magyar szabadalmi jog további 25 ország között oszlott meg.)

Másrészt hazánk exportorientáltságának megfelelően egyre növekszik a magyar vállalatok és állampolgárok által külföldre tett szabadalmi és védjegy bejelentések száma.

A magyar bejelentők az utóbbi években átlag 2000 szabadalmi bejelentést tettek külföldön, főként az NSZK-ba, az USA-ba, a Szovjetunióba, Nagy-Britanniába, Svájcba, Ausztriába.

Egyes KGST tagországok hazai, külföldre irányuló és külföldről benyújtott szabadalmi bejelentéseinek számát 1978-ban az alábbi táblázat tükrözi az arányok érzékeltetése céljából.

Ország	Hazai bejelentés	Külföldről benyújtott bejelentés	Külföldre benyújtott bejelentés
BNK	2 971	647	346
MNK	1 292	1547	1904
NDK	5 692	1974	2479
LNK	7 030	1784	705
RSZK	2 568	780	184
SZU	140 092	3456	3886
CSSZK	7 136	2064	908

A fentiekből látható, hogy az alacsony hazai bejelentési szám mellett országunk intenzív külgazdasági kapcsolatainak megfelelően viszonylag magas a külföldről benyújtott, illetve vállalataink által külföldön tett szabadalmi bejelentések száma.

Igen jelentős a külföldi jogosultakat megillető védjegyállományunk. A Magyarországon 1980. január 1-én oltalom alatt álló védjegyek száma 155 927 (hazai és nemzetközi), ebből magyar vállalaté: 3434.

A leggyakoribb külföldi védjegybejelentők, illetve védjegyjogosultak származási ország szerint: NSZK, Franciaország, Svájc, Olaszország, Hollandia, Ausztria, Belgium, NDK, USA, Nagy-Britannia, Japán.

Külföldön hozzávetőleg 100 országban mintegy 12 000 magyar védjegy áll oltalom alatt.

A külföldiek által Magyarországra tett szabadalmi, védjegy, ipari minta bejelentések és az azokra adott jogok, illetve a magyar állampolgárok és vállalatok által külföldre tett szabadalmi,

védjegy, ipari minta bejelentések és az azokra szerzett jogok kapcsán érvényesülő jogi kereteket elsősorban a megfelelő nemzeti iparjogvédelmi rendszerek határozzák meg, amelyek a nemzetközi magánjog szabályai szerint az adott jogviszonyra irányadók.

A nemzeti iparjogvédelmi rendszerek között fontos közvetítő szerepet játszanak az államközi iparjogvédelmi egyezmények, amelyek a nemzeti iparjogvédelmi rendszerekkel együttesen határozzák meg azt a mozgásteret, amelyben a vállalatközi nemzetközi együttműködési megállapodások iparjogvédelmi rendelkezései mozoghatnak.[1]

A következőkben ebben a sorrendben tekintjük át nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink jogi szabályozásának rendszerét. Ennek során egyes kérdések részletesebb ismertetésére — a terjedelem szabta korlátok miatt is — csak annyiban térünk ki, amennyiben az adott témakör még nem kapott a jelentőségéhez mérten indokolt ismertetést a jogirodalomban.

II.

Iparjogvédelmi kapcsolataink nemzetközi magánjogi rendezése

A Magyarországon hatályos nemzetközi magánjog alapvető szabályait tartalmazó 1979. évi 13. sz. tvr. a külföldi elemet tartalmazó iparjogvédelmi viszonyokra is tartalmaz rendelkezéseket.

A tvr. 20. §-a az iparjogvédelem terén uralkodó *területi (territorialitási) elvnek* megfelelően kimondja, hogy a feltaláló és jogutódja annak az államnak a joga szerint és abban az államban részesül védelemben, amelyben a szabadalmat megadták, illetőleg ahol a bejelentést tették. E szabályt kell értelemszerűen alkalmazni más iparjogvédelmi jogokra (ipari mintaoltalom, védjegy stb.) is. A területi elv a fentiek szerint a találmány, védjegy, ipari minta védelme kérdésében kerül alkalmazásra. E körbe tartoznak pl. az oltalmazhatóság feltételei, eljárási szabályai, az oltalom tartalma, terjedelme, megszűnése, megsértése. E kérdésekben tehát csak annak az államnak a joga kerülhet alkalmazásra, ahol a bejelentést tették, illetve ahol a védelem alapját képező jogot megadták. Az ebben a vonatkozásban érvényesülő kapcsolóelv az oltalom helyének joga (lex loci protectionis).

A területi elv eljárásjogi kisugárzása, hogy kizárólag magyar bíróság vagy más hatóság járhat el a magyarországi iparjogvédelmi jog megadásával, terjedelmével és megszűnésével kapcsolatos eljárásban. Ezzel összhangban a magyar bíróság vagy más hatóság eljárása kizárt a külföldi iparjogvédelmi jog megadásával, terjedelmével és megszűnésével kapcsolatos eljárásban.

Az iparjogvédelmi jogokkal összefüggő egyes kérdésekben azonban nem alkalmazható a területi elv, hanem más kapcsolóelvek jutnak szerephez. Pl. abban a kérdésben, hogy az a külföldi, aki Magyarországon szabadalmi bejelentést tett jogképes, illetve cselekvőképes-e, a személyes joga az irányadó.

Ugyancsak a területi elvtől eltérő elv érvényesülhet szerződések esetén.

Jogválasztás hiányában a szerződésre vonatkozó jog annak az államnak a joga, amelyben a szerződés megkötésének időpontjában adásvételi szerződésnél az eladónak, az iparjogvédelmi jogok hasznosítására vonatkozó szerződésnél a használatba adónak a lakóhelye, szokásos tartózkodási helye, illetve a székhelye, vagy a telephelye van.

További kérdéskör, amelynek vonatkozásában a területi elv nem érvényesül, az iparjogvédelmi jogok kapcsán bekövetkező *öröklés* vagy más átszállás.

Általános szabály, hogy az öröklési jogviszonyokat annak a jognak alapján kell elbírálni, amely az örökhagyónak halála időpontjában személyes joga volt.

Ez azt jelenti, hogy pl. egy osztrák feltaláló magyar szabadalmát az osztrák öröklési jog szerint öröklik.

A területi elvtől eltérő elv érvényesül *munkajogi* vonatkozásban is. A munkaviszonyra általában annak az államnak a joga irányadó, amelynek területén a munkát végezni kell. E rendelkezést a szolgálati találmányokra is alkalmazni kell. Ez azt jelenti, hogy a találmány szolgálati jellege kérdésében, továbbá a szolgálati találmányhoz fűződő munkáltatói és feltalálói jogok kérdésében a munkavégzés helyének joga irányadó. Abban az esetben azonban, ha magyar munkáltató dolgozója munkáját külföldön kiküldetésben vagy tartós külföldi szolgálatban végzi, a munkaviszonyra a magyar jogot kell alkalmazni. Ennek gyakorlati jelentősége lehet pl. külföldiek Magyarországon, illetve magyar állampolgárok külföldön történő munkavégzése kapcsán létrejött találmányok esetén.

Az olyan iparjogvédelmi ügyekben, amelyekre a területi elvtől eltérő elv érvényesülhet, eljárásjogi szempontból párhuzamos joghatóság érvényesül és külföldi bíróságnak vagy más hatóságnak az ilyen ügyekben hozott határozatát el kell ismerni.

A korábban szokásjogi jellegű nemzetközi magánjogi alapelvek egyértelmű kodifikálása jelentős előrelépést jelent a külföldi elemet tartalmazó iparjogvédelmi kapcsolatok rendezése terén is.[2]

[1] *Bobrovszky* Jenő: Nemzetközi iparjogvédelem. MIE—OTH jegyzet. Bp. 1981.

[2] *Bobrovszky* Jenő: Nemzetközi magánjogi és eljárásjogi kérdések az 1969. évi II. törvény alkalmazása körében. Szabadalmi Közlöny, 1973. 3. sz.

III.

Magyarország részvétele a nemzetközi iparjogvédelmi egyezményeken alapuló együttműködésben

1. Párizsi Uniós Egyezmény. Ismeretes, hogy a „sokoldalú" nemzetközi iparjogvédelmi együttműködés „időszámítása" 1883. március 20-án kezdődött, amikor — a komoly formában az 1873. évi Bécsi Világkiállítás alkalmával felvetődött — többoldalú államközi iparjogvédelmi megállapodás gondolata a napjainkban is a nemzetközi iparjogvédelmi együttműködés alapokmányaként tisztelt Párizsi Uniós Egyezményben öltött testet.

Az Egyezmény vitathatatlanul mérföldkő volt a nemzetközi iparjogvédelmi együttműködés történetében, mivel a kapcsolatok fejlesztésének új távlatait nyitotta meg, alapelvei és intézményei (különösen az egyenlő elbánás elve és az uniós elsőbbség intézménye) az együttműködés máig is elevenen ható tényezői, rendelkezései komoly befolyást gyakoroltak a nemzeti törvényhozások fejlődésére.[3]

Az Egyezmény fő rendelkezéseit jogi szempontból három csoportba lehet sorolni.

a) Az Egyezmény tartalmaz egyes nemzetközi közjogi vonatkozású rendelkezéseket, amelyek a tagországok jogait és kötelességeit, valamint az Egyezmény alapján létrejött Unió szervezeti felépítését, adminisztratív rendelkezéseit határozzák meg. Ide sorolható pl. a 12. cikk (amely szerint az Unió mindegyik országa kötelezi magát arra, hogy külön iparjogvédelmi hatóságot szervez) vagy a 13. cikk (amely a Közgyűlés működését szabályozza).

b) Az Egyezménynek vannak olyan rendelkezései, amelyek megengedik vagy előírják, hogy a tagállamok törvényhozása valamely kérdést hogyan szabályozhat az iparjogvédelem terén. Pl. az 5 A (2) cikk megengedi, hogy az Unió országai kényszerengedély adását lehetővé tevő jogszabályi rendelkezéseket hozzanak avégett, hogy elejét vegyék a szabadalom adta kizárólagossági jog gyakorlásából folyó esetleges visszaéléseknek. A 10. bis (1) cikk szerint viszont az Unió országai kötelesek az Unió hatálya alá tartozók számára a tisztességtelen verseny ellen hathatós oltalmat biztosítani.

c) Az Egyezmény egyes rendelkezései az Unió hatálya alá tartozó magánszemélyeket és gazdálkodó szervezeteket érintik abban a formában, hogy meghatározott kérdésekben valamely ország nemzeti törvényhozására utalnak (pl. a 2. cikk az egyenlő elbánás vonatkozásában az Uniós országok törvényhozására utal, a 9. cikk a védjeggyel jogosulatlanul ellátott termékek lefoglalása tekintetében annak az országnak a jogára utal, ahol a megjelölés történt vagy ahová az árut bevitték) vagy pedig valamely kérdést közvetlenül rendeznek (pl. a 4. cikk, amely az uniós elsőbbség kérdését szabályozza, a 4. bis cikk, amely a szabadalmak függetlenségét mondja ki).

Az Egyezmény gyakorlati szempontból legalapvetőbb anyagi jogi rendelkezései: az egyenlő elbánás elve, az uniós elsőbbség intézménye és az ún. közös szabályok.

Az egyenlő elbánás elve nem politikai deklaráció, hanem az Egyezmény ténylegesen ható alapelve, amely kizárja a külföldiek bármely diszkriminálását az iparjogvédelem terén, azaz a nemzeti iparjogvédelmi rendszert a külföldiekre is kiterjeszti.

Az uniós elsőbbség intézménye a gyakorlatban szintén nagy jelentőségű, mivel az alapbejelentés megtétele után az elsőbbségi időközben a bejelentőnek még lehetősége van annak mérlegelésére, hogy mely országokban érdemes az áruexport piacvédelme vagy a szellemi export jogi megalapozása érdekében szabadalmi vagy más iparjogvédelmi jogokat szereznie.

Az Egyezmény további rendelkezéseit ún. közös szabályoknak szokták nevezni, amelyek bizonyos általános és kötelező elveket határoznak meg a szabadalmak, védjegyek, ipari minták oltalma kapcsán (pl. a szabadalmak függetlensége, a feltaláló névjoga, a kényszerengedéllyel összefüggő korlátozások) és ennek révén egységesítő hatást fejtenek ki a nemzeti törvényhozásokra.

Az Egyezményt felülvizsgáló diplomáciai értekezletek (amelyeket 1900-ban Brüsszelben, 1911-ben Washingtonban, 1925-ben Hágában, 1934-ben Londonban, 1958-ban Lisszabonban, 1967-ben Stockholmban tartottak) nem változtatták meg, csupán továbbfejlesztették az Egyezmény alapvető elveit, amelyek a gazdasági vállalkozó „ipari tulajdonjogai" (szabadalmi jog, védjegyjog stb.) külföldi védelmének megkönnyítésére irányulnak, illetve a nemzeti törvényhozások rendelkezéseinek meghatározott keretek között tartásával garantálják a megszerzett jogok hatékonyságát.

Az Egyezmény többszöri felülvizsgálata eredményeként jelentős változás csak az együttműködő államok kapcsolatainak szervezeti kereteiben ment végbe, amikor az 1967. évi Stockholmi diplomáciai értekezlet létrehozta a Szellemi Tulajdon Világszervezetét (WIPO) és az egyes uniók új igazgatási struktúráját (közgyűlés, végrehajtó bizottság). Az alapelvek lényegi változatlansága mellett ment végbe napjainkig az Egyezmény tagországai számának nagymérvű megnövekedése (11-ről 89-re), amely az egyes országcsoportok — különösen a fejlődő országok és a szocialista országok — sajátos viszonyaiból eredően új igényeket szült és új, a jelenleg folyó felülvizsgálat tárgyát képező követeléseket támasztott az Egyezmény továbbfejlesztésére.

[3] G. H. C. *Bodenhausen:* Guide to the application of the Paris Convention for the protection of Industrial Property. Genf, 1968.

Ezek a követelések főként a fejlődő országok részére kedvező preferenciák elfogadására, a fejlett országok szabadalmi pozícióinak korlátozására és a szerzői tanúsítványos oltalmi forma teljes nemzetközi egyenrangúsítására irányulnak.

Magyarország érdekeltsége az iparjogvédelem nemzetközi kereteinek egyértelmű, jogbiztonságot nyújtó rendezésében viszonylag korán megmutatkozott.

1909. január 1-i hatállyal belépett a Párizsi Uniós Egyezmény tagországainak sorába és ezzel széles körű, tartalmilag egységes iparjogvédelmi kapcsolatok részesévé vált. Az Egyezmény Brüsszelben felülvizsgált szövegét az 1908. évi LII. évi törvény hirdette ki.[4]

Az 1913. évi VIII. törvény Párizsi Uniós Egyezmény 1911. évi Washingtoni Szövegét, az 1929. évi XVIII. törvény pedig 1925. évi Hágai Szövegét hirdette ki.

A második világháborút követően iparjogvédelmi nemzetközi kapcsolataink csak a 60-as és 70-es években nyertek új lendületet. A Párizsi Uniós Egyezmény 1934. évi Londoni Szövegét az 1962. évi 17. sz. tvr., 1958. évi Lisszaboni Szövegét az 1967. évi 7. sz. tvr., 1967. évi Stockholmi Szövegét pedig az 1970. évi 18. sz. tvr. hirdette ki.

A kihirdetett egyezményszövegek közül négy (a Hágai, a Londoni, a Lisszaboni és a Stockholmi) jelenleg is egyidejűleg hatályos, ezért a Párizsi Uniós Egyezmény tulajdonképpen nem egységes egyezmény, hanem — egymástól többé-kevésbé eltérő — egyezmények sorozata.

Olyan országok vonatkozásában ugyanis, amelyek még a korábbi szövegek alapján állnak, csak a korábbi szöveg alkalmazható. Pl. Brazília a Hágai Szöveget, Új Zéland a Londoni Szöveget, Argentína a Lisszaboni Szöveget alkalmazza.

Az Egyezmény strukturális egyenetlenségét növeli az a sajátos vonása az Egyezmény Stockholmi Szövegének, hogy lehetőséget ad a részleges ratifikációra.

Az Egyezmény 20. cikke ugyanis lehetővé teszi, hogy a tagországok kijelenthessék ratifikációs vagy csatlakozási okiratukban, hogy a megerősítés vagy csatlakozás az 1—12. cikkekre (anyagi jogi rendelkezések) vagy 13—17. cikkekre (adminisztratív rendelkezések) nem terjed ki. Pl. Kanada, Törökország Sri Lanka a Stockholmi Szövegnek csupán az adminisztratív rendelkezéseit ratifikálta.

2. Az iparjogvédelmi mellékegyezmények rendszere. Az iparjogvédelem alapegyezményének a lényegét illetően nem jelentős mérvű változása mellett komoly fejlődés következett be az ún. mellékegyezményekben, amelyek az iparjogvédelem meghatározott kategóriáival kapcsolatban részesítettek az államok szűkebb köre számára szorosabb együttműködést.

A fejlődés ütemére jellemző, hogy a jelenleg számontartott 14 iparjogvédelmi mellékegyezményből 1883 és 1957 között 3, az 1957 óta eltelt időszakban pedig 11 jött létre.

A szűkebb körű nemzetközi iparjogvédelmi mellékegyezmények három csoportba sorolhatók:

a) Az *első csoportba* tartoznak a nemzetközi bejelentési, illetve lajstromozási (letétbehelyezési) rendszereket létrehozó nemzetközi egyezmények:

— A Szabadalmi Együttműködési Szerződés, amelyet 1970. június 19-én Washingtonban írtak alá (angol nyelvű elnevezése és rövidítése: Patent Cooperation Treaty — PCT),

— A mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából történő letétbehelyezése nemzetközi elismerésére 1977. április 28-án létrehozott Budapesti Szerződés,

— A felfedezések nemzetközi lajstromozásáról 1978. március 7-én aláírt Genfi Szerződés (még nincs hatályban),

— A védjegyek nemzetközi lajstromozására 1891. április 14-én kötött Madridi Megállapodás,

— A Védjegy Lajstromozási Szerződés (angol elnevezése és rövidítése: Trademark Registration Treaty = TRT), amelyet 1973. június 12-én Bécsben írtak alá,

— Az eredetmegjelölések oltalmáról és nemzetközi lajstromozásáról 1958. október 31-én létrehozott Lisszaboni Megállapodás,

— Az ipari minták letétbe helyezéséről 1925. november 6-án létrehozott Hágai Megállapodás,

— A nyomdabetűk oltalmáról és nemzetközi letétbehelyezéséről 1973. június 12-én létrehozott Bécsi Megállapodás (még nincs hatályban).

b) A szűkebb körű megállapodások *második csoportjába* az osztályozási megállapodások tartoznak:

— A Nemzetközi Szabadalmi Osztályozásról 1971. március 24-én létrehozott Strasbourgi Megállapodás,

— A gyári vagy kereskedelmi védjegyekkel ellátható termékek és szolgáltatások nemzetközi osztályozásáról 1957. június 15-én létrehozott Nizzai Megállapdás,

— A védjegyek ábrás elemeinek osztályozásáról 1973. június 12-én létrehozott Bécsi Megállapodás (még nincs hatályban),

— Az ipari minták nemzetközi osztályozásáról 1968. október 8-án létrehozott Locarnói Megállapodás.

c) A *harmadik csoportba* a csupán elvi jellegű, szűkebb szakmai területet érintő megállapodások sorolhatók:

— Az áruk hamis vagy megtévesztő származási jelzéseinek megakadályozásáról 1891. április 14-én kötött Madridi Megállapodás,

[4] *Vékás* Gusztáv—*Bobrovszky* Jenő: Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink fejlődése. (A magyar iparjogvédelem 75 éve c. kiadványban. Bp. 1971.)

— Az új növényfajták oltalmára létesült Nemzetközi Egyezmény, amely sajátos kapcsolatban áll a nemzetközi iparjogvédelmi egyezmények rendszerével.

A Párizsi Uniós Egyezményhez történt csatlakozással, illetve az Egyezmény újabb szövegének kihirdetésével párhuzamosan Magyarország részesévé vált egyes szűkebb körű iparjogvédelmi mellékegyezményeknek is.

Ezek a mellékegyezmények az első időszakban csak a védjegyek, származási jelzések, ipari minták, eredetmegjelölések oltalma terén alakítottak ki szorosabb együttműködést az államok szűkebb csoportjai között.

A Párizsi Uniós Egyezményt kihirdető 1909. évi LII. törvény a védjegyek nemzetközi lajstromozására létesült Madridi Megállapodást is kihirdette és a későbbiekben Magyarország annak újabb szövegeit is ratifikálta.

A Megállapodás lényege, hogy a csatlakozott államok polgárai, jogi személyei és az azokkal egy tekintet alá esők a származási országban oltalom alatt álló védjegyeikre egyetlen kérelem benyújtásával oltalmat biztosíthatnak a Megállapodásban részes többi ország területén, anélkül, hogy az érintett országok nemzeti hivatalait külön-külön meg kellene keresniük.

1934-ben Magyarország ratifikálta az áruk hamis vagy megtévesztő származási jelzéseinek megakadályozására kötött Madridi Megállapodást és utóbb annak újabb szövegeit is kihirdette.

Az iparjogvédelmi mellékegyezmények rendszere — mint említettük — az 50-es évek végétől kezdett el terebélyesedni. A létrejött új és érdekeinket szolgáló egyezményekhez hazánk viszonylag gyorsan csatlakozott.

Az 1967. évi 7. sz. tvr. hirdette ki a belépés kapcsán az eredetmegjelölések oltalmára és nemzetközi lajstromozására vonatkozó Lisszaboni Megállapodást, valamint a gyári vagy kereskedelmi védjegyekkel ellátható termékek és szolgáltatások nemzetközi osztályozására vonatkozó Nizzai Megállapodást.

Az 1970. évi 18. sz. tvr. alapján vált Magyarország a Szellemi Tulajdon Világszervezete létesítésére Stockholmban aláírt Egyezmény, az 1973. évi 29. sz. tvr. alapján pedig az ipari minták nemzetközi osztályozásának létesítésére vonatkozó Locarnói Megállapodás részesévé.

A 70-es években új mozzanat jelenik meg az iparjogvédelmi egyezmények rendszerének fejlődésében. Az egyetemes jellegű iparjogvédelmi mellékegyezmények között sorozatosan létrejönnek olyan egyezmények, amelyek találmányi-szabadalmi téren is szorosabbra fűzik az államok együttműködését.

A találmányi-szabadalmi vonatkozású egyetemes jellegű mellékegyezmények között a Strasbourgi Megállapodást, a Szabadalmi Együttműködési Szerződést és a Budapesti Szerződést kell megemlítenünk.

A Nemzetközi Szabadalmi Osztályozásról 1971. március 24-én létrehozott Strasbourgi Megállapodás a Nizzai és a Locarnói Megállapodáshoz hasonlóan a Párizsi Uniós Egyezmény keretében létrejött külön megállapodás, amelynek célja az információvisszakeresés fontos eszközéül szolgáló osztályozási rendszerek egységesítése nemzetközi szinten.

Az osztályozási rendszert Magyarország — több más országhoz hasonlóan — alkalmazza a gyakorlatban anélkül, hogy a Megállapodáshoz csatlakozott volna.

Az egységes osztályozási rendszer jelentőségét érzékelteti, hogy pl. a hazai Szabadalmi Tárban 23 fejlett ipari országból származó mintegy 10 millió szabadalmi leírást tárolnak, amelyek éves gyarapodása kb. 500 000 leírás.

Az egységes nemzetközi osztályozás elősegíti a hatalmas információtömeg alapján végzett kutatásokat és vizsgálatokat (újdonságvizsgálat, műszaki szintvizsgálat, szabadalmi tisztaságvizsgálat).

A találmányok és más tudományos-műszaki eredmények jogi védelme terén folytatott nemzetközi együttműködés szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a jogirodalmunkban kellően még nem ismertetett szabadalmi Együttműködési Szerződés (angol nyelvű elnevezése és rövidítése: Patent Cooperation Treaty = PCT), amelyet 1970. június 19-én Washingtonban írtak alá és amelyet hazánkban az 1980. évi 14. sz. tvr. hirdetett ki.[5]

A Szerződés fő célja, hogy egyszerűbbé, gyorsabbá, olcsóbbá és megbízhatóbbá tegye a találmányok jogi oltalmának elnyerését olyan esetekben, amikor ugyanarra a találmányra több országban kérnek szabadalmat vagy más oltalmat (ún. „szériabejelentések" esetén).

Ezt a célt a Szerződés azáltal éri el, hogy lehetővé teszi a bejelentők számára nemzetközi bejelentés benyújtását az illetékes nemzeti találmányi hivatalnál (tehát egy helyen, egy nyelven, egyféle előírás szerint), amelynek az a jogi hatása, mintha nemzeti bejelentést tettek volna valamennyi államban, amelyeket a nemzetközi bejelentésben megjelölnek.

Ha a bejelentés megfelel az alaki követelményeknek, a nemzeti Hivatal elküldi annak egy példányát a WIPO Nemzetközi Irodájának, egy példányát pedig az illetékes nemzetközi kutatási szervhez.

Nemzetközi kutatási szervként egyes nemzeti találmányi hivatalok (a Szovjetunió, USA, Japán, Svédország, Ausztria, Ausztrália találmányi hivatalai) és az Európai Szabadalmi Hivatal jár el. Ezek tehát nem nemzetközi szervezetek, hanem nemzetközi funkciót kifejtő nemzeti szervezetek.

A nemzetközi kutatási szerv összeállít egy

[5] A. *Bogsch:* Present Situation of the PCT, AIPPI Journal. (Japán Csoport) 1981. 1. sz. *Gödölle* István—*Szentpéteri* Ádám: A Szabadalmi Együttműködési Szerződés szerinti nemzetközi bejelentési eljárás főbb jellegzetességei. Szabadalmi Közlöny, 1980. 2. sz.

nemzetközi kutatási jelentést, amely felsorolja a vizsgálat szempontjából releváns dokumentumokat. A nemzetközi kutatási jelentést és kérésre az abban felsorolt dokumentumok egy példányát először a bejelentőnek küldik meg, aki a továbbiakban a kutatási jelentés ismeretében fenntarthatja vagy visszavonhatja a nemzetközi bejelentést. Ha fenntartja, akkor a nemzetközi bejelentést a nemzetközi kutatási jelentéssel együtt közlik a bejelentő által megjelölt, a Szerződésben részes államok nemzeti hivatalaival. Csak ekkor kell a nemzeti hivataloknál esedékes bejelentési illetéket megfizetni és az esetleges fordításokat elkészíteni, és csak ekkor indult meg az eljárás az egyes nemzeti hivataloknál (az eljárás ún. „nemzeti szakasza").

A Szerződés nem tartalmaz előírást az eljárás nemzeti szakaszára azonkívül, hogy garantálja, miszerint legkésőbb az elsőbbségi naptól számított 20 hónap elteltéig nem kezdődhet meg. A bejelentőnek meg kell adni a lehetőséget minden nemzeti hivatal előtt a nemzetközi bejelentés (leírás, igénypontok, rajz) módosítására. Egyéb vonatkozásban a Szerződésben részes államok fenntarthatják jelenlegi szabadalmi jogukat vagy változtathatnak rajta a jövőben azzal a korlátozással azonban, hogy nem írhatnak elő eltérő, szigorúbb formai követelményeket a nemzetközi bejelentésre, mint maga a Szerződés.

A nemzetközi kutatás mellett a bejelentő nemzetközi elővizsgálatot is kérhet, amely a bejelentés tárgya értékelésére is kiterjed és amely esetben a nemzeti eljárások megindítása az elsőbbségi naptól számított 25 hónap elteltéig halasztható el.

Az egyes országok egymástól függetlenül saját nemzeti törvényeik alapján döntenek, hogy adnak-e szabadalmat, illetve más oltalmat vagy elutasítják a bejelentést.

A Szerződés keretében szerzett szabadalmak azonban várhatóan „erős szabadalmak" lesznek, amelyek biztosan megfelelnek a szabadalmazhatóság követelményeinek.

Az „erős" szabadalmak engedélyezését az valószínűsíti, hogy a nemzetközi kutatási, illetve elővizsgálati jelentéseknek nemzetközileg előírt magas követelményeket kell kielégíteniök és olyan hivatalok állítják össze azokat, amelyeknek nagy kutatási és elővizsgálati gyakorlatuk általánosan elismert.

A Szerződés másik fő célja, hogy a szabadalmi leírásokban levő műszaki információkat könnyen és gyorsan hozzáférhetővé tegye a nyilvánosság számára. Ez úgy valósul meg, hogy a nemzetközi szabadalmi bejelentéseket a kivonattal és a nemzetközi kutatási jelentéssel együtt az elsőbbségi naptól számított 18 hónap elteltével közzéteszik. (A kivonat közzététele a „PCT Gazette" c. lapban történik a Szellemi Tulajdon Világszervezete Nemzetközi Irodája által.)

Mindkét cél megvalósításánál, de különösen a szabadalmi információ továbbfejlesztésénél a Szerződés fokozott figyelmet fordít a fejlődő országok gazdasági haladásának elősegítésére.

A nemzeti találmányi hivatalok a Szerződés keretében három funkcióban jelennek meg: átvevő hivatalként, megjelölt hivatalként és kiválasztott hivatalként. (Egyes országokban ehhez járul a nemzetközi kutató és elővizsgáló szervi funkció is.)

Átvevő hivatalként jár el az a nemzeti találmányi hivatal, amelyhez a nemzetközi bejelentést benyújtották.

A magyar állampolgárságú bejelentők, valamint más olyan bejelentők nemzetközi bejelentései vonatkozásában, akiknek lakhelye (székhelye) a Magyar Népköztársaság területén van, az Országos Találmányi Hivatal jár el átvevő hivatalként, tehát a jelzett bejelentőknek a nemzetközi bejelentéseket az Országos Találmányi Hivatalhoz kell benyújtani.

Az Országos Találmányi Hivatalhoz mint átvevő hivatalhoz benyújtott nemzetközi bejelentésekkel kapcsolatban a nemzetközi kutatás és a nemzetközi elővizsgálat elvégzésére a Szovjetunió Találmányi és Felfedezésügyi Állami Bizottsága illetékes, amely ezen ügyekben a Szellemi Tulajdon Világszervezetével kötött megállapodás szerint jár el.

Megjelölt hivatalként azoknak az államoknak a hivatalai járnak el, amelyeket a nemzetközi kutatás tárgyát képező nemzetközi bejelentésben a bejelentő megjelöl. Kiválasztott hivatalok pedig azoknak az államoknak a hivatalai, amelyekben a nemzetközi elővizsgálat tárgyát képező nemzetközi bejelentésben a bejelentő kiválaszt.

A Szerződés szerinti eljárás számos előnyt kínál. Mindenekelőtt az egyetlen nemzetközi bejelentés lehetősége jelentős munka-, idő- és pénzmegtakarítást tesz lehetővé a bejelentő számára. További előny, hogy a nemzeti eljárások elhalasztására legalább 20, illetve 25 hónap áll a bejelentők rendelkezésére, amely alatt mérlegelhetik, hogy van-e gazdasági érdeklődés találmányuk iránt, érdemes-e a szabadalmat ezekben az országokban megszerezniük.

A magas szintű nemzetközi kutatási és elővizsgálati jelentés birtokában a bejelentő mérlegelheti, hogy van-e esélye a szabadalom elnyerésére. Kedvezőtlen jelentés esetén megkímélheti magát a további munka-, pénz- és időráfordítástól, kedvező jelentés viszont lényegesen megerősíti helyzetét a nemzeti szabadalmi eljárásokban, megrövidíti a bejelentés átfutási idejét, és szilárd pozíciót biztosít az annak alapján elnyert erős szabadalom elleni esetleges megsemmisítési eljárásokban.

További előny, hogy a bejelentő 12 hónapon belül a korábban tett hazai bejelentés elsőbbségét igényelheti a nemzetközi bejelentésben, de ezenkívül azt is megteheti, hogy csak nemzetközi bejelentést nyújt be, amelyben saját országát is megjelöli.

A Szerződés szerint nemcsak nemzeti szabadalmak, hanem regionális szabadalmak is igényelhetők a nemzetközi bejelentésben. Ennek alapján mód van arra, hogy pl. a magyar bejelentő a nemzetközi bejelentésben az Európai Gazdasági Közösség országai vonatkozásában európai szabadalmat igényeljen.

A Szerződés lehetőséget ad ún. nemzetközi jellegű kutatásra is, amikor a bejelentő nem kíván nemzetközi bejelentést tenni, csupán nemzetközi kutatás elvégzését rendeli meg.

A Szerződés 30 tagországának (közöttük USA, Japán, Nyugat-Európa országai, Szovjetunió) szabadalmi bejelentési száma 1979-ben kb. 200 000-et tett ki, ami a világ összes szabadalmi bejelentési számának (kb. 340 000) mintegy 60%-át képviseli. A Szerződés alkalmazásának egyéves tapasztalatai bíztatóak, összes előnyei azonban várhatóan csak hosszabb távon jelentkeznek.

Egyetemes jellegű iparjogvédelmi kapcsolataink fejlesztésének másik jelentős lépése volt a mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából történő letétbe helyezése, nemzetközi elismerésére 1977. április 28-án kötött Budapesti Szerződés ratifikálása és kihirdetése az 1981. évi 1. sz. tvr.-rel.[6]

Napjainkban a mikroorganizmusok egyre szélesebb körű alkalmazást nyernek az élelmiszeriparon kívül a gyógyszeriparban, mezőgazdaságban, ércbányászatban és más iparágakban is. A különböző országok szabadalmi gyakorlatában általánosan elterjedt, hogy a mikroorganizmusok felhasználási eljárásai szabadalmazhatók.

A mikroorganizmusok lényegesen különböznek a találmányok hagyományos tárgyaitól. Sajátosságuk pl. az, hogy — többek között, mivel genetikai struktúrájuk még nincs teljesen feltárva — nehéz leírni és a leírás alapján „megvalósítani" e találmányokat. Specifikumuk az is, hogy mutagén változásoknak vannak kitéve, továbbá, hogy „halandók" mint minden élő. Mindez megkívánja pl. az azonosítás és közzététel sajátos módját, ezért számos ország megköveteli a morfológiai, fiziológiai, taxonómiai stb. leíráson felül a mikroorganizmus törzs letétbehelyezését és reprodukció céljából a nyilvánosság rendelkezésére bocsátását valamely erre illetékes szervnél. Egy-egy adott mikroorganizmuson alapuló találmány több országban való szabadalmazása esetében a bejelentőnek elvileg mindegyik országban külön-külön letétbe kell helyeznie a törzset. E bonyolult és költséges eljárás kiküszöbölése érdekében jött létre a Budapesti Szerződés.

A Budapesti Szerződés fő vonása, hogy a részes államok, amelyek megkövetelik vagy megengedik a mikroorganizmusok szabadalmi eljárás céljából történő letétbe helyezését, el kell ismerjék e célra az olyan letétbe helyezést, amely a Szerződés keretében működő bármelyik nemzetközi letéteményes szervnél történt.

Valamely letéteményes intézmény abban az esetben szerezheti meg a „nemzetközi letéteményes szerv" jogállását, ha valamely részes állam (vagy kormányközi iparjogvédelmi szervezet) biztosítékot nyújt arra nézve, hogy az említett intézmény betart bizonyos követelményeket, nevezetesen, hogy a letétbe helyezés lehetősége bármely „letevő" (személy, cég stb.) rendelkezésére áll, hogy elfogadja és őrzi a letett mikroorganizmusokat, és hogy azokról mintákat ad bármely jogosultnak.

A Szerződés várhatóan jelentősen megkönnyíti a mikroorganizmusokkal kapcsolatos találmányok jogi oltalmának több országban történő biztosítását.

Magyarország ezzel lényegében részesévé vált a legfontosabb egyetemes iparjogvédelmi nemzetközi egyezményeknek. Tanulmányozás tárgyát képezi csatlakozásunk egyes további egyezményekhez, különösen az új növényfajták oltalmára kötött Nemzetközi Egyezményhez, a nyomdabetűk oltalmáról és nemzetközi letétbe helyezéséről kötött Bécsi Megállapodáshoz és a Védjegy Lajstromozási Szerződéshez. Mindhárom egyezmény az intenzívebb nemzetközi együttműködés és a hatékonyabb jogvédelem lehetőségét kínálja az érintett területen.

3. Az iparjogvédelmi együttműködés regionális rendezése. Az egyetemes jellegű alapegyezmény mellékegyezményei kiterjedt hálózatának létrejötte mellett az elmúlt negyedszázad új jelensége a gazdasági integrációkra épülő iparjogvédelmi integrációk és az azokat kifejező egyezmények kidolgozása.

Az Európa Tanács országai 1953-ban kötötték meg a szabadalmi bejelentések alakiságaira, 1954-ben a Nemzetközi Szabadalmi Osztályozásra, 1963-ban pedig a szabadalmi anyagi jog néhány rendelkezésének egységesítésére vonatkozó egyezményt.

Az Európai Gazdasági Közösség keretében 1973. október 5-én Münchenben írták alá az európai szabadalom engedélyezéséről szóló Egyezményt az államok szélesebb köre számára. (European Patent Convention = EPC.)

Az Európai Gazdasági Közösség kilenc tagállama által 1975. december 15-én Luxemburgban aláírt Egyezmény (Community Patent Concention = CPC) pedig létrehozza az egységes és autonóm jellegű közösségi szabadalmat.

A skandináv országok (Dánia, Finnország, Norvégia és Svédország) 1967 folyamán lényegében azonos szövegű szabadalmi törvényeket fogadtak el.

A skandináv megoldáshoz hasonlóan a Carthagenai Egyezmény alapján létrehozott ún. Andok Csoport (Bolívia, Chile, Kolumbia, Equador, Peru és Venezuela tömörülése) keretében az 1974. évi 85. számú határozat értelmében az említett országok egységes iparjogvédelmi jogszabályokat fogadtak el.

[6] *Horváth* Gyula: Érvénybe lépett a Budapesti Egyezmény. MIE közlemények, 21 (1) 1980.

Afrikában az 1962-ben aláírt és Banguiban 1977-ben felülvizsgált Libreville-i Egyezmény alapján 14 afrikai ország felállította az Afrikai Iparjogvédelmi Szervezetet (OAPI) és elfogadta a tagországok közös szabadalmi, védjegy és ipari minta törvényeinek szövegét. 1976-ban jött létre a Lusakai Egyezmény alapján az angol nyelvű afrikai országok Iparjogvédelmi Szervezete (ESARIPO) is.

A KGST keretében már az ötvenes évek közepétől megkezdődik az ágazati állandó bizottságok keretében a tudományos-műszaki együttműködés szervezése a találmányi kérdésekre kiterjedően is. 1958-ban pedig a KGST VB. ajánlásai alapján a KGST-tagországok a találmányi és az iparjogvédelmi együttműködés fejlesztése és gyakorlati bonyolítása érdekében 4 munkacsoportot és ahhoz kapcsolódó titkárságot hoztak létre. Ez az együttműködési forma alakult át 1971-ben a KGST-tagországok találmányi hivatalai vezetőinek Értekezletévé és épült be a KGST szervezeti rendszerébe.

Az Értekezlet keretében folyó együttműködés kiterjed az iparjogvédelmi ügyek egész rendszerére (vizsgálat, információ, képzés stb.), annak legalapvetőbb elemeire. Az együttműködés fejlesztésében kiemelkedő jelentősége van a jogi alapok fejlesztésének, mivel az együttműködés olyan új szervezeti és jogi paraméterek között folyik (pl. közös szervezetek, közös találmányok), amelyekre a nemzeti törvényhozások nem nyújtanak szabályozást.

A KGST-tagországok kormányainak képviselői 1973. április 12-én írták alá a „Megállapodást a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés során a találmányok, ipari, használati minták és védjegyek jogi oltalmáról", amely 1975 elején valamennyi KGST-tagországban hatályba lépett. A Megállapodást Magyarországon az 1975. évi 8. sz. tvr. hirdette ki.

A Megállapodás rendezi a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködés során létrejött közös találmányokhoz és más, az iparjogvédelem körébe tartozó alkotásokhoz fűződő jogokat.

A közös találmányokhoz, ipari és használati mintákhoz fűződő jogok tekintetében a Megállapodás azt az elvet érvényesíti, hogy a saját ország területén ezek az alkotások korlátlanul hasznosíthatók, harmadik országok felé azonban csak közösen lehet rendelkezni (pl. az átadás, kivitel tekintetében).

A szerzők díjazásának kérdéseit a Megállapodás úgy rendezi, hogy hasznosítás esetén a díj mértékét annak az országnak a joga szerint kell megállapítani, amelyben a találmányok, használati minták és ipari minták hasznosításra kerültek.

1975-ben július 5-én Lipcsében jött létre a találmányi bejelentések elkészítése és benyújtása követelményeinek egységesítéséről szóló Megállapodás, amelyet Magyarországon a Minisztertanács 22/1977. (VI. 27.) sz. rendelete hirdetett ki.

A Megállapodás a KGST-tagországok nemzeti jogszabályai és a nemzetközi követelmények alapulvételével egységesíti az egymáshoz kölcsönösen benyújtott találmányi bejelentések tekintetében fennálló legfontosabb előírásokat, amely akkor jelent gyakorlati előnyt, ha a KGST-országokban kíván egy bejelentő ún. „szériabejelentést" tenni.

1976. december 18-án Havannában írták alá a KGST-tagországok képviselői a szerzői tanúsítványok és egyéb találmányi oltalmi okiratok kölcsönös elismeréséről szóló Megállapodást, amelyet hazánkban a 3/1978. (I. 18.) MT sz. rendelet hirdetett ki.

A Megállapodás lehetőséget nyit az egyik KGST-tagországban valamely találmányra megszerzett oltalmi okiratnak (szabadalom, szerzői tanúsítvány) a többi KGST-tagországban való elismertetésére a hagyományosnál könnyebb és gyorsabb eljárás keretében.

A Megállapodásban részes azon országokban, ahol a nemzeti törvényhozásnak megfelelően több találmányi oltalmi forma (szabadalom és szerzői tanúsítvány) létezik, az oltalmat a bejelentő által választott formában engedélyezik.

A KGST együttműködésben és annak keretében az iparjogvédelmi téren folyó együttműködésben kezdettől fogva részt vesz hazánk is, mivel alapvető érdeke a szocialista gazdasági közösség fejlődése, gazdasági és tudományos-műszaki kapcsolataink kiszélesítése és elmélyítése. Alapvető gazdaságpolitikai céljaink — a népgazdaság termelési szerkezetének korszerűsítése, a gazdaságos export növelése — eléréséhez a szocialista gazdasági közösség keretében folyó együttműködés hatékonyan járulhat hozzá. Az együttműködés fejlesztésének egyik hatékony módszerét a szocialista gazdasági integráció iparjogvédelmi rendszerének további tökéletesítése jelenti.[7]

4. Az iparjogvédelmi egyezmények jelentősége. A Magyarország által is ratifikált egyetemes és regionális iparjogvédelmi egyezményeknek ez a hálózata képezi azt a feltehetően hosszabb időszakra adott jogi keretet, amelyet a magyar állami szervek és gazdálkodó szervezetek iparjogvédelmi együttműködése során figyelembe kell venni.

Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy a szabadalmi és más iparjogvédelmi jogok biztosítása szempontjából olyan nemzetközi iparjogvédelmi egyezményeknek is komoly jelentősége van, amelyeknek Magyarország nem részese. Pl. az Európai Gazdasági Közösség keretében 1973. október 5-én létrehozott Müncheni Egyezmény az európai szabadalmak engedélye-

[7] I. *Cservjakov:* A KGST tagországok együttműködése a találmányi és szabadalmi ügy terén. Szabadalmi Közlöny, 1979. 11. sz. *Bobrovszky* Jenő: A tudományos-műszaki eredmények jogi védelme a szocialista gazdasági integrációban. Bp. KJK, 1978.

zéséről lehetővé teszi bármely természetes vagy jogi személy (ezek között magyar feltalálók, gazdálkodó szervezetek)részére szabadalmi bejelentés benyújtását és európai szabadalom megszerzését.[8]

[8] Convention on the grant of European Patents. Industrial Property, 1974. 2. sz. *Egri* János: Az Európai Szabadalmi Hivatal eddigi tevékenységének néhány tapasztalata. MIE közlemények, 21 (1) 1980.

Nemzetközi iparjogvédelmi kapcsolataink jogi kereteinek rövid áttekintése azt bizonyítja, hogy Magyarország mindvégig kivette részét az iparjogvédelem nemzetközi fejlesztéséből és külpolitikai elveinek megfelelően a jövőben is számítani lehet hozzájárulására a nemzetek közötti kölcsönösen előnyös együttműködés e téren is kívánatos kiszélesítéséhez.

Bobrovszky Jenő

A védjegyjogi oltalom néhány kérdése a tisztességtelen verseny jogának metamorfózisa tükrében*

„neve, ha van, csak áruvédjegy, mint akármely mosóporé"

„Individualizálni nehéz" — lehetne parafrazeálni a költőt. Mert ami — jól-rosszul — individualizál egy tárgyat, az emberi személyiségnek bakfitty. Ám ami az embernek kevés, az áru számára, értékesülése számára döntő lehet: a *genus*-on belüli egyediesítését, „zártfajúvá" tételét biztosítja.

Ez a sajátosság mindig is jelentős előnyt biztosított a védjegyes árunak a jelöltetlennel, vagy az egyszerű árujelzővel jelölttel szemben a piaci versenyben, ezért a védjegyjognak a versenyjoggal — főleg a tisztességtelen versenyjoggal, majd kialakulása után a versenykorlátozások jogával is — fennálló kapcsolata sohasem volt vitatott. Mégis a tisztességtelen verseny jogával fennálló kapcsolat mondható különösen jelentősnek, hiszen ez fogalmazta meg a polgárság tőkés társadalmi-gazdasági berendezésekor az üzleti tisztesség, a jó erkölcsök betartásának követelményét a gazdasági életben is. Mivel pedig a védjegy az említett előnyhöz juttatja áruját, a védjegy mikénti felhasználása, az előny tényleges gazdasági haszonkénti realizálása és az üzleti tisztesség szabta korlátok betartása újra és újra felbukkant az irodalomban. Mindenesetre nem mondható egyértelműnek az, hogy ezt az összefüggést a megfogalmazáson túlmenően ténylegesen mennyiben juttatják érvényre.

I.

A védjegyjog és a tisztességtelen verseny jogának viszonya

1. „Az egész világon észlelhető jelenség, hogy a védjegyjognak többé-kevésbé formalisztikus rendszerét a versenyjognak a materiális igazságot szem előtt tartó szelleme egészíti ki, sőt a védjegyjog tételeit átformálja, az anyagi igazság érvényesülésére alkalmas tételekkel bővíti ki. A védjegyjognak ez a tendenciája a magyar jogban is diadalra jutott."[1] Ezekkel az euforisztikus szavakkal üdvözli egy korabeli szerző a tisztességtelen versenyről szóló 1923:V. tc. (TVT) megalkotását, amely tagadhatatlanul több, mint három évtizeddel védjegyjogunk első kodifikálása után született meg. Mennyiben és milyen vonatkozásban hat a tisztességtelen versenyjog — többek között — a védjegyjogra, hogyan tükröződnek benne modern versenyjogi fejlődési tendenciák, és egyáltalán ennek előkérdéseként: mi a két jogterület egymáshoz való viszonya?

A két joganyag kapcsolódásának érzékeltetésére általában a következő példákat szokták felhozni: a tisztességtelen verseny jogába tartozik a nem lajstromozott árumegjelölés védelme utánzás, bitorlás ellen;[2] a csomagolás, vignetta, színkombináció védelme; védelem nyújtása akár lajstromozott védjegy ellenére is, ha a jogosult azt nem használva kivárja, amíg versenytársa egy hasonló árujelzést tetemes költségek árán ismertté teszi;[3] a védjegyet védjegylicencia-szerződés alapján használó védelme a jogsértő ellen.[4]

2. A felsorolt néhány példa is mutatja, hogy a versenyjog-védjegyjog viszonya az egymást kiegészítő jellegben, a *szubszidiaritásban* látszik kimerülni, azaz abban, hogy a tisztességtelen verseny joga olyan esetben (is) képes védelmet nyújtani, amikor a védjegyjog nem releváns. Ugyanakkor tény, hogy a tisztességte-

* A Magyar Kereskedelmi Kamara által 1981. októberében rendezett nemzetközi védjegyjogi konferenciára készített referátum alapján. (Szerk.)

[1] *Bányász* Jenő: Védjegyoltalom. Tisztességtelen verseny. Bp. 1929. 32. old.

[2] A védjegyről szóló 1969. évi IX. tv. Részletes indokolás. Első rész. *Regőczy* Sándor: Védjegyjog-védjegyjoggyakorlat 1973. 59. old., aki az oltalommal az árujegyzékhez kötöttségét emeli ki.

[3] *Bányász:* i. m. 24. és 28—29. old.

[4] *Regőczy:* i. m. 195. old. (hazai jognak bizonyos feltételek mellett lehetővé teszi a használható közvetlen fellépését).

len verseny elleni törvény — igaz, hogy a versenytársakra korlátozottan — a gazdasági élet egészére nézve fogalmazza meg az üzleti tisztesség, a jó erkölcsök tiszteletben tartásának kategorikus imperatívuszát. Nem pusztán arról van szó, hogy a versenyjog „vészcsengője" bármikor meghúzható, nem is egyszerűen arról, hogy a védjegyjogi és versenyjogi igények párosíthatók, még csak nem is pusztán arról, hogy a versenyjog megszabja a védjegyre vonatkozó *szerződések* korlátait.[5] A tisztességtelen versenyjog generálklauzulája formailag éppen ennél, tartalmilag pedig erős morális töltésénél fogva a *gazdaságra vonatkozó jogalkotás egészére kihat* és az említett imperatívusz megszabja többek között a védjegyre vonatkozó jogi szabályozás *egészének* határait is. Konkrétan azt a régóta megfogalmazott tézist kell figyelembe venni, hogy a védjegyjog nem lehet ellentétes a TVT alapelveivel, hogy a védjegyjogosultság nem érvényesülhet az üzleti tisztesség rovására.[6]

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a tisztességtelen versenyjog maga kívánná megoldani más jogterületek speciális problémáit; minthogy ezekkel az általános-különös viszonyában van, ezekhez képest sokkal általánosabban fogalmazza meg a piacon tanúsítandó magatartási mércét, mivel egyedüli szempontja az üzleti tisztesség. Éppen ez a vonása teszi lehetővé az általános keretek meghúzása *és* a szubszidiárius közbelépés kettős szerepének eljátszását.

II.

A tisztességtelen versenyjog metamorfózisa

3. A kettős szerep eljátszása csak akkor lehetséges, ha tudjuk, hogy tartalmilag *milyen* általános kereteket, orientációt adjon a tisztességtelen versenyjog a védjegyjognak. Ehhez viszont szükséges áttekinteni azokat a főbb fejlődési tendenciákat, amelyek a modern versenyjogot, benne a tisztességtelen versenyjogot jellemzik.[7]

4. A tisztességtelen versenyjog központi kategóriája kezdettől fogva az *üzleti tisztesség* (loyauté commerciale), illetve az ebbe ütköző magatartás (Unlauterkeit) volt. A német jog — és a hatása alatt fejlődött többi, így a magyar jog is — külön törvényt, ebben pedig generálklauzulát alkotott, amely tiltja az üzleti forgalomban a jó erkölcsbe ütköző versenycselekmény elkövetését. A „jó erkölcs" ebben az értelemben azonban az általános erkölcsi megfontolásoknál szűkebb, kifejezetten az üzleti élet testére, az egyéni kereskedő erkölcsi tudatára szabott magatartási elvárást jelentett. A generálklauzula általános érvénnyel fogalmazta meg azt a magatartási zsinórmértéket, amelyet az üzleti élet résztvevői: a versenytársak számára felállít. A törvény hatályának a versenytársakra korlátozása a maga idejében adekvát volt az akkori viszonyokkal, hiszen *versenytársak egymás közötti viszonyáról* volt szó.

Rugalmasabb megoldásnak bizonyult a francia versenyjog kiépítése. Különösnek hathat, pedig így igaz: ez a jog nem rendelkezik külön versenytörvénnyel, sem kodifikált generálklauzulával. A bírósági gyakorlat alakította ki az összetéveszthetőség kihasználásával való versenyzési módszerek elleni fellépésből kiindulva még a múlt század elején azt a tételt, hogy a kereskedelem és iparűzés szabadsága — melyet, mint a polgárság egyik legfőbb követelését nyomban a francia forradalom győzelme után törvénybe iktattak — nem jogosít fel olyan eszközök felhasználására, amelyek tisztességes üzletembereknél nem szokásosak.[8] A bíróságok a jogvédelmet a Code Civilnek a deliktuális felelősségre vonatkozó szakaszaiból vezették le; így alakították ki a *concurrence déloyale* fogalmát oly módon, hogy bár nem törekedtek általános elvek kimondására, az egyes döntések mégis olyan rendszerré álltak össze, amelyből bizonyos alapelvek adódtak. Az ezeket követő bírósági gyakorlat folytán ez a joganyag lassan különvált a deliktuális felelősségtől, ám mindig is a tisztességtelenséget és nem annyira a versenyt hangsúlyozta, megelégedve a versenycélzattal (ami alá alapvetően versenyre alapított társadalmi rendben — amilyen a tőkés — szinte minden gazdasági cselekvés szubszumálható).

Amíg tehát a német törvény alkalmazásához szigorúan megkívántatott a felek közötti *versenyviszony*, aminthogy *ez a hatályos jogszabályi helyzet ma hazánkban is*, a francia versenyjog e követelményen könnyen túltette magát: a bíróságok esetről esetre döntötték el, hogy szükség van-e tárgyilag a versenyviszonyra, azaz a feleknek — alanyilag — versenytársaknak kell-e lenniük a jogvédelem nyújtásához, vagy nem.

5. A fejlődés egyre újabb és újabb tisztességtelen magatartásokkal konfrontálta a versenyjogot és a német megoldás szűkkeblűsége, vagyis (szemben a franciával) differenciálásra képtelen volta hamar visszaütött. A jogalkalmazásban komoly problémákhoz, az elméletben pedig terméketlen vitákhoz, képtelen problémafelvetésekhez és ennek megfelelő erőszakolt

[5] Uo.

[6] *Bányász:* i. m. 5. old.

[7] A modern versenyjog fejlődési tendenciáinak feltárását részletesen *A szocialista piaci magatartás joga, különös tekintettel a versenyre és a gazdasági erőfölényre* c. monográfiánkban (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981) végeztük el; ld. V. fejezet. A versenyjog kialakulása és tartalmi változásai egyes burzsoá jogokban.

[8] Lyon 15. I. 1851. Recueil Périodique Dalloz, 1854. 2. 138., Paris, 29. 12. 1852. Recueil Périodique Dalloz, 1853. 2. 163.

megoldásokhoz, a versenyviszony mindenáron való, akár „színlelt" feltételezéséhez vezetett.[9]

A tisztességtelen versenyjog hagyományos koncepcióját a századforduló óta különösen *két körülmény* ásta alá. Az *egyik a versenykorlátozási jog* (előbb kartelljog) kialakulása. Ez a joganyag a kartellszerződések tilalmazásával indult, gátat vetni kívánván a verseny korlátozásának, mint a piac megfelelő működéséhez fűződő össztőkés érdek sérelmének. Hamarosan hatókörébe vonta azonban a vertikális (a továbbeladó-vevőre nézve kötelező) ár- és egyéb feltételmegkötéseket, az előrehaladó koncentrációs folyamat következtében pedig a piaci uralom, adott esetben a monopolhelyzet és a vele való visszaélés problémájával került szembe. E két utóbbi téma láthatóan már nem versenytársak közötti kérdésre, nem *verseny-viszonyra* vonatkozik, hanem a piacon jelenlevő, ott szükségletei kielégítése végett megjelenő *bármely harmadikat* érinti.

A másik probléma a *fogyasztóvédelem* megjelenése. Ez a joganyag ugyan a tisztességtelen versenyjogban keresi helyét,[10] azonban aligha kétséges, hogy egy ilyen több jogágat — ezeken belül is több jogterületet — érintő probléma igényeinek a tisztességtelen versenyjog — bármilyen kitágítása árán — meg tudna felelni. A fogyasztóvédelem nézetünk szerint olyan szempont lehet, amelynek egyre több jogágban meg kell jelennie, és ezek komplex együtthatásával kell a fogyasztó védelmét biztosítani. Ettől függetlenül azonban vitathatatlan, hogy az egyik érintett jogterület: a tisztességtelen verseny joga. És mivel nem versenytársról van szó, hanem a piacon szükségletei kielégítése végett megjelenő harmadikról, azonnal a tisztességtelen versenyjog alanyi és tárgyi hatályának rugalmas, vagy rugalmatlan korlátaiba ütközünk.[11]

Tény ugyanis, hogy a versenyjognak most már nem csak a versenytársak közötti viszony, hanem a piacon szereplők közötti viszonyok *egészét* kell átfognia, tehát versenytársak egymás közötti, valamint a vevőhöz fűződő, adott esetben szerződéshez vezető viszonyát is (sőt: bizonyos mértékben át kell hatnia a szerződés mikénti — milyen feltételekkel történő — megkötését vagy ennek elmaradását, teljesítését, sőt az igényérvényesítési szakaszt is). Ez a követelmény azonban a joganyag jellegét, funkcióját, védelmének irányát, végeredményben pedig egész elméleti koncepcióját módosítja.

A német jogban már a húszas évek táján tágítani kezdték a törvény hatályát, és elvként mondták ki, hogy a joganyag nemcsak a versenytársakat, nem is emellett csak a közérdeket, hanem a fogyasztókat is védi.[12] A fogyasztó intézményes védelmét azonban csak az utóbbi évtizedekben „törvényesítette" a törvény oly értelmű módosítása, amely a fogyasztóvédelmi szervezeteknek perlési jogot adott.

A svájci törvény magának a vevőnek ad perlési jogot, míg az USA legújabb antitröszt-jogalkotása feljogosította az állam igazságügyi miniszterét, hogy a fogyasztók érdekében indítson pert; Angliában a Trade Descriptions Act vezetett be a fogyasztók védelmét szolgáló jogi eszközöket.

Mindezek a fejlemények kétségbevonták az egész joganyagnak a tisztességes kereskedő erkölcsi-jogi tudatára, az individuális morálra való alapítását. Már a versenykorlátozások joga sem tudott ezzel a fogalommal mit kezdeni, annál kevésbé, mert benne kezdettől fogva a tőkés állami beavatkozás egyik leghatásosabb eszközét lelték fel, ennek megfelelően gazdaságpolitikai töltését, az erkölcsi megfontolásokkal szembeni érzéketlenséget — a célon kissé túllőve — hangsúlyozták. E joganyagnak a tisztességtelen versenyjogra való áthatásaképpen erősödött az utóbbi joganyag gazdaságpolitikai relevanciájának elismerése is, valamint ennek megfelelően az a felismerés, hogy az individuális erkölcs helyébe a piac működésének megzavarásában megjelenő „piacra vonatkozó" tisztességtelenséget (marktbezogene Unlauterkeit), illetve valamiféle „Sozialmoral"-t, a versenytárssal szembeni tisztességtelenség helyébe a *társadalommal szembeni tisztességtelenséget* állítsanak. *A piac védelme,* mint a tisztességtelen versenyjog új funkciójának megjelenése nyilvánvalóvá teszi, hogy ez csak úgy érhető el, ha minden piaci szereplőt védelemben részesítenek a szociáletikailag értelmezett tisztességtelen piaci cselekményekkel szemben.

[9] Schluep szerint például a monopolhelyzetben levő vállalat reklámszédelgésére csak úgy lehet a versenytörvényt alkalmazni, ha feltételezzük a versenyviszony fennálltát (kivel?), hiszen ha ezt nem tennénk, a tisztességtelen verseny elleni törvény alapján nem lehetne eljárni, legfeljebb — a versenykorlátozási jogba tartozó-monopolhelyzettel való visszaélés címén. *Schluep,* Walter: Vom lauteren zum freien Wettbewerb. GRUR Int. 1973. 6—7. 449. old.

[10] A folyamat vázolását ld. *Schricker,* Gerhard: Unlauterer Wettbewerb und Verbraucherschutz. GRUR 1970. A hazai jogirodalomban *Lontai* Endre a fogyasztóvédelem problémáját az iparjogvédelem területén dolgozta fel átfogóan: Fogyasztóvédelmi aspektusok az iparjogvédelem területén. Állam és Jogtudomány, 1979. 3.

[11] Az alábbiakban a német — illetve napjainkban az NSZK — versenyjoga fejlődését vizsgáljuk, mivel a magyar tisztességtelen versenyjog kialakulása ehhez fűződik (átfogó, más jogokra is kiterjedő összehasonlító jogi vizsgálatokat másik munkánkban végeztünk: A szocialista piaci magatartás joga, V. fejezet). Meg kell azonban jegyezni, hogy a magyar versenyjognak a fejlődés nyomon követésére vonatkozó lehetősége 1948-ban, a fordulat évével (a megváltozott tulajdonviszonyokra épülő, tévesen egyetlen lehetséges megoldásnak tekintett centralizált irányítási rend folyományaképpen) megszűnt, a magyar tisztességtelen versenyjog akkori állapotában „megfagyott", Csipkerózsika-álmából való felébresztése, modernizálása tizenhárom évvel a gazdasági reform bevezetése és néggyel újraindítása után égető feladat.

[12] A fordulópontnak a Reichsgericht 1936-ban hozott ún. Diamantine-ítéletét tekintik (GRUR 1936. 810., 812.).

Ezek után kérdéses, hogy indokolt-e egyáltalán a versenyjog kategóriájának fenntartása, hiszen nézetünk szerint a tőkés versenyjog és benne a tisztességtelen versenyjog is átfogó piacszabályozássá, *a piacot szabályozó joganyaggá* vált.

6. Ami a versenyjognak a *szocialista* tervszerű piacszabályozás — leginkább hazánkban megvalósított — gazdaságirányítási rendjében való felhasználását illeti, nézetünk szerint abból kell kiindulni, hogy a piac helyes működése a társadalmi tulajdon szabta korlátok közé szorított egészséges gazdasági verseny létét egyenesen feltételezi. Ezért a gazdasági verseny, de emellett minden piaci gazdasági cselekvés, minden piaci magatartás jogi szabályozására is szükség van. A polgári jogi szabályozás archimedesi pontja a szocialista együttműködés alapelve, mércéje a szocialista piaci erkölcs, illetve a gazdasági bírsággal kapcsolatban kialakult, polgári jogilag is releváns szocialista gazdálkodási elvek lehetnének. Az erre a generálklauzulára felépülő joganyag: *a szocialista piaci magatartás joga* természetesen más jogágakba tartozó jogkövetkezményeket (gazdasági igazgatás, munkajog, büntetőjog, iparjogvédelem) is felölelne.[13] Mivel hatálya nem korlátozódna a verseny szabályozására, a tisztességtelen verseny joga ennek a joganyagnak csak *egyik részterületét* alkotná. Másik részét olyan jogviszonyok képezik, ahol a verseny szempontjának — és a joganyag alkalmazásához a versenyviszony megkívánásának — nincs jelentősége (pl. reklámszédelgés a fogyasztókat is sérti), ezért ezeket a tényállásokat „általános piaci magatartás" elnevezéssel foglalnánk össze. A harmadik rész a versenykorlátozások jogának utódjaként a gazdasági erőfölény kiaknázását szabályozná. Úgy véljük, hogy ezzel az elgondolással túl lehetne lépni a terméketlen és teljesen anakronisztikus versenyviszony-vitán és tág teret lehetne nyitni bármilyen piaci magatartás beáramlásának, melynek a joganyagban a szocialista piaci erkölcsbe ütköző tisztességtelenség adna relevanciát, egyben ez szabná meg a relevancia-határt.

Mindezek előrebocsátásával vizsgáljuk meg, hogy a modern értelemben felfogott tisztességtelen versenyjog, illetve a szocialista viszonyok között elképzelhető szocialista piaci magatartás joga milyen hatással van a védjegyjogra. Hatás nélkül ugyanis — a vázolt kettős szerepére tekintettel — nem maradhat.

III.

A védjegy funkciói, védjegyjogviszony, a védjegyjogi oltalom irányai

7. Azt, hogy a védjegyjogi védelem iránya ma merre mutat, alapvetően a védjegy funkcióinak és a védjegyjogi jogviszony minősítésének vizsgálata révén tisztázhatjuk.

A védjegy alapvető *funkciójának* kezdetben a származásjelzést tekintették. Ez azzal függött össze, hogy a kezdeti kapitalista szakaszt az egyéni cégek jellemezték, amiből kiindulva fogták fel személyiségi jogi, illetve tulajdonjogi problémaként a védjegyjogi védelmet is.[14] A származás jelzéséhez a továbbiakban más funkciók léptek. Mai hazai jogirodalmunkban Bognárné, Vida és Lontai lényegében véve három funkciót különböztet meg: a származásjelzőt, a minőségi garancia funkcióját és az üzletszerzési (verseny-remlámeszköz-) funkciót. Ez utóbbit hangsúlyozza Világhy. Regőczy a származásjelző-vállalatjelző, az árujelző-minőségi garancia, és a kelendőséget fokozó, a fogyasztót orientáló funkció között különböztet.

Lontai és Szentpéteri az árujelző-megkülönböztető funkciót tartja ugyan elsődlegesnek, de utóbbi ehhez hozzáteszi, hogy a fogyasztó szerepe egyre inkább előtérbe kerül, mivel a védjegy bizonyos szempontból a minőség jelzésében megnyilvánuló, a fogyasztó felé irányuló tájékoztatás. Hasonlóképpen Bacher az eredetmegjelölést tartja elsődlegesnek, de még tovább megy: szerinte ez a funkció éppen a védjeggyel megjelölt áruban megtestesült minőség útján nyer jelentőséget, hiszen a fogyasztó éppen e minőség miatt vásárolja a védjegyjogosulttól származó árukat.[15]

Opalski is az áruról, tulajdonságairól, gyártójáról szolgáltatott információt hangsúlyozza, amely a megkülönböztetést-származásjelzést, a minőség javítására ösztönző és a minőségi garancia-funkciót foglalja magában. Dobrev szintén a minőség javítására ösztönzést helyezi előtérbe, Opalskihoz hasonlóan figyelmen kívül hagyva, hogy ehhez a gazdaságirányítási rend involválta olyan feltételrendszer kell, amely a piaci impulzusokat nemcsak eljuttatja a termelőkhöz, de biztosítja az erre való reagáláshoz szükséges gazdálkodási önállóságot is. Hierse ugyancsak alapvetően információközlő eszközt lát a védjegyben: az egyéni fogyasztásban az adott igény kielégítésére való alkalmasság felől tájékoztat, a termelésben elősegíti új termék bevezetését, emellett minőségi garancia funkciója van. Makszarjev a társadalom, a fo-

[13] A szocialista piaci magatartás joga gondolatának kifejtését ld.: 7. jegyzetben idézett mű VII. fejezet.

[14] *Vida* Sándor: Utal-e a védjegy a vállalatra? JK, 1979. 2. 117. old.

[15] *Lontai:* Fogyasztóvédelmi aspektusok... 442. old.; *Bognár* Istvánné: Árujelzők, védjegyek, eredetmegjelöléseik. Budapest, 1969. 30—32. old.; *Vida* Sándor: A védjegy és az ipari termékek értékesítése. Budapest. 1962. 19—21. old.; *Regőczy:* i. m. 214. old. *Szentpéteri* Ádám: A védjegy jelentősége és funkciója a szocialista országokban. MIE Közleményei, 1977. 15. 268—269. old.; *Bacher* Vilmos: A kollektív védjegy. MIE Közleményei, 1980. 21/I. 91. old.

gyasztók érdekeinek szolgálatát helyezi egyoldalúan előtérbe.[16]

A szovjet védjegytörvény a vállalatjelzést (védjegy és a termelő kapcsolatba hozatalát) és a védjegy garanciális funkcióját tekinti döntőnek, mint amely a fogyasztót orientálja bizonyos minőség garantálása révén. A jugoszláv törvény a megkülönböztetésre helyezi a hangsúlyt, az NDK jogszabálya az eredetjelzést a vevőszerzéssel hozza kapcsolatba, a minőségi garancia funkcióját pedig a fogyasztó védelmével. A lengyel törvény eredet-, áru- és minőségjelző funkciót juttat kifejezésre.[17]

A védjegy amikor egyfelől tehát megkülönböztet, másfelől kapcsolatot teremt a vállalat és az áru,[18] vagy inkább — amint Regőczy helyesen kiemeli — *a vállalat, az áru és a vevő között.*[19] Jogos tehát, hogy az irodalom a védjegyjogosult és a fogyasztók érdekeltségét a fenti funkciók érvényre juttatásában egyaránt hangsúlyozza.[20]

8. Kérdés most már, hogy *mennyiben, hogyan jutnak kifejezésre* ezek a funkciók. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy — a fenti áttekintés tanúsága szerint — lényegileg *három* funkcióról beszélhetünk: a megkülönböztetés-eredet-származás jelzés csak más szavakkal fogalmazza meg a vállalatjelző, illetve árujelző funkciót. A minőségi garancia-funkció a fogyasztók érdekeltségét, a fogyasztóvédelem szempontjának a védjegyjogban való megjelenését jelzi és magában foglalja a vevőközönség igényét a védjegy által jelzett megszokott minőség, tulajdonságok, ár stb. relatív állandóságára. Végül a vevőszerző-kelendőséget fokozó, vagyis reklámfunkciót általánosabban fogalmazzák meg a tájékoztatás funkcióját kiemelő álláspontok.

Ami a *származásjelzést* illeti, tendenciaszerűen háttérbe szorul a vállalatjelző funkció az árujelzés javára.[21] Ezen az sem változtat lényegesen, hogy a szocialista irodalomban — nem csekély mértékben a jelentősen centralizált gazdaságirányítási rend determinálta megfontolásokból — a vállalatjelzést hangsúlyozzák, mint amelynek folytán lehetőség nyílik a vállalat felett gyakorolt gazdaságirányítási, társadalmi kontrollra. Hierse jellegzetesnek tekinthető érvelése szerint a bizonyos esetekre törvényileg előírt védjeggyel való kötelező jelölés mellett (ld. a védjegytörvény 1. §-át — Gbl. 1968. I. 360. old.) általános árumegjelölési kötelezettséget kellene bevezetni, valamennyi árura. Szerinte az árujelző a gazdasági feladatok megvalósításának hatékony gazdaságirányítási eszköze; a kötelező árujelzés tehát az árujelzőkön keresztüli központi állami irányítás formáit intézményesítené.[22] A termeléssel, a vállalattal való szoros kapcsolatot kívánja érvényre juttatni a lengyel szabályozás is: a törvény felhatalmazást tartalmaz, amelynek alapján külön intézkedéssel elvileg bármely áru védjeggyel való ellátása elrendelhető.

Hazai viszonyaink között aligha lenne összhangban gazdasági reformunk elveivel valamiféle védjeggyel való megjelölési kötelezettség bevezetése; az árujelzési kötelezettségnek sem a gazdaságirányítás hatékonyságának fokozása céljából lehet jelentősége. Ugyanakkor éppen a vállalati önállóság növelése, a kívánatos piaci versenyben való helytállás folytán erősödött a vállalat ahhoz fűződő érdekeltsége, hogy védjegyével „fedje fel" a fogyasztók számára kilétét. A fogyasztók szempontjából nézve azonban a hangsúly az *árujelzésen* van; a megszokott, jó minőségű áru könnyű felismerésén, a többi hasonló rendeltetésű árutól való gyors megkülönböztetés lehetőségének biztosításán. Úgy tűnik, hogy a származásjelzés egyelőre mindkét aspektusa egyformán fontos marad; a fontosság megítélése ugyanis nézőpont kérdése.

A minőségi garancia-funkció és a rajta keresztül megvalósuló *fogyasztóvédelem* bonyolult problémát vet fel. Bognárné és Világhy szerint a védjegy nem fejezi ki az áru minőségét, nem kötelezi azt meghatározott minőségi szint tartására, ugyanis a minőség, bizonyos tulajdonságok rögzítése nem tartozik a védjegy jogi fogalmához. Lontai, Vida, Regőczy és Bacher fejtegetései ugyan oda konkludálnak, hogy a védjegy meghatározott, megszokott minőséget. használati tulajdonságot, árat stb. fejez ki,[23] azonban abban — és ez a lényeg — mindannyian egyetértenek, hogy az összefüggés közvetett, e paraméterek megváltozásának nem jogi, *csak gazdasági* következménye van: a vevőkör bizalmának megrendülése, elvesztése. Jogi kötelezettség híján a védjegytulajdonosnak te-

[16] *Opalski,* Toma: Az áru- és szolgáltatási védjegyek funkciója. MIE Közleményei, 1977. 15. 265—266. old., *Dobrev,* F.: A védjegy szerepe és funkciói a szocialista és a kapitalista országokban. MIE Közleményei, 1977. 15. 222. old.; *Hierse,* Klaus: A szocialista védjegyjog társadalmi feladatai az NDK-ban. MIE Közleményei, 1977. 15. 234—242. old. Makszarjev álláspontját ld. *Dobrev* i. m.

[17] A szocialista országok törvényeit elemzi *Regőczy:* i. m. 116—130. old.

[18] Ld. védjegytörvényünk miniszteri indoklását. Általános indokolás. II.

[19] *Regőczi:* i. m. 21. old.

[20] *Bányász* már fél évszázada i. m. 17. old.; *Bognárné* i. m. 31. old. és 164. old.: *Regőczy:* i. m. 211. old.: *Vida* egyenesen funkcióváltásról beszél (a védjegy és az ipari termékek, értékesítése 30. old.) idézve a Fővárosi Bíróság egy határozatát, mely szerint „megnövekedett a védjegynek a közönség érdekét védő jelentősége" [16. P. 29 000 (1957)].

[21] A származási funkció tartalmi változásait elemzi *Vida:* Utal-e a védjegy a vállalatra? c. idézett tanulmányában.

[22] *Hierse:* i. m. 247. old.

[23] *Bognárné:* i. m. 32. old.; *Világhy:* i. m. 133. old.; *Vida:* A védjegy és az ipari termékek értékesítése. 21., 39. old.; *Regőczy:* i. m. 231—233. old. (aki egyébként az árujelző funkcióban véli felfedezni a minőségre stb. utalást); *Bacher:* i. m. 91. old., aki szerint a védjegy az eredetet garantálja, de nem a minőséget; *Lontai* is a közvetett jelentőséget vallja: Fogyasztóvédelmi aspektusok... 442. old.

hát elemi üzleti-gazdasági érdeke — lenne elvileg — a minőségi stb. szint tartása.

A védjegytörvény a védjegyjogosult vonatkozásában nem is tartalmaz semmiféle, a minőségre utaló szabályt. A fogyasztóvédelem — a miniszteri indokolás szerint — az oltalom köréből kizárt megjelölések vonatkozásában jelenik meg: a védjegy nem tartalmazhat megtévesztő, félrevezető, valótlan elemeket. A minőségi garancia funkciója *lehetőségként* a védjegylicencia-szerződés szabályozásánál jelenik meg: a törvény lehetővé teszi, hogy a védjegyjogosult a védjegy használatát meghatározott minőségű áru esetében engedje csak meg (ilyenkor azonban a minőséget külön kikötés nélkül is ellenőrizheti). Kimondja a törvény a szerződés semmisségét, ha az megtévesztésre alkalmas. Ezzel szemben például a jugoszláv törvény szerint a licenciaszerződés érvényességi kelléke a minőség garantálására vonatkozó kikötés, míg a szovjet törvény — ezzel lényegében egyezően — a garanciális funkció kötelmi úton való érvényesítés lehetőségét tekinti érvényességi feltételnek.

A minőségnek a *kollektív védjegyek* esetén van komolyabb jelentősége. Mint ismeretes, a kollektív védjegy jogosultja nem egy vállalat, hanem azok egy csoportja, amely közösen használ hasonló rendeltetésű áruira egy védjegyet (pl. WOOLMARK). Itt alapvető követelmény annak rögzítése, hogy milyen minőségű árut kell a tagoknak produkálni, hogy a védjegyet használhassák — ezt kívánja a kollektíva elemi gazdasági érdeke és ezt rögzítik az egymással kötött védjegyhasználati szabályzatban. Több védjegyjogi szabályozás a kollektív védjegy oltalmazásának előfeltételéül szabja a minőségi előírások rögzítését, és annak meghatározását, hogy milyen esetekben vonhatja meg a szervezet a tagtól a használat jogát.[24] Az NDK védjegytörvényéhez fűzött 3. végrehajtási utasítás (Gbl. 1971. II. 269. old.) 4. §-a lehetővé teszi, hogy a rögzített paraméterek be nem tartása esetén az illetékes hatóság ideiglenesen függessze fel a kollektív védjegy használatát; a használatra vonatkozó szabályzat súlyos megsértése esetén pedig a védjegy törlésének kezdeményezésére is sor kerülhet. Hazai jogunkban az 1921: XXII. tc. intézményesítette a kollektív védjegyet,[25] hatályos védjegytörvényünk pedig 4. § (3) bekezdésében úgy rendelkezik, hogy a lajstromozás feltétele a szervezet által gyakorolt ellenőrzés.

9. A védjegyfunkciók vizsgálatának azért tulajdonítunk jelentőséget, mert *ez határozza meg a jogviszony minősítését,* amely viszont a védjegyjogi *védelem irányát,* vagyis a joganyag egész *orientációját* jelzi.

Mindenekelőtt a három funkció elhatárolásának relatív értékére, azok kölcsönös *összefüggésére,* a köztük mutatkozó átfedésekre kell utalnunk. A vevő-orientálása, a kelendőség fokozása végül is a származás megjelölésén keresztül realizálódik; a minőségi garancia-fogvasztóvédelem is szorosan összefügg a származás jelzésébe vetett bizalommal, de a megbízható minőség — amelyet (mint Bacher helyesen utal rá) éppen a származás megjelölése objektivál a védjegyben — egyben a kelendőséget is fokozza. Vagyis: a védjegy *azáltal orientál, hogy megkülönböztet,* a megkülönböztetés viszont a védjegy által nyújtott *tájékoztatáson keresztül* válik valósággá. A három funkció közös vonását nézetünk szerint ebben: az informatív tartalomban, a védjegy információs eszköz-szerepében lehet felfedezni.

Az informativitás azonban nemcsak az egyik funkcióra: a fogyasztó tájékoztatására vonatkozik, hanem — mint erre Hierse is rámutat — általában a védjegyre, tehát valamennyi funkciójára. A védjegy ugyanis kétirányú tájékoztatást nyújt: *egyfelől* a versenytársaknak, *másfelől* a fogyasztóknak (akik alatt korábbi fejtegetéseinknek megfelelően bármilyen megrendelőt — pl. továbbfeldolgozó vállalatot is — érteni kell). Az első információ tartalma a figyelemfelhívás, miszerint a védjegyjogosult jogi védelem alá helyezte árujelzését, ezért mindenkit figyelmeztet a kizárólagos használata megzavarásától való tartózkodásra. A második információ közvetett felhívást tartalmaz adott szükséglet kielégítésére alkalmas, megszokott minőségű és árú termék előnyben részesítésére a többi hasonlóval szemben.

Az első a tipikusan és hagyományosan védjegyjogi viszony, a második pedig — a védjegyjog ezzel gyakorlatilag nem foglalkozik — jellegzetes tisztességtelen versenyjogi, illetve a felfogásunk szerinti *piaci magatartási jogviszony.* Az első relációban a védjegyjog védelmet biztosít a jogosult számára a versenytársi visszaélésekkel szemben, a második relációban a szocialista piaci erkölcsbe foglalt követelményrendszer biztosíthatna jogi védelmet a *jogosulti visszaélések* ellen. Mai hatályos jogunk alapján azonban ezt a védelmet a TVT sem nyújtja, hiszen — mint arra utaltunk — védelmi köréből a fogyasztó ki van zárva. De lege lata senki földjéről van tehát szó éppen a fogyasztóvédelem, különösen a minőségi garancia terén. Csupán a megtévesztés szempontján keresztül szüremlik be a lajstromozás *előtti* fázisban némileg a fogyasztó érdekeinek figyelembevétele. Ezt követően azonban a védjegyjogosultsággal való visszaélést a joganyag csak a versenytársak általi visszaélés szempontjából (bitorlás stb.) tekinti relevánsnak, pedig a második relációban tág tere nyílik a jogosulti visszaélésnek is.

[24] *Bognárné:* i. m. 52—64. old., aki hangsúlyozza, hogy nem hatósági garanciajelzésről, vagy ellenőrzésről van szó. A problémáról részletesen: *Bacher:* i. m.; *Szentpéteri* a minőség jelzésében fontos eszköznek tartja a kevés számú kollektív védjegyet: i. m. 210. old.; *Lontai* szerint itt — csakúgy mint a tanúsító védjegyeknél — a védjegy minőségi garancia funkciója áll előtérben: Fogyasztóvédelmi aspektusok .... 447. old.

[25] Értékelését: *Beck* Salamon: Magyar védjegyjog. Bp. 1934. 60—63. old.

A kétféle jogviszony ugyanis kétféle követelményrendszert kell megtestesítsen. Az első a dologi jogias, abszolút szerkezetű, negatív tartalmú jogviszony, amelynek lényege a versenytársaknak a használat kizárólagossága megzavarásától való tartózkodási kötelezettsége (nyilvánvaló, hogy „megzavarókként" csakis versenytársak jöhetnek figyelembe). A második jogviszonyban az alapvető követelmény de lege lata a TVT-ből, de lege ferenda a piaci magatartás jogának alapjául szolgáló szocialista piaci erkölcsből, illetve a szocialista gazdálkodás polgári jogilag releváns elveiből vezethető le. Ennek lényege — bármelyik koncepciót vesszük is most figyelembe — az, hogy az információ *valósághű legyen,* ne legyen megtévesztő, félrevezető,[26] mégpedig nemcsak a lajstromozáskor, hanem a *védjegy használata során* — vagyis a piacon való fellépés során — *állandóan.* És jóllehet mindkét relációban a védjegy hordozza az információt, a védjegyhasználat során felmerülő jogosulti visszaéléssel a védjegyjog nem foglalkozik. A védjegyjognak ezzel az egyoldalúságával kapcsolatban több okból kétségek merülnek fel.

a) Egyrészt a megtévesztő információ megengedése a tisztességtelen versenyjog alapelveibe ütközik; más szóval: a tisztességtelen versenyjog rovására, az ezáltal szabott általános kereteket figyelmen kívül hagyva érvényesül a védjegyjogi védelem (esetleges minőségromlás, használati tulajdonságok megváltozása esetén a versenytársnak vagy a fogyasztónak semmiféle joga nincs). Amíg az előbbi kategorikusan tiltja a megtévesztő információ közlését, utóbbi a lajstromozás után már nem foglalkozik vele.

b) Másrészt a tisztességtelen versenyjog az utóbbi fél évszázadban — mint láttuk — jelentős változáson esett át; a piacszabályozássá, piaci magatartási joggá válás egyik legfontosabb jele a kívülálló harmadik védelme. Ha abból indulunk ki, hogy a tisztességtelen versenyjog nemcsak szubszidiárius „Mädchen für alles", hanem a védjegyjog kereteit, orientációja általános irányát megszabó joganyag, aligha lehet belenyugodni abba, hogy éppen a tisztességtelen versenyjogban lezajló forradalmi változások hagyják gyakorlatilag érintetlenül a védjegyjog alapvetően jogosultvédelmi irányát.

c) Harmadszor figyelembe kell venni, hogy a védjegy funkcióit egyre inkább az információ *címzettjei* szempontjából, tehát abból a szempontból vizsgálják, hogy tartalmilag miről tájékoztatja őket a védjegy (származásmegjelölés, minőségi garancia).

d) Végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a védjeggyel nyújtott információ *egységes;* ha a védjegyjog az általa nyújtandó védelemmel foglalkozik és ha a védjegy centrális funkciójának végül is a tájékoztatást tartjuk, akkor a védelem körét csak mesterségesen lehet alanyilag alapvetően a jogosultra, tárgyilag a lastromozásra korlátozni. A védjegyet nézetünk szerint mint *jogosultság és kötelezettség egységét* kellene megfogalmazni, amelyben az eddiginél nagyobb súlyt kellene helyezni az utóbbira. A fentiek fényében aligha maradhatunk meg annál a félévszázados megállapításnál, mely szerint a védjegyjog feladata elsődlegesen a védjegytulajdonos érdekeinek védelme, saját munkája gyümölcsének a jogrend általi biztosítása.[27] A védjegyjogosultság normatív szerkezete tekintetében a kizárólagos használat biztosításának egyoldalú hangoztatása[28] még mindig csak az egyik jogviszonyt ragadja meg.

Az elmondottakat összefoglalva úgy véljük, hogy a *védjegyjogviszony* két ágra, *két jogviszonycsoportra* bomlik. Az első minősítése vitatott, annyi azonban kétségtelen, hogy dologi jogi jellegű, abszolút szerkezetű és negatív tartalmú jogviszonyról van szó.[29] *A második* jogviszony a piaci információban megjelenő piaci magatartási jogviszony speciális esete; az az eset, amikor a tájékoztatást nem akármilyen reklám, hanem védjegy nyújtja. A közönséges reklámnál is van bizonyos kizárólagossági elem; a piaci erkölcsbe ütköző felhasználása, eredeti jelentéstartalmából való kiforgatása tisztességtelen magatartásnak minősül. Csakhogy a kizárólagosság a védjegynél felfokozódik, az individualizált áru „nevének" védelme a reklámban amúgyis bennelevő kizárólagosság minősített esetéhez, minőségileg más szabályozáshoz vezet. A tisztességtelen verseny jogának metamorfózisa azonban a dologi jogias elemnek ezt a túltengését anakronisztikussá teszi.

10. A védjegyjogot ennek következtében nehéz lenne akár a személyiségi jogba utalni, akár egyszerűen a tulajdonjoghoz kapcsolni, de még a szellemi alkotások jogában való elhelyezése sem problémamentes. Világhy kifejezetten aláhúzza, hogy az iparjogvédelembe tartozó védjegyjog valójában kevesebb közös vonást mutat fel a szabadalmi jogi problémákkal, mint ez utóbbiak a szerzői joggal; vagyis a szellemi alkotások jogának igazán homogén része a szerzői és szabadalmi jog, míg ezekhez képest a védjegyjog ez utóbbiban meglehetősen idegen

[26] A valósághű tájékoztatás követelményét hangsúlyozza *Bognárné* is, de ebből csak a lajstromozásra, ezzel kapcsolatban az ún. *letter of consent*-re nézve von le következtetéseket. (Mint ismeretes, a letter of consent a védjegyjogosult nyilatkozata, melyet a védjegyéhez hasonló jelzést lajstromoztatni kívánó csatol bejelentéséhez. A nyilatkozat lényege az, hogy a jogosult nem emel, illetve nem fog kifogást emelni a jelzés belajstromozása ellen. A letter of consent értékelése országonként különböző. A problémára alább visszatérünk.) *Lontai* fogyasztóvédelmi szempontból hangsúlyozza a teljes és korrekt tájékoztatás követelményét: Fogyasztóvédelmi aspektusok. 427. és 451. old.

[27] *Bányász:* i. m. 17. old.

[28] *Regőczy:* i. m. 229. old.; *Lontai* viszont bírálja az iparjogvédelmi szabályozás hagyományos „tulajdonos"-centrikus felfogását, szerinte az érdekek többrétűsége folytán ez már túlhaladott: Fogyasztóvédelmi aspektusok.... 435. old.

[29] *Lontai:* i. m. 442. old.; *Világhy:* i. m. 134. old.

test.[30] Aminthogy a tisztességtelen verseny jogának, de a versenyjog egészének, mint piaci magatartási jognak sommásan az iparjogvédelembe való beleintegrálását ma már túlhaladottnak tartjuk, nem lehet egyetérteni a védjegyjognak szellemi alkotások jogához való, nem csekély mértékben erőltetettnek is tűnő odarendelésével sem.

A védjegy lényegét a védjegy nézetünk szerint centrális, összefoglaló funkciójából: a tájékoztatásból kiindulva abban látjuk, hogy az árura vonatkozólag a versenytársakkal *és a fogyasztókkal* információt közöl. Mivel azonban mindez *az egyszerű reklámon túlmenően az áru individualizálási szándékával kapcsolódik,* a közlés révén ismertté vált információval való visszaélés elleni védelemnek a tisztességtelen versenyjog nyújtotta védelemhez képest *speciális formájára,* védjegyjogi védelemre van szükség: olyanra, amely az individualizálási szándékhoz kapcsolódó felfokozott kizárólagossági igényt is képes védelemben részesíteni. Ettől függetlenül a védjegy nyújtotta tájékoztatásnak, mint minden piaci információnak tisztességesnek, azaz valósághűnek kell lennie. Ennek megfelelően álláspontunk szerint (a kötelmi jog általános részéhez kapcsolódó) piaci magatartási joganyaghoz, mint lex generalishoz lex specialis-ként kapcsolódó joganyagról van szó. A *védjegyjog tehát a piaci magatartási jog része, sajátosan önállósodott tényállása,* amely egyformán védelemben részesíti a jogosultat a védjeggyel való versenytársi visszaéléssel, mint tisztességtelen, a szocialista piaci erkölcsbe ütköző magatartással szemben, de védelemben részesíti a versenytársakat és a fogyasztókat is a megtévesztő tájékoztatásban megjelenő, a védjeggyel — mint reklámmal, mint piaci információval — való jogosulti visszaéléssel szemben.

Marad tehát a kérdés: mivel a tisztességtelen verseny joga (vagy a piaci magatartási jog) nem tudja, de nem is akarja átvenni a piaci erkölcs, az üzleti tisztesség védelme címén a védjegyjog speciális feladatát, *mennyiben hasson át* erre a joganyagra, mennyiben kellene az áthatásnak, a lex generalis—lex specialis viszonynak a konzekvenciáit kodifikációs szempontból is levonni, azaz: mennyiben kellene új szabályokkal gazdagítani a védjegyjogot, vagy pedig mennyiben építhetünk továbbra is a tisztességtelen versenyjog nyújtotta szubszidiárius védelemre. A második védelmi iránynak: a jogosulti visszaéléssel szembeni védelemnek kizárólag a tisztességtelen versenyjogba, még kevésbé a gazdasági szférába utalása a kifejtettek fényében — azt hiszem — aligha kielégítő. Erre a problémára az alábbiakban térünk vissza, amikor a kifejtetteket a jogosulti visszaélés egy konkrét — talán legaktuálisabb — tényállása: a védjegyes áru paramétereinek megváltozása (különösen minőségromlás) esetében kíséreljük meg alkalmazni.

[30] Uo.: 5—6. és 12. old.

IV.

Védjegy és minőség

11. Úgy tűnik ugyanis, hogy a kifejtettek *új megvilágításba* helyezik a védjegy és az áru minőségének viszonyát. Ezzel az összefüggéssel normatív formában a kollektív védjegynél találkoztunk, de ott a minőség problémája a többi tagnak a rossz minőségű védjegyes árut gyártó taggal szembeni megvédése szempontjából merült fel. A védjegylicencia-szerződéseket vizsgálva láttuk, hogy itt az összefüggés — legalábbis a magyar jogban — eléggé közvetett: a védjegyjogosultra van bízva, hogy kiköti-e meghatározott minőség elérésének kötelezettségét.[31] Ennél szigorúbb — bár általánosabb — a megtévesztésre alkalmas licenciaszerződés semmisségét kimondó szabály; ebbe bele lehet interpretálni a minőségromlás esetét is. Mindenesetre a védjegylicencia a jogosult általi közvetlen használathoz képest nyilván egy jóval kisebb nagyságrendű esetcsoport.

Ennél sokkal nagyobb jelentősége van — ha nem is par excellence a minőségi garancia, mindenesetre a fogyasztók megtévesztése elleni védelem szempontjából a *letter of consent*-tel kapcsolatos hazai felfogásnak, melyet Bognár Istvánné fejtett ki. Szerinte[32] a lajstromozó hatóságot nem kötheti a jogosult és a lajstromoztatni kívánó egyetértése, mivel a vevők érdekvédelmét is érvényesíteni kell. A felek megegyezése mögött — a jogosult nyilatkozata mögött, melyben a hasonló vagy azonos védjegy használatához hozzájárul — különféle motívumok lehetnek, melyek keresztül húzhatják a hatóság azon törekvését, hogy a vevőket az összetéveszthetőség miatt ne érje károsodás. Ezek a motívumok valóban távol eshetnek az összetéveszthetőség kérdésétől (ellenérték fejében történő nyilatkozattétel, azonos védjegy esetén szabályos átruházási lehetőség hiánya, a jogosult már nem gyártja a terméket stb.). A felek megegyezése tehát nézetünk szerint is csak a felekre kiható hatályú lehet, de nem hathat ki automatikusan a felek és a fogyasztóközönség közötti viszonyra, amely nem egyszerűen egy társadalmi viszony, hanem piaci magatartási jogviszony. E jogi kategória követelményrendszerének érvényre juttatását, a piac működésének védelmét azonban nem lehet sem a felekre — adott esetben külföldi vállalatra — bízni, de nem lehet a fogyasztókat, vagy a ver-

[31] *Lontai* Endre általában a licencia-, de különösen a védjegylicencia szerződésbeli használó alapvető kötelezettségének tartja a minőség megőrzését. A licenciaszerződések alapvető jogi kérdései. Bp. 1978. 151. old.

[32] *Bognárné:* i. m. 164—165. old.

senytársakat egy tisztességtelen piaci magatartás veszélyének kitenni, ha a hatósági megelőzés lehetősége amúgy is kézenfekvő.[33] A letter of consent-tel kapcsolatos hazai gyakorlat tehát jó példája a vevők megtévesztésével, sőt ennek veszélyével szembeni hatósági fellépésnek.

12. A védjegyes áru minőségromlása, a használhatóság, ár stb. megváltozása megítélésénél abból kellene kiindulni, amiből ötven évvel ezelőtt — többnyire szavakban — kiindultak: a „különösebb figyelem reafordítása nélkül vásárló közönség védelméből."[34] A védjegy változatlan használata ugyanis a fogyasztóban az azonos minőségű stb. áru képzetét kelti, miközben a jogosult a „törv. védve" felirat mögé bújva mintegy *állami-hatósági asszisztenciával vezeti félre,* téveszti meg a vevőt, hiszen ez utóbbi tudatában a lajstromozó állami szerv képe sejlik fel. Ha arra várunk, hogy a jogosult amúgy is lejáratja majd védjegyét, amúgy is megrendül a belé vetett bizalom, tág tere nyílik annak, hogy még nagyon sok fogyasztót tévesszenek meg, hiszen amíg a minőségromlás stb. híre elterjed, nem kevés időnek kell eltelni. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy tartós eladói piaccal kell számolnunk, a fogyasztó magára hagyása aligha menthető tétlenségnek minősül. A védjegyjog azzal, hogy nem reflektál a védjegy nyújtotta kizárólagossággal való komolyabb jogosulti visszaélésre, voltaképpen *fedezi* a tisztességtelen verseny jogának alapelveibe, a szocialista piaci erkölcsbe ütköző magatartást.

Valósággal bizarrnak tűnik ezzel szemben a védjegyjog azonnali *aktivizálódása,* ha akárcsak hasonló jelzéssel valaki lényegesen jobb, illetve a védjegyes áru eredeti minőségének megfelelő paraméterekkel bíró versenyárut hoz forgalomba: a bitorlás jogkövetkezményei nem maradnak el. A formális jog tehát védi a romló minőségű árut előállítót a piac versenyszerű funkcionálásához fűződő össztársadalmi, a fogyasztói érdek és a versenytárs esetleg méltánylást érdemlő érdeke rovására. A megoldás a bitorlás eltűrése lenne? Aligha, hiszen a védjegyjog punctum saliens-éről van szó.

Nézzünk néhány analógiát. *Bitorlás* esetén például aligha védhető az az álláspont, hogy csak a versenytárs általi jogtalan használat jár jogkövetkezményekkel; a jogosult is *kvázi-bitorolja* a saját védjegye által megtestesített eredetjelző és minőségi garanciafunkciót, ha a védjegyet nem a bevezetésekori paraméterekkel használja. Hagyományos felfogásban ez ugyan az ő saját ügye, de ha a védjegyet információként fogjuk fel, melynek címzettjei között ott van a fogyasztó is, a joggyakorlás a piaci erkölcsbe ütköző visszaélésbe csapott át.

Ismert, hogy egyre több ország védjegyjoga vezeti be a védjegy használatára vonatkozó megszigorításokat: bizonyos ideig tartó *nem használat* esetén törlésre kerülhet sor. Esetünkben a jogosult használja ugyan védjegyét, csak nem pontosan arra az árura, amire kapta; a kérdés jogos: beletartozik-e a lajstromozáskori paraméterekkel nem bíró áru az árujegyzékbe? Scheidemann már 1959-ben szóvátette, hogy az előállítónak erkölcsi-társadalmi kötelezettsége, hogy ha a termék minősége megváltozik, az ár változtatásával együtt a korábban bevezetett védjegyet se használja, hanem helyette alkalmazzon más megjelölést[35] — esetleg, másik védjegyet. (Ezzel kapcsolatban megemlítendő, hogy hazánkban ún. fekete-fehér csomagolásban csökkentett árú terméket terveznek forgalomba hozni, ahol az áru minősége nem változik, azonban egyszerű csomagolása révén olcsóbban lehet árulni. Ezeken a termékeken a csomagolás megváltoztatása miatt nem kívánják alkalmazni a korábban bevezetett árun alkalmazott jellegzetes árujelzést.)

Ismeretes továbbá a KERMI Tanúsító Címke, valamint a Kiváló Áruk Fóruma-jelzés, mely esetekben minőséget tanúsító védjegyről van szó,[36] az angol certification mark megfelelőjéről.[37] Igaz viszont, hogy nem a védjegyjogosult saját áruja minőségét tanúsítják ezek a védjegyek, hanem egy licenciaviszony alapján a védjegyet *használó* termékének tulajdonságait.[38]

13. A megoldást tehát nem lehet kizárólag a gazdasági viszonyok önmozgásától, még kevésbé a védjegyjogosult saját jól felfogott gazdasági érdekének motiváló hatásától várni. De nem lehet ezen a címen a bitorlás elleni védelmet a jobb (eredeti) minőség oltárán sem feláldozni. A védjegyjognak nem lehet funkciója a piaci viszonyokba való aktív beavatkozás, az nem válhat valamiféle direkt gazdaságirányítási eszközzé. A védjegyjog és az azt érvényrejuttató hatóság nem terhelhető meg a minőség állandó fürkészésével; a minőség figyelemmel kísérése az erre speciálisan felállított és felszerelt minőségellenőrzési intézmény, védjegyjogilag a kollektív és a tanúsító védjegy feladata. Valamiféle *passzív piacvédelmet* azonban *a védjegyjognak vállalnia kellene.* Vagyis: ki kellene bontania a tisztességtelen verseny joga és a védjegyjog viszonyából, a versenyjog funkcióváltásából adódó, szavakban ugyan hangoztatott, normatíve alig megvalósított minőségi garancia-fogyasztóvédelmi, általánosabban információs funkciót.

---

[33] Az Országos Találmányi Hivatal ezt a gyakorlatot folytatja; ugyanígy a Legfelsőbb Bíróság is (Pkf. III. 20. 800/1971.) Más országok jogszabályai és joggyakorlata liberálisabb. L. *Regőczy:* i. m. 117. 120. old.

[34] *Bányász:* i. m. 29. old.

[35] *Scheidemann,* J. Erfindungs- und Vorschlagswesen. 1959. 97. old. Idézi: *Vida:* A védjegy és az ipari termékek értékesítése. 31. old.

[36] *Vida* Sándor: Minőséget tanúsító védjegy. MIE Közleményei, 1980. 21/I. 137. old.

[37] A certification mark-ról. *Bognár* Istvánné: Az angol védjegyek egy évszázada. MIE Közleményei, 14. sz.; a hasonlósághoz: *Vida* i. m. 139. old.

[38] *Bacher:* i. m. 99. old.; *Vida* i. m. 141. old.

Úgy gondoljuk, hogy az esetben amikor a védjegy biztosította kizárólagosság éppen az egészséges piaci folyamatokat gátolja, a kizárólagossággal való visszaélés révén nehezebb új, jobb terméknek a piacra való bejutása, a *lajstromozó hatóságnak* — mely a lajstromozásnál közérdekű kontrollfunkciókat amúgy is gyakorol — lehetővé kellene tenni, hogy *ha tudomására jut,* tehát valamilyen erre feljogosított szervtől a paraméterek komoly, tartós romlására utaló jelzést kap, az általa garantált kizárólagossági oltalmat felülvizsgálhassa. A felülvizsgálat első lépésben és alapvetően határozott időtartamra való *felfüggesztést* jelentene, melynek eredménytelen eltelte esetén meg lehet fontolni a védjegy *törlésének* elrendelését.[39] Az indítvány megtételére fel lehetne jogosítani a KERMI-t, a gazdasági bírságot a rossz minőségű áru forgalomba hozatala címén kiszabó bíróságot, az ügyészséget, a Kereskedelmi Kamarát, de — mint az általunk felvetett probléma is mutatja — valójában égetően szükség volna egy jól működő, operatív, az érdekképviseletre tényleg alkalmas *fogyasztóvédelmi szervezetre.*

Az oltalom felfüggesztése komoly ösztönzést jelentene, visszavonása folytán pedig a védjegyet bárki használhatná, a törlés *élénkítené* a *versenyt,* ugyanakkor nem elhanyagolható *ösztönzést* jelentene a védjegyet lajstromoztatni kívánók számára a minőség, ár, egyéb feltételek fenntartására. Összességében tehát preventíve hatásosan hatna ellene a védjegyjogi oltalomba foglalt kizárólagossággal való visszaélésnek, az eladói piac viszonyai között a kizárólagosság bármilyen fajában mindig jelenlevő elkényelmesedési kísértésnek.

14. A probléma tehát nézetünk szerint a védjegyjogra tartozik. Alapvetően téves lenne, ha a tisztességtelen verseny joga, a szocialista piaci magatartás joga kívánna beleszólni abba, hogy egy ilyen nagy tradíciókkal rendelkező, régóta elkülönült — a minősítetten kizárólagos elemekkel bíró reklámjellegű piaci információ elvi alapján *elvi alapon elkülönült* — joganyag milyen választ ad a gazdasági életből jövő kihívásra. Kétségtelen, hogy a probléma a tisztességtelen versenyjogon, a piaci magatartás joganyagán keresztül „érkezett", de ezzel és az általános orientáció megadásával e joganyag közvetítői szerepének eleget is tett. Ennél többre nem vállalkozhat, de nem is alkalmas.

Amit vitathatatlannak érzünk, az a kettős címzetti relációba, a kettős jogviszonyba foglalt kihívás ténye. Ami vitatható, azok megoldási javaslataink.

Vörös Imre

[39] *Lontai* az állami szervek nagyobb aktivitását sürgeti a fogyasztók védelme érdekében. Fogyasztóvédelmi aspektusok... 451. old.

Az iparjogvédelem lehetőségei a környezetvédelemben

I.

A mai ember aligha lepődik már meg, ha valamelyik tömegkommunikációs eszköz révén tudomást szerez a tudomány, a technika, az ipar újdonságairól, ha mégoly „forradalminak" is titulálják eme újdonságokat a tudósítások. Miért is lepődne meg, hiszen a természet- és műszaki jellegű tudományok, valamint az alkalmazott kutatás dömpingszerűen árasztja a kisebb vagy nagyobb jelentőségű eredményeket, amelyek ilyen vagy olyan módon kihatással vannak az emberre, annak mikro-, illetve makrokörnyezetére egyaránt. A ma emberének fásultsága a műszaki-tudományos újdonságok iránt annak tudható be, hogy századunk eddig eltelt 80 évében, de méginkább a második világháború óta eltelt időszakban, az emberi lét és az emberi léttel közvetlen kapcsolatban álló környezeti lét öt nagy forradalmat élt át, az ún. tudományos-technikai forradalom keretén belül viszonylag elkülöníthető forradalmakat. Ezek:

a) Az ipari forradalom, ezen belül is különösen a nyersanyagok és az energia forradalma.

b) A mezőgazdaság ipari jellegűvé válása, amely magában foglal a gépesített nagyüzemi gazdaság elterjedésétől a kemikáliák tömeges méretű alkalmazásáig sok más részterületet.

c) A közlekedés forradalma, melynek fő jellemzőjeként a motorizált közlekedés minden fajtájának tömeges és világméretű elterjedése emelhető ki.

d) Az urbanizálódás, a nagyvárosi agglomerációk elterjedésével összekapcsolva.

e) A biológiai tudományok forradalma, az evolúció-elméleten, a sejttanon és a genetikán alapulva.

Az emberi lét itt felsorolt öt forradalma az ember környezetét is alapjaiban érintette, beleértve az ember természetes és mesterséges környezetét, mégpedig mind pozitív és negatív értelemben egyaránt, ahogyan minden forradalmi változásnak megvannak a maguk negatív kísérőjelenségei. Sajnálatos módon azonban a tudományos-technikai forradalom és részeinek negatív kísérőjelenségei állandósultak, olyannyira, hogy egyes nézetek szerint kérdésessé teszik magának a tudományos-technikai forradalomnak, mint egésznek hasznosságát, pozitívumait, és ugyane nézetek szerint a negatívu-

mok leküzdésének egyetlen lehetséges variánsa a tudományos-műszaki haladás és az ezen alapuló termelés köldökzsinórjának elvágása, a további változások totális visszaszorítása.

A tudományos-technikai forradalom negatívumairól, vagyis annak a természetes és mesterséges környezetre gyakorolt káros hatásairól bővebben beszélni szükségtelen, hiszen ez a 60-as évektől mind gyakoribb témája a népszerű ismeretterjesztésnek és a tudományos publikációknak egyaránt. Elégedjünk meg néhány példa kiemelésével: a vegyipari hulladék vízszennyezése sorozatos halpusztulások okozója; a villamoserőművek, különösen az atomenergiával üzemelő erőművekből az élővizekbe kerülő hőszennyeződés egyes vízinövények, az algák és a mikroszkopikus méretű vegetáció túlburjánzását vonja maga után, ami pedig a természetes vizek biológiai robbanásához, elmocsarasodásához vezet; a levegőbe jutó szennyeződés a föld légkörében az ultraibolya sugárzás ellen védő ózonpajzs gyengülését, az aerosol részecskék elterjedését és azok elterjedésének káros következményeit — csapadékképződés, a látástávolság csökkenése, egészségkárosító hatások stb. — eredményezi; a légkörben a széndioxid és az aerosol együttes fellépésének folyományaként a Föld légkörének felmelegedése — az ún. „melegházhatás" veszélye fenyeget; a mezőgazdasági erőgépek talajtömörítő, és ezzel a talaj levegőzését akadályozó hatása; a közlekedési zaj fokozódása révén az embert érő pszichikus és vegetatív károsodások; a természetes élővilág — flóra és fauna — mind szűkebb területre szorulása és ehhez kapcsolódva mind több állat- és növényfaj kipusztulása, vagy legalábbis kipusztulásának veszélye; az ember esztétikai környezetének pusztulása a természetes környezet visszaszorulásával; a növényvédőszer és egyéb vegyszermaradékok emberi egészséget veszélyeztető következményei stb.

A fenti felsorolásban szándékosan ragadtam ki csak egyes és egymással esetleg kapcsolatban sem álló elemeket az emberi természetes és mesterséges környezetet veszélyeztető tényezők közül, ezzel is illusztrálva a negatív hatások lehetőségeinek sokaságát, amelyek összessége képes arra, hogy a tudományos-technikai forradalom egyik-másik vívmányát vagy egészét megkérdőjelezzék a laikusok szemében.

A fejlett és a fejlődő országok egyaránt nehézségekkel küzdenek a környezetvédelem terén. A fejlett országokban — most eltekintve azok társadalmi berendezkedésétől — a tudományos-technikai forradalom újdonságai számos meglepetéssel szolgálnak „másod és harmadlagos" (Engels) hatásaikat illetően — olyan meglepetésekkel, amelyeket nem lehet prognosztizálni, mert hiányoznak hozzá a megfelelő eszközök. A fejlődő országokban éppen ellenkezőleg, nem a modern tudományos-technikai vívmányok jelentik a legfőbb veszélyt, hanem az elmaradott technikai, termelési szint, az elavult berendezések használata, és az, hogy a lakosság szemében még nincs értéke a tiszta környezetnek. Egyik oldalon tehát a viszonylagos gazdagság, a modern és bizonyos esetekben ellenőrizhetetlen eszközök használata, a másik oldalon pedig a viszonylagos szegénység idézi elő a környezet veszélyeztetését, sőt sok esetben pusztulását. A gazdasági fejlődés előrehaladottsága, illetve lemaradása a fő kiváltó ok. Felmerül a kérdés, hogy akkor mi a teendő a gazdasági fejlődés továbbvitelével? „A környezetet nem menthetjük meg azzal, hogy leállítjuk a gazdaság fejlődését. Éppen ellenkezőleg: ez a fejlődés az előfeltétele annak, hogy eredményesen oldhassuk meg környezeti problémáinkat, előfeltétele a környezet eredményes újratermelésének."[1]

A szocialista népgazdaságoknak vezérelve a gazdaságban is a tervszerűség és a társadalom igényeinek lehető legteljesebb mértékű kielégítése, és nem elsősorban a mindenáron való nyereségre törekvés, ami a tőkés országokban sokszor gátja az eredményes környezetvédelemnek. Ehhez képest „a szocializmusban adva vannak a feltételek ahhoz, hogy a tudomány és technika vívmányait a természet- és környezetvédelem követelményeivel összhangban használjuk fel."[2] Természetesen a tervszerűség kritériumától a kapitalista gazdaságot sem lehet egyértelműen megfosztani, de a tervszerűség inkább jellemzője a szocialista gazdaságnak és inkább alkalmas eszköz a környezetvédelem követelményeinek teljesítéséhez, mint a kapitalista gazdasági tervek, amelyek népgazdasági szinten inkább csak prognózisok.

A tervszerűség önmagában nem elegendő, hanem azt meg is kell valósítani, amihez pedig megfelelő jogi eszközök szükségesek. A jog éppen olyan fontos — ha nem fontosabb — szerepet játszik a környezetvédelemben, mint a társadalmi-gazdasági élet más területein. A jogszabályok szorítják keretek közé a környezetet veszélyeztetni képes tevékenységeket, feltételeket szabnak e tevékenységfajták gyakorlásához. Műszaki-jogi szabályokként jelennek meg, épülnek bele az egyes jogszabályokba a környezetvédelem minőségi követelményei határértékek képében, oly módon, hogyha a megállapított határértéket meghaladóan szennyezi valamely tevékenység a környezetet — elsősorban a levegőt és a vizet — akkor a környezetvédelmi bíróságoktól a szennyező tevékenység betiltásáig jogkövetkezmények lépnek életbe. Kötelezővé teszik a jogszabályok a tisztítóberendezések létesítését, mely tisztítóberendezések akkor tekinthetők megfelelőnek, ha a megjelölt határértékek alatt tartják a szennyezést. Ez persze nem jelenti egyben azt, hogy a határértékek alatti szennyezés a környezetet ne veszélyeztetné, csak a szennyezés, a környezet-

[1] *Lacko*, Rastislav: A környezetvédelem közgazdasági kérdései. Bp., KJK., 1978. 165. old.

[2] *Lacko:* i. m.: 61. old.

veszélyeztetés szintjei különbözőek és a magasabb szintekkel párhuzamosan hatványozottan nő a szennyezés mértéke, hatványozottan nagyobb a környezetet fenyegető veszély.

Számos rendelkezés engedélyekhez, vagy valamilyen feltételek előzetes teljesítéséhez köti a környezetet veszélyeztetni képes tevékenységek gyakorlását — gondoljunk pl. a növényvédőszerek előzetes — háromlépcsős — engedélyezési eljárására, vagy egyszerűen az építési, beruházási engedélyezési eljárásokra, esetleg a KRESZ-nek a négyütemű járművek kipufogógáz-tartalmát — pontosabban az abban levő koromtartalom és szénmonoxidtartalom arányát — meghatározó rendelkezéseire.

A fentieken túl sok a környezetet sértő tevékenységet szankcionáló szabály akár az engedélyezés, határérték megállapítása, vagy feltétel megállapítás szabályaiban, akár azoktól különállóan. Az előbbire jó példa a környezetvédelmi bírság, az üzem-üzemrész működésének korlátozása vagy felfüggesztése, az utóbbira a polgári jog objektív kártérítési felelőssége, vagy környezet- és természetkárosító bűncselekménye, illetve egyes szabálysértési tényállások.

Összességében a környezetvédelemhez kapcsolódó jogi eszközök és felelősség legnagyobb része az alábbi nagy csoportokra osztható.

1. Államigazgatási jogi jellegű eszközök és államigazgatási jogi jellegű felelősség, amelyet a következőképpen osztályozhatunk:

— engedélyezés, hozzájárulás szabályai;

— regisztratív cselekmények szabályai;

— a hatósági kötelezés eszköze: *a)* a tevékenység korlátozása vagy betiltása; *b)* tevékenységre kötelezés; *c)* anyag megsemmisítése, gyártmány betiltása;

— a hatósági ellenőrzés, mint információszerző és jogkövetésre ösztönző eszköz;

— a környezetvédelmi bírságok, mint sajátosan környezetvédelmi államigazgatási szankciók;

— az államigazgatási szabálysértési felelősség;

— végezetül a gazdasági bírság, amely már félig-meddig átvezet minket a polgári jog területére.

2. Polgári jogi jellegű eszközök és polgári jogi felelősség, ezen belül elsősorban:

— a személyhez fűződő jogok védelme;

— az iparjogvédelem;

— a szomszédjog szabályai;

— a birtokvédelem;

— a szerződéses szabályok — gondolok itt elsősorban a közigazgatási szerződés lehetőségére;

— végezetül a kártérítés szabályai, annak is az objektív felelősségi oldala.

3. Munkajogi és szövetkezeti jogi eszközök és szankciók:

— a jogszerű munkáltatói utasítások;

— a szakszervezetek — szövetkezetben a megfelelő testületi szervek — ellenőrzési, felvilágosításkérési, indítványozási jogai;

— a fegyelmi felelősség;

— az anyagi felelősség, kártérítési felelősség.

4. A környezet büntetőjogi védelme, ezen belül különösen az alábbi tényállások:

— könyezetkárosítás;

— természetkárosítás;

— emberölés, és a testi sértés;

— foglalkozás körében elkövetett veszélyeztetés.

5. Az eddig ismertetettek voltak a leggyakrabban alkalmazott jogi eszköz- és felelősségformák, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy egyéb jogágaknak ne lenne szerepe a környezetvédelemben, gondolok itt különösen a pénzügyi jogra és a földjogra, amelyek azonban elsősorban államigazgatási jellegű eszközökön keresztül érvényesülnek.

6. Végezetül nem szabad megfeledkezni a környezetvédelem nemzetközi kihatásairól, így a nemzetközi jog és — kisebb mértékben ugyan — a nemzetközi magánjog érvényesülési, alkalmazási köréről. De az országon belüli alkalmazást, a nemzetközi kötelezettségvállalásoknak való megfelelést is gyakorlatilag az 1-től 4. pontig terjedően ismertetett jogi eszközök és felelősségi formák biztosítják.

Korántsem kívánom ezzel azt mondani, hogy a környezetvédelem érdekében alkalmazható jogszabályok valóban ilyen egyszerűen és világosan csoportosíthatók, a fenti megközelítés didaktikusan csoportosítja az alkalmazható jogi eszközök masszáját, és mindössze az eligazodáshoz próbál egy kis segítséget nyújtani. Ugyanígy alkalmazhatók másféle csoportosítások is.[3]

Mindenesetre a *környezetvédelem jogi szabályozása* a környezetet veszélyeztető, vagy károsító *tevékenységeket* azok folyamatában ragadva meg *három nagyobb csomóponton próbálja szabályozni,* megközelíteni, valamiképpen befolyásolni:

— a környezetet veszélyeztetni vagy sérteni képes tevékenység megkezdése előtt, *megelőzni* szándékozik a káros következmény bekövetkezését, illetve a bekövetkezésnek egyáltalában a lehetőségét is igyekszik elkerülni — ez a környezetvédelem valóban preventív oldala;

— a tevékenység megvalósulási folyamatában, a még be nem következett károsodás *elhárítása* érdekében, vagy a további károsodás megelőzése reményében — valójában ez is prevenció, de már a veszélyhelyzetben, az „utolsó szalmaszál" ami még segíthet, de itt a károsodás veszélye már kézzelfogható, vagy valamilyen károsodás már be is következett;

— végezetül a környezetre háramló veszély, vagy sérelem bekövetkezte után a *felelősség* megállapításával az eredeti állapot lehető helyreállítását, vagy legalábbis a további sérelmek elkerülését célozza a *reparáció* és a *represszió* eszközeivel.

[3] L. pl. *Tamás* András: A környezetvédelem jogi szabályozásának egyes kérdései. Magyar Jog, 1974. 8. sz.

Mind a három fenti csomópontban feltűnik a prevenció, a megelőzés felhangja, hol vezérmotívumként, hol némileg hátrább szorulva.

A megelőzés, a prevenció mindenképpen a környezetvédelem legalapvetőbb feladata kell, hogy legyen, ebben a környezetvédelem elméleti és gyakorlati művelői teljes mértékben egyetértenek. A megelőzés elsőrendű fontosságát alapelvként való kiemelése is mutatja. A környezetvédelmi politika és jog alapelvei között minden szerzőnél hangsúlyozottan szerepel a megelőzés elve, ami nélkül hatékony környezetvédelem el sem képzelhető. Elvégre az a környezetvédelem, amelyik valóban igényt tart arra, hogy a környezet védelmezőjeként ismerjék el, nem irányulhat kizárólag a már bekövetkezett sérelmek, vagy a már beállott veszélyhelyzet következményeinek elhárítására, illetve az ilyen esetek szankcionálására, hanem elsődleges céljának a gazdasági fejlődés negatív vonásainak kompenzálását, a veszélyhelyzetek, vagy végső soron az esetleg fellépő káros hatások, sérelmek tudatos elhárítását kell tekintenie.

A környezet esetében ugyanúgy, ahogy nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba lépni, úgy az eredeti állapotot helyreállítani voltaképpen lehetetlen, illetve az eredeti állapotot megközelítő állapot létrehozása jóval nagyobb költséget igényel — divatos kifejezéssel élve: „nagyobb a költségkihatás" —, mint amennyit eredetileg a megelőzésre kellett volna fordítani.

A megelőzéshez a jog csak segítséget nyújthat, rendelkezéseivel megszabva a feladatokat, de a megelőzés legfontosabb bázisa az a modern tudomány és technika, amelyet az előbb kárhoztattunk a környezet veszélyeztetéséért, sérelméért. Ugyanis nem önmagában a modern technika, a tudományos-technikai forradalom, mint jelenség a vétkes abban, hogy új fogalmi kört és tudományos vizsgálódási területet — a környezetvédelem területét — kellett alkotnia a tudománynak és a gyakorlatba ezt be kellett építeni tervezési szempontként, hanem egyedül a tudomány és technika eredményeinek túlzó alkalmazóit kell és lehet elmarasztalni a környezetet ért bármilyen sérelemért. Az atomenergia hasznosítása önmagában még nem jelent állandóan fenyegető Damoklesz-kardot a fejünk felett, ilyen fenyegető árnyékká csak azóta vált, amióta az „Enola Gay" repülőerőd fedélzetén tárgyiasult formában megjelent Hirosima és Nagasaki felett.

A haladás tehát megteremti a negatív hatásokat és egyben a negatív hatások leküzdésének lehetőségét, feltételeit. A tudomány és technika másodlagos hatásait a tudomány és technika más eszközeivel lehet legyőzni, ha ezek a hatások a haladás szükséges velejárói, ha pedig nem a haladás szükséges velejárói, úgy az eredeti eszközök megfontoltabb alkalmazásával. Számos esetben a negatív hatások lehetőségét vagy bekövetkezését annak köszönhetjük, hogy az újdonságok kikísérletezői és alkalmazói nem számoltak azzal, milyen következménye lehet az új vívmány és az ember természetes és mesterséges környezete találkozásának, a kémia nyelvén szólva, egy új elem a periódusos rendszerben a régiekkel, a szokványosokkal találkozva milyen új vegyületet képez, vulgarizálva: vizet vagy durranógázt, amelyek báziselveme ugyanaz: hidrogén és oxigén.

A modern technika, az új találmányok és újítások negatív következményei vagy szükségszerűek vagy nem szükségszerűek, de mindenképpen kivédhetők ugyanazon modern technika, ugyanazon új találmányok és újítások révén. A tudományos-technikai forradalom megteremtette a levegőszennyeződést, és egyben a tisztítóberendezések hatékonyabb változatait, a közlekedési zajt és a speciális hangszigetelő ablakokat a közlekedési zaj hatásainak csökkentésére, a tengerek olajszennyeződését és a speciális vegyianyagokat az olajfoltok felszámolására, az állat- és növényfajok kipusztulásának rémét és a génbankokat az állat- és növényfajok megóvására.

A jog feladata e téren, hogy megteremtse a megfelelő kereteket, feltételeket a káros következmények megelőzéséhez, ösztönözzön a modern technika környezetvédő oldalának kiemelésére, tiltsa a negatív hatások bekövetkezésére vezető technika alkalmazását és végül szankciók kilátásba helyezésével akadályozza meg a negatív hatások kifejlődését. Persze ismételten hangsúlyozni kell, hogy a szankcionálás csak végső eszköz lehet, elsődleges a megfelelő feltételek megteremtése, azon feltételeké, amelyek elősegítik a negatív hatások leküzdésére képes technika kialakítását, alkalmazását.

II.

A környezetvédelmi prevenció terén mindegyik jogágnak megvannak a maga feladatai, így természetesen a polgári jog sem maradhat ki, noha a jelen helyzetben sajnálatos módon igaznak tűnhet Kilényi Géza megállapítása: „hazánkban a környezetvédelmi prevenció terén vitathatatlanul az államigazgatási jogi eszközöké az elsőbbség, a polgári jogi eszközök — szerényebb keretek között — ugyancsak szerephez jutnak".[4/a] Hasonló véleményen van — az e kérdéssel egy nagyobb monográfia erejéig behatóan foglalkozó szerző — Sólyom László: „Környezetvédelmi jogunkban a polgári jog kezdettől fogva csak mellékszereplő."[4/b] Kilényi a környezetvédelmi megelőzés használható polgári jogi eszközeként emeli ki — francia mintára — a közigazgatási szerződést, több egyéb polgári jogi eszköz említése mellett, nem szól viszont egy legalább olyan mértékben fontos esz-

[4/a] *Kilényi* Géza: Polgári jogi eszközök a környezetvédelem szolgálatában. Jogtudományi Közlöny, 1976. 6. sz. 288. old.

[4/b] *Sólyom* László: Környezetvédelem és polgári jog. Bp. Akadémiai Kiadó. 1980. 7. old.

közről: az iparjogvédelem használhatóságáról. A megelőzéshez és a kártérítéshez egyaránt kapcsolódik Sólyom monográfiájában felvetett „környezetvédelmi populáris akció" lehetősége, mellyel a környezetvédelemben értékelhető közérdeket szándékozik jobban érvényre juttatni, egy új színt vinni a polgári anyagi és eljárási jog rendszerébe.

Azért tűnhet igaznak Kilényi és Sólyom megállapítása, mert jogelméletünk mind ez ideig *többé-kevésbé elmulasztotta kimunkálni a polgári jogi, megelőzést szolgáló, eszközök megalapozottan felépített rendszerét,* és a gyakorlatban előforduló esetek így nem tudatosodhattak a környezetvédelmi elméletben. Jogelméletünk környezetvédelemben főleg az államigazgatási jogi eszközök szerepét vizsgálta és hangsúlyozta, amelyben komoly eredményeket értek el, míg a polgári jog jobbára csak „mostohagyerek" maradt, feltáratlan eszközrendszerrel. Ha a polgári jogról beszélünk a környezetvédelem körében, hajlamosak vagyunk szinte kizárólag a kártérítésre gondolni, esetleg a birtokvédelem és a szomszédjog szabályaira, és szinte szó nem esik akár a közigazgatási szerződésről, akár a populáris akcióról, akár a beruházási szerződés feltételeinek szerepéről, akár az iparjogvédelem lehetőségeiről. (Elsősorban a kártérítésre vonatkoztatja a polgári jogi kérdéseket Zoltán Ödön is, ebben az évben megvitatásra került doktori értekezésében.) Holott a kártérítés, vagy a birtokvédelem már csak eső után köpönyeg, és legfeljebb a szomszédjogi szabályok — általános magatartási szabályokként — tölthetnek be valóban megelőző funkciókat — nem beszélve természetesen a represszió megelőző, méginkább elrettentő szerepéről.

A szellemi alkotások jogának, illetve még közelebbről, az iparjogvédelemnek a használhatósága a környezetvédelmi érdekek védelmére pedig egyáltalán nem elhanyagolható. Hiszen a tudományos-technikai forradalom vívmányainak világméretű elterjedése nem kis részben éppen az iparjogvédelem eszközeinek köszönhető. Azzal ugyanis, hogy e vívmányok létrehozóinak jogvédelmet biztosít a jogosulatlan használók ellen, ösztönzi az újabb szellemi-műszaki megoldások létrehozását, felgyorsítja a fejlődés menetét. Másrészt a védelem jogi keretei a termelők, használók számára is biztosítékot nyújtanak, annak biztosítékát, hogy megfelelő hasznuk fog származni a védett termék újdonsága — abszolút, vagy relatív — következtében. Így mindazok — vagy legalábbis a többségük — a szellemi termékek, amelyek a környezetvédelemnek gondot okoznak, valamilyen iparjogvédelmi forma sáncain belül vannak.

Mivel pedig a környezetet veszélyeztető és sértő tevékenységek nagy része egy iparjogvédelmi forma révén, mint a tudományos-technikai forradalom terméke, védelmet élvez, tehát az adott iparjogvédelmi formához kapcsolódó vizsgálati eljáráson átesett és megfelelőnek találtatott, megáll az iparjogvédelem eszközeinek felelőssége a környezetért. Az iparjogvédelem feladata az, hogy ezt a fennálló felelősséget a környezetvédelem javára fordítsa, elősegítse az olyan szellemi termékek alkalmazását, amelyek a környezetre nem jelentenek veszélyt, sőt a környezet megóvását, szennyezésmentesítését célozzák.

„Az a helyes, ha elsősorban a megelőzésre törekszünk... megakadályozni az olyan új műszaki megoldások könnyelmű alkalmazását, amelyeknek a termelésbe való bevonása káros jelenségeket von maga után a környezetben."[5] Ez a fajta megközelítés azonban nagyon leszűkíti a műszaki megoldások lehetséges környezeti hatását.

Az új műszaki jellegű szellemi termékek valamilyen módon mindenképpen hatással vannak a környezetre, hiszen elsődleges céljuk az, hogy az anyagi világban változást hozzanak létre, vagyis használhatók legyenek valamely műszaki-termelési célra. Az anyagi világ megváltoztatása nagyon sokféle lehet: a termékek alakjának változása, új vegyianyag vagy új ötvözet létrehozása, új állat- vagy növényfajta kikísérletezése, az eddigiektől eltérő hatóanyagú növényvédőszer, tökéletesített izotópvédőpajzs, újfajta útfelület, áramvonalasabb hajótest, szennyvíztisztító berendezés, hévízhasznosítási eljárás, levegőtisztítás újfajta katalizátorokkal, és még elképzelhetetlenül sok más új megoldás. E megoldások a környezetvédelem helyzetére több-kevesebb befolyással bírnak, akár negatív, akár pozitív irányban.

Nem véletlen, hogy a gyakorlat már felismerte a műszaki-szellemi termékek környezetbefolyásoló szerepét, ezt mi sem mutatja jobban, hogy az Újítók Lapjában például külön Környezetvédelem címszó található, amely alatt hazai és külföldi környezetvédelmi berendezéseket ismertetnek — mint pl. „Hajdúböszörménytől Ausztráliáig — a 161 159. sz. magyar szabadalom és a vizek védelme" címmel a szerves szennyeződést tartalmazó szennyvizek biológiai tisztítására kikísérletezett és szabadalmazott magyar eljárást méltatják.[6]

A környezetvédelemmel kapcsolatos műszaki-szellemi termékek a következő három nagy csoportra oszhatók.

a) A környezetet *veszélyeztető esetleg sérteni képes* műszaki termékek, eljárások, ahol a cél a veszélyhelyzet vagy sérelem elhárítása vagy legalábbis az erre irányuló lehetőség csökkentése. A szellemi termékek nagy része ebbe a csoportba sorolható, mert egyaránt valamilyen befolyással bírnak az anyagi világra.

b) Azok a berendezések, eljárások, műszaki-szellemi termékek, amelyek éppen a veszélyhelyzeteket, illetve a sérelmeket igyekeznek *megelőzni,* esetleges bekövetkezés esetében ha-

[5] *Koppf,* A.: A környezetvédelem és a találmányok. Magyar Jog, 1973. 4. sz. 245. old.

[6] Újítók Lapja. 1976. 17. sz. szept. 4.

tásukat minél kisebb körre szorítani, *következményeiket enyhíteni.*

c) A környezetet magát és az azt ért sérelem mennyiségét, minőségét megállapítani, *mérni* képes eljárások, berendezések, amelyek egyben a tisztítás hatásfokát is mérhetik.

Következő kérdésünk annak tisztázása, vajon az iparjogvédelem köréből mely részterületekre kell koncentrálni, és mely területek hagyhatók többé-kevésbé figyelmen kívül tárgyunk — a környezetvédelem és az iparjogvédelem összefüggéseinek vizsgálata — szempontjából.

Az iparjogvédelmet az elmélet három nagy részre osztja: a tényleges ipari-műszaki, szellemi termékek védelmére, a vállalat- és árujelzőkre és a tisztességtelen verseny szabályaira.

Az ipari-műszaki-szellemi termékek védelmébe tartozik a *találmány, az újítás, a használati minta,* az ipari minta, és *a know-how.* Ezek, az ipari minta kivételével, a környezetre jelentékeny befolyással bírnak, illetve bírhatnak. Az ipari minta, mint a termékek külalakjára, megjelenési formájára vonatkozó védelmi forma közelebb esik az iparművészeti alkotásokhoz, és így a szerzői joghoz, mint a terméknek a környezetre gyakorolt hatásához.

A vállalat- és árujelzők — védjegy, származási hely és eredetmegjelölés, kereskedelmi név — valójában csak erőszakoltan sorolhatók be egyáltalán az iparjogvédelem körébe, mert — az egy védjegy kivételével — még nagy jóakarattal sem minősíthetők szellemi alkotásnak, nem kapcsolódik hozzájuk semmiféle önálló, eredeti gondolat. E szabályozáskörnek az iparjogvédelemben való meghagyása csak félreértésekre adhat alkalmat és teljesen szükségtelen. A védjegy az egyetlen, amelynél a szellemi alkotási mivoltot valahogy igazolni lehet, mert a védjegyek jó része valóban tartalmaz egyéni gondolatot — példának elég csak az ORION embléma háromarcú fejét említeni. A vállalat- és árujelzők pedig egyébként sem képesek a környezetvédelem érdekkörét akár pozitív, akár negatív irányban befolyásolni, még a védjegy sem.

A tisztességtelen verseny szabályai pedig végképp nélkülözik a szellemi alkotásokra jellemző kritériumokat és inkább kapcsolódnak a polgári jog általános kötelmi szabályaihoz, mint piaci magatartásokat általánosan befolyásoló rendelkezések, semhogy az iparjogvédelembe tartozónak ismerjük el őket. Ezért vizsgálódási körünkből ez a téma is kiesik, annál is inkább, mert a környezetvédelmi szempontokra csak áttételesen bírnak befolyással.

Marad tehát a találmány, az újítás és a know-how, mivel a használati mintát, vagy kistalálmányt a magyar jog nem ismeri.

III.

„Szabadalmazható találmány minden új, haladást jelentő, műszaki jellegű megoldás, amely a gyakorlatban alkalmazható." (1969. évi II. tv. 1. §.)

Ilyennek minősült a Tatabányai Szénbányák által benyújtott és TA—1508 alapszámon bejegyzett találmány a szennyezett vizek kémiai kezelésére irányuló eljárásról. Az eljárás oldott szerves szennyeződéseket is tartalmazó szennyvizek kémiai kezelésére vonatkozik, tehát egyaránt alkalmazható ipari, mezőgazdasági, vagy kommunális eredetű szennyvizek hatékony kezelésére. Például a vágóhídi szennyvizek tisztításakor — amely szennyvizekben igen nagy mennyiségben található szerves szennyeződés, komoly veszélyforrást jelentve az élővizekre — az ún. mértékadó szennyeződésekre 90% feletti tisztítási hatásfokot mértek a szabadalmazott eljárás alkalmazása után.[7]

A most említett példán túlmenően a szabadalmazható találmány kritériuma rendkívül sokféle megoldásra kiterjed, mint számos más országban, tehát a környezetre háramló veszély, vagy a környezetre gyakorolható pozitív hatás köre széles, a lehetőségek szinte kimeríthetetlen variánsait öleli fel. Ezen a körön belül kell megtalálni a megoldást.

„Új a megoldás, ha nem jutott olyan mértékben nyilvánosságra, hogy azt szakember megvalósíthassa." (1969. évi II. tv. 2. §)

Ez a feltétel egyértelmű, és ahogy minden szabadalmazni kívánt műszaki megoldásra kiterjed, ki kell, hogy terjedjen a környezetvédelemmel kapcsolatos megoldásokra is. Sem a környezetre káros hatást eredményező — vagy legalábbis ezt a lehetőséget magában hordó —, sem a környezetvédelmet szolgáló, sem pedig a környezetre gyakorolt hatás mérésére irányuló műszaki megoldások nem nélkülözhetik az újdonság kritériumát, mert ezzel magának a találmánynak az eredetisége is meg lenne kérdőjelezve. Szentpéteri Ádám ugyan egy esetben nagyobb rugalmasságot javasol, mégpedig az addíciós-kombinációs találmányoknál, ahol egyébként az újdonság hiánya miatt nem engedélyezhető a szabadalom, de az újdonságot szerinte itt pótolja a haladás.[8] Nem lehet egyetérteni azonban ezzel az állásponttal, bármennyire is olyan találmányról van szó, amely a környezetvédelem érdekét is szolgálná, mert az addíciós-kombinációs megoldások egyes esetekben valóban nagyon hasznosak lehetnek, sőt számos új elemet is tartalmazhatnak, míg más esetekben az ilyen megoldásoknak nincs semmilyen komolyabb szellemi munka, egyéni gondolat a hátterében. Az elgondolás, a kombináció eredetiségének, viszonylagosan új vagy haladó voltának szintjei itt olyan eltéréseket eredményezhetnek, amelyek felhígíthatják a szabadalmaz-

[7] Szabadalmi Közlöny, 1980. 5. sz., Nagy jelentőségű hazai műszaki-szellemi alkotások ismertetése, 53. pont.

[8] *Ifj. Szentpéteri* Ádám: Környezetvédelem, iparjogvédelem. Újítók Lapja, 1978. 10. sz. 8. old.

ható találmányok körét, így kérdésessé tehetik a szabadalom értékét is.

Az újdonság szigorú követelménye alól csak egy esetben látok mentesítési lehetőséget a környezetvédelmet az előzőekben jelölt módon szolgáló megoldásoknál — ott ugyanis, hogy a környezetvédelmet szolgáló, környezetet tisztító, vagy a mérésekkel kapcsolatos megoldásoknál ne legyen újdonságrontó a saját megelőző tevékenység, amelynek révén a megoldás nyilvánosságra juthat, mint pl. publikáció, gyakorlatba vétel, kísérlet. Hiszen, ha bizonyíthatóan csak saját „újdonságrontó" tevékenységről van szó, ez önmagában sem értékelhető ugyanúgy, mint más ilyen irányú tevékenysége, ami valóban a megoldás egyéni, eredeti jellegét rontja le. A saját újdonságrontó tevékenység eseteiben tehát, a környezetvédelmet pozitív irányban befolyásoló megoldásoknál a jogszabály elnézőbb lehetne és eltekinthetne a saját tevékenység újdonságrontó mivoltától.

„A technika adott állásához képest *haladást jelent* a megoldás, ha annak révén eddig ki nem elégített szükséglet elégíthető ki, vagy valamely szükséglet az eddiginél előnyösebben elégíthető ki." (1969. évi II. tv. 3. §)

A tiszta környezethez való jog minden kétséget kizáróan az alapvető emberi jogok katalógusát bővíti, amit kiválóan bizonyít magának a környezetvédelmi törvénynek a 2. § (2) bekezdése: „Minden állampolgárnak joga van arra, hogy emberhez méltó környezetben éljen", valamint e jog nemzetközi elismertsége, és a környezetvédelem helyzetével való állandó foglalkozás. A környezetvédelem az utóbbi évtizedek terméke és egyre inkább alapvető szükségletként jelentkezik, a környezetszennyezés fokozódásával párhuzamosan. A környezetvédelem tehát ugyanúgy szükséglete az embernek, mint a megfelelő táplálkozás, a ruházkodás, a kényelmes lakás, a közlekedés, mert képes ugyanúgy befolyásolni az ember állapotát, hangulatát, egészségét, akár jó, akár rossz irányban. Így minden olyan műszaki jellegű *megoldás, amely a környezetvédelem érdekeit szolgálja* — legyen az a környezet tisztábbá, egészségesebbé tétele, vagy a környezetet ért hatások megfelelő mérése, mindenképpen szükségletet, *valós szükségletet elégít ki, így feltétlenül haladó jellegűnek minősíthető.*

A másik oldalon, a környezetre káros hatással lévő műszaki megoldások haladó jellege is kétségbe vonható, vagy legalábbis a környezetet érő negatív hatás a haladó jelleg vizsgálatánál az „összeredményből" levonásra kerül. Tehát az olyan új, valamilyen tényleges szükségletet kielégítő megoldás, amely egyben a környezetre káros hatással lehet, elvesztheti haladó jellegét oly mértékben, hogy nem is minősíthető szabadalmazható találmánynak, így további vizsgálatra nem is bocsátható. A haladó jelleg vizsgálatánál egyet kell értenünk Szentpéterivel abban, hogy a találmányt szabadalmazásra benyújtótól nem várható el olyan kötelező nyilatkozat tétele, hogy a találmány megvalósítása esetén érheti-e kár a környezetet és ha igen, milyen jellegű és mértékű.[9] Ilyen nyilatkozatot ugyanis teljes felelősséggel nem lehet adni, különösen nem várható el ez a találmányt szabadalmazni akarótól, hanem az ilyen megállapításokat a találmányt vizsgáló OTH eljárás tehet csak.

Jól összegezi a haladó jelleg és a környezetvédelem összefüggéseit az Iparjogvédelmi Kézikönyv: „A haladás kérdésénél a környezetvédelmi szempontok is fontos szerepet játszanak akár pozitív, akár negatív értelemben. A műszaki feljesztés értékét ma már mindenképpen befolyásolják az esetleges káros mellékhatások, tehát a technikai előnyök értékelése mellett szükség esetén a környezeti hatást is figyelembe kell venni a haladó jelleg vizsgálatánál."[10]

Annyival kell kiegészíteni a Kézikönyv megállapításait, hogy a környezetre gyakorolt hatását az adott megoldásnak nem szükség esetén, hanem minden esetben figyelembe kell venni, mert a műszaki haladás mai szintjén százszázalékosan nem lehetünk biztosak abban, hogy a valóban új megoldás ténylegesen menynyire van hatással a környezetre, ez csak alapos vizsgálódás révén állapítható meg viszonylag megnyugtatóan. Ebből következően az OTH-nak a vizsgálati eljárásban különös gondot kell fordítani a környezetvédelem érdekeire, hogy valóban a megelőzés révén csökkentsük a környezeti ártalmakat.

Ha valamely megoldásról bebizonyosodik, hogy a környezetre káros hatással lesz megvalósítása esetén, a haladó jelleg attributuma csak akkor illesse meg a kérdéses megoldást, ha a *feltaláló vagy jogutódja egyben a káros környezeti hatás csökkentésére vagy elkerülésére is megoldást kínál.* Így ezekben az esetekben a bejelentés további sorsát attól kell függővé tenni, hogy a bejelentő tud-e ilyen alternatívát kínálni vagy sem. Az ilyen kiegészítés igénylése egyáltalában nem túlzott követelés, mert maga a feltaláló, illetve jogutódja a saját bejelentett találmányát nyilván jobban ismeri a kívülállóknál, így gyengéit, illetve hátrányos vonásait is jobban ki tudja küszöbölni. A találmányi bejelentés ilyen kiegészítése tehát a bejelentés további sorsát fogja eldönteni, viszont nem hagy kétséget afelől, hogy a kérdéses találmány minden tekintetben haladó jellegű. Természetesen ettől a szigorú feltételtől népgazdaságilag különösen fontos találmányok esetében el lehet tekinteni, bár a környezet tisztaságához, megfelelő minőségéhez fűződő igény is kiemelkedő népgazdasági érdek, amennyiben a környezetszennyezés kártételeinek kompenzálása hatalmas összegeket emészt fel, kezdve a táppénztől a

[9] *Ifj. Szentpéteri* Ádám: i. m.: 9. old.

[10] Iparjogvédelmi Kézikönyv. Bp. KJK, 1978. 91. old.

hulladékok újrafelhasználásához vagy megsemmisítéséhez szükséges anyagi eszközökig.

„*Műszaki jellegű* a megoldás, ha termékben vagy termelési eljárásban változást jelent." (1969. évi II. tv. 4. §)

Ha felidézzük, hogy mely megoldásokat tarthatunk a környezetvédelem szempontjából fontosnak — a környezetre veszélyt jelentő berendezések és eljárások, a környezet védelmét szolgáló berendezések és eljárások, valamint a környezetet érő hatások méréséhez szükséges berendezések és eljárások —, akkor megállapítható, hogy ezek mindegyike műszaki jellegű megoldás, és így az iparjogvédelem tárgya lehet, ha az egyéb feltételeknek megfelel. A környezetvédelemben fontos szerepet *betöltő mérési-analitikai eljárások is szabadalmaztathatók tehát,* amelyek jelentőségét azért kell ismételten kiemelni, mert megfelelő ilyen eljárások nélkül a környezet tényleges állapota sem állapítható meg, így nem mérhető fel a környezetet érő káros, vagy pozitív hatások eredménye, nem állapítható meg a környezetet sértő tevékenységet előidézők felelőssége.

A mérési-analitikai eljárások hangsúlyozásán túl, minden egyéb műszaki megoldás szabadalmazhatóként értékelhető, hiszen az anyagi világban változásokat képes létrehozni. Ebből a szempontból a termékben vagy a termelési eljárásban való változásként fogható fel, ha a kérdéses új műszaki megoldás révén a környezetre az eddigieknél kevesebb sérelem, vagy veszély háramlik.

Az eddig elmondottak alapján műszaki megoldásként értékelhető és így — az egyéb feltételek mellett — szabadalmaztatható volt a Holland Philips Gloelampenfabriken gyár vízminőség-ellenőrzésre alkalmas, automatikusan és folyamatosan működő, személyzet nélküli mérőállomása is.[11]

„*A gyakorlatban alkalmazható* a megoldás, ha azonos eredménnyel ismételten megvalósítható." (1969. évi II. tv. 5. §.)

Ennek a kritériumnak a részletes tárgyalásába nem érdemes belebonyolódni, hiszen a környezetvédelemmel kapcsolatos megoldások is csak akkor érnek valamit, ha ismételhetők, valóban gyakorlatba vehetők, ha eredményre vezetnek. Egyébként is a gyakorlatbavételnek csak a lehetősége kell, hogy fennálljon a szabadalmazási eljárás menetében.

A fentiekben kifejtettek alapján így bármely környezetvédelemmel kapcsolatos — a környezetet akár negatív, akár pozitív irányban befolyásoló, vagy a környezet állapotát egyszerűen csak felmérő — tudományos-műszaki megoldások szabadalmazható találmányoknak minősíthetők, ha a szabadalmazható találmány általános — és az előbb elmondottakkal konkretizált — követelményeinek megfelelnek. És ez a megállapítás, tehát hogy a szabadalomnak a környezetvédelemben is szerepe lehet, nemcsak elméleti megfontolásból kiemelendő, hanem elsősorban gyakorlati szempontok indokolják az ezzel való foglalkozást.

Bándi Gyula

[11] Újítók Lapja, 1975. 21. sz. Környezetvédelem c. melléklete.

A szellemi alkotások és a nemzetközi magánjogi kódex*

A nemzetközi magánjogról szóló 1979. évi 13. tvr. (a továbbiakban Kódex) általános indoklása azzal kezdődik, hogy hazánk nemzetközi kapcsolatai az utóbbi évtizedben jelentős módon megnövekedtek.

Ez az általános növekedési tendencia jellemzi a szellemi termékek nemzetközi forgalmát is.

Az országok egész sorával kötött kulturális egyezmények szervezett kereteket biztosítanak a kulturális javak áramlása számára. Ha csak a tömegkommunikációs eszközöket, a televíziót, vagy a rádiót vesszük, ezek műsorai szinte ugyanannyi külföldi eredetű művet sugároznak, mint magyart. Könyvkiadásunkban ugyancsak jelentős helyet foglalnak el a külföldi szerzők, külföldi művek, s a magyar művek idegen nyelvű kiadása is sokkal intenzívebb lett az utóbbi években.

Hasonló a helyzet az iparilag hasznosítható műszaki—szellemi alkotások vonatkozásában is. A magyar vállalatoknak és szövetkezeteknek ez idő szerint mintegy 1000 kooperációs szerződésük van külföldi vállalatokkal, s a kooperáció magja szinte kivétel nélkül külföldi műszaki ismeret, sok esetben licencia. A kooperációt vagy a műszaki tárgyú licenciát számos esetben védjegylicencia, vagyis a külföldi védjegy használatára való feljogosítás is kiegészíti.

Mindezeket azért bocsátottam előre, mert véleményem szerint gazdasági szempontból is indokolt a Kódexnek azokat a rendelkezéseit számba venni, amelyek közvetlenül a szellemi alkotásokra irányadó kollíziós normákat tartalmaznak, vagy pedig olyan kollíziós normákat, amelyek hatálya általános, de a szellemi alkotásokkal kapcsolatosan is gyakran alkalmazásra kerülnek, vagy kerülhetnek.

* A Magyar Jogász Szövetség Nemzetközi Magánjogi Szakosztályában 1981. április 14-én tartott előadás.

1. A Kódex általános szabályai és a szellemi alkotások

Tekintettel arra, hogy a Kódex 2. §-a kiveszi saját hatálya alól az olyan kérdéseket, amelyeket nemzetközi szerződés szabályoz, első megközelítésben úgy tűnik, mintha az iparjogvédelem, ill. a szerzői jog vonatkozásában a Kódexnek nem lenne szerepe. Magyarország ugyanis egy sor olyan nemzetközi szerződéshez csatlakozott, amelyeknek tárgya e témakörbe vág. A legfontosabb ezek közül az Ipari Tulajdon Oltalmáról szóló Párizsi Uniós Egyezmény, amelynek legutóbbi, stockholmi szövege az 1970. évi 18. tvr-el nyert kihirdetést, valamint az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény, amely az 1971. évi 4. tvr-el nyert kihirdetést.

Vitathatatlan, hogy mind a példaként említett nemzetközi szerződések, mind az azokhoz hasonló, ill. azokat kiegészítő nemzetközi megállapodások, az iparjogvédelem, valamint a szerzői jog vonatkozásában számos kollíziós normát tartalmaznak. Hiszen *Troller* már három évtizeddel ezelőtt terjedelmes monográfiában[1] tárta fel azokat, néhány évvel ezelőtt pedig *Ulmer* szentelt e témának újabb monográfiát.[2]

A szűkebb körű, a KGST országok iparjogvédelmi tárgyú nemzetközi szerződései ugyancsak tartalmaznak kollíziós normákat (pl. az 1975. évi 8. tvr-el kihirdetett moszkvai megállapodás).[3]

A jelen beszámoló célja ezzel szemben azoknak a kérdéseknek áttekintése, amelyeket az iparjogvédelem, valamint a szerzői jog tárgyában kötött nemzetközi szerződések nem szabályoznak, s amelyek ezért a Kódex hatálya alá esnek.

Lehet, hogy célszerűbb volna erre előbb néhány konkrét példát felhozni, feltételezve azonban a Kódex ismeretét, a jogi szabályozás sorrendjét követve, a Kódex általános szabályairól való megemlékezés kapcsán igyekszem a konkrét példákat felhozni.

A Kódex 3. § (1) bekezdése a minősítés általános szabályát tartalmazza. Ez úgy szól, hogy a jogvitában megítélendő tényeket, jogviszonyokat a magyar jog szerint kell minősíteni. A Kódex 3. § (2) bekezdése pedig kisegítő minősítési szabályt állít fel, eszerint ha a magyar jog valamely jogintézményt nem ismer, vagy eltérő tartalommal, más elnevezéssel ismer, és az a magyar jog szabályainak értelmezésével sem határozható meg, a jogi minősítésben a jogintézményt szabályozó külföldi jogra is figyelemmel kell lenni.

Erre a kisegítő szabályra, vagyis a Kódex 3. § (2) bekezdésének esetleges alkalmazására példaként *Kende Béla* éppen a know-how-ra utal, amikor azt mondja, hogy a Ptk. 86. § (4) bekezdése „a vagyoni értékű gazdasági, műszaki és szervezési ismeretek és tapasztalatok" fogalmát használja, amely bővebb, mint jó néhány ország jogában, ill. bírói gyakorlatában használatos know-how fogalom.[4] Ha tehát Kende gondolatát tovább visszük, akkor ez azt jelenti, hogy a magyar bíró,vagy választott bíró a Ptk. 86. § (4) bekezdése szerint fogja minősíteni a külföldi know-how-t is, a külföldi know-how alkotója, vagy jogosultja számára kedvezőbb pozíciót biztosíthat, mint amilyent saját hazájában élvez. Kivételt az az eset képezhet, amikor a külföldi jog a know-how oltalmát egyáltalán nem ismeri, vagy sokkal szűkebben, vagy sokkal tágabban vonja meg, vagyis a törvény szóhasználata szerint „eltérő tartalommal". Ez esetben a Kódex 3. § (2) bekezdése szerint a külföldi jogra is figyelemmel kell lenni, amikor a magyar jogalkalmazó minősít, vagyis állást foglal abban a kérdésben, hogy know-how-ról van-e szó.

A Kódex egy másik, témánk szempontjából fontos általános szabálya a viszonosságot rendezi. Ezt a 6. § (1) bekezdése úgy fogalmazza, hogy — ha jogszabály másként nem rendelkezik — a külföldi jog alkalmazása nem függ a viszonosságtól. A viszonosság megközelítése tehát kivétel. Az ilyen kivételre megintcsak a know-how szolgáltat példát, hiszen a Ptké. 4. § (2) bekezdése szerint a külföldi személyeket csak viszonosság esetében illeti meg a védelem vagyoni értékű műszaki, gazdasági és szervezési ismereteik és tapasztalataik tekintetében.

Kérdés persze, hogy a gyakorlatban a viszonosság megkövetelésének milyen intenzitással kell jelentkeznie. Ismereteim szerint a magyar bíróságnak eddig nem nyílott még alkalma ebben a kérdésben állást foglalnia, az irodalom azonban ezt a témát ismételten felvetette.

Az irodalmi megnyilvánulások a viszonosság szigorú megkövetelésével szembeni ellenérzést tükrözik. *Bacher Vilmos* szerint az anyagi viszonosság megállapítása, az adott helyzetben, amikor más jogrendszerek nevesített know-how oltalmat nem ismernek, még nem jelenti azt, hogy a magyar jog által biztosított oltalom külföldivel szemben nem kerülhet alkalmazásra. A különféle jogrendszerek, ha nem is nevesített know-how oltalom formájában, hanem egyéb más módon (pl. a tisztességtelen verseny, vagy birtokvédelem körében) hagyományos polgári jogi eszközökkel ugyanolyan jellegű védelmet nyújthatnak a vagyoni értékű gazdasági, mű-

[1] *Troller*, Alois: Das internationale Privat — und Zivilprozessrecht im gewerblichen Rechtschutz und Urheberrecht. Basel, 1952.

[2] *Ulmer*, Eugen: Die Immaterialgüterrechte im internationalen Privatrecht. Köln, Berlin, Bonn, München. 1975.

[3] A gazdasági és tudományos műszaki együttműködés során a találmányok, ipari, használati minták és védjegyek jogi oltalmáról szóló megállapodás 13. cikk (1) bekezdése (*lex loci usus*). Vö. *Vida* Sándor: Szolgálati találmányok díjazásával kapcsolatos nemzetközi vonatkozású kérdések. Újítók Lapja, 1970. 22. sz. 19. old.

[4] *Kende* Béla: A Magyar Jogász Szövetség IX. Országos Munkaértekezlete. Bp. 1979. 421. old.

szaki és szervezési ismeretek és tapasztalatok tekintetében. Minthogy pedig a Kódex 5. §-a rendelkezik a külföldi jogról való tájékozódásról, amelyet a jogalkalmazó vagy hivatalból, vagy a felek kezdeményezésére eszközöl, a külföldi személynek lehetősége van annak bizonyítására, hogy hazai joga, ha más jogcímen is, adott esetre az érvényesített igény körében azonos tartalmú védelmet nyújt magyar személyek részére a perelt, sérelmezett helyzetre. Az erre irányuló bizonyítás sikere pedig a viszonosság fennállásának megállapításához vezethet. Általánosságban megállapítható, hogy a nemzetközi kapcsolatok intenzív fejlődése együtt jár a műszaki ismeretek kölcsönös áramlásával és így a viszonosság követelményének a Ptké. 4. § (2) bek-ben történt rögzítése összhangban áll azzal a kívánsággal, hogy a magyar jog által nyújtott oltalom széles körűvé, kölcsönössé és általánosan szabályozottá váljék — mondja Bacher.[5]

A Ptké. 4. § (2) bekezdésében foglalt viszonossági szabályt értelmezi a külföldi jogtudósok közül *Troller*, aki lényegileg ugyanerre a következtetésre jut. Szerinte a viszonosság nemcsak funkcionálisan, hanem tartalmilag is értendő, más szóval ugyanolyan értékű oltalomnak kell fennállnia külföldön, mint amilyent a Ptk. 86. § (4) bekezdése biztosít. Az egyenértékűség azonban nem dogmatikusan és jogtechnikailag, hanem gazdasági funkció szerint értendő. A nem szocialista országokban a know-how számára versenyjogilag elismert oltalom gazdasági-funkcionális egyenértékűsége Troller véleménye szerint feltételezhető, ez pedig a viszonosság elismerésének feltétele.[6]

Az anyagi viszonosságnak ily módon való értelmezésével magam is egyet értek, annak ellenére, hogy a jogszabályelőkészítési munka során e viszonossági rendelkezés feltételét éppen én kezdeményeztem az Igazságügyi Minisztériumnál.[7] Igaz ugyan, hogy ez főként taktikai okokból történt, hogy a *Csanádi György* által a know-how oltalmának bevezetése ellen felhozott nemzetközi magánjogi vonatkozású kifogásokkal[8] szemben valamiféle megoldást sikerüljön találni.

Amikor ezt a megjegyzést teszem, ugyanakkor azt sem hallgathatom el, hogy jelenlegi álláspontomat elsősorban gazdaságpolitikai megfontolások motíválják: Magyarországnak szüksége van a külföldi know-how-ra és annak beáramlását jogi eszközökkel is célszerű elősegíteni. Persze, amikor Bacher és Troller álláspontjához csatlakozom, ezt csak olyan országok tekintetében teszem — hiszen ők is így értik ezt —, amelyekben a jogalkalmazó a mi nevesített oltalmunkkal gazdaságilag egyenértékű oltalmat biztosít a know-how számára.

2. *A szellemi alkotásokra irányadó jog*

A Kódex külön fejezetet szentel a szellemi alkotásokra irányadó kollíziós szabályoknak, s mint e jogterület egyik művelője, ezért külön is elismeréssel tartozom a jogszabályalkotónak.

A Kódex 19. §-a a szerzői jogok vonatkozásában, 20. §-a pedig a szabadalmi, ipari minta és védjegyjogok tekintetében a *lex loci protectionis*-t teszi kogens szabállyá, amelytől eltérésnek nincs helye.

Mit jelent ez? A jogok keletkezése, a szerzői oltalom alatt álló művel, oltalomképességével szemben támasztott törvényes feltételek fennforgása, a szabadalmazhatóság feltételei, a védjegy vagy ipari minta oltalomképességének feltételei, az iparjogvédelmi ügyekben folytatott bejegyzési eljárás, a szabadalom megsemmisítése, a védjegy törlése, a szabadalmi kényszerengedély, a védjegy oltalmának használathiánya miatti megszüntetése, az oltalom időtartama, a bitorlás szankcionálása, mind olyan körülmények, amelyek a *lex loci protectionis*, vagyis az oltalmat adó ország joga szerint bírálandók el.

A Kódexnek ez a kollíziós szabálya magától értetődő és teljes összhangban áll a nemzetközi jogfelfogással, más országok törvényeivel, ill. joggyakorlatával.

A Kódex kötelmi jogi rendelkezései különösen kidolgozottak. A főszabályt a 24. § tartalmazza, amely a *lex pro voluntate* kollíziós normát, a felek szabad jogválasztását juttatja kifejezésre, a korlátlan akarati autonómia törvénybeiktatásával. Érdekes, hogy ezt a jogfejlődést *Világhy Miklós* már tíz évvel korábban előre látta, olyan időszakban — a hatvanas években —, amikor a szocialista nemzetközi magánjogi tudományban még a korlátozott akarati autonómia elve volt az uralkodó. Világhy már akkor jelezte, hogy a korlátozott akarati autonómia esetenként merev lehet és a jövőben nagy valószínűséggel az elméleti álláspont lazulására kell számítani.[9]

A magyar jogfelfogásban bekövetkezett látványos fordulat a külföldi jogtudósokat is szemmelláthatólag meglepte. *Beier* például azt a kérdést teszi fel, hogy vajon mit szólna hozzá a Lengyel Kereskedelmi Kamara mellett szervezett választottbíróság, ha a magyar—lengyel viszonylatú védjegylicencia-szerződésben

[5] *Bacher* Vilmos: A know-how jogi szabályozása és a találmányi díjazás joggyakorlata a magyar jogban, az innovációk előmozdítására. In: Innováció és iparjogvédelem. Bp. MTESZ. 1979. C. köt. 103. old.

[6] *Troller*, Alois: Megjegyzések a gazdasági, műszaki és szervezési ismeretek oltalmáról szóló, a magyar Ptk-ban foglalt előírásokhoz. In: Innováció és iparjogvédelem. Bp. MTESZ. 1979. A köt. 97. old.

[7] *Vida* Sándor: Immaterialgütterrechtlicher Schutz des Know-How in Ungarn. GRUR-Int. 1979. 334. old.

[8] *Csanádi* György: Észrevételek a Ptk. módosításának tervezetéhez. Magyar Jog, 1977. 677. old.

[9] *Világhy* Miklós: Bevezetés a nemzetközi magánjogba. Bp. 1966. 155. old.

Kalifornia állam jogát kötnék ki a felek.[10] A kérdés feltevése jogos, mert a lengyel nemzetközi magánjogi törvény 25. § (1) bekezdése tényleg a korlátozott akarati autonómia alapján áll, s ha a jogviszony Kalifornia állam jogával semmiféle kapcsolatban nincs (például ott létesítendő közös kereskedelmi vállalat), akkor a lengyel jogalkalmazó tényleg el fog zárkózni a kaliforniai jog alkalmazása elől. Más álláspontra fog azonban helyezkedni a Magyar Kereskedelmi Kamara mellett működő választottbíróság, ez a Kódex 24. §-a alapján mindenképpen köteles lesz a kaliforniai jogot alkalmazni, tehát akkor is, ha a jogviszony semmiféle kapcsolatban nincs Kalifornia állammal. (Más kérdés az, hogy a licenciaszerződés jóváhagyásakor vajon a magyar Külkereskedelmi Minisztérium hogyan fog reagálni a kaliforniai jog kikötésére. Magyar vonatkozásban tehát Beier észrevétele ez utóbbi tekintetben látszik megalapozottnak.)

Még érdekesebbek és még eredetibbek a jogválasztás hiányában az egyes nevesített kötelmekre nézve felállított kollíziós szabályok.

A Kódex 25. § c. pontja szerint a szerzői jogvédelem alá tartozó jogok hasznosítására vonatkozó szerződéseknél a felhasználó székhelyének joga, a 25. § d. pontja szerint az iparjogvédelmi, valamint anyagi értéket képviselő egyéb jogok (pl. engineering, feasibility study stb.) hasznosítására vonatkozó szerződésnél a használatbaadó székhelyének joga irányadó.

A megoldás tehát differenciált, vagyis másmás kollíziós norma irányadó a szerzői alkotások hasznosítására irányuló szerződésekre, és más az ipari célú szellemi alkotásokra irányuló szerződésekre. Az előbbiekre a felhasználó, vagyis a *lex loci usus*, az utóbbira a használatba adó joga, a *lex loci concedentis*. Ezt a differenciált megoldást *Mádl Ferenc* azzal magyarázza, hogy a jogszabályalkotó, a felek jogválasztásának hiányában, a jogviszonyt annak a jognak akarta alávetni, amelynek keretei között az a tevékenység realizálódik, amelyik gazdaságilag és jogilag a legjellemzőbb.[11]

A Kódex 25. § d. pontjában foglalt szabállyal, vagyis a licenciaszerződésre irányadó jog szabályával kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a közel harminc esztendős jogszabály-előkészítő munka során, ennek a kollíziós normának meghatározása körül különösen sok vita folyt.[12] A kezdeti, hidegháborús időszakban az uralkodó álláspont az volt, hogy célszerűbb a *lex loci usus*, vagyis a lincenciavevő (ez gyakorlatilag a magyar fél) jogának alkalmazása, később, a békés együttélés idején pedig az a nézet kerekedett felül, hogy előnyösebb a *lex loci concedentis*, vagyis a licenciaadó (ez gyakorlatilag a külföldi fél) jogának uralkodóvá tétele. Minthogy a politikai jellegű megfontolások mellett a gazdaságpolitikai szempontok is az utóbbi megoldás mellett szóltak, nevezetesen, a külföldi technológia importjának jogi eszközökkel való támogatása, a jogszabályalkotó ezt az utóbbi megoldást tette magáévá. Megjegyzendő, hogy az utóbbi tíz esztendő szerződéskötési gyakorlatában, vagyis amikor a felek éltek a jogválasztás lehetőségével, mind a tőkés, mind a szocialista vonatkozású licenciaszerződések döntő többségében a licenciaadó jogát kötötték ki. A Kódex 25. § d) pontjában foglalt megoldással azonos megoldást tartalmaznak a KGST licencia mintaszerződések is.[13]

A Kódexnek ez a megoldása különösen előnyösnek tűnik olyan esetekben, s ezek egyáltalán nem ritkák, amikor a magyar engedélyes az egész KGST területére kiterjedő hatályú licenciát szerez, ilyenkor az egész szerződéses jogviszony valamennyi országban egyetlen jog uralma alatt áll. Nem tekinthető éppen ezért véletlennek, hogy *Beier* is azt a példát hozza fel, amikor a svájci védjegy használatának jogát a magyar engedélyes úgy szerzi meg, hogy a Magyarországon előállított termékeket a svájci védjeggyel ellátva az egész KGST területén forgalomba hozhatja.[14] Kézenfekvő, hogy a felek egymásközti jogviszonyában, hacsak másként nem rendelkeztek, akkor is a svájci jog irányadó, ha közöttük a jogvita a svájci eredetű védjegy szovjetunióbeli, vagy kubai használatával kapcsolatosan merül fel.

3. Szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogellenes magatartás

A szellemi alkotások oltalmának territorialitása, amit a Kódex 19—20. §-ai a *lex loci protectionis* szabállyal fejeznek ki, nemegyszer csábítja a bitorlót arra, hogy a bitorlás tényállását olyan országban valósítsa meg, amelyben a találmányt nem szabadalmaztatták. Tipikusan ilyen jelenség az oltalom alatt álló berendezés egyes elemeinek olyan országban való előállítása, ahol az oltalom fennáll, ezek exportja és a szabadalmi igénypontok valamennyi jellemzőjét megvalósító összeszerelés olyan országban, ahol a találmány nem áll szabadalmi oltalom alatt.

A Kódex hatálybalépése előtt a magyar bírósági gyakorlat is felvetette azt a kérdést, hogy szabadalombitorlást képez-e a szabadalmazott találmány Magyarországon való előállítása és forgalomba hozatala, ha a szabadalmi oltalom Magyarországon megszűnt már, külföl-

[10] *Beier*, Friedrich-Karl: Das auf Markenlizenzverträge anwendbare Recht. GRUR-Int. 1981. 300 old.

[11] *Mádl*, Ferenc—*Vékás* Lajos: Magyar nemzetközi magánjog. Bp. 1981. Sajtó alatt. Kézirat 371. old.

[12] *Vida*, Sándor: Das Ungarische Patentrecht. Köln, Berlin, Bonn, München. 1976. 159. old.

[13] *Lontai* Endre: A licenciaszerződések alapvető kérdései. Bp. 1978. 303., 327., 339., 349. old.

[14] *Beier* i. m. 304. old.

dön azonban még fennáll.[15] Kérdésessé vált, hogy ilyen esetben magyar bíróság szankcionálhatja-e a magyar szabadalmas terhére magyar vállalat által külföldön elkövetett szabadalombitorlást. A Kódex 34. § (1) bekezdése a jövőre nézve kizárja az ilyen viták lehetőségét.

A szerződésen kívül okozott kárért való felelősség kérdését a Kódex 32. §-a, a más országokban is uralkodó felfogással összhangban, a *lex loci delicti commissii* kollíziós normával rendezi. E kollíziós normának a szellemi alkotásokkal kapcsolatos jogellenes magatartásokra való alkalmazásáról a Kódex hatálybalépését megelőzően jó néhány évvel ezelőtt komoly vita folyt nálunk, amely elsősorban akörül forgott, hogy a kártérítés jogalapja és összegszerűsége tekintetében szükségszerű-e azonos jog alkalmazása.

Talán ez a vita is hozzájárult a Kódex 32. § (2) bekezdésében foglalt ahhoz a rugalmas megoldáshoz, amely kötelezővé teszi a *favor* elvet, vagyis azt, hogy ha a kár bekövetkezése helyének joga a károsultra kedvezőbb, akkor ezt a kedvezőbb jogot kell irányadónak tekinteni. A Kódex indokolása e vonatkozásban azt mondja, hogy ez a megoldás figyelemmel van arra a tényre, hogy ma a szerződésen kívül okozott károk esetében gyakran elválik a károkozó magatartás és a kár bekövetkezésének helye, például a gépjárműkárok esetén.

Ha nem is olyan mennyiségben, mint a gépjárműkároknál, de a szellemi alkotások terhére elkövetett bitorlások esetén is előfordulhatnak ilyen esetek. Ezért azt hiszem, hogy e vonatkozásban is várható, a külföldi jognak a magyar ítélkezési gyakorlatba való behatolása. Erre persze a Kódex 5. § (1) bekezdésében lehetővé tett bizonyítás esetén kerül majd csak sor, más szóval, ha a felperes bizonyítja, hogy adott esetben a külföldi jog szerint magasabb kártérítés illetné meg. Tőkés viszonylatban történt jogellenes károkozás esetén azt hiszem ez a bizonyítás rendszerint sikeres lesz.

A Kódex 32. §-a által lehetővé tett alternatív megoldással kapcsolatban *Mádl Ferenc* azt mondja, hogy ez a jogi konstrukció mértéktartó, de ugyanakkor modern, mivel a *lex loci delicti commissii* kollíziós norma kizárólagossága helyett más kapcsolási lehetőséget is biztosít.[16]

A Kódex 35. §-a szerint a jogalap nélküli gazdagodás tekintetében a gazdagodás bekövetkezése helyének jogát teszi uralkodóvá. E vonatkozásban találó *Kende Bélának* az a megállapítása, miszerint különösen szabadalombitorlás esetén fordulhat elő könnyen, hogy a bitorló gazdagodása más országban következik be, mint amelyben a bitorlást elkövették. Különösen ez a helyzet a nemzetközi kooperáció vagy közös vállalat esetén.[17] A magam részéről ezt azzal toldom meg, hogy hasonló a helyzet az olyan szerzői jogbitorlás, vagy védjegybitorlás esetén is, amikor a bitorlást nem a bitorló székhelye szerinti országban követik el.

4. A szolgálati találmányra és újításra irányadó jog

A Kódex a szolgálati találmány, ill. újítás fogalmát nem említi, s ez nem is szükséges, mert a Kódex munkajogi kollíziós normái kellő útmutatással szolgálnak.

E vonatkozásban a nemzetközi magánjog szabályainak alkalmazását az teheti szükségessé, hogy a szocialista társadalmi-gazdasági berendezkedésű országok alanyi jogot biztosítanak a feltaláló, az újító részére a díjazásra, a tőkés, ill. fejlődő országok döntő többségében viszont nem ez a helyzet. A problémát *Bobrovszky* Jenő még a Kódex hatálybalépését megelőzően azzal az elképzelt esettel világította meg, amikor a külföldi feltaláló magyar szabadalmat kap, s munkáltatója pedig a szabadalomra szolgálati jelleg címén igényt tart, vagy a feltaláló ugyanilyen címen díjkövetelést támaszt előbbivel szemben. Kérdés, milyen jogot kell alkalmaznia a bíróságnak, figyelemmel arra, hogy a külföldi munkáltató székhelyének országa a feltalálói díjazás intézményét nem ismeri. Az önmaga által feltett kérdésre *Bobrovszky* a *lex loci laboris*, vagyis a munkaviszonyra irányadó jog kollíziós normát ajánlja.[18] A Kódex hatálybalépése előtt magam is ezen az álláspontón voltam.

Kérdés, hogy ez a válasz ma is helytállónak tekinthető-e még? A Kódex 51. § (1) bekezdése alapján lényegileg hasonló megoldásra kellene jutni. Igaz a munkavégzés helyének joga, vagyis a *lex loci exercitus laboris*, kollíziós norma, amelyet a Kódex e rendelkezése kötelezővé tesz, nem szükségképpen esik egybe a *lex loci laboris*-sal. Ha ugyanis a munkavégzés helye olyan külföldi ország, amely a feltalálói díjazás intézményét nem ismeri, akkor a külföldi jog lesz alkalmazandó, vagyis a keresetet el fogják utasítani, ha viszont a munkavégzés helye Magyarország, vagy valamelyik KGST ország (kiküldetés, ösztöndíj stb. okából), akkor ez utóbbinak joga lesz alkalmazandó, s a keresetnek helyt fognak adni.

Bármilyen érdekesnek is tűnik ez az eszmefuttatás, témánk szempontjából azt hiszem mégis a Kódex 52. § (2) bekezdésében foglalt az a másik szabály a gyakorlatibb, amely szerint magyar dolgozó által külföldön kiküldetésben, vagy külszolgálatban végzett munkavi-

[15] *Vida* Sándor: Az iparjogvédelmi ügyekben folytatott magyar bírói gyakorlat nemzetközi vonatkozásai. JTK. 1964. 363. old.

[16] *Mádl—Vékás* i. m. 382. old.

[17] *Kende* i. m. 424. old.

[18] *Bobrovszky* Jenő: Nemzetközi magánjogi eljárási kérdések az 1969. évi II. tv. alkalmazása körében. Szabadalmi Közlöny, 1973. 164. old.

szonyra a magyar jogot kell alkalmazni, vagyis a *lex loci datoris laboris* kollíziós normát.

A tapasztalat szerint előfordulnak a magyar bíróságok előtt olyan újítási díjviták, ahol a külföldi gyárszerelés, építkezés alkalmával hoznak létre újítást, s a felperes az újítási díjat kéri. Bizonyára hoztak már létre hasonló körülmények között szolgálati találmányt is.

Azt hiszem, felesleges volna bizonyítani, hogy a Kódexnek ez a rendelkezése éppen a szellemi alkotások vonatkozásában mennyire ösztönző lehet a külföldön végzett munka színvonalas teljesítésére.

5. *Szemelvények a joggyakorlatból*

A második világháborút követő időszak *ítélkezési gyakorlatának* nemzetközi magánjogi vonatkozásáról egy korábbi tanulmányomban számoltam be.[19] Ezt a bírósági gyakorlatot a háborús intézkedésekkel, elsősorban a párizsi békeszerződés végrehajtásával kapcsolatos bírósági határozatok, az Uniós Egyezmény alkalmazása tárgyában hozott bírósági határozatok, végül az átnyúló joghatásokkal kapcsolatos ítélkezés, elsősorban a találmány megvalósítása alapján kötött belföldi szállítási szerződés, valamint az áruexportra irányuló külkereskedelmi szerződés közötti átnyúló joghatásokkal kapcsolatos bírósági határozatok jellemezték.

Az utóbbiakról, amelyek napjaink bírósági gyakorlatában sem ritkák, meg kell jegyeznünk, hogy ezek csupán külföldi elemet tartalmaznak, hagyományos értelemben vett kollíziós problémákat azonban e perek nem vetnek fel.

Mégis az ilyen jellegű jogviták gyakorlati jelentőségére tekintettel, valamint az ezekben a perekben jelentkező külföldi elem súlyára figyelemmel, érdemes az utóbbi évek ilyen vonatkozású bírósági gyakorlatáról megemlékezni.

E vonatkozásban különösen sok vitát váltott és vált ki az Országos Találmányi Hivatal elnökének 19. sz. elvi állásfoglalása,[20] amely a szolgálati találmány feltalálójának díjazásáról rendelkezik, arra az esetre, ha a találmány csak külföldön élvez szabadalmi oltalmat. Az elvi állásfoglalás alapján mentesül a munkáltató a feltalálói díjazás kötelezettsége alól, ha az OTH jogerős határozatával bizonyítja, hogy a találmány nem felel meg a szabadalmi törvény 1. §-ában megjelölt követelményeknek.

Lényegileg hasonló következtetésre jut a Legfelsőbb Bíróság egyik eseti határozatában, amely szerint „jogi alap nélkül állapította meg az elsőfokú bíróság, hogy a feltaláló díjigényét a külföldi szabadalom ugyanúgy megalapozza, mint a hazai. Magyarországon a magyar törvényeket kell alkalmazni. Ezért az Szt. rendelkezései alapján kell megállapítani, mit kell érvényes szabadalommal védett találmánynak tekinteni."[21]

Az OTH elnökének elvi állásfoglalásában, valamint a Legfelsőbb Bíróság eseti határozatában foglaltakkal addig a pontig tudok egyetérteni, amíg a feltalálói díjazás alapját a találmány magyarországi hasznosítása képezi.

Nem tudom azonban követni ezt a gondolatot — s ebben nem állok egyedül, különösen az OTH elnökének elvi állásfoglalása képezi szűnni nem akaró bírálat tárgyát —, ha a feltalálói díjazás alapja a találmány külföldi hasznosítása. Ez esetben véleményem szerint már nem lehet elzárkózni a külföldi tények, valamint külföldi jogi tények tudomásulvétele elől: hiszen a találmány külföldi hasznosítása általában a külföldi szabadalom, vagy külföldi szabadalmak alapján történik. A találmány külföldi engedélyezése tényének tudomásulvétele, ill. jogi relevanciájának elismerése elől való elzárkózás ilyen esetben ugyanis egyrészről a magyar szabadalmi jognak extraterritoriális hatállyal való felruházását jelentené, másrészről gazdaságpolitikailag is hátrányos eredményt: a feltalálói kedv csökkenését eredményezhetné.

A találmányi díjazás kérdését felvető perekben releváns külföldi tényként talán a leggyakrabban a devizamegtakarítás problémája merül fel. A Legfelsőbb Bíróság gyakorlatát ismertetve *Törő Károly* azt mondja, hogy a találmány hasznosításával kapcsolatosan jelentkező devizamegtakarítás esetén a díjalap a devizamegtakarítás és a találmány alkalmazásával kapcsolatos ráfordítások különbözete. A bírósági gyakorlat szerint csak a valóságos devizamegtakarítást lehet figyelembe venni, például azt az esetet, ha a vállalat előzetesen külföldi behozatalt tervezett és ez utóbbit küszöbölte ki a megoldás alkalmazása.[22]

A devizamegtakarítás összegét mint díjalapot a bírósági ítéletek egyes esetekben csak forintban említik[23] más esetekben külföldi pénznemben, akár helytadó az ítélet (az adott esetben 340 ezer DM[24]), akár elutasító (800 000 dollár, amikor is az import nem volt tervezve).[25]

A feltalálói díjazást megalapozó tipikus jogi tény a szabadalom külföldi értékesítése, aminek leggyakoribb formája a licenciaszerződés[26]

[19] *Vida* i. m. JTK. 1964. 359. old.

[20] Szabadalmi Közlöny, 1971. 12. old.

[21] Pf. IV. 20 034/1979. Közli: *Törő* Károly: Szolgálati találmány feltalálójának jogosultsága találmányi díjra. Szabadalmi Közlöny, 1980. 704. old.

[22] *Törő* Károly: A szabadalomhasznosítási díj és a feltalálói díjazás kérdései a Legfelsőbb Bíróság gyakorlatában. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 18. sz. (1979) 136. old.

[23] Fővárosi Bíróság 2. P 20 986/1975. sz. ítélete. Közli: *Bacher* Vilmos: A találmányi díjazás joggyakorlatának időszerű kérdései. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 13. sz. (1976) 113. old.

[24] Fővárosi Bíróság 2 P 23 226/1974. sz. ítélete. Közli: *Bacher* i. m. 114. old.

[25] Fővárosi Bíróság 2 P 21 245/1974. sz. ítélete közli: *Bacher* i. m. 110. old.

[26] Fővárosi Bíróság 2 P 24 619/1975. sz. ítélete közli: *Bacher* i. m. 124. old.

s ilyen jogi tény a szabadalom külföldi átruházása is, amely ugyancsak feltalálói díjigényt teremt, amint azt a Legfelsőbb Bíróság megállapította.[27]

Hasonló külföldi jogi tények válhatnak relevánssá szerzői jogok felhasználása esetén, az adott esetben számítógépi program külföldi értékesítése alapján állapította meg ezt a bíróság.[28]

A tényleges kollíziós kérdések persze nem a szellemi alkotás szerzőjének díjazása vonatkozásában, hanem az alapul fekvő hasznosítási jogviszony (licenciaszerződés, szabadalom vagy védjegy átruházására irányuló szerződés) keretében jelentkeznek. Az ilyen jogviták, ha egyáltalán vannak, nem a magyar bíróság előtt merülnek fel.

Mindezek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar bírósági gyakorlat gyakran találja ugyan magát szemben külföldi jogi tényekkel, vagy egyszerűen külföldi tényekkel, amelyeket ítélkezése során mérlegelni kénytelen, ezek azonban rendszerint nem vetik fel a külföldi jog alkalmazásának kérdését.

Más a helyzet a *nemperes joggyakorlat* vonatkozásában, aholis kollíziós kérdések gyakrabban merülnek fel. Szemelvényként csak néhányat említünk.

a) Külföldi előadóművész. Magyarország nem tagja az előadóművészek, hanglemezgyártók és műsorközvetítő szervezetek védelméről szóló Római Egyezménynek, s így nem érvényesülhet az abban biztosított *régime national* elv. A külföldi előadóművészek jogai tekintetében is ezért adott esetben a Kódex rendelkezései alkalmazásra kerülhetnek. Így például abban az esetben, ha amiatt keletkezne jogvita, hogy az előadóművész hozzájárulása nélkül rögzítették nevezett művészi teljesítményét forgalombahozatal, vagy későbbi (másodlagos) nyilvános előadás, vagy közvetítés céljára. Ez esetben az eldöntendő kollíziós kérdés az lenne, hogy milyen ország joga szerint kell elbírálni, hogy az előadóművésszel kötött szerződés kiterjed-e ezekre a kérdésekre, vagy sem, ill. hogy az előadóművészt ilyen jogok megilletik-e vagy sem.

Nézetem szerint a kérdés kétféle megközelítése lehetséges: ha az előadóművészi jogokra analógia alapján a szerzői jogokra irányadó kollíziós szabályt alkalmazzuk, akkor Kódex 19. §-ában foglalt *lex loci protectionis* volna alkalmazandó. Ha viszont az előadóművészi teljesítményt, ill. az erre irányuló szerződést munkaszerződésnek fogjuk fel, akkor a Kódex 51. §-a alapján a *lex loci exercitus laboris* kollíziós szabály lenne irányadó. Aligha kétséges, hogy ez utóbbi megoldás a gyakorlatibb, ez ugyanis a Római Egyezmény 2. cikkével azonos megoldást, vagyis a *régime national* elvének alkalmazását jelenti. Ha ezzel szemben a szerzői alkotások hasznosítására irányadó *lex loci usus* kollíziós szabályt alkalmaznánk, akkor mindazoknak az országoknak joga alkalmazásra kerülhetne, ahová az előadóművészi teljesítményt rádió- vagy televíziósugárzással, a film bemutatásával közvetítették, ill. a rögzítőeszközt forgalomba hozták, feltéve, hogy mindezekben az országokban, vagy ezeknek egy részében az előadóművész jogait érvényesíti.

b) A know-how-ra irányadó jog. Ehelyütt nem a know-how hasznosítására irányuló szerződésre irányadó jogot értjük, hanem azt, hogy kit illet a know-how-ra való jog, milyen jog szerint kell a know-how felhasználásáért járó ellenértéket megállapítani stb. Ez a kérdés különösen akkor válhat gyakorlati jelentőségűvé, ha a know-how-t Magyarországon külföldi személy vagy személyek hozzák létre, például akkor, amikor a külföldi technológiát Magyarországon honosítják, vagy ha külföldi ösztöndíjasként, aspiránsként tartózkodnak Magyarországon.

E vonatkozásban nézetem szerint a Kódex 20. §-ában foglalt *lex loci protectionis* kollíziós szabály még analógia útján is aligha volna alkalmazható, mivel az olyan iparjogvédelmi jogokat tart szem előtt, amelyeknek keletkezése, de legalábbis elismerése hatósági aktustól függ, a know-how pedig nem ilyen. Ezért e vonatkozásban nézetem szerint a szolgálati találmányok analógiájára a Kódex 51. § (1) bek.-ben foglalt kollíziós szabály, vagyis a *lex loci exercitus laboris* kollíziós norma látszik megfelelőbbnek.

c) Kooperációs szerződés. A kooperációs szerződésre irányadó jog problémája már évek óta foglalkoztat. Nem tudok olyan állásfoglalásról, amely e kérdésben megnyugtató választ adna.

A problémát tulajdonképpen az okozza, hogy a kooperáció valójában komplex kötelmi jogviszony, amely adásvételi, vállalkozási, licencia, sokszor társasági szerződések együtteséből, „csomag"-jából áll. Ezért különösen problematikusnak látszik e többféle szerződésre irányadó jog meghatározása abban az esetben, ha a felek az alkalmazandó jog kérdésében nem rendelkeztek.

Azt hiszem, alapvetően abból kell kiindulni, hogy az egész szerződéskomplexumra egyetlen jog uralmát célszerű megállapítani. De melyik szerződéstípus legyen irányadó az uralkodó jog megválasztásánál?

Korábban, a Kódex hatálybalépését megelőzően azt az álláspontot képviseltem, hogy a szerződő felek szolgáltatásainak viszonylagos egyensúlyára tekintettel csak az eset körülményeihez képest állapítható meg a kooperációs

[27] Legfelsőbb Bíróság Pf. III. 20 521/1972 sz. ítélete. Közli: *Bense* István: A szolgálati találmányok díjazásának kötelezettsége. Magyar Iparjogvédelmi Egyesület Közleményei, 8—9. sz. (1974) 599. old.

[28] A Fővárosi Bíróság ilyen ítéletéről számol be *Benárd* Aurél: Ein interessanter Rechtsstreit über den urheberrechtlichen Schutz von Computerprogrammen. In: Conference on some topical questions concerning protection of industrial property. Bp. OMKDK. 1974. 319. old.

szerződésre irányadó jog azzal, hogy ez persze egyetlen jog legyen és ne más-más jogot alkalmazzunk az adásvételi-, a vállalkozási-, a bérmunka stb. szerződésekre.

Azt hiszem, hogy a Kódex lehetővé teszi, hogy ma már egy lépéssel tovább menjünk. Minthogy a kooperációnak, legalábbis a mi gazdaságpolitikánk mellett szinte minden esetben van egy műszaki fejlesztési tevékenységre irányuló magja, amely ha legtöbbször nem is találmány, de valamiféle műszaki fejlesztési eredmény használatát teszi lehetővé, álláspontom szerint ezt a kooperáció súlyponti elemeként lehet felfogni. Ha pedig ezt a gondolatot magunkévá tesszük, akkor már csak egy lépés választ el attól, hogy analógiaként a Kódex 25. § d) pontjában foglalt kollíziós szabályt, vagyis a használatba adó jogának uralmát a *lex loci concedentis-t* fogadjuk el irányadónak, vagyis annak a kooperációs félnek jogát, amelyik a nagyobb értékű műszaki szolgáltatást (betanítást, technológiaátadást) szolgáltatja.

Persze még ha főszabályként el is fogadjuk ezt a megoldást, akkor is maradnak még olyan szerződések, ahol a felek műszaki szolgáltatásának súlya teljesen egyenértékű. (MEDICOR—MLW kooperáció, ahol a szerződés, a közösen kifejlesztett haematológiai automata közös gyártását szervezi.) Tapasztalatom szerint azonban nem ez a fajta kooperáció a tipikus, sem tőkés, sem szocialista relációban.

d) Védjegy lajstromozásához való hozzájárulás. A védjegy lajstromozásához hozzájáruló nyilatkozat (consent) az angol védjegyjog által meghonosított intézmény, amely a védjegybejelentések érdemi vizsgálatát végző országok jelentős részében elterjedt. E hozzájáruló nyilatkozat segítségével a korábbi hasonló védjegy tulajdonosa egyoldalú nyilatkozattal hozzájárul, hogy e nyilatkozata alapján a későbbi hasonló védjegy tulajdonosa elháríthassa az iparjogvédelmi hatóság kifogását, amely e relatív lajstromozási akadályra hivatkozással hozott ideiglenes oltalommegtagadó határozatot.

Bár az OTH, ill. a magyar bíróságok gyakorlatában a consent önmagában még nem jelent zöld utat a védjegy lajstromozására, a magyar vállalatok mint külföldi védjegyek tulajdonosai gyakran adnak és gyakran kapnak consent-et, amely nélkül sokszor lehetetlen lenne ugyanazt a terméket ugyanazzal a védjeggyel több országban forgalomba hozni. E számos országban jól funkcionáló jogintézménnyel[29] kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy például magyar vállalat által francia cég számára India területére kiterjedő hatályú consent milyen jog uralma alá esik. Ez a kérdés akkor nyerhet gyakorlati jelentőséget, ha a consent megadását követően, még a lajstromozási eljárás alatt a magyar vállalat a consentet visszavonja, vagy a consent a postán elvész, s a magyar vállalat újabb consentet nem hajlandó aláírni.

A példaként felhozott eset vonatkozásában, első megközelítésben a *lex loci protectionis*-nak a Kódex 20. § (2) bek.-ben kifejezésre jutó szabálya alapján az indiai jog kínálkoznék alkalmazandó jognak. Ellentmond azonban e megoldásnak a Kódex 31. §-ának az a szabálya, amely az egyoldalú nyilatkozatokra, márpedig a consent ilyen, a szerződésekre irányadó kollíziós normákat rendeli alkalmazni. Ezért azt hiszem helyesebb a Kódexnek a 25. § d) pontjában foglalt szabályt alkalmazni, amely az iparjogvédelmi jogok használatbaadása esetén *lex loci concedentis-t*, vagyis a használatbaadó jogát rendeli uralkodónak, annál is inkább, mivel a Kódex említett rendelkezése nem tesz említést a visszterhességről. Álláspontom szerint ezért a példaként felhozott esetben a magyar jog alapján lesz eldöntendő, hogy vajon a consent visszavonása hatályos-e vagy sem, ill., hogy a postán elveszett consent újbóli aláírását kikényszerítheti-e a francia cég vagy sem.

e) Előjognyilatkozat. A külföldi védjegygyakorlat a consent mellett egy másik technikát is meghonosított, ez az előjognyilatkozat (preright declaration). Lényegét tekintve az előjognyilatkozat olyan szerződés, amelyben a felek egy védjegyütközés békés, peren kívüli rendezésének feltételeiben állapodnak meg. E megállapodás célja tulajdonképpen a hatósági eljárás megelőzése.[30] Ez a megállapodás létrejöhet szabályszerű szerződéssel, vagy nyilatkozat-ellennyilatkozat (levélváltás) formájában. Tapasztalatom szerint az előjognyilatkozatok szövege meglehetősen sommás. Nem emlékszem rá, hogy valaha is láttam volna olyan előjognyilatkozatot (szerződést), amelyben a felek az alkalmazandó jog, vagy netalán a joghatóság kérdésében megállapodtak volna. A szerződés rendes funkcionálása esetén — akárcsak a legtöbb külföldi elemet tartalmazó szerződésnél — erre általában nincs is szükség.

Ilyen megállapodások esetén is előfordulhat persze, s a gyakorlatban elő is fordul, hogy az egyik fél nem tartja be a szerződést, szerződésszegést követ el. Ekkor már aligha lehet kitérni az elől a kérdés elől, hogy milyen jog uralma alatt áll ez a jogviszony?

Ebben az esetben nézetem szerint már fel sem vetődik a Kódex 20. § (2) bek.-ben felállított *lex loci protectionis* szabály alkalmazása, hiszen szerződésről van szó, amely a Kódex 25. § d) pontjának hatálya alá esik, s így a *lex loci concedentis* kollíziós norma irányadó ránézve. Az eldöntendő kérdés magvát ebben az esetben az fogja képezni, hogy minthogy mindkét fél saját védjegyét használja, melyikük az, amelyiknek pozíciója inkább hasonlít a használatbaadó jogi pozíciójához, melyikük a *quasi*

[29] *Millisits* Endre: A hozzájáruló nyilatkozat (consent) egyes külföldi országok védjegyhatóságainak gyakorlatában. Újítók Lapja, 1980. 19. sz. 10. old.

[30] *Millisits* Endre: Az előjognyilatkozat és a használati kényszer. In: Védjegyjog, védjegygazdaság, védjegyművészet. Bp. MKK. 1979. 63. old.

használatbaadó? Azt hiszem, hogy ilyen esetben azt a felet lehet quasi használatbaadónak tekinteni, amelyiknek védjegye korábbi, amelyiknek joga legalábbis formálisan erősebb, mivel ez teszi a nagyobb koncessziót. Igaz, hogy ezt a koncessziót igen gyakran olyan védjegy tulajdonosa teszi, amelyet az adott országban nem használnak, s amely védjegyet ezért a későbbi hasonló védjegy tulajdonosa, ha akarná, oltalommegszüntetési eljárás keretében el tudna távolítani a lajstromból, tehát a koncesszió a dolog érdemét tekintve látszólagos. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a megállapodás időpontjában formailag az ő jogi pozíciója az erősebb, s ezért nézetem szerint ő az, aki quasi használatbaadónak minősíthető.

Vizsgáljuk meg most ezt az okfejtést két konkrét jogeset kapcsán, hogyan állja ki ez a megoldás a gyakorlat próbáját?

Az egyik magyar gyógyszergyár, amely 1970 óta bejegyzett nemzetközi védjegy tulajdonosa, tíz évvel később egy nyugatnémet kozmetikai gyártól levelet kapott, amelyben utóbbi 1951 óta nemzetközileg ugyancsak bejegyzett korábbi védjegyével való összetéveszthetőség miatt törlési eljárást helyezett kilátásba.

A felek perenkívül megállapodtak, a magyar fél árujegyzékét korlátozta, majd ezt követően megküldte a nyugatnémet védjegytulajdonosnak az aláírt szerződést (előjognyilatkozatot), amelyben kötelezettséget vállalt, hogy a Madridi megállapodás tagállamaiban nem lép fel a német céggel szemben. A nyugatnémet védjegytulajdonos a magyar fél által aláírt előjognyilatkozatot véleményeltéréssel írta alá, amely szerint a magyar fél kötelezettségeinek érintetlenül hagyása mellett, saját kötelezettségét Magyarország területére korlátozta, más szóval minden más országban fenntartotta magának a jogot a magyar eredetű védjegy megtámadására.

A magyar védjegytulajdonos erre ajánlott levélben közölte, hogy a megállapodást ilyen körülmények között nem tartja magára nézve kötelezőnek.

Kérdés, milyen jog szerint bírálandó el, hogy

— létrejött-e egyáltalán a szerződés?
— ha létrejött a szerződés, akkor a magyar fél egyoldalú felmondása megszünteti-e a szerződést?

Egy másik esetben egy másik magyar gyógyszergyár védjegybejelentését a spanyol védjegyhatóság egy korábbi, hasonló amerikai védjegyre utalással hivatalból kifogásalta.

Ezt követően a magyar bejelentő az amerikai védjegytulajdonossal az egész világra kiterjedő megállapodást kötött, amelyben külön is megemlékeznek Spanyolországról és az NSZK-ról, ahol is az amerikai védjegytulajdonos felszólalásait visszavonja, amivel szemben a magyar bejelentő sem kéri az amerikai védjegy oltalma megszűnésének megállapítását azokban az országokban, ahol az nem használja a védjegyet. E megállapodás alapján az amerikai védjegytulajdonos az NSZK-ban visszavonta felszólalását, Spanyolországban azonban, ahol az oltalommegtagadásra hivatalból is sor került, nem adta meg a consentet.

Itt az a kérdés merül fel, hogy milyen jog szerint bírálandó el, hogy

— a felszólalás visszavonására vállalt kötelezettség magában foglalja-e a consent kiadásának kötelezettségét?
— ha igen, a consent kikényszeríthető-e?
— ha az nem kényszeríthető ki, milyen jogi lehetőségei, esetleg igényei vannak a magyar védjegybejelentőnek?

Ezekben a konkrét esetekben aligha lehet quasi használatbaadóról beszélni. Az első esetben a szerződés tíz esztendő óta egymás mellett fennálló két védjegy viszonyát rendezi, ahol is a megállapodás lényege, hogy a nyugatnémet fél nem támadja a magyar eredetű védjegyet. A második eset már valamivel közelebb áll a quasi használatbaadó képletéhez, a vita súlypontja azonban itt szerződésértelmezési: kifejezett rendelkezés hiányában köteles-e az amerikai védjegy tulajdonosa a consentet kiadni vagy sem.

A gyakorlatból felhozott ezek a példák azt a gondolatot vetik fel, hogy ilyen tényállású ügyekben mégiscsak célszerűbbnek látszik a Kódex kötelmi jogi általános szabályaira visszanyúlni, nevezetesen a Kódex 29. §-ában foglalt egyik legáltalánosabb kollíziós szabályt alkalmazni, amely a *jellemző szolgáltatás kötelezettje* országának jogát teszi uralkodóvá. A felhozott példáknál pedig ez egyik esetben az NSZK joga, hiszen nyugatnémet cég mond le a törlési eljárásról, a másik esetben pedig az USA joga, mert az amerikai félnek kell a felszólalást visszavonnia, ill. consentet adnia.

A jellemző szolgáltatást nyújtó fél országának joga szerint bírálandó el tehát, hogy létrejött-e egyáltalán a szerződés, ha igen milyen tartalommal, azt hogyan kell értelmezni, történt-e szerződésszegés, s annak milyen következményei vannak.

Ez a gondolatmenet azt is példázza, hogy nem minden esetben lehetséges az elméletileg meggyőzőbbnek tűnő, quasi használatbaadó fogalmával operálni, az élet felvet olyan eseteket, amikor ennek a fogalomnak alkalmazása erőltetettnek tűnik, s célszerűbb a Kódex általános jellegű, kötelmi jogi kollíziós normáit alkalmazni.

A példaként felhozott kollíziós problémák más megközelítéssel bizonyára másként is megoldhatók, a Kódex nagy érdeme azonban éppen abban áll, hogy a megoldási lehetőségeket törvényes keretek közé szorítja s így jelentős mértékben szolgálja a jogbiztonságot.

A Kódex másik nagy érdeme, hogy a kollíziós normák sokaságát vezeti be, az itt bemutatott differenciált megoldások törvényes lehetőségének biztosítása úgy vélem jogi kultúránk nemzetközi tekintélyét emeli. *Vida Sándor*

Az új jugoszláv szerzői jogi törvény

Az 1974-ben elfogadott új alkotmány és a hatályos jogszabályok összehangolása Jugoszláviában szükségessé tette egyebek között a szerzői jogi törvény felülvizsgálatát is, amely eddig 1968-ban elfogadott szövegével volt érvényben. (E törvény francia fordításban megjelent a „Le Droit d'Auteur" 1968. 12. számában. 254. skk. old.) Az alkotmánnyal való összehangolással egyidőben szükségessé vált néhány olyan rendelkezés fölülvizsgálata is, amely nem állt összefüggésben az új alkotmány elfogadása miatt szükségessé vált módosításokkal. Mindenekelőtt a korábbi szerzői jogi törvénynek a munkaviszony keretében létrejött szerzői alkotásokra, illetve a megrendelésre készült művekre, a szerzői jogi szerződésekre (mindenekelőtt a kiadói szerződésre), a szerzői jogok gyakorlására és végül az emlékiratokra, levelezésekre és a portrékra vonatkozó szabályait kellett felülvizsgálni. Mindezt figyelembe véve a szerzői jogi törvény módosítása helyett a törvény teljes átdolgozása mellett döntött a törvényhozó, amelynek eredménye az új szerzői jogi törvény: az új törvényt 1978. március 30-án törvényerejű rendelettel hirdették ki s az nyolc nappal a kihirdetés után hatályba is lépett.

Az új törvény nem változtatott lényegesen az 1968-as, korábbi szerzői jogi törvényen. Mégis számos olyan újdonságot tartalmaz, amely új törvénnyé teszi és nem csupán egy meglevő törvény új szövegezésévé. A következőkben mindenekelőtt a törvény újításait mutatjuk be, de említést teszünk a törvény egyéb fontos rendelkezéseiről is, hogy egyben általános képet adjunk erről az új jogszabályról.

Az új törvény bevezető rendelkezéseiben szó szerint megismétli a korábbi törvény azon alapvető rendelkezését, hogy szerzői jogi védelmet élveznek azok az alkotások, amelyeket Jugoszláviában honos személyek, illetve a Berni Konvenció és az Univerzális Egyezmény tagállamaiban honos személyek alkottak, továbbá azok a művek, amelyet külföldi lakosok alkottak, de első ízben Jugoszláviában hoztak nyilvánosságra.

Az új törvény nem változtatta meg a szellemi és szerzői alkotást érintő alapvető rendelkezéseket. Egyetlen változás az új törvény 13. szakasza, amely lehetővé teszi, hogy a szövetségi állam korlátozza vagy elvonja, méltányos kártalanítás ellenében, a Jugoszláviában honos személyek tudományos alkotásuk felhasználásához fűződő jogait abban az esetben, ha a nemzetvédelem szempontjából különös jelentőséggel bír; az új törvény a korábbival ellentétben előírja a méltányos kártalanítást erre az esetre. A szellemi és szerzői alkotásra vonatkozó szabályok egyébként nem szorultak semmiféle felülvizsgálatra, mert a korábbi törvény rendelkezései is összhangban voltak a korszerű szerzői jogi elmélettel és gyakorlattal, valamint azoknak a szerzői jogi nemzetközi egyezményeknek a szellemével is, amelyek Jugoszláviát is kötelezik. A mondottaknak megfelelően a törvény tartalmazza azt az általános klauzulát, amely szerint szellemi alkotásnak tekintendő minden irodalmi, tudományos, művészeti és egyéb alkotás bármilyen legyen annak műfaja, kifejezésmódja és formája; emellett a törvény példálódzó felsorolást ad a szellemi alkotások legfontosabb, a gyakorlatban legtöbbször előforduló fajtáiról. A törvény határozottan kiemeli azt az elvet is, hogy szellemi alkotásokat csak természetes személyek hozhatnak létre, akik egyben a szerzői alkotásra vonatkozó szerzői jog eredeti jogosultjai.

Mindezeken kívül a törvény 3. szakaszának első bekezdése, amely a szerzői alkotás meghatározását tartalmazza, annyiban módosult, hogy a „szellemi" kimaradt a régi törvényben található meghatározásból, mely a következőképpen hangzott: „szellemi alkotás minden irodalmi, tudományos és művészeti *szellemi* alkotómunka terméke, bármilyen annak formája és kifejezésmódja, kivéve ha e törvény eltérően rendelkezik." E módosítás ellenére bizonyosra vehető, hogy a törvényhozó nem azt kívánta mondani, hogy az új törvény olyan alkotásokat részesít jogi védelemben, amelyek nem szellemi termékek; a törvény más rendelkezéseivel való összevetésből éppen ellenkező következtetést kell levonnunk és ezért úgy tűnik, hogy az új törvény a szövegezési változtatás ellenére nem módosított a korábbi törvény hasonló rendelkezésén.

A filmművészeti alkotások szerzőinek körét megváltoztatta a törvény: a törvényhozó ismételten elismeri a vezető operatőr szerzői minőségét, amelyet az 1968-as törvény megtagadott tőle. Így a filmalkotás szerzőjének a következők tekintendők: a forgatókönyv írója, a rendező, a vezető operatőr, a film zeneszerzője, amennyiben a zene az elkészült film lényeges alkotórésze, illetve rajzfilm esetében a vezető rajzoló is. Ugyanakkor nem fogadta el a törvényhozó a jugoszláv elméleti irodalom kritikai megjegyzéseit, amelyekkel az 1968-as törvényben bevezetett ún. szerződéses licencia intézményét illette: ez kimondja, hogy minden jog, amelyet a szerzők írásos szerződéssel nem ruháztak át a producerre, a filmművészeti alkotás szerzői által fenntartott jognak tekintendő.

A munkaszerződések keretében vagy megrendelésre készített szerzői alkotásokkal kapcsolatos rendelkezések is jelentősen módosultak, túl az új alkotmány által megkívánt változtatásokon: az 1968-as törvény rendelkezései éles kritikát kaptak, mert nem voltak összhangban az alkotmányos rendelkezésekkel, továbbá azért is, mert a törvény a munkaviszonyban álló szerzőknek jóval kevesebb jogot biztosított mint a szabadalmi és újítási törvény a munkaviszony-

ban álló feltalálóknak és újítóknak. Az új törvény csakúgy, mint elődje, főszabályként kimondja, hogy a szerzői jogi jogviszonyokat a társult munkaszervezetekben, más munkaszervezetekben, továbbá a társadalmi-politikai közösségek szerveiben az önigazgatási szervezetek alapokmányai határozzák meg, míg a tudományos, irodalmi és művészeti tevékenységet önállóan végző személyek és alkalmazottjaik közötti viszonyt az általuk kötött szerződés határozza meg. A régi törvénytől eltérően az új szerzői jogi törvény szélesebb körű jogokat biztosít az irodalmi, zenei, és művészeti alkotások munkaviszonyban álló szerzőinek. A régi törvény nem határozta meg azt az időtartamot, amely alatt a munkaszerződés keretében létrejött szellemi alkotást a munkaszervezetek, közösségek, vagy szervek felhasználhatják — az új törvény ezt a jogot 5 évre korlátozza. Ezenkívül az új törvény — az önigazgatási szervezetek alapokmányaival összhangban — jogot biztosít a szerzőknek külön javadalmazásra a munkaszerződés keretében született szellemi alkotások esetében is, arányosan azzal a jövedelemnövekedéssel, amelyet szellemi alkotás felhasználásával a szervezet vagy közösség elért.

Nem változtak a törvény 22. §-ában található rendelkezések, amelyek a munkaszervezetek, közösségek vagy önálló tevékenységet folytató személyek és a szellemi alkotások létrehozói közötti viszonyt rendezik rendes tevékenységük során: a szellemi alkotás közzétételének joga, amely munkaszerződés alapján keletkezik mindig csak egy bibliográfiai egységre, vagyis egyszeri sokszorosításra terjed ki; a szerző személyhez fűződő jogainak elismerése kötelező; a szerző engedélye kell a rendes tevékenysége körében alkotott műve publikálásához is; összes művei kiadásához pedig a szerző külön engedély nélkül felhasználhatja munkaszerződés alapján készült alkotásait. Minden esetben a szerzőt illeti meg a kiadás joga ha a mű alkotásától 5 év eltelt, ennél rövidebb azonban ha a mű időszerűsége korlátozott. A törvény 23. szakaszában ismét megtalálható a régi törvénynek az a rendelkezése (24. szakasz), amely a műszaki összefoglalókat, jelentéseket, hivatalos iratokat, amelyeket a szerző munkakörének ellátása során alkotott, kizárja a szerzői jogi védelemből. Az új törvény azonban nem tartalmazza a korábbi törvény 23. szakaszának azt a rendelkezését, amely szerint a nagyfontosságú vagy kivételes értékű alkotások esetén a szerző minden szerzői jogát hiánytalanul megőrzi, akkor is, ha alkotása rendes tevékenységi körébe tartozott.

A korábbi joghoz hasonlóan az új törvény is elismeri az alkotó szerzői jogait olyan alkotásokra, amelyeket megbízás vagy vállalkozási szerződés alapján készített, azzal a megszorítással, hogy amennyiben több személy kollektív szellemi alkotás létrehozása céljából szervezte a munkát (mint pl. lexikonok, szótárak esetében) a mű egészének szerzője — ellenkező szerződéses kikötés hiányában — az, aki az alkotást megrendelte.

A szerzői jog felhasználására és tartalmára vonatkozó rendelkezések az új törvényben nem változtak. Ugyanez a helyzet a szerzői alkotás oktatási, tömegkommunikációs, továbbképzési stb. célokra való felhasználásával összefüggő korlátozásokat tartalmazó törvényhellyel, valamint a szerzői alkotás fordítására vonatkozó előírásokkal. Csak a 41. szakasz tartalma módosult az új törvényben (40. szakasz), amely a „droit de suite" (a képzőművészeti alkotások továbbeladása esetén a szerzőt és jogutódját megillető jogok — a ford.) szabályait tartalmazza. A régi szabály csak a szerző bizonyos erkölcsi érdekét védte oly módon, hogy a képzőművészeti alkotások, továbbá az irodalmi és zenei kéziratok szerzője művének tulajdonosaitól felvilágosítást követelhetett a tulajdonjog átruházása esetén az új tulajdonos személyéről; az új szabályozás a képzőművészeti alkotások, valamint irodalmi és zenei kéziratok szerzőinek nem csupán az új tulajdonos (vagy használó) kilétéről szóló felvilágosításra ad jogot, hanem a szerzőt az eladási ár meghatározott százalékát kitevő részesedése is megilleti, ha a művet ismételten eladják. Maga a törvény nem határozza meg e részesedés pontos mértékét; ennek szabályozását átengedi a Jugoszláv Gazdasági Kamara, a Szakszervezeti Szövetség és a Jugoszláv Dolgozók Szocialista Szövetsége részére azzal, hogy a kérdést önigazgatási megállapodások útján rendezze.

Jelentékeny változásokat hozott az új törvény a szerzői jogok átruházásának szabályozásában, mindenekelőtt a kiadói szerződésekről szóló rendelkezésekben; ez utóbbi hosszas viták után, továbbra is a szerzői jogi törvényben kap jogi szabályozást. A szerzői jogi törvény felülvizsgálata ugyanis egyidőben folyt a kötelmi jog kodifikációjának előmunkálataival, s a kodifikációs bizottság első elképzelése szerint a kiadási és licenciaszerződések szabályozása átkerült volna a szerzői jogi, illetve a szabadalmi és újítási törvényből a kötelmi törvénybe. Ennek megfelelően el is készült a kötelmi jogi törvény tervezete. Az utolsó pillanatban azonban a kötelmi törvény koncepciója megváltozott, és legalábbis a kiadói szerződés megmaradt a szerzői jogi törvényben; a kötelmi törvénytervezet számos megoldása azonban átkerült az új szerzői jogi törvénybe. Az új törvény megtartotta a korábbi szabályozás alapvető koncepcióját: a kiadói szerződés továbbra is kiterjed a szerzői alkotás mindenfajta nyomdai úton történő sokszorosítására; az új törvény nem fogadja el a kötelmi törvénytervezet megoldását, amely szerint a kiadói szerződés tárgya a szerzői alkotás mindenfajta, tehát nemcsak nyomtatott közzététele.

A törvény e részének legfontosabb újdonságai a kötelmi tervezetből kerültek a szerzői jogi törvénybe. Ilyen újdonság a szerző ügyleti képviseletének szabályozása (ez korábban nem

szerepelt a törvényben), amely kimondja, hogy a szerző képviselője csak arra a szellemi alkotásra köthet szerződéseket, amelyre kifejezett megbízást kapott; a mű kiadására vonatkozó szerződést azonban nem kötheti meg a szerző hozzájárulása nélkül.

Új szabály a törvényben az is, amely rendezi a szerződés megszűnését ha a szellemi alkotás vis maior miatt elveszett: ha a szerző a művet publikálás céljából már átadta a kiadónak, a szerző a mű megjelenése esetén járó jogdíjjal azonos összegű kártalanításra jogosult, ha az elkészült kiadás forgalomba hozatal előtt elvész, a szerzőnek joga van a mű ismételt kiadásához, de ezért a kiadásért szerzői honoráriumot nem követelhet, feltéve, hogy a honoráriumot már korábban megkapta. A már elkészült kiadás részleges elvesztése esetén a kiadó honorárium-fizetési kötelezettség nélkül csupán az elveszett példányoknak megfelelő számú új példányt adhat ki újra.

Új rendelkezés a törvényben annak meghatározása, hogy — amennyiben ezt a szerződés nem szabályozza — milyen határidőn belül köteles a kiadó a művet megjelentetni. A korábbi törvény csupán az ismételt kiadás határidejét szabta meg egy évben, de nem rendelkezett külön szerződéses megállapodás elmaradása esetére az első kiadás határidejéről. A korábbi törvény szabályozásának ezt a hézagát kitölti az új törvény 70. szakaszának 4. bekezdése, amely kimondja, hogy a kiadó a művet a szerződésben meghatározott határidőben, de legkésőbb a kézirat leadásától, vagy más szellemi alkotás átadásától számított egy éven belül köteles kiadni. Végül a törvény e részének új rendelkezése az is, hogy a kiadó köteles a szerződés érvényességi ideje alatt, s ezután is legalább a mű kiadásától számított három évig, ha a szerződés másként nem rendelkezik, a mű el nem adott példányait bezúzás előtt a szerzőnek megvételre felajánlani azon az áron, amelyet a kiadó a bezúzásra való eladás esetén elérne.

Továbbra is érvényes az a szabály, hogy a szerző jogait személyesen vagy képviselője útján gyakorolhatja. Külön megbízás alapján a szerzők szervezetei és társult munkaszervezetek, amelyek a törvény előírásai szerint nyilvántartásba vannak véve, közreműködhetnek a szerzői jogok gyakorlásában Jugoszláviában, illetve a jugoszláv szerzők jogainak gyakorlásában külföldön.

A szerzői kisjogok, tehát a nem színházi előadásra szánt irodalmi és zenei művek előadására vonatkozó jogok, gyakorlásában külön szerzői megbízás nélkül is felléphetnek a szerzők szervezetei, ami gyakorlatilag a külön e célra alakult jogvédelmi szervezet, a ZAMP (Zavod za zaštitu autorskih malih prava — a szerzői kisjogok védelmére alakult intézet) fellépését jelenti, amely tevékenységét a szerzők nevében és érdekében végzi. Ezen kívül a törvény azt is előírja, hogy a kulturális és művészeti rendezvények szervezői, illetve más felhasználók kötelesek a művek előadására engedélyt kérni minden olyan esetben, amikor ezt a törvény előírja és a szerzők szervezeteivel (vagyis a ZAMP-pal) haladéktalanul, de legkésőbb a mű előadásától, illetve kiállításától számított 15 napon belül közölni az előadott vagy kiállított művek programját és a felhasználásukért járó jogdíjat a szerzőknek átutalni (94. szakasz 1. bekezdés). Ugyane törvényhely 2. bekezdése előírja, hogy az illetékes helyi szervek kötelesek a szerző, a szerzők szervezetei, vagy a ZAMP kívánságára betiltani minden olyan rendezvényt, ahol a rendezők, a szerző, a szerzők szervezetei vagy a ZAMP hozzájárulását a mű felhasználásához nem szerezték meg.

A 94. szakasz 1. bekezdésében foglaltak megsértéséért a törvény 104. szakasza szerint (a szerzői jog megsértéséért járó szankciókról szóló fejezetben) húszezer dinárig terjedő pénzbüntetés fizetendő, ha a jogsértő társult munkaszervezet, amely a jogszabály előírásai szerint nem közli az előadott művek programját vagy pontatlan adatokat közöl a programban szereplő művekről. A társult munkaszervezetben a jogsértésért felelős személy, illetve magánszemélyek, hasonló esetekben tízezer dinárig terjedő pénzbírsággal sújthatók.

Hasonló rendelkezést tartalmazott a korábbi törvény 107. szakasza. Annak idején felvetődött e rendelkezés alkotmányosságának kérdése: az említett jogszabály ugyanis büntető jellegű szankciókat helyez kilátásba polgári jogi kötelezettség biztosítására, amely lényegében szerződéses jellegű, hiszen a régi törvény 93. szakasza, amely megfelel az új törvény 94. szakaszának, csupán annyit írt elő, hogy az előadás programját előzetesen letétbe kell helyezni a korábban megkötött szerződések alapján, anélkül azonban, hogy kötelező volna előzetesen engedélyt kérni a mű idézésére vagy előadására, amint ezt az új törvény 94. szakaszának 1. bekezdése előírja. A jugoszláv Alkotmánybíróság, amely a szövetségi törvények alkotmányosságáról dönteni jogosult, úgy határozott, hogy a régi törvény 107. szakasza nincs ellentétben a jugoszláv alkotmánnyal s így a szerzői kisjogok megfelelő és hatékony védelmére vonatkozó szabályok lényegileg változatlanul kerültek át az új törvénybe is.

A régi törvény 94—96. és 104. szakasza szabályozta az emlékiratokra, levelezésre és portrékra vonatkozó külön jogokat, vagyis azokat a jogokat, amelyek nem állnak közvetlen összefüggésben a szerzői jogok védelmével. Az emlékiratok, levelezés és arckép nyilvánosságra hozatala és forgalomba hozatala védelmében részesült függetlenül attól, hogy szerzői alkotásnak minősült-e avagy sem, ez a rendelkezés tehát a személyiségi jogok védelmét szolgálta. A jugoszláv elmélet meglehetősen élesen bírálta e rendelkezések felvételét a szerzői jogi törvénybe, annál is inkább, mert a gyakorlatban a tör-

vény téves és pontatlan értelmezése következtében megsértették a szerzői jogokat, mindenekelőtt azon rendelkezések téves értelmezése miatt, amelyek lehetővé tették az emlékiratok levelezés és fényképek közzétételét külön előzetes hozzájárulás nélkül. Mindezen okoknál fogva az új törvénye e szabályokat elhagyta s 107. szakaszában csak annyit mond, hogy az említett, s már hatályon kívül helyezett rendelkezéseket a szövetséges köztársaságok és autonóm területek megfelelő jogszabályainak megalkotásáig, de legfeljebb az új szerzői jogi törvény hatálybalépésétől számított egy évig, vagyis legkésőbb 1979. április 7-ig kell alkalmazni. Végül a szerzői jogok büntetőjogi védelmével kapcsolatban az új törvény szerint a szerzői jogok megsértésével elkövetett bűncselekmények üldözése magánvádra történik a régi törvénnyel ellentétben, amely magánindítványra üldözendőnek minősítette ezeket a bűncselekményeket.

Röviden összefoglalva: a szerzői jog 1978-as reformja jóval kevesebb változást hozott, mint a korábbi két hasonló változtatás (1957-ben és 1968-ban). A jelenlegi reformot, amelyet a jugoszláv önigazgató és szocialista közösség társadalmi és gazdasági viszonyainak fejlődése tett szükségessé, mindenekelőtt a szerzői jog gyakorlására és felhasználására vonatkozó szabályok módosítása jellemzi, különösen a munkaszerződés keretében létrejött művek esetében.

Janjić Miodrag

SZEMLE

Néhány észrevétel a kiadók és nyomdák kapcsolataihoz

Az utóbbi időben egyre gyakrabban foglalkoznak a sajtóban a könyvkiadás különböző kérdéseivel. Ezzel összefüggésben számos cikk, riport és olvasói levél utalt többek között arra a helyzetre, hogy a nyomdai előállítási technika fejlődése, feltételeinek javulása nálunk ez ideig általában nem járt együtt a könyvkiadványok rövidebb idő alatti megjelentetésével. Sőt, akadtak olyan nyilatkozók is, akik a könyvkiadás egyes területein a korábbi évekhez képest ennek a helyzetnek némi rosszabbodásáról számoltak be. A kiutat keresve, néhányan — többek között — a kiadók és nyomdák kapcsolatrendszerére hivatkoztak, amelynek javításával esetleg eredmény lenne elérhető. Ez utóbbi kérdésre szeretnék néhány észrevételt tenni a kiadói szakmával foglalkozó jogtanácsos nézőpontjából.

A kiadók és nyomdák a szállítási szerződésekre irányadó jogszabályok szerint állnak egymással szerződéses kapcsolatban. Jogi minősítésüket tekintve ezek a kapcsolatok tehát lényegükben azonosak az iparcikkek vagy más termékek szállítására vonatkozó szerződésekkel, s magukon viselik e szerződésrendszer más területeken is tapasztalható jellemzőit — pozitív és negatív értelemben egyaránt. A könyv sajátos termékjellegére figyelemmel viszont nem érdektelen kissé közelebbről is áttekinteni az egy-egy kiadvány előállítását célzó szerződés megkötésének és teljesítésének néhány vonását abból a szempontból, hogy melyek azok a tényezők, amelyek az előállítási időtartamot befolyásolhatják.

Kétségtelen, hogy e kapcsolatrendszer már az indulásnál, tehát a szerződések létrehozásánál meglehetősen nehézkes. Attól kezdve ugyanis, hogy a szerző által készített kézirat alapján a nyomdai előállításra megtehetők az előkészületek s a kiadó szállítási szerződés megkötését kezdeményezi, jelentős időtartam telik el, amíg a szerződést végre megkötik.[1]

Ennek indokául a kiadók általában arra hivatkoznak, hogy szerződési ajánlataikra (megrendeléseikre) a nyomdák csak hosszabb idő elteltével nyilatkoznak, ami már önmagában is jelentős időveszteséget jelent. Ezen túlmenően ezzel jár sok esetben a felek között a szállítás határidejét, különösen pedig az ellenértéket érintően keletkezett vita. A nyomdák viszont a szerződéskötés elhúzódását többnyire azzal magyarázzák, hogy a szerződési ajánlatokban a kiadók által szolgáltatott adatok a szállítási határidő, az ellenérték vagy a szerződéshez szükséges egyéb kikötések meghatározásához nem elegendők; ezek tisztázása tehát rajtuk kívül álló okokból okoz időveszteséget.

A tapasztalatok szerint megrendeléseikre a kiadók valóban csak ritka esetben kapnak nyilatkozatot egy hónapon belül, így sokszor két, sőt több hónap is szükséges a szerződés létrejöttéhez. Természetesen nem jellemző, de például az egyik kiadónál a közelmúltban olyan eset is előfordult, hogy a múlt év nyarán adott megrendelést a nyomda csak ez év elején igazolta vissza.[2] Ezzel szemben nyilvánvalóan a nyomdai érvelések is indokoltak, ha a megrendelések valóban nem tartalmazzák a szerződéskötéshez szükséges adatokat.

Ami pedig a szerződéskötés főbb vitakérdéseit illeti, a szállítási határidőt tekintve a kiadó a megrendelőkre általában jellemző előnytelen pozíciójából csak az esetek kisebb részében tud a neki felkínált szállítási határidőnél számottevően előnyösebbet elérni. Jelenleg ugyanis még csak a kezdeti lépéseknél tartunk a tekintetben, hogy a kívánt feltételeket nem vállaló nyomda helyett más partnert lehessen találni.

Újabban gyakran keletkezik vita a felek között az ellenszolgáltatás kérdésében is. A könyvek termelői ára 1980-tól az addigi hatósági ár helyett a szabad ár kategóriájába került, amit tehát a

[1] A kiadóvállalatok gyakorlatában a szállítási szerződéseket rendszerint a Ptk. 208. §-a szerinti előszerződés előzi meg. Ebben a felek egy-egy időszakra szólóan — általában egy évre — előre meghatározzák azokat a kereteket, amelyek az időszak alatt előállításra kerülő kiadványokhoz szükségesek.

[2] Beszélgetés a Gondolat Könyvkiadó igazgatójával. Typographia, 1981. 8. sz.

feleknek közös megállapodással kell kialakítaniok. Ez pedig természetesen nem mindig megy könnyen. Korábban ilyen viták nem voltak, mert az akkor irányadó hatósági ár a felek megegyezése hiányában is a szerződés részévé vált [Ptk. 226. § (3) bek.].

Összegezve tehát úgy tűnik, hogy az intézkedések meggyorsítása, a felek közötti rugalmasabb magatartás a szerződések rövidebb idő alatti létrejöttét eredményezhetné. A szerződéskötéssel eltöltött idő megrövidülése a könyv nyomdai előállítási idejét közvetlenül nem érinti ugyan, végső soron azonban a kiadási időt, vagyis azt az időtartamot, ami a szerző kéziratának a kiadóhoz történő eljuttatásától kezdve a könyv forgalomba adásáig szükséges, mégis rövidítené.

Visszatérve a nyomdák által szerződésileg vállalt határidőkre, az esetek túlnyomó többségében az előállítás időtartama kétségtelenül hosszú, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy ez kiadványonként és nyomdánként — a kiadvány jellegére, terjedelmére, az előállítás módjára, minőségére és számos egyéb körülményre tekintettel — természetesen rendkívül eltérő lehet. Így például a kevés illusztrációt tartalmazó, viszonylag igénytelenebb külsőben megjelenő, nem nagy terjedelmű stb. kiadványok kedvező esetben néhány hónap alatt forgalomba kerülhetnek. Másrészről viszont ismét hivatkozni lehet az egyik, főleg ismeretterjesztő műveket megjelentető kiadó adataira, amelyek szerint az 1980. évben könyvei átlagosan mintegy 12 hónap alatt készültek el.[3] A rendelkezésre álló adatok alapul vételével egyébként összesítésben a könyvkiadó vállalatoknál hozzávetőleg 8—9 hónap telik el a kéziratnak a nyomda részére történt átadásától az előállítás befejezéséig.

Ezúttal kikapcsolva azonban azt a kérdést, hogy a nyomdatechnika mai szintjén valóban indokoltak-e azok a szállítási határidők, amelyekre a nyomdák szerződésileg vállalkoznak, a jelenlegi helyzetben már az is eredmény lenne, ha átlagos előállítási időtartamként az az idő jöhetne számításba, amiben a felek szerződésileg megállapodtak. Most azonban még jelentős szerepe van e már eredetileg is hosszú időtartamok meghosszabbodásában a különböző — elsősorban a szállítási — késedelmeknek.

A szállítás késedelme sajnos meglehetősen általános jelenség ahhoz, hogy ez alól a nyomdai szerződések kivételek legyenek. Így, amennyiben a szerződésszegésből eredően támasztott kiadói igény esetén késedelmét a nyomda nem tudja kimenteni, kötbért és kártérítést fizet.

Előfordul azonban olyan helyzet is, amikor a szállítási késedelemben bizonyos szerep jut a könyvgyártás egyik sajátosságának, a kéziratról készült nyomdai levonatoknak.

A könyv különleges jellegű termék: a szerző szellemi munkája, alkotása kéziratban testesül meg, s ahhoz, hogy a kéziratból könyv, méghozzá tartalmában jó és formájában tetszetős könyv legyen, még az előállítási folyamat során is szükséges a szerző, a kiadó és a nyomda közös munkája. Ilyen módon e szerződésekben fokozott hangsúlyt kap a Ptk. 227. § (2) bek.-nek a felek együttműködésére utaló szabálya. Így alakult ki az a gyakorlat, hogy a kéziratról készített levonatot a nyomda a kiadó rendelkezésére bocsátja — az előállítás menetében rendszerint több ízben is. Rendjét a felek a szállítási szerződésben is rögzítik. Ennek a megtartásához azért fűződik különös érdek, mert esetleg ettől függ majd, hogy a kiadvány végül is időben, tehát az eredetileg szerződött határidőben, vagy pedig késedelemmel jelenik-e meg. A késedelmesen szállító nyomdák gyakran élnek is a Ptk. 303. § (3) bek.-re alapított, abból adódó kimentési lehetőséggel, hogy a levonatot, ill. a levonatokat nem kapták vissza időben. Az esetek egy részénél ez a hivatkozás helytálló, gyakran azonban az is kiderül, hogy a levonat visszaküldése azért késett, mert azt már a nyomda is késedelmesen vagy hiányosan szolgáltatta.

A levonatok kérdésének további, a mű szerzőjét érintő vonatkozása is van. A kiadói szerződések feltételeiről és a szerzői díjakról szóló 1/1970. (III. 20.) MM számú rendelet előírja, hogy ellenkező megállapodás hiányában a szerző köteles a nyomdai levonatokat kijavítani és — a kiadó által meghatározott időtartam alatt — a levonatok kinyomtatásához való hozzájárulását megadni (7. §). Lehetősége van továbbá a szerzőnek arra is, hogy a rendelkezésére bocsátott levonatokon a kézirathoz képest változtasson (ún. szerzői korrektúra) és ennek költségkihatásait is csak részben kell viselnie [18. § (1) bek. c)]. Az idézett jogszabály ezeket a rendelkezéseket a mű — annak minél magasabb színvonala, korszerűsége stb. — érdekében tartalmazza. A szerzőnek egyrészt közre kell működnie a levonatok nyomdai hibáinak a kijavításában, másrészt — jóllehet kéziratát a vele kötött kiadói szerződés alapján általa véglegesnek tekintett fogalmazásban kellett elkészítenie — még az előállítás folyamatában is megteheti, hogy művén változtasson. Ennek az oka a legváltozatosabb lehet: a személyesebb, szubjektív szempontoktól kezdve az időközben szükségessé vált kiegészítésekig, átdolgozásokig, javításokig. Például a műfordító a levonatot olvasva jut arra az elhatározásra, hogy a fordításban bizonyos kifejezések helyett nyelvileg találóbbat alkalmazzon; a szakíró a kézirat elkészítése óta bekövetkezett, szakmáját érintő egyes változásokat is érinteni kívánja művében stb. Ennek a lehetőségnek az alapjai végső soron a szerző személyhez fűződő jogaira vezethetők vissza. Tapasztalható azonban az is, hogy a nyomdai levonatokon a szerzők néha olyan jellegű változásokat hajtanak végre, amelyek főleg abból erednek, hogy az általuk leadott kéziratot már eleve nem tekintik végleges fogalmazásúnak. Mivel a jogszabály a változtatásoknak a szerzőre áthárítható anyagi következményeit csak rendkívül mértéktartó módon rendezi,[4] ennek esetleges anyagi kihatásai a változtatások megtételében a szerzőt gyakorlatilag nem korlátozzák, s ez alkalmat ad nem teljesen jóhiszemű joggyakorlásra is.

[3] Ld. a 2 alatti jegyzetet.

[4] Id. rend. 18. § (1) bek. c) pont. Eszerint a változtatások miatt felmerülő többletköltségnek csak az a része hárítható át, ami meghaladja a mű szedési költségének 10%-át.

Mindezeknek az előállítás szempontjából azért van jelentősége, mert a szerzői korrektúra miatt — annak mértékétől és jellegétől függően — a nyomda a továbbiakban esetleg nem tudja tartani a munka eredeti ütemezését, ill. a teljesítési határidőt.

Fel kell figyelni továbbá arra, hogy ilyen helyzetben nem csak az előállítás eredeti időpontja módosulhat, hanem a szerzői korrektúra a korszerű előállítási formáknál sokszor rendkívül jelentős költségkihatással jár együtt. Amíg ugyanis hagyományos előállítási technikával készülő kiadványnál a nem túlzott mértékű szerzői változások viszonylag könnyen végrehajthatók és számottevő munka-, ill. költségtöbbletet nem jelentenek, a korszerűbb előállítási formáknál néhány mondat, sőt néhány szó megváltoztatása esetleg egész oldalak, ívek újbóli előállításával járhat. Fényszedéssel történő szövegelőállításnál például egyetlen hiba javítása miatt a szedőnek több sort — a teljes szövegkörnyezetet — kell átszednie, ami viszont újabb hibalehetőségek forrása lehet, s ami természetesen időveszteséggel is jár az előállítás során.

Egyébként szakmai körökben már többször felmerült a gondolat, megbeszélés tárgya is volt: nincs-e lehetőség az előállítási idő rövidítésére olyan módon, hogy a nyomda mentesüljön a levonatküldés sok problémát jelentő, termelési folyamatait sokszor késleltető kötelezettsége alól?

A már hivatkozott jogszabály erre tulajdonképpen most is lehetőséget ad, mégpedig a szerző és a kiadó megállapodásával. Ebben a szerző tudomásul veheti, hogy művét a kiadó a benyújtott és megszerkesztett kézirat alapján nyomtathatja ki. Néhány kiadó kísérleti jelleggel már kötött, ill. köt jelenleg is ilyen megállapodásokat, a tapasztalatok azonban egyelőre nem utalnak arra, hogy az előállítási időtartam ezzel jelentősen rövidült volna.

Nyilvánvaló továbbá az is, hogy ilyen megállapodásokhoz a szerzők közül csak kevesen járulnak hozzá, másrészt bizonyos kiadványoknál ezzel a mű színvonala kerülne veszélybe, vagy a kiadóra hárulna több feladat és felelősség. Ezért megítélésem szerint csak a kérdés jogszabályi úton történő rendezésével lehetne a kívánt eredményt elérni. Nem lenne indokolatlan tehát megvizsgálni, hogy az előállítási technika fejlődése mennyiben kívánná meg esetleg az idézett jogszabályi rendelkezések korszerűsítését. Ezzel egyúttal arra is törekedni lehetne, hogy a szerző a nyomdai levonatokon történő változtatás lehetőségét csak akkor vegye igénybe, ha az valóban indokolt és szükséges.

A nyomdai levonatokkal kapcsolatban végül nem hagyható ki az a nem ritka eset sem, hogy a kiadó néha azért késik a nyomdához történő visszaküldésükkel, mert azokat a szerzőtől ő is késve kapta meg.

A két szakma kapcsolatrendszerét érintően az előállítási időt befolyásoló tényezők között természetesen foglalkozni lehetne egyéb kérdésekkel is. Előadódhat ugyanis olyan helyzet, hogy valamilyen okból a kézirat nem adható át előállításra a szerződés szerinti időpontban. Ilyen ok lehet például a szerző kéziratleadási késedelme, tankönyveknél a kézirat jóváhagyásának[5] elhúzódása vagy az a körülmény, hogy az illusztrációkhoz szükséges reprodukciós anyagok (klisé, film stb.) ekkor még nem állnak rendelkezésére. Ilyen vagy ehhez hasonló esetekben a feleknek a teljesítési határidőt nyilvánvalóan módosítaniok kell. Továbbá szerepe lehet az előállítási idő elhúzódásában a hibás teljesítésnek is akkor, ha a kiadó a Ptk. 306. §-a alapján kijavítás iránt támaszt igényt, mert a kijavításhoz szükséges idő növeli az előállítás időtartamát. Ez utóbbi témák azonban meghaladnák a jelen írás kereteit.

Egyetlen további megjegyzés mégsem hagyható el; éspedig az, hogy a változatlan szöveggel és kivitellel megjelenő kiadások — kevés kivétellel — nem követik rövid időn belül az előzőt. Pedig ennek az előállítási feltételei az első kiadású könyvhöz viszonyítva már könnyebbek. Jelenleg már az is jó eredménynek számít, ha valamely műből néhány hónap alatt új kiadás kerül forgalomba. A hosszú előállítási idő következtében természetesen csökkenhet a mű iránt eredetileg megnyilvánult olvasói érdeklődés.

A kérdésnek ez idő szerint különböző gazdasági és egyéb okai mellett olyan vonatkozása is van, hogy egy-egy mű sikere — példányszámban meghatározva — jórészt még megközelítő pontossággal is csak nehezen mérhető le előre. Amikor pedig a megjelenést követően kiderül az új kiadás szükségessége, az időmúlás miatt ez rendszerint már csak a nyomdával kötött új szállítási szerződéssel oldható meg. Ehelyett a szükséges további mennyiséget az eredeti előállítási folyamat keretében, annak részeként is biztosítani lehetne. Ennek viszont nem is a jogi, hanem inkább a fent hivatkozott egyéb feltételei azok, amelyek rendezésre várnak.

A kielégítőbb megoldáshoz fűződő, többirányú érdek mindenesetre aligha szorul bővebb kifejtésre.

*

Ezek után talán fokozottabban indokolt Boldizsár Iván vitaindító, értékes gondolatokat tartalmazó cikkének[6] néhány kérdése: vajon nem kellene-e a nyomdai viszonyokon változtatni gazdasági szabályozókkal, kiadók, nyomdák és terjesztők közös felügyeletével, esetleg vertikálisan szervezett vállalatokkal?

Nyilvánvaló, hogy hosszabb idő óta működő, komoly eredményeket felmutató struktúrák megváltoztatásához csak beható elemzések után lehet hozzákezdeni. Bármi legyen is majd ezek eredménye, úgy vélem, hogy a kiadók és nyomdák kapcsolatrendszerének felülvizsgálatát egyfajta kiadványtípusnál aligha lehet hosszú ideig halasztani. A tankönyvekre gondolok, amelyek jellege, szerepe megítélésem szerint alapvetően különbözik minden más kiadványtól. Megjelentetésük — méghozzá tanév kezdetére — oktatáspolitikai kérdés. E kiadványok tehát nem tehetők a kiadó és nyomda szokásos — jó vagy rossz — kapcso-

[5] A kiadói szerződések feltételeiről és a szerzői díjakról szóló 1/1970; (III. 20.) MM sz. rendelet 37. § (1) bek.

[6] Sorban állás, magyar módra? Élet és Irodalom, 1981. 24. sz.

latának függvényévé, aminek esetleges negatív következményeit azután a kiadványban érintett kiadó rendszerint egyedül kénytelen viselni. Ha máshol nem is, de ezen a területen lenne indokolt mielőbb olyan szerződési rendszer biztosítása kiadó és nyomda között, ami a tankönyv-előállítás gyorsítását, egyfelől pontos teljesítését, másfelől hatékonyabb módon biztosítja.

Lindner Gyula

Védjegylajstromozási kérdések a bírósági gyakorlatban

A szakemberek körében általános vita tárgya, hogy az iparjogvédelem fő ágazatai között a védjegy milyen szerepet tölt be. Magyarországon sajnos még manapság is sok helyen uralkodó az a nézet, hogy a védjegynek a szabadalmakkal és bizonyos vonatkozásban az ipari mintával szemben is csak alárendelt szerep jut. Ez a felfogás azonban téves és némi túlzással helytálló az a megállapítás, hogy éppen a védjegy a legértékesebb oltalmi forma. Ennél a meggondolásnál, amint azt számos értekezés és előadás is alátámaszt, abból kell kiindulni, hogy a szabadalmak esetében 20 év a lehetséges leghosszabb oltalmi időszak, a technika fejlődése következtében azonban igen kevés azoknak a szabadalmaknak a száma, melyeket a szabadalmas a lehetséges leghosszabb élettartam végéig érvényben tart. Még rövidebb az oltalom időtartama az ipari minták esetében, ahol a lajstromozás 5 évre biztosít oltalmat a minta tulajdonosának és ez az oltalmi idő egy ízben további 5 évvel hosszabbítható meg. A lajstromozott minta ilyen módon maximálisan 10 évre biztosít oltalmat.

Ezzel szemben a védjegyre nyerhető oltalom gyakorlatilag végtelen. Ha egy vállalat egy jó védjegyet már bevezetett, a védjegyre vonatkozó oltalom 10 évenként korlátlan ideig meghosszabbítható. Természetesen a védjegy érvényben tartásához és annak értéke növeléséhez szükséges a helyes védjegypolitika gyakorlása, vagyis olyan eszközök igénybevétele, melyek „karbantartják" a védjegyet, vagyis a védjeggyel forgalomba hozott termékek évtizedek múltán is azonos minőségűek, kellő eligazítást nyújtanak a vásárlóközönségnek.

A szakemberek időről időre vizsgálják a védjegy különböző funkcióit annak tükrében, hogy a védjegy elsődleges feladata a fogyasztók érdekeinek védelme. A különböző értekezések és álláspontok lényegét összefoglalva azt lehet megállapítani, hogy a védjegyeknek 4 leglényegesebb funkciója van, ezek a funkciók egyes további szakemberek egy része által külön funkcióként is megnevezett funkciókat is magukba foglalnak.

Az említett 4 fő funkció a következő: *1.* megkülönböztető funkció; *2.* származásra utaló funkció; *3.* minőségi funkció és *4.* hirdetési funkció.

Nem vitatható, hogy a megkülönböztető funkció a védjegy legfontosabb funkciója, ennek vizsgálata alapvető a lajstromozhatóság kérdésének elbírálásánál.

A lajstromozási kérelmek elbírálását az 1969. IX. törvényben foglaltak figyelembevételével az Országos Találmányi Hivatal végzi. Megjegyezni kívánom, hogy a Hivatal munkája elsődlegesen a fogyasztók érdekét védi. A vizsgálati eljárás nem fogható fel egyszerűen hatósági munkának, mely a lajstromozhatóság feltételeinek elbírálásában merül ki, a lajstromozás kérdése sokkal inkább az Országos Találmányi Hivatal és a bejelentő együttes törekvése annak megállapítására, hogy a használni kívánt védjegy mindenben megfelel-e a fogyasztók érdekeinek. A vizsgálat középpontjában tehát maga a fogyasztó áll.

A különböző országokban eltérő rendelkezések állnak fenn a vizsgálat befejezése, a lajstromozásra való elfogadás esetén az alkalmazható jogorvoslat kérdésében. Általában 3 különböző eljárásmód ismert. 1. Az illetékes ország Hivatala csak alaki szempontból vizsgálja a bejelentést és amennyiben a bejelentés tárgya az alaki előírásoknak megfelel, úgy elrendeli a lajstromozást. Ebben az esetben az érdekelt, ütközőnek tekintett korábbi lajstromozású védjegy tulajdonosa, vagy adott esetben más cég, vagy személy is megtámadhatja a lajstromozott védjegyet. 2. Az illetékes ország Hivatala újdonságvizsgálatot végez és amennyiben korábbi lajstromozású ütköző védjegyet talál, úgy annak jogosultját felhívja és értesíti az ütközőnek minősülő bejelentésről. Ugyancsak értesíti magát a bejelentőt is, aki az értesítés alapján eldöntheti, hogy az ütköző korábbi lajstromozású védjegy ellenére fenntartja-e bejelentését. Amennyiben nem vonja vissza bejelentését, úgy a közzétételre kerül sor és ennek során vagy adott esetben a közzététel helyett közvetlen lajstromozás esetén a felhívott korábbi lajstromozású védjegy tulajdonosa kérheti az oltalom megtagadását, illetve közvetlen lajstromozás esetén a védjegy törlését. 3. Az illető ország Hivatala újdonságvizsgálatot végez és felhívja a bejelentőt a fennálló, ütközőnek minősülő védjegyre. A bejelentőnek lehetősége van nyilatkozat benyújtására, az árujegyzék korlátozására. A Hivatal a nyilatkozat alapján ismételten megvizsgálja a bejelentést és adott esetben elrendeli a közzétételt, vagy a lajstromozást.

Közzététel esetén felszólalásra, közvetlen lajstromozás esetén pedig törlési kérelem benyújtására van lehetőség, amennyiben a védjegy nem felel meg a törvényi előírásoknak és elsősorban ütközés áll fenn korábbi lajstromozású védjeggyel.

Az eljárás során valóban a korábbi lajstromozású védjeggyel való ütközés a legtöbbször előforduló jogalap a lajstromozási kérelem elutasítására. Ebben a vonatkozásban a gyakorlat az eljáró hatóságok munkájában egyre egységesebb lesz. Kialakult az a ma már egységes joggyakorlatnak tekinthető állásfoglalás, hogy az ütközés elbírálásánál az összevetett szavak, vagy ábrák összehasonlítása mellett a védeni kívánt áruknak van igen fontos szerepe. Több bírósági határozat is kimondja, hogy az áruk hasonlóságának elbírálásánál elsősorban nem magának az osztályba sorolásnak, hanem az áruk rendeltetésének van elsődleges szerepe.

A magyarországi védjegygyakorlat alakulásának szempontjából fontosnak tartjuk, hogy időnként foglalkozzunk olyan ügyek-

kel, amelyben az első fokon eljáró Találmányi Hivatalnak, mint lajstromozó hatóságnak az álláspontja eltér az OTH határozataival szemben benyújtott megváltoztatási kérelmeket elbíráló Fővárosi Bíróság álláspontjától. Vizsgálatra érdemesek továbbá azok az esetek is, ahol a Fővárosi Bíróság végzését a Legfelsőbb Bíróság a benyújtott fellebbezés alapján megváltoztatta, vagy helybenhagyta.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a továbbiakban részletesen ismertetett esetek általában olyan ügyekre vonatkoznak, ahol az Országos Találmányi Hivatal és a Fővárosi Bíróság, illetve a Legfelsőbb Bíróság álláspontja eltérő volt. A tanulmány során nem kívánjuk érinteni azokat az eseteket, ahol az Országos Találmányi Hivatal határozatát a rendelkezésre álló alapiratok alapján hozta meg, vagy a kiadott kifogásolás alapján a bejelentői érvelést tette magáévá. Ugyancsak nem kívánunk ismertetni olyan eseteket sem, ahol az Országos Találmányi Hivatal elutasította a lajstromozási kérelmet, de a bejelentő nem nyújtott be megváltoztatási kérelmet, elismerte a bejelentés elutasítását, illetve nemzetközi védjegyek esetében magyarországi oltalom megtagadását.

Amint az a részletesen leírt esetekből kitűnik, a lefolytatott eljárások zöme olyan védjegyekre vonatkozik, ahol az Országos Találmányi Hivatal álláspontja szerint a védjegy vagy nem rendelkezett a lajstromozhatósághoz szükséges megkülönböztető jelleggel, vagy pedig a Hivatal megállapítása szerint oly mértékben hasonlított korábbi lajstromozású védjegyhez, hogy az alkalmas a vásárlóközönség félrevezetésére.

MITRANYL nemzetközi védjegy magyarországi oltalma. Az Országos Találmányi Hivatal azzal az indokolással tagadta meg a védjegy magyarországi oltalmát, hogy az összetéveszthetőségig hasonló a korábbi lajstromozású MITRANOL szóvédjegyhez és ezen túlmenően a védeni kívánt áruk is hasonlóak, tekintettel arra, hogy mindkét védjegy az 5. áruosztályba tartozó termékekre vonatkozik.

A MITRANOL védjegy jogosultja védjegyének árujegyzékét az 5. áruosztályba tartozó termékek törlésével korlátozta, ennek figyelembevételével nyújtott be megváltoztatási kérelmet a MITRANYL védjegy bejelentője. A korlátozás figyelembevételével a Fővárosi Bíróság a megváltoztatási kérelemnek helytadott és elrendelte a MITRANYL nemzetközi védjegy magyarországi oltalmának elismerését.

Megjegyezni kívánjuk, hogy a felhívott korábbi lajstromozású védjegy árujegyzéke a törölt 5. áruosztályba tartozó termékeken túlmenően a 2. áruosztályba tartozó festékekre és a 3. áruosztályba tartozó tisztítószerekre vonatkozott. (A Fővárosi Bíróság 3. Pk. 24 674/1980/5. sz. végzése.)

SUMMIT megjelölés védjegyként oltalma a 30. áruosztályba tartozó különböző élelmiszertermékek vonatkozásában. Az Országos Találmányi Hivatal a megjelölés védjegyként lajstromozását elutasította azzal az indoklással, hogy egyezik egy korábbi lajstromozású ugyancsak SUMMIT nemzetközi védjeggyel.

Bejelentő az eljárás során árujegyzékét egyetlen termékre, „csokoládés édességek"-re korlátozta és azzal érvelt, hogy ez a speciális termék eltér a korábbi lajstromozású védjegy árujegyzékében foglalt termékektől, és a termékek forgalmazása is eltérő jellegű árusítóhelyeken történik.

Az Országos Találmányi Hivatal elutasító határozatával szemben benyújtott megváltoztatási kérelemnek a Fővárosi Bíróság nem adott helyt (3. Pk. 25 995/1979./3.), indokolásában a Bíróság nem fogadta el az áruk különbözőségére alapított indokolást. Megállapította, hogy valamennyi, az adott áruosztályba eső termék azonos forráson, nevezetesen édességboltokon, élelmiszerüzleteken keresztül jut a fogyasztóhoz, így a fogyasztó jogosan következtethet arra, hogy az azonos védjeggyel, azonos forrásból származó termékhez jut.

Fellebbezés folytán a Legfelsőbb Bíróság végzése zárta le az ügyet. A Legfelsőbb Bíróság elutasította a benyújtott fellebbezést és helybenhagyta mind az Országos Találmányi Hivatal határozatát, mind pedig a Fővárosi Bíróságnak a megváltoztatási kérelmet elutasító végzését. Megállapította a Legfelsőbb Bíróság, hogy a Vt 3. § (3) bekezdésének c) pontja értelmében azonos, vagy hasonló áruk tekintetében nem részesülhet védjegyoltalomban a megjelölés, ha másnak védjegyoltalom alatt álló, vagy korábbi elsőbbséggel bejelentett védjegyével azonos, vagy ahhoz összetéveszthetőségig hasonlít. (Pkf. IV. 20 599/1980./1.)

448 454 lajstromszámú TURBO TS nemzetközi védjegy. Az ügyben az Országos Találmányi Hivatal az oltalmat ideiglenesen megtagadó „avis"-t bocsátott ki, azzal az indokolással, hogy a védjegy figyelembe véve a védeni kívánt lökésgátlókat, nem rendelkezik megkülönböztető jelleggel. A bejelentő nem nyújtott be nyilatkozatot, így az Országos Találmányi Hivatal úgynevezett „avis definitif"-et adott ki, melyben véglegesen megtagadta a védjegy magyarországi oltalmát, de a bejelentő számára fennállt a lehetőség a kézbesítéstől számított 30 napon belül a Fővárosi Bírósághoz megváltoztatási kérelem benyújtására. A megváltoztatási kérelem elbírálása során a Fővárosi Bíróság elfogadta a bejelentői érveket és elrendelte a magyarországi oltalom elismerését. (3. Pk. 21 767 /1981/2.) Megállapította a Fővárosi Bíróság, hogy abban az esetben alkalmas a megjelölés megkülönböztetésre, ha az árunak más azonos vagy hasonló jellegű árukkal szemben sajátos, eltérő jelleget ad.

Az elbírálás során a Fővárosi Bíróság elemezte, hogy mikor nem állapítható meg a megkülönböztető jelleg fennforgása, nevezetesen akkor, ha

a) az áru megjelölésére általánosan használják, vagy

b) kizárólag az áru fajtáját, minőségét stb. tünteti fel.

Megállapította a Fővárosi Bíróság, hogy a védjegyként kért megjelölést lengéscsillapítók megjelölésére általánosan nem használják, így elsősorban nem alkalmazzák azok minőségének, mennyiségének, rendeltetésének megjelölésére.

A Bíróság ugyanakkor nem vizsgálta a kérelmező indokolásában előadott, azt a körülményt, hogy a védjegy Magyarországon már ismert volt, ezzel kapcsolatban arra mutatott rá a Fővárosi

Bíróság, hogy ennek az érvnek a vizsgálatára csak akkor lenne szükség, ha egyébként az oltalomból kizárt, kizárólag számokból, vagy kiejthető szót nem képező betűkből álló megjelölés lajstromozhatóságának elbírálásáról lenne szó.

BIGBOY ábrás megjelölés védjegykénti oltalma. Bejelentő az Országos Találmányi Hivatalnál kérte a fenti kombinált ábrás+szóvédjegy lajstromozását a 25. áruosztályba tartozó különböző ruházati cikkekre, elsősorban szabadidő ruházati cikkekre. Az Országos Találmányi Hivatal a kombinált védjeggyel szemben a korábbi lajstromozású, ugyancsak ábrás BIGBOY védjegyet hívta fel. Ez a korábbi lajstromozású védjegy ugyancsak a 25. áruosztályba tartozó ruházati termékekre vonatkozott.

A vizsgálati eljárás során bejelentő korlátozta árujegyzékét és arra hivatkozott, hogy az ábrás elem eltérő volta következtében a két védjegy egymástól elhatárolt, nem áll fenn a vásárlóközönség megtévesztésének lehetősége. Az Országos Találmányi Hivatal nem fogadta el ezt az érvelést, hangoztatta, hogy mind a bejelentés tárgyát képező védjegynél, mind pedig az ellentartott korábbi lajstromozású védjegynél a BIGBOY szó alkotja a fő, legjellegzetesebb elemet. Nem fogadta el a Hivatal a végrehajtott árujegyzék-korlátozást sem, mert megítélése szerint a korábbi lajstromozású védjegy árujegyzékét képező „mindenfajta ruházati cikkek" fogalomba a korlátozott árujegyzékben felsorolt termékek, nevezetesen a szabadidő ruházati cikkek is beletartoznak.

Bejelentő megváltoztatási kérelmet nyújtott be, ennek elbírálása során a Fővárosi Bíróság megerősítette az Országos Találmányi Hivatal elutasító határozatát. (3. Pk. 25 994/1979/4.) A végzés indokolásában megállapította a Bíróság, hogy mindkét megjelölés markáns eleme a BIGBOY kifejezés. A Bíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy az átlagos vásárló szintjén, az emlékezetből való előhívás elsősorban a név alapján történik, a két védjegy közötti egyéb eltérés gyakorlatilag teljesen eltűnik. Megállapította a Fővárosi Bíróság, hogy a vásárló az azonos név alapján azt hiheti, hogy ugyanannak a cégnek a termékeiről van szó.

Az indokolásnak igen figyelemreméltó része az alább idézett szöveg: „Az ilyen helyzettel szemben azonban a törvény védi mind a fogyasztókat, mind a versenytársakat. A különféle vállalatoknak módjuk van arra, hogy olyan megjelöléseket találjanak, amelyek eltérnek a mások számára már engedélyezett védjegyektől. Kifogásolható ugyanis valamely versenytársnak az az eljárása, hogy mások által alkotott és már bevezetett megjelöléseket — főleg hasonló termékekre — a maguk javára védjegyként belajstromoztasson."

440 844 lajstromszámú nemzetközi védjegy FLEXYDISK. A Genfi Nemzetközi Irodán keresztül bejelentett védjegy magyarországi oltalmát az Országos Találmányi Hivatal megtagadta, azzal az indoklással, hogy a megjelölés nem rendelkezik megkülönböztető jelleggel. A kifogásra benyújtott nyilatkozatban a bejelentő azzal érvelt, hogy a lajstromozásra kért megjelölés kizárólag fantázia szónak minősül, elsősorban figyelembe véve az oltalom alá helyezett, adatfeldolgozó berendezésekhez alkalmazott különböző mágnesszalagokat és ilyen szalagokat magában foglaló termékeket. Ilyen termékek a szakemberek csak szűk köre számára hozzáférhetők, így a megkülönböztető jelleg elbírálásánál is a magasabb képesítésű vásárlóközönség szűkebb körét kell figyelembe venni.

Az Országos Találmányi Hivatal nem fogadta el a bejelentői érvelést, elutasító határozatában a megjelölés egyes elemeinek konkrét jelentésére utalt. Így rámutatott arra, hogy a „flexy" szó a termék hajlékonyságát, rugalmasságát jelenti, míg a „disk" szó jelentése az angol nyelvben egyértelműen lemez. A fenti elemzés alapján a Hivatal azt a következtetést vonta le, hogy olyan kifejezésre kívánna a bejelentő kizárólagos oltalmat szerezni, amelyre hasonló termékek esetében bárkinek szüksége lehet. Az Országos Találmányi Hivatal nem kívánta figyelembe venni bejelentőnek a védjegy , ismertsége vonatkozásában benyújtott érveit és bizonyítékait.

Az ügyben a Fővárosi Bíróság a benyújtott megváltoztatási kérelem alapján megváltoztatta az OTH elutasító határozatát és elrendelte a magyarországi oltalom elismerését. (3. Pk. 26 424/1979/3.) A Bíróság elfogadta a bejelentőnek (a megváltoztatási kérelem során, kérelmező) a fantázia szó jellegre vonatkozó érvelését. Megállapította, hogy a megjelölésnek semmiféle pontos értelme nincs, ezzel a szóval nem lehet találkozni egyik értelmező szótárban, de az Encyclopaedia Britannica-ban sem.

Megállapította a Bíróság, hogy a védjegyet alkotó szóra a versenytársaknak nem lehet szüksége, az áru minőségének vagy egyéb tulajdonságának kifejezésére, így nem vitatható annak fantázia szó jellege.

Végül leszögezi a Bíróság, hogy „még az átlagon felüli műveltséggel és figyelemmel bíró vásárló számára sem jelent a megjelölés az adott áruk vonatkozásában minőséget, rendeltetést."

450 853 lajstromszámú REV-IF-FA nemzetközi védjegy magyarországi oltalma. Az Országos találmányi Hivatal megtagadta a védjegy magyarországi oltalmát, hivatkozással az EGYT Gyógyszervegyészeti Gyár javára 112 865 lajstromszámon korábbi elsőbbséggel lajstromozott REVIVAL szóvédjegyre, melynek árujegyzéke az 5. áruosztályba tartozó termékekre vonatkozik. A nemzetközi védjegy árujegyzéke ugyancsak az 5. áruosztályba tartozó termékeket foglal magában, nevezetesen egy konkrét terméket, brucellózis elleni vakcinát.

Bejelentő nyilatkozatában nem fogadta el az Országos Találmányi Hivatal álláspontját és elsősorban az írásban és hangzásban jelentkező eltérésekre utalt. Rámutatott továbbá arra a körülményre is, hogy a gyógyszerkészítmények szakemberek útján jutnak a fogyasztókhoz, így a két szóvédjegy között fennálló különbség elegendő ahhoz, hogy az orvosi rendelvényt kiállító orvos és a készítményeket kiszolgáltató ugyancsak szakember, gyógyszerész a termékeket ne keverhesse össze.

Az Országos Találmányi Hivatal nem fogadta el a bejelentői érvelést, és megállapította elutasító határozatában, hogy a két megjelölés írásban, de még inkább hangzásban hasonló egymáshoz. A betűk száma azonos, és a betűk között is eltérés csak a három utolsó betű között mutatkozik. Kiemelte a Hivatal, hogy a kialakult gyakorlat alapján a bejelentői állásponttal ellentétben gyógyszerek esetében még fokozottabb elővigyázatosságra van szükség, még fokozottabb gonddal kell vizsgálni az összetéveszthetőség kérdését.

A benyújtott megváltoztatási kérelem alapján a Fővárosi Bíróság megváltoztatta az OTH elutasító határozatát és elrendelte a megjelölés magyarországi védjegykénti oltalmát. (3. Pk. 20 195/1981/19.)

Végzésének indokolásában a Fővárosi Bíróság megállapította, hogy a kérdéses megjelölések nem hasonlítanak egymáshoz olyan mértékben, hogy azok összetéveszthetők legyenek és az árujegyzékben feltüntetett termékek is eltérőek. Ezzel kapcsolatban idézzük a Fővárosi Bíróság végzésének indokolását:

„A „Mindennemű gyógyszerészeti és vegyészeti készítmények" védjegyjogi értelemben vett fogalma alá nyilván nem tartoznak a „járvány elleni oltóanyagok", mint állatgyógyászati termékek. A kialakult és a nemzetközi védjegyjogban is követett szabály szerint gyógyszerkészítmények alatt csak embergyógyászati termékeket értenek és ha a kérelmezett megjelölést állatgyógyászati célú készítményeken is alkalmazni szándékozzák, azt az árujegyzékben külön fel kell tüntetni. Az ütközőnek tartott védjegy tehát nem terjed ki a kérelmezett megjelölés áruira."

Megállapítja a Fővárosi Bíróság, hogy az összetévesztés kérdésében a konkrét gyógyszereket kell külön-külön és sokoldalúan megvizsgálni, hogy az adott kérdésben állást lehessen foglalni. Az oltóanyagok kérdésében az elbírálás eltérő a más gyógyszerekétől, mivel azokat nem gyógyszertárakban szerzik be, azokat felhasználásig zárt, általában hűtött körülmények között tartják és felhasználásuk is szakember irányításával és közreműködésével történik. Ilyen módon ilyen termékek nem kerülhetnek az úgynevezett házipatikákba. A termékek eltérő volta következtében a Bíróság már külön nem vizsgálta a megjelölések hasonlóságának kérdését, mivel a törvény csak az azonos vagy hasonló termékek esetében tiltja az azonos, vagy hasonló megjelölések védjegykénti lajstromozását.

447 112 lajstromszámú TETAGRIPIFFA nemzetközi védjegy. Az Országos Találmányi Hivatal a védjegy magyarországi oltalmát megtagadta, hivatkozással a hasonlónak minősített 363 957 lajstromszámú TETAGRIPPON nemzetközi védjegyre. Bejelentő nyilatkozatában azzal érvelt, hogy a két szó között mind hangzásban, mind szótagszámban, mind pedig az egyes szótagokat alkotó magán- és mássalhangzókban lényeges eltérés van és ezt az eltérést még fokozza a bejelentő védjegyében szereplő lágy hangzású kettős „F" betű, a felhívott korábbi lajstromozású védjegyben szereplő erős hangzású kettős „P" betűvel szemben. Bejelentő rámutatott arra is, hogy a védjegyek árujegyzéke eltérő, saját védjegye gyógyszerészeti állatgyógyászati és higiéniai készítményekre vonatkozik, míg a felhívott korábbi védjegy árujegyzékében lényegében tetanus és influenza ellenes vakcina szerepel.

Az OTH a kérelmet elutasította azon az alapon, hogy a két megjelölés az összetéveszthetőségig hasonló és a felhasználók, betegek érdekében elsőrendű fontosságú, hogy csak kétséget kizáróan megkülönböztethető megjelöléssel ellátott gyógyszerek kerüljenek forgalomba.

A benyújtott megváltoztatási kérelmet a Fővárosi Bíróság elutasította és megerősítette az Országos Találmányi Hivatal határozatát. Megállapította a Bíróság, hogy mind az árujegyzékekben foglalt áruk, mind pedig a szóbanlevő megjelölések hasonlóak. (3. Pk. 27 412/1980/3.) Ennek megfelelően a kérelmező (bejelentő) érvelése, mely a különbözőségen alapszik, nem fogadható el.

Megállapítja a Fővárosi Bíróság, hogy szóvédjegyek esetében a magyar nyelv szabályaira kell tekintettel lenni, ezzel kapcsolatban egyértelmű, hogy a szavak értelmét rendszerint a szó eleje határozza meg. A csak az utolsó részben egymástól eltérő szavak, egymás melletti megjelenése azt a látszatot kelti, hogy egy alapszónak a továbbképzéséről van szó. Utal a Legfelsőbb Bíróság egy más ügyben hozott Pkf. IV. 20.191/1975. számú végzésére.

Kiemeli a Fővárosi Bíróság, hogy a gyógyszer-védjegyek engedélyezésénél az eltérő funkció miatt különös gonddal kell figyelni az összetévesztés veszélyét. A védjegy gyógyszerek esetében a forgalomból kikerülve különleges funkciót tölt be a házipatikában való használat során.

Leszögezi végül a Bíróság, hogy a megjelöléseket összhatásukban kell elbírálni, illetve összehasonlítani, nem lehet az összehasonlítás során elhagyni és figyelmen kívül hagyni egyes elő- vagy utótagokat.

SUPERDENT szóvédjegy magyarországi védjegykénti oltalma. A lajstromozási kérelem során a bejelentő a 3. áruosztályba tartozó termékekre kérte a védjegy oltalmát. Az Országos Találmányi Hivatal kifogásolta a bejelentést azon az alapon, hogy a megjelölésnek a 3. áruosztályba tartozó termékek vonatkozásában nincs megkülönböztető jellege. Bejelentő a kiadott felhívásra benyújtott nyilatkozatában rámutatott arra, hogy a SUPERDENT megjelölés az átlagos tudású magyar vásárló számára csak fantázia szót jelenthet. Kifejtette továbbá nyilatkozatában, hogy Angliában, ahol az átlagos vásárló a védjegyet alkotó szó jelentését sokkal inkább ismeri, a védjegyoltalmat elnyerte.

Az Országos Találmányi Hivatal nem fogadta el a bejelentői érvelést és elutasította a lajstromozási kérelmet azzal az indokolással, hogy a szó nem rendelkezik megkülönböztető jelleggel. Elutasító határozatában az OTH részletesen taglalta a védjegyet alkotó szó eredetét, az egyes elemek jelentését. Megállapította, hogy a védjegy latin, illetve latin eredetű francia szavak összetétele és hangsúlyozta, hogy a SUPER szó a mindennapos nyelvhasználatban is alkalmazott, a felsőfok kifejezésére általánosan használt szó. A védjegy második elemével kapcsolatban kiemelte az OTH elutasító határozata, hogy ez a szó egyértel-

műen fogat jelent és nem áll fenn az összetétel megkülönböztető jellege, mivel a két szó kombinációjában mindkét szó megtartotta eredeti jelentését.

A bejelentő, a továbbiakban kérelmező megváltoztatási kérelmet terjesztett be a Fővárosi Bírósághoz és kérte a védjegykénti lajstromozás elrendelését. A Fővárosi Bíróság a megváltoztatási kérelemnek helytadott (3. Pk. 22 246/1981.) és elrendelte a SUPERDENT megjelölés védjegykénti lajstromozását.

A Fővárosi Bíróság indokolásában megállapítja, hogy a SUPERDENT megjelölés nem jelenti az árujegyzékben szereplő termékek (fogkrémek, száj- és fogtisztító és illatosító szerek; készítmények műfogsorok tisztítására és illatosítására) minőségét, rendeltetését, hanem fantázia szónak minősül, ezért alkalmas védjegykénti lajstromozásra.

A Fővárosi Bíróság végzésének indokolásában rámutat arra, hogy a Védjegy Törvény csak kizárólag az áru minőségét, rendeltetését stb. jelentő kifejezéseket zárja ki az oltalmazás lehetőségéből, nem pedig az olyan megjelöléseket, amelyeknek nincs önmagukban egyértelmű jelentése az adott áruk vonatkozásában.

A Fővárosi Bíróság álláspontja szerint a lajstromozásra kért megjelölés csupán utalást tartalmaz abban a vonatkozásban, hogy foggal kapcsolatos termékekről van szó, ez azonban nem jelenik meg konkrét minőséget, vagy rendeltetést kifejező szóban. Igen lényegesnek tartja a Fővárosi Bíróság indokolása szerint, hogy a védjegyoltalom engedélyezése nem akadályozza meg a versenyvállalatokat, hogy áruikon, vagy hirdetéseiken a SUPER, illetve DENT szót külön-külön alkalmazhassák.

439 985 lajstromszámú NEW VAXIDROP nemzetközi védjegy magyarországi oltalma. Az Országos Találmányi Hivatal megtagadta a védjegy magyarországi oltalmát azzal az indokolással, hogy a megjelölés összetéveszthetőségig hasonló a korábbi lajstromozású 283 212 lajstromszámú NEW VAX nemzetközi védjegyhez. Mindkét védjegy az 5. áruosztályba tartozó termékekre vonatkozik.

Bejelentő nyilatkozatában egyrészt a két védjegy eltérő voltára hivatkozott, másrészt pedig arra a tényre mutatott rá, hogy védjegyével egy speciális, meghatározott állatbetegségek elleni vakcinát kíván forgalomba hozni.

Ezt az érvelést az Országos Találmányi Hivatal nem tette magáévá és megtagadta a védjegy magyarországi oltalmát. Megállapította határozatában, hogy a szavakat alkotó betűk többsége azonos és a védjegyek árujegyzéke is tartalmilag azonosnak minősül.

A bejelentő, továbbiakban kérelmező megváltoztatási kérelmet terjesztett elő és kérte az oltalmat megtagadó határozat megváltoztatását. A Fővárosi Bíróság 3. Pk. 28 080/1979. sz. végzésében elutasította a megváltoztatási kérelmet és megerősítette az OTH oltalmat megtagadó határozatát. Nem fogadta el a Bíróság kérelmezőnek a két szembeállított védjegy különbözőségére alapított érvelését. Álláspontja szerint a védjegyeket mindenkor összességükben, összhatásuk alapján kell vizsgálni. Rámutatott indokolásában a Fővárosi Bíróság arra, hogy a kialakult gyakorlat szerint a szóvédjegyek lajstromozhatóságának elbírálásánál, az összetéveszthetőség veszélyének vizsgálatánál mindenkor a magyar nyelv sajátosságaira kell tekintettel lenni. Hivatkozik arra a több, korábbi végzésben már kifejezésre juttatott álláspontra, mely szerint a szavak alapértelmét rendszerint a szó eleje határozza meg.

Az áruk különbözőségére alapított érvelést sem fogadta el a Bíróság. A korábbi védjegy gyógyszerekre és egyebek között állatgyógyászati termékekre is oltalmat biztosít, ezek fogalmi körébe beletartozik a kérelmező védjegyének árujegyzékében szereplő néhány állatbetegség leküzdésére szolgáló vakcina is.

A NEW VAX, illetve a NEW VAXIDROP védjegyek hasonlósága miatt a fogyasztó méltán gondolhatja, hogy azonos hatású, vagy rendeltetésű gyógyszerekről van szó, melyek a gyógyszertárakból az úgynevezett házipatikákba kerülnek. Ez a körülmény még fokozottabb figyelmet kíván az ilyen jellegű védjegyeknél a hasonlóság kérdésének elbírálásánál.

Ismertetésem bevezető részének megfelelően a fentiekben igyekeztem tájékoztatást adni a jelenlegi védjegygyakorlatról a bírósági határozatok tükrében. Magától értetődően összeállításom nem teljes, hiszen mint arra már utaltam számos olyan ügy is van, melynél az Országos Találmányi Hivatal kifogásolja a bejelentést, de a bejelentő érvelése alapján elrendeli a lajstromozást, illetve elismeri nemzetközi védjegyek esetében a magyarországi oltalmat. Nagy számban fordulnak elő olyan esetek is, amikor a bejelentői érveléssel ellentétben az Országos Találmányi Hivatal megtagadja a lajstromozási kérelmet, illetve nem ismeri el a magyarországi oltalmat, de a bejelentő elfogadja az elutasító határozatot és nem terjeszt elő megváltoztatási kérelmet. Ezeknek az ügyeknek a vizsgálata is szükséges ahhoz, hogy a kialakult, vagy részben kialakulóban levő joggyakorlatról egyöntetű képet kapjunk, ilyen részletes ismertetésre azonban most nincs lehetőség.

Szentpéteri Ádám

Az üres magnetofonkazetták utáni jogdíj az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban

1. Az osztrák Bundesgesetzblatt 1980-as 321. számában közzétették a szerzői jogi törvény legújabb módosítását. A szerzői jogról szóló Berni Uniós Egyezmény és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény olyan sokoldalú nemzetközi normák, amelyek — minthogy többtucat országban váltak belső joggá — minimum szabályaikkal és méginkább alapelveikkel (még a „Regime national" alapelv uralkodása mellett is) világszerte jelentős mértékű jogegységesítéshez, illetve jogharmonizáláshoz vezettek. Ilyen helyzetben az életviszonyok és a jog fejlődésének közhelyszerűen ismert fáziskülönbsége a hasonló fejlettségű termelőerőkkel rendelkező országoknál a szerzői jogban sokszor egyidejűleg és nemcsak funkcionálisan, de dogmatikailag is azonosan vet fel problémákat. Ezért fontos számunkra is az osztrák szerzői jog 1980-as módosítása, amelynek egyik fő tartalma — a

kábeltelevízióról szóló új szabály[1] mellett — a kép- és hanghordozókkal történő magáncélú másoláshoz, „magánátjátszáshoz" fűződő szerzői jogkövetkezmények bevezetése volt. A hangszalagokra az új szabály 1981. január 1-én lépett érvénybe; a video-szalagokra ez a határidő 1982. július 1.

Az *„életviszonyok fejlődése"* a szóban forgó területen azt jelenti, hogy a magáncélra, magnetofonszalagra (többnyire kazettás magnetofonnal, de egyre inkább „képmagnó" berendezéssel is) történő másolás a szerzői alkotások másolatai korábban elképzelhetetlen tömegű és a „kereskedelmi" másolatokkal gyakorlatilag azonos minőségű létrejöttéhez vezet; ez a jelenlegi szerzői jogi szabályok elfogadásakor nem volt előrelátható. Ezek a kazettás magnetofonok elterjedése előtti szabályok ugyanis az akkori technikai lehetőségeket tükrözve a legtöbb esetben a „magánhasználatot" egyenlőnek tekintették a jogos szabad felhasználással. Úgy vélték, hogy az a másolat, amely nem forgalomba hozatal céljára készül, nem is érintheti a mű gazdasági hasznosíthatóságát, tehát a szerző hozzájárulása és díjfizetés nélkül elkészíthető. Ma viszont, amikor még ha a sokmillió magnetofontulajdonos csak egy-egy kazettafelvételt készít is, ez a gyakorlatban csökkenti az eladható hanglemezek és műsoros kazetták számát (a video-felvételek, tv-filmek értékesítési lehetőségeit). (Például az NSZK-ban 1978-ban kb. 100 millió üres kazettát és csak 50 millió műsoros kazettát adtak el.)[2] Az ilyen „magánhasználat", „szabad felhasználás" már akadályozza a szerzőket művük (és ahol a szerzőkéhez hasonló rokonjogi jogvédelmet élveznek: az előadókat és a hang- [kép-]felvétel készítőket is a teljesítményük) gazdasági hasznosításában, csökkenti jogdíj-bevételeiket.

A *„jogdogmatikai probléma"* e helyzet megoldásánál nem is annyira abban áll, hogy elvileg hogyan szüntethető meg a szóban forgó „magánmásolás" szabad felhasználás jellege, hiszen számos nemzeti jogban (főleg Dél-Amerikában) ez a gyakorlat a jogszabály szövege szerint ma sem minősül szabad felhasználásnak, másrészt ez az *eddigi* szerzői jogi elveknek megfelelő jogszabályi értelmezéssel is egyértelműen kimondható (erről még az alábbiakban szó lesz). A fő gond abban áll, hogy a szerzői jogban eddig uralkodó elvek alapján nincsen díjfizetésre kötelezhető jogalany, mert bár a szerzői jog — ahogy ezt pl. *Krieger* is hangsúlyozza[3] — elvileg nem áll meg a magánháztartások küszöbén, az egyedi műélvező, tehát felhasználó *gyakorlatilag*, gazdaságilag nem érhető el; nem ellenőrizhető. Itt nem látszik működőképesnek a szerzői jognak hasonló esetekben alkalmazott általános fikciója sem, amely ilyenkor a „mű közönséghez továbbítását" minősíti felhasználásnak (pl. könyvkiadás, sugárzási jog stb.), mert a hang- és képfelvevő készülékek és magnetofon kazetták itt szóba jöhető gyártói nem műveket, hanem technikai eszközöket továbbítanak (adnak el) a magánmásolóknak.

2. Azok a pozitív jogi követelmények, amelyeket a *nemzetközi szerzői jog* a probléma megoldása közben Ausztriával szemben támasztott, a következők:

A többszörözés, másolatkészítés jogáról a *Berni Uniós Egyezménynek* Ausztriára kötelező 1967-es stockholmi szövege a következőket tartalmazza:

„9. cikk

(1) Az ezen Egyezmény alapján védett irodalmi és művészeti művek szerzőit megilleti az a kizárólagos jog, hogy műveikről bármely módon és formában többszörösítés csak az ő engedélyükkel készüljön.

(2) Az Unióhoz tartozó országok törvényhozó szervei jogosultak arra, hogy különleges esetekben lehetővé tegyék az említett művek többszörösítését, feltéve, hogy az ilyen többszörösítés nem sérelmes a mű rendes felhasználására és indokolatlanul nem károsítja a szerző jogos érdekeit.

(3) Ezen Egyezmény alkalmazásában minden hang- és képi rögzítést többszörösítésnek kell tekinteni."

Eszerint tehát a nemzeti jogalkotók az alapvetően kizárólagos szerzői jogok körébe tartozó másolatkészítést — tehát a „magánhasználat" itt sem eleve „szabad felhasználás" — csak meghatározott esetekben nevesíthetik „szabad felhasználásként". A korlátokról [9. § (2) bek.] maga a stockholmi revíziós konferencia szolgált hiteles szövegértelmezéssel:

— ha a másolás a mű rendes hasznosításába ütközik, az egyáltalán nem engedélyezhető jogszabállyal;

— ha ez nem áll fenn, vizsgálandó, nem okoz-e a másolás indokolatlan hátrányt a szerzőknek;

— ha ilyen hatás nincs, az ilyen esetekre bevezethető törvényi (kényszer) engedély vagy engedhető ingyenes szabad használat.

A nemzetközi szerzői jog írott szabályai[4] továbbá authentikus régebbi és legújabb értelmezése szerint tehát — figyelembe véve, hogy a jelenlegi magáncélú hang- (kép-) felvétel másolási gyakorlat egyre inkább sérti a szerzők és egyéb érdekeltek jogait — a jelenlegi másolási gyakorlat fenntartása csak „az *indokolatlanul károsító*" hatás kiküszöbölésével, *kompenzációval* történhet. Minthogy az egyedi jogkérés gyakorlatilag lehetetlen, a *kompenzációt valamiféle jogszabályi engedélyezéssel együtt kell biztosítani.*[5]

3. Az 1980 előtt hatályos osztrák szerzői jog, amely 1936-ra nyúlik vissza, a 42. §-a (1) bekezdésében a hang- és képfelvételek magáncélra, egyes példányokban történő másolását „szabad felhasználásnak" minősíti. Ez a vázolt technikai fejlődés során a magnetofonnal való másolások esetében mára nyilvánvalóan ellentétbe került a nemzetközi szerzői jog szintén már ismertetett szabályaival, de magának az osztrák szerzői jognak alapelveivel is. Az ellentmondás feloldása az új törvényszöveg 42. § új, (5)—(8) bekezdéseiben történt:

„Ha rádión vagy televízión sugárzott vagy kereskedelmi célból előállított kép-, vagy hanghordozón rögzített műalkotásról műfaja alapján feltételezhető, hogy kép-, vagy hanghordozón rögzítve saját

---

[1] *Gyertyánfy* Péter: A kábeltelevízió az 1980-as osztrák szerzői jogi törvénymódosításban. Jogtudományi Közlöny, 1981. 5. sz. 424. old.

[2] *Krieger:* Auf dem Wege zur zweiten Urheberrechtnovelle. GRUR, 1980, 541. *Movsessian* szerint viszont a helyes adatok: 90 millió, illetve 25,4 millió darab. „Leercasetten", GRUR, 1980. 559.

[3] *Krieger* i. m.

[4] Ausztria tagja az 1952-es Egyetemes Szerzői Jogi Egyezménynek is; ennek a Berni Uniónál kevésbé részletező szabályaiból is azonos következtetés adódik.

[5] A Berni Uniós Egyezmény Végrehajtó Bizottsága és az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezmény Kormányközi Bizottsága 1979. október 24—31. közötti együttes ülésének állásfoglalása. Copyright, 1979. dec.

használatra sokszorosítani fogják, akkor a szerzőnek, ha ilyen sokszorosításra alkalmas üres kép-, vagy hanghordozók vagy erre szánt más kép-, vagy hanghordozók (hordozóanyagok) belföldön üzletszerűen visszterhesen forgalomba kerülnek, megfelelő térítésre van igénye, kivéve, ha a hordozóanyagot nem belföldön vagy nem ilyen saját használatra fogják felhasználni; a valószínűsítés elegendő. A térítés mértékének megállapításánál különösen a játszási időtartamra kell figyelemmel lenni. A térítést az fizeti, aki hordozóanyagot belföldön első ízben üzletszerűen visszterhesen forgalomba hoz." [(5) bekezdés]

Eszerint a szóban forgó másolások miatt a megfelelő térítésre *azok a szerzők* jogosultak, akiknek műveit a rádió vagy a televízió sugározta vagy akiknek műveit kép-, vagy hanghordozón kereskedelmi forgalomba hozták. Az ilyen szerzők közül is csak azok részesedhetnek a felosztásban, akiknek műveiről jellegük szerint feltehető, hogy azokat magánúton általában másolják: ezek elsősorban a zeneművek és meghatározott prózai művek (pl. versek) szerzői. A teljesítményvédelem jogosultjai közül — amint az a további módosításokból kitűnik — az előadók és a hang- (kép-)felvételkészítők is kaphatnak ilyen jogdíjat, míg a rádió- és tv-állomások programjaik védelme címén nem (nyilván, mert náluk „indokolatlan károsítás" nehezen lenne kimutatható).[6]

A „megfelelő térítés" *fizetésére* ugyan közvetlenül a belföldi *gyártók* és a belföldi importőrök kötelesek — a nagy- és kiskereskedelem tehát nem, hiszen erre a törvény a hordozóanyagot első ízben belföldi forgalomba hozó jogalanyt kötelezi —, de a térítést végül a hang- és képhordozó árával együtt, abba beépítve nyilván a fogyasztó fogja megfizetni.

Az osztrák törvényhozó tehát arra az álláspontra helyezkedett, hogy modern értelemben a *gyártók (importőrök) is szerzői jogi felhasználást* folytatnak. Ezt a felfogást sajátos módon nemcsak a nemzetközi szervezeteknek az 5. jegyzetben már említett ajánlásai támasztották alá, hanem kialakítását elősegítette egy külföldi, mégpedig NSZK felső bíróság álláspontja is,[7] amely szerint a gyártó is bizonyos szempontból közvetítőnek minősül és a szerzői jogban szokásos a jogdíjnak a végfelhasználótól lépcsőzetes úton való beszedése. Az ítélet osztrák jelentőségének az a magyarázata, hogy az osztrák és NSZK szerzői jog azonos tőről fakad, egy időben — a háború előtt — alapjogforrás is közös volt. Egyébként a magánátjátszásra az NSZK szerzői jogában hasonló dogmatikai megoldású és eredményű szabályozás van már 1965 óta [53. § (5)], s ott a szöveg a közvetlen díjfizetés alapjaként kifejezetten „a másolási lehetőség megteremtéséről" beszél.

Hang- és képhordozón, ami után tulajdonképpen a térítés fizetendő, az osztrák szerzői jog [15. § (2) bek.] olyan eszközöket ért, amelyek a látás vagy hallás céljára szolgáló megismételhető visszaadást lehetővé teszik. Fontos korlátozás mégis, hogy a 42. § (5) bekezdése csak a magánmásolásra alkalmas hang- és képhordozókat vonta a hatálya alá, vagyis azokat az anyagokat, amelyek a kereskedelmi másolatokkal közel azonos minőségű műmásolatok létrehozására alkalmasak. A kormányelőterjesztés ezért beszél itt „gazdasági célszerűségről, alkalmasságról".[8] Kiesnek tehát pl. a szabályozás köréből a diktafon-szalagok. Ugyancsak nem térítéskötelesek azok a hordozóanyagok, amelyekről eleve valószínűsíthető, hogy nem a törvény érvényességi területén belüli magánátjátszás célját szolgálják majd — például a hanglemezgyárak, stúdiók, a Rádió, tv beszerzései és az exportált tételek.

Az új szabályozás (7) bekezdése szerint viszont *visszakövetelhető* a hang- vagy képhordozó árában fizetett térítés, ha utóbb valószínűsítik, hogy *azt* nem magán másolásra, hanem *egyébként is jogdíjköteles célra* — pl. nyilvános előadásra — használják. A contrario ebből is következik, hogy a jogalkotók tudatosan vállalták azt a helyzetet, hogy a hang- és képhordozók tipikus (magánjátszási) felhasználása mellett előfordulnak esetenként egyéb felhasználások, például saját előadás vagy diktálás rögzítése is, amelyekre most „jogalap nélkül" díjazást vezetnek be. Itt kell utalnunk arra a nemzetközi méretű vitára, amely a térítésfizetés alapja körül folyik.[9] Az NSZK-ban ma a hang- és képfelvevő eszközök után fizetendő a szóban forgó díj, de egyre többen követelik a kép- és hanghordozókra, mint díj alapra való áttérést.[10] A hordozóeszközök mellett szól mindenesetre, hogy így a díj jobban tükrözi a másolás gyakoriságát, másrészt elkerülhetők a készülékek minőségének lehetséges különbségeiből (pl. egybeépített rádió-magnó-készülék, Hi-fi készülék stb.) adódó igazságtalanságok.

4. A „jogos térítés" *mértéke* végül — egy-két részletszabályt itt nem említve — egyúttal átvezet bennünket az *igényérvényesítés módjának* kérdéséhez is.

A törvény 42. §-a új (6) bekezdése szerint az igényt a térítésre csak a szerzői jogokat hasznosító képviseleti társaságok érvényesíthetik. Az igény mértékére csak egy utalás van az (5) bekezdésben: figyelemmel kell lenni a hang- és képhordozó eszközök játszási időtartamára.

Az osztrák jogalkotó tehát eltekintett attól, hogy a fizetendő „kazettajogdíjat" *összegszerűen* meghatározza (korábban szóba került az árnak a termelői (behozatali) költségek 10—15%-ában való rögzítése), de nem követte az NSZK példáját sem, ahol a hang- és képfelvevő eszközök árának 5%-ában *maximálták* a díj mértékét (úgy tűnik, ez sem vált be, mert a szerzőket képviselő társaságnak, a GEMA-nak ezt a határt eddig soha nem sikerült elérnie). Elvileg az említett szerzői társaságok külön-külön köthetnek szerződéseket a jogos térítés mértékéről az egyes gyártókkal és importőrökkel, de a gyakorlatban nyilván az 1980-as törvény 11. cikk (2) bekezdése fog érvényesülni, amely szerint a fize-

[6] A filmek után azonban, mint a filmjogok eredeti alanyai, a gyártó televíziós társaságok is jogosultak a befolyó díjból való részesedésre.

[7] Bundesverfassungsgericht, 1971. július 17. Idézi Dietz: Ton und Bildaufnahmen sowie Fotokopie (reprographische Vervielfältigung zum eigenen Gebrauch is Recht und Praxis der Bundesrepublik Deutschland. GRUR, 1978, 457.

[8] Nr. 385 der Beilagen zu den Stenographischen Protokollen des Nationalrates XV. GP. „Regierungsvorlage".

[9] Lásd például de *Freitas:* Letter from the United Kingdom. Copyright, 1979. June.

[10] Például újabban Vera *Movsessian* i. m.

tésre kötelezettek képviseleti szervei és a szerzők képviseleti társaságai *átalányszerződéseket* köthetnek. Sikertelen tárgyalások esetére a jogszabály létrehozott az Igazságügyi Minisztériumban egy döntőbizottságot, amely ilyenkor tételesen megállapítja a díjat (III. cikk 1. §).

A várható jogdíjbevételek e címen tehát csak becsülhetők: az NSZK precedens, az előkészítő tárgyalások és anyagok és a forgalmi adatok alapján mintegy évi 10 millió schillingre lehet számítani (az NSZK-ban ez az összeg ma mintegy 150 millió schillingnek megfelelő márkabevétel).[11] Összehasonlításul megjegyezzük, hogy a szerzői jogokat hasznosító legnagyobb osztrák képviseleti társaság, az AKM évi összes bevétele körülbelül 300 millió schilling.

5. A „magánátjátszás" utáni jogdíjfizetési kötelezettség megállapítása *nagy elvi jelentőségű*, az ilyen magáncélú másolatkészítési móddal a szerzőknek és egyéb jogosultaknak okozott indokolatlan károsítás jogos kompenzálását jelenti, noha a konkrét megoldási mód gyakorlati, anyagi szempontból nem a legkedvezőbb.

Az osztrák szerzői jogszabály a gyártók, importőrök „közvetett felhasználókénti" minősítésével kiépítette azt a lépcsőfokot, amelyen a szóban forgó tényállásoknál is el lehet jutni a tényleges, végső felhasználóhoz. Úgy tűnik viszont, hogy nem oldották fel a bevezetőben egyszerűbbnek nevezett dogmatikai problémát, a „sokszorosításra vonatkozó kizárólagos jog" — „a magánátjátszás mint szabad felhasználás" ellentétpárt. A kormányelőterjesztés ugyan a 42. § új (5)—(8) bekezdéseiben foglalt igényt „jogdogmatikailag a szerző törvényi engedéllyel terhelt felhasználási (sokszorosítási) jogának" minősíti,[12] véleményünk szerint ez azonban inkább csak egy konkrét tényálláshoz tapadó, összegében meg nem határozott térítési igény.[13] A 42. § (1) bekezdése ugyanis az egy-két példányban történő magáncélú másolást — enyyiben eltérően a Berni Uniós Egyezmény direkt előírásaitól — továbbra is „szabad felhasználásnak" minősíti, kiveszi a szerző kizárólagos vagyoni jogai köréből. Amint arra NSZK-beli szerzők is rámutattak a párhuzamos német törvényi tényállás kapcsán,[14] itt is talán helyesebb lett volna a *kizárólagos jogot* visszaadni; a hagyományos másolási módokra esetleg a Berni Uniós Egyezmény módjára feltételes szabad felhasználást engedni; a hang- és képfelvételek magánátjátszására valódi — előzetes törvényi díjmegállapítással, utólagos fizetéssel — törvényi engedélyt biztosítani.

Gyertyánfy Péter

[11] Stenographische Protokollen der 400. Sitzung des Bundesrates. 9. Juli 1980.

[12] Idézett Regierungsvorlage, 22. old.

[13] A térítési igény ilyen fajta meghatározásával kapcsolatos további gyakorlati kérdésekre nézve lásd a külföldi adások szimultán kábeltelevíziós továbbítására vonatkozóan előírt, azonos igényérvényesítési módról írtakat: *Gyertyánfy:* i. m.

[14] Például: *Nordemann:* Nutzungsrechte oder Vergütungsansprüche. GRUR, 1979, 281. *Movsessian:* Leercasetten. GRUR, 1980. 559. old.

JOGIRODALOM

Rybárik, K.: Vállalati találmány — Szolgálati találmány*

A találmányi jog területén már eddig is számos publikációjával ismertté vált szerző könyvének anyaga három részre oszlik: a találmányi tevékenység szervezeti formái a gépipari és tudományos-műszaki forradalom időszakában (I. rész), a találmányi jogviszony, annak alanyai és tárgya (a vállalati találmány létrehozása szempontjából) (II. rész), találmányra vonatkozó alanyi jogok (III. rész). Az egyes részek fejezetekre oszlanak, amelyek sorrendjében haladva kíséreljük meg a mű főbb megállapításait bemutatni.

Az *I. részben* elsősorban a találmányi tevékenység megszervezésével kapcsolatos utópisztikus elképzelésekről van szó. Kiemelten foglalkozik *F. Bacon* nézeteivel, aki már felismerte az alkalmazott kutatások jelentőségét és rámutatott arra, hogy a kutatásoknak a sorozatgyártásra alkalmas prototípus létrehozásáig kell terjednie. Elképzelései szerint a kutatásokat külön intézetekben tervszerűen kellene folytatni és e meglátásával megsze megelőzte korát. Majd rámutat arra, hogy a kapitalista vállalkozók kezdetben nem ismerték fel a tudomány, mint termelőerő jelentőségét, a termelésben nem alkalmaztak tudósokat és kutatókat, nem jöttek létre vállalati találmányok. Az ipar a találmányokból azt vette át, amit hasznosításra éppen megfelelőnek tartott. E kutatásokra a tudósok, tudományos társaságok, egyetemek ösztönöztek, nem pedig a termelés, a gyakorlat. Utal a szerző arra is, hogy a kutatások a második világháborúig az iparvállalatok keretei között csak korlátozott mértékben és szórványosan folytak. Inkább az állam volt az, amely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra figyelemmel megértette a találmányok jelentőségét a tudomány és technika fejlesztése szempontjából és a jog segítségével megkísérelte a feltalálói tevékenységből eredő viszonyokat szabályozni. Foglalkozik a szerző többek között a találmányi szabadalmakról szóló 1895: XXXVII. magyar törvénnyel is, amely az első világháború végéig a mai Szlovákia területén hatályban volt. A német és az osztrák szabadalmi törvény mellett ezt a magyar törvényt a XIX. század második felének egyik legfontosabb kodifikációs alkotásának tartja. Ebben a részben van szó végül a feltaláló és az ipari termelés kapcsolatáról szocialista viszonyok között. E kapcsolatok konkrét jogi szabályozása az egyes szocialista államokban különböző — állapítja meg a szerző —, különösen ami a nyújtott védelem formáját és a vállalati találmányok felhasználásának módját illeti. A védelem formája szempontjából a tételes jogi megoldások négy csoportra oszthatók: a szerzői tanúsítvány útján nyújtott oltalom (Szovjetunió, Bulgária és 1972 óta Csehszlovákia), a találmányokra egyidejűleg szabadalom és szerzői tanúsítvány adása (Lengyelország, Románia), a szabadalom mellett a szocialista termelési viszonyok sajátosságaihoz alkalmazkodó különleges szabadalmak, pl. gazdasági szabadalom bevezetése (ez az ún. Wirtschaftspatent az NDK-ban), végül a szabadalom mint egyetlen oltalmi forma (Magyarország). A szocialista szervezetek kölcsönös viszonyai a szolgálati találmányok

* Bratislava, 1979, Obzor, 180 old.

felhasználási módja szempontjából pedig két csoportra oszthatók. Az egyik megoldás, hogy minden találmány hasznosítása, amelyre az oltalom valamely szocialista formája vonatkozik — ez az eset minden vállalati találmánynál — az államot illeti (Szovjetunió, Lengyelország, Románia, Csehszlovákia). Ennek folytán a találmányt minden szocialista szervezet jogosult hasznosítani. A másik megoldás szerint védett találmányt a jogosított vállalaton kívül más szocialista szervezet csak külön engedély vagy megállapodás, gazdasági szerződés (Bulgária, NDK), illetve licenciaszerződés (Magyarország) alapján használhatja.

A munka *II. részében* a szerző elsősorban a találmányi jogviszonnyal foglalkozik. A találmányi jogviszonyban természetes vagy jogi személyek a jogviszony tárgyára, a találmányra figyelemmel, jogi kapcsolatba lépnek egymással és ennek során a jogviszony tartalmát alkotó jogok és kötelezettségek alanyai lesznek. Munkaviszony keretében létrehozott találmány esetében két jogviszonyról van szó, találmányi jogviszonyról és munkajogviszonyról, amelyek sem fölé-, sem alárendeltségi viszonyban nincsenek egymással. Keletkezésük egymástól független. Ha a találmány létrehozása része a dolgozó kötelezettségeinek vagy azokkal legalább összefügg, a vállalati (szolgálati) találmány problematikájával állunk szemben. A munkaszerződésben kiköthető, hogy a találmányi jogviszonyból eredő egyes jogok keletkezésük után nyomban a munkáltatóra szállnak vagy a törvény is rendelkezhet akként, hogy a feltalálót illető bizonyos jogok *ex lege* a munkáltatót illetik. A szerző a továbbiakban, helyesen, aláhúzza, hogy feltaláló mindig csak természetes személy lehet, maga a vállalat nem.

Ennek a résznek legterjedelmesebb fejezete a vállalati találmány fogalmáról és annak védelméről szól. A találmány általános fogalmával kapcsolatban a szerző abból indul ki, hogy a találmány műszaki és jogi értelemben fogható fel. Műszaki értelemben a találmány a technika területén felmerült valamely eddig megoldatlan probléma megoldása, vagy már megoldott problémának az eddigitől eltérő módon (más technikai eszközökkel) történő megoldása. Ami a találmány jogi fogalmát illeti, a szerző megállapítja, hogy a találmánynak nincs olyan egységes jogi fogalma, amely valamennyi jogrendszerre érvényes lenne. A találmányi viszonyokat szabályozó nemzetközi egyezmények sem ismerik a találmány egységes fogalmát, hanem ennek a kérdésnek a megoldását a belső törvényhozásra, illetve a hazai jogrendre bízzák. Majd a továbbiakban a szerző utal arra, hogy a jogösszehasonlító jogtudomány egyfelől absztrakció útján megállapította a találmány általános fogalmi jegyeit, másfelől azokat az ismérveket, amelyeknek csak egyes államokban van meghatározó jelentőségük a találmány fogalmának megállapítása szempontjából, illetve azokat az ismérveket, amelyeknek az egyes jogrendszerekben különféle variánsai vannak. Ezt követően sorra veszi a találmány általában megkívánt fogalmi ismérveit, amelyek közül kiemelten foglalkozik az újszerűség kívánalmával. A jogi értelemben vett találmánynál — folytatja a szerző — szűkebb az oltalomban részesíthető találmány fogalma. Nem minden találmány alkalmas ugyanis szerzői tanúsítvánnyal vagy szabadalommal való oltalomra. Így pl. a csehszlovák jog szerint nem részesíthetők oltalomban az olyan találmányok, amelyek iparilag nem hasznosíthatók, az oltalomból kizárt találmányok, vagy olyan találmányok, amelyekre már korábban bejelentés érkezett. Az oltalomban nem részesíthető találmány a dolgozó és a vállalat viszonylatában csak mint munkaeredmény jelentkezik, amely a vállalatot illeti, de abból a dolgozó javára találmányi jogi szempontból jogok nem származnak.

Részletesen foglalkozik a továbbiakban a szerző a szolgálati találmány fogalma meghatározásának kritériumaival, a találmány és a dolgozó munkaköri kötelezettségeinek összefüggéseivel, a találmány és vállalati tevékenység tartalma közötti kapcsolattal. A találmány és a dolgozó munkakötelezettségei közötti összefüggés szempontjából a szerző három szintet különböztet meg az alábbiak szerint.

Az első szint azokat az eseteket foglalja magában, amikor a dolgozó alkotó tevékenysége semmiféle kapcsolatban nincs munkakötelezettségeinek teljesítésével. Ilyen esetekben a munkajogi és a találmányi jogi szabályok között nincs kollízió: a munkáltatónak semmiféle része nincs a találmányban. Ez az ún. „szabad" találmány esete, amellyel kapcsolatban a munkáltató nem támaszthat igényeket.

A második szinten azok az esetek helyezkednek el, amikor a dolgozónak a találmány létrehozásához vezető tevékenysége nem jelent közvetlenül szerződésben vállalt kötelezettséget, a megoldáshoz azonban vállalati munkájával összefüggésben jutott el és így a találmány és a munka végzése között van kapcsolat. Ilyen esetben a helyzet az, hogy a dolgozó munkakötelezettségeinek tartalmára és körére vonatkozó kereteket túllépi, vagyis többet teljesít, mint amennyire a munkaszerződésben kötelezte magát. A találmány és a munkakötelezettség közötti összefüggés ebben az esetben középértékként fejezhető ki (figyelembe kell venni, de nem lesz domináns tényező). Ebben az esetben a találmány a munkaviszony alapján a munkáltatót nem illeti meg. A találmánnyal való szabad rendelkezés bizonyos korlátozása azonban a munkajogviszony szempontjából is megállapítható, különösen ami a vállalati titok megőrzését, vagy más olyan kötelezettség teljesítését illeti, amelyet a dolgozó a munkaszerződésben vállalt, vagy amelyeket más jogszabály állapít meg. Ilyenkor az a tény, hogy a feltaláló tevékenységét az üzemi környezetben, meghatározott feltételek között végezte, nem hagyható figyelmen kívül. A találmányi jog szabályainak kell megállapítania, hogy ilyenkor szolgálati találmányról van-e szó, vagyis hogy a dolgozónak a találmányhoz való jogát a munkáltató jogai megelőzik-e.

A harmadik szint azokat az eseteket foglalja magában, amelyeknél a dolgozónak a találmány létrehozásához vezető munkája munkakötelezettségeinek része: munkafeladatát — mondja a szerző — találmányi szinten oldja meg. A találmány és a munkakötelezettség közötti összefüggés intenzitása az adott eset megítélése szempontjá-

ból döntő jelentőségű. Felmerül ilyenkor a kérdés, hogy a munkaviszony nem abszorbeálja-e teljesen a műszaki megoldást, illetve a létrehozott találmány a munkaviszony szempontjából nem siklik-e át teljesen a munkáltató vagyoni szférájába és nem rekeszti-e ki a feltalálót szerzői joga érvényesítéséből. Ez a vállalati találmány egyik legvitatottabb kérdése. Vannak olyanok — mondja a szerző —, akik erre a kérdésre igenlően válaszolnak és a munkakötelezettség keretében létrehozott találmányhoz való jogot kizárólag a munkáltató javára ismerik el. A szerzőnek más az álláspontja, mindenekelőtt azért, mert a találmányi jogviszony tartalma szélesebb és gazdagabb a munkajogviszony tartalmánál. A munkajogviszonyból a munkáltató javára a dolgozó munkaeredményét illetően csak vagyoni jog (tulajdonjog, illetve quasi tulajdonjog) keletkezik, amelynek alapján a munkaeredményt elsajátítja. Ezzel szemben a találmányi jogviszonynál a feltaláló számára minőségileg szélesebb és funkcionálisan erőteljesebb jogok keletkeznek, éspedig személyiségi jogok (különösen a szerzőséghez való jog), személyiségi-vagyoni jogok (a találmánnyal való rendelkezés joga) és vagyoni jogok (díjazáshoz való jog a találmánynak más személy által történő használatáért). A személyiségi jogok az alkotó személyétől elválaszthatatlanok. Ezért ilyen esetben helytelen lenne bármilyen jognak a munkáltató javára való elismerése. A harmadik szinten tehát a találmányi jogviszony és a munkajogviszony kollíziójával van dolgunk. Ezt a kollíziót a tételes jognak kell megoldania a szolgálati találmányra vonatkozó szabályokkal.

A továbbiakban a szerző azt fejtegeti, hogy a munkáltatónak a dolgozó által létrehozott műszaki megoldáshoz vagy jogos érdeke fűződhet, vagy ilyen érdeke nem forog fenn. Itt sem lenne azonban helyes csak két végletet látni. Szükség van egy közbenső szintre is, a vállalati érdek és a találmány közötti összefüggés intenzitása szempontjából.

Ezen elméleti fejtegetések után a szerző rátér a szolgálati találmányra vonatkozó csehszlovák szabályozás bemutatására. A tételes jog tükrében foglalkozik a szolgálati találmány fogalma meghatározásának feltételeivel és a szolgálati találmány fogalmával. Utal arra, hogy a találmányokról szóló 84/1972. Zb. számú törvény nem tartalmazza a szolgálati találmány fogalmának meghatározását, sőt ezt a fogalmat nem is használja. Úgy írja körül, mint a szerző vagy valamely szerzőtárs által a gazdasági szervezetnél vagy annak anyagi támogatásával munkaviszonyban létrehozott találmányt.

A személyiségi és vagyoni (vegyes) találmányi jogok köréhez tartozik a találmány nyilvánosságra hozatalára való jog. A közzététel alapján a szakember megismerheti a találmány lényegét, sőt mindenkinek megvan az első lehetősége arra, hogy a közzététel alapján a találmány lényegével megismerkedjék. Ide kell sorolni a találmányi (szolgálati találmány) szabadalmaztatásra való bejelentéséhez való jogot, az elsőbbséghez, a szerzői tanúsítványhoz és a szabadalomhoz, a találmány (szolgálati találmány) felhasználásához, ideértve a szabadalomnak más szerzőre való átruházásához való jogot, a közvetett (licencia alapján történő) felhasználáshoz való jogot.

Végül a szerző a találmányi vagyoni jogokkal foglalkozik, így különösen a díjazáshoz való joggal a nem védett és védett találmányok (szolgálati találmányok) vonatkozásában. A csehszlovák szabályozás szerint a feltalálót a találmány minden felhasználásáért *ex lege* díjazás illeti, ezért nem szükséges külön szerződést kötni a találmány felhasználásának díjazásáról. Annak a szocialista szervezetnek, amely a találmányt hasznosítja, a törvény erejénél fogva kötelessége a szerzőnek járó díjat megállapítani, kiszámítani és kifizetni. A díjazás nagysága a találmány társadalmi hasznosságától függ. A társadalmi hasznosság mértéke meghatározásának feltételeit a csehszlovák jogban külön jogszabály (106 1972. Zb. számú hirdetmény) állapítja meg. Ha a társadalmi hasznosság közvetlenül nem mérhető, a szervezet köteles a társadalmi hasznosságot gazdasági elemzés útján értékelni.

Ma, amikor a találmányok legtöbbször a vállalatok anyagi támogatása nélkül létre sem jöhetnének, a szolgálati találmány jogi kérdéseinek rendezése egyre fontosabbá válik. A leendő jogszabályozásnak olyannak kell lennie, hogy a feltalálói tevékenységet ösztönözze és megteremtse ennek biztosítékait. A szerző fő érdeme, hogy e szabályozás elvi alapjait könnyen érthető, világos formában — az anyag szerteágazottsága mellett is —, jól tagoltan foglalta össze, részletesen bemutatja a csehszlovák jogi szabályozást, emellett több helyen kitekint a többi szocialista ország tételes jogára is. A munkát időszerűségénél fogva örömmel üdvözöljük, mert jól szemlélteti azt a törekvést, amely valamennyi szocialista országra jellemző: a feltalálói, az alkotói tevékenység ösztönzését.

Trócsányi László

Szerzői jogi tankönyv az NDK-ban*

A szerzők az NDK ismert jogászai, akik részben az egyetemen, részben a gyakorlati életben foglalkoznak a szerzői joggal. A tankönyv az egyetemi és főiskolai képzés célját szolgálja.

A könyvben tárgyalt anyag legjelentősebb része a szerzők alapvető — statikus — jogait, valamint a felhasználási szerződésekre vonatkozó — dinamikus — jogokat tárgyalja, de külön fejezetet szentel olyan kérdéseknek is, melyek részben feltétlenül szükségesek a szerzői jogi szakemberek gyakorlati munkájához, részben kapcsolatosak azokkal a jogterületekkel, melyek a szerzői jog alkalmazásánál nem hagyhatók figyelmen kívül.

A bevezetésben a szerzők ismertetik a szocialista szerzői jog kialakulását, annak alapelveit és röviden kitérnek a polgári szerzői jogi elméletekre is. A tankönyv két leglényegesebb részét azok a fejezetek tartalmazzák, melyek a mű fogalmával, a szerző jogaival, a szabad felhasználás eseteivel, a jogutódlás kérdésével és a mű társadalmi felhasználásával foglalkoznak. A szerzők részletesen ismertetik a szerző személyhez fűződő, valamint vagyoni jogait és ennek

* Urheberrecht. Lehrbuch. Staatsverlag der DDR. 1980.

során a munkavállaló viszonyát munkáltatójához a munkaköri kötelesség keretében létrehozott művek viszonylatában.

A szerzői jogok alapfogalma vonatkozásában meg kell említeni, hogy az NDK szerzői jogi törvénye a védelem feltételeként az egyéni jelleg mellett az alkotói jelleg fennállását követeli meg. Úgy tűnik, hogy az alkotói jelleg követelménye bizonyos értelemben értékelési kritérium, holott a szerzői jog a védelem fennállását nem teszi függővé minőségi bírálattól. Az általánosságban elfogadott szerzői jogi alapelv értelmében a védelem feltétele kizárólag az önálló, egyéni jelleg. A tankönyv nem tér ki részletesen „az alkotói jelleg" fogalmának meghatározására és a könyvben található rövid magyarázat arra enged következtetni, hogy az NDK szerzői jogi törvénynek ez a követelménye tartalmilag lényegesen nem tér el attól, amit más szerzői jogi törvények — többek között a magyar szerzői jogi törvény is — önálló, eredeti jelleg kifejezéssel jelöl meg.

A munkaköri kötelesség keretében létrehozott mű szerzőjét megillető jogok vonatkozásában egy lényeges elvi eltérés található a magyar és az NDK szabályozás között. A magyar törvény abból indul ki, hogy a munkaköri kötelesség keretében létrehozott alkotás szerzőjét csak a jogszabályban meghatározott esetekben illeti meg a külön díjazás. Az NDK szerzői jogi törvény (20. §) pedig abból indul ki, hogy amennyiben a munkáltató és a munkavállaló közötti jogviszonyból egyértelműen és minden kétséget kizáróan nem lehet arra következtetni, hogy a munkavállaló szerzőt a munkaköri kötelesség keretében létrehozott műért díjazás nem illeti meg, a szerző a munkabér mellett külön szerzői díjra jogosult. Érdekes rendelkezése az NDK szerzői jogi törvénynek, mely az egyetemek és főiskolák rendelkezési jogát szabályozza, a hallgatóik által elkészített vizsgadolgozatok vonatkozásában. A jogszabály értelmében e művekkel az egyetemek és főiskolák rendelkeznek, illetőleg a szerző hallgató csak az egyetem, illetőleg a főiskola engedélyével rendelkezhet e mű felhasználásáról.

A felhasználási szerződések felosztása sokkal részletesebb, mint a nálunk alkalmazott gyakorlat, de lényegükben ezek is követik a szocialista államok által alkalmazott szerzői jogi gyakorlatot. Különösen a megfilmesítési szerződések vonatkozásában alkalmaz az NDK szerzői jogi törvény több olyan nevesített szerződéstípust, melyet a magyar szerzői jogi törvény egyöntetűen megfilmesítési szerződésnek tekint.

Ismerteti a tankönyv az NDK szervezeti felépítését a szerzői jog vonatkozásában. Részletesen tárgyalja az AWA (zenei kisjogos szerzői jogi szervezet) tevékenységét. Az AWA hatáskörébe tartozik a zenei kisjogok kezelése, a jogdíjak beszedése, felosztása, valamint a szerzők vagyoni jogainak képviselete a zenei kisjogok vonatkozásában. Ugyancsak az AWA kezeli a mechanikai jogokat is (hanglemez, hangkazetta stb.). A zeneszerzők műveiket az AWA-nál jelentik be annak érdekében, hogy jogaik képviselete maradéktalanul megtörténjék.

A Szerzői Jogi Hivatal (Büro für Urheberrechte) hatásköre eléggé eltér a Szerzői Jogvédő Hivatalétól. Feladata a szerzői jog fejlesztésének elősegítése, ideértve típusszerződések kidolgozását és a külföldi fejlődés figyelemmel kísérését. Az állami hatóságok, szervek és kulturális intézményeknek szerzői jogi vonatkozású tanácsot, felvilágosítást adnak. Elméleti tevékenysége mellett ez a hivatal foglalkozik a szerzői jogok külföldi licencforgalmával. Minden olyan szerződés érvényességéhez, melynél az egyik fél nem NDK állampolgár, a hivatal hozzájárulása szükséges.

Az NDK-ban is működik a szerzői jogi információs csoport (Copyright Informationszentrum), melynek feladata, hogy az UNESCO-val együttműködve elősegítse a fejlődő országok kiadói tevékenységének megteremtését, illetőleg megerősítését.

Sajnálatos módon a tankönyv említést sem tesz a CISAC-ról (a Szerzői Jogi Társaságok Nemzetközi Szövetsége), valamint a BIEM-ről (Mechanikai Jogokat Képviselő Társaságok Nemzetközi Irodája), holott az NDK mindkét nemkormányközi nemzetközi szervezetben igen aktívan és eredményesen vesz részt.

A műszaki tudományos fejlődés következtében olyan új felhasználási területek vonultak be a művészeti életbe, melyek igen komoly gondot okoznak a szerzői jogászoknak. A tankönyv e kérdések egyikével sem foglalkozik, holott azok megoldása nyilvánvalóan foglalkoztatja az arra illetékes szerveket. Említést sem találni a tankönyvben az üres kazettával, a számítógépprogrammal, a kábeltelevízióval, a műholddal, a folklórral stb. kapcsolatos szerzői jogi kérdésekről, holott ezek a mai szerzői jog nehéz, de egyben igen érdekes problémái.

Pálos György

Chavanne—Burst: Iparjogvédelem*

Az iparjogvédelem oktatása Franciaországban részben a jogi és közgazdasági egyetemeken történik fakultatív tárgyként, emellett azonban magasabb színvonalú önálló oktatási fóruma is működik. 1964-ben alapították meg Strassbourgban az Iparjogvédelmi Nemzetközi Oktatási Intézetet, amelyben szabadalmi ügyvivői képesítés szerezhető. Az Intézetnek nemzetközi szekciója is van, amelynek oktatási tevékenysége az iparjogvédelem egyes nemzetközi egyezményeire terjed ki, és külföldi hallgatók is látogathatják.

Az elmúlt évtizedekben végbement jogszabályváltozások és az ez idő alatt létrejött nemzetközi egyezmények következtében a század első felében megjelent tudományos rangú francia iparjogvédelmi munkák ma már kevéssé használhatók az oktatásban. Felmerült egy új összefoglaló munka megírásának igénye. A feladatot A. Chavanne és J. J. Burst, az iparjogvédelem oktatásában fontos szerepet játszó egyetemi tanárok vállalták. Könyvük a Dalloz jogi könykiadó gondozásában jelent meg 1976-ban első ízben, 1980-ban pedig már az időközben történt újabb jogszabálymódosítást is figyelembe vevő második kiadásra került sor.

* *Chavanne*, A.—*Burst*, J. J.: Droit de la proprieté indrustrielle. 2. kiad. Dalloz. Paris, 1980.

A bevezetőben a szerzők meghatározzák az iparjogvédelem fogalmát és annak jogi természetét, utalva az ezzel kapcsolatos viták fő irányaira. Végeredményben azonban fenntartják a francia jog hagyományos felfogását, amely szerint az iparjogvédelem tulajdoni viszonyokat, mégpedig a testetlen dolgok tulajdoni viszonyait szabályozza.

A terjedelmes mű felöleli mind a francia iparjogvédelem rendszerét, mind a vonatkozó nemzetközi egyezményeket.

Az első fő rész (amelynek szerzője J. J. Burst) a műszaki szellemi alkotásokkal összefüggő oltalmi kategóriákkal foglalkozik, ami alatt a szabadalom, a know-how, ipari titok, műszaki segítség nyújtás, növényi újdonság, valamint az ipari minta értendő.

A második rész (amelynek szerzője A. Chavanne) a megkülönböztető jelzések oltalmi formáiról szól, azaz kiterjed a védjegyekre, a kereskedelmi névre, az eredetmegjelölésre és a származási jelzésekre.

A nemzetközi egyezményeket a megfelelő témához kapcsolódva, a mű egészében szervesen beépülve találjuk meg. E részek közül különösen azok érdemelnek figyelmet, amelyek rávilágítanak az iparjogvédelem által biztosított kizárólagos jogok és az Európai Gazdasági Közösségen belül az áruk szabad forgalmának alapelve közti ellentmondásokra. A nemzetközi egyezmények mellett, a francia jog ismertetése keretében, a más országok szabályozásától jellegzetesen eltérő vonásokra is felhívják a szerzők a figyelmet.

A kézikönyv egész felépítése, rendszere világos és áttekinthető, s különösen azért érdemel figyelmet nemcsak az oktatás, hanem a gyakorlati szakemberek szempontjából is, mert az elméleti fejtegetéseket számos jogeset ismertetése teszi szemléletessé. A további részletkérdések után kutató olvasó számára pedig több ezer lábjegyzet (bírósági határozat, irodalmi állásfoglalás bibliográfiai adatai) ad támpontot.

Az ismeretetést a védjegyjogra vonatkozó részre koncentráljuk. Részben azért, mert e területen célszerűnek látszik a hazai szakemberek információinak bővítése, másrészt, mert a védjegynek a tőkés gazdasági viszonyok között betöltött funkcióiról a mű életszerű képet nyújt, s az ezzel kapcsolatos — néha sematizált — nézeteket új és egészségesebb megvilágításba helyezi.

A védjegyjog általános jellemzése és a történeti előzmények után a vonatkozó rész a következő fejezetekre oszlik: a védjegyhez fűződő jog — ideértve az oltalmazható megjelölésekre, a védjegy érvényességének feltételeire, a lajstromozási eljárásra és a védjegy megszűnésére vonatkozó alcímeket; a védjegy hasznosítása; az oltalomból eredő jogok; a védjegyoltalom nemzetközi rendszere; kollektív védjegyek.

A szerző a védjegyjog megközelítésének két felfogását különbözteti meg. Az egyiket az ún. fogyasztói, a másikat pedig liberális szemléletnek nevezhetjük. A fogyasztói szemlélet a védjegynek az áru eredetére utaló szerepét hangsúlyozza. Ez vagy az állam gazdasági érdekei, vagy kifejezetten a fogyasztók érdekében történik. A szerző nézete szerint a szocialista országokban elsősorban az előbbi játszik szerepet. Végeredményben azonban — és ezzel a felfogással egyet kell értenünk — az állam gazdasági érdekének és a fogyasztók érdekének védelmét nem tartja két ellentétes pólusnak, hanem feltételezi azok egymást kiegészítő jellegét.

A védjegy ún. liberális megközelítése az intézménynek a versenyjoggal való szoros kapcsolatát helyezi előtérbe, és tagadja, vagy nem tulajdonít jelentőséget a fogyasztói érdek védelmének. E felfogás szerint a fogyasztók védelmét csak a jogszabálynak a megtévesztő megjelölések oltalmát tiltó rendelkezései szolgálják. Ugyanakkor a szabad, üzletkör nélküli átruházás lehetősége — ami a francia jogban a védjegyjog kialakulása óta fennáll — azt a szemléletet tükrözi, hogy a vevő számára a védjegy a termék vagy szolgáltatás minőségét illetően semmilyen garanciát nem nyújt.

Tekintettel arra, hogy a védjegy ún. minőséget garantáló funkciója a szocialista jogrendszerben sem a jog által védett funkció, a szerző alábbi megállapítását saját viszonyaink közt is figyelemre méltónak tekinthetjük: „A védjegy egyike az üzletember vagyonában levő javaknak, amely lehetővé teszi számára a vevők megnyerését és megtartását". Ebből következik, hogy a gondos üzletember érdeke, hogy szívén viselje a védjegyével forgalmazott termék minőségét, nehogy a védjegy devalválódjon, és hogy megtarthassa a hozzá hű vevőket. Vagyis a versenyjogon alapuló védjegyszemlélet sem hanyagolhatja el a fogyasztók szempontjait, noha azt nyíltan nem hangsúlyozza. Éppen ezért helyeselnünk kell a szerző véleményét, amely szerint óvakodni kell a túlzásoktól a védjegyjog különböző felfogásainak összehasonlításakor, mert a különböző felfogáson alapuló nemzeti védjegyjogok sem állnak egymástól távol. Alapvető feltétele azonban a védjegyjog létének és működésének a vállalatok közti — legalább minimális mértékű — verseny.

A francia védjegyjog a szabad kereskedelemnek és iparnak az 1971. évi ún. Le Chapellier-féle törvénnyel történt deklarálását követő korban a liberális szemlélet jegyében fejlődött. Az 1957-ben alkotott első átfogó védjegytörvény több mint egy évszázados fennállását követően, 1964-ben született meg a jelenleg hatályos jogszabály.

Az új szabályozás nem jelentett koncepcióváltozást, hanem a gazdasági élet fejlődésének, a verseny szempontjainak megfelelő reformok bevezetését.

Az egyik alapvető változás a kizárólag lajstromozás útján szerezhető oltalom bevezetése, amely a versenytársak számára nagyobb jogbiztonságot jelent. Kiküszöböli azt a kockázatot, hogy a védjegy bevezetésére komoly energiát és anyagi eszközöket áldozó vállalatok jogszerzését — a lajstromban végzett kutatás ellenére — egy korábban már használt, de nem lajstromozott védjegy megakadályozhassa.

Lényeges változás a jogfenntartás szempontjából kötelező használat bevezetése. Ennek értelmében az 5 éven keresztül nem használt védjegy érvénytelenné válik, és töröltethető. Ez a szabályozás a túlzsúfolt védjegylajstrom „megtisztítását" és ezzel párhuzamosan új

védjegyek lajstromozásának megkönnyítését célozza.

Az 1964. évi jogszabály továbbá kiterjesztette a védjegyek lajstromozásának lehetőségét a szolgáltatásokra is, és szabályozta a kollektív védjegy intézményét.

Eljárásjogi szempontból a változás abban áll, hogy a lajstromozási kérelmek formai viszgálata mellett bevezetésre került az ún. abszolut oltalmi feltételekre kiterjedő érdemi vizsgálat.

Az oltalmazható megjelölésekkel és az oltalomból kizárt megjelölésekkel kapcsolatos gyakorlat bemutatására néhány jellemző részletre hívjuk fel a figyelmet.

A francia gyakorlat szerint — noha ez korábban vitás volt — lehetőség van az újságcímek védjegykénti lajstromozására is. A vita oka az volt, hogy az újságok jellegüknél fogva nem visszatérően azonos termékek, tehát kérdés, szükséges-e védjegy útján történő megkülönböztetésük. A szerző véleménye szerint a megkülönböztetés tárgya ez esetben az az egyedi és állandó szükséglet, amelyet valamely újság — naponta változó tartalmától függetlenül — kielégít.

A színek oltalmával kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy az 1964. évi törvény világos fogalmazása tett pontot annak a vitának a végére, hogy a színek önmagukban oltalomképesek-e. A színek önmagukban történő lefoglalása — minthogy számuk korlátozott — a versenytársak számára lehetetlenné tenné áruikon a színek alkalmazását. Ezért a jogszabály kimondja, hogy csak a színkombinációk vagy színelrendezések oltalmazhatók. Ebből következik, hogy egyetlen „puszta" szín, más megkülönböztető jellegű elem nélkül nem lehet védjegy.

Az oltalmazható megjelölések közt — szemben pl. az angol jogrendszer tiltó szabályaival — a francia jog a családneveket és a földrajzi neveket is felsorolja.

Míg korábban a név oltalmához szükséges volt annak valamilyen jellegzetes formában történő ábrázolása, az 1964. évi jogszabály szerint a név önmagában is oltalomképes. Természetesen problémát jelent, ha a lajstromozni kívánt név megegyezik harmadik személyek nevével. A védjegyoltalom az ilyen személyeket nem akadályozhatja nevük családi névként való használatában, de kizárja ugyanazon név más javára történő védjegykénti lajstromozását és végső soron még cégnévkénti használatát is. A névhez fűződő személyiségi jog alapján pedig — híres emberek nevét, neméi vagy igen ritka neveket kivéve — a védjegy nem támadható meg.

A nagy nevek gazdasági értékét mutatja, hogy a francia joggyakorlat nem tiltja a személynév védjegykénti használatára kötött szerződést, jóllehet a személynév a személytől elidegeníthetetlen. Így keletkeznek olyan védjegyek, amelyek egy híres versenyző nevéből állnak, sportszerekre, vagy egy sztár nevéből pl. kozmetikumokra, stb.

A szerző vitába száll a francia lajstromozó hatósággnak a földrajzi nevekkel kapcsolatos gyakorlatával, amely a jogszabályi felhatalmazás ellenére gyakran elutasító. Az elutasítások indoka rendszerint az, hogy a termék nem a szóban forgó földrajzi helyről származik, ezért a védjegy megtévesztő, vagy — ha a védjegy a valóságnak megfelelő származásra utal — a védjegy csak az áru egyik lényeges tulajdonságát fejezi ki, s ezért ún. deszkriptív (leíró) megjelölés, amely nem oltalmazható. Példákat hoz fel a francia hivatal által lajstromozott földrajzi nevekre is: „Etna" fűtőtestekre, „Everest" síruházatra, „Vendôme" töltőtollakra. Ezek alapján fejti ki azt a helyeselhető nézetét, hogy ha egy adott földrajzi környezet nem hozható közvetlen összefüggésbe valamely termék minőségével, nincs akadálya a földrajzi név oltalmának. Az ilyen nevek védjegykénti alkalmazása ugyanis az áruk tulajdonságait illetően semmilyen információt nem közöl, tehát sem megtévesztésről, sem deszkriptív megjelölésről nem lehet szó.

A franica joggyakorlat egyébként a deszkriptív megjelölések lajstromozásával kapcsolatban meglehetősen liberális. Míg a fajtanév elengedhetetlenül szükséges a versenytársak számára áruik megnevezésére, a deszkriptív védjegy csupán azt akadályozza meg, hogy termékeikkel kapcsolatban annak egy tulajdonságára felhívják a fogyasztók figyelmét. A fajtanév azért kizárt az oltalomtól, minthogy — a szerző megfogalmazása szerint — annak oltalma a versenytársat lehetetlen helyzetbe hozná, míg a deszkriptív védjegyek csupán kényelmetlenné teszik helyzetét a piacon. Ezért a gyakorlat az, hogy csak a termékekkel kapcsolatban közvetlenül deszkriptív, és a kizárólag ilyen megjelölésből álló védjegyeket nem részesítik oltalomban.

Jellegzetessége a francia jognak e tekintetben az is, hogy míg több országban, pl. az USA-ban, ha az eredetileg megkülönböztető jellegű védjegy a használat során fajtanévvé válik és ezért megsemmisíthető, itt ez a körülmény nem vezet a védjegy érvénytelenné válásához. Ha a védjegyet a fogyasztók egy áru szokásos neveként használják, ezt a védjegy sikerének tulajdonítják, s e siker „eredményeként" a védjegytulajdonost nem lehet jogaitól megfosztani.

A megtévesztő megjelölésekkel kapcsolatban is figyelemre méltó tájékoztatást nyerhetünk a kézikönyvből. A szerző különbséget tesz az eredetileg, jellegüknél fogva megtévesztő megjelölések és azok között, amelyek csak a használat során válnak azzá. Ez utóbbiakat érvényesnek tekinti, mindaddig, amíg az áruval való szembesülésüktől függően adott esetben megtévesztővé nem válnak. Például a „Mokalux" védjegy kávéra nem a priori érvénytelen, de ha nem elsőosztályú árut hoznak vele forgalomba, azzá válhat, ebben az esetben is csak a bejelentésben szereplő áruk azon részével kapcsolatban, amelyek vonatkozásában a megtévesztés fennáll.

A magyar védjegyjogosultak számára komoly gyakorlati jelentősége van a védjegyoltalomnak a használat hiánya miatti megszűnésére vonatkozó résznek. A francia jog szerint a használatnak ténylegesnek, nyilvánosnak és komolynak kell lennie. A tényleges használat relatív fogalom, ezért a bíróságok az adott vállalat üzleti tevékenységének jellege szerint határoznak ebben a kérdésben. Például, ha olyan vállalatról van szó, amely megrendeléseket postai úton teljesít, a vállalati védjegy katalógusok-

ban való szerepeltetése kimeríti a védjegyhasználatot. Ha azonban egy kereskedésben több, különböző védjeggyel ellátott készruhát hoznak forgalomba, az üzlet saját védjegyének használatát csak az annak felhasználásával végzett kereskedelmi propaganda valósítja meg. A nyilvánosság pedig azt jelenti, hogy a használatnak a kereskedelmi forgalomban, a vevőkkel kapcsolatosan kell történnie. E tevékenység előkészítése, pl. árucikkek védjeggyel ellátott csomagolásának megrendelése viszont még nem elegendő a használat igazolására. A komoly használat kritériumának nem felel meg a csupán ötévente (ez a használat szünetelésének határideje) kötött látszatügylet, vagy a teljesen szórványos, elszigetelt használat. A bíróság az eset konkrét körülményeinek mérlegelése alapján dönti el, hogy milyen mértékű üzleti forgalmat tekint elegendőnek.

A használat hiányának kimentési lehetőségeiről az új jogszabály bevezetése óta hozott számos bírósági döntés alapján kapunk képet. Érdekes, hogy a kimentési okok közt olyanok is szerepelnek, mint a védjegyes termék előállításához szükséges alapanyag beszerzésének rendkívüli nehézsége, vagy gyógyszerek esetében a termékre vonatkozó forgalombahozatali engedély hiánya.

A hasznosításra vonatkozó részben a szerző az üzletkör nélküli áruházást a fogyasztóvédelem oldaláról megkérdőjelező nézetek ellen hoz fel érveket. Rámutat arra, hogy a tulajdonviszonyok állandósága mellett is egy vállalaton belül olyan személyi, szervezeti változások történhetnek, amelyek következtében nem biztosítható a termékek állandó azonos minősége. A fogyasztó szempontjából tehát a védjegynek a vállalattól való elválaszthatatlansága sem jelent több biztosítékot a minőséggel kapcsolatban. Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a jogszabály nem teszi lehetővé a védjegy szabad áruházását, kialakul a jogszabály megkerülésének gyakorlata, ami semmi esetre sem helyeselhető.

A licencia szerződésekkel kapcsolatban hasznos tájékoztatást kapunk, egyrészt a francia jogszabályok, másrészt a Római Szerződés alapján tilos szerződési kikötésekről.

A bitorlásra vonatkozó részben először a védjegy elleni jogsértések általános, tág értelemben vett jogi természetéről kapunk képet, majd megismerhetjük a francia szabályozásnak e vonatkozásban a magyarnál sokkal differenciáltabb rendszerét. Különbséget tesz ugyanis a jogszabály a bitorlás és az utánzás között. Az előbbi bűntett, amelyet az valósít meg, aki a más javára oltalom alatt álló védjeggyel azonos védjegyet alkalmaz, vagy annak durva, szinte teljes lemásolását követi el. A bitorlás ténye független attól, hogy a bitorló jóhiszemű volt-e, és hogy cselekménye által a közönség megtévesztésének veszélye fennáll-e. Ezzel szemben az utánzás a korábban bejegyzett védjegyhez való gyengébb hasonlóság esetén valósul meg, amely azonban alkalmas arra, hogy a vevőkben az eredetivel való összetévesztést eredményező benyomást keltsen. Szándékos elkövetés esetén a cselekmény a csalárd utánzás bűntettét valósítja meg, míg a gondatlan elkövetés az ún, tiltott utánzás, amely polgári jogi szankciókat von maga után.

Befejezésül a szerzőknek a mű előszavában kifejezett óhaját idézzük: amennyiben sikerül hasznos segítséget adniuk olvasóiknak tanulmányaikban, és felébreszteniük további érdeklődésüket az iparjogvédelem iránt, úgy vélik, elérték céljukat. A könyv tanulmányozása alapján mindenki meggyőződhet arról, hogy ez a célkitűzés valóban megvalósult.

Sümeghy Pálné

Európai szabadalmi jog

(Az Európai Szabadalmi Egyezmény[1] gyakorlata)

Az alábbi ismertetés nem recenzió a szó megszokott értelmében. Célja az, hogy bemutasson egy Magyarországon könyvtárban is alig föllelhető kiadványt, egyúttal fölhívja az iparjogvédelemmel foglalkozók — különösen gyakorlatban dolgozó jogászok, illetve szabadalmi ügyvivők — figyelmét egy minden szempontból rendkívül hasznos kézikönyvre.

A kiadványt a Müncheni Szabadalmi Ügyvivők Kamarája (Patentanwaltskammer — München) adta ki. Az összeállítás nyolc szabadalmi ügyvivő munkája. 1979-es összeállításról lévén szó, az anyag szinte teljesen frissnek mondható.

A kézikönyv feldolgozza az Európai Szabadalmi Egyezményt (EPÜ), ennek végrehajtási rendeletét (a továbbiakban: AO),[2] az Európai Szabadalmi Hivatal (EPA)[3] által kibocsátott irányelveket (a továbbiakban: Richtl.),[4] amelyek több részirányelvből állnak: a) az alaki vizsgálatot; b) az újdonságkutatást (recherche); c) az érdemi vizsgálatot (Sachprüfung); d) a felszólalási eljárást, valamint e) az általános ügyviteli (eljárás-technikai) kérdéseket szabályozó irányelvekből.

A munka nem közli az előző bekezdésben említett jogforrások szövegét, hanem azt a módszert alkalmazza, hogy az egyes fejezeteken (témákon) belül fölsorolja az odavágó EPÜ-cikkelyeket, AO-szakaszokat, illetve Richtl.-fejezeteket, rövid, zárójeles félmondatokban utalva arra, hogy a tárgyalt rendelkezés mivel is foglalkozik [pl.: a szabadalmazhatóság című fejezetben az EPÜ: Art. 52. (1) (Definition patentfähiger Erfindungen) megjelölés a szabály közlése nélkül mutatja, hogy az EPÜ 52. cikkely (1) tárgyalja a szabadalmazható találmány fogalmát]. Nemzetközi szabadalmi oltalom megszerzése szempontjából igen lényeges, hogy az egyes fejezetek nemcsak a megfelelő EPÜ-cikkelyekre, illetve az EPÜ végrehajtására szolgáló jogszabályokra utalnak, hanem meghivatkozzák a Strassbourgi Szabadalmi Egyezmény (SPÜ),[5] a Párizsi Unió (PVÜ),[6] a Luxemburgi Szabadal-

[1] Az Egyezmény rövidítése a továbbiakban: EPÜ (Europäisches Patentübereinkommen).

[2] Az Európai Szabadalmi Egyezmény végrehajtási rendelete (Ausführungsordnung zum EPÜ).

[3] Europäisches Patentamt: az EPÜ által európai szabadalom megadására létrehozott szervezet.

[4] Richtlinien.

[5] Strassbourgi Szabadalmi Egyezmény a szabalmi anyagi jog bizonyos fogalmainak egységesítéséről (Strassburger Patentübereinkommen zur Vereinheitlichung gewisser Begriffe des materiellen Patentrechts).

[6] Az Ipari Tulajdon Védelmére alakult Párizsi Unió (Pariser Verbandsübereinkunft zum Schutz des gewerblichen Eigentums).

mi Egyezmény (LPÜ),[7] valamint a Szabadalmi Együttműködési Szerződés (PCT)[8] tárgyba vágó rendelkezéseit is. A jogszabályi előírások, valamint a nemzetközi szerződések felsorolása után előzetes megjegyzések (Vorbemerkungen) következnek, amelyek részletesebb magyarázattal szolgálnak arra, hogy mi tartozik az adott fejezet „profiljába", mit tárgyal a kézikönyv más része. A fejezetek lényege a kommentár (Erläuterungen), amely mindenre kiterjedő, pontos elemzését adja az adott tárgykörnek. Az elemzés fölhasználja mind a jogirodalmat, mind a bírósági (különösen az NSZK Legfelsőbb Bíróság-i) gyakorlatot.

Hét részre oszlik a munka. Az első rész az anyagi szabadalmi joggal foglalkozik, külön taglalva a szabadalmazhatóság, az újdonság és a feltalálói tevékenység kérdéseit. A második rész fogja át a szabadalomra vonatkozó jogokat (a bejelentő és a feltaláló jogainak összevetése, nem jogosult által történő bejelentés), valamint a szabadalomról folyó jogokat (a bejelentés és a megadott szabadalom joghatásai). Az eddig tárgyaltak különösen felkelthetik elmélettel foglalkozó szakemberek érdeklődését is, az ezeket követő fejezetek azonban kifejezetten gyakorlati eligazítást nyújtanak. A harmadik rész a bejelentés megfogalmazását részletezi [leírás, rajzok, összefoglalás, szabadalmi igénypontok, egységesség, közlés (Offenbarung; az igénypontok legyenek összhangban a kinyilvánított találmányi gondolattal)], a negyedik rész az alaki követelményeket veszi sorra (elsőbbség, a bejelentés benyújtása). Eljárási témákat boncolgat az ötödik rész [eljárás az európai szabadalmi bejelentés közzétételéig, vizsgálat, panaszeljárás (Beschwerdeverfahren), felszólalási eljárás és megsemmisítési eljárás], „egyebek" (pl. iratbetekintési jog) a tárgya a hatodiknak, végül az európai szabadalmi illeték fizetésének szabályai zárják az összeállítást.

Egy könyvismertetés keretei nem teszik lehetővé a részletekbe belemenő tárgyalást, ezért ízelítőül kiemelünk néhány szélesebb körű, érdeklődésre számot tartó kérdést.

1. Szabadalmazhatóság

Az EPÜ 52. § (1) szerint szabadalmazható az iparilag alkalmazható (gewerblich anwendbar) találmány. A találmány fogalmát az EPÜ nem határozza meg. A találmány akkor alkalmazható iparilag (= alkalmazható a gyakorlatban), ha tárgya valamilyen ipari területen — beleértve a mezőgazdaságot is — előállítható, vagy hasznosítható. A hivatkozott rendelkezés pozitívan meghatározza, hogy mi tekintendő szabadalmazható találmánynak. Ebből az általános szabályból kiindulva az EPÜ a szabadalmi oltalom alóli kivételek 3 csoportját tartalmazza: *a)* azokat a tárgyakat vagy tevékenységeket, amelyek nem minősülnek találmánynak [EPÜ 52. § (2)]; *b)* a gyógyító és diagnosztikai eljárásokat, amelyek iparilag nem alkalmazhatók [EPÜ 52. § (4)]; *c)* a szabadalmazhatóság alóli tényleges kivételeket (EPÜ 53. §).

ad a) Nem tekinthetők találmánynak az európai szabadalmi jogban a felfedezések, a tudományos elméletek, a tisztán szellemi produktumok,[9] és a komputerprogramok.

ad b) Iparilag nem alkalmazhatók és ezért nem szabadalmazhatók a gyógyító és diagnosztikai eljárások, amelyeket emberen, vagy állaton alkalmaznak. Ez azonban természetesen nem zárja ki olyan termékek (pl.: gyógyszerek) szabadalmaztathatóságát, amelyeket ilyen eljárásokban felhasználnak.

ad c) A harmadik csoportba olyan kivételek tartoznak, ahol a megszerezni kívánt oltalom tárgya megfelel a találmány (kifejezetten le nem fektetett) kritériumainak, de meghatározott okokból a találmány szabadalmi oltalomban nem részesíthető. Nem szabadalmaztathatók e csoportban azok a találmányok, amelyek a közrendbe, vagy a jó erkölcsbe ütköznek. Az, hogy a találmány értékesítése jogszabályba ütközik, önmagában nem jelenti a szabadalmaztathatóság akadályát. Más alapon, de ugyanide sorolandók a szabadalmazásból kizárt új növény- és állatfajták, valamint a szaporításukhoz alkalmazott biológiai eljárás. A mikrobiológiai eljárások, illetve ezek terméke természetesen kaphat szabadalmi oltalmat, pusztán az oltalom megszerzésére irányuló eljárás különbözik az egyébként előírttól.[10]

Az EPÜ szabadalmazható találmány — fogalmi rendszere tehát olyképpen épül fel, hogy az *a)* és *b)* csoportba tartozó kivételeknél a szabadalmazhatóság (Patentfähigkeit) hiányzik, mert az *a)* csoportba tartozó kivételek nem találmányok, a *b)* csoportba tartozó kivételek pedig iparilag nem alkalmazhatók. A *c)* csoportba tartozó kivételek egyébként szabadalmaztathatók (patentfähig), azonban szabadalmi oltalmat mégsem kaphatnak a fent írtak alapján (nicht patentierbar). Ennélfogva minden „patentfähig" találmány „patentierbar" (szabadalmi oltalmat kaphat), kivéve, ha az EPÜ 53. § alá tartozik. Iskolásan fogalmazva, minden patentierbar találmány patentfähig, de nem minden patentfähig találmány patentierbar.[11]

2. Újdonság

A szabadalmi jog egyik legbonyolultabb kérdése, hogy egy találmány mikor minősül újnak. Az EPÜ az eddigi nyugatnémet szabályozással szembehelyezkedve, abszolút újdonságfogalmat vezetett be. Az EPÜ 54. § (1), (2) kimondja, hogy egy találmány akkor új, ha nem része a technika adott állásának[12]. A technika adott állásához tartozik minden, ami az európai szabadalmi bejelentés napja előtt a nyilvánosság számára írásbeli vagy szóbeli közlés, hasznosítás útján, vagy más módon hozzáférhetővé vált. A szabály ilyetén megfogalmazása involválja, hogy viták abban a kérdésben fognak éleződni,

[7] A közös piaci országok szabadalmi egyezménye közös piaci szabadalmi oltalom megadására (Luxemburger Patentübereinkommen).

[8] Patent Cooperation Treaty.

[9] Gegenstände, die in der deutschen Patentpraxis mit Anweisungen an den menschlichen Geist bezeichnet sind.

[10] Az oltalom megszerzéséhez szükséges a törzs letétbe helyezése is.

[11] Magyar nyelvű szakkifejezésekkel csak körülírva fejezhető ki a szabadalomképes, illetve szabadalmi oltalmat nyerhető találmány fogalma, ezért szükséges a német nyelvű megfogalmazás használata.

[12] Nicht zum Stand der Technik gehört.

hogy mi tekinthető a nyilvánosság számára hozzáférhetővé vált ismeretnek.

Az abszolút újdonságfogalom bevezetése azt eredményezi, hogy az újdonságrontó tényállások köre jelentősen kiszélesedett, mivel az új szabályozásban nem létezik semmiféle korlátozás: hiányzik mind a közismertté vált előzetes hasznosítás területi, mind az újdonságrontó cselekvések időbeli korlátozása, mind a nyilvánosság számára hozzáférhetővé tétel módjára vonatkozó korlátozás. Röviden és egyszerűbben kifejezve: a jövőben bármi leronthatja a találmány újdonságát, ha valahol, valamikor, valahogyan a nyilvánosság számára hozzáférhetővé vált. Természetesen az időbeli korlátozás hiánya a gyakorlatban nem jelenti azt, hogy az újdonságvizsgálatnak az ókorig vissza kéne mennie, hiszen szabadalmi leírások tulajdonképpen csak a múlt század utolsó harmadától állnak rendelkezésre.

Fölvetődik az a kérdés is, hogy hogyan értelmezendő a technika adott állását definiáló szabály. Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az EPÜ 54. § (2)-ben foglalt felsorolás (írásbeli közlés, szóbeli közlés, hasznosítás) nem taxáció, hanem példálózó jellegű, hiszen nem marad el a „más módon" kitétel sem.

Vizsgáljuk meg ezután egyenként a felsorolás egyes elemeit. Írásbeli közlésnek számít minden, ami rögzítve van, függetlenül a rögzítés formájától és a példányok számától is. Ez a tág meghatározás összhangban áll az abszolút újdonságfogalommal. A szóbeli közlés is történhet bármely módon, feltéve, hogy a szóbeli közlés feltétel nélkül történt. A felétel nélküliség nem valósul meg pl. ha titoktartási kötelezettséggel közölték az ismereteket. A hasznosítás útján történő hozzáférhetővé tétel történhet termék előállításával, forgalomba hozatalával, használatával, vagy eljárás, ill. eljárás alkalmazásának forgalomba hozatalával, avagy eljárás alkalmazásával. A nyilvánosság számára hozzáférhetővé válás értelmezése során is tág értelmezést kell alkalmazni. Nemcsak a szakemberekből kell a nyilvánosság meghatározása során kiindulnunk, hanem elegendő az is, ha laikusok számára válik hozzáférhetővé az adott ismeret.

Két lényegesnek látszó kérdés kiemelésével próbáltunk meg rövid betekintést nyújtani e kitűnő kommentárba. Nem hagyható figyelmen kívül az összeállítás elsőrangú, áttekinthető szerkesztése sem. Az egyes részeken belül folyamatosan nagy betűk jelzik a fejezeteket, és a fejezetek pontjait — fejezetenként újra kezdődően — a margóra írt sorszámok mutatják. A kézikönyv végén található betűrendes tárgymutató egy nagybetű és egy szám megjelölésével utal a keresett kérdésre. Ha a témát az összeállítás több helyütt tárgyalja, vesszővel elválasztott több megjelölést találunk a tárgymutatóban (pl.: Neuheit Q 44, B 1, 2, 3, 35 stb.). A felhasznált gazdag irodalom jegyzéke és nagyszámú bírósági döntés segíti az eligazodást.

E rövid ismertetés célja pusztán kedvcsinálás. Gyakorlati szakemberek tisztában vannak azzal, hogy nemzetközi szabadalmi oltalom megszerzése milyen lényeges lehet bizonyos találmányok esetében.

Európai szabadalmi oltalom megszerzésére irányuló eljárásban nélkülözhetetlen e munka forgatása. A kézikönyv jelentős segítséget nyújt iparjogvédelemmel foglalkozó kutatók számára is, mert szinte naprakész szakirodalom-jegyzéket és bírósági gyakorlatot tartalmaz a konkrét szakkérdések alapos kifejtésén túlmenően.

Faludi Gábor

Állam- és jogtudományi enciklopédia*

Az átfogó jellegű enciklopédia — a bevezetésében kifejtetteknek megfelelően — újfajta jellegű munka. Fő célja az, hogy bemutassa az állam- és jogtudományt ahelyett, hogy az enciklopédiák gyakorlata szerint csupán adatokat, információkat közölne az államról és jogról. Az enciklopédia munkaközösségben készült tudományos jellegű munka, figyelemreméltóan magas tudományos szinten. A hangsúlyt a magyar állam- és jogtudomány fejlődésére helyezi, a marxista—leninista tanok alapján, azok jelenlegi megfogalmazásának megfelelően. Helytelen lenne viszont emiatt arra következtetni, hogy ez korlátozná a feldolgozás szempontjait. Az enciklopédia sokkal szélesebb körben dolgozza fel az anyagát, s ebben a vonatkozásban erőteljesen eltér a szocialista országokban szokásos jogi művektől.

A mű 144 hosszabb tanulmányból áll, amelyeket különböző szerzők írtak. Az egyes tanulmányok mind terjedelmük, mind pedig feldolgozási módszereik szempontjából egymástól eltérőek. A tanulmányok többsége a magyar jogon kívül összehasonlító jogi anyagot is közöl. Minden cikknek külön tartalommutatója van, amely jelzi tartalmának fejezeteit (ezeket római számokkal jelöli), a fejezetek alcímeit pedig arab számok jelzik. A hivatkozásoknál a szövegben ezt a számozást használják, pl. (1. I. 6. — lásd I. fejezet 6. alcím). Ki kell emelni, hogy az anyag előadása rendkívül tömör formában történik. Nehéz is lenne ugyanis bármely más módon foglalkozni ennyire széles területtel és ugyanakkor mégis olvashatónak és világosnak maradni.

Az enciklopédia figyelemreméltó jellegzetessége, hogy különös figyelmet szentel a jog különböző területein a magyar jogelmélet történetének. Tizenegy hosszú cikk foglalkozik az alkotmányjog, a polgári jog, polgári eljárásjog, büntető eljárásjog, családjog, államigazgatási jog, igazságügyi szervezet, jogtörténet és nemzetközi jog tudományának (elméletének) történetével Magyarországon. Ezek a cikkek a múlt tudományos és gyakorlati eredményeit a 17. századtól a kapitalizmus koráig rendkívül tárgyilagosan mutatják be. Csak ritkán lehet találkozni olyan megállapításokkal, amelyek — legalábbis e recenzió szerzője szerint — igazságtalanul elfogultak, bár szocialista nézőpontból ezek az állítások lehetnek helyesek. Még inkább figyelemre méltó, hogy mennyire ritkán ütközik össze a szocialista nézőpont az intézményi fejlődés objektív értékelésével. Ezek a történelmi vizsgálódások hasznosak és részletekbe menő ismereteket

* Főszerkesztő: Szabó Imre. 1. köt. A—L.; 2. köt. K—Z. Bp. Akadémiai Kiadó. 1980. 1776 old.

(A cikket az International Journal of Law Libraries. USA. 1981. évi 3. számából — a szerző hozzájárulásával — vettük át. — Szerk.)

adnak. Hasonlóan rendkívül érdekesek azok a cikkek, amelyek a nemzetközi magánjoggal, a jogi kollíziókkal foglalkoznak. Van benne egy általános tanulmány a kollíziós jogról (amely szintén megvizsgálja a tudományterület történetét nemzetközi méretekben) és amellett számos külön cikket közöl a személyi jogokról, a szerződésekről és a családjogról a nemzetközi magánjog területén.

Egyes tanulmányok különösen azok számára érdekesek, akiknek ismeretei a szocialista jogrendszerről csak megközelítőek. Ezek között érdekesek az olyan témákról szóló tanulmányok, mint az államigazgatási jog, államigazgatási eljárás, állami vállalatok, munkajog, államigazgatás személyzete és állami anyagi felelősség, amelyek bőséges ismereteket adnak a jelenlegi jogrendszerről.

A cikkek stílusa minőségileg eltérő. Számos közülük figyelemreméltóan világos és szabatos, mint pl. a „polgári felelősség", „polgári jog", „szerződések" és néhány, a szerződési jogról szóló cikk, mint pl. a „szerződések érvénytelensége", „a szerződéskötés", a „szerződésszegés", továbbá más általános cikkek, mint pl. az „öröklési jog", „igazgatási jog", „polgári eljárás" és „családi jog". Egy hasznos tanulmány a „jogi információval" kapcsolatban tartalmaz bibliográfiai adatokat a jogi gyűjteményekre, döntvénygyűjteményekre, indexekre, tanulmányokra, bibliográfiákra, jogi folyóiratokra és enciklopédiákra vonatkozóan.

Összefoglalva: az enciklopédia rendkívüli jogi műveltségre és alapos tudományos munkára vall, s tükrözi a megbecsülést a magyar tudósok, professzorok és törvényhozók eredményei iránt a múltban és jelenben. A számos összehasonlító és általános tanulmány még emeli e munka értékét. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezt a művet a szocialista jog elvei alapján írták és ennek megfelelően az enciklopédia számos olyan értékítéletet tartalmaz, amelyekkel e recenzió szerzője nem ért egyet. Igen ritkán fordul elő viszont az, hogy valamely közvetlen torzítás (a „torzítás" itt legalábbis a „burzsoá" szemléletű jog tanításában nevelkedett jogász minősítését jelenti) elrontaná a tanulmány értékét.

A munka használatát, kezelését részletes tárgymutató könnyíti meg, amely a nagyobb tanulmányok tartalmára részletesen is utal.

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete és a hatvanhat kiemelkedő szerző (akik közül négy már sajnálatos módon nincs az élők sorában) a legnagyobb dicséretet érdemli ezért az eredményért. Az enciklopédia értékes forrásmunka mindazok számára, akik érdeklődnek a múlt és a jelen magyar joga iránt.

Charles Szladits

Арпад Богш

Всемирная Организация Интеллектуальной Собственности

Всемирная Организация Интеллектуальной Собственности, как специализированная организация ООН, играет значительную роль в организации, способствовании международному сотрудничеству в области авторского права и охраны промышленного права, в заботе о международных соглашениях, заключенных по этому вопросу. Автор — главный директор организации — в своей статье излагает деятельность организации и ее структуру, а также систему соответствующих международных соглашений, их основные нормы и институты.

Михай Фичор

Научно-техническая революция и кризис авторского права

Авторское право повсюду в мире находится в состоянии брожений. Бурное развитие техники создает все новые и новые возможности массового вторичного использования продуктов интеллектуального труда. До сих пор не удалось удовлетворительным образом ответить на быстрые изменения. Возрастает доля неурегулированных положений, что косвенным образом влечет за собой эрозию авторских прав, построенных хотя и на традиционные способы использования. В статье все это доказывается рядом примеров, а в дальнейшем ссылается на то, что вытекающее из этого кризисное положение усугубляется дальнейшими двумя факторами: тенденцией к девальвации продуктов авторского творчества и настроением против авторского права, основанным на одностороннем осуществлении некоторых аспектов хозяйственной и культурной политики. Автор в таком положении считает важным возврат к основным политическим суждениям в области авторских прав. Атак против охраны согласно авторскому праву влечет за собой опасность уменьшения поощрительного действия в интересах создания новых ценных произведений. Ради предупреждения этого следует укрепить абсолютные права авторов. В случае массовых вторичных использований наилучшим решением является коллективное осуществление права. Дальнейшие ограничения — принудительные разрешения или законные разрешения — обосновано применять лишь в неизбежных случаях. Но в таких случаях их введение является безусловно желательным, так как другая альтернатива была бы допущение пренебрежения авторским правом.

Дьердь Бойта

Комплексные взаимосвязи международных договоров об авторском праве и о соседском праве

Развитие международной охраны авторского права после второй мировой войны сильно дифференцировалось как по уровнью охраны, так и по построению т. н. соседских прав лиц, заинтересовенных в использовании авторских произведений. Деление системы охраны повлекло за собой опасность противоречий ввиду отсутствия сочетания параллельно построенных прав, а также различного толкования тождественных понятий. Взаимосвязи сложившейся комплексной системы соглашений отражаются в координационных и коллизийных нормах, а также в нормах о взаимной связи, которые при учете подхода, основанного на всемирном распространении авторских произведений и на равновесии охраны затронутых интересов, наобходимо развивать согласно требованиям конгруэнции, отсутствия пробелов и упрощения.

Эндре Лонтаи

Актуальные тенденции в области международной охраны промышленной собсивенности

Система международной охраны промышленной собственности обеспечивает важные рамки для хозяйственно-технического сотрудничества. Автор принимает на себя задачу показать актуальные — отчасти центрифугальные, отчасти центрипетальные — тенденции, проявляющиеся в этой области. В ходе этого рассматривает проблемы, возникающие во связи с организационными рамками, кругом охраны, формами охраны, отдельными принципами и нормами сотрудничества. Коротко останавливается и на вопросе об отдельных последствиях, вытекающих из анализа этих тенденций для венгерского законодательства.

Енье Бобровски

Правовое урегулирование международных связей Венгрии в области охраны промышленной собственности

В статье коротко обозреваются вопросы правового регулирования международных связей в области охраны промышленной собственности, которые играют выдающуюся роль в нашем техническом и хозяйственном развитии. В этих рамках автор сначала подытоживает важнейшие нормы международного частного права, затрагивающие охрану промышленной собственности, а затем представляет участие Венгрии в сотрудничестве, имеющем место в рамках универсальных и региональных межгосударственных соглашений в области охраны промышленной собственности. Некоторые, недавно ратифицированные важные соглашения в области охраны промышленной собственности автором излагаются более подробно.

Имре Вереш

Некоторые вопросы защиты по праву на товарный знак во свете метаморфоза правовых норм о нечестном соревновании

Правовые нормы о нечестном соревновании составляют не только подсобную область правового материала об охране промышленной собственности, а определяют также его рамки, общую ориентацию. Поэтому в условиях современной экономики превращение этих норм во всеобъемлющую рыночную регламентацию, их метаморфоз в правовую область о рыночном поведении, не может не влиять на подход права о товарных знаках, основанный на жестком применении норм о вещном праве, норм „об охране собственника". Основная функция товарного знака заключается в различении посредством данной им информации. Информация наравлена отчасти к участникам соревнования (традиционное правоотношение по праву на товарный знак), однако отчасти к потребителям (правоотношение по рыночному поведению). Эта последняя в законодательстве о товарном знаке не имеет значения, таким образом ни вопрос об охране потребителя, ни вопрос о качестве. Метаморфоз правовых норм о нечестном соревновании требует учета этого аспекта и включения его в законодательство о товарном знаке: следует обеспечить регистрирующему органу возможность прекратить охрану по праву на товарный знак, а также возможность вычеркнуть товарный знак из реестра, если он узнает о том, что в качестве товара или в других условиях его оборота произошли существенные невыгодные для потребителя изменения.

Дюла Банди

Возможность защиты промышленной собственности и охрана окружающей среды

Посредством соответствующей осмотрительности можно предупредить вызывающие опасность для окружающей среды воздействия результатов научно-технической революции, или по крайней мере сократить такое последствие, кроме необходимости отстранения уже наличных вредных последствий и установления ответственности. В предупреждении играет важную роль рассмотрение технических-интеллектуальных продуктов в аспекте охраны окружающей среды, итак их правовая охрана, правовая охрана промышленной собственности. Важнейшим элементом охраны является правовая охрана изобретений, однако в рамках этого аспект охраны окружающей среды совсем не подчеркивается. Этот аспект может осуществиться в первую очередь вследствие прогрессивного характера изобретения, как в отрицательном, так и в положительном направлении, причем в отношении дальнейших трех условий патентоспособного изобретения проявляется в меньшей мере.

Шандор Вида

Продукты интеллектуального труда и Кодекс международного гостного права

Ряд положений указа Президиума Народной Республики Номер 13 от 1979 года непосредственно затрагивает продукты интеллектуального труда. В частности, в отношении закона, применяемого на продукты ителлектуального труда, согласно параграфам 19 и 20 Кодекса действует *lex loci protectionis*, то есть закон места охраны. А в отношении использования продуктов интеллектуального труда — если стороны в договоре не предусмотрели иного — согласно абзацу (2) параграфа 25 Кодекса в отношении продуктов, пользующихся защитой по авторскому праву, применяется *lex loci usus*, а в отношении прав, связанных с продутами интеллектуального труда, *lex loci concedentis*. В Кодексе кроме прямых норм содержится ряд коллизионных норм, которые в соответствующих случаях могут быть применены во связи с продуктами интеллектуального труда, содержащими иностранные элементы. Такими являются: закон, применяемый на служебные изобретения и новаторские предложения, закон, применяемый в отношении художественных исполнителей, закон, применяемый в отношении *ноу хоу*, закон, применяемый в случае договора о кооперировании, а также в случае согласия, связанного с товарным знаком, далее вопросы о применяемом законе в случае предварительных заявлений, по которым на основе общих коллизионных норм Кодекса можно дойти к дифференцированным ответам.

Árpád Bogsch:

Die Weltorganisation des geistlichen Eigentums

Die Weltorganisation des geistlichen Eigentums (World Intellectual Property Organisation), als spezialisierte Organisation des UNO spielt bedeutende Rolle am Gebiet in der Organisation und Förderung der internationalen Zusammenarbeit am Gebiet des Urheberrechts und des gewerblichen Rechtsschutzes, sowie in der Betreuung der dieses Gebiet betreffenden internationalen Abkommen. Der Autor — Generaldirektor der Organisation — gibt in seinem Artikel einen Durchblick über die Tätigkeit, Struktur der Organisation, sowie über das System der erwähnten internationalen Abkommen, über ihre grundlegende Normen und Institutionen.

Mihály Ficsor:

Die Krise des Urheberrechts und die wissenschatflich-technische Revolution

Das Urheberrecht ist in der ganzen Welt in einer Lage des Aufruhrs. Die stürmische Entwicklung der Technik schafft immer wieder neue Möglichkeiten der massenhaften sekundären Benützung der Werke. Die Proportion der ungeregelten Situationen wächst, und durch diese Lage werden unmittelbar auch die auf traditionelle Methode aufgebauten Urheberrechte erodiert. Dazu komme noch die Tendenz der Devalvation der Werke, und jene urheberrechtsfeindliche Einstellung, die auf die einseitige Geltendmachung einiger wirtschaftlicher und kulturpolitischer Gesichtspunkte basiert wird. Laut des Autors muss

man die Ausschliesslichkeitsrechte der Autoren bekräftigen. Im Falle der massenhaften sekundären Benützung ist die kollektive Geltendmachung des Rechts die beste Lösung.

György Boytha:

Komplexe Zusammenhänge der internationalen urheberrechtlichen, sowie nachbarrechtlichen Vereinbarungen

ten betreffend bei der Benützung der Geistesschöpfungen stark differenziert. Die Teilung des Schutzrechtssystems bedeutete den Gefahr gewisser Antinomien infolge der Unabgestimmtheit der paralell ausgebauten Rechte, sowie der abweichenden Interpretation derselben Begriffe. Die Zusammenhänge des komplexen Vereinbarungssystems widerspiegeln sich in koordinierenden, kollisionsrechtlichen und Interrelationsregelungen, die nach den Ansprüchen der Kongruenz, der Lückenlosigkeit und der Vereinfachung entwickelt werden sollen.

Endre Lontai:

Aktuelle Tendenzen auf dem Gebiet des gewerblichen Rechtsschutzes

Das System des internationalen gewerblichen Rechtsschutzes bildet einen wichtigen Rahmen der wirtschaftlich-technischen Zusammenarbeit. Der Autor versucht die auf diesem Gebiet bemerkbaren teils zentrifugalen, teils zentripetalen Tendenzen darzustellen. Erörtert die Probleme, die in Zusammenhang mit den organisationellen Rahmen, mit dem Schutzgebiet, mit den Schutzformen, sowie die einzelnen Prinzipien und Regel betreffend auftauchen. Es stellt kurz auch die Folgen dar, die man aus der Analyse der Tendenzen für die heimische Kodifikation zu ziehen sind.

Jenő Bobrovszky:

Die rechtliche Regelung unserer internationalen Beziehungen am Gebiet des gewerblichen Rechtsschutzes

Die Studie blickt durch die rechtliche Regelung der internationalen Beziehungen am Gebiet des gewerblichen Rechtsschutzes, die in unserer technisch-wirtschaftlichen Entwicklung grosse Rolle spielen. Es fasst zusammen die — den gewerblichen Rechtsschutz betreffenden — wichtigsten kollisionsrechtlichen Regeln und stellt die Teilnahme von Ungarn hinsichtlich der Zusammenarbeit im Rahmen der universellen und regionalen zwischenstaatlichen Abkommen dar, die den gewerblichen Rechtsschutz berühren. Es macht uns auch mit den nicht lange ratifizierten wichtigeren Vereinbarungen am Gebiet des gewerblichen Rechtsschutzes bekannt.

Imre Vörös:

Einige Probleme des Schutzmarkenschutzes im Spiegel der Metamorphose des unlauteren Wettbewerbsrechts

Das Recht des unlauteren Wettbewerbs ist nicht bloss ein subsidiäres Rechtsgebiet des gewerblichen Rechtsschutzes, sondern bestimmt auch dessen Rahmen und seine allgemeine Orientation. Die Metamorphose des Vorigen zu einem umfassenden Marktregelungsrecht unter den Verhältnissen der modernen Wirtschaft muss also die starre sachenrechtliche „eigentümerschützerische" Betrachtungsweise des Warenzeichenrechts beeinflussen. Grundlegende Funktion der Schutzmarke ist die durch die Information ausgeübte Unterscheidung. Die Information ist teils für die Wettbewerbspartner gerichtet (traditionelles warenzeichenrechtliches Verhältnis), teils aber für die Verbraucher (marktverhaltensrechtliches Verhältnis). Das letztere spielt im Warenzeichenrecht gar keine Rolle, so auch der Verbraucherschutz und die Frage der Qualität nicht. Die Metamorphose des unlauteren Wettbewerbsrechts beansprucht eben den Einbau dieses Gesichtspunktes in das Warenzeichenrecht: man müsste der Registrierungsbehörde ermöglichen den Schutz aufzuheben, eventuell die Schutzmarke aus dem Register zu löschen, wenn ihm zur Kenntnis kommt, dass in der Qualität oder sonstigen Voraussetzungen des Verkaufes der Ware wesentliche — für die Verbraucher nachteilige — Veränderungen eingetreten sind.

Gyula Bándi:

Möglichkeiten des gewerblichen Rechtsschutzes im Umweltschutz

Man kann die den Umwelt gefährdenden Wirkungen der wissenschaftlich-technischen Revolution mit entsprechender Aufmerksamkeit vorbeugen, mindestens mindern, aber es ist auch notwendig, dass die schon eingetretenen Folgen abgewehrt werden, sowie die Verantwortlichkeit festgestellt werden soll. In der Prevention spielt die Beurteilung der neuen technisch-geistlichen Schöpfungen aus umweltschützerischem Gesichtspunkte wichtige Rolle, sowie ihr rechtlicher Schutz: das gewerbliche Rechtsschutz. Im Rechtsschutz der Erfindungen ist der Gesichtspunkt des Umweltschutzes gar nicht betont. Dieser Gesichtspunkt kann in Betracht genommen werden erstens bei der Beurteilung des fortschrittlichen Charakters der Erfindung ebenso in positiver, wie in negativer Richtung, meldet sich aber in geringerer Weise bei den anderen drei Voraussetzungen der Erfindung.

Sándor Vida:

Die Geistesschöpfungen und das IPR-Gesetz

Mehrere der Regelungen der Verordnung mit Gesetzeskraft No. 13. vom Jahre 1979. berührt unmittelbar die Geistesschöpfungen: z. B. beinhaltet als für die Geistesschöpfungen anwendbare Recht im §19-20 den Regel des lex loci protectionis. Im Falle der Benützung der Geistesschöpfungen — mangels der abweichenden Vereinbarung der Parteien — muss man hinsichtlich der durch das Urheberrecht geschützten Werke den Regel des lex loci usus (§ 35 Abs. 2.), hinsichtlich Werke, die durch den gewerblichen Rechtsschutz geschützt sind, den Regel des lex loci concedentis anwenden. Das Kodex kennt ausser dieser unmittelbaren Regelungen noch zahlreiche solche kollisionsrechtliche Regelungen, die in Zusammenhang mit Geistesschöpfungen, die ausländisches Element beinhalten, fallweise angewendet werden können (anwendbares Recht für Diensterfindung und Novation, sowie know-how usw.).

Árpád Bogsch:

L'OMPI

L'Organisation Mondiale de la Propriété Intellectuelle une institution spécialisée de l'ONU, joue un rôle important dans la coopération internationale dans le domaine de droit de l'auteur et de la propriété industrielle. L'auteur, directeur général de l'organisation, donne un aperçu des activités de l'OMPI, sa structure et le système, institutions et normes fondementales des conventions internationales dans ce domaine.

Mihály Ficsor:

La révolution téchnique et scientifique et la crise de droit de l'auteur

Le droit de l'auteur est en plein mouvement partout dans le monde. Le développement de la téchnique offre une vaste possibilité de l'utilisation secondaire des oeuvres. Etant donné que le droit de l'auteur n'a pas réussi jusqu'à main-

tenant de répondre au défi ainsi créé, le nombre et la proportion des situation irrégulaires est croissant qui, de son part, met en danger les droits de l'auteur classiques. L'étude démontre également que la situation décrit plus haut est devenu encore plus dangereuse à cause de deux facteurs additionels: notemment la tendance de dévalorisation des ouevres et une certaine antipathie contre le droit de l'auteur basée sur certains considérations partiales de l'ordre économique et politiques. L'auteur de l'étude, dans cette situation, croit que le retour aux considérations juridico-politiques de droit de l'auteur soit désirable, car les attaques contre les droits des auteurs évoquent le danger d'affaiblir l'inspiration de créér des oeuvres de la part des auteurs. Pour prévenir ce danger il faudrait renforcer les droits exclusifs des auteurs; dans le cas de l'utilisation secondaire en masse la solution optimale serait l'exercise collectif des droits. Des restrictions complémentaires sur les droits de l'auteur sont indésirables sauf des hypothèses où l'alternative serait de tolérer la mise à l'écart totale des droits de l'auteur.

György Boytha:

Les rapports complexes des conventions de droit de l'auteur et des conventions des droits voisins

La protection internationales des droits des auteurs et des droits voisins est devenu de plus en plus différenciée après la seconde guerre mondiale, notemment en ce qui concerne le niveau de la protection et l'étendu des droits voisins. La différentiation du système de la protection évoque le danger des antinomies à cause de la manque de l'harmonisation entre les droits créés paralèllement et à cause de leur interprétation différente. Un système complexe des conventions est ainsi créé dont la complexité est reflétée dans les règles de collision, de coordination et celles d'interrelation; leur développement progressif demande une orientation qui tient compte en même temps la plus grande diffusion possible des oeuvres de l'esprit au niveau mondiale, l'équilibre des interêts protégés et aussi la congruence, la manque des lacunes et la plus grande simplicité possible.

Endre Lontai:

Tendances actuelles de la protection internationale de la propriété industrielle

La protection internationale de la propriété industrielle est un domaine important de la coopération internationale économique et téchnique. L'auteur analyse les tendances centrifuges et centripètes dans ce domaine; il examine les problèmes des cadres d'organisation, le domaine de la protection, les règles et principes de la coopération. Il tire aussi les conclusions pour la législation hongroise.

Jenő Bobrovszky:

La régulation juridique des relations internationales de la protection de la propriété industrielle

L'étude donne un aperçu de la régulation juridique des relations internationales dans la protection de la propriété industrielle, notemment les règles du droit international privé y relatives, ensuite la partipation hongroise dans les conventions universelles et régionales dans le domaine. L' étude examine d'une manière détaillée quelques conventions ratifiées récemment par la Uongrie.

Imre Vörös:

Quelques problèmes de droit de marque à la lumière de la transformation de droit de concurrence

Le droit de concurrence est non seulement le droit subsidiaire du droit de la propriété industrielle, mais il définit également le cadre et l'orientation générale de ce dernier. Or, la métamorphose qui a subi le droit de concurrence dans les conditions de l'économie moderne, notemment sa transformation en droit de comportement du marché a changé aussi la structure générale du droit de la marque basée sur le modèle „propriétaire". La fonction fondementale de la marque est la différentiation par l'intermédiaire de l'information. L'information va d'un côté aux concurrents (rapport traditionel) et d'autre côté aux consommateurs (rapport du comportement du marché). Ce dernier à ce moment ne joue aucun rôle dans le droit de la marque; la protection des consommauteurs non plus. La métamorphose du droit de concurrence demande donc l'introduction de ces points de vue dans le droit de la marque: il faudrait donner droit aux autorités ayant compétence d'enregistrer la marque de le suspendre ou retirer en cas des changements défavorables dans la qualité de la marchandise protégée.

Gyula Bándi:

Les possibilités de la protection de la propriété industrielle dans la protection de l'environment

La protection de la propriété industrielle a un rôle spécial à jouer dans la protection de l'environment, notemment, en protegeant et évaluant les inventions nouvelles de point de vue de la protection de l'environment. Le domaine le plus important de ce point de vue est l'évaluation de l'effet positif ou négatif des inventions pour l'environment au cours de la procédure désigné à évaluer le caractère progressif de l'invention.

Sándor Vida:

La protection juridique des oeuvres de l'esprit et le nouveau code droit international privé hongrois

Le nouveau Code de d.i.p. hongrois (Décret-loi No. 13, 1979) contient plusieurs dispositions touchant la protection juridique des oeuvres de l'esprit. En ce qui concerne le droit applicable aux oeuvres de l'esprit les §§ 19 et 20 du Code établissent la règle de la *lex loci protectionis*. Le droit applicable aux rapports de l'utilisation, sauf disposition contraire des parties dans leur contrat, dans le cas des oeuvres littéraires et artistiques est la *lex loci usus;* dans le cas de la propriété industrielle le droit applicable est la *lex loci concedentis*. Le Code contient aussi des dispositions qui peuvent être appliquées dans quelques hypothèses dans les rapports juridiques de la protection des oeuvres de l'esprit, notemment les règles générales de collision qui sont applicables par example aux inventions faites dans le service, au *savoir-faire*, aux contrats de coopération, à l'interprète étrangère, et, dans le domaine du droit de la marque, au consent de l'utilisation de la marque et aux déclarations de droit de priorité.

Árpád Bogsch:

The WIPO

The World Intellectual Property Organisation, a specialized organisation of the United Nations, plays a very important role in international cooperation in copyright and industrial property law. The author, Director-General of the WIPO, gives an account of the activities of the organisation, its structure, including the system of international conventions, its system and rules administered by the WIPO.

Mihály Ficsor:

The scientific-technological revolution and the crisis of the law of copyright

The rapid technological growth creates new ways for the exploitation of the works which presents unmet problems for copyright law.

The increase in the number of unsettled situations undermines indirectly the traditional copyright law solutions, as it is proved in a number of cases cited in the article. The crisis is aggravated by two other factors: the devaluation of the authors' works and the anti-copyright tendency due to the unilateral enforcement of certain economic and cultural policy considerations. In these circumstances it is necessary to return to the original policy of authors' protection, otherwise the situation might result in a decrease in the creative activity. For secondary exploitation *en masse* the collective use of the rights is the most appropriate. Other restrictions should be granted only exceptionally, though mandatory permissions should be accepted, because the alternative solution would bring to the endurance of the complete neglect of the copyright.

György Boytha:

The complex interrelations of the international law of copyright and neighboring rights conventions

The development of the international law of copyright after World War Two has been significantly differentiated as to the level of protection and the neighboring rights granted to protect those interested in the use of authors' work. The protective system brings some dangers because of the uncoordinated nature of the rights protected in a parralel way and the differing interpretations of the common notions. The interrelations of the established complex system of conventions are reflected in coordinating, conflict of laws and interrelational rules. These shall be developed in the spirit of congruence, comprehension and simplification, aiming at a balance between the protection of the interested parties and the proliferation of the authors' works.

Endre Lontai:

Tendencies in the international protection of industrial property

The system of international protection of industrial property is one of the most important fields of international economic and technical cooperation. The author gives the picture of actual tendencies, both centrifugal and centripetal, in the field in discussing the problems of institutions, forms and scope of protection, principles and rules of cooperation. At the end, the author examines how the consequences of the present tendencies are to be taken into account in future legislation in Hungary.

Jenő Bobrovszky:

Legal regulation of international protection of industrial property

The author examines the most important rules of private international law in the field, and gives an account of the Hungarian participation in regional and universal convention in the protection of industrial property. A detailed analysis of the most recently ratified international conventions of the field concludes the paper.

Imre Vörös:

Some questions of the trade-mark protection in the mirror of the methamorphosis of the law of unfair competition

The law of unfair competition is of path-making importance for trade law. The transformation of the former should influence the traditional „owner-protecting" structure of the trade-mark law. The main function of the trade-mark is distinguishing through information. The information concerns the competitors on the one hand, the consumers on the other. The transformation of the unfair competition law requires the enforcement of the consumer protection by trade-mark law. The registering authorities should be authorized to suspend or even to cancel the trade-mark if the fact comes to their knowledge that the quality or the terms of trade of the goods has been deteriorated for the disadvantage of the consumer.

Gyula Bándi:

The possibilities of trade law in environment protection

A certain foresight may decrease the environment-damaging results of the scientific-technological revolution. The prevention might be improved by an evaluation of the new technological-intellectual products under environment protection standards. The trade law does not emphasize the environment protective aspect which is to be taken into consideration in connection with the „progressive" nature of the invention, while it plays only a minor role in the case of the three other conditions.

Sándor Vida:

Intellectual products and the International Private Law Code

Many rules of the law-decree 13/1979 on international private law concern directly intellectual products. Para 19 and 20 establishe the *lex loci protectionis* as the relevant rule for these works. Unless otherwise stated by the parties the law for the exploitation of the works is that of the *lex loci usus,* while industrial intellectual products are governed by the *lex loci concedentis.* The Code contains also a number of laws of conflict to be applied in the case of foreign elements (neighboring rights; the protection of the artists; know-how; consent in the case of trade-mark etc.).

JOGTUDOMÁNYI KÖZLÖNY. — A Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Bizottságának folyóirata. Főszerkesztő: Dr. Halász József. Szerkesztő: Dr. Vörös Imre. Szerkesztőség címe: Budapest I., Országház u. 30. 1014. — Telefon: 160-160/247. — Kiadja: a Lapkiadó Vállalat, Bp. VII., Lenin körút 9—11. 1073. Telefon: 221-285. Levélcím: Budapest, Pf. 223. 1906. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. — Megjelenik havonta. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a kézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (postacím: Budapest V., József nádor tér 1. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj egy negyedévre 60,— Ft.

Egyetemi Nyomda — 81.7390 Budapest, 1981. Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

HU ISSN 0021—7166 INDEX 25422

ÁRA: 20,— Ft